****
*
* MUKTABODHA INDOLOGICAL RESEARCH INSTITUTE
*
*
* ©2011 Muktabodha Indological Research Institute All Rights Reserved.
*
* E-texts may be viewed only online or downloaded for private study.
* E-texts may not, under any circumstances, be copied, republished,
* reproduced, distributed or sold, either in original or altered form, without
* the express permission of Muktabodha Indological Research Institute in writing.
****

****
****
* The Yoga upani.sads with the commentary of
* "srii upani.sad - Brahmayogin
* Edited by Pandit A. Mahadeva Sastri, B.A.
* First published 1920 by the Adyar Library and Research Centre
*
* am.rtanaadopani.sat
*
* Data-entered by the staff of Muktabodha supervised by Mark Dyczkowski
*
* revision 0 January 28, 2007
* Velthius transliteration
****
****

अमृतनादोपनिषत्

सह नाववतु इति शान्तिः

श्रवणाद्युपायः

शास्त्राण्यधीत्य मेधावी अभ्यस्य च पुनः पुनः ।

परमं ब्रह्म विज्ञाय उल्कावत्तान्यथोत्सृजेत् ॥ १ ॥

विवरणम्

ॐ श्रीमद्विश्वाधिष्ठानपरमहंससद्गुरुरामचन्द्राय नमः

अमृतनादोपनिषत्प्रतिपाद्यं पराक्षरम्।
त्रैपदानन्दसाम्राज्यं हृदि मे भातु संततम्॥

इह खलु कृष्णयजुर्वेदप्रविभक्तेयममृतनादोपनिषत्। कठवल्ल्यादिसमम् उपोद्घातादिकम्। षडङ्गयोगप्रकाशनात्मकोपनिषदोऽल्पग्रन्थतो विवरणमारभ्यते। आदौ तावत्- विशुद्धचित्तानां श्रवणाद्युपायादेव पुरुषार्थसिद्धिः, मालिनचित्तानां ब्रह्मोपासनाविशिष्टषडङ्गयोगाभ्यासद्वारकज्ञानेन

p. 12) पुरुषार्थसिद्धिः अस्यामुपनिषदि प्रतिपाद्यते। तत्रादौ मुख्याधिकारिणां श्रवणाद्युपायमाह- शास्त्राणीति। मुमुक्षून् प्रति सर्वापह्नवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति अनुशासनं कुर्वन्तीति शास्त्राणि ईशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषत्संज्ञकानि श्रुतार्थधारणासमर्थो मेधावो ब्रह्मविद्वरिष्ठदेशिकमुखात् यथावत् अधीत्य यावत् संशयादिपञ्चदोषनिवृत्तिः पुनः पुनः तावत् अभ्यस्य श्रवणमननिदिध्यासनानि नैरन्तर्येण कृत्वा तत्संजातसम्यग्ज्ञानेन स्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यजातं यत्र पर्यवस्यति अपह्नवं भजति तत् परमं तन्मात्रतया उपबृंहणात् ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति विज्ञाय तज्ज्ञानसमकालं विद्वान् तद्भावमेत्य तन्मात्रतयावशिष्यते। यतः शास्त्राभ्यासः एवंप्रभाववान्, अतो ब्रह्मभावापत्त्यनन्तरमपि शास्त्राभ्यास एव अप्रमादेन

कर्तव्य इत्यत आह- उल्कावदिति। यथा उल्काप्रकाशतो द्रव्यमालोक्य उल्कां परित्यजति तथा ब्रह्मभावापत्त्यनन्तरं तत्साधनानि तानि शास्त्राणि तत्प्रभवज्ञानं चापि अथोत्सृजेत् इत्यत्र-

उल्काहस्तो यथा कश्चिद् द्रव्यमालोक्य तां त्यजेत्।
ज्ञानेन ज्ञेयमालोक्य पश्चात् ज्ञानं परित्यजेत्॥

इति,

आत्मानमात्मना साक्षाद् ब्रह्म बुद्ध्वा सुनिश्चलम्।
देहजात्यादिसंबन्धान् वर्णाश्रमसमन्वितान्॥
वेदशास्त्रपुराणानि पदपांसुमिव स्यजेत्॥
इति च श्रुतिः॥ १॥

प्रणवोपासना

ओंकाररथमारुह्य विष्णुं कृत्वाथ सारथिम्।
ब्रह्मलोकपदान्वेषी रुद्राराधनतत्परः॥ २॥

तावद्रथेन गन्तव्यं यावद्रथपथि स्थितः।
स्थात्वा रथपथिस्थानं रथमुत्सृज्य गच्छति॥ ३॥

p. 13) मात्रालिङ्गपदं त्यक्त्वा शब्दव्यञ्जनवर्जितम्।
अस्वरेण मकारेण पदं सूक्ष्मं हि गच्छति॥ ४॥

प्रथममन्त्रेणोत्तमाधिकारिणां कृतार्थतामभिधाय मध्यममन्दाधिकारिणां तत्पदारोहाय प्रणववाच्यार्थोपासनां षडङ्गयोगं चाह- ओंकारेति। रथस्थानीयमोंकारं आरुह्य कांस्यघण्टानिनादवत् प्रणवोच्चारणपूर्वकं तदर्थानुसंधानं कृत्वा रथसारथिं बुद्धितत्त्वं विष्णुं व्यापकं प्रणवार्थेश्वराकाराकारितं कृत्वा। बुद्धिं तु सारथिं विद्धि इति श्रुतेः। ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः निर्विशेषपरमात्मा तद्रूपतया पद्यत इति ब्रह्मलोकपदं स्वमात्रतया अन्वेष्टुमिच्छतीति ब्रह्मलोकपादान्वेषी तदुपायत्वेन रुद्राराधनतत्परो भवेत्। स्वातिरिक्तत्वेन पराग्भावमापन्नस्वाविद्यापदतत्कार्यभूतरुजं द्रावयतीति रुद्रः प्रत्यगात्मा तदा राधनं व्यष्टिसमष्ट्यन्तःकरणवृत्तिसहस्र-भावाभावप्रकाशकप्रत्यगस्मीत्यनुसंधानं तदेकनिष्ठत्वं तत्परत्वमित्यर्थः। आदौ ओंकारार्थेश्वरानुचिन्तनं, तदाकाराकारितान्तःकरणं प्रसन्नं सत् निर्विशेषब्रह्ममात्रावस्थितिमीहते, तदुपायत्वेन प्रत्यगनुसंधानं, ततः प्रत्यग्पराग्भावसापेक्षप्रत्यग्भावं विहाय निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रतया अवशिष्यत इति भावः॥ २॥ ब्रह्मभावापत्तावपि सदा प्रणवानुसंधानं कर्तव्यमित्यत आह- तावदिति। यावद्रथपथि प्रणवानुसंधानवर्त्मनि स्थितस्तिष्ठति तावद्रथेन गन्तव्यं ओंकारोच्चारणपूर्वकम् अर्थानुसंधानं कर्तव्यम्। एवं रथपथिस्थानं रथपथेन यत् गन्तव्यस्थानं निर्विशेषं ब्रह्म तत्र तन्मात्रावशेषतया स्थात्वा स्थित्वा ततः रथेन गन्तव्यप्रदेशस्य प्राप्तत्वात् ओंकाररथमुत्सृज्य तत्प्राप्यतुर्यतुर्यस्थानं गच्छति तुर्यतुर्यो भवतीत्यर्थः॥ ३॥ तुर्यतुर्याधिगमोपायमाह- मात्रेति।
सर्वव्यवहारहेत्वकारादयः स्वराः शब्दाः, ककारादीनि व्यञ्जनानि, तैः वर्जितं

शब्दव्यञ्जनात्मकपञ्चाशद्वर्णव्यवहार्यप्रपञ्चकलनाविरलं यत् मात्रालिङ्गपदम्
अकारादिमात्रातदध्यक्षविश्वविराडोत्रदिरूपं त्यक्त्वा स्वातिरेकेण किंचिन्नास्तीति निश्चित्य अथ
अस्वरेण मकारेण मकारार्थेश्वरभावेन निरावृतक्रियाज्ञानेच्छाशक्तिसंपत्त्या यत् सूक्ष्मं हि

p. 14) पदं विराजते तत् सूक्ष्मपदं ब्रह्म स्वमात्रमिति गच्छति
मात्रालिङ्गशब्दव्यञ्जनकलनापह्नवसिद्धब्रह्ममात्रतया मुनिः अवशिष्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रत्याहारलक्षणम्

शब्दादिविषयान् पञ्च मनश्चैवातिचञ्चलम्।
चिन्तयेदात्मनो रश्मीन् प्रत्याहारः स उच्यते ॥ ५ ॥

मन्दाधिकारिचित्तशुद्धिहेतुषडङ्गयोगमुपदिशति। तत्र प्रत्याहारस्वरूपमाह- शब्दादीति।
यद्यच्छृणोति कर्णाभ्यां तत्तदात्मेति भावयेत् इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन श्रोत्रादि
ग्राह्यपञ्चशब्दादिविषयान् स्वात्मनो रश्मीन् स्वात्मविकल्पितत्वेन स्वरूपभूतान्। मनश्चेति
चशब्दतः सविषयान्तः- करणचतुष्टयं गृह्यते। तत्तु अतिचञ्चलम् क्षणविकारित्वात्।
तदप्यात्मनो रूपं चिन्तयेत् स्वात्मातिरिक्तविषयतः प्रत्याहरेदिति योऽर्थोऽभिहितः सः प्रत्याहार
उच्यते ॥ ५ ॥

षडङ्गयोगः

प्रत्याहारस्तथा ध्यानं प्राणायामोऽथ धारणा।
तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते॥ ६॥

योगषडङ्गानि गणयति- प्रत्याहार इति। स्पष्टोऽर्थः॥ ६॥

प्राणायामादिफलम्

यथा पर्वतधातूनां दह्यन्ते धमता मलाः।
तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणधारणात्॥ ७॥

p. 15) प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषम्।
किल्बिषं हि क्षयं नीत्वा रुचिरं चैव चिन्तयेत्॥ ८॥

प्राणायामादिफलप्रदर्शनपूर्वकं प्राणायामादिप्रकारमाह- यथेति। यथा धमता धमनाभिवर्धितवह्निना पर्वतधातूनां मलाः मलानि दह्यन्ते तथा प्राणधारणात् दशेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते॥ ७॥ यत एवमतः प्राणायामैः लिङ्गदेहाश्रयदोषान् दहेत्। तथा धारणाभिश्च अन्तःकरणगतकिल्बिषं दहेत्। एवमन्तःकरणजकिल्बिषम् अशुद्धिं क्षयं नीत्वा रुचिरं किल्बिषक्षयाधिकरणं चैव हीतिशब्दात् सर्ववृत्तिकुम्भकं मनःप्राणवृत्तिस्तम्भनं चिन्तयेत्॥ ८॥

त्रिविधप्राणायामः

रुचिरं रेचकं चैव वायोराकर्षणं तथा ।
प्राणायामास्त्रयः प्रोक्ता रेचपूरककुम्भकाः ॥ ९ ॥

त्रिविधप्राणायाममाह- रुचिरमिति । कुम्भकरेचकपूरकभेदेन प्राणायामाः त्रयः प्रोक्ताः । अत्र रुचिरशब्दः कुम्भकवाची, रेचकपूरकसहपठितत्वात् ॥ ९ ॥

प्राणायामलक्षणम्

सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ १० ॥

प्राणायामस्वरूपमाह- सव्याहृतिमिति । कुम्भकावस्थायां ॐ भूः इत्यादिप्रणवसंपुटितसप्तव्याहृतिभिः परोरजसे सावदोम् इति शिरसा च

p. 16) सह गायत्रीं त्रिः पठेत् त्रिवारं मनसा उच्चरेदिति योऽर्थोऽभिहितः स प्राणायाम उच्यते ॥ १० ॥

रेचकलक्षणम्

उत्क्षिप्य वायुमाकाशे शून्यं कृत्वा निरात्मकम्।
शून्यभावे नियुञ्जीयाद्रेचकस्येति लक्षणम्॥ ११॥

रेचकलक्षणमाह- उत्क्षिप्येति। बाह्याकाशे वायुमुत्क्षिप्य तैलधारावत् मन्दं मन्दं विरेच्य अन्तः निरात्मकं वायुं शून्यं कृत्वा शून्यभावे नियुञ्जीयात् इति यत्तत् रेचकस्य लक्षणम्॥ ११॥

पूरकलक्षणम्

वक्रेणोत्पलनालेन तोयमाकर्षयेन्नरः।
एवं वायुर्ग्रहीतव्यः पूरकस्येति लक्षणम्॥ १२॥

पूरकलक्षणमाह- वक्रेणेति। यथा नरो वक्रेण वक्रस्थोत्पलनालेन वा तोयम् आकर्षयेत् एवमिडया पिङ्गलया शीतल्या वा वायुः ग्रहीतव्यः इति यत्तत् पूरकस्य लक्षणम्॥ १२॥

कुम्भकलक्षणम्

नोच्छ्वसेन्न च निश्वासेन्नैव गात्राणि चालयेत्।
एवं भावं नियुञ्जीयात् कुम्भकस्येति लक्षणम्॥ १३॥

p. 17) अन्धवत् पश्य रूपाणि शब्दं बधिरवच्छृणु ।
काष्ठवत् पश्य वै देहं प्रशान्तस्येति लक्षणम् ॥ १४ ॥

कुम्भकलक्षणमाह- नोच्छ्वसेदिति । सिद्धाद्यासनमास्थाय निश्चलगात्रो योगी रेचकपूरकव्यापारमकृत्वा एवं वायुस्तम्भनभावं नियुञ्ज्यादिति यत्तत् कुम्भकलक्षणम् ॥ १३ ॥ कुम्भकवेलायाम् अन्धबधिरवत् रूपशब्दादिव्यापृतिविरलो भूयादिति प्रशान्तलक्षणमाह- अन्धवदिति । अन्धबधिरग्रहणं शिष्टेन्द्रियवैकल्योपलक्षणार्थं यथा अन्धादिः रूपादिग्रहणं न करोति तथा अविकलेन्द्रियोऽपि रूपादीन् अन्धादिवत् पश्य स्वदेहं काष्ठवत् पश्येति यत्तत् प्रशान्तस्य लक्षणम् । योगी सर्वेन्द्रियव्यापृतिविरलो भवेदित्यर्थः ॥ १४ ॥

धारणालक्षणम्

मनः संकल्पकं ध्यात्वा संक्षिप्यात्मनि बुद्धिमान् ।
धारयित्वा तथात्मानं धारणा परिकीर्तिता ॥ १५ ॥

धारणालक्षणमाह- मन इति । बुद्धिमान् योगी संकल्पात्मकं मनः तद्वृत्तिजातं संक्षिप्य अथ निःसंकल्पकं ध्यात्वा आत्मनि निर्विकल्पके प्रत्यग्भावपरिणते मनसि तथाविधं परमात्मानं धारयित्वा या प्रत्यक्परैक्यस्थितिः सेयं धारणेति परिकीर्तिता ॥ १५ ॥

तर्कलक्षणम्

आगमस्याविरोधेन ऊहनं तर्क उच्यते ।

तर्कलक्षणमाह- आगमस्येति । श्रुत्यनुगृहीतोहनमेव तर्क इत्यभिधीयते ॥

p. 18) समाधिलक्षणम्

समं मन्येत यं लब्ध्वा स समाधिः प्रकीर्तितः ॥ १६ ॥

समाधिलक्षणमाह- सममिति । ब्रह्माहम्, अहमेव ब्रह्म इति यं परमात्मानं मत्वा
स्वविकल्पितप्रपञ्चजातं समम् आत्मानमेव मन्येत स समाधिरिति श्रुतिभिः परिकीर्तितः ॥ १६ ॥

समाधिसिद्ध्युपायः

भूमौ दर्भासने रम्ये सर्वदोषविवर्जिते ।
कृत्वा मनोमयीं रक्षां जप्त्वा वै रथमण्डले ॥ १७ ॥

पद्मकं स्वस्तिकं वापि भद्रासनमथापि वा ।
बद्ध्वा योगासनं सम्यगुत्तराभिमुखः स्थितः ॥ १८ ॥

नासिकापुटमङ्गुल्या पिधायैकेन मारुतम्।
आकृष्य धारयेदग्निं शब्दमेव विचिन्तयेत्॥ १९॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ओमित्येतन्न रेचयेत्।
दिव्यमन्त्रेण बहुधा कुर्यान्मलविमुक्तये॥ २०॥

पश्चाद् ध्यायीत पूर्वोक्तक्रमशो मन्त्रविद् बुधः।
स्थूलादिस्थूलसूक्ष्मं च नाभेरूर्ध्वमुपक्रमः॥ २१॥

p. 19) तिर्यगूर्ध्वमधोदृष्टिं विहाय च महामतिः।
स्थिरस्थायी विनिष्कम्पः सदा योगं समभ्यसेत्॥ २२॥

तालमात्राविनिष्कम्पो धारणायोजनं तथा।
द्वादशमात्रो योगस्तु कालतो नियमः स्मृतः॥ २३॥

अघोषमव्यञ्जनमस्वरं च अतालुकण्ठोष्ठमनासिकं च यत्।
अरेफजातमुभयोष्मवर्जितं यदक्षरं न क्षरते कथंचित्॥ २४॥

एतादृशसमाधिसिद्ध्युपायमाह- भूमाविति। विशुद्धभूमौ दर्भासनग्रहणं चेलाजिनोपलक्षणार्थम् कु
शाजिनचेलमृद्वासने सर्वदोषरहिते तत्संस्कारार्थं भूशुद्धिभूतशुद्ध्यादिमनोमयीं रक्षां कृत्वा

तदासनमुपस्पृश्य रथमण्डले प्रणवव्याहृतिसौराष्टाक्षरे यथाशक्ति जप्त्वा ॥ १७ ॥ ततस्तदासने यथाविध्युपविश्य अथ पद्मस्वस्तिकभद्रयोगासनेष्वन्यतमासनमास्थाय सम्यक् उत्तराभिमुखतया आसीनः सन् ॥ १८ ॥ नासिकापुटम् एकेन साङ्गुलिकरेण पिधाय मारुतमाकृष्य मूलाधारत्रिकोणे अग्निं धारयेत धारयन् शब्दम् ओंकारमेव विचिन्तयेत् ॥ १९ ॥ किं तत्। ओमित्येकाक्षरमिति। ओंकारानुसंधानविच्छितिं न कुर्यात्। स्वान्तःकरणस्थमलविमुक्तये बहुधा दिव्यमन्त्रेण जपं कुर्यात् ॥ २० ॥ एवं मन्त्रवित् बुधः पश्चात् पूर्वोक्तक्रमशः ध्यायीत। ध्यानक्रमनियम उच्यते- स्थूलादीति। स्वाविद्यापदस्थूलाद्यशारो-पापवादाधिकरणविराट्सूत्रबीजतुर्यरूपेण तत्प्रविभक्तस्थूलं सूक्ष्मं चाधिष्ठाय। चशब्दात् बीजतुर्यांशमप्यधिष्ठायेति द्योत्यते। विराडादयो भवन्ति (?) स्वनाभेरूर्ध्वं विद्यमानहृदयादिषु विराडादिध्यानस्य उपक्रमः कर्तव्यः ॥ २१ ॥
विराडादिध्यानोपक्रमानन्तरं महामतिः योगी स्वध्येयस्वरूपातिरिक्ततिर्यगूर्ध्वमधोदृष्टिं विहाय। चशब्दात् तदेकनिष्ठो भूत्वेति द्योत्यते। पूर्वोक्तपद्मासने स्थिरस्थायी भूत्वा
स्वाभिलषितलक्ष्यानुसंधानतो विनिष्कम्पः लक्ष्यैकतानचित्तः सन् सदा
विराडादिरहमस्मीत्यनुसंधानरूपं

p. 20) योगं समभ्यसेत् ॥ २२ ॥ कुम्भकमात्रानियमस्तु हटशाब्वादितालमात्राविनिष्कम्पः कालः अष्टमात्रात्मकः सप्तमात्रात्मको वा यथा लोके प्रथितः तथा कुम्भके श्वासधारणायोजनं कार्यम्। तथा संपूर्णकुम्भके कालतो द्वादशमात्रात्मको योगस्तु नियमेन स्मृतः।
अत्रत्यद्वादशमात्राकालस्तु सहजोच्छ्वासनिश्वासकालमानेन षण्णवतिमात्रात्मकः स्मृतः।
एतावत्कालकुम्भके स्वरूपं ध्यायतः तदक्षरसाक्षात्कारो भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ किं तदक्षरं घोषादिवर्णात्मकं ? इत्यत आह- अघोषमिति। हशो घोषाः तद्रहितम् अघोषम्। व्यञ्जनं

ककारादिः तद्रहितम् अव्यञ्जनम्। तथाकारादिस्वरविरलम् अस्वरं च यत्
तालुकण्ठोष्ठनासिकास्थाने अभिव्यज्यते तद्रहितम्। अरेफजातम् अन्तः- स्थकलनाविरलं
शषसहाद्युभयोष्मवर्जितं कथंचिदपि यन्न क्षरते तदेवाक्षरं योगिप्रत्यक्षमुपलभ्यत इत्यर्थः॥ २४॥

योगस्य नित्यकर्तव्यता

येनासौ पश्यते मार्गं प्राणस्तेनाभिगच्छति।
अतस्तमभ्यसेन्नित्यं यन्मार्गगमनाय वै॥ २५॥

यतः स्वप्राप्य[प्ति]मार्गदर्शनहेतुः योगः, अतस्तमेव सदा अभ्यसेदित्याह- येनेति। असौ योगी
येन योगेन स्वप्राप्यमार्गं पश्यते पश्यति, प्राणस्तु दृङ्मनोऽग्निभिः सह तेनैव
मार्गेण अभिगच्छति। यत एवम् अतः यत्पदप्रापकमार्गगमनायैव तमेव योगमप्रमादेन
अभ्यसेत्॥ २५॥

सप्त स्वप्राप्तिद्वाराणि

हृद्द्वारं वायुद्वारं च मूर्धद्वारमथापरम्।
मोक्षद्वारं बिलं चैव सुषिरं मण्डलं विदुः॥ २६॥

p. 21) स्वप्राप्य[प्ति]द्वाराणि कतिविधानीत्यत आह- हृद्द्वारमिति। हृद्द्वारं विराट्प्रापकं विराजो

हृदयाश्रितब्रह्माण्डोपधिकत्वात्। वायुद्वारं सूत्रप्रापक, वायोः सूत्ररूपत्वात्, वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम् इति श्रुतेः। मूर्धद्वारं बीजेश्वरप्रापकं, तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति इति श्रुतेः। अथापरं किमित्युक्ते मोक्षद्वारं अर्धमात्रात्मकं प्रत्यगभिन्नब्रह्मप्रापकं, तदवगतेरर्धमात्राद्वारकत्वात्। मोक्षद्वारं त्रिधा भिद्यते। तत् कथम्? अर्धमात्रास्थूलांशात्मकं बिलं, तस्य तुर्यवैराजप्रापकत्वात्। अर्धमात्रासूक्ष्मांशात्मकं सुषिरं, तुर्यसूत्रप्रापकत्वात्। अर्धमात्राबीजांशात्मकं मण्डलं, तुर्यबीजप्रापकत्वात्। चशब्दात् परेति विख्यातकैवल्यद्वारमस्तीति द्योत्यते, तस्य निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रगमकत्वात्। एवं सप्तधा स्वात्माप्तिद्वाराणि सन्तीति ब्रह्मविद्वरीयांसो विदुः जानन्तीत्यर्थः॥ २६॥

भयादीनां त्यागः

भयं क्रोधमथालस्यम् अतिस्वप्नातिजागरम्।
अत्याहारमनाहारं नित्यं योगी विवर्जयेत्॥ २७॥

भयक्रोधादिविघ्नबाहुल्ये सति कथमेवं सिद्धिः स्यादित्याशङ्क्य भयादित्यागतः तत्सिद्धिः स्यादित्याह- भयमिति। निर्भयादिदर्शनेन भयादिवृत्तित्यागयोगो भवतीत्यत्र-

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा॥

इति स्मृतिः ॥ २७ ॥

p. 22) अभ्यासफलम्

अनेन विधिना सम्यङ् नित्यमभ्यस्यते क्रमात् ।
स्वयमुत्पद्यते ज्ञानं त्रिभिर्मासैर्न संशयः ॥ २८ ॥

चतुर्भिः पश्यते देवान् पञ्चभिर्विततः क्रमः ।
इच्छयाप्नोति कैवल्यं षष्ठे मासि न संशयः ॥ २९ ॥

एवमभ्यासं कुर्वतः अवान्तरफलं मुख्यफलं चाह- अनेनेति । भूमौ दर्भासने रम्ये इति यदुक्तम् अनेन विधिना अभ्यासं कुर्वतः त्रिभिः मासैः स्वयमेव उपदेशमन्तरा ब्रह्मज्ञानम् उत्पद्यते ॥ २८ ॥ मासचतुष्टयाभ्यासात् इन्द्रादिदेवान् पश्यते पश्यति । मासपञ्चकाभ्यासतो विततः क्रमो विराडादिः दृश्यते । षण्मासाभ्यासतो यद्दि[दि]च्छया कैवल्यम् आप्नोतीत्यत्र न हि संशयः अस्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

योगचिन्त्यम्

पार्थिवः पञ्चमात्रस्तु चतुर्मात्रस्तु वारुणः ।
आग्नेयस्तु त्रिमात्रोऽसौ वायव्यस्तु द्विमात्रकः ॥ ३० ॥

एकमात्रस्तथाकाशो ह्यमात्रं तु विचिन्तयेत्।

योगेन यच्चिन्त्यं तदाह- पार्थिव इति ॥ ३० ॥ पार्थिवाद्याकाशान्तम् एकैकगुणापकर्षतः सूक्ष्मत्वं प्रत्यक्त्वं व्यापकत्वम्। इत्थं मात्राविशिष्टभूतभौतिकजातापह्नवसिद्धम् अमात्रं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति विचिन्तयेदित्यर्थः ॥

p. 23) चिन्तनाप्रकारः

संधिं कृत्वा तु मनसा चिन्तयेदात्मनात्मनि ॥ ३१ ॥

त्रिंशत्सार्धाङ्गुलः प्राणो यत्र प्राणैः प्रतिष्ठितः।
एष प्राण इति ख्यातो बाह्यप्राणस्य गोचरः ॥ ३२ ॥

तच्चिन्तनाप्रकारमाह सधिमिति ॥ ३१ ॥ अर्धाङ्गुलाधिकत्रिंशदङ्गुलगतिः प्राणो यत्र हृदयाकाशे वागादिभिः प्राणैः सह प्रतिष्ठितः योऽयं बाह्यप्राणस्य आधिदैविकस्य गोचरो विषयो भवति, एष एव आध्यात्मिकप्राण इति विख्यातो भवति। स यत्र हृदयाकाशे प्रत्यग्भास्ये स्वोपजीव्यकरणग्रामेण सह विलीयते, तद्विलयाधिकरणं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म तस्मिन् ब्रह्मात्मनि ब्रह्माकारपरिणतमनसा तद्भासकप्रत्यगात्मना संधिमैक्यं कृत्वा प्रत्यक्परभेदसापेक्षतदैक्यगतसविशेषांशापह्नवसिद्धं ब्रह्म स्वमात्रमिति विचिन्तयेत् ॥ ३२ ॥

श्वासप्रमाणम्

अशीतिश्च शतं चैव सहस्राणि त्रयोदश ।
लक्षश्चैकोननिश्वासः अहोरात्रप्रमाणतः ॥ ३३ ॥

अहोरात्रनिर्वर्त्यश्वासप्रमाणमाह- अशीतिश्चेति ।
द्व्यशीत्यधिकशतोत्तरसहस्रलक्षसंख्याविशिष्टनिश्वासादिः अहोरात्रप्रमाणतो गण्यते । श्रुत्यन्तरे तु षट्संख्याहोरात्रयोः एकविंशतिसहस्राणि षट्छतान्यधिकानि भवन्तीत्याम्नातम् ।
प्रकारद्वयप्रतिभातसंख्याभेदस्तु बाल्यादिशरीरतारतम्यत उपपद्यते । सुखं तिष्ठतो दृढगात्रस्य श्वासगतिः स्तिमिता विभाति, एतद्विपरीतस्य विपरीतं भवतीति उभयमपि संगच्छते, नहि विरोधोऽस्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

p. 24) प्राणादीनां स्थानानि

प्राण आद्यो हृदि स्थाने अपानस्तु पुनर्गुदे ।
समानो नाभिदेशे तु उदानः कण्ठमाश्रितः ॥ ३४ ॥

व्यानः सर्वेषु चाङ्गेषु व्याप्य तिष्ठति सर्वदा ।

एवं श्वासकृत्प्राणादिस्थानान्याह- प्राण इति ॥ ३४ ॥

तेषां वर्णभेदाः

अथ वर्णास्तु पञ्चानां प्राणादीनामनुक्रमात् ॥ ३५ ॥

रक्तवर्णो मणिप्रख्यः प्राणवायुः प्रकीर्तितः ।
अपानस्तस्य मध्ये तु इन्द्रकोपसमप्रभः ॥ ३६ ॥

समानस्तु द्वयोर्मध्ये गोक्षीरधवलप्रभः ।
आपाण्डर उदानश्च व्यानो ह्यर्चिसमप्रभः ॥ ३७ ॥

प्राणाद्याकृतिवर्णभेदमाह- अथेति ॥ ३५-७ ॥

परमफलम्

यस्येदं मण्डलं भित्त्वा मारुतो याति मूर्धनि ।
यत्र यत्र म्रियेद्वापि न स भूयोऽभिजायते ।
न स भूयोऽभिजायत इत्युपनिषत् ॥ ३८ ॥

षडङ्गयोगाभ्यासपरमफलं प्रकटयन् उपसंहरति- यस्येति । यस्य मुमुक्षोः योगिनो मारुतः प्राणादिः इद स्वाधिष्ठेयहृदयादि मण्डलम् अभ्यासबलेन

p. 25) भित्त्वा मूर्धनि सहस्रारे विद्यमानं तुर्यं तुर्यतुर्यं वा स्वमात्रमित्येति सोऽयं तादृशपरिपक्वयोगी तीर्थे श्वपचगृहे वा इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन यत्र यत्र जीवन् तिष्ठेत् म्रियेद्वापि सोऽयं न हि भूयोऽभिजायते ब्रह्मवेदनसमकालं ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः । आवृत्तिः आदरार्था । इत्युपनिषच्छब्दः अमृतनादोपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥ ३८ ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
लिखितं स्याद्विवरणं नादोपनिषदः स्फुटम् ।
प्रकृतोपनिषद्व्याख्याग्रन्थः षष्ट्युत्तरं शतम् ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे एकविंशतिंसंख्यापूरकम् अमृतनादोपनिषद्विवरणं संपूर्णम्

****
*
* ंऊख्टाड्ःआ ईण्ड्ळ्ग़ीआळ् ञ्ऽआ-ः ईण्ष्टीटूट्
*
*
* २०११ ंउक्तबोध ईन्दोलोगिचल् ञ्एसेर्छ् ईन्स्ततुते आल्ल् ञ्इघ्त्स् ञ्एसेर्वेद् ।
*
* -तेक्ष्त्स् मय् बे विवेद् ओन्ल्य् ओन्लिने ओर् दोव्न्लोदेद् फ़ोर् प्रिवते स्तुद्य् ।

* -तेक्स्त्स् मय् नोत्, उन्देर् अन्य् चिर्चुम्स्तन्चेस्, बे चोपिद्, रेपुब्लिशेद्,

* रेप्रोदुचेद्, दिस्त्रिबुतेद् ओर् सोल्द्, एथेर् इन् ओरिगिनल् ओर् अल्तेरेद् फ़ोर्म्, विथोत्

* थे एक्स्प्रेस्स् पेर्मिस्सिन् ओफ़् उक्तबोध ईन्दोलोगिचल् ञ्एसेर्छ् ईन्स्तितुते इन् व्रितिन्ग्।

****

****
*
* MUKTABODHA INDOLOGICAL RESEARCH INSTITUTE
*
*
* ©2011 Muktabodha Indological Research Institute All Rights Reserved.
*
* E-texts may be viewed only online or downloaded for private study.
* E-texts may not, under any circumstances, be copied, republished,
* reproduced, distributed or sold, either in original or altered form, without
* the express permission of Muktabodha Indological Research Institute in writing.
****

****
****
* The Yoga upani.sads with the commentary of
* "srii upani.sad - Brahmayogin
* Edited by Pandit A. Mahadeva Sastri, B.A.
* First published 1920 by the Adyar Library and Research Centre
*
* am.rtabinduupani.sat
*
* Data-entered by the staff of Muktabodha supervised by Mark Dyczkowski
*
* revision 0 January 28, 2007
* Velthius transliteration
****
****

अमृतबिन्दूपनिषत्

सह नाववतु-इति शान्तिः

मन एव बन्धमोक्षयोः कारणम्

मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च।

अशुद्धं कामसंकल्पं शुद्धं कामविवर्जितम्॥ १॥

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः।
बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम्॥ २॥

विवरणम्

अमृतबिन्दूपनिषद्वेद्यं यत् परमामृतम्।
तदेव हि त्रिपाद्रामचन्द्राख्यं नः परा गतिः॥

अथ खलु कृष्णयजुर्वेदप्रविभक्तेयममृतबिन्दूपनिषत्। तस्या उपोद्घातादिसंगतिः कठवल्ल्यादिसमा। इयम् आख्यायिकां विना अवान्तररूपेण प्रवृत्ता। अल्पग्रन्थतोऽस्या विवरणमारभ्यते। मन इति। स्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यापह्नवसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रा-ज्ञद्दृष्टिः यत् स्वातिरिक्तमस्तीति मननं करोति, तदेव मनो मायातत्त्वम्। हिशब्देन त्रिगुणात्मकमनसो निष्प्रतियोगिकाभावरूपत्वं द्योत्यते। स्वाज्ञदृष्टिसत्यवद्विकल्पितमनो द्विविधमिति

p. 27) शास्त्रतः प्रोक्तम्। किंरूपेण द्विविधमित्यत्र तत्सत्त्वांशः शुद्धं च तद्रजस्तमोंऽशः अशुद्धमेव च। पदद्वयं श्रुतिरेव व्याकरोति अशुद्धमिति। कामसंकल्पविशिष्टम् अशुद्धम् अविद्यांशत्वात्, कामसामान्यविवर्जितं शुद्धं विद्यांशत्वात्॥ १॥ बन्धमोक्षहेतुः मन एवेत्याह- मन एवेति। संकल्पादिवृत्तिमन्मनो बन्धहेतुः, निःसंकल्पं मनो मुक्तिहेतुरित्यर्थः॥ २॥

मनोनिरोधो मोक्षोपायः

यतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते ।
अतो निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणा ॥ ३ ॥

निरस्तविषयासङ्गं संनिरुद्धं मनो हृदि ।
यदा यात्यात्मनोऽभावं तदा तत्परमं पदम् ॥ ४ ॥

तावदेव निरोद्धव्यं यावद्धृदि गतं क्षयम् ।
एतज्ज्ञानं च ध्यानं च शेषो न्यायश्च विस्तरः ॥ ५ ॥

यतो निर्विषयमनसो मुक्तिहेतुत्वम् अतो मुमुक्षुणा मनो निर्विषयं कार्यमित्याह- यत इति ॥ ३ ॥ अमनीभाव एव मोक्ष इत्याह- निरस्तेति । यस्य मनसो ब्रह्मध्यानतो विषयासङ्गो निरस्तः, तत् निरस्तविषयासङ्गं मनो हृदि संनिरुद्धं सत् यदा यस्मिन् काले आत्मनः स्वस्य अभावम् अमनीभावं याति तदा तस्मिन् काले यत् सर्वापह्नवसिद्धपदं तत् परमं पदं निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रमवशिष्यते ॥ ४ ॥ मनस्तत्कार्यापह्नवसिद्धं ब्रह्मेति यत् तदेव ज्ञानमिति सर्ववेदान्तपरमतात्पर्यमित्याह- तावदिति । यावद्धृदि कामादिवृत्तिमत् मनः क्षयं गतं तावदेव मनो निरोद्धव्यम् । यत् मनस्तत्कार्यापह्नवसिद्धं ब्रह्म स्वमात्रमिति जानाति तदेतत् निर्विशेषज्ञानं ध्यानं च । शब्दद्वयतः निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतया ब्रह्म ज्ञातुं ध्यातुं

p. 28) शक्यते इति द्योत्यते। स्वातिरेकेण ज्ञातुं ध्यातुं किमन्यदस्ति, ब्रह्ममात्रस्यैव निष्प्रतियोगिकत्वात्। तदतिरेकेण शेषो न्यायश्च विस्तरः, वाचारम्भणमात्रत्वात वाचारम्भणं विकारो नामधेयम् इति श्रुतेः॥ ५॥

ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मभावप्राप्तिः

नैव चिन्त्यं न चाचिन्त्यं न चिन्त्यं चिन्त्यमेव च।
पक्षपातविनिर्मुक्तं ब्रह्म संपद्यते तदा॥ ६॥

ब्रह्मयाथात्म्यविदः तद्भावापत्तिमाह- नैवेति। स्वातिरेकेण एतत् नैव चिन्त्यं स्वमात्रत्वात्। स्वमात्रतया न चाचिन्त्यं, सविशेषतया न चिन्त्यं, स्वयमेवेति चिन्त्यमेव तत्। नैव चिन्त्यमित्यादिपक्षे पततीति पक्षपातं तद्विनिर्मुक्तं ब्रह्म स्वमात्रमिति यदा वेद, तदा वेदनसमकालं ब्रह्म संपद्यते ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः॥ ६॥

सवेशेषब्रह्मानुसंधानेन निर्विशेषब्रह्माधिगमः

स्वरेण संधयेद्योगमस्वरं भावयेत् परम्।
अस्वरेणानुभावेन नाभावो भाव इष्यते॥ ७॥

तदेव निष्कलं ब्रह्म निर्विकल्पं निरञ्जनम्।
तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा ब्रह्म संपद्यते ध्रुवम्॥ ८॥

निर्विकल्पमनन्तं च हेतुदृष्टान्तवर्जितम्।
अप्रमेयमनादिं च यज्ज्ञात्वा मुच्यते बुधः॥ ९॥

p. 29) न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता॥ १०॥

सविशेषब्रह्मोपासनया निर्विशेषब्रह्माधिगमः स्यादित्याह- स्वरेणेति।
ओंकारस्वरेण आदावपरब्रह्मयोगं संधयेत् सविशेषेश्वरोऽस्मीत्यनुसंधानं कुर्यात्।
सविशेषब्रह्मप्रसादात् परम् अस्वरं निर्विशेषं ब्रह्म भावयेत्। अस्वरेण निर्विशेषब्रह्मणा अनुभावेन अनुभवेन अस्वरं परं ब्रह्मैव भावयेदिति पूर्वेणान्वयः। स्वराभावोऽस्वर इति चेन्न अस्वरस्य निर्विशेषब्रह्मतया भावरूपत्वात्। न हि भावः कदाप्यभावः इष्यते॥ ७॥ यस्मादेवं तस्मात् यदेव अस्वरं तदेव प्राणादिनामान्तषोडशकलावैलक्षण्येन उपबृंहणात् निष्कलं ब्रह्म स्वविकल्पितविकल्पासंभवात् निर्विकल्पं स्वाञ्जनार्हस्वातिरिक्तवैरल्यात् निरञ्जनं यत् तत् ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा तज्ज्ञानसमकालं ध्रुवं निर्विशेषं ब्रह्म संपद्यते॥ ८॥ उक्तार्थमेव भङ्ग्यन्तरेणाह- निर्विकल्पमिति। जाग्रज्जाग्रदाद्यविकल्पानुद्वैकरसान्तचतुष्पञ्चदशविकल्पाः यत्र स्वावशेषतया पर्यवस्यन्ति तत् निर्विकल्पम्। निर्विकल्पस्य सूक्ष्मत्वेनान्तवत्त्वं स्यादित्यत आह- अनन्तं चेति। त्रिविधपरिच्छेदवैरल्यात् देशतः कालतो वस्तुतः परिच्छेदरहितं ब्रह्म इति

श्रुतेः। चशब्दो निष्प्रतियोगिकानन्त्यद्योतकः। उक्तार्थे को हेतुः, दृष्टान्तो वा कः, इत्यत आह- हेतुदृष्टान्तवर्जितमिति। स्वसिद्धौ स्वातिरिक्तहेत्वभावात् स्वस्य निष्प्रतियोगिकत्वेन दृष्टान्तासंभावाच्च। यत एवम्, अतः तत् अप्रमेयम् वेदान्तेतरप्रमाणासहत्वात्। अप्रमेयत्वेऽपि तदादिमत् स्यात् इत्यत आह- अनादिं चेति। निष्प्रतियोगिकसन्मात्रस्य उत्पत्त्यादेरसंभवात्। चशब्दतः स्वातिरिक्तस्याप्यजत्वं द्योत्यते, पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यत् ब्रह्ममात्रमसन्न हि इति श्रुतेः। यत् एवं ज्ञात्वा बुधो विद्वान् ज्ञानसमकालं स्वातिरिक्तास्तित्वभ्रमतो मुच्यते, तत् स्वमात्रमवशिष्यत इत्यर्थः॥ ९॥

p. 30) उत्पत्तिप्रलयबन्धमोक्षादिव्यवस्थादर्शनात् कथं स्वमात्रसिद्धिरित्याशङ्क्य अस्याः स्वाविद्याविकल्पितत्वेन कारणतुल्यत्वात् निष्प्रतियोगिकस्वमात्रसिद्धिः निरङ्कुशा इत्याह- न निरोध इति। निरोधः प्रलयः, उत्पतीः जातिः, बद्धः संसारी, मोक्षसाधकः प्रमाता, स्वाज्ञानतत्कार्यात् मोक्तुमिच्छुः मुमुक्षुः, संछिन्नसंसृतिपाशो मुक्तः इत्यादिकल्पना यतः स्वातिरिक्तास्तिताप्रभवा अत स्वातिरिक्तसामान्यस्य शशविषाणवदवस्तुत्वेनाविद्यकत्वात् स्वातिरिक्तोत्पत्तिप्रलयादिः निष्प्रतियोगिकाभावरूपः इत्यत्र मायाविद्याज्ञानविश्वाभावान्तःकरणादयः ब्रह्मातिरिक्तपर्यायाः अत्यन्ताभावरूपिणः इति परमाक्षरोक्तेः निरोधादि न स्वमात्रे अस्ति इत्येषैव परमार्थता। अतो निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रसिद्धिः निरङ्कुशेत्यर्थः॥ १०॥

आत्मान एकत्वम्

एक एवात्मा मन्तव्यो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु।

स्थानत्रयव्यतीतस्य पुनर्जन्म न विद्यते ॥ ११ ॥

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ १२ ॥

अवस्थाभेदानुरोधेन तदध्यक्षभेदः स्यादित्यत आह- एक इति । चतुश्चतुर्धाभिन्नजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु विश्वविश्वाद्यनुज्ञैकरसाविकल्पान्तभेदेन यो विभागः सोऽयम् आत्मा एक एव इति मन्तव्यः, घटशरावाद्यनुगतव्योमैकत्ववत् जाग्रज्जाग्रदाद्यवस्थानुगतविश्वविश्वादिचित एकत्वात् । एवं चतुश्चतुर्धाभिन्नस्थानत्रयव्यतीतस्य तुर्यावस्थारूढस्य विश्वविश्वादिरूपेण पुनर्जन्म न विद्यते तथा जन्महेतुस्वाज्ञानवैरल्यात् ॥ ११ ॥ कथं पुनरात्मनः एकत्वमित्यत्र सदृष्टान्तमेकत्वमाह- एक इति । पञ्चभूतभौतिकव्यवस्थित आत्मा एक एव हि स्वज्ञादिदृष्ट्यनुरोधेन नभोजलबिम्बप्रतिबिम्बभावमापन्नचन्द्रवत् शिवजीवभेदेन एकधा बहुधेव दृश्यते, वस्तुत आत्मन एकत्वात् ॥ १२ ॥

p. 31) आत्मनो जन्मनाशराहित्यम्

घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।
घटो लीयेत नाकाशः तद्वज्जीवो नभोपमः ॥ १३ ॥

घटवद्विविधाकारं भिद्यमानं पुनः पुनः ।

तद्भेदे च न जानाति स जानाति च नित्यशः ॥ १४ ॥

सर्वोपाध्यवच्छिन्नात्मनः तत्सत्त्वासत्त्वाभ्यां स्थितिनाशौ स्यातामित्यत आह- घटेति । घटसंवृतं घटावच्छिन्नाकाशम् अन्येन घटे नीयमाने यथा घटावच्छिन्नाकाशं नीतमिव भाति, न वस्तुतः आकाशस्याचलत्वात्, यदा घटो लीयेत न हि तदवच्छिन्नाकाशो लीनो भवति तथा तद्वत् नभोपमो जीवः स्वोपाधिचलननाशाभ्यां जीवो न चलति न नश्यति चेत्यर्थः जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियते इति श्रुतेः ॥ १३ ॥ स्वोपाधिसत्त्वासत्त्वाभ्यां आत्मा दृश्यते न दृश्यते इति यो जानाति स एव आत्मयाथात्म्यं जानातीत्याह- घटवदिति । यथा घटादिः विविधाकारः तद्वत् तदवच्छिन्नाकाशमपि पुनः पुनः उद्भूतघटादिरूपं विविधाकारमिव दृश्यते । तद्घटादीनां भेदे ध्वंसे लोकस्तदवच्छिन्नाकाशभेदं यथा न जानाति अखण्डाकाशमेव पश्यति, तद्याथात्म्यज्ञस्तु घटाद्युपाधिसत्त्वासत्त्वाभ्यां नित्यशोऽखण्डाकाशमेव जानाति ॥ १४ ॥

निरुपाधिकात्मदर्शनम्

शब्दमायावृतो नैव तमसा याति पुष्करे ।
भिन्ने तमसि चैकत्वमेक एवानुपश्यति ॥ १५ ॥

p. 32) तथा स्वाज्ञदृष्टिरुपाध्यनुकारिनानात्मभेदं पश्यति, उपाध्यपाये तद्भेदं न पश्यति । परमार्थमतिस्तूपाधिसत्त्वासत्त्वाभ्यां निरुपाधिकमात्मानमेकमेवानुपश्यतीत्याह- शब्देति । शब्दार्थप्रपञ्चहेतुभूता शब्दमाया, यद्वा अर्थशून्यतया शब्दमात्ररूपिणी वाचारम्भणात्मिका

अघटितघटनापटीयसी माया, तयावृतो जन्तुः तमसा अन्धकारेण आवृतजन्तुवत् पुष्करे परमपावने स्वात्मनि नैव याति। प्रदीपादिना अन्धकारभेदवत् स्वज्ञानेन स्वाज्ञानतमसि भिन्ने, चकारात् तद्वासनायां नष्टायां, प्रत्यक्परचितोः एकत्वम् एक एवानुपश्यति। यद्वा- स्वाज्ञस्तु शब्दमायावृतः सन् पुष्करे तमसावृतजन्तुवत् सर्वभूतप्रत्यग्ब्रह्मैक्यज्ञानं नैव याति। स्वज्ञस्तु स्वाज्ञानतमसि भिन्ने पुष्करेपरमात्मनि सर्वभूतप्रत्यगेकत्वमनुपश्यति। परमार्थदृष्टिस्तु प्रत्यक्परविभागैक्यासहब्रह्मतत्त्वं निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति पश्यति॥ १५॥

शब्दब्रह्मध्यानेन परब्रह्माधिगमः

शब्दाक्षरं परं ब्रह्म तस्मिन् क्षीणे यदक्षरम्।
तद्विद्वानक्षरं ध्यायेद्यदीच्छेच्छान्तिमात्मनः॥ १६॥

द्वे विद्ये वेदितव्ये तु शब्दब्रह्म परं च यत्।
शब्दब्रह्माणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति॥ १७॥

ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञानतत्परः।
पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद् ग्रन्थमशेषतः॥ १८॥

निर्विशेषब्रह्ममात्रावगत्युपायमाह- शब्देति। निर्विशेषब्रह्माप्त्युपायत्वेन यत् प्रसिद्धं शब्दाक्षरम् ॐ इत्येतदक्षरं परं ब्रह्मालम्बनं तदर्थज्ञानतः तस्मिन् सावयवे शब्दाक्षरे क्षीणे विलयं प्रपन्ने सति

यत् शब्दाक्षरविलयाधिकरणम् अक्षरं न क्षरति तदेतत्
आधेयाधारात्मकक्षराक्षरगतहेयांशापह्नवसिद्धं परमाक्षरं यदि विद्वानात्मनः स्वातिरि
क्तक्षराक्षरप्रपञ्चशान्तिम् इच्छेत् तदा तदक्षरं

p. 33) अहमस्मीति ध्यायेत्॥ १६ ॥ शब्दब्रह्मयाथात्म्यज्ञानतः शब्दप्रपञ्चनिरसनपूर्वकं तदर्थब्रह्माधिगमो भवतीत्याह- द्वे इति। शब्दब्रह्म परब्रह्मेति यत् ब्रह्म द्विविधं तच्छब्दपरब्रह्मगोचरे द्वे विद्ये वेदितव्ये सगुणनिर्गुणब्रह्मयाथात्म्ये ज्ञातव्ये। तुशब्दोऽवधारणार्थः। तयोरुपायोपेयात्मकत्वात् तत्रोपायभूते शब्दब्रह्मणि सविशेषब्रह्मणि निष्णातो मुनिः- प्रणववाच्यब्रह्मानुसंधानतः निर्विशेषब्रह्मज्ञानमुदेति- तज्ज्ञानोदयसमकालं स्वातिरिक्तसर्वापह्नवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति परं ब्रह्माधिगच्छति। तन्मात्रतया विद्वानवशिष्यत इत्यर्थः॥ १७ ॥ ब्रह्माधिगमेऽपि तद्धेतुग्रन्थाभ्यासः कर्तव्य इत्यत आह- ग्रन्थमिति। साधनचतुष्टयसंपन्नो विद्वान् यावत् ब्रह्ममात्रज्ञानं नोदेति तावत् तज्ज्ञानविज्ञानतत्परः सन् सर्ववेदान्तग्रन्थजातमभ्यस्य संशयादिपञ्चदोषशान्त्यन्तं गुरुमुखात् श्रवणं कृत्वा अथ मननिदिध्यासनप्रभवसम्यग्ज्ञान यदि जायते तदा धान्यार्थी पलालमिव ग्रन्थजातमशेषतः त्यजेत्, प्रयोजनाभावात्। न हि सरित्पारं प्रविष्टस्य नौकापेक्षास्ति, तथेत्यर्थः॥ १८ ॥

सर्वभूतप्रत्यगात्मनः एकत्वम्

गवामनेकवर्णानां क्षीरस्याप्येकवर्णता।

क्षीरवत् पश्यते ज्ञानं लिङ्गिनस्तु गवां यथा ॥ १९ ॥

घृतमिव पयसि निगूढं भूते भूते च वसति विज्ञानम् ।
सततं मनसि मन्थयितव्यं मनोमन्थानभूतेन ॥ २० ॥

नानान्तःकरणावच्छिन्नप्रतीचो नानात्वं स्यादित्यत आह- गवामिति । नानावर्णविशिष्टगोक्षीरं यथा एकरूपं तथा नानालिङ्ग्यनुगतप्रत्यग्ज्ञानमेकरूपम् ।

p. 34) तुशब्दोऽवधारणार्थः ॥ १९ ॥ एवं सर्वभूतप्रतीचः एकत्वं किं न भातीत्यत आह- घृतमिवेति । यथा पयसि निगूढं घृतं मथनादिना आविर्भवति तथा भूते भूते सर्वभूतान्तःकरणे तद्वृत्तिभावाभावप्रकाशकमपि विज्ञानं प्रत्यक्तत्त्वं स्वाज्ञदृष्टिनिगूढतया वसति । चशब्दो निःसंसयार्थः । प्रत्यगभिमुखीभूते मनसि मन्थानभूतेन प्रत्यग्भावमापन्नेन मनसा मन्थयितव्यम् । एवं संततमननात् पराक्सापेक्षप्रत्यक्परविभागैक्यगतहेयांशापह्नवसिद्धं ब्रह्ममात्रं निष्प्रतियोगिकतया आविर्भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

तत्साक्षात्कारसाधनं ध्यानम्

ज्ञाननेत्रं समाधाय चोद्धरेद्वह्निवत् परम् ।
निष्कलं निश्चलं शान्तं तद् ब्रह्माहमिति स्मृतम् ॥ २१ ॥

सर्वभूताधिवासं यद्भूतेषु च वसत्यपि।
सर्वानुग्राहकत्वेन तदस्म्यहं वासुदेवः॥ २२॥

तदस्म्यं वासुदेव इत्युपनिषत्॥

सर्वभूतनिगूढं ब्रह्म कथं साक्षात्कर्तुं शक्यमित्यत आह- ज्ञानेति।
सर्वापह्नवसिद्धब्रह्ममात्रगोचरज्ञानमेव नेत्रं ज्ञाननेत्रमन्तःकरणे समाधाय विन्यस्य- चशब्दात् ज्ञानेतरसाधनासिद्धत्वं द्योत्यते- दार्वोः मथनाविर्भूतवह्निवत् निष्प्रतियोगिकं परं ब्रह्म उद्धरेत्।
प्राणादिकलासु सतीषु कथं निष्प्रतियोगिकता इत्यत आह- निष्कलमिति। ब्रह्ममात्रसिद्धेः प्राणादिनामान्तषोडशकलापह्नवपूर्वकत्वात्। पूर्णत्वात् निश्चलं स्वातिरिक्तशान्तं यदवशिष्यते तत् निष्कलमित्यादिपदत्रयविशिष्टं ब्रह्मेति स्मृतं, ब्रह्म स्वमात्रमिति पर्यवसन्नमित्यर्थः॥ २१॥
निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रस्य अर्धमात्राभागत्रयावष्टम्भतः सर्वात्म्यं वस्तुतः स्वमात्रसिद्धिं प्रकटयन् उपसंहरति- सर्वेति। यत् सर्वभूतानामधिवासः स्थानम् अधिष्ठानत्वात्, यदन्तर्याम्यात्मनापि भूतेषु च वसति, यत् सर्वानुग्राहकत्वेन

p. 35) कूटस्थचिन्मात्रतया अवशिष्यते तदस्म्यहं वासुदेवः तत्परवासुदेवाख्यं ब्रह्मास्मि। यः स्वातिरिक्ताधिवसनाद्वासुः स चासौ अधिष्ठेयसापेक्षाधिष्ठानगतहेयांशापह्नवसिद्धनिष्प्रति-योगिकब्रह्ममात्रतया दीव्यत इति देवः परमात्मा स्वमात्रमवशिष्यत इति फलितोऽर्थः।
आवृत्तिरादरार्था। इत्युपनिषच्छब्दः प्रकृतोपनिषट्समाप्त्यर्थः॥ २२॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।

लिखितं स्याद्विवरणं बिन्दूपनिषदः स्फुटम् ।

प्रकृतोपनिषद्व्याख्याग्रन्थस्त्रिंशाधिकं शतम् ।

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे विंशतिसंख्यापूरकम् अमृतबिन्दूपनिषद्विवरणं संपूर्णम्

****
*
* ंऊख़्टाड्ःआ ईण्ड्ळ्ग़ीआळ् ऱ्ष्आऱः ईण्ष्टीटूट्
*
*
* २०११ ंउक्तबोध ईन्दोलोगिचल् ऱ्एसेर्छ् ईन्स्तितुते आल्ल् ऱ्इघ्त्स् ऱ्एसेर्वेद् ।
*
* -तेक्ष्त्स् मय् बे विवेद् ओन्ल्य् ओन्लिने ओर् दोव्न्लोदेद् फ़ोर् प्रिवते स्तुद्य् ।
* -तेक्ष्त्स् मय् नोत्, उन्देर् अन्य् चिर्चुम्स्तन्चेस्, बे चोपिद्, रेपुब्लिशेद्,
* रेप्रोदुचेद्, दिस्त्रिबुतेद् ओर् सोल्द्, एथेर् इन् ओरिगिनल् ओर् अल्तेरेद् फ़ोर्म्, विथोत्
* थे एक्ष्प्रेस्स् पेर्मिस्सिन् ओफ़् ंउक्तबोध ईन्दोलोगिचल् ऱ्एसेर्छ् ईन्स्तितुते इन् व्रितिन्ग् ।
****

****
*
* MUKTABODHA INDOLOGICAL RESEARCH INSTITUTE
*
*
* ©2011 Muktabodha Indological Research Institute All Rights Reserved.
*
* E-texts may be viewed only online or downloaded for private study.
* E-texts may not, under any circumstances, be copied, republished,
* reproduced, distributed or sold, either in original or altered form, without
* the express permission of Muktabodha Indological Research Institute in writing.
****

****
****
* The Yoga upani.sads with the commentary of
* "srii upani.sad - Brahmayogin
* Edited by Pandit A. Mahadeva Sastri, B.A.
* First published 1920 by the Adyar Library and Research Centre
*
* k.surikopani.sat
*
* Data-entered by the staff of Muktabodha supervised by Mark Dyczkowski
*
* revision 0 January 28, 2007
* Velthius transliteration
****
****

क्षुरिकोपनिषत्

सह नाववतु- इति शान्तिः

योगाधिकारः

क्षुरिकां संप्रवक्ष्यामि धारणां योगसिद्धये ।

यां प्राप्य न पुनर्जन्म योगयुक्तस्य जायते ॥ १ ॥

वेदतत्त्वार्थविहितं यथोक्तं हि स्वयंभुवा ।

विवरणम्

कैवल्यनाडिकान्तस्थपराभूमिवरासनम् ।
क्षुरिकोपनिषद्योगभासुरं राममाश्रये ॥

इह खलु कृष्णयजुर्वेदान्तर्गतेयं क्षुरिकोपनिषत् ज्ञानप्रतिबन्धकनिरसनयोगशास्त्ररूपिणी प्रवृत्ता । तस्याः उपोद्घातादि कठवल्लीवदूह्यम् । उक्तलक्षणलक्षितायाः अस्याः स्वल्पग्रन्थतो विवरणमारभ्यते । श्रुतिरेव यथोक्ताधिकारिण उद्दिश्य स्वच्छन्दं प्रवृत्तेति यत् तद्विद्यास्तुत्यर्थम् । केयं श्रुतिरित्यत आह- क्षुरिकामिति । ये यथोक्तयोगसाधनसंपन्नाः तान् प्रति स्वाज्ञानहृदय ग्रन्थिच्छेदनपट्वीं क्षुरिकामिव शस्त्ररूपां धारणां ब्रह्मातिरिक्तं न किंचिदस्तीति भावनालक्षणां सम्यक् प्रवक्ष्यामि । किमर्थम् ? ब्रह्ममात्रानुसंधानं

p. 37) योगः तत्सिद्धये तदवगतय इत्यर्थः । याम् उक्तलक्षणलक्षितां धारणां प्राप्य योगयुक्तस्य मुनेः न पुनर्जन्म जायते जनिमृतिकलना न हि भवति तामेव संप्रवक्ष्यामीति पूर्वेणान्वयः ॥ १ ॥ किं तद्योगलक्षणं, केनोक्तं, किं तत्साधनजातम्, इत्यत आह- वेदेति । स्वयमेव भवतीति स्वयंभूः तेन स्वयंभुवा ब्रह्मणा परमेश्वरेण योगशिखादौ ब्रह्माणं प्रति यथोक्तं तत् वेदतत्त्वार्थविहितं सर्ववेदान्तसंमतमित्यर्थः ॥

आसनप्राणायामौ

निःशब्दं देशमास्थाय तत्रासनमवस्थितः ॥ २ ॥

कूर्मोऽङ्गानीव संहृत्य मनो हृदि निरुध्य च ।
मात्राद्वादशयोगेन प्रणवेन शनैः शनैः ॥ ३ ॥

पूरयेत् सर्वमात्मानं सर्वद्वारं निरुध्य च ।
उरोमुखकटिग्रीवं किञ्चिद्धृदयमुन्नतम् ॥ ४ ॥

प्राणान् संसारयेत् तस्मिन् नासाभ्यन्तरचारिणः ।
भूत्वा तत्रायतप्राणः शनैरुच्छ्वासमुच्छ्वसेत् ॥ ५ ॥

तथाविधयोगसिद्धये साधनान्युपदिशति- निःशब्दमिति । यो निर्विकल्पकयोगार्थी सोऽयं जनसंबाधराहित्यात् निःशब्दं देशमास्थाय तत्र रहस्यप्रदेशे सिद्धपद्माद्यासनम् अवस्थितः सन् ॥ २ ॥ श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि कूर्मोऽङ्गानीव संहृत्य स्वहृदि मनो निरुध्य । चशब्दात् प्राणेन्द्रियद्वारसंकल्पविरलं मनः कृत्वेति द्योत्यते ।

जानू प्रदक्षिणीकृत्य न द्रुतं न विलम्बितम् ।

अङ्गुलीस्फोटनं कुर्यात् सा मात्रा परिकीर्तिता ॥

p. 38) इति श्रुतिसिद्धकालरूपमात्राद्वादशयोगेन चतुर्मात्रप्रणवेन शनैः शनैः ॥ ३ ॥ सर्वमात्मानं स्वशरीरं वायुना पूरयेत्। वायुनिर्गमनद्वारेषु सत्सु कथं वायुधारणा स्यादित्यत्र अपानादिसर्वद्वारं निरुध्य। चशब्दात् पूरितं वायुम् अष्टचत्वारिंशन्मात्राकालं कुम्भयेदिति द्योत्यते। एवं धारणां कृत्वा यथावत् रेचयेत् इत्याह- उर इति। सिद्धाद्यासनस्थितो योगी उरश्च मुखं च कटिश्च ग्रीवा च उरोमुखकटिग्रीवमिति। प्राण्यङ्गत्वात् एकवद्भावः। हृदयं च किंचित् उन्नतं विधाय ॥ ४ ॥ एवं यथोक्तकालम् आयतप्राणो भूत्वा शनैः शनैः उच्छ्वासम् उच्छ्वसेत् चतुर्विंशतिमात्राकालं पूरितं वायुं रेचयेत्। इडया वायुमापूर्य कुम्भयित्वा पिङ्गलया विरेच्य पुनः पिङ्गलया आपूर्य कुम्भयित्वा इडया विरेचयेत्। एवं प्रतिदिनं चतुष्कालम् अशीतिप्राणायामं कुर्यात् इति भावः ॥ ५ ॥

प्रत्याहारः

स्थिरमात्मदृढं कृत्वा अङ्गुष्ठेन समाहितः।
द्वे गुल्फे तु प्रकुर्वीत जङ्घे चैव त्रयस्त्रयः ॥ ६ ॥

द्वे जानुनी तथोरू द्वे गुदे शिश्ने त्रयस्त्रयः।
पायोरायतनं तत्र नाभिदेशे समाश्रयेत् ॥ ७ ॥

तत्र नाडी सुषुम्ना तु नाडीभिर्दशभिर्वृता।

तत्र रक्ता च पीता च कृष्णा ताम्रा विलोहिता॥ ८॥

अतिसूक्ष्मा च तन्वी च शुक्लां नाडीं समाश्रयेत्।

तत्र संचारयेत् प्राणान् ऊर्णनाभीव तन्तुना॥ ९॥

p. 39) ततो रक्तोत्पलाभासं हृदयायतनं महत्।

दहरं पुण्डरीकं तद् वेदान्तेषु निगद्यते॥ १०॥

तद्भित्त्वा कण्ठमायाति तन्नाडीं पूरयेदिति।

आसनप्राणायामलक्षणमुक्त्वा प्रत्याहारलक्षणमाह- स्थिरमिति। एवं प्राणाभ्यासपाटवात् योगी सिद्धं पद्मासनं वा आस्थाय समाहितेन्द्रियो भूत्वा कनिष्ठिकानामिकाभ्यां सहाङ्गुष्ठेन नासिकापुटं निरुध्य हृदये स्थिरं यथा भवति तथा स्वात्ममनःप्राणं दृढं कृत्वा केवलकुम्भकमास्थाय। अथ द्वे गुल्फे वर्तेते तत्र वायुं समारोप्य धारणां कुर्वीत। तुशब्दतः पादाङ्गुलीष्वपि वायुमारोपयेदिति द्योत्यते। ततो जङ्घे जङ्घाप्रदेशे चैव त्रयस्त्रय इत्यावृत्तिः आदरार्था। पादाङ्गुलीगुल्फजङ्घेषु त्रयस्त्रय इति द्वितीयार्थे प्रथमा- त्रिसंख्याकान् दृष्टिमनःप्राणान् क्रमेण आरोप्य ततस्ततः प्रत्याहरेत्॥ ६॥ तथा द्वे जानुनी ऊरू द्वे गुदे शिश्ने च त्रयस्त्रयो दृष्टिमनःप्राणान् प्रत्याहरेत्। जानूरुमूलाधारस्वाधिष्ठानेषु तत्र तत्र कुम्भित्वा प्रत्याहृत्य अथ पायोः मूलाधारादेः यदायतनं आश्रयः तत्र नाभिदेशे मणिपूरके दृष्टिमनःप्राणान् समारोप्य तज्जयपर्यन्तं समाश्रयेत्॥ ७॥ तत्र

मणिपूरकाश्रयनाडीकन्दे इडापिङ्गलादिनाडीभिः दशभिः वृता सती सुषुम्ना नाम काचन ब्रह्मनाडी वर्तते। तत्रैव नाडीकन्दे रक्ता, चशब्दात् कपिशा, पीता चशब्दात् पिङ्गला, कृष्णा, ताम्रा, विलोहिता। पाण्डरादिवर्णविशिष्टा इदा- पिङ्गला- गान्धारा- वरुणेत्यादिदशनाडीततिः॥ ८॥ सूक्ष्मा च तन्वी च। चशब्दद्वयतः द्वासप्ततिसहस्रसंख्याः प्रधाननाड्यः सन्तीति द्योत्यते। सर्वासु नाडीषु या प्रधानभूता शुक्लवर्णोज्ज्वला तां शुक्लां सुषुम्नानाडीं समाश्रयेत्। तत्र दृङ्मनःप्राणान् प्रत्याहरेत् इत्याह- तत्रेति। यथा ऊर्णनाभिः तन्तुना संचरति तथा तत्र सुषुम्नायां दृगादीन् संक्रमेत् इत्यर्थः॥ ९॥ ततः सुषुम्नामार्गात् रक्तोत्पलाभासं हृदयायतनं नाड्यपेक्षया

p. 40) महत्। दहरं पुण्डरीकं वेश्म इत्यादिवेदान्तेषु यत् दहरं पुण्डरीकं निगद्यते तत्र सुषुम्नानालार्पितहृदये दृगादीन् त्रीनपि प्रत्याहरेत्॥ १०॥ ततः तत् हृदयपङ्कजं भित्त्वा दृगादिः कण्ठं तद्गतविशुद्धिचक्रं याति। तत्र प्रत्याहृत्य, ततो भ्रूमध्यम् आज्ञाचक्रं ततः सहस्रारचक्रं च पूरयेत् प्रत्याहरेत्। इति शब्दः प्रत्याहारसमाप्त्यर्थः॥

धारणाध्यानसमाधयः

मनसस्तु परं गुह्यं सुतीक्ष्णं बुद्धिनिर्मलम्॥ ११॥

पदस्योपरि यन्मर्म तद्रूपं नाम चिन्तयेत्।
मनोधारेण तीक्ष्णेन योगमाश्रित्य नित्यशः॥ १२॥

इन्द्रवज्रमिति प्रोक्तं मर्मजङ्घानुकृन्तनम्।
तद्ध्यानवलयोगेन धारणाभिर्निकृन्तयेत्॥ १३॥

ऊर्ध्वोर्मध्ये तु संस्थाप्य मर्मप्राणविमोचनम्।
चतुरभ्यस्य योगेन छिन्देदनभिशङ्कितः॥ १४॥

ततः कण्ठान्तरे योगी समूहेन्नाडिसंचये।
एकोत्तरं नाडिशतं तासां मध्ये परा स्थिता॥ १५॥

सुषुम्ना तु परे लीना विरजा ब्रह्मरूपिणी।
इडा तिष्ठति वामेन पिङ्गला दक्षिणेन तु॥ १६॥

तयोर्मध्ये परं स्थानं यस्तं वेद स वेदवित्।
द्वासप्ततिसहस्राणि प्रतिनाडीषु तैतिलम्॥ १७॥

p. 41) छिद्यते ध्यानयोगेन सुषुम्नैका न छिद्यते।
योगनिर्मलसारेण क्षुरेणानलवर्चसा॥ १८॥

छिन्देन्नाडीशतं धीरः प्रभवादिह जन्मनि।

जातीपुष्पसमं योगी यदा पश्यति तैतिलम्॥ १९॥

एवं शुभाशुभैर्भावैः सा नाडीनां विभावयेत्।
तद्भाविताः प्रपद्यन्ते पुनर्जन्मविवर्जिताः॥ २०॥

ततो धारणाध्यानसमाधिलक्षणमाह- मनस इति। मनसः अन्तःकरणवृत्तिसहस्रात् परम्। तुशब्दो मनस्तत्कार्यस्य वस्तुतोऽसंभवार्थः। गुह्यम्, अनधिकारिणो गोपनीयत्वात्। सुतीक्ष्णं, स्वाज्ञानतत्कार्यतन्तुछेदनसुतीक्ष्णस्वज्ञानशस्त्रवत्त्वात्। बुद्धिनिर्मलं, निर्मलबुद्धिवेद्यत्वात्॥ ११॥ विश्वविराडोत्रादिपादजातस्य उपरि यन्मर्म विश्वाद्यसंभवप्रबोधसिद्धसीम तद्रूपं नाम तदस्मीति चिन्तयेत् धारयेत्। एवं ब्रह्मधारणं स्वाज्ञानग्रन्थिछेदकं स्यादित्याह- मन इति। एवं नित्यशः सदा तीक्ष्णेन मनोधारेण ब्रह्मातिरिक्तं न किंचिदस्तीति मनोधारणारूपशस्त्रेण, स्वाज्ञानं भ्रमं छिन्देत् इत्यन्वयः॥ १२॥ यत् स्वाज्ञानपर्वतभेदेन इन्द्रवज्रमिति प्रोक्तं स्वातिरिक्तमर्माद्यवयवकृन्तनं तथाविधयोगं सुषुम्नाभेदनलक्षणं आश्रित्य तद्ब्रह्माहमस्मीति ध्यानबलयोगेन तद्विशिष्टपदाङ्गुष्ठादिसहस्रारान्तधारणाभिः स्वातिरिक्तं भ्रमं निकृन्तयेत्॥ १३॥ यदि पुनः स्वातिरिक्तभ्रम उदेति तदा स्वाविद्यापदस्य ऊर्वोः व्यष्टिसमष्ट्योः तदारोपापवादाधारविश्वविराट्तत्तुर्ययोः यत् मध्यम् अविकल्पं तस्मिन् मध्ये दृङ्मनःप्राणान् संस्थाप्य धारणां कृत्वा। तुशब्दः अवधारणार्थः। यथोक्तयोगेन स्थूलादिचतुरंशाढ्यस्वाविद्यापदतत्कार्यं मर्म। तदारोपापवादाधारः प्राणो विश्वविराडोत्रादिः तन्मोचनं चतुरभ्यस्य मर्मप्राणस्थूलादिचतुरंशापवादं कृत्वा तदपवादाधिकरणं

p. 42) ब्रह्मास्मीति धारणाबलेन अनभिशङ्कितः सन् योगी योगान्तरायं छिन्देत्॥ १४ ॥ ततः किमित्यत आह- तत इति। यतः नाडीसंचयशुद्धिं विना योगसिद्धिः न भवति ततः कारणात् योगी स्वकण्ठान्तरे विलसन्नाडीसंचये प्राणवायुं सम्यक् ऊहेत्, केवलकुम्भकोपायतो नाडीसंचयशुद्धिं कुर्यात्। प्रधाननाडयः का इत्यत आह- एकेति। स्वदेहमध्ये एकोत्तरम् इडादिप्रधाननाडीशतं विद्यते। तासां मध्ये स्थिरा सुषुम्ना नाडी परा सर्वोत्कृष्टा ॥ १५ ॥ सेयं सुषुम्ना तु परे ब्रह्मणि लीना ब्रह्मसूत्रवात्। विरजा, रजस्तमोविकारवैरल्यात्। ब्रह्मरूपिणी, ब्रह्मलोकाप्तिहेतुत्वात्। सुषुम्नाज्ञानफलमाह- इडेति। सुषुम्नाया वामभागेन, सप्तम्यर्थे तृतीया, सुषुम्नावामदक्षिणपार्श्वयोः इडा पिङ्गला च तिष्ठति ॥ १६ ॥ तयोर्मध्ये सुषुम्नायां परमुत्कृष्टं ब्रह्मस्थानं वर्तते। तं तत्रत्यपरमात्मानं प्रत्यगभेदेन यो वेद स मुनिः वेदार्थब्रह्मवित् भवति। यथोक्तध्यानयोगेन सुषुम्नेतरनाडीषु प्राणगतिः छिद्यते, सुषुम्नाप्राणगतिस्तु न छिद्यत इत्याह- द्वासप्ततीति ॥ प्रधाननाड्यस्तु द्वासप्ततिसहस्राणि भवन्ति। तत्र सुषुम्ना- नाड्यन्तर्गतकैवल्यनाडिकान्तःस्थनिष्प्रतियोगिकचिन्मात्रध्यानयोगेन प्रतिनाडीषु प्राणवायोस्तैतिलं गतागतलक्षणम्॥ १७ ॥ छिद्यते विच्छिद्यते। तदानीं सुषुम्ना एका सुषुम्नामध्यगकैवल्यनाडिकायां दृङ्मनःप्राणवृत्तिः न छिद्यते आब्रह्मकल्पं न नश्यति, न बहिः निर्गच्छति, कल्पान्ते विरूपविलयं भजति। अत एव कैवल्यनाडीप्रविष्टदृग्वायुमनोवृत्तिमन्मुनिकलेबरम् आब्रह्मकल्पं तिष्ठतीत्यत्र भगवद्वचनं मानम-

मत्तत्त्ववेत्तुः करणालिरादौ कैवल्यनाड्यन्तर चित्खमेत्य।
आब्रह्मकल्पं विलयं भजन् सन् कायेन कैवल्यमवाप्य तिष्ठेत्॥

इति। यतः एवम् अतो धीरो योगी योगः तत्त्वज्ञानं तथाविधयोग एव निर्मलसारः सूक्ष्मधारारूपः तेन योगनिर्मलसारेण क्षुरेण अनलवर्चसा ॥ १८ ॥ इह अस्मिन्नेव जन्मनि प्रभवात् ब्रह्मातिरिक्तं न किंचिदस्तीति भावनाबलात् नाडीशतं तद्गतप्राणप्रचरान् छिन्देत् कैवल्यनाड्यामेव

p. 43) दृङ्मनःप्राणप्रचारं कुर्यात् इति भावः। कैवल्यतदितरनाडीवायुप्रचाराप्रचारतो योगी कृतकृत्यो भवतीत्याह- जातीति। यथोक्तसाधनसंपन्नो योगी जातीपुष्पपरिमलाविनाभाववत् यदा कैवल्यनाड्यां दृङ्मनःप्राणतैतिलं स्थैर्यं पश्यति तदा विदेहमुक्तो भवति, गमनं तैतिलं स्थैर्यम् इति कोशात्॥ १९॥ एवं यदा सुषुम्नान्तःस्थकैवल्यनाडीतरनाडीनां या दृङ्मनःप्राणगतिः सेयं स्वर्गनरकगमनागमनलक्षणैः शुभाशुभैः भावैः युक्तेति विभावयेत्। अपुनर्भवगतिप्रदा इयं सुषुम्ना नाडी, कैवल्यगतिप्रदा इयं सुषुम्नान्तर्गतकैवल्यनाडी, तदितररमादिनाडीततिः शुभफलस्वर्गादिप्रापिका, अरमादिनाडीततिः अशुभफलनरकादिप्रापिका, तदितरनाड्यस्तु नानाविचित्ररोगादिगतिप्रापिका इत्यत्र रमा पुण्येन पुण्यं लोकं नयति अरमा पापेन पापम् इच्छया यत् स्मरति तदभिसंपद्यते अपुनर्भवायाकोशं भिनत्ति इत्यादि मृत्युर्वै परे देव एकीभवति इत्यादि श्रुतेः। यतः इतरनाडीवायुप्रचारः शुभाशुभहेतुः अतो योगाभ्यासेन तद्गतिनिरोधं कृत्वा सुषुम्नादिनाड्यामेव वायुप्रचारं भावयेत्। एवं भावनाफलमाह- तदिति। एवं सुषुम्नादौ प्राणमारोप्य तद्ब्रह्माहमस्मीति धिया भाविता एवं भावनया ते पुनर्जन्मविवर्जिताः सन्तः तदेव ब्रह्म प्रपद्यन्ते॥ २०॥

योगसाधनं तदधिकारी च

तपोविजितचित्तस्तु निःशब्दं देशमास्थितः।
निःसङ्गः साङ्गयोगज्ञो निरपेक्षः शनैः शनैः॥ २१॥

तद्योगसाधनं अधिकारिणं च निरूपयति- तप इति। स्वाश्रमाचारसहकृतयोगाभ्यासतपसा विजितचित्तस्तु योगी निर्विकल्पकसमाध्यर्थं जनसम्बाधराहित्यात् निःशब्दं देशमास्थितः स्वान्तर्बहिःकलनानिःसङ्गः साङ्गयोगज्ञः अष्टाङ्गयोगतत्त्ववित् स्वातिरिक्तनिरपेक्षः सन् शनैः शनैः विकल्पजातं हित्वा निर्विकल्पकसमाधिनिष्ठो भवेत् इति वाक्यशेषः॥ २१॥

p. 44) समाधिफलम्

पाशांश्छित्त्वा यथा हंसो निर्विशङ्कं खमुत्पतेत्।
छिन्नपाशस्तथा जीवः संसारं तरते सदा॥ २२॥

यथा निर्वाणकाले तु दीपो दग्ध्वा लयं ब्रजेत्।
तथा सर्वाणि कर्माणि योगी दग्ध्वा लयं व्रजेत्॥ २३॥

प्राणायामसुतीक्ष्णेन मात्राधारेण योगवित्।
वैराग्योपलघृष्टेन च्छित्त्वा तन्तुं न बध्यते॥ २४॥
इत्युपनिषट्॥

सदृष्टान्तं समाधिफलमाह- पाशानिति। यथा हंसः स्वतुण्डेन स्वपादबन्धनमानससरोरुहकमलपाशान् छित्त्वा निर्विशङ्कं यथा भवति तथा खमुत्पतेत् तथा योगी जीवः सदा योगाभ्यासतीक्ष्णखड्गेन संछिन्नसंसृतिपाशः सन् संसारं तरते॥ २२॥ किं च- यथा दीपो निर्वाणकाले स्वाश्रयवर्त्त्यादिकं दग्ध्वा स्वयोनौ लयं शान्तिं ब्रजेत् तथा योगी स्वावारकब्रह्ममात्रावरणसर्वकर्मजालं दग्ध्वा स्वातिरिक्तलयमपह्नवं ब्रजेत्॥ २३॥ उक्तोपनिषदर्थमुपसंहरति- प्राणेति। यथोक्तयोगवित् मुनिः प्राणायामादिसाधनसुतीक्ष्णेन सम्यक्तीव्रतरवैराग्ययोपलघृष्टेन अर्धमात्राधारेण स्वज्ञानशस्त्रेण स्वज्ञानतन्तुं छित्त्वा न पुनः बध्यते स्वाज्ञानेन। स्वज्ञानेन तन्तुच्छेदनसमकालं योगी स्वमात्रमवशिष्यते। इतिशब्दो निःसंशयार्थः। उपनिषच्छब्दः प्रकृतोपनिषत्परिसमाप्त्यर्थः॥ २४॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना।
लिखितं स्याद्विवरणं क्षुरिकायाः स्फुटं लघु।
क्षुरिकोपनिषद्व्याख्या विंशत्यधिशतं स्मृता॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे एकत्रिंशत्संख्यापूरकं क्षुरिकोपनिषद्विवरणं संपूरणम्

****
*
* ंऊख़्टाड्ःआ ईण्ड्ळ्ग़ीआळ् ऱ्ष्आऱः ईण्ष्टीटूट्
*
*

* २०११ उक्तबोध ईन्दोलोगिचल् च्एसेर्च् ईन्स्तितुते आल्ल् च्इघ्त्स् च्एसेर्वेद्।
*
* -तेक्स्त्स् मय् बे विवेद् ओन्ल्य् ओन्लिने ओर् दोव्न्लोदेद् फ़ोर् प्रिवते स्तुद्य्।
* -तेक्स्त्स् मय् नोत्, उन्देर् अन्य् चिर्चुम्स्तन्चेस्, बे चोपिद्, रेपुब्लिशेद्,
* रेप्रोदुचेद्, दिस्त्रिबुतेद् ओर् सोल्द्, एथेर् इन् ओरिगिनल् ओर् अल्तेरेद् फ़ोर्म्, विथोत्
* थे एक्स्प्रेस्स् पेर्मिस्सिन् ओफ़् उक्तबोध ईन्दोलोगिचल् च्एसेर्च् ईन्स्तितुते इन् व्रितिन्ग्।
****

****
*
* MUKTABODHA INDOLOGICAL RESEARCH INSTITUTE
*
*
* ©2011 Muktabodha Indological Research Institute All Rights Reserved.
*
* E-texts may be viewed only online or downloaded for private study.
* E-texts may not, under any circumstances, be copied, republished,
* reproduced, distributed or sold, either in original or altered form, without
* the express permission of Muktabodha Indological Research Institute in writing.
****

****
****
* The Yoga upani.sads with the commentary of
* "srii upani.sad - Brahmayogin
* Edited by Pandit A. Mahadeva Sastri, B.A.
* First published 1920 by the Adyar Library and Research Centre
*
* tejobinduupani.sat
*
* Data-entered by the staff of Muktabodha supervised by Mark Dyczkowski
*
* revision 0 January 28, 2007
* Velthius transliteration
****
****

तेजोबिन्दूपनिषत्

सह नाववतु- इति शान्तिः

प्रथमोऽध्यायः

निर्विशेषतेजोबिन्दुस्वरूपम्

तेजोबिन्दुपरं ध्यानं विश्वात्महृदि संस्थितम्।
अणुवं शांभवं शान्तं स्थूलसूक्ष्मपरं च यत्॥ १॥

दुःखाढ्यं च दुराराध्यं दुष्प्रेक्ष्यं मुक्तमव्ययम्।
दुर्लभं तत्स्वयं ध्यानं मुनीनां च मनीषिणाम्॥ २॥

विवरणम्

यत्राचिन्मात्रकलना यात्यपह्नवमञ्जसा।
तच्चिन्मात्रमखण्डैकरसं ब्रह्म भवाम्यहम्॥

इह खलु कृष्णयजुर्वेदप्रविभक्तेयं तेजोबिन्दूपनिषत् स्वातिरिक्तखण्डाचिन्मात्रापह्नवसिद्धाखण्डानन्दचिन्मात्ररूपा-वस्थानलक्षणविकलेबर कैवल्यार्थबोधिनी विजृम्भते। अस्या उपोद्घातादिकं कठवल्ल्यादिसमम्। अस्या ब्रह्ममात्रानुभवप्रकाशिकायाः तेजोबिन्दूपनिषदः स्वल्पग्रन्थतो विवरणमारभ्यते।

p. 46) वक्ष्यमाणशिवस्कन्द ऋभुनिदाघप्रश्नप्रतिवचनाख्यायिका तु विद्यास्तुत्यर्था। अत्रादौ तावत् प्रथमाध्याये प्रश्नप्रतिवचनकलनां विना श्रुतिः स्वयमेव यथोक्ताधिकारिभ्यः पञ्चदशाङ्गयोगसाधनसिद्धं निर्विशेषब्रह्मतत्त्वमुपदिशति- तेजोबिन्द्विति। ये स्वात्मयाथात्म्यमननेच्छवो मुनयः तेषां मुनीनां निर्विशेषब्रह्मध्याने येषां मनीषा विद्यते तेषां

मनीषिणां च स्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यध्वान्तापह्नवसिद्धं
निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतेजोबिन्दुस्वरूपं तत्परं तद्विषयकं ध्यानं वक्ष्यामीति शेषः। ध्येयं
कीदृशम्? इत्यत आह- विश्वेति। स्वाज्ञैः स्वातिरेकेणास्तीति विश्वसनीयं विश्वं
स्वाविद्यापदतत्कार्यजातमेव यस्यात्मा शरीरं सोऽयं विश्वात्मा विराट्, तस्य हृत्कमले
तद्वृत्तिसहस्रावभसकतया स्थितम्। निराधारम् अविद्यापदं कथं तिष्ठेत् इत्यत आह-
अणु।विति। अणु अविद्यापदसर्वस्वम्
आदिकूर्मादिरूपेण अन्तर्यामिरूपेण सर्वाधिष्ठानरूपेण वा वहतीति अणुवम्। स्वापेक्षया अस्य
परिच्छिन्नत्वात् अणुत्वम्। शम् अस्मात् भवतीति शंभुः प्रत्यक्, तद्विषयकसुखस्य
तदधीनत्वात्। तद्याथात्म्यं निर्विशेषं ब्रह्म शांभवम्। वस्तुतः विश्वविराडादिकलनाशान्तम्।
स्वाज्ञदृष्ट्या स्थूलसूक्ष्मादिप्रपञ्चकलनाप्रसक्तौ यत्तदारोपापवादाधिकरणं तत्
स्थूलसूक्ष्मादिप्रपञ्चात् परं विलक्षणमित्यर्थः। च शब्दात् तुर्यभागादपि वैलक्षण्यं द्योत्यते॥ १॥
तस्य स्वाज्ञदृष्टिग्रहणाराधनाशक्यतया दुःखाढ्यं दुराराध्यं दुष्प्रेक्ष्यं च। स्वज्ञदृष्ट्या
तत्सर्वकलनामुक्तम्, अत एव अव्ययं व्ययहेतुस्वातिरिक्तभ्रमासंभवात्। श्रुत्याचार्यप्रसादं विना
तत्स्वरूपं तद्विषयकध्यानं वा स्वयं स्वतो दुर्लभं, श्रुत्याचार्यप्रसादतः तदवगन्तुं
सुलभमेवेत्यर्थः॥ २॥

निर्विशेषब्रह्मावगतिसाधनानि

यताहारो जितक्रोधो जितसङ्गो जितेन्द्रियः।
निर्द्वन्द्वो निरहंकारो निराशीरपरिग्रहः॥ ३॥

p. 47) अगम्यागमकर्तारो गम्यागमनमानसाः।

मुखे त्रीणि च विन्दन्ति त्रिधामा हंस उच्यते॥ ४॥

परं गुह्यतमं विद्धि ह्यस्ततन्द्री निराश्रयः।

सोमरूपकला सूक्ष्मा विष्णोस्तत् परमं पदम्॥ ५॥

उत्तमाधिकारिणां तदवगतिः भवत्येव। मन्दमध्यमानां तदवगतिः कथमित्यत्र साधनान्युपदिशति- यतेति। हे स्वाज्ञलोक, यदि त्वं मदुपदेशप्रभवस्वज्ञानतः स्वपदं प्राप्तुमिहसे तदा मदुक्तसाधनसंपन्नो भूत्वा विष्णोस्तत् परमं पदं यास्यसीत्यन्वयः।

आहारस्य च भागौ द्वौ तृतीयमुदकस्य च।

वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत्॥

इति येनाहारो यतो नियतः स त्वमादौ यताहारो भव, आहारशुद्धौ तत्त्वशुद्धिः इत्यादि श्रुतेः। कामालाभजः क्रोधो येन जितः स त्वं जितक्रोधो भव। स्वविकल्पितेन्द्रियेन्द्रियार्थेषु सङ्गो येन जितः स त्वं जितसङ्गो जितेन्द्रियवर्गो भव। शीतोष्णादिद्वन्द्वो यस्मान्निर्गतः स त्वं निर्द्वन्द्वो भव। शरीरत्रये अहंकारो यस्मान्निर्गतः स त्वं निरहंकारो भव। स्वातिरिक्तविषय भोगानशितुमिच्छा आशीः यस्मान्निर्गता स त्वं निराशीः भव। प्राणमात्रधारणानुकूलपरि ग्रहेतरपरिग्रहो येनागृहीतः स त्वम् अपरिग्रहो भव॥ ३॥ स्वज्ञैकदेशिनो यत्पदं विन्दन्ति

तत्पदमादावुपास्स्वेत्याह- आगम्येति। केवलस्वाज्ञ[ज्ञा]गम्ये स्वाविद्यापदारोपाधिकरणे विश्वविराडोत्रादौ तद्भावाभावितधिया अगमनं कुर्वन्तीति अगम्यागमकर्तारः, स्वाज्ञदृष्टिगम्ये स्वाविद्यापदतत्कार्ये येषां मानसं गमनं न भजति ते हि गम्यागमनमानसाः

p. 48) शबलब्रह्मशरणाः स्वज्ञैकदेशिनः। नेत्रस्थं जागरितं विद्यात् दक्षिणाक्षिमुखे विश्वः इति श्रुतिसिद्धे मुखे जाग्रज्जाग्रदादौ व्यष्टिसमष्टितदुभयैक्याधिकरणतया विश्वविश्वादिविराड्विराडाद्योत्रोत्रादिभेदेन त्रीणि त्रीणि रूपाणि, चशब्दात् तत्तत्तुर्यरूपाण्यपि, स्वाभेदेन विन्दन्ति जानन्ति। एवं त्रीणि धामानि यस्य सोऽयं त्रिधामा हंस उच्यते। स्वज्ञानतः स्वभजत्स्वात्मानं हन्तीति हंसः परमेश्वर इत्यर्थः॥ ४॥ तमेतं हंसं सोऽहमित्युपास्य तत्प्रसादतो हि अस्ता तन्द्री जामिता यस्य सः त्वम् अस्ततन्द्री सन् स्वात्मेतराश्रयाभावात् निराश्रयो भूत्वा यन्मयोच्यते तत्सर्वापवादाधिकरणतया जाग्रज्जाग्रदादिकलनायाः परम् अनधिकारिणे अवक्तव्यत्वात् गुह्यतं ब्रह्म अधिष्ठेयसापेक्षाधिष्ठानतापाये निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति विद्धि जानीहि। किं तदित्यत आह- सोमेति। उमया स्वविद्यया सहितमुनिसम्यग्ज्ञानविदिता कला चिन्मात्ररूपिणी सोमरूपकला निर्विशेषतया सूक्ष्मा, सैव, स्वाज्ञदृष्टिविकल्पितव्याप्यप्रसक्तौ, व्यापकभावमापन्नस्य विष्णोः सम्यग्ज्ञदृष्ट्या व्याप्यव्यापकतापह्नवसिद्धं यत् तत् परमं निष्प्रतियोगिकनिरतिशयं तन्मात्रतया पद्यत इति पदं स्वमात्रमवशिष्यत इत्यर्थः॥ ५॥

परवस्तुन एव सविशेषत्वादिभावाः

त्रिवक्रं त्रिगुणं स्थानं त्रिधातुं रूपवर्जितम्।
निश्चलं निर्विकल्पं च निराकारं निराश्रयम्॥ ६॥

उपाधिरहितं स्थानं वाङ्मनोऽतीतगोचरम्।
स्वभावं भावसंग्राह्यमसंघातं पदाच्युतम्॥ ७॥

p. 49) अनानानन्दनातीतं दुष्प्रेक्ष्यं मुक्तमव्ययम्।
चिन्त्यमेवंविनिर्मुक्तं शाश्वतं ध्रुवमच्युतम्॥ ८॥

तद्ब्रह्मणस्तदध्यात्मं तद्विष्णोस्तत्परायणम्।
अचिन्त्यं चिन्मयात्मानं यद्योम परमं स्थितम्॥ ९॥

अशून्यं शून्यभावं तु शून्यातीतं हृदि स्थितम्।
न ध्यानं च न च ध्याता न ध्येयो ध्येय एव च॥ १०॥

सर्वं च न परं शून्यं न परं न परात्परम्।
अचिन्त्यमप्रबुद्धं च न सत्यं न परं विदुः॥ ११॥

मुनीनां संप्रयुक्तं च न देवा न परं विदुः।
लोभं मोहं भयं दर्पं कामं क्रोधं च किल्बिषम्॥ १२॥

शीतोष्णो क्षुत्पिपासे च संकल्पकविकल्पकम्।
न ब्रह्मकुलदर्पं च न मुक्तिग्रन्थिसंचयम्॥ १३॥

न भयं न सुखं दुःखं तथा मानावमानयोः।
एतद्भावविनिर्मुक्तं तद्ब्रह्म ब्रह्म तत्परम्॥ १४॥

तदेव स्वाज्ञादिदृष्ट्या सविशेषतां तत्प्रतियोगिकनिर्विशेषतां, परमार्थदृष्ट्या निष्प्रतियोगिकनिर्विकल्पतां च भजतीव भातीत्याह- त्रिवक्रमिति। विश्वतैजसप्राज्ञभेदेन त्रिवक्रं, विराट्सूत्रादिभेदेन त्रिगुणं, स्थानं मुक्तप्राप्यत्वात्, ओत्रनुज्ञात्रनुज्ञाभेदेन ब्रह्मविष्णवीशभेदेन वा त्रिधातुं, वस्तुत उक्तत्रिवक्रादिस्वरूपविवर्जितं, चलविकल्पाकृत्याश्रयवैरल्यात्

p. 50) निश्चलं निर्विकल्पं च निराकारं निराश्रयम्॥ ६॥ उपाधिरहितं निरुपाधिकत्वात्। स्थानम् उक्तार्थम्। वाङ्मनोऽतीततुर्यतया गोचरम्। स्वयमेव भवतीति स्वभावम्। भावरूपेणैव सम्यग् ग्राह्यं सन्मात्रत्वात्। असंघातं करणग्रामबाह्यत्वात्। स्वस्वभावादच्युतम्॥ ७॥ नानानन्दनो जीवः स न भवतीति अनानानन्दनः साक्षी तद्भावादप्यतीतम्। दुष्प्रेक्ष्यं मुक्तमव्ययम् इति पदत्रयं व्याख्यातम्। सदा अव्ययतया चिन्त्यम्। चिन्तितस्य सविशेषप्रसक्तौ एवंविनिर्मुक्तम् केनाप्यचिन्त्यत्वात्। अशाश्वतविश्वाभावात् शाश्वतम्। अध्रुवमायापायात् ध्रुवम्। सर्वप्रकारेणापि च्युत्यभावात् अच्युतम्॥ ८॥ यदेवंभूतं तद्ब्रह्मणः स्वरूपम्। तत् प्रत्य ग्रूपेण सर्वात्मानं विराजमधिकृत्य भवतीति अध्यात्मम्। तदेव विष्णोः स्वरूपमपि। तदेव

तत्परायणं मुक्तप्राप्यनारायणत्वात्। निर्विशेषात्मना अचिन्त्यम्। अन्तःकरणाभावात्। चिन्मयात्मानम् इति, विभक्तिलिङ्गच्यत्ययः छान्दसः, चिन्मयात्मकम्। यद्व्योम चिदाकाशत्वात्। परमं व्याख्यातम्। स्थितं सत्तामात्रत्वात्॥ ९॥ अत एव अशून्यम्। पूर्णत्वात् स्वातिरिक्तशून्यभावम्। तुशब्दोऽवधारणार्थः। शून्यभावमापन्नस्वातिरिक्तादप्यतीतं निष्प्रतियोगिकत्वात्। प्रत्यगादिरूपेण हृदि स्थितम्। तस्य प्रत्यक्त्वे त्रिपुटी स्यादित्यत आह- नेति। स्वातिरेकेण न ध्यानं च न च ध्याता न ध्येयः। स्वावशेषतया ध्येय एव च॥ १०॥ स्वातिरेकेण यदि सर्वं प्रसक्तं तदा न च सर्वम् अस्ति। यदि स्यात् तदा स्वस्मात् परं शून्यम्। अत एव न परम् अस्ति। सापेक्षपरात् परम् अपि स्वयं न भवति। स्वातिरेकेण चिन्तितुं बोद्धुं द्रष्टुम् अशक्यतया मुनयः अचिन्त्यमप्रबुद्धं च न सत्यं न परं विदुः॥ ११॥ यत्परम् अतिरिक्तं नेति नुनीनाम्- तृतीयार्थे षष्ठी- मुनिभिः यत् संप्रयुक्तम् अवधृतं तत्र देवाः सूक्ष्मबुद्धयोऽपि ततः परम् अस्तीति न विदुः। लोभमित्यादौ लिङ्गव्यत्ययो द्रष्टव्यः। न हि तत्र लोभमोहाद्यन्तःकरणवृत्तयः शीतोष्णादिद्वन्द्वं क्षुत्पिपासादिषड्ूर्मयः संकल्पविकल्पादिमानसवृत्तयः ब्रह्मादिकुलप्रसूतोऽस्मीति दर्पश्च बन्धमोक्षादिग्रन्थिसंचयश्च मानावमानवृत्तयो वा विद्यन्ते। यत् एतत् सर्वभावविनिर्मुक्तं

p. 51) स्वातिरिक्तसामान्यापह्नवसिद्धं तत् ब्रह्म। ब्रह्म तत्परं स्वमात्रमवशिष्यत इत्यर्थः॥ १२-१४॥

परब्रह्मावगतिसाधनं पञ्चदशाङ्गयोगः

यमो हि नियमस्त्यागो मौनं देशश्च कालतः ।
आसनं मूलबन्धश्च देहसाम्यं च दृक्स्थितिः ॥ १५ ॥

प्राणसंयमनं चैव प्रत्याहारश्च धारणा ।
आत्मध्यानं समाधिश्च प्रोक्तान्यङ्गानि वै क्रमात् ॥ १६ ॥

यद्येवं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकं तदा तदवगत्युपायवैरल्यमाशङ्क्य यदि ते तदवगतीच्छा विद्यते तदा तदवगतिसाधनतया पञ्चदशाङ्गयोग उच्यते- यमोहीति । इत्थं पञ्चदशयोगाङ्गानि सूत्रितानि ॥ १५-१६ ॥

पञ्चदशाङ्गानां लक्षणानि

सर्वं ब्रह्मेति वै ज्ञानादिन्द्रियग्रामसंयमः ।
यमोऽयमिति संप्रोक्तोऽभ्यसनीयो मुहुर्मुहुः ॥ १७ ॥

सजातीयप्रवाहश्च विजातीयतिरस्कृतिः ।
नियमो हि परानन्दो नियमात् क्रियते बुधैः ॥ १८ ॥

त्यागः प्रपञ्चरूपस्य सच्चिदात्मावलोकनत् ।
त्यागो हि महतां पूज्यः सद्यो मोक्षप्रदायकः ॥ १९ ॥

यस्माद्वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
यन्मौनं योगिभिर्गम्यं तद्भवेत् सर्वदा जडैः ॥ २० ॥

p. 52) वाचो यस्मान्निवर्तन्ते तद्वक्तुं केन शक्यते ।
प्रपञ्चो यदि वक्तव्यः सोऽपि शब्दविवर्जितः ॥ २१ ॥

इति वा तद्भवेन्मौनं सर्वं सहजसंज्ञितम् ।
गिरा मौनं तु बालानामयुक्तं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २२ ॥

आदावन्ते च मध्ये च जनो यस्मिन्न विद्यते ।
येनेदं सततं व्याप्तं स देशो विजनः स्मृतः ॥ २३ ॥

कल्पना सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां निमेषतः ।
कालशब्देन निर्दिष्टं ह्यखण्डानन्दमद्वयम् ॥ २४ ॥

सुखेनैव भवेद्यस्मिन्नजस्रं ब्रह्मचिन्तनम् ।
आसनं तद्वीजानीयादन्यत् सुखविनाशनम् ॥ २५ ॥

सिद्धये सर्वभूतादि विश्वाधिष्ठानमद्वयम् ।

तस्मिन् सिद्धिं गताः सिद्धास्तत्सिद्धासनमुच्यते ॥ २६ ॥

यन्मूलं सर्वलोकानां यन्मूलं चित्तबन्धनम् ।
मूलबन्धः सदा सेव्यो योग्योऽसौ राजयोगिनाम् ॥ २७ ॥

अङ्गानां समतां विद्यात् समे ब्रह्मणि लीयते ।
नो चेन्नैव समानत्वमृजुत्वं शुष्कवृक्षवत् ॥ २८ ॥

दृष्टिं ज्ञानमयीं कृत्वा पश्येद्ब्रह्ममयं जगत् ।
सा दृष्टिः परमोदारा न नासाग्रावलोकिनी ॥ २९ ॥

p. 53) द्रष्टृदर्शनदृश्यानां विरामो यत्र वा भवेत् ।
दृष्टिस्तत्रैव कर्तव्या न नासाग्रावलोकिनी ॥ ३० ॥

चित्तादिसर्वभावेषु ब्रह्मत्वेनैव भावनात् ।
निरोधः सर्ववृत्तीनां प्राणायामः स उच्यते ॥ ३१ ॥

निषेधनं प्रपञ्चस्य रेचकाख्यः समीरितः ।
ब्रह्मैवास्मीति या वृत्तिः पूरको वायुरुच्यते ॥ ३२ ॥

ततस्तद्वृत्तिनैश्चल्यं कुम्भकं प्राणसंयमः।
अयं चापि प्रबुद्धानामज्ञानां घ्राणपीडनम्॥ ३३॥

विषयेष्वात्मतां दृष्ट्वा मनसश्चित्तरञ्जकम्।
प्रत्याहारः स विज्ञेयोऽभ्यसनीयो मुहुर्मुहुः॥ ३४॥

यत्र यत्र मनो याति ब्रह्मणस्तत्र दर्शनात्।
मनसा धारणं चैव धारणा सा परा मता॥ ३५॥

ब्रह्मैवास्मीति सद्वृत्या निरालम्बतया स्थितिः।
ध्यानशब्देन विख्यातः परमानन्ददायकः॥ ३६॥

निर्विकारतया वृत्त्या ब्रह्माकारतया पुनः।
वृत्तिविस्मरणं सम्यक् समाधिरभिधीयते॥ ३७॥

सूत्रीभूतपञ्चदशाङ्गानि यथाक्रमं श्रुतिरेव व्याचष्टे। तत्र यमशब्दार्थमाह- सर्वमिति। करणग्रामे ब्रह्मभाव एव यम इत्यर्थः॥ १७॥ नियमशब्दार्थमाह- सहजातीयेति।

p. 54) अखण्डचिन्मात्रादिवृत्तिः सजातीया, घटपटादिवृत्तिः विजातीया॥ १८॥ त्यागशब्दं व्याकरोति- त्याग इति। सच्चिदानन्ददृष्टिः अनृतादिप्रपञ्चं ग्रसतीत्यर्थः॥ १९॥

मौनशब्दार्थं प्रकटयति- यस्मादिति। पक्षान्तरम्- वाच इति। प्रथमपक्षे जडैः वागादिकरणैः स्वस्वव्यापृत्युपरमणं मौनमित्युक्तम्। द्वितीयपक्षे तु स्वातिरिक्तयोः निष्प्रतियोगिकभावाभावरूपतया निर्वक्तुमशक्यत्वात्। प्रथमपर्यायगदितमौनं तु बालानां न हि ब्रह्मविदामस्ति ॥ २०-२२ ॥ देशशब्दार्थं व्याकरोति- आदाविति। तादृशदेशो ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ कलाशब्दार्थमाह- कल्पनेति। यदज्ञाननिमेषविकल्पितं निखिलं तदधिकरणं ब्रह्म कालशब्दवाच्यम्॥ २४ ॥ आसनशब्दार्थं विशदीकरोति- सुखेनेति। ध्यानानुकूलं सुखासनं सिद्धसिद्धिदं ब्रह्म सिद्धासनं, नह्युक्तलक्षणमित्यर्थः ॥ २५-२६ ॥ मूलबन्धस्वरूपं व्यक्तीकरोति- यदिति। सर्वकारणं ब्रह्मैव मूलबन्धः, नत्वाकुञ्चनादिः। अयं राजयोगिनां योग्यो न हठयोगिनामित्यर्थः ॥ २७ ॥ देहसाम्यशब्दार्थमाह- अङ्गानामिति। स्थूलादिदेहानां समब्रह्मणि विलयभावः समता न हि स्तम्भवत् ऋजुतेत्यर्थः ॥ २८ ॥ दृष्टिस्वरूपमाह- दृष्टिमिति। स्वाज्ञदृष्टिः स्वातिरिक्तं जगत् पश्यति। सर्वाधिकरणदृष्टिः स्वज्ञः परमार्थदृष्टिः ब्रह्ममात्रवित्। तेन दृश्यादित्रिपुटयपह्नवसिद्धे ब्रह्मणि स्वमात्रदृष्टिः कार्येत्यर्थः ॥ २९-३० ॥ रेचकपूरककुम्भकसहितविद्वत्प्राणायामस्वरूपमाचष्टे- चित्तादीति। सर्वं ब्रह्मेति भावनं प्राणायामः। स्वातिरिक्तं जगत् नेत्यनुसंधानं रेचकवृत्तिः। तदेवास्मीति पूरकवृत्तिः। तद्वृत्तिस्थैर्यं कुम्भकवृत्तिः। स्वज्ञानामेवम्। स्वाज्ञानां घ्राणपीडनमेव फलमित्यर्थः ॥ ३१-३३ ॥ प्रत्याहारस्वरूपमाह- विषयेष्विति। विषयसामान्यब्रह्मदृष्टिः प्रत्याहारः ॥ ३४ ॥ धारणास्वरूपमाह- यत्रेति। मनःप्रचाराधिकरणं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ध्यानलक्षणमाह- ब्रह्मेति। निरालम्बब्रह्मभावनं ध्यानम्॥ ३६ ॥ समाधिस्वरूपमाह- निर्विकरेति। अखण्डाकारवृत्तिः सविकल्पः, तद्वृत्त्यस्मरणं निर्विकल्पसमाधिरित्यर्थः ॥ ३७ ॥

p. 55) योगाभ्यासेन ब्रह्मभवनम्

इमं चाकृतिमानन्दं तावत् साधु समभ्यसेत्।
लक्ष्ये यावत् क्षणात् पुंसः प्रत्यक्त्वं संभवेत् स्वयम्॥ ३८॥

ततः साधननिर्मुक्तः सिद्धो भवति योगिराट्।
तत्स्वरूपं भवेत् तस्या विषयो मनसो गिराम्॥ ३९॥

मुमुक्षुः इममेव पञ्चदशावयवयोगं यावद्ब्रह्ममात्रतया स्थितिः तावदभ्यसेत्, ततो ब्रह्मैव भवतीत्याह- इममिति॥ ३८-३९॥

समाधिविघ्नशमनम्

समाधौ क्रियमाणे तु विघ्नान्यायान्ति वै बलात्।
अनुसंधानराहित्यमालस्यं भोगलालसम्॥ ४०॥

लयस्तमश्च विक्षेपस्तेजः स्वेदश्च शून्यता।
एवं हि विघ्नबाहुल्यं त्याज्यं ब्रह्मविशारदैः॥ ४१॥

भाववृत्त्या हि भावत्वं शून्यवृत्त्या हि शून्यता।

ब्रह्मवृत्त्या हि पूर्णत्वं तया पूर्णत्वमभ्यसेत्॥ ४२॥

अनुसंधानराहित्यादिसमाधिविघ्ने सति कथं निर्विकल्पकसमाधिरुदेति इत्याशङ्क्य तद्विघ्नशान्तितः पूर्णाखण्डसमाधिरुदेतीत्याह- समाधाविति। समाध्यभ्यासयुक्तस्य कदाचित्कप्रसक्ताननुसंधानादिशून्यवृत्त्यन्तविघ्नसमूहे प्रातिस्विकेन युगपद्वा अभ्युदिते अनुसंधानाद्युपायतः तद्विघ्नसमूहं निर्मूल्य अथ ब्रह्मैवाहमस्मि इत्यखण्डाकारवृत्त्या स्वपूर्णभावमभ्यसेदित्यर्थः॥ ४०-४२॥

p. 56) समाधिना शुद्धब्रह्मपदप्राप्तिः

ये हि वृत्तिं विहायैनां ब्रह्माख्यां पावनीं पराम्।
वृथैव ते तु जीवन्ति पशुभिश्च समा नराः॥ ४३॥

ये तु वृत्तिं विजानन्ति ज्ञात्वा वै वर्धयन्ति ये।
ते वै सत्पुरुषा धन्या वन्द्यास्ते भुवनत्रये॥ ४४॥

येषां वृत्तिः समा वृद्धा परिपक्वा च सा पुनः।
ते वै सद्ब्रह्मतां प्राप्ता नेतरे शब्दवादिनः॥ ४५॥

कुशला ब्रह्मवार्तायां वृत्तिहीनाः सुरागिणः।

तेऽप्यज्ञानतया नूनं पुनरायान्ति यान्ति च ॥ ४६ ॥

निमिषार्धं न तिष्ठन्ति वृत्तिं ज्ञानमयीं विना ।
यथा तिष्ठन्ति ब्रह्माद्याः सनकाद्याः शुकादयः ॥ ४७ ॥

कारणं यस्य वै कार्यं कारण तस्य जायते ।
कारणं तत्त्वतो नश्येत् कार्याभावे विचारतः ॥ ४८ ॥

अथ शुद्धं भवेद्वस्तु यद्वै वाचामगोचरम् ।
उदेति शुद्धचित्तानां वृत्तिज्ञानमतः परम् ॥ ४९ ॥

भावितं तीव्रयोगेन यद्वस्तु निश्चयात्मकम् ।
दृश्यं ह्यदृश्यतां नीत्वा ब्रह्माकारेण चिन्तयेत् ॥ ५० ॥

विद्वान् नित्यं सुखे तिष्ठेद्धिया चिद्रसपूर्णया ॥ ५१ ॥
इति ॥

p. 57) ब्रह्माकारवृत्तिविरलान् दूषयति- ये हीति ॥ ४३ ॥ अखण्डाकारवृत्तिमन्त एव ब्रह्मपदं यान्ति, तद्विपरीताः संसारं भजन्ति । यत एवम् अतः श्रीशुकसनकादिवत् ब्रह्मपदेच्छुभिः समाधिरेव अभ्यसनीय इत्याह- ये त्विति ॥ ४४ - ४७ ॥ अखण्डाकारवृत्तेः अभ्यासजन्यत्वात्

कारणम् अभ्यासः, कर्यम् अखण्डाकारवृत्तिः, तस्याः कृतकत्वेनाध्रुवत्वात् तया ध्रुवब्रह्मापत्तिः कथमित्याशङ्क्य यावदेवं विचारो नोदेति तावदेवमभ्यस्य ततः कार्यं चेत् कारणं किंचित् कार्याभावे न कारणम् इति सापेक्षश्रुतियुक्तितः कार्यकारणकलनाम् अपह्नवं कृत्वा अथ तदपह्नवसिद्धं शुद्धचैतन्यं स्वावशेषतया विजृम्भते इत्याह- कारणमिति। यस्य एवंवादिनः अभ्यासाख्यं कारणमेव कार्यं भवति तस्य कारणमेव जायते। कार्यस्य कृतकत्वोक्त्या कार्याभावे कार्यं चेदिति सापेक्षश्रुतियुक्तितः कारणमेव नश्येत्। अभ्यासा-
खण्डाकारवृत्त्युपलक्षितस्वाविद्यापदतत्कार्यतदारोपाधिकरणयोः अपह्नवतां गतयोः कार्यकारणकलनाविरलं ब्रह्म स्वमात्रमवशिष्यत इति भावः॥ ४८॥ ततः किम् इत्यत आह- अथेति। अथ कार्यकारणत्वविभ्रमनिरसनानन्तरं यद्वै वाचामगोचरं करणग्रामासंभवप्रबोधसिद्धं तदेव वस्तु यत् स्वाज्ञदशायां अशुद्धनानारूपेण भातं स्वज्ञदशायां स्वप्रकृतिमवलम्ब्येव शुद्धं भवेत्। वस्तुतस्तु स्वाज्ञादिदृष्तिमोहे सत्यसति विशुद्धं वस्तु स्वमात्रमवशिष्यते। यदि ब्रह्म स्वमात्रं तदवगतिः कथमित्यत्र सत्कर्मानुष्ठानतो विशुद्धचित्तानां ततः परं वेदान्तश्रवणादिसंजाताखण्डाकारवृत्तिज्ञानमुदेति॥ ४९॥ तज्ज्ञानं तीव्रयोगेन अखण्डनिर्विकल्पसमाधिना तत्त्वज्ञाने भावितं सत् यद्वस्तु निश्चयात्मकं तदेव भवति। यस्मादेवं तस्मात् विद्वान्- स्वाज्ञदशायां स्वाविद्यापदतत्कार्यजातं दृश्यं भवति- सम्यग्ज्ञानबलात् तत् अदृश्यताम् अभावरूपतां नीत्वा ब्रह्माकारेण चिन्तयेत्॥ ५०॥ एवं धिया चिद्रसपूर्णया दृश्यं ब्रह्माकारेण चिन्तित्वा सुखे नित्यानन्दे ब्रह्मणि स्वावशेषतया तिष्ठेत्॥ ५१॥ इति शब्दः अध्यायपरिसमाप्त्यर्थः॥

इति प्रथमोऽध्यायः

द्वितीयोऽध्यायः

सर्वस्य अखण्डैकरसत्वम्

अथ ह कुमारः शिवं पप्रच्छाखण्डैकरसचिन्मात्रस्वरूप-मनुब्रूहीति । स होवाच परमशिवः ।

अखण्डैकरसं दृश्यमखण्डैकरसं जगत् ।
अखण्डैकरसं भावमखण्डैकरसः स्वयम् ॥ १ ॥

अखण्डैकरसो मन्त्रः अखण्डैकरसा क्रिया ।
अखण्डैकरसं ज्ञानमखण्डैकरसं जलम् ॥ २ ॥

अखण्डैकरसा भूमिरखण्डैकरसं वियत् ।
अखण्डैकरसं शास्त्रमखण्डैकरसा त्रयी ॥ ३ ॥

अखण्डैकरसं ब्रह्म चाखण्डैकरसं वृतम् ।
अखण्डैकरसो जीवः अखण्डैकरसो ह्यजः ॥ ४ ॥

अखण्डैकरसो ब्रह्मा अखण्डैकरसो हरिः ।

अखण्डैकरसो रुद्र अखण्डैकरसोऽस्म्यहम्॥ ५॥

अखण्डैकरसो ह्यात्मा अखण्डैकरसो गुरुः।
अखण्डैकरसं लक्ष्यमखण्डैकरसं महः॥ ६॥

अखण्डैकरसो देह अखण्डैकरसं मनः।
अखण्डैकरसं चित्तमखण्डैकरसं सुखम्॥ ७॥

p. 59) अखण्डैकरसा विद्या अखण्डैकरसोऽव्ययः।
अखण्डैकरसं नित्यमखण्डैकरसं परम्॥ ८॥

अखण्डैकरसं किंचिदखण्डैकरसं वरम्।
अखण्डैकरसादन्यन्नास्ति नास्ति षडानन॥ ९॥

अखण्डैकरसान्नास्ति अखण्डैकरसान्न हि।
अखण्डैकरसात् किंचिदखण्डैकरसादहम्॥ १०॥

अखण्डैकरसं स्थूलं सूक्ष्म चाखण्डरूपकम्।
अखण्डैकरसं वेद्यमखण्डैकरसो भवान्॥ ११॥

अखण्डैकरसं गुह्यमखण्डैकरसादिकम् ।
अखण्डैकरसो ज्ञाता अखण्डैकरसा स्थितिः ॥ १२ ॥

अखण्डैकरसा माता अखण्डैकरसः पिता ।
अखण्डैकरसो भ्राता अखण्डैकरसः पतिः ॥ १३ ॥

अखण्डैकरसं सूत्रमखण्डैकरसो विराट् ।
अखण्डैकरसं गात्रमखण्डैकरसं शिरः ॥ १४ ॥

अखण्डैकरसं चान्तरखण्डैकरसं बहिः ।
अखण्डैकरसं पूर्णमखण्डैकरसामृतम् ॥ १५ ॥

अखण्डैकरसं गोत्रमखडैकरसं गृहम् ।
अखण्डैकरसं गोप्यमखण्डैकरसः शशी ॥ १६ ॥

p. 60) अखण्डैकरसास्तारा अखण्डैकरसो रविः ।
अखण्डैकरसं क्षेत्रमखण्डैकरसा क्षमा ॥ १७ ॥

अखण्डैकरसः शान्तः अखण्डैकरसो गुणः ।
अखण्डैकरसः साक्षी अखण्डैकरसः सुहृत् ॥ १८ ॥

अखण्डैकरसो बन्धुरखण्डैकरसः सखा ।
अखण्डैकरसो राजा अखण्डैकरसं पुरम् ॥ १९ ॥

अखण्डैकरसं राज्यमखण्डैकरसाः प्रजाः ।
अखण्डैकरसं तारमखण्डैकरसो जपः ॥ २० ॥

अखण्डैकरसं ध्यानमखण्डैकरसं पदम् ।
अखण्डैकरसं ग्राह्यमखण्डैकरसं महत् ॥ २१ ॥

अखण्डैकरसं ज्योतिरखण्डैकरसं धनम् ।
अखण्डैकरसं भोज्यमखण्डैकरसं हविः ॥ २२ ॥

अखण्डैकरसो होमः अखण्डैकरसो जयः ।
अखण्डैकरसः स्वर्गः अखण्डैकरसः स्वयम् ॥ २३ ॥

स्वाज्ञाविकल्पितस्वाविद्यापदतत्कार्ये यद्यत् दृश्यते यद्यत् श्रूयते यद्यत् स्मर्तये तत्तत् खण्डम् अचिन्मात्रं लक्ष्यते । तदतिरेकेण किम् अखण्डैकरसं किं वा चिन्मात्रं विद्यते इति तदियत्ताबुभुत्सुः कुमारः स्कन्दः जानन्नपि लोकानुग्रहार्थं अखण्डैकरसचिन्मात्रमनुब्रूहीति सर्वज्ञं शिवं पप्रच्छ । यः तेनैवं पृष्टः परमशिवः स होवाचेत्याह- अथेति । किं तत् ? अखण्डैकरसं

दृश्यमित्यादि ॥ १-२३ ॥

सर्वस्य चिन्मात्रत्वभावना

अखण्डैकरसं सर्वं चिन्मात्रमिति भावयेत् ।
चिन्मात्रमेव चिन्मात्रमखण्डैकरसं रसम् ॥ २४ ॥

p. 61) भववर्जितचिन्मात्रं सर्वं चिन्मात्रमेव हि ।
इदं च सर्वं चिन्मात्रमयं चिन्मात्रमेव हि ॥ २५ ॥

आत्मभावं च चिन्मात्रमखण्डैकरसं विदुः ।
सर्वलोकं च चिन्मात्रं त्वत्ता मत्ता च चिन्मयम् ॥ २६ ॥

आकाशो भूर्जलं वायुरग्निर्ब्रह्मा हरिः शिवः ।
यत्किंचिद्यन्न किंचिच्च सर्वं चिन्मात्रमेव हि ॥ २७ ॥

अखण्डैकरसं सर्वं यद्यच्चिन्मात्रमेव हि ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वं चिन्मात्रमेव हि ॥ २८ ॥

द्रव्यं कालं च चिन्मात्रं ज्ञानं ज्ञेयं चिदेव हि ।

ज्ञाता चिन्मात्ररूपश्च सर्वं चिन्मयमेव हि ॥ २९ ॥

संभाषणं च चिन्मात्रं यद्यच्चिन्मात्रमेव हि ।
असच्च सच्च चिन्मात्रमाद्यन्तं चिन्मयं सदा ॥ ३० ॥

आदिरन्तश्च चिन्मात्रं गुरुशिष्यादि चिन्मयम् ।
दृग्दृश्यं यदि चिन्मात्रमस्ति चेच्चिन्मयं सदा ॥ ३१ ॥

सर्वाश्चर्यं च चिन्मात्रं देहश्चिन्मात्रमेव हि ।
लिङ्गं च कारणं चैव चिन्मात्रान्न हि विद्यते ॥ ३२ ॥

अहं त्वं चैव चिन्मात्रं मूर्तामूर्तादि चिन्मयम् ।
पुण्यं पापं च चिन्मात्रं जीवश्चिन्मात्रविग्रहः ॥ ३३ ॥

चिन्मात्रान्नास्ति संकल्पश्चिन्मात्रान्नास्ति वेदनम् ।
चिन्मात्रान्नास्ति मन्त्रादि चिन्मात्रान्नास्ति देवता ॥ ३४ ॥

p. 62) चिन्मात्रान्नास्ति दिक्पालश्चिन्मात्राद्यावहारिकम् ।
चिन्मात्रात् परमं ब्रह्म चिन्मात्रान्नास्ति कोऽपि हि ॥ ३५ ॥

चिन्मात्रान्नास्ति माया च चिन्मात्रान्नास्ति पूजनम्।
चिन्मात्रान्नास्ति मन्तव्यं चिन्मात्रान्नास्ति सत्यकम्॥ ३६॥

चिन्मात्रान्नास्ति कोशादि चिन्मात्रान्नास्ति वै वसु।
चिन्मात्रान्नास्ति मौनं च चिन्मात्रान्नास्त्यमौनकम्॥ ३७॥

चिन्मात्रान्नास्ति वैराग्यं सर्वं चिन्मात्रामेव हि।
यच्च यावच्च चिन्मात्रं यच्च यावच्च दृश्यते॥ ३८॥

यच्च यावच्च दूरस्थं सर्वं चिन्मात्रमेव हि।
यच्च यावच्च भूतादि यच्च यावच्च लक्ष्यते॥ ३९॥

यच्च यावच्च वेदान्ताः सर्वं चिन्मात्रमेव हि।
चिन्मात्रान्नास्ति गमनं चिन्मात्रान्नास्ति मोक्षकम्॥ ४०॥

चिन्मात्रान्नास्ति लक्ष्यं च सर्वं चिन्मात्रमेव हि।
अखण्डैकरसं ब्रह्म चिन्मात्रान्न हि विद्यते॥ ४१॥

शास्त्रे मयि त्वयीशे च ह्यखण्डैकरसो भवान्।

स्वातिरिक्तखण्डाविद्यापदतत्कार्यरसजातापह्नवसिद्धं ब्रह्म स्वाज्ञादिदृष्टिमोहे सत्यसति निष्प्रतियोगिकाखण्डैकरसचिन्मात्रतया सदा अवशिष्यत इत्यत्र न हि संशयोऽस्ति। तदेव स्वाज्ञदृष्टेः अचिद्रूपदृश्यजगद्भावादिखण्डरूपेण स्वाध्यस्तवैधर्म्यं सत्यं विभाति। तथैवं स्वाज्ञसमर्पितवैधर्म्यं केवलशास्त्रजन्यज्ञानिनो व्यावहारिकं प्रतिभाति, विज्ञानिनां तु प्रातिभासिकं, सम्यग्ज्ञानिनां

p. 63) शून्यं, तत्त्वज्ञानां तु स्वाज्ञसमर्पितदृश्यजगद्भावादिखण्डवैधर्म्यजातं निष्प्रतियोगिकाखण्डैकरसचिन्मात्रमेव विभाति। स्वाज्ञादिदृष्टिदृष्टवैधर्म्यजातं स्वाज्ञादिदृष्टेरेव, न हि तद्वस्तुस्पर्शी भवितुमर्हति, वस्तुनो निष्प्रतियोगिकस्वमात्रत्वादित्यत्र पश्यतेहापि सन्मात्रम्- असदन्यत् ब्रह्ममात्रमसन्न हि,

सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वापह्नव एव हि।
नाविद्यास्तीह नो माया शान्तं ब्रह्मेदमक्रमम्॥ इत्यादि।
अक्षरार्पितवैधर्म्यं सत्यं भात्यज्ञसंततेः।
ज्ञविज्ञसम्यग्ज्ञतत्त्वज्ञैर्वैधर्म्यं यथाक्रमम्॥
ज्ञेयं भवेत् दृश्यमिथ्याशून्यचिन्मात्रभेदतः।
तत्तद्दृष्टिविपर्यासः तत्तद्दृष्टेर्न चात्मनः॥

इत्यादि श्रुतेः, परमाक्षरोक्तेश्च। अखण्डैकरसचिन्मात्रात् न किंचिदस्तीति फलितोऽर्थः। अखण्डैकरसं भावम् इत्याद्यस्मिन्नध्याये वक्ष्यमाणाध्यायेषु च कालभेदम् इत्यादि च लिङ्गव्यत्ययः छान्दसः। शिष्टं स्पष्टम्॥ २४- ४१॥

विद्याफलम्

इत्येकरूपकतया यो वा जानात्यहं त्विति ॥ ४२ ॥
सकृज्ज्ञानेन मुक्तिः स्यात् सम्यग्ज्ञाने स्वयं गुरुः ॥ ४३ ॥

इति ।

विद्याफलमुपसंहरति- इतीति । अखण्डैकरसं दृश्यम् इत्यारभ्य अखण्डैकरसं ब्रह्म चिन्मात्रान्न हि विद्यते । शास्त्रे मयीशे त्वयि च योऽखण्डैकरसः परमात्मा विद्यते स एव भवान् नेतरः इत्यन्तम् एकरूपकतया यः कोऽपि वा अखण्डैकरसचिन्मात्रमहमेवेति जानाति सोऽयमेवं विद्वान् सम्यग्ज्ञाने- तृतीयार्थे सप्तमी- सम्यग्ज्ञानेन गुरुः ब्रह्मविद्वरीयान्

p. 64) वरिष्ठो वा भूत्वा अवतिष्ठते । पुनस्तस्यैव सकृद्विभातनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रज्ञानेन विकलेबरमुक्तिः स्यात् । इतिशब्दः अध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥ ४२-४३ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः

तृतीयोऽध्यायः

आत्मनः सच्चिदानन्दब्रह्मत्वानुभवः

कुमारः पितरमात्मानुभवमनुब्रूहीति पप्रच्छ। स होवाच भगवान् परमशिवः।

परंब्रह्मस्वरूपोऽहं परमानन्दमस्म्यहम्।
केवलं ज्ञानरूपोऽहं केवलं परमोऽस्म्यहम्॥ १॥

केवलं शान्तरूपोऽहं केवलं चिन्मयोऽस्म्यहम्।
केवलं नित्यरूपोऽहं केवलं शाश्वतोऽस्म्यहम्॥ २॥

केवलं सत्त्वरूपोऽहमहं त्यक्त्वाहमस्म्यहम्।
सर्वहीनस्वरूपोऽहं चिदाकाशमयोऽस्म्यहम्॥ ३॥

केवलं तुर्यरूपोऽस्मि तुर्यातीयोऽस्मि केवलः।
सदा चैतन्यरूपोऽस्मि चिदानन्दमयोऽस्म्यहम्॥ ४॥

केवलाकाररूपोऽस्मि शुद्धरूपोऽस्म्यहम् सदा।
केवलं ज्ञानरूपोऽस्मि केवलं प्रियमस्म्यहम्॥ ५॥

p. 65) निर्विकल्पस्वरूपोऽस्मि निरीहोऽस्मि निरामयः।

सदासङ्गस्वरूपोऽस्मि निर्विकारोऽहमव्ययः ॥ ६ ॥

सदैकरसरूपोऽस्मि सदा चिन्मात्रविग्रहः ।
अपरिच्छिन्नरूपोऽस्मि ह्यनन्तानन्दरूपवान् ॥ ७ ॥

सत्परानन्दरूपोऽस्मि चित्परानन्दमस्म्यहम् ।
अन्तरान्तररूपोऽहमवाङ्मनसगोचरः ॥ ८ ॥

अत्मानन्दस्वरूपोऽहं सत्यानन्दोऽस्म्यहं सदा ।
आत्मारामस्वरूपोऽस्मि ह्यहमात्मा सदाशिवः ॥ ९ ॥

आत्मप्रकाशरूपोऽस्मि ह्यात्मज्योतीरसोऽस्म्यहम् ।
आदिमध्यान्तहीनोऽस्मि ह्याकाशसदृशोऽस्म्यहम् ॥ १० ॥

नित्यशुद्धचिदानन्दसत्तामात्रोऽहमव्ययः ।
नित्यबुद्धविशुद्धैकसच्चिदानन्दमस्म्यहम् ॥ ११ ॥

नित्यशेषस्वरूपोऽस्मि सर्वातीतोऽस्म्यहं सदा ।
रूपातीतस्वरूपोऽस्मि परमाकाशविग्रहः ॥ १२ ॥

भूमानन्दस्वरूपोऽस्मि भाषाहीनोऽस्म्यहं सदा ।
सर्वाधिष्ठानरूपोऽस्मि सर्वदा चिद्घनोऽस्म्यहम् ॥ १३ ॥

देहभावविहीनोऽस्मि चिन्ताहीनोऽस्मि सर्वदा ।
चित्तवृत्तिविहीनोऽहं चिदात्मैकरसोऽस्म्यहम् ॥ १४ ॥

सर्वदृश्यविहीनोऽहं दृग्रूपोऽस्म्यहमेव हि ।
सर्वदा पूर्णरूपोऽस्मि नित्यतृप्तोऽस्म्यहं सदा ॥ १५ ॥

p. 66) अहं ब्रह्मैव सर्वं स्यादहं चैतन्यमेव हि ।
अहमेवाहमेवास्मि भूमाकारस्वरूपवान् ॥ १६ ॥

अहमेव महानात्मा ह्यहमेव परात्परः ।
अहमन्यवदाभामि ह्यहमेव शरीरवत् ॥ १७ ॥

अहं शिष्यवदाभामि ह्यहं लोकत्रयाश्रयः ।
अहं कालत्रयातीतः अहं वेदैरुपासितः ॥ १८ ॥

अहं शास्त्रेण निर्णीतः अहं चित्ते व्यवस्थितः ।
मत्त्यक्तं नास्ति किंचिद्वा मत्त्यक्तं पृथिवी तु वा ॥ १९ ॥

मायातिरिक्तं यद्यद्वा तत्तन्नास्तीति निश्चिनु ।
अहं ब्रह्मास्मि सिद्धोऽस्मि नित्यशुद्धोऽस्म्यहं सदा ॥ २० ॥

निर्गुणः केवलात्मास्मि निराकारोऽस्म्यहं सदा ।
केवलं ब्रह्ममात्रोऽस्मि ह्यजरोऽस्म्यमरोऽस्म्यहम् ॥ २१ ॥

स्वयमेव स्वयं भामि स्वयमेव सदात्मकः ।
स्वयमेवात्मनि स्वस्थः स्वयमेव परा गतिः ॥ २२ ॥

स्वयमेव स्वयं भुङ्क्ते स्वयमेव स्वयं रमे ।
स्वयमेव स्वयंज्योतिः स्वयमेव स्वयंमहः ॥ २३ ॥

स्वस्यात्मनि स्वयं रंस्ये स्वात्मन्येव विलोकये ।
स्वात्मन्येव सुखासीनः स्वात्ममात्रावशेषकः ॥ २४ ॥

स्वचैतन्ये स्वयं स्थास्ये स्वात्मराज्ये सुखे रमे ।
स्वात्मसिंहासने स्थित्वा स्वात्मनोऽन्यन्न चिन्तये ॥ २५ ॥

 चिद्रूपमात्रं ब्रह्मैव सच्चिदानन्दमद्वयम् ।

आनन्दघन एवाहमहं ब्रह्मास्मि केवलम्॥ २६॥

सर्वदा सर्वशून्योऽहं सर्वात्मानन्दवाहनम्।
नित्य नन्दस्वरूपोऽहमात्माकाशोऽस्मि सर्वदा॥ २७॥

अहमेव हृदाकाशे चिदादित्यस्वरूपवान्।
आत्मनात्मनि तृप्तोऽस्मि ह्यरूपोऽस्म्यहमव्ययः॥ २८॥

एकसंख्याविमुक्तोऽस्मि नित्यमुक्तस्वरूपवान्।
आकाशादपि सूक्ष्मोऽहमाद्यन्ताभाववाहनम्॥ २९॥

सर्वप्रकाशरूपोऽस्मि परावरसुखोऽस्म्यहम्।
सत्तामात्रस्वरूपोऽहं शुद्धमोक्षस्वरूपवान्॥ ३०॥

सत्यानन्दस्वरूपोऽहं ज्ञानानन्दघनोऽस्म्यहम्।
विज्ञानमात्ररूपोऽहं सच्चिदानन्दलक्षणः॥ ३१॥

ब्रह्ममात्रमिदं सर्वं ब्रह्मणोऽन्यत्र किंचन।
तदेवाहं सदानन्दं ब्रह्मैवाहं सनातनम्॥ ३२॥

त्वमित्येतत्तदित्येतन्मत्तोऽन्यन्नास्ति किंचन ।
चिच्चैतन्यस्वरूपोऽहमहमेव परः शिवः ॥ ३३ ॥

अतिभावस्वरूपोऽहमहमेव सुखात्मकः ।
साक्ष्यवस्तुविहीनत्वात् साक्षित्वं नास्ति मे सदा ॥ ३४ ॥

केवलं ब्रह्ममात्रत्वादहमात्मा सनातनः ।
अहमेवादिशेषोऽहमहंशेषोऽहमेव हि ॥ ३५ ॥

p. 68) नामरूपविमुक्तोऽहमहमानन्दविग्रहः ।
इन्द्रियाभावरूपोऽहं सर्वभावस्वरूपकः ॥ ३६ ॥

बन्धमुक्तिविहीनोऽहं शाश्वतानन्दविग्रहः ।
आदिचैतन्यरूपोऽहमखण्डैकरसोऽस्म्यहम् ॥ ३७ ॥

वाङ्मनोऽगोचरश्चाहं सर्वत्र सुखवाहनम् ।
सर्वत्र पूर्णरूपोऽहं भूमानन्दमयोऽस्म्यहम् ॥ ३८ ॥

सर्वत्र तृप्तिरूपोऽहं परामृतरसोऽस्म्यहम् ।
एकमेवाद्वितीयं सद्ब्रह्मैवाहं न संशयः ॥ ३९ ॥

सर्वशून्यस्वरूपोऽहं सकलागमगोचरः।
मुक्तोऽहं मुक्षरूपोऽहं निर्वाणसुखरूपवान्॥ ४०॥

सत्यविज्ञानमात्रोऽहं सन्मात्रानन्दवानहम्।
तुरीयातीतरूपोऽहं निर्विकल्पस्वरूपवान्॥ ४१॥

सर्वदा ह्यजरूपोऽहं नीरागोऽस्मि निरञ्जनः।
अहं शुद्धोऽस्मि बुद्धोऽस्मि नित्योऽस्मि प्रभुरस्म्यहम्॥ ४२॥

ओंकारार्थस्वरूपोऽस्मि निष्कलङ्कमयोऽस्म्यहम्।

एवं स्वपितृमुखतः कुमारः अखण्डैकरसचिन्मात्रेयत्तां श्रुत्वा तत्र स्वानुभवं पृच्छतीत्याह- कुमार इति। तत्प्रश्नमङ्गीकृत्य अखण्डैकरसचिन्मात्रानुभवं स्वाज्ञाविकल्पितात् सर्वस्मात् परं विलक्षणं यत् सम्यक् बृंहयति विजृम्भते तत् परं ब्रह्म तत्स्वरूपोऽहम्। परमानन्दमिति लिङ्गव्यत्ययः,

p. 69) परमानन्दोऽस्म्यहमित्यर्थः। किंच- केवलमित्यादि। प्रत्यक्प्रकाशत्वात् ज्ञानरूपः। सर्वोत्कृष्टत्वात् परमः॥ १॥ क्रूरस्वातिरिक्ताभावात् शान्तः। अनित्यापायात् नित्यः। निरंतनत्वात् शाश्वतः॥ २॥ ईश्वरत्वात् सत्त्वरूपः। पराक्सापेक्षप्रत्यगहंभावं त्यक्त्वा शिष्टाहंभावोऽस्मि। सर्वं ब्रह्मेत्यत्र सर्वापह्नवसिद्धब्रह्ममात्रमस्मि। चिदाकाशमयः चिदाकाशस्वरूपः॥ ३॥ तुर्यः प्रत्यक्। तदतीतः परः। अशेषविशेषाभावात् केवलः॥ ४-५॥

विकल्पासहत्वात् निर्विकल्पः। अन्तःकरणाभावात् निरीहः। भवरोगहानात् निरामयः। उपाधिसत्त्वेऽपि असङ्गः। विकाराभावात् निर्विकारः। स्वतः परतो वा व्ययाभावात् अव्ययः॥ ६॥ अपरिच्छिन्नः त्रिविधपरिच्छेदाभावात्। अनन्तानन्दः अपरिमितानन्दरूपत्वात्॥ ७॥ सच्चित्परानन्दरूपः सच्चित्परानन्दरूपत्वात्। सर्वान्तरः प्रत्यक् तस्मादप्यन्तरः परः प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपत्वात्। वाङ्मानसादिकरणग्रामागोचरः॥ ८॥ सत्यात्मानन्दरूपः। प्रत्यगादिरूपेण सर्वात्मसु रमत इति आत्मारामः॥ ९॥ स्वोत्पत्तिस्थितिलयाभावात् आदिमध्यान्तहीनः। निरवयवत्वात् आकाशसदृशः॥ १०॥ सत्तासामान्यत्वात् सत्तामात्रः॥ ११॥ सर्वावशेषरूपत्वात् नित्यशेषः॥ १२॥ अपरिच्छिन्नानन्दत्वात् भूमानन्दः। वागादिकरणाभावात् भाषाहीनः॥ १३-१४॥ दृश्यासंभवतो दृङ्मात्रः॥ १५-१६॥ स्वाज्ञदृष्टेः अहमन्यवत् गुरुशिष्यवत् भातोऽस्मि। वेदशास्त्रैः उपास्यो निर्णीतोऽस्मि॥ १७-१८॥ शिष्टं स्पष्टम्। मया अव्याप्तं म्दतिरिक्तं वा नास्तीति जानीहीत्याह- मत्त्यक्तमिति॥ १९॥ किंच- अहमिति॥ २०॥ केवलं ब्रह्ममात्रोऽस्मि निष्प्रतियोगिकत्वात्॥ २१॥ यतः स्वयमेवेदं सर्वम् अतः स्वस्मादन्यत् न चिन्तये इत्याह- स्वयमेवेति॥ २२॥ भुङ्क्ते इत्यत्र पुरुषव्यत्ययः, भुञ्जे इत्यर्थः॥ २३-२५॥ यच्चिद्रूपमात्रं तदेवाहमस्मीत्याह- चिदिति॥ २६॥ सर्वशून्योऽहं सर्वदा सर्वासंभवात्॥ २७॥

p. 70) अहमेव चिदादित्यस्वरूपवान् सर्वप्राणिहृद्गतकामादिवृत्तिसहस्रभासकचित्सूर्यत्वात्॥ २८॥ एकसंख्याविमुक्तः असंख्येयत्वात्। आद्यन्ताभाववान् संभूतिप्रलयाभावात्॥ २९॥ परावरसुखः प्रत्यगभिन्नब्रह्मानन्दत्वात्। शुद्धमोक्षस्वरूपवान् स्वस्य स्वातिरिक्तभ्रममोक्षसिद्धत्वात्॥ ३०-३१॥ यतः अन्यत् न विद्यते तदेवाहमित्याह- ब्रह्ममात्रमिति॥

३२॥ त्वंतदित्यादिशब्दवाच्यं मदतिरिक्तं नास्तीत्याह- त्वमिति ॥ ३३॥ अतिभावस्वरूपः सर्वभावातीतत्वात्। साक्षित्वं- साक्ष्यसापेक्षसाक्षितायाः सविशेषत्वात् तद्विरलोऽस्मीत्यर्थः॥ ३४॥ आदिशेषः धरणीधरत्वात्। अहंशेष इति स्वमात्रत्वमवशिष्टत्वात्॥ ३५-३८॥ एकमेवाद्वितीयं सजातीयविजातीयस्वगतभेदवैरल्यात्॥ ३९॥ सकलागमगोचरः वेदान्तवेद्यत्वात्। स्वाविद्याद्वयतो मुक्तः। निर्वाणसुखरूपवान् विदेहकैवल्यानन्दत्वात्॥ ४०-४१॥ बुद्धः विशुद्धबोधरूपत्वात्॥ ४२॥ ओंकारार्थस्वरूपः तुर्यतुर्यत्वात्॥

आत्मानि सर्वप्रविभक्तरूपाभावानुभवः

चिदाकारस्वरूपोऽस्मि नाहमस्मि न सोऽस्म्यहम्॥ ४३॥

न हि किंचित्स्वरूपोऽस्मि निर्व्यापारस्वरूपवान्।
निरंशोऽस्मि निराभासो न मनो नेन्द्रियोऽस्म्यहम्॥ ४४॥

न बुद्धिर्न विकल्पोऽहं न देहादित्रयोऽस्म्यहम्।
न जाग्रत्स्वप्नरूपोऽहं न सुषुप्तिस्वरूपवान्॥ ४५॥

न तापत्रयरूपोऽहं नेषणात्रयवानहम्।
श्रवणं नास्ति मे सिद्धेर्मननं च चिदात्मनि॥ ४६॥

सजातीयं न मे किंचिद्विजातीयं न मे क्वचित्।
स्वगतं च न मे किंचिन्न मे भेदत्रयं क्वचित्॥ ४७॥

p. 71) अहंशब्दबोध्यं स्थूलदेहादिप्रत्यगन्तं, तच्छब्दबोध्यं विराडादितुर्यान्तं, तदुभयविलक्षणत्वात् नाहमस्मि न सोऽस्म्यहम्॥ ४३॥ स्वारिरेकेण किंचित्स्वरूपः। अखण्डार्थत्वात् निरंशः। देहत्रयविलक्षणत्वात् न मन इत्यादि॥ ४४-४५॥ स्वस्य स्वतःसिद्धत्वेन न हि श्रवणादिसाधनाकाङ्क्षा अस्तीत्याह- श्रवणमित्यादि। चशब्दो निदिध्यासनसमुच्चयार्थः॥ ४६॥ न हि सजातीयादिभेदत्रयमस्तीत्याह- सजातीयमिति॥ ४७॥

स्वेतरस्य सर्वस्य असत्त्वानुभवः

असत्यं हि मनोरूपमसत्यं बुद्धिरूपकम्।
अहंकारमसद्धीति नित्योऽहं शाश्वतो ह्यजः॥ ४८॥

देहत्रयमसद्विद्धि कालत्रयमसत् सदा।
गुणत्रयमसद्विद्धि ह्यहं सत्यात्मकः शुचिः॥ ४९॥

श्रुतं सर्वसद्विद्धि वेदं सर्वमसत् सदा।
शास्त्रं सर्वमसद्विद्धि ह्यहं सत्यं चिदात्मकः॥ ५०॥

मूर्तित्रयमसद्विद्धि सर्वभूतमसत् सदा ।
सत्वतत्त्वमसद्विद्धि ह्यहं भूमा सदाशिवः ॥ ५१ ॥

गुरुशिष्यमसद्विद्धि गुरोर्मन्त्रमसत् ततः ।
यद् दृश्यं तदसद्विद्धि न मां विद्धि तथाविधम् ॥ ५२ ॥

यच्चिन्त्यं तदसद्विद्धि यन्न्याय्यं तदसत् सदा ।
यद्धितं तदसद्विद्धि न मां विद्धि तथाविधम् ॥ ५३ ॥

सर्वान् प्राणीनसद्विद्धि सर्वान् भोगानसत्त्विति ।
दृष्टं श्रुतमसद्विद्धि ओतं प्रोतमसन्मयम् ॥ ५४ ॥

p. 72) कार्याकार्यमसद्विद्धि नष्टं प्राप्तमसन्मयम् ।
दुःखादुःखमसद्विद्धि सर्वासर्वमसन्मयम् ॥ ५५ ॥

पूर्णापूर्णमसद्विद्धि धर्माधर्ममसन्मयम् ।
लाभालाभावसद्विद्धि जयाजयमसन्मयम् ॥ ५६ ॥

शब्दं सर्वमसद्विद्धि स्पर्शं सर्वमसत् सदा ।
रूपं सर्वमसद्विद्धि रसं सर्वमसन्मयम् ॥ ५७ ॥

गन्धं सर्वमसद्विद्धि सर्वाज्ञानमसन्मयम्।
असदेव सदा सर्वमसदेव भवोद्भवम्॥ ५८॥

असदेव गुणं सर्वं सन्मात्रमहमेव हि।

स्वातिरिक्तसामान्यं शशविषाणवदत्यन्ताभावरूपतया असदेव। अहं तु
तदपह्नवसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रभावरूपोऽस्मीत्याह- असत्यं हीति॥ ४८-५८॥

अहंब्रह्मास्मीत्यात्ममन्त्राभ्यासः

स्वात्ममन्त्रं सदा पश्येत् स्वात्ममन्त्रं सदाभ्यसेत्॥ ५९॥

अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं दृश्यपापं विनाशयेत्।
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमन्यमन्त्रं विनाशयेत्॥ ६०॥

अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं देहदोषं विनाशयेत्।
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं जन्मपापं विनाशयेत्॥ ६१॥

अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं मृत्युपाशं विनाशयेत्।

अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं द्वैतदुःखं विनाशयेत्॥ ६२॥

p. 73) अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं भेदबुद्धिं विनाशयेत्।
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं चिन्तादुःखं विनाशयेत्॥ ६३॥

अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं बुद्धिव्याधिं विनाशयेत्।
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं चित्तबन्धं विनाशयेत्॥ ६४॥

अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं सर्वव्याधीन् विनाशयेत्।
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं सर्वशोकं विनाशयेत्॥ ६५॥

अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं क्रमादीन् नाशयेत् क्षणात्।
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं क्रोधवृत्तिं विनाशयेत्॥ ६६॥

अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं चित्तवृत्तिं विनाशयेत्।
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं संकल्पादीन् विनाशयेत्॥ ६७॥

अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं कोटिदोषं विनाशयेत्।
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं सर्वतन्त्रं विनाशयेत्॥ ६८॥

अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमात्माज्ञानं विनाशयेत् ।

अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमात्मलोक जयप्रदः ॥ ६९ ॥

अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमप्रतर्क्यसुख प्रदः ।

अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमजडत्वं प्रयच्छति ॥ ७० ॥

अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमनात्मासुरमर्दनः ।

अहं ब्रह्मास्मि वज्रेऽयमनात्माख्यगिरीन् हरेत् ॥ ७१ ॥

अहं ब्रह्मास्मि चक्रोऽयमनात्मत्वासुरान् हरेत् ।

अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं सर्वांस्तान्मोक्षयिष्यति ॥ ७२ ॥

p. 74) अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं ज्ञानानन्दं प्रयच्छति ।

सप्तकोटिमहामन्त्रं जन्मकोटिशतप्रदम् ॥ ७३ ॥

सर्वमन्त्रान् समुत्सृज्य एतन्मन्त्रं समभ्यसेत् ।

सद्यो मोक्षमवाप्नोति नास्ति संदेहमण्वपि ॥ ७४ ॥

इति ॥

स्वात्ममन्त्राभ्यासस्य ब्रह्मात्यन्तरायनिरसनद्वारा निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रपदप्रापकत्वात् यत एवम् अतः बन्धमोक्षभ्रममुमुक्षुः इममेव अहं ब्रह्मास्मीति मन्त्रं सदा अभ्यसेदित्याह- स्वात्ममन्त्रमिति। स्पष्टोऽयमर्थः॥ ५९-७४॥ इतिशब्दः अध्यायपरिसमाप्त्यर्थः॥

इति तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

चतुर्थोऽध्यायः

जीवन्मुक्तिः- प्रत्यगभिन्नब्रह्मभावापत्तिः

कुमारः परमेश्वरं पप्रच्छ जीवन्मुक्तविदेहमुक्तयोः स्थितिमनुब्रूहीति। स होवाच परः शिवः।

चिदात्माहं परात्माहं निर्गुणोऽहं परात्परः।
आत्ममात्रेण यस्तिष्ठेत् स जीवन्मुक्त उच्यते॥ १॥

देहत्रयातिरिक्तोऽहं शुद्धचैतन्यमस्म्यहम्।
ब्रह्माहमिति यस्यान्तः स जीवन्मुक्त उच्यते॥ २॥

p. 75) आनन्दघनरूपोऽस्मि परानन्दघनोऽस्म्यहम्।
यस्य देहादिकं नास्ति यस्य ब्रह्मेति निश्चयः।

परमानन्दपूर्णो यः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ३ ॥

यस्य किंचिदहं नास्ति चिन्मात्रेणावतिष्ठते ।
चैतन्यमात्रो यस्यान्तश्चिन्मात्रैकस्वरूपवान् ॥ ४ ॥

सर्वत्र पूर्णरूपात्मा सर्वत्रात्मावशेषकः ।
आनन्दरतिव्यक्तः परिपूर्णश्चिदात्मकः ॥ ५ ॥

शुद्धचैतन्यरूपात्मा सर्वसङ्गविवर्जितः ।
नित्यानन्दः प्रसन्नात्मा ह्यन्यचिन्ताविवर्जितः ॥ ६ ॥

किंचिदस्तित्वहीनो यः स जीवन्मुक्त उच्यते ।
न मे चित्तं न मे बुद्धिर्नाहंकारो न चेन्द्रियम् ॥ ७ ॥

न मे देहः कदाचिद्वा न मे प्राणादयः क्वचित् ।
न मे माया न मे कामो न मे क्रोधः परोऽस्म्यहम् ॥ ८ ॥

न मे किंचिदिदं वापि न मे किंचित् क्वचिज्जगत् ।
न मे दोषो न मे लिङ्गं न मे चक्षुर्न मे मनः ॥ ९ ॥

न मे श्रोत्रं न मे नासा न मे जिह्वा न मे करः ।
न मे जाग्रन्न मे स्वप्नं न मे कारणमण्वपि ॥ १० ॥

न मे तुरीयमिति यः स जीवन्मुक्त उच्यते ।
इदं सर्वं न मे किंचिदयं सर्वं न मे क्वचित् ॥ ११ ॥

p. 76) न मे कालो न मे देशो न मे वस्तु न मे मतिः ।
न मे स्नानं न मे संध्या न मे दैवं न मे स्थलम् ॥ १२ ॥

न मे तीर्थं न मे सेवा न मे ज्ञानं न मे पदम् ।
न मे बन्धं न मे जन्म न मे वाक्यं न मे रविः ॥ १३ ॥

न मे पुण्यं न मे पापं न मे कार्यं न मे शुभम् ।
न मे जीव इति स्वात्मा न मे किंचिज्जात्त्रयम् ॥ १४ ॥

न मे मोक्षो न मे द्वैतं न मे वेदो न मे विधिः ।
न मेऽन्तिकं न मे दूरं न मे बोधो न मे रहः ॥ १५ ॥

न मे गुरुर्न मे शिष्यो न मे हीनो न चाधिकः ।
न मे ब्रह्मा न मे विष्णुर्न मे रुद्रो न चन्द्रमाः ॥ १६ ॥

न मे पृथ्वी न मे तोयं न मे वायुर्न मे वियत्।
न मे वह्निर्न मे गोत्रं न मे लक्ष्यं न मे भवः॥ १७॥

न मे ध्याता न मे ध्येयं न मे ध्यानं न मे मनुः।
न मे शीतं न मे चोष्णं न मे तृष्णा न मे क्षुधा॥ १८॥

न मे मित्रं न मे शत्रुर्न मे मोहो न मे जयः।
न मे पूर्वं न मे पश्चान्न मे चोर्ध्वं न मे दिशः॥ १९॥

न मे वक्तव्यमल्पं वा न मे श्रोतव्यमण्वपि।
ने मे मन्तव्यमीषद्वा न मे ध्यातव्यमण्वपि॥ २०॥

न मे भोक्तव्यमीषद्वा न मे स्मर्तव्यमण्वपि।
न मे भोगो न मे रागो न मे यागो न मे लयः॥ २१॥

p. 77) न मे मौर्ख्यं न मे शान्तं न मे बन्धं न मे प्रियम्।
न मे मोदः प्रमोदो वा न मे स्थूलं न मे कृशम्॥ २२॥

न मे दीर्घं न मे ह्रस्वं न मे वृद्धिर्न मे क्षयम्।

अध्यारोपापवादौ वा न मे चैकं न मे बहु ॥ २३ ॥

न मे आन्ध्यं न मे मान्द्यं न मे पट्टिदमण्वपि ।
न मे मांसं न मे रक्तं न मे मेदो न मे ह्यसृक् ॥ २४ ॥

न मे मज्जा न मेऽस्थिर्वा न मे त्वग्धातुसप्तकम् ।
न मे शुक्लं न मे रक्तं न मे नीलं न मे पृथक् ॥ २५ ॥

न मे तापो न मे लोभो मुख्यं गौणं न मे क्वचित् ।
न मे भ्रान्तिर्न मे स्थैर्यं न मे गुह्यं न मे कुलम् ॥ २६ ॥

न मे त्याज्यं न मे ग्राह्यं न मे हास्यं न मे नयः ।
न मे व्रतं न मे ग्लानिर्न मे शोष्यं न मे सुखम् ॥ २७ ॥

न मे ज्ञाता न मे ज्ञानं न मे ज्ञेयं न मे स्वयम् ।
न मे तुभ्यं न मे मह्यं न मे त्वं च न मे त्वहम् ॥ २८ ॥

न मे जरा न मे बाल्यं न मे यौवनमण्वपि ।
अहं ब्रह्मास्म्यहं ब्रह्मास्म्यहं ब्रह्मेति निश्चयः ॥ २९ ॥

चिदहं चिदहं चेति स जीवन्मुक्त उच्यते ।
ब्रह्मैवाहं चिदेवाहं परो वाहं न संशयः ॥ ३० ॥

स्वयमेव स्वयं हंसः स्वयमेव स्वयं स्थितः ।
स्वयमेव स्वयं पश्येत् स्वात्मराज्ये सुखे वसेत् ॥ ३१ ॥

p. 78) स्वात्मानन्दं स्वयं भोक्ष्येत् स जीवन्मुक्त उच्यते ।
स्वयमेवैकवीरोऽग्रे स्वयमेव प्रभुः स्मृतः ।
स्वस्वरूपे स्वयं स्वप्स्ये स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ३२ ॥

कुमारः स्वपितुः परमेश्वरस्य मुख्यतः अखण्डैकरसचिन्मात्रज्ञानं तदनुभवं च यथावदवगम्य तदान्तरालिकमुख्यफलरूपजीवन्मुक्तिविदेहमुक्तिस्वरूपमवगन्तु शिवं पृच्छतीत्याह- कुमार इति । तदङ्गीकृत्य क्रमेण जीवन्मुक्तविदेहमुक्तलक्षणं स होवाच । तत्र जीवन्मुक्तलक्षणमुच्यते- चिदात्मेति । परागभावग्रासप्रत्यग्भावस्थितिः जीवन्मुक्तिः प्रत्यगभिन्नब्रह्मभावापत्तिर्वेति वक्ष्यमाणजीवन्मुक्तिपर्यायसमुदायार्थः ॥ १-४ ॥ आनन्दात्मन्येव रतिः यस्य सोऽयं आनन्दरतिः ॥ ५ ॥ अन्यचिन्ताविवर्जितः स्वान्यस्य मृग्यत्वात् ॥ ६-९ ॥ देहत्रयवैलक्षण्यवदवस्थाचतुष्टयवैलक्षण्यमाह- न मे जाग्रदिति ॥ १०-१४ ॥ ने मे विधिः न निषेधोऽपीत्यर्थः ॥ १५-३१ ॥ स्वयमेव प्रभुः ईश्वरत्वात् । चिदात्माहं परात्माहम् इत्येतावता ग्रन्थेन ब्रह्मविदादिचतुर्भेदभिन्नजीवन्मुक्तलक्षणमभिहितम् । प्रायशः इयं तेजोबिन्दूपनिषत् विध्यादिविदेहमुक्त्यन्तमहावाक्यरत्नावलीप्रभालोचने प्रसक्तानुप्रसक्त्या व्याख्याता नेह पुनः

पदशो व्याख्यायते ग्रन्थविस्तरभयादिति ॥ ३२ ॥

विदेहमुक्तिः- निष्प्रतियोगिकस्वमात्रब्रह्ममात्रावस्थानम्

ब्रह्मभूतः प्रशान्तात्मा ब्रह्मानन्दमयः सुखी ।
स्वच्छरूपो महामौनी वैदेही मुक्त एव सः ॥ ३३ ॥

सर्वात्मा समरूपात्मा शुद्धात्मा त्वहमुत्थितः ।
एकवर्जित एकात्मा सर्वात्मा स्वात्ममात्रकः ॥ ३४ ॥

p. 79) अजात्मा चामृतात्माहं स्वयमात्माहमव्ययः ।
लक्ष्यात्मा ललितात्माहं तूष्णीमात्मस्वभाववान् ॥ ३५ ॥

आनन्दात्मा प्रियो ह्यात्मा मोक्षात्मा बन्धवर्जितः ।
ब्रह्मैवाहं चिदेवाहमेवं वापि न चिन्त्यते ॥ ३६ ॥

चिन्मात्रेणैव यस्तिष्ठेद्वैदेही मुक्त एव सः ॥ ३७ ॥

निश्चयं च परित्यज्य अहं ब्रह्मेति निश्चयम् ।
आनन्दभरितस्वान्तो वैदेही मुक्त एव सः ॥ ३८ ॥

सर्वमस्तीति नास्तीति निश्चयं त्यज्य तिष्ठति ।
अहं ब्रह्मास्मि नास्मीति सच्चिदानन्दमात्रकः ॥ ३९ ॥

किंचित् क्वचित् कदाचिच्च आत्मानं न स्पृशत्यसौ ।
तूष्णीमेवं स्थितस्तूष्णीं तूष्णीं सत्यं न किंचन ॥ ४० ॥

परमात्मा गुणातीतः सर्वात्मा भूतभावनः ।
कालभेदं वस्तुभेदं देशभेदं स्वभेदकम् ॥ ४१ ॥

किंचिद्भेदं न तस्यास्ति किंचिद्वापि न विद्यते ।
अहं त्वं तदिदं सोऽयं कालात्मा कालहीनकः ॥ ४२ ॥

शून्यात्मा सूक्ष्मरूपात्मा विश्वात्मा विश्वहीनकः ।
देवात्मा देवहीनात्मा मेयात्मा मेयवर्जितः ॥ ४३ ॥

सर्वत्र जडहीनात्मा सर्वेषामन्तरात्मकः ।
सर्वसंकल्पहीनात्मा चिन्मात्रोऽस्मीति सर्वदा ॥ ४४ ॥

 केवलः परमात्माहं केवलो ज्ञानविग्रहः ।

सत्तामात्रस्वरूपात्मा नान्यत् किंचिज्जगद्भयम् ॥ ४५ ॥

जीवेश्वरेति वाक् क्वेति वेदशास्त्राद्यहं त्विति ।
इदं चैतन्यमेवेति अहं चैतन्यमित्यपि ॥ ४६ ॥

इति निश्चयशून्यो यो वैदेही मुक्त एव सः ।
चैतन्यमात्रसंसिद्धस्वात्मारामः सुखासनः ॥ ४७ ॥

अपरिच्छिन्नरूपात्मा अणुस्थूलादिवर्जितः ।
तुर्यतुर्यः परानन्दो वैदेही मुक्त एव सः ॥ ४८ ॥

नामरूपविहीनात्मा परसंवित्सुखात्मकः ।
तुरीयातीतरूपात्मा शुभाशुभविवर्जितः ॥ ४९ ॥

योगात्मा योगयुक्तात्मा बन्धमुक्तिविवर्जितः ।
गुणागुणविहीनात्मा देशकालादिवर्जितः ॥ ५० ॥

साक्ष्यसाक्षित्वहीनात्मा किंचित्किंचिन्न किंचन ।
यस्य प्रपञ्चमानं न ब्रह्माकारमपीह न ॥ ५१ ॥

स्वस्वरूपे स्वयंज्योतिः स्वस्वरूपे स्वयंरतिः।
वाचामगोचरानन्दो वाङ्मनोऽगोचरः स्वयम्॥ ५२॥

अतीतातीतभावो यो वैदेही मुक्त एव सः।
चित्तवृत्तेरतीतो यश्चित्तवृत्त्यवभासकः॥ ५३॥

सर्ववृत्तिविहीनात्मा वैदेही मुक्त एव सः।
तस्मिन् काले विदेहीति देहस्मरणवर्जितः॥ ५४॥

p. 81) ईषन्मात्रं स्मृतं चेद्यस्तदा सर्वसमन्वितः।
परैरदृष्टबाह्यात्मा परमानन्दचिद्घनः॥ ५५॥

परैरदृष्टबाह्यात्मा सर्ववेदान्तगोचरः।
ब्रह्मामृतरसास्वादो ब्रह्मामृतरसायनः॥ ५६॥

ब्रह्मामृतरसासक्तो ब्रह्मामृतरसः स्वयम्।
ब्रह्मामृतरसे मग्नो ब्रह्मानन्दशिवार्चनः॥ ५७॥

ब्रह्मामृतरसे तृप्तो ब्रह्मानन्दानुभावकः।
ब्रह्मानन्दशिवानन्दो ब्रह्मानन्दरसप्रभः॥ ५८॥

ब्रह्मानन्दपरं ज्योतिर्ब्रह्मानन्दनिरन्तरः ।

ब्रह्मानन्दरसान्नादो ब्रह्मानन्दकुटुम्बकः ॥ ५९ ॥

ब्रह्मानन्दरसारूढो ब्रह्मानन्दैकचिद्धनः ।

ब्रह्मानन्दसोद्वाहो ब्रह्मानन्दसंभरः ॥ ६० ॥

ब्रह्मानन्दजनैर्युक्तो ब्रह्मानन्दात्मनि स्थितः ।

आत्मरूपमिदं सर्वमात्मनोऽन्यत्र किंचन ॥ ६१ ॥

सर्वमात्माहमात्मास्मि परमात्मा परात्मकः ।

नित्यानन्दस्वरूपात्मा वैदेही मुक्त एव सः ॥ ६२ ॥

पूर्णरूपो महानात्मा प्रीतात्मा शाश्वतात्मकः ।

सर्वान्तर्यामिरूपात्मा निर्मलात्मा निरात्मकः ॥ ६३ ॥

निर्विकारस्वरूपात्मा शुद्धात्मा शान्तरूपकः ।

शान्ताशान्तस्वरूपात्मा नैकात्मत्वविवर्जितः ॥ ६४ ॥

p. 82) जीवात्मपरमात्मेति चिन्तासर्वस्ववर्जितः ।

मुक्तामुक्तस्वरूपात्मा मुक्तामुक्तविवर्जितः ॥ ६५ ॥

बन्धमोक्षस्वरूपात्मा बन्धमोक्षविवर्जितः ।
द्वैताद्वैतस्वरूपात्मा द्वैताद्वैतविवर्जितः ॥ ६६ ॥

सर्वासर्वस्वरूपात्मा सर्वासर्वविवर्जितः ।
मोदप्रमोदरूपात्मा मोदादिविनिवर्जितः ॥ ६७ ॥

सर्वसंकल्पहीनात्मा वैदेही मुक्त एव सः ।
निष्कलात्मा निर्मलात्मा बुद्धात्मा पुरुषात्मकः ॥ ६८ ॥

आनन्दादिविहीनात्मा अमृतात्मामृतात्मकः ।
कालत्रयस्वरूपात्मा कालत्रयविवर्जितः ॥ ६९ ॥

अखिलात्मा ह्यमेयात्मा मानात्मा मानवर्जितः ।
नित्यप्रत्यक्षरूपात्मा नित्यप्रत्यक्षनिर्णितः ॥ ७० ॥

अन्यहीनस्वभावात्मा अन्यहीनस्वयंप्रभः ।
विद्याविद्यादिमेयात्मा विद्याविद्यादिवर्जितः ॥ ७१ ॥

नित्यानित्यविहीनात्मा इहामुत्रविवर्जितः ।

शमादिषट्कशून्यात्मा मुमुक्षुत्वादिवर्जितः ॥ ७२ ॥

स्थूलदेहविहीनात्मा सूक्ष्मदेहविवर्जितः ।

कारणादिविहीनात्मा तुरीयादिविवर्जितः ॥ ७३ ॥

p. 83) अन्नकोशविहीनात्मा प्राणकोशविवर्जितः ।

मनःकोशविहीनात्मा विज्ञानादिविवर्जितः ॥ ७४ ॥

आनन्दकोशहीनात्मा पञ्चकोशविवर्जितः ।

निर्विकल्पस्वरूपात्मा सविकल्पविवर्जितः ॥ ७५ ॥

दृश्यानुविद्धहीनात्मा शब्दविद्धविवर्जितः ।

सदा समाधिशून्यात्मा आदिमध्यान्तवर्जितः ॥ ७६ ॥

प्रज्ञानवावयहीनात्मा अहंब्रह्मास्मिवर्जितः ।

तत्त्वमस्यादिहीनात्मा अयमात्मेत्यभावकः ॥ ७७ ॥

ओंकारवाच्यहीनात्मा सर्ववाच्यविवर्जितः ।

अवस्थात्रयहीनात्मा अक्षरात्मा चिदात्मकः ॥ ७८ ॥

आत्मज्ञेयादिहीनात्मा यत्किंचिदिदमात्मकः।
भानाभानविहीनात्मा वैदेही मुक्त एव सः॥ ७९॥

स्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यजातकलनापह्नवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति तन्मात्रावस्थानं विदेहमुक्तलक्षणम्। तदिह प्रपञ्च्यते- ब्रह्मभूत इत्यादिना। ब्रह्मभूतः ब्रह्ममात्रतया अवस्थितत्वात्। प्रशान्तात्मा प्रशान्तदेहत्रयाभिमतित्वात्। ब्रह्मानन्दमयः आनन्दस्वरूपः निष्प्रतियोगिकभूमानन्दमात्र इत्यर्थः। स्वच्छरूपः पूर्णबोधस्वरूपत्वात्। महामौनी स्वमात्रतया तूष्णीमवस्थितत्वात्। देहत्रयोपलक्षितस्वाविद्यापदतत्कार्यजाते आत्मात्मीयाभिमतिमूलभूता विगताश्च ते देहाश्च विदेहाः, विदेहा एव वैदेहाः, ते अस्य सन्तीति वैदेही। तद्रूपेण व्यपदिष्टस्य बद्धत्वं स्यादित्यत आह- मुक्त इति। स्वातिरिक्तं यत्र मुक्तम् अपह्नवतां गतं सोऽयं वैदेही मुक्त एवेत्यत्र-

p. 84) यस्मिन् व्यष्टिसमष्ट्याख्यस्थूलदेहादिवासना।
विरूपविलयं याति स विदेहो महामुनिः॥
सर्वापह्नवसंसिद्धब्रह्ममात्रं स एव हि।
अकल्पविद्वरिष्ठोऽयमिति सर्वत्र गीयते॥

इति स्मृतिः मानम्। एवमेव विदेहमुक्तिश्रुतयो बोद्धव्याः॥ ३३॥ किंच- सर्वात्मेति। स्वात्ममात्रकः निष्प्रतियोगिकैकरूपत्वात्॥ ३४॥ लक्ष्यात्मा स्वावशेषतया लक्षितत्वात्।

ललितात्मा केवलनिर्विशेषत्वात्। तूष्णीमात्मस्वभाववान् महामौनफलरूपत्वात्॥ ३५॥ न चिन्त्यते तथाविधचिन्ताया अपि विद्यावृत्तित्वेन अपह्नोतव्यत्वात्॥ ३६॥ स्वातिरिक्तमस्तीति, चशब्दात् नास्तीति, निश्चयं चेति॥ ३७-३९॥ यत्र स्वाज्ञजातं संसरति तत्र ज्ञानी विज्ञानी वा सङ्गोदासीनतया प्रत्यगभिन्नब्रह्मगोचराखण्डाकारवृत्तिपरवशो भूत्वा एवं तूष्णीमास्ते। यद्येवम् अखण्डाकारवृत्तिमपि असहमानो योगी सम्यग्ज्ञानी निर्विकल्पकसमाधिपरवशो भूत्वा क्वचित्कालं तूष्णीं स्थितो भवति। तूष्णीं सत्यं न किंचन इत्यत्र-
सरूपविलयसिद्धनिर्विकल्पसमाधितः कादाचित्कव्युत्थानमप्यसह-मानः तत्त्वज्ञानी
सुषुम्नानाड्यन्तर्गतकैवल्यनाडिकोज्ज्वलच्चिदा-काशे
स्वान्तर्बहिर्भावितस्वाविद्याद्वयतत्कार्यविकल्पजातापह्नव-
सिद्धनिष्प्रतियोगिकनिर्विकल्पब्रह्ममात्रतया तूष्णींस्वभावेनावशिष्यते इति यत् तदेव सत्यं सन्मात्रावस्थानलक्षणविदेहकैवल्यं तत्र न किंचन स्वातिरिक्तमस्ति नास्तीति विभ्रमोऽस्ति ब्रह्मव्यतिरिक्तं न किंचिदस्ति मद्व्यतिरिक्तमणुमात्रं न विद्यते सन्मात्रमसदन्यत् इत्यादि श्रुतेः॥ ४०-४१॥ भेद इति वक्तव्ये भेदमिति विभक्तिव्यत्ययः॥ ४२-४५॥ जीवेश्वराविति वक्तव्ये जीवेश्वरेति संबुद्धिः, वेदशास्त्राणीति वक्तव्ये वेदशास्त्रा इति लिङ्गव्यत्ययः॥ ४६-४७॥ तुर्यतुर्यः अविकल्पाविकल्परूपत्वात्॥ ४८-४९॥

p. 85) गुणागुणविहीनात्मा त्रिगुणवत्तत्सापेक्षनिर्गुणस्यापि सविशेषत्वात्। मिथः सापेक्षसगुणनिर्गुणताविरलनिष्प्रतियोगिकनिर्गुणात्मायमित्यर्थः॥ ५०॥
साक्ष्यसाक्षिनिरूपितसविशेषजातं किंचित् किंचिदपि न किंचन॥ ५१-६०॥ विदेहमुक्तेः पुरा यद्यदन्नादिकम् आस्वादितं यद्यदुद्वाहादिकुटुम्बभरणशिवपूजादि कृतं तत्तत् सर्वम् इदानीं

ब्रह्मानन्द एव भवति, विदेहमुक्तस्य स्वातिरिक्तकलनातत्प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यापृत्यपह्नवसिद्धत्वात्। विदेहमुक्तातिरेकेण न किंचिदस्तीत्याह- आत्मरूपमिति ॥ ६१-६२ ॥ निरात्मकः ईश्वरसाक्षिचिन्मात्रत्वात्॥ ६३-६६ ॥ सर्वासर्वविवर्जितः सापेक्षबन्धमोक्षद्वैताद्वैतादेः सविशेषत्वात् निष्प्रतियोगिकाद्वैतात्मायमित्यर्थः ॥ ६७-६९ ॥ नित्यप्रत्यक्षनिर्णितः स्वाज्ञादिभिः स्वस्वदृष्ट्यनुरोधेन निर्णीत इत्यर्थः ॥ ७०-७३ ॥ चतुर्महावाक्यवाच्यलक्ष्यता स्यादित्यत आह- प्रज्ञानेति ॥ ७७-८१ ॥

स्वात्मनिष्ठाविधिः

आत्मानमेव वीक्षस्व आत्मानं बोधय स्वकम्।
स्वमात्मानं स्वयं भुङ्क्ष्व स्वस्थो भव षडानन ॥ ८० ॥

स्वमात्मनि स्वयं तृप्तः स्वमात्मानं स्वयं चर।
आत्मानमेव मोदस्व वैदेही मुक्तिको भव ॥ ८१ ॥

इत्युपनिषत्॥

इत्युपनिषच्छब्दः कुमारशिवाख्यायिकासमाप्त्यर्थः ॥ ८२ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः

स्वात्मयाथात्म्यम्

निदाघो नाम वै मुनिः पप्रच्छ ऋभुं भगवन्तमात्मानात्मविवेकमनुब्रूहीति । स होवाच भगवान् ऋभुः ।

सर्ववाचोऽबधिर्ब्रह्म सर्वचिन्तावधिर्गुरुः ।
सर्वकारणकार्यात्मा कार्यकारणवर्जितः ॥ १ ॥

सर्वसंकल्परहितः सर्वनादमयः शिवः ।
सर्ववर्जितचिन्मात्रः सर्वानन्दमयः परः ॥ २ ॥

सर्वतेजःप्रकाशात्मा नादानन्दमयात्मकः ।
सर्वानुभवनिर्मुक्तः सर्वध्यानविवर्जितः ॥ ३ ॥

सर्वनादकलातीत एष आत्माहमव्ययः ।
आत्मानात्मविवेकादिभेदाभेदविवर्जितः ॥ ४ ॥

शान्ताशान्तादिहीनात्मा नादान्तज्योंतिरूपकः ।
महावाक्यार्थतो दूरो ब्रह्मास्मीत्यतिदूरतः ॥ ५ ॥

तच्छब्दवर्ज्यस्त्वंशब्दहीनो वाक्यार्थवर्जितः ।
क्षराक्षरविहीनो यो नादान्तज्योंतिरेव सः ॥ ६ ॥

अखण्डैकरसो वाहमानन्दोऽस्मीति वर्जितः ।
सर्वातीतस्वभावात्मा नादान्तज्योंतिरेव सः ॥ ७ ॥

p. 87) आत्मेति शब्दहीनो य आत्मशब्दार्थवर्जितः ।
सच्चिदानन्दहीनो य एषैवात्मा सनातनः ॥ ८ ॥

स निर्देष्टुमशक्यो यो वेदवाक्यैरगम्यगः ।
यस्य किंचिद्बहिर्नास्ति किंचिदन्तः कियन्न च ॥ ९ ॥

यस्य लिङ्गं प्रपञ्चं वा ब्रह्मैवात्मा न संशयः ।
नास्ति यस्य शरीरं वा जीवो वा भूतभौतिकः ॥ १० ॥

नामरूपादिकं नास्ति भोज्यं वा भोगभुक् च वा ।
सद्वासद्वा स्थितिर्वापि यस्य नास्ति क्षराक्षरम् ॥ ११ ॥

गुणं वा विगुणं वापि स म आत्मा न संशयः ।
यस्य वाच्यं वाचकं वा श्रावणं मननं च वा ॥ १२ ॥

गुरुशिष्यादिभेदं वा देवलोकाः सुरासुराः ।
यत्र धर्ममधर्मं वा शुद्धं वाशुद्धमण्वपि ॥ १३ ॥

यत्र कालमकालं वा निश्चयः संशयो न हि ।
यत्र मन्त्रममन्त्रं वा विद्याविद्ये न विद्यते ॥ १४ ॥

द्रष्टृदर्शनदृश्यं वा ईषन्मात्रं कलात्मकम् ।

कुमारेण साकम् ऋभुर्नाम ब्रह्ममानसपुत्रः सोऽपि शिवमुखतः
अखण्डैकरसचिन्मात्रज्ञानतदनुभवतदान्तरालिक-मुख्यफलात्मकजीवन्मुक्तिविदेहमुक्त्योः
इयत्तामवगम्य कृतकृत्यपदं गतः खलु । तं कदाचित् निदाघो नाम मुनिः
समस्तवेदशास्त्रपुराणेतिहासादिषु आत्मानात्मानौ स्त इति श्रूयते तयोः इयत्ताजिज्ञासया
पृष्टवानित्याह श्रुतिः- निदाघ इति । तत्प्रश्नमङ्गीकृत्य

p. 88) स होवाच । किं तत् इत्यत्र सर्ववाच इति । सर्ववाचोऽवधिः अशब्दत्वात् ।
सर्वचिन्तावधिः प्रतीचश्चिन्तादिवृत्तिग्रासत्वात् । स्वाज्ञादिदृष्ट्या सर्वकारणकार्यात्मा ॥ १ ॥

सर्वनादमयः नादतज्ज्ञवेदशास्त्रसिद्धान्तार्थत्वात्। स्वाज्ञसमर्पितसर्ववर्जितचिन्मात्रः॥ २॥
स्वानुभूतिध्यानादिविषयस्य सविशेषता स्यादित्यत आह- सर्वेति॥ ३-४॥ तत्त्वंपदवाक्यार्थ
आत्मेत्यत आह- महावाक्येति॥ ५॥ क्षराक्षरविहीनः क्षराक्षरकलनाविरलपरमाक्षरत्वात्॥ ६-
८॥ परमात्मनो व्याविद्धनानापदवाक्यार्थत्वेन
महावाक्यात्मसच्चिदानन्दशब्दतद्वाच्यार्थवर्जितत्वात् स निर्देष्टुमिति। कर्मकाण्डगोचरवेदवाक्यैः
साक्षादगम्यतां गच्छतीति अगम्यगः॥ ९-१४॥

अनात्मनः सर्वस्य मिथ्यात्वम्

अनात्मेति प्रसङ्गो वा अनात्मेति मनोऽपि वा॥ १५॥

अनात्मेति जगद्वापि नास्त्यनात्मेति निश्चिनु।
सर्वसंकल्पशून्यत्वात् सर्वकार्यविवर्जनात्॥ १६॥

केवलं ब्रह्ममात्रत्वात् नास्त्यनात्मेति निश्चिनु।
देहत्रयविहीनत्वात् कालत्रयविवर्जनात्॥ १७॥

जीवत्रयगुणाभावात् तापत्रयविवर्जनात्।
लोकत्रयविहीनत्वात् सर्वमात्मेति शासनात्॥ १८॥

चित्ताभावाच्चिन्तनीयं देहाभावाज्जरा न च ।
पादाभावाद् गतिर्नास्ति हस्ताभावात् क्रिया न च ॥ १९ ॥

मृत्युर्नास्ति जनाभावाद् बुद्ध्यभावात् सुखादिकम् ।
धर्मो नास्ति शुचिर्नास्ति सत्यं नास्ति भयं न च ॥ २० ॥

p. 89) अक्षरोच्चारणं नास्ति गुरुशिष्यादि नास्त्यपि ।
एकाभावे द्वितीयं न न द्वितीये न चैकता ॥ २१ ॥

सत्यत्वमस्ति चेत् किंचिदसत्त्वं न च संभवेत् ।
असत्यत्वं यदि भवेत् सत्यत्वं न घटिष्यति ॥ २२ ॥

शुभं यद्यशुभं विद्धि अशुभाच्छुभमिष्यते ।
भयं यद्यभयं विद्धि ह्यभयाद्भयमापतेत् ॥ २३ ॥

बन्धत्वमस्ति चेन्मोक्षो बन्धाभावे क्व मोक्षता ।
मरणं यदि चेज्जन्म जन्माभावे मृतिर्न च ॥ २४ ॥

त्वमित्यपि भवेच्चाहं त्वं नो चेदहमेव न ।
इदं यदि तदेवास्ति तदभावादिदं न च ॥ २५ ॥

अस्तीति चेन्नास्ति तदा नास्ति चेदस्ति किंचन ।
कार्यं चेत् कारणं किंचित् कार्याभावे न कारणम् ॥ २६ ॥

द्वैतं यदि तदाद्वैतं द्वैताभावेऽद्वयं न च ।
दृश्यं यदि दृगप्यस्ति दृश्याभावे दृगेव न ॥ २७ ॥

अन्तर्यदि बहिः सत्यमन्ताभावे बहिर्न च ।
पूर्णत्वमस्ति चेत् किंचिदपूर्णत्वं प्रसज्यते ॥ २८ ॥

तस्मादेतत् क्वचिन्नास्ति त्वं चाहं वा इमे इदम् ।
नास्ति दृष्टान्तिकं सत्ये नास्ति दार्ष्टान्तिकं ह्यजे ॥ २९ ॥

p. 90) परं ब्रह्माहमस्मीति स्मरणस्य मनो न हि ।
ब्रह्ममात्रं जगदिदं ब्रह्ममात्रं त्वमप्यहम् ॥ ३० ॥

चिन्मात्रं केवलं चाहं नास्त्यनात्मेति निश्चिनु ।
इदं प्रपञ्चं नास्त्येव नोत्पन्नं नो स्थितं क्वचित् ॥ ३१ ॥

चित्तं प्रपञ्चमित्याहुर्नास्ति नास्त्येव सर्वदा ।

न प्रपञ्चं न चित्तादि नाहंकारो न जीवकः ॥ ३२ ॥

मायाकार्यादिकं नास्ति माया नास्ति भयं न हि ।
कर्ता नास्ति क्रिया नास्ति श्रवणं मननं न हि ॥ ३३ ॥

समाधिद्वितयं नास्ति मातृमानादि नास्ति हि ।
अज्ञानं चापि नास्त्येव ह्यविवेकं कदाचन ॥ ३४ ॥

अनुबन्धचतुष्कं न संबन्धत्रयमेव न ।
न गङ्गा न गया सेतुर्न भूतं नान्यदस्ति हि ॥ ३५ ॥

न भूमिर्न जलं नाग्निर्न वायुर्न च खं क्वचित् ।
न देवा न च दिक्पाला न वेदा न गुरुः क्वचित् ॥ ३६ ॥

न दूरं नान्तिकं नालं न मध्यं न क्वचित् स्थितम् ।
नाद्वैतं द्वैतसत्यं वा ह्यसत्यं वा इदं न च ॥ ३७ ॥

बन्धमोक्षादिकं नास्ति सद्वासद्वा सुखादि वा ।
जातिर्नास्ति गतिर्नास्ति वर्णो नास्ति च लौकिकम् ॥ ३८ ॥

सर्वं ब्रह्मेति नास्त्येव ब्रह्मेत्यपि च नास्ति हि ।
चिदित्येवेति नास्त्येव चिदहंभाषणं न हि ॥ ३९ ॥

p. 91) अहं ब्रह्मास्मि नास्त्येव नित्यशुद्धोऽस्मि न क्वचित् ।
वाचा यदुच्यते किंचिन्मनसा मनुते क्वचित् ॥ ४० ॥

बुद्धया निश्चिनुते नास्ति चित्तेन ज्ञायते न हि ।
योगियोगादिकं नास्ति सदा सर्वं सदा न च ॥ ४१ ॥

अहोरात्रादिकं नास्ति स्नानध्यानादिकं न हि ।
भ्रान्तिरभ्रान्ति नास्त्येव नास्त्यनात्मेति निश्चिनु ॥ ४२ ॥

वेदं शास्त्रं पुराणं च कार्यं कारणमीश्वरः ।
लोको भूतं जनस्त्वैक्यं सर्वं मिथ्या न संशयः ॥ ४३ ॥

बन्धो मोक्षः सुखं दुःखं ध्यानं चित्तं सुरासुराः ।
गौणं मुख्यं परं चान्यत् सर्वं मिथ्या न संशयः ॥ ४४ ॥

वाचा वदति यत् किंचित् संकल्पैः कल्प्यते च यत् ।
मनसा चिन्त्यते यद्यत् सर्वं मिथ्या न संशयः ॥ ४५ ॥

बुद्ध्या निश्चीयते यद्यच्चित्ते निश्चीयते क्वचित्।
शास्त्रैः प्रपञ्च्यते यद्यन्नेत्रेणैव निरीक्ष्यते॥ ४६॥

श्रोत्राभ्यां श्रूयते यद्यदन्यत् सद्भावमेव च।
नेत्रं श्रोत्रं गात्रमेव मिथ्येति च सुनिश्चितम्॥ ४७॥

इदमित्येव निर्दिष्टमयमित्येव कल्प्यते।
त्वमहं तदिदं सोऽहमन्यत् सद्भावमेव च॥ ४८॥

p. 92) यद्यत् संभाव्यते लोके सर्वसंकल्पसंभ्रमः।
सर्वाध्यासं सर्वगोप्यं सर्वभोगप्रभेदकम्॥ ४९॥

सर्वदोषप्रभेदाश्च नास्त्यनात्मेति निश्चिनु।
मदीयं च त्वदीयं च ममेति च तवेति च॥ ५०॥

मह्यं तुभ्यं मयेत्यादि तत् सर्वं वितथं भवेत्।
रक्षको विष्णुरित्यादि ब्रह्मा सृष्टेस्तु कारणम्॥ ५१॥

संहारे रुद्र इत्येवं सर्वं मिथ्येति निश्चिनु।

स्नानं जपस्तपो होमः स्वाध्यायो देवपूजनम्॥ ५२॥

मन्त्रं तन्त्रं च सत्सङ्गो गुणदोषविजृम्भणम्।
अन्तःकरणसद्भावः अविद्यायाश्च संभवः॥ ५३॥

अनेककोटिब्रह्माण्डं सर्वं मिथ्येति निश्चिनु।
सर्वदेशिकवाक्योक्तिर्येन केनापि निश्चितम्॥ ५४॥

दृश्यते जगति यद्यद्यद्यज्जगति वीक्ष्यते।
वर्तते जगति यद्यत् सर्वं मिथ्येति निश्चिनु॥ ५५॥

येन केनाक्षरेणोक्तं येन केन विनिर्णितम्।
येन केनापि गदितं येन केनापि मोदितम्॥ ५६॥

येन केनापि यद्दत्तं येन केनापि यत् कृतम्।
यत्र यत्र शुभं कर्म यत्र यत्र च दुष्कृतम्॥ ५७॥

यद्यत् करोषि सत्येन सर्वं मिथ्येति निश्चिनु।

p. 93) निदाघेन आत्मानात्मयाथात्म्यमनुब्रूहीति यत् पृष्टं तत्र स्वातिरि

क्ताविद्यापदतत्कार्यजातापह्नवसिद्धोऽयमात्मेत्यात्मया-थात्म्यमभिहितम्।

अथानात्मयाथात्म्यमुच्यते- अनात्मेति। अनात्मा अस्ति नास्तीति वार्तापि न विद्यते। अविद्यारूपेण अविद्याभावेऽपि तत्कार्यमनोरूपेण जाग्रद्रूपेण वा अविद्या स्यादित्यत आह- अनात्मेति॥ १५॥ मनःकार्यजगद्वापि न विद्यते। यस्मादेवं तस्मात् कार्यकारणात्मना येन केनापि वा हे निदाघ नास्त्यनात्मेति निश्चिनु निश्चयवान् भव, नाविद्यास्तीह नो माया इति, अविद्यामानैवाविद्या वस्तुतत्त्वविचारिणाम् इति,

नात्मभावेन नानेदं न स्वेनापि कथंचन।
न पृथङ् नापृथक् किंचिदिति तत्त्वविदो विदुः॥

इति श्रुतिस्मृतिगौडपादाचार्योक्तेः। जगन्मनोऽनात्मासंभवे हेतुत्रयमाचष्टे- सर्वेति। सर्वसंकल्पशून्यत्वात् संकल्पादिवृत्तिसहस्रजुष्टमानसाभावात्। सर्वकार्यविवर्जनात् मनःकार्यजगदभावात्॥ १६॥ ब्रह्ममात्रस्य निष्प्रतियोगिकत्वेन मनस्तत्कार्यहेत्वनात्मापह्नवसिद्धत्वात् नास्त्यनात्मेति निश्चिनु। इतश्च अनात्मासंभवे हेतूनुपन्यस्यति- देहेति॥ १७-२०॥ यद्यत् सापेक्षं तत्तत् सविशेषं अनात्मत्वात्। यद्यत् अनात्मा न भवति तत्तत् सविशेषमपि न भवति यथा निर्विशेषं ब्रह्मेति श्रुतियुक्तितः स्वविकल्पितानात्मापह्नवसिद्धात्ममात्रसिद्धये सापेक्षश्रुतिवाक्यान्युपन्यस्यति- एकाभाव इति॥ २१-२७॥ अन्ताभावे, विसर्गलोपः, अन्तरभावे॥ २८-३०॥ कथं पुनः अनात्मा नातीत्युच्यते संभूतिस्थितिप्रलयवदनात्मप्रपञ्चदर्शनादित्यत आह- इदमिति॥ अयं प्रपञ्चः इति वक्तव्ये इदं प्रपञ्च इति लिङ्गव्यत्ययः॥ ३१-३६॥ नालं [न आलं] दूरान्तिकयोः अन्तरालमित्यर्थः। मिथः सापेक्षतया नाद्वैतम्॥ ३७-४१॥ भ्रान्तिः अतस्मिन् तद्भावः, अभ्रान्तिः तस्मिन् तद्भावः,

भ्रान्त्यादिगतभावस्य तूलान्तःकरणाविद्याकार्यत्वेन कारणतुल्यत्वात् अभ्रान्ति नास्तीत्यत्र विसर्गलोप इति केचित्। तत्पक्षे- भ्रान्तिरभ्रान्ति

p. 94) नास्त्येव इति पाठः ॥ ४२ ॥ स्वाज्ञदृष्ट्या यद्यत् विकल्पितं स्वज्ञस्तु तत्तत् मिथ्येति मन्यते इत्याह- वेदमित्यादिना। वेदम् इति विभक्तिव्यत्ययः ॥ ४३-५७ ॥

अहंवस्तुनः परमात्मत्वम्

त्वमेव परमात्मासि त्वमेव परमो गुरुः ॥ ५८ ॥

त्वमेवाकाशरूपोऽसि साक्षिहीनोऽसि सर्वदा।
त्वमेव सर्वभावोऽसि त्वं ब्रह्मासि न संशयः ॥ ५९ ॥

कालहीनोऽसि कालोऽसि सदा ब्रह्मासि चिद्घनः।
सर्वतः स्वस्वरूपोऽसि चैतन्यघनवानसि ॥ ६० ॥

सत्योऽसि सिद्धोऽसि सनातनोऽसि मुक्तोऽसि मोक्षोऽसि मुदामृतोऽसि।
देवोऽसि शान्तोऽसि निरामयोऽसि ब्रह्मासि पूर्णोऽसि परात्परोऽसि ॥ ६१ ॥

समोऽसि सच्चासि सनातनोऽसि सत्यादिवाक्यैः प्रतिबोधितोऽसि।

सर्वाङ्गहीनोऽसि सदा स्थितोऽसि ब्रह्मेन्द्ररुद्रादिविभावितोऽसि ॥ ६२ ॥

सर्वप्रपञ्चभ्रमवर्जितोऽसि सर्वेषु भूतेषु च भासितोऽसि ।
सर्वत्र संकल्पविवर्जितोऽसि सर्वागमान्तार्थविभावितोऽसि ॥ ६३ ॥

सर्वत्र संतोषसुखासनोऽसि सर्वत्र गत्यादिविवर्जितोऽसि ।
सर्वत्र लक्ष्यादिविवर्जितोऽसि ध्यातोऽसि विष्ण्वादिसुरैरजस्रम् ॥ ६४ ॥

p. 95) चिदाकारस्वरूपोऽसि चिन्मात्रोऽसि निरङ्कुशः ।
आत्मन्येव स्थितोऽसि त्वं सर्वशून्योऽसि निर्गुणः ॥ ६५ ॥

आनन्दोऽसि परोऽसि त्वमेक एवाद्वितीयकः ।
चिद्घनानन्दरूपोऽसि परिपूर्णस्वरूपकः ॥ ६६ ॥

सदसि त्वमसि ज्ञोऽसि सोऽसि जानासि वीक्षसि ।
सच्चिदानन्दरूपोऽसि वासुदेवोऽसि वै प्रभुः ॥ ६७ ॥

अमृतोऽसि विभुश्चासि चञ्चलो ह्यचलो ह्यसि ।
सर्वोऽसि सर्वहीनोऽसि शान्ताशान्तविवर्जितः ॥ ६८ ॥

सत्तामात्रप्रकाशोऽसि सत्तासामान्यको ह्यसि ।

नित्यसिद्धिस्वरूपोऽसि सर्वसिद्धिविवर्जितः ॥ ६९ ॥

ईषन्मात्रविशून्योऽसि अणुमात्रविवर्जितः ।

अस्तित्ववर्जितोऽसि त्वं नास्तित्वादिविवर्जितः ॥ ७० ॥

लक्ष्यलक्षणहीनोऽसि निर्विकारो निरामयः ।

सर्वनादान्तरोऽसि त्वं कलाकाष्ठाविवर्जितः ॥ ७१ ॥

ब्रह्मविष्ण्वीशहीनोऽसि स्वस्वरूपं प्रपश्यसि ।

स्वस्वरूपावशेषोऽसि स्वानन्दाब्धौ निमज्जसि ॥ ७२ ॥

स्वात्मराज्ये स्वमेवासि स्वयंभावविवर्जितः ।

शिष्टपूर्णस्वरूपोऽसि स्वस्मात् किंचिन्न पश्यसि ॥ ७३ ॥

p. 96) स्वस्वरूपान्न चलसि स्वस्वरूपेण जृम्भसि ।

स्वस्वरूपादनन्योऽसि ह्यहमेवासि निश्चिनु ॥ ७४ ॥

वेदं शास्त्रम् इत्यारभ्य एतावता ग्रन्थेन सर्वं मिथ्येत्यवधृतं किमहं मिथ्यान्तःपाती इत्याशङ्कमानमालक्ष्य मिथ्याधारो निराधारो वा परमात्मा त्वमसीत्याह- त्वमेवेति ।

भगवदात्मना ब्रह्मविद्याचार्यत्वात्॥ ५८-७४॥

अविद्यातत्कार्यप्रपञ्चस्य निष्प्रतियोगिकाभावरूपत्वम्

इदं प्रपञ्चं यत् किंचिद्यद्यज्जगति विद्यते।
दृश्यरूपं च दृग्रूपं सर्वं शशविषाणवत्॥ ७५॥

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च।
अहंकारश्च तेजश्च लोकं भुवनमण्डलम्॥ ७६॥

नाशं जन्म च सत्यं च पुण्यपापजयादिकम्।
रागः कामः क्रोधलोभौ ध्यानं ध्येयं गुणं परम्॥ ७७॥

गुरुशिष्योपदेशादिरादिरन्तं शमं शुभम्।
भूतं भव्यं वर्तमानं लक्ष्यं लक्षणमद्वयम्॥ ७८॥

शमो विचारः संतोषो भोक्तृभोज्यादिरूपकम्।
यमाद्यष्टाङ्गयोगं च गमनागमनात्मकम्॥ ७९॥

आदिमध्यान्तरङ्गं च ग्राह्यं त्याज्यं हरिः शिवः।

इन्द्रियाणि मनश्चैव अवस्थात्रितयं तथा ॥ ८० ॥

p. 97) चतुर्विंशतितत्त्वं च साधनानां चतुष्टयम् ।
सजातीयं विजातीयं लोका भूरादयः क्रमात् ॥ ८१ ॥

सर्ववर्णाश्रमाचारं मन्त्रतन्त्रादिसंग्रहम् ।
विद्याविद्यादिरूपं च सर्ववेदं जडाजडम् ॥ ८२ ॥

बन्धमोक्षविभागं च ज्ञानविज्ञानरूपकम् ।
बोधाबोधस्वरूप वा द्वैताद्वैतादिभाषणम् ॥ ८३ ॥

सर्ववेदान्तसिद्धान्तं सर्वशास्त्रार्थनिर्णयम् ।
अनेकजीवसद्भावमेकजीवाद्विनिर्णयम् ॥ ८४ ॥

यद्यद्ध्यायति चित्तेन यद्यत् संकल्प्यते क्वचित् ।
बुद्ध्या निश्चीयते यद्यद्गुरुणा संशृणोति यत् ॥ ८५ ॥

यद्यद्वाचा व्याकरोति यद्यदाचार्यभाषणम् ।
यद्यत् स्वरेन्द्रियैर्भाव्यं यद्यन्मीमांस्यते पृथक् ॥ ८६ ॥

यद्यन्न्यायेन निर्णीतं महद्भिर्वेदपारगैः ।
शिवो क्ष[ह]रति लोकान् वै विष्णुः पाति जगत्त्रयम् ॥ ८७ ॥

ब्रह्मा सृजति लोकान् वै एवमादिक्रियादिकम् ।
यद्यदस्ति पुराणेषु यद्यद्वेदेषु निर्णयम् ॥ ८८ ॥

सर्वोपनिषदां भावं सर्वं शशविषाणवत् ।

हे स्वामिन् भवदनुग्रहमहिम्ना शिष्टपूर्णस्वरूपोऽस्मीत्यत्र न हि संशयोऽस्ति । पुरा अनुभूतस्वान्तर्बाह्यविजृम्भितदृग्दृश्यकलनान्वितव्यष्टिसमष्टिविभागोद्धस्वाविद्यापदतत्कार्यप्रपञ्चस्य

p. 98) का गतिः इत्याकाङ्क्षायां स्वाज्ञदृष्ट्या सत्यत्वेन स्वज्ञदृष्ट्या मिथ्यात्वेन अनुभूतोऽपि परमार्थदृष्ट्या शशविषाणवत् निष्प्रतियोगिकाभावरूप एवेत्याह- इदमिति ॥ ७५ ॥ स्वातिरिक्तापह्नवः उक्तः । पुनरपह्नोतव्यविषयाभावात् । उत्तरग्रन्थारम्भः किमर्थम् इत्याकाङ्क्षायां, सत्यमपह्नवविषयो न विद्यते तस्य शशविषाणवत् अवस्तुत्वात् । तथापि इदं प्रपञ्चम् इत्यादि सर्वं शशविषाणवत् इत्यन्तश्रुतिवृत्त्यर्थतया उत्तरग्रन्थारम्भो युज्यते इत्याह- भूमिरित्यादि ॥ ७६-८३ ॥ तूलान्तःकरणाविद्याया यदनेकत्वं तदनेकजीवसद्भावप्रयोजकम् आदिशब्देन एकत्वानेकत्वहेत्वविद्याद्वयस्य व्यावहारिकादिदृष्ट्या मिथ्यात्वम् ॥ ८४-८८ ॥ परमार्थदृष्ट्या ब्रह्मातिरिक्तस्य शशविषाणवत् अवस्तुत्वं युज्यत एवेत्यर्थः ॥

संकल्पादिरूपं मन एव सर्वानर्थहेतुः

देहोऽहमिति संकल्पं तदन्तःकरणं स्मृतम्॥ ८९॥

देहोऽहमिति संकल्पो महत्संसार उच्यते।
देहोऽहमिति संकल्पं तद्बन्धमिति चोच्यते॥ ९०॥

देहोऽहमिति संकल्पं तद्दुःखमिति चोच्यते।
देहोऽहमिति यज्ज्ञानं तदेव नरकं स्मृतम्॥ ९१॥

देहोऽहमिति संकल्पं जगत् सर्वमितीर्यते।
देहोऽहमिति संकल्पो हृदयग्रन्थिरीरितः॥ ९२॥

देहोऽहमिति यज्ज्ञानं तदेवाज्ञानमुच्यते।
देहोऽहमिति यज्ज्ञानं तदसद्भावमेव च॥ ९३॥

p. 99) देहोऽहमिति या बुद्धिः सा चाविद्येति भण्यते।
देहोऽहमिति यज्ज्ञानं तदेव द्वैतमुच्यते॥ ९४॥

देहोऽहमिति संकल्पः सत्यजीवः स एव हि।

देहोऽहमिति यज्ज्ञानं परिच्छिन्नमितीरितम्॥ ९५॥

देहोऽहमिति संकल्पो महापापमिति स्फुटम्।
देहोऽहमिति या बुद्धिस्तृष्णा दोषामयः किल।
यत्किंचिदपि संकल्पं तापत्रयमितीरितम्॥ ९६॥

कामं क्रोधं बन्धनं सर्वदुःखं विश्वं दोषं कालनानास्वरूपम्।
यत्किंचेदं सर्वसंकल्पजालं तत्किंचेदं मानसं सोम्य विद्धि॥ ९७॥

मन एव जगत् सर्वं मन एव महारिपुः।
मन एव हि संसारो मन एव जगत्त्रयम्॥ ९८॥

मन एव महद्दुःखं मन एव जरादिकम्।
मन एव हि कालं च मन एव मलं तथा॥ ९९॥

मन एव हि संकल्पो मन एव हि जीवकः।
मन एव हि चित्तं च मनोऽहंकार एव च॥ १००॥

मन एव महबन्धं मनोऽन्तःकरणं च तत्।
मन एव हि भूमिश्च मन एव हि तोयकम्॥ १०१॥

मन एव हि तेजश्च मन एव मरुन्महान्।

मन एव हि चाकाशं मन एव हि शब्दकम्॥ १०२॥

p. 100) स्पर्शं रूपं रसं गन्धं कोशाः पञ्च मनोभवाः।

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादि मनोमयमितीरितम्॥ १०३॥

दिक्पाला वसवो रुद्रा आदित्याश्च मनोमयाः।

दृश्यं जडं द्वन्द्वजातमज्ञानं मानसं स्मृतम्॥ १०४॥

संकल्पमेव यत्किंचित् तत्तन्नास्तीति निश्चिनु।

नास्ति नास्ति जगत् सर्वं गुरुशिष्यादिकं न हि॥ १०५॥

इत्युपनिषत्॥

स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तस्वातिरिक्तानर्थनिदानं किम् इत्याशङ्क्य सर्वानर्थहेतुः संकल्प एवेत्याह- देह इति। संकल्पमित्यादि विभक्तिव्यत्ययः॥ ८९-९६॥ संकल्पमूलं किमित्यत्र कामम् इत्यादि॥ ९७-१०४॥ स्वाविद्यापदतत्कार्यजातं मन एवेत्यर्थः। इत्युपनिषच्छब्दः अध्यायपरिसमाप्त्यर्थः॥ १०५॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः

सर्वस्य सच्चिदानन्दत्वम्

ऋभुः-

सर्वं सच्चिन्मयं विद्धि सर्वं सच्चिन्मयं ततम्।
सच्चिदानन्दमद्वैतं सच्चिदानन्दमव्ययम्॥ १॥

सच्चिदानन्दमात्रं हि सच्चिदानन्दमन्यकम्।
सच्चिदानन्दरूपोऽहं सच्चिदानन्दमेव खम्॥ २॥

सच्चिदानन्दमेव त्वं सच्चिदानन्दकोऽस्म्यहम्।

p. 101) यद्यत् स्वाज्ञदृष्टिविकल्पितं नामरूपविकल्पजालं तत्तत् स्वज्ञदृष्ट्या सच्चिदानन्दमयम्। परमार्थदृष्ट्या ब्रह्ममात्रातिरिक्तप्रसक्तिरेव नास्ति। यदि स्वाज्ञादिदृष्ट्या अस्ति नास्तीति प्रसक्तं तदा तत् असदेव। स्वातिरिक्तासदपह्नवसिद्धं निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रमवशिष्यते इत्येतत्प्रपञ्चनाय षष्ठाध्याय आरभ्यते- ऋभुरिति॥ १-२॥

न मनोबुद्ध्यहंकारचित्तसंघातका अमी ॥ ३ ॥

न त्वं नाहं न चान्यं वा सर्वं ब्रह्मैव केवलम् ।
न वाक्यं न पदं वेदं नाक्षरं न जडं क्वचित् ॥ ४ ॥

न मध्यं नादि नान्तं वा न सत्यं न निबन्धनम् ।
न दुःखं न सुखं भावं न मया प्रकृतिस्तथा ॥ ५ ॥

न देहं न मुखं घ्राणं न जिह्वा न च तालुनी ।
न दन्तोष्ठौ ललाटं च निश्वासोच्छ्वासा एव च ॥ ६ ॥

न स्वेदमस्थि मांसं च न रक्तं न च मूत्रकम् ।
न दूरं नान्तिकं नाङ्गं नोदरं न किरीटकम् ॥ ७ ॥

न हस्तपादचलनं न शास्त्रं न च शासनम् ।
न वेत्ता वेदनं वेद्यं न जाग्रत्स्वप्नसुप्तयः ॥ ८ ॥

तुर्यातीतं न मे किंचित् सर्वं सच्चिन्मयं ततम्।
नाध्यात्मिकं नाधिभूतं नाधिदैवं न मायिकम्॥ ९॥

न विश्वस्तैजसः प्राज्ञो विराट्सूत्रात्मकेश्वराः।
न गमागमचेष्टा च न नष्टं न प्रयोजनम्॥ १०॥

p. 102) त्याज्यं ग्राह्यं न दूष्यं वा ह्यमेध्यामेध्यकं तथा।
न पीनं न कृशं क्लेदं न कालं देशभाषणम्॥ ११॥

न सर्वं न भयं द्वैतं न वृक्षतृणपर्वताः।
न ध्यानं योगसंसिद्धिर्न ब्रह्मक्षत्रवैश्यकम्॥ १२॥

न पक्षी न मृगो नाङ्गी न लोभो मोह एव च।
न मदो न च मात्सर्यं कामक्रोधादयस्तथा॥ १३॥

न स्त्रीशूद्रविडालादि भक्ष्यभोज्यादिकं च यत्।
न प्रौढहीनौ नास्तिक्यं न वार्तावसरोऽस्ति हि॥ १४॥

न लौकिको न लोको वा न व्यापारो न मूढता।
न भोक्ता भोजनं भोज्यं न मातृमानमेयकम्॥ १५॥

न शत्रुमित्रपुत्रादिर्न माता न पिता स्वसा ।
न जन्म न मृतिर्बुद्धिर्न देहोऽहमिति भ्रमः ॥ १६ ॥

न शून्यं नापि चाशून्यं नान्तःकरणसंसृतिः ।
न रात्रिर्न दिवा नक्तं न ब्रह्मा न हरिः शिवः ॥ १७ ॥

न वारपक्षमासादि वत्सरं न च चञ्चलम् ।
न ब्रह्मलोको वैकुण्ठं न कैलासो न चान्यकः ॥ १८ ॥

न स्वर्गं न च देवेन्द्रो नाग्निलोको न चाग्निकः ।
न यमो यमलोको वा न लोका लोकपालकाः ॥ १९ ॥

न भूर्भुवःस्वस्त्रैलोक्यं न पातालं न भूतलम् ।
नाविद्या न च विद्या च न माया प्रकृतिर्जडा ॥ २० ॥

p. 103) न स्थिरं क्षणिकं नाशं न गतिर्न च धावनम् ।
न ध्यातव्यं न मे स्नानं न मन्त्रो न जपः क्वचित् ॥ २१ ॥

न पदार्थं न पूजार्हं नाभिषेकं न चार्चनम् ।

न पुष्पं न फलं पत्रं गन्धपुष्पादि धूपकम्॥ २२॥

न स्तोत्रं न नमस्कारो न प्रदक्षिणमण्वपि।
न प्रार्थना पृथग्भावो न हविर्नाग्निवन्दनम्॥ २३॥

न होमो न च कर्माणि न दुर्वाक्यं सुभाषणम्।
न गायत्री न वा संधिर्न मनस्यं न दुःस्थितिः॥ २४॥

न दुराशा न दुष्टात्मा न चण्डालो न पौल्कसः।
न दुःसहं दुरालापं न किरातो न कैतवम्॥ २५॥

न पक्षपातं पक्षं वा न विभूषणतस्करौ।
न च डम्भो डाम्भिको वा न हीनो नाधिको नरः॥ २६॥

नैकं द्वयं त्रयं तुर्यं न महत्त्वं न चाल्पता।
न पूर्णं न परिच्छिन्नं न काशी न ब्रतं तपः॥ २७॥

न गोत्रं न कुलं सूत्रं न विभुत्वं न शून्यता।
न स्त्री न योषिन्नो वृद्धा न कन्या न वितन्तुता॥ २८॥

न सूतकं न जातं वा नान्तर्मुखसुविभ्रमः ।
न महावाक्यमैक्यं वा नाणिमादिविभूतयः ॥ २९ ॥

सर्वं चैतन्यमात्रत्वात् सर्वदोषः सदा न हि ।
सर्वं सन्मात्ररूपत्वात् सच्चिदानन्दमात्रकम् ॥ ३० ॥

p. 104) ब्रह्मैव सर्वं नान्योऽस्ति तदहं तदहं तथा ।
तदेवाहं तदेवाहं ब्रह्मैवाहं सनातनम् ॥ ३१ ॥

ब्रह्मैवाहं न संसारी ब्रह्मैवाहं न मे मनः ।
ब्रह्मैवाहं न मे बुद्धिर्ब्रह्मैवाहं न चेन्द्रियम् ॥ ३२ ॥

ब्रह्मैवाहं न देहोऽहं ब्रह्मैवाहं न गोचरः ।
ब्रह्मैवाहं न जीवोऽहं ब्रह्मैवाहं न भेदभूः ॥ ३३ ॥

ब्रह्मैवाहं जडो नाहमहं ब्रह्म न मे मृतिः ।
ब्रह्मैवाहं न च प्राणो ब्रह्मैवाहं परात्परः ॥ ३४ ॥

इदम् ब्रह्म परं ब्रह्म सत्यं ब्रह्म प्रभुर्हि सः ।
कालो ब्रह्म कला ब्रह्म सुखं ब्रह्म स्वयंप्रभम् ॥ ३५ ॥

एकं ब्रह्म द्वयं ब्रह्म मोहो ब्रह्म शमादिकम्।
दोषो ब्रह्म गुणो ब्रह्म दमः शान्तं विभुः प्रभुः॥ ३६॥

लोको ब्रह्म गुरुर्ब्रह्म शिष्यो ब्रह्म सदाशिवः।
पूर्वं ब्रह्म परं ब्रह्म शुद्धं ब्रह्म शुभाशुभम्॥ ३७॥

जीव एव सदा ब्रह्म सच्चिदानन्दमस्म्यहम्।
सर्वं ब्रह्ममयं प्रोक्तं सर्वं ब्रह्ममयं जगत्॥ ३८॥

स्वयं ब्रह्म न संदेहः स्वस्मादन्यन्न किंचन।
सर्वमात्मैव शुद्धात्मा सर्वं चिन्मात्रमद्वयम्॥ ३९॥

नित्यनिर्मलरूपात्मा ह्यात्मनोऽन्यन्न किंचन।

सच्चिदानन्दब्रह्मातिरेकेण न मन इत्यादि॥ ३-२९॥ न मनोबुद्ध्यहंकार इत्यारभ्य
अणिमादिविभूतयः इत्यन्तं यद्यत्

p. 105) स्वाज्ञदृष्ट्यारोपितं स्वज्ञदृष्ट्या ब्रह्मातिरिक्तं नेत्यपोदितं च तत्तत् सर्वमित्यादि॥ ३०-३९॥

ब्रह्मणः निष्प्रतियोगिकस्वमात्रत्वम्

अणुमात्रलसद्रूपमणुमात्रमिदं जगत्॥ ४० ॥

अणुमात्रं शरीरं वा ह्यणुमात्रमसत्यकम्।
अणुमात्रमचिन्त्यं वा चिन्त्यं वा ह्यणुमात्रकम्॥ ४१ ॥

ब्रह्मैव सर्वं चिन्मात्रं ब्रह्ममात्रं जगत्त्रयम्।
आनन्दं परमानन्दमन्यत् किंचिन्न किंचन ॥ ४२ ॥

चैतन्यमात्रमोंकारं ब्रह्मैव सकलं स्वयम्।
अहमेव जगत् सर्वमहमेव परं पदम्॥ ४३ ॥

अहमेव गुणातीतः अहमेव परात्परः।
अहमेव परं ब्रह्म अहमेव गुरोर्गुरुः॥ ४४ ॥

अहमेवाखिलाधार अहमेव सुखात्सुखम्।
आत्मनोऽन्यज्जगन्नास्ति आत्मनोऽन्यत् सुखं न च ॥ ४५ ॥

आत्मनोऽन्या गतिर्नास्ति सर्वमात्ममयं जगत्।
आत्मनोऽन्यन्नहि क्वापि आत्मनोऽन्यत् तृणं न हि ॥ ४६ ॥

आत्मनोऽन्यत् तुषं नास्ति सर्वमात्मयं जगत्।
ब्रह्ममात्रमिदं सर्वं ब्रह्ममात्रमसन्न हि ॥ ४७ ॥

ब्रह्ममात्रं श्रुतं सर्वं स्वयं ब्रह्मैव केवलम्।
ब्रह्ममात्रं वृतं सर्वं ब्रह्ममात्रं रसं सुखम्॥ ४८ ॥

p. 106) ब्रह्ममात्रं चिदाकाशं सच्चिदानन्दमद्वयम्।
ब्रह्मणोऽन्यतरन्नास्ति ब्रह्मणोऽन्यज्जगन्न च ॥ ४९ ॥

ब्रह्मणोऽन्यदहं नास्ति ब्रह्मणोऽन्यत् फलं न हि।
ब्रह्मणोऽन्यत्तृणं नास्ति ब्रह्मणोऽन्यत् पदं न हि ॥ ५० ॥

ब्रह्मणोऽन्यद्गुरुर्नास्ति ब्रह्मणोऽन्यदसद्वपुः।
ब्रह्मणोऽन्यन्न चाहंता त्वत्तेदन्ते न हि क्वचित्॥ ५१ ॥

स्वयं ब्रह्मात्मकं विद्धि स्वस्मादन्यन्न किंचन।
यत्किंचिद् दृश्यते लोके यत्किंचिद्भाष्यते जनैः ॥ ५२ ॥

यत्किंचिद् भुज्यते क्वापि तत् सर्वमसदेव हि ।
कर्तृभेदं क्रियाभेदं गुणभेदं रसादिकम् ॥ ५३ ॥

लिङ्गभेदमिदं सर्वमसदेव सदा सुखम् ।
कालभेदं देशभेदं वस्तुभेदं जयाजयम् ॥ ५४ ॥

यद्यद्भेदं च तत् सर्वमसदेव हि केवलम् ।
असदन्तःकरणकमसदेवेन्द्रियादिकम् ॥ ५५ ॥

असत् प्राणादिकं सर्वं संघातमसदात्मकम् ।
असत्यं पञ्चकोशाख्यमसत्यं पञ्च देवताः ॥ ५६ ॥

असत्यं सड्विकारादि असत्यमरिवर्गकम् ।
असत्यं षड्ऋतुश्चैव असत्यं षड्रसस्तथा ॥ ५७ ॥

सच्चिदानन्दमात्रोऽहमनुत्पन्नमिदं जगत् ।
आत्मैवाहं परं सत्यं नान्याः संसारदृष्टयः ॥ ५८ ॥

p. 107) सत्यमानन्दरूपोऽहं चिद्घनानन्दविग्रहः ।

अहमेव परानन्दः अहमेव परात्परः ॥ ५९ ॥

ज्ञानाकारमिदं सर्वं ज्ञानानन्दोऽहमद्वयः ।
सर्वप्रकाशरूपोऽहं सर्वाभावस्वरूपकः ॥ ६० ॥

अहमेव सदा भामीत्येवंरूपं कुतोऽप्यसत् ।
त्वमित्येवं परं ब्रह्म चिन्मयानन्दरूपवान् ॥ ६१ ॥

चिदाकारं चिदाकाशं चिदेव परमं सुखम् ।
आत्मैवाहमसन्नाहं कूटस्थोऽहं गुरुः परः ॥ ६२ ॥

सच्चिदानन्दमात्रोऽहमनुत्पन्नमिदं जगत् ।
कालं नास्ति जगन्नास्ति मायाप्रकृतिरेव न ॥ ६३ ॥

अहमेव हरिः साक्षादहमेव सदाशिवः ।
शुद्धचैतन्यभावोऽहं शुद्धसत्त्वानुभावनः ॥ ६४ ॥

अद्वयानन्दमात्रोऽहं चिद्धनैकरसोऽस्म्यहम् ।
सर्वं ब्रह्मैव सततं सर्वं ब्रह्मैव केवलम् ॥ ६५ ॥

सर्वं ब्रह्मैव सततं सर्वं ब्रह्मैव चेतनम्।
सर्वान्तर्यामिरूपोऽहं सर्वसाक्षित्वलक्षणः॥ ६६॥

परमात्मा परं ज्योतिः परं धाम परा गतिः।
सर्ववेदान्तसारोऽहं सर्वशास्त्रसुनिश्चितः॥ ६७॥

योगानन्दस्वरूपोऽहं मुख्यानन्दमहोदयः।
सर्वज्ञानप्रकाशोऽस्मि मुख्यविज्ञानविग्रहः॥ ६८॥

p. 108) तुर्यातुर्यप्रकाशोऽस्मि तुर्यातुर्यादिवर्जितः।
चिदक्षरोऽहं सत्योऽहं वासुदेवोऽजरोऽमरः॥ ६९॥

अहं ब्रह्म चिदाकाशं नित्यं ब्रह्म निरञ्जनम्।
शुद्धं बुद्धं सदामुक्तमनामकमरूपकम्॥ ७०॥

सच्चिदानन्दरूपोऽहमनुत्पन्नमिदं जगत्।
सत्यासत्यं जगन्नास्ति संकल्पकलनादिकम्॥ ७१॥

नित्यानन्दमयं ब्रह्म केवलं सर्वदा स्वयम्।
अनन्तमव्ययं शान्तमेकरूपमनामयम्॥ ७२॥

स्वाज्ञदृष्टिविकल्पितब्रह्मातिरिक्तजगतः परिच्छिन्नतां तदधिष्ठानब्रह्मणः त्रिविधपरिच्छेदशून्यतां वस्तुतो ब्रह्मातिरिक्तसामान्यस्य अपह्नवतां ब्रह्मणो निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतां चाह- अणुमात्रेति ॥ ४०-४६ ॥ जगत् स्वाज्ञ-
विकल्पितासत्प्रपञ्चापह्नवसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रमित्याह- ब्रह्ममात्रमिदमिति ॥ ४७ ॥ उ क्तार्थमेव प्रपञ्चयति- ब्रह्ममात्रं श्रुतम् इत्यादिना ॥ ४८-७१ ॥ केवलं ब्रह्म कीदृशम् इत्यत आह- अनन्तमिति ॥ ७२ ॥

स्वातिरिक्तप्रपञ्चस्यासत्त्वम्

मत्तोऽन्यदस्ति चेन्मिथ्या यथा मरुमरीचिका ।
वन्ध्याकुमारवचने भीतिश्चेदस्ति किंचन ॥ ७३ ॥

शशशृङ्गेण नागेन्द्रो मृतश्चेज्जगदस्ति तत् ।
मृगतृष्णाजलं पीत्वा तृप्तश्चेदस्त्विदं जगत् ॥ ७४ ॥

नरशृङ्गेण नष्टश्चेत् कश्चिदस्त्विदमेव हि ।
गन्धर्वनगरे सत्ये जगद्भवति सर्वदा ॥ ७५ ॥

p. 109) गगने नीलिमासत्ये जगत् सत्यं भविष्यति ।

शुक्तिकारजतं सत्यं भूषणं चेज्जगद्भवेत्॥ ७६॥

रज्जुसर्पेण दष्टश्चेन्नरो भवतु संसृतिः।
जातरूपेण बाणेन ज्वालाग्नौ नाशिते जगत्॥ ७७॥

विन्ध्याटव्यां पायसान्नमस्ति चेज्जगदुद्भवः।
रम्भास्तम्भेन काष्ठेन पाके सिद्धे जगद्भवेत्॥ ७८॥

सद्यःकुमारिकारूपैः पाके सिद्धे जगद्भवेत्।
चित्रस्थदीपैस्तमसो नाशश्चेदस्त्विदं जगत्॥ ७९॥

मासात् पूर्वं मृतो मर्त्यो ह्यागतश्चेज्जगद्भवेत्।
तक्रं क्षीरस्वरूपं चेत् क्वचिन्नित्यं जगद्भवेत्॥ ८०॥

गोस्तनादुद्भवं क्षीरं पुनरारोपणे जगत्।
भूरजोऽब्धौ समुत्पन्ने जगद्भवतु सर्वदा॥ ८१॥

कूर्मरोम्णा गजे बद्धे जगदस्तु तदोत्कटे।
नालस्थतन्तुना मेरुश्चालितश्चेज्जगद्भवेत्॥ ८२॥

तरङ्गमालया सिन्धुर्बद्धश्चेदस्त्विदं जगत्।
अग्नेरधश्चेज्ज्वलनं जगद्भवतु सर्वदा ॥ ८३ ॥

ज्वालावह्निः शीतलश्चेदस्तिरूपमिदं जगत्।
ज्वालाग्निमण्डले पद्मवृद्धिश्चेज्जगदस्त्विदम्॥ ८४ ॥

p. 110) महच्छैलेन्द्रनीलं वा संभवेच्चेदिदं जगत्।
मेरुरागत्य पद्माक्षे स्थितश्चेतस्त्विदं जगत्॥ ८५ ॥

निगिरिश्चेद्भृङ्गसूनुर्मेरुश्चलवदस्त्विदम्।
मशकेन हते सिंहे जगत् सत्यं तदास्तु ते ॥ ८६ ॥

अणुकोटरविस्तीर्णे त्रैलोक्यं चेज्जगद्भवेत्।
तृणानलश्च नित्यश्चेत् क्षणिकं यज्जगद्भवेत्॥ ८७ ॥

स्वप्नदृष्टं च यद्वस्तु जागरे चेज्जगद्भवः।
नदीवेगो निश्चलश्चेत् केनापीदं भवेज्जगत्॥ ८८ ॥

क्षुधितस्याग्निभोज्यश्चेन्निमिषं कल्पितं भवेत्।
जात्यन्धै रत्नविषयः सुज्ञातश्चेज्जगत् सदा ॥ ८९ ॥

नपुंसककुमारस्य स्त्रीसुखं चेद्भवेज्जगत्।
निर्मितः शशशृङ्गेण रथश्चेज्जगदस्ति तत्॥ ९०॥

सद्योजाता तु या कन्या भोगयोग्या भवेज्जगत्।
वन्ध्या गर्भाप्ततत्सौख्यं ज्ञाता चेदस्त्विदं जगत्॥ ९१॥

काको वा हंसवद्गच्छेज्जगद्भवतु निश्चलम्।
महाखरो वा सिंहेन युध्यते चेज्जगत्स्थितिः॥ ९२॥

महाखरो गजगतिं गतश्चेज्जगदस्तु तत्।
संपूर्णचन्द्रसूर्यश्चेज्जगद्भातु स्वयं जडम्॥ ९३॥

p. 111) चन्द्रसूर्यादिकौ त्यक्त्वा राहुश्चेद् दृश्यते जगत्।
भृष्टबीजसमुत्पन्नवृद्धिश्चेज्जगदस्तु सत्॥ ९४॥

दरिद्रो धनिकानां च सुखं भुङ्क्ते तदा जगत्।
शुनां वीर्येण सिंहस्तु जितो यदि जगत्तदा॥ ९५॥

ज्ञानिनो हृदयं मूढैर्ज्ञातं चेत् कल्पनं तदा।

श्वानेन सागरे पीते निःशेषेण मनो भवेत्॥ ९६॥

शुद्धाकाशो मनुष्येषु पतितश्चेत्तदा जगत्।
भूमौ वा पतितं व्योम व्योमपुष्पं सुगन्धकम्॥ ९७॥

शुद्धाकाशे वने जाते चलिते तु सदा जगत्।
केवले दर्पणे नास्ति प्रतिबिम्बं तदा जगत्॥ ९८॥

अजकुक्षौ जगन्नास्ति ह्यात्मकुक्षौ जगन्न हि।
सर्वथा भेदकलनं द्वैताद्वैतं न विद्यते॥ ९९॥

मायाकार्यमिदं भेदमस्ति चेद्ब्रह्मभावनम्।
देहोऽहमिति दुःखं चेद्ब्रह्माहमिति निश्चयः॥ १००॥

हृदयग्रन्थिरस्तित्वे छेदने ब्रह्मचक्रकम्।
संशये समनुप्राप्ते ब्रह्मनिश्चयमाप्नुयात्॥ १०१॥

अनात्मरूपचोरश्चेदात्मरत्नस्य रक्षणम्।
नित्यानन्दमयं ब्रह्म केवलं सर्वदा स्वयम्॥ १०२॥

परिच्छित्तिव्ययकलनानेकत्वप्रसक्तौ अनन्तमित्याद्यनेकविशेषणविशिष्टं न वस्तुतः तदस्ति। यदि मदतिरेकेण अनन्तमित्यादिविशेषणमस्तीति भ्रान्तिः

p. 112) तदा तदसदेवेत्याह- मत्त इति। कथं पुनः स्वातिरिक्तप्रपञ्चस्य अत्यन्तासत्त्वं, घटोऽस्ति पटोऽस्ति इत्याद्यनेकधा प्रतीयमानत्वात्, इत्याशङ्कायां अस्त्यस्तीति प्रतीतेः सन्मात्रत्वेन निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रत्वात् तत्र स्वातिरिक्तप्रपञ्चासंभवे बन्ध्याकुमारवचने भीतिश्चेदस्त्वदं जगत् इत्याद्यनेकदृष्टान्तेन विश्वसत्त्वं विडम्बयन् विश्वासत्त्वं प्रकटयति- वन्ध्येत्यादिना॥ ७३-७८॥ अस्त्वदं जगत् परमार्थदृष्ट्येत्यर्थः॥ ७९-८५॥ पर्यन्तपर्वतो निगिरिः॥ ८६-८८॥ अग्निभोज्यः, विसर्गलोपः॥ ८९-९०॥ सद्यःकुमारिका, सद्योजाता तु या कन्या, इत्यत्र पुनरुक्तः स्यादिति चेत् न शब्दभेदवत् अर्थभेदसंभवात्। तत् कथमित्यत्र सद्यःकुमारिकारूपैः वैद्यशास्त्रख्यातौषधिविशेषैः इन्धनैः पाके सिद्धे इत्युक्त्या पाकसाधनेन्धनविशेषो द्योत्यते, कुमारिकाया जलपूरितत्वेन नित्यक्लिन्नत्वात्, तस्या गाढाग्निमध्यपातितत्वेऽप्यग्निशान्तिकरत्वात् न पुनर्वचः, तया पाकासंभवात्॥ ९१-९८॥ यदेवमपह्नोतव्यं व्यष्ट्यादिकलनाविशिष्टं जगत् तत्र समष्टिजगदजकुक्षौ व्यष्टिजगज्जीवकुक्षौ वर्तते, नह्यभावपदमर्हतीत्याशङ्क्य कालत्रयेऽपि न विद्यत इत्याह- अजेति। स्वाज्ञस्वज्ञदृष्टिविभातद्वैताद्वैतवृत्तेरपि परमार्थदृष्ट्यासंभवात् स्वमात्रे स्वातिरिक्तकलना नास्त्येवेत्यर्थः॥ ९९॥ तथापि ब्रह्मानुसंधानमजस्रं कर्तव्यमित्यत आह- मायेति। भेदः स्वाज्ञदृष्ट्या अस्ति चेत् स्वज्ञदृष्ट्या इदं जगत् न भवति किं तु ब्रह्मैवेदमिति ब्रह्मभावनं कर्तव्यं, न हि परमार्थदृष्टेः तदुभयमस्तीत्यर्थः। तथा देहोऽहमिति॥ १००-१०१॥ वस्तुतः नित्यानन्दमयं ब्रह्म केवलं निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रमित्यर्थः॥ १०२॥

अहं ब्रह्मेति भावनाविधिः

एवमादिसुदृष्टान्तैः साधितं ब्रह्ममात्रकम्।
ब्रह्मैव सर्वभवनं भुवनं नाम संत्यज॥ १०३॥

p. 113) अहं ब्रह्मेति निश्चित्य अहंभावं परित्यज्य।
सर्वमेव लयं याति सुप्तहस्तस्थपुष्पवत्॥ १०४॥

न देहो न च कर्माणि सर्वं ब्रह्मैव केवलम्।
न भूतं न च कार्यं च न चावस्थाचतुष्टयम्॥ १०५॥

लक्षणात्रयविज्ञानं सर्वं ब्रह्मैव केवलम्।
सर्वव्यापारमुत्सृज्य ह्यहं ब्रह्मेति भावय॥ १०६॥

अहं ब्रह्म न संदेहो ह्यहं ब्रह्म चिदात्मकम्।
सच्चिदानन्दमात्रोऽहमिति निश्चित्य तत्त्यज॥ १०७॥

एवमादि इति। अस्यामुपनिषदि-

चिन्मात्रमेव चिन्मात्रमखण्डैकरसं रसम्।

सर्ववर्जितचिन्मात्रं ब्रह्ममात्रमसन्न हि ॥

इत्यादिश्रुत्या योऽर्थोऽभिहितः स्वातिरिक्तसर्वापह्नवसिद्धं स्वमात्रमिति तमेतमर्थं दुर्विज्ञेयं मन्यमाना श्रुतिः स्वाज्ञानं यथायथा स्वातिरिक्तापह्नवसिद्धब्रह्ममात्रज्ञानमुदेति तथातथा भूयोभूयः प्रसङ्गमापाद्यापाद्य स्वप्रकटितसिद्धान्तार्थमेव आदौ तेजोबिन्दुपरम् इत्यारभ्य पञ्चदशाङ्गज्ञानयोगसहितमवान्तरवाक्येन अखण्डशुद्धचैतन्ययाथात्म्यं प्रतिपाद्य, स्वाज्ञदृष्ट्या दृश्यजडजगद्गतभावादिस्वर्गान्तखण्डताप्रसक्तौ कुमारशिवसंवादरूपेण अखण्डैकरसं दृश्यम् इत्यादि अखण्डैकरसं सर्वम् इत्यन्तेन अखण्डैकरसः स्वयम् इति प्रकटयित्वा, अथ पुनरिदमयमित्यादिशब्दवाच्यभावानामचिन्मात्रत्वप्रसक्तौ यत्किंचिद्यन्न किंचिच्च सर्वं चिन्मात्रमेव हि इत्यादिना निष्प्रतियोगिकचिन्मात्रस्वरूपमभिधाय, ब्रह्मद्वयप्रसक्तौ अखण्डैकरसं ब्रह्म चिन्मात्रान्न हि भिद्यते इत्यखण्डैकरसचिन्मात्रयोरेकार्थपर्यवसानत्वमुक्त्वा, अथ परं ब्रह्मस्वरूपोऽहम् इत्यारभ्य स्वातिरिक्तप्रपञ्चासत्त्वप्रकटनपूर्वकं स्वानुभवं प्रकाशयित्वा, अहं ब्रह्मास्मीतिमन्त्रमाहात्म्यप्रशंसापूर्वकं मुमुक्षुकोटिग्राह्यतां प्रतिपाद्य, तदान्तरालिकमुख्यफलप्रकटनव्याजेन चिदात्माहं परात्माहम् इत्युपक्रम्य

p. 114) स्वस्वरूपे स्वयं स्वप्स्ये स जीवन्मुक्त उच्यते इत्यन्तेन निर्विशेषज्ञानान्तरालिकफलजीवन्मुक्तिम्, ब्रह्मभूतः प्राशान्तात्मा इत्युपक्रम्य स्वात्मानमेव मोदस्व वैदेही मुक्तिगो भव इत्यन्तेन ब्रह्ममात्रज्ञानमुख्यफलं तन्मात्रावस्थानलक्षणविदेहमुक्तिं च प्रकटयित्वा, पुनराख्यायिकान्तरमवलम्ब्य सर्ववाचोऽवधिर्ब्रह्म इत्यादिना स्वात्मयाथात्म्यम्, अनात्मेति प्रसङ्गो वा इत्यादिना अनात्मयाथात्म्यं च प्रतिपाद्य आत्मानात्मेत्युक्त्या

तयोरेकत्वानेकत्वप्रसक्तसवेशेषतां एकाभावे द्वितीयं न इत्यादिसापेक्षश्रुतियुक्तिभिः
शिथिलयित्वा, क्वचित् क्वचित् स्वातिरिक्तयोः आत्मानात्मनोः शब्दभेदेन अर्थभेदेन च
स्वमात्रस्य निष्प्रतियोगिकभावरूपत्वं स्वातिरिक्तसामान्यस्य इदं प्रपञ्चं नास्त्येव इत्यादिना
वन्ध्याकुमारवचने भीतिश्चेत् इत्यादिस्वातिरिक्तजगदत्यन्तासंभवदृष्टान्तेन च शशविषाणवत्
अत्यन्ताभावरूपतां च विभक्तिलिङ्गपुरुषव्यत्ययमप्यनादरेण विस्मृत्येव महता वेगेन यत इयं
श्रुतिः जामितामन्तरेण प्रवृत्ता अतोऽस्मिन् वेदान्तशास्त्रसमुदाये न हि पुनरुक्तिशङ्का सेद्धुं
पारयति। स्वाज्ञादिमात्रभावमापन्नायाः श्रुतेः स्वसंतानस्वातिरिक्तमस्ति नास्तीति
विभ्रमापह्नवसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रावशेषलक्षण-
विकलेबरकैवल्यसाम्राज्यपट्टाभिषेचनकर्मव्यग्रत्वात् सद्भिरत्र न कोऽपि दोषः स्मर्तव्यः। प्रकृते
तु यद्यज्ञोऽसि तदा आदौ ब्रह्मैव सर्वभवनं सर्वाधिकरणं विचिन्तय। ततः
स्वाधिष्ठेयनिरूपितमधिष्ठानभ्रममपि भुवनं संत्यज ॥ १०३ ॥ सर्वम् अहं ब्रह्मेति निश्चित्य
तत्रत्याहंभावं परित्यज्य। यद्येवमुद्योगवानसि तदा यद्यत् स्वविकल्पितं तत्तत् सर्वमेव ॥ १०४ ॥
तदानीं न देह इत्यादि ॥ १०५ ॥ जहदादि लक्षणा। आदौ सर्वव्यापारम् ॥ १०६ ॥ तन्निश्चयमपि
संत्यज, तद्वृत्तेरपि स्वातिरिक्ततया त्याज्यत्वात्। तथा चोक्तम्-

तस्मिन् काले विदेहोतिदेहस्मरणवर्जितः।
ईषन्मात्रं स्मृतं चेद्यस्तदा सर्वसमन्वितः ॥

इति ॥ १०७ ॥

p. 115) शास्त्रसंप्रदायविधिः

शांकरीयं महाशास्त्रं न देयं यस्य कस्यचित्।
नास्तिकाय कृतघ्नाय दुर्वृत्ताय दुरात्मने ॥ १०८ ॥

गुरुभक्तिवुशुद्धान्तःकरणाय महात्मने।
सम्यक् परीक्ष्य दातव्यं मासं षाण्मासवत्सरम्॥ १०९॥

सर्वोपनिषदभ्यासं दूरतस्त्यज्य सादरम्।
तेजोबिन्दूपनिषदमभ्यसेत् सर्वदा मुदा ॥ ११० ॥

सकृदभ्यासमात्रेण ब्रह्मैव भवति स्वयम्।
ब्रह्मैव भवति स्वयमित्युपनिषत्॥ १११ ॥

शास्त्रसंप्रदायार्थं प्रकटयन् उपसंहरति- शांकरीयमिति। कस्य वा न देयं कस्य वा देयं इत्यत आह- नास्तीति ॥ १०८-११० ॥ एवं गुरुमुखात् लब्धविद्यो मुमुक्षुः सर्वोपनिषदभ्यासं [त्यजेत्]। सर्वं परित्यज्य एतदभ्यासेन किमित्यत आह- सकृदिति। सकृच्छ्रवणपठनमात्रतो विद्वान् सर्वापह्नवसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रमवशिष्यत इत्यर्थः। इत्युपनिषच्छब्दः तेजोबिन्दूपनिषत्समाप्त्यर्थः॥ १११ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।

लिखितं स्याद्विवरणं तेजोबिन्दोः स्फुटं लघु ॥

तेजोबिन्दूपनिषदो व्याख्यानग्रन्थविस्तरः ।

चतुष्पञ्चाशदधिकशतानां सप्तकं स्मृतः ॥

इतीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे सप्तत्रिंशत्संख्यापूरकं तेजोबिन्दूपनिषद्विवरणं संपूर्णम्

****
*
* ंऊख़्टाड्ःआ ईण्ड्ळ्ग़ीआळ् ऱ्ष्आऱ्ः ईण्ष्टीटूट्
*
*
* २०११ ंउक्तबोध ईन्दोलोगिचल् ऱ्एसेर्छ् ईन्स्तितुते आल्ल् ऱ्इघ्त्स् ऱ्एसेर्वेद् ।
*
* -तेक्ष्त्स् मय् बे विवेद् ओन्ल्य् ओन्लिने ओर् दोव्न्लोदेद् फ़ोर् प्रिवते स्तुद्य् ।
* -तेक्ष्त्स् मय् नोत्, उन्देर् अन्य् चिर्चुम्स्तन्चेस्, बे चोपिद्, रेपुब्लिशेद्,
* रेप्रोदुचेद्, दिस्त्रिबुतेद् ओर् सोल्द्, एथेर् इन् ओरिगिनल् ओर् अल्तेरेद् फ़ोर्म्, विथोत्
* थे एक्ष्प्रेस्स् पेर्मिस्सिन् ओफ़् ंउक्तबोध ईन्दोलोगिचल् ऱ्एसेर्छ् ईन्स्तितुते इन् व्रितिन्ग् ।
****

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

©2011 Muktabodha Indological Research Institute All Rights Reserved.
E-texts may be viewed only online or downloaded for private study.
E-texts may not, under any circumstances, be copied, republished,
reproduced, distributed or sold, either in original or altered form,
without the express permission of Muktabodha Indological Research
Institute in writing.
Data-entered by the staff of Muktabodha
under the direction of Mark S. G. Dyczkowski.

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषत्

पूर्णमदः- इति शान्तिः

ब्राह्मणभागः

आत्मब्रह्मविषये प्रश्नाः

त्रिशिखी ब्राह्मण आदित्यलोकं जगाम। तं गत्वोवाच। भगवन् किं देहः किं प्राणः किं कारणं किमात्मा॥ १॥

विवरणम्

योगज्ञानैकसंसिद्धशिवतत्त्वतयोज्ज्वलम्।

प्रतियोगिविनिर्मुक्तं परं ब्रह्म भवाम्यहम्॥

इह खलु शुक्लयजुर्वेदप्रविभक्तेयं त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषत्
निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रपर्यवसन्ना
तदुपायाष्टाङ्गयोगप्रपञ्चप्रकाशिनी विजृम्भते। तस्याः
स्वल्पग्रन्थतो विवरणमारभ्यते।
त्रिशिखिब्राह्मणादित्यप्रश्नप्रतिवचनरूपेयमाख्यायिका
विद्यास्तुत्यर्था। केयमाख्यायिका इत्यत आह- त्रिशिखीति। नामतः
त्रिशिखी, ब्रह्मणोपत्यं ब्राह्मणः, सनातनो नाम मुनिः,
आदित्यलोकासनम् आदित्यं विधिवत् उपसंगम्य देहप्राणादिकं
तत्कारणं किं, स्वयं वा कीदृश इति पप्रच्छ॥ १॥

पृ। ११७)

सर्वस्य शिवत्वम्

स होवाच सर्वमिदं शिव एव विजानीह। किं तु नित्यः शुद्धो
निरञ्जनो विभुरद्वयानन्दः शिव एकः स्वेन भासेदं सर्वं सृष्ट्वा
तप्तायःपिण्डवत् ऐक्यं भिन्नवत् अवभासते। तद्भासकं किमिति चेत्-

उच्यते। सच्छब्दवाच्यम् अविद्याशबलं ब्रह्म ॥ २॥

तत्प्रश्नम् अङ्गीकृत्य तं होवाच भगवान्। किमिति ?
सर्वमिदमित्यादि। त्वया किं देह इत्यादि यत् पृष्टं तत् शिव एवेति
विजानीहि, सर्वस्य शिवाज्ञानविकल्पितत्वात्। विकल्पाधिकरणत्वे
अनित्यत्वादि स्यात् इत्यत्र आह- किं त्विति। स्वाज्ञस्वविकल्पितविकल्पजालं
अनित्यत्वादिदोषदुष्टमेव। किंतु तद्विकल्पनाधारो
नित्यत्वादिविशेषणविशिष्टः अद्वैतात्मा शिव एक एव, न कदापि
द्वैतभावमुपैतीत्यर्थः। विकल्पजातं केन विकल्पितं सदेकतां
गतं, तद्भासकं किम् इत्याशङ्कायां य एकः शिवः स स्वेन
तेजसा सर्वमिदं सृष्ट्वा तेन तप्तायःपिण्डवत् एकीभूय
तद्वैलक्षण्येनापि भासत इत्याह- स्वेनेति। ऐक्यं प्राप्य
स्वज्ञदृष्ट्या भिन्नवत् अवभासते। किं तदित्यत्र किं देह इत्यादि
त्रिशिखिप्रश्नप्रतिवचने सर्वमिदं शिव एवेति यत् प्रतिज्ञातं तत्र
स्वविकल्पितकार्यापेक्षया स्वस्य कारणत्वं स्वातिरिक्ताव्यक्तादेः
कार्यत्वं च विशदीकरोति- सदिति। सदेव सोम्येदमग्र आसीत् इति
स्वाविद्यायोगात् शबलत्वं स्वेन रूपेण ब्रह्मत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ २॥

ब्रह्मणः अखिलजगदुत्पत्तिः

ब्रह्मणोव्यक्तम्। अव्यक्तान्महत्। महतोहंकारः। अहंकारात्
पञ्चतन्मात्राणि। पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चमहाभूतानि।
पञ्चमहाभूतेभ्योखिलं जगत्॥ ३॥

पू। ११८) केवलब्रह्मणः कल्पनानधिकरणत्वेन
निष्प्रतियोगिकनिर्विकल्पत्वात् तत् तिष्ठतु, शबलब्रह्मणः किं
विकल्पितम् इत्यत आह- ब्रह्मणोव्यक्तमिति। ततः किम् इत्यत्र
गुणसाम्यभावमापन्नाव्यक्तात् महत्। सत्वभावमापन्नमहतः
अहंकारः। रजोभावमापन्नाहंकारात् पञ्चतन्मात्राणि।
तमःप्रधानपञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चमहाभूतानि,
पञ्चीकृतानीत्यर्थः।
तमस्तमःप्रधानत्रिगुणोपसर्जनपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतेभ्यः
अखिलं जगत्॥ ३॥

एकस्य पिण्डस्य बहुधा विभागः

तदखिलं किमिति। भूतविकारविभागादिति। एकस्मिन् पिण्डे कथं
भूतविकारविभाग इति। तत्कार्यकारणभेदरूपेण

अंशतत्त्ववाचकवाच्यस्थानभेदविषयदेवताकोशभेदविभागा
भवन्ति ॥ ४ ॥

एकस्य पिण्डात्मनो जगतः कथमखिलत्वम् इत्यत्र
पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतविकारविभागादिति । तत्राप्याक्षिपति-
एकस्मिन्निति । तत्प्रकारमाह- तदिति । पृथिव्यादेः आकाशकार्यत्वं
आकाशादेः पृथिव्यादिकारणत्वमिति तत्तद्भूतकार्यकारणभेदरूपेण
पृथिव्यादिपञ्चभूतविभागः । आकाशाद्यंशश्रोत्रादितत्त्वभेदेन
तेषामभिधानाभिधेयभेदेन तत्तद्गोलकस्थानभेदेन
शब्दादिविषयभेदेन देगादिदेवताभेदेन आनन्दमायादिकोशभेदेन च
बहुधा विभागा भवन्ति । एकस्मिन् अविद्याण्डपिण्डे
भूतभौतिकविकारविभागा उपपद्यन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

आकाशादीनामंशभेदाः

अथाकाशः अन्तःकरणमनोबुद्धिचित्ताहंकाराः । वायुः
समानोदानव्यानपानप्राणाः । वह्निः श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणाः ।
आपः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । पृथिवी वाक्पाणिपादपायूपस्थाः
॥ ५ ॥

पू। ११९) एवं यत् सूत्रितं तदर्थं आकाशादिक्रमेण विशदीकरोति-
अथेत्यादिना ॥ आकाशांशा इत्यर्थः। अथ वाय्वाद्यंशा उच्यन्ते-
वायुरिति ॥ ५ ॥

तेषां विषयभेदाः

ज्ञानसंकल्पनिश्चयानुसंधानाभिमाना
आकाशकार्यान्तःकरणविषयाः।
समीकरणोन्नयनग्रहणश्रपणोच्छ्वासा वायुकार्याप्रणादिविषयाः।
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा अग्निकार्यज्ञानेन्द्रियविषया अबाश्रिताः।
वचनादानगमनविसर्गानन्दाः पृथिवीकार्यकर्मेन्द्रियविषयाः।
कर्मज्ञानेन्द्रियविषयेषु प्राणतन्मात्रविषया अन्तर्भूताः।
मनोबुद्ध्योश्चित्ताहंकारौ चान्तर्भूतौ ॥ ६ ॥

अंशभेदानुक्त्वा विषयभेदानाह- ज्ञानेति ॥ ६ ॥

सूक्ष्मभूतमात्राः

अवकाशविधूतदर्शनपिण्डीकरणधारणाः सूक्ष्मतमा
जैवतन्मात्रविषयाः ॥ ७ ॥

सूक्ष्मभूतमात्रा उच्यन्ते- अवकाशेति ॥ ७ ॥

आध्यात्मिकादिविभागः

एवं द्वादशाङ्गानि आध्यात्मिकान्याधिभौतिकान्याधिदैविकानि ।
अत्र निशाकरचतुर्मुखदिग्वातार्कवरुणाश्व्यग्नीन्द्रोपेन्द्रप्रजापतियमा
अक्षाधिदेवतारूपैर्द्वादशनाड्यन्तःप्रवृत्ताः प्राणा एवाङ्गानि
अङ्गज्ञानं तदेव ज्ञातेति ॥ ८ ॥

पृ। १२०) अंशादिभेदेन एवम् इत्यादि । अत्र आत्मानं देहं भूतजातं
देवताजातं च अधिकृत्य भवन्तीति आध्यात्मिकानि इत्यादि । तत्र
आध्यात्मिकानि आधिभौतिकानि उक्तानि । अत्र अधिदैविकविवक्षया
करणाधिपा उच्यन्ते- अत्रेति । इडादि द्वादशनाडी । यत्
सर्वाङ्गज्ञानम् अन्तःकरणं तदेव उपाधित्वेन योभिमन्यते स एव
ज्ञाता जीवो भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

ज्ञातृव्यापाराभिव्यक्तिः

अथ व्योमानिलानलजलान्नानां पञ्चीकरणमिति । ज्ञातृत्वं
समानयोगेन श्रोत्रद्वारा शब्दगुणो वागधिष्ठित आकाशे तिष्ठति
आकाशस्तिष्ठति । मनो व्यानयोगेन त्वग्द्वारा स्पर्शगुणः
पाण्यधिष्ठितो वायौ तिष्ठति वायुस्तिष्ठति । बुद्धिरुदानयोगेन
चतुर्द्वारा रूपगुणः पादाधिष्ठितोग्नौ तिष्ठत्यग्निस्तिष्ठति ।
चित्तमपानयोगेन जिह्वाद्वारा रसगुण उपस्थाधिष्ठितोप्सु
तिष्ठत्यापस्तिष्ठन्ति । अहंकारः प्राणयोगेन घ्राणद्वारा गन्धगुणो
गुदाधिष्ठितः पृथिव्यां तिष्ठति पृथिवी तिष्ठतीत्येवं वेद ॥ ९ ॥

एवमाध्यात्मिकादितापत्रयं निरूप्य अथ
पञ्चीकरणाभिव्यक्तज्ञातृव्यापृतिं व्यक्तीकरोति- अथेति ।
पञ्चीकरणमिति पञ्चीकरणनिष्पन्नं ज्ञातुः ज्ञातृत्वमित्यर्थः ।
व्यष्टिसमष्टिप्रपञ्चारोपाधिकरणजीवेश्वरयोः व्यापृतिं
भूततत्कार्यानुप्रवेशं चाह- ज्ञातृत्वमिति । जीवेशाववष्टभ्य
ज्ञातृत्वम् इत्यादि । आकाशस्तिष्ठति आकाशादौ आकाशादिः भूत्वा
तिष्ठतीत्यर्थः । एवं वेद य एवं
पञ्चभूततत्कार्यासङ्घान्तर्यामिणं वेद सोन्तर्यामी भवतीति शेषः

॥ ९ ॥

प्र। १२१)

मन्त्रभागः

ब्रह्मणः सकाशात् पञ्चीकरणान्ता सृष्टिः

अत्रैते श्लोका भवन्ति-

पृथग्भूते षोडश कलाः स्वार्धभागान् परान् क्रमात्।
अन्तःकरणव्यानाक्षिरसपायुनभःक्रमात्॥ १ ॥

मुख्यान् पूर्वोत्तरैर्भागैर्भूतेभूते चतुश्चतुः।
पूर्वमाकाशमाश्रित्य पृथिव्यादिषु संस्थितः॥ २ ॥

मुख्या ऊर्ध्वे परा ज्ञेया ना[अ] परानुत्तरान् विदुः।
एवमंशो अभूत् तस्मात् तेभ्यश्चांशो अभूत् तथा॥ ३ ॥

तस्मादन्योन्यमाश्रित्य ह्योतं प्रोतमनुक्रमात्।

ब्राह्मणेन योर्थोभिहितः तमेतमर्थं मन्त्रा

अप्यनुवदन्तीत्याह- अत्रेति ।

स्वाज्ञविकल्पितस्वातिरिक्तषोडशकलातत्कार्यजातात् स्वज्ञदृष्ट्या

पृथग्भूते निष्कले ब्रह्मणि निर्बीजे

सकलकलनानिर्वाहकस्वाज्ञदृष्ट्या

प्रश्नोपनिषत्परिपठितप्राणादिनामान्तकला बीजरूपेण आदौ विकल्पिताः

सत्यः स्वारोपाधिकरणेश्वरयोगात् ईश्वरो भूत्वा । अन्तःकरणशब्देन

तत्कारणम् आकाशमुच्यते, व्यानशब्देन वायुः, अक्षिशब्देन

अग्निः- अक्ष्णः तैजसत्वात् रसशब्देन आपः, पायुशब्देन

पृथिवी, इत्येवं नभःक्रमात् आकाशादिक्रमात् परान्

स्वार्धभागान् पञ्चभूतानां मुख्यान् अंशान् क्रमात् तत्तद्भूते

निक्षिप्य ॥ १ ॥ पूर्वोत्तरैः अकाशादिपृथिव्यन्तैः भागैः

तत्तद्भूतार्धांशानां तत्तद्भूते निक्षिप्तत्वात् शिष्टार्धांशान्

चतुष्चतुर्धा विधाय आकाशः स्वांशेतरार्धांशान्

वाय्वादिभूतचतुष्टये निक्षिप्य, तथा वायुः स्वांशेतरार्धांशान्

आकाशाग्निजलपृथिवीषु

प्। १२२) निक्षिपेत्यादि समानम्। एवं पञ्चीकृते सति पूर्वम्

आकाशमाश्रित्य योंशोस्ति सोयं पञ्चीकरणानन्तरं पृथिव्यादिषु
संस्थितो भवति ॥ २ ॥ ऊर्ध्वे पूर्वं तत्तद्भूतमुख्यांशा एव पराः
श्रेष्ठाः इति ज्ञेयाः । पञ्चीकृतेपि वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः इति
वैयासिकसूत्रानुरोधेन तत्तद्भूतव्यपदेशात् परत्वं युज्यते । उत्तरान्
मुख्यांशेतरान् अंशान् अपरान् गौणान् वुदुः तद्विद इत्यर्थः । यस्मात्
एवं पञ्चभूतांशः अभूत् तस्मात् तेभ्यः मुख्यांशेभ्यः तथा
गौणांशः अभूत् । पञ्चभूतांशा अभूत् गौणांशा अभूत् इति पाठे
अभूवन्नित्यर्थे अभूदिति वचनव्यत्ययः ॥ ३ ॥ यस्मात् एवं तस्मात्
अनुक्रमात् ओतं प्रोतं यथा भवति तथा पञ्चभूतेषु
मुख्यांशोज्ज्वलेषु गौणांशाः अन्योन्यमाश्रित्य वर्तन्तः इत्यर्थः ॥

चराचरात्मकविश्वसृष्टिः

पञ्चभूतमया भूमिः सा चेतनसमन्विता ॥ ४ ॥

तत ओषधयोन्नं च ततः पिण्डाश्चतुर्विधाः ।
रसासृङ्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्लानि धातवः ॥ ५ ॥

केचित् तद्योगतः पिण्डा भूतेभ्यः संभवाः क्वचित् ।

तस्मिन्नन्नमयः पिण्डो नाभिमण्डलसंस्थितः ॥ ६ ॥

अस्य मध्येस्ति हृदयं सनालं पद्मकोशवत् ।
सत्त्वान्तर्वर्तिनो देवाः कर्त्रहंकारचेतनाः ॥ ७ ॥

अस्य बीज तमःपिण्डं मोहरूपं जडं घनम् ।
वर्तते कण्ठमाश्रित्य मिश्रीभूतमिदं जगत् ॥ ८ ॥

प्रत्यागानन्दरूपात्मा मूर्ध्नि स्थाने परंपदे ।
अनन्तशक्तिसंयुक्तो जगद्रूपेण भासते ॥ ९ ॥

प्। १२३) एवं पञ्चीकृतभूततः चेतनयुक्तात् जायते इत्यत्र
चराचरात्मकं विश्वं जायते इत्याह- पञ्चेति ॥ ४ ॥ चेतनाधिष्ठितात्
ततः, चैतन्याधिष्ठितान्नात्, जरायुजादिभेदेन चतुर्विधाः
पिण्डाः संजाताः इत्यर्थः । धातवोप्यन्नादेव जायन्त इत्याह- रसेति
॥ ५ ॥ केचिदेव वदन्तीत्याह- केचिदिति । तद्योगतः शुक्लशोणितयोगतः
पिण्डाः भुक्तान्नपुरुषभूतेभ्यः संजातशुक्लशोणितसंभवाः
पिण्डाः इति केचिदाहुः । सर्वथा अन्नमया इत्यर्थः । अन्नसारः पिण्डः क्व
आसनमर्हति इत्यत आह- तस्मिन्निति । तस्मिन् भूतकदम्बे, तस्य

सर्वप्राणिजीवननिमित्तत्वात्॥ ६॥ तन्मध्ये किं वर्तते इत्यत आह- अस्येति।
अन्नमयस्य। तदाश्रित्य के वर्तन्ते इत्यत आह- सत्त्वेति।
सत्त्वान्तर्वर्तिनः सत्त्वगुणप्रधानाः इन्द्रादयो ब्रह्मादयश्च देवाः
वर्तन्ते। यद्वा- कर्त्रहंकारचेतनाः अन्तःकरणविशिष्टाः देवाः
इन्द्रियाणि विद्यन्ते इत्यर्थः॥ ७॥ हृदयबीजं किम् इत्यत आह- अस्येति।
घनं स्वाज्ञानमित्यर्थः। तत् कुत्र वर्तते इत्यत आह- वर्तते इति।
स्वाज्ञानं मनःस्थानं गलान्तम् इति श्रुत्यनुरोधेन कण्ठं
कण्ठासनं मनः साश्रित्य वर्तते। तेन स्वाज्ञानकबलितमनसा इदं
जगत् मिश्रीभूतं व्याप्तं भवति॥ ८॥ जगतः स्वाज्ञानमिश्रितत्वे
जगद्रूपेण भानं किम् इत्यत आह- प्रत्यगिति। जगतः
स्वज्ञानव्याप्तत्वेपि तुरीयं मूर्ध्नि संस्थितम् इति श्रुत्या
स्वाज्ञानास्पृष्टमूर्ध्नि स्थाने परंपदे प्रत्यगानन्दरूपात्मा
स्थिरासनो भूत्वा ईश्वरात्मना अनन्तशक्तियुक्तः सन् जगद्रूपेण भासते
। यतः एवम् अतः जगद्रूपेणापि भानं प्रत्यगात्मनिष्ठं न
स्वाज्ञानतत्कार्यजगन्निष्ठमित्यर्थः॥ ९॥

अवस्थाचतुष्टयम्

सर्वत्र वर्तते जाग्रत् स्वप्नं जाग्रति वर्तते।

सुषुप्तं च तुरीयं च नान्यावस्थासु कुत्रचित्॥ १० ॥

प्र्। १२४) सर्वदेशेष्वनुस्यूतश्चतूरूपः शिवात्मकः।
यथा महाफले सर्वे रसाः सर्वप्रवर्तकाः॥ ११ ॥

तथैवान्नमये कोशे कोशास्तिष्ठन्ति चान्तरे।
यथा कोशस्तथा जीवो यथा जीवस्तथा शिवः॥ १२ ॥

सविकारस्तथा जीवो निर्विकारस्तथा शिवः।
कोशास्तस्य विकारास्ते ह्यवस्थाषु प्रवर्तकाः॥ १३ ॥

यथा रसाशये फेनं मथनादेव जायते।
मनोनिर्मथनादेव विकल्पा बहवस्तथा॥ १४ ॥

जगत्कलनानिर्वर्त्यावस्थाचतुष्टयेयत्तां
तद्भासकचिद्धातुस्वरूपं चाह- सर्वत्रेति। साक्षिभास्यप्रपञ्चे
सर्वत्र जाग्रदवस्था वर्तते, करणग्रामव्यापृतेः
स्फुटमवगन्तु शक्यत्वात्। अन्नमयकोशे प्राणादिकोशवत् जाग्रति
स्वप्नादित्रयं वर्तते, नान्यावस्थास्वित्यर्थः॥ १० ॥

जाग्रदवस्थायाः स्वप्नाद्याधारत्वं

स्वारोपाधारेश्वरनिष्ठमित्याह- सर्वेति ।

विश्वविराडोत्रादिद्वितुर्यांविकल्पान्तरूपेण

व्यष्टिसमष्ट्यात्मकजाग्रदादिसर्वदेशेष्वनुस्यूतः प्रत्यगात्मा सदा

वर्तत इत्यर्थः । कथं पुनः प्रतीचः सर्वानुस्यूतत्वम् इत्यत्र विकारवत्

कोशजीवदृष्टान्तेन सर्वानुस्यूतत्वं साधयति- यथेति । यथा

अन्नमयकोशः सर्वकोशाधारो व्यापकश्च भवति तथा जीवः यथा

कृत्स्नकोशविकारं आत्मात्मीयाभिमानपूर्वकं व्याप्य वर्तते तथा

तद्विकारास्पृष्टः सन् शिवोपि वर्तते । जीवशिवयोः सविकारनिर्विकारत्वं

कोशाभिमानभावाभावनिष्ठम् ॥ ११-१३ ॥ य(क?)स्मात्

अवस्थात्रयतद्धेतुपञ्चकोशादिविकल्पः संजात इत्यत्र-

मथनसंजातरसाशयफेनवत् एवं मनोनिर्मथनात् जाग्रदादि विद्यते

इति । संकल्पात् एवमादिबहवो विकल्पाः जायन्ते, मनःसंकल्पाभावे

किमपि नास्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

दक्षिणोत्तरायणगतिः

कर्मणा वर्तते कर्मी तत्त्यागाच्छान्तिमाप्नुयात्।
अनये दक्षिणे प्राप्ते प्रपञ्चाभिमुखं गतः॥ १५॥

अहंकाराभिमानेन जीवः स्याद्धि सदाशिवः।
स चाविवेकप्रकृतिसंगत्या तत्र मुह्यते॥ १६॥

नानायोनिशतं गत्वा शेतेसौ वासनावशात्।
विमोक्षात् संचरत्येव मत्स्यः कूलद्वयं यथा॥ १७॥

ततः कालवशादेव ह्यात्मज्ञानविवेकतः।
उत्तराभिमुखो भूत्वा स्थानात् स्थानान्तरं क्रमात्॥ १८॥

मूर्ध्न्यर्धायात्मनः प्राणान् योगाभ्यासं स्थितश्चरन्।

एवं संकल्पसंजातनानाविधकर्मणा कर्मी जीवो
मनःकल्पितसंसारपाशेन निरुछ्वासं बद्धः सन् वर्तते। यावत्
स्वज्ञानेन स्वभावापत्तिः तावत् संसरति। यदायं स्वज्ञानेन
स्वज्ञानतत्कार्यं त्यजति तदा स्वातिरिक्तविभ्रमशान्तिमाप्नुयात्। शिवस्य
जीवत्वं जीवस्य शिवत्वं कथं भवतीत्याशङ्क्य अनात्मनि

आत्माभिमानात् शिवस्य जीवत्वं तदभिमतित्यागात् जीवस्य शिवत्वं च स्यादित्याह- अयन इति।

ज्ञानगन्धविकलकामसंकल्पादिघटितेष्टापूर्तादिकर्मणा अयने दक्षिणे प्राप्ते ॥ १५-१७ ॥ कदा जीवः शिवो भवति? स्वभावाप्तौ किं साधनम् ? इत्यत आह- तत इति। ततो निष्कामबुद्ध्या अनुष्ठितसत्कर्मफलसमर्पणेश्वरप्रसादात् उत्तराभिमुखो भूत्वा तेर्चिषमभिसंभवन्ति इत्यादिस्थानात् स्थानान्तरं प्राप्य शबलब्रह्मपदं क्रमात् प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ किं कुर्वन् उत्तराभिमुखो भवति इत्यत आह-

प्। १२६) मूर्ध्नीति। सिद्धाद्यासनस्थो योगी स्वात्मनः प्राणान् सुषुम्नाद्वारेण मूर्ध्नि आधाय सदा एव योगाभ्यासं चरन् यथोक्तकाले मूर्धानं भित्त्वा देवयानेन पथा ब्रह्मलोकमेत्य न पुनरावर्तत इत्यर्थः ॥

सद्योमुक्तिप्रापकं ज्ञानम्

योगात् संजायते ज्ञानं ज्ञानाद्योगः प्रवर्तते ॥ १९ ॥

योगज्ञानपरो नित्यं स योगी न प्रणश्यति।

विकारस्थं शिवं पश्येद्विकारश्च शिवे न तु ॥ २० ॥

योगप्रकाशकं योगैर्ध्यायेच्चानन्यभावनः ।

केवलकर्मानुष्ठानफलं चान्द्रपदं,
कर्मज्ञानसमुच्चयानुष्ठानफलं तु ब्रह्मलोकावाप्तिः इत्युक्त्वा
सद्यःकैवल्यप्रापकनिर्विशेषज्ञानं सोपायमाह- योगादिति ।
स्वाश्रमाचारसकृतनित्यादिसाधनचतुष्टयवदनुष्ठितसर्ववेदान्त
-श्रवणयोगात् निर्विशेषज्ञानं संजायते ।
यथोक्तमननाभिवर्धितज्ञानात् योगो निदिध्यासो ब्रह्मातिरिक्तं न
किंचिदस्तीति सम्यग्ज्ञानं प्रवर्तते प्रादुर्भवति ॥ १९ ॥ नित्यमेवं
योगज्ञानपरो योगी त्वाज्ञवत् स्वातिरिक्तास्तित्वधिया न कदापि प्रणश्यति
सम्यग्ज्ञानसमकालं
सर्वापह्नवसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रभावापन्नो भवतीत्यर्थः ।
सम्यग्ज्ञानोपायस्तु- सर्वं खल्विदं ब्रह्म इति श्रुत्यनुरोधेन
स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तसर्वविकारस्थं शिवं पश्येत् । एवं सर्वं
ब्रह्मेति बोधे सिद्धे सर्वविकारजातं शिवे न किंचिदस्तीति विज्ञानं
जायते ॥ २० ॥ ततो विज्ञानयोगी सर्वविकारासंभवसिद्धं ब्रह्म
निष्प्रतियोगिकस्वमात्रम् इति अनन्यभावनः सम्यग्ज्ञानी भूत्वा

परोदितश्रवणादियोगैः संजातसम्यग्ज्ञानयोगप्रकाशकम् आत्मानं
ब्रह्ममात्रं ध्यायेत्। एवं ध्यानात्मकसम्यग्ज्ञानसमकालं
कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः॥

प्।। १२७)

ज्ञानोपायभूतो योगः

योगज्ञाने न विद्येते तस्य भावो न सिध्यति॥ २१॥

तस्मादभ्यासयोगेन मनः प्राणान् निरोधयेत्।
योगी निशितधारेण क्षुरेणैव निकृन्तयेत्॥ २२॥

शिखा प्राणमयी वृत्तिर्यमाद्यष्टाङ्गसाधनैः।

यदि श्रवणाधिकारी न भवति तस्य स्वप्नेपि योगज्ञाने न
विद्येते, सम्यग्ज्ञानभावोपि न सिध्यति॥ २१॥ यस्मात् एवं तस्मात्।
एवम् अभ्यासयोगतः ब्रह्मप्राप्तिप्रतिबन्धकाज्ञानं योगी निशितधारेण
अभ्यासयोगक्षुरेणैव निकृन्तयेदिति॥ २२॥ एवम् अभ्यासयोगः

केनोपायेन जायते इत्यत आह- शिखेति ।

वक्ष्यमाणयमाद्यष्टाङ्गयोगसाधनैः प्राणमयी वृत्तिः

योगशिखा अभ्यासयोगफलप्रापिका संजायत इत्यर्थः ॥

कर्मज्ञानयोगौ

ज्ञानयोगः कर्मयोग इति योगो द्विधा मतः ॥ २३ ॥

क्रियायोगमथेदानीं शृणु ब्राह्मणसत्तम ।

अव्याकुलस्य चित्तस्य बन्धनं विषये क्वचित् ॥ २४ ॥

यत्संयोगो द्विजश्रेष्ठ स च द्वैविध्यमश्नुते ।

कर्म कर्तव्यमित्येव विहितेष्वेव कर्मसु ॥ २५ ॥

बन्धनं मनसो नित्यं कर्मयोगः स उच्यते ।

यत्तु चित्तस्य सततमर्थे श्रेयसि बन्धनम् ॥ २६ ॥

पू । १२८) ज्ञानयोगः स विज्ञेयः सर्वसिद्धिकरः शिवः ।

यस्योक्तलक्षणे योगे द्विविधेप्यव्ययं मनः ॥ २७ ॥

स याति परमं श्रेयो मोक्षलक्षणमञ्जसा ।

ज्ञानकर्मभेदेन योगद्वैविध्यं तदियत्तामाह- ज्ञानेति ॥
२३ ॥ तत्र क्रियायोगम् इत्यादि । किं तत् ? अव्याकुलस्य इत्यादि ॥ २४ ॥
क्रियायोगस्य कथं द्वैविध्यम् इत्यत्र कर्म कर्तव्यम् इत्यादि ।
ईश्वराराधनधिया निष्कामकर्मानुष्ठानाभिनिवेश एव कर्मयोग
इत्यर्थः ॥ २५ ॥ श्रेयोमार्गाभिनिवेश एव ज्ञानयोग इत्याह- यत्त्विति ॥
२६ ॥ एवं उपायोपेयद्विविधयोगानुष्ठानतः श्रेयो भवतीत्याह-
यस्येति ॥ २७ ॥

निर्विशेषब्रह्मज्ञानोपायः अष्टाङ्गयोगः

देहेन्द्रियेषु वैराग्यं यम इत्युच्यते बुधैः ॥ २८ ॥

अनुरक्तिः परे तत्त्वे सततं नियमः स्मृतः ।
सर्ववस्तुन्युदासीनभाव आसनमुत्तमम् ॥ २९ ॥

जगत् सर्वमिदं मिथ्याप्रतीतिः प्राणसंयमः ।

चित्तस्यान्तर्मुखीभावः प्रत्याहारस्तु सत्तम ॥ ३० ॥

चित्तस्य निश्चलीभावो धारणा धारणं विदुः ।
सोहं चिन्मात्रमेवेति चिन्तनं ध्यानमुच्यते ॥ ३१ ॥

ध्यानस्य विस्मृतिः सम्यक् समाधिरभिधीयते ।

पूर्वोक्तनिर्विशेषब्रह्मज्ञानोपायतया
संक्षेपविस्तराभ्यामष्टाङ्गयोगम् उपदिशति- देहेति ॥ २८-३१ ॥

पू। १२९)

दशविधयमनियमाः

अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्जवम् ॥ ३२ ॥

क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचं चेति यमा दश ।
तपः संतुष्टिरास्तिक्यं दानमाराधनं हरेः ॥ ३३ ॥

वेदान्तश्रवणं चैव ह्रीर्मतिश्च जपो व्रतम्।

इति।

उत्तमाधिकारिणां ब्रह्मज्ञानसाधनतया अष्टाङ्गयोगो
निरूपितः। तत्र यमो दशधा भिद्यते इत्याह- अहिंसेति॥ ३२॥ तथा
नियमोपीत्याह- तप इति॥ ३३॥

हठयोगरीत्याह आसनानि

आसनानि तदङ्गानि स्वतिकादीनि वै द्विज॥ ३४॥

वर्ण्यते स्वस्तिकं पादतलयोरुभयोरपि।
पूर्वोत्तरे जानुनी द्वे कृत्वासनमुदीरितम्॥ ३५॥

सव्ये दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपार्श्वे नियोजयेत्।
दक्षिणेपि तथा सव्यं गोमुखं गोमुखं यथा॥ ३६॥

एकं चरणमन्यस्मिन्नूरावारोप्य निश्चलः।

आस्ते यदिदमेनोघ्नं वीरासनमुदीरितम्॥ ३७॥

गुदं नियम्य गुल्फाभ्यां व्युत्क्रमेण समाहितः।
योगासनं भवेदेतदिति योगविदो विदुः॥ ३८॥

पू। १३०) ऊर्वोरुपरि वै धत्ते यदा पादतले नुमे।
पद्मासनं भवेदेतत् सर्वव्याधिविषापहम्॥ ३९॥

पद्मासनं सुसंस्थाप्य तदङ्गुष्ठद्वयं पुनः।
व्युत्क्रमेणैव हस्ताभ्यां बद्धपद्मासनं भवेत्॥ ४०॥

पद्मासनं सुसंस्थाप्य नानूर्वोरन्तरे करौ।
निवेश्य भूमावातिष्ठेद्व्योमस्थः कुक्कुटासनः॥ ४१॥

कुक्कुटासनबन्धस्थो दोर्भ्यां संबध्य कंधरम्।
शेते कूर्मवदुत्तान एतदुत्तानकूर्मकम्॥ ४२॥

पादाङ्गुष्ठौ तु पाणिभ्यां गृहीत्वा श्रवणावधि।
धनुराकर्षकाकृष्टं धनुरासनमीरितम्॥ ४३॥

सीवनीं गुल्फदेशेभ्यो निपीड्य व्युत्क्रमेण तु ।
प्रसार्य जानुनोर्हस्तावासनं सिंहरूपकम् ॥ ४४ ॥

गुल्फौ च वृषणस्याधः सीविन्युभयपार्श्वयोः ।
निवेश्य भूमौ हस्ताभ्यां बद्ध्वा भद्रासनं भवेत् ॥ ४५ ॥

सीवनीपार्श्वमुभयं गुल्फाभ्यां व्युत्क्रमेण तु ।
निपीड्यासनमेतच्च मुक्तासनमुदीरितम् ॥ ४६ ॥

पू । १३१) अवष्टभ्य धरां सम्यक् तलाभ्यां हस्तयोर्द्वयोः ।
कूर्परौ नाभिपार्श्वे तु स्थापयित्वा मयूरवत् ॥ ४७ ॥

समुन्नतशिरःपादो मयूरासनमिष्यते ।
वामोरुमूले दक्षाङ्घ्रिं जान्वोर्वेष्टितपाणिना ॥ ४८ ॥

वामेन वामाङ्गुष्ठं तु गृहीतं मत्स्यपीठकम् ।
योनि वामेन संपीड्य मेढ्रादुपरि दक्षिणम् ॥ ४९ ॥

ऋजुकायः समासीनः सिद्धासनमुदीरितम्।
प्रसार्य भुवि पादौ तु दोर्भ्यांमङ्गुष्ठमादरात्॥ ५०॥

जानूपरि ललाटं तु पश्चिमं ताणमुच्यते।
येन केन प्रकारेण सुखं धार्यं च जायते॥ ५१॥

तत् सुखासनमित्युक्तमशक्तस्तत् समाचरेत्।
आसनं विजितं येन जितं तेन जगत्त्रयम्॥ ५२॥

अथ मध्यमाधिकारिणां हठयोगरीत्या आसनाद्यङ्गानि
उपदिशति- आसनानीति॥ ३४॥ तत्र स्वस्तिकासनलक्षणमाह- वर्ण्यत
इति॥ ३५॥ गोमुखासनलक्षणमुच्यते- सव्य इति॥ ३६॥
वीरासनलक्षणमाचष्टे- एकमिति॥ ३७॥ योगासनलक्षणं व्यनक्ति-
गुदमिति॥ ३८॥ पद्मासनलक्षणं प्रकाशयति- ऊर्वोरिति॥ ३९॥
बद्धपद्मासनलक्षणं विशदयति- पद्मासनमिति। हस्ताभ्यां
बद्ध्वेति यत् तत् बद्धपद्मासनं भवेत्॥ ४०॥ कुक्कुटासनप्रकारं
व्यक्तीकरोति- पद्मेति॥ ४१॥ उत्तानकूर्मलक्षणमाह- कुक्कुटेति॥
४२॥ अनुरासनमाह-

 पादेति॥ ४३॥ सिंहासनं दर्शयति- सीविनीमिति॥ ४४॥

भद्रासनलक्षणमाह- गुल्फाविति ॥ ४५ ॥ मुक्तासनस्वरूपमाह-
सीविनीति ॥ ४६ ॥ मयूरासनप्रकारमाह- अवष्टभ्येति ॥ ४७ ॥
मत्स्यासनलक्षणमाचष्टे- वामेति ॥ ४८ ॥ सिद्धासनलक्षणमाह-
योनिमिति ॥ ४९ ॥ पश्चिमताणलक्षणं प्रकटयति- प्रसार्येति ॥ ५० ॥
अशक्तोपयोग्यासनमाह- येनेति ॥ ५१ ॥ आसनफलमाह- आसनमिति ॥
५२ ॥

नाडीशुद्धिपूर्वकप्राणायामविधिः

यमैश्च नियमैश्चैव ह्यासनैश्च सुसंयतः ।
नाडीशुद्धिं च कृत्वादौ प्राणायामं समाचरेत् ॥ ५३ ॥

देहमानं स्वाङ्गुलिभिः षण्णवत्यङ्गुलायतम् ।
प्राणः शरीरादधिको द्वादशाङ्गुलमानतः ॥ ५४ ॥

देहस्थमनिलं देहसमुद्भूतेन वह्निना ।
न्यूनं समं वा योगेन कुर्वन् ब्रह्मविदिष्यते ॥ ५५ ॥

यमाद्यङ्गत्रयविशिष्टयोगिनोनाडीशुद्धिपूर्वकं

प्राणायामक्रममाह- यमैश्चेति । पूर्वोक्तैः ॥ ५३ ॥

अभ्यासानुकूलदेहप्राणमानं तत्र प्राणाभ्यासफलं चाह-

देहमानमिति ॥ ५४-५५ ॥

अग्निमण्डलस्वरूपम्

देहमध्ये शिखिस्थानं तप्तजाम्बूनदप्रभम् ।

त्रिकोणं द्विपदामन्यच्चतुरश्रं चतुष्पदाम् ॥ ५६ ॥

वृत्तं विहङ्गमानां तु षडश्रं सर्पजन्मनाम् ।

अष्टाश्रं स्वेदजानां तु तस्मिन् दीपवदुज्ज्वलम् ॥ ५७ ॥

प्र । १३३) मूलाग्निमण्डलस्वरूपमाह- देहेति ॥ ५६ ॥

तत्तज्जन्त्वग्निमण्डले तस्मिन् उज्ज्वलं वह्निं विद्धीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

नाभिस्थानम्

कन्दस्थानं मनुष्याणां देहमध्यं नवाङ्गुलम् ।

चतुरङ्गुलमुत्सेधं चतुरङ्गुलमायतम् ॥ ५८ ॥

अण्डाकृति तिरश्चां च द्विजानां च चतुष्पदाम्।
तुन्दमध्यं तदिष्टं वै तन्मध्यं नाभिरिष्यते॥ ५९॥

मनुष्यादि देहमध्यं विशदयति- कन्देति॥ ५८-५९॥

नाडीचक्रे जीवभ्रमणम्

तत्र चक्रं द्वादशारं तेषु विष्ण्वादिमूर्तयः।
अहं तत्र स्थितश्चक्रं भ्रामयामि स्वमायया॥ ६०॥

अरेषु भ्रमते जीवः क्रमेण द्विजसत्तम।
तन्तुपञ्जरमध्यस्था यथा भ्रमति लूतिका॥ ६१॥

प्राणाधिरूढश्चरति जीवस्तेन विना न हि।

तत्रस्थनाडीचक्रं विष्ण्वादिभिरधिष्ठितं सत् वर्तते।
तत्राहमन्तर्याम्यात्मना स्थित्वा तच्चालयामीत्याह- तत्रेति। तत्र
नाभिमध्ये नाडीचक्रम्।

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥

इति स्मृत्यनुरोधेन अहम् इत्यादि ॥ ६० ॥ को वा त्वया भ्राम्यते इत्यत आह-

अरेष्विति । नाडीचक्रारेषु । जीवभ्रमणं सदृष्टान्तमाह- तन्त्विति

। लूतिका उर्णनाभिः कीटविशेषः । तथा जीवः चलनमेतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

प्र । १३४)

कुण्डलिनीस्थानं तद्व्यापारश्च

तस्योर्ध्वे कुण्डलीस्थानं नाभेस्तिर्यगथोर्ध्वतः ॥ ६२ ॥

अष्टप्रकृतिरूपा सा चाष्टधा कुण्डलीकृता ।

यथावद्वायुसंचारं जलान्नादि च नित्यशः ॥ ६३ ॥

परितः कन्दपार्श्वे तु निरुध्यैव सदा स्थिता ।

मुखेनैव समावेष्टय ब्रह्मरन्ध्रमुखं तथा ॥ ६४ ॥

योगकालेन मरुता साग्निना बोधिता सती ।

स्फुरिता हृदयाकाशे नागरूपा महोज्ज्वला ॥ ६५ ॥

तदूर्ध्वविलसितकुण्डलिनीस्थानं तद्व्यापारं चाह- तस्येति ।

नाडीचक्रस्य तस्य ॥ ६२ ॥

भूमिरापोनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥

इति स्मृत्यनुरोधेन अष्टप्रकृतिरूपा वायुसंचारं

प्राणापानयोरैक्यमित्यर्थः । भुक्तजलान्नादि ॥ ६३ ॥ किं कुर्वती स्थितेत्यत्र

मुखेनैव इत्यादि ॥ ६४ ॥ सा कदा ऊर्ध्वं प्रसरतीत्यत्र योगकालेन इत्यादि ॥

६५ ॥

देहमध्यस्थनाडीकन्दस्वरूपम्

अपानाद्द्व्यङ्गुलादूर्ध्वमधो मेढ्रस्य तावता ।

देहमध्यं मनुष्याणां हृन्मध्यं तु चतुष्पदाम् ॥ ६६ ॥

प्र। १३५) इतरेषां तुन्दमध्यं नानानाडीसमावृतम्।
चतुष्प्रकारद्व्ययुते देहमध्ये सुषुम्नया ॥ ६७ ॥

कन्दमध्ये स्थिता नाडी सुषुम्ना सुप्रतिष्ठिता।
पद्मसूत्रप्रतीकाशा ऋजुरूर्ध्वप्रवर्तिनी ॥ ६८ ॥

ब्रह्मणो विवरं यावद्विद्युदाभासनालकम्।
वैष्णवी ब्रह्मनाडी च निर्वाणप्राप्तिपद्धतिः ॥ ६९ ॥

इडा च पिङ्गला चैव तस्याः सव्येतरे स्थिते।
इडा समुत्थिता कन्दाद्वामनासापुटावधिः ॥ ७० ॥

पिङ्गला चोत्थिता तस्माद्दक्षनासापुटावधिः।
गान्धारी हस्तिजिह्वा च द्वे चान्ये नाडिके स्थिते ॥ ७१ ॥

पुरतः पृष्ठतस्तस्या वामेतरदृशौ प्रति।
पूषायशस्विनीनाड्यौ तस्मादेव समुत्थिते ॥ ७२ ॥

सव्येतरश्रुत्यवधि पायुमूलावलम्बुसा ।

अधोगता शुभा नाडी मेढ्रान्तावधिरायता ॥ ७३ ॥

पादाङ्गुष्ठावधिः कन्दादधोयाता च कौशिकी ।

दशप्रकारभूतास्ताः कथिताः कन्दसंभवाः ॥ ७४ ॥

पू। १३६) तन्मूला बहवो नाड्यः स्थूलाः सूक्ष्माश्च नाडिकाः ।

द्वासप्ततिसहस्राणि स्थूलाः सूक्ष्माश्च नाड्यः ॥ ७५ ॥

संख्यातुं नैव शक्यन्ते स्थूलमूलाः पृथग्विधाः ।

यथाश्वत्थदले सूक्ष्माः स्थूलाश्च विततास्तथा ॥ ७६ ॥

देहमध्यं तदाश्रयनाडीकन्दस्वरूपमाह- अपानादिति ॥

६६-६७ ॥ तत्र केयं प्रधाननाडी ? तदाश्रित्य कति नाड्यो वर्तन्ते

? इत्यत्रोच्यते- कन्देति । वीणादण्डमाश्रित्य ऋजुरूर्ध्वप्रवर्तिनी

॥ ६८ ॥ कियत्पर्यन्तम् ऊर्ध्वं प्रवृत्तेत्यत्र ब्रह्मरन्ध्रान्तमित्याह-

ब्रह्मण इति । विद्युल्लेखेव आ समन्तात् भासमाननालकं

ब्रह्मरन्ध्रं तावत् मूलाधारमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं

प्रवर्तते इत्यर्थः । तस्या नाम निर्दिशति- वैष्णवीति ।

विष्ण्वधिष्ठितत्वात्। ब्रह्मनाडी ब्रह्मलोकप्रापकत्वात्

तदन्तर्गतकैवल्यनाडी। निर्वाणप्राप्तिपद्धतिः कैवल्यसृतित्वात्॥ ६९॥

तदाश्रयनाड्यः उच्यन्ते- इडा चेति॥ ७०-७५॥ असंख्येयत्वे

दृष्टान्तमाह- यथेति॥ ७६॥

नाडीचराः वायवः

प्राणापानौ समानश्च उदानो व्यान एव च।

नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनंजयः॥ ७७॥

चरन्ति दशनाडीषु दश प्राणादिवायवः।

प्राणादिपञ्चकं तेषु प्रधानं तत्र च द्वयम्॥ ७८॥

प्राण एवाथवा ज्येष्ठो जीवात्मानं बिभर्ति यः।

आस्यनासिकयोर्मध्यं हृदयं नाभिमण्डलम्॥ ७९॥

पू। १३७) पादाङ्गुष्ठमिति प्राणस्थानानि द्विजसत्तम।

अपानश्चरति ब्रह्मन् गुदमेढ्रोरुजानुषु॥ ८०॥

समानः सर्वगात्रेषु सर्वव्यापी व्यवस्थितः।
उदानः सर्वसंधिस्थः पादयोर्हस्तयोरपि ॥ ८१ ॥

व्यानः श्रोत्रोरुकट्यां च गुल्फस्कन्धगलेषु च।
नागादिवायवः पञ्च त्वगस्थ्यादिषु संस्थिताः ॥ ८२ ॥

तुन्दस्थं जलमन्नं च रसादि च समीकृतम्।
तुन्दमध्यगतः प्राणस्तानि कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥ ८३ ॥

इत्यादिचेष्टनं प्राणः करोति च पृथक् स्थितः।
अपानवायुर्मूत्रादेः करोति च विसर्जनम् ॥ ८४ ॥

प्राणापानादिचेष्टादि व्यानवायुना।
उज्जीर्यते शरीरस्थमुदानेन नभस्वता ॥ ८५ ॥

पोषणादि शरीरस्य समानः कुरुते सदा।
उद्गारादिक्रियो नागः कूर्मोक्ष्यादिनिमीलनः ॥ ८६ ॥

कृकरः क्षपयोः कर्ता दत्तो निद्रादिकर्मकृत्।

मृतगात्रस्य शोभादि धनंजय उदाहृतः ॥ ८७ ॥

नाडीचरा वायवः कतिसंख्याका इत्यत्र प्राणापानौ इत्यादि ॥ ७७ ॥
तेषु कः प्रधान इत्यत आह- प्राणादीति ॥ ७८ ॥ तेषां स्थानानि
निर्दिशति- आस्येति ॥ ७९-८२ ॥ प्राणादिव्यापारमाह- तुन्दस्थमिति
॥ ८३-८६ ॥ क्षपयोः निमेषोन्मेषयोः ॥ ८७ ॥

प्र। १३८)

नाडीज्ञानपुरःसरा नाडीशुद्धिः

नाडीभेदं मरुद्भेदं मरुतां स्थानमेव च ।
चेष्टाश्च विविधास्तेषां ज्ञात्वैवं द्विजसत्तम् ॥ ८८ ॥

शुद्धौ यतेत नाडीनां पूर्वोक्तज्ञानसंयुतः ।

एवं नाडीभेदस्थानादिकं ज्ञात्वा तच्छुद्ध्यर्थं
यतेतेत्याह- नाडीति ॥ ८८ ॥

योगाभ्यासस्थलं तद्विधिश्च

विविक्तदेशमास्थाय सर्वसम्बन्धवर्जितः ॥ ८९ ॥

योगाङ्गद्रव्यसंपूर्णं तत्र दारुमये शुभे ।
आसने कल्पिते दर्भकुशकृष्णाजिनादिभिः ॥ ९० ॥

तावदासनमुत्सेधे तावद्द्वयसमायते ।
उपविश्यासनं सम्यक् स्वस्तिकादि यथारुचि ॥ ९१ ॥

योगस्थलं योगविधिं चाह- विविक्तेति ॥ ८९-९१ ॥

चिन्मुद्रासहितकेवलकुम्भकम्

बद्ध्वा प्रागासनं विप्र ऋजुकायः समाहितः ।
नासाग्रन्यस्तनयनो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन् ॥ ९२ ॥

रसनां तालुनि न्यस्य स्वस्थचित्तो निरामयः ।
आकुञ्चितशिरः किंचिन्निबध्नन् योगमुद्रया ॥ ९३ ॥

हस्तौ यथोक्तविधिना प्राणायामं समाचरेत्।

पू। १३९) प्राणायामलक्षणं वक्तुं भूमिकां रचयति-
बद्ध्वेति। नासिकाबन्धनं बन्धत्रयं वा योगमुद्रेत्यर्थः॥ ९२-
९३॥ हस्तौ इत्यादि। यद्वा- हस्तौ चिन्मुद्रायुतौ विधाय
केवलकुम्भकप्राणायामं कुर्यादित्यर्थः॥

सहितप्राणायामः

रेचनं पूरणं वायोः शोधनं रेचनं तथा॥ ९४॥

चतुर्भिः क्लेशनं वायोः प्राणायाम उदीर्यते।

सहितप्राणायामलक्षणमाह- रेचनमिति॥ ९४॥
प्राणायामारम्भसमये शरीरगतदुष्टवायुरेचनं ततः पूरणं
ततः कुम्भकेन वायोः शोधनं पुनः निःशेषतो रेचनम्, एवं
चतुर्भिः पर्यायैः वायोः क्लेशनम् उपक्रमप्राणायामः उदीर्यते।
एवं प्राणायामत्रये कृते सति अथ यथोक्तप्राणायामयोग्यं शरीरं

भवतीत्यर्थः ॥

नाडीशोधकप्राणायामः

हस्तेन दक्षिणेनैव पीडयेन्नासिकापुटम् ॥ ९५ ॥

शनैः शनैरथ बहिः प्रक्षिपेत् पिङ्गलानिलम् ।
इडया वायुमापूर्य ब्रह्मन् षोडशमात्रया ॥ ९६ ॥

पूरितं कुम्भयेत् पश्चाच्चतुःषष्ट्या तु मात्रया ।
द्वात्रिंशन्मात्रया सम्यग् रेचयेत् पिङ्गलानिलम् ॥ ९७ ॥

एवं पुनः पुनः कार्यं व्युत्क्रमानुक्रमेण तु ।
संपूर्णकुम्भवद्देहं कुम्भयेन्मातरिश्वना ॥ ९८ ॥

पूरणान्नाडयः सर्वाः पूर्यन्ते मातरिश्वना ।
एवं कृते सति ब्रह्मंश्चरन्ति दश वायवः ॥ ९९ ॥

प्र। १४०) हृदयाम्भोरुहं चापि व्याकोचं भवति स्फुटम्।

तत्र पश्येत् परात्मानं वासुदेवमकल्मषम्॥ १०० ॥

प्रातर्माध्यंदिने सायमर्धरात्रे च कुम्भकान्।
शनैरशीतिपर्यन्तं चतुर्वारं समभ्यसेत्॥ १०१ ॥

एकाहमात्रं कुर्वाणः सर्वपापैः प्रमुच्यते।
संवत्सरत्रयादूर्ध्वं प्राणायामपरो नरः॥ १०२ ॥

योगसिद्धो भवेद्योगी वायुजिद्विजितेन्द्रियः।
अल्पाशी स्वल्पनिद्रश्च तेजस्वी बलवान् भवेत्॥ १०३ ॥

अपमृत्युमपक्रम्य दीर्घमायुरवाप्नुयात्।

नाडीशोधनहेतुतया अभ्यसनीयप्राणायामक्रम उच्यते-
हस्तेनेति। अनुक्रमस्तु, इडया आपूर्य कुम्भित्वा पिङ्गलया रेचनम्।
व्युत्क्रमस्तु, पिङ्गलया आपूर्य कुम्भित्वा इडया रेचनम्॥ ९५-९७
॥ एवमहरहः चतुर्वारं दिनैकमात्रावृद्धिपूर्वकम्
अशीतिप्राणायाममभ्यसेत् इत्याह- संपूर्णेति॥ ९८-९९॥ व्याकोचं
विकासम्॥ १००-१०३॥

प्राणायामफलम्

प्रस्वेदजननं यस्य प्राणायामेषु सोधमः ॥ १०४ ॥

कम्पनं वपुषो यस्य प्राणायामेषु मध्यमः ।
उत्थानं वपुषो यस्य स उत्तम उदाहृतः ॥ १०५ ॥

अधमे व्याधिपापानां नाशः स्यान्मध्यमे पुनः ।
पापरोगमहाव्याधिनाशः स्यादुत्तमे पुनः ॥ १०६ ॥

पू। १४१) अल्पमूत्रोल्पविष्ठश्च लघुदेहो मिताशनः ।
पटि्वन्द्रियः पटुमतिः कालत्रयविदात्मवान् ॥ १०७ ॥

रेचकं पूरकं मुत्त्वा कुम्भीकरणमेव यः ।
करोति त्रिषु कालेषु नैव तस्यास्ति दुर्लभम् ॥ १०८ ॥

प्रथमाभ्यासकाले स्वेदकम्पनोत्थानादिसिद्धिं तत्फलं चाह-
प्रस्वेदिति ॥ १०४-१०७ ॥ केवलकुम्भकारूढयोगिनो

वाञ्छितार्थसिद्धिः स्यादित्याह- रेचकमिति ॥ १०८ ॥

प्राणधारणाद्रोगनाशः

नाभिकन्दे च नासाग्रे पादाङ्गुष्ठे च यत्नवान् ।
धारयेन्मनसा प्राणान् संध्याकालेषु वा सदा ॥ १०९ ॥

सर्वरोगैर्विनिर्मुक्तो जीवेद्योगी गतक्लमः ।
कुक्षिरोगविनाशः स्यान्नाभिकन्देषु धारणात् ॥ ११० ॥

नासाग्रधारणाद्दीर्घमायुः स्याद्देहलाघवः ।
ब्राह्मे मुहूर्ते संप्राप्ते वायुमाकृष्य जिह्वया ॥ १११ ॥

पिबतस्त्रिषु मासेषु वाक्सिद्धिर्महती भवेत् ।
अभ्यस्यतुश्च षण्मासान्महारोगविनाशनम् ॥ ११२ ॥

यत्र यत्र धृतो वायुरङ्गे रोगादिदूषिते ।
धारणादेव मरुतस्तत्तदारोग्यमश्नुते ॥ ११३ ॥

पू। १४२) यद्यदङ्गं रोगदूषितं भवति तत्तदङ्गवायुधारणात्
तत्तद्रोगनिवृत्तिद्वारा आयुर्वृद्धिः स्यादित्याह- नाभीति।
केवलकुम्भकाभ्यासिसद्धो योगी नाभिकन्दे इत्यादि॥ १०९-११३॥

षण्मुखीमुद्रया मनोजयः

मनसो धारणादेव पवनो धारितो भवेत्।
मनसः स्थापने हेतुरुच्यते द्विजपुङ्गव॥ ११४॥

करणानि समाहृत्य विषयेभ्यः समाहितः।
अपानमूर्ध्वमाकृष्येदुदरोपरि धारयेत्॥ ११५॥

बध्नन् कराभ्यां श्रोत्रादिकरणानि यथातथम्।
युञ्जानस्य यथोक्तेन वर्त्मना स्ववशं मनः॥ ११६॥

मनोवशात् प्राणवायुः स्ववशे स्थाप्यते सदा।

मनःप्राणयोरविनाभावात् मनोवशार्थं षण्मुखीमुद्रां
दर्शयति- मनस इति॥ ११४॥ किं तत्? कारणानि इत्यादि॥ ११५-११६

॥ मनोवशतः प्राणोपि स्ववशो भवतीत्याह- मन इति ॥

प्राणगतिः

नासिकापुटयोः प्राणः पर्यायेण प्रवर्तते ॥ ११७ ॥

तिस्रश्च नाडिकास्तासु स यावन्तश्चरत्ययम्।
शङ्खिनीविवरे याम्ये प्राणः प्राणभृतां सताम्॥ ११८ ॥

तावन्तं च पुनः कालं सौम्ये चरति संततम्।

पृ। १४३) प्राणगतिं विवृणोति- नासिकेति ॥ ११७ ॥
मूलाधारमारभ्य भ्रूमध्यान्तमिडापिङ्गलादिभेदेन तिस्रश्च
इत्यादि। इडादिभेदेन तिस्रो नाडिकाः सन्ति। तासु सुषुम्नायां प्राणगतिः
प्राणभृतां मध्ये सतां योगिनामेव भवति। अयोगिनां तु सोयं
प्राणः शङ्खवत् अन्तरावर्तत्रयविशिष्टेयं शङ्खिनी नासिका तस्या
याम्ये विवरे पिङ्गलेतिविश्रुतदक्षिणनासापुटे यावन्तं कालं चरति ॥
११८ ॥ पुनः तावन्तं कालं सौम्ये वामनासापुटे चरति। एवं
प्राणगतिः पिङ्गलेडयोः संततं भवतीत्यर्थः ॥

प्राणगतिज्ञानेन योगावाप्तिः

इत्थं क्रमेण चरता वायुना वायुजिन्नरः ॥ ११९ ॥

अहश्च रात्रिं पक्षं च मासं मत्वायनादिकम् ।
अन्तर्मुखो विजानीयात् कालभेदं समाहितः ॥ १२० ॥

अङ्गुष्ठादि स्वावयवास्फुरणादर्शनैरपि ।
अरिष्टैर्जीवितस्यापि जानीयात् क्षयमात्मनः ॥ १२१ ॥

ज्ञात्वा यतेत कैवल्यप्राप्तये योगवित्तमः ।
पादाङ्गुष्ठे कराङ्गुष्ठे स्फुरणं यस्य नश्यति ॥ १२२ ॥

तस्य संवत्सरादूर्ध्वं जीवितव्यक्षयो भवेत् ।
मणिबन्धे तथा गुल्फे स्फुरणं यस्य नश्यति ॥ १२३ ॥

षण्मासावधिरेतस्य जीवितस्य स्थितिर्भवेत् ।
कूर्परास्फुरणं यस्य तस्य त्रैमासिकी स्थितिः ॥ १२४ ॥

प्। १४४) कक्षे मेहनपार्श्वे च स्फुरणानुपलम्भने।
मासावधि जीवितं स्यात् तदर्धं सत्त्वदर्शने॥ १२५॥

आश्रिते जठरे द्वारे दिनानि दश जीवितम्।
ज्योतिः खद्योतवद्यस्य तस्य जीवितम्॥ १२६॥

जिह्वाग्रादर्शने त्रीणि दिनानि स्थितिरात्मनः।
ज्वालया दर्शने मृत्युर्द्विदिने भवति ध्रुवम्॥ १२७॥

एवमादीन्यरिष्टानि दृष्ट्वायुःक्षरकारणम्।
निःश्रेयसाय युञ्जीत जपध्यानपरायणः॥ १२८॥

मनसा परमात्मानं ध्यात्वा तद्रूपतामियात्।

यद्येवं वायुगतिज्ञो योगी भवति तदा स्वरशास्त्रानुरोधेन
स्वकालगतिं विदित्वा झटिति मानसं निःश्रेयसाय युञ्जन्
अनात्मापह्नवसिद्धं परमात्मानं स्वमात्रमिति ज्ञात्वा
तद्भावापन्नो भवेदित्याह- इत्थमिति॥ ११९-१२०॥

कालभेदज्ञानोपायमाह- अङ्गुष्ठादीत्यादिना ॥ १२१ ॥ स्ववाक्यं
स्वयमेव विवृणोति- पादाङ्गुष्ठ इति ॥ १२२-१२८ ॥

मर्मस्थानेषु प्राणस्य प्रत्याहारः

यद्यष्टादशभेदेषु मर्मस्थानेषु धारणम् ॥ १२९ ॥

स्थानात् स्थानं समाकृष्य प्रत्याहारः स उच्यते ।
पादाङ्गुष्ठं तथा गुल्फं जङ्घामध्यं तथैव च ॥ १३० ॥

मध्यमूर्वोश्च मूलं च पायुर्हृदयमेव च ।
मेहनं देहमध्यं च नाभिं च गलकूर्परम् ॥ १३१ ॥

प्र । १४५) तालुमूलं च मूलं च घ्राणस्याक्ष्णोश्च मण्डलम् ।
भ्रूवोर्मध्यं ललाटं च मूलमूर्ध्वं च जानुनी ॥ १३२ ॥

मूलं च करयोर्मूलं महान्त्येतानि वै द्विज ।

प्रत्याहारप्रकारमाह- यदीति ॥ १२९ ॥ कानि मर्मस्थानानीत्यत

आह- पादाङ्गुष्ठमिति । पादाङ्गुष्ठाद्यष्टादशास्थानेषु
आरोहावरोहणक्रमेण प्राणं प्रत्याहरेदित्यर्थः ॥ १३०-१३२ ॥

धारणाप्रकारः

पञ्चभूतमये देहे भूतेष्वेतेषु पञ्चसु ॥ १३३ ॥

मनसो धारणं यत्तद्युक्तस्य च यमादिभिः ।
धारणा सा च संसारसागरोत्तारकारणम् ॥ १३४ ॥

संक्षेपविस्ताराभ्यां धारणाप्रकारमाह-
प्रविभक्तपञ्चभूतेषु ॥ १३३-१३४ ॥

देहावयवेषु पञ्चभूतधारणम्

आजानुपादपर्यन्तं पृथिवीस्थानमिष्यते ।
पीतला चतुरस्रा च वसुधा वज्रलाञ्छिता ॥ १३५ ॥

स्मर्तव्या पञ्चघटिका तत्रारोप्य प्रभञ्जनम् ।

अजानुकटिपर्यन्तमपां स्थानं प्रकीर्तितम्॥ १३६॥

अर्धचन्द्रसमाकारं श्वेतमर्जुनलाञ्छितम्।
स्मर्तव्यमम्भः श्वसनमारोप्य दशनाडिका॥ १३७॥

पृ। १४६) आदेहमध्यकटयन्तमग्निस्थानमुदाहृतम्।
तत्र सिन्दूरवर्णोग्निर्ज्वलनं दश पञ्च च॥ १३८॥

स्मर्तव्या घटिका प्राणं कृत्वा कुम्भे तथेरितम्।
नाभेरुपरि नासान्तं वायुस्थानं तु तत्र वै॥ १३९॥

वेदिकाकारवद्भ्रूमो बलवान् भूतमारुतः।
स्मर्तव्यः कुम्भकेनैव प्राणमारोप्य मारुतम्॥ १४०॥

घटिकाविंशतिस्तस्माद् घ्राणाद् ब्रह्मविलावधि।
व्योमस्थानं नभस्तत्र भिन्नाञ्जनसमप्रभम्॥ १४१॥

व्योम्नि मारुतमारोप्य कुम्भकेनैव यत्नवान्।

स्वदेहावयवे पृथिव्यादिपञ्चभूतधारणं तत्फलं चाह-

आजान्विति ॥ १३५ ॥ एवं पृथिव्यादिपञ्चभूतधारणात्

पञ्चभूतभौतिकजयः । तत्र मृत्युरपि न विद्यते इत्यर्थः ।

आबादिधारणाक्रममाह- आजान्विति ॥ १३६-१४१ ॥

पृथिव्यादिषु अनिरुद्धादिध्यानं तत्फलं च

पृथिव्यंशे तु देहस्य चतुर्बाहुं किरीटिनम् ॥ १४२ ॥

अनिरुद्धं हरिं योगी यतेत भवमुक्तये ।

अबंशे पूरयेद्योगी नारायणमुदग्रधीः ॥ १४३ ॥

प्रद्युम्नमग्नौ वाय्वंशे संकर्षणमतः परम् ।

व्योमांशे परमात्मानं वासुदेवं सदा स्मरेत् ॥ १४४ ॥

अचिरादेव तत्प्राप्तिर्युञ्जानस्य न संशयः ।

प् । १४७) एवम् आदौ पञ्चभूतधारणां कृत्वा अथ

पृथिव्याद्यंशेषु अनिरुद्धादीन् ध्यायेदित्याह- पृथिवीति ॥ १४२-

१४४ ॥ ध्यानफलमाह- अचिरादिति ॥

परमात्मध्यानं तत्फलं च

बद्ध्वा योगासनं पूर्वं हृद्देशे हृदयाञ्जलिः ॥ १४५ ॥

नासाग्रन्यस्तनयनो जिह्वां कृत्वा न तालुनि ।
दन्तैर्दन्तानसंस्पृश्य ऊर्ध्वकायः समाहितः ॥ १४६ ॥

संयमेच्चेन्द्रियग्राममात्मबुद्ध्या विशुद्धया ।
चिन्तनं वासुदेवस्य परस्य परमात्मनः ॥ १४७ ॥

स्वरूपव्याप्तरूपस्य ध्यानं कैवल्यसिद्धिदम् ।
याममात्रं वासुदेवं चिन्तयेत् कुम्भकेन यः ॥ १४८ ॥

सप्तजन्मार्जितं पापं तस्य नश्यति योगिनः ।

परमात्मध्यानोपायं तत्फलं चाह- बद्ध्वेति ॥ १४५-१४७
॥ एवं ध्यानावान्तरफलमाह- याममात्रमिति ॥ १४८ ॥ पापं

तदुपलक्षितागाम्यादिकर्मत्रयम् ॥

तुरीयातीतं वासुदेवचैतन्यम्

नाभिकन्दात् समारभ्य यावद्धृदयगोचरम् ॥ १४९ ॥

जाग्रद्वृत्तिं विजानीयात् कण्ठस्थं स्वप्नवर्तनम् ।
सुषुप्तं तालुमध्यस्थं तुर्यं भ्रूमध्यसंस्थितम् ॥ १५० ॥

प्। १४८) तुर्यातीतं परं ब्रह्म ब्रह्मरन्ध्रे तु लक्षयेत् ।
जाग्रद्वृत्तिं समारभ्य यावद्ब्रह्मबिलान्तरम् ॥ १५१ ॥

तत्रात्मायं तुरीयः स्यात् तुर्यान्ते विष्णुरुच्यते ।

वासुदेवापेक्षया तुर्यातीतं भिन्नम् इत्याशङ्क्य
तुर्यातीतभूमिकाप्रदर्शनपूर्वकं वासुदेवचैतन्यमेव
तुर्यातीतमित्याह- नाभीति ॥ १४९ ॥ ब्रह्मरन्ध्राद्यसंभवप्रबोधतः
तुर्यातीतमेव विष्णुतत्त्वं नेतरदित्यर्थः ॥ १५०-१५१ ॥

सगुणध्यानम्

ध्यानेनैव समायुक्तो व्योम्नि चात्यन्तनिर्मले ॥ १५२ ॥

सूर्यकोटिद्युतिधरं नित्योदितमधोक्षजम् ।
हृदयाम्बुरुहासीनं ध्यायेद्वा विश्वरूपिणम् ॥ १५३ ॥

अनेकाकारखचितमनेकवदनान्वितम् ।
अनेकभुजसंयुक्तमनेकायुधमण्डितम् ॥ १५४ ॥

नानावर्णधरं देवं शान्तमुग्रमुदायुधम् ।
अनेकनयनाकीर्णं सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥ १५५ ॥

ध्यायतो योगिनः सर्वमनोवृत्तिर्विनश्यति ।

सगुणनिर्गुणध्यानप्रकारमाह- ध्यानेनेति ॥ १५२ ॥ ध्यायेत्
यद्वा विराजं विश्वरूपिणम् ॥ १५३ ॥ अनेकाकारखचितं
स्थिरचरात्मकमित्यर्थः ॥ १५४-१५५ ॥ वैराजपदध्यानफलमाह-
ध्यायत इति । वैराजपदध्यानारूढमनसः विराजो विभुत्वेन तत्रैव

पर्यवसन्नत्वात् मनो मनस्त्वं विहाय वैराजपदमेव भवतीत्यर्थः ॥

प्। १४९)

निर्गुणध्यानम्

हृत्पुण्डरीकमध्यस्थं चैतन्यज्योतिरव्ययम्॥ १५६ ॥

कदम्बगोलकाकारं तुर्यातीतं परात्परम्।
अनन्तमानन्दमयं चिन्मयं भास्करं विभुम्॥ १५७ ॥

निवातदीपसदृशमकृत्रिममणिप्रभम्।
ध्यायतो योगिनस्तस्य मुक्तिः करतले स्थिता ॥ १५८ ॥

निर्गुणध्यानमाह- हृदिति। हृत्पुण्डरीकमध्ये
प्रत्यग्रूपेण तिष्ठतीति हृत्पुण्डरीकमध्यस्थम्। हृत्संबन्धात्
जडत्वप्रसक्तौ चैतन्यज्योतिः। तस्य वाश्रयनाशात् व्ययप्रसक्तौ
अव्ययम्॥ १५६ ॥ कदम्बगोलकवत् आकारो यस्य सहस्रारस्य तत्
कदम्बगोलकाकारम्। तुरीयं मूर्ध्नि संस्थितम् इति श्रुत्यनुरोधेन तत्र

उपलभ्यमानतुरीयस्य तदाकृतीत्वं युज्यत एवेत्यर्थः।
तदुपाध्यभावे तदेव तुरीयातीतं परात् तुरीयादपि परम्, अनन्तं
परिच्छेदत्रयाभावात्, देशतः कालतो वस्तुतः परिच्छेदरहितं
ब्रह्म इति श्रुतेः। आनन्दमयं, परमानन्दस्वरूपत्वात्।
चिन्मयं, चिन्मात्रत्वात्। खद्योतादिसूर्यान्तभासामपि
भासकाकारत्वात् भास्करम्। विद्वद्दृष्ट्या ब्रह्ममात्रं भवतीति
विभुम्॥ १५७ ॥ निवातदीपसदृशम्, आकाशवदचलत्वात्।
अकृत्रिमकौस्तुभादिमणिप्रभं प्रकाशमात्रमित्यर्थः। य
एवंविशेषणविशिष्टं ब्रह्म स्वमात्रधिया ध्यायति तस्य एव एवं
ध्यायतो योगिनो मुक्तिः विदेहमुक्तिः करे स्थिता,
तद्भावापन्नत्वादित्यर्थः॥ १५८ ॥

सविशेषज्ञानस्यापि मुक्तिहेतुत्वम्

विश्वरूपस्य देवस्य रूपं यत्किंचिदेव हि।
स्थवीयः सूक्ष्ममन्यद्वा पश्यन् हृदयपङ्कजे॥ १५९॥

पू। १५०) ध्यायतो योगिनो यस्तु साक्षादेव प्राकाशते।
अणिमादिफलं चैव सुखेनैवोपजायते॥ १६० ॥

जीवात्मनः परस्यापि यद्येवमुभयोरपि ।
अहमेव परं ब्रह्म ब्रह्माहमिति संस्थितिः ॥ १६१ ॥

समाधिः स तु विज्ञेयः सर्ववृत्तिविवर्जितः ।
ब्रह्म संपद्यते योगी न भूयः संसृतिं ब्रजेत् ॥ १६२ ॥

एवं विशोध्य तत्त्वानि योगी निःस्पृहचेतसा ।
यथा निरिन्धनो वह्निः स्वयमेव प्रशाम्यति ॥ १६३ ॥

ग्राह्याभावे मनःप्राणो निश्चयज्ञानसंयुतः ।
शुद्धतत्त्वे परे लीनो जीवः सैन्धवपिण्डवत् ॥ १६४ ॥

मोहजालकसंघातं विश्वं पश्यति स्वप्नवत् ।
सुषुप्तिवद्यश्चरति स्वभावपरिनिश्चलः ॥ १६५ ॥

निर्वाणपदमाश्रित्य योगी कैवल्यमश्नुते ॥

इत्युपनिषत् ॥

निर्विशेषज्ञानिन एव मुक्तिः न हि सविशेषज्ञानिनः इत्याशङ्क्य
सविशेषज्ञानस्य निर्विशेषज्ञानहेतुतया तस्यापि मुक्तिहेतुत्वं
सिद्धिमित्याह- विश्वरूपश्येति ॥ १५९ ॥ अणिमादिफलं
सकामस्येत्यर्थः । यदि निष्कामः तदा तस्य
प्रत्यगभिन्नब्रह्मनिर्विकल्पकसमाधिः स्यादिति ॥ १६० ॥
समाधिलक्षणमप्याह- जीवेति । अब्रह्मत्वानात्मत्वप्रसक्तौ
तन्निरसनाय तयोः एकत्वप्रबोधाय च व्यतिहारेण अहमेव परं ब्रह्म
ब्रह्माहमिति प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपेण

पू । १५१) अवस्थानासंप्रज्ञातनिर्विकल्पकसमाधिः । एवं
निर्विकल्पकसमाधिबलात्
पराक्सापेक्षप्रत्यगभिन्नब्रह्मगतविशेषासंभवप्रबोधसिद्धं
ब्रह्म संपद्यते ॥ १६१-१६२ ॥ केन ब्रह्म संपद्यते इत्यत्र-
एवमिति । स्वातिरिक्तस्पृहाविरलचेतसा ब्रह्म संपद्यते इत्यर्थः । मन-
आदिकरणग्रामे सति ब्रह्मसंपत्तिः कुत इत्याशङ्क्य
विष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रप्रबोधसमकालम् आभासतो वापि
करणग्रामोस्तीति यदि भ्रान्तिः तदा तच्छान्तिः भवेदिति
सदृष्टान्तमाह- यथेति । प्रशाम्यते शाम्यति ॥ १६३ ॥ कुतः ?

स्वातिरेकेण ग्राह्याभावे प्राणोपाधिकः शुद्धसत्वे परे लीनो जीवः
सलिलसैन्धवपिण्डवत् जीवभावं विहाय ब्रह्मीभूतो भवतीत्यर्थः ॥
१६४ ॥ यदि स्वातिरिक्तविश्वस्फूर्तिः स्यात् तदा तत्स्फूर्तौ मोह इत्यादि ।
तदस्फूर्तौ सुषुप्तिवद्यश्चरति सः स्वभावपरिनिश्चलः ॥ १६५ ॥
स्वातिरिक्तविश्वस्फूर्त्यपह्नवसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रतया
अवस्थानं यत् तत् निर्वाणपदम् । एवं ब्रह्ममात्रज्ञानयोगी
ज्ञानसमकालं कैवल्यरूपेण अवशिष्यते इत्यर्थः । इत्युपनिषच्छब्दः
त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
प्रकृतोपनिषद्व्याख्या लिखिता स्फुटतो लघु ॥
प्रकृतोपनिषद्व्याख्या षष्ट्युत्तरशतत्रयम् ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे
चतुश्चत्वारिंशत्संख्यापूरकं त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषद्विवरणं
संपूर्णम्

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

©2011 Muktabodha Indological Research Institute All Rights Reserved.
E-texts may be viewed only online or downloaded for private study.
E-texts may not, under any circumstances, be copied, republished,
reproduced, distributed or sold, either in original or altered form,

without the express permission of Muktabodha Indological Research
Institute in writing.
Data-entered by the staff of Muktabodha
under the direction of Mark S. G. Dyczkowski.
XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

©2011 Muktabodha Indological Research Institute All Rights Reserved.
E-texts may be viewed only online or downloaded for private study.
E-texts may not, under any circumstances, be copied, republished,
reproduced, distributed or sold, either in original or altered form,
without the express permission of Muktabodha Indological Research
Institute in writing.
Data-entered by the staff of Muktabodha
under the direction of Mark S. G. Dyczkowski.

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

दर्शनोपनिषत्

आप्यायन्तु- इति शान्तिः

प्रथम खण्डः

जीवन्मुक्तिसाधनम् अष्टाङ्गयोगः

दत्तात्रेयो महायोगी भगवान् भूतभावनः ।
चतुर्भुजो महाविष्णुर्योगसाम्राज्यदीक्षितः ॥ १ ॥

तस्य शिष्यो मुनिवरः सांकृतिर्नाम भक्तिमान् ।
पप्रच्छ गुरुमेकान्ते प्राञ्जलिर्विनयान्वितः ॥ २ ॥

भगवन् ब्रूहि मे योगं साष्टाङ्गं सप्रपञ्चकम्।
येन विज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तो भवाम्यहम्॥ ३॥

सांकृते शृणु वक्ष्यामि योगं साष्टाङ्गदर्शनम्।

विवरणम्

यमाद्यष्टाङ्गयोगेद्धब्रह्ममात्रप्रबोधतः।
योगिनो यत्पदं यान्ति तत्कैवल्यपदं भजे॥

इह खलु समावेदप्रविभक्तेयं दर्शनोपनिषत्
निर्विशेषब्रह्मज्ञानसहकृतयमाद्यष्टाङ्गयोगप्रकटनव्यग्रा
निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रपर्यवसन्ना विजृम्भते। अस्याः स्वल्पग्रन्थतो
विवरणमारभ्यते।
सांकृतिदत्तात्रेयप्रश्नप्रतिवचनरूपेयमाख्यायिका विद्यास्तुत्यर्था।
आख्यायिकामवतारयति- दत्तात्रेय इति॥ १-२॥ किमिति ? भगवन्
इत्यादि॥ ३॥ सांकृतिना एवं पृष्टो भगवानाह- सांकृत इति॥

अष्टाङ्गोद्देशः

यमश्च नियमश्चैव तथैवासनमेव च ॥ ४ ॥

प्राणायामस्तथा ब्रह्मन् प्रत्याहारस्ततः परम् ।
धारणा च तथा ध्यानं समाधिश्चाष्टमं मुने ॥ ५ ॥

अष्टाङ्गानि कानीयत आह- यमश्चेति ॥ ४-५ ॥

दशविधयमः

अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्जवम् ।
क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचं चेति यमा दश ॥ ६ ॥

दशधा भिन्नयमावयवमाह- अहिंसेति ॥ ६ ॥

अहिंसा

वेदोक्तेन प्रकारेण विना सत्यं तपोधन ।
कायेन मनसा वाचा हिंसा हिंसा न चान्यथा ॥ ७ ॥

आत्मा सर्वगतोच्छेद्यो न ग्राह्य इति या मतिः ।
सा चाहिंसा वरा प्रोक्ता मुने वेदान्तवेदिभिः ॥ ८ ॥

उपायोपेयभेदेन अहिंसादिदशयमलक्षणमाह- वेदेति ।
वेदोक्तयज्ञीयपश्वादिहिंसा अहिंसैवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ यद्वा-
आत्मेत्यादि ॥ ८ ॥

सत्यम्

चक्षुरादीन्द्रियैर्दृष्टं श्रुतं घ्रातं मुनीश्वर ।
तस्यैवोक्तिर्भवेत् सत्यं विप्र तन्नान्यथा भवेत् ॥ ९ ॥

पू । १५४) सर्वं सत्यं वरं ब्रह्म न चान्यादिति या मतिः ।
तच्च सत्यं वरं प्रोक्तं वेदान्तज्ञानपारगैः ॥ १० ॥

उपायोपेयसत्यलक्षणं तु- चक्षुरित्यादि ॥ ९-२५ ॥

अस्तेयम्

अन्यदीये तृणे रत्ने काञ्चने मौक्तिकेपि च ।
मनसा विनिवृत्तिर्या तदस्तेयं विदुर्बुधाः ॥ ११ ॥

आत्मन्यनात्मभावेन व्यवहारविवर्जितम् ।
यत्तदस्तेयमित्युक्तमात्मविद्भिर्महामुने ॥ १२ ॥

ब्रह्मचर्यम्

कायेन वाचा मनसा स्त्रीणां परिविवर्जनम् ।
ऋतौ भार्यां तदा स्वस्य ब्रह्मचर्यं तदुच्यते ॥ १३ ॥

ब्रह्मभावे मनश्चारं ब्रह्मचर्यं परंतप ।

दया

स्वात्मवत् सर्वभूतेषु कायेन मनसा गिरा ॥ १४ ॥

अनुज्ञा या दया सैव प्रोक्ता वेदान्तवेदिभिः ।

आर्जवम्

पुत्रे मित्रे कलत्रे च रिपौ स्वात्मनि संततम् ॥ १५ ॥

एकरूपं मुने यत्तदार्जवं प्रोच्यते मया ।

प्र । १५५)

क्षमा

कायेन मनसा वाचा शत्रुभिः परिपीडिते ॥ १६ ॥

बुद्धिक्षोभनिवृत्तिर्या क्षमा सा मुनिपुंगव ।

धृतिः

वेदावेद विनिर्मोक्षः संसारस्य न चान्यथा ॥ १७ ॥

इति विज्ञाननिष्पत्तिर्धृतिः प्रोक्ता हि वैदिकैः ।
अहमात्मा न चान्योस्मीत्येवमप्रच्युता मतिः ॥ १८ ॥

मिताहारः

अल्पमृष्टाशनाभ्यां च चतुर्थांशावशेषकम् ।
तस्माद्योगानुगुण्येन भोजनं मितभोजनम् ॥ १९ ॥

शौचम्

स्वदेहमलनिर्मोक्षो मृज्जलाभ्यां महामुने ।
यत्तच्छौचं भवेद्बाह्यं मानसं मननं विदुः ॥ २० ॥

अहं शुद्ध इति ज्ञानं शौचमाहुर्मनीषिणः ।
अत्यन्तमलिनो देहो देही चात्यन्तनिर्मलः ॥ २१ ॥

उभयोरन्तरं ज्ञात्वा कस्य शौचं विधीयते ।

ज्ञानशौचं परित्यज्य बाह्ये यो रमते नरः ॥ २२ ॥

स मूढः काञ्चनं त्यक्त्वा लोष्टं गृह्णाति सुव्रत ।

पू । १५६)

ब्रह्मात्मवेदनविधिः

ज्ञानमृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ॥ २३ ॥

न चास्ति किंचित् कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित् ।
लोकत्रयेपि कर्तव्यं किंचिन्नास्त्यात्मवेदिनाम् ॥ २४ ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन मुनेर्हिंसादिसाधनैः ।
आत्मानमक्षरं ब्रह्म विद्धि ज्ञानात्तु वेदनात् ॥ २५ ॥

इति प्रथमः खण्डः

द्वितीयः खण्डः

दशविधनियमः

तपः संतोषमास्तिक्यं दानमीश्वरपूजनम्।
सिद्धान्तश्रवणं चैव ह्रीर्मतिश्च जपो व्रतम्॥ १॥

एते च नियमाः प्रोक्तास्तान् वक्ष्यामि क्रमाच्छृणु।

दशधा भिन्ननियमावयवानाह- तप इति॥ १॥

तपः

वेदोक्तेन प्रकारेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः॥ २॥

शरीरशोषणं यत्तत्तप इत्युच्यते बुधैः।
को वा मोक्षः कथं केन संसारं प्रतिपन्नवान्॥ ३॥

इत्यालोचनमर्थज्ञास्तपः शंसन्ति पण्डिताः।

उपायोपेयभेदेन तप आदिनियमलक्षणमाह- वेदेति ॥ २-१०

॥

प्। १५७)

संतोषः

यदृच्छालाभतो नित्यं प्रीतिर्या जायते नृणाम्॥ ४ ॥

तत् संतोषं विदुः प्राज्ञाः परिज्ञानैकतत्पराः।
ब्रह्मावलोकपर्यन्ताद्विरक्त्या यल्लभेत् प्रियम्॥ ५॥

सर्वत्र विगतस्नेहः संतोषं परमं विदुः।

आस्तिक्यम्

श्रौते स्मार्ते च विश्वासो यत्तदास्तिक्यमुच्यते ॥ ६ ॥

दानम्

न्यायार्जितधनं श्रान्ते श्रद्धया वैदिके जने ।
अन्यद्वा यत् प्रदीयन्ते तद्दानं प्रोच्यते मया ॥ ७ ॥

ईश्वरपूजनम्

रागाद्यपेतं हृदयं वागदुष्टानृतादिना ।
हिंसादिरहितं कर्म यत्तदीश्वरपूजनम् ॥ ८ ॥

सिद्धान्तश्रवणम्

सत्यं ज्ञानमनन्तं च परानन्दं परं ध्रुवम् ।
प्रत्यगित्यवगन्तव्यं वेदान्तश्रवणं बुधः ॥ ९ ॥

प्र । १५८)

ह्रीः

वेदलौकिकमार्गेषु कुत्सितं कर्म यद्भवेत् ।

तस्मिन् भवति या लज्जा ह्रीः सैवेति प्रकीर्तिता ॥ १० ॥

मतिः

वैदिकेषु च सर्वेषु श्रद्धा या सा मतिर्भवेत्।
गुरुणा चोपदिष्टोपि तत्र संबन्धवर्जितः ॥ ११ ॥

वेदविरुद्धमार्गः गुरुणा उपदिष्टोपि तत्र सम्बन्धवर्जितः सन्
वेदोक्तानुष्ठानमेव कुर्यादित्यर्थः ॥ ११- १६ ॥

जपः

वेदोक्तेनैव मार्गेण मन्त्राभ्यासो जपः स्मृतः।
कल्पसूत्रे यथा वेदे धर्मशास्त्रे पुराणके ॥ १२ ॥

इतिहासे च वृत्तिर्या स जपः प्रोच्यते मया।
जपस्तु द्विविधः प्रोक्तो वाचिको मानसस्तथा ॥ १३ ॥

वाचिकोपांशुरुच्चैश्च द्विविधः परिकीर्तितः।

मानसो मननध्यानभेदात् द्वैविध्यमाश्रितः ॥ १४ ॥

उच्चैर्जपादुपांशुश्च सहस्रगुणमुच्यते ।
मानसश्च तथोपांशोः सहस्रगुणमुच्यते ॥ १५ ॥

पू । १५९) उच्चैर्जपश्च सर्वेषां यथोक्तफलदो भवेत् ।
नीचैः श्रोत्रेण चेन्मन्त्रः श्रुतश्चेन्निष्फलं भवेत् ॥ १६ ॥

इति द्वितीयः खण्डः

तृतीयः खण्डः

आसनानि नव

स्वस्तिकं गोमुखं पद्मं वीरसिंहासने तथा ।
भद्रं मुक्तासनं चैव मयूरासनमेव च ॥ १ ॥

सुखासनसमाख्यं च नवमं मुनिपुंगव ।

यमनियमलक्षणमुक्त्वा आसनलक्षणमाह- स्वस्तिकमिति ॥

१-१४ ॥

स्वस्तिकम्

जानूर्वोरन्तरे कृत्वा सम्यक् पादतले उभे ॥ २ ॥

समग्रीवशिरःकायः स्वस्तिकं नित्यमभ्यसेत् ।

गोमुखम्

सव्ये दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपार्श्वे नियोजयेत् ॥ ३ ॥

दक्षिणेपि तथा सव्यं गोमुखं तत् प्रचक्षते ।

पद्मम्

अङ्गुष्ठावधि गृह्णीयाद्धस्ताभ्यां व्युत्क्रमेण तु ॥ ४ ॥

ऊर्वोरुपरि विप्रेन्द्र कृत्वा पादतलद्वयम्।
पद्मासनं भवेत् प्राज्ञ सर्वरोगभयापहम्॥ ५॥

प्र। १६०)

वीरासनम्

गुल्फौ च वृषणस्याधः सीविन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत्।
दक्षिणं सव्यगुल्फेन दक्षिणेन तथेतरत्॥ ६-१॥

हस्तौ जानौ समास्थाप्य स्वाङ्गुलींश्च प्रसार्य च।
व्यक्तवक्त्रो निरीक्षेत नासाग्रं सुसमाहितः॥ ६-२॥

सिंहासनं भवेदेतत् पूजितं योगिभिः सदा॥ ६-३॥

भद्रासनम्

गुल्फौ तु वृषणस्याधः सीविन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत्।
पार्श्वपादौ च पाणिभ्यां दृढं बद्ध्वा सुनिश्चलम्॥ ७॥

भद्रासनं भवेदेतद्विषरोगविनाशनम् ।

मुक्तासनम्

निपीड्य सीविनीं सूक्ष्मां दक्षिणेतरगुल्फतः ॥ ८ ॥

वामं याम्येन गुल्फेन मुक्तासनमिदं भवेत् ।
मेढ्रादुपरि निक्षिप्य सव्यं गुल्फं ततोपरि ॥ ९ ॥

गुल्फान्तरं च संक्षिप्य मुक्तासनमिदं मुने ।

प्र । १६१)

मयूरासनम्

कूर्परायो मुनिश्रेष्ठ निक्षिपेन्नाभिपार्श्वयोः ॥ १० ॥

भूम्यां पाणितलद्वन्द्वं निक्षिप्यैकाग्रमानसः ।

समुन्नतशिरःपादो दण्डवद्व्योम्नि संस्थितः ॥ ११ ॥

मयूरासनमेतत् स्यात् सर्वपापप्रणासनम् ।

सुखासनम्

येन केन प्रकारेण सुखं धैर्यं च जायते ॥ १२ ॥

तत् सुखासनमित्युक्तमशक्तस्तत् समाश्रयेत् ।

आसनजयफलम्

आसनं विजितं येन जितं तेन जगत्त्रयम् ॥ १३ ॥

अनेन विधिना युक्तः प्राणायामं सदा कुरु ॥

इति तृतीयः खण्डः

चतुर्थः खण्डः

देहप्रमाणम्

शरीरं तावदेव स्यात् षण्णवत्यङ्गुलात्मकम्।
देहमध्ये शिखिस्थानं तप्तजाम्बूनदप्रभम्॥ १॥

त्रिकोणं मनुजानां तु सत्यमुक्तं हि सांकृते।
गुदात्तु द्व्यङ्गुलादूर्ध्वं मेढ्रात्तु द्व्यङ्गुलादधः॥ २॥

प्र। १६२) देहमध्यं विजानीहि मनुजानां तु सांकृते।
कन्दस्थानं मुनिश्रेष्ठ मूलाधारान्नवाङ्गुलम्॥ ३॥

चतुरङ्गुलमायामविस्तारं मुनिपुंगव।
कुक्कुटाण्डवदाकारं भूषितं तु त्वगादिभिः॥ ४॥

तन्मध्ये नाभिरित्युक्तं योगज्ञैर्मुनिपुंगव।

प्राणायामस्य नाडीपुञ्जदेहप्राणनिर्वर्त्यत्वेन
देहतत्कार्येयत्तापरिज्ञानं विना प्राणायामसिद्धिः न स्यादिति

देहनाडीप्राणेयत्तां प्रपञ्चयति- शरीरमिति । शिखिस्थानम्
अग्निस्थानम् ॥ १-१० ॥

नाडीपरिगणनम्

कन्दमध्यस्थिता नाडी सुषुम्नेति प्रकीर्तिता ॥ ५ ॥

तिष्ठन्ति परितस्तस्य नाडयो मुनिपुंगव ।
द्विसप्ततिसहस्राणि तासां मुख्याश्चतुर्दश ॥ ६ ॥

सुषुम्ना पिङ्गला तद्वदिडा चैव सरस्वती ।
पूषा च वरुणा चैव हस्तिजिह्वा यशस्विनी ॥ ७ ॥

अलम्बुसा कुहूश्चैव विश्वोदारा पयस्विनी ।
शङ्खिनी चैव गान्धारा इति मुख्याश्चतुर्दश ॥ ८ ॥

आसां मुख्यतमास्तिस्रस्तिसृष्वेकोत्तमोत्तमा ।
ब्रह्मनाडीति सा प्रोक्ता मुने वेदान्तवेदिभिः ॥ ९ ॥

पृष्ठमध्यस्थितेनास्थ्ना विणादण्डेन सुव्रत ।
सह मस्तकपर्यन्तं सुषुम्ना सुप्रतिष्ठिता ॥ १० ॥

कुण्डल्याः स्थानं स्वरूपं च

नाभिकन्दादधः स्थानं कुण्डल्या द्व्यङ्गुलं मुने ।
अष्टप्रकृतिरूपा स कुण्डली मुनिसत्तमः ॥ ११ ॥

यथावद्वायुचेष्टां च जलान्नादीनि नित्यशः ।
परितः कन्दपार्श्वेषु निरुध्यैव सदा स्थिता ॥ १२ ॥

स्वमुखेन सदावेष्ट्य ब्रह्मरन्ध्रमुखं मुने ।

कुण्डलिनीस्थानं तत्स्वरूपं चाह- नाभीति ।
पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशमनोबुद्ध्यहंकाररूपिण्यः अष्टौ
प्रकृतयः ॥ ११- १२ ॥

नाडीस्थानानि

सुषुम्नाया इडा सव्ये दक्षिणे पिङ्गला स्थिता ॥ १३ ॥

सरस्वती कुहूश्चैव सुषुम्नापार्श्वयोः स्थिते ।
गान्धारा हस्तिजिह्वा च इडायाः पृष्ठपूर्वयोः ॥ १४ ॥

पूषा यशस्विनी चैव पिङ्गलापृष्ठपूर्वयोः ।
कुहोश्च हस्तिजिह्वाया मध्ये विश्वोदरा स्थिता ॥ १५ ॥

यशस्विन्याः कुहोर्मध्ये वरुणा सुप्रतिष्ठिता ।
पूषायाश्च सरस्वत्या मध्ये प्रोक्ता यशस्विनी ॥ १६ ॥

गान्धारायाः सरस्वत्या मध्ये प्रोक्ता च शङ्खिनी ।
अलम्बुसा स्थिता पायुपर्यन्तं कन्दमध्यगा ॥ १७ ॥

पूर्वभागे सुषुम्नाया राकायाः संस्थिता कुहूः ।
अधश्चोर्ध्वं स्थिता नाडी याम्यनासान्तमिष्यते ॥ १८ ॥

पू। १६४) इडा तु सव्यनासान्तं संस्थिता मुनिपुंगव।
यशस्विनी च वामस्य पादाङ्गुष्ठान्तमिष्यते॥ १९॥

पूषा वामाक्षिपर्यन्ता पिङ्गलायास्तु पृष्ठतः।
पयस्विनी च याम्यस्य कर्णान्तं प्रोच्यते बुधैः॥ २०॥

सरस्वती तथा चोर्ध्वं गता जिह्वा तथा मुने।
हस्तिजिह्वा तथा सव्यपादाङ्गुष्ठान्तमिष्यते॥ २१॥

शङ्खिनी नाम या नाडी सव्यकर्णान्तमिष्यते।
गान्धारा सव्यनेत्रान्ता प्रोक्ता वेदान्तवेदिभिः॥ २२॥

विश्वोदराभिधा नाडी कन्धमध्ये व्यवस्थिता।

सुषुम्नानाडीपरितः प्रधाननाड्यः तिष्ठन्तीत्याह-
सुषुम्नाया इति॥ १३-२२॥

नाडीषु वायुसंचारः

प्राणोपानस्तथा व्यानः समानोदान एव च ॥ २३ ॥

नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनंजयः ।
एते नाडीषु सर्वासु चरन्ति दश वायवः ॥ २४ ॥

तेषु प्राणादयः पञ्च मुख्याः पञ्चसु सुव्रत ।
प्राणसंज्ञस्तथापानः पूज्यः प्राणस्तयोर्मुने ॥ २५ ॥

आस्यनासिकयोर्मध्ये नाभिमध्ये तथा हृदि ।
प्राणसंज्ञोनिलो नित्यं वर्तते मुनिसत्तम ॥ २६ ॥

पू। १६५) अपानो वर्तते नित्यं गुदमध्योरुजानुषु ।
उदरे सकले कट्यां नाभौ जङ्घे च सुव्रत ॥ २७ ॥

व्यानः श्रोत्राक्षिमध्ये च ककुद्भ्यां गुल्फयोरपि ।
प्राणस्थाने गले चैव वर्तते मुनिपुंगव ॥ २८ ॥

उदानसंज्ञो विज्ञेयः पादयोर्हस्तयोरपि ।
समानः सर्वदेहेषु व्याप्य तिष्ठत्यसंशयः ॥ २९ ॥

नागादिवायवः पञ्च त्वगस्थ्यादिषु संस्थिताः।

एवमुक्तासु नाडीषु प्राणादयश्चरन्तीत्याह- प्राण इति ॥ २३-
२६ ॥ उदरे सकले यावदुदरे। जङ्घे जङ्घायाम्॥ २७-२९ ॥

वायुव्यापाराः

निःश्वासोच्छ्वासकासाश्च प्राणकर्म हि सांकृते ॥ ३० ॥

अपानाख्यस्य वायोस्तु विण्मूत्रादिविसर्जनम्।
समानः सर्वसामीप्यं करोति मुनिपुंगव ॥ ३१ ॥

उदान ऊर्ध्वगमनं करोत्येव न संशयः।
व्यानो विवादकृत् प्रोक्तो मुने वेदान्तवेदिभिः ॥ ३२ ॥

उद्गारादिगुणः प्रोक्तो नागाख्यस्य महामुने।
धनंजयस्य शोभादि कर्म प्रोक्तं हि सांकृते ॥ ३३ ॥

निमीलनादि कूर्मस्य क्षुधा तु कृकरस्य च ।
देवदत्तस्य विप्रेन्द्र तन्द्रीकर्म प्रकीर्तितम् ॥ ३४ ॥

प्राणादिदशवायुव्यापारानाह- निःश्वासेति ॥ ३०-३४ ॥

पू । १६६)

नाडीदेवताः

सुषुम्नायाः शिवो देव इडया देवता हरिः ।
पिङ्गलाया विरिञ्चः स्यात् सरस्वत्या विराण्मुने ॥ ३५ ॥

पूषाधिदेवता प्रोक्तो वरुणा वायुदेवता ।
हस्तिजिह्वाभिधायास्तु वरुणो देवता भवेत् ॥ ३६ ॥

यशस्विन्या मुनिश्रेष्ठ भगवान् भास्करस्तथा ।
अलम्बुसाया अबात्मा वरुणः परिकीर्तितः ॥ ३७ ॥

कुहो क्षुद्देवता प्रोक्ता गान्धारी चन्द्रदेवता ।

शङ्खिन्याश्चन्द्रमास्तद्वत् पयस्विन्याः प्रजापतिः ॥ ३८ ॥

विश्वोदराभिधायास्तु भगवान् पावकः पतिः ।

सुषुम्नादिचतुर्दशनाडीदेवताभेदमाह- सुषुम्नाया इति ॥
३५-३८ ॥

नाडीषु चन्द्रसूर्यसंचारः

इडायां चन्द्रमा नित्यं चरत्येव महामुने ॥ ३९ ॥

पिङ्गलायां रविस्तद्वन्मुने वेदविदां वर ।

सदेडापिङ्गलयोश्चन्द्रसूर्यौ चरत इत्याह- इडायामिति ॥ ३९ ॥

नाडीषु संवत्सरात्मकप्राणसूर्यसंचारः

पिङ्गलाया इडायां तु वायोः संक्रमणं तु यत् ॥ ४० ॥

तदुत्तरायणं प्रोक्तं मुने वेदान्तवेदिभिः ।
इडायाः पिङ्गलायां तु प्राणसंक्रमणं मुने ॥ ४१ ॥

पू । १६७) दक्षिणायनमित्युक्तं पिङ्गलायामिति श्रुतिः ।
इडापिङ्गलयोः संधिं यदा प्राणः समागतः ॥ ४२ ॥

अमावस्या तदा प्रोक्ता देहे देहभृतां वर ।
मूलाधारं यदा प्राणः प्रविष्टः पण्डितोत्तम ॥ ४३ ॥

तदाद्यं विषुवं प्रोक्तं तापसैस्तापसोत्तम ।
प्राणसंज्ञो मुनिश्रेष्ठ मूर्धानं प्राविशद्यदा ॥ ४४ ॥

तदन्त्यं विषुवं प्रोक्तं तापसैस्तत्त्वचिन्तकैः ।
निःश्वासोच्छ्वासनं सर्वं मासानां संक्रमो भवेत् ॥ ४५ ॥

इडया कुण्डलीस्थानं यदा प्राणः समागतः ।
सोमग्रहणमित्युक्तं तदा तत्त्वविदां वर ॥ ४६ ॥

यदा पिङ्गलया प्राणः कुण्डलीस्थानमागतः ।

तदा तदा भवेत् सूर्यग्रहणं मुनिपुङ्गव ॥ ४७ ॥

संवत्सरात्मकप्राणसूर्यस्य नाडीराशिसंचारतो
दिनपक्षमासायनादिग्रहणादिः भवतीत्याह- पिङ्गलाया इति ॥ ४०-
४७ ॥

अन्तस्तीर्थप्राशस्त्यम्

श्रीपर्वतं शिरःस्थाने केदारं तु ललाटके ।
वाराणसीं महाप्राज्ञ भ्रूवोर्घ्राणस्य मध्यमे ॥ ४८ ॥

कुरुक्षेत्रं कुचस्थाने प्रयागं हृत्सरोरुहे ।
चिदम्बरं तु हृन्मध्ये आधारे कमलालयम् ॥ ४९ ॥

प्र। १६८) आत्मतीर्थं समुत्सृज्य बहिस्तीर्थानि यो व्रजेत् ।
करस्थं स महारत्नं त्यक्त्वा काचं विमार्गते ॥ ५० ॥

भावतीर्थं परं तीर्थं प्रमाणं सर्वकर्मसु ।
अन्यथालिङ्ग्यते कान्ता अन्यथालिङ्ग्यते सुता ॥ ५१ ॥

तीर्थानि तोयपूर्णानि देवान् काष्ठादिनिर्मितान्।
योगिनो न प्रपद्यन्ते स्वात्मप्रत्ययकारणात्॥ ५२॥

बहिस्तीर्थात् परं तीर्थमन्तस्तीर्थं महामुने।
आत्मतीर्थं महातीर्थमन्यत्तीर्थं निरर्थकम्॥ ५३॥

चित्तमन्तर्गतं दुष्टं तीर्थस्नानैर्न शुध्यति।
शतशोपि जलैर्धौतं सुराभाण्डमिवाशुचि॥ ५४॥

विषुवायनकालेषु ग्रहणे चान्तरे सदा।
वारणस्यादिके स्थाने स्नात्वा शुद्धो भवेन्नरः॥ ५५॥

ज्ञानयोगपराणां तु पादप्रक्षालितं जलम्।
भावशुद्ध्यर्थमज्ञानां तत्तीर्थं मुनिपुङ्गव॥ ५६॥

मस्तकाद्याधारान्तं श्रीशैलादिपुण्यस्थलं भवतीत्याह-
श्रीपर्वतमिति॥ ४८-४९॥ एवं भावनामयमात्मतीर्थं तदेव
मुमुक्षुभिः सेव्यम् इति स्तौति- आत्मतीर्थमिति। काचं- काचमणिम्

॥ ५० ॥ देहादिनिर्वर्त्यसर्वकर्मसु तीर्थबुद्धिः गरीयसीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तस्तु- अन्यथेति ॥ ५१ ॥ अत एवं तीर्थानीति ॥ ५२ ॥ तदेव आत्मतीर्थम् ॥ ५३ ॥ बाह्यतीर्थस्नानेन कोपि न शुध्यतीति सदृष्टान्तमाह- चित्तमिति ॥ ५४ ॥ न तथा भावतीर्थस्नानेनेत्याह- विषुवेति ।

प्र । १६९) भ्रूमध्यादिस्थानेषु स्वात्मलक्ष्यानुसंधानतः शुद्धात्मैव भवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

एवात्मतीर्थस्नानानधिकारो[री] तीर्थपादचरणोदकस्पर्शतः शुद्धो भवतीत्याह- ज्ञानेति ॥ ५६ ॥

आत्मनि शिवदृष्टिः

तीर्थे दाने जपे यज्ञे काष्ठे पाषाणके सदा ।
शिवं पश्यति मूढात्मा शिवे देहे प्रतिष्ठिते ॥ ५७ ॥

अन्तःस्थं मां परित्यज्य बहिष्ठं यस्तु सेवते ।
हस्तस्थं पिण्डमुत्सृज्य लिहेत् कूर्परमात्मनः ॥ ५८ ॥

शिवमात्मनि पश्यन्ति प्रतिमासु न योगिनः।
अज्ञानां भावनार्थाय प्रतिमाः परिकल्पिताः॥ ५९॥

स्वाज्ञाः स्वातिरिक्तात्मानं द्रष्टुमिच्छन्ति, स्वज्ञाः
स्वामात्मानं पश्यन्तीत्याह- तीर्थ इति॥ ५७-५८॥ अत एव शिवमिति।
अयोगिजनानुकम्पया प्रतिमापि विकल्पितेत्याह- अज्ञानामिति॥ ५९॥

ब्रह्मदर्शनेन ब्रह्मभावः

अपूर्वमपरं ब्रह्म स्वात्मानं सत्यमद्वयम्।
प्रज्ञानघनमानन्दं यः पश्यति स पश्यति॥ ६०॥

नाडीपुञ्जं सदासारं नरभावं महामुने।
समुत्सृज्यात्मनात्मानमहमित्यवधारय॥ ६१॥

अशरीरं शरीरेषु महान्तं विभुमीश्वरम्।
आनन्दमक्षरं साक्षान्मत्वा धीरो न शोचति॥ ६२॥

पू। १७०) विभेदजनकेज्ञाने नष्टे ज्ञानबलात्मुने।

आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं किं करिष्यति ॥ ६३ ॥

निर्विशेषं ब्रह्म यः पश्यति स तदेव भवतीत्याह-
अपूर्वमिति । यस्मात् पूर्वं कारणं परं कार्यं वा न विद्यते तत्
कार्यकारणकलनाशून्यं ब्रह्म स्वमात्रमिति यः पश्यति स
तन्मात्रमवशिष्यत इत्यर्थः ॥ ६० ॥ यावच्चित्तशुद्धिः तावत्
नरभावनया योगं युञ्जीत, ततः शुद्धावुदितायां नरभावं
विहाय ब्रह्मभावेन वर्तस्वेत्याह- नाडीति ॥ ६१ ॥ यः
कोप्येवमात्मानं जानाति स कृतकृत्यो भवतीत्याह- अशरीरमिति ॥
६२ ॥ स्वज्ञानजभेददृष्ट्यपाये निर्भेदं ब्रह्म प्रसीदतीत्याह-
विभेदेति । वस्तुतः कालत्रयेप्यसंभवभेदः किं करिष्यति ? स्वस्य
लब्धात्मकत्वान्निर्भेदं ब्रह्मावशिष्यते इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

इति चतुर्थःखण्डः

पञ्चमः खण्डः

नाडीशोधनम्

सम्यक्कथय मे ब्रह्मन् नाडीशुद्धिं समासतः ।
यया शुद्धया सदा ध्यायन् जीवन्मुक्तो भवाम्यहम् ॥ १ ॥

सांकृते शृणु वक्ष्यामि नाडीशुद्धिं समासतः ।
विध्युक्तकर्मसंयुक्तः कामसंकल्पवर्जितः ॥ २ ॥

यमाद्यष्टाङ्गसंयुक्तः शान्तः सत्यपरायणः ।
स्वात्ममन्यवस्थितः सम्यक् ज्ञानिभिश्च सुशिक्षितः ॥ ३ ॥

पू । १७१) पर्वताग्रे नदीतीरे बिल्वमूले वनेथवा ।
मनोरमे शुचौ देशे मठं कृत्वा समाहितः ॥ ४ ॥

आरभ्य चासनं पश्चात् प्राङ्मुखोदङ्मुखोपि वा ।
समग्रीवशिरःकायः संवृतास्यः सुनिश्चलः ॥ ५ ॥

नासाग्रे शशभृद्बिम्बे बिन्दुमध्ये तुरीयकम् ।
स्रवन्तममृतं पश्येन्नेत्राभ्यां सुसमाहितः ॥ ६ ॥

इडया प्राणमाकृष्य पूरयित्वोदरस्थितम् ।

ततोग्निं देहमध्यस्थं ध्यायन् ज्वालावलीयुतम् ॥ ७ ॥

बिन्दुनादसमायुक्तमग्निबीजं विचिन्तयेत् ।
पश्चाविरेचयेत् सम्यक् प्राणं पिङ्गलया बुधः ॥ ८ ॥

पुनः पिङ्गलयापूर्य वह्निबीजमनुस्मरेत् ।
पुनर्विरेचयेद्धीमानिडयैव शनैः शनैः ॥ ९ ॥

त्रिचतुर्वारसरं वाथ त्रिचतुर्वारमेव च ।
षट्कृत्वो विचरेन्नित्यं रहस्येवं त्रिसंधिषु ॥ १० ॥

नरभावभावितनाडीशुद्धिबुभुत्सया पृच्छतीत्याह-
सम्यगिति ॥ १ ॥ प्रश्नोत्तरं भगवानाह- सांकृत इति ॥
कस्तत्प्रकारः इत्यत्र- विध्युक्तेति ॥ २-५ ॥
स्रवदमृतचन्द्रबिम्बं नासाग्रे अवलोकयन् योगं समारभेदित्यर्थः
॥ ६-७ ॥ रामिति अग्निबीजं ॥ ८-९ ॥ प्रतिदिनं त्रिचतुर्वारम् ॥ १०-१४
॥

नाडीशुद्धिचिह्नानि

नाडीशुद्धिमवाप्नोति पृथक्किह्नोपलक्षितः ।
शरीरलघुता दीप्तिर्वह्नेर्जाठरवर्तिनः ॥ ११ ॥

नादाभिव्यक्तिरित्येतच्चिह्नं तत्सिद्धिसूचकम् ।
यावदेतानि संपश्येत् तावदेवं समाचरेत् ॥ १२ ॥

स्वात्मशुद्धिः

अथवैतत् परित्यज्य स्वात्मशुद्धिं समाचरेत् ।
आत्मा शुद्धः सदा नित्यः सुखरूपः स्वयंप्रभः ॥ १३ ॥

अज्ञानान्मलिनो भाति ज्ञानाच्छुद्धो विभात्ययम् ।
अज्ञानमलपङ्कं यः क्षालयेज्ज्ञानतोयतः ।
स एव सर्वदा शुद्धो नान्यः कर्मरतो हि सः ॥ १४ ॥

इति पञ्चमः खण्डः

षष्ठः खण्डः

प्राणायामलक्षणम्

प्राणायामक्रमं वक्ष्ये सांकृते शृणु सादरम्।
प्राणायाम इति प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः॥ १॥

वर्णत्रयात्मकाः प्रोक्ता रेचपूरककुम्भकाः।
स एष प्रणवः प्रोक्तः प्राणायामश्च तन्मयः॥ २॥

पू। १७३) इडया वायुमाकृष्य पूरयित्वोदरस्थितम्।
शनैः षोडशभिर्मात्रैरकारं तत्र संस्मरेत्॥ ३॥

पूरितं धारयेत् पश्चाच्चतुःषष्ट्या तु मात्रया।
उकारमूर्तिमत्रापि संस्मरन् प्रणवं जपेत्॥ ४॥

यावद्वा शक्यते तावद्धारयेज्जपतत्परः।
पूरितं रेचयेत् पश्चान्मकारेणानिलं बुधः॥ ५॥

शनैः पिङ्गलया तत्र द्वात्रिंशन्मात्रया पुनः।
प्राणायामो भवेदेष ततश्चैवं समभ्यसेत्॥ ६॥

पुनः पिङ्गलयापूर्य मात्रैः षोडशभिस्तथा।
अकारमूर्तिमत्रापि स्मरेदेकाग्रमानसः॥ ७॥

धारयेत् पूरितं विद्वान् प्रणवं संजपन् वशी।
उकारमूर्तिं स ध्यायन् चतुःषष्ट्या तु मात्रया॥ ८॥

मकारं तु स्मरन् पश्चाद्रेचयेदिडयानिलम्।
एवमेव पुनः कुर्यादिडयापूर्य बुद्धिमान्॥ ९॥

एवं समभ्यसेन्नित्यं प्राणायामं मुनीश्वर।
एवमभ्यासतो नित्यं षण्मासाद् ज्ञानवान् भवेत्॥ १०॥

वत्सराद्ब्रह्मविद्वान् स्यात् तस्मान्नित्यं समभ्यसेत्।
योगाभ्यासरतो नित्यं स्वधर्मनिरतश्च यः॥ ११॥

प्राणसंयमनेनैव ज्ञानमुक्तो भविष्यति ।

विशेषतः प्राणायामेति ॥ १-११ ॥

प्र्। १७४)

पूरकादिलक्षणम्

बाह्यदापूरणं वायोरुदरे पूरको हि सः ॥ १२ ॥

संपूर्णकुम्भवद्वायोर्धारणं कुम्भको भवेत्।
बहिर्विरेचनं वायोरुदराद्रेचकः स्मृतः ॥ १३ ॥

पूरकादिलक्षणमाह- बाह्यादिति ॥ १२-१३ ॥

प्राणायामसिद्धयः

प्रस्वेदजनको यस्तु प्राणायामेषु सोधमः ।
कम्पनं मध्यमं विद्यादुत्थानं चोत्तमं विदुः ॥ १४ ॥

पूर्वपूर्वं प्रकुर्वीत यावदुत्थानसंभवः ।
संभवत्युत्तमे प्राज्ञः प्राणायामे सुखी भवेत्॥ १५॥

प्राणायामेन चित्तं तु शुद्धं भवति सुव्रत ।
चित्ते शुद्धे शुचिः साक्षात् प्रत्यग्ज्योतिर्व्यवस्थितः॥ १६॥

प्राणश्चित्तेन संयुक्तः परमात्मनि तिष्ठति ।
प्राणायामपरस्यास्य पुरुषस्य महात्मनः॥ १७॥

देहश्चोत्तिष्ठते तेन किंचिज्ज्ञानाद्विमुक्तता ।
रेचकं पूरकं मुक्त्वा कुम्भकं चित्यमभ्यसेत्॥ १८॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः सम्यग्ज्ञानमवाप्नुयात् ।
मनोजवत्वमाप्नोति पलितादि च नश्यति॥ १९॥

प्) प्राणायामैकनिष्ठस्य न किंचिदपि दुर्लभम् ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्राणायामान् समभ्यसेत्॥ २०॥

स्वेदादिसिद्धिमाह- प्रस्वेदेति ॥ १४-१७ ॥ उत्तिष्ठते भूतलात् ॥
१८-२० ॥

रोगनिवर्तकप्राणायामभेदाः

विनियोगान् प्रवक्ष्यामि प्राणायामस्य सुव्रत ।
संध्ययोर्ब्राह्मकालेपि मध्याह्ने वाथवा सदा ॥ २१ ॥

बाह्यं प्राणं समाकृष्य पूरयित्वोदरेण च ।
नासाग्रे नाभिमध्ये च पादाङ्गुष्ठे च धारणात् ॥ २२ ॥

सर्वरोगविनिर्मुक्तो जीवेद्वर्षशतं नरः ।
नासाग्रधारणाद्वापि जितो भवति सुव्रत ॥ २३ ॥

सर्वरोगनिवृत्तिः स्यान्नाभिमध्ये तु धारणात् ।
शरीरलघुता विप्र पादाङ्गुष्ठनिरोधनात् ॥ २४ ॥

जिह्वया वायुमाकृष्य यः पिबेत् सततं नरः ।
श्रमदाहविनिर्मुक्तो योगी नीरोगतामियात् ॥ २५ ॥

जिह्वया वायुमाकृष्य जिह्वामूले निरोधयेत्।
पिबेदमृतमव्यग्रं सकलं सुखमाप्नुयात्॥ २६॥

इडया वायुमाकृष्य भ्रूवोर्मध्ये निरोधयेत्।
यः पिबेदमृतं शुद्धं व्याधिभिर्मुच्यते हि सः॥ २७॥

इडया वेदतत्त्वज्ञ तथा पिङ्गलयैव च।
नाभौ निरोधयेत्तेन व्याधिभिर्मुच्यते नरः॥ २८॥

मासमात्रं त्रिसंध्यायां जिह्वयारोप्य मारुतम्।
अमृतं च पिबन्नाभौ मन्दं मन्दं निरोधयेत्॥ २९॥

वातजाः पित्तजा दोषा नश्यन्त्येव न संशयः।
नासाभ्यां वायुमाकृष्य नेत्रद्वन्द्वे निरोधयेत्॥ ३०॥

नेत्ररोगा विनश्यन्ति तथा श्रोत्रनिरोधनात्।
तथा वायुं समारोप्य धारयेच्छिरसि स्थितम्॥ ३१॥

शिरोरोगा विनश्यन्ति सत्यमुक्तं हि सांकृते।

योगसिद्ध्यन्तरायरोगनिरासकान् धारणाभेदानाह-
विनियोगानिति। ब्रह्मकाले ब्राह्मे मुहूर्ते॥ २१-३५॥

षण्मुखीमुद्राभ्यासादिना वायुजयः

स्वस्तिकासनमास्थाय समाहितमनास्तथा॥ ३२॥

अपानमूर्ध्वमुत्थाप्य प्रणवेन शनैः शनैः।
हस्ताभ्यां धारयेत् सम्यक् करणादिकरणानि च॥ ३३॥

अङ्गुष्ठाभ्यां मुने श्रोत्रे तर्जनीभ्यां तु चक्षुषी।
नासापुटावस्थान्याभ्यां प्रच्छाद्य करणानि वै॥ ३४॥

आनन्दाविर्भवो यावत् तावन्मूर्धनि धारयेत्।
प्राणः प्रयात्यनेनैव ब्रह्मरन्ध्रं महामुने ॥ ३५ ॥

पू। १७७) ब्रह्मरन्ध्रं गते वायौ नादश्चोत्पद्यतेनघ।
शङ्खध्वनिनिभश्चादौ मध्ये मेघध्वनिर्यथा ॥ ३६ ॥

शिरोमध्यगते वायौ गिरिप्रस्त्रवणं यथा।
पश्चात् प्रीतो महाप्राज्ञ साक्षादात्मोन्मुखो भवेत् ॥ ३७ ॥

पुनस्तज्ज्ञाननिष्पत्तिर्योगात् संसारनिह्नुतिः।
दक्षिणोत्तरगुल्फेन सीविनीं पीडयेत् स्थिराम् ॥ ३८ ॥

सव्येतरेण गुल्फेन पीडयेद् ब्द्धिमान् नरः।
जान्वोरधः स्थितां संधिं स्मृत्वा देवं त्रियम्बकम् ॥ ३९ ॥

विनायकं च संस्मृत्य तथा वागीश्वरीं पुनः।
लिङ्गनालात् समाकृष्य वायुमप्यग्रतो मुने ॥ ४० ॥

प्रणवेन नियुक्तेन बिन्दुयुक्तेन बुद्धिमान्।

मूलाधारस्य विप्रेन्द्र मध्ये तं तु निरोधयेत्॥ ४१॥

निरुध्य वायुना दीप्तो वह्निरूहति कुण्डलीम्।
पुनः सुषुम्नया वायुर्वह्निना सह गच्छति॥ ४२॥

एवमभ्यसतस्तस्य जितो वायुर्भवेद् भृशम्।

एवं षण्मुखीमुद्राभ्यासतः ब्रह्मरन्ध्रमिति॥ ३६॥ यथा तथा
चन्द्रमण्डलगिरितः अमृतप्रवाहो जायते। तेन
भ्रूमध्यस्थज्योतिर्लिङ्गमभिषिच्य तदमृतास्वादनतो योगी विमृत्युः
भवति। ततः पश्चात्॥ ३७-३८॥ दक्षिणेतरगुल्फाभ्यां सीविनीं
मेढ्रगुदान्तरालस्थनाडीं संपीडयन् जान्वोरधः- स्थितसंधिं
शिवलिङ्गं स्मृत्वा विनायकं वागीश्वरीं च ध्यात्वा ततो
लिङ्गनालादित्यादि॥ ३९-४२॥

पृ। १७८)

वायुजयचिह्नानि

प्रस्वेदः प्रथमः पश्चात् कम्पनं मुनिपुङ्गव ॥ ४३ ॥

उत्थानं च शरीरस्य चिह्नमेतज्जितेनिले ।

वायुजयसूचकाचिह्नान्याह- प्रस्वेद इति ॥ ४३-४८ ॥

वायुजयेन रोगपापविनाशवैराग्यपूर्विका ज्ञानोत्पत्तिः

एवमभ्यसतस्तस्य मूलरोगो विनश्यति ॥ ४४ ॥

भगंधरं च नष्टं स्यात् सर्वरोगाश्च सांकृते ।
पातकानि विनश्यन्ति क्षुद्राणि च महान्ति च ॥ ४५ ॥

नष्टे पापे विशुद्धं स्याच्चित्तदर्पणमद्भुतम् ।
पुनर्ब्रह्मादिभोगेभ्यो वैराग्यं जायते हृदि ॥ ४६ ॥

विरक्तस्य तु संसाराज्ज्ञानं कैवल्यसाधनम् ।
तेन पाशापहानिः स्यात् ज्ञात्वा देवं सदाशिवम् ॥ ४७ ॥

ज्ञानामृतरसो येन सकृदास्वादितो भवेत्।
स सर्वकार्यमुत्सृज्य तत्रैव परिधावति॥ ४८॥

ज्ञानस्वरूपमेवाहुर्जगदेतद्विचक्षणाः।
अर्थस्वरूपमज्ञानात् पश्यन्त्यन्ये कुदृष्टयः॥ ४९॥

आत्मस्वरूपविज्ञानादज्ञानस्य परिक्षयः।
क्षीणेज्ञाने महाप्राज्ञ रागादीनां परिक्षयः॥ ५०॥

प्। १७९) रागाद्यसंभवे प्राज्ञ पुण्यपापविमर्शनम्।
तयोर्नाशे शरीरेण न पुनः संप्रयुज्यते॥ ५१॥

विचक्षणाः ज्ञानिनः॥ ४९-५०॥ विमर्शनं विशोधनं
विनाशनमित्यर्थः॥ ५१॥

इति षष्ठः खण्डः

सप्तमः खण्डः

प्रत्याहारलक्षणम्‌ तद्भेदाश्च

अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रत्याहारं महामुने ।
इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ॥ १ ॥

बलादाहरणं तेषां प्रत्याहारः स उच्यते ।
यत्‌ पश्यति तु तत्‌ सर्वं ब्रह्म पश्यन्‌ समाहितः ॥ २ ॥

प्रत्याहारो भवेदेष ब्रह्मविद्भिः पुरोदितः ।
यद्यच्छुद्धमशुद्धं वा करोत्यामरणान्तिकम्‌ ॥ ३ ॥

तत्‌ सर्वं ब्रह्मणे कुर्यात्‌ प्रत्याहारः स उच्यते ।
अथवा नित्यकर्माणि ब्रह्माराधनबुद्धितः ॥ ४ ॥

काम्यानि च तथा कुर्यात्‌ प्रत्याहारः स उच्यते ।
अथवा वायुमाकृष्य स्थानात्‌ स्थानं निरोधयेत्‌ ॥ ५ ॥

दन्तमूलात्‌ तथा काष्ठे कण्ठादुरसि मारुतम्‌ ।
उरोदेशात्‌ समाकृष्य नाभिदेशे निरोधयेत्‌ ॥ ६ ॥

प्। १८०) नाभिदेशात् समाकृष्य कुण्डल्यां तु निरोधयेत्।
कुण्डलीदेशतो विद्वान् मूलाधारे निरोधयेत्॥ ७॥

अथापानात् कटिद्वन्द्वे तथोरौ च सुमध्यमे।
तस्माज्जानुद्वये जङ्घे पादाङ्गुष्ठे निरोधयेत्॥ ८॥

प्रत्याहारोयमुक्तस्तु प्रत्याहारपरैः पुरा।

यमनियमासनप्राणायामेयत्तां प्रतिपाद्य ततः
प्रत्याहारस्वरूपमाह- अथेति॥ १-१२॥

प्रत्याहारफलम्

एवमभ्यासयुक्तस्य पुरुषस्य महात्मनः॥ ९॥

सर्वपापानि नश्यन्ति भवरोगश्च सुव्रत।

वायुधारणात्मकप्रत्याहारः

नासाभ्यां वायुमाकृष्य निश्चलः स्वस्तिकासनः ॥ १० ॥

पूरयेदनिलं विद्वानापादतलमस्तकम् ।
पश्चात् पादद्वये तद्वत् मूलाधारे तथैव च ॥ ११ ॥

नाभिकन्दे च हृन्मध्ये कण्ठमूले च तालुके ।
भ्रुवोर्मध्ये ललाटे च तथा मूर्धनि धारयेत् ॥ १२ ॥

वेदान्तसंमतप्रत्याहारः

देहे त्वात्ममतिं विद्वान् समाकृष्य समाहितः ।
आत्मनात्मनि निर्द्वन्द्वे निर्विकल्पे निरोधयेत् ॥ १३ ॥

पू । १८१) प्रत्याहारः समाख्यातः साक्षाद्वेदान्तवेदिभिः ।
एवमभ्यसतस्तस्य न किंचिदपि दुर्लभम् ॥ १४ ॥

किं बहुना- देहे इति ॥ १३-१४ ॥

इति सप्तमः खण्डः

अष्टमः खण्डः

पञ्चभूतेषु धारणा

अथातः संप्रवक्ष्यामि धारणाः पञ्च सुव्रत ।
देहमध्यगते व्योम्नि बाह्याकाशं तु धारयेत् ॥ १ ॥

प्राणे बाह्यानिलं तद्वत् ज्वलने चाग्निमौदरे ।
तोयं तोयांशके भूमिं भूमिभागे महामुने ॥ २ ॥

हयरावलकाराख्यं मन्त्रमुच्चारयेत् क्रमात् ।
धारणैषा परा प्रोक्ता सर्वपापविशोधिनी ॥ ३ ॥

जान्वन्तं पृथिवी ह्यंशो ह्यपां पाय्वन्तमुच्यते ।
हृदयांशस्तथाग्न्यंशो भ्रूमध्यान्तोनिलांशकः ॥ ४ ॥

आकाशांशस्तथा प्राज्ञ मूर्धांशः परिकीर्तितः ।

ब्रह्माणं पृथिवीभागे विष्णुं तोयांशके तथा ॥ ५ ॥

अग्न्यंशे च महेशानमीश्वरं चानिलांशके ।
आकाशांशे माहाप्रज्ञ धारयेत्तु सदाशिवम् ॥ ६ ॥

प्रत्याहारलक्षणमुक्त्वा धारणालक्षणमाह- अथेति ॥ १-
६ ॥

प्र। १८२)

आत्मनि धारणा

अथ वा तव वक्ष्यामि धारणां मुनिपुंगव ।
पुरुषे सर्वशास्तारं बोधानन्दमयं शिवम् ॥ ७ ॥

धारयेद्बुद्धिमान् नित्यं सर्वपापविशुद्धये ।
ब्रह्मादिकार्यरूपाणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे ॥ ८ ॥

सर्वकारणमव्यक्तमनिरूप्यमचेतनम् ।

साक्षादात्मनि संपूर्णे धारयेत् प्रणवे मनः।
इन्द्रियाणि समाहृत्य मनसात्मनि योजयेत्॥ ९॥

पुरुषे प्रतीचि स्वातिरिक्तसर्वग्रासतया शिवं धारयेत्। यद्वा-
पुरुषे परमात्मनि सर्वशास्तारं प्रत्यञ्चं धारयेत्॥ ७-९॥

इत्यष्टमः खण्डः

नवमः खण्डः

सवेशेषब्रह्मध्यानम्

अथातः संप्रवाक्ष्यामि ध्यानं संसारनाशनम्।
ऋतं सत्यं परं ब्रह्म सर्वसंसारभेषजम्॥ १॥

ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपं महेश्वरम्।
सोहमित्यादरेणैव ध्यायेद्योगीश्वरेश्वरम्॥ २॥

धारणामुक्त्वा सविशेषनिर्विशेषब्रह्मध्यानमाह- अथेति।

ऋतं कर्मफलमपरं ब्रह्म । सत्यं ज्ञानफलं प्रं ब्रह्म ॥

१-२ ॥

निर्विशेषब्रह्मध्यानम्

अथ वा सत्यमीशानं ज्ञानमानन्दमद्वयम् ।
अत्यर्थममलं नित्यमादिमध्यान्तवर्जितम् ॥ ३ ॥

तथास्थूलमनाकाशमसंस्पृश्यमचाक्षुषम् ।
न रसं न च गन्धाख्यमप्रमेयमनूपमम् ॥ ४ ॥

आत्मानं सच्चिदानन्दमनन्तं ब्रह्म सुव्रत ।
अहमस्मीत्यभिध्यायेद्देहातीतं विमुक्तये ॥ ५ ॥

अर्थजातमतीत्य ज्ञप्तिमात्रतया वर्तते इति अत्यर्थम् ॥ ३ ॥
अनाकाशमित्यादिपञ्चविशेषणतः पञ्चभूतवैलक्षण्यमुक्तं
भवति ॥ ४-६ ॥

ध्यानफलम्

एवमभ्यासयुक्तस्य पुरुषस्य महात्मनः ।
क्रमाद्वेदान्तविज्ञानं विजायेत न संशयः ॥ ६ ॥

इति नवमः खण्डः

दशमः खण्डः

समाधिस्वरूपम्

अथातः संप्रवक्ष्यामि समाधिं भवनाशनम् ।
समाधिः संविदुत्पत्तिः परजीवैकतां प्रति ॥ १ ॥

नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः ।
एकः सन् भिद्यते भ्रान्त्या मायया न स्वरूपतः ॥ २ ॥

प्। १८४) तस्मादद्वैतमेवास्ति न प्रपञ्चो न संसृतिः ।

तथाकाशो घटाकाशो मठाकाश इतीरितः ॥ ३ ॥

तथा भ्रान्तैर्द्विधा प्रोक्तो ह्यात्मा जीवेश्वरात्मना ।
नाहं देहो न च प्राणो नेन्द्रियाणि मनो न हि ॥ ४ ॥

सदा साक्षिस्वरूपत्वाच्छिव एवास्मि केवलः ।
इति धीर्या मुनिश्रेष्ठ सा समाधिरिहोच्यते ॥ ५ ॥

ध्यानप्रकारमुक्त्वा समाधिप्रकारमाह- अथेति ॥ १-२ ॥
यस्मादेवं तस्मात् । यथाकाश एव घटाकाशः ॥ ३-६ ॥

ब्रह्ममात्रावशेषः

सोहं ब्रह्म न संसारी न मत्तोन्यः कदाचन ।
यथा फेनतरङ्गादि समुद्रादुत्थितं पुनः ॥ ६ ॥

समुद्रे लीयते तद्वत् जगन्मय्यनुलीयते ।
तस्मान्मनः पृथङ् नास्ति जगन्माया च नास्ति हि ॥ ७ ॥

यस्यैव परमात्मायं प्रत्यग्भूतः प्रकाशितः ।

स तु याति च पुंभावं स्वयं साक्षात् परामृतम् ॥ ८ ॥

यदा मनसि चैतन्यं भाति सर्वत्रगं सदा ।

योगिनोव्यवधानेन तदा संपद्यते स्वयम् ॥ ९ ॥

यदा सर्वाणि भूतानि स्वात्मन्येव हि पश्यति ।

सर्वभूतेषु चात्मानं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ १० ॥

पू । १८५) यदा सर्वाणि भूतानि समाधिस्थो न पश्यति ।

एकीभूतः परेणासौ तदा भवति केवलः ॥ ११ ॥

यदा पश्यति चात्मानं केवलं परमार्थतः ।

मायामात्रं जगत् कृत्स्नं तदा भवति निर्वृतिः ॥ १२ ॥

यस्मादेवं तस्मात् मनः मत्तः पृथक् नास्ति ॥ ७ ॥

प्रत्यक्परचितोरेकत्वात् स्वयम् इत्यादि । स्वातिरिक्तप्रपञ्चे मायामात्रपदं

गते स्वयमेव निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रमवशिष्यते इति

दर्शनोपनिषत्फलितोर्थः ॥ ८-१२ ॥

उपसंहारः

एवमुक्त्वा स भगवान् दत्तात्रेयो महामुनिः ।
सांकृतिः स्वस्वरूपेण सुखमास्तेतिनिर्भयः ॥ १३ ॥

इति ॥

आख्यायिकामुपसंहरति- एवमिति । इति शब्दो
दर्शनोपनिषट्परिसमाप्त्यर्थः ॥ १३ ॥

इति दशमः खण्डः

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
दर्शनोपनिषद्व्याख्या लिखिता ब्रह्ममात्रगा ॥
दर्शनोपनिषद्व्याख्याग्रन्थस्तु द्विशतं स्मृतः ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे
नवतिसंख्यापूरकं दर्शनोपनिषद्विवरणं संपूरणम्

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

©2011 Muktabodha Indological Research Institute All Rights Reserved.
E-texts may be viewed only online or downloaded for private study.
E-texts may not, under any circumstances, be copied, republished,
reproduced, distributed or sold, either in original or altered form,
without the express permission of Muktabodha Indological Research
Institute in writing.
Data-entered by the staff of Muktabodha
under the direction of Mark S. G. Dyczkowski.
XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

****
*
* MUKTABODHA INDOLOGICAL RESEARCH INSTITUTE
*
*
* ©2011 Muktabodha Indological Research Institute All Rights Reserved.
*
* E-texts may be viewed only online or downloaded for private study.
* E-texts may not, under any circumstances, be copied, republished,
* reproduced, distributed or sold, either in original or altered form, without
* the express permission of Muktabodha Indological Research Institute in writing.
****

****
****
* The Yoga upani.sads with the commentary of
* "srii upani.sad - Brahmayogin
* Edited by Pandit A. Mahadeva Sastri, B.A.
* First published 1920 by the Adyar Library and Research Centre
*
* dhyaanabinduupani.sat
*
* Data-entered by the staff of Muktabodha supervised by Mark Dyczkowski
*
* revision 0 June 14, 2007
* Velthius transliteration
****
****

ध्यानबिन्दूपनिषत्

सह नाववतु- इति शान्तिः

ब्रह्मध्यानयोगमहिमा

यदि शैलसमं पापं विस्तीर्णं बहुयोजनम्।

भिद्यते ध्यानयोगेन नान्यो भेदः कदाचन ॥ १ ॥

बीजाक्षरं परं विन्दु नादं तस्योपरि स्थितम्।
सशब्दश्चाक्षरे क्षीणे निःशब्दं परमं पदम्॥ २॥

अनाहतं तु यच्छब्दं तस्य शब्दस्य यत्परम्।
तत्परं विन्दते यस्तु स योगी छिन्नसंशयः॥ ३॥

विवरणम्

ध्यात्वा यद्ब्रह्ममात्रं ते स्वावशेषधिया ययुः।
योगतत्त्वज्ञानफलं तत् स्वमात्रं विचिन्तये॥

इह खलु कृष्णयजुर्वेदप्रविभक्तेयं ध्यानबिन्दूपनिषत्
निर्विशेषब्रह्ममात्रपर्यवसन्नान्तःप्रणवार्थप्रकाशिनी
तदुपायाजपाहंसविद्यातदुपायषडङ्गयोगप्रकाशिनी च सती
प्रवृत्ता। तस्याः स्वल्पग्रन्थतो विवरणमारभ्यते। तस्याः
उपोद्घातादिकं कठवल्ल्यादिवत् ऊह्यम्। श्रुतिरादौ तावत्
ध्यानयोगसामान्यमुख्यफलप्रकटनपूर्वकं
निर्विशेषब्रह्मस्वरूपं प्रकाशयति- यदीति।

p. 187) यस्य कस्यचिद्योगिनोऽनन्तकोटिजन्मसंचितं विस्तीर्णं
बहुयोजनं यदि शैलमसं पापं दुर्भेदं विद्यते तदा तदपि
वज्रटङ्कोपब्रह्मध्यानयोगेन भिद्यते तिलशश्छिद्यते ।
इत्थंभूतध्यानयोगं विना कदाचन नान्यो भेदो
भेदकोऽस्तीत्यर्थः ॥ १ ॥ एवं ध्यानयोगं ध्येयस्वरूपमाह- बीजेति ।
प्रणवो हि बीजाक्षरं अकारोकारमकारार्धमात्रात्मकं तत्परं तु
बिन्दुनादकलाकलातीतम् । यः एवंविशेषणविशिष्टः शब्दप्रपञ्चः
प्रणवः तस्योपरि निर्विशेषतया यत् स्थितं तत् निःशब्दमित्यर्थः ।
सशब्दः प्रणवः । चशब्दः तदभिधेयोपलक्षणार्थः । तस्मिन्
शब्दप्रपञ्चे स्वाधिकरणपरमाक्षरे क्षीणे विलयमपह्नवं वा
गते सति ततो यन्निःशब्दं ब्रह्म अवशिष्यते तदेव परमं पदं
विदेहकैवल्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ एवंविदं स्तौति- अनाहतमिति । हृज्जत्वात्
नित्यत्वाद्वा अनाहतम् । तुशब्दो नित्यत्वख्यापनार्थः । तथाच
भाष्यवार्त्तिककरोक्तिः नित्यो ह्योंकारः इति, ओंकारस्य तु नित्यत्वात्
नाञ्जसोत्पत्तिरिष्यते इति, च । यच्छब्दं शब्दात्मकप्रणवरूपं विद्यते
तस्य शब्दस्य यत् परं व्यष्टिसमष्टिसाक्षिरूपं तत् परं निर्विशेषं
ब्रह्म यस्तु यो वा को वा स्वामात्रमिति विन्दते सः योगी छिन्नसंशयो
विदेहमुक्तो भवति ॥ ३ ॥

ब्रह्मणः सूक्ष्मत्वं सर्वव्यापकत्वं च

वालाग्रशतसाहस्रं तस्य भागस्य भागिनः।
तस्य भागस्य भागार्धं तत्क्षये तु निरञ्जनम्॥ ४॥

पुष्पमध्ये यथा गन्धः पयोमध्ये यथा घृतम्।
तिलमध्ये यथा तैलं पाषाणेष्विव काञ्चनम्॥ ५॥

एवं सर्वाणि भूतानि मणौ सूत्र इवात्मनि।
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः॥ ६॥

p. 188) तिलानां तु यथा तैलं पुष्पे गन्ध इवाश्रितः।
पुरुषस्य शरीरे तु सबाह्याभ्यन्तरे स्थितः॥ ७॥

वृक्षं तु सकलं विद्याच्छाद्या तस्यैव निष्कला।
सकले निष्कले भावे सर्वत्रात्मा व्यवस्थितः॥ ८॥

इत्थंभूतयोगिगम्यब्रह्मणो निर्विशेषत्वेन
परमसूक्ष्मतामाह- वालाग्रेति। वालाग्रं नीवारशूकं
दृश्यादृश्यतया स्थितसुसूक्ष्मं, तस्य शतसाहस्रं
लक्षैकांशसूक्ष्मं जीवचैतन्यं सूक्ष्मं

व्यष्टिप्रपञ्चव्यापकत्वात्, तस्य जीवचैतन्यगतसूक्ष्मस्य
शतसहस्रैकभागयुक्तमीश्वरचैतन्यं सूक्ष्मतरं
समष्ट्यण्डव्यापकत्वात्, तस्यैवं भागिनः ईश्वरस्य भागार्धं
पञ्चाशत्सहस्रैकभागरूपं साक्षिचैतन्यं सूक्ष्मतमं
स्वाविद्यापदतत्कार्यव्यापकत्वात्,
साक्ष्यसापेक्षसाक्षिचैतन्यगतसविशेषक्षये तु
तत्सर्वकलनानिरञ्जनं अञ्जनीयस्वातिरिक्तासंभवात्
निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रमवशिष्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥ कथं पुनः
साक्षिणोऽविद्यापदव्यापकत्वमित्यत आह- पुष्पेति । पुष्पतिलपाषाणेषु
गन्धतैलकाञ्चनं यथा व्याप्य वर्तते, यथा मणिगणे सूत्रं,
तथैव जीवात्मना पुरुषस्य शरीरे तु सबाह्याभ्यन्तरे स्थितः ॥ ५-७ ॥
ईश्वरसाक्षात्मना व्रश्चनं छेदनमर्हतीति वृक्षं तु
स्वाविद्यापदं सकलमिति विद्यात् । स्वेन रूपेणाविद्यापदवृक्षं
छादयत्यावृणोतीति छाया माया तु निष्कला निरवयवत्वात् । इत्थं
सकले निष्कले भावे
वृक्षछायास्थानीयस्वाविद्यापदतद्धेतुमायातत्त्वे सर्वत्र तत्कार्ये
च परमात्मा व्यवस्थितः व्याप्य स्थितः, अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य
नारायणः स्थितः इति श्रुतेः । यद्वा- सकले जीवादिसाक्ष्यन्ते निष्कले
भावे- इत्यत्र द्वितीयार्थे सप्तमी- निष्कलभावं गते पुरा
स्वाज्ञदशायां सर्वत्र स्वातिरिक्तं यदनुभूतं तदात्मैव

स्वमात्रं व्यवस्थितो भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

p. 189) प्रणवस्वरूपम्

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ध्येयं सर्वं मुमुक्षुभिः ।
पृथिव्यग्निश्च ऋग्वेदो भूरित्येव पितामहः ॥ ९ ॥

अकारे तु लयं प्राप्ते प्रथमे प्रणवांशके ।
अन्तरिक्षं यजुर्वायुर्भुवो विष्णुर्जनार्दनः ॥ १० ॥

उकारे तु लयं प्राप्ते द्वितीये प्रणवांशके ।
द्यौः सूर्यः सामवेदश्च स्वरित्येव महेश्वरः ॥ ११ ॥

मकारे तु लयं प्राप्ते तृतीये प्रणवांशके ।
अकारः पीतवर्णः स्याद्रजोगुण उदीरितः ॥ १२ ॥

उकारः सात्त्विकः शुक्लो मकारः कृष्णतामसः ।
अष्टाङ्गं च चतुष्पादं त्रिस्थानं पञ्चदैवतम् ॥ १३ ॥

ओंकारं यो न जानाति ब्राह्मणो न भवेत्तु सः ।

तदर्थं मुमुक्षुभिः किं ध्येयमित्यत आह- ओमिति। तस्य
सर्वापवादाधिकरणतामाह- पृथिवीति ॥ ९॥ प्राप्ते इति सप्तमी
प्रथमार्था। पृथिव्यादिः प्रणवप्रथमांशाकारे विलयं प्राप्तो
भवतीत्युक्त्या संभूतिस्थितिरपि तत्रेति द्योत्यते। तथा च अन्तरीक्षादिः
द्यौरादिश्च क्रमेण उकारे मकारे च संभूतिस्थितिप्रलयं
प्राप्नोतीत्यर्थः,

अकारे लीयते ब्रह्मा उकारे लीयते हरिः।
मकारे लीयते रुद्रः प्रणवो हि परः स्मृतः॥

इत्यादि श्रुतेः ॥ १०-११ ॥ अकारादिप्रणवमात्राणां त्रिगुणान्वितत्वेन
पीतादिवर्णवैशिष्ट्यमुच्यते- अकार इति ॥ १२ ॥
अङ्गपादस्थानदेवताविशिष्टप्रणवज्ञानाज्ञानाभ्यां

p. 190) ब्राह्मणानां ब्राह्मणत्वं भवेदित्याह- अष्टाङ्गमिति।
अकारोकारमकारबिन्दुनादकलाकलातीततत्परभेदेनाष्टावङ्गानि
यस्य तं, विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयभेदेन व्यष्टौ, समष्टौ तु
विराट्सूत्रबीजतुर्यभेदेन, व्यष्टिसमष्ट्यविभागे तु
ओतानुज्ञात्रनुज्ञैकरसाविकल्पभेदेन चत्वारः पादा यस्य तं
चतुष्पादं, जाग्रदाद्यवस्थात्रयं स्थूलादिदेहत्रयं

सत्वादिगुणत्रयं क्रियाशक्त्यादि शक्तित्रयं भूतादिकालत्रयं वा
यस्य स्थानमावसथं भवति तं त्रिस्थानं
ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवा यदवयवाकारादिदेवभावं
प्रपेदिरे तं पञ्चदैवतम्॥ १३॥ इत्थं भूतमोंकारं यो जानाति स
ब्राह्मणो ब्रह्मनिष्ठो जीवन्मुक्तो भवेत्। य एवं न जानाति स
ब्राह्मणो न भवेदित्यर्थः॥

प्रणवध्यानविधिः

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते॥ १४॥

अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत्।
निवर्तन्ते क्रियाः सर्वास्तस्मिन् दृष्टे परावरे॥ १५॥

ओंकारप्रभवा देवा ओंकारप्रभवाः स्वराः।
ओंकारप्रभवं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम्॥ १६॥

ह्रस्वो दहति पापानि दीर्घः संपत्प्रदोऽव्ययः।
अर्धमात्रासमायुक्तः प्रणवो मोक्षदायकः॥ १७॥

तैलधारामिवाच्छिन्नं दीर्घघण्टानिनादवत्।
अवाच्यं प्रणवस्याग्रं यस्तं वेद स वेदवित्॥ १८॥

यत एवमन्तःप्रणवो विशिष्टफलदः अतः तत्साधनेन ब्रह्म
जानतस्तद्भावापत्तिः निरङ्कुशं भवेदित्याह- प्रणव इति।
अष्टमात्रात्मकान्तःप्रणव एव धनुरिव धनुः
शरस्थानीयान्तःकरणाधिकरणत्वात्। शरो ह्यात्मा मनः
वेगवत्तरत्वाच्छरस्य। किं लक्ष्यमित्यत्र ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते
स्वात्मतया लक्ष्यमाणत्वात्॥ १४॥

p. 191) तदेतल्लक्ष्यम् अप्रमत्तेन एकाग्रचित्तेन वेद्धव्यम्
अन्तःप्रणवार्थब्रह्मैवास्मीत्यनुसंधानं कर्तव्यम्। एवं कृते
यथा शरो लक्ष्यनिमग्नो भवति तथा तन्मयो ब्रह्मैव भवेत्।
सक्रियस्य ब्रह्मभावापत्तिः कुत इत्यत आह- निवर्तन्त इति॥ १५॥
परावरप्रत्यगभिन्नब्रह्मदर्शनस्य सर्वव्यापृतिन्यासपूर्वकत्वात्
ब्रह्मालम्बनोंकारस्य सर्वारोपाधिकरणतामाह- ओंकारेति॥ १६॥
ह्रस्वदीर्घप्लुततया प्रणवजपफलमाह- ह्रस्व इति। यदि ह्रस्वो भवति
सर्वं पाप्मानं दहति अमृतत्वं च गच्छति। यदि दीर्घो भवति
महतीं श्रियमाप्नोति अमृतत्वं च गच्छति। यदि प्लुतो भवति
ज्ञानवान् भवति अमृतत्वं च गच्छति इति श्रुतेः॥ १७॥

प्रणवाग्रज्ञानफलमाह- तैलेति ॥ १८ ॥

प्राणायामपूर्वकं प्रणवध्यानम्

हृत्पद्मकर्णिकामध्ये स्थिरदीपनिभाकृतिम् ।
अङ्गुष्ठमात्रमचलं ध्यायेदोंकारमीश्वरम् ॥ १९ ॥

इडया वायुमापूर्य पूरयित्वोदरस्थितम् ।
ओंकारं देहमध्यस्थं ध्यायेज्ज्वालावलीवृतम् ॥ २० ॥

ब्रह्मा पूरक इत्युक्तो विष्णुः कुम्भक उच्यते ।
रेचो रुद्र इति प्रोक्तः प्राणायामस्य देवताः ॥ २१ ॥

कथमोंकारो ध्येय इत्यत आह- हृदिति ॥ १९ ॥ किं तूष्णीं
ध्यातव्यमित्यत आह- इडयेति । मूलाग्नावग्निरूपं प्रणवं
संदध्यात् इति श्रुत्युनुरोधेन मूलाधारत्रिकोणे जाज्वल्यमानतया
प्रणवार्थेश्वरं कुम्भकेऽनुध्यायेत् ॥ २० ॥
प्राणायामावयवदेवतास्वरूपमाह- ब्रह्मेति । पूरकादिकाले
ब्रह्मविष्णुरुद्रान् ध्यायेदित्यर्थः ॥ २१ ॥

p. 192)प्रकारान्तरेण प्रणवध्यानम्

आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम्।
ध्याननिर्मथनाभ्यासादेवं पश्येन्निगूढवत्॥ २२॥

ओंकारध्वनिनादेन वायोः संहरणान्तिकम्।
यावद्बलं समादध्यात् सम्यङ्नादलयावधि॥ २३॥

गमागमस्थं गमनादिशून्यमोंकारमेकं रविकोटिदीप्तम्।
पश्यन्ति ये सर्वजनान्तरस्थं हंसात्मकं ते विरजा भवन्ति॥ २४॥

विधान्तरेश्वरध्यानमाह- आत्मानमिति। आत्मानम्
अन्तःकरणम् अधरारणिं कृत्वा प्रणवमुत्तरारणिं
प्रणवोच्चारणपूर्वकं प्रणवार्थब्रह्माहमस्मीति पौनः-
पुन्येनानुसंधानं ध्याननिर्मथनाभ्यासः तस्मात्
निगूढकलशान्तदीपवत् एवं आत्मानमयमहमस्मीति पश्येत्
अवलोकयेदित्यर्थः॥ २२॥
प्रणवोच्चारणप्रणवनादावसानविद्योतब्रह्मदर्शनफलमाह-
ओंकारेति।
यावद्बलमोंकारोच्चारणप्रभवनादवायुविलयाधिकरणतया यत्

विभाति तत् स्वाज्ञदृष्ट्या

गमनागमनलक्षणनादरूपप्राणोपाधिस्थमिव भातमपि

स्वज्ञदृष्ट्या गमनादिशून्यं अनन्तकोटिरविप्रभं सर्वान्तरं

हंसात्मकं प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपं ये पश्यन्ति ते विरजाः

कृतकृत्या भवन्तीत्यर्थः ॥ २३-२४ ॥

सविशेषब्रह्मध्यानम्

यन्मनस्त्रिजगत्सृष्टिस्थितिप्रलयकर्मकृत् ।

तन्मनो विलयं याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ २५ ॥

अष्टपत्रं तु हृत्पद्मं द्वात्रिंशत्केसरान्वितम् ।

तस्य मध्यगतो भानुर्भानुमध्यगतः शशी ॥ २६ ॥

p. 193) शशिमध्यगतो वह्निर्वह्निमध्यगता प्रभा ।

प्रभामध्यगतं पीठं नानारत्नप्रवेष्टितम् ॥ २७ ॥

तस्य मध्यगतं देवं वासुदेवं निरञ्जनम् ।

श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं मुक्तामणिविभूषितम् ॥ २८ ॥

शुद्धस्फटिकसंकाशं चन्द्रकोटिसमप्रभम्।
एवं ध्यायेन्महाविष्णुमेवं वा विनयान्वितः॥ २९॥

ब्रह्ममात्रावरणं मनः, तदपह्नवतो निष्प्रतियोगिकं
ब्रह्ममात्रं प्रकाशत इत्याह- यदिति॥ २५॥ एवं ध्यातुमशक्तस्य
यथोक्तलक्षणहृत्कमले सविशेषब्रह्मध्यानप्रकारमाह-
अष्टपत्रमिति॥ २६-२८॥ एवं कल्पनासृष्टमित्यर्थः। एवं ध्यानं
कृतं चेत् तत्प्रसादलब्धचित्तशुद्धिप्राप्यज्ञानद्वारा कृतकृत्यो भवेत्
। एवं कर्तुमलसस्य एवं वा वक्ष्यमाणपूरकादौ
त्रिमूर्तिध्यानमाह- एवमिति॥ २९-३१॥

त्रिमूर्तिध्यानम्

अतसीपुष्पसंकाशं नाभिस्थाने प्रतिष्ठितम्।
चतुर्भुजं महाविष्णुं पूरकेण विचिन्तयेत्॥ ३०॥

कुम्भकेन हृदि स्थाने चिन्तयेत् कमलासनम्।
ब्रह्माणं रक्तगौराभं चतुर्वक्त्रं पितामहम्॥ ३१॥

रेचकेन तु विद्यात्मा ललाटस्थं त्रिलोचनम्।

शुद्धस्फटिकसंकाशं निष्कलं पापनाशनम्॥ ३२॥

विद्यात्मा सगुणविद्याविशिष्टोपासकः। वस्तुतो निष्कलम्॥ ३२॥

p. 194) हृदये ध्यानं तत्फलं च

अब्जपत्रमधःपुष्पमूर्ध्वनालमधोमुखम्।
कदलीपुष्पसंकाशं सर्ववेदमयं शिवम्॥ ३३॥

शताब्दं शतपत्राढ्यं विप्रकीर्णाब्जकर्णिकम्।
तत्रार्कचन्द्रवह्नीनामुपर्युपरि चिन्तयेत्॥ ३४॥

पद्मस्योद्घाटनं कृत्वा सूर्यचन्द्राग्निवर्चसः।
तस्य हृद्बीजमाहृत्य आत्मानं चरते ध्रुवम्॥ ३५॥

त्रिस्थानं च त्रिमार्गं च त्रिब्रह्म च त्रयाक्षरम्।
त्रिमात्रमर्धमात्रं वा यस्तं वेद स वेदवित्॥ ३६॥

तैलधारामिवाच्छिन्नं दीर्घघण्टानिनादवत्।
अवाच्यं प्रणवस्याग्रं यस्तं वेद स वेदवित्॥ ३७॥

ध्यानाधारहृदयं विधान्तरेण वर्णयति- अब्जेति ॥ अब्जम्
अब्जातम् अम्मयं शरीरं परितः त्रातय इति अब्जपत्रं हृत्कमकं,
अधःपुष्पम् अधोभागकुसुमितत्वात्, ऊर्ध्वनालमधोमुखं
लम्बमानकदलीपुष्पसदृशं, सर्ववेदमयं
वेदहेतुनादाधारत्वात्, अत एव शिवम् ॥ ३३ ॥ शताब्दं शतायुः-
परिमितस्थितित्वात्, शतपत्राढ्यं शतपत्रकुशेशयोपमत्वात्,
विप्रकीर्णाब्जकर्णिकं विकसितपद्मकर्णिकोपमं हृत्कमलं यदस्ति
तस्य लम्बमानसूर्यचन्द्राग्निवर्चसः हृत्पद्मस्य
प्रणवेनोद्घाटनं कृत्वा ऊर्ध्वमुखं विधाय तत्र
अर्कचन्द्रवह्नीनां मण्डलं उपर्युपरि चिन्तयेत् भावयेत्। तस्य
हृत्पद्मस्य हृद्बीजमकाराख्यं

p. 195) तदाहृत्य गृहीत्वा तद्रूपं ध्रुवमात्मानं संभाव्य
ततस्तत्राकारार्थो विष्णुश्चरते- पदव्यत्ययः- चरति ॥ ३४-३५ ॥ एवं
चरन्तं हंसमात्मानं प्रणवत्वेन चिन्तयतः जीवन्मुक्ततामाह-
त्रिस्थानमिति। अवस्थात्रयादिस्थानत्रयं यस्य तं, यद्याथात्म्यविदः
स्वज्ञानानुरोधेन धूमार्चिरादिगतिभेदेन यत् यान्ति तं त्रिमार्गं,
विश्वविराडोतृब्रह्मादिभेदेन ब्रह्मत्रयं यदर्थभूतं तं
त्रिब्रह्मात्मकं, अकारादित्रीण्यक्षराणि यदवयवतयोक्तानि तं

त्रयाक्षरं, ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन तिस्रो मात्रा यस्य तं
त्रिमात्रमर्धमात्रं वा, यः तं वेद स वेदवित् जीवन्मुक्तो
भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ओंकाराग्रविद्योतं तुर्यतुरीयम् इति श्रुत्यनुरोधेन
प्रणवाग्रदर्शनफलमाह- तैलेति ॥ ३७ ॥

ब्रह्मायतने प्राणविलापनम्

यथैवोत्पलनालेन तोयमाकर्षयेन्नरः ।
तथैवोत्कर्षयेद्वायुं योगी योगपथे स्थितः ॥ ३८ ॥

अर्धमात्रात्मकं कृत्वा कोशभूतं तु पङ्कजम् ।
कर्षयेन्नालमात्रेण भ्रूवोर्मध्ये लयं नयेत् ॥ ३९ ॥

भ्रूमध्ये तु लालाटे तु नासिकायास्तु मूलतः ।
जानीयादमृतस्थानं तद्ब्रह्मायतनं महत् ॥ ४० ॥

पराग्वायुं प्रत्यङ्मुखं नीत्वा ब्रह्मायतने
विलापयेदित्याह- यथेति । यथैव नरः उत्पलनालेन तोयमाकर्षयेत्
तथैव योगी योगमार्गे तिष्ठन् मूलाधारात्
अपानैक्यमापन्नप्राणवायुमूर्ध्वम् उत्कर्षयेत्

सुषुम्नायामूर्ध्वमुखं नयेत्॥ ३८॥ पुनः
स्थूलसूक्ष्मबीजभावमापन्नं दृष्टिनोऽग्निभिरेकीभूतं
कोशभूतं यत् हृदयपङ्कजं वर्तते तत्र अर्धमात्रात्मकं कृत्वा
सुषुम्नामार्गेण भ्रूवोर्मध्येलयं नयेत् विलयं प्रापयेत्॥ ३९॥
प्राणलयाधिकरणं कीदृशमित्यत आह-

p. 196) भ्रूमध्ये त्विति। भ्रूमध्यस्य ब्रह्मोपलब्धिस्थानत्वात्।
तुशब्दत्रयतः तस्मात् बहिर्निर्गतमपि तत्रैव पुनः पुनः लयं नयेदिति
द्योत्यते॥ ४०॥

षडङ्गयोगः

आसनं प्राणसंरोधः प्रत्याहारश्च धारणा।
ध्यानं समाधिरेतानि योगाङ्गानि भवन्ति षट्॥ ४१॥

अमृतस्थाने प्राणादिलयस्य सुषुम्नाद्वारकत्वात्, नहि
सुषुम्नाप्रवेशः सर्वसाधारणो भवति, नहि योगाभ्यासं विना
सुषुम्नामार्गः स्प्रष्टुं शक्यते, अतस्तदुपायत्वेन षडङ्गयोग
उच्यते- आसनमिति॥ ४१॥

आसनचतुष्टयम्

आसनानि च तावन्ति यावन्त्यो जीवजातयः।
एतेषामतुलान् भेदान् विजानाति महेश्वरः॥ ४२॥

सिद्धं भद्रं तथा सिंहं पद्मं चेति चतुष्टयम्।

योगासनानामनेकत्वात् तत्र श्रेष्ठतया
सिद्धाद्यासनचतुष्टयमुद्दिशति- आसनानीति। असंख्येयतया
दुर्विज्ञेयत्वात् एतेषामिति॥ ४२॥ तेषु मुख्यान्यासनचतुष्टयानीत्यत्र
सिद्धम् इति। तत्प्रतिपादकश्रुतयो लिख्यन्ते-

योनिं वामेन संपीड्य मेढ्रादुपरि दक्षिणम्।
ऋजुकायः समासीनः सिद्धासनमिदं भवेत्॥
गुल्फौ तु वृषणस्याधः सीविन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत्।
पार्श्वपादौ च पाणिभ्यां दृढं बध्वा सुनिश्चलम्।
भद्रासनं भवेदेतद्विषरोगविनाशनम्।

p. 197) सीविनीं गुल्फदेशाभ्यां निपीड्य व्युत्क्रमेण तु।
प्रसार्य जानुनोर्हस्तावासनं सिंहरूपकम्॥

ऊर्वोरुपरि वै धत्ते यदा पादतले उभे ।
पद्मासनं भवेदेतत् सर्वव्याधिविषापहम् ॥

इति ॥

योनिस्थानम्

आधारं प्रथमं चक्रं स्वाधिष्ठानं द्वितीयकम् ॥ ४३ ॥

योनिस्थानं तयोर्मध्ये कामरूपं निगद्यते ।
आधाराख्ये गुदस्थाने पङ्कजं यच्चतुर्दलम् ॥ ४४ ॥

तन्मध्ये प्रोच्यते योनिः कामाख्या सिद्धवन्दिता ।
योनिमध्ये स्थितं लिङ्गं पश्चिमाभिमुखं तथा ॥ ४५ ॥

मस्तके मणिवद्भिन्नं यो जानाति स योगवित् ।

ततो मूलाधारस्वाधिष्ठानमध्यगतव्यष्टिप्रपञ्चयोन्यादि-
ज्ञानफलं षडाधारस्वरूपं च विशदयति- आधारमिति ॥ ४३ ॥
मूलाधारस्वाधिष्ठानमध्ये योनिस्थानं वर्तत इत्युक्तम् । तत्र

योनिः कीदृशीत्यत आह- आधारेति ॥ ४४ ॥ मूलाधारचतुर्दलमध्ये
व्यष्टिसंसारप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुतया योगायोगसिद्धैरपि वन्दिता
कामरूपिणी नाम काचन योनिः कुण्डलिनीशक्तिः विद्यते । तस्याः
सिद्धासिद्धवन्दितत्वं कथमित्यत्र- यदि हृदयादूर्ध्वगामिनी
स्यात्तदा निवृत्तिमार्गभूषणसिद्धसेव्या भवति । यदा पुनः
स्वस्थानान्न चलति तदा प्रवृत्तिहेतुतया संसारिसेविता भवतीत्यर्थः ।
तादृशयोनिमध्ये कुण्डलिनीमध्यप्रदेशे मस्तकभागे मणिवत्
भिन्नं स्वयं प्रकाशितं पश्चिमाभिमुखं प्रत्यगात्मलिङ्गं
विद्यते । प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रकाशकत्वात् तदस्मीति यो जानाति स योगवित्
प्रत्यक्पैरैक्यज्ञो जीवन्मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ४५-४६ ॥

p. 198) मूलाधारादिचतुश्चक्रस्वरूपम्

तप्तचामीकराकारं तडिल्लेखेव विस्फुरत् ॥ ४६ ॥

चतुरस्त्रमुपर्यग्नेरधो मेढ्रात् प्रतिष्ठितम् ।
स्वशब्देन भवेत् प्राणः स्वाधिष्ठानं तदाश्रयम् ॥ ४७ ॥

स्वाधिष्ठानं ततश्चक्रं मेढ्रमेव निगद्यते ।
मणिवत्तन्तुना यत्र वायुना पूरितं वपुः ॥ ४८ ॥

तन्नाभिमण्डलं चक्रं प्रोच्यते मणिपूरकम्।

द्वादशारमहाचक्रे पुण्यपापनियन्त्रितः॥ ४९॥

तावज्जीवो भ्रमत्येवं यावत्तत्त्वं न विन्दति।

ततो मूलाधारस्वरूपमाह- तत्रेति।

मूलाधारचक्रस्याग्निमण्डलमेढ्रमध्यगतत्वात्॥ ४६-४७॥

स्वाधिष्ठानस्वरूपमाह- स्वेति। लिङ्गमूले षड्दलयुक्तं

स्वाधिष्ठानमित्यर्थः॥ ४७-४८॥ मणिपूरकं व्युत्पादयति- मणिवदिति।

दशदलान्वितं मणिपूरकमित्यर्थः। तत अनाहतचक्रं

द्वादशदलं षोडशदलं विशुद्धिचक्रं तदुपरि

चन्द्रसूर्यमण्डलं तदुपरि सहस्रारचक्रं विद्यते इति मन्तव्यम्॥ ४८-

४९॥ तत्रानाहतचक्रे जीवात्मस्वरूपमाह- द्वादशेति। तत्रत्यो जीवो

यावत् स्वयाथात्म्यं न जानाति तावत् संसरति, स्वज्ञानेन नष्टे

जीवस्य ब्रह्ममात्रत्वादित्यर्थः॥ ४९-५०॥

नाडीचक्रम्

ऊर्ध्वं मेढ्रादधो नाभेः कन्दो योऽस्ति खगाण्डवत्॥ ५०॥

तत्र नाड्यः समुत्पन्नाः सहस्राणि द्विसप्ततिः ।

तेषु नाडीसहस्रेषु द्विसप्ततिरुदाहृता ॥ ५१ ॥

p. 199) प्रधानाः प्राणवाहिन्यो भूयस्तत्र दश स्मृताः ।

इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना च तृतीयका ॥ ५२ ॥

गान्धारी हस्तिजिह्वा च पूषा चैव यशस्विनी ।

अलम्बुसा कुहूरत्र शङ्खिनी दशमी स्मृता ॥ ५३ ॥

एवं नाडीमयं चक्रं विज्ञेयं योगिनां सदा ।

सततं प्राणवाहिन्यः सोमसूर्याग्निदेवताः ॥ ५४ ॥

इडापिङ्गलासुषुम्नास्तिस्रो नाड्यः प्रकीर्तिताः ।

इडा वामे स्थिता नाडी पिङ्गला दक्षिणे स्थिता ॥ ५५ ॥

सुषुम्ना मध्यदेशस्था प्राणमार्गास्त्रयः स्मृताः ।

ततो नाडीकन्दस्थानं

तदियत्तामधिदेवतासहितप्रधाननाडीस्वरूप चाह- ऊर्ध्वमिति ॥ ५१-

५३ ॥ योगिनां, तृतीयार्थे षष्ठी, योगिभिरित्यर्थः एतत् सर्वं स्पष्टमिति
न व्याख्यातम् ॥ ५४-५६ ॥

प्राणादिदशवायवः

प्राणोऽपानः समानश्चोदानो व्यानस्तथैव च ॥ ५६ ॥

नागः कूर्मः कृकरको देवदत्तो धनंजयः ।

प्राणाद्याः पञ्च विख्याता नागाद्याः पञ्च वायवः ॥ ५७ ॥

एते नाडीसहस्रेषु वर्तन्ते जीवरूपिणः ।

जीवाधिष्ठेयनाडीचरप्राणादिदशवायुनाम निर्दिशति- प्राण
इति ॥ ५७ ॥ तत्र प्राणाद्याः पञ्च प्रधानतया विख्याताः नागाद्या
वायवस्तु

p. 200) उपप्राणा उच्यन्ते ॥ ५७ ॥ तेषां जीवरूपेण नाडीचरत्वं जीवस्य
प्राणापानवशतः यातायातत्वमविश्रान्तमित्याह- एत इति ॥ ५८ ॥

जीवस्य प्राणापानवशत्वम्

प्राणापानवशो जीवो ह्यधश्चोर्ध्वं च धावति ॥ ५८ ॥

वामदक्षिणमार्गेण चञ्चलत्वान्न दृश्यते ।
आक्षिप्तो भुजदण्डेन यथोच्चलति कन्दुकः ॥ ५९ ॥

प्राणापानसमाक्षिप्तस्तद्वज्जीवो न विश्रमेत् ।
अविश्रान्तत्वे दृष्टान्तः आक्षिप्त इति ॥ ५९ ॥

योगकाले प्राणापानैक्यम्

अपानात् कर्षति प्राणोऽपानः प्राणाच्च कर्षति ॥ ६० ॥

खगरज्जुवदित्येतद्यो जानाति स योगवित् ।

योगकाले प्राणापानैक्यं तज्ज्ञानफलं चाह- अपानादिति ।
प्राणादपानादिति पञ्चमी द्वितीयार्था ॥ ६० ॥

अजपाहंसविद्या

हकारेण बहिर्याति सकारेण विशेत् पुनः ॥ ६१ ॥

हंसहंसेत्यमुं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा ।
शतानि षड् दिवारात्रं सहस्राण्येकविंशतिः ॥ ६२ ॥

एतत्संख्यान्वितं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा ।
अजपा नाम गायत्री योगिनां मोक्षदा सदा ॥ ६३ ॥

p. 201) अस्याः संकल्पमात्रेण नरः पापैः प्रमुच्यते ।
अनया सदृशी विद्या अनया सदृशो जपः ॥ ६४ ॥

अनया सदृशं पुण्यं न भूतं न भविष्यति ।

अहोरात्रनिर्वर्त्योच्छ्वासनिःश्वासरूपहंसविद्याजपास्वरूप-
माह- हकारेणेति ॥ ६१ ॥ प्राणापानव्यापारोच्छ्वासनिःश्वासव्यापार
एव हंसमनुः तं हंसहंसेत्यमुं मन्त्रम् ।
हंसमन्वावर्तनसंख्येयत्तामाह- शतानीति ॥ ६२ ॥ स्वयमजपन्
तूष्णीं तिष्ठन्नपि एतत् इति । या अजपतो जपभावमेति सेयम् अजपा
गायत्री सदैवमनुसंधानयोगिनां मोक्षदा भवति ॥ ६३ ॥ यतः एवम्

अतः अस्याः इति। अजपां स्तौति- अनयेति ॥ ६४ ॥

कुण्डलिनीबोधनेन मोक्षद्वारविभेदनम्

येन मार्गेण गन्तव्यं ब्रह्मस्थानं निरामयम्॥ ६५॥

मुखेनाच्छाद्य तद्द्वारं प्रसुप्ता परमेश्वरी।
प्रबुद्धा वह्नियोगेन मनसा मरुता सह ॥ ६६ ॥

सूचिवद्गुणमादाय व्रजत्यूर्ध्वं सुषुम्नया।
उद्घाटयेत् कपाटं तु यथा कुञ्चिकया हठात्॥ ६७ ॥

कुण्डलिन्या तथा योगी मोक्षद्वारं विभेदयेत्॥ ६८ ॥

कृत्वा संपुटितौ करौ दृढतरं बध्वाथ पद्मासनं
गाढं वक्षसि संनिधाय चुबुकं ध्यानं च तच्चेतसि।
वारंवारमपानमूर्ध्वमनिलं प्रोच्चारयन् पूरितं
मुञ्चन् प्राणमुपैति बोधमतुलं शक्तिप्रभावान्नरः॥ ६९॥

p. 202) कुण्डलिनीस्थितिमाह- येनेति। तुरीयं मूर्ध्नि संस्थितम् इति

श्रुत्यनुरोधेन सहस्रारचक्रं ब्रह्मस्थानं, तत्रैवोपलभ्यते हि
ब्रह्म योगिनाम्। तत्र स्वातिरिक्तामयवैरल्यात् निरामयम्॥ ६५॥ येन
सुषुम्नामार्गेण तद्गन्तव्यं तद्द्वारं स्वमुखेन आच्छाद्य
परमेश्वरी कुण्डलिनी प्राणिसामान्यजठरे प्रसुप्ता भवति। सा कदा
प्रतिबुध्यत इत्यत्र योगिनः केवलकुम्भकावस्थायां
मूलाधारस्थाग्निना मनसा मरुता च सह प्रबुद्धा सती॥ ६६॥
सूक्ष्मसूचिवत् गुणं भोगमादाय सुषुम्नयोर्ध्वं सहस्रारं
व्रजति। कुण्डलिन्या सुषुम्नावदनं विभेदयेदित्याह- उद्घाटयेदिति।
यथा नरो हठात् कुञ्चिकाप्रयत्नेन कवाटमुद्घाटयेत् तथैव योगी
कुण्डलिन्या मोक्षहेतुसुषुम्नाद्वरं विभेदयेदित्यर्थः॥ ६७-६८॥
सुषुम्नामागभेदोपायमाह- कृत्वेति। आदौ योगी पद्मासनं बद्ध्वा
अथ स्वकरौ संपुटितौ कृत्वा वक्षसि चुबुकं चेतसि
स्वस्वरूपध्यानं च संनिधाय वारंवारमपानानिलमूर्ध्वं
प्रोच्चारयन् आकुञ्चयन् एवं पूरितं प्राणं सुषुम्नायां मुञ्चन्
नरो योगी सुषुम्नां प्रविष्टकुण्डलिनीशक्तिप्रभावात् निरूपमम्
अतुलं निरतिशयं ब्रह्माहम् अहमेव ब्रह्मेति ब्रह्मात्मबोधमुपैति॥
६९॥

ब्रह्मचर्यादिना कुण्डलिनीबोधः

पद्मासनस्थितो योगी नाडीद्वारेषु पूरयन्।
मारुतं कुम्भयन् यस्तु स मुक्तो नात्र संशयः॥ ७०॥

अङ्गानां मर्दनं कृत्वा श्रमजातेन वारिणा।
कट्वम्ललवणत्यागी क्षीरपानरतः सुखी॥ ७१॥

ब्रह्मचारी मिताहारी योगी योगपरायणः।
अब्दादूर्ध्वं भवेत् सिद्धो नात्र कार्या विचारणा॥ ७२॥

कन्दोर्ध्वकुण्डलीशक्तिः स योगी सिद्धिभाजनम्।

p. 203) एवं सुषुम्नाकुम्भकान्मुक्तो भवतीत्याह- पद्मेति। यस्तु पुनः योगी पद्मासने स्थित्वा बाह्यं वायुमिडया आकृष्य नाडीद्वारेषु पूरयन् पूरितं मारुतं कुम्भयन् सुषुम्नां प्रापयित्वा यदा योगी ब्रह्मरन्ध्रं भिनत्ति सोऽयं योगी ततो ब्रह्मरन्ध्रं भित्त्वा यत् प्राप्यं तत् प्राप्य मुक्तो भवतीत्यत्र न हि संशयोऽस्तीत्यर्थः॥ ७०॥ तत्रोपायमाह- अङ्गानामिति। अभ्यासदशायामादौ प्राणायामकाले स्वेदो जायते। तेन सर्वाङ्गानां मर्दनं कृत्वा दृढकायो भूत्वा तदानीं कट्वम्ललवणत्यागी क्षीरपानरतः सुखी॥ ७१॥ एवं

ब्रह्मचर्यादिनियमसंपन्नो भूत्वा संवत्सरादूर्ध्वं सिद्धो
भवति ॥ ७२ ॥ यस्य नाडीकन्दोर्ध्वभागे सुषुम्नायां कुण्डलिनीशक्तिः
स्यात् सोऽयं योगी योगसिद्धिभाजनं भवति ॥

बन्धत्रयम्

अपानप्राणयोरैक्यं क्षयान्मूत्रपुरीषयोः ॥ ७३ ॥

युवा भवति वृद्धोऽपि सततं मूलबन्धनात् ।
पार्ष्णिभागेन संपीड्य योनिमाकुञ्चयेद्गुदम् ॥ ७४ ॥

अपानमूर्ध्वमुत्कृष्य मूलबन्धोऽयमुच्यते ।
उड्याणं कुरुते यस्मादविश्रान्तमहाखगः ॥ ७५ ॥

उड्डियाणं तदेव स्यात्तत्र बन्धो विधीयते ।
उदरे पश्चिमं ताणं नाभेरूर्ध्वं तु कारयेत् ॥ ७६ ॥

उड्डियाणोऽप्यथं बन्धो मृत्युमातङ्गकेसरी ।
बध्नाति हि शिरोजातमधोगामिनभोजलम् ॥ ७७ ॥

ततो जालंधरो बन्धः कण्ठदुःखौघनाशनः ।

जालंधरे कृते बन्धे कण्ठसंकोचलक्षणे ॥ ७८ ॥

p. 204) तदङ्गत्वेन बन्धत्रयं तत्फलं चाचष्टे- अपानेति ॥ ७३-७५ ॥

उदरसंकोचनं पश्चिमं ताणमित्यर्थः ॥ ७६ ॥

अयमुड्डियाणबन्धः शिरोनभोजातं सहस्त्रारनभोविद्यमानं

सर्वरोगाकारं कफजलं बध्नाति शुष्कं करोतीत्यर्थः ॥ ७७-७८ ॥

खेचरीमुद्राभ्यासः

न पीयूषं पतत्यग्नौ न च वायुः प्रधावति ।

कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा ॥ ७९ ॥

भ्रूवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी ।

न रोगो मरणं तस्य न निद्रा न क्षुधा तृषा ॥ ८० ॥

न च मूर्च्छा भवेत्तस्य यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् ।

पीड्यते न च रोगेण लिप्यते न च कर्मणा ॥ ८१ ॥

बध्यते न च कालेन यस्य मुद्रास्ति खेचरी ।

चित्तं चरति खे यस्माज्जिह्वा भवति खेगता ॥ ८२ ॥

तेनैषा खेचरी नाम मुद्रा सिद्धनमस्कृता ।

योगाङ्गतया बन्धत्रयमुक्त्वाथ खेचरीमुद्रां
तदभ्याससिद्धफलं चाह- कपालेति ॥ ७९ ॥ तदभ्यासान्तरालिकफलं
तु न रोग इति ॥ ८०-८२ ॥

खेचर्यभ्यासेन वज्रोलिसिद्धिः

खेचर्या मुद्रया यस्य विवरं लम्बिकोर्ध्वतः ॥ ८३ ॥

बिन्दुः क्षरति यो यस्य कामिन्यालिङ्गितस्य च ।
यावद्बिन्दुः स्थितो देहे तावन्मृत्युभयं कुतः ॥ ८४ ॥

p. 205) यावद्बद्धा नभोमुद्रा तावद्बिन्दुर्न गच्छति ।
गलितोऽपि यदा बिन्दुः संप्राप्तो योनिमण्डले ॥ ८५ ॥

व्रजत्यूर्ध्वं हठाच्छक्त्या निबद्धो योनिमुद्रया ।

खेचरीमुद्रारूढस्य जीवनहेतुबिन्दुस्थैर्यं वज्रोलिसिद्धिरपि
भवतीत्याह- खेचर्येति। खेचर्या मुद्रया यस्य जिह्वा लम्बिकायाः
अन्तर्जिह्वाया ऊर्ध्वतः तद्विवरं प्रविशति ॥ ८३ ॥
यच्छब्दस्तच्छब्दार्थः। अप्यर्थः चकारः। कामिन्यालिङ्गितस्यापि
यस्य तस्य नैव बिन्दुः शुक्लं क्षरति। यावद्बिन्दुस्थैर्यं जायते
तावत्तस्य मृत्युभयं कुतः संभवति ॥ ८४ ॥ यावत्खेचरीमुद्रा
बद्धा भवेत् तावद्बिन्दुः न गच्छति। यदा गलितोऽपि बिन्दुः योनिमण्डले
संप्राप्तोऽपि ॥ ८५ ॥ तदा वज्रोलिसंस्कृतयोनिमुद्रया हटाच्छक्त्या
ऊर्ध्वं व्रजति ॥

द्विविधबिन्द्वैक्यबोधतो जीवन्मुक्तत्वम्

स एव द्विविधो बिन्दुः पाण्डरो लोहितस्तथा ॥ ८६ ॥

पाण्डरं शुक्लमित्यहुर्लोहिताख्यं महारजः।
विद्रुमद्रुमसंकाशं योनिस्थाने स्थितं रजः ॥ ८७ ॥

शशिस्थाने वसेद्बिन्दुस्तयोरैक्यं सुदुर्लभम्।
बिन्दुः शिवो रजः शक्तिर्बिन्दुरिन्दू रजो रविः ॥ ८८ ॥

उभयोः संगमादेव प्राप्यते परमं वपुः।

वायुना शक्तिचालेन प्रेरितं खे यथा रजः॥ ८९॥

रविणैकत्वमायाति भवेद्दिव्यवपुस्तदा।

शुक्लं चन्द्रेण संयुक्तं रजः सूर्यसमन्वितम्॥ ९०॥

द्वयोः समरसीभावं यो जानाति स योगवित्।

p. 206) विन्दोर्द्वैविध्यं तयोरैक्यप्रबोधतो जीवन्मुक्तत्वं चाह- स

एवेति॥ ८६॥ मूलाधारस्थं योनिस्थानं तत्र रजो देवीतत्त्वं

जीवाख्यं वा भवति॥ ८७॥ भ्रूमध्यसहस्रारमध्यं

शशिस्थानं, तत्र बिन्दुः शिवतत्त्वं वसति। तयोः शिवशक्त्योः

जीवपरयोर्वा ऐक्यं योगिनो विना यस्य कस्यापि दुर्लभं भवेत्॥ ८८-९०॥

शुक्लरजोरूपभ्रूसहस्रारमध्यस्थसोमसूर्यैक्यं यो जानाति स

योगवित् ब्रह्मवित् भवतीत्यर्थः॥

महामुद्राभ्यासः

शोधनं मलजालानां घटनं चन्द्रसूर्ययोः॥ ९१॥

रसानां शोषणं सम्यङ् महामुद्राभिधीयते ॥ ९२ ॥

वक्षोन्यस्तहनुर्निपीडय सुषिरं योनेश्च वामाङ्घ्रिणा
हस्याभ्यामनुधारयन् प्रविततं पादं तथा दक्षिणम् ।
आपूर्य श्वसनेन कुक्षियुगलं बध्वा शनै रेचये-
देषा पातकनाशिनी ननु महामुद्रा नृणां प्रोच्यते ॥ ९३ ॥

महामुद्रालक्षणमुच्यते- शोधनमिति । नानासाधनसिद्ध-
रेचकपूरककुम्भकात्मकप्राणायामशुद्धोदकेन
नाडीगतमलजातशोधनं चन्द्रसूर्ययोरैक्यं वातपित्तादिरसानां
शोषणं च यया भवति सेयं महामुद्रेत्यभिधीयते ॥ ९१-९२ ॥
महामुद्राभ्यासमाह- वक्ष इति । आदौ योगी जालन्धरबन्धमारोप्य
वामाङ्घ्रिणा योनिसुषिरं निपीडय प्रसारितदक्षिणपादं
हस्ताभ्यां धारयन् कुक्षियुगलं श्वसनेनापूर्य कुम्भयित्वाथ
शनैरिडया रेचयेत् । सैषा रीतिः सर्वपातकनाशिनी नृणां योगिनां
योगविघ्ननाशिनी महामुद्रेति प्रोच्यते ॥ एवं प्राणायाम उक्तः ।
अनात्मदेहादिगताहंभाव [वस्य] प्रतीचि प्रत्याहरणं प्रत्याहारः
। प्रत्यगेव

p. 207) ब्रह्मेति निश्चयो धारणा भवति । अहं ब्रह्मास्मि

ब्रह्मैवाहमस्मि इति दृढभावना ध्यानम्।

ध्यानादित्रिपुटीविकल्पलयो निर्विकल्पसमाधिः। षडङ्गो योग उच्यते इति प्रतिज्ञातत्वात् तदनुरोधेन प्रतिवचनाभावेऽप्येवं प्रत्याहारादि ऊह्यमित्यर्थः॥ ९३॥

हृदये आत्मसाक्षात्कारः

अथात्मनिर्णयं व्याख्यास्ये- हृदि स्थाने अष्टदलपद्मं वर्तते तन्मध्ये रेखावलयं कृत्वा जीवात्मरूपं ज्योतीरूपमणुमात्रं वर्तते। तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं भवति सर्वं जानाति सर्वं करोति सर्वमेतच्चरितमहं कर्ताहं प्रोक्ता सुखी दुःखी काणः खञ्जो बधिरो मूकः कृशः स्थूलोऽनेन प्रकारेण स्वतन्त्रवादेन वर्तते॥ ९३-१॥ पूर्वदले विश्रमते पूर्वदलं श्वेतवर्णं तदा भक्तिपुरःसरं धर्मे मतिर्भवति॥ ९३-२॥ यदाग्नेयदले विश्रमते तदाग्नेयदलं रक्तवर्णं तदा निद्रालस्यमतिर्भवति॥ ९३-३॥ यदा दक्षिणदले विश्रमते तद्दक्षिणदलं कृष्णवर्णं तदा द्वेषकोपमतिर्भवति॥ ९३-४॥ यदा नैर्-ऋतदले विश्रमते तन्नैर्-ऋतदलं नीलवर्णं तदा पापकर्महिंसामतिर्भवति॥ ९३-५॥ यदा पश्चिमदले विश्रमते तत्पश्चिमदलं स्फटिकवर्णं तदा क्रीडाविनोदमतिर्भवति॥ ९३-६॥ यदा वायव्यदले विश्रमते वायव्यदलं माणिक्यवर्णं तदा

गमनचालनवैराग्यमतिर्भवति ॥ ९३-७ ॥ यदोत्तरदले विश्रमते
तदुत्तरदलं पीतवर्णं तदा सुखशृङ्गारमतिर्भवति ॥ ९३-८ ॥
यदेशानदले विश्रमते तदीशानदलं वैडूर्यवर्णं

p. 208) तदा दानादिकृपामतिर्भवति ॥ ९३-९ ॥ यदा संधिसंधिषु
मतिर्भववि तदा वातपित्तश्लेष्ममहाव्याधिप्रकोपो भवति ॥ ९३-१० ॥
यदा मध्ये तिष्ठति तदा सर्वं जानाति गायति नृत्यति पठत्यानन्दं
करोति ॥ ९३-११ ॥ यदा नेत्रश्रमो भवति श्रमनिर्हरणार्थं
प्रथमरेखावलयं कृत्वा मध्ये निमज्जनं कुरुते प्रथमरेखा
बन्धूकपुष्पवर्णं तदा निद्रावस्था भवति । निद्रावस्थामध्ये
स्वप्नावस्था भवति । स्वप्नावस्थामध्ये दृष्टं
श्रुतमनुमानसंभववार्ता इत्यादिकल्पनां करोति तदादिश्रमो
भवति ॥ ९३-१२ ॥ श्रमनिर्हरणार्थं द्वितीयरेखा वलयं कृत्वा मध्ये
निमज्जनं कुरुते द्वितीयरेखा इन्द्रकोपवर्णं तदा सुषुप्त्यवस्था
भवति सुषुप्तौ केवलपरमेश्वरसंबन्धिनी बुद्धिर्भवति
नित्यबोधस्वरूपा भवति पश्चात् परमेश्वररूपेण प्राप्तिर्भवति ॥ ९३-
१३ ॥ तृतीयरेखा वलयं कृत्वा मध्ये निमज्जनं कुरुते तृतीयरेखा
पद्मरागवर्णं तदा तुरीयावस्था भवति तुरीये
केवलपरमात्मसंबन्धिनी मतिर्भवति नित्यबोधस्वरूपो भवति तदा

शनैः शनैरुपरमेद् बुद्धया धृतिगृहीतया ।
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् ॥ ९३-१४ ॥

तदा प्राणापानयोरैक्यं कृत्वा सर्वं विश्वमात्मस्वरूपेण
लक्ष्यं धारयति यदा तुरीयातीतावस्था तदा सर्वेषामानन्दस्वरूपो
भवति द्वन्द्वातीतो भवति यावद्देहधारणा वर्तते तावत्तिष्ठति
पश्चात् परमात्मस्वरूपेण

p. 209) प्राप्तिर्भवति इत्यनेन प्रकारेण मोक्षो
भवतीदमेवात्मदर्शनोपायं भवति ॥ ९३-१५ ॥

सचुष्पथसमायुक्तमहाद्वारगवायुना ।
सहस्थितत्रिकोणोर्ध्वगमने दृश्यतेऽच्युतः ॥ ९४ ॥

ध्येयनिर्णयः कथं स्यादित्याशङ्क्य सोपायं
परमात्मनिर्णयमाचष्टे- अथेति । अथ यथोक्ताधिकारिलाभानन्तरं
आत्मयाथात्म्यं सोपायं व्याख्यास्य इति परमदयावती श्रुतिः
एवमाह- हृदीति । हृदयाष्टदलमध्ये रेखावलयं कृत्वा
वृत्ताकारं विभाव्य तन्मध्ये प्राणाधारं हंसज्योतीरूपम्
जीवात्मरूपं अणुमात्रं वर्तते । य एवं वर्तते तस्मिन् सर्वं

प्रतिष्ठितं भवति तस्य सर्वाधिकरणत्वात्। स हि सर्वं जानाति सर्वं
करोति यत् कर्तव्यं तत् कृतमेव सर्वम् अहं कर्ता इत्याद्यभिमानी सन्
वर्तत इत्यर्थः॥ ९३-१॥ तस्य पूर्वादिदलयोगतो धर्मादिवृत्तिमत्त्वमाह-
पूर्वेति। सोऽयं जीवाख्योऽहं हंसः यदा पूर्वदले॥ ९३-२-९३-१३॥
यत् एवं अतः पूर्वदलादिद्वितीयरेखान्तं विहाय
तृतीयरेखामवलम्ब्य तुर्यस्वरूपं
तुर्यादिविश्वान्तगतहेयांशापह्नवसिद्धं तुर्यातीतं ब्रह्म
निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति तन्मात्रतयाऽवशिष्टो भवतीत्याह- तदा
शनैः शनैरिति॥ ९३-१४॥ यदि स्वातिरिक्तवृत्त्युदयो भवति तदा
प्राणापानयोरैक्यमित्यादि। सर्वं विश्वमात्मस्वरूपेण लक्ष्यं
धारयति, विश्वगतहेयांशाह्नवसिद्धब्रह्मणः स्वावशेषतया
लक्षितत्वात्। यदैवमवस्था लक्ष्यते तदा सेयं तुरीयावस्था।
यावद्देहधारणा प्राप्तिर्भवति- यावत्प्राप्तिभासिकतयापि
देहोऽस्मीति ज्ञानं तावज्जीवन्मुक्तिदशामवलम्ब्य पश्चात्
स्वातिरिक्तं न किंचिदस्तीति प्रबोधानन्तरं परमात्मैव
भवतीत्यर्थः। जीवताया अनेन प्रकारेण मोक्षो भवति।
इदमेवात्मदर्शनोपायं नेतरदित्यर्थः॥ ९३-१५॥
मन्दानामात्मदर्शनोपायमाह- चतुष्पथेति। चतुष्पथो

p. 210) जालंधरबन्धः तेन समायुक्तं महाद्वारं

सुषुम्नारन्ध्रं गच्छतीति महाद्वारगः स चासौ वायुश्चेति
महाद्वारगवायुः तेन महाद्वारगवायुना सह
स्थितमूलाधारत्रिकोणस्योर्ध्वमूलाधारगमनो
मूलाधारस्थसुषुम्नायां
दृक्प्राणाग्निमनःकुण्डलिनीप्रवेशमात्रेण स्वमात्राच्युतः
परमात्मा दृश्यते साक्षात्क्रियते इत्यर्थः ॥ ९४ ॥

नादानुसंधानतः आत्मदर्शनम्

पूर्वोक्तत्रिकोणस्थानादुपरि पृथिव्यादिपञ्चवर्णकं ध्येयम्।
प्राणादिपञ्चवायुश्च बीजं वर्णं च स्थानकम्।
यकारं प्राणबीजं च नीलजीमूतसंनिभम्।
रकारमग्निबीजं च अपानादित्यसंनिभम्॥ ९५ ॥

लकारं पृथिवीरूपं व्यानं बन्धूकसंनिभम्।
वकारं जीवबीजं च उदानं शङ्खवर्णकम्॥ ९६ ॥

हकारं वियत्स्वरूपं च समानं स्फटिकप्रभम्।
हृन्नाभिनासिकाकण्ठपादाङ्गुष्ठादिसंस्थितः ॥ ९७ ॥

द्विसप्ततिसहस्राणि नाडीमार्गेषु वर्तते ।
अष्टाविंशतिकोटीषु रोमकूपेषु संस्थितः ॥ ९८ ॥

समानप्राण एकस्तु जीवः स एक एव हि ।
रेचकादित्रयं कुर्याद् दृढचित्तं समाहितः ॥ ९९ ॥

शनैः समस्तमाकृष्य हृत्सरोरुहकोटरे ।
प्राणापानौ च बद्ध्वा तु प्रणवेन समुच्चरेत् ॥ १०० ॥

p. 211) कण्ठसंकोचनं कृत्वा लिङ्गसंकोचनं तथा ।
मूलाधारात् सुषुम्ना च बिसतन्तुनिभा शुभा ॥ १०१ ॥

अमूर्तो वर्तते नादो वीणादण्डसमुत्थितः ।
शङ्खनादादिभिश्चैव मध्यमेव ध्वनिर्यथा ॥ १०२ ॥

व्योमरन्ध्रगतो नादो मायूरं नादमेव च ।
कपालकुहरे मध्ये चतुर्द्वारस्य मध्यमे ॥ १०३ ॥

तदात्मा राजते तत्र यथा व्योम्नि दिवाकरः ।
कोदण्डद्वयमध्ये तु ब्रह्मरन्ध्रेषु शक्ति च ॥ १०४ ॥

स्वात्मानं पुरुषं पश्येन्मनस्तत्र लयं गतम्।
रत्नानि ज्योत्स्नानादं तु बिन्दु माहेश्वरं पदम्॥ १०५॥

य एवं वेद पुरुषः स कैवल्यं समश्नुते॥ १०६॥

इत्युपनिषत्॥

एवमकृतसाक्षात्काराणां नादानुसंधानोपायतः तत्पदाप्तिं
प्रकटयन्नुपसंहरति- पूर्वेति॥ ध्येयम्- किं तत्? प्राणादि।
यद्येवमपक्वचित्तः कश्चित् तेन
पूर्वोक्तमूलाधारत्रिकोणाग्निमण्डलादुपरि प्राणादिवायुजातं
पृथिव्यादिपञ्चवर्णयुक्तं ध्येयम्। यकारादिबीजं
नीलजीमूतादिवर्णं हृदयादिस्थानविशिष्टं ध्येयमिति
पूर्वेणान्वयः। आदौ हृदि यकारं प्राणबीजं विद्यात्
नीलजीमूततुल्यवर्णविशिष्टं प्राणं जानीयादित्यध्याहार्यम्। गुदे
रेफमग्निबीजमपानमादित्यसंनिभं विद्यात्॥ ९५॥ पृथिवीबीजं
लकारं बन्धूकसंनिभं व्यानं कृत्स्नशरीरव्यापकं विद्यात्।
कण्ठदेशे वकारं जीवबीजमुदानं शङ्खवर्णविशिष्टं विद्यात्॥
९६॥ हकारं वियद्बीजं समानं नाभ्यासनं स्फटिकप्रभं च

विद्यात्। एवं प्राणपञ्चकं

p. 212) हृन्नाभिनासिकाकण्ठपादाङ्गुष्ठादिषु संस्थितं विद्यात्॥
९७॥ तत्र समानवायुस्तु द्विसप्ततिसहस्रनाडीमार्गेषु सदा संचरन्
वर्तते अष्टाविंशतिकोटिरोमकूपेषु व्याप्य स्थितो भवति॥ ९८॥
विचार्यमाणे एकस्तु- तुशब्दोऽवधारणार्थः-
समानादिप्राणान्तवायुभेदः एक एव। य एवं पञ्चप्राणाधारः
सोऽयं जीव एक एव। हिशब्दः प्रसिद्धिद्योतकः। एवं ज्ञात्वा ततः
परं रेचकादि इति। एवं यथोक्तपञ्चप्राणारूढजीवस्वरूपं
ज्ञात्वा ततो दृढचित्तो योगी समाहितो भूत्वा
रेचकाद्यवयवत्रयविशिष्टप्राणायामत्रयं कुर्यात्॥ ९९॥ शनैः
स्वान्तःकरणवृत्तिसहस्रं हृत्सरोरुहकोटरे समाकृष्य तत्रैव
प्राणापानौ च बद्ध्वा प्रणवेन तु प्रणवेनैव
प्रणवेनाज्ञासहस्रारचक्रं प्रत्युच्चरेत् ऊर्ध्वं नयेत्॥ १००॥
तदुपायतया कण्ठलिङ्गसंकोचनग्रहणं
बन्धत्रयोपलक्षणार्थम्। तथा बन्ध त्रयं कृत्वा मूलाधारात्
मूलाधारमारभ्य पद्मतन्तुनिभा शुभा सुषुम्ना- चशब्दात्
तदन्तःकैवल्यनाडी च- प्रतिष्ठिता भवतीति द्योत्यते॥ १०१॥ तत्र
सुषुम्नाश्रयवीणादण्डे समुत्थितः सन् अमूर्तो नादो वर्तते। अत एव
वीणादण्डमध्यमेव नादोत्पत्तिस्थानं यथा

शङ्खनादादिभिश्चैव ॥ १०२ ॥ हृद्व्योमरन्ध्रगतो नादोऽभिव्यक्तो
भवति । यदायं नादो मायूरं नादमेवानुकरोति तदा
इडापिङ्गलासुषुम्नाघण्टिकाभेदेन चतुर्द्वारस्य मध्यमे
कपालकुहरमध्ये ॥ १०३ ॥ तत्र यदा व्योम्नि दिवाकरः तथा परमात्मा
राजते सम्यगभिव्यक्तो भवति । यत्र मन-
उपलक्षितदृष्टिवाय्वग्निकुण्डल्यादिकं लयं गतं तत्र
मूलाधारादिब्रह्मोपलब्धिरन्ध्रेषु कोदण्डद्वयमध्ये तु-
तुश्चार्थः- यथाशक्ति यथाबलम् ॥ १०४ ॥ स्वात्मानं पुरुषं पश्येत् ।
किंविशेषणविशिष्टमित्यत्र, वज्रदण्डसमुद्भूताः
मणयश्चैकविंशतिः इति श्रुत्यनुरोधेन
विश्वतुर्यमित्यारभ्याविकल्पानुज्ञैकरसान्तानि
एकविंशतितुरीयरत्नानि तेषां ज्योत्स्ना ज्योतिष्मदधिकरणं
जाग्रज्जाग्रदादिचतुष्पञ्चदशविकल्पं न ददातीति नदं तदेव
नादं तुर्यतुर्यं बिन्दु निर्विशेषरूपं महांश्चासौ
निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रतयावस्थातुमीश्वरश्चेति महेश्वरः
तद्भावो माहेश्वरं स्वमात्रतया पद्मते इति पदं विद्वान् पश्येदिति
पूर्वेणान्वयः ॥ १०५ ॥ विद्याफलं वदन्नुपसंहरति- य

p. 213) इति । विद्वान् वेदनसमकालं कैवल्यरूपेण अवशिष्यते इत्यत्र
ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति इति ज्ञानसमकालमेव

ब्रह्ममात्रभावापत्तिश्रुतेः । इत्युपनिषच्छब्दोऽयं

ध्यानबिन्दूपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥ १०६ ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।

लिखितं स्याद्विवरणं ध्यानबिन्दोः स्फुटं लघु ॥

ध्यानबिन्दुविवरणं त्रिंशदधिशतत्रयम् ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे

एकोनचत्वारिंशत्संख्यापूरकं ध्यानबिन्दूपनिषद्विवरणं

संपूर्णम्

****
*
* ंऊख़्टाड्ःआ ईण्ड्ळ्ग़ीआळ् ऱ्ष्आऱः ईण्ष्टीटूट्
*
*
* २०११ ंउक्तबोध ईन्दोलोगिचल् ऱ्एसेर्छ् ईन्स्तितुते आल्ल् ऱ्इघ्त्स् ऱ्एसेर्वेद् ।
*
* -तेक्ष्त्स् मय् बे विवेद् ओन्ल्य् ओन्लिने ओर् दोव्न्लोदेद् फ़ोर् प्रिवते स्तुद्य् ।
* -तेक्ष्त्स् मय् नोत्, उन्देर् अन्य् चिर्चुम्स्तन्चेस्, बे चोपिद्, रेपुब्लिशेद्,
* रेप्रोदुचेद्, दिस्त्रिबुतेद् ओर् सोल्द्, एथेर् इन् ओरिगिनल् ओर् अल्तेरेद् फ़ोर्म्, विथोत्
* थे एक्ष्प्रेस्स् पेर्मिस्सिन् ओफ़् ंउक्तबोध ईन्दोलोगिचल् ऱ्एसेर्छ् ईन्स्तितुते इन् व्रितिन्ग् ।
****

****
*
* MUKTABODHA INDOLOGICAL RESEARCH INSTITUTE
*
*
* ©2011 Muktabodha Indological Research Institute All Rights Reserved.
*
* E-texts may be viewed only online or downloaded for private study.
* E-texts may not, under any circumstances, be copied, republished,
* reproduced, distributed or sold, either in original or altered form, without
* the express permission of Muktabodha Indological Research Institute in writing.
****

****
****
* The Yoga upani.sads with the commentary of
* "srii upani.sad - Brahmayogin
* Edited by Pandit A. Mahadeva Sastri, B.A.
* First published 1920 by the Adyar Library and Research Centre
*
* naadabinduupani.sat
*
* Data-entered by the staff of Muktabodha supervised by Mark Dyczkowski
*
* revision 0 June 14, 2007
* Velthius transliteration
****
******

नादबिन्दूपनिषत्

वाङ्मे मनसि- इति शान्तिः

वैराजप्रणवस्वरूपम्

अकारो दक्षिणः पक्ष उकारस्तूत्तरः स्मृतः।

मकारं पुच्छमित्याहुरर्धमात्रा तु मस्तकम्॥ १॥

पादादिकं गुणास्तस्य शरीरं तत्त्वमुच्यते ।
धर्मोऽस्य दक्षिणश्चक्षुरधर्मो योऽपरः स्मृतः ॥ २ ॥

भूर्लोकः पादयोस्तस्य भुवर्लोकस्तु जानुनि ।
सुवर्लोकः कटीदेशे नाभिदेशे महर्जगत् ॥ ३ ॥

जनोलोकस्तु हृद्देशे कण्ठे लोकस्तपस्ततः ।
भ्रुवोर्ललाटमध्ये तु सत्यलोको व्यवस्थितः ॥ ४ ॥

विवरणम्

वैराजात्मोपासनया संजातज्ञानवह्निना ।
दग्ध्वा कर्मत्रयं योगी यत्पदं याति तद्भजे ॥

इह खलु ऋग्वेदप्रविभक्तेयं नादबिन्दूपनिषत्
विराट्प्रणवप्रकटनपूर्वकं तद्गतसविशेषब्रह्मविदां
स्वात्तज्ञानानुरोधेन सविशेषब्रह्मप्राप्तिमभिधाय
निर्विशेषब्रह्मयाथात्म्यप्रकटनपूर्वकं

p. 215) तज्ज्ञानान्नादोपायसाधनसंपन्नानां

कर्मत्रयभङ्गप्रभा[भ]वविकलेबरकैवल्यं प्रकटयन्ती विजृम्भते

स्वयमवान्तररूपेण । अस्याः स्वल्पग्रन्थतो विवरणमारभ्यते । ऋतिस्तु-

अकार इत्यादिना । अन्तर्विराट्प्रणवावेकीकृत्य द्वादशमात्रात्मको

महावैराजप्रणव उच्यते । तद्भावापत्तये महाविराजः

सुपर्णतयोक्तिः । सुपर्णभावमापन्नमहाविराजः

स्थूलप्रपञ्चाभिधायकोऽयमकारो दक्षिणः पक्षः ।

तस्योत्तरपक्षस्तु सूक्ष्मप्रपञ्चाभिधायक उकारः स्मृतः । तस्य

पुच्छं बीजप्रपञ्चाभिधायकं मकारमिति ब्रह्मविद् आहुः ।

अर्धमात्रा तु तन्मस्तकभावं गतेत्यामनन्ति ॥ १ ॥ तस्य पादादिकं

सत्त्वादिगुणा भवन्ति । तस्य विशिष्टावयवसंपन्नं शरीरं तु

वाराहोपनिषदुक्तषण्णवतितत्त्वजातमुच्यते । अस्य दक्षिणोत्तरचक्षुषी

धर्माधर्मौ भवतः । दक्षिणश्चक्षुरिति लिङ्गव्यत्ययः ॥ २ ॥ तस्य

पादजानुकटिनाभिहृदयकण्ठभ्रूमध्येषु भूरादिसप्तलोकाः

प्रतिष्ठिता इत्यर्थः । पादयोरिति दप्तमीद्विवचनम् ॥ ३-४ ॥

वैराजविद्याफलम्

सहस्रार्णमती वात्र मन्त्र एष प्रदर्शितः ।

एवमेतां समारूढो संहयोगविचक्षणः ॥ ५ ॥

न भिद्यते कर्मचारैः पापकोटिशतैरपि ।

एवंविशेषणविशिष्टो वैराजप्रणव उक्त इत्याह- सहस्रेति ।
सहस्रार्णमि[र्णमती]ति लिङ्गव्यत्ययः । प्रणवाद्य[द्या]वयवाकारस्य
सहस्रावयवत्वं श्रूयते, अकारः सहस्रावयवान्वितः इति । अत्र अस्मिन्
महावेराजप्रणवात्मनि
सहस्रार्णाख्यावयवविशिष्टाकारान्वितोऽयमेष ओंकारो मन्त्रः
अभिधानतया स्थित इति श्रुतिभिः प्रदर्शित इत्यर्थः । वाशब्दः
अवधारणे । इत्थं
वक्ष्यमाणद्वादशमात्रात्मकप्रणवार्थमहाविराडस्मि
इत्यनुसंधानं हंसयोगः, तद्वतः पापाद्यभेदतामाह- एवमिति ।
स्वतत्त्वज्ञानेन स्वातिरिक्तकलनां हन्तीति

p. 216) हंसः । स एवास्मीत्यनुसंधानं हंसयोगः । तद्विचक्षणः
तदभिज्ञो योगी ॥ ५ ॥ एवमुक्तलक्षणां महावैराजविद्यां
समारूढो यदा तदनुसंधानपरो भवति तदा स्वकृतकर्मचारैः
कर्मप्रभवैः पापकोटिशतैरपि न कदापि भिद्यते- इति
वक्ष्यमाणविद्याफलं दर्शयति ॥

प्रणवस्य प्रधानमात्राचतुष्टयस्वरूपम्

आग्नेयी प्रथमा मात्रा वायव्येषा तथा परा ॥ ६ ॥

भानुमण्डलसंकाशा भवेन्मात्रा तथोत्तरा ।
परमा चार्धमात्रा या वारुणीं तां विदुर्बुधाः ॥ ७ ॥

कालत्रयेऽपि यत्रेमा मात्रा नूनं प्रतिष्ठिताः ।
एष ओंकार आख्यातो धारणाभिर्निबोधत ॥ ८ ॥

प्रधानमात्राचतुष्टयस्वरूपमाह- आग्नेयीति । अग्निः
वैश्वानरः तत्संबन्धिनी आग्नेयी वैराज्यकाराभिधाना प्रथमा
मात्रा भवति । तथा वायुशब्देन सूत्रात्मोच्यते, वायुर्वै गौतम
तत्सूत्रम् इति श्रुतेः । तत्संबन्धिनी वायवी एषा परा उकाररूपिणी
द्वितीया मात्रा भवति ॥ ६ ॥ भानुमण्डलवत् सम्यक् काशत इति बीजात्मा
भानुमण्डलसंकाशः तदभिधानमकारात्मिका
भानुमण्डलसंकाशा परा तृतीयमात्रा भवेत् । या च पुनः
मात्रात्रयापेक्षया अर्धमात्रा परमा सर्वोत्कृष्टा भवति बुधाः
तामेतां स्वविकल्पितभेदजातं स्वेन रूपेण वारयति व्याप्नोतीति
वरुणः तुर्यः तद्रूपिणीं वारुणीं चतुर्थमात्रात्मिकां विदुः ॥ ७ ॥

यत्र प्रणवे भूतादिकालत्रयेऽपि इमाः मात्राः प्रतिष्ठिताः एषः
ओंकारः एवं श्रुतिभिराख्यातो भवति । हे स्वाङ्गलोकाः यूयं
वक्ष्यमाणघटिकापञ्चककालात्मकघोषिण्यादिमात्रा
धारणाभिः निबोधत जानथेत्यर्थः (?) ॥ ८ ॥

p. 217) प्रणवस्य व्यष्टिसमष्ट्यात्मकद्वादशमात्राभेदविवरणम्

घोषिणी प्रथमा मात्रा विद्युन्मात्रा तथा परा ।
पतङ्गिनी तृतीया स्याच्चतुर्थी वायुवेगिनी ॥ ९ ॥

पञ्चमी नामधेया तु षष्ठी चैन्द्र्यभिधीयते ।
सप्तमी वैष्णवी नाम अष्टमी शांकरीति च ॥ १० ॥

नवमी महती नाम धृतिस्तु दशमी मता ।
एकादशी भवेन्नारी ब्राह्मी तु द्वादशी परा ॥ ११ ॥

व्यष्टिसमष्ट्यात्मकद्वादशमात्राभेदं विवृणोति- घोषिणीति ॥
९॥ अन्तःप्रणवमात्रा अकाराद्याः पञ्चब्रह्मवाचका ज्ञेयाः ॥ १० ॥
समष्ट्यकाराद्या[अ]ण्डविराडादिवाचका भवन्ति ॥ ११ ॥

उपासकानां तत्तन्मात्राकालोत्क्रमणफलम्

प्रथमायां तु मात्रायां यदि प्राणैर्वियुज्यते ।
भरते वर्षराजासौ सार्वभौमः प्रजायते ॥ १२ ॥

द्वितीयायां समुत्क्रान्तो भवेद्यक्षो महात्मवान् ।
विद्याधरस्तृतीयायां गान्धर्वस्तु चतुर्थिका ॥ १३ ॥

पञ्चम्यामथ मात्रायां यदि प्राणैर्वियुज्यते ।
उषितः सह देवत्वं सोमलोके महीयते ॥ १४ ॥

षष्ठ्यामिन्द्रस्य सायुज्यं सप्तम्यां वैष्णवं पदम् ।
अष्टम्यां व्रजते रुद्रं पशूनां च पतिं तथा ॥ १५ ॥

p. 218) नवम्यां तु महर्लोकं दशम्यां तु जनं व्रजेत् ।
एकादश्यां तपोलोकं द्वादश्यां ब्रह्म शाश्वतम् ॥ १६ ॥

षष्टिघटिकास्वेवं द्वादशमात्रादृष्टिं कृत्वा उपासनां
कुर्वतः तत्तन्मात्राकालोत्क्रमणफलमाह- प्रथमायामिति ।
चतुर्मुखदैवत्यघोषिण्याख्याकाराभिधानोदयादिपञ्चघटिका-

कालपरिमितायां प्रथमायां तु मात्रायां यद्येवमुपासकः
प्राणैः वियुज्यते सोऽसौ योगी भरते वर्षे राजा सार्वभौमः सन्
प्रजायते ॥ १२ ॥ तथा च द्वितीयायाम्। सप्तम्यर्थे चतुर्थिकेति।
प्रथमपर्यायवदेकादशपर्यायोऽप्यूह्यः ॥ १३-१६ ॥

निर्विशेषब्रह्मस्वरूपं, तज्ज्ञानफल च

ततः परतरं शुद्धं व्यापकं निर्मलं शिवम्।
सदोदितं परं ब्रह्म ज्योतिषामुदयो यतः ॥ १७ ॥

अतीन्द्रियं गुणातीतं मनो लीनं यदा भवेत्।
अनूपमं शिवं शान्तं योगयुक्तः सदा विशेत् ॥ १८ ॥

तद्युक्तस्तन्मयो जन्तुः शनैर्मुञ्चेत् कुले चिरम्।
संस्थितो योगचारेण सर्वसङ्गविवर्जितः ॥ १९ ॥

ततो विलीनपाशोऽसौ विमलः कमलाप्रभुः।
तेनैव ब्रह्मभावेन परमानन्दमश्नुते ॥ २० ॥

सविशेषब्रह्मविदामेवं फलतारतम्यमुक्त्वा

निर्विशेषब्रह्मस्वरूपं तज्ज्ञानफलं चाह- तत इति। ततः- अकारो
दक्षिणः पक्षः इत्यारभ्य महावैराजाभिधानं सविशेषं ब्रह्म
तदुपासकानां तत्फलं चाभिहितं, ततः परतरं
महावैराजगतहेयांशापह्नवसिद्धम्

p. 219) अत एव शुद्धम्, स्वाज्ञदृष्ट्या व्याप्यमलाशिवप्रसक्तौ
व्यापकं निर्मलं शिवम्, यतः सूर्यादिज्योतिषामुदयो भवति तदेतत्
ब्रह्म सदोदितम्॥ १७॥ करणग्रामतद्धेतुत्रिगुणप्रसक्तौ अतीन्द्रियं
गुणातीतं निर्गुणम्, यदा स्वातिरिक्तकलनोज्जीवकमनो लीनं भवेत्तदा
तदनूपमं निरूपमम्, चिन्मात्रत्वात् शिवम्, शान्तस्वातिरिक्तं यत्
ब्रह्म अवशिष्यते सदा तन्निर्विकल्पकयोगयुक्तो विशेत्॥ १८॥ यद्योगयुक्तो
जन्तुः तन्मयो भूत्वा स्वकारणभूते कुले स्वाविद्याद्वयत्कार्ये
शनैः शनैः मुञ्चेत् अथ यच्चिरं चिन्मात्रं भवेत्। कोऽयं
एवमधिकारीत्याह- संस्थित इति। योगचारेण योगाभ्यासेन सम्यक्
स्थितः। अन्तर्बाह्यकलनासङ्गिनो योगाभ्यासेच्छा कुत इत्यत आह-
सर्वसङ्गविवर्जितः इति॥ १९॥ अतो योगी विमलान्तरो भूत्वा
विलीनस्वबन्धनहेतुस्वातिरिक्तपाशः सन् विदेहकैवल्यकमलया
प्रभवतीति प्रभुः परमानन्दं यः स्वेन अनुष्ठितः तेनैव
ब्रह्मभावेन सर्वापह्नवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति
ज्ञानयोगेन अश्नुते, कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः॥ २०॥

ज्ञानिनः प्रारब्धकर्मभावाभावविचारः

आत्मानं सततं ज्ञात्वा कालं नय महामते ।
प्रारब्धमखिलं भुञ्जन्नोद्वेगं कर्तुमर्हसि ॥ २१ ॥

उत्पन्ने चात्मविज्ञाने प्रारब्धं नैव मुञ्चति ।
तत्त्वज्ञानोदयादूर्ध्वं प्रारब्धं नैव विद्यते ॥ २२ ॥

देहादीनामसत्त्वात्तु यथा स्वप्नो विबोधतः ।
कर्म जन्मान्तरीयं यत् प्रारब्धमिति कीर्तितम् ॥ २३ ॥

यत्तु जन्मान्तराभावात् पुंसो नैवास्ति कर्हिचित् ।
स्वप्नदेहो यथाध्यस्तस्तथैवायं हि देहकः ॥ २४ ॥

p. 220) अध्यस्तस्य कुतो जन्म जन्माभावे कुतः स्थितिः ।
उपादानं प्रपञ्चस्य मृद्भाण्डस्येव पश्यति ॥ २५ ॥

अज्ञानं चेति वेदान्तैस्तस्मिन् नष्टे क्व विश्वता ।
यथा रज्जुं परित्यज्य सर्पं गृह्णाति वै भ्रमात् ॥ २६ ॥

तद्वत् सत्यमविज्ञाय जगत् पश्यति मूढधीः ।
रज्जुखण्डे परिज्ञाते सर्परूपं न तिष्ठति ॥ २७ ॥

अधिष्ठाने तथा ज्ञाते प्रपञ्चे शून्यतां गते ।
देहस्यापि प्रपञ्चत्वात् प्रारब्धावस्थितिः कुतः ॥ २८ ॥

अज्ञानजनबोधार्थं प्रारब्धमिति चोच्यते ।
ततः कालवशादेव प्रारब्धे तु क्षयं गते ॥ २९ ॥

ब्रह्मप्रणवसंधाननादो ज्योतिर्मयः शिवः ।
स्वयमाविर्भवेदात्मा मेघापायेंऽशुमानिव ॥ ३० ॥

कंचनापक्वज्ञानिनमुद्दिश्येदमाह- आत्मानमिति । सततं
श्रुत्याचार्यप्रसादलब्धश्रवणादिसाधनेन स्वात्मानं ब्रह्मेति
ज्ञात्वा हे महामते आयुः- शेषकालं नय
इच्छानिच्छापरेच्छाप्रभवसुखदुःखतन्मिश्रप्रारब्धमखिलं
भुञ्जन् नोद्वेगं संतापं कर्तुमर्हसि ॥ २१ ॥ तव एवमुत्पन्ने
चात्मविज्ञाने नैव प्रारब्धं त्वां मुञ्चति । यदि ते
ब्रह्ममात्रतत्त्वज्ञानं जायते तदा न हि ते प्रारब्धं कर्म

अस्तीत्याह- तत्त्वज्ञानेति ॥ २२ ॥ प्रारब्धसंभवे हेतुमाचष्टे-
देहादीनामिति । यत् जन्मान्तरीयं कर्म सुखादिभोगप्रदं
प्रारब्धं तत्तु प्रबोधात् स्वप्नवत् तत्त्वज्ञानेन नश्यत्येव । तत्र
हेतुः- वस्तुतो देहादीनामसत्त्वात् ॥ २३ ॥ एवं देहादीनामसत्त्वे पुंसो
जन्मान्तराभावात् यत् प्रारब्धमिति मन्यसे तत्तु

p. 221) कर्हिचिदपि नैवास्तीति निश्चिन्वित्यर्थः ।
प्रारब्धायत्तदेहस्यासत्त्वं स्फुटयति सदृष्टान्तं- स्वप्नेति ॥ २४-२५ ॥
स्वाज्ञानम् अध्यासहेतुः । तस्मिन् वेदान्तैः
तत्प्रभवज्ञानविज्ञानसम्यग्ज्ञानैः अभावपदं गते क्व
तत्कार्यविश्वता सेद्धुं पारयति, देहादेः विश्वान्तःपतित्वात् । न
कदापि प्रारब्धादिकर्मत्रयं विद्यत इत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ २६-
२८ ॥ तथा चेत् कथं प्रारब्धकल्पनेत्यत आह- अज्ञानेति । स्वज्ञानेन
स्वाज्ञानतत्कार्ये नष्टे कथं ते देहो विद्यत इति
स्वाज्ञानानुरोधमाक्षिपन्ति, तद्वाग्बन्धनायेयं
प्रारब्धकल्पनेत्यर्थः । ततः किमित्यत आह- तत इति । ततः
सम्यग्ज्ञानादूर्ध्वं कालवशात् ईश्वरप्रसादादेव
प्रारब्धकर्मोपलक्षितस्वातिरिक्तास्तित्वभ्रमे क्षयम् अपह्नवं गते सति
॥ २९ ॥ अथ पुरा ब्रह्मप्रणवानुसंधानप्रभवप्रबोधः पुनः
स्वातिरिक्तास्तित्वभ्रमं न ददाति, ज्योतिर्मयः शिवो नादः तुर्यतुर्यो

भूत्वा मेघापाये अंशुमानिव स्वयम् आविर्भवेत् आत्मा
स्वमात्रमवशिष्यत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

तुरीयतुरीयाधिगमोपायभूतं नादानुसंधानम्

सिद्धासनस्थितो योगी मुद्रां संधाय वैष्णवीम् ।
शृणुयाद्दक्षिणे कर्णे नादमन्तर्गतं सदा ॥ ३१ ॥

अभ्यस्यमानो नादोऽयं बाह्यमावृणुते ध्वनिम् ।
पक्षाद्विपक्षमखिलं जित्वा तुर्यपदं व्रजेत् ॥ ३२ ॥

श्रूयते प्रथमाभ्यासे नादो नानाविधो महान् ।
वर्धमानस्तथाभ्यासे श्रूयते सूक्ष्मसूक्ष्मतः ॥ ३३ ॥

आदौ जलधिजीमूतभेरीनिर्झरसंभवः ।
मध्ये मर्दलशब्दाभो घण्टाकाहलजस्तथा ॥ ३४ ॥

p. 222) अन्ते तु किङ्किणीवंशवीणाभ्रमरनिस्वनः ।
इति नानाविधा नादाः श्रूयन्ते सूक्ष्मसूक्ष्मतः ॥ ३५ ॥

महति श्रूयमाणे तु महाभेर्यादिकध्वनौ ।
तत्र सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं नादमेव परामृशेत् ॥ ३६ ॥

घनमुत्सृज्य वा सूक्ष्मे सूक्ष्ममुत्सृज्य वा घने ।
रममाणमपि क्षिप्तं मनो नान्यत्र चालयेत् ॥ ३७ ॥

यत्र कुत्रापि वा नादे लगति प्रथमं मनः ।
तत्र तत्र स्थिरीभूत्वा तेन सार्धं विलीयते ॥ ३८ ॥

विस्मृत्य सकलं बाह्यं नादे दुग्धाम्बुवन्मनः ।
एकीभूयाथ सहसा चिदाकाशे विलीयते ॥ ३९ ॥

उदासीनस्ततो भूत्वा सदाभ्यासेन संयमी ।
उन्मनीकारकं सद्यो नादमेवावधारयेत् ॥ ४० ॥

सर्वचिन्तां समुत्सृज्य सर्वचेष्टाविवर्जितः ।
नादमेवानुसंदध्यान्नादे चित्तं विलीयते ॥ ४१ ॥

ब्रह्मप्रणवार्थतुर्यतुर्याधिगमोपायतया
नादानुसंधानप्रकारमाह- सिद्धासनेति ॥

गुदं वामेन संपीड्य मेढ्रादुपरि दक्षिणम्।
ऋजुकायत्रिबन्धाभ्यां सिद्धासनमिदं भवेत्॥

इति योगशास्त्रप्रसिद्धसिद्धासने स्थितो योगी,

p. 223) अन्तर्लक्ष्यं बहिर्दृष्टिः निमेषोन्मेषवर्जिता।
एषा सा वैष्णवी मुद्रा सर्वतन्त्रेषु गोपिता॥

इति श्रुतिसिद्धवैष्णवीं मुद्रामनुसंधाय स्वान्तरनाहतगतं
नादं दक्षिणकर्णे सदा शृणुयात्॥ ३१॥ एवं नादश्रवणतः किं
स्यादित्यत आह- अभ्यस्यमान इति। एवमभ्यस्तो नादः
स्वावारकबाह्यशब्दादिकमावृत्य पक्षमात्रेण
स्वविपक्षभूतस्वातिरिक्तास्तित्वं निर्मूल्य नादसाधनो योगी
तुर्यतुर्यपदं स्वमात्रमिति ब्रजेत्॥ ३२॥ नादेयत्तां
तदभ्यासानुभवं च प्रकटयति- श्रूयत इति॥ ३३॥ कथम्? आदौ॥ ३४-
३५॥ तत् किं ग्राह्यमित्यत आह- महतीति॥ ३६॥ यथाकथंचित् नादात् न
चालयेदित्याह- घनमिति॥ ३७॥ जलध्यादिभ्रमरनिस्वनान्तनादेषु यत्र
कुत्र वा मनः स्थिरीभवेत् तेन नादेन साकं चिदाकाशे विलीयत इत्याह-
यत्रेति॥ ३८-३९॥ तदितरकार्येषु उदासीनः॥ ४०॥ यतो नादाभ्यासः
क्षिप्रफलदः अत एव सर्वचिन्ताम्॥ ४१॥

नादस्य मनोनियमनसामर्थ्यम्

मकरन्दं पिबन् भृङ्गो गन्धान् नापेक्षते यथा ।
नादासक्तं सदा चित्तं विषयं न हि काङ्क्षते ॥ ४२ ॥

बद्धः सुनादगन्धेन सद्यःसंत्यक्तचापलम् ।
नादग्रहणतश्चित्तमन्तरङ्गभुजगमम् ॥ ४३ ॥

विस्मृत्य विश्वमेकाग्रं कुत्रचित् हि धावति ।
मनोन्मत्तगजेन्द्रस्य विषयोद्यानचारिणः ॥ ४४ ॥

p. 224) नियामनसमर्थोऽयं निनादो निशिताङ्कुशः ।
नादोऽन्तरङ्गसारङ्गबन्धने वागुरायते ॥ ४५ ॥

अन्तरङ्गतरङ्गस्य रोधे वेलायतेऽपि च ।

नादासक्तं चित्तं सदतिरिक्तविषयं न काङ्क्षतीति
सदृष्टान्तमाह- मकरन्दमिति ॥ ४२ ॥ नादपाशनिरुच्छ्वासबद्धं
चित्तम् अचलं सत् स्वबाह्याभ्यन्तरं विस्मृत्य स्तब्धीभवतीत्याह-

बद्ध इति ॥ ४३ ॥ स्वान्तर्बाह्यं विस्मृत्य स्वस्मिन्नेव स्थिरं सत् न कुत्रचित्
परिधावतीत्यर्थः । नादाङ्कुशो मनोगजनियमनदक्ष इत्याह- मन इति
॥ ४४ ॥ नादोऽन्तरङ्गविहङ्गमतरङ्गरोधनजालवेलेन दक्ष इत्याह-
नाद इति ॥ ४५ ॥

उपेयनादस्वरूपम्

ब्रह्मप्रणवसंलग्ननादो ज्योतिर्मयात्मकः ॥ ४६ ॥

मनस्तत्र लयं याति तद्विष्णोः परमं पदम् ।
तावदाकाशसंकल्पो यावच्छब्दः प्रवर्तते ॥ ४७ ॥

निःशब्दं तत् परं ब्रह्म परमात्मा समीर्यते ।
नादो यावन्मनस्तावन्नादान्ते तु मनोन्मनी ॥ ४८ ॥

सशब्दश्चाक्षरे क्षीणे निःशब्दं परमं पदम् ।
सदा नादानुसंधानात् संक्षीणा वासना भवेत् ॥ ४९ ॥

निरञ्जने विलीयेते मनोवायू न संशयः ।
नादकोटिसहस्राणि बिन्दुकोटिशतानि च ॥ ५० ॥

सर्वे तत्र लयं यान्ति ब्रह्मप्रणवनादके ।

p. 225) उपायनादस्वरूपमुक्त्वा फलात्मकोपेयनादस्वरूपं
तज्ज्ञानफलं च प्रकटयति- ब्रह्मेति । अकारस्थूलांशादिप्रविभक्त-
जाग्रज्जाग्रदाद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्तकलनोपबृंहणात् ब्रह्म
यस्मिन् षोडशमात्रात्मकप्रणवे विराजते स ब्रह्मप्रणवः तत्सलग्नः
तदभिन्नः स चासौ स्वज्ञानां परागभावं न ददातीति नदः स एव
नादः प्रत्यगात्मा स्वयंप्रकाशकतया ज्योतिर्मयात्मको भवति ॥ ४६ ॥
यन्मनः पराक्प्रत्यग्विभागहेतुः तत्र प्रत्यगभिन्नपरब्रह्मणि
लयं याति, मनौपलक्षितस्वाविद्यापदाधिकरणं यत् तस्य विष्णोः
तद्विष्णोः व्याप्यसापेक्षव्यापनशीलस्य
व्याप्यसापेक्षव्यापकताभावे
यद्व्याप्यव्यापककलनाविरलमवशिष्यते, तदेव परमं
निष्प्रतियोगिकनिर्विशेषं तन्मात्रतया पद्यत् इति पदं
विकलेबरकैवल्यमित्यर्थः । किं सदा ब्रह्मप्रणवानुसंधानं
कर्तव्यमित्यवधिमाह- तावदिति । यावद्बाह्यान्तःशब्दकामादिप्रतीति
तावदाकाशसंकल्पः स्वातिरिक्तशब्दादिप्रपञ्चोऽस्ति नास्तीति
विभ्रमसंकल्पविरलो भवेत् ॥ ४७ ॥ ततोऽयं निःशब्दतया विभाति
परमात्मेति सम्यगीयते । नादानुसंधानावधिं तत्फलं चाह-

नाद इति ॥ ४८-४९ ॥ ब्रह्मप्रणवनादस्य सर्वापवादाधिकरणतामाह-

नादेति नादस्य सर्वसाक्षिणोऽधिगमे यान्युपायतया कोटिसहस्राणि

साधनानि सन्ति यानि बिन्दोः ईश्वरस्य अधिगमे

सालोक्यादितत्पदाप्तिसाधनानि कोटिशतानि सन्ति तानि सर्वाणि ॥ ५० ॥

चशब्दात् ये ये स्वाज्ञविकल्पिताः विकाराः सन्ति ते सर्वे तत्र

ब्रह्मप्रणवनादके प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि लयं यान्ति । ततः

प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म स्वाधिष्ठेयाभावात् निरधिष्ठानं सत्

स्वमात्रमवशिष्यत इति भावः ॥

नादारूढयोगिनां विदेहमुक्तिलाभः

सर्वावस्थाविनिर्मुक्तः सर्वचिन्ताविवर्जितः ॥ ५१ ॥

मृतवत्तिष्ठते यागा स मुक्तो नात्र संशयः ।

शङ्खदुन्दुभिनादं च न शृणोति कदाचन ॥ ५२ ॥

काष्ठवज्ज्ञायते देह उन्मन्यावस्थया ध्रुवम् ।

न जानाति स शीतोष्णं न दुःखं न सुखं तथा ॥ ५३ ॥

p. 226) न मानं नावमानं च संत्यक्त्वा तु समाधिना ।

अवस्थात्रयमन्वेति न चित्तं योगिनः सदा ॥ ५४ ॥

जाग्रन्निद्राविनिर्मुक्तः स्वरूपावस्थतामियात् ॥ ५५ ॥

दृष्टिः स्थिरा यस्य विना सदृश्यं
वायुः स्थिरो यस्य विना प्रयत्नम् ।
चित्तं स्थिरं यस्य विनावलम्बं
स ब्रह्मतारान्तरनादरूपः ॥ ५६ ॥

इत्युपनिषत् ॥

एवं ब्रह्मप्रणवनादारूढयोगिनां स्थितिं तत्कृत्यकृत्यतां
विशदीकरोति- सर्वेति ॥ ५१-५२ ॥ ब्रह्ममात्रभावमापन्नो योगी
ब्रह्मातिरिक्तकलनां न जानाति ब्रह्मातिरिक्तयोः
निष्प्रतियोगिकभावाभावरूपत्वात् इत्यर्थः ॥ ५३-५५ ॥ तस्य
ब्रह्मप्रणवनादरूपतां दर्शयन् उपसंहरति- दृष्टिरिति । यस्य
दृष्टिवायुचित्तानि दृश्यप्रयत्नावलम्बकलनां विना स्थिरीभूत्वा
ब्रह्मप्रणवपर्यवसन्ना भवन्ति सोऽयं विद्वान्
ब्रह्मतारान्तरतुर्यतुर्याभिधाननादरूपतया अवशिष्यते,
विदेहमुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ इत्युपनिषच्छब्दौ

नादबिन्दूपनिषत्समाप्त्यर्थौ ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।

लिखितं स्याद्विवरणं नादबिन्दोः स्फुटं लघु ।

नादबिन्दुविवरणं पञ्चाशदधिकं शतम् ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे

अष्टत्रिंशत्संख्यापूरकं नादबिन्दूपनिषद्विवरणं

संपूर्णम्

****
*
* ंऊख़्टाड्ःआ ईण्ड्ळ्ग़ीआळ् ऱ्ष्आऱ्ः ईण्ष्टीटूट्
*
*
* २०११ ंउक्तबोध ईन्दोलोगिचल् ऱ्एसेर्छ् ईन्स्तितुते आल्ल् ऱ्इघ्त्स् ऱ्एसेर्वेद् ।
*
* -तेक्ष्त्स् मय् बे विवेद् ओन्ल्य् ओन्लिने ओर् दोव्न्लोदेद् फ़ोर् प्रिवते स्तुद्य् ।
* -तेक्ष्त्स् मय् नोत्, उन्देर् अन्य् चिर्चुम्स्तन्चेस्, बे चोपिद्, रेपुब्लिशेद्,
* रेप्रोदुचेद्, दिस्त्रिबुतेद् ओर् सोल्द्, एथेर् इन् ओरिगिनल् ओर् अल्तेरेद् फ़ोर्म्, विथोत्
* थे एक्ष्प्रेस्स् पेर्मिस्सिन् ओफ़् ंउक्तबोध ईन्दोलोगिचल् ऱ्एसेर्छ् ईन्स्तितुते इन् व्रितिन्ग् ।
****

****
*
* MUKTABODHA INDOLOGICAL RESEARCH INSTITUTE
*
*
* ©2011 Muktabodha Indological Research Institute All Rights Reserved.
*
* E-texts may be viewed only online or downloaded for private study.
* E-texts may not, under any circumstances, be copied, republished,
* reproduced, distributed or sold, either in original or altered form, without
* the express permission of Muktabodha Indological Research Institute in writing.
****

****
****
* The Yoga upani.sads with the commentary of
* "srii upani.sad - Brahmayogin
* Edited by Pandit A. Mahadeva Sastri, B.A.
* First published 1920 by the Adyar Library and Research Centre
*
* paa"supatabrahmopani.sat
*
* Data-entered by the staff of Muktabodha supervised by Mark Dyczkowski
*
* revision 0 June 14, 2007
* Velthius transliteration
****
******

पाशुपतब्रह्मोपनिषत्

भद्रं कर्णेभिः- इति शान्तिः

पूर्वकाण्डः

जगन्नियन्तृविषयाः सप्त प्रश्नाः

अथ ह वै स्वयंभूर्ब्रह्मा प्रजाः सृजानीति कामकामो जायते
कामेश्वरो वैश्रवणः ॥ १ ॥ वैश्रवणो ब्रह्मपुत्रो वालखिल्यः
स्वयंभुवं परिपृच्छति- जगतां का विद्या का देवता
जाग्रत्तुरीययोरस्य को देवो यानि कस्य वशानि कालाः कियत्प्रमाणाः
कस्याज्ञया रविचन्द्रग्रहादयो भासन्ते कस्य महिमा गगनस्वरूप
एतदहं श्रोतुमिच्छामि नान्यो जानाति त्वं ब्रूहि ब्रह्मन् ॥ २ ॥

विवरणम्

पाशुपतब्रह्मविद्यासंवेद्यं परमाक्षरम् ।
परमानन्दसंपूर्णं रामचन्द्रपदं भजे ॥

इह खलु अथर्वणवेदप्रविभक्तेयं पाशुपतब्रह्मोपनिषत्
हंससूत्रस्वरूपप्रकटनव्यग्रा
निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रपर्यवसन्ना विजयते । अस्याः संक्षेपतो

p. 228) विवरणमारभ्यते ।
वालखिल्यस्वयंभूप्रश्नप्रतिवचनरूपेयमाख्यायिका
विद्यास्तुत्यर्था । आख्यायिकामवतारयति- अथेति । अथ
प्राण्यदृष्टपरिपाकानन्तरम् । ह वा इति वृत्तार्थस्मरणार्थौ निपातौ ।

स्वयमेव भवतीति स्वयंभूः ब्रह्मा तस्य प्रजाः सृजेयमिति कामं
कामः कामकामो जायते प्रादुर्बभूव । तत्संकल्पानुरोधेन
कामेश्वरो रुद्रः, ललाटात् क्रोधजो रुद्रोऽजायत इति श्रुतेः,
वैश्रवणश्च ॥ १ ॥ वैश्रवणनामकः ब्रह्मपुत्रः वालखिल्यः
ऋषिपूगश्च स्वयंभुवं परिच्छति । किमिति ? जगतां का विद्येत्यादि
सप्तधा प्रश्नः कृतः । एतदहं त्वत्तः सकाशात् श्रोतुमिच्छामि ।
त्वद्विनैतद्वक्ता न हि कोऽपि विद्यते । अतो ब्रह्मन् त्वं ब्रूहि ॥ २ ॥

सप्तप्रश्नानामुत्तराणि

स्वयंभूरुवाच- कृत्स्नजगतां मातृका विद्या ॥ ३ ॥
द्वित्रिवर्णसहिता द्विवर्णमाता त्रिवर्णसहिता चतुर्मात्रात्मकोंकारो
मम प्राणात्मिका देवता ॥ ४ ॥ अहमेव जगत्त्रयस्यैकः पतिः ॥ ५ ॥ मम
वशानि सर्वाणि युगान्यपि च ॥ ६ ॥ अहोरात्रादिमतिसंवर्धिताः कालाः ॥
७ ॥ मम रूपा रवेस्तेजश्चन्द्रनक्षत्रग्रहतेजांसि ॥ ८ ॥ गगनो मम
त्रिशक्तिमायास्वरूपः नान्यो मदस्ति ॥ ९ ॥ तमोमायात्मको रुद्रः
सात्विकमायात्मको विष्णू राजसमायात्मको ब्रह्मा ।
इन्द्रादयस्तामसराजसात्मिका न सात्त्विकः कोऽपि अघोरः
साधारणस्वरूपः ॥ १० ॥

p. 229) इति पृष्टो भगवान् स्वयंभूरुवाच । किमिति ? जगतां का विद्या
इत्याद्यप्रश्नमपाकरोति- कृत्स्नजगतां मातृका
अकारादिक्षकारान्तरूपिणी विद्या, तस्या वैखरीप्रपञ्चनिर्वाहकत्वात्
॥ ३ ॥ का देवता इति द्वितीयप्रश्नमपाकरोति- द्वित्रिवर्णेति । पदरूपेण
द्वित्रिवर्णसहिता स्वयमकारोकाराख्यद्विवर्णतो मीयत इति
द्विवर्णमाता मकारेण सह त्रिवर्णसहिता
स्थूलमेतद्ध्रस्वदीर्घप्लुतम् इति श्रुत्यनुरोधेन य ओंकारः
चतुर्मात्रात्मको भवति सोऽयं मम प्राणात्मिका देवता ॥ ४ ॥
जाग्रत्तुरीययोरस्य को देवः इति प्रश्नमपाकरोति- अहमेवेति । अस्य
जाग्रदादितुरीयान्तकलनाकलितस्य जगत्त्रयस्य अहमेक एव देवः, मम
सूत्रादिरूपेण जगत्त्रयचालकत्वात् ॥ ५ ॥ यानि कस्य वशानि इति
प्रश्नमपाकरोति- ममेति । कृतादियुगानि, अपिचशब्दाभ्यां
स्थावरजङ्गमात्मकं जगच्च मद्वशे वर्तत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ कालाः
कियत्प्रमाणाः इति प्रश्नमपाकरोति- अहोरात्रेति । निमेषाहोरात्रादिमत्या
संवर्धिताः कल्पावसानाः कालाः ॥ ७ ॥ कस्याज्ञया
रविचन्द्रग्रहादयो भासन्ते इति प्रश्नमपाकरोति- मम रूपा इति ।

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥

इति स्मृतेः ॥ ८ ॥ कस्य महिमा गगनस्वरूपः इति चरमप्रश्नमपाकरोति-
गगन इति । गगनः गगनम् । क्रियाज्ञानेच्छारूपेण
दुर्गालक्ष्मीसरस्वतीरूपेण वा मायामयाः तिस्रः शक्तयः
तत्कार्यजातं च मन्महिमास्वरूपमित्यर्थः । अहमेतादृशः
परमेश्वरः, मदतिरेकेण न किंचिदस्तीत्याह- नान्य इति ॥ ९ ॥ रुद्रादयः
किंगुणविशिष्टा इत्यत आह- तम इति । तस्य सर्वसंहारकतया
तामसगुणोपाधित्वात् । विष्णवतिरेकेण न सात्त्विकः कोऽपि, तस्य
सर्वमर्यादापालकतया शुद्धसत्त्वरूपत्वात् । अत एवाऽयं अघोरः
सर्वसाधारणस्वरूपः सत्त्वगुणावष्टम्भतः शान्तरूपेण
भक्तकोटिसाधारणत्वात् ॥ १० ॥

p. 230) सृष्टियज्ञे कर्त्रादिनिरूपणम्

समस्तयागानां रुद्रः पशुकर्ता रुद्रो यागदेवो
विष्णुरध्वर्युर्होतेन्द्रो देवता यज्ञभुङ् मानसं ब्रह्म महेश्वरं
ब्रह्म ॥ ११ ॥

सृष्टियज्ञे रुद्रादयः कीदृशाः सन्तः किं कुर्वन्ति इत्यत आह-
समस्तेति । तत्र रुद्रस्तु अग्निष्टोमादिवाजिमेधान्तसमस्तयागानां
विशसनकर्मणि पशून् करोतीति पशुकर्ता यागसामान्यस्य

पशुप्रधानत्वात् रुद्रः। यागदेवः, यागप्रधानाहुतिद्रव्यस्य
विष्ण्वायत्तत्वात्, विष्णुः अध्वर्युः अन्यूनाधिकतया तत् पालयन्।
चालकत्वात् होता इन्द्रः, स्तुतशस्त्रकृत्त्वात्। तत्तद्देवतारूपेण
पशुपतिरेव यज्ञभुक्। मानसं ब्रह्म- वाङ्मौनपूर्वं मानसं
मनसा सर्वर्त्विङ्निर्वर्त्यप्रयोगद्रष्टृत्वेन यज्ञोपबृंहणात्-
महेश्वरं ब्रह्म ब्रह्मणः सर्वद्रष्टृतया ब्रह्म ब्रह्माणं
महेश्वरं विद्धि॥ ११॥

नादानुसंधानयज्ञः

मानसो हंसः सोऽहं हंस इति तन्मयं यज्ञो
नादानुसंधानम्। तन्मयविकारो जीवः॥ १२॥

कोऽयं यज्ञ इत्यत्र नादानुसंधानम् इत्याह- मानस इति।
हंसः- सोऽहमिति चिरभावनातः तन्मयं तद्भावसाधनं यत्
नादानुसंधानं तदेव मानसो यज्ञो भवतीत्यर्थः।
एवमनुसंधाता जीवस्तु उच्छ्वासनिःश्वासवद्यन्मनः
तन्मयविकारः। जीवस्य प्राणमन-उपाधिकत्वात् तद्विकारत्वं युज्यत
इत्यर्थः॥ १२॥

परमात्मनो हंसत्वनिरूपणम्

परमात्मस्वरूपो हंसः। अन्तर्बहिश्चरति हंसः।
अन्तर्गतोऽनवकाशान्तर्गतसुपर्णस्वरूपो हंसः॥ १३॥

p. 231) हंसस्तु स्वतत्त्वज्ञानेन स्वातिरिक्तभ्रमं हन्ति अपह्नवं
करोतीति हंसः परमात्मा भवति। स कुत्र आसनमर्हतीत्यत्र- सोऽयं
हंसः प्राणापानोपाधियोगात् अन्तर्बहिश्चरति। यद्वा-
सर्वप्राण्यन्तर्बहिश्चरति प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपेण उपलभ्यते,
अन्तर्बहिश्च तत् सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः इति श्रुतेः।
सर्वप्राण्यन्तः कामादयो वर्तन्ते, बाह्ये शब्दादिविषयाश्च, तथा सति
स्वव्याप्तेः अनवकाशात् कथमन्तर्गतो बहिर्गतो वा भवितुर्महतीत्यत्र-
सर्वप्राण्यन्तर्बाह्यगतकामशब्दादिविषसर्पग्राससुपर्णस्वरूपो
हंसः। प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मास्मीति सम्यग्ज्ञानस्य
स्वान्तर्बाह्यकलनाविलयपूर्वकत्वात् हंसः स्वान्तर्बहिः व्याप्य
परिपूर्णो भवतीत्यर्थः। तथाच स्मृतिः-

विषया बाह्यदेशस्था देहस्यान्तरहंकृतिः।
सर्वग्रहोपसंशान्तौ स्वयमेवावशिष्यते॥

इति ॥ १३ ॥

यज्ञसूत्रब्रह्मसूत्रयोः साम्यम्

षण्णवतितत्त्वतन्तुवद्व्यक्तं चित्सूत्रत्रयचिन्मयलक्षणं
नवतत्त्वत्रिरावृतं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरात्मकमग्नित्रयकलोपेतं
चिद्ग्रन्थिबन्धनम् अद्वैतग्रन्थिः ॥ १४ ॥ यज्ञसाधारणाङ्गं
बहिरन्तर्ज्वलनं यज्ञाङ्गलक्षणब्रह्मस्वरूपो हंसः ॥ १५ ॥

बाह्यान्तर्भासमानयज्ञब्रह्मसूत्रयोः साम्यमाह-
षण्णवतीति । चतुरङ्गुलमानेन षण्णवतिसंख्याविशिष्टं
यज्ञसूत्रं यथा व्यक्तं भवति तथा षण्णवतितत्त्वतन्तुविशिष्टं
ब्रह्मसूत्रं व्यक्तं भवति । यज्ञसूत्रं तु
सूत्रत्रयविशिष्टतन्तुलक्षणं, ब्रह्मसूत्रं तु द्वितुर्यांविकल्पात्मना
चित्सूत्रत्रयचिन्मयलक्षणं भवति । यथा यज्ञसूत्रं सूत्रत्रयं
त्रिरावृतं यदि तदा नवसूत्रं भवति तथा ब्रह्मसूत्रमपि
द्वितुर्यांविकल्पत्रयं त्रिरावृतं चेत् नवमहातत्त्वात्मकं भवति ।
यद्वा- तुर्यविश्वविराडोत्रादिभेदेन नवतत्त्वं
तुर्यप्राज्ञबीजानुज्ञैकरसात्मना त्रिरावृतं
तृतीयपादपर्यवसन्नं

p. 232) भवति । यद्वा- नवतत्त्वत्रिरावृतं ब्रह्मसूत्रं ब्रह्मविष्णु
महेश्वरात्मकं गार्हपत्याद्यग्नित्रयकलोपेतं वा भवति । एवं
त्रिधाभिन्नब्रह्मसूत्रैक्योपायस्तु चिन्मात्रादतिरिक्तं त्रिधा विभक्तं
न किंचिदस्तीति चिद्ग्रन्थिबन्धनम् ।
व्यष्टिसमष्टितदैक्यावभासकचितामैक्यं ग्रन्थिबन्धनतः
कथमित्यत्र- अद्वैतग्रन्थिः तदैक्यग्रन्थेः तद्भेदग्रासत्वात्
अद्वैतग्रन्थिः अद्वितीयपरमात्मा भवतीत्यर्थः । यदा
यज्ञसूत्रब्रह्मग्रन्थिः तदैक्यहेतुः तथा अत्रापीत्यर्थः ॥ १४ ॥
बाह्यान्तःसूत्रयोः सामानाधिकरण्यमाह- यज्ञेति । यज्ञसूत्रं
बहिः ज्वलतीति यथा बाह्ययज्ञसाधारणाङ्गं भवति तथा
ब्रह्मसूत्रमन्तर्ज्वलतीत्यन्तर्यज्ञसाधारणाङ्गं भवतीति ज्ञेयम् ।
हंसस्तु अन्तर्यज्ञाङ्गलक्षणब्रह्मस्वरूपो भवति ॥ १५ ॥

ब्रह्मयज्ञो ब्राहमणाधिकारिकः

उपवीतलक्षणसूत्रब्रह्मगा यज्ञाः । ब्रह्माङ्गलक्षणयुक्तो
यज्ञसूत्रम् । तद्ब्रह्मसूत्रम् । यज्ञसूत्रसंबन्धी ब्रह्मयज्ञः
तत्स्वरूपः ॥ १६ ॥

बाह्ययज्ञास्तु उपवीतलक्षणसूत्रवद्ब्रह्मगा ब्रह्मणाश्रया
भवन्ति। यज्ञसूत्रं ब्रह्माङ्गलक्षणयुक्तो वेदाङ्गलक्षणयुक्तो
ब्राह्मणो भजति। तत् ब्रह्मसूत्रमपि स एव भजति। तत् कथमित्यत्र-
यज्ञसूत्रवद्ब्राह्मणसंबन्धी ब्रह्मयज्ञः, ब्रह्मनिष्ठाया
ब्राह्मणनिर्वर्त्यत्वात्। यो यन्निष्ठः स तत्स्वरूपो भवति॥ १६॥

प्रणवहंसस्य ब्रह्मयज्ञत्वम्

अङ्गानि मात्राणि। मनोयज्ञस्य हंसो यज्ञसूत्रम्। प्रणवं
ब्रह्मसूत्रं ब्रह्मयज्ञमयम्। प्रणवान्तर्वर्तीं हंसो
ब्रह्मसूत्रम्। तदेव ब्रह्मयज्ञमयं मोक्षक्रमम्॥ १७॥

p. 233) यत्प्रणवनिष्ठः प्रणवो भवति तदङ्गानि कानीत्यत्र- मात्राणि
अकारादिमात्राः। अङ्गिप्रणवस्वरूपं कीदृशमित्यत्र- मनोयज्ञस्य
अन्तर्यज्ञस्य फलत्वेन यो विराजते हंसः तत्स्वरूपमेव यज्ञसूत्रम्।
प्रणवं प्रणवः ब्रह्मसूत्रमयं ब्रह्मयज्ञश्च। यत एवम् अतो
हंस एव सर्वं, तदतिरिक्तं न किंचिदस्ति इत्यर्थः। यो हंसः
प्रणवार्थतया प्रणवान्तरुपलभ्यते स एव ब्रह्मसूत्रम्।
प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म यत् ब्रह्मसूत्रं तदेव ब्रह्मयज्ञमयं
निर्विशेषब्रह्मज्ञानम्। तदेव मोक्षक्रमं

स्वातिरिक्तभ्रममोक्षणस्य स्वमात्रज्ञानमेव साधनं,
तदतिरिक्तसाधनजालस्य तन्मोक्षणेऽकिंचित्करत्वात्। अयमेव हि क्रमः
नान्यः पन्था अयनाय विद्यते इति श्रुतेः ॥ १७ ॥

ब्रह्मसंध्याक्रियारूपो मनोयागः

ब्रह्मसंध्याक्रिया मनोयागः। संध्याक्रिया मनोयागस्य
लक्षणम्॥ १८ ॥

मनोयागः कीदृश इत्यत आह- ब्रह्मेति। तत् त्वमसि अहं
ब्रह्मास्मि इति प्रत्यक्परब्रह्मणोरैक्यमेव संध्याक्रिया मनोयाग
उच्यते। तयोः संध्याक्रिया हि मनोयागस्य लक्षणम् इत्यत्र-
जीवात्मपरमात्मनोः एकत्वज्ञानेन तयोः भेद एव विभग्नः, सा
संध्येति-

नोदकैर्जायते संध्या न मन्त्रोच्चारणेन तु।
संधौ जीवात्मनोरैक्यं सा संध्या सद्भिरुच्यते।

इति श्रुतेः स्मृतेश्च ॥ १८ ॥

हंसप्रणवाभेदानुसंधानं अन्तर्यागः

यज्ञसूत्रं प्रणवम्। ब्रह्मयज्ञक्रियायुक्तो ब्राह्मणः।
ब्रह्मचर्येण चरन्ति देवाः। हंससूत्रचर्या यज्ञाः।
हंसप्रणवयोरभेदः॥ १९॥

p. 234) हंसस्य प्रार्थनास्त्रिकालाः। त्रिकालास्त्रिवर्णाः।
त्रेताग्न्यनुसंधानो यागः।
त्रेताग्न्यात्माकृतिवर्णोंकारहंसानुसंधानोऽन्तर्यागः॥ २०॥
चित्स्वरूपवत्तन्मयं तुरीयस्वरूपम्। अन्तरादित्ये ज्योतिःस्वरूपो
हंसः॥ २१॥ यज्ञाङ्गं ब्रह्मसंपत्तिः।
ब्रह्मप्रवृत्तितत्प्रणवहंससूत्रेणैव ध्यानमाचरन्ति॥ २२॥

हंसप्रणवयोः अभेदं वक्तुं भूमिकां करोति-
यज्ञसूत्रमिति। यज्ञत्वेन सूचनात् यज्ञसूत्रं ब्रह्मप्रणवं
प्रणवः, यज्ञस्य विष्णोः प्रणवार्थत्वात् ब्रह्मयज्ञक्रिया
निष्कामकर्मानिष्ठानसहकृतध्यानसमाधिः, तदनुष्ठाता
ब्राह्मणः, तस्य परापरब्रह्मवित्त्वात्। ब्रह्मभावे मनश्चारो
ब्रह्मचर्यं विदुर्बुधाः इति श्रुत्यनुरोधेन देवा इन्द्रादयोऽपि सदा
ब्रह्मचर्येण चरन्ति, तेषां प्रजापतिशिष्यत्वेन ब्रह्मवित्त्वात्। यज्ञा

अपि हंससूत्रचर्याः अन्तर्यज्ञानां
प्रत्याहारधारणाध्यानसमाधीनां
हंससूत्रचर्याभिर्वावहेतुत्वात्। आत्ममन्त्रस्य हंसस्य
परस्परसमन्वयात् इति स्मृतिसिद्धः हंसप्रणवयोरभेदः,
वाच्यवाचकयोरेकत्वात्॥ १९॥ हंसप्रणवयोरेकत्वं कथमित्यत्राह-
हंसस्येति। प्रत्यगभिन्नपरमात्मनो हंसस्य आप्त्युपायभूताः
प्रार्थनाः श्रणवादयः। ते त्रिकालाः, श्रवणादीनां
कालपरिच्छेद्यत्वात्। भूतादित्रिकाला एव अकारादित्रिवर्णाः।
विश्वविराडोत्रादित्रेताग्न्यनुसंधानोऽनुसंधानमन्तर्यागः। तत्
कथमित्यत्र- विश्वादित्रेताग्न्यात्मनां द्वितुर्यांविकल्पपर्यवसन्ना-
नां व्यष्टिसमष्टितदुभयैक्याकाराद्याकृतिवर्णवदोंकारार्थ-
निष्प्रतियोगिकतुर्यतुर्यहंसः
स्वमात्रमित्यनुसंधानोऽनुसंधानमन्तर्यागः॥ २०॥
विश्वविराडोत्रादिचित्स्वरूपवत्तन्मयं तद्व्यतहेयांशापायसिद्धं
तुर्यप्रविभक्ततुरीयस्वरूपम्। तद्विकल्पितान्तरादित्ये
स्वान्तःकामादिवृत्त्यवभासकप्रत्यक्सूर्ये तदभेदेन
विद्योतमानज्योतिःस्वरूपो हंसः परमात्मा॥ २१॥
तदनुसंधानात्मकान्तर्यज्ञाभिधानाङ्गं
सम्यग्ज्ञानमङ्गिब्रह्मसंपत्तिहेतुः,
स्वाप्तेस्वातिरिक्तासंभवसिद्धस्वज्ञानपूर्वकत्वात्।

p. 235) अत एव ब्रह्मविदादयः पराक्प्रवृत्तिनिरसनपूर्वकं
प्रत्यगभिन्नब्रह्मगोचरा प्रवृत्तिः तदालम्बनभूतः प्रणवः
तदर्थभूतप्रत्यक्परविभागैक्यासहतुर्यतुर्यहंसरूपेण
तुरीयोंकाराग्रविद्योतं तुर्यतुर्यं ब्रह्ममात्रमसन्न हि
इत्यादिश्रुतिततिसूचनात् हंससूत्रं मद्यतिरिक्तमणुमात्रं न विद्यते
इति निर्विशेषब्रह्मज्ञानं तेनैव हंसः स्वमात्रमिति
ध्यानमाचरन्ति। एवंनिष्ठाः तत्स्वरूपा एव भवन्तीत्यर्थः॥ २२॥

षण्णवतिहंससूत्राणि

प्रोवाच पुनः स्वयंभुवं प्रतिजानीते ब्रह्मपूत्रो
ऋषिर्वालखिल्यः। हंससूत्राणि कतिसंख्यानि कियद्वा प्रमाणम्॥ २३॥
हृदादित्यमरीचीनां पदं षण्णवतिः। चित्सूत्राघ्राणयोः
स्वर्निर्गता प्रणवाधारा षड्ङ्गुलदशाशीतिः॥ २४॥

बालखिल्यः स्वयंभूमुखात् एवमवगम्य पुनः
स्वावगतिदाढर्याय ब्रह्मयज्ञसूत्रेयत्तां पृच्छतीत्याह- प्रोवाचेति।
वालखिल्यो मुनिः पुनः स्वयंभुवं प्रति हे भगवन्- भवान् सर्वं
प्रतिजानीते, तव निरङ्कुशसर्वज्ञत्वात्- हंसस्य परमात्मनः

प्रापकतया सूचनात् सूत्राणि कतिसंख्याकानि कियद्वा तत्प्रमाणं
तदियत्तेति तद्बुभुत्सया प्रोवाच पृष्टवान्॥ २३॥ प्रश्नोत्तरं
भगवानाह- हृदीति। हृदि
विलसितकामादिवृत्तिसहस्रभावाभावप्रकाशचिदादित्यमरीचीनां
तत्त्वकिरणानां वराहोपनिषत्प्रकाशितानां पदं स्वरूपं
षण्णवतिः, कार्पासकयज्ञसूत्रषण्णवतितुल्यमित्यर्थः
षण्णवतिसंख्याकचित्तत्त्वमरीचयः क्व आविर्भूता इत्यत्र-
चित्सूत्रोपलब्धिहेतुहृदयाद्याघ्राणयोः विश्वकायविराड्दृदये
तत्संकल्पत आविर्भूय- आघ्राण इत्यत्राकारः छान्दसः- घ्राणयोः
घ्राणाभ्यां अकारादिस्वरात्मकोच्छ्वासरूपेण बहिर्निर्गतानि
तत्त्वानि

p. 236) तेषां भेदाः। किमाधारा इत्यत्र
परापरब्रह्माधिष्ठितप्रणवाधाराः सन्तः अद्यापि वर्तन्ते।
कतिविधा इत्यत्र षडङ्गुलदशाशीतिः षण्णवतिविधा भवन्ति। यद्वा-
षण्णवत्यङ्गुलपरिमितषण्णवततत्त्वात्मका भवन्ति॥ २४॥

हंसात्मविद्यैव मुक्तिः

वामबाहुदक्षिणकट्योरन्तश्चरति हंसः परमात्मा

ब्रह्मगुह्यप्रकारो नान्यत्र विदितः ॥ २५ ॥ ये जानन्ति तेऽमृतफलकाः ।

सर्वकालं हंसं न प्रकाशकम् । प्रणवहंसान्तर्ध्यानप्रकृतिं

विना न मुक्तिः ॥ २६ ॥

इत्थंभूतविराट्छरीरवामबाहुदक्षिणकट्योरन्तश्चरति

हंसः परमात्मा यथा यज्ञसूत्रं वामबाहुदक्षिणकट्यन्तं

विराजते तथा वामबाहुदक्षिणकट्युपलक्षितसर्वाङ्गं

स्वाविद्यापदतत्कार्यजातं तदन्तर्बहिश्च

विश्वविश्वाद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्तभेदेन चरति । वस्तुतस्तु हंसः

तत्सर्वापह्नवसिद्धपरमात्मरूपेण अवशिष्यत इति योऽर्थः

सोऽयमर्थो ब्रह्मगुह्यप्रकारः नान्यत्र विदितः, अत्रैव विशेषतः

प्रकटितत्वात् ॥ २५ ॥ विद्याफलमाह- य इति । किं सर्वेऽप्येवं हंसं

आत्मतया विदित्वा तद्वेदनफलं अमृतत्वं नाप्नुयुः इत्यत आह- सर्वेति

।

श्रुतिः स्मृतिर्ममैवाज्ञा यस्तामुल्लङ्घ्य वर्तते ।

आज्ञाच्छेदी मम द्रोही मद्भक्तोऽपि न वैष्णवः ॥

इति स्मृतिसिद्धस्वाज्ञारूपश्रुतिस्मृतिमार्गोल्लङ्घकानां

निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रं भावरूपं

ब्रह्मातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यजातमपि निष्प्रतियोगिकाभावरूपं
नानयोः वाच्यवाचककार्यकारणाधाराधेयत्वम् अस्तीति सर्वकालं
सदा न प्रकाशकं

p. 237) हंसमात्मानं, विद्धीति शेषः। तेषां
स्वापराधदोषावृतत्वात् दिवाभीतसूर्यवदात्मा स्वरूपप्रकाशको
न भवतीत्यर्थः। सत्त्वकृतेः मुक्तिः नेतरस्येत्याह- प्रणवेति।
प्रणवहंसः स्वान्तःप्रणवार्थतुर्यतुर्यहंसः सोऽहमिति
ध्यानप्रकृतिः ध्यानशीलो जीवन्मुक्तः। तस्य मुक्तिः करस्था। तं
विना न कस्यापिमुक्तिरस्ति॥ २६॥

बाह्यापेक्षया आन्तरयागस्य श्रेष्ठत्वम्

नवसूत्रान् परिचर्चितान्। तेऽपि यद्ब्रह्म चरन्ति। अन्तरादित्यं न
ज्ञातं मनुष्याणाम्॥ २७॥ जगदादित्यो रोचन इति ज्ञात्वा ते मर्त्या
विबुधास्तपनप्रार्थनायुक्ता आचरन्ति॥ २८॥ वाजपेयः पशुहर्ता
अध्वर्युरिन्द्रो देवता अहिंसा धर्मयागः परमहंसोऽध्वर्युः
परमात्मा देवता पशुपतिः॥ २९॥ ब्रह्मोपनिषदो ब्रह्म।
द्वाध्याययुक्ता ब्रह्मणाश्चरन्ति॥ ३०॥

ये तु पुनः विश्वविराडोत्रादिप्राज्ञबीजानुज्ञैकरसान्ततया
मिथो भिदाचर्चितान् परस्परभेदेन व्याहृतान् नवसूत्रान् आत्मेति
भजन्ति तेऽपि यत् ब्रह्मेति वदन्ति तदेव चरन्ति भजन्ति,
विश्वादिनवकगतहेयांशापाये तेषामपि ब्रह्मरूपत्वात्। तथापि ते
यथावत् न जानन्तीत्याह- अन्तरिति। मनुष्याणां मनुष्यैः
स्वान्तर्विलसितचिदादित्यस्वरूपं न ज्ञातं, तेषां
स्वाज्ञानावृतत्वात्॥ २७॥ तेषां कुत्र रुचिः ? जगदात्मकादित्यो रोचते,
तेषां नामरूपमोहितदृष्टित्वात्। ते परमार्थात् हीयन्त इत्यर्थः।
केचन एवं ज्ञात्वा मर्त्या विबुधाश्च
स्वाज्ञानजस्वातिरिक्तध्वान्तग्रासचित्तपनप्रार्थनायुक्ताः
चिदादित्योऽस्मीति नित्यानुसंधानशीलाः परमार्थतत्त्वमाचरन्ति॥ २८॥
किमाचरन्तीत्यत्र अन्तर्यागमित्याह- वाजपेय इति। वाजं
स्वातिरिक्तान्नरसं पिबतीति

p. 238) वाजपेयो निर्विशेषज्ञानयज्ञः।
देहादावात्मात्मीयाभिमतिपशुं हरतीति पशुहर्ता। य इन्द्रः
परमेश्वरो देवतात्वेन अभिमतः स एव अध्वर्युः भूत्वा
ज्ञानयज्ञचालको भवति। बाह्ययज्ञापेक्षया अस्य श्रैष्ठ्ये हेतुः
अहिंसात्मकोऽयं मोक्षधर्मयागः। ज्ञानयागनिर्वाहकोऽध्वर्युः
परमहंसपरिव्राजक एव। यज्ञदेवता तु पशुपतिः परमात्मैव

देवता ॥ २९ ॥ इत्थंभूतब्रह्मोपनिषदः परमतात्पर्यार्थस्तु
ब्रह्मैव नेतरत्, ब्रह्मणो वेदवेदान्तार्थत्वात्। के एवं आचरन्तीत्यत्र-
स्वाध्याययुक्ता वेदवेदान्तार्थपारीणाः ब्राह्मणाः आचरन्ति,
तेषां ज्ञानयज्ञे मुख्याधिकारित्वात्॥ ३० ॥

ज्ञानयज्ञरूपोऽश्वमेधः

अश्वमेधो महायज्ञकथा। तद्राज्ञा ब्रह्मचर्यमाचरन्ति।
सर्वेषां पूर्वोक्तब्रह्मयज्ञक्रमं मुक्तिक्रममिति ॥ ३१ ॥

महायज्ञकथा कीदृशी इत्यत्र- स्वातिरिक्तप्रपञ्चपशुमेधनं
विशसनं अपह्नवः, श्वः परश्वो वा भवत्विति
विश्वासानर्होऽश्वमेधः स्वज्ञानसमकालमेव
स्वातिरिक्तसामान्यस्य अपह्नोतुं युक्तत्वात्। इयमेव हि
निर्विशेषमहाज्ञानयज्ञकथा ख्यातिरित्यर्थः।
तादृशाश्वमेधमहायज्ञे निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतया राजत इति
तद्राजा तेन तद्राज्ञा स्वकृतसाधनानुष्ठानेन ये अनुगृहीताः
कृतार्था भवन्त्विति ते हि द्विविधब्रह्मचर्यमाचरन्ति ब्रह्मचर्यस्य
तत्प्रसादबहिर्भूतानां सुदुर्लभत्वात् इति यत् तत् सर्वेषां
मुमुक्षूणां यो ब्रह्मप्रापकमार्गोऽस्ति तं

पूर्वोक्तब्रह्मयज्ञक्रमं मुक्तिक्रमं चेति विद्धि ॥ ३१ ॥

तारकहंसज्योतिः

ब्रह्मपुत्रः प्रोवाच । उदितो हंस ऋषिः । स्वयंभूस्तिरोदधे ।
रुद्रो ब्रह्मोपनिषदो हंसज्योतिः पशुपतिः प्रणवस्तारकः स एवं वेद
॥ ३२ ॥

p. 239) इति स्वयंभुवा अनुगृहीतः ब्रह्मपुत्रः वालखिल्यगणः
प्रोवाच । किमिति ? भगवदुपदेशमहिम्ना उदितो हंस ऋषिः
सर्वापह्नवसिद्धनिष्प्रतियोगिकस्वमात्रतया हंसः परमात्मा
प्रादुर्भूतः, तेन अहं कृतकृत्योऽस्मीति शिष्योक्तिमाकर्ण्य अतीव
हर्षितः सन् स्वयंभूस्तिरोदधे । स्वस्वरूपं गतवानित्यर्थः । रुद्रो
वैश्रवणोऽप्येवं वेदेत्याह- रुद्र इति । वैश्रवणेन साकं रुद्रोऽपि
स्वयंभूमुखतः ब्रह्मोपनिषदः परमाशयो ब्रह्मतारकार्थः
पशुपतिः हंसज्योतिरस्मीत्येवं विदितवानित्यर्थः ॥ ३२ ॥

उत्तरकाण्डः

अखण्डवृत्त्या ब्रह्मसंपत्तिः

हंसात्ममालिका वर्णब्रह्मकालप्रचोदिता ।

परमात्मा पुमानिति ब्रह्मसंपत्तिकारिणी ।

अध्यात्मब्रह्मकल्पस्य आकृतिः कीदृशी कथा ॥ १ ॥

कथं एवं विदितवानित्यत आह- हंसेति । अभिधेयरूपस्य
हंसात्मनो मालिकावर्णोऽभिधानात्मकोऽयमोंकारः
तदर्थरूपं ब्रह्मैव कालेश्वरस्वरूपमासाद्य एवं
कर्तव्यमेवमकर्तव्यमिति सर्वप्राणिहिताहितविषयप्रचोदिता प्रचोदयिता
प्रेरको भवति । स्वेन रूपेण पुमान् ईश्वरः स्वगतविशेषापाये
निष्प्रतियोगिकपरमात्मा स्वमात्रमवशिष्यत इति या
संविदखण्डाकारवृत्तिरुदेति सेयं ब्रह्मसंपत्तिं करोतीति
ब्रह्मसंपत्तिकारिणी भवति इति या ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति
इत्यादिवेदान्तप्रसिद्धा सैवाध्यात्मब्रह्मकल्पस्याप्तावाकृतिः
निरङ्कुशोपायभूतेत्यर्थः । उक्तार्थदार्ढ्याय चोदयत्येवम्- कीदृशी
कथेति ॥ १ ॥

p. 240)परमात्मनि जगदाविर्भावो मायिकः

ब्रह्मज्ञानप्रभा संध्या कालो गच्छति धीमताम्

हंसाख्यो देवमात्माख्यमात्मतत्त्वप्रजा कथम्॥ २॥

अन्तःप्रणवनादाख्यो हंसः प्रत्ययबोधकः।
अन्तर्गतप्रमागूढं ज्ञाननालं विराजितम्॥ ३॥

शिवशक्त्यात्मकं रूपं चिन्मयानन्दवेदितम्।
नादबिन्दुकला त्रीणि नेत्रविश्वविचेष्टितम्॥ ४॥

त्रियङ्गानि शिखा त्रीणि द्वित्रीणि संख्यमाकृतिः।
अन्तर्गूढप्रमा हंसः प्रमाणान्निर्गतं बहिः॥ ५॥

ब्रह्माकारवृत्तिकथा कीदृशी इत्यत्र- ब्रह्मज्ञानसूर्यप्रभा
प्रत्यक्परचित्सिद्धिमैक्यं करोतीति संध्येत्युच्यते। तया हि खलु
धीमतां जीवन्मुक्तानां कालो गच्छति, जीवन्मुक्तानां
निर्विशेषब्रह्मसमाधिक्षपितकालत्वात्।
स्वातिरिक्तपराक्प्रपञ्चग्रासहंसाख्यः प्रत्यग्देवं
स्वप्रकाशचिन्मात्रं परमात्मानं भजति चेत् तदा स्वात्मतत्त्वे
कथं विश्वविराडोत्रादिप्रजा जायते॥ २॥ इत्यत्र- परमार्थतः
स्वातिरेकेण कापि प्रजा न जायते, मायया पुनः प्रत्यगादिभावमेत्य
यदा भासते तदा तद्भास्यवर्गोऽपि जात इव लक्ष्यत इत्याह- अन्तरिति।

नारदपरिव्राजकोपनिषद्यष्टमात्रात्मकोऽन्तःप्रणवः सम्यक्
प्रपञ्चितः। तत्रान्तःप्रणवनादावभासकः प्रत्यक् हंसः
स्वान्तर्बाह्यविकल्पितपराक्प्रत्ययकदम्बबोधकोऽवभासको भवति।
तथा चेत् किं तत् प्रत्यक्तत्त्वं न दृश्यत इत्यत्र-
पराग्दृशामन्तर्गतप्रमया गूढं भाति

p. 241) तद्दृष्ट्या ज्ञाननालं सर्वप्रकाशकज्ञानप्रत्यग्रूपेण
प्रकाशितुं नालं नालं, समर्थमिव न हि स्थितमित्यर्थः। किं
तदप्रकाशात्मकम्? इत्यत्र- स्वेन रूपेण विराजितं तस्य
स्वयंप्रकाशत्वेन सर्वप्रकाशकत्वात्॥ ३॥ कैः एवं विदितम् इत्यत्र-
प्रत्यग्दृष्टिभिः यत् शिवशक्त्यात्मकं शबलरूपं तदेव
स्वगतविशेषांशापायतः सच्चिदानन्दोऽस्मीति वेदितं भवतीत्यत्र

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्राकाशते।
दृश्यते त्वग्रयया बुद्धया सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः॥

इति श्रुतेः। पुनः स्वाज्ञदृष्ट्या नादबिन्दुकला इति प्रणवावयवाः
तत्कार्याणि अनुग्रहोपसंहारतिरोधानानि त्रीणि
सदाशिवाद्यधिष्ठितानि एतद्विकल्पजातं दक्षिणाक्षिमुखे विश्वः इति,
नेत्रस्थं जागरितं विद्यात् इति च, श्रुतिसिद्धनेत्रादिचतुर्दशकरण-

निर्वर्त्यजाग्रदवस्थाभिमानिविश्वविचेष्टितं विकल्पितमित्यर्थः ॥ ४ ॥

विश्वेन कानि कानि विकल्पितानीत्यत्र- स्थूलसूक्ष्मकारणभेदेन

त्र्यङ्गानि शरीराणि तदारूढविश्वतैजसप्राज्ञाख्यशिखारूपाणि

त्रीणि द्वित्रीणि पञ्चभूततत्कार्यभौतिकानि संख्यं संख्यानि यानि

संख्यावाचकानि सर्वत्र आकृतिः नामरूपविकृतिश्च उक्तानि अनुक्तानि

च सर्वाणि विश्वस्वाज्ञानविकल्पितानीत्यर्थः ।

एवंविकल्पकविश्वगतविकल्पापाये स एव प्रत्यक् भवतीत्याह- अन्तरिति ।

यः पुरा सर्वप्राण्यन्तर्गूढप्रमारूपेण हंसो वर्तते सत्यं

ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इत्यादिश्रुतिप्रमाणात्

प्रत्यगभिन्नब्रह्मतत्त्वं बहिर्निर्गतं प्रकाशितं भवति । यदेवं

श्रुतिप्रमाणसिद्धं तदेव सच्चिदानन्दमात्मानमद्वितीयं ब्रह्म

भावयेत् ॥ ५ ॥

हंसार्कप्रणवध्यानविधिः

ब्रह्मसूत्रपदं ज्ञेयं ब्राह्मयं विध्युक्तलक्षणम् ।

हंसार्कप्रणवध्यानमित्युक्तो ज्ञानसागरे ॥ ६ ॥

एतद्विज्ञानमात्रेण ज्ञानसागरपारगः ।

p. 242) आत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि इति

विधिच्छायापह्नव[पन्न]वाक्योक्तलक्षणं ब्राह्मयं

ब्रह्ममात्रतया सूचनात् ब्रह्मसूत्रं स्वावशेषतया पद्यत इति

पदं सदैकरूपेण विजृम्भत इति ज्ञेयम्। एवं

हंसार्कप्रणवध्यानं यः करोति सोऽयं ज्ञानसागरे ब्रह्मणि

समाप्तो भवेदित्युक्तो भवति ॥ ६ ॥ यः कोऽपि मुमुक्षुः एतदुक्तलक्षणं

ब्रह्माहमस्मीति विज्ञानमात्रेण स्वान्तर्बाह्यविजृम्भितस्वातिरिक्त-

ज्ञानाज्ञानतत्कार्यभ्रमसागरपारनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रा-

वस्थानलक्षणविकलेबरकैवल्यतो भवतीत्यर्थः ॥

परचित एव करणप्रेरकत्वम्

स्वतः शिवः पशुपतिः साक्षी सर्वस्य सर्वदा ॥ ७ ॥

सर्वेषां तु मनस्तेन प्रेरितं नियमेन तु।

विषये गच्छति प्राणश्चेष्टते वाग्वदत्यपि ॥ ८ ॥

चक्षुः पश्यति रूपाणि श्रोत्रं सर्वं शृणोत्यपि।

अन्यानि खानि सर्वाणि तेनैव प्रेरितानि तु ॥ ९ ॥

स्वं स्वं विषयमुद्दिश्य प्रवर्तन्ते निरन्तरम्।
प्रवर्तकत्वं चाप्यस्य मायया न स्वभावतः॥ १०॥

श्रोत्रमात्मनि चाध्यस्तं स्वयं पशुपतिः पुमान्।
अनुप्रविश्य श्रोतस्य ददाति श्रोत्रतां शिवः॥ ११॥

मनः स्वात्मनि चाध्यस्तं प्रविश्य परमेश्वरः।
मनस्त्वं तस्य सत्त्वस्थो ददाति नियमेन तु॥ १२॥

स एव विदितादन्यस्तथैवाविदितादपि।
अन्येषामिन्द्रियाणां तु कल्पितानामपीश्वरः॥ १३॥

तत्तद्रूपमनुप्राप्य ददाति नियमेन तु।

p. 243) स्वाज्ञविकल्पितकरणग्रामसत्त्वे तच्चालकः कः ? इत्यत आह-
स्वत इति॥ ७॥ स्वस्वविषये॥ ८-९॥ न स्वभावतः, स्वतो निर्विकारत्वात्॥ १०-१२
॥ स्वस्यैव करणत्वं करणग्रामचालकत्वं यदि तदा अयं संसारी
स्यादित्याशङ्क्य तत्रात्मात्मीयाभिमानाभावात् तद्विलक्षणतो न
संसारीत्याह- स एवेति। यः करणजातस्वरूपी सन् तच्चालकोऽपि भवति स
एव॥ १३-१४॥

आत्मान्यस्य मायाकल्पितत्वम्

ततश्चक्षुश्च वाक् चैव मनश्चान्यानि खानि च ॥ १४ ॥

न गच्छन्ति स्वयंज्योतिःस्वभावे परमात्मनि ।
अकर्तृविषयप्रत्यक्प्रकाशं स्वात्मनैव तु ॥ १५ ॥

विना तर्कप्रमाणाभ्यां ब्रह्म यो वेद वेद सः ।

इत्यादि केनोपनिषदि सम्यक् प्रपञ्चितमित्यर्थः ।
समानप्रकरणत्वात् प्रत्यत्त्वमपि मायिकमित्यत्राह- अकर्तृविषयेति ॥ १५
॥

वस्तुतः स्वात्मनि मायासंभवः

प्रत्यगात्मा परं ज्योतिर्माया सा तु महत्तमः ॥ १६ ॥

तथा सति कथं मायासंभवः प्रत्यगात्मनि ।
तस्मात् तर्कप्रमाणाभ्यां स्वानुभूत्या च चिद्घने ॥ १७ ॥

स्वप्रकाशैकसंसिद्धे नास्ति माया परात्मनि ।

व्यावहारिकदृष्ट्येयं विद्याविद्या न चान्यथा ॥ १८ ॥

p. 244) तत्त्वदृष्ट्या तु नास्त्येव तत्त्वमेवास्ति केवलम् ।

व्यावहारिकदृष्टिस्तु प्रकाशाव्यभिचारतः ॥ १९ ॥

प्रकाश एव सततं तस्माद्द्वैत एव हि ।

अद्वैतमिति चोक्तिश्च प्रकाशाव्यभिचारतः ॥ २० ॥

प्रकाश एव सततं तस्मान्मौनं हि युज्यते ।

वस्तुतः स्वात्मनि मायासंभवमाह- प्रत्यगिति ॥ १६ ॥

यस्मादेवं तस्मात् ॥ १७-१८ ॥ स्वातिरेकेण व्यावहारिकदृष्टिरपि

नास्तीत्याह- व्यावहारिकेति ॥ १९ ॥ अद्वैतमित्युक्तिरपि न तात्त्विकीत्याह-

अद्वैतमिति, तद्द्वैतसापेक्षा अद्वैतमिति चोक्तिः ॥ २० ॥

आत्मज्ञानिनः ब्रह्मात्मत्वम्

अयमर्थो महान् यस्य स्वयमेव प्रकाशितः ॥ २१ ॥

न स जीवो न च ब्रह्मा न चान्यदपि किंचन ।
न तस्य वर्णा विद्यन्ते नाश्रमाश्च तथैव च ॥ २२ ॥

न तस्य धर्मोऽधर्मश्च न निषेधो विधिर्न च ।
यदा ब्रह्मात्मकं सर्वं विभाति स्वत एव तु ॥ २३ ॥

तदा दुःखादिभेदोऽयमाभासोऽपि न भासते ।
जगज्जीवादिरूपेण पश्यन्नपि परात्मवित् ॥ २४ ॥

न तत् पश्यति चिद्रूपं ब्रह्मवस्त्वेव पश्यति ।
धर्मधर्मित्ववार्ता च भेदे सति हि भिद्यते ॥ २५ ॥

p. 245) भेदा[दोऽ]भेदस्तथा भेदाभेदः साक्षात् परात्मनः ।
नास्ति स्वात्मातिरेकेण स्वयमेवास्ति सर्वदा ॥ २६ ॥

ब्रह्मैव विद्यते साक्षाद्वस्तुतोऽवस्तुतोऽपि च ।
तथैव ब्रह्मविज्ज्ञानी किं गृह्णाति जहाति किम् ॥ २७ ॥

अधिष्ठानमनौपम्यमवाङ्मनसगोचरम् ।

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रं रूपवर्जितम्॥ २८॥

अचक्षुःश्रोत्रमत्यर्थं तदपाणिपदं तथा।
नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं च तदव्ययम्॥ २९॥

ब्रह्मैवेदममृतं तत् पुरस्ताद्
ब्रह्मानन्दं परमं चैव पश्चात्।
ब्रह्मानन्दं परमं दक्षिणे च
ब्रह्मानन्दं परमं चोत्तरं च॥ ३०॥

स्वात्मन्येव स्वयं सर्वं सदा पश्यति निर्भयः।
तदा मुक्तो न मुक्तश्च बद्धस्यैव विमुक्तता॥ ३१॥

एवंज्ञानी शिव एवेत्याह- अयमिति॥ २१॥ ब्रह्मा चतुर्मुखः॥ २२-
२५॥ भेदाभेदः साक्षात् परात्मनः- सापेक्षभेदाभेदयोः
सविशेषत्वात्- नास्ति॥ २६-२८॥ तदपाणिपदं तथा- इत्यादि
मुण्डकोपनिषत्समानप्रकरणमित्यर्थः॥ २९-३५॥

सत्यादि परविद्यासाधनम्

एवंरूपा परा विद्या सत्येन तपसापि च ।
ब्रह्मचर्यादिभिर्धर्मैर्लभ्या वेदान्तवर्त्मना ॥ ३२ ॥

p. 246) स्वशरीरे स्वयंज्योतिःस्वरूपं पारमार्थिकम् ।
क्षीणदोषाः प्रपश्यन्ति नेतरे माययावृताः ॥ ३३ ॥

स्वज्ञस्य क्वचित् गमनाभावः

एवं स्वरूपविज्ञानं यस्य कस्यास्ति योगिनः ।
कुत्रचिद्गमनं नास्ति तस्य संपूर्णरूपिणः ॥ ३४ ॥

आकाशमेकं संपूर्णं कुत्रचिन्न हि गच्छति ।
तद्वब्रह्मात्मविच्छ्रेष्ठः कुत्रचिन्नैव गच्छति ॥ ३५ ॥

ब्रह्मज्ञानिनः अभक्ष्याभावः

अभक्ष्यस्य निवृत्त्या तु विशुद्धं हृदयं भवेत् ।
आहारशुद्धौ चित्तस्य विशुद्धिर्भवति स्वतः ॥ ३६ ॥

चित्ते शुद्धे क्रमाज्ज्ञानं त्रुटयन्ते ग्रन्थयः स्फुटम् ।

अभक्ष्यं ब्रह्मविज्ञानविहीनस्यैव देहिनः ॥ ३७ ॥

न सम्यग्ज्ञानिनस्तद्वत् स्वरूपं सकलं खलु ।
अहमन्नं सदान्नाद इति हि ब्रह्मवेदनम् ॥ ३८ ॥

ब्रह्मविद् ग्रसति ज्ञानात् सर्वं ब्रह्मात्मनैव तु ।
ब्रह्मक्षत्रादिकं सर्वं यस्य स्यादोदनं सदा ॥ ३९ ॥

यस्योपसेचनं मृत्युस्तज्ज्ञानी तादृशः खलु ।
ब्रह्मस्वरूपविज्ञानाज्जगद्भोज्यं भवेत् खलु ॥ ४० ॥

p. 247) जगदात्मतया भाति यदा भोज्यं भवेत् तदा ।
ब्रह्मस्वात्मतया नित्यं भक्षितं सकलं तदा ॥ ४१ ॥

यदाभानेन रूपेण जगद्भोज्यं भवेत्तु तत् ।
मानतः स्वात्मना भातं भक्षितं भवति ध्रुवम् ॥ ४२ ॥

स्वस्वरूपं स्वयं भुङ्क्ते नास्ति भोज्यं पृथक् स्वतः ।
अस्ति चेदस्तितारूपं ब्रह्मैवास्तित्वलक्षणम् ॥ ४३ ॥

आहारशुद्धिः चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानहेतुः स्वाज्ञानाम्।

स्वज्ञानी तु स्वातिरिक्तं सर्वं स्वमात्रतया ग्रसतीत्याह- अभक्ष्यस्येति

॥ ३६ ॥ ज्ञानं जायते तेन त्रुट्यन्ते ॥ ३७-४५ ॥

ज्ञानिनः स्वसर्वात्मत्वदर्शनम्

अस्तितालक्षणा सत्ता सत्ता ब्रह्म न चापरा।

नास्ति सत्तातिरेकेण नास्ति माया च वस्तुतः ॥ ४४ ॥

योगिनामात्मनिष्ठानां माया ह्यात्मनि कल्पिता।

साक्षिरूपतया भाति ब्रह्मज्ञानेन बाधिता ॥ ४५ ॥

ब्रह्मविज्ञानसंपन्नः प्रतीतमखिलं जगत्।

पश्यन्नपि सदा नैव पश्यति स्वात्मनः पृथक् ॥ ४६ ॥

इत्युपनिषत्॥

सर्वापह्नवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकं स्वमात्रमवशिष्यते

न कदाचित् तदतिरिक्तमस्तीति ब्रह्मविज्ञानसंपन्नो योगी

स्वाज्ञदृष्टिप्रतीतम् अखिलं जगत्

p. 248) मरुमरीचितुल्यतया कदाचित् पश्यन्नपि सदा तत् स्वात्मनः पृथक्
नैव पश्यति । ब्रह्ममात्रस्य निष्प्रतियोगिकत्वेन ब्रह्मातिरिक्तमस्ति नास्तीति
नहि विभ्रभावकाशोऽस्तीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ इत्युपनिषच्छब्दः
प्रकृतोपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
पाशुपतोपनिषदो व्याख्यानं लिखितं लघु ।
पाशुपतीयविवृतिः द्विशतग्रन्थभूषिता ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे
सप्तसप्ततिसंख्यापूरकं पाशुपतब्रह्मोपनिषद्विवरणं
संपूर्णम्

****
*
* ंऊख्टाड्ःआ ईण्ड्ळ्ग़ीआळ् ऱ्ःआ८ः ईण्ष्टीटूट्
*
*
* २०११ ंउक्तबोध ईन्दोलोगिचल् ऱ्एसेर्छ् ईन्स्ततुते आल्ल् ऱ्इघ्त्स् ऱ्एसेर्वेद्।
*
* -तेक्ष्त्स् मय् बे विवेद् ओन्ल्य् ओन्लिने ओर् दोव्न्लोदेद् फ़ोर् प्रिवते स्तुद्य्।
* -तेक्ष्त्स् मय् नोत्, उन्देर् अन्य् चिर्चुम्स्तन्चेस्, बे चोपिद्, रेपुब्लिशेद्,

* रेप्रोदुचेद्, दिस्त्रिबुतेद् ओर् सोल्द्, एथेर् इन् ओरिगिनल् ओर् अल्तेरेद् फ़ोर्म्, विथोत्

* थे एक्स्प्रेस्स् पेर्मिस्सिन् ओफ़् उक्तबोध ईन्दोलोगिचल् च्एसेर्च्ह् ईन्स्तितुते इन् व्रितिन्ग्।

****

****
*
* MUKTABODHA INDOLOGICAL RESEARCH INSTITUTE
*
*
* ©2011 Muktabodha Indological Research Institute All Rights Reserved.
*
* E-texts may be viewed only online or downloaded for private study.
* E-texts may not, under any circumstances, be copied, republished,
* reproduced, distributed or sold, either in original or altered form, without
* the express permission of Muktabodha Indological Research Institute in writing.
****

****
****
* The Yoga upani.sads with the commentary of
* "srii upani.sad - Brahmayogin
* Edited by Pandit A. Mahadeva Sastri, B.A.
* First published 1920 by the Adyar Library and Research Centre
*
* brahmavidyopani.sat
*
* Data-entered by the staff of Muktabodha supervised by Mark Dyczkowski
*
* revision 0 June 14, 2007
* Velthius transliteration
****
****

ब्रह्मविद्योपनिषत्

सह नाववतु- इति शान्तिः

ब्रह्मविद्यारहस्यार्थप्रणवब्रह्मसूचनम्

अथ ब्रह्मविद्योपनिषदुच्यते-

प्रसादाद्ब्रह्मणस्तस्य विष्णोरद्भुतकर्मणः ।

रहस्यं ब्रह्मविद्यायां ध्रुवाग्निः संप्रचक्षते ॥ १ ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म यदुक्तं ब्रह्मवादिभिः ।

शरीरं तस्य वक्ष्यामि स्थानं कालत्रयं तथा ॥ २ ॥

तत्र देवास्त्रयः प्रोक्ता लोक वेदास्त्रयोऽग्नयः ।

तिस्रो मात्रार्धमात्रा च त्र्यक्षरस्य शिवस्य तु ॥ ३ ॥

विवरणम्

स्वाविद्यातत्कार्यजातं यद्विद्यापह्नवं गतम् ।

तद्ध्वंसविद्यानिष्पन्नं रामचन्द्रपदं भजे ॥

इह खलु कृष्णयजुर्वेदप्रविभक्तेयं ब्रह्मविद्योपनिषत्

प्रणवहंसविद्यातद्वेद्यब्रह्मानुभूतिं प्रकटयन्ती

ब्रह्ममात्रपर्यवसन्ना विजृम्भते । अस्याः स्वल्पग्रन्थतो

p. 250) विवरणमारभ्यते । उपेद्घातादिकमस्याः कठवल्ल्यादिसमम् ।

ब्रह्मविष्णुप्रसादलभ्येयमिति विद्या स्तूयते । श्रुतिरेव स्वाज्ञजनान्

प्रत्येवमाह- अथेत्यादिना। अथ स्वाज्ञानां
ब्रह्मविद्योचितसाधनसंपत्त्यनन्तरम् इयं ब्रह्मवियोपनिषदुच्यते।
तत् कथम्? यः सर्वलोकस्रष्टा पालयिता च भवति तस्य ब्रह्मणः
अघटितघटनाघटनपटुतरशक्तेरद्भुतकर्मणो विष्णोश्च प्रसादात्
ब्रह्मविद्यायां यत् रहस्यं, अनधिकारिणे गोपनीयत्वात्
स्वाज्ञानतत्कार्यस्वातिरिक्तप्रपञ्चतूलाचलभस्मीकरणपटुत्वात्
ध्रुवाग्निः प्रत्यक् तदभिन्नपरमात्मेति सम्यक् प्रचक्षते॥ १॥ किं
तत्स्वरूपमित्याकाङ्क्षायाम्-

सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति
तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्॥

इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन सप्रकारं ब्रह्मालम्बनभूतप्रणवस्वरूपं
विशदीकरोति- ओमिति॥ २-३॥

प्रणवमात्राचतुष्टयप्रपञ्चनम्

ऋग्वेदो गार्हपत्यं च पृथिवी ब्रह्म एव च।

अकारस्य शरीरं तु व्याख्यातं ब्रह्मवादिभिः ॥ ४ ॥

यजुर्वेदोऽन्तरिक्षं च दक्षिणाग्निस्तथैव च ।
विष्णुश्च भगवान् देव उकारः परिकीर्तितः ॥ ५ ॥

सामवेदस्तथा द्यौश्चाहवनीयस्तथैव च ।
ईश्वरः परमो देवो मकारः परिकीर्तितः ॥ ६ ॥

सूर्यमण्डलमध्येऽथ ह्यकारः शङ्खमध्यगः ।
उकारश्चन्द्रसंकाशस्तस्य मध्ये व्यवस्थितः ॥ ७ ॥

p. 251) मकारस्त्वग्निसंकाशो विधूमो विद्युतोपमः ।
तिस्रो मात्रास्तथा ज्ञेयाः सोमसूर्याग्निरूपिणः ॥ ८ ॥

शिखा तु दीपसंकाशा तस्मिन्नुपरि वर्तते ।
अर्धमात्रा तथा ज्ञेया प्रणवस्योपरि स्थिता ॥ ९ ॥

सूत्रार्थं व्याकरोति- ऋग्वेद इति । ब्रह्म एव च, ब्रह्मा इत्यर्थः ॥
४-६ ॥ अकारादेः स्थानं वर्णं चाह- सूर्येति ॥ ७-८ ॥ एवं
मात्रात्रयं प्रपञ्चयित्वा अथ अर्धमात्रां प्रपञ्चयति- शिखा त्विति

। यथा दीपे दीपशिखा वर्तते तथा प्रणवोपरि अर्धमात्रा वर्तत
इत्यर्थः ॥ ९ ॥

सुषुम्नायोगेन नाडीशूर्ययोः भेदनम्

पद्मसूत्रनिभा सूक्ष्मा शिखा सा दृश्यते परा ।
सा नाडी सूर्यसंकाशा सूर्यं भित्त्वा तथा परा ॥ १० ॥

द्विसप्ततिसहस्राणि नाडीं भित्त्वा च मूर्धनि ।
वरदा सर्वभूतानां सर्वं व्याप्येव तिष्ठति ॥ ११ ॥

सुषुम्नास्वरूपकथनं प्रणवानुसंधानविधानं
तत्सर्वावपादाधिकरणब्रह्मज्ञानफलं चाह- पद्मेति ।
सुषुम्नायाः सूर्यनाडित्वेन तद्द्वारोत्क्रान्तस्य मूर्ध्नि ब्रह्मरन्ध्रे
लक्ष्यानुसंधानं कुर्वतः द्विसप्ततिसहस्रनाडीभेदनं
सूर्यमण्डलभेदनं च उपपद्यत इत्यर्थः ॥ १०-११ ॥

प्रणवनादलयेन मोक्षप्राप्तिः

कांस्यघण्टानिनादस्तु यथा लीयति शान्तये ।

ओंकारस्तु तथा योज्यः शान्तये सर्वमिच्छता ॥ १२ ॥

p. 252) यस्मिन् स लीयते शब्दस्तत्परं ब्रह्म गीयते ।
धियं हि लीयते ब्रह्म सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १३ ॥

एवं योगाभ्यासमकुर्वतोऽपि प्रणवालम्बनेन तत्फलं
प्राप्तुं शक्यमित्याह- कांस्येति ।
हेममूलिकाषोडशवारसंस्कृतकांस्यघण्टानादशान्तिवत्
षोडशमात्राकालोच्चारितप्रणवनादलयकृत् योगी य एवं
प्रणवजपं करोति ॥ १२ ॥ यस्य- धियमिति विभक्तिव्यत्ययः, प्रथमार्थे
द्वितीया- धीः अन्तःकरणं प्रणवनादेन साकं विलीयते सोऽयं योगी
तल्लयाधिकरणब्रह्मभूयाय अमृतत्वाय
स्वातिरिक्तास्तित्वभ्रममोक्षाय कल्पते ॥ १३ ॥

जीवस्वरूपनिरूपणम्

वायुस्तेजस्तथाकाशस्त्रिविधो जीवसंज्ञकः ।
स जीवः प्राण इत्युक्तो वालाग्रशतकल्पितः ॥ १४ ॥

नाभिस्थाने स्थितं विश्वं शुद्धतत्त्वं सुनिर्मलम् ।

आदित्यमिव दीप्यन्तं रश्मिभिश्चाखिलं शिवम्॥ १५॥

हंसविद्याप्रकटनाय तद्विद्यानुष्ठातारं जीवं निरूपयति-

वायुरिति॥ १४॥ तस्य स्थानं निर्दिशति- नाभीति। विश्वं

वैश्वानरांशं वस्तुतः स्वगतहेयांशापाये शुद्धतत्त्वम्।

शिवं प्रत्यञ्चमात्मानम् अन्तःकरणयोगतो जीवं पश्यन्ति॥ १५॥

बन्धमोक्षकारणनिरूपणम्

सकारं च हकारं च जीवो जपति सर्वदा।

नाभिदेशाद्विनिष्क्रान्तं विषयव्याप्तिवर्जितम्॥ १६॥

p. 253) तेनेदं निष्कलं विद्यात् क्षीरात् सर्पिर्यथा तथा।

कारणेनात्मना युक्तः प्राणायामैश्च पञ्चभिः॥ १७॥

सतुष्कलासमायुक्तो भ्राम्यते च हृदि स्थितः।

गोलकस्तु यदा देहे क्षीरदण्डेन वाहतः॥ १८॥

एतस्मिन् वसते शीघ्रमविश्रामं महाखगः।

यावन्निश्वसितो जीवस्तावन्निष्कलतां गतः॥ १९॥

नभःस्थं निष्कलं ध्यात्वा मुच्यते भवबन्धनात्।

अनाहतध्वनियुतं हंसं यो वेद हृद्गतम्॥ २०॥

स्वप्रकाशचिदानन्दं स हंस इति गीयते।

सोऽयं जीवः उच्छ्वासनिःश्वासच्छलेन सकारं च।

निष्क्रमणवेलायां विषयव्याप्तिवर्जितम्॥ १६॥ येन हेतुना विषयविरलः

स्यात् तेनेदं निष्कलम्। यथा क्षीरात् कारणात् सर्पिः कार्यतो भिन्नमपि

कारणावस्थायां क्षीरमेव भवति तथा अयं सर्पिःस्थानीयो जीवः

क्षीरस्थानीयकारणेनात्मना युक्तो भवति।

स्वकारणभावापत्तिसाधनं किमित्यत्र- प्राणायामैश्च पञ्चभिः

प्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिभिः॥ १७॥

विश्वतैजसप्राज्ञतुर्यभेदेन चतुष्कलासमायुक्तो भवति। एवं हृदि

स्थितः सन् बन्धमोक्षतत्कार्यकलनासु भ्राम्यते चेत्यर्थः। यावत्

ब्रह्मनाडीं न प्रविशति तावत् अविश्रान्तं संसरतीत्याह- गोलकस्त्विति

। यदा यस्मिन् काले स्थूलदेहे

विद्यमानमूलाधारत्रिकोणाग्रविलसत्सुषुम्नागोलकस्तु क्षीरदण्डेन

क्षीरवद्धवलदण्डवत् भोगविशिष्टकुण्डलिनीशक्तितत्त्वेन प्राणेन वा

यावत् अहत अनाक्रान्तो भवति॥ १८॥ तदा एतस्मिन् देहे महाखगो हंसः

प्राणाधारो जीवः अविश्राममम् अविश्रान्तं

p. 254) यथा भवति तथा यत् स्वज्ञाननाश्यं शीघ्रं
स्वाज्ञानमवलम्ब्य वसते वसति, अभूतसंप्लवं स्वज्ञानावधि
संसरतीत्यर्थः। कदा तत्संसृतिनिवृत्तिरित्यत आह- यावदिति। अयं जीवः
प्राणादिवृत्तिमवष्टभ्य यावन्निश्वसितो न श्वसितः
प्राणनादिव्यापारविरलो भवति तावत्
सर्वकरणव्यापृत्युपरमणलक्षणनिर्विकल्पकावस्थायां
निष्कलतां गतो भवति॥ १९॥ हृदयनभसि तिष्ठति उपलभ्यत इति
नभःस्थं प्राणादिनामान्तकलाभावात् निष्कलमात्मानं
ध्यात्वा भवबन्धनात् मुच्यते निवृत्तसंसारः कृतकृत्यो
भवतीत्यर्थः। हंसज्ञानी हंस एवेत्याह- अनाहतेति।
अनाहतध्वनियुतं हृदयविभातनादोपाधिकमित्यर्थः॥ २०॥

हंसविद्ययैव परमेश्वरप्राप्तिः

रेचकं पूरकं मुत्त्वा कुम्भकेन स्थितः सुधीः॥ २१॥

नाभिकन्दे समं कृत्वा प्राणापानौ समाहितः।
मस्तकस्थामृतास्वादं पीत्वा ध्यानेन सादरम्॥ २२॥

दीपाकारं महादेवं ज्वलन्तं नाभिमध्यमे ।
अभिषिच्यामृतेनैव हंसहंसेति यो जपेत् ॥ २३ ॥

जरामरणरोगादि न तस्य भुवि विद्यते ।
एवं दिने दिने कुर्यादणिमादिविभूतये ॥ २४ ॥

ईश्वरत्वमवाप्नोति सदाभ्यासरतः पुमान् ।
बहवो नैकमार्गेण प्राप्ता नित्यत्वमागताः ॥ २५ ॥

हंसविद्यामृते लोके नास्ति नित्यत्वसाधनम् ।

केवलकुम्भके परमेश्वरं ध्यायतः तदाप्तिमाह- रेचकमिति ॥
२१-२४ ॥ हंसविद्यामृते मुक्तिसाधनं न किंचिदस्तीति विद्यां स्तौति-
बहव इति ॥ २५ ॥

p. 255) हंसविद्यागुरुभक्तिविधिः

यो ददाति महाविद्यां हंसाख्यां पावनीं पराम् ॥ २६ ॥

तस्य दास्यं सदा कुर्यात् प्रज्ञया परया सह ।
शुभं वाशुभमन्यद्वा यदुक्तं गुरुणा भुवि ॥ २७ ॥

तत्कुर्यादविचारेण शिष्यः संतोषसंयुतः ।
हंसविद्यामिमां लब्ध्वा गुरुशुश्रूषया नरः ॥ २८ ॥

आत्मानमात्मना साक्षाद्ब्रह्म बुद्ध्वा सुनिश्चलम् ।
देहजात्यादिसंबन्धान् वर्णाश्रमसमन्वितान् ॥ २९ ॥

वेदशास्त्राणि चान्यानि पादपांसुमिव त्यजेत् ।
गुरुभक्तिं सदा कुर्याच्छ्रेयसे भूयसे नरः ॥ ३० ॥

गुरुरेव हरिः साक्षान्नान्य इत्यब्रवीच्छ्रुतिः ॥ ३१ ॥

हंसविद्योपदेष्टारम् ईश्वरं मत्वा तदाज्ञानुवर्ती योगी
तत्प्रसादतः प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मास्मीति निश्चित्य स्वातिरिक्तमखिलं
त्यक्त्वा यावदुपाधि गुरुदैवतैक्यं भावयेदित्याह- यो ददातीति ॥ २६-
२९ ॥ यावदुपाधिपर्यन्तं तावच्छुश्रूषयेत् गुरून् इति श्रुत्यनुरोधेन
गुरुभक्तिं सदा कुर्यात् ॥ ३० ॥ गुरुः साक्षात् आदिनारायण एव इति श्रुतिः
॥ ३१ ॥

आत्मनः श्रुत्याचार्यैकगम्यत्वम्

श्रुत्या यदुक्तं परमार्थमेतत्
तत्संशयो नात्र ततः समस्तम्।

p. 256) श्रुत्या विरोधे न भवेत् प्रमाणं
भवेदनर्थाय विना प्रमाणम्॥ ३२॥

देहस्थः सकलो ज्ञेयो निष्कलो देहवर्जितः।
आप्तोपदेशगम्योऽसौ सर्वतः किमवस्थितः॥ ३३॥

हंसहंसेति यो ब्रूयाद्धंसो ब्रह्मा हरिः शिवः।
गुरुवक्त्रात्तु लभ्येत प्रत्यक्षं सर्वतोमुखम्॥ ३४॥

तिलेषु च यथा तैलं पुष्पे गन्ध इवास्थितः।
पुरुषस्य शरीरेऽस्मिन् स बाह्याभ्यन्तरे स्थितः॥ ३५॥

श्रुत्युक्तं प्रमाणम्। तदतिरिक्तमप्रमाणम्।
प्रमाणाप्रमाणानुष्ठानतः स्वार्थानर्थौ स्यातामित्याह- श्रुत्येति

॥ ३२ ॥ देहयोगायोगाभ्यां सकलत्वनिष्कलत्वं निष्कलस्य
देशिकोपदेशगम्यत्वं चाह- देहस्थ इति । सर्वव्यापकोऽपि निष्कलः
स्वाचार्योपदेशेन गम्यः नान्यथेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ आचार्यः क इत्यत आह-
हंसेति । उक्तार्थमेतत् ॥ ३४ ॥ हंसस्य सदृष्टान्तं
सर्वव्यापकतामाह- तिलेष्विति ॥ ३५ ॥

सकलनिष्कलदेवताविवेकः

उल्काहस्तो यथा कश्चित् द्रव्यमालोक्य तां त्यजेत् ।
ज्ञानेन ज्ञेयमालोक्य पश्चाज्ज्ञानं परित्यजेत् ॥ ३६ ॥

पुष्पवत् सकलं विद्याद्गन्धस्तस्य तु निष्कलः ।
वृक्षस्तु सकलं विद्याच्छाया तस्य तु निष्कला ॥ ३७ ॥

p. 257) निष्कलः सकलो भावः सर्वत्रैव व्यवस्थितः ।
उपायः सकलस्तद्वदुपेयश्चैव निष्कलः ॥ ३८ ॥

सकले सकलो भावो निष्कले निष्कलस्तथा ।
एकमात्रो द्विमात्रश्च त्रिमात्रश्चैव भेदतः ॥ ३९ ॥

अर्धमात्रा परा ज्ञेया तत ऊर्ध्वं परात्परम्।

पञ्चधा पञ्चदैवत्यं सकलं परिपठ्यते॥ ४०॥

ब्रह्मणो हृदयस्थानं कण्ठे विष्णुः समाश्रितः।

तालुमध्ये स्थितो रुद्रो ललाटस्थो महेश्वरः॥ ४१॥

नासाग्रे अच्युतं विद्यात्तस्यान्ते तु परं पदम्।

परत्वात्तु परं नास्तीत्येवं शास्त्रस्य निर्णयः॥ ४२॥

देहातीतं तु तं विद्यान्नासाग्रे द्वादशाङ्गुलम्।

तदन्तं तं विजानीयात् तत्रस्थो व्यापयेत् प्रभुः॥ ४३॥

कैवल्याप्तावपि तदुपकारकज्ञानं न त्याज्यमित्यत्राह- उल्केति॥

३६॥ दृश्यादृश्ययोः सकलनिष्कलत्वं चाह- पुष्पवदिति। वृक्षः

स्वाविद्यापादः। स्वज्ञानव्रश्चनात् वृक्षत्वं, तद्धेतुमायायाः

तच्छादकत्वात् छायात्वम् इत्यर्थः॥ ३७॥ एवं निष्कलसकलभावः

सर्वत्र वर्तत इत्याह- निष्कल इति। स्वातिरिक्तकलाविशिष्टस्वाविद्यापदे

सकलभावः। तदपवादाधिकरणे निष्कले सकलसापेक्षतः

सप्रतियोगिकनिष्कले

सापेक्षप्रभवसप्रतियोगिकनिष्कलगतसविशेषापह्नवात्

निष्प्रतियोगिकनिष्कलात्मा अवशिष्यत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अकारादिमात्राचतुष्टयात् परं ब्रह्मेत्याह- एकमात्र इति ॥ ३९ ॥

अकारादिमात्रात्रयापेक्षया अर्धमात्रा ।

हृदयादिपञ्चस्थानासनपञ्चब्रह्मातीतं परं ब्रह्मैव, तस्य

सर्वपरत्वेन तत्परं नास्तीत्याह- पञ्चधेति ॥ ४०-४१ ॥ अच्युतं

सदाशिवम् ॥ ४२ ॥

p. 258) तस्य देहातीतत्वं व्यापकत्वं चाह- देहेति । प्राणलयस्थानं

नासाग्रद्वादशाङ्गुलं यः तल्लयाधारः तं देहातीतं

प्रत्यगात्मानं विद्यात् । यः प्रत्यग्भावविरलः तदन्तं तं

परमात्मानं जानीयात् । सोऽयं परमात्मा प्रभुः तत्रस्थः

सर्वातीतपदे स्थितोऽपि स्वविकल्पितं विश्वं विश्वविराडोत्राद्यात्मना

व्यापयेत् ॥ ४३ ॥

योगस्य परमगोप्यत्वम्, उत्तमाधिकारिण एव दातव्यत्वं च

मनोऽप्यन्यत्र निक्षिप्तं चक्षुरन्यत्र पातितम् ।

तथापि योगिनां योगो ह्यविच्छिन्नः प्रवर्तते ॥ ४४ ॥

एतत्तु परमं गुह्यमेतत्तु परमं शुभम् ।

नातः परतरं किंचिन्नातः परतरं शुभम्॥ ४५॥

शुद्धज्ञानामृतं प्राप्य परमाक्षरनिर्णयम्।
गुह्याद्गुह्यतमं गोप्यं ग्रहणीयं प्रयत्नतः॥ ४६॥

नापुत्राय प्रदातव्यं नाशिष्याय कदाचन।
गुरुदेवाय भक्ताय नित्यं भक्तिपराय च॥ ४७॥

प्रदातव्यमिदं शास्त्रं नेतरेभ्यः प्रदापयेत्।
दातास्य नरकं याति सिध्यते न कदाचन॥ ४८॥

योगिनां करणग्रामस्य स्वस्वव्यापारव्यग्रत्वेन योगविच्छित्तिः
स्यादित्याह- मनोऽपीति। मनस्तु स्वात्मनोऽन्यत्र नादे निक्षिप्तं तथा
चक्षुरपि नासाग्रे पातितं संकल्परूपादिविषयादुपरतम्।
स्वान्तर्बाह्ययोगविघ्नाभावात् योगियोगस्य अविच्छिन्नत्वं युज्यत
इत्यर्थः॥ ४४॥ यत् योगमुख्यफलं तदतिरिक्तरहस्यं नास्तीत्याह-
एतदिति॥ ४५॥ सर्वमन्यत् परित्यज्य

p. 259) परमाक्षरज्ञानमेव सदा ग्राह्यम् इत्याह- शुद्धेति॥
परमाक्षरनिर्णयात्मकं ज्ञानं प्रयत्नादेशिकमुखेन

ग्रहणीयं ग्राह्यम्॥ ४६॥ यदेवं गुह्यतमं तत् उत्तमाधिकारिणे
दातव्यं तदितरेभ्यो न दातव्यम्। यदि दद्यात् तदा दातुः नरकपातः
स्यादित्याह- नेति॥ ४७-४८॥

केवलशास्त्रज्ञानवतोऽपि पापपुण्यलेपाभावः

गृहस्थो ब्रह्मचारी वा वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः।
यत्र तत्र स्थितो ज्ञानी परमाक्षरवित् सदा॥ ४९॥

विषयी विषयासक्तो याति देहान्तरे शुभम्।
ज्ञानादेवास्य शास्त्रस्य सर्वावस्थोऽपि मानवः॥ ५०॥

ब्रह्महत्याश्वमेधाद्यैः पुण्यपापैर्न लिप्यते।

यः कोऽपि वा वृत्त्यादिज्ञानादेव कृतार्थो भवति तस्य न
पुण्यपापलेपोऽस्तीत्याह- गृहस्थ इति। आभासतोऽपि विषयासक्तिदर्शनात्
अयं सविशेषज्ञानी॥ ४९॥ तस्य देहावसानसमये विषयासक्तिवैरल्यात्
शुभप्राप्तिरिष्यत इत्यर्थः। केवलशास्त्रजन्यज्ञानात्
आगामिपुण्यपापालेपो भवतीत्यर्थः॥ ५०॥

त्रिविधा आचार्याः

चोदको बोधकश्चैव मोक्षदश्च परः स्मृतः ॥ ५१ ॥

इत्येषां त्रिविधो ज्ञेय आचार्यस्तु महीतले ।
चोदको दर्शयेन्मार्गं बोधकः स्थानमादिशेत् ॥ ५२ ॥

मोक्षदस्तु परं तत्त्वं यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ।

p. 260) चोदकादिभेदेन देशिकत्रैविध्यं तज्ज्ञानतः कृतकृत्यतां
चाह- चोदक इति ॥ ५१ ॥ अहं ब्रह्मास्मि इत्यनुसंधानं कुर्यादिति
स्वाज्ञं ब्रह्माभिमुख्येन चोदयतीति चोदको वेदान्तः,
मार्गदर्शकत्वात् । तत् त्वमेव त्वमेव तत् इति स्वाज्ञं बोधयतीति बोधको
देशिकः, ब्रह्मप्रापकत्वात् ॥ ५२ ॥ मत्स्वरूपमेव सर्वं मामेव
प्राप्स्यसि मद्व्यतिरिक्तमणुमात्रं न विद्यते इति परमोपदेशेन
स्वातिरिक्तभ्रममोक्षं ददातीति मोक्षदः परमेश्वरः,
परतत्त्वस्वरूपत्वात् । यज्ज्ञानात् मुमुक्षुः अमृतो भवति सोऽयम्
ईश्वर इत्यर्थः ॥

प्रणवहंसानुसंधानात्मकं प्रत्यक्षयजनम्

प्रत्यक्षयजनं देहे संक्षेपाच्छृणु गौतम ॥ ५३ ॥

तेनेष्ट्वा स नरो याति शाश्वतं पदमव्ययम् ।
स्वयमेव कृतः पश्येद्देहे बिन्दुं च निष्कलम् ॥ ५४ ॥

अयने द्वे च विषुवे सदा पश्यति मार्गवित् ।
कृत्वा यामं पुरा वत्स रेचपूरककुम्भकान् ॥ ५५ ॥

पूर्वं चोभयमुच्चार्य अर्चयेत्तु यथाक्रमम् ।
नमस्कारेण योगेन मुद्रयारभ्य चार्चयेत् ॥ ५६ ॥

सूर्यस्य ग्रहणं वत्स प्रत्यक्षयजनं स्मृतम् ।

किं तत् प्रत्यक्षयजनमित्यत्र शृण्वेतत् इत्याह- प्रत्यक्षेति ॥ ५३ ॥
यदा प्राणः पिङ्गलया कुण्डलिनीस्थानं प्रविशति तदेव
सूर्यग्रहणं, येनेष्ट्वा मुनिः ब्रह्मपदम् एति तत्
प्रत्यक्षयजनमित्याह- स्वयमेवेति । इडापिङ्गलयोः पिङ्गलेडयोः
क्रमणम् उत्तरायणदक्षिणायने भवतः तथा मूलाधारे मूर्धनि
च

p. 261) यदा प्राणः प्रविशति तदा द्वे विषुवे भवतः।
एवमनयविषुवद्वये च प्राणमार्गवित् स्वयमेव देहे बिन्दुं सकलं
निष्कलं च सदा पश्येत् पश्यति। हे वत्स पुरा आदौ
रेचकपूरककुम्भकान् सहितान् केवलान् वा अहरहः याममात्रं
कृत्वा ॥ ५४-५५ ॥ ओम् इति हंस इति च यन्मन्त्रद्वयं पूर्वमुक्तं
तदुभयं चार्थानुसंधानपूर्वकमुच्चार्य यः प्रणवार्थो
हंसः सोऽहमित्यनुसंधानं नमस्कारयोगः, ऐक्यानुसंधानस्य
नमस्कारयोगत्वात् नमस्त्वैक्यं प्रवदेत् इति श्रुतेः। तेन
नमस्कारयोगेन स्वातिरिक्तं नेति चिन्मुद्रया शांभवीखेचरीमुद्रया
वा युक्तः सन् यथाक्रममात्मानम् अर्चयेत्, सदा सोऽहमस्मीति ध्यायेत्,
सोऽहंभावेन पूजयेत् इति श्रुतेः ॥ ५६ ॥ इदमेव हि प्रत्यक्षयजनं
विज्ञेयं ॥

हंसयोगलब्धज्ञानात् सायुज्यप्राप्तिः

ज्ञानात् सायुज्यमेवोक्तं तोये तोयं यथा तथा ॥ ५७ ॥

एते गुणाः प्रवर्तन्ते योगमार्गकृतश्रमैः।
यस्माद्योगं समादाय सर्वदुःखबहिष्कृतः ॥ ५८ ॥

योगध्यानं सदा कृत्वा ज्ञानं तन्मयतां व्रजेत्।
ज्ञानात् स्वरूपं परमं हंसमन्त्रं समुच्चरेत्॥ ५९॥

ब्रह्मज्ञानात् जले जलयोगवत् सायुज्यं प्रत्यक्पैरैक्यमुक्तं
योगिभिः॥ ५७॥ एवं जीवन्मुक्तगुणाः प्रवर्तन्ते। यस्मात् एवं
योगाभ्यासतः सर्वदुःखबहिष्कृतो भवति तस्मात् योगध्यानं सदा
कृत्वा तत्प्रभवविज्ञानमवाप्य ज्ञानसमकालं
ब्रह्ममात्रतामित्यादित्यर्थः॥ ५८॥ यद्यत् अन्तर्बाह्यविलसितं तत्तत्
हंस एव, हंसातिरिक्तं न किंचिदस्तीति ज्ञानी परमहंसः
परमात्मा भवतीत्याह- ज्ञानादिति। हंसः सोऽहमिति यः सदा
हंसमन्त्रमुच्चरेत् सोऽयं

p. 262) सोऽहमिति ज्ञानात् हंसस्य यत् परमं स्वरूपं यत्
निष्प्रतियोगिकस्वमात्रम् अवशिष्यते तदेव भवतीत्यर्थः॥ ५९॥

हंसोपलब्धिस्थानम्

प्राणिनां देहमध्ये तु स्थितो हंसः सदाच्युतः।
हंस एव परं सत्यं हंस एव तु सत्यकम्॥ ६०॥

हंस एव परं वाक्यं हंस एव तु वैदिकम्।
हंस एव परो रुद्रो हंस एव परात्परम्॥ ६१॥

सर्वदेवस्य मध्यस्थो हंस एव महेश्वरः।
पृथिव्यादिशिवान्तं तु अकाराद्याश्च वर्णकाः॥ ६२॥

कूटान्ता हंस एव स्यान्मातृकेति व्यवस्थिताः।

स कुत्रोपलभ्यत इत्यत आह- प्राणिनामिति। नित्यानुसंधानात्
स्वमात्राच्युतो हंसः हृद्येवोपलभ्यते इत्यर्थः। हंसस्य
सार्वात्म्यमाह- हंस एवेति। अक्षाक्षाधिपान्तर्यामित्वात्॥ ६०-६१॥
अभिधेयमभिधानं च हंस एवेत्याह- पृथिव्यादीति॥ ६२॥
कूटशब्देन क्षकार उच्यते॥

हंसमात्रानुस्मरणपूर्वकसमाध्यभ्यासः

मातृकारहितं मन्त्रमादिश्यन्ते न कुत्रचित्॥ ६३॥

हंसज्योतिरनूपम्यं देवमध्ये व्यवस्थितम्।

दक्षिणामुखमाश्रित्य ज्ञानमुद्रां प्रकल्पयेत्॥ ६४॥

p. 263) सदा समाधिं कुर्वीत हंसमन्त्रमनुस्मरन्।
निर्मलस्फटिकाकारं दिव्यरूपमनूपमम्॥ ६५॥

मध्यदेशे परं हंसं ज्ञानमुद्रात्मरूपकम्।

मातृकामन्त्रयोरैक्यं हंसज्योतिरवगम्य
ज्ञानमुद्रामाबध्य स्वात्ममन्त्रं स्मरन् सदा समाधिं
कुर्वीतित्याह- मातृकेति। अनूपम्यम् अनूपमं निरूपमं
सर्वदेवमध्ये दक्षिणाभिमुखं देवमाश्रित्य॥ ६३-६४॥ देवं
कीदृशमित्यत्र निर्मलेति॥ ६५॥

हंसस्यासननिरूपणम्

प्राणापानसमानाश्चोदानव्यानौ च वायवः॥ ६६॥

पञ्चकर्मेन्द्रियैर्युक्ताः क्रियाशक्तिबलोद्यताः।
नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनंजयः॥ ६७॥

पञ्चज्ञानेन्द्रियैर्युक्ता ज्ञानशक्तिबलोद्यताः ।

पावकः शक्तिमध्ये तु नाभिचक्रे रविः स्थितः ॥ ६८ ॥

बद्धमुद्रा कृता येन नासाग्रे तु स्वलोचने ।

हंसः क्व आसनमर्हतीत्यत्र नाभिचक्रे नासाग्रे नेत्रयोश्च
व्यवस्थित इत्याह- प्राणेति ॥ ६६-६७ ॥ शक्तिद्वयमध्ये
मूलाधारस्थपावकरूपेण हंस एव स्थितः । येन नासाग्रे स्वलोचने
च बद्धखेचरीमुद्रा कृता सोऽयं हंसो रविर्भूत्वा नाभिचक्रे
नासाग्रे लोचनयोश्च स्थित इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

हंसयोगाभ्यासक्रमः

अकारे बह्निरित्याहुरुकारे हृदि संस्थितः ॥ ६९ ॥

p. 264) मकारे च भ्रुवोर्मध्ये प्राणशक्त्या प्रबोधयेत् ।

ब्रह्मग्रन्थिरकारे च विष्णुग्रन्थिर्हृदि स्थितः ॥ ७० ॥

रुद्रग्रन्थिर्भ्रुवोर्मध्ये भिद्यतेऽक्षरवायुना ।

अकारे संस्थितो ब्रह्मा उकारे विष्णुरास्थितः ॥ ७१ ॥

मकारे संस्थितो रुद्रस्ततोऽस्यान्तः परात्परः ।
कण्ठं संकुच्य नाड्यादौ स्तम्भिते येन शक्तितः ॥ ७२ ॥

रसना पीड्यमानेयं षोषशीवोर्ध्वगामिनी ।
त्रिकूटं त्रिविधं चैव गोलाखं निखरं तथा ॥ ७३ ॥

त्रिशंखं वज्रमोंकारमूर्ध्वनालं भ्रूवोर्मुखम् ।
कुण्डलीं चालयन् प्राणान् भेदयन् शशिमण्डलम् ॥ ७४ ॥

साधयन् वज्रकुम्भानि नव द्वाराणि बन्धयेत् ।
सुमनःपवनारूढः सरागो निर्गुणस्तथा ॥ ७५ ॥

ब्रह्मस्थाने तु नादः स्याच्छंकिन्यमृतवर्षिणी ।
षट्चक्रमण्डलोद्धारं ज्ञानदीपं प्रकाशयेत् ॥ ७६ ॥

सर्वभूतस्थितं देवं सर्वेशं नित्यमर्चयेत् ।
आत्मरूपं तमालोक्य ज्ञानरूपं निरामयम् ॥ ७७ ॥

दृश्यं तं दिव्यरूपेण सर्वव्यापी निरञ्जनः ।

हंस हंस वदेद्वाक्यं प्राणिनां देहमाश्रितः ।
स प्राणापानयोर्ग्रन्थिरजपेत्यभिधीयते ॥ ७८ ॥

p. 265) सहस्रमेकं द्ययुतं षट् शतं चैव सर्वदा ।
उच्चरन् पतितो हंसः सोऽहमित्यभिधीयते ॥ ७९ ॥

पूर्वभागे ह्यधोलिङ्गं शिखिन्यां चैव पश्चिमम् ।
ज्योतिर्लिङ्गं भ्रुवोर्मध्ये नित्यं ध्यायेत् सदा यतिः ॥ ८० ॥

विराडादिरूपेणाकारादिमात्रात्रये यो वसेत् तं प्राणशक्त्या
बोधयेदित्याह- अकार इति । अकारे मूलाधारे च वह्निः वैश्वानरो वर्तत
इत्याहुः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ६९ ॥
यथोक्तस्थानविशिष्टाकारादिमात्रात्रये यत् विद्यते ग्रन्थित्रयं
तद्भंसज्ञानवायुना भिद्यते । तत अकारादौ ब्रह्मादयः
प्रकाशन्ते । तद्देहकलनापाये निर्विशेषपरमात्मा स्वमात्रं
प्रकाशत इत्याह- ब्रह्मेति ॥ ७०-७१ ॥
तद्दर्शनग्रन्थित्रयभेदनोपायतया योगमुपदिशति- कण्ठमिति ।
जालंधरबन्धेन कण्ठं संकुच्य सिद्धासनारूढेन येन योगिना
नाड्यादौ सुषुम्नामूले कुण्डलिनीशक्तितः कुण्डलिनीशक्त्या सह
दृष्टिप्राणादौ स्तम्भिते सति ॥ ७२ ॥ अथ ऊर्ध्वमुन्नमत इत्योंकारः इति

श्रुत्यनुरोधेनाकारादिपरान्तषोडशावयवा यस्य सः
षोडशीप्रणव इव उर्ध्वगामिनी घण्टिकाकुहरगामिनी इयं जिह्वा
पीड्यमाना भवति तनुतामेत्य ब्रह्मबिलं प्रविशति। तदा तिस्रो नाड्यो
यत्रैक्यं भजन्ति तं त्रिकूटं भ्रूमध्यं
मूलाधारविशुद्ध्यादिभेदेन तत् त्रिविधं विराजते। तत्र गोशब्देन
पृथिव्यादिभूतपञ्चकतत्कार्यमुच्यते, तन्नित्यादिप्रलये यदात्मना
लीयते सेयं गोला अव्यक्तशक्तिः, तदात्मकं ख गोलाखम्
अव्याकृताकाशं यस्मात् निर्गतं
व्याकृताव्याकृताकाशादिपृथिव्यन्तं तन्निखरं चिदाकाशं
योगिरमणस्थानं ब्रह्म च विद्यत इत्यर्थः। यद्वा- गोशब्देन
जिह्वोच्यते। तथा च हठतन्त्रे आम्नायते- गोमांसं भक्षयेत्
इत्यंशविवरणे गोशब्देनेरिता जिह्वा इत्युक्तत्वात्। शिष्टं समानम्॥ ७३॥
पुनः त्रिकूटविशेषणमेतत्-
इच्छानिच्छापरेच्छाप्रभवस्वान्तरुपलभ्यमानं त्रिशं
सुखदुःखत्रयं खादतीति त्रिशंखम्, अयोगिभिः

p. 266) कदापि दुर्भेद्यत्वात् वज्रम्, ओंकारम्
अकारादिमात्रात्रयावसानस्थानत्वात्, ऊर्ध्वनालं भ्रुवोर्मुखं
भ्रूमध्यम्। यदि तत्र योगी ज्योतिर्लिङ्गं द्रष्टुमिच्छति तदा
शक्तिचालनाद्युपायतो ज्ञानदीपं पश्यतीत्याह- कुण्डलीमिति॥ ७४॥

सूर्योज्ज्यायीशीतल्यादीनि वज्रकुम्भकानि, तेषां
ग्रन्थित्रयभेदनपटुत्वात्। ततो नादः आविर्भवतीत्याह- सुमन इति।
सुमनः मनोज्ञत्वात् पवनारूढः प्राणोपाधिकत्वात् सरागो
नैसर्गिकत्वात् तथा निर्गुणः तम-आदिगुणत्रयास्पृष्टत्वात्॥ ७५॥
दहरं पुण्डरीकं वेश्म इति श्रुतिसिद्धब्रह्मस्थाने नादाविर्भावः
स्यात्। शं सुधां किरतीति शांकिनी चान्द्री कला अमृतवर्षिणी भवति।
ततो योगी प्रत्यग्रूपेण प्रकाशयेदित्याह- षडिति।
मूलाधारादिषट्चक्रमण्डलम् अधोमुखम् ऊर्ध्वं धरतीति
षट्चक्रमण्डलोद्धारं ज्ञानाज्ञानवृत्तिं दीपयतीति ज्ञानदीपं
प्रत्यक्तत्त्वं, तद्रूपेण विद्वान् प्रकाशयेदित्यर्थः॥ ७६॥ प्रत्यञ्चं
सर्वान्तरत्वेन भावयेदित्याह- सर्वेति। ततः प्रत्यगभिन्नपरं
ब्रह्मास्मीति ध्यायेदित्याह- आत्मेति॥ ७७॥ ज्ञानिभिः दिव्यरूपेण
दृश्यं तं परमात्मानं प्रत्यगभेदेन यो जानाति सोऽयं मुनिः
सर्वव्यापी निरञ्जनो भूत्वा। हंसहंसेति वीप्सया हंसः सोऽहम् इति
वाक्यं वदेदिति द्योत्यते। योऽयं हंसानुसंधानव्यापारः सः॥ ७८
॥ अजपाजपसंख्येयत्तामाह- सहस्रमिति॥ ७९॥ एवं हंसयोगिना
यतिना प्रत्यहं यत् कर्तव्यं तदाह- पूर्वेति। सुषुम्नायाः
पूर्वभागे मूलाधारचक्रे ह्यधोलिङ्ग वराजतत्त्वं ध्यायेत्। तस्य
मध्ये महानग्निर्विश्वार्चिर्विश्वतोमुखः इति श्रुत्यनुरोधेन
अनाहतस्थशिखिन्यां पावकज्वालायां पश्चिमं सौत्रं

प्रत्यगात्मलिङ्गं वा अहमस्मीति ध्यायेत्। भ्रुवोराज्ञाचक्रमध्ये तु
ब्रह्ममात्रभावापत्तौ यतत इति यतिः मुनिः ज्योतिरैश्वरं नित्यं
निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रलिङ्गं वा सदा ध्यायेत्
अहमस्मीत्यनुसंधानं कुर्यादित्यर्थः॥ ८०॥

p. 267)हंसयोगिना अनुसंधेयमात्मस्वरूपम्

अच्युतोऽहमचिन्त्योऽहमतर्क्योऽहमजोऽस्म्यहम्।
अव्रणोऽहमकायोह मनङ्गोऽस्म्यभयोऽस्म्यहम्॥ ८१॥

अशब्दोऽहमरूपोऽहमस्पर्शोऽस्म्यहमद्वयः।
अरसोऽहमगन्धोऽहमनादिरमृतोऽस्म्यहम्॥ ८२॥

अक्षयोऽहमलिङ्गोऽहमजरोऽस्म्यकलोऽस्म्यहम्।
अप्राणोऽहममूकोऽहमचिन्त्योऽस्म्यकृतोऽस्म्यहम्॥ ८३॥

अन्तर्याम्यहमग्राह्योऽनिर्देश्योऽहमलक्षणः।
अगोत्रोऽहमगात्रोऽहमचक्षुष्कोऽस्म्यवागहम्॥ ८४॥

अद्रेश्योऽहमवर्णोऽहमखण्डोऽस्म्यहमद्भुतः।

अश्रुतोऽहमदृष्टोऽहमन्वेष्टव्योऽमरोऽस्म्यहम्॥ ८५॥

अवायुरप्यनाकाशोऽतेजसोऽव्यभिचार्यहम्।
अमतोऽहमजातोऽहमतिसूक्ष्मोऽविकार्यहम्॥ ८६॥

अरजस्कोऽतमस्कोऽहमसत्त्वोऽस्म्यगुणोऽस्म्यहम्।
अमायोऽनुभवात्माहमनन्योऽविषयोऽस्म्यहम्॥ ८७॥

अद्वैतोऽहमपूर्णोऽहमबाध्योऽहमनन्तरः।
अश्रोत्रोऽहमदीर्घोऽहमव्यक्तोऽहमनामयः॥ ८८॥

अद्वयानन्दविज्ञानघनोऽस्म्यहमविक्रियः।
अनिच्छोऽहमलेपोऽहमकर्तास्म्यहमद्वयः॥ ८९॥

p. 268) अविद्याकार्यहीनोऽहमवाङ्मनसगोचरः।
अनल्पोऽहमशोकोऽहमविकल्पोऽस्म्यविज्वलन्॥ ९०॥

आदिमध्यान्तहीनोऽहमाकाशसदृशोऽस्म्यहम्।
आत्मचैतन्यरूपोऽहमहमानन्दचिद्घनः॥ ९१॥

आनन्दामृतरूपोऽहमात्मसंस्थोऽहमन्तरः ।
आत्मकामोऽहमाकाशात् परमात्मेश्वरोऽस्म्यहम् ॥ ९२ ॥

ईशानोऽस्म्यहमीड्योऽहमहमुत्तमपूरुषः ।
उत्कृष्टोऽहमुपद्रष्टाहमुत्तरतरोऽस्म्यहम् ॥ ९३ ॥

केवलोऽहं कविः कर्माध्यक्षोऽहं करणाधिपः ।
गुहाशयोऽहं गोप्ताहं चक्षुषश्चक्षुरस्म्यहम् ॥ ९४ ॥

चिदानन्दोऽस्म्यहं चेताश्चिद्घनश्चिन्मयोऽस्म्यहम् ।
ज्योतिर्मयोऽस्म्यहं ज्यायान् ज्योतिषां ज्योतिरस्म्यहम् ॥ ९५ ॥

तमसः साक्ष्यहं तुर्यतुर्योऽहं तमसः परः ।
दिव्यो देवोऽस्मि दुर्दशो दृष्टाध्यायो ध्रुवोऽस्म्यहम् ॥ ९६ ॥

नित्योऽहं निरवद्योऽहं निष्क्रियोऽस्मि निरञ्जनः ।
निर्मलो निर्विकल्पोऽहं निराख्यातोऽस्मि निश्चलः ॥ ९७ ॥

निर्विकारो नित्यपूतो निर्गुणो निःस्पृहोऽस्म्यहम् ।
निरिन्द्रियो नित्यन्ताहं निरपेक्षोऽस्मि निष्कलः ॥ ९८ ॥

पुरुषः परमात्माहं पुराणः परमोऽस्म्यहम्।
परावरोऽस्म्यहं प्राज्ञः प्रपञ्चोपशमोऽस्म्यहम्॥ ९९॥

p. 269) परामृतोऽस्म्यहं पूर्णः प्रभुरस्मि पुरातनः।
पूर्णानन्दैकबोधोऽहं प्रत्यगेकरसोऽस्म्यहम्॥ १००॥

प्रज्ञातोऽहं प्रशान्तोऽहं प्रकाशः परमेश्वरः।
एकधा चिन्त्यमानोऽहं द्वैताद्वैतविलक्षणः॥ १०१॥

बुद्धोऽहं भूतपालोऽहं भारूपो भगवानहम्।
महादेवो महानस्मि महाज्ञेयो महेश्वरः॥ १०२॥

विमुक्तोऽहं विभुरहं वरेण्यो व्यापकोऽस्म्यहम्।
वैश्वानरो वासुदेवो विश्वतश्चक्षुरस्म्यहम्॥ १०३॥

विश्वाधिकोऽहं विशदो विष्णुर्विश्वकृदस्म्यहम्।
शुद्धोऽस्मि शुक्रः शान्तोऽस्मि शाश्वतोऽस्मि शिवोऽस्म्यहम्॥ १०४॥

सर्वभूतान्तरात्माहमहमस्मि सनातनः।

अहं सकृद्विभातोऽस्मि स्वे महिम्नि सदा स्थितः ॥ १०५ ॥

सर्वान्तरः स्वयंज्योतिः सर्वाधिपतिरस्म्यहम् ।
सर्वभूताधिवासोऽहं सर्वव्यापी स्वराडहम् ॥ १०६ ॥

समस्तसाक्षी सर्वात्मा सर्वभूतगुहाशयः ।
सर्वेन्द्रियगुणाभासः सर्वेन्द्रियविवर्जितः ॥ १०७ ॥

स्थानत्रयव्यतीतोऽहं सर्वानुग्राहकोऽस्म्यहम् ।
सच्चिदानन्दपूर्णात्मा सर्वप्रेमास्पदोऽस्म्यहम् ॥ १०८ ॥

सच्चिदानन्दमात्रोऽहं स्वप्रकाशोऽस्मि चिद्घनः ।
सत्त्वस्वरूपसन्मात्रसिद्धसर्वात्मकोऽस्म्यहम् ॥ १०९ ॥

p. 270) सर्वाधिष्ठानसन्मात्रः सर्वबन्धहरोऽस्म्यहम् ।
सर्वग्रासोऽस्म्यहं सर्वद्रष्टा सर्वानुभूरहम् ॥ ११० ॥

एवं यो वेद तत्त्वेन स वै पुरुष उच्यते ॥

इत्युपनिषत् ॥

यथा यथा यतिभिः अनुसंधेयं तदेवाह- अच्युतोऽहमित्यादिना
। अच्युतोऽहम्, अच्युतस्वभावात्, अचिन्त्यः चित्तवृत्त्यभावात्, अतर्क्यः
अनिर्वाच्यत्वात्, अजः जन्माद्यभावात्। अव्रण इत्यादिविशेषणत्रयं
शरीरत्रयप्रतिषेधार्थम्। अभयः, भयहेतुद्वैताभावात्॥ ८१॥ किं
च- अशब्दोऽहमित्यादि। पञ्चतन्मात्रवैरल्यात्
शब्दादिप्रतिषेधसिद्धोऽस्मि। अद्वयः, द्वैताभावात्। अनादिरमृतः,
संभूतिप्रलयाभावात्॥ ८२॥ किं च- अक्षयोऽहमित्यादि। अक्षयोऽहं,
क्षयिष्णुस्थूलशरीराभावात्। अलिङ्गः, अचिह्नत्वात्। अजरः,
जरादिषड्मर्म्यभावात्। अप्राणोऽहममूकोऽहं
सप्राणवागिन्द्रियाभावात्। अकृतः, कृतिहेत्वभावात्॥ ८३॥ किं च-
अन्तर्याम्यहमित्यादि। अन्तर्यामी, सर्वान्तरत्वात्। अग्राह्यः करणैः।
अनिर्देश्यः अनिदंस्वरूपत्वात् अलक्षणः, लक्षणात्रयाभावात्।
अगोत्रः, कुलगोत्रविवर्जितत्वात्। अचक्षुष्कः, ज्ञानाक्षाभावात्। अवाक्,
कर्माक्षाभावात्॥ ८४॥ किं च- अद्रेश्योऽहमित्यादि। दृश्याभावात्
अद्रेश्यः। अवर्णः वर्णाश्रमाभावात्। अखण्डः पूर्णत्वात्।
अद्भुतः- स्वस्य निष्प्रतियोगिकस्वमात्रत्वेऽपि स्वाज्ञादिदृष्ट्यनुरोधेन
जाग्रज्जाग्रदाद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्तवत् भानात् अद्भुतत्वं युज्यते।
वेदान्तवाक्येषु मुमुक्षुभिः अन्वेष्टव्यः। अमरः
पारमार्थिकनित्यत्वात्॥ ८५॥ किं च- अवायुरित्यादि।

वाय्वाकाशतेजोग्रहणं जलपृथिव्युपलक्षणम्। अतेजस इति षष्ठी
प्रथमार्था। अव्यभिचारी सदेकरूपत्वात्। अन्तःकरणवृत्तिभिः अमतः
अजातः

p. 271) अजत्वात्। अतिसूक्ष्मः केशकोटयंशैकभागसूक्ष्माव्यक्तादपि
सूक्ष्मत्वात्। अविकारी विकारकलनावैरल्यात्॥ ८६॥ किं च- अरजस्क इत्यादि।
गुणत्रयगुणसाम्याभावतो निर्गुणत्वात्। अमायः निर्मायत्वात्।
अनुभवात्मा विज्ञानगम्यत्वात्। अनन्यः ब्रह्माभिन्नत्वात्। अविषयः
निर्विषयत्वात्॥ ८७॥ अद्वैतः निष्प्रतियोगिकत्वात्। अपूर्णः जीवात्मना
परिच्छिन्नदृष्टित्वात्। यद्वा- अकारवाच्यविष्णवात्मना सर्वत्र
पूर्णत्वात्। अबाह्योऽहमनन्तरः स्वबाह्यान्तःकलनावैरल्यात्।
अकरणत्वात् परिमाणाभावात् अदृश्यत्वात् अस्नाविरत्वाच्च
अश्रोत्रादिविशेषणचतुष्टयमुपपद्यते॥ ८८॥ किं च- अद्वयेति।
पूर्णानन्दबोधस्वरूपत्वात् अनिच्छः॥ ८९॥ अनल्पः अपरिच्छिन्नत्वात्।
अशोकोऽहं निरहंकृतित्वात्। अविकल्पः निर्विकल्पत्वात्। अविज्वलन्
निरग्नित्वात्॥ ९०॥ आदिमध्यान्तशून्यः उत्पत्तिस्थितिप्रलयाभावात्।
आकाशसदृशः चिदाकाशत्वात्॥ ९१॥ आत्मसंस्थः स्वे महिम्नि
स्थितत्वात्। अन्तरः सर्वान्तरत्वात्॥ ९२॥ उत्तमपूरुषः
क्षराक्षराकलनाविरलपुरुषोत्तमत्वात् उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः
परमात्मेत्युदाहृतः इति स्मृतेः। सर्वस्मात् उत्कृष्टः। उपद्रष्टा

सर्वसाक्षिस्वरूपत्वात्। उत्तरतरः सर्वोत्तरत्वात्॥ ९३॥ केवलः
अशेषविशेषाभावात्। कविः क्रान्तदर्शित्वात्। कर्माध्यक्षः
कर्मिणां कर्मफलदातृत्वात्। करणाधिपः दिग्वातादिरूपत्वात्।
गुहाशयः सर्वप्रत्यक्स्वरूपत्वात्। गोप्ता विष्णुत्वात्। चक्षुषश्चक्षुः
चक्षुरादीन्द्रियप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्॥ ९४॥ अचेतनचेतयितृत्वात् चेताः।
ज्यायान् पृथिव्यादेः। ज्योतिषां ज्योतिः सूर्यादिप्रकाशकत्वात्॥ ९५॥
ध्रुवः शाश्वतत्वात्॥ ९६॥ निरञ्जनः असङ्गत्वात्॥ ९७-१००॥ एकधा
चिन्त्यमानोऽहं सर्वापह्नवसिद्धं ब्रह्म, निष्प्रतियोगिकैकरूपेण
चिन्तनीयत्वात्। सापेक्षद्वैताद्वैतविलक्षणः
निष्प्रतियोगिकपरमाद्वैतरूपत्वात्॥ १०१-१०३॥ शिवः
स्वातिरिक्ताशिवग्रासत्वात्॥ १०४॥ सकृद्विभातः निरावृतप्रकाशः॥ १०५॥
स्वराट् स्वमात्रतया राजमानत्वात्॥ १०६॥ सर्वेन्द्रियगुणाभासः
सर्वेन्द्रियविवर्जितः, स्वाज्ञस्वज्ञदृष्टिभ्यामित्यर्थः॥ १०७॥
जाग्रदादिस्थानत्रयव्यतीतोऽहम्॥ १०८-११०॥

p. 272) विद्याफलमाह- एवमिति।
अच्युतोऽहमित्यादिसर्वानुभूरित्यन्तस्वानुभूतिवाक्यानि
स्वानुभूतिमहावाक्यरत्नावलीप्रभालोचने प्रायशो व्याख्यातानि
इत्युपनिषच्छब्दः ब्रह्मविद्योपनिषत्समाप्त्यर्थः॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।

ब्रह्मविद्योपनिषदो व्याख्येयं लिखिता लघु ।

प्रकृतोपनिषद्व्याख्या सप्तत्यधिशतद्वयम् ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे

चत्वारिंशत्संख्यापूरकं ब्रह्मविद्योपनिषद्विवरणं

संपूरणम्

****
*
* ंऊख्टाड्ःआ ईण्ड्ळ्ग़ीआळ् ऱ्आः ईण्ष्टीटूट्
*
*
* २०११ ंउक्तबोध ईन्दोलोगिचल् ऱ्एसेर्छ् ईन्स्ततुते आल्ल् ऱ्इघ्त्स् ऱ्एसेर्वेद्ऱ् ।
*
* -तेक्ष्त्स् मय् बे विवेद्ऱ् ओन्ल्य् ओन्लिने ओर् दोव्न्लोदेद्ऱ् फ़ोर् प्रिवते स्तुद्य् ।
* -तेक्ष्त्स् मय् नोत्, उन्देर् अन्य् चिर्चुम्स्तन्चेस्, बे चोपिद्ऱ्, रेपुब्लिशेद्ऱ्,
* रेप्रोदुचेद्ऱ्, दिस्त्रिबुतेद्ऱ् ओर् सोल्द्ऱ्, एथेर् इन् ओरिगिनल् ओर् अल्तेरेद्ऱ् फ़ोर्म्, विथोत्
* थे एक्ष्प्रेस्स् पेर्मिस्सिन् ओफ़् ंउक्तबोध ईन्दोलोगिचल् ऱ्एसेर्छ् ईन्स्ततुते इन् व्रितिन्ग् ।
****

****
*
* MUKTABODHA INDOLOGICAL RESEARCH INSTITUTE
*
*
* ©2011 Muktabodha Indological Research Institute All Rights Reserved.
*
* E-texts may be viewed only online or downloaded for private study.
* E-texts may not, under any circumstances, be copied, republished,
* reproduced, distributed or sold, either in original or altered form, without
* the express permission of Muktabodha Indological Research Institute in writing.
****

****
****
* The Yoga upani.sads with the commentary of
* "srii upani.sad - Brahmayogin
* Edited by Pandit A. Mahadeva Sastri, B.A.
* First published 1920 by the Adyar Library and Research Centre
*
* ma.n.dalabraahma.nopani.sat
*
* Data-entered by the staff of Muktabodha supervised by Mark Dyczkowski
*
* revision 0 June 14, 2007
* Velthius transliteration
****
******

मण्डलब्राह्मणोपनिषत्

पूर्णमदः- इति शान्तिः

प्रथमं ब्राह्मणम्

आत्मतत्त्वजिज्ञासा

याज्ञवल्क्यो ह वै महामुनिरादित्यलोकं जगाम । तमादित्यं
नत्वा भो भगवन्नादित्यात्मतत्त्वमनुब्रूहीति ॥ १ ॥

विवरणम्

बाह्यान्तस्तारकाकारं व्योमपञ्चकविग्रहम् ।
राजयोगैकसंसिद्धं रामचन्द्रमुपास्महे ॥

अथ खलु शुक्लयजुर्वेदप्रविभक्तेयं मण्डलब्राह्मणोपनिषत्
सूक्ष्माष्टाङ्गयोगप्रकटनपूर्वक
लक्ष्यत्रयव्योमपञ्चकतारकद्वयादिप्रकाशकराजयोगसर्वस्वं
प्रकाशयन्ती विजृम्भते । अस्याः स्वल्पग्रन्थतो विवरणमारभ्यते ।
याज्ञवल्क्यादित्यप्रश्नप्रतिवचनरूपेयमाख्यायिका विद्यास्तुत्यर्था ।
आख्यायिकामवतारयति- याज्ञवल्क्य इति ॥ १ ॥

सूक्ष्माष्टाङ्गयोगप्रतिज्ञा

स होवाच नारायणः । ज्ञानसहितयमाद्यष्टाङ्गयोग उच्यते ॥ २
॥

p. 274) याज्ञवल्क्येन एवं पृष्टः तत्प्रश्नमङ्गीकृत्य स होवाच ।
आदित्यमण्डलान्तर्वर्ती सर्वलोकपरायणरूपोऽसौ
याज्ञवल्क्यप्रश्नोत्तरमाहेत्यर्थः । किं तदित्याकाङ्क्षायां
तत्पृष्टात्मतत्त्वोपायतया यमाद्यष्टाङ्गयोगमादावाह- ज्ञानेति ।
ब्रह्मैव सर्वम्, ब्रह्मातिरिक्तं न किंचिदस्ति इति ज्ञानम् उपेयं
तत्सहितः तद्गर्भित इत्यर्थः ॥ २ ॥

चतुर्विधयमः

शीतोष्णाहारनिद्राविजयः सर्वदा शान्तिर्निश्चलत्वं
विषयेन्द्रियनिग्रहश्चैते यमाः ॥ ३ ॥

अष्टाङ्गेषु चतुर्धाभिन्नयमलक्षणमाह- शीतेति ।
देहादावात्मात्मीयाभिमानत्यागतः शीतादिविनिवृत्तिः भवति ।
स्वाप्राप्तं वस्तु नेतीति ज्ञानात् सर्वदा शान्तिः भवति ।
स्वाभिलषितलक्ष्ये मनसो निश्चलत्वम् । इन्द्रियेन्द्रियार्थेषु वस्तुचिन्तनम्
इन्द्रियेन्द्रियार्थनिग्रहो भवति । चशब्दः समुच्चयार्थः । एते
चतुष्प्रकारा यमा इत्यर्थः ॥ ३ ॥

नवविधनियमः

गुरुभक्तिः सत्यमार्गानुरक्तिः सुखागतवस्त्वनुभवश्च
तद्वस्त्वनुभवेन तुष्टिर्निःसङ्गता एकान्तवासो मनोनिवृत्तिः
फलानभिलाषो वैराग्यभावश्च नियमाः ॥ ४ ॥

नवधा भिन्ननियम उच्यते- गुर्विति । नित्यं अमायया
स्वाज्ञानमोचकगुरुभजनं गुरुभक्तिः, गुरुभक्तिं सदा कुर्यात्
श्रेयसे इति श्रुतेः । सत्यं ब्रह्म तत्प्रापकमार्गः तद्बोधः
तत्रानुरक्तिः आसक्तिः । निरतिशयसुखरूपतया
श्रुत्याचार्यप्रसादादागतब्रह्मवस्त्वनुभवश्च ।
तद्वस्त्वनुभवेनैव तुष्टिः न बाह्यविषयानुभवतः । तुष्टावपि
निःसङ्गता । सदा आदिमध्यान्तभेदेन एकान्तत्रये वासः- विजने
प्रयत्नपूर्वकं मनोनियमनम् आद्यैकान्तं, विजने

p. 275) सजने वापि प्रयत्नपूर्वकमनोनियमनं मध्यैकान्तं, विजने
सजने वा प्रदेशे अप्रयत्नेन मनोनियमनम् अन्तैकान्तं, यस्य येन
यदा एकान्तं साधितं स तत्रैव वसेदित्यर्थः । स्वातिरेकेण मनो
नास्तीति दृढाभिसंधिः मनोनिवृत्तिः ।
स्वानुष्ठितकर्मफलानभिलाषः । स्वातिरिक्तविषयसामान्ये
वान्ताशनमूत्रपुरीषवदिच्छाराहित्यं सर्वत्र वैराग्यभावश्च ।

सर्वत्र समुच्चयार्थं चशब्दद्वयम्। एते नियमा नवविधाः ॥ ४ ॥

आसनादिषडङ्गविवरणम्

सुखासनवृत्तिश्चिरवासश्चैवमासननियमो भवति ॥ ५ ॥
पूरककुम्भकरेचकैः षोडशचतुष्षष्टिद्वात्रिंशत्संख्यया
यथाक्रमं प्राणायामः ॥ ६ ॥ विषयेभ्य इन्द्रियार्थेभ्यो
मनोनिरोधनं प्रत्याहारः ॥ ७ ॥ विषयव्यावर्तनपूर्वकं चैतन्ये
चेतःस्थापनं धारणं भवति ॥ ८ ॥ सर्वशरीरेषु चैतन्यैकतानता
ध्यानम् ॥ ९ ॥ ध्यानविस्मृतिः समाधिः ॥ १० ॥

आसननियम उच्यते- सुखेति। यत्र सुखेनाखण्डाकारात्मिका
वृत्तिरुदेति सा सुखासनवृत्तिः। निरायासेन यत्र चिरं वसति स
चिरासनवासः ॥ ५ ॥ प्राणायामलक्षणमाह- पूरकेति।
षोडशमात्राकालपरिमितं पूरक, कुम्भक तच्चतुर्गुणितं, रेचकं
तदर्धमित्यर्थः ॥ ६ ॥ प्रत्याहारलक्षणमाह- विषयेभ्य इति ॥ ७ ॥
धारणाध्यानसमाधिलक्षणमाह- विषयेति। सर्वत्र विषयेति ॥ ८ ॥
अनेकघटशरावादिषु भिद्यमानेष्वपि यथा तदवच्छिन्नव्योम्न
एकत्वं तथेत्यर्थः ॥ ९ ॥ समाधिः निर्विकल्पकसमाधिः
त्रिपुटीग्रासत्वात् ॥ १० ॥

सूक्ष्मयोगाष्टाङ्गज्ञानफलम्

एवं सूक्ष्माङ्गानि । य एवं वेद स मुक्तिभाग् भवति ॥ ११ ॥

p. 276) एवं अष्टाङ्गयोगज्ञानफलमाह- एवमिति । सूक्ष्म- अष्ट-
अङ्गानि । स्वात्तज्ञानानुरोधेन स मुक्तिभाग् भवति ॥ ११ ॥

इति प्रथमः खण्डः

देहपञ्चदोषनिरसनम्

देहस्य पञ्च दोषा भवन्ति कामक्रोधनिश्वासभयनिद्राः ॥ १ ॥

तन्निरासस्तु निःसङ्कल्पक्षमालघ्वाहाराप्रसादतातत्त्वसेवनम् ॥ २ ॥

पञ्चदोषवद्देहावच्छिन्नस्य मुक्तिभात्त्वं कथमित्याशङ्क्य
तन्निरसनोपायसत्त्वात् तत्सिद्धिः स्यादित्याह- देहस्येति । के ते इत्यत्र-
कामेति ॥ १ ॥ क्रमेण तन्निरासस्तु- निःसङ्कल्पतः कामादिनिवृत्तिः,
क्षमातः क्रोधनिवृत्तिः, लघ्वाहारोपलक्षितप्राणायामतः

श्वासस्थिरत्वं, सर्वत्र द्वैतधीत्यागतो भयनिवृत्तिः,
परमार्थतत्त्वसेवनतः स्वाज्ञाननिद्रानिवृत्तिः। एवं
पञ्चदोषशान्तितो मुक्तिभात्तवं स्यादित्यर्थः॥ २॥

तारकावलोकनं तत्फलं च

निद्राभयसरीसृपं हिंसादितरङ्गं तृष्णावर्तं
दारपङ्कं संचारवार्धिं तर्तुं सूक्ष्ममार्गमवलम्ब्य
सत्त्वादिगुणानतिक्रम्य तारकमवलोकयेत्॥ ३॥ भ्रूमध्ये
सच्चिदानन्दतेजःकूटरूपं तारकं ब्रह्म॥ ४॥

अपारदुस्तारसंसारवारिधेः सत्त्वात् तत्तरणोपायो
नास्तीत्याशङ्क्य लक्ष्यत्रयगोचरतारकनौकासत्त्वात् तदाश्रित्य
तद्वारिधिः तरितुं शक्य इत्याह-

p. 277) निद्रेति। संसृतेः सागरत्वं कथमित्यत्र निद्रेत्यादि।
उक्तविशेषणविशिष्टं संसारवार्धिं तर्तुं तरितुं
वक्ष्यमाणसूक्ष्ममार्गम्॥ ३॥ किं तत्तारकमित्यत्र भ्रूमध्य इति।
नासाग्रदर्शिनो भ्रूमध्ये ज्योतिर्दृश्यते, सच्चिदानन्दस्य
सर्वव्यापकत्वेन चक्षुर्मनोविकल्पिततेजःकूटरूपेऽपि व्याप्तत्वात्।

भ्रूमध्यविलसितसच्चिदानन्दतेजःकूटरूपस्य परमेश्वररूपत्वेन
स्वभजद्भक्तपटलस्वातिरिक्तास्तित्वलक्षणसंसारसागरसंतारणात्
तारकत्वम्। वस्तुतः स्वमात्रतया बृंहणात् तारकं ब्रह्मेति
व्यपदिश्यते ॥ ४ ॥

लक्ष्यत्रयावलोकनेन तारकप्राप्तिः

तदाप्त्युपायं तक्ष्यत्रयावलोकनम् ॥ ५ ॥

तदुपायः क इत्येपेक्षायामाह- तदाप्त्युपायमिति। विद्धि इत्यर्थः
॥ ५ ॥

अन्तर्लक्ष्यदर्शनम्

मूलाधारादाब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं सुषुम्ना सूर्याभा।
तन्मध्ये तटित्कोटिसमा मृणालतन्तुसूक्ष्मा कुण्डलिनी। तत्र
तमोनिवृत्तिः। तद्दर्शनात् सर्वपापनिवृत्तिः ॥ ६ ॥
तर्जन्यग्रोन्मीलितकर्णरन्ध्रद्वये फुत्कारशब्दो जायते। तत्र स्थिते
मनसि चक्षुर्मध्यनीलज्योतिः पश्यति। एवं हृदयेऽपि ॥ ७ ॥

लक्ष्यत्रयं किम् इत्यत्र अन्तर्बाह्यमध्यभेदेन तत् त्रिविधम्। तत्र
अन्तर्लक्ष्यलक्षणं तत्फलं चाह- मूलेति। वीणादण्डमाश्रित्य
सुषुम्ना वर्तते। तटित्कोटिसमाभा कुण्डलीशक्तिरस्ति। तत्र मनसि
स्थिरीभूते स्वाज्ञानतमोनिवृत्तिः। कुण्डलिनीमध्ये यदाकाशं
विद्यते तद्दर्शनात् सर्वपापनिवृत्तिः

p. 278) भवति ॥ ६ ॥ कर्णद्वयान्तः तर्जनीद्वयप्रवेशो मुकुन्दमुद्रा
तया, तर्जनीति। तर्जनीभ्यां कर्णद्वयपिधानात् तत्र
फूत्कारादिनादः उदेति। तत्र स्थिते मनसि साधकः चक्षुरित्यादि। न
केवलं नादे, किं तु एवं हृदयेऽपि पश्यति ॥ ७ ॥

बहिर्लक्ष्यदर्शनम्

बहिर्लक्ष्यं तु नासाग्रे चतुःषडष्टदशद्वादशाङ्गुलीभिः
क्रमान्नीलद्युतिश्यामत्वसदृग्रक्तभङ्गीस्फुरत्पीतवर्णद्वयोपेतं
व्योमत्वं पश्यति स तु योगी ॥ ८ ॥ चलदृष्ट्या व्योमभागवीक्षितुः
पुरुषस्य दृष्ट्यग्रे ज्योतिर्मयूखा वर्तन्ते। तद्दृष्टिः स्थिरा भवति ॥ ९ ॥
शीर्षोपरिद्वादशाङ्गुलिमानज्योतिः पश्यति तदामृतत्वमेति ॥ १० ॥

अन्तर्लक्ष्येयत्तामुक्त्वा बहिर्लक्ष्येयत्तामनुक्रामति- बहिरिति। योगी

स्वदृष्टी समे कृत्वा स्वनासाग्रे स्वकृताभ्यासानुरोधेन
क्रमाच्चतुरादिद्वादशाङ्गुलिपर्यन्तं व्योमत्वं व्योमभावं
पश्यति । किंविशिष्टं व्योमेत्यत्र दृश्यमाननीलद्युतिः
ईषच्छ्यामत्वगुणसदृशा आपाततो रक्तभङ्गी च
स्फुरत्पीतवर्णविशिष्टा । तत्र नीलपीतवर्णौ प्रधानौ ।
श्यामादिवर्णस्तु उपसर्जनभूतः । एवं वर्णद्वयविशिष्टं
व्योमेत्यर्थः । यदा एवं पश्यति तदा अयं योगी भवति ॥ ८ ॥
एवंदर्शनान्मनोऽनुगृहीतदृष्टिः स्थिरा भवतीत्याह- चलेति ।
स्वदृश्यग्रे । मयूखाः किरणाः । उद्दृष्टिः तत्र समारोपिता तद्दृष्टिः
॥ ९ ॥ मस्तकोपरि ज्योतिर्दर्शनं अमृतत्वफलकमित्याह- शीर्षेति । यदा
अयं योगी शीर्षोपरि ॥ १० ॥

मध्यलक्ष्यदर्शनम्

मध्यलक्ष्यं तु
प्रातश्चित्रादिवर्णसूर्यचन्द्रवह्निज्वालावलीवत्तद्विहीनान्तरिक्षवत्
पश्यति ॥ ११ ॥ तदाकाराकारी भवति ॥ १२ ॥

p. 279) अभ्यासान्निर्विकारं गुणरहिताकाशं भवति ।
विस्फुरत्तारकाकारगाढतमोपमं पराकाशं भवति ।

कालानलसमद्योतमानं महाकाशं भवति ।

सर्वोत्कृष्टपरमाद्वितीयप्रद्योतमानं तत्त्वाकाशं भवति ।

कोटिसूर्यप्रकाशसंकाशं सूर्याकाशं भवति ॥ १३ ॥

एवमभ्यासात् तन्मयो भवति । य एवं वेद ॥ १४ ॥

अन्तर्बाह्यलक्षणमुक्त्वा मध्यलक्ष्यलक्षणं प्रकटयति-

मध्येति । योगी नातिदूरदेशपुरोभागान्तरिक्षे प्रातरित्यादि ॥ ११ ॥

एवंदर्शनतः किं स्यादित्याशङ्क्य तन्मयत्वं

व्योमपञ्चकदर्शनं तद्भावापत्तिरपि स्यादित्याह- तदाकारेति ॥ १२-१३

॥ अभ्यासज्ञानफलमाह- एवमिति ॥ १४ ॥

इति द्वितीयः खण्डः

तारकामनस्कभेदेन द्विविधो योगः

तद्योगं च द्विधा विद्धि पूर्वोत्तरविधानतः ।

पूर्वं तु तारकं विद्यादमनस्कं तदुत्तरमिति ॥

तारकं द्विविधम् । मूर्तितारकममूर्तितारकमिति ।

यदिन्द्रियान्तं तन्मूर्तितारकम् । यद्भ्रूयुगातीतं

तदमूर्तितारकमिति ॥ १ ॥

व्योमपञ्चकाभ्यासतः किं स्यादित्यत्र पर्यवसाने
तारकामनस्कसिद्धिः स्यादित्याह- तदिति । यद्योमपञ्चकाभ्यासयोगः
उक्तः पर्यवसाने तद्योगम् ।

p. 280) किं मूर्तितारकं किममूर्तितारकम् इत्यत्र
मूलाधारमारभ्याज्ञाचक्रपर्यन्तं मूर्तितारकम्
आज्ञाचक्रमारभ्य सहस्त्रारान्तम् अमूर्तितारकमित्याह- यदिति ॥ १ ॥

मनोयोगविधिः

उभयमपि मनोयुक्तमभ्यसेत् ।
मनोयुक्तान्तरदृष्टिस्तारकप्रकाशाय भवति ॥ २ ॥

लक्ष्यदर्शनस्य चक्षुरधीनत्वात् किं मनसेत्याशङ्क्य
मनोऽनुगृहीतदृष्टिः अन्तर्दृष्टिर्भूत्वा तारकग्राही भवति न
केवलदृष्टिरित्याह- मन इति ॥ २ ॥

पूर्वतारकम्

भ्रूयुगमध्यबिले तेजस आविर्भावः। एतत् पूर्वतारकम्॥ ३॥

पूर्वतारकस्वरूपमाह- भ्रूयुगेति॥ ३॥

उत्तरतारकम्

उत्तरं त्वमनस्कम्। तालुमूलोर्ध्वभागे महज्ज्योतिर्विद्यते।
तद्दर्शनादणिमादिसिद्धिः॥ ४॥

सफलोत्तरतारकस्वरूपमाह- उत्तरं त्विति। सिद्धिः भवति॥ ४॥

उत्तरतारकस्य शांभवीपर्यवसानम्

लक्ष्येऽन्तर्बाह्यायां दृष्टौ निमेषोन्मेषवर्जितायां च इयं
शांभवी मुद्रा भवति। सर्वतन्त्रेषु गोप्या महाविद्या भवति।
तज्ज्ञानेन संसारनिवृत्तिः। तत्पूजनं मोक्षफलदम्॥ ५॥

p. 281) उत्तरतारकमेव पर्यवसाने मुक्तिफलप्रदशांभवीमुद्रा
भवतीत्याह- लक्ष्य इति। तथा च श्रुत्यन्तरम्-

अन्तर्लक्ष्यं बहिर्दृष्टिः निमेषोन्मेषवर्जिता ।
एषा सा शांभवीमुद्रा सर्वतन्त्रेषु गोपिता ॥

इति । शांभवीज्ञानं संसारनिवर्तकं, तद्योगिपूजनं
मुक्तिफलदं भवेदित्याह- तदिति ॥ ५ ॥

अन्तर्लक्ष्यलक्षणम्

अन्तर्लक्ष्यं जलज्योतिःस्वरूपं भवति महर्षिवेद्यं
अन्तर्बाह्येन्द्रियैरदृश्यम् ॥ ६ ॥

किं पुनः अन्तर्लक्ष्यमित्यत्र यत्करणग्रामागोचरं तदेव
अन्तर्लक्ष्यमित्याह- अन्तरिति ॥ ६ ॥

इति तृतीयः खण्डः

अन्तर्लक्ष्ये वादिविप्रतिपत्तिः

सहस्रारे जलज्योतिरन्तर्लक्ष्यम् । बुद्धिगुहायां

सर्वाङ्गसुन्दरं पुरुषरूपमन्तर्लक्ष्यमित्यपरे ।

शीर्षान्तर्गतमण्डलमध्यगं पञ्चवक्त्रमुमासहायं

नीलकण्ठं प्रसान्तमन्तर्लक्ष्यमिति केचित् । अङ्गुष्ठमात्रः

पुरुषोऽन्तर्लक्ष्यमित्येके ॥ १ ॥

p. 282) अन्तर्लक्ष्यविषये वादिविप्रतिपत्तिं परमार्थदृष्ट्या

सर्ववादिविकल्पगोचरलक्ष्यस्यैकत्वं तद्दर्शनतो ब्रह्मनिष्ठत्वं

चाह- सहस्रार इति । योगिनः बुद्धिगुहायाम्, अपरे वैष्णवाः । केचित्

शैवाः । एके दहरविद्योपासकाः ॥ १ ॥

सर्वलक्ष्यानुस्यूतात्मदर्शनविधिः

उक्तविकल्पं सर्वमात्मैव । तल्लक्ष्यं शुद्धात्मदृष्ट्या वा

यः पश्यति स एव ब्रह्मनिष्ठो भवति ॥ २ ॥

परमार्थदृष्ट्या योग्यादिभिः उक्तेति । एवमन्तर्लक्ष्यैक्यदर्शी

ब्रह्मनिष्ठः इत्याह- तल्लक्ष्यमिति ॥ २ ॥

आत्मनिष्ठस्य ब्रह्मभावप्राप्तिः

जीवः पञ्चविंशकः स्वकल्पितचतुर्विंशतितत्त्वं परित्यज्य
षड्विंशकः परमात्माहमिति निश्चयाज्जीवन्मुक्तो भवति ॥ ३ ॥
एवमन्तर्लक्ष्यदर्शनेन जीवन्मुक्तिदशायां स्वयमन्तर्लक्ष्यो
भूत्वा परमाकाशाखण्डमण्डलो भवति ॥ ४ ॥

स्वतत्त्वे स्थितो जीवः स्वन्यूनतत्त्वं परित्यज्य
स्वाधिकतत्त्ववेदनान्मुक्तो भवतीत्याह- जीव इति ।
ज्ञानकर्माक्षप्राणभूतपञ्चकानि विंशतिः
अन्तःकरणचतुष्टयं चेति चतुर्विंशतितत्त्वानि । तदुपाधिको जीवः
पञ्चविंशकः, पञ्चविंश आत्मा भवति इति श्रुतेः ।
तत्सर्वोपाधिसंबन्धरहितः षड्विंशक इत्यर्थः ॥ ३ ॥ जीवन्मुक्तः
कां गतिं भजतीत्याशङ्क्य जीवन्मुक्ताभिमतित्यागानन्तरं
ब्रह्मैव भवतीत्याह- एवमिति । भूत्वा तदभिमतित्यागसमकालं
भवति, परमात्मैव भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति चतुर्थः खण्डः

इति प्रथमं ब्राह्मणम्

द्वितीयं ब्राह्मणम्

सर्वाधारज्योतिरात्मनः अन्तर्लक्ष्यत्वम्

अथ ह याज्ञवल्क्य आदित्यमण्डलपुरुषं पप्रच्छ।
भगवन्नन्तर्लक्ष्यादिकं बहुधोक्तम्। मया तन्न ज्ञातम्। तद् ब्रूहि
मह्यम्॥ १॥ तदु होवाच पञ्चभूतकारणं तटित्कूटाभं
तद्वच्चतुःपीठम्। तन्मध्ये तत्त्वप्रकाशो भवति। सोऽतिगूढ
अव्यक्तश्च॥ २॥

जानन्नपि याज्ञवल्क्यो मन्दबुद्ध्यारोहाय
पुनरन्तर्लक्ष्येयत्तां पृच्छतीत्याह- अथेति। किमिति ? भगवन्निति।
यथावत् मया॥ १॥ तत्प्रश्नोत्तरं भगवानुवाच। किमिति ? पञ्चेति।
अन्तर्लक्ष्यात्मनः पञ्चभूतहेतुत्वात्, आत्मन आकाशः संभूतः इति
श्रुतेः। तटित्कूटाभं तेजः पुञ्जरूपत्वात्। तद्वत्तेजोवदात्मनः
स्वाज्ञादिदृष्ट्यनुरोधेन तमोरजःसत्त्वगुणसाम्यरूपेण
जाग्रदाद्यवस्थाचतुष्टयभेदेन
स्वाविद्यापदस्थूलादिचतुरंशभेदेन वा चत्वारि पीठस्थानानि यस्य
तत् तद्वत् चतुष्पीठं, जाग्रदादेः विश्वविराडोत्राद्यासनत्वात्।
स्वाधिष्ठिताविद्यापादप्रकाशकः स्वयमेवेत्याह- तदिति। तस्य
अविद्यापादस्य मध्ये तद्गतविशेषजातं ग्रसित्वा तत्त्वप्रकाशः

तुर्यतुर्यज्योतिः सदा भवति। तादृशश्चेत् प्रकाशः किं न दृश्यत इत्यत
आह- स इति। स्वावृत्यावृतदृष्टेः सोऽतिगूढ अव्यक्तश्च भवति॥ २॥

ज्योतिरात्मज्ञानफलम्

तज्ज्ञानप्लवाधिरूढेन ज्ञेयम्। तद्बाह्याभ्यन्तर्लक्ष्यम्॥ ३॥
तन्मध्ये जगल्लीनम्। तन्नादबिन्दुकलातीतमखण्डमण्डलम्।
सगुणनिर्गुणस्वरूपम्। तद्वेत्ता विमुक्तः॥ ४॥

p. 284) तत् केन वा ज्ञातुं शक्यते इत्यत आह- तदिति।
ज्ञानप्लवाधिरूढेन स्वाज्ञानसागरं तीर्त्वा तत्पारं यत् तत्
स्वमात्रमिति ज्ञेयम्। तत् कीदृशमित्यत्र तत् बाह्याभ्यन्तर्लक्ष्यं,
बाह्याभ्यन्तःकलनारोपापवादाधिकरणतया लक्षितत्वात्॥ ३॥ अत एव
तन्मध्ये जपल्लीनं, लयाधारत्वात्। लयाधारत्वे सविशेषता
स्यादित्यत आह- तदिति यत् सर्वाधिकरणं तन्नादेति।
नादादिविशेषापह्नवसिद्धं
निष्प्रतियोगिकाखण्डैकरसचिन्मात्रमित्यर्थः। सविशेषं
तद्भिन्नमित्यत आह- सगुणेति। तद्गतविशेषाविशेषत्वं
स्वाज्ञादिदृष्टिनिष्ठं न स्वनिष्ठमिति। वेदनफलमाह- तद्वेत्तेति॥ ४॥

शांभव्या तदधिगमः

आदावग्निमण्डलम्। तदुपरि सूर्यमण्डलम्। तन्मध्ये
सुधाचन्द्रमण्डलम्। तन्मध्येऽखण्डब्रह्मतेजोमण्डलम्।
तद्विद्युल्लेखावच्छुक्लभास्वरम्। तदेव शांभवीलक्षणम्॥ ५॥

यद्वेत्ता मुक्तो भवति तदधिगमोपायमाह- आदाविति।
सिद्धासनमारुह्य षण्मुखीमुद्राभ्यासयोगिनः वह्निमण्डलादि
क्रमेण दृश्यते। पर्यवसाने तदेवोन्मन्यवस्थाजनकशांभवी
भवतीत्यर्थः॥ ५॥

पूर्णिमादृष्टिविधिः

तद्दर्शने त्रयो (तिस्रो) दृष्टय अमा प्रतिपत् पूर्णिमा चेति।
निमीलितदर्शनममादृष्टिः। अर्धोन्मीलितं प्रतिपत्। सर्वोन्मीलनं
पूर्णिमा भवति। तासु पूर्णिमाभ्यासः कर्तव्यः॥ ६॥ तल्लक्ष्यं
नासाग्रम् तदा तालुमूले गाढतमो दृश्यते।
तदभ्यासादखण्डमण्डलाकारज्योतिर्दृश्यते। तदेव सच्चिदानन्दं
ब्रह्म भवति॥ ७॥

p. 285) तद्दर्शनोपायमाह- तद्दर्शन इति। कथं दृष्टेः
त्रैविध्यमित्यत्र अमेति। तत्र निमीलितेति॥ ६॥ दृष्टित्रयलक्ष्यं किमित्यत्र-
तल्लक्ष्यमिति। नासाग्रावलोकनतः किं दृश्यत इत्यत्र- तदेति। एवं
तदभ्यासात् तद्दृष्ट्या तदेव। सच्चिदानन्दब्रह्मातिरिक्तस्य मृग्यत्वात्
सहजानन्दरूपं तदेवेत्यर्थः॥ ७॥

पूर्णिमादृष्टेः शांभवीपर्यवसानम्

एवं सहजानन्दे यदा मनो लीयते तदा शांभवी भवति।
तामेव खेचरीमाहुः॥ ८॥

तत्र मनोलय एव शांभवीत्याह- एवमिति। पर्यवसाने
शांभवीखेचर्योः एकलक्ष्यसमाप्तत्वात्॥ ८॥

मुद्रासिद्धिः तच्चिह्नानि च

तदभ्यासान्मनःस्थैर्यम्। ततो बुद्धिस्थैर्यम्॥ ९॥ तच्चिह्नानि।
आदौ तारकवद् दृश्यते। ततो वज्रदर्पणम्। ततः
परिपूर्णचन्द्रमण्डलम्। ततो रत्नप्रभामण्डलम्। ततो
मध्याह्नार्कमण्डलम्। ततो वह्निशिखामण्डलं क्रमाद् दृश्यते॥

१० ॥

मुद्राभ्यासेन किं स्यादित्यत आह- तदिति ॥ ९ ॥ तच्चिह्नानि
तत्सिद्धिचिह्नानि । कानीत्यत आह- आदाविति । तारकवत् नक्षत्रवत् ।
परिष्कृतवज्रवत् दर्पणवच्चेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः-

निहारधूमार्कानलानिलाना खद्योतविद्युत्स्फटिकशशीनाम् ।
एतानि रूपाणि पुरःसराणि ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि योगे ॥

इति ॥ १० ॥

इति प्रथमः खण्डः

प्रणवस्वरूपप्रत्यक्प्रकाशानुभवः तच्चिह्नानि च

तदा पश्चिमाभिमुखप्रकाशः स्फटिकधूम्रबिन्दुनादकला-
नक्षत्रखद्योतदीपनेत्रसुवर्णनवरत्नादिप्रभा दृश्यन्ते । तदेव
प्रणवरूपम् ॥ १ ॥

यदैवं चिह्नानि दृष्टानि तदा प्रत्यक्प्रकाशानुभवो भवति ।

ततः कानि चिह्नानि दृश्यन्त इत्यत्र- स्फटिकेति। दृश्यन्ते
प्रणवानुसंधानं कुर्वतः। बिन्दुशब्देन मनस्तत्त्वं,
नादशब्देन बुद्धितत्त्वं, कलाशब्देन महत्तत्त्वं, शिष्टं स्पष्टम्।
तदेतदेवं दृष्टं तत् सर्वं प्रणवरूपमित्याह- तदिति॥ १॥

षण्मुख्या प्रणवाधिगमः

प्राणापानयोरैक्यं कृत्वा घृतकुम्भको
नासाग्रदर्शनदृढभावनया द्विकराङ्गुलिभिः षण्मुखीकरणेन
प्रणवादिध्वनि निशम्य मनस्तत्रलीनं भवति॥ २॥

षण्मुख्युपायपूर्वकं मनस्तत्कार्यलयाधिकरणं
प्रणवार्थं ब्रह्मेत्याह- प्राणेति। हठयोगरीत्या प्राणेति।
धृतकुम्भको योगी। तत्र नादावसाने ब्रह्मणि॥ २॥

प्रणवविदः कर्मलेपाभावः

तस्य न कर्मलेपः। रवेरुदयास्तमययोः किल कर्म कर्तव्यम्।
एवंविदश्चिदादित्यस्योदयास्तमयाभावात् सर्वकर्माभावः॥ ३॥

p. 287) यस्य मनो ब्रह्मणि लीयते तस्य न कर्मलेपः, योगिनो निर्लिप्तत्वात्।

कर्तव्यकर्मसु सत्सु कथं तत्र निर्लेपतेत्याशङ्क्य

कर्मणामादित्योदयास्तमयनिमित्तत्वेन

योग्यात्मादित्यस्योदयास्तमयाभावात् तन्निमित्तकर्माभावतो

निर्लिप्तोऽयमित्युक्तिरपि गौणीत्याह- श्वेतिरि।

कर्मणा बध्यते जन्तुः विद्ययामृतमश्नुते।

तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः॥

इति श्रुतेः॥ ३॥

उन्मन्यवस्थाद्वारा अमनस्कसिद्धिः

शब्दकाललयेन दिवारात्र्यतीतो भूत्वा

सर्वपरिपूर्णज्ञानेनोन्मन्यवस्थावशेन ब्रह्मैक्यं भवति।

उन्मन्या अमनस्कं भवति॥ ४॥

एवं प्रणवनादलयतः किं स्यादित्यत्र

सर्वकलनाविरलब्रह्मैक्यं भवतीत्याह- शब्देति।

अभिधानाभिधेयात्मकशब्दकाललयेन- शब्दः अभिधानप्रपञ्चः,

अभिधेयकलनात्मकः कालः, तयोः श्रावणज्ञानतो मिथ्यादृष्ट्या
सत्ताबाध एव लयः। ततो विज्ञानं जायते। तेन ब्रह्मातिरेकेण
दिवारात्र्युपलक्षितावस्थात्रयं नास्तीति निश्चयज्ञानतः तदतीतो
भूत्वा ततो ब्रह्मातिरिक्तसामान्यासंभवपरिपूर्णसम्यग्ज्ञानेन
उन्मन्यवस्था जायते। उन्मनी नाम तत्त्वज्ञानम्। तेन
सर्वापह्नवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति ब्रह्मैक्यं
भवति। न हि पृथग्भावं गतजीवेशयोरेकत्वमित्यर्थः। उन्मन्या किं
जायत इत्यत आह- उन्मन्येति। अमनस्कं स्वरूपं तन्न तत्र कलनामलम्
इति श्रुत्या ब्रह्मैव अमनस्कशब्दार्थः॥ ४॥

अमनस्कपूजाप्रकारः

तस्य निश्चिन्ता ध्यानम्। सर्वकर्मनिराकरणमावाहनम्।
निश्चयज्ञानमासनम्। उन्मनीभावः पाद्यम्। सदामनस्कमर्घ्यम्
।

p. 288) सदा दीप्तिरपारामृतवृत्तिः स्नानम्। सर्वत्र भावना गन्धः।
दृक्स्वरूपावस्थानमक्षताः। चिदाप्तिः पुष्पम्। चिदग्निस्वरूपं
धूपः। चिदादित्यस्वरूपं दीपः। परिपूर्णचन्द्रामृतस्यैकीकरणं
नैवेद्यम्। निश्चलत्वं प्रदक्षिणम्। सोऽहंसंभावो नमस्कारः।

मौनं स्तुतिः। सर्वसंतोषो विसर्जनमिति। य एवं वेद॥ ५॥

यदमनस्कं ब्रह्म तस्य ध्यानाद्युपचारः कथमित्याशङ्क्य
सोऽहंभावेन पूजयेत् इति श्रुत्यनुरोधेन तदस्मीत्यनुसंधानमेव
तत्पूजेत्याह- तस्येति। दीप्तिमद्ब्रह्मगोचराखण्डाकारवृत्तिरेव
स्नानमित्यर्थः। सर्वत्र ब्रह्मेति भावना। भ्रूमध्यसहस्त्रारान्त-
रालविलसत्परिपूर्णचन्द्रमण्डलनिःसृतामृतस्य एकीकरणम्
अमृतसागररूपं नैवेद्यम्। सर्वदा संतोषः। सोऽयमेवं
ब्रह्मानुसंधानतो ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः॥ ५॥

इति द्वितीयः खण्डः

ब्रह्मानुसंधानेन कैवल्यप्राप्तिः

एवं त्रिपुट्यां निरस्तायां निस्तरङ्गसमुद्रवन्निवातस्थितदीप-
वदचलसंपूर्णभावाभावविहीनकैवल्यज्योतिर्भवति॥ १॥

ब्रह्मानुसंधानस्य त्रिपुटीकबलितत्वेन कथं योगी
ब्रह्मभावमेतीत्याशङ्क्य सर्वापह्नवसिद्ध ब्रह्म
निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमित्यनुसंधानात्मकसम्यग्ज्ञानस्य

ध्यात्रादित्रिपुटीग्रासत्वात् ब्रह्मभावापत्तिरिष्यत इत्याह- एवमिति ।
स्वातिरिक्तमस्ति नास्तीति भावाभावकलनासंभवप्रबोधसिद्धं
कैवल्यज्योतिः स्वमात्रमवशिष्यते विद्वानित्यर्थः ॥ १ ॥

p. 289) ब्रह्मवित्स्वरूपम्

जाग्रन्निद्रान्तपरिज्ञानेन ब्रह्मविद्भवति ॥ २ ॥

तस्य ब्रह्मत्वं विना ब्रह्मवित्त्वं कुत इत्यत्र
कृत्स्नब्रह्मवेदनतः ब्रह्मत्वं सिद्धमेव । अकृत्स्नब्रह्मज्ञानतो
ब्रह्मवित्त्वं स्यादित्याह- जाग्रदिति ॥ २ ॥

सुषुप्तिसमाध्योः भेदः

सुषुप्तिसमाध्योर्मनोलयाविशेषेऽपि महदस्त्युभयोर्भेदस्तमसि
लीनत्वान्मुक्तिहेतुत्वाभावाच्च ॥ ३ ॥ समाधौ मृदिततमोविकारस्य
तदाकाराकारिताखण्डाकारावृत्त्यात्मकसाक्षिचैतन्ये प्रपञ्चलयः
संपद्यते प्रपञ्चस्य मनःकल्पितत्वात् ॥ ४ ॥

सुषुप्तिसमाध्योः मनोलयसाम्यतः बन्धमुक्तिहेतुत्वम्

उभयमपि स्यादित्यत आह- सुषुप्तीति । तत् कथम् ? तमसीति ॥ ३ ॥ तत् कथम् ?
प्रपञ्चस्येति ॥ ४ ॥

ब्रह्मविदो ब्रह्मभावः

ततो भेदाभावात् कदाचिद्बहिर्गतेऽपि मिथ्यात्वभानात् ।
सकृद्विभातसदानन्दानुभवैकगोचरो ब्रह्मवित् तदेव भवति ॥ ५ ॥

मनस्तत्कार्याभावे तत्तदनुस्यूतचैतन्यस्य यत एकत्वं ततः
बहिर्गतेऽपि मनसि तद्विकल्पितप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वभानात् ।
सर्वप्रकारेण ब्रह्मवित् ब्रह्मैव भवतीत्याह- सकृदिति ।
सदाद्यावृतित्रयानावृतसकृदित्यादि ॥ ५ ॥

p. 290) संकल्पत्यागपूर्वकपरमात्मध्यानेन मुक्तिसिद्धिः

यस्य संकल्पनाशः स्यात् तस्य मुक्तिः करे स्थिता ।
तस्माद्भावाभावौ परित्यज्य परमात्मध्यानेन मुक्तो भवति ॥ ६ ॥
पुनःपुनः सर्वावस्थासु ज्ञानज्ञेयौ ध्यानध्येयौ लक्ष्यालक्ष्ये
दृश्यादृश्ये चोहापोहादि परित्यज्य जीवन्मुक्तो भवति । य एवं वेद ॥ ७ ॥

संकल्पभावाभावौ बन्धमुक्तिहेतू स्यातामित्याह- यस्येति ।
यस्मादेयं तस्मात् । संकल्पोऽस्ति नास्तीति तद्भावाभावौ ।
निष्प्रतियोगिकपरमात्मा स्वमात्रमिति
ज्ञानाविर्भूतपरमात्मध्यानेन ॥ ६ ॥ इत्थंभूतज्ञानफलमाह-
पुनरिति । स्वावशेषधिया ब्रह्मणि ज्ञातेऽपि स्वातिरिक्तधिया यदि
ज्ञानज्ञेयादिवृत्तिरुदेति तदा पुनःपुनरिति । तत्त्यागाधिकरणं
ब्रह्मास्मीति य एवं वेद स विद्वान् जीवन्मुक्तो भवेदित्यर्थः ॥ ७ ॥

इति तृतीयः खण्डः

जाग्रदादिपञ्चावस्थाः

पञ्चावस्थाः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयतुरीयातीताः ॥ १ ॥

बन्धमोक्षहेतुः कः ? इत्यत आह- पञ्चेति । कास्ता इति ?- जाग्रदिति ।
पञ्चावस्था इत्यर्थः ॥ १ ॥

प्रवृत्तिसंकल्पः

जाग्रति प्रवृत्तो जीवः प्रवृत्तिमार्गासक्तः पापफलनरकादि

मास्तु शुभकर्मस्वर्गफलमस्त्विति काङ्क्षते ॥ २ ॥

p. 291) तत्र जीवप्रवृत्तिनिवृत्तिसंकल्पौ प्रतिपादयति- जाग्रतीति ।
शुभकर्मजस्वर्गफलम् । एवं काङ्क्षन् स्वाज्ञः संसारबद्धो
भवति ॥ २ ॥

निवृत्तिसंकल्पः

एवं स च स्वीकृतवैराग्यात् कर्मफलजन्मालं
संसारबन्धनमलमिति विमुक्त्यभिमुखनिवृत्तिमार्गप्रवृत्तो भवति ॥ ३
॥

एवं स्थितेष्वनेकेषु
कश्चिदन्तकोटिजन्मस्वनुष्ठितकर्मफलार्पणसंतुष्टेश्वरप्रसादतः
निवृत्तिमार्गप्रवृत्तो भवतीत्याह- एवमिति । य एवंविधसंसारनिर्विण्णो
भवति सः । इतः कर्मफलजन्म ॥ ३ ॥

संसारतरणमार्गः

स एव संसारतारणाय गुरुमाश्रित्य कामादि त्यक्त्वा

विहितकर्माचरन् साधनचतुष्टयसंपन्नो हृदयकमलमध्ये
भगवत्सत्तामात्रान्तर्लक्ष्यरूपमासाद्य
सुषुप्त्यवस्थायामुक्तब्रह्मानन्दस्मृतिं लब्ध्वा एक
एवाहमद्वितीयः कंचित्कालमज्ञानवृत्त्या
विस्मृतजाग्रद्वासनानुफलेन तैजसोऽस्मीति तदुभयनिवृत्त्या प्राज्ञ
इदानीमस्म्यहमेक एव स्थानभेदादवस्थाभेदस्य परं तु न हि
मदन्यदिति जातिविवेकः शुद्धाद्वैतब्रह्माहमिति भिदागन्धं निरस्य
स्वान्तर्विजृम्भितभानुमण्डलध्यानतदाकाराकारितपरंब्रह्माका-
रितमुक्तिमार्गमारुढः परिपक्वो भवति ॥ ४ ॥

p. 292) कामादि परागभावप्रवृत्तिं त्यक्त्वा । पुरा स्वाज्ञदशायां
कंचित् कालम् । तैजसोऽस्मीति विश्वभावग्रासतैजसभावमेत्य
तद्भोगक्षयतो यत् जाग्रत्स्वप्नकलनान्वितं तदुभयेति ।
जाग्रदादिस्थानभेदात् अवस्थाभेदस्य स्वाज्ञानविकल्पितस्य
स्वज्ञानतः प्रलयात् यदवशिष्यते तत् परं तु ब्रह्म न हि मदन्यदिति
जातिविवेकः- ब्रह्मातिरेकेण जायते इति जातिः जन्मादि न कदापि मेऽस्तीति
विवेकः- उदेति । ततः किमित्यत आह- शुद्धेति । ब्रह्माहमिति विज्ञानेन
व्यावहारिकभिदागन्धम् । यदा विज्ञानेन भिदागन्धनिरासो भवति
तदा स्वान्तःप्रत्यग्भानुमण्डलसाक्षात्कारो भवति ।
तद्ध्यानाभ्यासतः ब्रह्माकाराकारितो यो मुक्तिमार्गः

सम्यग्ज्ञानाख्यः तमवष्टभ्य परिपक्वः कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥
४ ॥

मनसो बन्धमोक्षहेतुत्वनिरूपणम्

संकल्पादिकं मनो बन्धहेतुः । तद्वियुक्तं मनो मोक्षाय
भवति ॥ ५ ॥ तद्वांश्चक्षुरादिबाह्यप्रपञ्चोपरतो
विगतप्रपञ्चगन्धः सर्वं जगदात्मत्वेन पश्यंस्त्यक्ताहंकारो
ब्रह्माहमस्मीति चिन्तयन्निदं सर्वं यदयमात्मेति भावयन्
कृतकृत्यो भवति ॥ ६ ॥

स्वाज्ञादिदशाविजृम्भितबन्धमोक्षहेतुः मन एवेत्याह-
संकल्पादिकमिति ॥ ५ ॥ एवं निःसंकल्पान्तरो योगी
स्वातिरिक्तास्तित्वभ्रमविरलो भूत्वा ब्रह्ममात्रं निष्प्रतियोगिकमिति
वेदनसमकालं कृतकृत्यो योगी भवतीत्याह- तद्वानिति ।
निर्विकल्पकवृत्तिमान् ज्ञानी तद्वान् । ब्रह्मैवेदं सर्वम् इति
श्रुत्यनुरोधेन सर्वं भावयन् ज्ञानसहितभावनातः ॥ ६ ॥

इति चतुर्थः खण्डः

निर्विकल्पकसमाध्यभ्यासेन ब्रह्मविद्वरत्वप्राप्तिः

सर्वपरिपूर्णतुरीयातीतब्रह्मभूतो योगी भवति । तं ब्रह्मेति
स्तुवन्ति ॥ १ ॥ सर्वलोकस्तुतिपात्रं सर्वलोकसंचारशीलः
परमात्मगमने बिन्दुं निक्षिप्य
शुद्धाद्वैताजाड्यसहजामनस्कयोगनिद्राखण्डानन्दपदानुवृत्त्या
जीवन्मुक्तो भवति ॥ २ ॥

ब्रह्मभूतः भूत्वा ब्रह्ममात्रयोगी । ब्रह्मविदो य एवं
विद्वान् तम् ॥ १ ॥ उक्तविशेषणविशिष्टो योगी परमात्मगगने बिन्दुं
निक्षिप्य चिदाकाशे मनोविलयं कृत्वा तद्विलयाधिकरणशुद्धाद्वैतेति
। मनोलयाधारशुद्धाद्वैते ब्रह्मणि जाड्यजाग्रदाद्यवस्थावैरल्यात्
अजाड्यसहजामनस्कयोगनिद्रा निर्विकल्पसमाधिः
तत्राखण्डानन्दतया पद्यत इत्यखण्डानन्दपदं तदनुवृत्त्या
अनवरतानुसंधानात् ब्रह्मविद्वरो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अपरिच्छिन्नानन्दरूपब्रह्मावाप्तिः

तच्चानन्दसमुद्रमग्ना योगिनो भवन्ति ॥ ३ ॥ तदपेक्षया
इन्द्रादयः स्वल्पानन्दाः । एवं प्राप्तानन्दः परमयोगी

भवतीत्युपनिषत्॥ ४॥

यद्ब्रह्म निस्तरङ्गानन्दसमुद्रतया विख्यातं तच्च॥ ३॥
इन्द्रादिरस्मीत्यभिमानात् परिच्छिन्नानन्दत्वं, तद्वैपरीत्येन
अपरिच्छिन्नब्रह्मभावारूढतया एवम्॥ ४॥

इति पञ्चमः खण्डः

इति द्वितीयं ब्राह्मणम्

तृतीयं ब्राह्मणम्

शांभवीमुद्रान्वितम् अमनस्कम्

याज्ञवल्क्यो महामुनिर्मण्डलपुरुषं पप्रच्छ
स्वामिन्नमनस्कलक्षणमुक्तमपि विस्मृतं पुनस्तल्लक्षणं ब्रूहीति॥
१॥ तथेति मण्डलपुरुषोऽब्रवीत्। इदममनस्कमतिरहस्यम् यज्ज्ञानेन
कृतार्थो भवति तन्नित्यं शांभवीमुद्रान्वितम्॥ २॥

याज्ञवल्क्यो मन्दबुद्धिवैशद्यार्थं

अमनस्कलक्षणमादित्यं पृच्छतीत्याह- याज्ञवल्क्य इति। किमिति ?
स्वामिन्निति ॥ १ ॥ तत्प्रश्नमङ्गीकृत्य तदुत्तरं भगवानाह- तथेति। किं
तदित्यत्र वक्ष्यमाणविद्यां स्तौति- इदमिति। मनो यत्र विलीयते
अमनीभावमेति इदम्। योगी यज्ज्ञानेन ॥ २ ॥

परमात्मप्रत्ययलक्ष्यदर्शनेन अमनस्कप्राप्तिः

परमात्मदृष्ट्या तत्प्रत्ययलक्ष्याणि दृष्ट्वा तदनु
सर्वेशमप्रमेयमजं शिवं पराकाशं निरालम्बमद्वयं
ब्रह्मविष्णुरुद्रादीनामेकलक्ष्यं सर्वकारणं परं
ब्रह्मात्मन्येव पश्यमानो गुहाविहरणमेवं निश्चयेन ज्ञात्वा
भावाभावादिद्वन्द्वातीतः संविदितमनोन्मन्यनुभवस्तदनन्तर-
मखिलेन्द्रियक्षयवशादमनस्कसुखब्रह्मानन्दसमुद्रे
मनःप्रवाहयोगरूपनिवातस्थितदीपवदचलं परं ब्रह्म प्राप्नोति
॥ ३ ॥

शांभवीमुद्रोपायसिद्धं तुर्यचैतन्यं परमात्मदृष्ट्या।
ब्रह्मविष्णुरुद्रादीनामिति तृतीयार्थे षष्ठी, तैः सर्वात्मैक्यधिया
तक्षितत्वात्।

p. 295) गुहाशब्देन बुद्धिगुहोच्यते । तत्र तद्वृत्तिभासकप्रत्यग्रूपेण
विहरणात् गुहाविहरणं मनो यत्र उन्मनीभावं निःसङ्कल्पतामेति
तादृशं ब्रह्मास्मीत्यनुभवो मनोन्मन्यनुभवः । शिष्टं स्पष्टं
तत्र तत्र व्याख्यातं च ॥ ३ ॥

ततः संसारनिवृत्तिः

ततः शुष्कवृक्षवन्मूर्च्छानिद्रामयनिश्वासोच्छ्वासाभा-
वान्नष्टद्वन्द्वः सदाचञ्चलगात्रः परमशान्तिं स्वीकृत्य मनः
प्रचारशून्यं परमात्मनि लीनं भवति ॥ ४ ॥

योगी स्वात्मानमेवं ज्ञात्वा परब्रह्म प्राप्नोतीत्युक्तम् । ततः
परं योगी पूर्ववत् किं संसरतीत्याशङ्क्य
संसारकलनानिर्वाहकमानसाभावात् ब्रह्मैव भवतीत्याह- तत इति ।
प्राणान्तःकरणसरूपविलयो मूर्च्छा निद्रावस्थेत्यर्थः । तन्मयः
तद्विकारः मूर्च्छास्वापयोरिव
निश्वासोच्छ्वासकामसंकल्पादिव्यापृत्यभावात् नष्टद्वन्द्वः ।
बाह्यान्तर्व्यापारोपरमात् परमशान्तिं स्वीकृत्य ब्रह्मभूतो विजयते
दीर्घनिर्विकल्पकसमाधिपरवशो भवति । तदा तत् मनः शून्यं सत् ॥
४ ॥

तारकमार्गेण करणविलयद्वारा मनोनाशः

पयःस्रावानन्तरं धेनुस्तनक्षीरमिव सर्वेन्द्रियवर्गे परिनष्टे
मनोनाशं भवति तदेवामनस्कम् ॥ ५ ॥ तदनु नित्यशुद्धः
परमात्माहमेवेति तत्त्वमसीत्युपदेशेन त्वमेवाहमहमेव त्वमिति
तारकयोगमार्गेणाखण्डानन्दपूर्णः कृतार्थो भवति ॥ ६ ॥

समाधिस्थयोगिनः इन्द्रियग्रामे सति कथं मनोनाश उपपद्यते
इत्यत आह- पय इति । भवति इति यत् तदेव ॥ ५ ॥ यदि कदाचित्

p. 296) विरूपलयमप्राप्य सरूपलयमेत्य तन्मनो बहिः निःसरति तदा
तदनु । तारकयोगमार्गेण योगी करणग्रामविरूपविलयमेव भजति ।
ततो योगी अखण्डेति । ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति प्रथमः खण्डः

उन्मनीप्राप्त्या योगिनो ब्रह्मात्मभवनम्

परिपूर्णपरमाकाशमग्नमनाः प्राप्तोन्मन्यवस्थः

संन्यस्तसर्वेन्द्रियवर्गः अनेकजन्मार्जितपुण्यपुञ्जपक्वकैवल्य-
फलोऽखण्डानन्दनिरस्तसर्वक्लेशकश्मलो ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो
भवति ॥ १ ॥

त्वमेवाहं न भेदोऽस्ति पूर्णत्वात् परमात्मनः ।
इत्युच्चरन्त्समालिङ्ग्य शिष्यं ज्ञप्तिमनीनयत् ॥ २ ॥

कथं पुनः योगी कृतार्थो भवतीत्यत आह- परिपूर्णेति ।
प्राप्तोन्मन्यवस्थः संप्राप्तदीर्घनिर्विकल्पकावस्थः ॥ १ ॥
ब्राह्मणोक्तार्थं मन्त्रोऽपि अनुवदति- त्वमेवेति । मण्डलपुरुषो
याज्ञवल्क्यं प्रति हे याज्ञवल्क्य परमात्मनो मम पूर्णरूपत्वात्
त्वमेवाहं नावयोः भेदोऽस्ति इत्युच्चरन् स्वशिष्यं याज्ञवल्क्यं
गाढं समालिङ्ग्य स्वैयां ज्ञप्तिं ब्रह्मैव अस्मीति
प्रज्ञामनीनयत् ॥ २ ॥

इति द्वितीयः खण्डः

इति तृतीयं ब्राह्मणम्

चतुर्थं ब्राह्मणम्

व्योमपञ्चकज्ञानं तत्फलं च

अथ ह याज्ञवल्क्यो मण्डलपुरुषं पप्रच्छ
व्योमपञ्चकलक्षणं विस्तरेणानुब्रूहीति ॥ १ ॥ स होवाचाकाशं
पराकाशं महाकाशं सूर्याकाशं परमाकाशमिति पञ्च
भवन्ति ॥ २ ॥ सबाह्याभ्यन्तरमन्धकारमयमाकाशम् ।
सबाह्याभ्यन्तरे कालानलसदृशं पराकाशम् ।
सबाह्याभ्यन्तरेऽपरिमितद्युतिनिभं तत्त्वं महाकाशम् ।
सबाह्याभ्यन्तरे सूर्यनिभं सूर्याकाशम् । अनिर्वचनीयज्योतिः
सर्वव्यापकं निरतिशयानन्दलक्षणं परमाकाशम् ॥ ३ ॥
एवमन्तर्लक्ष्यदर्शनात् तद्रूपो भवति ॥ ४ ॥

पुनः याज्ञवल्क्यो मन्दबुद्ध्यनुकम्पया
व्योमपञ्चकलक्षणं पृच्छतीत्याह- अथेति । किमिति ? व्योमेति ॥ १ ॥ स
होवाच किं तदिति- आकाशमित्यादि ॥ २ ॥ तत्र आकाशं कीदृशमित्यत्र
जडभूतिरित्याह- सबाह्येति । पराकाशं किमित्यत्र
जडभूतिग्रासमोहभूतिरित्याह- सबाह्येति । मोहभूतेः
कृत्स्नजडभूतिव्यापकत्वेन तत्परतया च काशमानत्वात्
पराकाशत्वम् । महाकाशं किमित्यत्र

जडमोहभूतिग्रासलीलाभूतिरित्याह- सबाह्येति । लीलाभूतेः
जडमोहभूतिभ्यां व्यापकत्वेन तदपेक्षया
अपरिमितद्युतिनिभतत्त्वरूपेण काशमानत्वात् । सूर्याकाशं किमित्यत्र
जडादिभूतित्रयग्रासनित्यभूतिरित्याह- सबाह्येति । नित्यविभूतेः
लीलादिभूतित्रयव्यापकत्वेन सर्वावभासकसूर्यवत् काशमानत्वात् ।
परमाकाशस्वरूपं किमित्यत्र नित्यभूत्यादिव्यापकत्वेन
अनिर्वचनीयेति । त्रिपाद्भूतेः
नित्यादिभूतिचतुष्टयगतहेयांशापह्नवसिद्धत्वात्

p. 298) निरतिशयादिविशेषणता उपपद्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥
व्योमपञ्चकात्मकभूतिपञ्चकज्ञानफलमाह- एवमिति ॥ ४ ॥

राजयोगसर्वस्वक्रोडीकरणम्

नवचक्रं षडाधारं त्रिलक्ष्यं व्योमपञ्चकम् ।
सम्यगेतन्न जानाति स योगी नामतो भवेत् ॥ ५ ॥

राजयोगसर्वस्वं क्रोडीकृत्योपसंहरति- नवचक्रमिति ।
मूलाधारादिषट्चक्रं ताल्वाकाशभ्रूचक्रभेदात् चक्रत्रयम्
आहत्य नवचक्रम् । लक्ष्यत्रयं व्योमपञ्चकं च व्याख्यातम् ।

सम्यगेतत् सर्वं यो न जानाति तद्याथात्म्याज्ञानात्
केवलग्रन्थार्थज्ञानमात्रतो नाममात्रयोगी भवति । यस्तु यथावत्
जानाति स योगी कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति चतुर्थं ब्राह्मणम्

पञ्चमं ब्राह्मणम्

परमात्मनि मनोलयाभ्यासविधिः

सविषयं मनो बन्धाय निर्विषयं मुक्तये भवति ॥ १ ॥

अतः सर्वं चित्तगोचरम् । तदेव चित्तं निराश्रयं
मनोन्मन्यवस्थापरिपक्वं लययोग्यं भवति ॥ २ ॥ तल्लयं परिपूर्णे
मयि समभ्यसेत् । मनोलयकारणमहमेव ॥ ३ ॥

p. 299) अनाहतस्य शब्दस्य तस्य शब्दस्य यो ध्वनिः ।
ध्वनेरन्तर्गतं ज्योतिर्ज्योतिरन्तर्गतं मनः ॥ ४ ॥

यन्मनस्त्रिजगत्सृष्टिस्थितिव्यसनकर्मकृत् ।

तन्मनो विलयं याति तद्विष्णोः परमं पदम्॥ ५॥

बन्धमोक्षहेतुः किमित्याशङ्क्य विषयसङ्गासङ्गमन
एवेत्याह- सविषयमिति॥ १॥ यतः एवम् अतः। यच्चितं योगाभ्यासतः
शुद्धं भवति तदेव निराश्रयं विषयसंबन्धविरलम्॥ २॥
लयाधिकरणं किमित्यत्र तल्लयमिति॥ ३॥ यत् सर्वलयास्पदम्
आधेयसापेक्षाधारगतविशेषापाये तदेव
निर्विशेषपरमपदमित्याह- अनाहतस्येति।
अनाहतभवनादान्तर्गतप्रत्यग्ज्योतिर्विकल्पितं
स्वातिरिक्तसृष्टिस्थितिनाशनिर्वर्तकं मनो यत्र विलीयते तत्
लयाधिकरणं परमार्थदृष्ट्या निरधिकरणवैष्णवपदरूपेण
अवशिष्यत इत्यर्थः॥ ४-५॥

अमनस्काभ्यासेन ब्रह्मावस्थानसिद्धिः

तल्लयाच्छुद्धाद्वैतसिद्धिर्भेदाभावात्। एतदेव परमतत्त्वम्॥ ६
॥ स तज्ज्ञो बलोन्मत्तपिशाचवज्जडवृत्त्या लोकमाचरेत्॥ ७॥
एवममनस्काभ्यासेनैव नित्यतृप्तिरल्पमूत्रपुरीषमितभोजन-
दृढाङ्गाजाड्यनिद्रादिग्वायुचलनाभावब्रह्मदर्शनाज्ञातसुख-
स्वरूपसिद्धिर्भवति॥ ८॥

यन्मनो द्वैतहेतुः तल्लयात्। तदा प्रत्यक्परयोः भेदाभावात्।
यत् त्वया परमतत्त्वमनुब्रूहीति पृष्टम् एतदेव ॥ ६ ॥ मदुक्तप्रकारेण
य एवं परमतत्त्वं जानाति स तज्ज्ञः। आचरेत्
स्वमाहात्म्यख्यापनप्रयोजनाभावात् ॥ ७ ॥

p. 300) एवममनस्काभ्यासतः का सिद्धिरुदेतीत्यत आह- एवमिति। यदा
योगी निर्विकल्पकसमाध्यारूढो भवति तदा अतृप्तिहेतुवृत्त्यनुदयात्
नित्यतृप्तिः समाधितो व्युत्थानेऽपि केवलकुम्भकतो मूत्रपुरीषादेः
शोषितत्वात् मूत्रादेरल्पत्वम्, उदरे निरवकाशतोऽल्पभोजनं, तथाऽपि
योगमहिम्ना दृढाङ्गत्वं, पदे पदे जाड्यनिद्राभावादजाड्यनिद्रो
निर्विकल्पकसमाधिः। तत्र दृग्वायुचलनाभावतो
निश्चलब्रह्मदर्शनसंजातम् अवाङ्मानसगोचरतया
अज्ञातसुखस्वरूपब्रह्ममात्रावस्थानरूपिणी सिद्धिः भवति।
विद्वान् तद्रूपेण अवशिष्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अमनस्कसिद्धस्य महिमा

एवं चिरसमाधिजनितब्रह्मामृतपानपरायणोऽसौ संन्यासी
परमहंसः अवधूतो भवति। तद्दर्शनेन सकलं जगत् पवित्रं

भवति। तत्सेवापरोऽज्ञोऽपि मुक्तो भवति। तत्कुलमेकोत्तरशतं तारयति।

तन्मातृपितृजायापत्यवर्गं च मुक्तं भवतीत्युपनिषत्॥ ९॥

यः एवंवित् स एव मुख्यावधूतः, तद्दृष्टिपथं गतम् अखिलम्

अखिलतामेति, तत्सेवया अज्ञोऽपि मुच्यते, तत्कुलमपि कृतार्थत्वं भजतीति

शास्त्रमुपसंहरति- एवमिति। इत्युपनिषच्छब्दः

प्रकृतोपनिषत्समाप्त्यर्थः॥ ९॥

इति पञ्चम ब्राह्मणम्

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना।

मण्डलब्राह्मणव्याख्या लिखिता ब्रह्मगोचरा।

मण्डलब्राह्मणव्याख्याग्रन्थस्तु त्रिशतं स्मृतः॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे

अष्टचत्वारिंशत्संख्यापूरकं मण्डलब्राह्मणोपनिषद्विवरणं

संपूर्णम्

****
*
* ंऊख़्टाड्ःआ ईण्ड्ळ्ग़ीआळ् ऱ्ष्आऱ्ः ईण्ष्टीटूट्
*
*
* २०११ ंउक्तबोध ईन्दोलोगिचल् ऱ्एसेर्छ् ईन्स्तितुते आल्ल् ऱ्इघ्त्स् ऱ्एसेर्वेद्।

*

* -तेक्ष्त्स् मय् बे विवेद् ओन्ल्य् ओन्लिने ओर् दोव्न्लोदेद् फ़ोर् प्रिवते स्तुद्य्।

* -तेक्ष्त्स् मय् नोत्, उन्देर् अन्य् चिर्चुम्स्तन्चेस्, बे चोपिद्, रेपुब्लिशेद्,

* रेप्रोदुचेद्, दिस्त्रिबुतेद् ओर् सोल्द्, एथेर् इन् ओरिगिनल् ओर् अल्तेरेद् फ़ोर्म्, विथोत्

* थे एक्ष्प्रेस्स् पेर्मिस्सिन् ओफ़् ंउक्तबोध ईन्दोलोगिचल् ऱ्एसेर्छ् ईन्स्तितुते इन् व्रितिन्ग्।

****

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

©2011 Muktabodha Indological Research Institute All Rights Reserved.
E-texts may be viewed only online or downloaded for private study.
E-texts may not, under any circumstances, be copied, republished,
reproduced, distributed or sold, either in original or altered form,
without the express permission of Muktabodha Indological Research
Institute in writing.
Data-entered by the staff of Muktabodha
under the direction of Mark S. G. Dyczkowski.

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

योगकुण्डल्युपनिषत्

सह नाववतु- इति शान्तिः

प्रथमोध्यायः

वायुजयोपायत्रयम्

हेतुद्वयं हि चित्तस्य वासना च समीरणः ।
तयोर्विनिष्ट एकस्मिंस्तद्द्वावपि विनश्यतः ॥ १ ॥

तयोरादौ समीरस्य जयं कुर्यान्नरः सदा ।
मिताहारश्चासनं च शक्तिचालस्तृतीयकः ॥ २ ॥

विवरणम्

योगकुण्डल्युपनिषद्योगसिद्धहृदासनम्।
निर्विशेषब्रह्मतत्त्वं स्वमात्रमिति चिन्तये॥

इह खलु कृष्णयजुर्वेदप्रविभक्तेयं योगकुण्डल्युपनिषत्
हठलम्बिकायोगप्रकटनव्यग्रा निर्विशेषब्रह्ममात्रपर्यवसन्ना
विजयते। अस्याः संक्षेपतो विवरणमारभ्यते।
आदाववान्तरवाक्यरूपेण हठयोगमवतारयति-
हेतुद्वयमित्यादिना। वासनाप्राणरोधाभ्यां चित्तचलनाचलने भवतः।
एतदन्यतररोधेपि द्वयमपि निरुद्धं भवतीत्यर्थः॥ १॥ तदुपायतया
मिताहार इत्यादि॥ २॥

पृ। ३०८)

मिताहारः

एतेषां लक्षणं वक्ष्ये शृणु गौतम सादरम्।
सुस्निग्धमधुराहारश्चतुर्थांशावशेषकः॥ ३॥

भुज्यते शिवसंप्रीत्यै मिताहारः स उच्यते ।

तत्र सुस्निग्धेति ॥ ३-४ ॥

पद्मवज्रासने

आसनं द्विविधं प्रोक्तं पद्मं वज्रासनं तथा ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वोरुपरि चेद्धत्ते उभे पादतले यथा ।
पद्मासनं भेवेदेतत् सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ५ ॥

वामाङ्घ्रिमूलं कन्दाधः अन्यं तदुपरि क्षिपेत् ।
समग्रीवशिरःकायो वज्रासनमितीरितम् ॥ ६ ॥

तत्र पद्मासनलक्षणं तु ऊर्वोरिति ॥ ५-६ ॥

शक्तिचालनं तत्साधनद्वयं च

कुण्डल्येव भवेच्छक्तिस्तां तु संचालयेद् बुधः।
स्वस्थानादाभ्रुवोर्मध्यं शक्तिचालनमुच्यते॥ ७॥

तत्साधने द्वयं मुख्यं सरस्वत्यास्तु चालनम्।
प्राणरोधमथाभ्यासाद् ऋज्वी कुण्डलिनी भवेत्॥ ८॥

पू। ३०९) किं तच्छक्तिचालनमित्यत्र कुण्डल्येव॥ ७॥ तत्साधनं
किमित्यत्र तत्साधने इति॥ ८-१४॥

सरस्वतीचालनम्

तयोरादौ सरस्वत्याश्चालनं कथयामि ते।
अरुन्धत्यैव कथिता पुराविद्भिः सरस्वती॥ ९॥

यस्याः संचालने नैव स्वयं चलति कुण्डली।
इडायां वहति प्राणे बद्ध्वा पद्मासनं दृढम्॥ १०॥

द्वादशाङ्गुलदैर्घ्यं च अम्बरं चतुरङ्गुलम्।
विस्तीर्य तेन तन्नाडीं वेष्टयित्वा ततः सुधीः॥ ११॥

अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां तु हस्ताभ्यां धारयेद् दृढम्।
स्वशक्त्या चालयेद्वामे दक्षिणेन पुनः पुनः॥ १२॥

मुहूर्तद्वयपर्यन्तं निर्भयाच्चालयेत् सुधीः।
ऊर्ध्वमाकर्षयेत् किंचित् सुषुम्नां कुण्डलीगताम्॥ १३॥

तेन कुण्डलिनी तस्याः सुषुम्नाया मुखं व्रजेत्।
जहाति तस्मात् प्राणोयं सुषुम्नां व्रजति स्वतः॥ १४॥

तुन्दे तु ताणं कुर्याच्च कण्ठसंकोचने कृते।
सरस्वत्याश्चालनेन वक्षः स्यादूर्ध्वगो मरुत्॥ १५॥

सूर्येण रेचयेद्वायुं सरस्वत्यास्तु चालने।
कण्ठसंकोचनं कृत्वा वक्षः स्यादूर्ध्वगो मरुत्॥ १६॥

प्र। ३१०) तस्मात् संचालयेन्नित्यं शब्दगर्भां सरस्वतीम्।
यस्याः संचालनेनैव योगी रोगैः प्रमुच्यते॥ १७॥

गुल्मं जलोदरप्लीहो ये चान्ये तुन्दमध्यगाः।
सर्वे ते शक्तिचालेन रोगा नश्यन्ति निश्चयम्॥ १८॥

मूलादिबन्धत्रयपूर्वकं सरस्वतीचालनतः वक्षः वक्षसः
उर्ध्वगो मरुत् स्यात्॥ १५॥ उक्तार्थमेतत्॥ १६॥ यस्मादेवं तस्मात्॥ १७-
२४॥

प्राणायामभेदाः

प्राणरोधमथेदानीं प्रवक्ष्यामि समासतः।

प्राणश्च देहगो वायुरायामः कुम्भकः स्मृतः॥ १९॥

स एव द्विविधः प्रोक्तः सहितः केवलस्तथा।
यावत् केवलसिद्धिः स्यात् तावत् सहितमभ्यसेत्॥ २०॥

सूर्योज्जायी शीतली च भस्त्री चैव चतुर्थिका।
भेदैरेव समं कुम्भो यः स्यात् सहितकुम्भकः॥ २१॥

सूर्यकुम्भकः

पवित्रे निर्जने देशे शर्करादिविवर्जिते ।
धनुःप्रमाणपर्यन्ते शीताग्निजलवर्जिते ॥ २२ ॥

पवित्रे नात्युच्चनीचे ह्यासने सुखदे सुखे ।
बद्धपद्मासनं कृत्वा सरस्वत्यास्तु चालनम् ॥ २३ ॥

प्र्। ३११) दक्षनाड्या समाकृष्य बहिष्ठं पवनं शनैः ।
यथेष्टं पूरयेद्वायुं रेचयेदिडया ततः ॥ २४ ॥

कपालशोधने वापि रेचयेत् पवनं शनैः ।
चतुष्कं वातदोषं तु कृमिदोषं निहन्ति च ॥ २५ ॥

पुनः पुनरिदं कार्यं सूर्यभेदमुदाहृतम् ।

चतुष्कं चतुर्विधम् ॥ २५-४२ ॥

उज्जायीकुम्भकः

मुखं संयम्य नाडीभ्यामाकृष्य पवनं शनैः ॥ २६ ॥

यथा लगति कण्ठात्तु हृदयावधि सस्वनम् ।
पूर्ववत् कुम्भयेत् प्राणं रेचयेदिडया ततः ॥ २७ ॥

शीर्षोदितानलहरं गलश्लेष्महरं परम् ।
सर्वरोगहरं पुण्यं देहानलविवर्धनम् ॥ २८ ॥

नाडीजलोदरं धातुगतदोषविनाशनम् ।
गच्छतस्तिष्ठतः कार्यमुज्जाय्याख्यं तु कुम्भकम् ॥ २९ ॥

शीतलीकुम्भकः

जिह्वया वायुमाकृष्य पूर्ववत् कुम्भकादनु ।
शनैस्तु घ्राणरन्ध्राभ्यां रेचयेदनिलं सुधीः ॥ ३० ॥

गुल्मप्लीहादिकान् दोषान् क्षयं पित्तं ज्वरं तृषाम् ।
विषाणि शीतली नाम कुम्भकोयं निहन्ति च ॥ ३१ ॥

भस्त्रकुम्भकः

ततः पद्मासनं बद्ध्वा समग्रीवोदरः सुधीः।
मुखं संयम्य यत्नेन प्राणं घ्राणेन रेचयेत्॥ ३२॥

यथा लगति कण्ठात्तु कपाले सस्वनं ततः।
वेगेन पूरयेत् किंचिद्धृत्पद्मावधि मारुतम्॥ ३३॥

पुनर्विरेचयेत् तद्वत् पूरयेच्च पुनः पुनः।
यथैव लोहकाराणां भस्त्रावेगेन चाल्यते॥ ३४॥

तथैव स्वशरीरस्थं चालयेत् पवनं शनैः।
यथा श्रमो भवेद्देहे तथा सूर्येण रेचयेत्॥ ३५॥

यथोदरं भवेत् पूर्णं पवनेन तथा लघु।
धारयन्नासिकामध्यं तर्जनीभ्यां विना दृढम्॥ ३६॥

कुम्भकं पूर्ववत् कृत्वा रेचयेदिडयानिलम्।
कण्ठोत्थितानलहरं शरीराग्निविवर्धनम्॥ ३७॥

कुण्डलीबोधकं पुण्यं पापघ्नं शुभद सुखम्।
ब्रह्मनाडीमुखान्तस्थकफाद्यर्गलनाशनम्॥ ३८॥

गुणत्रयसमुद्भूतग्रन्थित्रयविभेदकम्।
विशेषेणैव कर्तव्यं भस्त्राख्यं कुम्भकं त्विदम्॥ ३९॥

बन्धत्रयविधिः

चतुर्णामपि भेदानां कुम्भके समुपस्थिते।
बन्धत्रयमिदं कार्यं योगिभिर्वीतकल्मषैः॥ ४०॥

पू। ३१३) प्रथमो मूलबन्धस्तु द्वितीयोड्डीयणाभिधः।
जालंधरस्तृतीयस्तु तेषां लक्षणमुच्यते॥ ४१॥

मूलबन्धः

अधोगतिमपानं वै ऊर्ध्वगं कुरुते बलात् ।
आकुञ्चनेन तं प्राहुर्मूलबन्धोयमुच्यते ॥ ४२ ॥

अपाने चोर्ध्वगे याते संप्राप्ते वह्निमण्डले ।
ततोनलशिखा दीर्घा वर्धते वायुना हता ॥ ४३ ॥

ततो यातौ वह्न्यपानौ प्राणमुष्णस्वरूपकम् ।
तेनात्यन्तप्रदीप्तेन ज्वलनो देहजस्तथा ॥ ४४ ॥

तेन कुण्डलिनी सुप्ता संतप्ता संप्रबुध्यते ।
दण्डाहतभुजङ्गीव निश्वस्य ऋजुतां व्रजेत् ॥ ४५ ॥

बिलप्रवेशतो यत्र ब्रह्मनाडयन्तरं व्रजेत् ।
तस्मान्नित्यं मूलबन्धः कर्तव्यो योगिभिः सदा ॥ ४६ ॥

हता चलिता ॥ ४३-६२ ॥

उड्डियाणबन्धः

कुम्भकान्ते रेचकादौ कर्तव्यस्तूड्डियाणकः।
बन्धो येन सुषुम्नायां प्राणस्तूड्डीयते यतः॥ ४७॥

तस्मादुड्डीयणाख्योयं योगिभिः समुदाहृतः।
सति वज्रासने पादौ कराभ्यां धारयेद् दृढम्॥ ४८॥

 गुल्फदेशसमीपे च कन्दं तत्र प्रपीडयेत्।
पश्चिमं ताणमुदरे धारयेद्धृदये गले॥ ४९॥

शनैः शनैर्यदा प्राणस्तुन्दसंधिं निगच्छति।
तुन्ददोषं विनिर्धूय कर्तव्यं सततं शनैः॥ ५०॥

जालंधरबन्धः

पूरकान्ते तु कर्तव्यो बन्धो जालंधराभिधः।
कण्ठसंकोचरूपोसौ वायुमार्गनिरोधकः॥ ५१॥

अधस्तात् कुञ्चनेनाशु कण्ठसंकोचने कृते।

मध्ये पश्चिमताणेन स्यात् प्राणो ब्रह्मनाडिगः ॥ ५२ ॥

पूर्वोक्तेन क्रमेणैव सम्यगासनमास्थितः ।
चालनं तु सरस्वत्याः कृत्वा प्राणं निरोधयेत् ॥ ५३ ॥

अभ्यासकुम्भकसंख्यानियमः

प्रथमे दिवसे कार्यं कुम्भकानां चतुष्टयम् ।
प्रत्येकं दशसंख्याकं द्वितीये पञ्चभिस्तथा ॥ ५४ ॥

विंशत्यलं तृतीयेह्नि पञ्चवृद्ध्या दिने दिने ।
कर्तव्यः कुम्भको नित्यं बन्धत्रयसमन्वितः ॥ ५५ ॥

योगाभ्यासविघ्नाः, तत्त्यागश्च

दिवा सुप्तिर्निशायां तु जागरादतिमैथुनात् ।
बहुसंक्रमणं नित्यं रोधान्मूत्रपुरीषयोः ॥ ५६ ॥

 विषमासनदोषाश्च प्रयासप्राणचिन्तनात् ।

शीघ्रमुत्पद्यते रोगः स्तम्भयेद्यदि संयमी ॥ ५७ ॥

योगाभ्यासेन मे रोग उत्पन्न इति कथ्यते ।
ततोभ्यासं त्यजेदेवं प्रथमं विघ्नमुच्यते ॥ ५८ ॥

द्वितीयं संशयाख्यं च तृतीयं च प्रमत्तता ।
आलस्याख्यं चतुर्थं च निद्रारूपं तु पञ्चमम् ॥ ५९ ॥

षष्ठं तु विरतिर्भ्रान्तिः सप्तमं परिकीर्तितम् ।
विषयं चाष्टमं चैव अनाख्यं नवमं स्मृतम् ॥ ६० ॥

अलब्धिर्योगतत्त्वस्य दशमं प्रोच्यते बुधैः ।
इत्येतद्विघ्नदशकं विचारेण त्यजेद् बुधः ॥ ६१ ॥

योगाभ्यासेन कुण्डलिनीबोधः

प्राणाभ्यासस्ततः कार्यो नित्यं सत्त्वास्थया धिया ।
सुषुम्ना लीयते चित्तं न च वायुः प्रधावति ॥ ६२ ॥

शुष्के मले तु योगी च स्याद् गतिश्चालिता ततः।
अधोगतिमपानं वै ऊर्ध्वगं कुरुते बलात्॥ ६३॥

आकुञ्चनेन तं प्राहुर्मूलबन्धोयमुच्यते।
अपानश्चोर्ध्वगो भूत्वा वह्निना सह गच्छति॥ ६४॥

प्राणस्थानं ततो वह्निः प्राणापानौ च सत्वरम्।
मिलित्वा कुण्डलीं याति प्रसुप्ता कुण्डलाकृतिः॥ ६५॥

पृ। ३१६) तेनाग्निना च संतप्ता पवनेनैव चालिता।
प्रसार्य स्वशरीरं तु सुषुम्नावदनान्तरे॥ ६६॥

एवं सत्त्वास्थया प्राणायामं कुर्वतः चित्तादिकं न चलति। न च
कदापि वायुः प्रधावति। केवलकुम्भकतो नाडीगतमले शुष्के सत्यथ
सुषुम्नायां प्राणगतिः चालिता स्तम्भिता यदि तदा ततोयं योगी
स्यादित्यर्थः॥ ६३-६४॥ याति यातः॥ ६५॥ चालिता कुण्डलिनी॥ ६६-६७॥

ग्रन्थित्रयभेदेन कुण्डलिन्याः सहस्त्रारगमनम्

ब्रह्मग्रन्थिं ततो भित्त्वा रजोगुणसमुद्भवम्।
सुषुम्नावदने शीघ्रं विद्युल्लेखेव संस्फुरेत्॥ ६७॥

विष्णुग्रन्थिं प्रयात्युच्चैः सत्वरं हृदि संस्थिता।
ऊर्ध्वं गच्छति यच्चास्ते रुद्रग्रन्थिं तदुद्भवम्॥ ६८॥

भ्रुवोर्मध्यं तु संभिद्य याति शीतांशुमण्डलम्।
अनाहताख्यं यच्चक्रं दलैः षोडशभिर्युतम्॥ ६९॥

तत्र शीतांशुसंजातं द्रव शोषयति स्वयम्।
चलिते प्राणवेगेन रक्तं पित्तं रविर्ग्रहात्॥ ७०॥

यातेन्दुचक्रं यत्रास्ते शुद्धश्लेष्मद्रवात्मकम्।
(तत्र सिक्तं ग्रसत्युष्णं कथं शीतस्वभावकम्)॥ ७१॥

तथैव रभसा शुक्लं चन्द्ररूपं हि तप्यते।
ऊर्ध्वं प्रवहति क्षुब्धा तदैवं स्रवतेतराम्॥ ७२॥

प्र। ३१७) तस्यास्वादवशाच्चित्तं बहिष्ठं विषमेषु यत्।

तदेव परमं भुक्त्वा स्वस्थस्यात्मरतो युवा ॥ ७३ ॥

तदुद्भवम् आज्ञाचक्रमूलोद्भवं रुद्रग्रन्थिम् ॥ ६८ ॥ दलैः
षोडशभिर्युतम्- प्रधानदलान्यष्टौ, तथा उपदलानि,
आहत्य षोडश ॥ ६९ ॥ यदा प्राणो हृदये शीतांशुजं द्रवं शोषयति
तदा तत्रत्यरक्तादौ प्राणवेगेन चलिते सति रविः रक्तपित्तादिकं ग्रहात्
ग्रसेत् शोषयेदित्यर्थः ॥ ७० ॥ ततः प्राणे यातेन्दुचक्रमिति ॥ ७१ ॥
स्रवतेतरां- अमृतधारेत्यर्थः ॥ ७२ ॥ अस्या अमृतधारायाः
आस्वादवशात् यच्चित्तं विषमेषु विषयेषु उदासीनतया बहिष्ठं
बहिर्भूतं भवति तद्वानात्मरतो मुनिः तदेव परमम् अमृताख्यं
हविर्भुक्त्वा स्वस्थः स्यात् स्वस्थस्यात्मरत इत्यत्र विसर्गतकाराकाराणां
लोपः ॥ ७३ ॥

प्राणादिविलयः, विलिनानां बहिःप्रसरश्च

प्रकृत्यष्टकरूपं च स्थानं गच्छति कुण्डली ।
क्रोडीकृत्य शिवं याति क्रोडीकृत्य विलीयते ॥ ७४ ॥

इत्यधोर्ध्वरजःशुक्ले शिवे तदनु मारुतः ।

प्राणापानौ समौ याति सह जातौ तथैव च ॥ ७५ ॥

भूतेल्पे च मनोल्पे वा वाचके त्वतिवर्धते ।
धावयत्यखिला वाता अग्निमूषाहिरण्यवत् ॥ ७६ ॥

पू । ३१८) ततः किमित्यत आह- प्रकृतीति ।

भूमिरापोनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥

इति स्मृत्यनुरोधेन हित्वा स्वात्तप्रकृत्यष्टकरूपम् । सहस्त्रारस्थानम् ।
दृङ्मनःप्राणादिकं क्रोडीकृत्य ॥ ७४ ॥ यदा कुण्डलिनी सर्वं
क्रोडीकृत्य सहस्त्रारे विलीयते इत्यथोर्ध्वरजःशुक्ले शिवे इत्यत्र
कुण्डलिनीविलयादथोर्ध्वक्षणं सौरं प्राकृतं जीवतत्त्वं रजश्च
चान्द्रम् ऐश्वरं शुक्लं च रजःशुक्ले सहस्त्रारालंकारे
स्वातिरिक्ताशिवग्रासे शिवे परमात्मनि विलीयते तदनु तदुत्तरक्षणं
मारुतोपि विलीयते । सहजप्राणादेः कथं विलय इत्यत्र यथा अहोरात्रे
सहजे संध्ययोः समे भवतः तथैव सहजातौ सहजौ
तुर्यस्वरूपावस्थानलक्षणनिर्विकल्पकावस्थायां प्राणापानौ समौ

ऊर्ध्वाधोगतिविरलौ निर्व्यापारतां याति यातः। अयमेव प्राणादिविलय इत्यर्थः॥ ७५॥ एवं विलीनप्राणमनोवागादिः कथमन्तर्बाह्ये प्रसरतीत्यत्र बाह्ये स्वातिरेकेण घटाद्यत्यल्पं भवतीति भूतमल्पं तस्मिन् भूते अल्पे च स्मृते प्राणः प्रसरति। स्वातिरेकेण अल्पं वा किंचिदस्तीति यन्मनुते तन्मनल्पं मनोल्पं तस्मिन् मनोल्पे संकल्पिते संकल्पविकल्पात्मकं मनः प्रसरति। स्वातिरेकेण वाचके तु स्मृते तदा वाग्वृत्तिः प्रसरति। एवं प्राणमनोवागादिरुत्पन्नः सन् वर्धते। एवं प्राणादिनिष्पत्तौ सत्यां
मूषानिषिक्तद्रुतसुवर्णवदापादमस्तकमखिलाः प्राणादिवाता धावयति धावन्ति आपादमस्तकं व्याप्य वर्तन्ते इत्यर्थः॥ ७६॥

समाधौ सर्वस्य चिन्मात्रत्वानुभवः

आधिभौतिकदेहं तु आधिदैविकविग्रहे।
देहोतिविमलं याति चातिवाहिकतामियात्॥ ७७॥

प्र। ३१९) जाड्यभावविनिर्मुक्तममलं चिन्मयात्मकम्।
तस्यातिवाहिकं मुख्यं सर्वेषां तु मदात्मकम्॥ ७८॥

जायाभवविनिर्मुक्तिः कालरूपस्य विभ्रमः।

इति तं स्वस्वरूपा हि मती रज्जुभुजङ्गवत्॥ ७९॥

मृषैवोदेति सकलं मृषैव प्रविलीयते।

रौप्यबुद्धिः शुक्तिकायां स्त्रीपुंसोर्भ्रमतो यथा॥ ८०॥

पिण्डब्रह्माण्डयोरैक्यं लिङ्गसूत्रात्मनोरपि।

स्वापाव्याकृतयोरैक्यं स्वप्रकाशचिदात्मनोः॥ ८१॥

पुनः समाहितावस्थायां एतत् सर्वं चिन्मात्रपर्यवसन्नं
भवतीत्याह- आधिभौतिकेति। स्वाज्ञाविकल्पितभौतिकदेहमधिकृत्य
भवतीत्याधिभौतिकदेहः तं तु आधिभौतिकदेहम् आत्मानं प्रत्यञ्चं
देवमधिकृत्य भवतीत्याधिदैविकविग्रहः तस्मिन् आधिदैविकविग्रहे
प्रत्यगभिन्नपरमात्मनि तन्मात्रतया प्रविलापयेत्। ततः
पूर्वाधिष्ठितदेहः मलवद्देहादिभावं विहाय
विमलब्रह्मभावमेव याति स्वाज्ञाविकल्पितप्रपञ्चाधारतया
समन्ताद्वहतीत्यातिवाहिकतां ब्रह्मतामियादित्यर्थः॥ ७७॥ यत्
स्वातिरिक्तजडशरीरादिकमनुभूतं तत् सर्वं
जाड्यभावविनिर्मुक्तममलं चिन्मयात्मकम्। यत् सर्वेषां देहादीनां

अधिष्ठेयानां आरोपापवादाधिष्ठानं मदात्मकम्

अस्मत्प्रत्ययालम्बनभूतप्रत्यगभिन्नं ब्रह्म तस्यातिवाहिकत्वमेव

मुख्यं वास्तवमित्यर्थः ॥ ७८ ॥ यदि ते पराक्सापेक्षप्रत्यगभिन्ने

ब्रह्मणि सविशेषधीः जायते तदा जनित्वा भवतीति तज्जायाभावः

सविशेषत्वस्फूर्तिः । तदपह्नवसिद्धिः तद्विनिर्मुक्तिः । एवं

सविशेषापह्नवोक्तिरपि कालरूपस्य ब्रह्मणो ज्ञानविभ्रमः

सर्वापह्नवसिद्धब्रह्ममात्रस्य निष्प्रतियोगिकत्वेन स्वातिरिक्तमस्ति नास्तीति

विभ्रमापह्नवोक्तिरप्यपह्नवतामर्हतीति भावः ।

प्र । ३२०) इत्येवं योवशिष्यते तं स्वावशेषधिया विदित्वा

वेदनसमकालं या हि स्वस्वरूपावस्थितिः तन्मतिरेव मुक्तिः ॥ ७९ ॥

तदतिरेकेण स्वाज्ञदशायां यद्यदनुभूतं रज्जुभुजङ्गवत्

शुक्तिकायां यथा अनुभूतम् इदं रजतमिति विपरीतभ्रमतः स्त्रीपुंसोः

रौप्यबुद्धिवच्च, मृषैवोदेति सकलं मृषैव प्रविलीयते ।

वस्तुतः स्वाज्ञादिदृष्टिमोहे सत्यसति ब्रह्ममात्रं

निष्प्रतियोगिकमवशिष्यत इति फलितोर्थः ॥ ८० ॥ कथं पुनः

ब्रह्ममात्रमवशिष्यत इत्युक्तम् ?

व्यष्टिसमष्टिविभागसिद्धविश्वादि-

जीवत्रयविराडादीश्वरत्रयभेदसत्त्वादित्याशङ्क्य, यदि सर्वत्र

भेदं मन्यसे तदा

व्यष्टिसमष्टिप्रपञ्चतदारोपापवादाधारविश्वादितुरीयान्तस्य

विराडादितुर्यान्तेनैक्यं विचिन्तयेदित्याह- पिण्डेति । ऐक्यं

विश्वविराडैक्योफलक्षणार्थम् ।

भेदसापेक्षतदैक्यगतसविशेषतापाये ब्रह्म

निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमवशिष्यते इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

समाधियोगः

शक्तिः कुण्डलिनी नाम विसतन्तुनिभा शुभा ।

मूलकन्दं फणाग्रेण कमलकन्दवत् ॥ ८२ ॥

मुखेन पुच्छं संगृह्य ब्रह्मरन्ध्रसमन्विता ।

पद्मासनगतः स्वस्थो गुदमाकुञ्च्य साधकः ॥ ८३ ॥

वायुमूर्ध्वगतं कुर्वन् कुम्भकाविष्टमानसः ।

वाय्वाघातवशादग्निः स्वाधिष्ठानगतो ज्वलन् ॥ ८४ ॥

ज्वलनाघातपवना घातोरुन्निद्रितोहिराट् ।

ब्रह्मग्रन्थिं ततो भित्त्वा विष्णुग्रन्थिं भिनत्त्यतः ॥ ८५ ॥

पू। ३२१) रुद्रग्रन्थिं च भित्त्वैव कमलानि भिनत्ति षट्।
सहस्रकमले शक्तिः शिवेन सह मोदते ॥ ८६ ॥

सैवावस्था परा ज्ञेया सैव निर्वृतिकारणा ॥ ८७ ॥

इति।

इत्थंभूतज्ञानोपायतया समाधियोगमाचष्टे- शक्तिरिति ॥
८२-८४ ॥ घातेनेत्यत्र घातोरिति छान्दसः ॥ ८५ ॥
षट्चक्रालंकारग्रन्थित्रयभेदनानन्तरम् इयं कुण्डलिनीशक्तिः शिवेन
सह सहस्रारे मोदते ॥ ८६ ॥ स्वविकल्पितभेदप्रपञ्चं ग्रसित्वा
निर्विशेषब्रह्मविद्यारूपमासाद्य स्वयमपि
निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रपर्यवसन्नेति यावस्थोक्ता सैवावस्था परा
विदेहमुक्तिरिति ज्ञेया। सैव निर्वृतिकारणा, तस्याः
परमानन्दाविर्भावहेतुत्वात्। इतिशब्दो हठयोगसमाप्त्यर्थः,
अध्यायपरिसमाप्त्यर्थश्च ॥ ८७ ॥

इति प्रथमोध्यायः

द्वितीयोध्यायः

खेचरीविद्या

अथाहं संप्रवक्ष्यामि विद्यां खेचरिसंज्ञिकाम्।
यथा विज्ञातवानस्य लोकेस्मिन्नजरामरः॥ १॥

मृत्युव्याधिजराग्रस्तो दृष्ट्वा विद्यामिमां मुने।
बुद्धिं दृढतरां कृत्वा खेचरीं तु समभ्यसेत्॥ २॥

प्र। ३२२) जरामृत्युगदघ्नो यः खेचरीं वेत्ति भूतले।
ग्रन्थतश्चार्थतश्चैव तदभ्यासप्रयोगतः॥ ३॥

तं मुने सर्वभावेन गुरुं मत्वा समाश्रयेत्।
दुर्लभा खेचरी विद्या तदभ्यासोपि दुर्लभः॥ ४॥

अभ्यासं मेलनं चैव युगपन्नैव सिध्यति।

अभ्यासमात्रनिरता न विन्दन्ते ह मेलनम्॥ ५॥

अभ्यासं लभते ब्रह्मन् जन्मजन्मान्तरे क्वचित्।
मेलनं जन्मनां तत्तु शतान्तेपि न लभ्यते॥ ६॥

अभ्यासं बहुजन्मान्ते कृत्वा तद्भावसाधितम्।
मेलनं लभते कश्चिद्योगी जन्मान्तरे क्वचित्॥ ७॥

यदा तु मेलनं योगी लभते गुरुवक्त्रतः।
तदा तत्सिद्धिमाप्नोति यदुक्ता शास्त्रसंततौ॥ ८॥

ग्रन्थतश्चार्थतश्चैव मेलनं लभते यदा।
तदा शिवत्वमाप्नोति निर्मुक्तः सर्वसंसृतेः॥ ९॥

शास्त्रं विनापि संबोद्धुं गुरवोपि न शक्नुयुः।
तस्मात् सुदुर्लभतरं लभ्यं शास्त्रमिदं मुने॥ १०॥

यावन्न लभ्यते शास्त्रं तावद्गां पर्यटेद्यतिः।
यदा संलभ्यते शास्त्रं तदा सिद्धिः करे स्थिता॥ ११॥

पू। ३२३) न शास्त्रेण विना सिद्धिर्दृष्टा चैव जगत्त्रये।
तस्मान्मेलनदातारं शास्त्रदातारमच्युतम्॥ १२॥

तदभ्यासप्रदातारं शिवं मत्वा समाश्रयेत्।
लब्ध्वा शास्त्रमिदं मह्यमन्येषां न प्रकाशयेत्॥ १३॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन गोपनीयं विजानता।
यत्रास्ते च गुरुर्ब्रह्मन् दिव्ययोगप्रदायकः॥ १४॥

तत्र गत्वा च तेनोक्तविद्यां संगृह्य खेचरीम्।
तेनोक्तः सम्यगभ्यासं कुर्यादादावतन्द्रितः॥ १५॥

अनया विद्यया योगी खेचरीसिद्धिभाग्भवेत्।
खेचर्या खेचरीं युञ्जन् खेचरीबीजपूरया॥ १६॥

खेचराधिपतिर्भूत्वा खेचरेषु सदा वसेत्।

ज्ञानसहितहठयोगसर्वस्वं प्रतिपाद्य सप्रपञ्चं

लम्बिकायोगमाचष्टे- अथेति । यथा यथावत् ॥ १-१२ ॥ मह्यं
मत्तः ॥ १३-१५ ॥ ह्रीमित्यादिखेचरीबीजपूरया

अन्तर्लक्ष्यविलीनचित्तपवनो योगी सदा वर्तते
दृष्ट्या निश्चलतारया बहिरधः पश्यन्नपश्यन्नपि ।
मुद्रयं खलु खेचरी भवति सा लक्ष्यैकताना शिवा
शून्याशून्यविवर्जितं स्फुरति सा तत्त्वं पदं वैष्णवि ॥

इति श्रुतिसिद्धखेचरीमुद्रया खेचरीयोगं युञ्जन् यः कालं नयति ॥ १६ ॥
स योगी देहान्ते खेचराधिपतिः सूर्यो भूत्वा खेचरेषु खेचरणीयलोकेषु
सदा वसेत् ॥

प्र । ३२४)

खेचरीमन्त्रराजोद्धारः

खेचरावसथं वह्निमम्बुमण्डलभूषितम् ॥ १७ ॥

आख्यातं खेचरीबीजं तेन योगः प्रसिध्यति ।

सोमांशनवकं वर्णं प्रतिलोमेन चोद्धरेत्॥ १८॥

तस्मात् त्र्यंशकमाख्यातमक्षरं चन्द्ररूपकम्।
तस्मादप्यष्टमं वर्णं विलोमेनापरं मुने॥ १९॥

तथा तत्परमं विद्धि तदादिरपि पञ्चमा।
इन्दोश्च बहुभिन्नं च कूटोयं परिकीर्तितः॥ २०॥

मेलनमन्त्रराजमुद्धरति- खेचरेति। खवाचकतया चरतीति
खेचरः हकारः आवसथमिति धारणाशक्तिरीकारः रेति वह्निः
अम्बुमण्डलमिति बिन्दुः। एतत् सर्वं मिलित्वा भूषितं ह्रीमिति॥ १७॥
खेचरीबीजमाख्यातम्। तेनैव लम्बिकायोगः प्रसिध्यति।
शिष्टबीजषट्कमप्यम्बुमण्डलभूषितमिति ज्ञेयम्। सोमांशः
सकारः चन्द्रबीजं तत्प्रतिलोमेन तन्नवकं वर्णमुद्धरेत् भमिति॥ १८॥
तस्मात् भकारादनुलोमेन त्र्यंशकं चन्द्रबीजमाख्यातं समिति।
तस्मात् सकारात् विलोमेन अपरमष्टमं वर्णमुद्धरेत् ममिति॥ १९॥ तथा
मकारात् विलोमेन अपरं पञ्चमवर्णं पमिति विद्धि। पुनरिन्दोश्च
बीजं समित्युद्धरेत्। बहुभिः ककारषकारबिन्दुभिः युक्तोयं कूटः
क्षमिति। आहत्य बीजानि सप्त- ह्रीं, भं, सं, मं,

पं, सं, क्षं, इति ॥ २०-२१ ॥

मन्त्रजपात् खेचरीसिद्धिः

गुरूपदेशलभ्यं च सर्वयोगप्रसिद्धिदम् ।
यत्तस्य देहजा माया निरुद्धकरणाश्रया ॥ २१ ॥

प्र। ३२५) स्वप्नेपि न लभेत् तस्य नित्यं द्वादशजप्यतः ।
य इमां पञ्च लक्षाणि जपेदपि सुयन्त्रितः ॥ २२ ॥

तस्य श्रीखेचरीसिद्धिः स्वयमेव प्रवर्तते ।
नश्यन्ति सर्वविघ्नानि प्रसीदन्ति च देवताः ॥ २३ ॥

वलीपलितनाशश्च भविष्यति न संशयः ।
एवं लब्ध्वा महाविद्यामभ्यासं कारयेत् ततः ॥ २४ ॥

अन्यथा क्लिश्यते ब्रह्मन्न सिद्धिः खेचरीपथे ।
यदभ्यासविधौ विद्यां न लभेद्यः सुधामयीम् ॥ २५ ॥

ततः संमेलकादौ च लब्ध्वा विद्यां सदा जपेत्।
नान्यथा रहितो ब्रह्मन्न किंचित् सिद्धिभाग् भवेत्॥ २६॥

यदिदं लभ्यते शास्त्रं तदा विद्यां समाश्रयेत्।
ततस्तदोदितां सिद्धिमाशु तां लभते मुनिः॥ २७॥

नित्यं द्वादशवारं यो जपति स मायातीतो भवतीत्यर्थः॥ २२-
२७॥

खेचर्यभ्यासक्रमः

तालुमूलं समुत्कृष्य सप्तवासरमात्मवित्।
स्वगुरूक्तप्रकारेण मलं सर्वं विशोधयेत्॥ २८॥

स्नुहिपत्रनिभं शस्त्रं सुतीक्ष्णं स्निग्धनिर्मलम्।
समादाय ततस्तेन लोममात्रं समुच्छिनेत्॥ २९॥

पू। ३२६) हित्वा सैन्धवपथ्याभ्यां चूर्णिताभ्यां प्रकर्षयेत्।
पुनः सप्तदिने प्राप्ते रोममात्रं समुच्छिनेत्॥ ३०॥

एवं क्रमेण षाण्मासं नित्योद्युक्तः समाचरेत्।
षाण्मासाद्रसनामूलं सिराबन्धं प्रणश्यति॥ ३१॥

अथ वागीश्वरीधामशिरो वस्त्रेण वेष्टयेत्।
शनैरुत्कर्षयेद्योगी कालवेलाविधानवित्॥ ३२॥

पुनः षाण्मासमात्रेण नित्यं संघर्षणान्मुने।
भ्रूमध्यावधि चाप्येति तिर्यक्कर्णबिलावधि॥ ३३॥

अधश्च चुबुकं मूलं प्रयाति क्रमचारिता।
पुनः संवत्सराणां तु तृतीयादेव लीलया॥ ३४॥

केशान्तमूर्ध्वं क्रमति तिर्यक्शाखावधिर्मुने।
अधस्तात् कण्ठकूपान्तं पुनर्वर्षत्रयेण तु॥ ३५॥

ब्रह्मरन्ध्रं समावृत्य तिष्ठेदेव न संशयः।
तिर्यक् चूलितलं याति अधः कण्ठबिलावधिः॥ ३६॥

शनैः सनैर्मस्तकाच्च महावज्रकवाटभित्।
पूर्वं बीजयुता विद्या ह्याख्याता याति दुर्लभाम्॥ ३७॥

तस्याः षडङ्गं कुर्वीत तया षट्स्वरभिन्नया।
कुर्यादेवं करन्यासं सर्वसिद्ध्यादिहेतवे॥ ३८॥

शनैरेवं प्रकर्तव्यमभ्यासं युगपन्न हि।
युगपद्वर्तते यस्य शरीरं विलयं व्रजेत्॥ ३९॥

पू। ३२७) तस्माच्छनैः शनैः कार्यमभ्यासं मुनिपुंगव।
यदा च बाह्यमार्गेण जिह्वा ब्रह्मविलं ब्रजेत्॥ ४०॥

तदा ब्रह्मार्गलं ब्रह्मन् दुर्भेद्यं त्रिदशैरपि।
अङ्गुल्यग्रेण संघृष्य जिह्वामात्रं निवेशयेत्॥ ४१॥

एवं वर्षत्रयं कृत्वा ब्रह्मद्वारं प्रविश्यति।
ब्रह्मद्वारे प्रविष्टे तु सम्यङ्मथनमाचरेत्॥ ४२॥

मथनेन विना केचित् साधयन्ति विपश्चितः।

खेचरीमन्त्रसिद्धस्य सिध्यते मथनं विना ॥ ४३ ॥

जपं च मथनं चैव कृत्वा शीघ्रं फलं लभेत् ।
स्वर्णजां रौप्यजां वापि लोहजां वा शलाकिकाम् ॥ ४४ ॥

नियोज्य नासिकारन्ध्रं दुग्धसिक्तेन तन्तुना ।
प्राणान् निरुध्य हृदये सुखमासनमात्मनः ॥ ४५ ॥

शनैः सुमथनं कुर्याद् भ्रूमध्ये न्यस्तचक्षुषि ।
षाण्मासान्मथनावस्थाभावेनैव प्रजायते ॥ ४६ ॥

यथा सुषुप्तिर्बालानां यथा भावस्तथा भवेत् ।
न सदा मथनं शस्तं मासे मासे समाचरेत् ॥ ४७ ॥

सदा रसनया योगी मार्गं न परिसंक्रमेत् ।
एवं द्वादशवर्षान्ते संसिद्धिर्भवति ध्रुवा ॥ ४८ ॥

पू। ३२८) शरीरे सकलं विश्वं पश्यत्यात्माविभेदतः ।
ब्रह्माण्डोयं महामार्गो राजदन्तोर्ध्वकुण्डली ॥ ४९ ॥

इति ॥

अभ्यासक्रममाह- ताल्विति ॥ २८-२९ ॥ कार्यान्तरं हित्वेति ।
हरीतकी पथ्याशब्दार्थः ॥ ३०-३१ ॥ वागीश्वरीधामशिरः जिह्वाग्रम् ॥
३२-३४ ॥ तिर्यक्च्छाखावधिः शिखामूलमित्यर्थः ॥ ३५-३६ ॥
दुर्लभां दुर्लभताम् ॥ ३७ ॥ षट्स्वरभिन्नया ह्रां ह्रीं इत्यादिनेत्यर्थः
॥ ३८-४० ॥ ब्रह्मार्गलम् अन्तर्जिह्वासुषिरम् ॥ ४१-४७ ॥ एवं
गुरुमुखात् लम्बिकाविद्याम् अभ्यस्य द्वादशवर्षानुष्ठानात्
लम्बिकायोगसिधिः भवति ॥ ४८ ॥ शरीरे सकलं विश्वं पश्यतीत्यनेन
विराट्सूत्रबीजतुर्यरूपं क्रमेण प्रतिपद्यते । यत्र सहस्त्रारे
राजदन्तोर्ध्वकुण्डली जिह्वा प्रसरति सोयं मार्गः ब्रह्माण्डनिभो
भवति, सुपथत्वात् । इतिशब्दः लम्बिकायोगसमाप्त्यर्थः,
द्वितीयाध्यायसमाप्त्यर्थश्च भवति ॥ ४९ ॥

इति द्वितीयोध्यायः

तृतीयोध्यायः

मेलनमन्त्रः

ह्रीं भं सं मं पं सं क्षम्।

मेलनमनुं कण्ठतः पठति- ह्रीमिति।

प्।। ३२९)

अमावास्याप्रतिपत्पूर्णिमाभेदेन दृष्टिभेदः

पद्मज उवाच-

अमावास्या च प्रतिपत् पौर्णमासी च शंकर।
अस्याः का वर्ण्यते संज्ञा एतदाख्याहि तत्त्वतः॥ १॥

[शिव उवाच-]

प्रतिपद्दिनतोकाले अमावास्या तथैव च।
पौर्णमास्यां स्थिरीकुर्यात् स च पन्था हि नान्यथा॥ २॥

दृष्टित्रयतल्लक्ष्ययाथार्थ्यबुभुत्सया शिवं प्रति ब्रह्मा

पृच्छतीत्याह- पद्मज इति ॥ १ ॥ प्रश्नोत्तरं भगवानाह-

प्रतिपदिति । बाह्यमध्यान्तर्लक्ष्यदर्शनकरणं

मनःसहकृतदृष्टिः । अमादिभेदेन सेयं त्रिधा भिद्यते । तत्र

गाढनिमीलनदृष्टिरमा, अर्धोन्मीलनदृष्टिः प्रतिपत्

सर्वोन्मीलनदृष्टिः पूर्णिमा भवति । लक्ष्यदर्शने पूर्णिमादृष्टिः

प्रशस्यते । अभ्यासकाले यदि नेत्रश्रमो भवति तदा प्रतिपद्दिनतोकाले

प्रतिपद्दृष्ट्यावलोकयेत् अमादृष्ट्या वा । यदा जितश्रमो भवति तदा

पूर्णिमादृष्टिमेव स्थिरीकुर्यात्

कदाचित् पूर्णिमादृष्ट्या कदाचित् प्रतिपद्दृशा ।

अमादृष्ट्या कदाचिच्च निर्विघ्नेनावलोकयेत् ॥

इति ब्रह्मप्रणवोक्तेः । प्राणापाना[णायामा]द्यपेक्षया

अयमेव पन्था वरीयानित्यर्थः ॥ २ ॥

पूर्णिमादृष्टिविधिः

कामेन विषयाकाङ्क्षी विषयात् काममोहितः ।

द्वावेव संत्यजेन्नित्यं निरञ्जनमुपाश्रयेत् ॥ ३ ॥

पू। ३३०) अपरं संत्यजेत् सर्वं यदिच्छेदात्मनो हितम्।
शक्तिमध्ये मनः कृत्वा मनः शक्तेश्च मध्यगम्॥ ४॥

मनसा मन आलोक्य तत् त्यजेत् परमं पदम्।
मन एव हि बिन्दुश्च उत्पत्तिस्थितिकारणम्॥ ५॥

मनसोत्पद्यते बिन्दुर्यथा क्षीरं घृतात्मकम्।
न च बन्धनमध्यस्थं तद्वै कारणमानसम्॥ ६॥

चन्द्रार्कमध्यमा शक्तिर्यत्रस्था तत्र बन्धनम्।
ज्ञात्वा सुषुम्नातद्भेदं कृत्वा वायुं च मध्यगम्॥ ७॥

स्थित्वासौ वैन्दवस्थाने घ्राणरन्ध्रे निरोधयेत्।
वायुं बिन्दुं समाख्यातं सत्त्वं प्रकृतिमेव च॥ ८॥

षट् चक्राणि परिज्ञात्वा प्रविशेत् सुखमण्डलम्।
मूलाधारं स्वाधिष्ठानं मणिपूरं तृतीयकम्॥ ९॥

अनाहतं विशुद्धिं च आज्ञाचक्रं च षष्ठकम्।

आधारं गुदमित्युक्तं स्वाधिष्ठानं तु लैङ्गिकम्॥ १०॥

मणिपूरं नाभिदेशे हृदयस्थमनाहतम्।
विशुद्धिः कण्ठमूले च आज्ञाचक्रं च मस्तकम्॥ ११॥

विषयविषयिकलनात्यागपूर्वकं पूर्णिमादृष्ट्या ब्रह्माहमिति
लक्षयेत् इत्याह- कामेनेति॥ ३॥ किंच- शक्तिमध्ये।
कुण्डलिनीशक्तिमध्ये पूर्णिमादृष्टिकलितं मनः कृत्वा पुनः
शक्तेश्च मध्यगं मनोपि कृत्वा

पू। ३३१) ब्रह्माकारपरिणतमनसा मनस्तत्कार्यापवादाधिकरणं
ब्रह्मास्मीत्यालोक्य एवमालोकनवृत्तिमपि संत्यजेदिति यत् तदेव हि
परमं पदं कैवल्यमित्यर्थः॥ ४॥ किं तन्मनः इत्यत आह- मन
इति। मनसः व्यष्टिप्रपञ्चोत्पत्त्यादिकारणत्वात् तदेव बिन्दुरीश्वरः,
बिन्दुरीश्वरसंज्ञः इति श्रुतेः॥ ५॥ यद्वा- मनसोत्पद्यते बिन्दुः
बिन्द्वादिकल्पनाया मनोहेतुकत्वात् मनःकार्यत्वम्, सेशं मया
कल्पितम् इति भगवत्पादाचार्योक्तेः। यथा क्षीरं घृतात्मकं तथा
बिन्दुः मन-आत्मकमित्यर्थः। मनोबद्धमीश्वरतत्त्वमित्यत्राह-
न चेति। स्वसंकल्पतो बन्धनमेतीति बन्धनं मनः न च बिन्दुतत्त्वं

बन्धनमध्यस्थं मनसो मृषात्वात्। नापि तद्वै तदेव
स्वकारणमानसवत् भवति, मानसापाये बिन्दोः ईश्वरस्य
निर्विशेषब्रह्ममात्रत्वात्॥ ६॥ ईश्वरादतिरिक्तमेव बन्धनमित्याह-
चन्द्रेति। ब्रह्मरन्ध्रमूलाधारासनचन्द्रार्कमध्यमा शक्तिः
कुण्डलिनी यत्र तिष्ठति तत्र बन्धनं मनोस्तीति ज्ञात्वा।
स्वातिरिक्तकुण्डलीकार्यं मनोबन्धनमिति ज्ञात्वा तदुन्मूलनाय यत्
सुषुम्नायां ग्रन्थित्रयं विद्यते तद्भेदं कृत्वा प्राणादिकमपि
तत्सुषुम्नामध्यगं कृत्वा॥ ७॥ बैन्दवस्थाने भ्रूमध्यादौ
बिन्द्वाख्येश्वरोस्मीति स्थित्वा वायुं स्थिरीकृत्य प्राणरन्ध्रे निरोधयेत्
केवलकुम्भकमेव कुर्यात् इत्यर्थः। प्राणादीन् ज्ञात्वा योगानन्दं
विशेदित्याह- वायुमिति॥ ८॥ कानि षट् चक्राणीत्यत आह- मूलेति॥
९-१२॥

प्राणाभ्यासात् विराड्रूपापत्तिः

षट् चक्राणि परिज्ञात्वा प्रविशेत् सुखमण्डले।
प्रविशेद्वायुमाकृष्य तयैवोर्ध्वं नियोजयेत्॥ १२॥

एवं समभ्यसेद्वायुं स ब्रह्माण्डमयो भवेत्।

वायुं बिन्दुं तथा चक्रं चित्तं चैव समभ्यसेत्॥ १३॥

प्र। ३३२) एवं प्राणाभ्यासात् विराड्रूपो भवतीत्यर्थः।
चित्तप्राणावेकीकृत्य षट्चक्रेषु बिन्दुध्यानपूर्वकं
योगमभ्यसेदित्यर्थः॥ १२-१३॥

अभ्यासयोगेन विना न स्वात्मप्रकाशः

समाधिमेकेन सममृतं यान्ति योगिनः।
यथाग्निर्दारुमध्यस्थो नोत्तिष्ठेन्मथनं विना॥ १४॥

विना चाभ्यासयोगेन ज्ञानदीपस्तथा न हि।
घटमध्यगतो दीपो बाह्ये नैव प्रकाशते॥ १५॥

भिन्ने तस्मिन् घटे चैव दीपज्वाला च भासते।
स्वकायं घटमित्युक्तं यथा दीपो हि तत्पदम्॥ १६॥

एकेन निर्विकल्पयोगेन समं सर्वसाम्यं समाधिं ब्रह्म
अमृतं योगिनो यान्ति। एवमभ्यासयोगं विना स्वात्मा न प्रकाशते इति

सदृष्टान्तमाह- यथेति ॥ १४-१५ ॥ स्वकायो घटस्थानीय

इत्युक्तः ॥ १६ ॥

गुरूपदेशात् ब्रह्मज्ञानम्

गुरुवाक्यसमाभिन्ने ब्रह्मज्ञानं स्फुटीभवेत्।

कर्णधारं गुरुं प्राप्य कृत्वा सूक्ष्मं तरन्ति च ॥ १७ ॥

अभ्यासवासनाशक्त्या तरन्ति भवसागरम्।

गुरुवाक्यसमाभिन्ने स्वाज्ञानावरणे अथ ब्रह्मज्ञानम्। गुरुं

प्राप्य तदुपदिष्टार्थं नौकां कृत्वा ॥ १७ ॥

प्।। ३३३)

वाग्वृत्त्यधिष्ठानं ब्रह्म

परायामङ्कुरीभूय पश्यन्त्यां द्विदलीकृता ॥ १८ ॥

मध्यमायां मुकुलिता वैखर्यां विकसीकृता ।
पूर्वं यथोदिता या वाग् विलोमेनास्तगा भवेत् ॥ १९ ॥

तस्या वाचः परो देवः कूटस्थो वाक्प्रबोधकः ।
सोहमस्मीति निश्चित्य यः सदा वर्तते पुमान् ॥ २० ॥

शब्दैरुच्चावचैर्नीचैर्भाषितोपि न लिप्यते ।

व्यवहारिकप्रपञ्चदृष्टीनां भवसागरतारणं कथमित्या-
शङ्क्य
व्यावहारिकप्रपञ्चनिर्वाहकवाग्वृत्तिसंभूतिस्थितिप्रलया-
धिष्ठानब्रह्मज्ञानतो निर्लिप्तो भूत्वा लीलया
भवसागरपारब्रह्मपदं यान्तीत्याह- परायामिति । वाग्वृत्तिः

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि
तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।
गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति
तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥

इति श्रुत्यनुरोधेन मूलाधारस्थपरायां अङ्कुरीभूय ।
अनाहतस्थपश्यन्त्याम् ॥ १८ ॥ विशुद्धिचक्रस्थमध्यमायाम्
आस्यस्थवैखर्याम् ॥ १९-२० ॥

विश्वादिप्रपञ्चाधिष्ठानं ब्रह्म

विश्वश्च तैजसश्चैव प्राज्ञश्चेति च ते त्रयः ॥ २१ ॥

विराड्हिरण्यगर्भश्च ईश्वरश्चेति ते त्रयः ।
ब्रह्माण्डं चैव पिण्डाण्डं लोका भूरादयः क्रमात् ॥ २२ ॥

पू । ३३४) स्वस्वोपाधिलयादेव लीयन्ते प्रत्यगात्मनि ।
अण्डं ज्ञानग्निना तप्तं लीयते कारणैः सह ॥ २३ ॥

परमात्मनि लीनं तत्परं ब्रह्मैव जायते ।

व्यष्टिसमष्टिप्रपञ्चसापेक्षविश्वविराडादिभेदे सति कथं
विद्वान् भवसागरपारब्रह्मतया अवशिष्यते इत्याशङ्क्य यदि ते
स्वातिरेकेण साधारव्यावहारिकप्रपञ्चोस्तीति भ्रान्तिस्तदा स्वज्ञानतः

स्वाज्ञानप्रपञ्चो विलीयते, तद्विलयाधिकरणं

स्वातिरिक्तासंभवब्रह्ममात्रज्ञानेन निरधिकरणं सत्

निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमवशिष्यते इत्याह- विश्वश्चेति ॥ २१-२३ ॥

स्वाज्ञदृष्टिविकल्पितस्वातिरिक्तं स्वज्ञदृष्ट्या विलीनं सत्

परमार्थदृष्ट्या ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥

निष्प्रतियोगिकं ब्रह्म

ततः स्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् ॥ २४ ॥

अनाख्यमनभिव्यक्तं सत् किंचिदवशिष्यते ।

परमार्थदृष्ट्या कथं तद्ब्रह्म भवतीत्यत्राह- तत इति ।

यतः स्वाज्ञादिदृष्ट्या स्वातिरिक्तप्रपञ्चः तदपवादोपि भवति ततो

वस्तुयाथार्थ्यदर्शनात् निर्गुणनिरवयवव्योमवत् स्तिमितगम्भीरं

भूतभौतिकतेजस्तमःपरिच्छेदासंभवात् न तेजो न तमस्ततम् ॥ २४ ॥

तथा नामरूपासंभवाद् अनाख्यमनभिव्यक्तं स्वाज्ञादिदृष्टिमोहे

सत्यसति सत् किंचिदवशिष्यते, ब्रह्ममात्रमसन्न हि इति श्रुतेः ॥

ब्रह्मसिद्ध्युपायभूतं ध्यानम्

ध्यात्वा मध्यस्थमात्मानं कलशान्तरदीपवत्॥ २५॥

अङ्गुष्ठमात्रमात्मानमधूमज्योतिरूपकम्।
प्रकाशयन्तमन्तःस्थं ध्यायेत् कूटस्थमव्ययम्॥ २६॥

पू। ३३५) विज्ञानात्मा तथा देहे जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितः।
मायया मोहितः पश्चाद्बहुजन्मान्तरे पुनः॥ २७॥

सत्कर्मपरिपाकात्तु स्वविकारं चिकीर्षति।
कोहं कथमयं दोषः संसाराख्य उपागतः॥ २८॥

जाग्रत्स्वप्ने व्यवहरन्त्सुषुप्तौ क्व गतिर्मम।
इति चिन्तापरो भूत्वा स्वभासा च विशेषतः॥ २९॥

अज्ञानात्तु विदाभासो बहिस्तापेन तापितः।
दग्धं भवत्येव तदा तूलपिण्डमिवाग्निना॥ ३०॥

दहरस्थः प्रत्यगात्मा नष्टे ज्ञाने ततः परम्।
विततो व्याप्य विज्ञानं दहत्येव क्षणेन तु॥ ३१॥

मनोमयज्ञानमयान् सम्यग् दग्ध्वा क्रमेण तु।
घटस्थदीपवच्छश्वदन्तरेव प्रकाशते॥ ३२॥

एवं निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रसिद्ध्युपायमाह- ध्यात्वेति॥
२५-२६॥ स्वेन रूपेण विज्ञानात्मा परमात्मापि
स्वातिरिक्तात्मात्मीयाभिमानतः संसरति,
अनेककोटिजन्मसुकृतपरिपाकवशात् प्रत्यगभिमुखो भवति, ततः
स्वाज्ञविकल्पितप्रपञ्चकलनाविरलविदेहमुक्तात्मरूपतया अवशिष्यते
इत्याह- विज्ञानात्मेति॥ २७-३३॥

जीवन्मुक्तिविदेहमुक्ती

ध्यायन्नास्ते मुनिश्चैवमा सुप्तेरा मृतेस्तु यः।
जीवन्मुक्तः स विज्ञेयः स धन्यः कृतकृत्यवान्॥ ३३॥

प्र। ३३६) जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा स्वदेहे कालसात्कृते।

विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनोस्पन्दतामिव ॥ ३४ ॥

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथारसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।
अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं तदेव शिष्यत्यमलं निरामयम् ॥
३५ ॥

इत्युपनिषत् ॥

स्वदेहे रूढमूलदेहाभिमाने कालसात्कृते विरूपविलयं गते
सत्यथ देहादावात्मात्मीयाभिमानसंभवप्रबोधसमकाल-
मस्पन्दपवनाकाशवद्विदेहमुक्तत्वं विशति विदेहमुक्तः
स्वमात्रमवशिष्यते इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ शब्दादिप्रपञ्चे सति विदेहमुक्तस्य
स्वात्ममात्रता कथमित्यत आह- अशब्दमिति ।
सर्वापह्नवसिद्धविदेहमुक्तस्वरूपं ब्रह्म
निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमित्यत्र न विवादः । यदि स्वाज्ञदृष्ट्या
शब्दादिविकारः स्यात् तदा स्वज्ञदृष्ट्या
शब्दादिविलयाधिकरणमशब्दादिविशेषविशिष्टं भवति, तदेव
परमार्थदृष्ट्या निष्प्रतियोगिकस्वमात्रम् । अवशिष्यते इत्यर्थः ॥ ३५ ॥
इत्युपनिषच्छब्दः योगकुण्डल्युपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥

इति तृतीयोध्यायः

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।

योगकुण्डल्युपनिषद्व्याख्यानं लिखितं स्फुटम् ।

कुण्डल्युपनिषद्व्याख्याग्रन्थस्तु द्विशतं स्मृतः ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे

षडशीतिसंख्यापूरकं योगकुण्डल्युपनिषद्विवरणं संपूर्णम्

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

©2011 Muktabodha Indological Research Institute All Rights Reserved.
E-texts may be viewed only online or downloaded for private study.
E-texts may not, under any circumstances, be copied, republished,
reproduced, distributed or sold, either in original or altered form,
without the express permission of Muktabodha Indological Research
Institute in writing.
Data-entered by the staff of Muktabodha
under the direction of Mark S. G. Dyczkowski.

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

©2011 Muktabodha Indological Research Institute All Rights Reserved.
E-texts may be viewed only online or downloaded for private study.
E-texts may not, under any circumstances, be copied, republished,
reproduced, distributed or sold, either in original or altered form,
without the express permission of Muktabodha Indological Research
Institute in writing.
Data-entered by the staff of Muktabodha
under the direction of Mark S. G. Dyczkowski.

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

योगचूडामण्युपनिषत्

आप्यायन्तु- इति शान्तिः

योगाङ्गषट्कम्

योगचूडामणिं वक्ष्ये योगिनां हितकाम्यया ।
कैवल्यसिद्धिदं गूढं सेवितं योगवित्तमैः ॥ १ ॥

आसनं प्राणसंरोधः प्रत्याहारश्च धारणा ।
ध्यानं समाधिरेतानि योगाङ्गानि भवन्ति षट् ॥ २ ॥

एकं सिद्धासनं प्रोक्तं द्वितीयं कमलासनम् ।

विवरणम्

मूलाधारादिषट्चक्रसहस्त्रारोपरिस्थितम्।
योगज्ञानमुख्यफलं रामचन्द्रपदं भजे॥

इह खलु सामवेदप्रविभक्तेयं योगचूडामण्युपनिषत्
षडङ्गयोगोपायप्रदर्शनपूर्वक
निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रपर्यवसन्ना विजयते। अस्याः स्वल्पग्रन्थतो
विवरणमारभ्यते। स्वाज्ञलोकमुद्दिश्य श्रुतिरेवमाह- योगेति।
योगचूडामणिं योगश्रेष्ठमित्यर्थः। कथमस्य चूडामणित्वम्?
इत्यत्राह- कैवल्येति। अस्य कैवल्यफलतया योगवित्तमसेवितत्वात्
चूडामणित्वं युज्यते इत्यर्थः॥ १॥

पू। २३८) यमनियमसाधनसंपन्नानां षडङ्गयोगः उच्यते-
आसनमिति॥ २॥ आदावासनमुद्दिशति- एकमिति। प्रोक्तं-
सिद्धपद्मासनलक्षणस्य त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषदि प्रकाशितत्वात्॥

योगसिद्धये आवश्यकं देहतत्त्वज्ञानम्

षट्चक्रं षोडशाधारं त्रिलक्ष्यं व्योमपञ्चकम्॥ ३॥

स्वदेहे यो न जानाति तस्य सिद्धिः कथं भवेत्।

देहतत्त्वज्ञानं विना देहे सिद्धिः कथं स्यादित्याक्षिपति-
षट्चक्रमिति। मूलाधारादिषट्चक्रम्। मूलाधारत्रिकोणमारभ्य
षोडशान्तावधि षोडशाधारं विद्यते। तद्राजयोगसारे प्रसिद्धम्।
बाह्यमध्यान्तभेदेन त्रिलक्ष्यम्। आकाशादिपरमाकाशान्तं
व्योमपञ्चकम्॥ ३॥ शिष्टं स्पष्टम्॥

मूलाधारादिचक्राणि

चतुर्दलं स्यादाधारं स्वाधिष्ठानं च षड्दलम्॥ ४॥

नाभौ दशदलं पद्मं हृदयं द्वादशारकम्।
षोडशारं विशुद्धाख्यं भ्रूमध्ये द्विदलं तथा॥ ५॥

सहस्रदलसंख्यातं ब्रह्मरन्ध्रे महापथि।

यत् त्वया पृष्टं तत्

मूलाधारादिसहस्त्रारान्तेष्वन्तर्भवतीत्याह- चतुर्दलमिति ॥ ४-५ ॥

योनिस्थाने परमज्योतिर्दर्शनम्

आधारं प्रथमं चक्रं स्वाधिष्ठानं द्वितीयकम् ॥ ६ ॥

योनिस्थानं द्वयोर्मध्ये कामरूपं निगद्यते ।

कामाख्यं तु गुदस्थाने पङ्कजं तु चतुर्दलम् ॥ ७ ॥

पू । २३९) तन्मध्ये प्रोच्यते योनिः कामाख्या सिद्धवन्दिता ।

तस्य मध्ये महालिङ्गं पश्चिमाभिमुखं स्थितम् ॥ ८ ॥

नाभौ तु मणिवद्बिम्बं यो जानाति स योगवित् ।

तप्तचामीकराभासं तडिल्लेखेव विस्फुरत् ॥ ९ ॥

त्रिकोणं तत्पुरं वह्नेरधोमेढ्रात् प्रतिष्ठितम् ।

समाधौ परमं ज्योतिरनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ १० ॥

तस्मिन् दृष्टे महायोगे यातायातो न विद्यते ।

प्रथमद्वितीयचक्रतया नामोद्दिश्य क्रमेण विवृणोति-
आधारमिति ॥ ६ ॥ योनिस्थानं किमित्यत्र- योनिस्थानमिति । द्वयोः
मूलाधारस्वाधिष्ठानयोः । योगसिद्धेः तत्पीडनपूर्वकत्वात् तदेव
विशदयति- कामाख्यमिति । योगसिद्धिकामाख्यम् ॥ ७ ॥ योनिः
कुण्डलिनीशक्तिः । अस्या जगत्प्रसूतिहेतुत्वात् योनित्वमुपपद्यते । अत एव
कामाख्या । तस्य सुषुम्नामध्यविलसितकुण्डलिनीभोगस्य मध्ये
वायव्यं पश्चिमाभिमुखं महालिङ्गं केवलकुम्भके
योगिप्रत्यक्षतया स्थितं भवति ॥ ८ ॥ एवंज्ञानवदभ्यासफलमाह-
नाभाविति । मेढ्रादधोविद्यमानवह्निमण्डलस्वरूपमाह-
तप्तेति ॥ ९ ॥ यस्य एवं योगकाले पावकी ज्वाला दृश्यते तस्य
पुनरिडादिमार्गेण यातायातो न विद्यते इत्याह- समाधाविति ॥ १० ॥

स्वाधिष्ठानादिचक्रलक्षणम्

स्वशब्देन भवेत् प्राणः स्वाधिष्ठानं तदाश्रयम् ॥ ११ ॥

स्वाधिष्ठानाश्रयादस्मान्मेढ्रमेवाभिधीयते ।

तन्तुना मणिवत् प्रोतो योत्र कन्दः सुषुम्नया ॥ १२ ॥

प्र। ३४०) तन्नाभिमण्डले चक्रं प्रोच्यते मणिपूरकम्।
द्वादशारे महाचक्रे पुण्यपापविवर्जिते ॥ १३ ॥

तावज्जीवो भ्रमत्येवं यावत्तत्त्वं न विन्दति।

स्वाधिष्ठानलक्षणमाह- स्वेति ॥ ११ ॥ मेढ्रस्य
प्राणनाडित्वात् स्वाधिष्ठानाश्रयत्वं युज्यते। मणिपूरकलक्षणं
किमित्यत्र तन्तुनेति ॥ १२ ॥ स्वाज्ञानावधि जीवो हृदासनः सन्
संसारमण्डले परिभ्रमतीत्याह- द्वादशार इति।
पुण्यपापविवर्जिते- तत्र प्रत्यग्दृष्टेः पुण्यपापसंबन्धाभावात्
॥ १३ ॥

नाडिमहाचक्रम्

ऊर्ध्वं मेढ्रादधोनाभेः कन्दयोनिः खगाण्डवत्॥ १४ ॥

तत्र नाड्यः समुत्पन्नाः सहस्राणि द्विसप्ततिः।

तेषु नाडीसहस्रेषु द्विसप्ततिरुदाहृता ॥ १५ ॥

प्रधानाः प्राणवाहिन्यो भूयस्तासु दश स्मृताः ।
इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना च तृतीयगा ॥ १६ ॥

गान्धारी हस्तिजिह्वा च पूषा चैव यशस्विनी ।
अलम्बुसा कुहूश्चैव शङ्खिनी दशमी स्मृता ॥ १७ ॥

एतन्नाडीमहाचक्रं ज्ञातव्यं योगिभिः सदा ।

नाडीकन्दं तद्गतनाडीभेदं चाह- ऊर्ध्वमिति ॥ १४-१५ ॥
दशनाडीनां स्थानानि निर्दिशति- इडेति ॥ १६-१७ ॥

प्। ३४१)

नाडीस्थानानि

इडा वामे स्थिता भागे दक्षिणे पिङ्गला स्थिता ॥ १८ ॥

सुषुम्ना मध्यदेशे तु गान्धारी वामचक्षुषि ।
दक्षिणे हस्तिजिह्वा च पूषा कर्णे तु दक्षिणे ॥ १९ ॥

यशस्विनी वामकर्णे चानने चाप्यलम्बुसा ।
कुहूश्च लिङ्गदेशे तु मूलस्थाने तु शङ्खिनी ॥ २० ॥

एवं द्वारं समाश्रित्य तिष्ठन्ते नाडयः क्रमात् ।

मध्यस्थसुषुम्नायाः इडा वामे स्थिता ॥ १८-२० ॥

नाडीसंचारिवायवः तद्व्यापारश्च

इडापिङ्गलसौषुम्नाः प्राणमार्गे च संस्थिताः ॥ २१ ॥

सततं प्राणवाहिन्यः सोमसूर्याग्निदेवताः ।
प्राणापानसमानाख्या व्यानोदानौ च वायवः ॥ २२ ॥

नागः कूर्मोथ कृकरो देवदत्तो धनंजयः ।
हृदि प्राणः स्थितो नित्यमपानो गुदमण्डले ॥ २३ ॥

समानो नाभिदेशे तु उदानः कण्ठमध्यगः।

व्यानः सर्वशरीरे तु प्रधानाः पञ्च वायवः॥ २४॥

उद्गारे नाग आख्यातः कूर्म उन्मीलने तथा।

कृकरः क्षुत्करो ज्ञेयो देवदत्तो विजृम्भणे॥ २५॥

पू। ३४२) न जहाति मृतं वापि सर्वव्यापी धनंजयः।

एते नाडीषु सर्वासु भ्रमन्ते जीवजन्तवः॥ २६॥

तत्र अयोगियोगिभेदेन इडेति॥ २१॥ नाडीगतप्राणादिस्वरूपं

तद्व्यापारं चाह- प्राणेति॥ २२-२५॥ जीवजन्तवः- जीवरूपिण

इत्यर्थः, तेषां जीवाधारत्वात्॥ २६॥

प्राणचलनाचलनाभ्यां जीवचलनाचलने

आक्षिप्तो भुजदण्डेन यथोच्चलति कन्दुकः।

प्राणापानसमाक्षिप्तस्तथा जीवो न तिष्ठति॥ २७॥

प्राणापानवशो जीवो ह्यधश्चोर्ध्वं च धावति ।
वामदक्षिणमार्गाभ्यां चञ्चलत्वान्न दृश्यते ॥ २८ ॥

रज्जुबद्धो यथा श्येनो गतोप्याकृष्यते पुनः ।
गुणबद्धस्तथा जीवः प्राणापानेन कर्षति ॥ २९ ॥

प्राणापानवशो जीवो ह्यधश्चोर्ध्वं च गच्छति ।
अपानः कर्षति प्राणं प्राणोपानेन कर्षति ॥ ३० ॥

ऊर्ध्वाधःसंस्थितावेतौ यो जानाति स योगवित् ।

प्राणचलनाचलनसापेक्षं जीवचलनाचलनमित्याह- आक्षिप्त इति
॥ २७ ॥ तदेव विशदयति- प्राणेति ॥ २८-३० ॥

पृ । ३४३)

अजपागायत्र्या अनुसंधानम्

हकारेण बहिर्याति सकारेण विशेत् पुनः ॥ ३१ ॥

हंसहंसेत्यमुं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा ।

षट्शतानि दिवा रात्रौ सहस्राण्येकविंशतिः ॥ ३२ ॥

एतत्संख्यान्वितं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा ।

अजपा नाम गायत्री योगिनां मोक्षदा सदा ॥ ३३ ॥

अस्याः संकल्पमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

अनया सदृशी विद्या अनया सदृशो जपः ॥ ३४ ॥

अनया सदृशं ज्ञानं न भूतं न भविष्यति ।

कुण्डलिन्यां समुद्भूता गायत्री प्राणधारिणी ॥ ३५ ॥

प्राणविद्या महाविद्या यस्तां वेत्ति स वेदवित् ।

प्राणापानोच्छ्वासादिव्यापृतिरेव हंसमनुः अजपागायत्री

जीवनिर्वर्त्या भवतीति अजपेयत्तां तज्ज्ञानफलं चाह- हकारेणेति ॥

३१-३३ ॥ उच्छ्वासनिःश्वासयोः हंसः सोहमित्यजपानुसंधानेन

जीवः सर्वपापैः प्रमुच्यते । अजपां स्तौति- अनयेति ॥ ३४ ॥ अजपा

कुण्डलिनीजन्येति ज्ञानफलमाह कुण्डलिन्यामिति ॥ ३५ ॥

कुण्डलिन्या मोक्षद्वारभेदनम्

कन्दोर्ध्वे कुण्डलीशक्तिरष्टधा कुण्डलाकृतिः ॥ ३६ ॥

ब्रह्मद्वारमुखं नित्यं मुखेनाच्छाद्य तिष्ठति ।
येन द्वारेण गन्तव्यं ब्रह्मद्वारमनामयम् ॥ ३७ ॥

प्र। ३४४) मुखेनाच्छाद्य तद्द्वारं प्रसुप्ता परमेश्वरी ।
प्रबुद्धा वह्नियोगेन मनसा मरुता सह ॥ ३८ ॥

सुचीवद्गात्रमादाय व्रजत्यूर्ध्वं सुषुम्नया ।
उद्घाटयेत् कवाटं तु यथा कुञ्चिकया गृहम् ।
कुण्डलिन्या तथा योगी मोक्षद्वारं प्रभेदयेत् ॥ ३९ ॥

कृत्वा संपुटितौ करौ दृढतरं बद्ध्वाथ पद्मासनं
गाढं वक्षसि संनिधाय चुबुकं ध्यानं च तच्चेष्टितम् ।
वारंवारमपानमूर्ध्वमनिलं प्रोच्चारयेत् पूरितं

मुञ्चन् प्राणमुपैति बोधमतुलं शक्तिप्रभावान्नरः ॥ ४० ॥

अङ्गानां मर्दनं कृत्वा श्रमसंजातवारिणा ।
कट्वम्ललवणत्यागी क्षीरभोजनमाचरेत् ॥ ४१ ॥

ब्रह्मचारी मिताहारी योगी योगपरायणः ।
अब्दादूर्ध्वं भवेत् सिद्धो नात्र कार्या विचारणा ॥ ४२ ॥

सुस्निग्धमधुरा हारश्चतुर्थांशावशेषितः ।
भुञ्जते शिवसंप्रीत्या मिताहारी स उच्यते ॥ ४३ ॥

कन्दोर्ध्वे कुण्डलीशक्तिरष्टधा कुण्लाकृतिः ।
बन्धनाय च मूढानां योगिनां मोक्षदा सदा ॥ ४४ ॥

पू । ३४५) सर्वप्राण्याधारकुण्डलिनीस्वरूपं तद्व्यापृतिं चाह-
कन्देति ॥ ३६ ॥ सुषुम्नाख्यं ब्रह्मद्वारमुखम् ॥ ३७ ॥ अयोगिनां
मूलाधारप्रदेशे प्रसुप्ता । योगिनां योगकाले प्रबुद्धा ॥ ३८ ॥ यतः
इयं मोक्षद्वारभेदनपटुः अतः कुञ्चिकया देवालयकवाटमिव योगी
तया मोक्षद्वारं विभेदयेदित्याह- उद्घाटयेदिति ॥ ३९ ॥

तद्भेदनोपायं तत्फलं चाह- कृत्वेति। नरो योगी
स्वहृदयसमं स्वकरौ संपुटितौ कृत्वा पद्मासनं बद्ध्वा
गाढं वक्षसि संनिधाय चुबुकं
कण्ठसंकोचलक्षणजालंधरबन्धमारोप्य मूलबन्धेन
वारंवारम् अपानम् ऊर्ध्वम् अनिलपूरितं प्रोच्चारयेत् ऊर्ध्वं
प्राणेनैक्यं नयेत्। ऐक्यानन्तरं केवलकुम्भकमास्थाय
कुण्डलिनीशक्तिप्रभावात् तत्कुण्डलिनीचेष्टितं प्राणादिव्यापारं मुञ्चन्
शरीरत्रयकलनाविरलं ब्रह्मास्मीति मननं ध्यानं च कृत्वा सम्यक्
प्रबोधमेत्य तत्समकालं प्राणं परमात्मानम् उपैति॥ ४०॥ एवं
साधनानुष्ठानवान् योगी अचिरात् सिद्धो भवतीत्याह- अङ्गानामिति।
यद्यभ्यासकाले स्वेदो जायते तदा अङ्गानां वारिणा दृढकायो
भवेदित्यर्थः। योगानुकूलाहारनियममाह- कट्विति॥ ४१-४३॥
अयोगियोगिनां इयं शक्तिः बन्धमोक्षहेतुः स्यादित्याह- कन्देति।
कन्दाधोभागे यदि स्थिता तदा बन्धनाय। यदि सुषुम्नामार्गेण
कन्दोर्ध्वमार्गं गता तदा योगिनां मोक्षदा॥ ४४॥

बन्धत्रयम्

महामुद्रा नभोमुद्रा ओड्याणं च जलंधरम्।

मूलबन्धं च यो वेत्ति स योगी मुक्तिभाजनम्॥ ४५॥

पार्ष्णिघातेन संपीड्य योनिमाकुञ्चयेद् दृढम्।
अपानमूर्ध्वमाकृष्य मूलबन्धोयमुच्यते॥ ४६॥

पू। ३४६) अपानप्राणयोरैक्यं क्षयान्मूत्रपुरीषयोः।
युवा भवति वृद्धोपि सततं मूलबन्धनात्॥ ४७॥

ओड्याणं कुरुते यस्मादविश्रान्तं महाखगः।
ओड्डियाणं तदेव स्यान्मृत्युमातङ्गकेसरी॥ ४८॥

उदरात् पश्चिमं ताणमधोनाभेर्निगद्यते।
ओड्याणमुदरे बन्धस्तत्र बन्धो विधीयते॥ ४९॥

बध्नाति हि शिरोजातमधोगामि नभोजलम्।
ततो जालंधरो बन्धः कण्ठदुःखौघनाशनः॥ ५०॥

जालंधरे कृते बन्धे कण्ठदुःखौघनाशने।
न पीयूषं पतत्यग्नौ न च वायुः प्रधावति॥ ५१॥

वक्ष्यमाणमहामुद्रादिज्ञानतो मुक्तिभाक् भवतीत्याह-

महामुद्रेति ॥ ४५ ॥ मूलबन्धादिलक्षणमाह- पार्ष्णीति ॥ ४६ ॥

तत्फलमेतत्- अपानेति ॥ ४७-५२ ॥

खेचरीमुद्रा

कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा ।

भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी ॥ ५२ ॥

न रोगो मरणं तस्य न निद्रा न क्षुधा तृषा ।

न च मूर्छा भवेत् तस्य यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् ॥ ५३ ॥

प्र्। ३४७) पीड्यते न च रोगेण लिप्यते न स कर्मभिः ।

बध्यते न च केनापि यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् ॥ ५४ ॥

चित्तं चरति खे यस्माज्जिह्वा चरति खे यतः ।

तेनेयं खेचरी मुद्रा सर्वसिद्धनमस्कृता ॥ ५५ ॥

बिन्दुमूलशरीराणि सिरा यत्र प्रतिष्ठिताः ।
भावयन्ति शरीराणि अपादतलमस्तकम् ॥ ५६ ॥

खेचर्या मुद्रितं येन विवरं लम्बिकोर्ध्वतः ।
न तस्य क्षीयते बिन्दुः कामिन्यालिङ्गितस्य च ॥ ५७ ॥

यावद्बिन्दुः स्थितो देहे तावन्मृत्युभयं कुतः ।
यावद्बद्धा नभोमुद्रा तावद्बिन्दुर्न गच्छति ॥ ५८ ॥

तत्फलमेतत् न रोग इति ॥ ५३-५५ ॥ खेचरीमुद्रारूढाः योगिनः
शरीरे सर्वं पश्यन्तीत्याह- विन्द्वति । सिराशब्देन नाड्यः उच्यन्ते ।
तदुपलक्षितचतुर्दशभुवनानि यत्र प्रतिष्ठितानि तद्बिन्दुः ईश्वरः एव
मूलं येषां अनन्तकोटिब्रह्माण्डानां तानि बिन्दुमूलानि तानि च
शरीराणि अनन्तकोटिब्रह्माण्डानि खेचरीमुद्रारूढयोगिनः
स्वाधिष्ठितापादतलमस्तकं स्वशरीरं भावयन्ति महाविराड्भावं
नयन्तीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ किंच- खेचर्येति ॥ ५७ ॥ नभोमुद्रा
खेचरीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

वज्रोल्यादियोगिलक्षणम्

ज्वलितोपि यथा बिन्दुः संप्राप्तश्च हुताशनम्।
व्रजत्यूर्ध्वं गतः शक्त्या निरुद्धो योनिमुद्रया॥ ५९॥

पृ। ३४८) स पुनर्द्विविधो बिन्दुः पाण्डरो लोहितस्तथा।
पाण्डरं शुक्लमित्याहुर्लोहिताख्यं महारजः॥ ६०॥

सिन्दूरव्रातसंकाशं रविस्थानस्थितं रजः।
शशिस्थानस्थितं शुक्लं तयोरैक्यं सुदुर्लभम्॥ ६१॥

बिन्दुर्ब्रह्मा रजः शक्तिर्बिन्दुरिन्दू रजो रविः।
उभयोः संगमादेव प्राप्यते परमं पदम्॥ ६२॥

वायुना शक्तिचालेन प्रेरितं च यथा रजः।
याति बिन्दुः सदैकत्वं भवेद्दिव्यवपुस्तदा॥ ६३॥

शुक्लं चन्द्रेण संयुक्तं रजः सूर्यसमन्वितम्।
तयोः समरसैकत्वं यो जानाति स योगवित्॥ ६४॥

वज्रोल्यादियोगिलक्षणमाह- ज्वलितोपीति। यथा लोहद्रावकबिन्दुः
लोहसंनिध्यात् ज्वलति तथायं बिन्दुः योषित्सांनिध्यात् ज्वलितोपि पुरुषेण
हुतं रेतः अश्नातीति हुताशनं योषिद्योनिमण्डलं संप्राप्तोपि
लिङ्गाकुञ्चनलक्षणया योनिमुद्रया शक्त्या यथाबलं निरुद्धः सन्
ऊर्ध्वमेव व्रजति नाधः पततीत्यर्थः। अस्यामरोलियोगसिद्धत्वात्
तद्बिन्दुः कदापि न क्षरतीति भावः॥ ५९-६०॥
भ्रूमण्डलोर्ध्ववामदक्षिणभागयोः रविशशिस्थाने भवतः।
रजःशुक्लरूपयोः सूर्याचन्द्रमसो ऐक्यं योगिनो विना यस्य कस्यापि
दुर्लभमित्यर्थः॥ ६१॥ किंच- बिन्दुरिति॥ ६२॥ केन रवीन्द्वोरैक्यं
तेन किं जायते इत्यत आह- वायुनेति। यथा स्वशक्तिचालेन
प्रचण्डवायुना प्रेरितं सद्रजो रविनैकत्वमायाति तथा वायुना सह
कुण्डलिनीशक्तिचालेन प्रेरितं शशिमण्डलस्थं रजः, बिन्दुरिति
तृतीयार्थे प्रथमा, बिन्दुना रविणा

 सदा एकत्वं याति। यदा सूर्याचन्द्रमसोरैक्यं भवति तदा
अयं योगी दिव्यवपुः भवेत्॥ ६३-६४॥

महामुद्रा

शोधनं नाडिजालस्य चालनं चन्द्रसूर्ययोः।
रसानां शोषणं चैव महामुद्राभिधीयते॥ ६५॥

वक्षोन्यस्तहनुः प्रपीड्य सुचिरं योनिं च वामाङ्घ्रिणा
हस्ताभ्यामनुधारयन् प्रसरितं पादं तथा दक्षिणम्।
आपूर्य श्वसनेन कुक्षियुगलं बद्ध्वा शनै रेचये-
देतद्व्याधिविनाशिनी सुमहती मुद्रा नृणां प्रोच्यते॥ ६६॥

चन्द्रांशेन समभ्यस्य सूर्यांशेनाभ्यसेत् पुनः।
या तुल्या तु भवेत् संख्या ततो मुद्रां विसर्जयेत्॥ ६७॥

नहि पथ्यमपथ्यं वा रसाः सर्वेपि नीरसाः।
अतिभुक्तं विषं घोरं पीयूषमिव जीर्यते॥ ६८॥

क्षयकुष्ठगुदावर्तगुल्माजीर्णपुरोगमाः।
तस्य रोगाः क्षयं यान्ति महामुद्रां तु योभ्यसेत्॥ ६९॥

कथितेयं महामुद्रा महासिद्धिकरी नृणाम्।
गोपनीया प्रयत्नेन न देया यस्य कस्यचित्॥ ७०॥

महामुद्रास्वरूपं तत्फल चाह- शोधनमिति ।

यन्नाडीशुद्धिकरं चन्द्रसूर्ययोरपि चालकं

शरीरस्थदुष्टवातपित्तादिरसानां शोषणकरं भवति तदेव

महामुद्रेत्यभिधीयते ॥ ६५ ॥ तदभ्यासप्रकारस्तु- आदौ

पू । ३५०) जालंधरबन्धमारोप्य वामपादतलेन योनिं निपीड्य बहिः

प्रसारितदक्षिणचरणं हस्ताभ्यां धारयन्

चन्द्रनाडीसमुद्भवश्वसनेन वामदक्षिणकुक्षियुगलमापूर्य

निरुच्छ्वासं बद्ध्वा कुम्भकान्ते पिङ्गलया शनैरेव रेचयेदिति यदेतत्

सैषा नृणां सर्वव्याधिविनाशिनी महामुद्रा भवति ॥ ६६ ॥ एवं

चन्द्रांशेनेति ॥ ६७-७० ॥

प्रणवजपः

पद्मासनं समारुह्य समकायशिरोधरः ।

नासाग्रदृष्टिरेकान्ते जपेदोंकारमव्ययम् ॥ ७१ ॥

एवं महामुद्रामभ्यस्य ततो यथोक्तविधिना

प्रणवार्थानुसंधानपूर्वकं प्रणवं सदा जपेदित्याह- पद्मेति

॥ ७१ ॥

प्रणवार्थरूपं ब्रह्म

ओं नित्यं शुद्धं बुद्धं निर्विकल्पं निरञ्जनं

निराख्यातमनादिनिधनमेकं तुरीयं यद्भूतं भवद्भविष्यत्

परिवर्तमानं सर्वदानवच्छिन्नं परं ब्रह्म । तस्माज्जाता परा

शक्तिः स्वयं ज्योतिरात्मिका । आत्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः

। वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । तेषां पञ्चभूतानां

पतयः पञ्च सदाशिवेश्वररुद्रविष्णुब्रह्माणश्चेति । तेषां

ब्रह्मविष्णुरुद्राश्चोत्पत्तिस्थितिलयकर्तारः । राजसो ब्रह्मा सात्त्विको

विष्णुस्तामसो रुद्र इति । एते त्रयो गुणयुक्ताः । ब्रह्मा देवानां प्रथमः

संबभूव । धाता च सृष्टौ विष्णुश्च स्थितौ रुद्रश्च नाशे भोगाय

चेन्द्रः प्रथमजा बभूवुः । एतेषां ब्रह्मणो लोका

देवतिर्यङ्नरस्थावराश्च जायन्ते । तेषां मनुष्यादीनां

पृ । ३५१) पञ्चभूतसमवायः शरीरम् । ज्ञानकर्मेन्द्रियैर्ज्ञान-

विषयैः प्राणादिपञ्चवायुमनोबुद्धिचित्ताहंकारैः स्थूलकल्पितैः

सोपि स्थूलप्रकृतिरित्युच्यते । ज्ञानकर्मेन्द्रियैर्ज्ञानविषयैः
प्राणादिपञ्चवायुमनोबुद्धिभिश्च सूक्ष्मस्थोपि लिङ्गमेवेत्युच्यते ।
गुणत्रययुक्तं कारणम् । सर्वेषामेवं त्रीणि शरीराणि वर्तन्ते ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयाश्चेत्यवस्थाश्चतस्रः ।
तासामवस्थानामधिपतयश्चत्वारः पुरुषा
विश्वतैजसप्राज्ञात्मानश्चेति ॥

विश्वो हि स्थूलभुङ्नित्यं तैजसः प्रविविक्तभुक् ।
आनन्दभुक् तथा प्राज्ञः सर्वसाक्षीत्यतः परः ॥ ७२ ॥

प्रणवः सर्वदा तिष्ठेत् सर्वजीवेषु भोगतः ।
अभिरामस्तु सर्वासु ह्यवस्थासु ह्यधोमुखः ॥ ७३ ॥

ओंकरार्थचैतन्यं किमित्यत्र ब्रह्मेत्याह- ओमिति ।
नित्यशुद्धादिपदानां नृसिंहतापिन्यां पदशो व्याख्यातत्वात् ।
भूतमिति भूतादिकालत्रयेपि स्वयं एकरूपेणावस्थितम्
उत्पत्तिप्रलयवैरल्यादनादिनिधनम् अनवच्छिन्नं परिच्छेदरहितं
यत् तदेव प्रणवार्थचैतन्यं ब्रह्मेत्यर्थः । ब्रह्मणो
निष्प्रतियोगिकस्वमात्रत्वे अव्यक्तादिस्थावरान्तसृष्टिः कुतः ?

इत्याशङ्क्य तदज्ञानादेतत् सर्वं तस्मात् जातवत् भातीत्याह-
तस्मादिति। स्वाज्ञदृष्ट्या यन्निर्विशेषं ब्रह्म
निष्प्रतियोगिकस्वमात्रं तस्मान्निर्विशेषब्रह्मणः सकाशात्
चित्सामान्यात्मिका परा शक्तिः स्वारोपापवादाधिकरणसांनिध्यात्
स्वयंज्योतिरात्मिका जातेव जाता न वस्तुत इत्यर्थः। एवं
स्वाज्ञदृष्टिविकल्पितावयक्तमहत्तत्त्वोपाधिकात् आत्मनः। एवं आत्मनः
सकाशात् क्रमेण पञ्चभूतानि जातानि, तेषाम् इत्यादि।
सृष्ट्यादिकर्तृत्वं गुणत्रययोगनिमित्तं तत् कथम्? राजस इति।

पृ। ३५२) सृष्ट्यादिकर्तारो ब्रह्मादयः प्रथमजपदं गता
इत्याह- ब्रह्मेति। सदेव सोम्येदमग्र आसीत् हिरण्यगर्भः
समवर्तताग्रे इति श्रुतेः। तत्र धातेत्यादि। यदेकमेवाग्रे सच्चैतन्यं
समवर्तत तदेव सृष्ट्यादिकार्यभेदानुरोधेन
ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रतां प्राप्तवत् भातीति तेषां प्रथमजत्वम्
उक्तमित्यर्थः। एतेषां मध्ये ब्रह्मण इत्यादि। ब्रह्मणः सकाशात्
भूरादिचतुर्दशलोकाः तन्निवासिनो देवतिर्यङ्नराः तद्भोज्यतया
स्थावराश्च स्थावराणि च जायन्ते। तेषां शरीरं भौतिकमित्याह-
तेषामिति। शरीरं भवति। जाग्रदाद्यवस्थारूढजीवापेक्षया
तत्तदवस्थानुरोधेन शरीरत्रयं प्रदर्शयति- ज्ञानेति। विषयैः

सह स्थूलकल्पितैः पञ्चीकृतभूतकार्यैः यो विशिष्टः सोपि जीवः।
जाग्रदवस्थाभिमानिस्थूलशरीरोपाधिको विश्व इत्यर्थः।
तैजसभोग्यलिङ्गशरीरमाह- ज्ञानेति। अपञ्चीकृतभूतकार्यैः
ज्ञान विषयैः सह प्राणादि बुद्धिभिश्च युक्तस्तैजसः
स्वप्नावस्थायां सूक्ष्मस्थोपि सूक्ष्मशरीरस्थोपि तदभेदेन अयं
लिङ्गमेवेत्युच्यते। स्वापाभिमानिप्राज्ञनिर्वर्त्यं यत् तत्
गुणत्रययुक्तं कारणं कारणशरीरं भवति। विश्वादित्रयस्य
स्थूलादिभुक्त्वं तुरीयस्य तद्राहित्यं चाह- विश्व इति॥ ७२॥
तुर्यप्रणवस्य सर्वव्यापकत्वमाह- प्रणव इति। प्रणवः
तुरीयोंकारस्तुरीयः साक्षी स्थूलप्रविभक्तादिभोगाभिमानतः
विश्वादिभावं गतेषु सर्वजीवेषु सर्वदा प्रत्यग्रूपेण तिष्ठेत्। अभितः
परितो राजते महीयते इत्यभिरामः। तुरीयस्तु सर्वासु जाग्रदाद्यवस्थासु
मिथ्यात्वदृष्ट्या अधोमुखः पराङ्मुखः उदासीनो भवति,
विश्वादिवत् जाग्रदादिसंमुखो न कदापि भवतीत्यर्थः॥ ७३॥

प्रणवावयवानां प्रत्येकमर्थः

अकार उकारो मकारश्चेति त्रयो वर्णास्त्रयो वेदास्त्रयो लोकास्त्रयो
गुणास्त्रयोक्षराणि एवं प्रणवः प्रकाशते।

अकारो जाग्रति नेत्रे वर्तते सर्वजन्तुषु।
उकारः कण्ठतः स्वप्ने मकारो हृदि सुप्तितः॥ ७४॥

पू। ३५३) विराड्विश्वः स्थूलश्चाकारः। हिरण्यगर्भस्तैजसः
सूक्ष्मश्च उकारः। कारणाव्याकृतप्राज्ञश्च मकारः।

अकारो राजसो रक्तो ब्रह्मा चेतन उच्यते।
उकारः सात्त्विकः शुक्लो विष्णुरित्यभिधीयते॥ ७५॥

मकारस्तामसः कृष्णो रुद्रश्चेति तथोच्यते।
प्रणवात् प्रभवो ब्रह्मा प्रणवात् प्रभवो हरिः॥ ७६॥

प्रणवात् प्रभवो रुद्रः प्रणवो हि परो भवेत्।
अकारे लीयते ब्रह्मा उकारे लीयते हरिः॥ ७७॥

मकारे लीयते रुद्रः प्रणवो हि प्रकाशते।

स्वातिरिक्तप्रपञ्चजातं प्रणवावयवसंभूतमित्याह- अकार

इति । त्रयः त्रीणि अक्षराणि । एवं वस्तुतः सदा प्रणवः प्रकाशते ।

कथमकारादीनां सर्वव्यापकत्वमित्यत्र- अकार इति ॥ ७४-७५ ॥

ब्रह्माद्यारोपापवादाधारस्तुरीयोंकार एवेत्याह- प्रणवादिति ॥ ७६ ॥

रुद्रः, ततः प्रणवः ॥ ७७ ॥

तुरीयोंकाराग्रविद्योतब्रह्म

ज्ञानिनामूर्ध्वगो भूयादज्ञानीनामधोमुखः ॥ ७८ ॥

एवं वै प्रणवस्तिष्ठेद्यस्तं वेद स वेदवित् ।

अनाहतस्वरूपेण ज्ञानिनामूर्ध्वगो भवेत् ॥ ७९ ॥

तैलधारामिवाच्छिन्नं दीर्घघण्टानिनादवत् ।

प्रणवस्य ध्वनिस्तद्वत् तदग्रं ब्रह्म चोच्यते ॥ ८० ॥

पू । ३५४) ज्योतिर्मयं तदग्रं स्यादवाच्यं बुद्धिसूक्ष्मतः ।

ददृशुर्ये महात्मानो यस्तं वेद स वेदवित् ॥ ८१ ॥

स्वज्ञस्वाज्ञदृष्ट्या ऊर्ध्वाधोमुखतया प्रणव एव

प्रकाशत इति यो वेद स वेदवित् भवतीत्याह- ज्ञानिनामिति।
ज्ञानिदृष्ट्या अनाहतविलसत्प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपेण
तुरीयोंकाराग्रविद्योतब्रह्ममात्रतया सर्वोर्ध्वं प्रणवो विभाति,
अज्ञानामधोमुखाकारादितया विभातीत्यर्थः॥ ७८-७९॥ किंच-
तैलेति॥ ८०-८१॥

प्रणवार्थतुरीयहंसः

जाग्रन्नेत्रद्वयोर्मध्ये हंस एव प्रकाशते।
सकारः खेचरी प्रोक्तस्त्वंपदं चेति निश्चितम्॥ ७२॥

हकारः परमेशः स्यात् तत्पदं चेति निश्चितम्।
सकारो ध्यायते जन्तुर्हकारो हि भवेद् ध्रुवम्॥ ८३॥

इन्द्रियैर्बध्यते जीव आत्मा चैव न बध्यते।
ममत्वेन भवेज्जीवो निर्ममत्वेन केवलः॥ ८४॥

प्रणवार्थतुरीयहंसः क्व आसनमासाद्य प्रकाशते इत्यत आह-
जाग्रदिति। नेत्रस्थं जागरितं विद्यात् इति श्रुतितः नेत्रजागरणयोः

आधाराधेयता श्रूयते। एवम् आधाराधेयात्मकजाग्रन्नेत्रद्वययोः
मध्ये तदारोपापवादाधिकरणतया हंसः प्रत्यगभिन्नपरमात्मैव
प्रकाशते। हंसस्य प्रत्यक्त्वं परत्वं तयोः ऐक्यसिद्धत्वं वा कुत
इत्यत आह- सकार इति। सर्वप्राणिहृदये विद्यमाने खे
अव्याकृताकाशे तत्रत्यपराग्रूपलिङ्गशरीरप्रातिलोम्येन चरतीति खेचरी
सकार इति प्रोक्तः सकारस्य खेचरीबीजत्वात् स त्वंपदार्थः इति
प्रभोक्तेः। अतः सकारबीजं त्वंपदार्थप्रत्यक्चैतन्यमिति निश्चितम्॥ ८२
॥ हकारार्थः परमेशः परमात्मा स्यात्। अतः हकारबीजार्थभूतं
तत्पदलक्ष्यपरमात्मचैतन्यमिति

पू। ३५५) निश्चितम्। एवं सकारवाच्यो जन्तुः जीवः स्वगतजीवत्वमपास्य
सोहंशब्दलक्ष्यप्रत्यगभिन्नपरमात्मास्मीति यद्यात्मानं ध्यायते
जानाति तदा हकारार्थः परमात्मैव भवेदिति यत् तत् ध्रुवं सत्यम्
इत्यर्थः, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति इति श्रुतेः॥ ८३॥ देहेन्द्रियादौ
अहंममाभिमानभावाभावौ जीवपरभेदाभेदहेतू भवत इत्याह-
इन्द्रियैरिति॥ ८४॥

केवलात्मप्रकाशकप्रणवजपः

भूर्भुवः स्वरिमे लोकाः सोमसूर्याग्निदेवताः ।
यस्य मात्रासु तिष्ठन्ति तत्परं ज्योतिरोमिति ॥ ८५ ॥

इच्छा क्रिया तथा ज्ञानं ब्राह्मी रौद्री च वैष्णवी ।
त्रिधा मात्रास्थितिर्यत्र तत्परं ज्योतिरोमिति ॥ ८६ ॥

वचसा तज्जपेन्नित्यं वपुषा तत् समभ्यसेत् ।
मनसा तज्जपेन्नित्यं तत्परं ज्योतिरोमिति ॥ ८७ ॥

शुचिर्वाप्यशुचिर्वापि यो जपेत् प्रणवं सदा ।
न स लिप्यति पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ ८८ ॥

केवलात्मप्रकाशकप्रणवस्वरूपं निर्दिशति- भूरिति ॥ ८५-
८६ ॥ सन्तो यदनुसंधानतः कृतकृत्या भवन्ति तदेव
प्रणवार्थपरंज्योतिरित्याह- वचसेति ॥ ८७ ॥ प्रणवजपस्य
शुच्यादिनियमाभावप्रकटनपूर्वकं तत्फलमाह- शुचिरिति ॥ ८८ ॥

प्रणवानुष्ठायिनोपि प्राणजय आवश्यकः

चले वाते चलो बिन्दुर्निश्चले निश्चलो भवेत्।
योगी स्थाणुत्वमाप्नोति ततो वायुं निरुन्धयेत्॥ ८९॥

प्र। ३५६) यावद्वायुः स्थितो देहे तावज्जीवो न मुञ्चति।
मरणं तस्य निष्क्रान्तिस्ततो वायुं निरुन्धयेत्॥ ९०॥

यावद् बद्धो मरुद् देहे तावज्जीवो न मुञ्चति।
यावद् दृष्टिर्भ्रुवोर्मध्ये तावत् कालभयं कुतः॥ ९१॥

अल्पकालभयाद् ब्रह्मा प्राणायामपरो भवेत्।
योगिनो मुनयश्चैव ततः प्राणान्निरोधयेत्॥ ९२॥

प्रणवानुष्ठानेन पुरुषार्थसिद्धेः किं प्राणजयेनेत्याशङ्क्य
बिन्दुप्राणयोः अन्योन्याश्रयतः जीवनहेतुबिन्दुजयार्थं प्राणजयः
कर्तव्य इत्याह- चल इति॥ ८९-९१॥ अत एव ब्रह्मादयोपि
प्राणायामपरा भवन्तीत्याह- अल्पेति। यतः प्राणायामपरा भवन्ति
ततः तस्मात्॥ ९२॥

नाडीशुद्धितः प्राणायामसिद्धिः

षड्विंशदङ्गुलीर्हंसः प्रयाणं कुरुते बहिः।
वामदक्षिणमार्गेण प्राणायामो विधीयते॥ ९३॥

शुद्धिमेति यदा सर्वं नाडीचक्रं मलाकुलम्।
तदैव जायते योगी प्राणसंग्रहणक्षमः॥ ९४॥

प्राणगतिनिरोधनमेव प्राणायाम इत्याह- षड्विंशादिति।
इडापिङ्गलामार्गमाश्रित्य बहिः षड्विंशत्यङ्गुलपर्यन्तं प्राणः
प्रसरति, तद्गतिकुण्ठनाय प्राणायामो विधीयते इत्यर्थः॥ ९३॥
नाडीशुद्ध्यनन्तरं केवलकुम्भकशक्तिः भवतीत्याह- शुद्धिमिति
॥ ९४॥

पू। ३५७)

प्राणायामलक्षणम्

बद्धपद्मासनो योगी प्राणं चन्द्रेण पूरयेत्।
धारयेद्वा यथाशक्त्या भूयः सूर्येण रेचयेत्॥ ९५॥

अमृतोदधिसंकाशं गोक्षीरधवलोपमम्।
ध्यात्वा चन्द्रमसं बिम्बं प्राणायामे सुखी भवेत्॥ ९६॥

स्फुरत्प्रज्वलसज्ज्वालापूज्यमादित्यमण्डलम्।
ध्यात्वा हृदि स्थितं योगी प्राणायामे सुखी भवेत्॥ ९७॥

प्राणायामलक्षणं तत्र ध्येयबिम्बद्वयं चाह- बद्धेति॥ ९५-
९७॥

नाडीशोधनम्

प्राणं चेदिडया पिबेन्नियमितं भूयोन्यथा रेचयेत्
पीत्वा पिङ्गलया समीरणमथो बद्ध्वा त्यजेद् वामया।
सूर्याचन्द्रमसोरनेन विधिना बिन्दुद्वयं ध्यायतः
शुद्धा नाडिगणा भवन्ति यमिनो मासद्वयादूर्ध्वतः॥ ९८॥

यथेष्टधारण वायोरनलस्य प्रदीपनम्।
नादाभिव्यक्तिरारोग्यं जायते नाडिशोधनात्॥ ९९॥

नाडीशुद्ध्युपायमाह- प्राणमिति ॥ ९८ ॥ तत्फलं- यथेष्टेति ॥ ९९ ॥

मात्रानियमपूर्वकः प्राणायामः

प्राणो देहस्थितो यावदपानं तु निरुन्धयेत् ।
एकश्वासमयी मात्रा ऊर्ध्वाधो गगने स्थितिः ॥ १०० ॥

पू । ३५८) रेचकः पूरकश्चैव कुम्भकः प्रणवात्मकः ।
प्राणायामो भवेदेवं मात्राद्वादशसंयुतः ॥ १०१ ॥

मात्राद्वादशसंयुक्तौ निशाकरदिवाकरौ ।
दोषाजालमबध्नन्तौ ज्ञातव्यौ योगिभिः सदा ॥ १०२ ॥

पूरकं द्वादशं कुर्यात् कुम्भकं षोडशं भवेत् ।
रेचकं दश चोंकारः प्राणायामः स उच्यते ॥ १०३ ॥

अधमे द्वादशा मात्रा मध्यमे द्विगुणा मता ।

उत्तमे त्रिगुणा प्रोक्ता प्राणायामस्य निर्णयः ॥ १०४ ॥

अधमे स्वेदजननं कम्पो भवति मध्यमे ।
उत्तमे स्थानमाप्नोति ततो वायुं निरुन्धयेत् ॥ १०५ ॥

बद्धपद्मासनो योगी नमस्कृत्य गुरुं शिवम् ।
नासाग्रदृष्टिरेकाकी प्राणायामं समभ्यसेत् ॥ १०६ ॥

द्वाराणां नव संनिरुध्य मरुतं बद्ध्वा दृढां धारणां
नीत्वा कालमपानवह्निसहितं शक्त्या समं चालितम् ।
आत्मध्यानयुतस्त्वनेन विधिना विन्यस्य मूर्ध्नि स्थिरं
यावत् तिष्ठति तावदेव महतां सङ्गो न संस्तूयते ॥ १०७ ॥

प्राणायामो भवेदेवं पातकेन्धनपावकः ।
भवोदधिमहासेतुः प्रोच्यते योगिभिः सदा ॥ १०८ ॥

मूलबन्धावधिं, मात्रालक्षणं, भङ्ग्यन्तरेण
प्राणायामलक्षणं चाह- प्राण इति । सहजोच्छ्वासनिःश्वासकालो
मात्राकाल इत्यर्थः ॥ १००-१०१ ॥

प्। ३५९) योगिना द्वादशमात्रालंकारचन्द्रसूर्यौ ध्येयावित्याह-
मात्रेति। अहोरात्रं द्वादशधा विभज्य पञ्चघटिकाकालो
मात्राकालः। तत्संयुक्तौ निशाकरदिवाकरौ चन्द्रसूर्यनाडीभ्यां
गमनागमनं कुर्वन्तौ। दोषाग्रहणमह्नश्चाप्युपलक्षणार्थम्।
दोषाजालमबध्नन्तौ अहोरात्रमविश्रान्तौ योगिभिः आदौ ज्ञातव्यौ।
चन्द्रसूर्यनाडीगतिं ज्ञात्वा यदा या नाडी प्रवहति तदा तया पूरकं
निरुद्धया अन्यया रेचकं कुर्यात्। एवं कृते वायोः नाडीद्वयेपि
प्राणस्य समगतिः स्यात्। ततः प्राणायामो निरायासेन भवेदिति भावः॥
१०२॥ ततः पूरकं द्वादशं द्वादशमात्राकालं कुर्यात्। दश
चोंकार इति दशमात्राकालः इत्यर्थः॥ १०३॥ किंच- अधमे॥ १०४-
१०५॥ पद्माद्यासनस्थो योगी आत्मध्यानयुतः सन् नवद्वारं
संनिरुध्य अपानवह्निसहितं कुण्डलिनीशक्त्या समं चालितं मारुतं
बद्ध्वा मूलाधारादिषट्चक्रेषु क्रमात् नीत्वा अनेन विधिना कालं
तुर्यात्मानं मूर्ध्नि सहस्रारचक्रे विन्यस्य स्थिरं संभाव्य
यावन्मूर्ध्नि स्थिरं तिष्ठति तावदेव महतां सङ्गो न संस्तूयते
मूर्ध्नि साक्षात्कृततुर्यतत्त्वस्य कृतकृत्यत्वेन नहि सङ्गकाङ्क्षा
अस्ति। यावत्सहस्रारे तुर्यात्मानं न पश्यति तावन्महतां सङ्गः
स्तूयत इत्यर्थः॥ १०६-१०७॥ प्राणायामं स्तौति- प्राणेति।

महासेतुः इति प्रोच्यते ॥ १०८ ॥

योगाङ्गानां प्रत्येकं फलं तत्तारतम्यं च

आसनेन रुजं हन्ति प्राणायामेन पातकम् ।
विकारं मानसं योगी प्रत्याहारेण मुञ्चति ॥ १०९ ॥

धारणाभिर्मनोधैर्यं याति चैतन्यमद्भुतम् ।
समाधौ मोक्षमाप्नोति त्यक्त्वा कर्म शुभाशुभम् ॥ ११० ॥

प्राणायामद्विषट्केन प्रत्याहारः प्रकीर्तितः ।
प्रत्याहारद्विषट्केन जायते धारणा शुभा ॥ १११ ॥

प्र । ३६०) धारणा द्वादश प्रोक्तं ध्यानं योगविशारदैः ।
ध्यानद्वादशकेनैव समाधिरभिधीयते ॥ ११२ ॥

समाधौ परमं ज्योतिरनन्तं विश्वतोमुखम् ।
तस्मिन् दृष्टे क्रियाकर्म यातायातो न विद्यते ॥ ११३ ॥

प्रतिस्विकेन षडङ्गयोगफलमाह- आसनेनेति ॥ १०९ ॥ ध्यानेन
याति ॥ ११० ॥ आसनजयापेक्षया प्राणायामादेः द्वादशगुणाधिक्यं
दर्शयति- प्राणेति ॥ १११-११२ ॥ समाधिसिध्यनन्तरं
कृतकृत्यता स्यादित्याह- समाधाविति । विश्वतोमुखं ब्रह्म
विजयते अयमहमस्मीति ॥ ११३ ॥

षण्मुखीमुद्राभ्यासेन नादाभिव्यक्तिः

संबद्ध्वासनमेढ्रमङ्घ्रियुगलं कर्णाक्षिनासापुट-
द्वारानङ्गुलिभिर्नियम्य पवनं वक्त्रेण वा पूरितम् ।
बद्ध्वा वक्षसि बह्वपानसहितं मूर्ध्नि स्थितं धारये-
देवं याति विशेषतत्त्वसमतां योगीश्वरस्तन्मनाः ॥ ११४ ॥

गगनं पवने प्राप्ते ध्वनिरुत्पद्यते महान् ।
घण्टादीनां प्रवाद्यानां नादसिद्धिरुदीरिता ॥ ११५ ॥

एवं समाधिः केन सिध्यतीत्यत्राह- संबद्ध्वेति । योगी सम्यक्
सिद्धासनं बद्ध्वा मध्ये मेढ्रं तदधोर्ध्वमङ्घ्रियुगलं च
बद्ध्वेत्यर्थः । षण्मुखीमुद्रया वक्त्रेण वायुमापूर्य

बन्धत्रयपूर्वकं मूर्ध्नि सहस्त्रारे तुर्ये तुर्यातीते वा मनो धारयेत्।

एवं धारणा योगीश्वरो विशेषतत्त्वसमताम्

अवशिष्टतत्त्वतुर्यातीतभाव यातीत्यर्थः॥ ११४॥

षण्मुखीमुद्राभ्याससिद्धिः नादाभिव्यक्तिरित्याह- गगनमिति।

हृदयावच्छिन्नाव्याकृतगगनम्॥ ११५॥

प्र। ३६१)

प्राणाभ्यासः सर्वरोगनिरासकः

प्राणायामेन युक्तेन सर्वरोगक्षयो भवेत्।

प्राणायामवियुक्तेभ्यः सर्वरोगसमुद्भवः॥ ११६॥

हिक्का कासस्तथा श्वासः शिरःकर्णाक्षिवेदनाः।

भवन्ति विविधा रोगाः पवनव्यत्ययक्रमात्॥ ११७॥

यथा सिंहो गजो व्याघ्रो भवेद्वश्यः शनैः शनैः।

तथैव सेवितो वायुरन्यथा हन्ति साधकम्॥ ११८॥

युक्तंयुक्तं त्यजेद्वायुं युक्तंयुक्तं प्रपूरयेत्।
युक्तंयुक्तं प्रबध्नीयादेवं सिद्धिमवाप्नुयात्॥ ११९॥

विधिवत् प्राणाभ्यासः सर्वरोगनिरासकः विपरीते विपरीतफलदो
भवतीत्याह- प्राणायामेनेति॥ ११६-११७॥ यतः एवम् अतः
यथाशास्त्रं गुरूक्तप्रकारेण प्राणाभ्यासो विशिष्टफलदः इत्याह-
यथेति। वायुः सिद्धकरो भवति॥ ११८॥ अत एव युक्तमिति॥ ११९॥

प्राणाभ्यासे इन्द्रियप्रत्याहार आवश्यकः

चरतां चक्षुरादीनां विषयेषु यथाक्रमम्।
तत्प्रत्याहरणं तेषां प्रत्याहारः स उच्यते॥ १२०॥

यथा तृतीयकाले तु रविः प्रत्याहरेत् प्रभाम्।
तृतीयाङ्गस्थितो योगी विकारं मानसं हरेत्॥ १२१॥

इत्युपनिषत्॥

इन्द्रियाणामिन्द्रियार्थपरवशतया स्थितत्वात् कथम्

अभ्यासिसिद्धिरित्यत्र तत्प्रत्याहरणादभ्यासः सफलो भवेदित्याह-
चरतामिति ॥ १२० ॥ कथं

प्र्। ३६२) प्रत्याहरणं कर्तव्यम् इत्यत्र सदृष्टान्तं तदाह-
यथेति । यथा रविः तृतीयकाले सायाह्ने स्वप्रभां प्रत्याहरेत् तथा
बाल्ययौवनकौमारभेदेन स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरभेदेन
तमोरजःसत्त्वभेदेन व्रतिकामिवनिभेदेन वा तत्राप्यसङ्गतया
तृतीयाङ्गस्थितो योगी सर्वापह्नवसिद्धं ब्रह्म
निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति बोधेन मानसं तद्विकारं संकल्पादिं च
हरेत् विलापयेत् अपह्नवं कुर्यादित्यर्थः । इत्युपनिषच्छब्दः
योगचूडामण्युपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥ १२१ ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
लिखितं स्याद्विवरणं योगचूडामणेः स्फुटम् ॥
चूडामणिविवरणमशीत्यधिशतद्वयम् ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे
षट्चत्वारिंशत्संख्यापूरकं योगचूडामण्युपनिषद्विवरणं
संपूर्णम्

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

©2011 Muktabodha Indological Research Institute All Rights Reserved.
E-texts may be viewed only online or downloaded for private study.
E-texts may not, under any circumstances, be copied, republished,
reproduced, distributed or sold, either in original or altered form,
without the express permission of Muktabodha Indological Research
Institute in writing.
Data-entered by the staff of Muktabodha
under the direction of Mark S. G. Dyczkowski.
XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

©2011 Muktabodha Indological Research Institute All Rights Reserved.
E-texts may be viewed only online or downloaded for private study.
E-texts may not, under any circumstances, be copied, republished,
reproduced, distributed or sold, either in original or altered form,
without the express permission of Muktabodha Indological Research
Institute in writing.
Data-entered by the staff of Muktabodha
under the direction of Mark S. G. Dyczkowski.

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

योगतत्त्वोपनिषत्

सह नाववतु- इति शान्तिः

अष्टाङ्गयोगजिज्ञासा

योगतत्त्वं प्रवक्ष्यामि योगिनां हितकाम्यया ।
यच्छ्रुत्वा च पठित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १ ॥

विष्णुर्नाम महायोगी महाभूतो महातपाः ।
तत्त्वमार्गे यथा दीपो दृश्यते पुरुषोत्तमः ॥ २ ॥

तमाराध्य जगन्नाथं प्रणिपत्य पितामहः ।
पप्रच्छ योगतत्त्वं मे ब्रूहि चाष्टाङ्गसंयुतम् ॥ ३ ॥

विवरणम्

योगैश्वर्यं च कैवल्यं जायते यत्प्रसादतः।
तद्वैष्णवं योगतत्त्वं रामचन्द्रपदं भजे॥

इह खलु कृष्णयजुर्वेदप्रविभक्तेयं योगतत्त्वोपनिषत्
मन्त्रलयराजयोगविशिष्टारम्भघटपरिचयनिष्पत्तिचैत्यावस्थोपेतय-
मनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधितत्-
साधनबन्धत्रयमहामुद्राबन्धवेधखेचरीप्रकटनपूर्वकं
ब्रह्ममात्रपर्यवसन्ना विराजते। अस्याः उपनिषदः संक्षेपतो
विवरणमारभ्यते। सृष्टिस्थितिकर्तृब्रह्मविष्ण्वाख्यायिका तु
विद्यास्तुत्यर्था। आदौ तावत्
वक्ष्यमाणयोगतत्त्वोपनिषच्छ्रवणपठनफलं

पू। ३६४) प्रकटयति- योगतत्त्वमिति। प्रत्यक्परयोः योगः तत्त्वं
प्रत्यक्परविभागैक्यासहं निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रं यस्यामुपनिषदि
प्रतिपाद्यते सेयं योगतत्त्वोपनिषत्। केवलं तच्छ्रवणपठनतः
सर्वपापनिवृत्तिर्भवतीत्यर्थः॥ १॥ एतद्विद्याचार्यस्वरूपं

विशदयति- विष्णुरिति। तत्त्वज्ञानयोगमार्गे योगिभिः यथा दीपः
तथा पुरुषोत्तमो विष्णुः दृश्यते साक्षात्क्रियत इत्यर्थः॥ २॥ तं
ब्रह्मा पृच्छतीत्याह- तमिति॥ ३॥

योगतत्त्वस्य दुर्लभत्वम्

तमुवाच हृषीकेशो वक्ष्यामि शृणु तत्त्वतः।
सर्वे जीवाः सुखैर्दुःखैर्मायाजालेन वेष्टिताः॥ ४॥

तेषां मुक्तिकरं मार्गं मायाजालनिकृन्तनम्।
जन्ममृत्युजराव्याधिनाशनं मुक्तितारकम्॥ ५॥

नानामार्गैस्तु दुष्प्रापं कैवल्यं परमं पदम्।
पतिताः शास्त्रजालेषु प्रज्ञया तेन मोहिताः॥ ६॥

अनिर्वाच्यपदं वक्तुं न शक्यं तैः सुरैरपि।
स्वात्मप्रकाशरूपं तत् किं शास्त्रेण प्रकाश्यते॥ ७॥

एवं पृष्टो भगवान् प्रश्नोत्तरमाह- तमिति।

स्ववक्तव्यरहस्यार्थस्य नानामार्गालंकारनानाशास्त्रतत्प्रवर्तकैरपि
दुष्प्रापतामाह- सर्व इति । मायाजालेन वेष्टिताः मायातत्कार्यपटैः
आवृताः इत्यर्थः ॥ ४-५ ॥ कैवल्यमार्गस्य ज्ञानेतरसाधनेन
दुष्प्रापत्वे नान्यः पन्था अयनाय विद्यते इति श्रुतेः । शास्त्रजालमोहितैः
यन्मयोच्यमानं तद्वक्तुं न शक्यमित्याह- पतिता इति । तेन
स्वाज्ञानेन च मोहिताः ॥ ६ ॥ सूर्यादिघटान्ताः येन प्रकाश्यन्ते

पू । ३६५) येन वेदशास्त्राण्यर्थवन्ति तत् कदापि शास्त्रप्रकाश्यं न
भवति, ब्रह्मणः स्वप्रकाशमात्रत्वेन
व्याविद्धपदवाक्यार्थत्वात् ॥ ७ ॥

परस्यैव जीवत्वम्

निष्कलं निर्मलं शान्तं सर्वातीतं निरामयम् ।
तदेव जीवरूपेण पुण्यपापफलैर्वृतम् ॥ ८ ॥

परमात्मपदं नित्यं तत् कथं जीवतां गतम् ।
सर्वभावपदातीतं ज्ञानरूपं निरञ्जनम् ॥ ९ ॥

वारिवत् स्फुरितं तस्मिंस्तत्राहंकृतिरुत्थिता ।
पञ्चात्मकमभूत् पिण्डं धातुबद्धं गुणात्मकम् ॥ १० ॥

सुखदुःखैः समायुक्तं जीवभावनया कुरु ।
तेन जीवाभिधा प्रोक्ता विशुद्धे परमात्मनि ॥ ११ ॥

जीवः परस्मात् भिद्यत इत्याशङ्क्य यन्निर्विशेषं तदेव जीवतां
गच्छतीव भातीत्याह- निष्कलमिति ॥ ८ ॥ तत् कथं जीवतामर्हति
इत्याक्षिपति- परमात्मेति । प्रश्नोत्तरमाह- सर्वेति । वस्तुतो ब्रह्म
सर्वभावपदातीतम् । स्वातिरिक्तभावः शशविषाणवत् नास्त्येव । यदि
स्वाज्ञदृष्ट्या स्यात्तदा स्वज्ञदृष्ट्या सर्वभावपदातीतं
ज्ञानरूपं ज्ञप्तिमात्रत्वात् निरञ्जनं सर्वत्रासङ्गमित्यर्थः ॥
९ ॥ यत् स्वमात्रम् अवशिष्टं तत्र स्वाज्ञः स्वातिरिक्तम् अध्यस्थतीत्याह-
वारिवदिति । यत् सर्वभावपदातीतं तत्र तस्मिन् आदौ
मन्दवातेरितवारिवत् स्फुरितं तत्र गुणासाम्यात्मिका मूलप्रकृतिवाच्या
अहंकृतिरुत्थिता । ततः पञ्चतन्मात्राणि, ततः
पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि, ततः सप्तधातुबद्धं
त्रिगुणात्मकं पञ्चात्मकं पिण्डमभूत् ॥ १० ॥ तत्र
सुखदुःखसमायुक्तं यच्चैतन्यं तत्

पू। ३६६) जीवभावनया कुरु। सर्वभावातीतविशुद्धे परमात्मनि तेन प्राकृतगुणयोगेन निर्विशेषब्रह्मण एव जीवाभिधा प्रोक्ता॥ ११॥

प्राकृतगुणवियुक्तस्य जीवस्य परमात्मत्वम्

कामक्रोधभयं चापि मोहलोभमदो रजः।
जन्म मृत्युश्च कार्पण्यं शोकस्तन्द्रा क्षुधा तृषा॥ १२॥

तृष्णा लज्जा भयं दुःखं विषादो हर्ष एव च।
एभिर्दोषैर्विनिर्मुक्तः स जीवः केवलो मतः॥ १३॥

यदा प्राकृतगुणवियुक्तो भवति तदा जीव एव केवलपरमात्मा भवतीत्याह- कामेति। अत्र वचनलिङ्गव्यत्ययः छान्दसः॥ १२-१३॥

ज्ञानयोगयोः युगपदभ्यासः

तस्माद्दोषविनाशार्थमुपायं कथयामि ते।

योगहीनं कथं ज्ञानं मोक्षदं भवति ध्रुवम्॥ १४॥

योगोपि ज्ञानहीनस्तु न क्षमो मोक्षकर्मणि।
तस्माज्ज्ञानं च योगं च मुमुक्षुर्दृढमभ्यसेत्॥ १५॥

यस्मादेवं तस्मात्। केवलनिर्विशेषज्ञानस्य मोक्षदत्वेपि
सविशेषज्ञानस्य तदभावात् योगाकाङ्क्षा भवेदिति ज्ञानयोगौ
युगपदभ्यसेदित्याह- योगहीनमिति॥ १४॥ यस्मादेवं तस्मात्॥ १५॥

ज्ञानस्वरूपम्

अज्ञानादेव संसारो ज्ञानादेव विमुच्यते।
ज्ञानस्वरूपमेवादौ ज्ञानं ज्ञेयैकसाधनम्॥ १६॥

पू। ३६७) ज्ञातं येन निजं रूपं कैवल्यं परमं पदम्।
निष्कलं निर्मलं साक्षात् सच्चिदानन्दरूपकम्॥ १७॥

उत्पत्तिस्थितिसंहारस्फूर्तिज्ञानविवर्जितम्।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमथ योगं ब्रवीमि ते॥ १८॥

बन्धमोक्षहेतू स्वाज्ञानस्वज्ञाने इत्याह- अज्ञानादिति । तत्र
ज्ञानं कीदृशम् इत्याह- ज्ञानेति ॥ १६-१७ ॥ स्वातिरेकेण
इदमुत्पन्नं स्थितं उपसंहृतं इति या स्फूर्तिः तज्ज्ञानविवर्जितं
तदेव निर्विशेषज्ञानमिति प्रोक्तम् । नहि तत् स्वफलाप्तौ
योगादिसाधनमपेक्षते । यद्यपरब्रह्मगोचरं सविशेषज्ञानं
स्वगतविशेषताशान्तये तदेव योगमपेक्षते । यत् सविशेषज्ञानेन
समुच्चिचीषितं तत् ब्रवीमीत्याह- अथेति । अथ
सविशेषज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं तन्निर्विशेषताहेतुयोगं शृण्वित्यर्थः ॥
१८ ॥

मन्त्रयोगादिः चतुर्विधो योगः

योगो हि बहुधा ब्रह्मन् भिद्यते व्यवहारतः ।
मन्त्रयोगो लयश्चैव हठोसौ राजयोगकः ॥ १९ ॥

सोयं योगः कीदृश इत्याकाङ्क्षायां पारमार्थिकयोग एकोपि
साधनवैचित्र्यात् बहुधा भिद्यते इत्याह- योगो हीति । तत् कथमित्यत्र
मन्त्रेति । इति प्रधानयोगाः चत्वारः ॥ १९ ॥

आरम्भादयो योगावस्थाः

आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयः स्मृतः।
निष्पत्तिश्चेत्यवस्था च सर्वत्र परिकीर्तिता॥ २०॥

अङ्गयोगास्तु- आरम्भश्चेति॥ २०॥

प्र। ३६८)

मन्त्रयोगलक्षणम्

एतेषां लक्षणं ब्रह्मन् वक्ष्ये शृणु समासतः।
मातृकादियुतं मन्त्रं द्वादशाब्दं तु यो जपेत्॥ २१॥

क्रमेण लभते ज्ञानमणिमादिगुणान्वितम्।
अल्पबुद्धिरिमं योगं सेवते साधकाधमः॥ २२॥

इति सूत्रवाक्यानि, एतेषाम्। तत्रादौ मन्दानुकम्पया

मन्त्रयोगमाह- मातृकेति ॥ २१-२२ ॥

लययोगलक्षणम्

लययोगश्चित्तलयः कोटिशः परिकीर्तितः ।
गच्छंस्तिष्ठन् स्वपन् भुञ्जन् ध्यायेन्निष्कलमीश्वरम् ॥ २३ ॥

स एव लययोगः स्याद्धठयोगमतः शृणु ।

लययोगप्रकारमाह- लयेति । तत्रायं सारतरो गच्छन्निति ॥ २३ ॥

हठयोगाङ्गानि

यमश्च नियमश्चैव ह्यासनं प्राणसंयमः ॥ २४ ॥

प्रत्याहारो धारणा च ध्यानं भ्रूमध्यमे हरिम् ।
समाधिः समतावस्था साष्टाङ्गो योग उच्यते ॥ २५ ॥

महामुद्रा महाबन्धो महावेधश्च खेचरी ।

जालंधरोड्डियाणश्च मूलबन्धस्तथैव च ॥ २६ ॥

पू। २६९) दीर्घप्रणवसंधानं सिद्धान्तश्रवणं तथा।
वज्रोली चामरोली च सहजोली त्रिधा मता ॥ २७ ॥

अष्टाङ्गविशिष्टहठयोगमाह- हठेति ॥ २४-२५ ॥ पुनः
द्वादशाङ्गयोगमाचष्टे- महामुद्रेति ॥ २६-२७ ॥

यमनियमासनेषु प्रधानाङ्गानि

एतेषां लक्षणं ब्रह्मन् प्रत्येकं शृणु तत्त्वतः।
लघ्वाहारो यमेष्वेको मुख्यो भवति नेतरः ॥ २८ ॥

अहिंसा नियमेष्वेका मुख्या वै चतुरानन।
सिद्धं पद्मं तथा सिंहं भद्रं चेति चतुष्टयम्॥ २९॥

आहत्य अयं योगो विंशत्यङ्गविशिष्टः। एतेषामङ्गानां
पृथग्लक्षणमाह- एतेषामिति। दशयमेषु
प्रधानसाधनमाह- लघ्विति ॥ २८ ॥ तथा दशनियमेषु

मुख्यसाधनमाह अहिंसेति। आसनानि अनन्तानि। तेषु अशीत्यासनानि मुख्यानि। तेष्वपि सिद्धाद्यासनचतुष्टयं मुख्यम् इत्याह-
सिद्धमिति॥ २९॥

योगाभ्यासविघ्नत्यागः

प्रथमाभ्यासकाले तु विघ्नाः स्युश्चतुरानन।
आलस्यं कत्थनं धूर्तगोष्ठी मन्त्रादिसाधनम्॥ ३०॥

धातुस्त्रीलौल्यकादीनि मृगतृष्णामयानि वै।
ज्ञात्वा सुधीस्त्यजेत् सर्वान् विघ्नान् पुण्यप्रभावतः॥ ३१॥

योगाभ्यासकालप्रादुर्भूतविघ्नजालं त्यजेदित्याह- प्रथमेति
॥ ३०-३१॥

पू। ३७०)

प्राणायामोचितमठासनयोः स्वरूपम्

प्राणायामं ततः कुर्यात् पद्मासनगतः स्वयम्।
सुशोभनं मठं कुर्यात् सूक्ष्मद्वारं तु निर्व्रणम्॥ ३२॥

सुष्ठु लिप्तं गोमयेन सुधया वा प्रयत्नतः।
मत्कुणैर्मशकैर्लूकैर्वर्जितं च प्रयत्नतः॥ ३३॥

दिने दिने च संमृष्टं संमार्जन्या विशेषतः।
वासितं च सुगन्धेन धूपितं गुग्गुलादिभिः॥ ३४॥

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चेलाजिनकुशोत्तरम्।
तत्रोपविश्य मेधावी पद्मासनसमन्वितः॥ ३५॥

ततः किमित्यत आह- प्राणायाममिति।
प्राणायामोचितमठलक्षणमाह- सुशोभनमिति॥ ३२-३४॥
योगिनो लक्षणमाह- तत्रेति॥ ३५॥

प्राणायामारम्भप्रकारः

ऋजुकायः प्राञ्जलिश्च प्रणमेदिष्टदेवताम्।

ततो दक्षिणहस्तस्य अङ्गुष्ठेनैव पिङ्गलाम्॥ ३६॥

निरुध्य पूरयेद्वायुमिडया तु शनैः शनैः।
यथाशक्त्यविरोधेन ततः कुर्याच्च कुम्भकम्॥ ३७॥

पुनस्त्यजेत् पिङ्गलया शनैरेव न वेगतः।
पुनः पिङ्गलयापूर्य पूरयेदुदरं शनैः॥ ३८॥

प्र्। ३७१) धारयित्वा यथाशक्ति रेचयेदिडया शनैः।
यया त्यजेत् तयापूर्य धारयेदविरोधतः॥ ३९॥

योगारम्भसमये प्रणमेत्। ततः किमित्यत्र
प्राणायामानुष्ठानक्रममाह- तत इति॥ ३६-३९॥

मात्रानियमपूर्वकः प्राणायामः

जानु प्रदक्षिणीकृत्य न द्रुतं न विलम्बितम्।
अङ्गुलिस्फोटनं कुर्यात् सा मात्रा परिगीयते॥ ४०॥

इडया वायुमापूर्य शनैः षोडशमात्रया ।
कुम्भयेत् पूरितं पश्चाच्चतुःषष्ट्या तु मात्रया ॥ ४१ ॥

रेचयेत् पिङ्गलानाड्या द्वात्रिंशन्मात्रया पुनः ।
पुनः पिङ्गलयापूर्य पूर्ववत् सुसमाहितः ॥ ४२ ॥

प्रातर्माध्यंदिने सायमर्धरात्रे च कुम्भकान् ।
शनैरशीतिपर्यन्तं चतुर्वारं समभ्यसेत् ॥ ४३ ॥

सामान्यप्राणायामलक्षणमुक्त्वा अथ
मात्राकालप्रदर्शनपूर्वकं विशेषप्राणायामलक्षणमाह-
जान्विति ॥ ४०-४२ ॥ प्रत्यहं प्राणायामकालसंख्येयत्तामाह-
प्रातरिति ॥ ४३ ॥

आन्तरालिकफलं नाडीशुद्धिः तच्चिह्नानि च

एवं मासत्रयाभ्यासान्नाडीशुद्धिस्ततो भवेत् ।
यदा तु नाडीशुद्धिः स्यात् तदा चिह्नानि बाह्यतः ॥ ४४ ॥

पू। ३७२) जायन्ते योगिनो देहे तानि वक्ष्याम्यशेषतः।
शरीरलघुता दीप्तिर्जाठराग्निविवर्धनम्॥ ४५॥

कृशत्वं च शरीरस्य तदा जायेत निश्चितम्।

एवमभ्यासान्तरालिकफलमाह- एवमिति। नाडीशुद्धिचिह्नानि
कानीत्यत आह- यदेति॥ ४४-४८॥

योगाभ्यासकाले आहारादिनियमः

योगविघ्नकराहारं वर्जयेद्योगवित्तमः॥ ४६॥

लवणं सर्षपं चाम्लमुष्णं रूक्षं च तीक्ष्णकम्।
शाकजातं रामठादि बह्विस्त्रीपथिसेवनम्॥ ४७॥

प्रातःस्नानोपवासादिकायक्लेशांश्च वर्जयेत्।
अभ्यासकाले प्रथमं शस्तं क्षीराज्यभोजनम्॥ ४८॥

गोधूममुद्गशाल्यन्नं योगवृद्धिकरं विदुः।

केवलकुम्भकसिद्धिः

ततः परं यथेष्टं तु शक्तः स्याद्वायुधारणे ॥ ४९ ॥

यथेष्टधारणाद्वायोः सिध्येत् केवलकुम्भकः ।
केवले कुम्भके सिद्धे रेचपूरविवर्जिते ॥ ५० ॥

न तस्य दुर्लभं किंचित् त्रिषु लोकेषु विद्यते ।

ततः किमित्यत्र आह- तत इति ॥ ४९ ॥ तेन किं स्यादित्यत आह-
यथेष्टेति ॥ ५० ॥

प्रस्वेदादिसिद्धयः

प्रस्वेदो जायते पूर्वं मर्दनं तेन कारयेत् ॥ ५१ ॥

ततोपि धारणाद्वायोः क्रमेणैव शनैः शनैः ।
कम्पो भवति देहस्य आसनस्थस्य देहिनः ॥ ५२ ॥

ततोधिकताभ्यासात् दर्दरी स्वेन जायते ।
यदा च दर्दरो भाव उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छति ॥ ५३ ॥

पद्मासनस्थितो योगी तथा गच्छति भूतले ।
ततोधिकताभ्यासाद्भूमित्यागश्च जायते ॥ ५४ ॥

पद्मासनस्थ एवासौ भूमिमुत्सृज्य गच्छति ।
अतिमानुषचेष्टादि तथा सामर्थ्यमुद्भवेत् ॥ ५५ ॥

न दर्शयेच्च सामर्थ्यं दर्शनं वीर्यवत्तरम् ।
स्वल्पं वा बहुधा दुःखं योगी न व्यथते तदा ॥ ५६ ॥

अल्पमूत्रपुरीषश्च स्वल्पनिद्रश्च जायते ।
कीलवो दूषिका लाला स्वेददुर्गन्धताानने ॥ ५७ ॥

एतानि सर्वथा तस्य न जायन्ते ततः परम् ।

ततोधिकताभ्यासाद् बलमुत्पद्यते बहु ॥ ५८ ॥

येन भूचरसिद्धिः स्याद्भूचराणां जये क्षमः ।
व्याघ्रो वा शरभो वापि गजो गवय एव वा ॥ ५९ ॥

पू। ३७४) सिंहो वा योगिना तेन म्रियन्ते हस्ततादिताः ।
कंदर्पस्य यथा रूपं तथा स्यादपि योगिनः ॥ ६० ॥

तद्रूपवशगा नार्यः काङ्क्षन्ते तस्य संगमम् ।
यदि सङ्गं करोत्येष तस्य बिन्दुक्षयो भवेत् ॥ ६१ ॥

वर्जयित्वा स्त्रियां सङ्गं कुर्यादभ्यासमादरात् ।
योगिनोऽङ्गे सुगन्धश्च जायते बिन्दुधारणात् ॥ ६२ ॥

पादार्धत्रिपादपूर्णाभ्यासतः प्रस्वेदाद्यतिमानुषचेष्टान्त-
सिद्धिरुदेति । तत्सिद्धिजालं सदा गोपयेदित्याह- प्रस्वेद इति ।
पादप्राणायामतः प्रस्वेदः ॥ ५१-५५ ॥ दुःखं प्राप्यापि ॥ ५६ ॥
एवमभ्यासं कुर्वतो योगिनो मानुषविकारराहित्यपूर्वकं महाबलं
सौन्दर्यं स्त्र्यादिपराङ्मुखत्वं स्वाङ्गदिव्यसुगन्धश्च जायत

इत्याह- अल्पेति । स्वदेहजकीलं संधिबन्धमुद्बध्नन्तीति कीलवो
वायुबन्धाः । शरीरं दूषयति काश्र्यभावं करोतीति दूषिका
क्षयादि, नेत्रमलं वा । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ५७ ॥ किंच- तत इति ॥ ५८
॥ तत् कथम् ? व्याघ्र इति ॥ ५९-६२ ॥

योगप्रतिबन्धनाशाय प्रणवजपः आरम्भावस्था

ततो रहस्युपाविष्टः प्रणवं प्लुतमात्रया ।
जपेत् पूर्वार्जितानां तु पापानां नाशहेतवे ॥ ६३ ॥

सर्वविघ्नहरो मन्त्रः प्रणवः सर्वदोषहा ।
एवमभ्यासयोगेन सिद्धिरारम्भसंभवा ॥ ६४ ॥

प् । ३७५) यदि प्रतिबन्धकवशात् योगो न सिध्यति तदा तच्छान्त्यै
प्रणवजपः कार्यः इत्याह- तत इति ॥ ६३ ॥ प्रस्वेदादिसुगन्धश्च जायते
इत्यन्तसिद्धेरारब्धत्वादयमारम्भः इत्याह- एवमिति ॥ ६४ ॥

घटावस्था

ततो भवेद्घटावस्था पवनाभ्यासतत्परा ।

प्राणोपानो मनो बुद्धिर्जीवात्मपरमात्मनोः ॥ ६५ ॥

अन्योन्यस्याविरोधेन एकतां घटते यदा ।

घटावस्थेति सा प्रोक्ता तच्चिह्नानि ब्रवीम्यहम् ॥ ६६ ॥

पूर्वं यः कथितोभ्यासश्चतुर्थांशं परिग्रहेत् ।

दिवा वा यदि वा सायमेककालं समभ्यसेत् ॥ ६७ ॥

एकवारं प्रतिदिनं कुर्यात् केवलकुम्भकम् ।

घटयोगमाह- तत इति ॥ ६५-६७ ॥

प्रत्याहारलक्षणम्

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो यत्प्रत्याहरणं स्फुटम् ॥ ६८ ॥

योगी कुम्भकमास्थाय प्रत्याहारः स उच्यते ।

प्रत्याहारस्वरूपमाह- इन्द्रियाणीति ॥ ६८ ॥

धारणास्वरूपम्

यद्यत् पश्यति चक्षुभ्यां तत्तदात्मेति भावयेत्॥ ६९ ॥

यद्यच्छृणोति कर्णाभ्यां तत्तदात्मेति भावयेत्।
लभते नासया यद्यत् तत्तदात्मेति भावयेत्॥ ७० ॥

पू। ३७६) जिह्वया यद्रसं ह्यत्ति तत्तदात्मेति भावयेत्।
त्वचा यद्यत् स्पृशेद्योगी तत्तदात्मेति भावयेत्॥ ७१ ॥

एवं ज्ञानेन्द्रियाणां तु तत्तदात्मनि धारयेत्।

धारणालक्षणमाह- यद्यदिति ॥ ६९-७१ ॥
चक्षुरादीन्द्रियेन्द्रियार्थजातं स्वाङ्गदशायामब्रह्मतया विकल्पितं
स्वङ्गदशायां तत् ब्रह्मेति प्रतीचि धारयेदित्यर्थः ॥

धारणासिद्धयः तद्गोपनविधिश्च

याममात्रं प्रतिदिनं योगी यत्नादतन्द्रितः ॥ ७२ ॥

यथा वा चित्तसामर्थ्यं जायते योगिनो ध्रुवम् ।
दूरश्रुतिर्दूरदृष्टिः क्षणाद्दूरागमस्तथा ॥ ७३ ॥

वाक्सिद्धिः कामरूपत्वमदृश्यकरणी तथा ।
मलमूत्रप्रलेपेन लोहादेः स्वर्णता भवेत् ॥ ७४ ॥

खे गतिस्तस्य जायेत संतताभ्यासयोगतः ।
सदा बुद्धिमता भाव्यं योगिना योगसिद्धये ॥ ७५ ॥

एते विघ्ना महासिद्धेर्न रमेत् तेषु बुद्धिमान् ।
न दर्शयेत् स्वसामर्थ्यं यस्य कस्यापि योगिराट् ॥ ७६ ॥

यथा मूढो यथा मूर्खो यथा बधिर एव वा ।
तथा वर्तेत लोकस्य स्वसामर्थ्यस्य गुप्तये ॥ ७७ ॥

पू । ३७७) शिष्याश्च स्वस्वकार्येषु प्रार्थयन्ति न संशयः ।

तत्तत्कर्मकरव्यग्रः स्वाभ्यासे विस्मृतो भवेत्॥ ७८॥

सर्वव्यापारमुत्सृज्य योगनिष्ठो भवेद्यतिः।
अविस्मृत्य गुरोर्वाक्यमभ्यसेत् तदहर्निशम्॥ ७९॥

एवं भवेत् घटावस्था संतताभ्यासयोगतः।
अनभ्यासवतश्चैव वृथागोष्ठ्या न सिध्यति॥ ८०॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन योगमेव सदाभ्यसेत्।

ततः किं जायते इत्यत आह- याममात्रमिति॥ ७२॥ किं तत्?
दूरश्रुतिरिति॥ ७३-७५॥ यतः स्वात्तसिद्धिप्रकटनाद्योगान्तरायो भवति
तस्मात् सिद्धिजालोपेक्षापूर्वकं स्वसामर्थ्यं गोपयन् योगमेवाभ्यसेत्
इत्याह- एत इति॥ ७६-७७॥ तत्तत्कर्मकरव्यग्रः तत्तत्कर्मकरणे
व्यग्रचित्तो भवति। ततः स्वाभ्यासे॥ ७८-७९॥ अभ्यासत एव इयं
घटावस्था सिध्यति नान्यथेत्याह- एवमिति॥ ८०॥

परिचयावस्था

ततः परिचयावस्था जायतेभ्यासयोगतः ॥ ८१ ॥

वायुः परिचितो यत्नादग्निना सह कुण्डलीम् ।
भावयित्वा सुषुम्नायां प्रविशेदनिरोधतः ॥ ८२ ॥

वायुना सह चित्तं च प्रविशेच्च महापथम् ।
यस्य चित्तं स्वपवनः सुषुम्नां प्रविशेदिह ॥ ८३ ॥

परिचयस्वरूपमाह- तत इति ॥ ८१ ॥ तत् कथम् ? वायुरिति ॥ ८२ ॥
महापथं सुषुम्नाद्वारमित्यर्थः । तथा सेयं परिचयावस्थेत्युच्यते ॥
८३ ॥

पृ । ३७८)

पञ्चभूतमण्डलेषु पञ्चब्रह्मधारणानि

भूमिरापोनलो वायुराकाशश्चेति पञ्चकः ।
येषु पञ्चसु देवानां धारणा पञ्चधोच्यते ॥ ८४ ॥

पादादिजानुपर्यन्तं पृथिवीस्थानमुच्यते ।
पृथिवी चतुरश्रं च पीतवर्णं लवर्णकम् ॥ ८५ ॥

पार्थिवे वायुमारोप्य लकारेण समन्वितम् ।
ध्यायंश्चतुर्भुजाकारं चतुर्वक्त्रं हिरण्मयम् ॥ ८६ ॥

धारयेत् पञ्च घटिकाः पृथ्वीजयमाप्नुयात् ।
पृथिवीयोगतो मृत्युर्न भवेदस्य योगिनः ॥ ८७ ॥

आ जानोः पायुपर्यन्तमपां स्थानं प्रकीर्तितम् ।
अपोर्धचन्द्रं शुक्लं च वंबीजं परिकीर्तितम् ॥ ८८ ॥

वारुणे वायुमारोप्य वकारेण समन्वितम् ।
स्मरन् नारायणं देवं चतुर्बाहुं किरीटिनम् ॥ ८९ ॥

शुद्धस्फटिकसंकाशं पीतवाससमच्युतम् ।
धारयेत् पञ्च घटिकाः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९० ॥

ततो जलाद्भयं नास्ति जले मृत्युर्न विद्यते ।

आ पायोर्हृदयान्तं च वह्निस्थानं प्रकीर्तितम्॥ ९१॥

वह्निस्त्रिकोणं रक्तं च रेफाक्षरसमुद्भवम्।
वह्नौ चानिलमारोप्य रेफाक्षरसमुज्ज्वलम्॥ ९२॥

पू। ३७९) त्रियक्षं वरदं रुद्रं तरुणादित्यसंनिभम्।
भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गं सुप्रसन्नमनुस्मरन्॥ ९३॥

धारयेत् पञ्च घटिका वह्निनासौ न दह्यते।
न दह्यते शरीरं च प्रविष्टस्याग्निकुण्डके॥ ९४॥

आ हृदयाद् भ्रुवोर्मध्यं वायुस्थानं प्रकीर्तितम्।
वायुः षट्कोणकं कृष्णं यकाराक्षरभासुरम्॥ ९५॥

मारुतं मरुतां स्थाने यकाराक्षरभासुरम्।
धारयेत् तत्र सर्वज्ञमीश्वरं विश्वतोमुखम्॥ ९६॥

धारयेत् पञ्च घठिका वायुवद्व्योमगो भवेत्।
मरणं न तु वायोस्तु भयं भवति योगिनः॥ ९७॥

आ भ्रूमध्यात्तु मूर्धान्तमाकाशस्थानमुच्यते ।
व्योम वृत्तं च धूम्रं च हकाराक्षरभासुरम् ॥ ९८ ॥

आकाशे वायुमारोप्य हकारोपरि शंकरम् ।
बिन्दुरूपं महादेवं व्योमाकारं सदाशिवम् ॥ ९९ ॥

शुद्धस्फटिकसंकाशं धृतबालेन्दुमौलिनम् ।
पञ्चवक्त्रयुतं सौम्यं दशबाहुं त्रिलोचनम् ॥ १०० ॥

सर्वायुधैर्धृताकारं सर्वभूषणभूषितम् ।
उमार्धदेहं वरदं सर्वकारणकारणम् ॥ १०१ ॥

आकाशधारणात् तस्य खेचरत्वं भवेद् ध्रुवम् ।
यत्र कुत्र स्थितो वापि सुखमत्यन्तमश्नुते ॥ १०२ ॥

पू । ३८०) एवं धारणाः पञ्च कुर्याद्योगी विचक्षणः ।
ततो दृढशरीरः स्यान्मृत्युस्तस्य न विद्यते ॥ १०३ ॥

ब्रह्मणः प्रलयेनापि न सीदति महामतिः।

ततः स्वावयवप्रविभक्तपञ्चभूतमण्डले
पञ्चब्रह्मधारणमाह- भूमिरिति। देवानां
ब्रह्मादिसदाशिवान्तानाम्॥ ८४॥ तत्रादौ पादादीति। पृथिवीशब्देन
पार्थिवमण्डलमुच्यते॥ ८५॥ ततः पार्थिवे॥ ८६-८७॥ अस्मण्डले
विष्णुध्यानं तत्फलं चाह- आ जानोरिति॥ ८८-९०॥ वह्निमण्डले
रुद्रध्यानं तत्फलं चाह- आ पायोरिति॥ ९१-९४॥ वायुमण्डले
ईश्वरध्यानं तत्फलं चाह- आ हृदयादिति॥ ९५-९७॥
आकाशमण्डले सदाशिवध्यानं तत्फलं चाह- आ भ्रूमध्यादिति
॥ ९८-१०३॥

सगुणध्यानम्

समभ्यसेत् तथा ध्यानं घटिकाषष्टिमेव च॥ १०४॥

वायुं निरुध्य चाकाशे देवतामिष्टदामिति।
सगुणध्यानमेतत् स्यादणिमादिगुणप्रदम्।

सगुणनिर्गुणभेदेन द्विप्रकारं ध्यानमाह- समभ्यसेदिति

॥ १०४ ॥

निर्गुणध्यानतः समाधिसिद्धिः

निर्गुणध्यानयुक्तस्य समाधिश्च ततो भवेत् ॥ १०५ ॥

दिनद्वादशकेनैव समाधिं समवाप्नुयात् ।

वायुं निरुध्य मेधावी जीवन्मुक्तो भवत्ययम् ॥ १०६ ॥

समाधिः समतावस्था जीवात्मपरमात्मनोः ।

पृ । ३८१) ब्रह्मातिरिक्तं न किंचिदस्तीति तत्स्वरूपेणावस्थानं

समाधिरित्यर्थः ॥ १०५ ॥ तथाविधं दिनद्वादकेनैव ॥ १०६ ॥

समाधिशब्दं व्युत्पादयति- समाधिरिति । जीवात्मपरमात्मनोः

वाच्यार्थवैषम्यत्यागपूर्वकं तयोः लक्ष्यरूपेण समतावस्थैव

समाधिरित्यर्थः ॥

सिद्धयोगस्य स्वेच्छया देहत्यागात्यागौ

यदि स्वदेहमुत्स्रष्टुमिच्छा चेदुत्सृजेत् स्वयम् ॥ १०७ ॥

परब्रह्मणि लीयेत न तस्योत्क्रान्तिरिष्यते ।
अथ नो चेत् समुत्स्रष्टुं स्वशरीरं प्रियं यदि ॥ १०८ ॥

सर्वलोकेषु विहरन्नणिमादिगुणान्वितः ।
कदाचित् स्वेच्छया देवो भूत्वा स्वर्गे महीयते ॥ १०९ ॥

मनुष्यो वापि यक्षो वा स्वेच्छयापि क्षणाद्भवेत् ।
सिंहो व्याघ्रो गजो वाश्वः स्वेच्छया बहुतामियात् ॥ ११० ॥

यथेष्टमेव वर्तेत योगी यद्वा महेश्वरः ।
अभ्यासभेदतो भेदः फलं तु सममेव हि ॥ १११ ॥

यः स्वातिरेकेणाभासतोपि शरीरत्रयमस्तीति मन्यते सोयं योगी तत्
त्यक्त्वा परब्रह्मणि लीयते । यद्येवं नहि त्यक्तुमिच्छति विचित्रशक्तिं
प्रकटयन् आभूतसंप्लवम् अस्मिन् लोके विहरेदित्याह- यदीति ॥ १०७-
११० ॥ अभ्यासतत्फलभेदेन भिद्यते । तत्रान्तरालिकफलनिरपेक्षस्य

मुख्यफलं कैवल्यं सममेवेत्यर्थः ॥ १११ ॥

प्र। ३८२)

महाबन्धलक्षणम्

पार्ष्णिं वामस्य पादस्य योनिस्थाने नियोजयेत्।
प्रसार्य दक्षिणं पादं हस्ताभ्यां धारयेद् दृढम्॥ ११२ ॥

चुबुकं हृदि विन्यस्य पूरयेद्वायुना पुनः।
कुम्भकेन यथाशक्त्या धारयित्वा तु रेचयेत्॥ ११३ ॥

वामाङ्गेन समभ्यस्य दक्षाङ्गेन समभ्यसेत्।
प्रसारितस्तु यः पादस्तमुरूपरि मानयेत्॥ ११४ ॥

अयमेव महाबन्ध उभयत्रैवमभ्यसेत्।

महामुद्रालक्षणं अन्यत्राम्नायते-

वक्षोन्यस्तहनुर्निपीड्य सुषिरं योनेश्च वामाङ्घ्रिणा

हस्ताभ्यामनुधारयन् प्रसरितं पादं तथा दक्षिणम्।
आपूर्य श्वसनेन कुक्षियुगलं मूर्ध्नि स्थितं धारये-
देषा पातकनाशनी ननु महामुद्रा नृणां प्रोच्यते॥

इति। महाबन्धलक्षणमाह- पार्ष्णिमिति॥ ११२-११३॥ मानयेत्
समर्पयेत् आरोपयेदित्यर्थः॥ ११४॥ अभ्यसेत् वामाङ्गवत्
दक्षाङ्गेपीत्यर्थः।

महावेधलक्षणम्

महाबन्धस्थितो योगी कृत्वा पूरकमेकधीः॥ ११५॥

वायूनां गतिमावृत्य निभृतं कण्ठमुद्रया।
पुटद्वयं समाक्रम्य वायुः स्फुरति सत्वरम्॥ ११६॥

अयमेव महावेधः सिद्धैरभ्यस्यतेनिशम्।

पू। ३८३) वेधस्वरूपमाह- महाबन्धेति॥ ११५॥
उच्छ्वासनिश्वासरेचकपूरकवायूनां गतिम् आवृत्य आच्छाद्य

कण्ठमुद्रया जालंधरबन्धेन निरुध्य ततः प्राणवायुः
इडापिङ्गलापुटद्वयं सम्यगाक्रम्य अतिक्रम्य सत्वरं सुषुम्नायां
स्फुरतीति यत् अयमेव ॥ ११६ ॥

खेचरीस्वरूपम्

अन्तः कपालकुहरे जिह्वां व्यावृत्य धारयेत् ॥ ११७ ॥

भ्रूमध्यदृष्टिरप्येषा मुद्रा भवति खेचरी ।

खेचरीस्वरूपमाह- अन्तरिति ॥ ११७ ॥

बन्धत्रयस्वरूपं तत्फलं च

कण्ठमाकुञ्च्य हृदये स्थापयेद् दृढया धिया ॥ ११८ ॥

बन्धो जालंधराख्योयं मृत्युमातङ्गकेसरी ।
बन्धो येन सुषुम्नायां प्राणस्तूड्डीयते यतः ॥ ११९ ॥

उड्याणाख्यो हि बन्धोयं योगिभिः समुदाहृतः ।
पार्ष्णिभागेन संपीड्य योनिमाकुञ्चयेद् दृढम् ॥ १२० ॥

अपानमूर्ध्वमुत्थाप्य योनिबन्धोयमुच्यते ।
प्राणापानौ नादबिन्दू मूलबन्धेन चैकताम् ॥ १२१ ॥

गत्वा योगस्य संसिद्धिं यच्छतो नात्र संशयः ।

बन्धत्रयस्वरूपं तत्फलं चाह- कण्ठमिति ॥ ११८-१२१ ॥

पू । ३८४)

विपरीतकरणीलक्षणं तत्फलं च

करणी विपरीताख्या सर्वाधिव्याधिनाशिनी ॥ १२२ ॥

नित्यमभ्यासयुक्तस्य जाठराग्निविवर्धनी ।
आहारा बहवस्तस्य संपाद्याः साधकस्य च ॥ १२३ ॥

अल्पाहारा यदि भवेदग्निर्देहं हरेत् क्षणात्।
अधःशिरश्चोर्ध्वपादः क्षणं स्यात् प्रथमे दिने॥ १२४॥

क्षणात्तु किंचिदधिकमभ्यसेत्तु दिने दिने।
वली च पलितं चैव षण्मासार्धान्न दृश्यते॥ १२५॥

याममात्रं तु यो नित्यमभ्यसेत् स तु कालजित्।

विपरीतकरणीं तत्फलं चाह- करणीति॥ १२२-१२३॥
स्वस्थितिविपरीतं क्रियत इति विपरीतकरणी। तदेव प्रपञ्चयति- अध इति॥
१२४-१२५॥

वज्रोलीस्वरूपम्

वज्रोलीमभ्यसेद्यस्तु स योगी सिद्धिभाजनम्॥ १२६॥

लभ्यते यदि तस्यैव योगसिद्धिः करे स्थिता।
अतीतानागतं वेत्ति खेचरी च भवेद् ध्रुवम्॥ १२७॥

वज्रोल्यादिस्वरूपं तत्फलं चाह- वज्रोलीमिति। किं नाम वज्रोली ? कांस्यपात्रे गोक्षीरं निक्षिप्य वज्रोलीतुल्यलिङ्गनालेन ग्रसित्वा पुनर्विरेच्य

पू। ३८५) पुनर्ग्रसनादिकमभ्यस्याथ स्त्रीयोनिमण्डले रेतो विसृज्य तच्छोणितेन साकं ग्रसेदिति यत् सैव वज्रोलीत्युच्यते। यस्तामभ्यस्यति स तु सिद्धो भवतीत्याह- लभ्यत इति। सोयं योगी अतीतानागतं वेत्ति। तस्यैव खेचरी ॥ १२६-१२७ ॥

अमरोलीस्वरूपम्

अमरीं यः पिबेन्नित्यं नस्यं कुर्वन् दिने दिने।
वज्रोलीमभ्यसेन्नित्यममरोलीति कथ्यते ॥ १२८ ॥

अमरोलीस्वरूपमाह- अमरीमिति। अमरीशब्देन मूत्रमुच्यते। तत्र प्रथमान्त्यधारे विहाय मध्यधारां हस्ते पात्रे वा गृहीत्वा योयं योगी तत्त्रिभागं दिने दिने पिबन् नासापुटयोः नस्यं कुर्वन् नित्यं वज्रोलीमभ्यसेत् इति यत् सैव अमरोलीति कथ्यते। तथा च हठयोगतन्त्रे अभिहितम्-

पित्तोल्बणात्वात् प्रथमां च धारां
विहाय निःसारतयान्त्यधाराम्।
निषेव्यते शीतलमध्यधारा
वज्रोलिसिद्धैरमरोलिसिद्धयै ॥

इति। एवममरोलीसिद्धस्यामरीपाननस्यं विना या सिद्धिरुदेति सैव
सहजोलीत्युच्यते ॥ १२८ ॥

राजयोगनिष्पत्तिः

ततो भवेद्राजयोगो नान्तरा भवति ध्रुवम्।
यदा तु राजयोगेन निष्पन्ना योगिभिः क्रियाः ॥ १२९ ॥

तदा विवेकवैराग्यं जायते योगिनो ध्रुवम्।
विष्णुर्नाम महायोगी महाभूतो महातपाः ॥ १३० ॥

तत्त्वमार्गे यथा दीपो दृश्यते पुरुषोत्तमः।

पृ। ३८६) राजयोगस्वरूपमाह- तत इति। न हि

विंशत्यवयवहठाभ्यासमन्तरा राजयोगो भवतीत्यर्थः ॥ १२९ ॥

हठयोगसिद्धोयं राजयोगः योगराजत्वात्। तत्रैव हि भगवान्

दृश्यते इत्याह- विष्णुरिति। क्षराक्षरकलनाविरलपुरुषोत्तमतत्त्वस्य

सोहमस्मीति राजयोगेनैव लक्षितत्वात्॥ १३० ॥

वैराग्यहेतुनिरूपणम्

यः स्तनः पूर्वपीतस्तं निष्पीड्य मुदमश्नुते ॥ १३१ ॥

यस्माज्जातो भगात् पूर्वं तस्मिन्नेव भगे रमन्।

या माता सा पुनर्भार्या या भार्या मातरेव हि ॥ १३२ ॥

यः पिता स पुनः पुत्रो यः पुत्रः स पुनः पिता।

एवं संसारचक्रेण कूपचक्रे घटा इव ॥ १३३ ॥

भ्रमन्तो योनिजन्मानि श्रुत्वा लोकान् समश्नुते।

पुरुषोत्तमत्वातिरिक्तदारादिबाह्यवैराग्यहेतवे इदमाम्नायते-

यः स्तन इति। तं तादृशमित्यर्थः ॥ १३१ ॥ तस्मिन्नेव तथाविधे भगे

रमन् रममाणो मुदमश्नुते । अस्मिन् जन्मनि या माता सा पुनः
भवान्तरे भार्या भवति, या भार्या सा भवान्तरे मातैव
भवतीत्याह- या मातेति । मातरेव मातैवेत्यर्थः ॥ १३२ ॥ एवं
पुरुषोत्तमतत्त्वातिरिक्तं किंचिदप्यस्तीति पश्यन्तः कूपचक्रे घटा इव-
संसारचक्रेणेति तृतीया सप्तम्यर्था- संसारचक्रे ॥ १३३ ॥
परिभ्रमन्तो नानायोनिषु जन्ममृती भजन्ते । यतः एवं अतः ब्रह्मैव
सर्वम् ब्रह्मातिरिक्तं न किंचिदस्ति इति श्रुत्याचार्यमुखतः श्रुत्वा
मुमुक्षुरुत्तमलोकान् ब्रह्माद्यावासभूतान् समश्नुते ।
यावद्ब्रह्मोपाधि तावदुषित्वा तेन साकं कैवल्यं लभन्ते ॥

पू । ३८७)

हृत्पद्मे प्रणवोपासनम्

त्रयो लोकास्त्रयो वेदास्तिस्रः संध्यास्त्रयः स्वराः ॥ १३४ ॥

त्रयोग्नयश्च त्रिगुणाः स्थिताः सर्वे त्रयाक्षरे ।
त्रयाणामक्षराणां च योधीतेप्यर्धमक्षरम् ॥ १३५ ॥

तेन सर्वमिदं प्रोतं तत् सत्यं तत् परं पदम्।
पुष्पमध्ये यथा गन्धः पयोमध्ये यथा घृतम्॥ १३६॥

तिलमध्ये यथा तैलं पाषाणेष्विव काञ्चनम्।
हृदि स्थाने स्थितं पद्मं तस्य वक्त्रमधोमुखम्॥ १३७॥

ऊर्ध्वनालमधोबिन्दुस्तस्य मध्ये स्थितं मनः।
अकारे रेचितं पद्ममुकारेणैव भिद्यते॥ १३८॥

मकारे लभते नादमर्धमात्रा तु निश्चला।
शुद्धस्फटिकसंकाशं निष्कलं पापनाशनम्॥ १३९॥

लभते योगयुक्तात्मा पुरुषस्तत्परं पदम्।

तदुपायत्वेन परापरब्रह्मगोचराकारादिमात्राचतुष्टय-
विशिष्टप्रणवोपासनामाचष्टे- त्रय इति।
प्रणवावयवाकारादित्र्यक्षरे क्रमेण भूरादयः त्रयो लोकाः,
ऋगादयः त्रयो वेदाः, प्रातःसंध्यादिसंध्याः तिस्रः,
अकारोकारमकारभेदेन त्रयः स्वराः॥ १३४॥ गार्हपत्यादिभेदेन

अग्नयः त्रयः, सत्त्वादित्रिगुणाश्च सर्वे स्थिताः प्रतिष्ठिता इत्यर्थः।
अकारादित्रयाणामक्षराणां तदारोपाधिकरणविश्वविराडोत्रादि-
प्राज्ञबीजानुज्ञैकरसान्तानां सविशेषत्वेपि लोकत्रयादित्रिगुणान्ता-
श्रयाकारादिमात्रात्रयतदध्यक्षापवादाधिकरणार्धमात्रा-
सङ्गमर्धमक्षरं तुर्यचैतन्यं ब्रह्मास्मीति योधीते
श्रुत्याचार्यमुखतो जानाति ॥ १३५ ॥ तेन तुर्यभावमापन्नेन

पू। ३८८) योगिना सर्वमिदं प्रपञ्चजातं प्रोतम् अहमेवेदं सर्वमिति
व्याप्तम्। यद्याप्यसापेक्षव्यापकतापह्नवसिद्धं तत् सत्यम्। यत्
सत्तामात्रं तदेव परं निरतिशयं स्वावशेषतया पद्यत इति पदं
ब्रह्ममात्रमवशिष्यत इत्यर्थः। कथं पुनः तुर्यस्य
सर्वप्रोतत्वमित्यत्र दृष्टान्तचतुष्टयमाचष्टे- पुष्पेति ॥ १३६ ॥
यथा हेमनिमिल[बिड]शिलायां निर्विशेषतया काञ्चनं तत्
सर्वं व्याप्य वर्तते तथा इत्यर्थः। यदेवं व्यापकचैतन्यं
तदुपलब्धिस्थाननिर्देशपूर्वकं तत्स्वरूपं तज्ज्ञानफलं च
विशदयति- हृदिस्थान इति। हृदिस्थाने उरोभागे
कदलीपुष्पवदूर्ध्व-नालं अधोवक्त्रं हृत्पद्मं स्थितं भवति
॥ १३७ ॥ तदधोभागे बिन्दुव्याकृताकाशं विद्यते। तस्य मध्ये मन-
उपलक्षैतं लिङ्गशरीरं वर्तते। तत्र

तद्वृत्तिसहस्रभावाभावप्रकाशकतया प्रत्यक्चैतन्यं स्थित भवति ।
तदूर्ध्वनयनार्थं विकसनार्थं तद्गतचैतन्यसाक्षात्कारार्थं
चोपायमाह- अकार इति । अकारे विश्वविराडोतृचैतन्ये साक्षात्कृते
सति हृत्पद्ममूर्ध्वमुखतया रेचितम् उत्थितं भवति ।
उकारतदध्यक्षतैजससूत्रानुज्ञातृचैतन्य-साक्षात्कारेण तत्
पद्मं भिद्यते विकासमेति ॥ १३८ ॥
मकारतदध्यक्षप्राज्ञबीजानुज्ञैकरसचैतन्ये साक्षात्कृते सति
नादमीश्वरतत्त्वं तदात्मकप्रणवनादो विजृम्भते ।
अकारादिमात्रात्रयप्रपञ्चपर्यवसानार्धमात्रा तु
द्वितुर्यांविकल्पाधिष्ठिता निश्चला भवति । तत्र यदुपलभ्यते
यदनुसंधानतः पुण्यपापजालं नश्यति तत्
शुद्धस्फटिकसंकाशं पापनाशनं वस्तुतो निष्प्रतियोगिकनिष्कलं
यत् स्वमात्रमवशिष्यते ॥ १३९ ॥ यथोक्तयोगयुक्तात्मा पुरुषः तत् परं
पदं लभते कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥

सर्वकरणव्यापारोपरतिः आत्मावगत्युपायः

कूर्मः स्वपाणिपादादिशिरश्चात्मनि धारयेत् ॥ १४० ॥

एवं द्वारेषु सर्वेषु वायुपूरितरेचितः ।
निषिद्धे तु नवद्वारे ऊर्ध्वं प्राङ् निःश्वासस्तथा ॥ १४१ ॥

प्। ३८९) घटमध्ये यथा दीपो निवातं कुम्भकं विदुः ।
निषिद्धैर्नवभिद्वारैर्निर्जने निरुपद्रवे ॥ १४२ ॥

निश्चितं त्वात्ममात्रेणावशिष्टं योगसेवया ॥

इत्युपनिषत् ॥

तदवगत्युपायस्तु सर्वकरणव्यापृत्युपरतिरेवेत्याह- कूर्म
इति । यथा कूर्मः स्वाङ्गान्युपसंहृत्य शिलावत् वर्तते ॥ १४० ॥ एवं
योगी नवद्वारेषु सर्वेषु नाडीद्वारेषु च वायुपूरितरेचितः
पूरकरेचकावस्थायां वायुना पूरितरेचितनाडीसुषिरावच्छिन्ननिर्-
व्यापारदेहविशिष्टो भवेत् । रेचकपूरकादिव्यापारं विना
सुषुम्नामार्गेण ऊर्ध्वनिःश्वासो भवेदित्याह- निषिद्ध इति ।
नवद्वारे निषिद्धे निरुद्धे सत्यथ सुषुम्नायाः प्राक् पूर्वद्वारं
मूलाधारस्थं भित्त्वा अथोर्ध्वं निःश्वासः निर्गतश्वासव्यापारो
भवेत् केवलकुम्भकेन तिष्ठेदित्यर्थः ॥ १४१ ॥

कुम्भकलक्षणमाह घटमध्य इति । एवं केवलकुम्भकयोगेन
आत्मतत्त्वमवगम्य कृतार्थो भवेदित्युपसंहरति- निषिद्धैरिति ।
स्वस्वव्यापृतिनिषिद्धैः निरुद्धैः नवद्वारैः विशिष्टदेहो योगी निर्जने
निरुपद्रवे प्रदेशे सिद्धाद्यासनमास्थाय ॥ १४२ ॥ निर्विकल्पकयोगसेवया
कैवल्यनाडीं भित्त्वा तत्र आत्ममात्रेणावशिष्टमिति तत्त्वज्ञानेन
निश्चितं विकलेबरकैवल्यं भजेदिति शेषः । तुशब्दोवधारणार्थः ।
इत्युपनिषच्छब्दौ योगतत्त्वोपनिषत्समाप्त्यर्थौ ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
लिखितं स्याद्विवरणं योगतत्त्वस्य सुस्फुटम् ॥
योगतत्त्वविवरणं षष्ट्युत्तरशतद्वयम् ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे
एकचत्वारिंशत्संख्यापूरकं योगतत्त्वोपनिषद्विवरणं संपूर्णम्

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

©2011 Muktabodha Indological Research Institute All Rights Reserved.
E-texts may be viewed only online or downloaded for private study.
E-texts may not, under any circumstances, be copied, republished,
reproduced, distributed or sold, either in original or altered form,
without the express permission of Muktabodha Indological Research
Institute in writing.
Data-entered by the staff of Muktabodha
under the direction of Mark S. G. Dyczkowski.
XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

©2011 Muktabodha Indological Research Institute All Rights Reserved.
E-texts may be viewed only online or downloaded for private study.
E-texts may not, under any circumstances, be copied, republished,
reproduced, distributed or sold, either in original or altered form,
without the express permission of Muktabodha Indological Research
Institute in writing.
Data-entered by the staff of Muktabodha
under the direction of Mark S. G. Dyczkowski.

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

योगशिखोपनिषत्

सह नाववतु- इति शान्तिः

प्रथमोध्यायः

मुक्तिमार्गजिज्ञासा

सर्वे जीवाः सुखैर्दुःखैर्मायाजालेन वेष्टिताः ।
तेषां मुक्तिः कथं देव कृपया वद शंकर ॥ १ ॥

सर्वसिद्धिकरं मार्गं मायाजालनिकृन्तनम् ।
जन्ममृत्युजराव्याधिनाशनं सुखदं वद ॥ २ ॥

इति ॥

विवरणम्

योगज्ञाने यत्पदाप्तिसाधनत्वेन विश्रुते ।
तत् त्रैपदं ब्रह्मतत्त्वं स्वमात्रमवशिष्यते ॥

इह खलु कृष्णयजुर्वेदप्रविभक्तेयं योगशिखोपनिषत्
ससाधनज्ञानयोगसर्वस्वप्रकटनव्यग्रा ब्रह्ममात्रविश्रान्ता
विजयते । अस्याः स्वल्पग्रन्थतो विवरणमारभ्यते । शिष्याचार्यभावं-
गतचतुराननमहेश्वरप्रश्नप्रतिवचनरूपाख्यायिका तु
विद्यास्तुत्यर्था । आदौ आख्यायिकामवतारयति- सर्व इति ॥ १ ॥ किं
तदित्यत्र- सर्वेति ॥ २ ॥

प्र । ३९१)

मुक्तिमार्गस्य दुर्लभत्वम्

हिरण्यगर्भः पप्रच्छ स होवाच महेश्वरः ।

नानामार्गैस्तु दुष्प्रापं कैवल्यं परमं पदम्॥ ३॥

सिद्धिमार्गेण लभते नान्यथा पद्मसंभव।

लोकोपकार्थं महेश्वरं प्रति हिरण्यगर्भः पप्रच्छ।
तत्प्रश्नमङ्गीकृत्य स होवाच। किं तदुवाचेत्यत्र वक्ष्यमाणार्थं
प्रकाशयन् स्तौति- नानेति। निर्विशेषज्ञानैकगम्यत्वात्॥ ३॥ नान्यः
पन्थाः अयनाय विद्यते इति श्रुतिसिद्धसिद्धिमार्गेण।
कैवल्यसिद्धिप्रदोयं मार्गो निर्विशेषब्रह्ममात्रज्ञानरूपः तेनैव
कैवल्यं लभते नान्यथेत्यर्थः॥

ब्रह्म केवलशास्त्रागम्यम्

पतिताः शास्त्रजालेषु प्रज्ञया तेन मोहिताः॥ ४॥

स्वात्मप्रकाशरूपं तत् किं शास्त्रेण प्रकाश्यते।
निष्कलं निर्मलं शान्तं सर्वातीतं निरामयम्॥ ५॥

तदेव जीवरूपेण पुण्यपापफलैर्वृतम्।

परमात्मपदं नित्यं तत् कथं जीवतां गतम्॥ ६॥

तत्त्वातीतं महादेव प्रसादात् कथयेश्वर।

उन्मार्गगामिन आभासज्ञानिनो विडम्बयति- पतिता इति।
ब्रह्मचर्यगुरुकुलवाससाधनचतुष्टयादिकं विस्मृत्य तन्त्रत्रयं
मयाधीतं नाधीतं तुर्यतन्त्रकम् इत्यादिस्वरूपदर्शनसिद्धाज्ञ-
नोक्तरीत्या पतिताः॥ ४॥ शास्त्रेण ब्रह्म प्रकाश्यते इत्यत स्वात्मेति
ब्रह्मणो व्याविद्धपदवाक्यार्थत्वेन स्वयं प्रकाशरूपत्वात्
येनार्थवन्ति तं किं तु विज्ञातारं प्रकाशयेत्।

प्र। ३९२) स्वात्मप्रकाशरूपं ब्रह्म कीदृशम् इत्यत्र-
निष्कलमिति। प्राणादिनामान्तषोडशकलापह्नवसिद्धं ब्रह्म
निष्प्रतियोगिकनिष्कलं ब्रह्ममात्रमित्यर्थः॥ ५॥ निष्कलस्य
ब्रह्ममात्रत्वे जीवजातं तद्भिन्नमित्यत आह- तदेवेति। यत्
स्वज्ञदृष्ट्या स्वमात्रम् अवशिष्टं स्वाज्ञदृष्ट्या तदेव। कथं
पुनः ब्रह्म जीवत्वं भजतीत्याक्षिपति- परमात्मेति॥ ६॥ तत्
कीदृशम्? तत्त्वातीतम्॥

ब्रह्मणो जीवभावः

सर्वभावपदातीतं ज्ञानरूपं निरञ्जनम्॥ ७॥

वायुवत् स्फुरितं स्वस्मिंस्तत्राहंकृतिरुत्थिता।
पञ्चात्मकमभूत् पिण्डं धातुबद्धं गुणात्मकम्॥ ८॥

सुखदुःखैः समायुक्तं जीवभावनया कुरु।
तेन जीवाभिधा प्रोक्ता विशुद्धे परमात्मनि॥ ९॥

प्रश्नोत्तरं भगवानाह- सर्वेति॥ ७॥ तदेव स्वाज्ञदृष्ट्या
व्योम्नि वायुवत् इति। तत्सकाशात् पञ्चात्मकमभूत् पिण्डम्।
यन्निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमवशिष्टं तदेव स्वज्ञादिदृष्ट्या किंचित्
स्फुरितं सत् साक्षिभावं भजति। त्रिपाद्भूतिरेव नित्यभूतितया चकास्ति।
नित्यभूतिरेव पूर्णाहंभावमेत्य लीलाभूतिः भवति। लीलाभूतिरपि
परिच्छिन्नपिण्डाभिमानात् मोहभूतिः। सापि पिण्डादिरूपेण
जडभूतिरपि भवतीत्यर्थः॥ ८-९॥

कामादिदोषविमुक्तजीवस्य शिवत्वम्

कामक्रोधभयं चापि मोहलोभमथो रजः ।
जन्म मृत्युश्च कार्पण्यं शोकस्तन्द्रा क्षुधा तृषा ॥ १० ॥

पू। ३९३) तृष्णा लज्जा भयं दुःखं विषादो हर्ष एव च ।
एभिर्दोषैर्विनिर्मुक्तः स जीवः शिव उच्यते ॥ ११ ॥

त्रिपादेव परिच्छिन्नपिण्डाभिमानात् मोहभूतित्वं भजतीत्युक्तं
पुनर्मोहभूतेः लीलादिभूतित्वं कथमित्यत्र त्रिपादस्मीति प्रबोधतः
पिण्डाद्यभिमतिमूलकामादिवृत्तित्यागसम-कालं त्रिपाद्भूतिरेव
भवतीत्याह- कामेति ॥ १० ॥ कामादिवृत्तिपरिग्रह एष दोषः,
त्रिपाद्भूतेः मोहभूतिप्रापकत्वात् ॥ ११ ॥

ज्ञानयोगाभ्यां दोषविनाशः

तस्माद्दोषविनाशार्थमुपायं कथयामि ते ।
ज्ञानं केचिद्वदन्त्यत्र केवलं तन्न सिद्धये ॥ १२ ॥

योगहीनं कथं ज्ञानं मोक्षदं भवतीह भो ।

योगोपि ज्ञानहीनस्तु न क्षमो मोक्षकर्मणि ॥ १३ ॥

तस्माज्ज्ञानं च योगं च मुमुक्षुर्दृढमभ्यसेत् ।

यस्मादेवं कामादिवृत्तिसङ्गादनर्थो जातः तस्मात् ।
मोहभूतेस्त्रिपाद्भूतित्वप्रापकोपायः कः इत्यत्र पश्यतेहापि
सन्मात्रमसदन्यत् ब्रह्मव्यतिरिक्तं न किंचिदस्ति,
ब्रह्ममात्रमसन्न हि,
इत्यादिश्रुतिसिद्धस्वातिरिक्तासत्प्रपञ्चापह्नवज्ञानप्रादुर्भूत-
निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रज्ञानसमकालं
त्रैपदब्रह्ममात्रावस्थानलक्षणविकलेबरकैवल्य स्यादित्यत्र न
विवादः, स्वाज्ञानप्रभवजीवत्वादेः स्वज्ञानवधिकत्वात्
तज्ज्ञानस्य चरमजन्माश्रयत्वात् । तद्विना सविशेषाभासज्ञानं
केचिदिति ॥ १२-१३ ॥
यथोक्तसाधनविकलबद्धचित्ताश्रिताभाससविशेष-ज्ञानस्य
स्वफलसाधनानीशत्वात् विविधफल्गुसिद्धिप्रापकाभास-योगस्यापि
मुख्ययोगफलप्रापणानीशत्वाच्च यस्मादेतावाभासज्ञानयोगौ
प्रतिस्विकेन स्वफलसाधनानीशौ

पू। ३९४) भवतः तस्मात् ज्ञानयोगौ समुच्चित्य मुमुक्षुः
दृढमभ्यसेत्। तेनाभासज्ञानयोगौ स्वगताभासतां विहाय
निष्प्रतियोगिकनिर्विशेषब्रह्ममात्रज्ञानपर्यवसन्नौ भवतः। तथा च
श्रुतिः शाम्यति ह्यस्त्रमस्त्रेण मलेन क्षाल्यते मलम् इत्यादि। तत्र
योगाभासस्तु आभासज्ञानगताभासत्वं निर्मूल्य
निर्विशेषज्ञानपर्यवसन्नो भवति॥

ज्ञानस्वरूपं तत्फलं च

ज्ञानस्वरूपमेवादौ ज्ञेयं ज्ञानैकसाधनम्॥ १४॥

अज्ञानं कीदृशं चेति प्रविचार्यं मुमुक्षुणा।
ज्ञातं येन निजं रूपं कैवल्यं परमं पदम्॥ १५॥

असौ दोषैर्विनिर्मुक्तः कामक्रोधभयादिभिः।
सर्वदोषैर्वृतो जीवः कथं ज्ञानेन मुच्यते॥ १६॥

स्वात्मरूपं यथा ज्ञानं पूर्णं तद्व्यापकं तथा।
कामक्रोधादिदोषाणां स्वरूपान्नास्ति भिन्नता॥ १७॥

पश्चात् तस्य विधिः किं नु निषेधोपि कथं भवेत्।
विवेकी सर्वदा मुक्तः संसारभ्रमवर्जितः॥ १८॥

परिपूर्णस्वरूपं तत् सत्यं कमलसंभव।
सकलं निष्कलं चैव पूर्णत्वाच्च तदेव हि॥ १९॥

यत एवमतो निर्विशेषज्ञानं स्वफलसाधनसमर्थं स्यादेवेति
मनसि निधाय मुमुक्षुभिः ज्ञानाज्ञानेयत्ता ज्ञातव्येत्याह-
ज्ञानेति॥ १४॥ तत्र निर्विशेषज्ञानस्वरूपमाह- ज्ञातमिति। तदेव
यथोक्तज्ञानमित्यर्थः॥ १५॥ य एवं

प्र। ३९५) ज्ञानी सोयम् असौ कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः।
पुनराभासज्ञा-नाभिप्रायेणाक्षिपति। किमिति ?
कामक्रोधादिसर्वदोषैरिति। कामक्रोधा-दयो दोषाः
स्वाज्ञानविजृम्भिताः॥ १६॥ सर्वदोषग्रासस्वज्ञाने वा तदेकसिद्धे
स्वात्मनि सोडासंभवं प्रकटयन् परिहरति- स्वात्मेति। यथा
स्वात्मरूपं सर्वपरिपूर्णं व्याप्यसत्त्वे व्यापकमपि भवति तथा
तद्गोचरज्ञानस्य तन्मात्रपर्यवसन्नत्वान्न तत् भिद्यते। स्वात्मातिरेकेण

ज्ञानाभावेपि कामादिदोषाः तद्भिन्ना भवेयुरित्यत आह- कामेति ।
न हि निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रे कामादिदोषपूगः स्यान्न वेति स्मृतिर्वा
कथं सेद्धुं पारयति ब्रह्ममात्रगतनिष्प्रतियोगिकतायाः
स्वातिरिक्तमस्ति नास्तीति गन्धासहत्वात् ॥ १७ ॥ एवं ज्ञानी कृतकृत्यो
भवतीत्याह- विवेकीति ॥ १८ ॥ तस्यैव ब्रह्मत्वमाह- परिपूर्णेति ।
संसारिकभ्रमविरलब्रह्मविदो ब्रह्मत्वात् यत् सत्यमिति ख्यातं तदेव
स्वाज्ञादिदृष्ट्या सकलादिभावं भजतीत्याह- सकलमिति ॥ १९ ॥

आभासज्ञान्यज्ञानिनोरविशेषः

कलिना स्फूर्तिरूपेण संसारभ्रमतां गतम् ।
निष्कलं निर्मलं साक्षात् सकलं गगनोपमम् ॥ २० ॥

उत्पत्तिस्थितिसंहारस्फूर्तिज्ञानविवर्जितम् ।
एतद्रूपं समायातः स कथं मोहसागरे ॥ २१ ॥

निमज्जति महाबाहो त्यक्त्वा विद्यां पुनःपुनः ।
सुखदुःखादिमोहेषु यथा संसारिणां स्थितिः ॥ २२ ॥

तथा ज्ञानी यदा तिष्ठेद्वासनावासितस्तदा ।
तयोर्नास्ति विशेषोत्र समा संसारभावना ॥ २३ ॥

ज्ञानं चेदीदृशं ज्ञातमज्ञानं कीदृशं पुनः ।

पू । ३९६) अप्रकाशकल्यन्तःकरणयोगात् संसारित्वं भजतीवेत्याह-
कलिनेति । वस्तुतस्तु निष्कलम् ॥ २० ॥
यन्निष्कलमित्यादिविशेषणविशिष्टमेतद्रूपं
चित्तशुद्धिसाधनचतुष्टयसंपत्त्यभावेपि येन केनोपायेन समायातो
यदि ज्ञानी तदा कृतकृत्यो भवेत् स कथं स्वात्तज्ञानं विहाय
स्वाज्ञवन्मोहसागरे निमज्जतीति प्रश्नोत्तरं भगवानाह- सुखेति ॥
२१-२२ ॥ तथा अयमाभासज्ञानी । स्वाज्ञानेनास्यापि समा ॥ २३ ॥
आभासज्ञानिनः ज्ञानम् ।
आभासज्ञानाज्ञानयोरविरोधादेकार्थपर्यवसायित्वं युज्यते इत्यर्थः ।

आभासज्ञानिनो योगेन विना न मोक्षसिद्धिः

ज्ञाननिष्ठोविरक्तोपि धर्मज्ञोविजितेन्द्रियः ॥ २४ ॥

विना देहेपि योगेन न मोक्षं लभते विधे ।
अपक्वाः परिपक्वाश्च देहिनो द्विविधाः स्मृताः ॥ २५ ॥

अपक्वा योगहीनास्तु पक्वा योगेन देहिनः ।
सर्वो योगाग्निना देहो ह्यजडः शोकवर्जितः ॥ २६ ॥

जडस्तु पार्थिवो ज्ञेयो ह्यपक्वो दुःखदो भवेत् ।

तस्य योगं विना अकिंचित्करतामाह- ज्ञानेति ।
स्वारोपितज्ञाननिष्ठः । शास्त्रतो धर्मज्ञः । स्वयं अविजितेन्द्रियः ॥ २४
॥ अयमाभासज्ञानी योगेन विना स्वात्तज्ञानगताभासमलं संक्षाल्य
शुद्धं ज्ञानं प्राप्य तत्समकालं न कदापि मोक्षं लभते,
योगोदकस्य चित्तमलशोधकत्वात् । नह्यशुद्धचित्तासादितज्ञानं
कार्यकारि भवतीत्यर्थः । आभासपारमार्थिकभेदेन ज्ञानिनौ
द्विविधावित्याह- अपक्व इति ॥ २५ ॥ केवलाभासज्ञानिनः अपक्वाः
अशुद्धान्तरत्वात् । योगेन पक्वाः पारमार्थिकज्ञानिनः इत्यर्थः ।
शुद्धाशुद्धज्ञानिनोरधिष्ठितदेहादेः जडाजडतामाह- सर्व इति
। ज्ञानाग्निदग्धकल्मषत्वात् ज्ञानिदेहादेरजडत्वं युज्यते इत्यत्र
यथैव मृन्मयः कुम्भः तद्वद्देहोपि चिन्मयः इति श्रुतेः ॥ २६ ॥

आभासज्ञानिनां दुःखानिवृत्तिः

ध्यानस्थोसौ तथाप्येवमिन्द्रियैर्विवशो भवेत्॥ २७॥

तानि गाढं नियम्यापि तथाप्यन्यैः प्रबाध्यते।
शीतोष्णसुखदुःखाद्यैर्व्याधिभिर्मानसैस्तथा॥ २८॥

अन्यैर्नानाविधैर्जीवैः शास्त्राग्निजलमारुतैः।
शरीरं पीड्यते तैस्तैश्चित्तं संक्षुभ्यते ततः॥ २९॥

तथा प्राणविपत्तौ तु क्षोभमायाति मारुतः।
ततो दुःखशतैर्व्याप्तं चित्तं क्षुब्धं भवेन्नृणाम्॥ ३०॥

देहावसानसमये चित्ते यद्यद्विभावयेत्।
तत्तदेव भवेज्जीव इत्येवं जन्मकारणम्॥ ३१॥

देहान्ते किं भवेज्जन्म तन्न जानन्ति मानवाः।
तस्माज्ज्ञानं च वैराग्यं जीवस्य केवलं श्रमः॥ ३२॥

पिपीलिका यथा[दा?] लग्ना देहे ध्यानाद्विमुच्यते।
असौ किं वृश्चिकैर्दष्टो देहान्ते वा कथं सुखी॥ ३३॥

तस्मान्मूढा न जानन्ति मिथ्यातर्केण वेष्टिताः।

यद्याभासज्ञानी शुद्धज्ञानिवत् ध्यानस्थः। विवशो भवेत्
ब्रह्मातिरेकेण इन्द्रियादिकं नास्तीत्यसमाहितकरणग्रामत्वात्॥ २७॥
यथाबलं तानि॥ २८-२९॥ नराणां निर्विशेषब्रह्मज्ञानीतराणाम्॥
३०-३१॥ यस्मादाभासज्ञानिनः एवं न विदुः तस्मात् आभासज्ञानम्
। निर्विशेषज्ञानिनोप्येवं न विदुरिति चेत् सत्यं ब्रह्मातिरेकेण देहः
तदवसानसमयो वा अस्ति चेत् जानन्ति, निर्विशेषब्रह्ममात्रावगतेः
देहाद्युपलक्षिताविद्यापदतत्कार्यजातमस्ति

पृ। ३९८) नास्तीति विभ्रमापह्नवपूर्वकत्वात्। तस्मादाभासज्ञानी अत्र
विषयो भवतीति मन्तव्यम्। ज्ञानियोगिशब्देन मुख्यज्ञानियोगिनौ
गृहीतौ चेत् मूलश्रुत्यनुरूपं भवेदिति चेन्न

मूलश्रुतेरप्याभासज्ञान्यादिविषयतात्पर्यत्वात् चतुर्थाध्याये
शुद्धज्ञानिसमाचारस्य स्फुटीकृतत्वाच्च । न हि कदापि
श्रुतिर्विरुद्धार्थं वदति तस्मादाभासपारमार्थिकज्ञानिनौ
मिथोविविक्तं श्रुतिरनुवदतीति वक्तुं युक्तमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ आभासज्ञानी
अस्मिन् प्रकरणे विशेषितव्यः इति स एव विशेष्यते- पिपीलिकेति ॥ ३३ ॥
यस्मादेवं ब्रह्मातिरेकेण स्वदेहध्यानतद्विरोधादिकमस्तीति भ्रान्तिः
तस्मात् ॥

अहंभाव एव सर्वानर्थमूलम्

अहंकृतिर्यदा यस्य नष्टा भवति तस्य वै ॥ ३४ ॥

देहस्त्वपि भवेन्नष्टो व्याधयश्चास्य किं पुनः ।
जलाग्निशस्त्रखातादिबाधा कस्य भविष्यति ॥ ३५ ॥

यदा यदा परिक्षीणा पुष्टा चाहंकृतिर्भवेत् ।
तमनेनास्य नश्यन्ति प्रवर्तन्ते रुगादयः ॥ ३६ ॥

कारणेन विना कार्यं न कदाचन विद्यते ।

अहंकारं विना तद्वद्देहे दुःखं कथं भवेत्॥ ३७॥

स्वाज्ञविकल्पितदेहादौ अहंकृतिः॥ ३४॥ ज्ञानिनो विदेहत्वात्
यद्यपि स्वाज्ञदृष्ट्या देहोस्तु शस्त्रखातादिः तस्यैवास्तु ज्ञानिनो न
काचित् क्षतिरस्तीत्यर्थः॥ ३५॥ यदि पुनरस्य देहादावहंभावः उदेति तदा
स्वाज्ञवत् सर्वानर्थो भवतीत्याह- यदेति। अनेन देहाभिमानदोषेण
अस्य ब्रह्मास्मीत्यादिवृत्तयो नश्यन्ति तिरोभवन्ति। किंच तं
देहाभिमानिनं प्रति रुगादयः प्रवर्तन्ते॥ ३६॥ अहंभाव एव
सर्वानर्थमूलमित्याह- कारणेनेति॥ ३७॥

योगसिद्धस्य ईश्वरत्वं जीवन्मुक्तत्वं च

शरीरेण जिताः सर्वे शरीरं योगिभिर्जितम्।
तत् कथं कुरुते तेषां सुखदुःकादिकं फलम्॥ ३८॥

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः कामक्रोधादिकं जितम्।
तेनैव विजितं सर्वं नासौ केनापि बाध्यते॥ ३९॥

महाभूतानि तत्त्वानि संहृतानि क्रमेण च ।
सप्तधातुमयो देहो दग्धो योगाग्निना शनैः ॥ ४० ॥

देवैरपि न लक्ष्येत योगिदेहो महाबलः ।
भेदबन्धविनिर्मुक्तो नानाशक्तिधरः परः ॥ ४१ ॥

यथाकाशस्तथा देह आकाशादपि निर्मलः ।
सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरो दृश्यः स्थूलास्थूलो जडाजडः ॥ ४२ ॥

इच्छारूपो हि योगीन्द्रः स्वतन्त्रस्त्वजरामरः ।
क्रीडते त्रिषु लोकेषु लीलया यत्रकुत्रचित् ॥ ४३ ॥

अचिन्त्यशक्तिमान् योगी नानारूपाणि धारयेत् ।
संहरेच्च पुनस्तानि स्वेच्छया विजितेन्द्रियः ॥ ४४ ॥

नासौ मरणमाप्नोति पुनर्योगबलेन तु ।
हठेन मृत एवासौ मृतस्य मरणं कुतः ॥ ४५ ॥

मरणं यत्र सर्वेषां तत्रासौ परिजीवति ।

यत्र जीवन्ति मूढास्तु तत्रासौ मृत एव वै ॥ ४६ ॥

पू। ४००) कर्तव्यं नैव तस्यास्ति कृतेनासौ न लिप्यते।
जीवन्मुक्तः सदा स्वच्छः सर्वदोषविवर्जितः ॥ ४७ ॥

सर्वे स्वाज्ञाः। ब्रह्मात्मैक्ययोगिभिः ॥ ३८ ॥ ब्रह्मातिरिक्तं न
किंचिदस्ति इति ज्ञानखड्गेन इन्द्रियाणि ॥ ३९ ॥ किंच- महाभूतानि ॥ ४०
॥ सम्यग्ज्ञानिनः ईश्वरभावापत्त्या सत्यसंकल्पत्वाद्यदि
सम्यग्ज्ञानयोगी अयं देहः सर्वादृश्यो भवतु
ईश्वरादिसामर्थ्यमीहते तदा दैवैरपीति ॥ ४१-४४ ॥ नासौ
मरणमाप्नोति मरणादेः देहनिष्ठत्वेन योगिनो देहातीतत्वात्, न
जायते म्रियते वा विपश्चित् इति श्रुतेः। ब्रह्मातिरेकेण देहादिकं नास्तीति
बोध एव हठः, हठेन सम्यग्ज्ञानेन मृत एवासौ देहः ॥ ४५ ॥
या निशा सर्वभूतानाम् इत्यादिस्मरणात् ॥ ४६-४७ ॥

आभासज्ञानिनां विडम्बनम्

विरक्ता ज्ञानिनश्चान्ये देहेन विजिताः सदा।
ते कथं योगिभिस्तुल्या मांसपिण्डाः कुदेहिनः ॥ ४८ ॥

देहान्ते ज्ञानिभिः पुण्यात् पापाच्च फलमाप्यते ।
ईदृशं तु भवेत् तत्तद् भुक्त्वा ज्ञानी पुनर्भवेत् ॥ ४९ ॥

योगव्याविद्धचित्तमलनिर्विशेषज्ञानिनमीश्वरत्वेन
जीवन्मुक्तत्वेन च स्तुत्वा तदपेक्षया आभासज्ञानिनो विडम्बयति-
विरक्ता इति । स्वातिरिक्तविषये विशेषेण रक्ताः विरक्ताः ॥ ४८ ॥
प्रारब्धादिकर्मफलं भुक्त्वा ज्ञानी पुनर्भवेत् । न हि
पारमार्थिकज्ञानिनः पुण्यपापतत्फलोच्चावचजन्मादिकमस्ति,
आभासज्ञानिनि तु सर्वमुपपद्यत इति श्रुतेराशयः । अन्यथा ब्रह्म वेद
ब्रह्मैव भवति य एवं निर्बीजं वेद निर्बीज एव स भवति, तमेव
विद्वानमृत

प्र । ४०१) इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते इत्यादयो
वेदनसमकालमेव ब्रह्ममात्रावस्थानलक्षणविदेहकैवल्यानुवादि-
श्रुतयो बाध्येरन् । तस्मादत्र ज्ञानिनः पापपुण्यानुरोधेन
पुनर्भवोक्तिराभासज्ञानिनिष्ठेति ॥ ४९ ॥

तेषां सिद्धसंगत्या कृतकृत्यत्वम्

पश्चात् पुण्येन लभते सिद्धेन सह संगतिम्।
ततः सिद्धस्य कृपया योगी भवति नान्यथा ॥ ५० ॥

ततो नश्यति संसारो नान्यथा शिवभाषितम्।

तादृशाभासज्ञानिनः सुकृतविशेषात् जीवन्मुक्तसंगत्या
कृतकृत्यता स्यादित्याह- पश्चादिति ॥ ५० ॥

ज्ञानयोगयोः मिथः कार्यकारणत्वम्

योगेन रहितं ज्ञानं न मोक्षाय भवेद्विधे ॥ ५१ ॥

ज्ञानेनैव विना योगो न सिध्यति कदाचन।

आभासज्ञानयोगसमुच्चयाभिप्रायेण प्रातिस्विकेन तयोः
निन्दोच्यते- योगेनेति ॥ ५१ ॥

योग एव परमो मोक्षमार्गः

जन्मान्तरैश्च बहुभिर्योगो ज्ञानेन लभ्यते ॥ ५२ ॥

ज्ञानं तु जन्मनैकेन योगादेव प्रजायते ।
तस्माद्योगात् परतरो नास्ति मार्गस्तु मोक्षदः ॥ ५३ ॥

प्र। ४०२) प्रविचार्य चिरं ज्ञानं मुक्तोहमिति मन्यते ।
किमसौ मननादेव मुक्तो भवति तत्क्षणात् ॥ ५४ ॥

पश्चाज्जन्मान्तरशतैर्योगादेव विमुच्यते ।
न तथा भवतो योगाज्जन्ममृत्यू पुनःपुनः ॥ ५५ ॥

प्राणापानसमायोगश्चन्द्रसूर्यैकता भवेत् ।
सप्तधातुमयं देहमग्निना रञ्जयेद् ध्रुवम् ॥ ५६ ॥

व्याधयस्तस्य नश्यन्ति छेदखातादि का कथा ।
तदसौ परमाकाशरूपो देह्यवतिष्ठति ॥ ५७ ॥

किं पुनर्बहुनोक्तेन मरणं नास्ति तस्य वै ।

देहिवद् दृश्यते लोके दग्धकर्पूरवत् स्वयम्॥ ५८ ॥

तयोः मिथः कार्यकारणतामाह- जन्मेति ॥ ५२ ॥ यस्मादेवं
तस्मात्। नास्ति आभासज्ञानगताभासतां ग्रसित्वा
शुद्धज्ञानजनकत्वात्। अत एव योगमार्गस्तु ज्ञानद्वारा मोक्षदः॥ ५३
॥ योगाभावे ज्ञानाभासेनापि प्रविचार्य। कदाचित्कमननादेव ॥ ५४ ॥
योगादेव विमुच्यते इति योगं स्तौति। यथा आभासज्ञानिनां जन्ममृत्यू
भवतः न तथा ॥ ५५ ॥ सप्तधातुमयं देहं- शुक्लादयः
सप्तधातवः देहस्य तन्मयत्वात् तम्॥ ५६-५८ ॥

योगसंस्कृतमनस्त्येव आत्मज्ञानोत्पत्तिः

चित्तं प्राणेन संबद्धं सर्वजीवेषु संस्थितम्।
रज्ज्वा यद्वत् सुसंबद्धः पक्षी तद्वदिदं मनः॥ ५९॥

पू। ४०३) नानाविधैर्विचारस्तु न बाध्यं जायते मनः।
तस्मात् तस्य जयोपायः प्राण एव हि नान्यथा॥ ६० ॥

तर्कैर्जल्पैः शास्त्रजालैर्युक्तिभिर्मन्त्रभेषजैः।

न वशो जायते प्राणः सिद्धोपायं विना विधे ॥ ६१ ॥

उपायं तमविज्ञाय योगमार्गे प्रवर्तते ।
खण्डज्ञानेन सहसा जायते क्लेशवत्तरः ॥ ६२ ॥

योजित्वा पवनं मोहाद्योगमिच्छति योगिनाम् ।
सोपक्वं कुम्भमारुह्य सागरं तर्तुमिच्छति ॥ ६३ ॥

यस्य प्राणो विलीनोन्तः साधके जीविते सति ।
पिण्डो न पतितस्तस्य चित्तं दोषैः प्रबाधते ॥ ६४ ॥

संस्थितं स्वात्मानं विषयीकरोतीत्यर्थः । तद्वदिदं मनः,
प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः इति श्रुतेः ॥ ५९ ॥ यस्मादेवं तस्मात् ॥
६०-६५ ॥

योगाभ्यास एव प्रथमकृत्यम्

शुद्धे चेतसि तस्यैव स्वात्मज्ञानं प्रकाशते ।
तस्माज्ज्ञानं भवेद्योगाज्जन्मनैकेन पद्मज ॥ ६५ ॥

तस्माद्योगं तमेवादौ साधको नित्यमभ्यसेत्।
मुमुक्षुभिः प्राणजयः कर्तव्यो मोक्षहेतवे ॥ ६६ ॥

प्। ४०४) योगात् परतरं पुण्यं योगात् परतरं शिवम्।
योगात् परतरं सूक्ष्मं योगात् परतरं न हि ॥ ६७ ॥

योपानप्राणयोरैक्यं रजसो रेतसस्तथा।
सूर्याचन्द्रमसोर्योगो जीवात्मपरमात्मनोः ॥ ६८ ॥

एवं हि द्वन्द्वजालस्य संयोगो योग उच्यते।

यस्माद्योग एवं प्रभाववान् तस्मात्॥ ६६-६८ ॥

योगशिखोपदेशः

अथ योगशिखां वक्ष्ये सर्वज्ञानेषु चोत्तमाम्॥ ६९॥

यदानुध्यायते मन्त्रं गात्रकम्पोथ जायते।

आसनं पद्मकं बद्ध्वा यच्चान्यदपि रोचते ॥ ७० ॥

नासाग्रे दृष्टिमारोप्य हस्तपादौ च संयतौ ।
मनः सर्वत्र संगृह्य ओंकारं तत्र चिन्तयेत् ॥ ७१ ॥

ध्यायते सततं प्राज्ञो हृत्कृत्वा परमेश्वरम् ।
एकस्तम्भे नवद्वारे त्रिस्थूणे पञ्चदैवते ॥ ७२ ॥

ईदृशे तु शरीरे वा मतिमान्नोपलक्षयेत् ।
आदित्यमण्डलाकारं रश्मिज्वालासमाकुलम् ॥ ७३ ॥

तस्य मध्यगतं वह्निं प्रज्वलेद्दीपवर्तिवत् ।
दीपशिखा तु या मात्रा सा मात्रा परमेश्वरे ॥ ७४ ॥

प्र । ४०५) इत्थं योगं स्तुत्वा अथ अनन्तरं योगसारभूतां शिखां
प्रपञ्चयति- अथेति । योगमस्तकविलसितत्वात् योगशिखा । आभासादि-
ज्ञानापेक्षया इयमुत्तमा,
अशुद्धचित्ताश्रयज्ञानगताभासग्रासत्-वात् । तां तुभ्यं वक्ष्ये
इत्यर्थः ॥ ६९ ॥ किं तत् इत्यत्र तदियत्तां तदभ्यासक्रमं चाह- यदेति

। मन्तारम् अनुसंधातारं त्रायते इति मन्त्रः नादः। मन्त्रं मन्त्रो
यदा अनुध्यायते अनुसंधीयते तदा अथ अनन्तरं योगिनो गात्रकम्पो
जायते। तदुपशमनार्थं आसनमिति। यच्चान्यदपि रोचते सिद्धासनादि॥
७०॥ एवम् आसने स्थित्वा नासाग्रे इति॥ ७१॥ तदानीं देहदृष्टिः न
कार्येत्याह- एकेति। वीणादण्डस्य शरीरमण्टपाधारत्वात्।
स्थूणशब्देन आगाम्यादिकर्मत्रयमुच्यते। पञ्चदैवत शब्देन
ब्रह्मादिसदाशिवान्तपञ्चब्रह्माण उच्यन्ते॥ ७२॥ एतत्संघाते शरीरे
स्वात्मात्मीयदृष्टिं न कुर्यादित्यर्थः। ततः किं कर्तव्यमित्यत्र
स्वहृदये आदित्येति॥ ७३॥ प्राणायामानुकूलध्या-नेन
मूलाधारगताग्निज्वालावलीयुतं भावयेदित्यर्थः। तत्र
दीपशिखारूपेण परमेश्वरो भावनीय इत्याह- दीपशिखेति।
मूलाधारस्थदीपशिखा तु या मात्रा नीवारशूकादपि तन्वी सा मात्रा
तदाकारेण परमेश्वरे भाविते सति॥ ७४॥

योगाभ्यासात् परमपदसाक्षात्कारः

भिन्दन्ति योगिनः सूर्यं योगाभ्यासेन वै पुनः।
द्वितीयं सुषुम्नाद्वारं परिशुभ्रं समर्पितम्॥ ७५॥

कपालसंपुटं पीत्वा ततः पश्यति तत्पदम्।

अथ तत्प्रसादतो योगिनः योगाभ्यासबलेन सूर्यमण्डलं भित्त्वा
तत्पदं यान्तीत्यत्र सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति इति श्रुतेः॥

संन्यस्तं पुरुषं दृष्ट्वा स्थानाच्चलति भास्करः।
एष मे मण्डलं भित्त्वा परं ब्रह्म प्रयास्यति॥

पृ। ४०६) इति स्मृत्यनुरोधेन संन्यासयोगिनः सूर्यमण्डलं भित्त्वा
तत्पदं यान्तीत्युक्तम्। केवलयोगिनस्तु द्वितीयं सुषुम्नाद्वारं
कुण्डलिन्या विभिद्य॥ ७५॥ तन्मार्गेण कलालसंपुटं सहस्रारचक्रं
प्रविश्य तत्र रवीन्द्वग्निजममृतं पीत्वा ततः तत्पदं तत्रत्यतूरीयं
तुरीयातीतं वा सोहमिति पश्यति पश्यन्ति। ततः तदात्तज्ञानानुरोधेन
सविशेषं निर्विशेषं वा ब्रह्म प्रयान्तीत्यर्थः॥

ध्यानाशक्तस्य पुण्यलोकप्राप्तिः

अथ तद् ध्यायते जन्तुरालस्याच्च प्रमादतः॥ ७६॥

यदि त्रिकालमागच्छेत् स गच्छेत् पुण्यसंपदम्।
पुण्यमेतत् समासाद्य संक्षिप्य कथितं मया॥ ७७॥

एवं ध्यातुमशक्तानां पुण्यलोकाप्तिमाह- अथेति। यदि यो
जन्तुः यथावत् ध्यानकलनायामालस्यात् प्रमादतश्च भेदधिया तत्
ब्रह्म ध्यायते ध्यायति॥ ७६॥ एवम् अहरहः त्रिकालं ध्यानमागच्छेत्
ध्यानं करोति सोयं मुनिः स्वभावनानुरोधेन पुण्यसंपदं
ब्रह्मेन्द्राद्यैश्वर्यं गच्छेत् प्राप्नुयात्। एतत्पुण्यानुरोधेन
संक्षेपेण मयोक्तमित्यर्थः॥ ७७॥

लब्धयोगस्य स्वात्मबोधः

लब्धयोगोथ बुध्येत प्रसन्नं परमेश्वरम्।
जन्मान्तरसहस्रेषु यदा क्षीणं तु किल्बिषम्॥ ७८॥

तदा पश्यति योगेन संसारोच्छेदनं महत्।

वक्ष्यमाणरीत्या लब्धयोगः स्वात्मानं बुध्यते इत्याह-
लब्धेति। सोहमिति बुध्येत। किल्बिषवतां

स्वातिरिक्तकलनोच्छेदनेश्वरसाक्षात्कारः कुत इत्यत्र आह-

जन्मान्तरेति । नित्यादिकर्मफलसमर्पणसंतुष्टेश्वरप्रसादतः यदा ॥

७८ ॥

प्। ४०७)

योगाभ्यासार्थं जितप्राणगुरूपसदनम्

अधुना संप्रवक्ष्यामि योगाभ्यासस्य लक्षणम्॥ ७९ ॥

मरुज्जयो यस्य सिद्धः सेवयेत् तं गुरुं सदा ।

गुरुवक्त्रप्रसादेन कुर्यात् प्राणजयं बुधः ॥ ८० ॥

तदा पश्यति योगेनेत्युक्तं, सोयं योगः कीदृशः

इत्याकाङ्क्षायां तदियत्तां ससाधनां सफलामाचष्टे- अधुनेति ॥

७९ ॥ तत् गुरुमुखेनैव ज्ञेयमित्याह- मरुदिति ॥ ८० ॥

सरस्वतीचालनम्

वितस्तिप्रमितं दैर्घ्यं चतुरङ्गुलविस्तृतम्।
मृदुलं धवलं प्रोक्तं वेष्टनाम्बरलक्षणम्॥ ८१॥

आदौ सरस्वतीनाडीचालनपुरःसरं कुण्डलिनीस्थितिं
तच्चालनोपायं चाह- वितस्तीति।
सरस्वतीनाडीमस्तकमुक्तलक्षणलक्षितवस्त्रेणावेष्टय ब्राह्मे मुहूर्ते
उत्थाय मुहूर्तपर्यन्तं निर्भयाच्चालयेत्॥ ८१॥

कुण्डलीचालनेन ग्रन्थित्रयभेदः

निरुध्य मारुतं गाढं शक्तिचालनयुक्तितः।
अष्टधा कुण्डलीभूतामृज्वीं कुर्यात्तु कुण्डलीम्॥ ८२॥

पायोराकुञ्चनं कुर्यात् कुण्डलीं चालयेत् तदा।
मृत्युवक्त्रगतस्यापि तस्य मृत्युभयं कुतः॥ ८३॥

एतदेव परं गुह्यं कथितं तु मया तव।
वज्रासनगतो नित्यमूर्ध्वाकुञ्चनमभ्यसेत्॥ ८४॥

पू। ४०८) वायुना ज्वलितो वह्निः कुण्डलीमनिशं दहेत्।
संतप्ता साग्निना जीवा शक्तिस्त्रैलोक्यमोहिनी ॥ ८५ ॥

प्रविशेच्चन्द्रदण्डे तु सुषुम्नावदनान्तरे।
वायुना वह्निना सार्धं ब्रह्मग्रन्थिं भिनत्ति सा ॥ ८६ ॥

विष्णुग्रन्थिं ततो भित्त्वा रुद्रग्रन्थौ च तिष्ठति।
ततस्तु कुम्भकैर्गाढं पूरयित्वा पुनः पुनः ॥ ८७ ॥

सरस्वतीनाडीचालनानन्तरं निरुध्य ॥ ८२ ॥ तदा पायोः।
कुण्डलिनीचालनतोस्य विमृत्युत्वमाह- मृत्युवक्त्रेति ॥ ८३ ॥
कुण्डलीं चालयेदिति यदुक्तं सोपायं तदाह- वज्रेति ॥ ८४ ॥
आकुञ्चनोत्थवायुना। तेन दाहेन संतप्ता ॥ ८५ ॥ ततः सा किं करोतीत्यत्र
प्रविशेत् इति। सुषुम्नायाः चन्द्रवत् शीतलत्वात् कुण्डलीतापशान्तिकरत्वं
योग्यनुभवसिद्धमित्यर्थः। दृक्प्राणवायुना।
मूलाधारप्रवेशमार्गकवाटाभं ब्रह्मग्रन्थिम्॥ ८६ ॥
अनाहतकवाटं विष्णुग्रन्थिम्। आज्ञाकवाटे रुद्रग्रन्थौ।
रुद्रग्रन्थिभेदनोपायमाह- तत इति ॥ ८७ ॥

कुम्भकचतुष्टयाम्भासविधिः

अथाभ्यसेत् सूर्यभेदमुज्जायीं चापि शीतलीम्।
भस्त्रां च सहितो नाम स्याच्चतुष्टयकुम्भकः॥ ८८॥

बन्धत्रयेण संयुक्तः केवलप्राप्तिकारकः।

कुम्भकभेदमाह- अथेति॥ ८८-८९॥

पू। ४०९)

सूर्यकुम्भकलक्षणम्

अथास्य लक्षणं सम्यक् कथयामि समासतः॥ ८९॥

एकाकिना समुपगम्य विविक्तदेशं
प्राणादिरूपममृतं परमार्थतत्त्वम्।
लध्वाशिना धृतिमता परिभावितव्यं
संसाररोगहरमौषधमद्वितीयम्॥ ९०॥

सूर्यनाड्या समाकृष्य वायुमभ्यासयोगिना ।
विधिवत् कुम्भकं कृत्वा रेचयेच्छीतरश्मिना ॥ ९१ ॥

उदरे बहुरोगघ्नं क्रिमिदोषं निहन्ति च ।
मुहुर्मुहुरिदं कार्यं सूर्यभेदमुदाहृतम् ॥ ९२ ॥

आदौ समुदायलक्षणमुच्यते- एकाकिनेति ॥ ९० ॥ ततः
सूर्यभेदलक्षणं तत्फलं चाह- सूर्येति ॥ ९१-९२ ॥

उज्जायीकुम्भकलक्षणम्

नाडीभ्यां वायुमाकृष्य कुण्डल्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ।
धारयेदुदरे पश्चाद्रेचयेदिडया सुधीः ॥ ९३ ॥

कण्ठे कफादिदोषघ्नं शरीराग्निविवर्धनम् ।
नाडीजलापहं धातुगतदोषविनाशनम् ॥ ९४ ॥

गच्छतस्तिष्ठतः कार्यमुज्जाय्याख्यं तु कुम्भकम् ।

उज्जायीकुम्भकलक्षणमाह- नाडीभ्यामिति ॥ ९३-९४ ॥

प्र्। ४१०)

शीतलीकुम्भकलक्षणम्

मुखेन वायुं संगृह्य घ्राणरन्ध्रेण रेचयेत्॥ ९५॥

शीतलीकरणं चेदं हन्ति पित्तं क्षुधां तृषम्।

शीतलीलक्षणमाह- मुखेनेति ॥ ९५ ॥

भस्त्रिकाकुम्भकलक्षणम्

स्तनयोरथ भस्त्रेव लोहकारस्य वेगतः ॥ ९६ ॥

रेचयेत् पूरयेद्वायुमाश्रमं देहगं धिया।
यथा श्रमो भवेद्देहे तथा सूर्येण पूरयेत्॥ ९७ ॥

कण्ठसंकोचनं कृत्वा पुनश्चन्द्रेण रेचयेत्।

वातपित्तश्लेष्महरं शरीराग्निविवर्धनम्॥ ९८॥

कुण्डलीबोधकं वक्रदोषघ्न शुभदं सुखम्।

ब्रह्मनाडीमुखान्तःस्थकफाद्यर्गलनाशनम्॥ ९९॥

सम्यग्बन्धसमुद्भूतं ग्रन्थित्रयविभेदकम्।

विशेषेणैव कर्तव्यं भस्त्राख्यं कुम्भकं त्विदम्॥ १००॥

भस्त्रिकाकुम्भकलक्षणमाह- स्तनयोरिति।

भस्त्रिकाचालकस्तनयोः समम् अथ॥ ९६-९९॥ भस्त्रिकाकुम्भकात्

रुद्रग्रन्थिरपि भिद्यते इत्यर्थः॥ १००॥

बन्धत्रयविधिः

बन्धत्रयमथेदानीं प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम्।

नित्यं कृतेन तेनासौ वायोर्जयमवाप्नुयात्॥ १०१॥

प्र। ४११) चतुर्णामपि भेदानां कुम्भके समुपस्थिते।
बन्धत्रयमिदं कार्यं वक्ष्यमाणं मया हि तत्॥ १०२॥

प्रथमो मूलबन्धस्तु द्वितीयोड्डीयणाभिधः।
जालंधरस्तृतीयस्तु लक्षणं कथयाम्यहम्॥ १०३॥

कुम्भकचतुष्टयाङ्गतया बन्धत्रयलक्षणमाह- बन्धेति॥
१०१-१०४॥

मूलबन्धः

गुदं पाष्ण्र्या तु संपीड्य वायुमाकुञ्चयेद् बलात्।
वारं वारं यथा चोर्ध्वं समायाति समीरणः॥ १०४॥

प्राणापानौ नान्दबिन्दू मूलबन्धेन चैकताम्।
गत्वा योगस्य संसिद्धिं यच्छतो नात्र संशयः॥ १०५॥

नादबिन्दुशब्देन बुद्धिमनसी उच्येते॥ १०५-१०७॥

उड्डियाणबन्धः

कुम्भकान्ते रेचकादौ कर्तव्यस्तूड्डियाणकः ।
बन्धो येन सुषुम्नायां प्राणस्तूड्डीयते यतः ॥ १०६ ॥

तस्मादुड्डीयणाख्योयं योगिभिः समुदाहृतः ।
उड्डियाणं तु सहजं गुरुणा कथितं सदा ॥ १०७ ॥

अभ्यसेत् तदतन्द्रस्तु वृद्धोपि तरुणो भवेत् ।
नाभेरूर्ध्वमधश्चापि ताणं कुर्यात् प्रयत्नतः ॥ १०८ ॥

षाण्मासमभ्यसेन्मृत्युं जयत्येव न संशयः ।

प्र। ४१२) ताणम् आकुञ्चनम्॥ १०८-१११ ॥

जालंधरबन्धः

पूरकान्ते तु कर्तव्यो बन्धो जालंधराभिधः ॥ १०९ ॥

कंठसंकोचरूपोसौ वायुमार्गनिरोधकः ।
कण्ठमाकुञ्च्य हृदये स्थापयेद् दृढमिच्छया ॥ ११० ॥

बन्धो जालंधराख्योयममृताप्यायकारकः ।
अधस्तात् कुञ्चनेनाशु कण्ठसंकोचने कृते ॥ १११ ॥

मध्ये पश्चिमताणेन स्यात् प्राणो ब्रह्मनाडिगः ।

कुण्डल्या ग्रन्थित्रयविभेदनेन निर्विकल्पकप्राप्तिः

वज्रासनस्थितो योगी चालयित्वा तु कुण्डलीम् ॥ ११२ ॥

कुर्यादनन्तरं भस्त्रीं कुण्डलीमाशु बोधयेत् ।
भिद्यन्ते ग्रन्थतो वंशे तप्तलोहशलाकया ॥ ११३ ॥

तथैव पृष्ठवंशे स्याद् ग्रन्थिभेदस्तु वायुना ।
पिपीलिकायां लग्नायां कण्डूस्तत्र प्रवर्तते ॥ ११४ ॥

सुषुम्नायां तथाभ्यासात् सततं वायुना भवेत् ।

रुद्रग्रन्थिं ततो भित्त्वा ततो याति शिवात्मकम्॥ ११५॥

चन्द्रसूर्यौ समौ कृत्वा तयोर्योगः प्रवर्तते।
गुणत्रयमतीतं स्याद् ग्रन्थित्रयविभेदनात्॥ ११६॥

शिवशक्तिसमायोगे जायते परमा स्थितिः।

प्र। ४१३) बन्धत्रयमुक्तो योगी वज्रासनेति॥ ११२-११६॥
ब्रह्मरन्ध्रगततुरीय एव शिवः, शक्तिस्तु कुण्डलिनी,
तयोर्योगादेव परमा स्थितिः सहजनिर्विकल्पकावस्था जायते इत्यर्थः॥

सुषुम्नायाः मोक्षमार्गत्वं कालभोक्तृत्वं च

यथा करी करेणैव पानीयं प्रपिबेत् सदा॥ ११७॥

सुषुम्नावज्रनालेन पवमानं ग्रसेत् तथा।
वज्रदण्डसमुद्भूता मणयश्चैकविंशतिः॥ ११८॥

सुषुम्नायां स्थिताः सर्वे सूत्रे मणिगणा इव।

मोक्षमार्गे प्रतिष्ठाना सुषुम्ना विश्वरूपिणी ॥ ११९ ॥

यथैव निश्चितः कालश्चन्द्रसूर्यनिबन्धनात् ।
आपूर्य कुम्भितो वायुर्बहिर्नो याति साधके ॥ १२० ॥

पुनःपुनस्तद्वदेव पश्चिमद्वारलक्षणम् ।
पूरितस्तु स तद्द्वारैरीषत्कुम्भकतां गतः ॥ १२१ ॥

प्रविशेत् सर्वगात्रेषु वायुः पश्चिममार्गतः ।
रेचितः क्षीणतां याति पूरितः पोषयेत् ततः ॥ १२२ ॥

सुषुम्नया प्राणोदकं पिबेदित्यत्र दृष्टान्तमाह- यथेति ॥ ११७ ॥ वज्रदण्डो नाम सुषुम्नाश्रयो वीणादण्डः तत्र भवा एकविंशतिमणयश्चणकवन्मांसपिण्डाः सुषुम्नामार्गगतध्वान्तग्रासत्वात् दीपवत् प्रकाशरूपेण मूलाधारमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रान्तं सुषुम्नावेणुपर्ववत् विद्यन्ते योगिप्रत्यक्षाः भवन्तीत्यर्थः ॥ ११८ ॥ तथाविधसुषुम्नाया मोक्षमार्गत्वं कालभोक्तृत्वं चाह- मोक्षेति ।

पू। ४१४) विश्वरूपिणी विश्वाधारब्रह्माश्रयत्वात्॥ ११९॥

निमिषादिकल्पान्तकालः यत्र विलीयते सेयं सुषुम्ना कालभोक्रीत्यर्थः।

साधके योगिनि या सुषुम्ना वर्तते तया आपूर्य कुम्भितो वायुः

उच्छ्वासनिश्वासरूपेण निमेषादिकल्पान्तकालकलनानिर्वाहकः

प्राणवायुः सहसा बहिः नो याति। अतः कालभोक्तृत्वं सुषुम्नायाः

सिद्धमित्यर्थः॥ १२०। यदि प्रमादतः सुषुम्नाया बहिः निर्गच्छति तदा

पुनः पुनः तद्वत् पूर्ववदेव। सुषुम्नया प्राणमापूर्य कुम्भयेदिति

यत्तत् पश्चिमद्वारलक्षणं भवति। सोयं प्राणः तद्द्वारैः

तद्द्वारेण पूरितः सन्नादावीषत्कुम्भकतां भजति॥ १२१॥ ततः

प्राणवायुः पश्चिममार्गतः सर्वगात्रेषु प्रविशेत्। यदि

कालकर्मसंयोगतः सुषुम्नया रेचितो वायुः क्षीणतां याति ततः तदा

पूरितः शरीरं पोषयेत् पुष्टिं कुर्यादित्यर्थः॥ १२२॥

सुषुम्नायोगेन ब्रह्मज्ञानसिद्धिः

यत्रैव जातं सकलेबरं मन-

स्तत्रैव लीनं कुरुते स योगात्।

स एव मुक्तो निरहंकृतिः सुखी

मूढा न जानन्ति हि पिण्डपातिनः॥ १२३॥

चित्तं विनष्टं यदि भासितं स्यात्
तत्र प्रतीतो मरुतोपि नाशः ।
न चेद्यदि स्यान्न तु तस्य शास्त्रं
नात्मप्रतीतिर्न गुरुर्न मोक्षः ॥ १२४ ॥

जम्बुको रुधिरं यद्वद् बलादाकृष्यति स्वयम् ।
ब्रह्मनाडी तथा धातून् संतताभ्यासयोगतः ॥ १२५ ॥

पू । ४१५) अनेनाभ्यासयोगेन नित्यमासनबन्धतः ।
चित्तं विलीनतामेति बिन्दुर्नो यात्यधस्तथा ॥ १२६ ॥

स्वातिरिक्तमनस्तत्कार्यजातारोपापवादाधिष्ठानात्मज्ञानं
यस्यास्ति स एव मुक्त इत्याह- यत्रेति । स्वातिरिक्तभ्रमतो मुक्तः । एवम्
अधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानं ये न जानन्ति ते मूढाः
तेषामावृतित्रयावृतदृष्टित्वात् मूढत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ १२३ ॥
यस्य एवमधिष्ठानज्ञानं नोदेति तद्दृष्ट्या
श्रुत्याचार्यतत्प्रभवज्ञानतत्फलमोक्षादिकं नास्तीत्याह - चित्तमिति
। तज्जन्म व्यर्थमित्यर्थः ॥ १२४ ॥ यतः अयम्

अधिष्ठानज्ञानाभावोनर्थहेतुः अतः तत्प्रबोधार्थम् उत्तरो ग्रन्थ
आरभ्यते। ब्रह्मातिरिक्तधातुषु सत्सु ब्रह्मज्ञानं कथं भवतीत्यत्र
जम्बूको रुधिरमिव धातून् सुषुम्ना ग्रसति ततो ब्रह्मज्ञानं जायते
इत्याह- जम्बुक इति। ब्रह्मनाडी तथा धातून्
बहिःपदार्थतत्प्रबोधान् ग्रसत्येव। ततो ब्रह्मज्ञानमुदेति
तत्समकालं स्वातिरिक्तभ्रममुक्तिश्च भवति। एवं सिद्धावुपायस्तु-
संततेति। योगतः उक्तार्थसिद्धिः स्यादित्यर्थः॥ १२५॥ अभ्यासतः किं
स्यादित्यत्र अनेनेति॥ १२६॥

योगाभ्यासेन स्वरूपावस्थितिसिद्धिक्रमः

रेचकं पूरकं मुक्त्वा वायुना स्थीयते स्थिरम्।
नानानादाः प्रवर्तन्ते संस्रवेच्चन्द्रमण्डलम्॥ १२७॥

नश्यन्ति क्षुत्पिपासाद्याः सर्वदोषास्ततस्तदा।
स्वरूपे सच्चिदानन्दे स्थितिमाप्नोति केवलम्॥ १२८॥

कथितं तु तव प्रीत्या ह्येतदभ्यासलक्षणम्।

ततः किं स्यादित्यत्र रेचकमिति । यदा वायुः स्थिरो भवति तदा नानानादाः ॥ १२७ ॥ एवम् अमृतास्वादनतः, ब्रह्मातिरिक्तं न किंचिदस्ति इति प्रबोधाच्च नश्यन्ति इत्यादि ॥ १२८ ॥

पृ। ४१६)

मन्त्रादियोगचतुष्टयात्मको महायोगः

मन्त्रो लयो हठो राजयोगान्ता भूमिकाः क्रमात् ॥ १२९ ॥

एक एव चतुर्धायं महायोगोभिधीयते ।

पुनस्ते महायोगं कथयामित्याह- मन्त्र इति ॥ १२९ ॥

मन्त्रयोगः

हकारेण बहिर्याति सकारेण विशेत् पुनः ॥ १३० ॥

हंसहंसेति मन्त्रोयं सर्वैर्जीवैश्च जप्यते ।

गुरुवाक्यात् सुषुम्नायां विपरीतो भवेज्जपः ॥ १३१ ॥

सोहं सोहमिति यः स्यान्मन्त्रयोगः स उच्यते ।

आदौ मन्त्रयोगलक्षणमाह- हकारेणेति ॥ १३० ॥ मन्त्रोयं
सदावशादुच्छ्वासनिश्वासरूपेण सर्वैः जप्यते । अयोगिनामेव
भवतीत्यर्थः । योगिनां तु गुरुवाक्यात् इति ॥ १३१ ॥

हठयोगः

प्रतीतिमन्त्रयोगाच्च जायते पश्चिमे पथि ॥ १३२ ॥

हकारेण तु सूर्यः स्यात् सकारेणेन्दुरुच्यते ।
सूर्याचन्द्रमसौरैक्यं हठ इत्यभिधीयते ॥ १३३ ॥

सूत्रवाक्यपठितलययोगं पश्चाद्विवक्षन्
हठयोगलक्षणमाह- प्रतीतीति ॥ १३२ ॥ चन्द्रसूर्यैक्यं जायते
इत्याह- हकारेणेति ॥ १३३ ॥

लययोगः

हठेन गृह्यते जाड्यं सर्वदोषसमुद्भवम्।
क्षेत्रज्ञः परमात्मा च तयोरैक्यं यदा भवेत्॥ १३४॥

तदैक्ये साधिते ब्रह्मंश्चित्तं याति विलीनताम्।
पवनः स्थैर्यमायाति लययोगोदये सति॥ १३५॥

लयात् संप्राप्यते सौख्यं स्वात्मानन्दं परं पदम्।

लययोगलक्षणमाह- हठेनेति॥ १३४-१३५॥

राजयोगः

योनिमध्ये महाक्षेत्रे जपाबन्धूकसंनिभम्॥ १३६॥

रजो वसति जन्तूनां देवीतत्त्वं समावृतम्।

रजसो रेतसो योगाद्राजयोग इति स्मृतः ॥ १३७ ॥

अणिमादिपदं प्राप्य राजते राजयोगतः ।

राजयोगलक्षणमाह- योनीति ॥ १३६ ॥ शशि[शिश्न ?
]स्थाने रेतो वर्तते तद्धि शिवतत्त्वम् । रजसो रेतसो योगात्
शक्तिशिवयोगात् राजयोगः ॥ १३७ ॥

योगसामान्यस्वरूपम् योगेन मुक्तिप्राप्तिश्च

प्राणापानसमायोगो ज्ञेयं योगचतुष्टयम् ॥ १३८ ॥

संक्षेपात् कथितं ब्रह्मन् नान्यथा शिवभाषितम् ।
क्रमेण प्राप्यते प्राप्यमभ्यासादेव नान्यथा ॥ १३९ ॥

पू । ४१८) एकेनैव शरीरेण योगाभ्यासाच्छनैः शनैः ।
चिरात् संप्राप्यते मुक्तिर्मर्कटक्रम एव सः ॥ १४० ॥

मन्त्रादियोगचतुष्टयस्यापि एकार्थपर्यवसायित्वमाह- प्राणेति

। योगचतुष्टयेपि प्राणापानयोगः समान इत्यर्थः ॥ १३८ ॥ एवं
संक्षेपात् स्वोक्तयोगफलमाह- क्रमेणेति ।
निर्विशेषब्रह्मज्ञानसमकालप्राप्यकैवल्यवद्योगफलस्य न ह्यचिरात्
प्राप्तिरिष्यते इत्यर्थः ॥ १३९-१४० ॥

असिद्धयोगस्य मृतस्य उत्तरजन्मनि सिद्धिप्रकारः

योगसिद्धिं विना देहः प्रमादाद्यदि नश्यति ।
पूर्ववासनया युक्तः शरीरं चान्यदाप्नुयात् ॥ १४१ ॥

ततः पुण्यवशात् सिद्धो गुरुणा सह संगतः ।
पश्चिमद्वारमार्गेण जायते त्वरितं फलम् ॥ १४२ ॥

पूर्वजन्मकृताभ्यासात् सत्वरं फलमश्नुते ।

योगाभ्यासिनो योगफलाप्तेः पुरा यदि देहो नश्यति तदा
तत्कृतश्रमो निष्फलो भवतीत्यत आह- योगेति । तदायं योगी
पूर्ववासनया ॥ १४१-१४२ ॥

अभ्यासयोगादेव मुक्तिः

एतदेव हि विज्ञेयं तत् काकमतमुच्यते ॥ १४३ ॥

नास्ति काकमतादन्यदभ्यासाख्यमतः परम् ।
तेनैव प्राप्यते मुक्तिर्नान्यथा शिवभाषितम् ॥ १४४ ॥

पू । ४१९) तदेव स्तौति- एतदिति । वस्तुतः अस्याः स्थितिः
केत्याक्षेपार्थेन किंशब्देन मायोच्यते । सा यस्य वशे वर्तते सोयं
काको मायी महेश्वरः । मायां तु प्रकृतिं विद्यात् मायिनं तु
महेश्वरम् इति श्रुतिसिद्धकाकस्य
महेश्वरस्याभ्यासयोगाख्यमिदमेव मतम् ॥ १४३ ॥
अज्ञानिनामाभासज्ञानिनामपि तच्चित्तमालिन्यसंक्षालनद्वारा
निर्विशेषब्रह्मज्ञानहेतुत्वात् कलौ तेनैव प्रायशो मुक्तिः प्राप्यते
नान्यथेत्यर्थः ॥ १४४ ॥

योगिनः सर्वैश्वर्यजीवन्मुक्त्यादिसिद्धिलाभः

हठयोगक्रमात् काष्ठा सह जीवलयादिकम् ।

नाकृतं मोक्षमार्गं स्यात् प्रसिद्धं पश्चिमं विना ॥ १४५ ॥

आदौ रोगाः प्रणश्यन्ति पश्चाज्जाड्यं शरीरजम् ।
ततः समरसो भूत्वा चन्द्रो वर्षत्यनारतम् ॥ १४६ ॥

धातूंश्च संग्रहेद्वह्निः पवनेन समं ततः ।
नानानादाः प्रवर्तन्ते मार्दवं स्यात् कलेबरम् ॥ १४७ ॥

जित्वा वृष्ट्यादिकं जाड्यं खेचरः स भवेन्नरः ।
सर्वज्ञोसौ भवेत् कामरूपः पवनवेगवान् ॥ १४८ ॥

क्रीडते त्रिषु लोकेषु जायन्ते सिद्धयोखिलाः ।
कर्पूरे लीयमाने किं काठिन्यं तत्र विद्यते ॥ १४९ ॥

अहंकारक्षये तद्वद्देहे कठिनता कुतः ।
सर्वकर्ता च योगीन्द्रः स्वतन्त्रोनन्तरूपवान् ॥ १५० ॥

जीवन्मुक्तो महायोगी जायते नात्र संशयः ।

पू। ४२०) हठयोगं स्तौति- हठेति। अकृतमकृत्रिमं
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्त्वमेति सुषुम्ना तु परे लीना विरजा ब्रह्मरूपिणी
इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं यत्रार्थजातं तत्तज्ज्ञानेन सह जीवतो योगिनो
लयादिकमश्नुते तदिदं हठयोगक्रमादनुष्ठानात् सिद्धं पश्चिमं
मोक्षमार्गं महापथं विना योगिनां कापि काष्ठा न विद्यते इत्यर्थः
॥ १४५॥ इत्थंभूतयोगप्रशंसापूर्वकं नानाविधसिद्धिभूषणं
योगिनं जीवन्मुक्तत्वेन ईश्वरत्वेन च स्तौति- आदाविति। आदौ
अभ्यासदशायामेव सर्वं रोगाः। शरीरजम् आलस्यादि।
प्राणाग्निसूर्यचन्द्रशक्तिशिवयोगतश्चन्द्रोनारतमन-वरतम्
अमृतधारां वर्षति॥ १४६॥ ततो मूलाधारगतोग्निः पवनेन समं
स्थित्वा धातूंश्च संग्रहेत् बलवृद्धिं वीर्यस्तम्भनं च
कुर्यादित्यर्थः। मार्दवं बालवत् कोमलं भवतीत्यर्थः॥ १४७॥ जित्वा
अभ्रं भूत्वा मेघो भवति इत्यादिजडतां विहाय तेजसा खेचरः स
भवेन्नरः। एवमभ्यासयोगी सोयं सूर्यो भवतीत्यर्थः। किंच-
सर्वज्ञः॥ १४८॥ स्वेच्छामात्रेण जायन्ते। कथं पुनरस्य कलेबरं
काठिन्यं विहाय मार्दवं भजतीत्यत्र सदृष्टान्तमुत्तरमाह-
कर्पूर इति। दीपकणिकायोगतः कर्पूरे॥ १४९॥ योगाग्निना अहंकारक्षये।
मार्दवदेहः आकाशदेहो वा भवेदयमित्यर्थः। किंच- सर्वकर्ता॥
१५०॥

कृत्रिमाकृत्रिमसिद्धीनां गोपनविधिः

द्विविधाः सिद्धयो लोके कल्पिताकल्पितास्तथा ॥ १५१ ॥

रसौषधिक्रियाजालमन्त्राभ्यासादिसाधनात् ।
सिध्यन्ति सिद्धयो यास्तु कल्पितास्ताः प्रकीर्तिताः ॥ १५२ ॥

अनित्या अल्पवीर्यास्ताः सिद्धयः साधनोद्भवाः ।
साधनेन विनाप्येवं जायन्ते स्वत एव हि ॥ १५३ ॥

स्वात्मयोगैकनिष्ठेषु स्वातन्त्र्यादीश्वरप्रियाः ।
प्रभूताः सिद्धयो यास्ताः कल्पनारहिताः स्मृताः ॥ १५४ ॥

पू। ४२१) सिद्धा नित्या महावीर्या इच्छारूपाः स्वयोगजाः ।
चिरकालात् प्रजायन्ते वासनारहितेषु च ॥ १५५ ॥

तास्तु गोप्या महायोगात् परमात्मपदेव्यये ।
विना कार्यं सदा गुप्तं योगसिद्धस्य लक्षणम् ॥ १५६ ॥

योगजाः सिद्धयः कतिविधाः इत्यत्र कृत्रिमाकृत्रिमभेदेन
द्विविधा इत्याह- द्विविधा इति ॥ १५१-१५२ ॥ अकल्पितास्तु साधनेन ॥
१५३-१५४ ॥ स्वेनैव सिद्धाः ॥ १५५ ॥ तासां गोपनीयतामाह- तास्त्विति
। महायोगात् परमात्मपदे स्थितेन योगिना कार्यं विना ताः सिद्धयो
गोपनीयाः । सदा सिद्धिजालं गुप्तं गोप्यं भवितव्यमिति यत्
तद्योगसिद्धस्य लक्षणं सहजमित्यर्थः ॥ १५६ ॥

योगसिद्धजीवन्मुक्तयोः सूचकम्

यथाकाशं समुद्दिश्य गच्छद्भिः पथिकैः पथि ।
नानातीर्थानि दृश्यन्ते नानामार्गास्तु सिद्धयः ॥ १५७ ॥

स्वयमेव प्रजायन्ते लाभालाभविवर्जिते ।
योगमार्गे तथैवेदं सिद्धिजालं प्रवर्तते ॥ १५८ ॥

परीक्षकैः स्वर्णकारैर्हेम संप्रोच्यते यथा ।
सिद्धिर्भिलक्षयेत् सिद्धं जीवन्मुक्तं तथैव च ॥ १५९ ॥

अलौकिकगुणस्तस्य कदाचिद् दृश्यते ध्रुवम्।
सिद्धिभिः परिहीनं तु नरं बद्धं तु लक्षयेत्॥ १६०॥

प्र। ४२२) सिद्धयो योगिनामेव स्युः इति संकल्पिता भवेयुरित्यत आह-
यथेति। कार्यं समुद्दिश्य। तथा यदृच्छया योगिनो नानामार्गाः
सिद्धयो दृश्यन्ते॥ १५७॥ योगिनि स्वयमेव। यथा आकाशमार्गे तीर्थानि
दृश्यन्ते योगमार्गे॥ १५८॥ स्वर्णं स्वर्णपरीक्षकवत् सिद्धं
सिद्धिभिः परीक्ष्य तन्निकटे सिद्धयो यदि स्युः तदा तं सिद्धं मुक्तं
विद्यात्। यदि ताः न स्युः तदा तं बद्धं विद्यादित्याह- परीक्षकैरिति
। यद्ययं ज्ञानी तदा तं जीवन्मुक्तम्॥ १५९॥ तस्मिन् यद्यस्ति तदा
चिरपरिचयात् अलौकिकेति। तस्य तस्मिन्॥ १६०॥

देहे सत्यपि ज्ञानिनो विदेहमुक्तिलाभः

अजरामरपिण्डो यो जीवन्मुक्तः स एव हि।
पशुकुक्कुटकीटाद्या मृतिं संप्राप्नुवन्ति वै॥ १६१॥

तेषां किं पिण्डपातेन मुक्तिर्भवति पद्मज।
न बहिःप्राण आयाति पिण्डस्य पतनं कुतः॥ १६२॥

पिण्डपातेन या मुक्तिः सा मुक्तिर्न तु हन्यते ।
देहे ब्रह्मत्वमायाते जलानां सैन्धवं यथा ॥ १६३ ॥

अनन्यतां यदा याति तदा मुक्तः स उच्यते ।
विमतानि शरीराणि इन्द्रियाणि तथैव च ॥ १६४ ॥

ब्रह्म देहत्वमापन्नं वारि बुद्बुदतामिव ।

यद्ययं योगसहितज्ञानी तदा अजरेति । अजरामरपिण्डत्वं
ज्ञानयोगिनः कथम् ? पिण्डस्याजरामरत्वे अस्य
पिण्डपातलक्षणविदेहमुक्तिस्वप्नोपि दुर्लभः इत्यत आह- पश्चिति ॥
१६१ ॥ न बहिःप्राण आयाति योगी ॥ १६२ ॥ पिण्डपातेनोत्था मुक्तिः हन्यते नेति
काक्वर्थः । किंतु हन्यत एवेत्यर्थः ।

पू । ४२३) विदेहमुक्तिः कथमित्यत्र देह इति । जलानां कार्यं सैन्धवम्
॥ १६३ ॥ परदृष्टिसमर्पितदेहाभासादावात्मात्मीयाभिमतिवैरल्य-
पूर्वकं निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रज्ञानं यस्य यदा उदेति स तदा
विदेहमुक्तो भवतीत्यर्थः । विदेहमुक्तेः स्वातिरेकेण किंचिदस्ति नास्तीति

विभ्रमापह्नवपूर्वकत्वात् स्वमात्रातिरेकेण

देहासुभानं शिवजीवभानं
जगद्विभानं परमात्मभानम्।
नानाविभानं न हि भाति यस्मिन्
स रामचन्द्रोस्मि विदेहमुक्तः॥

इति विदेहमुक्तिमहावाक्यप्रभोक्तेः,
आत्यन्तिकदेहाद्यभिमानासंभवज्ञान्येव परदृष्ट्या देहे सत्यपि
विदेहमुक्तो भवतीत्यर्थः। अन्यथा इदानीं मे देहादिः
आत्मात्मीयाभिमानतया सत्यवत् भाति तेन जीवो बद्धः स्याम्, इदानीं
देहादिः व्यावहारिकप्रातिभासिकदृष्टिभ्यां मिथ्यात्वेन दृश्यते
जीवन्मुक्तो वा स्याम्, इतो वर्तमानदेहपातानन्तरं विदेहमुक्तो
भविष्यामीति स्वातिरिक्तकलनावतां विदेहमुक्तिः भवितव्या स्यात्। न हि
तेषां स्वप्नेपि सा भवितुर्महति तेषां
स्वातिरिक्तदेहाभासानुवर्तनादित्यत्र

तस्मिन् काले विदेहातिदेहेस्मरणवर्जितः।
ईषन्मात्रं स्मृतश्चेद्यस्तदा सर्वसमन्वितः॥

इति ॥

अणुमात्रेपि वैधर्म्ये जायमाने विपश्चितः ।
असंगतापि नास्त्येव किमुतावरणच्युतिः ॥

इति श्रुतेः गौडपादाचार्योक्तेश्च । येषां स्वातिरेकेण देहादिकमस्तीति
भ्रान्तिः तद्दृष्ट्या देहापायसिद्धेयं विदेहमुक्तिः स्यादेव । येषां
पुनः स्वातिरिक्तदेहाद्युपलक्षितस्वाविद्यापदतत्कार्यजातमस्ति नास्तीति
विभ्रमोक्तिरप्यपह्नवतां भजति
तदपह्नवसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रज्ञानसमकालमेव ते
परदृष्ट्या देहवन्त इव भाता अपि विदेहमुक्ता एव भवन्तीत्यत्र न
विवाद इति सिद्धम् । तथा च स्मृतिः-

पू । ४२४) स्वकल्पितशरीरादावात्मात्मीयाभिमानतः ।
जीवत्वमेत्य चिन्मात्रं बद्धवत् संसरत्यहो ॥
यदि स्वज्ञानतो देहः प्रातिभासिकतामियात् ।
तदा जीवन्मुक्तवत् तच्चिन्मात्रं प्रतिभाति हि ॥
स्वमात्रव्यतिरेकेण यदा देहादि न स्फुरेत् ।
तदा विदेहकैवल्यं चिन्मात्रं प्राप्तवत् भवेत् ॥

स्वकल्पितशरीरादिः भात्वा भातु सदा स्वयम्।
चिन्मात्रमेव चिन्मात्रमचिन्मात्रं भवेत् कथम्॥

इति॥

प्रकृते तु परदृष्ट्या विमतानि। सन्तु न सन्तु वा॥ १६४॥
सर्वप्रकारेणापि ब्रह्म। यथा वार्यतिरिक्तं बुद्बुदादिकं नास्ति तथा
ब्रह्मातिरेकेण देहादिकं नास्तीत्यर्थः॥

पिण्डाण्डस्य शिवालयत्ववर्णनम्

दशद्वारपुरं देहं दशनाडीमहापथम्॥ १६५॥

दशभिर्वायुभिर्व्याप्तं दशेन्द्रियपरिच्छदम्।
षडाधारापवरकं षडन्वयमहावनम्॥ १६६॥

चतुःपीठसमाकीर्णं चतुरान्नायदीपकम्।
बिन्दुनादमहालिङ्गं शिवशक्तिनिकेतनम्॥ १६७॥

देहं शिवालयं प्रोक्तं सिद्धिदं सर्वदेहिनाम्।

उत्तमाधिकारिणां ब्रह्मयाथात्म्यं प्रकटयित्वा
मध्यमाधिकारिणां पिण्डाण्डेयत्तां प्रकटयति- दशद्वारेति ॥
१६५-१६६ ॥ चतुराम्नायदीपकं चतुर्वेदप्रकाशकमित्यर्थः
बिन्दुनादमहालिङ्गं विन्दुः मनः, नादो बुद्धिः,

प्। ४२५) तद्वृत्तिसहस्रभावाभावप्रकाशकमहालिङ्गं
प्रत्यक्चैतन्यं यत्र तत् तथोक्तम्। शिवशक्तिनिकेतनम्
जीवकुण्डल्याधारत्वात् देहस्येत्यर्थः ॥ १६७ ॥ देहं शिवालयं
प्रोक्तम्

देहो देवालयः प्रोक्तः स जीवः केवलः शिवः।
त्यजेदज्ञाननिर्माल्यं सोहंभावेन पूजयेत्॥

इति श्रुत्यन्तरात्॥

आधारषट्कपीठचतुष्टययोः विवरणम्

गुदमेढ्रान्तरालस्थं मूलाधारं त्रिकोणकम्॥ १६८ ॥

शिवस्य जीवरूपस्य स्थानं तद्धि प्रचक्षते ।
यत्र कुण्डलिनी नाम परा शक्तिः प्रतिष्ठिता ॥ १६९ ॥

यस्मादुत्पद्यते वायुर्यस्माद्वह्निः प्रवर्तते ।
यस्मादुत्पद्यते बिन्दुर्यस्मान्नादः प्रवर्तते ॥ १७० ॥

यस्मादुत्पद्यते हंसो यस्मादुत्पद्यते मनः ।
तदेतत् कामरूपाख्यं पीठं कामफलप्रदम् ॥ १७१ ॥

स्वाधिष्ठानाह्वयं चक्रं लिङ्गमूले षडश्रके ।
नाभिदेशे स्थितं चक्रं दशारं मणिपूरकम् ॥ १७२ ॥

द्वादशारं महाचक्रं हृदये चाप्यनाहतम् ।
तदेतत् पूर्णगिर्याख्यं पीठं कमलसंभव ॥ १७३ ॥

कण्ठकूपे विशुद्ध्याख्यं यच्चक्रं षोडशाश्रकम् ।
पीठं जालंधरं नाम तिष्ठत्यत्र सुरेश्वर ॥ १७४ ॥

पू। ४२६) आज्ञा नाम भ्रुवोर्मध्ये द्विदलं चक्रमुत्तमम्।
उड्याणाख्यं महापीठमुपरिष्टात् प्रतिष्ठितम्॥ १७५॥

चतुरश्रं धरण्यादौ ब्रह्मा तत्राधिदेवता।
अर्धचन्द्राकृतिजलं वुष्णुस्तस्याधिदेवता॥ १७६॥

त्रिकोणमण्डलं वह्नी रुद्रस्तस्याधिदेवता।
वायोर्बिम्बं तु षट्कोणमीश्वरोस्याधिदेवता॥ १७७॥

आकाशमण्डलं वृत्तं देवतास्य सदाशिवः।
नादरूपं भ्रुवोर्मध्ये मनसो मण्डलं विदुः॥ १७८॥

षडाधारापवरकमित्यंशं विवृणोति- गुदेति॥ १६८-१७०
॥ चतुष्पीठसमाकीर्णमित्यंशं च विवृणोति- तदेतदिति॥ १७१-
१७७॥ मनः- प्रकाशकं ज्योतिर्लिङ्गं प्रत्यगभिन्नं
ब्रह्मास्मीति विदुः, ज्योतिर्लिङ्गं भ्रुवोर्मध्ये नित्यं ध्यायेत् सदा
यतिः इति श्रुतेः। एवं पिण्डाण्डयाथात्म्यं प्रत्यञ्चमात्मानं यो
जानाति सोयं मुनिः ब्रह्माण्डयाथात्म्यं ब्रह्म जानाति
व्यष्टिसमष्टिप्रपञ्चापवादाधिकरणप्रत्यक्परचितोरेकत्वात्।

कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ १७८ ॥

इति प्रथमोध्यायः

द्वितीयोध्यायः

योगज्ञानाधिकारी

पुनर्योगस्य माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि शंकर ।
येन विज्ञानमात्रेण खेचरीसमतां व्रजेत् ॥ १ ॥

पू । ४२७) शृणु ब्रह्मन् प्रवक्ष्यामि गोपनीयं प्रयत्नतः ।
द्वादशाब्दं तु शुश्रूषां यः कुर्यादप्रमादतः ॥ २ ॥

तस्मै वक्ता यथातथ्यं दान्ताय ब्रह्मचारिणे ।
पाण्डित्यादर्थलोभाद्वा प्रमादाद्यः प्रयच्छति ॥ ३ ॥

तेनाधीतं श्रुतं तेन तेन सर्वमनुष्ठितम् ।
मूलमन्त्रं विजानाति यो विद्वान् गुरुदर्शितम् ॥ ४ ॥

एवं ईश्वरमुखात् ज्ञानयोगं श्रुत्वाप्यतृप्त इव चतुराननः

पुनर्योगज्ञानमाहात्म्यं पृच्छतीत्याह- पुनरिति ।

खेचरसूर्यवदतितेजस्वी भवेत् ॥ १ ॥ प्रश्नोत्तरं भगवानाह-

शृण्विति ॥ २ ॥ मया वक्ष्यमाणविद्यां तस्मै ॥ ३ ॥

अनधिकारिविद्यादानदोषेण तत् सर्वं हीयते इत्यर्थः । यद्यधिकारी

गुरुमुखतो यथावत् विजानाति स कृतकृत्यो भवतीत्याह- मूलेति ॥ ४

॥

प्रणवाख्यमूलमन्त्रमहिमा

शिवशक्तिमयं मन्त्रं मूलाधारात् समुत्थितम् ।

तस्य मन्त्रस्य वै ब्रह्मन् श्रोता वक्ता च दुर्लभः ॥ ५ ॥

एतत् पीठमिति प्रोक्तं नादलिङ्गं मदात्मकम् ।

तस्य विज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेज्जनः ॥ ६ ॥

अणिमादिकमैश्वर्यमचिरादेव जायते ।

तन्मन्त्रं स्तौति- शिवेति । स मन्त्रः प्रणवो नादो वा
भवितुमर्हति । तदियत्तां बुद्ध्वा वक्ता श्रोता परमेश्वरोहमेव । न हि
मद्व्यतिरिक्तः कोपि

पू। ४२८) तदियत्ताज्ञो वक्ता श्रोता अस्ति ॥ ५ ॥ तन्मन्त्रस्वरूपमाचष्टे-
एतदिति । एतन्मन्त्रस्वरूपं पीठमिति प्रोक्तम् मन्त्रार्थब्रह्मणः
सर्वाधिकरणत्वात् पीठत्वम् । यद्भजतां स्वातिरिक्तलिङ्गज्ञानं न
ददाति तन्नादलिङ्गम् । तत् किं त्वत्तोन्यदित्यत्र अहमेवात्मा स्वरूपं
यस्य तत् मदात्मकमेव अभिधानाभिधेययोरेकत्वात् ।
तज्ज्ञानफलमाह- तस्येति ॥ ६ ॥

मूलमन्त्रत्वनिर्वचनम्

मननात् प्राणनाच्चैव मद्रूपस्यावबोधनात् ॥ ७ ॥

मन्त्रमित्युच्यते ब्रह्मन् मदधिष्ठानतोपि वा ।
मूलत्वात् सर्वमन्त्राणां मूलाधारात् समुद्भवात् ॥ ८ ॥

मूलस्वरूपलिङ्गत्वान्मूलमन्त्र इति स्मृतः ।

तस्य मूलमन्त्रत्वं कुत इत्यत आह- मननादिति ॥ ७ ॥ मन्त्रमिति विभक्तिव्यत्ययः । तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि सन्तृण्णानि एवमेवोंकारेण सर्वा वाक् सन्तृण्णा ओंकार एवेदं सर्वम् इति श्रुत्यनुरोधेन मूलत्वात् ॥ ८ ॥

नादलिङ्गत्वनिर्वचनम्

सूक्ष्मत्वात् कारणत्वाच्च लयनाद्गमनादपि ॥ ९ ॥

लक्षणात् परमेशस्य लिङ्गमित्यभिधीयते ।

पुनस्तस्य लिङ्गत्वं सूत्रत्वं चाह- सूक्ष्मत्वादिति ॥ ९-१० ॥

सूत्रत्वनिर्वचनम्

संनिधानात् समस्तेषु जन्तुष्वपि च संततम् ॥ १० ॥

सूचकत्वाच्च रूपस्य सूत्रमित्यभिधीयते ।

प्र। ४२९)

प्रणवस्य बिन्दुपीठत्वम्

महामाया महालक्ष्मीर्महादेवी सरस्वती ॥ ११ ॥

आधारशक्तिरव्यक्ता यया विश्वं प्रवर्तते ।
सूक्ष्माभा बिन्दुरूपेण पीठरूपेण वर्तते ॥ १२ ॥

प्रणवस्यैव मूलमन्त्रत्वेन लिङ्गत्वेन सूत्रत्वेन च प्रकृतत्वात्
प्रकृतित्वम् प्रणवत्वात् प्रकृतित्वं वदन्ति ब्रह्मवादिनः इति श्रुतेः ।
सेयं प्रकृतिः कीदृशीत्यत आह- महामायेति ॥ ११ ॥ यया
प्रणवप्रकृत्या अभिधानाभिध्येयात्मकं विश्वं प्रवर्तते, या
च दुर्गालक्ष्मीसरस्वतीत्वेन व्यवह्रियते सेयमाधारशक्तिरव्यक्तरूपा
भवति । केन रूपेण व्यक्ताव्यक्तत्वमित्यत्र बिन्दुः मनस्तद्रूपेण
सूक्ष्माभा । कामरूपादिचुतुष्पीठरूपेण स्थूलत्वम् ॥ १२ ॥

निर्विशेषप्रणवब्रह्मावगत्युपायः

बिन्दुपीठं विनिर्भिद्य नादलिङ्गमुपस्थितम्।
प्राणेनोच्चार्यते ब्रह्मन् षण्मुखीकरणेन च ॥ १३ ॥

गुरूपदेशमार्गेण सहसैव प्रकाशते।

एवं स्थूलसूक्षाकारेण या वर्तते तद्गतहेयांशापायसिद्धं
ब्रह्म गुरूपदेशतो निर्विशेषं प्रकाशते इत्याह- बिन्द्धति। हे
ब्रह्मन् या प्राणापानव्यापारतः सोहमोमित्युच्चार्यते
तद्गतहेयांशं बिन्दुपीठं व्यक्ताव्यक्तात्मकं गुरूपदेशमार्गेण
षण्मुखीकरणेन, चशब्दतो निर्विशेषब्रह्मज्ञानासिना च,
तिलशो विनिर्भिद्य वर्तमानस्य योगिनः यदुपस्थितं नादलिङ्गं
स्वातिरिक्तबिन्दुपीठोपलक्षितजाग्रज्जाग्र-
दाद्यविकल्पानुज्झैकरसान्तभेदलिङ्गावकाशं
स्वाज्ञादिदृष्टिमोहे सत्यसति कालत्रयेपि यन्न ददाति तुर्यतुरीयं
ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतया सहसैव प्रकाशते इत्यर्थः ॥ १३ ॥

स्थूलसूक्ष्मबीजरूपैः त्रिविधं ब्रह्म

स्थूलं सूक्ष्मं परं चेति त्रिविधं ब्रह्मणो वपुः ॥ १४ ॥

पञ्चब्रह्ममयं रूपं स्थूलं वैराजमुच्यते ।
हिरण्यगर्भसूक्ष्मं तु नादं बीजत्रयात्मकम् ॥ १५ ॥

यत्तुर्यतुर्यरूपेण अवशिष्टं तदेव
स्वाज्ञादिदृष्टितारतम्यानुरोधेन स्थूलसूक्ष्मपररूपेण त्रिधा
विभातीत्याह- स्थूलमिति ॥ १४ ॥ तत्र स्थूलं तु पञ्चेति । अपरं तु
हिरण्येति । तुशब्दात् बीजचैतन्यमपि गृह्यते । तत्तु
आकारादिबीजत्रयात्मकम् ॥ १५ ॥

शुद्धतत्त्वस्य आत्ममन्त्राभ्यासैकवेद्यत्वम्

परं ब्रह्म परं सत्यं सच्चिदानन्दलक्षणम् ।
अप्रमेयमनिर्देश्यमवाङ्मनसगोचरम् ॥ १६ ॥

शुद्धं सुक्ष्मं निराकारं निर्विकारं निरञ्जनम्।
अनन्तमपरिच्छेद्यमनूपममनामयम्॥ १७॥

आत्ममन्त्रसदाभ्यासात् परतत्त्वं प्रकाशते।

सर्वस्मात् परं तु आत्ममन्त्राभ्यासेन प्रकाशते न स्वेनेत्याह-
परमिति॥ १५-१७॥ प्रकाशते, न स्वत इत्यर्थः।
आत्ममन्त्रशब्देन प्रणवमहावाक्यजातमुंच्यते। सुप्तेरुत्थाय
सुप्त्यन्तं ब्रह्मैकं प्रविचिन्त्यताम् इति श्रुत्यनुरोधेन
श्रवणमननिदिध्यासनानुसंधानं अभ्यासः॥

परतत्त्वाभिव्यक्तिचिह्नानि

तदभिव्यक्तिचिह्नानि सिद्धिद्वाराणि मे शृणु॥ १८॥

पू। ४३१) दीपज्वालेन्दुखद्योतविद्युन्नक्षत्रभास्वराः।
दृश्यन्ते सूक्ष्मरूपेण सदा युक्तस्य योगिनः॥ १९॥

अणिमादिकमैश्वर्यमचिरात् तस्य जायते।

एवं परतत्त्वसाक्षात्काराभिव्यक्तिचिह्नानि कानीत्यत आह- तदिति ॥

१८-१९ ॥ यदीच्छा जायते तदा अणिमादिकम् ।

नादानुसंधानमहिमा

नास्ति नादात् परो मन्त्रो न देवः स्वात्मनः परः ॥ २० ॥

नानुसंधेः परा पूजा न हि तृप्तेः परं सुखम् ।
गोपनीयं प्रयत्नेन सर्वदा सिद्धिमिच्छता ॥ २१ ॥

नादात्मानुसंधानतृप्तितुल्यं नास्तीत्याह- नास्तीति ॥ २० ॥
एवंविशेषणविशिष्टस्वात्ममन्त्रस्यातिरहस्यार्थत्वेन
गोपनीयतामाह- गोपनीयमिति ॥

गुरुभगवद्भक्तेरेव परतत्त्वज्ञानसंभवः

मद्भक्त एतद्विज्ञाय कृतकृत्यः सुखी भवेत् ।
यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ २२ ॥

इति ॥

एतज्ज्ञानफलमाह- मद्भक्त इति ॥ २१ ॥

श्रुत्याचार्यभक्तस्यैव उक्तार्थः प्रकाशते इत्याह- यस्येति ॥ २२ ॥

इति द्वितीयोध्यायः

तृतीयोध्यायः

नादब्रह्मणः परापश्यन्त्यादिरूपचतुष्टयम्

यन्नमस्यचिदाख्यातं यत् सिद्धीनां च कारणम् ।
येन विज्ञानमात्रेण जन्मबन्धात् प्रमुच्यते ॥ १ ॥

अक्षरं परमो नादः शब्दब्रह्मेति कथ्यते ।
मूलाधारगता शक्तिः स्वाधारा बिन्दुरूपिणी ॥ २ ॥

तस्यामुत्पद्यते नादः सूक्ष्मबीजादिवाङ्कुरः।
तां पश्यन्तीं विदुर्विश्वं यया पश्यन्ति योगिनः॥ ३॥

हृदये व्यज्यते घोषो गर्जत्पर्जन्यसंनिभः।
तत्र स्थिता सुरेशान मध्यमेत्यभिधीयते॥ ४॥

प्राणन च त्वराख्येन प्रथिता वैखरी पुनः।

नास्ति नादात् परो मन्त्रः इति यदुक्तं
तद्वैखरीप्रपञ्चप्रपञ्चनाय तृतीयाध्याय आरभ्यते-
यन्नमस्येति। नमस्त्वैक्यं प्रवदेत् इति श्रुत्यनुरोधेन यन्नमस्य
यदैक्यमनुभूय योगिभिः स्वशिष्येभ्यः चिदतिरिक्तं न किंचिदस्ति
इत्याख्यातमित्यत्र

चिदिहास्तीति चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च।
चित्त्वं चिदहमेते च लोकाश्चिदिति भावयेत्॥

इत्यादि श्रुतेः। यत् सर्वसिद्धिनिदानं पर्यवसानं
चिन्मात्रसिद्धिसमकालं सिद्धिजालस्यासिद्धिपदं गतत्वात्

यद्विज्ञानमात्रतः स्वातिरिक्तभ्रमात् अज्ञोपि

पू। ४३३) मुच्यते स्वाज्ञानविजृम्भितस्वातिरिक्तविभ्रमस्य
स्वज्ञानतः प्रलयप्रमाणतः स्वयमेव अवशिष्यते इत्यत्र स्मृतिः

स्वाज्ञानोत्थे स्वातिरिक्ते स्वज्ञानात् प्रलयं गते।
प्रतियोगिविनिर्मुक्तं स्वमात्रमवशिष्यते॥

इति॥ १॥

यज्ज्ञानात् मुच्यते इत्युक्तं तत् स्वाज्ञादिदृष्टिमाश्रित्य
परापररूपेण द्विधा भिद्यते इत्याह- अक्षरमिति। अत्र
स्वज्ञदृष्ट्या अनुभूतं तु अक्षरं परमः परमाक्षरमित्यर्थः।
स्वाज्ञदृष्ट्यनुभूतं तु नादः नादरूपं शब्दब्रह्म
परमाक्षरावगत्युपायभूतम् शब्दब्रह्माणि निष्णातः परं
ब्रह्माधिगच्छति इति श्रुतेः। तदेतदपरं ब्रह्म क्व आविर्भवतीत्यत
आह- मूलेति। मूलाधारगता परेति चित्सामान्यात्मिका
बिन्द्वाख्याव्यक्तरूपिणी नादाधारा काचन शक्तिरस्ति॥ २॥ तस्यामेव
सूक्ष्मबीजाङ्कुरवन्नाद उत्पद्यते इत्यत्र

परायामङ्कुरीभूय पश्यन्त्यां द्विदलीकृता ।
मध्यमायां मुकुलिता वैखर्यां विकसीकृता ॥

इति श्रुतेः । या परात्वेनाभिमता तामेव पश्यन्तीं मध्यमां वैखरीं च विदुरित्याह- तामिति ॥ ३ ॥ मूलाधारस्थपरायां योङ्कुरतां गतः सोयं नादः अनाहताख्यपश्यन्त्यां हृदये ॥ ४ ॥ सैव प्राणेन ॥ ५-९ ॥

विखरीस्वरूपविवरणम्

शाखापल्लवरूपेण ताल्वादिस्थानघट्टनात् ॥ ५ ॥

अकारादिक्षकारान्तान्यक्षराणि समीरयेत् ।
अक्षरेभ्यः पदानि स्युः पदेभ्यो वाक्यसंभवः ॥ ६ ॥

सर्वे वाक्यात्मका मन्त्रा वेदशास्त्राणि कृत्स्नशः ।
पुराणानि च काव्यानि भाषाश्च विविधा अपि ॥ ७ ॥

पू। ४३४) सप्तस्वराश्च गाथाश्च सर्वे नादसमुद्भवाः।

एषा सरस्वती देवी सर्वभूतगुहाश्रया॥ ८॥

वायुना वह्नियुक्तेन प्रेर्यमाणा शनैः शनैः।

द्वित्रिवर्णपदैर्वाक्यैरित्येवं वर्तते सदा॥ ९॥

वैखरीसाक्षात्कारात् वाक्सिद्धिः

य इमां वैखरीं शक्तिं योगी स्वात्मनि पश्यति।

स वाक्सिद्धिमवाप्नोति सरस्वत्याः प्रसादतः॥ १०॥

वेदशास्त्रपुराणानां स्वयं कर्ता भविष्यति।

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि

तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति

तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति॥

इति श्रुतिसिद्धवैखरीज्ञानफलमाह- य इति॥ १०॥

परमाक्षरस्वरूपम्

यत्र बिन्दुश्च नादश्च सोमसूर्याग्निवायवः ॥ ११ ॥

इन्द्रियाणि च सर्वाणि लयं गच्छन्ति सुव्रत ।
वायो यत्र विलीयन्ते मनो यत्र विलीयते ॥ १२ ॥

प्र्। ४३५) यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ १३ ॥

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ १४ ॥

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।
एतत् क्षराक्षरातीतमनक्षरमितीर्यते ॥ १५ ॥

क्षरः सर्वाणि भूतानि सूत्रात्माक्षर उच्यते ।
अक्षरं परमं ब्रह्म निर्विशेषं निरञ्जनम् ॥ १६ ॥

अलक्षणमलक्ष्यं तदप्रतर्क्यमनूपमम्।
अपारपारमच्छेद्यमचिन्त्यमतिनिर्मलम्॥ १७॥

आधारं सर्वभूतानामनाधारमनामयम्।
अप्रमाणमनिर्देश्यमप्रमेयमतीन्द्रियम्॥ १८॥

अस्थूलमनणुह्रस्वमदीर्घमजमव्ययम्।
अशब्दस्पर्शरूपं तदचक्षुःश्रोत्रनामकम्॥ १९॥

सर्वज्ञं सर्वगं शान्तं सर्वेषां हृदये स्थितम्।
सुसंवेद्यं गुरुमतात् सुदुर्बोधमचेतसाम्॥ २०॥

निष्कलं निर्गुणं शान्तं निर्विकारं निराश्रयम्।
निर्लेपकं निरापायं कूटस्थमचलं ध्रुवम्॥ २१॥

परमाक्षरं किमित्याकाङ्क्षायां यत् सर्वापवादाधिष्ठानं
स्वाधिष्ठेयनिरूपिताधिष्ठानतापायसिद्धं तदेतदित्याह-
यत्रेति॥ ११॥ वायो वायवः॥ १२-१४॥ अनक्षरं परमाक्षरम्॥

१५-१९ ॥ गुरुमतात् गुरूक्तार्थानुष्ठानात् ॥ २०-२५ ॥

प्र्। ४३६)

शब्दब्रह्मभक्तिभावनाभ्यां परब्रह्माधिगमः

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमःपारे प्रतिष्ठितम्।
भावाभावविनिर्मुक्तं भावनामात्रगोचरम्॥ २२॥

भक्तिगम्यं परं तत्त्वमन्तर्लीनेन चेतसा।
भावनामात्रमेवात्र कारणं पद्मसंभव॥ २३॥

यथा देहान्तरप्राप्तिकारणं भावना नृणाम्।
विषयं ध्यायतः पुंसो विषये रमते मनः॥ २४॥

मामनुस्मरतश्चित्तं मय्येवात्र विलीयते।
सर्वज्ञत्वं परेशत्वं सर्वसंपूर्णशक्तिता॥ २५॥

अनन्तशक्तिमत्त्वं च ममानुस्मरणाद्भवेत्।

इति ॥

निष्कामधिया शब्दब्रह्माभिधाननादोपासकानां
शब्दब्रह्मप्रसादतः सर्वापवादाधिकरणं एतत्
क्षराक्षरातीतमनक्षरम् इत्यादिना यत् निर्विशेषम् इत्यादि परं तत्त्वम्
इत्यन्तविशेषणविशिष्टं निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रं स्वयमेवेति प्रसीदति
। यत एवम् अतः शब्दब्रह्मपरब्रह्मणोरुपायोपेयत्वं सिद्धमित्यर्थः
।

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेबरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥

इति स्मृत्यनुरोधेन यथा देहान्तरप्राप्तिकारणं भावनैव तथा अस्मिन्
लोके ये ये सविशेषेण निर्विशेषेण वा भावेन मां भजन्ति ते ते पुरुषाः
सविशेषं निर्विशेषं वा ब्रह्म भवन्तीत्यत्र तं यथा यथोपासते
तथैव भवति इति श्रुतेः । इतिशब्दः अध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥

इति तृतीयोध्यायः

चतुर्थोध्यायः

जीवत्वस्य असत्यत्वम्

चैतन्यस्यैकरूपत्वाद्भेदो युक्तो न कर्हिचित्।
जीवत्वं च तथा ज्ञेयं रज्ज्वां सर्पग्रहो यथा॥ १॥

रज्ज्वज्ञानात् क्षणेनैव यद्वद्रज्जुर्हि सर्पिणी।
भाति तद्वच्चितिः साक्षाद्विश्वाकारेण केवला॥ २॥

स्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यजातं सर्वैरपि नानाविधभेदभिन्नं सत् सत्यत्वेन अनुभूयते। तत् कथं भावनाशतेनाप्यभावपदं भजतीत्याकाङ्क्षायां- परमार्थदृष्ट्यभातत्वात् स्वातिरिक्तं नास्त्येव। न हि शशशृङ्गवदवस्तुनि भावना प्रसरति। यत् परमार्थं वस्तु निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रमवशिष्यते तदेव स्वाज्ञदृष्टेः स्वातिरिक्तवदवभासते। यदा पुनः स्वज्ञानेन स्वाज्ञानं नष्टं भवति तदा ब्रह्मातिरिक्तं परमार्थदृष्टेः ब्रह्ममात्रमवशिष्यते इत्येतदर्थप्रपञ्चनार्थं चतुर्थाध्याय

आरम्भते- चैतन्यस्येति । घटशरावाद्यनुगतव्योमवत् चैतन्यस्य ।
जीवत्वं वास्तवम् इत्यत्र सदृष्टान्तमुत्तरमाह- जीवत्वमिति ॥ १ ॥
ब्रह्मातिरेकेण जगतो दृश्यमानत्वात् तत् सत्यमित्यत्र तत्सत्त्वस्य
स्वाज्ञानावधिकत्वात् स्वज्ञानोदये तज्जगच्चिदेव भवतीति
सदृष्टान्तमाह- रज्ज्वज्ञानादिति ॥ २ ॥

सर्वप्रपञ्चस्य ब्रह्मत्वम्

उपादानं प्रपञ्चस्य ब्रह्मणोन्यन्न विद्यते ।
तस्मात् सर्वप्रपञ्चोयं ब्रह्मैवास्ति न चेतरत् ॥ ३ ॥

व्याप्यव्यापकता मिथ्या सर्वमात्मेति शासनात् ।
इति ज्ञाते परे तत्त्वे भेदस्यावसरः कुतः ॥ ४ ॥

पू । ४३८) ब्रह्मणः सर्वभूतानि जायन्ते परमात्मनः ।
तस्मादेतानि ब्रह्मैव भवन्तीति विचिन्तय ॥ ५ ॥

ब्रह्मैव सर्वनामानि रूपाणि विविधानि च ।
कर्माण्यपि समग्राणि बिभर्तीति विभावय ॥ ६ ॥

सुवर्णाज्जायमानस्य सुवर्णत्वं च शाश्वतम् ।
ब्रह्मणो जायमानस्य ब्रह्मत्वं च तथा भवेत् ॥ ७ ॥

कार्यकारणव्याप्यव्यापककलनासत्त्वात् प्रपञ्चोस्तीति
मन्यमानमालक्ष्याह- उपादानमिति । यस्मादेवं तस्मात् ॥ ३-४ ॥
नामरूपकर्मवत् भूतजातस्य ब्रह्मकार्यत्वहेतुना तद्ब्रह्मैवेति
सदृष्टान्तमाह- ब्रह्मण इति । यस्मात् ब्रह्मणः ॥ ५ ॥ किंच-
ब्रह्मैव ॥ ६ ॥ यथा सुवर्णात् ॥ ७ ॥

ब्रह्मातिरिक्तदर्शनात् अनर्थप्राप्तिः

स्वल्पमप्यन्तरं कृत्वा जीवात्मपरमात्मनोः ।
यस्तिष्ठति विमूढात्मा भयं तस्यापि भाषितम् ॥ ८ ॥

यदज्ञानाद् भवेद् द्वैतमितरत् तत् प्रपश्यति ।
आत्मत्वेन तदा सर्वं नेतरत् तत्र चाण्वपि ॥ ९ ॥

ईषदपि ब्रह्मातिरिक्तमस्तीति पश्यतोनर्थमाह- स्वल्पमिति । यदा

ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति इति
श्रुत्यन्तरेणापि भयं भाषितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ स्वाज्ञानविजृम्भितं
द्वैतं स्वाज्ञानेनाद्वैतं विभातीत्याह- यदिति ॥ ९ ॥

प्र्। ४३९)

व्यावहारिकप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वम्

अनुभूतोप्ययं लोको व्यवहारक्षमोपि सन्।
सद्रूपो यथा स्वप्न उत्तरक्षणबाधितः ॥ १० ॥

स्वप्ने जागरितं नास्ति जागरे स्वप्नता न हि।
द्वयमेव लये नास्ति लयोपि ह्यनयोर्न च ॥ ११ ॥

त्रयमेव भवेन्मिथ्या गुणत्रयविनिर्मितम्।
अस्य द्रष्टा गुणातीतो नित्यो ह्येष चिदात्मकः ॥ १२ ॥

यद्वन्मृदि घटभ्रान्तिः शुक्तौ हि रजतस्थितिः।
तद्ब्रह्मणि जीवत्वं वीक्षमाणे विनश्यति ॥ १३ ॥

यदा मृदि घटो नाम कनके कुण्डलाभिधा ।
शुक्तौ हि रजतख्यातिर्जीवशब्दार्थता परे ॥ १४ ॥

यथैव व्योम्नि नीलत्वं यथा नीरं मरुस्थले ।
पुरुषत्वं यथा स्थाणौ तद्वद्विश्वं चिदात्मनि ॥ १५ ॥

यथैव शून्यो वेतालो गन्धर्वाणां पुरं यथा ।
यथाकाशे द्विचन्द्रत्वं तद्वत् सत्ये जगत्स्थितिः ॥ १६ ॥

यथा तरङ्गकल्लोलैर्जलमेव स्फुरत्यलम् ।
घटनाम्ना यथा पृथ्वी पटनाम्ना तन्तवः ॥ १७ ॥

जगन्नाम्ना चिदाभाति सर्वं ब्रह्मैव केवलम् ।

पू । ४४०) स्वातिरिक्तस्य व्यावहारिकसत्यत्वं मन्यमानं प्रत्याह-
अनुभूत इति ॥ १० ॥ जाग्रदाद्यवस्थानां मिथो व्यभिचारित्वं
तत्कल्पनाधारस्य नित्यत्वं चाह- स्वप्न इति ॥ ११-१२ ॥ जीवत्वादिकं
स्वातिरिक्तयाथात्म्यज्ञानावधिकमिति सदृष्टान्तमाह- यद्वदिति ॥

१३-१७ ॥

स्वातिरिक्तप्रपञ्चस्य अत्यन्तासंभवः

यथा वन्ध्यासुतो नास्ति यथा नास्ति मरौ जलम् ॥ १८ ॥

यथा नास्ति नभोवृक्षस्तथा नास्ति जगत्स्थितिः ।
गृह्यमाणे घटे यद्वन्मृत्तिका भाति वै बलात् ॥ १९ ॥

वीक्ष्यमाणे प्रपञ्चे तु ब्रह्मैवाभाति भासुरम् ।

किं बहुना वातिरिक्तप्रपञ्चस्यात्यन्तासंभवमाह- यथेति ॥
१८-१९ ॥

अज्ञानकृतः आत्मनि देहाद्यारोपः

सदैवात्मा विशुद्धोस्मि ह्यशुद्धो भाति वै सदा ॥ २० ॥

यथैव द्विविधा रज्जुर्ज्ञानिनोज्ञानिनोनिशम् ।

यथैव मृन्मयः कुम्भस्तद्वद्देहोपि चिन्मयः ॥ २१ ॥

आत्मानात्मविवेकोयं मुधैव क्रियते बुधैः ।
सर्पत्वेन यथा रज्जू रजतत्वेन शुक्तिका ॥ २२ ॥

विनिर्णीता विमूढेन देहत्वेन तथात्मता ।
घटत्वेन यथा पृथ्वी जलत्वेन मरीचिका ॥ २३ ॥

प्र्। ४४१) गृहत्वेन हि काष्ठानि खड्गत्वेनैव लोहता ।
तद्वदात्मनि देहत्वं पश्यत्यज्ञानयोगतः ॥ २४ ॥

इति ॥

यत एवमतः सदैवेति ॥ २०-२१ ॥ तथा सति आत्मेत्यादि । अनात्मनो दुर्लभत्वात् सर्पत्वेन ॥ २२-२३ ॥ वस्तुतस्तु सर्वापह्नवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकमेवेति फलितोर्थः ॥ २४ ॥ इतिशब्दः अध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥

इति चतुर्थोध्यायः

पञ्चमोध्यायः

देहस्य विष्णवालयत्वम्

पुनर्योगं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्मस्वरूपकम्।
समाहितमना भूत्वा शृणु ब्रह्मन् यथाक्रमम्॥ १॥

दशद्वारपुरं देहं दशनाडीमहापथम्।
दशभिर्वायुभिर्व्याप्तं दशेन्द्रियपरिच्छदम्॥ २॥

षडाधारापवरकं षडन्वयमहावनम्।
चतुष्पीठसमाकीर्णं चतुराम्नायदीपकम्॥ ३॥

बिन्दुनादमहालिङ्गविष्णुलक्ष्मीनिकेतनम्।
देहं विष्णवालयं प्रोक्तं सिद्धिदं सर्वदेहिनाम्॥ ४॥

उत्तमाधिकारिणामेवं निर्विशेषं ब्रह्म प्रतिपाद्य
मध्यमाधिकारिणां पुरोक्तोपि योगो भूयोपि सप्रकारं वक्तव्य इति

पञ्चमाध्याय आरभ्यते- पुनरिति ॥ १-२ ॥ योगाचार्यैः
भुसुण्डप्रभृतिभिः मन्त्र- लय- हठ- राज-
भावनासहजयोगसंप्रदायभेदेन

पृ। ४४२) षडन्वय एव महावनं यस्मिन् तत् तथोक्तम्, एकैकस्य
अन्वयस्य समुद्रवदपारत्वात्॥ ३ ॥ पुरा शिवशक्तिनिकेतनं
शिवालयमित्युक्तं, पुनःविष्णुलक्ष्मीनिकेतनं विष्णवालयमित्युक्तिः
शिवविष्णवोः भेदभ्रमनिरसनार्थेति मन्तव्या ॥ ४-१५ ॥

आधारषट्कपीठचतुष्टययोः विवरणम्

गुदमेढ्रान्तरालस्थं मूलाधारं त्रिकोणकम्।
शिवस्य जीवरूपस्य स्थानं तद्धि प्रचक्षते ॥ ५ ॥

यत्र कुण्डलिनी नाम परा शक्तिः प्रतिष्ठिता।
यस्मादुत्पद्यते वायुर्यस्माद्वह्निः प्रवर्तते ॥ ६ ॥

यस्मादुत्पद्यते बिन्दुर्यस्मान्नादः प्रवर्तते।
यस्मादुत्पद्यते हंसो यस्मादुत्पद्यते मनः ॥ ७ ॥

तदेतत् कामरूपाख्यं पीठं कामफलप्रदम्।
स्वाधिष्ठानाह्वयं चक्रं लिङ्गमूलं षडश्रकम्॥ ८॥

नाभिदेशे स्थितं चक्रं दशास्त्रं मणिपूरकम्।
द्वादशारं महाचक्रं हृदये चाप्यनाहतम्॥ ९॥

तदेतत् पूर्णगिर्याख्यं पीठं कमलसंभव।
कण्ठकूपे विशुद्धाख्यं यच्चक्रं षोडशाश्रकम्॥ १०॥

पीठं जालंधरं नाम तिष्ठत्यत्र चतुर्मुख।
आज्ञा नाम भ्रुवोर्मध्ये द्विदलं चक्रमुत्तमम्॥ ११॥

प्र। ४४३) उड्याणाख्यं महापीठमुपरिष्टात् प्रतिष्ठितम्।
स्थानान्येतानि देहेस्मिञ्छक्तिरूपं प्रकाशते॥ १२॥

चतुरश्रा धरण्यादौ ब्रह्मा तत्राधिदेवता।
अर्धचन्द्राकृति जलं विष्णुस्तस्याधिदेवता॥ १३॥

त्रिकोणमण्डलं वह्नी रुद्रस्तस्याधिदेवता ।
वायोर्बिम्बं तु षट्कोणं संकर्षोत्राधिदेवता ॥ १४ ॥

आकाशमण्डलं वृत्तं श्रीमन्नारायणोत्राधिदेवता ।
नादरूपं भ्रुवोर्मध्ये मनसो मण्डलं विदुः ॥ १५ ॥

शांभवस्थानमेतत्ते वर्णितं पद्मसंभव ।

एतत् प्रथमाध्यायान्ते प्रायशः उक्तमित्याह- शांभवेति ॥

नाडीचक्रस्वरूपम्

अतः परं प्रवक्ष्यामि नाडीचक्रस्य निर्णयम् ॥ १६ ॥

मूलाधारत्रिकोणस्था सुषुम्ना द्वादशाङ्गुला ।
मूलार्धच्छिन्नवंशाभा ब्रह्मनाडीति सा स्मृता ॥ १७ ॥

इडा च पिङ्गला चैव तस्याः पार्श्वद्वये गते ।
विलम्बिन्यामनुस्यूते नाडिकान्तमुपागते ॥ १८ ॥

इडायां हेमरूपेण वायुर्वामेन गच्छति ।

पिङ्गलायां तु सूर्यात्मा याति दक्षिणपार्श्वतः ॥ १९ ॥

विलम्बिनीति या नाडी व्यक्ता नाभौ प्रतिष्ठिता ।

तत्र नाड्यः समुत्पन्नास्तिर्यगूर्ध्वमधोमुखाः ॥ २० ॥

प्र्। ४४४) तन्नाभिचक्रमित्युक्तं कुक्कुटाण्डमिव स्थितम् ।

गान्धारी हस्तिजिह्वा च तस्मान्नेत्रद्वयं गते ॥ २१ ॥

पूषा चालम्बुसा चैव श्रोत्रद्वयमुपागते ।

शूरा नाम महानाडी तस्माद्भ्रूमध्यमाश्रिता ॥ २२ ॥

विश्वोदरी तु या नाडी सा भुङ्क्तेन्नं चतुर्विधम् ।

सरस्वती तु या नाडी सा जिह्वान्तं प्रसर्पते ॥ २३ ॥

राकाह्वया तु या नाडी पीत्वा च सलिलं क्षणात् ।

क्षुतमुत्पादयेद् घ्राणे श्लेष्माणं संचिनोति च ॥ २४ ॥

कण्ठकूपोद्भवा नाडी शङ्खिन्याख्या त्वधोमुखी ।
अन्नसारं समादाय मूर्ध्नि संचिनुते सदा ॥ २५ ॥

नाभेरधोगतास्तिस्रो नाडयः स्युरधोमुखाः ।
मलं त्यजेत् कुहूर्नाडी मूत्रं मुञ्चति वारुणी ॥ २६ ॥

चित्राख्या सीविनी नाडी शुक्लमोचनकारिणी ।
नाडीचक्रमिति प्रोक्तं बिन्दुरूपमतः शृणु ॥ २७ ॥

ततो नाडीचक्रस्वरूपमाह- अत इति ॥ १६-२७ ॥

बिन्द्वग्निसोमात्मकं ब्रह्मशरीरत्रयम्

स्थूलं सूक्ष्मं परं चेति त्रिविधं ब्रह्मणो वपुः ।
स्थूलं शुक्लात्मकं बिन्दुः सूक्ष्मं पञ्चाग्निरूपकम् ॥ २८ ॥

सोमात्मकः परः प्रोक्तः सदा साक्षी सदाच्युतः ।

प्र्। ४४५) कालाग्न्यादि पञ्चाग्निरूपकम् ॥ २८ ॥

पञ्चाग्निभावना, तत्फलं च

पातालानामधोभागे कालाग्निर्यः प्रतिष्ठितः ॥ २९ ॥

स मूलाग्निः शरीरेग्निर्यस्मान्नादः प्रजायते ।
बडबाग्निः शरीरस्थो ह्यस्थिमध्ये प्रवर्तते ॥ ३० ॥

काष्ठपाषाणयोर्वह्निर्ह्यस्थिमध्ये प्रवर्तते ।
काष्ठपाषाणजो वह्निः पार्थिवो ग्रहणीगतः ॥ ३१ ॥

अन्तरिक्षगतो वह्निर्वैद्युतः स्वान्तरात्मकः ।
नभःस्थः सूर्यरूपोग्निर्नाभिमण्डलमाश्रितः ॥ ३२ ॥

विषं वर्षति सूर्योसौ स्रवत्यमृतमुन्मुखः ।
तालुमूले स्थितश्चन्द्रः सुधां वर्षत्यधोमुखः ॥ ३३ ॥

भ्रूमध्यनिलयो बिन्दुः शुद्धस्फटिकसंनिभः ।
महाविष्णोश्च देवस्य तत् सूक्ष्मं रूपमुच्यते ॥ ३४ ॥

एतत् पञ्चाग्निरूपं यो भावयन् बुद्धिमान् धिया ।

तेन भुक्तं च पीतं च हुतमेव न संशयः ॥ ३५ ॥

क्रमात् पञ्चाग्निस्वरूपमाह- पातालानामिति ।

अतलादिपातालानां पातालान्तलोकानां पातालानाम् ॥ २९ ॥ कालाग्निरेव

नादाधाराग्निर्भूत्वा शरीरे वर्तते ॥ ३० ॥ तथा काष्ठेति । ग्रहणीगतः-

पार्थिवाग्निरेव योषात्वं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ३१-३४ ॥

पञ्चाग्निभावनाफलमाह- एतदिति ॥ ३५ ॥

पू । ४४६)

कुण्डलिनीप्रबोधनम्

सुखसंसेवितं स्वप्नं सुजीर्णमितभोजनम् ।

शरीरशुद्धिं कृत्वादौ सुखमासनमास्थितः ॥ ३६ ॥

प्राणस्य शोधयेन्मार्गं रेचपूरककुम्भकैः ।

गुदमाकुञ्च्य यत्नेन मूलशक्तिं प्रपूजयेत् ॥ ३७ ॥

एवमाहारतः शरीरशुद्धिम्। स्वस्य येन सुखधारणा स्यात् तत्
सुखमासनम्॥ ३६॥ मूलशक्तिं प्रपूजयेत् कुण्डलिनीशक्तिं
प्रबोधयेदित्यर्थः॥ ३७-४२॥

खेचरीमुद्राभ्यासः तत्फलं च

नाभौ लिङ्गस्य मध्ये तु उड्याणाख्यं च बन्धयेत्।
उड्डीय याति तेनैव शक्तितोड्याणपीठकम्॥ ३८॥

कण्ठं संकोचयेत् किंचिद्बन्धो जालंधरो ह्ययम्।
बन्धयेत् खेचरीमुद्रां दृढचित्तः समाहितः॥ ३९॥

कपालविवरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा।
भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी॥ ४०॥

खेचर्या मुद्रितं येन विवरं लम्बिकोर्ध्वतः।
न पीयूषं पतत्यग्नौ न च वायुः प्रधावति॥ ४१॥

न क्षुधा न तृषा निद्रा नैवालस्यं प्रजायते ।
न च मृत्युर्भवेत् तस्य यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् ॥ ४२ ॥

प्र्। ४४७)

सहस्त्रारे नारायणभावनातः कैवल्यसिद्धिः

ततः पूर्वापरे व्योम्नि द्वादशान्तेच्युतात्मके ।
उड्याणपीठे निर्द्वन्द्वे निरालम्बे निरञ्जने ॥ ४३ ॥

ततः पङ्कजमध्यस्थं चन्द्रमण्डलमध्यगम् ।
नारायणमनुध्यायेत् स्त्रवन्तममृतं सदा ॥ ४४ ॥

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे पराबरे ॥ ४५ ॥

ततो योगी सहस्त्राराकाशे स्त्रवदमृतं नारायणं स्वात्मतया
ध्यायन् ग्रन्थिसंशयकर्मासंभवकैवल्यसिद्धिमेतीत्याह- तत इति
। सहस्त्रारे आज्ञायां वा ॥ ४३-४५ ॥

यथोक्तभावनायुक्तस्य तत्तत्सिद्ध्युपायाः

अथ सिद्धिं प्रवक्ष्यामि सुखोपायं सुरेश्वर ।
जितेन्द्रियाणां शान्तानां जितश्वासविचेतसाम् ॥ ४६ ॥

नादे मनोलयं ब्रह्मन् दूरश्रवणकारणम् ।
बिन्दौ मनोलयं कृत्वा दूरदर्शनमाप्नुयात् ॥ ४७ ॥

कालात्मनि मनो लीनं त्रिकालज्ञानकारणम् ।
परकायमनोयोगः परकायप्रवेशकृत् ॥ ४८ ॥

अमृतं चिन्तयेन्मूर्ध्नि क्षुत्तृषाविषशान्तये ।
पृथिव्यां धारयेच्चित्तं पातालगमनं भवेत् ॥ ४९ ॥

पू । ४४८) सलिले धारयेच्चित्तं नाम्भसा परिभूयते ।
अग्नौ संधारयेच्चित्तमग्निना दह्यते न सः ॥ ५० ॥

वायौ मनोलयं कुर्यादाकाशगमनं भवेत् ।

आकाशे धारयेच्चित्तमणिमादिकमाप्नुयात्॥ ५१॥

विराड्रूपे मनो युञ्जन् महिमानमवाप्नुयात्।
चतुर्मुखे मनो युञ्जन् जगत्सृष्टिकरो भवेत्॥ ५२॥

इन्द्ररूपिणमात्मानं भावयन् मर्त्यभोगवान्।
विष्णुरूपे महायोगी पालयेदखिलं जगत्॥ ५३॥

रुद्ररूपे महायोगी संहरत्येव तेजसा।
नारायणे मनो युञ्जन् नारायणमयो भवेत्।
वासुदेवे मनो युञ्जन् सर्वसिद्धिमवाप्नुयात्॥ ५४॥

यथा संकल्पयेद्योगी योगयुक्तो जितेन्द्रियः।
तथा तत्तदवाप्नोति भाव एवात्र कारणम्॥ ५५॥

एवं भावयतः ते नानाविधसिद्ध्युपायं वदामीत्याह-
अथेति॥ ४६॥ बिन्दौ चक्षुस्तारके॥ ४७-६१॥

गुरुपूजाविधिः

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवः सदाच्युतः।
न गुरोरधिकः कश्चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते॥ ५६॥

प्। ४४९) दिव्यज्ञानोपदेष्टारं देशिकं परमेश्वरम्।
पूजयेत् परया भक्त्या तस्य ज्ञानफलं भवेत्॥ ५७॥

यथा गुरुस्तथैवेशो यथैवेशास्तथा गुरुः।
पूजनीयो महाभक्त्या न भेदो विद्यतेनयोः॥ ५८॥

नाद्वैतवादं कुर्वीत गुरुणा सह कुत्रचित्।
अद्वैतं भावयेद्भक्त्या गुरोर्देवस्य चात्मनः॥ ५९॥

योगशिखामहिमा

योगशिखां महागुह्यं यो जानाति महामतिः।
न तस्य किंचिदज्ञातं त्रिषु लोकेषु विद्यते॥ ६०॥

न पुष्यपापे नास्वस्थो न दुःखं न पराजयः।

न चास्ति पुनरावृत्तिरस्मिन् संसारमण्डले ॥ ६१ ॥

सिद्धिषु उपेक्षाविधिः

सिद्धौ चित्तं न कुर्वीत चञ्चलत्वेन चेतसः ।
तथापि ज्ञाततत्त्वोसौ मुक्त एव न संशयः ॥ ६२ ॥

इत्युपनिषत् ॥

विज्ञातस्वात्मतत्त्वानां योगिनां सिद्धिगोपनागोपनतो न काचित्
क्षतिः लाभो वा अस्तीत्यर्थः । इत्युपनिषच्छब्दः
पञ्चमाध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ ६२ ॥

इति पञ्चमोध्यायः

षष्ठोध्यायः

कुण्डलिनीशक्तेः उपासनाविधिः

उपासनाप्रकारं मे ब्रूहि त्वं परमेश्वर ।
येन विज्ञानमात्रेण मुक्तो भवति संसृतेः ॥ १ ॥

उपासनाप्रकारं ते रहस्यं श्रुतिसारकम् ।
हिरण्यगर्भ वक्ष्यामि श्रुत्वा सम्यगुपासय ॥ २ ॥

सुषुम्नायै कुण्डलिन्यै सुधायै चन्द्रमण्डलात् ।
मनोन्मन्यै नमस्तुभ्यं महाशक्त्यै चिदात्मने ॥ ३ ॥

स्वाज्ञलोको येन मुच्यते तदुपायोपासनाप्रकारं ब्रूहीति
महेश्वरं प्रति चतुर्मुखः पृच्छतीत्याह- उपासनेति ॥ १ ॥
प्रश्नोत्तरं भगवानाह- उपासनेति ॥ २ ॥ उपासनामन्त्रतत्प्रकारं
तत्फलं चाह- सुषुम्नाया इति ॥ ३ ॥

सुषुम्नास्वरूपम्

शतं चैका च हृदयस्य नाड्य-
स्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका ।
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति

विष्वड्ङन्या उत्क्रमेण भवन्ति ॥ ४ ॥

एकोत्तरं नाडिशतं तासां मध्ये परा स्मृता ।
सुषुम्ना तु परे लीना विरजा ब्रह्मरूपिणी ॥ ५ ॥

इडा तिष्ठति वामेन पिङ्गला दक्षिणेन तु ।
तयोर्मध्ये परं स्थानं यस्तद्वेद स वेदवित् ॥ ६ ॥

प्र्। ४५१) प्राणान् संधारयेत् तस्मिन् नासाभ्यन्तरचारिणः ।
भूत्वा तत्रायतप्राणः शनैरेव समभ्यसेत् ॥ ७ ॥

गुदस्य पृष्ठभागेस्मिन् विणादण्डस्तु देहभृत् ।
दीर्घास्थिदेहपर्यन्तं ब्रह्मनाडीति कथ्यते ॥ ८ ॥

तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मं ब्रह्मनाडीति सूरिभिः ।
इडापिङ्गलयोर्मध्ये सुषुम्ना सूर्यरूपिणी ॥ ९ ॥

सुषुम्नारूपं तन्मार्गगमनफलं चाह- शतमिति ॥ ४-१५ ॥

सुषुम्नायाः सर्वाधारत्वम्

सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मिन् सर्वगं सर्वतोमुखम्।
तस्य मध्यगताः सूर्यसोमाग्निपरमेश्वराः॥ १०॥

भूतलोका दिशः क्षेत्राः समुद्राः पर्वताः शिलाः।
द्वीपाश्च निम्नगा वेदाः शास्त्रविद्याकलाक्षराः॥ ११॥

स्वरमन्त्रपुराणानि गुणाश्चैते च सर्वशः।
बीजं बीजात्मकस्तेषां क्षेत्रज्ञाः प्राणवायवः॥ १२॥

सुषुम्नान्तर्गतं विश्वं तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम्।
नानानाडीप्रसवगं सर्वभूतान्तरात्मनि॥ १३॥

ऊर्ध्वमूलमधःशाखं वायुमार्गेण सर्वगम्।
द्विसप्ततिसहस्राणि नाड्यः स्युर्वायुगोचराः॥ १४॥

सर्वमार्गेण सुषिरास्तिर्यञ्चः सुषिरात्मकाः।
अधश्चोर्ध्वं च कुण्डल्याः सर्वद्वारनिरोधनात्॥ १५॥

पराशक्तेः उद्बोधनम्

वायुना सह जीवोर्ध्वज्ञानान्मोक्षमवाप्नुयात्।
ज्ञात्वा सुषुम्ना तद्भेदं कृत्वा पायुं च मध्यगम्॥ १६॥

कृत्वा तु बैन्दवस्थाने घ्राणरन्ध्रे निरोधयेत्।
द्विसप्ततिसहस्राणि नाडीद्वाराणि पञ्जरे॥ १७॥

सुषुम्ना सांभवी शक्तिः शेषास्त्वन्ये निरर्थकाः।
हृल्लेखे परमानन्दे तालुमूलव्यवस्थिते॥ १८॥

अत ऊर्ध्वं निरोधे तु मध्यमं मध्यमध्यमम्।
उच्चारयेत् परां शक्तिं ब्रह्मरन्ध्रनिवासिनीम्।
यदि भ्रमरसृष्टिः स्यात् संसारभ्रमणं त्यजेत्॥ १९॥

जीवशक्तिः कुण्डलिनीत्यर्थः॥ १६॥ बैन्दवस्थाने भ्रूमध्ये।

पञ्जरे शरीरे ॥ १७ ॥ हृल्लेखे ह्रींकारवाच्ये परमानन्दे ईश्वरतत्त्वे
तालुमूलव्यवस्थिते चित्तादिकं निरोधयेत् ॥ १८ ॥ मध्यमं तुरीयं,
मध्यमध्यमं तुर्यतुरीयं, तत्र लक्ष्यं कृत्वा उच्चारयेत्
षोडशमात्राकालं प्रणवप्रकृतिमुच्चारयेत् ।
ब्रह्मरन्ध्रनिवासिनीम्- षोडशसंख्यापूरकमात्रायाः
पराभूमित्वेन ब्रह्मरन्ध्रासनत्वात् । तत्र यदीति । स्वातिरिक्तं विकल्प्य
परिभ्रमतीति भ्रमरः कामसंकल्पादिमनोवृत्तिपूगः, कामः
संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धा अश्रद्धा धृतिः अधृतिः ह्रीः धीः भीः
इत्येतत् सर्वं मन एव इति श्रुतेः । तत्सृष्टिः कल्पना स्यात् । तत्र कदापि
कल्पनावकाशो नह्यस्ति ब्रह्मरन्ध्रस्य निर्बीजत्वात् । यदि
भ्रूमध्यादधःप्रदेशमेत्य विशुद्धिचक्रे कामसंकल्पादिसृष्टिः
स्यात् तदाज्ञाचक्रमवष्टभ्य स्वानर्थकारणं संसारभ्रमणं
स्वातिरिक्तविषयपरिभ्रमणं स्वातिरिक्तं न किंचिदस्ति इति धैर्येण त्यजेत्
अपह्नवं कुर्यादित्यर्थः ॥ १९ ॥

गमागमस्थं गमनादिशून्यं चिद्रूपदीपं तिमिरान्धकारम्।
पश्यामि ते सर्वजनान्तरस्थं नमामि हंसं परमात्मरूपम्॥ २०॥

अनाहतस्य शब्दस्य तस्य शब्दस्य यो ध्वनिः।
ध्वनेरन्तर्गतं ज्योतिर्ज्योतिरन्तर्गतं मनः।
तन्मनो विलयं याति तद्विष्णोः परमं पदम्॥ २१॥

ततः किमित्यत आह- गमेति।
स्वान्तःकरणवृत्तिकदम्बगमना-
गमनावभासकप्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपेण तिष्ठतीति गमागमस्थम्।
वस्तुतः स्वातिरिक्तान्तःकरणतत्कार्याभावात् गमनादिशून्यम्। ततः
स्वातिरिक्तं तिमिरान्धकारं चिद्रूपाग्निशिखया दीपयति भस्मावशेषं
करोतीति चद्रूपदीपम्। शिष्टं स्पष्टम्॥ २०॥
अनाहतोपलक्षितमूलाधारादिवैखर्यन्तप्रादुर्-भूतशब्दज्योतिः
प्रपञ्चकलनाकलितसवृत्तिकमानसासंभवप्रबो-धसिद्धं
विष्णुपदम् अवशिष्यते इत्यर्थः॥ २१॥

आधारब्रह्मणि प्राणादिविलयान्मुक्तिः

केचिद्वदन्ति चाधारं सुषुम्ना च सरस्वती ।
आधाराज्जायते विश्वं विश्वं तत्रैव लीयते ॥ २२ ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन गुरुपादं समाश्रयेत् ।
आधारशक्तिनिद्रायां विश्वं भवति निद्रया ॥ २३ ॥

तस्यां शक्तिप्रबोधेन त्रैलोक्यं प्रतिबुध्यते ।
आधारं यो विजानाति तमसः परमश्नुते ॥ २४ ॥

तस्य विज्ञानमात्रेण नरः पापैः प्रमुच्यते ॥ २५ ॥

प्। ४५४) आधारचक्रमहसा विद्युत्पुञ्जसमप्रभा ।
तदा मुक्तिर्न संदेहो यदि तुष्टः स्वयं गुरुः ॥ २६ ॥

आधारचक्रमहसा पुण्यपापे निकृन्तयेत् ।
आधारवातरोधेन लीयते गगनान्तरे ॥ २७ ॥

आधारवातरोधेन शरीरं कम्पते यथा ।
आधारवातरोधेन योगी नृत्यति सर्वदा ।

आधारवातरोधेन विश्वं तत्रैव दृश्यते ॥ २८ ॥

सृष्टिराधारमाधारमाधारे सर्वदेवताः ।
आधारे सर्ववेदाश्च तस्मादाधारमाश्रयेत् ॥ २९ ॥

आधारे पश्चिमे भागे त्रिवेणीसंगमो भवेत् ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः पापात् प्रमुच्यते ॥ ३० ॥

आधारे पश्चिमं लिङ्गं कवाटं तत्र विद्यते ।
तस्योद्घाटनमात्रेण मुच्यते भवबन्धनात् ॥ ३१ ॥

आधारपश्चिमे भागे चन्द्रसूर्यौ स्थिरौ यदि ।
तत्र तिष्ठति विश्वेशो ध्यात्वा ब्रह्ममयो भवेत् ॥ ३२ ॥

केचित् नादाधारप्राणादिविलयात् स्वाधेयाभावतो
निराधारब्रह्मस्वरूपावस्थानलक्षणमुक्तिः स्यादिति वदन्ति । तदपि
युक्तमेवेत्याह- केचिदिति । सुषुम्नासरस्वतीनाड्यौ यत्र प्रतिष्ठिते
तन्मूलाधारमित्यर्थः । तस्य ब्रह्मात्मना
विश्वारोपापवादाधिकरणतामप्याह- आधारादिति ॥ २२ ॥ यस्मादेवं

तस्मात्। येन मूलाधारयाथात्म्यं दर्शितं स गुरुः परमात्मा
स्वाज्ञानमोचकत्वात्।

प्। ४५५) तत्पादं तद्भावं समाश्रयेत्। किंच- आधारेति।
आधारशक्तिः कुण्डलिनी तस्याः स्वाधारावस्थितिः निद्रा तस्यां सत्यां
विश्वं स्वाज्ञाननिद्राविशिष्टं भवति॥ २३॥ तत्प्रबोधस्तु
सुषुम्नाप्रवेशः। तेन त्रैलोक्ययाथात्म्यबोधो जायते। एवं
ज्ञानफलमाह- आधारमिति॥ २४-२५॥ मुक्तेः
गुरुप्रसादैकलभ्यत्वात् यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः इति श्रुतेः॥
२६॥ किंच- आधारेति। विश्वं तत्रैव दृश्यते- स्वातिरिक्तं नेति
प्रकाशते इत्यर्थः॥ २७-२८॥ आधारत्वं कथमित्यत्र यतः
स्वातिरिक्तसृष्टिः स्वाधारमवष्टभ्यः प्रवृत्ता यतः तदभावे न
संभवति, अतः सर्वाधारमधिष्ठानं ब्रह्मेति सिद्धम्। तत्
कथमित्यत्र आधारे सति सर्वदेवताः॥ २९॥ इडा पिङ्गला सुषुम्ना चेति
त्रिवेणी॥ ३०॥ पश्चिमलिङ्गं प्रत्यक्चैतन्यं तत्कवाटमावारकं
ग्रन्थित्रयम्॥ ३१॥ आधारपश्चिमे भागे सुषुम्नायाम्॥ ३२॥

चक्रेषु ब्रह्मादिमूर्तिध्यानेन ब्रह्मरन्ध्रप्रवेशः

आधारपश्चिमे भागे मूर्तिस्तिष्ठति संज्ञया ।
षट् चक्राणि च निर्भिद्य ब्रह्मरन्ध्राद्बहिर्गतम् ॥ ३३ ॥

वामदक्षे निरुद्धन्ति प्रविशन्ति सुषुम्नया ।
ब्रह्मरन्ध्रं प्रविश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ॥ ३४ ॥

ब्रह्मादीनां मूर्तिः । एवमुपासकाः
तत्तच्चक्रालङ्कारमूर्तिध्यानपुरस्सरं षट्चक्राणीति । ब्रह्मरन्ध्रात्
सुषुम्नारन्ध्रात् पुरा बहिर्गतं प्राणमादौ योगिनो वामदक्षे
इडापिङ्गले निरुद्धन्ति निरोधं कुर्वन्ति । ततः तत्प्राणादयः सहसा
सुषुम्नाया क्रमात् ग्रन्थित्रयालंकृतषट्चक्राणि च निर्भिद्य
चन्द्रसूर्याग्न्यैक्यजम् अमृतमास्वाद्य सहस्रारचक्रोज्ज्वलत्तुरीयं
तुरीयातीतं वा प्रविशन्ति । ये एवं ब्रह्मरन्ध्रम् ॥ ३३-३४ ॥

पृ । ४५६)

ब्रह्मरन्ध्रविलीनकरणस्य मुक्तिः

सुषुम्नायां यदा हंसः अध ऊर्ध्वं प्रधावते ।

सुषुम्नायां यदा प्राणं भ्रामयेद्यो निरन्तरम्॥ ३५॥

सुषुम्नायां यदा प्राणः स्थिरो भवति धीमताम्।
सुषुम्नायां प्रवेशेन चन्द्रसूर्यौ लयं गतौ॥ ३६॥

तदा समरसं भावं यो जानाति स योगवित्।
सुषुम्नायां यदा यस्य म्रियते मनसो रयः॥ ३७॥

सुषुम्नायां यदा योगी क्षणैकमपि तिष्ठति।
सुषुम्नायां यदा योगी क्षणार्धमधितिष्ठति॥ ३८॥

सुषुम्नायां यदा योगी सुलग्नो लवणाम्बुवत्।
सुषुम्नायां यदा योगी लीयते क्षीरनीरवत्॥ ३९॥

भिद्यते च तदा ग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयन्ते परमाकाशे ते यान्ति परमां गतिम्॥ ४०॥

यत्करणपटलं सुषुम्नाद्वारेण ब्रह्मरन्ध्रे विलीयते ते मुक्ता
भवन्तीत्याह- सुषुम्नायामिति। हंसः प्राणः॥ ३५-३९॥ एवं

सुषुम्नाविलयफलमाह- भिद्यत इति। जीवेशभेदग्रन्थिः॥ ४०॥

सुषुम्नायोगमहिमा

गङ्गायां सागरे स्नात्वा नत्वा च मणिकर्णिकाम्।
मध्यनाडीविचारस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम्॥ ४१॥

पू। ४५७) श्रीशैलदर्शनान्मुक्तिर्वाराणस्यां मृतस्य च।
केदारोदकपानेन मध्यनाडीप्रदर्शनात्॥ ४२॥

अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च।
सुषुम्नाध्यानयोगस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम्॥ ४३॥

सुषुम्नायां यदा गोष्ठीं यः कश्चित् कुरुते नरः।
स मुक्तः सर्वपापेभ्यो निश्रेयसमवाप्नुयात्॥ ४४॥

सुषुम्नैव परं तीर्थं सुषुम्नैव परो जपः।
सुषुम्नैव परं ध्यानं सुषुम्नैव परा गतिः॥ ४५॥

अनेकयज्ञदानानि व्रतानि नियमानि च ।
सुषुम्नाध्यानयोगस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ४६ ॥

सुषुम्नाविचारादिकं स्तौति- गङ्गायामिति ॥ ४१-४६ ॥

चिच्छक्तिजीवयोः स्थानविवेकः

ब्रह्मरन्ध्रे महास्थाने वर्तते सततं शिवा ।
चिच्छक्तिः परमा देवी मध्यमे सुप्रतिष्ठिता ॥ ४७ ॥

मायाशक्तिर्ललाटाग्रभागे व्योमाम्बुजे तथा ।
नादरूपा परा शक्तिर्ललाटस्य तु मध्यमे ॥ ४८ ॥

भागे बिन्दुमयी शक्तिर्ललाटस्यापरांशके ।
बिन्दुमध्ये च जीवात्मा सूक्ष्मरूपेण वर्तते ॥ ४९ ॥

हृदये स्थूलरूपेण मध्यमे न तु मध्यमे ॥ ५० ॥

पू। ४५८) ब्रह्मरन्ध्रादिस्थानेषु चिच्छक्त्यादयो वर्तन्ते ।

बिन्द्वादिमध्ये जीवोपि वर्तते। सोयं प्राणापानवशतो
विश्रान्तिमलब्ध्वा उच्छ्वासादिव्यापारच्छलेन हंसमनुजपनिष्ठो
भवतीत्याह- ब्रह्मरन्ध्र इति। मध्यमे भ्रूमध्ये च॥ ४७॥
हृदयाकाशे च तथा वर्तते इत्यनुषज्यते॥ ४८॥ बिन्दुमयी मनोरूपिणी॥
४९॥ मध्यमे हृदये स्थूलरूपेण जीवो वर्तते, न तु मध्यमे,
भ्रूमध्ये सहस्रारे वा न तु जीवः सरति। यदि भ्रूमध्यादौ गच्छति
तदा क्षरः परमाक्षरो वा भवतीत्यर्थः॥ ५०॥

वायुवशस्य जीवस्य हंसमन्त्रजपप्रकारः

प्राणापानवशो जीवो ह्यधश्चोर्ध्वं प्रधावति।
वामदक्षिणमार्गेण चञ्चलत्वान्न दृश्यते॥ ५१॥

आक्षिप्तो भुजदण्डेन यथोच्चलति कन्दुकः।
प्राणापानसमाक्षिप्तस्तथा जीवो न विश्रमेत्॥ ५२॥

अपानः कर्षति प्राणं प्राणोपानं च कर्षति।
हकारेण बहिर्याति सकारेण विशेत् पुनः॥ ५३॥

हंसहंसेत्यमुं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा ।
तद्विद्वानक्षरं नित्यं यो जानाति स योगवित् ॥ ५४ ॥

सोयं प्राणापानेति । केन मार्गेण यावद्[धावन्न]
दृश्यते इत्यत्र वामेति ॥ ५१ ॥ तच्चलनदृष्टान्तमाह- आक्षिप्त इति ॥
५२ ॥ तत् कथम् ? हकारेणेति ॥ ५३ ॥ इत्थंभूतोपि जीवः स्वगतजीवत्वं
निरस्याक्षरोस्मीति ज्ञानात् तदेव भवतीत्याह- तदिति ॥ ५४ ॥

प्। ४५९)

कुण्डल्यवस्थाभेदतो बन्धमुक्तिव्यवस्था

कन्दोर्ध्वे कुण्डली शक्तिर्मुक्तिरूपाथ योगिनाम् ।
बन्धनाय च मूढानां यस्तां वेत्ति स योगवित् ॥ ५५ ॥

कुण्डली यदि स्वस्थानादूर्ध्वं गच्छति तदायं मुक्तो
भवति, यदि सा स्वस्थानं न मुञ्चति तदायं बद्धो
भवतीत्याह- कन्देति ॥ ५५ ॥

प्रणवस्य सर्वाधारत्वम्

भूर्भुवः स्वरिमे लोकाश्चन्द्रसूर्याग्निदेवताः ।
यासु मात्रासु तिष्ठन्ति तत् परं ज्योतिरोमिति ॥ ५६ ॥

त्रयः कालास्त्रयो देवास्त्रयो लोकास्त्रयः स्वराः ।
त्रयो वेदाः स्थिता यत्र तत् परं ज्योतिरोमिति ॥ ५७ ॥

भूरादिलोकाधारः प्रणवः इत्याह- भूरिति ॥ ५६-५७ ॥

चित्तचलनाचलनाभ्यां बन्धमुक्ती

चित्ते चलति संसारो निश्चलं मोक्ष उच्यते ।
तस्माच्चित्तं स्थिरीकुर्यात् प्रज्ञया परया विधे ॥ ५८ ॥

चित्तं कारणमर्थानां तस्मिन् सति जगत्त्रयम् ।
तस्मिन् क्षीणे जगत् क्षीणं तच्चिकित्स्यं प्रयत्नतः ॥ ५९ ॥

यतः चित्तचलनाचलने बन्धमोक्षहेतू अतः स्वातिरेकेण चित्तं

नास्तीत्यनुसंधेयमित्याह- चित्त इति। यस्मादेवं तस्मात्॥ ५८-५९॥

पू। ४६०) चित्तस्य स्वात्मानतिरिक्तत्वानुसंधानेन ब्रह्मसाक्षात्कारः

मनोहं गगनाकारं मनोहं सर्वतोमुखम्।
मनोहं सर्वमात्मा च न मनः केवलः परः॥ ६०॥

मनः कर्माणि जायन्ते मनो लिप्यति पातकैः।
मनश्चेन्दुन्मनीभूयान्न पुण्यं न च पातकम्॥ ६१॥

मनसा मन आलोक्य वृत्तिशून्यं यदा भवेत्।
ततः परं परब्रह्म दृश्यते च सुदुर्लभम्॥ ६२॥

मनसा मन आलोक्य मुक्तो भवति योगवित्।
मनसा मन आलोक्य उन्मन्यन्तं सदा स्मरेत्॥ ६३॥

मनसा मन आलोक्य योगनिष्ठः सदा भवेत्।
मनसा मन आलोक्य दशप्रत्ययदृश्यते॥ ६४॥

यदा प्रत्यया दृश्यन्ते तदा योगीश्वरो भवेत्॥ ६५॥

बिन्दुनादकलाज्योतिरबिन्दुर्ध्रुवतारकम्।
शान्तं च तदतीतं च परं ब्रह्म तदुच्यते॥ ६६॥

मनस्तु ब्रह्मावरणं तन्मनसः सत्त्वांशतः नष्टे निवारणं
ब्रह्म प्रकाशत इत्याह- मन इति।
शुद्धसत्त्वेश्वरभावमापन्नमनस्तु मनोहं गगनाकारं,
संकल्पादिवृत्त्यभावात्। तथा चेत् सत्त्ववृत्तिमन्मनो ब्रह्मेत्यत
आह- न मनः केवलः पर इति॥ ६०॥ रजस्तमोवृत्तिकं मनस्तु मनः
कर्माणि जायन्ते। यस्य मनश्चेदुन्मनीभूयात्॥ ६१॥
सात्त्विकभावापन्नेन मनसा तम आदिभावापन्नं मन आलोक्य मिथ्येति
दृष्ट्वा एवं दर्शनतो वृत्तिशून्यम्॥ ६२-६३॥

पू। ४६१) आलोक्य स्थितस्य योगिनः दशप्रत्ययदृश्यते- दशमोसि
इति बोधितस्य दशमोस्मि इति प्रत्ययवत् तत् त्वमसि इति बोधितस्य ब्रह्मास्मि
इति
प्रत्ययो दृश्यते। ब्रह्मास्मीति ज्ञानमुदेतीति भावः॥ ६४-६५॥
प्रत्ययगोचरं ब्रह्म कीदृशमित्यत्र बिन्दुनादेति। स्वाज्ञादिदृष्ट्या

विराडादिरूपेण बिन्दुनादकलाज्योतिः। ओत्रादेर्विराडादिविलक्षणत्वात्
अबिन्दुः ओता, ध्रुवतारकम् अनुज्ञातृचैतन्यं,
स्वकायपिक्षया स्वयं ध्रुवं सत् स्वोपासकभवसागरसंतारणात्।
विराडाद्यनुज्ञात्रन्तकलनाशान्तं अनुज्ञैकरसचैतन्यं,
तदतीतं त्वविकल्पचैतन्यम्। यत् बिन्द्वादि तदतीतान्तं विभाति वस्तुतः तत्
सर्वं परं ब्रह्मेत्युच्यते।
स्वातिरिक्तबिन्द्वादिगतहेयांशापह्नवसिद्धनिष्प्रतियोगिकस्वमात्रतया
बृंहणात् ब्रह्मत्वं निरंकुशमित्यर्थः॥ ६६॥

प्राणचित्तयोरविनाभावः

हसत्युल्लसति प्रीत्या क्रीडते मोदते तदा।
तनोति जीवनं बुद्ध्या बिभेति सर्वतो भयात्॥ ६७॥

रोधते बुध्यते शोके मुह्यते नवसंपदा।
कम्पते शत्रुकार्येषु कामेन रमते हसन्॥ ६८॥

स्मृत्या कामरतं चित्तं विजानीयात् कलेबरे।
यत्र देशे वसेद्वायुश्चित्तं तद्वसते ध्रुवम्॥ ६९॥

मनश्चन्द्रो रविर्वायुर्दृष्टिरग्निरुदाहृतः ।

बिन्दुनादकला ब्रह्मन् विष्णुब्रह्मेशदेवताः ॥ ७० ॥

ब्रह्मातिरेकेण यच्चिन्तनीयं तच्चित्तमित्याह- हसतीति ॥ ६७-६८

॥ एवं हसनादिकामरमणान्तस्मृत्या ।

प्राणचित्तयोरविनाभावतामाह- यत्रेति ॥ ६९ ॥

पू । ४६२) मनःप्राणदृष्टीनां चन्द्रार्काग्नितां बिन्दुनादकलानां

ब्रह्मविष्ण्वीशतां चाह- मन इति ॥ ७० ॥

नादानुसंधानं मनोलयहेतुः

सदा नादानुसंधानात् संक्षीणा वासना भवेत् ।

निरञ्जने विलीयेते मरुन्मनसि पद्मज ॥ ७१ ॥

यो वै नादः स वै बिन्दुस्तद्वै चित्तं प्रकीर्तितम् ।

नादो बिन्दुश्च चित्तं च त्रिभिरैक्यं प्रसाधयेत् ॥ ७२ ॥

मन एव हि बिन्दुश्च उत्पत्तिस्थितिकारणम्।
मनसोत्पद्यते बिन्दुर्यथा क्षीरं घृतात्मकम्॥ ७३॥

वासनावन्मनोलयहेतुः किमित्यत्र सदेति। वासनाक्षयसमकालं
निरञ्जने॥ ७१॥ नादबिन्दुचित्तानामेकत्वं भावनीयमित्याह- य इति॥
७३॥ कथं पुनः मनोबिन्द्वोरेकत्वमित्यत आह- मन इति॥ ७३॥

मनोयुक्तप्राणाभ्यासविधिः

षट् चक्राणि परिज्ञात्वा प्रविशेत् सुखमण्डलम्।
प्रविशेद्वायुमाकृष्य तथैवोर्ध्वं नियोजयेत्॥ ७४॥

वायुं बिन्दुं तथा चक्रं चित्तं चैव समभ्यसेत्।
समाधिनैकेन सममृतं यान्ति योगिनः॥ ७५॥

सर्वानर्थहेतुमनोविलयार्थं षट्चक्रपरिज्ञानपूर्वकं
मनोयुक्तपवनाभ्यासः कर्तव्य इत्याह- षडिति। सुषुम्नान्तर्विलसितं
सुखमण्डलम्॥ ७४॥ योगिनः समाधिसमकालं कृतकृत्या
भवन्तीत्याह- समाधिनेति॥ ७५॥

गुरूपदेशपूर्वकमभ्यासं विना न ज्ञानोदयः

यथाग्निर्दारुमध्यस्थो नोत्तिष्ठेन्मथनं विना।
विना चाभ्यासयोगेन ज्ञानदीपस्तथा न हि॥ ७६॥

घटमध्ये यथा दीपो बाह्ये नैव प्रकाशते।
भिन्ने तस्मिन् घटे चैव दीपज्वालावभासते॥ ७७॥

स्वकायं घटमित्युक्तं यथा जीवो हि तत्पदम्।
गुरुवाक्यसमं भिन्ने ब्रह्मज्ञानं प्रकाशते॥ ७८॥

कर्णधारं गुरुं प्राप्य तद्वाक्यं प्लववद्दृढम्।
अभ्यासवासनाशक्त्या तरन्ति भवसागरम्॥ ७९॥

इत्युपनिषत्॥

अभ्यासं विना ज्ञानं नोदेतीत्यत्र सदृष्टान्तमुत्तरमाह-

यथेति ॥ ७६ ॥ किंच- घटमध्ये ॥ ७७ ॥ घटमित्युक्तम्, अत्र

प्रथमार्थे द्वितीया । जीवो हि तत्पदं जीवगतहेयांशापाये जीवस्य

तत्पदत्वात् । तद्वतस्वाज्ञाने गुरुवाक्यसमं भिन्ने ॥ ७८ ॥

नौकाचालकस्थानीय आचार्यः प्लवस्थानीयोयं तदुपदिष्टार्थः ।

सन्तस्तमाश्रित्य भवसागरं तरन्तीत्याह- कर्णेति । शिष्याः

श्रुत्याचार्यप्रसादजज्ञानसमकालं

निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रावस्थानलक्षणकैवल्यं यान्तीत्यर्थः ॥ ७९ ॥

इतिशब्दः षष्ठाध्यायपरिसमाप्त्यर्थः । उपनिषच्छब्दस्तु

शास्त्रपरिसमाप्त्यर्थः ॥

इति षष्ठोध्यायः

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।

योगशिखोपनिषदो व्याख्यानं लिखितं स्फुटम् ।

शिखोपनिषदो व्याख्याग्रन्थः सप्तशतं स्मृतः ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे

त्रिषष्टिसंख्यापूरकं योगशिखोपनिषद्विवरणं संपूर्णम्

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

©2011 Muktabodha Indological Research Institute All Rights Reserved.
E-texts may be viewed only online or downloaded for private study.
E-texts may not, under any circumstances, be copied, republished,
reproduced, distributed or sold, either in original or altered form,
without the express permission of Muktabodha Indological Research
Institute in writing.
Data-entered by the staff of Muktabodha
under the direction of Mark S. G. Dyczkowski.
XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

Yogaraja Upanishad

योगराजोपनिषत्

Document Information

Text title : yogarAjopaniShat

File name : yogarAjopaniShat.itx

Category : upanishhat, yoga, upanishad

Location : doc_upanishhat

Proofread by : Kasturi navya sahiti kasturinsahiti at gmail.com

Description-comments : aprakAshitA upaniShadaH

Latest update : March 20, 2020

Send corrections to : Sanskrit@cheerful.com

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

March 20, 2020

sanskritdocuments.org

योगराजोपनिषत्

योगराजं प्रवक्ष्यामि योगिनां योगसिद्धये ।
मन्त्रयोगो लयश्चैव राजयोगो हठस्तथा ॥ १॥

योगश्चतुर्विधः प्रोक्तो योगिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
आसनं प्राणसंरोधो ध्यानं चैव समाधिकः ॥ २॥

एतच्चतुष्टयं विद्धि सर्वयोगेषु सम्मतम् ।
ब्रह्मीविष्णुशिवादीनां मन्त्रं जाप्यं विशारदैः ॥ ३॥

साध्यते मन्त्रयोगस्तु वत्सराजादिभिर्यथा ।
कृष्णद्वैपायनाद्यैस्तु साधितो लयसंज्ञितः ॥ ४॥

नवस्वेव हि चक्रेषु लयं कृत्वा महात्मभिः ।
प्रथमं ब्रह्मचक्रं स्यात् त्रिरावृत्तं भगाकृति ॥ ५॥

अपाने मूलकन्दारव्यं कामरूपं च तज्जगुः ।
तदेव वह्निकुण्डं स्यात् तत्त्वकुण्डलिनी तथा ॥ ६॥

तां जीवरूपिणीं ध्यायेज्ज्योतिष्टं मुक्तिहेतवे ।
स्वाधिष्ठानं द्वितीयं स्याच्चक्रं तन्मध्यगं विदुः ॥ ७॥

पश्चिमाभिमुखं लिङ्गं प्रवालाङ्कुरसन्निभम् ।
तत्रोद्रीयाणपीठेषु तं ध्यात्वाकर्षयेज्जगत् ॥ ८॥

तृतीयं नाभिचक्रं स्यात्तन्मध्ये तु जगत् स्थितम् ।
पञ्चावर्ता मध्यशक्तिं चिन्तयेद्विद्युदाकृति ॥ ९॥

तां ध्यात्वा सर्वसिद्धीनां भाजनं जायते बुधः ।
चतुर्थं हृदये चक्रं विज्ञेयं तदधोमुखम् ॥ १०॥

ज्योतीरूपं च तन्मध्ये हंसं ध्यायेत् प्रयत्नतः ।
तं ध्यायतो जगत् सर्वं वश्यं स्यान्नात्र संशयः ॥ ११॥

पञ्चमं कण्ठचक्रं स्यात् तत्र वामे इडा भवेत् ।
दक्षिणे पिङ्गला ज्ञेया सुषुम्ना मध्यतः स्थता ॥ १२॥

तत्र ध्यात्वा शुचि ज्योतिः सिद्धीनां भाजनं भवेत् ।
षष्ठं च तालुकाचक्रं घण्टिकास्थानमुच्यते ॥ १३॥

दशमद्वारमार्गं तद्राजदन्तं च तज्जगुः ।
तत्र शून्ये लयं कृत्वा मुक्तो भवति निश्चितम् ॥ १४॥

भ्रूचक्रं सप्तमं विद्याद्विन्दुस्थानं च तद्विदुः ।
भ्रुवोर्मध्ये वर्तुलं च ध्यात्वा ज्योतिः प्रमुच्यते ॥ १५॥

अष्टमं ब्रह्मरन्ध्रं स्यात् परं निर्वाणसूचकम् ।
तं ध्यात्वा सूतिकाग्रामं धूमाकारं विमुच्यते ॥ १६॥

तच्च जालन्धरं ज्ञेयं मोक्षदं नीलचेतसम् ।
नवमं व्योमचक्रं स्यादशैः षोडशभिर्युतम् ॥ १७॥

संविद्भूयाच्च तन्मध्ये शक्तिरुद्धा स्थिता परा ।
तत्र पूर्णां गिरौ पीठे शक्तिं ध्यात्वा विमुच्यते ॥ १८॥

एतेषां नवचक्राणामेकैकं ध्यायतो मुनेः ।
सिद्धयो मुक्तिसहिताः करस्थाः स्युर्दिने दिने ॥ १९॥

एको दण्डद्वयं मध्ये पश्यति ज्ञानचक्षुषा ।
कदम्बगोलकाकारं ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥ २०॥

ऊर्ध्वशक्तिनिपातेन अधःशक्तेर्निकुञ्चनात् ।
मध्यशक्तिप्रबोधेन जायते परमं सुखं जायते परमं सुखम् । इति ॥ २१॥

(योग-उपनिषदः)

इति योगराजोपनिषत् समाप्ता ।

Proofread by Kasturi navya sahiti

Yogaraja Upanishad

pdf was typeset on March 20, 2020

Please send corrections to *sanskrit@cheerful.com*

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

©2011 Muktabodha Indological Research Institute All Rights Reserved.
E-texts may be viewed only online or downloaded for private study.
E-texts may not, under any circumstances, be copied, republished,
reproduced, distributed or sold, either in original or altered form,
without the express permission of Muktabodha Indological Research
Institute in writing.
Data-entered by the staff of Muktabodha
under the direction of Mark S. G. Dyczkowski.

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

वाराहोपनिषत्

सह नाववतु- इति शान्तिः

प्रथमोध्यायः

तत्त्वसंख्याविकल्पाः

अथ ऋभुर्वै महामुनिर्देवमानेन द्वादशसंवत्सरं
तपश्चचार। तदवसाने वराहरूपी भगवान् प्रादुरभूत्। स
होवाचोत्तिष्ठोत्तिष्ठ वरं वृणीष्वेति। सोदतिष्ठत्। तस्मै
नमस्कृत्योवाच भगवन् कामिभिर्यद्यत् कामितं तत्तत् त्वत्सकाशात्
स्वप्नेपि न याचे। समस्तवेदशास्त्रेतिहासपुराणानि समस्तविद्याजालानि
ब्रह्मादयः सुराः सर्वे त्वद्रूपज्ञानान्मुक्तिमाहुः।

अतस्त्वद्रूपप्रतिपादिकां ब्रह्मविद्यां ब्रूहीति होवाच । तथेति स होवाच
वराहरूपी भगवान् ।

चतुर्विंशतितत्त्वानि केचिदिच्छन्ति वादिनः ।
केचित् षट्त्रिंशत्तत्त्वानि केचित् षण्णवतीति च ॥ १ ॥

तेषां क्रमं प्रवक्ष्यामि सावधानमनाः शृणु ।

विवरणम्

श्रीमद्वराहोपनिषद्वेद्याखण्डसुखाकृति ।
त्रिपान्नारायणख्यातरामचन्द्रपदं भजे ॥

इह खलु कृष्णयजुर्वेदप्रविभक्तेयं वराहोपनिषत्
षण्णवतितत्त्वप्रकाशनपुरस्सरं ज्ञानयोगप्रकटनव्यग्रा
निष्प्रतियोगिकब्रह्मप्रणवार्थतुर्यतुर्यपर्यवसन्ना विजयते । अस्याः
स्वल्पग्रन्थतो विवरणमारभ्यते । तपोब्रह्मचर्यदेवताप्रसादादि-

साधनसंपत्तिनिष्पन्नेयमिति ब्रह्मविद्या महीक्रियते।

ऋभुवराहयोः निदाघ-ऋभ्वोश्च

प्रश्नप्रतिवचनरूपेयमाख्यायिका ब्रह्मविद्यास्तुत्यर्था।

आदावाख्यायिकामवतारयति- अथेति। तपश्चचार एवमत्युग्रं तपः

कृतवान्। प्रादुरभूत् स्वपुरतः आविर्भूतवान्। एवमाविर्भूय

तत्कृततपःफलदित्सया स होवाच। इत्थं भगवद्वाक्यमाकर्ण्य

सोदतिष्ठत्। उवाच, किमिति ? भगवन्निति। पुनरन्यत् किं वाञ्छन्

तपश्चरसि इत्युक्ते समस्तेति। सर्वे त्वद्रूपाज्ञानप्रभवं बन्धं

त्वद्रूपज्ञानात् मुक्तिं च आहुः। ऋभुकृतप्रश्नमङ्गीकृत्य तथेति

। आदौ स्वातिरिक्ततत्त्वेयत्तापरिज्ञानाभावे न हि स्वमात्रतत्त्वे

शिष्यबुद्धिः प्रसरेदिति स्वातिरिक्ततत्त्वेयत्तामाचष्टे- चतुरिति॥ १॥

चतुर्विंशतितत्त्वानि

ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव श्रोत्रत्वग्लोचनादयः॥ २॥

कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव वाक्पाण्यङ्घ्र्यादयः क्रमात्।

प्राणादयस्तु पञ्चैव पञ्च शब्दादयस्तथा॥ ३॥

मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति चतुष्टयम्।
चतुर्विंशतितत्त्वानि तानि ब्रह्मविदो विदुः॥ ४॥

किं तदित्यत्र- ज्ञानेति॥ २-४॥

पू। ४६६)

षट्त्रिंशत्तत्त्वानि

एतैस्तत्त्वैः समं पञ्चीकृतभूतानि पञ्च च।
पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाश एव च॥ ५॥

देहत्रयं स्थूलसूक्ष्मकारणानि विदुर्बुधाः।
अवस्थात्रितयं चैव जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः॥ ६॥

आहत्य तत्त्वजातानां षट्त्रिंशन्मुनयो विदुः।

षट्त्रिंशत्तत्त्वानि कानीत्यत्र- एतैरिति॥ ५-६॥

षण्णवतितत्त्वानि

पूर्वोक्तैस्तत्त्वजातैस्तु समं तत्त्वानि योजयेत्॥ ७॥

षड्भावविकृतिश्चास्ति जायते वर्धतेपि च।
परिणामं क्षयं नाशं षड्भावविकृतिं विदुः॥ ८॥

अशना च पिपासा च शोकमोहौ जरा मृतिः।
एते षडूर्मयः प्रोक्ताः षट्कोशानथ वच्मि ते॥ ९॥

त्वक् च रक्तं मांसमेदोमज्जास्थीनि निबोधत।
कामक्रोधौ लोभमोहौ मदो मात्सर्यमेव च॥ १०॥

एतेरिषट्का विश्वश्च तैजसः प्राज्ञ एव च।
जीवत्रयं सत्त्वरजस्तमांसि च गुणत्रयम्॥ ११॥

प्रारब्धागाम्यर्जितानि कर्मत्रयमितीरितम्।
वचनादानगमनविसर्गानन्दपञ्चकम्॥ १२॥

पू। ४६७) संकल्पोध्यवसायश्च अभिमानोवधारणा।
मुदिता करुणा मैत्री उपेक्षा च चतुष्टयम्॥ १३॥

दिग्वातार्कप्रचेतोश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमृत्युकाः।
तथा चन्द्रश्चतुर्वक्त्रो रुद्रः क्षेत्रज्ञ ईश्वरः॥ १४॥

आहत्य तत्त्वजातानां षण्णवत्यस्तु कीर्तिताः।

षण्णवतितत्त्वानि कानीत्यत्र- पूर्वोक्तैरिति॥ ७-१४॥

तत्त्वातीतभगवद्भक्तेरेव मुक्तिः

पूर्वोक्ततत्त्वजातानां वैलक्षण्यमनामयम्॥ १५॥

वराहरूपिणं मां ये भजन्ति मयि तत्त्वतः।
विमुक्ताज्ञानतत्कार्या जीवन्मुक्ता भवन्ति ते॥ १६॥

उक्ततत्त्वेषु त्वं कीदृशः त्वज्ज्ञानफलं किम् इत्यत आह-
पूर्वोक्तेति॥ १५-१६॥

तत्त्वज्ञानफलम्

ये षण्णवतितत्त्वज्ञा यत्र कुत्राश्रमे रताः।
जटी मुण्डी शिखी वापि मुच्यते नात्र संशयः॥ १७॥

इति॥

विशिष्टतत्त्वज्ञानफलमाह- य इति।
सांख्यपरिगृहीतषण्णवतितत्त्वानि शैवपरिगृहीतषट्त्रिंशत्तत्त्वे
अन्तर्भवन्ति। तानि च वेदान्त्येकदेशिपरिगृहीतचतुर्विंशतितत्त्वेषु

पू। ४६८) अन्तर्भवन्ति। पुनस्तान्यपि स्वातिरिक्तमायैकतत्त्वे
अन्तर्भवन्ति, सर्वस्य मायाकार्यत्वात्। स्वातिरिक्तमायातत्त्वस्य
निष्प्रतियोगिकाभावरूपतया निष्प्रतियोगिकब्रह्मतत्त्वमात्रमवशिष्यत
इति सर्ववेदान्तसिद्धान्तार्थः॥ १७॥ इतिशब्दः अध्यायसमाप्त्यर्थः॥

इति प्रथमोध्यायः

द्वितीयोध्यायः

साधनचतुष्टयसंपत्तिः

ऋभुर्नाम महायोगी क्रोडरूपं रमापतिम्।
वरिष्ठां ब्रह्मविद्यां त्वमधीहि भगवन् मम ॥ १ ॥

एवं स पृष्टो भगवान् प्राह भक्तार्तिभञ्जनः।
स्ववर्णाश्रमधर्मेण तपसा गुरुतोषणात्॥ २ ॥

साधनं प्रभवेत् पुंसां वैराग्यादिचतुष्टयम्।
नित्यानित्यविवेकश्च इहामुत्र विरागता ॥ ३ ॥

शमादिषट्कसंपत्तिर्मुमुक्षा तां समभ्यसेत्।

एवं सामान्यतः ब्रह्मतत्त्वमवगम्य विस्पष्टं ससाधनं
ब्रह्मतत्त्वं ज्ञातुमिच्छन् मुनिः भगवन्तं पृच्छतीत्याह-
ऋभुरिति ॥ १ ॥ किं प्राहेत्यत्र आदौ साधनानुष्ठानं
कर्तव्यमित्याह- स्ववर्णेति ॥ २ ॥ किं

तदभ्यसनीयचतुष्टयसाधनमित्यत्राह- नित्येति। ब्रह्मैव नित्यं
ब्रह्मातिरिक्तमनित्यम् इति नित्यानित्यविवेकः।

प्र। ४६९) इह स्रक्चन्दनवनितादिषु अमुत्र स्वर्गादिभोगेषु च
वान्ताशनमूत्रपुरीषादिष्विव इच्छाराहित्यं इहामुत्रविरागता॥ ३॥
शमः दमः उपरतिः तितिक्षा श्रद्धा समाधानं चेति
शमादिषट्कसंपत्तिः। अन्तःकरणनिग्रहः शमः,
बाह्यकरणनिग्रहो दमः, उपरतिः सर्वकर्मसंन्यासः,
शीतोष्णादिद्वन्द्वसहनं तितिक्षा, श्रुत्याचार्यवाक्यविश्वासः
श्रद्धा, चित्तैकाग्रता समाधानम्। स्वातिरिक्तभ्रमतो मोक्तुमिच्छा
मुमुक्षा। इत्थं साधनचतुष्टयाभ्यासतो जितेन्द्रियो भवतीत्यर्थः॥

ब्रह्मात्मज्ञान्येव कृतकृत्यः

एवं जितेन्द्रियो भूत्वा सर्वत्र ममतामतिम्॥ ४॥

विहाय साक्षिचैतन्ये मयि कुर्यादहंमतिम्।
दुर्लभं प्राप्य मानुष्यं तत्रापि नरविग्रहम्॥ ५॥

ब्राह्मण्यं च महाविष्णोर्वेदान्तश्रवणादिना ।

अतिवर्णाश्रमं रूपं सच्चिदानन्दलक्षणम् ॥ ६ ॥

यो न जानाति सोविद्वान् कदा मुक्तो भविष्यति ।

ब्रह्मातिरिक्तत्यागपूर्वकं ब्रह्ममात्रमतिं कुर्यादित्याह-

एवमिति ॥ ४ ॥ एवं ज्ञानसाधनब्राह्मणादिदेहमाश्रित्य यः

स्वात्मतत्त्वं न जानाति स कदा मुक्तो भवति ? न कदेत्याह-

दुर्लभमिति ॥ ५ ॥ वेदान्तश्रवणादिनिष्पन्नं महाविष्णोः व्यक्तलिङ्गं

पारिव्राज्यम् अव्यक्तलिङ्गं अतिवर्णाश्रममित्यर्थः ॥ ६ ॥

आत्मनः सुखरूपत्वम्

अहमेव सुखं नान्यदन्यच्चेन्नैव तत् सुखम् ॥ ७ ॥

पू । ४७०) अमदर्थं न हि प्रेयो मदर्थं [तु] [तत्]

स्वतःप्रियम् ।

परप्रेमास्पदतया मा न भूवमहं सदा ॥ ८ ॥

भूयासमिति यो द्रष्टा सोहं विष्णुर्मुनीश्वर ।

स्वात्मन एव सर्वप्रेमास्पदत्वमाह- अहमिति । अहं प्रत्यगेव
पराभेदेन परमसुखं ब्रह्म भवामि नान्यत्
ब्रह्मातिरिक्तान्यस्य मृग्यत्वात् । वस्तुतो यद्यन्यत् तदा तद्ब्रह्म
निष्प्रतियोगिकसुखं नैव भवति, यो वै भूमा तत् सुखं इति
भूमब्रह्मणो निष्प्रतियोगिकसुखस्वरूपमात्रतावादिश्रुतेः ॥ ७ ॥ अत एव
यत् मदर्थं तदेव सुखम् अमदर्थं तु न हि सुखं भवितुमर्हति
। मदर्थमपि न हि प्रियं भवतीति चेन्न तत् स्वत एव प्रियं
भवतीत्यर्थः । स्वात्मानं सुखरूपतया यो जानाति सोहं
विष्णुरित्याह- परेति । अहं निर्विशेषसुखरूपतया मा भूवमिति
न, किं तु भूयासमेवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

आत्मनः स्वयंप्रकाशत्वम्

न प्रकाशोहमित्युक्तिर्यत्प्रकाशैकबन्धना ॥ ९ ॥

स्वप्रकाशं तमात्मानमप्राकाशः कथं स्पृशेत् ।
स्वयं भातं निराधारं ये जानन्ति सुनिश्चितम् ॥ १० ॥

ते हि विज्ञानसंपन्ना इति मे निश्चिता मतिः।

सत्तामात्रत्वात् यत् सन्मात्रं तदेव स्वयंप्रकाशं
ब्रह्मेत्याह- नेति। न प्रकाशोहमिति यत्प्रकाशतः पश्यति
तत्स्वरूपं प्रकाशमात्रम्॥ ९॥ तस्याप्रकाशग्रासत्वात् अप्रकाशस्पर्शो
न युज्यत इत्यर्थः। एवं स्वयंप्रकाशमात्मानं ये मन्यन्ते ते
कृतकृत्या इति मन्येहमित्याह- स्वयमिति॥ १०॥

आत्मनः मायातत्कार्यविलक्षणत्वम्

स्वपूर्णात्मातिरेकेण जगज्जीवेश्वरादयः॥ ११॥

पू। ४७१) न सन्ति नास्ति माया च तेभ्यश्चाहं विलक्षणः।
अज्ञानान्धतमोरूपं कर्मधर्मादिलक्षणम्॥ १२॥

स्वयंप्रकाशमात्मानं नैव मां स्प्रष्टुमर्हति।

परमार्थदृष्ट्या स्वातिरिक्तं न किंचिदस्ति। यदि स्वाज्ञदृष्ट्या

स्यात् तदा स्वज्ञदृष्ट्या तद्विलक्षणोस्मीत्याह- स्वेति ॥ ११ ॥
स्वातिरिक्तविलक्षणमपि त्वां स्वातिरिक्तं स्पृशेदित्यत आह- अज्ञानेति
॥ १२ ॥

ब्रह्मात्मज्ञानिनः ब्रह्मभावः

सर्वसाक्षिणमात्मानं वर्णाश्रमविलक्षणम् ॥ १३ ॥

ब्रह्मरूपतया पश्यन् ब्रह्मैव भवति स्वयम् ।
भासमानमिदं सर्वं भानरूपं परं पदम् ॥ १४ ॥

पश्यन् वेदान्तमानेन सद्य एव विमुच्यते ।
देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकम् ॥ १५ ॥

आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते ।

प्रत्यक्प्रकाशमात्मानं ब्रह्मेति यो जानाति स प्रत्यगभिन्नं
ब्रह्मैव भवतीत्याह- सर्वेति ॥ १३ ॥ भानातिरेकेण भास्यं नेति
ज्ञानी भास्यभावतो विमुच्यत इत्याह- भासमानमिति ॥ १४ ॥ एवं

सम्यग्ज्ञानी स्वयमेव मुच्यत इत्याह- देहेति ॥ १५ ॥

आत्मज्ञानिनः कर्मबन्धाभावः

सत्यज्ञानानन्दपूर्णलक्षणं तमसः परम् ॥ १६ ॥

पू। ४७२) ब्रह्मानन्दं सदा पश्यन् कथं बध्येत कर्मणा।
त्रिधामसाक्षिणं सत्यज्ञानानन्दादिलक्षणम् ॥ १७ ॥

त्वमहंशब्दलक्ष्यार्थमसक्तं सर्वदोषतः।

स्वात्मदर्शिनः कर्मबन्धासंभवमाह- सत्येति ॥ १६ ॥
स्वात्मनः कर्मबन्धाभावे हेतुः असक्तत्वमित्याह- त्रिधामेति ॥ १७ ॥

अज्ञानिज्ञानिनोः दर्शनस्थितिवैलक्षण्यम्

सर्वगं सच्चिदानन्दं ज्ञानचक्षुर्निरीक्षते ॥ १८ ॥

अज्ञानचक्षुर्नेक्षेत भास्वन्तं भानुमन्धवत्।

प्रज्ञानमेव तद्ब्रह्म सत्यप्रज्ञानलक्षणम्॥ १९॥

एवं ब्रह्मपरिज्ञानादेव मर्त्योमृतो भवेत्।
तद्ब्रह्मानन्दमद्वन्द्वं निर्गुणं सत्यचिद्घनम्॥ २०॥

विदित्वा स्वात्मनो रूपं न बिभेति कुतश्चन।
चिन्मात्रं सर्वगं नित्यं संपूर्णं सुखमव्ययम्॥ २१॥

साक्षाद्ब्रह्मैव नान्योस्तीत्येवं ब्रह्मविदां स्थितिः।
अज्ञस्य दुःखौघमयं ज्ञस्यानन्दमयं जगत्॥ २२॥

अन्धं भुवनमन्धस्य प्रकाशं तु सुचक्षुषाम्।

ज्ञानचक्षुः स्वात्मानं सर्वासक्तं पश्यति,
स्वाज्ञानचक्षुस्तु दिवान्धवत् भास्वन्तमात्मानं न पश्यतीत्याह-
सर्वगमिति॥ १८॥ यादृग्ब्रह्मज्ञानी तादृग्ब्रह्मैव भवतीत्याह-
प्रज्ञानमिति॥ १९॥ ब्रह्मज्ञानी कुतश्चित् न बिभेदीत्याह- तदिति॥ २०॥
निर्भयब्रह्मविदां स्थितिः केत्यत आह- चिन्मात्रमिति॥ २१॥
स्वज्ञगृहीतं स्वाज्ञो विपरीतं पश्यतीत्याह- अज्ञस्येति॥ २२॥

आत्मनि वस्तुतो बन्धमुक्त्यभावः

अनन्ते सच्चिदानन्दे मयि वाराहरूपिणि ॥ २३ ॥

स्थितेद्वितीयभावः स्यात् को बन्धः कश्च मुच्यते ।
स्वस्वरूपं तु चिन्मात्रं सर्वदा सर्वदेहिनाम् ॥ २४ ॥

नैव देहादिसंघातो घटवद् दृशिगोचरः ।
स्वात्मनोन्यतया भातं चराचरमिदं जगत् ॥ २५ ॥

स्वात्ममात्रतया बुद्ध्वा तदस्मीति विभावय ।
स्वस्वरूपं स्वयं भुङ्क्ष्व नास्ति भोज्यं पृथक् स्वतः ॥ २६ ॥

अस्ति चेदस्तितारूपं ब्रह्मैवास्तित्वलक्षणम् ।
ब्रह्मविज्ञानसंपन्नः प्रतीतमखिलं जगत् ॥ २७ ॥

पश्यन्नपि सदा नैव पश्यति स्वात्मनः पृथक् ।
मत्स्वरूपपरिज्ञानात् कर्मभिर्न स बध्यते ॥ २८ ॥

यः शरीरेन्द्रियादिभ्यो विहीनं सर्वसाक्षिणम् ।
परमार्थैकविज्ञानं सुखात्मानं स्वयंप्रभम् ॥ २९ ॥

स्वस्वरूपतया सर्वं वेद स्वानुभवेन यः ।
स धीरः स तु विज्ञेयः सोहं तत्त्वमृभो भव ॥ ३० ॥

अतः प्रपञ्चानुभवः सदा न हि
स्वरूपबोधानुभवः सदा खलु ।
इति प्रपश्यन् परिपूर्णवेदनो
न बन्धमुक्तो न च बद्ध एव तु ॥ ३१ ॥

पू । ४७४) वस्तुतो मम निष्प्रतियोगिकाद्वितीयत्वेन न कोपि बद्धो मुक्तो वा भवितुमर्हतीत्याह- अनन्त इति ॥ २३ ॥ अद्वितीयभावेन को बन्धः । चिन्मात्रमेव चिन्मात्रम् इति श्रुत्यनुरोधेन स्वस्वरूपमेव चिन्मात्रं न अन्यदित्याह- स्वस्वरूपमिति ॥ २४ ॥ स्वातिरिक्तदेहादिकं स्वमात्रमिति चिन्तयेत्याह- स्वात्मन इति ॥ २५ ॥ स्वातिरिक्तं नास्त्येव । यद्यस्तीति

भ्रान्तिस्तदा तदप्यस्तित्वं ब्रह्मेत्याह- स्वेति ॥ २६ ॥ स्वज्ञानी
स्वतिरिक्तं स्वातिरिक्तत्वेन न पश्यति, किंतु स्वमात्रतया
पश्यतीत्याह- ब्रह्मेति ॥ २७ ॥ कर्मबन्धे सति कथमेवं पश्यतीत्यत्र
आह- मदिति ॥ २८ ॥ शरीरादौ सति कथमेवं न बध्यते इत्याशङ्क्य
तद्विलक्षणत्वेन आत्मानं यः पश्यति सोहमेव स्यामित्याह- य इति ॥
२९-३० ॥ एवं मद्भावापन्नस्य स्वात्मानुभूतिं
विनानात्मप्रपञ्चानुभूतिः नास्ति । एवं स्वात्मानुभूतियोगिनो
बन्धमोक्षविभ्रमो नास्तीत्याह- अत इति ॥ ३१ ॥

बन्धनिवृत्तये ब्रह्मात्मानुसंधानम्

स्वस्वरूपानुसंधानान्नृत्यन्तं सर्वसाक्षिणम् ।
मुहूर्तं चिन्तयेन्मां यः सर्वबन्धैः प्रमुच्यते ॥ ३२ ॥

सर्वभूतान्तरस्थाय नित्यमुक्तचिदात्मने ।
प्रत्यक्चैतन्यरूपाय मह्यमेव नमो नमः ॥ ३३ ॥

त्वं वाहमस्मि भगवोहं वै त्वमसि देवते ।
तुभ्यं मह्यमनन्ताय मह्यं तुभ्यं चिदात्मने ॥ ३४ ॥

नमो मह्यं परेशाय नमस्तुभ्यं शिवाय च ।

किं करोमि क्व गच्छामि किं गृह्णामि त्यजामि किम् ॥ ३५ ॥

पू । ४७५) यन्मया पूरितं विश्वं महाकल्पाम्बुना यथा ।

अन्तःअस्ङ्गं बहिःसङ्गमात्मसङ्गं च यस्त्यजेत् ।

सर्वसङ्गनिवृत्तात्मा स मामेति न संसयः ॥ ३६ ॥

अहिरिव जनयोगं सर्वदा वर्जयेद्यः

कुणपमिव सुनारीं त्यक्तकामो विरागी ।

विषमिव विषयादीन् मन्यमानो दुरन्तान्

जगति परमहंसो वासुदेवोहमेव ॥ ३७ ॥

इदं सत्यमिदं सत्यं सत्यमेतदिहोच्यते ।

अहं सत्यं ब्रह्म मत्तः किंचिन्न विद्यते ॥ ३८ ॥

बन्धनिवृत्तिहेतुः किमित्याशङ्क्य मच्चिन्तनमित्याह- स्वेति ॥

३२ ॥ प्रत्यगभिन्नब्रह्मानुसंधानप्रकारमाह- सर्वेति ॥ ३३-३४

॥ स्वस्याविक्रियतां परिपूर्णतामप्याह- किं करोमीति ॥ ३५ ॥ तव

विभुत्वेन सर्वेऽपि त्वामेव प्रतिपद्यन्ते इत्यत्र- मां नित्यं प्राप्ता अपि
स्वातिरिक्तसङ्गिनो मां नाप्नुवन्ति। तत्र यः कश्चित्
स्वान्तर्बाह्यसङ्गविरलो भवति स एव मामेतीत्याह- अन्तरिति॥ ३६॥
स्वातिरिक्तसङ्गत्यागोपायं तज्ज्ञानफलं चाह- अहिरिति॥ ३७॥
अहमेव वासुदेवः सत्यं, मदतिरिक्तम् असत्यं न विद्यते,
मदतिरिक्तस्य मृग्यत्वादित्याह- इदमिति॥ ३८॥

ब्रह्मप्राप्तिसाधनभूतस्योपवासस्य निर्वचनम्

उप समीपे यो वासो जीवात्मपरमात्मनोः।
उपवासः स विज्ञेयो न तु कायस्य शोषणम्॥ ३९॥

कायशोषणमात्रेण का तत्र ह्यविवेकिनाम्।
वल्मीकताडनादेव मृतः किं नु महोरगः॥ ४०॥

पू। ४७६) सत्यब्रह्मास्युपायः क इत्यत्र आह- उपेति॥ ३९-४०॥

जीवन्मुक्तिसाधनमपरोक्षज्ञानम्

अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद परोक्षज्ञानमेव तत्।
अहं ब्रह्मेति चेद्वेद साक्षात्कारः स उच्यते ॥ ४१ ॥

यस्मिन् काले स्वमात्मानं योगी जानाति केवलम्।
तस्मात् कालात् समारभ्य जीवन्मुक्तो भवेदसौ ॥ ४२ ॥

अहं ब्रह्मेति नियतं मोक्षहेतुर्महात्मनाम्।

परोक्षापरोक्षज्ञानस्वरूपमाह- अस्तीति ॥ ४१ ॥
अपरोक्षज्ञानसमकालं जीवन्मुक्तो भवतीत्याह- यस्मिन्निति ॥ ४२ ॥
सदा अहं ब्रह्मेति ज्ञानं मोक्षहेतुरित्याह- अहमिति ॥

बाह्यान्तश्चिन्तात्यागविधिः

द्वे पदे बन्धमोक्षाय निर्ममेति ममेति च ॥ ४३ ॥

ममेति बध्यते जन्तुर्निर्ममेति विमुच्यते।
बाह्यचिन्ता न कर्तव्या तथैवान्तरचिन्तिका।
सर्वचिन्तां समुत्सृज्य स्वस्थो भव सदा ऋभो ॥ ४४ ॥

देहादावहंकारममकारभावाभावौ बन्धमोक्षहेतू

भवतः इत्याह- द्वे इति ॥ ४३ ॥ अहंभावाद्यनुदयहेतुः

बाह्यान्तश्चिन्तात्याग एवेत्याह- बाह्येति ॥ ४४ ॥

भगवच्चिन्तनमेव सर्वचिन्तात्यागोपायः

संकल्पमात्रकलनेन जगत्समग्रं

संकल्पमात्रकलने हि जगद्विलासः ।

पू । ४७७) संकल्पमात्रमिदमुत्सृज निर्विकल्प-

माश्रित्य मामकपदं हृदि भावयस्व ॥ ४५ ॥

मच्चिन्तनं मत्कथनमन्योन्यं मत्प्रभाषणम् ।

मदेकपरमो भूत्वा कालं नय महामते ॥ ४६ ॥

चिदिहास्तीति चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च ।

चित्त्वं चिदहमेते च लोकाश्चिदिति भावय ॥ ४७ ॥

रागं निरागतां नीत्वा निर्लेपो भव सर्वदा ।

चिन्तामूलसंकल्पमुन्मूल्य निर्विकल्पं माम् आश्रयेत्याह-
संकल्पेति ॥ ४५ ॥ संकल्पत्यागोपायमाह- मदिति ॥ ४६ ॥ त्वच्चिन्तनं
कीदृशम् इत्यत्र सर्वं चिन्मात्रमिति चिन्तनमित्याह- चिदिति ॥ ४७ ॥
स्वतिरिक्तविषये रागम् ॥

सर्वकल्पनातीतं ब्रह्मैव चिन्तनीयम्

अज्ञानजन्यकर्त्रादिकारकोत्पन्नकर्मणा ॥ ४८ ॥

श्रुत्युत्पन्नात्मविज्ञानप्रदीपो बाध्यते कथम् ।
अनात्मतां परित्यज्य निर्विकारो जगत्स्थितौ ॥ ४९ ॥

एकनिष्ठतयान्तःस्थसंविन्मात्रपरो भव ।
घटाकाशमठाकाशौ महाकाशे प्रतिष्ठितौ ॥ ५० ॥

एवं मयि चिदाकाशे जीवेशौ परिकल्पितौ ।
या च प्रागात्मनो मे मा तथान्ते च तिरस्कृता ॥ ५१ ॥

पू। ४७८) ब्रह्मवादिभिरुद्गीता सा मायेति विवेकतः।
मायातत्कार्यविलये नेश्वरत्वं न जीवता॥ ५२॥

ततः शुद्धश्चिदेवाहं व्योमवन्निरुपाधिकः।
जीवेश्वरादिरूपेण चेतनाचेतनात्मकम्॥ ५३॥

ईक्षणादिप्रवेशान्ता सृष्टिरीशेन कल्पिता।
जाग्रदादिविमोक्षान्तः संसारो जीवकल्पितः॥ ५४॥

त्रिणाचिकादियोगान्ता ईश्वरभ्रान्तिमाश्रिताः।
लोकायतादिसांख्यान्ता जीवविभ्रान्तिमाश्रिताः॥ ५५॥

तस्मान्मुमुक्षुभिर्नैव मतिर्जीविशवादयोः।
कार्या किं तु ब्रह्मतत्त्वं निश्चलेन विचार्यताम्॥ ५६॥

अद्वितीयब्रह्मतत्त्वं न जानन्ति यथा यथा।
भ्रान्ता एवाखिलास्तेषां क्व मुक्तिः क्वेह वा सुखम्॥ ५७॥

कर्मलेपस्यानिवार्यत्वात् निर्लेपत्वं कुतो मे स्यादित्यत आह-
अज्ञानेति ॥ ४८ ॥ अनात्मनि सति स्वात्ममात्रज्ञानं कथमुदेतीत्यत आह-
अनात्मतामिति ॥ ४९ ॥ जीवेशभेदे सति संविन्मात्रपरता कुतो मे
स्यादित्यत आह- घटेति ॥ ५० ॥ जीवेशादिकल्पनामूलमायायाः सत्त्वात्
निर्मायभावः कथं मे स्यात् इत्यत्र मायामूलविचारतो निर्मायं
ब्रह्म प्रसीदतीत्याह- या चेति ॥ ५१-५२ ॥
उक्तलक्षणलक्षितजीवेशादिनानाकल्पनां हित्वा निर्विकल्पाद्वैतब्रह्मैव
सदा चिन्त्यमित्याह- जीवेति । जीवेश्वरादिरूपेण इत्यादि निश्चलेन
विचार्यताम् इत्यन्तं महोपनिषदि व्याख्यातम् ॥ ५३-५६ ॥ एवम्
अखण्डैकरसब्रह्माज्ञानिनो भ्रान्ता एवेत्याह- अद्वितीयेति ॥ ५७ ॥

प्रत्यगभिन्नब्रह्म सर्वावस्थातीतम्

उत्तमाधमभावश्चेत् तेषां स्यादस्ति तेन किम्।
स्वप्नस्थराज्यभिक्षाभ्यां प्रबुद्धः स्पृश्यते खलु ॥ ५८ ॥

अज्ञाने बुद्धिविलये निद्रा सा मण्यते बुधैः।

विलीनाज्ञानतत्कार्ये मयि निद्रा कथं भवेत्॥ ५९॥

बुद्धेः पूर्णविकासोयं जागरः परिकीर्त्यते।
विकारादिविहीनत्वाज्जागरो मे न विद्यते॥ ६०॥

सूक्ष्मनाडिषु संचारो बुद्धेः स्वप्नः प्रजायते।
संचारधर्मरहिते मयि स्वप्नो न विद्यते॥ ६१॥

शिवजीवाद्युत्तमाधमभेदे सति कथम् अद्वितीयब्रह्मज्ञानम्
उदेतीत्यत्र सदृष्टान्तं तन्निराकरोति। उत्तमेति॥ ५८॥
अवस्थात्रयावृतस्य तुर्यानन्दानुभवः कुत इत्यत्र आह- अज्ञान इति।
निद्रा सुषुप्तिः॥ ५९-६१॥

निर्विशेषब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मभावः

सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमसावृते।
स्वरूपं महदानन्दं भुङ्क्ते दृश्यविवर्जितः॥ ६२॥

अविशेषेण सर्वं तु यः पश्यति चिदन्वयात्।

स एव सक्षाद्विज्ञानी स शिवः स हरिर्विधिः ॥ ६३ ॥

एवं स्वातिरिक्तप्रपञ्चसुषुप्तिकाले ॥ ६२ ॥ चितः

सर्वावस्थानुस्यूतज्ञानी चिदेव भवतीत्याह- अविशेषेणेति ॥ ६३ ॥

पू। ४८०)

जगद्विलापनपुरस्सरं ब्रह्मैकत्वचिन्तनम्

दीर्घस्वप्नमिदं यत्तद्दीर्घं वा चित्तविभ्रमम्।
दीर्घं वापि मनोराज्यं संसारं दुःखसागरम्।
सुप्तेरुत्थाय सुप्त्यन्तं ब्रह्मैकं प्रविचिन्त्यताम्॥ ६४ ॥

आरोपितस्य जगतः प्रविलापनेन
चित्तं मदात्मकतया परिकल्पितं नः।
शत्रून् निहत्य गुरुषट्कगणान्निपातात्
गन्धद्विपो भवति केवलमद्वितीयः॥ ६५॥

अवस्थात्रयसंसृतेः चित्तविकल्पतामाह- दीर्घेति। दुःखसागरं

विद्धीत्यर्थः। यत एवम् अतः तच्छान्तये सुप्तेरुत्थाय ॥ ६४ ॥ केनोपायेन ब्रह्मैकमिति चिन्त्यमित्यत आह- आरोपितस्येति। स्वाज्ञदृष्ट्या आरोपितस्य प्रविलापनेन विलापनाधिष्ठानमवशिष्यते। तत्राखण्डाकारवृत्तिमत् चित्तं मत्स्वरूपमेव भवतीत्यर्थः। शत्रून् सच्चिदानन्दावरणान् कामाद्यरिषड्वर्गान् वा गुरुषट्कगणात् गणेन शमादिषट्गुणासिना निहत्य निर्मूल्य इत्थं शत्रुनिपातात् निपातेन आत्मा गन्धद्वीपो मत्तगज इव केवलम् अद्वितीयः स्वात्मा अवशिष्यत इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयको विद्वदनुभवः

अद्यास्तमेतु वपुराशशितारमास्तां
कस्तावतापि मम चिद्वपुषो विशेषः।
कुम्भे विनश्यति चिरं समवस्थिते वा
कुम्भाम्बरस्य न हि कोपि विशेषलेशः ॥ ६६ ॥

पू। ४८१) अहिनिर्व्वयिनी सर्पनिर्मोको जीववर्जितः।
वल्मीके पतितस्तिष्ठेत्तं सर्पो नाभिमन्यते ॥ ६७ ॥

एवं स्थूलं च सूक्ष्मं च शरीरं नाभिमन्यते।
प्रत्यग्ज्ञानशिखिध्वस्ते मिथ्याज्ञाने सहेतुके।
नेति नेतीति रूपत्वादशरीरो भवत्ययम्॥ ६८॥

शास्त्रेण नश्येत् परमार्थदृष्टिः
कार्यक्षमं नश्यति चापरोक्ष्यात्।
प्रारब्धनाशात् प्रतिभाननाश
एवं त्रिधा नश्यति चात्ममाया॥ ६९॥

ब्रह्मत्वे योजिते स्वस्मिन् जीवभावो न गच्छति।
अद्वैते बोधिते तत्त्वे वासना विनिवर्तते॥ ७०॥

आरब्धान्ते देहहानिर्मायेत्थं क्षीयतेखिला।
अस्तीत्युक्ते जगत् सर्वं सद्रसं ब्रह्म तद्भवेत्॥ ७१॥

भातीत्युक्ते जगत् सर्वं भानं ब्रह्मैव केवलम्।
मरुभूमौ जलं सर्वं मरुभूमात्रमेव तत्।
जगत्त्रयमिदं सर्वं चिन्मात्रं स्वविचारतः॥ ७२॥

अज्ञानमेव न कुतो जगतः प्रसङ्गो

जीवेशदेशिकविकल्पकथातिदूरे ।

एकान्तकेवलचिदेकरसस्वभावे

ब्रह्मैव केवलमहं परिपूर्णमस्मि ॥ ७३ ॥

पू। ४८२) बोधचन्द्रमसि पूर्णविग्रहे

मोहराहुमुषितात्मतेजसि ।

स्नानदानयजनादिकाः क्रिया

मोचनावधि वृथैव तिष्ठते ॥ ७४ ॥

मद्भावापन्नविद्वदनुभव एवं भवतीत्याह- अद्येति । तत्र

दृष्टान्तस्तु कुम्भे विनश्यति ॥ ६६ ॥ विदुषोपि शरीरदर्शनात्

अशरीरत्वं कुत इत्याशङ्क्य अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये

स्पृशतः इति श्रुत्यनुरोधेन स्वाज्ञविकल्पितशरीरत्रये

स्वात्मात्मीयाभिमतिकैवल्यमेव अशरीरत्वमिति

सदृष्टान्तमाह- अहिनिर्ल्वयिनीति ॥ ६७ ॥ विद्वान् एवम् ॥ ६८ ॥

शरीरत्रयहेतुमायायां सत्यां कथम् अशरीरत्वम् इत्याशङ्क्य

शास्त्रजन्यज्ञानविज्ञानसम्यक्तत्त्वज्ञानतो ब्रह्मातिरेकेण

माया नास्तीति माया निर्मायं पदं भजति, तत्समकालं

मायाकार्यागाम्यादिकर्मत्रयमपि सवासनं क्षीयते, ततो
विद्वान् अशरीरब्रह्ममात्रतया अवशिष्यत इत्याह- शास्त्रेणेति।
ब्रह्मैव सत्यं ब्रह्मातिरिक्तं न किंचिदस्ति इति शास्त्रजन्यज्ञानात्
मायायाः परमार्थदृष्टिः नश्यति। तेन
तद्बीजांशप्रभवभ्रान्तिजतादात्म्यास्पदागामिकर्मणोश्लेषो
भवति। तदा स्वातिरिक्तं व्यावहारिकं प्रतिभाति।
पूर्वाभ्यस्तशास्त्रजन्यज्ञानमनुभवारूढं चेत्
विज्ञानपदं भजति तेन यत् कर्यक्षमं व्यावहारिकं तत् नश्यति
। तेन स्वातिरिक्तं प्रातिभासिकं भाति। तेन
सहजतादात्म्यास्पदसंचितकर्मापि नश्यति। विज्ञानिनः
प्रारब्धकर्म भोगेन क्षीयते, न हि तदानीं नश्यति,
आरब्धत्वात्। विज्ञानं दृढानुभवकलितं चेत्
सम्यग्ज्ञानपदं भजति। तेन प्रतिभासिकतया भातं स्वातिरिक्तं
शून्यभावं भजति। तेन
कर्मजदात्म्यास्पदमायास्थूलांशारब्धं कर्मापि नश्यति।
प्रारब्धनाशसमकालं मायायाः शून्यतया प्रतिभासोपि
नश्यति। एवं माया त्रेधा विनश्यतीत्यर्थः। यदा
स्वातिरिक्तसामान्यमस्ति नास्तीति विभ्रमापह्नवो भवति एवं
स्वातिरिक्तापह्नववृत्तिः तत्त्वज्ञानपदं भजति। तेन ब्रह्म

निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति विद्वान् अवशिष्यत इति भावः ॥ ६९ ॥

प्र। ४८३) उक्तार्थमेव पुनः दृढयति- ब्रह्मत्व इति ।
केवलशास्त्रजन्य-ज्ञानेन ब्रह्मत्वे योजिते ॥ ७० ॥
आत्यन्तिकदेहाभिमानवृत्तिः माया । अस्ति भाति प्रियमिति यद्यत्
व्यवहृतं तत् सच्चिदानन्दं ब्रह्मेत्याह- अस्तीति ॥ ७१ ॥ यद्यत् प्रियं
तदेव ब्रह्म सुखमिति बोध्यमित्यत्र-

अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् ।
आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम् ॥

इति श्रुतेः । नामरूपसद्वितीयं ब्रह्मेत्यत आह- मरुभूमाविति ॥ ७२ ॥
कथं पुनः चिन्मात्रं निष्प्रतियोगिकं, जीवेशादिविकल्पजुष्टजगतः
सत्त्वादित्यत आह- अज्ञानमिति । जगतः स्वाज्ञानकार्यत्वात्
स्वज्ञानेन स्वाज्ञाननाशे तत्कार्यं जगत् कुतः सत्पदमर्हतीत्यत्र-
कारणाभावतः कार्यं कथं सिद्धिपदं भजेत् इति परमाक्षरोक्तेः ॥
७३ ॥ स्वातिरिक्तकलनामुक्ते ब्रह्मणि मूढाः स्वातिरिक्तं कल्पयित्वा
तच्छान्तये मुधा व्याप्रियन्त इत्याह- बोधेति ॥ ७४ ॥

समाधिसाधनं नादानुसंधानम्

सलिले सैन्धवं यद्वत् साम्यं भजति योगतः।
तथात्ममनसोरैक्यं समाधिरिति कथ्यते ॥ ७५ ॥

दुर्लभोविषयत्यागो दुर्लभं तत्त्वदर्शनम्।
दुर्लभा सहजावस्था सद्गुरोः करुणां विना ॥ ७६ ॥

उत्पन्नशक्तिबोधस्य त्यक्तनिःशेषकर्मणः।
योगिनः सहजावस्था स्वयमेव प्रकाशते ॥ ७७ ॥

रसस्य मनसश्चैव चञ्चलत्वं स्वभावतः।
रसो बद्धो मनो बद्धं किं न सिध्यति भूतले ॥ ७८ ॥

पू। ४८४) मूर्च्छितो हरति व्याधिं मृतो जीवयति स्वयम्।
बद्धं खेचरतां धत्ते ब्रह्मत्वं रसचेतसि ॥ ७९ ॥

इन्द्रियाणां मनो नाथो मनोनाथस्तु मारुतः।
मारुतस्य लयो नाथस्तन्नाथं लयमाश्रय ॥ ८० ॥

निश्चेष्टो निर्विकारश्च लयो जीवति योगिनाम्।

उच्छिन्नसर्वसंकल्पो निःशेषाशेषचेष्टितः।

स्वावगम्यो लयः कोपि मनसां वागगोचरः॥ ८१॥

पुङ्खानुपुङ्खविषयेक्षणतत्परोपि

ब्रह्मावलोकनधियं न जहाति योगी।

संगीततालालयवाद्यवशं गतापि

मौलिस्थकुम्भपरिरक्षणधीर्नटीव॥ ८२॥

सर्वचिन्तां परित्यज्य सावधानेन चेतसा।

नाद एवानुसंधेयो योगसाम्राज्यमिच्छता॥ ८३॥

इति॥

स्वातिरिक्तासंभवप्रबोधसिद्धं ब्रह्मास्मीति

ब्रह्ममनसोरेकत्वं समाधिरिति सदृष्टान्तमाह- सलिल इति॥ ७५॥

एवं तत्त्वदर्शनं गुरुकटाक्षतो भवतीत्याह- दुर्लभः इति॥ ७६॥

कस्येयं सहजावस्था जायत इत्यत आह- उत्पन्नेति।

ज्ञानसहकृतयोगाभ्यासपाटवेन उत्पन्नकुण्डलिनीशक्तिबोधस्य,

ब्रह्मातिरिक्तं न किंचिदस्ति इत्यजडक्रियाज्ञानेच्छाशक्तिबोधस्य,
सम्यग्ज्ञानिनो वा शक्तिबोधस्य ॥ ७७ ॥ ब्रह्मातिरेकेण मनसः सत्त्वं ये
मन्यन्ते तद्दृष्टिमाश्रित्य

पू। ४८५) मनसः चलनादिः बन्धमुक्तिहेतुरिति सदृष्टान्तमाह-
रसस्येति ॥ ७८-७९ ॥ क्रमेण इन्द्रियमनःप्राणादिकं विलाप्य
तल्लयाधिकरणं ब्रह्मास्मीत्याश्रयेत्याह- इन्द्रियाणामिति ॥ ८० ॥
कीदृशोयं लय इत्यत्र निश्चेष्ट इति। किंच- उच्छिन्नेति। लयशब्देन
लयाधिकरणं ब्रह्मोच्यते इत्यर्थः ॥ ८१ ॥ विदुषो विषयेषु सत्सु
तल्लयाधिकरणब्रह्मदृष्टिः कुत इत्यत्र सदृष्टान्तमुत्तरमाह-
पुङ्खेति ॥ ८२ ॥ स्वातिरिक्तभ्रमासंभवप्रबोधसिद्धं परमात्मा
स्वावशेषधिया अनुसंधेय इति अध्यायार्थमुपसंहरति- सर्वेति।
योगसाम्राज्यं कैवल्यमिच्छता स्वातिरिक्तावकाशं न ददातीति नदः स
एव नादः परमात्मैव निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमित्यनुसंधेयः ॥ ८३ ॥
इतिशब्दोध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥

इति द्वितीयोध्यायः

तृतीयोध्यायः

अद्वितीयपरमात्मानुभवः

न हि नानास्वरूपं स्यादेकं वस्तु कदाचन ।
तस्मादखण्ड एवास्मि यन्मदन्यन्न किंचन ॥ १ ॥

दृश्यते श्रूयते यद्यद् ब्रह्मणोन्यन्न तद्भवेत् ।
नित्यशुद्धविमुक्तैकमखण्डानन्दमद्वयम् ।
सत्यं ज्ञानमनन्तं यत् परं ब्रह्म भवामि तत् ॥ २ ॥

आनन्दरूपोहमखण्डबोधः
परात्परोहं घनचित्प्रकाशः ।

पृ । ४८६) मेघा यथा व्योम न च स्पृशन्ति
संसारदुःखानि न मां स्पृशन्ति ॥ ३ ॥

सर्वं सुखं विद्धि सुदुःखनाशात्
सर्वं च सद्रूपमसस्यनाशात् ।
चिद्रूपमेव प्रतिभानयुक्तं

तस्मादखण्डं मम रूपमेतत्॥ ४॥

न हि जनिर्मरणं गमनागमौ
न च मलं विमलं न च वेदनम्।
चिन्मयं हि सकलं विराजते
स्फुटतरं परमस्य तु योगिनः॥ ५॥

कथं त्वं निष्प्रतियोगिकपरमात्मासि स्वप्रतियोगिनानात्वस्य
विद्यमानत्वादित्याशङ्कमानमालक्ष्य भगवान् स्वस्य
निष्प्रतियोगिकाद्वितीयत्वस्थापनाय स्वानुभवं प्रकटयति- न हीति।
यस्मादेवं तस्मात्॥ १॥ स्वान्यत् दृश्यते श्रूयते चेदित्यत्राह-
दृश्यत इति। कीदृशं ब्रह्म त्वं भवसीत्यत्राह- नित्येति॥ २॥
जीववद्देहधारणसामान्यात् त्वमपि संसारदुःखी भवसीत्यत आह-
आनन्देति॥ ३॥ सच्चिदानन्दाखण्डं मां विद्धीत्याह- सर्वमिति॥ ४॥
निर्विशेषज्ञानयोगिनो मद्रूपमेव विभातीत्याह- न हि जनिरिति। योगी
स्वात्मनो मम जनिमृतिगमनागमनादिविक्रिया नास्तीति मत्वा सर्वत्र
मामेव निष्प्रतियोगिकचिन्मात्रं पश्यतीत्यर्थः॥ ५॥

चिन्मात्रभावापत्तिसाधनमौनविधिः

सत्यचिद्घनमखण्डमद्वयं सर्वदृश्यरहितं निरामयम्।
यत् पदं विमलमद्वयं शिवं तत् सदाहमिति मौनमाश्रय ॥ ६ ॥

पू। ४८७) जन्ममृत्युसुखदुःखवर्जितं जातिनीतिकुलगोत्रदूरगम्।
चिद्विवर्तजगतोस्य कारणं तत् सदाहमिति मौनमाश्रय ॥ ७ ॥

पूर्णमद्वयमखण्डचेतनं विश्वभेदकलनादिवर्जितम्।
अद्वितीयपरसंविदंशकं तत् सदाहमिति मौनमाश्रय ॥ ८ ॥

तवेश्वरत्वेन निष्प्रतियोगिकचिन्मात्रत्वं युज्यते। ममानीशत्वेन
तद्भावापत्त्युपायमादिशेति पृच्छमानमालक्ष्य भगवान्
स्वभावापत्त्युपायमादिशति- सत्येति ॥ ६-८ ॥

भगवतः सच्चिदानन्दत्वम्

केनाप्यबाधितत्वेन त्रिकालेप्येकरूपतः।
विद्यमानत्वमस्त्येतत् सद्रूपत्वं सदा मम ॥ ९ ॥

निरुपाधिकनित्यं यत् सुप्तौ सर्वसुखात् परम्।
सुखरूपत्वमस्त्येतदानन्दत्वं सदा मम ॥ १० ॥

एवं मुनेः स्वभावापत्त्युपायमुपदिश्य तद्दाढर्याय
स्वात्मनः सच्चिदानन्दत्वं साधनयति- केनेति ॥ ९-१० ॥

भगवद्भक्तिरेव मोक्षसाधनम्

दिनकरकिरणैर्हि शार्वरं तमो
निबिडतरं झटिति प्रणाशमेति।
घनतरभवकारणं तमो य-
द्धरिदिनकृत्प्रभया न चान्तरेण ॥ ११ ॥

पू। ४८८) मम चरणस्मरणेन पूजया च
स्वकतमसः परिमुच्यते हि जन्तुः।
न हि मरणप्रभवप्रणाशहेतु-
र्मम चरणस्मरणादृतेस्ति किंचित्॥ १२ ॥

आदरेण यथा स्तौति धनवन्तं धनेच्छया।

तथा चेद्विश्वकर्तारं को न मुच्येत बन्धनात्॥ १३॥

मद्भावापत्तिहेतुमद्भक्तिं विना कोपि न मुच्यत इति
सदृष्टान्तमुपपादयति- दिनकरेति। दिनकृत्प्रभया विनाशमेति॥
११-१२॥ कश्चिद्राजसेव्यपि दारिद्र्यतो मुच्यते तथा मामुपास्य को वा
स्वातिरिक्तभ्रमतः न मुच्यत इत्याह- आदरेणेति॥ १३॥

ईश्वरस्य सर्वसमत्वम्

आदित्यसंनिधौ लोकश्चेष्टते स्वयमेव तु।
तथा मत्संनिधावेव समस्तं चेष्टते जगत्॥ १४॥

शुक्तिकायां यथा तारं कल्पितं मायया तथा।
महदादि जगन्मायामयं मय्येव केवलम्॥ १५॥

चण्डालदेहे पश्वादिस्थावरे ब्रह्मविग्रहे।
अन्येषु तारतम्येन स्थितेषु न तथा ह्यहम्॥ १६॥

विनष्टदिग्भ्रमस्यापि यथापूर्वं विभाति दिक्।

तथा विज्ञानविध्वस्तं जगन्मे भाति तन्न हि ॥ १७ ॥

पू। ४८९) न देहो नेन्द्रियप्राणो न मनोबुद्ध्यहंकृतिः।
न चित्तं नैव माया च न च व्योमादिकं जगत्॥ १८ ॥

न कर्ता नैव भोक्ता च न च भोजयिता तथा।
केवलं चित्सदानन्दब्रह्मैवाहं जनार्दनः॥ १९॥

स्वाज्ञादिलोकप्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तमप्यहमेवेत्याह-
आदित्येति॥ १४ ॥ मदतिरिक्तं मय्येव विकल्पितम्। विषमेष्वपि
समोहमेवेत्याह- शुक्तिकायामिति॥ १५-१६॥ मदज्ञानविकल्पितं
मज्ज्ञानतो न भातीत्याह- विनष्टेति। विनष्टदिग्भ्रमस्यापि
भ्रमापाये॥ १७॥ तवापि जगदन्तःपातिदेहेन्द्रियादिसत्त्वात् कथं जगत् न
भातीत्युच्यते इत्यत्राह- न देह इति॥ १८-१९॥

चित्तमेव संसारकारणम्

जलस्य चञ्चलादेव चञ्चलत्वं यथा रवेः।
तथाहंकारसंबन्धादेव संसार आत्मनः॥ २०॥

चित्तमूलं हि संसारस्तत्प्रयत्नेन शोधयेत्।
हन्त चित्तमहत्तायां कैषा विश्वासता तव ॥ २१ ॥

क्व धनानि महीपानां ब्राह्मणः क्व जगन्ति वा।
प्राक्तनानि प्रयातानि गताः सर्गपरंपराः ॥ २२ ॥

कोटयो ब्रह्मणां याता भूपा नष्टाः परागवत्।
स चाध्यात्माभिमानोपि विदुषोप्यासुरत्वतः ॥ २३ ॥

विदुषोप्यासुरश्चेत् स्यान्निष्फलं तत्त्वदर्शनम्।

पू। ४९०) तव ईश्वरस्य देहादिवैरल्यमस्तु वस्तुतो
निर्विशेषब्रह्मरूपत्वात्। जीवानां बन्धमोक्षहेतू कावित्यत्र
अतस्मिंस्तद्भावातद्भावावित्याह- जलस्येति ॥ २० ॥ एवं
संसारमूलं किम् इत्यत्र चित्तमित्याह- चित्तेति। संसारमूलचित्तस्य
सत्त्वात् तद्विकल्पितं सर्वं सत्यम् इति मन्यमानं प्रत्याह- हन्तेति।
चित्ततत्कार्यस्य भ्रान्त्युज्जीवकत्वात् तदपाये यथापूर्वमदर्शनात्
चित्ततत्कार्यकलना नास्त्येवेत्यर्थः ॥ २१-२२ ॥ विदुषोप्येवं सत्यवत्

भातं चेत् तस्य वैदुष्यं नास्तीत्याह- स चेति । यः अनात्मनि
आत्मधीप्रभवः अविद्वद्गोचरः स चाध्यात्माभिमानः देहाभिमानः
स्वान्यत्र ममतापि विदुषोप्यनर्थकर एव । कुतः ?
देहादावात्मात्मीयाभिमानस्य आसुरत्वतः आसुरकृत्यत्वात् ॥ २३ ॥ अविदुष
इव विदुषोपि आसुरश्चेत् तदार्जिततत्त्वदर्शनं निष्फलमेव स्यात् । तथा च
श्रुतिः-

ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।
नचास्ति किंचित् कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित् ॥

इति ॥

अनात्मनि रागाद्यनुभवो विद्वल्लक्षणम्

उत्पाद्यमाना रागाद्या विवेकज्ञानवह्निना ॥ २४ ॥

यथा तदैव दह्यन्ते कुतस्तेषां प्ररोहणम् ।
यथा सुनिपुणः सम्यक् परदोषेक्षणे रतः ॥ २५ ॥

तथा चेन्निपुणः स्वेषु को न मुच्येत बन्धनात् ।

अनात्मविदमुक्तोपि सिद्धिजालानि वाञ्छति ॥ २६ ॥

द्रव्यमन्त्रक्रियाकालयुक्त्याप्नोति मुनीश्वर ।
नात्मज्ञस्यैष विषय आत्मज्ञो ह्यात्ममात्रदृक् ॥ २७ ॥

आत्मनात्मनि संतृप्तो नाविद्यामनुधावति ।
ये केचन जगद्भावास्तानविद्यामयान् विदुः ॥ २८ ॥

पू। ४९१) कथं तेषु किलात्मज्ञस्त्यक्ताविद्यो विमज्जति ।
द्रव्यमन्त्रक्रियाकालयुक्तयः साधुसिद्धिदाः ॥ २९ ॥

परमात्मपदप्राप्तौ नोपकुर्वन्ति काश्चन ।
सर्वेच्छाकलना शान्तावात्मलाभोदयाभिधः ॥ ३० ॥

स कथं सिद्धिवाञ्छायां कथमर्हत्यचित्तकः ॥

इति ॥

अविद्वत्सेव्यासुरभावस्य विद्वद्दशासमकालमेव

ज्ञानाग्निग्धत्वात् भस्मावशेषितस्य पुनः प्ररोहासंभवमाह-
उत्पाद्येति ॥ २४ ॥ परदोषान्वेषणवत् स्वासुरभावोदितश्चेत् ततः को वा न
मुच्यते इत्याह- यथेति ॥ २५ ॥ अनात्मज्ञोणिमादिसिद्धिं
तदुचितसाधनतो गच्छति । आत्मज्ञस्तु तदनात्मकार्यं मत्वा
तत्रोपरमते । तस्य तदिच्छैव नोदेतीत्याह- अनात्मविदिति ॥ २६-२७ ॥
महान्तस्तु ये केचन जगद्भावाः सिद्धिरूपाः तान् ॥ २८ ॥ द्रव्यादयः
सिद्धिदा अपि ब्रह्मभावापत्तौ नोपकुर्वन्तीत्याह- द्रव्येति ॥ २९ ॥
जीवन्मुक्तस्य ब्रह्मातिरेकेण वाञ्छनीयाभावान्न किमपि अयं
वाञ्छतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ इतिशब्दः अध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥

इति तृतीयोध्यायः

चतुर्थोध्यायः

१ । ब्राह्मणम्

सप्तभूमिकासु जीवन्मुक्तिभूमिकाचतुष्टयम्

अथ ह ऋभुं भगवन्तं निदाघः पप्रच्छ

जीवन्मुक्तिलक्षणमनुब्रूहीति ॥ १ ॥ तथेति स होवाच । सप्तभूमिषु
जीवन्मुक्ताश्चत्वारः ॥ २ ॥

पृ। ४९२) शुभेच्छा प्रथमा भूमिका भवति । विचारणा द्वितीया ।
तनुमानसी तृतीया । सत्त्वापत्तिस्तुरीया । असंसक्तिः पञ्चमी ।
पदार्थभावना षष्ठी । तुरीयगा सप्तमी ॥ ३ ॥

अचित्तजीवन्मुक्तलक्षणं जिज्ञासुः निदाघः ऋभुं तदियत्तां
पृच्छतीत्याह- अथेति । पप्रच्छ- किमिति ?
जीवन्मुक्तिलक्षणमनुब्रूहीति ॥ १ ॥ किं तदुवाचेत्यत्र- सप्तभूमिष्विति ॥
२ ॥ कीदृश्यः भूमयः इत्यत्राह- शुभेति ॥ ३ ॥

प्रणवविकृत्यकारादेः चातुर्विध्यम्

प्रणवात्मिका भूमिकाः अकारोकारमकारार्धमात्रात्मकाः ॥ ४ ॥
स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभेदेनाकारादयश्चतुर्विधाः ॥ ५ ॥

प्रणवविकृतयस्तु अकारोकारमकारार्धमात्रात्मकाः ॥ ४ ॥
प्रणवविकृत्यकारादेः चातुर्विध्यमाह- स्थूलेति ॥ ५ ॥

अकारस्थूलादीनामध्यक्षाः

तदवस्था जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयाः ॥ ६ ॥ अकारस्थूलांशे
जाग्रद्विश्वः । सूक्ष्मांशे तत्तैजसः । बीजांशे तत्प्राज्ञः ।
साक्ष्यंशे तत्तुरीयः ॥ ७ ॥ उकारस्थूलांशे स्वप्नविश्वः । सूक्ष्मांशे
तत्तैजसः । बीजांशे तत्प्राज्ञः । साक्ष्यंशे तत्तुरीयः ॥ ८ ॥
मकारस्थूलांशे सुषुप्तविश्वः । सूक्ष्मांशे तत्तैजसः । बीजांशे
तत्प्राज्ञः । साक्ष्यंशे तत्तुरीयः ॥ ९ ॥ अर्धमात्रास्थूलांशे
तुरीयविश्वः । सूक्ष्मांशे तत्तैजसः । बीजांशे तत्प्राज्ञः । साक्ष्यंशे
तुरीयतुरीयः ॥ १० ॥

पू । ४९३) या अकारादिप्रविभक्ताः तदवस्थाः ॥ ६ ॥
अकारस्थूलादिक्रमेण तदध्यक्षविभागमाह- अकारेति ।
समष्टिजाग्रज्जाग्रदाद्यध्यक्षा विराड्विराडादितुर्यबीजान्ताः,
तद्व्यष्टिसमष्ट्यैक्याध्यक्षास्तु ओत्रोत्राद्यविकल्पानुज्ञैकरसान्ता
भवन्तीति ज्ञातव्याः ॥ ७-९ ॥
व्यष्टिसमष्टिकलनाविरलसाक्ष्यंशप्रविभक्तसाक्ष्यंशेस्वातिरिक्तव्यष्
टयादिकलनाकलिताकारस्थूलांशादिप्रविभक्तजाग्रज्जाग्रदादिपञ्चदशा

वस्थातदध्यक्षपटलासंभवप्रबोधादपि पराभूमिरूपः
तुरीयतुरीयः विजयत इत्यर्थः ॥ १० ॥

प्रणवावयवशः भूमिकाभेदाः

अकारादितुरीयांशाः प्रथमद्वितीयतृतीयभूमिकाः ।
उकारतुरीयांशाः चतुर्थी भूमिका । मकारतुरीयांशाः पञ्चमी ।
अर्धमात्राप्रविभक्तप्रथमद्वितीयतृतीयांशाः षष्ठी भूमिका ।
तदतीता सप्तमी भूमिका ॥ ११ ॥

तत्र अकारादितुरीयांशाः । तदतीता सप्तमी भूमिका भवतीत्यर्थः ॥
११ ॥

चतुर्विधाः जीवन्मुक्ताः

भूमित्रयेषु विहरन् मुमुक्षुर्भवति । तुरीयभूम्यां विहरन्
ब्रह्मविद्भवति । पञ्चमभूम्यां विहरन् ब्रह्मविद्वरो भवति ।
षष्ठभूम्यां विहरन् ब्रह्मविद्वरीयान् भवति । सप्तमभूम्यां
विहरन् ब्रह्मविद्वरिष्ठो भवति ॥ १२ ॥

जीवन्मुक्तचातुर्विध्यं कथमित्यत्र- भूमित्रयेष्विति ॥ १२ ॥

पृ। ४९४)

२। मन्त्रः

सप्तभूमिकानिर्देशः

तत्रैते श्लोका भवन्ति-

ज्ञानभूमिः शुभेच्छा स्यात् प्रथमा समुदीरिता ।
विचारणा द्वितीया तु तृतीया तनुमानसी ॥ १ ॥

सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात् ततोसंसक्तिनामिका ।
पदार्थभावना षष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता ॥ २ ॥

अत्र मन्त्रग्रामानुवादं दर्शयति- तत्रैते श्लोका भवन्तीति ।
संक्षेपतो भूमिकानामानि उक्तानि ॥ १-२ ॥

सप्तभूमिकाविवरणम्

स्थितः किं मूढ एवास्मि प्रेक्ष्योहं शास्त्रसज्जनैः।
वैराग्यपूर्वमिच्छेति शुभेच्छेत्युच्यते बुधैः॥ ३॥

शास्त्रसज्जनसंपर्कवैराग्याभ्यासपूर्वकम्।
सदाचारप्रवृत्तिर्या प्रोच्यते सा विचारणा॥ ४॥

विचारणाशुभेच्छाभ्यामिन्द्रियार्थेषु रक्तता।
यत्र सा तनुतामेति प्रोच्यते तनुमानसी॥ ५॥

भूमिकात्रितयाभ्यासाच्चित्तेर्थविरतेर्वशात्।
सत्त्वात्मनि स्थिते शुद्धे सत्त्वापत्तिरुदाहृता॥ ६॥

प्र। ४९५) दशाचतुष्टयाभ्यासादसंसर्गफला तु या।
रूढसत्त्वचमत्कारा प्रोक्तासंसक्तिनामिका॥ ७॥

भूमिकापञ्चकाभ्यासात् स्वात्मारामतया भृशम्।
आभ्यन्तराणां बाह्यानां पदार्थानामभावनात्॥ ८॥

परप्रयुक्तेन चिरं प्रयत्नेनावबोधनम्।
पदार्थभावना नाम षष्ठी भवति भूमिका॥ ९॥

भूमिषट्कचिराभ्यासाद्भेदस्यानुपलम्भनात्।
यत्स्वभावैकनिष्ठत्वं सा ज्ञेया तुर्यगा गतिः॥ १०॥

तासां लक्षणमाह- स्थित इति। इमाः
शुभेच्छेत्यादिसप्तभूमिकाः महदन्नपूर्णाक्ष्युपनिषत्सु प्रायशो
व्याख्याताः॥ ३-१७॥

सप्तभूमिकासु बुद्ध्यवस्थाभेदनिरूपणम्

शुभेच्छादित्रयं भूमिभेदाभेदयुतं स्मृतम्।
यथावद्भेद बुद्ध्येदं जगज्जाग्रति दृश्यते॥ ११॥

अद्वैते स्थैर्यमायाते द्वैते च प्रशमं गते।
पश्यन्ति स्वप्नवल्लोकं तुर्यभूमिसुयोगतः॥ १२॥

विच्छिन्नशरदभ्रांशविलयं प्रविलीयते ।
सत्वावशेष एवास्ते हे निदाघ दृढीकुरु ॥ १३ ॥

पञ्चभूमिं समारुह्य सुषुप्तिपदनामिकाम् ।
शान्ताशेषविशेषांशस्तिष्ठत्यद्वैतमात्रके ॥ १४ ॥

पू । ४९६) अन्तर्मुखतया नित्यं बहिर्वृत्तिपरोपि सन् ।
परिश्रान्ततया नित्यं निद्रालुरिव लक्ष्यते ॥ १५ ॥

कुर्वन्नभ्यासमेतस्यां भूम्यां सम्यग्विवासनः ।
सप्तमी गूढसुप्त्याख्या क्रमप्राप्ता पुरातना ॥ १६ ॥

यत्र नासन्न सद्रूपो नाहं नाप्यनहंकृतिः ।
केवलं क्षीणमनन आस्तेद्वैतेतिनिर्भयः ॥ १७ ॥

केवलब्रह्मात्मभावनाविधिः

अन्तःशून्यो बहिःशून्यः शून्यकुम्भ इवाम्बरे ।
अन्तःपूर्णो बहिःपूर्णः पूर्णकुम्भ इवार्णवे ॥ १८ ॥

मा भव ग्राह्यभावात्मा ग्राहकात्मा च मा भव ।

भावनामखिलां त्यक्त्वा यच्छिष्टं तन्मयो भव ॥ १९ ॥

द्रष्टृदर्शनदृश्यानि त्यक्त्वा वासनया सह ।

दर्शनप्रथमाभासमात्मानं केवलं भज ॥ २० ॥

हे निदाघ त्वम् अन्तर्बाह्यकलनाविरलं ब्रह्म

निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति भजेत्याह- अन्तरिति ॥ १८ ॥

मनःकल्पितभेदजातं ग्राह्यं तद्ग्राहकं मानसं तदुभयं मा

भवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ अन्तःशून्य इत्यादि केवलं भज इत्यन्तं

मैत्रेयोपनिषदि व्याख्यातम् ॥ २० ॥

जीवन्मुक्तलक्षणम्

यथास्थितमिदं यस्य व्यवहारवतोपि च ।

अस्तंगतं स्थितं व्योम स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २१ ॥

प्र्। ४९७) नोदेति नास्तमायाति सुखे दुःखे मनःप्रभा ।

यथाप्राप्तस्थितिर्यस्य स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २२ ॥

यो जागर्ति सुषुप्तिस्थो यस्य जाग्रन्न विद्यते ।
यस्य निर्वासनो बोधः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २३ ॥

रागद्वेषभयादीनामनुरूपं चरन्नपि ।
योन्तर्व्योमवदत्यच्छः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २४ ॥

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
कुर्वतोकुर्वतो वापि स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २५ ॥

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोन्मुक्तः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २६ ॥

यः समस्तार्थजालेषु व्यवहार्यपि शीतलः ।
परार्थेष्विव पूर्णात्मा स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २७ ॥

प्रजहाति यदा कामान् सर्वांश्चित्तगतान् मुने ।
मयि सर्वात्मके तुष्टः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २८ ॥

चैत्यवर्जितचिन्मात्रे पदे परमपावने ।
अक्षुब्धचित्तो विश्रान्तः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २९ ॥

इदं जगदहं सोयं दृश्यजातमवास्तवम् ।
यस्य चित्ते न स्फुरति स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ३० ॥

जीवन्मुक्ताः चत्वारः इत्युक्तम् । तेषां लक्षणमाह- यथेत्यादि
। यथा घटशरावादिसत्त्वासत्त्वाभ्यां व्योम यथास्थितं व्योमैव
भवति तथा यस्य

प् । ४९८) तूष्णींभूतस्य व्यवहारवतोपि च स्वापाद्यवस्थात्रये
मनोस्तं गतं स्थितं वापि ब्रह्ममात्रगोचरं भवति स जीवन्मुक्त
उच्यते इति ॥ २१ ॥ किंच- नोदेतीति ॥ २२ ॥ किंच- यो जागर्तीति ॥ २३-२६
॥ शीतलः अन्तस्तापवैरल्यात् ॥ २७-३० ॥

भूमब्रह्मनिष्ठाविधिः

सद्ब्रह्मणि स्थिरे स्फारे पूर्णे विषयवर्जिते ।

आचार्यशास्त्रमार्गेण प्रविश्याशु स्थिरो भव ॥ ३१ ॥

शिवो गुरुः शिवो वेदः शिवो देवः शिवः प्रभुः ।
शिवोस्म्यहं शिवः सर्वं शिवादन्यन्न किंचन ॥ ३२ ॥

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।
नानुध्यायाद् बहूञ्छब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत् ॥ ३३ ॥

त्वमपि सद्ब्रह्मणि । हे निदाघ सन्मात्रे भूमब्रह्मणि
श्रुत्याचार्योपदेशेन प्रविश्य झटिति स्थिरो भव । तन्मात्रपदवीं
भजस्वेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ स्फारानन्दात्मा कीदृश इत्यत आह- शिव इति ॥
३२ ॥ यः स्वातिरिक्ताशिवं ग्रसित्वा स्वमात्रमवशिष्यते तमेव । एतत्
बृहदारण्यके व्याख्यातम् ॥ ३३ ॥

विहंगमपिपीलिकामार्गविवेकः

शुको मुक्तो वामदेवोपि मुक्त-
स्ताभ्यां विना मुक्तिभाजो न सन्ति ।
शुकं मार्गं येनुसरन्ति धीराः

सद्योमुक्तास्ते भवन्तीह लोके ॥ ३४ ॥

प्र। ४९९) वामदेवं येनुसरन्ति नित्यं
मृत्वा जनित्वा च पुनःपुनस्तत्।
ते वै लोके क्रममुक्ता भवन्ति
योगैः सांख्यैः कर्मभिर्भक्तियुक्तैः ॥ ३५ ॥

शुकश्च वामदेवश्च द्वे सृती देवनिर्मिते।
शुको विहङ्गमः प्रोक्तो वामदेवः पिपीलिका ॥ ३६ ॥

अतद्व्यावृत्तिरूपेण साक्षाद्विधिमुखेन वा।
महावाक्यविचारेण सांख्ययोगसमाधिना ॥ ३७ ॥

विदित्वा स्वात्मनो रूपमसंप्रज्ञासमाधितः।
शुकमार्गेण विरजाः प्रयान्ति परमं पदम्॥ ३८ ॥

यमाद्यासनजायासहठाभ्यासात् पुनःपुनः।
संजातविघ्नबाहुल्यः अणिमादिवशादिह ॥ ३९ ॥

अलब्ध्वापि फलं सम्यक् पुनर्भूत्वा महाकुले ।
पूर्ववासनयैवायं योगाभ्यासं पुनश्चरन् ॥ ४० ॥

अनेकजन्माभ्यासेन वामदेवेन वै पथा ।
सोपि मुक्तिं समाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ४१ ॥

द्वाविमावपि पन्थानौ ब्रह्मप्राप्तिकरौ शिवौ ।
सद्योमुक्तिप्रदश्चैकः क्रममुक्तिप्रदः परः ॥ ४२ ॥

प्र। ५००) ननु शुको मुक्तो वामदेवोपि मुक्तः इत्यनेन द्वावेव मुक्तौ भवतः। न हि ताभ्यां तृतीयो मुक्तत्वेन परिगणितो भवितुमर्हति। तथा सति किमर्थं लोके नित्यादिकर्मचित्तशुद्धिसाधनचतुष्टयसंन्यास-वेदान्तश्रवणमननादिसाधनानुष्ठानेन मुक्त्यर्थं केचन यतन्ते। तद्यत्नो न हि फलवान् भवितुमर्हतीति चेन्न शुको मुक्तो वामदेवोपि मुक्तः इति श्रुतेः अन्यार्थत्वेन विहंगमपिपीलिकामार्गपरत्वात्। अतो ज्ञानसाधनप्रवृत्तिः फलवती भवतीत्याह- शुक इति। शुको विहंगममार्गानुसारी सद्योमुक्तो भवति। वामदेवः पिपीलिकामार्गानुसार्यपि क्रममुक्तो भवति। ताभ्यां तौ मार्गावतिक्रम्य न हि केपि मुक्तिभाजः सन्ति। इत्येतदर्थं विस्पष्टं

श्रुतिरेव प्रकाशयति- शुकमिति ॥ ३४-३६ ॥

शुकमार्गसाधनमाह- अतदिति । नेति नेति न ह्येतस्मात् इत्यादि

अतद्व्यावृत्तिरूपेण स्वातिरिक्तकलनासंभवसिद्धं ब्रह्म

निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति साक्षाद्विधिमुखेन वा ॥ ३७-३८ ॥

वामदेवमार्गस्वरूपमाह- यमेति ॥ ३९-४० ॥ सोपि मुक्तिं

क्रमेण समाप्नोति ॥ ४१ ॥ फलितार्थमाह- द्वाविति ॥ ४२ ॥

ब्रह्मविद्दृष्टिप्रसरस्य पावनत्वम्

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ।

यस्यानुभवपर्यन्ता बुद्धिस्तत्त्वे प्रवर्तते ॥ ४३ ॥

तद्दृष्टिगोचराः सर्वे मुच्यन्ते सर्वपातकैः ।

खेचरा भूचराः सर्वे ब्रह्मविद्दृष्टिगोचराः ॥ ४४ ॥

सद्य एव विमुच्यन्ते कोटिजन्मार्जितैरघैः ॥

इति ॥

यत् सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥

प्र। ५०१) इति स्मृत्यनुरोधेन मार्गद्वयप्राप्यफलयोः पर्यवसान
एकत्वमित्यर्थे- तत्रेति । इत्थंभूतज्ञानिदृष्टिपूतोप्यशुभात्
मुच्यत इत्याह- यस्येति । ब्रह्मवित् स्वातिरिक्तं यद्यत् पश्यति
तत्तद्ब्रह्मातिरिक्तं न पश्यति ॥ ४३ ॥ तत्पुण्यप्रभावेन तद्दृष्टिपूताः
कृतकृत्या भवन्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ इतिशब्दः अध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥

इति चतुर्थोध्यायः

पञ्चमोध्यायः

योगेच्छोः देहज्ञानमावश्यकम्

अथ हैनम् ऋभुं भगवन्तं निदाघः पप्रच्छ
योगाभ्यासविधिमनुब्रूहीति । तथेति स होवाच ।

पञ्चभूतात्मको देहः पञ्चमण्डलपूरितः ।

काठिन्यं पृथिवीमेकां[ह्येषा]पानीयं तद्द्रवाकृति ॥ १ ॥

दीपनं च भवेत् तेजः प्रचारो वायुलक्षणम् ।
आकाशः सत्त्वतः सर्वं ज्ञातव्यं योगमिच्छता ॥ २ ॥

देशिकमुखात् निदाघो जीवन्मुक्तिलक्षणं यथावदवगम्य
जीवन्मुक्तिहेतुनिर्विशेषब्रह्मज्ञानोपायभूतयोगाभ्यासलक्षण-
बुभुत्सया ऋभुं पृच्छतीत्याह- अथेति । पप्रच्चह्- किमिति
? योगेति । निदाघप्रश्नमङ्गीकृत्य तथेति स होवाच ।
योगाभ्यासस्य देहनिर्वर्त्यत्वादित्यादौ देहेयत्तामाह- पञ्चेति ।
देहस्य पञ्चभूतात्मकता कथमित्यत आह- काठिन्यमिति ॥ १-२ ॥

प्र । ५०२)

श्वाससंख्या

षट्छतान्यधिकान्यत्र सहस्राण्येकविंशतिः ।
अहोरात्रवहैः श्वासैर्वायुमण्डलघातकः ॥ ३ ॥

यावदहोरात्रनिर्वर्त्यश्वाससंख्या का इत्यत्राह- षडिति ॥ ३ ॥

देहक्षयनिवारणाय भूतधारणविधिः

तत्पृथ्वीमण्डले क्षीणे वलिरायाति देहिनाम् ।
तद्वदापोगणापाये केशाः स्युः पाण्डराः क्रमात् ॥ ४ ॥

तेजःक्षये क्षुधा कान्तिर्नश्यते मारुतक्षये ।
वेपथुः संभवेन्नित्यं नाभसे नैव जीवति ॥ ५ ॥

इत्थंभूतक्षयान्नित्यं जीवितं भूतधारणम् ।

देहप्रविभक्तपञ्चभूतांशाः यावन्न क्षीयन्ते तावदविकलो
देहो भवति । तत्क्षये तु विकृतिमेतीत्याह- तदिति ॥ ४ ॥ नाभसे क्षीणे ॥ ५
॥ यतो भूतक्षयतो देहः क्षीयते अतो नित्यं देहस्य जीवितं प्रति
तत्तद्भूतधारणं कर्तव्यमित्यर्थः ॥

भूतधारणाय उड्याणबन्धाभ्यासः

उड्याणं कुरुते यस्मादविश्रान्तं महाखगः ॥ ६ ॥

उड्डियाणं तदेव स्यात् तत्र बन्धोभिधीयते ।
उड्डियाणो ह्यसौ बन्धो मृत्युमातङ्गकेसरी ॥ ७ ॥

पू। ५०३) तस्य भुक्तिस्तनोः कायात् तस्य बन्धो हि दुष्करः ।
अग्नौ तु चलिते कुक्षौ वेदना जायते भृशम् ॥ ८ ॥

न कार्या क्षुधितेनापि नापि वुण्मूत्रवेगिना ।
हितं मितं च भोक्तव्यं स्तोकंस्तोकमनेकधा ॥ ९ ॥

भूतधारणानुकूलोड्याणबन्धमाह- उड्याणमिति ॥ ६-७
॥ तस्योड्याणबन्धस्य मुक्तिः कायात् कायदाढर्यात् भवति । तस्य
सदा कर्तुमशक्यत्वात् तस्य दुष्करत्वम् । सदाकरणे का
हानिरित्यत्राह- अग्नाविति ॥ ८ ॥ क्षुच्छान्तये हितं मितं च
भोक्तव्यम् ॥ ९ ॥

मृदुमध्यममन्त्रेषु क्रमान्मन्त्रं लयं हठम्।
लयमन्त्रहठा योगा योगो ह्यष्टाङ्गसंयुतः॥ १०॥

एवं क्षुच्छान्तिं कृत्वा योगाभ्यासः कर्तव्यः इत्याह-
मृद्विति। मृदुः लयः, मध्यमो हठः, मन्त्रो
नादानुसंधानं, नादस्य सर्वमन्त्रमूलत्वात्। तेषु
मृदुमध्यममन्त्रेषु क्रमान्मन्त्रं नादानुसंधानं, ततो
लयं, तत्साधनं हठं विद्धि। तत्र लयहेतुः मन्त्रः,
तद्धेतुः हठः। एवं योगाः त्रिप्रकारा भवन्ति। तत्र आद्यहठयोगस्तु
यमाद्यष्टाङ्गसंयुतो भवतीत्यर्थः॥ १०॥

योगाष्टाङ्गानि

यमश्च नियमश्चैव तथा चासनमेव च।
प्राणायामस्तथा पश्चात् प्रत्याहारस्तथा परम्॥ ११॥

धारणा च तथा ध्यानं समाधिश्चाष्टमो भवेत्।

प्र। ५०४) कानि योगाष्टाङ्गानि इत्यत आह- यमश्चेति॥ ११॥

यमनियमभेदाः

अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्जवम्॥ १२॥

क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचं चेति यमा दश।
तपः संतोषमास्तिक्यं दानमीश्वरपूजनम्॥ १३॥

सिद्धान्तश्रवणं चैव ह्रीर्मतिश्च जपो व्रतम्।
एते हि नियमाः प्रोक्ता दशधैवं महामते॥ १४॥

संक्षेपतो यमाद्यष्टाङ्गनामानि निर्दिशति- अहिंसेति॥ १२-१६॥

एकादशासनानि

एकादशासनानि स्युश्चक्राद्या मुनिसत्तम।
चक्रं पद्मासनं कूर्मं मयूरं कुक्कुटं तथा॥ १५॥

वीरासनं स्वस्तिकं च भद्रं सिंहासनं तथा।

मुक्तासनं गोमुखं च कीर्तितं योगवित्तमैः ॥ १६ ॥

चक्रसनलक्षणम्

सव्योरु दक्षिणे गुल्फे दक्षिणं दक्षिणेतरे ।

निदध्यादृजुकायस्तु चक्रासनमिदं मतम् ॥ १७ ॥

तत्र चक्रासनलक्षणमाह- सव्येति ॥ १७ ॥

पृ। ५०५)

प्राणायामः

पूरकः कुम्भकस्तद्वद्रेचकः पूरकः पुनः ।

प्राणायामाः स्वनाडीभिस्तस्मान्नाडीः प्रचक्षते ॥ १८ ॥

यमादिप्रविभक्ताहिंसादीनि दर्शनाद्युपनिषद्रीत्या योजनीयानि ।

अथ प्राणायाममाह- पूरक इति ॥ १८ ॥

देहतदवयवमानानि

शरीरं सर्वजन्तूनां षण्णवत्यङ्गुलात्मकम्।
तन्मध्ये पायुदेशात्तु द्व्यङ्गुलात् परतः परम्॥ १९॥

मेढ्रदेशादधस्तात्तु द्व्यङ्गुलान्मध्यमुच्यते।
मेढ्रान्नवाङ्गुलादूर्ध्वं नाडीनां कन्दमुच्यते॥ २०॥

चतुरङ्गुलमुत्सेधं चतुरङ्गुलमायतम्।
अण्डाकारं परिवृतं मेदोमज्जास्थिशोणितैः॥ २१॥

अथ देहमानप्रकाशनपूर्वकं नाडीचक्रं विवेचयति- शरीरमिति॥
१९-२४॥

नाडीचक्रम्

तत्रैव नाडीचक्रं तु द्वादशारं प्रतिष्ठितम्।
शरीरं ध्रियते येन वर्तते तत्र कुण्डली॥ २२॥

ब्रह्मरन्ध्रं सुषुम्ना या वदनेन पिधाय सा ।
अलम्बुसा सुषुम्नायाः कुहूर्नाडी वसत्यसौ ॥ २३ ॥

अनन्तरारयुग्मे तु वारुणा च यशस्विनी ।
दक्षिणारे सुषुम्नायाः पिङ्गला वर्तते क्रमात् ॥ २४ ॥

पू । ५०६) तदन्तरारयोः पूषा वर्तते च पयस्विनी ।
सुषुम्ना पश्चिमे चारे स्थिता नाडी सरस्वती ॥ २५ ॥

शङ्खिनी चैव गान्धारी तदनन्तरयोः स्थिते ।
उत्तरे तु सुषुम्नाया इडाख्या निवसत्यसौ ॥ २६ ॥

अनन्तरं हस्तिजिह्वा ततो विश्वोदरी स्थिता ।
प्रदक्षिणक्रमेणैव चक्रस्यारेषु नाडयः ॥ २७ ॥

वर्तन्ते द्वादश ह्येता द्वादशानिलवाहकाः ।
पटवत्संस्थिता नाड्यो नानावर्णाः समीरिताः ॥ २८ ॥

पटमध्यं तु यत्स्थानं नाभिचक्रं तदुच्यते ।

नादाधारा समाख्याता ज्वलन्ती नादरूपिणी ॥ २९ ॥

पररन्ध्रा सुषुम्ना च चत्वारो रत्नपूरिताः ।

कुण्डल्या पिहितं शश्वद्ब्रह्मरन्ध्रस्य मध्यमम् ॥ ३० ॥

एवमेतासु नाडीषु चरन्ति दश वायवः ।

तदन्तरारयोः दलयोरन्तरा मध्य इत्यर्थः ॥ २५-३२ ॥

तुरीयदर्शनाभ्यासविधिः

एवं नाडीगतिं वायुगतिं ज्ञात्वा विचक्षणः ॥ ३१ ॥

समग्रीवशिरःकायः संवृतास्यः सुनिश्चलः ।

नासाग्रे चैव हृन्मध्ये बिन्दुमध्ये तुरीयकम् ॥ ३२ ॥

स्रवन्तममृतं पश्येन्नेत्राभ्यां सुसमाहितः ।

पृ । ५०७)

कालवञ्चनोपायभूतो योगः

अपानं मुकुलीकृत्य पायुमाकृष्य चोन्मुखम्॥ ३३॥

प्रणवेन समुत्थाप्य श्रीबीजेन निवर्तयेत्।
स्वात्मानं च श्रियं ध्यायेदमृतप्लावनं ततः॥ ३४॥

कालवञ्चनमेतद्धि सर्वमुख्यं प्रचक्षते।
मनसा चिन्तितं कार्यं मनसा येन सिध्यति॥ ३५॥

जलेऽग्निज्वलनाच्छाखापल्लवानि भवन्ति हि।
नाधन्यं जागतं वाक्यं विपरीता भवेत् क्रिया॥ ३६॥

कालवञ्चनोपायमाह- अपानमिति॥ ३३॥ प्रणवेन
अपानमूर्ध्वमुत्थाप्य श्रीबीजेन प्राणम् अधो निवर्तयन् अपानप्राणयोः
संधिदेशस्थं स्वात्मानं मुक्तिश्रियं भावयित्वा
ततोमृतप्लावनम् अमृताभिषेचनं कुर्यात्॥ ३४॥ इति यत् तदेव
कालवञ्चनमायुस्स्तम्भनं, तदेव योगिनां मुख्यम् इत्याचक्षते।

कालवञ्चनयोगफलमाह- मनसेति ॥ ३५ ॥ कीदृशी सिद्धिः सिध्यति
इत्यत्र- जल इति । तेन यद्यदुक्तं तत्तत् नाधन्यम् ॥ ३६ ॥

कायदार्ढ्यबलादिसाधनभूताः योगाः

मार्गे बिन्दुं समाबध्य वह्निं प्रज्वाल्य जीवने ।
शोषयित्वा तु सलिलं तेन कायं दृढं भवेत् ॥ ३७ ॥

गुदयोनिसमायुक्तमाकुञ्चत्येककालतः ।
अपानमूर्ध्वगं कृत्वा समानेन नियोजयेत् ॥ ३८ ॥

पू । ५०८) स्वात्मानं च श्रियं ध्यायेदमृतप्लावनं ततः ।
बलं समारभेद्योगी मध्यमद्वारभागतः ॥ ३९ ॥

भावयेदूर्ध्वगत्यर्थं प्राणापानसुयोगतः ।
एष योगवरो देहे सिद्धिमार्गप्रकाशकः ॥ ४० ॥

सुषुम्नामार्गे बिन्दुं मानसं समाबध्य आकुञ्चनेन जीवने
मूलाधारे तत्रत्यवायुं प्रज्वाल्य तेन प्राणसहितवह्निना

सुषुम्नानाडीगतवसात्मकं शोषयित्वा प्राणादिकं स्तम्भयेत्। तेन योगी दृढकायो भवेदित्यर्थः॥ ३७॥ बलकृद्योगवरमाह- गुदेति । युगपत् गुदं योनिं च आकुञ्च्य ततोपानमूर्ध्वमुत्थाप्य समानेन नियोज्य॥ ३८॥ प्राणापानसमानसंधिदेशाधिकरणम् आत्मानं ज्ञानश्रियं ध्यात्वा अमृतेन अभिषिच्य मध्यमद्वारभागतो योगी यथाबलं कुम्भकं समारभेत्॥ ३९॥ ततः प्राणापानसुयोगतः ऊर्ध्वगत्यर्थमुदानसहितं प्राण भावयेदिति योभ्यासोभिहितः स एव योगवरो देहे सिद्धिमार्गसूचको भवति। अयं योगो ब्रह्मलोकप्रापक इत्यर्थः॥ ४०॥

देहच्छायाज्ञानविधिः

यथैवापां गतः सेतुः प्रवाहस्य निरोधकः।
तथा शरीरगा च्छाया ज्ञातव्या योगिभिः सदा॥ ४१॥

देहावसानकालज्ञानाय स्वदेहच्छाया ज्ञातव्येत्याह-
यथेति। यथा नदीगतपाषाणसेतुः प्रवाहनिरोधको भवति तथा शरीरगा चिच्छाया जीवशक्तिः तद्गतशक्त्यंशमपहाय प्रत्यगभिन्नकालात्माहमस्मीति योगिभिः प्रत्यगभिन्नपरचित् सदा

ज्ञातव्या । ततो देहाभिमानावसानाधिकरणकालज्ञानी भूत्वा
कालात्मरूपेण अवशिष्यते । अयं चिच्छक्तियोगयोगसेतुः
पराक्प्रवाहनिरोधको भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

चतुष्पथबन्धोपायः संपुटयोगः

सर्वासामेव नाडीनामेष बन्धः प्रकीर्तितः ।
बन्धस्यास्य प्रसादेन स्फुटीभवति देवता ॥ ४२ ॥

एष चतुष्पथो बन्धो मार्गत्रयनिरोधकः ।
एकं विकासयन् मार्गं येन सिद्धाः सुसंगताः ॥ ४३ ॥

उदानमूर्ध्वगं कृत्वा प्राणेन सह वेगतः ।
बन्धोयं सर्वनाडीनामूर्ध्वं याति निरोधकः ॥ ४४ ॥

अयं च संपुटो योगो मूलबन्धोप्ययं मतः ।
बन्धत्रयमनेनैव सिध्यत्यभ्यासयोगतः ॥ ४५ ॥

चतुष्पथबन्धोपायरूपसंपुटयोगमाह- सर्वासामिति।
वक्ष्यमाणोयं सर्वासामिति। अनेन किं भवेदित्यत्र- बन्धस्येति।
देवता प्रत्यक् चित् प्रकाशत इत्यर्थः॥ ४२॥ किंच- एष इति। यत्र
सुषुम्नेडापिङ्गलाकुहूनाड्यः एकतां गच्छन्ति स एष चतुष्पथः
चतुर्द्वारो मूलाधाराश्रयो भवति। तत्र बन्धो मूलबन्धः
स[त]दाकुञ्चनात्मकः। तत्र येन सुषुम्नाबिलप्रवेशेन सिद्धा
ब्रह्मभावभावितां सिद्धिं भजन्ति तमेकं सुषुम्नामार्गं
विकासयन् इडापिङ्गलाकुहूनाडीगतमार्गत्रयनिरोधको भवति।
कुहूशब्देन अपानबिलमुच्यत इत्यर्थः॥ ४३॥ तत्प्रकारमाह-
उदानमिति। प्राणेन सह वेगत उदानमूर्ध्वगं योगाभ्यासेन कृत्वा
मूलबन्धं जालंधरं च समारोप्य बन्धोयं सर्वनाडीनां
मार्गनिरोधकः सन् संपुटवद्विराजते॥ ४४॥ तदानीं प्राणः
कुण्डलिनीमनोदृष्ट्यग्निभिः सह सुषुम्नामार्गेण ऊर्ध्वं
सहस्राचक्रं यातीति यत् तदयं योगः संपुट इत्यभिधीयते।
मूलबन्धोप्ययमेवेत्यर्थः। एवम् अभ्यासयोगतः अनेन संपुटयोगेन
बन्धत्रयमपि सिध्यति॥ ४५॥

संपुटाभ्यासेन ब्रह्मज्ञानप्राप्तिक्रमः

दिवारात्रमविच्छिन्नं यामे यामे यदा तदा ।
अनेनाभ्यासयोगेन वायुरभ्यसितो भवेत् ॥ ४६ ॥

वायावभ्यसिते वह्निः प्रत्यहं वर्धते तनौ ।
वह्नौ विवर्धमाने तु सुखमन्नादि जीर्यते ॥ ४७ ॥

अन्नस्य परिपाकेन रसवृद्धिः प्रजायते ।
रसे वृद्धिं गते नित्यं वर्धन्ते धातवस्तथा ॥ ४८ ॥

धातूनां वर्धनैनैव प्रबोधो वर्धते तनौ ।
दह्यन्ते सर्वपापानि जन्मकोट्यर्जितानि च ॥ ४९ ॥

यदा तदा दिवारात्रमविच्छिन्नं यामे यामे वा अनेन
अभ्यासयोगेन प्राणोभ्यसितो भवेदित्यर्थः ॥ ४६ ॥ अनेन अभ्यासेन
क्रमेण ब्रह्मज्ञानमपि प्रकाशत इत्याह- वायाविति ॥ ४७-४८ ॥
निःशेषसर्वपापनाशे ब्रह्माहमस्मीति निर्विशेषब्रह्मज्ञानमुदेति ।

तत्समकालं विद्वान् विमुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

शिवशक्तिस्थाननिरूपणम्

गुदमेढ्रान्तरालस्थं मूलाधारं त्रिकोणकम् ।
शिवस्य बिन्दुरूपस्य स्थानं तद्धि प्रकाशकम् ॥ ५० ॥

यत्र कुण्डलिनी नाम परा शक्तिः प्रतिष्ठिता ।
यस्मादुत्पद्यते वायुर्यस्माद्वह्निः प्रवर्धते ॥ ५१ ॥

पू । ५११) यस्मादुत्पद्यते बिन्दुर्यस्मान्नादः प्रवर्धते ।
यस्मादुत्पद्यते हंसो यस्मादुत्पद्यते मनः ॥ ५२ ॥

मूलाधारादिषट्चक्रं शक्तिस्थानमुदीरितम् ।
कण्ठादुपरि मूर्धान्तं शांभवं स्थानमुच्यते ॥ ५३ ॥

शिवशक्तिस्वरूपमाह- गुदेति ॥ ५०-५३ ॥

ब्रह्मानुसंधानसहितप्राणायामः

नाडीनामाश्रयः पिण्डो नाड्यः प्राणस्य चाश्रयाः।
जीवस्य निलयः प्राणो जीवो हंसस्य चाश्रयः॥ ५४॥

हंसः शक्तेरधिष्ठानं चराचरमिदं जगत्।
निर्विकल्पः प्रसन्नात्मा प्राणायामं समभ्यसेत्॥ ५५॥

सम्यग्बन्धत्रयस्थोपि लक्ष्यलक्षणकारणम्।
वेद्यं समुद्धरेन्नित्यं सत्यसंधानमानसः॥ ५६॥

रेचकं पूरकं चैव कुम्भमध्ये निरोधयेत्।
दृश्यमाने परे लक्ष्ये ब्रह्मणि स्वयमाश्रितः॥ ५७॥

स्वान्तस्थविषयं सर्वं रेचकः समुदाहृतः।
पूरकं शास्त्रविज्ञानं कुम्भकं स्वगतं स्मृतम्॥ ५८॥

एवमभ्यासचित्तश्चेत् स मुक्तो नात्र संशयः।
कुम्भकेन सदारोप्य कुम्भकेनैव पूरयेत्॥ ५९॥

पू। ५१२) कुम्भेन कुम्भयेत् कुम्भं तदन्तस्थः परं शिवम्।
पुनरास्फालयेदद्य सुस्थिरं कण्ठमुद्रया ॥ ६० ॥

वायूनां गतिमावृत्य धृत्वा पूरककुम्भकौ।

एवं ज्ञात्वा प्राणायामं कुर्यादित्याह- नाडीनामिति ॥ ५४ ॥
हंसः प्रत्यगभिन्नपरमात्मा शक्तेरधिष्ठानम्।
मायाशक्तिकार्यमेव चराचरम्॥ ५५ ॥ एवं यथोक्तसाधनसंपन्नो योगी
स्वातिरिक्तभ्रमतो मुक्तो भवतीत्याह- सम्यगिति।
मूलोड्याणजालंधरभेदेन सम्यग्बन्धत्रयस्थोपि। वेद्यं
प्रत्यग्ब्रह्मैक्यम्॥ ५६ ॥ वक्ष्यमाणलक्षणरेचकम्॥ ५७ ॥
स्वाज्ञविकल्पितस्वान्तस्थविषयम्। स्वस्वरूपानुसंधानमेव
कुम्भकमित्यर्थः ॥ ५८ ॥ इत्थंभूतेन कुम्भकेन।
रेचपूरविरलकेवलकुम्भकमेव ब्रह्मस्वरूपानुसंधानपूर्वकं
सदा कुर्यादित्यर्थः ॥ ५९ ॥ यदि चित्तं बहिर्गतं स्यात् तदा पुनरास्फालयेत्
। केवलकुम्भकतो यदि प्राणः स्वपरिकरेण साकं बहिः निर्गच्छति तदा
जालंधरबन्धाख्यकण्ठमुद्रया अद्य सुस्थिरं यथा भवति तथा
वायूनां ऊर्ध्वाधोगतिमावृत्य आक्रम्य पुनः पूरककुम्भकौ
धृत्वा आस्फालयेत् अभ्यसेदित्यर्थः ॥ ६० ॥

वेधकयोगाभ्यासक्रमः

समहस्तयुगं भूमौ समं पादयुगं तथा ॥ ६१ ॥

वेधकत्रययोगेन चतुष्पीठं तु वायुना ।
आस्फालयेन्महामेरुं वायुवक्त्रे प्रकोटिभिः ॥ ६२ ॥

पुटद्वयं समाकृष्य वायुः स्फुरति सत्वरम् ।
सोमसूर्याग्निसंबन्धात् जानीयादमृताय वै ॥ ६३ ॥

प्र। ५१३) मेरुमध्यगता देवाश्चलन्ते मेरुचालनात् ।
आदौ संजायते क्षिप्रं वेधोस्य ब्रह्मग्रन्थितः ॥ ६४ ॥

ब्रह्मग्रन्थिं ततो भित्त्वा विष्णुग्रन्थिं भिनत्त्यसौ ।
विष्णुग्रन्थिं ततो भित्त्वा रुद्रग्रन्थिं भिनत्त्यसौ ॥ ६५ ॥

रुद्रग्रन्थिं ततो भित्त्वा छित्त्वा मोहमलं तथा ।
अनेकजन्मसंस्काररगुरुदेवप्रसादतः ॥ ६६ ॥

योगाभ्यासात् ततो वेधो जायते तस्य योगिनः।

इडापिङ्गलयोर्मध्ये सुषुम्नानाडिमण्डले ॥ ६७ ॥

मुद्राबन्धविशेषेण वायुमूर्ध्वं च कारयेत्।

एवं वेधकयोगाभ्यासक्रममाह- समेति। योगी

योगमठस्थसमभूमौ पद्मासनमारुह्य समहस्तपादयुगं यथा

भवति तथा निश्चेष्टो भूत्वा ॥ ६१ ॥ सपरिकरेण प्राणवायुना

ब्रह्मविष्णुरुद्रग्रन्थिवेधनं कृत्वा, एवं वेधकत्रययोगेन

वायुवक्त्रे सुषुम्नावदने प्रकोटिभिः स्वपरिकरैः प्राणकुण्डलिनी-

दृष्टिमनोग्निभिः साकं मूलाधारादिषट्चक्रगतचतुष्पीठं

त्वासाद्य, तदुपरि विद्यमानमहामेरुं

सहस्रारचक्रासनतुर्यचैतन्यम् अहमस्मीत्यास्फालयेत् आस्फारयेत्

सर्वव्यापकतया ध्यायेदित्यर्थः ॥ ६२ ॥ ततः किमित्यत्र यदा

भ्रूमध्याख्यत्रिकूटोपरि सोमसूर्याग्नि संबन्धात्

सोमसूर्यकुण्डल्यग्निपुटद्वयनिष्पन्नममृतं समाकृष्य ग्रसित्वा

सत्वरं यदा प्राणः स्फुरति तदा अमृताय अमृतत्वायैव

प्राणादिलयस्फूर्तिः भवतीति जानीयादित्यर्थः ॥ ६३ ॥ विश्वविराडोत्रादयो

ब्रह्मादयो वा देवाः कूटस्थचैतन्यात्मकमेरुमध्यगता भवन्ति।
मेरावारोपितविशेषांशचालनात् निर्विशेषापादनात् तेपि चलन्ते निर्विशेषा
भवन्तीत्यर्थः। सहस्त्रारगतकूटस्थावगतेः
ग्रन्थित्रयभेदनपूर्वकत्वादिति ग्रन्थित्रयभेदनप्रकारमाह-
आदाविति। आदावस्य

प्र। ५१४) योगिनः ब्रह्मग्रन्थितः ब्रह्मग्रन्थेः वेधो भेदनं जायते
॥ ६४-६५॥ ततः क्रमेण ब्रह्मादिग्रन्थित्रयं स्वाज्ञानमलं च
भित्त्वा ब्रह्मातिरिक्तं न किंचिदस्ति इति ज्ञात्वा तज्ज्ञानसमकालं
कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः। इत्थं मुक्तिप्रदवेधकयोगं स्तौति-
अनेकेति॥ ६६॥
अनन्तकोटिजन्मसुकृतासादितश्रुत्याचार्यप्रसादलब्धवेधकयोगा-
भ्यासात् तस्य योगिनः ब्रह्मग्रन्थ्यादिवेधो जायते नेतरस्येत्यर्थः।
वेधसिद्ध्युपायस्तु- इडापिङ्गलयोर्मध्ये
विलसितसुषुम्नानाडिमण्डले इत्यादि॥ ६७॥ सुषुम्नायां वायुगत्या
उक्तलक्षणलक्षितवेधो भवतीत्यर्थः॥

विघ्नशान्तये प्रणवजपः

ह्रस्वो दहति पापानि दीर्घो मोक्षप्रदायकः ॥ ६८ ॥

आप्यायनः प्लुतो वापि त्रिविधोच्चारणेन तु ।
तैलधारामिवाच्छिन्नं दीर्घघण्टानिनादवत् ॥ ६९ ॥

अवाच्यं प्रणवस्याग्रं यस्तं वेद स वेदवित् ।
ह्रस्वं बिन्दुगतं दैर्घ्यं ब्रह्मरन्ध्रगतं प्लुतम् ।
द्वादशान्तगतं मन्त्रं प्रसादं मन्त्रसिद्धये ॥ ७० ॥

सर्वविघ्नहरश्चायं प्रणवः सर्वदोषहा ।

वेधकोपायभूतप्राणोर्ध्वयोगसिद्धिविघ्नशान्तये
प्रणवाग्रलक्ष्यधारणपूर्वकं चतुर्मात्रात्मकं प्रणवजपं
कुर्यात् इत्याह- ह्रस्व इति । एकमात्राप्रणवजपतः पापहानिः भवति ॥
६८ ॥ आप्यायनो नाम द्विमात्राप्रणवः तज्जपादस्य श्रीर्भवति । दीर्घः
त्रिमात्रात्मकः चतुर्मात्रात्मकः प्लुतो वा मोक्षप्रदायको

 भवति । एवं त्रिविधोच्चारणेन यथोक्तफलम् अश्नुत इत्यत्र
यदि ह्रस्वा भवति सर्वं पाप्मानं दहति अमृतत्वं च गच्छति यदि

दीर्घा भवति महतीं श्रियं आप्नोति अमृतत्वं च गच्छति यदि प्लुता
भवति ज्ञानवान् भवति अमृतत्वं च गच्छति इति श्रुतेः ॥ ६९ ॥ यतः
एवम् अतः प्रणवानुष्ठानं कर्तव्यमित्याह- ह्रस्वमिति । बिन्दुगतं
हृदयगतम् । द्वादशान्तगतं ब्रह्मरन्ध्रोर्ध्वभागगतम् ।
प्रसादं प्रसादकरं विद्धि ॥ ७० ॥ अतः सर्वेति । सर्वदोषहा
भवतीत्यर्थः ॥

आरम्भादियोगभूमिकाचतुष्टयम्

आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयस्तथा ॥ ७१ ॥

निष्पत्तिश्चेति कथिता श्चतस्रस्तस्य भूमिकाः ।
करणत्रयसंभूतं बाह्यं कर्म परित्यजन् ॥ ७२ ॥

अन्तरं कर्म कुरुते यत्रारम्भः स उच्यते ।
वायुः पश्चिमतो वेधं कुर्वन्नापूर्य सुस्थिरम् ॥ ७३ ॥

यत्र तिष्ठति सा प्रोक्ता घटाख्या भूमिका बुधैः ।
न सजीवो न निर्जीवः काये तिष्ठति निश्चलम् ।

यत्र वायुः स्थिरः खे स्यात् सेयं प्रचयभूमिका ॥ ७४ ॥

यत्रात्मानं सृष्टिलयौ जीवन्मुक्तिदशां गतः ।
सहजः कुरुते योगं सेयं निष्पत्तिभूमिका ॥ ७५ ॥

इति ॥

प्र । ५१६) एवं प्रणवजपशुद्धान्तरस्य महावेधकयोगोपायतया
योगभूमिकाचतुष्टयमाह- आरम्भश्चेति ॥ ७१ ॥
तत्रारम्भभूमिकालक्षणमाह- करणेति ।
मनोवाक्कायाख्यकरणत्रयसंभूतम् ॥ ७२ ॥ द्वितीयभूमिकामाचष्टे-
वायुरिति । वायुः पश्चिमतः सुषुम्नामार्गेण शरीरमापूर्य सुस्थिरं
यथा भवति तथा ग्रन्थित्रयं वेधं कुर्वन् यत्रावतिष्ठति सेयं
घटभूमिका भवतीत्यर्थः ॥ ७३ ॥ प्रचयभूमिकालक्षणमाह- न
सेति । चेष्टाभावान्न सजीवः । सप्राणत्वान्न निर्जीवः । यत्र सहस्त्राराकाशे
वायुः स्थिरो भवति सेयं प्रचयभूमिकेत्यर्थः ॥ ७४ ॥
निष्पत्तिभूमिकालक्षणमाह- यत्रेति । यत्र तुरीयभूमिकायां
ईश्वरात्मना योगी जाग्रदादिप्रपञ्चसृष्टिलयौ कृत्वा
जीवन्मुक्तिदशामेत्य सहजः सहजं योगम् असंप्रज्ञाताख्यं कुरुते

सेयं निष्पत्तिभूमिका भवति ॥ ७५ ॥ इतिशब्दो
भूमिकाचतुष्टयसमाप्त्यर्थः ॥

एतद्विद्यापठनवेदनयोः फलम्

एतदुपनिषदं योधीते सोग्निपूतो भवति । स वायुपूतो भवति ।
सुरापानात् पूतो भवति । स्वर्णस्तेयात् पूतो भवति । स जीवन्मुक्तो भवति ॥ ७६
॥ तदेतदृचाभ्युक्तम् । तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।
दिवीव चक्षुराततम् । तद्विप्रासो विपन्ययो जागृवांसः समिन्धते ।
विष्णोर्यत्परमं पदमित्युपनिषत् ॥ ७७ ॥

एतद्विद्यापठनफलमाह- एतदिति । एतदुपनिषदम्
एतामुपनिषदं योधीते । वेदनफलमाह- स जीवन्मुक्त इति ॥ ७६ ॥
अयं

पू । ५१७) मन्त्रः आरुणिकोपनिषदि व्याख्यातः । इत्युपनिषच्छब्दो
वराहोपनिषत्परिसमाप्त्यर्थः ॥ ७७ ॥

इति पञ्चमोध्यायः

श्रीवासुदेवन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।

वराहोपनिषद्व्याख्या लिखिता ब्रह्मगोचरा ।

वराहोपनिषद्व्याख्याग्रन्थजातं चतुश्शतम् ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे

अष्टनवतिसंख्यापूरकं वराहोपनिषद्विवरणं

संपूर्णम्

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

©2011 Muktabodha Indological Research Institute All Rights Reserved.
E-texts may be viewed only online or downloaded for private study.
E-texts may not, under any circumstances, be copied, republished,
reproduced, distributed or sold, either in original or altered form,
without the express permission of Muktabodha Indological Research
Institute in writing.
Data-entered by the staff of Muktabodha
under the direction of Mark S. G. Dyczkowski.

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

****
*
* MUKTABODHA INDOLOGICAL RESEARCH INSTITUTE
*
*
* ©2011 Muktabodha Indological Research Institute All Rights Reserved.
*
* E-texts may be viewed only online or downloaded for private study.
* E-texts may not, under any circumstances, be copied, republished,
* reproduced, distributed or sold, either in original or altered form, without
* the express permission of Muktabodha Indological Research Institute in writing.
****

****
*"saa.n.dilyopani.sat
*
* From the Yoga Upanisads with the commentary of sri Upanisad-brahmayogin
* edited by Pandit A. Mahadeva Sastri, B.A.
*
* THE ADYAR LIBRARY AND RESEARCH CENTRE
* First published 1920
*
* Data entered by the staff of Muktabodha
* under the supervision of Dr. Mark S. G. Dyczkowski
*
* Velthius transliteration
* revision 0 Jan 28, 2007

*
*
****

शाण्डिल्योपनिषत्

भद्रं कर्णेभिः- इति शान्तिः

प्रथमोऽध्यायः

योगाष्टाङ्गनिर्देशः

शाण्डिल्यो ह वा अथर्वाणं
पप्रच्छात्मलाभोपायभूतमष्टाङ्गयोगमनुब्रूहीति ॥ १ ॥ स
होवाचाथर्वा- यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणा-
ध्यानसमाधयोऽष्टाङ्गानि ॥ २ ॥ तत्र दश यमाः । तथा नियमाः ।
आसनान्यष्टौ । त्रिः प्राणायामः । पञ्च प्रत्याहाराः । तथा
धारणाः । द्विप्रकारं ध्यानम् । समाधिस्त्वेकरूपः ॥ ३ ॥

शाण्डिल्योपनिषत्प्रोक्तयमाद्यष्टाङ्गयोगिनः ।
यद्बोधाद्यान्ति कैवल्यं स रामो मे परा गतिः ॥

इह खलु अथर्वणवेदप्रविभक्तेयं शाण्डिल्योपनिषत्
यमाद्यष्टाङ्गयोगतद्गौणमुख्यसिद्धिप्रकाशनव्यग्रा
निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रपर्यवसन्ना विजृम्भते । अस्याः

p. 519) स्वल्पग्रन्थतो विवरणमारभ्यते ।
शाण्डिल्याथर्वप्रश्नप्रतिवचनरूपेयमाख्यायिका विद्यास्तुत्यर्था ।
आख्यायिकामवतारयति- शाण्डिल्य इति । किमिति ? आत्मेति ॥ १ ॥ एवं
शाण्डिल्येन पृष्टः स होवाच । किं तत् ? योगोऽष्टाङ्ग उच्यते- यमेति ॥ २-
१४ ॥

दशविधयमनिरूपणम्

तत्राहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यदयार्जवक्षमाधृतिमिताहार-
शौचानि चेति यमा दश ॥ ४ ॥ तत्राहिंसा नाम मनोवाक्कायकर्मभिः
सर्वभूतेषु सर्वदाक्लेशजननम् ॥ ५ ॥ सत्यं नाम
मनोवाक्कायकर्मभिर्भूतहितयथार्थाभिभाषणम् ॥ ६ ॥ अस्तेयं
नाम मनोवाक्कायकर्मभिः परद्रव्येषु निःस्पृहा ॥ ७ ॥ ब्रह्मचर्यं
नाम सर्वावस्थासु मनोवाक्कायकर्मभिः सर्वत्र मैथुनत्यागः ॥ ८
॥ दया नाम सर्वभूतेषु सर्वत्रानुग्रहः ॥ ९ ॥ आर्जवं नाम
मनोवाक्कायकर्मणां विहिताविहितेषु जनेषु प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा
एकरूपत्वम् ॥ १० ॥ क्षमा नाम प्रियाप्रियेषु सर्वेषु ताडनपूजनेषु
सहनम् ॥ ११ ॥ घृतिर्नामार्थहानौ स्वेष्टबन्धुयोगे तत्प्राप्तौ सर्वत्र
चेतःस्थापनम् ॥ १२ ॥ मिताहारो नाम
चतुर्थांशावशेषकसुस्निग्धमधुराहारः ॥ १३ ॥ शौचं नाम
द्विविधं बाह्यमान्तरं चेति । तत्र मृज्जलाभ्यां बाह्यम् ।
मनःशुद्धिरान्तरम् । तदध्यात्मविद्यया लभ्यम् ॥ १४ ॥

इति प्रथमः खण्डः

दशविधनियमनिरूपणम्

तपःसंतोषास्तिक्यदानेश्वरपूजनसिद्धान्तश्रवणह्रीमतिजप-
व्रतानि दश नियमाः ॥ १ ॥ तत्र तपो नाम
विध्युक्तकृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः शरीरशोषणम् ॥ २ ॥ संतोषो नाम
यदृच्छालाभतुष्टिः ॥ ३ ॥ आस्तिक्यं नाम वेदोक्तधर्माधर्मेषु
विश्वासः ॥ ४ ॥ दानं नाम न्यायार्जितधनधान्यादेः
श्रद्धयार्थिभ्यः प्रदानम् ॥ ५ ॥ ईश्वरपूजनं नाम
प्रसन्नस्वभावेन यथाशक्ति विष्णुरुद्रादिपूजनम् ॥ ६ ॥
सिद्धान्तश्रवणं नाम वेदान्तार्थविचारः ॥ ७ ॥ ह्रीर्नाम
वेदलौकिकमार्गकुत्सितकर्मणि लज्जा ॥ ८ ॥ मतिर्नाम
वेदविहितकर्ममार्गेषु श्रद्धा ॥ ९ ॥ जपो नाम
विधिवद्गुरूपदिष्टवेदाविरुद्धमन्त्राभ्यासः । तद्द्विविधं वाचिकं
मानसं चेति । मानसं तु मनसा ध्यानयुक्तम् । वाचिकं
द्विविधमुच्चैरुपांशुभेदेन । उच्चैरुच्चारणं यथोक्तफलम् ।
उपांशु सहस्रगुणम् । मानसं कोटिगुणम् ॥ १० ॥ व्रतं नाम
वेदोक्तविधिनिषेधानुष्ठाननैयत्यम् ॥ ११ ॥

दशधा भिन्नयमस्वरूपमुक्त्वा तथा नियमस्वरूपमाह-
तप इति ॥ १-९ ॥ मन्त्रार्थानुसंधानं मानसमित्यर्थः ॥ १०-११ ॥

इति द्वितीयः खण्डः

अष्टविधासननिरूपणम्

स्वस्तिकगोमुखपद्मवीरसिंहभद्रमुक्तमयूराख्यान्यासना-
न्यष्टौ ।

स्वस्तिकं नाम-

जानूर्वोरन्तरे सम्यक्कृत्वा पादतले उभे ।
ऋजुकायः समासीनः स्वस्तिकं तत्प्रचक्षते ॥ १ ॥

सव्ये दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपार्श्वे नियोजयेत् ।
दक्षिणेऽपि तथा सव्यं गोमुखं गोमुखं यथा ॥ २ ॥

अङ्गुष्ठेन निबध्नीयाद्धस्ताभ्यां व्युत्क्रमेण च ।
ऊर्वोरुपरि शाण्डिल्य कृत्वा पादतले उभे ।
पद्मासनं भवेदेतत् सर्वेषामपि पूजितम् ॥ ३ ॥

एकं पादमथैकस्मिन् विन्यस्योरुणि संस्थितः।
इतरस्मिंस्तथा चोरुं वीरासनमुदीरितम्॥ ४॥

दक्षिणं सव्यगुल्फेन दक्षिणेन तथेतरम्।
हस्तौ च जान्वोः संस्थाप्य स्वाङ्गुलीश्च प्रसार्य च॥ ५॥

व्यात्तवक्त्रो निरीक्षेत नासाग्रं सुसमाहितः।
सिंहासनं भवेदेतत् पूजितं योगिभिः सदा॥ ६॥

योनिं वामेन संपीड्य मेढ्रादुपरि दक्षिणम्।
भ्रूमध्ये च मनोलक्ष्यं सिद्धासनमिदं भवेत्॥ ७॥

गुल्फौ तु वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत्।
पादपार्श्वे तु पाणिभ्यां दृढं बद्ध्वा सुनिश्चलम्।
भद्रासनं भवेदेतत् सर्वव्याधिविषापहम्॥ ८॥

p. 522) संपीड्य सीविनीं सूक्ष्मां गुल्फेनैव तु सव्यतः।
सव्यं दक्षिणगुल्फेन मुक्तासनमिदं भवेत्॥ ९॥

अवष्टभ्य धरां सम्यक् तलाभ्यां तु करद्वयोः।

हस्तयोः कूर्परौ चापि स्थापयेन्नाभिपार्श्वयोः ॥ १० ॥

समुन्नतशिरःपादो दण्डवद्व्योम्नि संस्थितः ।
मयूरासनमेतत्तु सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ११ ॥

शरीरान्तर्गताः सर्वरोगा विनश्यन्ति । विषाणि जीर्यन्ते ॥ १२ ॥ येन
केनासनेन सुखधारणं भवत्यशक्तस्तत्समाचरेत् ॥ १३ ॥

स्वस्तिकाद्यष्टासनप्रकारमाह- स्वस्तिकेति ॥ १ ॥
गोमुखासनमाह- सव्य इति ॥ २ ॥ पद्मासनमाचष्टे- अङ्गुष्ठेनेति ॥ ३ ॥
वीरासनलक्षणमाह- एकमिति ॥ ४ ॥ सिंहासनप्रकारमाह- दक्षिणमिति
॥ ५-६ ॥ सिद्धासनस्वरूपमाह- योनिमिति ॥ ७ ॥ भद्रासनमाह- गुल्फाविति
॥ ८ ॥ मुक्तासनप्रकारमाह- संपीड्येति ॥ ९ ॥ मयूरासनमाह-
अवष्टभ्येति ॥ १०-१३ ॥

आसनजयफलम्

येनासनं विजितं जगत्त्रयं तेन विजितं भवति ॥ १४ ॥
यमनियमासनाभ्यासयुक्तः पुरुषः प्राणायामं चरेत् । तेन
नाडयः शुद्धा भवन्ति ॥ १५ ॥

आसनजयफलमाह- येनेति ॥ १४ ॥ ततः किमित्यत आह- यमेति ॥ १५ ॥

इति तृतीयः खण्डः

नाडीसंख्यादिजिज्ञासा

अथ हैनमथर्वाणं शाण्डिल्यः पप्रच्छ केनोपायेन नाडयः
शुद्धाः स्युः । नाडयः कतिसंख्याकाः तासामुत्पत्तिः कीदृशी । तासु
कति वायवस्तिष्ठन्ति । तेषां कानि स्थानानि । तत्कर्माणि कानि । देहे यानि
यानि विज्ञातव्यानि तत्सर्वं मे ब्रूहीति ॥ १ ॥

शाण्डिल्यः प्रश्नबीजमवष्टभ्याथर्वाणं पृच्छतीत्याह-
अथेति ॥ १ ॥

शरीरप्राणप्रमाणम्

स होवाचाथर्वा । अथेदं शरीरं षण्णवत्यङ्गुलात्मकं
भवति । शरीरात् प्राणो द्वादशाङ्गुलाधिको भवति ॥ २ ॥

शाण्डिल्येन एवं पृष्टः सः। स्वस्वाङ्गुलिमानेन षण्णवतीति ॥ २ ॥

कुम्भकविधिः

शरीरस्थं प्राणमग्निना सह योगाभ्यासेन समं न्यूनं
वा यः करोति स योगिपुङ्गवो भवति ॥ ३ ॥

समन्यूनशब्दाभ्यां कुम्भकदीर्घकुम्भकावुच्येते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

मनुष्यादीनामग्निस्थानम्

देहमध्ये शिखिस्थानं त्रिकोणं तप्तजाम्बूनदप्रभं
मनुष्याणाम्। चतुष्पदां चतुरश्रम्। विहगानां वृत्ताकारम्।
तन्मध्ये शुभा तन्वी पावकी शिखा तिष्ठति ॥ ४ ॥

p. 524) मनुष्यादीनामग्निस्थानमाह- देहेति ॥ ४ ॥

मनुष्यादिदेहमध्यलक्षणम्

गुहाद् द्यङ्गुलादूर्ध्वं मेढ्राद् द्यङ्गुलादधो

देहमध्यं मनुष्याणां भवति। चतुष्पदां हृन्मध्यम्।
विहगानां तुन्दमध्यम्। देहमध्यं नवाङ्गुलं
चतुरङ्गुलमुत्सेधायतमण्डाकृति॥ ५॥

मनुष्यादिदेहमध्यलक्षणमाह- गुदादिति॥ ५-७॥

नाभिचक्रे जीवभ्रमणम्

तन्मध्ये नाभिः। तत्र द्वादशारयुतं चक्रम्। तच्चक्रमध्ये
पुण्यपापप्रचोदिता जीवो भ्रमति॥ ६॥ तन्तुपञ्जरमध्यस्थलूतिका
यथा भ्रमति तथा चासौ तत्र प्राणश्चरति। देहेऽस्मिन् जीवः
प्राणारूढो भवेत्॥ ७॥

कुण्डलिनीस्वरूपचेष्टाः

नाभेस्तिर्यगधोर्ध्वं कुण्डलिनीस्थानम्।
अष्टप्रकृतिरूपाष्टधा कुण्डलीकृता कुण्डलिनी शक्तिर्भवति।
यथावद्वायुसंचारं जलान्नादीनि परितः स्कन्धपार्श्वेषु
निरुध्यैनं मुखेनैष समावेष्टय ब्रह्मरन्ध्रं
योगकालेऽपानेनाग्निना च स्फुरति हृदयाकाशं महोज्ज्वला

ज्ञानरूपा भवति ॥ ८ ॥

तत्स्वरूपं तच्चेष्टां चाह- अष्टेति । ब्रह्मरन्ध्रं पुच्छेन च ॥ ८ ॥

p. 525) चतुर्दशनाढ्यः

मध्यस्थकुण्डलिनीमाश्रित्य मुख्या नाड्यश्चतुर्दश भवन्ति ।
इडा पिङ्गला सुषुम्ना सरस्वती वारुणा पूषा हस्तिजिह्वा यशस्विनी
विश्वोदरा कुहूः शङ्खिनी पयस्विनी अलम्बुसा गान्धारीति
नाड्यश्चतुर्दश भवन्ति ॥ ९ ॥

देहमध्यस्थेति । कास्ता इत्यत्र इडेति ॥ ९ ॥

सुषुम्नानाडी

तत्र सुषुम्ना विश्वधारिणी मोक्षमार्गेति चाचक्षते । गुदस्य
पृष्ठभागे वीणादण्डाश्रिता मूर्धपर्यन्तं ब्रह्मरन्ध्रेति
विज्ञेया व्यक्ता सूक्ष्मा वैष्णवी भवति ॥ १० ॥

सुषुम्नास्वरूपमाह- गुदस्येति ॥ १० ॥

सुषुम्नापरितः इतरनाडीस्थानानि

सुषुम्नायाः सव्यभागे इडा तिष्ठति। दक्षिणभागे पिङ्गला।
इडायां चन्द्रश्चरति। पिङ्गलायां रविः। तमोरूपश्चन्द्रः।
रजोरूपो रविः। विषभागो रविः अमृतभागश्चन्द्रमाः। तावेव
सर्वकालं धत्ते। सुषुम्ना कालभोक्त्री भवति।
सुषुम्नापृष्ठपार्श्वयोः सरस्वतीकुहू भवतः।
यशस्विनीकुहूमध्ये वारुणी प्रतिष्ठिता भवति। पूषासरस्वतीमध्ये
पयस्विनी भवति। गान्धारीसरस्वतीमध्ये यशस्विनी

p. 526) भवति। कन्दमध्येऽलम्बुसा भवति। सुषुम्नापूर्वभागे
मेढ्रान्तं कुहूर्भवति। कुण्डलिन्या अधश्चोर्ध्वं वारुणी
सर्वगामिनी भवति। यशस्विनी सौम्या च पादाङ्गुष्ठान्तमिष्यते।
पिङ्गला चोर्ध्वगा याम्यनासान्तं भवति। पिङ्गलायाः पृष्ठतो
याम्यनेत्रान्तं पूषा भवति। याम्यकर्णान्तं यशस्विनी भवति।
जिह्वाया ऊर्ध्वान्तं सरस्वती भवति। आसव्यकर्णान्तमूर्ध्वगा
शङ्खिनी भवति। इडापृष्ठभागात् सव्यनेत्रान्तगा गान्धारी भवति।
पायुमूलादधोर्ध्वगालम्बुसा भवति। एतासु चतुर्दशनाडीष्वन्या
नाड्यः संभवन्ति। तास्वन्यास्तास्वन्या भवन्तीति विज्ञेयाः।

यथाश्वत्थादिपत्रं सिराभिर्व्याप्तमेवं शरीरं नाडीभिर्व्याप्तम्

॥ ११ ॥

सुषुम्नायाः परितः इडादिनाड्यस्तिष्ठन्तीत्याह- सुषुम्नाया इति

॥ ११ ॥

प्राणादिदशवायुस्थानचेष्टाः

प्राणापानसमानोदानव्याना नागकूर्मकृकरदेवदत्त-
धनंजया एते दश वायवः सर्वासु नाडीषु चरन्ति ॥ १२ ॥
आस्यनासिकाकण्ठनाभिपादाङ्गुष्ठद्वयकुण्डल्यधश्चोर्ध्व-
भागेषु प्राणः संचरति । श्रोत्राक्षिकटिगुल्फघ्राणगलस्फिग्देशेषु
व्यानः संचरति । गुदमेढ्रोरुजानूदरवृषणकटिजङ्घानाभि-
गुदाग्न्यगारेष्वपानः संचरति । सर्वसंधिस्थ उदानः ।
पादहस्तयोरपि सर्वगात्रेषु सर्वव्यापी समानः । भुक्तान्नरसादिकं
गात्रेऽग्निना सह व्यापयन् द्विसप्ततिसहस्रेषु नाडीमार्गेषु

p. 527) चरन् समानवायुरग्निना सह साङ्गोपाङ्गकलेवरं व्याप्य-
नागादिवायवः पञ्च त्वगस्थ्यादिसंभवाः तुन्दस्थं जलमन्नं
च रसादिषु समीरितं- तुन्दमध्यगतः प्राणस्तानि पृथक्कुर्यात् ।

अग्नेरुपरि जलं स्थाप्य जलोपर्यन्नादीनि संस्थाप्य स्वयमपानं
संप्राप्य तेनैव सह मारुतः प्रयाति देहमध्यगतं ज्वलनम्।
वायुना पतितो वह्निरपानेन शनैर्देहमध्ये ज्वलति। ज्वलनो ज्वालाभिः
प्राणेन कोष्ठमध्यगतं जलमत्युष्णमकरोत्। जलोपरि समर्पितं
व्यञ्जनसंयुक्तमन्नं वह्निसंयुक्तवारिणा पक्वमकरोत्। तेन
स्वेदमूत्रजलरक्तवीर्यरूपरसपुरीषादिकं प्राणः पृथक्कुर्यात्।
समानवायुना सह सर्वासु नाडीषु रसं व्यापयन् श्वासरूपेण
देहे वायुश्चरति। नवभिर्व्योमरन्ध्रैः शरीरस्य वायवः कुर्वन्ति
विण्मूत्रादिविसर्जनम्। निश्वासोच्छ्वासकासश्च प्राणकर्मोच्यते।
विण्मूत्रादिविसर्जनमपानवायुकर्म। हानोपादानचेष्टादि
व्यानकर्म। देहस्योन्नयनादिकमुदानकर्म। शरीरपोषणादिकं
समानकर्म। उद्गारादि नागकर्म निमीलनादि कूर्मकर्म।
क्षुत्करणं कृकरकर्म। तन्द्री देवदत्तकर्म। श्लेष्मादि
धनंजयकर्म॥ १३॥

नाडीभेदमुक्त्वा वायुभेदमाह- प्राणेति॥ १२॥
प्राणादिचेष्टामाचष्टे- आस्येति॥ १३-१४॥

नाडीशोधनविधिः

एवं नाडीस्थानं वायुस्थानं तत्कर्म च सम्यज्ज्ञात्वा
नाडीसंशोधनं कुर्यात्॥ १४ ॥

इति चतुर्थः खण्डः

योगाधिकारियोगमठयोः लक्षणम्

यमनियमयुतः पुरुषः सर्वसङ्गविवर्जितः कृतविद्यः
सत्यधर्मरतो जितक्रोधो गुरुशुश्रूषानिरतः पितृमातृविधेयः
स्वाश्रमोक्तसदाचारविद्वच्छिक्षितः फलमूलोदकान्वितं तपोवनं
प्राप्य रम्यदेशे ब्रह्मघोषसमन्विते स्वधर्मनिरतब्रह्मवित्समावृते
फलमूलपुष्पवारिभिः सुसंपूर्णे देवायतने नदीतीरे ग्रामे नगरे
वापि सुशोभनमठं नात्युच्चनीचायतमल्पद्वारं गोमयादिलिप्तं
सर्वरक्षासमन्वितं कृत्वा तत्र वेदान्तश्रवणं कुर्वन् योगं
समारभेत्॥ १ ॥

सप्रकारं सोपायं सामान्यविशेषप्राणायामलक्षणमाह-
यमेति। योगाधिकारिलक्षणमुक्त्वा योगमठलक्षणमाह- फलेति। तत्र
योगमठे॥ १ ॥

प्राणायामारम्भप्रकारः

आदौ विनायकं संपूज्य स्वेष्टदेवतां नत्वा पूर्वोक्तासने
स्थित्वा प्राङ्मुख उदङ्मुखो वापि मृद्वासनेषु जितासनगतो विद्वान्
समग्रीवशिरोनासाग्रदृग्भ्रूमध्ये शशभृद्बिम्बं पश्यन्
नेत्राभ्यासमृतं द्वादशमात्रया इडया वायुमापूर्योदरे स्थितं
ज्वालावलीयुतं रेफबिन्दुयुक्तमग्निमण्डलयुतं ध्यायेद्रेचयेत्
पिङ्गलया। पुनः पिङ्गलयापूर्य कुम्भित्वा रेचयेदिडया॥ २॥

योगारम्भप्रकारमाह- आदाविति। अमृतं स्रवन्तं
चन्द्रमण्डलं पश्यन्॥ २॥

p. 529) नाडीशोधकप्राणायामाभ्यासकालावधिः

त्रिचतुस्त्रिचतुः सप्तत्रिचतुर्मासपर्यन्तं त्रिसंधिषु तदन्तराले च
षट्कृत्व आचरेन्नाडीशुद्धिर्भवति॥ ३॥

कियन्तं कालं कर्तव्यमित्यत्र अवधिमाह- त्रिचतुरिति।
त्रिचतुस्त्रिचत्वारिंशद्दिनपर्यन्तं वा, त्रिचतुस्त्रिमासं चतुर्मासं
सप्तमासं वा, त्रिचतुर्मासपर्यन्तं संवत्सरपर्यन्तं वा, एवं

षट्कालं प्राणायामं कुर्वतो नाडीशुद्धिः भवति ॥ ३ ॥

नाडीशुद्धिचिह्नानि

ततः शरीरलघुदीप्तिवह्निवृद्धिनादाभिव्यक्तिर्भवति ॥ ४ ॥

ततः किमित्यत आह- तत इति । योगिनः शरीरस्य लघुत्वं
दीप्तिमत्त्वं सौन्दर्यादिः जायते इत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति पञ्चमः खण्डः

प्रणवात्मकप्राणायामः

प्राणापानसमायोगः प्राणायामो भवति ।
रेचकपूरककुम्भकभेदेन स त्रिविधः ॥ १ ॥ ते वर्णात्मकाः । तस्मात्
प्रणव एव प्राणायामः ॥ २ ॥

प्रणवात्मकप्राणायामस्वरूपमाह- प्राणेति ॥ १ ॥
रेचकादयः ते । यस्मात् रेचकादयः अकारोकारमकारात्मकाः तस्मात् ॥
२ ॥

p. 530) प्रणववर्णध्यानप्रकारः

पद्माद्यासनस्थः

पुमान्नासाग्रशशभृद्बिम्बज्योत्स्नाजालवितानिताकारमूर्ति रक्ताङ्गी
हंसवाहिनी दण्डहस्ता बाला गायत्री भवति । उकारमूर्तिः
श्वेताङ्गी ताक्ष्र्यवाहिनी युवती चक्रहस्ता सावित्री भवति ।
मकारमूर्तिः कृष्णाङ्गी वृषभवाहिनी वृद्धा त्रिशूलधारिणी
सरस्वती भवती ॥ ३ ॥ अकारादित्रयाणां सर्वकारणमेकाक्षरं
परंज्योतिः प्रणवं भवति ॥ ४ ॥

यथोक्तसाधनसंपन्नो योगी
अकारादिवर्णत्रयवाच्यगायत्र्यादिमूर्तित्रयध्यानपूर्वकं
यथाविधि प्राणायामं कुर्यादित्याह- पद्मेति ॥ ३ ॥
अकारादिमात्रात्रयसमष्टिः प्रणवो भवतीत्याह- अकारादीति ।
प्रणवं प्रणवस्वरूपम् ॥ ४ ॥

प्राणाभ्यासप्रकारः

इडया बाह्याद्वायुमापूर्य षोडशमात्राभिरकारं चिन्तयन्

पूरितं वायुं चतुःषष्टिमात्राभिः कुम्भयित्वोंकारं ध्यायन्
पूरितं पिङ्गलया द्वात्रिंशन्मात्रया मकारमूर्तिध्यानेनैवं
क्रमेण पुनः पुनः कुर्यात्॥ ५॥

प्राणाभ्यासप्रकारमाह- इडयेति ॥ ५॥

इति षष्ठः खण्डः

p. 531)सुषुम्नामलशोधनार्थप्राणायामः

अथासनदृढो योगी वशी मितहिताशनः
सुषुम्नानाडीस्थमलशोषार्थं योगी बद्धपद्मासनो वायुं
चन्द्रेणापूर्य यथाशक्ति कुम्भयित्वा सूर्येण रेचयित्वा पुनः
सूर्येणापूर्य कुम्भयित्वा चन्द्रेण विरेच्य यया त्यजेत् तया संपूर्य
धारयेत्। तदेते श्लोका भवन्ति-

प्राणं प्रागिडया पिबेन्नियमितं भूयोऽन्यया रेचयेत्
पीत्वा पिङ्गलया समीरणमथो बद्ध्वा त्यजेद्वामया।
सूर्याचन्द्रमसोरनेन विधिनाभ्यासं सदा तन्वतां
शुद्धा नाडिगणा भवन्ति यमिनां मासत्रयादूर्ध्वतः॥ १॥

योगी सुषुम्नान्तर्गतमलशोधनार्थं पुरोक्तरीत्या
प्राणायामं कुर्यादित्याह- अथेति । उक्तार्थे वक्ष्यमाणाः श्लोकाः
मन्त्रा भवन्तीत्याह- तदिति ॥ १ ॥

अहरहः कर्तव्यप्राणायामसंख्या

प्रातर्मध्यंदिने सायमर्धरात्रे तु कुम्भकान् ।
शनैरशीतिपर्यन्तं चतुर्वारं समभ्यसेत् ॥ २ ॥

अहरहः कति प्राणायामाः कर्तव्याः इत्यत आह- प्रातरिति ॥ २ ॥

अभ्यासोचितसिद्धिभेदः

कनीयसि भवेत् स्वेदः कम्पो भवति मध्यमे ।
उत्तिष्ठत्युत्तमे प्राणरोधे पद्मासनं भवेत् ॥ ३ ॥

p. 532) जलेन श्रमजातेन गात्रमर्दनमाचरेत् ।
दृढता लघुता चापि तस्य गात्रस्य जायते ॥ ४ ॥

अभ्यासोचितसिद्धिभेदमाचष्टे- कनीयसीति ॥ ३ ॥ तेन किं स्यादित्यत्र
जलेनेति ॥ ४ ॥

अभ्यासकाले आहारनियमः

अभ्यासकाले प्रथमं शस्तं क्षीराज्यभोजनम्।
ततोऽभ्यासे स्थिरीभूते न तावन्नियमग्रहः ॥ ५ ॥

आहारनियममाह- अभ्यासेति ॥ ५ ॥

अभ्यासे सावधानताविधिः

यथा सिंहो गजो व्याघ्रो भवेद्वश्यः शनैः शनैः।
तथैव सेवितो वायुरन्यथा हन्ति साधकम्॥ ६ ॥

युक्तंयुक्तं त्यजेद्वायुं युक्तंयुक्तं च पूरयेत्।
युक्तं युक्तेन बध्नीयादेवं सिद्धिमवाप्नुयात्॥ ७ ॥

यावत् सुषुम्नाप्रवेशः तावत् सावधानतया अभ्यासः कार्यः
इत्यत आह- यथेति ॥ ६ ॥ तत्रोपायस्तु युक्तमिति। एवम् अभ्यासं कुर्वतो

नाडीशुद्धिः भवति ॥ ७ ॥

नाडीशुद्धितो मनोन्मन्यवस्थाप्राप्तिः

यथेष्टधारणं वायोरनलस्य प्रदीपनम् ।
नादाभिव्यक्तिरारोग्यं जायते नाडिशोधनात् ॥ ८ ॥

p. 533) विधिवत् प्राणसंयामैर्नाडीचक्रे विशोधिते ।
सुषुम्नावदनं भित्त्वा सुखाद्विशति मारुतः ॥ ९ ॥

मारुते मध्यसंचारे मनःस्थैर्यं प्रजायते ।
यो मनःसुस्थिरीभावः सैवावस्था मनोन्मनी ॥ १० ॥

ततो वायुः सुषुम्नां प्रविश्य योगिनं
मनोन्मन्यवस्थारूढं कुर्यादित्याह- यथेष्टेति ॥ ८-९ ॥ तेन किं
स्यादित्यत्र- मारुत इति ॥ १० ॥

बन्धत्रयस्य कर्तव्यता

पूरकान्ते तु कर्तव्यो बन्धो जालंधराभिधः ।

कुम्भकान्ते रेचकादौ बन्धो जालंधराभिधः ॥ ११ ॥

अधस्तात्कुञ्चनेनाशु कण्ठसंकोचने कृते ।
मध्ये पश्चिमतानेन स्यात् प्राणो ब्रह्मनाडिगः ॥ १२ ॥

बन्धत्रयपूर्वकाभ्यास एव फलवानित्याह- पूरकान्त इति ॥ ११-१२ ॥

प्राणापानयोगफलम्

अपानमूर्ध्वमुत्थाप्य प्राणं कण्ठादधो नयन् ।
योगी जराविनिर्मुक्तं षोडशो वयसा भवेत् ॥ १३ ॥

प्राणापानयोगफलमाह- अपानमिति ॥ १३ ॥

कपालशोधनोपायः

सुखासनस्थो दक्षनाड्या बहिस्थं पवनं
समाकृष्याकेशमानखाग्रं कुम्भयित्वा सव्यनाड्या रेचयेत् । तेन
कपालशोधनं वातनाडीगतसर्वरोगविनाशनं भवति ॥ १३-१ ॥

p. 534) कपालशोधनोपायमाह- सुखेति । योगी सुखासनस्थः ।
कपालशोधनं भवति । तेन किं भवतीत्यत्र- वातेति ॥ १३-१ ॥

उज्जायीप्राणायामः

हृदयादिकण्ठपर्यन्तं सस्वनं नासाभ्यां शनैः
पवनमाकृष्य यथाशक्ति कुम्भयित्वा इडया विरेच्य गच्छंस्तिष्ठन्
कुर्यात् । तेन श्लेष्महरं जाठराग्निवर्धनं भवति ॥ १३-२ ॥

श्लेष्महरोज्जायीलक्षणमाह- हृदयादीति । तिष्ठन्
उज्जायीनामकं प्राणायामं कुर्यात् ॥ १३-२ ॥

सीत्कारप्राणायामः

वक्त्रेण सीत्कारपूर्वकं वायुं गृहीत्वा यथाशक्ति
कुम्भयित्वा नासाभ्यां रेचयेत् । तेन क्षुत्तृष्णालस्यनिद्रा न जायन्ते ॥
१३-३ ॥

सीत्कारप्राणायाममाह- वक्त्रेणेति ॥ १३-३ ॥

शीतलप्राणायामः

जिह्वया वायुं गृहीत्वा यथाशक्ति कुम्भयित्वा नासाभ्यां
रेचयेत्। तेन गुल्मप्लीहज्वरपित्तक्षुधादि नश्यति ॥ १३-४ ॥

शीतली तु जिह्वया ॥ १३-४ ॥

उपायोपेयकुम्भकद्वयम्

कुम्भकः स द्विविधः सहितः केवलश्चेति। रेचकपूरकयुक्तः
सहितः। तद्विवर्जितः केवलः। केवलसिद्धिपर्यन्तं सहितमभ्यसेत्।

p. 535) केवलकुम्भके सिद्धे त्रिषु लोकेषु न तस्य दुर्लभं भवति।
केवलकुम्भकात् कुण्डलिनीबोधो जायते ॥ १३-५ ॥

उपायोपेयकुम्भकद्वयमाह- कुम्भक इति। ततः किं जायत
इत्यत्र- केवलेति ॥ १३-५ ॥

कुम्भकाभ्यासफलम्

ततः कृशवपुः प्रसन्नवदनो निर्मललोचनोऽभिव्यक्तनादो
निर्मुक्तरोगजालो जितबिन्दुः पट्वग्निर्भवति ॥ १३-६ ॥

ततः किं स्यादित्यत्र ततः इति ॥ १३-६ ॥

वैष्णवीमुद्राप्राप्तिः

अन्तर्लक्ष्यं बहिर्दृष्टिर्निमेषोन्मेषवर्जिता ।
एषा सा वैष्णवी मुद्रा सर्वतन्त्रेषु गोपिता ॥ १४ ॥

तेन किमित्याकाङ्क्षायाम् अनेन योगी वैष्णवीमुद्रारूढो
भवतीत्याह- अन्तर्लक्ष्यमिति । मूलाधारानाहताज्ञासहस्रारेषु
यथाक्रमं विराट् सूत्रं बीजं तुरीयं वा अन्तर्लक्ष्यं
तदेकतानं मनः बहिर्दृष्टिस्तु अन्तर्दृष्टिर्भूत्वा यदा
निमेषोन्मेषवर्जिता भवति तदा दृष्टिरियं वैष्णवीमुद्रा
भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

खेचरीप्राप्त्या ब्रह्मदर्शनम्

अन्तर्लक्ष्यविलीनचित्तपवनो योगी सदा वर्तते

दृष्ट्या निश्चलतारया बहिरधः पश्यन्नपश्यन्नपि ।
मुद्रेयं खलु खेचरी भवति सा लक्ष्यैकताना शिवा
शून्याशून्यविवर्जितं स्फुरति सा तत्त्वं पदं वैष्णवी ॥

p. 536) अर्धोन्मीलितलोचनः स्थिरमना नासाग्रदत्तेक्षण-
श्चन्द्रार्कावपि लीनतामुपनयन्निष्यन्दभावोत्तरम् ।
ज्योतीरूपमशेषबाह्यरहितं देदीप्यमानं परं
तत्त्वं तत्परमस्ति वस्तु विषयं शाण्डिल्य विद्धीह तत् ॥

यदा योगी वैष्णवीमुद्रारूढो भवति तदा इयं
वैष्णवीमुद्रा खेचरीपदवीमेत्य
तत्त्वंपदलक्ष्यैक्यप्रत्यगभिन्नब्रह्मगोचरा भवतीत्याह- अन्तरिति ।
अन्तर्दृष्टिभावमापन्ननिश्चलबहिर्दृष्टिरेव मुद्रेयम् । शून्यं
सुषुप्तिः अशून्यं स्वप्नादिकं तदुभयवर्जितं यथा भवति तथा
लक्ष्यैकताना वैष्णवी स्फुरतीत्यर्थः ॥ १५ ॥
खेचरीमुद्रारूढयोगिनः स्थितिं तद्ध्येयस्वरूपं चाह- अर्धेति ।
अर्धोन्मीलितलोचनः इत्यादिविशेषणविशिष्टो योगी चन्द्रार्कौ
इडापिङ्गलागोचरवायू मनोदृष्ट्यग्निभिः सह सुषुम्नायां
लीनतां लयभावं उपनयन् यदा तिष्ठति तदा
स्वान्तर्बाह्यविस्मारकब्रह्मानन्दनदी प्रवहति । ततो

निष्यन्दभावोत्तरं नितरां स्रवदानन्दभावानुभवानन्तरं
तदनुभूत्यसंगतया यद्वस्तु प्रत्यग्ज्योतीरूपम्
अशेषबाह्यान्तःकलनाविरलं परमात्माभेदेन देदीप्यमानं परो
दिवो ज्योतिर्दीप्यते इति श्रुतिसिद्धं परं तत्त्वमस्ति हे शाण्डिल्य
तद्विषयं तद्भावापन्नं वस्तु ब्रह्माहमिति विद्धि ॥ १६ ॥

खेचर्या उन्मनीभावापत्तिः

तारं ज्योतिषि संयोज्य किंचिदुन्नमय भ्रुवौ ।
पूर्वाभ्यासस्य मार्गोऽयमुन्मनीकारकः क्षणात् ॥ १७ ॥

तस्मात् खेचरीमुद्रामभ्यसेत् । ततोन्मनी भवति । ततो योगनिद्रा
भवति । लब्धयोगनिद्रस्य योगिनः कालो नास्ति ॥ १७-१ ॥

कथमेवं ज्ञातुं शक्यते इत्यत्रोपायमाह- तारमिति ।
भ्रूमध्यविलसज्ज्योतिषि समभावमापन्नकृष्णतारयुगलं दृढं
संयोज्य अवलोक्य किंचित्

p. 537) भ्रुवौ ऊर्ध्वमुन्नमय्य उर्ध्वोत्क्षेपणं कृत्वा अथ
सहस्रारविलसिततुरीयं तत्कलनाविरलतुरीयातीतं वा स्वावशेषधिया

पश्येदिति शेषः। तारं ज्योतिषि संयोज्य इति यो दर्शितः अन्तर्लक्ष्यम्
इत्यादिपूर्वाभ्यासस्य अयमेव मार्गः क्षणादुन्मनीकारकः
निर्विकल्पकब्रह्मभावापत्तिहेतुरित्यर्थः ॥ १७ ॥ यस्मादेवं तस्मात्।
ततोन्मनीभवति निर्व्यापारं मनो भवतीत्यर्थः। ततः किमित्यत आह-
तत इति। योगनिद्रा निर्विकल्पभावापत्तिः ततो व्युत्थानशङ्कां वारयति-
लब्धेति। एवं लब्धयोगनिद्रस्य योगिनः निर्विकल्पकतो व्युत्थापककालो
नास्ति ॥ १७-१ ॥

कालापरिच्छिन्नब्रह्मप्राप्तिसाधनम्

शक्तिमध्ये मनः कृत्वा शक्तिं च मनमध्यगाम्।
मनसा मन आलोक्य शाण्डिल्यं त्वं सुखी भव ॥ १८ ॥

खमध्ये कुरु चात्मानमात्ममध्ये च खं कुरु।
सर्वं च खमयं कृत्वा न किंचिदपि चिन्तय ॥ १९ ॥

कालापरिच्छिन्ननिर्विकल्पकब्रह्मभावापत्त्युपायमाह-
कुण्डलिनीशक्तिमध्ये मनः कृत्वा मनोलयं कृत्वा ततः
कुण्डलिनीशक्तिं, चशब्दात् दृष्टिं, मनमध्यगां
मनःप्रवृत्तिनिमित्तप्रत्यक्चैतन्यपर्यवसन्नां कृत्वा

प्रत्यग्भावापन्नेन मनसा मनः

मनोवृत्तिसहस्रभावाभावप्रकाशकप्रत्यगभिन्नं ब्रह्म

अहमस्मीत्यालोक्य हे शाण्डिल्य त्वं

तन्मात्रावस्थानलक्षणकैवल्यसुखी भवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

प्रकारान्तरमाह- खमध्य इति । चित्खमध्ये आत्मानमन्तःकरणं

कुरु आत्मान्तःकरणमध्ये च खं कुरु । एव व्यतिहारेण सर्वं

चित्खमयं कृत्वा चिदाकाशातिरिक्तं न किंचिदस्ति इति चिन्तय ॥ १९ ॥

p. 538) मनोविलापनेन कैवल्यप्राप्तिः

बाह्यचिन्ता न कर्तव्या तथैवान्तरचिन्तिका ।

सर्वचिन्तां परित्यज्य चिन्मात्रपरमो भव ॥ २० ॥

कर्पूरमनले यद्वत् सैन्धवं सलिले यथा ।

तथा च लीयमानं च मनस्तत्त्वे विलीयते ॥ २१ ॥

ज्ञेयं सर्वप्रतीतं च तज्ज्ञानं मन उच्यते ।

ज्ञानं ज्ञेयं समं नष्टं नान्यः पन्था द्वितीयकः ॥ २२ ॥

ज्ञेयवस्तुपरित्यागे विलयं याति मानसम् ।

मानसे विलयं याते कैवल्यमवशिष्यते ॥ २३ ॥

बाह्यान्तर्वृत्त्यावृतस्य कथं चिदाकाशदृष्टिः उदेतीत्यत आह-

बाह्येति ॥ २० ॥ निष्प्रतियोगिकचिन्मात्रावगतेः

अन्तर्बाह्यविभागकलनापह्नवपूर्वकत्वात्

ज्ञेयसामान्यासंभवप्रबोधसमकालं योगी कैवल्यरूपेण

अवशिष्यते इत्याह- कर्पूरमिति । दग्धकर्पूरवत्

जलगतसैन्धवपिण्डवच्च जाग्रदाद्यवस्थात्रयलीयमानं मनः

स्वरूपध्यानसंस्कृतं सत्प्रपञ्चविमुखं भूत्वा स्वतत्त्वे

ब्रह्मणि लीयते ॥ २१ ॥ प्रपञ्चतद्गोचरज्ञेयज्ञानसत्त्वात् कथं मनः

स्वतत्त्वे विलीयत इत्यत आह- ज्ञेयमिति । सर्वत्र स्वातिरेकेण प्रतीयत इति

सर्वप्रतीतम् । अविद्यापदशब्दात् जाग्रदादितत्कार्यप्रपञ्च उच्यते । तत्

सर्वं ज्ञेयशब्दार्थः तद्गोचरं मनः ज्ञानमुच्यते ।

ब्रह्मातिरिक्तं न किंचिदस्ति इति यज्ज्ञानसमकालं ज्ञानं ज्ञेयं

समं युगपन्नष्टं भवति अयमेव अद्वितीयब्रह्मप्रापकः पन्थाः

नातोऽन्यः कश्चिदस्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥ युगपत् कथं लीयते इत्यत आह-

ज्ञेयेति ॥ २३ ॥

p. 539) योगज्ञानाभ्यां मनोलयः

द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं मुनीश्वर ।
योगस्तु वृत्तिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ॥ २४ ॥

तस्मिन्निरोधिते नूनमुपशान्तं मनो भवेत् ।
मनःस्पन्दोपशान्त्यायां संसारः प्रविलीयते ॥ २५ ॥

सूर्यालोकपरिस्पन्दशान्तौ व्यवहृतिर्यथा ।

कथं पुनः मानसं विलीयते इत्याशङ्क्य
प्रत्यगभिन्नब्रह्मगोचरयोगज्ञानाभ्यां मानसं विलीयत इति
सदृष्टान्तमाह- द्वाविति । योगस्तु स्वातिरिक्तास्तित्वगोचरतच्चित्तवृत्तिरोधः,
ज्ञानं ब्रह्मातिरिक्तं न किंचिदस्तीति सम्यगवेक्षणम् ॥ २४ ॥ यः
स्वातिरिक्तमस्तीति भ्रम उदेति तस्मिन् । संसारे सति कथं मनः
शाम्यतीत्यत्र- मन इति । मनःस्पन्दोपशान्त्यायामित्यस्य
मनःस्पन्दोपशान्ताविति्यर्थः । मनःस्पन्दोपशान्त्यायम् इत्यकं
पाठान्तरमपि वर्तते । संसारः प्रविलीयते, संसारस्य
मनःकल्पितत्वात् कल्पकाभावे कल्प्याभावो युज्यते इत्यर्थः ॥ २५ ॥ अत्र
दृष्टान्तः- सूर्येति ॥

मनोलयात् प्राणस्पन्दनिरोधः

शास्त्रसज्जनसंपर्कवैराग्याभ्यासयोगतः ॥ २६ ॥

अनास्थायां कृतास्थायां पूर्वं संसारवृत्तिषु ।
यथाभिवाञ्छितध्यानाच्चिरमेकतयोदितात् ॥ २७ ॥

एकतत्त्वदृढाभ्यासात् प्राणस्पन्दो निरुध्यते ।

स्वाज्ञानविकल्पितमनःस्पन्दस्य प्राणस्पन्दनपूर्वकत्वात् । यत
एवमतः तच्छान्तावुपाय उच्यते- शास्त्रेति ॥ २६ ॥ अनास्थायां
निवृत्तिमार्गे

p. 540) कृतास्थायां सत्यां ब्रह्म सत्यं जगत् मिथ्येति ज्ञानमुदेति ।
ततः यथेति ॥ २७ ॥

प्राणस्पन्दनिरोधात् मनःस्पन्दनिरोधः

पूरकाद्यनिलायामाद् दृढाभ्यासादखेदजात् ॥ २८ ॥

एकान्तध्यानयोगाच्च मनःस्पन्दो निरुध्यते ।

मनःस्पन्दशान्तिः कथमित्यत्र- पूरकेति ॥ २८ ॥

प्राणस्पन्दशान्तिसमकालं मन इति ॥

प्राणस्पन्दनिरोधविविधोपायाः

ओंकारोच्चारणप्रान्तशब्दतत्त्वानुभावनात् ।

सुषुप्ते संविदो जाते प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ २९ ॥

तालुमूलगतां यत्नाज्जिह्वयाक्रम्य घण्टिकाम् ।

ऊर्ध्वरन्ध्रं गते प्राणे प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३० ॥

प्राणे गलितसंवित्तौ तालूर्ध्वद्वादशान्तगे ।

अभ्यासादूर्ध्वरन्ध्रेण प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३१ ॥

द्वादशाङ्गुलपर्यन्ते नासाग्रे विमलाम्बरे ।

संविद्दृशि प्राशाम्यन्त्यां प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३२ ॥

भ्रूमध्ये तारकालोकशान्तावन्तमुपागते ।

चैतनैकतने बद्धे प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३३ ॥

ओमित्येव यदुद्भूतं ज्ञानं ज्ञेयात्मकं शिवम्।
असंस्पृष्टविकारांशं प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३४ ॥

p. 541) चिरकालं हृदेकान्तव्योमसंवेदनान्मुने।
अवासनमनोध्यानात् प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३५ ॥

एभिः क्रमैस्तथान्यैश्च नानासंकल्पकल्पितैः।
नानादेशिकवक्त्रस्थैः प्राणस्पन्दो निरुद्यते ॥ ३६ ॥

प्लुतप्रणवानुसंधानेनापि प्राणस्पन्दो निरुध्यत इत्याह-
ओंकारेति। ओंकार - - - भवनात् कांस्यघण्टानिनादवत्
प्रणवनादानुसंधानात्। बाह्यान्तर्भवसंविदो विषयज्ञानततेः
सुषुप्ते जाते सति अथ प्राणेति ॥ २९ ॥ लम्बिकयापि प्राणस्पन्दशान्तिः
स्यादित्याह- तालविति। तदुपायतः ऊर्ध्वरन्ध्रं गते ॥ ३० ॥
राजयोगाभ्यासपाटवतः प्राण इति। षण्मुखीमुद्रया गलितसंवित्तौ
विगलितबाह्यान्तः संवित्कलनायां सत्याम् अभ्यासात्
तालूर्ध्वरन्ध्रेण प्राणे तालूर्ध्वविलसितद्वादशान्तं
सहस्रारचक्रं गते सति अथ प्राणेति ॥ ३१ ॥ बहिःकुम्भकेनापि
प्राणजयः स्यादित्याह- द्वादशेति। संविद्दृशि प्राशाम्यन्त्यां

स्वातिरिक्तविषयवृत्तौ नाष्टायाम्॥ ३२॥ तारकानुसंधानतोऽपि
भ्रूमध्ये। तारकालोकनशान्तौ सत्याम्। तारकालोकनं कर्तव्यमिति
संकल्पे अन्तमुपागते अथ मनसि चेतनैकताने, चेतने प्रतीचि एकताने
बद्धे एकतानतया बद्धे मनोन्मनीभावं गते सति, अथ प्राणेति॥ ३३॥
ब्रह्मज्ञानेनापि प्राणस्पन्दशान्तिः स्यादित्याह- ओमिति। तदेव चाहं
सकलं विमुक्त ओमिति
ओंकारार्थविचारणसंजातासंस्पृष्टविकारांशज्ञानसमकालं
प्राणेति॥ ३४॥ ध्यानात् वासनाक्षयाच्च प्राणस्पन्दशान्तिः
स्यादित्याह- चिरेति। हृदा एकान्तव्योमसंवेदनात् चिद्व्योमातिरिक्तं न
किंचिदस्ति इति ज्ञानात् वासना क्षीयते। ततो ध्येयैकगोचरं मनो भवति
। प्राणस्पन्दशान्तिः भवेदित्यर्थः॥ ३५॥ उक्तैरनुक्तैर्वा उपायैः
चिरानुष्टितैः प्राणस्पन्दशान्तिः स्यादित्याह- एभिरिति॥ ३६॥

p. 542) कुम्भकेन सुषुम्नाभेदनद्वारा परमपदगमनम्

आकुञ्चनेन कुण्डलिन्याः कवाटमुद्घाटय मोक्षद्वारं
विभेदयेत्॥ ३६-१॥ येन मार्गेण गन्तव्यं तद्द्वारं मुखेनाच्छाद्य
प्रसुप्ता कुण्डलिनी कुटिलाकारा सर्पवद्वेष्टिता भवति॥ ३६-२॥ सा
शक्तिर्येन चालिता स्यात् स तु मुक्तो भवति। सा कुण्डलिनी
कण्ठोर्ध्वभागे सुप्ता चेद्योगिनां मुक्तये भवति। बन्धनायाधो

मूढानाम्॥ ३६-३॥ इडादिमार्गद्वयं विहाय सुषुम्नामार्गेण
गच्छेत् तद्विष्णोः परमं पदम्॥ ३६-४॥

प्राणस्पन्दनिरोधलक्षणकेवलकुम्भकतो योगी कुण्डलिन्या
सुषुम्नावदनं भेदयेदित्याह- आकुञ्चनेनेति। सुषुम्नाकवाटम्।
मोक्षद्वारं ब्रह्मरन्ध्रं विभेदयेत्॥ ३६-१॥
मोक्षद्वारभेदककुण्डलिनीस्वरूपं तच्चालनफलं चाह- येनेति॥
३६-२,३॥ यत् एवम् अतः इडादीति। सुषुम्नायाः विष्णुपदाप्तिद्वारत्वात्॥
३६- ४॥

मनोयुक्तप्राणस्य सुसुम्नाप्रवेशनविधिः

मरुदभ्यसनं सर्वं मनोयुक्तं समभ्यसेत्।
इतरत्र न कर्तव्या मनोवृत्तिर्मनीषिणा॥ ३७॥

दिवा न पूजयेद्विष्णुं रात्रौ नैव प्रपूजयेत्।
सततं पूजयेद्विष्णुं दिवारात्रं न पूजयेत्॥ ३८॥

मनोयोगाभ्यासः फलवानित्यर्थः॥ ३७॥ मनोयुक्तप्राणम्
इडादिमार्गद्वयमप्रापयित्वा महापथव्यापृतं कुर्यादित्याह-

दिवेति । मनोयोगतो विष्णुं प्राणं

p. 543) दिवा सूर्यनाड्यां न पूजयेत् न व्यापारयेत्। तथा
चन्द्रनाड्यां रात्रौ नैव प्रपूजयेत्। ततः अव्याकृताकाशं तेन
पूरितं सततं सुषुम्नाख्यं महापथं प्रति विष्णुं पूजयेत्।
कदापि दिवारात्रं न पूजयेदित्यर्थः ॥ ३८ ॥

खेचरीमुद्राप्राप्तिः

सुषिरो ज्ञानजनकः पञ्चस्रोतःसमन्वितः।
तिष्ठते खेचरी मुद्रा त्वं हि शाण्डिल्य तां भज ॥ ३९ ॥

सव्यदक्षिणनाडीस्थो मध्ये चरति मारुतः।
तिष्ठते खेचरी मुद्रा तस्मिन् स्थाने न संशयः ॥ ४० ॥

इडापिङ्गलयोर्मध्ये शून्यं चैवालिनं ग्रसेत्।
तिष्ठन्ती खेचरी मुद्रा तत्र सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ४१ ॥

सोमसूर्यद्वयोर्मध्ये निरालम्बतले पुनः।
संस्थिता व्योमचक्रे सा मुद्रा नाम च खेचरी ॥ ४२ ॥

सुषुम्नाप्रवेशतः किं स्यादित्याशङ्क्य तत्र खेचरीमुद्रा
वर्तते तत्साक्षात्कारात् कृतकृत्यो भवसीत्याह- सुषिर इति। यत्र
सुषुम्नामध्ये सुषिरः विराडादितुरीयातीतान्तपञ्चस्रोतस्समन्वितः
सन् मूलाधारानाहताज्ञासहस्रारेषु योगिनः क्रमेण
विराडादिज्ञानजनको भवति तत्रैव खेचरीमुद्रा निर्विकल्पकरूपिणी
वर्तते। मत्प्रसादतः तां त्वं भजेत्यर्थः॥ ३९॥ उक्तार्थमेव पुनः
पुनः शब्दान्तरेण विशदयति- सव्येति॥ ४०॥ शून्यशब्देन
अव्याकृतमाकाशमुच्यते, आकाशस्य वायुग्रासत्वात्॥ ४१॥
व्योमचक्रस्य निरालम्बत्वात्॥ ४२॥

p. 544) बाह्यखेचरीसिद्ध्युपायः

छेदनचालनदोहैः कलां परां जिह्वां कृत्वा दृष्टिं
भ्रूमध्ये स्थाप्य कपालकुहरे जिह्वा विपरीतगा यदा भवति तदा
खेचरी मुद्रा जायते। जिह्वा चित्तं च खेचरति। तेनोर्ध्वजिह्वः
पुमानमृतो भवति॥ ४२-१॥

बाह्यखेचरीसिद्ध्युपायमाह- छेदनेति। प्रतिभानुवासरं
षण्मासावधि स्नुहिपत्रनिभशस्त्रेण रोममात्रं जिह्वासिराच्छेदनेन

प्रतिब्राह्मे मुहूर्ते जिह्वाचालनतः प्रातः सैन्धवपथ्याचूर्णतो
दोहैः कलां परां सूक्ष्मां जिह्वां कृत्वा दृष्टियुग्मं
भ्रूमध्ये स्थाप्य घण्टिकारन्ध्रेण कपालकुहरे जिह्वा विपरीतगा
यदा भवति तदा खेचरीमुद्रा उदेति। सहस्रारजिह्वाप्रवेशतो योगी
कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः॥ ४२-१॥

अभ्यासकाले प्राणजयोपायः

वामपादमूलेन योनिं संपीड्य दक्षिणपादं प्रसार्य तं
कराभ्यां धृत्वा नासाभ्यां वायुमापूर्य कण्ठबन्धं
समारोप्योर्ध्वतो वायुं धारयेत्। तेन सर्वक्लेशहानिः। ततः
पीयूषमिव विषं जीर्यते। क्षयगुल्मगुदावर्तजीर्णत्वगादिदोषा
नश्यन्ति। एष प्राणजयोपायः सर्वमृत्यूपघातकः॥ ४२-२॥

अभ्यासकाले प्राणजयोपायमाह- वामेति। महामुद्राभ्यासेन
तेन॥ ४२-२॥

p. 545) स्वात्मापरोक्षसिद्ध्युपायः

वामपादपार्ष्णिं योनिस्थाने नियोज्य दक्षिणचरणं वामोरुपरि

संस्थाप्य वायुमापूर्य हृदये चुबुकं निधाय योनिमाकुञ्च्य
मनोमध्ये यथाशक्ति धारयित्वा स्वात्मानं भावयेत्।
तेनापरोक्षसिद्धिः ॥ ४२-३ ॥

स्वात्मापरोक्षसिद्ध्युपायमाह- वामेति। स्वात्मानं
ब्रह्माहमस्मीति भावयेत्। सिद्धिः भवति ॥ ४२-३ ॥

सर्वरोगविनिर्मोकसाधनं धारणाविशेषः

बाह्यात् प्राणं समाकृष्य पूरयित्वोदरे स्थितम्।
नाभिमध्ये च नासाग्रे पादाङ्गुष्ठे च यत्नतः ॥ ४३ ॥

धारयेन्मनसा प्राणं संध्याकालेषु वा सदा।
सर्वरोगविनिर्मुक्तो भवेद्योगी गतक्लमः ॥ ४४ ॥

धारणाविशेषमाह- बाह्यादिति ॥ ४३-४४ ॥

नासाग्रादिषु संयमेन विविधसिद्धयः

नासाग्रे वायुविजयं भवति। नाभिमध्ये सर्वरोगविनाशः।

पादाङ्गुष्ठधारणाच्छरीरलघुता भवति ॥ ४४-१ ॥

रसनाद्वायुमाकृष्य यः पिबेत् सततं नरः ।
श्रमदाहौ तु न स्यातां नश्यन्ति व्याधयस्तथा ॥ ४५ ॥

संध्ययोर्ब्राह्मणः काले वायुमाकृष्य यः पिबेत् ।
त्रिमासात् तस्य कल्याणी जायते वाक् सरस्वती ॥ ४६ ॥

p. 546) एवं षण्मासाभ्यासात् सर्वरोगनिवृत्तिः ।
जिह्वया वायुमानीय जिह्वामूले निरोधयेत् ।
यः पिबेदमृतं विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते ॥ ४७ ॥

आत्मन्यात्मानमिडया धारयित्वा भ्रुवोऽन्तरे ।
विभेद्य त्रिदशाहारं व्याधिस्थोऽपि विमुच्यते ॥ ४८ ॥

नाडीभ्यां वायुमारोप्य नाभौ तुन्दस्य पार्श्वयोः ।
घटिकैकां बहेद्यस्तु व्याधिभिः स विमुच्यते ॥ ४९ ॥

मासमेकं त्रिसंध्यं तु जिह्वयारोप्य मारुतम् ।
विभेद्य त्रिदशाहारं धारयेत्तुन्दमध्यमे ॥ ५० ॥

ज्वराः सर्वे विनश्यन्ति विषाणि विविधानि च।
मुहूर्तमपि यो नित्यं नासाग्रे मनसा सह ॥ ५१ ॥

सर्वं तरति पाष्मानं तस्य जन्मशतार्जितम्।

तारसंयमात् सकलविषयज्ञानं भवति। नासाग्रे
चित्तसंयमादिन्द्रलोकज्ञानम्। तदधश्चित्तसंयमादग्निलोकज्ञानम्
। चक्षुषि चित्तसंयमात् सर्वलोकज्ञानम्। श्रोत्रे चित्तस्य
संयमाद्यमलोकज्ञानम्। तत्पार्श्वे संयमान्निर्-ऋतिलोकज्ञानम्।
पृष्ठभागे संयमाद्वरुणलोकज्ञानम्। वामकर्णे
संयमाद्वायुलोकज्ञानम्। कण्ठे संयमात् सोमलोकज्ञानम्।
वामचक्षुषि संयमाच्छिवलोकज्ञानम्। मूर्ध्नि
संयमाद्ब्रह्मलोकज्ञानम्। पादाधोभागे
संयमादतललोकज्ञानम्। पादे संयमाद्वितललोकज्ञानम्।
पादसंधौ संयमान्नितललोकज्ञानम्। जङ्घे
संयमात्सुतललोकज्ञानम्। जानौ संयमान्महातललोकज्ञानम्।
ऊरौ चित्तसंयमाद्रसातललोकज्ञानम्।

p. 547) कटौ चित्तसंयमात्तलातललोकज्ञानम्। नाभौ

चित्तसंयमाद्भूलोकज्ञानम्। कुक्षौ संयमाद्भुवर्लोकज्ञानम्।
हृदि चित्तसंयमात् स्वर्लोकज्ञानम्। हृदयोर्ध्वभागे
चित्तसंयमान्महर्लोकज्ञानम्। कण्ठे चित्तसंयमाज्जनोलोकज्ञानम्
। भ्रूमध्ये चित्तसंयमात्तपोलोकज्ञानम्। मूर्ध्नि चित्तसंयमात्
सत्यलोकज्ञानम्। धर्माधर्मसंयमादतीतानागतज्ञानम्।
तत्तज्जन्तुध्वनौ चित्तसंयमात् सर्वजन्तुरुतज्ञानम्। संचितकर्मणि
चित्तसंयमात् पूर्वजातिज्ञानम्। परचित्ते चित्तसंयमात्
परचित्तज्ञानम्। कायरूपे चित्तसंयमादन्यादृश्यरूपम्। बले
चित्तसंयमाद्धनुमदादिबलम्। सूर्ये चित्तसंयमाद्भुवनज्ञानम्।
चन्द्रे चित्तसंयमात्तारव्यूहज्ञानम्। ध्रुवे तद्गतिदर्शनम्।
स्वार्थसंयमात् पुरुषज्ञानम्। नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम्।
कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः। कूर्मनाड्यां स्थैर्यम्। तारे
सिद्धदर्शनम्। कायाकाशसंयमादाकाशगमनम्। तत्तत्स्थाने
संयमात्तत्तत्सिद्धयो भवन्ति ॥ ५२ ॥

नासाग्रादिकायाकाशान्तसंयमाद्विचित्रसिद्धयो भवन्तीत्याह-
नासाग्र इति। नासाग्रे वायुधारणात्॥ ४४-१ ॥ रसनात् रसनया ॥ ४५-४७ ॥
चन्द्रमण्डलं विभेद्य। त्रिदशाहारम् अमृतं पीत्वा ॥ ४८-५० ॥ मनसा
सह यो लक्ष्यं पश्यति ॥ ५१ ॥ तारसंयमात् तारकचित्तसंयमात्
भवतीति सर्वत्रानुवर्तते। जङ्घे जङ्घायाम्। इत्थंभूतसिद्धिः

पुरुषार्थसाधनमिति चेन्न, सिद्धेः पुरुषार्थपरिपन्थित्वात्। न हि
स्वातिरेकेण स्वपरशरीरचतुर्दशलोकतद्विषयकज्ञानं वास्ति। तस्मात्
मुमुक्षुभिः सिद्धिमार्गो नादर्तव्यः इत्यर्थः॥ ५२॥

इति सप्तमः खण्डः

पञ्चविधप्रत्याहारः

अथ प्रत्याहारः। स पञ्चविधः। विषयेषु
विचरतामिन्द्रियाणां बलादाहरणं प्रत्याहारः। यद्यत् पश्यति तत्
सर्वमात्मेति प्रत्याहारः। नित्यविहितकर्मफलत्यागः प्रत्याहारः।
सर्वविषयपराङ्मुखत्वं प्रत्याहारः। अष्टादशसु मर्मस्थानेषु
क्रमाद्धारणं प्रत्याहारः॥ १॥ पादाङ्गुष्ठगुल्फजङ्घाजानू-
रुपायुमेढ्रनाभिहृदयकण्ठकूपतालुनासाक्षिभ्रूमध्यललाट-
मूर्ध्नि स्थानानि। तेषु क्रमादारोहावरोहक्रमेण प्रत्याहरेत्॥ २॥

यमनियमासनप्राणायामप्रासङ्गिकपरमार्थोपदेशतत्प्रति-
पन्थिनानाविधसिद्धीः प्रतिपाद्य अथ
योगाङ्गप्रकृतप्रत्याहारमाचष्टे- अथेति। स्वस्वविषयतो बलात्।
क्रमाद्धारणं, धारणं हारणं संक्रमणं प्रत्याहारः॥ १

॥ मर्मस्थानानि कानीत्यत्र पादेति ॥ २ ॥

इत्यष्टमः खण्डः

पञ्चविधाः धारणाः

अथ धारणाः । स पञ्चविधः । आत्मनि मनोधारणं
दहराकाशे बाह्याकाशधारणं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशेषु
पञ्चमूर्तिधारणं चेति ॥

स पञ्चविधः ताः पञ्चविधाः । पञ्चब्रह्म-
पञ्चमूर्तिधारणम् ॥

इति नवमः खण्डः

द्विविधं ध्यानम्

अथ ध्यानम् । तद्द्विविधं सगुणं निर्गुणं चेति । सगुणं
मूर्तिध्यानम् । निर्गुणमात्मयाथात्म्यम् ॥

अनात्मापह्नवसिद्धात्ममात्रावशेषो हि आत्मयाथात्म्यम् ॥

इति दशमः खण्डः

समाधिस्वरूपम्

अथ समाधिः । जीवात्मपरमात्मैक्यावस्था त्रिपुटीरहिता
परमानन्दस्वरूपा शुद्धचैतन्यात्मिका भवति ॥

तूलाविद्योपाधिको जीवः मूलाविद्योपाधिकः परमात्मा
तयोरौपाधिकविशेषांशापायात् प्रत्यक्परैक्यं यस्यामाभाति
सेयं जीवात्मपरमात्मैक्यावस्था निर्विकल्पकरूपिणीत्यर्थः ।
त्रिपुट्यां सत्यां निर्विकल्पता कुत इत्यत आह- त्रिपुटीति ।
निर्विकल्पकप्रकृतेः त्रिपुट्यादिविकृतिग्रासत्वात् त्रिपुट्यभावे दुःखरूपा
स्यादित्यत आह- परमानन्देति । त्रिपुटीदुःखग्रासनिर्विकल्पकस्थितेः
परमानन्दस्वरूपत्वात् ऐक्यावस्थाया जडत्वं स्यादित्याशङ्क्य अस्य
असंप्रज्ञातसमाधिरूपतया शुद्धचैतन्यतामाह- शुद्धेति । अत्र
जीवात्मपरमात्मैक्यावस्थाशब्देन असंप्रज्ञातसमाधिरुच्यते
इत्यर्थः ॥

इत्येकादशः खण्डः

इति प्रथमोऽध्यायः

द्वितीयोऽध्यायः

निर्विशेषब्रह्मस्वरूपम्

अथ ह शाण्डिल्यो ह वै ब्रह्म-ऋषिश्चतुर्षु वेदेषु
ब्रह्मविद्यामलभमानः किं नामेत्यथर्वाणं
भगवन्तमुपसन्नः पप्रच्छ अधीहि भगवन् ब्रह्मविद्यां येन
श्रेयोऽवाप्स्यामीति ॥ १ ॥ स होवाचाथर्वा शाण्डिल्य सत्यं
विज्ञानमनन्तं ब्रह्म ॥ २ ॥

अष्टाङ्गयोगच्छलेन स्वात्मतत्त्वं श्रुत्वापि यथावदनधिगत-
तया निष्प्रतियोगिकनिर्विशेषब्रह्ममात्रज्ञानबुभुत्सया शाण्डिल्यः
पुनः अथर्वाणं पृच्छतीत्याह- अथेति । वेदेषु अर्थतोऽवधारितेष्वपि
निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रविद्याम् । किं नाम ब्रह्म । पप्रच्छ- किमिति ?
अधीहि । येन त्वदुपदेशेन ॥ १ ॥ शाण्डिल्येनैवं पृष्टः स होवाच । किं
नाम ब्रह्मेति प्रश्नोत्तरं- शाण्डिल्येति । सत्यं विज्ञानमनन्तं

ब्रह्म इति तैत्तिरीयके सम्यक् व्याखातमेतत्॥ २॥

ब्रह्मणः अनिर्देश्यत्वम्

यस्मिन्निदमोतं च प्रोतं च यस्मिन्निदं संच विचैति सर्वं
यस्मिन् विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति तदपाणिपादमचक्षुः-
श्रोत्रमजिह्वमशरीरमग्राह्यमनिर्देश्यम्॥ ३॥

यत् सर्वाधिकरणं तदनिर्देश्यमित्याह- यस्मिन्निति। इदम्
अविद्यापदतत्कार्यजातं यत्र ओतप्रोतभावमेत्य संच विचैति
संकोचविकासतां भजति, यन्मात्रज्ञानतः इदं स्वातिरिक्तं नेति
विज्ञातं भवति, तदेतत्पाणिपादादिमद्व्यष्टिसमष्ट्यात्मकशरीरा-
पह्नवसिद्धं तत्त्वेन निर्देष्टुमशक्यत्वात् अनिर्देश्यम्॥ ३॥

p. 551)ब्रह्मणः आवाङ्मानसगोचरत्वम्

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह। यत्केवलं
ज्ञानगम्यम्। प्रज्ञा च यस्मात् प्रसृता पुराणी। यदेकमद्वितीयम्।
आकाशवत् सर्वगतं सुसूक्ष्मं निरञ्जनं निष्क्रियं सन्मात्रं
चिदानन्दैकरसं शिवं प्रशान्तममृतं तत् परं च ब्रह्म।

तत्त्वमसि तज्ज्ञानेन हि विजानीहि ॥ ४ ॥

तस्यावाङ्मानसगोचरत्वं ज्ञानैकगम्यत्वं
प्रज्ञाजनकत्वम् अद्वितीयत्वं वस्तुतः सच्चिदानन्दमात्रत्वं चाह-
यत इति । केवलं ज्ञानगम्यं ज्ञानेतरसाधनैरगम्यमित्यर्थः,
नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय इति श्रुतेः । निर्विकल्पा च चिन्मात्रा वृत्तिः
प्रज्ञेति कथ्यते इति श्रुतिसिद्धा प्रज्ञा पुराणी,
आकैवल्यभावस्थायित्वात् । सा यस्मात् प्रसृता विजृम्भिता ।
यच्चैतन्यमात्रं द्वैतादिविकृतिप्रसक्तौ अद्वितीयमित्यादिविशेषणवत्
तदभावे सन्मात्रम् असदन्यत् इति श्रुतेः
यत्सर्वासदपह्नवसिद्धनिष्प्रतियोगिकसन्मात्रमवशिष्यते तत् । तदेव
सर्वं तदतिरिक्तं नास्तीति बुध्यस्वेत्यर्थः ॥ ४ ॥

सर्वस्य परमात्मत्वम्

य एको देव आत्मशक्तिप्रधानः सर्वज्ञः सर्वेश्वरः
सर्वभूतान्तरात्मा सर्वभूताधिवासः सर्वभूतनिगूढो
भूतयोनिर्योगैकगम्यः । यश्च विश्वं सृजति विश्वं बिभर्ति विश्वं
भुङ्क्ते स आत्मा । आत्मनि तं तं लोकं विजानीहि ॥ ५ ॥

कथं पुनस्तद्विया सर्वं ज्ञातुं शक्यते तद्ब्रह्मातिरेकेण
विश्वकृदीश्वरसत्त्वादित्याशङ्क्य यः स्वाज्ञदृष्ट्या
स्वातिरिक्तेश्वरवत् भातः स एव स्वज्ञदृष्ट्या

p. 552) परमात्मतया अवशिष्यते इत्याह- य इति ।
यस्यानात्मापह्नवसिद्धात्ममात्रशक्तिः प्रकृतिः प्रधाना मुख्या
भवति साक्षित्वेश्वरत्वादिशक्तिस्तु उपसर्जनभूता च भवति सोऽयम्
आत्मशक्तिप्रधानः । उपसर्जनशक्तिमवष्टभ्य सर्वज्ञ इत्यादि ।
ईश्वरसाक्षात्कारस्य योगैकसाध्यत्वात् ईश्वरसद्भावलिङ्गमाह-
यश्चेति । यस्य लिङ्गं प्रपञ्चं वा स म आत्मा न संशयः इति
श्रुतिसिद्धतटस्थलक्षणेनेश्वरास्तित्वमवगम्य तस्मिन्
स्वाज्ञसमर्पितविशेषापाये यो य ईश्वरः साक्षी जीवो जगदिति च
व्यपदिष्टः तं तं लोकं निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रमिति विजानीहि ॥ ५ ॥

गुरूपदेशतः सर्वात्मत्वज्ञानप्राप्तिः

मा शोचीरात्मविज्ञानी शोकस्यान्तं गमिष्यसि ॥ ६ ॥

कथम् एवं ज्ञातुं शक्यमिति मा शुचः मदुपदेशमहिम्ना
स्वातिरिक्तास्तिताप्रभवशोकान्तब्रह्म भवसीत्याह- मा शोचीरिति ॥ ६ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः

तृतीयोऽध्यायः

ब्रह्मणो वस्तुतः निष्प्रतियोगिकस्वमात्रत्वम्

अथ हैनं शाण्डिल्योऽथर्वाणं पप्रच्छ यदेकमक्षरं
निष्क्रियं शिवं सन्मात्रं परं ब्रह्म । तस्मात् कथमिदं विश्वं
जायते कथं स्थीयते कथमस्मिंल्लीयते । तन्मे संशयं
छेत्तुमर्हसीति ॥ १ ॥ स होवाचाथर्वा सत्यं शाण्डिल्य परब्रह्म
निष्क्रियमक्षरमिति ॥ २ ॥

p. 553) ब्रह्मणो निष्प्रतियोगिकस्वमात्रत्वमुक्तं, ततो विश्वं जायते इति
च । निष्प्रतियोगिकस्वमात्रत्वे विश्वहेतुत्वं न संभवति, विश्वहेतुत्वे
निष्प्रतियोगिकत्वं च न संभवतीति ब्रह्मातिरिक्तेयत्ताबुभुत्सया
शाण्डिल्योऽथर्वाणं पृच्छतीत्याह- अथेति ॥ १ ॥ ब्रह्म तु
सन्मात्रप्रकृतिकं तन्निष्प्रतियोगिकस्वप्रकृतिं विना
जगज्जनम्स्थितिभङ्गविकृतितां नैति । वतुयाथात्म्याज्ञानतो निरतां
संशयाविष्टशाण्डिल्यप्रश्नोत्तरं स होवाच । हे शाण्डिल्य

यन्मयोक्तं सन्मात्रं परं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकं स्वातिरेकेण अस्तीति
विश्वसनीयविश्वोत्पादस्थितिभङ्गकार्यकारणविक्रियापह्नवसिद्धं
परमाक्षरमिति तदेव सत्यम्। तस्य निष्प्रतियोगिकत्वे न हि संशयोऽस्ति
स्वाज्ञादिदृष्टिमोहे सत्यसति स्वस्यैकरूपतया स्थितत्वात्॥ २॥

ब्रह्मणो रूपत्रयम्

अथाप्यस्यारूपस्य ब्रह्मणस्त्रीणि रूपाणि भवन्ति निष्कलं
सकलं सकलनिष्कलं चेति॥ ३॥

तथा चेद्विश्वकारणता कुत इत्याशङ्क्य
पारमार्थिकस्वज्ञस्वाज्ञदृष्टिवैचित्र्यात् निष्प्रतियोगिकनिष्कलमपि
ब्रह्म सप्रतियोगिकनिष्कलवत् सकलवत् सकलनिष्कलवच्च भातीत्याह-
अथेति॥ ३॥

निष्कलं ब्रह्म

यत्सत्यं विज्ञानमानन्दं विष्क्रियं निरञ्जनं सर्वगतं
सुसूक्ष्मं सर्वतोमुखमनिर्देश्यममृतमस्ति तदिदं निष्कलं
रूपम्॥ ४॥

परमार्थदृष्ट्या यत् निष्प्रतियोगिकनिष्कलमित्युक्तं तत् तिष्ठतु,
तदवगतेः सप्रतियोगिककलनापह्नवपूर्वकत्वात्,

चिन्मात्रमेव चिन्मात्रमखण्डैकरसं रसम्।
सर्ववर्जितचिन्मात्रं ब्रह्ममात्रमसन्न हि ॥

p. 554) इत्यादि श्रुतेः। तत्र आदौ स्वज्ञदृष्टिमवष्टभ्य
सप्रतियोगिकनिष्कलस्वरूपं विशदयति- यदिति।
सत्यज्ञानानन्दाद्युक्तविशेषणानामनृतजडदुःखादिप्रतिषेधकत्वे
सप्रतियोगिकत्वं युज्यते, निष्प्रतियोगिकपक्षे तु तद्दृष्ट्या
अपह्नोतव्यविषयसामान्यमस्ति नास्तीति विभ्रमस्याप्यपह्नवं
गतत्वात्॥ ४॥

सकलं ब्रह्म

अथास्य या सहजास्ति विद्या मूलप्रकृतिर्माया लोहितशुक्लकृष्णा
तया सहजवान् देवः कृष्णपिङ्गलो महेश्वर ईष्टे। तदिदमस्य सकलं
रूपम्॥ ५॥

सप्रतियोगिकसकलरूपं स्पष्टयति- अथेति। य एष निष्प्रतियोगिक-

निष्कलतया अवशिष्टः स एव स्वाज्ञदृष्ट्या सप्रतियोगिकनिष्कल इति
ख्यातः। स एवाथ स्वाज्ञदृष्ट्या विकल्पानन्तरं सर्वेश्वरो भवति।
अस्येश्वरत्वहेतुः केत्यत आह- येति। स्वाज्ञदृष्टिसहजा या
मूलप्रकृतित्वेन प्रकृता त्रिगुणात्मिका मायास्ति तया सहजवान् देवः
त्रिगुणयोगतः कृष्णपिङ्गलो महेश्वरः सर्वेश्वरत्वमवलम्ब्य
स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तस्वाविद्यापदतत्कार्यजातम् ईष्टे। तदिदमस्य
सकलं रूपम्, ईश्वरस्य निरावृतक्रियाज्ञानेच्छाशक्तिमत्त्वेन
स्वदृष्ट्येशितव्यस्वाविद्यापदतत्कार्यवैरल्यात् स्वस्यैव निष्प्रतियोगिक-
निष्कलत्वात् अस्य सकलत्वं स्वाज्ञदृष्टिनिष्ठमेवेत्यर्थः॥ ५॥

सकलनिष्कलं ब्रह्म

अथैष ज्ञानमयेन तपसा चीयमानोऽकामयत बहु स्यां
प्रजायेयेति। अथैतस्मात् तप्यमानात् त्रीण्यक्षराण्यजायन्त।

p. 555) तिस्रो व्याहृतयस्त्रिपदा गायत्री त्रयो वेदास्त्रयो देवास्त्रयो
वर्णास्त्रयोऽग्नयश्च जायन्ते। योऽसौ देवो भगवान्
सर्वैश्वर्यसंपन्नः सर्वव्यापी सर्वभूतानां हृदये संनिविष्टो
मायावी माययाकृतिः स ब्रह्मा स विष्णुः स रुद्रः स इन्द्रः स सर्वे
देवाः सर्वाणि भूतानि स एव पुरस्तात् स एव पश्चात् स एवोत्तरतः स एव

दक्षिणतः स एवाधस्तात् स एवोपरिष्टात् स एव सर्वम्। अथास्य
देवस्यात्मशक्तिक्रीडस्य भक्तानुकम्पिनो दत्तात्रेयरूपा सुरूपा
तनूरवासा इन्दीवरदलप्राख्या चतुर्बाहुरघोरापापकाशिनी।
तदिदमस्य सकलनिष्कलं रूपम्॥ ६॥

अर्धस्वज्ञदृष्टिमवष्टभ्य सकलस्वरूपप्रपञ्चनपूर्वकं
सकलनिष्कलस्वरूपमाचष्टे- अथेति। आद्यन्तयोः सकलं मध्ये
निष्कलं यत्र दृश्यते तत् सकलनिष्कलस्वरूपम्। तत्रादौ ईश्वर एकोऽपि
तपसा चीयमानो वर्धमानः सन् बहु स्यां प्रजायेय इति
बहुभु[भ]वनसंकल्पं कृतवान्। एवं
सत्यसंकल्पात्तस्मादीश्वरात् अकारोकारमकारभेदेन
त्रीण्यक्षराण्यजायन्त- इति सर्वत्र वचनानुरोधेन ऊह्यम्। भूरादि
भेदेन तिस्रो व्याहृतयः, पदत्रयात्मिका गायत्री, ऋगादिभेदेन त्रयो
वेदाः, ब्रह्मादिभेदेन त्रयो देवाः, ब्राह्मणादिभेदेन त्रयो वर्णाः,
गार्हपत्यादिभेदेन त्रयोऽग्नयश्च जायन्ते। सोऽयमीश्वरो
निरवधिकविभूतिसंपन्नः स्वेन अन्तर्यामिरूपेण सर्वव्यापी
सर्वभूतहृदासनः। तस्याकृतिमत्वं मायया, न स्वतः, स्वतो
निराकृतित्वात्। ब्रह्मादिरूपेणापि स एव वर्तते। दिग्विदिकधश्चोर्ध्वं
चापि स एव। दत्तात्रेयरूपेणापि स एव वर्तते। सुरूपा तनू अवासाः इति
विशेषणतोऽस्या अवधूतत्वमवगम्यते, जडभरतदत्तात्रेयरैवतक-

ऋभुनिदाघ इति श्रुतेः। एवं अर्धस्वज्ञदृष्ट्यनुरोधेन
सकलनिष्कलस्वरूपं प्रतिपादितमित्यर्थः॥ ६॥

इति प्रथमः खण्डः

सन्मात्रस्य परब्रह्मत्वनिर्वचनम्

अथ हैनमथर्वाणं शाण्डिल्यः पप्रच्छ भगवन् सन्मात्रं
चिदानन्दैकरसं कस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति॥ १॥ स होवाचाथर्वा
यस्माच्च बृहति बृंहयति च सर्वं तस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति॥ २॥

ब्रह्मणः सन्मात्रत्वं परब्रह्मत्वम् आत्मत्वं
महेश्वरत्वं च कथमिति शाण्डिल्योऽथर्वाणं पृच्छति,
भगवानथर्वापि तत्प्रश्नपूरणं कृतवानित्याह- अथेति।
निष्प्रतियोगिकसच्चिदानन्दमात्रं कस्मात्॥ १-८॥

सन्मात्रस्य आत्मत्वनिर्वचनम्

अथ कस्मादुच्यते आत्मेति॥ ३॥ यस्मात् सर्वमाप्नोति सर्वमादत्ते
सर्वमत्ति च तस्मादुच्यते आत्मेति॥ ४॥

सन्मात्रस्य महेश्वरत्वनिर्वचनम्

अथ कस्मादुच्यते इति ॥ ५ ॥ यस्मान्महत ईशः शब्दध्वन्या
चात्मशक्त्या तस्मादुच्यते महेश्वर इति ॥ ६ ॥

सन्मात्रस्य दत्तात्रेयत्वनिर्वचनम्

अथ कस्मादुच्यते दत्तात्रेय इति ॥ ७ ॥ यस्मात् सुदुश्चरं
तपस्तप्यमानायात्रये पुत्रकामायातितरां तुष्टेन ज्योतिर्मयेनात्मैव

p. 557) दत्तो यस्माच्चानसूयायामत्रेस्तनयोऽभवत् तस्मादुच्यते
दत्तात्रेय इति ॥ ८ ॥

निरुक्तिवेदनफलम्

अथ योऽस्य निरुक्तानि वेद स सर्वं वेद ॥ ९ ॥ अथ यो ह वै
विद्यैनं परमुपास्ते सोऽहमिति स ब्रह्मविद्भवति ॥ १० ॥

अत्रैते श्लोका भवन्ति-

दत्तात्रेयं शिवं शान्तमिन्द्रनीलनिभं प्रभुम्।
आत्ममायारतं देवमवधूतं दिगम्बरम्॥ ११॥

भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गं जटाजूटधरं विभुम्।
चतुर्बाहुमुदाराङ्गं प्रफुल्लकमलेक्षणम्॥ १२॥

ज्ञानयोगनिधिं विश्वगुरुं योगिजनप्रियम्।
भक्तानुकम्पिनं सर्वसाक्षिणं सिद्धसेवितम्॥ १३॥

एवं यः सततं ध्यायेद्देवदेवं सनातनम्।
स मुक्तः सर्वपापेभ्यो निःश्रेयसमवाप्नुयात्॥ १४॥

इत्यों सत्यमित्युपनिषत्॥ १५॥

उक्तनिरुक्तत्रयवेदनफलमाह- अथेति। ब्रह्मणः
सर्वव्यापकत्वेन ब्रह्मवेदनतः सर्ववित्त्वं स्यादित्यर्थः॥ ९॥ य
एतद्ब्रह्म विदित्वोपास्ते स तदेव भवतीत्याह- अथेति। विद्य विदित्वेत्यर्थः॥
१०-१३॥ य एवमुक्तप्रकारेण सदा देवदेवं परमात्मानम्
अयमहमस्मीति विदित्वा ध्यायेत् स निःश्रेयसं

p. 558) तत्पदमाप्नुयात् ॥ १४ ॥ यत् सत्यमोंकाराग्रविद्योतमानं तदेव
भवतीत्यर्थः ॥ इत्युपनिषच्छब्दः शाण्डिल्योपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥ १५ ॥

इति द्वितीयः खण्डः समाप्तः, तृतीयोऽध्यायश्च ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
शाण्डिल्योपनिषद्व्याख्या लिखिता ब्रह्मगोचरा ।
शाण्डिल्योपनिषद्व्याख्याग्रन्थस्तु त्रिशतं स्मृतः ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे
अष्टपञ्चाशत्संख्यापूरकं शाण्डिल्योपनिषद्विवरणं
संपूर्णम्

****
*
* ंऊख्टाड्ःआ ईण्ड्ळ्ग़ीआळ् ऱ्ःआ८ः ईण्ष्टीटूट्
*
*
* २०११ ंउक्तबोध ईन्दोलोगिचल् ऱ्एसेर्छ् ईन्स्ततुते आल्ल् ऱ्इघ्त्स् ऱ्एसेर्वेद्।
*
* -तेक्ष्त्स् मय् बे विवेद् ओन्ल्य् ओन्लिने ओर् दोव्न्लोदेद् फ़ोर् प्रिवते स्तुद्य्।
* -तेक्ष्त्स् मय् नोत्, उन्देर् अन्य् चिर्चुम्स्तन्चेस्, बे चोपिद्, रेपुब्लिशेद्,

* रेप्रोदुचेद्, दिस्त्रिबुतेद् ओर् सोल्द्, एथेर् इन् ओरिगिनल् ओर् अल्तेरेद् फ़ोर्म्, विथोत्

* थे एक्स्प्रेस्स् पेर्मिस्सिन् ओफ़् उक्तबोध ईन्दोलोगिचल् च्एसेर्च्ह् ईन्स्तितुते इन् व्रितिन्ग्।

****

****
*
* MUKTABODHA INDOLOGICAL RESEARCH INSTITUTE
*
*
* ©2011 Muktabodha Indological Research Institute All Rights Reserved.
*
* E-texts may be viewed only online or downloaded for private study.
* E-texts may not, under any circumstances, be copied, republished,
* reproduced, distributed or sold, either in original or altered form, without
* the express permission of Muktabodha Indological Research Institute in writing.
****

****
****
* The Yoga upani.sads with the commentary of
* "srii upani.sad - Brahmayogin
* Edited by Pandit A. Mahadeva Sastri, B.A.
* First published 1920 by the Adyar Library and Research Centre
*
* ha.msopani.sat
*
* Data-entered by the staff of Muktabodha supervised by Mark Dyczkowski
*
* revision 0 June 14, 2007
* Velthius transliteration
****
****

हंसोपनिषत्

पूर्णमदः- इति शान्तिः

ब्रह्मविद्यासाधनहंसविद्याया अतिगुह्यत्वम्

गौतम उवाच-

भगवन् सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।

ब्रह्मविद्याप्रबोधो हि येनोपायेन जायते ॥ १ ॥

सनत्कुमार उवाच-

विचार्य सर्वधर्मेषु मतं ज्ञात्वा पिनाकिनः ।

पार्वत्या कथितं तत्त्वं शृणु गौतम तन्मम ॥ २ ॥

अनाख्येयमिदं गुह्यं योगिने कोशसंनिभम् ।

हंसस्याकृतिविस्तारं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ ३ ॥

विवरणम्

हंसाख्योपनिषत्प्रोक्तनादालिर्यत्र विश्रमेत् ।

तदाधारं निराधारं ब्रह्ममात्रमहं महः ॥

इह खलु हंसोपनिषदः शुक्लयजुर्वेदप्रविभक्तत्वेन

ईशावास्यबृहदारण्यकादौ य उपोद्घाताः स एव अत्रापि द्रष्टव्यः ।

सनत्कुमारगौतमप्रश्नप्रतिवचनरूपेयमाख्यायिका

p. 560) विद्यास्तुत्यर्था । तत्रादौ गौतमः सनत्कुमारं ब्रह्मज्ञानं
तदुपायं च पृच्छतीत्याह- भगवन्निति । हे भगवन्
षण्गुणैश्वर्यसंपन्न, सर्वधर्मज्ञ, सर्वशास्त्रविशारद, इति
संबोधनत्रयेण त्वं सर्वज्ञोऽसि सर्वज्ञेश्वरभावारूढत्वात्
येनोपायेन मे झटिति अनायासेन ब्रह्मविद्याप्रबोधो हि
निर्विशेषब्रह्ममात्रज्ञानं जायते तदुपायं कृपया उपदिश ॥ १ ॥ इति
गौतमेन पृष्टः सनत्कुमारो मुनिः श्रोतुबुद्धिप्ररोचनाय
वक्ष्यमाणविद्यां स्तुवन्निदमुवाचेत्याह- सनत्कुमार उवाचेति । हे
गौतम सर्वेशितुः पिनाकिनो यन्मतं स्वातिरिक्तसर्वकलनाविरलं
ब्रह्म स्वमात्रमिति तदेव तन्मुखतो ज्ञात्वा तदनुरोधेन
स्वातिरिक्तासदपह्नवसिद्धं ब्रह्म सन्मात्रमिति धारणार्हो धर्मो
येषु वेदान्तेषु धार्यते तेषु सर्वधर्मेषु
ईशाद्यष्टोत्तरशतवेदान्तेषु सम्यक् विचार्य निश्चित्य लोकमात्रा
ब्रह्मविद्यारूपया पार्वत्या यत् ब्रह्मतत्त्वं मे केवलकृपया
कथितं यत् पिनाकिनोऽभिमतं तन्मतं सावधानमना भूत्वा
शृणु, श्रुत्वा सम्यगवधारयेत्यर्थः ॥ २ ॥ तत् कीदृशमित्यत आह-
अनाख्येयमिति । यत् मया वक्ष्यमाणं ब्रह्मविज्ञानं तदिदं
गुह्यम् अयोगिषु गोपनीयमित्याह- अनाख्येयमिति । कदापि न
वक्तव्यमित्यर्थः । अनधिकारिषु ख्यापने महाननर्थो भवेदित्यत्र-

अज्ञस्यार्धप्रबुद्धस्य सर्वं ब्रह्मेति यो वदेत्।
महानरकसाम्राज्ये स तेन विनियोजयेत्॥ इति,
न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां ज्ञानसङ्गिनाम्॥

इति च श्रुतिस्मृती मानम्। तर्हि इदं कस्मै आख्येयमित्यत आह- योगिन इति।
स्वाश्रमाचारपुरस्सरं ब्रह्मविद्योपयोगसाधनयुक् योगी तस्मै
योगिने देशिकेन इदं वक्तव्यमित्यर्थः। तत् कीदृशं
किंफलदमित्यत्राह- हंसस्येति। स्वमात्रप्रबोधेन स्वातिरिक्तकलनां
हन्ति अपह्नवं करोतीति हंसः परमात्मा तस्याकृतिविस्तारो
विश्वविराडोत्रादिः तं तदेव ब्रह्म ज्ञानरत्नकोशसंनिभं
स्वातिरिक्तमुक्तेः स्वाज्ञताया मुक्तिः अपह्नवः ततो यत् फलं
स्वमात्रावस्थानलक्षणकैवल्यमवशिष्यते तत्फलप्रदं, मया
उच्यमानं शृण्विति पूर्वेण अन्वयः॥ ३॥

p. 561)हंसविद्याधिकारिस्वरूपम्

अथ हंसपरमहंसनिर्णयं व्याख्यास्यामो ब्रह्मचारिणे
दान्ताय गुरुभक्ताय हंसहंसेति सदा ध्यायन्॥ ४॥

हंसस्य आकृतिविस्तारः तदधिकारी वा कीदृशः किं

तद्विद्याफलं किं तत्साधनमित्याकाङ्क्षायां
योग्याधिकारिणमुपलभ्य मुनिः एतत् सर्वमाचष्टे- अथेति। अथ
यथोक्ताधिकारसंपत्त्यनन्तरं क्रमेण जाग्रदाद्यवस्थात्रयं
हत्वा तुर्यपदं गच्छतीति हंसः व्यष्टितुर्यः प्रत्यगात्मा, स एव
परमः सर्वोत्कृष्टः समष्ट्यवस्थात्रयं हत्वा तत्तुर्यपदं
गच्छतीति परमहंसः तयोः हंसपरमहंसयोः प्रत्यक्परयोः
निर्णयं यथात्म्यं प्रत्यक्परविभागैक्यासहब्रह्ममात्रज्ञानं
विस्पष्टमाख्यास्यामः वक्ष्यामः। कस्मा अधिकारिणे वक्ष्यसीत्यत्र
हंसः होऽहमित्यर्थे हंसहंसेत्यावृत्तिः। यः सदैवं हंसः
सोऽहमित्यनुसंधानपूर्वकं तत्स्वरूपं ध्यायन् ब्रह्मणि चरति
ब्रह्मनिष्ठामारोढुमिच्छति स ब्रह्मचारी तस्मै ब्रह्मचारिणे
दान्ताय वशीकृतकरणग्रामाय परमार्थोपदेष्टगुरुभक्ताय
गुरूपदिष्टार्थश्रद्धालवे तुभ्यं व्याख्यास्याम इति
पूर्वेणान्वयः॥ ४॥

हंसस्वरूपं तज्ज्ञानफलं च

सर्वेषु देहेषु व्याप्य वर्तते यथा ह्यग्निः काष्ठेषु तिलेषु
तैलमिव। तं विदित्वा न मृत्युमेति॥ ५॥

स हंसः किंपरिच्छिन्नः कुत्रासनमर्हतीत्यत्र
सदृष्टान्तमाह- सर्वेष्विति। यथा ह्यग्निः काष्ठेषु स्वावारकेषु
स्वदाह्येषु च व्याप्य वर्तते तिलेषु तैलमिव च तथा
स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तसर्वेषु ब्रह्मादिस्तम्बान्तदेहेषु सत्सु
तदारोपापवादाधिकरणजीवेशप्रत्यक्परररूपेण व्याप्य वर्तते,
स्वज्ञानेन स्वाज्ञानहानौ सत्यां

p. 562) व्याप्यत्वसापेक्षव्यापकत्ववैरल्यात्
निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रमवशिष्यते। तज्ज्ञानफलमाह- तमिति।
तमेवं विदित्वा वेदनसमकालं मृत्युं स्वातिरिक्तास्तितामोहं नैति
विद्वान्। स्वातिरिक्तापह्नवसिद्धब्रह्ममात्रतया अवशिष्यते इत्यर्थः॥ ५
॥

हंसज्ञानोपायो योगः

गुदमवष्टभ्याधाराद्वायुमुत्थाप्य स्वाधिष्ठानं त्रिः
प्रदक्षिणीकृत्य मणिपूरकं गत्वा अनाहतमतिक्रम्य शिश्नाभे
पार्श्वे भवतः। विशुद्धौ प्राणान्निरुध्याज्ञामनुयायन्
ब्रह्मरन्ध्रं ध्यायन् त्रिमात्रोऽहमित्येवं सर्वदा
पश्यत्यनाकारश्च भवति॥ ६॥ एषोऽसौ परमहंसो

भानुकोटिप्रतीकाशो येनेदं सर्वं व्याप्तम्॥ ७॥

एवं सम्यग्ज्ञानावाप्तौ उपायः कः इत्याकाङ्क्षायां
तदुपायत्वेन योगमुपदिशति- गुदमवष्टभ्येति। तं विदित्वा न
मृत्युमेतीत्युक्तितो वेदनादेव मृत्युग्रासब्रह्माप्तिरवगम्यते।
केषांचिन्मलिनचित्तानां मुमुक्षायां सत्यामपि केवलवेदान्त-
श्रवणतो मृत्युग्रासब्रह्मज्ञानं नोदेति। तत्रान्तरायो मलिनचित्तता।
योगाख्यशुद्धवारिणा यदि सा शोधिता तदा पूर्वश्रुतज्ञानमेव
स्वगताभासतां विहाय सम्यग्ज्ञानपदवीं भजति। ततः
सम्यग्ज्ञानसमकालं मृत्युग्रासब्रह्माप्तिरिष्यते। तस्मात्
ब्रह्माप्तिहेतुज्ञानसाधनत्वेन अष्टाङ्गयोगोऽभ्यसनीयः।
कोऽयमष्टाङ्गयोगः ? यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहार-
धारणाध्यानसमाधयः इत्यष्टाङ्गानि गुरुसंनिधौ
यथावदभ्यस्य अथ समाध्यर्थं जनसंबाधरहितगुहां
प्रविश्य योगी सिद्धासनारूढः सन् वामगुल्फेन गुदमवष्टभ्य
नासिकाभ्यां वक्त्रेण वा वायुमापूर्य कुम्भयित्वा
सम्यगाकुञ्चनेन मूलाधाराद्वायुमुत्थाप्य प्राणापानयोरैक्यं
कृत्वा अयं मूलाधारत्रिकोणगतवह्निप्राणापानान् मिलित्वा
कुण्डलिनीं बोधयित्वा तया
मूलाधारस्थसुषुम्नाकवाटब्रह्मग्रन्थिं विभिद्य चतुर्दलयुक्तं

p. 563) मूलाधारचक्रं प्रविश्य विराजं तत्तुर्यं वा ध्यात्वा अथ
स्वाधिष्ठानं षड्दलशोभितं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य अथ
दशारशोभितं मणिपूरकं गत्वा अनाहतचक्रं द्वादशदलं
तन्मूलस्थविष्णुग्रन्थिं विभिद्य अनाहतचक्रमध्ये सूत्रं तत्तुर्यं
वा ध्यात्वा तत्र निर्विकल्पसमाधिमेत्य, अथ अनाहतमतिक्रम्य, अथ
विशुद्धिचक्रं षोडशदलं, तदधोभागे शिश्नाभे पार्श्वे भवतः
विशुद्धचक्राधोभागे लम्बमानशिश्नतुल्यमांसखण्डे भवतः,
य एषः स्तन इवावलम्बते। सेन्द्रयोनिः इति श्रुत्यन्तरात्। तत्पार्श्वस्थ-
मार्गद्वयं विहाय तन्मांसखण्डमध्यमार्गेण विशुद्धिचक्रं
प्रविश्य तत्र विशुद्धौ विशुद्धिचक्रे प्राणान्निरुध्य अथ भ्रूमध्ये
द्विदलाढ्यम् आज्ञाचक्रं तन्मूलस्थरुद्रग्रन्थिं विभिद्य
आज्ञाचक्रं प्रविश्य तन्मध्ये बीजं तत्तुर्यं वा अनुयायन् ध्यायन्
निर्विकल्पकसमाधिमेत्य, अथ चन्द्रसूर्याग्र्यैक्यसंजातामृत-
मास्वाद्य अजरामरपिण्डो योगी सहस्रारशोभि ब्रह्मरन्ध्रं प्रविश्य,
तत्रत्यत्रिमात्रारोपाधिकरणतुर्यस्त्रिमात्रोऽहं, यद्वा त्रिपञ्चमात्रा
यत्रापह्नवं भजति तत्तुर्यतुर्यं वाहमस्मीति यदि सर्वदा पश्यति
तदा योगी त्रिमात्राधिकरणकिंचित्साकारवत् तुर्यो वा, अनाकारवत्
तुर्यतुर्यो वा भवति। तुर्यतुर्यस्य निष्प्रतियोगिकत्वख्यापकः चशब्दः॥
६॥ यः तुर्यतुरीयत्वेन उक्तः एषोऽसौ परमहंसः परमात्मा

स्वांशजतुर्याभेदेन भानुकोटिप्रतीकाशः
युगपदुदितानन्तकोटिभानुसदृशप्रकाशः येन तुर्यप्रकाशेन इदं
सर्वं जगत् व्याप्तं कबलितम्॥ ७॥

हृत्पद्मे हंसभावनया तुर्यात्मदर्शनम्

तस्याष्टधा वृत्तिर्भवति। पूर्वदले पुण्ये मतिः। आग्नेये
निद्रालस्यादयो भवन्ति। याम्ये क्रौर्ये मतिः। नैर्-ऋते पापे मनीषा।
वारुण्यां क्रीडा। वायव्यां गमनादौ बुद्धिः। सौम्येरतिप्रीतिः।
ईशान्ये द्रव्यादानम्। मध्ये वैराग्यम्। केसरे जाग्रदवस्था।
कर्णिकायां स्वप्नम्। लिङ्गे सुषुप्तिः। पद्मत्यागे तुरीयम्

p. 564) यदा हंसे नादो विलीनो भवति तत् तुरीयातीतम्॥ ८॥ अथो नाद
आधाराद् ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं शुद्धस्फटिकसंकाशः स वै
ब्रह्म परमात्मेत्युच्यते॥ ९॥

तस्यैव पुनर्व्यष्टिप्रपञ्चारोपाधिकरणजीवभावमापन्नस्य
अष्टधा अष्टप्रकारा वृत्तिर्भवति। कथमित्यत्र- तदधिष्ठेयं
हृत्पद्मं द्वादशदलयुक्तम् इत्युक्तम्। तत्र दलचतुष्टयं
हंसास्पृश्यं, शिष्टाष्टदलं व्यवहारयोग्यं भवतीति कृत्वा

तत्प्रकार उच्यते। तत्र हंसः प्राणोपाधिकजीवः यदा पूर्वदले
प्रविशति तदा पुण्ये कर्मणि मतिः भवति। यदा आग्नेयदले प्रविशति
तदा निद्रालस्यादयो भवन्ति। यदा याम्यदले प्रविशति तदा क्रौर्ये
कर्मणि मतिर्जायते। यदा नैर्-ऋते दले प्रविशति तदा पापे कर्मणि
कर्तुं मनीषा उदेति। यदा वारुण्यां दिशि विद्यमानदले प्रविशति
तदा क्रीडाविनोदमतिर्भवति। वायव्यां दिशि विद्यमानदले यदा
प्रविशति तदा चलनगमनादौ बुद्धिः उदेति। यदा सौम्ये दले प्रविशति
तदा विद्वद्दविदुषोः आत्मानात्मरतिप्रीतिः उदेति। यदा ईशान्ये दले
प्रविशति तदा इहामुत्रोपयोगिद्रव्यादानमतिः जायते। यदा दलानां
मध्ये प्रविशति तदा स्वातिरिक्तविषये वैराग्यमुदेति। यदा तत्केसरे
संचरति तदा जाग्रदवस्था भवति। तदानीमहंकृतिः
पूर्णविकासतामेति। यदा तत्कर्णिकायां संचरति तदा स्वप्नं
पश्यति। तदानीमहंकृतेः अर्धविकासो भवति। तदन्तः सुषिरं तत्र
यदा प्रविशति तदा सुषुप्तिः भवति। यथोक्तलक्षणपद्मत्यागे तुरीयं
तत्साक्षात्कारो भवति। तदानीं हंसः प्रत्यगभिन्नपरमात्मतया
अवशिष्यते। यदा हंसे प्रत्यगभिन्नपरमात्मनि नादोऽर्धमात्रात्-
मको विलीनो भवति तदा स्वाधिष्ठेयगुणसाम्यादिप्रपञ्चवैरल्यात्
तन्निरूपिताधिष्ठानताविरलं निरधिष्ठानं तुरीयातीतं
निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रं अवशिष्यते॥ ८॥ एवं
भावनाविशिष्टयोगिनः स्वदेहे तुर्यात्मा प्रकाशत इत्याह- अथो इति। अथो

निर्विकल्पकसमाधिसिद्ध्यन्तरं योगिनो हृदये नादो

p. 565) गुणसाम्यासङ्गचिद्धातुः तुर्यः आधारात्
मूलाधारमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं तुर्यस्वरूपं
शुद्धस्फटिकसंकाशं निर्दुष्टस्फटिकाचलवत् शुक्लतेजोमयं
ब्रह्म स वै नादावभासकपरमात्मेत्युच्यते ॥ ९ ॥

अजपाहंसमन्त्रजपप्रकारः

अथ हंस ऋषिः । अव्यक्तगायत्री छन्दः । परमहंसो देवता ।
हं बीजम् । सः शक्तिः । सोऽहं कीलकम् ॥ १० ॥ षट्संख्यया
अहोरात्रयोरेकविंशतिसहस्राणि षट्छतान्यधिकानि भवन्ति । सूर्याय
सोमाय निरञ्जनाय निराभासायातनुसूक्ष्म प्रचोदयादिति ॥ ११ ॥
अग्नीषोमाभ्यां वौषट् हृदयाद्यङ्गन्यासकरन्यासौ भवतः ॥ १२ ॥
एवं कृत्वा हृदये हंसमात्मानं ध्यायेत् ॥ १३ ॥

इत्थंविधतुर्यसाक्षात्कारात्ममन्त्रस्य
ऋषिछन्दोदेवताङ्गन्यासध्यानसहितजपप्रकार उच्यते । अथ
शयनादुत्थानानन्तरमहोरात्रगणनीयश्वाससंख्यया
मुमुक्षुभिः अजपानुसंधानं कर्तव्यम् । तत उच्छ्वासनिश्वास एव

आत्ममन्त्र उच्यते। निश्वास एव सकारस्त्वंपदार्थः। उच्छ्वास एव
सबिन्दुकवियद्बीजं हमिति तत्पदार्थः। पुनःपुनः तयोर्योग एव
असिपदार्थः॥

सकारः खेचरी प्रोक्तस्त्वंपदं चेति निश्चितम्।
हकारः परमेशः स्यात्तत्पदं चेति निश्चितम्।
सकारो ध्यायते जन्तुः हकारो हि भवेत् ध्रुवम्॥

इति श्रुतेः। अथ अजपात्ममन्त्रस्य हंसः प्रत्यगात्मैव ऋषिः।
अव्यक्तगायत्री छन्दः। परमहंसः परमात्मा देवता। हं बीजम्।
सः

p. 566) शक्तिः। सोऽहं कीलकम्। हंसात्मसाक्षात्कारार्थे विनियोगः।
हंसामित्यादिषडङ्गन्यासः। ध्यानम्-

गमागमस्थं गमनादिशून्यं चिद्रूपमेकं परमाद्वितीयम्।
ध्यायन्ति ये सर्वजनान्तरस्थं नमामि हंसं परमात्मरूपम्॥

इति॥

लमित्यादि पञ्चपूजा । सोऽहमिति मन्त्रः ।

निश्वासोच्छ्वासवर्तनमेव हि जपः ॥ १० ॥ षट्संख्याकाः

षडाधारदेवता गणेशादयः जपसंख्याकर्तारो भवन्ति ।

अहोरात्रविभक्तश्वाससंख्या निगद्यते ।

अहोरात्रयोरेकविंशतिसहस्राणि षट्छतान्यधिकानि भवन्ति । दिने दिने

षट्छताधिकैकविंशतिसहस्रसंख्यया निश्वासोच्छ्वासाः सोऽहं

सोऽहमिति जपन्ति । अजपां विशिष्टां चतुर्धा विभज्य तत्राद्यो भागः

विराडात्मने सूर्याय समर्पयेत् । द्वितीयो भागः

सूत्रभावमापन्नाय सोमाय प्रचोदयात् समर्पयेत् । तथा तृतीयो

भागः अतनुसूक्ष्माभिधविराट्सूत्रारोपाधिकरणतया

स्वाधिष्ठेयनिरञ्जनाय सर्वेश्वराय प्रचोदयात् विनियोजयेत् ।

अवशिष्टतुर्यभागस्तु स्वातिरिक्तस्थूलसूक्ष्मबीजाभासतदध्यक्ष-

विराडादिगतहेयांशापवादाधिकरणतया निराभासाय

प्रत्यगभिन्नपरमात्मने अतनुसूक्ष्मादिप्रपञ्चं प्रचोदयात्

विलापयेत् ॥ ११ ॥ अग्नीषोमाभ्यां वौषट् हृदयाद्यङ्गन्यासकरन्यासौ

भवतः इति । हंसौं इति दीर्घभाक् षट्पर्यायेषु, संसौं इति

पञ्चमपर्यायस्थाने तदेव, नो चेदग्नीषोमाभ्यां वौषडिति वा

कुर्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥ एवमङ्गन्यासादिकं कृत्वैव हृदये

हंसमात्मानं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मास्मीति ध्यायेत् ॥ १३ ॥

सगुणहंसध्यानेन परमात्मदर्शनम्

अग्नीषोमौ पक्षावोंकारः शिर उकारो बिन्दुस्त्रिणेत्रं मुखं
रुद्रो रुद्राणी चरणौ द्विविधं कण्ठतः कुर्यादित्युन्मनाः

p. 567) अजपोपसंहार इत्यभिधीयते ॥ १४ ॥ एवं हंसवशान्मनो
विचार्यते ॥ १५ ॥

एवं निर्गुणध्यानाशक्तस्य सगुणध्यानप्रकार उच्यते-
अग्नीषोमाविति । वैराजभावमापन्नहंसस्य अग्नीषोमौ
सूर्याचन्द्रमसौ पक्षौ बाहू भवतः । अस्य शिरस्तु ओंकारः । अस्य
त्रिणेत्रं सबिन्दुकाकारोकारमकाराः । अस्य मुखं रुद्रः । अस्य
चरणौ पादौ रुद्राणी गङ्गा च भवतः । एवं सगुणनिर्गुणभेदात्
द्विविधं हंसध्यानं कण्ठतः कण्ठरवेण मुमुक्षुः
निश्शङ्कं कुर्यात् । इत्येवं प्रकारद्वयध्यानेन उद्गतं निरस्कृतं
मनः तत्कार्यं यस्य सोऽयमुन्मनाः मुनिः । अजपा हंसविद्या तस्या
उपसंहारः विलापनं यत्र प्रत्यगभिन्नपरमात्मनि सोऽयम्
अजपोपसंहारः परमात्मेत्यभिधीयते ॥ १४ ॥ एवं सोऽहमिति
हंसध्यानवशात् हंसातिरेकेण मनस्तत्कार्यं नेति नेति इति विचार्यते
निर्धार्यते ॥ १५ ॥

अजपाजपेन दशनादानुभवः

अस्यैव जपकोट्या नादमनुभवति। स च दशविधो जायते। चिणिति
प्रथमः चिणिचिणीति द्वितीयः। घण्टानादस्तृतीयः।
शङ्खनादश्चतुर्थः। पञ्चमस्तन्त्रीनादः। षष्ठस्तालनादः।
सप्तमो वेणुनादः। अष्टमो भेरीनादः। नवमो मृदङ्गनादः।
दशमो मेघनादः॥ १६॥

यदि मुमुक्षुः सगुणनिर्गुणध्यानाशक्तो भवति तदा
तूष्णीमहोरात्रनिर्वर्त्यनिश्वासोच्छ्वासरूपेण
केवलाजपात्महंसमन्त्रजपं कुर्वतः स्वानुभवजन्यनादेयत्तं
तदनुसंधानावान्तरफलं परमफलं चाह- अस्यैवेति। एवं

p. 568) यथोक्तस्य अस्यैव हंसमनोर्जपकोट्या
कोटिसंख्याजपप्रभावेनायं मुमुक्षुः अनाहतचक्रे नादब्रह्म
अनुभवति स्वानुभूतिप्रमाणतो जानाति। योऽयमनुभूतो नादः स च
दक्षिणकर्णे दशविध उपजायते अभिव्यज्यते। क्रमशः
तत्प्रकारमाह- चिणितीति। प्राथमिको नादः चिणितिध्वन्यात्मको भवति।
द्वितीयो नादः चिणिचिणीति ध्वन्यात्मकः। तृतीयो नादः

घण्टानादसमो भवति । चतुर्थस्तु शङ्खनादवदभिव्यक्तो भवति ।
पञ्चमस्तु वीणातन्त्रीनादवदभिव्यज्यते । षष्ठः तालनादनिभो
भवति । सप्तमनादस्तु सुस्वरवेणुनादसमानो भवति ।
भेरीनादतुल्योऽयमष्टमः । मृदङ्गनादनिभोऽयं नवमः ।
दशमस्तु मेघनादसंनिभः ॥ १६ ॥

केवलदशमनादाभ्यासविधिः

नवमं परित्यज्य दशममेवाभ्यसेत् ॥ १७ ॥

एवं दशविधनादेषु प्रथमादिनवमान्तं परित्यज्य
मुमुक्षुः दशममेव अभ्यसेत् ॥ १७ ॥

तत्तन्नादानुभवफलम्

प्रथमे चिञ्चिणीगात्रं द्वितीये गात्रभञ्जनम् ।
तृतीये भेदनं याति चतुर्थे कम्पते शिरः ॥ १८ ॥

पञ्चमे स्रवती तालू षष्ठेऽमृतनिषेवणम् ।
सप्तमे गूढविज्ञानं परावाचा तथाष्टमे ॥ १९ ॥

अदृश्यं नवमे देहं दिव्यं चक्षुस्तथामलम्।
दशमं च परं ब्रह्म भवेद्ब्रह्मात्मसंनिधौ॥ २०॥

p. 569) चिणिति प्राथमिको नादो य उक्तः तस्मिन् प्रथमे नादे
यथावदनुभूते तदा स्वस्य चिञ्चिणीगात्रं प्रतिभाति। तथा द्वितीये
तद्गात्रभञ्जनं भवति। तृतीये तु हृदयं भेदनं याति हृत्पद्मं
विकासमेति। चतुर्थे तु स्वशिरः कम्पते- षण्मुखीमुद्रारूढस्य
कुम्भकावस्थायां वायावाज्ञाचक्रं प्रविष्टे शिरः
कम्पयतीत्यर्थः॥ १८॥ पञ्चमे तन्त्रिनादेऽभिव्यक्ते स्वतालू स्रवती।
षष्ठाख्यतालनादाभिव्यक्तौ चन्द्रसूर्यमण्डलद्वयैक्यसंजाता-
मृतनिषेवणममृतास्वादनं भवति। सप्तमवेणुनादाभिव्यक्तौ
स्वातिरिक्तजनानां यत् गूढं ब्रह्म तद्विषयकविज्ञानं जायते।
अष्टमभेरीनादाभिव्यक्तौ सर्ववेदशास्त्ररूपिण्या परावाचा अयं
योगी विजृम्भते, सकलविषयकशास्त्रविज्ञानी सर्वज्ञो भवति॥ १९॥
नावमिकमृदङ्गनादाभिव्यक्तौ देहं पश्यतामदृश्यं भवति
अन्तर्धानादिशक्तिमान् भवति। निर्मलदिव्यचक्षुः त्रिकालज्ञः ईश्वरो
भवति। प्रथमादिनवमान्तनादतद्भवनानाविधसिद्ध्युपेक्षा-
पूर्वकं दशममेघनादाभिव्यक्तौ ब्रह्मात्मसंनिधौ
प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि स्वाज्ञादिदृष्टिप्रसक्ततद्गतभेदैक्यकलना-

पह्नवसिद्धब्रह्म भवेत्, तन्मात्रतया अवशिष्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥

मनोलयात् ब्रह्मात्मत्वप्रकाशः

तस्मान्मनो विलीने मनसि गते संकल्पविकल्पे दग्धे पुण्यपापे
सदाशिवः शक्त्यात्मा सर्वत्रावस्थितः स्वयंज्योतिः शुद्धो बुद्धो
नित्यो निरञ्जनः शान्ततमः प्रकाशयतीति वेदानुवचनं
भवतीत्युपनिषत् ॥ २१ ॥

कथं पुनरेव ब्रह्ममात्रमवशिष्यते
स्वातिरिक्तमनस्तत्कार्यसंकल्पपुण्यपापादिसत्त्वादित्यत आह- तस्मादिति
। यस्मात् स्वाज्ञानविकल्पितोऽयं मन-आदिविकारपूगः तस्मात्
स्वज्ञानेन मनो मनसि विलीने निर्मूलभावं

p. 570) गते तत्कार्यसंकल्पविकल्पे तत्कार्यपुण्यपापादावपि दग्धे
सम्यग्ज्ञानाग्निना भस्मीकृतेऽथ स्वातिरिक्तमनस्तत्कार्यारोपाप-
वादाधिकरणतया (ब्रह्मप्रणवार्थतुर्यतुर्यतया) सदाशिवः
परमेश्वरः तत्तत्पदार्थगतसर्वशक्त्यात्मा सर्वत्र व्यक्ताव्यक्तप्र-
पञ्चे सच्चिदानन्दात्मना अवस्थितः। जडप्रपञ्चानुयोगतो जडत्वं
स्यादित्यत्र आह- स्वयंज्योतिरिति। स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तजडप्रपञ्चस्य

स्वज्ञदृष्ट्या मिथ्यात्वेन तदनुयोगस्यापि तथात्वात् स्वयंज्योतिरात्मा
ह्यजडात्मकः। अत एवायं शुद्धः अशुद्धमायावैरल्यात्। माया-
पाये तदनुगतस्यापि तदात्वं स्यादित्यत आह- नित्य इति। सत्तामात्रत्वात्।
मात्रशब्दस्येतरव्यवच्छेदकत्वेन तत्राञ्जनता स्यादित्यत आह-
निरञ्जन इति। सत्तामात्रस्य निष्प्रतियोगिकत्वेनेतररञ्जनता कथं
सेद्धुं पारयति ? स्वातिरिक्तास्तिताहेतुस्वाज्ञानहेतुतमःसत्त्वे
निष्प्रतियोगिकसत्तामात्रता कुत इत्यत्र आह- शान्ततमः प्रकाशयतीति।
यदवगतिसमकालं स्वाज्ञानतत्कार्यं तमोऽपह्नवपदं भजति
सोऽयं शान्ततमः अत एवायं निष्प्रतियोगिकतया प्रकाशयति।
अस्मिन्नर्थे पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यत्, ब्रह्मव्यतिरिक्तं न
किंचिदस्ति, अतोऽन्यदार्तं ब्रह्ममात्रमसन्न हि

सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वापह्नव एव हि।
नाविद्यास्तीह नो माया शान्तं ब्रह्मेदमक्लमम्॥

इत्यादिवेदानुवचनं भवति। इत्युपनिषच्छब्दौ
उपनिषत्परिसमाप्त्यर्थौ॥ २१॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना।
लिखितं स्याद्विवरणं हंसोपनिषदः स्फुटम्।

संसोपनिषदो व्याख्या सप्तत्यधिशतं स्मृता ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे

पञ्चदशसंख्यापूरकं

हंसोपनिषद्विवरणं संपूर्णम्

****
*
* ंऊख़्टाड्ःआ ईण्ड्ळ्ग़ीआळ् ऱ्ष्आऱः ईण्ष्टीटूट्
*
*
* २०११ ंउक्तबोध ईन्दोलोगिचल् ऱ्एसेर्छ् ईन्स्तितुते आल्ल् ऱ्इघ्त्स् ऱ्एसेर्वेद् ।
*
* -तेक्ष्त्स् मय् बे विवेद् ओन्ल्य् ओन्लिने ओर् दोव्न्लोदेद् फ़ोर् प्रिवते स्तुद्य् ।
* -तेक्ष्त्स् मय् नोत्, उन्देर् अन्य् चिर्चुम्स्तन्चेस्, बे चोपिद्, रेपुब्लिशेद्,
* रेप्रोदुचेद्, दिस्त्रिबुतेद् ओर् सोल्द्, एथेर् इन् ओरिगिनल् ओर् अल्तेरेद् फ़ोर्म्, विथोत्
* थे एक्ष्प्रेस्स् पेर्मिस्सिन् ओफ़् ंउक्तबोध ईन्दोलोगिचल् ऱ्एसेर्छ् ईन्स्तितुते इन् व्रितिन्ग् ।
****

THE YOGA UPANISHADS

WITH THE COMMENTARY OF

SRI UPANISHAD-BRAHMA-YOGIN

EDITED BY

PANDIT A. MAHADEVA SASTRI, B.A

DIRECTOR, ADYAR LIBRARY, ADYAR, MADRAS

PUBLISHED FOR THE ADYAR LIBRARY

(THEOSOPHICAL SOCIETY)

1920

अष्टोत्तरशतोपनिषत्सु

योग-उपनिषदः

श्री उपनिषद्ब्रह्मयोगिविरचितव्याख्यायुताः

अडयार्-पुस्तकालयाध्यक्षेण

अ. महादेवशास्त्रिणा

संपादिताः

अडयार्-पुस्तकालयार्थं

प्रकटीकृताश्च

ॐ नमो
ब्रह्मादिभ्यो
ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो
वंशऋषिभ्यो
नमो गुरुभ्यः

DEDICATED TO
Brahma and the Rishis,
The Great Teachers
Who handed down Brahmavidya
through Generations

PREFACE

It will be remembered that Dr. F. O. Schrader, my predecessor in office, soon after taking charge of the Library in 1905, projected a scheme for the publication of the texts of the Minor Upanishads comprised in the collection of the well known One-Hundred-and-Eight Upanishads and brought out in 1912 the first volume of the Minor Upanishads, containing all those Upanishads which treat of Saṃnyāsa. After another interval of eight years I have the pleasure of issuing the second volume in the series comprising the Upanishads which treat of Yoga. This long interval in the publication of the first and the second volumes is due to several causes, not the least of which is the outbreak of war and the immediate removal of Dr. Schrader to the camp of war-prisoners. The interval though regrettable in many ways has proved beneficial in one respect. Since I took charge of the Library in 1916, I have been able to collect more materials and have also had the fortune of coming by a commentary of a single author on all the 108 Upanishads. This commentary by Sri Upanishad-Brahma-Yogin of a Kanchi Advaita Mutt, which is as clear and full as necessary, given side by side with the

text of the Upanishads will be valued more by the reader than the editor's own notes or those compiled by him from extraneous works, such as were appended at the end of the first volume by Dr. Schrader. The plan of giving the commentary along with the text has rendered it desirable to give in the body of the text that reading which is endorsed by the commentary and to note at foot only those variants which are found in the MSS. of the southern recension, reserving all other critical notes to the volumes of translations which will follow.

The materials available for a critical edition of the 108 Upanishads have been described in full by Dr. Schrader in the first volume, and it only remains for me to say that more MSS. have been since collected under each head. The MSS. on which the edition of the Upanishads contained in the present volume is based are the following:

अ — Adyar Library IX K 7—Devanāgari MS. containing Minor Upanishads with Appayadîkshita's commentary.

अ १. — Adyar Library XXXIV B 2—A Grantha MS. of 108 Upanishads.

क. — A Grantha MS. of 108 Upanishads lent by Mr. V. Kachchapesvara Iyer, B.A., B.L., of Vellore.

उ, उ १.— Adyar Library XXXVI E 1 and XXXIV I 6—Two copies of 108 Upanishads with Śrī Upanishad-Brahmendra-Yogin's

commentary in Devanāgari and Grantha characters respectively.

Except for any unforeseen cause, there will be no occasion for delay in the publication of the succeeding volumes of the text and the commentary according to the present plan. One volume at least of the size of the present one may be issued every year. I can, however, make no promise at present as to when the first volume of the English translation of these Upanishads will appear.

ADYAR .
August, 1920 A. MAHADEVA SASTRI

विषयसूचिका

अद्वयतारकोपनिषत्

तारकयोगाधिकारः . . . १
योगोपायतत्फलम् २
तारकस्वरूपम् २
लक्ष्यत्रयानुसन्धानविधिः . . . ३
अन्तर्लक्ष्यलक्षणम् ३
बहिर्लक्ष्यलक्षणम् ४
मध्यलक्ष्यलक्षणम् ४
द्विविधं तारकम् ५
तारकयोगसिद्धिः ५
मूर्तामूर्तभेदेन द्विविधं अनुसन्धेयम् . . . ६
तारकयोगस्वरूपम् ७
शाम्भवीमुद्रा ७
अन्तर्लक्ष्यविकल्पाः ८
आचार्यलक्षणम् ९
ग्रन्थाभ्यासफलम् ९

अमृतनादोपनिषत्

श्रवणाद्युपायः ११
प्रणवोपासना १२

प्रत्याहारलक्षणम् १४
षडंगयोगः १४
प्राणायामादिफलम् १४
त्रिविधप्राणायामः १५
प्राणायामलक्षणम् १५
रेचकलक्षणम् १६
पूरकलक्षणम् १६
कुम्भकलक्षणम् १६
धारणालक्षणम् १७
तर्कलक्षणम् १७
समाधिलक्षणम् १८
समाधिसिद्ध्युपायः १८
योगस्य नित्यकर्तव्यता २०
स्वप्राप्तिद्वाराणि २०
भयादीनां त्यागः २१
अभ्यासफलम् २२
योगचिन्त्यम् २२
चिन्तनाप्रकारः २३
श्वासप्रमाणम् २३
प्राणादीनां स्थानानि २४
तेषां वर्णभेदाः २४
परमफलम् २४

अमृतबिन्दूपनिषत्

मन एव बन्धमोक्षयोः कारणम् . . . २६
मनोनिरोधो मोक्षोपायः २७

ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मभावप्राप्तिः . . . २८
सविशेषब्रह्मानुसन्धानेन निर्विशेषब्रह्माधिगमः . . २८
आत्मन एकत्वम् ३०
आत्मनो जन्मनाशराहित्यम् . . . ३१
निरुपाधिकात्मदर्शनम् ३१
शब्दब्रह्मध्यानेन परब्रह्माधिगमः . . . ३२
सर्वभूतप्रत्यगात्मन एकत्वम् . . . ३३
तत्साक्षात्कारसाधनं ध्यानम् . . . ३४

क्षुरिकोपनिषत्

योगाधिकारः ३७
आसनप्राणायामौ ३७
प्रत्याहारः ३८
धारणाध्यानसमाधयः ४०
योगसाधनं तदधिकारी च. . . . ४३
सामाधिफलम् ४४

तेजोबिन्दूपनिषत्

प्रथमोऽध्यायः

निर्विशेषतेजोबिन्दुस्वरूपम् . . . ४५
निर्विशेषब्रह्मावगतिसाधनानि . . . ४६
परवस्तुन एव सविशेषत्वादिभावाः . . . ४८
परब्रह्मावगतिसाधनं पञ्चदशाङ्गयोगः . . ५१
पञ्चदशाङ्गानां लक्षणानि . . . ५१
योगाभ्यासेन ब्रह्मभावनम् . . . ५५
समाधिविघ्नशमनम् ५५
समाधिना शुद्धब्रह्मपदप्राप्तिः . . . ५६

द्वितीयोऽध्यायः

सर्वस्य अखण्डैकरसत्वम् . . . ९८
सर्वस्य चिन्मात्रत्वभावना . . . ६०
विद्याफलम् ६३

तृतीयोऽध्यायः

आत्मनः सच्चिदानन्दब्रह्मत्वानुभवः . . . ६४
आत्मनि सर्वप्रविभक्तरूपाभावानुभवः . . ७०
स्वेतरस्य सर्वस्य असत्त्वानुभवः . . . ७१
अहंब्रह्मास्मीत्यात्ममन्त्राभ्यासः . . . ७२

चतुर्थोऽध्यायः

जीवन्मुक्तिः—प्रत्यगभिन्नब्रह्मभावापत्तिः . . ७४
विदेहमुक्तिः—निष्प्रतियोगिकस्वमात्रब्रह्ममात्रावस्थानम् . ७८
स्वात्मनिष्ठाविधिः ८९

पञ्चमोऽध्यायः

स्वात्मयाथात्म्यम् ८६
अनात्मनः सर्वस्य मिथ्यात्वम् . . . ८८
अहंवस्तुनः परमात्मत्वम् . . . ९४
अविद्यातत्कार्यप्रपञ्चस्य निष्प्रतियोगिकाभावरूपत्वम् . ९६
सङ्कल्पादिरूपं मन एव सर्वानर्थहेतुः . . . ९८

षष्ठोऽध्यायः

सर्वस्य सच्चिदानन्दत्वम् १००
सर्वस्य ब्रह्मत्वम् १०१
ब्रह्मणः निष्प्रतियोगिकस्वमात्रत्वम् . . . १०५

स्वातिरिक्तप्रपञ्चस्यासत्त्वम् . . . १०८
अहं ब्रह्मेति भावनाविधिः ११२
शास्त्रसंप्रदायविधिः ११५

त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषत्

आत्मब्रह्मविषये प्रश्नाः ११६
सर्वस्य शिवत्वम् ११७
ब्रह्मणः अखिलजगदुत्पत्तिः . . . ११७
एकस्य पिण्डस्य बहुधा विभागः . . . ११८
आकाशादीनामंशभेदाः ११८
तेषां विषयभेदाः ११९
सूक्ष्मभूतमात्राः ११९
आध्यात्मिकादिविभागः ११९
ज्ञातृव्यापाराभिव्यक्तिः १२०
ब्रह्मणः सकाशात् पञ्चीकरणान्ता सृष्टिः . . १२१
चराचरात्मकविश्वसृष्टिः १२२
अवस्थाचतुष्टयम् १२३
दक्षिणोत्तरायणगतिः १२५
सद्योमुक्तिप्रापकं ज्ञानम् १२६
ज्ञानोपायभूतो योगः १२७
कर्मज्ञानयोगौ १२७
निर्विशेषब्रह्मज्ञानोपायः अष्टांगयोगः . . . १२८
दशविधयमनियमाः १२९
हठयोगरीत्या आसनानि १२९
नाडीशुद्धिपूर्वकप्राणायामविधिः . . . १३२

अग्निमण्डलस्वरूपम् १३२
नाभिस्थानम १३३
नाडीचक्रे जीवभ्रमणम् १३३
कुण्डलिनीस्थानं तद्व्यापारश्च . . . १३४
देहमध्यस्थनाडीकन्दस्वरूपम् . . . १३४
नाडीचरा वायवः १३६
नाडीज्ञानपुरस्सरा नाडीशुद्धिः . . . १३८
योगाभ्यासस्थलं तद्विधिश्च . . . १३८
चिन्मुद्रासहितकेवलकुंभकम् . . . १३८
सहितप्राणायामः १३९
नाडीशोधकप्राणायामः १३९
प्राणायामफलम् १४०
प्राणधारणात् रोगनाशः १४१
षण्मुखीमुद्रया मनोजयः १४२
प्राणगतिः १४२
प्राणगतिज्ञानेन योगावाप्तिः . . . १४३
मर्मस्थानेषु प्राणस्य प्रत्याहारः . . . १४४
धारणाप्रकारः १४५
देहावयवेषु पञ्चभूतधारणम् . . . १४५
पृथिव्यादिषु अनिरुद्धादिध्यानं तत्फलं च . . १४६
परमात्मध्यानं तत्फलं च १४७
तुरीयातीतं वासुदेवचैतन्यम् . . . १४७
सगुणध्यानम् १४८
निर्गुणध्यानम् १४९
सविशेषज्ञानस्यापि मुक्तिहेतुत्वम् . . . १४९

दर्शनोपनिषत्

प्रथमखण्डः

जीवन्मुक्तिसाधनं अष्टांगयोगः . . . १९२
अष्टांगोद्देशः १९३
दशविधयमः १९३
अहिंसा १९३
सत्यम् १९३
अस्तेयम् १९४
ब्रह्मचर्यम् १९४
दया १९४
आर्जवम् १९४
क्षमा १९५
धृतिः १९५
मिताहारः १९५
शौचम् १९५
ब्रह्मात्मवेदनविधिः १९६

द्वितीयखण्डः

दशविधनियमः १९६
तपः १९६
सन्तोषः १९७
आस्तिक्यम् १९७
दानम् १९७
ईश्वरपूजनम् १९७
सिद्धान्तश्रवणम् १९७
ह्रीः १९८

मतिः १९८
जपः १९८

तृतीयखण्डः

आसनानि नव १९९
स्वस्तिकम् १९९
गोमुखम् १९९
पद्मम् १९९
वीरासनम् १६०
सिंहासनम् १६०
भद्रासनम् १६०
मुक्तासनम् १६०
मयूरासनम् १६१
सुखासनम् १६१
आसनजयफलम् १६१

चतुर्थखण्डः

देहप्रमाणम् १६१
नाडीपरिगणनम् १६२
कुण्डल्याः स्थानं स्वरूपं च . . . १६३
नाडीस्थानानि १६३
नाडीषु वायुसञ्चारः १६४
वायुव्यापाराः १६५
नाडीदेवताः १६६
नाडीषु चन्द्रसूर्यसंचारः १६६
नाडीषु संवत्सरात्मकप्राणसूर्यसंचारः . . . १६६
अन्तस्तीर्थप्राशस्त्यम् १६७

आत्मनि शिवदृष्टिः १६९
ब्रह्मदर्शनेन ब्रह्मभावः १६९

पञ्चमखण्डः

नाडीशोधनम् १७०
नाडीशुद्धिचिह्नानि १७२
स्वात्मशुद्धिः १७२

षष्ठखण्डः

प्राणायामलक्षणम् १७२
पूरकादिलक्षणम् १७४
प्राणायामसिद्धयः १७४
रोगनिवर्तकप्राणायामभेदाः . . . १७५
षण्मुखीमुद्राऽभ्यासेन वायुजयः . . . १७६
वायुजयचिह्नानि १७८
वायुजयेन रोगपापविनाशवैराग्यपूर्विका ज्ञानोत्पत्तिः . १७८

सप्तमखण्डः

प्रत्याहारलक्षणं तद्भेदाश्च १७९
प्रत्याहारफलम् १८०
वायुधारणात्मकप्रत्याहारः . . . १८०
वेदान्तसंमतप्रत्याहारः १८०

अष्टमखण्डः

पञ्चभूतेषु धारणा १८१
आत्मनि धारणा १८२

नवमखण्डः

सविशेषब्रह्मध्यानम् १८२
निर्विशेषब्रह्मध्यानम् १८३
ध्यानफलम् १८३

दशमखण्डः

समाधिस्वरूपम् १८३
ब्रह्ममात्रावशेषः १८४
उपसंहारः १८५

ध्यानबिन्दूपनिषत्

ब्रह्मध्यानयोगमहिमा १८६
ब्रह्मणः सूक्ष्मत्वं सर्वव्यापकत्वं च . . . १८७
प्रणवस्वरूपम १८९
प्रणवध्यानविधिः १९०
प्राणायामपूर्वकं प्रणवध्यानम् . . . १९१
प्रकारान्तरेण प्रणवध्यानम् . . . १९२
सविशेषब्रह्मध्यानम् १९२
त्रिमूर्तिध्यानम् १९३
हृदये ध्यानं तत्फलं च १९४
ब्रह्मायतने प्राणविलापनम . . . १९५
षडंगयोगः १९६
आसनचतुष्टयम् १९६
योनिस्थानम् १९७
मूलाधारादिचतुश्चक्रस्वरूपम् . . . १९८
नाडीचक्रम १९८

प्राणादिदशवायवः १९९
जीवस्य प्राणापानवशत्वम् . . . २००
योगकाले प्राणापानैक्यम् . . . २००
अजपाहंसविद्या २००
कुण्डलिनीबोधनेन मोक्षद्वारविभेदनम् . . . २०१
ब्रह्मचर्यादिना कुण्डलिनीबोधः . . . २०२
बन्धत्रयम् २०३
खेचरीमुद्राऽभ्यासः २०४
खेचर्यभ्यासेन वज्रोळिसिद्धिः . . . २०४
द्विविधबिन्दैक्यबोधतो जीवन्मुक्तत्वम् . . . २०५
महामुद्राऽभ्यासः २०६
हृदये आत्मसाक्षात्कारः २०७
नादानुसन्धानतः आत्मदर्शनम् . . . २१०

नादबिन्दूपनिषत्

वैराजप्रणवस्वरूपम् २१४
वैराजविद्याफलम् २१५
प्रणवस्य प्रधानमात्राचतुष्टयस्वरूपम् . . . २१६
प्रणवस्य व्यष्टिसमष्ट्यात्मकद्वादशमात्राभेदविवरणम् . २१७
उपासकानां तत्तन्मात्राकालोत्क्रमणफलम् . . २१७
निर्विशेषब्रह्मस्वरूपं, तज्ज्ञानफलं च . . . २१८
ज्ञानिनः प्रारब्धकर्मभावाभावविचारः . . . २१९
तुरीयतुरीयाधिगमोपायभूतं नादानुसन्धानम् . . २२१
नादस्य मनोनियमनसामर्थ्यम् . . . २२३
उपेयनादस्वरूपम् २२४
नादारूढयोगिनां विदेहमुक्तिलाभः . . . २२५

पाशुपतब्रह्मोपनिषत्

पूर्वकाण्डः

जगन्नियन्तृविषयाः सप्तप्रश्नाः . . . २२७
सप्तप्रश्नानामुत्तराणि २२८
सृष्टियज्ञे कर्त्रादिनिरूपणम् . . . २३
नादानुसन्धानयज्ञः २३
परमात्मनो हंसत्वनिरूपणम् . . . २३
यज्ञसूत्रब्रह्मसूत्रयोः साम्यम् . . . २३१
ब्रह्मयज्ञो ब्राह्मणाधिकारिकः . . . २३२
प्रणवहंसस्य ब्रह्मयज्ञत्वम् २३२
ब्रह्मसन्ध्याक्रियारूपो मनोयागः . . . २३३
हंसप्रणवाभेदानुसन्धानं अन्तर्यागः . . . २३३
षण्णवतिहंससूत्राणि २३५
हंसात्मविद्यैव मुक्तिः २३६
बाह्यापेक्षया आन्तरयागस्य श्रेष्ठत्वम् . . . २३७
ज्ञानयज्ञरूपोऽश्वमेधः २३८
तारकहंसज्योतिः २३८

उत्तरकाण्डः

अखण्डवृत्त्या ब्रह्मसम्पत्तिः . . . २३९
परमात्मनि जगदाविर्भावो मायिकः . . . २४०
हंसार्कप्रणवध्यानविधिः २४१
परचित एव करणप्रेरकत्वम् . . . २४२
आत्मान्यस्य मायाकल्पितत्वम् . . . २४३
वस्तुतः स्वात्मनि मायाऽसम्भवः . . . २४३
आत्मज्ञानिनः ब्रह्मात्मत्वम् . . . २४४

सत्यादिपरविद्यासाधनम् २४५
स्वज्ञस्य क्वचिद्गमनाभावः २४६
ब्रह्मज्ञानिनः अभक्ष्याभावः . . . २४६
ज्ञानिनः स्वसर्वात्मत्वदर्शनम् . . . २४७

ब्रह्मविद्योपनिषत्

ब्रह्मविद्यारहस्यार्थप्रणवब्रह्मसूचनम् . . . २४९
प्रणवमात्राचतुष्टयप्रपञ्चनम् . . . २५०
सुषुम्नायोगेन नाडीसूर्ययोः भेदनम् . . . २५१
प्रणवनादलयेन मोक्षप्राप्तिः . . . २५१
जीवस्वरूपनिरूपणम् २५२
बन्धमोक्षकारणनिरूपणम् . . . २५२
हंसविद्ययैव परमेश्वरप्राप्तिः . . . २५४
हंसविद्यागुरुभक्तिविधिः २५५
आत्मनःश्रुत्याचार्यैकगम्यत्वम् . . . २५५
सकलनिष्कलदेवताविवेकः . . . २५६
योगस्य परमगोप्यत्वं उत्तमाधिकारिण एव दातव्यत्वं च . २५८
केवलशास्त्रज्ञानवतोऽपि पापपुण्यलेपाभावः . . २५९
त्रिविधा आचार्याः २५९
प्रणवहंसानुसन्धानात्मकं प्रत्यक्षयजनम् . . २६०
हंसयोगलब्धज्ञानात् सायुज्यप्राप्तिः . . . २६१
हंसोपलब्धिस्थानम् २६२
हंसमन्त्रानुस्मरणपूर्वकसमाध्यभ्यासः . . . २६२
हंसस्यासननिरूपणम् २६३
हंसयोगाभ्यासक्रमः २६३
हंसयोगिनाऽनुसन्धेयं आत्मस्वरूपम् . . . २६७

मण्डलब्राह्मणोपनिषत्

प्रथमे ब्राह्मणे प्रथमः खण्डः

आत्मतत्त्वजिज्ञासा २७३
सूक्ष्माष्टांगयोगप्रतिज्ञा २७३
चतुर्विधयमः २७४
नवविधयमनियमः २७४
आसनादिषडंगविवरणम् २७५
सूक्ष्मयोगाष्टांगज्ञानफलम् २७५

प्रथमे ब्राह्मणे द्वितीयः खण्डः

देहपञ्चदोषनिरसनम् २७६
तारकावलोकनं तत्फलं च . . . २७६
लक्ष्यत्रयावलोकनेन तारकप्राप्तिः . . . २७७
अन्तर्लक्ष्यदर्शनम् २७७
बहिर्लक्ष्यदर्शनम् २७८
मध्यलक्ष्यदर्शनम् २७८

प्रथमे ब्राह्मणे तृतीयः खण्डः

तारकामनस्कभेदेन द्विविधो योगः . . . २७९
मनोयोगविधिः २८०
पूर्वतारकम् २८०
उत्तरतारकम् २८०
उत्तरतारकस्य शाम्भवीपर्यवसानम् . . . २८०
अन्तर्लक्ष्यलक्षणम् २८१

प्रथमे ब्राह्मणे चतुर्थः खण्डः

अन्तर्लक्ष्ये वादिविप्रतिपत्तिः . . . २८१

सर्वलक्ष्यानुस्यूतात्मदर्शनविधिः . . . २८२
आत्मनिष्ठस्य ब्रह्मभावप्राप्तिः . . . २८२

द्वितीये ब्राह्मणे प्रथमः खण्डः

सर्वाधारज्योतिरात्मनः अन्तर्लक्ष्यत्वम् . . २८३
ज्योतिरात्मज्ञानफलम् २८३
शाम्भव्या तदधिगमः २८४
पूर्णिमादृष्टिविधिः २८४
पूर्णिमादृष्टेः शाम्भवीपर्यवसानम् . . . २८५
मुद्रासिद्धिः तच्चिह्नानि च २८५

द्वितीये ब्राह्मणे द्वितीयः खण्डः

प्रणवस्वरूपप्रत्यक्प्रकाशानुभवः, तच्चिह्नानि च . . २८६
षण्मुख्या प्रणवाधिगमः २८६
प्रणवविदः कर्मलेपाभावः . . . २८६
उन्मन्यवस्थाद्वारा अमनस्कसिद्धिः . . . २८७
अमनस्कपूजाप्रकारः २८७

द्वितीये ब्राह्मणे तृतीयः खण्डः

ब्रह्मानुसन्धानेन कैवल्यप्राप्तिः . . . २८८
ब्रह्मवित्स्वरूपम् २८९
सुषुप्तिसमाध्योः भेदः २८९
ब्रह्मविदो ब्रह्मभावः २८९
सङ्कल्पत्यागपूर्वकपरमात्मध्यानेन मुक्तिसिद्धिः . . २९०

द्वितीये ब्राह्मणे चतुर्थः खण्डः

जाग्रदादिपञ्चावस्थाः २९०
प्रवृत्तिसङ्कल्पः २९०

निवृत्तिसङ्कल्पः २९१
संसारतरणमार्गः २९१
मनसो बन्धमोक्षहेतुत्वनिरूपणम् . . . २९२

द्वितीये ब्राह्मणे पञ्चमः खण्डः

निर्विकल्पकसमाध्यभ्यासेन ब्रह्मविद्वरत्वप्राप्तिः . . २९३
अपरिच्छिन्नानन्दरूपब्रह्मावाप्तिः . . . २९३

तृतीये ब्राह्मणे प्रथमः खण्डः

शाम्भवीमुद्राऽन्वितं अमनस्कम . . . २९४
परमात्मप्रत्ययलक्ष्यदर्शनेन अमनस्कप्राप्तिः . . २९४
ततः संसारनिवृत्तिः २९५
तारकमार्गेण करणविलयद्वारा मनोनाशः . . २९५

तृतीये ब्राह्मणे द्वितीयः खण्डः

उन्मनीप्राप्त्या योगिनो ब्रह्मात्मभवनम . . २९६

चतुर्थं ब्राह्मणम्

व्योमपञ्चकज्ञानं तत्फलं च . . . २९७
राजयोगमर्वस्वक्रोडीकरणम . . . २९८

पञ्चमं ब्राह्मणम्

परमात्मनि मनोलयाभ्यासविधिः . . . २९८
अमनस्काभ्यासेन ब्रह्मावस्थानसिद्धिः . . . २९९
अमनस्कसिद्धस्य महिमा ३००

महावाक्योपनिषत्

अपरोक्षानुभवोपदेशाधिकारी . . . ३०१
विद्याऽविद्ययोः स्वरूपं कार्यं च . . . ३०२
हंसविद्याऽभ्यासेन परमात्माविर्भावः . . . ३०३
तत्त्वज्ञानवृत्तिस्वरूपम् ३०४
प्रणवहंसज्योतिर्ध्यानम् ३०५
हंसज्योतिर्विद्याफलम् ३०६

योगकुण्डल्युपनिषत्

थमोऽध्यायः

वायुजयोपायत्रयम् ३०७
मिताहारः ३०८
पद्मवज्रासने ३०८
शक्तिचालनं तत्साधनद्वयं च . . . ३०८
सरस्वतीचालनम् ३०९
प्राणायामभेदाः ३१०
सूर्यकुंभकः ३१०
उज्जायीकुंभकः ३११
शीतलीकुंभकः ३११
भस्त्रकुंभकः ३१२
बन्धत्रयविधिः ३१२
मूलबन्धः ३१३
उड्डियाणबन्धः ३१३
जालन्धरबन्धः ३१४
अभ्यासकुंभकसङ्ख्यानियमः . . . ३१४

योगाभ्यासविघ्नाः तत्त्यागश्च . . . ३१४
योगाभ्यासेन कुण्डलिनीबोधः . . ८. ३१५
ग्रन्थित्रयभेदेन कुण्डलिन्याः सहस्रारगमनम् . . ३१६
प्राणादिविलयः विलीनानां बहिःप्रसरश्च . . ३१७
समाधौ सर्वस्य चिन्मात्रत्वानुभवः . . . ३१८
समाधियोगः ३२०

द्वितीयोऽध्यायः

खेचरीविद्या ३२१
खेचरीमन्त्रराजोद्धारः ३२४
मन्त्रजपात् खेचरीसिद्धिः . . . ३२४
खेचर्यभ्यासक्रमः ३२५

तृतीयोऽध्यायः

मेळनमन्त्रः ३२८
अमावास्याप्रतिपत्पूर्णिमाभेदेन दृष्टिभेदः . . ३२९
पूर्णिमादृष्टिविधिः ३२९
प्राणाभ्यासात् विराड्रूपापत्तिः . . . ३३१
अभ्यासयोगेन विना न स्वात्मप्रकाशः . . ३३२
गुरूपदेशात् ब्रह्मज्ञानम् ३३२
वाग्वृत्त्यधिष्ठानं ब्रह्म ३३३
विश्वादिप्रपञ्चाधिष्ठानं ब्रह्म . . . ३३३
निष्प्रतियोगिकं ब्रह्म ३३४
ब्रह्मसिद्ध्युपायभूतं ध्यानम् . . . ३३४
जीवन्मुक्तिविदेहमुक्ती ३३५

योगचूडामण्युपनिषत्

योगाङ्गपटूकम् . . . ३३७
योगसिद्धये आवश्यकं देहतत्त्वज्ञानम् . . . ३३८
मूलाधारादिचक्राणि ३३८
योनिस्थाने परमज्योतिर्दर्शनम . . . ३३८
स्वाधिष्ठानादिचक्रलक्षणम् . . . ३३९
नाडीमहाचक्रम् ३४०
नाडीस्थानानि ३४१
नाडीसञ्चारिवायवः तद्व्यापाराश्च . . . ३४१
प्राणचलनाचलनाभ्यां जीवचलनाचलने . . ३४२
अजपागायत्र्या अनुसन्धानम् . . . ३४३
कुण्डलिन्या मोक्षद्वारभेदनम् . . . ३४३
बन्धत्रयम् ३४५
खेचरीमुद्रा ३४६
वज्रोळ्यादियोगिलक्षणम् ३४७
महामुद्रा ३४९
प्रणवजपः ३५०
प्रणवार्थरूपं ब्रह्म ३५०
प्रणवावयवानां प्रत्येकमर्थः . . . ३५२
तुरीयोङ्काराग्रविद्योतब्रह्म . . . ३५३
प्रणवार्थतुरीयहंसः ३५४
केवलात्मप्रकाशकप्रणवजपः . . . ३५५
प्रणवानुष्ठायिनोऽपि प्राणजय आवश्यकः . . ३५५
नाडीशुद्धितः प्राणायामसिद्धिः . . . ३५६
प्राणायामलक्षणम् ३५७
नाडीशोधनम् ३५७

मात्रानियमपूर्वकः प्राणायामः . . . ३५७
योगांगानां प्रत्येकं फलं तत्तारतम्यं च . . ३५९
षण्मुखीमुद्राऽभ्यासेन नादाभिव्यक्तिः . . . ३६०
प्राणाभ्यासः सर्वरोगनिरासकः . . . ३६१
प्राणाभ्यासे इन्द्रियप्रत्याहार आवश्यकः . . ३६१

योगतत्त्वोपनिषत्

अष्टांगयोगजिज्ञासा ३६३
योगतत्त्वस्य दुर्लभत्वम् ३६४
परस्यैव जीवत्वम ३६५
प्राकृतगुणवियुक्तस्य जीवस्य परमात्मत्वम् . . ३६६
ज्ञानयोगयोः युगपदभ्यासः . . . ३६६
ज्ञानस्वरूपम् ३६६
मन्त्रयोगादिः चतुर्विधो योगः . . . ३६७
आरम्भादयो योगावस्थाः . . . ३६७
मन्त्रयोगलक्षणम् ३६८
लययोगलक्षणम ३६८
हठयोगांगानि ३६८
यमनियमासनेषु प्रधानांगानि . . . ३६९
योगाभ्यासविघ्नत्यागः ३६९
प्राणायामोचितमठासनयोः स्वरूपम् . . . ३७०
प्राणायामारम्भप्रकारः ३७०
मात्रानियमपूर्वकः प्राणायामः . . . ३७१
आन्तराळिकफलं नाडीशुद्धिः तच्चिह्नानि च . . ३७१
योगाभ्यासकाले आहारादिनियमः . . . ३७२
केवलकुम्भकसिद्धिः ३७२
प्रस्वेदादिसिद्धयः ३७३

योगप्रतिबन्धनाशाय प्रणवजपः—आत्मावस्था . . ३७४
घटावस्था ३७५
प्रत्याहारलक्षणम् ३७५
धारणास्वरूपम् ३७५
धारणासिद्धयः तद्गोपनविधिश्च . . . ३७६
परिचयावस्था ३७७
पञ्चभूतमण्डलेषु पञ्चब्रह्मधारणानि . . . ३७८
सगुणध्यानम् ३८०
निर्गुणध्यानतः समाधिसिद्धिः . . . ३८०
सिद्धयोगस्य स्वेच्छया देहत्यागात्यागौ . . ३८१
महाबन्धलक्षणम् ३८२
महावेधलक्षणम् ३८२
खेचरीस्वरूपम् ३८३
बन्धत्रयस्वरूपं तत्फलं च . . . ३८३
विपरीतकरणीलक्षणं तत्फलं च . . . ३८४
वज्रोळीस्वरूपम् ३८४
अमरोळीस्वरूपम् ३८५
राजयोगनिष्पत्तिः ३८५
वैराग्यहेतुनिरूपणम् ३८६
हृत्पद्मे प्रणवोपासनम् ३८७
सर्वकरणव्यापारोपरतिः आत्मावगत्युपायः . . ३८८

योगशिखोपनिषत्

प्रथमोऽध्यायः

मुक्तिमार्गजिज्ञासा ३९०
मुक्तिमार्गस्य दुर्लभत्वम् ३९१

ब्रह्म केवलशास्त्रागम्यम् ३९१
ब्रह्मणो जीवभावः ३९२
कामादिदोषविमुक्तजीवस्य शिवत्वम् . . . ३९२
ज्ञानयोगाभ्यां दोषविनाशः . . . ३९३
ज्ञानस्वरूपं तत्फलं च ३९४
आभासज्ञान्यज्ञानिनोरविशेषः . . . ३९५
आभासज्ञानिनो योगेन विना न मोक्षसिद्धिः . . ३९६
आभासज्ञानिनां दुःखानिवृत्तिः . . . ३९७
अहम्भाव एव सर्वानर्थमूलम् . . . ३९८
योगसिद्धस्य ईश्वरत्वं जीवन्मुक्तत्वं च . . ३९९
आभासज्ञानिनां विडम्बनम् . . . ४००
तेषा सिद्धसंगत्या कृतकृत्यत्वम् . . . ४०१
ज्ञानयोगयोः मिथः कार्यकारणत्वम् . . . ४०१
योग एव परमो मोक्षमार्गः . . . ४०१
योगसंस्कृतमनस्येव आत्मज्ञानोत्पत्तिः . . ४०२
योगाभ्यास एव प्रथमकृत्यम . . . ४०३
योगशिक्षोपदेशः ४०४
योगाभ्यासात् परमपदसाक्षात्कारः . . . ४०५
ध्यानाशक्तस्य पुण्यलोकप्राप्तिः . . . ४०६
लब्धयोगस्य स्वात्मबोधः ४०६
योगाभ्यासार्थं जितप्राणगुरूपसदनम् . . . ४०७
सरस्वतीचालनम् ४०७
कुण्डलीचालनेन ग्रन्थित्रयभेदः . . . ४०७
कुम्भकचतुष्टयाभ्यासविधिः . . . ४०८
सूर्यकुम्भकलक्षणम् ४०९

उज्जायीकुम्भकलक्षणम् ४०९
शीतलीकुम्भकलक्षणम् ४१०
भस्त्रिकाकुम्भकलक्षणम् ४१०
बन्धत्रयविधिः ४१०
मूलबन्धः ४११
उड्डियाणबन्धः ४११
जालन्धरबन्धः ४१२
कुण्डल्या ग्रन्थित्रयविभेदनेन निर्विकल्पकप्राप्तिः . . ४१२
सुषुम्नायाः मोक्षमार्गत्वं कालभोक्तृत्वं च . . ४१३
सुषुम्नायोगेन ब्रह्मज्ञानसिद्धिः . . . ४१४
योगाभ्यासेन स्वरूपावस्थितिसिद्धिक्रमः . . ४१५
मन्त्रादियोगचतुष्टयात्मको महायोगः . . . ४१६
मन्त्रयोगः ४१६
हठयोगः ४१६
लययोगः ४१७
राजयोगः ४१७
योगसामान्यस्वरूपं योगेन मुक्तिप्राप्तिश्च . . ४१७
असिद्धयोगस्य मृतस्य उत्तरजन्मनि सिद्धिप्रकारः . . ४१८
अभ्यासयोगादेव मुक्तिः ४१८
योगिनः सर्वैश्वर्यजीवन्मुक्त्यादिसिद्धिलाभः . . ४१९
कृत्रिमाकृत्रिमसिद्धीनां गोपनविधिः . . . ४२०
योगसिद्धजीवन्मुक्तयोः सूचकम् . . . ४२१
देहे सत्यपि ज्ञानिनो विदेहमुक्तिलाभः. . . ४२२
पिण्डाण्डस्य शिवालयत्ववर्णनम् . . . ४२४
आधारषट्कपीठचतुष्टययोः विवरणम् . . . ४२५

द्वितीयोऽध्यायः

योगज्ञानाधिकारी ४२६
प्रणवाख्यमूलमन्त्रमहिमा ४२७
मूलमन्त्रत्वनिर्वचनम् ४२८
नादलिंगत्वनिर्वचनम् ४२८
सूत्रत्वनिर्वचनम् ४२८
प्रणवस्य बिन्दुपीठत्वम् ४२९
निर्विशेषप्रणवब्रह्मावगत्युपायः . . . ४२९
स्थूलसूक्ष्मबीजरूपैः त्रिविधं ब्रह्म . . . ४३०
शुद्धतत्त्वस्य आत्ममन्त्राभ्यामैकवेद्यत्वम् . . ४३०
परतत्त्वाभिव्यक्तिचिह्नानि ४३०
नादानुसन्धानमहिमा ४३१
गुरुभगवद्भक्तेरेव परतत्त्वज्ञानसम्भवः . . . ४३१

तृतीयोऽध्यायः

नादब्रह्मणः परापश्यन्त्यादिरूपचतुष्टयम . . ४३२
वैखरीस्वरूपविवरणम् ४३३
वैखरीसाक्षात्कारात् वाक्सिद्धिः . . . ४३४
परमाक्षरस्वरूपम् ४३४
शब्दब्रह्मभक्तिभावनाभ्यां परब्रह्माधिगमः . . ४३६

चतुर्थोऽध्यायः

जीवस्य अमरत्वम् ४३७
सर्वप्रपञ्चस्य ब्रह्मत्वम् ४३७
ब्रह्मातिरिक्तदर्शनात् अनर्थप्राप्तिः . . . ४३८
व्यावहारिकप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वम् . . . ४३९

स्वातिरिक्तप्रपञ्चस्य अत्यन्तासम्भवः . . . ४४०
अज्ञानकृतः आत्मनि देहाद्यारोपः . . . ४४०

पञ्चमोऽध्यायः

देहस्य विष्ण्वालयत्वम् ४४१
आधारषट्कपीठचतुष्टययोः विवरणम् . . . ४४२
नाडीचक्रस्वरूपम् ४४३
बिन्दुग्निसोमात्मकं ब्रह्मशरीरत्रयम् . . . ४४४
पञ्चाग्निभावना, तत्फलं च . . . ४४५
कुण्डलिनीप्रबोधनम् ४४६
खेचरीमुद्राऽभ्यासः, तत्फलं च . . . ४४६
सहस्रारे नारायणभावनातः कैवल्यसिद्धिः . . ४४७
यथोक्तभावनायुक्तस्य तत्तत्सिद्ध्युपायाः . . ४४७
गुरुपूजाविधिः ४४८
योगशिखामहिमा ४४९
सिद्धिषु उपेक्षाविधिः ४४९

षष्ठोऽध्यायः

कुण्डलिनीशक्तेः उपासनाविधिः . . . ४५०
सुषुम्नास्वरूपम् ४५०
सुषुम्नायाः सर्वाधारत्वम् ४५१
पराशक्तेः उद्बोधनम् ४५२
परमात्मध्यानम् ४५३
आधारब्रह्मणि प्राणादिविलयान्मुक्तिः . . . ४५३
चक्रेषु ब्रह्मादिमूर्तिध्यानेन ब्रह्मरन्ध्रप्रवेशः . . ४५५
ब्रह्मरन्ध्रविलीनकरणस्य मुक्तिः . . . ४५६
सुषुम्नायोगमहिमा ४५६

चिच्छक्तिर्जीवयोः स्थानविवेकः . . . ४५७
वायुवशस्य जीवस्य हंसमन्त्रजपप्रकारः . . ४५८
कुण्डल्यवस्थाभेदतो बन्धमुक्तिव्यवस्था . . ४५९
प्रणवस्य सर्वाधारत्वम् ४५९
चित्तचलनाचलनाभ्यां बन्धमुक्ती . . . ४५९
चित्तस्य स्वात्मानतिरिक्तत्वानुसन्धानेन ब्रह्मसाक्षात्कारः . ४६०
प्राणचित्तयोरविनाभावः ४६१
नादानुसन्धानं मनोलयहेतुः . . . ४६२
मनोयुक्तप्राणाभ्यासविधिः . . . ४६२
गुरूपदेशपूर्वकं अभ्यासं विना न ज्ञानोदयः . . ४६३

वराहोपनिषत्

प्रथमाध्यायः

तत्त्वसंख्याविकल्पाः ४६४
चतुर्विंशतितत्त्वानि ४६५
षट्त्रिंशत्तत्त्वानि ४६६
षण्णवतितत्त्वानि ४६६
तत्त्वार्नातभगवद्भक्तेरेव मुक्तिः . . . ४६७
तत्त्वज्ञानफलम् ४६७

द्वितीयाध्यायः

साधनचतुष्टयसम्पत्तिः ४६८
ब्रह्मात्मज्ञान्येव कृतकृत्यः ४६९
आत्मनः सुखरूपत्वम् ४६९
आत्मनः स्वयंप्रकाशत्वम् . . . ४७०
आत्मनः मायातत्कार्यविलक्षणत्वम् . . . ४७०

ब्रह्मात्मज्ञानिनः ब्रह्मभावः . . . ४७१
आत्मज्ञानिनः कर्मबन्धाभावः . . . ४७१
अज्ञानिज्ञानिनोः दर्शनस्थितिवैलक्षण्यम् . . ४७२
आत्मनि वस्तुतो बन्धमुक्त्यभावः . . . ४७३
बन्धनिवृत्तये ब्रह्मात्मानुसन्धानम् . . . ४७४
ब्रह्मप्राप्तिसाधनभूतस्योपवासस्य निर्वचनम् . . ४७५
जीवन्मुक्तिसाधनं अपरोक्षज्ञानम् . . . ४७६
बाह्यान्तश्चिन्तात्यागविधिः . . . ४७६
भगवच्चिन्तनमेव सर्वचिन्तात्यागोपायः . . ४७६
सर्वकल्पनातीतं ब्रह्मैव चिन्तनीयम् . . . ४७७
प्रत्यगभिन्नब्रह्म सर्वावस्थाऽतीतम् . . . ४७९
निर्विशेषब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मभावः . . . ४७९
जगद्विलापनपुरस्सरं ब्रह्मैकत्वचिन्तनम् . . ४८०
प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयको विद्वदनुभवः . . . ४८०
समाधिसाधनं नादानुसन्धानम् . . . ४८३

तृतीयाध्यायः

अद्वितीयपरमात्मानुभवः ४८९
चिन्मात्रभावापत्तिसाधनमौनविधिः . . . ४८६
भगवतः सच्चिदानन्दत्वम् . . . ४८७
भगवद्भक्तिरेव मोक्षसाधनम् . . . ४८७
ईश्वरस्य सर्वसमत्वम् ४८८
चित्तमेव संसारकारणम् ४८९
अनात्मनि रागाद्यनुभवो विद्वल्लक्षणम् . . . ४९०

चतुर्थाध्यायः—१. ब्राह्मणम्

सप्तभूमिकासु जीवन्मुक्तिभूमिकाचतुष्टयम् . . ४९१
प्रणवविकृत्यकारादेः चातुर्विध्यम् . . . ४९२

अकाग्स्थूलादीनां अध्यक्षा: . . . ४९२
प्रणवावयवश: भूमिकाभेदा: . . ६ ४९३
चतुर्विधा: जीवन्मुक्ता: ४९३

चतुर्थाध्याय:—२. मन्त्र:

सप्तभूमिकानिर्देश: ४९४
सप्तभूमिकाविवरणम् ४९४
सप्तभूमिकासु बुद्ध्यवस्थाभेदनिरूपणम् . . ४९६
केवलब्रह्मात्मभावनाविधि: . . . ४९६
जीवन्मुक्तलक्षणम् ४९६
भूमब्रह्मनिष्ठाविधि: ४९८
विहंगमपिपीलिकामार्गविवेक: . . . ४९८
ब्रह्मविद्दृष्टिप्रसग्म्य पावनत्वम् . . . ५००

पञ्चमाध्याय:

योगेच्छो: देहज्ञानं आवश्यकम् . . . ५०१
श्वाससंख्या ५०२
देहक्षयनिवाग्णाय भूतधाग्णविधि: . . . ५०२
भूतधारणाय उड्याणबन्धाभ्यास: . . . ५०२
लयमन्त्रहठाख्यास्त्रयो योगा: . . . ५०३
योगाष्टांगानि ५०३
यमनियमभेदा: ५०४
एकादशासनानि ५०४
चक्रासनलक्षणम् ५०४
प्राणायाम: ५०५
देहतद्वयवमानानि ५०५

नाडीचक्रम् ९०५
तृतीयदर्शनाभ्यामविधिः ९०६
कालवञ्चनोपायभूतो योगः . . . ९०७
कायदार्ढ्यबलादिसाधनभूताः योगाः . . . ९०७
देहच्छायाज्ञानविधिः ९०८
चतुष्पथबन्धोपायः सम्पुटयोगः . . . ९०९
सम्पुटाभ्यासेन ब्रह्मज्ञानप्राप्तिक्रमः . . . ९१०
शिवशक्तिस्थाननिरूपणम् . . . ९१०
ब्रह्मानुसन्धानसहितप्राणायामः . . . ९११
वेधकयोगाभ्यासक्रमः ९१२
विघ्नशान्तये प्रणवजपः ९१४
आरम्भादियोगभूमिकाचतुष्टयम् . . . ९१५
एतद्विद्यापठनवेदनयोः फलम् . . . ९१६

शाण्डिल्योपनिषत्

प्रथमाध्याये प्रथमः खण्डः

योगाष्टांगनिर्देशः ९१८
दशविधयमनिरूपणम् ९१९
दशविधनियमनिरूपणम् ९२०

प्रथमाध्याये द्वितीयः खण्डः

अष्टविधासननिरूपणम् ९२१
आसनजयफलम् ९२२

प्रथमाध्याये तृतीयः खण्डः

नाडीसंख्यादिजिज्ञासा ९२३
शरीरप्राणप्रमाणम ९२३

कुम्भकविधिः ५२३
मनुष्यादीनां अग्निस्थानम् . . . ५२३
मनुष्यादिदेहमध्यलक्षणम् . . . ५२४
नाभिचक्रे जीवभ्रमणम् ५२४
कुण्डलिनीस्वरूपचेष्टाः ५२४
चतुर्दशनाड्यः ५२५
सुषुम्नानाडी ५२५
सुषुम्नां परितः इतरनाडीस्थानानि . . . ५२५
प्राणादिदशवायुस्थानचेष्टाः . . . ५२६
नाडीशोधनविधिः ५२७

प्रथमाध्याये चतुर्थः खण्डः

योगाधिकारियोगमठयोः लक्षणम् . . . ५२८
प्राणायामारम्भप्रकारः ५२८
नाडीशोधनप्राणाभ्यामकालावधिः . . . ५२९
नाडीशुद्धिचिह्नानि ५२९

प्रथमाध्याये पञ्चमः खण्डः

प्रणवात्मकप्राणायामः ५२९
प्रणववर्णध्यानप्रकारः ५३०
प्राणाभ्यासप्रकारः ५३०

प्रथमाध्याये षष्ठः खण्डः

सुषुम्नामलशोधनार्थप्राणायामः . . . ५३१
अहरहःकर्तव्यप्राणायामसंख्या . . . ५३१
अभ्यासोचितसिद्धिभेदः ५३१
अभ्यासकाले आहारनियमः . . . ५३२

अभ्यासे सावधानताविधिः ९३२
नाड्डीशुद्धितो मनोन्मन्यवस्थाप्राप्तिः ९३२
बन्धत्रयस्य कर्तव्यता ९३३
प्राणापानयोगफलम् ९३३
कपालशोधनोपायः ९३३
उज्जायीप्राणायामः ९३४
सीत्कारप्राणायामः ९३४
शीतलप्राणायामः ९३४
उपायोपेयकुम्भकद्वयम् ९३४
कुम्भकाभ्यासफलम् ९३५
वैष्णवीमुद्राप्राप्तिः ९३५
खेचरीप्राप्त्या ब्रह्मदर्शनम् ९३५
खेचर्या उन्मनीभावापत्तिः ९३६
कालापरिच्छिन्नब्रह्मप्राप्तिसाधनम् . . . ९३७
मनोविलापनेन कैवल्यप्राप्तिः . . . ९३८
योगज्ञानाभ्यां मनोलयः ९३९
मनोलयात् प्राणस्पन्दनिरोधः . . . ९३९
प्राणस्पन्दनिरोधात् मनस्स्पन्दनिरोधः . . ९४०
प्राणस्पन्दनिरोधविविधोपायाः . . . ९४०
कुम्भकेन सुषुम्नाभेदनद्वारा परमपदगमनम् . . ९४२
मनोयुक्तप्राणस्य सुषुम्नाप्रवेशनविधिः . . ९४२
खेचरीमुद्राप्राप्तिः ९४३
बाह्यखेचरीसिद्ध्युपायः ९४४
अभ्यासकाले प्राणजयोपायः . . . ९४४
स्वात्मापरोक्षसिद्ध्युपायः ९४५
सर्वरोगविनिर्मोकसाधनं धारणाविशेषः . . ९४५

नासाग्रादिषु संयमेन विविधसिद्धयः . . . ९४९

प्रथमाध्याये सप्तमः खण्डः

पञ्चविधप्रत्याहारः ४८

प्रथमाध्याये अष्टमः खण्डः

पञ्चविधा धारणाः ९४८

प्रथमाध्याये नवमः खण्डः

द्विविधं ध्यानम् ९४९

प्रथमाध्याये दशमः खण्डः

समाधिस्वरूपम् ९४९

द्वितीयोऽध्यायः

निर्विशेषब्रह्मस्वरूपम् ९५०
ब्रह्मणः अनिर्देश्यत्वम् ९५०
ब्रह्मणः अवाङ्मानसगोचरत्वम् . . . ९५१
सर्वस्य परमात्मत्वम् ९५१
गुरूपदेशतः सर्वात्मत्वज्ञानप्राप्तिः . . . ९५२

तृतीयाध्याये प्रथमः खण्डः

ब्रह्मणो वस्तुतः निष्प्रतियोगिकस्वमात्रत्वम् . . ९५२
ब्रह्मणो रूपत्रयम् ९५३
निष्कलं ब्रह्म ९५३
सकलं ब्रह्म ९५४
सकलनिष्कलं ब्रह्म ९५४

तृतीयाध्याये द्वितीयः खण्डः

सन्मात्रस्य परब्रह्मत्वनिर्वचनम् . . . ५५६
सन्मात्रस्य आत्मत्वनिर्वचनम् . . . ५५६
सन्मात्रस्य महेश्वरत्वनिर्वचनम् . . . ५५६
सन्मात्रस्य दत्तात्रेयत्वनिर्वचनम् . . . ५५६
निरुक्तिवेदनफलम् ५५७

हंसोपनिषत्

ब्रह्मविद्यासाधनहंसविद्याया अतिगुह्यत्वम् . . ५५९
हंसविद्याऽधिकारिस्वरूपम् . . . ५६१
हंसस्वरूपं तज्ज्ञानफलं च . . . ५६१
हंसज्ञानोपायो योगः ५६२
हृत्पद्मे हंसभावनया तुर्यात्मदर्शनम् . . . ५६३
अजपाहंसमन्त्रजपप्रकारः . . . ५६५
सगुणहंसध्यानेन परमात्मदर्शनम् . . . ५६६
अजपाजपेन दशनादानुभवः . . . ५६७
केवलदशमनादाभ्यासविधिः . . . ५६८
तत्तन्नादानुभवफलम् ५६८
मनोलयात् ब्रह्मात्मत्वप्रकाशः . . . ५६९

ADDENDUM

PREFACE, pp. ७–८ : Add to the list the following :

अ २. — Adyar Library XXXIII C 22—A Grantha MS. of 108 Upanishads.

मु. — The printed edition of 108 Upanishads published by Tukaram Javaji, Bombay, 1913, based on a South Indian MS.

अद्वयतारकोपनिषत्

पूर्णमदः—इति शान्तिः

तारकयोगाधिकारः

अथातोऽद्वयतारकोपनिषदं व्याख्यास्यामो यतये जितेन्द्रियाय शमादिषड्गुणपूर्णाय ॥ १ ॥

उपनिषद्ब्रह्मयोगिविरचितं विवरणम्

ॐ श्रीमद्विश्वाधिष्ठानपरमहंससद्गुरुरामचन्द्राय नमः

द्वैतासम्भवविज्ञानसंसिद्धाद्वयतारकम् ।
तारकब्रह्मेति गीतं वन्दे श्रीरामवैभवम् ॥

इह खलु शुक्लयजुर्वेदप्रविभक्तेयं अद्वयतारकोपनिषत् राजयोगसर्वस्वं कटयन्ती ब्रह्ममात्रपर्यवसन्ना दृश्यते । अस्याः स्वल्पग्रन्थतो विवरणमारभ्यते । त्र यथोक्ताधिकार्युद्देशेन श्रुतयः तारकयोगमुपदिशन्तीत्याह—**अथेति** ॥ थ कर्मोपासनाकाण्डद्वयनिरूपणानन्तरं यतः तेन पुरुषार्थासिद्धिः **अतः**

तदर्थं यत्र स्वातिरेकेण द्वयं न विद्यते तत् अद्वयं ब्रह्म तन्मात्रबोधिनी विद्या **तारकोपनिषत्** तां श्रुतयो वयं **व्याख्यास्यामः**। कस्मा अधिकारिण इत्यत आह—**यतय इति**। स्वाश्रमानुष्ठानपूर्वकं देशिकमुखतो वेदान्तश्रवणं ततो युक्तिभिः श्रुत्यविरुद्धाभिः मननं च कृत्वा निदिध्यासनाय यतत इति यतिः। अजितेन्द्रियस्य यतित्वं कुत इत्यत आह—**जितेन्द्रियायेति**। जितेन्द्रियस्य यतित्वोपपत्तेः। अरिषड्वर्गाक्रान्तस्य जितेन्द्रियता कुत इत्यत आह—**शमादिषड्गुणपूर्णायेति**। शमादिषड्गुणसम्पत्तेः अरिषड्वर्गोपगतिपूर्वकत्वात्। एवं साधनवते श्रुतयः तारकयोगमुपदिशन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

योगोपायतत्फलम्

चित्स्वरूपोऽहमिति सदा भावयन् सम्यङ्निमीलिताक्षः किंचिदुन्मीलिताक्षो वाऽन्तर्दृष्ट्या भ्रूदहरादुपरि सच्चिदानन्दतेजःकूट-रूपं परं ब्रह्मावलोकयन् तद्रूपो भवति ॥ २ ॥

एवं निदिध्यासनोपायतत्फलमाह—**चिदिति** ॥ योगी स्वान्तः चिद्रूपोऽस्मीति **भावयन्** अर्धोन्मीलितलोचनः भ्रूमध्यादौ सच्चिदानन्दमात्रं ब्रह्माहमस्मीत्यालोकयन् **तद्रूपः** तारकरूपो भवति ॥ २ ॥

तारकस्वरूपम्

गर्भजन्मजरामरणसंसारमहद्भयात् संतारयति तस्मात्तारक-मिति। जीवेश्वरौ मायिकाविति विज्ञाय सर्वविशेषं नेति नेतीति विहाय यदवशिष्यते तदद्वयं ब्रह्म ॥ ३ ॥

किं तारकमित्यत आह—**गर्भेति** ॥ "ज्योतिर्लिङ्गं भ्रुवोर्मध्ये नित्यं ध्यायेत् सदा यतिः।" इति श्रुतिसिद्धज्योतिर्लिङ्गस्य प्रत्यग्रूपत्वेन

ाज्ञविकल्पितगर्भवासादिसंसारतारकत्वात् तारकं प्रत्यगात्मेत्यर्थः । जीवेशभेदे ति प्रत्यगभिन्नब्रह्मभावः कुत इत्याशङ्क्य तयोर्भेदस्य मायिकत्वेन मिथ्यात्वात् ो यच्छिष्यते तदेव ब्रह्मेत्याह—जीवेति ॥ ३ ॥

लक्ष्यत्रयानुसन्धानविधिः

तत्सिद्धचै लक्ष्यत्रयानुसंधानं कर्तव्यम् ॥ ४ ॥

तदधिगमोपायः कथमित्यत आह तत्सिद्धचा इति ॥ ४ ॥

अन्तर्लक्ष्यलक्षणम्

देहमध्ये ब्रह्मनाडी सुषुम्ना सूर्यरूपिणी पूर्णचन्द्राभा वर्तते । सा तु मूलाधारादारभ्य ब्रह्मरन्ध्रगामिनी भवति । तन्मध्ये तटित्कोटिसमानकान्त्या मृणालसूत्रवत् सूक्ष्माङ्गी कुण्डलिनीति प्रसिद्धाऽस्ति । तां दृष्ट्वा मनसैव नरः सर्वपापविनाशद्वारा मुक्तो भवति । फालोर्ध्वगललाटविशेषमण्डले निरन्तरं तेजस्तारकयोग-विस्फुरणेन पश्यति चेत् सिद्धो भवति । तर्जन्यग्रोन्मीलितकर्ण-रन्ध्रद्वये तत्र फूत्कारशब्दो जायते । तत्र स्थिते मनसि चक्षुर्मध्यगतनीलज्योतिस्स्थलं विलोक्य अन्तर्दृष्ट्या निरतिशयसुखं प्राप्नोति । एवं हृदये पश्यति । एवमन्तर्लक्ष्यलक्षणं मुमुक्षुभिरुपास्यम् ॥ ५ ॥

अन्तर्बाह्यमध्यभेदेन लक्ष्यं त्रिविधम् । तत्र अन्तर्लक्ष्यलक्षणं तदभ्यासफलं चाह—देहेति ॥ यदा कुण्डलिनी प्राणदृष्टिमनोभिभिः

मूलाधारत्रिकोणाग्रालङ्कारसुषुम्नाऽधोवक्त्रं विभिद्य तन्मध्ये प्रविशति तदा बाह्यान्तःप्रपञ्चविस्मरणपूर्वकं मुन्यन्तःकरणं निर्विकल्पब्रह्मपदं भजति। मुनिः निर्विकल्पज्ञानात् विकल्पात् मुक्तो भवतीत्यर्थः। तत्सिद्ध्युपायः कः इत्यत आह—फालेति। तद्गतसुखानुभवोपायं वदन् अन्तर्लक्ष्यं उपसंहरति—तर्जनीति। सुखं प्राप्नोति, न केवलं कर्णरन्ध्रद्वये, एवं हृदये ॥ ५ ॥

बहिर्लक्ष्यलक्षणम्

अथ बहिर्लक्ष्यलक्षणम्। नासिकाग्रे चतुर्भिः षड्भिरष्टभिः दशभिः द्वादशभिः क्रमात् अङ्गुलान्ते नीलद्युतिश्यामत्वसदृग्रक्तभङ्गीस्फुरत्पीतवर्णद्वयोपेतं व्योम यदि पश्यति स तु योगी भवति। चलदृष्ट्या व्योमभागवीक्षितुः पुरुषस्य दृष्टयग्रे ज्योतिर्मयूखा वर्तन्ते। तद्दर्शनेन योगी भवति। तप्तकाञ्चनसंकाशज्योतिर्मयूखा अपाङ्गान्ते भूमौ वा पश्यति तदृष्टिः स्थिरा भवति। शीर्षोपरि द्वादशाङ्गुलसमीक्षितुः अमृतत्वं भवति। यत्र कुत्र स्थितस्य शिरसि व्योमज्योतिर्दृष्टं चेत् स तु योगी भवति ॥ ६ ॥

बहिर्लक्ष्यलक्षणमाह—अथेति ॥ योगी भवति इत्यादिकृत्स्नोपनिषत् प्रायशो मण्डलब्राह्मणोपनिषद्व्याख्यानेन व्याख्यातं स्यादिति मन्तव्यम् ॥ ६ ॥

मध्यलक्ष्यलक्षणम्

अथ मध्यलक्ष्यलक्षणं प्रातश्चित्रादिवर्णाखण्डसूर्यचक्रवत् वह्निज्वालावलीवत् तद्विहीनान्तरिक्षवत् पश्यति। तदाकाराकारितया

अवतिष्ठति । तद्भ्रूयोदर्शनेन गुणरहिताकाशं भवति । विस्फुरत्तारकाकारदीप्यमानगाढतमोपमं परमाकाशं भवति । कालानलसमद्योतमानं महाकाशं भवति । सर्वोत्कृष्टपरमद्युतिप्रद्योतमानं तत्त्वाकाशं भवति । कोटिसूर्यप्रकाशवैभवसंकाशं सूर्याकाशं भवति । एवं बाह्याभ्यन्तरस्थव्योमपञ्चकं तारकलक्ष्यम् । तद्दर्शी विमुक्तफलस्तादृग्व्योमसमानो भवति । तस्मात् तारक एव लक्ष्यं अमनस्कफलप्रदं भवति ॥ ७ ॥

अन्तर्बाह्यलक्ष्यस्वरूपमुक्त्वा मध्यलक्ष्यस्वरूपमाह—अथेति ॥ तद्दर्शी विमुक्तस्वाज्ञानतत्कार्यफलः । यस्मादेवं तस्मात् ॥ ७ ॥

द्विविधं तारकम्

तत्तारकं द्विविधं पूर्वार्धं तारकं उत्तरार्धं अमनस्कं चेति । तदेष श्लोको भवति—

तद्योगं च द्विधा विद्धि पूर्वोत्तरविधानतः ।
पूर्वं तु तारकं विद्यात् अमनस्कं तदुत्तरमिति ॥ ८ ॥

तारकयोगसिद्धिः

अक्ष्यन्तस्तारयोः चन्द्रसूर्यप्रतिफलनं भवति । तारकाभ्यां सूर्यचन्द्रमण्डलदर्शनं ब्रह्माण्डमिव पिण्डाण्डशिरोमध्यस्थाकाशे रवीन्दुमण्डलद्वितयमस्तीति निश्चित्य तारकाभ्यां तद्दर्शनम् ।

अत्राप्युभयैक्यदृष्ट्या मनोयुक्तं ध्यायेत्, तद्योगाभावे इन्द्रियप्रवृत्ते-रनवकाशात्। तस्मात् अन्तर्दृष्ट्या तारक एवानुसंधेय ॥ ९ ॥

ब्रह्माण्डवत् पिण्डाण्डेऽपि रवीन्दू विद्येते इति निश्चित्य तारकाभ्यां तदैक्यदर्शनतः तारकयोगसिद्धिः भवेदित्याह—**अक्षीति** ॥ अयोगी यथा ब्रह्माण्डस्थचन्द्रसूर्यौ मनस्सहकृततारकाभ्यां पश्यति तथा योगी स्वमस्तका-काशविभातरवीन्दुद्वयं मनस्सहकृततताराभ्यां अवलोकयेदित्यर्थः। रूपदर्शनस्य चक्षुरधीनत्वात् किं मनसेत्यत आह—**तदिति**। मनसि अन्यत्र व्यापृते रूपादि-ग्रहणशक्तिः चक्षुरादेः नास्तीत्यत्र "अन्यत्रमना अभूवं नादर्शम्, अन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषं" इत्यादिश्रुतेः। यस्मादेवं **तस्मात्** ॥ ९ ॥

मूर्तामूर्तभेदेन द्विविधमनुसन्धेयम्

तत्तारकं द्विविधं, मूर्तितारकं अमूर्तितारकं चेति। यत् इन्द्रियान्तं तत् मूर्तिमत्। यत् भ्रूयुगातीतं तत् अमूर्तिमत्। सर्वत्र अन्तःपदार्थविवेचने मनोयुक्ताभ्याम इष्यते। तारकाभ्यां तदूर्ध्व-स्थसत्त्वदर्शनात् मनोयुक्तेन अन्तरीक्षणेन सच्चिदानन्दस्वरूपं ब्रह्मैव। तस्मात् शुक्लतेजोमयं ब्रह्मेति सिद्धम्। तद्ब्रह्म मनःसहकारिचक्षुषा अन्तर्दृष्ट्या वेद्यं भवति। एवं अमूर्तितारकमपि। मनोयुक्तेन चक्षुषैव दहरादिकं वेद्यं भवति, रूपग्रहणप्रयोजनस्य मनश्चक्षुरधीनत्वात् बाह्यवदान्तरेऽपि आत्ममनश्चक्षुःसंयोगेनैव रूपग्रहणकार्योदयात्। तस्मात् मनोयुक्ता अन्तर्दृष्टिः तारकप्रकाशाय भवति ॥ १० ॥

यदनुसन्धेयं तत् कतिविधं इत्यत्र **तत्तारकं** ॥ बाह्यपदार्थविवेचनवत् न्तःपदार्थविवेचनमपि मनश्चक्षुरधीनमित्याह—**सर्वत्रेति** । **तदूर्ध्वस्थसत्व-**ानात् भ्रूमध्योर्ध्वविलसितोत्तरतारकलक्ष्यदर्शनात् । केनैतद्दर्शनीयमित्यत्र ोयुक्तेनेति । **ब्रह्मैव** उत्तरतारकलक्ष्यमित्यनुसन्धेयम् । यस्मादेवं **तस्मात्** । ध्यादिस्थलविलसितशुक्लतेजसो मनःकल्पितत्वेऽपि ब्रह्मणः सर्वव्यापकत्वेन ापि विद्यमानत्वात् तदेव ब्रह्मेति अभिमतिद्रढिम्ना लीने तत्र मनसि कल्पक-पेक्षकल्पनावैरळ्ये निर्विकल्पकं ब्रह्मैव अवशिष्यते इत्यर्थः । **यत्तेजो मनः-**ल्पितं **तद्ब्रह्म** । यस्मादेवं **तस्मात्** ॥ १० ॥

तारकयागस्वरूपम्

भ्रूयुगमध्यबिले दृष्टिं तद्वारा ऊर्ध्वस्थिततेज आविर्भूतं तारकयोगो भवति । तेन सह मनोयुक्तं तारकं सुसंयोज्य प्रयत्नेन भ्रूयुग्मं सावधानतया किंचिदूर्ध्वमुत्क्षेपयेत् । इति पूर्वतारकयोगः । उत्तरं तु अमूर्तिमत् अमनस्कमित्युच्यते । तालुमूलोर्ध्वभागे महान् ज्योतिर्मयूखो वर्तते । तत् योगिभिर्ध्येयम् । तस्मात् अणिमादि-सिद्धिर्भवति ॥ ११ ॥

कोऽयं तारकयोग इत्यत्र **भ्रूयुगमध्यबिले** तत्रत्याज्ञाचक्रे दृष्टियुग्मं नवेश्य । **सावधानतया** विलोकयन् । **ध्येयम्** तज्ज्योतिः **ब्रह्मेति** योगि-श्चेन्त्यमित्यर्थः । ततः किं भवतीत्यत्र **तस्मादिति** ॥ ११ ॥

शाम्भवीमुद्रा

अन्तर्बाह्यलक्ष्ये दृष्टौ निमेषोन्मेषवर्जितायां सत्यां शांभवी मुद्रा भवति । तन्मुद्रारूढज्ञानिनिवासात् भूमिः पवित्रा भवति ।

तद्दृष्ट्या सर्वे लोकाः पवित्रा भवन्ति । तादृशपरमयोगिपूजा यस्य लभ्यते सोऽपि मुक्तो भवति ॥ १२ ॥

यत् योगिभिः ध्येयमुक्तं पर्यवसाने तदेव शांभवी मुद्रा भवतीत्याह **अन्तरिति ॥ मुद्रा भवति** इत्यत्र

अन्तर्लक्ष्यं बहिर्दृष्टिः निमेषोन्मेषवर्जिता ।
एषा सा शाम्भवी मुद्रा सर्वतन्त्रेषु गोपिता ॥

इति श्रुतेः । तन्मुद्रारूढयोगिनं स्तौति—**तदिति । पवित्रा भवति** इत्यत्र "स्वपादन्यासमात्रेण पावयन् वसुधातलं" इति स्वरूपदर्शनोक्तेः । **पवित्रा भवन्ति**—

खेचरा भूचराः सर्वे ब्रह्मविद्दृष्टिगोचराः ।
सद्य एव विमुच्यन्ते कोटिजन्मार्जितैरघैः ॥

इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

अन्तर्लक्ष्यविकल्पाः

अन्तर्लक्ष्यज्वलज्ज्योतिःस्वरूपं भवति । परमगुरूपदेशेन सहस्रारज्वलज्ज्योतिर्वा बुद्धिगुहानिहितचिज्ज्योतिर्वा षोडशान्तस्थ-तुरीयचैतन्यं वा अन्तर्लक्ष्यं भवति । तद्दर्शनं सदाचार्यमूलम् ॥१३॥

अन्तर्लक्ष्यं विकल्प्य निर्धारयति—**परमेति ॥** उक्तविकल्पानां एकार्थपर्यवसायित्वात् तद्दर्शनमूलं किमित्यत्र—**तद्दर्शनमिति ॥ १३ ॥**

आचार्यलक्षणम्

आचार्यो वेदसंपन्नो विष्णुभक्तो विमत्सरः ।
योगज्ञो योगनिष्ठश्च सदा योगात्मकः शुचिः ॥ १४ ॥
गुरुभक्तिसमायुक्तः पुरुषज्ञो विशेषतः ।
एवंलक्षणसंपन्नो गुरुरित्यभिधीयते ॥ १५ ॥
गुशब्दस्त्वन्धकारः स्यात् रुशब्दस्तन्निरोधकः ।
अन्धकारनिरोधित्वात् गुरुरित्यभिधीयते ॥ १६ ॥
गुरुरेव परं ब्रह्म गुरुरेव परा गतिः ।
गुरुरेव परा विद्या गुरुरेव परायणम् ॥ १७ ॥
गुरुरेव परा काष्ठा गुरुरेव परं धनम् ।
यस्मात्तदुपदेष्टाऽसौ तस्माद्गुरुतरो गुरुरिति ॥ १८ ॥

आचार्यलक्षणमुक्त्वा गुरुशब्दार्थमाह—**गुशब्दस्त्विति** ॥ १४–१८ ॥

ग्रन्थाभ्यासफलम्

यः सकृदुच्चारयति तस्य संसारमोचनं भवति । सर्वजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति । सर्वान् कामानवाप्नोति । सर्वपुरुषार्थसिद्धिर्भवति । य एवं वेदेत्युपनिषत् ॥ १९ ॥

ग्रन्थतदर्थपठनानुसन्धानफलमाह—**य इति** ॥ कामाकामधियां पठनफलं सर्वकामाप्तिः परमपुरुषार्थाप्तिश्च । **इत्युपनिषच्छब्दः** अद्वयतारकोपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥ १९ ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
अद्वयोपनिषद्व्याख्या लिखितेश्वरगोचरा ।
अद्वयोपनिषद्व्याख्याग्रन्थोऽशीतिरितीरितः ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे त्रिपञ्चाशत्सङ्ख्यापूरकं अद्वयतारकोपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम्

ॐ श्रीमद्विश्वाधिष्ठानपरमहंससद्गुरुरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥

ॐ

अमृतनादोपनिषत्

सह नाववतु—इति शान्तिः

श्रवणाद्युपायः

शास्त्राण्यधीत्य मेधावी अभ्यस्य च पुनः पुनः ।
परमं ब्रह्म विज्ञाय उल्कावत्तान्यथोत्सृजेत् ॥ १ ॥

विवरणम्

ॐ श्रीमद्विश्वाधिष्ठानपरमहंससद्गुरुरामचन्द्राय नमः

अमृतनादोपनिषत्प्रतिपाद्यं पराक्षरम् ।
त्रैपदानन्दसाम्राज्यं हृदि मे भातु संततम् ॥

इह खलु कृष्णयजुर्वेदप्रविभक्तेयं अमृतनादोपनिषत् । कठवल्ल्यादिसमं उपोद्घातादिकम् । षडङ्गयोगप्रकाशनात्मिकोपनिषदोऽल्पग्रन्थतो विवरणमारभ्यते । आदौ तावत्—विशुद्धचित्तानां श्रवणाद्युपायादेव पुरुषार्थसिद्धिः, मलिनचित्तानां ब्रह्मोपासनाविशिष्टषडङ्गयोगाभ्यासद्वारकज्ञानेन

पुरुषार्थसिद्धिः अस्यामुपनिषदि प्रतिपाद्यते । तत्रादौ मुख्याधिकारिणां श्रवणाद्युपायमाह—**शास्त्राणीति** । मुमुक्षून् प्रति सूर्वापह्नवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति अनुशासनं कुर्वन्तीति **शास्त्राणि** ईशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषत्संज्ञकानि श्रुतार्थधारणासमर्थो **मेधावी** ब्रह्मविद्वरिष्ठदेशिकमुखात् यथावत् अधीत्य यावत् संशयादिपञ्चदोषनिवृत्तिः **पुनः पुनः** तावत् **अभ्यस्य** श्रवणमननिदिध्यासनानि नैरन्तर्येण कृत्वा तत्सञ्जातसम्यज्ज्ञानेन स्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यजातं यत्र पर्यवस्यति अपह्नवं भजति तत् **परमं** तन्मात्रतया उपबृंहणात् **ब्रह्म** निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति **विज्ञाय** तज्ज्ञानसमकालं विद्वान् तद्भावमेत्य तन्मात्रतयाऽवशिष्यते । यतः शास्त्राभ्यासः एवं प्रभाववान् अतो ब्रह्मभावापत्त्यनन्तरमपि शास्त्राभ्यास एव अप्रमादेन कर्तव्य इत्यत आह—**उल्कावदिति** । यथा उल्काप्रकाशतो द्रव्यमालोक्य उल्कां परित्यजति तथा ब्रह्मभावापत्त्यनन्तरं तत्साधनानि **तानि** शास्त्राणि तत्प्रभवज्ञानं चापि **अथोत्सृजेत्** इत्यत्र

उल्काहस्तो यथा कश्चिद् द्रव्यमालोक्य तां त्यजेत् ।
ज्ञानेन ज्ञेयमालोक्य पश्चात् ज्ञानं परित्यजेत् ॥ इति,
आत्मानमात्मना साक्षात् ब्रह्म बुद्ध्वा सुनिश्चलम्
देहजात्यादिसंबन्धान् वर्णाश्रमसमन्वितान् ॥
वेदशास्त्रपुराणानि पदपांसुमिव त्यजेत् ॥ इति च श्रुतेः ॥ १ ॥

प्रणवोपासना

ओंकाररथमारुह्य विष्णुं कृत्वाऽथ सारथिम् ।
ब्रह्मलोकपदान्वेषी रुद्राराधनतत्परः ॥ २ ॥
तावद्रथेन गन्तव्यं यावद्रथपथि [1]स्थितः ।
स्थात्वा रथपथिस्थानं रथमुत्सृज्य गच्छति ॥ ३

[1] स्थितिः । स्थि—क.

मात्रालिङ्गपदं त्यक्त्वा शब्दव्यञ्जनवर्जितम् ।
अस्वरेण मकारेण पदं सूक्ष्मं हि गच्छति ॥ ४ ॥

प्रथममन्त्रेणोत्तमाधिकारिणां कृतार्थतामभिधाय मध्यममन्दाधिकारिणां तत्पदारोहाय प्रणववाच्यार्थोपासनां षडङ्गयोगं चाह—**ओङ्कारेति** । रथस्थानीयमोङ्कारं **आरुह्य** कांस्यघण्टानिनादवत् प्रणवोच्चारणपूर्वकं तदर्थानुसन्धानं कृत्वा **रथसारथिं** बुद्धितत्त्वं **विष्णुं** व्यापकं प्रणवार्थेश्वराकाराकारितं कृत्वा । "बुद्धिं तु सारथिं विद्धि" इति श्रुतेः । ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः निर्विशेषपरमात्मा तद्रूपतया पद्यत इति ब्रह्मलोकपदं स्वमात्रतया अन्वेष्टुमिच्छतीति **ब्रह्मलोकपदान्वेषी** तदुपायत्वेन **रुद्राराधनतत्परो** भवेत् स्वातिरिक्तत्वेन परागभावमापन्नस्वाविद्यापदतत्कार्यभूतरुजं द्रावयतीति रुद्रः प्रत्यगात्मा तदाराधनं व्यष्टिसमष्ट्यन्तःकरणवृत्तिसहस्रभावाभावप्रकाशकप्रत्यगस्मीत्यनुसन्धानं तदेकनिष्ठत्वं तत्परत्वमित्यर्थः । आदौ ओङ्कारार्थेश्वरानुचिन्तनं, तदाकाराकारितान्तःकरणं प्रसन्नं सत् निर्विशेषब्रह्ममात्रावस्थितिं ईहते, तदुपायत्वेन प्रत्यगनुसन्धानं, ततः प्रत्यक्परागभावसापेक्षप्रत्यग्भावं विहाय निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रतया अवशिष्यत इति भावः ॥ २ ॥ ब्रह्मभावापत्तावपि सदा प्रणवानुसन्धानं कर्तव्यमित्यत आह—**तावदिति** । **यावद्रथपथि** प्रणवानुसन्धानवर्त्मनि **स्थितस्तिष्ठति तावद्रथेन गन्तव्यं** ओङ्कारोच्चारणपूर्वकं अर्थानुसन्धानं कर्तव्यम् । एवं **रथपथिस्थानं** रथपथेन यत् गन्तव्यस्थानं निर्विशेषं ब्रह्म तत्र तन्मात्रावशेषतया **स्थात्वा** स्थित्वा ततः रथेन गन्तव्यप्रदेशस्य प्राप्तत्वात् ओङ्कार**रथमुत्सृज्य** तत्प्राप्यतुर्यतुर्यस्थानं **गच्छति** तुर्यतुर्यो भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ तुर्यतुर्याधिगमोपायमाह—**मात्रेति** । सर्वव्यवहारहेत्वकारादयः स्वराः शब्दाः, ककारादीनि व्यञ्जनानि, तैः वर्जितं शब्दव्यञ्जनात्मकप्रपञ्चाशद्वर्णव्यवहार्यप्रपञ्चकलनाविरळं यत् **मात्रालिङ्गपदं** अकारादिमात्रातदध्यक्षविश्वविराडोत्रादिरूपं **त्यक्त्वा** स्वातिरेकेण किञ्चिन्नास्तीति निश्चित्य अथ **अस्वरेण** मकारेण मकारार्थेश्वरभावेन निरावृतक्रियाज्ञानेच्छाशक्तिसम्पत्त्या यत् **सूक्ष्मं हि**

पदं विराजते तत् सूक्ष्मपदं ब्रह्म स्वमात्रमिति गच्छति मात्रालिङ्गशब्दव्यञ्जन-कलनापह्नवसिद्धब्रह्ममात्रतया मुनिः अवशिष्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रत्याहारलक्षणम्

शब्दादिविषयान् पञ्च मनश्चैवातिचञ्चलम् ।
चिन्तयेदात्मनो रश्मीन् प्रत्याहारः स उच्यते ॥ ५ ॥

मन्दाधिकारिचित्तशुद्धिहेतुषडङ्गयोगमुपदिशति । तत्र प्रत्याहार-स्वरूपमाह—शब्दादीति । "यद्यच्छृणोति कर्णाभ्यां तत्तदात्मेति भावयेत्" इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन श्रोत्रादिग्राह्यपञ्चशब्दादिविषयान् स्वात्मनो रश्मीन् स्वात्मविकल्पितत्वेन स्वरूपभूतान् । मनश्चेति चशब्दतः सविषयान्तः-करणचतुष्टयं गृह्यते । तत्तु अतिचञ्चलं क्षणविकारित्वात् । तदप्यात्मनो रूपं चिन्तयेत् स्वात्मातिरिक्तविषयतः प्रत्याहरेदिति योऽर्थोऽभिहितः सः प्रत्याहारः उच्यते ॥ ५ ॥

षडङ्गयोगः

प्रत्याहारस्तथा ध्यानं प्राणायामोऽथ धारणा ।
तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ॥ ६ ॥

योगषडङ्गानि गणयति—प्रत्याहार इति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ६ ॥

प्राणायामादिफलम्

यथा पर्वतधातूनां [1]दह्यन्ते धमता मलाः ।
तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणधारणात् ॥ ७ ॥

[1] दह्यते धमता मलम्—अ.

प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषम् ।
किल्बिषं हि क्षयं [1]नीत्वा रुचिरं चैव चिन्तयेत् ॥ ८ ॥

प्राणायामादिफलप्रदर्शनपूर्वकं प्राणायामादिप्रकारमाह—**यथेति** ॥ **यथा धमता धमनाभिवर्धितवह्निना पर्वतधातूनां मलाः मलानि दह्यन्ते तथा प्राणधारणात् दशेन्द्रियकृताः दोषा दह्यन्ते** ॥ ७ ॥ **यत एवं अतः प्राणायामैः लिङ्गदेहाश्रयदोषान् दहेत्** । **तथा धारणाभिश्च अन्तःकरणगतकिल्बिषं दहेत्** । एवं **अन्तःकरणजकिल्बिषं अशुद्धिं क्षयं नीत्वा रुचिरं किल्बिषक्षयाधिकरणं चैव** हीतिशब्दात् सर्ववृत्तिकुम्भकं मनःप्राणवृत्तिस्तम्भनं चिन्तयेत् ॥ ८ ॥

त्रिविधप्राणायामः

रुचिरं रेचकं चैव वायोराकर्षणं तथा ।
प्राणायामास्त्रयः प्रोक्ता रेचपूरककुम्भकाः ॥ ९ ॥

त्रिविधप्राणायाममाह—**रुचिरमिति** । कुम्भकरेचकपूरकभेदेन **प्राणायामाः त्रयः प्रोक्ताः** । अत्र रुचिरशब्दः कुम्भकवाची, रेचकपूरकसहपठितत्वात् ॥ ९ ॥

प्राणायामलक्षणम्

सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ १० ॥

प्राणायामस्वरूपमाह—**सव्याहृतिमिति** । कुम्भकावस्थायां "ॐ भूः" इत्यादिप्रणवसम्पुटितसप्तव्याहृतिभिः "परोरजसेसावदोम्" इति **शिरसा** च

[1] तीर्त्वा—अ १.

सह गायत्रीं त्रिः पठेत् त्रिवारं मनसा उच्चरेदिति योऽर्थोऽभिहितः स प्राणायामः उच्यते ॥ १० ॥

रचकलक्षणम्

उत्क्षिप्य वायुमा[1]काशे शून्यं कृत्वा निरात्मकम् ।
शून्यभावे नियुञ्जीयाद्रेचकस्येति लक्षणम् ॥ ११ ॥

रेचकलक्षणमाह—उत्क्षिप्येति । बाह्याकाशे वायुमुत्क्षिप्य तैलधारावत् मन्दंमन्दं विरेच्य अन्तः निरात्मकं वायुं शून्यं कृत्वा शून्यभावे नियुञ्जीयात् इति यत्तत् रेचकस्य लक्षणम् ॥ ११ ॥

पूरकलक्षणम्

[2]वक्त्रेणोत्पलनाळेन तोयमाकर्षयेन्नरः ।
एवं वायुर्ग्रहीतव्यः पूरकस्येति लक्षणम् ॥ १२ ॥

पूरकलक्षणमाह—वक्त्रेणेति । यथा नरो वक्त्रेण वक्त्रस्थोत्पलनाळेन वा तोयं आकर्षयेत् एवमिडया पिङ्गळया शीतल्या वा वायुः ग्रहीतव्यः इति यत्तत् पूरकस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥

कुम्भकलक्षणम्

[3]नोच्छ्वसेन्न च [4]निश्वासेत् नैव गात्राणि चालयेत् ।
एवं भावं नियुञ्जीयात् कुम्भकस्येति लक्षणम् ॥ १३ ॥

[1] काशं—क, अ १, अ २. शे इत्येतत् शं इति शोधितं—अ.
[2] वक्त्रे—क. [3] नोच्छ्वासे—अ २. [4] निश्वसे—अ १.

अन्धवत् पश्य रूपाणि शब्दं बधिरवच्छृणु ।
काष्ठवत् पश्य वै देहं [1]प्रशान्तस्येति लक्षणम् ॥ १४ ॥

कुम्भकलक्षणमाह—**नोच्छ्वसेदिति** । सिद्धाद्यासनमास्थाय निश्चलगात्रो योगी रेचकपूरकव्यापारमकृत्वा एवं वायुस्तम्भनभावं नियुञ्ज्यादिति यत्तत् कुम्भकलक्षणम् ॥ १३ ॥ कुम्भकवेळायां अन्धबधिरवत् रूपशब्दादिव्याप्तिविरळो भूयादिति प्रशान्तलक्षणमाह—**अन्धवदिति** । अन्धबधिरग्रहणं शिष्टेन्द्रियवैकल्योपलक्षणार्थं, यथा अन्धादिः रूपादिग्रहणं न करोति तथा अविकलेन्द्रियोऽपि । रूपादीन् अन्धादिवत् पश्य स्वदेहं काष्ठवत् पश्येति यत्तत् प्रशान्तस्य लक्षणम् । योगी सर्वेन्द्रियव्याप्तिविरळो भवेदित्यर्थः ॥१४॥

धारणालक्षणम्

मनः संकल्पकं ध्यात्वा संक्षिप्यात्मनि बुद्धिमान् ।
धारयित्वा तथाऽऽत्मानं धारणा परिकीर्तिता ॥ १५ ॥

धारणालक्षणमाह—**मन** इति । बुद्धिमान् योगी सङ्कल्पात्मकं **मनः** तद्वृत्तिजातं **सङ्क्षिप्य** अथ निस्सङ्कल्पकं **ध्यात्वा आत्मनि** निर्विकल्पके प्रत्यग्भावपरिणते मनसि तथाविधं परमात्मानं **धारयित्वा** या प्रत्यक्परैक्यस्थितिः सेयं **धारणेति परिकीर्तिता** ॥ १५ ॥

तर्कलक्षणम्

आगमस्याविरोधेन ऊहनं तर्क उच्यते ।

तर्कलक्षणमाह—**आगमस्येति** । श्रुत्यनुगृहीतोहनमेव तर्क इत्यभिधीयते ॥

[1] प्रशान्तस्यैव—अ २.

समाधिलक्षणम्

समं मन्येत [1]यं लब्ध्वा स समाधिः प्रकीर्तितः ॥ १६[1]॥

समाधिलक्षणमाह—सममिति । ब्रह्माहं, अहमेव ब्रह्म इति यं परमात्मानं मत्वा स्वविकल्पितप्रपञ्चजातं समं आत्मानमेव मन्येत स समाधिरिति श्रुतिभिः परिकीर्तितः ॥ १६ ॥

समाधिसिद्ध्युपायः

भूमौ दर्भासने रम्ये सर्वदोषविवर्जिते ।
कृत्वा मनोमयीं रक्षां जप्त्वा वै रथमण्डले ॥ १७ ॥
पद्मकं स्वस्तिकं वाऽपि भद्रासनमथापि वा ।
बद्ध्वा योगासनं सम्यक् उत्तराभिमुखः स्थितः ॥ १८ ॥
नासिकापुटमङ्गुल्या पिधायैकेन मारुतम् ।
आकृष्य धारयेदग्निं शब्दमेव विचिन्तयेत् ॥ १९ ॥
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ओमित्येतन्न [2]रेचयेत् ।
दिव्यमन्त्रेण बहुधा कुर्या[3]न्मलविमुक्तये ॥ २० ॥
पश्चात् ध्यायीत पूर्वोक्तक्रमशो मन्त्रविद् बुधः ।
स्थूलादिस्थूलसूक्ष्मं च नाभेरूर्ध्वमुपक्रमः ॥ २१ ॥

[1] यल्लब्ध्वा समाधिः परिकीर्तितः—उ १. [2] रोचयेत्—अ, अ १.
[3] दमलमुक्तये—अ. दामलमुक्तये—उ, उ १, अ १, अ २. 'दात्ममलच्युतिं' इति शोधितं—क.

तिर्यगूर्ध्वमधोदृष्टिं विहाय च महामतिः ।
स्थिरस्थायी विनिष्कम्पः सदा योगं समभ्यसेत् ॥ २२ ॥
तालमात्राविनिष्कम्पो धारणायोजनं तथा ।
द्वादशमात्रो योगस्तु कालतो नियमः स्मृतः ॥ २३ ॥
अघोषमव्यञ्जनमस्वरं च अतालुकण्ठोष्ठमनासिकं च [1]यत् ।
अरेफजातमुभयोष्मवर्जितं यदक्षरं न क्षरते कथंचित् ॥ २४ ॥

एतादृशसमाधिसिद्ध्युपायमाह—**भूमाविति** । विशुद्धभूमौ—दर्भासनग्रहणं चेलाजिनोपलक्षणार्थं—कुशाजिनचेलमृद्वासने सर्वदोषरहिते तत्संस्कारार्थं भूशुद्धिभूतशुद्ध्यादिमनोमयीं **रक्षां कृत्वा** तदासनमुपस्पृश्य **रथमण्डले** प्रणवव्याहृतिसौम्याष्टाक्षरे यथाशक्ति **जप्त्वा** ॥ १७ ॥ ततस्तदासने यथाविध्युपविश्य अथ पद्मस्वस्तिकभद्र्योगासनेष्वन्यतमासनमास्थाय **सम्यक्** उत्तराभिमुखतया आसीनः सन् ॥ १८ ॥ **नासिकापुटं एकेन** सा**ङ्गुलीकरेण पिधाय मारुतमाकृष्य** मूलाधारत्रिकोणे **अग्निं धारयेत्**, धारयन् **शब्दं ओङ्कारमेव विचिन्तयेत्** ॥ १९ ॥ किं तत् । **ओमित्येकाक्षरमिति** । ओङ्कारानुसन्धानविच्छित्तिं न कुर्यात् । स्वान्तःकरणस्थमलविमुक्तये **बहुधेति** ॥ २० ॥ एवं **मन्त्रविदिति** । ध्यानक्रमनियम उच्यते—**स्थूलादीति** । स्वाविद्यापदस्थूलाद्यंशारोपापवादाधिकरणविराट्सूत्रबीजतुर्यरूपेण तत्प्रविभक्तस्थूलं सूक्ष्मं चाधिष्ठाय । चशब्दात् बीजतुर्यांशमप्यधिष्ठायेति द्योत्यते । विराडादयो भवन्ति (?) स्वनाभेरूर्ध्वं विद्यमानहृदयादिषु विराडादिध्यानस्य **उपक्रमः** कर्तव्यः ॥ २१ ॥ विराडादिध्यानोपक्रमानन्तरं **महामतिः** योगी स्वध्येयस्वरूपातिरिक्ततिर्यगूर्ध्वमधोदृष्टिं **विहाय** । चशब्दात्तदेकनिष्ठो भूत्वेति द्योत्यते । पूर्वोक्तपद्मासने **स्थिरस्थायी** भूत्वा स्वाभिलषितलक्ष्यानुसन्धानतो **विनिष्कम्पः** लक्ष्यैकतानचित्तः सन् **सदा** विराडादिरहमस्मीत्यनुसन्धानरूपं

[1] 'यत्' इत्येतत् लुप्तं—अ.

योगं समभ्यसेत् ॥ २२ ॥ कुम्भकमात्रानियमस्तु हटशाम्बादि-**ताळमात्राविनिष्कम्पः** कालः अष्टमात्रात्मकः सप्तमात्रात्मको वा यथा लोके प्रथितः **तथा** कुम्भके श्वासधारणायोजनं कार्यम् । तथा सम्पूर्णकुम्भके **कालतो द्वादशमात्रात्मको योगस्तु** नियमेन स्मृतः । अत्रत्यद्वादशमात्राकालस्तु सहजो-च्छ्वासनिश्वासकालमानेन षण्णवतिमात्रात्मकः स्मृतः । एतावत्कालकुम्भके स्वरूपं ध्यायतः तदक्षरसाक्षात्कारो भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ किं तदक्षरं घोषादि-वर्णात्मकं ? इत्यत आह—**अघोषमिति** । हशो घोषाः तद्रहितं **अघोषं व्यञ्जनं** ककारादिः तद्रहितं **अव्यञ्जनं** तथाऽकारादिस्वरविरळं **अस्वरं च** यत्तालुकण्ठोष्ठनासिकास्थाने अभिव्यज्यते तद्रहितं **अरेफजातं** अन्तःस्थ-कलनाविरळं शषसहाद्युभयोष्मवर्जितं **कथंचिदपि यन्न क्षरते तदेवाक्षरं** योगिप्रत्यक्षमुपलभ्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

योगस्य नित्यकर्तव्यता

येनासौ [1]पश्यते मार्गं प्राणस्तेनाभिगच्छति ।
अतस्तमभ्यसेन्नित्यं यन्मार्गगमनाय वै ॥ २५ ॥

यतः स्वप्राप्य[ति]मार्गदर्शनहेतुः योगः अतस्तमेव सदा अभ्यसेदित्याह —**येनेति** ॥ **असौ** योगी **येन** योगेन स्वप्राप्यमार्गं **पश्यते** पश्यति **प्राणस्तु** दृङ्मनोग्निभिः सह **तेन** एव मार्गेण **अभिगच्छति** । यत एवं **अतः यत्** पदप्रापकमार्गगमनायैव **तमेव** योगमप्रमादेन **अभ्यसेत्** ॥ २५ ॥

सप्त स्वप्राप्तिद्वाराणि

हृद्द्वारं वायुद्वारं च मूर्धद्वारमथापरम् ।
मोक्षद्वारं बिलं चैव सुषिरं मण्डलं विदुः ॥ २६ ॥

[1] गच्छते-क, अ २.

स्वप्राप्य[प्ति]द्वाराणि कतिविधानीत्यत आह—**हृद्वारमिति** ॥ **हृद्वारं** विराट्प्रापकं, विराजो हृदयाश्रितब्रह्माण्डोपाधिकत्वात् । **वायुद्वारं** सूत्रप्रापकं, वायोः सूत्ररूपत्वात्, "वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं" इति श्रुतेः । **मूर्धद्वारं** बीजेश्वरप्रापकं, "तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति" इति श्रुतेः । **अथापरं** किमित्युक्ते **मोक्षद्वारं** अर्धमात्रात्मकं प्रत्यगभिन्नब्रह्मप्रापकं, तदवगतेरर्धमात्राद्वारकत्वात् । मोक्षद्वारं त्रिधा भिद्यते । तत् कथं? अर्धमात्रास्थूलांशात्मकं **बिलं**, तस्य तुर्यवैराजप्रापकत्वात् । अर्धमात्रासूक्ष्मांशात्मकं **सुषिरं**, तुर्यसूत्रप्रापकत्वात् । अर्धमात्राबीजांशात्मकं **मण्डलं**, तुर्यबीजप्रापकत्वात् । **च**शब्दात् परेति विख्यातकैवल्यद्वारमस्तीति द्योत्यते, तस्य निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रगमकत्वात् । एवं सप्तधा स्वात्मप्तिद्वाराणि सन्तीति ब्रह्मविद्वरीयांसो **विदुः** जानन्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥

भयादीनां त्यागः

भयं क्रोधमथालस्यम् अतिस्वप्नातिजागरम् ।
अत्याहारमनाहारं नित्यं योगी विवर्जयेत् ॥ २७ ॥

भयक्रोधादिविघ्नबाहुळ्ये सति कथमेवं सिद्धिः स्यादित्याशङ्क्य भयादित्यागतः तत्सिद्धिः स्यादित्यत आह—**भयमिति** ॥ निर्भयादिदर्शनेन भयादिवृत्तित्यागयोगो भवतीत्यत्र

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥

इति स्मृतेः ॥ २७ ॥

अभ्यासफलम्

अनेन विधिना सम्यङ् नित्यमभ्यस्यते क्रमात् ।
स्वयमुत्पद्यते ज्ञानं त्रिभिर्मासैर्न संशयः ॥ २८ ॥
चतुर्भिः पश्यते देवान् पञ्चभिर्वि[1]ततः क्रमः ।
इच्छयाऽऽप्नोति कैवल्यं षष्ठे मासि न संशयः ॥ २९ ॥

एवमभ्यासं कुर्वतः अवान्तरफलं मुख्यफलं चाह—**अनेनेति** ॥ "भूमौ दर्भासने रम्ये" इति यदुक्तं **अनेन विधिना** अभ्यासं कुर्वतः **त्रिभिः मासैः स्वयमेव** उपदेशमन्तरा **ब्रह्मज्ञानं उत्पद्यते** ॥ २८ ॥ मासचतुष्टयाभ्यासात् इन्द्रादिदेवान् **पश्यते** पश्यति । मासपञ्चकाभ्यासतो **विततः क्रमो** विराडादिः दृश्यते । षण्मासाभ्यासतो यद्[दि]च्छया **कैवल्यं आप्नोतीत्यत्र न हि संशयः** अस्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

योगचिन्त्यम्

पार्थिवः पञ्चमात्रस्तु चतुर्मात्रस्तु वारुणः ।
आग्नेयस्तु त्रिमात्रोऽसौ वायव्यस्तु द्विमात्रकः ॥ ३० ॥
एकमात्रस्तथाऽऽकाशो ह्यमात्रं तु विचिन्तयेत् ।

योगेन यच्चिन्त्यं तदाह **पार्थिव इति** ॥ ३० ॥ पार्थिवाद्याकाशान्तं एकैकगुणापकर्षतः सूक्ष्मत्वं प्रत्यक्त्वं व्यापकत्वम् । इत्थं मात्राविशिष्टभूतभौतिकजातापह्नवसिद्धं **अमात्रं ब्रह्म** निष्प्रतियोगिस्वयमात्रमिति **विचिन्तयेदित्यर्थः** ॥

[1] ततक्रमः—अ.

चिन्तनाप्रकारः

•संधिं कृत्वा तु मनसा चिन्तयेदात्मनाऽऽत्मनि ॥ ३१ ॥

[1]त्रिंशत्सार्धाङ्गुलः प्राणो यत्र प्राणैः प्रतिष्ठितः ।

एष प्राण इति ख्यातो बाह्यप्राणस्य गोचरः ॥ ३२ ॥

तच्चिन्तनाप्रकारमाह **सन्धिमिति** ॥ ३१ ॥ अर्धाङ्गुलाधिकत्रिंशदङ्गुलगतिः **प्राणो यत्र** हृदयाकाशे वागादिभिः **प्राणैः** सह **प्रतिष्ठितः** योऽयं **बाह्यप्राणस्य** आधिदैविकस्य **गोचरो** विषयो भवति **एष** एव आध्यात्मिक**प्राण** इति विख्यातो भवति । स यत्र हृदयाकाशे प्रत्यग्भास्ये स्वोपजीव्यकरणग्रामेण सह विलीयते तद्विलयाधिकरणं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म तस्मिन् **ब्रह्मात्मनि** ब्रह्माकारपरिणतमनसा तद्भासकप्रत्यगात्मना **सन्धिमैक्यं कृत्वा** प्रत्यक्परभेदसापेक्षतदैक्यगतसविशेषांशापह्नवसिद्धं ब्रह्म स्वमात्रमिति **विचिन्तयेत्** ॥ ३२ ॥

श्वासप्रमाणम्

अशीतिश्च शतं चैव सहस्राणि त्रयोदश ।

[2]लक्षश्चैकोननिश्वास अहोरात्रप्रमाणतः ॥ ३३ ॥

अहोरात्रनिर्वर्त्यश्वासप्रमाणमाह—**अशीतिश्चेति** ॥ द्व्यशीत्यधिकशतोत्तरसहस्रलक्षसङ्ख्याविशिष्टनिश्वासादिः अहोरात्रप्रमाणतो गण्यते । श्रुत्यन्तरे तु षट्सङ्ख्याहोरात्रयोः एकविंशतिसहस्राणि षट्छतान्यधिकानि भवन्तीत्याम्नातम् । प्रकारद्वयप्रविभातसङ्ख्याभेदस्तु बाल्यादिशरीरतारतम्यतः उपपद्यते । सुखं तिष्ठतो दृढगात्रस्य श्वासगतिः स्तिमिता विभाति, एतद्विपरीतस्य विपरीतं भवतीति उभयमपि सङ्गच्छते, नहि विरोधोऽस्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

[1] त्रिंशत्यार्धा-क. त्रिंशत्वार्धाङ्गुलः-अ, उ. त्रिंशत्सार्धाङ्गुलः-इति तु पाठः व्याख्यानुसारीति धृतः

[2] लक्षश्चैकोवि-अ १. लक्षश्चैकोवि-क, अ २.

प्राणादीनां स्थानानि

प्राण आद्यो हृदि स्थाने अपानस्तु पुनर्गुदे ।
समानो नाभिदेशे तु उदानः कण्ठमाश्रितः ॥ ३४ ॥
व्यानः सर्वेषु चाङ्गेषु व्याप्य तिष्ठति सर्वदा ।

एवं श्वासकृत्प्राणादिस्थानान्याह—**प्राण इति ॥ ३४ ॥**

तेषां वर्णभेदाः

अथ वर्णास्तु पञ्चानां प्राणादीनामनुक्रमात् ॥ ३५ ॥
रक्तवर्णो मणिप्रख्यः प्राणवायुः प्रकीर्तितः ।
अपानस्तस्य मध्ये तु इन्द्रकोपसमप्रभः ॥ ३६ ॥
समानस्तु द्वयोर्मध्ये गोक्षीरधवलप्रभः ।
आपाण्डर उदानश्च व्यानो [1]ह्यर्चिसमप्रभः ॥ ३७ ॥

प्राणाद्याकृतिवर्णभेदमाह **अथेति ॥ ३५-३७ ॥**

परमफलम्

यस्येदं मण्डलं भित्त्वा मारुतो याति मूर्धनि ।
यत्र यत्र म्रियेद्वाऽपि न स भूयोऽभिजायते ।
न स भूयोऽभिजायत इत्युपनिषत् ॥ ३८ ॥

षडङ्गयोगाभ्यासपरमफलं प्रकटयन् उपसंहरति—**यस्येति ॥ यस्य** मुमुक्षोः योगिनो **मारुतः** प्राणादिः **इदं** स्वाधिष्ठेयहृदयादि **मण्डलं अभ्यासबलेन**

[1]सम-अ.

भित्त्वा मूर्धनि सहस्रारे विद्यमानं तुर्यं तुर्यतुर्यं वा स्वमात्रमित्येति सोऽयं तादृशपरिपक्वयोगी "तीर्थे श्वपचगृहे वा" इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन यत्र क्व जीवन् तिष्ठेत् म्रियेद्वाऽपि सोऽयं नहि भूयोऽभिजायते ब्रह्मवेदनकाले ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः । आवृत्तिः आदरार्था । इत्युपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥ ३८ ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
लिखितं स्याद्विवरणं नादोपनिषदः स्फुटम् ।
प्रकृतोपनिषद्व्याख्याग्रन्थः षष्ट्युत्तरं शतम् ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे एकविंशतिसङ्ख्यापूरकं
अमृतनादोपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम्

अमृतबिन्दूपनिषत्

सह नाववतु—इति शान्तिः

मन एव बन्धमोक्षयोः कारणम्

मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च ।
अशुद्धं कामसंकल्पं शुद्धं कामविवर्जितम् ॥ १ ॥
मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम् ॥ २ ॥

अमृतबिन्दूपनिषद्वेद्यं यत् [1] परमामृतम् ।
तदेव हि त्रिपाद्रामचन्द्राख्यं नः परा गतिः ॥

अथ खलु कृष्णयजुर्वेदप्रविभक्तेयं अमृतबिन्दूपनिषत् । तस्या उपोद्घातादिसङ्गतिः कठवल्ल्यादिसमा । इयं आख्यायिकां विना अवान्तररूपेण प्रवृत्ता । अल्पग्रन्थतोऽस्या विवरणमारभ्यते ॥ मन इति ॥ स्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यापह्नवसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्राज्ञदृष्टिः यत् स्वातिरिक्तमस्तीति मननं करोति तदेव मनो मायातत्त्वम् । हिशब्देन त्रिगुणात्मकमनसो निष्प्रतियोगिकाभावरूपत्वं द्योत्यते । स्वाज्ञदृष्टिसत्यवद्विकल्पितमनो द्विविधमिति

[1] परमाक्षरं—उ, अ १.

शास्त्रतः प्रोक्तम् । किंरूपेण द्विविधमित्यत्र तत्सत्वांशः शुद्धं च तद्रजस्तमोंशः अशुद्धमेव च । पदद्वयं श्रुतिरेव व्याकरोति अशुद्धमिति । कामसङ्कल्पविशिष्टं अशुद्धं अविद्यांशत्वात्, कामसामान्यविवर्जितं शुद्धं विद्यांशत्वात् ॥ १ ॥ बन्धमोक्षहेतुः मन एवेत्याह—मन एवेति । सङ्कल्पादिवृत्तिमन्मनो बन्धहेतुः निःसङ्कल्पं मनो मुक्तिहेतुः इत्यर्थः ॥ २ ॥

मनोनिरोधो मोक्षोपायः

यतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते ।
अतो निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणा ॥ ३ ॥
निरस्तविषयासङ्गं संनिरुद्धं मनो हृदि ।
यदा यात्यात्मनोऽभावं तदा तत्परमं पदम् ॥ ४ ॥
तावदेव निरोद्धव्यं यावद्धृदि गतं क्षयम् ।
एतज्ज्ञानं च ध्यानं च शेषो न्यायश्च विस्तरः ॥ ५ ॥

यतो निर्विषयमनसो मुक्तिहेतुत्वं अतो मुमुक्षुणा मनो निर्विषयं कार्यमित्याह—यत इति ॥ ३ ॥ अमनीभाव एव मोक्ष इत्याह—निरस्तेति । यस्य मनसो ब्रह्मध्यानतो विषयासङ्गो निरस्तः तत् निरस्तविषयासङ्गं मनो हृदि संनिरुद्धं सत् यदा यस्मिन् काले आत्मनः स्वस्य अभावं अमनीभावं याति तदा तस्मिन् काले यत् सर्वापह्नवसिद्धपदं तत् परमं पदं निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रमवशिष्यते ॥ ४ ॥ मनस्तत्कार्यापह्नवसिद्धं ब्रह्मेति यत् तदेव ज्ञानमिति सर्ववेदान्तपरमतात्पर्यमित्याह—तावदिति । यावद्धृदि कामादिवृत्तिमन्मनः क्षयं गतं तावदेव मनो निरोद्धव्यम् । यत् मनस्तत्कार्यापह्नवसिद्धं ब्रह्मस्वमात्रमिति जानाति तत् एतत् निर्विशेषज्ञानं ध्यानं च । शब्दद्वयतः निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतया ब्रह्म ज्ञातुं ध्यातुं

शक्यते इति द्योत्यते । स्वातिरेकेण ज्ञातुं ध्यातुं किमन्यदस्ति, ब्रह्ममात्रस्यैव निष्प्रतियोगिकत्वात् । तदतिरेकेण शेषो न्यायश्च विस्तरः वाचारम्भणमात्रत्वात, "वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्" इति श्रुतेः ॥ ५ ॥

ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मभावप्राप्तिः

नैव चिन्त्यं न चाचिन्त्यं न चिन्त्यं चिन्त्यमेव च ।
पक्षपातविनिर्मुक्तं ब्रह्म संपद्यते [1]तदा ॥ ६ ॥

ब्रह्मयाथात्म्यविदः तद्भावापत्तिमाह—नैवेति । स्वातिरेकेण एतत् नैव चिन्त्यं स्वमात्रत्वात् । स्वमात्रतया नचाचिन्त्यं, सविशेषतया न चिन्त्यं, स्वयमेवेति चिन्त्यमेव तत् । नैव चिन्त्यमित्यादिपक्षे पततीति पक्षपातं तद्विनिर्मुक्तं ब्रह्म स्वमात्रमिति यदा वेद तदा वेदनसमकालं ब्रह्म सम्पद्यते ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

सविशेषब्रह्मानुसन्धानेन निर्विशेषब्रह्माधिगमः

स्वरेण संधयेद्योगमस्वरं भावयेत्परम् ।
अस्वरेणानुभावेन [2]नाभावो भाव इष्यते ॥ ७ ॥
तदेव निष्कलं ब्रह्म निर्विकल्पं निरञ्जनम् ।
तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा ब्रह्म संपद्यते ध्रुवम् ॥ ८ ॥
निर्विकल्पमनन्तं च हेतुदृष्टान्तवर्जितम् ।
अप्रमेयमनादिं च यत् ज्ञात्वा मुच्यते बुधः ॥ ९ ॥

[1] ध्रुवं—क, अ २. [2] नभावो-क, अ १, अ २.

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।
न [1]मुमुक्षुर्न वै मुक्तः इत्येषा परमार्थता ॥ १० ॥

सविशेषब्रह्मोपासनया निर्विशेषब्रह्माधिगमः स्यादित्याह—**स्वरेणेति** । ओङ्कारस्वरेण आदावपरब्रह्मयोगं सन्धयेत् सविशेषेश्वरोऽस्मीत्यनुसन्धानं कुर्यात् । सविशेषब्रह्मप्रसादात् **परं अस्वरं** निर्विशेषं **ब्रह्म भावयेत्** । **अस्वरेण** निर्विशेषब्रह्मणा **अनुभावेन** अनुभवेन अस्वरं परं ब्रह्मैव भावयेदिति पूर्वेणान्वयः । स्वराभावोऽस्वर इति चेन्न, अस्वरस्य निर्विशेषब्रह्मतया भावरूपत्वात् । न हि भावः कदाऽप्यभाव इष्यते ॥ ७ ॥ यस्मादेवं तस्मात् यदेव अस्वरं **तदेव** प्राणादिनामान्तषोडशकला-वैलक्षण्येन उपबृंहणात् **निष्कळं ब्रह्म** स्वविकल्पितविकल्पासम्भवात् **निर्विकल्पं** स्वाञ्जनार्हस्वातिरिक्तवैरळ्यात **निरञ्जनं** यत् **तत् ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा** तज्ज्ञानसमकालं **ध्रुवं** निर्विशेषं **ब्रह्म सम्पद्यते** ॥ ८ ॥ उक्तार्थमेव भङ्ग्यन्तरेणाह—**निर्विकल्पमिति** । जाग्रज्जाग्रदाद्यविकल्पानुङ्कारसान्तचतु-ष्पञ्चदशविकल्पाः यत्र स्वावशेषतया पर्यवस्यन्ति तत् निर्विकल्पम् । निर्वि-कल्पस्य सूक्ष्मत्वेनान्तवत्त्वं स्यादित्यत आह—**अनन्तं चेति** । त्रिविधपरि-च्छेदवैरळ्यात् "देशतः कालतो वस्तुतः परिच्छेदरहित ब्रह्म" इति श्रुतेः । चशब्दो निष्प्रतियोगिकानन्त्यद्योतकः । उक्तार्थे को हेतुः, दृष्टान्तो वा कः, इत्यत आह—**हेतुदृष्टान्तवर्जितमिति** । स्वसिद्धौ स्वातिरिक्तहेत्वभावात् स्वस्य निष्प्रतियोगिकत्वेन दृष्टान्तासम्भवाच्च । यतः एवं अतः तत् **अप्रमेयं** वेदान्तेतरप्रमाणासहत्वात् । अप्रमेयत्वेऽपि तदादिमत् स्यात् इत्यत आह —**अनादिं चेति** । निष्प्रतियोगिकसन्मात्रस्य उत्पत्त्यादेरसम्भवात् । च-शब्दतः स्वातिरिक्तस्याप्यजत्वं द्योत्यते, "पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यत्" "ब्रह्ममात्रमसन्नहि" इति श्रुतेः । यत् एवं **ज्ञात्वा बुधो** विद्वान् ज्ञानसमकालं स्वातिरिक्तास्तित्वभ्रमतो **मुच्यते** तत् स्वमात्रमवशिष्यते इत्यर्थः ॥ ९ ॥

[1] मुमुक्षान—अ २.

उत्पत्तिप्रलयबन्धमोक्षादिव्यवस्थादर्शनात् कथं स्वमात्रसिद्धिरित्याशङ्क्य अस्याः स्वाविद्याविकल्पितत्वेन कारणतुल्यत्वात् निष्प्रतियोगिकस्वमात्रसिद्धिः निरङ्कुशा इत्याह—**न निरोध** इति। **निरोधः** प्रलयः, **उत्पत्तिः** जातिः, **बद्धः** संसारी, मोक्षसाधकः प्रमाता, स्वाज्ञानतत्कार्यात मोक्तुमिच्छुः **मुमुक्षुः**, संछिन्नसंसृतिपाशो **मुक्तः** इत्यादिकल्पना यतः स्वातिरिक्तास्तिताप्रभवा अतः स्वातिरिक्तसामान्यस्य शशविषाणवदवस्तुत्वेनाविद्यकत्वात् स्वातिरिक्तोत्पत्तिप्रलयादिः निष्प्रतियोगिकाभावरूपः इत्यत्र मायाविद्याज्ञानविश्वाभावान्तःकरणादयः ब्रह्मातिरिक्तपर्यायाः अत्यन्ताभावरूपिणः इति परमाक्षरोक्तेः निरोधादि न स्वमात्रे अस्ति **इत्येषैव परमार्थता**। अतो निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रसिद्धिः निरङ्कुशेत्यर्थः ॥ १० ॥

आत्मनः एकत्वम्

एक एवात्मा मन्तव्यो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु।
स्थानत्रयव्यतीतस्य पुनर्जन्म न विद्यते ॥ ११ ॥
एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ १२ ॥

अवस्थाभेदानुरोधेन तदध्यक्षभेदः स्यादित्यत आह—**एक इति**। चतुश्चतुर्धाभिन्नजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु विश्वविश्वाद्यनुङ्गैकरसाविकल्पान्तभेदेन यो विभागः सोऽयं **आत्मा एक एव** इति **मन्तव्यः**, घटशरावाद्यनुगतव्योमैकत्ववत् जाग्रज्जाग्रदाद्यवस्थानुगतविश्वविश्वादिचित एकत्वात्। एवं चतुश्चतुर्धाभिन्न**स्थानत्रयव्यतीतस्य** तुर्यावस्थाऽऽरूढस्य विश्वविश्वादिरूपेण **पुनर्जन्म न विद्यते** तथा जन्महेतुस्वाज्ञानवैरळ्यात् ॥ ११ ॥ कथं पुनरात्मनः एकत्वमित्यत्र सदृष्टान्तमेकत्वमाह—**एक इति**। पञ्चभूतभौतिकव्यवस्थित **आत्मा एक एव हि** स्वज्ञादिदृश्यनुरोधेन नभोजलबिम्बप्रतिबिम्बभावमापन्नचन्द्रवत् शिवजीवभेदेन **एकधा बहुधेव दृश्यते**, वस्तुत आत्मन एकत्वात् ॥ १२ ॥

आत्मनो जन्मनाशराहित्यम्

घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।
घटो [1]लीयेत नाकाशः तद्वज्जीवो नभोपमः ॥ १३ ॥
घटवद्विविधाकारं भिद्यमानं पुनः पुनः ।
तद्भेदे च न जानाति स जानाति च नित्यशः ॥ १४ ॥

सर्वोपाध्यवच्छिन्नात्मनः तत्सत्त्वासत्त्वाभ्यां स्थितिनाशौ स्यातामित्यत आह—घटेति । **घटसंवृतं** घटावच्छिन्नाकाशं अन्येन घटे **नीयमाने यथा** घटावच्छिन्नाकाशं नीतमिव भाति न वस्तुतः आकाशस्याचलत्वात्, यदा **घटो लीयेत न** हि तदवच्छिन्नाकाशो लीनो भवति तथा **तद्वत् नभोपमो जीवः** स्वोपाधिचलननाशाभ्यां जीवो न चलति न नश्यति चेत्यर्थः "जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियते" इति श्रुतेः ॥ १३ ॥ स्वोपाधिसत्त्वासत्त्वाभ्यां आत्मा दृश्यते न दृश्यते इति यो जानाति स एव आत्मयाथात्म्यं जानातीत्याह—घटवदिति । यथा घटादिः **विविधाकारः** तद्वत् तदवच्छिन्नाकाशमपि **पुनः पुनः** उद्भूतघटादिरूपं विविधाकारमिव दृश्यते । तद्घटादीनां भेदे ध्वंसे लोकस्तदवच्छिन्नाकाशभेदं यथा न जानाति अखण्डाकाशमेव पश्यति, तद्याथात्म्यज्ञस्तु घटाद्युपाधिसत्त्वासत्त्वाभ्यां **नित्यशोऽखण्डाकाशमेव जानाति** ॥ १४ ॥

निरुपाधिकात्मदर्शनम्

शब्दमायावृतो नैव [2]तमसा याति पुष्करे ।
भिन्ने तमसि चैकत्व[3]मेक एवानुपश्यति ॥ १५ ॥

[1] नीयेत—अ, अ २. [2] तमसो—क, अ, अ १, अ २. [3] मेकमेवा—क.

तथा स्वाज्ञदृष्टिरुपाध्यनुकारिनानात्मभेदं पश्यति उपाध्यपाये तद्भेदं न पश्यति । परमार्थमतिस्तूपाधिसत्त्वासत्त्वाभ्यां निरुपाधिकमात्मानमेकमेवानुपश्यतीत्याह—**शब्देति** । शब्दार्थप्रपञ्चहेतुभूता **शब्दमाया**, यद्वा अर्थशून्यतया शब्दमात्ररूपिणी वाचारम्भणात्मिका अघटितघटनापटीयसी माया, तयाऽऽवृतो जन्तुः **तमसा** अन्धकारेण आवृतजन्तुवत् **पुष्करे** परमपावने स्वात्मनि **नैव याति** । प्रदीपादिना अन्धकारभेदवत् स्वज्ञानेन स्वाज्ञानतमसि **भिन्ने**, चकारात् तद्वासनायां नष्टायां, प्रत्यक्परचितोः **एकत्वं एक एवानुपश्यति** । यद्वा—स्वाज्ञस्तु **शब्दमायावृतः** सन् **पुष्करे तमसाऽऽवृतजन्तुवत्** सर्वभूतप्रत्यग्ब्रह्मैक्यज्ञानं **नैव याति** । स्वज्ञस्तु स्वाज्ञानतमसि **भिन्ने** पुष्करे परमात्मनि सर्वभूतप्रत्यगेकत्वमनुपश्यति । परमार्थदृष्टिस्तु प्रत्यक्परविभागैक्यासहब्रह्मतत्त्वं निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति पश्यति ॥ १५ ॥

शब्दब्रह्मध्यानेन परब्रह्माधिगमः

शब्दाक्षरं परं ब्रह्म तस्मिन्क्षीणे यदक्षरम् ।
तद्विद्वानक्षरं ध्यायेद्यदीच्छेच्छान्तिमात्मनः ॥ १६ ॥
द्वे विद्ये वेदितव्ये तु शब्दब्रह्म परं च यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १७ ॥
ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञानतत्परः ।
पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद् ग्रन्थमशेषतः ॥ १८ ॥

निर्विशेषब्रह्ममात्रावगत्युपायमाह—**शब्देति** । निर्विशेषब्रह्मास्त्युपायत्वेन यत् प्रसिद्धं **शब्दाक्षरं** ॐ इत्येतदक्षरं **परं ब्रह्मालम्बनं** तदर्थज्ञानतः **तस्मिन्** सावयवे शब्दाक्षरे **क्षीणे** विलयं प्रपन्ने सति **यत्** शब्दाक्षरविलयाधिकरणं **अक्षरं** न क्षरति तदेतत् आधेयाधारात्मकक्षराक्षरगतहेयांशापह्नवसिद्धं परमाक्षरं **यदि विद्वानात्मनः** स्वातिरिक्तक्षराक्षरप्रपञ्चशान्तिं **इच्छेत्** तदा **तदक्षरं**

अहमस्मीति ध्यायेत् ॥ १६ ॥ शब्दब्रह्मयाथात्म्यज्ञानतः शब्दप्रपञ्च-निरसनपूर्वकं तदर्थब्रह्माधिगमो भवतीत्याह—द्वे इति । शब्दब्रह्म परब्रह्मेति यत् ब्रह्म द्विविधं तच्छब्दपरब्रह्मगोचरे द्वे विद्ये वेदितव्ये सगुण-निर्गुणब्रह्मयाथात्म्ये ज्ञातव्ये । तु शब्दोऽवधारणार्थः । तयोरुपायोपेयात्मक-त्वात् तत्रोपायभूते शब्दब्रह्मणि सविशेषब्रह्मणि निष्णातो मुनिः—प्रणववाच्यब्रह्मानुसन्धानतः निर्विशेषब्रह्मज्ञानमुदेति—तज्ज्ञानोदयसमकालं स्वातिरिक्तसर्वापह्नवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति परं ब्रह्माधिगच्छति तन्मात्रतया विद्वानवशिष्यते इत्यर्थः ॥ १७ ॥ ब्रह्माधिगमेऽपि तद्धेतुग्रन्थाभ्यासः कर्तव्य इत्यत आह—ग्रन्थमिति । साधनचतुष्टयसम्पन्नो विद्वान् यावत् ब्रह्ममात्रज्ञानं नोदेति तावत् तज्ज्ञानविज्ञानतत्परः सन् सर्ववेदान्तग्रन्थजातमभ्यस्य संशयादिपञ्चदोषशान्त्यन्तं गुरुमुखात् श्रवणं कृत्वा अथ मननिदिध्यासनप्रभवसम्यज्ज्ञानं यदि जायते तदा धान्यार्थी पलालमिव ग्रन्थजातमशेषतः त्यजेत्, प्रयोजनाभावात् । नहि सरित्पारं प्रविष्टस्य नौकापेक्षाऽस्ति, तथेत्यर्थः ॥ १८ ॥

सर्वभूतप्रत्यगात्मनः एकत्वम्

गवामनेकवर्णानां क्षीरस्याप्येकवर्णता ।
क्षीरवत्पश्यते ज्ञानं लिङ्गिनस्तु गवां यथा ॥ १९ ॥
घृतमिव पयसि निगूढं भूते भूते च वसति विज्ञानम् ।
[1]सततं मनसि मन्थयितव्यं मनोमन्थानभूतेन ॥ २० ॥

नानाऽन्तःकरणावच्छिन्नप्रतीचो नानात्वं स्यादित्यत आह—गवामिति । नानावर्णविशिष्टगोक्षीरं यथा एकरूपं तथा नानालिङ्गयनुगतप्रत्यज्ञानमेकरूपम्।

[1] अत्र उत्तरार्धं मूलाकरानुसारेण धृतम्. तत्र "मनसि" इत्येतस्य लोपो युज्येत. "मनसा मन्थानभूतेन" इति मु. पाठः

तुशब्दोऽवधारणार्थः ॥ १९ ॥ एवं सर्वभूतप्रतीचः एकत्वं किं न भातीत्यत आह—**घृतमिवेति** । यथा **पयसि निगूढं घृतं** मथनादिना आविर्भवति तथा **भूते भूते** सर्वभूतान्तःकरणे तद्वृत्तिभावाभावप्रकाशकमपि **विज्ञानं प्रत्यक्तत्त्वं** स्वाज्ञदृष्टिनिगूढतया **वसति** । चशब्दो निस्संशयार्थः । प्रत्यगभिमुखीभूते **मनसि मन्थानभूतेन** प्रत्यग्भावमापन्नेन मनसा **मन्थयितव्यम्** । एवं सन्ततमननात् पराक्सापेक्षप्रत्यक्परविभागैक्यगतहेयांशापह्नवसिद्धं ब्रह्ममात्रं निष्प्रतियोगिकतया आविर्भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

तत्साक्षात्कारसाधनं ध्यानम्

ज्ञाननेत्रं समाधाय चोद्धरेद्वह्निवत् परम् ।
निष्कलं निश्चलं शान्तं तद् ब्रह्माहमिति स्मृतम् ॥ २१ ॥
सर्वभूताधिवासं यद्भूतेषु च वसत्यपि ।
सर्वानुग्राहकत्वेन तदस्म्यहं वासुदेवः ॥ २२ ॥

तदस्म्यहं वासुदेव इत्युपनिषत् ॥

सर्वभूतनिगूढं ब्रह्म कथं साक्षात्कर्तुं शक्यमित्यत आह—**ज्ञानेति** । सर्वापह्नवसिद्धब्रह्ममात्रगोचरज्ञानमेव नेत्रं **ज्ञाननेत्रमन्तःकरणे समाधाय** विन्यस्य —चशब्दात् ज्ञानेतरसाधनासिद्धत्वं द्योत्यते—दार्वोः मथनाविर्भूतवह्निवत् निष्प्रतियोगिकं **परं ब्रह्म उद्धरेत्** । प्राणादिकलासु सत्सु कथं निष्प्रतियोगिकता इत्यत आह—**निष्कलमिति** । ब्रह्ममात्रसिद्धेः प्राणादिनामान्तषोडशकलापह्नवपूर्वकत्वात् । पूर्णत्वात् **निश्चलं** स्वातिरिक्तशान्तं यदवशिष्यते **तत् निष्कलमित्यादि**पदत्रयविशिष्टं **ब्रह्मेति स्मृतं**, ब्रह्म स्वमात्रमिति पर्यवसन्नमित्यर्थः ॥ २१ ॥ निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रस्य अर्धमात्राभागत्रयावष्टम्भतः सार्वात्म्यं वस्तुतः स्वमात्रसिद्धिं प्रकटयन् उपसंहरति—**सर्वेति** । यत् सर्वभूतानामधिवासः स्थानं अधिष्ठानत्वात्, यदन्तर्याम्यात्मनाऽपि **भूतेषु च वसति, यत् सर्वानुग्राहकत्वेन**

कूटस्थचिन्मात्रतया अवशिष्यते **तदस्म्यहं वासुदेवः** तत्परवासुदेवाख्यं ब्रह्मास्मि। यः स्वातिरिक्ताधिवसनाद्वासुः सचासौ अधिष्ठेयसापेक्षाधिष्ठानगतहेयांशापह्नव-सिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रतया दीव्यत इति देवः परमात्मा स्वमात्रमवशिष्यत इति फलितोऽर्थः। आवृत्तिरादरार्था। **इत्युपनिषच्छब्दः** प्रकृतोपनिषत्स-माप्त्यर्थः॥ २२॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना।
लिखितं स्याद्विवरणं बिन्दूपनिषदः स्फुटम्।
प्रकृतोपनिषद्व्याख्याग्रन्थस्त्रिशाधिकं शतम्।

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे विंशतिसङ्ख्यापूरकं
अमृतबिन्दूपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम्

क्षुरिकोपनिषत्

सह नाववतु—इति शान्तिः

योगाधिकारः

क्षुरिकां संप्रवक्ष्यामि धारणां योगसिद्धये ।
यां प्राप्य न पुनर्जन्म योगयुक्तस्य जायते ॥ १ ॥
वेदतत्त्वार्थविहितं यथोक्तं हि स्वयम्भुवा ।

कैवल्यनाडिकान्तस्थपराभूमि[1]वरासनम् ।
क्षुरिकोपनिषद्योगभासुरं राममाश्रये ॥

इह खलु कृष्णयजुर्वेदान्तर्गतेयं क्षुरिकोपनिषत् ज्ञानप्रतिबन्धकनिरसनयोगशास्त्ररूपिणी प्रवृत्ता । तस्याः उपोद्घातादि कठवल्लीवदूह्यम् । उक्तलक्षणलक्षितायाः अस्याः स्वल्पग्रन्थतो विवरणमारभ्यते । श्रुतिरेव यथोक्ताधिकारिण उद्दिश्य स्वच्छन्दं प्रवृत्तेति यत्तद्विद्यास्तुत्यर्थम् । केयं श्रुतिरित्यत आह—**क्षुरिकामिति** ॥ ये यथोक्तयोगसाधनसम्पन्नाः तान् प्रति स्वाज्ञानहृदयग्रन्थिच्छेदनपटीं **क्षुरिकामिव** शास्त्ररूपां **धारणां** ब्रह्मातिरिक्तं न किञ्चिदस्तीति भावनालक्षणां **सम्यक् प्रवक्ष्यामि** । किमर्थं ? ब्रह्ममात्रानुसन्धानं

[1] निवासिनं-इति पाठान्तरम् .

योगः तत्सिद्धये तदवगतय इत्यर्थः। **यां** उक्तलक्षणलक्षितां धारणां **प्राप्य योगयुक्तस्य** मुनेः **न पुनर्जन्म जायते** जनिमृतिकलना न हि भवति तामेव संप्रवक्ष्यामीति पूर्वेणाऽन्वयः ॥ १ ॥ किं तद्योगलक्षणं, केनोक्तं, किं तत्साधनजातं, इत्यत आह—वेदेति । स्वयमेव भवतीति स्वयंभूः तेन **स्वयंभुवा** ब्रह्मणा परमेश्वरेण योगशिखाऽऽदौ ब्रह्माणं प्रति **यथोक्तं** तत् वेदतत्त्वार्थविहितं सर्ववेदान्तसम्मतमित्यर्थः ॥

आसनप्राणायामौ

निःशब्दं देशमास्थाय तत्रासनमवस्थितः ॥ २ ॥
कूर्मोऽङ्गानीव संहृत्य मनो हृदि निरुध्य च ।
मात्राद्वादशयोगेन प्रणवेन शनैःशनैः ॥ ३ ॥
पूरयेत् सर्वमात्मानं सर्वद्वारं निरुध्य च ।
उरोमुखकटिग्रीवं किंचिद्धृदयमुन्नतम् ॥ ४ ॥
प्राणान् संधारयेत् तस्मिन् नासाभ्यन्तरचारिणः ।
भूत्वा तत्रायतप्राणः शनैरुच्छ्वासमुच्छ्वसेत् ॥ ५ ॥

तथाविधयोगसिद्धये साधनान्युपदिशति—**निःशब्दमिति** ॥ यो निर्विकल्पकयोगार्थी सोऽयं जनसंबाधराहित्यात् **निःशब्दं देशमास्थाय तत्र** रहस्यप्रदेशे सिद्धपद्माद्यासनं **अवस्थितः** सन् ॥ २ ॥ श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि **कूर्मोऽङ्गानीव संहृत्य** स्वहृदि **मनो निरुध्य** । चशब्दात् प्राणेन्द्रियद्वारसङ्कल्पविरळं मनः कृत्वेति द्योत्यते ।

जानू प्रदक्षिणीकृत्य न द्रुतं न विलम्बितम् ।
अङ्गुलीस्फोटनं कुर्यात् सा मात्रा परिकीर्तिता ॥

इति श्रुतिसिद्धकालरूपमात्राद्वादशयोगेन चतुर्मात्रप्रणवेन **शनैःशनैः** ॥ ३ ॥ **सर्वमात्मानं** स्वशरीरं वायुना **पूरयेत** । वायुनिर्गमनद्वारेषु सत्सु कथं वायुधारणा स्यादित्यत्र अपानादि**सर्वद्वारं निरुध्य** । **च**शब्दात् पूरितं वायुं अष्टचत्वारिंशन्मात्राकालं कुम्भयेदिति द्योत्यते । एवं धारणां कृत्वा यथावत् रेचयेत इत्याह—**उर** इति । सिद्धाद्यासनस्थितो योगी उरश्च मुखं च कटिश्च ग्रीवा च **उरोमुखकटिग्रीवमिति** । प्राण्यङ्गत्वात एकवद्भावः । **हृदयं** च **किंचित्** उन्नतं विधाय ॥ ४ ॥ एवं यथोक्तकालं **आयतप्राणो भूत्वा शनैःशनैः** उच्छ्वासं उच्छ्वसेत् चतुर्विंशतिमात्राकालं पूरितं वायुं रेचयेत् । इडया वायुमापूर्य कुम्भयित्वा पिङ्गळया विरेच्य पुनः पिङ्गळयाऽऽपूर्य कुम्भयित्वा इडया विरेचयेत । एवं प्रतिदिनं चतुष्कालं अशीति-प्राणायामं कुर्यात इति भावः ॥ ५ ॥

प्रत्याहारः

स्थिरमात्मदृढं कृत्वा अङ्गुष्ठेन समाहितः ।
द्वे गुल्फे तु प्रकुर्वीत जङ्घे चैव त्रयस्त्रयः ॥ ६ ॥
द्वे जानुनी तथोरू द्वे गुदे शिश्नं त्रयस्त्रयः ।
पायोरायतनं तत्र नाभिदेशे समाश्रयेत् ॥ ७ ॥
तत्र नाडी सुषुम्ना तु नाडिभिर्दशभिर्वृता ।
तत्र रक्ता च पीता च कृष्णा ताम्रा विलोहिता ॥ ८ ॥
अतिसूक्ष्मा च तन्वी च [1]शुक्लां नाडीं समाश्रयेत् ।
तत्र सञ्चारयेत् प्राणान् ऊर्णनाभीव तन्तुना ॥ ९ ॥

[1] शुक्ला नाडी-अ.

ततो रक्तोत्पलाभासं हृदयायतनं महत् ।
हरं पुण्डरीकं तत् वेदान्तेषु निगद्यते ॥ १० ॥
तद्भित्त्वा [1]कण्ठमायाति तन्नाडीं पूरयेदिति ।

आसनप्राणायामलक्षणमुक्त्वा प्रत्याहारलक्षणमाह—**स्थिरमिति** । एवं प्राणाभ्यासपाटवात योगी सिद्धं पद्मासनं वा आस्थाय समाहितेन्द्रियो भूत्वा कनिष्ठिकानामिकाभ्यां सहाङ्गुष्ठेन नासिकापुटं निरुध्य हृदये **स्थिरं** यथा भवति तथा **स्वात्ममनःप्राणं** दृढं कृत्वा केवलकुम्भकमास्थाय । अथ द्वे **गुल्फे** वर्तेते तत्र वायुं समागोप्य धारणां **कुर्वीत** । तुशब्दतः पादाङ्गुलीष्वपि वायुमागोपयेदिति द्योत्यते । ततो **जङ्घे** जङ्घाप्रदेशे **चैव** । **त्रयस्त्रय** इत्यावृत्तिः आदरार्था । पादाङ्गुलीगुल्फजङ्घेषु त्रयस्त्रय इति द्वितीयार्थे प्रथमा—त्रिसङ्ख्याकान् दृष्टिमनःप्राणान् क्रमेण आरोप्य ततस्ततः प्रत्याहरेत् ॥ ६ ॥ **तथा** द्वे **जानुनी ऊरू** द्वे **गुदे शिश्ने** च **त्रयस्त्रयो** दृष्टिमनःप्राणान् प्रत्याहरेत् । जानूरुमूलाधारस्वाधिष्ठानेषु तत्र तत्र कुम्भित्वा प्रत्याहृत्य अथ **पायोः** मूलाधारादेः **यदायतनं** आश्रयः **तत्र नाभिदेशे** मणिपूरके दृष्टिमनःप्राणान् समागोप्य तज्जयपर्यन्तं **समाश्रयेत्** ॥ ७ ॥ **तत्र** मणिपूरकाश्रयनाडीकन्दे इडापिङ्गळादिनाडीभिः **दशभिः वृता** सती **सुषुम्ना** नाम काचन **ब्रह्मनाडी** वर्तते । **तत्रैव** नाडीकन्दे **रक्ता**, चशब्दात् कपिशा, **पीता** चशब्दात् पिशङ्गा, **कृष्णा, ताम्रा, विलोहिता** । पाण्डरादिवर्णविशिष्टा इडा-पिङ्गळा-गान्धारा-वरुणेत्यादिदशनाडीततिः ॥ ८ ॥ **सूक्ष्मा च तन्वी च** । चशब्दद्वयतः द्वासप्ततिसहस्रसङ्ख्याः प्रधाननाड्यः सन्तीति द्योत्यते । सर्वासु नाडीषु या प्रधानभूता शुक्लवर्णोज्ज्वला तां **शुक्लां सुषुम्नानाडीं समाश्रयेत्** । तत्र दृङ्मनःप्राणान् प्रत्याहरेत् इत्याह—**तत्रेति** । यथा **ऊर्णनाभिः तन्तुना** सञ्चरति तथा **तत्र** सुषुम्नायां दृगादीन् संक्रमेत् इत्यर्थः ॥ ९ ॥ **ततः** सुषुम्नामार्गात् **रक्तोत्पलाभासं हृदयायतनं** नाड्यपेक्षया

[1] कर्ण-अ.

महत्। "दहरं पुण्डरीकं वेश्म" इत्यादिवेदान्तेषु यत् दहरं पुण्डरीकं निगद्यते तत्र सुषुम्नानाळार्पितहृदये दृगादीन् त्रीनपि प्रत्याहरेत्॥ ॥ १० ॥ ततः तत् हृदयपङ्कजं भित्त्वा दृगादिः कण्ठं तद्गतविशुद्धिचक्रं याति। तत्र प्रत्याहृत्य, ततो भ्रूमध्यं आज्ञाचक्रं ततः सहस्रारचक्रं च पूरयेत् प्रत्याहरेत्। इतिशब्दः प्रत्याहारसमाप्त्यर्थः ॥

धारणाध्यानसमाधयः

मनसस्तु परं गुह्यं [1]सुतीक्ष्णं बुद्धिनिर्मलम् ॥ ११ ॥
पादस्योपरि यन्मर्म तद्रूपं नाम चिन्तयेत्।
मनोधारेण तीक्ष्णेन योगमाश्रित्य नित्यशः ॥ १२ ॥
इन्द्रवज्रमिति प्रोक्तं मर्मजङ्घानुकृन्तनम्।
तद्ध्यानबलयोगेन धारणाभिर्निकृन्तयेत् ॥ १३ ॥
ऊर्वोर्मध्ये तु संस्थाप्य मर्मप्राणविमोचनम्।
चतुरभ्यस्य योगेन छिन्देदनभिशङ्कितः ॥ १४ ॥
ततः कण्ठान्तरे योगी [2]समूहेन्नाडिसञ्चये।
एकोत्तरं नाडिशतं तासां मध्ये परा स्थिरा ॥ १५ ॥
सुषुम्ना तु परे लीना विरजा ब्रह्मरूपिणी।
इडा तिष्ठति वामेन पिङ्गळा दक्षिणेन तु ॥ १६ ॥
तयोर्मध्ये परं स्थानं यस्तं वेद स वेदवित्।
द्वासप्ततिसहस्राणि प्रतिनाडीषु तैतिलम् ॥ १७ ॥

[1] सुतीर्ण-अ. [2] समूहे ना-क, अ.

छिद्यते ध्यानयोगेन सुषुम्नैका न छिद्यते ।
[1]योगनिर्मलसारेण क्षुरेणानलवर्चसा ॥ १८ ॥
छिन्देन्नाडीशतं धीरः प्रभवादिह जन्मनि ।
[2]जातीपुष्पसमं योगी यदा पश्यति तैतिलम् ॥ १९ ॥
एवं शुभाशुभैर्भावैः सा नाडीनां विभावयेत् ।
तद्भाविताः प्रपद्यन्ते पुनर्जन्मविवर्जिताः ॥ २० ॥

ततो धारणाध्यानसमाधिलक्षणमाह—**मनस** इति ॥ **मनसः** अन्तःकरणवृत्तिसहस्रात् **परम्** । तुशब्दो मनस्तत्कार्यस्य वस्तुतोऽसम्भवार्थः । **गुह्यं,** अनधिकारिणो गोपनीयत्वात् । **सुतीक्ष्णं,** स्वाज्ञानतत्कार्यतन्तुच्छेदनसुतीक्ष्णस्वज्ञानशस्त्रवत्वात् । **बुद्धिनिर्मलं,** निर्मलबुद्धिवेद्यत्वात् ॥ ११ ॥ विश्वविराडोत्रादिपादजातस्य **उपरि** यन्मर्म विश्वाद्यसम्भवप्रबोधसिद्धसीम **तद्रूपं नाम** तदस्मीति **चिन्तयेत्** धारयेत् । एवं ब्रह्मधारणं स्वाज्ञानग्रन्थिच्छेदकं स्यादित्याह—**मन** इति ॥ एवं **नित्यशः** सदा **तीक्ष्णेन मनोधारेण** ब्रह्मातिरिक्तं न किञ्चिदस्तीति मनोधारणारूपशस्त्रेण, स्वाज्ञानं भ्रमं छिन्देत् इत्यन्वयः ॥ १२ ॥ यत् स्वाज्ञानपर्वतभेदने **इन्द्रवज्रमिति प्रोक्तं** स्वातिरिक्तमर्माद्यवयवकृन्तनं तथाविधयोगं सुषुम्नाभेदनलक्षणं **आश्रित्य तद्ब्रह्माहमस्मीति ध्यानबलयोगेन** तद्विशिष्टपदाङ्गुष्ठादिसहस्रारान्त**धारणाभिः** स्वातिरिक्तं भ्रमं **निकृन्तयेत्** ॥ १३ ॥ यदि पुनः स्वातिरिक्तभ्रम उदेति तदा स्वाविद्यापदस्य **ऊर्वोः** व्यष्टिसमष्ट्योः तदारोपापवादाधारविश्वविराट्तत्तुर्ययोः यत् मध्यं अविकल्पं तस्मिन् **मध्ये** दृङ्मनःप्राणान् **संस्थाप्य** धारणां कृत्वा । तुशब्दः अवधारणार्थः । यथोक्तयोगेन स्थूलादिचतुरंशाढ्यस्वाविद्यापदतत्कार्यं **मर्म** । तदारोपापवादाधारः **प्राणो** विश्वविराडोत्रादिः **तन्मोचनं चतुरन्यस्य** मर्मप्राणस्थूलादिचतुरंशापवादं कृत्वा तदपवादाधिकरणं

[1] योगे नि-अ. [2] जातिपुष्पमयं-क,

ब्रह्मास्मीति धारणाबलेन अनभिशङ्कितः सन् योगी योगान्तरायं छिन्देत् ॥१४॥ ततः किं इत्यत आह—तत इति ॥ यतः नाडीसञ्चयशुद्धिं विना योगसिद्धिः न भवति ततः कारणात् योगी स्वकण्ठान्तरे विलसन्नाडीसञ्चये प्राणवायुं सम्यक् ऊहेत्, केवलकुम्भकोपायतो नाडीसञ्चयशुद्धिं कुर्यात्। प्रधाननाडयः काः इत्यत आह—एकेति ॥ स्वदेहमध्ये एकोत्तरं इडादिप्रधाननाडीशतं विद्यते। तासां मध्ये स्थिरा सुषुम्ना नाडी परा सर्वोत्कृष्टा ॥ १५ ॥ सेयं सुषुम्ना तु परे ब्रह्मणि लीना, ब्रह्मसूत्रत्वात्। विरजा, रजस्तमोविकार-वैरळ्यात्। ब्रह्मरूपिणी, ब्रह्मलोकासिहेतुत्वात्। सुषुम्नाज्ञानफलमाह—इडेति ॥ सुषुम्नाया वामभागेन, सप्तम्यर्थे तृतीया, सुषुम्नावामदक्षिणपार्श्वयोः इडा पिङ्गळा च तिष्ठति ॥ १६ ॥ तयोर्मध्ये सुषुम्नायां परमुत्कृष्टं ब्रह्मस्थानं वर्तते। तं तत्रत्यपरमात्मानं प्रत्यगभेदेन यो वेद स मुनिः वेदार्थब्रह्मवित् भवति। यथोक्तध्यानयोगेन सुषुम्नेतरनाडीषु प्राणगतिः छिद्यते, सुषुम्नाप्राणगतिस्तु न छिद्यत इत्याह—द्वासप्ततीति ॥ प्रधाननाडयस्तु द्वासप्ततिसहस्राणि भवन्ति। तत्र सुषुम्नानाडयन्तर्गतकैवल्यनाडिकान्तःस्थनिष्प्रतियोगिकचिन्मात्रध्यानयोगेन प्रतिनाडीषु प्राणवायोस्तैतिलं गतागतलक्षणं ॥ १७ ॥ छिद्यते विच्छिद्यते। तदानीं सुषुम्ना एका सुषुम्नामध्यगकैवल्यनाडिकायां दृङ्मनःप्राणवृत्तिः न छिद्यते आब्रह्मकल्पं न नश्यति, न बहिः निर्गच्छति, कल्पान्ते विरूपविलयं भजति। अत एव कैवल्यनाडीप्रविष्टदृग्वायुमनोवृत्तिमन्मुनिकळेबरं आब्रह्मकल्पं तिष्ठतीत्यत्र भगवद्वचनं मानम्।

मत्तत्त्ववेत्तुः करणाळिरादौ कैवल्यनाड्यन्तरचित्खमेत्य।
आब्रह्मकल्पं विलयं भजन् सन् कायेन कैवल्यमवाप्य तिष्ठेत् ॥

इति ॥ यतः एवं अतो धीरो योगी योगः तत्त्वज्ञानं तथाविधयोग एव निर्मलसारः सूक्ष्मधारारूपः तेन योगनिर्मलसारेण क्षुरेण अनलवर्चसा ॥ १८ ॥ इह अस्मिन्नेव जन्मनि प्रभवात् ब्रह्मातिरिक्तं न किंचिदस्तीति भावनाबलात् नाडीशतं तद्गतप्राणप्रचरान् छिन्देत् कैवल्यनाड्यामेव

दृङ्मनःप्राणप्रचारं कुर्यात् इति भावः । कैवल्यतदितरनाडीवायुप्रचाराप्रचारतो योगी कृतकृत्यो भवतीत्याह—जातीति ॥ यथोक्तसाधनसम्पन्नो योगी जातीपुष्पपरिमळाविनाभाववत् यदा कैवल्यनाड्यां दृङ्मनःप्राणतैतिलं स्थैर्यं पश्यति तदा विदेहमुक्तो भवति, "गमनं तैतिलं स्थैर्यं" इति कोशात् ॥ १९ ॥ एवं यदा सुषुम्नान्तःस्थकैवल्यनाडीतरनाडीनां या दृङ्मनःप्राणगतिः सेयं स्वर्गनरकगमनागमनलक्षणैः शुभाशुभैः भावैः युक्तेति विभावयेत् । अपुनर्भवगतिप्रदा इयं सुषुम्ना नाडी, कैवल्यगतिप्रदा इयं सुषुम्नाऽन्तर्गतकैवल्यनाडी, तदितररमादिनाडीततिः शुभफलस्वर्गादिप्रापिका, अरमादिनाडीततिः अशुभफलनरकादिप्रापिका, तदितरनाड्यस्तु नानाविचित्ररोगादिगतिप्रापिका इत्यत्र "रमा पुण्येन पुण्यं लोकं नयति अरमा पापेन पापं इच्छया यत् स्मरति तदभिसम्पद्यते अपुनर्भवायाकोशं भिनत्ति" इत्यादि, "मृत्युर्वै परे देव एकीभवति" इत्यादि श्रुतेः । यतः इतरनाडीवायुप्रचारः शुभाशुभहेतुः अतो योगाभ्यासेन तद्गतिनिरोधं कृत्वा सुषुम्नादिनाड्यामेव वायुप्रचारं भावयेत् । एवं भावनाफलमाह—तदिति ॥ एवं सुषुम्नादौ प्राणमारोप्य तद्ब्रह्माहमस्मीति धिया भाविता एवं भावनया ते पुनर्जन्मविवर्जिताः सन्तः तदेव ब्रह्म प्रपद्यन्ते ॥ २० ॥

योगसाधनं तदधिकारी च

तपोविजितचित्तस्तु निःशब्दं देशमास्थितः ।
निःसङ्गः साङ्गयोगज्ञो निरपेक्षः शनैःशनैः ॥ २१ ॥

तद्योगसाधनं अधिकारिणं च निरूपयति—तप इति ॥ स्वाश्रमाचारसहकृतयोगाभ्यासतपसा विजितचित्तस्तु योगी निर्विकल्पकसमाध्यर्थं जनसम्बाधराहित्यात् निःशब्दं देशमास्थितः स्वान्तर्बहिःकलनानिःसङ्गः साङ्गयोगज्ञः अष्टाङ्गयोगतत्त्ववित् स्वातिरिक्तनिरपेक्षः सन् शनैःशनैः विकल्पजातं हित्वा निर्विकल्पकसमाधिनिष्ठो भवेत् इति वाक्यशेषः ॥ २१ ॥

समाधिफलम्

पाशान् छित्त्वा यथा हंसो निर्विशङ्कं खमुत्पतेत् ।
[1]छिन्नपाशस्तथा जीवः संसारं तरते सदा ॥ २२ ॥
यथा निर्वाणकाले तु दीपो दग्ध्वा लयं व्रजेत् ।
तथा सर्वाणि कर्माणि योगी दग्ध्वा लयं व्रजेत् ॥ २३ ॥
प्राणायामसुतीक्ष्णेन मात्राधारेणयोगवित् ।
वैराग्योपल[2]घृष्टेन छित्त्वा तन्तुं न बध्यते ॥ २४ ॥
इत्युपनिषत् ॥

सदृष्टान्तं समाधिफलमाह—**पाशानिति** ॥ **यथा हंसः** स्वतुण्डेन स्वपादबन्धनमानससरोरुहकमलपाशान **छित्त्वा निर्विशङ्कं** यथा भवति तथा **खमुत्पतेत् तथा** योगी **जीवः सदा** योगाभ्यासतीक्ष्णखड्गेन सञ्छिन्नसंसृति**पाशः** सन् **संसारं तरते** ॥ २२ ॥ किं च—**यथा दीपो निर्वाणकाले** स्वाश्रयवर्त्त्यादिकं **दग्ध्वा** स्वयोनौ **लयं** शान्तिं **व्रजेत् तथा** योगी स्वावारकब्रह्ममात्रावरण**सर्वकर्म**जालं **दग्ध्वा** स्वातिरिक्तलयमपह्नवं **व्रजेत्** ॥ २३ ॥ उक्तोपनिषदर्थमुपसंहरति—**प्राणेति** ॥ यथोक्तयोगवित् मुनिः **प्राणायामादि**साधन**सुतीक्ष्णेन** सम्यक्तीव्रतर**वैराग्योपल**घृष्टेन अर्धमात्राधारेण स्वज्ञानशस्त्रेण स्वाज्ञानतन्तुं **छित्त्वा न** पुनः **बध्यते** स्वाज्ञानेन । स्वज्ञानेन तन्तुच्छेदन समकालं योगी स्वमात्रं अवशिष्यते । **इति**शब्दो निःसंशयार्थः । **उपनिषच्छब्दः** प्रकृतोपनिषत्परिसमाप्त्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
लिखितं स्याद्विवरणं क्षुरिकायाः स्फुटं लघु ॥
क्षुरिकोपनिषद्व्याख्या विंशत्यधिशतं स्मृता ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे एकत्रिंशत्सङ्ख्यापूरकं
क्षुरिकोपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम्

[1] छिन्नवंश—क. [2] कृष्टेन—अ.

तेजोबिन्दूपनिषत्

सह नाववतु—इति शान्तिः

प्रथमोऽध्यायः

निर्विशेषतेजोबिन्दुस्वरूपम्

तेजोबिन्दुपरं ध्यानं विश्वात्महृदि संस्थितम् ।
[1]अणुवं शांभवं शान्तं स्थूलसूक्ष्मपरं च यत् ॥ १ ॥
दुःखाढ्यं च दुराराध्यं दुष्प्रेक्ष्यं मुक्तमव्ययम् ।
दुर्लभं तत्स्वयं ध्यानं मुनीनां च मनीषिणाम् ॥ २ ॥

यन्नाचिन्मात्रकलना यात्यपह्नवमञ्जसा ।
तच्चिन्मात्रमखण्डैकरसं ब्रह्म भवाम्यहम् ॥

इह खलु कृष्णयजुर्वेदप्रविभक्तेयं तेजोबिन्दूपनिषत् स्वातिरिक्तखण्डाचिन्मात्रापह्नवसिद्धाखण्डानन्दचिन्मात्ररूपावस्थानलक्षणविकळेबरकैवल्यार्थबोधिनी विजृम्भते । अस्या उपोद्घातादिकं कठवल्ल्यादिसमम् । अस्या ब्रह्ममात्रानुभवप्रकाशिकायाः तेजोबिन्दूपनिषदः स्वल्पग्रन्थतो विवरणमारभ्यते ।

[1]आणवं—अ.

वक्ष्यमाणशिवस्कन्दऋभुनिदाघप्रश्नप्रतिवचनाख्यायिका तु विद्यास्तुत्यर्था । अत्रादौ तावत् प्रथमाध्याये प्रश्नप्रतिवचनकलनां विना श्रुतिः स्वयमेव यथोक्ताधिकारिभ्यः पञ्चदशाङ्गयोगसाधनसिद्धं निर्विशेषब्रह्मतत्त्वमुपदिशति —**तेजोबिन्दिति** । ये स्वात्मयाथात्म्यमननेच्छवो मुनयः तेषां **मुनीनां** निर्विशेषब्रह्मध्याने येषां मनीषा विद्यते तेषां **मनीषिणां** च स्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यध्वान्तापह्नवसिद्धं निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतेजोबिन्दुस्वरूपं तत्परं तद्विषयकं **ध्यानं** वक्ष्यामीति शेषः । ध्येयं कीदृशं इत्यत आह—**विश्वेति** । **स्वाङ्गैः** स्वातिरेकेणास्तीति विश्वसनीयं विश्वं स्वाविद्यापदतत्कार्यजातमेव यस्यात्मा शरीरं सोऽयं **विश्वात्मा** विराट्, तस्य **हृत्कमले** तद्वृत्तिसहस्रावभासकतया **स्थितम्** । निराधारं अविद्यापदं कथं तिष्ठेत् इत्यत आह— **अणिवति** । अणुं अविद्यापदसर्वस्वं आदिकूर्मादिरूपेण अन्तर्यामिरूपेण सर्वाधिष्ठानरूपेण वा वहतीति **अणुवं** । स्वापेक्षया अस्य परिच्छिन्नत्वात् **अणुत्वम्** । शं अस्मात् भवतीति शम्भुः प्रत्यक्, तद्विषयकसुखस्य तदधीनत्वात् । तद्याथात्म्यं निर्विशेषं **ब्रह्म शाम्भवम्** । वस्तुतः विश्वविराडादिकलनाशान्तम् । स्वाङ्गदृष्ट्या स्थूलसूक्ष्मादिप्रपञ्चकलनाप्रसक्तौ यत्तदारोपापवादाधिकरणं तत् **स्थूलसूक्ष्मादिप्रपञ्चात्** **परं** विलक्षणमित्यर्थः । **च**शब्दात्तुर्यभागादपि वैलक्षण्यं द्योत्यते ॥ १ ॥ तस्य स्वाङ्गदृष्टिग्रहणाराधनाशक्यतया **दुःखाढ्यं** **दुराराध्यं** **दुष्प्रेक्ष्यं** **च** । स्वङ्गदृष्ट्या तत्सर्वकलनामुक्तं, अत एव **अव्ययं** व्ययहेतुस्वातिरिक्तभ्रमासम्भवात् । श्रुत्याचार्यप्रसादं विना **तत्स्वरूपं** तद्विषयकध्यानं वा **स्वयं** स्वतो **दुर्लभं**, श्रुत्याचार्यप्रसादतः तदवगन्तुं सुलभमेवेत्यर्थः ॥ २ ॥

निर्विशेषब्रह्मावगतिसाधनानि

यताहारो जितक्रोधो जितसङ्गो जितेन्द्रियः ।
निर्द्वन्द्वो निरहंकारो निराशीरपरिग्रहः ॥ ३ ॥

अगम्यागम[1]कर्तारो गम्यागमन[2]मानसाः ।
मुखे त्रीणि च [3]विन्दन्ति त्रिधामा हंस उच्यते ॥ ४ ॥
परं गुह्यतमं विद्धि ह्यस्त[4]तन्द्री निराश्रयः ।
सोमरूपकला सूक्ष्मा विष्णोस्तत्परमं पदम् ॥ ५ ॥

उत्तमाधिकारिणां तदवगतिः भवत्येव । मन्दमध्यमानां तदवगतिः कथमित्यत्र साधनान्युपदिशति—यतेति । हे स्वाङ्गलोक यदि त्वं मदुपदेशप्रभवस्वज्ञानतः स्वपदं प्राप्तुमीहसे तदा मदुक्तसाधनसम्पन्नो भूत्वा **विष्णोस्तत् परमं पदं** यास्यसीत्यन्वयः ।

आहारस्य च भागौ द्वौ तृतीयमुदकस्य च ।
वायोः सञ्चरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥

इति येनाहारो यतो नियतः स त्वमादौ **यताहारो** भव, "आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिः" इत्यादि श्रुतेः । कामालाभजः क्रोधो येन जितः स त्वं **जितक्रोधो** भव । स्वविकल्पितेन्द्रियेन्द्रियार्थेषु सङ्गो येन जितः स त्वं **जितसङ्गो जितेन्द्रियवर्गो** भव । शीतोष्णादिद्वन्द्वो यस्मान्निर्गतः स त्वं **निर्द्वन्द्वो** भव । शरीरत्रये अहङ्कारो यस्मान्निर्गतः स त्वं **निरहङ्कारो** भव । स्वातिरिक्तविषयभोगानशितुमिच्छा आशीः यस्मान्निर्गता स त्वं **निराशीः** भव । प्राणमात्रधारणानुकूलपरिग्रहेतरपरिग्रहो येनागृहीतः स त्वं **अपरिग्रहो** भव ॥ ३ ॥ स्वज्ञैकदेशिनो यत्पदं विन्दन्ति तत्पदमादावुपास्स्वेत्याह—**अगम्येति** । केवलस्वाज्ञ[ज्ञा]गम्ये स्वाविद्यापदारोपाधिकरणे विश्वविराडोत्रादौ तद्भावाभावितधिया अगमनं कुर्वन्तीति **अगम्यागमकर्तारः**, स्वाज्ञदृष्टिगम्ये स्वाविद्यापदतत्कार्ये येषां मानसं गमनं न भजति ते हि **गम्यागमनमानसाः**

[1] कर्ता यो—अ.
[2] मानसः—अ, अ १.
[3] विन्देत—अ.
[4] तन्द्रो—मु.

शबलब्रह्मशरणाः स्वज्ञैकदेशिनः । "नेत्रस्थं जागरितं विद्यात्" "दक्षिणाक्षिमुखे विश्वः" इति श्रुतिसिद्धे मुखे जाग्रज्जाग्रदादौ व्यष्टिसमष्टितदुभयैक्याधिकरणतया विश्वविश्वादिविराड्विराडाद्योत्रात्रादिभेदेन त्रीणि त्रीणि रूपाणि, चशब्दात् तत्तुर्यरूपाण्यपि, स्वाभेदेन विन्दन्ति जानन्ति । एवं त्रीणि धामानि यस्य सोऽयं त्रिधामा हंस उच्यते । स्वज्ञानतः स्वभजत्स्वात्मानं हन्तीति हंसः परमेश्वर इत्यर्थः ॥ ४ ॥ तमेतं हंसं सोऽहमित्युपास्य तत्प्रसादतो हि अस्ता तन्द्रीं जामिता यस्य सः त्वं अस्ततन्द्री सन् स्वात्मेतराश्रयाभावात् निराश्रयो भूत्वा यन्मयोच्यते तत्सर्वापवादाधिकरणतया जाग्रज्जाग्रदादिकलनायाः परं अनधिकारिणे अवक्तव्यत्वात् गुह्यतमं ब्रह्म अधिष्ठेयसापेक्षाधिष्ठानताऽपाये निःप्रतियोगिकस्वमात्रमिति विद्धि जानीहि । किं तदित्युत आह—सोमेति । उमया स्वविद्यया सहितमुनिसम्यज्ज्ञानविदिता कला चिन्मात्ररूपिणी सोमरूपकला निर्विशेषतया सूक्ष्मा, सैव, स्वाज्ञदृष्टिविकल्पितव्याप्यप्रसक्तौ, व्यापकभावमापन्नस्य विष्णोः सम्यज्ज्ञदृष्ट्या व्याप्यव्यापकताऽपह्नवसिद्धं यत् तत् परमं निःप्रतियोगिकनिरतिशयं तन्मात्रतया पद्यत इति पदं स्वमात्रमवशिष्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

परवस्तुन एव सविशेषत्वादिभावाः

त्रिवक्त्रं [1]त्रिगुणं स्थानं त्रिधातुं रूपवर्जितम् ।
निश्चलं निर्विकल्पं च निराकारं निराश्रयम् ॥ ६ ॥
उपाधिरहितं स्थानं वाङ्मनोऽतीतगोचरम् ।
स्वभावं भावसंग्राह्यमसंघा[2]तं पदाच्युतम् ॥ ७ ॥

[1] त्रिगुणस्था—अ.

[2] तपदा—उ. तं च यदच्युतं—अ. तं पदाच्चयुतं—क, अ २. तं पदच्युतं—अ १.

अनानानन्दनातीतं [1]दुष्प्रेक्ष्यं मुक्तमव्ययम् ।
चिन्त्यमेवंविनिर्मुक्तं शाश्वतं ध्रुव[2]मच्युतम् ॥ ८ ॥
तद्ब्रह्मणस्तदध्यात्मं तद्विष्णोस्तत्परायणम् ।
अचिन्त्यं चिन्मयात्मानं यद्व्योम परमं स्थितम् ॥ ९ ॥
अशून्यं शून्यभावं तु शून्यातीतं हृदि स्थितम् ।
न ध्यानं च न च ध्याता न ध्येयो ध्येय एव च ॥ १० ॥
सर्वं च न परं शून्यं न परं [3]न परात्परम् ।
अचिन्त्यमप्रबुद्धं च न सत्यं न [4]परं विदुः ॥ ११ ॥
मुनीनां संप्रयुक्तं च न देवा न परं विदुः ।
लोभं मोहं भयं दर्पं कामं क्रोधं च किल्बिषम् ॥ १२ ॥
शीतोष्णे क्षुत्पिपासे च संकल्पक[5]विकल्पकम् ।
न ब्रह्मकुलदर्पं च न [6]मुक्ति[7]ग्रन्थिसंचयम् ॥ १३ ॥
न भयं न सुखं दुःखं तथा मानावमानयोः ।
एतद्भावविनिर्मुक्तं तद्ब्रह्म ब्रह्म तत्परम् ॥ १४ ॥

तदेव स्वाज्ञादिदृष्ट्या सविशेषतां तत्प्रतियोगिकनिर्विशेषतां, परमार्थदृष्ट्या निष्प्रतियोगिकनिर्विकल्पतां च भजतीव भातीत्याह—त्रिवक्त्रमिति । विश्वतैजसप्राज्ञभेदेन त्रिवक्त्रं, विराट्सूत्रादिभेदेन त्रिगुणं, स्थानं मुक्तप्राप्यत्वात्, ओत्रनुज्ञात्रनुज्ञाभेदेन ब्रह्मविष्ण्वीशभेदेन वा त्रिधातुं, वस्तुत उक्तत्रिवक्त्रादि[8]स्वरूपविवर्जितं, चलविकल्पाकृत्या-

[1] दुष्प्राप्यं पूर्णमद्वयं—अ.
[2] मक्रियः—अ.
[3] नापरात्—क, अ १, अ २.
[4] परे—अ.
[5] विकल्पकौ—अ.
[6] मुनि—अ, अ १.
[7] ग्रन्थ—उ.
[8] वर्ज्यस्व—उ १.

श्रयवैरळ्यात् **निश्चलं** **निर्विकल्पं** **च** **निराकारं** **निराश्रयम्** ॥ ६ ॥ **उपाधिरहितं** निरुपाधिकत्वात् । **स्थानं** उक्तार्थं । **वाङ्मनोतीततुर्यतया** **गोचरं** । स्वयमेव भवतीति **स्वभावं** । भावरूपेणैव सम्यग्ग्राह्यं सन्मात्रत्वात् । **असङ्गतं** करणग्रामबाह्यत्वात् । स्वस्वभावादच्युतम् ॥ ७ ॥ नानानन्दनो जीवः स न भवतीति **अनानानन्दनः** साक्षी तद्भावादप्यतीतं । **दुष्प्रेक्ष्यं** **मुक्तमव्ययं** इति पदत्रयं व्याख्यातम् । सदा अव्ययतया **चिन्त्यं** । चिन्तितस्य सविशेषप्रसक्तौ **एवंविनिर्मुक्तं**, केनाप्यचिन्त्यत्वात् । अशाश्वतविश्वाभावात् **शाश्वतं** । अध्रुवमायापायात् **ध्रुवं** । सर्वप्रकारेणापि च्युत्यभावात् **अच्युतम्** ॥ ८ ॥ यदेवंभूतं **तद्ब्रह्मणः** स्वरूपम् । **तत्** प्रत्यग्रूपेण सर्वात्मानं विराजमधिकृत्य भवतीति **अध्यात्मम्** । **तदेव** **विष्णोः** स्वरूपमपि । तदेव **तत्परायणं** मुक्तप्राप्यनारायणत्वात् । निर्विशेषात्मना **अचिन्त्यम्** । अन्तःकरणाभावात् **चिन्मयात्मानं** इति, विभक्तिलिङ्गव्यत्ययः छान्दसः, चिन्मयात्मकम् । **यद्व्योम** चिदाकाशत्वात् । **परमं** व्याख्यातम् । **स्थितं** सत्तामात्रत्वात् ॥ ९ ॥ अत एव **अशून्यम्** । पूर्णत्वात् स्वातिरिक्तशून्यभावम् । तुशब्दोऽवधारणार्थः । शून्यभावमापन्नस्वातिरिक्तादप्यतीतं निष्प्रतियोगिकत्वात् । प्रत्यगादिरूपेण **हृदि** **स्थितम्** । तस्य प्रत्यक्त्वे त्रिपुटी स्यादित्यत आह—**नेति** । स्वातिरेकेण **न** **ध्यानं** **च** **नच** **ध्याता** **न** **ध्येयः** । स्वावशेषतया **ध्येय** **एव** **च** ॥ १० ॥ स्वातिरेकेण यदि सर्वं प्रसक्तं तदा **न** **च** **सर्वं** अस्ति । यदि स्यात् तदा **स्वस्मात्** **परं** **शून्यम्** । अत एव **न** **परं** अस्ति । सापेक्षपरात् **परं** अपि स्वयं न भवति । स्वातिरेकेण चिन्तितुं बोद्धुं द्रष्टुं अशक्यतया मुनयः **अचिन्त्यमप्रबुद्धं** **च** **न** **सत्यं** **न** **परं** **विदुः** ॥ ११ ॥ यत्परं अतिरिक्तं नेति **मुनीनां**—तृतीयार्थे षष्ठी—मुनिभिः यत् **सम्प्रयुक्तं** अवधृतं तत्र देवाः सूक्ष्मबुद्धयोऽपि ततः **परं** अस्तीति **न** **विदुः** । लोभमित्यादौ लिङ्गव्यत्ययो द्रष्टव्यः । नहि तत्र लोभमोहावन्तःकरणवृत्तयः शीतोष्णादिद्वन्द्वं क्षुत्पिपासादिषड्ऊर्मयः सङ्कल्पविकल्पादिमानसवृत्तयः ब्रह्मादिकुलप्रसूतोऽस्मीति दर्पश्च बन्धमोक्षादिग्रन्थिसञ्चयश्च मानावमानवृत्तयो वा विद्यन्ते । यत् **एतत्**

सर्वभावविनिर्मुक्तं स्वातिरिक्तसामान्यापह्नवसिद्धं तत् ब्रह्म। ब्रह्म तत्परं स्वमात्रमवशिष्यते इत्यर्थः ॥ १२-१४ ॥

परब्रह्मावगतसाधन पञ्चदशाङ्गयोगः

यमो हि नियमस्त्यागो मौनं देशश्च कालतः ।
आसनं मूलबन्धश्च देहसाम्यं च दृक्स्थितिः ॥ १५ ॥
प्राणसंयमनं चैव प्रत्याहारश्च धारणा ।
आत्मध्यानं समाधिश्च प्रोक्तान्यङ्गानि वै क्रमात् ॥ १६ ॥

यद्येवं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकं तदा तदवगत्युपायवैरळ्यमाशङ्क्य यदि ते तदवगतीच्छा विद्यते तदा तदवगतिसाधनतया पञ्चदशाङ्गयोग उच्यते—यमो हीति । इत्थं पञ्चदशयोगाङ्गानि सूत्रितानि ॥ १५-१६ ॥

पञ्चदशाङ्गानां लक्षणानि

सर्वं ब्रह्मेति वै ज्ञानादिन्द्रियग्रामसंयमः ।
यमोऽयमिति संप्रोक्तोऽभ्यसनीयो मुहुर्मुहुः ॥ १७ ॥
सजातीयप्रवाहश्च विजातीयतिरस्कृतिः ।
नियमो हि परानन्दो नियमात्क्रियते बुधैः ॥ १८ ॥
त्यागः प्रपञ्चरूपस्य सच्चिदात्मावलोकनात् ।
त्यागो हि महतां पूज्यः सद्यो मोक्षप्रदायकः ॥ १९ ॥
यस्माद्वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
यन्मौनं योगिभिर्गम्यं तद्भवेत्सर्वदा जडैः ॥ २० ॥

वाचो यस्मान्निवर्तन्ते तद्वक्तुं केन शक्यते ।
प्रपञ्चो यदि वक्तव्यः सोऽपि शब्दविवर्जितः ॥ २१ ॥
इति वा तद्भवेन्मौनं सर्वं सहजसंज्ञितम् ।
गिरा मौनं तु बालानामयुक्तं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २२ ॥
आदावन्ते च मध्ये च जनो यस्मिन्न विद्यते ।
येनेदं सततं व्याप्तं स देशो विजनः स्मृतः ॥ २३ ॥
कल्पना सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां निमेषतः ।
कालशब्देन निर्दिष्टं ह्यखण्डानन्दमद्वयम् ॥ २४ ॥
सुखेनैव भवेद्यस्मिन्नजस्रं ब्रह्मचिन्तनम् ।
आसनं तद्विजानीयादन्यत्सुखविनाशनम् ॥ २५ ॥
सिद्धये सर्वभूतादि विश्वाधिष्ठानमद्वयम् ।
[1]तस्मिन्सिद्धिं गताः सिद्धास्तत्सिद्धासनमुच्यते ॥ २६ ॥
यन्मूलं सर्वलोकानां यन्मूलं चित्तबन्धनम् ।
मूलबन्धः सदा सेव्यो योग्योऽसौ [2]राजयोगिनाम् ॥ २७ ॥
अङ्गानां समता विद्यात्समे ब्रह्मणि [3]लीयते ।
नो चेन्नैव समानत्वमृजुत्वं शुष्कवृक्षवत् ॥ २८ ॥
दृष्टिं ज्ञानमयीं कृत्वा पश्येद्ब्रह्ममयं जगत् ।
सा दृष्टिः परमोदारा न नासाग्रावलोकिनी ॥ २९ ॥

[1] यस्मिन्—क, अ २. [2] ब्रह्मवादिनाम्—अ, अ १, अ २.
[3] नीयते—अ.

द्रष्टृदर्शनदृश्यानां विरामो यत्र वा भवेत् ।
दृष्टिस्तत्रैव कर्तव्या न नासाग्रावलोकिनी ॥ ३० ॥

चित्तादिसर्वभावेषु ब्रह्मत्वेनैव भावनात् ।
निरोधः सर्ववृत्तीनां प्राणायामः स उच्यते ॥ ३१ ॥

निषेधनं प्रपञ्चस्य रेचकाख्यः समीरितः ।
ब्रह्मैवास्मीति या वृत्तिः पूरको वायुरुच्यते ॥ ३२ ॥

ततस्तद्वृत्तिनैश्चल्यं कुम्भकं प्राणसंयमः ।
[1]अयं चापि प्रबुद्धानामज्ञानां घ्राणपीडनम् ॥ ३३ ॥

विषयेष्वात्मतां दृष्ट्वा मनसश्चित्त[2]रञ्जकम् ।
प्रत्याहारः स विज्ञेयोऽभ्यसनीयो मुहुर्मुहुः ॥ ३४ ॥

यत्र यत्र मनो याति ब्रह्मणस्तत्र दर्शनात् ।
[3]मनसा धारणं चैव धारणा सा परा मता ॥ ३५ ॥

ब्रह्मैवास्मीति [4]सद्वृत्त्या निरालम्बतया स्थितिः ।
ध्यानशब्देन विख्यातः परमानन्ददायकः ॥ ३६ ॥

निर्विकारतया वृत्त्या ब्रह्माकारतया पुनः ।
वृत्तिविस्मरणं सम्यक्समाधिरभिधीयते ॥ ३७ ॥

सूत्रीभूतपञ्चदशाङ्गानि यथाक्रमं श्रुतिरेव व्याचष्टे। तत्र यमशब्दार्थमाह—सर्वमिति । करणग्रामे ब्रह्मभाव एव यम इत्यर्थः ॥ १७ ॥ नियमशब्दार्थमाह—

[1] अध—अ १. [2] रञ्जनम्—अ, अ १. [3] मनसो—अ.
[4] सद्वृत्त्या—(क) आदिसर्वकोशेषु. सद्व्रत्या—अयं पाठः (उ१) कोश एव.

सजातीयेति । अखण्डचिन्मात्रादिवृत्तिः सजातीया, घटपटादिवृत्तिःविजातीया ॥ १८ ॥ त्यागशब्दं व्याकरोति—त्याग इति । सच्चिदानन्ददृष्टिः अनृतादिप्रपञ्चं ग्रसतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ मौनशब्दार्थं प्रकटयति—यस्मादिति । पक्षान्तरम्—वाच्च इति । प्रथमपक्षे जडैः वागादिकरणैः स्वस्वव्यापृत्युपरमणं मौनमित्युक्तम् । द्वितीयपक्षे तु स्वातिरिक्तयोः निष्प्रतियोगिकभावाभावरूपतया निर्वक्तुमशक्यत्वात् । प्रथमपर्यायगदितमौनं तु बालानां न हि ब्रह्मविदामस्ति ॥ २०-२२ ॥ देशशब्दार्थं व्याकरोति—आदाविति । तादृशदेशो ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ कालशब्दार्थमाह—कल्पनेति । यदज्ञाननिमेषविकल्पितं निखिलं तदधिकरणं ब्रह्म कालशब्दवाच्यम् ॥ २४ ॥ आसनशब्दार्थं विशदीकरोति—सुखेनेति । ध्यानानुकूलं सुखासनं सिद्धसिद्धिदं ब्रह्म सिद्धासनं, नह्युक्तलक्षणमित्यर्थः ॥ २५-२६ ॥ मूलबन्धस्वरूपं व्यक्तीकरोति—यदिति । सर्वकारणं ब्रह्मैव मूलबन्धः, नत्वाकुञ्चनादिः । अयं राजयोगिनां योग्यो न हठयोगिनामित्यर्थः ॥ २७ ॥ देहसाम्यशब्दार्थमाह—अङ्गानामिति । स्थूलादिदेहानां समब्रह्मणि विलयभावः समता नहि स्तम्भवत् ऋजुतेत्यर्थः ॥ २८ ॥ दृष्टिस्वरूपमाह—दृष्टिमिति । स्वाज्ञदृष्टिः स्वातिरिक्तं जगत् पश्यति । सर्वाधिकरणदृष्टिः स्वज्ञः परमार्थदृष्टिः ब्रह्ममात्रवित् । तेन दृश्यादित्रिपुट्यपह्नवसिद्धे ब्रह्मणि स्वमात्रदृष्टिः कार्येत्यर्थः ॥ २९–३० ॥ रेचकपूरककुम्भकसहितविद्वत्प्राणायामस्वरूपमाचष्टे—चित्तादीति । सर्वं ब्रह्मेति भावनं प्राणायामः । स्वातिरिक्तं जगत् नेत्यनुसन्धानं रेचकवृत्तिः । तदेवास्मीति पूरकवृत्तिः । तद्वृत्तिस्थैर्यं कुम्भकवृत्तिः । स्वज्ञानामेवम् । स्वाज्ञानां घ्राणपीडनमेव फलमित्यर्थः ॥ ३१–३३ ॥ प्रत्याहारस्वरूपमाह—विषयेष्विति । विषयसामान्यब्रह्मदृष्टिः प्रत्याहारः ॥ ३४ ॥ धारणास्वरूपमाह—यत्रेति । मनःप्रचाराधिकरणं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ध्यानलक्षणमाह—ब्रह्मेति । निरालम्बब्रह्मभावनं ध्यानम् ॥ ३६ ॥ समाधिस्वरूपमाह—निर्विकारेति । अखण्डाकारवृत्तिः सविकल्पः, तद्वृत्त्यस्मरणं निर्विकल्पसमाधिरित्यर्थः ॥ ३७ ॥

योगाभ्यासेन ब्रह्मभवनम्

[0]इमं चाकृत्रिमानन्दं तावत्साधु समभ्यसेत् ।
[1]लक्ष्ये यावत्क्षणात्पुंसः प्रत्यक्त्वं संभवेत्स्वयम् ॥ ३८ ॥
ततः साधननिर्मुक्तः सिद्धो भवति योगिराट् ।
तत्स्वरूपं [2]भवेत्तस्या विषयो [3]मनसो गिराम् ॥ ३९ ॥

मुमुक्षुः इममेव पञ्चदशावयवयोगं यावद्ब्रह्ममात्रतया स्थितिः तावदभ्यसेत्, ततो ब्रह्मैव भवतीत्याह—इममिति ॥ ३८–३९ ॥

समाधिविघ्नशमनम्

समाधौ क्रियमाणे तु विघ्नान्यायान्ति वै बलात् ।
अनुसंधानराहित्यमालस्यं भोगलालसम् ॥ ४० ॥
लयस्तमश्च विक्षेपस्तेजः स्वेदश्च शून्यता ।
एवं हि विघ्नबाहुल्यं त्याज्यं ब्रह्मविशारदैः ॥ ४१ ॥
भाववृत्त्या हि भावत्वं शून्यवृत्त्या हि शून्यता ।
ब्रह्मवृत्त्या हि पूर्णत्वं तया पूर्णत्वमभ्यसेत् ॥ ४२ ॥

अनुसन्धानराहित्यादिसमाधिविघ्ने सति कथं निर्विकल्पकसमाधिरुदेति इत्याशङ्क्य तद्विघ्नशान्तितः पूर्णाखण्डसमाधिरुदेतीत्याह—समाधाविति । समाध्यभ्यासयुक्तस्य कादाचित्कप्रसक्ताननुसन्धानादिशून्यवृत्त्यन्तविघ्नसमूहे प्रातिस्विकेन युगपद्वा अभ्युदिते अनुसन्धानाद्युपायतः तद्विघ्नसमूहं निर्मूल्य अथ ब्रह्मैवाहमस्मि इत्यखण्डाकारवृत्त्या स्वपूर्णभावमभ्यसेदित्यर्थः ॥ ४०-४२ ॥

[1] लक्ष्यो—क, अ १, अ २. [2] भवेत्तस्य—अ, अ १.
[3] मनसा—क, अ १, उ १. मनसां—अ, अ २.

समाधिना शुद्धब्रह्मपदप्राप्तिः

ये हि वृत्तिं विहायैनां ब्रह्माख्यां पावनीं पराम् ।
वृथैव ते तु जीवन्ति पशुभिश्च समा नराः ॥ ४३ ॥
ये तु वृत्तिं विजानन्ति ज्ञात्वा वै वर्धयन्ति ये ।
ते वै सत्पुरुषा धन्या वन्द्यास्ते भुवनत्रये ॥ ४४ ॥
येषां वृत्तिः समा वृद्धा परिपक्वा च सा पुनः ।
ते वै सद्ब्रह्मतां प्राप्ता नेतरे शब्दवादिनः ॥ ४५ ॥
कुशला ब्रह्मवार्तायां वृत्तिहीनाः सुरागिणः ।
तेऽप्यज्ञानतया नूनं पुनरायान्ति यान्ति च ॥ ४६ ॥
निमिषार्धं न तिष्ठन्ति वृत्तिं [1]ज्ञानमयीं विना ।
यथा तिष्ठन्ति ब्रह्माद्याः सनकाद्याः शुकादयः ॥ ४७ ॥
कारणं यस्य वै कार्यं कारणं तस्य जायते ।
कारणं तत्त्वतो नश्येत्कार्याभावे विचारतः ॥ ४८ ॥
अथ शुद्धं भवेद्वस्तु यद्वै वाचामगोचरम् ।
उदेति शुद्धचित्तानां वृत्तिज्ञानमतः परम् ॥ ४९ ॥
भावितं तीव्र[2]योगेन [3]यद्वस्तु निश्चयात्मकम् ।
दृश्यं ह्यदृश्यतां नीत्वा ब्रह्माकारेण चिन्तयेत् ॥ ५० ॥
विद्वान्नित्यं सुखे तिष्ठेद्धिया चिद्रसपूर्णया ॥ ५१ ॥ इति ॥

[1] ब्रह्ममयीं—क, अ, अ १, अ २.
[2] वेगेन—(क) आदिकोशेषु.
[3] वस्तु यन्नि—अ.

ब्रह्माकारवृत्तिविरळान् दूषयति—ये हीति ॥ ४३ ॥ अखण्डाकारवृत्तिमन्त एव ब्रह्मपदं यान्ति, तद्विपरीताः संसारं भजन्ति। यत एवं अतः श्रीशुकसनकादिवत् ब्रह्मपदेच्छुभिः समाधिरेव अभ्यसनीय इत्याह—येत्विति ॥ ४४–४७ ॥ अखण्डाकारवृत्तेः अभ्यासजन्यत्वात् कारणं अभ्यासः, कार्यं अखण्डाकारवृत्तिः, तस्याः कृतकत्वेनाध्रुवत्वात् तया ध्रुवब्रह्मापत्तिः कथमित्याशङ्क्य यावदेवं विचारो नोदेति तावदेवमभ्यस्य ततः "कार्यं चेत् कारणं किञ्चित् कार्याभावे न कारणम्" इति सापेक्षश्रुतियुक्तितः कार्यकारणकल्पनां अपह्नवं कृत्वा अथ तदपह्नवसिद्धं शुद्धचैतन्यं स्वावशेषतया विजृम्भते इत्याह—कारणमिति। यस्य एवंवादिनः अभ्यासाख्यं कारणमेव कार्यं भवति तस्य कारणमेव जायते। कार्यस्य कृतकत्वोक्त्या कार्याभावे कार्यं चेदिति सापेक्षश्रुतियुक्तितः कारणमेव नश्येत्। अभ्यासाखण्डाकारवृत्त्युपलक्षितस्वाविद्यापदतत्कार्यतदारोपाधिकरणयोः अपह्नवतां गतयोः कार्यकारणकल्पनाविरळं ब्रह्म स्वमात्रमवशिष्यते इति भावः ॥ ४८ ॥ ततः किं इत्यत आह—अथेति। अथ कार्यकारणत्वविभ्रमनिरसनानन्तरं यद्वै वाचामगोचरं करणग्रामासम्भवप्रबोधसिद्धं तदेव वस्तु यत् स्वाज्ञदशायां अशुद्धनानारूपेण भातं स्वज्ञदशायां स्वप्रकृतिमवलम्ब्येव शुद्धं भवेत्। वस्तुतस्तु स्वाज्ञादिदृष्टिमोहे सत्यसति विशुद्धं वस्तु स्वमात्रमवशिष्यते। यदि ब्रह्म स्वमात्रं तदवगतिः कथमित्यत्र सत्कर्मानुष्ठानतो विशुद्धचित्तानां ततः परं वेदान्तश्रवणादिसञ्जाताखण्डाकारवृत्तिज्ञानमुदेति ॥ ४९ ॥ तज्ज्ञानं तीव्रयोगेन अखण्डनिर्विकल्पसमाधिना तत्त्वज्ञाने भावितं सत् यद्वस्तु निश्चयात्मकं तदेव भवति। यस्मादेवं तस्मात् विद्वान्—स्वाज्ञदशायां स्वाविद्यापदतत्कार्यजातं दृश्यं भवति—सम्यज्ज्ञानबलात् तत् अदृश्यतां अभावरूपतां नीत्वा ब्रह्माकारेण चिन्तयेत् ॥ ५० ॥ एवं धिया चिद्रसपूर्णया दृश्यं ब्रह्माकारेण चिन्तित्वा सुखे नित्यानन्दे ब्रह्मणि स्वावशेषतया तिष्ठेत् ॥ ५१ ॥ इतिशब्दः अध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥

इति प्रथमोऽध्यायः

द्वितीयोऽध्यायः

सर्वस्य अखण्डैकरसत्वम्

अथ ह कुमारः शिवं पप्रच्छाखण्डैकरसचिन्मात्रस्वरूपमनुब्रूहीति। स होवाच परमशिवः।

अखण्डैकरसं दृश्यमखण्डैकरसं जगत्।
अखण्डैकरसं भावमखण्डैक[1]रसः स्वयम्॥ १॥

अखण्डैकरसो मन्त्र अखण्डैकरसा क्रिया।
अखण्डैकरसं ज्ञानमखण्डैकरसं जलम्॥ २॥

अखण्डैकरसा भूमिरखण्डैकरसं वियत्।
अखण्डैकरसं शास्त्रमखण्डैकरसा त्रयी॥ ३॥

अखण्डैकरसं ब्रह्म चाखण्डैकरसं [2]वृतम्।
अखण्डैकरसो जीव अखण्डैकरसो ह्यजः॥ ४॥

अखण्डैकरसो ब्रह्मा अखण्डैकरसो हरिः।
अखण्डैकरसो रुद्र अखण्डैकरसोऽस्म्यहम्॥ ५॥

अखण्डैकरसो ह्यात्मा अखण्डैकरसो गुरुः।
अखण्डैकरसं लक्ष्यमखण्डैकरसं महः॥ ६॥

अखण्डैकरसो देह अखण्डैकरसं मनः।
अखण्डैकरसं चित्तमखण्डैकरसं सुखम्॥ ७॥

[1] रसं—अ, अ १, अ २, क. [2] व्रतं—अ १.

अखण्डैकरसा विद्या अखण्डैकरसोऽव्ययः ।

अखण्डैकरसं नित्यमखण्डैकरसं [1]परम् ॥ ८ ॥

अखण्डैकरसं किंचिदखण्डैकरसं [2]वरम् ।

अखण्डैकरसादन्यन्नास्ति नास्ति षडानन ॥ ९ ॥

अखण्डैकरसान्नास्ति अखण्डैकरसान्न हि ।

अखण्डैकरसात्किंचिदखण्डैकरसादहम् ॥ १० ॥

अखण्डैकरसं स्थूलं सूक्ष्मं चाखण्डरूपकम् ।

अखण्डैकरसं वेद्यमखण्डैकरसो भवान् ॥ ११ ॥

अखण्डैकरसं गुह्यमखण्डैकरसादिकम् ।

अखण्डैकरसो ज्ञाता अखण्डैकरसा स्थितिः ॥ १२ ॥

अखण्डैकरसा माता अखण्डैकरसः पिता ।

अखण्डैकरसो भ्राता अखण्डैकरसः पतिः ॥ १३ ॥

अखण्डैकरसं सूत्रमखण्डैकरसो विराट् ।

अखण्डैकरसं गात्रमखण्डैकरसं शिरः ॥ १४ ॥

अखण्डैकरसं चान्तरखण्डैकरसं बहिः ।

अखण्डैकरसं पूर्णमखण्डैकरसामृतम् ॥ १५ ॥

अखण्डैकरसं गोत्रमखण्डैकरसं गृहम् ।

अखण्डैकरसं गोप्यमखण्डैकरसः शशी ॥ १६ ॥

[1] परं—अ १. [2] परं—क, अ २.

अखण्डैकरसास्तारा अखण्डैकरसो रविः ।
अखण्डैकरसं क्षेत्रमखण्डैकरसा क्षमा ॥ १७ ॥
अखण्डैकरसः शान्त अखण्डैकरसो गुणः ।
अखण्डैकरसः साक्षी अखण्डैकरसः सुहृत् ॥ १८ ॥
अखण्डैकरसो बन्धुरखण्डैकरसः सखा ।
अखण्डैकरसो राजा अखण्डैकरसं पुरम् ॥ १९ ॥
अखण्डैकरसं राज्यमखण्डैकरसाः प्रजाः ।
अखण्डैकरसं तारमखण्डैकरसो जपः ॥ २० ॥
अखण्डैकरसं ध्यानमखण्डैकरसं पदम् ।
अखण्डैकरसं ग्राह्यमखण्डैकरसं महत् ॥ २१ ॥
अखण्डैकरसं ज्योतिरखण्डैकरसं धनम् ।
अखण्डैकरसं भोज्यमखण्डैकरसं हविः ॥ २२ ॥
अखण्डैकरसो होम अखण्डैकरसो जयः ।
अखण्डैकरसः स्वर्गः अखण्डैकरसः स्वयम् ॥ २३ ॥

स्वाज्ञविकल्पितस्वाविद्यापदतत्कार्ये यद्यत् दृश्यते यद्यत् श्रूयते यद्यत् स्मर्यते तत्तत खण्डं अचिन्मात्रं लक्ष्यते । तदतिरेकेण किं अखण्डैकरसं किं वा चिन्मात्रं विद्यते इति तदियत्ताबुभुत्सुः कुमारः स्कन्दः जानन्नपि लोकानुग्रहार्थं **अखण्डैकरसचिन्मात्रमनुब्रूहीति** सर्वज्ञं शिवं **पप्रच्छ** । यः **तेनैवं पृष्टः परमशिवः स होवाचेत्याह**—अथेति ॥ किं तत् ? **अखण्डैकरसं दृश्यमित्यादि** ॥१–४१॥

सर्वस्य चिन्मात्रत्वभावना

अखण्डैकरसं सर्वं चिन्मात्रमिति भावयेत् ।
चिन्मात्रमेव चिन्मात्रमखण्डैकरसं रसम् ॥ २४ ॥

भववर्जितचिन्मात्रं सर्वं चिन्मात्रमेव हि ।
इदं च सर्वं चिन्मात्रमयं [1]चिन्मात्रमेव हि ॥ २५ ॥
आत्मभावं च चिन्मात्रमखण्डैकरसं विदुः ।
सर्वलोकं च चिन्मात्रं त्वत्ता मत्ता च चिन्मयम् ॥ २६ ॥
आकाशो भूर्जलं वायुरग्निर्ब्रह्मा हरिः शिवः ।
यत्किंचिद्यन्न किंचिच्च सर्वं चिन्मात्रमेव हि ॥ २७ ॥
अखण्डैकरसं सर्वं यद्यच्चिन्मात्रमेव हि ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वं चिन्मात्रमेव हि ॥ २८ ॥
द्रव्यं कालं च चिन्मात्रं ज्ञानं ज्ञेयं चिदेव हि ।
ज्ञाता चिन्मात्ररूपश्च सर्वं चिन्मयमेव हि ॥ २९ ॥
संभाषणं च चिन्मात्रं यद्यच्चिन्मात्रमेव हि ।
असच्च सच्च चिन्मात्रमाद्यन्तं चिन्मयं सदा ॥ ३० ॥
आदिरन्तश्च चिन्मात्रं गुरुशिष्यादि चिन्मयम् ।
दृग्दृश्यं यदि चिन्मात्रमस्ति चेच्चिन्मयं सदा ॥ ३१ ॥
सर्वाश्चर्यं च चिन्मात्रं देहश्चिन्मात्रमेव हि ।
लिङ्गं च कारणं चैव चिन्मात्रान्न हि विद्यते ॥ ३२ ॥
अहं त्वं चैव चिन्मात्रं मूर्तामूर्तादि चिन्मयम् ।
पुण्यं पापं च चिन्मात्रं जीवश्चिन्मात्रविग्रहः ॥ ३३ ॥
चिन्मात्रान्नास्ति संकल्पश्चिन्मात्रान्नास्ति वेदनम् ।
चिन्मात्रान्नास्ति मन्त्रादि चिन्मात्रान्नास्ति देवता ॥ ३४ ॥

[1] चिन्मय—अ १, अ २.

चिन्मात्रान्नास्ति दिक्पालाश्चिन्मात्राद्यावहारिकम् ।
चिन्मात्रात्परमं ब्रह्म चिन्मात्रान्नास्ति कोऽपि हि ॥ ३५ ॥
चिन्मात्रान्नास्ति माया च चिन्मात्रान्नास्ति पूजनम् ।
चिन्मात्रान्नास्ति मन्तव्यं चिन्मात्रान्नास्ति सत्यकम् ॥ ३६ ॥
चिन्मात्रान्नास्ति कोशादि चिन्मात्रान्नास्ति वै वसु ।
चिन्मात्रान्नास्ति मौनं च चिन्मात्रान्नास्त्यमौनकम् ॥ ३७ ॥
चिन्मात्रान्नास्ति वैराग्यं सर्वं चिन्मात्रमेव हि ।
यच्च यावच्च चिन्मात्रं यच्च यावच्च दृश्यते ॥ ३८ ॥
यच्च यावच्च दूरस्थं सर्वं चिन्मात्रमेव हि ।
यच्च यावच्च भूतादि यच्च यावच्च लक्ष्यते ॥ ३९ ॥
यच्च यावच्च वेदान्ताः सर्वं चिन्मात्रमेव हि ।
चिन्मात्रान्नास्ति गमनं चिन्मात्रान्नास्ति मोक्षकम् ॥ ४० ॥
चिन्मात्रान्नास्ति लक्ष्यं च सर्वं चिन्मात्रमेव हि ।
अखण्डैकरसं ब्रह्म चिन्मात्रान्न हि विद्यते ॥ ४१ ॥
शास्त्रे मयि त्वयीशे च ह्यखण्डैकरसो भवान् ।

स्वातिरिक्तखण्डाविद्यापदतत्कार्यरसजातापह्नवसिद्धं ब्रह्म स्वाज्ञादिदृष्टिमोहे सत्यसति निष्प्रतियोगिकाखण्डैकरसचिन्मात्रतया सदा अवशिष्यते इत्यत्र नहि संशयोऽस्ति । तदेव स्वाज्ञदृष्टेः अचिद्रूपदृश्यजगद्भावादिखण्डरूपेण स्वाध्यस्तवैधर्म्यं सत्यं विभाति । तथैवं स्वाज्ञसमर्पितवैधर्म्यं केवलशास्त्रजन्य-ज्ञानिनो व्यावहारिक प्रतिभाति, विज्ञानिनां तु प्रातिभासिकं, सम्यज्ज्ञानिनां

शून्यं, तत्त्वज्ञानां तु स्वाज्ञसमर्पितदृश्यजगद्भावादिखण्डवैधर्म्यजातं निष्प्रतियोगिकाखण्डैकरसचिन्मात्रमेव विभाति । स्वाज्ञादिदृष्टिदृष्टवैधर्म्यजातं स्वाज्ञादिदृष्टेरेव, नहि तद्वस्तुस्पर्शी भवितुमर्हति, वस्तुनो निष्प्रतियोगिकस्वमात्रत्वादित्यत्र "पश्यतेहापि सन्मात्रम्—असदन्यत्", "ब्रह्ममात्रमसन्नहि",

सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वापह्नव एव हि ।
नाविद्याऽस्तीह नो माया शान्तं ब्रह्मेदमक्रमम् ॥ इत्यादि ।
अक्षरार्पितवैधर्म्यं सत्यं भात्यज्ञसन्ततेः ।
ज्ञविज्ञसम्यज्ज्ञतत्त्वज्ञैर्वैधर्म्यं यथाक्रमम् ॥
ज्ञेयं भवेत् दृश्यमिथ्याशून्यचिन्मात्रभेदतः ।
तत्तद्दृष्टिविपर्यासः तत्तद्दृष्टेर्नचात्मनः ॥

इत्यादि श्रुतेः, परमाक्षरोक्तेश्च । अखण्डैकरसचिन्मात्रात् न किञ्चिदस्तीति फलितोऽर्थः । "अखण्डैकरसं भावं" इत्याद्यस्मिन्नध्याये वक्ष्यमाणाध्यायेषु च "कालभेदं" इत्यादि च लिङ्गव्यत्ययः छान्दसः । शिष्टं स्पष्टम् ॥

विद्याफलम्

इत्येकरूपकतया यो वा जानात्यहं त्विति ॥ ४२ ॥
सकृज्ज्ञानेन मुक्तिः स्यात्सम्यज्ज्ञाने स्वयं गुरुः ॥ ४३ ॥

इति ॥

विद्याफलमुपसंहरति—इतीति । "अखण्डैकरसं दृश्यं" इत्यारभ्य "अखण्डैकरसं ब्रह्म चिन्मात्रान्नहि विद्यते । शास्त्रे मयीशे त्वयि च योऽखण्डैकरसः" परमात्मा विद्यते स एव "भवान्" नेतरः इत्यन्तं एकरूपकतया यः कोपि वा अखण्डैकरसचिन्मात्रमहमेवेति जानाति सोऽयमेवं विद्वान् सम्यज्ज्ञाने—तृतीयार्थे सप्तमी—सम्यज्ज्ञानेन गुरुः ब्रह्मविद्वरीयान्

वरिष्ठो वा भूत्वा अवतिष्ठते । पुनस्तस्यैव सकृद्विभातनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्र-ज्ञानेन विकळेबरमुक्तिः स्यात् । इतिशब्दः अध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥ ४२-४३ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः

तृतीयोऽध्यायः

आत्मनः सच्चिदानन्दब्रह्मत्वानुभवः

कुमारः पितरमात्मानुभवमनुब्रूहीति पप्रच्छ । स होवाच भगवान् परमशिवः ।

परंब्रह्मस्वरूपोऽहं परमानन्दमस्म्यहम् ।
केवलं ज्ञानरूपोऽहं केवलं परमोऽस्म्यहम् ॥ १ ॥
केवलं शान्तरूपोऽहं केवलं चिन्मयोऽस्म्यहम् ।
केवलं नित्यरूपोऽहं केवलं शाश्वतोऽस्म्यहम् ॥ २ ॥
केवलं सत्त्वरूपोऽहमहं त्यक्त्वाऽहमस्म्यहम् ।
सर्वहीनस्वरूपोऽहं चिदाकाशमयोऽस्म्यहम् ॥ ३ ॥
केवलं तुर्यरूपोऽस्मि तुर्यातीतोऽस्मि केवलः ।
सदा चैतन्यरूपोऽस्मि चिदानन्दमयोऽस्म्यहम् ॥ ४ ॥
केवलाकाररूपोऽस्मि शुद्धरूपोऽस्म्यहं सदा ।
केवलं ज्ञानरूपोऽस्मि केवलं प्रियमस्म्यहम् ॥ ५ ॥

निर्विकल्पस्वरूपोऽस्मि निरीहोऽस्मि निरामयः ।
सदाऽसङ्गस्वरूपोऽस्मि निर्विकारोऽहमव्ययः ॥ ६ ॥
सदैकरसरूपोऽस्मि सदा चिन्मात्रविग्रहः ।
अपरिच्छिन्नरूपोऽस्मि ह्यनन्तानन्दरूपवान् ॥ ७ ॥
सत्परानन्दरूपोऽस्मि चित्परानन्दमस्म्यहम् ।
अन्तरान्तररूपोऽहमवाङ्मनसगोचरः ॥ ८ ॥
आत्मानन्दस्वरूपोऽहं सत्यानन्दोऽस्म्यहं सदा ।
आत्मारामस्वरूपोऽस्मि ह्यहमात्मा सदाशिवः ॥ ९ ॥
आत्मप्रकाशरूपोऽस्मि ह्यात्मज्योतीरसोऽस्म्यहम् ।
आदिमध्यान्तहीनोऽस्मि ह्याकाशसदृशोऽस्म्यहम् ॥ १० ॥
नित्यशुद्धचिदानन्दसत्तामात्रोऽहमव्ययः ।
नित्यबुद्धविशुद्धैकसच्चिदानन्दमस्म्यहम् ॥ ११ ॥
नित्यशेषस्वरूपोऽस्मि सर्वातीतोऽस्म्यहं सदा ।
रूपातीतस्वरूपोऽस्मि परमाकाशविग्रहः ॥ १२ ॥
भूमानन्दस्वरूपोऽस्मि भाषाहीनोऽस्म्यहं सदा ।
सर्वाधिष्ठानरूपोऽस्मि सर्वदा चिद्घनोऽस्म्यहम् ॥ १३ ॥
देहभावविहीनोऽस्मि चिन्ताहीनोऽस्मि सर्वदा ।
चित्तवृत्तिविहीनोऽहं चिदात्मैकरसोऽस्म्यहम् ॥ १४ ॥
सर्वदृश्यविहीनोऽहं दृग्रूपोऽस्म्यहमेव हि ।
सर्वदा पूर्णरूपोऽस्मि नित्यतृप्तोऽस्म्यहं सदा ॥ १५ ॥

अहं ब्रह्मैव सर्वं स्यादहं चैतन्यमेव हि ।
अहमेवाहमेवास्मि भूमाकारस्वरूपवान् ॥ १६ ॥
अहमेव महानात्मा ह्यहमेव परात्परः ।
अहमन्यवदाभामि ह्यहमेव शरीरवत् ॥ १७ ॥
अहं शिष्यवदाभामि ह्यहं लोकत्रयाश्रयः ।
अहं कालत्रयातीत अहं वेदैरुपासितः ॥ १८ ॥
अहं शास्त्रेण निर्णीत अहं चित्ते व्यवस्थितः ।
मत्त्यक्तं नास्ति किंचिद्वा मत्त्यक्तं पृथिवी तु वा ॥ १९ ॥
मयाऽतिरिक्तं यद्यद्वा तत्तन्नास्तीति निश्चिनु ।
अहं ब्रह्मास्मि सिद्धोऽस्मि नित्यशुद्धोऽस्म्यहं सदा ॥ २० ॥
निर्गुणः केवलात्माऽस्मि निराकारोऽस्म्यहं सदा ।
केवलं ब्रह्ममात्रोऽस्मि ह्यजरोऽस्म्यमरोऽस्म्यहम् ॥ २१ ॥
स्वयमेव स्वयं भामि स्वयमेव सदात्मकः ।
स्वयमेवात्मनि स्वस्थः स्वयमेव परा गतिः ॥ २२ ॥
स्वयमेव स्वयं भुञ्जे स्वयमेव स्वयं रमे ।
स्वयमेव स्वयंज्योतिः स्वयमेव स्वयं महः ॥ २३ ॥
स्वस्यात्मनि स्वयं रंस्ये स्वात्मन्येव विलोकये ।
स्वात्मन्येव सुखासीनः स्वात्ममात्रावशेषकः ॥ २४ ॥
स्वचैतन्ये स्वयं स्थास्ये स्वात्मराज्ये सुखे रमे ।
स्वात्मसिंहासने स्थित्वा स्वात्मनोऽन्यन्न चिन्तये ॥ २५ ॥

चिद्रूपमात्रं ब्रह्मैव सच्चिदानन्दमद्वयम् ।
आनन्दघन एवाहमहं ब्रह्मास्मि केवलम् ॥ २६ ॥
सर्वदा सर्वशून्योऽहं [1]सर्वात्मानन्दवानहम् ।
नित्यानन्दस्वरूपोऽहमात्माकाशोऽस्मि [2]सर्वदा ॥ २७ ॥
अहमेव हृदाकाशे चिदादित्यस्वरूपवान् ।
आत्मनाऽऽत्मनि तृप्तोऽस्मि ह्यरूपोऽस्म्यहमव्ययः ॥ २८ ॥
एकसंख्याविमुक्तोऽस्मि नित्यमुक्तस्वरूपवान् ।
आकाशादपि सूक्ष्मोऽहमाद्यन्ताभाववानहम् ॥ २९ ॥
सर्वप्रकाशरूपोऽस्मि परावरसुखोऽस्म्यहम् ।
सत्तामात्रस्वरूपोऽहं शुद्धमोक्षस्वरूपवान् ॥ ३० ॥
सत्यानन्दस्वरूपोऽहं ज्ञानानन्दघनोऽस्म्यहम् ।
विज्ञानमात्ररूपोऽहं सच्चिदानन्दलक्षणः ॥ ३१ ॥
ब्रह्ममात्रमिदं सर्वं ब्रह्मणोऽन्यन्न किंचन ।
तदेवाहं सदानन्दं ब्रह्मैवाहं सनातनम् ॥ ३२ ॥
त्वमित्येतत्तदित्येतन्मत्तोऽन्यन्नास्ति किंचन ।
चिच्चैतन्यस्वरूपोऽहमहमेव परः शिवः ॥ ३३ ॥
अतिभावस्वरूपोऽहमहमेव सुखात्मकः ।
साक्ष्यवस्तुविहीनत्वात्साक्षित्वं नास्ति मे सदा ॥ ३४ ॥
केवलं ब्रह्ममात्रत्वादहमात्मा सनातनः ।
अहमेवादिशेषोऽहमहंशेषोऽहमेव हि ॥ ३५ ॥

[1] सदात्मा—अ, अ १. [2] नित्यशः—अ, अ १, क.

नामरूपविमुक्तोऽहमहमानन्दविग्रहः ।
इन्द्रियाभावरूपोऽहं सर्वभावस्वरूपकः ॥ ३६ ॥
बन्धमुक्तिविहीनोऽहं शाश्वतानन्दविग्रहः ।
आदिचैतन्य[1]रूपोऽहमखण्डैकरसोऽस्म्यहम् ॥ ३७ ॥
वाङ्मनोऽगोचरश्चाहं सर्वत्र सुखवानहम् ।
सर्वत्र पूर्णरूपोऽहं भूमानन्दमयोऽस्म्यहम् ॥ ३८ ॥
सर्वत्र तृप्तिरूपोऽहं परामृतरसोऽस्म्यहम् ।
एकमेवाद्वितीयं सद्ब्रह्मैवाहं न संशयः ॥ ३९ ॥
सर्वशून्यस्वरूपोऽहं [2]सकलागमगोचरः ।
मुक्तोऽहं मोक्षरूपोऽहं निर्वाणसुखरूपवान् ॥ ४० ॥
सत्यविज्ञानमात्रोऽहं सन्मात्रानन्दवानहम् ।
तुरीयातीतरूपोऽहं निर्विकल्पस्वरूपवान् ॥ ४१ ॥
सर्वदा ह्यजरूपोऽहं [3]नीरागोऽस्मि निरञ्जनः ।
अहं शुद्धोऽस्मि बुद्धोऽस्मि नित्योऽस्मि प्रमुरस्म्यहम् ॥ ४२ ॥
ओङ्कारार्थस्वरूपोऽस्मि निष्कलङ्कमयोऽस्म्यहम् ।

एवं स्वपितृमुखतः कुमारः अखण्डैकरसचिन्मात्रेयत्तां श्रुत्वा तत्र स्वानुभवं पृच्छतीत्याह—कुमार इति। तत्प्रश्नमङ्गीकृत्य अखण्डैकरसचिन्मात्रानुभवं स्वाज्ञविकल्पितात् सर्वस्मात् परं विलक्षणं यत् सम्यक् बृंहयति विजृम्भते तत् **परंब्रह्म** तत्स्वरूपोऽहम् । **परमानन्दमिति** लिङ्गाव्यत्ययः,

[1] मात्रो—क, अ, अ १, अ २
[2] सकलामर—क, अ २.
[3] निरागो—क, अ १, अ २, उ १.

परमानन्दोऽस्म्यहमित्यर्थः । किंच—केवलमित्यादि । प्रत्यक्प्रकाशत्वात् ज्ञानरूपः । सर्वोत्कृष्टत्वात् परमः ॥ १ ॥ क्रूरस्वातिरिक्ताभावात् शान्तः । अनित्यापायात् नित्यः । चिरन्तनत्वात् शाश्वतः ॥ २ ॥ ईश्वरत्वात् सत्स्वरूपः । पराक्सापेक्षप्रत्यगहम्भावं त्यक्त्वा शिष्टाहम्भावोऽस्मि । सर्वं ब्रह्मेत्यत्र सर्वापह्नवसिद्धब्रह्ममात्रमस्मि । चिदाकाशमयः चिदाकाशस्वरूपः ॥ ३ ॥ तुर्यः प्रत्यक् । तदतीतः परः । अशेषविशेषाभावात् केवलः ॥ ४–५ ॥ विकल्पासहत्वात् निर्विकल्पः । अन्तःकरणाभावात् निरीहः । भवरोगहानात् निरामयः । उपाधिसत्त्वेऽपि असङ्गः । विकाराभावात् निर्विकारः । स्वतः परतो वा व्ययाभावात् अव्ययः ॥ ६ ॥ अपरिच्छिन्नः त्रिविधपरिच्छेदाभावात् । अनन्तानन्दः अपरिमितानन्दरूपत्वात् ॥ ७ ॥ सच्चित्परानन्दरूपः सच्चित्परमानन्दरूपत्वात । सर्वान्तरः प्रत्यक् तस्मादप्यन्तरः परः प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपत्वात । वाङ्मानसादिकरणग्रामागोचरः ॥ ८ ॥ सत्यात्मानन्दरूपः । प्रत्यगादिरूपेण सर्वात्मसु गमत इति आत्मागमः ॥ ९ ॥ स्वोत्पत्तिस्थितिलयाभावात् आदिमध्यान्तहीनः । निरवयवत्वात् आकाशसदृशः ॥ १० ॥ सत्तासामान्यत्वात् सत्तामात्रः ॥ ११ ॥ सर्वावशेषरूपत्वात् नित्यशेषः ॥ १२ ॥ अपरिच्छिन्नानन्दत्वात् भूमानन्दः । वागादिकरणाभावात् भाषाहीनः ॥ १३–१४ ॥ दृश्यासम्भवतो दृङ्मात्रः ॥ १५–१६ ॥ स्वाङ्गदृष्टेः अहमन्यवत् गुरुशिष्यवत् भातोऽस्मि । वेदशास्त्रैः उपास्यो निर्णीतोऽस्मि ॥ १७–१८ ॥ शिष्टं स्पष्टम् ॥ मया अव्याप्तं मदतिरिक्तं वा नास्तीति जानीहीत्याह—मत्त्यक्तमिति ॥ १९ ॥ किञ्च—अहमिति ॥ २० ॥ केवलं ब्रह्ममात्रोऽस्मि निष्प्रतियोगिकत्वात् ॥ २१ ॥ यतः स्वयमेवेदं सर्वं अतः स्वस्मादन्यत् न चिन्तये इत्याह—स्वयमेवेति ॥ २२ ॥ "भुङ्क्ते" इत्यत्र पुरुषव्यत्ययः, भुञ्जे इत्यर्थः ॥ २३–२५ ॥ यच्चिद्रूपमात्रं तदेवाहमस्मीत्याह—चिदिति ॥ २६ ॥ सर्वशून्योऽहं [1]सर्वदा सर्वासम्भवात् ॥ २७ ॥

[1] सर्वथा—उ १.

अहमेव चिदादित्यस्वरूपवान् सर्वप्राणिहृद्गतकामादिवृत्तिसहस्रभासकचित्सूर्यत्वात् ॥ २८ ॥ **एकसङ्ख्याविमुक्तः** असङ्ख्येयत्वात् । **आद्यन्ताभाववान्** सम्भूतिप्रलयाभावात् ॥ २९ ॥ **परावरसुखः** प्रत्यगभिन्नब्रह्मानन्दत्वात् । **शुद्धमोक्षस्वरूपवान्** स्वस्य स्वातिरिक्तभ्रममोक्षसिद्धत्वात् ॥ ३०–३१ ॥ यतः अन्यत् न विद्यते तदेवाहमित्याह—**ब्रह्ममात्रमिति** ॥ ३२ ॥ त्वंतदित्यादिशब्दवाच्यं मदतिरिक्तं नास्तीत्याह—**त्वमिति** ॥ ३३ ॥ **अतिभावस्वरूपः** सर्वभावातीतत्वात् । **साक्षित्वं**—साक्ष्यसापेक्षसाक्षितायाः सविशेषत्वात् तद्विरळोऽस्मीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ **आदिशेषः** धरणीधरत्वात् । **अहंशेष** इति स्वमात्रत्वमवशिष्टत्वात् ॥ ३५–३८ ॥ **एकमेवाद्वितीयं** सजातीयविजातीयस्वगतभेदवैरळ्यात् ॥ ३९ ॥ **सकलागमगोचरः** वेदान्तवेद्यत्वात् । स्वाविद्याद्वयतो **मुक्तः** । **निर्वाणसुखरूपवान्** विदेहकैवल्यानन्दत्वात् ॥ ४०–४१ ॥ **बुद्धः** विशुद्धबोधरूपत्वात ॥ ४२ ॥ **ओङ्कारार्थस्वरूपः** तुर्यतुर्यत्वात् ॥

आत्मनि सर्वप्रविभक्तरूपाभावानुभवः

चिदाकारस्वरूपोऽस्मि नाहमस्मि न सोऽस्म्यहम् ॥ ४३ ॥
न हि किंचित्स्वरूपोऽस्मि निर्व्यापारस्वरूपवान् ।
निरंशोऽस्मि निराभासो न मनो नेन्द्रियोऽस्म्यहम् ॥ ४४ ॥
न बुद्धिर्न विकल्पोऽहं न देहादित्रयोऽस्म्यहम् ।
न जाग्रत्स्वप्नरूपोऽहं न सुषुप्तिस्वरूपवान् ॥ ४५ ॥
न तापत्रयरूपोऽहं नेषणात्रयवानहम् ।
श्रवणं नास्ति मे सिद्धेर्मननं च चिदात्मनि ॥ ४६ ॥
सजातीयं न मे किंचिद्विजातीयं न मे क्वचित् ।
स्वगतं च न मे किंचिन्न मे भेदत्रयं क्वचित् ॥ ४७ ॥

अहंशब्दबोध्यं स्थूलदेहादिप्रत्यगन्तं, तच्छब्दबोध्यं विराडादितुर्यान्तं, तदुभयविलक्षणत्वात् **नाहमस्मि न सोऽस्म्यहम्** ॥ ४३ ॥ **स्वातिरेकेण किञ्चित्स्वरूपः** । अखण्डार्थत्वात् **निरंशः** । देहत्रयविलक्षणत्वात् **न मन इत्यादि** ॥ ४४–४५ ॥ स्वस्य स्वतःसिद्धत्वेन न हि श्रवणादिसाधनाकाङ्क्षा अस्तीत्याह—**श्रवणमित्यादि** ॥ **च**शब्दो निदिध्यासनसमुच्चयार्थः ॥ ४६ ॥ न हि सजातीयादिभेदत्रयमस्तीत्याह—**सजातीयमिति** ॥ ४७ ॥

स्वेतरस्य सर्वस्य असत्त्वानुभवः

असत्यं हि मनोरूपमसत्यं बुद्धिरूपकम् ।
अहंकारमसद्धीति नित्योऽहं शाश्वतो ह्यजः ॥ ४८ ॥
देहत्रयमसद्विद्धि कालत्रयमसत्सदा ।
गुणत्रयमसद्विद्धि ह्यहं सत्यात्मकः शुचिः ॥ ४९ ॥
श्रुतं सर्वमसद्विद्धि वेदं सर्वमसत्सदा ।
शास्त्रं सर्वमसद्विद्धि ह्यहं सत्यं चिदात्मकः ॥ ५० ॥
मूर्तित्रयमसद्विद्धि सर्वभूतमसत्सदा ।
सर्वतत्त्वमसद्विद्धि ह्यहं भूमा सदाशिवः ॥ ५१ ॥
गुरुशिष्यमसद्विद्धि गुरोर्मन्त्रमसत्ततः ।
यद्दृश्यं तदसद्विद्धि न मां विद्धि तथाविधम् ॥ ५२ ॥
यच्चिन्त्यं तदसद्विद्धि यच्ज्ञाय्यं तदसत्सदा ।
यद्धितं तदसद्विद्धि न मां विद्धि तथाविधम् ॥ ५३ ॥
सर्वान्प्राणीनसद्विद्धि सर्वान्भोगानसत्त्विति ।
दृष्टं श्रुतमसद्विद्धि [1]ओतं प्रोतमसन्मयम् ॥ ५४ ॥

[1] ओतं—उ, उ १.

कार्याकार्यमसद्विद्धि नष्टं प्राप्तमसन्मयम् ।
दुःखादुःखमसद्विद्धि सर्वासर्वमसन्मयम् ॥ ५५ ॥
पूर्णापूर्णमसद्विद्धि धर्माधर्ममसन्मयम् ।
लाभालाभावसद्विद्धि जयाजयमसन्मयम् ॥ ५६ ॥
शब्दं सर्वमसद्विद्धि स्पर्शं सर्वमसत्सदा ।
रूपं सर्वमसद्विद्धि रसं सर्वमसन्मयम् ॥ ५७ ॥
गन्धं सर्वमसद्विद्धि सर्वाज्ञानमसन्मयम् ।
असदेव सदा सर्वमसदेव भवोद्भवम् ॥ ५८ ॥
असदेव गुणं सर्वं सन्मात्रमहमेव हि ।

स्वातिरिक्तसामान्यं शशविषाणवदत्यन्ताभावरूपतया असदेव । अहं तु तदपह्नवसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रभावरूपोऽस्मीत्याह—असत्यं हीति ॥ ४८–५८ ॥

अहंब्रह्मास्मीत्यात्ममन्त्राभ्यासः

स्वात्ममन्त्रं सदा पश्येत्स्वात्ममन्त्रं सदाभ्यसेत् ॥ ५९ ॥
अहं ब्रह्मास्मिमन्त्रोऽयं दृश्यपापं विनाशयेत् ।
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमन्यमन्त्रं विनाशयेत् ॥ ६० ॥
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं देहदोषं विनाशयेत् ।
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं जन्मपापं विनाशयेत् ॥ ६१ ॥
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं मृत्युपाशं विनाशयेत् ।
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं द्वैतदुःखं विनाशयेत् ॥ ६२ ॥

अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं भेदबुद्धिं विनाशयेत् ।
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं चिन्तादुःखं विनाशयेत् ॥ ६३ ॥
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं बुद्धिव्याधिं विनाशयेत् ।
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं चित्तबन्धं विनाशयेत् ॥ ६४ ॥
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं सर्वव्याधीन्विनाशयेत् ।
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं सर्वशोकं विनाशयेत् ॥ ६५ ॥
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं कामादीन्नाशयेत्क्षणात् ।
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं [1]क्रोधवृत्तिं विनाशयेत् ॥ ६६ ॥
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं चित्तवृत्तिं विनाशयेत् ।
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं संकल्पादीन्विनाशयेत् ॥ ६७ ॥
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं कोटिदोषं विनाशयेत् ।
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं सर्वतन्त्रं विनाशयेत् ॥ ६८ ॥
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमात्माज्ञानं विनाशयेत् ।
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमात्मलोकजयप्रदः ॥ ६९ ॥
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमप्रतर्क्यसुखप्रदः ।
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमजडत्वं प्रयच्छति ॥ ७० ॥
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमनात्मासुरमर्दनः ।
अहं ब्रह्मास्मि वज्रोऽयमनात्माख्यगिरीन्हरेत् ॥ ७१ ॥
अहं ब्रह्मास्मि चक्रोऽयमनात्मं[2]त्वासुरान्हरेत् ।
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं सर्वोस्तान्मोक्षयिष्यति ॥ ७२ ॥

[1] क्रोधशक्तिं—अ, अ १, अ २, क. [2] ख्यासुरान्—क, अ २.

अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं ज्ञानानन्दं प्रयच्छति ।
सप्तकोटिमहामन्त्रं जन्म[1]कोटिशतप्रदम् ॥ ७३ ॥
सर्वमन्त्रान्समुत्सृज्य एतन्मन्त्रं [2]समभ्यसेत् ।
सद्यो मोक्षमवाप्नोति नास्ति संदेहमण्वपि ॥ ७४ ॥

इति ॥

स्वात्ममन्त्राभ्यासस्य ब्रह्मात्यन्तरायनिरसनद्वारा निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्र-पदप्रापकत्वात् यत एवं अतः बन्धमोक्षभ्रममुमुक्षुः इममेव अहं ब्रह्मास्मीति मन्त्रं सदा अभ्यसेदित्याह—स्वात्ममन्त्रमिति । स्पष्टोऽयमर्थः ॥ ५९–७४ ॥ इतिशब्दः अध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥

इति तृतीयोऽध्यायः

चतुर्थोऽध्यायः

जीवन्मुक्तिः—प्रत्यगभिन्नब्रह्मभावापत्तिः

कुमारः परमेश्वरं पप्रच्छ जीवन्मुक्तविदेहमुक्तयोः स्थिति-मनुब्रूहीति । स होवाच परः शिवः ।

चिदात्माऽहं परात्माऽहं निर्गुणोऽहं परात्परः ।
आत्ममात्रेण यस्तिष्ठेत्स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ १ ॥
देहत्रयातिरिक्तोऽहं शुद्धचैतन्यमस्म्यहम् ।
ब्रह्माहमिति यस्यान्तः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २ ॥

[1] कोश—क, अ २, [2] सदाभ्य—क, अ २,

आनन्दघनरूपोऽस्मि परानन्दघनोऽस्म्यहम् ।
यस्य देहादिकं नास्ति यस्य ब्रह्मेति निश्चयः ।
परमानन्दपूर्णो यः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ३ ॥
यस्य किंचिदहं नास्ति चिन्मात्रेणावतिष्ठते ।
चैतन्यमात्रो यस्यान्तश्चिन्मात्रैकस्वरूपवान् ॥ ४ ॥
सर्वत्र पूर्णरूपात्मा सर्वत्रात्मावशेषकः ।
आनन्दरतिरव्यक्तः परिपूर्णश्चिदात्मकः ॥ ५ ॥
शुद्धचैतन्यरूपात्मा सर्वसङ्गविवर्जितः ।
नित्यानन्दः प्रसन्नात्मा ह्यन्यचिन्ताविवर्जितः ॥ ६ ॥
किंचिदस्तित्वहीनो यः स जीवन्मुक्त उच्यते ।
न मे चित्तं न मे बुद्धिर्नाहंकारो न चेन्द्रियम् ॥ ७ ॥
न मे देहः कदाचिद्वा न मे प्राणादयः क्वचित् ।
न मे माया न मे कामो न मे क्रोधः परोऽस्म्यहम् ॥ ८ ॥
न मे किंचिदिदं वापि न मे किंचित्क्वचिज्जगत् ।
न मे दोषो न मे लिङ्गं न मे चक्षुर्न मे मनः ॥ ९ ॥
न मे श्रोत्रं न मे नासा न मे जिह्वा न मे करः ।
न मे जाग्रन्न मे स्वप्नं न मे कारणमण्वपि ॥ १० ॥
न मे तुरीयमिति यः स जीवन्मुक्त उच्यते ।
इदं सर्वं न मे किंचिदयं सर्वं न मे क्वचित् ॥ ११ ॥

न मे [1]कालो न मे देशो न मे वस्तु न मे मतिः ।
न मे स्नानं न मे संध्या न मे दैवं न मे स्थलम् ॥ १२ ॥
न मे तीर्थं न मे सेवा न मे ज्ञानं न मे पदम् ।
न मे बन्धं न मे जन्म न मे वाक्यं न मे रविः ॥ १३ ॥
न मे पुण्यं न मे पापं न मे कार्यं न मे शुभम् ।
न मे जीव इति स्वात्मा न मे किंचिज्जगत्त्रयम् ॥ १४ ॥
न मे मोक्षो न मे द्वैतं न मे वेदो न मे विधिः ।
न मेऽन्तिकं न मे दूरं न मे बोधो न मे [2]रहः ॥ १५ ॥
न मे गुरुर्न मे शिष्यो न मे हीनो न चाधिकः ।
न मे ब्रह्मा न मे विष्णुर्न मे रुद्रो न चन्द्रमाः ॥ १६ ॥
न मे पृथ्वी न मे तोयं न मे वायुर्न मे वियत् ।
न मे वह्निर्न मे गोत्रं न मे लक्ष्यं न मे भवः ॥ १७ ॥
न मे ध्याता न मे ध्येयं न मे ध्यानं न मे मनुः ।
न मे शीतं न मे चोष्णं न मे तृष्णा न मे क्षुधा ॥ १८ ॥
न मे मित्रं न मे शत्रुर्न मे मोहो न मे जयः ।
न मे पूर्वं न मे पश्चान्न मे चोर्ध्वं न मे दिशः ॥ १९ ॥
न मे वक्तव्यमल्पं वा न मे श्रोतव्यमण्वपि ।
न मे मन्तव्यमीषद्वा न मे ध्यातव्यमण्वपि ॥ २० ॥
न मे भोक्तव्यमीषद्वा न मे स्मर्तव्यमण्वपि ।
न मे भोगो न मे [3]रागो न मे यागो न मे लयः ॥ २१ ॥

[1] लोका—उ. लोको—उ १. [2] रविः—उ, उ १. [3] रोगो— उ १.

न मे मौर्ख्यं न मे शान्तं न मे बन्धं न मे प्रियम् ।
न मे मोदः प्रमोदो वा न मे स्थूलं न मे [1]कृशम् ॥ २२ ॥
न मे दीर्घं न मे ह्रस्वं न मे वृद्धिर्न मे क्षयम् ।
अध्यारोपापवादौ वा न मे चैकं न मे बहु ॥ २३ ॥
न मे आन्ध्यं न मे मान्द्यं न मे [2]पट्विदमण्वपि ।
न मे मांसं न मे रक्तं न मे मेदो न मे ह्यसृक् ॥ २४ ॥
न मे मज्जा न मेऽस्थिर्वा न मे त्वग्धातुसप्तकम् ।
न मे शुक्लं न मे रक्तं न मे नीलं न मे पृथक् ॥ २५ ॥
न मे तापो न मे लोभो मुख्यं गौणं न मे क्वचित् ।
न मे भ्रान्तिर्न मे स्थैर्यं न मे गुह्यं न मे कुलम् ॥ २६ ॥
न मे त्याज्यं न मे ग्राह्यं न मे हास्यं न मे नयः ।
न मे व्रतं न मे ग्लानिर्न मे शोष्यं न मे सुखम् ॥ २७ ॥
न मे ज्ञाता न मे ज्ञानं न मे ज्ञेयं न मे स्वयम् ।
न मे तुभ्यं न मे मह्यं न मे त्वं च न मे त्वहम् ॥ २८ ॥
न मे जरा न मे बाल्यं न मे यौवनमण्वपि ।
अहं ब्रह्मास्म्यहं ब्रह्मास्म्यहं ब्रह्मेति निश्चयः ॥ २९ ॥
चिदहं चिदहं चेति स जीवन्मुक्त उच्यते ।
ब्रह्मैवाहं चिदेवाहं परो वाहं न संशयः ॥ ३० ॥
स्वयमेव स्वयं हंसः स्वयमेव स्वयं स्थितः ।
स्वयमेव स्वयं पश्येत्स्वात्मराज्ये सुखे वसेत् ॥ ३१ ॥

[1] त्वहं—उ, उ १. [2] पट्वीद—क, उ. पद्मद—अ.

स्वात्मानन्दं स्वयं भोक्ष्येत्स जीवन्मुक्त उच्यते ।
स्वयमेवैकवीरोऽग्रे स्वयमेव प्रभुः स्मृतः ।
स्वस्वरूपे स्वयं स्वप्स्ये स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ३२ ॥

कुमारः स्वपितुः परमेश्वरस्य मुखतः अखण्डैकरसचिन्मात्रज्ञानं तदनुभवं च यथावदवगम्य तदान्तराळिकमुख्यफलरूपजीवन्मुक्तिविदेहमुक्तिस्वरूपमवगन्तुं शिवं पृच्छतीत्याह—कुमार इति ॥ तदङ्गीकृत्य क्रमेण जीवन्मुक्तविदेहमुक्तलक्षणं **स होवाच** । तत्र जीवन्मुक्तलक्षणमुच्यते—**चिदात्मेति** । परागभावग्रासप्रत्यग्भावस्थितिः जीवन्मुक्तिः प्रत्यगभिन्नब्रह्मभावापत्तिर्वेति वक्ष्यमाणजीवन्मुक्तिपर्यायसमुदायार्थः ॥ १–४ ॥ आनन्दात्मन्येव रतिः यस्य सोऽयं **आनन्दरतिः** ॥ ५ ॥ **अन्यचिन्ताविवर्जितः** स्वान्यस्य मृग्यत्वात् ॥ ६–९ ॥ देहत्रयवैलक्षण्यवदवस्थाचतुष्टयवैलक्षण्यमाह—**न मे जाग्रदिति** ॥ १०–१४ ॥ **न मे विधिः न निषेधोऽपीत्यर्थः** ॥ १५–३१ ॥ **स्वयमेव प्रभुः** ईश्वरत्वात् । "चिदात्माऽहं परात्माऽहं" इत्येतावता ग्रन्थेन ब्रह्मविदादिचतुर्भेदभिन्नजीवन्मुक्तलक्षणमभिहितम् । प्रायशः इयं तेजोबिन्दूपनिषत् विध्यादिविदेहमुक्त्यन्तमहावाक्यरत्नावलीप्रभालोचने प्रसक्तानुप्रसक्त्या व्याख्याता नेह पुनः पदशो व्याख्यायते ग्रन्थविस्तरभयादिति ॥ ३२ ॥

विदेहमुक्तिः—निष्प्रतियोगिकस्वमात्रब्रह्ममात्रावस्थानम्

ब्रह्मभूतः प्रशान्तात्मा ब्रह्मानन्दमयः सुखी ।
[1]स्वच्छरूपो महामौनी वैदेही मुक्त एव सः ॥ ३३ ॥
सर्वात्मा समरूपात्मा शुद्धात्मा त्वह[2]मुत्थितः ।
एकवर्जित एकात्मा सर्वात्मा स्वात्ममात्रकः ॥ ३४ ॥

[1] स्वस्व—अ, अ १. [2] मुज्झि—अ, अ १, अ २, क.

अजात्मा चामृतात्माऽहं स्वयमात्माऽहमव्ययः ।
अक्ष्यात्मा ललितात्माऽहं तूष्णीमात्मस्वभाववान् ॥ ३५ ॥
आनन्दात्मा प्रियो ह्यात्मा मोक्षात्मा बन्धवर्जितः ।
ब्रह्मैवाहं चिदेवाहमेवं वापि न चिन्त्यते ॥ ३६ ॥
चिन्मात्रेणैव यस्तिष्ठेद्वैदेही मुक्त एव सः ॥ ३७ ॥
निश्चयं च परित्यज्य अहं ब्रह्मेति निश्चयम् ।
आनन्दभरितस्वान्तो वैदेही मुक्त एव सः ॥ ३८ ॥
[1]सर्वमस्तीति नास्तीति निश्चयं त्यज्य तिष्ठति ।
अहं ब्रह्मास्मि नास्मीति सच्चिदानन्दमात्रकः ॥ ३९ ॥
किंचित्कचित्कदाचिच्च आत्मानं न स्पृशत्यसौ ।
तूष्णीमेवं स्थितस्तूष्णीं तूष्णीं सत्यं न किंचन ॥ ४० ॥
परमात्मा गुणातीतः सर्वात्मा भूतभावनः ।
कालभेदं वस्तुभेदं देशभेदं स्वभेदकम् ॥ ४१ ॥
किंचिद्भेदं न तस्यास्ति किंचिद्वाऽपि न विद्यते ।
अहं त्वं तदिदं सोऽयं कालात्मा कालहीनकः ॥ ४२ ॥
शून्यात्मा सूक्ष्मरूपात्मा विश्वात्मा विश्वहीनकः ।
देवात्मा देवहीनात्मा मेयात्मा मेयवर्जितः ॥ ४३ ॥
सर्वत्र जडहीनात्मा सर्वेषामन्तरात्मकः ।
सर्वसंकल्पहीनात्मा चिन्मात्रोऽस्मीति सर्वदा ॥ ४४ ॥

[1] सर्वमस्मीति नास्मीति-

केवलः परमात्माऽहं केवलो ज्ञानविग्रहः ।
सत्तामात्रस्वरूपात्मा नान्यत्किंचिज्जगद्भयम् ॥ ४५ ॥
जीवेश्वरेति वाक् क्वेति वेद[1]शास्त्राः क्वहं त्विति ।
इदं चैतन्यमेवेति अहं चैतन्यमित्यपि ॥ ४६ ॥
इति निश्चयशून्यो यो वैदेही मुक्त एव सः ।
चैतन्यमात्रसंसिद्धस्वात्मारामः सुखासनः ॥ ४७ ॥
अपरिच्छिन्नरूपात्मा अणुस्थूलादिवर्जितः ।
तुर्यतुर्यः परानन्दो वैदेही मुक्त एव सः ॥ ४८ ॥
नामरूपविहीनात्मा परसंवित्सुखात्मकः ।
तुरीयातीतरूपात्मा शुभाशुभविवर्जितः ॥ ४९ ॥
योगात्मा योगयुक्तात्मा बन्धमुक्तिविवर्जितः ।
गुणागुणविहीनात्मा देशकालादिवर्जितः ॥ ५० ॥
साक्ष्यसाक्षित्वहीनात्मा किंचित्किंचिन्न किंचन ।
यस्य प्रपञ्चमानं न ब्रह्माकारमपीह न ॥ ५१ ॥
स्वस्वरूपे स्वयंज्योतिः स्वस्वरूपे स्वयंरतिः ।
वाचामगोचरानन्दो वाङ्मनोऽगोचरः स्वयम् ॥ ५२ ॥
अतीतातीतभावो यो वैदेही मुक्त एव सः ।
चित्तवृत्तेरतीतो यश्चित्तवृत्त्यवभासकः ॥ ५३ ॥
सर्ववृत्तिविहीनात्मा वैदेही मुक्त एव सः ।
तस्मिन्काले [2]विदेहीति देहस्मरणवर्जितः ॥ ५४ ॥

[1] वेदशास्त्राण्यहं—अ. [2] विदेहोति—अ १, अ २, क, उ १. विदेहोस्ति

ईषन्मात्रं स्मृतं चेद्यस्तदा सर्वसमन्वितः ।
परैरदृष्टबाह्यात्मा परमानन्दचिद्घनः ॥ ९५ ॥
परैरदृष्टबाह्यात्मा सर्ववेदान्तगोचरः ।
ब्रह्मामृतरसास्वादो ब्रह्मामृतरसायनः ॥ ९६ ॥
ब्रह्मामृतरसासक्तो ब्रह्मामृतरसः स्वयम् ।
ब्रह्मामृतरसे मग्नो ब्रह्मानन्दशिवार्चनः ॥ ९७ ॥
[1]ब्रह्मामृतरसे तृप्तो ब्रह्मानन्दानुभावकः ।
ब्रह्मानन्दशिवानन्दो ब्रह्मानन्दरस[2]प्रभः ॥ ९८ ॥
ब्रह्मानन्दपरं ज्योतिर्ब्रह्मानन्दनिरन्तरः ।
ब्रह्मानन्दरसास्वादो ब्रह्मानन्दकुटुम्बकः ॥ ९९ ॥
ब्रह्मानन्दरसारूढो ब्रह्मानन्दैकचिद्घनः ।
ब्रह्मानन्दरसोद्राहो ब्रह्मानन्दरसंभरः ॥ ६० ॥
ब्रह्मानन्दजनैर्युक्तो ब्रह्मानन्दात्मनि स्थितः ।
आत्मरूपमिदं सर्वमात्मनोऽन्यन्न किंचन ॥ ६१ ॥
सर्वमात्माऽहमात्माऽस्मि परमात्मा परात्मकः ।
नित्यानन्दस्वरूपात्मा वैदेही मुक्त एव सः ॥ ६२ ॥
पूर्णरूपो महानात्मा प्रीतात्मा शाश्वतात्मकः ।
सर्वान्तर्यामिरूपात्मा निर्मलात्मा निरात्मकः ॥ ६३ ॥
निर्विकारस्वरूपात्मा शुद्धात्मा शान्तरूपकः ।
शान्ताशान्तस्वरूपात्मा नैकात्मत्वविवर्जितः ॥ ६४ ॥

[1] ब्रह्मानन्द —उ, उ १. [2] प्रदः—अ, अ १.

जीवात्मपरमात्मेति चिन्तासर्वस्ववर्जितः ।
मुक्तामुक्तस्वरूपात्मा मुक्तामुक्तविवर्जितः ॥ ६५ ॥
बन्धमोक्षस्वरूपात्मा बन्धमोक्षविवर्जितः ।
द्वैताद्वैतस्वरूपात्मा द्वैताद्वैतविवर्जितः ॥ ६६ ॥
सर्वासर्वस्वरूपात्मा सर्वासर्वविवर्जितः ।
[1]मोदप्रमोदरूपात्मा [2]मोदादिविनिवर्जितः ॥ ६७ ॥
सर्वसंकल्पहीनात्मा वैदेही मुक्त एव सः ।
निष्कलात्मा निर्मलात्मा बुद्धात्मा पुरुषात्मकः ॥ ६८ ॥
आनन्दादिविहीनात्मा अमृतात्मामृतात्मकः ।
कालत्रयस्वरूपात्मा कालत्रयविवर्जितः ॥ ६९ ॥
अखिलात्मा ह्यमेयात्मा मानात्मा मानवर्जितः ।
नित्यप्रत्यक्षरूपात्मा नित्यप्रत्यक्ष[3]निर्णितः ॥ ७० ॥
अन्यहीनस्वभावात्मा अन्यहीनस्वयंप्रभः ।
विद्याऽविद्यादिमेयात्मा विद्याऽविद्यादिवर्जितः ॥ ७१ ॥
नित्यानित्यविहीनात्मा इहामुत्रविवर्जितः ।
शमादिषट्कशून्यात्मा मुमुक्षुत्वादिवर्जितः ॥ ७२ ॥
स्थूलदेहविहीनात्मा सूक्ष्मदेहविवर्जितः ।
कारणादिविहीनात्मा [4]तुरीयादिविवर्जितः ॥ ७३ ॥

[1] मोदः—अ १, अ २, उ.
[2] मोदामोदवि—क.
[3] निर्णीतः—उ १.
[4] तुर्यातुर्यादिव—उ १.

अन्नकोशविहीनात्मा प्राणकोशविवर्जितः ।
मनःकोशविहीनात्मा विज्ञानादिविवर्जितः ॥ ७४ ॥
आनन्दकोशहीनात्मा पञ्चकोशविवर्जितः ।
निर्विकल्पस्वरूपात्मा सविकल्पविवर्जितः ॥ ७५ ॥
दृश्यानुविद्धहीनात्मा शब्दविद्धविवर्जितः ।
सदा समाधिशून्यात्मा आदिमध्यान्तवर्जितः ॥ ७६ ॥
प्रज्ञानवाक्यहीनात्मा अहंब्रह्माम्मिवर्जितः ।
तत्त्वमस्यादिहीनात्मा अयमात्मेत्यभावकः ॥ ७७ ॥
ओंकारवाच्यहीनात्मा सर्ववाच्यविवर्जितः ।
अवस्थात्रयहीनात्मा अक्षरात्मा चिदात्मकः ॥ ७८ ॥
आत्मज्ञेयादिहीनात्मा यत्किंचिदिदमात्मकः ।
भानाभानविहीनात्मा वैदेही मुक्त एव सः ॥ ७९ ॥

स्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यजातकलनापह्नवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति तन्मात्रावस्थानं विदेहमुक्तलक्षणम् । तदिह प्रपञ्चयते—**ब्रह्मभूत** इत्यादिना । **ब्रह्मभूतः** ब्रह्ममात्रतया अवस्थितत्वात् । **प्रशान्तात्मा** प्रशान्तदेहत्रयाभिमतित्वात् । **ब्रह्मानन्दमयः** आनन्दस्वरूपः निष्प्रतियोगिकभूमानन्दमात्र इत्यर्थः । **स्वच्छरूपः** पूर्णबोधस्वरूपत्वात् । **महामौनी** स्वमात्रतया तूष्णीमवस्थितत्वात् । देहत्रयोपलक्षितस्वाविद्यापदतत्कार्यजाते आत्मात्मीयाभिमतिमूलभूता विगताश्च ते देहाश्च विदेहाः, विदेहा एव वैदेहाः, ते अस्य सन्तीति **वैदेही** । तद्रूपेण व्यपदिष्टस्य बद्धत्वं स्यादित्यत आह—**मुक्त** इति । स्वातिरिक्तं यत्र मुक्तं अपह्नवतां गतं सोऽयं वैदेही **मुक्त एवेत्यत्र**—

यस्मिन् व्यष्टिसमष्ट्याख्यस्थूलदेहादिवासना ।
विरूपविलयं याति स विदेहो महामुनिः ॥ ६
सर्वापह्नवसंसिद्धब्रह्ममात्रं स एव हि ।
अकल्पविद्वरिष्ठोऽयमिति सर्वत्र गीयते ॥

इति स्मृतिः मानम् । एवमेव विदेहमुक्तिश्रुतयो बोद्धव्याः ॥ ३३ ॥ किंच—**सर्वात्मेति** । **स्वात्ममात्रकः** निष्प्रतियोगिकैकरूपत्वात् ॥ ३४ ॥ **लक्ष्यात्मा** स्वावशेषतया लक्षितत्वात् । **ललितात्मा** केवलनिर्विशेषत्वात् । **तूष्णीमात्मस्वभाववान्** महामौनफलरूपत्वात् ॥ ३५ ॥ **न चिन्त्यते** तथाविधचिन्ताया अपि विद्यावृत्तित्वेन अपह्नोतव्यत्वात ॥ ३६ ॥ स्वातिरिक्तमस्तीति, चशब्दात् नास्तीति, **निश्चयं च** इति ॥ ३७–३९ ॥ यत्र स्वाज्ञजातं संसरति तत्र ज्ञानी विज्ञानी वा सङ्गोदासीनतया प्रत्यगभिन्नब्रह्मगोचराखण्डाकारवृत्तिपरवशो भूत्वा एवं तूष्णीमास्ते । यद्येवं अखण्डाकारवृत्तिमपि असहमानो योगी सम्यज्ज्ञानी निर्विकल्पकसमाधिपरवशो भूत्वा क्वचित्कालं तूष्णीं स्थितो भवति । **तूष्णीं सत्यं न किञ्चन** इत्यत्र—"सरूपविलयसिद्धनिर्विकल्पसमाधितः कादाचित्कव्युत्थानमप्यसहमानः तत्त्वज्ञानी सुषुम्नानाडयन्तर्गतकैवल्यनाडिकोज्ज्वलचिदाकाशे स्वान्तर्बहिर्भावित-स्वाविद्याद्वयतत्कार्यविकल्पजातापह्नवसिद्धनिष्प्रतियोगिकनिर्विकल्पब्रह्ममात्रतया तू-ष्णींस्वभावेनावशिष्यते इति यत् तदेव सत्यं सन्मात्रावस्थानलक्षणविदेहकैवल्यं तत्र न किञ्चन स्वातिरिक्तमस्ति नास्तीति विभ्रमोऽस्ति ब्रह्मव्यतिरिक्तं न किञ्चिदस्ति मद्व्यतिरिक्तमणुमात्रं न विद्यते सन्मात्रमसदन्यत्" इत्यादि श्रुतेः ॥ ४०–४१ ॥ भेद इति वक्तव्ये **भेदमिति** विभक्तिव्यत्ययः ॥ ४२–४५ ॥ जीवेश्वराविति वक्तव्ये **जीवेश्वरेति** सम्बुद्धिः, वेदशास्त्राणीति वक्तव्ये **वेदशास्त्रा**: इति लिङ्गव्यत्ययः ॥ ४६–४७ ॥ **तुर्यतुर्यः** अविकल्पाविकल्परूपत्वात्

॥ ४८–४९ ॥ **गुणागुणविहीनात्मा** त्रिगुणवत्तत्सापेक्षनिर्गुणस्यापि सविशेषत्वात् । मिथः सापेक्षसगुणनिर्गुणताविरहनिष्प्रतियोगिकनिर्गुणात्माऽयमित्यर्थः ॥ ५० ॥ साक्ष्यसाक्षिनिरूपितसविशेषजातं **किञ्चित् किञ्चिदपि न किञ्चन** ॥ ५१–६० ॥ विदेहमुक्तेः पुरा यद्यदन्नादिकं आस्वादितं यद्यदुद्वाहादिकुटुम्बभरणशिवपूजादि कृतं तत्तत सर्वं इदानीं ब्रह्मानन्द एव भवति, विदेहमुक्तस्य स्वातिरिक्तकलनातत्प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यापृत्यपह्नवसिद्धत्वात् । विदेहमुक्तातिरेकेण न किञ्चिदस्तीत्याह—**आत्मरूपमिति** ॥ ६१-६२ ॥ **निरात्मकः** ईश्वरसाक्षिचिन्मात्रत्वात् ॥ ६३–६६ ॥ **सर्वासर्वविवर्जितः** सापेक्षबन्धमोक्षद्वैताद्वैतादेः सविशेषत्वात् निष्प्रतियोगिकाद्वैतात्माऽयमित्यर्थः ॥ ६७–६९ ॥ **नित्यप्रत्यक्षनिर्णितः** स्वाज्ञादिभिः स्वस्वदृष्ट्यनुरोधेन निर्णीत इत्यर्थः ॥ ७०–७३ ॥ चतुर्महावाक्यवाच्यलक्ष्यता स्यादित्यत आह— **प्रज्ञानेति** ॥ ७७–८१ ॥

स्वात्मनिष्ठाविधिः

आत्मानमेव वीक्षस्व आत्मानं बोधय स्वकम् ।
स्वमात्मानं स्वयं भुङ्क्ष्व स्वस्थो भव षडानन ॥ ८० ॥
स्वमात्मनि स्वयं तृप्तः स्वमात्मानं स्वयं चर ।
आत्मानमेव मोदस्व वैदेही मुक्तिको भव ॥ ८१ ॥

इत्युपनिषत् ॥

इत्युपनिषच्छब्दः कुमारशिवाख्यायिकासमाप्त्यर्थः ॥ ८२ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः

पञ्चमोऽध्यायः

स्वात्मयाथात्म्यम्

निदाघो नाम वै मुनिः पप्रच्छ ऋभुं भगवन्तमात्मा-
नात्मविवेकमनुब्रूहीति । स होवाच भगवान् ऋभुः ।

सर्ववाचोऽवधिर्ब्रह्म सर्वचिन्तावधिर्गुरुः ।
सर्वकारणकार्यात्मा कार्यकारणवर्जितः ॥ १ ॥
सर्वसंकल्परहितः [1]सर्वनादमयः शिवः ।
सर्ववर्जितचिन्मात्रः सर्वानन्दमयः परः ॥ २ ॥
सर्वतेजःप्रकाशात्मा नादानन्दमयात्मकः ।
सर्वानुभवनिर्मुक्तः सर्वध्यानविवर्जितः ॥ ३ ॥
सर्वनादकलातीत एष आत्माऽहमव्ययः ।
आत्मानात्मविवेकादिभेदाभेदविवर्जितः ॥ ४ ॥
शान्ताशान्तादिहीनात्मा [2]नादान्तर्ज्योतिरूपकः ।
महावाक्यार्थतो दूरो ब्रह्मास्मीत्यतिदूरतः ॥ ५ ॥
तच्छब्दवर्ज्यस्त्वंशब्दहीनो वाक्यार्थवर्जितः ।
क्षराक्षरविहीनो यो [3]नादान्तर्ज्योतिरेव सः ॥ ६ ॥
अखण्डैकरसो वाऽहमानन्दोऽस्मीति वर्जितः ।
सर्वातीतस्वभावात्मा [4]नादान्तर्ज्योतिरेव सः ॥ ७ ॥

[1] सर्वानन्द—क, अ २, उ १.
[2] नादान्तज्यो—अ, अ २.
[3] नादान्तज्यो—अ.
[4] नादान्तज्यो—अ, अ २.

आत्मेति [1]शब्दहीनो य आत्मशब्दार्थवर्जितः ।
सच्चिदानन्दहीनो य एषैवात्मा सनातनः ॥ ८ ॥
स निर्देष्टुमशक्यो यो वेदवाक्यैरगम्यगः ।
यस्य किंचिद्बहिर्नास्ति किंचिदन्तः कियन्न च ॥ ९ ॥
यस्य लिङ्गं प्रपञ्चं वा ब्रह्मैवात्मा न संशयः ।
नास्ति यस्य शरीरं वा जीवो वा भूतभौतिकः ॥ १० ॥
नामरूपादिकं नास्ति भोज्यं वा भोगभुक् च वा ।
सद्वाऽसद्वा स्थितिर्वाऽपि यस्य नास्ति क्षराक्षरम् ॥ ११ ॥
गुणं वा विगुणं वाऽपि स म आत्मा न संशयः ।
यस्य वाच्यं वाचकं वा श्रावणं मननं च वा ॥ १२ ॥
गुरुशिष्यादिभेदं वा देवलोकाः सुरासुराः ।
यत्र धर्ममधर्मं वा शुद्धं वाऽशुद्धमण्वपि ॥ १३ ॥
यत्र कालमकालं वा निश्चयः संशयो न हि ।
यत्र मन्त्रममन्त्रं वा विद्याऽविद्ये न विद्यते ॥ १४ ॥
द्रष्टृदर्शनदृश्यं वा ईषन्मात्रं [2]कलात्मकम् ।

कुमारेण साकं ऋभुर्नाम ब्रह्ममानसपुत्रः सोऽपि शिवमुखतः अखण्डैकरसचिन्मात्रज्ञानतदनुभवतदान्तगळिकमुख्यफलात्मकजीवन्मुक्तिविदेहमुक्त्योः इयत्तामवगम्य कृतकृत्यवदं गतः खलु । तं कदाचित् निदाघो नाम मुनिः समस्तवेदशास्त्रपुराणेतिहासादिषु आत्मानात्मानौ स्त इति श्रूयते तयोः इयत्ताजिज्ञासया पृष्टवानित्याह श्रुतिः—निदाघ इति । तत्प्रश्नमङ्गीकृत्य

[1] शब्दरूपो—क.
[2] कलामृतं—अ २, क.

स होवाच । किं तत् इत्यत्र **सर्ववाच्** इति । **सर्ववाचोऽवधिः** अशब्दत्वात् । **सर्वचिन्तावधिः** प्रतीचश्चिन्तादिवृत्तिप्रासत्वात् । **स्वाज्ञादिदृष्टया सर्वकारणकार्यात्मा** ॥ १ ॥ **सर्वनादमयः** नादतत्त्ववेदशास्त्रसिद्धान्तार्थत्वात् । **स्वाज्ञसमर्पितसर्ववर्जितचिन्मात्रः** ॥ २ ॥ स्वानुभूतिध्यानादिविषयस्य सविशेषता स्यादित्यत आह—**सर्वेति** ॥ ३–४ ॥ तत्त्वंपदवाक्यार्थ आत्मेत्यत आह—**महावाक्येति** ॥ ५ ॥ **क्षराक्षरविहीनः** क्षराक्षरकलना-विरळपरमाक्षरत्वात् ॥ ६–८ ॥ परमात्मनो व्याविद्धनानापदवाक्यार्थत्वेन महावाक्यात्मसच्चिदानन्दशब्दतद्वाच्यार्थवर्जितत्वात् **स निर्देष्टुमिति** । कर्म-काण्डगोचरवेदवाक्यैः साक्षादगम्यतां गच्छतीति **अगम्यगः** ॥ ९–१४ ॥

अनात्मनः सर्वस्य मिथ्यात्वम्

अनात्मेति प्रसङ्गो वा अनात्मेति मनोऽपि वा ॥ १५ ॥
अनात्मेति जगद्वाऽपि [1]नास्त्यनात्मेति निश्चिनु ।
सर्वसंकल्पशून्यत्वात्सर्वकार्यविवर्जनात् ॥ १६ ॥
केवलं ब्रह्ममात्रत्वात् [2]नास्त्यनात्मेति निश्चिनु ।
देहत्रयविहीनत्वात्कालत्रयविवर्जनात् ॥ १७ ॥
जीवत्रयगुणाभावात्तापत्रयविवर्जनात् ।
लोकत्रयविहीनत्वात्सर्वमात्मेति शासनात् ॥ १८ ॥
चित्ताभावाच्चिन्तनीयं देहाभावाज्जरा न च ।
पादाभावाद्गतिर्नास्ति हस्ताभावात्क्रिया न च ॥ १९ ॥
मृत्युर्नास्ति जनाभावाद्बुद्ध्यभावात्सुखादिकम् ।
धर्मो नास्ति शुचिर्नास्ति सत्यं नास्ति [3]भयं न च ॥ २० ॥

[1] नास्तिनास्तीति—क, अ, अ १, अ २.
[2] नास्तिनास्तीति—अ २.
[3] भवं—अ २.

अक्षरोच्चारणं नास्ति गुरुशिष्यादि नास्त्यपि ।
एकाभावे द्वितीयं न न द्वितीये न चैकता ॥ २१ ॥
सत्यत्वमस्ति चेत्किंचिद्[1]सत्त्वं न च संभवेत् ।
असत्यत्वं यदि भवेत्सत्यत्वं न [2]घटिष्यति ॥ २२ ॥
शुभं यद्यशुभं विद्धि अशुभाच्छुभमिष्यते ।
भयं यद्यभयं विद्धि ह्यभयाद्भयमापतेत् ॥ २३ ॥
[3]बन्धत्वमस्ति चेन्मोक्षो बन्धाभावे क्व मोक्षता ।
मरणं यदि चेज्जन्म जन्माभावे मृतिर्न च ॥ २४ ॥
त्वमित्यपि भवेच्चाहं त्वं नो चेदहमेव न ।
इदं यदि तदेवास्ति तदभावादिदं न च ॥ २५ ॥
अस्तीति चेन्नास्ति तदा नास्ति चेदस्ति किंचन ।
कार्यं चेत्कारणं किंचित्कार्याभावे न कारणम् ॥ २६ ॥
द्वैतं यदि तदाऽद्वैतं द्वैताभावेऽद्वयं न च ।
दृश्यं यदि दृगप्यस्ति दृश्याभावे दृगेव न ॥ २७ ॥
अन्तर्यदि बहिः सत्यमन्ताभावे बहिर्न च ।
पूर्णत्वमस्ति चेत्किंचिदपूर्णत्वं प्रसज्यते ॥ २८ ॥
तस्मादेतत्कचिन्नास्ति त्वं चाहं वा इमे इदम् ।
नास्ति दृष्टान्तिकं सत्ये नास्ति दार्ष्टान्तिकं ह्यजे ॥ २९ ॥

[1] सत्यं—अ, अ १, अ २. [2] वदि—अ.
[3] इदं श्लोकार्ध (उ) (उ १) कोशयोर्नास्ति.

परं ब्रह्माहमस्मीति स्मरणस्य मनो न हि ।
ब्रह्ममात्रं जगदिदं ब्रह्ममात्रं त्वमप्यहम् ॥ ३० ॥
चिन्मात्रं केवलं चाहं नास्त्यनात्मेति निश्चिनु ।
इदं प्रपञ्चं नास्त्येव नोत्पन्नं नो स्थितं क्वचित् ॥ ३१ ॥
चित्तं प्रपञ्चमित्याहुर्नास्ति नास्त्येव सर्वदा ।
न प्रपञ्चं न चित्तादि नाहंकारो न जीवकः ॥ ३२ ॥
मायाकार्यादिकं नास्ति माया नास्ति भयं न हि ।
कर्ता नास्ति क्रिया नास्ति श्रवणं मननं न हि ॥ ३३ ॥
समाधिद्वितयं नास्ति मातृमानादि नास्ति हि ।
अज्ञानं चापि नास्त्येव ह्यविवेकं कदाचन ॥ ३४ ॥
अनुबन्धचतुष्कं न संबन्धत्रयमेव न ।
न गङ्गा न गया सेतुर्न भूतं नान्यदस्ति हि ॥ ३५ ॥
न भूमिर्न जलं नाग्निर्न वायुर्न च खं क्वचित् ।
न देवा न च दिक्पाला न वेदा न गुरुः क्वचित् ॥ ३६ ॥
न दूरं नान्तिकं नाळं न मध्यं न क्वचित्स्थितम् ।
नाद्वैतं द्वैतसत्यं वा ह्यसत्यं वा इदं न च ॥ ३७ ॥
बन्धमोक्षादिकं नास्ति सद्वाऽसद्वा सुखादि वा ।
जातिर्नास्ति गतिर्नास्ति वर्णो नास्ति न लौकिकम् ॥ ३८ ।
सर्वं ब्रह्मेति नास्त्येव [1]ब्रह्मेत्यपि च नास्ति हि ।
चिदित्येवेति नास्त्येव चिदहंभाषणं न हि ॥ ३९ ॥

[1] ब्रह्म इत्येव—क, अ, अ १, अ २. ब्रह्मेत्येव च—उ १.

अहं ब्रह्माम्मि नास्त्येव नित्यशुद्धोऽम्मि न क्वचित् ।
वाचा यदुच्यते किंचिन्मनसा मनुते क्वचित् ॥ ४० ॥
बुद्ध्या निश्चिनुते नास्ति चित्तेन ज्ञायते न हि ।
योगियोगादिकं नास्ति सदा सर्वं सदा न च ॥ ४१ ॥
अहोरात्रादिकं नास्ति स्नानध्यानादिकं न हि ।
भ्रान्तिरभ्रान्ति[1]नास्त्येव नास्त्यनात्मेति निश्चिनु ॥ ४२ ॥
वेदं शास्त्रं पुराणं च कार्यं कारणमीश्वरः ।
लोको भूतं जनस्त्वैक्यं सर्वं मिथ्या न संशयः ॥ ४३ ॥
बन्धो मोक्षः सुखं दुःखं ध्यानं चित्तं सुरासुराः ।
गौणं मुख्यं परं चान्यत्सर्वं मिथ्या न संशयः ॥ ४४ ॥
वाचा वदति यत्किंचित्संकल्पैः कल्प्यते च यत् ।
मनसा चिन्त्यते यद्यत्सर्वं मिथ्या न संशयः ॥ ४५ ॥
बुद्ध्या निश्चीयते [2]यद्यच्चित्ते निश्चीयते क्वचित् ।
शास्त्रैः प्रपञ्च्यते यद्यन्नेत्रेणै[3]व निरीक्ष्यते ॥ ४६ ॥
श्रोत्राभ्यां श्रूयते यद्यदन्यत्सद्भावमेव च ।
नेत्रं श्रोत्रं गात्रमेव मिथ्येति च सुनिश्चितम् ॥ ४७ ॥
[4]इदमित्येव निर्दिष्टमयमित्येव कल्प्यते ।
त्वमहं तदिदं सोऽहमन्यत्सद्भावमेव च ॥ ४८ ॥

[1] नास्त्येव—उ.
[2] किंचि—क, अ १.
[3] वं—उ १.
[4] इदं मिथ्येव—अ.

यद्यत्संभाव्यते लोके सर्वसंकल्पसंभ्रमः ।
सर्वाध्यासं सर्वगोप्यं सर्वभोगप्रभेदकम् ॥ ४९ ॥
सर्वदोषप्रभेदाश्च नास्त्यनात्मेनि निश्चिनु ।
मदीयं च त्वदीयं च ममेति च तवेति च ॥ ५० ॥
मह्यं तुभ्यं मयेत्यादि तत्सर्वं वितथं भवेत् ।
रक्षको विष्णुरित्यादि ब्रह्मा सृष्टेस्तु कारणम् ॥ ५१ ॥
संहारे रुद्र इत्येवं सर्वं मिथ्येति निश्चिनु ।
स्नानं जपस्तपो होमः स्वाध्यायो देवपूजनम् ॥ ५२ ॥
मन्त्रं तन्त्रं च सत्सङ्गो गुणदोषविजृम्भणम् ।
अन्तःकरणसद्भाव अविद्यायाश्च संभवः ॥ ५३ ॥
अनेककोटिब्रह्माण्डं सर्वं मिथ्येति निश्चिनु ।
सर्वदेशिकवाक्योक्तिर्येन केनापि निश्चितम् ॥ ५४ ॥
दृश्यते [1]जगति यद्यद्यज्जगति वीक्ष्यते ।
वर्तते [1]जगति यद्यत्सर्वं मिथ्येति निश्चिनु ॥ ५५ ॥
येन केनाक्षरेणोक्तं येन केन विनिर्णितम् ।
येन केनापि गदितं येन केनापि मोदितम् ॥ ५६ ॥
येन केनापि यद्दत्तं येन केनापि यत्कृतम् ।
यत्र यत्र शुभं कर्म यत्र यत्र च दुष्कृतम् ॥ ५७ ॥
यद्यत्करोषि सत्येन सर्वं मिथ्येति निश्चिनु[2] ।

[1] जगती—अ, अ १.

[2] अत्र प्रथमखण्डान्तः—॥ १ ॥—चिह्नितोऽस्ति—अ १.

निदाघेन आत्मानात्मयाथात्म्यमनुब्रूहीति यत् पृष्टं तत्र स्वातिरिक्ता-विद्यापदतत्कार्यजातापह्नवसिद्धोऽयमात्मेत्यात्मयाथात्म्यमभिहितम् । अथानात्म-याथात्म्यमुच्यते—**अनात्मेति** । अनात्मा अस्ति नास्तीति वार्ताऽपि न विद्यते । अविद्यारूपेण अविद्याऽभावेऽपि तत्कार्यमनोरूपेण जगद्रूपेण वा अविद्या स्यादित्यत आह—**अनात्मेति** ॥ १५ ॥ मनःकार्यजगद्वाऽपि न विद्यते । यस्मादेवं तस्मात कार्यकारणात्मना येन केनापि वा हे निदाघ **नास्त्यनात्मेति निश्चिनु** निश्चयवान् भव, "नाविद्याऽस्तीह नो माया" इति, "अविद्यमानैवाविद्यावस्तुतत्त्वविचारिणाम्" इति,

नात्मभावेन नानेदं न स्वेनापि कथं चन ।
न पृथङ् नापृथक्किञ्चिदिति तत्त्वविदो विदुः ॥

इति श्रुतिस्मृतिगौडपादाचार्योक्तेः । जगन्मनोऽनात्मासम्भवे हेतुत्रयमाचष्टे —**सर्वेति** ॥ **सर्वसङ्कल्पशून्यत्वात्** सङ्कल्पादिवृत्तिसहस्रजुष्टमानसाभावात् । **सर्वकार्यविवर्जनात्** मनःकार्यजगदभावात ॥ १६ ॥ ब्रह्ममात्रस्य निष्प्रतियोगि-कत्वेन मनस्तत्कार्यहेत्वनात्मापह्नवसिद्धत्वात **नास्त्यनात्मेति निश्चिनु** । इतश्च अनात्मासम्भवे हेतूनुपन्यस्यति—**देहेति** ॥ १६–२० ॥ यद्यत सापेक्षं तत्तत् सविशेषं अनात्मत्वात् । यद्यत् अनात्मा न भवति तत्तत् सविशेषमपि न भवति यथा निर्विशेषं ब्रह्मेति श्रुतियुक्तितः स्वविकल्पितानात्मापह्नवसिद्धात्म-मात्रसिद्धये सापेक्षश्रुतिवाक्यान्युपन्यस्यति—**एकाभाव** इति ॥ २१–२७ ॥ **अन्ताभावे**, विसर्गलोपः, अन्तरभावे ॥ २८–३० ॥ कथं पुनः अनात्मा नास्तीत्युच्यते सम्भूतिस्थितिप्रलयवदनात्मप्रपञ्चदर्शनादित्यत आह—**इदमिति**॥ अयं प्रपञ्चः इति वक्तव्ये **इदं प्रपञ्चं** इति लिङ्गव्यत्ययः ॥ ३१–३६ ॥ **नाळं** [न आळं] दूरान्तिकयोः अन्तराळमित्यर्थः । मिथः सापेक्षतया **नाद्वैतं** ॥ ३७–४१ ॥ भ्रान्तिः अतस्मिन् तद्भावः, अभ्रान्तिः तस्मिन् तद्भावः, भ्रान्त्यादिगतभावस्य तूलान्तःकरणाविद्याकार्यत्वेन कारणतुल्यत्वात् । अभ्रान्ति नास्तीत्यत्र विसर्गलोप इति केचित् । तत्पक्षे—**भ्रान्तिरभ्रान्ति**

नास्त्येव इति पाठः ॥ ४२ ॥ स्वाज्ञदृष्ट्या यद्यत् विकल्पितं स्वज्ञस्तु तत्तत् मिथ्येति मन्यते इत्याह - वेदमित्यादिना । वेदं इति विभक्ति-व्यत्ययः ॥ ४३–५७ ॥

अहंवस्तुनः परमात्मत्वम्

त्वमेव परमात्माऽसि त्वमेव परमो गुरुः ॥ ५८ ॥

त्वमेवाकाशरूपोऽसि साक्षिहीनोऽसि सर्वदा ।

त्वमेव सर्वभावोऽसि त्वं ब्रह्मासि न संशयः ॥ ५९ ॥

कालहीनोऽसि कालोऽसि सदा ब्रह्मासि चिद्घनः ।

सर्वतः स्वस्वरूपोऽसि चैतन्यघनवानसि ॥ ६० ॥

सत्योऽसि सिद्धोऽसि सनातनोऽसि मुक्तोऽसि मोक्षोऽसि मुदामृतोऽसि ।

देवोऽसि शान्तोऽसि निरामयोऽसि ब्रह्मासि पूर्णोऽसि परात्परोऽसि ॥

समोऽसि सच्चासि सनातनोऽसि सत्यादिवाक्यैः प्रतिबोधितोऽसि ।

सर्वाङ्गहीनोऽसि सदा स्थितोऽसि ब्रह्मेन्द्ररुद्रादिविभावितोऽसि ॥

सर्वप्रपञ्चभ्रमवर्जितोऽसि सर्वेषु भूतेषु च [1]भासितोऽसि ।

सर्वत्र संकल्पविवर्जितोऽसि सर्वागमान्तार्थविभावितोऽसि ॥६३॥

सर्वत्र संतोषसुखासनोऽसि सर्वत्र गत्यादिविवर्जितोऽसि ।

सर्वत्र लक्ष्यादिविवर्जितोऽसि ध्यातोऽसि विष्ण्वादिसुरैरजस्रम् ॥

[1] भावितो—अ. भाव्यतो—उ १.

[1]चिदाकारस्वरूपोऽसि चिन्मात्रोऽसि निरङ्कुशः ।
आत्मन्येव स्थितोऽसि त्वं सर्वशून्योऽसि निर्गुणः ॥ ६५ ॥

आनन्दोऽसि परोऽसि [2]त्वमेक एवाद्वितीयकः ।
चिद्घनानन्दरूपोऽसि परिपूर्णस्वरूपकः ॥ ६६ ॥

सदसि त्वमसि ज्ञोऽसि सोऽसि जानासि वीक्षसि ।
सच्चिदानन्दरूपोऽसि वासुदेवोऽसि वै [3]प्रभुः ॥ ६७ ॥

अमृतोऽसि विभुश्चासि चञ्चलो ह्यचलो ह्यसि ।
सर्वोऽसि सर्वहीनोऽसि शान्ताशान्तविवर्जितः ॥ ६८ ॥

सत्तामात्रप्रकाशोऽसि सत्तासामान्यको ह्यसि ।
नित्यसिद्धिस्वरूपोऽसि सर्व[4]सिद्धिविवर्जितः ॥ ६९ ॥

ईषन्मात्रविशून्योऽसि अणुमात्रविवर्जितः ।
अस्तित्ववर्जितोऽसि त्वं नास्तित्वादिविवर्जितः ॥ ७० ॥

लक्ष्यलक्षणहीनोऽसि निर्विकारो निरामयः ।
सर्वनादान्तरोऽसि त्वं कला[5]काष्ठाविवर्जितः ॥ ७१ ॥

ब्रह्मविष्ण्वीशहीनोऽसि स्वस्वरूपं प्रपश्यसि ।
स्वस्वरूपावशेषोऽसि स्वानन्दाब्धौ निमज्जसि ॥ ७२ ॥

[6]स्वात्मराज्ये स्वमेवासि स्वयंभावविवर्जितः ।
शिष्टपूर्णस्वरूपोऽसि स्वस्मात्किंचिन्न पश्यसि ॥ ७३ ॥

[1] चिदाकाश—अ. [2] त्वमेकमे—उ. [3] विभुः—क, अ २.
[4] विद्ध—उ. [5] काष्ठ—अ १. [6] स्वात्मा—अ.

स्वस्वरूपान्न चलसि स्वस्वरूपेण जृम्भसि ।
स्वस्वरूपादनन्योऽसि ह्यहमेवासि निश्चिनु ॥ ७४ ॥[1]

वेदं शास्त्रं इत्यारभ्य एतावता ग्रन्थेन सर्वं मिथ्येत्यवधृतं; किमहं मिथ्याऽन्तःपाती इत्याशङ्कमानमालक्ष्य मिथ्याऽऽधारो निराधारो वा परमात्मा त्वमसीत्याह—त्वमेवेति । भगवदात्मना ब्रह्मविद्याऽऽचार्यत्वात् ॥ ९८–७४ ॥

अविद्यातत्कार्यप्रपञ्चस्य निष्प्रतियोगिकाभावरूपत्वम्

इदं प्रपञ्चं यत्किंचिद्यद्यज्जगति [2]विद्यते ।
दृश्यरूपं च दृग्रूपं सर्वं शशविषाणवत् ॥ ७५ ॥
भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहंकारश्च तेजश्च लोकं भुवनमण्डलम् ॥ ७६ ॥
नाशं जन्म च सत्यं च पुण्यपापजयादिकम् ।
रागः कामः क्रोधलोभौ ध्यानं ध्येयं गुणं परम् ॥ ७७ ॥
गुरुशिष्योपदेशादिरादिरन्तं शमं शुभम् ।
भूतं भव्यं वर्तमानं लक्ष्यं लक्षणमद्वयम् ॥ ७८ ॥
शमो विचारः संतोषो भोक्तृभोज्यादिरूपकम् ।
यमाद्यष्टाङ्गयोगं च गमनागमनात्मकम् ॥ ७९ ॥
आदिमध्यान्तरङ्गं च ग्राह्यं त्याज्यं हरिः शिवः ।
इन्द्रियाणि मनश्चैव अवस्थात्रितयं तथा ॥ ८० ॥

[1] अत्र द्वितीयखण्डान्तः—॥ २ ॥—चिह्नितोऽस्ति—क. अ १, अ २.
[2] वीक्ष्यते—उ.

चतुर्विंशतितत्त्वं च साधनानां चतुष्टयम् ।
स्वजातीयं विजातीयं लोका भूरादयः क्रमात् ॥ ८१ ॥
सर्ववर्णाश्रमाचारं मन्त्रतन्त्रादिसंग्रहम् ।
विद्याऽविद्यादिरूपं च सर्ववेदं जडाजडम् ॥ ८२ ॥
बन्धमोक्षविभागं च ज्ञानविज्ञानरूपकम् ।
बोधाबोधस्वरूपं वा द्वैताद्वैतादिभाषणम् ॥ ८३ ॥
सर्ववेदान्तसिद्धान्तं सर्वशास्त्रार्थनिर्णयम् ।
अनेकजीवसद्भावमेकजीवादिनिर्णयम् ॥ ८४ ॥
यद्यद्ध्यायति चित्तेन यद्यत्संकल्प्यते क्वचित् ।
बुद्ध्या निश्चीयते यद्यद्गुरुणा संश्रृणोति यत् ॥ ८५ ॥
यद्यद्वाचा व्याकरोति यद्यदाचार्यभाषणम् ।
यद्यत् [1]स्वेरेन्द्रियैर्भाव्यं यद्यन्मीमांस्यते पृथक् ॥ ८६ ॥
यद्यन्न्यायेन निर्णीतं महद्भिर्वेदपारगैः ।
शिवो क्ष[ह]रति लोकान्वै विष्णुः पाति जगत्त्रयम् ॥ ८७ ॥
ब्रह्मा सृजति लोकान्वै एवमादिक्रियादिकम् ।
यद्यदस्ति पुराणेषु यद्यद्वेदेषु [2]निर्णयम् ॥ ८८ ॥
सर्वोपनिषदां भावं सर्वं शशविषाणवत् ।[3]

हे स्वामिन् भवदनुग्रहमहिम्ना शिष्टपूर्णस्वरूपोऽस्मीत्यत्र न हि संशयोऽस्ति । पुरा अनुभूतस्वान्तर्बाह्यविजृम्भितदृग्दृश्यकलनान्वितव्यष्टिसमष्टिविभागेद्धस्वाविद्या-

[1] सुरे—अ १. सर्वे—क. [2] निर्णितम्—अ, अ १.
[3] अत्र तृतीयखण्डान्तचिह्नं ॥ ३ ॥—अ १.

पदतत्कार्यप्रपञ्चस्य का गतिः इत्याकाङ्क्षायां स्वाज्ञदृष्ट्या सत्यत्वेन [1]स्वज्ञदृष्ट्या मिथ्यात्वेन अनुभूतोऽपि परमार्थदृष्ट्या शशविषाणवत् निःप्रतियोगिकाभावरूप एवेत्याह—इदमिति ॥ ७९ ॥ स्वातिरिक्तापह्नवः उक्तः । पुनरपह्नोतव्यविषयाभावात् उत्तरग्रन्थारम्भः किमर्थं इत्याकाङ्क्षायां, सत्यमपह्नवविषयो न विद्यते तस्य शशविषाणवत् अवस्तुत्वात् । तथाऽपि "इदं प्रपञ्चं" इत्यादि "सर्वं शशविषाणवत्" इत्यन्तश्रुतिवृत्त्यर्थतया उत्तरग्रन्थारम्भो युज्यते इत्याह—भूमिरित्यादि ॥ ७६–८३ ॥ तूलान्तःकरणाविद्याया यदनेकत्वं तदनेकजीवसद्भावप्रयोजकं; आदिशब्देन एकत्वानेकत्वहेत्वविद्याद्वयस्य व्यावहारिकादिदृष्ट्या मिथ्यात्वम् ॥ ८४–८८ ॥ परमार्थदृष्ट्या ब्रह्मातिरिक्तस्य शशविषाणवत् अवस्तुत्वं युज्यत एवेत्यर्थः ॥

सङ्कल्पादिरूपं मन एव सर्वानर्थहेतुः

देहोऽहमिति संकल्पं तदन्तःकरणं स्मृतम् ॥ ८९ ॥

देहोऽहमिति [2]संकल्पो महत्संसार उच्यते ।
देहोऽहमिति संकल्पं तद्बन्धमिति चोच्यते ॥ ९० ॥

देहोऽहमिति संकल्पं तद्दुःखमिति चोच्यते ।
देहोऽहमिति यत् ज्ञानं तदेव नरकं स्मृतम् ॥ ९१ ॥

देहोऽहमिति संकल्पं जगत्सर्वमितीर्यते ।
देहोऽहमिति संकल्पो हृदयग्रन्थिरीरितः ॥ ९२ ॥

देहोऽहमिति यज्ज्ञानं तदेवाज्ञानमुच्यते ।
देहोऽहमिति यज्ज्ञानं तदसद्भावमेव च ॥ ९३ ॥

[1] स्वाज्ञ—उ १. [2] संकल्पं—क.

देहोऽहमिति या बुद्धिः सा चाविद्येति भण्यते ।
देहोऽहमिति यज्ज्ञानं तदेव द्वैतमुच्यते ॥ ९४ ॥
देहोऽहमिति संकल्पः सत्यजीवः स एव हि ।
देहोऽहमिति यज्ज्ञानं परिच्छिन्नमितीरितम् ॥ ९५ ॥
देहोऽहमिति संकल्पो महापापमिति स्फुटम् ।
देहोऽहमिति या बुद्धिस्तृष्णा दोषामयः किल ।
यत्किंचिदपि संकल्पं तापत्रयमितीरितम् ॥ ९६ ॥
कामं क्रोधं बन्धनं सर्वदुःखं विश्वं दोषं कालनानास्वरूपम् ।
यत्किंचेदं सर्वसंकल्पजालं तत्किंचेदं मानसं सोम्य विद्धि ॥९७॥
मन एव जगत्सर्वं मन एव [1]महारिपुः ।
मन एव हि संसारो मन एव जगत्त्रयम् ॥ ९८ ॥
मन एव महद्दुःखं मन एव जरादिकम् ।
मन एव हि कालं च मन एव मलं तथा ॥ ९९ ॥
मन एव हि संकल्पो मन एव हि जीवकः ।
मन एव हि चित्तं च मनोऽहंकार एव च ॥ १०० ॥
मन एव महद्बन्धं मनोऽन्तःकरणं च तत् ।
मन एव हि भूमिश्च मन एव हि तोयकम् ॥ १०१ ॥
मन एव हि तेजश्च मन एव मरुन्महान् ।
मन एव हि चाकाशं मन एव हि शब्दकम् ॥ १०२ ॥

स्पर्शं रूपं रसं गन्धं कोशाः पञ्च मनोभवाः ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादि मनोमयमितीरितम् ॥ १०३ ॥
दिक्पाला वसवो रुद्रा आदित्याश्च मनोमयाः ।
दृश्यं जडं द्वन्द्वजातमज्ञानं मानसं स्मृतम् ॥ १०४ ॥
संकल्पमेव यत्किंचित्तत्तन्नास्तीति निश्चिनु ।
नास्ति नास्ति जगत्सर्वं गुरुशिष्यादिकं नहि ॥ १०५ ॥

इत्युपनिषत् ॥[1]

स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तस्वातिरिक्तानर्थनिदानं किं इत्याशङ्क्य सर्वानर्थहेतुः सङ्कल्प एवेत्याह—देह इति ॥ सङ्कल्पमित्यादि विभक्तिव्यत्ययः ॥ ८९–९६ ॥ सङ्कल्पमूलं किमित्यत्र कामं इत्यादि ॥ ९७–१०४ ॥ स्वाविद्यापदतत्कार्यजातं मन एवेत्यर्थः । इत्युपनिषच्छब्दः अध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥ १०५ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः

षष्ठोऽध्यायः

सर्वस्य सच्चिदानन्दत्वम्

ऋभुः—

सर्वं सच्चिन्मयं विद्धि सर्वं सच्चिन्मयं ततम् ।
सच्चिदानन्दमद्वैतं सच्चिदानन्दमव्ययम् ॥ १ ॥
सच्चिदानन्दमात्रं हि सच्चिदानन्दमन्यकम् ।
सच्चिदानन्दरूपोऽहं सच्चिदानन्दमेव खम् ॥ २ ॥
सच्चिदानन्दमेव त्वं सच्चिदानन्दकोऽस्म्यहम् ।

[1] अत्र चतुर्थखण्डान्तचिह्नं ॥ ४ ॥—क.

यद्यत् स्वाज्ञदृष्टिविकल्पितं नामरूपविकल्पजालं तत्तत् स्वज्ञदृष्टया सच्चिदानन्दसमम् । परमार्थदृष्टया ब्रह्ममात्रातिरिक्तप्रसक्तिरेव नास्ति । यदि स्वाज्ञादिदृष्टया अस्ति नास्तीति प्रसक्तं तदा तत् असदेव । स्वातिरिक्तासदपह्नवसिद्धं निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रमवशिष्यते इत्येतत्प्रपञ्चनाय षष्ठाध्याय आरभ्यते— ऋभुरिति ॥ १–२ ॥

सर्वस्य ब्रह्मत्वम्

न मनोबुद्ध्यहंकारचित्तसंघातका अमी ॥ ३ ॥
न त्वं नाहं न चान्यं वा सर्वं ब्रह्मैव केवलम् ।
न वाक्यं न पदं वेदं नाक्षरं न जडं क्वचित् ॥ ४ ॥
न मध्यं नादि नान्तं वा न सत्यं न निबन्धनम् ।
न दुःखं न सुखं भावं न माया प्रकृतिस्तथा ॥ ५ ॥
न देहं न मुखं घ्राणं न जिह्वा न च तालुनी ।
न दन्तोष्ठौ ललाटं च निश्वासोच्छ्वास एव च ॥ ६ ॥
न स्वेदमस्थि मांसं च न रक्तं न च मूत्रकम् ।
न दूरं नान्तिकं नाङ्गं नोदरं न किरीटकम् ॥ ७ ॥
न हस्तपादचलनं न शास्त्रं न च शासनम् ।
न वेत्ता वेदनं वेद्यं न जाग्रत्स्वप्नसुप्तयः ॥ ८ ॥
तुर्यातीतं न मे किंचित्सर्वं सच्चिन्मयं ततम् ।
नाध्यात्मिकं नाधिभूतं नाधिदैवं न मायिकम् ॥ ९ ॥
न विश्वस्तैजसः प्राज्ञो विराट्सूत्रात्मकेश्वराः ।
न गमागमचेष्टा च न नष्टं न प्रयोजनम् ॥ १० ॥

त्याज्यं ग्राह्यं न दूष्यं वा [1]ह्यमेध्यामेध्यकं तथा ।
न पीनं न कृशं क्लेदं न कालं देशभाषणम् ॥ ११ ॥
न सर्वं न भयं द्वैतं न वृक्षतृणपर्वताः ।
न ध्यानं योगसंसिद्धिर्न ब्रह्मक्षत्रवैश्यकम् ॥ १२ ॥
न पक्षी न मृगो नाङ्गी न लोभो मोह एव च ।
न मदो न च मात्सर्यं कामक्रोधादयस्तथा ॥ १३ ॥
न स्त्रीशूद्रबिडालादि भक्ष्यभोज्यादिकं च यत् ।
न प्रौढहीनौ नास्तिक्यं न वार्तावसरोऽस्ति हि ॥ १४ ॥
न लौकिको न लोको वा न व्यापारो न मूढता ।
न भोक्ता भोजनं भोज्यं न [2]मातृ मानमेयकम् ॥ १५ ॥
न शत्रुमित्रपुत्रादिर्न माता न पिता स्वसा ।
न जन्म न मृतिर्वृद्धिर्न देहोऽहमिति भ्रमः ॥ १६ ॥
न शून्यं नापि चाशून्यं नान्तःकरणसंसृतिः ।
न रात्रिर्न दिवा नक्तं न ब्रह्मा न हरिः शिवः ॥ १७ ॥
न वारपक्षमासादि वत्सरं न च चञ्चलम् ।
न ब्रह्मलोको वैकुण्ठं न कैलासो न चान्यकः ॥ १८ ॥
न स्वर्गो न च देवेन्द्रो नाग्निलोको न चाग्निकः ।
न यमो यमलोको वा न लोका लोकपालकाः ॥ १९ ॥
न भूर्भुवःस्वस्त्रैलोक्यं न पातालं न भूतलम् ।
नाविद्या न च विद्या च न माया प्रकृतिर्जडा ॥ २० ॥

[1] ह्यमेध्यं मे—अ, अ १. [2] मात्रं—उ.

न स्थिरं क्षणिकं नाशं न गतिर्न च भावनम् ।
न ध्यातव्यं न मे स्नानं न मन्त्रो न जपः क्वचित् ॥ २१ ॥
न पदार्थं न पूजार्हं नाभिषेकं न चार्चनम् ।
न पुष्पं न फलं पत्रं गन्धपुष्पादिधूपकम् ॥ २२ ॥
न स्तोत्रं न नमस्कारो न प्रदक्षिणमण्वपि ।
न प्रार्थना पृथग्भावो न हविर्नाग्निवन्दनम् ॥ २३ ॥
न होमो न च कर्माणि न दुर्वाक्यं सुभाषणम् ।
न गायत्री न वा संधिर्न [1]मनस्यं न दुःस्थितिः ॥ २४ ॥
न दुराशा न [2]दुष्टात्मा न चण्डालो न पौल्कसः ।
न दुःसहं दुरालापं न किरातो न कैतवम् ॥ २५ ॥
न पक्षपातं पक्षं वा न विभूषणतत्करौ ।
न च डम्भो डाम्भिको वा न हीनो नाधिको नरः ॥ २६ ॥
नैकं द्वयं त्रयं तुर्यं न महत्त्वं न चाल्पता ।
न पूर्णं न परिच्छिन्नं न काशी न व्रतं तपः ॥ २७ ॥
न गोत्रं न कुलं सूत्रं न विभुत्वं न शून्यता ।
न स्त्री न योषि[3]न्नो वृद्धा न कन्या न वितन्तुता ॥ २८ ॥
न सूतकं न जातं वा नान्तर्मुखसुविभ्रमः ।
न महावाक्यमैक्यं वा नाणिमादिविभूतयः ॥ २९ ॥
[4]सर्वं चैतन्यमात्रत्वात्सर्वदोषः सदा न हि ।
सर्वं सन्मात्ररूपत्वात्सच्चिदानन्दमात्रकम् ॥ ३० ॥

[1] नमस्यं—उ. [2] तुष्टात्मा—उ १. [3] नाबृद्धं—उ १. [4] सर्वचै—उ.

ब्रह्मैव सर्वं नान्योऽस्ति तदहं तदहं तथा ।
तदेवाहं तदेवाहं ब्रह्मैवाहं सनातनम् ॥ ३१ ॥
ब्रह्मैवाहं न संसारी ब्रह्मैवाहं न मे मनः ।
ब्रह्मैवाहं न मे बुद्धिर्ब्रह्मैवाहं न चेन्द्रियम् ॥ ३२ ॥
ब्रह्मैवाहं न देहोऽहं ब्रह्मैवाहं न गोचरः ।
ब्रह्मैवाहं न जीवोऽहं ब्रह्मैवाहं न भेदभूः ॥ ३३ ॥
ब्रह्मैवाहं जडो नाहमहं ब्रह्म न मे मृतिः ।
ब्रह्मैवाहं न च प्राणो ब्रह्मैवाहं परात्परः ॥ ३४ ॥
इदं ब्रह्म परं ब्रह्म सत्यं ब्रह्म प्रभुर्हि सः ।
कालो ब्रह्म कला ब्रह्म सुखं ब्रह्म स्वयंप्रभम् ॥ ३५ ॥
एकं ब्रह्म द्वयं ब्रह्म मोहो ब्रह्म शमादिकम् ।
दोषो ब्रह्म गुणो ब्रह्म दमः शान्तं विभुः प्रभुः ॥ ३६ ॥
लोको ब्रह्म गुरुर्ब्रह्म शिष्यो ब्रह्म सदाशिवः ।
पूर्वं ब्रह्म परं ब्रह्म शुद्धं ब्रह्म शुभाशुभम् ॥ ३७ ॥
जीव एव सदा ब्रह्म सच्चिदानन्दमस्म्यहम् ।
सर्वं ब्रह्ममयं प्रोक्तं सर्वं ब्रह्ममयं जगत् ॥ ३८ ॥
स्वयं ब्रह्म न संदेहः स्वस्मादन्यन्न किंचन ।
सर्वमात्मैव शुद्धात्मा सर्वं चिन्मात्रमद्वयम् ॥ ३९ ॥
नित्यनिर्मलरूपात्मा ह्यात्मनोऽन्यन्न किंचन ।

सच्चिदानन्दब्रह्मातिरेकेण न मन इत्यादि ॥ ३–२९ ॥ "न मनोबुद्ध्यहङ्कार" इत्यारभ्य "अणिमादिविभूतयः" इत्यन्तं यद्यत्

स्वाज्ञदृष्ट्यारोपितं स्वज्ञदृष्ट्या ब्रह्मातिरिक्तं नेत्यपोदितं च तत्तत् सर्वमित्यादि ॥ ३०–३९ ॥

ब्रह्मणः निष्प्रतियोगिकस्वमात्रत्वम्

अणुमात्रलसद्रूपमणुमात्रमिदं जगत् ॥ ४० ॥
अणुमात्रं शरीरं वा ह्यणुमात्रमसत्यकम् ।
अणुमात्रमचिन्त्यं वा चिन्त्यं वा ह्यणुमात्रकम् ॥ ४१ ॥
ब्रह्मैव सर्वं चिन्मात्रं ब्रह्ममात्रं जगत्त्वयम् ।
आनन्दं परमानन्दमन्यत्किंचिन्न किंचन ॥ ४२ ॥
चैतन्यमात्रमोंकारं ब्रह्मैव सकलं स्वयम् ।
अहमेव जगत्सर्वमहमेव परं पदम् ॥ ४३ ॥
अहमेव गुणातीत अहमेव परात्परः ।
अहमेव परं ब्रह्म अहमेव गुरोर्गुरुः ॥ ४४ ॥
अहमेवाखिलाधार अहमेव सुखात्सुखम् ।
आत्मनोऽन्यज्जगन्नास्ति आत्मनोऽन्यत्सुखं न च ॥ ४५ ॥
आत्मनोऽन्या गतिर्नास्ति सर्वमात्ममयं जगत् ।
आत्मनोऽन्यन्नहि क्वापि आत्मनोऽन्यत्तृणं न हि ॥ ४६ ॥
आत्मनोऽन्यत्तुषं नास्ति सर्वमात्ममयं जगत् ।
ब्रह्ममात्रमिदं सर्वं ब्रह्ममात्रमसन्न हि ॥ ४७ ॥
ब्रह्म[1]मात्रं श्रुतं सर्वं स्वयं ब्रह्मैव केवलम् ।
ब्रह्ममात्रं वृतं सर्वं ब्रह्ममात्रं रसं सुखम् ॥ ४८ ॥

[1] मात्रमिदं—अ, अ १.

ब्रह्ममात्रं चिदाकाशं सच्चिदानन्दमद्वयम् ।
ब्रह्मणोऽन्यतरन्नास्ति ब्रह्मणोऽन्यज्जगन्न च ॥ ४९ ॥
ब्रह्मणोऽन्यदहं नास्ति ब्रह्मणोऽन्यत्फलं न हि ।
ब्रह्मणोऽन्यत्तृणं नास्ति ब्रह्मणोऽन्यत्पदं न हि ॥ ५० ॥
ब्रह्मणोऽन्यद्गुरुर्नास्ति ब्रह्मणोऽन्यदसद्वपुः ।
ब्रह्मणोऽन्यन्न चाहंता त्वत्तेदन्ते न हि क्वचित् ॥ ५१ ॥
स्वयं ब्रह्मात्मकं विद्धि स्वस्मादन्यन्न किंचन ।
यत्किंचिद्दृश्यते लोके यत्किंचिद्भा[1]ष्यते जनैः ॥ ५२ ॥
यत्किंचिद्भुज्यते क्वापि तत्सर्वमसदेव हि ।
कर्तृभेदं क्रियाभेदं गुणभेदं रसादिकम् ॥ ५३ ॥
लिङ्गभेदमिदं सर्वमसदेव सदा सुखम् ।
कालभेदं देशभेदं वस्तुभेदं जयाजयम् ॥ ५४ ॥
यद्यद्भेदं च तत्सर्वमसदेव हि केवलम् ।
असदन्तःकरणकमसदेवेन्द्रियादिकम् ॥ ५५ ॥
असत्प्राणादिकं सर्वं संघातमसदात्मकम् ।
असत्यं पञ्चकोशाख्यमसत्यं पञ्च देवताः ॥ ५६ ॥
असत्यं षड्विकारादि असत्यमरिवर्गकम् ।
असत्यं षड्ऋतुश्चैव असत्यं षड्रसस्तथा ॥ ५७ ॥
सच्चिदानन्दमात्रोऽहमनुत्पन्नमिदं जगत् ।
आत्मैवाहं परं सत्यं [2]नान्याः संसारदृष्टयः ॥ ५८ ॥

[1] षते—अ, अ१, उ १, क. [2] नान्यासं—अ १, अ २, क.

सत्यमानन्दरूपोऽहं चिद्घनानन्दविग्रहः ।
अहमेव परानन्द अहमेव परात्परः ॥ ५९ ॥
ज्ञानाकारमिदं सर्वं ज्ञानानन्दोऽहमद्वयः ।
सर्वप्रकाशरूपोऽहं [1]सर्वाभावस्वरूपकः ॥ ६० ॥
अहमेव सदा भामीत्येवंरूपं कुतोऽप्यसत् ।
त्वमित्येवं परं ब्रह्म चिन्मयानन्दरूपवान् ॥ ६१ ॥
चिदाकारं चिदाकाशं चिदेव परमं सुखम् ।
आत्मैवाहमसन्नाहं कूटस्थोऽहं गुरुः परः ॥ ६२ ॥
सच्चिदानन्दमात्रोऽहमनुत्पन्नमिदं जगत् ।
कालं नास्ति जगन्नास्ति मायाप्रकृतिरेव न ॥ ६३ ॥
अहमेव हरिः साक्षादहमेव सदाशिवः ।
शुद्धचैतन्यभावोऽहं शुद्धसत्त्वानुभावनः ॥ ६४ ॥
अद्वयानन्दमात्रोऽहं चिद्घनैकरसोऽस्म्यहम् ।
सर्वं ब्रह्मैव सततं सर्वं ब्रह्मैव केवलम् ॥ ६५ ॥
सर्वं ब्रह्मैव सततं सर्वं ब्रह्मैव चेतनम् ।
सर्वान्तर्यामिरूपोऽहं सर्वसाक्षित्वलक्षणः ॥ ६६ ॥
परमात्मा परं ज्योतिः परं धाम परा गतिः ।
सर्ववेदान्तसारोऽहं सर्वशास्त्रसुनिश्चितः ॥ ६७ ॥
योगानन्दस्वरूपोऽहं मुख्यानन्दमहोदयः ।
सर्वज्ञानप्रकाशोऽस्मि मुख्यविज्ञानविग्रहः ॥ ६८ ॥

तुर्यातुर्यप्रकाशोऽस्मि तुर्यातुर्यादिवर्जितः ।
चिदक्षरोऽहं सत्योऽहं वासुदेवोऽजरोऽमरः ॥ ६९ ॥
अहं ब्रह्म चिदाकाशं नित्यं ब्रह्म निरञ्जनम् ।
शुद्धं बुद्धं सदामुक्तमनामकमरूपकम् ॥ ७० ॥
सच्चिदानन्दरूपोऽहमनुत्पन्नमिदं जगत् ।
सत्यासत्यं जगन्नास्ति संकल्पकलनादिकम् ॥ ७१ ॥
नित्यानन्दमयं ब्रह्म केवलं सर्वदा स्वयम् ।
अनन्तमव्ययं शान्तमेकरूपमनामयम् ॥ ७२ ॥

स्वाज्ञदृष्टिविकल्पितब्रह्मातिरिक्तजगतः परिच्छिन्नतां तदधिष्ठानब्रह्मणः त्रिविधपरिच्छेदशून्यतां वस्तुतो ब्रह्मातिरिक्तसामान्यस्य अपह्नवतां ब्रह्मणो निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतां चाह—**अणुमात्रेति** ॥ ४०–४६ ॥ **जगत्** स्वाज्ञविकल्पितासत्प्रपञ्चापह्नवसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रमित्याह—**ब्रह्ममात्रमिदमिति** ॥ ४७ ॥ उक्तार्थमेव प्रपञ्चयति—**ब्रह्ममात्रं श्रुतं** इत्यादिना ॥ ४८–७१ ॥ केवलं ब्रह्म कीदृशं इत्यत आह—**अनन्तमिति** ॥ ७२ ॥

स्वातिरिक्तप्रपञ्चस्यासत्त्वम्

मत्तोऽन्यदस्ति चेन्मिथ्या यथा मरुमरीचिका ।
वन्ध्याकुमारवचने भीतिश्चेदस्ति किंचन ॥ ७३ ॥
शशशृङ्गेण नागेन्द्रो मृतश्चेज्जगदस्ति तत् ।
मृगतृष्णाजलं पीत्वा तृप्तश्चेदस्त्विदं जगत् ॥ ७४ ॥
नरशृङ्गेण नष्टश्चेत्कश्चिदस्त्विदमेव हि ।
गन्धर्वनगरे सत्ये जगद्भवति सर्वदा ॥ ७५ ॥

गगने नीलिमासत्ये जगत्सत्यं भविष्यति ।
शुक्तिकारजतं सत्यं भूषणं चेज्जगद्भवेत् ॥ ७६ ॥
रज्जुसर्पेण दष्टश्चेन्नरो [1]भवतु संसृतिः ।
जातरूपेण बाणेन ज्वालाग्नौ नाशितं जगत् ॥ ७७ ॥
विन्ध्याटव्यां पायसान्नमस्ति चेज्जगदुद्भवः ।
रम्भास्तम्भेन काष्ठेन [2]पाके सिद्धे जगद्भवेत् ॥ ७८ ॥
सद्यःकुमारिकारूपैः पाके सिद्धे जगद्भवेत् ।
चित्रस्थदीपैस्तमसो नाशश्चेदस्त्विदं जगत् ॥ ७९ ॥
मासात्पूर्वं मृतो मर्त्यो ह्यागतश्चेज्जगद्भवेत् ।
तक्रं क्षीरस्वरूपं चेत्कचिन्नित्यं जगद्भवेत् ॥ ८० ॥
गोस्तनादुद्भवं क्षीरं पुनरारोपणं जगत् ।
भूरजोऽब्धौ समुत्पन्ने [3]जगद्भवतु सर्वदा ॥ ८१ ॥
कूर्मरोम्णा गजे बद्धे जगदस्तु तदोत्कटे ।
नालस्थतन्तुना मेरुश्चालितश्चेज्जगद्भवेत् ॥ ८२ ॥
तरङ्गमालया सिन्धुर्बद्धश्चेदस्त्विदं जगत् ।
अग्नेरधश्चेज्ज्वलनं जगद्भवतु सर्वदा ॥ ८३ ॥
ज्वालावह्निः शीतलश्चेदस्तिरूपमिदं जगत् ।
ज्वालाग्निमण्डले पद्मवृद्धिश्चेज्जगदस्त्विदम् ॥ ८४ ॥

[1] भवति—अ १, अ २, क. [2] पाकसिद्धिर्ज—अ, अ १, अ २, क.
[3] जगद्भवति—अ २, क.

महच्छैलेन्द्रनीलं वा संभवेच्चेदिदं जगत् ।
मेरुरागत्य पद्माक्षे स्थितश्चेदस्त्विदं जगत् ॥ ८५ ॥
निगिरिश्चेद्भृङ्गसूनुर्मेरुश्चलवदस्त्विदम् ।
मशकेन हते सिंहे जगत्सत्यं तदाऽस्तु ते ॥ ८६ ॥
अणुकोटर[1]विस्तीर्णं त्रैलोक्यं चेज्जगद्भवेत् ।
तृणानलश्च नित्यश्चेत्क्षणिकं यज्जगद्भवेत् ॥ ८७ ॥
स्वप्नदृष्टं च यद्वस्तु जागरे चेज्जगद्भवः ।
नदीवेगो निश्चलश्चेत्केनापीदं भवेज्जगत् ॥ ८८ ॥
क्षुधितस्याग्नि[2]भोज्यश्चेन्निमिषं कल्पितं भवेत् ।
जात्यन्धै रत्नविषयः सुज्ञातश्चेज्जगत्सदा ॥ ८९ ॥
नपुंसककुमारस्य स्त्रीसुखं चेद्भवेज्जगत् ।
निर्मितः शशशृङ्गेण [3]रथश्चेज्जगदस्ति तत् ॥ ९० ॥
सद्योजाता तु या कन्या भोगयोग्या भवेज्जगत् ।
वन्ध्या [4]गर्भान्वितत्सौख्यं ज्ञाता चेदस्त्विदं जगत् ॥ ९१ ॥
काको वा हंसवद्गच्छेज्जगद्भवतु निश्चलम् ।
महाखरो वा सिंहेन युध्यते चेज्जगत्स्थितिः ॥ ९२ ॥
महाखरो गजगतिं गतश्चेज्जगदस्तु तत् ।
संपूर्णचन्द्रसूर्यश्चेज्जगद्भातु स्वयं जडम् ॥ ९३ ॥

[1] विस्तीर्ण—अ. [2] भोज्य—अ, अ १. [3] जगत्ये—अ, अ २.
[4] गर्भान्वितस्सौ—अ. गर्भान्नवत्सौ—अ १.

चन्द्रसूर्यादिकौ त्यक्त्वा राहुश्चेद्दृश्यते जगत् ।
भृष्टबीजसमुत्पन्नवृद्धिश्चेज्जगदस्तु सत् ॥ ९४ ॥
[1]दरिद्रो धनिकानां च [2]सुखं भुङ्क्ते तदा जगत् ।
शुनां वीर्येण सिंहस्तु जितो यदि जगत्तदा ॥ ९५ ॥
ज्ञानिनो हृदयं मूढैर्ज्ञातं [3]चेत्कल्पनं तदा ।
श्वानेन सागरे पीते निःशेषेण मनो भवेत् ॥ ९६ ॥
शुद्धाकाशो मनुष्येषु पतितश्चेत्तदा जगत् ।
भूमौ वा पतितं व्योम व्योमपुष्पं [4]सुगन्धकम् ॥ ९७ ॥
शुद्धाकाशे वने जातं चलितं तु तदा जगत् ।
केवले दर्पणे नास्ति प्रतिबिम्बं तदा जगत् ॥ ९८ ॥
अजकुक्षौ जगन्नास्ति ह्यात्मकुक्षौ जगन्न हि ।
सर्वथा भेदकलनं द्वैताद्वैतं न विद्यते ॥ ९९ ॥
मायाकार्यमिदं भेदमस्ति चेद्ब्रह्मभावनम् ।
देहोऽहमिति दुःखं चेद्ब्रह्माहमिति निश्चयः ॥ १०० ॥
हृदयग्रन्थिरस्तित्वे छेदनं ब्रह्मचक्रकम् ।
संशये समनुप्राप्ते ब्रह्मनिश्चय[5]माप्नुयात् ॥ १०१ ॥
अनात्मरूपचोरश्चेदात्मरत्नस्य रक्षणम् ।
नित्यानन्दमयं ब्रह्म केवलं सर्वदा स्वयम् ॥ १०२ ॥

परिच्छित्तिव्ययकलनाऽनेकत्वप्रसक्तौ अनन्तमित्याद्यनेकविशेषणविशिष्टं न वस्तुतः तदस्ति । यदि मदतिरेकेण अनन्तमित्यादिविशेषणमस्तीति भ्रान्तिः

[1] दरिद्रैर्ध—अ. [2] सुखे ज्ञाते—उ. [3] चेदस्त्विदं जगत्—अ.
[4] सग—क. सुगन्धिकं—अ १. [5] माश्रयेत्—अ, अ १, क.

तदा तदसदेवेत्याह—मत्त इति । कथं पुनः स्वातिरिक्तप्रपञ्चस्य अत्यन्तामत्त्वं, घटोऽस्ति पटोऽस्ति इत्याद्यनेकधा प्रतीयमानत्वात्, इत्याशङ्क्याह अस्त्यस्तीति प्रतीतेः सन्मात्रत्वेन निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रत्वात् तत्र स्वातिरिक्तप्रपञ्चासम्भवे "वन्ध्याकुमारवचने भीतिश्चेदस्त्विदं जगत" इत्याद्यनेकदृष्टान्तेन विश्वसत्त्वं विडम्बयन् विश्वासत्त्वं प्रकटयति— वन्ध्येत्यादिना ॥ ७३–७८ ॥ अस्त्विदं जगत् परमार्थदृष्ट्येत्यर्थः ॥ ७९–८५ ॥ पर्यन्तपर्वता निगिरिः ॥ ८६–८८ ॥ अग्निभोज्यः, विसर्गलोपः ॥ ८९–९० ॥ सद्यःकुमारिका, सद्योजाता तु या कन्या, इत्यत्र पुनरुक्तिः स्यादिति चेत् न; शब्दभेदवत् अर्थभेदसम्भवात् । तत् कथमित्यत्र "सद्यःकुमारिकारूपैः" वैद्यशास्त्राख्यातौषधिविशेषैः इन्धनैः "पाके सिद्धे" इत्युक्त्या पाकसाधनेन्धनविशेषो द्योत्यते, कुमारिकाया जलपूरितत्वेन नित्यक्लिन्नत्वात्, तस्या गाढाग्निमध्यपातितत्वेऽप्यग्निशान्तिकरत्वात न पुनर्वचः, तया पाकासम्भवात ॥ ९१–९८ ॥ यदेवमपह्नोतव्यं व्यष्ट्यादिकलनाविशिष्टं जगत तत्र समष्टिजगदजकुक्षौ व्यष्टिजगज्जीवकुक्षौ वर्तते, नह्यभावपदमर्हतीत्याशङ्क्य कालत्रयेऽपि न विद्यत इत्याह—अजेति । स्याज्ञस्वज्ञदृष्टिविभातद्वैताद्वैतवृत्तेरपि परमार्थदृष्ट्याऽसम्भवात् स्वमात्रे स्वातिरिक्तकलना नास्त्येवेत्यर्थः ॥ ९९ ॥ तथाऽपि ब्रह्मानुसन्धानमजस्रं कर्तव्यमित्यत आह— मायेति । भेदः स्याज्ञदृष्ट्या अस्ति चेत् स्वज्ञदृष्ट्या इदं जगत न भवति किं तु ब्रह्मैवेदमिति ब्रह्मभावनं कर्तव्यं, न हि परमार्थदृष्टेः तदुभयमस्तीत्यर्थः । तथा देहोऽहमिति ॥ १००–१०१ ॥ वस्तुतः नित्यानन्दमयं ब्रह्म केवलं निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रमित्यर्थः ॥ १०२ ॥

अहं ब्रह्मेति भावनाविधिः

एवमादिसुदृष्टान्तैः साधितं ब्रह्ममात्रकम् ।
ब्रह्मैव सर्वं[1] भवनं भुवनं नाम संत्यज ॥ १०३ ॥

[1] भुवनं—अ

अहं ब्रह्मेति निश्चित्य अहंभावं परित्यज ।
सर्वमेव लयं याति सुप्तहस्तस्थपुष्पवत् ॥ १०४ ॥
न देहो न च कर्माणि सर्वं ब्रह्मैव केवलम् ।
न भूतं न च कार्यं च न चावस्थाचतुष्टयम् ॥ १०५ ॥
लक्षणात्रयविज्ञानं सर्वं ब्रह्मैव केवलम् ।
सर्वव्यापारमुत्सृज्य ह्यहं ब्रह्मेति भावय ॥ १०६ ॥
अहं ब्रह्म न संदेहो ह्यहं ब्रह्म चिदात्मकम् ।
सच्चिदानन्दमात्रोऽहमिति निश्चित्य तत्त्यज ॥ १०७ ॥

वन्ध्याकुमारवचन इति एवमादि इति । अस्यामुपनिषदि—

चिन्मात्रमेव चिन्मात्रमखण्डैकरसं रसम् ।
सर्ववर्जितचिन्मात्रं ब्रह्ममात्रमसन्न हि ॥

इत्यादिश्रुत्या योऽर्थोऽभिहितः स्वातिरिक्तसर्वापह्नवसिद्धं स्वमात्रमिति तमेतमर्थं दुर्विज्ञेयं मन्यमाना श्रुतिः स्वाज्ञानां यथायथा स्वातिरिक्तापह्नवसिद्धब्रह्ममात्रज्ञानमुदेति तथातथा भूयोभूयः प्रसङ्गमापाद्यापाद्य स्वप्रकटितसिद्धान्तार्थमेव आदौ "तेजोबिन्दुपरं" इत्यारभ्य पञ्चदशाङ्गज्ञानयोगसहितमवान्तरवाक्येनाखण्डशुद्धचैतन्ययाथात्म्यं प्रतिपाद्य, स्वाज्ञदृष्ट्या दृश्यजडजगद्गतभावादिस्वर्गान्तखण्डताप्रसक्तौ कुमारशिवसंवादरूपेण "अखण्डैकरसं दृश्यं" इत्यादि "अखण्डैकरसं सर्वं" इत्यन्तेन "अखण्डैकरसः स्वयं" इति प्रकटयित्वा, अथ पुनरिदमयमित्यादिशब्दवाच्यभावानामचिन्मात्रत्वप्रसक्तौ "यत्किञ्चिद्यन्न किञ्चिच्च सर्वं चिन्मात्रमेव हि" इत्यादिना निष्प्रतियोगिकचिन्मात्रस्वरूपमभिधाय, ब्रह्मद्वयप्रसक्तौ "अखण्डैकरसं ब्रह्म चिन्मात्रान्न हि भिद्यते" इत्यखण्डैकरसचिन्मात्रयोरेकार्थपर्यवसानत्वमुक्त्वा, अथ "परं ब्रह्मस्वरूपोऽहम्" इत्यारभ्य स्वातिरिक्तप्रपञ्चासत्त्वप्रकटनपूर्वकं स्वानुभवं प्रकाशयित्वा, अहं ब्रह्मास्मीतिमन्त्रमाहात्म्यप्रशंसापूर्वकं मुमुक्षुकोटिग्राह्यतां प्रतिपाद्य, तदान्तराळिकमुख्यफलप्रकटनव्याजेन "चिदात्माऽहं परात्माऽहं" इत्युपक्रम्य

"स्वस्वरूपे स्वयं स्वप्स्ये स जीवन्मुक्त उच्यते" इत्यन्तेन निर्विशेष-ज्ञानान्तराळिकफलजीवन्मुक्तिं, "ब्रह्मभूतः प्रशान्तात्मा" इत्युपक्रम्य "स्वात्मानमेव मोदस्व वैदेही मुक्तिगो भव" इत्यन्तेन ब्रह्ममात्रज्ञानमुख्यफलं तन्मात्रावस्थानलक्षणविदेहमुक्तिं च प्रकटयित्वा, पुनराख्यायिकाऽन्तरमवलम्ब्य "सर्ववाचोऽवधिर्ब्रह्म" इत्यादिना स्वात्मयाथात्म्यं, "अनात्मेति प्रसङ्गो वा" इत्यादिना अनात्मयाथात्म्यं च प्रतिपाद्य आत्मानात्मेत्युक्त्या तयोरेकत्वानेकत्वप्रसक्तसविशेषतां "एकाभावे द्वितीयं न" इत्यादिसापेक्षश्रुतियुक्तिभिः शिथिलयित्वा, क्वचित् क्वचित् स्वातिरिक्तयोः आत्मानात्मनोः शब्दभेदेन अर्थभेदेन च स्वमात्रस्य निष्प्रतियोगिकभावरूपत्वं स्वातिरिक्त-सामान्यस्य "इदं प्रपञ्चं नास्त्येव" इत्यादिना "वन्ध्याकुमारवचने भीतिश्चेत्" इत्यादिस्वातिरिक्तजगदत्यन्तासम्भवदृष्टान्तेन च शशविषाणवत् अत्यन्ताभावरूपतां च विभक्तिलिङ्गपुरुषव्यत्ययमप्यनादरेण विस्मृत्येव महता वेगेन यत इयं श्रुतिः जामितामन्तरेण प्रवृत्ता अतोऽस्मिन् वेदान्तशास्त्रसमुदाये न हि पुनरुक्तिशङ्का सेद्धुं पारयति । स्वाज्ञादिमात्र-भावमापन्नायाः श्रुतेः स्वसन्तानस्वातिरिक्तमस्ति नास्तीति विभ्रमापह्नवसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रावशेषलक्षणविकळेबरकैवल्यसाम्राज्यपट्टाभिषेचनकर्मव्यग्रत्वात् सद्भिरत्र न कोऽपि दोषः स्मर्तव्यः । प्रकृते तु यद्यज्ञोऽसि तदा आदौ ब्रह्मैव सर्वभवनं सर्वाधिकरणं विचिन्तय । ततः स्वाधिष्ठेयनिरूपितमधिष्ठान-भ्रममपि भुवनं सन्त्यज ॥ १०३ ॥ सर्वं अहं ब्रह्मेति निश्चित्य तत्रत्याहम्भावं परित्यज । यद्येवमुद्योगवानसि तदा यद्यत् स्वविकल्पितं तत्तत् सर्वमेव ॥ १०४ ॥ तदानीं न देह इत्यादि ॥ १०५ ॥ जहदादि लक्षणा । आदौ सर्वव्यापारं ॥ १०६ ॥ तन्निश्चयमपि संत्यज, तद्वृत्तेरपि स्वातिरिक्ततया त्याज्यत्वात् । तथा चोक्तं—

तस्मिन् काले विदेहोतिदेहस्मरणवर्जितः ।
ईषन्मात्रं स्मृतं चेद्यस्तदा सर्वसमन्वितः ॥

इति ॥ १०७ ॥

शास्त्रसम्प्रदायविधिः

[1]शांकरीयं महाशास्त्रं न देयं यस्य कस्यचित् ।
नास्तिकाय कृतघ्नाय दुर्वृत्ताय दुरात्मने ॥ १०८ ॥
गुरुभक्तिविशुद्धान्तःकरणाय महात्मने ।
सम्यक् परीक्ष्य दातव्यं मासं षाण्मासवत्सरम् ॥ १०९ ॥
सर्वोपनिषदभ्यासं दूरतस्त्यज्य सादरम् ।
तेजोबिन्दूपनिषदमभ्यसेत्सर्वदा मुदा ॥ ११० ॥
सकृदभ्यासमात्रेण ब्रह्मैव भवति स्वयम् ।
ब्रह्मैव भवति स्वयमित्युपनिषत् ॥ १११ ॥

शास्त्रसम्प्रदायार्थं प्रकटयन् उपसंहरति—**शाङ्करीयमिति** । कस्य वा न देयं कस्य वा देयं इत्यत आह—**नास्तीति** ॥ १०८–१०९ ॥ एवं गुरुमुखात् लब्धविद्यो मुमुक्षुः **सर्वोपनिषत्** । सर्वं परित्यज्य एतदभ्यासेन किमित्यत आह—**सकृदिति** । सकृच्छ्रवणपठनमात्रतो विद्वान् सर्वोपह्नवसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रमवशिष्यत इत्यर्थः । **इत्युपनिषच्छब्दः** तेजोबिन्दूपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥ १११ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
लिखितं स्याद्विवरणं तेजोबिन्दोः स्फुटं लघु ॥
तेजोबिन्दूपनिषदो व्याख्यानग्रन्थविस्तरः ।
चतुष्पञ्चाशदधिकशतानां सप्तकं स्मृतः ॥

इतीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे सप्तत्रिंशत्सङ्ख्यापूरकं
तेजोबिन्दूपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम्

---

[1] शैवमेतन्म—अ.

त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषत्

पूर्णमदः— इति शान्तिः

ब्राह्मणम्

आत्मब्रह्मविषये प्रश्नाः

त्रिशिखी ब्राह्मण आदित्यलोकं जगाम । तं गत्वोवाच ।
भगवन् किं देहः किं प्राणः किं कारणं किमात्मा ॥ १ ॥

योगज्ञानैकसंसिद्धशिवतत्त्वतयोज्ज्वलम् ।
प्रतियोगिविनिर्मुक्तं परं ब्रह्म भवाम्यहम् ॥

इह खलु शुक्लयजुर्वेदप्रविभक्तेयं त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषत् निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रपर्यवसन्ना तदुपायाष्टाङ्गयोगप्रपञ्चप्रकाशिनी विजृम्भते । तस्याः स्वल्पग्रन्थतो विवरणमारभ्यते । त्रिशिखिब्राह्मणादित्यप्रश्नप्रतिवचनरूपेयं आख्यायिका विद्यास्तुत्यर्था । केयं आख्यायिका इत्यत आह—त्रिशिखीति । नामतः त्रिशिखी, ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः, सनातनो नाम मुनिः, आदित्यलोकासनं आदित्यं विधिवत् उपसङ्गम्य देहप्राणादिकं तत्कारणं किं, स्वयं वा कीदृश इति पप्रच्छ ॥ १ ॥

सर्वस्य शिवत्वम्

स होवाच सर्वमिदं शिव एव विजानीहि । किं तु नित्यः शुद्धो निरञ्जनो विमु[1]रद्वयानन्दः शिव एकः स्वेन [2]भासेदं सर्वं [3]सृष्ट्वा तत्तायःपिण्डवत् [4]ऐक्यं भिन्नवत् अवभासते । तद्भासकं किमिति चेत् उच्यते । सच्छब्दवाच्यं अविद्याशबलं ब्रह्म ॥ २ ॥

तत्प्रश्नं अङ्गीकृत्य तं होवाच भगवान् । किमिति ? सर्वमिदं इत्यादि । त्वया किं देह इत्यादि यत् पृष्टं तत् शिव एवेति विजानीहि, सर्वस्य शिवाज्ञानविकल्पितत्वात् । विकल्पाधिकरणत्वे अनित्यत्वादि स्यात् इत्यत आह—किन्त्विति । स्वाज्ञस्वविकल्पितविकल्पजालं अनित्यत्वादिदोषदुष्टमेव । किन्तु तद्विकल्पनाधारो नित्यत्वादिविशेषणविशिष्टः अद्वैतात्मा शिव एक एव, न कदाऽपि द्वैतभावमुपैतीत्यर्थः । विकल्पजातं केन विकल्पितं सदेकतां गतं, तद्भासकं किं इत्याशङ्कायां य एकः शिवः स स्वेन तेजसा सर्वमिदं सृष्ट्वा तेन तत्तायःपिण्डवत् एकीभूय तद्वैलक्षण्येनापि भासते इत्याह—स्वेनेति । ऐक्यं प्राप्य स्वज्ञदृष्ट्या भिन्नवत् अवभासते । किं तदित्यत्र किं देह इत्यादि त्रिशिखिप्रश्नप्रतिवचने सर्वमिदं शिव एवेति यत् प्रतिज्ञातं तत्र स्वविकल्पित-कार्यापेक्षया स्वस्य कारणत्वं स्वातिरिक्ताव्यक्तादेः कार्यत्वं च विशदीकरोति—सदिति । "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इति स्वाविद्यायोगात् शबळत्वं स्वेन रूपेण ब्रह्मत्वं सिद्धं इत्यर्थः ॥ २ ॥

ब्रह्मणः अखिलजगदुत्पत्तिः

ब्रह्मणोऽव्यक्तम् । अव्यक्तान्महत् । महतोऽहंकारः । अहंकारात् पञ्चतन्मात्राणि । पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चमहाभूतानि । पञ्चमहाभूतेभ्योऽखिलं जगत् ॥ ३ ॥

[1] रुद्रयः शि—क.
[2] भासेनेदं—क, अ २.
[3] दृष्ट्वा—क, अ, अ १, अ २.
[4] एकं—अ, अ १.

केवलब्रह्मणः कल्पनाऽनधिकरणत्वेन निष्प्रतियोगिकनिर्विकल्पत्वात् तत् तिष्ठतु, शबलब्रह्मणः किं विकल्पितं इत्यत आह—ब्रह्मणोऽव्यक्तमिति । ततः किं इत्यत्र गुणसाम्यभावमापन्नाव्यक्तात् महत् । सत्वभावमापन्नमहतः अहङ्कारः । रजोभावमापन्नाहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राणि । तमःप्रधान-पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चमहाभूतानि, पञ्चीकृतानीत्यर्थः । तमस्तमःप्रधानत्रिगुणो-पसर्जनपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतेभ्यः अखिलं जगत् ॥ ३ ॥

एकस्य पिण्डस्य बहुधा विभागः

[1]तदखिलं किमिति । भूतविकारविभागादिति । एकस्मिन् पिण्डे कथं भूतविकारविभाग इति । [2]तत्कार्यकारणभेदरूपेण अंशतत्त्ववाचकवाच्यस्थानभेदविषयदेवताकोशभेदविभागा भवन्ति ॥

एकस्य पिण्डात्मनो जगतः कथं अखिलत्वं इत्यत्र पञ्चीकृतपञ्चमहा-भूतविकारविभागादिति । तत्राप्याक्षिपति—एकस्मिन्निति । तत्प्रकारमाह—तदिति । पृथिव्यादेः आकाशकार्यत्वं आकाशादेः पृथिव्यादिकारणत्वमिति तत्तद्भूतकार्यकारणभेदरूपेण पृथिव्यादिपञ्चभूतविभागः । आकाशाद्यंशश्रोत्रादि-तत्त्वभेदेन तेषामभिधानाभिधेयभेदेन तत्तद्गोलकस्थानभेदेन शब्दादिविषयभेदेन दिगादिदेवताभेदेन आनन्दमयादिकोशभेदेन च बहुधा विभागा भवन्ति । एकस्मिन् अविद्याऽण्डपिण्डे भूतभौतिकविकारविभागाः उपपद्यन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

आकाशादीनामंशभेदाः

अथाकाशः अन्तःकरणमनोबुद्धिचित्ताहंकाराः । वायुः समानो[3]दानोव्यानापानप्राणाः । वह्निः श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणाः । आपः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । पृथिवी वाक्पाणिपादपायूपस्थाः ॥

[1] जगदखिलं—क. [2] तत्तत्कार्य—क, अ, अ १, अ २. [3] दान—अ.

एवं यत् सूत्रितं तदर्थं आकाशादिक्रमेण विशदीकरोति—अथेत्यादिना ॥ आकाशांशा व्यर्थः । अथ वाय्वाद्यंशा उच्यन्ते—वायुरिति ॥ ५ ॥

तेषां विषयभेदाः

ज्ञानसंकल्पनिश्चयानुसंधानाभिमाना आकाश[1]कार्यान्तः-करणविषयाः । समीकरणोन्नयनग्रहण[2]श्रपणोच्छ्वासा वायुकार्य-प्राणादिविषयाः । [3]शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा अग्निकार्यज्ञानेन्द्रियविषया अब्बाश्रिताः । वचनादानगमनविसर्गानन्दाः पृथिवीकार्यकर्मे-न्द्रियविषयाः । कर्मज्ञानेन्द्रियविषयेषु प्राणतन्मात्रविषया अन्तर्भूताः । मनोबुद्ध्योश्चित्ताहंकारौ चान्तर्भूतौ ॥ ६ ॥

अंशभेदानुक्त्वा विषयभेदानाह—ज्ञानेति ॥ ६ ॥

सूक्ष्मभूतमात्राः

अवकाशविधूतदर्शनपिण्डीकरणधारणाः सूक्ष्मतमा [4]जैव-तन्मात्रविषयाः ॥ ७ ॥

सूक्ष्मभूतमात्रा उच्यन्ते—अवकाशेति ॥ ७ ॥

आध्यात्मिकादिविभागः

एवं द्वादशाङ्गानि आध्यात्मिकान्याधिभौतिकान्याधिदैवि-कानि । अत्र निशाकरचतुर्मुखदिग्वातार्कवरुणाश्वयग्नीन्द्रोपेन्द्रप्रजापति-[5]यमा अक्षाधिदेवतारूपैर्द्वादशनाड्यन्तःप्रवृत्ताः प्राणा एवाङ्गानि अङ्गज्ञानं तदेव ज्ञातेति ॥ ८ ॥

[1] कार्या अन्तः—अ २.
[2] श्रवणो—क, अ.
[3] कर्मज्ञानेन्द्रियविषयेषु शब्दस्पर्श—अ.
[4] 'जैव' इत्येतत् 'एव' इति शोधितं—क.
[5] यमाक्ष्या—क, अ, अ १, अ २.

अंशादिभेदेन एवं इत्यादि । अत्र आत्मानं देहं भूतजातं देवताजातं च अधिकृत्य भवन्तीति आध्यात्मिकानि इत्यादि । तत्र आध्यात्मिकानि आधिभौतिकानि उक्तानि । अत्र आधिदैविकविवक्षया करणाधिपाः उच्यन्ते—अत्रेति । इडादि द्वादशनाडी । यत् सर्वाङ्गज्ञानं अन्तःकरणं तदेव उपाधित्वेन योऽभिमन्यते स एव ज्ञाता जीवो भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

ज्ञातृव्यापाराभिव्यक्तिः

अथ व्योमानिलानलजलान्नानां पञ्चीकरणमिति । ज्ञातृत्वं समानयोगेन श्रोत्रद्वारा शब्दगुणो वागधिष्ठित आकाशे तिष्ठति आकाशस्तिष्ठति। मनो व्यानयोगेन त्वग्द्वारा स्पर्शगुणः पाण्यधिष्ठितो वायौ तिष्ठति वायुस्तिष्ठति । बुद्धिरुदानयोगेन चक्षुर्द्वारा रूपगुणः पादाधिष्ठितोऽग्नौ तिष्ठत्यग्निस्तिष्ठति । चित्तमपानयोगेन जिह्वाद्वारा रसगुण उपस्थाधिष्ठितोऽप्सु तिष्ठत्यापस्तिष्ठन्ति । अहंकारः प्राणयोगेन घ्राणद्वारा गन्धगुणो गुदाधिष्ठितः पृथिव्यां तिष्ठति पृथिवी तिष्ठतीत्येवं वेद ॥ ९ ॥

एवं आध्यात्मिकादितापत्रयं निरूप्य अथ पञ्चीकरणाभिव्यक्तज्ञातृव्यापृतिं व्यक्तीकरोति—अथेति । पञ्चीकरणमिति पञ्चीकरणनिष्पन्नं ज्ञातुः ज्ञातृत्वमित्यर्थः । व्यष्टिसमष्टिप्रपञ्चरूपाधिकरणजीवेश्वरयोः व्यापृतिं भूत-तत्कार्यानुप्रवेशं चाह—ज्ञातृत्वमिति । जीवेशाववष्टभ्य ज्ञातृत्वं इत्यादि । आकाशस्तिष्ठति आकाशादौ आकाशादिः भूत्वा तिष्ठतीत्यर्थः । एवं वेद य एवं पञ्चभूततत्कार्यासङ्गान्तर्यामिणं वेद सोऽन्तर्यामी भवतीति शेषः ॥ ९ ॥

मन्त्रः

ब्रह्मणः सकाशात् पञ्चीकरणान्ता सृष्टिः

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

पृथग्भूते षोडश कलाः स्वार्धभागान्[1] परान् क्रमात् ।
अन्तःकरण[2]व्यानाक्षिरस[3]पायुनभःक्रमात् ॥ १ ॥
[4]मुख्यान् पूर्वोत्तरैर्भागैर्भूतेभूते चतुश्चतुः ।
पूर्वमाकाशमाश्रित्य पृथिव्यादिषु [5]संस्थितः ॥ २ ॥
[6]मुख्या[7]ऊर्ध्वे परा ज्ञेया ना[अ]परानुत्तरान्विदुः ।
[8]एवमंशो अभूत्तस्मात्तेभ्यश्चां[9]शो अभूत्तथा ॥ ३ ॥
तस्मादन्योन्यमाश्रित्य ह्यो[10]तं प्रोतमनुक्रमात् ।

ब्राह्मणेन योऽर्थोऽभिहितः तमेतमर्थं मन्त्रा अप्यनुवदन्तीत्याह—**अत्रेति**। स्वाज्ञविकल्पितस्वातिरिक्तषोडशकलातत्कार्यजातात् स्वज्ञदृष्ट्या **पृथग्भूते** निष्कले ब्रह्मणि निर्बीजे सकलकलनानिर्वाहकस्वाज्ञदृष्ट्या प्रश्नोपनिषत्परिपठितप्राणादिनामान्तकला बीजरूपेण आदौ विकल्पिताः सत्यः स्वारोपाधिकरणेश्वरयोगात् ईश्वरो भूत्वा । **अन्तःकरण**शब्देन तत्कारणं आकाशमुच्यते, **व्यान**शब्देन वायुः, **अक्षि**शब्देन अग्निः—अक्ष्णः तैजसत्वात्—**रस**शब्देन आपः, **पायु**शब्देन पृथिवी, इत्येवं **नभःक्रमात्** आकाशादिक्रमात् **परान् स्वार्धभागान्** पञ्चभूतानां **मुख्यान्** अंशान् **क्रमात्** तत्तद्भूते निक्षिप्य ॥ १ ॥ **पूर्वोत्तरैः** आकाशादिपृथिव्यन्तैः **भागैः** तत्तद्भूतार्धांशानां तत्तद्भूते निक्षिप्तत्वात् शिष्टार्धांशान् **चतुश्चतुर्धा** विधाय आकाशः स्वांशेतरार्धांशान् वाय्वादिभूतचतुष्टये निक्षिप्य, तथा वायुः स्वांशेतरार्धांशान् आकाशाग्निजलपृथिवीषु निक्षिप्येत्यादि

[1] वरान्—अ १. [2] व्यानोऽक्षि—क. [3] पायू नभः —क, अ २.
[4] मुख्यात्—क, अ १. [5] संस्थिताः—अ १. [6] परा—अ.
[7] ऊर्ध्वं—अ १. [8] एवमंशा—क, अ, अ १, अ २.
[9] शा—क, अ, अ १, अ २. [10] तप्रोतं—अ १.

समानम् । एवं पञ्चीकृते सति पूर्वं आकाशमाश्रित्य योंऽशोऽस्ति सोऽयं पञ्चीकरणानन्तरं पृथिव्यादिषु संस्थितो भवति ॥ २ ॥ ऊर्ध्वं पूर्वं तत्तद्भूतमुख्यांशा एव पराः श्रेष्ठाः इति ज्ञेयाः । पञ्चीकृतेऽपि "वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः" इति वैय्यासिकसूत्रानुरोधेन तत्तद्भूतव्यपदेशात् परत्वं युज्यते । उत्तरान् मुख्यांशेतरान् अंशान् अपरान् गौणान् विदुः तद्विद इत्यर्थः । यस्मात् एवं पञ्चभूतांशः अभूत् तस्मात् तेभ्यः मुख्यांशेभ्यः तथा गौणांशः अभूत् । "पञ्चभूतांशा अभूत्" "गौणांशा अभूत्" इति पाठे अभूवन्नित्यर्थे अभूदिति वचनव्यत्ययः ॥ ३ ॥ यस्मात् एवं तस्मात् अनुक्रमात् ओतं प्रोतं यथा भवति तथा पञ्चभूतेषु मुख्यांशोज्वलेषु गौणांशाः अन्योन्यमाश्रित्य वर्तन्ते इत्यर्थः ॥

चराचरात्मकविश्वसृष्टिः

पञ्चभूतमया भूमिः सा चेतनसमन्विता ॥ ४ ॥
तत ओषधयोऽन्नं च ततः पिण्डाश्चतुर्विधाः ।
रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्रानि धातवः ॥ ५ ॥
केचित्तद्योगतः पिण्डा भूतेभ्यः संभवाः क्वचित् ।
तस्मिन्नन्नमयः पिण्डो नाभिमण्डलसंस्थितः ॥ ६ ॥
अस्य मध्येऽस्ति हृदयं सनालं पद्मकोशवत् ।
सत्वान्तर्वर्तिनो देवाः कर्त्रहंकारचेतनाः ॥ ७ ॥
अस्य बीजं तमःपिण्डं मोहरूपं जडं घनम् ।
वर्तते कण्ठमाश्रित्य मिश्रीभूतमिदं जगत् ॥ ८ ॥
प्रत्यगानन्दरूपात्मा [1]मूर्ध्नि स्थाने परंपदे ।
अनन्तशक्ति[2]संयुक्तो जगद्रूपेण भासते ॥ ९ ॥

[1] मूर्ध्नः—अ. [2] संयुक्ते—अ, अ १.

एवं पञ्चीकृतभूततः चेतनयुक्तात् किं जायते इत्यत्र चराचरात्मकं विश्वं जायते इत्याह—पञ्चेति ॥ ४ ॥ चेतनाधिष्ठितात् ततः, चैतन्याधिष्ठितान्नात्, जरायुजादिभेदेन चतुर्विधाः पिण्डाः सञ्जाताः इत्यर्थः । धातवोऽप्यन्नादेव जायन्ते इत्याह—रसेति ॥ ५ ॥ केचिदेव वदन्तीत्याह—केचिदिति । तद्योगतः शुक्रशोणितयोगतः पिण्डाः भुक्तान्नपुरुषभूतेभ्यः सञ्जातशुक्रशोणित-सम्भवाः पिण्डाः इति केचिदाहुः । सर्वथा अन्नमया इत्यर्थः । अन्नसारःपिण्डः क्व आसनमर्हति इत्यत आह—तस्मिन्निति । तस्मिन् भूतकदम्बे, तस्य सर्वप्राणिजीवननिमित्तत्वात ॥ ६ ॥ तन्मध्ये किं वर्तते इत्यत आह—अस्येति । अन्नमयस्य । तदाश्रित्य के वर्तन्ते इत्यत आह—सत्त्वेति । सत्वान्तर्वर्तिनः सत्वगुणप्रधानाः इन्द्रादयो ब्रह्मादयश्च देवाः वर्तन्ते । यद्वा—कर्त्रहङ्कारचेतनाः अन्तःकरणविशिष्टाः देवाः इन्द्रियाणि विद्यन्ते इत्यर्थः ॥ ७ ॥ हृदयबीजं किं इत्यत आह—अस्येति । घनम् स्वाज्ञानमित्यर्थः । तत् कुत्र वर्तते इत्यत आह—वर्तते इति । "स्वाज्ञानं मनःस्थानं गळान्तं" इति श्रुत्यनुरोधेन कण्ठं कण्ठासनं मनः आश्रित्य वर्तते । तेन स्वाज्ञानकवळितमनसा इदं जगत मिश्रीभूतं व्याप्तं भवति ॥ ८ ॥ जगतः स्वाज्ञानमिश्रितत्वे जगद्रूपेण भानं किं इत्यत आह—प्रत्यगिति । जगतः स्वाज्ञानव्याप्तत्वेऽपि "तुरीयं मूर्ध्नि संस्थितम्" इति श्रुत्या स्वाज्ञानास्पृष्टमूर्ध्नि स्थाने परंपदे प्रत्यगानन्दरूपात्मा स्थिरासनो भूत्वा ईश्वरात्मना अनन्त-शक्तियुक्तः सन् जगद्रूपेण भासते । यतः एवं अतः जगद्रूपेणापि भानं प्रत्यगात्मनिष्ठं न स्वाज्ञानतत्कार्यजगन्निष्ठं इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अवस्थाचतुष्टयम्

सर्वत्र वर्तते जाग्रत्स्वप्नं[1] जाग्रति वर्तते ।
सुषुप्तं च तुरीयं च नान्यावस्थासु कुत्रचित् ॥ १० ॥

[1] प्रजा—अ १, अ २.

सर्वदेशेष्वनुस्यूतश्च[1]तूरूपः शिवात्मकः ।
यथा महाफले सर्वे रसाः सर्वप्रवर्तकाः ॥ ११ ॥
तथैवान्नमये कोशे कोशास्तिष्ठन्ति [2]चान्तरे ।
यथा कोशस्तथा जीवो यथा जीवस्तथा शिवः ॥ १२ ॥
सविकारस्तथा जीवो निर्विकारस्तथा शिवः ।
कोशास्तस्य विकारास्ते ह्यवस्था[3]सु प्रवर्तकाः ॥ १३ ॥
यथा रसाशये फेनं मथनादेव जायते ।
मनोनिर्मथनादेव विकल्पा बहवस्तथा ॥ १४ ॥

जगत्कलनानिर्वर्त्यावस्थाचतुष्टयेयत्तां तद्वासकचिद्धातुस्वरूपं चाह— सर्वत्रेति । साक्षिभास्यप्रपञ्चे सर्वत्र जाग्रदवस्था वर्तते, करणग्रामव्यापृतेः स्फुटं अवगन्तुं शक्यत्वात् । अन्नमयकोशे प्राणादिकोशवत् जाग्रति स्वप्नादित्रयं वर्तते, नान्यावस्थास्वित्यर्थः ॥ १० ॥ जाग्रदवस्थायाः स्वप्नाद्याधारत्वं स्वागंपाधारेश्वरनिष्ठं इत्याह— सर्वेति । विश्वविराडोत्रादिद्वितुर्याविकल्पान्तरूपेण व्यष्टिसमष्ट्यात्मकजाग्रदादिसर्वदेशेष्वनुस्यूतः प्रत्यगात्मा सदा वर्तते इत्यर्थः । कथं पुनः प्रतीचः सर्वानुस्यूतत्वं इत्यत्र विकारवत् कोशजीवदृष्टान्तेन सर्वानुस्यूतत्वं साधयति—यथेति । यथा अन्नमयकोशः सर्वकोशाधारो व्यापकश्च भवति तथा जीवः यथा कृत्स्नकोशविकारं आत्मात्मीयाभिमानपूर्वकं व्याप्य वर्तते तथा तद्विकारास्पृष्टः सन् शिवोऽपि वर्तते । जीवशिवयोः सविकारनिर्विकारत्वं कोशाभिमानभावाभावनिष्ठम् ॥ ११–१३ ॥ य(क?)स्मात् अवस्थात्रयतद्धेतुपञ्चकोशादिविकल्पः सञ्जात इत्यत्र—मथनसञ्जातरसाशयफेनवत् एवं मनोनिर्मथनात् जाग्रदादि विद्यते इति । सङ्कल्पात् एवमादिबहवो विकल्पाः जायन्ते, मनःसङ्कल्पाभावे किमपि नास्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

[1] तुरूपः—अ, क. [2] चापरे—क, क २. [3] सं—अ २.

दक्षिणोत्तरायणगतिः

कर्मणा वर्तते कर्मी तत्त्यागाच्छान्तिमाप्नुयात् ।
अयने दक्षिणे प्राप्ते प्रपञ्चाभिमुखं गतः ॥ १५ ॥
अहंकाराभिमानेन जीवः स्याद्धि सदाशिवः ।
स चाविवेकप्रकृतिसङ्गत्या तत्र मुह्यते ॥ १६ ॥
नानायोनिशतं गत्वा शेतेऽसौ वासनावशात् ।
विमोक्षात्संचरत्येव मत्स्यः कूलद्वयं यथा ॥ १७ ॥
ततः कालवशादेव ह्यात्मज्ञानविवेकतः ।
उत्तराभिमुखो भूत्वा स्थानात्स्थानान्तरं क्रमात् ॥ १८ ॥
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणान्योगाभ्या[1]मं स्थितश्चरन् ।

एवं सङ्कल्पसञ्जातनानाविधकर्मणा कर्मी जीवो मनःकल्पितसंसारपाशेन निरुच्छ्वासं बद्धः सन् वर्तते । यावत् स्वज्ञानेन स्वभावापत्तिः तावत् संसरति । यदाऽयं स्वज्ञानेन स्वाज्ञानतत्कार्यं त्यजति तदा स्वातिरिक्तविभ्रमशान्तिमाप्नुयात् । शिवस्य जीवत्वं जीवस्य शिवत्वं कथं भवतीत्याशङ्क्य अनात्मनि आत्माभिमानात् शिवस्य जीवत्वं तदभिमतित्यागात् जीवस्य शिवत्वं च स्यादित्याह—अयन इति । ज्ञानगन्धविकलकामसङ्कल्पादिघटितेष्टापूर्तादिकर्मणा अयने दक्षिणे प्राप्ते ॥ १५–१७ ॥ कदा जीवः शिवो भवति? स्वभावाप्तौ किं साधनं? इत्यत आह—तत इति । ततो निष्कामबुद्ध्या अनुष्ठितसत्कर्मफलसमर्पणेश्वरप्रसादात् उत्तराभिमुखो भूत्वा "तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति" इत्यादिस्थानात् स्थानान्तरं प्राप्य शबलब्रह्मपदं क्रमात् प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ किं कुर्वन् उत्तराभिमुखो भवति इत्यत आह—

[1] सत्स्थितः—अ २.

मूर्ध्नीति । सिद्धासनस्थो योगी **स्वात्मनः प्राणान् सुषुम्नाद्वारेण मूर्ध्नि आधाय सदा एवं योगाभ्यासं चरन् यथोक्तकाले मूर्धानं भित्त्वा देवयानेन पथा ब्रह्मलोकमेत्य न पुनरावर्तते** इत्यर्थः ॥

सद्योमुक्तिप्रापकं ज्ञानम्

योगात्संजायते ज्ञानं ज्ञानाद्योगः प्रवर्तते ॥ १९ ॥

योगज्ञानपरो नित्यं स योगी न प्रणश्यति ।

विकारस्थं शिवं पश्येद्विकारश्च शिवे न तु ॥ २० ॥

योगप्रकाशकं योगैर्ध्यायेच्चानन्यभावनः ।

केवलकर्मानुष्ठानफलं चान्द्रपदं, कर्मज्ञानसमुच्चयानुष्ठानफलं तु ब्रह्मलोकावाप्तिः इत्युक्त्वा सद्यःकैवल्यप्रापकनिर्विशेषज्ञानं सोपायमाह -**योगादिति** । स्वाश्रमाचारसत्कृतनित्यादिसाधनचतुष्टयवदनुष्ठितसर्ववेदान्तश्रवणयोगात् निर्विशेषज्ञानं सञ्जायते । यथोक्तमननाभिवर्धितज्ञानात् योगो निदिध्यासो ब्रह्मातिरिक्तं न किञ्चिदस्तीति सम्यज्ज्ञानं **प्रवर्तते** प्रादुर्भवति ॥ १९ ॥ **नित्यमेवं योगज्ञानपरो योगी** स्वाज्ञवत् स्वातिरिक्तास्तित्वधिया **न** कदाऽपि **प्रणश्यति** सम्यज्ज्ञानसमकालं सर्वापह्नवसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रभावापन्नो भवतीत्यर्थः । सम्यज्ज्ञानोपायस्तु —"सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इति श्रुत्यनुरोधेन स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तसर्वविकारस्थं **शिवं पश्येत्** । एवं सर्वं ब्रह्मेति बोधे सिद्धे सर्वविकारजातं **शिवे न किञ्चिदस्तीति** विज्ञानं जायते ॥ २० ॥ ततो विज्ञानयोगी सर्वविकारासम्भवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रं इति **अनन्यभावनः** सम्यज्ज्ञानीभूत्वा पुरोदितश्रवणादियोगैः सञ्जातसम्यज्ज्ञानयोगप्रकाशकं आत्मानं ब्रह्ममात्रं **ध्यायेत्** । एवं ध्यानात्मकसम्यज्ज्ञानसमकालं कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥

ज्ञानोपायभूतो योगः

योगज्ञाने न विद्येते तस्य भावो न सिध्यति ॥ २१ ॥
तस्मादभ्यासयोगेन मनःप्राणान्निरोधयेत् ।
योगी निशितधारेण क्षुरेणैव निकृन्तयेत् ॥ २२ ॥
शिखा [1]प्राणमयी वृत्तिर्यमाद्यष्टाङ्गसाधनैः ।

यदि श्रवणाधिकारी न भवति तस्य स्वप्नेऽपि योगज्ञाने न विद्येते, सम्यज्ज्ञानभावोऽपि न सिध्यति ॥ २१ ॥ यस्मात् एवं तस्मात् । एवं अभ्यासयोगतः ब्रह्मप्राप्तिप्रतिबन्धकाज्ञानं योगी निशितधारेण अभ्यासयोगक्षुरेणैव निकृन्तयेदिति ॥ २२ ॥ एवं अभ्यासयोगः केनोपायेन जायते इत्यत आह—शिखेति । वक्ष्यमाणयमाद्यष्टाङ्गयोगसाधनैः प्राणमयी वृत्तिः योगशिखा अभ्यासयोगफलप्रापिका सञ्जायते इत्यर्थः ॥

कर्मज्ञानयोगौ

ज्ञानयोगः कर्मयोग इति योगो द्विधा मतः ॥ २३ ॥
क्रियायोगमथेदानीं शृणु ब्राह्मणसत्तम ।
अव्याकुलस्य चित्तस्य बन्धनं विषये क्वचित् ॥ २४ ॥
यत्संयोगो द्विजश्रेष्ठ स च द्वैविध्यमश्नुते ।
कर्म कर्तव्यमित्येव विहितेष्वेव कर्मसु ॥ २५ ॥
बन्धनं मनसो [2]नित्यं कर्मयोगः स उच्यते ।
यत्तु चित्तस्य [3]सततमर्थे श्रेयसि बन्धनम् ॥ २६ ॥

[1] ज्ञातमयी—अ २. ज्ञानमयी—क. [2] नित्यः—क.
[3] वितत—क.

ज्ञानयोगः स विज्ञेयः सर्वसिद्धिकरः शिवः ।
यस्योक्तलक्षणे योगे द्विविधेऽप्यव्ययं मनः ॥ २७॥
स याति परमं श्रेयो मोक्षलक्षणमञ्जसा ।

ज्ञानकर्मभेदेन योगद्वैविध्यं तदियत्तामाह—**ज्ञानेति** ॥ २३ ॥ तत्र क्रियायोगं इत्यादि । किं तत्? अव्याकुलस्य इत्यादि ॥ २४ ॥ क्रियायोगस्य कथं द्वैविध्यं इत्यत्र कर्म कर्तव्यं इत्यादि । ईश्वराराधनधिया निष्कामकर्मानुष्ठानाभिनिवेश एव कर्मयोग इत्यर्थः ॥ २५ ॥ श्रेयोमार्गाभिनिवेश एव ज्ञानयोगः इत्याह—**यस्त्विति** ॥ २६ ॥ एवं उपायोपेयद्विविधयोगानुष्ठानतः श्रेयो भवतीत्याह—*यस्येति* ॥ २७ ॥

निर्विशेषब्रह्मज्ञानोपायः अष्टाङ्गयोगः

देहेन्द्रियेषु वैराग्यं यम इत्युच्यते बुधैः ॥ २८ ॥
अनुरक्तिः परे तत्त्वे सततं नियमः स्मृतः ।
सर्ववस्तुन्युदासीनभाव [1]आसनमुत्तमम् ॥ २९ ॥
जगत्सर्वमिदं मिथ्याप्रतीतिः प्राणसंयमः ।
चित्तस्यान्तर्मुखीभावः प्रत्याहारस्तु सत्तम ॥ ३० ॥
चित्तस्य निश्चलीभावो धारणा धारणं विदुः ।
सोऽहं चिन्मात्रमेवेति चिन्तनं ध्यानमुच्यते ॥ ३१ ॥
ध्यानस्य विस्मृतिः सम्यक्समाधिरभिधीयते ।

पूर्वोक्तनिर्विशेषब्रह्मज्ञानोपायतया संक्षेपविस्ताराभ्यां अष्टाङ्गयोगं उपदिशति—**देहेति** ॥ २८–३१ ॥

[1] मासन—क, अ, अ १, अ २.

दशविधयमनियमाः

अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयाऽऽर्जवम् ॥ ३२ ॥
क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचं चेति यमा दश ।
तपस्सन्तुष्टिरास्तिक्यं दानमाराधनं हरेः ॥ ३३ ॥
वेदान्तश्रवणं[1]चैव ह्रीर्मतिश्च जपो व्रतम् ॥
इति ॥

उत्तमाधिकारिणां ब्रह्मज्ञानसाधनतया अष्टाङ्गयोगो निरूपितः । तत्र यमो दशधा भिद्यते इत्यत आह—अहिंसेति ॥ ३२ ॥ तथा नियमोऽपीत्याह—तप इति ॥ ३३ ॥

हठयोगरीत्या आसनानि

आसनानि तदङ्गानि स्वस्तिकादीनि वै द्विज ॥ ३४ ॥
[2]वर्ण्यते स्वस्तिकं पादतलयोरुभयोरपि ।
पूर्वोत्तरे जानुनी द्वे [3]कृत्वाऽऽसनमुदीरितम् ॥ ३५ ॥
सव्ये दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपार्श्वे नियोजयेत् ।
दक्षिणेऽपि तथा सव्यं गोमुखं गोमुखं यथा ॥ ३६ ॥
एकं चरणमन्यस्मिन्नूरावारोप्य निश्चलः ।
आस्ते यदिदमेनोघ्नं वीरासनमुदीरितम् ॥ ३७ ॥
गुदं नियम्य गुल्फाभ्यां व्युत्क्रमेण [4]समाहितः ।
योगासनं भवेदेतदिति योगविदो विदुः ॥ ३८ ॥

[1] ह्रीश्च जप इत्यादि लक्षणं—अ, अ १. [2] वर्ण्यन्ते—क, अ, अ १, अ २.
[3] कूर्मासन—अ. [4] समासितः—अ, अ १.

ऊर्वोरुपरि वै धत्ते यदा पादतले उभे ।
पद्मासनं भवेदेतत्सर्वव्याधिविषापहम् ॥ ३९ ॥

पद्मासनं सुसंस्थाप्य [1]तदङ्गुष्ठद्वयं पुनः ।
व्युत्क्रमेणैव हस्ताभ्यां बद्धपद्मासनं भवेत् ॥ ४० ॥

पद्मासनं सुसंस्थाप्य जानूर्वोरन्तरे करौ ।
निवेश्य भूमावातिष्ठेद्योमस्थः कुक्कुटासनः ॥ ४१ ॥

कुक्कुटासनबन्धस्थो दोर्भ्यां संबध्य कन्धरम् ।
शेते कूर्मवदुत्तान एतदुत्तानकूर्मकम् ॥ ४२ ॥

पादाङ्गुष्ठौ तु पाणिभ्यां गृहीत्वा श्रवणावधि ।
धनुराकर्षकाकृष्टं धनुरासनमीरितम् ॥ ४३ ॥

सीवनीं गुल्फ[2]देशेभ्यो निपीडच व्युत्क्रमेण तु ।
प्रसार्य [3]जानुनोर्हस्तावासनं सिंहरूपकम् ॥ ४४ ॥

गुल्फौ च वृषणस्याधः [4]सीविन्युभयपार्श्वयोः ।
निवेश्य [5]भूमौ हस्ताभ्यां बद्ध्वा भद्रासनं भवेत् ॥ ४५ ॥

[6]सीवनीपार्श्वमुभयं गुल्फाभ्यां व्युत्क्रमेण तु ।
निपीड्यासनमेतच्च मुक्तासनमुदीरितम् ॥ ४६ ॥

[1] पद—क. [2] देशाभ्यां—अ, क, अ १, अ २.
[3] जानुनो (तो?) हस्तौ—अ, क, अ १, अ २.
[4] सीविन्यो—क, अ २. [5] पादौ—अ, क, अ १, अ २.
[6] ' सीविनीं गुल्फदेशाभ्यां निपीड्य ' इति च—क.

[1]अवष्टभ्य धरां सम्यक्तलाभ्यां हस्तयोर्द्वयोः ।
कूर्परौ नाभिपार्श्वे तु स्थापयित्वा मयूरवत् ॥ ४७ ॥
समुन्नतशिरः[2]पादो मयूरासनमिष्यते ।
वामोरुमूले दक्षाङ्घ्रिं जान्वोर्वेष्टितपाणिना ॥ ४८ ॥
वामेन वामाङ्गुष्ठं तु गृहीतं मत्स्यपीठकम् ।
योनिं वामेन संपीड्य मेढ्रादुपरि दक्षिणम् ॥ ४९ ॥
ऋजुकायः समासीनः सिद्धासनमुदीरितम् ।
प्रसार्य भुवि पादौ [3]तु दोर्भ्यामङ्गुष्ठमादरात् ॥ ५० ॥
जानूपरि ललाटं तु पश्चिमं ताणमुच्यते ।
येन केन प्रकारेण सुखं [4]धार्यं च जायते ॥ ५१ ॥
तत्सुखासनमित्युक्तमशक्तस्तत्समाचरेत् ।
आसनं विजितं येन जितं तेन जगत्त्रयम् ॥ ५२ ॥

अथ मध्यमाधिकारिणां हठयोगरीत्या आसनाद्यङ्गानि उपदिशति —आसनानीति ॥ ३४ ॥ तत्र स्वस्तिकासनलक्षणमाह—वर्ण्यत इति ॥ ३५ ॥ गोमुखासनलक्षणमुच्यते—सव्य इति ॥ ३६ ॥ वीरासनलक्षणमाचष्टे—एकमिति ॥ ३७ ॥ योगासनलक्षणं व्यनक्ति—गुदमिति ॥ ३८ ॥ पद्मासनलक्षणं प्रकाशयति—ऊर्वोरिति ॥ ३९ ॥ बद्धपद्मासनलक्षणं विशदयति—पद्मासनमिति । हस्ताभ्यां बद्धेति यत् तत् बद्धपद्मासनं भवेत् ॥ ४० ॥ कुक्कुटासनप्रकारं व्यक्तीकरोति—पद्मेति ॥ ४१ ॥ उत्तानकूर्मलक्षणमाह—कुक्कुटेति ॥ ४२ ॥ धनुरासनमाह—

[1] अवष्टभ्याधरां—अ.
[2] पादं—क, अ, अ १, अ २.
[3] तौ—अ.
[4] धैर्यं—अ, अ २.

पादेति ॥ ४३ ॥ सिंहासनं दर्शयति—सीविनीमिति ॥ ४४ ॥ भद्रासन-लक्षणमाह—गुल्फाविति ॥ ४५ ॥ मुक्तासनस्वरूपमाह—सीविनीति ॥ ४६ ॥ मयूरासनप्रकारमाह—अवष्टभ्येति ॥ ४७ ॥ मत्स्यासनलक्षणमाचष्टे—वामेति ॥ ४८ ॥ सिद्धासनलक्षणमाह— योनिमिति ॥ ४९ ॥ पश्चिमताणलक्षणं प्रकटयति—प्रसार्येति ॥ ५० ॥ अशक्तोपयोग्यासनमाह—येनेति ॥ ५१ ॥ आसनफलमाह—आसनमिति ॥ ५२ ॥

नाडीशुद्धिपूर्वकप्राणायामविधिः

यमैश्च नियमैश्चैव ह्यासनैश्च सुसंयतः ।
नाडीशुद्धिं च कृत्वाऽऽदौ प्राणायामं समाचरेत् ॥ ५३ ॥
देहमानं स्वाङ्गुलिभिः षण्णवत्यङ्गुलायतम् ।
प्राणः शरीरादधिको द्वादशाङ्गुलमानतः ॥ ५४ ॥
देहस्थमनिलं देहसमुद्भूतेन वह्निना ।
न्यूनं समं वा योगेन कुर्वन्ब्रह्मविदिष्यते ॥ ५५ ॥

यमाद्यङ्गत्रयविशिष्टयोगिनो नाडीशुद्धिपूर्वकं प्राणायामक्रममाह—यमैश्चेति । पूर्वोक्तैः ॥ ५३ ॥ अभ्यासानुकूलदेहप्राणमानं तत्र प्राणाभ्यासफलं चाह—देहमानमिति ॥ ५४–५५ ॥

अग्निमण्डलस्वरूपम्

देहमध्ये शिखिस्थानं तप्तजाम्बूनदप्रभम् ।
त्रिकोणं द्विपदामन्यच्चतुरश्रं चतुष्पदाम् ॥ ५६ ॥
वृत्तं [1]विहङ्गमानां तु षडश्रं [2]सर्पजन्मनाम् ।
अष्टाश्रं स्वेदजानां तु तस्मिन्दीपवदुज्ज्वलम् ॥ ५७ ॥

[1] विहङ्गमानं—उ. [2] सर्व—क, अ २.

मूलाग्निमण्डलस्वरूपमाह—देहेति ॥ ९६ ॥ तत्तज्जन्त्वग्निमण्डले तस्मिन् उज्ज्वलं वह्निं विद्धीत्यर्थः ॥ ९७ ॥

नाभिस्थानम्

कन्दस्थानं मनुष्याणां [1]देहमध्यं नवाङ्गुलम् ।
चतुरङ्गुलमुत्सेधं चतुरङ्गुलमायतम् ॥ ९८ ॥
अण्डाकृति तिरश्चां च द्विजानां च चतुष्पदाम् ।
तुन्दमध्यं तदिष्टं वै तन्मध्यं नाभिरिष्यते ॥ ९९ ॥

मनुष्यादिदेहमध्यं विशदयति—कन्देति ॥ ९८–९९ ॥

नाडीचक्रे जीवभ्रमणम्

तत्र चक्रं द्वादशारं तेषु विष्ण्वादिमूर्तयः ।
अहं तत्र स्थितश्चक्रं भ्रामयामि स्वमायया ॥ ६० ॥
अरेषु भ्रमते जीवः क्रमेण द्विजसत्तम ।
तन्तुपञ्जरमध्यस्था यथा भ्रमति लूतिका ॥ ६१ ॥
प्राणाधिरूढश्चरति जीवस्तेन विना न हि ।

तत्रस्थनाडीचक्रं विष्ण्वादिभिरधिष्ठितं सत् वर्तते । तत्राहमन्तर्याम्यात्मना स्थित्वा तच्चालयामीत्याह—तत्रेति । तत्र नाभिमध्ये नाडीचक्रं ।

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥

इति स्मृत्यनुरोधेन अहं इत्यादि ॥ ६० ॥ को वा त्वया भ्राम्यते इत्यत आह—अरेष्विति । नाडीचक्रारेषु । जीवभ्रमणं सदृष्टान्तमाह—तन्त्विति । लूतिका ऊर्णनाभिः कीटविशेषः । तथा जीवः चलनमेतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

[1] देहमध्ये—अ.

कुण्डलिनीस्थानं तद्व्यापारश्च

तस्योर्ध्वे कुण्डलीस्थानं नाभेस्तिर्यगथोर्ध्वतः ॥ ६१ ॥
अष्टप्रकृतिरूपा सा चाष्टधा कुण्डलीकृता ।
यथावद्वायु[1]संचारं [2]जलान्नादि च नित्यशः ॥ ६३ ॥
परितः कन्दपार्श्वे तु निरुध्यैव सदा स्थिता ।
मुखेनैव समावेष्टच ब्रह्मरन्ध्रमुखं तथा ॥ ६४ ॥
योगकालेन मरुता साग्निना बोधिता सती ।
स्फुरिता हृदयाकाशे नागरूपा महोज्ज्वला ॥ ६५ ॥

तदूर्ध्वविलसितकुण्डलिनीस्थानं तद्व्यापारं चाह—तस्येति । नाडीचक्रस्य तस्य ॥ ६२ ॥

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥

इति स्मृत्यनुरोधेन अष्टप्रकृतिरूपा वायुसञ्चारं प्राणापानयोरैक्यमित्यर्थः । भुक्तजलान्नादि ॥ ६३ ॥ किं कुर्वती स्थितेत्यत्र मुखेनैव इत्यादि ॥ ६४ ॥ सा कदा ऊर्ध्वं प्रसरतीत्यत्र योगकालेन इत्यादि ॥ ६५ ॥

देहमध्यस्थनाडीकन्दस्वरूपम्

[3]अपानाद्व्यङ्गुलादूर्ध्वमधो मेढ्रस्य तावता ।
देहमध्यं मनुष्याणां हृन्मध्यं तु चतुष्पदाम् ॥ ६६ ॥

[1] सारं च—क, अ १, अ २.

[2] चलनादि—अ. ज्वलनादि—क, अ १, अ २. 'सञ्चारं जलान्नादि' इति च—क, अ २.

[3] अपानद्वय—अ, अ १.

इतरेषां तुन्द[1]मध्यं नानानाडीसमावृतम् ।
[2]चतुष्प्रकारव्ययुते देहमध्ये सुषुम्नया ॥ ६७ ॥
कन्दमध्ये स्थिता नाडी सुषुम्ना सुप्रतिष्ठिता ।
पद्मसूत्रप्रतीकाशा ऋजुरूर्ध्व[3]प्रवर्तिनी ॥ ६८ ॥
ब्रह्मणो विवरं यावद्वि[4]द्युदाभासनालकम् ।
वैष्णवी ब्रह्मनाडी च निर्वाणप्राप्तिपद्धतिः ॥ ६९ ॥
इडा च पिङ्गला चैव तस्याः सव्येतरे स्थिते ।
इडा समुत्थिता कन्दाद्वामनासापुटावधिः ॥ ७० ॥
पिङ्गला चोत्थिता तस्माद्दक्षनासापुटावधिः ।
गान्धारी हस्तिजिह्वा च द्वे चान्ये नाडिके स्थिते ॥ ७१ ॥
पुरतः पृष्ठतस्तस्याः वामेतरदृशौ प्रति ।
पूषायशस्विनीनाड्यौ तस्मादेव समुत्थिते ॥ ७२ ॥
सव्येतरश्रुत्यवधि पायु[5]मूलावलम्बुसा ।
अधोगता शुभा नाडी मेढ्रान्तावधिरायता ॥ ७३ ॥
पादाङ्गुष्ठावधिः कन्दादधोयाता च कौशिकी ।
दशप्रकारभूतास्ताः कथिताः कन्दसंभवाः ॥ ७४ ॥

[1] मध्ये—अ १, अ.
[2] चतुष्प्रकारेत्यादि श्लोकार्धं (अ, अ १) कोशानुसारेण मूले धृतं.
[3] प्रकाशिनी—क, अ २.
[4] द्युदाभं स—क, अ २.
[5] मूलादलम्बुसा— अ.

तन्मूला बहवो नाड्यः [1]स्थूलाः सूक्ष्माश्च नाडिकाः ।
द्वासप्ततिसहस्राणि स्थूलाः सूक्ष्माश्च नाडयः ॥ ७५ ॥
संख्यातुं नैव शक्यन्ते [2]स्थूलमूलाः पृथग्विधाः ।
यथाऽश्वत्थ[3]दले सूक्ष्माः स्थूलाश्च विततास्तथा ॥ ७६ ॥

देहमध्यं तदाश्रयनाडीकन्दस्वरूपमाह—**अपानादिति** ॥ ६६–६७ ॥ तत्र केयं प्रधाननाडी ? तदाश्रित्य कति नाडयो वर्तन्ते ? इत्यत्रोच्यते—**कन्देति** । वीणादण्डमाश्रित्य **ऋजुरूर्ध्वप्रवर्तिनी** ॥ ६८ ॥ कियत्पर्यन्तं ऊर्ध्वं प्रवृत्तेत्यत्र ब्रह्मरन्ध्रान्तमित्याह—**ब्रह्मण** इति । **विद्युल्लेखेव आ** समन्तात् **भासमाननाळकं** ब्रह्मरन्ध्रं तावत्, मूलाधारमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं प्रवर्तते इत्यर्थः । तस्या नाम निर्दिशति—**वैष्णवीति** । विष्ण्वधिष्ठितत्वात् । **ब्रह्मनाडी** ब्रह्मलोकप्रापकत्वात्, तदन्तर्गतकैवल्यनाडी । **निर्वाणप्राप्तिपद्धतिः** कैवल्यसृतित्वात् ॥ ६९ ॥ तदाश्रयनाड्यः उच्यन्ते—**इडा चेति** ॥ ७०–७५ ॥ असङ्ख्येयत्वे दृष्टान्तमाह—**यथेति** ॥ ७६ ॥

नाडीचराः वायवः

प्राणापानौ समानश्च उदानो व्यान एव च ।
नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनंजयः ॥ ७७ ॥
चरन्ति दशनाडीषु दश प्राणादिवायवः ।
प्राणादिपञ्चकं तेषु प्रधानं तत्र च द्वयम् ॥ ७८ ॥
प्राण एवाथवा ज्येष्ठो जीवात्मानं बिभर्ति यः ।
आस्यनासिकयोर्मध्यं हृदयं नाभिमण्डलम् ॥ ७९ ॥

[1] स्थूलसूक्ष्माश्च—अ, क, अ १, अ २. [2] स्थूले—अ, अ १.
[3] दळैः—अ, अ १.

पादाङ्गुष्ठमिति प्राणस्थानानि द्विजसत्तम ।
अपानश्चरति ब्रह्मन् गुदमेढ्रोरुजानुषु ॥ ८० ॥
समानः सर्वगात्रेषु सर्वव्यापी व्यवस्थितः ।
उदानः सर्वसन्धिस्थः पादयोर्हस्तयोरपि ॥ ८१ ॥
व्यानः श्रोत्रोरुकट्यां च गुल्फस्कन्धगलेषु च ।
नागादिवायवः पञ्च त्वगस्थ्यादिषु संस्थिताः ॥ ८२ ॥
तुन्दस्थं जलमन्नं च [1]रसादि च समीकृतम् ।
तुन्दमध्यगतः प्राणस्तानि कुर्यात्पृथक्पृथक् ॥ ८३ ॥
इत्यादिचेष्टनं प्राणः करोति च पृथक्[2]स्थितः ।
अपानवायुर्मूत्रादेः करोति च विसर्जनम् ॥ ८४ ॥
प्राणापानादिचेष्टादि क्रियते व्यानवायुना ।
उज्जीर्यते शरीरस्थमुदानेन नभस्वता ॥ ८५ ॥
पोषणादि शरीरस्य समानः कुरुते सदा ।
उद्गारादिक्रियो नागः कूर्मोऽक्ष्यादिनिमीलनः ॥ ८६ ॥
कृकरः क्षपयोः कर्ता दत्तो निद्रादिकर्मकृत् ।
मृतगात्रस्य [3]शोभादि धनंजय उदाहृतः ॥ ८७ ॥

नाडीचरा वायवः कतिसङ्ख्याकाः इत्यत्र प्राणापानौ इत्यादि ॥ ७७ ॥ तेषु कः प्रधानः इत्यत आह—प्राणादीति ॥ ७८ ॥ तेषां स्थानानि निर्दिशति—आस्येति ॥ ७९–८२ ॥ प्राणादिव्यापारमाह—तुन्दस्थमिति ॥ ८३–८६ ॥ क्षपयोः निमेषोन्मेषयोः ॥ ८७ ॥

[1] रसानि च समीकृतौ—अ, अ १. [2] स्थितं—अ, क, अ १, अ २.
[3] शोभादेर्धनञ्जयः इति मुद्रितपुस्तके. यो भाति धनञ्जयः—अ.

नाडीज्ञानपुरःसरा नाडीशुद्धिः

नाडीभेदं मरुद्भेदं मरुतां स्थानमेव च ।
चेष्टाश्च विविधास्तेषां [1]ज्ञात्वैवं द्विजसत्तम ॥ ८८ ॥
शुद्धौ यतेत नाडीनां पूर्वोक्तज्ञानसंयुतः ।

एवं नाडीभेदस्थानादिकं ज्ञात्वा तच्छुद्ध्यर्थं यतेदित्याह—नाडीति ॥ ८८ ॥

योगाभ्यासस्थलं तद्विधिश्च

विविक्तदेश[2]मास्थाय सर्वसंबन्धवर्जितः ॥ ८९ ॥
योगाङ्गद्रव्यसंपूर्णं तत्र दारुमये शुभे ।
आसने कल्पिते दर्भकुशकृष्णाजिनादिभिः ॥ ९० ॥
तावदासनमुत्सेधे तावद्व्यसमायते ।
उपविश्यासनं सम्यक्स्वस्तिकादि यथारुचि ॥ ९१ ॥

योगस्थलं योगविधिं चाह—विविक्तेति ॥ ८९–९१ ॥

चिन्मुद्रासहितकेवलकुंभकम्

बद्ध्वा प्रागासनं विप्र ऋजुकायः समाहितः ।
नासाग्रन्यस्तनयनो दन्तै[3]र्दन्तानसंस्पृशन् ॥ ९२ ॥
रसनां तालुनि न्यस्य स्वस्थचित्तो निरामयः ।
आकुञ्चितशिरः किंचिन्निबध्नन्योगमुद्रया ॥ ९३ ॥
हस्तौ यथोक्तविधिना प्राणायामं समाचरेत् ।

[1] ज्ञात्वैव—अ, अ १. [2] माश्रित्य—क, अ २. मासाद्य—अ, अ १.
[3] र्दन्तासनं-

प्राणायामलक्षणं वक्तुं भूमिकां रचयति—बध्नेति । नासिकाबन्धनं बन्धत्रयं वा योगमुद्रेत्यर्थः ॥ ९२-९३ ॥ हस्तौ इत्यादि । यद्वा—हस्तौ चिन्मुद्रायुतौ विधाय केवलकुम्भकप्राणायामं कुर्यादित्यर्थः ॥

सहितप्राणायामः

रेचनं पूरणं वायोः शोधनं रेचनं तथा ॥ ९४ ॥
चतुर्भिः क्लेशनं वायोः प्राणायाम उदीर्यते ।

सहितप्राणायामलक्षणमाह—रेचनमिति ॥ ९४ ॥ प्राणायामारम्भसमये शरीरगतदुष्टवायुरेचनं ततः पूरणं ततः कुम्भकेन वायोः शोधनं पुनः निःशेषतो रेचनं, एवं चतुर्भिः पर्यायैः वायोः क्लेशनं उपक्रमप्राणायामः उदीर्यते । एवं प्राणायामत्रये कृते सति अथ यथोक्तप्राणायामयोग्यं शरीरं भवतीत्यर्थः ॥

नाडीशोधकप्राणायामः

हस्तेन दक्षिणेनैव पीडयेन्नासिकापुटम् ॥ ९५ ॥
शनैः शनैरथ बहिः प्रक्षिपेत्पिङ्गलानिलम् ।
इडया वायुमापूर्य ब्रह्मन्षोडशमात्रया ॥ ९६ ॥
पूरितं कुम्भयेत्पश्चाच्चतुःषष्ट्या तु मात्रया ।
द्वात्रिंशन्मात्रया सम्यग्रेचयेत्पिङ्गलानिलम् ॥ ९७ ॥
एवं पुनः पुनः कार्यं व्युत्क्रमानुक्रमेण तु ।
संपूर्णकुम्भवद्देहं कुम्भयेन्मातरिश्वना ॥ ९८ ॥
पूरणान्नाडयः सर्वाः पूर्यन्ते मातरिश्वना ।
एवं कृते सति ब्रह्मंश्चरन्ति दश वायवः ॥ ९९ ॥

हृदयाम्भोरुहं चापि व्याकोचं भवति स्फुटम् ।
तत्र पश्येत्परात्मानं वासुदेवमकल्मषम् ॥ १०० ॥
[1]प्रातर्माध्यन्दिने सायमर्धरात्रे च कुम्भकान् ।
शनैरशीतिपर्यन्तं चतुर्वारं समभ्यसेत् ॥ १०१ ॥
एकाहमात्रं कुर्वाणः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
संवत्सरत्रयादूर्ध्वं प्राणायामपरो नरः ॥ १०२ ॥
योगसिद्धो भवेद्योगी वायुजिद्विजितेन्द्रियः ।
अल्पाशी स्वल्पनिद्रश्च तेजस्वी बलवान्भवेत् ॥ १०३ ॥
अपमृत्यु[2]मपक्रम्य दीर्घमायुरवाप्नुयात् ।

नाडीशोधनहेतुतया अभ्यसनीयप्राणायामक्रमः उच्यते—**हस्तेनेति** । **अनुक्रमस्तु,** इडया आपूर्य कुम्भित्वा पिङ्गळया रेचनम् । **व्युत्क्रमस्तु,** पिङ्गळया आपूर्य कुम्भित्वा इडया रेचनम् ॥ ९५–९७ ॥ एवं अहरहः चतुर्वारं दिनैकमात्रावृद्धिपूर्वकं अशीतिप्राणायाममभ्यसेत् इत्याह—**सम्पूर्णेति** ॥ ९८–९९ ॥ **व्याकोचं** विकासम् ॥ १००–१०३ ॥

प्राणायामफलम्

प्रस्वेदजननं यस्य [3]प्राणायामेषु सोऽधमः ॥ १०४ ॥
कम्पनं वपुषो यस्य प्राणायामेषु मध्यमः ।
उत्थानं वपुषो यस्य स उत्तम उदाहृतः ॥ १०५ ॥
अधमे व्याधिपापानां नाशः स्यान्मध्यमे पुनः ।
पापरोगमहाव्याधिनाशः स्यादुत्तमे पुनः ॥ १०६ ॥

[1] प्रातर्म—अ, अ २. [2] मतिक्रम्य—क, अ, अ १, अ २.
[3] प्राणायामस्तु—क, अ, अ १, अ २.

अल्पमूत्रोऽल्पविष्ठश्च लघुदेहो मिताशनः ।
पटुन्द्रियः पटुमतिः कालत्रयविदात्मवान् ॥ १०७ ॥
रेचकं पूरकं मुक्त्वा कुम्भीकरणमेव यः ।
करोति त्रिषु कालेषु नैव तस्यास्ति दुर्लभम् ॥ १०८ ॥

प्रथमाभ्यासकाले स्वेदकम्पनोत्थानादिसिद्धिं तत्फलं चाह—प्रस्वेदेति ॥ १०४–१०७ ॥ केवलकुम्भकारूढयोगिनो वाञ्छितार्थसिद्धिः स्यादित्याह—रेचकमिति ॥ १०८ ॥

प्राणधारणाद्रागनाशः

नाभिकन्दे च नासाग्रे पादाङ्गुष्ठे च यत्नवान् ।
धारयेन्मनसा प्राणान्सन्ध्याकालेषु वा सदा ॥ १०९ ॥
सर्वरोगैर्विनिर्मुक्तो जीवेद्योगी गतक्रमः ।
कुक्षिरोगविनाशः स्यान्नाभिकन्देषु धारणात् ॥ ११० ॥
[1]नासाग्रधारणाद्दीर्घमायुः स्याद्देहलाघवः ।
ब्राह्मे मुहूर्ते संप्राप्ते वायुमाकृष्य जिह्वया ॥ १११ ॥
पिबतस्त्रिषु मासेषु वाक्सिद्धिर्महती भवेत् ।
[2]अभ्यस्यतुश्च षण्मासान्महारोगविनाशनम् ॥ ११२ ॥
यत्रयत्र धृतो वायुरङ्गे रोगादिदूषितें ।
धारणादेव मरुतस्तत्तदारोग्यमश्नुते ॥ ११३ ॥

[1] नासाग्रे—क, अ, अ १, अ २.
[2] अभ्यासतश्च—मु. 'अभ्यस्यतश्च' इति तु पाठो युक्तो भाति.

यद्यदङ्गं रोगदूषितं भवति तत्तदङ्गवायुधारणात् तत्तद्रोगनिवृत्तिद्वारा आयुर्वृद्धिः स्यादित्याह—**नाभीति** । केवलकुम्भकाभ्याससिद्धो योगी **नाभिकन्दे** इत्यादि ॥ १०९–११३ ॥

षण्मुखीमुद्रया मनोजयः

मनसो धारणादेव पवनो धारितो भवेत् ।
मनसः स्थापने हेतुरुच्यते द्विजपुङ्गव ॥ ११४ ॥
कारणानि समाहृत्य विषयेभ्यः समाहितः ।
अपानमूर्ध्वमा[1]कृष्येदुदरोपरि धारयेत् ॥ ११५ ॥
बध्नन्कराभ्यां श्रोत्रादिकरणानि [2]यथातथम् ।
[3]युञ्जानस्य यथोक्तेन [4]वर्त्मना स्ववशं मनः ॥ ११६ ॥
[5]मनोवशात्प्राणवायुः स्ववशे स्थाप्यते सदा ।

मनःप्राणयोरविनाभावात् मनोवशार्थं षण्मुखीमुद्रां दर्शयति—**मनस** इति ॥ ११४ ॥ किं तत्? **कारणानि** इत्यादि ॥ ११५–११६ ॥ मनोवशतः प्राणोऽपि स्ववशो भवतीत्याह—**मन** इति ॥

प्राणगतिः

नासिकापुटयोः प्राणः पर्यायेण प्रवर्तते ॥ ११७ ॥
तिस्रश्च नाडिकास्तासु स [6]यावन्तश्चरत्ययम् ।
शङ्खिनीविवरे याम्ये प्राणः प्राणभृतां सताम् ॥ ११८ ॥
[7]तावन्तं च पुनः कालं सौम्ये चरति संततम् ।

[1] कृष्य उ—अ. [2] यथा तथा—क, अ २. [3] युञ्जानश्च—अ, अ १. वर्तनात्—क, अ २. [5] मनश्चक्षुश्च वै—अ, अ १.
[6] यावन्तं च—क, अ २. यावन्तश्च—अ १.
[7] तावन्तश्च—अ, क, अ २.

प्राणगतिं विवृणोति—नासिकेति ॥ ११७ ॥ मूलाधारमारभ्य भ्रूमध्यान्तमिडापिङ्गळादिभेदेन तिस्रश्च इत्यादि । इडादिभेदेन तिस्रो नाडिकाः सन्ति । नासु सुषुम्नायां प्राणगतिः प्राणभृतां मध्ये सतां योगिनामेव भवति । अयोगिनां तु सोऽयं प्राणः शङ्खवत् अन्तरावर्तत्रयविशिष्टयं शङ्खिनी नासिका तस्या याम्ये विवरे पिङ्गळेतिविश्रुतदक्षिणनासापुटे यावन्तं कालं चरति ॥ ११८ ॥ पुनः तावन्तं कालं सौम्ये वामनासापुटे चरति । एवं प्राणगतिः पिङ्गळेडयोः सन्ततं भवतीत्यर्थः ॥

प्राणगतिज्ञानेन योगावाप्तिः

इत्थं क्रमेण चरता वायुना वायुजिन्नरः ॥ ११९ ॥
अहश्च रात्रिं पक्षं च [1]मासं मत्वायनादिकम् ।
अन्तर्मुखो विजानीयात् [2]कालभेदं [3]समाहितः ॥ १२० ॥
अङ्गुष्ठादि[4]स्वावयवास्फुरणादर्शनैरपि ।
अरिष्टैर्जीवितस्यापि जानीयात्क्षयमात्मनः ॥ १२१ ॥
ज्ञात्वा यतेत कैवल्यप्राप्तये योगवित्तमः ।
पादाङ्गुष्ठे कराङ्गुष्ठे स्फुरणं यस्य नश्यति ॥ १२२ ॥
तस्य संवत्सरादूर्ध्वं [5]जीवितव्यक्षयो भवेत् ।
मणिबन्धे तथा गुल्फे स्फुरणं यस्य नश्यति ॥ १२३ ॥
षण्मासावधिरेतस्य जीवितस्य स्थितिर्भवेत् ।
[6]कूर्परास्फुरणं यस्य तस्य त्रैमासिकी स्थितिः ॥ १२४ ॥

[1] मासमृत्वय—मु. [2] कालभेदस्स—अ, अ १. [3] समाहितं—अ २.
[4] स्वावयवात्—क. स्वावयव—अ, अ १.
[5] जीवितस्य—क, अ, अ २. [6] कूर्परे—अ, क, अ २.

कक्षे मेहनपार्श्वे च स्फुरणानुपलम्भने ।
मासावधि[1]जीवितं स्यात् [2]तदर्धं सत्वदर्शने ॥ १२५ ॥
आश्रिते [3]जठरे द्वारे दिनानि दश जीवितम् ।
ज्योतिः खद्योतवद्यस्य तदर्धं तस्य जीवितम् ॥ १२६ ॥
जिह्वाग्रादर्शने त्रीणि दिनानि स्थितिरात्मनः ।
ज्वालाया दर्शने मृत्युर्द्विदिने भवति ध्रुवम् ॥ १२७ ॥
एवमादीन्यरिष्टानि दृष्ट्वाऽऽयुः[4]क्षरकारणम् ।
निःश्रेयसाय युञ्जीत जपध्यानपरायणः ॥ १२८ ॥
मनसा परमात्मानं ध्यात्वा तद्रूपतामियात् ।

यद्येवं वायुगतिज्ञो योगी भवति तदा स्वशास्त्रानुरोधेन स्वकालगतिं विदित्वा झटिति मानसं निःश्रेयसाय युञ्जन् अनात्मापह्नवसिद्धं परमात्मानं स्वमात्रमिति ज्ञात्वा तद्भावापन्नो भवेदित्याह---इत्थमिति ॥ ११९–१२० ॥ कालभेदज्ञानोपायमाह---अङ्गुष्ठादीत्यादिना ॥ १२१ ॥ स्ववाक्यं स्वयमेव विवृणोति---पादाङ्गुष्ठ इति ॥ १२२–१२८ ॥

मर्मस्थानेषु प्राणस्य प्रत्याहारः

यद्यष्टादशभेदेषु मर्मस्थानेषु धारणम् ॥ १२९ ॥
स्थानात्स्थानं समाकृष्य प्रत्याहारः स उच्यते ।
पादाङ्गुष्ठं तथा गुल्फं जङ्घामध्यं तथैव च ॥ १३० ॥
मध्यमूर्वोश्च मूलं च पायुर्हृदयमेव च ।
मेहनं देहमध्यं च नाभिं च गलकूर्परम् ॥ १३१ ॥

[1] जीवितस्य—अ, क, अ १, अ २.
[2] तदर्धस्य तु—अ.
[3] जठर—क, अ २.
[4] क्षय—अ, क, अ १, अ २.

तालुमूलं च मूलं च घ्राणस्याक्ष्णोश्च मण्डलम् ।
भ्रुवोर्मध्यं ललाटं च मूलमूर्ध्वं च जानुनी ॥ १२२ ॥
मूलं च करयोर्मूलं महान्त्येतानि वै द्विज ।

प्रत्याहारप्रकारमाह—यदीति ॥ १२९ ॥ कानि मर्मस्थानानीत्यत आह—पादाङ्गुष्ठमिति । पादाङ्गुष्ठाद्यष्टादशस्थानेषु आरोहावरोहणक्रमेण प्राणं प्रत्याहरेदित्यर्थः ॥ १३०–१३२ ॥

धारणाप्रकारः

पञ्चभूतमये देहे भूतेष्वेतेषु पञ्चसु ॥ १३३ ॥
मनसो धारणं यत्तद्युक्तस्य च यमादिभिः ।
धारणा सा च संसारसागरोत्तारकारणम् ॥ १३४ ॥

सङ्क्षेपविस्ताराभ्यां धारणाप्रकारमाह—पञ्चेति । प्रविभक्तपञ्चभूतेषु ॥ १३३–१३४ ॥

देहावयवेषु पञ्चभूतधारणम्

आजानुपादपर्यन्तं पृथिवीस्थानमिष्यते ।
[1]पीतला चतुरस्रा च वसुधा वज्रलाञ्छिता ॥ १३५ ॥
स्मर्तव्या पञ्चघटिका तत्रारोप्य प्रभञ्जनम् ।
आजानुकटिपर्यन्तमपां स्थानं प्रकीर्तितम् ॥ १३६ ॥
अर्धचन्द्रसमाकारं श्वेतमर्जुनलाञ्छितम् ।
स्मर्तव्यमम्भः श्वसनमारोप्य दश[2]नाडिका ॥ १३७ ॥

[1] पित्तला—मु. [2] नाडिकां—क. नाडिकाः—अ.

आदेहमध्यकट्यन्तमग्निस्थानमुदाहृतम् ।
तत्र सिन्दूरवर्णोऽग्निर्ज्वलनं दश पञ्च च ॥ १३८ ॥
[1]स्मर्तव्या घटिका प्राणं कृत्वा कुम्भे तथेरितम् ।
नाभेरुपरि नासान्तं वायुस्थानं तु तत्र वै ॥ १३९ ॥
वेदिकाकारवद्धूम्रो बलवान्भूतमारुतः ।
स्मर्तव्यः कुम्भकेनैव प्राणमारोप्य मारुतम् ॥ १४० ॥
घटिकाविंशतिस्तस्माद् [2]घ्राणाद्ब्रह्मबिलावधि ।
व्योमस्थानं नभस्तत्र भिन्नाञ्जनसमप्रभम् ॥ १४१ ॥
[3]व्योम्नि मारुतमारोप्य कुम्भकेनैव यत्नवान् ।

स्वदेहावयवे पृथिव्यादिपञ्चभूतधारणं तत्फलं चाह—आजान्विति ॥ १३९ ॥ एवं पृथिव्यादिपञ्चभूतधारणात् पञ्चभूतभौतिकजयः । ततः मृत्युरपि न विद्यते इत्यर्थः । अबादिधारणाक्रममाह—आजान्विति ॥ १३६–१४१ ॥

पृथिव्यादिषु अनिरुद्धादिध्यानं तत्फलं च

पृथिव्यंशे तु देहस्य चतुर्बाहुं किरीटिनम् ॥ १४२ ॥
अनिरुद्धं हरिं योगी यतेत भवमुक्तये ।
अबंशे पूरयेद्योगी नारायणमुदग्रधीः ॥ १४३ ॥
प्रद्युम्नमग्नौ वाय्वंशे संकर्षणमतः परम् ।
व्योमांशे परमात्मानं वासुदेवं सदा स्मरेत् ॥ १४४ ॥
अचिरादेव तत्प्राप्तिर्युञ्जानस्य न संशयः ।

[1] स्मर्तव्या नाडिका—अ, क, अ १, अ २. [2] प्राणा—अ १.
[3] ध्येयं मारुत—अ, अ १.

एवं आदौ पञ्चभूतधारणां कृत्वा अथ पृथिव्याद्यंशेषु अनिरुद्धादीन् ध्यायेदित्याह- पृथिवीति ॥ १४२-१४४ ॥ ध्यानफलमाह— अचिरादिति ॥

परमात्मध्यानं तत्फलं च

बद्ध्वा योगासनं पूर्वं हृद्देशे हृदयाञ्जलिः ॥ १४५ ॥
नासाग्रन्यस्तनयनो जिह्वां कृत्वा च तालुनि ।
दन्तैर्दन्तानसंस्पृश्य ऊर्ध्वकायः समाहितः ॥ १४६
संयमेच्चेन्द्रियग्राम[1]मात्मबुद्ध्या विशुद्धया ।
चिन्तनं वासुदेवस्य परस्य परमात्मनः ॥ १४७ ॥
स्वरूपव्याप्तरूपस्य ध्यानं कैवल्यसिद्धिदम् ।
याममात्रं वासुदेवं चिन्तयेत्कुम्भकेन यः ॥ १४८ ।
सप्तजन्मार्जितं पापं तस्य नश्यति योगिनः ।

परमात्मध्यानोपायं तत्फलं चाह—बद्ध्वेति ॥ १४५-१४७ ॥ एवं ध्यानावान्तरफलमाह—याममिति ॥ १४८ ॥ पापं तदुपलक्षितागाम्यादि-कर्मत्रयम् ॥

तुरीयातीतं वासुदेवचैतन्यम्

नाभिकन्दात्समारभ्य यावद्धृदयगोचरम् ॥ १४९ ॥
जाग्रद्वृत्तिं विजानीयात्कण्ठस्थं स्वप्नवर्तनम् ।
सुषुप्तं तालुमध्यस्थं तुर्यं भ्रूमध्यसंस्थितम् ॥ १५० ॥

[1] मात्र—उ.

तुर्यातीतं परं ब्रह्म ब्रह्मरन्ध्रे तु लक्ष्येत् ।
जाग्रद्वृत्तिं समारभ्य यावद्ब्रह्मबिलान्तरम् ॥ १९१ ॥
तत्रात्माऽयं [1]तुरीयः स्यात् [2]तुर्यान्ते विष्णुरुच्यते ।

वासुदेवापेक्षया तुर्यातीतं भिन्नं इत्याशङ्क्य तुर्यातीतभूमिकाप्रदर्शनपूर्वकं वासुदेवचैतन्यमेव तुर्यातीतमित्याह—नाभीति ॥ १४९ ॥ ब्रह्मरन्ध्राद्यसम्भवप्रबोधतः तुर्यातीतमेव विष्णुतत्त्वं नेतरदित्यर्थः ॥ १९०–१९१ ॥

सगुणध्यानम्

ध्यानेनैव समायुक्तो व्योम्नि चात्यन्तनिर्मले ॥ १९२ ॥
सूर्यकोटिद्युतिधरं नित्योदितमधोक्षजम् ।
हृदयाम्बुरुहासीनं ध्यायेद्वा विश्वरूपिणम् ॥ १९३ ॥
अनेकाकारखचितमनेकवदनान्वितम् ।
अनेकभुजसंयुक्तमनेकायुधमण्डितम् ॥ १९४ ॥
नानावर्णधरं देवं शान्तमुग्रमुदायुधम् ।
अनेकनयनाकीर्णं सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥ १९५ ॥
ध्यायतो योगिनः सर्वमनोवृत्तिर्विनश्यति ।

सगुणनिर्गुणध्यानप्रकारमाह—ध्यानेनेति ॥ १९२ ॥ ध्यायेत् यद्वा विराजं विश्वरूपिणम ॥ १९३ ॥ अनेकाकारखचितं स्थिरचरात्मकमित्यर्थः ॥ १९४–१९५ ॥ वैराजपदध्यानफलमाह—ध्यायत इति । वैराजपदध्यानारूढमनसः विराजो विभुत्वेन तत्रैव पर्यवसन्नत्वात् मनो मनस्त्वं विहाय वैराजपदमेव भजतीत्यर्थः ॥

[1] तु तुर्यस्य—क, अ २, तुरीयस्य—अ, अ १. [2] कथान्ते—अ, अ १.

निर्गुणध्यानम्

हृत्पुण्डरीकमध्यस्थं [1]चैतन्यज्योतिरव्ययम् ॥ १९६ ॥
कदम्बगोलकाकारं तुर्यातीतं परात्परम् ।
अनन्तमानन्दमयं चिन्मयं भास्करं विभुम् ॥ १९७ ॥
निवातदीपसदृशमकृत्रिममणिप्रभम् ।
ध्यायतो योगिनस्तस्य मुक्तिः करतले स्थिता ॥ १९८ ॥

निर्गुणध्यानमाह— हृदिति ॥ हृत्पुण्डरीकमध्ये प्रत्यग्रूपेण तिष्ठतीति **हृत्पुण्डरीकमध्यस्थम्** । हृत्सम्बन्धात् जडत्वप्रसक्तौ **चैतन्यज्योतिः**। तस्य स्वाश्रयनाशात् व्ययप्रसक्तौ **अव्ययम्** ॥ १९६ ॥ कदम्बगोळकवत् आकारो यस्य सहस्रारस्य तत् **कदम्बगोळकाकारम्** । "तुरीयं मूर्ध्नि संस्थितम्" इति श्रुत्यनुरोधेन तत्र उपलभ्यमानतुरीयस्य तदाकृतित्वं युज्यत एवेत्यर्थः । तदुपाध्यभावे तदेव **तुरीयातीतं परगत्** तुरीयादपि **परं, अनन्तं** परिच्छेदत्रयाभावात्, "देशतः कालतो वस्तुतः परिच्छेदरहितं ब्रह्म" इति श्रुतेः । **आनन्दमयं**, परमानन्दस्वरूपत्वात । **चिन्मयं**, चिन्मात्रत्वात् । खद्योतादिसूर्यान्तभासामपि भासकाकारत्वात **भास्करम्** । विद्वद्दृष्ट्या ब्रह्ममात्रं भवतीति **विभुम्** ॥ १९७ ॥ **निवातदीपसदृशं**, आकाशवदचलत्वात् । **अकृत्रिम**-कौस्तुभादि**मणिप्रभं** प्रकाशमात्रमित्यर्थः । य एवंविशेषणविशिष्टं ब्रह्म स्वमात्रधिया ध्यायति तस्य एवं **ध्यायतो योगिनो मुक्तिः** विदेहमुक्तिः **करे स्थिता**, तद्भावापन्नत्वात् इत्यर्थः ॥ १९८ ॥

सविशेषज्ञानस्यापि मुक्तिहेतुत्वम्

विश्वरूपस्य देवस्य रूपं यत्किंचिदेव हि ।
स्थवीयः सूक्ष्ममन्यद्वा पश्यन्हृदयपङ्कजे ॥ १९९ ॥

[1] वैतानज्योति—अ, अ १.

ध्यायतो योगिनो यस्तु साक्षादेव प्रकाशते ।
अणिमादिफलं चैव सुखेनैवोपजायते ॥ १६० ॥
जीवात्मनः परस्यापि यद्येवमुभयोरपि ।
अहमेव परंब्रह्म ब्रह्माहमिति संस्थितिः ॥ १६१ ॥
समाधिः स तु विज्ञेयः सर्ववृत्तिविवर्जितः ।
ब्रह्म संपद्यते योगी न भूयः संसृतिं व्रजेत् ॥ १६२ ॥
एवं विशोध्य तत्त्वानि योगी निःस्पृहचेतसा ।
यथा निरिन्धनो वह्निः स्वयमेव प्रशाम्यति ॥ १६३ ॥
ग्राह्याभावे मनःप्राणो निश्चयज्ञानसंयुतः ।
शुद्धसत्त्वे परे लीनो जीवः सैन्धवपिण्डवत् ॥ १६४ ॥
मोहजालक[1]संघातं विश्वं पश्यति स्वप्नवत् ।
सुषुप्तिवद्यश्चरति स्वभावपरि[2]निश्चलः ॥ १६५ ॥
निर्वाणपदमाश्रित्य योगी कैवल्यमश्नुते ॥

इत्युपनिषत् ॥

निर्विशेषज्ञानिन एव मुक्तिः न हि सविशेषज्ञानिनः इत्याशङ्क्य सविशेषज्ञानस्य निर्विशेषज्ञानहेतुतया तस्यापि मुक्तिहेतुत्वं सिद्धं इत्याह— **विश्वरूपस्येति** ॥ १५९ ॥ **अणिमादिफलं** सकामस्येत्यर्थः । यदि निष्कामः तदा तस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मनिर्विकल्पकसमाधिः स्यादिति ॥ १६० ॥ समाधिलक्षणमप्याह—**जीवेति** । अब्रह्मत्वानात्मत्वप्रसक्तौ तन्निरसनाय तयोः एकत्वप्रबोधाय च व्यतिहारेण **अहमेव परं ब्रह्म ब्रह्माहमिति** प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपेण

[1] सङ्घातो—अ, अ १. [2] निश्चयः—अ, अ १.

अवस्थानासंप्रज्ञातनिर्विकल्पकसमाधिः । एवं निर्विकल्पकसमाधिबलात् पराक्सापेक्षप्रत्यगभिन्नब्रह्मगतविशेषासम्भवप्रबोधसिद्धं ब्रह्म संपद्यते ॥ १६१–१६२ ॥ केन ब्रह्म सम्पद्यते इत्यत्र—एवं इति । स्वातिरिक्तस्पृहाविरळचेतसा ब्रह्म सम्पद्यते इत्यर्थः । मनआदिकरणग्रामे सति ब्रह्मसम्पत्तिः कुत इत्याशङ्क्य निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रप्रबोधसमकालं आभासतो वाऽपि करणग्रामोऽस्तीति यदि भ्रान्तिः तदा तच्छान्तिः भवेदिति सदृष्टान्तमाह—यथेति । प्रशाम्यते शाम्यति ॥ १६३ ॥ कुतः ? स्वातिरेकेण ग्राह्याभावे प्राणोपाधिकः शुद्धसत्वे परे लीनो जीवः सल्लिलसैन्धवपिण्डवत् जीवभावं विहाय ब्रह्मीभूतो भवतीत्यर्थः ॥ १६४ ॥ यदि स्वातिरिक्तविश्वस्फूर्तिः स्यात् तदा तत्स्फूर्त्तौ मोह इत्यादि । तदस्फूर्त्तौ सुषुप्तिवद्यश्चरति सः स्वभावपरिनिश्चलः ॥ १६५ ॥ स्वातिरिक्तविश्वस्फूर्त्यपह्नवसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रतया अवस्थानं यत् तत् निर्वाणपदम् । एवं ब्रह्ममात्रज्ञानयोगी ज्ञानसमकालं कैवल्यरूपेण अवशिष्यते इत्यर्थः । इत्युपनिषच्छब्दः त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
प्रकृतोपनिषद्व्याख्या लिखिता स्फुटतो लघु ॥
प्रकृतोपनिषद्व्याख्या षष्ट्युत्तरशतत्रयम् ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे चतुश्चत्वारिंशत्सङ्ख्यापूरकं त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम्

दर्शनोपनिषत्

आप्यायन्तु—इति शान्तिः

जीवन्मुक्तिसाधनं अष्टाङ्गयोगः

दत्तात्रेयो महायोगी भगवान्भूतभावनः ।
चतुर्भुजो महाविष्णुर्योगसाम्राज्यदीक्षितः ॥ १ ॥
तस्य शिष्यो मुनिवरः सांकृतिर्नाम भक्तिमान् ।
पप्रच्छ गुरुमेकान्ते प्राञ्जलिर्विनयान्वितः ॥ २ ॥
भगवन्ब्रूहि मे योगं साष्टाङ्गं सप्रपञ्चकम् ।
येन विज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तो भवाम्यहम् ॥ ३ ॥
सांकृते शृणु वक्ष्यामि योगं साष्टाङ्गदर्शनम् ।

यमाद्यष्टाङ्गयोगेद्धब्रह्ममात्रप्रबोधतः ।
योगिनो यत्पदं यान्ति तत्कैवल्यपदं भजे ॥

इह खलु सामवेदप्रविभक्तेयं दर्शनोपनिषत् निर्विशेषब्रह्मज्ञानसहकृतयमाद्यष्टाङ्गयोगप्रकटनव्यग्रा निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रपर्यवसन्ना विजृम्भते । अस्याः स्वल्पग्रन्थतो विवरणमारभ्यते । साङ्कृतिदत्तात्रेयप्रश्नप्रतिवचनरूपेयं आख्यायिका विद्यास्तुत्यर्था । आख्यायिकामवतारयति—**दत्तात्रेय** इति ॥ १-२ ॥ किमिति ? **भगवन्** इत्यादि ॥ ३ ॥ साङ्कृतिना एवं पृष्टो भगवानाह—**साङ्कृत** इति ॥

अष्टाङ्गोद्देशः

यमश्च नियमश्चैव तथैवासनमेव च ॥ ४ ॥
प्राणायामस्तथा ब्रह्मन्प्रत्याहारस्ततः परम् ।
धारणा च तथा ध्यानं समाधिश्चाष्टमं मुने ॥ ५ ॥

अष्टाङ्गानि कानीत्यत आह—यमश्चेति ॥ ४–५ ॥

दशविधयमः

अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयाऽऽर्जवम् ।
क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचं चेति यमा दश ॥ ६ ॥

दशधा भिन्नयमावयवमाह—अहिंसेति ॥ ६ ॥

अहिंसा

वेदोक्तेन प्रकारेण विना सत्यं तपोधन ।
कायेन मनसा वाचा हिंसा हिंसा न चान्यथा ॥ ७ ॥
आत्मा सर्वगतोऽच्छेद्यो न ग्राह्य इति या मतिः ।
सा चाहिंसा वरा प्रोक्ता मुने वेदान्तवेदिभिः ॥ ८॥

उपायोपेयभेदेन अहिंसादिदशयमलक्षणमाह—वेदेति । वेदोक्तयज्ञीयपश्वादिहिंसा अहिंसैवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ यद्वा—आत्मेत्यादि ॥ ८ ॥

सत्यम्

चक्षुरादीन्द्रियैर्दृष्टं श्रुतं घ्रातं मुनीश्वर ।
तस्यैवोक्तिर्भवेत्सत्यं विप्र तन्नान्यथा भवेत् ॥ ९ ॥

सर्वं सत्यं [1]वरं ब्रह्म न चान्यदिति या मतिः ।
तच्च सत्यं वरं प्रोक्तं वेदान्तज्ञानपारगैः ॥ १० ॥

उपायोपेयसत्यलक्षणं तु—चक्षुरित्यादि ॥ ९–२९ ॥

अस्तेयम्

अन्यदीये तृणं रत्ने काञ्चने मौक्तिकेऽपि च ।
[2]मनसा विनिवृत्तिर्या तदस्तेयं विदुर्बुधाः ॥ ११ ॥
आत्मन्यनात्मभावेन व्यवहारविवर्जितम् ।
यत्तदस्तेयमित्युक्तमात्मविद्भिर्महा[3]मुने ॥ १२ ॥

ब्रह्मचर्यम्

कायेन वाचा मनसा स्त्रीणां परिविवर्जनम् ।
ऋतौ भार्यां तदा [4]स्वस्य ब्रह्मचर्यं तदुच्यते ॥ १३ ॥
ब्रह्मभावे मनश्चारं ब्रह्मचर्यं परन्तप ।

दया

स्वात्मवत्सर्वभूतेषु कायेन मनसा गिरा ॥ १४ ॥
अनुज्ञा या दया सैव प्रोक्ता वेदान्तवेदिभिः ।

आर्जवम्

पुत्रे मित्रे कलत्रे च रिपौ स्वात्मनि संततम् ॥ १५ ॥
एकरूपं [5]मुने यत्तदार्जवं प्रोच्यते मया ।

[1] परं—अ, क. [2] मनसाऽपिनि—अ. [3] मते—क, अ, अ १.
[4] तस्य—अ १, क. [5] मनो—अ.

क्षमा

कायेन मनसा वाचा शत्रुभिः परिपीडितः ॥ १६ ॥
बुद्धिक्षोभनिवृत्तिर्या क्षमा सा मुनिपुङ्गव ।

धृतिः

वेदादेव विनिर्मोक्षः संसारस्य न चान्यथा ॥ १७ ॥
इति विज्ञाननिष्पत्तिर्धृतिः प्रोक्ता हि वैदिकैः।
अहमात्मा न चान्योऽस्मीत्येवमप्रच्युता मतिः ॥ १८ ॥

मिताहारः

अल्पमृष्टाशनाभ्यां च चतुर्थांशावशेषकम् ।
[1]तस्माद्योगानुगुण्येन भोजनं मितभोजनम् ॥ १९ ॥

शौचम

स्वदेहमलनिर्मोक्षो मृज्जलाभ्यां महामुने ।
यत्तच्छौचं भवेद्बाह्यं मानसं मननं विदुः ॥ २० ॥
अहं शुद्ध इति ज्ञानं शौचमाहुर्मनीषिणः ।
अत्यन्तमलिनो देहो देही चात्यन्तनिर्मलः ॥ २१ ॥
उभयोरन्तरं ज्ञात्वा कस्य शौचं विधीयते ।
ज्ञानशौचं परित्यज्य बाह्ये यो रमते नरः ॥ २२ ॥
स मूढः काञ्चनं त्यक्त्वा लोष्टं गृह्णाति सुव्रत ।

[1] यत्तयो—अ.

ब्रह्मात्मवेदनविधिः

ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ॥ २३ ॥
न चास्ति किंचित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित् ।
लोकत्रयेऽपि कर्तव्यं किंचिन्नास्त्यात्मवेदिनाम् ॥ २४ ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मुनेऽहिंसादिसाधनैः ।
आत्मानमक्षरं ब्रह्म विद्धि [1]ज्ञानात्तु वेदनात् ॥ २५ ॥

इति प्रथमः खण्डः

दशविधनियमः

तपः संतोषमास्तिक्यं दानमीश्वरपूजनम् ।
सिद्धान्तश्रवणं चैव ह्रीर्मतिश्च जपो व्रतम् ॥ १ ॥
एते च नियमाः प्रोक्तास्तान्वक्ष्यामि क्रमाच्छृणु ।

दशधा भिन्ननियमावयवानाह—तप इति ॥ १ ॥

तपः

वेदोक्तेन प्रकारेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ॥ २ ॥
शरीरशोषणं यत्तत्तप इत्युच्यते बुधैः ।
को वा मोक्षः कथं [2]केन संसारं प्रतिपन्नवान् ॥ ३ ॥
इत्या[3]लोकनमर्थज्ञास्तपः शंसन्ति पण्डिताः ।

उपायोपेयभेदेन तपआदिनियमलक्षणमाह—वेदेति ॥ २–१० ॥

[1] ज्ञानात्म—अ, [2] तेन—उ, [3] लोचन—अ २, क.

सन्तोषः

यदृच्छालाभतो नित्यं प्रीतिर्या जायते नृणाम् ॥ ४ ॥
तत्संतोषं विदुः प्राज्ञाः परिज्ञानैकतत्पराः ।
[1]ब्रह्मावलोकपर्यन्ताद्विरक्त्या यल्लभेत्प्रियम् ॥ ५ ॥
सर्वत्र विगतस्नेहः संतोषं परमं विदुः ।

आस्तिक्यम्

श्रौते स्मार्ते च विश्वासो [2]यत्तदास्तिक्यमुच्यते ॥ ६ ॥

दानम्

न्यायार्जितधनं श्रान्ते श्रद्धया वैदिके जने ।
अन्यद्वा [3]यत्प्रदीयन्ते तद्दानं प्रोच्यते मया ॥ ७ ॥

ईश्वरपूजनम्

रागाद्यपेतं हृदयं वागदुष्टाऽनृतादिना ।
हिंसादिरहितं कर्म यत्तदीश्वरपूजनम् ॥ ८ ॥

सिद्धान्तश्रवणम्

सत्यं ज्ञानमनन्तं च परानन्दं परं ध्रुवम् ।
प्रत्यगित्यवगन्तव्यं वेदान्तश्रवणं [4]बुधः ॥ ९ ॥

[1] ब्रह्मादि—उ. [2] यस्तदा—अ, अ १.
[3] यत्प्रदीयेत—अ. यत्प्रतीयन्ते—उ १. [4] बुधाः—अ, अ १, अ २. बुध—क.

ह्रीः

वेदलौकिकमार्गेषु कुत्सितं कर्म यद्भवेत् ।
तस्मिन्भवति या लज्जा ह्रीः सैवेति प्रकीर्तिता ॥ १० ॥

मतिः

वैदिकेषु च सर्वेषु श्रद्धा या सा मतिर्भवेत् ।
गुरुणा चोपदिष्टोऽपि [1]तत्र संबन्धवर्जितः ॥ ११ ॥

वेदविरुद्धमार्गः गुरुणा उपदिष्टोऽपि तत्र संबन्धवर्जितः सन वेदोक्तानुष्ठानमेव कुर्यादित्यर्थः ॥ ११–१६ ॥

जपः

वेदोक्तेनैव मार्गेण मन्त्राभ्यासो जपः स्मृतः ।
कल्पसूत्रे यथा वेदे धर्मशास्त्रे पुराणके ॥ १२ ॥
इतिहासे च वृत्तिर्या स जपः प्रोच्यते मया ।
जपस्तु द्विविधः प्रोक्तो वाचिको मानसस्तथा ॥ १३ ॥
वाचिकोपांशुरुच्चैश्च द्विविधः परिकीर्तितः ।
मानसो मननध्यानभेदाद्वैविध्यमाश्रितः ॥ १४ ॥
उच्चैर्जपादुपांशुश्च सहस्रगुणमुच्यते ।
मानसश्च तथोपांशोः सहस्रगुणमुच्यते ॥ १५ ॥

[1] तन्त्र—अ.

उच्चैर्जपश्च सर्वेषां यथोक्तफलदो भवेत् ।
नीचैः श्रोत्रेण चेन्मन्त्रः [1]श्रुतश्चेन्निष्फलं भवेत् ॥ १६ ॥

इति द्वितीयः खण्डः

आसनानि नव

स्वस्तिकं गोमुखं पद्मं वीरसिंहासने तथा ।
भद्रं मुक्तासनं चैव मयूरासनमेव च ॥ १ ॥
सुखासनसमाख्यं च नवमं मुनिपुङ्गव ।

यमनियमलक्षणमुक्त्वा आसनलक्षणमाह---स्वस्तिकमिति ॥ १-१४ ॥

स्वस्तिकम्

जानूर्वोरन्तरे कृत्वा सम्यक् पादतले उभे ॥ २ ॥
समग्रीवशिरःकायः स्वस्तिकं नित्यमभ्यसेत् ।

गोमुखम्

सव्ये दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपार्श्वे नियोजयेत् ॥ ३ ॥
दक्षिणेऽपि तथा सव्यं गोमुखं तत्प्रचक्षते ।

पद्मम्

अङ्गुष्ठावधि गृह्णीयाद्धस्ताभ्यां व्युत्क्रमेण तु ॥ ४ ॥
ऊर्वोरुपरि विप्रेन्द्र कृत्वा पादतलद्वयम् ।
पद्मासनं भवेत्प्राज्ञ सर्वरोगभयापहम् ॥ ५ ॥

[1] श्रुतःस्यान्निष्फलो---अ. श्रुतं चे---क, अ २.

देहमध्यं विजानीहि मनुजानां तु सांकृते ।
कन्दस्थानं मुनिश्रेष्ठ मूलाधारान्नवाङ्गुलम् ॥ ३ ॥
चतुरङ्गुलमायामविस्तारं मुनिपुङ्गव ।
कुक्कुटाण्डवदाकारं भूषितं तु त्वगादिभिः ॥ ४ ॥
तन्मध्ये नाभिरित्युक्तं योगज्ञैर्मुनिपुङ्गव ।

प्राणायामस्य नाडीपुञ्जदेहप्राणनिर्वर्त्यत्वेन देहतत्कार्येयत्तापरिज्ञानं विन प्राणायामसिद्धिः न स्यादिति देहनाडीप्राणेयत्तां प्रपञ्चयति—शरीरमिति शिखिस्थानं अग्निस्थानम् ॥ १–१० ॥

नाडीपरिगणनम्

कन्दमध्यस्थिता नाडी सुषुम्नेति प्रकीर्तिता ॥ ५ ॥
तिष्ठन्ति परितस्तस्य नाडयो मुनिपुङ्गव ।
द्विसप्ततिसहस्राणि तासां मुख्याश्चतुर्दश ॥ ६ ॥
सुषुम्ना पिङ्गला तद्वदिडा चैव सरस्वती ।
पूषा च वरुणा चैव हस्तिजिह्वा यशस्विनी ॥ ७ ॥
अलम्बुसा कुहूश्चैव विश्वोदारा पयस्विनी ।
शङ्खिनी चैव गान्धारा इति मुख्याश्चतुर्दश ॥ ८ ॥
आसां मुख्यतमास्तिस्रस्तिसृष्वेकोत्तमोत्तमा ।
ब्रह्मनाडीति सा प्रोक्ता मुने वेदान्तवेदिभिः ॥ ९ ॥
पृष्ठमध्यस्थितेनास्था वीणादण्डेन सुव्रत ।
सह मस्तकपर्यन्तं सुषुम्ना सुप्रतिष्ठिता ॥ १० ॥

कुण्डल्याः स्थानं स्वरूपं च

नाभिकन्दादधः स्थानं कुण्डल्या व्याकुलं मुने ।
अष्टप्रकृतिरूपा सा कुण्डली मुनिसत्तम ॥ ११ ॥
यथावद्वायुचेष्टां च जलान्नादीनि नित्यशः ।
परितः कन्दपार्श्वेषु निरुध्यैव सदा स्थिता ॥ १२ ॥
स्वमुखेन [1]सदाऽऽवेष्टच ब्रह्मरन्ध्रमुखं मुने ।

कुण्डलिनीस्थानं तत्स्वरूपं चाह- नाभीति । पृथिव्यंतेजोवाय्वाकाशमनोबुद्ध्यहङ्काररूपिण्यः अष्टौ प्रकृतयः ॥ ११–१२ ॥

नाडीस्थानानि

सुषुम्नाया इडा मध्ये दक्षिणे पिङ्गला स्थिता ॥ १३ ॥
सरस्वती कुहूश्चैव सुषुम्नापार्श्वयोः स्थिते ।
गान्धारा हस्तिजिह्वा च इडायाः पृष्ठपूर्वयोः ॥ १४ ॥
पूषा यशस्विनी चैव पिङ्गलापृष्ठपूर्वयोः ।
कुहोश्च हस्तिजिह्वाया मध्ये विश्वोदरा स्थिता ॥ १५ ॥
यशस्विन्याः कुहोर्मध्ये वरुणा सुप्रतिष्ठिता ।
पूषायाश्च सरस्वत्या मध्ये प्रोक्ता यशस्विनी ॥ १६ ॥
गान्धारायाः सरस्वत्या मध्ये प्रोक्ता च शङ्खिनी ।
अलम्बुसा स्थिता पायुपर्यन्तं कन्दमध्यगा ॥ १७ ॥
पूर्वभागे सुषुम्नाया राकायाः संस्थिता कूहूः ।
अधश्चोर्ध्वं स्थिता नाडी [2]याम्यनासान्तमिष्यते ॥ १८ ॥

[1] समावेष्टय—क, अ २. [2] वामना—अ, अ १.

इडा तु सव्यनासान्तं संस्थिता मुनिपुङ्गव ।
यशस्विनी च वामस्य पादाङ्गुष्ठान्तमिष्यते ॥ १९ ॥
पूषा वामाक्षिपर्यन्ता पिङ्गलायास्तु पृष्ठतः ।
पयस्विनी च याम्यस्य कर्णान्तं प्रोच्यते बुधैः ॥ २० ॥
सरस्वती तथा [1]चोर्ध्वं गता जिह्वा तथा मुने ।
हस्तिजिह्वा तथा सव्यपादाङ्गुष्ठान्तमिष्यते ॥ २१ ॥
शङ्खिनी नाम या नाडी सव्यकर्णान्तमिष्यते ।
गान्धारा सव्यनेत्रान्ता प्रोक्ता वेदान्तवेदिभिः ॥ २२ ॥
विश्वोदराभिधा नाडी कन्दमध्ये व्यवस्थिता ।

सुषुम्नानाडीपरितः प्रधाननाड्यः तिष्ठन्तीत्याह—**सुषुम्नाया** इति ॥ १३–२२ ॥

नाडीषु वायुसञ्चारः

प्राणोऽपानस्तथा व्यानः समानोदान एव च ॥ २३ ॥
नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनंजयः ।
एते नाडीषु सर्वासु चरन्ति दश वायवः ॥ २४ ॥
तेषु प्राणादयः पञ्च मुख्याः पञ्चसु सुव्रत ।
प्राणसंज्ञस्तथाऽपानः पूज्यः प्राणस्योर्मुने ॥ २५ ॥
आस्यनासिकयोर्मध्ये नाभिमध्ये तथा हृदि ।
प्राणसंज्ञोऽनिलो नित्यं वर्तते मुनिसत्तम ॥ २६ ॥

[1] चोर्ध्वगा जिह्वान्तं स्थिता मुने—क, अ २. चोर्ध्वानाजिह्वायास्तथा मुने—अ १. चोर्ध्वाजिह्वायाश्च तथा मुने—अ.

अपानो वर्तते नित्यं गुद[1]मध्योरुजानुषु ।
उदरे सकले कट्यां नाभौ जङ्घे च सुव्रत ॥ २७ ॥
व्यानः श्रोत्राक्षिमध्ये च ककुद्ग्रीवां गुल्फयोरपि ।
प्राणस्थाने गले चैव वर्तते मुनिपुङ्गव ॥ २८ ॥
उदानसंज्ञो विज्ञेयः पादयोर्हस्तयोरपि ।
समानः सर्वदेहेषु व्याप्य तिष्ठत्य[2]संशयः ॥ २९ ॥
नागादिवायवः पञ्च त्वगस्थ्यादिषु संस्थिताः ।

एवमुक्तासु नाडीषु प्राणादयश्चरन्तीत्याह—प्राण इति ॥ २३–२६ ॥ उदरे सकले यावदुदरे । जङ्घे जङ्घायां ॥ २७–२९ ॥

वायुव्यापाराः

निःश्वासोच्छ्वासकामाश्च प्राणकर्म हि सांकृते ॥ ३० ॥
अपानाख्यस्य वायोस्तु विण्मूत्रादिविसर्जनम् ।
समानः सर्वसामीप्यं करोति मुनिपुङ्गव ॥ ३१ ॥
उदान ऊर्ध्वगमनं करोत्येव न संशयः ।
व्यानो [3]विवादकृत् प्रोक्तो मुने वेदान्तवेदिभिः ॥ ३२ ॥
उद्गारादिगुणः प्रोक्तो नागाख्यस्य महामुने ।
धनंजयस्य शोभादि कर्म प्रोक्तं हि सांकृते ॥ ३३ ॥
निमीलनादि कूर्मस्य क्षुधा तु कृकरस्य च ।
देवदत्तस्य विप्रेन्द्र तन्द्रीकर्म प्रकीर्तितम् ॥ ३४ ॥

प्राणादिदशवायुव्यापारानाह—निःश्वासेति ॥ ३०–३४ ॥

[1] मेढ्रोरु—क, अ २. [2] संशयम्—अ. [3] विनाद—क.

नाडीदेवताः

सुषुम्नायाः शिवो देव इडाया देवता हरिः ।
पिङ्गलाया विरिञ्चः स्यात् सरस्वत्या विराण्मुने ॥ ३५ ॥
पूषाऽधिदेवता प्रोक्तो वरुणा वायुदेवता ।
हस्तिजिह्वाभिधायास्तु वरुणो देवता भवेत् ॥ ३६ ॥
यशस्विन्या मुनिश्रेष्ठ भगवान् भास्करस्तथा ।
अलम्बु[1]माया अत्रात्मा वरुणः परिकीर्तितः ॥ ३७ ॥
कुहोः क्षुद्देवता प्रोक्ता गान्धारी चन्द्रदेवता ।
शङ्खिन्याश्चन्द्रमास्तद्वत् पयस्विन्याः प्रजापतिः ॥ ३८ ॥
विश्वोदराभिधायास्तु भगवान् पावकः पतिः ।

सुषुम्नादिचतुर्दशनाडीदेवताभेदमाह सुषुम्नाया इति ॥ ३५–३८ ॥

नाडीषु चन्द्रसूर्यसञ्चारः

इडायां चन्द्रमा नित्यं चरत्येव महामुने ॥ ३९ ॥
पिङ्गलायां रविस्तद्वन्मुने वेदविदां वर ।

सदेडापिङ्गळयोश्चन्द्रसूर्यौ चरतः इत्याह– –इडायामिति ॥ ४० ॥

नाडीषु संवत्सरात्मकप्राणसूर्यसञ्चारः

पिङ्गलाया इडायां तु वायोः संक्रमणं तु यत् ॥ ४० ॥
तदुत्तरायणं प्रोक्तं मुने वेदान्तवेदिभिः ।
इडायाः पिङ्गलायां तु प्राणसंक्रमणं मुने ॥ ४१ ॥

[1] षाधमन्यात्मा—अ, अ १.

दक्षिणायनमित्युक्तं पिङ्गलायामिति श्रुतिः ।
इडापिङ्गल्योः संधिं यदा प्राणः समागतः ॥ ४२ ॥
अमावास्या तदा प्रोक्ता देहे देहभृतां वर ।
मूलाधारं यदा प्राणः प्रविष्टः पण्डितोत्तम ॥ ४३ ॥
तदाद्यं विषुवं प्रोक्तं तापसैस्तापसोत्तम ।
प्राणसंज्ञो मुनिश्रेष्ठ मूर्धानं [1]प्राविशद्यदा ॥ ४४ ॥
तदन्त्यं विषुवं प्रोक्तं तापसैस्तत्त्वचिन्तकैः ।
निःश्वासोच्छ्वासनं सर्वं मासानां संक्रमो भवेत् ॥ ४५ ॥
[2]इडया कुण्डलीस्थानं यदा प्राणः समागतः ।
सोमग्रहणमित्युक्तं तदा तत्त्वविदां वर ॥ ४६ ॥
यदा पिङ्गलया प्राणः कुण्डलीस्थानमागतः ।
तदातदा भवेत् सूर्यग्रहणं मुनिपुङ्गव ॥ ४७ ॥

संवत्सरात्मकप्राणसूर्यस्य नाडीराशिसञ्चारतो दिनपक्षमासायनादिग्रहणादिः भवतीत्याह—पिङ्गलाया इति ॥ ४१–४७ ॥

अन्तस्तीर्थप्राशस्त्यम्

श्रीपर्वतं शिरःस्थाने केदारं तु ललाटके ।
वाराणसीं महाप्राज्ञ भ्रुवोर्घ्राणस्य मध्यमे ॥ ४८ ॥
कुरुक्षेत्रं कुचस्थाने प्रयागं हृत्सरोरुहे ।
चिदम्बरं तु हृन्मध्ये आधारे कमलालयम् ॥ ४९ ॥

[1] प्रविशेद्यदा—अ. [2] इडायाः—अ, अ १, अ २.

आत्मतीर्थं समुत्सृज्य बहिस्तीर्थानि यो व्रजेत् ।
करस्थं स महारत्नं त्यक्त्वा काचं विमार्गते ॥ ९०॥
भावतीर्थं परं तीर्थं प्रमाणं सर्वकर्मसु ।
अन्यथाऽऽलिङ्ग्यते कान्ता [1]अन्यथाऽऽलिङ्ग्यते सुता ॥ ९१ ॥
तीर्थानि तोयपूर्णानि देवान् काष्ठादिनिर्मितान् ।
योगिनो न प्रपद्यन्ते स्वात्मप्रत्ययकारणात् ॥ ९२ ॥
बहिस्तीर्थात् परं तीर्थमन्तस्तीर्थं महामुने ।
आत्मतीर्थं महातीर्थमन्यत्तीर्थं निरर्थकम् ॥ ९३ ॥
चित्तमन्तर्गतं दुष्टं तीर्थस्नानैर्न शुध्यति ।
शतशोऽपि जलैर्धौतं सुराभाण्डमिवाशुचि ॥ ९४ ॥
विषुवायनकालेषु ग्रहणे चान्तरे सदा ।
वाराणस्यादिके स्थाने स्नात्वा शुद्धो भवेन्नरः ॥ ९५ ॥
ज्ञानयोगपराणां तु पादप्रक्षालितं जलम् ।
भावशुद्ध्यर्थ[2]मज्ञानां तत्तीर्थं मुनिपुङ्गव ॥ ९६ ॥

मस्तकाद्याधारान्तं श्रीशैलादिपुण्यस्थलं भवतीत्याह—श्रीपर्वतमिति ॥ ४८–४९ ॥ एवं भावनामयमात्मतीर्थं तदेव मुमुक्षुभिः सेव्यं इति स्तौति—आत्मतीर्थमिति । काचं—काचमणिम् ॥ ९० ॥ देहादिनिर्वर्त्य-सर्वकर्मसु तीर्थबुद्धिः गरीयसीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तस्तु—अन्यथेति ॥ ९१ ॥ अत एवं तीर्थानीति ॥ ९२ ॥ तदेव आत्मतीर्थम् ॥ ९३ ॥ बाह्यतीर्थस्नानेन कोऽपि न शुध्यतीति सदृष्टान्तमाह—चित्तमिति ॥ ९४ ॥ न तथा

[1] 'भावेनदुहिताऽन्यथा' इति पाठान्तरम्—उ. [2] मज्ञानात्—अ, अ १.

भावतीर्थस्नानेनेत्याह—विषुवेति । भ्रूमध्यादिस्थानेषु स्वात्मलक्ष्यानुसन्धानतः शुद्धात्मैव भवतीत्यर्थः ॥ ९५ ॥ एवमात्मतीर्थस्नानानधिकारे[री]तीर्थपादचरणोदकस्पर्शतः शुद्धो भवतीत्याह—ज्ञानेति ॥ ९६ ॥

आत्मनि शिवदृष्टिः

तीर्थे दाने जपे यज्ञे काष्ठे पाषाणके सदा ।
शिवं पश्यति मूढात्मा शिवे देहे प्रतिष्ठिते ॥ ९७ ॥
अन्तःस्थं मां परित्यज्य बहिष्ठं यस्तु सेवते ।
हस्तस्थं पिण्डमुत्सृज्य लिहेत् कूर्परमात्मनः ॥ ९८ ॥
शिवमात्मनि पश्यन्ति प्रतिमासु न योगिनः ।
अज्ञानां भावनार्थाय प्रतिमाः परिकल्पिताः ॥ ९९ ॥

स्वाज्ञाः स्वातिरिक्तात्मानं द्रष्टुमिच्छन्ति, स्वज्ञाः स्वमात्मानं पश्यन्तीत्याह—तीर्थे इति ॥ ९७–९८ ॥ अत एव शिवमिति । अयोगिजनानुकम्पया प्रतिमाऽपि विकल्पितेत्याह—अज्ञानामिति ॥ ९९ ॥

ब्रह्मदर्शनेन ब्रह्मभावः

अपूर्वमपरं ब्रह्म स्वात्मानं सत्यमद्वयम् ।
प्रज्ञानघनमानन्दं यः पश्यति स पश्यति ॥ ६० ॥
नाडीपुञ्जं सदाऽसारं नरभावं महामुने ।
समुत्सृज्यात्मनाऽऽत्मानमहमित्यवधारय ॥ ६१ ॥
अशरीरं शरीरेषु महान्तं विभुमीश्वरम् ।
आनन्दमक्षरं साक्षान्मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६२ ॥

विभेदजनके ज्ञाने नष्टे ज्ञानबलान्मुनेः ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं [1]किं करिष्यति ॥ ६३ ॥

निर्विशेषं ब्रह्म यः पश्यति स तदेव भवतीत्याह—अपूर्वमिति । यस्मात् पूर्वं कारणं परं कार्यं वा न विद्यते तत् कार्यकारणकलनाशून्यं ब्रह्म स्वमात्रमिति यः पश्यति स तन्मात्रमवशिष्यते इत्यर्थः ॥ ६० ॥ यावच्चित्तशुद्धिः तावत् नरभावनया योगं युञ्जीत, ततः शुद्धावुदितायां नरभावं विहाय ब्रह्मभावेन वर्तस्वेत्याह—नाडीति ॥ ६१ ॥ यः कोऽप्येवमात्मानं जानाति स कृतकृत्यो भवतीत्याह—अशरीरमिति ॥ ६२ ॥ स्वाज्ञानजभेददृष्ट्यपाये निर्भेदं ब्रह्म प्रसीदतीत्याह—विभेदेति । वस्तुतः कालत्रयेऽप्यसंभवभेदः किं करिष्यति? स्वस्य लब्धात्मकत्वान्निर्भेदं ब्रह्मावशिष्यते इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

इति चतुर्थः खण्डः

नाडीशोधनम्

सम्यक्कथय मे ब्रह्मन् नाडीशुद्धिं समासतः ।
यया शुद्ध्या सदा ध्यायन् जीवन्मुक्तो भवाम्यहम् ॥ १ ।
सांकृते शृणु वक्ष्यामि नाडीशुद्धिं समासतः ।
विध्युक्तकर्मसंयुक्तः कामसंकल्पवर्जितः ॥ २ ॥
यमाद्यष्टाङ्गसंयुक्तः शान्तः सत्यपरायणः ।
स्वात्मन्यवस्थितः सम्यक् ज्ञानिभिश्च सुशिक्षितः ॥ ३ ॥

[1] कः—अ.

पर्वताग्रे नदीतीरे बिल्वमूले वनेऽथवा ।
मनोरमे शुचौ देशे मठं कृत्वा समाहितः ॥ ४ ॥
आरभ्य चासनं पश्चात् प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा ।
समग्रीवशिरःकायः संवृताम्यः सुनिश्चलः ॥ ५ ॥
नासाग्रे शशभृद्बिम्बे बिन्दु[1]मध्ये तुरीयकम् ।
स्रवन्तममृतं पश्येन्नेत्राभ्यां सुसमाहितः ॥ ६ ॥
[2]इडया प्राणमाकृष्य पूरयित्वोदरस्थितम् ।
ततोऽग्निं देहमध्यस्थं ध्यायन् ज्वालावलीयुतम् ॥ ७ ॥
बिन्दुनादसमायुक्तमग्निबीजं विचिन्तयेत् ।
पश्चाद्विरेचयेत् सम्यक् प्राणं पिङ्गलया बुधः ॥ ८ ॥
पुनः पिङ्गलयाऽऽपूर्य वह्निबीजमनुस्मरेत् ।
पुनर्विरेचयेद्धीमानिडयैव शनैःशनैः ॥ ९ ॥
त्रिचतुर्वासरं [3]वाऽथ त्रिचतुर्वारमेव [4]च ।
षट्[5]कृत्वो विचरेन्नित्यं [6]रहस्येवं त्रिसंधिषु ॥ १० ॥

नरभावभावितनाडीशुद्धिबुभुत्सया पृच्छतीत्याह—**सम्यगिति** ॥ १ ॥ प्रश्नोत्तरं भगवानाह—**साङ्कृत इति** ॥ कस्तत्प्रकारः इत्यत्र—**विध्युक्तेति** ॥ २–५ ॥ स्रवदमृतचन्द्रबिम्बं नासाग्रे अवलोकयन् योगं समारभेदित्यर्थः ॥ ६–७ ॥ **रामिति** अग्निबीजम् ॥ ८–९ ॥ प्रतिदिनं **त्रिचतुर्वारम्** ॥ १०–१४ ॥

[1] मध्यतु—अ १. मध्यं तु—अ. [2] इडायाः—अ. [3] वाऽपि—अ.
[4] वा—अ. [5] कृत्वा—अ १, अ २, क. [6] रहस्ये—उ, अ १.

नाडीशुद्धिचिह्नानि

नाडीशुद्धिमवाप्नोति पृथक्चिह्नोपलक्षितः ।
शरीरलघुता दीप्तिर्वह्नेर्जाठरवर्तिनः ॥ ११ ॥
नादाभिव्यक्तिरित्येतच्चिह्नं तत्सिद्धिसूचकम् ।
यावदेतानि संपश्येत्तावदेवं समाचरेत् ॥ १२ ॥

स्वात्मशुद्धिः

अथवैतत् परित्यज्य स्वात्मशुद्धिं समाचरेत् ।
आत्मा शुद्धः सदा नित्यः सुखरूपः स्वयंप्रभः ॥ १३ ॥
अज्ञानान्मलिनो भाति ज्ञानाच्छुद्धो [1]विभात्ययम् ।
अज्ञानमलपङ्कं यः क्षालयेज्ज्ञानतोयतः ।
स एव सर्वदा शुद्धो नान्यः कर्मरतो हि सः ॥ १४ ॥

इति पञ्चमः खण्डः

प्राणायामलक्षणम्

प्राणायामक्रमं वक्ष्ये सांकृते शृणु सादरम् ।
प्राणायाम इति प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः ॥ १ ॥
वर्णत्रयात्मकाः प्रोक्ता रेचपूरककुम्भकाः ।
स एष प्रणवः प्रोक्तः प्राणायामश्च तन्मयः ॥ २ ॥

[1] भव—उ,

इडया वायुमाकृष्य पूरयित्वोदरस्थितम् ।
शनैः षोडशभिर्मात्रैरकारं तत्र संस्मरेत् ॥ ३ ॥
पूरितं धारयेत् पश्चाच्चतुःषष्ट्या तु मात्रया ।
उकारमूर्तिमत्रापि संस्मरन् प्रणवं जपेत् ॥ ४ ॥
यावद्वा शक्यते तावद्धारयेज्जपतत्परः ।
पूरितं रेचयेत् पश्चान्मकारेणानिलं बुधः ॥ ५ ॥
शनैः पिङ्गलया तत्र द्वात्रिंशन्मात्रया पुनः ।
प्राणायामो भवेदेषः ततश्चैवं समभ्यसेत् ॥ ६ ॥
पुनः पिङ्गलयाऽऽपूर्य मात्रैः षोडशभिस्तथा ।
अकारमूर्तिमत्रापि स्मरेदेकाग्रमानसः ॥ ७ ॥
धारयेत् पूरितं विद्वान् प्रणवं संजपन् वशी ।
उकारमूर्तिं [1]स ध्यायन् चतुःषष्ट्या तु मात्रया ॥ ८ ॥
मकारं तु स्मरन् पश्चाद्रेचयेदिडयाऽनिलम् ।
एवमेव पुनः कुर्यादिडयाऽऽपूर्य बुद्धिमान् ॥ ९ ॥
एवं समभ्यसेन्नित्यं प्राणायामं मुनीश्वर ।
एवमभ्यासतो नित्यं षण्मासाद् ज्ञानवान् भवेत् ॥ १० ॥
वत्सराद्ब्रह्मविद्वान् स्यात् तस्मान्नित्यं समभ्यसेत् ।
योगाभ्यासरतो नित्यं स्वधर्मनिरतश्च यः ॥ ११ ॥
प्राणसंयमनेनैव ज्ञानान्मुक्तो भविष्यति ।

विशेषतः प्राणायामेति ॥ १–११ ॥

[1] संधाय च—अ २. संध्यायां च—अ १. स ध्यायात् च—अ.

पूरकादिलक्षणम्

बाह्यादापूरणं वायोरुदरे पूरको हि सः ॥ १२ ॥
संपूर्णकुम्भवद्वायोर्धारणं कुम्भको भवेत् ।
बहिर्विरेचनं वायोरुदराद्रेचकः स्मृतः ॥ १३ ॥

पूरकादिलक्षणमाह—बाह्यादिति ॥ १२–१३ ॥

प्राणायामसिद्धयः

प्रस्वेदजनको यस्तु प्राणायामेषु सोऽधमः ।
कम्पनं मध्यमं विद्यादुत्थानं चोत्तमं विदुः ॥ १४ ॥
पूर्वपूर्वं प्रकुर्वीत यावदुत्थानसंभवः ।
संभवत्युत्तमे प्राज्ञः प्राणायामे सुखी भवेत् ॥ १५ ॥
प्राणायामेन चित्तं तु शुद्धं भवति सुव्रत ।
चित्ते शुद्धे शुचिः साक्षात् प्रत्यग्ज्योतिर्व्यव[1]स्थितः ॥ १६
[2]प्राणश्चित्तेन संयुक्तः परमात्मनि तिष्ठति ।
प्राणायामपरस्यास्य पुरुषस्य महात्मनः ॥ १७ ॥
देहश्चोत्तिष्ठते तेन किंचिज्ज्ञानाद्विमुक्तता ।
रेचकं पूरकं मुक्त्वा कुम्भकं नित्यमभ्यसेत् ॥ १८ ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तः सम्यज्ज्ञानमवाप्नुयात् ।
मनोजवत्वमाप्नोति पलितादि च नश्यति ॥ १९ ॥

[1] स्थितम्—अ. [2] प्राणचि—उ, क.

प्राणायामैकनिष्ठस्य न किंचिदपि दुर्लभम् ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्राणायामान् समभ्यसेत् ॥ २० ॥

स्वेदादिसिद्धिमाह— प्रस्वेदेति ॥ १४–१७ ॥ उत्तिष्ठते भूतलात् ॥ १८–२० ॥

रोगनिवर्तकप्राणायामभेदाः

विनियोगान् प्रवक्ष्यामि प्राणायामस्य सुव्रत ।
संध्ययोर्ब्राह्मकालेऽपि मध्याह्ने वाऽथवा सदा ॥ २१ ॥
बाह्यं प्राणं समाकृष्य [1]पूरयित्वोदरेण च ।
नासाग्रे नाभिमध्ये च पादाङ्गुष्ठे च धारणात् ॥ २२ ॥
सर्वरोगविनिर्मुक्तो जीवेद्वर्षशतं नरः ।
नासाग्रधारणाद्वाऽपि जितो भवति सुव्रत ॥ २३ ॥
सर्वरोगनिवृत्तिः स्यान्नाभिमध्ये तु धारणात् ।
शरीरलघुता विप्र [2]पादाङ्गुष्ठनिरोधनात् ॥ २४ ॥
जिह्वया वायुमाकृष्य यः पिबेत् सततं नरः ।
श्रमदाहविनिर्मुक्तो योगी नीरोगतामियात् ॥ २५ ॥
जिह्वया वायुमाकृष्य जिह्वामूले निरोधयेत् ।
पिबेदमृतमव्यग्रं सकलं सुखमाप्नुयात् ॥ २६ ॥
इडया वायुमाकृष्य भ्रुवोर्मध्ये निरोधयेत् ।
यः पिबेदमृतं शुद्धं व्याधिभिर्मुच्यते हि सः ॥ २७ ॥

[1] पूरयित्वाऽऽद—अ १. [2] पादाङ्गुष्ठे—अ.

इडया वेदतत्त्वज्ञ तथा पिङ्गलयैव च ।
नाभौ निरोधयेत्तेन व्याधिभिर्मुच्यते नरः ॥ २८ ॥
मासमात्रं त्रिसन्ध्यायां जिह्वयाऽऽरोप्य मारुतम् ।
अमृतं च [1]पिबन्नाभौ मन्दंमन्दं निरोधयेत् ॥ २९ ॥
वातजाः पित्तजा दोषा नश्यन्त्येव न संशयः ।
नासाभ्यां वायुमाकृष्य नेत्र[2]द्वन्द्वे निरोधयेत् ॥ ३० ॥
नेत्ररोगा विनश्यन्ति तथा श्रोत्रनिरोधनात् ।
तथा वायुं समारोप्य धारयेच्छिरसि स्थितम् ॥ ३१ ॥
शिरोरोगा विनश्यन्ति सत्यमुक्तं हि सांकृते ।

योगसिद्धयन्तरायरोगनिरासकान् धारणाभेदानाह—विनियोगानिति । ब्राह्मकाले ब्राह्मे मुहूर्ते ॥ २१–३९ ॥

षण्मुखीमुद्राभ्यासादिना वायुजयः

स्वस्तिकासनमास्थाय समाहितमनास्तथा ॥ ३२ ॥
अपानमूर्ध्वमुत्थाप्य प्रणवेन शनैः शनैः ।
हस्ताभ्यां धारयेत्सम्यक् कर्णादिकरणानि च ॥ ३३ ॥
अङ्गुष्ठाभ्यां मुने श्रोत्रे तर्जनीभ्यां तु चक्षुषी ।
नासापुटावथान्याभ्यां प्रच्छाद्य करणानि वै ॥ ३४ ॥
आनन्दावि[3]र्भवो यावत् तावन्मूर्धनि [4]धारयेत् ।
प्राणः प्रयात्यनेनैव ब्रह्मरन्ध्रं महामुने ॥ ३५ ॥

[1] पिबे—क, अ २.
[2] द्वन्द्वं—अ १.
[3] र्भवं—अ १.
[4] धाराणात्—क, अ १, अ २.

ब्रह्मरन्ध्रं गते वायौ नादश्चोत्पद्यतेऽनघ ।
शङ्खध्वनिनिभश्चादौ मध्ये मेघध्वनिर्यथा ॥ ३६ ॥
शिरोमध्यगते वायौ गिरिप्रस्रवणं यथा ।
पश्चात् प्रीतो महा[1]प्राज्ञ साक्षादात्मोन्मुखो भवेत् ॥ ३७ ॥
पुनस्तज्ज्ञाननिष्पत्तिर्योगात् संसारनिह्नुतिः ।
[2]दक्षिणोत्तरगुल्फेन सीविनीं पीडयेत् स्थिराम् ॥ ३८ ॥
सव्येतरेण गुल्फेन पीडयेद्बुद्धिमान् नरः ।
जान्वोरधः स्थितां सन्धिं स्मृत्वा देवं त्रियम्बकम् ॥ ३९ ॥
विनायकं च संस्मृत्य तथा वागीश्वरीं पुनः ।
[3]लिङ्गनालात् समाकृष्य वायुमप्यग्रतो मुने ॥ ४० ॥
प्रणवेन नियुक्तेन बिन्दुयुक्तेन बुद्धिमान् ।
मूलाधारस्य विप्रेन्द्र मध्ये तं तु निरोधयेत् ॥ ४१ ॥
निरुध्य वायुना दीप्तो वह्निरूहति कुण्डलीम् ।
पुनः सुषुम्नया वायुर्वह्निना सह गच्छति ॥ ४२ ॥
एवमभ्यसतस्तस्य जितो वायुर्भवेद्ध्रुवम् ।

एवं षण्मुखीमुद्राभ्यासतः ब्रह्मरन्ध्रमिति ॥ ३६ ॥ यथा तथा चन्द्रमण्डलगिरितः अमृतप्रवाहो जायते । तेन भ्रूमध्यस्थज्योतिर्लिङ्गमभिषिच्य तदमृतास्वादनतो योगी विमृत्युः भवति । ततः पश्चात् ॥ ३७–३८ ॥ दक्षिणेतरगुल्फाभ्यां सीविनीं मेढ्रगुदान्तराळस्थनाडीं सम्पीडयन् जान्वोरधः-स्थितसन्धिं शिवलिङ्गं स्मृत्वा विनायकं वागीश्वरीं च ध्यात्वा ततो लिङ्गनालादित्यादि ॥ ३९–४२ ॥

[1] प्रज्ञः—अ. [2] दक्षिणेतर—अ, अ २, क. [3] लिङ्गे—क.

वायुजयचिह्नानि

प्रस्वेदः प्रथमः पश्चात् कम्पनं मुनिपुङ्गव ॥ ४३ ॥
उत्थानं च शरीरस्य चिह्नमेतज्जितेऽनिले ।

वायुजयसूचकचिह्नान्याह — प्रस्वेद इति ॥ ४३–४८ ॥

वायुजयेन रोगपापविनाशवैराग्यपूर्विका ज्ञानोत्पत्तिः

एवमभ्यसतस्तस्य मूलरोगो विनश्यति ॥ ४४ ॥
भगन्धरं च नष्टं स्यात् सर्व[1]रोगाश्च सांकृते ।
पातकानि विनश्यन्ति क्षुद्राणि च महान्ति च ॥ ४५ ॥
नष्टे पापे विशुद्धं स्याच्चित्तदर्पणमद्भुतम् ।
पुनर्ब्रह्मादिभोगेभ्यो वैराग्यं जायते हृदि ॥ ४६ ॥
विरक्तस्य तु संसाराज्ज्ञानं कैवल्यसाधनम् ।
तेन पाशापहानिः स्यात् [2]ज्ञात्वा देवं सदाशिवम् ॥ ४७ ॥
ज्ञानामृतरसो येन सकृदास्वादितो भवेत् ।
स सर्वकार्यमुत्सृज्य तत्रैव परिधावति ॥ ४८ ॥
ज्ञानस्वरूपमेवाहुर्जगदेतद्विचक्षणाः[3] ।
अर्थस्वरूपमज्ञानात् पश्यन्त्यन्ये कुदृष्टयः ॥ ४९ ॥
आत्मस्वरूपविज्ञानादज्ञानस्य परिक्षयः ।
क्षीणेऽज्ञाने महाप्राज्ञ रागादीनां परिक्षयः ॥ ९० ॥

[1] रोगाणि—उ. [2] ज्ञाना—अ १. ज्ञानादेव सदाशिवः—अ. [3] लक्ष—उ.

रागाद्यसंभवे प्राज्ञ पुण्यपापवि[1]मर्शनम् ।
त्रयोर्नाशे शरीरेण न पुनः संप्रयुज्यते ॥ ९१ ॥

विचक्षणाः ज्ञानिनः ॥ ४९–९० ॥ विमर्शनं विशोधनं विनाशनमित्यर्थः ॥ ९१ ॥

इति षष्ठः खण्डः

प्रत्याहारलक्षणम्, तद्भेदाश्च

अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रत्याहारं महामुने ।
इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ॥ १ ॥
बलादाहरणं तेषां प्रत्याहारः स उच्यते ।
यत्पश्यति तु तत्सर्वं ब्रह्म पश्यन्समाहितः ॥ २ ॥
प्रत्याहारो भवेदेष ब्रह्मविद्भिः पुरोदितः ।
[2]यद्यच्छुद्धमशुद्धं वा करोत्यामरणान्तिकम् ॥ ३ ॥
तत्सर्वं ब्रह्मणे कुर्यात् प्रत्याहारः स उच्यते ।
अथवा नित्यकर्माणि ब्रह्माराधनबुद्धितः ॥ ४ ॥
काम्यानि च तथा कुर्यात् प्रत्याहारः स उच्यते ।
अथवा वायुमाकृष्य स्थानात् स्थानं निरोधयेत् ॥ ५ ॥
दन्तमूलात्तथा कण्ठे कण्ठादुरसि मारुतम् ।
उरोदेशात् समाकृष्य नाभिदेशे निरोधयेत् ॥ ६ ॥

[1] मर्दनम्—अ, अ १, अ २, क. [2] यदिच्छु—अ २.

नाभिदेशात् समाकृष्य कुण्डल्यां तु निरोधयेत् ।
कुण्डलीदेशतो विद्वान् मूलाधारे निरोधयेत् ॥ ७ ॥
अथापानात् कटिद्वन्द्वे तथोरौ च सुमध्यमे ।
तस्माज्जानुद्वये जङ्घे पादाङ्गुष्ठे निरोधयेत् ॥ ८ ॥
प्रत्याहारोऽयमुक्तस्तु प्रत्याहारपरैः पुरा ।

यमनियमासनप्राणायामेयत्ता प्रतिपाद्य ततः प्रत्याहारस्वरूपमाह— अथेति ॥ १–१२ ॥

प्रत्याहारफलम्

एवमभ्यासयुक्तस्य पुरुषस्य महात्मनः ॥ ९ ॥
सर्वपापानि नश्यन्ति भवरोगश्च सुव्रत ।

वायुधारणात्मकप्रत्याहारः

नासाभ्यां वायुमाकृष्य निश्चलः स्वस्तिकासनः ॥ १० ॥
पूरयेदनिलं विद्वानापादतलमस्तकम् ।
पश्चात् पादद्वये तद्वत् मूलाधारे तथैव च ॥ ११ ॥
नाभिकन्दे च हृन्मध्ये कण्ठमूले च तालुके ।
भ्रुवोर्मध्ये ललाटे च तथा मूर्धनि धारयेत् ॥ १२ ॥

वदान्तसम्मतप्रत्याहारः

देहे त्वात्ममतिं विद्वान् समाकृष्य समाहितः ।
आत्मनाऽऽत्मनि निर्द्वन्द्वे निर्विकल्पे निरोधयेत् ॥ १३ ॥

प्रत्याहारः समाख्यातः साक्षाद्वेदान्तवेदिभिः ।
एवमभ्यसतस्तस्य न किंचिदपि दुर्लभम् ॥ १४ ॥

किं बहुना—देहे इति ॥ १३–१४ ॥

इति सप्तमः खण्डः

पञ्चभूतेषु धारणा

अथातः संप्रवक्ष्यामि धारणाः पञ्च सुव्रत ।
देहमध्यगते व्योम्नि बाह्याकाशं तु धारयेत् ॥ १ ॥
प्राणे बाह्यानिलं तद्वत् ज्वलने चाग्निमौदरे ।
तोयं तोयांशके भूमिं भूमिभागे महामुने ॥ २ ॥
हयरावलकाराख्यं मन्त्रमुच्चारयेत् क्रमात् ।
धारणैषा परा प्रोक्ता सर्वपापविशोधिनी ॥ ३ ॥
[1]जान्वन्तं पृथिवी ह्यंशो ह्यपां [2]पाय्वन्तमुच्यते ।
[3]हृदयांशस्तथाग्न्यंशो भ्रू[4]मध्यान्तोऽनिलांशकः ॥ ४ ॥
आकाशांशस्तथा प्राज्ञ मूर्धांशः परिकीर्तितः ।
ब्रह्माणं पृथिवीभागे विष्णुं तोयांशके तथा ॥ ५ ॥
अग्न्यंशे च महेशानमीश्वरं चानिलांशके ।
आकाशांशे महाप्राज्ञ धारयेत्तु सदाशिवम् ॥ ६ ॥

प्रत्याहारलक्षणमुक्त्वा धारणालक्षणमाह—अथेति ॥ १–६ ॥

[1] जान्वन्तः—अ. [2] पाय्वंश—अ २, क. पाय्वन्त उ, अ.
[3] हृदयान्त—अ, अ १. [4] मध्यांशो—क, अ २.

आत्मनि धारणा

अथ वा तव वक्ष्यामि धारणां मुनिपुङ्गव ।
पुरुषे सर्व[1]शास्तारं बोधानन्दमयं शिवम् ॥ ७ ॥
धारयेद्बुद्धिमान् नित्यं सर्वपापविशुद्धये ।
ब्रह्मादिकार्यरूपाणि स्वेस्वे संहृत्य कारणे ॥ ८ ॥
सर्वकारणमव्यक्तमनिरूप्यमचेतनम् ।
साक्षादात्मनि संपूर्णं धारयेत् प्रणवे मनः ।
इन्द्रियाणि समाहृत्य मनसात्मनि योजयेत् ॥ ९ ॥

पुरुषे प्रतीचि स्वातिरिक्तसर्वग्रासतया शिवं धारयेत् । यद्वा—पुरुषे परमात्मनि सर्वशास्तारं प्रत्यञ्चं धारयेत् ॥ ७–९ ॥

इत्यष्टमः खण्डः

सविशेषब्रह्मध्यानम्

अथातः संप्रवक्ष्यामि ध्यानं संसारनाशनम् ।
ऋतं सत्यं परं ब्रह्म सर्वसंसारभेषजम् ॥ १ ॥
ऊर्ध्व[2]रेतं विरूपाक्षं विश्वरूपं महेश्वरम् ।
सोऽहमित्यादरेणैव ध्यायेद्योगीश्वरेश्वरम् ॥ २ ॥

धारणामुक्त्वा सविशेषनिर्विशेषब्रह्मध्यानमाह—अथेति । ऋतं कर्मफलमपरं ब्रह्म । सत्यं ज्ञानफलं परं ब्रह्म ॥ १–२ ॥

[1] शस्ता—उ १. [2] रूपं—अ, अ१.

निर्विशेषब्रह्मध्यानम्

अथ वा सत्यमीशानं ज्ञानमानन्दमद्वयम् ।
अत्यर्थ[1]ममलं नित्यमादिमध्यान्तवर्जितम् ॥ ३ ॥
तथाऽस्थूलमनाकाशमसंस्पृश्यमचाक्षुषम् ।
न रसं न च गन्धाख्यमप्रमेयमनूपमम् ॥ ४ ॥
आत्मानं सच्चिदानन्दमनन्तं ब्रह्म सुव्रत ।
अहमस्मीत्यभिध्याये[2]द्देहातीतं विमुक्तये ॥ ५ ॥

अर्थजातमतीत्य ज्ञप्तिमात्रतया वर्तते इति अत्यर्थम् ॥ ३ ॥ अनाकाशमित्यादिपञ्चविशेषणतः पञ्चभूतवैलक्षण्यमुक्तं भवति ॥ ४–६ ॥

ध्यानफलम्

एवमभ्यासयुक्तस्य पुरुषस्य महात्मनः ।
क्रमाद्वेदान्तविज्ञानं [3]विजायेत न संशयः ॥ ६ ॥

इति नवमः खण्डः

समाधिस्वरूपम्

अथातः संप्रवक्ष्यामि समाधिं भवनाशनम् ।
समाधिः संविदुत्पत्तिः परजीवैकतां प्रति ॥ १ ॥
नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः ।
[4]एकः सन् भिद्यते भ्रान्त्या मायया न स्वरूपतः ॥ २ ॥

[1] मचलं—अ, अ १, अ २, क.
[2] द्धयेया—मु.
[3] विज्ञायेत—अ २.
[4] एकस्मिन्—उ.

तस्माद्द्वैतमेवास्ति न प्रपञ्चो न संसृतिः ।
यथाऽऽकाशो घटाकाशो [1]मठाकाश इतीरितः ॥ ३ ॥
तथा भ्रान्तैर्द्विधा प्रोक्तो ह्यात्मा जीवेश्वरात्मना ।
नाहं देहो न च प्राणो नेन्द्रियाणि मनो न हि ॥ ४ ॥
सदा साक्षिस्वरूपत्वाच्छिव [2]एवास्मि केवलः ।
इति धीर्या मुनिश्रेष्ठ सा समाधिरिहोच्यते ॥ ५ ॥

ध्यानप्रकारमुक्त्वा समाधिप्रकारमाह-- अथेति ॥ १–२ ॥ यस्मादेवं तस्मात् । यथाऽऽकाश एव घटाकाशः ॥ ३–६ ॥

ब्रह्ममात्रावशेषः

सोऽहं ब्रह्म न संसारी न मत्तोऽन्यः कदाचन ।
यथा फेनतरङ्गादि समुद्रादुत्थितं पुनः ॥ ६ ॥
समुद्रे लीयते तद्वत् जगन्मय्यनुलीयते ।
तस्मान्मनः पृथङ् नास्ति जगन्माया च नास्ति हि ॥ ७ ॥
यस्यैवं परमात्माऽयं प्रत्यग्भूतः प्रकाशितः ।
स तु याति [3]च पुंभावं स्वयं साक्षात् परामृतम् ॥ ८ ॥
यदा मनसि चैतन्यं भाति सर्वत्रगं सदा ।
योगिनोऽव्यवधानेन तदा संपद्यते स्वयम् ॥ ९ ॥
यदा सर्वाणि भूतानि स्वात्मन्येव हि पश्यति ।
सर्वभूतेषु चात्मानं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ १० ॥

[1] महाकाश—अ, अ १. [2] एवास्ति—अ २.
[3] सपुं—क, अ १, अ २, उ १. स्वपुं—अ.

यदा सर्वाणि भूतानि समाधिस्थो न पश्यति ।
एकीभूतः परेणासौ तदा भवति केवलः ॥ ११ ॥
यदा पश्यति चात्मानं केवलं परमार्थतः ।
मायामात्रं जगत् कृत्स्नं तदा भवति निर्वृतिः ॥ १२ ॥

यस्मादेवं तस्मात् मनः मत्तः पृथक् नास्ति ॥ ७ ॥ प्रत्यक्परचितोरैकत्वात् स्वयं इत्यादि । स्वातिरिक्तप्रपञ्चे मायामात्रपदं गते स्वयमेव निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रमवशिष्यते इति दर्शनोपनिषत्फलितोऽर्थः ॥ ८–१२ ॥

उपसंहारः

एवमुक्त्वा स भगवान् दत्तात्रेयो महामुनिः ।
[1]सांकृतिः स्वस्वरूपेण सुख[2]मास्तेऽतिनिर्भयः ॥ १३ ॥
इति ॥

आख्यायिकामुपसंहरति—एवमिति । इतिशब्दो दर्शनोपनिषत्परिसमाप्त्यर्थः ॥ १३ ॥

इति दशमः खण्डः

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
दर्शनोपनिषद्व्याख्या लिखिता ब्रह्ममात्रगा ॥
दर्शनोपनिषद्व्याख्याग्रन्थस्तु द्विशतं स्मृतः ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे नवतिसंख्यापूरकं दर्शनोपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम्

[1] सांकृतेः—अ. [2] मास्ये—क, अ १.

ध्यानबिन्दूपनिषत्

सह नाववतु— इति शान्तिः

ब्रह्मध्यानयोगमहिमा

यदि शैलसमं पापं विस्तीर्णं बहुयोजनम् ।
भिद्यते ध्यानयोगेन नान्यो भेदः कदाचन ॥ १ ॥
बीजाक्षरं परं [1]बिन्दु [2]नादं तस्योपरि स्थितम् ।
सशब्दश्चाक्षरे क्षीणे निःशब्दं परमं पदम् ॥ २ ॥
अनाहतं तु यच्छब्दं तस्य शब्दस्य यत्परम् ।
तत्परं विन्दते यस्तु स योगी छिन्नसंशयः ॥ ३ ॥

ध्यात्वा यद्ब्रह्ममात्रं ते स्वावशेषधिया ययुः ।
योगतत्त्वज्ञानफलं तत्स्वमात्रं विचिन्तये ॥

इह खलु कृष्णयजुर्वेदप्रविभक्तेयं ध्यानबिन्दूपनिषत् निर्विशेषब्रह्ममात्रपर्यवसन्नाऽन्तःप्रणवार्थप्रकाशिनी तदुपायाजपाहंसविद्यातदुपायषडङ्गयोगप्रकाशिनी च सती प्रवृत्ता । तस्याः स्वल्पग्रन्थतो विवरणमारभ्यते । तस्याः उपोद्घातादिकं कठवल्ल्यादिवत् ऊह्यम् । श्रुतिगदौ तावत् ध्यानयोगसामान्यमुख्यफलप्रकटनपूर्वकं निर्विशेषब्रह्मस्वरूपं प्रकाशयति—यदीति ।

[1] बिन्दुं—अ, अ १. बीज—अ २. [2] नादान्त—अ.

यस्य कस्यचिद्योगिनोऽनन्तकोटिजन्मसञ्चितं विस्तीर्णं बहुयोजनं यदि शैलसमं पापं दुर्भेदं विद्यते तदा तदपि वज्रटङ्कोपमब्रह्मध्यानयोगेन भिद्यते तिलशश्छिद्यते । इत्थंभूतध्यानयोगं विना कदाचन नान्यो भेदो भेदकोऽस्तीत्यर्थः ॥ १ ॥ एवं ध्यानयोगं स्तुत्वा ध्येयस्वरूपमाह—बीजेति । प्रणवो हि बीजाक्षरं अकारोकारमकारार्धमात्रात्मकं तत्परं तु बिन्दु[1]नादकला-कलातीतम् । यः एवंविशेषणविशिष्टः शब्दप्रपञ्चः प्रणवः तस्योपरि निर्विशेषतया यत् स्थितं तत् निःशब्दं इत्यर्थः । सशब्दः प्रणवः चशब्दः तदभिधेयोपलक्षणार्थः । तस्मिन् शब्दप्रपञ्चे स्वाधिकरणपरमाक्षरे क्षीणे विलयमपह्नवं वा गते सति ततो यन्निःशब्दं ब्रह्म अवशिष्यते तदेव परमं पदं विदेहकैवल्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ एवंविदं स्तौति—अनाहतमिति । ह्रजत्वात् नित्यत्वाद्वा अनाहतम् । तुशब्दो नित्यत्वख्यापनार्थः । तथाच भाष्यवार्तिककारोक्तेः "नित्यो ह्योङ्कारः" इति, "ओङ्कारस्य तु नित्यत्वात् नाञ्जसोत्पत्तिरिष्यते" इति च । यच्छब्दं शब्दात्मकप्रणवरूपं विद्यते तस्य शब्दस्य यत् परं व्यष्टिसमष्टिसाक्षिरूपं तन् परं निर्विशेषं ब्रह्म यस्तु यो वा को वा स्वमात्रमिति विन्दते सः योगी छिन्नसंशयो विदेहमुक्तो भवति ॥ ३ ॥

ब्रह्मणः सूक्ष्मत्वं सर्वव्यापकत्वं च

वालाग्रशतसाहस्रं तस्य भागस्य भागिनः ।
तस्य भागस्य भागार्धं तत्क्षये तु निरञ्जनम् ॥ ४ ॥
पुष्पमध्ये यथा गन्धः पयोमध्ये यथा घृतम् ।
तिलमध्ये यथा तैलं पाषाणेष्विव काञ्चनम् ॥ ५ ॥
एवं सर्वाणि भूतानि मणौ सूत्र इवात्मनि ।
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ ६ ॥

[1] नादकलातीतम्—अ १.

तिलानां तु यथा तैलं पुष्पे गन्ध इवाश्रितः ।
पुरुषस्य शरीरे तु सबाह्याभ्यन्तरे स्थितः ॥ ७ ॥
वृक्षं तु सकलं विद्याच्छाया तस्यैव निष्कला ।
सकले निष्कले भावे सर्वत्रात्मा व्यवस्थितः ॥ ८ ॥

इत्थंभूतयोगिगम्यब्रह्मणो निर्विशेषत्वेन परमसूक्ष्मतामाह—**वालाग्रेति** । वालाग्रं नीवारशूकं दृश्यादृश्यतया स्थितसुसूक्ष्मं, तस्य शतसाहस्रं लक्षैकांशसूक्ष्मं जीवचैतन्यं सूक्ष्मं व्यष्टिप्रपञ्चव्यापकत्वात्, तस्य जीवचैतन्यगतसूक्ष्मस्य शतसहस्रैकभागयुक्तमीश्वरचैतन्यं सूक्ष्मतरं [1]समष्ट्यण्डव्यापकत्वात्, तस्यैवं **भागिनः** ईश्वरस्य **भागार्धं** पञ्चाशत्सहस्रैकभागरूपं साक्षिचैतन्यं सूक्ष्मतमं स्वाविद्यापदतत्कार्यव्यापकत्वात्, साक्ष्यसापेक्षसाक्षिचैतन्यगतसविशेषक्षये तु तत्सर्वकलनानिरञ्जनं अञ्जनीयस्वातिरिक्तासम्भवात् निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रमवशिष्यते इत्यर्थः ॥ ४ ॥ कथं पुनः साक्षिणोऽविद्यापदव्यापकत्वमित्यत आह—**पुष्पेति** । पुष्पतिलपाषाणेषु गन्धतैलकाञ्चनं यथा व्याप्य वर्तते, यथा मणिगणे सूत्रं, तथैव जीवात्मना **पुरुषस्य शरीरे तु सबाह्याभ्यन्तरे स्थितः** ॥ ५–७ ॥ ईश्वरसाक्ष्यात्मना ब्रश्चनं छेदनमर्हतीति **वृक्षं** तु स्वाविद्यापादं **सकळमिति विद्यात्** । स्वेन रूपेणाविद्यापदवृक्षं छादयत्यावृणोतीति **छाया** माया तु **निष्कळा** निरवयवत्वात् । इत्थं **सकळे निष्कळे भावे** वृक्षच्छायास्थानीयस्वाविद्यापदतद्धेतुमायातत्त्वे **सर्वत्र** तत्कार्ये च **परमात्मा व्यवस्थितः** व्याप्य स्थितः, "अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः" इति श्रुतेः । यद्वा—**सकळे** जीवादिसाक्ष्यन्ते **निष्कळे भावे**—इत्यत्र द्वितीयार्थे सप्तमी—निष्कळभावं गते पुरा स्वाज्ञदशायां **सर्वत्र** स्वातिरिक्तं यदनुभूतं तदात्मैव स्वमात्रं **व्यवस्थितो** भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

[1] समष्ट्यण्ड—उ १.

प्रणवस्वरूपम्

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ध्येयं सर्वं मुमुक्षुभिः ।
पृथिव्यग्निश्च ऋग्वेदो भूरित्येव पितामहः ॥ ९ ॥
अकारे तु लयं प्राप्ते प्रथमे प्रणवांशके ।
अन्तरिक्ष यजुर्वायुर्भुवो विष्णुर्जनार्दनः ॥ १० ॥
उकारे तु लयं प्राप्ते द्वितीये प्रणवांशके ।
द्यौः सूर्यः सामवेदश्च स्वरित्येव महेश्वरः ॥ ११ ॥
मकारे तु लयं प्राप्ते तृतीये प्रणवांशके ।
अकारः पीतवर्णः स्याद्रजोगुण उदीरितः ॥ १२ ॥
उकारः सात्त्विकः शुक्लो मकारः कृष्णतामसः ।
अष्टाङ्गं च चतुष्पादं त्रिस्थानं पञ्चदैवतम् ॥ १३ ॥
ओंकारं यो न जानाति ब्राह्मणो न भवेत्तु सः ।

तदर्थं मुमुक्षुभिः किं ध्येयमित्यत आह—**ओमिति** । तस्य सर्वापवादाधिकरणतामाह—**पृथिवीति** ॥ ९ ॥ **प्राप्ते** इति सप्तमी प्रथमार्था । पृथिव्यादिः प्रणवप्रथमांशाकारे विलयं प्राप्तो भवतीत्युक्त्या सम्भूतिस्थितिरपि तत्रेति द्योत्यते । तथा च अन्तरिक्षादिः द्यौरादिश्च क्रमेण उकारे मकारे च संभूतिस्थितिप्रळयं प्राप्नोतीत्यर्थः,

अकारे लीयते ब्रह्मा उकारे लीयते हरिः ।
मकारे लीयते रुद्रः प्रणवो हि परः स्मृतः ॥

इत्यादि श्रुतेः ॥ १०–११ ॥ अकारादिप्रणवमात्राणां त्रिगुणान्वितत्वेन पीतादिवर्णवैशिष्ट्यमुच्यते—**अकार** इति ॥ १२ ॥ अङ्गपादस्थानदेवता-

विशिष्टप्रणवज्ञानाज्ञानाभ्यां ब्राह्मणानां ब्राह्मणत्वं भवेदित्याह—अष्टाङ्गमिति । अकारोकारमकारबिन्दुनादकलाकलातीततत्परभेदेनाष्टावङ्गानि यस्य तं, विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयभेदेन व्यष्टौ, समष्टौ तु विराट्सूत्रबीजतुर्यभेदेन, व्यष्टि-समष्ट्यविभागे तु ओतानुज्ञात्रनुज्ञैकरसाविकल्पभेदेन चत्वारः पादा यस्य तं चतुष्पादं, जाग्रदाद्यवस्थात्रयं स्थूलादिदेहत्रयं सत्वादिगुणत्रयं क्रियाशक्त्यादि शक्तित्रयं भूतादिकालत्रयं वा यस्य स्थानमावसथं भवति तं त्रिस्थानं, ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवा यदवयवाकारादिदेवभावं प्रपेदिरे तं पञ्चदैवतम् ॥ १३ ॥ इत्थंभूतमोङ्कारं यो जानाति स ब्राह्मणो ब्रह्मनिष्ठो जीवन्मुक्तो भवेत् । य एवं न जानाति स ब्राह्मणो न भवेदित्यर्थः ॥

प्रणवध्यानविधिः

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ॥ १४ ॥
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ।
निवर्तन्ते क्रियाः सर्वास्तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ १५ ॥
ओंकारप्रभवा देवा ओंकारप्रभवाः स्वराः ।
ओंकारप्रभवं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १६ ॥
ह्रस्वो दहति पापानि दीर्घः संपत्प्रदोऽव्ययः ।
अर्धमात्रासमायुक्तः प्रणवो मोक्षदायकः ॥ १७ ॥
तैलधारामिवाच्छिन्नं दीर्घघण्टानिनादवत् ।
अवाच्यं प्रणवस्याग्रं यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १८ ॥

यत एवमन्तःप्रणवो विशिष्टफलदः अतः तत्साधनेन ब्रह्म जानतस्तद्भावापत्तिः निरङ्कुशं भवेदित्याह—प्रणव इति । अष्टमात्रात्मकान्तःप्रणव एव धनुरिव धनुः शरस्थानीयान्तःकरणाधिकरणत्वात् । शरो ह्यात्मा मनः वेगवत्तरत्वाच्छरस्य । किं लक्ष्यमित्यत्र

ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते स्वात्मतया लक्ष्यमाणत्वात् ॥ १४ ॥ तदेतल्लक्ष्यं अप्रमत्तेन एकाग्रचित्तेन वेद्धव्यं अन्तःप्रणवार्थब्रह्मैवास्मीत्यनुसन्धानं कर्तव्यम् । एवं कृते यथा शरो लक्ष्यनिमग्नो भवति तथा तन्मयो ब्रह्मैव भवेत् । सक्रियस्य ब्रह्मभावापत्तिः कुत इत्यत आह—निवर्तन्त इति ॥ १५ ॥ परावग्प्रत्यगभिन्नब्रह्मदर्शनस्य सर्वव्यापृतिन्यासपूर्वकत्वात् ब्रह्मालम्बनोङ्कारस्य सर्वारोपाधिकरणतामाह—ओङ्कारेति ॥ १६ ॥ ह्रस्वदीर्घप्लुततया प्रणवजपफलमाह—ह्रस्व इति । "यदि [1]ह्रस्वो भवति सर्वं पाप्मानं दहति अमृतत्वं च गच्छति । यदि [2]दीर्घो भवति महतीं श्रियमाप्नोति अमृतत्वं च गच्छति । यदि [3]प्लुतो भवति ज्ञानवान् भवति अमृतत्वं च गच्छति" इति श्रुतेः ॥ १७ ॥ प्रणवाग्रज्ञानफलमाह—तैलेति ॥ १८ ॥

प्राणायामपूर्वक प्रणवध्यानम्

हृत्पद्मकर्णिकामध्ये स्थिरदीपनिभाकृतिम् ।
अङ्गुष्ठमात्रमचलं ध्यायेदोंकारमीश्वरम् ॥ १९ ॥
इडया वायुमापूर्य पूरयित्वोदरस्थितम् ।
ओंकारं देहमध्यस्थं ध्यायेज्ज्वालावलीवृतम् ॥ २० ॥
ब्रह्मा पूरक इत्युक्तो विष्णुः कुम्भक उच्यते ।
रेचो रुद्र इति प्रोक्तः प्राणायामस्य देवताः ॥ २१ ॥

कथमोङ्कारो ध्येय इत्यत आह—हृदिति ॥ १९ ॥ किं तूष्णीं ध्यातव्यमित्यत आह—इडयेति । "मूलाम्नावग्निरूपं प्रणवं सन्दध्यात्" इति श्रुत्यनुरोधेन मूलाधारत्रिकोणे जाज्वल्यमानतया प्रणवार्थेश्वरं कुम्भकेऽनुध्यायेत् ॥ २० ॥ प्राणायामावयवदेवतास्वरूपमाह—ब्रह्मेति । पूरकादिकाले ब्रह्मविष्णुरुद्रान् ध्यायेदित्यर्थः ॥ २१ ॥

[1] ह्रस्वा—उ १. [2] दीर्घा—उ १. [3] प्लुता—उ १.

प्रकारान्तरेण प्रणवध्यानम्

आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ।
ध्याननिर्मथनाभ्यासा[1]देवं पश्येन्निगूढवत् ॥ २२ ॥
ओंकारध्वनिनादेन वायोः संहरणान्तिकम् ।
[2]यावद्बुलं समादध्यात्सम्यङ्नादलयावधि ॥ २३ ॥
गमागमस्थं गमनादिशून्यमोंकारमेकं रविकोटिदीप्तम् ।
पश्यन्ति ये सर्वजनान्तरस्थं हंसात्मकं ते विरजा भवन्ति ॥२४॥

विधान्तरेश्वरध्यानमाह—आत्मानमिति । आत्मानं अन्तःकरणं अधरारणिं कृत्वा प्रणवमुत्तरारणिं प्रणवोच्चारणपूर्वकं प्रणवार्थब्रह्माहमस्मीति पौनःपुन्येनानुसन्धानं ध्याननिर्मथनाभ्यासः तस्मात् निगूढकलशान्तरदीपवत् एवं आत्मानमयमहमस्मीति पश्येत् अवलोकयेदित्यर्थः ॥ २२ ॥ प्रणवोच्चारणप्रणवनादावसानविद्योतब्रह्मदर्शनफलमाह—ओङ्कारेति । यावद्बुलमोङ्कारोच्चारणप्रभवनादवायुविलयाधिकरणतया यत् विभाति तत् स्वाज्ञदृष्ट्या गमनागमनलक्षणनादरूपप्राणोपाधिस्थमिव भातमपि स्वज्ञदृष्ट्या गमनादिशून्यं अनन्तकोटिरविप्रभं सर्वान्तरं हंसात्मकं प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपं ये पश्यन्ति ते विरजाः कृतकृत्याः भवन्तीत्यर्थः ॥ २३–२४ ॥

सविशेषब्रह्मध्यानम्

यन्मनस्त्रिजगत्सृष्टिस्थिति[3]प्रलयकर्मकृत् ।
तन्मनो विलयं याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ २५ ॥
अष्टपत्रं तु हृत्पद्मं द्वात्रिंशत्केसरान्वितम् ।
तस्य मध्यगतो भानुर्भानुमध्यगतः शशी ॥ २६ ॥

[1] देवं—अ, अ १. [2] यावद्बन्धः—अ २. [3] व्यसन—अ, अ १, अ २, क.

शशिमध्यगतो वह्निर्वह्निमध्यगता प्रभा ।
प्रभामध्यगतं पीठं नानारत्नप्रवेष्टितम् ॥ २७ ॥
तस्य मध्यगतं देवं वासुदेवं निरञ्जनम् ।
श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं मुक्तामणिविभूषितम् ॥ २८ ॥
शुद्धस्फटिकसंकाशं चन्द्रकोटिसमप्रभम् ।
एवं ध्यायेन्महाविष्णुमेवं वा विनयान्वितः ॥ २९ ॥

ब्रह्ममात्रावरणं मनः, तदपह्नवतो निष्प्रतियोगिकं ब्रह्ममात्रं प्रकाशते इत्याह—यदिति ॥ २९ ॥ एवं ध्यातुमशक्तस्य यथोक्तलक्षणहृत्कमले सविशेषब्रह्मध्यानप्रकारमाह—अष्टपत्रमिति ॥ २७-२८ ॥ एवं कल्पनासृष्टमित्यर्थः । एवं ध्यानं कृतं चेत् तत्प्रसादलब्धचित्तशुद्धिप्राप्यज्ञानद्वारा कृतकृत्यो भवेत् । एवं कर्तुमलसस्य एवं वा वक्ष्यमाणपूरकादौ त्रिमूर्तिध्यानमाह—एवमिति ॥ २९-३१ ॥

त्रिमूर्तिध्यानम्

अतसीपुष्पसंकाशं नाभिस्थाने प्रतिष्ठितम् ।
चतुर्भुजं महाविष्णुं पूरकेण विचिन्तयेत् ॥ ३० ॥
कुम्भकेन हृदि स्थाने चिन्तयेत्कमलासनम् ।
ब्रह्माणं रक्तगौराभं चतुर्वक्त्रं पितामहम् ॥ ३१ ॥
रेचकेन तु विद्यात्मा ललाटस्थं त्रिलोचनम् ।
शुद्धस्फटिकसंकाशं निष्कलं पापनाशनम् ॥ ३२ ॥

विद्यात्मा सगुणविद्याविशिष्टोपासकः । वस्तुतो निष्कलं ॥ ३२ ॥

हृदये ध्यानं तत्फलं च

अब्जपत्रमधःपुष्पमूर्ध्वनालमधोमुखम् ।
कदलीपुष्पसंकाशं [1]सर्ववेदमयं शिवम् ॥ ३३ ॥
शताब्दं शतपत्राढ्यं विप्रकीर्णाब्जकर्णिकम् ।
तत्रार्कचन्द्रवह्नीनामुपर्युपरि चिन्तयेत् ॥ ३४॥
पद्मस्योद्घाटनं कृत्वा [2]सूर्यचन्द्राग्निवर्चसः ।
तस्य हृद्बीजमाहृत्य आत्मानं चरते ध्रुवम् ॥ ३५ ॥
त्रिस्थानं च [3]त्रिमार्गं च त्रिब्रह्म च त्रयाक्षरम् ।
त्रिमात्रमर्धमात्रं वा यस्तं वेद स वेदवित् ॥ ३६ ॥
तैलधारामिवाच्छिन्नं दीर्घघण्टानिनादवत् ।
[4]अवाच्यं प्रणवस्याग्रं यस्तं वेद स वेदवित् ॥ ३७ ॥

ध्यानाधारहृदयं विधान्तरेण वर्णयति--**अब्जेति** ॥ अब्जं अब्जातं अम्मयं शरीरं परितः त्रायत इति **अब्जपत्रं** हृत्कमलं, **अधःपुष्पं** अधोभागकुसुमितत्वात्, **ऊर्ध्वनालमधोमुखं** लम्बमानकदळीपुष्पसदृशं, **सर्ववेदमयं** वेदहेतुनादाधारत्वात्, अत एव **शिवम्** ॥ ३३ ॥ **शताब्दं** शतायुःपरिमितस्थितित्वात्, **शतपत्राढ्यं** शतपत्रकुशेशयोपमत्वात्, **विप्रकीर्णाब्जकर्णिकं** विकसितपद्मकर्णिकोपमं हृत्कमलं यदस्ति तस्य लम्बमान**सूर्यचन्द्राग्निवर्चसः** हृत्पद्मस्य प्रणवेनोद्घाटनं कृत्वा ऊर्ध्वमुखं विधाय तत्र **अर्कचन्द्रवह्नीनां** मण्डलं **उपर्युपरि चिन्तयेत्** भावयेत् । **तस्य** हृत्पद्मस्य

[1] सर्वदेव—अ २. सर्ववेदमवाङ्मुखं—अ, अ १.
[2] बोधचन्द्राग्निसूर्यकं—अ, अ १. [3] त्रिमात्रं—अ, अ १, अ २, क.
[4] बिन्दुनादकलातीतं—अ, अ १, अ २, क.

हृद्बीजमकाराख्यं तदाहृत्य गृहीत्वा तद्रूपं ध्रुवमात्मानं सम्भाव्य ततस्तत्राकाराथौ विष्णुश्चरते—पदव्यत्ययः—चरति ॥ ३४–३५ ॥ एवं चरन्तं हंसमात्मानं प्रणवत्वेन चिन्तयतः जीवन्मुक्ततामाह—त्रिस्थानमिति । अवस्थात्रयादि-स्थानत्रयं यस्य तं, यद्याथात्म्यविदः [1]स्वज्ञानानुरोधेन धूमार्चिरगतिभेदेन यत् यान्ति तं त्रिमार्गं, विश्वविराडोतृब्रह्मादिभेदेन ब्रह्मत्रयं यदर्थभूतं तं त्रिब्रह्मात्मकं, अकारादित्रीण्यक्षराणि यदवयवतयोक्तानि तं त्र्याक्षरं, ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन तिस्रो मात्रा यस्य तं त्रिमात्रमर्धमात्रं वा, यः तं वेद स वेदवित् जीवन्मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ "ओङ्काराग्रविद्योतं तुर्यतुरीयं" इति श्रुत्यनुरोधेन प्रणवाग्रदर्शनफलमाह—तैलेति ॥ ३७ ॥

ब्रह्मायतने प्राणविलापनम्

यथैवोत्पलनालेन तोयमाकर्षयेन्नरः ।
तथैवोत्कर्षयेद्वायुं योगी योगपथे स्थितः ॥ ३८ ॥
अर्धमात्रात्मकं कृत्वा कोशभूतं तु पङ्कजम् ।
कर्षयेन्नालमात्रेण भ्रुवोर्मध्ये लयं नयेत् ॥ ३९ ॥
भ्रूमध्ये तु ललाटे तु [2]नासिकायास्तु मूलतः ।
जानीयादमृतस्थानं तद्ब्रह्मायतनं महत् ॥ ४० ॥

परागवायुं प्रत्यङ्मुखं नीत्वा ब्रह्मायतने विलापयेदित्याह—यथेति । यथैव नरः उत्पलनालेन तोयमाकर्षयेत् तथैव योगी योगमार्गे तिष्ठन् मूलाधारात् अपानैक्यमापन्नप्राणवायुमूर्ध्वं उत्कर्षयेत् सुषुम्नायामूर्ध्वमुखं नयेत् ॥ ३८ ॥ पुनः स्थूलसूक्ष्मबीजभावमापन्नं दृष्टिमनोग्निभिरेकीभूतं कोशभूतं यत् हृदयपङ्कजं वर्तते तत्र अर्धमात्रात्मकं कृत्वा सुषुम्नामार्गेण भ्रुवोर्मध्ये लयं नयेत् विलयं प्रापयेत् ॥ ३९ ॥ प्राणलयाधिकरणं कीदृशमित्यत आह—

[1] सज्ञा—उ. [2] नासिकायां तु—अ, अ २.

भ्रूमध्ये त्विति । भ्रूमध्यस्य ब्रह्मोपलब्धिस्थानत्वात् । तुशब्दत्रयतः तस्मात् बहिर्निर्गतमपि तत्रैव पुनःपुनः लयं नयेदिति द्योत्यते ॥ ४० ॥

षडङ्गयोगः

आसनं प्राणसंरोधः प्रत्याहारश्च धारणा ।
ध्यानं समाधिरेतानि योगाङ्गानि भवन्ति षट् ॥ ४१ ॥

अमृतस्थाने प्राणादिलयस्य सुषुम्नाद्वाग्कत्वात्, नहि सुषुम्नाप्रवेशः सर्वसाधारणो भवति, नहि योगाभ्यासं विना सुषुम्नामार्गः स्प्रष्टुं शक्यते, अतस्तदुपायत्वेन षडङ्गयोग उच्यते—आसनमिति ॥ ४१ ॥

आसनचतुष्टयम्

आसनानि च तावन्ति यावन्त्यो जीवजातयः ।
एतेषामतुलान्भेदान् विजानाति महेश्वरः ॥ ४२ ॥
सिद्धं भद्रं तथा सिंहं पद्मं चेति चतुष्टयम् ।

योगासनानामनेकत्वात् तत्र श्रेष्ठतया सिद्धाद्यासनचतुष्टयमुद्दिशति—आसनानीति । असंख्येयतया दुर्विज्ञेयत्वात् एतेषामिति ॥ ४२ ॥ तेषु मुख्यान्यासनचतुष्टयानीत्यत्र सिद्धं इति । तत्प्रतिपादकश्रुतयो लिख्यन्ते—

योनिं वामेन सम्पीड्य मेढ्रादुपरि दक्षिणम् ।
ऋजुकायः समासीनः सिद्धासनमिदं भवेत् ॥
गुल्फौ तु वृषणस्याधः सीविन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ।
पार्श्वपादौ च पाणिभ्यां दृढं बध्वा सुनिश्चलम् ।
भद्रासनं भवेदेतद्विषरोगविनाशनम् ॥

सीविनीं गुल्फदेशाभ्यां निपीड्य व्युत्क्रमेण तु ।
प्रसार्य जानुनोर्हस्तावासनं सिंहरूपकम् ॥
ऊर्वोरुपरि वै धत्ते यदा पादतले उभे ।
पद्मासनं भवेदेतत् सर्वव्याधिविषापहम् ॥
इति ॥

योनिस्थानम्

आधारं प्रथमं चक्रं स्वाधिष्ठानं द्वितीयकम् ॥ ४३ ॥
योनिस्थानं तयोर्मध्ये कामरूपं निगद्यते ।
आधाराख्ये गुदस्थाने पङ्कजं यच्चतुर्दलम् ॥ ४४ ॥
तन्मध्ये प्रोच्यते योनिः कामाख्या सिद्धवन्दिता ।
योनिमध्ये स्थितं लिङ्गं पश्चिमाभिमुखं तथा ॥ ४५ ॥
मस्तके मणिवद्भिन्नं यो जानाति स योगवित् ।

ततो मूलाधारस्वाधिष्ठानमध्यगतव्यष्टिप्रपञ्चयोन्यादिज्ञानफलं षडाधार-स्वरूपं च विशदयति—**आधारमिति** ॥ ४३ ॥ मूलाधारस्वाधिष्ठानमध्ये योनिस्थानं वर्तते इत्युक्तम् । तत्र योनिः कीदृशीत्यत आह—**आधारेति** ॥ ४४ ॥ मूलाधारचतुर्दळमध्ये व्यष्टिसंसारप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुतया योगायोगसिद्धैरपि वन्दिता कामरूपिणी नाम काचन योनिः कुण्डलिनीशक्तिः विद्यते । तस्याः सिद्धासिद्धवन्दितत्वं कथमित्यत्र—यदि हृदयादूर्ध्वगामिनी स्यात्तदा निवृत्तिमार्गभूषणसिद्धसेव्या भवति । यदा पुनः स्वस्थानान्न चलति तदा प्रवृत्तिहेतुतया संसारिसेविता भवतीत्यर्थः । तादृशयोनिमध्ये कुण्डलिनीमध्यप्रदेशे मस्तकभागे **मणिवत् भिन्नं** स्वयं प्रकाशितं **पश्चिमाभिमुखं** प्रत्यगात्मलिङ्गं विद्यते । प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रकाशकत्वात् तदस्मीति **यो जानाति स योगवित्** प्रत्यक्परैक्यज्ञो जीवन्मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ४५–४६ ॥

मूलाधारादिचतुश्चक्रस्वरूपम्

तप्तचामीकराकारं तडिल्लेखेव विस्फुरत् ॥ ४६ ॥
चतुरस्रमुपर्यग्नेरधो मेढ्रात्प्रतिष्ठितम् ।
स्वशब्देन भवेत्प्राणः स्वाधिष्ठानं तदाश्रयम् ॥ ४७ ॥
स्वाधिष्ठानं ततश्चक्रं मेढ्रमेव निगद्यते ।
मणिवत्तन्तुना यत्र वायुना पूरितं वपुः ॥ ४८ ॥
तन्नाभिमण्डलं चक्रं प्रोच्यते मणिपूरकम् ।
द्वादशारमहाचक्रे पुण्यपापनियन्त्रितः ॥ ४९ ॥
तावज्जीवो भ्रमत्येवं यावत्तत्त्वं न विन्दति ।

ततो मूलाधारस्वरूपमाह—तप्तेति । मूलाधारचक्रस्याग्निमण्डलमेढ्रमध्यगतत्वात् ॥ ४६–४७ ॥ स्वाधिष्ठानस्वरूपमाह—स्वेति । लिङ्गमूले षड्दळयुक्तं स्वाधिष्ठानमित्यर्थः ॥ ४७–४८ ॥ मणिपूरकं व्युत्पादयति- मणिवदिति । दशदळान्वितं मणिपूरकमित्यर्थः । तत अनाहतचक्रं द्वादशदळं षोडशदळं विशुद्धिचक्रं द्विदळमाज्ञाचक्रं तदुपरि चन्द्रसूर्यमण्डलं तदुपरि सहस्राग्चक्रं विद्यते इति मन्तव्यम् ॥ ४८–४९ ॥ तत्रानाहतचक्रे जीवात्मस्वरूपमाह—द्वादशेति । तत्रत्यो जीवो यावत् स्वयाथात्म्यं न जानाति तावत् संसरति, स्वज्ञानेन स्वाज्ञाने नष्टे जीवस्य ब्रह्ममात्रत्वादित्यर्थः ॥ ४९–५० ॥

नाडीचक्रम्

ऊर्ध्वं मेढ्रादधो नाभेः कन्दो योऽस्ति खगाण्डवत् ॥ ५० ॥
तत्र नाड्यः समुत्पन्नाः सहस्राणि द्विसप्ततिः ।
तेषु नाडीसहस्रेषु द्विसप्ततिरुदा[1]हृता ॥ ५१ ॥

[1] हृताः-

प्रधानाः प्राणवाहिन्यो भूयस्तत्र दश स्मृताः ।
इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना च तृतीयका ॥ ९२ ॥
गान्धारी हस्तिजिह्वा च पूषा चैव यशस्विनी ।
अलम्बुसा कुहूरत्र शङ्खिनी दशमी स्मृता ॥ ९३ ॥
एवं नाडीमयं चक्रं विज्ञेयं योगिनां सदा ।
सततं प्राणवाहिन्यः सोमसूर्याग्निदेवताः ॥ ९४ ॥
इडापिङ्गलासुषुम्नास्तिस्रो नाड्यः प्रकीर्तिताः ।
इडा वामे स्थिता [1]नाडी पिङ्गला दक्षिणे स्थिता ॥ ९५ ॥
सुषुम्ना मध्य[2]देशस्था प्राणमार्गास्त्रयः स्मृताः ।

ततो नाडीकन्दस्थानं तदियत्तामधिदेवतासहितप्रधाननाडीस्वरूपं चाह—ऊर्ध्वमिति ॥ ९०–९३ ॥ योगिनां, तृतीयार्थे षष्ठी, योगिभिरित्यर्थः । एतत् सर्वं स्पष्टमिति न व्याख्यातम् ॥ ९४–९६ ॥

प्राणादिदशवायवः

प्राणोऽपानः समानश्चोदानो व्यानस्तथैव च ॥ ९६ ॥
नागः कूर्मः कृकरको देवदत्तो धनंजयः ।
प्राणाद्याः पञ्च विख्याता नागाद्याः पञ्च वायवः ॥ ९७ ॥
एते नाडीसहस्रेषु वर्तन्ते जीवरूपिणः ।

जीवाधिष्ठेयनाडीचरप्राणादिदशवायुनाम निर्दिशति—प्राण इति ॥ ९७ ॥ तत्र प्राणाद्याः पञ्च प्रधानतया विख्याताः नागाद्या वायवस्तु

[1] भागे—क, अ १, अ २. [2] देशे तु—अ १. देशस्थाः—अ २.

उपप्राणाः उच्यन्ते ॥ ५७ ॥ तेषां जीवरूपेण नाडीचरत्वं जीवस्य प्राणापानवशतः यातायातत्वमविश्रान्तमित्याह एत्त इति ॥ ५८ ॥

जीवस्य प्राणापानवशत्वम्

प्राणापानवशो जीवो ह्यधश्चोर्ध्वं च धावति ॥ ५८ ॥
वामदक्षिणमार्गेण चञ्चलत्वान्न दृश्यते ।
आक्षिप्तो भुजदण्डेन यथोच्चलति कन्तुकः ॥ ५९ ॥
प्राणापानसमाक्षिप्तस्तद्वज्जीवो न विश्रमेत् ।

अविश्रान्तत्वे दृष्टान्तः आक्षिप्त इति ॥ ५९ ॥

योगकाले प्राणापानैक्यम्

अपानात्कर्षति प्राणोऽपानः प्राणाच्च कर्षति ॥ ६० ॥
खगरज्जुवदित्येतद्यो जानाति स योगवित् ।

योगकाले प्राणापानैक्यं तज्ज्ञानफलं चाह अपानादिति । प्राणादपानादिति पञ्चमी द्वितीयार्था ॥ ६० ॥

अजपाहंसविद्या

हकारेण बहिर्याति सकारेण विशेत्पुनः ॥ ६१ ॥
हंसहंसेत्यमुं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा ।
शतानि षड् दिवारात्रं सहस्राण्येकविंशतिः ॥ ६२ ॥
एतत्संख्याऽन्वितं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा ।
अजपा नाम गायत्री योगिनां मोक्षदा सदा ॥ ६३ ॥

अस्याः संकल्पमात्रेण नरः पापैः प्रमुच्यते ।
अनया सदृशी विद्या अनया सदृशो जपः ॥ ६४ ॥
अनया सदृशं पुण्यं न भूतं न भविष्यति ।

अहोरात्रनिर्वर्त्योच्छ्वासनिःश्वासरूपहंसविद्याऽजपास्वरूपमाह — **हकारेणेति** ॥ ६१ ॥ प्राणापानव्यापारोच्छ्वासनिःश्वासव्यापार एव हंसमनुः तं **हंसहंसेत्यमुं मन्त्रं** हंसमन्यावर्तनसंख्येयत्तामाह — **शनानीति** ॥ ६२ ॥ स्वयमजपन् तूष्णीं तिष्ठन्नपि एतत् इति । या अजपतां जपभावमेति सेयं **अजपा गायत्री** सदैवमनुसन्धानयोगिनां **मोक्षदा** भवति ॥ ६३ ॥ यतः एवं अतः **अस्याः** इति । अजपां स्तौति—**अनयेति** ॥ ६४ ॥

कुण्डलिनीबोधनेन मोक्षद्वारविभेदनम्

येन मार्गेण गन्तव्यं [1]ब्रह्मस्थानं निरामयम् ॥ ६५ ॥
मुखेनाच्छाद्य तद्द्वारं प्रसुप्ता परमेश्वरी ।
प्रबुद्धा वह्नियोगेन मनसा मरुता सह ॥ ६६ ॥
सूचिवद्व्रणमादाय व्रजत्यूर्ध्वं सुषुम्नया ।
उद्घाटयेत्कपाटं तु यथा [2]कुञ्चिकया हठात् ॥ ६७ ॥
कुण्डलिन्या तथा योगी मोक्षद्वारं विभेदयेत् ॥ ६८ ॥
कृत्वा संपुटितौ करौ दृढतरं बध्वाऽथ पद्मासनं
गाढं वक्षसि सन्निधाय चुबुकं ध्यानं च तच्चेतसि ।
वारंवारमपानमूर्ध्वमनिलं प्रोच्चारयन्पूरितं
मुञ्चन्प्राणमुपैति बोध[3]मतुलं शक्ति[4]प्रभावान्नरः ॥ ६९ ॥

[1] ब्रह्मरन्ध्रं—क. ब्रह्मद्वारं—अ २. [2] कुञ्चितया—अ १, अ २.
[3] ममलं—क. [4] प्रवाहान्न—अ २ (पाठान्तरत्वेन).

कुण्डलिनीस्थितिमाह— येनेति । "तुरीयं मूर्ध्नि संस्थितं" इति श्रुत्यनुरोधेन सहस्रारचक्रं ब्रह्मस्थानं, तत्रैवोपलभ्यते हि ब्रह्म योगिनाम् । तत्र स्वातिरिक्तामयवैरळ्यात् निरामयम ॥ ६५ ॥ येन सुषुम्नामार्गेण तद्गन्तव्यं तद्द्वारं स्वमुखेन आच्छाद्य परमेश्वरी कुण्डलिनी प्राणिसामान्यजठरे प्रसुप्ता भवति । सा कदा प्रतिबुध्यते इत्यत्र योगिनः केवलकुम्भकावस्थायां मूलाधारस्थाग्निना मनसा मरुता च सह प्रबुद्धा सती ॥ ६६ ॥ सूक्ष्मसूचिवत् गुणं भोगमादाय सुषुम्नयोर्ध्वं ब्रह्मस्थानं सहस्रारं व्रजति । कुण्डलिन्या सुषुम्नावदनं विभेदयेदित्याह—उद्घाटयेदिति । यथा नरो हठात् कुञ्चिकाप्रयत्नेन कवाटमुद्घाटयेत् तथैव योगी कुण्डलिन्या मोक्षहेतुसुषुम्नाद्वारं विभेदयेदित्यर्थः ॥ ६७–६८ ॥ सुषुम्नामार्गभेदोपायमाह— कृत्वेति । आदौ योगी पद्मासनं बद्ध्वा अथ स्वकरौ संपुटितौ कृत्वा वक्षसि चुबुकं चेतसि स्वस्वरूपध्यानं च सन्निधाय वारंवारमपानानिलमूर्ध्वं प्रोद्धारयन् आकुञ्चयन् एवं पूरितं प्राणं सुषुम्नायां मुञ्चन् नरो योगी सुषुम्नां प्रविष्टकुण्डलिनीशक्तिप्रभावात् निरुपमं अतुलं निरतिशयं ब्रह्माहं अहमेव ब्रह्मेति ब्रह्मात्मबोधमुपैति ॥ ६९ ॥

ब्रह्मचर्यादिना कुण्डलिनीबोधः

पद्मासनस्थितो योगी नाडीद्वारेषु पूरयन् ।
मारुतं कुम्भयन्यस्तु स मुक्तो नात्र संशयः ॥ ७० ॥
अङ्गानां मर्दनं कृत्वा श्रमजातेन वारिणा ।
कटुम्ललवणत्यागी क्षीरपानरतः सुखी ॥ ७१ ॥
ब्रह्मचारी मिताहारी योगी योगपरायणः ।
अब्दादूर्ध्वं भवेत्सिद्धो नात्र कार्या विचारणा ॥ ७२ ॥
[1]कन्दोर्ध्वकुण्डलीशक्तिः स योगी सिद्धिभाजनम् ।

[1] कन्दोर्ध्वे—उ.

एवं सुषुम्नाकुम्भकान्मुक्तो भवतीत्याह पद्मेति । यस्तु पुनः योगी पद्मासने स्थित्वा बाह्यं वायुमिडया आकृष्य नाडीद्वारेषु पूरयन् पूरितं मारुतं कुम्भयन् सुषुम्नां प्रापयित्वा यदा योगी ब्रह्मरन्ध्रं भिनत्ति सोऽयं योगी ततो ब्रह्मरन्ध्रं भित्त्वा यत्प्राप्यं तत् प्राप्य मुक्तो भवतीत्यत्र न हि संशयोऽस्तीत्यर्थः ॥ ७० ॥ तत्रोपायमाह —अङ्गानामिति । अभ्यासदशाया-मादौ प्राणायामकाले स्वेदो जायते । तेन सर्वाङ्गानां मर्दनं कृत्वा दृढकायो भूत्वा तदानीं कटूम्ललवणत्यागी क्षीरपानरतः सुखी ॥ ७१ ॥ एवं ब्रह्मचर्यादिनियमसम्पन्नो भूत्वा संवत्सरादूर्ध्वं सिद्धो भवति ॥ ७२ ॥ यस्य नाडीकन्दोर्ध्वभागे सुषुम्नायां कुण्डलिनीशक्तिः स्यात् सोऽयं योगी योगसिद्धिभाजनं भवति ॥

बन्धत्रयम्

अपानप्राणयोरैक्यं [1]क्षयान्मूत्रपुरीषयोः ॥ ७३ ॥
युवा भवति वृद्धोऽपि सततं मूलबन्धनात् ।
पार्ष्णिभागेन संपीड्य योनिमाकुञ्चयेद्गुदम् ॥ ७४ ॥
अपानमूर्ध्वमुत्कृष्य मूलबन्धोऽयमुच्यते ।
उड्यानं कुरुते यस्मादविश्रान्तमहाखगः ॥ ७५ ॥
उड्डियाणं तदेव स्यात्तत्र बन्धो विधीयते ।
उदरे पश्चिमं ताणं नाभेरूर्ध्वं तु कारयेत् ॥ ७६ ॥
उड्डियाणोऽप्ययं बन्धो मृत्युमातङ्गकेसरी ।
बध्नाति हि शिरोजातमधोगामिनभोजलम् ॥ ७७ ॥
ततो जालन्धरो बन्धः कण्ठदुःखौघनाशनः ।
जालन्धरे कृते बन्धे कण्ठ[2]संकोचलक्षणे ॥ ७८ ॥

[1] क्षयोमू—अ १. [2] दुःखौघल—अ २.

तदङ्गत्वेन बन्धत्रयं तत्फलं चाचष्टे—अपानेति ॥ ७३–७५ ॥ उदरसङ्कोचनं पश्चिमं ताणमित्यर्थः ॥ ७६ ॥ अयमुड्डियाणबन्धः शिरोनभोजातं सहस्रारनभोविद्यमानं सर्वरोगाकरं कफजलं बध्नाति शुष्कं करोतीत्यर्थः ॥ ७७–७८ ॥

खेचरीमुद्राऽभ्यासः

न पीयूषं पतत्यग्नौ न च वायुः प्रधावति ।
कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा ॥ ७९ ॥
भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी ।
न रोगो मरणं तस्य न निद्रा न क्षुधा तृषा ॥ ८० ॥
न च मूर्च्छा भवेत्तस्य यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् ।
पीड्यते न च रोगेण लिप्यते न च कर्मणा ॥ ८१ ॥
बध्यते न च कालेन यस्य मुद्राऽस्ति खेचरी ।
चित्तं चरति खे यस्माज्जिह्वा भवति खेगता ॥ ८२ ॥
तेनैषा खेचरी नाम मुद्रा सिद्धनमस्कृता ।

योगाङ्गतया बन्धत्रयमुक्त्वाऽथ खेचरीमुद्रां तदभ्याससिद्धफलं चाह—कपालेति ॥ ७९ ॥ तदभ्यासान्तगळिकफलं तु न रोग इति ॥ ८०–८२ ॥

खेचर्यभ्यासेन वज्रोलिसिद्धिः

खेचर्या मुद्रया यस्य विवरं [1]लम्बिकोर्ध्वतः ॥ ८३ ॥
[2]बिन्दुः क्षरति नो यस्य कामिन्यालिङ्गितस्य च ।
यावद्बिन्दुः स्थितो देहे तावन्मृत्युभयं कुतः ॥ ८४ ॥

[1] बन्धि—अ २. [2] बीजं—अ २.

यावद्बद्धा नभोमुद्रा तावद्बिन्दुर्न गच्छति ।
गलितोऽपि यदा बिन्दुः संप्राप्तो योनिमण्डले ॥ ८९ ॥
व्रजत्यूर्ध्वं हठाच्छक्त्या निबद्धो योनिमुद्रया ।

खेचरीमुद्रारूढस्य जीवनहेतुबिन्दुस्थैर्यं वज्रोळिसिद्धिरपि भवतीत्याह— खेचर्येति । खेचर्या मुद्रया यस्य जिह्वा लम्बिकायाः अन्तर्जिह्वाया ऊर्ध्वतः तद्विवरं प्रविशति ॥ ८३ ॥ यच्छब्दस्तच्छब्दार्थः । अप्यर्थः चकारः । कामिन्यालिङ्गितस्यापि यस्य तस्य नैव बिन्दुः शुक्रं क्षरति । यावद्बिन्दुस्थैर्यं जायते तावत्तस्य मृत्युभयं कुतः संभवति ॥ ८४ ॥ यावत्खेचरीमुद्रा बद्धा भवेत् तावद्बिन्दुः न गच्छति । यदा गलितोऽपि बिन्दुः योनिमण्डले संप्राप्तोऽपि ॥ ८९ ॥ तदा वज्रोळिसंस्कृतयोनिमुद्रया हठाच्छक्त्या ऊर्ध्वं व्रजति ॥

द्विविधबिन्दैक्यबोधतो जीवन्मुक्तत्वम्

स एव द्विविधो बिन्दुः पाण्डरो लोहितस्तथा ॥ ८६ ॥
पाण्डरं शुक्रमित्याहुर्लोहिताख्यं महारजः ।
विद्रुमद्रुमसंकाशं योनिस्थाने स्थितं रजः ॥ ८७ ॥
शशिस्थाने वसेद्बिन्दुस्तयोरैक्यं सुदुर्लभम् ।
बिन्दुः शिवो रजः शक्तिर्बिन्दुरिन्दू रजो रविः ॥ ८८ ॥
उभयोः संगमादेव प्राप्यते परमं वपुः ।
वायुना शक्ति[1]चालेन प्रेरितं खे यथा रजः ॥ ८९ ॥
रविणैकत्वमायाति भवेद्दिव्यवपु[2]स्तदा ।
शुक्रं चन्द्रेण संयुक्तं रजः सूर्यसमन्वितम् ॥ ९० ॥
द्वयोः समरसीभावं यो जानाति स योगवित् ।

[1] जालेन—अ १. [2] स्तथा—क, अ १.

बिन्दोर्द्वैविध्यं तयोरैक्यप्रबोधतो जीवन्मुक्तत्वं चाह—स एवेति ॥ ८६ ॥ मूलाधारस्थं योनिस्थानं तत्र रजो देवीतत्त्वं जीवाख्यं वा भवति ॥ ८७ ॥ भ्रूमध्यसहस्रारमध्यं शशिस्थानं, तत्र बिन्दुः शिवतत्त्वं वर्तते। तयोः शिवशक्त्योः जीवपरयोर्वा ऐक्यं योगिनो विना यस्य कस्यापि दुर्लभं भवेत् ॥ ८८–९० ॥ शुक्रजोरूपभ्रूसहस्रारमध्यस्थसोमसूर्यैक्यं यो जानाति स योगवित् ब्रह्मवित् भवतीत्यर्थः ॥

महामुद्राऽभ्यासः

शोधनं मलजालानां घटनं चन्द्रसूर्ययोः ॥ ९१ ॥
रसानां शोषणं सम्यङ् महामुद्राऽभिधीयते ॥ ९२ ॥
वक्षोन्यस्तहनुर्निपीड्य सुषिरं योनेश्च वामाङ्घ्रिणा
हस्ताभ्यामनुधारयन् प्रविततं पादं तथा दक्षिणम् ।
आपूर्य श्वसनेन कुक्षियुगलं बध्वा शनै रेचये-
देषा पातक[1]नाशिनी ननु महामुद्रा नृणां प्रोच्यते ॥९३॥

महामुद्रालक्षणमुच्यते - शोधनमिति । नानासाधनसिद्धरेचकपूरक-कुम्भकात्मकप्राणायामशुद्धोदकेन नाडीगतमलजातशोधनं चन्द्रसूर्ययोरैक्यं वातपित्तादिरसानां शोषणं च यया भवति सेयं महामुद्रेत्यभिधीयते ॥ ९१–९२ ॥ महामुद्राभ्याममाह - वक्ष इति । आदौ योगी जालन्ध-रबन्धमारोप्य वामाङ्घ्रिणा योनिसुषिरं निपीडय प्रसारितदक्षिणपादं हस्ताभ्यां धारयन् कुक्षियुगळं श्वसनेनापूर्य कुम्भयित्वाऽथ शनैरिडया रेचयेत् । सैषा रीतिः सर्वपातकनाशिनी नृणां योगिनां योगविघ्ननाशिनी महामुद्रेति प्रोच्यते ॥ एवं प्राणायाम उक्तः । अनात्मदेहादि[2]गताहंभावं [त्यक्त्वा] प्रतीचि प्रत्याहरणं

[1] नाशनी—उ, मु. [2] गतं भा—उ १.

प्रत्याहारः । प्रत्यगेव ब्रह्मेति निश्चयो धारणा भवति । अहं ब्रह्माऽस्मि ब्रह्मैवाऽहमस्मि इति दृढभावना ध्यानम् । ध्यानादित्रिपुटीविकल्पलयो निर्विकल्पसमाधिः । "षडङ्गो योग उच्यते" इति प्रतिज्ञातत्वात् तदनुरोधेन प्रतिवचनाभावेऽप्येवं प्रत्याहारादि ऊह्यमित्यर्थः ॥ ९३ ॥

हृदये आत्मसाक्षात्कारः

अथात्मनिर्णयं व्याख्यास्ये—हृदि स्थाने अष्टदलपद्मं वर्तते तन्मध्ये रेखावलयं कृत्वा जीवात्मरूपं ज्योतीरूपमणुमात्रं वर्तते । तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं भवति सर्वं जानाति सर्वं करोति सर्वमतच्चरितमहं कर्ताऽहं भोक्ता सुखी दुःखी काणः खञ्जो बधिरो मूकः कृशः स्थूलोऽनेन प्रकारेण स्वतन्त्रवादेन वर्तते ॥ ९३–१ ॥ पूर्वदले विश्रमते पूर्वदलं श्वेतवर्णं तदा भक्तिपुरःसरं धर्मे मतिर्भवति ॥ ९३–२ ॥ यदाऽऽग्नेयदले विश्रमते तदाग्नेयदलं रक्तवर्णं तदा निद्रालस्यमतिर्भवति ॥ ९३–३ ॥ यदा दक्षिणदले विश्रमते तद्दक्षिणदलं कृष्णवर्णं तदा द्वेषकोपमतिर्भवति ॥ ९३–४ ॥ यदा नैर्ऋतदले विश्रमते तन्नैर्ऋतदलं नीलवर्णं तदा पापकर्महिंसामतिर्भवति ॥ ९३–५ ॥ यदा पश्चिमदले विश्रमते तत्पश्चिमदलं स्फटिकवर्णं तदा क्रीडा[1]विनोदमतिर्भवति ॥ ९३–६ ॥ यदा वायव्यदले विश्रमते वायव्यदलं माणिक्यवर्णं तदा गमन[2]चालनवैराग्यमतिर्भवति ॥ ९३–७ ॥ यदोत्तरदले विश्रमते तदुत्तरदलं पीतवर्णं तदा सुखशृङ्गारमतिर्भवति ॥ ९३–८ ॥ यदेशानदले

[1] विनोदे—क, अ १, अ २. [2] चलन—क, अ २.

विश्रमते तदीशानदलं वैडूर्यवर्णं तदा दानादिकृपामतिर्भवति ॥ ९३–९ ॥ यदा संधिसंधिषु मतिर्भववि तदा वातपित्तश्लेष्म-महाव्याधिप्रकोपो भवति ॥ ९३–१० ॥ यदा मध्ये तिष्ठति तदा सर्वं जानाति गायति नृत्यति पठत्यानन्दं करोति ॥ ९३–११ ॥ यदा नेत्रश्रमो भवति श्रमनिर्हरणार्थं प्रथमरेखावलयं कृत्वा मध्ये निमज्जनं कुरुते प्रथमरेखा बन्धूकपुष्पवर्णं तदा निद्रावस्था भवति । निद्रावस्थामध्ये स्वप्नावस्था भवति । स्वप्नावस्थामध्ये दृष्टं श्रुतमनुमानसंभववार्ता इत्यादिकल्पनां करोति [1]तदादिश्रमो भवति ॥ ९३–१२ ॥ श्रमनिर्हरणार्थं द्वितीयरेखावलयं कृत्वा मध्ये निमज्जनं कुरुते द्वितीयरेखा इन्द्रकोपवर्णं तदा सुषुप्त्यवस्था भवति सुषुप्तौ केवलपरमेश्वरसंबन्धिनी बुद्धिर्भवति नित्यबोधस्वरूपा भवति पश्चात्परमेश्वर[2]रूपेण प्राप्तिर्भवति ॥ ९३–१३ ॥ तृतियरेखावलयं कृत्वा मध्ये निमज्जनं कुरुते तृतीयरेखा पद्मरागवर्णं तदा तुरीयावस्था भवति तुरीये केवलपर[3]मात्म[4]संबन्धिनी मतिर्भवति नित्यबोधस्वरूपो भवति तदा

शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् ॥९३–१४॥

तदा प्राणापानयोरैक्यं कृत्वा सर्वं विश्वमात्मस्वरूपेण लक्ष्यं धारयति यदा तुरीयातीतावस्था तदा सर्वेषामानन्दस्वरूपो भवति द्वन्द्वातीतो भवति यावद्देहधारणा वर्तते तावत्तिष्ठति पश्चात्परमात्म-

[1] तदाति—क.
[2] स्वरूपे—क, अ १, अ २.
[3] मात्मनिसं—अ २.
[4] संबन्धिनी भवति—क, अ १, अ २.

स्वरूपेण प्राप्तिर्भवति इत्यनेन प्रकारेण मोक्षो भवतीदमेवात्मदर्शनोपायं भवति ॥ ९३–१९ ॥

चतुष्पथसमायुक्तमहाद्वारगवायुना ।
सहस्थित[1]त्रिकोणोर्ध्वगमनं दृश्यतेऽच्युतः ॥ ९४ ॥

ध्येयनिर्णयः कथं स्यादित्याशङ्क्य सोपायं परमात्मनिर्णयमाचष्टे—अथेति । अथ यथोक्ताधिकारिलाभानन्तरं आत्मयाथात्म्यं सोपायं व्याख्यास्य इति परमदयावती श्रुतिः एवमाह—हृदीति । हृदयाष्टदलमध्ये रेखावलयं कृत्वा वृत्ताकारं विभाव्य तन्मध्ये प्राणाधारं हंसज्योतीरूपं जीवात्मरूपं अणुमात्रं वर्तते । य एवं वर्तते तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं भवति तस्य सर्वाधिकरणत्वात् । स हि सर्वं जानाति सर्वं करोति यत् कर्तव्यं तत् कृतमेव सर्वं अहं कर्ता इत्याद्यभिमानी सन् वर्तते इत्यर्थः ॥ ९३-१ ॥ तस्य पूर्वादिदलयोगतो धर्मादिवृत्तिमत्त्वमाह—पूर्वेति । सोऽयं जीवाख्योऽहं हंसः यदा पूर्वदले ॥ ९३-२–९३-१३ ॥ यत एवं अतः पूर्वदलादिद्वितीयरेखान्तं विहाय तृतीयरेखामवलम्ब्य तुर्यस्वरूपं तुर्यादिविश्रान्तगतहेयांशापह्नवसिद्धं तुर्यातीतं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति तन्मात्रतयाऽवशिष्टो भवतीत्याह—तदा शनैः-शनैरिति ॥ ९३-१४ ॥ यदि स्वातिरिक्तवृत्त्युदयो भवति तदा प्राणापानयोरैक्यमित्यादि । सर्वं विश्वमात्मस्वरूपेण लक्ष्यं धारयति, विश्वगतहेयांशापह्नवसिद्धब्रह्मणः स्वावशेषतया लक्षितत्वात् । यदैवमवस्था लक्ष्यते तदा सेयं तुरीयावस्था । यावद्देहधारणा . . . प्राप्तिर्भवति—यावत्प्रातिभासिकतयाऽपि देहोऽस्मीति ज्ञानं तावज्जीवन्मुक्तिदशामवलम्ब्य पश्चात् स्वातिरिक्तं न किञ्चिदस्तीति प्रबोधानन्तरं परमात्मैव भवतीत्यर्थः । जीवताया अनेन प्रकारेण मोक्षो भवति । इदमेवात्मदर्शनोपायं नेतरदित्यर्थः ॥ ९३–१९ ॥ मन्दानामात्मदर्शनोपायमाह—चतुष्पथेति ।

[1] त्रिकोणार्ध—क, अ २. त्रिकोणार्थ—अ १.

चतुष्पथो जालन्धरबन्धः तेन समायुक्तं महाद्वारं सुषुम्नारन्ध्रं गच्छतीति महाद्वारगः सचाऽसौ वायुश्चेति महाद्वारगवायुः तेन महाद्वारगवायुना सह स्थितमूलाधारत्रिकोणस्योर्ध्वमूलाधारगमनो मूलाधारस्थसुषुम्नायां दृक्प्राणाग्निमनः-कुण्डलिनीप्रवेशमात्रेण स्वमात्राच्युतः परमात्मा दृश्यते साक्षात्क्रियते इत्यर्थः ॥ ९४ ॥

नादानुसन्धानतः आत्मदर्शनम्

पूर्वोक्तत्रिकोणस्थानादुपरि पृथिव्यादिपञ्चवर्णकं ध्येयम् ।
प्राणादिपञ्चवायुश्च बीजं वर्णं च स्थानकम् ।
यकारं प्राणबीजं च नीलजीमूतसन्निभम् ।
रकारमग्निबीजं च अपानादित्यसंनिभम् ॥ ९५ ॥
लकारं पृथिवीरूपं व्यानं बन्धूकसंनिभम् ।
वकारं जीवबीजं च उदानं शङ्खवर्णकम् ॥ ९६ ॥
हकारं वियत्स्वरूपं च समानं स्फटिकप्रभम् ।
हृन्नाभि[1]नासिकाकण्ठपादाङ्गुष्ठादिसंस्थितः ॥ ९७ ॥
द्विसप्ततिसहस्राणि नाडिमार्गेषु वर्तते ।
अष्टाविंशतिकोटीषु रोमकूपेषु संस्थितः ॥ ९८ ॥
समानप्राण एकस्तु [2]जीवः स एक एव हि ।
रेचकादित्रयं कुर्यादृढचित्तः समाहितः ॥ ९९ ॥
शनैः समस्तमाकृष्य हृत्सरोरुहकोटरे ।
प्राणापानौ च बध्वा तु प्रणवेन समुच्चरेत् ॥ १०० ॥

[1] नासिकर्ण च—क, अ १, अ २.
[2] जीवस्थो—क. जीवस्सो—अ १, अ २.

[1]कण्ठसंकोचनं कृत्वा लिङ्गसंकोचनं तथा ।
मूलाधारात्सुषुम्ना च [2]बिसतन्तुनिभा शुभा ॥ १०१ ॥
अमूर्तो [3]वर्तते नादो वीणादण्डसमुत्थितः ।
शङ्खनादादिभिश्चैव मध्यमेव ध्वनिर्यथा ॥ १०२ ॥
व्योमरन्ध्रगतो नादो मायूरं [4]नादमेव च ।
कपालकुहरे मध्ये चतुर्द्वारस्य मध्यमे ॥ १०३ ॥
तदात्मा राजते तत्र यथा व्योम्नि दिवाकरः ।
कोदण्डद्वयमध्ये तु ब्रह्मरन्ध्रेषु शक्ति च ॥ १०४ ॥
स्वात्मानं पुरुषं पश्येन्मनस्तत्र लयं गतम् ।
रत्नानि ज्योत्स्निनादं तु बिन्दु माहेश्वरं पदम् ॥ १०५ ॥
य एवं वेद पुरुषः स कैवल्यं समश्नुते ॥ १०६ ॥

इत्युपनिषत् ॥

एवमकृतसाक्षात्काराणां नादानुसन्धानोपायतः तत्पदार्थं प्रकटयन्नुपसंहरति—पूर्वेति ॥ ध्येयम्—किं तत्? प्राणादि । यद्येवमपक्वचित्तः कश्चित् तेन पूर्वोक्तमूलाधारत्रिकोणाग्निमण्डलादुपरि प्राणादिवायुजातं पृथिव्यादिपञ्चवर्णयुक्तं ध्येयम् । यकारादिबीजं नीलजीमूतादिवर्णं हृदयादिस्थानविशिष्टं ध्येयमिति पूर्वेणान्वयः । आदौ हृदि यकारं प्राणबीजं विद्यात् नीलजीमूततुल्यवर्णविशिष्टं प्राणं जानीयादित्यध्याहार्यम् । गुदे रेफमग्निबीजमपानमादित्यसन्निभं विद्यात् ॥ ९५ ॥ पृथिवीबीजं लकारं बन्धूकसन्निभं व्यानं कृत्स्नशरीरव्यापकं विद्यात् । कण्ठदेशे वकारं जीवबीजमुदानं शङ्खवर्णविशिष्टं विद्यात् ॥ ९६ ॥ हकारं वियद्बीजं समानं नाभ्यासनं स्फटिकप्रभं च विद्यात् । एवं प्राणपञ्चकं

[1] कर्ण—क, अ १.
[2] पद्म—क, अ १, अ २.
[3] दृश्यते—उ.
[4] नाद एव—उ.

हृन्नाभिनासिकाकण्ठपादाङ्गुष्ठादिषु संस्थितं विद्यात् ॥ ९७ ॥ तत्र समानवायुस्तु द्विसप्ततिसहस्रनाडीमार्गेषु सदा सञ्चरन् वर्तते अष्टाविंशतिकोटिरोमकूपेषु व्याप्य स्थितो भवति ॥ ९८ ॥ विचार्यमाणे एकस्तु—तुशब्दोऽवधारणार्थः—समानादिप्राणान्तवायुभेदः एक एव । य एवं पञ्चप्राणाधारः सोऽयं जीव एक एव । हिशब्दः प्रसिद्धिद्योतकः । एवं ज्ञात्वा ततः परं रेचकादि इति । एवं यथोक्तपञ्चप्राणारूढजीवस्वरूपं ज्ञात्वा ततो दृढचित्तो योगी समाहितो भूत्वा रेचकाद्यवयवत्रयविशिष्टप्राणायामत्रयं कुर्यात् ॥ ९९ ॥ शनैः स्वान्तःकरणवृत्तिसहस्रं हृत्सरोरुहकोटरे समाकृष्य तत्रैव प्राणापानौ च बद्ध्वा प्रणवेन तु प्रणवेनैव प्रणवेनाऽऽज्ञासहस्रारचक्रं प्रत्युच्चरेन् ऊर्ध्वं नयेत् ॥ १०० ॥ तदुपायतया कण्ठलिङ्गसङ्कोचनग्रहणं बन्धत्रयोपलक्षणार्थम् । तथा बन्धत्रयं कृत्वा मूलाधारात् मूलाधारमारभ्य पद्मतन्तुनिभा शुभा सुषुम्ना—चशब्दात् तदन्तःकैवल्यनाडी च—प्रतिष्ठिता भवतीति द्योत्यते ॥ १०१ ॥ तत्र सुषुम्नाश्रयवीणादण्डे समुत्थितः सन् अमूर्तो नादो वर्तते । अत एव वीणादण्डमध्यमेव नादोत्पत्तिस्थानं यथा शङ्खनादादिभिश्चैव ॥ १०२ ॥ हृद्यथोमरन्ध्रगतो नादोऽभिव्यक्तो भवति । यदाऽयं नादो मायूरं नादमेवानुकरोति तदा इडापिङ्गळासुषुम्नाषण्टिकाभेदेन चतुर्द्वारस्य मध्यमे कपालकुहरमध्ये ॥ १०३ ॥ तत्र यथा व्योम्नि दिवाकरः तथा परमात्मा राजते सम्यगभिव्यक्तो भवति । यत्र मनउपलक्षितदृष्टिवाय्वग्निकुण्डल्यादिकं लयं गतं तत्र मूलाधारादिब्रह्मोपलब्धिरन्ध्रेषु कोदण्डद्वयमध्ये तु—तुशब्दार्थः—यथाशक्ति यथाबलं ॥ १०४ ॥ स्वात्मानं पुरुषं पश्येत् । किंविशेषणविशिष्टमित्यत्र, "वज्रदण्डसमुद्भूताः मणयश्चैकविंशतिः" इति श्रुत्यनुरोधेन विश्वतुर्यमित्याद्यविकल्पानुञ्छैकरसान्तानि एकविंशतितुरीयरत्नानि तेषां ज्योतिरिव ज्योतिष्मदधिकरणं जाग्रज्जाग्रदादिचतुष्पञ्चदशविकल्पं न ददातीति नदं तदेव नादं तुर्यतुर्यं बिन्दु निर्विशेषरूपं महांश्चासौ निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रतयाऽवस्थातुमीश्वरश्चेति महेश्वरः तद्भावो माहेश्वरं स्वमात्रतया पद्यते इति पदं विद्वान् पश्येदिति पूर्वेणान्वयः ॥ १०५ ॥ विद्याफलं वदन्नुपसंहरति—य

इति । विद्वान् वेदनसमकालं कैवल्यरूपेण अवशिष्यते इत्यत्र, "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इति ज्ञानसमकालमेव ब्रह्ममात्रभावापत्तिश्रुतेः । इत्युपनिषच्छब्दोऽयं ध्यानबिन्दूपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥ १०६ ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
लिखितं स्याद्विवरणं ध्यानबिन्दोः स्फुटं लघु ॥
ध्यानबिन्दुविवरणं त्रिंशदधिशतत्रयम् ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे एकोनचत्वारिंशत्सङ्ख्यापूरकं ध्यानबिन्दूपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम्

नादबिन्दूपनिषत्

वाङ्मे मनसि—इति शान्तिः

वैराजप्रणवस्वरूपम्

अकारो दक्षिणः पक्ष उकारस्तूत्तरः स्मृतः ।
मकारं पुच्छमित्याहुरर्धमात्रा तु मस्तकम् ॥ १ ॥
पादादिकं गुणास्तस्य शरीरं तत्त्वमुच्यते ।
धर्मोऽस्य दक्षिणश्चक्षुरधर्मो योऽपरः स्मृतः ॥ २ ॥
भूर्लोकः पादयोस्तस्य भुवर्लोकस्तु जानुनि ।
सुवर्लोकः कटीदेशे नाभिदेशे महर्जगत् ॥ ३ ॥
जनोलोकस्तु हृद्देशे कण्ठे लोकस्तपस्ततः ।
भ्रुवोर्ललाटमध्ये तु सत्यलोको व्यवस्थितः ॥ ४ ॥

वैराजात्मोपासनया सञ्जातज्ञानवह्निना ।
दग्ध्वा कर्मत्रयं योगी यत्पदं याति तद्भजे ॥

इह खलु ऋग्वेदप्रविभक्तेयं नादबिन्दूपनिषत् विराट्प्रणवप्रकटनपूर्वकं तद्गतसविशेषब्रह्मविदां स्वात्तज्ञानानुरोधेन सविशेषब्रह्मप्राप्तिमभिधाय निर्विशेषब्रह्म-

याथात्म्यप्रकटनपूर्वकं तज्ज्ञानान्नादोपायसाधनसम्पन्नानां कर्मत्रयभङ्गप्रभा[भ]वविकळेबरैकवल्यं प्रकटयन्ती विजृम्भते स्वयमवान्तरूपेण । अस्याः स्वल्पग्रन्थतो विवरणमारभ्यते । श्रुतिस्तु अकारइत्यादिना । अन्तर्विराट्प्रणवावेर्कीकृत्य द्वादशमात्रात्मको महावैराजप्रणव उच्यते । तद्भावापत्तये महाविराजः सुपर्णतयोक्तिः । सुपर्णभावमापन्नमहाविराजः स्थूलप्रपञ्चाभिधायकोऽयमकारो दक्षिणः पक्षः । तस्योत्तरपक्षस्तु सूक्ष्मप्रपञ्चाभिधायक उकारः स्मृतः । तस्य पुच्छं बीजप्रपञ्चाभिधायकं मकारमिति ब्रह्मविद आहुः । अर्धमात्रा तु तन्मस्तकभावं गतेत्यामनन्ति ॥ १ ॥ तस्य पादादिकं सत्वादिगुणा भवन्ति । तस्य विशिष्टावयवसम्पन्नं शरीरं तु वराहोपनिषदुक्तषण्णवतितत्त्वजातमुच्यते । अस्य दक्षिणोत्तरचक्षुषी धर्माधर्मौ भवतः । दक्षिणश्चक्षुरिति लिङ्गव्यत्ययः ॥ २ ॥ तस्य पादजानुकटिनाभिहृदयकण्ठभ्रूमध्येषु भूरादिसप्तलोकाः प्रतिष्ठिताः इत्यर्थः । पादयोरिति सप्तमीद्विवचनम् ॥ ३–४ ॥

वैराजविद्याफलम्

सहस्रार्णमती वाऽत्र मन्त्र एष प्रदर्शितः ।
एवमेतां समारूढो हंसयोगविचक्षणः ॥ ५ ॥
न भिद्यते कर्मचारैः पापकोटिशतैरपि ।

एवंविशेषणविशिष्टो वैराजप्रणव उक्तः इत्याह—सहस्रेति । सहस्रार्णमि[र्णमती]ति लिङ्गव्यत्ययः । प्रणवाद्य[द्या]वयवाकारस्य सहस्रावयवत्वं श्रूयते, "अकारः सहस्रावयवान्वितः" इति । अत्र अस्मिन् महावैराजप्रणवात्मनि सहस्रार्णाख्यावयवविशिष्टाकारान्वितोऽयमेष ओङ्कारो मन्त्र अभिधानतया स्थितः इति श्रुतिभिः प्रदर्शित इत्यर्थः । वाशब्दः अवधारणे । इत्थं वक्ष्यमाणद्वादशमात्रात्मकप्रणवार्थमहाविराडस्मि इत्यनुसन्धानं हंसयोगः, तद्वतः पापाद्यभेद्यतामाह—एवमिति । स्वतत्त्वज्ञानेन स्वातिरिक्तकलनां हन्तीति

हंसः । स एवास्मीत्यनुसन्धानं हंसयोगः । तद्विचक्षणः तदभिज्ञो योगी ॥ ५ ॥ एवमुक्तलक्षणां महावैराजविद्यां समारूढो यदा तदनुसन्धानपरो भवति तदा स्वकृतकर्मचारैः कर्मप्रभवैः पापकोटिशतैरपि न कदाऽपि भिद्यते— इति वक्ष्यमाणविद्याफलं दर्शयति ॥

प्रणवस्य प्रधानमात्राचतुष्टयस्वरूपम्

आग्नेयी प्रथमा मात्रा वायव्येषा तथा परा ॥ ६ ॥
भानुमण्डलसंकाशा भवेन्मात्रा तथोत्तरा ।
परमा चार्धमात्रा या वारुणीं तां विदुर्बुधाः ॥ ७ ॥
कालत्रयेऽपि [1]यत्रेमा मात्रा नूनं प्रतिष्ठिताः ।
एष ओंकार आख्यातो धारणाभिर्निबोधत ॥ ८ ॥

प्रधानमात्राचतुष्टयस्वरूपमाह—आग्नेयीति । अग्निः वैश्वानरः तत्सम्बन्धिनी आग्नेयी वैराज्यकाराभिधाना प्रथमा मात्रा भवति । तथा वायुशब्देन सूत्रात्मोच्यते, "वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं" इति श्रुतेः । तत्सम्बन्धिनी वायवी एषा परा उकाररूपिणी द्वितीया मात्रा भवति ॥ ६ ॥ भानुमण्डलवत् सम्यक् काशत इति बीजात्मा भानुमण्डलसङ्काशः तदभिधानमकारात्मिका भानुमण्डलसङ्काशा परा तृतीयमात्रा भवेत् । या च पुनः मात्रात्रयापेक्षया अर्धमात्रा परमा सर्वोत्कृष्टा भवति बुधाः तामेतां स्वविकल्पितभेदजातं स्वेन रूपेण वारयति व्याप्नोतीति वरुणः तुर्यः तद्रूपिणीं वारुणीं चतुर्थमात्रात्मिकां विदुः ॥ ७ ॥ यत्र प्रणवे भूतादिकालत्रयेऽपि इमाः मात्राः प्रतिष्ठिताः एषः ओङ्कारः एवं श्रुतिभिराख्यातो भवति । हे स्वाङ्गलोकाः यूयं वक्ष्यमाणघटिकापञ्चककालात्मकघोषिण्यादिमात्रा धारणाभिः निबोधत जानथेत्यर्थः ॥ ८ ॥

[1] यस्ये—क, अ २.

प्रणवस्य व्यष्टिसमष्ट्यात्मकद्वादशमात्राभेदविवरणम्

● घोषिणी प्रथमा मात्रा विद्युन्मात्रा तथा परा ।
पतङ्गिनी तृतीया स्याच्चतुर्थी वायुवेगिनी ॥ ९ ॥
पञ्चमी नामधेया तु षष्ठी चैन्द्र्यभिधीयते ।
सप्तमी वैष्णवी नाम अष्टमी शांकरीति च ॥ १० ॥
नवमी महती नाम धृतिस्तु दशमी मता ।
एकादशी भवेन्नारी ब्राह्मी तु द्वादशी परा ॥ ११ ॥

व्यष्टिसमष्ट्यात्मकद्वादशमात्राभेदं विवृणोति—घोषिणीति ॥ ९ ॥ अन्तःप्रणवमात्रा अकारायाः पञ्चब्रह्मवाचका ज्ञेयाः ॥ १० ॥ समष्ट्यकारायाः [अ]ण्डविराडादिवाचका भवन्ति ॥ ११ ॥

उपासकानां तत्तन्मात्राकालोत्क्रमणफलम्

प्रथमायां तु मात्रायां यदि प्राणैर्वियुज्यते ।
भरते वर्षराजाऽसौ सार्वभौमः प्रजायते ॥ १२ ॥
द्वितीयायां समुत्क्रान्तो भवेद्यक्षो महात्मवान् ।
विद्याधरस्तृतीयायां गान्धर्वस्तु चतुर्थिका ॥ १३ ॥
पञ्चम्यामथ मात्रायां यदि प्राणैर्वियुज्यते ।
उषितः सह देवत्वं सोमलोके महीयते ॥ १४ ॥
[1]षष्ठ्यामिन्द्रस्य सायुज्यं सप्तम्यां वैष्णवं पदम् ।
अष्टम्यां व्रजते रुद्रं पशूनां च पतिं तथा ॥ १५ ॥

[1] षष्ठ्यांमित्रस्य-

नवम्यां तु महर्लोकं दशम्यां तु जनं व्रजेत् ।
एकादश्यां तपोलोकं द्वादश्यां ब्रह्म शाश्वतम् ॥ १६ ॥

षष्टिघटिकास्वेवं द्वादशमात्रादृष्टिं कृत्वा उपासनां कुर्वतः तत्तन्मात्राकालोत्क्रमणफलमाह—प्रथमायामिति । चतुर्मुखदैवत्यघोषिण्याख्याकाराभिधानोदयादिपञ्चघटिकाकालपरिमितायां प्रथमायां तु मात्रायां यद्येवमुपासकः प्राणैः वियुज्यते सोऽसौ योगी भरते वर्षे राजा सार्वभौमः सन् प्रजायते ॥ १२ ॥ तथा च द्वितीयायाम् । सप्तम्यर्थे चतुर्थिकेति । प्रथमपर्यायवदेकादशपर्यायोऽप्यूह्यः ॥ १३–१६ ॥

निर्विशेषब्रह्मस्वरूपं, तज्ज्ञानफलं च

ततः परतरं शुद्धं व्यापकं निर्मलं [1]शिवम् ।
सदोदितं परं ब्रह्म ज्योतिषामुदयो यतः ॥ १७ ॥
अतीन्द्रियं गुणातीतं मनो लीनं यदा भवेत् ।
अनूपमं शिवं शान्तं [2]योगयुक्तः सदा विशेत् ॥ १८ ॥
तद्युक्तस्तन्मयो जन्तुः शनैर्मुञ्चेत् [3]कुले चिरम् ।
संस्थितो योगचारेण सर्वसङ्गविवर्जितः ॥ १९ ॥
ततो विलीनपाशोऽसौ विमलः कमलाप्रभुः ।
तेनैव ब्रह्मभावेन परमानन्दमश्नुते ॥ २० ॥

सविशेषब्रह्मविदामेवं फलतारतम्यमुक्त्वा निर्विशेषब्रह्मस्वरूपं तज्ज्ञानफलं चाह—तत इति । ततः—"अकारो दक्षिणः पक्षः" इत्यारभ्य महावैराजाभिधानं सविशेषं ब्रह्म तदुपासकानां तत्फलं चाभिहितं, ततः परतरं महावैराजगतहेयां-

[1] परं—क, अ २. [2] योगयुक्तं—अ २. [3] कलेबरं—उ (पाठान्तरं), मु.

शापह्नवसिद्धं अत एव शुद्धं, स्वाज्ञदृष्ट्या व्याप्यमलाशिवप्रसक्तौ व्यापकं निर्मलं शिवं, यतः सूर्यादिज्योतिषामुदयो भवति तदेतत् ब्रह्म सदोदितम् ॥ १७ ॥ करणग्रामतद्धेतुत्रिगुणप्रसक्तौ अतीन्द्रियं गुणातीतं निर्गुणं, यदा स्वातिरिक्तकलनोज्जीवकमनो लीनं भवेत्तदा तदनूपमं निरुपमं, चिन्मात्रत्वात् शिवं, शान्तस्वातिरिक्तं यत् ब्रह्म अवशिष्यते सदा तन्निर्विकल्पकयोगयुक्तो विशेत् ॥ १८ ॥ तद्योगयुक्तो जन्तुः तन्मयो भूत्वा स्वकारणभूते कुले स्वाविद्याद्वयतत्कार्ये शनैःशनैः मुञ्चेत अथ यद्यिरं चिन्मात्रं भवेत् । कोऽयं एवमधिकारीत्याह— संस्थित इति । योगचारेण योगाभ्यासेन सम्यक् स्थितः । अन्तर्बाह्यकलनासङ्गिनो योगाभ्यासेच्छा कुत इत्यत आह— सर्वसङ्कल्पविवर्जितः इति ॥ १९ ॥ अतो योगी विमलान्तरो भूत्वा विलीन-स्वबन्धनहेतुस्वातिरिक्तपाशः सन् विदेहकैवल्यकमलया प्रभवतीति प्रभुः परमानन्दं यः स्वेन अनुष्ठितः तेनैव ब्रह्मभावेन सर्वापह्नवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति ज्ञानयोगेन अश्नुते, कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

ज्ञानिनः प्रारब्धकर्मभावाभावविचारः

आत्मानं सततं ज्ञात्वा कालं नय महामते ।
प्रारब्धमखिलं भुञ्जन्नोद्वेगं कर्तुमर्हसि ॥ २१ ॥
उत्पन्ने चात्मविज्ञाने प्रारब्धं नैव मुञ्चति ।
तत्त्वज्ञानोदयादूर्ध्वं प्रारब्धं नैव विद्यते ॥ २२ ॥
देहादीनामसत्त्वात्तु यथा [1]स्वप्नो विबोधतः ।
कर्म जन्मान्तरीयं यत्प्रारब्धमिति कीर्तितम् ॥ २३ ॥
यत्तु जन्मान्तराभावात्पुंसो नैवास्ति कर्हिचित् ।
स्वप्नदेहो यथाध्यस्तस्तथैवायं हि देहकः ॥ २४ ॥

[1] स्वप्ने—क, अ १, अ २.

अध्यस्तस्य कुतो जन्म जन्माभावे कुतः स्थितिः ।
उपादानं प्रपञ्चस्य मृद्भाण्ड[1]स्येव पश्यति ॥ २५ ॥

अज्ञानं चेति वेदान्तैस्तस्मिन्नष्टे क्व विश्वता ।
यथा रज्जुं परित्यज्य सर्पं गृह्णाति वै भ्रमात् ॥ २६ ॥

तद्वत्सत्यमविज्ञाय जगत्पश्यति मूढधीः ।
रज्जुखण्डे परिज्ञाते सर्परूपं न तिष्ठति ॥ २७ ॥

अधिष्ठाने तथा ज्ञाते प्रपञ्चे शून्यतां गते ।
देहस्यापि प्रपञ्चत्वात्प्रारब्धावस्थितिः कुतः ॥ २८ ॥

अज्ञानजनबोधार्थं प्रारब्धमिति चोच्यते ।
ततः कालवशादेव प्रारब्धे तु क्षयं गते ॥ २९ ॥

ब्रह्मप्रणवसंधाननादो ज्योतिर्मयः शिवः ।
स्वयमाविर्भवेदात्मा मेघापायेंऽशुमानिव ॥ ३० ॥

कंचनापक्वज्ञानिनमुद्दिश्येदमाह—आत्मानमिति । सततं श्रुत्याचार्यप्रसादलब्धश्रवणादिसाधनेन स्वात्मानं ब्रह्मेति ज्ञात्वा हे महामते आयुःशेषकालं नय इच्छाऽनिच्छापरेच्छाप्रभवसुखदुःखतन्मिश्रप्रारब्धमखिलं भुञ्जन् नोद्वेगं सन्तापं कर्तुं अर्हसि ॥ २१ ॥ तव एवं उत्पन्ने चात्मविज्ञाने नैव प्रारब्धं त्वां मुञ्चति । यदि ते ब्रह्ममात्रतत्त्वज्ञानं जायते तदा न हि ते प्रारब्धं कर्म अस्तीत्याह—तत्त्वज्ञानेति ॥ २२ ॥ प्रारब्धसम्भवे हेतुमाचष्टे—देहादीनामिति । यत् जन्मान्तरीयं कर्म सुखादिभोगप्रदं प्रारब्धं तत्तु प्रबोधात् स्वप्नवत् तत्त्वज्ञानेन नश्यत्येव । तत्र हेतुः—वस्तुतो देहादीनामसत्त्वात् ॥ २३ ॥ एवं देहादीनामसत्त्वे पुंसो जन्मान्तराभावात् यत् प्रारब्धमिति मन्यसे तत्तु

१, अ २.

कर्हिचिदपि नैवास्तीति निश्चिन्वित्यर्थः । प्रारब्धायत्तदेहस्यासत्त्वं स्फुटयति सदृष्टान्तं- -स्वप्नेति ॥ २४–२५ ॥ स्वाज्ञानं अध्यासहेतुः । तस्मिन् वेदान्तैः तत्प्रभवज्ञानविज्ञानसम्यज्ज्ञानैः अभावपदं गते क तत्कार्यविश्वता सेद्धुं पारयति, देहादेः विश्वान्तःपातित्वात् । न कदाऽपि प्रारब्धादिकर्मत्रयं विद्यते इत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ २६–२८ ॥ तथा चेत् कथं प्रारब्धकल्पनेत्यत आह—अज्ञानेति । स्वज्ञानेन स्वाज्ञानतत्कार्ये नष्टे कथं ते देहो विद्यत इति स्वाज्ञानानुरोधमाक्षिपन्ति, तद्वाग्बन्धनायेयं प्रारब्धकल्पनेत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—तत इति । ततः सम्यज्ज्ञानादूर्ध्वं कालवशात् ईश्वरप्रसादादेव प्रारब्धकर्मोपलक्षितस्वातिरिक्तास्तित्वभ्रमे क्षयं अपह्नवं गते सति ॥ २९ ॥ अथ पुरा ब्रह्मप्रणवानुसन्धानप्रभवप्रबोधः पुनः स्वातिरिक्तास्तित्वभ्रमं न ददाति, ज्योतिर्मयः शिवो नादः तुर्यतुर्यो भूत्वा मेघापाये अंशुमानिव स्वयं आविर्भवेत् आत्मा स्वमात्रमवशिष्यत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

तुरीयतुरीयाधिगमोपायभूतं नादानुसन्धानम्

सिद्धासनस्थितो योगी मुद्रां संधाय वैष्णवीम् ।
शृणुयाद्दक्षिणे कर्णे नादमन्तर्गतं सदा ॥ ३१ ॥
अभ्यस्यमानो नादोऽयं बाह्यमावृणुते [1]ध्वनिम् ।
पक्षाद्विपक्षमखिलं जित्वा तुर्यपदं व्रजेत् ॥ ३२ ॥
श्रूयते प्रथमाभ्यासे नादो नानाविधो महान् ।
वर्धमानस्तथाऽभ्यासे श्रूयते सूक्ष्मसूक्ष्मतः ॥ ३३ ॥
आदौ जलधिजीमूतभेरीनिर्झरसंभवः ।
मध्ये मर्दलशब्दाभो घण्टाकाहलजस्तथा ॥ ३४ ॥

[1] ध्वनिः—क, अ १, अ २.

अन्ते तु किंकिणीवंशवीणाभ्रमरनिस्वनः ।
इति नानाविधा नादाः श्रूयन्ते सूक्ष्मसूक्ष्मतः ॥ ३५ ॥
महति श्रूयमाणे तु महाभेर्यादिकध्वनौ ।
तत्र सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं नादमेव परामृशेत् ॥ ३६ ॥
घनमुत्सृज्य वा सूक्ष्मे सूक्ष्ममुत्सृज्य वा घने ।
रममाणमपि [1]क्षिप्तं मनो नान्यत्र चालयेत् ॥ ३७ ॥
यत्र कुत्रापि वा नादे लगति प्रथमं मनः ।
तत्र तत्र स्थिरीभूत्वा तेन सार्धं विलीयते ॥ ३८ ॥
विस्मृत्य सकलं बाह्यं नादे दुग्धाम्बुवन्मनः ।
एकीभूयाथ सहसा चिदाकाशे विलीयते ॥ ३९ ॥
उदासीनस्ततो भूत्वा सदाऽभ्यासेन संयमी ।
उन्मनीकारकं सद्यो नादमेवावधारयेत् ॥ ४० ॥
सर्वचिन्तां समुत्सृज्य सर्वचेष्टाविवर्जितः ।
नादमेवानुसंदध्यान्नादे चित्तं विलीयते ॥ ४१ ॥

ब्रह्मप्रणवार्थतुर्यतुर्याधिगमोपायतया नादानुसन्धानप्रकारमाह—**सिद्धासनेति** ॥

गुदं वामेन सम्पीड्य मेढ्रादुपरि दक्षिणम् ।
ऋजुकायस्त्रिबन्धाभ्यां सिद्धासनमिदं भवेत् ॥

इति योगशास्त्रप्रसिद्धसिद्धासने स्थितो योगी

[1] कूलसं— अ २.

अन्तर्लक्ष्यं बहिर्दृष्टिः निमेषोन्मेषवर्जिता ।
एषा सा वैष्णवी मुद्रा सर्वतन्त्रेषु गोपिता ॥

इति श्रुतिसिद्धवैष्णवीं मुद्रामनुसन्धाय स्वान्तरनाहतगतं नादं दक्षिणकर्णे सदा शृणुयात् ॥ ३१ ॥ एवं नादश्रवणतः किं स्यादित्यत आह— अभ्यस्यमान इति । एवं अभ्यस्तो नादः स्वावाग्कबाह्यशब्दादिकमावृत्य पक्षमात्रेण स्वविपक्षभूतस्वातिरिक्तास्तित्वं निर्मूल्य नादसाधनो योगी तुर्यतुर्यपदं स्वमात्रमिति व्रजेत् ॥ ३२ ॥ नादेयत्तां तदभ्यासानुभवं च प्रकटयति— श्रूयत इति ॥ ३३ ॥ कथं? आदौ ॥ ३४–३५ ॥ तत् किं ग्राह्यमित्यत आह—महतीति ॥ ३६ ॥ यथाकथंचित् नादात् मनो न चालयेदित्याह— घनमिति ॥ ३७ ॥ जलध्यादिभ्रमगनिस्वनान्तनादेषु यत्र कुत्र वा मनः स्थिरीभवेत् तेन नादेन साकं चिदाकाशे विलीयत इत्याह—यत्रेति ॥ ३८–३९ ॥ तदितरकार्येषु उदासीनः ॥ ४० ॥ यतो नादाभ्यासः क्षिप्रफलदः अत एव सर्वचिन्ताम् ॥ ४१ ॥

नादस्य मनोनियमनसामर्थ्यम्

मकरन्दं पिबन्भृङ्गो गन्धान् [1]नापेक्षते यथा ।
नादासक्तं सदा चित्तं विषयं न हि काङ्क्षते ॥ ४२ ॥

बद्धः सुनादगन्धेन सद्यःसंत्यक्त[2]चापलम् ।
नादग्रहणतश्चित्तमन्तरङ्ग[3]भुजङ्गमम् ॥ ४३ ॥

विस्मृत्य विश्व[4]मेकाग्रं कुत्रचिन्न हि धावति ।
[5]मनोन्मत्तगजेन्द्रस्य विषयोद्यानचारिणः ॥ ४४ ॥

[1] नाक्षेपते—उ, अ १. [2] चापलः—क, अ १, अ २, मु.
[3] भुजंगमः—मु. [4] मेकाग्रः—मु. [5] मनोम—क, अ १.

नियामनसमर्थोऽयं निनादो निशिताङ्कुशः ।
नादोऽन्तरङ्गसारङ्गबन्धने वागुरायते ॥ ४५ ॥
अन्तरङ्ग[1]तरङ्गस्य रोधे वेलायतेऽपि च ।

नादासक्तं चित्तं तदतिरिक्तविषयं न काङ्क्षतीति सदृष्टान्तमाह—मकरन्दमिति ॥ ४२ ॥ नादपाशनिरुच्छ्वासबद्धं चित्तं अचलं सत् स्वबाह्याभ्यन्तरं विस्मृत्य स्तब्धीभवतीत्याह—बद्ध इति ॥ ४३ ॥ स्वान्तर्बाह्यं विस्मृत्य स्वस्मिन्नेव स्थिरं सत् न कुत्रचिन् परिधावतीत्यर्थः । नादाङ्कुशो मनोगजनियमनदक्ष इत्याह—मन इति ॥ ४४ ॥ नादोन्तरङ्गविहङ्गमतरङ्गरोधनजालवेलेव दक्ष इत्याह—नाद इति ॥ ४५ ॥

उपेयनादस्वरूपम्

ब्रह्मप्रणवसंलग्ननादो ज्योतिर्मयात्मकः ॥ ४६ ॥
मनस्तत्र लयं याति तद्विष्णोः परमं पदम् ।
तावदाकाशसंकल्पो यावच्छब्दः प्रवर्तते ॥ ४७ ॥
निःशब्दं तत्परं ब्रह्म परमात्मा [2]समीर्यते ।
नादो यावन्मनस्तावन्नादान्ते तु मनोन्मनी ॥ ४८ ॥
सशब्दश्चाक्षरे क्षीणे निःशब्दं परमं पदम् ।
सदा नादानुसंधानात्संक्षीणा वासना [3]भवेत् ॥ ४९ ॥
निरञ्जने विलीयेते मनोवायू न संशयः ।
नादकोटिसहस्राणि बिन्दुकोटिशतानि च ॥ ५० ॥
सर्वे तत्र लयं यान्ति ब्रह्मप्रणव[4]नादके ।

[1] समुद्रस्य—क, अ २.
[2] समीयते—अ १, अ २.
[3] तुया—क, अ १, अ २.
[4] नादकः—उ.

उपायनादस्वरूपमुक्त्वा फलात्मकोपेयनादस्वरूपं तज्ज्ञानफलं च प्रकटयति—ब्रह्मेति । अकारस्थूलांशादिप्रविभक्तजाग्रज्जाग्रदाद्यविकल्पानुक्रैकरसान्तकलनोपबृंहणात् ब्रह्म यस्मिन् षोडशमात्रात्मकप्रणवे विराजते स ब्रह्मप्रणवः तत्संलग्नः तदभिन्नः सचाऽसौ स्वज्ञानां पराग्भावं न ददातीति नदः स एव नादः प्रत्यगात्मा स्वयंप्रकाशकतया ज्योतिर्मयात्मको भवति ॥ ४६ ॥ यन्मनः पराक्प्रत्यग्विभागहेतुः तत्र प्रत्यगभिन्नपरब्रह्मणि लयं याति, मनउपलक्षितस्वाविद्यापदाधिकरणं यत् तस्य विष्णोः तद्विष्णोः व्याप्यसापेक्षव्यापनशीलस्य व्याप्यसापेक्षव्यापकताऽभावे यद्व्याप्यव्यापककलनाविगळमवशिष्यते, तदेव परमं निष्प्रतियोगिकनिर्विशेषं तन्मात्रतया पद्यत इति पदं विकळेबरकैवल्यमित्यर्थः । किं सदा ब्रह्मप्रणवानुसन्धानं कर्तव्यमित्यवधिमाह—तावदिति । यावद्ब्राह्यान्तःशब्दकामादिप्रतीतिः तावदाकाशसङ्कल्पः स्वातिरिक्तशब्दादिप्रपञ्चोऽस्ति नास्तीति विभ्रमसङ्कल्पविगळो भवेत् ॥ ४७ ॥ ततोऽयं निःशब्दतया विभाति परमात्मेति सम्यगीर्यते । नादानुसन्धानावधिं तत्फलं चाह—नाद इति ॥ ४८–४९ ॥ ब्रह्मप्रणवनादस्य सर्वापवादाधिकरणतामाह—नादेति । नादस्य सर्वसाक्षिणोऽधिगमे यान्युपायतया कोटिसहस्राणि साधनानि सन्ति यानि बिन्दोः ईश्वरस्य अधिगमे सालोक्यादितत्पदाप्तिसाधनानि कोटिशतानि सन्ति तानि सर्वाणि ॥ ९० ॥ चशब्दात् ये ये स्वाज्ञविकल्पिताः विकाराः सन्ति ते सर्वे तत्र ब्रह्मप्रणवनादके प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि लयं यान्ति । ततः प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म स्वाधिष्ठेयाभावात् निरधिष्ठानं सत् स्वमात्रमवशिष्यत इति भावः ॥

नादारूढयोगिनां विदेहमुक्तिलाभः

सर्वावस्थाविनिर्मुक्तः सर्वचिन्ताविवर्जितः ॥ ९१ ॥
मृतवत्तिष्ठते योगी स मुक्तो नात्र संशयः ।
शङ्खदुन्दुभिनादं च न शृणोति कदाचन ॥ ९२ ॥
काष्ठवज्ज्ञायते देह उन्मन्यावस्थया ध्रुवम् ।
न जानाति स शीतोष्णं न दुःखं न सुखं तथा ॥ ९३ ॥

न मानं नावमानं च संत्यक्त्वा तु समाधिना ।
अवस्थात्रयमन्वेति न चित्तं योगिनः सदा ॥ ९४ ॥
जाग्रन्निद्राविनिर्मुक्तः स्वरूपावस्थतामियात् ॥ ९५ ॥
दृष्टिः स्थिरा यस्य विना सदृश्यं
वायुः स्थिरो [1]यस्य विना प्रयत्नम् ।
चित्तं स्थिरं यस्य विनाऽवलम्बं
स ब्रह्मतारान्तरनादरूपः ॥ ९६ ॥

इत्युपनिषत् ॥

एवं ब्रह्मप्रणवनादारूढयोगिनां स्थितिं तत्कृतकृत्यतां विशदीकरोति—सर्वेति ॥ ९१–९२ ॥ ब्रह्ममात्रभावमापन्नो योगी ब्रह्मातिरिक्तकलनां न जानाति ब्रह्मातिरिक्तयोः निष्प्रतियोगिकभावाभावरूपत्वात् इत्यर्थः ॥ ९३–९५ ॥ तस्य ब्रह्मप्रणवनादरूपतां दर्शयन् उपसंहरति—दृष्टिरिति । यस्य दृष्टिवायुचित्तानि दृश्यप्रयत्नावलम्बकलनां विना स्थिरीभूत्वा ब्रह्मप्रणवपर्यवसन्ना भवन्ति सोऽयं विद्वान् ब्रह्मतारान्तरतुर्यतुर्याभिधाननादरूपतया अवशिष्यते, विदेहमुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ९६ ॥ इत्युपनिषच्छब्दौ नादबिन्दूपनिषत्समाप्त्यर्थौ ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
लिखितं स्याद्विवरणं नादबिन्दोः स्फुटं लघु ।
नादबिन्दुविवरणं पञ्चाशदधिकं शतम् ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे अष्टत्रिंशत्सङ्ख्यापूरकं नादबिन्दूपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम्

[1] यत्र—उ १.

पाशुपतब्रह्मोपनिषत्

भद्रं कर्णेभिः—इति शान्तिः

पूर्वकाण्डः

जगन्नियन्तृविषयाः सप्तप्रश्नाः

अथ ह वै स्वयंभूर्ब्रह्मा प्रजाः सृजानीति कामकामो जायते कामेश्वरो वैश्रवणः ॥ १ ॥ वैश्रवणो ब्रह्मपुत्रो वालखिल्यः स्वयंभुवं परिपृच्छति—जगतां का विद्या का देवता जाग्रत्तुरीययोरस्य को देवो [1]यानि कस्य वशानि कालाः कियत्प्रमाणाः कस्याज्ञया रवि-चन्द्रग्रहादयो भासन्ते कस्य महिमा गगनस्वरूप एतदहं श्रोतु-मिच्छामि नान्यो जानाति त्वं ब्रूहि ब्रह्मन् ॥ २ ॥

पाशुपतब्रह्मविद्यासंवेद्यं परमाक्षरम् ।
परमानन्दसम्पूर्णं रामचन्द्रपदं भजे ॥

इह खलु अथर्वणवेदप्रविभक्तेयं पाशुपतब्रह्मोपनिषत् हंससूत्रस्वरूप-प्रकटनव्यग्रा निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रपर्यवसन्ना विजयते । अस्याः सङ्क्षेपतो

[1] युगानि—अ.

विवरणमारभ्यते । वालखिल्यस्वयम्भूप्रश्नप्रतिवचनरूपेयमाख्यायिका विद्यास्तुत्यर्था । आख्यायिकामवतारयति—अथेति । अथ प्राण्यदृष्टपरिपाकानन्तरम् । हवा इति वृत्तार्थस्मरणार्थौ निपातौ । स्वयमेव भवतीति स्वयम्भूः ब्रह्मा तस्य प्रजाः सृजेयमिति कामं कामः कामकामो जायते प्रादुर्बभूव । तत्सङ्कल्पानुरोधेन कामेश्वरो रुद्रः, "ललाटात् क्रोधजो रुद्रोऽजायत" इति श्रुतेः, वैश्रवणश्च ॥ १ ॥ वैश्रवणोनामकः ब्रह्मपुत्रः वालखिल्यो ऋषिपूगश्च स्वयम्भुवं परिपृच्छति । किमिति? जगतां का विद्येत्यादि समधा प्रश्नः कृतः । एतदहं त्वत्तः सकाशात् श्रोतुमिच्छामि । त्वदितरेणैतदुक्ता न हि कोऽपि विद्यते । अतो ब्रह्मन् त्वं ब्रूहि ॥ २ ॥

सप्तप्रश्नानामुत्तराणि

स्वयंभूरुवाच—[1]कृत्स्नजगतां मातृका विद्या ॥ ३ ॥ द्वित्रिवर्णसहिता द्विवर्णमाता त्रिवर्णसहिता चतुर्मात्रात्मकोङ्कारो मम प्राणात्मिका देवता ॥ ४ ॥ अहमेव जगत्त्रयस्यैकः पतिः ॥ ५ ॥ मम वशानि सर्वाणि युगान्यपि [2]च ॥ ६ ॥ अहो[3]रात्रादिमतिसंवर्धिताः कालाः ॥ ७ ॥ मम रूपा रवेस्तेजश्चन्द्रनक्षत्र[4]ग्रहतेजांसि ॥ ८ ॥ गगनो मम त्रिशक्तिमायास्वरूपः नान्यो मदस्ति ॥ ९ ॥ तमोमायात्मको रुद्रः सात्विकमायात्मको विष्णू राजसमायात्मको ब्रह्मा । इन्द्रादयस्तामसराज[5]सात्मिका न सात्विकः कोऽपि अघोरः [6]साधारणस्वरूपः ॥ १० ॥

[1] कृत्स्नं—अ १, अ २, क. [2] "च" लुप्तम्—क, अ २.
[3] रात्रामति सं—क, अ १, अ २, उ १. रात्रादयः मत्सं—अ.
[4] ग्रहास्ते—अ, अ १, अ २. [5] ससात्विका [6] सर्वसाधा—क, अ २.

इति पृष्टो भगवान् स्वयम्भूरुवाच'। किमिति? 'जगतां का विद्या' इत्याद्यप्रश्नमपाकरोति—कृत्स्नजगतां मातृका अकारादिक्षकारान्तरूपिणी विद्या, तस्या वैखरीप्रपञ्चनिर्वाहकत्वात् ॥ ३ ॥ 'का देवता' इति द्वितीय-प्रश्नमपाकरोति—द्वित्रिवर्णेति । षदरूपेण द्वित्रिवर्णसहिता स्वयमकारो-काराख्यद्विवर्णतो मीयत इति द्विवर्णमाता मकारेण सह त्रिवर्णसहिता "स्थूलमेतद्ह्रस्वदीर्घप्लुतम्" इति श्रुत्यनुरोधेन य ओङ्कारः चतुर्मात्रात्मको भवति सोऽयं मम प्राणात्मिका देवता ॥ ४ ॥ 'जाग्रत्तुरीययोरस्य को देवः' इति प्रश्नमपाकरोति—अहमेवेति । अस्य जाग्रदादितुरीयान्तकलनाकलितस्य जगत्त्रयस्य अहमेक एव देवः, मम सूत्रादिरूपेण जगन्त्रयचालकत्वात् ॥ ५ ॥ 'यानि कस्य वशानि' इति प्रश्नमपाकरोति—ममेति । कृतादियुगानि, अपिच-शब्दाभ्यां स्थावरजङ्गमात्मकं जगच्च मदृशे वर्तत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ 'कालाः कियत्प्रमाणाः' इति प्रश्नमपाकरोति—अहोरात्रेति । निमेषाहोरात्रादिमत्या संवर्धिताः कल्पावसानाः कालाः ॥ ७ ॥ 'कस्याज्ञया रविचन्द्रग्रहादयो भासन्ते' इति प्रश्नमपाकरोति—मम रूपा इति ।

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥

इति स्मृतेः ॥ ८ ॥ 'कस्य महिमा गगनस्वरूपः' इति चरमप्रश्नमपाकरोति—गगन इति । गगनः गगनम् । क्रियाज्ञानेच्छारूपेण दुर्गालक्ष्मीसरस्वतीरूपेण वा मायामयाः तिस्रः शक्तयः तत्कार्यजातं च मन्महिमास्वरूपमित्यर्थः । अहं एतादृशः परमेश्वरः, मदतिरेकेण न किञ्चिदस्तीत्याह—नान्य इति ॥ ९ ॥ रुद्रादयः किंगुणविशिष्टाः इत्यत आह—तम इति । तस्य सर्वसंहारकतया तामसगुणोपाधित्वात् । विष्ण्वतिरेकेण न सात्त्विकः कोऽपि, तस्य सर्वमर्यादापालकतया शुद्धसत्वरूपत्वात् । अत एवाऽयं अघोरः सर्वसाधारणस्वरूपः सत्वगुणावष्टम्भतः शान्तरूपेण भक्तकोटिसाधारणत्वात् ॥ १० ॥

सृष्टियज्ञे कर्त्रादिनिरूपणम्

समस्तयागानां रुद्रः [1]पशुकर्ता रुद्रो यागदेवो विष्णु-
रध्वर्युर्होतेन्द्रो देवता यज्ञभुङ् मानसं ब्रह्म महेश्वरं ब्रह्म ॥ ११ ॥

सृष्टियज्ञे रुद्रादयः कीदृशाः सन्तः किं कुर्वन्ति इत्यत आह—**समस्तेति** । तत्र **रुद्रस्तु** अग्निष्टोमादिवाजिमेधान्तसमस्तयागानां विशसनकर्मणि पशून् करोतीति **पशुकर्ता** यागसामान्यस्य पशुप्रधानत्वात् रुद्रः । **यागदेवः**, यागप्रधानाहुतिद्रव्यस्य विष्ण्वायत्तत्वात्, **विष्णुः अध्वर्युः** अन्यूनाधिकतया तत् पालयन् । चालकत्वात् **होता इन्द्रः**, स्तुतशस्त्रकृत्त्वात् । तत्तद्देवतारूपेण पशुपतिरेव **यज्ञभुक्** । **मानसं ब्रह्म**—वाङ्मौनपूर्वं मानसं मनसा सर्वर्त्विङ्निर्वर्त्यप्रयोगद्रष्टृत्वेन यज्ञोपबृंहणात् —**महेश्वरं ब्रह्म** ब्रह्मणः सर्वद्रष्टृतया ब्रह्म ब्रह्माणं महेश्वरं विद्धि ॥ ११ ॥

नादानुसन्धानयज्ञः

मानसो हंसः [2]सोऽहं हंस इति तन्मयं यज्ञो नादानुसंधानम् ।
तन्मयविकारो जीवः ॥ १२ ॥

कोऽयं यज्ञ इत्यत्र नादानुसन्धानं इत्याह—**मानस इति** । **हंसः-सोऽहमिति** चिरभावनातः **तन्मयं** तद्भावसाधनं यत् **नादानुसन्धानं** तदेव **मानसो यज्ञो** भवतीत्यर्थः । एवं अनुसन्धाता **जीवस्तु** उच्छ्वासनिःश्वासवद्यन्मनः **तन्मयविकारः** । जीवस्य प्राणमनउपाधिकत्वात् तद्विकारत्वं युज्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

परमात्मनो हंसत्वनिरूपणम्

परमात्मस्वरूपो हंसः । अन्तर्बहिश्चरति हंसः । अन्तर्गतो-
ऽनवकाशान्तर्गतसुपर्णस्वरूपो हंसः ॥ १३ ॥

[1] पशुपतिः कर्ता—अ. [2] सोहमिति—अ.

हंसस्तु स्वतत्त्वज्ञानेन स्वातिरिक्तभ्रमं हन्ति अपह्नवं करोतीति हंसः परमात्मा भवति। स कुत्र आसनमर्हतीत्यत्र—सोऽयं हंसः प्राणापानोपाधियोगात् अन्तर्बहिश्चरति। यद्वा—सर्वप्राण्यन्तर्बहिश्चरति प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपेण उपलभ्यते, "अन्तर्बहिश्च तत् सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः" इति श्रुतेः। सर्वप्राण्यन्तः कामादयो वर्तन्ते, बाह्ये शब्दादिविषयाश्च, तथा सति स्वव्याप्तेः अनवकाशात् कथं अन्तर्गतो बहिर्गतो वा भवितुमर्हतीत्यत्र—सर्वप्राण्यन्तर्बाह्यगतकामशब्दादिविषसर्पग्राससुपर्णस्वरूपो हंसः। प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मास्मीति सम्यज्ज्ञानस्य स्वान्तर्बाह्यकलनाविलयपूर्वकत्वात् हंसः स्वान्तर्बहिः व्याप्य परिपूर्णो भवतीत्यर्थः। तथाच स्मृतिः—

विषया बाह्यदेशस्था देहस्यान्तर्हृदाकृतिः।
सर्वग्रहोपसंशान्तौ स्वयमेवावशिष्यते॥

इति॥ १३॥

यज्ञसूत्रब्रह्मसूत्रयोः साम्यम्

षण्णवतितत्त्वतन्तुवद्व्यक्तं चित्सूत्रत्रयचिन्मयलक्षणं नवतत्त्वत्रिरावृतं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरात्मकमग्नित्रयकलोपेतं चिद्ग्रन्थिबन्धनम् अद्वैतग्रन्थिः॥ १४॥ यज्ञसाधारणाङ्गं बहिरन्तर्ज्वलनं यज्ञाङ्गलक्षणब्रह्मस्वरूपो हंसः॥ १५॥

बाह्यान्तर्भासमानयज्ञब्रह्मसूत्रयोः साम्यमाह—षण्णवतीति। चतुरङ्गुलमानेन षण्णवतिसङ्ख्याविशिष्टं यज्ञसूत्रं यथा व्यक्तं भवति तथा षण्णवतितत्त्वतन्तुविशिष्टं ब्रह्मसूत्रं व्यक्तं भवति। यज्ञसूत्रं तु सूत्रत्रयविशिष्टतन्तुलक्षणं, ब्रह्मसूत्रं तु द्वितुर्यांविकल्पात्मना चित्सूत्रत्रयचिन्मयलक्षणं भवति। यथा यज्ञसूत्रं सूत्रत्रयं त्रिरावृतं यदि तदा नवसूत्रं भवति तथा ब्रह्मसूत्रमपि द्वितुर्यांविकल्पत्रयं त्रिरावृतं चेत् नवमहातत्त्वात्मकं भवति। यद्वा—तुर्यविश्वविराडोत्रादिभेदेन नवतत्त्वं तुर्यप्राज्ञबीजानुज्ञैकरसात्मना त्रिरावृतं तृतीयपाद-

पर्यवसन्नं भवति । यद्वा—नवतत्त्वत्रिरावृतं ब्रह्मसूत्रं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरात्मकं गार्हपत्याद्यग्नित्रयकळोपेतं वा भवति । एवं त्रिधाभिन्नब्रह्मसूत्रैक्योपायस्तु चिन्मात्रादतिरिक्तं त्रिधा विभक्तं न किञ्चिदस्तीति चिद्ग्रन्थिबन्धनम् । व्यष्टिसमष्टितदैक्यावभासकचितामैक्यं ग्रन्थिबन्धनतः कथमित्यत्र—अद्वैतग्रन्थिः तदैक्यग्रन्थेः तद्भेदग्रासत्वात् अद्वैतग्रन्थिः अद्वितीयपरमात्मा भवतीत्यर्थः । यथा यज्ञसूत्रब्रह्मग्रन्थिः तदैक्यहेतुः तथा अत्रापीत्यर्थः ॥ १४ ॥ बाह्यान्तः-सूत्रयोः सामानाधिकरण्यमाह—यज्ञेति । यज्ञसूत्रं बहिः ज्वलतीति यथा बाह्ययज्ञसाधारणाङ्गं भवति तथा ब्रह्मसूत्रं अन्तर्ज्वलतीत्यन्तर्यज्ञसाधारणाङ्गं भवतीति ज्ञेयम् । हंसस्तु अन्तर्यज्ञाङ्गलक्षणब्रह्मस्वरूपो भवति ॥ १५ ॥

ब्रह्मयज्ञो ब्राह्मणाधिकारिकः

उपवीतलक्षणसूत्र[1]ब्रह्मगा यज्ञाः । ब्रह्माङ्गलक्षणयुक्तो यज्ञसूत्रम् । तद्ब्रह्मसूत्रम् । यज्ञसूत्रसंबन्धी ब्रह्मयज्ञः तत्स्वरूपः ॥१६॥

बाह्ययज्ञास्तु उपवीतलक्षणसूत्रवद्ब्रह्मगा ब्राह्मणाश्रया भवन्ति । यज्ञसूत्रं ब्रह्माङ्गलक्षणयुक्तो वेदाङ्गलक्षणयुक्तो ब्राह्मणो भजति । तत् ब्रह्मसूत्रमपि स एव भजति । तत् कथं इत्यत्र—यज्ञसूत्रवद्ब्राह्मणसम्बन्धी ब्रह्मयज्ञः, ब्रह्मनिष्ठाया ब्राह्मणनिर्वर्त्यत्वात् । यो यन्निष्ठः स तत्स्वरूपो भवति ॥ १६ ॥

प्रणवहसस्य ब्रह्मयज्ञत्वम्

अङ्गानि मात्राणि । मनोयज्ञस्य हंसो यज्ञसूत्रम् । प्रणवं ब्रह्मसूत्रं ब्रह्मयज्ञमयम् । प्रणवान्तर्वर्ती हंसो ब्रह्मसूत्रम् । तदेव ब्रह्मयज्ञमयं मोक्षक्रमम् ॥ १७ ॥

[1] ब्रह्मसूत्रगा—क.

यत्प्रणवनिष्ठः प्रणवो भवति तदङ्गानि कानीत्यत्र—**मात्राणि** अकारादि-मात्राः। अङ्गिप्रणवस्वरूपं कीदृशं इत्यत्र—**मनोयज्ञस्य** अन्तर्यज्ञस्य फलत्वेन यो विराजते **हंसः** तत्स्वरूपमेव **यज्ञसूत्रम्**। प्रणवं प्रणवः **ब्रह्मसूत्रमयं ब्रह्मयज्ञश्च**। यत एवं अतो हंस एव सर्वं, तदतिरिक्तं न किञ्चिदस्ति इत्यर्थः। यो **हंसः** प्रणवार्थतया **प्रणवान्तरुपलभ्यते** स एव **ब्रह्मसूत्रम्**। प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म यत् ब्रह्मसूत्रं **तदेव ब्रह्मयज्ञमयं** निर्विशेषब्रह्मज्ञानम्। तदेव **मोक्षक्रमं** स्वातिरिक्तभ्रममोक्षणस्य स्वमात्रज्ञानमेव साधनं, तदतिरिक्तसाधनजालस्य तन्मोक्षणेऽकिञ्चित्करत्वात्। अयमेव हि क्रमः, "नान्यः पन्था अयनाय विद्यते" इति श्रुतेः ॥ १७ ॥

ब्रह्मसन्ध्याक्रियारूपो मनोयागः

ब्रह्मसंध्याक्रिया मनोयागः। संध्याक्रिया मनोयागस्य लक्षणम् ॥ १८ ॥

मनोयागः कीदृशः इत्यत आह—**ब्रह्मेति**। "तत् त्वमसि," "अहं ब्रह्मास्मि" इति प्रत्यक्परब्रह्मणोरैक्यमेव **सन्ध्याक्रिया मनोयागः** उच्यते। तयोः **सन्ध्याक्रिया** हि **मनोयागस्य लक्षणं** इत्यत्र—जीवात्मपरमात्मनोः एकत्वज्ञानेन तयोः भेद एव विभग्नः, सा सन्ध्येति—

नोदकैर्जायते सन्ध्या न मन्त्रोच्चारणेन तु।
सन्धौ जीवात्मनोरैक्यं सा सन्ध्या सद्भिरुच्यते ॥

इति श्रुतेः स्मृतेश्च ॥ १८ ॥

हंसप्रणवाभेदानुसन्धानं अन्तर्यागः

यज्ञ[1]सूत्रं प्रणवम्। ब्रह्मयज्ञक्रियायुक्तो ब्राह्मणः। ब्रह्मचर्येण चरन्ति देवाः। हंससूत्रचर्या यज्ञाः। हंसप्रणवयोरभेदः ॥ १९ ॥

[1] सूत्रप्रणवब्र—अ.

हंसस्य प्रार्थनास्त्रिकालाः । त्रिकालास्त्रिवर्णाः । त्रेताभ्यनुसंधानो यागः । त्रेताभ्यात्माकृतिवर्णोङ्कारहंसानुसंधानोऽन्तर्यागः ॥ २० ॥ चित्स्वरूपवत्तन्मयं तुरीयस्वरूपम् । अन्तरादित्ये ज्योतिःस्वरूपो हंसः ॥ २१ ॥ यज्ञाङ्गं ब्रह्मसंपत्तिः । ब्रह्म[1]प्रवृत्तितत्प्रणवहंससूत्रेणैव ध्यानमाचरन्ति ॥ २२ ॥

हंसप्रणवयोः अभेदं वक्तुं भूमिकां करोति—**यज्ञसूत्रमिति** । यज्ञत्वेन सूचनात् **यज्ञसूत्रं** ब्रह्मप्रणवं प्रणवः, यज्ञस्य विष्णोः प्रणवार्थत्वात् **ब्रह्मयज्ञक्रिया** निष्कामकर्मानुष्ठानसहकृतध्यानसमाधिः, तदनुष्ठाता **ब्राह्मणः**, तस्य परापरब्रह्मवित्त्वात् । "ब्रह्मभावे मनश्चारो ब्रह्मचर्यं विदुर्बुधाः" इति श्रुत्यनुरोधेन **देवा** इन्द्रादयोऽपि सदा **ब्रह्मचर्येण चरन्ति**, तेषां प्रजापतिशिष्यत्वेन ब्रह्मवित्त्वात् । **यज्ञा** अपि **हंससूत्रचर्याः** अन्तर्यज्ञानां प्रत्याहारधारणाध्यानसमाधीनां हंससूत्रचर्याविर्भावहेतुत्वात् । "आत्ममन्त्रस्य हंसस्य परस्परसमन्वयात्" इति स्मृतिसिद्धः **हंसप्रणवयोरभेदः**, वाच्यवाचकयोरैक्यत्वात् ॥ १९ ॥ हंसप्रणवयोरैक्यं कथमित्यत्राह—**हंसस्येति** । प्रत्यगभिन्नपरमात्मनो **हंसस्य** आप्त्युपायभूताः **प्रार्थनाः** श्रवणादयः । ते **त्रिकालाः**, श्रवणादीनां कालपरिच्छेद्यत्वात् । भूतादित्रिकाला एव अकारादित्रिवर्णाः । विश्वविराडोत्रादि**त्रेताभ्यनुसन्धानो**ऽनुसन्धानमन्तर्यागः । तत् कथं इत्यत्र—विश्वादित्रेताभ्यात्मनां द्वितुर्यांविकल्पपर्यवसन्नानां व्यष्टिसमष्टितदुभयैक्याकाराद्याकृतिवर्णवदोङ्कारार्थनिष्प्रतियोगिकतुर्यतुर्यहंसः स्वमात्रमित्यनुसन्धानोऽनुसन्धानमन्तर्यागः ॥ २० ॥ विश्वविराडोत्रादिचित्स्वरूपवत्तन्मयं तद्वतहेयांशापायसिद्धं तुर्यप्रविभक्ततुरीयस्वरूपम् । तद्विकल्पितान्तरादित्ये स्वान्तःकामादिवृत्त्यवभासकप्रत्यक्सूर्ये तदभेदेन विद्योतमानज्योतिःस्वरूपो हंसः परमात्मा ॥ २१ ॥ तदनुसन्धानात्मकान्तर्यज्ञाभिधानाङ्गं सम्यज्ज्ञानमङ्गिब्रह्मसम्पत्तिहेतुः, स्वाप्तेः

[1] प्रवृत्तौ—अ.

स्वातिरिक्तासम्भवसिद्धस्वज्ञानपूर्वकत्वात्। अत एव ब्रह्मविदादयः पराक्प्रवृत्ति-निरसनपूर्वकं प्रत्यगभिन्नब्रह्मगोचरा प्रवृत्तिः तदालम्बनभूतः प्रणवः तदर्थभूतप्रत्यक्परविभागैक्यासहतुर्यतुर्यहंसरूपेण तुरीयोङ्कारात्प्रविद्योतं तुर्यतुर्यं "ब्रह्ममात्रमसन्न हि" इत्यादिश्रुतिततिसूचनात् हंससूत्रं "मद्व्यतिरिक्तमणुमात्रं न विद्यते" इति निर्विशेषब्रह्मज्ञानं तेनैव हंसः स्वमात्रमिति ध्यानमाचरन्ति। एवंनिष्ठाः तत्स्वरूपा एव भवन्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

षण्णवतिहंससूत्राणि

प्रोवाच पुनः स्वयंभुवं प्रतिजानीते ब्रह्मपुत्रो ऋषिर्वाल-खिल्यः। हंससूत्राणि कतिसंख्यानि कियद्वा प्रमाणम् ॥ २३ ॥

हृदादित्यमरीचीनां पदं षण्णवतिः। [1]चित्सूत्राघ्राणयोः स्वर्निर्गता प्रणवाधारा षडङ्गुल्यदशाशीतिः ॥ २४ ॥

वालखिल्यः स्वयम्भूमुखात् एवमवगम्य पुनः स्वावगतिदार्ढ्याय ब्रह्मयज्ञसूत्रेयत्तां पृच्छतीत्याह—प्रोवाचेति। वालखिल्यो मुनिः पुनः स्वयम्भुवं प्रति हे भगवन्—भवान् सर्वं प्रतिजानीते, तव निरङ्कुशसर्वज्ञत्वात्—हंसस्य परमात्मनः प्रापकतया सूचनात् सूत्राणि कतिसङ्ख्याकानि कियद्वा तत्प्रमाणं तदियत्तेति तद्बुभुत्सया प्रोवाच पृष्टवान् ॥ २३ ॥ प्रश्नोत्तरं भगवानाह—हृदीति। हृदि विलसितकामादिवृत्तिसहस्रभावाभावप्रकाशचि-दादित्यमरीचीनां तत्त्वकिरणानां वराहोपनिषत्प्रकाशितानां पदं स्वरूपं षण्णवतिः, कार्पासकयज्ञसूत्रषण्णवतितुल्यमित्यर्थः। षण्णवतिसङ्ख्याक-चित्तत्वमरीचयः क्व आविर्भूता इत्यत्र—चित्सूत्रोपलब्धिहेतुहृदयाद्याघ्राणयोः विश्वकायविराड्हृदये तत्सङ्कल्पत आविर्भूय—आघ्राण इत्यत्राकारः छान्दसः—घ्राणयोः घ्राणाभ्यां अकारादिस्वरात्मकोच्छ्वासरूपेण बहिर्निर्गतानि तत्त्वानि

[1] चित्सूत्रघ्रा—क, अ.

तेषां भेदाः । किमाधारा इत्यत्र परापरब्रह्माधिष्ठितप्रणवाधाराः सन्तः अद्यापि वर्तन्ते । कतिविधा इत्यत्र षडङ्गुलदशाशीतिः षण्णवतिविधा भवन्ति । यद्वा—षण्णवत्यङ्गुलपरिमितषण्णवतितत्त्वात्मका भवन्ति ॥ २४ ॥

हंसात्मविद्यैव मुक्तिः

वाम[1]बाहुदक्षिणकट्योरन्तश्चरति हंसः परमात्मा ब्रह्मगुह्यप्रकारो नान्यत्र विदितः ॥ २५ ॥ ये जानन्ति तेऽमृतफलकाः । सर्वकालं [2]हंसं न प्रकाशकम् । प्रणवहंसान्त[3]र्ध्यान[4]प्रकृतिं विना न मुक्तिः ॥ २६ ॥

इत्थंभूतविराट्छरीरवामबाहुदक्षिणकटयोरन्तश्चरति हंसः परमात्मा यथा यज्ञसूत्रं वामबाहुदक्षिणकट्यन्तं विराजते तथा वामबाहुदक्षिणकटयुपलक्षितसर्वाङ्गं स्वाविद्यापदतत्कार्यजातं तदन्तर्बहिश्च विश्वविश्वाद्यविकल्पानुञ्जैकरसान्तभेदेन चरति । वस्तुतस्तु हंसः तत्सर्वापह्नवसिद्धपरमात्मरूपेण अवशिष्यत इति योऽर्थः सोऽयमर्थो ब्रह्मगुह्यप्रकारः नान्यत्र विदितः, अत्रैव विशेषतः प्रकटितत्वात् ॥ २५ ॥ विद्याफलमाह—य इति । किं सर्वेऽप्येवं हंसं आत्मतया विदित्वा तद्वेदनफलं अमृतत्वं नाप्नुयुः इत्यत आह—सर्वेति ।

श्रुतिः स्मृतिः ममैवाज्ञा यस्तामुल्लङ्घ्य वर्तते ।
आज्ञाच्छेदी मम द्रोही मद्भक्तोऽपि न वैष्णवः ॥

इति स्मृतिसिद्धस्वाज्ञारूपश्रुतिस्मृतिमार्गोल्लङ्घकानां निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रं भावरूपं ब्रह्मातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यजातमपि निष्प्रतियोगिकाभावरूपं नानयोः वाच्यवाचककार्यकारणाधाराधेयत्वं अस्तीति सर्वकालं सदा न प्रकाशकं

[1] वामबाह्वोर्द—उ, उ १, अ १.
[2] हंसप्र—अ.
[3] र्धान—क, अ १.
[4] प्रकृतिर्वि—क, अ १, अ २, उ.

हंसमात्मानं, विद्धीति शेषः । तेषां स्वापराधदोषावृतत्वात् दिवाभीतसूर्यवदात्मा स्वरूपप्रकाशको न भवतीत्यर्थः । सत्त्वप्रकृतेः मुक्तिः भेतरस्येत्याह—प्रणवेति । प्रणवहंसः स्वान्तःप्रणवार्थतुर्यतुर्यहंसः सोऽहमिति ध्यानप्रकृतिः ध्यानशीलो जीवन्मुक्तः । तस्य मुक्तिः करस्था । तं विना न कस्यापि मुक्तिरस्ति ॥ २६ ॥

बाह्यापेक्षया आन्तरयागस्य श्रेष्ठत्वम्

नवसूत्रान्परिचर्चितान् । तेऽपि यद्ब्रह्म चरन्ति । अन्तरादित्यं न ज्ञातं मनुष्याणाम् ॥ २७ ॥ जगदादित्यो रोचत इति ज्ञात्वा ते मर्त्या विबुधास्तपनप्रार्थनायुक्ता आचरन्ति ॥ २८ ॥ वाजपेयः पशुहर्ता अध्वर्युरिन्द्रो देवता अहिंसा धर्मयागः परमहंसोऽध्वर्युः परमात्मा देवता पशुपतिः ॥ २९ ॥ ब्रह्मोपनिषदो ब्रह्म । स्वाध्याययुक्ता ब्राह्मणाश्चरन्ति ॥ ३० ॥

ये तु पुनः विश्वविराडोत्रादिप्राज्ञबीजानुज्ञंकरसान्ततया मिथो भिदाचर्चितान् परस्परभेदेन व्याहृतान् नवसूत्रान् आत्मेति भजन्ति तेऽपि यत् ब्रह्मेति वदन्ति तदेव चरन्ति भजन्ति, विश्वादिनवकगतहेयांशापाये तेषामपि ब्रह्मरूपत्वात् । तथाऽपि ते यथावत् न जानन्तीत्याह—अन्तरिति । मनुष्याणां मनुष्यैः स्वान्तर्विलसितचिदादित्यस्वरूपं न ज्ञातं, तेषां स्वाज्ञानावृतत्वात् ॥ २७ ॥ तेषां कुत्र रुचिः? जगदात्मकादित्यो रोचते, तेषां नामरूपमोहितदृष्टित्वात् । ते परमार्थात् हीयन्त इत्यर्थः । केचन एवं ज्ञात्वा मर्त्या विबुधाश्च स्वाज्ञानजस्वातिरिक्तध्वान्तग्रासचित्तपनप्रार्थनायुक्ताः चिदादित्योऽस्मीति नित्यानुसन्धानशीलाः परमार्थतत्त्वमाचरन्ति ॥ २८ ॥ किमाचरन्तीत्यत्र अन्तर्यागमित्याह—वाजपेय इति । वाजं स्वातिरिक्तान्नरसं

पिबतीति वाजपेयो निर्विशेषज्ञानयज्ञः । देहादावात्मात्मीयाभिमतिपशुं-हरतीति पशुहर्ता । य इन्द्रः परमेश्वरो देवतात्वेन अभिमतः स एव अध्वर्युः भूत्वा ज्ञानयज्ञचालको भवति । बाह्ययज्ञापेक्षया अस्य श्रैष्ठ्ये हेतुः अहिंसात्मकोऽयं मोक्षधर्मयागः । ज्ञानयागनिर्वाहकोऽध्वर्युः परमहंसपरिव्राजक एव । यज्ञदेवता तु पशुपतिः परमात्मैव देवता ॥ २९ ॥ इत्थंभूतब्रह्मोपनिषदः परमतात्पर्यार्थस्तु ब्रह्मैव नेतरत्, ब्रह्मणो वेदवेदान्तार्थत्वात् । के एवं आचरन्तीत्यत्र—स्वाध्याययुक्ता वेदवेदान्तार्थपारीणाः ब्राह्मणाः आचरन्ति, तेषां ज्ञानयज्ञे मुख्याधिकारित्वात् ॥ ३० ॥

ज्ञानयज्ञरूपोऽश्वमेधः

अश्वमेधो महायज्ञकथा । तद्राज्ञा ब्रह्मचर्यमाचरन्ति । सर्वेषां पूर्वोक्तब्रह्मयज्ञक्रमं मुक्तिक्रममिति ॥ ३१ ॥

महायज्ञकथा कीदृशी इत्यत्र—स्वातिरिक्तप्रपञ्चपशुमेधनं विशसनं अपह्नवः, श्वः परश्वो वा भवित्विति विश्वासानर्होऽश्वमेधः स्वज्ञानसमकालमेव स्वातिरिक्तसामान्यस्य अपह्नोतुं युक्तत्वात् । इयमेव हि निर्विशेषमहाज्ञानयज्ञकथा ख्यातिरित्यर्थः । तादृशाश्वमेधमहायज्ञे निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतया राजत इति तद्राजा तेन तद्राज्ञा स्वकृतसाधनानुष्ठानेन ये अनुगृहीताः कृतार्था भवन्त्विति ते हि द्विविधब्रह्मचर्यमाचरन्ति ब्रह्मचर्यस्य तत्प्रसादबहिर्भूतानां सुदुर्लभत्वात् इति यत् तत् सर्वेषां मुमुक्षूणां यो ब्रह्मप्रापकमार्गोऽस्ति तं पूर्वोक्तब्रह्मयज्ञक्रमं मुक्तिक्रमं चेति विद्धि ॥ ३१ ॥

तारकहंसज्योतिः

ब्रह्मपुत्रः प्रोवाच । उदितो हंस ऋषिः । स्वयंभूस्तिरोदधे । [1]रुद्रो ब्रह्मोपनिषदो हंसज्योतिः पशुपतिः प्रणवस्तारकः स एवं वेद ॥ ३२ ॥

[1] ख्रोप—क, अ २.

इति स्वयम्भुवा अनुगृहीतः ब्रह्मपुत्रः वालखिल्यगणः प्रोवाच । किमिति ? भगवदुपदेशमहिम्ना उदितो हंस ऋषिः सर्वापह्नवसिद्धनिष्प्रतियोगिक-स्वमात्रतया हंसः परमात्मा प्रादुर्भूतः, तेन अहं कृतकृत्योऽस्मीति शिष्योक्ति-माकर्ण्य अतीव हर्षितः सन् स्वयम्भूस्तिरोदधे । स्वस्वरूपं गतवानित्यर्थः । रुद्रो वैश्रवणोऽप्येवं वेदेत्याह—रुद्र इति । वैश्रवणेन साकं रुद्रोऽपि स्वयम्भूमुखतः ब्रह्मोपनिषदः परमाशयो ब्रह्मतारकार्थः पशुपतिः हंसज्योति-रस्मीत्येवं विदितवानित्यर्थः ॥ ३२ ॥

उत्तरकाण्डः

अखण्डवृत्त्या ब्रह्मसम्पत्तिः

हंसात्ममालिका[1]वर्णब्रह्मकालप्रचोदिता ।
परमात्मा पुमानिति ब्रह्मसंपत्तिकारिणी ॥ १ ॥
अध्यात्मब्रह्मकल्पस्य आकृतिः कीदृशी कथा ।

कथं एवं विदितवानित्यत आह—हंसेति । अभिधेयरूपस्य हंसात्मनो मालिकावर्णोऽभिधानात्मकोऽयमोङ्कारः तदर्थरूपं ब्रह्मैव कालेश्वरस्वरूपमासाद्य एवं कर्तव्यं एवमकर्तव्यमिति सर्वप्राणिहिताहितविषयप्रचोदिता प्रचोदयिता प्रेरको भवति । स्वेन रूपेण पुमान् ईश्वरः स्वगतविशेषापाये निष्प्रतियोगिक-परमात्मा स्वमात्रमवशिष्यत इति या संविदखण्डाकारवृत्तिरुदेति सेयं ब्रह्म-सम्पत्तिं करोतीति ब्रह्मसम्पत्तिकारिणी भवति ॥ १ ॥ इति या "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इत्यादिवेदान्तप्रसिद्धा सैवाध्यात्मब्रह्मकल्पस्यासावाकृतिः निरङ्कुशोपायभूतेत्यर्थः । उक्तार्थदार्ढ्याय चोदयत्येवम्—कीदृशी कथेति ॥

[1] वर्णा—उ, उ १.

परमात्मनि जगदाविर्भावो मायिकः

ब्रह्मज्ञानप्रभा सन्ध्या कालो गच्छति धीमताम् ।
हंसाख्यो देवमात्माख्यमात्मतत्त्वप्रजा कथम् ॥ २ ॥
[1]अन्तःप्रणवनादाख्यो [2]हंसः प्रत्ययबोधकः ।
अन्तर्गतप्रभा[3]गूढं [4]ज्ञाननालं विराजितम् ॥ ३ ॥
शिव[5]शक्त्यात्मकं रूपं चिन्मयानन्दवेदितम् ।
नादबिन्दुकला [6]त्रीणि नेत्र विश्वविचेष्टितम् ॥ ४ ॥
[7]त्रियङ्गानि शिखा त्रीणि [8]द्वित्रीणि संख्यमाकृतिः ।
अन्तर्गूढप्रभा हंसः [9]प्रमाणान्निर्गतं बहिः ॥ ५ ॥

ब्रह्माकारवृत्तिकथा कीदृशी इत्यत्र—**ब्रह्मज्ञानसूर्यप्रभा** प्रत्यक्परचित्सिद्धिमैक्यं करोतीति **सन्ध्येत्युच्यते** । तया हि खलु **धीमतां** जीवन्मुक्तानां **कालो** गच्छति, जीवन्मुक्तानां निर्विशेषब्रह्मसमाधिक्षपितकालत्वात् । स्वातिरिक्तपराक्प्रपञ्चग्रासहंसाख्यः प्रत्यग्देवं स्वप्रकाशचिन्मात्रं परमात्मानं भजति चेत् तदा **स्वात्मतत्त्वे कथं** विश्वविराडोत्रादिप्रजा जायते ॥ २ ॥ इत्यत्र—परमार्थतः स्वातिरेकेण कापि प्रजा न जायते, मायया पुनः प्रत्यगादिभावमेत्य यदा भासते तदा तद्ग्रास्यवर्गोऽपि जात इव लक्ष्यत इत्याह—**अन्तरिति** । नारदपरिव्राजकोपनिषद्यष्टमात्रात्मकोऽन्तःप्रणवः सम्यक् प्रपञ्चितः । तत्रान्तःप्रणवनादावभासकः प्रत्यक् **हंसः** स्वान्तर्बाह्यविकल्पितपराक्प्रत्ययकदम्बबोधकोऽवभासको भवति । तथा चेत् किं तत् प्रत्यक्तत्त्वं न दृश्यते इत्यत्र—पराग्दृशामन्तर्गतप्रमया गूढं भाति

[1] अतः—अ. [2] हंसप्रत्ययरो—क. [3] रूढम्—उ. [4] ज्ञानं—उ, क.
[5] तत्वा—क. [6] तीतनेत्रं—उ १. [7] क्रियांगानि.—अ २, क.
[8] द्वित्राणांसांख्य—अ. द्वित्रीणिस्संख्य—क, अ १, अ २. द्वित्रिणीसं—उ १.
[9] प्रमाणं नि—अ, अ १. प्रमाणाग्नि—उ.

तद्दृष्ट्या ज्ञाननाळं सर्वप्रकाशकज्ञानप्रत्यग्रूपेण प्रकाशितुं नाळं नालं, समर्थमिव न हि स्थितमित्यर्थः । किं तदप्रकाशात्मकं ? इत्यत्र—स्वेन रूपेण विराजितं तस्य स्वयंप्रकाशत्वेन सर्वप्रकाशकत्वात् ॥ ३ ॥ कैः एवं विदितं इत्यत्र—प्रत्यग्दृष्टिभिः यत् शिवशक्त्यात्मकं शवळरूपं तदेव स्वगतविशेषांशापायतः सच्चिदानन्दोऽस्मीति वेदितं भवतीत्यत्र

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥

इति श्रुतेः । पुनः स्वाज्ञदृष्ट्या नादबिन्दुकळा इति प्रणवावयवाः तत्कार्याणि अनुग्रहोपसंहारतिरोधानानि त्रीणि सदाशिवाद्यधिष्ठितानि एतद्विकल्पजातं "दक्षिणाक्षिमुखे विश्व" इति, "नेत्रस्थं जागरितं विद्यात्" इति च, श्रुतिसिद्धनेत्रादिचतुर्दशकरणनिर्वर्त्यजाग्रदवस्थाभिमानिविश्वविचेष्टितं विकल्पितमित्यर्थः ॥ ४ ॥ विश्वेन कानि कानि विकल्पितानीत्यत्र स्थूलसूक्ष्मकारणभेदेन त्र्यङ्गानि शरीराणि तदारूढविश्वतैजसप्राज्ञाख्यशिखारूपाणि त्रीणि द्वित्रीणि पञ्चभूततत्कार्यभौतिकानि सङ्ख्यं सङ्ख्यानि यानि सङ्ख्यावाचकानि सर्वत्र आकृतिः नामरूपविकृतिश्च उक्तानि अनुक्तानि च सर्वाणि विश्वस्वाज्ञानविकल्पितानीत्यर्थः । एवंविकल्पकविश्वगतविकल्पापाये स एव प्रत्यक् भवतीत्याह- अन्तरिति । यः पुरा सर्वप्राण्यन्तर्गूढप्रमारूपेण हंसो वर्तते "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यादिश्रुतिप्रमाणान् प्रत्यगभिन्नब्रह्मतत्त्वं बहिर्निर्गतं प्रकाशितं भवति । यदेवं श्रुतिप्रमाणसिद्धं तदेव सच्चिदानन्दमात्मानमद्वितीयं ब्रह्म भावयेत् ॥ ५ ॥

हंसार्कप्रणवध्यानविधिः

ब्रह्मसूत्रपदं ज्ञेयं ब्राह्मचं विध्युक्तलक्षणम् ।
हंसार्कप्रणवध्यानमित्युक्तो ज्ञानसागरे ॥ ६ ॥
एतद्विज्ञानमात्रेण ज्ञानसागरपारगः ।

"आत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि" इति विधिच्छायापह्नव[पन्न]वाक्योक्तलक्षणं ग्राह्यं ब्रह्ममात्रतया सूचनात् ब्रह्मसूत्रं स्वावशेषतया पद्यत इति पदं सदैकरूपेण विजृम्भत इति ज्ञेयम् । एवं हंसार्कप्रणवध्यानं यः करोति सोऽयं ज्ञानसागरे ब्रह्मणि समासो भवेदित्युक्तो भवति ॥ ६ ॥ यः कोऽपि मुमुक्षुः एतदुक्तलक्षणं ब्रह्माहमस्मीति विज्ञानमात्रेण स्वान्तर्बाह्यविजृम्भितस्वातिरिक्तज्ञानाज्ञानतत्कार्यभ्रमसागरपारनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रावस्थानलक्षणविकळेबरकैवल्यतो भवतीत्यर्थः ॥

परचित एव करणप्रेरकत्वम्

स्वतः शिवः पशुपतिः साक्षी सर्वस्य सर्वदा ॥ ७ ॥
सर्वेषां तु मनस्तेन प्रेरितं नियमेन तु ।
विषये गच्छति प्राणश्चेष्टते वाग्वदत्यपि ॥ ८ ॥
चक्षुः पश्यति रूपाणि श्रोत्रं सर्वं शृणोत्यपि ।
अन्यानि खानि सर्वाणि तेनैव प्रेरितानि तु ॥ ९ ॥
स्वं स्वं विषयमुद्दिश्य प्रवर्तन्ते निरन्तरम् ।
प्रवर्तकत्वं चाप्यस्य मायया न स्वभावतः ॥ १० ॥
श्रोत्रमात्मनि चाध्यस्तं स्वयं पशुपतिः पुमान् ।
अनुप्रविश्य श्रोत्रस्य ददाति श्रोत्रतां शिवः ॥ ११ ॥
मनः स्वात्मनि चाध्यस्तं प्रविश्य परमेश्वरः ।
मनस्त्वं तस्य सत्त्वस्थो ददाति नियमेन तु ॥ १२ ॥
म एव विदितादन्यस्तथैवाविदितादपि ।
अन्येषामिन्द्रियाणां तु कल्पितानामपीश्वरः ॥ १३ ॥
तत्तद्रूपमनुप्राप्य ददाति नियमेन तु ।

स्वाज्ञविकल्पितकरणग्रामसत्त्वे तच्चालकः कः? इत्यत आह—स्वत इति ॥ ७ ॥ स्वस्वविषये ॥ ८–९ ॥ न स्वभावतः, स्वतो निर्विकारत्वात् ॥ १०–१२ ॥ स्वस्यैव करणत्वं करणग्रामचालकत्वं यदि तदा अयं संसारी स्यादित्याशङ्क्य तत्रात्मात्मीयाभिमानाभावात् तद्विलक्षणतो न संसारीत्याह—स एवेति । यः करणजातस्वरूपी मन् तच्चालकोऽपि भवति स एव ॥ १३–१४ ॥

आत्मान्यस्य मायाकल्पितत्वम्

ततश्चक्षुश्च वाक्चैव मनश्चान्यानि खानि च ॥ १४ ॥
न गच्छन्ति स्वयंज्योतिःस्वभावे परमात्मनि ।
[1]अकर्तृविषयप्रत्यक्प्रकाशं स्वात्मनैव तु ॥ १५ ॥
विना तर्कप्रमाणाभ्यां ब्रह्म यो वेद वेद सः ।

इत्यादि केनोपनिषदि सम्यक् प्रपञ्चितमित्यर्थः । समानप्रकरणत्वात् प्रत्यक्त्वमपि मायिकमित्यत्राह—अकर्तृविषयेति ॥ १५ ॥

वस्तुतः स्वात्मनि मायाऽसम्भवः

प्रत्यगात्मा परं ज्योतिर्माया सा तु महत्तमः ॥ १६ ॥
तथा सति कथं मायासंभवः प्रत्यगात्मनि ।
तस्मात्तर्कप्रमाणाभ्यां स्वानुभूत्या च चिद्घने ॥ १७ ॥
स्वप्रकाशैकसंसिद्धे नास्ति माया परात्मनि ।
व्यावहारिकदृष्टयेयं विद्याऽविद्या न चान्यथा ॥ १८ ॥

[1] अकर्त्रवि—क, अ १, अ २.

तत्त्वदृष्ट्या तु नास्त्येव तत्त्वमेवास्ति केवलम् ।
व्यावहारिकदृष्टिस्तु प्रकाशाव्यभिचारतः ॥ १९ ॥

प्रकाश एव सततं तस्माद्द्वैत एव हि ।
अद्वैतमिति चोक्तिश्च प्रकाशाव्यभिचारतः ॥ २० ॥

प्रकाश एव सततं तस्मान्मौनं हि युज्यते ।

वस्तुतः स्वात्मनि मायाऽसम्भवमाह—**प्रत्यगिति** ॥ १६ ॥ यस्मादेवं **तस्मान** ॥ १७–१८ ॥ स्वातिरेकेण व्यावहारिकदृष्टिरपि नास्तीत्याह—**व्यावहारिकेति** ॥ १९ ॥ अद्वैतमित्युक्तिरपि न तात्त्विकीत्याह—**अद्वैतमिति** । तद्द्वैतसापेक्षा **अद्वैतमिति चोक्तिः** ॥ २० ॥

आत्मज्ञानिनः ब्रह्मात्मत्वम्

अयमर्थो महान्यस्य स्वयमेव प्रकाशितः ॥ २१ ॥

न स जीवो न च [1]ब्रह्मा न चान्यदपि किंचन ।
न तस्य वर्णा विद्यन्ते नाश्रमाश्च तथैव च ॥ २२ ॥

न तस्य धर्मोऽधर्मश्च न निषेधो विधिर्न च ।
यदा ब्रह्मात्मकं सर्वं विभाति स्वत एव तु ॥ २३ ॥

तदा दुःखादिभेदोऽयमाभासोऽपि न भासते ।
जगज्जीवादिरूपेण पश्यन्नपि परात्मवित् ॥ २४ ॥

न तत्पश्यति चिद्रूपं ब्रह्मवस्त्वेव पश्यति ।
धर्मधर्मित्ववार्ता च भेदे सति हि विद्यते ॥ २५ ॥

[1] ब्रह्म—क, अ, अ २.

भेदा[दोऽ]भेदस्तथा [1]भेदाभेदः साक्षात्परात्मनः ।
नास्ति स्वात्मातिरेकेण स्वयमेवास्ति सर्वदा ॥ २६ ॥
ब्रह्मैव विद्यते साक्षाद्वस्तुतोऽवस्तुतोऽपि च ।
तथैव ब्रह्मविज्ज्ञानी किं गृह्णाति जहाति किम् ॥ २७ ॥
अधिष्ठानमनौपम्यमवाङ्मनसगोचरम् ।
यत्तद्वेद्यमग्राह्यमगोत्रं रूपवर्जितम् ॥ २८ ॥
अचक्षुःश्रोत्रमत्यर्थं तदपाणिपदं तथा ।
नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं च तदव्ययम् ॥ २९ ॥
ब्रह्मैवेदममृतं तत्पुरस्ता-
द्ब्रह्मानन्दं परमं चैव पश्चात् ।
ब्रह्मानन्दं परमं दक्षिणे च
ब्रह्मानन्दं परमं चोत्तरं च ॥ ३० ॥
स्वात्मन्येव स्वयं सर्वं सदा पश्यति निर्भयः ।
तदा मुक्तो न मुक्तश्च [2]बद्धस्यैव विमुक्तता ॥ ३१ ॥

एवंज्ञानी शिव एवेत्याह—अयमिति ॥ २१ ॥ ब्रह्मा चतुर्मुखः ॥ २२–२५ ॥ भेदाभेदः साक्षात् परात्मनः—सापेक्षभेदाभेदयोः सविशेषत्वात्—नास्ति ॥ २६–२८ ॥ तदपाणिपदं तथा इत्यादि मुण्डकोपनिषत्समानप्रकरणमित्यर्थः ॥ २९–३५ ॥

सत्यादि परविद्यासाधनम्

एवंरूपा परा विद्या सत्येन तपसाऽपि च ।
ब्रह्मचर्यादिभिर्धर्मैर्लभ्या वेदान्तवर्त्मना ॥ ३२ ॥

[1] भेदाद् भे—क. [2] बन्धस्यैव विमुक्तिता—क.

स्वशरीरे स्वयंज्योतिःस्वरूपं पारमार्थिकम् ।
क्षीणदोषाः प्रपश्यन्ति नेतरे मायया ऽऽवृताः ॥ ३३ ॥

स्वज्ञस्य क्वचित् गमनाभावः

एवं स्वरूपविज्ञानं यस्य कस्यास्ति योगिनः ।
कुत्रचिद्गमनं नास्ति तस्य संपूर्णरूपिणः ॥ ३४ ॥
आकाशमेकं संपूर्णं कुत्रचिन्न हि गच्छति ।
तद्वद्ब्रह्मात्मविच्छ्रेष्ठः कुत्रचिन्नैव गच्छति ॥ ३५ ॥

ब्रह्मज्ञानिनः अभक्ष्याभावः

अभक्ष्यस्य निवृत्त्या तु विशुद्धं हृदयं भवेत् ।
आहारशुद्धौ चित्तस्य विशुद्धिर्भवति ध्रुवतः ॥ ३६ ॥
[1]चित्ते शुद्धे क्रमाज्ज्ञानं वृत्त्यन्ते ग्रन्थयः स्फुटम् ।
अभक्ष्यं ब्रह्मविज्ञानविहीनस्यैव देहिनः ॥ ३७ ॥
न सम्यज्ज्ञानिनस्तद्वत्स्वरूपं सकलं खलु ।
अहमन्नं सदाऽन्नाद इति हि ब्रह्मवेदनम् ॥ ३८ ॥
ब्रह्मविद्भ्रमति ज्ञानात्सर्वं ब्रह्मात्मनैव तु ।
ब्रह्मक्षत्रादिकं सर्वं यस्य स्यादोदनं सदा ॥ ३९ ॥
यस्योपसेचनं मृत्युस्तज्ज्ञानी तादृशः खलु ।
ब्रह्मस्वरूपविज्ञानाज्जगद्भोज्यं भवेत्खलु ॥ ४० ॥

जगदात्मतया भाति यदा भोज्यं भवेत्तदा ।
ब्रह्म[1]स्वात्मतया नित्यं भक्षितं सकलं तदा ॥ ४१ ॥
यदा[2]भानेन रूपेण जगद्भोज्यं भवेत्तु तत् ।
मानतः स्वात्मना भातं भक्षितं भवति ध्रुवम् ॥ ४२ ॥
स्वस्वरूपं स्वयं भुङ्क्ते नास्ति भोज्यं पृथक् स्वतः ।
अस्ति चेदस्तितारूपं ब्रह्मैवास्तित्वलक्षणम् ॥ ४३ ॥

आहारशुद्धिः चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानहेतुः स्वाज्ञानाम् । स्वज्ञानी तु स्वातिरिक्तं सर्वं स्वमात्रतया प्रसर्तीत्याह अभक्ष्यस्येति ॥ ३६ ॥ ज्ञानं जायते तेन मुच्यन्ते ॥ ३७–४५ ॥

ज्ञानिनः स्वसर्वात्मत्वदर्शनम्

अस्तितालक्षणा सत्ता सत्ता ब्रह्म न चापरा ।
नास्ति सत्ताऽतिरेकेण नास्ति माया च वस्तुतः ॥ ४४ ॥
योगिनामात्मनिष्ठानां माया ह्यात्मनि कल्पिता ।
साक्षिरूपतया भाति ब्रह्मज्ञानेन बाधिता ॥ ४५ ॥
ब्रह्मविज्ञानसंपन्नः प्रतीतमखिलं जगत् ।
पश्यन्नपि सदा नैव पश्यति स्वात्मनः पृथक् ॥ ४६ ॥

इत्युपनिषत् ॥

सर्वापह्नवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकं स्वमात्रमवशिष्यते न कदाचित् तदतिरिक्तमस्तीति ब्रह्मविज्ञानसम्पन्नो योगी स्वाज्ञदृष्टिप्रतीतं अखिलं जगत्

[1] सात्म—क. [2] भासेन—मु.

मरुमरीचितुल्यतया कदाचित् **पश्यन्नपि सदा** तत् **स्वात्मनः पृथक् नैव पश्यति** । ब्रह्ममात्रस्य निरूप्रतियोगिकत्वेन ब्रह्मातिरिक्तं अस्ति नास्तीति नहि विभ्रमावकाशोऽस्तीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ **इत्युपनिषच्छब्दः** प्रकृतोपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
पाशुपतोपनिषदो व्याख्यानं लिखितं लघु ।
पाशुपतीयविवृतिः द्विशतग्रन्थभूषिता ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे सप्तसप्ततिसङ्ख्यापूरकं
पाशुपतब्रह्मोपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम्

ब्रह्मविद्योपनिषत्

सह नाववतु—इति शान्तिः

ब्रह्मविद्यारहस्यार्थप्रणवब्रह्मसूचनम्

अथ ब्रह्मविद्योपनिषदुच्यते—

प्रसादाद्ब्रह्मणस्तस्य विष्णोरद्भुतकर्मणः ।
रहस्यं ब्रह्मविद्यायां [1]ध्रुवाग्निः संप्रचक्षते ॥ १ ॥
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म यदुक्तं ब्रह्मवादिभिः ।
शरीरं तस्य वक्ष्यामि स्थानं कालत्रयं तथा ॥ २ ॥
तत्र देवास्त्रयः प्रोक्ता लोका वेदास्त्रयोऽग्नयः ।
तिस्रो मात्रार्धमात्रा च त्र्यक्षरस्य शिवस्य तु ॥ ३ ॥

स्वाविद्यातत्कार्यजातं यद्विद्यापह्नवं गतम् ।
तद्ध्वंसविद्यानिष्पन्नं रामचन्द्रपदं भजे ॥

इह खलु कृष्णयजुर्वेदप्रविभक्तेयं ब्रह्मविद्योपनिषत् प्रणवहंसविद्यातद्वेद्य-ब्रह्मानुभूतिं प्रकटयन्ती ब्रह्ममात्रपर्यवसन्ना विजृम्भते । अस्याः स्वल्पग्रन्थतो

[1] ध्रुवाग्निं—क, अ १, अ २.

विवरणमारभ्यते । उपोद्घातादिकमस्याः कठवल्ल्यादिसमम् । ब्रह्मविष्णुप्रसादलभ्येयमिति विद्या स्तूयते । श्रुतिरेव स्वाज्ञजनान् प्रत्येवमाह— **अथेत्यादिना** । अथ स्वाज्ञानां **ब्रह्मविद्योचितसाधनसम्पत्त्यनन्तरं इयं ब्रह्मविद्योपनिषदुच्यते** । तत् कथं? यः सर्वलोकस्रष्टा पालयिता च भवति **तस्य ब्रह्मणः** अघटितघटनाघटनपटुतरशक्तेरद्भुतकर्मणो **विष्णोश्च प्रसादात् ब्रह्मविद्यायां** यत् **रहस्यं,** अनधिकारिणे गोपनीयत्वात्, स्वाज्ञानतत्कार्यस्वातिरिक्तप्रपञ्चतूलाचलभस्मीकरणपटुत्वात् ध्रुवाग्निः प्रत्यक् तदभिन्नः परमात्मेति **सम्यक् प्रचक्षते** ॥ १ ॥ किं तत्स्वरूपमित्याकांक्षायां—

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति
तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥

इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन सप्रकारं ब्रह्मालम्बनभूतप्रणवस्वरूपं विशदीकरोति— **ओमिति** ॥ २–३ ॥

प्रणवमात्राचतुष्टयप्रपञ्चनम्

ऋग्वेदो गार्हपत्यं च पृथिवी ब्रह्म एव च ।
अकारस्य शरीरं तु व्याख्यातं ब्रह्मवादिभिः ॥ ४ ॥
यजुर्वेदोऽन्तरिक्षं च दक्षिणाग्निस्तथैव च ।
विष्णुश्च भगवान्देव उकारः परिकीर्तितः ॥ ५ ॥
सामवेदस्तथा द्यौश्चाहवनीयस्तथैव च ।
ईश्वरः परमो देवो मकारः परिकीर्तितः ॥ ६ ॥
सूर्यमण्डलमध्येऽथ ह्यकारः शङ्खमध्यगः ।
उकारश्चन्द्रसंकाशस्तस्य मध्ये व्यवस्थितः ॥ ७ ॥

मकारस्त्वग्निसंकाशो विधूमो विद्युतोपमः ।
तिस्रो मात्रास्तथा ज्ञेयाः सोमसूर्याग्निरूपिणः ॥ ८ ॥
शिखा तु दीपसंकाशा तस्मिन्नुपरि वर्तते ।
अर्धमात्रा तथा ज्ञेया प्रणवस्योपरि स्थिता ॥ ९ ॥

सूत्रार्थं व्याकरोति—ऋग्वेद इति । ब्रह्म एव च, ब्रह्मा इत्यर्थः ॥ ४–६ ॥ अकारादेः स्थानं वर्णं चाह—सूर्येति ॥ ७–८ ॥ एवं मात्रात्रयं प्रपञ्चयित्वा अथ अर्धमात्रां प्रपञ्चयति—शिखात्विति । यथा दीपे दीपशिखा वर्तते तथा प्रणवोपरि अर्धमात्रा वर्तत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

सुषुम्नायोगेन नाडीसूर्ययोः भेदनम्

पद्मसूत्रनिभा सूक्ष्मा शिखा सा दृश्यते परा ।
सा नाडी सूर्यसंकाशा सूर्यं भित्त्वा तथा परा ॥ १० ॥
द्विसप्ततिसहस्राणि नाडीं भित्त्वा च मूर्धनि ।
[1]वरदा सर्वभूतानां सर्वं व्याप्येव तिष्ठति ॥ ११ ॥

सुषुम्नास्वरूपकथनं प्रणवानुसन्धानविधानं तत्सर्वापवादाधिकरण-ब्रह्मज्ञानफलं चाह—पद्मेति । सुषुम्नायाः सूर्यनाडित्वेन तद्द्वारोत्क्रान्तस्य मूर्ध्नि ब्रह्मरन्ध्रे लक्ष्यानुसन्धानं कुर्वतः द्विसप्ततिसहस्रनाडीभेदनं सूर्यमण्डलभेदनं च उपपद्यत इत्यर्थः ॥ १०–११ ॥

प्रणवनादलयेन मोक्षप्राप्तिः

कांस्यघण्टानिनादस्तु यथा लीयति शान्तये ।
ओङ्कारस्तु तथा योज्यः शान्तये सर्वमिच्छता ॥ १२ ॥

[1] वरदः-

यस्मिन्स लीयते शब्दस्तत्परं ब्रह्म गीयते ।
धियं हि लीयते ब्रह्म सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १३ ॥

एवं योगाभ्यासमकुर्वतोऽपि प्रणवालम्बनेन तत्फलं प्राप्तुं शक्यमित्याह—कांस्येति। हेममूलिकाषोडशवारसंस्कृतकांस्यघण्टानादशान्तिवत् षोडशमात्राकालोच्चारितप्रणवनादलयकृत् योगी य एवं प्रणवजपं करोति ॥ १२ ॥ यस्य—धियमिति विभक्तिव्यत्ययः, प्रथमार्थे द्वितीया—धीः अन्तःकरणं प्रणवनादेन साकं विलीयते सोऽयं योगी तल्ल्याधिकरणब्रह्मभूयाय अमृतत्वाय स्वातिरिक्तास्तित्वभ्रममोक्षाय कल्पते ॥ १३ ॥

जीवस्वरूपनिरूपणम्

[1]वायुस्तेज्ञस्तथाकाशस्त्रिविधो जीवसंज्ञकः ।
स जीवः प्राण इत्युक्तो वालाग्रशतकल्पितः ॥ १४ ॥
नाभिस्थाने स्थितं विश्वं शुद्धतत्त्वं सुनिर्मलम् ।
आदित्यमिव दीप्यन्तं रश्मिभिश्चाखिलं शिवम् ॥ १५ ॥

हंसविद्याप्रकटनाय तद्विद्याऽनुष्ठातारं जीवं निरूपयति—वायुरिति ॥ १४ ॥ तस्य स्थानं निर्दिशति—नाभीति । विश्वं वैश्वानरांशं वस्तुतः स्वगतहेयांशापाये शुद्धतत्त्वम् । शिवं प्रत्यञ्चमात्मानं अन्तःकरणयोगतो जीवं पश्यन्ति ॥ १५ ॥

बन्धमोक्षकारणनिरूपणम्

सकारं च हकारं च जीवो जपति सर्वदा ।
नाभि[2]देशाद्विनिष्क्रान्तं विषयव्याप्तिवर्जितम् ॥ १६ ॥

[1] वायुःप्राण—क, अ २. [2] रन्ध्रा—अ १, अ २, क.

तेनेदं निष्कलं विद्यात्क्षीरात्सर्पिर्यथा तथा ।
कारणेनात्मना युक्तः प्राणायामैश्च पञ्चभिः ॥ १७ ॥
चतुष्कलासमायुक्तो भ्राम्यते च हृदि स्थितः ।
गोलकस्तु [1]यदा देहे क्षीरदण्डेन वाऽ[2]हतः ॥ १८ ॥
एतस्मिन् [3]वसते शीघ्रमवि[4]श्रामं महाखगः ।
यावन्निश्वसितो जीवस्तावन्निष्कलतां गतः ॥ १९ ॥
नभस्स्थं निष्कलं ध्यात्वा मुच्यते भवबन्धनात् ।
अनाहतध्वनियुतं हंसं यो वेद हृद्गतम् ॥ २० ॥
स्वप्रकाशचिदानन्दं स हंस इति गीयते ।

सोऽयं जीवः उच्छ्वासनिःश्वासच्छलेन सकारं च । निष्क्रमणवेळायां **विषयव्याप्तिवर्जितम्** ॥ १६ ॥ येन हेतुना विषयविरळः स्यात् **तेनेदं निष्कलम्** । **यथा क्षीरात्** कारणात् **सर्पिः** कार्यतो भिन्नमपि कारणावस्थायां क्षीरमेव भवति **तथा** अयं सर्पिःस्थानीयो जीवः क्षीरस्थानीयकारणेनात्मना **युक्तो** भवति । स्वकारणभावापत्तिमाधनं किमित्यत्र—**प्राणायामैश्च पञ्चभिः** प्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिभिः ॥ १७ ॥ विश्वतैजसप्राज्ञतुर्यभेदेन **चतुष्कळासमायुक्तो** भवति । एवं हृदि स्थितः सन् बन्धमोक्षतत्कार्यकलनासु **भ्राम्यते** चेत्यर्थः । यावत् ब्रह्मनाडीं न प्रविशति तावत् अविश्रान्तं संसरतीत्याह—**गोळकस्त्विति** । **यदा** यस्मिन् काले स्थूलदेहे विद्यमान-मूलाधारत्रिकोणाग्रविलसत्सुषुम्नागोळकस्तु **क्षीरदण्डेन** क्षीरवद्धवळदण्डवत् भोगविशिष्टकुण्डलीशक्तितत्त्वेन प्राणेन वा यावत् अहत अनाक्रान्तो भवति ॥ १८ ॥ तदा **एतस्मिन** देहे **महाखगो** हंसः प्राणाधारो जीवः **अविश्रामं**

[1] यथा—अ १.
[2] हतं—क, अ १, अ २.
[3] वहते—अ १.
[4] श्रान्तं—अ १, उ.

अविश्रान्तं यथा भवति तथा यत् स्वज्ञाननाश्यं शीघ्रं स्वाज्ञानमवलम्ब्य वसते वसति, आभूतसंप्लवं स्वज्ञानावधि संसरतीत्यर्थः । कदा तत्संसृतिनिवृत्तिरित्यत आह—यावदिति । अयं जीवः प्राणादिवृत्तिमवष्टभ्य यावन्निश्वसितो न श्वसितः प्राणनादिव्यापारविरळो भवति तावत्सर्वकरणव्यापृत्युपरमणलक्षणनिर्विकल्पकावस्थायां निष्कळतां गतो भवति ॥ १९ ॥ हृदयनभसि तिष्ठति उपलभ्यत इति नभस्स्थं प्राणादिनामान्तकलाभावात् निष्कळमात्मानं ध्यात्वा भवबन्धनात् मुच्यते निवृत्तसंसारः कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः । हंसज्ञानी हंस एवेत्याह - अनाहतेति । अनाहतध्वनियुतं हृदयविभातनादोपाधिकमित्यर्थः ॥ २० ॥

हंसविद्ययैव परमेश्वरप्राप्तिः

रेचकं पूरकं मुक्त्वा कुम्भकेन स्थितः सुधीः ॥ २१ ॥
नाभिकन्दे [1]समं कृत्वा प्राणापानौ समाहितः ।
मस्तकस्थामृताम्वादं पीत्वा ध्यानेन सादरम् ॥ २२ ॥
दीपाकारं महादेवं ज्वलन्तं नाभिमध्यमे ।
अभिषिच्यामृतेनैव हंसहंसेति यो जपेत् ॥ २३ ॥
जरामरणरोगादि न तस्य भुवि विद्यते ।
एवं दिनेदिने कुर्यादणिमादिविभूतये ॥ २४ ॥
ईश्वरत्वमवाप्नोति सदाऽभ्यासरतः पुमान् ।
बहवो नैकमार्गेण प्राप्ता नित्यत्वमागताः ॥ २५ ॥
हंसविद्यामृते लोके नास्ति नित्यत्वसाधनम् ।

केवलकुम्भके परमेश्वरं ध्यायतः तदाप्तिमाह—रेचकमिति २१–२४ ॥ हंसविद्यामृते मुक्तिसाधनं न किञ्चिदस्तीति विद्यां स्तौति—बहव इति ॥ २५ ॥

[1] समौ—क, अ १.

हंसविद्यागुरुभक्तिविधिः

यो ददाति महाविद्यां हंसाख्यां [1]पावनीं पराम् ॥ २६ ॥
तस्य दास्यं सदा कुर्यात् [2]प्रज्ञया परया सह ।
शुभं वाऽशुभमन्यद्वा यदुक्तं गुरुणा भुवि ॥ २७ ॥
तत्कुर्यादविचारेण शिष्यः संतोषसंयुतः ।
हंसविद्यामिमां लब्ध्वा गुरुशुश्रूषया नरः ॥ २८ ॥
आत्मानमात्मना साक्षाद्ब्रह्म [3]बुद्ध्वा सुनिश्चलम् ।
देहजात्यादिसंबन्धान्वर्णाश्रमसमन्वितान् ॥ २९ ॥
वेदशास्त्राणि चान्यानि पदपांसुमिव त्यजेत् ।
गुरुभक्तिं सदा कुर्याच्छ्रेयसे भूयसे नरः ॥ ३० ॥
गुरुरेव हरिः साक्षान्नान्य इत्यब्रवीच्छ्रुतिः ॥ ३१ ॥

हंसविद्योपदेष्टारं ईश्वरं मत्वा तदाज्ञाऽनुवर्ती योगी तत्प्रसादतः प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मास्मीति निश्चित्य स्वातिरिक्तमखिलं त्यक्त्वा यावदुपाधि गुरुदेवतैक्य भावयेदित्याह—यो ददातीति ॥ २६–२९ ॥ "यावदुपाधिपर्यन्तं तावच्छुश्रूषयेत् गुरून्" इति श्रुत्यनुरोधेन गुरुभक्तिं सदा कुर्यात् ॥ ३० ॥ "गुरुः साक्षात् आदिनारायण एव" इति श्रुतिः ॥ ३१ ॥

आत्मनः श्रुत्याचार्यैकगम्यत्वम्

श्रुत्या यदुक्तं परमार्थ[4]मेतत्
तत्संशयो नात्र ततः समस्तम् ।

[1] पारमेश्वरीम्—अ १, अ २, क.
[2] श्रद्धया—अ १.
[3] बुद्धया—क.
[4] मेव—क, अ १, अ २.

श्रुत्या विरोधे न भवेत्प्रमाणं
भवेदनर्थाय विना प्रमाणम् ॥ ३२ ॥
देहस्थः सकलो ज्ञेयो निष्कलो देहवर्जितः ।
आप्तोपदेशगम्योऽसौ सर्वतः किमवस्थितः ॥ ३३ ॥
हंसहंसेति यो ब्रूयाद्धंसो ब्रह्मा हरिः शिवः ।
गुरुवक्त्रात्तु लभ्येत प्रत्यक्षं सर्वतोमुखम् ॥ ३४ ॥
तिलेषु च यथा तैलं पुष्पे गन्ध [1]इवास्थितः ।
पुरुषस्य शरीरेऽस्मिन् स बाह्याभ्यन्तरे [2]स्थितः ॥ ३५ ॥

श्रुत्युक्तं प्रमाणम् । तदतिरिक्तं अप्रमाणम् । प्रमाणाप्रमाणानुष्ठानतः स्वार्थानर्थौ स्यातामित्याह---श्रुत्येति ॥ ३२ ॥ देहयोगायोगाभ्यां सकळत्व-निष्कळत्वं निष्कळस्य देशिकोपदेशगम्यत्वं चाह---देहस्थ इति। सर्वव्यापकोऽपि निष्कळः स्वाचार्योपदेशेन गम्यः नान्यथेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ आचार्यः क इत्यत आह—हंसेति । उक्तार्थमेतत् ॥ ३४ ॥ हंसस्य सदृष्टान्तं सर्वव्यापकता-माह—तिलेष्विति ॥ ३५ ॥

सकलनिष्कलदेवताविवेकः

उल्काहस्तो यथा[3]कश्चित् द्रव्यमालोक्य तां त्यजेत् ।
ज्ञानेन ज्ञेयमालोक्य पश्चाज्ज्ञानं परित्यजेत् ॥ ३६ ॥
पुष्पवत्सकलं विद्याद्गन्धस्तस्य तु निष्कलः ।
वृक्षस्तु सकलं विद्याच्छाया तस्य तु निष्कला ॥ ३७ ॥

[1] इवाश्रितः—क, अ २. [2] तथा—क, अ २.
[3] लोके—क, अ २.

निष्कलः सकलो भावः सर्वत्रैव व्यवस्थितः ।
उपायः सकलस्तद्वदुपेयश्चैव निष्कलः ॥ ३८ ॥
सकले सकलो भावो निष्कले निष्कलस्तथा ।
एकमात्रो द्विमात्रश्च त्रिमात्रश्चैव भेदतः ॥ ३९ ॥
अर्धमात्रा परा ज्ञेया तत ऊर्ध्वं परात्परम् ।
पञ्चधा पञ्चदैवत्यं सकलं परिपठ्यते ॥ ४० ॥
ब्रह्मणो हृदयस्थानं कण्ठे विष्णुः समाश्रितः ।
तालुमध्ये स्थितो रुद्रो ललाटस्थो महेश्वरः ॥ ४१ ॥
नासाग्रे अच्युतं विद्यात्तस्यान्ते तु परं पदम् ।
परत्वात्तु परं नास्तीत्येवं शास्त्रस्य निर्णयः ॥ ४२ ॥
देहातीतं तु तं विद्यान्नासाग्रे द्वादशाङ्गुलम् ।
तदन्तं तं विजानीयात्तत्रस्थो व्यापयेत्प्रभुः ॥ ४३ ॥

कैवल्याप्तावपि तदुपकारकज्ञानं न त्याज्यमित्यत्राह—उल्केति ॥ ३६ ॥ दृश्यादृश्ययोः सकळनिष्कळत्वं चाह—पुष्पवदिति । वृक्षः स्वाविद्यापादः । स्वज्ञानवह्न्यनात् वृक्षत्वं, तद्धेतुमायायाः तच्छादकत्वात् छायात्वं इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ एवं निष्कलसकलभावः सर्वत्र वर्तत इत्याह—निष्कल इति । स्वातिरिक्तकलाविशिष्टस्वाविद्यापदे सकळभावः । तदपवादाधिकरणे निष्कळे सकळसापेक्षतः सप्रतियोगिकनिष्कळे सापेक्षप्रभवसप्रतियोगिकनिष्कळगतसविशेषापह्नवात् निष्प्रतियोगिकनिष्कळात्मा अवशिष्यते इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ अकारादिमात्राचतुष्टयात् परं ब्रह्मेत्याह—एकमात्र इति ॥ ३९ ॥ अकारादिमात्रात्रयापेक्षया अर्धमात्रा । हृदयादिपञ्चस्थानासनपञ्चब्रह्मातीतं परं ब्रह्मैव, तस्य सर्वपरत्वेन तत्परं नास्तीत्याह—पञ्चधेति ॥ ४०–४१ ॥ अच्युतं सदाशिवम् ॥ ४२ ॥

तस्य देहातीतत्वं व्यापकत्वं चाह—देहेति । प्राणलयस्थानं नासाग्रद्वादशाङ्गुलं यः तल्लयाधारः तं देहातीतं प्रत्यगात्मानं विद्यात् । यः प्रत्यग्भावविरळः तदन्तं तं परमात्मानं जानीयात् । सोऽयं परमात्मा प्रभुः तत्रस्थः सर्वातीतपदे स्थितोऽपि स्वविकल्पितं विश्वं विश्वविराडोत्राद्यात्मना व्यापयेत् ॥ ४३ ॥

योगस्य परमगोप्यत्वम्, उत्तमाधिकारिण एव दातव्यत्वं च

मनोऽप्यन्यत्र निक्षिप्तं चक्षुरन्यत्र पातितम् ।
तथाऽपि योगिनां योगो ह्यविच्छिन्नः प्रवर्तते ॥ ४४ ॥
एतत्तु परमं गुह्यमेतत्तु परमं शुभम् ।
नातः परतरं किंचिन्नातः परतरं शुभम् ॥ ४५ ॥
शुद्धज्ञानामृतं प्राप्य परमाक्षरनिर्णयम् ।
गुह्याद्गुह्यतमं गोप्यं ग्रहणीयं प्रयत्नतः ॥ ४६ ॥
नापुत्राय प्रदातव्यं नाशिष्याय कदाचन ।
गुरुदेवाय भक्ताय नित्यं भक्तिपराय च ॥ ४७ ॥
प्रदातव्यमिदं शास्त्रं नेतरेभ्यः प्रदापयेत् ।
दाताऽस्य नरकं याति सिध्यते न कदाचन ॥ ४८ ॥

योगिनां करणग्रामस्य स्वस्वव्यापारव्यग्रत्वेन योगविच्छित्तिः स्यादित्याह—मनोऽपीति । मनस्तु स्वात्मनोऽन्यत्र नादे निक्षिप्तं तथा चक्षुरपि नासाग्रे पातितं सङ्कल्परूपादिविषयादुपरतम् । स्वान्तर्बाह्ययोगविघ्नाभावात् योगियोगस्य अविच्छिन्नत्वं युज्यत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ यत् योगमुख्यफलं तदतिरिक्तरहस्यं नास्तीत्याह—एतदिति ॥ ४५ ॥ सर्वमन्यत् परित्यज्य

परमाक्षरज्ञानमेव सदा ग्राह्यं इत्याह—शुद्धेति ॥ परमाक्षरनिर्णयात्मकं ज्ञानं प्रयत्नादेशिकमुखेन ग्रहणीयं ग्राह्यम् ॥ ४६ ॥ यदेवं गुह्यतमं तत् उत्तमाधिकारिणे दातव्यं तदितरेभ्यो न दातव्यम्। यदि दद्यात् तदा दातुः नरकपातः स्यादित्याह—नेति ॥ ४७–४८ ॥

केवलशास्त्रज्ञानवतोऽपि पापपुण्यलेपाभावः

गृहस्थो ब्रह्मचारी वा वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
यत्र तत्र स्थितो ज्ञानी परमाक्षरवित्सदा ॥ ४९ ॥
विषयी विषयासक्तो याति [1]देहान्तरे शुभम् ।
ज्ञानादेवास्य शास्त्रस्य सर्वावस्थोऽपि मानवः ॥ ५० ॥
ब्रह्महत्याश्वमेधाद्यैः पुण्य[2]पापैर्न लिप्यते ।

यः कोऽपि वा वृत्त्यादिज्ञानादेव कृतार्थो भवति तस्य न पुण्यपापलेपोऽस्तीत्याह—गृहस्थ इति । आभासतोऽपि विषयासक्तिदर्शनात् अयं सविशेषज्ञानी ॥ ४९ ॥ तस्य देहावसानसमये विषयासक्तिर्वैगल्यात् शुभप्राप्तिरिष्यत इत्यर्थः । केवलशास्त्रजन्यज्ञानात् आगामिपुण्यपापालेपो भवतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

त्रिविधा आचार्याः

चोदको बोधकश्चैव मोक्षदश्च परः स्मृतः ॥ ५१ ॥
इत्येषां त्रिविधो ज्ञेय आचार्यस्तु महीतले ।
चोदको दर्शयेन्मार्गं बोधकः स्थान[3]मादिशेत् ॥ ५२ ॥
मोक्षदस्तु परं तत्त्वं यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।

[1] देहान्तरं—उ. [2] पापैः प्रमुच्यते—क.
[3] माचरेत्—अ २.

चोदकादिभेदेन देशिकत्रैविध्यं तज्ज्ञानतः कृतकृत्यतां चाह— **चोदक** इति ॥ ९१ ॥ "अहं ब्रह्मास्मि" इत्यनुसन्धानं कुर्यादिति स्वाङ्गं ब्रह्माभिमुख्येन चोदयतीति **चोदको** वेदान्तः, मार्गदर्शकत्वात् । "तत् त्वमेव त्वमेव तत्" इति स्वाङ्गं बोधयतीति **बोधको** देशिकः, ब्रह्मप्रापकत्वात् ॥ ९२ ॥ मत्स्वरूपमेव सर्वं मामेव प्राप्स्यसि, मद्व्यतिरिक्तमणुमात्रं न विद्यते इति परमोपदेशेन स्वातिरिक्तभ्रममोक्षं ददातीति **मोक्षदः** परमेश्वरः, **परतत्त्वस्वरूपत्वात्** । यज्ज्ञानात् मुमुक्षुः अमृतो भवति सोऽयं ईश्वर इत्यर्थः ॥

प्रणवहंसानुसन्धानात्मकं प्रत्यक्षयजनम्

प्रत्यक्षयजनं देहे संक्षेपाच्छृणु गौतम ॥ ९३ ॥
तेनेष्ट्वा स नरो याति शाश्वतं पदमव्ययम् ।
स्वयमेव [1]कृतः पश्येद्देहे बिन्दुं च निष्कलम् ॥ ९४ ॥
अयने द्वे च विषुवे [2]सदा पश्यति मार्गवित् ।
कृत्वा यामं पुरा वत्स रेचपूरककुम्भकान् ॥ ९५ ॥
पूर्वं चोभयमुच्चार्य अर्चयेत्तु यथाक्रमम् ।
नमस्कारेण योगेन मुद्रयाऽऽरभ्य चार्चयेत् ॥ ९६ ॥
सूर्यस्य ग्रहणं वत्स प्रत्यक्षयजनं स्मृतम् ।

किं तत् प्रत्यक्षयजनं इत्यत्र शृण्वेतत् इत्याह—प्रत्यक्षेति ॥ ९३ ॥ यदा प्राणः पिंगळ्या कुण्डलिनीस्थानं प्रविशति तदेव सूर्यग्रहणं, येनेष्ट्वा मुनिः ब्रह्मपदं एति तत् प्रत्यक्षयजनमित्याह—**स्वयमेवेति** । इडापिंगळ्योः पिंगळेडयोः क्रमणं उत्तरायणदक्षिणायने भवतः । तथा मूलाधारे मूर्धनि च

[1] तुसंप—अ, अ २, क. [2] तदा—उ.

यदा प्राणः प्रविशति तदा द्वे विषुवे भवतः । एवं अयनविषुवद्वये च प्राणमार्गविन् स्वयमेव देहे बिन्दुं सकळं निष्कळं च सदा पश्येत् पश्यति । हे वत्स पुरा आदौ रेचपूरककुम्भकान् सहितान् केवलान् वा अहरहः याममात्रं कृत्वा ॥ ९४–९५ ॥ ओं इति हंस इति च यन्मन्त्रद्वयं पूर्वमुक्तं तदुभयं चार्थानुसन्धानपूर्वकं उच्चार्य यः प्रणवार्थो हंसः सोऽहमित्यनुसन्धानं नमस्कारयोगः, ऐक्यानुसन्धानस्य नमस्कारयोगत्वात् "नमस्त्वैक्यं प्रवदेत्" इति श्रुतेः । तेन नमस्कारयोगेन स्वातिरिक्तं नेति चिन्मुद्रया शाम्भवीखेचरीमुद्रया वा युक्तः सन् यथाक्रमं आत्मानं अर्चयेत्, सदा सोऽहमस्मीति ध्यायेत्, "सोऽहंभावेन पूजयेत्" इति श्रुतेः ॥ ९६ ॥ इदमेव हि प्रत्यक्षयजनं विज्ञेयम् ॥

हंसयोगलब्धज्ञानात् सायुज्यप्राप्तिः

ज्ञानात्सायुज्यमेवोक्तं तोये तोयं यथा तथा ॥ ९७ ॥
एते गुणाः प्रवर्तन्ते [1]योगमार्गकृतश्रमैः ।
यस्माद्योगं समादाय सर्वदुःखबहिष्कृतः ॥ ९८ ॥
योगध्यानं सदा कृत्वा ज्ञानं तन्मयतां व्रजेत् ।
ज्ञानात्स्वरूपं परमं हंसमन्त्रं समुच्चरेत् ॥ ९९ ॥

ब्रह्मज्ञानात् जले जलयोगवत् सायुज्यं प्रत्यक्परैक्यमुक्तं योगिभिः ॥ ९७ ॥ एवं जीवन्मुक्तगुणाः प्रवर्तन्ते । यस्मात् एवं योगाभ्यासतः सर्वदुःखबहिष्कृतो भवति तस्मात् योगध्यानं सदा कृत्वा तत्प्रभवविज्ञानमवाप्य ज्ञानसमकालं ब्रह्ममात्रतामियादित्यर्थः ॥ ९८ ॥ यद्यत् अन्तर्बाह्याविलसितं तत्तत् हंस एव, हंसातिरिक्तं न किञ्चिदस्तीति ज्ञानी परमहंसः परमात्मा भवतीत्याह—ज्ञानादिति । हंसः सोऽहमिति यः सदा हंसमन्त्रमुच्चरेत् सोऽयं

[1] योगाभ्यास—क, अ १, अ २.

सोऽहमिति ज्ञानात् हंसस्य यत् परमं स्वरूपं यत् निष्प्रतियोगिकम्त्वमात्रं अवशिष्यते तदेव भवतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

हंसोपलब्धिस्थानम्

प्राणिनां देहमध्ये तु स्थितो हंसः सदाऽच्युतः ।
हंस एव परं सत्यं हंस एव तु [1]सत्यकम् ॥ ६० ॥
हंस एव परं वाक्यं हंस एव तु वैदिकम् ।
हंस एव परो रुद्रो हंस एव परात्परम् ॥ ६१ ॥
सर्वदेवस्य मध्यस्थो हंस एव महेश्वरः ।
पृथिव्यादिशिवान्तं तु अकाराद्याश्च वर्णकाः ॥ ६२ ॥
कूटान्ता हंस एव स्यान्मातृकेति व्यवस्थिताः ।

स कुत्रोपलभ्यत इत्यत आह--प्राणिनामिति । नित्यानुसन्धानात् स्वमात्राच्युतो हंसः हृद्येवोपलभ्यते इत्यर्थः । हंसस्य सार्वात्म्यमाह---हंस एवेति । अक्षाक्षाधिपान्तर्यामित्वात् ॥ ६०-६१ ॥ अभिधेयं अभिधानं च हंस एवेत्याह---पृथिव्यादीति ॥ ६२ ॥ कूटशब्देन क्षकार उच्यते ॥

हंसमन्त्रानुस्मरणपूर्वकमभ्यासः

मातृकारहितं मन्त्रमादिश्यन्ते न कुत्रचित् ॥ ६३ ॥
हंसज्योतिरनूपम्यं देवमध्ये व्यवस्थितम् ।
दक्षिणामुखमाश्रित्य ज्ञानमुद्रां प्रकल्पयेत् ॥ ६४ ॥

[1] शक्तिदं---अ २. शक्तिकं---अ १, क.

सदा समाधिं कुर्वीत हंसमन्त्रमनुस्मरन् ।
निर्मलस्फटिकाकारं दिव्यरूपमनूपमम् ॥ ६५ ॥
मध्यदेशे परं हंसं ज्ञानमुद्राऽऽत्मरूपकम् ।

मातृकामन्त्रयोरैक्यं हंसज्योतिरवगम्य ज्ञानमुद्रामावध्य स्वात्ममन्त्रं स्मरन् सदा समाधिं कुर्वीतेत्याह— मातृकेति । अनूपम्यं अनूपमं निरुपमं सर्वदेवमध्ये दक्षिणाभिमुखं देवमाश्रित्य ॥ ६३–६४ ॥ देवं कीदृशमित्यत्र निर्मलेति ॥ ६५ ॥

हंसस्यासननिरूपणम्

प्राणापानसमानाश्चोदानव्यानौ च वायवः ॥ ६६ ॥
पञ्चकर्मेन्द्रियैर्युक्ताः क्रियाशक्तिबलोद्यताः ।
नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनंजयः ॥ ६७ ॥
पञ्चज्ञानेन्द्रियैर्युक्ता ज्ञानशक्तिबलोद्यताः ।
पावकः शक्तिमध्ये तु नाभिचक्रे रविः स्थितः ॥ ६८ ॥
[1]बद्धमुद्रा कृता येन नासाग्रे तु स्वलोचनं ।

हंसः क आसनमर्हतीत्यत्र नाभिचक्रे नासाग्रे नेत्रयोश्च व्यवस्थित इत्याह—प्राणेति ॥ ६६–६७ ॥ शक्तिद्वयमध्ये मूलाधारस्थपावकरूपेण हंस एव स्थितः । येन नासाग्रे स्वलोचने च बद्धखेचरीमुद्रा कृता सोऽयं हंसो रविर्भूत्वा नाभिचक्रे नासाग्रे लोचनयोश्च स्थित इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

हंसयोगाभ्यासक्रमः

अकारे वह्निरित्याहुरुकारे हृदि संस्थितः ॥ ६९ ॥

[1] बन्धमुद्रा—मु. बध्व—उ.

मकारे च भ्रुवो[1]र्मध्ये प्राणशक्त्या प्रबोधयेत् ।
ब्रह्मग्रन्थिरकारे च विष्णुग्रन्थिर्हृदि स्थितः ॥ ७० ॥
रुद्रग्रन्थिर्भ्रुवोर्मध्ये भिद्यतेऽक्षरवायुना ।
अकारे संस्थितो ब्रह्मा उकारे विष्णुरास्थितः ॥ ७१ ॥
मकारे संस्थितो रुद्रस्ततोऽभ्यान्तः परात्परः ।
कण्ठं संकुच्य नाड्यादौ स्तम्भितं येन शक्तितः ॥ ७२ ॥
रसना पीड्यमानंयं षोडशीवोर्ध्वगामिनी ।
त्रिकूटं [2]त्रिविधं चैव गोलाखं निखरं तथा ॥ ७३ ॥
त्रिशङ्खं वज्रमोंकारमूर्ध्वनालं भ्रुवोर्मुखम् ।
कुण्डलीं चालयन्प्राणान्भेदयन्शशिमण्डलम् ॥ ७४ ॥
साधयन्वज्रकुम्भानि नव द्वाराणि बन्धयेत् ।
सुमनःपवनारूढः सरागो निर्गुणस्तथा ॥ ७५ ॥
ब्रह्मस्थानं तु नादः स्याच्छंकि[3]न्यमृतवर्षिणी ।
षट्चक्रमण्डलोद्धारं ज्ञानदीपं प्रकाशयेत् ॥ ७६ ॥
सर्वभूतस्थितं देवं सर्वेशं नित्यमर्चयेत् ।
आत्मरूपं तमालोक्य ज्ञानरूपं निरामयम् ॥ ७७ ॥
दृश्यं तं दिव्यरूपेण सर्वव्यापी निरञ्जनः ।
हंस हंस वदेद्वाक्यं प्राणिनां देहमाश्रितः ।
स प्राणापानयोर्ग्रन्थिरजपेत्यभिधीयते ॥ ७८ ॥

[1] मध्यं—अ १. [2] त्रिविधा—अ १, अ २, क.
[3] न्यामृ—क, अ १, अ २.

सहस्रमेकं द्व्युतं षट् शतं चैव सर्वदा ।
उच्चरन्पतितो हंसः सोऽहमित्यभिधीयते ॥ ७९ ॥
पूर्वभागे ह्यधोलिङ्गं शिखिन्यां चैव पश्चिमम् ।
ज्योतिर्लिङ्गं भ्रुवोर्मध्ये नित्यं ध्यायेत्सदा यतिः ॥ ८० ॥

विराडादिरूपेणाकारादिमात्रात्रये यो वसेत् तं प्राणशक्त्या बोधयेदित्याह—**अकार** इति । **अकारे** मूलाधारे च **वह्निः** वैश्वानरो वर्तत **इत्याहुः** । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ६९ ॥ यथोक्तस्थानविशिष्टाकारादिमात्रात्रये यत् विद्यते ग्रन्थित्रयं तद्भंसज्ञानवायुना भिद्यते । तत अकारादौ ब्रह्मादयः प्रकाशन्ते । तद्देहकलनापाये निर्विशेषपरमात्मा स्वमात्रं प्रकाशते इत्याह—**ब्रह्मेति** ॥ ७०–७१ ॥ तद्दर्शनग्रन्थित्रयभेदनोपायतया योगमुपदिशति—**कण्ठमिति** । जालन्धरबन्धेन **कण्ठं सङ्कुच्य** सिद्धासनारूढेन **येन** योगिना **नाडयादौ** सुषुम्नामूले कुण्डलिनीशक्तितः कुण्डलिनीशक्त्या सह दृष्टिप्राणादौ **स्तम्भिते** सति ॥ ७२ ॥ अथ "ऊर्ध्वमुन्नमत इत्योङ्कारः" इति श्रुत्यनुरोधेनाकारादिपरान्तषोडशावयवा यस्य सः **षोडशीप्रणव इव ऊर्ध्वगामिनी** घण्टिकाकुहरगामिनी **इयं** जिह्वा **पीड्यमाना** भवति तनुतामेत्य ब्रह्मबिलं प्रविशति । तदा तिस्रो नाडयो यत्रैक्यं भजन्ति तं **त्रिकूटं** भ्रूमध्यं मूलाधारविशुद्ध्यादिभेदेन तत् **त्रिविधं** विराजते । तत्र गोशब्देन पृथिव्यादिभूतपञ्चकतत्कार्यमुच्यते, तन्नित्यादिप्रलये यदात्मना लीयते सेयं गोला अव्यक्तशक्तिः, तदात्मकं खं **गोलाखं** अव्याकृताकाशं यस्मात् निर्गतं व्याकृताव्याकृताकाशादिपृथिव्यन्तं **तन्निखरं** चिदाकाशं योगिरमणस्थानं ब्रह्म च विद्यत इत्यर्थः । यद्वा—गोशब्देन जिह्वोच्यते । तथा च हठतन्त्रे आम्नायते—"गोमांसं भक्षयेत्" इत्यंशविवरणे "गोशब्देनेरिता जिह्वा" इत्युक्तत्वात् । शिष्टं समानम् ॥ ७३ ॥ पुनः त्रिकूटविशेषणमेतत्—इच्छानिच्छापरेच्छाप्रभवस्वान्तरुपलभ्यमानं त्रिशं सुखदुःखत्रयं खादतीति **त्रिशङ्खं**, अयोगिभिः

कदाऽपि दुर्भेद्यत्वात् **वज्रं, ओङ्कारं** अकारादिमात्रात्रयावसानस्थानत्वात्, **ऊर्ध्वनाळं भ्रुवोर्मुखं** भ्रूमध्यम्। यदि तत्र योगी ज्योतिर्लिङ्गं द्रष्टुमिच्छति तदा शक्तिचालनाद्युपायतो ज्ञानदीपं पश्यतीत्याह—**कुण्डलीमिति** ॥ ७४ ॥ सूर्योज्जायीशीतळ्यादीनि **वज्रकुम्भकानि,** तेषां ग्रन्थित्रयभेदनपटुत्वात्। ततो नादः आविर्भवतीत्याह—**सुमन** इति। **सुमनः** मनोज्ञत्वात् **पवनारूढः** प्राणोपाधिकत्वात् **सरागो** नैसर्गिकत्वात् तथा **निर्गुणः** तमआदिगुणत्रयास्पृष्टत्वात् ॥ ७५ ॥ "दहरं पुण्डरीकं वेश्म" इति श्रुतिसिद्धब्रह्मस्थाने **नादाविर्भावः** स्यात्। शं सुधां किरतीति **शङ्किनी** चान्द्री कला **अमृतवर्षिणी** भवति। ततो योगी प्रत्यग्रूपेण प्रकाशयेदित्याह—**षडिति**। मूलाधारादिषट्चक्रमण्डलं अधोमुखं ऊर्ध्वं धरतीति **षट्चक्रमण्डलोद्धारं** ज्ञानाज्ञानवृत्ति दीपयतीति **ज्ञानदीपं** प्रत्यक्त्वं, तद्रूपेण विद्वान् **प्रकाशयेदित्यर्थः** ॥ ७६ ॥ प्रत्यञ्चं सर्वान्तरत्वेन भावयेदित्याह—**सर्वेति**। ततः प्रत्यगभिन्नपरं ब्रह्मास्मीति ध्यायेदित्याह—**आत्मेति** ॥ ७७ ॥ ज्ञानिभिः **दिव्यरूपेण दृश्यं तं** परमात्मानं प्रत्यगभेदेन यो जानाति सोऽयं मुनिः **सर्वव्यापी निरञ्जनो** भूत्वा। हंसहंसेति वीप्सया "हंसः सोऽहं" इति **वाक्यं वदेदिति** द्योत्यते। योऽयं हंसानुसन्धानव्यापारः **सः** ॥ ७८ ॥ अजपाजपसङ्ख्येयत्तामाह—**सहस्रमिति** ॥ ७९ ॥ एवं हंसयोगिना यतिना प्रत्यहं यत् कर्तव्यं तदाह—**पूर्वेति**। सुषुम्नायाः **पूर्वभागे** मूलाधारचक्रे **ह्यधोलिङ्गं** वैराजतत्त्वं ध्यायेत्। "तस्य मध्ये महानग्निर्विश्वार्चिर्विश्वतोमुखः" इति श्रुत्यनुरोधेन अनाहतस्थशिखिन्यां पावकज्वालायां **पश्चिमं** सौम्यं प्रत्यगात्मलिङ्गं वा अहमस्मीति ध्यायेत्। **भ्रुवोराज्ञाचक्रमध्ये** तु ब्रह्ममात्रभावापत्तौ यतत इति **यतिः** मुनिः **ज्योतिरैश्वरं नित्यं** निष्प्रतियोगिक**ब्रह्ममात्रलिङ्गं** वा **सदा ध्यायेत्** अहमस्मीत्यनुसन्धानं कुर्यादित्यर्थः ॥ ८० ॥

हंसयोगिना अनुसन्धेयं आत्मस्वरूपम्

अच्युतोऽहमचिन्त्योऽहमतर्क्योऽहमजोऽस्म्यहम् ।
अव्रणोऽहमकायोह[1]मनङ्गोऽस्म्यभयोऽस्म्यहम् ॥ ८१ ॥
अशब्दोऽहमरूपोऽहमस्पर्शोऽस्म्यहमद्वयः ।
अरसोऽहमगन्धोऽहमनादिरमृतोऽस्म्यहम् ॥ ८२ ॥
अक्षयोऽहमलिङ्गोहमजरोऽस्म्यकलोऽस्म्यहम् ।
अप्राणोऽहममूर्कोऽहमचिन्त्योऽस्म्यकृतोऽस्म्यहम् ॥ ८३ ॥
अन्तर्याम्यहमग्राह्योऽनिर्देश्योऽहमलक्षणः ।
अगोत्रोऽहमगात्रोऽहमचक्षुष्कोऽस्म्यवागहम् ॥ ८४ ॥
[2]अद्रेश्योऽहमवर्णोऽहमखण्डोऽस्म्यहमद्भुतः ।
अश्रुतोऽहमदृष्टोऽहमन्वेष्टव्योऽमरोऽस्म्यहम् ॥ ८५ ॥
अवायुरप्यनाकाशोऽतेजसोऽव्यभिचार्यहम् ।
अमतोऽहमजातोऽहमतिसूक्ष्मोऽविकार्यहम् ॥ ८६ ॥
अरजस्कोऽतमस्कोऽहमसत्त्वोस्म्यगुणोऽस्म्यहम् ।
अमायोऽनुभवात्माऽहमनन्योऽविषयोऽस्म्यहम् ॥ ८७ ॥
अद्वैतोऽहमपूर्णोऽहमबाध्योऽहमनन्तरः ।
अश्रोत्रोऽहमदीर्घोऽहमव्यक्तोऽहमनामयः ॥ ८८ ॥
अद्वयानन्दविज्ञानघनोऽस्म्यहमविक्रियः ।
अनिच्छोऽहमलेपोऽहमकर्ताऽस्म्यहमद्वयः ॥ ८९ ॥

[1] मसङ्गो—क. [2] अद्—क, अ १, अ २.

अविद्याकार्यहीनोऽहमवाङ्मनसगोचरः ।
अनल्पोऽहमशोकोऽहमविकल्पोऽस्म्यविञ्चलन् ॥ ९० ॥
आदिमध्यान्तहीनोऽहमाकाशसदृशोऽस्म्यहम् ।
आत्मचैतन्यरूपोऽहमहमानन्दचिद्घनः ॥ ९१ ॥
आनन्दामृतरूपोऽहमात्मसंस्थोऽहमन्तरः ।
आत्मकामोऽहमाकाशात्परमात्मेश्वरोऽस्म्यहम् ॥ ९२ ॥
ईशानोऽस्म्यहमीड्योऽहमहमुत्तमपूरुषः ।
उत्कृष्टोऽहमुपद्रष्टाऽहमुत्तरतरोऽस्म्यहम् ॥ ९३ ॥
केवलोऽहं कविः कर्माध्यक्षोऽहं करणाधिपः ।
गुहाशयोऽहं गोप्ताऽहं चक्षुषश्चक्षुरस्म्यहम् ॥ ९४ ॥
चिदानन्दोऽस्म्यहं चेताश्चिद्घनश्चिन्मयोऽस्म्यहम् ।
ज्योतिर्मयोऽस्म्यहं ज्यायान् ज्योतिषां ज्योतिरस्म्यहम् ॥९५॥
तमसः साक्ष्यहं तुर्युतुर्योऽहं तमसः परः ।
दिव्यो देवोऽस्मि दुर्दर्शो दृष्टाध्यायो ध्रुवोऽस्म्यहम् ॥ ९६ ॥
नित्योऽहं निरवद्योऽहं निष्क्रियोऽस्मि निरञ्जनः ।
निर्मलो निर्विकल्पोऽहं निराख्यातोऽस्मि निश्चलः ॥ ९७ ॥
निर्विकारो नित्यपूतो निर्गुणो निस्स्पृहोऽस्म्यहम् ।
निरिन्द्रियो नियन्ताऽहं निरपेक्षोऽस्मि निष्कलः ॥ ९८ ॥
पुरुषः परमात्माऽहं पुराणः परमोऽस्म्यहम् ।
परावरोऽस्म्यहं प्राज्ञः प्रपञ्चोपशमोऽस्म्यहम् ॥ ९९ ॥

परामृतोऽस्म्यहं पूर्णः प्रभुरस्मि पुरातनः ।
पूर्णानन्दैकबोधोऽहं प्रत्यगेकरसोऽस्म्यहम् ॥ १०० ॥
प्रज्ञातोऽहं प्रशान्तोऽहं प्रकाशः परमेश्वरः ।
एकधा चिन्त्यमानोऽहं द्वैताद्वैतविलक्षणः ॥ १०१ ॥
बुद्धोऽहं भूतपालोऽहं भारूपो भगवानहम् ।
महादेवो महानस्मि महाज्ञेयो महेश्वरः ॥ १०२ ॥
विमुक्तोऽहं विभुरहं वरेण्यो व्यापकोऽस्म्यहम् ।
वैश्वानरो वासुदेवो विश्वतश्चक्षुरस्म्यहम् ॥ १०३ ॥
विश्वाधिकोऽहं विशदो विष्णुर्विश्वकृदस्म्यहम् ।
शुद्धोऽस्मि शुक्रः शान्तोऽस्मि शाश्वतोऽस्मि शिवोऽस्म्यहम् ॥
सर्वभूतान्तरात्माऽहमहमस्मि सनातनः ।
अहं सकृद्विभातोऽस्मि स्वे महिम्नि सदा स्थितः ॥ १०५ ॥
सर्वान्तरः स्वयंज्योतिः सर्वाधिपतिरस्म्यहम् ।
सर्वभूताधिवासोऽहं सर्वव्यापी स्वराडहम् ॥ १०६ ॥
समस्तसाक्षी सर्वात्मा सर्वभूतगुहाशयः ।
सर्वेन्द्रियगुणाभासः सर्वेन्द्रियविवर्जितः ॥ १०७ ॥
स्थानत्रयव्यतीतोऽहं सर्वानुग्राहकोऽस्म्यहम् ।
सच्चिदानन्दपूर्णात्मा सर्वप्रेमास्पदोऽस्म्यहम् ॥ १०८ ॥
सच्चिदानन्दमात्रोऽहं स्वप्रकाशोऽस्मि चिद्घनः ।
सत्त्वस्वरूपसन्मात्रसिद्धसर्वात्मकोऽस्म्यहम् ॥ १०९ ॥

सर्वाधिष्ठानसन्मा[1]त्रः सर्वबन्धहरोऽस्म्यहम् ।
सर्वग्रासोऽस्म्यहं सर्वद्रष्टा सर्वानुभूरहम् ॥ ११० ॥
एवं यो वेद तत्त्वेन स वै पुरुष उच्यते ॥ इत्युपनिषत् ॥

यथायथा यतिभिः अनुसन्धेयं तदेवाह—**अच्युतोऽहमित्यादिना** । **अच्युतोऽहं**, अच्युतस्वभावात्, **अचिन्त्यः** चित्तवृत्त्यभावात्, **अतर्क्यः** अनिर्वाच्यत्वात्, **अजः** जन्माद्यभावात् । **अव्रण** इत्यादिविशेषणत्रयं शरीरत्रयप्रतिषेधार्थम् । **अभयः**, भयहेतुद्वैताभावात् ॥ ८१ ॥ किं च— **अशब्दोऽहमित्यादि** । पञ्चतन्मात्रवैरळ्यात् शब्दादिप्रतिषेधसिद्धोऽस्मि । **अद्वयः**, द्वैताभावात् । **अनादिरमृतः**, सम्भूतिप्रळयाभावात् ॥ ८२ ॥ किं च—**अक्षयोऽहमित्यादि** । **अक्षयोऽहं**, क्षयिष्णुस्थूलशरीराभावात् । **अलिङ्गः**, अचिह्नत्वात् । **अजरः**, जरादिषड्ऊर्म्यभावात् । **अप्राणोऽहममूकोऽहं** सप्राणवागिन्द्रियाभावात् । **अकृतः**, कृतिहेत्वभावात् ॥ ८३ ॥ किं च— **अन्तर्याम्यहमित्यादि** । **अन्तर्यामी**, सर्वान्तरत्वात् । **अग्राह्यः** करणैः । **अनिर्देश्यः** अनिदंस्वरूपत्वात् । **अलक्षणः**, लक्षणात्रयाभावात् । **अगोत्रः**, कुलगोत्रविवर्जितत्वात् । **अचक्षुष्कः**, ज्ञानाक्षाभावात् । **अवाक्**, कर्माक्षाभावात् ॥ ८४ ॥ किं च—**अदृश्योऽहमित्यादि** । दृश्याभावात् **अदृश्यः** । **अवर्णः** वर्णाश्रमाभावात् । **अखण्डः** पूर्णत्वात् । **अद्भुतः**— स्वस्य निष्प्रतियोगिकस्वमात्रत्वेऽपि स्वाज्ञादिदृष्ट्यनुरोधेन जाग्रज्जाग्रदाद्य-विकल्पानुङ्गीकरसान्तवत् भानात् अद्भुतत्वं युज्यते । वेदान्तवाक्येषु मुमुक्षुभिः **अन्वेष्टव्यः** । **अमरः** पारमार्थिकनित्यत्वात् ॥ ८५ ॥ किं च— **अवायुरित्यादि** । वाय्वाकाशतेजोग्रहणं जलपृथिव्युपलक्षणम् । **अतेजस** इति षष्ठी प्रथमार्था । **अव्यभिचारी** सदेकरूपत्वात् । अन्तःकरणवृत्तिभिः **अमतः** । **अजातः** अजत्वात् । **अतिसूक्ष्मः** केशकोटयंशैकभागसूक्ष्माव्यक्तादपि

[1] त्रस्वात्मब—क, अ १, अ २.

सूक्ष्मत्वात् । **अविकारी** विकारकलनावैरळ्यात् ॥ ८६ ॥ किं च—**अरजस्क** इत्यादि । गुणत्रयगुणसाम्याभावतो निर्गुणत्वात् । **अमायः** निर्मायत्वात् । **अनुभवात्मा** विज्ञानगम्यत्वात् । **अनन्यः** ब्रह्माभिन्नत्वात् । **अविषयः** निर्विषयत्वात् ॥ ८७ ॥ **अद्वैतः** निष्प्रतियोगिकत्वात् । **अपूर्णः** जीवात्मना परिच्छिन्नदृष्टित्वात् । यद्वा—अकारवाच्यविष्ण्वात्मना सर्वत्र पूर्णत्वात् । **अबाह्योऽहमनन्तरः** स्वबाह्यान्तःकलनावैरळ्यात् । अकरणत्वात् परिमाणाभावात् अदृश्यत्वात् अन्नाविरत्वाच्च **अश्रोत्रादिविशेषणचतुष्टयमुपपद्यते** ॥ ८८ ॥ किं च—**अद्रुयेति** । पूर्णानन्दबोधस्वरूपत्वात् **अनिच्छः** ॥ ८९ ॥ **अनल्पः** अपरिच्छिन्नत्वात् । **अशोकोऽहं** निरहङ्कृतित्वात् । **अविकल्पः** निर्विकल्पत्वात् । **अविज्वलन्** निरग्नित्वात् ॥ ९० ॥ **आदिमध्यान्तशून्यः** उत्पत्तिस्थितिप्रळयाभावात् । **आकाशसदृशः** चिदाकाशत्वात् ॥ ९१ ॥ **आत्मसंस्थः** स्वे माहिम्नि स्थितत्वात् । **अन्तरः** सर्वान्तरत्वात् ॥ ९२ ॥ **उत्तमपूरुषः** क्षराक्षराकलनाविरळपुरुषोत्तमत्वात्, "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः" इति स्मृतेः । सर्वस्मात् **उत्कृष्टः** । **उपद्रष्टा** सर्वसाक्षिस्वरूपत्वात् । **उत्तरतरः** सर्वोत्तरत्वात् ॥ ९३ ॥ **केवलः** अशेषविशेषाभावात् । **कविः** क्रान्तदर्शित्वात् । **कर्माध्यक्षः** कर्मिणां कर्मफलदातृत्वात् । **करणाधिपः** दिग्वातादिरूपत्वात् । **गुहाशयः** सर्वप्रत्यक्स्वरूपत्वात् । **गोप्ता** विष्णुत्वात् । **चक्षुषश्चक्षुः** चक्षुरादीन्द्रियप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् ॥ ९४ ॥ अचेतनचेतयितृत्वात् **चेताः** । **ज्यायान्** पृथिव्यादेः । **ज्योतिषां ज्योतिः** सूर्यादिप्रकाशकत्वात् ॥ ९५ ॥ **ध्रुवः** शाश्वतत्वात् ॥ ९६ ॥ **निरञ्जनः** अमङ्गत्वात् ॥ ९७–१०० ॥ **एकधा चिन्त्यमानोऽहं** सर्वापह्नवसिद्धं ब्रह्म, निष्प्रतियोगिकैकरूपेण चिन्तनीयत्वात् । **सापेक्षद्वैताद्वैतविलक्षणः** निष्प्रतियोगिकपरमाद्वैतरूपत्वात् ॥ १०१–१०३ ॥ **शिवः** स्वातिरिक्ताशिवग्रासत्वात् ॥ १०४ ॥ **सकृद्विभातः** निरावृतप्रकाशः ॥ १०५ ॥ **स्वराट्** स्वमात्रतया राजमानत्वात् ॥ १०६ ॥ **सर्वेन्द्रियगुणाभासः सर्वेन्द्रियविवर्जितः, स्वाङ्गस्वङ्गदृष्टिभ्यामित्यर्थः** ॥ १०७ ॥ **जाग्रदादिस्थानत्रयव्यतीतोऽहम्** ॥ १०८–११० ॥

विद्याफलमाह—एवमिति । अच्युतोऽहमित्यादिसर्वानुभूरित्यन्तस्वानुभूतिवाक्यानि स्वानुभूतिमहावाक्यरत्नावलीप्रभालोचने प्रायशो व्याख्यातानीत्यर्थः । इत्युपनिषच्छब्दः ब्रह्मविद्योपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
ब्रह्मविद्योपनिषदो व्याख्येयं लिखिता लघु ।
प्रकृतोपनिषद्व्याख्या सप्तत्यधिशतद्वयम् ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे चत्वारिंशत्संख्यापूरकं ब्रह्मविद्योपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम्

मण्डलब्राह्मणोपनिषत्

पूर्णमदः—इति शान्तिः

प्रथमं ब्राह्मणम्

आत्मतत्त्वजिज्ञासा

याज्ञवल्क्यो ह वै महामुनिरादित्यलोकं जगाम । तमादित्यं नत्वा भो भगवन्नादित्यात्मतत्त्वमनुब्रूहीति ॥ १ ॥

बाह्यान्तस्तारकाकारं व्योमपञ्चकविग्रहम् ।
राजयोगैकसंसिद्धं रामचन्द्रमुपास्महे ॥

अथ खलु शुक्लयजुर्वेदप्रविभक्तेयं मण्डलब्राह्मणोपनिषत् सूक्ष्माष्टांगयोग-प्रकटनपूर्वकं लक्ष्यत्रयव्योमपञ्चकतारकद्वयादिप्रकाशकराजयोगसर्वस्वं प्रकाशयन्ती विजृम्भते । अस्याः स्वल्पग्रन्थतो विवरणमारभ्यते । याज्ञवल्क्यादित्यप्रश्नप्रतिवचनरूपेयमाख्यायिका विद्यास्तुत्यर्था । आख्यायिकामवतारयति—याज्ञवल्क्य इति ॥ १ ॥

सूक्ष्माष्टाङ्गयोगप्रतिज्ञा

स होवाच नारायणः । ज्ञान[1]सहितयमाद्यष्टाङ्गयोग उच्यते ॥२॥

[1] युक्तय—अ, अ १, अ २, क.

याज्ञवल्क्येन एवं पृष्टः तत्प्रश्नमंगीकृत्य **स होवाच**। आदित्यमण्डलान्तर्वर्ती सर्वलोकपरायणरूपोऽसौ याज्ञवल्क्यप्रश्नोत्तरमाहेत्यर्थः। किं तदित्याकांक्षायां तत्पृष्टात्मतत्त्वोपायतया यमाद्यष्टांगयोगमादावाह—**ज्ञानेति**। "ब्रह्मैव सर्वं, ब्रह्मातिरिक्तं न किञ्चिदस्ति" इति **ज्ञानं** उपेयं **तत्सहितः** तद्गर्भित इत्यर्थः॥ २॥

चतुर्विधयमः

शीतोष्णाहारनिद्राविजयः सर्वदा शान्तिर्निश्चलत्वं विषयेन्द्रियनिग्रहश्चैते यमाः॥ ३॥

अष्टांगेषु चतुर्धा भिन्नयमलक्षणमाह—**शीतेति**। देहादावात्मात्मीयाभिमानत्यागतः शीतादिविनिवृत्तिः भवति। स्वाप्राप्तं वस्तु नेतीति ज्ञानात् **सर्वदा शान्तिः** भवति। स्वाभिलषितलक्ष्ये मनसो **निश्चलत्वम्**। इन्द्रियेन्द्रियार्थेषु वस्तुचिन्तनं **इन्द्रियेन्द्रियार्थनिग्रहो** भवति। **च**शब्दः समुच्चयार्थः। **एते** चतुष्प्रकारा **यमा** इत्यर्थः॥ ३॥

नवविधनियमः

गुरुभक्तिः सत्यमार्गानुरक्तिः सुखागतवस्त्वनुभवश्च तद्वस्त्वनुभवेन तुष्टिर्निःसङ्गता एकान्तवासो मनोनिवृत्तिः फलानभिलाषो वैराग्यभावश्च नियमाः॥ ४॥

नवधा भिन्ननियम उच्यते—**गुर्विति**। नित्यं अमायया स्वाज्ञानमोचकगुरुभजनं **गुरुभक्तिः**, "गुरुभक्तिं सदा कुर्यात् श्रेयसे" इति श्रुतेः। **सत्यं** ब्रह्म तत्प्रापकमार्गः तद्बोधः **तत्रानुरक्तिः** आसक्तिः। निरतिशयसुखरूपतया श्रुत्याचार्यप्रसादादागतब्रह्मवस्त्वनुभवश्च। **तद्वस्त्वनुभवेनैव तुष्टिः** न बाह्यविषयानुभवतः। तुष्टावपि **निस्सङ्गता**। सदा आदिमध्यान्तभेदेन **एकान्तत्रये वासः**—विजने प्रयत्नपूर्वकं मनोनियमनं आद्यैकान्तं, विजने

सजने वाऽपि प्रयत्नपूर्वकमनोनियमनं मध्यैकान्तं, विजने सजने वा प्रदेशे अप्रयत्नेन मनोनियमनं अन्तैकान्तं, यस्य येन यदा एकान्तं साधितं स तत्रैव वसेदित्यर्थः । स्वातिरेकेण मनो नास्तीति दृढाभिसन्धिः **मनोनिवृत्तिः** । स्वानुष्ठितकर्मफलानभिलाषः । स्वातिरिक्तविषयसामान्ये वान्ताशनमूत्र-पुरीषवदिच्छागाहित्यं सर्वत्र **वैराग्यभावश्च** । सर्वत्र समुच्चयार्थं चशब्दद्वयम् । एते नियमा नवविधाः ॥ ४ ॥

आसनादिषडङ्गविवरणम्

सुखासनवृत्तिश्चिरवासश्चैवमासननियमो भवति ॥ ५ ॥ पूरककुम्भकरेचकैः षोडशचतुष्षष्टिद्वात्रिंशत्संख्यया यथाक्रमं प्राणा-यामः ॥ ६ ॥ विषयेभ्य इन्द्रियार्थेभ्यो मनोनिरोधनं प्रत्याहारः ॥ ७ ॥ विषयव्यावर्तनपूर्वकं चैतन्ये चेतस्स्थापनं धारणं भवति ॥ ८ ॥ सर्वशरीरेषु चैतन्यैकतानता ध्यानम् ॥ ९ ॥ ध्यानविस्मृतिः समाधिः ॥ १० ॥

आसननियम उच्यते—**सुखेति** । यत्र सुखेनाखण्डाकारात्मिका वृत्तिरुदेति सा **सुखासनवृत्तिः** । निरायासेन यत्र चिरं वसति स **चिरासनवासः** ॥ ५ ॥ प्राणायामलक्षणमाह—**पूरकेति** । षोडशमात्राकालपरिमितं **पूरकं**, **कुम्भकं** तच्चतुर्गुणितं, **रेचकं** तदर्धमित्यर्थः ॥ ६ ॥ प्रत्याहारलक्षणमाह—**विषयेभ्य** इति ॥ ७ ॥ धारणाध्यानसमाधिलक्षणमाह—**विषयेति** । सर्वत्र **विषयेति** ॥ ८ ॥ अनेकघटशरावादिषु भिद्यमानेष्वपि यथा तदवच्छिन्नव्योम्न एकत्वं तथेत्यर्थः ॥९॥ **समाधिः** निर्विकल्पकसमाधिः त्रिपुटीग्रासत्वात् ॥१०॥

सूक्ष्मयोगाष्टाङ्गज्ञानफलम्

एवं सूक्ष्माङ्गानि । य एवं वेद स मुक्तिभाग्भवति ॥ ११ ॥

एवं अष्टांगयोगज्ञानफलमाह—एवमिति । सूक्ष्म-अष्ट-अङ्गानि । स्वात्तज्ञानानुरोधेन स मुक्तिभाग्भवति ॥ ११ ॥

इति प्रथमः खण्डः

देहपञ्चदोषनिरसनम्

देहस्य पञ्च दोषा भवन्ति कामक्रोधनिश्वासभयनिद्राः ॥१॥

तन्निरासस्तु निःसंकल्पक्षमालघ्वाहाराप्रमादतातत्त्वसेवनम् ॥ २ ॥

पञ्चदोषवद्देहावच्छिन्नस्य मुक्तिभाक्त्वं कथमित्याशङ्क्य तन्निरसनोपायसत्त्वात् तत्सिद्धिः स्यादित्याह—देहस्येति । के ते इत्यत्र—कामेति ॥ १ ॥ क्रमेण तन्निरासस्तु । निस्सङ्कल्पतः कामादिनिवृत्तिः, क्षमातः क्रोधनिवृत्तिः, लघ्वाहारोपलक्षितप्राणायामतः श्वासस्थिरत्वं, सर्वत्र द्वैतधीत्यागतो भयनिवृत्तिः, परमार्थतत्त्वसेवनतः स्वाज्ञाननिद्रानिवृत्तिः । एवं पञ्चदोषशान्तितो मुक्तिभाक्त्वं स्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

तारकावलोकनं तत्फलं च

[1]निद्राभयसरीसृपं हिंसादितरङ्गं तृष्णावर्तं दारपङ्कं संसारवार्धिं तर्तुं सूक्ष्ममार्गमवलम्ब्य सत्त्वादिगुणानतिक्रम्य तारकमवलोकयेत् ॥ ३ ॥ भ्रूमध्ये सच्चिदानन्दतेजःकूटरूपं तारकं ब्रह्म ॥ ४ ॥

अपारदुस्तारसंसारवारिधेः सत्त्वात् तत्तरणोपायो नास्तीत्याशङ्क्य लक्ष्यत्रयगोचरतारकनौकासत्त्वात् तदाश्रित्य तद्वारिधिः तरितुं शक्यः इत्याह—

[1] निद्रासरी—उ.

निद्रेति । संसृतेः सागरत्वं कथमित्यत्र निद्रेत्यादि । उक्तविशेषणविशिष्टं संसारवार्धिं तर्तुं तरितुं वक्ष्यमाणसूक्ष्ममार्गम् ॥ ३ ॥ कितत्तारकमित्यत्र भ्रूमध्य इति । नासाग्रदर्शिनो भ्रूमध्ये ज्योतिर्दृश्यते, सच्चिदानन्दस्य सर्वव्यापकत्वेन चक्षुर्मनोविकल्पिततेजःकूटरूपेऽपि व्याप्तत्वात् । भ्रूमध्यविलसितसच्चिदानन्दतेजः-कूटरूपस्य परमेश्वररूपत्वेन स्वभजद्भक्तपटलस्वातिरिक्तास्तित्वलक्षणसंसारसागर-सन्तारणात् तारकत्वम् । वस्तुतः स्वमात्रतया बृंहणात् तारकं ब्रह्मेति व्यपदिश्यते ॥ ४ ॥

लक्ष्यत्रयावलोकनेन तारकप्राप्तिः

[1]तदाप्युपायं लक्ष्यत्रयावलोकनम् ॥ ५ ॥

तदुपायः कः इत्यपेक्षायामाह—तदाप्युपायमिति । विद्धि इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अन्तर्लक्ष्यदर्शनम्

मूलाधारादा ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं सुषुम्ना सूर्याभा । तन्मध्ये तटित्कोटिसमा मृणालतन्तुसूक्ष्मा कुण्डलिनी । [2]तत्र तमोनिवृत्तिः । तद्दर्शनात्सर्वपापनिवृत्तिः ॥ ६ ॥ तर्जन्यग्रोन्मीलित[3]कर्णरन्ध्रद्वये फूत्कारशब्दो जायते । तत्र स्थिते मनसि चक्षु[4]र्मध्यनीलज्योतिः पश्यति । एवं हृदयेऽपि ॥ ७ ॥

लक्ष्यत्रयं किं इत्यत्र अन्तर्बाह्यमध्यभेदेन तत् त्रिविधम् । तत्र अन्तर्लक्ष्यलक्षणं तत्फलं चाह—मूलेति । वीणादण्डमाश्रित्य सुषुम्ना वर्तते । तटित्कोटिसमाभा कुण्डलिनीशक्तिरस्ति । तत्र मनसि स्थिरीभूते स्वाज्ञान-तमोनिवृत्तिः । कुण्डलिनीमध्ये यदाकाशं विद्यते तद्दर्शनात् सर्वपापनिवृत्तिः

[1] तदुपायं—क, अ १.
[2] "तत्र" इत्येतत्लुप्तम्—अ, उ.
[3] कर्णद्वये—क. अ २.
[4] र्मध्यं—अ, अ १.

भवति ॥ ६ ॥ कर्णद्वयान्तः तर्जनीद्वयप्रवेशो मुकुन्दमुद्रा, तया तर्जनीति। तर्जनीभ्यां कर्णद्वयपिधानात् तत्र फूत्कारादिनादः उदेति। तत्र स्थिते मनसि साधकः चक्षुरित्यादि। न केवलं नादे, किं तु एवं हृदयेऽपि पश्यति ॥ ७ ॥

बहिर्लक्ष्यदर्शनम्

बहिर्लक्ष्यं तु नासाग्रे चतुःषडष्टदशद्वादशाङ्गुलीभिः क्रमान्नीलद्युतिश्यामत्वसदृग्रक्तभङ्गीस्फुरत्पीतवर्णद्वयोपेतं व्योमत्वं पश्यति स तु योगी ॥ ८ ॥ चलदृष्ट्या व्योमभागवीक्षितुः पुरुषस्य दृष्टयग्रे ज्योतिर्मयूखा वर्तन्ते। तद्दृष्टिः स्थिरा भवति ॥ ९ ॥ शीर्षोपरि द्वादशाङ्गुलिमानज्योतिः पश्यति तदाऽमृतत्वमेति ॥१०॥

अन्तर्लक्ष्येयत्तामुक्त्वा बहिर्लक्ष्येयत्तामनुक्रामति—बहिरिति। योगी स्वदृष्टी समे कृत्वा स्वनासाग्रे स्वकृताभ्यासानुरोधेन क्रमाच्चतुरादिद्वादशांगुलिपर्यन्तं व्योमत्वं व्योमभावं पश्यति। किंविशिष्टं व्योमेत्यत्र दृश्यमाननीलद्युतिः ईषच्छ्यामत्वगुणसदृशा आपाततो रक्तभङ्गी च स्फुरत्पीतवर्णविशिष्टा। तत्र नीलपीतवर्णौ प्रधानौ। श्यामादिवर्णस्तु उपसर्जनभूतः। एवं वर्णद्वयविशिष्टं व्योमेत्यर्थः। यदा एवं पश्यति तदा अयं योगी भवति ॥ ८ ॥ एवं दर्शनान्मनो[1]नुगृहीतदृष्टिः स्थिरा भवतीत्याह—चलेति। स्वदृष्टयग्रे। मयूखाः किरणाः। यद्दृष्टिः तत्र समारोपिता तद्दृष्टिः ॥ ९ ॥ मस्तकोपरि ज्योतिर्दर्शनं अमृतत्वफलकमित्याह—शीर्षेति। यदा अयं योगी शीर्षोपरि ॥ १० ॥

मध्यलक्ष्यदर्शनम्

मध्यलक्ष्यं तु प्रातश्चित्रादिवर्णसूर्यचन्द्रवह्निज्वालावलीवत्तद्विहीनान्तरिक्षवत्पश्यति ॥ ११ ॥ तदाकाराकारी भवति ॥ १२ ॥

[1] निगृहीत—उ.

अभ्यासान्निर्विकारं गुणरहिताकाशं भवति । विस्फुरत्तारकाका-[1]रगादद्भुमोपमं [2]पराकाशं भवति । कालानलसमद्योतमानं महाकाशं भवति । सर्वोत्कृष्टप[3]रमाद्वितीयप्रद्योतमानं तत्त्वाकाशं भवति । कोटिसूर्य[4]प्रकाशसंकाशं सूर्याकाशं भवति ॥ १३ ॥ एवमभ्यासात्तन्मयो भवति । य एवं वेद ॥ १४ ॥

अन्तर्बाह्यलक्ष्यलक्षणमुक्त्वा मध्यलक्ष्यलक्षणं प्रकटयति—मध्येति । योगी नातिदूरदेशपुरोभागान्तरिक्षे प्रातरित्यादि ॥ ११ ॥ एवं दर्शनतः किं स्यादित्याशङ्क्य तन्मयत्वं व्योमपञ्चकदर्शनं तद्भावापत्तिरपि स्यादित्याह—तदाकारेति ॥ १२–१३ ॥ अभ्यासज्ञानफलमाह—एवमिति ॥ १४ ॥

इति द्वितीयः खण्डः

तारकामनस्कभेदेन द्विविधो योगः

तद्योगं च द्विधा विद्धि पूर्वोत्तर[5]विधानतः ।
पूर्वं तु तारकं विद्यादमनस्कं तदुत्तरमिति ॥

तारकं द्विविधम् । मूर्तितारकममूर्तितारकमिति । यदिन्द्रियान्तं तन्मूर्तितारकम् । यद्भ्रूयुगातीतं तदमूर्तितारकमिति ॥ १ ॥

व्योमपञ्चकाभ्यासतः किं स्यादित्यत्र पर्यवसाने तारकामनस्कसिद्धिः स्यादित्याह—तदिति । यद्व्योमपञ्चकाभ्यासयोगः उक्तः पर्यवसाने तद्योगम् ।

[1] रं गा—अ. रा गा—अ १.
[2] परमाका—अ.
[3] रमद्युतिप्र—अ, अ १.
[4] प्रकाशं सू—अ १, अ२, क.
[5] विभागतः—अ, अ १, अ २, क.

किं मूर्तितारकं किं अमूर्तितारकं इत्यत्र मूलाधारमारभ्याज्ञाचक्रपर्यन्तं मूर्तितारकं, आज्ञाचक्रमारभ्य सहस्रारान्तं अमूर्तितारकमित्याह—यदिति ॥ १ ॥

मनोयोगविधिः

उभयमपि मनोयुक्तमभ्यसेत् । मनो[1]युक्तान्तरदृष्टिस्तारक-प्रकाशाय भवति ॥ २ ॥

लक्ष्यदर्शनस्य चक्षुरधीनत्वात् किं मनसेत्याशङ्क्य मनोनुगृहीतदृष्टिः अन्तर्दृष्टिर्भूत्वा तारकग्राही भवति न केवलदृष्टिरित्याह—मन इति ॥ २ ॥

पूर्वतारकम्

भ्रूयुगमध्यबिले तेजस आविर्भावः । एतत्पूर्वतारकम् ॥ ३ ॥

पूर्वतारकस्वरूपमाह—भ्रूयुगेति ॥ ३ ॥

उत्तरतारकम्

उत्तरं त्वमनस्कम् । तालुमूलोर्ध्वभागे महज्ज्योतिर्विद्यते । तद्दर्शनादणिमादिसिद्धिः ॥ ४ ॥

सफलोत्तरतारकस्वरूपमाह—उत्तरं त्विति । सिद्धिः भवति ॥ ४ ॥

उत्तरतारकस्य शाम्भवीपर्यवसानम्

लक्ष्येऽ[2]न्तर्बाह्यायां दृष्टौ निमेषोन्मेषवर्जितायां च इयं शाम्भवी मुद्रा भवति । सर्वतन्त्रेषु गोप्या महाविद्या भवति । तज्ज्ञानेन संसारनिवृत्तिः । तत्पूजनं मोक्षफलदम् ॥ ५ ॥

[1] युक्तान्तद—उ. [2] न्तस्थबा—अ, अ १.

उत्तरतारकमेव पर्यवसाने मुक्तिफलप्रदशाम्भवीमुद्रा भवतीत्याह—लक्ष्य इति। तथा च श्रुत्यन्तरम्—

अन्तर्लक्ष्यं बहिर्दृष्टिः निमेषोन्मेषवर्जिता।
एषा सा शाम्भवीमुद्रा सर्वतन्त्रेषु गोपिता॥

इति। शांभवीज्ञानं संसारनिवर्तकं, तद्योगिपूजनं मुक्तिफलदं भवेदित्याह—तदिति॥ ५॥

अन्तर्लक्ष्यलक्षणम्

अन्तर्लक्ष्यं [1]जलज्योतिस्स्वरूपं भवति महर्षिवेद्यं अन्तर्बाह्येन्द्रियैरदृश्यम्॥ ६॥

किं पुनः अन्तर्लक्ष्यमित्यत्र यत्करणग्रामागोचरं तदेव अन्तर्लक्ष्यमित्याह—अन्तरिति॥

इति तृतीयः खण्डः

अन्तर्लक्ष्ये वादिविप्रतिपत्तिः

सहस्रारे [1]जलज्योतिरन्तर्लक्ष्यम्। बुद्धिगुहायां सर्वाङ्गसुन्दरं पुरुषरूपमन्तर्लक्ष्यमित्यपरे। शीर्षान्तर्गतमण्डलमध्यगं पञ्चवक्त्रमुमासहायं नीलकण्ठं प्रशान्तमन्तर्लक्ष्यमिति केचित्। अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तर्लक्ष्यमित्येके॥ १॥

[1] ज्वल—अ २.

अन्तर्लक्ष्यविषये वादिविप्रतिपत्तिं परमार्थदृष्ट्या सर्ववादिविकल्पगोचर-लक्ष्यस्यैकत्वं तद्दर्शनतो ब्रह्मनिष्ठत्वं चाह—**सहस्रार** इति । योगिनः बुद्धिगुहायां, अपरे वैष्णवाः । केचित् शैवाः । एके दहरविद्योपासकाः ॥ १ ॥

सर्वलक्ष्यानुस्यूतात्मदर्शनविधिः

उक्तविकल्पं सर्वमात्मैव । तल्लक्ष्यं शुद्धात्मदृष्ट्या वा यः पश्यति स एव ब्रह्मनिष्ठो भवति ॥ २ ॥

परमार्थदृष्ट्या योग्यादिभिः उक्तेति । एवमन्तर्लक्ष्यैक्यदर्शी ब्रह्मनिष्ठः इत्याह—**तल्लक्ष्यमिति** ॥ २ ॥

आत्मनिष्ठस्य ब्रह्मभावप्राप्तिः

जीवः पञ्चविंशकः स्वकल्पितचतुर्विंशतितत्त्वं परित्यज्य षड्विंशकः परमात्माऽहमिति निश्चयाज्जीवन्मुक्तो भवति ॥ ३ ॥ एवमन्तर्लक्ष्यदर्शनेन जीवन्मुक्तिदशायां स्वयमन्तर्लक्ष्यो भूत्वा परमाकाशाखण्डमण्डलो भवति ॥ ४ ॥

स्वतत्त्वे स्थितो जीवः स्वन्यूनतत्त्वं परित्यज्य स्वाधिकतत्त्ववेदनान्मुक्तो भवतीत्याह—**जीव** इति । ज्ञानकर्माक्षप्राणभूतपञ्चकानि विंशतिः अन्तःकरण-चतुष्टयं चेति चतुर्विंशतितत्त्वानि । तदुपाधिको **जीवः पञ्चविंशकः**, "पञ्चविंश आत्मा भवति" इति श्रुतेः । तत्सर्वोपाधिसम्बन्धरहितः **षड्विंशक** इत्यर्थः ॥ ३ ॥ जीवन्मुक्तः कां गतिं भजतीत्याशङ्क्य जीवन्मुक्ता-भिमतित्यागानन्तरं ब्रह्मैव भवतीत्याह—एवमिति । भूत्वा तदभिमतित्यागसम-कालम् **भवति**, परमात्मैव भवतीत्यर्थः ॥

इति चतुर्थः खण्डः

इति प्रथमं ब्राह्मणम्

द्वितीयं ब्राह्मणम्

सर्वाधारज्योतिरात्मनःअन्तर्लक्ष्यत्वम्

अथ ह याज्ञवल्क्य आदित्यमण्डलपुरुषं पप्रच्छ । भगवन्नन्तर्लक्ष्यादिकं बहुधोक्तम् । मया तन्न ज्ञातम् । तद्ब्रूहि मह्यम् ॥ १ ॥ तदु होवाच पञ्चभूतकारणं तटित्कूटाभं तद्वच्चतुःपीठम् । तन्मध्ये [1]तत्त्वप्रकाशो भवति । सोऽतिगूढ अव्यक्तश्च ॥ २ ॥

जानन्नपि याज्ञवल्क्यो मन्दबुद्धयारोहाय पुनरन्तर्लक्ष्येयत्तां पृच्छतीत्याह—अथेति । किमिति? भगवन्निति । यथावत् मया ॥ १ ॥ तत्प्रश्नोत्तरं भगवानुवाच । किमिति? पञ्चेति । अन्तर्लक्ष्यात्मनः पञ्चभूतहेतुत्वात्, "आत्मन आकाशः सम्भूतः" इति श्रुतेः । तटित्कूटाभं, तेजःपुञ्जरूपत्वात् । तद्वत्तेजोवदात्मनः स्वाज्ञादिदृष्ट्यनुरोधेन तमोरजःसत्वगुणसाम्यरूपेण जाग्रदाद्यवस्थाचतुष्टयभेदेन स्वाविद्यापदस्थूलादिचतुरंशभेदेन वा चत्वारि पीठस्थानानि यस्य तत् तद्वत् चतुष्पीठं, जाग्रदादेः विश्वविराडोत्राद्यासनत्वात् । स्वाधिष्ठिताविद्यापादप्रकाशकः स्वयमेवेत्याह—तदिति । तस्य अविद्यापादस्य मध्ये तद्गतविशेषजातं ग्रसित्वा तत्त्वप्रकाशः तुर्यतुर्यज्योतिः सदा भवति । तादृशश्चेत्प्रकाशः किं न दृश्यत इत्यत आह—स इति । स्वावृत्यावृतदृष्टेः सोऽतिगूढ अव्यक्तश्च भवति ॥ २ ॥

ज्योतिरात्मज्ञानफलम्

तज्ज्ञानप्लवाधिरूढेन ज्ञेयम् । तद्बाह्याभ्यन्तर्लक्ष्यम् ॥ ३ ॥ तन्मध्ये जगल्लीनम् । तन्नादबिन्दुकलाऽतीतमखण्डमण्डलम् । [2]सगुणनिर्गुणस्वरूपम् । तद्वेत्ता विमुक्तः ॥ ४ ॥

[1] तत्प्र—क. [2] तत्सगु—अ, अ १, अ २, क.

तत् केन वा ज्ञातुं शक्यते इत्यत आह—**तदिति** । **ज्ञानप्लवाधिरूढेन** स्वाज्ञानसागरं तीर्त्वा तत्पारं यत् **तत्** स्वमात्रमिति **ज्ञेयम्** । तत् कीदृशमित्यत्र **तत् बाह्याभ्यन्तर्लक्ष्यं**, बाह्याभ्यन्तःकलनाऽऽरोपापवादाधिकरणतया लक्षितत्वात् ॥ ३ ॥ अत एव **तन्मध्ये जगल्लीनं**, लयाधारत्वात् । लयाधारत्वे सविशेषता स्यादित्यत आह – **तदिति** । यत् सर्वाधिकरणं **तन्नादेति** । नादादि-विशेषापह्नवसिद्धं निष्प्रतियोगिकाखण्डैकरसचिन्मात्रमित्यर्थः । सविशेषं तद्भिन्नमित्यत आह—**सगुणेति** । तद्गतविशेषाविशेषत्वं स्वाज्ञादिदृष्टिनिष्ठं न स्वनिष्ठमिति । वेदनफलमाह –**तद्वेत्तेति** ॥ ४ ॥

शाम्भव्या तदधिगमः

आदावग्निमण्डलम् । तदुपरि सूर्यमण्डलम् । तन्मध्ये सुधा[1]चन्द्रमण्डलम् । तन्मध्येऽखण्डब्रह्मतेजोमण्डलम् । तद्विद्युल्लेखाव-च्छुक्लभास्वरम् । तदेव शाम्भवीलक्षणम् ॥ ५ ॥

यद्वेत्ता मुक्तो भवति तदधिगमोपायमाह– –**आदाविति** । सिद्धासनमारुह्य षण्मुखीमुद्राऽभ्यासयोगिनः वह्निमण्डलादि क्रमेण दृश्यते । पर्यवसाने तदेवोन्मन्यवस्थाजनकशाम्भवी भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

पूर्णिमादृष्टिविधिः

तद्दर्शने त्रयो दृष्टय अमा प्रतिपत्पूर्णिमा चेति । निमीलि-तदर्शनममादृष्टिः । अर्धोन्मीलितं प्रतिपत् । सर्वोन्मीलनं पूर्णिमा भवति । तासु पूर्णिमाऽभ्यासः कर्तव्यः ॥ ६ ॥ तल्लक्ष्यं नासाग्रम् । तदा तालुमूले गाढतमो दृश्यते । तदभ्यासादखण्डमण्डलाकारज्योति-र्दृश्यते । तदेव सच्चिदानन्दं ब्रह्म भवति ॥ ७ ॥

[1] चक्रम—क.

तदर्शनोपायमाह—तद्दर्शन इति । कथं दृष्टेः त्रैविध्यमित्यत्र अमेति । तत्र निमीलितेति ॥ ६ ॥ दृष्टित्रयलक्ष्यं किमित्यत्र—तल्लक्ष्यमिति । नासाग्रावलोकनतः किं दृश्यते इत्यत्र—तदिति । एवं तदभ्यासात् । तद्दृष्ट्या तदेव । सच्चिदानन्दब्रह्मातिरिक्तस्य मृग्यत्वात् सहजानन्दरूपं तदेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

पूर्णिमादृष्टेः शाम्भवीपर्यवसानम्

एवं सहजानन्दे यदा मनो लीयते तदा शांभवी भवति ।
तामेव खेचरीमाहुः ॥ ८ ॥

तत्र मनोलय एव शाम्भवीत्याह—एवमिति । पर्यवसाने शाम्भवी-खेचर्योः एकलक्ष्यसमाप्तत्वात् ॥ ८ ॥

मुद्रासिद्धिः तच्चिह्नानि च

तदभ्यासान्मनःस्थैर्यम् । ततो [1]बुद्धिस्थैर्यम् ॥ ९ ॥ तच्चिह्नानि । आदौ तारकवद्दृश्यते । ततो वज्रदर्पणम् । [2]ततः परिपूर्णचन्द्रमण्डलम् । [3]ततो रत्नप्रभामण्डलम् । ततो मध्याह्नार्कमण्डलम् । ततो वह्निशिखामण्डलं क्रमाद्दृश्यते ॥ १० ॥

मुद्राऽभ्यासेन किं स्यादित्यत आह—तदिति ॥ ९ ॥ तच्चिह्नानि तत्सिद्धिचिह्नानि । कानीत्यत आह—आदाविति । तारकवत् नक्षत्रवत् । परिष्कृतवज्रवत् दर्पणवच्चेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—

नीहारधूमार्कानलानिलानां खद्योतविद्युत्स्फटिकशशीनाम् ।
एतानि रूपाणि पुरस्सराणि ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि योगे ॥ इति ॥ १० ॥

इति प्रथमः खण्डः

[1] वायुस्थै—अ, अ १, अ २, क. [2] ततउपरि—क. ततःपू—अ, अ १.
[3] ततो नवर—क, अ २.

प्रणवस्वरूपप्रत्यक्प्रकाशानुभवः, तच्चिह्नानि च

तदा पश्चिमाभिमुखप्रकाशः स्फटिकधूम्रबिन्दुनादकला-नक्षत्रखद्योतदीपनेत्रसुवर्णनवरत्नादिप्रभा दृश्यन्ते । तदेव [1]प्रणवरूपम् ॥ १ ॥

यदैवं चिह्नानि दृष्टानि तदा प्रत्यक्प्रकाशानुभवो भवति । ततः कानि चिह्नानि दृश्यन्ते इत्यत्र—स्फटिकेति । दृश्यन्ते प्रणवानुसन्धानं कुर्वतः । बिन्दुशब्देन मनस्तत्त्वं, नादशब्देन बुद्धितत्त्वं, कलाशब्देन महत्तत्त्वं, शिष्टं स्पष्टम् । यदेतदेवं दृष्टं तत् सर्वं प्रणवरूपमित्याह—तदिति ॥ १ ॥

षण्मुख्या प्रणवाधिगमः

प्राणापानयोरैक्यं कृत्वा धृत[2]कुम्भको नासाग्रदर्शनदृढभावनया द्विकराङ्गुलिभिः षण्मुखीकरणेन [3]प्रणवादिध्वनिं निशाम्य मनस्तत्र लीनं भवति ॥ २ ॥

षण्मुख्युपायपूर्वकं मनस्तत्कार्यलयाधिकरणं प्रणवार्थं ब्रह्मेत्याह—प्राणेति । हठयोगरीत्या प्राणेति । धृतकुम्भको योगी । तत्र नादावसाने ब्रह्मणि ॥ २ ॥

प्रणवविदः कर्मलेपाभावः

तस्य न कर्मलेपः । रवेरुदयास्तमययोः किल कर्म कर्तव्यम् । एवं [4]विदश्चिदादित्यस्योदयास्तमयाभावात्सर्वकर्माभावः ॥ ३ ॥

[1] प्रणवस्वरूपं—क, अ २.
[2] कुम्भके—अ २.
[3] प्रणवध्व—क, अ २.
[4] विदिचि—अ.

यस्य मनो ब्रह्मणि लीयते तस्य न कर्मलेपः, योगिनो निर्लिप्तत्वात्। कर्तव्यकर्मसु सत्सु कथं तत्र निर्लेपतेत्याशङ्क्य कर्मणामादित्योदयास्तमयनिमित्तत्वेन योग्यात्मादित्यस्योदयास्तमयाभावात्तन्निमित्तकर्माभावतो निर्लिप्तोऽयमित्युक्तिरपि गौणीत्याह—रवेरिति।

कर्मणा बध्यते जन्तुः विद्ययाऽमृतमश्नुते।
तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः॥

इति श्रुतेः॥ ३॥

उन्मन्यवस्थाद्वारा अमनस्कसिद्धिः

शब्दकाललयेन दिवारात्र्यतीतो भूत्वा सर्वपरिपूर्णज्ञानेनोन्मन्यवस्थावशेन ब्रह्मैक्यं भवति। उन्मन्या अमनस्कं भवति॥ ४॥

एवं प्रणवनादलयतः किं स्यादित्यत्र सर्वकलनाविरलब्रह्मैक्यं भवतीत्याह—शब्देति। अभिधानाभिधेयात्मकशब्दकाललयेन—शब्दः अभिधानप्रपञ्चः, अभिधेयकलनात्मकः कालः, तयोः श्रावणज्ञानतो मिथ्यादृष्ट्या सत्ताबाध एव लयः। ततो विज्ञानं जायते। तेन ब्रह्मातिरेकेण दिवारात्र्युपलक्षितावस्थात्रयं नास्तीति निश्चयज्ञानतः तदतीतो भूत्वा ततो ब्रह्मातिरिक्तसामान्यासम्भवपरिपूर्णसम्यज्ज्ञानेन उन्मन्यवस्था जायते। उन्मनी नाम तत्त्वज्ञानम्। तेन सर्वापह्नवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति ब्रह्मैक्यं भवति। न हि पृथग्भावं गतजीवेशयोरेकत्वमित्यर्थः। उन्मन्या किं जायते इत्यत आह—उन्मन्येति। "अमनस्कं स्वरूपं तन्न तत्र कलनामलं" इति श्रुत्या ब्रह्मैव अमनस्कशब्दार्थः॥ ४॥

अमनस्कपूजाप्रकारः

तस्य निश्चिन्ता ध्यानम्। सर्वकर्मनिराकरणमावाहनम्। निश्चयज्ञानमासनम्। उन्मनीभावः पाद्यम्। सदाऽमनस्कमर्घ्यम्।

सदा दीप्ति[1]रपारामृतवृत्तिः स्नानम्। [2]सर्वत्र भावना गन्धः। दृक्स्वरूपावस्थानमक्षताः। चिदाप्तिः पुष्पम्। चिदग्निस्वरूपंc धूपः। चिदादित्यस्वरूपं दीपः। परिपूर्णचन्द्रामृतस्यैकीकरणं नैवेद्यम्। निश्चलत्वं प्रदक्षिणम्। सोऽहंभावो नमस्कारः। मौनं स्तुतिः। सर्वसंतोषो विसर्जनमिति। य एवं वेद ॥ ९ ॥

यदमनस्कं ब्रह्म तस्य ध्यानाद्युपचारः कथमित्याशङ्क्य "सोऽहंभावेन पूजयेत्" इति श्रुत्यनुरोधेन तदस्मीत्यनुसन्धानमेव तत्पूजेत्याह—तस्येति। दीप्तिमद्ब्रह्मगोचराखण्डाकारवृत्तिरेव स्नानमित्यर्थः। सर्वत्र ब्रह्मेति भावना। भ्रूमध्यसहस्रारान्तरगळविलसत्परिपूर्णचन्द्रमण्डलनिस्सृतामृतस्य एकीकरणं अमृतसागररूपं नैवेद्यम्। सर्वदा संतोषः। सोऽयमेवं ब्रह्मानुसन्धानतो ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

इति द्वितीयः खण्डः

ब्रह्मानुसन्धानेन कैवल्यप्राप्तिः

एवं त्रिपुट्यां निरस्तायां निस्तरङ्गसमुद्रवन्निवातस्थितदीपवदचलसंपूर्णभावाभावविहीनकैवल्यज्योतिर्भवति ॥ १ ॥

ब्रह्मानुसन्धानस्य त्रिपुटीकबळितत्वेन कथं योगी ब्रह्मभावमेतीत्याशङ्क्य सर्वापह्नवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमित्यनुसन्धानात्मकसम्यज्ज्ञानस्य ध्यात्रादित्रिपुटीग्रासत्वात् ब्रह्मभावापत्तिरिष्यते इत्याह—एवमिति। स्वातिरिक्तमस्ति नास्तीति भावाभावकलनासम्भवप्रबोधसिद्धं कैवल्यज्योतिः स्वमात्रमवशिष्यते विद्वानित्यर्थः ॥ १ ॥

[1] रवारा—अ. [2] सर्वात्म—अ, अ १.

ब्रह्मवित्स्वरूपम्

•जाग्रन्निद्राऽन्तपरिज्ञानेन ब्रह्मविद्भवति ॥ २ ॥

तस्य ब्रह्मत्वं विना ब्रह्मवित्त्वं कुत इत्यत्र कृत्स्नब्रह्मवेदनतः ब्रह्मत्वं सिद्धमेव । अकृत्स्नब्रह्मज्ञानतो ब्रह्मवित्त्वं स्यादित्याह—जाग्रदिति ॥ २ ॥

सुषुप्तिसमाध्योः भेदः

सुषुप्तिसमाध्योर्मनोलयाविशेषेऽपि महदस्त्युभयोर्भेदस्तमसि लीनत्वान्मुक्तिहेतुत्वाभावाच्च ॥ ३ ॥ समाधौ मृदितमोविकारस्य तदाकाराकारिताखण्डाकारवृत्त्यात्मकसाक्षिचैतन्ये प्रपञ्चलयः संपद्यते प्रपञ्चस्य मनःकल्पितत्वात् ॥ ४ ॥

सुषुप्तिसमाध्योः मनोलयसाम्यतः बन्धमुक्तिहेतुत्वं उभयमपि स्यादित्यत आह—सुषुप्तीति । तत् कथं? तमसीति ॥ ३ ॥ तत् कथं? प्रपञ्चस्येति ॥ ४ ॥

ब्रह्मविदो ब्रह्मभावः

ततो भेदाभावात् कदाचिद्बहिर्गतेऽपि मिथ्यात्व[1]भानात् । सकृद्विभातसदानन्दानुभवैकगोचरो ब्रह्मवि[2]त्तदेव भवति ॥ ५ ॥

मनस्तत्कार्याभावे तत्तदनुस्यूतचैतन्यस्य यत एकत्वं ततः बहिर्गतेऽपि मनसि तद्विकल्पितप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वभानात् । सर्वप्रकारेण ब्रह्मवित् ब्रह्मैव भवतीत्याह—सकृदिति । सदाद्यावृतित्रयानावृतसकृदित्यादि ॥ ५ ॥

[1] हानात्—अ. [2] त्तदैव—अ.

सङ्कल्पत्यागपूर्वकपरमात्मध्यानेन मुक्तिसिद्धिः

यस्य संकल्पनाशः स्यात्तस्य मुक्तिः करे स्थिता । तस्माद्भावा[1]भावौ परित्यज्य परमात्मध्यानेन मुक्तो भवति ॥ ६ ॥ पुनःपुनः सर्वावस्थासु ज्ञानज्ञेयौ ध्यानध्येयौ लक्ष्यालक्ष्ये दृश्यादृश्ये चोहापोहादि परित्यज्य जीवन्मुक्तो [2]भवति । य एवं वेद ॥ ७ ॥

सङ्कल्पभावाभावौ बन्धमुक्तिहेतू स्यातामित्याह—यस्येति । यस्मादेवं तस्मात् । सङ्कल्पोऽस्ति नास्तीति तद्भावाभावौ । निष्प्रतियोगिकपरमात्मा स्वमात्रमिति ज्ञानाविर्भूतपरमात्मध्यानेन ॥ ६ ॥ इत्थंभूतज्ञानफलमाह—पुनरिति । स्वावशेषधिया ब्रह्मणि ज्ञातेऽपि स्वातिरिक्तधिया यदि ज्ञानज्ञेयादिवृत्तिरुदेति तदा पुनःपुनरिति । तत्त्यागाधिकरणं ब्रह्मास्मीति य एवं वेद स विद्वान् जीवन्मुक्तो भवेदित्यर्थः ॥ ७ ॥

इति तृतीयः खण्डः

जाग्रदादिपञ्चावस्थाः

पञ्चावस्थाः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयतुरीयातीताः ॥ १ ॥

बन्धमोक्षहेतुः कः? इत्यत आह—पञ्चेति । कास्ता इति?—जाग्रदिति । पञ्चावस्था इत्यर्थः ॥ १ ॥

प्रवृत्तिसङ्कल्पः

जाग्रति प्रवृत्तो जीवः प्रवृत्तिमार्गासक्तः पापफलनरकादिमाऽस्तु शुभकर्मस्वर्गफलमस्त्विति काङ्क्षते ॥ २ ॥

[1] भावं—उ. भावे—क. [2] भवेत्—अ २.

तत्र जीवप्रवृत्तिनिवृत्तिसङ्कल्पौ प्रतिपादयति—जाग्रतीति । शुभकर्मज-स्वर्गफलम् । एवं कांक्षन् स्वाज्ञः संसाग्बद्धो भवति ॥ २ ॥

निवृत्तिसङ्कल्पः

एवं स एव स्वीकृतवैराग्यात्कर्मफलजन्मालं संसारबन्धनमल-मिति विमुक्त्यभिमुखनिवृत्तिमार्गप्रवृत्तो भवति ॥ ३ ॥

एवं स्थितेष्वनेकेषु कश्चिदनन्तकोटिजन्मस्वनुष्ठितकर्मफलार्पणसन्तुष्ट-श्वरप्रसादतः निवृत्तिमार्गप्रवृत्तो भवतीत्याह—एवमिति । य एवंविधसंसार-निर्विण्णो भवति सः । इतः कर्मफलजन्म ॥ ३ ॥

ससारतरणमागः

स एव संसारतारणाय गुरुमाश्रित्य कामादि त्यक्त्वा विहितकर्माचरन् साधनचतुष्टयसंपन्नो हृदयकमलमध्ये भगवत्सत्ता-मात्रान्तर्लक्ष्यरूपमासाद्य सुषुप्त्यवस्थायामुक्तब्रह्मानन्दस्मृतिं लब्ध्वा एक एवाहमद्वितीयः कंचित्कालमज्ञानवृत्त्या विस्मृतजाग्द्वास-नाऽनुफलेन तैजसोऽस्मीति तदुभयनिवृत्त्या प्राज्ञ इदानीम-स्म्यहमेक एव स्थानभेदादवस्थाभेदस्य परं तु न हि मदन्यदिति [1]जातिविवेकः शुद्धाद्वैतब्रह्माहमिति भिदागन्धं निरस्य स्वान्तर्वि-जृम्भितभानुमण्डलध्यानतदाकाराकारित[2]परंब्रह्माकारितमुक्ति[3]मार्गमा-रूढः परिपक्को भवति ॥ ४ ॥

[1] जातवि—अ १. [2] परब्रह्माकारमु—अ, अ १. परब्रह्माका—क.
[3] मार्गारू—उ.

कामादि परागभावप्रवृत्तिं **त्यक्त्वा** । पुरा **स्वाज्ञदशायां कंचित् कालम्** । **तैजसोऽस्मीति** विश्वभावग्रासतैजसभावमेत्य तद्भोगक्षयतो यत् जाग्रत्स्वप्नकलनान्वितं **तदुभयेति** । जाग्रदादिस्थानभेदात् **अवस्थाभेदस्य** स्वाज्ञानविकल्पितस्य स्वज्ञानतः प्रळयात् यदवशिष्यते तत् **परं तु ब्रह्म न हि मदन्यदिति जातिविवेकः**--ब्रह्मातिरेकेण जायते इति जातिः जन्मादि न कदाऽपि मेऽस्तीति विवेकः --उदेति । ततः किमित्यत आह--**शुद्धेति** । **ब्रह्माहमिति** विज्ञानेन व्यावहारिकभिदागन्धम् । यदा विज्ञानेन भिदागन्धनिरासो भवति तदा **स्वान्तः**प्रत्यग्भानुमण्डलसाक्षात्कारो भवति । तद्ध्यानाभ्यासतः ब्रह्माकाराकारितो यो **मुक्तिमार्गः** सम्यज्ज्ञानाख्यः तमवष्टभ्य **परिपक्वः** कृतकृत्यो **भवतीत्यर्थः** ॥ ४ ॥

मनसो बन्धमोक्षहेतुत्वनिरूपणम्

संकल्पादिकं मनो बन्धहेतुः । तद्वियुक्तं मनो मोक्षाय भवति ॥ ५ ॥ तद्वांश्चक्षुरादिबाह्यप्रपञ्चोपरतो विगतप्रपञ्चगन्धः सर्वं जगदात्मत्वेन पश्यंस्त्यक्ताहंकारो ब्रह्माहमस्मीति चिन्तयन्निदं सर्वं यदयमात्मेति भावयन् कृतकृत्यो भवति ॥ ६ ॥

स्वाज्ञादिदशाविजृम्भितबन्धमोक्षहेतुः मन एवेत्याह--**सङ्कल्पादिकमिति** ॥ ५ ॥ एवं निस्सङ्कल्पान्तगो योगी स्वातिरिक्तास्तित्वभ्रमविरळो भूत्वा ब्रह्ममात्रं निष्प्रतियोगिकमिति वेदनसमकालं कृतकृत्यो योगी भवतीत्याह--**तद्वानिति** । निर्विकल्पकवृत्तिमान् ज्ञानी **तद्वान्** । "**ब्रह्मैवेदं सर्वं**" इति श्रुत्यनुरोधेन **सर्वं भावयन्** ज्ञानसहितभावनातः ॥ ६ ॥

इति चतुर्थः खण्डः

निर्विकल्पकसमाध्यभ्यासेन ब्रह्मविद्वरत्वप्राप्तिः

सर्वपरिपूर्णतुरीयातीतब्रह्म[1]भूतो योगी भवति । तं ब्रह्मेति स्तुवन्ति ॥ १ ॥ सर्वलोकस्तुति[2]पात्रं [3]सर्वलोकसंचारशीलः परमात्मगगने बिन्दुं निक्षिप्य शुद्धाद्वैताजाड्यमहजामनस्कयोगनिद्राऽखण्डानन्दपदानुवृत्त्या जीवन्मुक्तो भवति ॥ २ ॥

ब्रह्मभूतः भूत्वा ब्रह्ममात्रयोगी । ब्रह्मविदो य एवं विद्वान् तम् ॥ १ ॥ उक्तविशेषणविशिष्टो योगी परमात्मगगने बिन्दुं निक्षिप्य चिदाकाशे मनोविलयं कृत्वा तद्विलयाधिकरणशुद्धाद्वैतेति । मनोलयाधारशुद्धाद्वैते ब्रह्मणि जाड्यजाग्रदाद्यवस्थावैरूप्यात् अजाड्यसहजामनस्कयोगनिद्रा निर्विकल्पसमाधिः तत्राखण्डानन्दतया पद्यत इत्यखण्डानन्दपदं तदनुवृत्त्या अनवरतानुसन्धानात् ब्रह्मविद्वरो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अपरिच्छिन्नानन्दरूपब्रह्मावाप्तिः

तच्चानन्दसमुद्रमग्ना योगिनो भवन्ति ॥ ३ ॥ तदपेक्षया इन्द्रादयः स्वल्पानन्दाः । एवं प्राप्तानन्दः परमयोगी भवतीत्युपनिषत् ॥ ४ ॥

यद्ब्रह्म निस्तरंगानन्दसमुद्रतया विख्यातं तच्च ॥ ३ ॥ इन्द्रादिरस्मीत्यभिमानात् परिच्छिन्नानन्दत्वं, तद्वैपरीत्येन अपरिच्छिन्नब्रह्मभावारूढतया एवम् ॥ ४ ॥

इति पञ्चमः खण्डः

इति द्वितीयं ब्राह्मणम्

[1] भूतयो—क, अ २. [2] पात्रः—अ, अ १, अ २, क.
[3] सर्वदेश—अ, अ १, अ २, क.

तृतीयं ब्राह्मणम्

शाम्भवीमुद्राऽन्वितं अमनस्कम्

याज्ञवल्क्यो महामुनिर्मण्डलपुरुषं पप्रच्छ स्वामिन्नमनस्कलक्षणमुक्तमपि विस्मृतं पुनस्तल्लक्षणं ब्रूहीति ॥ १ ॥ तथेति मण्डलपुरुषोऽब्रवीत् । इदममन[1]स्कमतिरहस्यम् । यज्ज्ञानेन कृतार्थो भवति तन्नित्यं शांभवीमुद्राऽन्वितम् ॥ २ ॥

याज्ञवल्क्यो मन्दबुद्धिर्वैशद्यार्थं अमनस्कलक्षणमादित्यं पृच्छतीत्याह—याज्ञवल्क्य इति । किमिति? स्वामिन्निति ॥ १ ॥ तत्प्रश्नमंगीकृत्य तदुत्तरं भगवानाह—तथेति । किं तदित्यत्र वक्ष्यमाणविद्यां स्तौति—इदमिति । मनो यत्र विलीयते अमनीभावमेति इदम् । योगी यज्ज्ञानेन ॥ २ ॥

परमात्मप्रत्ययलक्ष्यदर्शनेन अमनस्कप्राप्तिः

परमात्मदृष्ट्या तत्प्रत्ययलक्ष्याणि दृष्ट्वा तदनु सर्वेशमप्रमेयमजं शिवं पराकाशं निरालम्बमद्वयं ब्रह्मविष्णुरुद्रादीनामेकलक्ष्यं सर्वकारणं परं ब्रह्मात्मन्येव पश्यमानो गुहाविहरणमेवं निश्चयेन ज्ञात्वा भावाभावादिद्वन्द्वातीतः संविदितमनोन्मन्य[2]नुभवस्तदनन्तरमखिलेन्द्रियक्षयवशादमनस्कसुखब्रह्मानन्दसमुद्रे मनःप्रवाहयोगरूपनिवातस्थितदीपवदचलं परं ब्रह्म प्राप्नोति ॥ ३ ॥

शाम्भवीमुद्रोपायसिद्धं तुर्यचैतन्यं परमात्मदृष्ट्या । ब्रह्मविष्णुरुद्रादीनामिति तृतीयार्थे षष्ठी, तैः सर्वात्मैक्यधिया लक्षितत्वात् ।

[1] स्कलक्षणमति—अ. [2] न्यवस्थस्त—अ.

गुहाशब्देन बुद्धिगुहोच्यते । तत्र तद्वृत्तिभासकप्रत्यग्रूपेण विहरणात् गुहाविहरणं मनो यत्र उन्मनीभावं निस्सङ्कल्पतामेति तादृशं ब्रह्मास्मीत्यनुभवो मनोन्मन्यनुभवः । शिष्टं स्पष्टं तत्र तत्र व्याख्यातं च ॥ ३ ॥

ततः संसारनिवृत्तिः

ततः शुष्कवृक्षवन्मूर्च्छानिद्रामयनिश्वासोच्छ्वासाभावान्नष्ट-द्वन्द्वः सदाऽचञ्चलगात्रः परमशान्तिं स्वीकृत्य मनः प्रचारशून्यं परमात्मनि लीनं भवति ॥ ४ ॥

योगी स्वात्मानं एवं ज्ञात्वा परब्रह्म प्राप्नोतीत्युक्तम् । ततः परं योगी पूर्ववत् किं संसरतीत्याशङ्क्य संसारकलनानिर्वाहकमानसाभावात् ब्रह्मैव भवतीत्याह—तत इति । प्राणान्तःकरणसरूपविलयो मूर्च्छा निद्राऽवस्थेत्यर्थः । तन्मयः तद्विकारः मूर्च्छास्वापयोरिव निश्वासोच्छ्वासकामसङ्कल्पादिव्यापृत्यभावात् नष्टद्वन्द्वः । बाह्यान्तर्व्यापारोपरमात् परमशान्तिं स्वीकृत्य ब्रह्मभूतो विजयते दीर्घनिर्विकल्पकसमाधिपरवशो भवति । तदा तत् मनः । शून्यं सत् ॥ ४ ॥

तारकमार्गेण करणविलयद्वारा मनोनाशः

पयःस्रावानन्तरं धेनुस्तनक्षीरमिव सर्वेन्द्रियवर्गे परिनष्टे मनोनाशं भवति तदेवामनस्कम् ॥ ५ ॥ तदनु नित्यशुद्धः परमात्माऽहमेवेति तत्त्वमसीत्युपदेशेन त्वमेवाहमहमेव त्वमिति तारकयोगमार्गेणाखण्डानन्दपूर्णः कृतार्थो भवति ॥ ६ ॥

समाधिस्थयोगिनः इन्द्रियग्रामे सति कथं मनोनाश उपपद्यते इत्यत आह—पय इति । भवति इति यत् तदेव ॥ ५ ॥ यदि कदाचित्

विरूपलयमप्राप्य सरूपलयमेत्य तन्मनो बहिः निस्सरति तदा तदनु । तारकयोगमार्गेण योगी करणग्रामविरूपविलयमेव भजति । ततो योगी अखण्डेति । ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति प्रथमः खण्डः

उन्मनीप्राप्त्या योगिनो ब्रह्मात्मभवनम्

परिपूर्ण[1]परमाकाशमग्नमनाः प्राप्तोन्मन्यवस्थः संन्यस्तसर्वेन्द्रियवर्गः अनेकजन्मार्जितपुण्यपुञ्जपक्वैकैवल्यफलोऽखण्डानन्दनिरस्तसर्वक्लेशकश्मलो ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवति ॥ १ ॥

त्वमेवाहं न भेदोऽस्ति पूर्णत्वात्परमात्मनः ।
इत्युच्चरन्त्समालिङ्ग्य शिष्यं ज्ञप्तिमनीनयत् ॥ २ ॥

कथं पुनः योगी कृतार्थो भवतीत्यत आह—**परिपूर्णेति** । **प्राप्तोन्मन्यवस्थः** संप्राप्तदीर्घनिर्विकल्पकावस्थः ॥ १ ॥ ब्राह्मणोक्तार्थं मन्त्रोऽपि अनुवदति—**त्वमेवेति** । मण्डलपुरुषो याज्ञवल्क्यं प्रति हे याज्ञवल्क्य परमात्मनो मम पूर्णरूपत्वात् **त्वमेवाहं** नावयोः **भेदोऽस्ति इत्युच्चरन्** स्वशिष्यं याज्ञवल्क्यं गाढं **समालिङ्ग्य** स्वीयां **ज्ञप्तिं** ब्रह्मैव अस्मीति **प्रज्ञामनीनयत्** ॥ २ ॥

इति द्वितीयः खण्डः

इति तृतीयं ब्राह्मणम्

---

[1] पराका—अ १, क.

चतुर्थं ब्राह्मणम्

व्योमपञ्चकज्ञानं तत्फलं च

अथ ह याज्ञवल्क्यो मण्डलपुरुषं पप्रच्छ व्योमपञ्चकलक्षणं विस्तरेणानुब्रूहीति ॥ १ ॥ स होवाचाकाशं पराकाशं महाकाशं सूर्याकाशं परमाकाशमिति पञ्च भवन्ति ॥ २ ॥ सबाह्याभ्यन्तरमन्धकारमयमाकाशम् । सबाह्याभ्यन्तरे कालानलसदृशं पराकाशम् । सबाह्याभ्यन्तरेऽपरिमितद्युतिनिभं तत्त्वं महाकाशम् । सबाह्याभ्यन्तरे सूर्यनिभं सूर्याकाशम् । अनिर्वचनीयज्योतिः सर्वव्यापकं निरतिशयानन्दलक्षणं परमाकाशम् ॥ ३ ॥ एवमन्तर्लक्ष्यदर्शना[1]त्तद्रूपो भवति ॥ ४ ॥

पुनः याज्ञवल्क्यो मन्दबुद्ध्यनुकम्पया व्योमपञ्चकलक्षणं पृच्छतीत्याह—अथेति । किमिति? व्योमेति ॥ १ ॥ स होवाच किं तदिति—आकाशमित्यादि ॥ २ ॥ तत्र आकाशं कीदृशमित्यत्र जडभूतिरित्याह—सबाह्येति । पराकाशं किमित्यत्र जडभूतिग्रासमोहभूतिरित्याह—सबाह्येति । मोहभूतेः कृत्स्नजडभूतिव्यापकत्वेन तत्परतया च काशमानत्वात् पराकाशत्वम् । महाकाशं किमित्यत्र जडमोहभूतिग्रासलीलाभूतिरित्याह—सबाह्येति । लीलाभूतेः जडमोहभूतिभ्यां व्यापकत्वेन तदपेक्षया अपरिमितद्युतिनिभतत्त्वरूपेण काशमानत्वात् । सूर्याकाशं किमित्यत्र जडादिभूतित्रयग्रासनित्यभूतिरित्याह—सबाह्येति । नित्यविभूतेः लीलादिभूतित्रयव्यापकत्वेन सर्वावभासकसूर्यवत् काशमानत्वात् । परमाकाशस्वरूपं किमित्यत्र नित्यभूत्यादिव्यापकत्वेन अनिर्वचनीयेति । त्रिपाद्भूतेः नित्यादिभूतिचतुष्टयगतहेयांशापह्नवसिद्धत्वात्

[1] एवं तत्तल्लक्ष्यदर्शनात् तत्तद्रूपो—अ १, अ २, क. एवमन्तर्लक्ष्यमर्दनात्त—उ.

निरतिशयादिविशेषणता उपपद्यते इत्यर्थः ॥ ३ ॥ व्योमपञ्चकात्मकभूतिपञ्चक-ज्ञानफलमाह—एवमिति ॥ ४ ॥

राजयोगसर्वस्वक्रोडीकरणम्

नवचक्रं षडाधारं त्रिलक्ष्यं व्योमपञ्चकम् ।
सम्यगेतन्न जानाति स योगी नामतो भवेत् ॥ ५ ॥

राजयोगसर्वस्वं क्रोडीकृत्योपसंहरति—**नवचक्रमिति** । मूलाधारादि-षट्चक्रं तालुवाकाशभ्रूचक्रभेदात् चक्रत्रयं आहृत्य **नवचक्रम्** । लक्ष्यत्रयं व्योमपञ्चकं च व्याख्यातम् । **सम्यगेतत्** सर्वं यो **न जानाति** तद्याथात्म्याज्ञानात् केवलग्रन्थार्थज्ञानमात्रतो **नाममात्रयोगी** भवति । यस्तु यथावत् जानाति स योगी कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति चतुर्थं ब्राह्मणम्

पञ्चमं ब्राह्मणम्

परमात्मनि मनोलयाभ्यासविधिः

सविषयं मनो बन्धाय निर्विषयं मुक्तये भवति ॥ १ ॥ अतः [1]सर्वं चित्तगोचरम् । तदेव चित्तं निराश्रयं [2]मनोन्मन्यव-स्थापरिपक्वं लययोग्यं भवति ॥ २ ॥ तल्लयं परिपूर्णे मयि समभ्यसेत् । मनोलयकारणमहमेव ॥ ३ ॥

[1] सर्वं जगच्चित्त—अ, अ १, अ २, क. [2] उन्म—उ.

अनाहतस्य शब्दस्य तस्य शब्दस्य यो ध्वनिः ।
ध्वनेरन्तर्गतं ज्योतिर्ज्योतिरन्तर्गतं मनः ॥ ४ ॥
यन्मनस्त्रिजगत्सृष्टिस्थितिव्यसनकर्मकृत् ।
तन्मनो विलयं याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ५ ॥

बन्धमोक्षहेतुः किमित्याशङ्क्य विषयसंगासंगमन एवेत्याह—**सविषयमिति** ॥ १ ॥ यतः एवं **अनः** । **यच्चित्तं** योगाभ्यासतः शुद्धं भवति **तदेव निराश्रयं** विषयसंबन्धविगळम् ॥ २ ॥ लयाधिकरणं किमित्यत्र **तल्लयमिति** ॥ ३ ॥ यत् सर्वलयास्पदं आधेयसापेक्षाधाराग्गतविशेषापाये तदेव निर्विशेषपरमपदमित्याह—**अनाहतस्येति** । अनाहतभवनादान्तर्गतप्रत्यग्ज्योतिर्विकल्पितं स्वातिरिक्तसृष्टि-स्थितिनाशनिर्वर्तकं मनो यत्र विलीयते तत् लयाधिकरणं परमार्थदृष्ट्या निरधिकरणवैष्णवपदरूपेण अवशिष्यते इत्यर्थः ॥ ४–५ ॥

अमनस्काभ्यासेन ब्रह्मावस्थानसिद्धिः

तल्लयाच्छुद्धाद्वैतसिद्धिर्भेदाभावात् । एतदेव परमतत्त्वम् ॥ ६ ॥ [1]स तज्ज्ञो बालोन्मत्तपिशाचवज्जडवृत्त्या लोकमाचरेत् ॥ ७ ॥ एवममनस्काभ्यासेनैव नित्यतृप्तिरल्पमूत्रपुरीषमितभोज-नदृढाङ्गाजाड्यनिद्रादृग्वायुचलनाभावब्रह्मदर्श[2]नाज्ञातसुखस्वरूपसिद्धि-र्भवति ॥ ८ ॥

यन्मनो द्वैतहेतुः **तल्लयात्** । तदा प्रत्यक्परयोः **भेदाभावात्** । यत् त्वया परमतत्त्वमनुब्रूहीति पृष्टं **एतदेव** ॥ ६ ॥ मदुक्तप्रकारेण य एवं परमतत्त्वं जानाति **स तज्ज्ञः** । **आचरेत्** स्वमाहात्म्यख्यापनप्रयोजनाभावात् ॥ ७ ॥

[1] "स" इत्येतन्न—अ, अ १. [2] नाज्ञा—अ, अ २, क.

एवममनस्काभ्यासतः का सिद्धिरुदेतीत्यत आह—एवमिति । यदा योगी निर्विकल्पकसमाध्यारूढो भवति तदा अतृप्तिहेतुवृत्त्यनुदयात् नित्यतृप्तिः, समाधितो व्युत्थानेऽपि केवलकुम्भकतो मूत्रपुरीषादेः शोषितत्वात् मूत्रादेरल्पत्वं, उदरे निरवकाशतोऽल्पभोजनं, तथाऽपि योगमहिम्ना दृढाङ्गत्वं, पदे पदे जाड्यनिद्राऽभावाद्जाडयनिद्रो निर्विकल्पकसमाधिः । तत्र हृद्वायुचलनाभावतो निश्चलब्रह्मादर्शनसञ्जातं अवाङ्मानसगोचरतया अज्ञातसुखस्वरूपब्रह्ममात्रावस्थानरूपिणी सिद्धिः भवति । विद्वान् तद्रूपेण अवशिष्यते इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अमनस्कसिद्धस्य महिमा

एवं चिरसमाधिजनितब्रह्मामृतपानपरायणोऽसौ संन्यासी परमहंस अवधूतो भवति । तद्दर्शनेन सकलं जगत्पवित्रं भवति । तत्सेवापरोऽज्ञोऽपि मुक्तो भवति । तत्कुलमेकोत्तरशतं तारयति । तन्मातृपितृजायाऽपत्यवर्गं च मुक्तं भवतीत्युपनिषत् ॥ ९ ॥

यः एवंवित् स एव मुख्यावधूतः, तद्दृष्टिपथं गतं अखिलं अखिलतामेति, तत्सेवया अज्ञोऽपि मुच्यते, तत्कुलमपि कृतार्थत्वं भजतीति शास्त्रमुपसंहरति—एवमिति । इत्युपनिच्छब्दः प्रकृतोपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥ ९ ॥

इति पञ्चमं ब्राह्मणम्

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
मण्डलब्राह्मणव्याख्या लिखिता ब्रह्मगोचरा ।
मण्डलब्राह्मणव्याख्याग्रन्थस्तु त्रिशतं स्मृतः ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे अष्टचत्वारिंशत्संख्यापूरकं मण्डलब्राह्मणोपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम्

महावाक्योपनिषत्

भद्रं कर्णेभिः—इति शान्तिः

अपरोक्षानुभवोपदेशाधिकारी

अथ होवाच भगवान्ब्रह्माऽपरोक्षानुभवपरोपनिषदं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ गुह्याद्गुह्य[1]तरमेषा न प्राकृतायोपदेष्टव्या । सात्त्विकायान्तर्मुखाय परिशुश्रूषवे ॥ २ ॥

यन्महावाक्यसिद्धान्तमहाविद्याकळेबरम् ।
विकळेबरकैवल्यरामचन्द्रपदं भजे ॥

इह खलु अथर्वणवेदप्रविभक्तेयं महावाक्योपनिषत् स्वातिरिक्तप्रपञ्चतदसम्भवप्रबोधसिद्धब्रह्ममात्रप्रपञ्चनपूर्वकं विजयते । अस्याः स्वल्पग्रन्थतो विवरणमारभ्यते । उत्तमाधिकारिपुरुषानुपलभ्य ब्रह्मा स्वानुभवं प्रकटयतीत्याह—अथेति । किमिति? अपरोक्षेति ॥ १ ॥ आदौ वक्ष्यमाणोपनिषदो गृह्यार्थतया गोप्यतामाह—गुह्यादिति । प्राकृताय यथोक्तसाधनविकलाय । कस्मा उपदेष्टव्येत्यत्र सात्त्विकायेति । केवलसत्त्ववृत्तिमत्प्रत्यङ्मुखाय स्वाचार्यशुश्रूषाऽऽदिसाधनसम्पन्नाय उपदेष्टव्येत्यर्थः ॥ २ ॥

[1] तरैषा—अ.

विद्याऽविद्ययोः स्वरूपं कार्यं च

अथ संसृतिबन्धमोक्षयोर्विद्याऽविद्ये चक्षुषी उपसंहृत्य विज्ञायाविद्या[1]लोकाण्डस्तमोदृक् ॥ ३ ॥ तमो हि शारीरप्रपञ्चमाब्रह्मस्थावरान्तमनन्ताखिलाजाण्डभूतम् । निखिलनिगमोदितसकामकर्मव्यवहारो लोकः ॥ ४ ॥

केयमुपनिषदित्यत्र तामेव विशिनष्टि—**अथेति** । **अथ** यथोक्तसाधनसम्पत्त्यनन्तरं मुमुक्षुः स्वातिरिक्तास्तितारूपेयं संसृतिः तदस्तीति प्रवृत्तिमार्गो बन्धः तन्नास्तीति निवृत्तिमार्गो मोक्षः । तयोः **संसृतिमोक्षबन्धयोः** हेतू कावित्यत्र—विद्याचक्षुः संसारनिवर्तकतया मोक्षहेतुः । अविद्याचक्षुस्तु संसारोऽस्तीति प्रवर्तकतया बन्धहेतुः । ते उभे संसारो नास्त्यस्तीति वेदनरूपे **विद्याऽविद्ये चक्षुषी** ब्रह्मातिरिक्तवस्तुसामान्यासम्भवप्रबोधतः **उपसंहृत्य** अपह्नवं कृत्वा तदपह्नवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति **विज्ञाय** । सम्यज्ज्ञानसमकालं विद्वान् विदेहमुक्तो भवतीति वाक्यशेषः । अविद्याचक्षुः कीदृशमित्यत्राह—**अविद्येति** । ब्रह्मातिरेकेण कालत्रयेऽपि या अविद्यमाना सेयमविद्या तया सत्यवल्लोक्यते इत्यविद्यालोकः स **एवाण्डः** अण्डमविद्यापदं तदेव **तमोदृष्टिः** स्वमात्रावारकत्वात् ॥ ३ ॥ किं तत् स्वावारकं तम इत्यत आह—**तमो हीति** । **तमो हि शारीरप्रपञ्चं** प्रपञ्चः स्वज्ञानतः कालतो वा शीर्यत इति शरीरं तदेव शारीरं अविद्यापदं तत्कार्यं **आब्रह्मस्थावरान्तं**, तस्य निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रावरणतया प्रपञ्चनात् प्रपञ्च इति व्यवहरणात् प्रतीतिकालमात्रस्थायिवत् [2]भानाद्वा व्यावहारिकत्वं प्रातिभासिकत्वं च ज्ञेयम् । किं तद्व्यावहारिकत्वं प्रातिभासिकत्वं च अर्हतीत्यत्र—यावत् स्वाज्ञानं तावदनन्ततया अखिलाण्डवत् अनन्तकोटिब्रह्माण्डवत् भवतीत्यनन्ताखिलाजाण्डभूतम् । स्वाज्ञलोकस्तु "वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः," "चित्रया

[1] लोकान्ध —अ २. लोकाण्डं ततोदृक्—अ. [2] भानाद्व्याव—उ १.

यजेत पशुकामः," "अपाम सोममभूता अभूम," इत्यादिनिखिलनिगमोदितसकामकर्मन्यवहारो व्यवहारवान् भवति ॥ ४ ॥

हंसविद्याऽभ्यासेन परमात्माविर्भावः

नैषोऽन्धकारोऽयमात्मा । विद्या हि काण्डान्तरादित्यो ज्योतिर्मण्डलं ग्राह्यं नापरम् ॥ ५ ॥ असावादित्यो ब्रह्मेत्यजपयोपहितं हंसः सोऽहम् । प्राणापानाभ्यां प्रतिलोमानुलोमाभ्यां समुपलभ्यैवं सा चिरं लब्ध्वा त्रिवृदात्मनि ब्रह्मण्यभिध्यायमाने सच्चिदानन्दः परमात्माऽऽविर्भवति ॥ ६ ॥

स्वात्माऽप्येवं संसरतीत्यत आह—नैषोऽन्धकारोऽयमात्मा । योऽनात्मप्रपञ्चापह्नवसिद्ध एषोऽयमात्मा नान्धकारो भवति, स्वस्य प्रत्यक्प्रकाशाभिन्नपरप्रकाशमात्रत्वात् । यावदेवं स्वात्मा नोपलभ्यते तावन्मुमुक्षुणा विद्याऽभ्यासः कर्तव्य इत्याह—विद्या हीति । स्वातिरिक्तगन्धासहं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतया विद्यत इति ज्ञानविज्ञानसम्यज्ज्ञानतत्त्वज्ञानवृत्तिः विद्या हि काण्डान्तरादित्यः कुत्सितस्वाविद्यापदाण्डान्तर्बाह्यावभासकचिदादित्यपर्यवसन्नेति चिदादित्य इत्युक्ता । सैव चिन्मात्रज्योतिर्मण्डलं, तत्प्रभापुञ्जं निर्विशेषब्रह्ममात्रगोचरतत्त्वज्ञानमेव ग्राह्यं, तस्य चरमसाक्षात्कारहेतुत्वात् ब्रह्ममात्रपर्यवसन्नत्वाच्च । तदेव ग्राह्यं नापरमपरब्रह्मगोचरं सविशेषज्ञानं, कालविळम्बफलदत्वात् । तीव्रतममुमुक्षुणैतन्न ग्राह्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥ तथाविधतत्त्वज्ञानप्राप्यपरमात्माविर्भावोपायतत्त्वज्ञानाधिगमहेतुज्ञानविज्ञानादिसाधनं किमित्यत आह—असाविति । "स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः । स य एवंवित् ।" इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन अस्मद्दृष्टिगोचरोऽसावादित्यो ब्रह्म, स्वगतविशेषांशापाये तस्यैव ब्रह्मत्वात् । सोऽयमसावादित्यः नाडीद्वारा प्रतिशरीरं समुपलभ्य उच्छ्वासनिश्वासव्यापारतः प्रतिलोमानुलोमाभ्यां प्राणापानाभ्यां हंसः सूर्यः सोऽहमिति सहजयाऽप्रयत्ननिष्पन्नयाऽजपयोपहितम् ।

एवमजपाऽनुसन्धाननिष्पन्नं ज्ञानं विज्ञानं सम्यज्ज्ञानं वा चिरं चिरकालसाध्यं असौ विद्वान् लब्ध्वाऽथ व्यष्टिसमष्टितदैक्यप्रपञ्चानुवृत्तविश्वविराडोत्रादिद्वितुर्या-विकल्पभेदेन त्रिवृदात्मनि ब्रह्मणि व्यष्ट्यादिविभागमूलस्वाज्ञानतत्कार्यनामरूपा-पह्नवसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रावशेषतया अभिध्यायमाने सति अथ अनृतजडदुःखासम्भवप्रबोधसिद्धसच्चिदानन्दः परमात्मा आविर्भवति स्वमात्रमवशिष्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

तत्त्वज्ञानवृत्तिस्वरूपम्

सहस्रभानुमच्छुरिता पूरित[1]त्वादलीया पारावारपूर इव । [2]नैषा समाधिः । [2]नैषा योगसिद्धिः । [2]नैषा मनोलयः । ब्रह्मैक्यं तत् ॥ ७ ॥ आदित्यवर्ण तमसस्तु पारे । सर्वाणि [3]रूपाणि विचित्य धीरः । नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते ॥ ८ ॥ धाता पुरस्ताद्य-मुदाजहार । शक्रः प्रविद्वान्प्रदिशश्चतस्रः । तमेवं विद्वानमृत इह भवति । नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ॥ ९ ॥ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः । तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः सचन्ते । यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥ १० ॥

इत्थंभूतब्रह्ममात्रपर्यवसन्नतत्त्वज्ञानवृत्तिस्तु युगपदुदितसहस्रोपलक्षिता-नन्तकोटिभानुमत्प्रत्यक्प्रकाशाभिन्नपरप्रकाशात्मना छुरिता स्फुरिता । पारावारपूर इव निस्तरंगसमुद्रवत् ब्रह्ममात्ररूपेण पूरितत्वात् पूर्णत्वात् न हि लीयते इत्यलीया ब्रह्मरूपत्वात् । नह्येषा वृत्तिः समाधिः योगसिद्धिः मनोलयो वा भवितुमर्हति । किं तु प्रत्यग्ब्रह्मैक्यं तत् ॥ ७ ॥ किं तत्प्रत्यग्ब्रह्मैक्यं इत्यत आह—आदित्येति । यत् पराक्सापेक्षप्रत्यक्परचिदैक्य-

[1] स्वानिलीयः—अ. त्वानिलीयः—अ १.
[2] सैषा—अ, अ १. [3] भूतानि—क, अ २.

गतसविशेषापह्नवसिद्धं तत् स्वातिरिक्ततमसस्तु पारे विद्योतमानमुदयास्तमनकलनाविगळचिदादित्यवर्ण चिदादित्यस्वरूपं सच्चिदानन्दरूपेण सर्वत्र पूर्णमवशिष्यते। धीरो विद्वान् स्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यगोचररूपाणि नामानि च विचित्य मिथ्येति विचिन्त्य अपह्नवं कृत्वा ब्रह्मातिरिक्तं न किञ्चिदस्तीति यदभिवदन्नास्ते तन्मात्रमवशिष्यते, "स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति," "य एवं निर्बीजं वेद निर्बीज एव स भवति," इति वेदनसमकालब्रह्मभावापत्तिश्रुतेः ॥ ८ ॥ तथा च धाता ब्रह्मा पुरस्तादेव अमुमर्थमुदाजहार, पूर्वाग्नेयादिचतस्रो दिशः प्रदिशश्च ब्रह्मवित्त्वेन विख्यातकीर्तिः प्रविद्वान शक्रोऽपि "प्राणोऽस्मि प्रज्ञाऽऽत्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्स्व" इति, वेदनफलं तु "विपापो विरजो ब्रह्मविद्वान् ब्रह्मैवाभिप्रैति" इति यमर्थमुदाजहार तं परमात्मानं निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति एवं विद्वान् वेदनसमकालं अमृतः परमात्मेह भवति, "ज्ञानसमकालमेव मुक्तः कैवल्यं याति" इति श्रुतेः। स्वाज्ञानप्रभवोऽयं बन्धः स्वज्ञानान्मोक्षः। अयमेवाव्याहतः पन्थाः। अयनाय मोक्षाय ब्रह्मज्ञानादृते अन्यः पन्था न विद्यते ॥ ९ ॥ एवं देवाः इन्द्रादयोऽपि ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमवशिष्यते ब्रह्मातिरिक्तं न किञ्चिदस्तीति ज्ञानयज्ञेन यज्ञं विष्णवाख्यं ब्रह्मायजन्त, ब्रह्माहमस्मीति भावयन्ते जीवन्मुक्ता महीयन्ते। तेषां जीवन्मुक्तपदारूढानां देवानां तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ते जीवन्मुक्तधर्माः अमानित्वादयः मैत्र्यादयश्च प्रथमाः प्रधाना आसन् बभूवुः। य एवं महिमानो देवा यत्र पूर्वे साध्या देवविशेषा जीवन्मुक्ताः सन्ति तन्नाकं सुच(क)न्ते तं स्वर्गं प्राप्य प्रकाशन्ते ॥ १० ॥

प्रणवहंसज्योतिर्ध्यानम्

सोऽह[1]मर्कः परं ज्योतिरर्कज्योतिरहं शिवः।
आत्मज्योतिरहं शुक्रः सर्वज्योतिरसावहोम् ॥ ११ ॥

[1] मेकः—अ.

तत्र देवाः किं कुर्वन्तो वर्तन्ते इत्यत्र प्रत्यक्परचितोरैक्यानुसन्धानं कुर्वन्तो वर्तन्ते इत्याह—**सोऽहमिति** । **यः परंज्योतिः सोऽहं चिदर्कः योऽर्कज्योतिरहं शिवः** योऽहं शिवार्कज्योतिः **अहं शुक्रः** प्रत्यगभिन्नपरमात्मा **सर्वज्योतिरसावहोम्** । एवं व्यतिहारेण प्रत्यक्प्रकाशाभिन्नपरप्रकाशोऽहमों ओङ्कारार्थप्रत्यक्परविभागैक्यासहतुरीयतुरीयं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमित्येवं ध्यायन्तोऽद्यापि महीयन्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

हंसज्योतिर्विद्याफलम्

एतदथर्वशिरोऽधीते । प्रातरधीयानो रात्रिकृतं पापं नाशयति । सायमधीयानो दिवसकृतं पापं नाशयति । तत्सायं प्रातः प्रयुञ्जानः पापोऽपापो भवति । माध्यन्दिनमादित्याभिमुखोऽधीयानः पञ्चमहापातकोपपातकात्प्रमुच्यते । सर्ववेदपारायणपुण्यं लभते । श्रीमहाविष्णुसायुज्यमवाप्नोतीत्युपनिषत् ॥ १२ ॥

विद्याफलमाह—एतदिति । किं बहुना—**श्रीमहाविष्णुसायुज्यमवाप्नोति**। **इत्युपनिषच्छब्दः** महावाक्योपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
महावाक्योपनिषदो व्याख्यानं लिखितं लघु ।
महावाक्यविवृतिस्तु द्विषष्टिः ग्रन्थतो भवेत् ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे द्विनवतिसङ्ख्यापूरकं महावाक्योपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम्

योगकुण्डल्युपनिषत्

सह नाववतु—इति शान्तिः

प्रथमोऽध्यायः

वायुजयोपायत्रयम्

हेतुद्वयं हि चित्तस्य वासना च समीरणः ।
तयोर्विनष्ट एकस्मिन्[1]स्तद्वावपि विनश्यतः ॥ १ ॥
तयोरादौ समीरस्य जयं कुर्यान्नरः सदा ।
मिताहारश्चासनं च शक्तिचालस्तृतीयकः ॥ २ ॥

योगकुण्डल्युपनिषद्योगसिद्धह्रदासनम् ।
निर्विशेषब्रह्मतत्त्वं स्वमात्रमिति चिन्तये ॥

इह खलु कृष्णयजुर्वेदप्रविभक्तेयं योगकुण्डल्युपनिषत् हठलम्बिकायोग-प्रकटनव्यग्रा निर्विशेषब्रह्ममात्रपर्यवसन्ना विजयते । अस्याः संक्षेपतो विवरण-मारभ्यते । आदाववान्तरवाक्यरूपेण हठयोगमवतारयति—हेतुद्वयमित्यादिना । वासनाप्राणरोधाभ्यां चित्तचलनाचलने भवतः । एतदन्यतररोधेऽपि द्वयमपि निरुद्धं भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥ तदुपायतया मिताहारः इत्यादि ॥ २ ॥

[1] स्तेद्वा—अ १.

मिताहारः

एतेषां लक्षणं वक्ष्ये शृणु गौतम सादरम् ।
सुस्निग्धमधुराहारश्चतुर्थांशावशेषकः[1] ॥ ३ ॥
भुज्यते शिवसंप्रीत्यै मिताहारः स उच्यते ।

तत्र सुस्निग्धेति ॥ ३–४ ॥

पद्मवज्रासन

आसनं द्विविधं प्रोक्तं पद्मं वज्रासनं तथा ॥ ४ ॥
ऊर्वोरुपरि चेद्धत्ते उभे पादतले यथा ।
पद्मासनं भवेदेतत्सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ५ ॥
वामाङ्घ्रि[2]मूलं कन्दाधः अन्यं तदुपरि क्षिपेत् ।
समग्रीवशिरःकायो वज्रासनमितीरितम् ॥ ६ ॥

तत्र पद्मासनलक्षणं तु ऊर्वोरिति ॥ ५–६ ॥

शक्तिचालनं तत्साधनद्वयं च

कुण्डल्येव भवेच्छक्तिस्तां तु संचालयेद्बुधः ।
स्वस्थानादाभ्रुवोर्मध्यं शक्तिचालनमुच्यते ॥ ७ ॥
तत्साधने द्वयं मुख्यं सरस्वत्यास्तु चालनम् ।
प्राणरोधमथाभ्यासादूर्ध्वी कुण्डलिनी भवेत् ॥ ८ ॥

[1] शविवर्जितः—क, अ १, अ २. [2] मूल—अ १.

किं तच्छक्तिचालनमित्यत्र कुण्डल्येव ॥ ७ ॥ तत्साधनं किमित्यत्र तत्साधने इति ॥ ८–१४ ॥

सरस्वतीचालनम्

तयोरादौ सरस्वत्याश्चालनं कथयामि ते ।
अरुन्धत्यैव कथिता पुराविद्भिः सरस्वती ॥ ९ ॥
यस्याः संचालने[1] नैव स्वयं चलति कुण्डली ।
इडायां वहति प्राणे बद्ध्वा पद्मासनं दृढम् ॥ १० ॥
द्वादशाङ्गुलदैर्घ्यं च अम्बरं चतुरङ्गुलम् ।
विस्तीर्य तेन तन्नाडीं वेष्टयित्वा ततः सुधीः ॥ ११ ॥
अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां तु हस्ताभ्यां धारयेद्दृढम् ।
स्वशक्त्या चालयेद्वामे दक्षिणेन पुनःपुनः ॥ १२ ॥
मुहूर्तद्वयपर्यन्तं निर्भयाच्चालयेत्सुधीः ।
ऊर्ध्वमाकर्षयेत्किंचित्सुषुम्नां कुण्डलीगता ॥ १३ ॥
तेन कुण्डलिनी तस्याः सुषुम्नाया मुखं व्रजेत् ।
जहाति तस्मात्प्राणोऽयं सुषुम्नां व्रजति स्वतः ॥ १४ ॥
तुन्दे तु ताणं कुर्याच्च कण्ठसंकोचने कृते ।
सरस्वत्याश्चालनेन वक्षः स्यादूर्ध्वगो मरुत् ॥ १५ ॥
सूर्येण रेचयेद्वायुं सरस्वत्यास्तु चालने ।
कण्ठसंकोचनं कृत्वा वक्षः स्यादूर्ध्वगो मरुत् ॥ १६ ॥

[1] चैव—क.

तस्मात्संचालयेन्नित्यं शब्दगर्भां सरस्वतीम् ।
यस्याः संचालनेनैव योगी रोगैः प्रमुच्यते ॥ १७ ॥
गुल्मं जलोदरप्लीहो ये चान्ये तुन्दमध्यगाः ।
सर्वे ते शक्तिचालेन रोगा नश्यन्ति निश्चयम् ॥ १८ ॥

मूलादिबन्धत्रयपूर्वकं सरस्वतीचालनतः वक्षः वक्षसः ऊर्ध्वगो मरुत् स्यात् ॥ १५ ॥ उक्तार्थमेतत् ॥ १६ ॥ यस्मादेवं तस्मात् ॥ १७–२४ ॥

प्राणायामभेदाः

प्राणरोधमथेदानीं प्रवक्ष्यामि समासतः ।
प्राणश्च देहगो वायुरायामः कुम्भकः स्मृतः ॥ १९ ॥
स एव द्विविधः प्रोक्तः सहितः केवलस्तथा ।
यावत्केवलसिद्धिः स्यात्तावत्सहितमभ्यसेत् ॥ २० ॥
सूर्योज्जायी शीतली च भस्त्री चैव चतुर्थिका ।
भेदैरेव समं कुम्भो यः स्यात्सहितकुम्भकः ॥ २१ ॥

पवित्रे निर्जने देशे शर्करादिविवर्जिते ।
धनुःप्रमाणपर्यन्तं शीताग्निजलवर्जिते ॥ २२ ॥
पवित्रे नात्युच्चनीचे ह्यासने सुखदे सुखे ।
बद्धपद्मासनं कृत्वा सरस्वत्यास्तु चालनम् ॥ २३ ॥

दक्षनाड्या समाकृष्य बहिष्ठं पवनं शनैः ।
यथेष्टं पूरयेद्वायुं रेचयेदिडया ततः ॥ २४ ॥
कपालशोधने वाऽपि रेचयेत्पवनं शनैः ।
चतुष्कं वातदोषं तु कृमिदोषं निहन्ति च ॥ २५ ॥
पुनः पुनरिदं कार्यं सूर्यभेदमुदाहृतम् ।

चतुष्कं चतुर्विधम् ॥ २५–४२ ॥

उज्जायीकुम्भकः

मुखं संयम्य नाडीभ्यामाकृष्य पवनं शनैः ॥ २६ ॥
यथा लगति कण्ठात्तु हृदयावधि सस्वनम् ।
पूर्ववत्कुम्भयेत्प्राणं रेचयेदिडया ततः ॥ २७ ॥
शीर्षोदित[1]नलहरं गलश्लेष्महरं परम् ।
सर्वरोगहरं पुण्यं देहानलविवर्धनम् ॥ २८ ॥
नाडीजलोदरं धातुगतदोषविनाशनम् ।
गच्छतस्तिष्ठतः कार्यमुज्जाय्याख्यं तु कुम्भकम् ॥ २९ ॥

शीतलीकुम्भकः

जिह्वया वायुमाकृष्य पूर्ववत्कुम्भकादनु ।
शनैस्तु घ्राणरन्ध्राभ्यां रेचयेदनिलं सुधीः ॥ ३० ॥
गुल्मप्लीहादि[2]का दोषाः क्षयं पित्तं ज्वरं तृषाम् ।
विषाणि शीतली नाम कुम्भकोऽयं निहन्ति च ॥ ३१ ॥

[1] निल—क. [2] कान् दोषान्—क, अ १, अ २.

भस्त्रकुम्भकः

ततः पद्मासनं बद्ध्वा समग्रीवोदरः सुधीः ।
मुखं संयम्य यत्नेन प्राणं घ्राणेन रेचयेत् ॥ ३२ ॥
यथा लगति कण्ठात्तु कपाले सस्वनं ततः ।
वेगेन पूरयेत् किंचिद्धृत्पद्मावधि मारुतम् ॥ ३३ ॥
पुनर्विरेचयेत्तद्वत्पूरयेच्च पुनः पुनः ।
यथैव लोहकारांण्मं भस्त्रा वेगेन चाल्यते ॥ ३४ ॥
तथैव स्वशरीरस्थं चालयेत्पवनं शनैः ।
यथा श्रमो भवेद्देहे तथा सूर्येण [1]रेचयेत् ॥ ३५ ॥
यथोदरं भवेत्पूर्णं पवनेन तथा लघु ।
धारयन्नासिकामध्यं तर्जनीभ्यां विना दृढम् ॥ ३६ ॥
कुम्भकं पूर्ववत्कृत्वा रेचयेदिडयाऽनिलम् ।
कण्ठोत्थितानलहरं शरीराग्निविवर्धनम् ॥ ३७ ॥
कुण्डलीबोधकं पुण्यं पापघ्नं शुभदं सुखम् ।
ब्रह्मनाडीमुखान्तस्थकफाद्यर्गलनाशनम् ॥ ३८ ॥
गुणत्रयसमुद्भूतग्रन्थित्रयविभेदकम् ।
विशेषेणैव कर्तव्यं भस्त्राख्यं कुम्भकं त्विदम् ॥ ३९ ॥

बन्धत्रयविधिः

चतुर्णामपि भेदानां कुम्भके समुपस्थिते ।
बन्धत्रयमिदं कार्यं योगिभिर्वीतकल्मषैः ॥ ४० ॥

[1] पूर—क, अ १, अ २.

प्रथमो मूलबन्धस्तु द्वितीयोड्डीयणाभिधः ।
जालन्धरस्तृतीयस्तु तेषां लक्षणमुच्यते ॥ ४१-॥

मूलबन्धः

अधोगतिमपानं वै ऊर्ध्वगं कुरुते बलात् ।
आकुञ्चनेन तं प्राहुर्मूलबन्धोऽयमुच्यते ॥ ४२ ॥
अपाने चोर्ध्वगे याते संप्राप्ते वह्निमण्डले ।
ततोऽनलशिखा दीर्घा वर्धते वायुना हता ॥ ४३ ॥
ततो यातौ वह्न्यपानौ प्राणमुष्णस्वरूपकम् ।
तेनात्यन्तप्रदीप्तेन ज्वलनो देहजस्तथा ॥ ४४ ॥
तेन कुण्डलिनी सुप्ता संतप्ता संप्रबुध्यते ।
दण्डाहतभुजङ्गीव निश्वस्य ऋजुतां व्रजेत् ॥ ४५ ॥
बिलप्रवेशतो यत्र ब्रह्मनाड्यन्तरं व्रजेत् ।
तस्मान्नित्यं मूलबन्धः कर्तव्यो योगिभिः सदा ॥ ४६ ॥

हता चलिता ॥ ४३–६२ ॥

उड्डियाणबन्धः

कुम्भकान्ते रेचकादौ कर्तव्यस्तूड्डियाणकः ।
बन्धो येन सुषुम्नायां प्राणस्तूड्डीयते यतः ॥ ४७ ॥
तस्मादुड्डीयणाख्योऽयं योगिभिः समुदाहृतः ।
सति वज्रासने पादौ कराभ्यां धारयेद्दृढम् ॥ ४८ ॥

गुल्फदेशसमीपे च कन्दं तत्र प्रपीडयेत् ।
पश्चिमं ताणमुदरे धारयेद्धृदये गले ॥ ४९ ॥
शनैः शनैर्यदा प्राणस्तुन्दसन्धिं निगच्छति ।
तुन्ददोषं विनिर्धूय कर्तव्यं सततं शनैः ॥ ५० ॥

जालन्धरबन्धः

पूरकान्ते तु कर्तव्यो बन्धो जालन्धराभिधः ।
कण्ठसंकोचरूपोऽसौ वायुमार्गनिरोधकः ॥ ५१ ॥
अधस्तात्कुञ्चनेनाशु कण्ठसंकोचनं कृते ।
मध्ये पश्चिमताणेन स्यात्प्राणो ब्रह्मनाडिगः ॥ ५२ ॥
पूर्वोक्तेन क्रमेणैव सम्यगासनमास्थितः ।
चालनं तु सरस्वत्याः कृत्वा [1]प्राणं निरोधयेत् ॥ ५३ ॥

अभ्यासकुम्भकसंख्यानियमः

प्रथमे दिवसे कार्यं कुम्भकानां चतुष्टयम् ।
प्रत्येकं दशसंख्याकं द्वितीये पञ्चभिस्तथा ॥ ५४ ॥
विंशत्यलं तृतीयेऽह्नि पञ्चवृद्ध्या दिने दिने ।
कर्तव्यः कुम्भको नित्यं बन्धत्रयसमन्वितः ॥ ५५ ॥

योगाभ्यासविघ्नाः, तत्त्यागश्च

दिवा [2]सुप्तिर्निशायां तु जागरादतिमैथुनात् ।
बहुसंक्रमणं नित्यं रोधान्मूत्रपुरीषयोः ॥ ५६ ॥

[1] प्राणान्—उ १. [2] सप्तिनि—अ १.

विषमासनदोषाश्च प्रयासप्राणचिन्तनात् ।
शीघ्रमुत्पद्यते रोगः स्तम्भयेद्यदि संयमी ॥ ५७-॥
योगाभ्यासेन मे रोग उत्पन्न इति कथ्यते ।
ततोऽभ्यासं त्यजेदेवं प्रथमं विघ्नमुच्यते ॥ ५८ ॥
द्वितीयं संशयाख्यं च तृतीयं च प्रमत्तता ।
आलस्याख्यं चतुर्थं च निद्रारूपं तु पञ्चमम् ॥ ५९ ॥
षष्ठं तु विरतिर्भ्रान्तिः सप्तमं परिकीर्तितम् ।
विषयं चाष्टमं चैव अनाख्यं नवमं स्मृतम् ॥ ६० ॥
अलब्धियोगतत्त्वस्य दशमं प्रोच्यते बुधैः ।
इत्येतद्विघ्नदशकं विचारेण त्यजेद्बुधः ॥ ६१ ॥

योगाभ्यासेन कुण्डलिनीबोधः

प्राणाभ्यासस्ततः कार्यो नित्यं सत्त्वास्थया धिया ।
सुषुम्ना लीयते चित्तं न च वायुः प्रधावति ॥ ६२ ॥
शुष्के मले [1]तु योगी [2]च स्याद्गतिश्चालिता ततः ।
अधोगतिमपानं वै ऊर्ध्वगं कुरुते बलात् ॥ ६३ ॥
आकुञ्चनेन तं प्राहुर्मूलबन्धोऽयमुच्यते ।
अपानश्चोर्ध्वगो भूत्वा वह्निना सह गच्छति ॥ ६४ ॥
प्राणस्थानं ततो वह्निः प्राणापानौ च सत्वरम् ।
मिलित्वा कुण्डलीं याति प्रसुप्ता कुण्डलाकृतिः ॥ ६५ ॥

[1] चा—अ १. [2] स्यादगति—क.

तेनाग्निना च संतप्ता पवनेनैव चालिता ।
प्रसार्य स्वशरीरं तु सुषुम्नावदनान्तरे ॥ ६६ ॥

एवं सत्वास्थया प्राणायामं कुर्वतः चित्तादिकं न चलति । न च कदाऽपि वायुः प्रधावति । केवलकुम्भकतो नाडीगतमले शुष्के सत्यथ सुषुम्नायां प्राणगतिः चालिता स्तम्भिता यदि तदा ततोऽयं योगी स्यादित्यर्थः ॥ ६३–६४ ॥ याति यातः ॥ ६५ ॥ चालिता कुण्डलिनी ॥ ६६–६७ ॥

ग्रन्थित्रयभेदेन कुण्डलिन्याः सहस्रारगमनम्

ब्रह्मग्रन्थिं ततो भित्त्वा रजोगुणसमुद्भवम् ।
सुषुम्नावदने शीघ्रं विद्युल्लेखेव संस्फुरेत् ॥ ६७ ॥
विष्णुग्रन्थिं प्रयात्युच्चैः सत्वरं हृदि संस्थिता ।
ऊर्ध्वं गच्छति यच्चास्ते रुद्रग्रन्थिं तदुद्भ[1]वम् ॥ ६८ ॥
भ्रुवोर्मध्यं तु संभिद्य याति शीतांशुमण्डलम् ।
अनाहताख्यं यच्चक्रं दलैः षोडशभिर्युतम् ॥ ६९ ॥
तत्र शीतांशुसंजातं द्रवं शोषयति स्वयम् ।
चलिते प्राणवेगेन रक्तं पित्तं [2]रविर्ग्रहात् ॥ ७० ॥
यातेन्दुचक्रं यत्रास्ते शुद्धश्लेष्मद्रवात्मकम् ।
(तत्र सिक्तं ग्रसत्युष्णं कथं शीतस्वभावकम्) ॥ ७१ ॥
तथैव रभसा शुक्लं चन्द्ररूपं हि तप्यते ।
ऊर्ध्वं प्रवहति [3]क्षुब्धा तदैवं [4]स्रवतेतराम् ॥ ७२ ॥

[1] वाम्—उ १. [2] रविग्र—क, अ १, अ २.
[3] क्षुब्धं—क, अ २. क्षुब्ध—अ १. [4] भ्रमते—क, अ १, अ २.

तस्यास्वादवशाच्चित्तं बहिष्ठं विषमेषु यत् ।
• तदेव परमं भुक्त्वा स्वस्थस्यात्मरतो युवा ॥ ७२ ॥

तदुद्भवं आज्ञाचक्रमूलोद्भवं रुद्रग्रन्थिम् ॥ ६८ ॥ दलैः षोडशभिर्युतम्—प्रधानदळान्यष्टौ, तथा उपदळानि, आहत्य षोडश ॥ ६९ ॥ यदा प्राणो हृदये शीतांशुजं द्रवं शोषयति तदा तत्रत्यरक्तादौ प्राणवेगेन चलिते सति रविः रक्तपित्तादिकं ग्रहान् ग्रसंत् शोषयेदित्यर्थः ॥ ७० ॥ ततः प्राणे यातेन्दुचक्रमिति ॥ ७१ ॥ स्रवतंततरां—अमृतधारेत्यर्थः ॥ ७२ ॥ अस्या अमृतधारायाः आस्वादवशात् यच्चित्तं विषमेषु विषयेषु उदासीनतया बहिष्ठं बहिर्भूतं भवति तद्वानात्मरतो मुनिः तदेव परमं अमृताख्यं हविर्भुक्त्वा स्वस्थः स्यात् । स्वस्थस्यात्मरत इत्यत्र [1]विसर्गतकाराकाराणां लोपः ॥ ७३ ॥

प्राणादिविलयः, विलीनानां बहिःप्रसरश्च

प्रकृत्यष्टकरूपं च स्थानं गच्छति कुण्डली ।
क्रोडीकृत्य शिवं याति क्रोडीकृत्य विलीयते ॥ ७४ ॥
इत्यधोर्ध्वरजः [2]शुक्ले शिवे तदनु मारुतः ।
प्राणापानौ समौ याति [3]सह जातौ तथैव च ॥ ७५ ॥
भूतेऽल्पे [4]च मनोल्पे वा वाचके त्वतिवर्धते ।
[5]धावयत्यखिला वाता अग्निमूषाहिरण्यवत् ॥ ७६ ॥

[1] तकारलोपः—उ १. [2] शुक्लं—क, अ १, अ २.
[3] सदा जातौ—सर्वकोशेषु. "सहजातौ" इति पाठस्तु व्याख्यानुसारी.
[4] चमनल्पेत्वं वा च—क, अ १, अ २. चमनल्पेत्व—उ १. चाप्यनल्पेवा वा च—मु. [5] धावयन्त्य—उ.

ततः किमित्यत आह—**प्रकृतीति** ।

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥

इति स्मृत्यनुरोधेन हित्वा स्वात्तप्रकृत्यष्टकरूपम् । **सहस्रारस्थानम्** । **दृङ्मनः-प्राणादिकं क्रोडीकृत्य** ॥ ७४ ॥ यदा कुण्डलिनी सर्वं क्रोडीकृत्य सहस्रारे विलीयते [1]**इत्यथोर्ध्वरजःशुक्ले शिवे** इत्यत्र कुण्डलिनीविलयादथोर्ध्वक्षणं सौरं प्राकृतं जीवतत्त्वं रजश्च चान्द्रं ऐश्वरं शुक्लं च रजःशुक्ले सहस्रारालङ्कारे स्वातिरिक्ताशिवग्रासे **शिवे** परमात्मनि विलीयेते **तदनु** तदुत्तरक्षणं **मारुतोऽपि** विलीयते । सहजप्राणादेः कथं विलय इत्यत्र यथा अहोरात्रे सहजे सन्ध्ययोः समे भवतः **तथैव सहजातौ** सहजौ तुर्यस्वरूपावस्थानलक्षणनिर्विकल्पकावस्थायां प्राणापानौ **समौ** ऊर्ध्वाधोगतिविरळौ निर्व्यापारतां **याति** यातः । अयमेव प्राणादिविलय इत्यर्थः ॥ ७५ ॥ एवं विलीनप्राणमनोवागादिः कथमन्तर्बाह्ये प्रसरतीत्यत्र बाह्ये स्वातिरेकेण घटाद्यल्पं भवतीति भूतमल्पं तस्मिन् भूते अल्पे च स्मृते प्राणः प्रसरति । स्वातिरेकेण अल्पं वा किञ्चिदस्तीति यन्मनुते तन्मनल्पं मनोल्पं तस्मिन् **मनोल्पे** सङ्कल्पिते सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनः प्रसरति । स्वातिरेकेण वाच्यके तु स्मृते तदा वाग्वृत्तिः प्रसरति । एवं प्राणमनोवागादिरुत्पन्नः सन् **वर्धते** । एवं प्राणादिनिष्पत्तौ सत्यां मूषानिषिक्तद्रुतसुवर्णवदापादमस्तकमखिलाः प्राणादिवाता धावयति धावन्ति आपादमस्तकं व्याप्य वर्तन्ते इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

समाधौ सर्वस्य चिन्मात्रत्वानुभवः

आधिभौतिकदेहं तु आधिदैविकविग्रहे ।
देहोऽतिविमलं याति चातिवाहिकतामियात् ॥ ७७ ॥

[1] इत्यत्र यत्तथो—उ.

जाड्यभावविनिर्मुक्तममलं चिन्मयात्मकम् ।
तस्यातिवाहिकं मुख्यं सर्वेषां तु मदात्मकम् ॥ ७८ ॥
जायाभवविनिर्मुक्तिः कालरूपस्य विभ्रमः ।
इति [1]तं स्वस्वरूपा हि मती रज्जुभुजङ्गवत् ॥ ७९ ॥
मृषैवोदेति सकलं मृषैव प्रविलीयते ।
रौप्यबुद्धिः शुक्तिकायां स्त्रीपुंसोर्भ्रमतो यथा ॥ ८० ॥
पिण्डब्रह्माण्डयोरैक्यं लिङ्गसूत्रात्मनोरपि ।
स्वापाव्याकृतयोरैक्यं स्वप्रकाशचिदात्मनोः ॥ ८१ ॥

पुनः समाहितावस्थायां एतत् सर्वं चिन्मात्रपर्यवसन्नं भवतीत्याह— **आधिभौतिकेति** । स्वाज्ञविकल्पितभौतिकदेहमधिकृत्य भवतीत्याधिभौतिकदेहः तं तु **आधिभौतिकदेहं** आत्मानं प्रत्यञ्चं देवमधिकृत्य भवतीत्याधिदैविकविग्रहः तस्मिन् **आधिदैविकविग्रहे** प्रत्यगभिन्नपरमात्मनि तन्मात्रतया प्रविलापयेत् । ततः पूर्वाधिष्ठितदेहः मलवद्देहादिभावं विहाय विमलब्रह्मभानमेव **याति** स्वाज्ञविकल्पितप्रपञ्चाधारतया समन्ताद्वहतीत्यातिवाहिकतां ब्रह्मतामियादित्यर्थः ॥ ७७ ॥ यत् स्वातिरिक्तजडशरीरादिकमनुभूतं तत् सर्वं **जाड्यभाव-विनिर्मुक्तममलं चिन्मयात्मकम्** । यत् **सर्वेषां** देहादीनां अधिष्ठेयानां आरोपापवादाधिष्ठानं **मदात्मकं** अस्मत्प्रत्ययालम्बनभूतप्रत्यगभिन्नं ब्रह्म **तस्यातिवाहिकत्वमेव मुख्यं** वास्तवमित्यर्थः ॥ ७८ ॥ यदि ते पराक्सापेक्ष-प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि सविशेषधीः जायते तदा जनित्वा भवतीति **तज्जायाभावः** सविशेषत्वस्फूर्तिः । तदपह्नवसिद्धिः **तद्विनिर्मुक्तिः** । एवं सविशेषापह्नवोक्तिरपि **कालरूपस्य** ब्रह्मणो **ज्ञानविभ्रमः** सर्वापह्नवसिद्धब्रह्ममात्रस्य निष्प्रतियोगिकत्वेन स्वातिरिक्तमस्ति नास्तीति विभ्रमापह्नवोक्तिरप्यपह्नवतां अर्हतीति भावः ।

[1] तुस्व . . . . मति—उ १.

इत्येवं योऽवशिष्यते तं स्वावशेषधिया विदित्वा वेदनसमकालं या हि स्वस्वरूपावस्थितिः, तन्मतिरेव मुक्तिः ॥ ७९ ॥ तदतिरेकेण स्वाज्ञदशायां यद्यदनुभूतं रज्जुभुजङ्गवत्, शुक्तिकायां यथा अनुभूतं इदं रजतमिति विपरीतभ्रमतः स्त्रीपुंसोः रौप्यबुद्धिवच्च, मृषैवोदेति सकलं मृषैव प्रविलीयते । वस्तुतः स्वाज्ञादिदृष्टिमोहे सत्यसति ब्रह्ममात्रं निष्प्रतियोगिकमवशिष्यत इति फलितोऽर्थः ॥ ८० ॥ कथं पुनः ब्रह्ममात्रमवशिष्यत इत्युक्तम् ? व्यष्टिसमष्टिविभागसिद्धविश्वादिजीवत्रयविराडादीश्वरत्रयभेदसत्त्वादित्याशङ्क्य, यदि सर्वत्र भेदं मन्यसे तदा व्यष्टिसमष्टिप्रपञ्चतदारोपापवादाधारविश्वादितुरीयान्तस्य विराडादितुर्यान्तैनैक्यं विचिन्तयेदित्याह—पिण्डेति । ऐक्यं विश्वविराडैक्योपलक्षणार्थम् । भेदसापेक्षतदैक्यगतसविशेषताऽपाये ब्रह्म निष्प्रतियोगिकत्वमात्रमवशिष्यते इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

समाधियोगः

शक्तिः कुण्डलिनी नाम बिसतन्तुनिभा शुभा ।
मूलकन्दं फणाग्रेण दष्ट्वा कमलकन्दवत् ॥ ८२ ॥
मुखेन पुच्छं संगृह्य ब्रह्मरन्ध्रसमन्विता ।
पद्मासनगतः स्वस्थो गुदमाकुञ्च्य साधकः ॥ ८३ ॥
वायुमूर्ध्वगतं कुर्वन् कुम्भकाविष्टमानसः ।
वाय्वाघातवशादग्निः स्वाधिष्ठानगतो ज्वलन् ॥ ८४ ॥
ज्वलनाघातपवना[1]घातोरुन्निद्रितोऽहिराट् ।
ब्रह्मग्रन्थिं ततो भित्त्वा विष्णुग्रन्थिं भिनत्त्यतः ॥ ८५ ॥

[1] घातोरू—बहुकोशेषु.

रुद्रग्रन्थिं च भित्त्वैव कमलानि भिनत्ति षट् ।
• सहस्रकमले शक्तिः शिवेन सह मोदते ॥ ८६ ॥
सैवावस्था परा ज्ञेया सैव निर्वृतिकारणा ॥ ८७ ॥
इति ॥

इत्थंभूतज्ञानोपायतया समाधियोगमाचष्टे—शक्तिरिति ॥ ८२–८४ ॥ घातेनेत्यत्र घातोरिति छान्दसः ॥ ८५ ॥ षट्चक्रालङ्कारग्रन्थित्रयभेदनानन्तरं इयं कुण्डलिनीशक्तिः शिवेन सह सहस्रारे मोदते ॥ ८६ ॥ स्वविकल्पित-भेदप्रपञ्चं ग्रसित्वा निर्विशेषब्रह्मविद्यारूपमासाद्य स्वयमपि निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्र-पर्यवसन्नेति याऽवस्थोक्ता सैवावस्था परा विदेहमुक्तिरिति ज्ञेया । सैव निर्वृतिकारणा, तस्याः परमानन्दाविर्भावहेतुत्वात् । इतिशब्दो हठयोगसमाप्त्यर्थोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थश्च ॥ ८७ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः

द्वितीयोऽध्यायः

खेचरीविद्या

अथाहं संप्रवक्ष्यामि विद्यां खेचरिसंज्ञिकाम् ।
यथा [1]विज्ञातवानस्य लोकेऽस्मिन्नजरामरः ॥ १ ॥
मृत्युव्याधिजराग्रस्तो दृष्ट्वा विद्यामिमां मुने ।
बुद्धिं दृढतरां कृत्वा खेचरीं तु समभ्यसेत् ॥ २ ॥

[1] विज्ञान—अ २.

जरामृत्यु[1]गदघ्नो यः खेचरीं वेत्ति भूतले ।
ग्रन्थतश्चार्थतश्चैव तदभ्यासप्रयोगतः ॥ ३ ॥
तं मुने सर्वभावेन गुरुं मत्वा समाश्रयेत् ।
दुर्लभा खेचरी विद्या तदभ्यासोऽपि दुर्लभः ॥ ४ ॥
अभ्यासं मेलनं चैव युगपन्नैव सिध्यति ।
अभ्यासमात्रनिरता न विन्दन्ते ह मेलनम् ॥ ५ ॥
अभ्यासं लभते ब्रह्मन् जन्मजन्मान्तरे क्वचित् ।
मेलनं जन्मनां तत्तु शतान्तेऽपि न लभ्यते ॥ ६ ॥
अभ्यासं बहुजन्मान्ते कृत्वा तद्भावसाधितम् ।
मेलनं लभते कश्चिद्योगी जन्मान्तरे क्वचित् ॥ ७ ॥
यदा तु मेलनं योगी लभते गुरुवक्त्रतः ।
तदा तत्सिद्धिमाप्नोति [2]यदुक्ता शास्त्रसंततौ ॥ ८ ॥
ग्रन्थतश्चार्थतश्चैव मेलनं लभते यदा ।
तदा शिवत्वमाप्नोति निर्मुक्तः सर्वसंसृतेः ॥ ९ ॥
शास्त्रं विनाऽपि संबोद्धुं गुरवोऽपि न शक्नुयुः ।
तस्मात्सुदुर्लभतरं [3]लभ्यं शास्त्रमिदं मुने ॥ १० ॥
यावन्न लभ्यते शास्त्रं तावद्वां पर्यटेद्यतिः ।
यदा संलभ्यते शास्त्रं तदा सिद्धिः करे स्थिता ॥ ११ ॥

[1] गदा—उ, उ १. [2] यदुक्तं—उ, उ १. [3] लभ्य—उ, उ १.

न शास्त्रेण विना सिद्धिर्दृष्टा चैव जगत्त्रये ।
तस्मान्मेलनदातारं शास्त्रदातारमच्युतम् ॥ १२ ॥
तदभ्यासप्रदातारं शिवं मत्वा समाश्रयेत् ।
लब्ध्वा शास्त्रमिदं [1]मह्यमन्येषां न प्रकाशयेत् ॥ १३ ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन गोपनीयं विजानता ।
यत्रास्ते च गुरुर्ब्रह्मन्दिव्ययोगप्रदायकः ॥ १४ ॥
तत्र गत्वा च [2]तेनोक्तविद्यां संगृह्य खेचरीम् ।
[3]तेनोक्तः सम्यगभ्यासं कुर्यादादावतन्द्रितः ॥ १५ ॥
अनया विद्यया योगी खेचरीसिद्धिभाग्भवेत् ।
खेचर्या खेचरीं युञ्जन् खेचरीबीजपूरया ॥ १६ ॥
खेचराधिपतिर्भूत्वा खेचरेषु सदा वसेत् ।

ज्ञानसहितहठयोगसर्वस्वं प्रतिपाद्य सप्रपञ्चं लम्बिकायोगमाचष्टे—**अथेति** । **यथा** यथावत् ॥ १–१२ ॥ **मह्यं** मत्तः ॥ १३–१५ ॥ **ह्रीमित्यादिखेचरीबीजपूरया**

अन्तर्लक्ष्यविलीनचित्तपवनो योगी सदा वर्तते
दृष्ट्या निश्चलतारया बहिरधः पश्यन्नपश्यन्नपि ।
मुद्रेयं खलु खेचरी भवति सा लक्ष्यैकताना शिवा
शून्याशून्यविवर्जितं स्फुरति सा तत्त्वं पदं वैष्णवि ॥

इति श्रुतिसिद्धखेचरीमुद्रया खेचरीयोगं युञ्जन् यः कालं नयति ॥ १६ ॥ स योगी देहान्ते खेचराधिपतिः सूर्यो भूत्वा **खेचरेषु** खेचरणीयलोकेषु **सदा वसेत् ॥**

[1] गुह्य—क [2] तेनोक्तं—क, अ १, अ २, उ १. [3] तेनोक्त—अ १.

खेचरीमन्त्रराजोद्धारः

खेचरावसथं वह्निमम्बुमण्डलभूषितम् ॥ १७ ॥
आख्यातं खेचरीबीजं तेन योगः प्रसिध्यति ।
सोमांशनवकं वर्णं प्रतिलोमेन चोद्धरेत् ॥ १८ ॥
तस्मात् त्र्यं[1]शकमाख्यातमक्षरं चन्द्ररूपकम् ।
तस्मादप्यष्टमं वर्णं विलोमेनापरं मुने ॥ १९ ॥
[2]तथा तत्परमं विद्धि तदादिरपि पञ्चमा ।
इन्दोश्च बहुभिन्नं च कूटोऽयं परिकीर्तितः ॥ २० ॥

मेळनमन्त्रराजमुद्धरति—**खेचरेति** । खवाचकतया चरतीति **खेचरः** हकारः **आवसथमिति** धारणाशक्तिरीकारः रेति **वह्निः अम्बुमण्डलमिति** बिन्दुः । एतत् सर्वं मिळित्वा **भूषितं** ह्रीमिति ॥ १७ ॥ **खेचरीबीजं आख्यातम्** । **तेनैव** लम्बिकायोगः **प्रसिध्यति** । शिष्टबीजषट्कमप्यम्बुमण्डल-भूषितमिति ज्ञेयम् । **सोमांशः** सकारः चन्द्रबीजं **तत्प्रतिलोमेन तन्नवकं वर्णमुद्धरेत्** भमिति ॥ १८ ॥ **तस्मात्** भकारादनुलोमेन **त्रित्र्यंशकं** चन्द्रबीज-**माख्यातं** समिति । **तस्मात्** सकारात् **विलोमेन अपरमष्टमं वर्णमुद्धरेत्** [3]मिति ॥ १९ ॥ तथा मकारात् विलोमेन अपरं पञ्चमवर्ण[4]मिति **विद्धि** । पुनरिन्दोश्च बीजं समित्युद्धरेत् । बहुभिः ककारषकारबिन्दुभिः युक्तोऽयं **कूटः** क्षमिति । आहृत्य बीजानि सप्त—ह्रीं, भं, सं, मं, पं, सं, क्षं, इति ॥ २०–२१ ॥

मन्त्रजपात् खेचरीसिद्धिः

गुरूपदेशलभ्यं च सर्वयोगप्रसिद्धिदम् ।
यत्तस्य देहजा माया निरुद्धकरणाश्रया ॥ २१ ॥

[1] वक—क. [2] तदा—क, अ १, अ २, उ १. [3] ध—उ १. [4] ध—उ १.

स्वप्नेऽपि न लभेत्तस्य नित्यं द्वादशजप्यतः ।
य इमां पञ्च लक्षाणि जपेदपि सुयन्त्रितः ॥ २२ ॥
तस्य श्रीखेचरीसिद्धिः स्वयमेव प्रवर्तते ।
नश्यन्ति सर्वविघ्नानि प्रसीदन्ति च देवताः ॥ २३ ॥
वलीपलितनाशश्च भविष्यति न संशयः ।
एवं लब्ध्वा महाविद्यामभ्यासं कारयेत्ततः ॥ २४ ॥
अन्यथा क्लिश्यते [1]ब्रह्मन्न सिद्धिः खेचरीपथे ।
यदभ्यासविधौ विद्यां न लभेद्यः सुधामयीम् ॥ २५ ॥
ततः संमेलकादौ च लब्ध्वा विद्यां सदा जपेत् ।
नान्यथा रहितो ब्रह्मन्न किंचित्सिद्धिभाग्भवेत् ॥ २६ ॥
[2]यदिदं लभ्यते शास्त्रं तदा विद्यां समाश्रयेत् ।
ततस्तदोदितां सिद्धिमाशु तां लभते मुनिः ॥ २७ ॥

नित्यं द्वादशवारं यो जपति स मायातीतो भवतीत्यर्थः ॥ २२–२७ ॥

खचयभ्यासक्रमः

तालुमूलं समुत्कृष्य सप्तवासरमात्मवित् ।
स्वगुरूक्तप्रकारेण मलं सर्वं विशोधयेत् ॥ २८ ॥
क्षुहिपत्रनिभं शस्त्रं सुतीक्ष्णं स्निग्धनिर्मलम् ।
समादाय ततस्तेन लोममात्रं समुच्छिनेत् ॥ २९ ॥

[1] ब्रह्म न—क. [2] यदि तं—अ १.

हित्वा सैन्धवपथ्याभ्यां चूर्णिताभ्यां प्रकर्षयेत् ।
पुनः सप्तदिने प्राप्ते रोममात्रं समुच्छिनेत् ॥ ३० ॥
एवं क्रमेण षाण्मासं नित्योद्युक्तः समाचरेत् ।
षाण्मासाद्रसनामूलं सिराबन्धं प्रणश्यति ॥ ३१ ॥
अथ वागीश्वरीधाम शिरो वस्त्रेण वेष्टयेत् ।
शनैरुत्कर्षयेद्योगी कालवेलाविधानवित् ॥ ३२ ॥
पुनः षाण्मासमात्रेण नित्यं संघर्षणान्मुने ।
भ्रूमध्यावधि चाप्येति तिर्यक्कर्णबिलावधि ॥ ३३ ॥
अधश्च चुबुकं मूलं प्रयाति क्रम[1]चारिता ।
पुनः संवत्सराणां तु तृतीयादेव लीलया ॥ ३४ ॥
केशान्तमूर्ध्वं क्रमति तिर्यक्शाखाऽवधिर्मुने ।
अधस्तात्कण्ठकूपान्तं पुनर्वर्षत्रयेण तु ॥ ३५ ॥
ब्रह्मरन्ध्रं समावृत्य तिष्ठेदेव न संशयः ।
तिर्यक् चूलितलं याति अधः कण्ठबिलावधिः ॥ ३६ ॥
शनैः शनैर्मस्तकाच्च महावज्रकवाटभित् ।
पूर्वं बीजयुता विद्या ह्याख्याता याति दुर्लभाम् ॥ ३७ ॥
तस्याः षडङ्गं कुर्वीत तया षट्स्वरभिन्नया ।
कुर्यादेवं करन्यासं सर्वसिद्ध्यादिहेतवे ॥ ३८ ॥
शनैरेवं प्रकर्तव्यमभ्यासं युगपन्न हि ।
युगपद्वर्तते यस्य शरीरं विलयं व्रजेत् ॥ ३९ ॥

[1] चारितां—क. चारितः—अ १, अ २.

तस्माच्छनैः शनैः कार्यमभ्यासं मुनिपुङ्गव ।
• यदा च बाह्यमार्गेण जिह्वा ब्रह्मबिलं व्रजेत् ॥ ४० ॥
तदा ब्रह्मार्गलं ब्रह्मन्दुर्भेद्यं त्रिदशैरपि ।
अङ्गुल्यग्रेण संघृष्य जिह्वामात्रं निवेशयेत् ॥ ४१ ॥
एवं वर्षत्रयं कृत्वा ब्रह्मद्वारं [1]प्रविश्यति ।
ब्रह्मद्वारे प्रविष्टे तु सम्यङ्मथनमाचरेत् ॥ ४२ ॥
मथनेन विना केचित्साधयन्ति विपश्चितः ।
खेचरीमन्त्रसिद्धस्य सिध्यते मथनं विना ॥ ४३ ॥
जपं च मथनं चैव कृत्वा शीघ्रं फलं लभेत् ।
स्वर्णजां रौप्यजां वाऽपि लोहजां वा शलाकिकाम् ॥ ४४ ॥
नियोज्य नासिकारन्ध्रं दुग्धसिक्तेन तन्तुना ।
[2]प्राणान्निरुध्य हृदये सुखमासनमात्मनः ॥ ४५ ॥
शनैः सुमथनं कुर्याद्भ्रूमध्ये न्यस्तचक्षुषि ।
[3]षाण्मासान्मथनावस्थाभावेनैव प्रजायते ॥ ४६ ॥
यथा सुषुप्तिर्बालानां यथा भावस्तथा भवेत् ।
न सदा मथनं शस्तं मासे मासे समाचरेत् ॥ ४७ ॥
सदा रसनया योगी मार्गं न परिसंक्रमेत् ।
एवं द्वादशवर्षान्ते संसिद्धिर्भवति [4]ध्रुवा ॥ ४८ ॥

[1] प्रप—क.
[2] प्राणं नि—क, अ १, अ २.
[3] षाण्मासं म—क, अ २.
[4] ध्रुवं—अ २.

शरीरे सकलं विश्वं पश्यत्यात्माविभेदतः ।
ब्रह्माण्डोऽयं महामार्गो राजदन्तोर्ध्वकुण्डली ॥ ४९ ॥

इति ॥

अभ्यासक्रममाह—तालिवति ॥ २८–२९ ॥ कार्यान्तरं हित्वेति । हरीतकी पथ्याशब्दार्थः ॥ ३०–३१ ॥ वागीश्वरीधामशिरः जिह्वाग्रम् ॥ ३२–३४ ॥ तिर्यक्च्छाखावधिः शिखामूलमित्यर्थः ॥ ३५—३६ ॥ दुर्लभां दुर्लभताम् ॥ ३७ ॥ षट्स्वरभिन्नया ह्रां ह्रीं इत्यादिनेत्यर्थः ॥ ३८–४० ॥ ब्रह्मार्गलं अन्तर्जिह्वासुषिरम् ॥ ४१–४७ ॥ एवं गुरुमुखात् लम्बिकाविद्यां अभ्यस्य द्वादशवर्षानुष्ठानात् लम्बिकायोगसिद्धिः भवति ॥ ४८ ॥ शरीरे सकलं विश्वं पश्यतीत्यनेन विराट्सूत्रबीजतुर्यरूपं क्रमेण प्रतिपद्यते । यत्र सहस्रारे राजदन्तोर्ध्वकुण्डली जिह्वा प्रसरति सोऽयं मार्गः ब्रह्माण्डनिभो भवति, सुपथत्वात् । इतिशब्दः लम्बिकायोगसमाप्त्यर्थः, द्वितीयाध्यायसमाप्त्यर्थश्च भवति ॥ ४९ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः

तृतीयोऽध्यायः

मेळनमन्त्रः

ह्रीं [1]भं सं [2]मं [3]पं सं क्षम् ।

मेळनमनुं कण्ठतः पठति—ह्रीमिति ।

[1] हं—अ २. [2] षं—उ १.
[3] फं—उ १. वं—अ १. यं—अ २.

अमावास्याप्रतिपत्पूर्णिमाभेदेन दृष्टिभेदः

पद्मज उवाच—

अमावास्या च प्रतिपत्पौर्णमासी च शंकर ।
अस्याः का वर्ण्यते संज्ञा एतदाख्याहि तत्त्वतः ॥ १ ॥
प्रतिपद्दिनतोऽकाले अमा[1]वास्या तथैव च ।
पौर्णमास्यां स्थिरीकुर्यात्स च पन्था हि नान्यथा ॥ २ ॥

दृष्टित्रयतल्लक्ष्ययाथार्थ्यबुभुत्सया शिवं प्रति ब्रह्मा पृच्छतीत्याह—**पद्मज** इति ॥ १ ॥ प्रश्नोत्तरं भगवानाह—**प्रतिपदिति** । बाह्यमध्यान्तर्लक्ष्यदर्शनकरणं मनस्सहकृतदृष्टिः । अमादिभेदेन सेयं त्रिधा भिद्यते । तत्र गाढनिर्मीलनदृष्टिरमा, अर्धोन्मीलनदृष्टिः प्रतिपत्, सर्वोन्मीलनदृष्टिः पूर्णिमा भवति । लक्ष्यदर्शने पूर्णिमादृष्टिः प्रशस्यते । अभ्यासकाले यदि नेत्रश्रमो भवति तदा **प्रतिपद्दिनतोऽकाले** प्रतिपद्दृष्ट्याऽवलोकयेत् अमादृष्ट्या वा । यदा जितश्रमो भवति तदा पूर्णिमादृष्टिमेव **स्थिरीकुर्यात्**,

कदाचित् पूर्णिमादृष्ट्या कदाचित् प्रतिपद्दृशा ।
अमादृष्ट्या कदाचिच्च निर्विघ्नेनावलोकयेत् ॥

इति ब्रह्मप्रणवोक्तेः । प्राणापाना[णायामा]द्यपेक्षया अयमेव पन्थाः वरीयानित्यर्थः ॥ २ ॥

पूर्णिमादृष्टिविधिः

कामेन विषयाकाङ्क्षी विषयात्काममोहितः ।
द्वावेव संत्यजेन्नित्यं निरञ्जनमुपाश्रयेत् ॥ ३ ॥

[1] वास्यां—अ १.

अपरं संत्यजेत्सर्वं यदिच्छेदात्मनो हितम् ।
शक्तिमध्ये मनः कृत्वा मनः शक्तेश्च मध्यगम् ॥ ४ ॥
मनसा मन आलोक्य तत्त्यजेत्परमं पदम् ।
मन एव हि बिन्दुश्च उत्पत्तिस्थितिकारणम् ॥ ५ ॥
मनसोत्पद्यते बिन्दुर्यथा क्षीरं घृतात्मकम् ।
न च बन्धनमध्यस्थं तद्वै [1]कारणमा[2]नसम् ॥ ६ ॥
चन्द्रार्कमध्यमा शक्तिर्यत्रस्था तत्र बन्धनम् ।
ज्ञात्वा सुषुम्ना तद्भेदं कृत्वा वायुं च मध्यगम् ॥ ७ ॥
[3]स्थित्वाऽसौ बैन्दवस्थाने घ्राणरन्ध्रे निरोधयेत् ।
वायुं बिन्दुं समाख्यातं सत्वं प्रकृतिमेव च ॥ ८ ॥
षट् चक्राणि परिज्ञात्वा प्रविशेत्सुखमण्डलम् ।
मूलाधारं स्वाधिष्ठानं मणिपूरं तृतीयकम् ॥ ९ ॥
अनाहतं विशुद्धिं च आज्ञाचक्रं च षष्ठकम् ।
आधारं गुदमित्युक्तं स्वाधिष्ठानं तु लैङ्गिकम् ॥ १० ॥
मणिपूरं नाभिदेशं हृदयस्थमनाहतम् ।
विशुद्धिः कण्ठमूले च आज्ञाचक्रं च मस्तकम् ॥ ११ ॥

विषयविषयिकलनात्यागपूर्वकं पूर्णमादृष्ट्या ब्रह्माहमिति लक्षयेत् इत्याह—कामेनेति ॥ ३ ॥ किंच—शक्तिमध्ये । कुण्डलिनीशक्तिमध्ये पूर्णमादृष्टिकलितं मनः कृत्वा पुनः शक्तेश्च मध्यगं मनोऽपि कृत्वा

[1] करण—क, अ १, अ २. [2] सनं—क.
[3] स्थित्वा तु—उ, उ १.

ब्रह्माकारपरिणतमनसा मनस्तत्कार्यापवादाधिकरणं ब्रह्मास्मीत्यालोक्य एवमालोकनवृत्तिमपि सन्त्यजेदिति यत् तदेव हि परमं पदं कैवल्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥ किं तन्मनः इत्यत आह—मन इति । मनसः व्यष्टिप्रपञ्चोत्पत्त्यादिकारणत्वात् तदेव बिन्दुरीश्वरः, "बिन्दुरीश्वरसंज्ञः" इति श्रुतेः ॥ ५ ॥ यद्वा—मनसोत्पद्यते बिन्दुः बिन्दुादिकल्पनाया मनोहेतुकत्वात् मनःकार्यत्वं, "सेशं मया कल्पितं" इति भगवत्पादाचार्योक्तेः । यथा क्षीरं घृतात्मकं तथा बिन्दुः मनआत्मकमित्यर्थः । मनोबद्धमीश्वरतत्त्वं इत्यत्राह—नचेति । स्वसङ्कल्पतो बन्धनमेतीति बन्धनं मनः नच बिन्दुतत्त्वं बन्धनमध्यस्थं मनसो मृषात्वात् । नापि तद्वै तदेव स्वकारणमानसवत् भवति, मानसापाये बिन्दोः ईश्वरस्य निर्विशेषब्रह्ममात्रत्वात् ॥ ६ ॥ ईश्वरादतिरिक्तमेव बन्धनमित्याह—चन्द्रेति । ब्रह्मरन्ध्रमूलाधारासनचन्द्रार्कमध्यमा शक्तिः कुण्डलिनी यत्र तिष्ठति तत्र बन्धनं मनोऽस्तीति ज्ञात्वा । स्वातिरिक्तकुण्डलीकार्यं मनोबन्धनमिति ज्ञात्वा तदुन्मूलनाय यत् सुषुम्नायां ग्रन्थित्रयं विद्यते तद्भेदं कृत्वा प्राणादिकमपि तत्सुषुम्ना मध्यगं कृत्वा ॥ ७ ॥ बैन्दवस्थाने भ्रूमध्यादौ बिन्दाख्येश्वरोऽस्मीति स्थित्वा वायुं स्थिरीकृत्य प्राणरन्ध्रे निरोधयेत् केवलकुम्भकमेव कुर्यात् इत्यर्थः । प्राणादीन् ज्ञात्वा योगानन्दं विशेदित्याह—वायुमिति ॥ ८ ॥ कानि षट्चक्राणीत्यत आह—मूलेति ॥ ९–१२ ॥

प्राणाभ्यासात् विराड्रूपापत्तिः

षट् चक्राणि परिज्ञात्वा प्रविशेत्सुखमण्डले ।
प्रविशेद्वायुमाकृष्य [1]तयैवोर्ध्वं नियोजयेत् ॥ १२ ॥
एवं समभ्यसेद्वायुं स ब्रह्माण्डमयो भवेत् ।
वायुं बिन्दुं तथा चक्रं चित्तं चैव समभ्यसेत् ॥ १३ ॥

[1] तथै—अ.

एवं प्राणाभ्यासात् विराड्रूपो भवतीत्यर्थः । **वायुं . . . समभ्यसेत्** चित्तप्राणावेकीकृत्य षट्चक्रेषु बिन्दुध्यानपूर्वकं योगमभ्यसेदित्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

अभ्यासयोगेन विना न स्वात्मप्रकाशः

समाधिमेकेन सममभृतं यान्ति योगिनः ।
यथाऽग्निर्दारुमध्यस्थो नोत्तिष्ठेन्मथनं विना ॥ १४ ॥
विना चाभ्यासयोगेन ज्ञानदीपस्तथा न हि ।
घटमध्यगतो दीपो बाह्ये नैव प्रकाशते ॥ १५ ॥
भिन्ने तस्मिन्घटे चैव दीपज्वाला च भासते ।
स्वकायं घटमित्युक्तं यथा दीपो हि तत्पदम् ॥ १६ ॥

एकेन निर्विकल्पयोगेन **समं** सर्वसाम्यं **समाधिं ब्रह्म अमृतं योगिनो यान्ति** । एवमभ्यासयोगं विना स्वात्मा न प्रकाशते इति सदृष्टान्तमाह— **यथेति** ॥ १४–१५ ॥ स्वकायो घटस्थानीय इत्युक्तः ॥ १६ ॥

गुरूपदेशात् ब्रह्मज्ञानम्

गुरुवाक्यसमा भिन्ने ब्रह्मज्ञानं स्फुटीभवेत् ।
कर्णधारं गुरुं प्राप्य कृत्वा सूक्ष्मं तरन्ति च ॥ १७ ॥
अभ्यासवासनाशक्त्या तरन्ति भवसागरम् ।

गुरुवाक्यसमं स्वाज्ञानावरणे **भिन्ने** *अथ* **ब्रह्मज्ञानम्** । **गुरुं प्राप्य** तदुपदिष्टार्थं **नौकां कृत्वा** ॥ १७ ॥

वाग्वृत्त्यधिष्ठानं ब्रह्म

परायामंकुरी[1]भूय पश्यन्त्यां द्विदलीकृता ॥ १८ ॥
मध्यमायां मुकुलिता वैखर्यां विकसीकृता ।
पूर्वं यथोदिता या वाग्विलोमेनास्तगा भवेत् ॥ १९ ॥
तस्या वाचः परो देवः कूटस्थो वाक्प्रबोधकः ।
सोऽहमस्मीति निश्चित्य यः सदा वर्तते पुमान् ॥ २० ॥
शब्दैरुच्चावचैर्नीचैर्भाषि[2]तोऽपि न लिप्यते ।

व्यावहारिकप्रपञ्चदृष्टीनां भवसागरतारणं कथमित्याशङ्क्य व्यावहारिकप्रपञ्चनिर्वाहकवाग्वृत्तिसम्भूतिस्थितिप्रळयाधिष्ठानब्रह्मज्ञानतो निर्लिप्तो भूत्वा लीलया भवसागरपारब्रह्मपदं यान्तीत्याह—परायामिति । वाग्वृत्तिः

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि
तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।
गुहा त्रीणि निहिता नेंगयन्ति
तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥

इति श्रुत्यनुरोधेन मूलाधारस्थपरायां अङ्कुरीभूय । अनाहतस्थपश्यन्त्याम् ॥ १८ ॥ विशुद्धिचक्रस्थमध्यमायां, आस्यस्थवैखर्याम् ॥ १९-२० ॥

विश्वादिप्रपञ्चाधिष्ठानं ब्रह्म

विश्वश्च तैजसश्चैव प्राज्ञश्चेति च ते त्रयः ॥ २१ ॥
विराड्धिरण्यगर्भश्च ईश्वरश्चेति ते त्रयः ।
ब्रह्माण्डं चैव पिण्डाण्डं लोका भूरादयः क्रमात् ॥ २२ ॥

[1] भूयं—अ [2] तेष—अ.

स्वस्वोपाधिलयादेव लीयन्ते प्रत्यगात्मनि ।
अण्डं ज्ञानाग्निना तप्तं लीयते कारणैः सह ॥ २३ ॥
परमात्मनि लीनं तत्परं ब्रह्मैव जायते ।

व्यष्टिसमष्टिप्रपञ्चसापेक्षविश्वविराडादिभेदे सति कथं विद्वान् भवसागरपार-ब्रह्मतया अवशिष्यते इत्याशङ्क्य यदि ते स्वातिरेकेण साधारव्यावहारिक-प्रपञ्चोऽस्तीति भ्रान्तिस्तदा स्वज्ञानतः स्वाज्ञानप्रपञ्चो विलीयते, तद्विलयाधिकरणं स्वातिरिक्तासम्भवब्रह्ममात्रज्ञानेन निरधिकरणं सत् निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमव-शिष्यते इत्याह—विश्वश्चेति ॥ २१–२३ ॥ स्वाज्ञदृष्टिविकल्पितस्वातिरिक्तं स्वज्ञदृष्ट्या विलीनं सत् परमार्थदृष्ट्या ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥

निष्प्रतियोगिकं ब्रह्म

ततः स्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् ॥ २४ ॥
अनाख्यमनभिव्यक्तं सत्किंचिदवशिष्यते ।

परमार्थदृष्ट्या कथं तद्ब्रह्म भवतीत्यत्राह—तत इति । यतः स्वाज्ञादिदृष्ट्या स्वातिरिक्तप्रपञ्चः तदपवादोऽपि भवति ततो वस्तुयाथार्थ्य-दर्शनात् निर्गुणनिरवयवव्योमवत् स्तिमितगम्भीरं भूतभौतिकतेजस्तमः-परिच्छेदासम्भवात् न तेजो न तमस्ततम् ॥ २४ ॥ तथा नामरूपासम्भवात् अनाख्यमनभिव्यक्तं स्वाज्ञादिदृष्टिमोहे सत्यसति सत् किञ्चिदवशिष्यते, "ब्रह्ममात्रमसन्न हि" इति श्रुतेः ॥

ब्रह्मसिद्ध्युपायभूतं ध्यानम्

ध्यात्वा मध्यस्थमात्मानं कलशान्तरदीपवत् ॥ २५ ॥
अङ्गुष्ठमात्रमात्मानमधूमज्योतिरूपकम् ।
प्रकाशयन्तमन्तस्थं ध्यायेत्कूटस्थमव्ययम् ॥ २६ ॥

विज्ञानात्मा तथा देहे जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितः ।
मायया मोहितः पश्चाद्बहुजन्मान्तरे पुनः ॥ २७ ॥
सत्कर्मपरिपाकात्तु स्वविकारं चिकीर्षति ।
कोऽहं कथमयं दोषः संसाराख्य उपागतः ॥ २८ ॥
जाग्रत्स्वप्ने व्यवहरन्त्सुषुप्तौ क्व गतिर्मम ।
इति चिन्तापरो भूत्वा स्वभासा च विशेषतः ॥ २९ ॥
अज्ञानात्तु चिदाभासो बहिस्तापेन तापितः ।
दग्धं भवत्येव तदा तूलपिण्डमिवाग्निना ॥ ३० ॥
दहरस्थः प्रत्यगात्मा नष्टे ज्ञाने ततः परम् ।
विततो व्याप्य विज्ञानं दहत्येव क्षणेन तु ॥ ३१ ॥
मनोमयज्ञानमयान् सम्यग्दग्ध्वा क्रमेण तु ।
घटस्थदीपवच्छ्रुध्यदन्तरेव प्रकाशते ॥ ३२ ॥

एवं निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रसिद्ध्युपायमाह—ध्यात्वेति ॥ २५–२६ ॥ स्वेन रूपेण विज्ञानात्मा परमात्माऽपि स्वातिरिक्तात्मात्मीयाभिमानतः संसरति, अनेककोटिजन्मसुकृतपरिपाकवशात् प्रत्यगभिमुखो भवति, ततः स्वाज्ञविकल्पितप्रपञ्चकलनाविरळविदेहमुक्तात्मरूपतया अवशिष्यते इत्याह—विज्ञानात्मेति ॥ २७–३३ ॥

जीवन्मुक्तिविदेहमुक्ती

ध्यायन्नास्ते मुनिश्चैवमा सुप्तेरा मृतेस्तु यः ।
जीवन्मुक्तः स विज्ञेयः स धन्यः कृतकृत्यवान् ॥ ३३ ॥

जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा स्वदेहे कालसात्कृते ।
विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पन्दतामिव ॥ ३४ ॥
अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।
अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं तदेव शिष्यत्यमलं निरामयम् ॥३५॥

इत्युपनिषत् ॥

स्वदेहे रूढमूलदेहाभिमाने कालसात्कृते विरूपविलयं गते सत्यथ देहादावात्मात्मीयाभिमानासम्भवप्रबोधसमकालमस्पन्द पवनाकाशवद्विदेहमुक्तत्वं विशति विदेहमुक्तः स्वमात्रमवशिष्यते इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ शब्दादिप्रपञ्चे सति विदेहमुक्तस्य स्वात्ममात्रता कथमित्यत आह —अशब्दमिति । सर्वापह्नवसिद्ध-विदेहमुक्तस्वरूपं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमित्यत्र न विवादः । यदि स्वाज्ञदृष्ट्या शब्दादिविकारः स्यात् तदा स्वज्ञदृष्ट्या शब्दादिविलयाधिकरणम-शब्दादिविशेषणविशिष्टं भवति, तदेव परमार्थदृष्ट्या निष्प्रतियोगिकस्वमात्रं अवशिष्यते इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ इत्युपनिषच्छब्दः योगकुण्डल्युपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥

इति तृतीयोऽध्यायः

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
योगकुण्डल्युपनिषद्व्याख्यानं लिखितं स्फुटम् ।
कुण्डल्युपनिषद्व्याख्याग्रन्थस्तु द्विशतं स्मृतः ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे षडशीतिसंख्यापूरकं
योगकुण्डल्युपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम्

योगचूडामण्युपनिषत्

आप्यायन्तु इति शान्तिः

यागाङ्गषट्कम्

योगचूडामणिं वक्ष्ये योगिनां हितकाम्यया ।
कैवल्यसिद्धिदं गूढं सेवितं योगवित्तमैः ॥ १ ॥
आसनं प्राणसंरोधः प्रत्याहारश्च धारणा ।
ध्यानं समाधिरेतानि योगाङ्गानि भवन्ति षट् ॥ २ ॥
एकं सिद्धासनं प्रोक्तं द्वितीयं कमलासनम् ।

मूलाधारादिषट्चक्रसहस्रारोपरिस्थितम् ।
[1]योगज्ञानमुख्यफलं रामचन्द्रपदं भजे ॥

इह खलु सामवेदप्रविभक्तेयं योगचूडामण्युपनिषत् षडंगयोगोपाय-प्रदर्शनपूर्वकं निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रपर्यवसन्ना विजयते । अस्याः स्वल्पग्रन्थतो विवरणमारभ्यते । स्वाङ्गलोकमुद्दिश्य श्रुतिरेवमाह—योगेति । योगचूडामणिं योगश्रेष्ठमित्यर्थः । कथमस्य चूडामणित्वं? इत्यत्राह—कैवल्येति । अस्य कैवल्यफलतया योगवित्तमसेवितत्वात् चूडामणित्वं युज्यते इत्यर्थः ॥ १ ॥

[1] योगज्ञानैकफलकं—इति च पाठः. योगज्ञानं मु—क.

यमनियमसाधनसम्पन्नानां षडंगयोगः उच्यते—आसनमिति ॥ २ ॥ आदावासनमुद्दिशति—एकमिति । प्रोक्तं—सिद्धपद्मासनलक्षणस्य त्रिशिखब्राह्मणोपनिषदि प्रकाशितत्वात् ॥

योगसिद्धये आवश्यकं देहतत्त्वज्ञानम्

षट्चक्रं षोडशाधारं त्रिलक्ष्यं व्योमपञ्चकम् ॥ ३ ॥
स्वदेहे यो न जानाति तस्य सिद्धिः कथं भवेत् ।

देहतत्त्वज्ञानं विना देहे सिद्धिः कथं स्यादित्याक्षिपति— षट्चक्रमिति । मूलाधारादिषट्चक्रम् । मूलाधारत्रिकोणमारभ्य षोडशान्तावधि षोडशाधारं विद्यते । तद्राजयोगसारे प्रसिद्धम् । बाह्यमध्यान्तर्भेदेन त्रिलक्ष्यम् । आकाशादिपरमाकाशान्तं व्योमपञ्चकम ॥ ३ ॥ शिष्टं स्पष्टम् ॥

मूलाधारादिचक्राणि

चतुर्दलं स्यादाधारं स्वाधिष्ठानं च षड्दलम् ॥ ४ ॥
नाभौ दशदलं पद्मं हृदयं द्वादशारकम् ।
षोडशारं विशुद्धाख्यं भ्रू[1]मध्ये द्विदलं तथा ॥ ५ ॥
सहस्रदलसंख्यातं ब्रह्मरन्ध्रे महापथि ।

यत् त्वया पृष्टं तत् मूलाधारादिसहस्रारान्तेष्वन्तर्भवतीत्याह— चतुर्दलमिति ॥ ४–५ ॥

योनिस्थाने परमज्योतिर्दर्शनम्

आधारं प्रथमं चक्रं स्वाधिष्ठानं द्वितीयकम् ॥ ६ ॥
योनिस्थानं द्वयोर्मध्ये कामरूपं निगद्यते ।
कामाख्यं तु गुदस्थाने पङ्कजं तु चतुर्दलम् ॥ ७ ॥

[1] मध्यं विदलं—उ.

तन्मध्ये प्रोच्यते योनिः कामाख्या सिद्धवन्दिता ।
तस्य मध्ये महालिङ्गं पश्चिमाभिमुखं स्थितम् ॥ ८ ॥
नाभौ तु मणिवद्विम्बं यो जानाति स योगवित् ।
तप्तचामीकराभासं तडिल्लेखेव विस्फुरत् ॥ ९ ॥
त्रिकोणं तत्पुरं वह्नेरधोमेढ्रात्प्रतिष्ठितम् ।
समाधौ परमं ज्योतिरनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ १० ॥
तस्मिन्दृष्टे महायोगे यातायातो न विद्यते ।

प्रथमद्वितीयचक्रतया नामोद्दिश्य क्रमेण विवृणोति—आधारमिति ॥ ६ ॥ योनिस्थानं किमित्यत्र—योनिस्थानमिति । द्वयोः मूलाधारस्वाधिष्ठानयोः । योगसिद्धेः तत्पीडनपूर्वकत्वात् तदेव विशदयति—कामाख्यमिति । योगसिद्धिकामाख्यम् ॥ ७ ॥ योनिः कुण्डलिनीशक्तिः । अस्या जगत्प्रसूतिहेतुत्वात् योनित्वमुपपद्यते । अत एव कामाख्या । तस्य सुषुम्नामध्यविलसितकुण्डलिनीभोगस्य मध्ये वायव्यं पश्चिमाभिमुखं महालिङ्गं केवलकुम्भके योगिप्रत्यक्षतया स्थितं भवति ॥ ८ ॥ एवंज्ञानवदभ्यासफलमाह—नाभाविति । मेढ्रादधोविद्यमानवह्निमण्डलस्वरूपमाह—तप्तेति ॥ ९ ॥ यस्य एवं योगकाले पावकी ज्वाला दृश्यते तस्य पुनरिडादिमार्गेण यातायातो न विद्यते इत्याह—समाधाविति ॥ १० ॥

स्वाधिष्ठानादिचक्रलक्षणम्

स्वशब्देन भवेत्प्राणः स्वाधिष्ठानं [1]तदाश्रयम् ॥ ११ ॥
स्वाधिष्ठानाश्रयादस्मान्मेढ्रमेवाभिधीयते ।
तन्तुना मणिवत्प्रोतो योऽत्र कन्दः सुषुम्नया ॥ १२ ॥

[1] तदाश्रयः—क, अ १, अ २.

तन्नाभिमण्डले चक्रं प्रोच्यते मणिपूरकम् ।
द्वादशारे महाचक्रे पुण्यपापविवर्जिते ॥ १३ ॥
तावज्जीवो भ्रमत्येवं यावत्तत्त्वं न विन्दति ।

स्वाधिष्ठानलक्षणमाह—स्वेति ॥ ११ ॥ मेढ्रस्य प्राणनाडित्वात् स्वाधिष्ठानाश्रयत्वं युज्यते । मणिपूरकलक्षणं किमित्यत्र तन्तुनेति ॥ १२ ॥ स्वाज्ञानावधि जीवो ह्रदासनः सन् संसारमण्डले परिभ्रमतीत्याह—द्वादशार इति । पुण्यपापविवर्जिते—तत्र प्रत्यग्दृष्टेः पुण्यपापसम्बन्धाभावात् ॥ १३ ॥

नाडीमहाचक्रम्

ऊर्ध्वं मेढ्रादधोनाभेः [1]कन्दयोनिः खगाण्डवत् ॥ १४ ॥
तत्र नाड्यः समुत्पन्नाः [2]महत्राणि द्विसप्ततिः ।
तेषु नाडीसहस्रेषु द्विसप्ततिरुदाहृ[3]ता ॥ १५ ॥
प्रधानाः प्राणवाहिन्यो भूयस्तासु दश स्मृताः ।
इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना च तृतीयगा ॥ १६ ॥
गान्धारी हस्तिजिह्वा च पूषा चैव यशस्विनी ।
अलम्बुसा कुहूश्चैव शङ्खिनी दशमी स्मृता ॥ १७ ॥
एतन्नाडीमहाचक्रं ज्ञातव्यं योगिभिः सदा ।

नाडीकन्दं तद्गतनाडीभेदं चाह—ऊर्ध्वमिति ॥ १४–१५ ॥ दशनाडीनां स्थानानि निर्दिशति—इडेति ॥ १६–१७ ॥

[1] कन्दं यो—क, अ २. [2] सहस्राणां—क, अ १.
[3] ताः—क, अ १, अ २.

नाडीस्थानानि

इडा वामे स्थिता भागे दक्षिणे पिङ्गला स्थिता ॥ १८ ॥
सुषुम्ना मध्यदेशे तु गान्धारी वामचक्षुषि ।
दक्षिणे हस्तिजिह्वा च पूषा कर्णे [1]तु दक्षिणे ॥ १९ ॥
यशस्विनी वामकर्णे चानने चाप्यलम्बुसा ।
कुहूश्च लिङ्गदेशे तु मूलस्थाने तु शङ्खिनी ॥ २० ॥
एवं द्वारं समाश्रित्य तिष्ठन्तं नाडयः क्रमात् ।

मध्यस्थसुषुम्नायाः इडा वामे स्थिता ॥ १८–२० ॥

नाडीसञ्चारिवायवः तद्व्यापाराश्च

इडापिङ्गलसौषुम्नाः प्राणमार्गे च संस्थिताः ॥ २१ ॥
सततं प्राणवाहिन्यः सोमसूर्याग्निदेवताः ।
प्राणापानसमानाख्या व्यानोदानौ च वायवः ॥ २२ ॥
नागः कूर्मोऽथ कृकरो देवदत्तो धनंजयः ।
हृदि प्राणः स्थितो नित्यमपानो गुदमण्डले ॥ २३ ॥
समानो नाभिदेशे तु उदानः कण्ठमध्यगः ।
व्यानः सर्वशरीरे तु प्रधानाः पञ्च वायवः ॥ २४ ॥
उद्गारे नाग आख्यातः कूर्म उन्मीलने तथा ।
कृकरः क्षुत्करो ज्ञेयो देवदत्तो विजृम्भणे ॥ २५ ॥

न जहाति मृतं वापि सर्वव्यापी धनंजयः ।
एते नाडीषु सर्वासु भ्रमन्ते जीवजन्तवः ॥ २६ ॥

तत्र अयोगियोगिभेदेन इडेति ॥ २१ ॥ नाडीगतप्राणादिस्वरूपं तद्व्यापारं चाह—प्राणेति ॥ २२–२९ ॥ जीवजन्तवः—जीवरूपिण इत्यर्थः, तेषां जीवाधारत्वात् ॥ २६ ॥

प्राणचलनाचलनाभ्यां जीवचलनाचलने

आक्षिप्तो भुजदण्डेन [1]यथोच्चलति कन्तुकः ।
प्राणापानसमाक्षिप्तस्तथा जीवो न तिष्ठति ॥ २७ ॥
प्राणापानवशो जीवो ह्यधश्चोर्ध्वं च [2]धावति ।
वामदक्षिणमार्गाभ्यां चञ्चलत्वान्न दृश्यते ॥ २८ ॥
रज्जुबद्धो यथा श्येनो गतोऽप्याकृष्यते पुनः ।
गुणबद्धस्तथा जीवः प्राणापानेन कर्षति ॥ २९ ॥
प्राणापानवशो जीवो ह्यधश्चोर्ध्वं च गच्छति ।
अपानः कर्षति प्राणं प्राणोऽपानेन कर्षति ॥ ३० ॥
ऊर्ध्वाधःसंस्थितावेतौ यो जानाति स योगवित् ।

प्राणचलनाचलनसापेक्षं जीवचलनाचलनमित्याह—आक्षिप्त इति ॥ २७ ॥ तदेव विशदयति—प्राणेति ॥ २८–३० ॥

[1] यथा च— क, अ १, अ २. [2] गच्छति—उ.

अजपागायत्र्या अनुसन्धानम्

हकारेण बहिर्याति सकारेण विशेत्पुनः ॥ ३१ ॥
हंसहंसेत्यमुं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा ।
षट्शतानि दिवा[1]रात्रौ सहस्राण्येकविंशतिः ॥ ३२ ॥
एतत्संख्यान्वितं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा ।
अजपा नाम गायत्री योगिनां मोक्षदा सदा ॥ ३३ ॥
अस्याः संकल्पमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
अनया सदृशी विद्या अनया सदृशो जपः ॥ ३४ ॥
अनया सदृशं ज्ञानं न भूतं न भविष्यति ।
कुण्डलिन्यां समुद्भूता गायत्री प्राणधारिणी ॥ ३५ ॥
प्राणविद्या महाविद्या यस्तां वेत्ति स वेदवित् ।

प्राणापानोच्छ्वासादिव्यापृतिरेव हंसमनुः अजपागायत्री जीवनिर्वर्त्या भवतीति अजपेयत्तां तज्ज्ञानफलं चाह—हकारेणेति ॥ ३१–३३ ॥ उच्छ्वासनिःश्वासयोः हंसः सोऽहमित्यजपाऽनुसन्धानेन जीवः **सर्वपापैः प्रमुच्यते** । अजपां स्तौति—अनयेति ॥ ३४ ॥ अजपा कुण्डलिनीजन्येति ज्ञानफलमाह—कुण्डलिन्यामिति ॥ ३५ ॥

कुण्डलिन्या मोक्षद्वारभेदनम्

कन्दोर्ध्वे कुण्डलीशक्तिरष्टधा कुण्डलाकृतिः ॥ ३६ ॥
ब्रह्मद्वारमुखं नित्यं मुखेनाच्छाद्य तिष्ठति ।
येन द्वारेण गन्तव्यं ब्रह्म[2]द्वारमनामयम् ॥ ३७ ॥

[1] रात्रं—क, अ २. [2] द्वारं मनो—अ २.

मुखेनाच्छाद्य तद्द्वारं प्रसुप्ता परमेश्वरी ।
प्रबुद्धा वह्नियोगेन मनसा मरुता सह ॥ ३८ ॥
सूचीवद्गात्रमादाय व्रजत्यूर्ध्वं सुषुम्नया ।
उद्घाटयेत्कवाटं तु [1]यथा कुञ्चिकया गृहम् ।
कुण्डलिन्या तथा योगी मोक्षद्वारं प्रभेदयेत् ॥ ३९ ॥
कृत्वा संपुटितौ करौ दृढतरं [2]बद्धोऽथ पद्मासनं
गाढं वक्षसि संनिधाय चुबुकं ध्यानं च तच्चेष्टितम् ।
वारंवारमपानमूर्ध्वमनिलं प्रोच्चा[3]रयेत्पूरितं
मुञ्चन्प्राणमुपैति बोधमतुलं शक्तिप्रभावान्नरः ॥ ४० ॥
अङ्गानां मर्दनं कृत्वा श्रमसंजातवारिणा ।
कट्वम्ललवणत्यागी क्षीरभोजनमाचरेत् ॥ ४१ ॥
ब्रह्मचारी मिताहारी योगी योगपरायणः ।
अब्दादूर्ध्वं भवेत्सिद्धो नात्र कार्या विचारणा ॥ ४२ ॥
सुस्निग्धमधुरा[4]हारश्चतुर्थां[5]शावशेषितः ।
भुञ्जते शिवसंप्रीत्या मिता[6]हारी स उच्यते ॥ ४३ ॥
कन्दोर्ध्वे कुण्डलीशक्तिरष्टधा कुण्डलाकृतिः ।
बन्धनाय च मूढानां योगिनां मोक्षदा सदा ॥ ४४ ॥

[1] यदा—क, अ १.
[2] बद्धा तु—क, अ १, अ २.
[3] रितं—क. रयन्—अ २.
[4] हारं च—अ १.
[5] शविवर्जितः—क, अ २. शावशेषितं—अ १.
[6] हारः—क, अ २.

सर्वप्राण्याधारकुण्डलिनीस्वरूपं तद्व्याप्तिं चाह—कन्देति ॥ ३६ ॥ सुषुम्नाख्यं ब्रह्मद्वारमुखम् ॥ ३७ ॥ अयोगिनां मूलाधारप्रदेशे-प्रसुप्ता । योगिनां योगकाले प्रबुद्धा ॥ ३८ ॥ यतः इयं मोक्षद्वारभेदनपटुः अतः कुञ्चिकया देवालयकवाटमिव योगी तया मोक्षद्वारं विभेदयेदित्याह—उद्घाटयेदिति ॥ ३९ ॥ तद्भेदनोपायं तत्फलं चाह—कृत्वेति । नरो योगी स्वहृदयसमं स्वकरौ सम्पुटितौ कृत्वा पद्मासनं बद्ध्वा गाढं वक्षसि सन्निधाय चुबुकं कण्ठसङ्कोचलक्षणजालन्धरबन्धमारोप्य मूलबन्धेन वारंवारं अपानं ऊर्ध्वं अनिलपूरितं प्रोद्धारयेत् ऊर्ध्वं प्राणेनैक्यं नयेत् । ऐक्यानन्तरं केवल-कुम्भकमास्थाय कुण्डलिनीशक्तिप्रभावात् तत्कुण्डलिनीचेष्टितं प्राणादिव्यापारं मुञ्चन् शरीरत्रयकलनाविरळं ब्रह्मास्मीति मननं ध्यानं च कृत्वा सम्यक् प्रबोधमेत्य तत्समकालं प्राणं परमात्मानं उपैति ॥ ४० ॥ एवं साधनानुष्ठानवान् योगी अचिरात् सिद्धो भवतीत्याह—अङ्गानामिति । यद्यभ्यासकाले स्वेदो जायते तदा अङ्गानां . . . वारिणा दृढकायो भवेदित्यर्थः । योगानुकूलाहार-नियममाह—कट्विति ॥ ४१–४३ ॥ अयोगियोगिनां इयं शक्तिः बन्धमोक्षहेतुः स्यादित्याह—कन्देति । कन्दाधोभागे यदि स्थिता तदा बन्धनाय । यदि सुषुम्नामार्गेण कन्दोर्ध्वमार्गं गता तदा योगिनां मोक्षदा ॥ ४४ ॥

बन्धत्रयम्

महामुद्रा नभोमुद्रा [1]ओड्याणं च जलन्धरम् ।
मूलबन्धं च यो वेत्ति स योगी मुक्तिभाजनम् ॥ ४५ ॥
पार्ष्णिघातेन संपीड्य योनिमाकुञ्चयेद्दृढम् ।
अपानमूर्ध्वमाकृष्य मूलबन्धो [2]यमुच्यते ॥ ४६ ॥

[1] ड्डीयाण—क, अ १, अ २. [2] विधीयते—क, अ १, अ २.

अपानप्राणयोरैक्यं क्षयान्मूत्रपुरीषयोः ।
युवा भवति [1]वृद्धोऽपि सततं मूलबन्धनात् ॥ ४७ ॥

ओड्याणं कुरुते यस्मादविश्रान्तं महाखगः ।
ओड्डियाणं तदेव स्यान्मृत्युमातङ्गकेसरी ॥ ४८ ॥

उदरात्पश्चिमं ताणमधोनाभेर्निगद्यते ।
ओड्याणमुदरे बन्धस्तत्र बन्धो विधीयते ॥ ४९ ॥

बध्नाति हि शिरोजातमधोगामि नभोजलम् ।
ततो जालन्धरो बन्धः कण्ठदुःखौघनाशनः ॥ ५० ॥

जालन्धरे कृते बन्धे कण्ठ[2]दुःखौघनाशने ।
न पीयूषं पतत्यग्नौ न च वायुः प्रधावति ॥ ५१ ॥

वक्ष्यमाणमहामुद्राऽऽदिज्ञानतो मुक्तिभाक् भवतीत्याह—महामुद्रेति ॥ ४५ ॥ मूलबन्धादिलक्षणमाह—पार्ष्णीति ॥ ४६ ॥ तत्फलमेतत्—अपानेति ॥ ४७–५२ ॥

खेचरीमुद्रा

कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा ।
भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी ॥ ५२ ॥

न रोगो मरणं तस्य न निद्रा न क्षुधा तृषा ।
न च मूर्छा भवेत्तस्य यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् ॥ ५३ ॥

[1] वृद्धो वा—उ, उ १. [2] संकोचलक्षणे—क, अ १, अ २.

पीड्यते न च रोगेण लिप्यते न स कर्मभिः ।
[1]बध्यते न च केनापि यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् ॥ ९४ ॥
चित्तं चरति खे यस्माज्जिह्वा चरति खे यतः ।
तेनेयं खेचरी मुद्रा सर्वसिद्धनमस्कृता ॥ ९५ ॥
बिन्दुमूलशरीराणि सिरा[2]यत्र प्रतिष्ठिताः ।
भावयन्ति शरीराणि आपादतलमस्तकम् ॥ ९६ ॥
खेचर्या मुद्रितं येन विवरं लम्बिकोर्ध्वतः ।
न तस्य क्षीयते बिन्दुः कामिन्यालिङ्गितस्य च ॥ ९७ ॥
यावद्बिन्दुः स्थितो देहे तावन्मृत्युभयं कुतः ।
यावद्बद्धा नभोमुद्रा तावद्बिन्दुर्न गच्छति ॥ ९८ ॥

तत्फलमेतत् न रोग इति ॥ ९३–९९ ॥ खेचरीमुद्रारूढाः योगिनः शरीरे सर्वं पश्यन्तीत्याह—बिन्दिति । सिरशब्देन नाड्यः उच्यन्ते । तदुपलक्षितचतुर्दशभुवनानि यत्र प्रतिष्ठितानि तद्बिन्दुः ईश्वरः एव मूलं येषां अनन्तकोटिब्रह्माण्डानां तानि बिन्दुमूलानि तानि च शरीराणि अनन्तकोटि-ब्रह्माण्डानि खेचरीमुद्रारूढयोगिनः स्वाधिष्ठितापादतलमस्तकं स्वशरीरं भावयन्ति महाविराड्भावं नयन्तीत्यर्थः ॥ ९६ ॥ किंच—खेचर्येति ॥ ९७ ॥ नभोमुद्रा खेचरीत्यर्थः ॥ ९८ ॥

वज्रोळ्यादियोगिलक्षणम्

ज्वलितोऽपि यथा बिन्दुः संप्राप्तश्च हुताशनम् ।
व्रजत्यूर्ध्वं गतः शक्त्या निरुद्धो योनिमुद्रया ॥ ९९ ॥

[1] बाध्यते—क, अ १, अ २. [2] स्तत्र—अ १.

स पुनर्द्विविधो बिन्दुः पाण्डरो लोहितस्तथा ।
पाण्डरं शुक्लमित्याहुर्लोहिताख्यं महारजः ॥ ६० ॥
सिन्दूरव्रातसंकाशं रविस्थानस्थितं रजः ।
शशिस्थानस्थितं शुक्लं तयोरैक्यं सुदुर्लभम् ॥ ६१ ॥
बिन्दुर्ब्रह्मा रजः शक्तिर्बिन्दुरिन्दू रजो रविः ।
उभयोः सङ्गमादेव प्राप्यते परमं पदम् ॥ ६२ ॥
वायुना शक्तिचालेन प्रेरितं च यथा रजः ।
याति बिन्दुः सदैकत्वं भवेद्दिव्यवपुस्तदा ॥ ६३ ॥
शुक्लं चन्द्रेण संयुक्तं रजः [1]सूर्यसमन्वितम् ।
तयोः समरसैकत्वं यो जानाति स योगवित् ॥ ६४ ॥

वज्रोळ्यादियोगिलक्षणमाह—ज्वलितोऽपीति । यथा लोहद्रावकबिन्दुः लोहसान्निध्यात् ज्वलति तथाऽयं बिन्दुः योषित्सान्निध्यात् ज्वलितोऽपि पुरुषेण हुतं रेतः अश्नातीति हुताशनं योषिद्योनिमण्डलं संप्राप्तोऽपि लिंगाकुञ्चनलक्षणया योनिमुद्रया शक्त्या यथाबलं निरुद्धः सन् ऊर्ध्वमेव व्रजति नाधः पततीत्यर्थः । अस्यामरोळियोगसिद्धत्वात् तद्बिन्दुः कदाऽपि न क्षरतीति भावः ॥ ५९–६० ॥ भ्रूमण्डलोर्ध्ववामदक्षिणभागयोः रविशशिस्थाने भवतः । रजःशुक्लरूपयोः सूर्याचन्द्रमसोः ऐक्यं योगिनो विना यस्य कस्यापि दुर्लभमित्यर्थः ॥ ६१ ॥ किञ्च—बिन्दुरिति ॥ ६२ ॥ केन रवीन्दोरैक्यं, तेन किं जायते इत्यत आह—वायुनेति । यथा स्वशक्तिचालेन प्रचण्डवायुना प्रेरितं सद्रजो रविनैकत्वमायाति तथा वायुना सह कुण्डलिनीशक्तिचालेन प्रेरितं शशिमण्डलस्थं रजः, बिन्दुरिति तृतीयार्थे प्रथमा, बिन्दुना रविणा सदा एकत्वं

[1] सूर्येण संगतं—क, अ १, अ २.

याति । यदा सूर्याचन्द्रमसोरैक्यं भवति तदा अयं योगी दिव्यवपुः भवेत् ॥ ६३–६४ ॥

महामुद्रा

शोधनं नाडिजालस्य चालनं चन्द्रसूर्ययोः ।
रसानां शोषणं चैव महामुद्राऽभिधीयते ॥ ६५ ॥
वक्षोन्यस्तहनुः प्रपीड्य सुचिरं योनिं च वामाङ्घ्रिणा
हस्ताभ्यामनुधारयन्प्रसरितं पादं तथा दक्षिणम् ।
आपूर्य श्वसनेन कुक्षियुगलं बद्ध्वा शनै रेचये-
देतद्व्याधिविनाशिनी सुमहती मुद्रा नृणां प्रोच्यते ॥ ६६ ॥
चन्द्रांशेन समभ्यस्य सूर्यांशेनाभ्यसेत्पुनः ।
या तुल्या तु भवेत्संख्या ततो मुद्रां विसर्जयेत् ॥ ६७ ॥
नहि पथ्यमपथ्यं वा रसाः सर्वेऽपि नीरसाः ।
अतिमुक्तं विषं घोरं पीयूषमिव जीर्यते ॥ ६८ ॥
क्षयकुष्ठगुदावर्तगुल्माजीर्णपुरोगमाः ।
तस्य रोगाः क्षयं यान्ति महामुद्रां तु योऽभ्यसेत् ॥ ६९ ॥
कथितेयं महामुद्रा महासिद्धिकरी नृणाम् ।
गोपनीया प्रयत्नेन न देया यस्य कस्यचित् ॥ ७० ॥

महामुद्रास्वरूपं तत्फलं चाह—शोधनमिति । यन्नाडीशुद्धिकरं चन्द्र-सूर्ययोरपि चालकं शरीरस्थदुष्टवातपित्तादिरसानां शोषणकरं भवति तदेव महामुद्रेत्यभिधीयते ॥ ६५ ॥ तदभ्यासप्रकारस्तु—आदौ जालन्धरबन्ध-

मारोप्य वामपादतलेन योनिं निपीड्य बहिः प्रसारितदक्षिणचरणं हस्ताभ्यां धारयन् चन्द्रनाडीसमुद्भवश्वसनेन वामदक्षिणकुक्षियुगळमापूर्य निरुच्छ्वासं बद्ध्वा कुम्भकान्ते पिंगळया शनैरेव रेचयेदिति यदेतत् सैषा नृणां सर्वव्याधिविनाशिनी महामुद्रा भवति ॥ ६६ ॥ एवं चन्द्रांशेनेति ॥ ६७–७० ॥

प्रणवजपः

पद्मासनं समारुह्य समकायशिरोधरः ।
नासाग्रदृष्टिरेकान्ते जपेदोंकारमव्ययम् ॥ ७१ ॥

एवं महामुद्रामभ्यस्य ततो यथोक्तविधिना प्रणवार्थानुसन्धानपूर्वकं प्रणवं सदा जपेदित्याह—पद्मेति ॥ ७१ ॥

प्रणवार्थरूपं ब्रह्म

ॐ नित्यं शुद्धं बुद्धं निर्विकल्पं निरञ्जनं निराख्यातमनादिनिधनमेकं तुरीयं यद्भूतं भवद्भविष्यत् परिवर्तमानं सर्वदाऽनवच्छिन्नं परं ब्रह्म । तस्माज्जाता परा शक्तिः स्वयं ज्योतिरात्मिका । आत्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । तेषां पञ्चभूतानां पतयः पञ्च सदाशिवेश्वररुद्रविष्णुब्रह्माणश्चेति । तेषां ब्रह्मविष्णुरुद्राश्चोत्पत्तिस्थितिलयकर्तारः । राजसो ब्रह्मा सात्त्विको विष्णुस्तामसो रुद्र इति । एते त्रयो गुणयुक्ताः । ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव । धाता च सृष्टौ विष्णुश्च स्थितौ रुद्रश्च नाशे भोगाय चेन्द्रः प्रथमजा बभूवुः । एतेषां ब्रह्मणो लोका देवतिर्यङ्नरस्थावराश्च जायन्ते । तेषां मनुष्यादीनां

पञ्चभूतसमवायः शरीरम् । ज्ञानकर्मेन्द्रियैर्ज्ञानविषयैः प्राणादि-पञ्चवायुमनोबुद्धिचित्ताहंकारैः स्थूलकल्पितैः सोऽपि स्थूलप्रकृतिरित्युच्यते । ज्ञानकर्मेन्द्रियैर्ज्ञानविषयैः प्राणादिपञ्चवायुमनोबुद्धिभिश्च सूक्ष्मस्थोऽपि लिङ्गमेवेत्युच्यते । गुणत्रययुक्तं कारणम् । सर्वेषा[1]मेवं त्रीणि शरीराणि वर्तन्ते । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयाश्चेत्यवस्थाश्चतस्रः । तासामवस्थानामधिपतयश्चत्वारः पुरुषा विश्वतैजसप्राज्ञात्मानश्चेति ॥

विश्वो हि स्थूलभुङ्नित्यं तैजसः प्रविविक्तभुक् ।
आनन्दभुक्तथा प्राज्ञः सर्वमाक्षीत्यतः परः ॥ ७२ ॥
प्रणवः सर्वदा तिष्ठेत्सर्वजीवेषु भोगतः ।
अभिरामस्तु सर्वासु ह्यवस्थासु ह्यधोमुखः ॥ ७३ ॥

ओङ्कारार्थश्चैतन्यं किमित्यत्र ब्रह्मेत्याह—ओमिति । नित्यशुद्धादिपदानां नृसिंहतापिन्यां पदशो व्याख्यातत्वात् । भूतमिति भूतादिकालत्रयेऽपि स्वयं एकरूपेणावस्थितं, उत्पत्तिप्रळयवैरळ्यादनादिनिधनं, अनवच्छिन्नं परिच्छेदरहितं यत् तदेव प्रणवार्थश्चैतन्यं ब्रह्मेत्यर्थः । ब्रह्मणो निष्प्रतियोगिकस्वमात्रत्वे अव्यक्तादिस्थावरान्तसृष्टिः कुतः ? इत्याशङ्क्य तदज्ञानादेतत् सर्वं तस्मात् जातवत् भातीत्याह—तस्मादिति । स्वाज्ञदृष्ट्या यन्निर्विशेषं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रं तस्मान्निर्विशेषब्रह्मणः सकाशात् चित्सामान्यात्मिका परा शक्तिः स्वागेपापवादाधिकरणसान्निध्यात् स्वयंज्योतिरात्मिका जातेव जाता न वस्तुत इत्यर्थः । एवं स्वाज्ञदृष्टिविकल्पिताव्यक्तमहत्तत्त्वोपाधिकात् आत्मनः । एवं आत्मनः सकाशात् क्रमेण पञ्चभूतानि जातानि, तेषां इत्यादि । सृष्ट्यादिकर्तृत्वं गुणत्रययोगनिमित्तं तत् कथं? राजस इति । सृष्ट्यादिकर्तारो ब्रह्मादयः

[1] मेव—अ १, अ २.

प्रथमजपदं गता इत्याह—ब्रह्मेति । "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्", "हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे," इति श्रुतेः । तत्र धातेत्यादि । यदेकमेवाग्रे सच्चैतन्यं समवर्तत तदेव सृष्ट्यादिकार्यभेदानुरोधेन ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रतां प्राप्तवत् भातीति तेषां प्रथमजत्वं उक्तमित्यर्थः । एतेषां मध्ये ब्रह्मण इत्यादि । ब्रह्मणः सकाशात् भूरादिचतुर्दशलोकाः तन्निवासिनो देवतिर्यङ्नराः तद्भोज्यतया स्थावराश्च स्थावराणि च जायन्ते । तेषां शरीरं भौतिकमित्याह—तेषामिति । शरीरं भवति । जाग्रदाद्यवस्थारूढजीवापेक्षया तत्तदवस्थाऽनुरोधेन शरीरत्रयं प्रदर्शयति —ज्ञानेति । विषयैः सह स्थूलकल्पितैः पञ्चीकृतभूतकार्यैः यो विशिष्टः सोऽपि जीवः । जाग्रदवस्थाभिमानिस्थूलशरीरोपाधिको विश्व इत्यर्थः । तैजसभोग्यलिंगशरीरमाह—ज्ञानेति । अपञ्चीकृतभूतकार्यैः ज्ञान . . . विषयैः सह प्राणादि . . . बुद्धिभिश्च युक्तस्तैजसः स्वप्नावस्थायां सूक्ष्मस्थोऽपि सूक्ष्मशरीर-स्थोऽपि तदभेदेन अयं लिङ्गमेवेत्युच्यते । स्वापाभिमानिप्राज्ञनिर्वर्त्यं यत् तत् गुणत्रययुक्तं कारणं कारणशरीरं भवति । विश्वादित्रयस्य स्थूलादिभुक्त्वं तुरीयस्य तद्राहित्यं चाह—विश्व इति ॥ ७२ ॥ तुर्यप्रणवस्य सर्वव्यापकत्वमाह—प्रणव इति । प्रणवः तुरीयोङ्कारस्तुरीयः साक्षी स्थूलप्रविभक्तादिभोगाभिमानतः विश्वादिभावं गतेषु सर्वजीवेषु सर्वदा प्रत्यग्रूपेण तिष्ठेत् । अभितः परितो राजते महीयते इत्यभिरामः । तुरीयस्तु सर्वासु जाग्रदाद्यवस्थासु मिथ्यात्वदृष्ट्या अधोमुखः पराङ्मुखः उदासीनो भवति, विश्वादिवत् जाग्रदादिसम्मुखो न कदाऽपि भवतीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

प्रणवावयवानां प्रत्येकमर्थः

अकार उकारो मकारश्चेति त्रयो वर्णास्त्रयो वेदास्त्रयो लोकास्त्रयो गुणास्त्रयोऽक्षराणि एवं प्रणवः प्रकाशते ।

अकारो [1]जाग्रति नेत्रे वर्तते सर्वजन्तुषु ।
उकारः कण्ठतः स्वप्ने मकारो हृदि सुप्तितः ॥ ७४ ॥

[1] जग्रती—क, अ २.

विराड्विश्वः स्थूलश्चाकारः । हिरण्यगर्भस्तैजसः सूक्ष्मश्च उकारः । कारणाव्याकृतप्राज्ञश्च मकारः ।

अकारो राजसो रक्तो ब्रह्मा चेतन उच्यते ।
उकारः सात्त्विकः शुक्लो विष्णुरित्यभिधीयते ॥ ७५ ॥
मकारस्तामसः कृष्णो रुद्रश्चेति तथोच्यते ।
प्रणवात्प्रभवो ब्रह्मा प्रणवात्प्रभवो हरिः ॥ ७६ ॥
प्रणवात्प्रभवो रुद्रः प्रणवो हि परो भवेत् ।
अकारे लीयते ब्रह्मा [1]उकारे लीयते हरिः ॥ ७७ ॥
मकारे लीयते रुद्रः प्रणवो हि प्रकाशते ।

स्वातिरिक्तप्रपञ्चजातं प्रणवावयवसम्भूतमित्याह—अकार इति । त्रयः त्रीणि अक्षराणि । एवं वस्तुतः सदा प्रणवः प्रकाशते कथमकारादीनां सर्वव्यापकत्वमित्यत्र—अकार इति ॥ ७४–७५ ॥ ब्रह्माद्यारोपापवादाधारस्तुरीयोङ्कार एवेत्याह—प्रणवादिति ॥ ७६ ॥ रुद्रः, ततः प्रणवः ॥ ७७ ॥

तुरीयोङ्काराग्रविद्योतब्रह्म

ज्ञानिनामूर्ध्वगो भूयादज्ञा[2]नीनामधोमुखः ॥ ७८ ॥
एवं वै प्रणवस्तिष्ठेद्यस्तं वेद स वेदवित् ।
अनाहतस्वरूपेण ज्ञानिनामूर्ध्वगो भवेत् ॥ ७९ ॥
तैलधारामिवाच्छिन्नं दीर्घघण्टानिनादवत् ।
प्रणवस्य ध्वनिस्तद्वत्तदग्रं ब्रह्म चोच्यते ॥ ८० ॥

[1] ङुकारे—क, अ १. [2] ने स्यादधो—मु.

ज्योतिर्मयं तदग्रं स्यादवाच्यं बुद्धिसूक्ष्मतः ।
ददृशुर्ये महात्मानो यस्तं वेद स वेदवित् ॥ ८१ ॥

स्वज्ञस्वाज्ञदृष्ट्या ऊर्ध्वाधोमुखतया प्रणव एव प्रकाशत इति यो वेद स वेदवित् भवतीत्याह—ज्ञानिनामिति । ज्ञानिदृष्ट्या अनाहतविलसत्प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपेण तुरीयोङ्कारात्रविद्योतब्रह्ममात्रतया सर्वोर्ध्वं प्रणवो विभाति, अज्ञानामधोमुखाकारादितया विभातीत्यर्थः ॥ ७८–७९ ॥ किंच—तैलेति ॥ ८०–८१ ॥

प्रणवार्थतुरीयहंसः

जाग्रन्नेत्रद्वयोर्मध्ये हंस एव प्रकाशते ।
सकारः खेचरी प्रोक्तस्त्वंपदं चेति निश्चितम् ॥ ८२ ॥
हकारः परमेशः स्यात्तत्पदं चेति निश्चितम् ।
सकारो ध्यायते जन्तुर्हकारो हि भवेद् ध्रुवम् ॥ ८३ ॥
इन्द्रियैर्बध्यते जीव आत्मा चैव न बध्यते ।
ममत्वेन भवेज्जीवो निर्ममत्वेन केवलः ॥ ८४ ॥

प्रणवार्थतुरीयहंसः क्व आसनमासाद्य प्रकाशते इत्यत आह—जाग्रदिति । "नेत्रस्थं जागरितं विद्यात्" इति श्रुतितः नेत्रजागरणयोः आधाराधेयता श्रूयते । एवं आधाराधेयात्मकजाग्रन्नेत्रद्वययोः मध्ये तदारोपापवादाधिकरणतया हंसः प्रत्यगभिन्नपरमात्मैव प्रकाशते । हंसस्य प्रत्यक्त्वं परत्वं तयोः ऐक्यसिद्धत्वं वा कुत इत्यत आह—सकार इति । सर्वप्राणिहृदये विद्यमाने खे अव्याकृताकाशे तत्रत्यपराग्रूपलिंगशरीरप्रातिलोम्येन चरतीति खेचरी सकार इति प्रोक्तः सकारस्य खेचरीबीजत्वात्, "सत्वंपदार्थः" इति प्रभोक्तेः । अतः सकारबीजं त्वंपदार्थप्रत्यक्चैतन्यमिति निश्चितम् ॥ ८२ ॥ हकारार्थः परमेशः परमात्मा स्यात् । अतः हकारबीजार्थभूतं तत्पदलक्ष्यपरमात्मचैतन्यमिति

निश्चितम् । एवं सकारवाच्यो जन्तुः जीवः स्वगतजीवत्वमपास्य सोऽहंशब्दलक्ष्यप्रत्यगभिन्नपरमात्माऽस्मीति यद्यात्मानं ध्यायते जानाति तदा हकारार्थः परमात्मैव भवेदिति यत् तत् ध्रुवं सत्यं इत्यर्थः, "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इति श्रुतेः ॥ ८३ ॥ देहेन्द्रियादौ अहंममाभिमानभावाभावौ जीवपर भेदाभेदहेतू भवत इत्याह—इन्द्रियैरिति ॥ ८४ ॥

केवलात्मप्रकाशकप्रणवजपः

भूर्भुवः स्वरिमे लोकाः सोमसूर्याग्निदेवताः ।
यस्य मात्रासु तिष्ठन्ति तत्परं ज्योतिरोमिति ॥ ८५ ॥
इच्छा क्रिया तथा ज्ञानं ब्राह्मी रौद्री च वैष्णवी ।
त्रिधा मात्रा[1]स्थितिर्यत्र तत्परं ज्योतिरोमिति ॥ ८६ ॥
वचसा तज्जपेन्नित्यं वपुषा तत्समभ्यसेत् ।
मनसा तज्जपेन्नित्यं तत्परं ज्योतिरोमिति ॥ ८७ ॥
शुचिर्वाऽप्यशुचिर्वाऽपि यो जपेत्प्रणवं सदा ।
न स लिप्यति पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ ८८ ॥

केवलात्मप्रकाशकप्रणवस्वरूपं निर्दिशति—भूरिति ॥ ८५–८६ ॥ सन्तो यदनुसन्धानतः कृतकृत्या भवन्ति तदेव प्रणवार्थपरंज्योतिरित्याह—वचसेति ॥ ८७ ॥ प्रणवजपस्य शुच्यादिनियमाभावप्रकटनपूर्वकं तत्फलमाह—शुचिरिति ॥ ८८ ॥

प्रणवानुष्ठायिनोऽपि प्राणजय आवश्यकः

चले वाते चलो बिन्दुर्निश्चले निश्चलो भवेत् ।
योगी स्थाणुत्वमाप्नोति ततो वायुं निरुन्धयेत् ॥ ८९ ॥

[1] स्थिताय—अ १, अ २.

यावद्वायुः स्थितो देहे तावज्जीवो न मृच्छति ।
मरणं तस्य निष्क्रान्तिस्ततो [1]वायुं निरुन्धयेत् ॥ ९० ॥
यावद्बद्धो मरुत् देहे तावज्जीवो न मृच्छति ।
यावद्दृष्टिर्भ्रुवोर्मध्ये तावत्कालभयं कुतः ॥ ९१ ॥
अल्पकालभयाद्ब्रह्मा प्राणायामपरो भवेत् ।
योगिनो मुनयश्चैव ततः प्राणान्निरोधयेत् ॥ ९२ ॥

प्रणवानुष्ठानेन पुरुषार्थसिद्धेः किं प्राणजयेनेत्याशङ्क्य बिन्दुप्राणयो अन्योन्याश्रयतः जीवनहेतुबिन्दुजयार्थं प्राणजयः कर्तव्य इत्याह—चल इति ॥ ८९–९१ ॥ अत एव ब्रह्मादयोऽपि प्राणायामपरा भवन्तीत्याह—अल्पेति । यतः प्राणायामपरा भवन्ति ततः तस्मात् ॥ ९२ ॥

नाडीशुद्धितः प्राणायामसिद्धिः

षड्विंशदङ्गुली[2]र्हंसः प्रयाणं कुरुते बहिः ।
वामदक्षिणमार्गेण प्राणायामो विधीयते ॥ ९३ ॥
शुद्धिमेति यदा सर्वं नाडीचक्रं मलाकुलम् ।
तदैव जायते योगी प्राणसंग्रहणक्षमः ॥ ९४ ॥

प्राणगतिनिरोधनमेव प्राणायाम इत्याह— षड्विंशदिति । इडापिंगळमार्गमाश्रित्य बहिः षड्विंशत्यंगुलपर्यन्तं प्राणः प्रसरति, तद्गतिकुण्ठनाय प्राणायामो विधीयते इत्यर्थः ॥ ९३ ॥ नाडीशुद्ध्यनन्तरं केवलकुम्भकशक्तिः भवतीत्याह—शुद्धिमिति ॥ ९४ ॥

[1] ह्यायुर्नि—उ. [2] हंसः—क, अ १, अ २, उ १.

प्राणायामलक्षणम्

बद्धपद्मासनो योगी प्राणं चन्द्रेण पूरयेत् ।
धारयेद्वा यथाशक्त्या भूयः सूर्येण रेचयेत् ॥ ९५ ॥
अमृतोदधिसंकाशं गोक्षीरधवलोपमम् ।
ध्यात्वा चन्द्र[1]मसं बिम्बं प्राणायामे सुखी भवेत् ॥ ९६ ॥
स्फुरत्प्रज्वलसज्ज्वालापूज्यमादित्यमण्डलम् ।
ध्यात्वा हृदि स्थितं योगी प्राणायामे सुखी भवेत् ॥ ९७ ॥

प्राणायामलक्षणं तत्र ध्येयबिम्बद्वयं चाह—बद्धेति ॥ ९५–९७ ॥

नाडीशोधनम्

प्राणं चेदिडया पिबेन्नियमितं भूयोऽन्यथा रेचयेत्
पीत्वा पिङ्गलया समीरणमथो [2]बद्ध्वा त्यजेद्वामया ।
सूर्याचन्द्रमसोरनेन विधिना बिन्दुद्वयं ध्यायतः
शुद्धा नाडिगणा भवन्ति यमिनो मासद्वयादूर्ध्वतः ॥ ९८ ॥
यथेष्ट[3]धारणं वायोरनलस्य प्रदीपनम् ।
नादाभिव्यक्तिरारोग्यं जायते नाडिशोधनात् ॥ ९९ ॥

नाडीशुद्ध्युपायमाह—प्राणमिति ॥ ९८ ॥ तत्फलं—यथेष्टेति ॥ ९९ ॥

मात्रानियमपूर्वकः प्राणायामः

प्राणो देहस्थितो यावदपानं तु निरुन्धयेत् ।
एकश्वासमयी मात्रा [4]ऊर्ध्वाधो गगने स्थितिः ॥ १०० ॥

[1] समं—उ १.
[2] पीत्वा जपेद्वा—अ १.
[3] धारणाद्वा—अ १.
[4] ऊर्ध्वयोर्गगने गतिः—अ १.

रेचकः पूरकश्चैव कुम्भकः प्रणवात्मकः ।
प्राणायामो भवेदेवं मात्राद्वादशसंयुतः ॥ १०१ ॥
मात्राद्वादशसंयुक्तौ निशाकरदिवाकरौ ।
दोषाजालमबध्नन्तौ ज्ञातव्यौ योगिभिः सदा ॥ १०२ ॥
पूरकं द्वादशं कुर्यात्कुम्भकं षोडशं भवेत् ।
रेचकं दश चोंकारः प्राणायामः स उच्यते ॥ १०३ ॥
अधमे द्वादशा मात्रा मध्यमे द्विगुणा मता ।
उत्तमे त्रिगुणा प्रोक्ता प्राणायामस्य निर्णयः ॥ १०४ ॥
अधमे स्वेदजननं कम्पो भवति मध्यमे ।
उत्तमे स्थानमाप्नोति ततो वायुं निरुन्धयेत् ॥ १०५ ॥
बद्धपद्मासनो योगी नमस्कृत्य गुरुं शिवम् ।
नासाग्रदृष्टिरेकाकी प्राणायामं समभ्यसेत् ॥ १०६ ॥
द्वाराणां नव संनिरुध्य मरुतं [1]बद्ध्वा दृढां धारणां
नीत्वा कालमपानवह्निसहितं शक्त्या समं चालितम् ।
आत्मध्यानयुतस्त्वनेन विधिना विन्यस्य मूर्ध्नि स्थिरं
यावत्तिष्ठति तावदेव महतां सङ्घो न संस्तूयते ॥ १०७ ॥
प्राणायामो भवेदेवं पातकेन्धनपावकः ।
भवोदधिमहासेतुः प्रोच्यते योगिभिः सदा ॥ १०८ ॥

मूलबन्धावधिं, मात्रालक्षणं, भंगयन्तरेण प्राणायामलक्षणं चाह—प्राण इति । सहजोच्छ्वासनिःश्वासकालो मात्राकाल इत्यर्थः ॥ १००–१०१ ॥

[1] लब्ध्वा—ड, मु.

योगिना द्वादशमात्राऽलङ्कारचन्द्रसूर्यौ ध्येयावित्याह—मात्रेति । अहोरात्रं द्वादशधा विभज्य पञ्चघटिकाकालो मात्राकालः । तत्संयुक्तौ निशाकरदिवाकरौ चन्द्रसूर्यनाडीभ्यां गमनागमनं कुर्वन्तौ । दोषाग्रहणमह्नश्चाप्युपलक्षणार्थम् । दोषाजालमबध्नन्तौ अहोरात्रमविश्रान्तौ योगिभिः आदौ ज्ञातव्यौ । चन्द्रसूर्यनाडीगतिं ज्ञात्वा यदा या नाडी प्रवहति तदा तया पूरकं निरुद्धया अन्यया रेचकं कुर्यात् । एवं कृते वायोः नाडीद्वयेऽपि प्राणस्य समगतिः स्यात् । ततः प्राणायामो निरायासेन भवेदिति भावः ॥ १०२ ॥ ततः पूरकं द्वादशं द्वादशमात्राकालं कुर्यात् । दश चोङ्कार इति दशमात्राकालः इत्यर्थः ॥ १०३ ॥ किंच—अधमे ॥ १०४–१०५ ॥ पद्मासनस्थो योगी आत्मध्यानयुतः सन् नवद्वारं सन्निरुध्य अपानवह्निसहितं कुण्डलिनीशक्त्या समं चालितं मारुतं बद्ध्वा मूलाधारादिषट्चक्रेषु क्रमात् नीत्वा अनेन विधिना कालं तुर्यात्मानं मूर्ध्नि सहस्रारचक्रे विन्यस्य स्थिरं सम्भाव्य यावन्मूर्ध्नि स्थिरं तिष्ठति तावदेव महतां सङ्गो न संस्तूयते मूर्ध्नि साक्षात्कृततुर्यतत्त्वस्य कृतकृत्यत्वेन नहि संगकांक्षा अस्ति । यावत्सहस्रारे तुर्यात्मानं न पश्यति तावन्महतां संगः स्तूयत इत्यर्थः ॥ १०६–१०७ ॥ प्राणायामं स्तौति—प्राणेति । महासेतुः इति प्रोच्यते ॥ १०८ ॥

योगाङ्गानां प्रत्येकं फलं तत्तारतम्यं च

आसनेन रुजं हन्ति प्राणायामेन पातकम् ।
विकारं मानसं योगी प्रत्याहारेण मुञ्चति ॥ १०९ ॥
धारणाभिर्मनोधैर्यं याति चैतन्यमद्भुतम् ।
समाधौ मोक्षमाप्नोति त्यक्त्वा कर्म शुभाशुभम् ॥ ११० ॥
प्राणायामद्विषट्केन प्रत्याहारः प्रकीर्तितः ।
प्रत्याहारद्विषट्केन जायते धारणा शुभा ॥ १११ ॥

धारणा द्वादश प्रोक्तं ध्यानं योगविशारदैः ।
ध्यानद्वादशकेनैव समाधिरभिधीयते ॥ ११२ ॥
[1]समाधौ परमं ज्योतिरनन्तं विश्वतोमुखम् ।
तस्मिन्दृष्टे क्रियाकर्म यातायातो न विद्यते ॥ ११३ ॥

प्रातिस्विकेन षडंगयोगफलमाह—आसनेनेति ॥ १०९ ॥ ध्यानेन याति ॥ ११० ॥ आसनजयापेक्षया प्राणायामादेः द्वादशगुणाधिक्यं दर्शयति—प्राणेति ॥ १११–११२ ॥ समाधिसिद्ध्यनन्तरं कृतकृत्यता स्यादित्याह—समाधाविति । विश्वतोमुखं ब्रह्म विजयते अयमहमस्मीति ॥ ११३ ॥

षण्मुखीमुद्राऽभ्यासेन नादाभिव्यक्तिः

संबद्धाऽऽसनमेढ्रमङ्घ्रियुगलं कर्णाक्षिनासापुट-
द्वारानङ्गुलिभिर्नियम्य पवनं वक्त्रेण वा पूरितम् ।
बद्धा वक्षसि बद्धपानसहितं मूर्ध्नि स्थितं धारये-
देवं याति विशेषतत्त्वसमतां योगीश्वरस्तन्मनाः ॥ ११४ ॥
गगनं पवने प्राप्ते ध्वनिरुत्पद्यते महान् ।
घण्टाऽऽदीनां प्रवाद्यानां नादसिद्धिरुदीरिता ॥ ११५ ॥

एवं समाधिः केन सिध्यतीत्यत्राह—संबद्धेति । योगी सम्यक् सिद्धासनं बद्धा मध्ये मेढ्रं तदधोर्ध्वं अंघ्रियुगळं च बद्धेत्यर्थः । षण्मुखीमुद्रया वक्त्रेण वायुमापूर्य बन्धत्रयपूर्वकं मूर्ध्नि सहस्रारे तुर्ये तुर्यातीते वा मनो धारयेत् । एवं धारणया योगीश्वरो विशेषतत्त्वसमतां अवशिष्टतत्त्वतुर्यातीतभावं यातीत्यर्थः ॥ ११४ ॥ षण्मुखीमुद्राऽभ्याससिद्धिः नादाभिव्यक्तिरित्याह—गगनमिति । हृदयावच्छिन्नाव्याकृतगगनम् ॥ ११५ ॥

[1] यत्समाधौ परं ज्योतिः—क, अ १, अ २.

प्राणाभ्यासः सर्वरोगनिरासकः

प्राणायामेन युक्तेन सर्वरोगक्षयो भवेत् ।
प्राणायामवियुक्तेभ्यः सर्वरोगसमुद्भवः ॥ ११६ ॥
हिक्का कासस्तथा श्वासः शिरःकर्णाक्षिवेदनाः ।
भवन्ति विविधा रोगाः पवनव्यत्ययक्रमात् ॥ ११७ ॥
यथा सिंहो गजो व्याघ्रो भवेद्वश्यः शनैः शनैः ।
तथैव सेवितो वायुरन्यथा हन्ति साधकम् ॥ ११८ ॥
युक्तंयुक्तं त्यजेद्वायुं युक्तंयुक्तं प्रपूरयेत् ।
युक्तंयुक्तं प्रबध्नीयादेवं सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ११९ ॥

विधिवत् प्राणाभ्यासः सर्वरोगनिरासकः विपरीते विपरीतफलदो भवतीत्याह —प्राणायामेनेति ॥ ११६–११७ ॥ यतः एवं अतः यथाशास्त्रं गुरूक्तप्रकारेण प्राणाभ्यासो विशिष्टफलदः इत्याह—यथेति । वायुः सिद्धकरो भवति ॥ ११८ ॥ अत एव युक्तमिति ॥ ११९ ॥

प्राणाभ्यासे इन्द्रियप्रत्याहार आवश्यकः

चरतां चक्षुरादीनां विषयेषु यथाक्रमम् ।
तत्प्रत्याहरणं तेषां प्रत्याहारः स उच्यते ॥ १२० ॥
यथा तृतीयकाले तु रविः प्रत्याहरेत्प्रभाम् ।
तृतीयाङ्गस्थितो योगी विकारं मानसं हरेत् ॥ १२१ ॥

इत्युपनिषत् ॥

इन्द्रियाणामिन्द्रियार्थपरवशतया स्थितत्वात् कथं अभ्याससिद्धिरित्यत्र तत्प्रत्याहरणादभ्यासः सफलो भवेदित्याह—चरतामिति ॥१२०॥ कथं प्रत्याहरणं

कर्तव्यं इत्यत्र सदृष्टान्तं तदाह—यथेति। यथा रविः तृतीयकाले सायाह्ने स्वप्रभां प्रत्याहरेत् तथा बाल्ययौवनकौमारभेदेन स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरभेदेन तमोरजः-सत्वभेदेन व्रतिकामिवनिभेदेन वा तत्राप्यसंगतया तृतीयाङ्गस्थितो योगी सर्वापह्नवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति बोधेन मानसं तद्विकारं सङ्कल्पादिं च हरेत् विलापयेत् अपह्नवं कुर्यादित्यर्थः। इत्युपनिषच्छब्दः योगचूडामण्युपनिषत्समाप्त्यर्थः॥ १२१॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना।
लिखितं स्याद्विवरणं योगचूडामणेः स्फुटम्॥
चूडामणिविवरणमशीत्यधिशतद्वयम्॥

इति श्रीमदीशाद्यशोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे षट्चत्वारिंशत्संख्यापूरकं
योगचूडामण्युपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम्

योगतत्त्वोपनिषत्

सह नाववतु--इति शान्तिः

अष्टाङ्गयोगजिज्ञासा

योगतत्त्वं प्रवक्ष्यामि योगिनां हितकाम्यया ।
यच्छ्रुत्वा च पठित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १ ॥
विष्णुर्नाम महायोगी महाभूतो महातपाः ।
तत्त्वमार्गे यथा दीपो दृश्यते पुरुषोत्तमः ॥ २ ॥
तमाराध्य जगन्नाथं प्रणिपत्य पितामहः ।
पप्रच्छ योगतत्त्वं मे ब्रूहि चाष्टाङ्गसंयुतम् ॥ ३ ॥

योगैश्वर्यं च कैवल्यं जायते यत्प्रसादतः ।
तद्वैष्णवं योगतत्त्वं रामचन्द्रपदं भजे ॥

इह खलु कृष्णयजुर्वेदप्रविभक्तेयं योगतत्त्वोपनिषत् मन्त्रलयराजयोगविशिष्टारम्भघटपरिचयनिष्पत्तिचैत्यावस्थोपेतयमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधितत्साधनबन्धत्रयमहामुद्राबन्धषेधखेचरीप्रकटनपूर्वकं ब्रह्ममात्रपर्यवसन्ना विराजते । अस्याः उपनिषदः संक्षेपतो विवरणमारभ्यते । सृष्टिस्थितिकर्तृब्रह्मविष्ण्वाख्यायिका तु विद्यास्तुत्यर्था । आदौ तावत्

वक्ष्यमाणयोगतत्त्वोपनिषच्छ्रवणपठनफलं प्रकटयति—योगतत्त्वमिति । प्रत्यक्परयोः योगः तत्त्वं प्रत्यक्परविभागैक्यासहं निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रं यस्यां उपनिषदि प्रतिपाद्यते सेयं योगतत्त्वोपनिषत् । केवलं तच्छ्रवणपठनतः सर्वपापनिवृत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥ एतद्विद्याऽऽचार्यस्वरूपं विशदयति—विष्णुरिति । तत्त्वज्ञानयोगमार्गे योगिभिः यथा दीपः तथा पुरुषोत्तमो विष्णुः दृश्यते साक्षात्क्रियत इत्यर्थः ॥ २ ॥ तं ब्रह्मा पृच्छतीत्याह—तमिति ॥ ३ ॥

योगतत्त्वस्य दुर्लभत्वम्

तमुवाच हृषीकेशो वक्ष्यामि शृणु तत्त्वतः ।
सर्वे जीवाः सुखैर्दुःखैर्मायाजालेन वेष्टिताः ॥ ४ ॥
तेषां मुक्तिकरं मार्गं मायाजालनिकृन्तनम् ।
जन्ममृत्युजराव्याधिनाशनं मुक्तितारकम् ॥ ५ ॥
नानामार्गैस्तु दुष्प्रापं कैवल्यं परमं पदम् ।
पतिताः शास्त्रजालेषु प्रज्ञया तेन मोहिताः ॥ ६ ॥
अनिर्वाच्यपदं वक्तुं न शक्यं तैः सुरैरपि ।
स्वात्मप्रकाशरूपं तत्किं शास्त्रेण प्रकाश्यते ॥ ७ ॥

एवं पृष्टो भगवान् प्रश्नोत्तरमाह—तमिति । स्ववक्तव्यरहस्यार्थस्य नानामार्गालङ्कारनानाशास्त्रतत्प्रवर्तकैरपि दुष्प्रापतामाह—सर्व इति । मायाजालेन वेष्टिताः मायातत्कार्यपटैः आवृताः इत्यर्थः ॥ ४–५ ॥ कैवल्यमार्गस्य ज्ञानेतरसाधनेन दुष्प्रापत्वे "नान्यः पन्था अयनाय विद्यते" इति श्रुतेः । शास्त्रजालमोहितैः यन्मयोच्यमानं तद्वक्तुं न शक्यमित्याह—पतिता इति । तेन स्वाज्ञानेन च मोहिताः ॥ ६ ॥ सूर्यादिघटान्ताः येन प्रकाश्यन्ते

येन वेदशास्त्राण्यर्थवन्ति तत् कदाऽपि शास्त्रप्रकाश्यं न भवति, ब्रह्मणः स्वप्रकाशमात्रत्वेन व्याविद्धपदवाक्यार्थत्वात् ॥ ७ ॥

परस्यैव जीवत्वम्

निष्कलं निर्मलं शान्तं सर्वातीतं निरामयम् ।
तदेव जीवरूपेण पुण्यपापफलैर्वृतम् ॥ ८ ॥
परमात्मपदं नित्यं तत्कथं जीवतां गतम् ।
सर्व[1]भावपदातीतं ज्ञानरूपं निरञ्जनम् ॥ ९ ॥
वारिवत्स्फुरितं तस्मिंस्तत्राहंकृतिरुत्थिता ।
पञ्चात्मकमभूत्पिण्डं धातुबद्धं गुणात्मकम् ॥ १० ॥
सुखदुःखैः समायुक्तं जीवभावनया कुरु ।
तेन जीवाभिधा प्रोक्ता विशुद्धे परमात्मनि ॥ ११ ॥

जीवः परस्मात् भिद्यत इत्याशङ्क्य यन्निर्विशेषं तदेव जीवतां गच्छतीव भातीत्याह—निष्कळमिति ॥ ८ ॥ तत् कथं जीवतामर्हति इत्याक्षिपति—परमात्मेति । प्रश्नोत्तरमाह—सर्वेति । वस्तुतो ब्रह्म सर्वभावपदातीतम् । स्वातिरिक्तभावः शशविषाणवत् नास्त्येव । यदि स्वाज्ञदृष्ट्या स्यात्तदा स्वज्ञदृष्ट्या सर्वभावपदातीतं ज्ञानरूपं ज्ञप्तिमात्रत्वात्, निरञ्जनं सर्वत्रासंगमित्यर्थः ॥ ९ ॥ यत् स्वमात्रं अवशिष्टं तत्र स्वाज्ञः स्वातिरिक्तं अध्यस्यतीत्याह—वारिवदिति । यत् सर्वभावपदातीतं तत्र तस्मिन् आदौ मन्दवातेरितवारिवत् स्फुरितं तत्र गुणसाम्यात्मिका मूलप्रकृतिवाच्यां अहङ्कृतिरुत्थिता । ततः पञ्चतन्मात्राणि, ततः पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि, ततः सप्तधातुबद्धं त्रिगुणात्मकं पञ्चात्मकं पिण्डमभूत् ॥ १० ॥ तत्र सुखदुःखसमायुक्तं यच्चैतन्यं तत्

[1] ताप—अ १.

जीवभावनया कुरु । सर्वभावातीतविशुद्धे परमात्मनि तेन प्राकृतगुणयोगेन निर्विशेषब्रह्मण एव जीवाभिधा प्रोक्ता ॥ ११ ॥

प्राकृतगुणवियुक्तस्य जीवस्य परमात्मत्वम्

कामक्रोधभयं चापि मोहलोभमदो रजः ।
जन्म मृत्युश्च कार्पण्यं शोकस्तन्द्रा क्षुधा तृषा ॥ १२ ॥
तृष्णा लज्जा भयं दुःखं विषादो हर्ष एव च ।
एभिर्दोषैर्विनिर्मुक्तः स जीवः केवलो मतः ॥ १३ ॥

यदा प्राकृतगुणवियुक्तो भवति तदा जीव एव केवलपरमात्मा भवतीत्याह—कामेति । अत्र वचनलिंगाव्यत्ययः छान्दसः ॥ १२-१३ ॥

ज्ञानयोगयोः युगपदभ्यासः

तस्माद्दोषविनाशार्थमुपायं कथयामि ते ।
योगहीनं कथं ज्ञानं मोक्षदं भवति ध्रुवम् ॥ १४ ॥
योगोऽपि ज्ञानहीनस्तु न क्षमो मोक्षकर्मणि ।
तस्माज्ज्ञानं च योगं च मुमुक्षुर्दृढमभ्यसेत् ॥ १५ ॥

यस्मादेवं तस्मात् । केवलनिर्विशेषज्ञानस्य मोक्षदत्वेऽपि सविशेषज्ञानस्य तदभावात् योगाकांक्षा भवेदिति ज्ञानयोगौ युगपदभ्यसेदित्याह—**योगहीनमिति** ॥ १४ ॥ यस्मादेवं **तस्मात्** ॥ १५ ॥

ज्ञानस्वरूपम्

अज्ञानादेव संसारो ज्ञानादेव विमुच्यते ।
ज्ञानस्वरूपमेवादौ ज्ञानं ज्ञेयैकसाधनम् ॥ १६ ॥

ज्ञातं येन निजं रूपं कैवल्यं परमं पदम् ।
निष्कलं निर्मलं साक्षात्सच्चिदानन्दरूपकम् ॥ १७ ॥
उत्पत्तिस्थितिसंहारस्फूर्तिज्ञानविवर्जितम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमथ योगं ब्रवीमि ते ॥ १८ ॥

बन्धमोक्षहेतू स्वाज्ञानस्वज्ञाने इत्याह—अज्ञानादिति । तत्र ज्ञानं कीदृशं इत्याह—ज्ञानेति ॥ १६–१७ ॥ स्वातिरेकेण इदमुत्पन्नं स्थितं उपसंहृतं इति या स्फूर्तिः तज्ज्ञानविवर्जितं तदेव निर्विशेषज्ञानमिति प्रोक्तम् । नहि तत् स्वफलाप्तौ योगादिसाधनमपेक्षते । यद्यपरब्रह्मगोचरं सविशेषज्ञानं स्वगतविशेषताशान्तये तदेव योगमपेक्षते । यत् सविशेषज्ञानेन समुच्चिचीषितं तत् ब्रवीमीत्याह—अथेति । अथ सविशेषज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं तन्निर्विशेषताहेतुयोगं शृण्वित्यर्थः ॥ १८ ॥

मन्त्रयोगादिः चतुर्विधो योगः

योगो हि बहुधा ब्रह्मन् भिद्यते व्यवहारतः ।
मन्त्रयोगो लयश्चैव हठोऽसौ राजयोगकः ॥ १९ ॥

सोऽयं योगः कीदृश इत्याकांक्षायां पारमार्थिकयोग एकोऽपि साधनवैचित्र्यात् बहुधा भिद्यते इत्याह—योगो हीति । तत् कथमित्यत्र मन्त्रेति । इति प्रधानयोगाः चत्वारः ॥ १९ ॥

आरम्भादयो योगावस्थाः

आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयः स्मृतः ।
निष्पत्तिश्चेत्यवस्था च सर्वत्र परिकीर्तिता ॥ २० ॥

अङ्गयोगास्तु—आरम्भश्चेति ॥ २० ॥

मन्त्रयोगलक्षणम्

एतेषां लक्षणं ब्रह्मन् वक्ष्ये शृणु समासतः ।
मातृकादियुतं मन्त्रं द्वादशाब्दं तु यो जपेत् ॥ २१ ॥
क्रमेण लभते ज्ञानमणिमादिगुणान्वितम् ।
अल्पबुद्धिरिमं योगं सेवते साधकाधमः ॥ २२ ॥

इति सूत्रवाक्यानि, एतेषाम् । तत्रादौ मन्दानुकम्पया मन्त्रयोगमाह मातृकेति ॥ २१–२२ ॥

लययोगलक्षणम्

लययोगश्चित्तलयः कोटिशः परिकीर्तितः ।
गच्छंस्तिष्ठन्स्वपन्भुञ्जन्ध्यायेन्निष्कलमीश्वरम् ॥ २३ ॥
स एव लययोगः स्याद्धठयोगमतः शृणु ।

लययोगप्रकारमाह—लयेति । तत्रायं सारतरो गच्छन्निति ॥ २३ ॥

हठयोगाङ्गानि

यमश्च नियमश्चैव ह्यासनं प्राणसंयमः ॥ २४ ॥
प्रत्याहारो धारणा च ध्यानं भ्रूमध्यमे हरिम् ।
समाधिः समताऽवस्था साष्टाङ्गो योग उच्यते ॥ २५ ॥
महामुद्रा महाबन्धो महावेधश्च खेचरी ।
उड्डियाणश्च मूलबन्धस्तथैव च ॥ २६ ॥

दीर्घप्रणवसंधानं सिद्धान्तश्रवणं [1]तथा ।
वज्रोली चामरोली च सहजोली त्रिधा मता ॥ २७ ॥

अष्टांगविशिष्टहठयोगमाह—हठेति ॥ २४–२५ ॥ पुनः द्वादशांगयोगमाचष्टे—महामुद्रेति ॥ २६–२७ ॥

यमनियमासनेषु प्रधानाङ्गानि

एतेषां लक्षणं ब्रह्मन् प्रत्येकं शृणु तत्त्वतः ।
लघ्वाहारो यमेष्वेको मुख्यो भवति नेतरः ॥ ॥
अहिंसा नियमेष्वेका मुख्या वै चतुरानन ।
सिद्धं पद्मं तथा सिंहं भद्रं चेति चतुष्टयम् ॥ ॥

आहृत्य अयं योगो विंशत्यंगविशिष्टः । एतेषामंगान लक्षणमाह—एतेषामिति । दशयमेषु प्रधानसाधनमाह—लघ्विति ॥ २८ । तथा दशनियमेषु मुख्यसाधनमाह—अहिंसेति । आसनानि अनन्तानि । तेषां अशीत्यासनानि मुख्यानि । तेष्वपि सिद्धाद्यासनचतुष्टयं मुख्यं इत्याह—सिद्धमिति ॥ २९ ॥

योगाभ्यासविघ्नत्यागः

प्रथमाभ्यासकाले तु विघ्नाः स्युश्चतुरानन ।
आलस्यं कत्थनं धूर्तगोष्ठी मन्त्रादिसाधनम् । ३० ॥
धातुस्त्रीलौल्यकादीनि मृगतृष्णामयानि वै ।
ज्ञात्वा सुधीस्त्यजेत्सर्वान् विघ्नान् पुण्यप्रभाव ॥ ३१ ॥

योगाभ्यासकालप्रादुर्भूतविघ्नजालं त्यजेदित्याह—प्रथम ॥ ३०–३१ ॥

[1] परं—क, अ १, अ २.

प्राणायामोचितमठासनयोः स्वरूपम्

प्राणायामं ततः कुर्यात्पद्मासनगतः स्वयम् ।
सुशोभनं मठं कुर्यात्सूक्ष्मद्वारं तु निर्व्रणम् ॥ ३२ ॥
सुष्ठुलिप्तं गोमयेन सुधया वा प्रयत्नतः ।
मत्कुणैर्मशकैर्लूकैर्वर्जितं च प्रयत्नतः ॥ ३३ ॥
दिने दिने च संमृष्टं संमार्जन्या विशेषतः ।
वा तं च सुगन्धेन धूपितं गुग्गुलादिभिः ॥ ३४ ॥
न युच्छिष्टं नातिनीचं चेलाजिनकुशोत्तरम् ।
त पविश्य मेधावी पद्मासनसमन्वितः ॥ ३५ ॥

ततः कि त्यत आह—प्राणायाममिति । प्राणायामोचितमठलक्षणमाह-सुशोभनमिति ३२–३४ ॥ योगिनो लक्षणमाह—तत्रेति ॥ ३५ ॥

प्राणायामारम्भप्रकारः

ऋ कायः प्राञ्जलिश्च प्रणमेदिष्टदेवताम् ।
त दक्षिणहस्तस्य अङ्गुष्ठेनैव पिङ्गलाम् ॥ ३६ ॥
नि य पूरयेद्वायुमिडया तु शनैः शनैः ।
य क्त्यविरोधेन ततः कुर्याच्च कुम्भकम् ॥ ३७ ॥
पु जेत्पिङ्गलया शनैरेव न वेगतः ।
पु पिङ्गलयाऽऽपूर्य [1]पूरयेदुदरं शनैः ॥ ३८ ॥

[1] धार—ङ

धारयित्वा यथाशक्ति रेचयेदिडया शनैः ।
यया त्यजेत्तयाऽऽपूर्य धारयेदविरोधतः ॥ ३९ ॥

योगारम्भसमये प्रणमेत् । ततः किमित्यत्र प्राणायामानुष्ठानक्रममाह—तत इति ॥ ३६–३९ ॥

मात्रानियमपूर्वकः प्राणायामः

जानु प्रदक्षिणीकृत्य न द्रुतं न विलम्बितम् ।
अङ्गुलिस्फोटनं कुर्यात्सा मात्रा परिगीयते ॥ ४० ॥
इडया वायुमा[1]पूर्य शनैः षोडशमात्रया ।
कुम्भयेत्पूरितं पश्चाच्चतुःषष्ट्या तु मात्रया ॥ ४१ ॥
रेचयेत्पिङ्गलानाड्या द्वात्रिंशन्मात्रया पुनः ।
पुनः पिङ्गलयाऽऽपूर्य पूर्ववत्सुसमाहितः ॥ ४२ ॥
प्रातर्माध्यंदिने सायमर्धरात्रे च कुम्भकान् ।
शनैरशीतिपर्यन्तं चतुर्वारं समभ्यसेत् ॥ ४३

सामान्यप्राणायामलक्षणमुक्त्वा अथ मात्राकालप्र नपूर्वकं विशेष-प्राणायामलक्षणमाह—जान्विति ॥ ४०–४२ ॥ प्रत्यहं प्राणा कालसंख्येयत्ता-माह—प्रातरिति ॥ ४३ ॥

आन्तराळिकफलं नाडीशुद्धिः तच्चिह्नानि च

एवं मासत्रयाभ्यासान्नाडीशुद्धिस्ततो भवेत्
यदा तु नाडीशुद्धिः स्यात्तदा चिह्नानि बाह्य ॥ ४४ ॥

[1] रोध्य—क, अ १.

जायन्ते योगिनो देहे तानि वक्ष्याम्यशेषतः ।
शरीरलघुता दीप्तिर्जाठराग्निविवर्धनम् ॥ ४९ ॥
कृशत्वं च शरीरस्य तदा जायेत [1]निश्चितम् ।

एवमभ्यासान्तराळिकफलमाह—एवमिति । नाडीशुद्धिचिह्नानि कानीत्यत आह—यदेति ॥ ४४–४८ ॥

योगाभ्यासकाले आहारादिनियमः

ये विघ्नकराहारं वर्जयेद्योगवित्तमः ॥ ४६ ॥
ल णं सर्षपं चाम्लमुष्णं रूक्षं च तीक्ष्णकम् ।
ः कजातं रामठादि वह्निस्त्रीपथिसेवनम् ॥ ४७ ॥
प्र स्नानोपवासादिकायक्लेशांश्च वर्जयेत् ।
अ यासकाले प्रथमं शस्तं क्षीराज्यभोजनम् ॥ ४८ ॥
गे ममुद्गशाल्यन्नं योगवृद्धिकरं विदुः ।

केवलकुम्भकसिद्धिः

त परं यथेष्टं तु शक्तः स्याद्वायुधारणे ॥ ४९ ॥
य धारणाद्वायोः सिध्येत्केवलकुम्भकः ।
के कुम्भके सिद्धे रेचपूरविवर्जिते ॥ ५० ॥
न न्य दुर्लभं किंचित् त्रिषु लोकेषु विद्यते ।

ततः । यत आह—तत इति ॥ ४९ ॥ तेन किं स्यादित्यत आह—यथेष्टेति ॥ ५० ॥

[1] निश्चयं—ब, उ १.

प्रस्वेदादिसिद्धयः

प्रस्वेदो जायते पूर्वं मर्दनं तेन कारयेत् ॥ ५१ ॥
ततोऽपि धारणाद्वायोः क्रमेणैव शनैः शनैः ।
कम्पो भवति देहस्य आसनस्थस्य देहिनः ॥ ५२ ॥
ततोऽधिकतराभ्यासात् [1]दर्दरी स्वेन जायते ।
यदा च [2]दर्दरो भाव उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छति ॥ ५३ ॥
पद्मासनस्थितो योगी तथा गच्छति भूतले ।
ततोऽधिकतराभ्यासाद्भूमित्यागश्च जायते ॥ ५४ ॥
पद्मासनस्थ एवासौ भूमिमुत्सृज्य [3]गच्छति ।
अतिमानुषचेष्टादि तथा सामर्थ्यमुद्भवेत् ॥ ५५ ॥
न दर्शयेच्च सामर्थ्यं दर्शनं वीर्यवत्तरम् ।
स्वल्पं वा बहुधा दुःखं योगी न व्यथते तदा ५६ ॥
अल्पमूत्रपुरीषश्च स्वल्पनिद्रश्च जायते ।
कीलवो दूषिका लाला स्वेददुर्गन्धताऽऽनने ॥ ७ ॥
एतानि सर्वथा तस्य न जायन्ते ततः परम् ।
ततोऽधिकतराभ्यासाद्बलमुत्पद्यते बहु ॥ ५८
येन भूचरसिद्धिः स्याद्भूचराणां जये क्षमः
व्याघ्रो वा शरभो वाऽपि गजो गवय एव व ५९ ॥

[1] दार्दरी—क. दर्दुरी—अ १. [2] दर्द —उ, अ २.
[3] वर्तते—क, अ १, अ २.

सिंहो वा योगिना तेन म्रियन्ते हस्तताडिताः ।
कन्दर्पस्य यथा रूपं तथा [1]स्यादपि योगिनः ॥ ६० ॥
तद्रूपवशगा नार्यः काङ्क्षन्ते तस्य सङ्गमम् ।
यदि सङ्गं करोत्येष तस्य बिन्दुक्षयो भवेत् ॥ ६१ ॥
वर्जयित्वा स्त्रियां संगं कुर्यादभ्यासमादरात् ।
योगिनोऽङ्गे सुगन्धश्च जायते बिन्दुधारणात् ॥ ६२ ॥

पादार्धा[illegible] पादपूर्णाभ्यासतः प्रस्वेदादयतिमानुषचेष्टाऽन्तसिद्धिरुदेति। तत्सिद्धिजालं सद[illegible] गोपयेदित्याह—प्रस्वेद इति । पादप्राणायामतः प्रस्वेदः ॥ ९१–९५ ॥ दुःखं प्राप्यापि ॥ ९६ ॥ एवमभ्यासं कुर्वतो योगिनो मानुषविकारराः[illegible] पूर्वकं महाबलं सौन्दर्यं स्त्र्यादिपराङ्मुखत्वं स्वांगदिव्यसुगन्धश्च जायत इत्याह—अल्पेति । स्वदेहजकीलं सन्धिबन्धमुद्बध्नन्तीति कीलवो वायुबन्धाः । [illegible]रीरं दूषयति कार्श्यभावं करोतीति दूषिका क्षयादिः, नेत्रमलं वा । शिष्टं [illegible]ष्टम् ॥ ९७ ॥ किंच—तत इति ॥ ९८ ॥ तत् कथं? व्याघ्र इति ॥ ९–६२ ॥

योगप्रतिबन्धनाशाय प्रणवजपः आरम्भावस्था

त[illegible] रहस्युपाविष्टः प्रणवं प्लुतमात्रया ।
ज[illegible] पूर्वार्जितानां तु पापानां नाशहेतवे ॥ ६३ ॥
स[illegible] ग्रहरो मन्त्रः प्रणवः सर्वदोषहा ।
ए[illegible] न्यासयोगेन सिद्धिरारम्भसंभवा ॥ ६४ ॥

[1] स्मा—[illegible], अ २, उ १.

यदि प्रतिबन्धकवशात् योगो न सिध्यति तदा तच्छान्त्यै प्रणवजपः कार्यः इत्याह—तत इति ॥ ६३ ॥ प्रस्वेदादिसुगन्धश्च जायते इत्यन्तसिद्धेरारब्धत्वादयमारम्भः इत्याह—एवमिति ॥ ६४ ॥

घटावस्था

ततो भवेद्घटावस्था पवनाभ्यासतत्परा ।
प्राणोऽपानो मनो बुद्धिर्जीवात्मपरमात्मनोः ॥ ६५ ॥
अन्योन्यस्याविरोधेन [1]एकतां घटते यदा ।
घटावस्थेति सा प्रोक्ता तच्चिह्नानि ब्रवीम्यहम् ॥ ६६ ॥
पूर्वं यः कथितोऽभ्यासश्चतुर्थांशं परिग्रहेत् ।
दिवा वा यदि वा [2]सायमेककालं समभ्यसेत् ॥ ६७ ॥
एकवारं प्रतिदिनं कुर्यात्केवलकुम्भकम् ।

घटयोगमाह—तत इति ॥ ६५–६७ ॥

प्रत्याहारलक्षणम्

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो यत्प्रत्याहरणं स्फुटम् ६८ ॥
योगी कुम्भकमास्थाय प्रत्याहारः स उच्यते

प्रत्याहारस्वरूपमाह—इन्द्रियाणीति ॥ ६८ ॥

धारणास्वरूपम्

यद्यत्पश्यति चक्षुर्भ्यां तत्तदात्मेति भावयेत् ॥ ६९ ॥
यद्यच्छृणोति कर्णाभ्यां तत्तदात्मेति भावयेत्
लभते नासया यद्यत्तत्तदात्मेति भावयेत् ॥

[1] एकता—मु. [2] सायं याममात्रं- क, १, अ २.

जिह्वया यद्रसं ह्यत्ति तत्तदात्मेति भावयेत् ।
त्वचा यद्यत्स्पृशेद्योगी तत्तदात्मेति भावयेत् ॥ ७१ ॥
एवं ज्ञानेन्द्रियाणां तु तत्त[1]दात्मनि धारयेत् ।

धारणालक्षणमाह—यद्यदिति ॥ ६९–७१ ॥ चक्षुरादीन्द्रियेन्द्रियार्थजात स्वाञ्जदशायामब्रह्मतया विकल्पितं स्वञ्जदशायां तत् ब्रह्मेति प्रतीचि धारयेदित्यर्थः ॥

धारणासिद्धयः तद्गोपनविधिश्च

य मात्रं प्रतिदिनं योगी यत्नादतन्द्रितः ॥ ७२ ॥
य वा [2]चित्तसामर्थ्यं जायते योगिनो ध्रुवम् ।
दू तिर्दूरदृष्टिः क्षणाद्दूरागमस्तथा ॥ ७३ ॥
व सिद्धिः कामरूपत्वमदृश्यकरणी तथा ।
म मूत्रप्रलेपेन लोहादेः स्वर्णता भवेत् ॥ ७४ ॥
खे ातिस्तस्य जायेत संततान्यासयोगतः ।
स बुद्धिमता भाव्यं योगिना योगसिद्धये ॥ ७५ ॥
ए विघ्ना महासिद्धेर्न रमेत्तेषु बुद्धिमान् ।
न र्यात्स्वसामर्थ्यं यस्य कस्यापि योगिराट् ॥ ७६ ॥
य मूढो यथा मूर्खो यथा बधिर एव वा ।
त र्तेत लोकस्य स्वसामर्थ्यस्य गुप्तये ॥ ७७ ॥

[1] यं तु ...धयेत्—क, अ १, अ २. [2] चित्र—अ १, अ २, क.

शिष्याश्च स्वस्वकार्येषु प्रार्थयन्ति न संशयः ।
तत्तत्कर्मकरव्यग्रः स्वाभ्यासे विस्मृतो भवेत् ॥ ७८ ॥
सर्वव्यापारमुत्सृज्य योगनिष्ठो भवेद्यतिः ।
अविस्मृत्य गुरोर्वाक्यमभ्यसेत्तदहर्निशम् ॥ ७९ ॥
एवं भवेद्घटावस्था संताभ्यासयोगतः ।
अनभ्यासवतश्चैव वृथागोष्ठ्या न सिध्यति ॥ ८० ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन योगमेव सदाऽभ्यसेत् ।

ततः किं जायते इत्यत आह—याममात्रमिति ॥ ७२ ॥ किं तत्? दूरश्रुतिरिति ॥ ७३–७५ ॥ यतः स्वात्तसिद्धिप्रकटनाद्योग[illegible]न्तरायो भवति तस्मात् सिद्धिजालोपेक्षापूर्वकं स्वसामर्थ्यं गोपयन् योगमेवा[illegible]सेत् इत्याह—एत इति ॥ ७६–७७ ॥ तत्तत्कर्मकरव्यग्रः तत्तत्कर्म[illegible]णे व्यग्रचित्तो भवति । ततः स्वाभ्यासे ॥ ७८–७९ ॥ अभ्यासत[illegible] इयं घटावस्था सिध्यति नान्यथेत्याह—एवमिति ॥ ८० ॥

परिचयावस्था

ततः परिचयावस्था जायतेऽभ्यासयोगतः ॥ ८ ॥
वायुः परिचितो यत्नादग्निना सह [1]कुण्डलीम् ।
भावयित्वा सुषुम्नायां प्रविशेदनिरोधतः ॥ ८२
वायुना सह चित्तं च प्रविशेच्च महापथम् ।
यस्य चित्तं [2]स्वपवनः सुषुम्नां प्रविशेदिह ॥ [illegible] ॥

परिचयस्वरूपमाह—तत इति ॥ ८१ ॥ तत् कथं? [illegible]रिति ॥ ८२ ॥ महापथं सुषुम्नाद्वारमित्यर्थः । तदा सेयं परिचयावस्थेत्युच्यते ॥ ८३ ॥

[1] कुण्डली—क, अ १, अ २. [2] स्वपवनं [सपव[illegible]]—अ १.

पञ्चभूतमण्डलेषु पञ्चब्रह्मधारणानि

भूमिरापोऽनलो वायुराकाशश्चेति [1]पञ्चकः ।
येषु पञ्चसु देवानां धारणा पञ्चधोच्यते ॥ ८४ ॥
पादादिजानुपर्यन्तं पृथिवीस्थानमुच्यते ।
पृथिवी चतुरश्रं च पीतवर्णं लवर्णकम् ॥ ८५ ॥
पार्थिवे वायुमारोप्य लकारेण समन्वितम् ।
ध्यायंश्चतु[2]र्भुजाकारं चतुर्वक्त्रं हिरण्मयम् ॥ ८६ ॥
धारयेत्पञ्च घटिकाः पृथिवीजयमाप्नुयात् ।
पृथिवीयोगतो मृत्युर्न भवेदस्य योगिनः ॥ ८७ ॥
जानोः पायुपर्यन्तमपां स्थानं प्रकीर्तितम् ।
अ[3]र्धचन्द्रं शुक्लं च [4]वंबीजं परिकीर्तितम् ॥ ८८ ॥
[5]वरुणे वायुमारोप्य वकारेण समन्वितम् ।
स्मरन्नारायणं देवं चतुर्बाहुं किरीटिनम् ॥ ८९ ॥
स्फटिकसंकाशं पीतवाससमच्युतम् ।
धारयेत्पञ्च घटिकाः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९० ॥
तत्र जलाद्भयं नास्ति जले मृत्युर्न विद्यते ।
अपानो हृदयान्तं च वह्निस्थानं प्रकीर्तितम् ॥ ९१ ॥
त्रिकोणं रक्तं च रेफाक्षरसमुद्भवम् ।
वायुनिलमारोप्य रेफाक्षरसमुज्ज्वलम् ॥ ९२ ॥

[1] -क, अ २.
[2] यं—अ १. [5] वारुणो—अ १.

त्रियक्षं वरदं रुद्रं तरुणादित्यसंनिभम् ।
भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गं सुप्रसन्नमनुस्मरन् ॥ ९३ ॥
धारयेत्पञ्च घटिका वह्निनाऽसौ न [1]दह्यते ।
न दह्यते शरीरं च प्रविष्टस्याग्निकुण्डके ॥ ९४ ॥
आहृदयाद्भ्रुवोर्मध्यं वायुस्थानं प्रकीर्तितम् ।
वायुः षट्कोणकं कृष्णं यकाराक्षरभासुरम् ॥ ९५ ॥
मारुतं मरुतां स्थानं यकाराक्षरभासुरम् ।
धारयेत्तत्र सर्वज्ञमीश्वरं विश्वतोमुखम् ॥ ९६ ॥
धारयेत्पञ्च घटिका वायुवद्व्योमगो भवेत् ।
मरणं न तु वायोस्तु भयं भवति योगिनः ॥ ९ ॥
आभ्रूमध्यात्तु मूर्धान्तमाकाशस्थानमुच्यते ।
व्योम वृत्तं च धूम्रं च हकाराक्षरभासुरम् ॥ ९
आकाशे वायुमारोप्य हकारोपरि शंकरम् ।
बिन्दुरूपं महादेवं व्योमाकारं सदाशिवम् ॥ ९ ॥
शुद्धस्फटिकसंकाशं धृतबालेन्दुमौलिनम् ।
पञ्चवक्त्रयुतं सौम्यं दशबाहुं त्रिलोचनम् ॥ १
सर्वायुधैर्धृताकारं सर्वभूषणभूषितम् ।
उमार्धदेहं वरदं सर्वकारणकारणम् ॥ १०१
आकाशधारणात्तस्य खेचरत्वं भवेद्ध्रुवम् ।
यत्र कुत्र स्थितो वाऽपि सुखमत्यन्तमश्नते ।

[1] दा—क, अ १, अ २.

एवं च धारणाः पञ्च कुर्याद्योगी विचक्षणः ।
ततो दृढशरीरः स्यान्मृत्युस्तस्य न विद्यते ॥ १०३ ॥
ब्रह्मणः प्रलयेनापि न सीदति महामतिः ।

ततः स्वावयवप्रविभक्तपञ्चभूतमण्डले पञ्चब्रह्मधारणमाह—भूमिरिति । देवानां ब्रह्मादिसदाशिवान्तानाम् ॥ ८४ ॥ तत्रादौ पादादीति । पृथिवीशब्देन पार्थिवमण्डलमुच्यते ॥ ८५ ॥ ततः पार्थिवे ॥ ८६–८७ ॥ अम्मण्डले विष्णुध्यानं तत्फलं चाह—आजानोरिति ॥ ८८–९० ॥ वह्निमण्डले रुद्रध्यानं तत्फलं चाह—आपायोरिति ॥ ९१–९४ ॥ वायुमण्डले ईश्वरध्यानं तत्फलं चाह—आहृदयादिति ॥ ९५–९७ ॥ आकाशमण्डले सदाशिवध्यानं तत्फलं चाह—आभ्रूमध्यादिति ॥ ९८–१०३ ॥

सगुणध्यानम्

[illegible]म्यसेत्तथा ध्यानं घटिकाषष्टिमेव च ॥ १०४ ॥
व[illegible] निरुध्य चाकाशे देवतामिष्टदामिति ।
म[illegible]ध्यानमेतत्स्यादणिमादिगुणप्रदम् ।

सगुणनि[illegible]गमेदेन द्विप्रकारं ध्यानमाह—समभ्यसेदिति ॥ १०४ ॥

निर्गुणध्यानतः समाधिसिद्धिः

नि[illegible]ध्यानयुक्तस्य समाधिश्च ततो भवेत् ॥ १०५ ॥
दि[illegible]दृशकेनैव समाधिं समवाप्नुयात् ।
[illegible]रुध्य मेधावी जीवन्मुक्तो भवत्ययम् ॥ १०६ ॥
[illegible]ः समताऽवस्था जीवात्मपरमात्मनोः ।

ब्रह्मातिरिक्तं न किञ्चिदस्तीति तत्स्वरूपेणावस्थानं समाधिरित्यर्थः ॥ १०५ ॥ तथाविधं दिनद्वादशकेनैव ॥ १०६ ॥ समाधिशब्दं व्युत्पादयति— समाधिरिति । जीवात्मपरमात्मनोः वाच्यार्थवैषम्यत्यागपूर्वकं तयोः लक्ष्यरूपेण समताऽवस्थैव समाधिरित्यर्थः ॥

सिद्धयोगस्य स्वेच्छया देहत्यागात्यागौ

यदि स्वदेहमुत्स्रष्टुमिच्छा चेदुत्सृजेत्स्वयम् ॥ १०७ ॥
परब्रह्मणि लीयेत न तस्योत्क्रान्तिरिष्यते ।
अथ नो चेत्समुत्स्रष्टुं स्वशरीरं प्रियं यदि ॥ १०८ ॥
सर्वलोकेषु विहरन्नणिमादिगुणान्वितः ।
कदाचित्स्वेच्छया देवो भूत्वा स्वर्गे महीयते ॥ १०९ ॥
मनुष्यो वाऽपि यक्षो वा स्वेच्छयाऽपि क्षणाद्भवन् ।
सिंहो व्याघ्रो गजो वाऽश्वः स्वेच्छया बहुतामियात् ॥ ११० ॥
यथेष्टमेव वर्तेत योगी यद्वा महेश्वरः ।
अभ्यासभेदतो भेदः फलं तु सममेव हि ॥ १११ ॥

यः स्वातिरेकेणाभासतोऽपि शरीरत्रयमस्तीति म[illegible]ते सोऽयं योगी तत्यक्त्वा परब्रह्मणि लीयते । यद्येवं नहि त्यक्तुमिच्छति [illegible]त्रशक्तिं प्रकटयन् आभूतसंप्लवं अस्मिन् लोके विहरेदित्याह—यदीति [illegible] १०७–११० ॥ अभ्यासतत्फलभेदेन भिद्यते । तत्रान्तराळिकफलनिरपेक्ष[illegible]मुख्यफलं कैवल्यं सममेवेत्यर्थः ॥ १११ ॥

महाबन्धलक्षणम्

पार्ष्णिं वामस्य पादस्य योनिस्थाने नियोजयेत् ।
प्रसार्य दक्षिणं पादं हस्ताभ्यां धारयेद्दृढम् ॥ ११२ ॥
चुबुकं हृदि विन्यस्य पूरयेद्वायुना पुनः ।
कुम्भकेन यथाशक्त्या धारयित्वा तु रेचयेत् ॥ ११३ ॥
वामाङ्गेन समभ्यस्य दक्षाङ्गेन [1]समभ्यसेत् ।
प्रसारितस्तु यः पादस्तमूरूपरि मानयेत् ॥ ११४ ॥
अनेनैव महाबन्ध उभयत्रैवमभ्यसेत्

महामुद्रा लक्षणं अन्यत्राम्नायते-

वक्षोहनुस्तहनुर्निपीड्य सुषिरं योनेश्च वामांघ्रिणा
हस्ताभ्यामनुधारयन् प्रसरितं पादं तथा दक्षिणम् ।
आपूर्य श्वसनेन कुक्षियुगळं मूर्ध्नि स्थितं धारये-
देषा पातकनाशनी ननु महामुद्रा नृणां प्रोच्यते ॥

इति । महाबन्धलक्षणमाह—पार्ष्णिमिति ॥ ११२–११३ ॥ मानयेत् समर्पयेत् आरोपयेदित्यर्थः ॥ ११४ ॥ अभ्यसेत् वामांगवत् दक्षांगेऽपीत्यर्थः

महावेधलक्षणम्

महाबन्धस्थितो योगी कृत्वा पूरकमेकधीः ॥ ११५ ॥
[2]वायोः [3]गतिमा[3]वृत्य निभृतं कण्ठमुद्रया ।
श्रोत्रमाक्रम्य वायुः स्फुरति सत्वरम् ॥ ११६ ॥
अयं महावेधः सिद्धैरभ्यस्यतेऽनिशम् ।

[1] ततोभ्य—क, अ १, अ २. [2] वायुना—क, अ १, अ २. [3] वृत्य—अ १.

वेधस्वरूपमाह—महाबन्धेति ॥ ११५ ॥ उच्छ्वासनिश्वासरेचक-पूरकवायूनां गतिं आवृत्य आच्छाद्य कण्ठमुद्रया जालन्धरबन्धेन निरुध्य ततः प्राणवायुः इडापिंगळापुटद्वयं सम्यगाक्रम्य अतिक्रम्य सत्वरं सुषुम्नायां स्फुरतीति यत् अयमेव ॥ ११६ ॥

खेचरीस्वरूपम्

अन्तः कपालकुहरे जिह्वां व्यावृत्य धारयेत् ॥ ११७ ॥
भ्रूमध्यदृष्टिरप्येषा मुद्रा भवति खेचरी

खेचरीस्वरूपमाह—अन्तरिति ॥ ११७ ॥

बन्धत्रयस्वरूपं तत्फलं च

कण्ठमाकुञ्च्य हृदये स्थापयेद्दृढया धिया ॥ ११८ ॥
बन्धो जालंधराख्योऽयं मृत्युमातङ्गकेसरी ।
बन्धो येन सुषुम्नायां प्राणस्तूड्डीयते यतः ॥ ११९ ॥
उड्याणाख्यो हि बन्धोऽयं योगिभिः मुदा[illegible] ।
पार्ष्णिभागेन संपीड्य योनिमाकुञ्चयेद्दृढं ॥ १२० ॥
अपानमूर्ध्वमुत्थाप्य योनिबन्धोऽयमुच्यते ।
प्राणापानौ नादबिन्दू मूलबन्धेन चैकता ॥ १२१ ॥
गत्वा योगस्य संसिद्धिं यच्छतो नात्र संशयः

बन्धत्रयस्वरूपं तत्फलं चाह—कण्ठमिति ॥ १२१ ॥

विपरीतकरणीलक्षणं तत्फलं च

करणी विपरीताख्या [1]सर्वाधिव्याधिनाशिनी ॥ १२२ ॥
नित्यमभ्यासयुक्तस्य जाठराग्निविवर्धनी ।
आहा[2]रा बहवस्तस्य [3]संपाद्याः साधकस्य च ॥ १२३ ॥
अल्पाहारा यदि भवेदग्निर्देहं हरेत्क्षणात् ।
अधःशिरश्चोर्ध्वपादः क्षणं स्यात्प्रथमे दिने ॥ १२४ ॥
[4]क्षणात्तु [5]चिदधिकमभ्यसे[5]त्तु दिनेदिने ।
वलीं च पलितं चैव षण्मासार्धान्न दृश्यते ॥ १२५ ॥
या मात्रं [illegible] यो नित्यमभ्यसेत्स तु कालजित् ।

[illegible]र्णां तन्नित्यफलं चाह—करणीति ॥ १२२–१२३ ॥ स्वस्थितिविपरीत[illegible] क्रियतु इति विपरीतकरणी । तदेव प्रपञ्चयति—अध इति ॥ १२[illegible]–१२[illegible] ॥

[illegible]

वज्रोळीस्वरूपम्

[illegible]म
[illegible]मभ्यसेद्यस्तु स योगी सिद्धिभाजनम् ॥ १२६ ॥
[illegible] या तस्यैव योगसिद्धिः करे स्थिता ।
[illegible]ान तं वेत्ति खेचरी च भवेद्ध्रुवम् ॥ १२७ ॥

[illegible]रूपं तत्फलं चाह—वज्रोळीमिति । किं नाम वज्रोळी ? कांस्यपात्रे गोव[illegible] क्षिप्य वज्रोळीतुल्यलिंगनाळेन प्रसित्वा पुनर्विरेच्य [illegible]

[illegible] अ १, अ २. [2] रो बहुल—अ १, अ २. रो बहुश—क.
[illegible]ह १, अ २. [4] क्षणाच—क, अ १, अ २.
[5] च—अ १, [illegible]

पुनर्ग्रसनादिकमभ्यस्याथ स्त्रीयोनिमण्डले रेतो विसृज्य तच्छोणितेन साकं प्रसेदिति यत् सैव वज्रोळीत्युच्यते । यस्तामभ्यस्यति स तु सिद्धो भवतीत्याह —लभ्यत इति । सोऽयं योगी अतीतानागतं वेत्ति । तस्यैव खेचरी ॥ १२६–१२७ ॥

अमरोळीस्वरूपम्

अमरीं यः पिबेन्नित्यं नस्यं कुर्वन् दिने दिने ।
वज्रोलीमभ्यसेन्नित्यममरोलीति कथ्यते १२८ ॥

अमरोळीस्वरूपमाह—अमरीमिति । अमरीश[illegible]न मूत्रमुच्यते । तत्र प्रथमान्त्यधारे विहाय मध्यधारां हस्ते पात्रे वा गृहीत्वा योऽयं [illegible]ोगी तत्त्रिभागं दिनेदिने पिबन् नासापुटयोः नस्यं कुर्वन् [illegible]यं व[illegible]ोळीमभ्यसेत् इति यत् सैव अमरोळीति कथ्यते । तथा च हठयोगतन[illegible] अभि[illegible]नम्—

पित्तोल्बणत्वात् प्रथमां च धारां
विहाय निस्सारतयाऽन्त्यधाराम् ।
निषेव्यते शीतळमध्यधारा
वज्रोळिसिद्धैरमरोळिसिद्ध्यै ॥

इति । एवममरोळीसिद्धस्यामरीपाननस्यं विना [illegible] रि[illegible]द्धरुदेति सैव सहजोळीत्युच्यते ॥ १२८ ॥

राजयोगनिष्पत्तिः

ततो भवेद्राजयोगो नान्तरा भवति ध्रुवम्
यदा तु राजयोगेन निष्पन्ना योगिभिः [1][illegible]याः । १२९ ॥
तदा विवेकवैराग्यं जायते योगिनो ध्रुवम्
विष्णुर्नाम महायोगी महाभूतो महातपाः । [illegible]० ॥
तत्त्वमार्गे यथा दीपो दृश्यते पुरुषोत्तमः ।

[1] क्रिया—क, अ १, अ २.

राजयोगस्वरूपमाह—तत इति । न हि विशल्यवयवहठाभ्यासमन्तरा राजयोगो भवतीत्यर्थः ॥ १२९ ॥ हठयोगसिद्धोऽयं राजयोगः योगराजत्वात् । तत्रैव हि भगवान् दत्तात्रेय इत्याह—विष्णुरिति । क्षराक्षरकलनाविरळपुरुषोत्तमतत्त्वस्य सोऽहमस्मीति जयोगेनैव लक्षितत्वात् ॥ १३० ॥

वैराग्यहेतुनिरूपणम्

यः स्तनः पूर्वपीतस्तं निष्पीड्य मुदमश्नुते ॥ १३१ ॥
य माज्जा । भगात्पूर्वं तस्मिन्नेव भगे रमन् ।
य माता सा पुनर्भार्या या भार्या मातरेव हि ॥ १३२ ॥
य पिता । पुनः पुत्रो यः पुत्रः स पुनः पिता ।
एव संसा क्रेण कूपचक्रे घटा इव ॥ १३३ ॥
भ्रा न्तो निजन्मानि श्रुत्वा लोकान् समश्नुते ।

पुरुषोत्त चाति दागदिबाह्यवैराग्यहेतवे इदमाम्नायते—यः स्तन इति । तं तादृशमित्यर्थ ॥ १३ ॥ तस्मिन्नेव तथाविधे भगे रमन् रममाणो मुदमश्नुते । अस्मिन् जन्मनि या माता सा पुनः भवान्तरे भार्या भवति, या भार्या सा भवान्तरे म व भवतीत्याह—या मातेति । मातरेव मातैवेत्यर्थः ॥ १३२ ॥ एवं पुरुषोत्तमत्व ाप्ति क्तं किञ्चिदप्यस्तीति पश्यन्तः कूपचक्रे घटा इव—संसारचक्रेणेति तृत ा सप्तम्यर्था—संसारचक्रे ॥ १३३ ॥ परिभ्रमन्तो नानायोनिषु जन्म र्त भजन्ते । यतः एवं अतः "ब्रह्मैव सर्वं" "ब्रह्मातिरिक्तं न किञ्चिदस्ति" ते मुख्याचार्यमुखतः श्रुत्वा मुमुक्षुरुत्तमलोकान् ब्रह्माद्यावासभूतान् समश्नुते । यावद्ब्रह्मोपाधि तावदुषित्वा तेन साकं कैवल्यं लभन्ते ॥

हृत्पद्मे प्रणवोपासनम्

त्रयो लोकास्त्रयो वेदास्तिस्रः संध्यास्त्रयः स्वराः ॥ १३४ ॥
त्रयोऽग्नयश्च त्रिगुणाः स्थिताः सर्वे [1]त्र
त्रयाणामक्षराणां च योऽधीतेऽप्यर्धमक्षर ॥ १३५ ॥
तेन सर्वमिदं प्रोतं तत्सत्यं तत्परं पदम्
पुष्पमध्ये यथा गन्धः पयोमध्ये यथा घृ म् ॥ १३६ ॥
तिलमध्ये यथा तैलं पाषाणेष्विव काञ्चन
हृदि स्थाने स्थितं पद्मं तस्य वक्त्रमधोमुर म् ॥ १३७ ॥
ऊर्ध्वनालमधोबिन्दु[2]स्तस्य मध्ये स्थितं नः ।
अकारे रेचितं पद्ममुकारेणैव भिद्यते ॥ १ ८ ॥
मकारे लभते नादमर्धमात्रा तु निश्चला ।
शुद्धस्फटिकसंकाशं निष्कलं पापनाशनम् ॥ १३९ ॥
लभते योगयुक्तात्मा पुरुषस्तत्परं पदम्

तदुपायत्वेन परापरब्रह्मगोचराकारादिमात्राचतु यविशिष्टप्रणवोपासनाचष्टे—त्रय इति । प्रणवावयवाकारादित्र्यक्षरे क्रमेण रादयः त्रयो लोकाः, गादयः त्रयो वेदाः, प्रातःसन्ध्यादिसन्ध्याः तिस्रः, कारोकारमकारभेदेन यः स्वराः ॥ १३४ ॥ गार्हपत्यादिभेदेन अग्नयः त्र ः, सत्त्वादित्रिगुणाश्च र्वे स्थिताः प्रतिष्ठिता इत्यर्थः । अकारादित्रयाणामक्षर णां तदारोपाधिकरणवेश्वविराडोत्रादिप्राज्ञबीजानुञ्जैकरसान्तानां सविशेषत्वेऽ लोकत्रयादित्रिगुणास्ताश्रयाकारादिमात्रात्रयतदध्यक्षापवादाधिकरणार्धमात्रासंग र्धमक्षरं तुर्यचैतन्यं ब्रह्मास्मीति योऽधीते श्रुत्याचार्यमुखतो जानाति १३५ ॥ तेन

[1] त्रियक्षरे—उ. [2] तस्य- अ १. अ २.

तुर्यभावमापन्नेन योगिना सर्वमिदं प्रपञ्चजातं प्रोतं अहमेवेदं सर्वमिति व्याप्तम्। यच्चाप्यसापेक्षव्यापकतापह्नवसिद्धं तत् सत्यम्। यत् सत्तामात्रं तदेव परं निरतिशयं स्वावशेषतया [illegible]पद्यत इति पदं ब्रह्ममात्रमवशिष्यत इत्यर्थः। कथं पुनः तुर्यस्य सर्वप्रोतत्व[illegible]त्र दृष्टान्तचतुष्टयमाचष्टे—पुष्पेति ॥ १३६ ॥ यथा हेमनिमिळ[बिड]शि[illegible]यां निर्विशेषतया काञ्चनं तत् सर्वं व्याप्य वर्तते तथा इत्यर्थः। यदेवं [illegible]पकचैतन्यं तदुपलब्धिस्थाननिर्देशपूर्वकं तत्स्वरूपं तज्ज्ञानफलं च वि[illegible]दयति—हृदिस्थान इति। हृदिस्थाने उर्ध्वभागे कदळीपुष्पवदूर्ध्वनाळं [illegible]धोवक्त्रं हृत्पद्मं स्थितं भवति ॥ १३७ ॥ तदधोभागे बिन्दुव्याव्[illegible]शं विद्यते। तस्य मध्ये मनउपलक्षितं लिंगशरीरं वर्तते। तत्र तद्वृत्ति[illegible]स्वभावाभावप्रकाशकतया प्रत्यक्चैतन्यं स्थितं भवति। तदूर्ध्वनयनार्थं विकर[illegible]र्थं तद्गतचैतन्यसाक्षात्कारार्थं चोपायमाह—अकार इति। अकारे वि[illegible]गाडोतृचैतन्ये साक्षात्कृते सति हृत्पद्ममूर्ध्वमुखतया रेचितं उत्थितं भव[illegible]। उकारतदभ्यक्षतैजससूत्रानुज्ञातृचैतन्यसाक्षात्कारेण तत् पद्मं भिद्यते विका[illegible]ति ॥ १३८ ॥ मकारतदभ्यक्षप्राज्ञबीजानुज्ञकरसचैतन्ये साक्षात्कृते सति ना[illegible]श्वरतत्त्वं तदात्मकप्रणवनादो विजृम्भते। अकारादि-मात्रात्रयप्रपञ्चपर्यवसान[illegible]मात्रा तु द्वितुर्यांविकल्पाधिष्ठिता निश्चला भवति। तत्र यदुपलभ्यते यदनुसन्[illegible]तः पुण्यपापजालं नश्यति तत् शुद्धस्फटिकसङ्काशं पापनाशनं वस्तुतो नि[illegible]तियोगिकनिष्कळं यत् स्वमात्रमवशिष्यते ॥ १३९ ॥ यथोक्तयोगयुक्तात्मा [illegible]षः तत् परं पदं लभते कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥

करणव्यापारोपरतिः आत्मावगत्युपायः

कूर्मः स्व[illegible]णिपादादिशिरश्चात्मनि धारयेत् ॥ १४० ॥

एवं द्वारे[illegible]सर्वेषु वायुपूरितरेचितः।

निषिद्धे[illegible]नवद्वारे ऊर्ध्वं प्राङ्[1]निःश्वासस्तथा ॥ १४१ ॥

[1] श्वसतस्तदा—[illegible] श्वसतस्तथा—अ १. श्वासतस्तथा—अ २.

घटमध्ये यथा दीपो निवातं कुम्भकं विदुः ।
निषिद्धैर्नवभिर्द्वारैर्निर्जने निरुपद्रवे ॥ १४२ ॥
निश्चितं त्वात्ममात्रेणावशिष्टं योगसेवया ॥

इत्युपनिषत् ॥

तदवगत्युपायस्तु सर्वकरणव्यापृत्युपरतिरेवेत्य —कूर्म इति । यथा कूर्मः स्वाङ्गान्युपसंहृत्य शिलावत् वर्तते ॥ १४ ॥ एवं योगी नवद्वारेषु सर्वेषु नाडीद्वारेषु च वायुपूरितरेचितः पूरक वकावस्थायां वायुना पूरितरेचितनाडीमुखिरावच्छिन्ननिर्व्यापारदेहविशिष्टो भवे । रेचकपूरकादिव्यापारं विना सुषुम्नामार्गेण ऊर्ध्वनिःश्वासो भवेदित्याह—नि षिद्ध इति । नवद्वारे निषिद्धे निरुद्धे सत्यथ सुषुम्नायाः प्राक् पूर्वद्वारं मू ग्रान्ध्रं भित्त्वा अथोर्ध्व निःश्वासः निर्गतश्वासव्यापारो भवेत्, केवलकुम्भकेन ष्टेत्यर्थः ॥ १४१ ॥ कुम्भकलक्षणमाह—घटमध्य इति । एवं केवलकुम्भ गेन आत्मतत्त्वमवगम्य कृतार्थो भवेदित्युपसंहरति—निषिद्धैरिति । स्व ापृतिनिषिद्धैः निरुद्धैः नवद्वारैः विशिष्टदेहो योगी निर्जने निरुपद्रवे ऽ ो सिद्धाद्यासनमास्थाय ॥ १४२ ॥ निर्विकल्पकयोगसेवया कैवल्यनाडीं भि ा तत्र आत्ममात्रेणाव-शिष्टमिति तत्त्वज्ञानेन निश्चितं विकलेवरं कैवल्यं भवे ति शेषः । तुशब्दोऽव-धारणार्थः । इत्युपनिषच्छब्दो योगतत्त्वोपनिषत्समाप्त्य र्थो ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
लिखितं स्याद्विवरणं योगतत्त्वस्य सुस्फुटम्
योगतत्त्वविवरणं षष्ट्युत्तरशतद्वयम् ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे एकच रिंशत्संख्यापूरकं योगतत्त्वोपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम् ।

योगशिखोपनिषत्

ॐ सह नाववतु । इति शान्तिः

प्रथमोऽध्यायः

मुक्तिमार्गजिज्ञासा

सर्वे जीवा दुःखैर्दुःखैर्मायाजालेन वेष्टिताः ।
तेषां मुक्ति कथं देव कृपया वद शंकर ॥ १ ॥
सर्वसिद्धिव मार्गं मायाजालनिकृन्तनम् ।
जन्ममृत्युज व्याधिनाशनं सुखदं वद ॥ २ ॥
इति ॥

योगज्ञाने य मुक्तिसाधनत्वेन विश्रुते ।
तत्त्रिपदं ब्रह्म त्वं स्वमात्रमवशिष्यते ॥

इह खलु कृष्ण यजुर्वेदप्रविभक्तेयं योगशिखोपनिषत् ससाधनज्ञानयोग-सर्वस्वप्रकटनव्यग्रा ब्रह्मात्रविश्रान्ता विजयते । अस्याः स्वल्पग्रन्थतो विवरणमारभ्यते । शिष्याचार्यभावं गतचतुराननमहेश्वरप्रश्नप्रतिवचनरूपाख्यायिका तु विद्यास्तुत्यर्थमादौ आख्यायिकामवतारयति—सर्वे इति ॥ १ ॥ किं तदित्यत्र—सर्वेति ॥ २ ॥

मुक्तिमार्गस्य दुर्लभत्वम्

हिरण्यगर्भः पप्रच्छ स होवाच महेश्वरः
नानामार्गैस्तु दुष्प्रापं कैवल्यं परमं पदं ॥ ३ ॥
सिद्धिमार्गेण लभते नान्यथा पद्मसंभव

लोकोपकारार्थं महेश्वरं प्रति हिरण्यगर्भः प्रच्छ । तत्प्रश्नमंगीकृत्य स होवाच । किं तदुवाचेत्यत्र वक्ष्यमाणार्थं प्रकाः प्रन् स्तौति—नानेति । निर्विशेषज्ञानैकगम्यत्वात् ॥ ३ ॥ "नान्यः पन्थाः अयनाय विद्यते" इति श्रुतिसिद्धसिद्धिमार्गेण । कैवल्यसिद्धिप्रदोऽयं मार्गो विशेषब्रह्ममात्रज्ञानरूपः तेनैव कैवल्यं लभते नान्यथेत्यर्थः ॥

ब्रह्म केवलशास्त्रागम्यम्

पतिताः शास्त्रजालेषु प्रज्ञया तेन मोहि ॥ ४ ॥
स्वात्मप्रकाशरूपं तत् किं शास्त्रेण प्रका ति ।
निष्कलं निर्मलं शान्तं सर्वातीतं निराम ॥ ५ ॥
तदेव जीवरूपेण पुण्यपापफलैर्वृतम् ।
परमात्मपदं नित्यं तत्कथं जीवतां गतम् ॥ ६ ॥
तत्त्वातीतं महादेव प्रसादात्कथयेश्वर ।

उन्मार्गगामिन आभासज्ञानिनो विडम्बयति— तेता इति । ब्रह्मचर्य-गुरुकुलवाससाधनचतुष्टयादिकं विस्मृत्य "तन्त्वत्र मयाऽधीतं नाधीतं तुर्यतन्त्रकं" इत्यादिस्वरूपदर्शनसिद्धाञ्जनोक्तरीत्या पाँ : ॥ ४ ॥ शास्त्रेण ब्रह्म प्रकाश्यते इत्यत्र स्वात्मेति ब्रह्मणो व्यावि दंवाक्यार्थत्वेन स्वयं-प्रकाशरूपत्वात्, "येनार्थवन्ति तं किं तु वि ारं प्रकाशयेत्" ।

स्वात्मप्रकाशरूपं ब्रह्म कीदृशं इत्यत्र—**निष्कलमिति**। प्राणादिनामान्तषोडश-कलाऽपह्नवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकनिष्कलं ब्रह्ममात्रमित्यर्थः ॥ ५ ॥ निष्कलस्य ब्रह्ममात्रत्वे जीवजातं [illegible] न्नमित्यत आह —**तदेवेति**। यत् स्वज्ञदृष्ट्या स्वमात्रं अवशिष्टं स्वाज्ञदृष्ट्या [illegible] च। कथं पुनः ब्रह्म जीवत्वं भजतीत्याक्षिपति—**परमात्मेति** ॥ ६ ॥ तत् [illegible] कीदृशं? **तत्वातीतम्** ॥

ब्रह्मणो जीवभावः

[1]सर्वभावप [illegible] तीतं ज्ञानरूपं निरञ्जनम् ॥ ७ ॥
वायुवत्स्पु [illegible] रतं स्वस्मिंस्तत्राहंकृतिरुत्थिता ।
पञ्चात्मक [illegible] भूत् पिण्डं धातुबद्धं गुणात्मकम् ॥ ८ ॥
सुखदुःखै [illegible] मायुक्तं जीवभावनया कुरु ।
तेन जीवा [illegible] श्वा प्रोक्ता विशुद्धे परमात्मनि ॥ ९ ॥

प्रश्नोत्तरं भगव [illegible] ह—**सर्वेति** ॥ ७ ॥ तदेव स्वाज्ञदृष्ट्या व्योम्नि **वायुवत** इति। तत्स [illegible] गात् **पञ्चात्मकमभूत पिण्डम**। यन्निष्प्रतियोगिक-स्वमात्रमवशिष्टं तदेव [illegible] वज्ञादिदृष्ट्या किञ्चित् स्फुरितं सत् साक्षिभावं भजति। त्रिपाद्भूतिरेव नित्यभूति [illegible] ा चकास्ति। नित्यभूतिरेव पूर्णाहम्भावमेत्य लीलाभूतिः भवति। लीलाभूति [illegible] पे परिच्छिन्नपिण्डाभिमानात् मोहभूतिः। साऽपि पिण्डादिरूपेण जडभू [illegible] पि भवतीत्यर्थः ॥ ८–९ ॥

कामादिदोषविमुक्तजीवस्य शिवत्वम्

कामक्रो [illegible] धं चापि मोहलोभमथो रजः ।
जन्म मृ [illegible] श्च कार्पण्यं शोकस्तन्द्रा क्षुधा तृषा ॥ १० ॥

[1] महेश्वरः इत्यधि [illegible] —अ.

तृष्णा लज्जा भयं दुःखं विषादो हर्ष [1]एव च ।
एभिर्दोषैर्विनिर्मुक्तः स जीवः शिव उच्यते ॥ ११ ॥

त्रिपादेव परिच्छिन्नपिण्डाभिमानात् मोहभूतित्व भजतीत्युक्तं पुनर्मोहभूतेः लीलादिभूतित्वं कथमित्यत्र त्रिपादस्मीति प्रबोधतः ण्डाद्यभिमतिमूलकामादि- वृत्तित्यागसमकालं त्रिपाद्भूतिरेव भवतीत्याह—कामो ॥ १० ॥ कामादिवृत्ति- परिग्रह एव दोषः, त्रिपाद्भूतेः मोहभूतिप्रापकत्वात् ॥ ॥

ज्ञानयोगाभ्यां दोषविनाशः

तस्माद्दोषविनाशार्थमुपायं कथयामि ते
ज्ञानं केचिद्वदन्त्यत्र केवलं तन्न सिद्धये १२ ॥
योगहीनं कथं ज्ञानं मोक्षदं भवतीह भो
योगोऽपि ज्ञानहीनस्तु न क्षमो मोक्षक ॥ १३ ॥
तस्माज्ज्ञानं च योगं च मुमुक्षुर्दृढमभ्य

यस्मादेवं कामादिवृत्तिसंगादनर्थो जातः तस्मा मोहभूतेस्त्रिपाद्भूतित्व- प्रापकोपायः कः इत्यत्र "पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्य "ब्रह्मव्यतिरिक्तं न किञ्चिदस्ति," "ब्रह्ममात्रमसन्नहि," इत्यादिश्रुतिसिद्धर तिरिक्तासत्प्रपञ्चापह्नव- ज्ञानप्रादुर्भूतनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रज्ञानसमकालं त्रैपदब्र त्रावस्थानलक्षणविक- ळेबरकैवल्यं स्यादित्यत्र न विवादः, स्वाज्ञानप्रभव ीवत्वादेः स्वज्ञानाव- धिकत्वात् तज्ज्ञानस्य चरमजन्माश्रयत्वात् । तद्विना सवि ाभासज्ञानं केचिदिति ॥ १२–१३ ॥ यथोक्तसाधनविकलब्रह्मचित्ताश्रिताभासः शेषज्ञानस्य स्वफल- साधनानीशत्वात् विविधफलभुसिद्धिप्रापकाभासयोगस्याः मुख्ययोगफलप्रापणा- नीशत्वाच्च यस्मादेतावाभासज्ञानयोगौ प्रातिस्विकेन स्व लसाधनानीशौ भवतः

[1] मेव—अ, अ १, क, उ १.

तस्मात् ज्ञानयोगौ समुच्चित्य मुमुक्षुः दृढमभ्यसेत् । तेनाभासज्ञानयोगौ स्वगताभासतां विहाय निष्प्रतियोगिकनिर्विशेषब्रह्ममात्रज्ञानपर्यवसन्नौ भवतः । तथा च श्रुतिः "शाम्[illegible]ति ह्यस्त्रमस्त्रेण मलेन क्षाळ्यते मलम्" इत्यादि । तत्र योगाभासस्तु आभासज्ञान[illegible]ताभासत्वं निर्मूल्य निर्विशेषज्ञानपर्यवसन्नो भवति ॥

ज्ञानस्वरूपं तत्फलं च

ज्ञानस्वरूप[illegible]वादौ ज्ञेयं ज्ञानैकसाधनम् ॥ १४ ॥
अज्ञानं क[illegible]शं चेति प्रविचार्य मुमुक्षुणा ।
ज्ञातं येन [illegible]जं रूपं कैवल्यं परमं पदम् ॥ १५ ॥
असौ दो[illegible]निर्मुक्तः कामक्रोधभयादिभिः ।
सर्वदोषैर्वृ[illegible]जीवः कथं ज्ञानेन मुच्यते ॥ १६ ॥
स्वात्मरू[illegible]था [1]ज्ञानं पूर्णं तद्व्यापकं तथा ।
कामक्रोध[illegible]दोषाणां [2]स्वरूपान्नास्ति भिन्नता ॥ १७ ॥
पश्चात्तस्य[illegible]धिः [3]किं नु निषेधोऽपि कथं भवेत् ।
विवेकी स[illegible]ा मुक्तः संसारभ्रमवर्जितः ॥ १८ ॥
परिपूर्णम्व[illegible]यं तत्सत्यं कमलसंभव ।
सकलं नि[illegible]लं चैव पूर्णत्वाच्च तदेव हि ॥ १९ ॥

यत एवमतो [illegible]विशेषज्ञानं स्वफलसाधनसमर्थं स्यादेवेति मनसि निधाय मुमुक्षुभिः ज्ञानाज्ञाने[illegible] ज्ञातव्येत्याह—ज्ञानेति ॥ १४ ॥ तत्र निर्विशेषज्ञान-स्वरूपमाह—ज्ञातमि[illegible] । तदेव यथोक्तज्ञानमित्यर्थः ॥ १५ ॥ य एवं

[1] ज्ञातं—अ, अ [illegible] [2] स्वरूपं ना—क, अ १, उ १.
[3] किं तु—क, च

ज्ञानी सोऽयं असौ । कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः । पुनराभासज्ञानाभिप्रायेणाक्षिपति । किमिति? कामक्रोधादिसर्वदोषैरिति । कामक्रोधादयो दोषाः स्वाज्ञानविजृम्भिताः●॥ १६ ॥ सर्वदोषग्रासस्वज्ञाने वा तदेकाद्वे स्वात्मनि दोषासम्भवं प्रकटयन् परिहरति—स्वात्मेति । यथा स्वात्मरू सर्वपरिपूर्ण व्याप्यसत्वे व्यापकमपि भवति तथा तद्गोचरज्ञानस्य तन्मात्रप वसन्नत्वान्न तत् भिद्यते । स्वात्मातिरेकेण ज्ञानाभावेऽपि कामादिदोषाः तद्विन्न भवेयुरित्यत आह—कामेति । न हि निम्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रे कामादिदोषपृ : स्यान्न वेति स्मृतिर्वा कथं सेद्धुं पार्यति ब्रह्ममात्रगतनिम्प्रतियोगिक या: स्वातिरिक्तमस्ति नास्तीति गन्धासहत्वात् ॥ १७ ॥ एवं ज्ञानी तकृत्यो भवतीत्याह—विवेकीति ॥ १८ ॥ तस्यैव ब्रह्मत्वमाह—परिपूर्णेति । सांसारिकभ्रमविरळ- ब्रह्मविदो ब्रह्मत्वात् यत् सत्यमिति ख्यातं तदेव स्व दिदृष्टया सकळादिभावं भजतीत्याह—सकळमिति ॥ १९ ॥

आभासज्ञान्यज्ञानिनोरविशेषः

[1]कलिना स्फूर्तिरूपेण संसारभ्रमतां गतम्
निष्कलं निर्मलं साक्षात्सकलं गगनोपमम् ॥ २० ॥
उत्पत्तिस्थितिसंहारस्फूर्तिज्ञानविवर्जितम्
एतद्रूपं समायातः स कथं मोहसागरे ॥ २१ ॥
निमज्जति महाबाहो त्यक्त्वा विद्यां पुनः ः ।
सुखदुःखादिमोहेषु यथा संसारिणां स्थितिः ॥ २२ ॥
तथा ज्ञानी यदा तिष्ठेद्वासनावासितस्तदा ।
तयोर्नास्ति विशेषोऽत्र समा संसारभावना ॥ २३ ॥
ज्ञानं चेदीदृशं ज्ञातमज्ञानं कीदृशं पुनः

[1] कलना—अ, अ १.

अप्रकाशकल्यन्तःकरणयोगात् संसारित्वं भजतीत्याह—**कलिनेति** वस्तुतस्तु **निष्कलम्** ॥ २० ॥ *यन्निष्कलमित्यादिविशेषणविशिष्टमेतद्* चित्तशुद्धिसाधनचतुष्टयसम्पत्त्यभावेऽपि येन केनोपायेन **समायोगो** यदि ज्ञानी तदा कृतकृत्यो [illegible]वेत्, स कथं स्वात्मज्ञानं विहाय स्वाज्ञवन्मोहसागरं *निमज्जतीति प्रश्नोत्तरं* [illegible]वानाह—*सुखेति* ॥ २१–२२ ॥ **तथा** *अयमाभास-ज्ञानी । स्वाज्ञानेनास्यापि [illegible]मा* ॥ २३ ॥ *आभासज्ञानिनः ज्ञानम् । आभासज्ञाना-ज्ञानयोरविरोधादेकार्थपर्य[illegible]सायित्वं युज्यत इत्यर्थः ।*

आभासज्ञानिनो योगेन विना न मोक्षसिद्धिः

ज्ञाननिष्ठोऽ[illegible]रक्तोऽपि धर्मज्ञोऽविजितेन्द्रियः ॥ २४ ॥
विना देहे[illegible] योगेन न मोक्षं लभते विधे ।
अपक्काः [illegible]पक्काश्च देहिनो द्विविधाः स्मृताः ॥ २५ ॥
अपक्का यो[illegible]हीनास्तु पक्का योगेन देहिनः ।
मर्त्यो योग[illegible]ना देहो ह्यजडः शोकवर्जितः[1] ॥ २६ ॥
जडस्तु प[illegible]वो ज्ञेयो ह्यपक्को दुःखदो भवेत् ।

तस्य योगं विन[illegible]किञ्चित्करतामाह—**ज्ञानेति** । स्वारोपितज्ञाननिष्ठः । शास्त्रतो धर्मज्ञः । स्व[illegible] **अविजितेन्द्रियः** ॥ २४ ॥ *अयमाभासज्ञानी* **योगेन विना** स्वात्मज्ञानगताभा[illegible]मलं संक्षाळ्य शुद्धं ज्ञानं प्राप्य तत्समकालं **न** कदापि **मोक्षं लभते**, योगोद्[illegible]स्य चित्तमलशोधकत्वात् । नह्यशुद्धचित्तासादितज्ञानं कार्यकारि भवतीत्यर्थः आभासपारमार्थिकभेदेन ज्ञानिनौ द्विविधावित्याह— **अपक्व** इति ॥ २५ [illegible]केवलाभासज्ञानिनः **अपक्काः** अशुद्धान्तरत्वात् । **योगेन पक्काः** पारमा[illegible]कज्ञानिनः इत्यर्थः । शुद्धाशुद्धज्ञानिनोरधिष्ठितदेहादेः जडाजडतामाह—**सर्व**[illegible]ते । ज्ञानाग्निदग्धकल्मषत्वात् ज्ञानिदेहादेरजडत्वं युज्यते इत्यत्र "यथैव मृण्मयः [illegible]म्मः तद्वद्देहोऽपि चिन्मयः" इति श्रुतेः ॥ २६ ॥

[1] ज: शोकविवर्जि[illegible]—क

आभासज्ञानिनां दुःखानिवृत्तिः

ध्यानस्थोऽसौ तथाऽप्येवमिन्द्रियैर्विवशो भवेत् ॥ २७ ॥
तानि गाढं नियम्यापि तथाऽप्यन्यैः प्र
शीतोष्णसुखदुःखाद्यैर्व्याधिभिर्मानसैस्तथ ॥ २८ ॥
अन्यैर्नानाविधैर्जीवैः शस्त्राग्निजलमारुतैः
शरीरं पीड्यते तैस्तैश्चित्तं संक्षुभ्यते ततः ॥ २९ ॥
तथा प्राणविपत्तौ तु क्षोभमायाति मारुतः
ततो दुःखशतैर्व्याप्तं चित्तं क्षुब्धं भवेन्नृण ॥ ३० ॥
देहावसानसमये चित्ते यद्यद्विभावयेत्
तत्तदेव भवेज्जीव इत्येवं जन्मकारणम् ॥ १ ॥
देहान्ते किं भवेज्जन्म तन्न जानन्ति म ाः ।
तस्माज्ज्ञानं च वैराग्यं जीवस्य केवलं ः ॥ ३२ ॥
पिपीलिका यथा[दा ?]लग्ना देहे ध्यानार्ा च्यते ।
असौ किं वृश्चिकैर्दष्टो देहान्ते वा कथं ी ॥ ३३ ॥
तस्मान्मूढा न जानन्ति मिथ्यातर्केण वा ाः ।

यद्याभासज्ञानी शुद्धज्ञानिवत् ध्यानस्थः । वि ो भवेत् ब्रह्मातिरेकेण इन्द्रियादिकं नास्तीत्यसमाहितकरणग्रामत्वात् ॥ २ ॥ यथाबलं तानि ॥ २८–२९ ॥ नराणां निर्विशेषब्रह्मज्ञानीतराणाम् ॥ ३ -३१ ॥ यस्मादाभास-ज्ञानिनः एवं न विदुः तस्मात् आभासज्ञानम् । वैशेषज्ञानिनोऽप्येवं न विदुरिति चेत्, सत्यं ब्रह्मातिरेकेण देहः तदवसान मयो वा अस्ति चेत् जानन्ति, निर्विशेषब्रह्ममात्रावगतेः देहाद्युपलक्षितार्ा ापदतत्कार्यजातमस्ति

नास्तीति विभ्रमापह्नवपूर्वकत्वात् । तस्मादाभासज्ञानी अत्र विषयो भवतीति मन्तव्यम् । ज्ञानियोगिशब्देन मुख्यज्ञानियोगिनौ गृहीतौ चेत् मूलश्रुत्यनुरूप भवेदिति चेन्न; मूलश्रुतेरप्याभासज्ञान्यादिविषयतात्पर्यत्वात्, चतुर्थाध्याये शुद्धज्ञानिसमाचारस्य स्फुटीकृतत्वाच्च । न हि कदाऽपि श्रुतिर्विरुद्धार्थं वदति । तस्मादाभासपारमार्थिकज्ञानिनौ मिथोविविक्तं श्रुतिरनुवदतीति वक्तुं युक्तमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ आभासज्ञानी अस्मिन् प्रकरणे विशेषितव्यः इति स एव विशेष्यते—पिपीलिकेति ॥ ३३ ॥ यस्मादेवं ब्रह्मातिरेकेण स्वदेहध्यानतद्विरोधादिकमस्तीति भ्रान्तिः तस्मात् ॥

अहंभाव एव सर्वानर्थमूलम्

अहंकृतिर्यस्य यस्य नष्टा भवति तस्य वै ॥ ३४ ॥
देहस्त्वपि भवेन्नष्टो व्याधयश्चास्य किं पुनः ।
जलाग्निशस्त्रघातादिबाधा कस्य भविष्यति ॥ ३५ ॥
यदा यदा परिक्षीणा पुष्टा चाहंकृतिर्भवेत् ।
[1]तमनेनास्य नश्यन्ति प्रवर्तन्ते रुगादयः ॥ ३६ ॥
कारणेन विना कार्यं न कदाचन विद्यते ।
अहंकारं विना तद्वद्देहे दुःखं कथं भवेत् ॥ ३७ ॥

स्वाज्ञविकल्पितदेहादौ अहंकृतिः ॥ ३४ ॥ ज्ञानिनो विदेहत्वात् यद्यपि स्वाज्ञदृष्ट्या देहोऽस्तु शस्त्रघातादिः तस्यैवास्तु ज्ञानिनो न काचित् क्षतिरस्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ यदि पुनरस्य देहादावहम्भावः उदेति तदा स्वाज्ञवत् सर्वानर्थो भवतीत्याह—उदेति । अनेन देहाभिमानदोषेण अस्य ब्रह्मास्मीत्यादिवृत्तयो नश्यन्ति तिरोभवन्ति । किंच तं देहाभिमानिनं प्रति रुगादयः प्रवर्तन्ते ॥ ३६ ॥ अहम्भाव एव सर्वानर्थमूलमित्याह—कारणेनेति ॥ ३७ ॥

[1] तदा तदा-

योगसिद्धस्य ईश्वरत्वं जीवन्मुक्तत्वं च

शरीरेण जिताः सर्वे शरीरं योगिभिर्जितम् ।
तत्कथं कुरुते तेषां सुखदुःखादिकं फलम् ॥ ३८ ॥
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः कामक्रोधादिकं जितम् ।
तेनैव विजितं सर्वं नासौ केनापि बाध्यते ॥ ३९ ॥
महाभूतानि तत्त्वानि संहृतानि क्रमेण च
समधातुमयो देहो दग्धो योगाग्निना शनैः ॥ ४० ॥
देवैरपि न लक्ष्येत [1]योगिदेहो महाबलः
भेदबन्धविनिर्मुक्तो नानाशक्तिधरः परः ॥ ४१ ॥
यथाऽऽकाशस्तथा देह आकाशादपि निर्मलः ।
सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरो दृश्यः [2]स्थूलात्स्थूलो [3]जडाजडः ॥ ४२ ॥
इच्छारूपो हि योगीन्द्रः स्वतन्त्रस्त्वजरामरः ।
क्रीडते त्रिषु लोकेषु लीलया यत्रकुत्रचित् ॥ ४३ ॥
अचिन्त्यशक्तिमान् योगी नानारूपाणि धारयेत् ।
संहरेच्च पुनस्तानि स्वेच्छया विजितेन्द्रियः ॥ ४४ ॥
नासौ मरणमाप्नोति पुनर्योगबलेन तु ।
हठेन मृत एवासौ मृतस्य मरणं कुतः ॥ ४५ ॥
मरणं यत्र सर्वेषां तत्रासौ परिजीवति ।
यत्र जीवन्ति मूढास्तु तत्रासौ मृत एव हि ॥ ४६ ॥

योग—अ, अ १, अ २, क. स्थूलात्स्थू—उ.
[3] जडाजडः—अ, अ २, उ.

कर्तव्यं नैव तस्यास्ति कृतेनासौ न लिप्यते ।
जीवन्मुक्तः सदा स्वच्छः सर्वदोषविवर्जितः ॥ ४७ ॥

सर्वे स्वाज्ञाः [illegible] ब्रह्मात्मैक्ययोगिभिः ॥ ३८ ॥ "ब्रह्मातिरिक्तं न किञ्चिदस्ति" इति ज्ञा[illegible]खड्गेन इन्द्रियाणि ॥ ३९ ॥ किंच—महाभूतानि ॥ ४० ॥ सम्यज्ञानिनं ईश्वरभावापत्त्या सत्यसङ्कल्पत्वादयदि सम्यज्ञानयोगी अयं देहः सर्वादृश्यो भ[illegible]तु ईश्वरादिसामर्थ्यमीहते तदा देवैरपीति ॥ ४१–४४ ॥ नासौ मरणमाप्नोति [illegible]रणादेः देहनिष्ठत्वेन योगिनो देहातीतत्वात्, "न जायते म्रियते वा [illegible]नश्चित्" इति श्रुतेः । ब्रह्मातिरेकेण देहादिकं नास्तीति बोध एव हठः, हठे[illegible] सम्यज्ञानेन मृत एवासौ देहः ॥ ४५ ॥ "या निशा सर्वभूतानां" इत्यादिस्[illegible]णात् ॥ ४६–४७ ॥

आभासज्ञानिनां विडम्बनम्

विरक्ता [illegible]नेनश्चान्ये देहेन विजिताः सदा ।
ते कथं व[illegible]गेभिस्तुल्या मांसपिण्डाः कुदेहिनः ॥ ४८ ॥
देहान्ते इ[illegible]नेभिः पुण्यात्पापाच्च फल[1]माप्यते ।
ईदृशं तु [illegible]त्तत्तद्भुक्त्वा ज्ञानी पुनर्भवेत् ॥ ४९ ॥

योगव्याविद्धचि[illegible]मलनिर्विशेषज्ञानिनमीश्वरत्वेन जीवन्मुक्तत्वेन च स्तुत्वा तदपेक्षया आभासज्ञ[illegible]नो विडम्बयति—विरक्ता इति । स्वातिरिक्तविषये विशेषेण [illegible]क्ताः विर[illegible]क्ताः ॥ ४८ ॥ प्रारब्धादिकर्मफलं भुक्त्वा ज्ञानी पुनर्भवेत् । न हि पा[illegible]मार्थिकज्ञानिनः पुण्यपापतत्फलोच्चावचजन्मादिकमस्ति, आभासज्ञानिनि तु [illegible]र्मुपपद्यत इति श्रुतेराशयः । अन्यथा "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति," "य एवं [illegible]निर्बीजं वेद निर्बीज एव स भवति," "तमेवं विद्वानमृत

[1] मश्नुते—क, व[illegible]२.

इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते," इत्यादयो वेदनसमकालमेव ब्रह्ममात्रावस्थानलक्षणविदेहकैवल्यानुवादिश्रुतयो बाध्येरन्। तस्माद्यत्र ज्ञानिनः पापपुण्यानुरोधेन पुनर्भवोक्तिराभासज्ञानिनिष्ठेति ॥ ४९ ॥

तेषां सिद्धसङ्गत्या कृतकृत्यत्व.

पश्चात्पुण्येन लभते सिद्धेन सह [1]सङ्गम् ।
ततः सिद्धस्य कृपया योगी भवति नान्यथा ॥ ९० ॥
ततो नश्यति संसारो नान्यथा शिवभाषितम् ।

तादृशाभासज्ञानिनः सुकृतविशेषात् जीवन्मुक्तसंगत्या कृतकृत्यता स्यादित्याह—पश्चादिति ॥ ९० ॥

ज्ञानयोगयोः मिथः कार्यकारणत्वम्

योगेन रहितं ज्ञानं न मोक्षाय भवेद्विधेः ॥ ९१ ॥
ज्ञानेनैव विना योगो न सिध्यति कदाचन ॥ ।

आभासज्ञानयोगसमुच्चयाभिप्रायेण प्रातिस्विकेन तयोः निन्दोच्यते—योगेनेति ॥ ९१ ॥

योग एव परमो मोक्षमार्गः

जन्मान्तरैश्च बहुभिर्योगो ज्ञानेन लभ्यते ॥ ९२ ॥
ज्ञानं तु जन्मनैकेन योगादेव प्रजायते ।
तस्माद्योगात्परतरो नास्ति मार्गस्तु मोक्षदः ॥ ९३ ॥

[1] संगतिः—अ, अ १, अ २, क.

प्रविचार्य चिरं ज्ञानं मुक्तोऽहमिति मन्यते ।
किमसौ मननादेव मुक्तो भवति तत्क्षणात् ॥ ९४ ॥
पश्चाज्जन्मान्तरशतैर्योगादेव विमुच्यते ।
न तथा भवतः[1] योगाज्जन्ममृत्यू पुनःपुनः ॥ ९५ ॥
प्राणापानसम[1]योगश्चन्द्रसूर्यैकता भवेत् ।
सप्तधातुमयं देहमग्निना रञ्जयेद्ध्रुवम् ॥ ९६ ॥
व्याधयस्तस्य[2] नश्यन्ति छेदखातादि का[3]कथा ।
तदसौ परमाकाशरूपो देह्यवतिष्ठति ॥ ९७ ॥
किं पुनर्बहुनोक्तेन मरणं नास्ति तस्य वै ।
[3]देहिवदृश्यते लोके दग्धकर्पूरवत्स्वयम् ॥ ९८ ॥

तयोः मिथः [illegible]र्यकाग्रतामाह---जन्मेति ॥ ९२ ॥ यस्मादेवं तस्मान् । नास्ति, अ[illegible]ासज्ञानगताभासतां ग्रसित्वा शुद्धज्ञानजनकत्वात् । अत एव योगमार्गस्तु [illegible]ानद्वारा मोक्षदः ॥ ९३ ॥ योगाभावे ज्ञानाभासेनापि प्रविचार्य । कादाचित्[illegible]मननादेव ॥ ९४ ॥ योगादेव विमुच्यते इति योगं स्तौति । यथा [illegible]ाभासज्ञानिनां जन्ममृत्यू भवतः न तथा ॥ ९५ ॥ सप्तधातुमयं देहं—शुक्रादयः सप्तधातवः देहस्य तन्मयत्वात् तम् ॥ ९६–९८ ॥

योगसंस्कृतमनस्त्येव आत्मज्ञानोत्पत्तिः

चित्तं प्राणेन संबद्धं सर्वजीवेषु संस्थितम् ।
रज्ज्वा यद्वत्सुसंबद्धः पक्षी तद्वदिदं मनः ॥ ९९ ॥

[1] योगाच्च—अ २.
[2] स्तथा—अ.
[3] देहीव दृ—क, अ १.

नानाविधैर्विचारैस्तु न [1]बाध्यं जायते मनः ।
तस्मात्तस्य जयोपायः प्राण एव हि नान्यथा ॥ ६० ॥
तर्कैर्जल्पैः शास्त्रजालैर्युक्तिभिर्मन्त्रभेषजैः
न वशो जायते प्राणः सिद्धोपायं विना विधे ॥ ६१ ॥
उपायं तमविज्ञाय योगमार्गे प्रवर्तते ।
खण्डज्ञानेन सहसा जायते क्लेश[2]वत्तरः ॥ ६२ ॥
योऽजित्वा पवनं मोहाद्योगमिच्छति योगिनाम् ।
सोऽपक्वं कुम्भमारुह्य सागरं तर्तुमिच्छति ॥ ६३ ॥
यस्य प्राणो विलीनोऽन्तः साधके जीवितं सति ।
पिण्डो न पतितस्तस्य [3]चित्तं दोषैः प्रबाधते ॥ ६४ ॥

संस्थितं स्वात्मानं विषयीकरोतीत्यर्थः । तद्वदिदं मनः, "प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः" इति श्रुतेः ॥ ५९ ॥ यस्मादेवं तस्मात् ॥ ६०–६५ ॥

योगाभ्यास एव प्रथमकृत्यम्

शुद्धे चेतसि तस्यैव स्वात्मज्ञानं प्रकाशते ।
तस्माज्ज्ञानं भवेद्योगाज्जन्मनैकेन पद्मज ॥ ६५ ॥
तस्माद्योगं तमेवादौ साधको नित्यमभ्यसेत् ।
मुमुक्षुभिः प्राणजयः कर्तव्यो मोक्षहेतवे ॥ ६६ ॥

[1] साध्यं—अ, अ १. [2] वत्तरः—अ २. वात्तरः—क.
[3] चित्तो—अ. अ १, अ २.

योगात्परतरं पुण्यं योगात्परतरं शिवम् ।
योगात्परतरं सूक्ष्मं योगात्परतरं न हि ॥ ६७ ॥
योऽपानप्राणयोरैक्यं [1]रजसो[2]रेतसस्तथा ।
सूर्यचन्द्रमसोर्योगो जीवात्मपरमात्मनोः ॥ ६८ ॥
एवं हि द्वन्द्वजालस्य संयोगो योग उच्यते ।
यस्माद्योग एवं प्रभावान् तस्मात् ॥ ६६–६८ ॥

योगशिखोपदेशः

अथ योगशिखां वक्ष्ये सर्वज्ञानेषु चोत्तमाम् ॥ ६९ ॥
यदाऽनुध्यायते मन्त्रं गात्रकम्पोऽथ जायते ।
आसनं पद्मकं बद्ध्वा यच्चान्यदपि रोचते ॥ ७० ॥
नासाग्रे दृष्टिमारोप्य हस्तपादौ च [3]संयतौ ।
मनः सर्वत्र संगृह्य ॐकारं तत्र चिन्तयेत् ॥ ७१ ॥
ध्यायते सततं प्राज्ञो हृत्कृत्वा परमे[4]श्वरम् ।
एकस्तम्भे नवद्वारे त्रिस्थूणे पञ्चदैवते ॥ ७२ ॥
ईदृशे तु शरीरे वा मतिमान्नोपलक्षयेत् ।
आदित्यमण्डलाकारं रश्मिज्वालासमाकुलम् ॥ ७३ ॥
तस्य मध्यगतं वह्निं प्रज्वलेद्दीपवर्तिवत् ।
दीपशिखा तु या मात्रा सा मात्रा परमेश्वरे ॥ ७४ ॥

[1] स्वरजो—अ, अ १, अ २, क, मु.
[2] रेतसो—अ, मु.
[3] संयतौ—उ १.
[4] छिन्नं—उ. उ १.

इत्थं योगं स्तुत्वा अथ अनन्तरं योगसारभूतां शिखां प्रपञ्चयति—अथेति । योगमस्तकविलसितत्वात् योगशिखा । आभासादिज्ञानापेक्षया इयमुत्तमा, अशुद्धचित्ताश्रयज्ञानगताभासग्रासत्वात् । तां तुभ्यं वक्ष्ये इत्यर्थः ॥ ६९ ॥ किं तत् इत्यत्र तदियत्तां तदभ्यासक्रमं चाह—यदेति । मन्तारं अनुसन्धातारं त्रायते इति मन्त्रः नादः । मन्त्रं मन्त्रो यदा अनुध्यायते अनुसन्धीयते तदा अथ अनन्तरं योगिनो गात्रकम्पं जायते । तदुपशमनार्थं आसनमिति । यद्वान्यदपि गेचते सिद्धासनादि ॥ ७० ॥ एवं आसने स्थित्वा नासाग्रे इति ॥ ७१ ॥ तदानीं देहदृष्टिः न कार्येत्याह—एकेति । वीणादण्डस्य शरीरमण्टपाधारत्वात् । स्थूणशब्देन आगाम्यादिकर्मत्रयमुच्यते । पञ्चदैवतशब्देन ब्रह्मादिसदाशिवान्तपञ्चब्रह्माण उच्यन्ते ॥ ७२ ॥ एतत्संघाते शरीरे स्वात्मात्मीयदृष्टिं न कुर्यादित्यर्थः । ततः किं कर्तव्यमित्यत्र स्वहृदये आदित्येति ॥ ७३ ॥ प्राणायामानुकूलध्यानेन मूलाधारगताग्निज्वालावलीयुतं भावयेदित्यर्थः । तत्र दीपशिखारूपेण परमेश्वरो भावनीयः इत्याह—दीपशिखेति । मूलाधारस्थदीपशिखा तु या मात्रा नीवारशूकादपि तन्वी सा मात्रा तदाकारेण परमेश्वरे भाविते सति ॥ ७४ ॥

योगाभ्यासात् परमपदसाक्षात्कारः

भिन्दन्ति योगिनः सूर्यं योगाभ्यासेन वै पुनः ।
द्वितीयं सुषुम्नाद्वारं परिशुभ्रं समर्पितम् ॥ ७५ ॥
कपालसंपुटं पीत्वा ततः पश्यति तत्पदम् ।

अथ तत्प्रसादतो योगिनः योगाभ्यासबलेन सूर्यमण्डलं भित्त्वा तत्पदं यान्तीत्यत्र "सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति" इति श्रुतेः ॥

संन्यस्तं पुरुषं दृष्ट्वा स्थानाच्चलति भास्करः ।
एष मे मण्डलं भित्त्वा परं ब्रह्म प्रयास्यति ॥

इति स्मृत्यनुरोधेन सन्न्यासयोगिनः सूर्यमण्डलं भित्त्वा तत्पदं यान्तीत्युक्तम्। केवलयोगिनस्तु द्वितीयं सुषुम्नाद्वारं कुण्डलिन्या विभिद्य ॥ ७५ ॥ तन्मार्गेण कपालसम्पुटं सहस्रारचक्रं प्रविश्य तत्र रवीन्दुग्निजममृतं पीत्वा ततः तत्पदं तत्रत्यतुरीयं तुरीयातीतं वा सोऽहमिति पश्यति पश्यन्ति। ततः तदात्त-ज्ञानानुरोधेन सविशेषं निर्विशेषं वा ब्रह्म प्रयान्तीत्यर्थः ॥

ध्यानाशक्तस्य पुण्यलोकप्राप्तिः

अथ तद् ध्यायते जन्तुरालस्याच्च प्रमादतः ॥ ७६ ॥
यदि त्रिकालमागच्छेत् [1]स गच्छेत्पुण्यसंपदम्।
पुण्यमेतत्समासाद्य संक्षिप्य कथितं मया ॥ ७७ ॥

एवं ध्यातुमशक्तानां पुण्यलोकाप्तिमाह—अथेति। यदि यो जन्तुः यथावत् ध्यानकलनायामालस्यात् प्रमादतश्च भेदधिया तत् ब्रह्म ध्यायते ध्यायति ॥ ७६ ॥ एवं अहरहः त्रिकालं ध्यानमागच्छेत् ध्यानं करोति सोऽयं मुनिः स्वभावनाऽनुरोधेन पुण्यसम्पदं ब्रह्मेन्द्राद्यैश्वर्यं गच्छेत् प्राप्नुयात्। एतत्पुण्यानुरोधेन संक्षेपेण मयोक्तमित्यर्थः ॥ ७७ ॥

लब्धयोगस्य स्वात्मबोधः

लब्धयोगोऽथ बुध्येत प्रसन्नं परमेश्वरम्।
जन्मान्तरसहस्रेषु यदा क्षीणं तु किल्बिषम् ॥ ७८ ॥
तदा पश्यति योगेन संसारोच्छेदनं महत्।

वक्ष्यमाणरीत्या लब्धयोगः स्वात्मानं बुध्यते इत्याह—लब्धेति। सोऽहमिति बुध्येत। किल्बिषवतां स्वातिरिक्तकलनोच्छेदनेश्वरसाक्षात्कारः कुत इत्यत आह—जन्मान्तरेति। नित्यादिकर्मफलसमर्पणसन्तुष्टेश्वरप्रसादतः यदा ॥ ७८ ॥

[1] संग—अ १.

योगाभ्यासार्थं जितप्राणगुरूपसदनम्

अधुना संप्रवक्ष्यामि योगाभ्यासस्य लक्षणम् ॥ ७९ ॥
मरुज्जयो यस्य सिद्धः सेव्येत्तं गुरुं सदा ।
गुरुवक्त्रप्रसादेन कुर्यात्प्राणजयं बुधः ॥ ८० ॥

तदा पश्यति योगेनेत्युक्तं, सोऽयं योगः कीदृश इत्याकांक्षायां तदियत्तां ससाधनां सफलामाचष्टे—अधुनेति ॥ ७९ ॥ तत् गुरुमुखेनैव ज्ञेयमित्याह—मरुदिति ॥ ८० ॥

सरस्वतीचालनम्

वितस्तिप्रमितं दैर्घ्यं चतुरङ्गुलविस्तृतम् ।
मृदुलं धवलं प्रोक्तं वेष्टनाम्बरलक्षणम् ॥ ८१ ॥

आदौ सरस्वतीनाडीचालनपुरस्सरं कुण्डलिनीस्थितिं तच्चालनोपायं चाह—वितस्तीति । सरस्वतीनाडीमस्तकमुक्तलक्षणलक्षितवस्त्रेणावेष्टय ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय मुहूर्तपर्यन्तं निर्भयाच्चालयेत् ॥ ८१ ॥

कुण्डलीचालनेन ग्रन्थित्रयभेदः

निरुध्य मारुतं गाढं शक्तिचालनयुक्तितः ।
अष्टधा कुण्डलीभूतामृर्ज्वीं कुर्यात्तु कुण्डलीम् ॥ ८२ ॥
पायोराकुञ्चनं कुर्यात्कुण्डलीं चालयेत्तदा ।
मृत्युवक्त्रगतस्यापि तस्य मृत्युभयं कुतः ॥ ८३ ॥
एतदेव परं गुह्यं कथितं तु मया तव ।
वज्रासनगतो नित्यमूर्ध्वाकुञ्चनमभ्यसेत् ॥ ८४ ॥

वायुना ज्वलितो वह्निः कुण्डलीमनिशं दहेत् ।
संतप्ता साऽग्निना [1]जीवा शक्तिस्त्रैलोक्यमोहिनी ॥ ८५ ॥
प्रविशेच्चन्द्र[2]कुण्डे तु सुषुम्नावदनान्तरे ।
वायुना वह्निना सार्धं ब्रह्मग्रन्थिं भिनत्ति सा ॥ ८६ ॥
विष्णुग्रन्थिं ततो भित्त्वा रुद्रग्रन्थौ च तिष्ठति ।
ततस्तु कुम्भकैर्गाढं पूरयित्वा पुनःपुनः ॥ ८७ ॥

सरस्वतीनाडीचालनानन्तरं निरुध्य ॥ ८२ ॥ तदा पायोः । कुण्डलिनीचालनतोऽस्य विमृत्युत्वमाह—मृत्युवक्त्रेति ॥ ८३ ॥ कुण्डलीं चालयेदिति यदुक्तं सोपायं तदाह—वक्त्रेति ॥ ८४ ॥ आकुञ्चनोत्थवायुना । तेन दाहेन सन्तप्ता ॥ ८५ ॥ ततः सा किं करोतीत्यत्र प्रविशेत् । सुषुम्नायाः चन्द्रवत् शीतळत्वात् कुण्डलीतापशान्तिकरत्वं योग्यनुभवसिद्धमित्यर्थः । दक्प्राणवायुना । मूलाधारप्रवेशमार्गकवाटाभं ब्रह्मग्रन्थिम् ॥ ८६ ॥ अनाहतकवाटं विष्णुग्रन्थिम् । आज्ञाकवाटे रुद्रग्रन्थौ । रुद्रग्रन्थिभेदनोपायमाह—तत इति ॥ ८७ ॥

कुम्भकचतुष्टयाभ्यासविधिः

अथाभ्यसेत्सूर्यभेदमुज्जायीं चापि शीतलीम् ।
भस्त्रां च सहितो नाम स्याच्चतुष्टयकुम्भकः ॥ ८८ ॥
बन्धत्रयेण संयुक्तः केवलप्राप्तिकारकः ।

कुम्भकभेदमाह—अथेति ॥ ८८-८९ ॥

[1] जीव—अ, मु. [2] तुण्डे—क. खण्डे—अ. तुण्डेन—ज २.

सूर्यभेदलक्षणम्

अथास्य लक्षणं सम्यक्फलयुक्तमिदं समासतः ॥ ८९ ॥

एकाकिना समुपगम्य विविक्तदेशं
प्राणादिरूपमसृतं परमार्थतत्त्वम् ।
लघ्वाशिना धृतिमता परिभावितव्यं
संसाररोगहरमौषधमद्वितीयम् ॥ ९० ॥

सूर्यनाड्या समाकृष्य वायुमभ्यासयोगिना ।
विधिवत्कुम्भकं कृत्वा रेचयेच्छीतरश्मिना ॥ ९१ ॥

उदरे बहुरोगघ्नं क्रिमिदोषं निहन्ति च ।
मुहुर्मुहुरिदं कार्यं सूर्यभेदमुदाहृतम् ॥ ९२ ॥

आदौ समुदायलक्षणमुच्यते—एकाकिनेति ॥ ९० ॥ ततः सूर्यभेदलक्षणं तत्फलं चाह—सूर्येति ॥ ९१–९२ ॥

उज्जायीकुम्भकलक्षणम्

नाडीभ्यां वायुमाकृष्य कुण्डल्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ।
धारयेदुदरे पश्चाद्रेचयेदिडया सुधीः ॥ ९३ ॥

कण्ठे कफादिदोषघ्नं शरीराग्निविवर्धनम् ।
नाडीजलापहं धातुगतदोषविनाशनम् ॥ ९४ ॥

गच्छतस्तिष्ठतः कार्यमुज्जाय्याख्यं तु कुम्भकम् ।

उज्जायीकुम्भकलक्षणमाह—नाडीभ्यामिति ॥ ९३–९४ ।

मुखेन वायुं संगृह्य घ्राणरन्ध्रेण रेचयेत् ॥ ९५ ॥
शीतलीकरणं चेदं हन्ति पित्तं क्षुधां तृषम् ।

शीतलीलक्षणमाह—मुखेनेति ॥ ९५ ॥

भस्त्रिकाकुम्भकलक्षणम्

स्तनयोरथ भस्त्रेव लोहकारस्य वेगतः ॥ ९६ ॥
रेचयेत्पूरयेद्वायुमाश्रमं देहगं धिया ।
यथा श्रमो भवेद्देहे तथा सूर्येण पूरयेत् ॥ ९७ ॥
कण्ठसंकोचनं कृत्वा पुनश्चन्द्रेण रेचयेत् ।
वातपित्तश्लेष्महरं शरीराग्निविवर्धनम् ॥ ९८ ॥
कुण्डलीबोधकं वक्रदोषघ्नं शुभदं सुखम् ।
ब्रह्मनाडीमुखान्तःस्थकफाद्यर्गलनाशनम् ॥ ९९ ॥
सम्यग्बन्धसमुद्भूतं ग्रन्थित्रयविभेदकम् ।
विशेषेणैव कर्तव्यं भस्त्राख्यं कुम्भकं त्विदम् ॥ १०० ॥

भस्त्रिकाकुम्भकलक्षणमाह—स्तनयोरिति । भस्त्रिकाचालकस्तनयोः समं अथ ॥ ९६–९९ ॥ भस्त्रिकाकुम्भकात् रुद्रग्रन्थिरपि भिद्यते इत्यर्थः ॥ १०० ॥

बन्धत्रयविधिः

बन्धत्रयमथेदानीं प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् ।
नित्यं कृतेन तेनासौ वायोर्जयमवाप्नुयात् ॥ १०१ ॥

चतुर्णामपि भेदानां कुम्भके समुपस्थिते ।
बन्धत्रयमिदं कार्यं वक्ष्यमाणं मया हि तत् ॥ १०२ ॥
प्रथमो मूलबन्धस्तु द्वितीयोड्डीयणाभिधः ।
जालन्धरस्तृतीयस्तु लक्षणं कथयाम्यहम् ॥ १०३ ॥

कुम्भकचतुष्टयांगतया बन्धत्रयलक्षणमाह—बन्धेति ॥ १०१–१०४ ॥

मूलबन्धः

गुदं पार्ष्ण्या तु संपीड्य [1]वायुमाकुञ्चयेद्बलात् ।
वारंवारं यथा चोर्ध्वं समायाति समीरणः ॥ १०४ ॥
प्राणापानौ नादबिन्दू मूलबन्धेन चैकताम् ।
गत्वा योगस्य संसिद्धिं यच्छतो नात्र संशयः ॥ १०५ ॥

नादबिन्दुशब्देन बुद्धिमनसी उच्येते ॥ १०५–१०७ ॥

उड्डियाणबन्धः

कुम्भकान्ते रेचकादौ कर्तव्यस्तूड्डियाणकः ।
बन्धो येन सुषुम्नायां प्राणस्तूड्डीयते यतः ॥ १०६ ॥
तस्मादुड्डीयणाख्योऽयं योगिभिः समुदाहृतः ।
उड्डियाणं तु सहजं गुरुणा कथितं सदा ॥ १०७ ॥
अभ्यसेत्तदतन्द्रस्तु वृद्धोऽपि तरुणो भवेत् ।
नाभेरूर्ध्वमधश्चापि ताणं कुर्यात्प्रयत्नतः ॥ १०८ ॥
षण्मासमभ्यसेन्मृत्युं जयत्येव न संशयः ।

[1] पायु—क, अ २.

ताणं आकुञ्चनम् ॥ १०८–१११ ॥

जालन्धरबन्धः ६.

पूरकान्ते तु कर्तव्यो बन्धो जालन्धराभिधः ॥ १०९ ॥
कण्ठसंकोचरूपोऽसौ वायुमार्गनिरोधकः ।
कण्ठमाकुञ्च्य हृदये स्थापयेद्दृढमिच्छया ॥ ११० ॥
बन्धो जालन्धराख्योऽयममृता[1]प्यायकारकः ।
अधस्तात्कुञ्चनेनाशु कण्ठसंकोचने कृते ॥ १११ ॥
मध्ये पश्चिमताणेन स्यात्प्राणो ब्रह्मनाडिगः ।

कुण्डल्या ग्रन्थित्रयविभेदनेन निर्विकल्पकप्राप्तिः

वज्रासनस्थितो योगी चालयित्वा तु कुण्डलीम् ॥ ११२ ॥
कुर्यादनन्तरं भस्त्रीं कुण्डलीमाशु बोधयेत् ।
भिद्यन्ते ग्रन्थयो वंशे तप्तलोहशलाकया ॥ ११३ ॥
तथैव पृष्ठवंशे स्याद्ग्रन्थिभेदस्तु वायुना ।
पिपीलिकायां लग्नायां कण्डूस्तत्र प्रवर्तते ॥ ११४ ॥
सुषुम्नायां तथाऽभ्यासात्सततं वायुना भवेत् ।
रुद्रग्रन्थिं ततो भित्त्वा ततो याति शिवात्मकम् ॥ ११५ ॥
चन्द्रसूर्यौ समौ कृत्वा तयोर्योगः प्रवर्तते ।
गुणत्रयमतीतं स्याद्ग्रन्थित्रयविभेदनात् ॥ ११६ ॥
शिवशक्तिसमायोगे जायते परमा [2]स्थितिः ।

[1] प्याय—अ १, अ २, क. [2] स्थितः—अ, अ १.

बन्धत्रययुक्तो योगी वज्रासनेति ॥ ११२–११६ ॥ ब्रह्मरन्ध्रगततुरीय एव शिवः, शक्तिस्तु कुण्डलिनी, तयोर्योगादेव परमा स्थितिः सहजनिर्विकल्पकावस्था जायते इत्यर्थः ॥

सुषुम्नायाः मोक्षमार्गत्वं कालभोक्तृत्वं च

यथा करी करेणैव पानीयं प्रपिबेत्सदा ॥ ११७ ॥
सुषुम्नावज्रनालेन पवमानं प्रसेत्तथा ।
वज्रदण्डसमुद्भूता मणयश्चैकविंशतिः ॥ ११८ ॥
सुषुम्नायां स्थिताः सर्वे सूत्रे मणिगणा इव ।
मोक्षमार्गे प्रतिष्ठाना सुषुम्ना विश्वरूपिणी ॥ ११९ ॥
यथैव निश्चितः कालश्चन्द्रसूर्यनिबन्धनात् ।
आपूर्य कुम्भितो वायुर्बहिर्नो याति साधके ॥ १२० ॥
पुनःपुनस्तद्वदेव पश्चिमद्वारलक्षणम् ।
पूरितम्तु स तद्वारैरीषत्कुम्भकतां गतः ॥ १२१ ॥
प्रविशेत्सर्वगात्रेषु [1]वायुः पश्चिममार्गतः ।
रेचितः क्षीणतां याति [2]पूरितः पोषयेत्ततः ॥ १२२ ॥

सुषुम्नया प्राणोदकं पिबेदित्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति ॥ ११७ ॥ वज्रदण्डो नाम सुषुम्नाश्रयो वीणादण्डः तत्र भवा एकविंशतिमणयश्चण-कवन्मांसपिण्डाः सुषुम्नामार्गगतध्वान्तप्रासत्वात् दीपवत् प्रकाशरूपेण मूलाधारमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रान्तं सुषुम्नावेणुपर्ववत् विद्यन्ते योगिप्रत्यक्षाः भवन्तीत्यर्थः ॥ ११८ ॥ तथाविधसुषुम्नाया मोक्षमार्गत्वं कालभोक्तृत्वं चाह—

[1] वायुं—अ, अ १. [2] पूरितं—अ

मोक्षेति । विश्वरूपिणी विश्वाधारब्रह्माश्रयत्वात् ॥ ११९ ॥ निमिषादिकल्पान्त-कालः यत्र विलीयते सेयं सुषुम्ना कालभोक्त्रीत्यर्थः । साधके योगिनि या सुषुम्ना वर्तते तया आपूर्य कुम्भितो वायुः उच्छ्वासनिश्वासरूपेण निमेषादिकल्पान्तकालकलनानिर्वाहकः प्राणवायुः सहसा बहिः नो याति । अतः कालभोक्तृत्वं सुषुम्नायाः सिद्धमित्यर्थः ॥ १२० ॥ यदि प्रमादतः सुषुम्नाया बहिः निर्गच्छति तदा पुनःपुनः तद्वत् पूर्ववदेव । सुषुम्नया प्राणमापूर्य कुम्भयेदिति यत्तत् पश्चिमद्वारलक्षणं भवति । सोऽयं प्राणः तद्वारैः तद्वारेण पूरितः सन्नादावीषत्कुम्भकतां भजति ॥ १२१ ॥ ततः प्राणवायुः पश्चिममार्गतः सर्वगात्रेषु प्रविशेत् । यदि कालकर्मसंयोगतः सुषुम्नया रेचितो वायुः क्षीणतां याति ततः तदा पूरितः शरीरं पोषयेत् पुष्टिं कुर्यादित्यर्थः ॥ १२२ ॥

सुषुम्नायोगेन ब्रह्मज्ञानसिद्धिः

यत्रैव जातं सकलेवरं मन-
स्तत्रैव लीनं कुरुते स योगात् ।
स एव मुक्तो निरहंकृतिः सुखी
मूढा न जानन्ति हि पिण्डपातिनः ॥ १२३ ॥
चित्तं विनष्टं यदि भासितं स्या-
त्तत्र प्रतीतो मरुतोऽपि नाशः ।
न चेद्यदि स्यान्न तु तस्य शास्त्रं
नात्मप्रतीतिर्न गुरुर्न मोक्षः ॥ १२४ ॥
जम्बुको रुधिरं यद्वद्बलादाकृष्यति स्वयम् ।
ब्रह्मनाडी तथा धातून्संतताभ्यासयोगतः ॥ १२५ ॥

अनेनाभ्यासयोगेन नित्यमासनबन्धतः ।
चित्तं विलीनतामेति विन्दुर्नो यात्यधस्तथा ॥ १२६ ॥

स्वातिरिक्तमनस्तत्कार्यजातारोपापवादाधिष्ठानात्मज्ञानं यस्यास्ति स एव मुक्त इत्याह—यत्रेति । स्वातिरिक्तभ्रमतो मुक्तः । एवं अधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानं ये न जानन्ति ते मूढाः तेषां आवृतित्रयावृतदृष्टित्वात् मूढत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥१२३॥ यस्य एवमधिष्ठानज्ञानं नोदेति तद्दृष्ट्या श्रुत्याचार्यतत्प्रभवज्ञानतत्फलमोक्षादिकं नास्तीत्याह—चित्तमिति । तज्जन्म व्यर्थमित्यर्थः ॥ १२४ ॥ यतः अयं अधिष्ठानज्ञानाभावोऽनर्थहेतुः अतः तत्प्रबोधार्थं उत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते । ब्रह्मातिरिक्तधातुषु सत्सु ब्रह्मज्ञानं कथं भवतीत्यत्र जम्बूको रुधिरमिव धातून् सुषुम्ना ग्रसति ततो ब्रह्मज्ञानं जायते इत्याह—जम्बुक इति । ब्रह्मनाडी तथा धातून बहिः पदार्थतत्प्रबोधान् ग्रसत्येव । ततो ब्रह्मज्ञानमुदेति तत्समकालं स्वातिरिक्तभ्रममुक्तिश्च भवति । एवं सिद्धावुपायस्तु—सन्ततेति । योगतः उक्तार्थसिद्धिः स्यादित्यर्थः ॥ १२५ ॥ अभ्यासतः किं स्यादित्यत्र अनेनेति ॥ १२६ ॥

योगाभ्यासेन स्वरूपावस्थितिसिद्धिक्रमः

रेचकं पूरकं मुक्त्वा वायुना स्थीयते स्थिरम् ।
नानानादाः प्रवर्तन्ते संत्रवेच्चन्द्रमण्डलम् ॥ १२७ ॥
नश्यन्ति क्षुत्पिपासाद्याः सर्वदोषास्तत[1]स्तदा ।
स्वरूपे सच्चिदानन्दे स्थितिमाप्नोति केवलम् ॥ १२८ ॥
कथितं तु तव प्रीत्या ह्येतदभ्यासलक्षणम् ।

ततः किं स्यादित्यत्र रेचकमिति । यदा वायुः स्थिरो भवति तदा नानानादाः ॥ १२७ ॥ एवं अमृतास्वादनतः, "ब्रह्मातिरिक्तं न किञ्चिदस्ति" इति प्रबोधाच्च नश्यन्ति इत्यादि ॥ १२८ ॥

[1] स्तदा—क, अ २.

मन्त्रादियोगचतुष्टयात्मको महायोगः

मन्त्रो लयो हठो राज[1]योगान्ता भूमिकाः क्रमात् ॥ १२९ ॥
एक एव चतुर्धाऽयं महायोगोऽभिधीयते ।

पुनस्ते महायोगं कथयामीत्याह—मन्त्र इति ॥ १२९ ॥

मन्त्रयोगः

हकारेण बहिर्याति सकारेण विशेत्पुनः ॥ १३० ॥
हंसहं सेति मन्त्रोऽयं सर्वैर्जीवैश्च जप्यते ।
गुरुवाक्यात्सुषुम्नायां विपरीतो भवेज्जपः ॥ १३१ ॥
सोऽहं सोऽहमिति [2]यः स्यान्मन्त्रयोगः स उच्यते ।

आदौ मन्त्रयोगलक्षणमाह—हकारेणेति ॥ १३० ॥ मन्त्रोऽयं सदाऽवशादुच्छ्वासनिश्वासरूपेण सर्वैः जप्यते । अयोगिनामेव भवतीत्यर्थः । योगिनां तु गुरुवाक्यात् इति ॥ १३१ ॥

हठयोगः

प्रतीतिमन्त्रयोगाच्च जायते पश्चिमे पथि ॥ १३२ ॥
हकारेण तु सूर्यः स्यात्सकारेणेन्दुरुच्यते ।
सूर्याचन्द्रमसोरैक्यं हठ इत्यभिधीयते ॥ १३३ ॥

सूत्रवाक्यपठितलययोगं पश्चाद्विवक्षन् हठयोगलक्षणमाह—प्रतीतीति ॥ १३२ ॥ चन्द्रसूर्यैक्यं जायते इत्याह—हकारेणेति ॥ १३३ ॥

[1] योगान्तर्भू—अ, अ १, अ २, क. [2] यस्य म—अ, अ १, अ २, क.

हठेन [1]गृह्यते जाड्यं सर्वदोषसमुद्भवम् ।
क्षेत्रज्ञः परमात्मा च तयोरैक्यं यदा भवेत् ॥ १३४ ॥
तदैक्ये साधिते ब्रह्मश्चित्तं याति विलीनताम् ।
पवनः स्थैर्यमायाति लययोगोदये सति ॥ १३५ ॥
लयात्संप्राप्यते सौख्यं स्वात्मानन्दं परं पदम् ।

लययोगलक्षणमाह—हठेनेति ॥ १३४–१३५ ॥

राजयोगः

योनिमध्ये महाक्षेत्रे जपाबन्धूकसंनिभम् ॥ १३६ ॥
रजो वसति जन्तूनां देवीतत्त्वं समावृतम् ।
रजसो रेतसो योगाद्राजयोग इति स्मृतः ॥ १३७ ॥
अणिमादिपदं प्राप्य राजते राजयोगतः ।

राजयोगलक्षणमाह—योनीति ॥ १३६ ॥ शशि[शिश्न ?]स्थाने रेतो वर्तते तद्धि शिवतत्त्वम् । रजसो रेतसो योगात् शक्तिशिवयोगात् राजयोगः ॥ १३७ ॥

योगसामान्यस्वरूपम्, योगेन मुक्तिप्राप्तिश्च

प्राणापानसमायोगो ज्ञेयं योगचतुष्टयम् ॥ १३८ ॥
संक्षेपात्कथितं ब्रह्मन्नान्यथा शिवभाषितम् ।
क्रमेण प्राप्यते प्राप्यमभ्यासादेव नान्यथा ॥ १३९ ॥

[1] प्रस्य—अ, अ १, क.

एकेनैव शरीरेण योगाभ्यासाच्छनैः शनैः ।
चिरात्संप्राप्यते मुक्तिर्मर्कटक्रम एव सः ॥ १४० ॥

मन्त्रादियोगचतुष्टयस्यापि एकार्थपर्यवसायित्वमाह—प्राणेति । योगचतुष्टयेऽपि प्राणापानयोगः समानः इत्यर्थः ॥ १३८ ॥ एवं सङ्क्षेपात् । स्वोक्तयोगफलमाह—क्रमेणेति । निर्विशेषब्रह्मज्ञानसमकालप्राप्यकैवल्यवद्योगफलस्य न ह्यचिरात् प्राप्तिरिष्यते इत्यर्थः ॥ १३९–१४० ॥

असिद्धयोगस्य मृतस्य उत्तरजन्मनि सिद्धिप्रकारः

योगसिद्धिं विना देहः प्रमादाद्यदि नश्यति ।
पूर्ववासनया युक्तः शरीरं चान्यदाप्नुयात् ॥ १४१ ॥
ततः पुण्यवशात्सिद्धो गुरुणा सह संगतः ।
पश्चिमद्वारमार्गेण जायते त्वरितं फलम् ॥ १४२ ॥
पूर्वजन्मकृताभ्यासात्सत्वरं फलमश्नुते ।

योगाभ्यासिनो योगफलाप्तेः पुरा यदि देहो नश्यति तदा तत्कृतश्रमो निष्फलो भवतीत्यत आह—योगेति । तदाऽयं योगी पूर्ववासनया ॥ १४१–१४२ ॥

अभ्यासयोगादेव मुक्तिः

एतदेव हि विज्ञेयं तत्काकमतमुच्यते ॥ १४३ ॥
नास्ति काकमतादन्यदभ्यासाख्यमतः परम् ।
तेनैव प्राप्यते मुक्तिर्नान्यथा शिवभाषितम् ॥ १४४ ॥

तदेव स्तौति—एतदिति । वस्तुतः अस्याः स्थितिः केत्याक्षेपार्थेन किंशब्देन मायोच्यते । सा यस्य वशे वर्तते सोऽयं काको मायी महेश्वरः । "मायां तु प्रकृतिं विद्यात् मायिनं तु महेश्वरम्" इति श्रुतिसिद्धकाकस्य महेश्वरस्याभ्यासयोगाख्यमिदमेव मतम् ॥ १४३ ॥ अज्ञानिनामाभासज्ञानिनामपि तच्चित्तमालिन्यसंक्षाळनद्वारा निर्विशेषब्रह्मज्ञानहेतुत्वात् कलौ तेनैव प्रायशो मुक्तिः प्राप्यते नान्यथेत्यर्थः ॥ १४४ ॥

योगिनः सर्वैश्वर्यजीवन्मुक्त्यादिसिद्धिलाभः

हठयोगक्रमात्काष्ठा सह जीवलयादिकम् ।
नाकृतं मोक्ष[1]मार्गं स्यात्प्रसिद्धं पश्चिमं विना ॥ १४५ ॥
आदौ रोगाः प्रणश्यन्ति पश्चाज्जाड्यं शरीरजम् ।
ततः समरसो भूत्वा चन्द्रो वर्षत्यना[2]रतम् ॥ १४६ ॥
धातूंश्च संग्रहेद्बह्निः पवनेन समं ततः ।
नानानादाः प्रवर्तन्ते मार्दवं स्यात्कलेवरम् ॥ १४७ ॥
जित्वा वृष्ट्यादिकं जाड्यं खेचरः स भवेन्नरः ।
सर्वज्ञोऽसौ भवेत्कामरूपः पवनवेगवान् ॥ १४८ ॥
क्रीडते त्रिषु लोकेषु जायन्ते सिद्धयोऽखिलाः ।
कर्पूरे लीयमाने किं काठिन्यं तत्र विद्यते ॥ १४९ ॥
अहंकारक्षये तद्वद्देहे कठिनता कुतः ।
सर्वकर्ता च योगीन्द्रः स्वतन्त्रोऽनन्तरूपवान् ॥ १५० ॥
जीवन्मुक्तो महायोगी जायते नात्र संशयः ।

[1] मार्गः—अ, अ १, क. [2] रतः—उ.

हठयोगं स्तौति—हठेति। अकृतमकृत्रिमं "तयोर्ध्वमायन्नमृतत्त्वमेति," "सुषुम्ना तु परे लीना विरजा ब्रह्मरूपिणी" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं यत्रार्थजातं तत्तज्ज्ञानेन सह जीवतो योगिनो लयादिकमश्नुते तदिदं हठयोगक्रमादनुष्ठानात् सिद्धं पश्चिमं मोक्षमार्गं महापथं विना योगिनां काऽपि काष्ठा न विद्यते इत्यर्थः ॥ १४५ ॥ इत्थंभूतयोगप्रशंसापूर्वकं नानाविधसिद्धिभूषणं योगिनं जीवन्मुक्तत्वेन ईश्वरत्वेन च स्तौति—आदाविति। आदौ अभ्यासदशायामेव सर्वे रोगाः। शरीरजं आलस्यादि। प्राणाग्निसूर्यचन्द्रशक्तिशिवयोगतश्चन्द्रोऽनारतमनवरतं अमृतधारां वर्षति ॥ १४६ ॥ ततो मूलाधारगतोऽग्निः पवनेन समं स्थित्वा धातूंश्च संग्रहेत् बलवृद्धिं वीर्यस्तम्भनं च कुर्यादित्यर्थः। मार्दवं बालवत् कोमलं भवतीत्यर्थः ॥ १४७ ॥ जित्वा "अभ्रं भूत्वा मेघो भवति" इत्यादिजडतां विहाय तेजसा खेचरः स भवेन्नरः। एवमभ्यासयोगी सोऽयं सूर्यो भवतीत्यर्थः। किंच—सर्वज्ञः ॥ १४८ ॥ स्वेच्छामात्रेण जायन्ते। कथं पुनरस्य कळेबरं काठिन्यं विहाय मार्दवं भजतीत्यत्र सदृष्टान्तमुत्तरमाह—कर्पूर इति। दीपकणिकायोगतः कर्पूरे ॥ १४९ ॥ योगाग्निना अहङ्कारक्षये। मार्दवदेहः आकाशदेहो वा भवेदयमित्यर्थः। किंच—सर्वकर्ता ॥ १५० ॥

कृत्रिमाकृत्रिमसिद्धीनां गोपनविधिः

द्विविधाः सिद्धयो लोके कल्पिताकल्पितास्तथा ॥ १५१ ॥
रसौषधिक्रियाजालमन्त्राभ्यासादिसाधनात्।
सिध्यन्ति सिद्धयो यास्तु कल्पितास्ताः प्रकीर्तिताः ॥ १५२ ॥
अनित्या अल्पवीर्यास्ताः सिद्धयः साधनोद्भवाः।
साधनेन विनाऽप्येवं जायन्ते स्वत एव हि ॥ १५३ ॥
स्वात्मयोगैकनिष्ठेषु स्वातन्त्र्यादीश्वरप्रियाः।
प्रभूताः सिद्धयो यास्ताः कल्पनारहिताः स्मृताः ॥ १५४ ॥

सिद्धा नित्या महावीर्या इच्छारूपाः स्वयोगजाः ।
चिरकालात्प्रजायन्ते वासनारहितेषु च ॥ १९५ ॥
तास्तु गोप्या महायोगात्परमात्मपदेऽव्यये ।
विना कार्यं सदा [1]गुप्तं योगसिद्धस्य लक्षणम् ॥ १९६ ॥

योगजाः सिद्धयः कतिविधाः इत्यत्र कृत्रिमाकृत्रिमभेदेन द्विविधाः इत्याह —द्विविधा इति ॥ १९१–१९२ ॥ अकल्पितास्तु साधनेन ॥१९३–१९४॥ स्वेनैव सिद्धाः ॥ १९५ ॥ तासां गोपनीयतामाह—तास्त्विति । महायोगात् परमात्मपदे स्थितेन योगिना कार्यं विना ताः सिद्धयो गोपनीयाः । सदा सिद्धिजालं गुप्तं गोप्यं भवितव्यमिति यत् तद्योगसिद्धस्य लक्षणं सहजमित्यर्थः ॥ १९६ ॥

योगसिद्धजीवन्मुक्तयोः सूचकम्

यथाऽऽकाशं [काशीं ?] समुद्दिश्य गच्छद्भिः पथिकैः पथि ।
नानातीर्थानि दृश्यन्ते नानामार्गास्तु सिद्धयः ॥ १९७ ॥
स्वयमेव प्रजायन्ते लाभालाभविवर्जिते ।
योगमार्गे तथैवेदं सिद्धिजालं प्रवर्तते ॥ १९८ ॥
परीक्षकैः स्वर्णकारैर्हेम संप्रोच्यते यथा ।
सिद्धिभिर्लक्ष्येत्सिद्धं [2]जीवन्मुक्तं तथैव च ॥ १९९ ॥
अलौकिकगुणस्तस्य कदाचिद्दृश्यते ध्रुवम् ।
सिद्धिभिः परिहीनं तु नरं बद्धं तु लक्ष्येत् ॥ १६० ॥

[1] दीप्तं—अ, अ १.
[2] जीवन्मुक्तिस्त—अ, अ १. जीवन्मुक्तिं त—अ २.

सिद्धयो योगिनामेव स्युः इति सङ्कल्पिता भवेयुरित्यत आह—यथेति। कार्यं समुद्दिश्य। तथा यदृच्छया योगिनो नानामार्गाः सिद्धयो दृश्यन्ते ॥ १९७ ॥ योगिनि स्वयमेव। यथा आकाशमार्गे तीर्थानि दृश्यन्ते योगमार्गे ॥ १९८ ॥ स्वर्णं स्वर्णपरीक्षकवत् सिद्धं सिद्धिभिः परीक्ष्य तन्निकटे सिद्धयो यदि स्युः तदा तं सिद्धं मुक्तं विद्यात्। यदि ताः न स्युः तदा तं बद्धं विद्यादित्याह—परीक्षकैरिति। यद्ययं ज्ञानी तदा तं जीवन्मुक्तम् ॥ १९९ ॥ तस्मिन् यद्यस्ति तदा चिरपरिचयात् अलौकिकेति। तस्य तस्मिन् ॥ १६० ॥

देहे सत्यपि ज्ञानिनो विदेहमुक्तिलाभः

अजरामरपिण्डो यो जीवन्मुक्तः स एव हि।
पशुकुक्कुटकीटाद्या मृतिं संप्राप्नुवन्ति वै ॥ १६१ ॥
तेषां किं पिण्डपातेन मुक्तिर्भवति पद्मज।
न बहिःप्राण आयाति पिण्डस्य पतनं कुतः ॥ १६२ ॥
पिण्डपातेन या मुक्तिः सा मुक्तिर्न तु हन्यते।
देहे ब्रह्मत्वमायाते जलानां सैन्धवं यथा ॥ १६३ ॥
अनन्यतां यदा याति तदा मुक्तः स उच्यते।
विमतानि शरीराणि इन्द्रियाणि तथैव च ॥ १६४ ॥
ब्रह्म देहत्वमापन्नं [1]वारि बुद्बुदतामिव।

यद्ययं योगसहितज्ञानी तदा अजरेति। अजरामरपिण्डत्वं ज्ञानयोगिनः कथं? पिण्डस्याजरामरत्वे अस्य पिण्डपातलक्षणविदेहमुक्तिस्वप्नोऽपि दुर्लभः इत्यत आह—पश्चिति ॥ १६१ ॥ न बहिःप्राण आयाति योगी ॥ १६२ ॥ पिण्डपातेनोत्था मुक्तिः हन्यते नेति काक्वर्थः। किंतु हन्यत एवेत्यर्थः।

[1] यथावाप्तं पुनस्तथा—अ, अ १.

विदेहमुक्तिः कथमित्यत्र देह इति । जलानां कार्यं सैन्धवम् ॥ १६३ ॥ परदृष्टिसमर्पितदेहाभासादावात्मात्मीयाभिमतिवैरळ्यपूर्वकं निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रज्ञानं यस्य यदा उदेति स तदा विदेहमुक्तो भवतीत्यर्थः । विदेहमुक्तेः स्वातिरेकेण किञ्चिदस्ति नास्तीति विभ्रमापह्नवपूर्वकत्वात् , स्वमात्रातिरेकेण

देहासुभानं शिवजीवभानं
जगद्विभानं परमात्मभानम् ।
नानाविभानं न हि भाति यस्मिन्
स रामचन्द्रोऽस्मि विदेहमुक्तः ॥

इति विदेहमुक्तिमहावाक्यप्रबोधेः, आत्यन्तिकदेहाद्यभिमानासम्भवज्ञान्येव परदृष्ट्या देहे सत्यपि विदेहमुक्तो भवतीत्यर्थः । अन्यथा इदानीं मे देहादिः आत्मात्मीयाभिमानतया सत्यवत् भाति तेन जीवो बद्धः स्यां, इदानीं देहादिः व्यावहारिकप्रातिभासिकदृष्टिभ्यां मिथ्यात्वेन दृश्यते जीवन्मुक्तो वा स्यां, इतो वर्तमानदेहपातानन्तरं विदेहमुक्तो भविष्यामीति स्वातिरिक्तकलनावतां विदेहमुक्तिः भवितव्या स्यात् । न हि तेषां स्वप्नेऽपि सा भवितुमर्हति तेषां स्वातिरिक्तदेहाभासानुवर्तनादित्यत्र

तस्मिन् काले विदेहातिदेहेस्मरणवर्जितः ।
ईषन्मात्रं स्मृतश्चेद्यस्तदा सर्वसमन्वितः ॥

इति ॥

अणुमात्रेऽपि वैधर्म्ये जायमाने विपश्चितः ।
असंगताऽपि नास्त्येव किमुतावरणच्युतिः ॥

इति श्रुतेः, गौडपादाचार्योक्तेश्च । येषां स्वातिरेकेण देहादिकमस्तीति भ्रान्तिः तद्दृष्ट्या देहापायसिद्धेयं विदेहमुक्तिः स्यादेव । येषां पुनः स्वातिरिक्तदेहाद्युपलक्षितस्वाविद्यापदतत्कार्यजातमस्ति नास्तीति विभ्रमोक्तिरप्यपह्नवतां भजति तदपह्नवसिद्धनिष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रज्ञानसमकालमेव ते परदृष्ट्या देहवन्त इव भाता अपि विदेहमुक्ता एव भवन्तीत्यत्र न विवाद इति सिद्धम् । तथा च स्मृतिः—

स्वकल्पितशरीरादावात्मात्मीयाभिमानतः ।
जीवत्वमेत्य चिन्मात्रं बद्धवत् संसरत्यहो ॥
यदि स्वज्ञानतो देहः प्रातिभासिकतामियात् ।
तदा जीवन्मुक्तवत्तच्चिन्मात्रं प्रतिभाति हि ॥
स्वमात्रव्यतिरेकेण यदा देहादि न स्फुरेत् ।
तदा विदेहकैवल्यं चिन्मात्रं प्राप्तवत् भवेत् ॥
स्वकल्पितशरीरादिः भात्वा भातु सदा स्वयम् ।
चिन्मात्रमेव चिन्मात्रमचिन्मात्रं भवेत् कथम् ॥

इति ॥

प्रकृते तु परदृष्ट्या विमतानि । सन्तु न सन्तु वा ॥ १६४ ॥ सर्वप्रकारेणापि ब्रह्म । यथा वार्यतिरिक्तं बुद्बुदादिकं नास्ति तथा ब्रह्मातिरेकेण देहादिकं नास्तीत्यर्थः ॥

पिण्डाण्डस्य शिवालयत्ववर्णनम्

दशद्वारपुरं देहं दशनाडीमहापथम् ॥ १६५ ॥
दशभिर्वायुभिर्व्याप्तं दशेन्द्रियपरिच्छदम् ।
षडाधारापवरकं षडन्वयमहावनम् ॥ १६६ ॥
चतुःपीठसमाकीर्णं चतुरान्नायदीपकम् ।
बिन्दुनादमहालिङ्गं शिवशक्तिनिकेतनम् ॥ १६७ ॥
देहं शिवालयं प्रोक्तं सिद्धिदं सर्वदेहिनाम् ।

उत्तमाधिकारिणां ब्रह्मयाथात्म्यं प्रकटयित्वा मध्यमाधिकारिणां पिण्डाण्डेयत्तां प्रकटयंति—दशद्वारेति ॥ १६५–१६६ ॥ चतुरान्नायदीपकं चतुर्वेदप्रकाशकमित्यर्थः । बिन्दुनादमहालिङ्गं बिन्दुः मनः, नादो बुद्धिः,

तद्वृत्तिसहस्रभावाभावप्रकाशकमहालिंगं प्रत्यक्चैतन्यं यत्र तत्तथोक्तम् । शिव-शक्तिनिकेतनं, जीवकुण्डल्याधारत्वात् देहस्येत्यर्थः ॥ १६७ ॥ देहं शिवालयं प्रोक्तं, ●

देहो देवालयः प्रोक्तः स जीवः केवलः शिवः ।
त्यजेदज्ञाननिर्माल्यं सोऽहंभावेन पूजयेत् ॥

इति श्रुत्यन्तरात् ॥

आधारषट्कपीठचतुष्टययोः विवरणम्

गुदमेढ्रान्तरालस्थं मूलाधारं त्रिकोणकम् ॥ १६८ ॥
शिवस्य जीवरूपस्य स्थानं [1]तद्धि प्रचक्षते ।
यत्र कुण्डलिनी नाम परा शक्तिः प्रतिष्ठिता ॥ १६९ ॥
यस्मादुत्पद्यते वायुर्यस्माद्वह्निः प्रवर्तते ।
यस्मादुत्पद्यते बिन्दुर्यस्मान्नादः प्रवर्तते ॥ १७० ॥
यस्मादुत्पद्यते हंसो यस्मादुत्पद्यते मनः ।
तदेतत्कामरूपाख्यं पीठं कामफलप्रदम् ॥ १७१ ॥
स्वाधिष्ठानाह्वयं चक्रं लिङ्गमूले षडश्रके ।
नाभिदेशे स्थितं चक्रं दशारं मणिपूरकम् ॥ १७२ ॥
द्वादशारं महाचक्रं हृदये चाप्यनाहतम् ।
तदेतत्पूर्णगिर्याख्यं पीठं कमलसंभव ॥ १७३ ॥
कण्ठकूपे विशुद्धचाख्यं यच्चक्रं षोडशाश्रकम् ।
पीठं जालन्धरं नाम तिष्ठत्यत्र सुरेश्वर ॥ १७४ ॥

[1] तच्च—अ.

आज्ञा नाम भ्रुवोर्मध्ये द्विदलं चक्रमुत्तमम् ।
उड्याणाख्यं महापीठमुपरिष्टात्प्रतिष्ठितम् ॥ १७५ ॥
चतुरश्रं धरण्यादौ ब्रह्मा तत्राधिदेवता ।
अर्धचन्द्राकृतिजलं विष्णुस्तस्याधिदेवता ॥ १७६ ॥
त्रिकोणमण्डलं वह्नी रुद्रस्तस्याधिदेवता ।
वायोर्बिम्बं तु षट्कोणमीश्वरोऽस्याधिदेवता ॥ १७७ ॥
आकाशमण्डलं वृत्तं देवताऽस्य सदाशिवः ।
नादरूपं भ्रुवोर्मध्ये मनसो मण्डलं विदुः ॥ १७८ ॥

षडाधारापवरकमित्यंशं विवृणोति—गुदेति ॥ १६८–१७० ॥ चतुष्पीठसमाकीर्णमित्यंशं च विवृणोति—तदेतदिति ॥ १७१–१७७ ॥ मनः-प्रकाशकं ज्योतिर्लिंगं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मास्मीति विदुः, "ज्योतिर्लिंगं भ्रुवोर्मध्ये नित्यं ध्यायेत् सदा यतिः" इति श्रुतेः । एवं पिण्डाण्डयाथात्म्यं प्रत्यञ्चमात्मानं यो जानाति सोऽयं मुनिः ब्रह्माण्डयाथात्म्यं ब्रह्म जानाति व्यष्टिसमष्टि-प्रपञ्चापवादाधिकरणप्रत्यक्परचितोरेकत्वात् । कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ १७८ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः

द्वितीयोऽध्यायः

योगज्ञानाधिकारी

पुनर्योगस्य माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि शंकर ।
येन [1]विज्ञानमात्रेण खेचरीसमतां व्रजेत् ॥ १ ॥

[1] विज्ञात—क.

शृणु ब्रह्मन्प्रवक्ष्यामि गोपनीयं प्रयत्नतः ।
द्वादशा[1]ब्दं तु शुश्रूषां यः कुर्यादप्रमादतः ॥ २ ॥
तस्मै वक्ता यथातथ्यं दान्ताय ब्रह्मचारिणे ।
पाण्डित्यादर्थ[2]लोभाद्वा प्रमादा[3]द्यः प्रयच्छति ॥ ३ ॥
तेनाधीतं श्रुतं तेन तेन सर्वमनुष्ठितम् ।
मूलमन्त्रं विजानाति यो विद्वान्गुरुदर्शितम् ॥ ४ ॥

एवं ईश्वरमुखात् ज्ञानयोगं श्रुत्वाऽप्यतृप्त इव चतुराननः पुनर्योगज्ञान-माहात्म्यं पृच्छतीत्याह—पुनरिति । खेचरसूर्यवदतितेजस्वी भवेत् ॥ १ ॥ प्रश्नोत्तरं भगवानाह— शृण्विति ॥ २ ॥ मया वक्ष्यमाणविद्यां तस्मै ॥ ३ ॥ अनधिकारिविद्यादानदोषेण तत् सर्वं हीयते इत्यर्थः । यद्यधिकारी गुरुमुखतो यथावत् विजानाति स कृतकृत्यो भवतीत्याह—मूलेति ॥ ४ ॥

प्रणवाख्यमूलमन्त्रमहिमा

[4]शिवशक्तिमयं मन्त्रं मूलाधारात्समुत्थितम् ।
तस्य मन्त्रस्य वै ब्रह्मञ्छ्रोता वक्ता च दुर्लभः ॥ ५ ॥
एतत्पीठमिति प्रोक्तं नादलिङ्गं मदात्मकम् ।
तस्य विज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेज्जनः ॥ ६ ॥
अणिमादिकमैश्वर्यमचिरादेव जायते ।

तन्मन्त्रं स्तौति—शिवेति । स मन्त्रः प्रणवो नादो वा भवितुमर्हति । तदियत्तां बुद्ध्वा वक्ता श्रोता परमेश्वरोऽहमेव । न हि मद्व्यतिरिक्तः कोऽपि

[1] ब्दस्तु—उ, उ १. [2] लाभा—अ, अ १, क.
[3] द्वा प्र—अ, अ १, अ २, क. [4] मूलश—अ.

तदियत्ताज्ञो वक्ता श्रोता अस्ति ॥ ५ ॥ तन्मन्त्रस्वरूपमाचष्टे—एतदिति । एतन्मन्त्रस्वरूपं पीठमिति प्रोक्तं, मन्त्रार्थब्रह्मणः सर्वाधिकरणत्वात् पीठत्वम् । यद्भजतां स्वातिरिक्तलिंगज्ञानं न ददाति तन्नादलिङ्गम् । तत् किं त्वत्तोऽन्यदित्यत्र अहमेवात्मा स्वरूपं यस्य तत् मदात्मकमेव अभिधानाभिधेययोरेकत्वात् । तज्ज्ञानफलमाह—तस्येति ॥ ६ ॥

मूलमन्त्रत्वनिर्वचनम्

मननात्प्राणनाच्चैव मद्रूपस्यावबोधनात् ॥ ७ ॥
मन्त्रमित्युच्यते ब्रह्मन् मदधिष्ठानतोऽपि वा ।
मूलत्वात्सर्वमन्त्राणां मूला[1]धारात् समुद्भवात् ॥ ८ ॥
मूलस्वरूपलिङ्गत्वान्मूलमन्त्र इति स्मृतः ।

तस्य मूलमन्त्रत्वं कुत इत्यत आह—मननादिति ॥ ७ ॥ मन्त्रमिति विभक्तिव्यत्ययः । "तद्यथा शंकुना सर्वाणि पर्णानि सन्तृण्णानि एवमेवोङ्कारेण सर्वा वाक् सन्तृण्णा" "ओङ्कार एवेदं सर्वं" इति श्रुत्यनुरोधेन मूलत्वात् ॥ ८ ॥

नादलिङ्गत्वनिर्वचनम्

सूक्ष्मत्वात् [2]कारणत्वाच्च लयनाद्गमनादपि ॥ ९ ॥
लक्षणात्परमेशस्य लिङ्गमित्यभिधीयते ।

पुनस्तस्य लिंगत्वं सूत्रत्वं चाह—सूक्ष्मत्वादिति ॥ ९–१० ॥

सूत्रत्वनिर्वचनम्

संनिधानात्समस्तेषु जन्तुष्वपि च संततम् ॥ १० ॥
सूचकत्वाच्च रूपस्य सूत्रमित्यभिधीयते ।

[1] धारस—क, अ २. [2] कार—ड.

प्रणवस्य बिन्दुपीठत्वम्

महामाया महालक्ष्मीर्महादेवी सरस्वती ॥ ११ ॥
आधारशक्तिरव्यक्ता यया विश्वं प्रवर्तते ।
सूक्ष्माभा बिन्दुरूपेण पीठरूपेण वर्तते ॥ १२ ॥

प्रणवस्यैव मूलमन्त्रत्वेन लिंगत्वेन सूत्रत्वेन च प्रकृतत्वात् प्रकृतित्वं "प्रणवत्वात् प्रकृतित्वं वदन्ति ब्रह्मवादिनः" इति श्रुतेः । सेयं प्रकृतिः कीदृशीत्यत आह—महामायेति ॥ ११ ॥ यया प्रणवप्रकृत्या अभिधानाभिधेयात्मकं विश्वं प्रवर्तते, या च दुर्गालक्ष्मीसरस्वतीत्वेन व्यवह्रियते सेयमाधारशक्तिरव्यक्तरूपा भवति । केन रूपेण व्यक्ताव्यक्तत्वमित्यत्र बिन्दुः मनस्तदूपेण सूक्ष्माभा । कामरूपादिचतुष्पीठरूपेण स्थूलत्वम् ॥ १२ ॥

निर्विशेषप्रणवब्रह्मावगत्युपायः

बिन्दुपीठं विनिर्भिद्य नादलिङ्गमुपस्थितम् ।
प्राणेनोच्चार्यते ब्रह्मन् षण्मुखीकरणेन च ॥ १३ ॥
गुरूपदेशमार्गेण सहसैव प्रकाशते ।

एवं स्थूलसूक्ष्माकारेण या वर्तते तद्गतहेयांशापायसिद्धं ब्रह्म गुरूपदेशतो प्रकाशते इत्याह—बिन्दिति । हे ब्रह्मन् या प्राणापानव्यापारतः सोऽहमोमित्युच्चार्यते तद्गतहेयांशं बिन्दुपीठं व्यक्ताव्यक्तात्मकं गुरूपदेशमार्गेण षण्मुखीकरणेन, चशब्दतो निर्विशेषब्रह्मज्ञानासिना च, तिलशो विनिर्भिद्य वर्तमानस्य योगिनः यदुपस्थितं नादलिंगं स्वातिरिक्तबिन्दुपीठोपलक्षितजाग्रज्जाग्रदाद्यविकल्पानुद्वैकरसान्तभेदलिंगावकाशं स्वाज्ञादिदृष्टिमोहे सत्यसति कालत्रयेऽपि यन्न ददाति तुर्यतुरीयं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रतया सहसैव प्रकाशते इत्यर्थः ॥ १३ ॥

स्थूलसूक्ष्मबीजरूपैः त्रिविधं ब्रह्म

स्थूलं सूक्ष्मं परं चेति त्रिविधं ब्रह्मणो वपुः ॥ १४ ॥
पञ्चब्रह्ममयं रूपं स्थूलं वैराजमुच्यते ।
हिरण्य[1]गर्भसूक्ष्मं तु नादं बीजत्रयात्मकम् ॥ १५ ॥

यत्तुर्यतुर्यरूपेण अवशिष्टं तदेव स्वाज्ञादिदृष्टितारतम्यानुरोधेन स्थूलसूक्ष्मपररूपेण त्रिधा विभातीत्याह—स्थूलमिति ॥ १४ ॥ तत्र स्थूलं तु पञ्चेति । अपरं तु हिरण्येति । तुशब्दात् बीजचैतन्यमपि गृह्यते । तत्तु आकारादिबीजत्रयात्मकम् ॥ १५ ॥

शुद्धतत्त्वस्य आत्ममन्त्राभ्यासैकवेद्यत्वम्

परं ब्रह्म परं सत्यं सच्चिदानन्दलक्षणम् ।
अप्रमेयमनिर्देश्यमवाङ्मनसगोचरम् ॥ १६ ॥
शुद्धं सूक्ष्मं निराकारं निर्विकारं निरञ्जनम् ।
अनन्तमपरिच्छेद्यमनूपममनामयम् ॥ १७ ॥
आत्ममन्त्रसदाभ्यासात् परतत्त्वं प्रकाशते ।

सर्वस्मात् परं तु आत्ममन्त्राभ्यासेन प्रकाशते न स्वेनेत्याह—परमिति ॥ १५–१७ ॥ प्रकाशते, न स्वत इत्यर्थः । आत्ममन्त्रशब्देन प्रणवमहावाक्यजातमुच्यते । "सुप्तेरुत्थाय सुप्त्यन्तं ब्रह्मैकं प्रविचिन्त्यताम्" इति श्रुत्यनुरोधेन श्रवणमननिदिध्यासनानुसन्धानं अभ्यासः ॥

परतत्त्वाभिव्यक्तिचिह्नानि

तदभिव्यक्तिचिह्नानि सिद्धिद्वाराणि मे शृणु ॥ १८ ॥

[1] गर्भ—अ, अ १.

दीपज्वालेन्दुखद्योतविद्युन्नक्षत्रभास्वराः ।
दृश्यन्ते सूक्ष्मरूपेण सदा युक्तस्य योगिनः ॥ १९ ॥
अणिमादिकमैश्वर्यमचिरात्तस्य जायते ।

एवं परतत्त्वसाक्षात्काराभिव्यक्तिचिह्नानि कानीत्यत आह—तदिति ॥ १८–१९ ॥ यदीच्छा जायते तदा अणिमादिकम् ।

नादानुसन्धानमहिमा

नास्ति नादात्परो मन्त्रो न देवः स्वात्मनः परः ॥ २० ॥
नानुसंधेः परा पूजा न हि तृप्तेः परं सुखम् ।
गोपनीयं प्रयत्नेन सर्वदा सिद्धिमिच्छता ॥ २१ ॥

नादात्मानुसन्धानतृप्तितुल्यं नास्तीत्याह—नास्तीति ॥ २० ॥ एवं-विशेषणविशिष्टस्वात्ममन्त्रस्यातिरहस्यार्थत्वेन गोपनीयतामाह—गोपनीयमिति ॥

गुरुभगवद्भक्तेष्वेव परतत्त्वज्ञानसम्भवः

मद्भक्त एतद्विज्ञाय कृतकृत्यः सुखी भवेत् ।
यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ २२ ॥

एतज्ज्ञानफलमाह—मद्भक्त इति ॥ २१ ॥ श्रुत्याचार्यभक्तस्यैव उक्तार्थः प्रकाशते इत्याह—यस्येति ॥ २२ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः

तृतीयोऽध्यायः

नादब्रह्मणः परापश्यन्त्यादिरूपचतुष्टयम्

यन्न[1]मस्य चिदाख्यातं यत्सिद्धीनां च कारणम् ।
येन विज्ञानमात्रेण जन्मबन्धात्प्रमुच्यते ॥ १ ॥
अक्षरं परमो नादः शब्दब्रह्मेति कथ्यते ।
मूलाधारगता शक्तिः स्वाधारा बिन्दुरूपिणी ॥ २ ॥
तस्यामुत्पद्यते नादः सूक्ष्मबीजादिवांकुरः ।
तां पश्यन्तीं विदुर्विश्वं यया पश्यन्ति योगिनः ॥ ३ ॥
हृदये व्यज्यते घोषो गर्जत्पर्जन्यसंनिभः ।
तत्र स्थिता सुरेशान मध्यमेत्यभिधीयते ॥ ४ ॥
प्राणेन च स्वराख्येन प्रथिता वैखरी पुनः ।

"नास्ति नादात् परो मन्त्रः" इति यदुक्तं तद्वैखरीप्रपञ्चप्रपञ्चनाय तृतीयाध्याय आरभ्यते—यन्नमस्येति । "नमस्त्वैक्यं प्रवदेत्" इति श्रुत्यनुरोधेन यन्नमस्य यदैक्यमनुभूय योगिभिः स्वशिष्येभ्यः चिदतिरिक्तं न किंचिदस्ति इत्याख्यातमित्यत्र

चिदिहास्तीति चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च ।
चित्त्वं चिदहमेते च लोकाश्चिदिति भावयेत् ॥

इत्यादि श्रुतेः । यत्सर्वसिद्धिनिदानं पर्यवसानं चिन्मात्रसिद्धिसमकालं सिद्धिजालस्यासिद्धिपदं गतत्वात् यद्विज्ञानमात्रतः स्वातिरिक्तभ्रमात् अज्ञोऽपि

[1] मस्यं—मु. कस्य—अ, अ १.

मुच्यते स्वाज्ञानविजृम्भितस्वातिरिक्तविभ्रमस्य स्वज्ञानतः प्रलयप्रमाणतः स्वयमेव अवशिष्यते इत्यत्र स्मृतिः

स्वाज्ञानोत्थे स्वातिरिक्ते स्वज्ञानात् प्रलयं गते ।
प्रतियोगिविनिर्मुक्तं स्वमात्रमवशिष्यते ॥

इति ॥ १ ॥

यज्ज्ञानात् मुच्यते इत्युक्तं तत् स्वाज्ञादिदृष्टिं आश्रित्य परापररूपेण द्विधा भिद्यते इत्याह—अक्षरमिति । अत्र स्वज्ञदृष्ट्या अनुभूतं तु अक्षरं परमः परमाक्षरमित्यर्थः । स्वाज्ञदृष्ट्यनुभूतं तु नादः नादरूपं शब्दब्रह्म परमाक्षरावगत्युपायभूतं, "शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माऽधिगच्छति" इति श्रुतेः । तदेतदपरं ब्रह्म क्व आविर्भवतीत्यत आह—मूलेति । मूलाधारगता परेति चित्सामान्यात्मिका बिन्द्वाख्याव्यक्तरूपिणी नादाधारा काचन शक्तिरस्ति ॥ २ ॥ तस्यामेव सूक्ष्मबीजांकुरवन्नाद उत्पद्यते इत्यत्र

परायामंकुरीभूय पश्यन्त्यां द्विदळीकृता ।
मध्यमायां मुकुळिता वैखर्यां विकसीकृता ॥

इति श्रुतेः । या परात्वेनाभिमता तामेव पश्यन्तीं मध्यमां वैखरीं च विदुरित्याह—तामिति ॥ ३ ॥ मूलाधारस्थपरायां योऽङ्कुरतां गतः सोऽयं नादः अनाहताख्यपश्यन्त्यां हृदये ॥ ४ ॥ सैव प्राणेन ॥ ५–९ ॥

वैखरीस्वरूपविवरणम्

शाखापल्लवरूपेण तालवादिस्थानघट्टनात् ॥ ५ ॥
अकारादिक्षकारान्तान्यक्षराणि समीरयेत् ।
अक्षरेभ्यः पदानि स्युः पदेभ्यो वाक्यसंभवः ॥ ६ ॥
सर्वे वाक्यात्मका मन्त्रा वेदशास्त्राणि कृत्स्नशः ।
पुराणानि च काव्यानि भाषाश्च विविधा अपि ॥ ७ ॥

सप्तस्वराश्च गाथाश्च सर्वे नादसमुद्भवाः ।
एषा सरस्वती देवी सर्वभूतगुहाश्रया ॥ ८ ॥
वायुना वह्नियुक्तेन प्रेर्यमाणा शनैः शनैः ।
[1]द्वित्रिवर्णपदैर्वाक्यैरित्येवं वर्तते सदा ॥ ९ ॥

वैखरीसाक्षात्कारात् वाक्सिद्धिः

य इमां वैखरीं शक्तिं योगी स्वात्मनि पश्यति ।
स वाक्सिद्धिमवाप्नोति सरस्वत्याः प्रसादतः ॥ १० ॥
वेदशास्त्रपुराणानां स्वयं कर्ता भविष्यति ।

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि
तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।
गुहा त्रीणि निहिता नेंगयन्ति
तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥

इति श्रुतिसिद्धवैखरीज्ञानफलमाह—य इति ॥ १० ॥

परमाक्षरस्वरूपम्

यत्र बिन्दुश्च नादश्च सोमसूर्याग्निवायवः ॥ ११ ॥
इन्द्रियाणि च सर्वाणि लयं गच्छन्ति सुव्रत ।
[2]वायो यत्र विलीयन्ते मनो यत्र विलीयते ॥ १२ ॥

[1] तद्विवर्ण—अ, अ १, अ २, क. तद्विवर्त—मु. [2] वायवो यत्र ली—अ, क.

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते ॥ १३ ॥
यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
यत्र चैवात्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ १४ ॥
सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।
एतत्क्षराक्षरातीतमनक्षरमितीर्यते ॥ १५ ॥
क्षरः सर्वाणि भूतानि सूत्रात्माऽक्षर उच्यते ।
अक्षरं परमं ब्रह्म निर्विशेषं निरञ्जनम् ॥ १६ ॥
अलक्षणमलक्ष्यं तदप्रतर्क्यमनूपमम् ।
अपारपारमच्छेद्यमचिन्त्यमतिनिर्मलम् ॥ १७ ॥
आधारं सर्वभूतानामनाधारमनामयम् ।
अप्रमाणमनिर्देश्यमप्रमेयमतीन्द्रियम् ॥ १८ ॥
अस्थूलमनणुह्रस्वमदीर्घमजमव्ययम् ।
अशब्दस्पर्शरूपं तदचक्षुःश्रोत्रनामकम् ॥ १९ ॥
सर्वज्ञं सर्वगं शान्तं सर्वेषां हृदये स्थितम् ।
सुसंवेद्यं गुरुमतात्सुदुर्बोधमचेतसाम् ॥ २० ॥
निष्कलं निर्गुणं शान्तं निर्विकारं निराश्रयम् ।
निर्लेपकं निरापायं कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ २१ ॥

परमाक्षरं किमित्याकांक्षायां यत्सर्वापवादाधिष्ठानं स्वाधिष्ठेयनिरूपिताधिष्ठानतापायसिद्धं तदेतदित्याह—यत्रेति ॥ ११ ॥ वायो वायवः ॥१२–१४॥ अनक्षरं परमाक्षरम् ॥ १५–१९ ॥ गुरुमतात् गुरूक्तार्थानुष्ठानात् ॥२०–२५॥

शब्दब्रह्मभक्तिभावनाभ्यां परब्रह्माधिगमः

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमःपारे प्रतिष्ठितम् ।
भावाभावविनिर्मुक्तं भावनामात्रगोचरम् ॥ २२ ॥
भक्तिगम्यं परं तत्त्वमन्तर्लीनेन चेतसा ।
भावनामात्रमेवात्र कारणं पद्मसंभव ॥ २३ ॥
यथा देहान्तरप्राप्तिकारणं भावना नृणाम् ।
विषयं ध्यायतः पुंसो विषये रमते मनः ॥ २४ ॥
मामनुस्मरतश्चित्तं मय्येवात्र विलीयते ।
सर्वज्ञत्वं परेशत्वं सर्वसंपूर्णशक्तिता ॥ २५ ॥
अनन्तशक्तिमत्त्वं च ममानुस्मरणाद्भवेत् ।

इति ॥

निष्कामधिया शब्दब्रह्माभिधानमादोपासकानां शब्दब्रह्मप्रसादतः सर्वापवादाधिकरणं "एतत्क्षराक्षरातीतमनक्षर" मित्यादिना य "निर्विशेष" मित्यादि-"परं तत्त्व" मित्यन्तविशेषणविशिष्टं निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रं स्वयमेवेति प्रसीदति । यत एवं अतः शब्दब्रह्मपरब्रह्मणोरुपायोपेयत्वं सिद्धमित्यर्थः ।

यं यं वाऽपि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कळेबरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥

इति स्मृत्यनुरोधेन यथा देहान्तरप्राप्तिकारणं भावनैव तथा अस्मिन् लोके ये ये सविशेषेण निर्विशेषेण वा भावेन मां भजन्ति ते ते पुरुषाः सविशेषं निर्विशेषं वा ब्रह्म भवन्तीत्यत्र "तं यथा यथोपासते तथैव भवती" ति श्रुतेः । इतिशब्दः अध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥

इति तृतीयोऽध्यायः

चतुर्थोऽध्यायः

जीवत्वस्य असत्यत्वम्

चैतन्यस्यैकरूपत्वाद्भेदो युक्तो न कर्हिचित् ।
जीवत्वं च तथा ज्ञेयं रज्ज्वां सर्पग्रहो यथा ॥ १ ॥
रज्ज्वज्ञानात्क्षणेनैव यद्वद्रज्जुर्हि सर्पिणी ।
भाति तद्वच्चितिः साक्षाद्विश्वाकारेण केवला ॥ २ ॥

स्वातिरिक्ताविद्यापदतत्कार्यजातं सर्वैरपि नानाविधभेदभिन्नं सत् सत्यत्वेन अनुभूयते । तत् कथं भावनाशतेनाप्यभावपदं भजतीत्याकांक्षायां—परमार्थदृष्टयभातत्वात् स्वातिरिक्तं नास्त्येव । न हि शशशृङ्गवदवस्तुनि भावना प्रसरति । यत् परमार्थं वस्तु निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रमवशिष्यते तदेव स्वाज्ञदृष्टेः स्वातिरिक्तवदवभासते । यदा पुनः स्वज्ञानेन स्वाज्ञानं नष्टं भवति तदा ब्रह्मातिरिक्तं परमार्थदृष्टेः ब्रह्ममात्रमवशिष्यते इत्येतदर्थप्रपञ्चनार्थं चतुर्थाध्याय आरभ्यते—चैतन्यस्येति । घटशरावाद्यनुगतव्योमवत् चैतन्यस्य । जीवत्वं वास्तवं इत्यत्र सदृष्टान्तमुत्तरमाह—जीवत्वमिति ॥ १ ॥ ब्रह्मातिरेकेण जगतो दृश्यमानत्वात् तत् सत्यमित्यत्र तत्सत्त्वस्य स्वाज्ञानावधिकत्वात् स्वज्ञानोदये तज्जगच्चिदेव भवतीति सदृष्टान्तमाह—रज्ज्वज्ञानादिति ॥ २ ॥

सर्वप्रपञ्चस्य ब्रह्मत्वम्

उपादानं प्रपञ्चस्य ब्रह्मणोऽन्यन्न विद्यते ।
तस्मात्सर्वप्रपञ्चोऽयं ब्रह्मैवास्ति न चेतरत् ॥ ३ ॥
व्याप्यव्यापकता मिथ्या सर्वमात्मेति शासनात् ।
इति ज्ञाते परे तत्त्वे भेदस्यावसरः कुतः ॥ ४ ॥

ब्रह्मणः सर्वभूतानि जायन्ते परमात्मनः ।
तस्मादेतानि ब्रह्मैव भवन्तीति विचिन्तय ॥ ५ ॥
ब्रह्मैव सर्वनामानि रूपाणि विविधानि च ।
कर्माण्यपि समग्राणि [1]बिभर्तीति विभावय ॥ ६ ॥
सुवर्णाज्जायमानस्य सुवर्णत्वं च शाश्वतम् ।
ब्रह्मणो जायमानस्य ब्रह्मत्वं च तथा भवेत् ॥ ७ ॥

कार्यकारणव्याप्यव्यापककलनासत्वात् प्रपञ्चोऽस्तीति मन्यमानमालक्ष्याह —उपादानमिति । यस्मादेवं तस्मात् ॥ ३–४ ॥ नामरूपकर्मवत् भूतजातस्य ब्रह्मकार्यत्वहेतुना तद्ब्रह्मैवेति सदृष्टान्तमाह—ब्रह्मण इति । यस्मात् ब्रह्मणः ॥ ५ ॥ किंच—ब्रह्मैव ॥ ६ ॥ यथा सुवर्णात् ॥ ७ ॥

ब्रह्मातिरिक्तदर्शनात् अनर्थप्राप्तिः

स्वल्पमप्यन्तरं कृत्वा जीवात्मपरमात्मनोः ।
यस्तिष्ठति विमूढात्मा भयं तस्यापि भाषितम् ॥ ८ ॥
यदज्ञानाद्भवेद्द्वैतमितरत्तत्प्रपश्यति ।
आत्मत्वेन तदा सर्वं नेतरत्तत्र चाण्वपि ॥ ९ ॥

ईषदपि ब्रह्मातिरिक्तमस्तीति पश्यतोऽनर्थमाह—स्वल्पमिति । "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति" इति श्रुत्यन्तरेणापि भयं भाषितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ स्वाज्ञानविजृम्भितं द्वैतं स्वज्ञानेनाद्वैतं विभातीत्याह—यदिति ॥ ९ ॥

[1] बिभर्त्यतीति भा—अ २, उ १.

व्यावहारिकप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वम्

अनुभूतोऽप्ययं लोको व्यवहारक्षमोऽपि सन् ।
असद्रूपो यथा स्वप्न उत्तरक्षणबाधितः ॥ १० ॥
स्वप्ने जागरितं नास्ति जागरे स्वप्नता नहि ।
द्वयमेव लये नास्ति लयोऽपि ह्यनयोर्न च ॥ ११ ॥
त्रयमेव भवेन्मिथ्या गुणत्रयविनिर्मितम् ।
अस्य द्रष्टा गुणातीतो नित्यो ह्येष चिदात्मकः ॥ १२ ॥
यद्वन्मृदि घटभ्रान्तिः शुक्तौ हि रजतस्थितिः ।
तद्वद्ब्रह्मणि जीवत्वं [1]वीक्षमाणे विनश्यति ॥ १३ ॥
यदा मृदि घटो नाम कनके कुण्डलाभिधा ।
शुक्तौ हि रजतख्यातिर्जीव[2]शब्दार्थता परे ॥ १४ ॥
यथैव व्योम्नि नीलत्वं यथा नीरं मरुस्थले ।
पुरुषत्वं यथा स्थाणौ तद्वद्विश्वं चिदात्मनि ॥ १५ ॥
यथैव शून्यो वेतालो गन्धर्वाणां पुरं यथा ।
यथाऽऽकाशे द्विचन्द्रत्वं तद्वत्सत्ये जगत्स्थितिः ॥ १६ ॥
यथा तरङ्गकल्लोलैर्जलमेव स्फुरत्यलम् ।
घटनाम्ना यथा पृथ्वी पटनाम्ना हि तन्तवः ॥ १७ ॥
जगन्नाम्ना चिदाभाति सर्वं ब्रह्मैव केवलम् ।

१—अ. वीक्षमाणो—क.
२—शब्दस्तथा—अ, अ १, अ २, क.

स्वातिरिक्तस्य व्यावहारिकसत्यत्वं मन्यमानं प्रत्याह—अनुभूत इति ॥ १० ॥ जाग्रदाद्यवस्थानां मिथो व्यभिचारित्वं तत्कल्पनाधारस्य नित्यत्वं चाह—स्वप्न इति ॥ ११–१२ ॥ जीवत्वादिकं स्वातिरिक्तयाथात्म्यं नावधिकमिति सदृष्टान्तमाह—यद्वदिति ॥ १३–१७ ॥

स्वातिरिक्तप्रपञ्चस्य अत्यन्तासम्भवः

यथा वन्ध्यासुतो नास्ति यथा नास्ति मरौ जलम् ॥ १८ ॥
यथा नास्ति नभोवृक्षस्तथा नास्ति जगत्स्थितिः ।
गृह्यमाणे घटे यद्वन्मृत्तिका भाति वै बलात् ॥ १९ ॥
[1]वीक्ष्यमाणे प्रपञ्चे तु ब्रह्मैवाभाति भासुरम् ।

किं बहुना स्वातिरिक्तप्रपञ्चस्यात्यन्तासम्भवमाह—यथेति ॥ १८–१९ ॥

अज्ञानकृतः आत्मनि देहाद्यारोपः

सदैवात्मा विशुद्धोऽ[2]स्मि ह्यशुद्धो भाति वै सदा ॥ २० ॥
यथैव द्विविधा रज्जुर्ज्ञानिनोऽज्ञानिनोऽनिशम् ।
यथैव मृन्मयः कुम्भस्तद्वद्देहोऽपि चिन्मयः ॥ २१ ॥
आत्मानात्मविवेकोऽयं मुधैव क्रियते बुधैः ।
सर्पत्वेन यथा रज्जू रजतत्वेन शुक्तिका ॥ २२ ॥
विनिर्णीता विमूढेन देहत्वेन तथाऽऽत्मता ।
घटत्वेन यथा पृथ्वी जलत्वेन मरीचिका ॥ २३ ॥

[1] वीक्ष—अ १, अ २, क. [2] स्ति—क, अ २.

गृहत्वेनै हि काष्ठानि खड्गत्वेनैव लोहता ।
तद्वदात्मनि देहत्वं पश्यत्यज्ञानयोगतः ॥ २४ ॥

इति ॥

यत एवमतः सदैवेति ॥ २०–२१ ॥ तथा सति आत्मेत्यादि । अनात्मनो दुर्लभत्वात् सर्पत्वेन ॥ २२–२३ ॥ वस्तुतस्तु सर्वापह्नवसिद्धं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकमेवेति फलितोऽर्थः ॥ २४ ॥ इतिशब्दः अध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः

पञ्चमोऽध्यायः

देहस्य विष्णवालयत्वम्

पुनर्योगं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्मस्वरूपकम् ।
समाहितमना भूत्वा शृणु ब्रह्मन् यथाक्रमम् ॥ १ ॥
दशद्वारपुरं देहं दशनाडीमहापथम् ।
दशभिर्वायुभिर्व्याप्तं दशेन्द्रियपरिच्छदम् ॥ २ ॥
षडाधारापवरक षडन्वयमहावनम् ।
चतुष्पीठसमाकीर्णं चतुराम्नायदीपकम् ॥ ३ ॥
बिन्दुनादमहालिङ्गविष्णुलक्ष्मीनिकेतनम् ।
देहं विष्णवालयं प्रोक्तं सिद्धिदं सर्वदेहिनाम् ॥ ४ ॥

उत्तमाधिकारिणामेवं निर्विशेषं ब्रह्म प्रतिपाद्य मध्यमाधिकारिणां पुरोक्तोऽपि योगो भूयोऽपि सप्रकारं वक्तव्य इति पञ्चमाध्याय आरभ्यते— पुनरिति ॥ १–२ ॥ योगाचार्यैः भुसुण्डप्रभृतिभिः मन्त्र-लय-हठ-राज-भावना-

सहजयोगसम्प्रदायभेदेन षडन्वय एव महावनं यस्मिन् तत्तथोक्तं, एकैकस्य अन्वयस्य समुद्रवदपारत्वात् ॥ ३ ॥ पुरा शिवशक्तिनिकेतनं शिवालयमित्युक्तं, पुनः विष्णुलक्ष्मीनिकेतनं विष्णवालयमित्युक्तिः शिवविष्णवोः भेदभ्रमनिरासनार्थेति मन्तव्या ॥ ४–१९ ॥

आधारषट्कपीठचतुष्टययोः विवरणम्

गुदमेढ्रान्तरालस्थं मूलाधारं त्रिकोणकम् ।
शिवस्य जीवरूपस्य स्थानं तद्धि प्रचक्षते ॥ ५ ॥
यत्र कुण्डलिनी नाम परा शक्तिः प्रतिष्ठिता ।
यस्मादुत्पद्यते वायुर्यस्माद्वह्निः प्रवर्तते ॥ ६ ॥
यस्मादुत्पद्यते बिन्दुर्यस्मान्नादः प्रवर्तते ।
यस्मादुत्पद्यते हंसो यस्मादुत्पद्यते मनः ॥ ७ ॥
तदेतत्कामरूपाख्यं पीठं कामफलप्रदम् ।
स्वाधिष्ठानाह्वयं चक्रं लिङ्गमूलं[1] षडश्रकम् ॥ ८ ॥
नाभिदेशे स्थितं चक्रं दशास्रं मणिपूरकम् ।
द्वादशारं महाचक्रं हृदये चाप्यनाहतम् ॥ ९ ॥
तदेतत्पूर्णगिर्याख्यं पीठं कमलसंभव ।
कण्ठकूपे विशुद्धाख्यं यच्चक्रं षोडशाश्रकम् ॥ १० ॥
पीठं जालन्धरं नाम तिष्ठत्यत्र चतुर्मुख ।
आज्ञा नाम भ्रुवोर्मध्ये द्विदलं चक्रमुत्तमम् ॥ ११ ॥

[1] मूले—क, ग २,

उड्डयाणाख्यं महापीठमुपरिष्टात्प्रतिष्ठितम् ।
स्थानान्येतानि देहेऽस्मिन्शक्तिरूपं प्रकाशते ॥ १२ ॥
चतुरश्रा धरण्यादौ ब्रह्मा तत्राधिदेवता ।
अर्धचन्द्राकृति जलं विष्णुस्तस्याधिदेवता ॥ १३ ॥
त्रिकोणमण्डलं वह्नी रुद्रस्तस्याधिदेवता ।
[1]वायोर्बिम्बं तु षट्कोणं संकर्षोऽत्राधिदेवता ॥ १४ ॥
आकाशमण्डलं वृत्तं श्रीमन्नारायणोऽत्राधिदेवता ।
नादरूपं भ्रुवोर्मध्ये मनसो मण्डलं विदुः ॥ १५ ॥
शांभवस्थानमेतत्ते वर्णितं पद्मसंभव ।

एतत् प्रथमाध्यायान्ते प्रायशः उक्तं इत्याह—शाम्भवेति ॥

नाडीचक्रस्वरूपम्

अतः परं प्रवक्ष्यामि नाडीचक्रस्य निर्णयम् ॥ १६ ॥
मूलाधारत्रिकोणस्था सुषुम्ना द्वादशाङ्गुला ।
मूलार्धच्छिन्नवंशाभा ब्रह्मनाडीति सा स्मृता ॥ १७ ॥
इडा च पिङ्गला चैव तस्याः पार्श्वद्वये गते ।
विलम्बिन्यामनुस्यूते नाडिकाऽन्तमुपागते ॥ १८ ॥
इडायां हेमरूपेण वायु[2]र्वामेन गच्छति ।
पिङ्गलायां तु सूर्यात्मा याति दक्षिणपार्श्वतः ॥ १९ ॥
विलम्बिनीति या नाडी व्यक्ता नाभौ प्रतिष्ठिता ।
तत्र नाड्यः समुत्पन्नास्तिर्यगूर्ध्वमधोमुखाः ॥ २० ॥

[1] वायौ बि—क. [2] मेंहे—उ १. हेंमे—उ.

तन्नाभिचक्रमित्युक्तं कुक्कुटाण्डमिव स्थितम् ।
गान्धारी हस्तिजिह्वा च तस्मान्नेत्रद्वयं गते ॥ २१
पूषा चालम्बुसा चैव श्रोत्रद्वयमुपागते ।
शूरा नाम महानाडी तस्माद्ब्रूमध्यमाश्रिता ॥ २२ ॥
विश्वोदरी तु या नाडी सा भुङ्क्तेऽन्नं चतुर्विधम् ।
सरस्वती तु या नाडी सा जिह्वाऽन्तं प्रसर्पते ॥ २३ ॥
राकाऽऽह्वया तु या नाडी पीत्वा च सलिलं क्षणात् ।
श्रुतमुत्पादयेद् घ्राणे श्लेष्माणं संचिनोति च ॥ २४ ॥
कण्ठकूपोद्भवा नाडी शङ्खिन्याख्या त्वधोमुखी ।
अन्नसारं समादाय मूर्ध्नि संचिनुते सदा ॥ २५ ॥
नाभेरधोगतास्तिस्रो नाडयः स्युरधोमुखाः ।
मलं त्यजेत्कुहूर्नाडी मूत्रं मुञ्चति वारुणी ॥ २६ ॥
चित्राख्या सीविनी नाडी शुक्रमोचनकारिणी ।
नाडीचक्रमिति प्रोक्तं बिन्दुरूपमतः शृणु ॥ २७ ॥

ततो नाडीचक्रस्वरूपमाह—अत इति ॥ १६–२७ ॥

बिन्द्वग्निसोमात्मकं ब्रह्मशरीरत्रयम्

स्थूलं सूक्ष्मं परं चेति त्रिविधं ब्रह्मणो वपुः ।
स्थूलं शुक्रात्मकं [1]बिन्दुः सूक्ष्मं पञ्चाग्निरूपकम् ॥ २८ ॥
सोमात्मकः परः प्रोक्तः सदा साक्षी सदाऽच्युतः ।

[1] बिन्दुस्—क, अ १, अ २.

कालाग्न्यादि पञ्चाग्निरूपकम् ॥ २८ ॥

पञ्चाग्निभावना, तत्फलं च

पातालानामधोभागे कालाग्निर्यः प्रतिष्ठितः ॥ २९ ॥
स मूलाग्निः शरीरऽग्निर्यस्मान्नादः प्रजायते ।
बडवाग्निः शरीरस्थो ह्यस्थिमध्ये प्रवर्तते ॥ ३० ॥
काष्ठपाषाणयोर्वह्निर्ह्यस्थिमध्ये प्रवर्तते ।
काष्ठपाषाणजो वह्निः पार्थिवो ग्रहणीगतः ॥ ३१ ॥
अन्तरिक्षगतो वह्निर्वैद्युतः स्वान्तरात्मकः ।
नभःस्थः सूर्यरूपोऽग्निर्नाभिमण्डलमाश्रितः ॥ ३२ ॥
विषं [1]वर्षति सूर्योऽसौ स्रवत्यमृतमुन्मुखः ।
तालुमूले स्थितश्चन्द्रः सुधां वर्षत्यधोमुखः ॥ ३३ ॥
भ्रूमध्यनिलयो बिन्दुः शुद्धस्फटिकसंनिभः ।
महाविष्णो[2]श्च देवस्य तत्सूक्ष्मं रूपमुच्यते ॥ ३४ ॥
एतत्पञ्चाग्निरूपं यो भावयन् बुद्धिमान् धिया ।
तेन भुक्तं च पीतं च हुतमेव न संशयः ॥ ३५ ॥

क्रमात् पञ्चाग्निस्वरूपमाह—पातालानामिति । अतलादिपातालानां पातालान्तलोकानां पातालानाम् ॥ २९ ॥ कालाग्निरेव नादाधाराग्निर्भूत्वा शरीरे वर्तते ॥ ३० ॥ तथा काष्ठेति । ग्रहणीगतः—पार्थिवाग्निरेव योषात्वं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ३१–३४ ॥ पञ्चाग्निभावनाफलमाह—एतदिति ॥ ३५ ॥

[1] पिबति—क.
[2] स्य—क, अ २, उ १.

कुण्डलिनीप्रबोधनम्

सुखसंसेवितं स्वप्नं सुजीर्णमितभोजनम् ।
शरीरशुद्धिं कृत्वाऽऽदौ सुखमासनमास्थितः ॥ ३६ ॥
प्राणस्य शोधयेन्मार्गं रेचपूरककुम्भकैः ।
गुदमाकुञ्च्य यत्नेन मूलशक्तिं प्रपूजयेत् ॥ ३७ ॥

एवमाहारतः शरीरशुद्धिम् । स्वस्य येन सुखधारणा स्यात् तत् सुखमासनम् ॥ ३६ ॥ मूलशक्तिं प्रपूजयेत् कुण्डलिनीशक्तिं प्रबोधयेदित्यर्थः ॥ ३७–४२ ॥

खेचरीमुद्राभ्यासः तत्फलं च

नाभौ लिङ्गस्य मध्ये तु उड्डयाणाख्यं च बन्धयेत् ।
उड्डीय याति तेनैव शक्तितोऽड्याणपीठकम् ॥ ३८ ॥
कण्ठं संकोचयेत्किंचिद्बन्धो जालन्धरो ह्ययम् ।
बन्धयेत्खेचरीमुद्रां दृढचित्तः समाहितः ॥ ३९ ॥
कपालविवरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा ।
भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी ॥ ४० ॥
खेचर्या मुद्रितं येन विवरं लम्बिकोर्ध्वतः ।
न पीयूषं पतत्यग्नौ न च वायुः प्रधावति ॥ ४१ ॥
न क्षुधा न तृषा निद्रा नैवालस्यं प्रजायते ।
न च मृत्युर्भवेत्तस्य यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् ॥ ४२ ॥

सहस्रारे नारायणभावनातः कैवल्यसिद्धिः

ततः पूर्वापरे व्योम्नि द्वादशान्तेऽच्युतात्मके ।
उड्डीयाणपीठे निर्द्वन्द्वे निरालम्बे निरञ्जने ॥ ४३ ॥
ततः पङ्कजमध्यस्थं चन्द्रमण्डलमध्यगम् ।
नारायणमनुध्यायेत्स्रवन्तममृतं सदा ॥ ४४ ॥
भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥ ४५ ॥

ततो योगी सहस्रारगकाशे स्रवदमृतं नारायणं स्वात्मतया ध्यायन् ग्रन्थिसंशयकर्मासम्भवकैवल्यसिद्धिमेतीत्याह—तत इति । सहस्रारे आज्ञायां वा ॥ ४३–४५ ॥

यथोक्तभावनायुक्तस्य तत्तत्सिद्ध्युपायाः

अथ सिद्धिं प्रवक्ष्यामि सुखोपायं सुरेश्वर ।
जितेन्द्रियाणां शान्तानां जितश्वासचित्तसाम् ॥ ४६ ॥
नादे मनोलयं ब्रह्मन् दूरश्रवणकारणम् ।
बिन्दौ मनोलयं कृत्वा दूरदर्शनमाप्नुयात् ॥ ४७ ॥
कालात्मनि मनो लीनं त्रिकालज्ञानकारणम् ।
परकायमनोयोगः परकायप्रवेशकृत् ॥ ४८ ॥
अमृतं चिन्तयेन्मूर्ध्नि क्षुत्[1]तृषाविषशान्तये ।
पृथिव्यां धारयेच्चित्तं पातालगमनं भवेत् ॥ ४९ ॥

[1] तृष्णा—अ, अ १.

सलिले धारयेच्चित्तं नाम्भसा परिभूयते ।
अग्नौ संधारयेच्चित्तमग्निना दह्यते न सः ॥ ९० ॥
वायौ मनोलयं कुर्यादाकाशगमनं भवेत् ।
आकाशे धारयेच्चित्तमणिमादिकमाप्नुयात् ॥ ९१ ॥
विराड्[1]रूपे मनो युञ्जन् महिमानमवाप्नुयात् ।
चतुर्मुखे मनो युञ्जन् जगत्सृष्टिकरो भवेत् ॥ ९२ ॥
इन्द्ररूपिणमात्मानं भावयन् मर्त्यभोगवान् ।
विष्णुरूपे [2]महायोगी पालयेदखिलं जगत् ॥ ९३ ॥
रुद्ररूपे महायोगी संहरत्येव तेजसा ।
नारायणे मनो युञ्जन् नारायण[3]मयो भवेत् ।
वासुदेवे मनो युञ्जन् सर्वसिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ९४ ॥
यथा संकल्पयेद्योगी योगयुक्तो जितेन्द्रियः ।
तथा तत्तदवाप्नोति भाव एवात्र कारणम् ॥ ९५ ॥

एवं भावयतः ते नानाविधसिद्ध्युपायं वदामीत्याह—**अथेति** ॥ ४६ ॥ **बिन्दौ** चक्षुस्तारके ॥ ४७–६१ ॥

गुरुपूजाविधिः

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवः सदाऽच्युतः ।
न गुरोरधिकः कश्चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ९६ ॥

[1] रूपं—अ, अ १. [2] मनो—उ.
[3] मयं—अ १, अ २, क.

दिव्यज्ञानोपदेष्टारं देशिकं परमेश्वरम् ।
पूजयेत्परया भक्त्या तस्य ज्ञानफलं [1]भवेत् ॥ ९७ ॥
यथा गुरुस्तथैवेशो यथैवेशस्तथा गुरुः ।
पूजनीयो महाभक्त्या न भेदो विद्यतेऽनयोः ॥ ९८ ॥
नाद्वैतवादं कुर्वीत गुरुणा सह कुत्रचित् ।
अद्वैतं भावयेद्भक्त्या गुरोर्देवस्य चात्मनः ॥ ९९ ॥

योगशिखामहिमा

योगशिखां महागुह्यं यो जानाति महामतिः ।
न तस्य किंचिदज्ञातं त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ६० ॥
न पुण्यपापे [2]नास्वस्थो न दुःखं न पराजयः ।
न चास्ति पुनरावृत्तिरस्मिन् संसारमण्डले ॥ ६१ ॥

सिद्धिषु उपेक्षाविधिः

सिद्धौ चित्तं न कुर्वीत चञ्चलत्वेन चेतसः ।
तथाऽपि ज्ञाततत्त्वोऽसौ मुक्त एव न संशयः ॥ ६२ ॥

इत्युपनिषत् ॥

विज्ञातस्वात्मतत्त्वानां योगिनां सिद्धिगोपनागोपनतो न काचित् क्षतिः लाभो वा अस्तीत्यर्थः । इत्युपनिषच्छब्दः पञ्चमाध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ ६२ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः

[1] लभेत्—अ, अ १, अ २, क. [2] नस्व—अ, अ १, अ २, क.

षष्ठोऽध्यायः

कुण्डलिनीशक्तेः उपासनाविधिः

उपासनाप्रकारं मे ब्रूहि त्वं परमेश्वर ।
येन विज्ञानमात्रेण मुक्तो भवति संसृतेः ॥ १ ॥
उपासनाप्रकारं ते रहस्यं श्रुतिसारकम् ।
हिरण्यगर्भ वक्ष्यामि श्रुत्वा सम्यगुपासय ॥ २ ॥
सुषुम्नायै कुण्डलिन्यै सुधायै चन्द्रमण्डलात् ।
मनोन्मन्यै नमस्तुभ्यं महाशक्त्यै चिदात्मने ॥ ३ ॥

स्वाङ्गलोको येन मुच्यते तदुपायोपासनाप्रकारं ब्रूहीति महेश्वरं प्रति चतुर्मुखः पृच्छतीत्याह—उपासनेति ॥ १ ॥ प्रश्नोत्तरं भगवानाह—उपासनेति ॥ २ ॥ उपासनामन्त्रतत्प्रकारं तत्फलं चाह—सुषुम्नाया इति ॥ ३ ॥

सुषुम्नास्वरूपम्

शतं चैका च हृदयस्य नाड्य-
स्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका ।
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति
विष्वङ्न्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥ ४ ॥
एकोत्तरं नाडिशतं तासां मध्ये परा स्मृता ।
सुषुम्ना तु परे लीना विरजा ब्रह्मरूपिणी ॥ ५ ॥
इडा तिष्ठति वामेन पिङ्गला दक्षिणेन तु ।
तयोर्मध्ये परं स्थानं [1]यस्तद्वेद स वेदवित् ॥ ६ ॥

[1] यस्तं वे—उ,

प्राणान् संधारयेत्तस्मिन् नासाभ्यन्तरचारिणः ।
भूत्वा तत्रायतप्राणः शनैरेव समभ्यसेत् ॥ ७ ॥
गुदस्य पृष्ठभागेऽस्मिन्वीणा[1]दण्डस्तु देहभृत् ।
दीर्घास्थिदेहपर्यन्तं ब्रह्मनाडीति कथ्यते ॥ ८ ॥
तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मं ब्रह्मनाडीति सूरिभिः ।
इडापिङ्गलयोर्मध्ये सुषुम्ना सूर्यरूपिणी ॥ ९ ॥

सुषुम्नारूपं तन्मार्गगमनफलं चाह—शतमिति ॥ ४–१९ ॥

सुषुम्नायाः सर्वाधारत्वम्

सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मिन् सर्वगं सर्वतोमुखम् ।
तस्य मध्यगताः सूर्यसोमाग्निपरमेश्वराः ॥ १० ॥
भूतलोका दिशः क्षेत्राः समुद्राः पर्वताः शिलाः ।
द्वीपाश्च निम्नगा वेदाः शास्त्रविद्याकलाऽक्षराः ॥ ११ ॥
स्वरमन्त्रपुराणानि गुणाश्चैते च सर्वशः ।
बीजं बीजात्मकस्तेषां क्षेत्रज्ञाः प्राणवायवः ॥ १२ ॥
सुषुम्नाऽन्तर्गतं विश्वं तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
नानानाडीप्रसवगं सर्वभूतान्तरात्मनि ॥ १३ ॥
ऊर्ध्वमूलमधःशाखं वायुमार्गेण सर्वगम् ।
द्विसप्ततिसहस्राणि नाड्यः स्युर्वायुगोचराः ॥ १४ ॥
सर्वमार्गेण सुषिरास्तिर्यञ्चः सुषिरात्मकाः ।
अधश्चोर्ध्वं च कुण्डल्याः सर्वद्वारनिरोधनात् ॥ १५ ॥

[1] दण्डस्य—क, अ, अ १, अ २. दण्डः स—मु.

पराशक्तेः उद्बोधनम्

वायुना सह जीवोर्ध्वज्ञानान्मोक्षमवाप्नुयात् ।
ज्ञात्वा सुषुम्ना तद्भेदं कृत्वा पायुं च मध्यगम् ॥ १६ ॥
कृत्वा तु बैन्दवस्थाने घ्राणरन्ध्रे निरोधयेत् ।
द्विसप्ततिसहस्राणि नाडीद्वाराणि पञ्जरे ॥ १७ ॥
सुषुम्ना शाम्भवी शक्तिः शेषास्त्वन्ये निरर्थकाः ।
ह्लेखे परमानन्दे तालु[1]मूलव्यवस्थितं ॥ १८ ॥
अत ऊर्ध्वं निरोधे तु मध्यमं मध्यमध्यमम् ।
उच्चारयेत्परां शक्तिं ब्रह्मरन्ध्रनिवासिनीम् ।
यदि भ्रमरसृष्टिः स्यात् संसारभ्रमणं त्यजेत् ॥ १९ ॥

जीवशक्तिः कुण्डलिनीत्यर्थः ॥ १६ ॥ **बैन्दवस्थाने** भ्रूमध्ये । **पञ्जरे** शरीरे ॥ १७ ॥ **ह्लेखे** ह्रींकारवाच्ये **परमानन्दे** ईश्वरतत्त्वे **तालुमूलव्यवस्थिते** चित्तादिकं निरोधयेत् ॥ १८ ॥ मध्यमं तुरीयं, मध्यमध्यमं तुर्यतुरीयं, तत्र लक्ष्यं कृत्वा **उच्चारयेत**, षोडशमात्राकालं प्रणवप्रकृतिमुच्चारयेत् । **ब्रह्मरन्ध्रनिवासिनीं**—षोडशसंख्यापूरकमात्रायाः परभूमित्वेन ब्रह्मरन्ध्रासनत्वात् । तत्र यदीति । स्वातिरिक्तं विकल्प्य परिभ्रमतीति **भ्रमरः** कामसङ्कल्पादिमनोवृत्तिपूगः, "कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धा अश्रद्धा धृतिः अधृतिः ह्रीः धीः भीः इत्येतत् सर्वं मन एव" इति श्रुतेः । **तत्सृष्टिः** कल्पना स्यात् । तत्र कदाऽपि कल्पनावकाशो नास्ति ब्रह्मरन्ध्रस्य निर्बीजत्वात् । यदि भ्रूमध्यादधःप्रदेशमेत्य विशुद्धिचक्रे कामसङ्कल्पादिसृष्टिः स्यात् तदाऽऽज्ञाचक्रमवष्टभ्य स्वानर्थकारणं **संसारभ्रमणं** स्वातिरिक्तविषयपरिभ्रमणं "स्वातिरिक्तं न किञ्चिदस्ति" इति धैर्येण **त्यजेत्** अपह्नवं कुर्यादित्यर्थः ॥ १९ ॥

[1] मूले—अ, अ १, अ २, क.

गमागमस्थं गमनादिशून्यं चिद्रूपदीपं तिमिरान्धकारम्[1] ।
पश्यामि ते सर्वजनान्तरस्थं नमामि हंसं परमात्मरूपम् ॥२०॥
अनाहतस्य शब्दस्य तस्य शब्दस्य यो ध्वनिः ।
ध्वनेरन्तर्गतं ज्योतिर्ज्योतिरन्तर्गतं मनः ।
तन्मनो विलयं याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ २१ ॥

ततः किमित्यत आह—गमेति । स्वान्तःकरणवृत्तिकदम्बगमनागमनावभासकप्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपेण तिष्ठतीति **गमागमस्थम्** । वस्तुतः स्वातिरिक्तान्तःकरणतत्कार्याभावात् **गमनादिशून्यम्** । ततः स्वातिरिक्तं तिमिरान्धकारं चिद्रूपाग्निशिखया दीपयति भस्मावशेषं करोतीति **चिद्रूपदीपम्** । शिष्टं स्पष्टम् ॥ २० ॥ अनाहतोपलक्षितमूलाधारादिवैखर्यन्तप्रादुर्भूतशब्दज्योतिः प्रपञ्चकलनाकलितसवृत्तिकमानसासम्भवप्रबोधसिद्धं विष्णुपदं अवशिष्यते इत्यर्थः ॥२१॥

आधारब्रह्मणि प्राणादिविलयान्मुक्तिः

केचिद्वदन्ति चाधारं सुषुम्ना च सरस्वती ।
आधाराज्जायते विश्वं विश्वं तत्रैव लीयते ॥ २२ ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन गुरुपादं समाश्रयेत् ।
आधारशक्तिनिद्रायां विश्वं भवति निद्रया ॥ २३ ॥
तस्यां शक्तिप्रबोधेन त्रैलोक्यं प्रतिबुध्यते ।
आधारं यो विजानाति तमसः परमश्नुते ॥ २४ ॥
तस्य विज्ञानमात्रेण नरः पापैः प्रमुच्यते ॥ २५ ॥

[1] न्धनाशम्—मु. पहारम्—अ.

आधारचक्रमहसा विद्युत्पुञ्जसमप्रभा ।
तदा मुक्तिर्न संदेहो यदि तुष्टः स्वयं गुरुः ॥ २६
आधारचक्रमहसा पुण्यपापे निकृन्तयेत् ।
आधारवातरोधेन लीयते गगनान्तरे ॥ २७ ॥
आधारवातरोधेन शरीरं कम्पते यथा ।
आधारवातरोधेन योगी नृत्यति सर्वदा ॥
आधारवातरोधेन विश्वं तत्रैव दृश्यते ॥ २८ ॥
सृष्टिराधारमाधारमाधारे सर्वदेवताः ।
आधारे सर्वे[1]वेदाश्च तस्मादाधारमाश्रयेत् ॥ २९ ॥
आधारे पश्चिमे भागे त्रिवेणीसङ्गमो भवेत् ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः पापात् प्रमुच्यते ॥ ३० ॥
आधारे पश्चिमं लिङ्गं कवाटं तत्र विद्यते ।
तस्योद्घाटनमात्रेण मुच्यते भवबन्धनात् ॥ ३१ ॥
आधारपश्चिमे भागे चन्द्रसूर्यौ स्थिरौ यदि ।
तत्र तिष्ठति विश्वेशो ध्यात्वा ब्रह्ममयो भवेत् ॥ ३२ ॥

केचिन्नादाधाराप्राणादिविलयात् स्वाधेयाभावतो निराधारब्रह्मस्वरूपावस्थानलक्षणमुक्तिः स्यादिति वदन्ति । तदपि युक्तमेवेत्याह—केचिदिति । सुषुम्नासरस्वतीनाडयौ यत्र प्रतिष्ठिते तन्मूलाधारमित्यर्थः । तस्य ब्रह्मात्मना विश्वाधारोपापवादाधिकरणतामप्याह—आधारादिति ॥ २२ ॥ यस्मादेवं तस्मात् । येन मूलाधारयाथात्म्यं दर्शितं स गुरुः परमात्मा स्वाज्ञानमोचकत्वात् ।

[1] देवा—अ, अ १.

तत्पादं तद्भावं समाश्रयेत् । किंच—आधारेति । आधारशक्तिः कुण्डलिनी तस्याः स्वाधारावस्थितिः निद्रा तस्यां सत्यां विश्वं स्वाज्ञाननिद्राविशिष्टं भवति ॥ २३ ॥ तत्प्रबो[illegible] सुषुम्नाप्रवेशः । तेन त्रैलोक्ययाथात्म्यबोधो जायते । एवं ज्ञानफ[illegible]ह—आधारमिति ॥ २४–२५ ॥ मुक्तेः गुरुप्रसादैकलभ्यत्वात्, "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः" इति श्रुतेः ॥ २६ ॥ किंच—आधारेति । विश्वं तत्रैव दृश्यते—स्वातिरिक्तं नेति प्रकाशते इत्यर्थः ॥ २७–२८ ॥ आधारत्वं कथमित्यत्र यतः स्वातिरिक्तसृष्टिः स्वाधारमवष्टभ्य प्रवृत्ता यतः तदभावे न सम्भवति, अतः सर्वाधारमधिष्ठानं ब्रह्मेति सिद्धम् । तत् कथमित्यत्र आधारे सति सर्वदेवताः ॥ २९ ॥ इडा पिंगळा सुषुम्ना चेति त्रिवेणी ॥ ३० ॥ पश्चिमलिङ्गं प्रत्यक्चैतन्यं तत्कवाटमावारकं ग्रन्थित्रयम् ॥ ३१ ॥ आधारपश्चिमे भागे सुषुम्नायाम् ॥ ३२ ॥

चक्रेषु ब्रह्मादिमूर्तिध्यानेन ब्रह्मरन्ध्रप्रवेशः

आधारपश्चिमे भागे मूर्तिस्तिष्ठति संज्ञया ।
षट् चक्राणि च निर्भिद्य ब्रह्म[1]रन्ध्राद्बहिर्गतम् ॥ ३३ ॥
वामदक्षे [2]निरुद्धन्ति प्रविशन्ति सुषुम्नया ।
ब्रह्मरन्ध्रं प्रविश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ॥ ३४ ॥

ब्रह्मादीनां मूर्तिः । एवमुपासकाः तत्तच्चक्रालङ्कारमूर्तिध्यानपुरस्सरं षट्चक्राणीति । ब्रह्मरन्ध्रात् सुषुम्नारन्ध्रात् पुरा बहिर्गतं प्राणमादौ योगिनो वामदक्षे इडापिंगळे निरुद्धन्ति निरोधं कुर्वन्ति । ततः तत्प्राणादयः सहसा सुषुम्नया क्रमात् ग्रन्थित्रयालंकृतषट्चक्राणि च निर्भिद्य चन्द्रसूर्याग्नैक्यजममृतमास्वाद्य सहस्रारचक्रोज्ज्वलत्तुरीयं तुरीयातीतं वा प्रविशन्ति । ये एवं ब्रह्मरन्ध्रम् ॥ ३३–३४ ॥

[1] रन्ध्रे ब—अ, अ १. [2] निरुन्धन्ति—क, अ १, अ २.

ब्रह्मरन्ध्रविलीनकरणस्य मुक्तिः

सुषुम्नायां यदा हंसः अध ऊर्ध्वं प्रधावति ।
सुषुम्नायां यदा प्राणं [1]भ्रामयेद्यो निरन्तरम् ॥ ३५ ॥
सुषुम्नायां यदा प्राणः स्थिरो भवति धीमताम् ।
सुषुम्नायां प्रवेशेन चन्द्रसूर्यौ लयं गतौ ॥ ३६ ॥
तदा समरसं भावं यो जानाति स योगवित् ।
सुषुम्नायां यदा यस्य म्रियते मनसो रयः ॥ ३७ ॥
सुषुम्नायां यदा योगी क्षणैकमपि तिष्ठति ।
सुषुम्नायां यदा योगी क्षणार्धमधितिष्ठति ॥ ३८ ॥
सुषुम्नायां यदा योगी सुलग्नो लवणाम्बुवत् ।
सुषुम्नायां यदा योगी लीयते क्षीरनीरवत् ॥ ३९ ॥
भिद्यते [2]च तदा ग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते परमाकाशे ते यान्ति परमां गतिम् ॥ ४० ॥

यत्करणपटलं सुषुम्नाद्वारेण ब्रह्मरन्ध्रे विलीयते ते मुक्ता भवन्तीत्याह- **सुषुम्नायामिति** । **हंसः** प्राणः ॥ ३५–३९ ॥ एवं सुषुम्नाविलयफलमाह- **भिद्यत** इति । जीवेशभेदग्रन्थिः ॥ ४० ॥

सुषुम्नायोगमहिमा

गङ्गायां सागरे स्नात्वा नत्वा च मणिकर्णिकाम् ।
मध्यनाडीविचारस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ४१ ॥

[1] क्रा—अ. [2] हृदय—अ २. च तथा—क, अ १, उ.

श्रीशैलदर्शनान्मुक्तिर्वाराणस्यां मृतस्य च ।
केदारोदकपानेन मध्यनाडीप्रदर्शनात् ॥ ४२ ॥
अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।
सुषुम्नाध्यान[1]योगस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ४३ ॥
सुषुम्नायां यदा गोष्ठीं यः कश्चित्कुरुते नरः ।
स मुक्तः सर्वपापेभ्यो निश्रेयसमवाप्नुयात् ॥ ४४ ॥
सुषुम्नैव परं तीर्थं सुषुम्नैव परो जपः ।
सुषुम्नैव परं ध्यानं सुषुम्नैव परा गतिः ॥ ४५ ॥
अनेकयज्ञदानानि व्रतानि नियमानि च ।
सुषुम्नाध्यानयोगस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ४६ ॥

सुषुम्नाविचारादिकं स्तौति—गङ्गायामिति ॥ ४१–४६ ॥

चिच्छक्तिजीवयोः स्थानविवेकः

ब्रह्मरन्ध्रे महास्थाने वर्तते सततं शिवा ।
चिच्छक्तिः परमा देवी मध्यमे सुप्रतिष्ठिता ॥ ४७ ॥
मायाशक्तिर्ललाटाग्रभागे व्योमाम्बुजे तथा ।
नादरूपा परा शक्तिर्ललाटस्य तु मध्यमे ॥ ४८ ॥
भागे बिन्दुमयी शक्तिर्ललाटस्यापरांशके ।
बिन्दुमध्ये च जीवात्मा सूक्ष्मरूपेण वर्तते ॥ ४९ ॥
हृदये स्थूलरूपेण मध्यमे न तु मध्यमे ॥ ५० ॥

[1] लेशस्य—अ, अ १, क.

ब्रह्मरन्ध्रादिस्थानेषु चिच्छक्त्यादयो वर्तन्ते। बिन्द्वादिमध्ये जीवोऽर्ध वर्तते। सोऽयं प्राणापानवशतो विश्रान्तिमलब्ध्वा उच्छ्वासादिव्यापारच्छले हंसमनुजपनिष्ठो भवतीत्याह—ब्रह्मरन्ध्र इति। मध्यमे भ्रूमध्ये हृदयाकाशे च तथा वर्तते इत्यनुषज्यते ॥ ४८ ॥ बिन्दुमर्य[illegible] ॥ ४९ ॥ मध्यमे हृदये स्थूलरूपेण जीवो वर्तते, न तु मध्यमे, भ्रूमध्ये सहस्रारे वा न तु जीवः सरति। यदि भ्रूमध्यादौ गच्छति तदा क्षरः परमाक्षरो वा भवतीत्यर्थः ॥ ९० ॥

वायुवशस्य जीवस्य हंसमन्त्रजपप्रकारः

प्राणापानवशो जीवो ह्यधश्चोर्ध्वं प्रधावति।
वामदक्षिणमार्गेण चञ्चलत्वान्न दृश्यते ॥ ९१ ॥
आक्षिप्तो भुजदण्डेन यथोच्चलति कन्तुकः।
प्राणापानसमाक्षिप्तस्तथा जीवो न विश्रमेत् ॥ ९२ ॥
अपानः कर्षति प्राणं प्राणोऽपानं च कर्षति।
हकारेण बहिर्याति सकारेण विशेत्पुनः ॥ ९३ ॥
हंसहंसेत्यमुं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा।
तद्विद्धानक्षरं नित्यं यो जानाति स योगवित् ॥ ९४ ॥

सोऽयं प्राणापानेति। केन मार्गेण यावद्[illegible]धावन्न[illegible]श्यते इत्यत्र वामेति ॥ ९१ ॥ तच्चलनदृष्टान्तमाह—आक्षिप्त इति ॥ ९२ ॥ तत् कथं? हकारेणेति ॥ ९३ ॥ इत्थंभूतोऽपि जीवः स्वगतजीवत्वं निरस्याक्षरोऽस्मीति ज्ञानात् तदेव भवतीत्याह—तदिति ॥ ९४ ॥

कुण्डल्यवस्थाभेदतो बन्धमुक्तिव्यवस्था

ऊर्ध्वं कुण्डली शक्तिर्मुक्ति[1]रूपाऽथ योगिनाम् ।
बन्धनाय च मूढानां यस्तां वेत्ति स योगवित् ॥ ९५ ॥

कुण्डली यदि स्वस्थानादूर्ध्वं गच्छति तदाऽयं मुक्तो भवति, यदि सा स्वस्थानं न मुञ्चति तदाऽयं बद्धो भवतीत्याह—ऊर्ध्वेति ॥ ९५ ॥

प्रणवस्य सर्वाधारत्वम्

भूर्भुवःस्वरिमे लोकाश्चन्द्रसूर्याग्निदेवताः ।
[2]यासु मात्रासु तिष्ठन्ति तत्परं ज्योतिरोमिति ॥ ९६ ॥
त्रयः कालास्त्रयो देवास्त्रयो लोकास्त्रयः स्वराः ।
त्रयो वेदाः स्थिता यत्र तत्परं ज्योतिरोमिति ॥ ९७ ॥

भूरादिलोकाधारः प्रणवः इत्याह—भूरिति ॥ ९६–९७ ॥

चित्तचलनाचलनाभ्यां बन्धमुक्ती

चित्ते चलति संसारो निश्चलं मोक्ष उच्यते ।
तस्माच्चित्तं स्थिरीकुर्यात्प्रज्ञया परया विधे ॥ ९८ ॥
चित्तं कारणमर्थानां तस्मिन् सति जगत्त्रयम् ।
तस्मिन् क्षीणे जगत् क्षीणं तच्चिकित्स्यं प्रयत्नतः ॥ ९९ ॥

यतः चित्तचलनाचलने बन्धमोक्षहेतू अतः स्वातिरेकेण चित्तं नास्तीत्यनुसन्धेयमित्याह—चित्त इति । यस्मादेवं तस्मात् ॥ ९८–९९ ॥

[1] रूपाय—क, उ. रूपा हि—मु. [2] यासु—अ १.

चित्तस्य स्वात्मानतिरिक्तत्वानुसन्धानेन ब्रह्मसाक्षात्कारः

मनोऽहं गगनाकारं मनोऽहं सर्वतोमुखम् ।
मनोऽहं सर्वमात्मा च न मनः केवलः परः ॥ ६० ॥
मनः कर्माणि जायन्ते मनो लिप्यति पातकैः ।
मनश्चेदुन्मनीभूयान्न पुण्यं न च पातकम् ॥ ६१ ॥
मनसा मन आलोक्य वृत्तिशून्यं यदा भवेत् ।
ततः परं परब्रह्म दृश्यते च सुदुर्लभम् ॥ ६२ ॥
मनसा मन आलोक्य मुक्तो भवति योगवित् ।
मनसा मन आलोक्य, उन्मन्यन्तं सदा स्मरेत् ॥ ६३ ॥
मनसा मन आलोक्य योगनिष्ठः सदा भवेत् ।
मनसा मन आलोक्य[1]दृशाप्रत्ययदृश्यते ॥ ६४ ॥
यदा प्रत्यया दृश्यन्ते तदा योगीश्वरो भवेत् ॥ ६५ ॥
बिन्दुनादकलाज्योतिरबिन्दुर्ध्रुवतारकम् ।
शान्तं च तदतीतं च परंब्रह्म तदुच्यते ॥ ६६ ॥

मनस्तु ब्रह्मावरणं तन्मनसः सत्वांशतः स्वावरणे नष्टे निरावरणं ब्रह्म प्रकाशत इत्याह—मनइति । शुद्धसत्वेश्वरभावमापन्नमनस्तु **मनोऽहं गगनाकारं**, सङ्कल्पादिवृत्त्यभावात् । तथा चेत् सत्ववृत्तिमन्मनो ब्रह्मेत्यत आह— **न मनः केवलः पर** इति ॥ ६० ॥ रजस्तमोवृत्तिकं मनस्तु **मनः कर्माणि** जायन्ते । यस्य **मनश्चेदुन्मनीभूयात्** ॥ ६१ ॥ सात्विकभावापन्नेन **मनसा** तमआदिभावापन्नं **मन आलोक्य** मिथ्येति दृष्ट्वा एवं दर्शनतो **वृत्तिशून्यम्**

[1] दशप्रत्ययो—क, अ २. दृश्यन्ते प्रत्यया दश—अ.

॥ ६२–६३ ॥ आलोक्य स्थितस्य योगिनः दृशप्रत्ययदृश्यते—"दृशमोऽसि" इति बोधितस्य "दृशमोऽस्मि" इति प्रत्ययवत् "तत् त्वमसि" इति बोधि[illegible] "ब्रह्मास्मि" इति प्रत्ययो दृश्यते। ब्रह्मास्मीति ज्ञानमुदेतीति भाव[illegible] ६४–६५ ॥ प्रत्ययगोचरं ब्रह्म कीदृशमित्यत्र बिन्दुनादेति। स्वाज्ञादिदृष्टया विराडादिरूपेण बिन्दुनादकलाज्योतिः। ओत्रादेर्विराडादिविलक्षणत्वात् अबिन्दुः ओता, ध्रुवतारकं अनुज्ञातृचैतन्यं, स्वकार्यापेक्षया स्वयं ध्रुवं सत् स्वोपासकभवसागरसन्तारणात्। विराडाद्यनुज्ञात्रन्तकलनाशान्तं अनुज्ञैकरसचैतन्यं, तदतीतं त्वविकल्पचैतन्यम्। यत् त्रिबन्धादि तदतीतान्तं विभाति वस्तुतः तत् सर्वं परं ब्रह्मेत्युच्यते। स्वातिरिक्तबिन्दुदिगतहेयांशापह्नवसिद्धनिष्प्रतियोगिकस्वमात्रतया बृंहणात् ब्रह्मत्वं निरंकुशमित्यर्थः ॥ ६६ ॥

प्राणचित्तयोरविनाभावः

हसत्युल्लसति प्रीत्या क्रीडते मोदते तदा।
तनोति जीवनं बुद्ध्या बिभेति सर्वतो भयात् ॥ ६७ ॥
रोधते बुध्यते शोके मुह्यते नवसंपदा।
कम्पते शत्रुकार्येषु कामेन रमते हसन् ॥ ६८ ॥
स्मृत्या कामरतं चित्तं विजानीयात्कलेबरे।
यत्र देशे वसेद्वायुश्चित्तं तद्ध[1]सते ध्रुवम् ॥ ६९ ॥
मनश्चन्द्रो रविर्वायुर्दृष्टिरग्निरुदाहृतः।
बिन्दुनादकला ब्रह्मन् विष्णुब्रह्मेशदेवताः ॥ ७० ॥

ब्रह्मातिरेकेण यच्चिन्तनीयं तच्चित्तमित्याह—हसतीति ॥ ६७–६८ ॥ एवं हसनादिकामरमणान्तस्मृत्या। प्राणचित्तयोरविनाभावतामाह—यत्रेति

[1] सति—अ, मु.

॥ ६९ ॥ मनःप्राणद्वयीनां चन्द्रार्काग्नितां बिन्दुनादकलानां ब्रह्मविष्ण्वीशतां चाह—मन इति ॥ ७० ॥

नादानुसन्धानं मनोलयहेतुः

सदा नादानुसन्धानात् संक्षीणा वासना भवेत् ।
निरञ्जने [1]विलीयेते मरुन्मनसि पद्मज ॥ ७१ ॥
यो वै नादः स वै बिन्दुस्तद्वै चित्तं प्रकीर्तितम् ।
नादो बिन्दुश्च चित्तं च त्रिभिरैक्यं प्रसाधयेत् ॥ ७२ ॥
मन एव हि बिन्दुश्च उत्पत्तिस्थितिकारणम् ।
मनसोत्पद्यते बिन्दुर्यथा क्षीरं घृतात्मकम् ॥ ७३ ॥

वासनावन्मनोलयहेतुः किमित्यत्र सदेति । वासनाक्षयसमकालं निरञ्जने ॥ ७१ ॥ नादबिन्दुचित्तानामेकत्वं भावनीयमित्याह—य इति ॥ ७२ ॥ कथं पुनः मनोबिन्द्वोरेकत्वमित्यत आह—मन इति ॥ ७३ ॥

मनोयुक्तप्राणाभ्यासविधिः

षट् चक्राणि परिज्ञात्वा प्रविशेत्सुखमण्डलम् ।
प्रविशेद्वायुमाकृष्य तथैवोर्ध्वं नियोजयेत् ॥ ७४ ॥
वायुं बिन्दुं तथा चक्रं चित्तं चैव समभ्यसेत् ।
[2]समाधिनैकेन सममृतं यान्ति योगिनः ॥ ७५ ॥

सर्वानर्थहेतुमनोविलयार्थं षट्चक्रपरिज्ञानपूर्वकं मनोयुक्तपवनाभ्यासः कर्तव्य इत्याह—षडिति । सुषुम्नाऽन्तर्विलसितं सुखमण्डलम् ॥ ७४ ॥ योगिनः समाधिसमकालं कृतकृत्या भवन्तीत्याह—समाधिनेति ॥ ७५ ॥

[1] विलीयेत—मु. लयं याति—अ. [2] समाधिभे—अ, अ १, अ २, क.

गुरूपदेशपूर्वकं अभ्यासं विना न ज्ञानोदयः

यथाऽग्निर्दारुमध्यस्थो नोत्तिष्ठेन्मथनं विना ।
विना चाभ्यासयोगेन ज्ञानदीपस्तथा न हि ॥ ७६ ॥
घटमध्ये यथा दीपो बाह्ये नैव प्रकाशते ।
भिन्ने तस्मिन् घटे चैव दीपज्वालाऽवभासते ॥ ७७ ॥
स्वकायं घटमित्युक्तं यथा जीवो हि तत्पदम् ।
गुरुवाक्य[1]समं भिन्ने ब्रह्मज्ञानं प्रकाशते ॥ ७८ ॥
कर्णधारं गुरुं प्राप्य तद्वाक्यं प्लववद्दृढम् ।
अभ्यासवासनाशक्त्या तरन्ति भवसागरम् ॥ ७९ ॥

इत्युपनिषत् ॥

अभ्यासं विना ज्ञानं नोदेतीत्यत्र सदृष्टान्तमुत्तरमाह—यथेति ॥ ७६ ॥ किंच—घटमध्ये ॥ ७७ ॥ घटमित्युक्तम्, अत्र प्रथमार्थे द्वितीया । जीवो हि तत्पदं जीवगतहेयांशापाये जीवस्य तत्पदत्वात् । तद्वतस्त्वाज्ञाने गुरुवाक्यसमं भिन्ने ॥ ७८ ॥ नौकाचालकस्थानीय आचार्यः, प्लवस्थानीयोऽयं तदुपदिष्टार्थः । सन्तस्तमाश्रित्य भवसागरं तरन्तीत्याह—कर्णेति । शिष्याः श्रुत्याचार्यप्रसादज-ज्ञानसमकालं निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रावस्थानलक्षणकैवल्यं यान्तीत्यर्थः ॥ ७९ ॥ इतिशब्दः षष्ठाध्यायपरिसमाप्त्यर्थः । उपनिषच्छब्दस्तु शास्त्रपरिसमाप्त्यर्थः ॥

इति षष्ठोऽध्यायः

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
योगशिखोपनिषदो व्याख्यानं लिखितं स्फुटम् ।
शिखोपनिषदो व्याख्याग्रन्थः सप्तशतं स्मृतः ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे त्रिषष्टिसंख्यापूरकं
योगशिखोपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम्

[1] समाप्ति—क, अ १. अ २. समाभासे—अ.

वराहोपनिषत्

सह नाववतु—इति शान्तिः

प्रथमोऽध्यायः

तत्त्वसंख्याविकल्पाः

अथ ऋभुर्वै महामुनिर्देवमानेन द्वादशसंवत्सरं तपश्चचार। तदवसाने वराहरूपी भगवान् प्रादुरभूत्। स होवाचोत्तिष्ठोत्तिष्ठ वरं वृणीष्वेति। सोदतिष्ठत्। तस्मै नमस्कृत्योवाच भगवन् कामिभिर्यद्यत्कामितं तत्तत् त्वत्सकाशात्स्वप्नेऽपि न याचे। समस्तवेदशास्त्रेतिहासपुराणानि समस्तविद्याजालानि ब्रह्मादयः सुराः सर्वे त्वद्रूपज्ञानान्मुक्तिमाहुः। अतस्त्वद्रूपंप्रतिपादिकां ब्रह्मविद्यां ब्रूहीति होवाच। तथेति स होवाच वराहरूपी भगवान्।

चतुर्विंशतितत्त्वानि केचिदिच्छन्ति वादिनः।
केचित् षट्त्रिंशत्तत्त्वानि केचित् षण्णवतीनि च ॥ १ ॥
तेषां [1]क्रमं प्रवक्ष्यामि सावधानमनाः शृणु।

[1] क्रमात्—क, अ १.

श्रीमद्वराहोपनिषद्वेद्याखण्डमुखाकृति ।
त्रिपान्नारायणाख्यातरामचन्द्रपदं भजे ॥

खलु कृष्णयजुर्वेदप्रविभक्तेयं वराहोपनिषत् षण्णवतितत्त्वप्रकाशन-ज्ञानयोगप्रकटनव्यग्रा निष्प्रतियोगिकब्रह्मप्रणवार्थतुर्यतुर्यपर्यवसन्ना विजयते । अस्याः स्वल्पग्रन्थतो विवरणमारभ्यते । तपोब्रह्मचर्यदेवताप्रसादादि-साधनसम्पत्तिनिष्पन्नेयमिति ब्रह्मविद्या महीक्रियते । ऋभुवराहयोः निदाघऋभ्वोश्च प्रश्नप्रतिवचनरूपेयं आख्यायिका ब्रह्मविद्यास्तुत्यर्था । आदावाख्यायिकामवतार-यति—अथेति । तपश्चचार एवमत्युग्रं तपः कृतवान् । प्रादुरभूत् स्वपुरतः आविर्भूतवान् । एवमाविर्भूय तत्कृततपःफलदित्सया स होवाच । इत्थं भगवद्वाक्यमाकर्ण्य सोदतिष्ठत् । उवाच, किमिति? भगवन्निति । पुनरन्यत् किं वाञ्छन् तपश्चरसि इत्युक्ते समस्तेति । सर्वे त्वद्रूपाज्ञानप्रभवं बन्धं त्वद्रूपज्ञानात् मुक्तिं च आहुः । ऋभुकृतप्रश्नमंगीकृत्य तथेति । आदौ स्वातिरिक्ततत्त्वेयत्तापरि-ज्ञानाभावे न हि स्वमात्रतत्त्वे शिष्यबुद्धिः प्रसरेदिति स्वातिरिक्ततत्त्वेयत्तामाचष्टे—चतुरिति ॥ १ ॥

चतुर्विंशतितत्त्वानि

ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव श्रोत्रत्वग्लोचनादयः ॥ २ ॥
कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव वाक्पाण्यङ्घ्र्यादयः क्रमात् ।
प्राणादयस्तु पञ्चैव पञ्च शब्दादयस्तथा ॥ ३ ॥
मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति चतुष्टयम् ।
चतुर्विंशतितत्त्वानि तानि ब्रह्मविदो विदुः ॥ ४ ॥

किं तदित्यत्र—ज्ञानेति ॥ २–४ ॥

षट्त्रिंशत्तत्त्वानि

एतैस्तत्त्वैः समं पञ्चीकृतभूतानि पञ्च च ।
पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाश एव च ॥ ५ ॥
देहत्रयं स्थूलसूक्ष्मकारणानि विदुर्बुधाः ।
अवस्थात्रितयं चैव जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः ॥ ६ ॥
आहृत्य तत्त्वजातानां षट्त्रिंशन्मुनयो विदुः ।

षट्त्रिंशत्तत्त्वानि कानीत्यत्र—एतैरिति ॥ ५–६ ॥

षण्णवतितत्त्वानि

पूर्वोक्तैस्तत्त्वजातैस्तु समं तत्त्वानि योजयेत् ॥ ७ ॥
षड्भावविकृतिश्चास्ति जायते वर्धतेऽपि च ।
परिणामं क्षयं नाशं षड्भावविकृतिं विदुः ॥ ८ ॥
अशना च पिपासा च शोकमोहौ जरा मृतिः ।
एते षड्ऊर्मयः प्रोक्ताः षट्कोशानथ [1]वच्मि ते ॥ ९ ।
त्वक् रक्तं मांसमेदोमज्जास्थीनि निबोधत ।
कामक्रोधौ लोभमोहौ मदो मात्सर्यमेव च ॥ १० ॥
एतेऽरिषट्का विश्वश्च तैजसः प्राज्ञ एव च ।
जीवत्रयं सत्त्वरजस्तमांसि च गुणत्रयम् ॥ ११ ॥
प्रारब्धागाम्यर्जितानि कर्मत्रयमितीरितम् ।
वचनादानगमनविसर्गानन्दपञ्चकम् ॥ १२ ॥

[1] चोच्यते—क, अ १, अ २.

संकल्पोऽध्यवसायश्च अभिमानोऽवधारणा ।
मुदिता करुणा मैत्री उपेक्षा च चतुष्टयम् ॥ १३ ॥
दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमृत्युकाः ।
तथा चन्द्रश्चतुर्वक्त्रो रुद्रः क्षेत्रज्ञ [1]ईश्वरः ॥ १४ ॥
आहत्य तत्त्वजातानां षण्णवत्यस्तु कीर्तिताः ।

षण्णवतितत्त्वानि कानीत्यत्र—पूर्वोक्तेति ॥ ७–१४ ॥

तत्त्वातीतभगवद्भक्तेरेव मुक्तिः

पूर्वोक्ततत्त्वजातानां वैलक्षण्यमनामयम् ॥ १५ ॥
वराहरूपिणं मां ये भजन्ति मयि [2]तत्त्वतः ।
विमुक्ताज्ञानतत्कार्या जीवन्मुक्ता भवन्ति ते ॥ १६ ॥

उक्ततत्त्वेषु त्वं कीदृशः त्वज्ज्ञानफलं किं इत्यत आह—पूर्वोक्तेति ॥ १५–१६ ॥

तत्त्वज्ञानफलम्

ये षण्णवतितत्त्वज्ञा यत्र कुत्राश्रमे रताः ।
जटी मुण्डी शिखी वाऽपि मुच्यते नात्र संशयः ॥ १७ ॥
इति ॥

विशिष्टतत्त्वज्ञानफलमाह—य इति । सांख्यपरिगृहीतषण्णवतितत्त्वानि शैवपरिगृहीतषट्त्रिंशत्तत्त्वे अन्तर्भवन्ति । तानि च वेदान्त्येकदेशिपरिगृहीत-

[1] ईश्वराः—क, अ १, अ २. [2] भक्तितः—क, अ, अ १, अ २.

चतुर्विंशतितत्त्वेषु अन्तर्भवन्ति । पुनस्तान्यपि स्वातिरिक्तमायैकतत्त्वे अन्तर्भवन्ति, सर्वस्य मायाकार्यत्वात् । स्वातिरिक्तमायातत्त्वस्य निष्प्रतियोगिकाभावरूपतया निष्प्रतियोगिकब्रह्मतत्त्वमात्रमवशिष्यत इति सर्ववेदान्तसिद्धान्तार्थः ॥ १५७ ॥ इतिशब्दः अध्यायसमाप्त्यर्थः ॥

इति प्रथमाऽध्यायः

द्वितीयोऽध्यायः

साधनचतुष्टयसम्पत्तिः

ऋभुर्नाम महायोगी क्रोडरूपं रमापतिम् ।
वरिष्ठां ब्रह्मविद्यां त्वमधीहि भगवन्मम ॥ १ ॥
एवं स पृष्टो भगवान् प्राह भक्तार्तिभञ्जनः ।
स्ववर्णाश्रमधर्मेण तपसा गुरुतोषणात् ॥ २ ॥
साधनं प्रभवेत्पुंसां [1]वैराग्यादिचतुष्टयम् ।
नित्यानित्यविवेकश्च इहामुत्र विरागता ॥ ३ ॥
शमादिषट्कसंपत्तिर्मुमुक्षा तां समभ्यसेत् ।

एवं सामान्यतः ब्रह्मतत्त्वमवगम्य विस्पष्टं ससाधनं ब्रह्मतत्त्वं ज्ञातुमिच्छन् मुनिः भगवन्तं पृच्छतीत्याह—ऋभुरिति ॥ १ ॥ किं प्राहेत्यत्र आदौ साधनानुष्ठानं कर्तव्यमित्याह—स्ववर्णेति ॥ २ ॥ किं तदभ्यसनीयचतुष्टयसाधनमित्यत्राह—नित्येति । ब्रह्मैव नित्यं ब्रह्मातिरिक्तं अनित्यं इति नित्यानित्य-

[1] विवेकादि—अ;

विवेकः इह स्त्रक्चन्दनवनितादिषु अमुत्र स्वर्गादिभोगेषु च वान्ताशनमूत्र-पुरीषादिवत् इच्छागाहित्यं इहामुत्रविरागता ॥ ३ ॥ शमः दमः उपरतिः तितिक्षा श्रद्धा समाधानं चेति शमादिषट्कसम्पत्तिः । अन्तःकरणनिग्रहः शमः बाह्यकरणनिग्रहो दमः, उपरतिः सर्वकर्मसंन्यासः, शीतोष्णादिद्वन्द्वसहनं तितिक्षा, श्रुत्याचार्यवाक्यविश्वासः श्रद्धा, चित्तैकाग्रता समाधानम् । स्वातिरिक्तभ्रमतो मोक्तुमिच्छा मुमुक्षा । इत्थं साधनचतुष्टयाभ्यासतो जितेन्द्रियो भवतीत्यर्थः ॥

ब्रह्मात्मज्ञान्येव कृतकृत्यः

एवं जितेन्द्रियो भूत्वा सर्वत्र ममतामतिम् ॥ ४ ॥
विहाय साक्षिचैतन्ये मयि कुर्यादहंमतिम् ।
दुर्लभं प्राप्य मानुष्यं तत्रापि नरविग्रहम् ॥ ५ ॥
ब्राह्मण्यं च महाविष्णोर्वेदान्तश्रवणादिना ।
अतिवर्णाश्रमं रूपं सच्चिदानन्दलक्षणम् ॥ ६ ॥
यो न जानाति सोऽविद्वान् कदा मुक्तो भविष्यति ।

ब्रह्मातिरिक्तत्यागपूर्वकं ब्रह्ममात्रमतिं कुर्यादित्याह—एवमिति ॥ ४ ॥ एवं ज्ञानसाधनब्राह्मणादिदेहमाश्रित्य यः स्वात्मतत्त्वं न जानाति स कदा मुक्तो भवति? न कदेत्याह—दुर्लभमिति ॥ ५ ॥ वेदान्तश्रवणादिनिष्पन्नं महाविष्णोः व्यक्तलिंगं पारिव्राज्यं अव्यक्तलिंगं अतिवर्णाश्रममित्यर्थः ॥ ६ ॥

आत्मनः सुखरूपत्वम्

अहमेव सुखं नान्यदन्यच्चेन्नैव तत्सुखम् ॥ ७ ॥

अमदर्थं न हि प्रेयो मदर्थं [तु] [तत्] स्वतःप्रियम् ।
परप्रेमास्पदतया मा न भूवमहं सदा ॥ ८ ॥
भूयासमिति यो द्रष्टा सोऽहं विष्णुर्मुनीश्वर ।

स्वात्मन एव सर्वप्रेमास्पदत्वमाह—अहमिति । अहं प्रत्यगेव परानन्दं परमसुखं ब्रह्म भवामि नान्यत्, ब्रह्मातिरिक्तान्यस्य मृग्यत्वात् । वस्तुतो यद्यन्यत् तदा तद्ब्रह्म निष्प्रतियोगिकसुखं नैव भवति, "यो वै भूमा तत् सुखं" इति भूमब्रह्मणो निष्प्रतियोगिकसुखस्वरूपमात्रतावादिश्रुतेः ॥ ७ ॥ अत एव यत् मदर्थं तदेव सुखं, अमदर्थं तु न हि सुखं भवितुमर्हति । मदर्थमपि न हि प्रियं भवतीति चेन्न; तत् स्वत एव प्रियं भवतीत्यर्थः । स्वात्मानं सुखरूपतया यो जानाति सोऽहं विष्णुरित्याह—परेति । अहं निर्विशेषसुखरूपतया मा भूवमिति न किं तु भूयासमेवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

आत्मनः स्वयंप्रकाशत्वम्

न प्रकाशोऽहमित्युक्तिर्यत्प्रकाशैकबन्धना ॥ ९ ॥
स्वप्रकाशं तमात्मानमप्रकाशः कथं स्पृशेत् ।
स्वयं भातं निराधारं ये जानन्ति सुनिश्चितम् ॥ १० ॥
ते हि विज्ञानसंपन्ना इति मे निश्चिता मतिः ।

सत्तामात्रत्वात् यत् सन्मात्रं तदेव स्वयंप्रकाशं ब्रह्मेत्याह—नेति । न प्रकाशोऽहमिति यत्प्रकाशतः पश्यति तत्स्वरूपं प्रकाशमात्रम् ॥ ९ ॥ तस्याप्रकाशाग्रासत्वात् अप्रकाशस्पर्शो न युज्यत इत्यर्थः । एवं स्वयं-प्रकाशमात्मानं ये मन्यन्ते ते कृतकृत्या इति मन्येऽहमित्याह—स्वयमिति ॥ १० ॥

आत्मनः मायातत्कार्यविलक्षणत्वम्

स्वपूर्णात्मातिरेकेण जगज्जीवेश्वरादयः ॥ ११ ॥

न सन्ति नास्ति माया च तेभ्यश्चाहं विलक्षणः ।
अज्ञानान्धतमोरूपं कर्मधर्मादिलक्षणम् ॥ १२ ॥
स्वयंप्रकाशमात्मानं नैव मां [1]स्प्रष्टुमर्हति

परमार्थदृष्ट्या स्वातिरिक्तं न किञ्चिदस्ति । यदि स्वाज्ञदृष्ट्या स्यात् तदा स्वज्ञदृष्ट्या तद्विलक्षणोऽस्मीत्याह—स्वेति ॥ ११ ॥ स्वातिरिक्तविलक्षणमपि त्वां स्वातिरिक्तं स्पृशेदित्यत आह—अज्ञानेति ॥ १२ ॥

ब्रह्मात्मज्ञानिनः ब्रह्मभावः

सर्वसाक्षिणमात्मानं वर्णाश्रमवि[2]लक्षणम् ॥ १३ ॥
ब्रह्मरूपतया पश्यन् ब्रह्मैव भवति स्वयम् ।
भासमानमिदं सर्वं भानरूपं परं पदम् ॥ १४ ॥
पश्यन् वेदान्तमानेन सद्य एव विमुच्यते ।
देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकम् ॥ १५ ॥
आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते ।

प्रत्यक्प्रकाशमात्मानं ब्रह्मेति यो जानाति स प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मैव भवतीत्याह—सर्वेति ॥ १३ ॥ भानातिरेकेण भास्यं नेति ज्ञानी भास्यभावतो विमुच्यत इत्याह—भासमानमिति ॥ १४ ॥ एवं सम्यज्ज्ञानी स्वयमेव मुच्यत इत्याह—देहेति ॥ १५ ॥

आत्मज्ञानिनः कर्मबन्धाभावः

सत्यज्ञानानन्दपूर्णलक्षणं तमसः परम् ॥ १६ ॥

[1] द्रष्टु—अ, अ १. [2] वर्जितम्—क, अ, अ १, अ २.

ब्रह्मानन्दं सदा पश्यन् कथं बध्येत कर्मणा ।
त्रिधामसाक्षिणं सत्यज्ञानानन्दादिलक्षणम् ॥ १७ ॥
त्वमहंशब्दलक्ष्यार्थमसक्तं सर्वदोषतः ।

स्वात्मदर्शिनः कर्मबन्धासम्भवमाह—सत्येति ॥ १६ ॥ स्वात्मनः कर्मबन्धाभावे हेतुः असक्तत्वमित्याह—त्रिधामेति ॥ १७ ॥

अज्ञानिज्ञानिनोः दर्शनस्थितिवैलक्षण्यम्

सर्वगं सच्चिदानन्दं ज्ञानचक्षुर्निरी[1]क्षते ॥ १८ ॥
अज्ञानचक्षुर्नेक्षेत भास्वन्तं भानुमन्धवत् ।
प्रज्ञानमेव तद्ब्रह्म सत्य[2]प्रज्ञानलक्षणम् ॥ १९ ॥
एवं ब्रह्मपरिज्ञानादेव मर्त्योऽमृतो भवेत् ।
तद्ब्रह्मानन्दमद्वन्द्वं निर्गुणं सत्यचिद्घनम् ॥ २० ॥
विदित्वा स्वात्मनो रूपं न बिभेति कुतश्चन ।
चिन्मात्रं सर्वगं नित्यं संपूर्णं सुखमव्ययम् ॥ २१ ॥
साक्षाद्ब्रह्मैव नान्योऽस्तीत्येवं ब्रह्मविदां स्थितिः ।
अज्ञस्य दुःखौघमयं ज्ञस्यानन्दमयं जगत् ॥ २२ ॥
अन्धं भुवनमन्धस्य प्रकाशं तु सुचक्षुषाम् ।

ज्ञानचक्षुः स्वात्मानं सर्वासक्तं पश्यति, स्वाज्ञानचक्षुस्तु दिवान्धवत् भास्वन्तमात्मानं न पश्यतीत्याह—सर्वगमिति ॥ १८ ॥ यादृग्ब्रह्मज्ञानी तादृग्ब्रह्मैव भवतीत्याह—प्रज्ञानमिति ॥ १९ ॥ ब्रह्मज्ञानी कुतश्चित् न बिभेतीत्याह—तदिति ॥ २० ॥ निर्भयब्रह्मविदां स्थितिः केत्यत आह—चिन्मात्रमिति ॥ २१ ॥ स्वाज्ञगृहीतं स्वाज्ञो विपरीतं पश्यतीत्याह—अज्ञस्येति ॥ २२ ॥

[1] क्ष्यते—क, अ १, अ २. [2] ज्ञानादि—क, अ २.

आत्मनि वस्तुतो बन्धमुक्त्यभावः

अनन्ते सच्चिदानन्दे मयि वाराहरूपिणि ॥ २३ ॥
स्थितेऽद्वितीयभावः स्यात् को बन्धः कश्च मुच्यते ।
स्वस्वरूपं तु चिन्मात्रं सर्वदा सर्वदेहिनाम् ॥ २४ ॥
नैव देहादिसंघातो घटवद्दृशिगोचरः ।
स्वात्मनोऽन्यतया भातं चराचरमिदं जगत् ॥ २५ ॥
स्वात्ममात्रतया बुद्ध्वा तदस्मीति विभावय ।
स्वस्वरूपं स्वयं मुङ्क्ष्व नास्ति भोज्यं पृथक् स्वतः ॥ २६ ॥
अस्ति चेदस्तितारूपं ब्रह्मैवास्तित्वलक्षणम् ।
ब्रह्मविज्ञानसंपन्नः प्रतीतमखिलं जगत् ॥ २७ ॥
पश्यन्नपि सदा नैव पश्यति स्वात्मनः पृथक् ।
मत्स्वरूपपरिज्ञानात् कर्मभिर्न स बध्यते ॥ २८ ॥
यः शरीरेन्द्रियादिभ्यो विहीनं सर्वसाक्षिणम् ।
परमार्थैकविज्ञानं सुखात्मानं स्वयंप्रभम् ॥ २९ ॥
स्वस्वरूपतया सर्वं वेद स्वानुभवेन यः ।
स धीरः स तु विज्ञेयः सोऽहं तत्त्वं ऋभो भव ॥ ३० ॥
अतः प्रपञ्चानुभवः सदा न हि
स्वरूपबोधानुभवः सदा खलु ।
इति प्रपश्यन् परिपूर्णवेदनो
न बन्धमुक्तो न च बद्ध एव तु ॥ ३१ ॥

वस्तुतो मम निष्प्रतियोगिकाद्वितीयत्वेन न कोऽपि बद्धो मुक्तो वा भवितुमर्हतीत्याह—अनन्त इति ॥ २३ ॥ अद्वितीयभावेन को बन्धः। "चिन्मात्रमेव चिन्मात्रं" इति श्रुत्यनुरोधेन स्वस्वरूपमेव [illegible] न अन्यदित्याह—स्वस्वरूपमिति ॥ २४ ॥ स्वातिरिक्तदेहादिकं स्व[illegible] । चिन्तयेत्याह—स्वात्मन इति ॥ २५ ॥ स्वातिरिक्तं नास्त्येव। यदा तातें भ्रान्तिस्तदा तदप्यस्तित्वं ब्रह्मेत्याह—स्वेति ॥ २६ ॥ स्वज्ञानी स्वातिरिक्तं स्वातिरिक्तत्वेन न पश्यति, किंतु स्वमात्रतया पश्यतीत्याह—ब्रह्मेति ॥ २७ ॥ कर्मबन्धे सति कथं एवं पश्यतीत्यत आह—मदिति ॥ २८ ॥ शरीरादौ सति कथं एवं न बध्यते इत्याशंक्य तद्विलक्षणत्वेन आत्मानं यः पश्यति सोऽहमेव स्यामित्याह—य इति ॥ २९–३० ॥ एवं मद्भावापन्नस्य स्वात्मानुभूतिं विनाऽनात्मप्रपञ्चानुभूतिः नास्ति । एवं स्वात्मानुभूतियोगिनो बन्धमोक्षविभ्रमो नास्तीत्याह—अत इति ॥ ३१ ॥

बन्धनिवृत्तये ब्रह्मात्मानुसन्धानम्

स्वस्वरूपानुसंधानान्नृत्यन्तं सर्वमाक्षिणम् ।
मुहूर्तं चिन्तयेन्मां यः सर्वबन्धैः प्रमुच्यते ॥ ३२ ॥

सर्वभूतान्तरस्थाय नित्यमुक्तचिदात्मने ।
प्रत्यक्चैतन्यरूपाय मह्यमेव नमो नमः ॥ ३३ ॥

त्वं वाऽहमस्मि भगवोऽहं वै त्वमसि देवते ।
तुभ्यं मह्यमनन्ताय मह्यं तुभ्यं चिदात्मने ॥ ३४ ॥

नमो मह्यं परेशाय नमस्तुभ्यं शिवाय च ।
किं करोमि क्व गच्छामि किं गृह्णामि त्यजामि किम् ॥ ३५ ॥

मन्मया पूरितं विश्वं महाकल्पाम्बुना यथा ।
अन्तःसङ्गं बहिःसङ्गमात्मसङ्गं च यस्त्यजेत् ।
सर्वसङ्गनिवृत्तात्मा स मामेति न संशयः ॥ ३६ ॥
अहिरिव जनयोगं सर्वदा वर्जयेद्यः
कुणपमिव सुनारीं त्यक्तकामो विरागी ।
विषमिव विषयादीन् मन्यमानो दुरन्तान्
जगति परमहंसो वासुदेवोऽहमेव ॥ ३७ ॥
इदं सत्यमिदं सत्यं सत्यमेतदिहोच्यते ।
अहं सत्यं परं ब्रह्म मत्तः किंचिन्न विद्यते ॥ ३८ ॥

बन्धनिवृत्तिहेतुः किमित्याशंक्य मच्चिन्तनमित्याह—स्वेति ॥ ३२ ॥ प्रत्यगभिन्नब्रह्मानुसन्धानप्रकारमाह—सर्वेति ॥ ३३–३४ ॥ स्वस्याविक्रियतां परिपूर्णतामप्याह—किं करोमीति ॥ ३५ ॥ तव विभुत्वेन सर्वेऽपि त्वामेव प्रतिपद्यन्ते इत्यत्र—मां नित्यं प्राप्ता अपि स्वातिरिक्तसंगिनो मां नाप्नुवन्ति । तत्र यः कश्चित् स्वान्तर्बाह्यसंगविरळो भवति स एव मां एतीत्याह—अन्तरिति ॥ ३६ ॥ स्वातिरिक्तसंगत्यागोपायं तज्ज्ञानफलं चाह—अहिरिति ॥ ३७ ॥ अहमेव वासुदेवः सत्यं, मदतिरिक्तं असत्यं न विद्यते, मदतिरिक्तस्य मृग्यत्वादित्याह—इदमिति ॥ ३८ ॥

ब्रह्मप्राप्तिसाधनभूतस्योपवासस्य निर्वचनम्

उप समीपे यो वासो जीवात्मपरमात्मनोः ।
उपवासः स विज्ञेयो न तु कायस्य शोषणम् ॥ ३९ ॥
कायशोषणमात्रेण का तत्र ह्यविवेकिनाम् ।
वल्मीकताडनादेव मृतः किं नु महोरगः ॥ ४० ॥

सत्यब्रह्मात्युपायः क इत्यत आह—उपेति ॥ ३९–४० ॥

जीवन्मुक्तिसाधनं अपरोक्षज्ञानम्

अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद परोक्षज्ञानमेव तत् ।
अहं ब्रह्मेति चेद्वेद साक्षात्कारः स उच्यते ॥ ४१ ॥
यस्मिन् काले स्वमात्मानं योगी जानाति केवलम् ।
तस्मात् कालात् समारभ्य जीवन्मुक्तो भवेदसौ ॥ ४२ ॥
अहं ब्रह्मेति नियतं मोक्षहेतुर्महात्मनाम् ।

परोक्षापरोक्षज्ञानस्वरूपमाह—अस्तीति ॥ ४१ ॥ अपरोक्षज्ञानसमकालं जीवन्मुक्तो भवतीत्याह—यस्मिन्निति ॥ ४२ ॥ सदा अहं ब्रह्मेति ज्ञानं मोक्षहेतुरित्याह—अहमिति ॥

बाह्यान्तश्चिन्तात्यागविधिः

द्वे पदे बन्धमोक्षाय निर्ममेति ममेति च ॥ ४३ ॥
ममेति बध्यते जन्तुर्निर्ममेति विमुच्यते ।
बाह्यचिन्ता न कर्तव्या तथैवान्तरचिन्तिका ।
सर्वचिन्तां समुत्सृज्य स्वस्थो भव सदा ऋभो ॥ ४४ ॥

देहादावहंकारममकारभावाभावौ बन्धमोक्षहेतू भवतः इत्याह—द्वे इति ॥ ४३ ॥ अहंभावाद्यनुदयहेतुः बाह्यान्तश्चिन्तात्याग एवेत्याह—बाह्येति ॥४४॥

भगवच्चिन्तनमेव सर्वचिन्तात्यागोपायः

संकल्पमात्रकलनेन जगत्समग्रं
संकल्पमात्रकलने हि जगद्विलासः ।

सकल्पमात्रमिदमुत्सृज निर्विकल्प-
माश्रित्य मामकपदं हृदि भावयस्व ॥ ४५ ॥
मच्चिन्तनं मत्कथनमन्योन्यं मत्प्रभाषणम्
मदेकपरमो भूत्वा कालं नय महामते ॥ ४६ ॥
चिदिहास्तीति चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च ।
चित्त्वं चिदहमेते च लोकाश्चिदिति भावय ॥ ४७ ॥
रागं नीरागतां नीत्वा निर्लेपो भव सर्वदा ।

चिन्तामूलसङ्कल्पमुन्मूल्य निर्विकल्पं मां आश्रयेत्याह—सङ्कल्पेति ॥ ४५ ॥ सङ्कल्पत्यागोपायमाह—मदिति ॥ ४६ ॥ त्वच्चिन्तनं कीदृशं इत्यत्र सर्वं चिन्मात्रमिति चिन्तनमित्याह—चिदिति ॥ ४७ ॥ स्वातिरिक्तविषये रागम् ॥

सर्वकल्पनातीतं ब्रह्मैव चिन्तनीयम्

अज्ञानजन्यकर्त्रादिकारकोत्पन्नकर्मणा ॥ ४८ ॥
श्रुत्युत्पन्नात्मविज्ञानप्रदीपो बाध्यते कथम् ।
अनात्मतां परित्यज्य निर्विकारो जगत्स्थितौ ॥ ४९ ॥
एकनिष्ठतयाऽन्तस्स्थसंविन्मात्रपरो भव ।
घटाकाशमठाकाशौ महाकाशे प्रतिष्ठितौ ॥ ५० ॥
एवं मयि चिदाकाशे जीवेशौ परिकल्पितौ ।
या च प्रागात्मनो मे मा तथाऽन्ते च तिरस्कृता ॥ ५१ ॥

ब्रह्मवादिभिरुद्गीता सा मायेति विवेकतः ।
मायातत्कार्यविलये नेश्वरत्वं न जीवता ॥ ९२ ॥
ततः शुद्धश्चिदेवाहं व्योमवन्निरुपाधिकः ।
जीवेश्वरादिरूपेण चेतनाचेतनात्मकम् ॥ ९३ ॥
ईक्षणादिप्रवेशान्ता सृष्टिरीशेन कल्पिता ।
जाग्रदादिविमोक्षान्तः संसारो जीवकल्पितः ॥ ९४ ॥
[1]त्रिणाच्चिकादियोगान्ता ईश्वरभ्रान्तिमाश्रिताः ।
लोकायतादिसांख्यान्ता जीवविभ्रान्तिमाश्रिताः ॥ ९५ ॥
तस्मान्मुमुक्षुभिर्नैव मतिर्जीवेशवादयोः ।
कार्या किं तु ब्रह्मतत्त्वं निश्चलेन विचार्यताम् ॥ ९६ ॥
अद्वितीयब्रह्मतत्त्वं न जानन्ति [2]यथा यथा ।
भ्रान्ता एवाखिलास्तेषां क्व मुक्तिः कुह वा सुखम् ॥ ९७ ॥

कर्मलेपस्यानिवार्यत्वात् निर्लेपत्वं कुतो मे स्यादित्यत आह—**अज्ञानेति** ॥ ४८ ॥ अनात्मनि सति स्वात्ममात्रज्ञानं कथं उदेतीत्यत आह—**अनात्मतामिति** ॥ ४९ ॥ जीवेशभेदे सति संविन्मात्रपरता कुतो मे स्यादित्यत आह—**घटेति** ॥ ५० ॥ जीवेशादिकल्पनामूलमायायाः सत्त्वात् निर्मायभावः कथं मे स्यात् इत्यत्र मायामूलविचारतो निर्मायं ब्रह्म प्रसीदतीत्याह—**या चेति** ॥ ५१–५२ ॥ उक्तलक्षणलक्षितजीवेशादिनानाकल्पनां हित्वा निर्विकल्पाद्वैतब्रह्मैव सदा चिन्त्यमित्याह—**जीवेति**। "जीवेश्वरादिरूपेण" इत्यादि "निश्चलेन विचार्यतां" इत्यन्तं महोपनिषदि व्याख्यातम् ॥ ९३–९६ ॥ एवं अखण्डैकरसब्रह्माज्ञानिनो भ्रान्ता एवेत्याह—**अद्वितीयेति** ॥ ९७ ॥

[1] त्रिणा च—क, अ. त्रिणार्च—अ १. [2] यदा तदा—अ, अ १.

प्रत्यगभिन्नब्रह्म सर्वावस्थाऽतीतम्

उत्तमाधमभावश्चेत्तेषां स्यादस्ति तेन किम् ।
स्वप्नस्थराज्यभिक्षाभ्यां प्रबुद्धः [1]स्पृश्यते खलु ॥ ५८ ॥
अज्ञाने बुद्धिविलये निद्रा सा भण्यते बुधैः ।
विलीनाज्ञानतत्कार्ये मयि निद्रा कथं भवेत् ॥ ५९ ॥
बुद्धेः पूर्णविकासोऽयं जागरः परिकीर्त्यते ।
विकारादिविहीनत्वाज्जागरो मे न विद्यते ॥ ६० ॥
सूक्ष्मनाडिषु संचारो बुद्धेः स्वप्नः प्रजायते ।
संचारधर्मरहिते मयि [2]स्वप्नो न विद्यते ॥ ६१ ॥

शिवजीवाद्युत्तमाधममेदे सति कथं अद्वितीयब्रह्मज्ञानं उदेतीत्यत्र सदृष्टान्तं तन्निराकरोति —उत्तमेति ॥ ५८ ॥ अवस्थात्रयावृतस्य तुर्यानन्दानुभवः कुत इत्यत आह—अज्ञान इति । निद्रा सुषुप्तिः ॥ ५९-६१ ॥

निर्विशेषब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मभावः

सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमसाऽऽवृते ।
स्वरूपं महदानन्दं मुङ्क्ते [3]दृश्यविवर्जितः ॥ ६२ ॥
अविशेषेण सर्वं तु यः पश्यति चिदन्वयात् ।
स एव साक्षाद्विज्ञानी स शिवः स हरिर्विधिः ॥ ६३ ॥

एवं स्वातिरिक्तप्रपञ्चसुषुप्तिकाले ॥ ६२ ॥ चितः सर्वावस्थानुस्यूतज्ञानी चिदेव भवतीत्याह—अविशेषेणेति ॥ ६३ ॥

[1] स्पृशते—अ, अ १. [2] स्वापो—अ, अ १. [3] विश्व—अ, अ १.

जगद्विलापनपुरस्सरं ब्रह्मैकत्वचिन्तनम्

दीर्घस्वप्नमिदं यत्तद्दीर्घं वा चित्तविभ्रमम् ।
दीर्घं वाऽपि मनोराज्यं संसारं दुःखसागरम्
सुप्तेरुत्थाय सुप्त्यन्तं ब्रह्मैकं प्रविचिन्त्यताम् ॥ ६४ ॥
आरोपितस्य जगतः प्रविलापनेन
चित्तं मदात्मकतया परिकल्पितं नः ।
शत्रून्निहत्य गुरुषट्कगणान्निपातात्
गन्धद्विपो भवति केवलमद्वितीयः ॥ ६५ ॥

अवस्थात्रयसंसृतेः चित्तविकल्पतामाह—दीर्घेति । **दुःखसागरं** विद्धीत्यर्थः । यत एवं अतः तच्छान्तये **सुप्तेरुत्थाय** ॥ ६४ ॥ **केनोपायेन ब्रह्मैकमिति** चिन्त्यमित्यत आह—**आरोपितस्येति** । स्वाज्ञदृष्ट्या **आरोपितस्य प्रविलापनेन** विलापनाधिष्ठानमवशिष्यते । तत्राखण्डाकारवृत्तिमत् **चित्तं** मत्स्वरूपमेव भवतीत्यर्थः । **शत्रून्** सच्चिदानन्दावरणान् कामाद्यरिषड्वर्गान् वा **गुरुषट्कगणात्** गणेन शमादिषड्गुणासिना **निहत्य** निर्मूल्य इत्थं शत्रुनिपातात् निपातेन आत्मा **गन्धद्विपो** मत्तगज इव **केवलं अद्वितीयः** स्वात्मा अवशिष्यत इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयको विद्वदनुभवः

अद्यास्तमेतु वपुराशशितारमास्तां
कस्तावताऽपि मम चिद्वपुषो विशेषः ।
कुम्भे विनश्यति चिरं समवस्थिते वा
कुम्भाम्बरस्य न हि कोऽपि विशेषलेशः ॥ ६६ ॥

अहिनिर्ल्वयिनी सर्पनिर्मोको जीववर्जितः ।
वल्मीके पतितस्तिष्ठेत्तं सर्पो नाभिमन्यते ॥ ६७ ॥
एवं स्थूलं च सूक्ष्मं च शरीरं नाभिमन्यते ।
प्रत्यग्ज्ञानशिखिध्वस्ते मिथ्याज्ञाने सहेतुके ।
नेति नेतीति [1]रूपत्वादशरीरो भवत्ययम् ॥ ६८ ॥
शास्त्रेण नश्येत् परमार्थदृष्टिः
कार्यक्षमं नश्यति चापरोक्ष्यात् ।
प्रारब्धनाशात् प्रतिभाननाश
एवं त्रिधा नश्यति चात्ममाया ॥ ६९ ॥
ब्रह्मत्वे योजिते स्वस्मिन् जीवभावो न गच्छति ।
अद्वैते बोधिते तत्त्वे वासना विनिवर्तते ॥ ७० ॥
आरब्धान्ते देहहानिर्मायेत्थं क्षीयतेऽखिला ।
अस्तीत्युक्ते जगत्सर्वं सद्रसं ब्रह्म तद्भवेत् ॥ ७१ ॥
भातीत्युक्ते जगत्सर्वं भानं ब्रह्मैव केवलम् ।
मरुभूमौ जलं सर्वं मरुभूमात्रमेव तत् ।
जग[2]त्त्वयमिदं सर्वं चिन्मात्रं स्वविचारतः ॥ ७२ ॥
अज्ञानमेव न कुतो जगतः प्रसङ्गो
जीवेशदेशिकविकल्पकथाऽतिदूरे ।
एकान्तकेवलचिदेकरसस्व[3]भावे
हं परिपूर्णमस्मि ॥ ७३ ॥

[1] द्रू—क. [2] द्रूप—क, अ २. [3] भावो—अ २.

बोधचन्द्रमसि पूर्णविग्रहे
मोहराहुमुषितात्मतेजसि ।
स्नानदानयजनादिकाः क्रिया
मोचनावधि वृथैव तिष्ठते ॥ ७४ ॥

मद्भावापन्नविद्वदनुभव एवं भवतीत्याह—अद्येति । तत्र दृष्टान्तस्तु कुम्भे विनश्यति ॥ ६६ ॥ विदुषोऽपि शरीरदर्शनात् अशरीरत्वं कुत इत्याशंक्य "अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" इति श्रुत्यनुरोधेन स्वाज्ञविकल्पितशरीरत्रये स्वात्मात्मीयाभिमतिवैकल्यमेव अशरीरत्वमिति सदृष्टान्तमाह—अहिनिर्ल्वयिनीति ॥ ६७ ॥ विद्वान् एवम् ॥ ६८ ॥ शरीरत्रयहेतुमायायां सत्यां कथं अशरीरत्वं इत्याशंक्य शास्त्रजन्यज्ञानविज्ञानसम्यक्तत्त्वज्ञानतो ब्रह्मातिरेकेण माया नास्तीति माया निर्मायं पदं भजति, तत्समकालं मायाकार्यागाम्यादिकर्मत्रयमपि सवासनं क्षीयते, ततो विद्वान् अशरीरब्रह्ममात्रतया अवशिष्यत इत्याह—शास्त्रेणेति । ब्रह्मैव सत्यं ब्रह्मातिरिक्तं न किञ्चिदस्ति इति शास्त्रजन्यज्ञानात् मायायाः परमार्थदृष्टिः नश्यति । तेन तद्बीजांशप्रभवभ्रान्तिजतादात्म्यास्पदागामिकर्मणोऽश्लेषो भवति । तदा स्वातिरिक्तं व्यावहारिकं प्रतिभाति । पूर्वाभ्यस्तशास्त्रजन्यज्ञानमनुभवारूढं चेत् विज्ञानपदं भजति तेन यत् कार्यक्षमं व्यावहारिकं तत् नश्यति । तेन स्वातिरिक्तं प्रातिभासिकं भाति । तेन सहजतादात्म्यास्पदसञ्चितकर्मापि नश्यति । विज्ञानिनः प्रारब्धकर्म भोगेन क्षीयते, न हि तदानीं नश्यति, आरब्धत्वात् । विज्ञानं दृढानुभवकलितं चेत् सम्यज्ज्ञानपदं भजति । तेन प्रातिभासिकतया भातं स्वातिरिक्तं शून्यभावं भजति । तेन कर्मजतादात्म्यास्पदमायास्थूलांशारब्धं कर्मापि नश्यति । प्रारब्धनाशसमकालं मायायाः शून्यतया प्रतिभासोऽपि नश्यति । एवं माया त्रेधा विनश्यतीत्यर्थः । यदा स्वातिरिक्तसामान्यमस्ति नास्तीति विभ्रमापह्नवो भवति एवं स्वातिरिक्तापह्नववृत्तिः तत्त्वज्ञानपदं भजति । तेन ब्रह्म निष्प्रतियोगिकस्वमात्रमिति विद्वान् अवशिष्यत इति भावः ॥ ६९ ॥ उक्तार्थमेव पुनः

ब्रह्मत्व इति । केवलशास्त्रजन्यज्ञानेन ब्रह्मत्वे योजिते ॥ ७० ॥ हाभिमानवृत्तिः माया । अस्ति भाति प्रियमिति यद्यत् व्यवहृतं नन्दं ब्रह्मेत्याह—अस्तीति ॥ ७१ ॥ यद्यत् प्रियं तदेव ब्रह्म ध्यमित्यत्र—

अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् ।
आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम् ॥

इति श्रुतेः । नामरूपसद्वितीयं ब्रह्मेत्यत आह—मरुभूमाविति ॥ ७२ ॥ कथं पुनः चिन्मात्रं निष्प्रतियोगिकं, जीवेशादिविकल्पजुष्टजगतः सत्त्वादित्यत आह—अज्ञानमिति । जगतः स्वाज्ञानकार्यत्वात् स्वज्ञानेन स्वाज्ञाननाशे तत्कार्यं जगत् कुतः सत्पदमर्हतीत्यत्र—"कारणाभावतः कार्यं कथं सिद्धिपदं भजेत्" इति परमाक्षरोक्तेः ॥ ७३ ॥ स्वातिरिक्तकलनामुक्ते ब्रह्मणि मूढाः स्वातिरिक्तं कल्पयित्वा तच्छान्तये मुधा व्याप्रियन्त इत्याह—बोधेति ॥ ७४ ॥

समाधिसाधनं नादानुसन्धानम्

सलिले सैन्धवं यद्वत् साम्यं [1]भजति योगतः ।
तथाऽऽत्ममनसोरैक्यं समाधिरिति कथ्यते ॥ ७५ ॥
दुर्लभो विषयत्यागो दुर्लभं तत्त्वदर्शनम् ।
दुर्लभा सहजावस्था सद्गुरोः करुणां विना ॥ ७६ ॥
उत्पन्नशक्तिबोधस्य त्यक्तनिःशेषकर्मणः ।
योगिनः सहजावस्था स्वयमेव प्रकाशते ॥ ७७ ॥
रसस्य मनसश्चैव चञ्चलत्वं स्वभावतः ।
रसो बद्धो मनो बद्धं किं न सिध्यति भूतले ॥ ७८ ॥

[1] भवति—क, अ २.

मूर्च्छितो हरति व्याधिं मृतो जीवयति स्वयम्
[1]बद्धः खेचरतां धत्ते ब्रह्मत्वं रसचेतसि ॥ ७९ ॥
इन्द्रियाणां मनो नाथो मनोनाथस्तु मारुतः ।
मरुतस्य लयो नाथस्तन्नाथं लयमाश्रय ॥ ८० ॥
निश्चेष्टो निर्विकारश्च लयो जीवति योगिनाम् ।
उच्छिन्नसर्वसंकल्पो निःशेषाशेषचेष्टितः ।
स्वावगम्यो लयः कोऽपि मनसां वागगोचरः ॥ ८१ ॥
[2]पुङ्खानुपुङ्खविषयेक्षणतत्परोऽपि
ब्रह्मावलोकनधियं न जहाति योगी ।
सङ्गीततालल्यवाद्यवशं गताऽपि
मौलिस्थकुम्भपरिरक्षणधीर्नटीव ॥ ८२ ॥
सर्वचिन्तां परित्यज्य सावधानेन चेतसा ।
नाद एवानुसंधेयो योगसाम्राज्यमिच्छता ॥ ८३ ॥

इति ॥

स्वातिरिक्तासम्भवप्रबोधसिद्धं ब्रह्मास्मीति ब्रह्ममनसोरेकत्वं समाधिरिति सदृष्टान्तमाह—सलिल इति ॥ ७९ ॥ एवं तत्त्वदर्शनं गुरुकटाक्षतो भवतीत्याह —दुर्लभः इति ॥ ७६ ॥ कस्येयं सहजावस्था जायत इत्यत आह— उत्पन्नेति । ज्ञानसहकृतयोगाभ्यासपाटवेन उत्पन्नकुण्डलिनीशक्तिबोधस्य, "ब्रह्मातिरिक्तं न किञ्चिदस्ति" इत्यजडक्रियाज्ञानेच्छाशक्तिबोधस्य, सम्यज्ज्ञानिनो वा शक्तिबोधस्य ॥ ७७ ॥ ब्रह्मातिरेकेण मनसः सत्त्वं ये मन्यन्ते तद्दृष्टिमाश्रित्य

[1] बन्धः—अ, अ २, [2] पुंषा—अ २, उ.

लनादिः बन्धमुक्तिहेतुरिति सदृष्टान्तमाह—रसस्येति ॥ ७८–७९ ॥
द्रयमनःप्राणादिकं विलाप्य तल्लयाधिकरणं ब्रह्मास्मीत्याश्रयेत्याह—
मिति ॥ ८० ॥ कीदृशोऽयं लय इत्यत्र निश्चेष्ट इति । किञ्च—
। लयशब्देन लयाधिकरणं ब्रह्मोच्यते इत्यर्थः ॥ ८१ ॥ विदुषो
सत्सु तल्लयाधिकरणब्रह्मदृष्टिः कुत इत्यत्र सदृष्टान्तमुत्तरमाह—
पुञ्जेति ॥ ८२ ॥ स्वातिरिक्तभ्रमासम्भवप्रबोधसिद्धंपरमात्मा स्वावशेषधिया
अनुसन्धेय इति अध्यायार्थमुपसंहरति—सर्वेति । योगसाम्राज्यं कैवल्यमिच्छता
स्वातिरिक्तावकाशं न ददातीति नदः स एव नादः परमात्मैव निष्प्रतियोगिक-
स्वमात्रमित्यनुसन्धेयः ॥ ८३ ॥ इतिशब्दोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः

तृतीयोऽध्यायः

अद्वितीयपरमात्मानुभवः

न हि नानास्वरूपं स्यादेकं वस्तु कदाचन ।
तस्मादखण्ड एवास्मि यन्मदन्यन्न किंचन ॥ १ ॥
दृश्यते श्रूयते यद्यद्ब्रह्मणोऽन्यन्न तद्भवेत् ।
नित्यशुद्धविमुक्तैकमखण्डानन्दमद्वयम् ।
सत्यं ज्ञानमनन्तं यत् परं [1]ब्रह्म भवामि तत् ॥ २
आनन्दरूपोऽहमखण्डबोधः
परात्परोऽहं घनचित्प्रकाशः ।

[1] ब्रह्माहमेव—क, अ १, अ २.

मेघा यथा व्योम न च स्पृशन्ति
संसारदुःखानि न मां स्पृशन्ति ॥ ३ ॥
सर्वं सुखं विद्धि सुदुःखनाशात्
सर्वं च सद्रूपम[1]सत्यनाशात् ।
चिद्रूपमेव प्रतिभानयुक्तं
तस्मादखण्डं मम रूपमेतत् ॥ ४ ॥
न हि जनिर्मरणं गमनागमौ
न च मलं विमलं न च वेदनम् ।
चिन्मयं हि सकलं विराजते
स्फुटतरं परमस्य तु योगिनः ॥ ५ ॥

कथं त्वं निष्प्रतियोगिकपरमात्माऽसि स्वप्रतियोगिनानात्वस्य विद्यमानत्वादित्याशङ्कमानमालक्ष्य भगवान् स्वस्य निष्प्रतियोगिकाद्वितीयत्वस्थापनाय स्वानुभवं प्रकटयति—न हीति । यस्मादेवं तस्मात् ॥ १ ॥ स्वान्यत् दृश्यते श्रूयते चेदित्यत्राह—दृश्यत इति । कीदृशं ब्रह्म त्वं भवसीत्यत्राह—नित्येति ॥ २ ॥ जीववद्देहधारणसामान्यात् त्वमपि संसारदुःखी भवसीत्यत आह—आनन्देति ॥ ३ ॥ सच्चिदानन्दाखण्डं मां विद्धीत्याह—सर्वमिति ॥ ४ ॥ निर्विशेषज्ञानयोगिनो मद्रूपमेवं विभातीत्याह—न हि जनिरिति । योगी स्वात्मनो मम जनिमृतिगमनागमनादिविक्रिया नास्तीति मत्वा सर्वत्र मामेव निष्प्रतियोगिकचिन्मात्रं पश्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

चिन्मात्रभावापत्तिसाधनमौनविधिः

सत्यचिद्घनमखण्डमद्वयं सर्वदृश्यरहितं निरामयम् ।
यत्पदं विमलमद्वयं शिवं तत्सदाऽहमिति मौनमाश्रय ॥ ६ ॥

[1] सत्य—क, अ २.

जन्ममृत्युसुखदुःखवर्जितं जातिनीतिकुलगोत्रदूरगम् ।
चिद्विवर्तजगतोऽस्य कारणं तत्सदाऽहमिति मौनमाश्रय ॥ ७ ॥
पूर्णमद्वयमखण्डचेतनं विश्वभेदकलनादिवर्जितम् ।
अद्वितीयपर[1]संविदंशकं तत्सदाऽहमिति मौनमाश्रय ॥ ८ ॥

तवेश्वरत्वेन निष्प्रतियोगिकचिन्मात्रत्वं युज्यते । ममानीशत्वेन तद्भावापत्त्युपायमादिशेति पृच्छमानमालक्ष्य भगवान् स्वभावापत्त्युपायमादिशति —सत्येति ॥ ६–८ ॥

भगवतः सच्चिदानन्दत्वम्

केनाप्यबाधितत्वेन त्रिकालेऽप्येकरूपतः ।
विद्यमानत्वमस्त्येतत् सद्रूपत्वं सदा मम ॥ ९ ॥
निरुपाधिकनित्यं यत् सुप्तौ सर्वसुखात्परम् ।
सुखरूपत्वमस्त्येतदानन्दत्वं सदा मम ॥ १० ॥

एवं मुनेः स्वभावापत्त्युपायमुपदिश्य तद्दार्ढ्याय स्वात्मनः सच्चिदानन्दत्वं साधयति—केनेति ॥ ९–१० ॥

भगवद्भक्तिरेव मोक्षसाधनम्

दिनकरकिरणैर्हि शार्वरं तमो
निबिडतरं झटिति प्रणाशमेति ।
घनतरभवकारणं तमो य-
द्धरिदिनकृत्प्रभया न चान्तरेण ॥ ११ ॥

[1] सच्चि—क, अ २.

मम चरणस्मरणेन पूजया च
स्वकृतमसः परिमुच्यते हि जन्तुः ।
न हि मरणप्रभवप्रणाशहेतु-
र्मम चरणस्मरणादृतेऽस्ति किंचित् ॥ १२
आदरेण यथा स्तौति धनवन्तं धनेच्छया ।
तथा चेद्विश्वकर्तारं को न मुच्येत बन्धनात् ॥ १३ ॥

मद्भावापत्तिहेतुमद्भक्तिं विना कोऽपि न मुच्यत इति सदृष्टान्तमुपपादयति —दिनकरेति । दिनकृत्प्रभया विनाशमेति ॥ ११–१२ ॥ कश्चिद्राजसेव्यपि दरिद्रयतो मुच्यते तथा मामुपास्य को वा स्वातिरिक्तभ्रमतः न मुच्यत इत्याह— मेणेति ॥ १३ ॥

ईश्वरस्य सर्वसमत्वम्

आदित्यसंनिधौ लोकश्चेष्टते स्वयमेव तु ।
तथा मत्संनिधावेव समस्तं चेष्टते जगत् ॥ १४ ॥
शुक्तिकायां यथा तारं कल्पितं मायया तथा ।
महदादि जगन्मायामयं मय्येव [1]केवलम् ॥ १५ ॥
चण्डालदेहे परादिस्थावरे ब्रह्मविग्रहे ।
अन्येषु तारतम्येन स्थितेषु न तथा ह्यहम् ॥ १६ ॥
विनष्टदिग्भ्रमस्यापि यथापूर्वं विभाति दिक् ।
तथा विज्ञानविध्वस्तं जगन्मे भाति तन्न हि ॥ १७ ॥

[1] कल्पितम्

न देहो नेन्द्रियप्राणो न मनोबुद्ध्यहंकृतिः ।
न चित्तं नैव माया च न च व्योमादिकं जगत् ॥-१८ ॥
न कर्ता नैव भोक्ता च न च भोजयिता तथा ।
केवलं चित्सदानन्दब्रह्मैवाहं जनार्दनः ॥ १९ ॥

स्वाज्ञादिलोकप्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तमप्यहमेवेत्याह—आदित्येति ॥ १४ ॥ मदतिरिक्तं मय्येव विकल्पितम् । विषमेष्वपि समोऽहमेवेत्याह—शुक्तिकायामिति ॥ १५–१६ ॥ मदज्ञानविकल्पितं मज्ज्ञानतो न भातीत्याह—विनष्टेति । विनष्टदिग्भ्रमस्यापि भ्रमापाये ॥ १७ ॥ तवापि जगदन्तःपातिदेहेन्द्रियादि-सत्त्वात् कथं जगत् न भातीत्युच्यते इत्यत्राह—न देह इति ॥ १८–१९ ॥

चित्तमेव संसारकारणम्

जलस्य चञ्चलादेव चञ्चलत्वं यथा रवेः ।
तथाऽहंकारसंबन्धादेव संसार आत्मनः ॥ २० ॥
चित्तमूलं हि संसारस्तत्प्रयत्नेन शोधयेत् ।
हन्त चित्तमहत्तायां कैषा विश्वासता तव ॥ २१ ॥
क्व धनानि महीपानां ब्राह्मणः क्व ज[illegible]न्ति वा ।
[1]प्राक्तनानि प्रयातानि गताः सर्गपरंपराः ॥ २२ ॥
कोट्यो ब्रह्मणां याता भूपा नष्टाः [illegible]रागवत् ।
[2]स चाध्यात्माभिमानोऽपि विदुषो [illegible]सुरत्वतः ॥ २३ ॥
[illegible]षोऽप्यासुरश्चेत्स्यान्निष्फलं तत्त्व[illegible]र्शनम् ।

[1] स्वारोपिताशेषपदार्थभासकत्वमात्मनः साधनमन्तरेण यत् ।
वदन्ति वेदान्तविदो हि तां स्वयंप्रकाशमानस्य तु चित्स्वरूपताम् ॥
इत्यधिकः—अ १. [2] न च—अ १, तथा—अ.

तव ईश्वरस्य देहादिवैरळ्यमस्तु वस्तुतो निर्विशेषब्रह्मरूपत्व बन्धमोक्षहेतू कावित्यत्र अतस्मिंस्तद्भावातद्भावावित्याह—जलस्य एवं संसारमूलं किं इत्यत्र चित्तमित्याह—चित्तेति संसारमूलचि तद्विकल्पितं सर्वं स इति मन्यमानं प्रत्याह—हन्तेति । भ्रान्त्युज्जीवकत्वात् तदपाये यथापूर्वमदर्शनात् चित्ततत्कार्यकलना ॥ २१–२२ ॥ विदुषोऽप्येवं सत्यवत् भातं चेत् तस्य वैदुष्यं नास्ती स चेति । यः अनात्मनि आत्मधीप्रभवः अविद्वद्गोचरः स चाध्यात्माभिमानः देहाभिमानः स्वान्यत्र ममताऽपि विदुषोऽप्यनर्थकर एव । कुतः? देहादावात्मात्मीयाभिमानस्य आसुरत्वतः आसुरकृत्यत्वात् ॥ २३ ॥ अविदुष इव विदुषोऽपि आसुरश्चेत् तदार्जिततत्त्वदर्शनं निष्फलमेव स्यात् । तथा च श्रुतिः—

ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।
नचास्ति किञ्चित् कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित् ॥

इति ॥

अनात्मनि रागाद्यनुभवो विद्वल्लक्षणम्

उत्पाद्यमाना रागाद्या विवेकज्ञानवह्निना ॥ २४ ॥
यदा तदैव दह्यन्ते कुतस्तेषां प्ररोहणम् ।
यथा सुनिपुणः सम्यक् परदोषेक्षणे रतः ॥ २५ ॥
तथा चेन्निपुणः स्वेषु को न मुच्येत बन्धनात् ।
अनात्मविदमोऽपि सिद्धिजालानि वाञ्छति ॥ २६ ॥
द्रव्यमन्त्राक्रियाकालयुक्त्याऽऽप्नोति मुनीश्वर ।
नात्मज्ञस्यैष विषय आत्मज्ञो ह्यात्ममात्रदृक् ॥ २७ ॥
आत्मनाऽऽत्मनि संतृप्तो नाविद्यामनुधावति ।
ये केचन जडीभावास्तानविद्यामयान् विदुः ॥ २८ ॥

शाण्डिल्योपनिषत्

भद्रं कर्णेभिः—इति शान्तिः

प्रथमोऽध्यायः

योगाष्टाङ्गनिर्देशः

शाण्डिल्यो ह वा अथर्वाणं पप्रच्छात्मलाभोपायभूतमष्टाङ्गयोगमनुब्रूहीति ॥ १ ॥ स होवाचाथर्वा—यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टाङ्गानि ॥ २ ॥ तत्र दश यमाः । तथा नियमाः । आसनान्यष्टौ । [1]त्रिः प्राणायामः । पञ्च प्रत्या[2]हाराः । तथा धारणाः । द्विप्रकारं ध्यानम् । समाधिस्त्वेकरूपः ॥ ३ ॥

शाण्डिल्योपनिषत्प्रोक्तयमाद्यष्टांगयोगिनः ।
यद्बोधाद्यान्ति कैवल्यं स रामो मे परा गतिः ॥

इह खलु अथर्वणवेदप्रविभक्तेयं शाण्डिल्योपनिषत् यमाद्यष्टांगयोगतद्गौणमुख्यसिद्धिप्रकाशनव्यग्रा निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रपर्यवसन्ना विजृम्भते । अस्याः

[1] त्रयः प्राणायामाः—अ. [2] हारः—अ १, अ २, उ १, क.

स्वल्पग्रन्थतो विवरणमारभ्यते । शाण्डिल्याथर्वप्रश्नप्रा[illegible]पयमाख्यायिका विद्यार्था । आख्यायिकामवतारयति—शाण्डि[illegible] इति । किमिति ? १ ॥ एवं शाण्डिल्येन पृष्टः स होवाच । किं तत् ? योगोऽष्टांग उच्यते [illegible] मेति ॥ २–१४ ॥

दशविधयमनिरूपणम्

तत्राहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यदयाऽऽर्जवक्षमाधृतिमिताहारशौचानि चेति यमा दश ॥ ४ ॥ तत्राहिंसा नाम मनोवाक्कायकर्मभिः सर्वभूतेषु सर्वदाऽक्लेशजननम् ॥ ५ ॥ सत्यं नाम मनोवाक्कायकर्मभिर्भूतहितयथार्थाभिभाषणम् ॥ ६ ॥ अस्तेयं नाम मनोवाक्कायकर्मभिः परद्रव्येषु निःस्पृहा ॥ ७ ॥ ब्रह्मचर्यं नाम सर्वावस्थासु मनोवाक्कायकर्मभिः सर्वत्र मैथुनत्यागः ॥ ८ ॥ दया नाम सर्वभूतेषु सर्वत्रानुग्रहः ॥ ९ ॥ आर्जवं नाम मनोवाक्कायकर्मणां विहिताविहितेषु जनेषु प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा एकरूपत्वम् ॥ १० ॥ क्षमा नाम प्रियाप्रियेषु सर्वेषु [1]ताडनपूजनेषु सहनम् ॥ ११ ॥ धृतिर्नामार्थहानौ स्वेष्टबन्धुवियोगे तत्प्राप्तौ सर्वत्र चेतःस्थापनम् ॥ १२ ॥ मिता[2]हारो नाम चतुर्थांशावशेषकसुस्निग्धमधुराहारः ॥ १३ ॥ शौचं नाम द्विविधं बाह्यमान्तरं चेति । तत्र मृज्जलाभ्यां बाह्यम् । मनःशुद्धिरान्तरम् । तदध्यात्मविद्यया लभ्यम् ॥ १४ ॥

इति प्रथमः खण्डः

[1] तारतम्यपू—अ. [2] हारं—अ, अ १, अ २, क.

दशविधयमनिरूपणम्

तपःसन्तोऽास्तिक्यदानेश्वरपूजनसिद्धान्तश्रवणह्रीमति-
तानि दश नियमाः ॥ १ ॥ तत्र तपो नाम विध्युक्तकृच्छ्रा
यणादिभिः शरीरशोषणम् ॥ २ ॥ [1]संतोषो नाम यदृच्छालाभतुष्टिः
॥ ३ ॥ आस्तिक्यं नाम वेदोक्तधर्माधर्मेषु विश्वासः ॥ ४ ॥ दानं
नाम न्यायार्जितधनधान्यादेः श्रद्धयाऽर्थिभ्यः प्रदानम् ॥ ५ ॥
ईश्वरपूजनं नाम प्रसन्नस्वभावेन यथाशक्ति विष्णुरुद्रादिपूजनम्
॥ ६ ॥ सिद्धान्तश्रवणं नाम वेदान्तार्थविचारः ॥ ७ ॥ ह्रीर्नाम
वेदलौकिकमार्गकुत्सितकर्मणि लज्जा ॥ ८ ॥ मतिर्नाम वेदविहित-
कर्ममार्गेषु श्रद्धा ॥ ९ ॥ जपो नाम विधिवद्गुरूपदिष्टवेदाविरुद्ध-
मन्त्राभ्यासः । तद्विविधं वाचिकं मानसं चेति । मानसं तु मनसा
ध्यानयुक्तम् । वाचिकं द्विविधमुच्चैरुपांशुभेदेन । उच्चैरुच्चारणं
यथोक्तफलम् । [2]उपांशु सहस्रगुणम् । मानसं कोटिगुणम् ॥ १० ॥
[3]व्रतं नाम वेदोक्तविधिनिषेधानुष्ठाननैयत्यम् ॥ ११ ॥

दशधा भिन्नयमस्वरूपमुक्त्वा तथा नियमस्वरूपमाह—तप इति ॥१–९॥ मन्त्रार्थानुसन्धानं मानसमित्यर्थः ॥ १०–११ ॥

इति द्वितीयः खण्डः

[1] संतोषं—अ, अ १, अ २, क.
[2] उपांशुः—अ, अ १.
[3] एतद्वाक्यं मुद्रितकोश एव दृश्यते.

अष्टविधासननिरूपणम्

स्वस्तिकगोमुखपद्मवीरसिंहभद्रमुक्तमयूराख्यान्यासनान्यष्टौ ।

; नाम—

जानूर्वोरन्तरे सम्यक्कृत्वा पादतले उभे ।
ऋजुकायः समासीनः स्वस्तिकं तत्प्रचक्षते ॥ १ ॥
सव्ये दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपार्श्वे नियोजयेत् ।
दक्षिणेऽपि तथा सव्यं गोमुखं गोमुखं यथा ॥ २ ॥
अङ्गुष्ठेन निबध्नीयाद्धस्ताभ्यां व्युत्क्रमेण च ।
ऊर्वोरुपरि शाण्डिल्य कृत्वा पादतले उभे ।
पद्मासनं भवेदेतत् सर्वेषामपि पूजितम् ॥ ३ ॥
एकं पादमथैकस्मिन् विन्यस्योरुणि संस्थितः ।
इतरस्मिंस्तथा चोरुं वीरासनमुदीरितम् ॥ ४ ॥
दक्षिणं सव्यगुल्फेन दक्षिणेन तथेतरम् ।
हस्तौ च जान्वोः संस्थाप्य स्वाङ्गुलीश्च प्रसार्य च ॥ ५ ॥
व्यात्तवक्त्रो निरीक्षेत नासाग्रं सुसमाहितः ।
सिंहासनं भवेदेतत् पूजितं योगिभिः सदा ॥ ६ ॥
योनिं वामेन संपीड्य मेढ्रादुपरि दक्षिणम् ।
भ्रूमध्ये च मनोलक्ष्यं सिद्धासनमिदं भवेत् ॥ ७ ॥
गुल्फौ तु वृषणस्याधः सींवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ।
पादपार्श्वे तु पाणिभ्यां दृढं बद्ध्वा सुनिश्चलम् ।
भद्रासनं भवेदेतत् सर्वव्याधिविषापहम् ॥ ८ ॥

संप[illegible]ीविनीं सूक्ष्मां गुल्फेनैव तु सव्यतः ।
सव्यं दक्षिणगुल्फेन मुक्तासनमिदं भवेत् ॥ ९ ॥
अवष्टभ्य धरां सम्यक् तलाभ्यां तु करद्वयोः ।
हस्तयोः कूर्परौ चापि स्थापयेन्नाभिपार्श्वयोः ॥ १० ॥
समुन्नतशिरःपादो दण्डवद्व्योम्नि संस्थितः ।
मयूरासनमेतत्तु सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ११ ॥
शरीरान्तर्गताः सर्वरोगा विनश्यन्ति । विषाणि जीर्यन्ते ॥१२॥ येन केनासनेन सुखधारणं भवत्यशक्तस्तत्समाचरेत् ॥१३॥

स्वस्तिकाद्यष्टासनप्रकारमाह—स्वस्तिकेति ॥ १ ॥ गोमुखासनमाह—सव्य इति ॥ २ ॥ पद्मासनमाचष्टे—अङ्गुष्ठेनेति ॥ ३ ॥ वीरासनलक्षणमाह—एकमिति ॥ ४ ॥ सिंहासनप्रकारमाह—दक्षिणमिति ॥ ५–६ ॥ सिद्धासनस्वरूपमाह—योनिमिति ॥ ७ ॥ भद्रासनमाह—गुल्फाविति ॥ ८ ॥ मुक्तासनप्रकारमाह—सम्पीडयेति ॥ ९ ॥ मयूरासनमाह—अवष्टभ्येति ॥ १०–१३ ॥

आसनजयफलम्

येनासनं विजितं जगत्त्रयं तेन विजितं भवति ॥ १४ ॥
यमनियमासनाभ्यासयुक्तः पुरुषः प्राणायामं चरेत् । तेन नाडयः शुद्धा भवन्ति ॥ १५ ॥

आसनजयफलमाह—येनेति ॥ १४ ॥ ततः किमित्यत आह—यमेति ॥ १५ ॥

इति तृतीयः खण्डः

नाडीसंख्यादिजिज्ञासा

अथ हैनमथर्वाणं शाण्डिल्यः पप्रच्छ कैनोपायेन नाड्यः शुद्धा स्युः । नाड्यः कतिसंख्याकाः तासामुत्पत्तिः कीदृशी । तासु कति वायवस्तिष्ठन्ति । तेषां कानि स्थानानि । तत्कर्माणि कानि । देहे यानियानि विज्ञातव्यानि तत्सर्वं मे ब्रूहीति ॥ १ ॥

शाण्डिल्यः प्रश्नबीजमवष्टभ्याथर्वाणं पृच्छतीत्याह—अथेति ॥ १ ॥

शरीरप्राणप्रमाणम्

स होवाचाथर्वा । अथेदं शरीरं षण्णवत्यङ्गुलात्मकं भवति । शरीरात्प्राणो द्वादशाङ्गुलाधिको भवति ॥ २ ॥

शाण्डिल्येन एवं पृष्टः सः स्वस्वांगुलिमानेन षण्णवतीति ॥ २ ॥

कुम्भकविधिः

शरीरस्थं प्राणमग्निना सह योगाभ्यासेन समं न्यूनं वा यः करोति स योगिपुङ्गवो भवति ॥ ३ ॥

समन्यूनशब्दाभ्यां कुम्भकदीर्घकुम्भकावुच्येते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

मनुष्यादीनां अग्निस्थानम्

देहमध्ये शिखिस्थानं त्रिकोणं तप्तजाम्बूनदप्रभं मनुष्याणाम् । चतुष्पदां चतुरश्रम् । विहगानां वृत्ताकारम् । तन्मध्ये शुभा तन्वी पावकी शिखा तिष्ठति ॥ ४ ॥

मनुष्यादी[illegible] स्थानमाह—देहेति ॥ ४ ॥

मनुष्यादिदेहमध्यलक्षणम्

गुदाद्द्व्यङ्गुलादूर्ध्वं मेढ्राद्द्व्यङ्गुलादधो देहमध्यं मनुष्याणां भवति । चतुष्पदां हृन्मध्यम् । विहगानां तुन्दमध्यम् । देहमध्यं नवाङ्गुलं चतुरङ्गुलमुत्सेधायतमण्डाकृति ॥ ५ ॥

मनुष्यादिदेहमध्यलक्षणमाह—गुदादिति ॥ ५–७ ॥

नाभिचक्रे जीवभ्रमणम्

तन्मध्ये नाभिः । तत्र द्वादशारयुतं चक्रम् । तच्चक्रमध्ये पुण्यपापप्रचोदितो जीवो भ्रमति ॥ ६ ॥ तन्तुपञ्जरमध्यस्थलूतिका यथा भ्रमति तथा चासौ तत्र प्राणश्चरति । देहेऽस्मिञ्जीवः प्राणारूढो भवेत् ॥ ७ ॥

कुण्डलिनीस्वरूपचेष्टाः

नाभेस्तिर्यगधोर्ध्वं कुण्डलिनीस्थानम् । अष्टप्रकृतिरूपाऽष्टधा कुण्डलीकृता कुण्डलिनी शक्तिर्भवति । यथावद्वायुसंचारं जलान्नादीनि परितः [1]स्कन्धपार्श्वेषु निरुध्यैनं मुखेनैष समावेष्टच्य ब्रह्मरन्ध्रं योगकालेऽपानेनाग्निना च स्फुरति हृदयाकाशं महोज्ज्वला ज्ञानरूपा भवति ॥ ८ ॥

तत्स्वरूपं तच्चेष्टां चाह—अष्टेति । ब्रह्मरन्ध्रं पुच्छेन च ॥ ८ ॥

[1] स्कन्द[कन्द?]पा—अ २, उ १.

चतुर्दशनाड्यः

मध्यस्थकुण्डलिनीमाश्रित्य मुख्या नाड्यश्चतुर्दश भवन्ति । इडा पिङ्गला सुषुम्ना सरस्वती [1]वारुणा पूषा हस्तिजिह्वा यशस्विनी विश्वोदरा कुहूः शङ्खिनी पयस्विनी अलम्बुसा गान्धारीति नाड्यश्चतुर्दश भवन्ति ॥ ९ ॥

देहमध्यस्थेति । कास्ता इत्यत्र इडेति ॥ ९ ॥

सुषुम्नानाडी

तत्र सुषुम्ना विश्वधारिणी मोक्षमार्गेति चाचक्षते । गुदस्य पृष्ठभागे वीणादण्डाश्रिता [2]मूर्धपर्यन्तं ब्रह्मरन्ध्रेति विज्ञेया व्यक्ता सूक्ष्मा वैष्णवी भवति ॥ १० ॥

सुषुम्नास्वरूपमाह --गुदस्येति ॥ १० ॥

सुषुम्नापरितः इतरनाडीस्थानानि

सुषुम्नायाः सव्यभागे इडा तिष्ठति । दक्षिणभागे पिङ्गला । इडायां चन्द्रश्चरति । पिङ्गलायां रविः । तमोरूपश्चन्द्रः । रजोरूपो रविः । विषभागो रविः अमृतभागश्चन्द्रमाः । तावेव सर्वकालं धत्ते । सुषुम्ना कालभोक्त्री भवति । सुषुम्ना-पृष्ठपार्श्वयोः सरस्वतीकुहू भवतः । यशस्विनीकुहू[3]मध्ये वारुणी प्रतिष्ठिता भवति । पूषासरस्वतीमध्ये पयस्विनी भवति । गान्धारी-

[1] वारुणी—मु. वरुणा—उ, अ २. [2] मूर्धिक, अ २, उ १.
[3] मं—क, अ १, अ २.

सरस्वतीमध्ये कृष्णस्विनी भवति । कन्दमध्येऽलम्बुसा भवति । सुषुम्नापूर्वभागे मेढ्रान्तं कुहूर्भवति । कुण्डलिन्या अधश्चोर्ध्वं वारुणी सर्वगामिनी भवति । यशस्विनी सौम्या च पादांगुष्ठान्तमिष्यते । पिङ्गला चोर्ध्वगा याम्यनासान्तं भवति । पिङ्गलायाः पृष्ठतो याम्यनेत्रान्तं पूषा भवति । याम्यकर्णान्तं यशस्विनी भवति । जिह्वाया ऊर्ध्वान्तं सरस्वती भवति । आसव्यकर्णान्तमूर्ध्वगा शङ्खिनी भवति । इडापृष्ठभागात्सव्यनेत्रान्तगा गान्धारी भवति । पायुमूलादधोर्ध्वगाऽलम्बुसा भवति । एतासु चतुर्दशनाडीष्वन्या नाड्यः संभवन्ति । तास्वन्यास्तास्वन्या भवन्तीति विज्ञेयाः । यथाऽश्वत्थादिपत्रं सिराभिर्व्याप्तमेवं शरीरं नाडीभिर्व्याप्तम् ॥ ११ ॥

सुषुम्नायाः पण्डितः इडादिनाड्यस्तिष्ठन्तीत्याह—सुषुम्नाया इति ॥ ११ ॥

प्राणादिदशवायुस्थानचेष्टाः

प्राणापानसमानोदानव्याना नागकूर्मकृकरदेवदत्तधनञ्जया एते दश वायवः सर्वासु नाडीषु चरन्ति ॥ १२ ॥ आस्यनासिका-[1]कण्ठनाभिपादाङ्गुष्ठद्वयकुण्डल्यधश्चोर्ध्वभागेषु प्राणः संचरति । श्रोत्राक्षिकटिगुल्फघ्राणगलस्फिग्देशेषु व्यानः संचरति । गुदमेढ्रो-रुजानूदरवृषणकटिजङ्घानाभिगुदाग्न्यगारेष्वपानः संचरति । सर्व-संधिस्थ उदानः । पादहस्तयोरपि सर्वगात्रेषु सर्वव्यापी समानः । भुक्तान्नरसादिकं गात्रेऽग्निना सह व्यापयन् द्विसप्ततिसहस्रेषु नाडीमार्गेषु

[1] हृन्नाभि—अ १.

चरन् समानवायुरग्निना सह साङ्गोपाङ्गकलेवरं व्याप्य॰॰ नागादिवायवः पञ्च त्वगस्थ्यादिसंस्थाः तुन्दस्थं जलमन्नं च रसादिषु समीरितं— तुन्दमध्यगतः प्राणस्तानि पृथक्कुर्यात् । अग्नेरुपरि जलं स्थाप्य जलोपर्यन्नादीनि संस्थाप्य स्वयमपानं संप्राप्य तेनैव सह मारुतः प्रयाति देहमध्यगतं [1]ज्वलनम् । वायुना पतितो बहिरपानेन शनैर्देहमध्ये ज्वलति । ज्वलनो ज्वालाभिः प्राणेन कोष्ठमध्यगतं जलमत्युष्णमकरोत् । जलोपरि समर्पितं व्यञ्जनसंयुक्तमन्नं बहिसंयुक्तवारिणा पक्वमकरोत् । तेन स्वेदमूत्रजलरक्तवीर्यरूपरसपुरीषादिकं प्राणः पृथक्कुर्यात् । समानवायुना सह सर्वासु नाडीषु रसं व्यापयन् श्वासरूपेण देहे वायुश्चरति । नवभिर्व्योमरन्ध्रैः शरीरस्य वायवः कुर्वन्ति विण्मूत्रादिविसर्जनम् । निश्वासोच्छ्वासकासश्च प्राणकर्मोच्यते । विण्मूत्रादिविसर्जनमपानवायुकर्म । हानोपादानचेष्टादि व्यानकर्म । देहस्योन्नयनादिकमुदानकर्म । शरीरपोषणादिकं समानकर्म । उद्गारादि नागकर्म । निमीलनादि कूर्मकर्म । क्षुत्करणं कृकरकर्म । तन्द्री देवदत्तकर्म । श्लेष्मादि धनञ्जयकर्म ॥ १३ ॥

नाडीभेदमुक्त्वा वायुभेदमाह—प्राणेति ॥ १२ ॥ प्राणादिचेष्टामाचष्टे —आस्येति ॥ १३–१४ ॥

नाडीशोधनविधिः

एवं नाडीस्थानं वायुस्थानं तत्कर्म च सम्यज्ज्ञात्वा नाडीसंशोधनं कुर्यात् ॥ १४ ॥

इति चतुर्थः खण्डः

[1] जलं—क, अ २.

योगाधिकारियोगमठयोः लक्षणम्

यमनियमयुतः पुरुषः सर्वसङ्गविवर्जितः कृतविद्यः स्वधर्मरतो जितक्रोधो गुरुशुश्रूषानिरतः पितृमातृविधेयः स्वाश्रमोक्तसदाचार[1]विद्वल्लक्षितः फलमूलोदकान्वितं तपोवनं प्राप्य रम्यदेशे ब्रह्मघोषसमन्विते स्वधर्मनिरतब्रह्मवित्समावृते फलमूलपुष्पवारिभिः सुसंपूर्णे देवायतने नदीतीरे ग्रामे नगरे वाऽपि सुशोभनमठं नात्युच्चनीचायतमल्पद्वारं गोमयादिलिप्तं सर्वरक्षासमन्वितं कृत्वा तत्र वेदान्तश्रवणं कुर्वन् योगं समारभेत् ॥ १ ॥

सप्रकारं सोपायं सामान्यविशेषप्राणायामलक्षणमाह—यमेति । योगाधिकारिलक्षणमुक्त्वा योगमठलक्षणमाह—फलेति । तत्र योगमठे ॥ १ ॥

प्राणायामारम्भप्रकारः

आदौ विनायकं संपूज्य स्वेष्टदेवतां नत्वा पूर्वोक्तासने स्थित्वा प्राङ्मुख उदङ्मुखो वाऽपि मृद्वासनेषु जितासनगतो विद्वान् समग्रीवशिरोनासाग्रदृग्भ्रूमध्ये शशभृद्बिम्बं पश्यन् नेत्राभ्याममृतं द्वादशमात्रया इडया वायुमापूर्योदरे स्थितं ज्वालावलीयुतं रेफबिन्दुयुक्तमग्निमण्डलयुतं ध्यायेद्रेचयेत् पिङ्गलया । पुनः पिङ्गलयाऽऽपूर्य कुम्भित्वा रेचयेदिडया ॥ २ ॥

योगारम्भप्रकारमाह—आदाविति । अमृतं स्रवन्तं चन्द्रमण्डलं पश्यन् ॥ २ ॥

[1] विच्छि—क, अ २.

नाडीशोधकप्राणायामाभ्यासकालावधिः

त्रिचतुस्त्रिचतुः सप्तत्रिचतुर्मासपर्यन्तं त्रिसंधिषु तदन्त[1]राले च षट्कृत्व आचरेन्नाडीशुद्धिर्भवति ॥ ३ ॥

कियन्तं कालं कर्तव्यमित्यत्र अवधिमाह—त्रिचतुरिति । त्रिचतुस्त्रिचत्वारिंशद्दिनपर्यन्तं वा, त्रिचतुस्त्रिमासं चतुर्मासं सप्तमासं वा, त्रिचतुर्मासपर्यन्तं संवत्सरपर्यन्तं वा, एवं षट्कालं प्राणायामं कुर्वतो नाडीशुद्धिः भवति ॥ ३ ॥

नाडीशुद्धिचिह्नानि

ततः शरीरलघुदीप्तिवह्निवृद्धिनादाभिव्यक्तिर्भवति ॥ ४ ॥

ततः किमित्यत आह—तत इति । योगिनः शरीरस्य लघुत्वं दीप्तिमत्त्वं सौन्दर्यादिः जायते इत्यर्थः ॥

इति पञ्चमः खण्डः

प्रणवात्मकप्राणायामः

प्राणापानसमायोगः प्राणायामो भवति । रेचकपूरक[2]कुम्भकभेदेन स त्रिविधः ॥ १ ॥ ते वर्णात्मकाः । तस्मात् प्रणव एव प्राणायामः ॥ २ ॥

प्रणवात्मकप्राणायामस्वरूपमाह—प्राणेति ॥ १ ॥ रेचकादयः ते । यस्मात् रेचकादयः अकारोकारमकारात्मकाः तस्मात् ॥ २ ॥

[1] रालेषुच—क, अ २.

[2] कुम्भकैः स—अ, अ २.

प्रणवकर्णध्यानप्रकारः

पद्माद्यासनस्थः पुमान्नासाग्रशशभृद्बिम्बोत्सङ्गालवितानि-[1]ताकारमूर्ती रक्ताङ्गी हंसवाहिनी दण्डहस्ता बाला गायत्री भवति। उकारमूर्तिः श्वेताङ्गी तार्क्ष्यवाहिनी युवती चक्रहस्ता सावित्री भवति। मकारमूर्तिः कृष्णाङ्गी वृषभवाहिनी वृद्धा त्रिशूलधारिणी सरस्वती भवति ॥ ३ ॥ अकारादित्रयाणां सर्वकारणमेकाक्षरं परंज्योतिः प्रणवं भवति ॥ ४ ॥

यथोक्तसाधनसम्पन्नो योगी अकारादिवर्णत्रयवाच्यगायत्र्यादिमूर्तित्रयध्यानपूर्वकं यथाविधि प्राणायामं कुर्यादित्याह—पद्मेति ॥ ३ ॥ अकारादिमात्रात्रयसमष्टिः प्रणवो भवतीत्याह—अकारादीति। प्रणवं प्रणवस्वरूपम् ॥ ४ ॥

प्राणाभ्यासप्रकारः

इडया बाह्याद्वायुमापूर्य षोडशमात्राभिरकारं चिन्तयन् पूरितं वायुं चतुःषष्टिमात्राभिः कुम्भयित्वोंकारं ध्यायन् पूरितं पिङ्गलया द्वात्रिंशन्मात्रया मकार[2]मूर्तिध्यानेनैवं क्रमेण पुनः पुनः कुर्यात् ॥५॥

प्राणाभ्यासप्रकारमाह—इडयेति ॥ ५ ॥

इति षष्ठः खण्डः

[1] तमका—अ, अ १, क. च मका—अ २. [2] मूर्ति—अ, अ १.

अथासनदृढो योगी वशी मितहिताशनः सुषुम्नानाडीस्थ-मलशोषार्थं योगी बद्धपद्मासनो वायुं चन्द्रेणापूर्य यथाशक्ति कुम्भयित्वा सूर्येण रेचयित्वा पुनः सूर्येणापूर्य कुम्भयित्वा चन्द्रेण विरेच्य यया त्यजेत्तया संपूर्य धारयेत्। तदेते श्लोका भवन्ति—

प्राणं प्रागिडया पिबेन्नियमितं भूयोऽन्यया रेचयेत्
पीत्वा पिङ्गलया समीरणमथो बद्ध्वा त्यजेद्वामया।
सूर्याचन्द्रम[1]सोरनेन विधिनाऽभ्यासं सदा तन्वतां
शुद्धा नाडिगणा भवन्ति यमिनां मासत्रयादूर्ध्वतः ॥१॥

योगी सुषुम्नाऽन्तर्गतमलशोधनार्थं पुरोक्तरीत्या प्राणायामं कुर्यादित्याह-अथेति। उक्तार्थं वक्ष्यमाणाः श्लोकाः मन्त्रा भवन्तीत्याह—तदिति ॥ १ ॥

अहरहः कर्तव्यप्राणायामसङ्ख्या

प्रातर्मध्यन्दिने सायमर्धरात्रे तु कुम्भकान्।
शनैरशीतिपर्यन्तं चतुर्वारं समभ्यसेत् ॥ २ ॥

अहरहः कति प्राणायामाः कर्तव्याः इत्यत आह—प्रातरिति ॥ २ ॥

अभ्यासोचितसिद्धिभेदः

कनीयसि भवेत् स्वेदः कम्पो भवति मध्यमे।
उत्तिष्ठत्युत्तमे प्राणरोधे पद्मासनं [2]भवेत् ॥ ३ ॥

[1] सोऽन्यने—ड, ड १. [2] महत्—अ, अ १.

जलेन श्रमजातेन गात्रमर्दनमाचरेत् ।
दृढता लघुता चापि तस्य गात्रस्य जायते ॥ ४ ॥

अभ्यासोचितसिद्धिभेदमाचष्टे—कनीयसीति ॥ ३ ॥ तेन किं स्यादित्यत्र जलेनेति ॥ ४ ॥

अभ्यासकाले आहारनियमः

अभ्यासकाले प्रथमं शस्तं क्षीराज्यभोजनम् ।
ततोऽभ्यासे स्थिरीभूते न [1]तावन्नियमग्रहः ॥ ५ ॥

आहारनियममाह—अभ्यासेति ॥ ५ ॥

अभ्यासे सावधानताविधिः

यथा सिंहो गजो व्याघ्रो भवेद्वश्यः शनैःशनैः ।
तथैव सेवितो वायुरन्यथा हन्ति साधकम् ॥ ६ ॥
युक्तंयुक्तं त्यजेद्वायुं युक्तंयुक्तं च पूरयेत् ।
युक्तं युक्तेन बध्नीयादेवं सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ७ ॥

यावत् सुषुम्नाप्रवेशः तावत् सावधानतया अभ्यासः कार्यः इत्यत आह—यथेति ॥ ६ ॥ तत्रोपायस्तु युक्तमिति । एवं अभ्यासं कुर्वतो नाडीशुद्धिः भवति ॥ ७ ॥

नाडीशुद्धितो मनोन्मन्यवस्थाप्राप्तिः

यथेष्ट[2]धारणं वायोरनलस्य प्रदीपनम् ।
नादाभिव्यक्तिरारोग्यं जायते नाडिशोधनात् ॥ ८ ॥

[1] तद्व—अ, अ १. [2] धारणाद्वा—क, अ २.

विधिवत् प्राणसंयामैर्नाडीचक्रे विशोधिते ।
सुषुम्नावदनं भित्त्वा सुखाद्विशति मारुतः ॥ ९ ॥
मारुते मध्यसंचारे मनःस्थैर्यं प्रजायते ।
यो मनःसुस्थिरीभावः सैवावस्था मनोन्मनी ॥ १० ॥

ततो वायुः सुषुम्नां प्रविश्य योगिनं मनोन्मन्यवस्थाऽऽरूढं कुर्यादित्याह—यथेष्टेति ॥ ८–९ ॥ तेन किं स्यादित्यत्र—मारुत इति ॥ १० ॥

बन्धत्रयस्य कर्तव्यता

पूरकान्ते तु कर्तव्यो बन्धो जालन्धराभिधः ।
कुम्भकान्ते रेचकादौ कर्तव्यस्तूड्डियाणकः ॥ ११ ॥
अधस्तात्कुञ्चनेनाशु कण्ठसंकोचने कृते ।
मध्ये पश्चिमतानेन स्यात् प्राणो ब्रह्मनाडिगः ॥ १२ ॥

बन्धत्रयपूर्वकाभ्यास एव फलवानित्याह—पूरकान्त इति ॥ ११–१२ ॥

प्राणापानयोगफलम्

अपानमूर्ध्वमुत्थाप्य प्राणं कण्ठादधो नयन् ।
योगी जराविनिर्मुक्तः षोडशो वयसा भवेत् ॥ १३ ॥

प्राणापानयोगफलमाह—अपानमिति ॥ १३ ॥

कपालशोधनोपायः

सुखासनस्थो दक्षनाड्या बहिस्थं पवनं समाकृष्याकेशमानखाग्रं कुम्भयित्वा सव्यनाड्या रेचयेत् । तेन कपालशोधनं वातनाडीगतसर्वरोगविनाशनं भवति ॥ १३–१ ॥

कपालशोधनोपायमाह—सुखेति । योगी सुखासनस्थः । कपालशोधनं भवति । तेन किं भवतीत्यत्र—वातेति ॥ १३–१ ॥

उज्जायीप्राणायामः

हृदयादिकण्ठपर्यन्तं सस्वनं नासाभ्यां शनैः पवनमाकृष्य यथाशक्ति कुम्भयित्वा इडया विरेच्य गच्छंस्तिष्ठन्कुर्यात् । तेन श्लेष्महरं जाठराग्निवर्धनं भवति ॥ १३–२ ॥

श्लेष्महरोज्जायीलक्षणमाह—हृदयादीति । तिष्ठन् उज्जायीनामकं प्राणायामं कुर्यात् ॥ १३–२ ॥

सीत्कारप्राणायामः

वक्त्रेण सीत्कारपूर्वकं वायुं गृहीत्वा यथाशक्ति कुम्भयित्वा नासाभ्यां रेचयेत् । तेन क्षुत्तृष्णाऽऽलस्यनिद्रा न जायन्ते ॥१३–३॥

सीत्कारप्राणायाममाह—वक्त्रेणेति ॥ १३–३ ॥

शीतलप्राणायामः

जिह्वया वायुं गृहीत्वा यथाशक्ति कुम्भयित्वा नासाभ्यां रेचयेत् । तेन गुल्मप्लीहज्वरपित्तक्षुधादि नश्यति ॥ १३–४ ॥

शीतळी तु जिह्वया ॥ १३–४ ॥

उपायापयकुम्भकद्वयम्

[1]कुम्भकः स द्विविधः सहितः केवलश्चेति । रेचकपूरकयुक्तः सहितः । तद्विवर्जितः केवलः । केवलसिद्धिपर्यन्तं सहितमभ्यसेत् ।

[1] अथकुम्भकः—क, अ २.

केवलकुम्भके सिद्धे त्रिषु लोकेषु न तस्य दुर्लभं भवति । केवल-कुम्भकात् कुण्डलिनीबोधो जायते ॥ १३–५ ॥

उपायोपेयकुम्भकद्वयमाह—कुम्भक इति । ततः किं जायत इत्यत्र-केवलेति ॥ १३–५ ॥

कुम्भकाभ्यासफलम्

ततः कृशवपुः प्रसन्नवदनो निर्मललोचनोऽभिव्यक्तनादो निर्मुक्तरोगजालो जितबिन्दुः पटुग्निर्भवति ॥ १३–६ ॥

ततः किं स्यादित्यत्र ततः इति ॥ १३–६ ॥

वैष्णवीमुद्राप्राप्तिः

अन्तर्लक्ष्यं बहिर्दृष्टिर्निमेषोन्मेषवर्जिता ।
एषा सा वैष्णवी मुद्रा सर्वतन्त्रेषु गोपिता ॥ १४ ॥

तेन किमित्याकांक्षायां अनेन योगी वैष्णवीमुद्राऽऽरूढो भवतीत्याह—अन्तर्लक्ष्यमिति । मूलाधारानाहताज्ञासहस्रारेषु यथाक्रमं विराट् सूत्रं बीजं तुरीयं वा अन्तर्लक्ष्यं तदेकतानं मनः बहिर्दृष्टिस्तु अन्तर्दृष्टिर्भूत्वा यदा निमेषोन्मेषवर्जिता भवति तदा दृष्टिरियं वैष्णवीमुद्रा भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

खेचरीप्राप्त्या ब्रह्मदर्शनम्

अन्तर्लक्ष्यविलीनचित्तपवनो योगी सदा वर्तते
दृष्ट्या निश्चलतारया बहिरधः पश्यन्नपश्यन्नपि ।
मुद्रेयं खलु खेचरी भवति सा लक्ष्यैकताना शिवा
शून्याशून्यविवर्जितं स्फुरति सा तत्त्वं पदं [1]वैष्णवी ॥

[1] वैष्णवं—अ.

अर्धोन्मीलितलोचनः स्थिरमना नासाग्रदत्तेक्षण-
श्चन्द्रार्कावपि लीनतामुपनयन्निष्यन्दभावोत्तरम् ।
ज्योतीरूपमशेषबाह्यरहितं देदीप्यमानं परं
तत्त्वं तत्परमस्ति वस्तुविषयं शाण्डिल्य विद्धीह तत् ॥

यदा योगी वैष्णवीमुद्राऽऽरूढो भवति तदा इयं वैष्णवीमुद्रा खेचरीपदवीमेत्य तत्त्वंपदलक्ष्यैक्यप्रत्यगभिन्नब्रह्मगोचरा भवतीत्याह—अन्तरिति । अन्तर्दृष्टिभावमापन्ननिश्चलबहिर्दृष्टिरेव मुद्रेयम् । शून्यं सुषुप्तिः अशून्यं स्वप्नादिकं तदुभयवर्जितं यथा भवति तथा लक्ष्यैकताना वैष्णवी स्फुरतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ खेचरीमुद्राऽऽरूढयोगिनः स्थितिं तद्ध्येयस्वरूपं चाह—अर्धेति । अर्धोन्मीलितलोचनः इत्यादिविशेषणविशिष्टो योगी चन्द्रार्कौ इडापिंगळागोचरवायू मनोदृष्टथग्निभिः सह सुषुम्नायां लीनतां लयभावं उपनयन् यदा तिष्ठति तदा स्वान्तर्बाह्यविस्मारकब्रह्मानन्दनदी प्रवहति । ततो निष्यन्दभावोत्तरं नितरां स्रवदानन्दभावानुभवानन्तरं तदनुभूत्यसंगतया यद्वस्तु प्रत्यग्ज्योतीरूपं अशेषबाह्यान्तःकलनाविरळं परमात्माभेदेन देदीप्यमानं "परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते" इति श्रुतिसिद्धं परं तत्त्वमस्ति हे शाण्डिल्य तद्विषयं तद्भावापन्नं वस्तु ब्रह्माहमिति विद्धि ॥ १६ ॥

खेचर्या उन्मनीभावापत्तिः

तारं ज्योतिषि संयोज्य किंचिदुन्नमय भ्रुवौ ।
पूर्वाभ्यासस्य मार्गोऽयमुन्मनीकारकः क्षणात् ॥ १७ ॥
तस्मात् खेचरीमुद्रामभ्यसेत् । ततोन्मनी भवति । ततो योगनिद्रा भवति । लब्धयोगनिद्रस्य योगिनः कालो नास्ति ॥ १७—१ ॥

कथं एवं ज्ञातुं शक्यते इत्यत्रोपायमाह—तारमिति । भ्रूमध्यविलसज्ज्योतिषि समभावमापन्नकृष्णतारयुगळं दृढं संयोज्य अवलोक्य किंचित्

भ्रुवौ ऊर्ध्वमुन्नमय्य उर्ध्वोत्क्षेपणं कृत्वा अथ सहस्रारविलसिततुरीयं तत्कलनाविरळतुरीयातीतं वा स्वावशेषधिया पश्येदिति शेषः। "तारं ज्योतिषि संयोज्य" इति यो दर्शितः "अन्तर्लक्ष्यं" इत्यादिपूर्वाभ्यासस्य अयमेव मार्गः क्षणादुन्मनीकारकः निर्विकल्पकब्रह्मभावापत्तिहेतुरित्यर्थः ॥ १७ ॥ यस्मादेवं तस्मात्। ततोन्मनीभवति निर्व्यापारं मनो भवतीत्यर्थः। ततः किमित्यत आह—तत इति। योगनिद्रा निर्विकल्पभावापत्तिः। ततो व्युत्थान-शङ्कां वारयति—लब्धेति। एवं लब्धयोगनिद्रस्य योगिनः निर्विकल्पकतो व्युत्थापककालो नास्ति ॥ १७–१ ॥

कालापरिच्छिन्नब्रह्मप्राप्तिसाधनम्

शक्तिमध्ये मनः कृत्वा शक्तिं च मनमध्यगाम्।
मनसा मन आलोक्य शाण्डिल्य त्वं सुखी भव ॥ १८ ॥
स्वमध्ये कुरु चात्मानमात्ममध्ये च खं कुरु।
सर्वं च स्वमयं कृत्वा न किंचिदपि चिन्तय ॥ १९ ॥

कालापरिच्छिन्ननिर्विकल्पकब्रह्मभावापत्त्युपायमाह—शक्तीति। कुण्ड-लिनीशक्तिमध्ये मनः कृत्वा मनोलयं कृत्वा ततः कुण्डलिनीशक्तिं, चशब्दात् दृष्टिं, मनमध्यगां मनःप्रवृत्तिनिमित्तप्रत्यक्चैतन्यपर्यवसन्नां कृत्वा प्रत्यग्भावापन्नेन मनसा मनः मनोवृत्तिसहस्रभावाभावप्रकाशकप्रत्यगभिन्नं ब्रह्म अहमस्मीत्यालोक्य हे शाण्डिल्य त्वं तन्मात्रावस्थानलक्षणकैवल्यसुखी भवेत्यर्थः ॥ १८ ॥ प्रकारान्तरमाह—स्वमध्य इति। चित्स्वमध्ये आत्मानमन्तःकरणं कुरु आत्मान्तःकरणमध्ये च स्वं कुरु। एवं व्यतिहारेण सर्वं चित्स्वमयं कृत्वा चिदाकाशातिरिक्तं न किञ्चिदस्ति इति चिन्तय ॥ १९ ॥

मनोविलापनेन कैवल्यप्राप्तिः

बाह्यचिन्ता न कर्तव्या तथैवान्तरचिन्तिका ।
सर्वचिन्तां परित्यज्य चिन्मात्रपरमो भव ॥ २० ॥
कर्पूरमनले यद्वत् सैन्धवं सलिले यथा ।
तथा च लीयमानं च मनस्तत्त्वे विलीयते ॥ २१ ॥
ज्ञेयं [1]सर्वप्रतीतं च तज्ज्ञानं मन उच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं समं नष्टं नान्यः पन्था द्वितीयकः ॥ २२ ॥
ज्ञेयवस्तुपरि[2]त्यागे विलयं याति मानसम् ।
मानसे विलयं याते कैवल्यमवशिष्यते ॥ २३ ॥

बाह्यान्तर्वृत्त्यावृतस्य कथं चिदाकाशदृष्टिः उदेतीत्यत आह—**बाह्येति** ॥ २० ॥ निष्प्रतियोगिकचिन्मात्रावगतेः अन्तर्बाह्यविभागकलनापूर्वपूर्वकत्वात् ज्ञेयसामान्यासम्भवप्रबोधसमकालं योगी कैवल्यरूपेण अवशिष्यते इत्याह—**कर्पूरमिति** । दग्धकर्पूरवत् जलगतसैन्धवपिण्डवच्च जाग्रदाद्यवस्थात्रयलीयमानं **मनः** स्वरूपध्यानसंस्कृतं सत्प्रपञ्चविमुखं भूत्वा **स्वतत्त्वे ब्रह्मणि लीयते** ॥ २१ ॥ प्रपञ्चतद्गोचरज्ञेयज्ञानसत्त्वात् कथं मनः स्वतत्त्वे विलीयत इत्यत आह—**ज्ञेयमिति** । सर्वत्र स्वातिरेकेण प्रतीयत इति **सर्वप्रतीतम्** । अविद्यापदशब्दात् जाग्रदादितत्कार्यप्रपञ्च उच्यते । तत् सर्वं **ज्ञेय**शब्दार्थः **तद्गोचरं मनः ज्ञानमुच्यते** । "ब्रह्मातिरिक्तं न किञ्चिदस्ति" इति यज्ज्ञानसमकालं **ज्ञानं ज्ञेयं समं** युगपन्नष्टं भवति अयमेव अद्वितीयब्रह्मप्रापकः **पन्थाः नातोऽन्यः** कश्चिदस्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥ युगपत् कथं लीयते इत्यत आह—**ज्ञेयेति** ॥ २३ ॥

[1] सर्व—अ, अ २, क. [2] त्यागाद्वि—क, अ १, अ २.

योगज्ञानाभ्यां मनोलयः

द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं मुनीश्वर ।
योग[1]स्तु वृत्तिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ॥ २४ ॥
तस्मिन्निरोधिते नूनमुपशान्तं मनो भवेत् ।
मनःस्पन्दोपशान्त्यायां संसारः प्रविलीयते ॥ २५ ॥
सूर्या[2]लोकपरिस्पन्दशान्तौ व्यवहृतिर्यथा ।

कथं पुनः मानसं विलीयते इत्याशङ्क्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मगोचरयोगज्ञानाभ्यां मानसं विलीयत इति सदृष्टान्तमाह—द्वाविति । योगस्तु स्वातिरिक्तास्तित्वगोचरतच्चित्तवृत्तिरोधः, ज्ञानं ब्रह्मातिरिक्तं न किञ्चिदस्तीति सम्यगवेक्षणम् ॥ २४ ॥ यः स्वातिरिक्तमस्तीति भ्रम उदेति तस्मिन् । संसारे सति कथं मनः शाम्यतीत्यत्र—मन इति । मनःस्पन्दोपशान्त्यायामित्यस्य मनःस्पन्दोपशान्तावित्यर्थः । "मनःस्पन्दोपशान्त्याऽयं" इत्येकं पाठान्तरमपि वर्तते । संसारः प्रविलीयते, संसारस्य मनःकल्पितत्वात् कल्पकाभावे कल्प्याभावो युज्यते इत्यर्थः ॥ २५ ॥ अत्र दृष्टान्तः—सूर्येति ॥

मनोलयात् प्राणस्पन्दनिरोधः

शास्त्रसज्जनसंपर्कवैराग्याभ्यासयोगतः ॥ २६ ॥
अनास्थायां कृतास्थायां पूर्वं संसारवृत्तिषु ।
यथाऽभिवाञ्छितध्यानाच्चिरमेकतयोदितात् ॥ २७ ॥
एकतत्त्वदृढाभ्यासात् प्राणस्पन्दो निरुध्यते ।

स्वाज्ञानविकल्पितमनःस्पन्दस्य प्राणस्पन्दनपूर्वकत्वात् । यत एवमतः तच्छान्तावुपाय उच्यते—शास्त्रेति ॥ २६ ॥ अनास्थायां निवृत्तिमार्गे

[1] स्तद्वृत्ति—क, अ १, अ २. [2] लोके—क, अ २.

कृतास्थायां सत्यां ब्रह्म सत्यं जगत् मिथ्येति ज्ञानमुदेति । ततः यथेति ॥ २७ ॥

प्राणस्पन्दनिरोधात् मनःस्पन्दनिरोधः

पूरकाद्यनिलायामाद्दृढाभ्यासादखेदजात् ॥ २८ ॥
एकान्तध्यानयोगाच्च मनःस्पन्दो निरुध्यते ।

मनःस्पन्दशान्तिः कथमित्यत्र—पूरकेति ॥ २८ ॥ प्राणस्पन्दशान्ति-समकालं मन इति ॥

प्राणस्पन्दनिरोधविविधोपायाः

ओङ्कारोच्चारणप्रान्तशब्दतत्त्वानुभावनात् ।
सुषुप्ते [1]संविदो जाते प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ २९ ॥
तालुमूलगतां यत्नाज्जिह्वयाऽऽक्रम्य घण्टिकाम् ।
ऊर्ध्वरन्ध्रं गते प्राणे प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३० ॥
प्राणे गलितसंवित्तौ तालूर्ध्वद्वादशान्तगे ।
अभ्यासादूर्ध्वरन्ध्रेण प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३१ ॥
द्वादशाङ्गुलपर्यन्ते नासाग्रे विमलाम्बरे ।
संविद्दृशि प्रशाम्यन्त्यां प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३२ ॥
भ्रूमध्ये तारकालोकशान्तावन्तमुपागते ।
चेतनैकतनं बद्धे प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३३ ॥
ओमित्येव यदुद्भूतं [2]ज्ञानं ज्ञेयात्मकं शिवम् ।
असंस्पृष्ट[3]विकारांशं प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३४ ॥

[1] स्सं—अ, अ १. [2] ज्ञानञ्च—अ २. [3] विकल्पां—अ, अ १, अ २, क.

चिरकालं हृदैकान्तव्योमसंवेदना[1]न्मुने ।
अवासनमनोध्यानात् प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३५ ॥
एभिः क्रमैस्तथान्यैश्च नानासंकल्पकल्पितैः ।
नानादेशिकवक्त्रैः प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३६ ॥

प्लुतप्रणवानुसन्धानेनापि प्राणस्पन्दो निरुध्यत इत्याह—ओङ्कारेति । ओंकार. . . भावनात् कांस्यघण्टानिनादवत् प्रणवनादानुसन्धानात् । बाह्यान्तर्भवसंविदो विषयज्ञानततेः सुषुप्ते जाते सति अथ प्राणेति ॥ २९ ॥ लम्बिकयाऽपि प्राणस्पन्दशान्तिः स्यादित्याह—तालेति । तदुपायतः ऊर्ध्वरन्ध्रं गते ॥ ३० ॥ राजयोगाभ्यासपाटवतः प्राण इति । षण्मुखीमुद्रया गलितसंवित्तौ विगलितबाह्यान्तःसंवित्कलनायां सत्यां अभ्यासात् तालूर्ध्व-रन्ध्रेण प्राणे तालूर्ध्वविलसितद्वादशान्तं सहस्रारचक्रं गते सति अथ प्राणेति ॥ ३१ ॥ बहिःकुम्भकेनापि प्राणजयः स्यादित्याह—द्वादशेति । संविद्दृशि प्रशाम्यन्त्यां स्वातिरिक्तविषयवृत्तौ नष्टायाम् ॥ ३२ ॥ तारकानुसन्धा-नतोऽपि भ्रूमध्ये । तारकालोकनशान्तौ सत्याम् । तारकालोकनं कर्तव्यमिति सङ्कल्पे अन्तमुपागते अथ मनसि चेतनैकताने, चेतने प्रतीचि एकताने बद्धे एकतानतया बद्धे मनोन्मनीभावं गते सति, अथ प्राणेति ॥ ३३ ॥ ब्रह्मज्ञानेनापि प्राणस्पन्दशान्तिः स्यादित्याह—ओमिति । तदेव चाहं सकलं विमुक्त ओमिति ओङ्कारार्थविचारणसञ्जातासंस्पृष्टविकारांशज्ञानसमकालं प्राणेति ॥ ३४ ॥ ध्यानात् वासनाक्षयाच्च प्राणस्पन्दशान्तिः स्यादित्याह—चिरेति । हृदा एकान्तव्योमसंवेदनात् "चिद्व्योमातिरिक्तं न किञ्चिदस्ति" इति ज्ञानात् वासना क्षीयते । ततो ध्येयैकगोचरं मनो भवति । प्राणस्पन्दशान्तिः भवेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ उक्तैरनुक्तैर्वा उपायैः चिरानुष्ठितैः प्राणस्पन्दशान्तिः स्यादित्याह—एभिरिति ॥ ३६ ॥

[1] न्मुखे—क.

कुम्भकेन सुषुम्नाभेदनद्वारा परमपदगमनम्

आकुञ्चनेन कुण्डलिन्याः कवाटमुद्घाट्य मोक्षद्वारं विभेदयेत् ॥ ३६–१ ॥ येन मार्गेण गन्तव्यं तद्द्वारं मुखेनाच्छाद्य [1]प्रसुप्ता कुण्डलिनी कुटिलाकारा सर्पवद्वेष्टिता भवति ॥ ३६–२ ॥ सा शक्तिर्येन चालिता स्यात् स तु मुक्तो भवति । सा कुण्डलिनी कण्ठोर्ध्वभागे सुप्ता चेद्योगिनां मुक्तये भवति । बन्धनायाधो मूढानाम् ॥ ३६–३ ॥ इडादिमार्गद्वयं विहाय सुषुम्नामार्गेण गच्छेत्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ३६–४ ॥

प्राणस्पन्दनिरोधलक्षणकेवलकुम्भकतो योगी कुण्डलिन्या सुषुम्नावदनं भेदयेदित्याह—**आकुञ्चनेनेति** । सुषुम्नाकवाटम् । **मोक्षद्वारं ब्रह्मरन्ध्रं विभेदयेत्** ॥ ३६–१ ॥ मोक्षद्वारभेदककुण्डलिनीस्वरूपं तच्चालनफलं चाह—**येनेति** ॥ ३६–२, ३ ॥ यत एवं अतः **इडादीति** । सुषुम्नायाः विष्णुपदाप्तिद्वारत्वात् ॥ ३६–४ ॥

मनोयुक्तप्राणस्य सुषुम्नाप्रवेशनविधिः

मरुदभ्यसनं सर्वं मनोयुक्तं समभ्यसेत् ।
इतरत्र न कर्तव्या मनोवृत्तिर्मनीषिणा ॥ ३७ ॥
दिवा न पूजयेद्विष्णुं रात्रौ नैव प्रपूजयेत् ।
सततं पूजयेद्विष्णुं दिवारात्रं न पूजयेत् ॥ ३८ ॥

मनोयोगाभ्यासः फलवानित्यर्थः ॥ ३७ ॥ मनोयुक्तप्राणं इडादिमार्गद्वयमप्रापयित्वा महापथव्यापृतं कुर्यादित्याह—**दिवेति** । मनोयोगतो **विष्णुं प्राणं**

[1] सुप्तासुप्त—अ, अ १.

दिवा सूर्यनाड्यां न पूजयेत् न व्यापारयेत् । तथा चन्द्रनाड्यां रात्रौ नैव प्रपूजयेत् । ततः अव्याकृताकाशं तेन पूरितं सततं सुषुम्नाऽऽख्यं महापथं प्रति विष्णुं पूजयेत् । कदाऽपि दिवारात्रं न पूजयेदित्यर्थः ॥ ३८ ॥

खेचरीमुद्राप्राप्तिः

सुषिरो ज्ञानजनकः पञ्चस्रोतःसमन्वितः ।
तिष्ठते खेचरी मुद्रा त्वं हि शाण्डिल्य तां भज ॥ ३९ ॥
सव्यदक्षिण[1]नाडीस्थो मध्ये चरति मारुतः ।
तिष्ठते खेचरी मुद्रा तस्मिन् स्थाने न संशयः ॥ ४० ॥
इडापिङ्गलयोर्मध्ये शून्यं चैवानिलं ग्रसेत् ।
तिष्ठन्ती खेचरी मुद्रा तत्र सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ४१ ॥
सोमसूर्यद्वयोर्मध्ये निरालम्बतले पुनः ।
संस्थिता व्योमचक्रे सा मुद्रा नाम च खेचरी ॥ ४२ ॥

सुषुम्नाप्रवेशतः किं स्यादित्याशङ्क्य तत्र खेचरीमुद्रा वर्तते तत्साक्षात्कारात् कृतकृत्यो भवसीत्याह—सुषिर इति । यत्र सुषुम्नामध्ये सुषिरः विराडादि-तुरीयातीतान्तपञ्चस्रोतस्समन्वितः सन् मूलाधारानाहताज्ञासहस्रारेषु योगिनः क्रमेण विराडादिज्ञानजनको भवति तत्रैव खेचरीमुद्रा निर्विकल्पकरूपिणी वर्तते । मत्प्रसादतः तां त्वं भजेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ उक्तार्थमेव पुनः पुनः शब्दान्तरेण विशदयति—सव्येति ॥ ४० ॥ शून्यशब्देन अव्याकृतमाकाश-मुच्यते, आकाशस्य वायुग्रासत्वात् ॥ ४१ ॥ व्योमचक्रस्य निरालम्बत्वात् ॥ ४२ ॥

[1] नासि—अ.

बाह्यखेचरीसिद्ध्युपायः

छेदनचालनदोहैः [1]कलां परां जिह्वां कृत्वा दृष्टिं भ्रूमध्ये स्थाप्य कपालकुहरे जिह्वा विपरीतगा यदा भवति तदा खेचरी मुद्रा जायते । जिह्वा चित्तं च खे [2]चरति । तेनोर्ध्वजिह्वः पुमानमृतो भवति ॥ ४२–१ ॥

बाह्यखेचरीसिद्ध्युपायमाह—छेदनेति । प्रतिभानुवासरं षण्मासावधि स्नुहिपत्रनिभशस्त्रेण रोममात्रं जिह्वासिराच्छेदनेन प्रतिब्राह्ले मुहूर्ते जिह्वाचालनतः प्रातः सैन्धवपथ्याचूर्णतो दोहैः कलां परां सूक्ष्मां जिह्वां कृत्वा दृष्टियुग्मं भ्रूमध्ये स्थाप्य घण्टिकारन्ध्रेण कपालकुहरे जिह्वा विपरीतगा यदा भवति तदा खेचरीमुद्रा उदेति । सहस्रागजिह्वाप्रवेशतो योगी कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ ४२–१ ॥

अभ्यासकाले प्राणजयोपायः

वामपादमूलेन योनिं संपीड्य दक्षिणपादं प्रसार्य तं कराभ्यां धृत्वा नासाभ्यां वायुमापूर्य कण्ठबन्धं समारोप्योर्ध्वतो वायुं धारयेत् । तेन सर्वक्लेशहानिः । ततः पीयूषमिव विषं जीर्यते । क्षयगुल्मगुदावर्तजीर्णत्वगादिदोषा नश्यन्ति । एष प्राणजयोपायः सर्वमृत्यूपघातकः ॥ ४२–२ ॥

अभ्यासकाले प्राणजयोपायमाह—वामेति । महामुद्राऽभ्यासेन तेन ॥ ४२–२ ॥

[1] फलां—मु. [2] चरी—अ २.

स्वात्मापरोक्षसिद्ध्युपायः

वामपादपार्ष्णिं योनिस्थाने नियोज्य दक्षिणचरणं वामोरूपरि संस्थाप्य वायुमापूर्य हृदये चुबुकं निधाय योनिमाकुञ्च्य मनोमध्ये यथाशक्ति धारयित्वा स्वात्मानं भावयेत्। तेनापरोक्षसिद्धिः ॥ ४२–३ ॥

स्वात्मापरोक्षसिद्ध्युपायमाह—वामेति । स्वात्मानं ब्रह्माहमस्मीति भावयेत्। सिद्धिः भवति ॥ ४२–३ ॥

सर्वरोगविनिर्मोकसाधनं धारणाविशेषः

बाह्यात् प्राणं समाकृष्य पूरयित्वोदरे स्थितम्।
नाभिमध्ये च नासाग्रे पादाङ्गुष्ठे च यत्नतः ॥ ४३ ॥
धारयेन्मनसा प्राणं सन्ध्याकालेषु वा सदा।
सर्वरोगविनिर्मुक्तो भवेद्योगी गतक्लमः ॥ ४४ ॥

धारणाविशेषमाह—बाह्यादिति ॥ ४३–४४ ॥

नासाग्रादिषु संयमेन विविधसिद्धयः

नासाग्रे वायुविजयं भवति। नाभिमध्ये सर्वरोगविनाशः। पादाङ्गुष्ठधारणाच्छरीरलघुता भवति ॥ ४४–१ ॥

रसनाद्वायुमाकृष्य यः पिबेत् सततं नरः।
श्रमदाहौ तु न स्यातां नश्यन्ति व्याधयस्तथा ॥ ४५ ॥
सन्ध्ययोर्ब्राह्मणः [1]काले वायुमाकृष्य यः पिबेत्।
त्रिमासात्तस्य कल्याणी जायते वाक् सरस्वती ॥ ४६ ॥

[1] काले—क.

एवं षण्मासाभ्यासात् सर्वरोगनिवृत्तिः ॥
जिह्वया वायुमानीय जिह्वामूले निरोधयेत् ।
यः पिबेदमृतं विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते ॥ ४७ ॥
आत्मन्यात्मानमिडया धारयित्वा भ्रुवोऽन्तरे ।
विभेद्य त्रिदशाहारं व्याधिस्थोऽपि विमुच्यते ॥ ४८ ॥
[1]नाडीभ्यां वायुमारोप्य नाभौ तुन्दस्य पार्श्वयोः ।
घटिकैकां वहेद्यस्तु व्याधिभिः स विमुच्यते ॥ ४९ ॥
मासमेकं त्रिसन्ध्यं तु जिह्वयाऽऽरोप्य मारुतम् ।
विभेद्य त्रिदशाहारं धारयेत्तुन्दमध्यमे ॥ ५० ॥
ज्वराः सर्वे विनश्यन्ति विषाणि विविधानि च ।
मुहूर्तमपि यो नित्यं नासाग्रे मनसा सह ॥ ५१ ॥
सर्वं तरति पाप्मानं तस्य जन्मशतार्जितम् ।

[2]तारसंयमात् सकलविषयज्ञानं भवति । नासाग्रे चित्तसंयमादिन्द्रलोकज्ञानम् । तदधश्चित्तसंयमादग्निलोकज्ञानम् । चक्षुषि चित्तसंयमात् सर्वलोकज्ञानम् । श्रोत्रे चित्तस्य संयमाद्यमलोकज्ञानम् । तत्पार्श्वे संयमान्निर्ऋतिलोकज्ञानम् । पृष्ठभागे संयमाद्वरुणलोकज्ञानम् । वामकर्णे संयमाद्वायुलोकज्ञानम् । कण्ठे संयमात् सोमलोकज्ञानम् । वामचक्षुषि संयमाच्छिवलोकज्ञानम् । मूर्ध्नि संयमाद्ब्रह्मलोकज्ञानम् । पादाधोभागे संयमादतललोकज्ञानम् । पादे संयमाद्वितललोकज्ञानम् । पादसन्धौ संयमान्नितललोकज्ञानम् । जङ्घे संयमात्सुतललोकज्ञानम् । जानौ संयमान्महातललोकज्ञानम् । ऊरौ चित्तसंयमाद्रसातललो-

[1] नासीभ्यां—अ, [2] तारचित्तसं—उ.

कज्ञानम् । कटौ चित्तसंयमात्तलातललोकज्ञानम् । नाभौ चित्तसंयमाद्भूलोकज्ञानम् । कुक्षौ संयमाद्भुवर्लोकज्ञानम् । हृदि चित्तसंयमात् स्वर्लोकज्ञानम् । हृदयोर्ध्वभागे चित्तसंयमान्महर्लोकज्ञानम् । कण्ठे चित्तसंयमाज्जनोलोकज्ञानम् । भ्रूमध्ये चित्तसंयमात्तपोलोकज्ञानम् । मूर्ध्नि चित्तसंयमात् सत्यलोकज्ञानम् । धर्माधर्मसंयमादतीतानागतज्ञानम् । तत्तज्जन्तुध्वनौ चित्तसंयमात् सर्वजन्तुरुतज्ञानम् । संचितकर्मणि चित्तसंयमात् पूर्वजातिज्ञानम् । परचित्ते चित्तसंयमात् परचित्तज्ञानम् । कायरूपे चित्तसंयमादन्यादृश्यरूपम् । बले चित्तसंयमाद्धनुमदादिबलम् । सूर्ये चित्तसंयमाद्भुवनज्ञानम् । चन्द्रे चित्तसंयमात्तारव्यूहज्ञानम् । ध्रुवे तद्गतिदर्शनम् । [1]स्वार्थसंयमात् पुरुषज्ञानम् । नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् । कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः । कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् । तारे सिद्धदर्शनम् । कायाकाशसंयमादाकाशगमनम् । तत्तत्स्थाने संयमात्तत्तत्सिद्धयो भवन्ति ॥९२॥

नासाग्रादिकायाकाशान्तसंयमाद्विचित्रसिद्धयो भवन्तीत्याह—**नासाग्र** इति । **नासाग्रे** वायुधारणात् ॥ ४४–१ ॥ **रसनात्** रसनया ॥ ४९–४७ ॥ चन्द्रमण्डलं **विभेद्य** । **त्रिदशाहारं** अमृतं पीत्वा ॥ ४८–९० ॥ **मनसा सह** यो लक्ष्यं पश्यति ॥ ९१ ॥ **तारसंयमात्** तारकचित्तसंयमात् भवतीति सर्वत्रानुवर्तते । **जंघे** जंघायाम् । इत्थंभूतसिद्धिः पुरुषार्थसाधनमिति चेन्न, सिद्धेः पुरुषार्थपरिपन्थित्वात् । न हि स्वातिरेकेण स्वपरशरीरचतुर्दशलोकतद्विषयकज्ञानं वाऽस्ति । तस्मात् मुमुक्षुभिः सिद्धिमार्गो नादर्तव्यः इत्यर्थः ॥

इति सप्तमः खण्डः

---

[1] स्वार्थे—क, अ २.

पञ्चविधप्रत्याहारः

अथ प्रत्याहारः । स पञ्चविधः । विषयेषु विचरतामिन्द्रियाणां बलादाहरणं प्रत्याहारः । यद्यत्पश्यति [1]तत्सर्वमात्मेति प्रत्याहारः । नित्यविहितकर्मफलत्यागः प्रत्याहारः । सर्वविषयपराङ्मुखत्वं प्रत्याहारः । अष्टादशसु मर्मस्थानेषु क्रमाद्धारणं प्रत्याहारः ॥ १ ॥ पादाङ्गुष्ठगुल्फजङ्घाजानूरुपायुमेढ्रनाभिहृदयकण्ठकूपतालुनासाक्षिभ्रूमध्यललाटमूर्ध्नि स्थानानि । तेषु क्रमादारोहावरोहक्रमेण प्रत्याहरेत् ॥ २ ॥

यमनियमासनप्राणायामप्रासंगिकपरमार्थोपदेशतत्प्रतिपन्थिनानाविधसिद्धीः प्रतिपाद्य अथ योगांगप्रकृतप्रत्याहारमाचष्टे— अथेति । स्वस्वविषयतो बलात् । क्रमाद्धारणं, धारणं हारणं संक्रमणं प्रत्याहारः ॥ १ ॥ मर्मस्थानानि कानीत्यत्र पादेति ॥ २ ॥

इत्यष्टमः खण्डः

पञ्चविधाः धारणाः

अथ धारणाः । [2]स पञ्चविधः । आत्मनि मनोधारणं दहराकाशे बाह्याकाशधारणं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशेषु पञ्चमूर्तिधारणं चेति ॥

स पञ्चविधः ताः पञ्चविधाः । पञ्चब्रह्म-पञ्चमूर्तिधारणम् ॥

इति नवमः खण्डः

[1] तत्तत्स—अ. [2] सा त्रिविधा—मु.

द्विविधं ध्यानम्

अथ ध्यानम् । तद्द्विविधं सगुणं निर्गुणं चेति । सगुणं मूर्तिध्यानम् । निर्गुणमात्मयाथात्म्यम् ॥

अनात्मापह्नवसिद्धात्ममात्रावशेषो हि आत्मयाथात्म्यम् ॥

इति दशमः खण्डः

समाधिस्वरूपम्

अथ समाधिः । जीवात्मपरमात्मैक्यावस्था त्रिपुटीरहिता परमानन्दस्वरूपा शुद्धचैतन्यात्मिका भवति ॥

तूलाविद्योपाधिको जीवः मूलाविद्योपाधिकः परमात्मा तयोरौपाधिक-विशेषांशापायात् प्रत्यक्परैक्यं यस्यामाभाति सेयं जीवात्मपरमात्मैक्यावस्था निर्विकल्पकरूपिणीत्यर्थः । त्रिपुट्यां सत्यां निर्विकल्पता कुत इत्यत आह—त्रिपुटीति । निर्निकल्पकप्रकृतेः त्रिपुट्यादिविकृतिप्रासत्वात् त्रिपुट्यभावे दुःखरूपा स्यादित्यत आह—परमानन्देति । त्रिपुटीदुःखप्रासनिर्विकल्प-कस्थितेः परमानन्दस्वरूपत्वात् ऐक्यावस्थाया जडत्वं स्यादित्याशङ्क्य अस्य असंप्रज्ञातसमाधिरूपतया शुद्धचैतन्यतामाह—शुद्धेति । अत्र जीवात्मपरमात्मै-क्यावस्थाशब्देन असंप्रज्ञातसमाधिरुच्यते इत्यर्थः ॥

इत्येकादशः खण्डः

इति प्रथमोऽध्यायः

द्वितीयोऽध्यायः

निर्विशेषब्रह्मस्वरूपम्

अथ ह शाण्डिल्यो ह वै ब्रह्मऋषिश्चतुर्षु वेदेषु ब्रह्मविद्यामलभमानः किं नामेत्यथर्वाणं भगवन्तमुपसन्नः पप्रच्छ अधीहि भगवन् ब्रह्मविद्यां येन श्रेयोऽवाप्स्यामीति ॥ १ ॥ स होवाचाथर्वा शाण्डिल्य सत्यं विज्ञानमनन्तं ब्रह्म ॥ २ ॥

अष्टांगयोगच्छलेन स्वात्मतत्त्वं श्रुत्वाऽपि यथावदनधिगततया निष्प्रतियोगिकनिर्विशेषब्रह्ममात्रज्ञानबुभुत्सया शाण्डिल्यः पुनः अथर्वाणं पृच्छतीत्याह—अथेति। वेदेषु अर्थतोऽवधारितेष्वपि निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रविद्याम्। किंनाम ब्रह्म। प्रपच्छ—किमिति? अधीहि। येन त्वदुपदेशेन ॥ १ ॥ शाण्डिल्येनैवं पृष्टः स होवाच। किं नाम ब्रह्मेति प्रश्नोत्तरं—शाण्डिल्येति। सत्यं विज्ञानमनन्तं ब्रह्म इति तैत्तिरीयके सम्यक् व्याख्यातमेतत् ॥ २ ॥

ब्रह्मणः अनिर्देश्यत्वम्

यस्मिन्निदमोतं च प्रोतं च यस्मिन्निदं संच विचैति सर्वं यस्मिन् विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति तदपाणिपादमचक्षुःश्रोत्रमजिह्वमशरीरमग्राह्यमनिर्देश्यम् ॥ ३ ॥

यत् सर्वाधिकरणं तदनिर्देश्यमित्याह—यस्मिन्निति। इदं अविद्यापदतत्कार्यजातं यत्र ओतप्रोतभावमेत्य संच विचैति सङ्कोचविकासतां भजति, यन्मात्रज्ञानतः इदं स्वातिरिक्तं नेति विज्ञातं भवति, तदेतत्पाणिपादादिमद्व्यष्टिसमष्ट्यात्मकशरीरापह्नवसिद्धं तत्त्वेन निर्देष्टुमशक्यत्वात् अनिर्देश्यम् ॥ ३ ॥

ब्रह्मणः अवाङ्मानसगोचरत्वम्

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । यत्केवलं ज्ञानगम्यम् । प्रज्ञा च यस्मात्प्रसृता पुराणी । यदेकमद्वितीयम् । आकाशवत् सर्वगतं सुसूक्ष्मं निरञ्जनं निष्क्रियं सन्मात्रं चिदानन्दैकरसं शिवं प्रशान्तममृतं तत् परं च ब्रह्म । तत्त्वमसि तज्ज्ञानेन हि विजानीहि ॥ ४ ॥

तस्यावाङ्मानसगोचरत्वं ज्ञानैकगम्यत्वं प्रज्ञाजनकत्वं अद्वितीयत्वं वस्तुतः सच्चिदानन्दमात्रत्वं चाह—यत इति । केवलं ज्ञानगम्यं ज्ञानेतरसाधनैरगम्यमित्यर्थः, "नान्यः पन्थाः विद्यतेऽयनाय" इति श्रुतेः । "निर्विकल्पा च चिन्मात्रा वृत्तिः प्रज्ञेति कथ्यते" इति श्रुतिसिद्धा प्रज्ञा पुराणी, आकैवल्यभावस्थायित्वात् । सा यस्मात् प्रसृता विजृम्भिता । यच्चैतन्यमात्रं द्वैतादिविकृतिप्रसक्तौ अद्वितीयमित्यादिविशेषणवत् तदभावे "सन्मात्रं असदन्यत्" इति श्रुतेः यत्सर्वासदपह्नवसिद्धनिष्प्रतियोगिकसन्मात्रमवशिष्यते तत् । तदेव सर्वं तदतिरिक्तं नास्तीति बुध्यस्वेत्यर्थः ॥ ४ ॥

सर्वस्य परमात्मत्वम्

य एको देव आत्मशक्तिप्रधानः सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सर्वभूतान्तरात्मा सर्वभूताधिवासः सर्वभूतनिगूढो भूतयोनिर्योगैकगम्यः । यश्च विश्वं सृजति विश्वं बिभर्ति विश्वं भुङ्क्ते स आत्मा । आत्मनि तं तं लोकं विजानीहि ॥ ५ ॥

कथं पुनस्तद्विया सर्वं ज्ञातुं शक्यते तद्ब्रह्मातिरेकेण विश्वकृदीश्वरसत्त्वादित्याशङ्क्य यः स्वाज्ञदृष्ट्या स्वातिरिक्तेश्वरवत् भातः स एव स्वज्ञदृष्ट्या परमात्मतया

अवशिष्यते इत्याह—य इति । यस्यानात्मापह्नवसिद्धात्ममात्रशक्तिः प्रकृतिः प्रधाना मुख्या भवति साक्षित्वेश्वरत्वादिशक्तिस्तु उपसर्जनभूता च भवति सोऽयं आत्मशक्तिप्रधानः । उपसर्जनशक्तिमवष्टभ्य सर्वज्ञ इत्यादि । ईश्वरसाक्षात्कारस्य योगैकसाध्यत्वात् ईश्वरसद्भावलिंगमाह—यश्चेति । "यस्य लिंगं प्रपञ्चं वा स म आत्मा न संशयः" इति श्रुतिसिद्धतटस्थलक्षणेनेश्वरास्तित्वमवगम्य तस्मिन् स्वाङ्गसमर्पितविशेषापाये यो य ईश्वरः साक्षी जीवो जगदिति च व्यपदिष्टः तं तं लोकं निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रमिति विजानीहि ॥ ५ ॥

गुरूपदेशतः सर्वात्मत्वज्ञानप्राप्तिः

मा शोचीरात्मविज्ञानी शोकस्यान्तं गमिष्यसि ॥ ६ ॥

कथं एवं ज्ञातुं शक्यमिति मा शुचः मदुपदेशमहिम्ना स्वातिरिक्तास्तिताप्रभवशोकान्तब्रह्म भवसीत्याह—मा शोचीरिति ॥ ६ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः

तृतीयोऽध्यायः

ब्रह्मणो वस्तुतः निष्प्रतियोगिकस्वमात्रत्वम्

अथ हैनं शाण्डिल्योऽथर्वाणं पप्रच्छ यदेकमक्षरं निष्क्रियं शिवं सन्मात्रं परं ब्रह्म । तस्मात् कथमिदं विश्वं जायते कथं स्थीयते कथमस्मिल्लीयते । तन्मे संशयं छेत्तुमर्हसीति ॥ १ ॥
स होवाचाथर्वा सत्यं शाण्डिल्य परब्रह्म निष्क्रियमक्षरमिति ॥ २ ॥

ब्रह्मणो निष्प्रतियोगिकस्वमात्रत्वमुक्तं, ततो विश्वं जायते इति च। निष्प्रतियोगिकस्वमात्रत्वे विश्वहेतुत्वं न सम्भवति, विश्वहेतुत्वे निष्प्रतियोगिकत्वं च न सम्भवतीति ब्रह्मातिरिक्तेश्वरौबुभुत्सया शाण्डिल्योऽथर्वाणं पृच्छतीत्याह—अथेति ॥ १ ॥ ब्रह्म तु सन्मात्रप्रकृतिकं तन्निष्प्रतियोगिकस्वप्रकृतिं विना जगज्जन्मस्थितिभंग[1]विकृतितां नैति । वस्तुयाथात्म्याज्ञानतो नितरां संशयाविष्ट-शाण्डिल्यप्रश्नोत्तरं स होवाच । हे शाण्डिल्य यन्मयोक्तं सन्मात्रं परं ब्रह्म निष्प्रतियोगिकं स्वातिरेकेण अस्तीति विश्वसनीयविश्वोत्पादस्थितिभंगका-र्यकारणविक्रियाऽपह्नवसिद्धं परमाक्षरमिति तदेव सत्यम् । तस्य निष्प्रतियोगिकत्वे न हि संशयोऽस्ति स्वाज्ञादिदृष्टिमोहे सत्यसति स्वस्यैकरूपतया स्थितत्वात् ॥२॥

ब्रह्मणो रूपत्रयम्

अथाप्यस्यारूपस्य ब्रह्मणस्त्रीणि रूपाणि भवन्ति निष्कलं सकलं सकलनिष्कलं चेति ॥ ३ ॥

तथा चेद्विश्वकारणता कुत इत्याशङ्क्य पारमार्थिकस्वज्ञस्वाज्ञदृष्टिवैचित्र्यात् निष्प्रतियोगिकनिष्कळमपि ब्रह्म सप्रतियोगिकनिष्कळवत् सकळवत् सकळ-निष्कळवच्च भातीत्याह—अथेति ॥ ३ ॥

निष्कलं ब्रह्म

यत्सत्यं विज्ञानमानन्दं निष्क्रियं निरञ्जनं सर्वगतं सुसूक्ष्मं सर्वतोमुखमनिर्देश्यममृतमस्ति तदिदं निष्कलं रूपम् ॥ ४ ॥

परमार्थदृष्ट्या यत् निष्प्रतियोगिकनिष्कळमित्युक्तं तत् तिष्ठतु, तदवगतेः सप्रतियोगिककलनाऽपह्नवपूर्वकत्वात,

चिन्मात्रमेव चिन्मात्रमखण्डैकरसं रसम् ।
सर्ववर्जितचिन्मात्रं ब्रह्ममात्रमसन्न हि ॥

[1] विकृतितामेति—उ.

इत्यादि श्रुतेः । तत्र आदौ स्वज्ञदृष्टिमवष्टभ्य सप्रतियोगिकनिष्कलस्वरूपं विशदयति—यदिति । सत्यज्ञानानन्दाद्युक्तविशेषणानामनृतजडदुःखादिप्रतिषेधकत्वेन सप्रतियोगिकत्वं युज्यते, निष्प्रतियोगिकपक्षे तु तद्दृष्ट्या अपह्नोतव्यविषयसामान्यमस्ति नास्तीति विभ्रमस्याप्यपह्नवं गतत्वात् ॥ ४ ॥

सकलं ब्रह्म

अथास्य या [1]सहजाऽस्ति विद्या मूलप्रकृतिर्माया लोहितशुक्लकृष्णा तया सहजवान् देवः कृष्णपिङ्गलो महेश्वर ईष्टे । तदिदमस्य [2]सकलं रूपम् ॥ ५ ॥

सप्रतियोगिकसकळरूपं स्पष्टयति—अथेति । य एष निष्प्रतियोगिकनिष्कळतया अवशिष्टः स एव स्वाज्ञदृष्ट्या सप्रतियोगिकनिष्कळ इति ख्यातः । स एवाथ स्वाज्ञ[3]दृष्ट्या विकल्पानन्तरं सर्वेश्वरो भवति । अस्येश्वरत्वहेतुः केत्यत आह—येति । स्वाज्ञदृष्टिसहजा या मूलप्रकृतित्वेन प्रकृता त्रिगुणात्मिका मायाऽस्ति तया सहजवान् देवः त्रिगुणयोगतः कृष्णपिङ्गलो महेश्वरः सर्वेश्वरत्वमवलम्ब्य स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तस्वाविद्यापदतत्कार्यजातं ईष्टे । तदिदमस्य सकळं रूपं, ईश्वरस्य निरावृतक्रियाज्ञानेच्छाशक्तिमत्त्वेन स्वदृष्टयेशितव्यस्वाविद्यापदतत्कार्यवैरळ्यात् स्वस्यैव निष्प्रतियोगिकनिष्कळत्वात् अस्य सकळत्वं स्वाज्ञदृष्टिनिष्ठमेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

सकलनिष्कलं ब्रह्म

अथैष ज्ञानमयेन तपसा चीयमानोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति । अथैतस्मात् तप्यमानात् सत्यकामात् त्रीण्यक्षराण्यजायन्त ।

[1] सहजाऽस्त्यविद्या—मु.
[2] सकलनिष्कल—अ २. सकलनिष्कलं—क. सकलं निष्कलं—अ, अ १.
[3] दृष्टिविकल्पान्तरं—उ.

तिस्रो व्याहृतयस्त्रिपदा गायत्री त्रयो वेदास्त्रयो देवास्त्रयो वर्णास्त्रयोऽग्नयश्च जायन्ते । योऽसौ देवो भगवान् सर्वैश्वर्यसंपन्नः सर्वव्यापी सर्वभूतानां हृदये संनिविष्टो मायावी मायया कृतिः स ब्रह्मा स विष्णुः स रुद्रः स इन्द्रः स सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि स एव पुरस्तात् स एव पश्चात् स एवोत्तरतः स एव दक्षिणतः स एवाधस्तात् स एवोपरिष्टात् स एव सर्वम् । अथास्य देवस्यात्मशक्तिक्रीडस्य भक्तानुकम्पिनो दत्तात्रेयरूपा सुरूपा तनूरवासा इन्दीवरदलप्रख्या चतुर्बाहुरघोरापापकाशिनी । तदिदमस्य सक[1]लनिष्कलं रूपम् ॥ ६ ॥

अर्धस्वज्ञदृष्टिमवष्टभ्य सकळस्वरूपप्रपञ्चनपूर्वकं सकळनिष्कळस्वरूपमाचष्टे यथेति । आद्यन्तयोः सकळं मध्ये निष्कळं यत्र दृश्यते तत् सकळनिष्कळस्वरूपम् । तत्रादौ ईश्वर एकोऽपि तपसा क्षीयमानो वर्धमानः सन् बहु स्यां प्रजायेय इति बहुभु[भ]वनसङ्कल्पं कृतवान् । एवं सत्यसङ्कल्पात्तस्मादीश्वरात् अकारोकारमकारभेदेन त्रीण्यक्षराण्यजायन्त— इति सर्वत्र वचनानुरोधेन ऊह्यम् । भूरादिभेदेन तिस्रो व्याहृतयः, पदत्रयात्मिका गायत्री, ऋगादिभेदेन त्रयो वेदाः, ब्रह्मादिभेदेन त्रयो देवाः, ब्राह्मणादिभेदेन त्रयो वर्णाः, गार्हपत्यादिभेदेन त्रयोऽग्नयश्च जायन्ते । सोऽयमीश्वरो निरवधिकविभूतिसम्पन्नः स्वेन अन्तर्यामिरूपेण सर्वव्यापी सर्वभूतहृदासनः । तस्याकृतिमत्वं मायया, न स्वतः, स्वतो निराकृतित्वात् । ब्रह्मादिरूपेणापि स एव वर्तते । दिग्विदिगधश्चोर्ध्वं चापि स एव । दत्तात्रेयरूपेणापि स एव वर्तते । सुरूपा तनूः अवासाः इति विशेषणतोऽस्या अवधूतत्वमवगम्यते, "जडभरतदत्तात्रेयरैवतक-ऋभुनिदाघ" इति श्रुतेः । एवं अर्धस्वज्ञदृष्ट्यनुरोधेन सकळनिष्कळस्वरूपं प्रतिपादितमित्यर्थः ॥

इति प्रथमः खण्डः

---

[1] सकलमकलं—अ २. सकलंक—अ, अ १, क.

सन्मात्रस्य परब्रह्मत्वनिर्वचनम्

अथ हैनमथर्वाणं शाण्डिल्यः पप्रच्छ भगवन् सन्मात्रं चिदानन्दैकरसं कस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति ॥ १ ॥ स होवाचाथर्वा यस्माच्च बृहति बृंहयति च सर्वं तस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति ॥ २ ॥

ब्रह्मणः सन्मात्रत्वं परब्रह्मत्वं आत्मत्वं महेश्वरत्वं च कथमिति शाण्डिल्योऽथर्वाणं पृच्छति, भगवानथर्वाऽपि तत्प्रश्नपूरणं कृतवानित्याह— अथेति । निष्प्रतियोगिकसच्चिदानन्दमात्रं कस्मात् ॥ १–८ ॥

सन्मात्रस्य आत्मत्वनिर्वचनम्

अथ कस्मादुच्यते आत्मेति ॥ ३ ॥ यस्मात् सर्वमाप्नोति सर्वमादत्ते सर्वमत्ति च तस्मादुच्यते आत्मेति ॥ ४ ॥

सन्मात्रस्य महेश्वरत्वनिर्वचनम्

अथ कस्मादुच्यते महेश्वर इति ॥ ५ ॥ यस्मान्महत ईशः शब्दध्वन्या चात्मशक्त्या [1]तस्मादुच्यते महेश्वर इति ॥ ६ ॥

सन्मात्रस्य दत्तात्रेयत्वनिर्वचनम्

[2]अथ कस्मादुच्यते दत्तात्रेय इति ॥ ७ ॥ यस्मात् सुदुश्चरं तपस्तप्यमानायात्रये पुत्रकामायातितरां तुष्टेन भगवता ज्योतिर्मये-

[1] सर्वमीष्टे तस्मा—क.

[2] ७, ८, ११, १२, १३,—एवमङ्कितवाक्यानि मुद्रित(क)कोशयोरेव दृश्यन्ते.

नात्मैव दत्तो यस्माद्धानसूयायामत्रेस्तनयोऽभवत्तस्मादुच्यते दत्तात्रेय इति ॥ ८ ॥

निरुक्तिवेदनफलम्

अथ योऽस्य निरुक्तानि वेद स सर्वं वेद ॥ ९ ॥ अथ यो ह वै विद्यैनं [1]परमुपास्ते सोऽहमिति स ब्रह्मविद्भवति ॥ १० ॥ अत्रैते श्लोका भवन्ति—

दत्तात्रेयं शिवं शान्तमिन्द्रनीलनिभं प्रभुम् ।
आत्ममायारतं देवमवधूतं दिगम्बरम् ॥ ११ ॥
भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गं जटाजूटधरं विभुम् ।
चतुर्बाहुमुदाराङ्गं प्रफुल्लकमलेक्षणम् ॥ १२ ॥
ज्ञानयोगनिधिं विश्वगुरुं योगिजनप्रियम् ।
भक्तानुकम्पिनं सर्वसाक्षिणं सिद्धसेवितम् ॥ १३ ॥
एवं यः सततं ध्यायेद्देवदेवं सनातनम् ।
स मुक्तः सर्वपापेभ्यो निःश्रेयसमवाप्नुयात् ॥ १४ ॥
इत्यों सत्यमित्युपनिषत् ॥ १५ ॥

उक्तनिरुक्तत्रयवेदनफलमाह—अथेति । ब्रह्मणः सर्वव्यापकत्वेन ब्रह्मवेदनतः सर्ववित्त्वं स्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥ य एतद्ब्रह्म विदित्वोपास्ते स तदेव भवतीत्याह—अथेति । विद्य विदित्वेत्यर्थः ॥ १०–१३ ॥ य एवमुक्तप्रकारेण सदा देवदेवं परमात्मानं अयमहमस्मीति विदित्वा ध्यायेत्

[1] दत्तमु—क.

स निःश्रेयसं तत्पदमाप्नुयात् ॥ १४ ॥ यत् सत्यमोङ्कारात्प्रविद्योतमानं तदेव भवतीत्यर्थः ॥ इत्युपनिषच्छब्दः शाण्डिल्योपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥ १५ ॥

इति द्वितीयः खण्डः समाप्तः, तृतीयोऽध्यायश्च ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
शाण्डिल्योपनिषद्व्याख्या लिखिता ब्रह्मगोचरा ।
शाण्डिल्योपनिषद्व्याख्याग्रन्थस्तु त्रिशतं स्मृतः ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे अष्टपञ्चाशत्संख्यापूरकं
शाण्डिल्योपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम्

हंसोपनिषत्

पूर्णमदः—इति शान्तिः

ब्रह्मविद्यासाधनहंसविद्याया अतिगुह्यत्वम्

गौतम उवाच—

भगवन् सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
ब्रह्मविद्याप्रबोधो हि [1]येनोपायेन जायते ॥ १ ॥

सनत्कुमार उवाच—

विचार्य सर्व[2]धर्मेषु मतं ज्ञात्वा पिनाकिनः ।
पार्वत्या कथितं तत्त्वं शृणु गौतम तन्मम ॥ २ ॥
अनाख्येयमिदं गुह्यं [3]योगिने कोशसंनिभम् ।
हंसस्याकृतिविस्तारं मुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ ३ ॥

हंसाख्योपनिषत्प्रोक्तनादालिर्यत्र विश्रमेत् ।
तदाधारं निराधारं ब्रह्ममात्रमहं महः ॥

इह खलु हंसोपनिषदः शुक्लयजुर्वेदप्रविभक्तत्वेन ईशावास्यबृहदारण्यकादौ य उपोद्घातः स एव अत्रापि द्रष्टव्यः । सनत्कुमारगौतमप्रश्नप्रतिवचनरूपेय-

[1] केनो—उ, मु. [2] वेदे—उ, मु. [3] योगिनां—उ, मु.

माख्यायिका विद्यास्तुत्यर्था। तत्रादौ गौतमः सनत्कुमारं ब्रह्मज्ञानं तदुपायं च पृच्छतीत्याह—भगवन्निति। हे भगवन् षड्गुणैश्वर्यसम्पन्न, सर्वधर्मज्ञ, सर्वशास्त्रविशारद, इति सम्बोधनत्रयेण त्वं सर्वज्ञोऽसि सर्वज्ञेश्वरभावारूढत्वात् येनोपायेन मे झटिति अनायासेन ब्रह्मविद्याप्रबोधो हि निर्विशेषब्रह्ममात्रज्ञानं जायते तदुपायं कृपया उपदिश ॥ १ ॥ इति गौतमेन पृष्टः सनत्कुमारो मुनिः श्रोतृबुद्धिप्ररोचनाय वक्ष्यमाणविद्यां स्तुवन्निदमुवाचेत्याह—सनत्कुमार उवाचेति। हे गौतम सर्वेशितुः पिनाकिनो यन्मतं स्वातिरिक्तसर्वकलनाविरळं ब्रह्म स्वमात्रमिति तदेव तन्मुखतो ज्ञात्वा तदनुरोधेन स्वातिरिक्तासदपह्नवसिद्धं ब्रह्म सन्मात्रमिति धारणार्हो धर्मो येषु वेदान्तेषु धार्यते तेषु सर्वधर्मेषु ईशाद्यष्टोत्तरशतवेदान्तेषु सम्यक् विचार्य निश्चित्य लोकमात्रा ब्रह्मविद्यारूपया पार्वत्या यत् ब्रह्मतत्त्वं मे केवलकृपया कथितं यत् पिनाकिनोऽभिमतं तन्मतं सावधानमना भूत्वा शृणु, श्रुत्वा सम्यगवधारयेत्यर्थः ॥ २ ॥ तत् कीदृशमित्यत आह—अनाख्येयमिति। यत् मया वक्ष्यमाणं ब्रह्मविज्ञानं तदिदं गुह्यं अयोगिषु गोपनीयमित्याह—अनाख्येयमिति। कदाऽपि न वक्तव्यमित्यर्थः। अनधिकारिषु ख्यापने महाननर्थो भवेदित्यत्र—

अज्ञस्यार्धप्रबुद्धस्य सर्वं ब्रह्मेति यो वदेत्।
महानरकसाम्राज्ये स तेन विनियोजयेत् ॥ इति,
न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां ज्ञानसंगिनाम् ॥

इति च श्रुतिस्मृती मानम्। तर्हि इदं कस्मै आख्येयमित्यत आह—योगिन इति। स्वाश्रमाचारपुरस्सरं ब्रह्मविद्योपयोगसाधनयुक् योगी तस्मै योगिने देशिकेन इदं वक्तव्यमित्यर्थः। तत् कीदृशं किंफलदमित्यत्राह—हंसस्येति। स्वमात्रप्रबोधेन स्वातिरिक्तकलनां हन्ति अपह्नवं करोतीति हंसः परमात्मा तस्याकृतिविस्तारो विश्वविराडोत्रादिः तं तदेव ब्रह्म ज्ञानरत्नकोशसंनिभं स्वातिरिक्तमुक्तेः स्वाज्ञताया मुक्तिः अपह्नवः ततो यत् फलं स्वमात्रावस्थान-लक्षणकैवल्यमवशिष्यते तत्फलप्रदं, मया उच्यमानं ज्ञानयोगं शृण्विति पूर्वेण अन्वयः ॥ ३ ॥

हंसविद्याऽधिकारिस्वरूपम्

अथ हंसपरमहंसनिर्णयं व्याख्यास्यामो ब्रह्मचारिणे [1]दान्ताय गुरुभक्ताय हंसहंसेति सदा ध्यायन् ॥ ४ ॥

हंसस्य आकृतिविस्तारः तदधिकारी वा कीदृशः किं तद्विद्याफलं किं तत्साधनमित्याकांक्षायां योग्याधिकारिणमुपलभ्य मुनिः एतत् सर्वमाचष्टे—**अथेति**। **अथ** यथोक्ताधिकारसम्पत्त्यनन्तरं क्रमेण जाग्रदाद्यवस्थात्रयं हत्वा तुर्यपदं गच्छतीति **हंसः** व्यष्टितुर्यः प्रत्यगात्मा, स एव परमः सर्वोत्कृष्टः समष्ट्यवस्थात्रयं हत्वा तत्तुर्यपदं गच्छतीति **परमहंसः** तयोः हंसपरमहंसयोः प्रत्यक्परयोः **निर्णयं** याथात्म्यं प्रत्यक्परविभागैक्यासहब्रह्ममात्रज्ञानं **विस्पष्टमाख्यास्यामः** वक्ष्यामः। कस्मा अधिकारिणे वक्ष्यसीत्यत्र हंसः सोऽहमित्यर्थे हंसहंसेत्यावृत्तिः। यः **सदैवं** हंसः सोऽहमित्यनुसन्धानपूर्वकं तत्स्वरूपं **ध्यायन्** ब्रह्मणि चरति ब्रह्मनिष्ठामारोढुमिच्छति स ब्रह्मचारी तस्मै **ब्रह्मचारिणे दान्ताय** वशीकृतकरणग्रामाय परमार्थोपदेष्टृगुरुभक्ताय गुरूपदिष्टार्थश्रद्धाळवे तुभ्यं व्याख्यास्याम इति पूर्वेणान्वयः ॥ ४ ॥

हंसस्वरूपं तज्ज्ञानफलं च

सर्वेषु देहेषु व्याप्य वर्तते यथा ह्यग्निः काष्ठेषु तिलेषु तैलमिव। तं विदित्वा न मृत्युमेति ॥ ५ ॥

स हंसः किंपरिच्छिन्नः कुत्रासनमर्हतीत्यत्र सदृष्टान्तमाह—**सर्वेष्विति**। **यथा ह्यग्निः काष्ठेषु** स्वावारकेषु स्वदाह्येषु च व्याप्य वर्तते **तिलेषु तैलमिव** च तथा स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तसर्वेषु ब्रह्मादिस्तम्बान्तदेहेषु सत्सु तदारोपापवादाधिकरणजीवेशप्रत्यक्परररूपेण **व्याप्य वर्तते**, स्वज्ञानेन स्वाज्ञानहानौ सत्यां

[1] शान्ताय दा—उ, मु.

व्याप्यत्वसापेक्षव्यापकत्ववैरळ्यात् निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रमवशिष्यते । तज्ज्ञान-फलमाह—तमिति । तमेवं विदित्वा वेदनसमकालं मृत्युं स्वातिरिक्तास्तितामोहं नैति विद्वान् । स्वातिरिक्तापह्नवसिद्धब्रह्ममात्रतया अवशिष्यते इत्यर्थः ॥ ९ ॥

हंसज्ञानोपायो योगः

गुदमवष्टभ्याधाराद्वायुमुत्थाप्य स्वाधिष्ठानं त्रिः प्रदक्षि-णीकृत्य मणिपूरकं गत्वा अनाहतमतिक्रम्य शिश्नाभे पार्श्वे भवतः । [1]विशुद्धौ प्राणान्निरुध्याज्ञामनुयायन् ब्रह्मरन्ध्रं ध्यायन् त्रिमात्रोऽहं-मित्येवं सर्वदा पश्यत्यनाकारश्च भवति ॥ ६ ॥ एषोऽसौ परमहंसो भानुकोटिप्रतीकाशो येनेदं सर्वं व्याप्तम् ॥ ७ ॥

एवं सम्यज्ज्ञानावाप्तौ उपायः कः इत्याकांक्षायां तदुपायत्वेन योगमुपदि-शति—गुदमवष्टभ्येति । तं विदित्वा न मृत्युमेतीत्युक्तितो वेदनादेव मृत्यु-ग्रासब्रह्मप्राप्तिरवगम्यते । केषां चिन्मलिनचित्तानां मुमुक्षायां सत्यामपि केवलवेदान्तश्रवणतो मृत्युग्रासब्रह्मज्ञानं नोदेति । तत्रान्तरायो मलिनचित्तता । योगाख्यशुद्धवारिणा यदि सा शोधिता तदा पूर्वश्रुतज्ञानमेव स्वगताभासतां विहाय सम्यज्ज्ञानपदवीं भजति । ततः सम्यज्ज्ञानसमकालं मृत्युग्रास-ब्रह्मप्राप्तिरिष्यते । तस्मात् ब्रह्मप्राप्तिहेतुज्ञानसाधनत्वेन अष्टांगयोगोऽभ्यसनीयः । कोऽयमष्टांगयोगः? यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयः इत्यष्टां-गानि गुरुसंनिधौ यथावदभ्यस्य अथ समाध्यर्थं जनसम्बाधरहितगुहां प्रविश्य योगी सिद्धासनारूढः सन् वामगुल्फेन गुदमवष्टभ्य नासिकाभ्यां वक्त्रेण वा वायुमापूर्य कुम्भयित्वा सम्यगाकुञ्चनेन मूलाधाराद्वायुमुत्थाप्य प्राणापान-योरैक्यं कृत्वा अथ मूलाधारत्रिकोणगतवह्निप्राणापानान् मिळित्वा कुण्डलिनीं बोधयित्वा तया मूलाधारस्थसुषुम्नाकवाटब्रह्मग्रन्थिं विभिद्य चतुर्दळयुक्तं

[1] विशुद्धे—अ, अ १, अ २, क.

मूलाधारचक्रं प्रविश्य विराजं तत्तुर्यं वा ध्यात्वा अथ स्वाधिष्ठानं षड्दलशोभितं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य अथ दशारशोभितं मणिपूरकं गत्वा अनाहतचक्रं द्वादशदलं तन्मूलस्थविष्णुग्रन्थिं विभिद्य अनाहतचक्रमध्ये सूत्रं तत्तुर्यं वा ध्यात्वा तत्र निर्विकल्पसमाधिमेत्य, अथ अनाहतमतिक्रम्य, अथ विशुद्धिचक्रं षोडशदलं, तदधोभागे शिश्नाभे पार्श्वे भवतः विशुद्धचक्राधोभागे लम्बमानशिश्नतुल्यमांसखण्डे भवतः, "य एषः स्तन इवावलम्बते । सेन्द्रयोनिः" इति श्रुत्यन्तरात् । तत्पार्श्वस्थमार्गद्वयं विहाय तन्मांसखण्ड-मध्यमार्गेण विशुद्धिचक्रं प्रविश्य तत्र विशुद्धौ विशुद्धिचक्रे प्राणान्निरुध्य अथ भ्रूमध्ये द्विदलाढ्यं आज्ञाचक्रं तन्मूलस्थरुद्रग्रन्थिं विभिद्य आज्ञाचक्रं प्रविश्य तन्मध्ये बीजं तत्तुर्यं वा अनुयायन् ध्यायन् निर्विकल्पकसमाधिमेत्य, अथ चन्द्रसूर्याग्नैक्यसञ्जातामृतमास्वाद्य अजरामरपिण्डो योगी सहस्रारशोभि ब्रह्मरन्ध्रं प्रविश्य, तत्रत्यत्रिमात्रारोपाधिकरणतुर्यस्त्रिमात्रोऽहं, यद्वा त्रिपञ्चमात्रा यत्रापह्नवं भजति तत्तुर्यतुर्यं वाऽहमस्मीति यदि सर्वदा पश्यति तदा योगी त्रिमात्राधिकरणकिञ्चित्साकारवत् तुर्यो वा, अनाकारवत् तुर्यतुर्यो वा भवति । तुर्यतुर्यस्य निष्प्रतियोगिकत्वख्यापकः चशब्दः ॥ ६ ॥ यः तुर्यतुरीयत्वेन उक्तः एषोऽसौ परमहंसः परमात्मा स्वांशजतुर्याभेदेन भानुकोटिप्रतीकाशः-युगपदुदितानन्तकोटिभानुसदृशप्रकाशः येन तुर्यप्रकाशेन इदं सर्वं जगत् व्याप्तं कबळितम् ॥ ७ ॥

हृत्पद्मे हंसभावनया तुर्यात्मदर्शनम्

तस्याष्टधा वृत्तिर्भवति । पूर्वदले पुण्ये मतिः । आग्नेये निद्रालस्यादयो भवन्ति । याम्ये क्रौर्ये मतिः । नैर्ऋते पापे मनीषा । वारुण्यां क्रीडा । वायव्यां गमनादौ बुद्धिः । सौम्ये रतिप्रीतिः । ईशान्ये द्रव्यादानम् । मध्ये वैराग्यम् । केसरे जाग्रदवस्था । कर्णिकायां स्वप्नम् । लिङ्गे सुषुप्तिः । पद्मत्यागे तुरीयम् ।

यदा[1]हंसे नादो विलीनो भवति तत् तुरीयातीतम् ॥ ८ ॥ अथो नाद आधाराद्ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं शुद्धस्फटिकसंकाशः स वै ब्रह्म परमात्मेत्युच्यते ॥ ९ ॥

तस्यैव पुनर्व्यष्टिप्रपञ्चारोपाधिकरणजीवभावमापन्नस्य अष्टधा अष्टप्रकारा वृत्तिर्भवति । कथमित्यत्र—तदधिष्ठेयं हृत्पद्मं द्वादशदळयुक्तं इत्युक्तम् । तत्र दळचतुष्टयं हंसास्पृश्यं, शिष्टाष्टदळं व्यवहारयोग्यं भवतीति कृत्वा तत्प्रकार उच्यते । तत्र हंसः प्राणोपाधिकजीवः यदा पूर्वदळे प्रविशति तदा पुण्ये कर्मणि मतिः भवति । यदा आग्नेयदळे प्रविशति तदा निद्रालस्यादयो भवन्ति । यदा याम्यदळे प्रविशति तदा क्रौर्ये कर्मणि मतिर्जायते । यदा नैर्ऋते दळे प्रविशति तदा पापे कर्मणि कर्तुं मनीषा उदेति । यदा वारुण्यां दिशि विद्यमानदळे प्रविशति तदा क्रीडाविनोदमतिर्भवति । वायव्यां दिशि विद्यमानदळे यदा प्रविशति तदा चलनगमनादौ बुद्धिः उदेति । यदा सौम्ये दळे प्रविशति तदा विद्वदविदुषोः आत्मानात्मरतिप्रीतिः उदेति । यदा ईशान्ये दळे प्रविशति तदा इहामुत्रोपयोगिद्रव्यादानमतिः जायते । यदा दळानां मध्ये प्रविशति तदा स्वातिरिक्तविषये वैराग्यमुदेति । यदा तत्केसरे सञ्चरति तदा जाग्रदवस्था भवति । तदानीमहंकृतिः पूर्णविकासतामेति । यदा तत्कर्णिकायां सञ्चरति तदा स्वप्नं पश्यति । तदानीमहंकृतेः अर्धविकासो भवति । तदन्तः सुषिरं लिङ्गं तत्र यदा प्रविशति तदा सुषुप्तिः भवति । यथोक्तलक्षणपञ्चत्यागे तुरीयं तत्साक्षात्कारो भवति । तदानीं हंसः प्रत्यगभिन्नपरमात्मतया अवशिष्यते । यदा हंसे प्रत्यगभिन्नपरमात्मनि नादोऽर्धमात्रात्मको विलीनो भवति तदा स्वाधिष्ठेयगुणसाम्यादिप्रपञ्चवैरळ्यात् तन्निरूपिताधिष्ठानताविरळं निरधिष्ठानं तुरीयातीतं निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्रं अवशिष्यते ॥ ८ ॥ एवं भावनाविशिष्टयोगिनः स्वदेहे तुर्यात्मा प्रकाशत इत्याह—अथो इति । अथो निर्विकल्पकसमाधिसिद्ध्यनन्तरं योगिनो हृदये नादो

[1] हंसो नादे—अ, अ १, उ.

गुणसाम्यासंगचिद्धातुः तुर्यः आधारगत मूलाधारमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं तुर्यस्वरूपं शुद्धस्फटिकसङ्काशं निर्दुष्टस्फटिकाचलवत् शुक्लतेजोमयं ब्रह्म स वै नादावभासकपरमात्मेत्युच्यते ॥ ९ ॥

अजपाहंसमन्त्रजपप्रकारः

अथ हंस ऋषिः । अव्यक्तगायत्री छन्दः । परमहंसो देवता । हं बीजम् । सः शक्तिः । सोऽहं कीलकम् ॥ १० ॥ षट्संख्यया अहोरात्रयोरेकविंशतिसहस्राणि षट्छतान्यधिकानि भवन्ति । सूर्याय सोमाय निरञ्जनाय निराभासायातनुसूक्ष्म प्रचोदयादिति ॥ ११ ॥ अग्नीषोमाभ्यां वौषट् हृदयाद्यङ्गन्यास-करन्यासौ भवतः ॥ १२ ॥ एवं कृत्वा हृदये हंसमात्मानं ध्यायेत् ॥ १३ ॥

इत्थंविधतुर्यसाक्षात्कारात्ममन्त्रस्य ऋषिछन्दोदेवतांऽगन्यासध्यानसहित-जपप्रकार उच्यते । अथ शयनादुत्थानानन्तरमहोरात्रगणनीयश्वाससंख्यया मुमुक्षुभिः अजपाऽनुसन्धानं कर्तव्यम् । तत उच्छ्वासनिश्वास एव आत्ममन्त्र उच्यते । निश्वास एव सकारस्त्वंपदार्थः । उच्छ्वास एव सबिन्दुकवियद्बीजं हमिति तत्पदार्थः । पुनःपुनः तयोर्योग एव असिपदार्थः ॥

सकारः खेचरी प्रोक्तस्त्वंपदं चेति निश्चितम् ।
हकारः परमेशः स्यात्तत्पदं चेति निश्चितम् ।
सकारो ध्यायते जन्तुः हकारो हि भवेत् ध्रुवम् ॥

इति श्रुतेः । अथ अजपाऽऽत्ममन्त्रस्य हंसः प्रत्यगात्मैव ऋषिः । अव्यक्त-गायत्री छन्दः । परमहंसः परमात्मा देवता । हं बीजम् । सः

शक्तिः । सोऽहं कीलकम् । हंसात्मसाक्षात्कारार्थे विनियोगः । हंसाग्न्यादि-षडंगन्यासः । ध्यानम्—

गमागमस्थं गमनादिशून्यं चिद्रूपमेकं परमाद्वितीयम् ।
ध्यायन्ति ये सर्वजनान्तरस्थं नमामि हंसं परमात्मरूपम् ॥

इति ॥

लमित्यादि पञ्चपूजा । सोऽहमिति मन्त्रः । निश्वासोच्छ्वासावर्तनमेव हि जपः ॥ १० ॥ षट्संख्याकाः षडाधारदेवता गणेशाद्यः जपसंख्याकर्तारो भवन्ति । अहोरात्रविभक्तश्वाससंख्या निगद्यते । अहोरात्रयोरेकविंशतिसहस्राणि षट्छतान्यधिकानि भवन्ति । दिने दिने षट्छताधिकैकविंशतिसहस्रसंख्यया निश्वासोच्छ्वासाः सोऽहं सोऽहमिति जपन्ति । अजपां विशिष्टां चतुर्धा विभज्य तत्राद्यो भागः विराडात्मने सूर्याय समर्पयेत् । द्वितीयो भागः सूत्रभावमापन्नाय सोमाय प्रचोदयात् समर्पयेत् । तथा तृतीयो भागः अतनुसूक्ष्माभिधविराट्सूत्रारोपाधिकरणतया स्वाधिष्ठेयनिरञ्जनाय सर्वेश्वराय प्रचोदयात् विनियोजयेत् । अवशिष्टतुर्यभागस्तु स्वातिरिक्तस्थूलसूक्ष्मबीजाभासतदध्यक्षविराडादिगतहेयांशापवादाधिकरणतया निराभासाय प्रत्यगभिन्न-परमात्मने अतनुसूक्ष्मादिप्रपञ्चं प्रचोदयात् विलापयेत् ॥ ११ ॥ अग्नीषोमाभ्यां वौषट् हृदयाद्यङ्गन्यासकरन्यासौ भवतः इति । हंसौं इति दीर्घभाक् षट्पर्यायेषु, हंसौं इति पञ्चमपर्यायस्थाने तदेव, नोचेदग्नीषोमाभ्यां वौषडिति वा कुर्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥ एवमंगन्यासादिकं कृत्वैव हृदये हंसमात्मानं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मास्मीति ध्यायेत् ॥ १३ ॥

सगुणहंसध्यानेन परमात्मदर्शनम्

अग्नीषोमौ पक्षावोंकारः शिर उकारो बिन्दुस्त्रिणेत्रं मुखं रुद्रो रुद्राणी चरणौ द्विविधं कण्ठतः कुर्यादित्युन्मनाः

अजपोपसंहार[1]इत्यभिधीयते ॥ १४ ॥ एवं हंसवशान्मनो विचार्यते ॥ १५ ॥

एवं निर्गुणध्यानाशक्तस्य सगुणध्यानप्रकार उच्यते—अग्नीषोमाविति। वैराजभावमापन्नहंसस्य अग्नीषोमौ सूर्याचन्द्रमसौ पक्षौ बाहू भवतः। अस्य शिरस्तु ओङ्कारः। अस्य त्रिणेत्रं सबिन्दुकाकारोकारमकाराः। अस्य मुखं रुद्रः। अस्य चरणौ पादौ रुद्राणी गंगा च भवति। एवं सगुणनिर्गुणभेदात् द्विविधं हंसध्यानं कण्ठतः कण्ठरवेण मुमुक्षुः निश्शङ्कं कुर्यात्। इत्येवं प्रकारद्वयध्यानेन उद्गतं तिरस्कृतं मनः तत्कार्यं यस्य सोऽयमुन्मनाः मुनिः। अजपा हंसविद्या तस्या उपसंहारः विलापनं यत्र प्रत्यगभिन्नपरमात्मनि सोऽयं अजपोपसंहारः परमात्मेत्यभिधीयते ॥ १४ ॥ एवं सोऽहमिति हंसध्यानवशात् हंसातिरेकेण मनस्तत्कार्यं नेति नेति इति विचार्यते निर्धार्यते ॥ १५ ॥

अजपाजपेन दशनादानुभवः

[2]अस्यैव जपकोट्या नादमनुभवति। स च दशविधो जायते। चिणिति प्रथमः। चिणिचिणीति द्वितीयः। घण्टानादस्तृतीयः। शङ्खनादश्चतुर्थः। पञ्चमस्तन्त्रीनादः। षष्ठस्तालनादः। सप्तमो वेणुनादः। अष्टमो भेरीनादः। नवमो मृदङ्गनादः। दशमो मेघनादः ॥ १६ ॥

यदि मुमुक्षुः सगुणनिर्गुणध्यानाशक्तो भवति तदा तूष्णीमहोरात्रनिर्वर्त्यनिश्वासोच्छ्वासरूपेण केवलाजपात्मकहंसमन्त्रजपं कुर्वतः स्वानुभवजन्यनादेयत्तां तदनुसन्धानावान्तरफलं परमफलं चाह—अस्यैवेति। एवं यथोक्तस्य अस्यैव

[1] इत्याचक्षते—क, अ २. [2] तस्यै—क. सएव—मु.

हंसमनोर्जपकोट्या कोटिसंख्याजपप्रभावेनाऽयं मुमुक्षुः अनाहतचक्रे नादब्रह्म अनुभवति स्वानुभूतिप्रमाणतो जानाति । योऽयमनुभूतो नादः स च दक्षिणकर्णे दशविध उपजायते अभिव्यज्यते । क्रमशः तत्प्रकारमाह— चिणितीति । प्राथमिको नादः चिणितिध्वन्यात्मको भवति । द्वितीयो नादः चिणिचिणीति ध्वन्यात्मकः । तृतीयो नादः घण्टानादसमो भवति । चतुर्थस्तु शङ्खनादवदभिव्यक्तो भवति । पञ्चमस्तु वीणातन्त्रीनादवदभिव्यज्यते । षष्ठः ताळनादनिभो भवति । सप्तमनादस्तु मृस्वरवेणुनादसमानो भवति । भेरीनादतुल्योऽयमष्टमः । मृदङ्गनादनिभोऽयं नवमः । दशमस्तु मेघनादसंनिभः ॥ १६ ॥

केवलदशमनादाभ्यासविधिः

नवमं परित्यज्य दशममेवाभ्यसेत् ॥ १७ ॥

एवं दशविधनादेषु प्रथमादिनवमान्तं परित्यज्य मुमुक्षुः दशममेव अभ्यसेत् ॥ १७ ॥

तत्तन्नादानुभवफलम्

प्रथमे चिञ्चिणीगात्रं द्वितीये गात्रभञ्जनम् ।
तृतीये भेदनं याति चतुर्थे कम्पते शिरः ॥ १८ ॥
पञ्चमे [1]स्रवती तालू षष्ठेऽमृतनिषेवणम् ।
सप्तमे गूढविज्ञानं परा[2]वाचा तथाऽष्टमे ॥ १९ ॥
अदृश्यं नवमे देहं दिव्यं चक्षुस्तथाऽमलम् ।
दशमं च परं ब्रह्म भवेद्ब्रह्मात्मसंनिधौ ॥ २० ॥

[1] स्रवते—अ, क. [2] वाचा—अ.

चिणिति प्राथमिको नादो य उक्तः तस्मिन् प्रथमे नादे यथावदनुभूते तदा स्वस्य चिच्चिणीगात्रं प्रतिभाति । तथा द्वितीये तद्गात्रभञ्जनं भवति । तृतीये तु हृदयं भेदनं याति हृत्पद्मं विकासमेति । चतुर्थे तु स्वशिरः कम्पते—षण्मुखीमुद्राऽऽरूढस्य कुम्भकावस्थायां वायावाज्ञाचक्रं प्रविष्टे शिरः कम्पयतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ पञ्चमे तन्त्रिनादेऽभिव्यक्ते स्वतालू स्रवती । षष्ठाख्यतालनादाभिव्यक्तौ चन्द्रसूर्यमण्डलद्वयैक्यसञ्जातामृतनिषेवणममृतास्वादनं भवति । सप्तमवेणुनादाभिव्यक्तौ स्वातिरिक्तजनानां यत् गूढं ब्रह्म तद्विषयक-विज्ञानं जायते । अष्टममेरीनादाभिव्यक्तौ सर्ववेदशास्त्ररूपिण्या परावाचा अयं योगी विजृम्भते, सकलविषयकशास्त्रविज्ञानी सर्वज्ञो भवति ॥ १९ ॥ नावमिकमृदंगनादाभिव्यक्तौ देहं पश्यतामदृश्यं भवति अन्तर्धानादिशक्तिमान् भवति । निर्मलदिव्यचक्षुः त्रिकालज्ञः ईश्वरो भवति । प्रथमादिनवमान्तनाद-तद्भवनानाविधसिद्ध्युपेक्षापूर्वकं दशममेघनादाभिव्यक्तौ ब्रह्मात्मसंनिधौ प्रत्यग-भिन्ने ब्रह्मणि स्वाज्ञादिदृष्टिप्रसक्ततद्गतभेदैक्यकलनापह्नवसिद्धब्रह्म भवेत्, तन्मात्रतया अवशिष्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥

मनोलयात् ब्रह्मात्मत्वप्रकाशः

तस्मान्मनो विलीने मनसि गते संकल्पविकल्पे दग्धे पुण्यपापे [1]सदाशिवः शक्त्यात्मा सर्वत्रावस्थितः स्वयंज्योतिः शुद्धो बुद्धो नित्यो निरञ्जनः शान्ततमः प्रकाशयतीति वेदानुवचनं भवतीत्युपनिषत् ॥ २१ ॥

कथं पुनरेवं ब्रह्ममात्रमवशिष्यते स्वातिरिक्तमनस्तत्कार्यसङ्कल्प-पुण्यपापादिसत्त्वादित्यत आह—तस्मादिति । यस्मात् स्वाज्ञानविकल्पितोऽयं मनआदिविकारपूगः तस्मात् स्वज्ञानेन मनो मनसि विलीने निर्मूलभावं

[1] सदाशिवोंश—उ.

गते तत्कार्यसङ्कल्पविकल्पे तत्कार्यपुण्यपापादावपि दग्धे सम्यज्ज्ञानाग्निना भस्मीकृतेऽथ स्वातिरिक्तमनस्तत्कार्यारोपापवादाधिकरणतया (ब्रह्मप्रणवार्थतुर्य-तुर्यतया) सदाशिवः परमेश्वरः तत्तत्पदार्थगतसर्वशक्त्यात्मा सर्वत्र व्यक्ताव्यक्तप्रपञ्चे सच्चिदानन्दात्मना अवस्थितः । जडप्रपञ्चानुयोगतो जडत्वं स्यादित्यत आह—स्वयंज्योतिरिति । स्वाज्ञदृष्टिप्रसक्तजडप्रपञ्चस्य स्वज्ञदृष्ट्या मिथ्यात्वेन तदनुयोगस्यापि तथात्वात् स्वयंज्योतिरात्मा ह्यजडात्मकः । अत एवायं शुद्धः अशुद्धमायावैरळ्यात् । मायाऽपाये तदनुगतस्यापि तथात्वं स्यादित्यत आह—नित्य इति । सत्तामात्रत्वात् । मात्रशब्दस्येतरव्यवच्छेदकत्वेन तत्राज्ञनता स्यादित्यत आह—निरञ्जन इति । सत्तामात्रस्य निष्प्रतियोगिकत्वेने-तररञ्जनता कथं सेद्धुं पारयति? स्वातिरिक्तास्तिताहेतुस्वाज्ञानहेतुतमस्त्वे निष्प्रतियोगिकसत्तामात्रता कुत इत्यत आह—शान्ततमः प्रकाशयतीति । यदवगतिसमकालं स्वाज्ञानतत्कार्यं तमोऽपह्नवपदं भजति सोऽयं शान्ततमः अत एवायं निष्प्रतियोगिकतया प्रकाशयति । अस्मिन्नर्थे "पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यत्," "ब्रह्मव्यतिरिक्तं न किञ्चिदस्ति," "अतोऽन्यदार्त," "ब्रह्ममात्रमसन्न हि"

सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वापह्नव एव हि ।
नाविद्याऽस्तीह नो माया शान्तं ब्रह्मेदमक्रमम् ॥

इत्यादिवेदानुवचनं भवति । इत्युपनिषच्छब्दौ उपनिषत्परिसमाप्त्यर्थौ ॥ २१ ॥

श्रीवासुदेवेन्द्रशिष्योपनिषद्ब्रह्मयोगिना ।
लिखितं स्याद्विवरणं हंसोपनिषदः स्फुटम् ।
हंसोपनिषदो व्याख्या सप्तत्यधिशतं स्मृता ॥

इति श्रीमदीशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषच्छास्त्रविवरणे पञ्चदशसंख्यापूरकं
हंसोपनिषद्विवरणं सम्पूर्णम्

विशेषपदसूची

[यत्र पुटसंख्यानन्तरं तिर्यग्रेखायाः परं संख्या वर्तते तत्र तावती पदावृत्तिः बोध्या]

पदम्	पुटसंख्या
अकल्पितः . . .	४२०
अक्षरम् .	१९, ३२, १५६
अखण्डब्रह्मतेजोमण्डलम् .	२८४
अग्निबीजम् . . .	१७१
अग्निमण्डलम् . .	२८४
अंगानि (योगांगानि)	५१, ११९
अजपा	२००, २६४, ३४३, ५६७
अणिमादिसिद्धिः . .	२८०
अणुवम् . . .	४५
अद्वयं ब्रह्म . . .	२
अद्वैतम् . . .	२४४
अद्वैतग्रन्थिः . .	२३१
अधोलिंगम् . .	२६५
अनाख्यम् . . .	३१५
अनात्मा . .	८८ to ९२
अनाहतम्	३१६, ३३०–२, ४२५, ४४२
अनुसन्धानराहित्यम् .	५५
अनेकजीवसद्भावः . .	९७
अन्तःकरणविषयः . .	११९
अन्तःप्रणवनादाख्यो हंसः .	२४०
अन्तर्दृष्टिः .	२, ३, ६–३
अन्तर्यागः . . .	२३४
अन्तर्लक्ष्यम्	३, ८–२, २८१–५, २८२
अपक्वः . - .	३९६
अपरोक्षसिद्धिः . .	५४५
अपानः	२४, १३७–२, १६४, १६५–२, २००, ३४१, ३४२, ५२६, ५२७
अपां स्थानम् . .	३७८
अभिरामः . . .	३५१
अभ्यासः .	३२२–२, ४१५
अमनस्कम्	५–४, २७९, २८७–२, २९४, २९५, २९९

पदम्	पुटसंख्या
अमरोळी	३६९, ३८५
अमात्रम्	२२
अमादृष्टिः	२८४
अमावास्या	१६७, ३२९
अमूर्तनादः	२११
अमूर्तितारकम्	६, २७९–२
अमूर्तिमदमनस्कम्	७
अमृतत्वम्	४
अमृतवर्षिणी	२६४
अमृतस्थानम्	१९५
अयने दक्षिणे	१२५
अयने द्वे	२६०
अरिषट्कम्	४६६
अर्थस्वरूपम्	१७८
अलम्बुसा	१३५, १६२, १६३, १६६, ३४०, ३४१, ४४४, ५०५, ५२६–२
अवधूतः	२००
अवस्थात्रयम्	९६, २२६
अविद्याशबलं ब्रह्म	११७
अव्यक्तम्	११७
अशुद्धम्	२६
अष्टदळपद्मम्	२०७
अष्टांगयोगः	२७३, ५१८
अष्टांगानि	५१८
असंसक्तिः	४९२, ४९४, ४९५
अस्तेयम्	१२९, १९३, १९४–२, ५०४, ५१९
अस्वरम्	२८
अहङ्कारः	११७, ३६५, ३९२
अहिंसा	१२९, १९३–२, ५०४, ५१९
आकाशम्	२९७–२
आकाशस्थानम्	३७९
आग्नेयी	२१६
आचार्यः	९
आत्मतीर्थम्	१६८
आत्ममाया	४८१
आत्मवान्	१४१
आत्मा	३०, ८६, ८७, १८८, ५५१, ५५६–२
आधारम्	१९७, ३३८–२, ४५३, ४५४–२
आधारचक्रमहः	४५४–२
आधारवातरोधः	४५४
	३१८
आधिभौतिकम्	३१८
आन्तरम्	५१९
आयामः	३१
आरम्भः	३६७, ५१५–२

पदम्	पुटसंख्या
आराधनम्	१२९
आर्जवम्	१२९, १५३, १५४, ५०४, ५१९
आलस्यम्	५५, ३१५
आसनम्	३७, ५२, १२८, १५३, १९६, ३०७, ३३७, ३५९, ३६८, ५०३, ५१७
आसननियमः	२७५
आस्तिक्यम्	१२९, १५६ १५७, ५०४, ५२०
आहवनीयः	२५०
आज्ञाचक्रम्	३३०–२
आज्ञा	४२६, ४४२
इडा	४०, १३५, १६२, १६३, १६४, १६६, १९९, ३४०, ३४१, ३५७, ४४३, ४५०, ५०६, ५२५
इडादिदर्शनाङ्यः	१९९
इडापिंगळसौषुम्नाः	३४१
इन्द्रवज्रम्	४०
इहामुत्रविरागता	४६८
ईश्वरः	३३३
ईश्वरपूजनम्	१५६, १५७, ५०४, ५२०
उच्चैः	१५८, ५२०
उच्छ्वासः	३७
उज्जायी	३१०, ३११, ४०८, ४०९
उड्डियणः	२०३–२, ३१३–३, ३४५, ३८३, ४११–३, ४२६, ४४३, ४४६–२, ४४७, ५०२, ५३३
उत्तरं त्वमनस्कम्	२८०
उत्तराभिमुखः	१२५
उत्तरायणम्	१६६
उत्तानकूर्मकम्	१३०
उत्थानम्	१४०, १७८
उदानः	२४, १३७–२, १६४, १६५–२, ३४१, ५२६, ५२७
उन्मनीकारकम्	२२२, ५३६
उन्मनीभावः	२८७, ५३६
उन्मन्यवस्था	२२५
उपवासः	४७५
उपांशुः	१५८, ५२०
उपासना	४५०
ऊर्ध्वाकुञ्चनम्	४०७
एकजीवादिनिर्णयः	९७
ऐन्द्री	२१७

पदम्	पुटसंख्या
ओङ्कारः	१८९, २१६, २६४, ३९०, ४०४
ओङ्काररथः	१२
ओतं प्रोतम्	७१, १२१
कण्ठमुद्रा	३८२, ९१२
कन्दयोनिः	३४०
कपालशाधनम्	९३३
कमलालयम्	१६७
कमलासनम्	३३७
कम्पनम्	१४०, १७८
कर्मत्रयम्	४६६
कर्मयोगः	१२७–२
कर्मेन्द्रियविषयाः	११९
कल्पनारहितः	४२०
कल्पितः	४२०–२
काकमतम्	४१८
कामपीठम्	४२९, ४४२
कामरूपम्	१९७, ३३८
कामः	३३८
कारणम्	३९१
कालवञ्चनम्	९०७
काशशब्दः	९२
कुक्कुटासनम्	१३०, ९०४
कुण्डलिनी	३, १३४, १६३, १७७, २०१, २६४, २७७, ३०८, ३०९–२, ३२०, ३४३, ४०७–२, ४२९, ४४२, ४९०, ४९९, ५०५, ५१०, ५२४–२, ५४२, ५३९
कुंभकः	१६, ५३, १७४, १९१, १९३, ३१४, ३५८–२, ३७०, ३८९, ५०५, ५११, ५३४
कुंभीकरणम्	१४१
कुरुक्षेत्रम्	१६७
कुहूः	१६२, १६३–२, १६६, ३४०, ३४१, ४४४, ५०५, ५२६
कूटः	३२४
कूर्मः	१३७, १६४, १६९, ३४१–२, ५०४, ५२७
कृकरः	१३७, १६४, १६९, ३४१–२, ५२७
केदारम्	१६७
केवलकुम्भकः	३१०, ३७२, ३७९
केवलसिद्धिः	३१०
कोशः	१२४
कौशिकी	१३९
क्षमा	१२९, १९३, १९९, ५०४, ५१९

पदम्	पुटसंख्या
क्षुरिका . . .	३६
क्षेत्रज्ञः . .	४१७, ४५१
खेचरीमुद्रा	२०४–३, २८५, ३२१, ३२२–२, ३२३–२, ३२४, ३२५, ३४६, ३४७, ३५४, ३६८, ३८३, ३८४, ४४६–३, ५३५, ५३६, ५४३–४, ५४४
गान्धारी	१३५, १६२, १६३, १६४, १६६, ३४०, ३४१, ४४४, ५०६, ५२६
गायत्री . .	३४३, ५३०
गार्हपत्यम् . . .	२५०
गुणत्रयम् . . .	४६६
गुणरहिताकाशम् .	५, २७९
गुरुः . . .	९–३
गूढसुप्तिः . . .	४९६
गोमुखम्	१२९, १५९–२, ५०४, ५२१
गोलकः . . .	२५३
गोलाखम् . . .	२६४
घटः . .	३६७, ५१५
घटाख्या भूमिका . .	५१५
घटावस्था .	३७५–२, ३७७
घोषिणी . . .	२१७
चक्रासनम् .	३३१, ५०४–२
चतुष्कला . . .	२५३
चतुष्पथो बन्धः . .	५०९
चतुष्पीठम् . . .	५१२
चतुर्विंशतितत्त्वानि	९७, ४६४, ४६५
चलदृष्टिः . . .	४
चिच्छक्तिः . . .	४५७
चिदम्बरम् . . .	१६७
चिद्रसः . . .	५६
चूलितलम् . . .	३२६
चोदकः . . .	२५९
छाया . . .	५०८
छिन्नपाशः . . .	४४
जनोलोकः . . .	२१४
जपः	१२९, १५६, १५८, ५०४, ५२०
जागरः . . .	४७९
जाग्रत्तुरीयः . . .	२२७
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः . .	४६६
जाग्रद्विश्वादयः . .	४९२
जाग्रद्वृत्तिः . .	१४७, ५६३
जालन्धरः	२०३, ३१३, ३१४, ३४५, ३४६, ३६८, ३८३, ४११, ४१२, ४२५, ४४२, ४४६, ५३३

पदम्	पृष्ठसंख्या
जीवः	३१, ४४, १३३, २५२, ३६६
जीवत्रयम्	४६६
जीवन्मुक्तः	७४ to ७८, २८२, २९०, २९३, ३३५, ३८०, ४००, ४२१, ४२२, ४६७, ४९१, ४९६, ४९७–९, ५१६
जैवतन्मात्रविषयाः	११९
ज्ञानम्	५३९
ज्ञानदीपः	२६४
ज्ञाननेत्रम्	३४
ज्ञानमुद्रा	२६२
ज्ञानयोगः	१२७, १२८
ज्ञानशौचम्	१५५
ज्ञानसागरपारगः	२४१
ज्ञानस्वरूपम्	१७८
ज्ञानेन्द्रियविषयाः	११९
ज्योतिर्मण्डलम्	३०३
ज्योतिर्लिंगम्	२६५
ज्वलन्ती	५०६
तत्त्वप्रकाशः	२८३
तत्त्वाकाशः	९, २७९
तत्त्वानि	१५०
तनुमानसी	४९२, ४९४–२
तपः	१२९, १५६–३, ५०४, ५२०
तपोलोकः	२१४
तर्कः	१७
ताणम्	१३१, २०३, ३०९, ३१४, ४११
तारकम्	२, ९–२, २७६–२, २७९, २९५
तुर्यम्	१४७, १४८, १७१, ५०६, ५६३
तुर्यगा	४९२, ४९४, ४९५
तुर्यपदम्	२२१
तुरीयविश्वादयः	४९२
तुर्यातीतम्	१४८, ५६४
तेजः	५५
तेजोबिन्दु	४५
तैजसः	३३३, ३५१, ४६६
तैतिलम्	४०, ४१
त्यागः	५१
त्रिकूटम्	२६४
त्रिधामा हंसः	४७
त्रिलक्ष्यम्	३३८
त्रिविधम्	२६४
त्रिविध आचार्यः	२५९
त्रिशक्तिमायास्वरूपः	२२७
त्रिशङ्कम्	२६४

पदम्	पुटसंख्या
दक्षिणाग्निः . . .	२९०
दक्षिणायनम् . .	१६७
दत्तः	१३७
दत्तात्रेयः . .	५५६, ५५७
दया १२९, १५३, १५४, ५०४, ५१९	
दर्दरी . . .	३७३
दशविधनादः . .	५६७
दहरं पुण्डरीकम् . .	३९
दहरादिकम् . . .	६
दानम् १२९, १५६, १५७, ५०४, ५२०	
दिव्यमन्त्रम् . .	१८
दीर्घः . . .	५१४
देवदत्तः १६४, १६५, ३४१–२, ५२७	
देहः . . ४२४, ४४१–२	
द्रष्टृदर्शनदृश्यानि . .	५३
धनञ्जयः १३७, १६४, १६५, ३४१, ३४२, ५२७	
धनुरासनम् . . .	१३०
धारणा १७, ३६, ५३ १२८, १४५, १५३, १८१, १८२, १९६, २७५, ३३७, ३५८, ३५९, ३६८, ३७८, ३८०, ५०३, ५१८, ५४८	
धृतिः १२९, १५३, १५५, २१७, ५०४, ५१९	
ध्यानम् ४५, ५३, १२८, १५३, १५८, १८२, १९६, २७५, ३३७, ३६०, ३६८, ५०३, ५१८, ५४९	
ध्यानयोगः . . ४१, १८६	
ध्रुवम् . . . ४९	
ध्रुवतारकम् . . . ४६०	
ध्रुवाग्निः . . . २४९	
नभोमुद्रा . २०५, ३४५, ३४७	
नागः १३७, १६४, १६५, ३४१–२, ५२७	
नागादिवायवः . . २६३	
नाडीकन्दम् . . ५०५	
नाडीचक्रम् . ४४४, ५०५	
नाडीशुद्धिः १३२, १७२, ३७१–२, ५२७, ५२९	
नाड्यः . . . ५२५	
नादः २६४, ४२५, ४३०, ४३२, ४३४, ४४२, ४४५, ४८४, ५११	
नादबिन्दुकला . . २४०	
नादरूपिणी . . ५०६	

पदम्	पुटसंख्या
नादलिंगम्	४२७, ४२९
नादसिद्धिः	३६०
नादानुसन्धानम्	२३०
नादाभिव्यक्तिः	३९७, ५२९, ५३२
नाभिचक्रम्	४४४, ५०६
नामधेया	२१७
नारी	२१७
निखरम्	२६४
नित्यानित्यविवेकः	४६८
निद्रा	३१५, ४७९
नियमः	५१, १२८, १५३, २७४, ३६८, ५०३, ५०४, ५१८, ५२०
निरञ्जनम्	३२९
निर्गुणध्यानयुक्तः	३८०
निर्वाणपदम्	१५०
निर्विषयम्	२७
निश्वासः	२३
निष्कलः	२५७, ५५३–२
निष्पत्तिः	३६७, ५१५
नीलज्योतिः	२७७
नीलज्योतिस्स्थलम्	३
पञ्चतन्मात्राणि	११७
पञ्चदोषाः	२७६
पञ्चमहाभूतानि	११७
पञ्चाग्निरूपम्	४४५
पञ्चावस्थाः	२९०
पञ्चीकरणम्	१२०
पतंगिनी	२१७
पदार्थभावना	४९२, ४९४, ४९५
पद्मासनम्	१३०, १५९–२, १९६, २०१, ३०८, ३०९, ३१०, ३२०, ३३८, ३४४, ३५८, ३६०, ४०४, ५०४, ५२१, ५३१
पयस्विनी	१६२, १६४, १६६, ५२५
परतत्त्वम्	४३०
परम्	४४४–२
परंब्रह्म	३२, ५५६–२, ५६८
परमहंसः	४७५ ५६२
परमहंसज्ञानमुद्रा	२६३
परमाकाशः	५, २९७–२
परमात्मा	४१७, ५६४
परमार्थता	२९
परमेश्वरी	३४४
परमं पदम्	२७, ४७
परमात्मा	५६४
पररन्ध्रा	५०६

पदम्	पुटसंख्या
परा . . .	३३३
पराकाशः . .	२७९, २९७
पराविद्या . . .	२४९
पराशक्तिः . . .	४९७
परिचयः . .	३६७, ५१९
परिपक्वः . .	२९१, ३९६
परिपूर्णचन्द्रमण्डलम् .	२८९
पश्चिमताणम् . .	४१२
पश्यन्ती . .	३३३, ४३२
पाण्डरः . .	२०९, ३४८
पार्थिवः . . .	४४९
पिंगळा ४०, १३९, १६२, १६३, १६६, १९९, ३४०, ३४१, ३९७, ४४३, ४९०, ५०९, ५२९, ५२६	
पिण्डाण्डम्. . .	३३३
पूरकः ९३, १४१, १७४, १९१, १९३, २९४, ३९८–२, ५०५–२, ५११–२, ५१२	
पूर्णगिर्याख्यं पीठम्.	४२९, ४४२
पूर्णत्वम् . . .	९९
पूर्णिमा . . .	२८४
पूर्णिमाभ्यासः . .	२८४
पूर्वतारकयोगः .	७, २८०
पूषा १६२, १६३, १६४, १६६, ३४०, ३४१, ४४४, ५०६, ५२६	
पृथिवीस्थानम् . .	३७८
पौर्णमासी . . .	३२९
प्रकृत्यष्टकरूपम् . .	३१७
प्रचयभूमिका . .	५१९
प्रणवः ३७, १९०, २८६, ३९१, ३९२, ३७४, ५२९, ५३०	
प्रतिपत् . .	२८४, ३२९
प्रत्यक्त्वम् . . .	९९
प्रत्यगात्मा . . .	२४३
प्रत्यक्षयजनम् .	२६०–२
प्रत्याहारः १४, ९३, १२८, १४४, १९३, १७९–४, १८०, १८१, १९६, २७५, ३३७, ३९९, ३६१, ३६८, ३७५, ५०३, ५१८, ५४८–६	
प्रथमं विघ्नम् . .	३१९
प्रमत्तता . . .	३१९
प्रयागः . . .	१६७
प्रशान्तलक्षणम् . .	१७
प्रस्वेदजननम् .	१४०, १७८

पदम्	पुटसंख्या
प्राणः	२३, २४, १३७, १६४–२, २००, ३४१, ३४२, ५२६, ५२७
प्राणजयः	४०७, ५४४
प्राणधारणम्	१४
प्राणरोधः	३१०, ३३७
प्राणविद्या	३४३
प्राणसंयमः	१२८, ३६८
प्राणस्पन्दः	५३९, ५४०–६, ५४१–२
प्राणादिवायवः	१३६, १९९, २६३
प्राणादिविषयाः	११९
प्राणापानसमानाः	३४१
प्राणायामः	१५–२, ५३, १३२, १३८, १३९, १५३, १७२, २७५, ३५६, ३५८–३, ३५९, ५०३, ५१८, ५२९
प्राज्ञः	३३३, ३५१, ४६६
प्लुतः	५१४
फूत्कारशब्दः	३, २७७
बद्धपद्मासनम्	१३
बद्धमुद्रा	२६३
बन्धत्रयम्	३१२, ४१०, ४११, ५०९
बन्धमोक्षौ	२६
बहिर्लक्ष्यलक्षणम्	४, २७८
बाह्यशौचम्	५१९
बाह्यप्राणः	२३
बिन्दु	२११, ३३०–३, ४२५, ४३४, ४४२, ४४४, ४४५, ५११
बिन्दुनादकलाः	४६१
बिन्दुपीठम्	४२९
बिन्दुमयी शक्तिः	४५७
बिलम्	२०
बैन्दवस्थानम्	४५२
बोधकः	२५९ २८–२, ४९, ४३८, ४३९, ४४०, ५५०, ५५२
ब्रह्मग्रन्थिः	२६४, ३१६, ३२०, ५१३
ब्रह्मचर्यम्	१२९, १५३, १५४–३, ५१९
ब्रह्मतारान्तरनादरूपः	२२६
ब्रह्मद्वारम्	३४३
ब्रह्मनाडी	३, १३५, १६२, ४१४, ४४३, ४५१
ब्रह्मप्रणवनादकः	२२४
ब्रह्मयज्ञमयमोक्षक्रमः	२३२
ब्रह्मरन्ध्रम्	३, १३४, १६३, १७६, १७७

पदम्	पुटसंख्या
ब्रह्मरूपिणी. . .	४०
ब्रह्मवित् . १३२, २८९–२,	४९३
ब्रह्मविद्वरः . . .	४९३
ब्रह्मविद्वरिष्ठः . .	४९३
ब्रह्मविद्वरीयान् . .	४९३
ब्रह्मसंपत्तिः . . .	२३४
ब्रह्मसूत्रम् . . .	२३२
ब्रह्मस्थानम्. . .	२०१
ब्रह्माण्डम् . . .	३३३
ब्राह्मी . . .	२१७
भद्रासनम् १८, १३०, १५९, १६०, १९६,	३६९, ५०४, ५२१
भस्त्री ३१०, ३१२,	४०८, ४१०
भुवर्लोकः . . .	२१४
भूतधारणम्. . .	५०२
भूतात्मा . . .	३०
भूरादयः . . .	३३३
भूर्भुवःसुवः.. . .	३५५
भूर्लोकः . . .	२१४
भोगलालसम् . .	५५
भ्रमरसृष्टिः . . .	४५२
भ्रान्तिः . . .	३१५
भ्रूदहरम् . . .	२
मणयः . . .	४१३
मणिपूरकम् १९८, ३३०–२,	३४०, ४२५, ४४२
मण्डलम् . . .	२०
मतिः १२९, १५६, १५८,	५०४, ५२०
मथनम् . .	३२७–३
मध्यमा . .	३३३, ४३२
मध्यलक्ष्यलक्षणम् . .	४
मध्याह्नार्कमण्डलम् . .	२८५
मननम् . . .	१५८
मनस्स्पन्दः.. . .	५४०
मनोन्मनी २२४, २९८,	४५०, ५३३
मनोयागः . . .	२३३
मन्त्रः . .	४१६, ४२८
मन्त्रयोगः . .	३६७, ४१६
मयूरासनम् १३१, १५९,	१६१, ५०४, ५२१
मरुज्जयः . . .	४०७
मर्कटक्रमः . . .	४१८
महत् . . .	११७
महती . . .	२१७
महर्जगत् . . .	२१४
महाकाशः . ५,	२७९, २९७–२
महाबन्धः . .	३६८, ३८२
महामुद्रा २०६–२,	३४५, ३४९–२, ३६८

पदम्	पुटसंख्या
महामेरुः	५१२
महायोगः	४१६
महायोगी	४१९
महाविद्या	३४३
महावेधः	३६८, ३८२
महेश्वरः	५५६–२
मात्रा	३७१
मानसः	१५८, ५२०
मायाशक्तिः	४५७
मायूरनादः	२११
मासंसक्रमः	१६७
मिताहारः	१२९, १५३, १५५, ३०७, ३०८, ३४४, ५०४, ५१९
मुक्तः	४२२
मुक्तासनम्	१३०, १५९, १६०–२, ५०४, ५२२
मुद्राबन्धविशेषः	५१३
मुमुक्षा	४६८
मुमुक्षुः	४९३
मूर्तितारकम्	६, २७९–२
मूलबन्धः	५२, २०३, ३१३–२, ३१५, ३४५, ३६८, ४११, ५०९
मूलमन्त्रः	४२८
मूलशक्तिः	४४६
मूलाग्निः	४४५
मूलाधारम्	३, ३३०–२, ४२५, ४४२, ५१०
मेघध्वनिः	१७७
मेलनम्	३२२–६
मोक्षदः	२५९
मोक्षद्वारम्	२०
मौनम्	५१, ५२, २४४
यमः	५१, १२८, १५३, २७४, ३६८, ५०३, ५०४, ५१८, ५१९
यशस्विनी	१६२, १६३–२, १६४, १६६, ३४०, ३४१, ५०५, ५०६, ५२६
यज्ञसूत्रम्	२३३
योगः	५२८, ५३९
योगनिद्रा	५३६
योगमुद्रा	१२८
योगवरः	५०८
योगशिखा	४०४, ४४९
योगसिद्धः	१४०, ३८४
योगाभ्यासविधिः	५०१
योगासनम्	१२९, १४७
योगिपुंगवः	५२३

पदम्	पुटसंख्या
योगिवर्ज्यानि . .	२१
योगी . .	४–२, १९५
योनिः . .	१९७, ३३९
योनिबन्धः . . .	३८३
योनिमुद्रा . .	२०५, ३४७
योनिस्थानम् .	१९७, ३३८
रत्नप्रभामण्डलम् . .	२८५
रथमण्डलम् . . .	१८
राका . . .	४४४
राजदन्तोर्ध्वकुण्डली . .	३२८
राजयोगः ३६७, ३८५, ४१६, ४१७	
रुद्रग्रन्थिः २६४, ३१६, ३२१, ५१३–२	
रेचकः १६, ५३, १४१, १७४, १९१, १९३, २५४, ३५८, ५०५, ५११–२	
रेचपूरककुंभकाः . २६०, ४४६	
लक्ष्यत्रयम् . . .	३
लक्ष्यत्रयावलोकनम् . .	२७७
लज्जा . . .	५२०
लम्बिका . . २०४, ४४६	
लयः ३६७, ३६८, ४१६, ४८४	
लयमन्त्रहठाः . .	५०३
लिंगम् . .	३५१, ४२८
लिंगिनः . . .	३३
लोहितः . .	२०५, ३४८
वज्रम् . . .	२६४
वज्रदर्पणम् . . .	२८५
वज्रासनम् . .	३०८–२
वज्रोळी . .	३६९, ३८४
वरुणा १६२, १६३, १६६, ५०५	
वर्णाः . . .	२४
वह्निशिखामण्डलम् . .	२८५
वह्निस्थानम् . . .	३७८
वाचिकः . .	१५८, ५२०
वामदेवः . .	४९८, ४९९–३
वायवी . . .	२१६
वायुद्वारम्	२०
वायुवेगिनी . . .	२१७
वायुस्थानम् . . .	३७९
वाराणसी . . .	१६७
वारुणी २१६, ४४४, ५२५, ५२६	
वासना . . .	३०७
विघ्नदशकम् . . .	३१५
विचारणा . ४९२, ४९४–२	
विजनः . . .	५२
विदेहमुक्तः . . ७८ to ८३	
विद्युन्मात्रा . . .	२१७
विपरीतकरणी . .	३८४

पदम् पृष्ठसंख्या

विरजा . . . ४०
विरतिः . . . ३१५
विराट् . . . ३३३
विलम्बिनी . . . ४४३
विशुद्धचक्रम् . ४२९, ४४२
विशुद्धिः . ३३०–२, ३३८
विश्वः . ३३३, ३९१, ४६६
विश्वतैजसप्राज्ञात्मानः . ३९१
विश्वोदारा १६२, १६३, १६४, १६६, ४४४, ९०६
विषयः . . . ३१५
विषुवम् . . १६७–२, २६०
विष्णुग्रन्थिः २६४, ३१६, ३२०, ९१३–२
वीरासनम् १२९–२, १६०, ९०४, ९२१
वृत्तिज्ञानम् . . ९६, ९६३
वेदवित् . . . ४०
वेदान्तश्रवणम् . . १२९
वेधः . . .९१३–२
वेधकत्रययोगः . . ९१२
वैखरी . ३३३, ४३२, ४३४
वैद्युतः . . . ४४९
वैराजम् . . . ४३०
वैष्णवी . . २१७, ९३९

पदम् पृष्ठसंख्या

व्यानः २४, १३७–२, १६४, १६९–२, ३४१, ९२६, ९२७
व्यानोदानौ . . . ३४१
व्योम . . . ४
व्योमपञ्चकम् ९, २९७, २९८, ३३८
व्योमरन्ध्रगतो नादः . . २११
व्रतम् १२९, १९६, ९०४, ९२०

शक्तिचालः ३०७, ३०८, ३१०
शक्तिस्थानम् . . ९११
शङ्खध्वनिः . . . १७७
शङ्खिनी १६२, १६३, १६४, १६६, २६४, ३४०, ३४१, ४४४, ९०६, ९२६
शब्दः . . . १८
शब्दब्रह्म . . . ३२
शमादिषट्कसंपत्तिः . . ४६८
शमादिषड्गुणाः . . १
शशविषाणम् . . ९६
शशिमण्डलम् . . २६४
शाङ्करी . . . २१७
शाम्भवस्थानम् . . ९११
शांभवीमुद्रा ७, २८०, २८९, २९४
शिखिस्थानम् १३२, १६१, ९२३
शीतली ३१०, ३११, ४०८, ४१०

पदम्	पुटसंख्या
शुक:	४९८, ४९९–२
शुक्ला नाडी	३८
शुद्ध:	२६
शुभेच्छा	४९२, ४९४–२
शून्यता	९९
शूरा	४४४
शौचम्	१२९, १९३, १९९–२, ९०४, ९१९
श्रीपर्वतम्	१६७
षट्चक्रमण्डलम्	२६४, ३३८, ४९९, ४६२
षट्त्रिंशत्तत्त्वानि	४६४, ४६६
षडंगयोग:	१४
षड्ऊर्मय:	४६६
षड्भावविकृति:	४६६
षण्णवतितत्त्वानि	४६४, ४६७
षण्मुखीकरणम्	२८६, ४२९
षोडशी	२६४
षोडशाधारम्	३३८
सकल:	२९७, ९९३, ९९४
सकलनिष्कलम्	९९३, ९९९
सगुणध्यानम्	३८०
सङ्कल्प:	९८ to १००
सच्चिदानन्दं ब्रह्म	१००, २८४
सत्ता	२४७
सत्यम्	१२९, १९३–२, १९४, ९०४, ९१९
सत्यलोक:	२१४
सत्वापत्ति:	४९२, ४९४–२
सद्भक्तता	९६
सन्तोष:	१२९, १९६, १९७–२, ९०४, ९२०
संपुटयोग:	९०९
समता	९२
समाधि:	१८, ९३, १९०, १९३, १८३, १८४, १९६, २६३, २७९, ३३७, ३६० ३६८, ३८०–३, ४८३, ९०३, ९१८, ९४९
समान:	२४, १३७–२, १६४, १६९–२, ३४१, ९२६, ९२७
समीरण:	३०७
सरस्वती	१६२, १६३, १६४, १६६, ३०९, ४३४, ४४४, ४९३, ९०६, ९२६, ९३०
सर्वसाक्षी	३९१
सहजोळी	३६९
साक्षात्कार:	४७६
साधनचतुष्टयम्	९७
सावित्री	९३०
सिद्धान्तश्रवणम्	९१, १३१, १९६, १९७, ३३७, ३६९, ९०४, ९२०
सिंहासनम्	१३०, १९९, १६०, १९६, ३६९, ९०४, ९२१
सीविनी	४४४
सुखासनम्	१३१, १९९, १६१, ४४६
सुधाचन्द्रमण्डलम्	२८४

पदम्	पुटसंख्या
सुमहतीमुद्रा	३४९
सुवर्लोकः	२१४
सुषिरम्	२०
सुषुप्तविश्वादयः	४९२
सुषुप्तिः	५६३
सुषुम्ना ३,३८,४०,४१,१३५, १६२–३, १६६, १९९, २११,२७७,३०९,३४०, ३४१,४१३,४४३,४५०–२, ४५१, ४५२, ४५३, ४५६, ५०५, ५०६–२, ५२५	
सुषुम्नाद्वारम्	४०५
सुषुम्नाध्यानयोगः	४५७
सूक्ष्मम् १३, ४४४–२, ४४५	
सूक्ष्मांगानि	२७५
सूत्रम्	४२८
सूर्यः	३१०
सूर्यग्रहणम्	१६७, २६०
सूर्यभेदः	३११, ४०९
सूर्यमण्डलम्	२८४
सूर्याकाशः ५, २७९, २९७–२	
सूर्याग्निः	४४५
सोमग्रहणम्	१६७
सोमरूपकला	४७
सौम्या	५२६
स्थूलम्	४४४–२
स्थूलप्रकृतिः	३५१
स्थूलसूक्ष्मकारणानि	४६६
स्वप्नः ४७९, ५६३	
स्वप्नवर्तनम्	१४७
स्वप्नविश्वादयः	४९२
स्वरः	२८
स्वस्तिकम् १८,१२९, १३८, १५९–२, १७६, ५०४, ५२१	
स्वाधिष्ठानम् १९७,१९८,३२०, ३३०–२,३३८–२,३३९,४२५,४४२	
स्वेदः	५५
हठः ३६७, ४१६–२	
हस्तिजिह्वा १३५,१६२,१६३, १६४,१६६,३४०,३४१,४४४,५०६	
हंसः २३०–३,२३१,२३४, २३६,२४०,२५३,२६२, २६५,३५४,४२५,४४२, ४५३,४५८,५११	
हंसज्योतिः	२६२
हंसमन्त्रम् २६१, २६३	
हंसविद्या २५४, २५५	
हंससूत्राणि	२३५
हंसार्कप्रणवध्यानम्	२४१
हिरण्यगर्भः	३३३
हृत्पद्मम्	१९२
हृदयम् १३६, ३३८	
हृद्वारम्	२०
हृद्बीजम्	१९४
ह्रस्वः	५१४
ह्रीः १२९, १५६, १५८,५०४,५२०	

Printed by J. R. Aria at the Vasanta Press, Adyar, Madras.

Publications of the Adyar Library

(Theosophical Society, Adyar, Madras, S. India)

1. A Preliminary List of the Samskrit and Prakrit MSS. in the Adyar Library.

The list comprises 11,842 MSS. distributed among 5,270 titles (Dēvanāgari character). Demi 8vo., pp. 279.

Boards — Re. 1-8.
Cloth — Rs. 2.

2. A Descriptive Catalogue of the Samskrit MSS. in the Adyar Library, by F. O. Schrader, Ph. D. Vol. I— UPANISHADS.

The collection described in this volume comprises 1,322 MSS. distributed among 365 works. (Dēvanāgari and English.) Royal 8vo., pp. xi, 315.

Cloth — Rs. 7-8.

3. The Minor Upanishads, critically edited for the Adyar Library by F. O. Schrader, Ph. D. Vol. I— *Samnyāsa Upanishads.*

Texts in Dēvanāgari. Preface, critical notes, etc., in English. Royal 8vo., pp. liv, 501.

Cloth — Rs. 15.

4. Ahirbudhnya-Samhitā of the Pāncharātra Āgama, edited for the Adyar Library by Pandit M. D. Rāmānujāchārya, of the Adyar Library, under the supervision of F. Otto Schrader, Ph. D. 2 vols.

(Samskrit Text only, in Dēvanāgari.) Royal 8vo., pp. 59, 674.

Cloth — Rs. 15.

5. Introduction to the Pāncharātra and the Ahirbudhnya-Samhitā, by F. O. Schrader, Ph. D.

Part I. The literature of the Pāncharātras.
Part II. The philosophy of the Pāncharātras.
Part III. The Ahirbudhnya-Samhitā.

(English) Royal 8vo., pp. 178.

Cloth — Rs. 3.

6. The *Yoga Upanishads* with the Commentary of Śrī Upanishad-Brahma-Yogin, edited by Pandit A. Mahadeva Sastri, B.A., Director, Adyar Library.

(Samskrit, in Dēvanāgari). Demi 8vo., pp. 44, 586.

This Commentary extends to all the one-hundred-and-eight Upanishads.

Cloth — Rs. 6.

7. The *Sāmānya-Vedānta Upanishads* with the Commentary of Sri Upanishad-Brahma-Yogin, edited by Pandit A. Mahadeva Sastri, B. A., Director, Adyar Library. (*In the Press*)

कल्याण

उपनिषद् अंक

वर्ष २३] [अङ्क १

दुर्गति-नाशिनि दुर्गा जय जय, काल-विनाशिनि काली जय जय ।
उमा रमा ब्रह्माणी जय जय, राधा सीता रुक्मिणि जय जय ॥
साम्ब सदाशिव, साम्ब सदाशिव, साम्ब सदाशिव, जय शंकर ।
हर हर शंकर दुखहर सुखकर अघ-तम-हर हर हर शंकर ॥
हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे । हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे ॥
जय-जय दुर्गा, जय मा तारा । जय गणेश, जय शुभ-आगार ॥
जयति शिवा-शिव जानकि-राम । गौरी-शंकर सीता-राम ॥
जय रघुनन्दन जय सिया-राम । व्रज-गोपी-प्रिय राधेश्याम ॥
रघुपति राघव राजा राम । पतितपावन सीता-राम ॥

कोई सज्जन विज्ञापन भेजनेका कष्ट न उठावें ।

कल्याणमें बाहरके विज्ञापन नहीं छपते ।

समालोचनार्थ पुस्तकें कृपया न भेजें ।

कल्याणमें समालोचनाका स्तम्भ नहीं है ।

वार्षिक मूल्य
भारतमें ६॥)
विदेशमें ८॥=)
(१२ शिलिङ्ग)

जय पावक रवि चन्द्र जयति जय । सत्-चित्-आनँद भूमा जय जय ॥
जय जय विश्वरूप हरि जय । जय हर अखिलात्मन् जय जय ॥
जय विराट जय जगत्पते । गौरीपति जय रमापते ॥

इस अङ्कका
मूल्य १॥)
विदेशमें ८॥=)
(१२ शिलिङ्ग)

सम्पादक—हनुमानप्रसाद पोद्दार, चिम्मनलाल गोस्वामी, एम्० ए०, शास्त्री
मुद्रक-प्रकाशक—घनश्यामदास जालान, गीताप्रेस, गोरखपुर

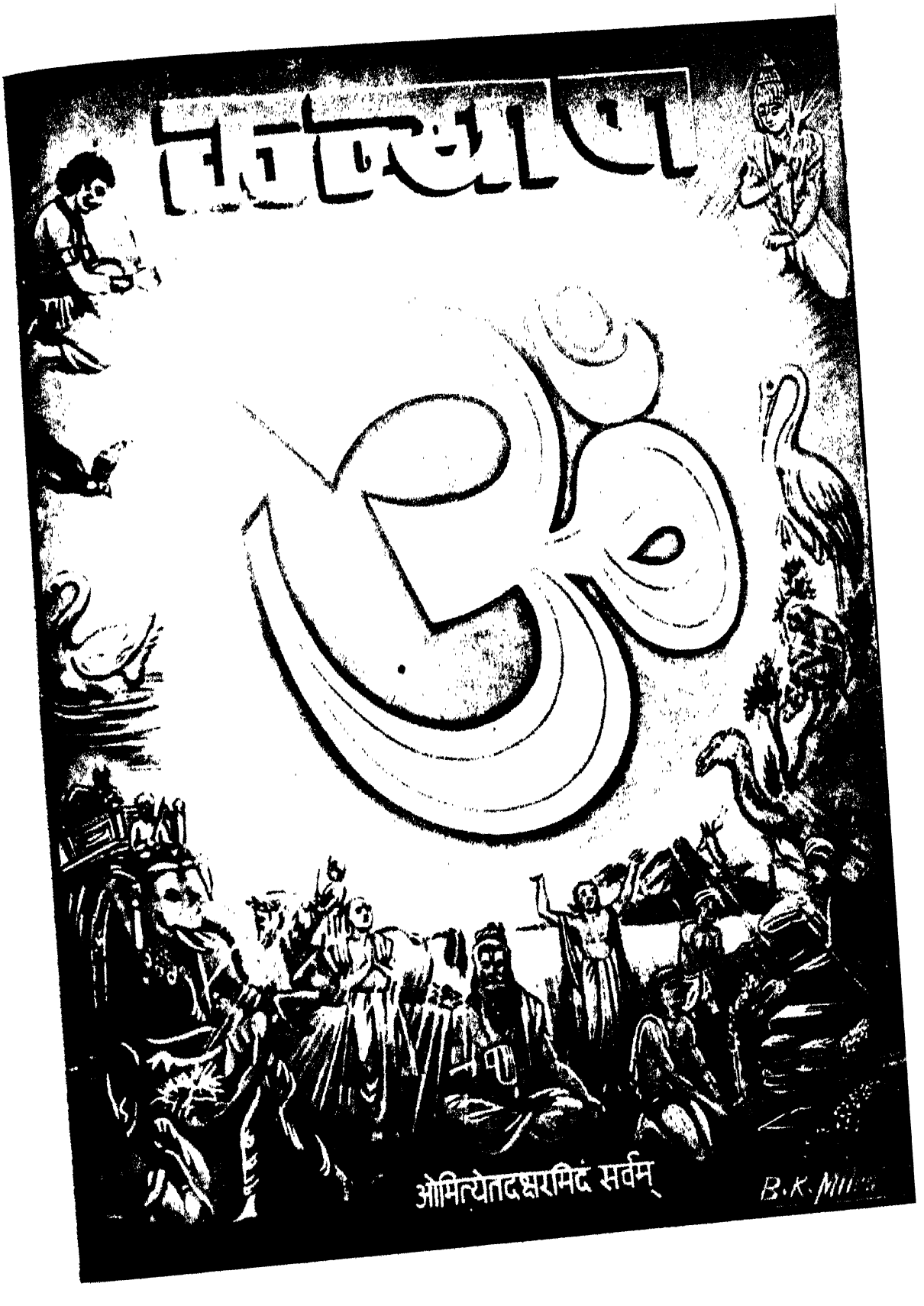
ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वम्

कल्याण-प्रेमियों तथा ग्राहकोंसे निवेदन

१- इस 'उपनिषद्-अङ्क'में चित्रोंसमेत सब मिलाकर करीब ८३० पृष्ठ दिये गये हैं। इनके अतिरिक्त ३ बड़े साइजके यन्त्र हैं। रंगीन चित्र जितने सम्भव थे, दिये गये हैं।

२- जिन सज्जनोंके रुपये मनीआर्डरद्वारा आ गये होंगे, उनके अङ्क जानेके बाद शेष ग्राहकोंके नाम वी० पी० भेजी जा सकेगी। अतः जिनको ग्राहक न रहना हो, वे कृपा करके मनाहीका एक कार्ड तुरंत डाल दें ताकि वी० पी० भेजकर 'कल्याण' को व्यर्थका नुकसान न उठाना पड़े। उनके दो पैसेके खर्चसे 'कल्याण' के कई आने बच जायँगे। आशा है, पुराने सम्बन्धके नाते वे इतना त्याग अवश्य स्वीकार करेंगे।

३- इस विशेषाङ्कका अलग मूल्य भी ६॥) ही है। अतः पूरे वर्षके लिये ही ग्राहक बनना चाहिये। आजकल नये-नये उपद्रव तथा अशान्तिके कारण बन रहे हैं। इसलिये यदि किसी कारणवश आगेके अङ्क पूरे वर्षतक न भेजे जा सकें तो जितने अङ्क पहुँचें, उतनेमें ही मूल्य पूरा समझनेकी कृपा करें।

४ मनीआर्डर-कूपनमें अपना पता और ग्राहक-नंबर जरूर लिखें। ग्राहक-नंबर याद न हो तो कम-से-कम 'पुराना ग्राहक' अवश्य लिख दें। नये ग्राहक हों तो 'नया ग्राहक' लिखनेकी कृपा करें।

५ ग्राहक-नंबर न लिखनेसे आपका नाम 'नये ग्राहकों'में दर्ज हो जायगा। इससे आपकी सेवामें 'उपनिषद्-अङ्क' नये नंबरोंसे पहुँच जायगा और पुराने नंबरकी वी० पी० दुबारा जायगी। ऐसा भी हो सकता है कि उधरसे आपने रुपये भेजे हों और उनके हमारे पास पहुँचनेके पहले ही आपके नाम वी० पी० चली जाय। दोनों ही सूरतोंमें आपसे यह प्रार्थना है कि आप कृपापूर्वक वी० पी० लौटावें नहीं, चेष्टा करके कृपया नया ग्राहक बनाकर उनके नाम-पते साफ-साफ हमें लिखनेकी कृपा करें। आप ऐसा करेंगे तो आपका 'कल्याण' नुकसानसे बचेगा और आप 'कल्याण' के प्रचारमें सहायता करके पुण्यके भागी बनेंगे। अगर नया ग्राहक न मिले तो वी० पी० नहीं छुड़ानी चाहिये।

६ 'उपनिषद्-अङ्क' सब ग्राहकोंके पास रजिस्टर्ड पोस्टसे जायगा। सब अङ्कोंके जानेमें लगभग दो महीने लग जाते हैं; क्योंकि पोस्ट-आफिसवाले प्रतिदिन अधिक संख्यामें रजिस्टर्ड पैकेट नहीं ले पाते। इसलिये ग्राहक महोदयोंकी सेवामें विशेषाङ्क क्रमसे जायगा। परिस्थिति समझकर कृपालु ग्राहकोंको हमें क्षमा करना चाहिये और धैर्य रखना चाहिये।

७- जिन कल्याण-प्रेमी महानुभावोंने 'कल्याण'के नये ग्राहक बनाये हैं और बना रहे हैं, उनके हम हृदयसे कृतज्ञ हैं। इस बार कल्याण-प्रेमी सज्जनोंको 'कल्याण'के नये ग्राहक बनानेकी फिर सफल चेष्टा करनी चाहिये। धर्मपर इस समय बड़ी विपत्ति आयी हुई है। ऐसे समयमें शुद्ध धर्म-सेवा समझकर 'कल्याण'का प्रचार बढ़ानेमें सभीको सहायक होना चाहिये।

गीताप्रेस पोस्ट-आफिस अब 'डिलेवरी आफिस' हो गया है। अतः 'कल्याण' व्यवस्था-विभाग तथा सम्पादन-विभाग और 'गीताप्रेस' तथा 'गीता-रामायण-परीक्षा-समिति'के नाम भेजे जानेवाले सभी पत्र, पारसल, पैकेट, रजिस्ट्री, बीमा आदिपर केवल गोरखपुर न लिखकर पो० गीताप्रेस (गोरखपुर) इस प्रकार लिखना चाहिये।

व्यवस्थापक—'कल्याण', पो० गीताप्रेस (गोरखपुर)

॥ श्रीहरिः ॥

उपनिषद्-अङ्कको विषय-सूची

पृष्ठ-संख्या

१—उपनिषद् (पूज्य श्रीमज्जगद्गुरु श्रीशङ्कराचार्य अनन्तश्रीविभूषित श्रीमज्ज्योतिष्पीठाधीश्वर स्वामी श्रीब्रह्मानन्द सरस्वतीजी महाराज) ··· ५

२—उपनिषदोंका एक अर्थ है, एक परमार्थ है (श्रीकाञ्चीकामकोटिपीठाधीश्वर अनन्तश्रीविभूषित श्रीमज्जगद्गुरु श्रीशङ्कराचार्यजी महाराज) ··· ९

३—उपनिषदोंकी श्रेष्ठता (श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीद्वारकाशारदापीठाधीश्वर अनन्तश्रीविभूषित श्रीमज्जगद्गुरु श्रीशङ्कराचार्य स्वामी श्रीअभिनवसच्चिदानन्दतीर्थजी महाराज) ··· १३

४—उपनिषदुक्त ज्ञानसे ही सच्ची शान्ति (श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमद्रसालपुरवराधीश्वर अनन्तश्री स्वामीजी श्रीपुरुषोत्तम नरसिंह भारतीजी महाराज) ··· ··· १७

५—उपनिषद्का तात्पर्य (श्री १००८ श्रीपूज्य स्वामीजी श्रीकरपात्रीजी महाराज) ··· १८

६—अपौरुषेयताका अभिप्राय (स्वामीजी श्रीअखण्डानन्दजी सरस्वती महाराज) ··· २१

७—उपनिषद्का अमर उपदेश (माननीय गवर्नर-जनरल चक्रवर्ती श्रीराजगोपालाचारी महोदय) २६

८—दार्शनिक ज्ञानका मूल स्रोत (माननीय पं० श्रीगोविन्दवल्लभजी पन्त, प्रधान मन्त्री, युक्तप्रदेश) २६

९—उपनिषदोंका आध्यात्मिक प्रभाव (बिहारके गवर्नर माननीय श्री एम्० एस्० अणे महोदय) २६

१०—गीतोपनिषद्की श्रेष्ठता और उसके कारण (माननीय डा० श्रीकैलासनाथजी काटजू, गवर्नर, बंगप्रान्त) ··· ··· २७

११—उपनिषदोंमें सनातन सत्य (माननीय पं० श्रीरविशङ्करजी शुक्ल, प्रधान मन्त्री, मध्यप्रान्त-बरार) ··· ··· २९

१२—उपनिषद् और कर्तव्याकर्तव्यविवेक (माननीय बाबू श्रीसम्पूर्णानन्दजी, शिक्षा-सचिव, युक्तप्रान्त) ३०

१३—उपनिषद्की दिव्य शिक्षा (आचार्य श्रीअक्षयकुमार बन्द्योपाध्याय, एम्० ए०) ··· ३६

पृष्ठ-संख्या

१४—उपनिषद्-रहस्य (आचार्य श्रीक्षेत्रेशचन्द्र चट्टोपाध्याय, एम्० ए०) ··· ··· ४१

१५—उपनिषद्में ज्ञानकी पराकाष्ठा (महामहोपाध्याय शास्त्ररत्नाकर पं० श्री अ० चिन्नस्वामी शास्त्री) ४९

१६—ब्रह्मविद्या (श्रीमज्जगद्गुरु श्रीरामानुजसम्प्रदायाचार्य आचार्यपीठाधिपति श्रीराघवाचार्यजी स्वामी महाराज) ··· ··· ५४

१७—उपनिषत्तत्त्व (श्रीमहामण्डलेश्वर एक साधु-सेवक) ५६

१८—औपनिषद-सिद्धान्त (श्रीश्रीस्वामीजी श्रीविशुद्धानन्दजी परिव्राजक) ··· ··· ५८

१९—उपनिषत्तत्त्व (पं० श्रीज्ञानकीनाथजी शर्मा) ६०

२०—तैत्तिरीयोपनिषद् और ब्रह्मसूत्र (प्रो० पं० श्रीजीवनशङ्करजी याज्ञिक, एम्० ए०, एल्-एल्० बी०) ··· ··· ६४

२१—उपनिषदोंका सारसर्वस्व ब्रह्मसूत्र (पं० श्रीकृष्णदत्तजी भारद्वाज, एम्० ए०, आचार्य) ६७

२२—उपनिषदोंमें भेद और अभेद उपासना (श्रीजयदयालजी गोयन्दका) ··· ६८

२३—ईशोपनिषद्में 'शाश्वतीभ्यः समाभ्यः' (श्री १००८ स्वामीजी महाराज) ··· ७८

२४—ब्रह्म और ईश्वरसम्बन्धी औपनिषदिक विचार (दीवानबहादुर श्री के० एस्० रामस्वामी शास्त्री) ८१

२५—पाश्चात्य विद्वानोंपर उपनिषदोंका प्रभाव (श्रीयुत वसन्तकुमार चट्टोपाध्याय, एम्० ए०) ··· ८५

२६—उपनिषदोंमें औदार्य (महामहोपाध्याय डा० पी० के० आचार्य, एम्० ए०, पी-एच्० डी०, डी० लिट्०) ··· ··· ८७

२७—उपनिषद् और अद्वैतवाद (पं० श्रीरामगोविन्दजी त्रिवेदी, वेदान्तशास्त्री) ··· ८९

२८—उपनिषदोंका नवीन वैज्ञानिक तथ्य (पं० श्रीरामनिवासजी शर्मा) ··· ··· ९४

२९—उपनिषद् और रामानुजवेदान्तदर्शन (वेदान्ताचार्य पं० श्रीरामकृष्णजी शास्त्री, बी० ए०) ··· ··· ९७

३०—उपनिषद् गुरुवाक्य है (श्रीदक्षमती श्रोत्रिय, एम्० ए०, साहित्याचार्य, विद्याभूषण) ९९

पृष्ठ-संख्या

३१–गीतोपनिषद् (स्वामी श्रीराजेश्वरानन्दजी) ··· १०१
३२–जीवात्मा और परमात्माकी एकता (पण्डित श्रीहरिकृष्णजी झा, व्याकरण-वेदान्ताचार्य, वेद-शास्त्री, साहित्यालङ्कार) ··· ··· १०३
३३–पाश्चात्य पण्डितोंपर उपनिषद्का प्रभाव (श्रीरासमोहन चक्रवर्ती, पी-एच्० बी०, पुराण-रत्न, विद्याविनोद) ··· ··· १०४
३४–उपनिषदोंमें वाक्का स्वरूप (पं० श्रीरामसुरेशजी त्रिपाठी, एम्० ए०) ··· १०६
३५–वैष्णव-उपनिषद् (पं० श्रीबलदेवजी उपाध्याय, एम्० ए०, साहित्याचार्य) ··· १०९
३६–औपनिषद आत्मतत्त्व (याज्ञिक पं० श्रीवेणीरामजी शर्मा गौड़, वेदाचार्य, वेदरत्न) ··· ११२
३७–उपनिषदोंका महत्त्व और उद्देश्य (श्रीताराचन्द्रजी पाण्ड्या, बी० ए०) ··· ··· ११८
३८–उपनिषद्-ग्रन्थोंका रचनाकाल (ज्यो० भू० पं० श्रीइन्द्रनारायणजी द्विवेदी) ··· ११९
३९–वेदों और उपनिषदोंमें मांस-भक्षण और अश्लीलता नहीं है (पाण्डेय पं० श्रीरामनारायण-दत्तजी शास्त्री 'राम') ··· ··· १२१
४०–उपनिषद्में युगल स्वरूप ··· ··· १२८
४१–उपनिषदोंसे मैंने क्या सीखा ? (पं० श्रीहरिभाऊजी उपाध्याय) ··· ··· १३२
४२–उपनिषद्की व्युत्पत्ति और अर्थ (पं० श्रीगोविन्दनारायणजी आसोपा, बी० ए०) ··· १३२
४३–कल्याण-मार्ग (श्रीयोगेन्द्रनाथजी, बी० एस्-सी०) १३३
४४–भगवान् श्रीरामचन्द्र और औपनिषद ब्रह्म (पं० श्रीरामकिङ्करजी उपाध्याय) ··· १४१
४५–भगवान् श्रीकृष्णचन्द्र और औपनिषद ब्रह्म ··· १४७
४६–उपनिषत् (श्रीसुदर्शनसिंहजी) ··· १५२
४७–उपलब्ध उपनिषद्-ग्रन्थोंकी सूची ··· १५३
४८–उपनिषद् हिंदू-जातिके प्राण हैं (भक्त रामशरणदासजी) ··· ··· १५६
४९–बृहदारण्यकोपनिषद्में ऐतिहासिक अध्ययनकी सामग्री (आचार्य बी० आर० श्रीरामचन्द्र दीक्षितार, एम्० ए०) ··· ··· १५८
५०–ईशावास्योपनिषद् ··· ··· १६१
५१–केनोपनिषद् ··· ··· १७२
(१) प्रथम खण्ड ··· ··· १७२
(२) द्वितीय खण्ड ··· ··· १७५
(३) तृतीय खण्ड ··· ··· १७७
(४) चतुर्थ खण्ड ··· ··· १८१
५२–कठोपनिषद् ··· ··· १८५
(१) प्रथम अध्याय ··· ··· १८५
१. प्रथम वल्ली ··· ··· १८५
२. द्वितीय वल्ली ··· ··· १९५
३. तृतीय वल्ली ··· ··· २०६
(२) द्वितीय अध्याय ··· ··· २१५
१. प्रथम वल्ली ··· ··· २१५
२. द्वितीय वल्ली ··· ··· २२१
३. तृतीय वल्ली ··· ··· २२६
५३–प्रश्नोपनिषद् ··· ··· २३४
(१) प्रथम प्रश्न ··· ··· २३५
(२) द्वितीय प्रश्न ··· ··· २४१
(३) तृतीय प्रश्न ··· ··· २४५
(४) चतुर्थ प्रश्न ··· ··· २४९
(५) पञ्चम प्रश्न ··· ··· २५४
(६) षष्ठ प्रश्न ··· ··· २५७
५४–मुण्डकोपनिषद् ··· ··· २६२
(१) प्रथम मुण्डक ··· ··· २६२
१. प्रथम खण्ड ··· ··· २६२
२. द्वितीय खण्ड ··· ··· २६६
(२) द्वितीय मुण्डक ··· ··· २७२
१. प्रथम खण्ड ··· ··· २७२
२. द्वितीय खण्ड ··· ··· २७६
(३) तृतीय मुण्डक ··· ··· २८०
१. प्रथम खण्ड ··· ··· २८०
२. द्वितीय खण्ड ··· ··· २८४
५५–माण्डूक्योपनिषद् ··· ··· २८९
५६–ऐतरेयोपनिषद् ··· ··· २९७
(१) प्रथम अध्याय ··· ··· २९८
१. प्रथम खण्ड ··· ··· २९८
२. द्वितीय खण्ड ··· ··· ३००
३. तृतीय खण्ड ··· ··· ३०२
(२) द्वितीय अध्याय ··· ··· ३०७
(३) तृतीय अध्याय ··· ··· ३१०

पृष्ठ-संख्या

१२. अश्वपति और औपमन्यवका संवाद ··· ४३७
१३. अश्वपति और सत्ययज्ञका संवाद ··· ४३७
१४. अश्वपति और इन्द्रद्युम्नका संवाद ··· ४३७
१५. अश्वपति और जनका संवाद ··· ४३७
१६. अश्वपति और बुडिलका संवाद ··· ४३८
१७. अश्वपति और उद्दालकका संवाद ··· ४३८
१८. अश्वपतिका वैश्वानर आत्माके सम्बन्धमें उपदेश ··· ··· ४३८
१९. 'प्राणाय स्वाहा' से पहली आहुति ··· ४३८
२०. 'व्यानाय स्वाहा' से दूसरी आहुति ··· ४३८
२१. 'अपानाय स्वाहा' से तीसरी आहुति ४३९
२२. 'समानाय स्वाहा' से चौथी आहुति ४३९
२३. 'उदानाय स्वाहा'से पाँचवीं आहुति ४३९
२४. भोजनकी अग्निहोत्रत्वसिद्धिके लिये इस प्रकार हवन करनेका फल ··· ४३९

(६) षष्ठ अध्याय ··· ··· ४४०
१. आरुणिका अपने पुत्र श्वेतकेतुसे प्रश्न ४४०
२. सत्‌रूप परमात्मासे जगत्‌की उत्पत्ति ··· ४४०
३. आण्डज, जीवज और उद्भिज्जरूपमें त्रिविध सृष्टि ··· ··· ४४०
४. त्रिवृत्करण ··· ··· ४४१
५. मन अन्नमय, प्राण जलमय और वाक् तेजोमय है ··· ··· ४४१
६. मथे जाते हुए दहीका दृष्टान्त ··· ४४१
७. मनकी अन्नमयताका निश्चय ··· ४४२
८. सत्—आत्मा ही सबका मूल है ··· ४४२
९. मधुका दृष्टान्त ··· ··· ४४३
१०. नदियोंका दृष्टान्त ··· ··· ४४३
११. वृक्षका दृष्टान्त ··· ··· ४४३
१२. वट-बीजका दृष्टान्त ··· ··· ४४३
१३. नमकका दृष्टान्त ··· ··· ४४४
१४. आँख बँधे हुए पुरुषका दृष्टान्त ··· ४४४
१५. मुमूर्षुका दृष्टान्त ··· ··· ४४४
१६. मिथ्या ज्ञानी और सच्चे ज्ञानीकी पहचान ··· ··· ४४५

(७) सप्तम अध्याय ··· ··· ४४६
१. नामकी ब्रह्मरूपमें उपासना ··· ४४६
२. वाक्‌की ,, ,, ··· ४४६
३. मनकी ब्रह्मरूपमें उपासना ··· ४४६
४. सङ्कल्पकी ,, ,, ··· ४४७
५. चित्तकी ,, ,, ··· ४४७
६. ध्यानकी ,, ,, ··· ४४७
७. विज्ञानकी ,, ,, ··· ४४८
८. बलकी ,, ,, ··· ४४८
९. अन्नकी ,, ,, ··· ४४८
१०. जलकी ,, ,, ··· ४४९
११. तेजकी ,, ,, ··· ४४९
१२. आकाशकी ,, ,, ··· ४४९
१३. स्मरणकी ,, ,, ··· ४४९
१४. आशाकी ब्रह्मरूपसे उपासना ··· ४५०
१५. प्राणकी ,, ,, ··· ४५०
१६. सत्य ही विशेषरूपसे जिज्ञास्य है ··· ४५०
१७. विज्ञान ही ,, ,, ··· ४५०
१८. मति ही ,, ,, ··· ४५१
१९. श्रद्धा ही ,, ,, ··· ४५१
२०. निष्ठा ही ,, ,, ··· ४५१
२१. कृति ही ,, ,, ··· ४५१
२२. सुख ही ,, ,, ··· ४५१
२३. भूमा ही ,, ,, ··· ४५१
२४. भूमा ही अमृत है ··· ··· ४५१
२५. भूमा ही सर्वत्र सब कुछ और आत्मा है ··· ··· ४५२
२६. आत्मदर्शनसे सबकी प्राप्ति; आहारशुद्धि-से क्रमशः अविद्याकी निवृत्ति ··· ४५२

(८) अष्टम अध्याय ··· ··· ४५३
१. आत्मा ही सत्य है ··· ··· ४५३
२. आत्मज्ञानीकी सङ्कल्पसिद्धि ··· ४५३
३. ब्रह्मकी प्राप्तिसे सबकी प्राप्ति, ब्रह्म हृदयमें ही है ··· ··· ४५४
४. आत्माकी महिमा और ब्रह्मचर्यसे ब्रह्मलोककी प्राप्ति ··· ४५४
५. ब्रह्मचर्यकी महिमा ··· ४५४
६. हृदयगत नाडियाँ ही उत्क्रमणका मार्ग हैं ४५५
७. इन्द्र और विरोचनको प्रजापतिका उपदेश ··· ··· ४५५
८. विरोचनका भ्रमपूर्ण सिद्धान्त लेकर लौट जाना ··· ··· ४५६

पृष्ठ-संख्या

९. इन्द्रका प्रजापतिके पास पुनः आगमन और प्रश्न ४५६
१०. स्वप्नके दृष्टान्तसे आत्माके स्वरूपका कथन ४५६
११. इन्द्र एक सौ एक वर्षके ब्रह्मचर्यके बाद उपदेशके अधिकारी हुए ... ४५७
१२. इन्द्रके प्रति प्रजापतिका उपदेश ... ४५७
१३. श्याम ब्रह्मसे शबल ब्रह्मकी प्राप्तिका उपदेश ४५८
१४. आकाशनामक ब्रह्मका उपदेश ... ४५८
१५. आत्मज्ञानकी परम्परा, नियम और उसका फल ४५८

६०. बृहदारण्यकोपनिषद् ४५९
(१) प्रथम अध्याय ४५९
१. यज्ञकी अश्वके रूपमें कल्पना ... ४५९
२. प्रलयके अनन्तर सृष्टिकी उत्पत्ति ... ४५९
३. प्राण-महिमा ४६०
४. ब्रह्मकी सर्वरूपता और चातुर्वर्ण्यकी सृष्टि ४६३
५. अन्नकी उत्पत्ति और उपासना; मन, वाणी और प्राणके रूपमें सृष्टिका विभाग ४६५
६. नाम-रूप और कर्म ... ४६८
(२) द्वितीय अध्याय ४६९
१. गार्ग्य और अजातशत्रुका संवाद; अजातशत्रुका गार्ग्यको आत्माका स्वरूप समझाना ४६९
२. शिशु नामसे मध्यम प्राणकी उपासना ... ४७०
३. ब्रह्मके दो रूप ४७१
४. याज्ञवल्क्य-मैत्रेयी-संवाद; याज्ञवल्क्यका मैत्रेयीको अमृतत्वके साधनरूपमें परमात्मतत्त्वका उपदेश ... ४७१
५. मधु-विद्याका उपदेश; आत्माका विविध रूपोंमें वर्णन ४७३
६. मधु-विद्याकी परम्पराका वर्णन ... ४७४
(३) तृतीय अध्याय ४७६
१. जनकके यज्ञमें याज्ञवल्क्य और अश्वलका संवाद ४७६
२. याज्ञवल्क्य और आर्तभागका संवाद ... ४७७
३. याज्ञवल्क्य और लाह्यायनि भुज्युका संवाद ४७८

पृष्ठ-संख्या

४. याज्ञवल्क्य और चाक्रायण उषस्तका संवाद ४७८
५. याज्ञवल्क्य और कहोलका संवाद; ब्रह्म और आत्माकी व्याख्या ... ४७८
६. याज्ञवल्क्य और गार्गीका संवाद ... ४७९
७. याज्ञवल्क्य तथा आरुणि उद्दालकका संवाद; आत्माके स्वरूपका वर्णन ... ४७९
८. याज्ञवल्क्य-गार्गीका संवाद; अक्षरके नामसे आत्मस्वरूपका वर्णन ... ४८१
९. याज्ञवल्क्य-शाकल्यका संवाद और याज्ञवल्क्यकी विजय ४८२
(४) चतुर्थ अध्याय ४८६
१. जनक-याज्ञवल्क्य-संवाद ... ४८६
२. याज्ञवल्क्यका जनकको उपदेश ... ४८८
३. याज्ञवल्क्यके द्वारा आत्माके स्वरूपका कथन ४८८
४. कामना-नाशसे ब्रह्म-प्राप्ति ... ४९१
५. याज्ञवल्क्य-मैत्रेयी-संवाद ... ४९४
६. याज्ञवल्कीय काण्डकी परम्परा ... ४९५
(५) पञ्चम अध्याय ४९७
१. आकाशकी ब्रह्मरूपमें उपासना ... ४९७
२. 'द-द-द'से दम, दान और दयाका उपदेश ४९७
३. हृदयकी ब्रह्मरूपसे उपासना ... ४९७
४. सत्यकी ब्रह्मरूपसे उपासना ... ४९७
५. सत्यकी आदित्यरूपमें उपासना ... ४९८
६. मनोमय पुरुषकी उपासना ... ४९८
७. विद्युत्‌की ब्रह्मरूपमें उपासना ... ४९८
८. वाक्‌की धेनुरूपमें उपासना ... ४९८
९. अन्तरस्थ वैश्वानर अग्नि ... ४९८
१०. मरणोत्तर ऊर्ध्वगतिका वर्णन ... ४९९
११. व्याधिमें और मृतपुरुषके श्मशान-गमन आदिमें तपकी भावनाका फल ... ४९९
१२. अन्न एवं प्राणकी ब्रह्मरूपसे उपासना ४९९
१३. प्राणकी विविध रूपोंमें उपासना ... ४९९
१४. गायत्री-उपासना ५००
१५. अन्तसमयकी प्रार्थना ... ५०१
(६) षष्ठ अध्याय ५०२
१. प्राणकी सर्वश्रेष्ठता ५०२

पृष्ठ-संख्या

२. पञ्चाग्निविद्या और उसे जाननेका फल; त्रिविध गतिका वर्णन ... ५०३
३. मन्थ-विद्या और उसकी परम्परा ... ५०५
४. सन्तानोत्पत्ति-विज्ञान ५०६
५. समस्त प्रवचनकी परम्पराका वर्णन ... ५०९

६१-कौषीतकिब्राह्मणोपनिषद् ... ५११
(१) प्रथम अध्याय ५११
पर्यङ्क-विद्या ५११
(२) द्वितीय अध्याय ५१५
प्राणोपासना ५१५
आध्यात्मिक अग्निहोत्र ... ५१६
विविध उपासनाओंका वर्णन ... ५१७
दैवपरिमररूपमें प्राणकी उपासना ... ५१९
मोक्षके लिये सर्वश्रेष्ठ प्राणकी उपासना ५२०
प्राणोपासकका सम्प्रदान-कर्म ... ५२१
(३) तृतीय अध्याय ५२३
इन्द्र-प्रतर्दन-संवाद; प्रज्ञास्वरूप प्राणकी महिमा ५२३
(४) चतुर्थ अध्याय ५२७
अजातशत्रु और गार्ग्यका संवाद ... ५२७

६२-श्रीरामपूर्वतापनीयोपनिषद् ... ५३१
१. राम-नामके विविध अर्थ; भगवान्‌के साकार तत्त्वकी व्याख्या; मन्त्र एवं यन्त्रका माहात्म्य ५३१
२. श्रीरामके स्वरूपका कथन; राम-बीजकी व्याख्या ५३२
३. राम-मन्त्रकी व्याख्या; जपकी प्रक्रिया तथा ध्यान ५३२
४. षडक्षर-मन्त्रका स्वरूप; भगवान् श्रीरामका स्तवन ५३३
५. खरके वधसे लेकर वाली-वधतकका संक्षिप्त चरित्र ५३४
६. शेष चरित्रका संक्षिप्त वर्णन; आवरण-पूजाके लिये यन्त्रस्थ देवताओंका निरूपण ... ५३४
७. पूजा-यन्त्रका विस्तृत वर्णन ... ५३६
८. पूजा-यन्त्रके अगले अङ्गोंका वर्णन ... ५३६
९. पूजा-यन्त्रके शेषभागका वर्णन तथा श्रीरामके माला-मन्त्रका स्वरूप एवं माहात्म्य ... ५३७
१०. पूजाकी सविस्तर विधि ५३८

पृष्ठ-संख्या

६३-श्रीरामोत्तरतापनीयोपनिषद् ... ५४२
काशी एवं तारक-मन्त्रकी महिमा; ॐकार-रूप पुरुषोत्तम रामके चार पाद ... ५४२

६४-गोपालपूर्वतापनीयोपनिषद् ... ५५१
१. श्रीकृष्णका परब्रह्मत्व, उनका ध्यान करने-योग्य रूप तथा अष्टादशाक्षर मन्त्र ... ५५१
२. श्रीकृष्णोपासनाकी विधि तथा यन्त्र-निर्माणका प्रकार ५५२
३. अष्टादशाक्षरका अर्थ ५५५
४. गोपाल-मन्त्रके जपकी महिमा; उससे गो-लोक-धामकी प्राप्ति ५५६
५. श्रीकृष्णका स्वरूप एवं उनका स्तवन ... ५५६

६५-गोपालोत्तरतापनीयोपनिषद् ... ५५९
राधा आदि गोपियोंका दुर्वासासे संवाद; दुर्वासाके द्वारा श्रीकृष्णके स्वरूपका वर्णन ... ५५९

६६-नृसिंहपूर्वतापनीयोपनिषद् ... ५६७
१. नरसिंह-मन्त्रराजकी महिमा तथा उसके अङ्गोंका वर्णन ५६७
२. मन्त्रराजकी शरण लेनेका फल; उसके अङ्गोंका विशद वर्णन; न्यासकी विधि तथा मन्त्रके प्रत्येक पदकी व्याख्या ५६९
३. मन्त्रराज आनुष्टुभकी शक्ति तथा बीज ... ५७३
४. मन्त्रराज आनुष्टुभके अङ्गभूत मन्त्र; प्रणव-वाच्यरूप भगवान् नृसिंहदेवके चार पाद; स्तुतिके मन्त्र ५७३
५. आनुष्टुभ मन्त्रराजके सुदर्शननामक महाचक्रका वर्णन; मन्त्रराजके जपका फल ... ५७७

६७-नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषद् ... ५८०
(१) 'ॐ' नामसे परमात्म-तत्त्वका तथा उसके चार पादोंका वर्णन; चौथे पादके चार भेद ... ५८०
(२) परमात्माके चार पादोंकी ओंकारकी मात्राओंके साथ एकता; मन्त्रराज आनुष्टुभके द्वारा तुरीय परमात्माका ज्ञान ... ५८२
३. अनुष्टुपमन्त्रराजके पादोंके अलग-अलग जप तथा ध्यानकी विधि ५८५
४. अपने आत्माका पहले तुरीय-तुरीयरूपमें और पीछे भगवान् नृसिंहके रूपमें ध्यान करके ब्रह्मके साथ अपने-आपको एकीभूत करनेकी विधि ५९१

पृष्ठ-संख्या

५. अनुष्टुप्-मन्त्रका ओंकारमें अन्तर्भाव करके उसीके द्वारा परमात्माके चिन्तनकी विधि ··· ५९२
६. अपने-आपको प्रणवके वाच्यार्थ परब्रह्ममें विलीन करनेकी विधि ··· ··· ५९४
७. परमात्मा तथा आत्माकी एकताका अनुभव एवं चिन्तन करनेका प्रकार ··· ५९५
८. भयरहित ब्रह्मरूप हो जानेकी विधि ··· ५९७
९. प्रणवके द्वारा आत्माको जानकर साक्षिरूपसे स्थित होनेकी विधि ··· ··· ५९९

६८–महोपनिषद् ··· ··· ६०३
१. सृष्टिकी उत्पत्तिका वर्णन ··· ६०३
२. शुकदेवजीको आत्माके सम्बन्धमें जनकका उपदेश; जीवन्मुक्ति और विदेहमुक्तिका स्वरूप ६०४
३. निदाघके वैराग्यपूर्ण उद्गार ··· ६०७
४. निदाघके प्रति उनके पिता ऋभुका उपदेश ··· ६०९
५. ऋभुका उपदेश चालू, अज्ञान एवं ज्ञानकी सात भूमिकाएँ ··· ··· ६१४
६. ऋभुका उपदेश चालू ··· ··· ६२०

६९–मुक्तिकोपनिषद् ··· ··· ६२३
१. श्रीराम और हनुमान्‌का संवाद, वेदान्तकी महिमा, मुक्तिके भेद, १०८ उपनिषदोंकी नामावली तथा वेदोंके अनुसार विभाग, उपनिषदोंके पाठका माहात्म्य तथा उनके श्रवणके अधिकारी ··· ··· ६२३
२. जीवन्मुक्ति एवं विदेहमुक्तिका स्वरूप, उनके होनेमें प्रमाण, उनकी सिद्धिका उपाय तथा प्रयोजन ··· ··· ··· ६२६

७०–गर्भोपनिषद् ··· ··· ६३०
गर्भकी उत्पत्ति एवं वृद्धिके प्रकार ··· ६३०

७१–कैवल्योपनिषद् ··· ··· ६३२
आत्माका स्वरूप तथा उसे जाननेका उपाय ··· ६३२

७२–कठरुद्रोपनिषद् ··· ··· ६३४
संन्यासकी विधि और आत्मतत्त्वका वर्णन ··· ६३४

७३–रुद्रहृदयोपनिषद् ··· ··· ६३७
भगवान् रुद्रकी सर्वश्रेष्ठता, सर्वस्वरूपता और ब्रह्मस्वरूपता ··· ··· ६३७

७४–नीलरुद्रोपनिषद् ··· ··· ६४०
भगवान् नीलरुद्रकी महिमा और शिव-विष्णुकी एकता ··· ··· ६४०

७५–सरस्वतीरहस्योपनिषद् ··· ··· ६४२
दस बीजमन्त्रोंसे युक्त ऋग्वेदके मन्त्रोंसे सरस्वती देवीकी स्तुति, उसका फल; नाम-रूप-

पृष्ठ-संख्या

के सम्बन्धसे ब्रह्मकी जगत्-स्वरूपता और समाधिका वर्णन ··· ··· ६४२

७६–देव्युपनिषद् ··· ··· ६४६
देवीकी ब्रह्मस्वरूपता, देवताओंद्वारा देवीकी स्तुति, देवी-महिमा और इसके पाठका फल ··· ६४६

७७–बह्वृचोपनिषद् ··· ··· ६४९
देवीसे सबकी उत्पत्ति और देवीकी ब्रह्मरूपता ६४९

७८–सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषद् ··· ६५०
१. श्रीमहालक्ष्मीका श्रीसूक्तके अनुसार ध्यान, न्यास, पूजन और यन्त्रकी विधि ··· ६५०
२. योगसम्बन्धी उपदेश ··· ६५२
३. नवचक्र-विवेक ··· ··· ६५३
४. श्रीसूक्त ··· ··· ६५५

७९ सीतोपनिषद् ··· ··· ६५७
श्रीसीताजीके स्वरूपका तात्त्विक वर्णन ··· ६५७

८०–श्रीराधिकातापनीयोपनिषद् ··· ६६०
श्रुतियोंद्वारा श्रीराधिकाजीकी उपासना और स्तुति ··· ···· ६६०

८१–श्रीराधोपनिषद् ··· ··· ६६२
श्रीराधाजीके स्वरूप तथा नामोंका वर्णन ··· ६६२

८२–ब्रह्मबिन्दूपनिषद् ··· ··· ६६४
मनके लयका साधन; आत्माका स्वरूप तथा ब्रह्मकी प्राप्तिका उपाय ··· ··· ६६४

८३–ध्यानबिन्दूपनिषद् ··· ··· ६६६
ध्यानयोगकी महिमा तथा स्वरूप ··· ६६६

८४–तेजोबिन्दूपनिषद् ··· ··· ६६८
प्रणवस्वरूप तेजोमय बिन्दुके ध्यानकी महिमा तथा उसके अधिकारी एवं अनधिकारी ··· ६६८

८५–नादबिन्दूपनिषद् ··· ··· ६६९
(१) प्रथम अध्याय ··· ··· ६६९
१. ॐकारकी हंसरूपमें उपासना ··· ६६९
२. ॐकारकी बारह मात्राएँ और उनमें प्राणवियोगका फल ··· ६६९
३. योगयुक्त स्थितिका वर्णन ··· ६७०
(२) द्वितीय अध्याय ··· ··· ६७०
१. ज्ञानीके लिये प्रारब्ध नहीं रह जाता ··· ६७०
२. नादके अनेक प्रकार ··· ६७१
३. नादानुसन्धान ··· ··· ६७१
(३) तृतीय अध्याय ··· ··· ६७१
१. नादके द्वारा मन कैसे वशीभूत होता है ६७१
२. नादमें मनका लय ··· ६७२
३. मनके अमन हो जानेकी स्थितिका वर्णन ६७२

पृष्ठ-संख्या

८६-अमृतनादोपनिषद् ६७३
प्रणवोपासना; योगके छः अङ्ग; प्राणायामकी विधि; योग-साधनका फल; पाँचों प्राणोंका रंग ६७३
८७-मुद्गलोपनिषद् ६७६
१. पुरुषसूक्तका संक्षिप्त विषय-निरूपण ... ६७६
२. महापुरुषका रूप-धारण ... ६७६
३. उपासकोंद्वारा अनेक रूपमें देखे गये महापुरुषमें आत्मत्वकी भावनासे उनके स्वरूपकी प्राप्ति ६७७
४. ब्रह्मका स्वरूप तथा उपनिषद्के अध्ययनका माहात्म्य; सूक्तके अनधिकारी तथा उसके उपदेशकी विधि ... ६७७
५. पुरुषसूक्त ६७९
८८-सावित्र्युपनिषद् ६८२
सविता एवं सावित्रीकी सर्वव्यापकता; सावित्री-के चार पाद; सावित्रीको जाननेका फल; बला-अतिबला विद्याओंकी उपासना ... ६८२
८९-सूर्योपनिषद् ६८४
आदित्यकी सर्वव्यापकता; सूर्य-मन्त्रके जपका माहात्म्य ६८४
९०-अक्ष्युपनिषद् ६८६
१. नेत्ररोगहरी विद्या ६८६
२. ब्रह्मविद्याका उपदेश ६८६
९१-चाक्षुषोपनिषद् ६८९
चाक्षुषी विद्या ६८९
९२-नारायणोपनिषद् ६९१
भगवान् नारायणकी सर्वकारणता एवं सर्वरूपता; अष्टाक्षर नारायण-मन्त्रका स्वरूप और महिमा ६९१
९३-श्रीरामोपनिषद् ६९३
१. श्रीरामका स्वरूप, उनके अङ्ग, राम-मन्त्रका माहात्म्य ६९३
२. श्रीरामकी प्राप्तिके साधन ... ६९४
९४-श्रीकृष्णोपनिषद् ६९५
श्रीकृष्णके परिवारोंके रूपमें विभिन्न देवी-देवताओंका अवतरण, श्रीकृष्णके साथ उनकी एकरूपता ६९५
९५-कलिसंतरणोपनिषद् ६९७
'हरे राम' आदि सोलह नामोंके मन्त्रका अद्भुत माहात्म्य ६९७
९६-गणपत्युपनिषद् ६९८
भगवान् गणनायककी स्तुति; उनके बीजमन्त्र, महामन्त्र तथा गायत्री; उपनिषद्के पाठका तथा गणपति-पूजनका माहात्म्य ... ६९८
९७-जाबालदर्शनोपनिषद् ७००
१. योगके आठ अङ्ग और दस यमोंका वर्णन ७००
२. दस नियमोंका वर्णन ... ७०१
३. नौ प्रकारके यौगिक आसनोंका वर्णन ... ७०२
४. नाड़ी-परिचय तथा आत्मतीर्थ और आत्मज्ञानकी महिमा ७०२
५. नाड़ी-शोधन एवं आत्मशोधनकी विधियाँ ७०५
६. प्राणायामकी विधि, उसके प्रकार, फल तथा विनियोग ७०५
७. प्रत्याहारके विविध प्रकार तथा फल ... ७०७
८. धारणाके दो प्रकार ७०८
९. दो प्रकारके ध्यान तथा उनका फल ... ७०८
१०. समाधि एवं उसका फल ... ७०९
९८-शुकरहस्योपनिषद् ७१०
१. भगवान् शङ्करका शुकदेवजीको उपदेश; 'तत्त्वमसि' आदि महावाक्योंके षडङ्गन्यास ७१०
२. 'तत्त्वमसि' महावाक्यके प्रत्येक पदके पृथक्-पृथक् षडङ्गन्यास ... ७११
३. चारों महावाक्योंकी पदविन्यासपूर्वक व्याख्या ... ७१२
९९-त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषद् ... ७१४
(१) पूर्वकाण्ड ७१४
१. पाद-चतुष्टयके स्वरूपका निर्णय ... ७१४
२. साकार-निराकार परब्रह्मके स्वरूपका निरूपण ७१६
३. मूलाविद्या और प्रलयके स्वरूपका निरूपण ७१८
४. महामायातीत अखण्ड अद्वैत परमानन्दमय परतत्त्व-स्वरूपका निरूपण ... ७१९
(२) उत्तरकाण्ड ७२१
५. संसारसे तरनेका उपाय और मोक्षमार्गका निरूपण ७२१
६. मोक्षमार्गके स्वरूपका निरूपण ... ७२३
७. महानारायण-यन्त्रका वर्णन ... ७२६
८. परम सायुज्य-मुक्तिके स्वरूपका निरूपण ७३२
१००-नारदपरिव्राजकोपनिषद् ... ७३५
१. नारद-शौनक-संवाद ७३५
२. संन्यास-ग्रहणका क्रम ७३६
३. संन्यासके अधिकारी, स्वरूप, विधि, नियम एवं आचार आदिका निरूपण ... ७३७

पृष्ठ-संख्या

४. संन्यास-धर्मके पालनका महत्त्व तथा संन्यास-ग्रहणकी शास्त्रीय विधि ७४२
५. संन्यास और संन्यासीके भेद तथा संन्यास-धर्म और उसके पालनका महत्त्व ... ७४६
६. तुरीयातीत पद और उसकी प्राप्तिके उपाय तथा यतिकी जीवनचर्या ७५१
७. संन्यासीके सामान्य नियम और कुटीचक आदि-के विशेष नियम ७५४
८. प्रणवके स्वरूपका विवेचन ७५५
९. ब्रह्मके स्वरूपका वर्णन; आत्मवेत्ता संन्यासीके लक्षण ७५९

१०१–आरुणिकोपनिषद् ७६२
संन्यास-ग्रहणकी विधि तथा संन्यासके नियम ७६२

१०२–जाबाल्युपनिषद् ७६४
पाशुपत-मतके अनुसार तत्त्व-विचार; भस्म-धारणकी विधि तथा माहात्म्य; त्रिपुण्ड्रकी तीन रेखाओंका अर्थ ७६४

१०३–वासुदेवोपनिषद् ७६६
गोपीचन्दनका महत्त्व, उसके धारणकी विधि और फल ७६६

१०४–उपनिषदोंमें श्रीसर्वेश्वर (विद्याभूषण, सांख्य-साहित्य-वेदान्ततीर्थ श्रीव्रजवल्लभशरणजी वेदान्ताचार्य) ७६९

१०५–उपनिषदोंमें आत्मानुभव (श्रीबाबूलालजी गुप्त 'श्याम') ७७२

१०६–निवेदन और क्षमा-प्रार्थना ... ७७५

संगृहीत

१–चित्त ही संसार है (मैत्रेयी०) ... २९
२–संसारमें ऐसे दो प्रकारके पुरुष बिरले ही होते हैं ४०
३–साधुका स्वभाव ९६
४–ब्रह्मका स्मरण करो और आसक्तिका त्याग करो १११
५–रोग और मृत्युको तप समझनेसे महान् लाभ (बृहदारण्यक०) ५५०
६–परम पद (बृहज्जाबाल०) ५६६
७–सत्यकी जय है (मुण्डक०) ६०२
८–मन ही बन्ध-मोक्षका कारण है (ब्रह्मबिन्दु०) ६२९
९–ज्ञानमयी दृष्टि ... ६३३
१०–देहनाशसे आत्माका नाश नहीं (आत्मप्रबोध०) ६३६
११–आठ गुणोंसे युक्त आत्माको जाननेका फल (छान्दोग्य०) ६३९
१२–सब ब्रह्म है (छान्दोग्य०) ६४८
१३–सङ्गका त्याग ही मोक्ष है (अन्नपूर्णोपनिषद्) ६५६
१४–एकमात्र श्रीकृष्ण ही भजनीय हैं (गोपालपूर्व०) ६६३
१५–निश्चयके अनुसार ब्रह्मकी प्राप्ति (छान्दोग्य०) ६६५
१६–ब्रह्मज्ञानसे ब्रह्मत्वकी प्राप्ति (बृहदारण्यक०) ६६७
१७–भीतर-बाहर नारायण ही व्याप्त हैं (नारायणोप०) ६७५
१८–विषय-त्याग (आत्मप्रबोध०) ... ६८१
१९–ब्रह्मको ढूँढ़ना चाहिये (छान्दोग्य०) ... ६८३
२०–जगत्की दुःखमयता और आनन्दमयता (वराहोपनिषद्) ... ६८५
२१–परमात्माका चिन्तन करो (अध्यात्म०) ... ६८८
२२–श्रीनारायणके ध्यानसे मुक्ति (आत्मप्रबोध०) ६९२
२३–अमृतत्वकी प्राप्तिका साधन (क्षुरिक०) ... ७६१
२४–दो विद्याएँ (ब्रह्मबिन्दु०) ७६३
२५–शिवका उपासक धन्य है (दक्षिणामूर्ति०) ... ७६५

कविता

१–शरणागति (उपनिषद्के एक मन्त्रका पद्यानुवाद) १
२–औपनिषद-ब्रह्मका सर्वातीत और सर्वकारण-स्वरूप तथा उसके जाननेका फल (उपनिषदों-के ११ मन्त्रोंका पद्यानुवाद) २
३–उपनिषन्महत्ता (विद्याभूषण कविवर श्री-ओंकार मिश्र 'प्रणव' व्या० सा० योगशास्त्री सिद्धान्तशास्त्री) ८
४–ज्योतिपुंज वह पाया मैंने (श्रीभागवतप्रसाद-सिंहजी) १२
५–शिव और शक्ति (श्रीलक्ष्मीनारायणजी शर्मा 'मुकुर') १६
६–उपनिषद् (पुरोहित श्रीप्रतापनारायणजी) ... १७
७–रसब्रह्म (पाण्डेय पं० श्रीरामनारायणदत्तजी शास्त्री 'राम') २०
८–मुक्तिके द्वार (श्रीलक्ष्मीप्रसादजी मिश्री 'रमा') २५
९–त्वमेव सर्वम् (श्रीभगवतीप्रसादजी त्रिपाठी, विशारद, काव्यतीर्थ, एम्० ए०, एल्-एल्०बी०) १००

पृष्ठ-संख्या

१०—औपनिषद-सिद्धान्त ··· ··· १२०
११—जाऊँ कैसे ? (श्रीप्रबोध, बी० ए० (आनर्स), साहित्यरत्न, साहित्यालङ्कार) ··· १३१
१२—उपनिषत्सार (श्रीभवदेवजी झा) ··· १४०
१३—जैन उपनिषदोंका सार (श्रीसूरजचन्दजी सत्यप्रेमी 'डाँगीजी') ··· १४६
१४—अध्यात्मवाद (पं० श्रीरघुनाथप्रसादजी शास्त्री 'साधक') ··· ··· १५७

चित्र-सूची

पृष्ठ-संख्या

रंगीन

१—उपनिषद्-अङ्कका टाइटल ···मुखपृष्ठ
२—दिव्यलोकमें श्रीकृष्ण ··· ··· १
३—प्रार्थना ··· ··· १६१
४—पिप्पलादके आश्रममें सुकेशादि मुनि ··· २६०
५—अङ्गिरस और शौनक ··· ··· २६०
६—यज्ञशालामें उषस्ति ··· ··· ४२७
७—रैक्व और जानश्रुति ··· ··· ४२७
८—भगवान् श्रीरामचन्द्र ··· ··· ५३३
९—भगवान् श्रीगोविन्द ··· ··· ५६३
१०—सच्चिदानन्द नारायण ··· ··· ५६३
११—श्रीसरस्वती ··· ··· ६४४
१२—सच्चिदानन्दमयी देवी ··· ··· ६४७
१३—श्रीश्रीमहालक्ष्मी ··· ··· ६५१
१४—श्रीगणपति ··· ··· ६९२

इकरंगे

१५—देवताओंके सामने यक्षका प्राकट्य ··· १७८
१६—अग्निकी असमर्थता ··· ··· १७८
१७—भगवती उमा और इन्द्र ··· १८१
१८—नचिकेताको मृत्युके अर्पण करना ··· १८८
१९—यमराज और नचिकेता ··· ··· १८८
२०—वरुण और भृगु ··· ··· ३६३
२१—जगत्कारण-मीमांसा ··· ··· ३६३
२२—सत्यकाम और उपकोशल ··· ··· ४३६
२३—राजा अश्वपतिके भवनमें उद्दालक ··· ४३६
२४—सनत्कुमार-नारद-संवाद ··· ··· ४४९
२५—मैत्रेयीको उपदेश ··· ··· ४४९
२६—ब्रह्मचारियोंको याज्ञवल्क्यका आदेश ··· ४७६
२७—जनक-याज्ञवल्क्य ··· ··· ४८८
२८—श्रीराम-यन्त्र ··· ··· ५३६
२९—गोपाल-यन्त्र ··· ··· ५५२
३०—सुदर्शनमहाचक्र ··· ··· ५७६

कल्याणके पुराने प्राप्य अङ्क

(इनमें ग्राहकोंको कमीशन नहीं दिया जायगा। डाकखर्च हमारा लगेगा।)

संक्षिप्त पद्मपुराणाङ्क

पूरी फाइल, पृष्ठ-संख्या ९७८, रङ्गीन चित्र २१, लाइन चित्र २४१, मूल्य ४≡)

पुराने वर्षोंके साधारण अङ्क आधे मूल्यमें

२१ वें वर्षके साधारण अङ्क २, ३, ४, ५, ९, १०, ११, १२ कुल आठ अङ्क एक साथ मूल्य १।), रजिस्ट्री-खर्च ।) कुल १॥)

२२ वें वर्षके साधारण अङ्क ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १० कुल आठ अङ्क एक साथ मूल्य १।), रजिस्ट्री-खर्च ।) कुल १॥)

उपर्युक्त दोनों वर्षोंके कुल १६ अङ्क एक साथ रजिस्ट्री खर्चसहित मूल्य २॥।)

व्यवस्थापक—'कल्याण', पो० गीताप्रेस (गोरखपुर)

दिव्यलोकमें श्रीकृष्ण

सत्पुण्डरीकनयनं मेघाभं वैद्युताम्बरम् । द्विभुजं ज्ञानमुद्राढ्यं वनमालिनमीश्वरम् ॥
गोपगोपाङ्गनावीतं सुरद्रुमतलाश्रितम् । दिव्यालङ्करणोपेतं रत्नपङ्कजमध्यगम् ॥
कालिन्दीजलकल्लोलासङ्गिमारुतसेवितम् । चिन्तयंश्चेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसृतेः ॥
(गो० पू०)

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

वेणुवादनशीलाय गोपालायाहिमर्दिने । कालिन्दीकूललीलाय लोलकुण्डलधारिणे ॥
वल्लवीनयनाम्भोजमालिने नृत्यशालिने । नमः प्रणतपालाय श्रीकृष्णाय नमो नमः ॥

वर्ष २३ | गोरखपुर, सौर माघ २००५, जनवरी १९४९ | संख्या १ पूर्ण संख्या २६६

शरणागति

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदाꣳश्च प्रहिणोति तस्मै ।
तꣳ ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥

(श्वेताश्वतर० ६ । १८)

जिन परमेश्वरने ब्रह्माको सर्वप्रथम उत्पन्न किया ।
जिनने उनको अमित ज्ञानका आकर अपना वेद दिया ॥
आत्मबुद्धिके विमल विकाशक अखिल विश्वमें रहे विराज ।
मैं मुमुक्षु उन परम देवकी शरण ग्रहण करता हूँ आज ॥

औपनिषद-ब्रह्मका सर्वातीत और सर्वकारण-स्वरूप तथा उसके जाननेका फल

(१)

यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको
यस्मिन्निदं सं च वि चैति सर्वम् ।
तमीशानं वरदं देवमीड्यं
निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥

योनि-योनि—कारण-कारणके जो हैं एक अधिष्ठाता,
जिनमें सब विलीन होता जग, जिनसे यह उद्भव पाता ।
वे आराध्य वरद ईश्वर हैं, वे ही देव—अलौकिक कान्ति,
उन्हें तत्त्वसे जान यहाँ मानव पाता है शाश्वत शान्ति ॥

(२)

सूक्ष्मातिसूक्ष्मं कलिलस्य मध्ये
विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपम् ।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं
ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति ॥

परम सूक्ष्म-से-सूक्ष्म, हृदयकी गह्वन गुफामें छिप जाते,
अति महान् वे, घेर विश्वको एकमात्र हैं छवि पाते ।
वे ही एक जगत्-स्रष्टा हैं, विविध रूपमें वे आते,
जान उन्हीं मङ्गलमय प्रभुको शान्ति सनातन नर पाते ॥

(३)

स एव काले भुवनस्य गोप्ता
विश्वाधिपः सर्वभूतेषु गूढः ।
यस्मिन् युक्ता ब्रह्मर्षयो देवताश्च
तमेवं ज्ञात्वा मृत्युपाशांश्छिनत्ति ॥

वे ही स्थितिके समय भुवनके संरक्षक, जगके स्वामी,
सब भूतोंमें छिपे हुए हैं, वे ही बन अन्तर्यामी ।
उनका ही ब्रह्मर्षि, देवगण एक चित्त हो धरते ध्यान,
जान उन्हें यों मनुज मृत्युके तोड़ डालता पाश महान ॥

(४)

घृतात्परं मण्डमिवातिसूक्ष्मं
ज्ञात्वा शिवं सर्वभूतेषु गूढम् ।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं
ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥

माखनमें स्थित सारभाग-से परम सूक्ष्म जो अतिशय सार,
एकमात्र सब ओर व्याप्त जो घेरे हुए सकल संसार ।

सब भूतोंमें छिपे हुए हैं शिव—कल्याणगुणोंसे युक्त,
जान उन्हीं प्रभुको होता नर सब भवके बन्धनसे मुक्त ॥

(५)

एष देवो विश्वकर्मा महात्मा
सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।
हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥

ये ही देव विश्वकर्मा हैं परमात्मा सबके स्वामी,
सब मनुजोंके सदा हृदयमें बसे हुए अन्तर्यामी ।
हृदय, बुद्धि, मनसे चिन्तन हो, तब इनका हो साक्षात्कार,
इस रहस्यको जान गये जो जन्म-मृत्युसे होते पार ॥

(६)

तमीश्वराणां परमं महेश्वरं
तं देवतानां परमं च दैवतम् ।
पतिं पतीनां परमं परस्ता-
द्विदाम देवं भुवनेशमीड्यम् ॥

इन्द्र आदि लोकेश्वर जिनको परम महेश्वर जान रहे,
अन्य देवगण भी जिनको निज परम देव हैं मान रहे ।
पतियोंके भी पूज्य परम पति जगदीश्वर जो स्तुत्य महान्,
उन प्रकाशमय परमदेवको समझा हमने सर्वप्रधान ॥

(७)

न तस्य कार्यं करणं च विद्यते
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।
परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥

देह और इन्द्रियसे उनका है सम्बन्ध नहीं कोई,
अधिक कहाँ, उनके सम भी तो दीख रहा न कहीं कोई ।
ज्ञानरूप, बलरूप, क्रियामय, उनकी परा शक्ति भारी,
विविध रूपमें सुनी गयी है, स्वाभाविक उनमें सारी ॥

(८)

न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके
न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गम् ।
स कारणं करणाधिपाधिपो
न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ॥

वे ही पति, इस जगमें कोई उनका अधिपति शेष नहीं,
शासक भी न, कहींपर उनका कोई चिह्न-विशेष नहीं।
वे ही एक परम कारण हैं, इन्द्रिय-देवोंके अधिनाथ,
जनक न उनका, अधिप न कोई, उनसे ही सब विश्व सनाथ॥

(९)

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः
साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च॥

सब भूतोंमें छिपे हुए वे एक देव हैं परमात्मा,
सबमें व्यापक, सब जीवोंके वे अन्तर्यामी आत्मा।
कर्मोंके अधिपति, फलदाता, सबके ही आश्रय-आवास,
साक्षी हैं, केवल, निर्गुण हैं, चेतन हैं—चैतन्य-प्रकाश॥

(१०)

एको वशी निष्क्रियाणां बहूना-
मेकं बीजं बहुधा यः करोति।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
स्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम्॥

जो असंख्य निष्क्रिय जीवोंके शासक और नियन्ता एक,
एकमात्र इस प्रकृति बीजको देते हैं जो रूप अनेक।
उन प्रभुको निज हृदयस्थित जो सदा देखते धीर प्रवीन,
उन्हें सनातन सुख मिलता है, नहीं उन्हें जो साधनहीन॥

(११)

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना-
मेको बहूनां यो विदधाति कामान्।
तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यं
ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः॥*

चेतन परम चेतनोंमें, नित्योंमें भी जो नित्य महान्,
करते एक अनेक जीवके कर्मफलोंका भोग-विधान।
वे सबके कारण हैं, होता सांख्ययोगसे उनका ज्ञान,
पाता मोक्ष सभी बन्धनसे नर उन परमदेवको जान॥

* ये सभी मन्त्र श्वेताश्वतर-उपनिषद्के हैं; इनमें पहले मन्त्रकी संख्या ४। ११, दूसरेसे पाँचवेंतककी ४। १४ से ४। १७, छठेसे आठवेंतककी ६। ७ से ६। ९ और नवेंसे ग्यारहवेंतककी मन्त्रसंख्या ६। ११ से ६। १३ है।

उपनिषद्

(पूज्य-श्रीमज्जगद्गुरु श्रीशङ्कराचार्य अनन्तश्रीविभूषित श्रीमज्ज्योतिष्पीठाधीश्वर स्वामी श्रीब्रह्मानन्द सरस्वतीजी महाराज)

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं
शरं ह्युपासानिशितं सन्दधीत ।
आयम्य तद्भावगतेन चेतसा
लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥

उपनिषद् अध्यात्मविद्या अथवा ब्रह्मविद्याको कहते हैं। वेदका अन्तिम भाग होनेसे इसे वेदान्त भी कहा जाता है और वेदान्तसम्बन्धी श्रुति-संग्रह-ग्रन्थोंके लिये भी उपनिषच्छब्दका प्रयोग होता है।

उपनिषद् वेदका ज्ञानकाण्ड है। यह चिरप्रदीप्त वह ज्ञानदीपक है जो सृष्टिके आदिसे प्रकाश देता चला आ रहा है और लयपर्यन्त पूर्ववत् प्रकाशित रहेगा। इसके प्रकाशमें वह अमरत्व है, जिसने सनातनधर्मके मूलका सिञ्चन किया है। यह जगत्कल्याणकारी भारतकी अपनी निधि है; जिसके सम्मुख विश्वका प्रत्येक स्वाभिमानी सभ्य राष्ट्र श्रद्धासे नतमस्तक रहा है और सदा रहेगा। अपौरुषेय वेदका अन्तिम अध्यायरूप यह उपनिषद्, ज्ञानका आदिस्रोत और विद्याका अक्षय्य भण्डार है। वेद-विद्याके चरम सिद्धान्त—

'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन ।'
(त्रिपाद्विभूतिमहाना० ३ । ३)

—का प्रतिपादन कर उपनिषद् जीवको अल्पज्ञानसे अनन्त ज्ञानकी ओर, अल्पसत्ता और सीमित सामर्थ्यसे अनन्त सत्ता और अनन्त शक्तिकी ओर, जगद्दुःखोंसे अनन्तानन्दकी ओर और जन्म-मृत्यु-बन्धनसे अनन्त स्वातन्त्र्यमय शाश्वती शान्तिकी ओर ले जाती है।

उपनिषद् सद्गुरुओंसे प्राप्त करनेकी वस्तु है। वैसे तो अधिकारानधिकारपर विचार न करके स्वेच्छया ग्रन्थरूपमें उपनिषदोंका कोई भी अध्ययन कर सकता है; किंतु इस प्रकारसे किसीको ब्रह्मविद्याकी प्राप्ति नहीं हो सकती। अनधिकारीके साधनसम्पत्तिहीन वासनावासित अन्तःकरणमें ब्रह्मविद्याका प्रकाश नहीं होता। जिस प्रकार मलिन वस्त्रपर रंग ठीक नहीं चढ़ता और जिस प्रकार बंजर भूमिमें, जहाँ लंबी-लंबी जड़ोंवाली घास पहलेसे जमी हुई है, धान्यबीज अङ्कुरित नहीं होता और कुछ अङ्कुरित हो भी जाय तो वृद्धिङ्गत होकर फलित नहीं होता, उसी प्रकार अनधिकारीके वासनापूर्ण अन्तःकरणमें ब्रह्मविद्याका उपदेशबीज अङ्कुरित नहीं होता और यदि कुछ अङ्कुरित हो भी जाय तो उसमें आत्मनिष्ठारूपी वृद्धि और जीवन्मुक्तिरूपी फलकी प्राप्ति नहीं होती। इसीलिये शास्त्रोंमें सर्वत्र अधिकारीरूपी क्षेत्रकी सम्यक् परीक्षाका विधान है। श्रुतिका आदेश है—

नापुत्राय दातव्यं नाशिष्याय दातव्यम्।
सम्यक् परीक्ष्य दातव्यं मासं षण्मासवत्सरम् ॥

जिस प्रकार गुरुके लिये शिष्यकी परीक्षाका विधान है, उसी प्रकार शिष्यके लिये भी गुरुके लक्षणोंका स्पष्ट निर्देश करते हुए उपनिषद्का उपदेश है—

'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥' (मुण्डक० १ । २ । १२)

भगवद्गीता भी विधान करती है—

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥

श्रोत्रिय अर्थात् वेदवेदार्थके ज्ञाता और ब्रह्मनिष्ठ अपरोक्षज्ञानी तत्त्वदर्शी गुरुको प्रसन्न करके उनसे उपनिषद्का उपदेश श्रवण करनेका विधान है।

श्रवणं तु गुरोः पूर्वं मननं तदनन्तरम्।
निदिध्यासनमित्येतत्पूर्णबोधस्य कारणम् ॥
(शुकरहस्य० ३ । १३)

साधनचतुष्टयसम्पन्न जिज्ञासु श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ सद्गुरुके द्वारा उपनिषत्तत्त्वका उपदेश श्रवण कर तार्किक युक्तियोंद्वारा उसपर प्रगाढ़ मनन करते हुए गुरूपदिष्ट ध्यानादिके अभ्यासद्वारा निदिध्यासनपूर्वक 'अहं ब्रह्मास्मि' आदिका निरन्तर विचार करते हुए उसपर निष्ठारूढ़ होकर सम्यक् तत्त्वज्ञानविज्ञानस्वरूप परब्रह्मसत्तामें प्रवेश करके तद्रूप हो जाता है—

'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति'

उपनिषद्का यह उपदेश जीवके लिये परमसौभाग्यास्पद अमूल्य निधि है।

उपनिषत्तत्त्वोपदेशके निष्कर्षमें जीव-ब्रह्मैक्यप्रतिपादन करते हुए पूर्वाचार्योंने संक्षेपमें कह दिया है—

'जीवो ब्रह्मैव नापरः'

अर्थात् जीव ब्रह्म ही है, ब्रह्मसे पृथक नहीं है। उपनिषद्का उपदेश

'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' 'तत्त्वमसि'

यह समस्त (भासमान द्वैतप्रपञ्च) वास्तवमें ब्रह्म ही है। वही (ब्रह्म) तू है।

यह उपनिषद्के तत्त्वज्ञानोपदेशका सारांश है। इसमें निष्ठा न होना ही अज्ञान है। जीव ब्रह्मसे अभिन्न होते हुए भी अविद्याके कारण अपने वास्तविक, अजन्मा, अविनाशी, शुद्ध-बुद्ध-मुक्त सच्चिदानन्दमय आत्मस्वरूपको विस्मृत कर अपनेको जन्म-मरणधर्मा, कर्ता, भोक्ता, सुखदुःखवान् मान बैठा है और मिथ्या जगत्में सत्यबुद्धि करके स्वनिर्मित कर्मपाशमें स्वयं बँधकर जन्म-मरण-संसृतिमें फँसा हुआ अनन्त दुःख भोग रहा है। जीवके सकल दुःखोंके कारण—इस अविद्याकी निवृत्तिके लिये उपनिषदोंमें जीव-ब्रह्मकी एकताके प्रतिपादनके साथ-साथ जगत्के मिथ्यात्वका उपदेश भी हुआ है, जिसे पूर्वाचार्योंने—

'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या'

—इन सरल शब्दोंमें स्पष्ट कर दिया है।

ब्रह्म सत्य है और जगत् मिथ्या है। जिस प्रकार मन्दान्धकारमें रज्जु ही सर्परूप दिखलायी देती है, उसी प्रकार अविद्यामें निर्गुण निराकार ब्रह्म-सत्ता ही सगुण साकार जगद्रूप दिखलायी देती है। जिस प्रकार मन्दान्धकारके कारण वास्तविक रज्जु नहीं दिखलायी पड़ती, प्रत्युत वास्तविक सत्ताहीन सर्प ही प्रतिभासित होता है, उसी प्रकार अविद्याके कारण वास्तविक (पारमार्थिक) सत्तामय ब्रह्म नहीं प्रतीत होता और वास्तविक सत्ताहीन व्यावहारिक जगत् ही प्रत्यक्ष प्रतीत होता है। वस्तु एक ही है—जो रज्जु है, वही (भ्रमावस्थामें) सर्परूप है। उसी प्रकार (ज्ञानावस्थामें) जो ब्रह्म है वही (भ्रमावस्था, अज्ञानकी अवस्थामें) जगद्रूप है। जगत्की सत्य-प्रतीति और ब्रह्मकी अप्रतीति तबतक होती रहती है, जबतक अविद्यान्धकारकी निवृत्ति नहीं होती। विद्यारूपी प्रकाशद्वारा अधिष्ठानका निश्चय होते ही स्पष्ट हो जाता है कि सर्वाधिष्ठान ब्रह्मसत्ता ही (पारमार्थिक) सत्य है और रज्जुमें अध्यस्त सर्पके समान ब्रह्ममें अध्यस्त जगत् मिथ्या है।

इस प्रकार सद्गुरुओंसे दृष्टान्तादिके द्वारा औपनिषद-ज्ञान भलीप्रकार श्रवण कर जिज्ञासु उसपर मनन करते हुए वैराग्यादि साधन-सम्पत्तिके सहयोगसे जगत्के मिथ्यात्वकी पुष्टि और निदिध्यासनादि अन्तरङ्ग साधनोंके सहयोगसे जीवब्रह्मैक्यनिष्ठा-सम्पादनद्वारा स्वात्मानुभूतिमय ज्ञानदीपक प्रदीप्त कर अनादिकालीन अविद्यान्धकारकी निवृत्तिद्वारा निश्चय कर लेता है कि एकमात्र अद्वितीय स्वगत-सजातीय-विजातीय भेदशून्य त्रिकालाबाधित ब्रह्मसत्ता ही सत्य है। उसके अतिरिक्त अन्य कुछ भी पारमार्थिक सत्य नहीं है। इस प्रकार दृढ़ बोधवान् ज्ञानीके लिये अन्य कुछ ज्ञातव्य एवं प्राप्तव्य शेष नहीं रह जाता। कृतकृत्य होकर वह नित्य-बोधमय निजस्वरूपमें प्रतिष्ठित हो सच्चिदानन्दका सर्वत्र अनुभव करता हुआ जीवन्मुक्तिका परमानन्द लाभ कर ब्रह्मकी अद्वितीय चिन्मय सत्तामें प्रवेश कर जाता है। ऐसे ब्रह्म-स्वरूप विज्ञानीके लिये उपनिषद्का निश्चय है कि—

'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति।'

(बृहदा० ४। ४। ६)

जीव-ब्रह्मैक्य-ज्ञान-निष्ठाकी यह चरम सीमा ही औपनिषद-ज्ञानकी पराकाष्ठा है।

उपनिषत्तत्त्व निर्गुण निराकार ब्रह्म अवाङ्मनसगोचर है। श्रुति उसके लिये कहती है—

'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह।'

इसी अवाङ्मनसगोचर परमाद्वितीय निर्गुण परम तत्त्वका बोध करानेके लिये उपनिषच्छ्रुतियाँ—

'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते—'

—इत्यादिके द्वारा इस नानागुणधर्मवान् इन्द्रियग्राह्य (शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्ध आदिमय) जगत्प्रपञ्चका ब्रह्ममें अध्यारोप करती हैं और फिर इन्हीं इन्द्रियग्राह्य (एवं इन्द्रियानुभवद्वारा परिचित) गुणधर्मोंके निषेधरूपमें उस निर्गुण निर्व्यपदेश्य निर्विशेष ब्रह्म-सत्ताका परिचय कराती हैं। उदाहरणार्थ कठश्रुति उसे अशब्द, अस्पर्श, अरूप, अव्यय, अरस आदि कहकर उसका उपदेश करती है—

'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं

तथारसं नित्यमगन्धवच्च यत्—.....'

इसी प्रकार माण्डूक्य श्रुति उसके सम्बन्धमें कहती है—

'नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम्।'

'अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्म-प्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः।'

इसी प्रकार अन्यत्र भी उपनिषदोंमें निषेधरूपमें ही उस

निर्गुण निरञ्जनके सम्बन्धमें उपदेश हुआ है और अन्तमें श्रुति 'नेति-नेति' (यह नहीं, यह नहीं) कहकर उसके सम्बन्धमें समस्त उक्तियोंका खण्डन कर उसे सर्वथा निर्गुण निर्विशेष अवाङ्मनसगोचर प्रतिपादन करती है। इस प्रकार अध्यारोपके सहारे ब्रह्मका परिचय कराती हुई श्रुतियाँ अध्यारोपित समस्त जगत्‌की वास्तविक सत्ताके निरासार्थ ही बार-बार उपदेश करती हैं कि—

'आत्मैवेदं सर्वम्' 'ब्रह्मैवेदं सर्वम्' 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' 'नेह नानास्ति किञ्चन' 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति'—इत्यादि।

इस प्रकार अध्यारोपित जगत्‌का सर्वथा अपवाद करती हुई श्रुतियाँ एक अद्वितीय अखण्ड ब्रह्मसत्ताका प्रतिपादन करती हैं। इससे यह स्पष्ट ही है कि उपनिषदोंमें यत्र-तत्र जगत्‌की सृष्टि, स्थिति, लय आदि-सम्बन्धी जो द्वैतबोधक श्रुतियाँ पायी जाती हैं, उनका प्रयोजन द्वैतप्रपञ्चके प्रतिपादनमें नहीं है; किंतु शुद्ध ब्रह्ममें जगत्‌का अध्यारोप करके उसके अपवादद्वारा एक अखण्ड अद्वितीय निर्गुण ब्रह्मसत्ताकी सिद्धि ही उनका लक्ष्य है।

उपनिषद्‌के उपदेशक्रममें—

'अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते।'

यही सिद्धान्त कार्यान्वित हुआ है। इसके अतिरिक्त तत्त्वोपदेशका और कोई प्रकार नहीं है कि जिसके द्वारा (परमार्थदृष्ट्या जीवके अपने ही एक अद्वितीय अखण्डस्वरूपमें अनादि कालसे चला आता हुआ यह) जगद्‌भ्रम निवृत्त हो सके और जीव अपने वास्तविक अद्वितीय, अखण्डस्वरूपमें प्रतिष्ठित होकर शाश्वत शान्ति प्राप्त कर सके।

ज्ञानस्वरूप नित्यबोधमय निजरूप आत्मामें प्रतिष्ठित होकर शाश्वत शान्तिमय हो जाना ही जीवका परम पुरुषार्थ है। इस परम पुरुषार्थकी प्राप्ति औपनिषद-ज्ञाननिष्ठाद्वारा ही होती है। बिना तत्त्वनिष्ठ हुए कैवल्यकी प्राप्ति नहीं होती, यही उपनिषद्‌का सिद्धान्त है—

'ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः।'

उपनिषत्तत्त्वज्ञानकी महिमा वर्णन करते हुए मुण्डक-श्रुति कहती है—

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः
संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः।
ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले
परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे॥
(३।२।६)

इसी प्रकार कठ-श्रुतियाँ अपरोक्ष आत्मज्ञानीके लिये ही शाश्वत सुख-शान्तिकी प्राप्तिका निर्देश करती हैं और अन्यके लिये उसका सर्वथा निषेध करती हुई कहती हैं—

'तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
स्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम्'
'.....तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम्।'

इस प्रकार उपनिषद्‌का स्पष्ट उपदेश है कि यदि जीव स्थायी सुख-शान्तिकी प्राप्ति करना चाहता है तो उसे आत्मानुभूतिके लिये प्रयत्नशील होना पड़ेगा, अध्यात्मकी ओर बढ़े बिना स्थायी सुख-शान्तिकी प्राप्ति असम्भव है।

इसीलिये सर्वकल्याणकारी वेद जीवको कर्म, उपासना और ज्ञानके उपदेशद्वारा अध्यात्म-पथपर आगे बढ़ाता है। जो जिस अवस्थामें है, उसे उसी अवस्थामें अध्यात्मकी ओर नियोजित करना ही वेदका लक्ष्य है। वेदके कर्मकाण्ड और उपासनाकाण्डका चरम उद्देश्य है कि जीव अधिकारानुसार कर्मोपासनामें प्रवृत्त होकर अन्तःकरणकी शुद्धिद्वारा तत्त्व-ज्ञानका अधिकारी बने और परमात्मनिष्ठावान् होकर शाश्वत सुख-शान्ति प्राप्त करे। इस सर्वकल्याणकारी वैदिक उद्देश्यकी पूर्तिके लिये ही वेदमूलक वर्णाश्रम-व्यवस्था है। वर्णाश्रम-व्यवस्थामें वैदिक सिद्धान्तोंका सक्रिय व्यावहारिक रूप निष्पन्न हुआ है। जगतीतलपर समाज-व्यवस्थाका उज्ज्वल आदर्श-रूप भारतीय वर्णाश्रम-धर्म-व्यवस्था, सामाजिक व्यवहारको उत्तमताके उत्कृष्ट शिखरपर रखती हुई उसे ही परमार्थका साधन बनाकर जीवको सततोन्नतिके पथपर प्रतिष्ठित रखकर उसे पूर्णताकी ओर ले जाती है। वेदमूलक धर्मशास्त्र वर्णाश्रम-धर्मोंका इस प्रकारसे विधान करता है कि जो जिस श्रेणीमें, जिस अवस्थामें, जहाँ है, वहीं अपना धर्म पालन करता हुआ स्वाभाविक रूपसे अध्यात्मकी ओर बढ़ता जाय। इसीलिये उपनिषन्मूलक भगवद्गीताका उपदेश है कि धर्मशास्त्रके अनुसार—

'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः॥'
(१८।४५)

और—

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम्॥
तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि॥

(१६। २३-२४)

इस प्रकार कर्मक्षेत्रमें, शास्त्रोक्त स्वधर्म-पालन ही समस्त वेदोक्त ज्ञानका सार और सर्वोन्नतिका मूल है। इसीलिये सामान्य धर्म, विशेष धर्म और आपद्धर्म आदिका स्पष्ट वर्णन करता हुआ वेदमूलक सनातन धर्मशास्त्र प्रत्येक जीवको व्यष्टि-रूपमें और समस्त विश्वको समष्टिरूपमें वेदका यह सनातन सन्देश दे रहा है कि यदि सुख-शान्ति चाहते हो तो स्वधर्म-पालन करते हुए अध्यात्मपथपर आगे बढ़ो।

भगवती श्रुति प्रत्येक जीवको प्रत्येक अवस्थामें अपने पवित्र अङ्कमें उठाकर अध्यात्ममें प्रतिष्ठित करनेको तत्पर है। भारतीयो! जागो, श्रुति भगवती तुम्हें जगा रही है —

'उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत।'

पवित्र भूखण्ड भारतमें तुम्हारा जन्म हुआ है, अध्यात्म-विद्या—ब्रह्मविद्या—तुम्हारे घरकी वस्तु है, उसका समुचित लाभ उठाकर स्वयं शाश्वत सुख-शान्ति प्राप्त करो और दुःख-पङ्कनिमग्न विश्वको सुख-शान्तिका परमोज्ज्वल पथ प्रदर्शित करो, अन्यथा तुम्हारे हाथमें उपनिषद्की यह ज्ञानराशि कलङ्कित हो रही है।

उपनिषन्महत्ता

(रचयिता—विद्याभूषण, कविवर, श्रीओंकार मिश्र 'प्रणव', व्या० सा० योगशास्त्री, सिद्धान्तशास्त्री)

उपनिषद्की साधना श्रुतिगान मङ्गल-माधुरी है॥
शुचि सत्यताका स्रोत निर्मल मन्द मञ्जुल बह रहा है।
कर पान अमृत ज्ञान अविरल, विश्व प्रमुदित हो रहा है॥
परिपूर्ण पुण्य पवित्रताकी सत्क्रियाका फल कहा है।
जो मौन मुनि-मण्डल महत्ताकी चमत्कृत चातुरी है॥ १॥

यह ध्यानियोंके ध्येय धृतिकी है धवल ध्रुव-धारणा।
प्रिय पारदर्शी परम पुरुषोंकी अटल व्रत-पारणा॥
'वद केन रचितं' प्रश्नकी उत्तरभरी सुख-सारणा।
उस ईशके कैवल्य-गृहकी वीथि दुर्गम साँकुरी है॥ २॥

इसकी अनेक विचारणामें एकताका रूप है।
सिद्धान्त वैदिक 'तत्त्वमसि' का दर्शनीय अनूप है॥
चितिचिन्तनाका लक्ष्य केवल जग-अचिन्त्य स्वरूप है।
दुर्लभ्य परमानन्दको यह कर रही अति आतुरी है॥ ३॥

सत्यं शिवं सौन्दर्यमय जो श्रेय-प्रेय वितान है।
उद्गीथकी है गूँज गुरु-गम्भीर ब्रह्म विधान है॥
ऋषि याज्ञवल्क्य, उषस्ति, वाजश्रवसके आख्यान है।
नृप-अश्वपतिकी कीर्ति-स्वरमें बज रही वर बाँसुरी है॥ ४॥

जिसकी महत्तापर कि दारा, मुग्ध शोपनहार है।
मन मूल मानी मूलशंकर हो रहे बलिहार है॥
प्रतिक्षण प्रशंसामें 'प्रणव' हृद्वीण-नादित तार है।
वह मुक्ति-नभ-आरोहणाको जीव-खगकी पाँखुरी है॥ ५॥

उपनिषदोंका एक अर्थ है, एक परमार्थ है

(लेखक—श्रीकाञ्चीकामकोटिपीठाधीश्वर अनन्तश्रीविभूषित श्रीमज्जगद्गुरु श्रीशङ्कराचार्यजी महाराज)

प्राणियोंके बाह्य अर्थोंका प्रकाश करनेवाली तथा नाना प्रकारसे उपकार करनेवाली अनेक विद्याएँ हैं; परंतु परम पुरुषार्थको प्रकाशित करनेवाली, परमार्थको दिखलानेवाली तथा परम उपकारिणी विद्या उपनिषद् है। जिससे तत्त्व-जिज्ञासु पुरुषोंको परम शान्ति प्राप्त होती है, वह परमार्थ कहलाता है। क्लेशग्रस्त जीवोंके समस्त क्लेशोंका निवारण जिससे हो, वह परम उपकार कहलाता है।

'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः।'

यह ईशावास्योपनिषद्वाक्य एकत्वके साक्षात्काररूपी उपनिषद्विद्यासे युक्त पुरुषके समूल शोकनाशको उद्घोषित करता है।

'मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः।'

(गौड़० आग० १७)

तथा—

'तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि।' (छान्दोग्य० ६। ८। ७)

—इत्यादि श्रुतियाँ उस उपनिषद्विद्याकी परमार्थताको घोषित करती हैं।

फिर यह उपनिषद्विद्या क्लेशोंके पात्र सांसारिक प्राणियोंको हठात् प्राप्त होनेवाले क्लेशोंका उन्मूलन किस प्रकार करती है? इसका उत्तर श्वेताश्वतर उपनिषद् देती है—

'ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः।'

(१। ११)

'परमात्मदेवको जानकर सारे बन्धन कट जाते हैं, क्लेशोंके क्षीण होनेपर जन्म और मृत्युसे छुटकारा मिल जाता है।'

दुःखोंके मूलका नाश हुए बिना दुःखोंका आत्यन्तिक नाश नहीं बनता। यद्यपि कर्म-उपासना आदि धर्म अथवा खेत-घर आदि विषय तत्काल प्राप्त होनेवाले कुछ-न-कुछ दुःखोंकी निवृत्ति तो करते हैं, तथापि जिससे दुःखकी पुनः उत्पत्ति न हो, इस प्रकारकी समस्त दुःखोंकी अत्यन्त निवृत्ति तो त्रिविध दुःखोंके मूलकी निवृत्ति हुए बिना संभव नहीं।

दुःखका मूल क्या है? विचारक लोग कहते हैं कि दुःखका मूल जन्म है।

'न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति।'

(छान्दोग्य० ९। १२। १)

'निश्चयपूर्वक जबतक यह शरीर बना हुआ है तबतक सुख और दुःखका निवारण नहीं हो सकता।'

इस प्रकार श्रुति मुख्यतः जन्मको ही दुःखका मूल कारण प्रतिपादन करती है।

तब फिर जन्मका मूल कारण क्या है? वे ही तत्त्व-परीक्षक उत्तर देते हैं कि जन्मका मूल कर्म है। यदि मनुष्य कर्मसे विराम ले ले, तो उसके लिये अत्यन्त दुःख-निवृत्ति हस्तामलकवत् हो जाय। अतः मुमुक्षुजनोंको दूसरे उपायोंके अनुसरणमें संलग्न नहीं होना चाहिये; परंतु इसमें यह संदेह उठ सकता है कि पूर्वजन्मोंमें और इस जन्ममें अबतक किये जानेवाले कर्मोंका जो मूल है उसका नाश किये बिना कर्मविरामका सङ्कल्प केवल कथनमात्र ही रह जायगा।

तब सामान्यतः कर्मका मूल क्या है? इसके उत्तरमें रागका नाम लिया जाता है। राग और उससे उपलक्षित द्वेष, भय आदिको भी दोष शब्दसे ग्रहण करते हैं। जिस किसी वस्तुमें जबतक राग या द्वेष होता है, तबतक उस वस्तुकी प्राप्ति या परित्यागके लिये प्रयत्नरूप कर्म करते हुए ही लोग देखे जाते हैं; जिस प्रकार जबतक भय रहता है, तबतक मनुष्य उस भयसे छुटकारा पानेके लिये प्रयत्न करता ही है।

इस दोषका मूल क्या है? अपनेसे अतिरिक्त दूसरेका भान होना ही दोषका मूल है, ऐसा ब्रह्मवेत्ता लोग कहते हैं। जैसा कि बृहदारण्यक उपनिषद्का वाक्य है—

'द्वितीयाद्वै भयं भवति।' (१। ४। २)

'निश्चय ही दूसरेसे भय होता है।' यदि दूसरी वस्तुका भान ही नहीं होगा तो कर्मके मूलभूत भय, द्वेष अथवा रागका कोई आधार न रह जानेके कारण भय आदिका प्रसङ्ग ही नहीं प्राप्त होगा।

'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत्, तत्केन कं जिघ्रेत्, तत्केन कं शृणुयात्, तत्केन कं विजानीयात्।'

(२। ४। १४)

'जिस अवस्थामें इसके लिये सब कुछ आत्मा ही हो जाता है, उस समय किसके द्वारा किसको देखे, किसके द्वारा किसको सूँघे, किसके द्वारा किसको सुने तथा किसके

द्वारा किसको जाने'—यह बात भी वही (बृहदारण्यक) उपनिषद् कहती है।

तब द्वैतके भानका हेतु क्या है ? तत्त्वपरीक्षक कहते हैं कि द्वैतभानका हेतु मिथ्या ज्ञान है और वह मिथ्या ज्ञान ही समस्त संसारका बीज है, ऐसा न्यायवेत्ता आचार्योंने निश्चय किया है। इसका निवारण एकत्वदर्शनरूपी औपनिषद ज्ञानके द्वारा ही होता है; इसलिये यह उपनिषद्-विद्या प्राणियोंका परम उपकार करती है। ज्ञान ही अज्ञानका विरोधी है। द्वितीय वस्तुकी प्रतीतिमें कारणभूत अज्ञानको दूर करनेवाला एकत्वसाक्षात्काररूप ज्ञान ही है। मनोनिग्रह और भगवदुपासना आदि अन्य सारे ही शास्त्रप्रसिद्ध साधन एकत्वसाक्षात्कारकी उत्पत्तिमें ही प्रयोजक होनेके कारण पहली सीढ़ीमें आते हैं।

'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि।'

—इस श्रुतिवाक्यमें जिसकी जिज्ञासा की गयी है, वह उपनिषद्वर्णित ब्रह्मतत्त्व—

'सर्वं खल्विदं ब्रह्म।' (छान्दोग्य० ३। १४। १)

'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्।' (तैत्तिरीय० ३। ६। १)

तथा—

'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म।' (बृहदारण्यक० ३। ९। २८)

—इत्यादि श्रुतियोंद्वारा बारंबार गाया जानेवाला परम आनन्दघन ही है, अतः यह प्राणियोंके लिये परम पुरुषार्थ-स्वरूप है। इसका ज्ञान करानेवाली उपनिषद् भी प्राणियोंके लिये सहस्रों माता-पिताओंकी अपेक्षा भी परम प्रिय है, अतएव परम उपकार करनेवाली है।

सहस्रों माता-पिताकी अपेक्षा भी मनुष्यका परम हित चाहनेवाली उपनिषद्-विद्या स्वयं ही औपनिषद ब्रह्मतत्त्वकी नित्यता एवं यथार्थतामें इस प्रकार उपपत्ति (युक्ति) प्रदर्शित करती है। कारणसे कार्यमें जो भेद जान पड़ता है, वह केवल नाम और रूपको लेकर ही है। 'घट' यह नाम-भेद है और 'मोटी पेंदी एवं पेटवाला' यह आकारभेद है। यही नाम और रूप श्रुतियोंमें भिन्न-भिन्न स्थलोंपर त्याग देने योग्य बताये गये हैं—सर्वत्र इनको त्यागनेके लिये ही सूचित किया गया है।

'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म।' (छान्दोग्य० ८। १४। १)

'निश्चयपूर्वक आकाश ही नाम और रूपका निर्वाह करनेवाला अर्थात् उनका आधार है, वे दोनों जिसके भीतर हैं, वह ब्रह्म है।'

'नामरूपे व्याकरवाणि।' (छान्दोग्य० ६। ३। २)

'मैं नामरूपको विशेषरूपसे व्यक्त करूँ।' तथा—

सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते।

'बुद्धि-प्रेरक परमेश्वर सब रूपोंकी रचना करके उनके नाम रखकर उन नामोंके द्वारा स्वयं ही व्यवहार करता हुआ स्थित है।'

मृत्तिका ही घट है, कारण ही कार्य है। नाम-भेद अथवा आकार-भेद केवल काल्पनिक है। अतएव श्रुति कहती है—

'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्।'

(छान्दोग्य० ६। १। ४)

'विकार (कार्य) वाणीका विलासमात्र है, वह नाम-मात्र-के लिये है। वास्तवमें वह घटरूप विकार नहीं, केवल मृत्तिका ही है—ऐसा मानना ही सत्य है।'

'मृत्तिकेत्येव' इस पदमें 'एव' शब्दसे समस्त विकारोंका मिथ्यात्व तथा कारणका सत्यत्व स्पष्ट किया गया है। इस प्रकार कारण-परम्पराका विचार करते-करते सबका परम कारण ब्रह्म ही है, यह निश्चित होता है। एकमात्र ब्रह्म ही बिना किसी उपचारके परमार्थ सत्य है तथा ब्रह्मके अतिरिक्त समस्त पदार्थ मिथ्या एवं कल्पित हैं। यह बात श्रुतिके द्वारा तात्पर्यनिर्णय करनेवाली युक्तियोंके प्रदर्शनपूर्वक स्पष्टरूपसे कह दी गयी है। परमार्थका ज्ञान और पुरुषार्थका अनुभव करानेके कारण हमपर उपनिषदोंका परम उपकार सिद्ध होता है। सारी विद्याओंके ज्ञाता देवर्षि नारदजी भी जन्मजात महासिद्ध योगी सनत्कुमारके पास ब्रह्मविद्याकी प्राप्तिके लिये गये—इस छान्दोग्योपनिषद्की आख्यायिकासे तथा—

'स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठाम्।'

—इस मुण्डकोपनिषद्के वाक्यसे भी यह सिद्ध होता है कि परमार्थरूप परम पुरुषार्थका अनुभव करानेके कारण उपनिषद्-विद्या परम उपकारिणी है।

बादरायण मुनि श्रीव्यासजीने ब्रह्मसूत्रमें कहा है—

'शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्।'

पूर्वजन्मके शास्त्राभ्याससे स्वतः प्राप्त हुई ज्ञान-दृष्टिसे भी उपदेश करना सम्भव है, जैसे वामदेव मुनिने

उपदेश किया था । शास्त्रदृष्टिका अर्थ है 'तत्त्वमसि' 'सोऽहमस्मि' आदि महावाक्योंसे उत्पन्न अखण्ड परा बुद्धि । वेदोंके पूर्व भागमें अर्थात् कर्मकाण्डमें ज्ञानसे भिन्न कर्ममात्रका वर्णन है । वे समस्त कर्म क्रियामात्र हैं, उन्हें 'दृष्टि' नहीं कह सकते । सब प्रकारकी उपासनाएँ भी क्रियामात्र ही हैं, 'दृष्टि' नहीं । कर्मकाण्डोक्त क्रियाओंसे ध्यानादि उपासनाओंमें इतना ही अन्तर है कि वे मानसिक क्रियाएँ हैं; इन्हें श्रेष्ठ महात्मा पुरुषोंने दृष्टान्तपूर्वक सिद्ध किया है। वे क्रियाएँ की जा सकती हैं, अन्यथा की जा सकती हैं, और नहीं भी की जा सकती हैं । उनका अनुष्ठान विकल्पयुक्त है; परंतु दृष्टि वस्तुके अधीन होती है, अतएव उसमें विकल्प सम्भव नहीं है । उपर्युक्त ब्रह्मसूत्रमें शास्त्रदृष्टिके दृष्टान्तरूपमें वामदेवका नाम आया है । यजुर्वेदीय उपनिषद् (बृहदारण्यक० १ । ४ । १०) में वामदेवको ऐसी दृष्टि प्राप्त होनेका वर्णन मिलता है, जो उनके लिये सूर्य और मनुके साथ अपना अत्यन्त अभेद सूचित करनेवाली थी । जिस प्रकार देह-देहीका सम्बन्ध होता है, तदनुसार यह दृष्टि नहीं उत्पन्न होती । वामदेव मुनि सूर्य और मनुके शरीर हैं, ऐसा मानना यहाँ अभिप्रेत नहीं है और न यही अभीष्ट है कि वामदेवके ही ये दोनों शरीर थे । शास्त्ररूप उपनिषद्के यथार्थ ज्ञानसे प्राप्त होनेवाली जो परमार्थदृष्टि है, वह सबमें आत्मदर्शनको लेकर है, यही मानना अभीष्ट है । उस दृष्टिके अनुसार सबका आत्मरूपमें ही बोध होता है । वामदेवके सर्वात्मा होनेपर ही उनकी मनु और सूर्यसे अभिन्नता होनी सम्भव है । 'शास्त्रदृष्ट्या तु' कहनेसे लोकदृष्टिका बाध हो जाता है । देह और देही (आत्मा) में अभेद-प्रतीतिकी रीतिसे जो कहीं-कहीं ब्रह्म और आत्मामें विशिष्ट-अद्वैतभावका उल्लेख किया जाता है, उस प्रकारके अभेदरूप अर्थका भान तो लोकदृष्टिसे ही सम्भव होता है । इस विषयमें यह दृष्टान्त दिया जाता है—'जैसे मैं मोटा हूँ, मैं श्याम हूँ' इत्यादि । ऐसे स्थलोंमें शरीरमें ही आत्मदृष्टि होनेके कारण देहात्मवादका भ्रम होता है, जो सर्वथा हेय है, यह बन्धनका ही हेतु है । यह बात लोकदृष्टिसे भी सिद्ध ही बतायी गयी है । देह-देहीमें अभिन्नताका बोध त्याज्य है, क्योंकि यह मोक्षके लिये उपयोगी नहीं है । शास्त्र शब्दका मुख्य अर्थ साक्षात् उपनिषद् ही है, ऐसा उक्त ब्रह्मसूत्रसे अभिव्यक्त होता है । उससे भिन्न जो शास्त्र है, वह तत्त्व-साक्षात्कार करानेमें समर्थ नहीं है । जिस प्रकार 'अहं वै त्वमसि' (मैं ही तुम हो) यह महावाक्य है, उसी प्रकार 'त्वं वा अहमस्मि' यह भी है । ऐसी ही 'भगवो देवता' इत्यादि श्रुति भी है । यह श्रुति परस्पर व्यतिहारसे अर्थात् आत्माके स्थानपर ब्रह्मको और ब्रह्मके स्थानपर आत्माको रखनेसे दोनोंकी एकता सिद्ध करती हुई उनमें देह-देहि-सम्बन्धकी कल्पनाका विरोध करती है; क्योंकि उस देह-देहि-सम्बन्धकी कल्पना करनेपर तो अवश्य ही ईश्वर भी शरीररूप माना जायगा तथा जीवात्मा भी उस ईश्वरमय शरीरका शरीरी (आत्मा) माना जाने लगेगा । इस तरहकी अनेकों असङ्गत आपत्तियाँ उठ खड़ी होंगी । यदि कहें, तब तो कर्ममार्गकी कोई उपयोगिता नहीं है, तो यह ठीक नहीं; क्योंकि जैसे मनुष्य पहले असत्य मार्गपर खड़ा होकर ही सत्यको प्राप्त करनेकी चेष्टा करता है, उसी प्रकार पहले कर्ममार्गपर चलनेवाला साधक कर्मद्वारा अन्तःशुद्धिका सम्पादन करके फिर सत्यस्वरूप ज्ञानका आश्रय ले उपनिषद्-गति (वेदान्तवेद्य ब्रह्म) को प्राप्त कर लेता है । सारी श्रुतियोंका एक ही तात्पर्य है; यह बात कठोपनिषद्ने यमराजके मुखसे कहलायी है । यथा—

'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति···तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि; ओमित्येतत् ।'

'सम्पूर्ण वेद जिस पदका बारंबार प्रतिपादन करते हैं उस पदको संक्षेपसे तुम्हें बतलाता हूँ । वह ओम् है'—इस वाक्यद्वारा समस्त श्रुतियोंकी एकार्थताका स्पष्टतः प्रतिपादन किया गया है । माण्डूक्योपनिषद्का उद्देश्य एकमात्र ॐकारके अर्थका विवेचन करना ही है । उसमें अ, उ और म—इन तीन मात्राओंके विवेचनके बाद जो चतुर्थ पादका वर्णन आया है, उसका वास्तविक अर्थ इस प्रकार बताया गया है—'वह ब्रह्म परम शान्त, परम कल्याणमय तथा अद्वैत (भेद-शून्य) है । वही आत्मा है ।' क्योंकि वह आत्मा सैकड़ों उपनिषदोंके द्वारा भी एक रूपसे ही जानने योग्य है । जो ब्रह्मको जानता है वह निश्चय ब्रह्म ही हो जाता है ।

सारे वेदोंका एक ही तात्पर्य है, जैसा कि **'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति'** इस कठोपनिषद्की श्रुतिसे सिद्ध होता है । कहाँतक कहा जाय, श्रुतिके शीर्ष-स्थानमें अवस्थित समस्त उपनिषदोंका तात्पर्य एक तत्त्वमें ही है । यदि पूछो, वह तात्पर्य कहाँ है ? तो इसका उत्तर यह है कि 'प्रणवमें ही है'—यही भाव कठोपनिषद्का वाक्य भी व्यक्त करता है । जैसे—

'तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि; ओमित्येतत् ।'

और उस प्रणवका तात्पर्य किसमें है ? अद्वैत शिव-तत्त्वमें। क्योंकि एकमात्र प्रणवके अर्थका ही निरूपण करनेवाली माण्डूक्योपनिषद् प्रणवके चतुर्थ पादके अर्थका उपसंहार करती हुई कहती है—

'शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः।'

'जो शान्त, शिव, अद्वैत ब्रह्म है, उसीको ज्ञानीजन प्रणवस्वरूप परमात्माका चतुर्थ पाद मानते हैं। वह आत्मा है, और वही जानने योग्य है।'

इसलिये—

'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि।'[1]

—इस वाक्यद्वारा बृहदारण्यक-उपनिषद्में जिसके लिये प्रस्ताव किया गया है,

'वेदान्तेषु[2] यमाहुरेकपुरुषम्।'

—इस श्लोकद्वारा महाकवि कालिदासने जिसका अनुवाद किया है,

'स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम उमां हैमवतीं तां होवाच किमेतद् यक्षमिति। सा ब्रह्मेति होवाच[3]।'

इस केनोपनिषद्के प्रसङ्गमें जिसका 'ब्रह्म' के नामसे उपदेश किया गया है तथा उपर्युक्त माण्डूक्योपनिषद्में जिसका चतुर्थ पादके रूपमें उपसंहार किया गया है, उस परम कल्याणमय अद्वैत ब्रह्ममें ही सम्पूर्ण उपनिषदोंका परम तात्पर्य है।

ज्योति-पुंज वह पाया मैंने

(रचयिता—श्रीभागवतप्रसादसिंहजी)

रक्त, मांस, हड्डीसे निर्मित काया जिसको दुलराया था;
समझ रहा था जिसको अपना जीवन तक आश्रय पाया था।
था मेरा संसार मनोरम, लघुतम थे जब जीवनके क्षण,
कण-कणको चूमा था मैंने, उलझा था कुन्तलमें यौवन।
कितने बार चला छुप-छुपकर, जब थी तितली रानी मेरी,
नेह लगाया निर्मम मिट्टीसे जब थी नादानी मेरी।
आज खुलीं आँखें, पाता हूँ दिग-दिगन्तमें अन्धकार वन,
समझ सका हूँ आज, नहीं कुछ भी अपना, वे थे स्वप्निल क्षण।
दूर हुआ ज्यों ही, भूला वह, जिसको मैंने प्यार किया था,
उसे देखता नहीं कहीं अब, जिसपर सब कुछ वार दिया था।
आज दूर मैं उस मिट्टीसे एकाकी पथपर जाता हूँ,
शून्य मार्ग, आधार नहीं कुछ, कहीं न आदि-अन्त पाता हूँ।
मेरे पद-तलमें आलोकित हैं ये सारे रवि, शशि, उडुगण,
दूर व्योमकी किरण-डोरसे सभी बँधे पाते हैं जीवन।
डोर पकड़ ली मैंने भी वह, अपना मार्ग बनाया मैंने,
खोज रहा था जिसे तिमिरमें, ज्योति-पुंज वह पाया मैंने।

---

१. आपसे उस उपनिषत्प्रतिपाद्य परम पुरुषके विषयमें प्रश्न करता हूँ।

२. वेदान्तों (उपनिषदों) में जिन्हें एकमात्र अद्वितीय 'पुरुष' कहा गया है।

३. वे इन्द्र उसी आकाशमें, जहाँ यक्ष अन्तर्धान हुआ था, एक स्त्रीके पास आ पहुँचे। वह स्त्री साक्षात् हिमवान्-कुमारी उमा थीं; उनसे इन्द्रने पूछा—'यह यक्ष कौन था ?' उन्होंने कहा—'वे परब्रह्म हैं।'

उपनिषदोंकी श्रेष्ठता

(श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीद्वारकाशारदापीठाधीश्वर अनन्तश्रीविभूषित श्रीमज्जगद्गुरु श्रीशङ्कराचार्य स्वामी श्रीअभिनव सच्चिदानन्दतीर्थजी महाराज)

धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष—इन चार प्रकारके पुरुषार्थोंमें परम निःश्रेयसरूप मोक्ष ही मनुष्यका अन्तिम लक्ष्य है—यह सबके द्वारा सुनिश्चित सिद्धान्त है। चौरासी लाख योनियोंमें बारंबार जन्म-मरणकी प्राप्तिरूप घोर संसारसे पार होनेके लिये मनुष्यको परम शान्तिस्वरूप मोक्षकी प्राप्तिके निमित्त सतत प्रयत्न करना चाहिये। मोक्ष अमृतत्वरूप है। उसकी प्राप्तिके लिये मानव-जन्म स्वर्ण-सुयोग है; क्योंकि मनुष्यके सिवा और किसी प्राणीको उस योनिमें रहते हुए कैवल्य-मोक्षकी सिद्धि नहीं हो सकती। इसीलिये शास्त्रोंमें मानव-जन्मको अत्यन्त दुर्लभ बताया गया है—

'जन्तूनां नरजन्म दुर्लभतरम्'

—इत्यादि। अतः प्रत्येक मनुष्यको उचित है कि वह अपने जन्मके प्रधानतम लक्ष्य मोक्षकी सिद्धिके लिये दिन-रात प्रयत्न करे। यदि वह ऐसा यत्न नहीं करता, विषय-भोगोंमें फँसकर राग-द्वेषके वशीभूत हो उन विषयभोगोंकी प्राप्तिके लिये प्रयत्न करता रहता है तो निश्चय ही उसे दो पैरोंका पशु कहना चाहिये।

लब्ध्वा कथंचिन्नरजन्म दुर्लभं
तत्रापि पुंस्त्वं श्रुतिपारदर्शनम्।
यस्त्वात्ममुक्तौ न यतेत मूढधीः
स ह्यात्महा स्वं विनिहन्त्यसद्ग्रहात्॥

'यदि किसी प्रकार (पुण्यविशेषसे) परम दुर्लभ मानव-जन्म पाकर उसमें भी सम्पूर्ण श्रुतियोंका आद्योपान्त अनुशीलन करनेवाले पुरुष-शरीरको पा लेनेपर भी जो मूढचित्त मानव अपनी मुक्तिके लिये प्रयत्न नहीं करता, वह आत्महत्यारा है। वह अनित्य भोगोंमें फँसे रहनेके कारण अपने-आपको विनाशके गर्तमें गिरा रहा है।'

—इत्यादि वचनोंके अनुसार मनुष्य अज्ञानके द्वारा अपनी हत्या ही करता है। अतः अपना कल्याण चाहनेवाले प्रत्येक पुरुषका कर्तव्य है कि वह क्षणमात्र सुख देनेवाले अनित्य सांसारिक विषय-भोगमें न फँसकर आध्यात्मिक साधनमें संलग्न हो सदा आत्मतत्त्वके बोधके लिये ही प्रयत्नशील बना रहे।

'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः'

—इस श्रुतिके द्वारा आत्मज्ञानके लिये श्रवण, मनन और निदिध्यासन—ये तीन साधन बताये गये हैं।

पहले—

परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो
निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन।
तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्
समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्॥

'कर्मतः प्राप्त हुए लोकोंकी परीक्षा करके (अर्थात् उनकी अनित्यताको भलीभाँति समझकर) ब्राह्मण उनसे विरक्त हो जाय; क्योंकि कृत (अनित्य कर्म) से अकृत (नित्य आत्मतत्त्व) की प्राप्ति नहीं हो सकती। वह आत्मज्ञानके लिये हाथमें समिधा लेकर ब्रह्मनिष्ठ श्रोत्रिय गुरुकी ही शरणमें जाय।'

—इत्यादि शास्त्रवचनोंके अनुसार ब्रह्मनिष्ठ गुरुकी शरण लेकर और उनके समीप रहकर वेदोक्त आत्मतत्त्वका, जो दम्भ-अहङ्कार आदि विकारोंसे रहित है, श्रवण करे। वेदके चार भाग बताये जाते हैं—संहिता, ब्राह्मण, आरण्यक और उपनिषद्। संहिता आदि भागोंमें कर्म, उपासना आदि मार्गोंका उल्लेख हुआ है। उपनिषद्में केवल ज्ञानका ही प्रतिपादन है। अतएव उपनिषद्-विद्या अन्य विद्याओंकी अपेक्षा प्रधानतम एवं गौरवमयी है। इसी विद्याको लक्ष्य करके कहा जाता है कि **'सा विद्या या विमुक्तये'** (वही वास्तविक विद्या है, जो मोक्ष दिलानेमें सहायक हो)।

अध्यात्मविद्या विद्यानाम्। (गीता १०। ३२)

भगवान् कहते हैं—'मैं विद्याओंमें अध्यात्मविद्या हूँ।'

अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते। (मुण्डक०)

'परा विद्या वह है, जिससे उस अविनाशी ब्रह्मका ज्ञान होता है।' इत्यादि सब श्रुतियोंद्वारा इसीको 'मोक्षदायिनी विद्या' 'अध्यात्मविद्या' तथा 'परा विद्या' आदि नाम दिये गये हैं तथा यही विद्या सब अनर्थोंके मूलभूत संसारकी निवृत्ति करती हुई परमानन्दरूप मोक्षकी प्राप्तिका मुख्य कारण बतायी गयी है। इसीलिये इसे सबसे श्रेष्ठ कहा गया है।

दार्शनिक विद्वान् 'उपनिषद्' शब्दकी व्युत्पत्ति इस प्रकार बतलाते हैं—'उप + नि' इन दो उपसर्गोंके साथ 'सद्' धातुसे 'क्विप्' प्रत्यय करनेपर 'उपनिषद्' इस रूपकी सिद्धि होती है। सद् धातुके तीन अर्थ हैं—विशरण (विनाश), गति (ज्ञान और प्राप्ति) तथा अवसादन (शिथिल करना)। इन अर्थोंके अनुसार—

उपनिषादयति सर्वानर्थकरसंसारं विनाशयति, संसारकारणभूतामविद्यां च शिथिलयति, ब्रह्म च गमयति इति उपनिषद्।

'जो समस्त अनर्थोंको उत्पन्न करनेवाले संसारका नाश करती, संसारकी कारणभूत अविद्याको शिथिल करती तथा ब्रह्मकी प्राप्ति कराती है, वह उपनिषद् है।' इस प्रकार ब्रह्मविद्याको ही 'उपनिषद्' नामसे कहा गया है तथा इसका यह 'उपनिषद्' नाम सर्वथा सार्थक है। 'उपनिषद्' का दूसरा नाम 'वेदान्त' भी है। यह वेदके अन्तमें है, इसलिये वेदान्त है अथवा वेदका सिद्धान्त—चरम तात्पर्य उपनिषद्में ही वर्णित हुआ है; इस कारण इसे 'वेदान्त' नाम दिया गया है। रहस्यके अर्थमें भी 'उपनिषद्' शब्दका प्रयोग हुआ है। जैसे 'इत्युपनिषत्' (तै०) अर्थात् यह उपनिषद् है—परम रहस्यभूत आत्मतत्त्वका बोध करानेवाली विद्या है। यह आत्मतत्त्व अन्य सब रहस्योंसे अधिक रहस्यभूत है; क्योंकि यह हमारे भीतर अत्यन्त निकट है। तथापि मनुष्य मायासे मोहित होनेके कारण इसे नहीं जान पाता। इसके सिवा इस आत्मतत्त्वरूपी रहस्यका ज्ञान हो जानेपर संसारमें दूसरी कोई वस्तु जानने योग्य शेष नहीं रह जाती। जैसा कि श्वेताश्वतर-उपनिषद्में कहा है—

'एतज्ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं
नातः परं वेदितव्यं हि किञ्चित्।'

छान्दोग्यमें भी कहा है—एक आत्माको भलीभाँति जान लेनेपर यहाँ सब कुछ ज्ञात हो जाता है।* ऐसा ही अन्य श्रुतियाँ भी कहती हैं।

चारों वेदोंकी प्रत्येक शाखासे सम्बन्ध रखनेवाली एक-एक उपनिषद् है। वेद स्वयं अनन्त हैं; अतः उनकी शाखाएँ भी अनन्त ही होंगी। शाखाओंकी अनन्तताके कारण उपनिषदोंकी भी अनन्तता ही सिद्ध होती है। वेदोंकी अनेक शाखाएँ इस समय विलुप्त हैं तथा उनसे सम्बन्ध रखनेवाली बहुत-सी उपनिषदें भी आज उपलब्ध नहीं हैं। इस समय एक सौ आठ उपनिषदें प्रकाशित हैं *। उनमें ईश, केन, कठ, प्रश्न, मुण्डक, माण्डूक्य, तैत्तिरीय, ऐतरेय, छान्दोग्य और बृहदारण्यक—ये दस उपनिषदें ही गम्भीरतर अर्थका प्रतिपादन करनेवाली हैं तथा इन्हींको सब आचार्योंने ब्रह्मविद्याके लिये प्रमाणभूत माना है। इन दसोंमें माण्डूक्य उपनिषद् सबसे छोटी और बृहदारण्यकोपनिषद् सबसे बड़ी है। सभी उपनिषदें सरल और रोचक हैं तथा सभी प्रायः अध्यात्मतत्त्वका ही बोध कराती हैं। बृहदारण्यक और छान्दोग्य उपनिषद्में यद्यपि कुछ अन्य उपासनाओंका भी उल्लेख है, तथापि ब्रह्म और आत्माके एकत्वका बोध ही प्रधान रूपसे उनका भी विषय है। सबसे अधिक रहस्यभूत आत्मतत्त्वका बोध करानेके कारण ही उपनिषदोंका स्थान सब शास्त्रोंसे अधिक ऊँचा है। उपनिषदोंमें प्रतिपादित ज्ञान ही सबसे उत्कृष्ट है। उपनिषदोंमें जिस तत्त्व-ज्ञानका विवेचन हुआ है, उससे आगे एक पग भी अबतक कोई तत्त्वज्ञानी नहीं **बढ़ सका है। ऐसी उपनिषदोंके अपार ज्ञानकी निधिसे परिपूर्ण** होनेके कारण ही 'यह भारतवर्ष आज सब देशोंसे परम श्रेष्ठ है' इस बातको निष्पक्ष-बुद्धि रखनेवाले पाश्चात्य विद्वान् भी पूर्णतः स्वीकार करते हैं।

इस समय संसारमें भौतिकवाद और नास्तिकताके भाव बढ़ गये हैं। इससे शान्तिका कहीं दर्शन नहीं होता। यदि वर्तमान समयमें तथा आगे भी जगत्में पूर्णरूपमें वास्तविक शान्ति अपेक्षित है तो उसके लिये उपनिषदोंकी ही शरण लेनी चाहिये। उनमें बताये हुए साधनोंको ही अपनाना उचित है। जबतक उपनिषदोंके श्रवण, मनन और निदिध्यासन होते थे, तबतक देशमें सर्वत्र सुख-शान्तिमयी संपदा सुशोभित होती थी। जबसे भारतवर्ष उपनिषदोंके उपदेशपर ध्यान न देकर पाश्चात्त्य राष्ट्रोंकी भाँति भौतिकवाद और नास्तिकताका अन्धानुकरण करनेमें तत्पर हुआ; तभीसे यहाँ दरिद्रता, राग-द्वेष आदि दोष, अशान्ति तथा दुःखमय कोलाहल बढ़ने लगे हैं। यदि अब भी भारतके मनुष्य समझसे काम लेकर अपने पूर्वज महर्षियोंके बताये हुए मार्गका आश्रय लें और उपनिषदोंकी शरण ग्रहण करें तो निश्चय ही सब प्रकारकी उन्नति और परम शान्ति उन्हें प्राप्त हो सकती है।

उपनिषदोंमें ब्रह्मका स्वरूप इस प्रकार बताया गया है—

* एकस्मिन् विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति।

* अडियारसे लगभग १७९ उपनिषदोंका प्रकाशन अबतक हो चुका है—सम्पादक

'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ।' (तैत्तिरीय०)

'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति, तद्विजिज्ञासस्व ।'

(तैत्तिरीय० ३ । १ । १)

'ब्रह्म सत्यस्वरूप, ज्ञानस्वरूप एवं अनन्त हैं ।' 'जिनसे ये सम्पूर्ण प्राणी जन्म लेते, जन्म लेकर जिनसे जीवन धारण करते तथा प्रलयके समय जिनमें पूर्णतः प्रवेश कर जाते हैं, वे ब्रह्म हैं, उनको जाननेकी इच्छा करो ।'

'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम् । नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं ··· परिपश्यन्ति धीराः ॥'

(मुण्डक० १ । १ । ६)

'यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि ॥'

(केन० १ । ५)

'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद् ब्रह्म पश्चाद् ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।' (मुण्डक० २ । २ । ११)

'जिसका नेत्रोंद्वारा दर्शन तथा हाथोंद्वारा ग्रहण नहीं हो सकता, जिसमें कोई रूप-रंग नहीं है, जो आँख-कान और हाथ-पैर आदिसे रहित है, उस नित्य, विभु, सर्वगत, अत्यन्त सूक्ष्म एवं अविनाशी ब्रह्मतत्त्वको धीर पुरुष ही सब ओर देखते हैं ।' 'जिसका मनके द्वारा मनन नहीं होता, जिसकी शक्तिसे ही मन मनन-व्यापारमें समर्थ होता है, उसीको तुम ब्रह्म जानो ।' 'यह सब कुछ अमृतमय ब्रह्म ही है । आगे ब्रह्म है, पीछे ब्रह्म है तथा दायें और बायें भी ब्रह्म है ।'

उपनिषदोंमें जीव और ब्रह्मका सम्बन्ध इस प्रकार बताया गया है—

यथा सुदीप्तात् पावकाद् विस्फुलिङ्गाः
सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।
तथाक्षराद् विविधाः सोम्य भावाः
प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति ॥

(मुण्डक० २ । १ । १)

'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः ··· ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि'

(छान्दोग्य०)

'जैसे जलती हुई आगसे उसीके समान रूपवाली सहस्रों चिनगारियाँ निकलती रहती हैं, उसी प्रकार हे सोम्य! अविनाशी ब्रह्मसे नाना प्रकारके भाव (जीव) उत्पन्न होते और उन्हींमें लीन होते हैं ।' ''हे सोम्य ! ये सारी प्रजा 'सत्' रूपी कारणसे ही उत्पन्न हुई हैं, 'सत्'में ही निवास करती हैं और अन्तमें भी 'सत्'में ही प्रतिष्ठित होती हैं ।'' 'यह सब कुछ ब्रह्मरूप ही है । वह ब्रह्म ही सत्य है, वही आत्मा है । वह ब्रह्म तू है ।'

जीव और जगत्के सम्बन्धको लेकर उपनिषदोंका कथन इस प्रकार है—'जैसे मकड़ी अपने स्वरूपसे ही जालेको बनाती और पुनः उसे निगल लेती है, जैसे पृथ्वीसे अन्न आदि ओषधियाँ उत्पन्न होती हैं, जैसे जीवित पुरुषसे ही केश-लोम आदि उत्पन्न होते हैं, उसी प्रकार अक्षर-ब्रह्मसे यहाँ सम्पूर्ण जगत् प्रकट होता है ।' (मुण्डक०) 'यह सम्पूर्ण विश्व ब्रह्म ही है ।' (मुण्डक०) 'यह सब कुछ एतदात्मक (ब्रह्मस्वरूप) है ।' (छान्दोग्य०)

उपनिषदोंमें 'अक्षि' ब्रह्म और 'आकाश' ब्रह्मकी उपासना आदि साधनोंका भी वर्णन हुआ है । आत्मतत्त्वका सुगमतापूर्वक बोध हो, इसके लिये परम सुन्दर, बोधसुलभ आख्यायिकाओं और दृष्टान्तोंका उल्लेख किया गया है । इस प्रकार सर्वाङ्ग-परिपूर्ण, सर्वसुलभ और सबके लिये हितकर इन उपनिषदोंका आश्रय लेना सबका कर्तव्य है । उपनिषदोंके अर्थका निर्णय करनेके लिये महर्षि बादरायण (व्यास)ने ब्रह्मसूत्रोंका निर्माण किया है तथा श्रीशङ्कर भगवत्पाद आचार्यने इन उपनिषदोंपर भाष्य लिखे हैं । इन्हीं उपनिषदोंके सारभूत अर्थका भगवान् श्रीकृष्णने अर्जुनको गीतामें उपदेश दिया है । उपनिषदोंका अभिप्राय सब लोग सुगमतापूर्वक समझ सकें—इसीके लिये पुराण-इतिहास आदि ग्रन्थोंका प्राकट्य हुआ है ।

उपनिषद्, ब्रह्मसूत्र, गीता—ये वेदान्त-दर्शनके तीन प्रस्थान हैं । इन्हें प्रस्थानत्रयी कहते हैं । इनमें उपनिषद् श्रवणात्मक, ब्रह्मसूत्र मननात्मक और गीता निदिध्यासनात्मक है ।

उपनिषदोंमें मुख्यतः आत्मज्ञानका निरूपण होनेपर भी द्विजके लिये उनमें जिन कर्तव्योंका उपदेश दिया गया है, वे निश्चय ही सबके लिये परम हितकर हैं । तैत्तिरीय उपनिषद्में उनका बहुत सुन्दर रूपसे वर्णन हुआ है । इस लेखके अन्तमें उन उपदेशोंका स्मरण कराया जाता है—

वेदका भलीभाँति अध्ययन कराकर आचार्य अपने शिष्यको उपदेश देते हैं—१. सत्य बोलो । २. धर्मका आचरण करो । ३. स्वाध्यायसे कभी न चूको । ४. आचार्यके लिये

दक्षिणाके रूपमें वाञ्छित धन लाकर दो, फिर उनकी आज्ञा-से गृहस्थ-आश्रममें प्रवेश करके संतानपरम्पराको चालू रक्खो, उसका उच्छेद न करना। ५. सत्यसे कभी नहीं डिगना चाहिये। ६. धर्मसे नहीं डिगना चाहिये। ७. शुभ कर्मोंसे कभी नहीं चूकना चाहिये। ८. उन्नतिके साधनोंसे कभी नहीं चूकना चाहिये। ९. वेदोंके पढ़ने और पढ़ानेमें कभी भूल नहीं करनी चाहिये। १०. देवकार्य और पितृकार्यकी ओरसे कभी प्रमाद नहीं करना चाहिये। ११. तुम मातामें देवबुद्धि करनेवाले बनो। १२. पिताको देवरूप समझनेवाले बनो। १३. आचार्यमें देव-बुद्धि रखनेवाले बनो। १४. अतिथिको देवतुल्य समझनेवाले बनो। १५. जो-जो निर्दोष कर्म हैं। १६. उन्हींका तुम्हें सेवन करना चाहिये। १७. दूसरोंका नहीं। १८. जो कोई भी तुमसे श्रेष्ठ गुरुजन या ब्राह्मण आयें। १९. उनको तुम्हें आसन आदिके द्वारा सेवा करके विश्राम देना चाहिये। २०. श्रद्धापूर्वक दान देना चाहिये। २१. बिना श्रद्धाके नहीं देना चाहिये। २२. आर्थिक स्थितिके अनुसार देना चाहिये। २३. लज्जा (संकोच) पूर्वक देना चाहिये। २४. भयसे देना चाहिये। २५. विवेकपूर्वक देना चाहिये। २६. इसके बाद यदि तुमको कर्तव्यका निर्णय करनेमें किसी प्रकारकी शङ्का हो अथवा सदाचारके विषयमें कोई शङ्का हो। २७. तो वहाँ जो-जो उत्तम विचारवाले ब्राह्मण हों। २८. जो कि परामर्श देनेमें कुशल हों; कर्म और सदाचारमें पूर्णतया संलग्न हों। २९. स्निग्ध स्वभाववाले तथा एकमात्र धर्मके अभिलाषी हों। ३०. वे जिस प्रकार उन कर्मों और आचरणों-में बर्ताव करें। ३१. वैसा ही उनमें तुमको भी बर्ताव करना चाहिये। ३२. तथा यदि किसी दोषसे लाञ्छित मनुष्योंके साथ बर्ताव करनेमें सन्देह उत्पन्न हो जाय तो भी। ३३. जो वह उत्तम विचारवाले ब्राह्मण हों। ३४. जो कि परामर्श देनेमें कुशल हों, कर्म और सदाचारमें पूर्णतया संलग्न हों। ३५. रूखेपनसे रहित और धर्मके अभिलाषी हों। ३६. वे उनके साथ जैसा बर्ताव करते हों। ३७. तुम भी उनके साथ वैसा ही बर्ताव करो। ३८. यह शास्त्रकी आज्ञा है। ३९. यही गुरु-जनोंका शिष्योंके प्रति उपदेश है। ४०. यह वेदोंका रहस्य है। ४१. यह परम्परागत शिक्षा है। ४२. इसी प्रकार तुमको अनुष्ठान करना चाहिये। ४३. निश्चय इसी प्रकार यह अनुष्ठान करना चाहिये।

इस वर्ष कल्याणका विशेषाङ्क 'उपनिषद्-अङ्क' रूपसे प्रकाशित हो रहा है, यह बड़ा ही उत्तम और योग्य कार्य है। जिज्ञासु पुरुषोंको चाहिये कि वे उपनिषदोंके तत्त्वको समझ-कर परम कल्याण प्राप्त करें।

प्रज्ञानांशुप्रतानैः स्थिरचरनिकर-
व्यापिभिर्व्याप्य लोकान्
भुक्त्वा भोगान् स्थविष्ठान् पुनरपि धिषणो-
द्भासितान् कामजन्यान्।
पीत्वा सर्वान् विशेषान् स्वपिति मधुरभुङ्
मायया भोजयन्नो
मायासंख्यातुरीयं परममृतमजं
ब्रह्म यत्तन्नतोऽस्मि॥
अजमपि जनियोगं प्रापदैश्वर्ययोगा-
दगति च गतिमत्तां प्रापदेकं ह्यनेकम्।
विविधविषयधर्मग्राहि मुग्धेक्षणानां
प्रणतभयविहन्तृ ब्रह्म यत्तन्नतोऽस्मि॥

शिव और शक्ति

(रचयिता—श्रीलक्ष्मीनारायणजी शर्मा 'मुकुर')

अग्नि व्याप्त ज्यों शमी, अरणि में,
ज्योतिर्मय त्यों चित्-स्वरूप में,
परिव्याप्त शिव विश्व-तरणि में।
होती ज्यों उद्भूत अग्नि है,
उत्तर-अधरारणि-घर्षण से,
होती आद्याशक्ति विकीरण,
त्यों है शिव-तप के मंथन से।
किन्तु नहीं शिव-शक्ति भिन्न है,
एक तत्त्व के महा रूप दो,
शिव चिति है, चैतन्य अन्य है।
शक्ति और शिव-तत्त्व-रूप चिति,
सकल और निष्कल स्वरूप में,
निरुपाधिक चिति भासित होती,
सोपाधिक चैतन्य रूप में।
जगन्मात्र चिन्मय, चितिमय है,
चितिका प्रकटित रूप, तन्य है,
गुप्त, तन्य का रूप अन्य है।

उपनिषदुक्त ज्ञानसें ही सच्ची शान्ति

(श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीभद्रसालपुरवराधीश्वर अनन्तश्री स्वामीजी श्रीपुरुषोत्तमनरसिंह भारतीजी महाराज)

इस समय चारों ओर अनेकों राजनीतिक और आर्थिक वादोंका ऐसा भयङ्कर जाल फैल गया है जिसके कारण जिन महान् दार्शनिक वादोंने हमारे व्यक्तिगत और सामाजिक जीवनको चिन्तनशील एवं विचारशील बनाकर आध्यात्मिक उत्कृष्टताकी ओर प्रवृत्त कर रक्खा था, उनकी चर्चा ही बंद हो गयी है। इसीके परिणामस्वरूप आज चारों ओर राग-द्वेष और हिंसा-प्रतिहिंसाका प्रबल प्रवाह बह रहा है एवं समाजकी भयानक दुर्दशा हमारे सामने प्रत्यक्ष हो रही है।

बाह्य विज्ञानसे मनुष्यको सच्ची शान्ति कभी नहीं मिल सकती। उपनिषदुक्त आत्मस्वरूपके सम्यक् ज्ञानसे ही मनुष्य शोक-मोहसे निवृत्त होकर शाश्वती शान्तिको प्राप्त होता है।

'तरति शोकमात्मवित्', 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः', 'ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति'

—इत्यादि अनेकों उपनिषद्-वाक्य तथा तदनुसार चलकर शान्तिको प्राप्त करनेवाले महापुरुषोंके पवित्र जीवन इसके प्रमाण हैं।

उपनिषद्का अर्थ है—अध्यात्मविद्या। 'उप' तथा 'नि' उपसर्गपूर्वक सद् धातुमें क्विप् प्रत्यय जोड़नेपर 'उपनिषद्' शब्द निष्पन्न होता है। जिसके परिशीलनसे संसारकी कारणभूता अविद्याका नाश हो जाता है, गर्भवासादि दुःखोंसे सर्वथा छुटकारा मिल जाता है और परब्रह्मकी प्राप्ति हो जाती है, उसीका नाम उपनिषद् है।

हमें बड़ा संतोष है कि बहुत ही उपयुक्त समयपर 'कल्याण' का यह 'उपनिषद्-अङ्क' प्रकाशित हो रहा है। आशा है, इस अङ्कके पठन तथा चिन्तनसे भारतीयोंको अत्यधिक लाभ होगा।

अन्तमें हमारी अपने उपास्यदैवत श्रीराजराजेश्वरी, चन्द्रचूड, लक्ष्मी-नृसिंहके चरणारविन्दोंमें यही प्रार्थना है कि मुमुक्षुजनोंके उपनिषद्-चिन्तनमें आनेवाले समस्त विघ्नोंको दूर करके उन्हें अपने सच्चिदानन्द-स्वरूपका साक्षात्कार करा दें, जिससे पृथिवीपर सच्ची शान्तिके साम्राज्यकी शुभ स्थापना हो। जय सच्चिदानन्द भगवान्!

उपनिषद्

(रचयिता—पुरोहित श्रीप्रतापनारायणजी)

निर्गुण है या सगुण रूप क्या परमात्माका।
क्या है कारण, सूक्ष्म, स्थूल तन इस आत्माका॥
क्या लीला है ललित, मोहिनी क्या माया है।
किन तत्त्वोंसे बनी हुई सबकी काया है॥
पंचभूत हैं कौनसे, क्या, क्या इनका काम है।
सत्य-चेतनानन्दका कहाँ और क्या धाम है॥ १॥

ऐसे-ऐसे गूढ़ प्रश्न समझाने वाले।
प्रकृति पुरुष सम्बन्ध, भेद बतलाने वाले॥
वैदिक ब्रह्मज्ञान सु-मनमें भरने वाले।
मुक्तिमार्गको सरल, सुगमतम करने वाले॥
सभी उपनिषद् धन्य हैं, ऐसे कहीं न अन्य हैं।
इनके कर्त्ता धन्य हैं, वक्ता श्रोता धन्य हैं॥ २॥

उपनिषद्का तात्पर्य

(श्री १००८ श्रीपूज्य स्वामीजी श्रीकरपात्रीजी महाराज)

प्रत्यक्-चैतन्याभिन्न परब्रह्मको प्राप्त अथवा व्यक्त करानेवाली, निःसन्धिबन्धनात्मिका चिज्जडग्रन्थिस्वरूपा अविद्याको शिथिल करनेवाली अविचारितरमणीय नामरूप-क्रियात्मक मायामय विश्वप्रपञ्चको समूलोन्मूलन करके जीवकी ब्रह्मात्मताको बोधित करनेवाली ब्रह्मविद्या ही उपनिषद् है। उसके उत्पादक एवं व्यञ्जक होनेसे ईशावास्य, केन, कठ आदि मन्त्र-ब्राह्मण वेदशीर्ष ग्रन्थ भी उपनिषत्पदवाच्य होते हैं। अतएव मन्त्र एवं ब्राह्मण उभयस्वरूप वेदशीर्ष उपनिषद् हैं और वे सब-के-सब ही अनादि अविच्छिन्न सम्प्रदाय-परम्परया प्राप्त तथा अस्मर्यमाणकर्तृक होनेसे अपौरुषेय वेदस्वरूप ही हैं। ('तुल्यं साम्प्रदायिकम्' जै० सू०) अतएव प्रमाणान्तरोंसे अर्थोपलम्भपूर्वक विरचितत्व अथवा पूर्वानुपूर्वीनिरपेक्षोच्चरितत्वरूप पौरुषेयत्व न होनेसे पुरुषाश्रित भ्रम-प्रमाद-विप्रलिप्सा-करणापाटवादि दोषोंसे असंस्पृष्ट अपास्तसमस्तपुंदोषशङ्काकलङ्क उपनिषदोंका प्रत्यक्चैतन्याभिन्न परब्रह्ममें परम प्रामाण्य है। यद्यपि उपनिषदें वेदशीर्ष या वेदसार हैं तथापि वे वेदसे पृथक् नहीं हैं। अतएव वे भी परमेश्वरके निःश्वासभूत तथा अनादि ही हैं। अतएव वेदकाल, उपनिषत्काल आदि आधुनिक कालभेद-कल्पनाएँ व्यर्थ एवं निराधार हैं। पौरुषेय वस्तुओंमें ही ज्ञान, क्रिया, शक्तिके विकासकी कल्पना सम्भव है। उपनिषदोंका सार होनेसे ही गीतामें भी गीतोपनिषद्का व्यवहार होता है। गीताका भी मूल होनेसे उपनिषदोंकी महिमा अत्यन्त प्रख्यात है, यद्यपि जैसे इक्षुदण्डकी अपेक्षा भी उसके सारभूत शर्करा-सिता आदिकी मधुरताके समान उपनिषदोंसे भी अधिक मधुरता गीतामें है। अतएव उपनिषद्रूप गौओंका अमृतमय दुग्ध गीताको कहा है—

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः।
पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत्॥

—तथापि कारण होनेसे उपनिषदोंका महत्त्व अत्यन्त अनुपेक्षणीय है। जैसे गौ न होनेसे दुग्ध एवं इक्षुदण्ड न होनेसे सिता-शर्करा दुर्लभ हैं, वैसे ही उपनिषदोंके न होनेपर गीता भी दुर्लभ ही होती। यद्यपि कहा जाता है कि उपनिषद् तो भगवान्के निःश्वास हैं जो कि सावधान-असावधान, सुप्त-प्रबुद्ध किसी भी अवस्थामें प्रकट होते रहते हैं, परंतु गीता पद्मनाभ भगवान्के मुखपद्मसे प्रकट हुई है। तत्रापि योगयुक्त परम सावधान भगवान्के मुखपद्मसे गीताका प्रादुर्भाव है, इसलिये गीताकी महिमा अधिक है; तथापि भगवान्का निःश्वास होनेसे ही उपनिषदोंकी विशेषता है। सुप्त-प्रबुद्ध, सावधान-असावधान प्रत्येक अवस्थावालेसे श्वास प्रकट होते हैं, इसलिये ही उसमें बुद्धि और प्रयत्नकी निरपेक्षता और सहज अकृत्रिमता सिद्ध होती है। इसीलिये पुरुषाश्रित भ्रम-प्रमादादि दूषणोंका असंस्पर्श होनेसे उपनिषदोंका स्वतःप्रामाण्य सिद्ध होता है। जीवकी कौन कहे, परमेश्वरके भी प्रयत्न और बुद्धिका उपयोग उपनिषदोंके निर्माणमें नहीं हुआ; किंतु वह अकृत्रिम अपौरुषेय निःश्वासवत् सहज प्रकट होते हैं। हाँ, सर्वज्ञ परमेश्वरकी बुद्धि और प्रयत्नका उपयोग उपनिषदोंका अर्थ निर्णय करनेमें ही होता है। अतएव उपनिषदोंके सहज एवं अकृत्रिम होनेसे उनका स्वतःप्रामाण्य है, परंतु गीताका प्रामाण्य उपनिषद्-मूलक होनेसे ही है। भगवान् श्रीकृष्ण परमेश्वर ही हैं, तथापि तन्मुखविनिःसृत गीताका ईश्वरोक्तत्वात् प्रामाण्य नहीं, किंतु वेदमूलक होनेसे ही है। अन्यथा बुद्धदेवकी उक्तिको भी ईश्वरोक्तत्वात् प्रमाण मानना पड़ता; परंतु आस्तिकोंने वेदविरुद्धत्वात् उनकी उक्तिको प्रमाण नहीं माना। वेदसार होनेसे उपनिषदोंमें भी कर्म, उपासना एवं ज्ञानका वर्णन है। तत्सारभूत होनेसे गीतामें भी ये ही तीनों विषय वर्णित हैं। वेद, उपनिषद्, गीता—इन सभीका अवान्तर तात्पर्य कर्म और उपासनामें होते हुए भी महातात्पर्य स्वप्रकाश प्रत्यक्चैतन्याभिन्न परात्पर परब्रह्ममें ही है। जन्मना ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य एवं अनादि अविच्छिन्न उपनीत पितृ-पितामहादि-परम्परामें उत्पन्न एवं विधिवदुपनीत ही वेदों और उपनिषदोंके अध्ययनका अधिकारी होता है। यह पूर्वोत्तर-मीमांसामें स्पष्ट है। उपनिषदोंमें कर्मका दिङ्मात्र प्रदर्शन किया गया है। उपासना और विशेषतः ज्ञानका ही प्रतिपादन किया गया है। अतएव नित्यानित्यवस्तुविवेक, इहामुत्रार्थ फल-भोग-वैराग्य, शान्ति, दान्ति, उपरति, तितिक्षा, श्रद्धा, समाधान तथा तीव्र मुमुक्षाके होनेपर ही उपनीत द्विजाति उपनिषदोंके विचारात्मक श्रवणका अधिकारी होता है। जैसे आलोकादिसहकारिसहकृत मनःसंयुक्त निर्दोष चक्षुसे ही रूपका बोध होता है, अन्यथा नहीं, और तादृक् चक्षुसे रूपका बोध अवश्य ही होता है; इसी प्रकार साधनचतुष्टयसम्पन्न अधिकारीको ही उपक्रमोपसंहारादि

षड्विध लिङ्गोंद्वारा ब्रह्ममें तात्पर्य-निर्धारणरूप उपनिषत्-श्रवणसे ही ब्रह्मका साक्षात्कार होता है, अन्य किसी साधनसे नहीं। पूर्वोक्त कारणकलापसहित उपनिषत्-श्रवणसे अवश्य ही ब्रह्मसाक्षात्कार होता है। जैसे श्मशानकी अग्नि और गार्हपत्य अग्निमें पवित्रता-अपवित्रताका महान् अन्तर होता है, वैसे ही मनमानी रेडियो सुनकर या अखबार आदि पढ़कर उत्पन्न ज्ञान और ब्रह्मचर्य-व्रत गुरुशुश्रूषादि शास्त्रोक्त नियमोंके साथ उत्पन्न ज्ञानमें पवित्रता-अपवित्रता, निर्वीर्यता-वीर्यवत्तरता आदिका महान् अन्तर रहता है। इसीलिये सदाचार स्वधर्म-निष्ठा, तपस्या, उपासना, ब्रह्मचर्य, गुरु-शुश्रूषादि नियमोंके साथ अधिकारीको ही उपनिषदोंका विचार लाभदायक होता है, अन्यथा नहीं। अनधिकारीको तो हानि भी हो सकती है। अज्ञ अर्धबुद्धको उपनिषदोंके महावाक्योंका उपदेश अनर्थकारक होता है—

अज्ञस्याल्पप्रबुद्धस्य सर्वं ब्रह्मेति यो वदेत्।
महानिरयजालेषु स तेन विनियोजितः॥

उपनिषदोंके महातात्पर्यका विषय अदृश्य अग्राह्य अलक्षण अचिन्त्य अव्यपदेश्य परात्पर शुद्ध ब्रह्म ही है। वही अचिन्त्य अनिर्वाच्य लीलाशक्तिके योगसे अनन्तकल्याणगुणगण-निलय, सगुण एवं सौन्दर्य-माधुर्य-सौरस्य-सौगन्ध्य-सुधाजल-निधि, अनन्तकोटिकन्दर्प-दर्पदमनपटीयान् साकार भी होता है। सदाशिव, श्रीमन्नारायण, श्रीरामचन्द्र, श्रीकृष्ण, उमा, रमा, सीता, राधा आदि अनेक रूप उसी परब्रह्मके हैं। इसी-लिये उपनिषदर्थनिर्णायक ब्रह्मसूत्रोंद्वारा विभिन्न आचार्योंने विभिन्न स्वरूपोंसे उसी ब्रह्मका प्रतिपादन किया है। गुरु एवं इष्टकी तथा श्रद्धा, ध्यान, पराभक्तिकी तत्त्वसाक्षात्कारमें अत्यन्त आवश्यकता होती है।

'यस्य देवे परा भक्तिः' 'श्रद्धाभक्तिज्ञानयोगादवेहि'

जिससे अनन्तकोटिब्रह्माण्डात्मक विश्वकी उत्पत्ति, स्थिति एवं प्रलय होता है, वही उपनिषदर्थ ब्रह्म है। आकाशका कारण अहम्, अहंका भी कारण महान्, महान्का भी कारण अव्यक्त है। अव्यक्त उपनिषदर्थ ब्रह्मसे उत्पन्न या उसमें ही अध्यस्त होता है। 'तदैक्षत', 'एकोऽहम्' इत्यादिक ईक्षण और अहं ही 'महान्' और 'अहं' हैं। अहं, महान्, ईक्षण, निद्रा और अव्यक्त—इन सबका साक्षी, भासक, निर्दृश्यमान ही उपनिषदर्थ ब्रह्म है। उस अखण्डबोधस्वरूप भानकी अत्यन्त अबाध्यता ही सद्रूपता, सद्रूप उसी तत्त्वकी अवेद्यत्वे सति अपरोक्षता ही चिद्रूपता और सच्चिद्रूप उसी परमात्मतत्त्वकी सर्वोपप्लव-विवर्जितता ही आनन्दरूपता है। सम्पूर्ण पुरुषार्थोंका चरम लक्ष्य अनर्थवर्जन एवं आनन्दप्राप्ति है। निरुपप्लव निरवधि, निःसीम, आनन्द ही ब्रह्म है। सर्वबाधावधि अत्यन्ताबाध्यता ही उसकी अमृतता एवं सत्यता है। अग्नि, चन्द्र, विद्युत् सूर्यसे भी सूक्ष्म अन्तरङ्ग प्रकाश चक्षुरादि इन्द्रियाँ हैं एवं उनसे भी सूक्ष्म मन, बुद्धि एवं अहमर्थ हैं; परंतु उन सबका प्रकाशक सबसे सूक्ष्म भान ज्ञानस्वरूप आत्मा है। जैसे दर्पणभानके अनन्तर तत्स्थ प्रतिबिम्ब भासित होता है, अथवा सौरादि आलोकके भानके अनन्तर नील-पीत आदि रूप भासित होते हैं, वैसे ही शुद्ध भानस्वरूप प्रत्यग् ब्रह्म-भानके अनन्तर ही अहमर्थ, ईक्षण, अव्यक्त आदि भासित होते हैं।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति॥

घटादिकी अपरोक्षता मनश्चक्षु-आलोकादिसापेक्ष है; परंतु प्रत्यक्की अपरोक्षता सर्वनिरपेक्ष स्वतः है। **'यत्साक्षाद-परोक्षाद्ब्रह्म'** सर्वकारण सर्वाधिष्ठानस्वरूप प्रत्यक्चैतन्याभिन्न परब्रह्मसे भिन्न सम्पूर्ण जगत् उसी प्रकार मिथ्या है, जैसे रज्जुमें कल्पित सर्पादि रज्जुसे भिन्न होकर सर्वथा मिथ्या हैं। जैसे मृत्तिका ही घट-शरावादिरूपेण, सुवर्ण ही कटक-मुकुट-कुण्डलादिरूपेण, जल ही तरङ्गादिरूपेण प्रतीत होते हैं, वैसे ही भगवान् भी प्रपञ्चरूपेण प्रतीत होते हैं। आरम्भवाद, परिणामवाद भी तत्त्वनिश्चयके लिये किसी कक्षामें मान्य होते हैं; परंतु क्षपितकल्मष विद्वान् तो विवर्त ही समझता है। जगदाकारेण परिणममाना मायाका अधिष्ठानभूत ब्रह्म ही दृष्टिभेदसे मायाके कारण ही अतात्त्विक अतएव असमसत्ताक अन्यथाभावापन्न होनेसे विवर्ताधिष्ठान कहलाता है। रूपान्तर-से चित्तचाञ्चल्यके कारण भी उसमें मिथ्या द्वैत-प्रतिभास होता है। वस्तुतः कार्यकारणातीत नित्यनिरस्तनिखिलप्रपञ्च-विभ्रम, अज, अनिद्र, अस्वप्न, स्वप्रकाश, अपार, अनन्त सद्घन चिद्घन आनन्दघन ब्रह्म ही सब कुछ है। जैसे बिम्ब-प्रति-बिम्बका भेद प्रतीत होते हुए भी वास्तवमें वह भेद मिथ्या है। बिम्बसे अतिरिक्त प्रतिबिम्ब कोई वस्तु नहीं है। बिम्ब ही प्रतिबिम्बात्मना प्रतीत होता है, वैसे ही जीवात्मा-परमात्माका भेद भी मिथ्या है। वस्तुतः परमात्मा ही उपाधिके द्वारा जीवात्मस्वरूपसे प्रतीत होता है। इसी तरह अहङ्कारादि उपाधिके कारण ही आत्मामें मिथ्या-कर्तृत्व उसी प्रकार प्रतीत होता है जैसे जपाकुसुमादिके संसर्गसे स्वच्छ स्फटिकमें लौहित्य प्रतीत होता है। जिस प्रकार घट-मठ आदि उपाधिमें रहता हुआ भी आकाश वस्तुतः सर्वथा असङ्ग ही रहता है, तद्वत

गुणों और दूषणोंसे वह लिप्त नहीं होता, उसी प्रकार देहादि उपाधियोंमें रहता हुआ भी आत्मा उपाधियोंके तत्तद्गुणों और दूषणोंसे भूषित और दूषित नहीं होता। उत्पत्तिविपरीत-क्रमेण सम्पूर्ण प्रपञ्चको अधिष्ठानस्वरूप प्रत्यग् ब्रह्ममें लय कर देनेसे ब्रह्म ही अवशिष्ट रह जाता है, अथवा वागुपलक्षित बाह्येन्द्रियोंको मनमें, मनको ज्ञानात्मा अहमर्थमें, उसे अस्मिता-मात्रमें, उसे शान्तशुद्ध चिद्घनमें प्रतिसंहृत कर लेनेपर फिर शुद्ध अद्वितीय ब्रह्म ही स्फुरित होता है।

यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि।
ज्ञानमात्मनि महति तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि॥

इसी वस्तुस्थितिको एकमेवके 'एव' से दृढ़ किया गया है। इसीको **'नेह नानास्ति किञ्चन'**, **'नात्र काचन भिदा'** के **'किञ्चन'** एवं **'काचन'** से स्पष्ट किया गया है। अचिन्त्यानिर्वाच्य मायाके कारण सकल वाङ्मनसव्यपदेशभाक् प्रत्यक् चिति ही सकल-मनोवचनप्रपञ्चातिगता है। यही उपनिषदोंका सार है। फिर भी पूर्णरूपेण वर्णाश्रमानुसारी, धर्मानुष्ठान एवं परा भगवद्भक्ति-के बिना उपनिषदर्थबोध एवं तन्निष्ठा अत्यन्त दुर्लभ है। इसीलिये—

तमेतमात्मानं ब्राह्मणा यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन विविदिषन्ति।

—इत्यादि वचनोंद्वारा वेदनेच्छा या इष्यमाण वेदनमें यज्ञ-तप-दानादिका उपयोग बतलाया गया है। ब्रह्मचर्य, सदुपासना, सदाचार आदिका पद-पदपर उपनिषदोंमें समर्थन मिलता है। पञ्चाग्नि-विद्या, वैश्वानर-विद्या, दहर-विद्या आदि अनेक उपासनाओंका प्रतिपादन भी ब्रह्मसाक्षात्कारकी सुविधाके लिये ही किया गया है। लय एवं विक्षेप दोनों ही अवस्थाओंमें तत्त्वसाक्षात्कारमें कठिनाई पड़ती है। सुषुप्तिकी निद्रा एवं जाग्रत्-स्वप्नका द्वैतदर्शन अवरुद्ध हो, तब निश्चल अनिद्र प्रबुद्ध अविक्षिप्त चित्तपर प्रत्यग्ब्रह्मका साक्षात्कार होता है। यत्नातिशयसाध्य निर्विकल्प समाधान अथवा सुषुप्ति-प्रबोध-सन्धि, वृत्तिसन्धि तथा दण्डायमान दीर्घनिर्विषयवृत्तिपर युक्तिसे ब्रह्मानुभव किया जा सकता है। फिर भी उपनिषन्मानापनोद्य ब्रह्माश्रय ब्रह्मविषयक मूलाज्ञानके नाशार्थ उपनिषद्विचार अत्यन्त अपेक्षित हैं। परम्परासे जो विधिवत् उपनीत नहीं हैं या उपनयनके अधिकारी नहीं हैं, उन्हें गीता, वाशिष्ठ, भागवत, विष्णुपुराणादिके श्रवणद्वारा भी तत्त्वबोध प्राप्त हो सकता है।

रस-ब्रह्म

(रचयिता—पाण्डेय पं० श्रीरामनारायणदत्तजी शास्त्री 'राम')

कोई शम-दममें नियममें निरत कोई
जप-तप व्रत-उपवासनामें रत हैं।
आसन बिछाये पद्मासन लगाये दृढ
कोई श्वास-वायुकी ही शासनामें रत हैं॥
होके यज्ञ-यागमें प्रवृत्त सानुराग कोई
स्वर्गके निवासकी ही वासनामें रत हैं।
कोई शब्द-ब्रह्म कोई अर्थ-ब्रह्म ढूँढ़ा करें
हम रस-ब्रह्मकी उपासनामें रत हैं॥
बतला रही है नित्य-मुक्त वेदवानी जिसे
देखो नन्दरानीने उलूखलमें बाँधा है।
पूरन अकाम, लिये प्रकट सकाम-भाव
प्याती जिसे प्रणयसुधाका रस राधा है॥
जगको नचाता वही नाचता निकुञ्ज-बीच
गोप-गोपियोंने इस भाँति उसे साधा है।
वेदोंमें न ढूँढ़, उपनिषद्-निगूढ रस
व्रज-सरबस बस एक वही काँधा है॥

अपौरुषेयताका अभिप्राय

(लेखक—स्वामीजी श्रीअखण्डानन्दजी सरस्वती महाराज)

वेद शब्दका अर्थ ज्ञान है। वेद-पुरुषके शिरोभागको उपनिषद् कहते हैं। उप (व्यवधानरहित) नि (सम्पूर्ण) षद्[1] (ज्ञान) ही उसके अवयवार्थ हैं। अर्थात् वह सर्वोत्तम ज्ञान जो ज्ञेयसे अभिन्न एवं देश, काल, वस्तुके परिच्छेदसे रहित परिपूर्ण ब्रह्म है, 'उपनिषद्' पदका अभिप्रेत अर्थ है। इसलिये जबतक ज्ञानके स्वरूपका ठीक-ठीक विचार न कर लिया जायगा, तबतक उपनिषद् क्या हैं, यह बात स्पष्ट नहीं हो सकेगी।

पहली बात—ज्ञान स्वतःप्रमाण है, परतःप्रमाण नहीं। इसका अभिप्राय यह है कि किसी भी पदार्थका यथार्थ निश्चय करनेमें ज्ञान ही अन्तिम निर्णायक होगा। सम्पूर्ण व्यवहार अपने ज्ञानके आधारपर ही चलता है। किसी भी विषयके होने एवं न होनेका निर्णय करनेमें ज्ञान ही अन्तिम कारण होगा। उदाहरणार्थ—विषयकी सत्ता इन्द्रियोंसे, इन्द्रियोंकी मनसे, मनकी बुद्धिसे और बुद्धिकी ज्ञानस्वरूप आत्मासे निश्चित होती है। अज्ञानका अनुभव भी ज्ञान ही है; परंतु ज्ञानको प्रमाणित करनेके लिये क्या ज्ञानसे भिन्न पदार्थकी आवश्यकता होगी ? कदापि नहीं।

प्रमाता, प्रमाण एवं प्रमेयकी त्रिपुटी ज्ञानके द्वारा ही प्रकाशित होती है। इसलिये ज्ञानकी सिद्धिके लिये उनकी कोई अपेक्षा नहीं है। यों भी कह सकते हैं कि इस त्रिपुटीके भाव और अभावका प्रकाशक ज्ञान ही है। वे रहें तब भी ज्ञान है और न रहें तब भी ज्ञान है। ज्ञानके बिना उन्हें अनुभव ही कौन करेगा। त्रिपुटीमें ज्ञानका अन्वय है और ज्ञान त्रिपुटीसे व्यतिरिक्त है। इसलिये ज्ञानकी सत्ता अखण्ड है। प्रमाणोंके द्वारा ज्ञानकी सिद्धि नहीं होती। ज्ञानसे ही समस्त प्रमाण, प्रमेय आदि व्यवहार सिद्ध होते हैं। तात्पर्य यह कि ज्ञानका प्रामाण्य स्वतः है, परतः नहीं।

दूसरी बात—ज्ञान स्वयंप्रकाश है। यह कर्ता, करण, क्रिया एवं फलके अधीन नहीं है। कर्ता करोड़ प्रयत्न करके भी स्थाणु-ज्ञानको पुरुष-ज्ञान नहीं बना सकता। मान्यता कर्ताके अधीन होती है। वह अपनी मानी हुई वस्तुको गणेश माने, सूर्य माने, बादमें फेरफार कर दे या बिल्कुल ही छोड़ दे—इन सब बातोंमें स्वतन्त्र होता है। परंतु यह ज्ञान नहीं है, यह तो कर्ताकी कृति है, जिसको वह स्वयं गढ़ता है और बादमें स्वतन्त्र मान लेता है। ये मान्यताएँ प्रत्येक कर्ताकी, सम्प्रदायकी, जातिकी और राष्ट्रकी अलग-अलग हो सकती हैं और होती हैं; परंतु ज्ञान सबका एक होता है। स्थाणुको भिन्न-भिन्न मनुष्य चोर, सिपाही अथवा भूतके रूपमें मान सकते हैं। परंतु ज्ञान सबका एक ही होगा कि यह स्थाणु है। पुरुष-भेदसे ज्ञानमें भेद नहीं हो सकता। क्योंकि किसी भी पुरुषके द्वारा अथवा पुरुषविशेषद्वारा ज्ञानका निर्माण अथवा रचना नहीं होती। यहाँतक कि ईश्वर भी ज्ञानका कर्ता नहीं होता। वह तो स्वयं ज्ञानस्वरूप है। यदि ईश्वर ज्ञानका कर्ता हो तो ज्ञानरूप कर्मके पूर्व ईश्वरमें ज्ञानका अभाव स्वीकार करना पड़ेगा। परंतु ज्ञानका अभाव किसी भी प्रमाण अथवा अनुभवसे सिद्ध नहीं हो सकता। वह प्रमाण या अनुभव भी तो ज्ञानरूप ही होगा। अभिप्राय यह है कि ज्ञान साधन-साध्य नहीं है, सिद्ध है। उसके कारणके रूपमें अज्ञानकी अथवा ज्ञानान्तरकी कल्पना नितान्त असंगत है। इसलिये ज्ञान स्वयंप्रकाश है।

तीसरी बात—ज्ञान काल-परिच्छिन्न नहीं है। जब हम यह सोचने लगते हैं कि यह ज्ञान भूत है और यह ज्ञान भविष्य है, तब हम मानो यह स्वीकार कर लेते हैं कि कालकी धारामें ज्ञानका उदय एवं विलय हुआ करता है अर्थात् ज्ञान क्षणिक है। परंतु यह क्षण ही क्या है जिसकी पृथक्ताका आरोप ज्ञानपर किया जाता है। प्रश्न यह है कि काल सावयव है अथवा निरवयव ? यदि निरवयव है तो उसमें भूत-भविष्य एवं कला-काष्ठा आदिके भेद ही सम्भव नहीं हैं, वह ब्रह्म ही है। यदि सावयव है तो ज्ञान उसके भिन्न-भिन्न अवयवोंका प्रकाशक मात्र होगा और प्रकाश्यगत भेद प्रकाशकपर आरोपित नहीं किया जा सकेगा। जैसे घट-पटादिके भिन्न-भिन्न होनेपर भी उनको प्रकाशित करनेवाले प्रकाशमें भेद-कल्पनाका कोई प्रसंग नहीं है, ऐसे ही कला-काष्ठा आदिरूप कालके अवयवोंमें भेद होनेपर भी उनके प्रकाशक ज्ञानमें भेद-कल्पनाका अवसर नहीं है। सच्ची बात तो यह है कि काल-भेदकी कल्पना ही निर्मूल है। कल्पना करें कि क्या कभी कालका अभाव था या कालका अभाव होगा; जिस कालमें

१. गत्यर्थक षद् धातु।

हम कालके अभावकी कल्पना करेंगे, वह भी काल ही होगा और कालके अभावकी कल्पनाको निवृत्त कर देगा। अभाव-रहित वस्तु निरंश होती है। गुणन अथवा विभाजन केवल सांश वस्तुमें हो सकता है, निरंशमें नहीं। इसलिये अभाव-रहित कालमें कला-काष्ठादिरूप अवयवके आधारपर भूत-भविष्यकी कल्पना करना निःसार है। तब ये जो भूत-भविष्य मालूम पड़ते हैं, वे हैं क्या ? संविन्मात्र हैं ! कोई भी संवि-न्मात्र वस्तु संवित्को परिच्छिन्न नहीं बना सकती। इसलिये ज्ञान कालपरिच्छिन्न नहीं है।

चौथी बात—ज्ञानमें देश-परिच्छेद भी नहीं है। ज्ञानमें कालपरिच्छेदका निषेध करते समय यह बात स्पष्ट हो चुकी है कि यह जो धारा अथवा क्रमकी संवित् है, यह कालनिष्ठ नहीं है, संविन्मात्र ही है। जैसे स्वप्नके पचासों वर्ष कालके अवयव नहीं हैं, संविद्रूप ही हैं, उनमें भूतकी स्मृति, भविष्यत्की कल्पना और ज्ञानके द्वितीयत्व-सद्वितीयत्व-की प्रतीति संविन्मात्र ही है, वैसे ही यह जो दैर्घ्य-विस्तार-की कल्पना हो रही है, सो भी संवित्से भिन्न नहीं है।

पूर्व, पश्चिम, उत्तर आदिके रूपमें प्रतीयमान देशभेद देशनिष्ठ हैं अथवा पृथ्वी, सूर्य, ध्रुव आदि ग्रहनक्षत्रनिष्ठ हैं ? यह स्पष्ट है कि इस भेद-कल्पनाका कारण ध्रुवादि ग्रहनक्षत्र हैं, देश नहीं। तब क्या अन्यगत भेदका अन्यपर आरोपित करना न्यायोचित है ? कदापि नहीं। कालके समान ही कहीं भी देशका अभाव नहीं है। जिस देशमें देशके अभाव-की कल्पना की जायगी, वह भी देश ही होगा। अभावरहित देश ब्रह्म है। पूर्व, पश्चिम आदि एवं दैर्घ्य-विस्तार आदिकी कल्पना वस्तुनिष्ठ नहीं, संविन्मात्र है, ठीक वैसी ही जैसी स्वप्न-देशकी लंबाई-चौड़ाई। स्वयंप्रकाश ज्ञानके द्वारा प्रकाशित देशभेद ज्ञानका भेदक नहीं हो सकता। इसलिये ज्ञान देश-परिच्छेदसे रहित है।

पाँचवीं बात—विषयपरिच्छेद भी ज्ञानका परिच्छेदक नहीं है, सबसे पहले तो यह विचार करनेयोग्य है कि विषय देश-काल-परिच्छेदके आश्रित हैं या नहीं ? जब भी कोई विषय प्रकाशित होगा, अपनेको किसी-न-किसी काल और देशमें ही प्रकाशित करेगा। देश और कालभेदकी कल्पनाके बिना विषयकी प्रतीति ही नहीं हो सकती। ठीक इसी प्रकार विषयभेदके बिना देश और कालकी भी प्रतीति नहीं हो सकती। जब देश और कालके भेद ही कल्पित हैं, तब उनके आश्रयसे प्रतीत होनेवाले विषय अकल्पित कैसे हो सकते हैं ?

ये पृथक्-पृथक् प्रतीयमान विषय सन्मात्र ही हैं या और कुछ ? यदि ये सन्मात्र ही हैं तो इनमें भेदकी कल्पनाका क्या आधार है, फिर तो इन्हें त्रिकालाबाध्य सत्तासे भिन्न समझा ही नहीं जा सकता। और यदि ये सन्मात्रसे भिन्न हैं तो इन्हें नितान्त असत् कहनेमें क्या आपत्ति है ? सत् और असत्, भाव और अभावका मिश्रण तो कभी हो ही नहीं सकता। अब यह कल्पना करें कि ये भिन्न-भिन्न विषय सत्ताके विशेष-विशेष रूप हैं; परंतु यह बात भी निराधार है। बिना देश-कालका भेद सिद्ध हुए सत्तामें भेद सिद्ध करनेकी कोई युक्ति नहीं है। सत्ताका परिणाम स्वीकार करनेपर भी परिणाम-की पूर्वावस्था, उत्तरावस्था, क्रम आदि अपेक्षित होंगे। इस प्रकार तो सत्ताका त्रिकालाबाध्यत्व ही कट जायगा और शून्य-वाद, क्षणिकविज्ञानवाद अथवा सर्वोच्छेदवादका प्रसङ्ग होगा। यदि यह कल्पना करें कि सत्ताका एक अंश तो स्थिर है और दूसरे अंशमें वह विषयोंका आरम्भ कर रही है या उनके रूपमें परिणत हो रही है तो यह अंशभेदकी कल्पना सर्वथा उपहासास्पद होगी। जो वस्तु एक अंशमें विदीर्ण हो रही है, वह दूसरे अंशमें नित्य नहीं हो सकती। अंशभेद तो असिद्ध है ही। इसलिये सत्तामें विशेष भी उपपन्न नहीं होता। विषयों-की उत्पत्ति सत्से, असत्से, सदसत्से अथवा उनसे भिन्नसे किसी भी प्रकार संगत नहीं है। जिनकी उत्पत्ति, स्थिति और प्रलय ही असिद्ध है, जिनका स्वयं अपने अधिष्ठानमें ही अत्यन्ताभाव है, ज्ञानके बिना जिनकी कल्पना ही नहीं हो सकती, ऐसे विषयोंके द्वारा भी ज्ञान परिच्छिन्न नहीं हो सकता।

छठी बात—ज्ञानमें ज्ञातृत्व और ज्ञेयत्वका भेद भी औपाधिक ही है। देश-काल और वस्तुभेदका निषेध हो जाने-पर ज्ञानसे पृथक् ज्ञेयकी उपस्थिति अपने-आप ही कट जाती है। ज्ञेयके बिना ज्ञातृत्वके व्यवहारकी सिद्धि नहीं हो सकती। ज्ञेय और ज्ञाता दोनों ही एक दूसरेकी अपेक्षा रखते हैं; परंतु ज्ञान दोनोंकी, दोनोंमेंसे किसी एककी अथवा और किसी अन्य-की अपेक्षा रक्खे बिना स्वतः सिद्ध है। यदि ज्ञेयरूप विषय भी ज्ञानसे पूर्व सिद्ध हैं, ऐसा माना जाय तो अननुभूत होनेके कारण वह केवल कल्पना होगी। अनुभवके बिना पदार्थकी सिद्धि नहीं हो सकती। यह जो भिन्न-भिन्न विषय और इनकी समष्टि ज्ञेयरूपसे पृथक् प्रतीत होती है, वह क्या ज्ञानसे बहिर्देश-में है अथवा ज्ञानके अन्तर्देशमें ? पहली बात तो यह है कि ज्ञानमें बहिर्देश और अन्तर्देशकी कल्पना नितान्त असंगत है। दूसरी यह कि ज्ञेय विषयको बहिर्देशमें माननेपर उसके साथ

ज्ञानका कोई सम्बन्ध नहीं हो सकता। यदि अन्तर्देशमें ही माने तो ज्ञानके साथ व्यापक-व्याप्य-भाव सम्बन्ध स्वीकार करना पड़ेगा। यह सम्बन्ध भी ज्ञानको विषयका उपादान कारण माने बिना सम्भव नहीं है। तब क्या ज्ञान परिणामको प्राप्त होकर विषयका रूप ग्रहण करता है? ऐसी स्थितिमें परिणामकी एक धारा अथवा क्रम स्वीकार करना पड़ेगा। यह बात तभी स्वीकार की जा सकती है, जब कालकी क्षणिकताका आरोप उसके प्रकाशक ज्ञानपर किया जाय; परंतु अध्यस्तके गुण-दोष अधिष्ठानका स्पर्श भी नहीं कर सकते। आदिरहित, अन्तरहित ज्ञानमें विषयकी उपस्थितिके लिये एक क्षण अथवा भिन्न-भिन्न क्षण हैं ही नहीं। यह भी एक प्रश्न है कि विषय सम्पूर्ण ज्ञानमें हैं अथवा ज्ञानके एक अंशमें। ज्ञानमें अंशता, पूर्णता आदि तो कल्पित हैं। फिर यदि ज्ञानका परिणाम मानें भी तो क्या उसका कोई आकार है जो दूधसे दहीके समान रूपान्तरित होगा और क्या वह रूपान्तर भी ज्ञानस्वरूप नहीं होगा? ऐसी स्थितिमें प्रथमरूप द्वितीयरूपका भेद विचारहीनों-के द्वारा कल्पित एवं केवल विवर्तमात्र होगा। ज्ञेय विषयका निराकरण हो जानेपर ज्ञातृत्वकी कल्पनाका कोई कारण ही नहीं है।

सातवीं बात—ज्ञान हेतुफलात्मक नहीं है। ज्ञानकी उत्पत्ति स्वीकार करनेपर उसके प्रागभावकी अर्थात् उसकी उत्पत्तिके पहलेकी स्थिति बतानी पड़ेगी। परंतु ज्ञानके बिना उसकी भी स्थिति नहीं बतलायी जा सकती। अभिप्राय यह है कि ज्ञानका जन्म नहीं होता। अन्तःकरणकी शुद्ध स्थिति अथवा निर्विषयता भी ज्ञानकी जननी नहीं है, विचारकी जननी है। विचारके द्वारा वृत्त्यात्मक ज्ञान परिपुष्ट होता है और दृढ़ होनेपर वह अज्ञानका नहीं, अज्ञान-भ्रान्तिका निवर्तक होता है। प्रक्रिया ग्रन्थोंके अनुसार यह वृत्त्यात्मक ज्ञान भी दूसरे क्षणमें नहीं रहता है। यह क्षणसहित वृत्तिको और अपने व्यक्तित्वको भी बाधित कर देता है। जब यह स्वयं बाधित होता है तब कोई अपना कार्य या फल छोड़कर बाधित हो और वह ज्ञान-वृत्तिकी निवृत्तिके अनन्तर रहे, तब तो द्वैत बना ही रहा। इसलिये हेतुता और फलताकी कल्पना ही मिटती है। हेतु और फल तो कुछ है ही नहीं, जिनकी ज्ञानसे निवृत्ति होती हो। अज्ञान घटके उपादानकारण मृत्तिकाके समान जगत्का उपादान नहीं है। वह तो जगत्की व्यवस्थाकी सिद्धिके लिये कल्पित है। अज्ञान है—यह कल्पना भी ज्ञानका विवर्त ही है। इसलिये ज्ञानवृत्तिसे अज्ञानका ध्वंस नहीं होता, प्रत्युत कल्पना ही बाधित होती है। यह निवर्त्य-निवर्तक भावकी कल्पना अविचार दशामें ही है। ज्ञानदृष्टिसे हेतुफलात्मक भेद सर्वथा ही असिद्ध है।

आठवीं बात—ज्ञानमें यथार्थ-अयथार्थ और परोक्ष-अपरोक्षका भेद भी नहीं है। व्यवहारमें जो ज्ञानमें यथार्थता आदि भेद किये जाते हैं, यदि वास्तवमें विचार करके देखें तो कल्पित विषयगत भेद ही ज्ञानपर आरोपित होते हैं। स्वप्नका हाथी झूठा है। परंतु स्वप्नमें हाथीका देखना झूठा नहीं है। 'हाथी नहीं था' हमारी जाग्रत्कालीन स्मृतिका यही स्वरूप है। हाथी देखा ही नहीं था, यह नहीं। हाथीकी असत्ता ज्ञानकी असत्ताकी प्रयोजक नहीं हो सकती। अविचार दशामें हाथीकी अयथार्थताका आरोप ज्ञानपर कर दिया जाता है। इसी प्रकार ज्ञानकी परोक्षता भी विचारणीय है। परोक्ष-अपरोक्षका भेद घटादि पदार्थोंमें होता है या उनके ज्ञानमें? क्या ज्ञान भी कभी अपनेसे दूर होता है। यदि ऐसा मान लें 'पृथ्वीपर घट है और अन्तःकरणमें ज्ञान' तब भी तो घट-ज्ञान अपने अन्तःकरणमें ही रहा। उसकी परोक्षता कहाँ हुई। घटगत परोक्षताका ही आरोप ज्ञानपर हुआ। यह तो छोटी बात है। आश्रयत्व, विषयत्व आदि विभागसे रहित अद्वितीय चित्स्वरूप ज्ञानमें अयथार्थता और परोक्षताकी कथा-का कोई प्रसंग ही नहीं है।

नवीं बात—ज्ञान सर्वथा अबाध्य है। ज्ञानका कोई भी प्रतियोगी या विरोधी नहीं है। स्वयं अज्ञान भी ज्ञानके द्वारा ही प्रकाशित होता है। 'मैं अज्ञ हूँ' यह भाव भी एक प्रकारका ज्ञान ही है। ज्ञानमें यह प्रकारभेद भी विचार न करनेसे जान पड़ता है। कहनेका तात्पर्य यह है कि सन्धिहीन होनेके कारण ज्ञान और अज्ञानका भेद कल्पित है। इसलिये अज्ञान ज्ञानका बाध नहीं कर सकता। ज्ञानके बाधकी कल्पना करनेपर यह प्रश्न होता है कि ज्ञानका बाध ज्ञात होगा या अज्ञात, वह ससाक्षिक होगा अथवा निःसाक्षिक। अज्ञात और असाक्षिक होनेपर ज्ञानका बाध होनेमें कोई प्रमाण नहीं है। ज्ञात और ससाक्षिक स्वीकार करनेपर ज्ञानकी सत्ता—ज्ञान-स्वरूप सत्, अक्षुण्ण एवं अखण्ड सिद्ध हो जाता है।

दसवीं बात—ज्ञानका स्वरूप अनिर्वचनीय है। जब हम किसी पदार्थका निर्वचन करने लगते हैं, तब उसमें दृश्यता, अन्यता आदिका आरोप अवश्य करते हैं। कोई भी निर्वचनाई वस्तु इदन्तासे आक्रान्त ही होगी। इसलिये मन-वाणीका विषय भी अवश्य होगी। ऐसी स्थितिमें विषय-विषयिभाव भी

अनिवार्य होगा। यही कारण है कि ज्ञानको उत्पाद्य अथवा आत्माका समवायी माननेवालोंने उसके जो-जो निर्वचन किये हैं, उन्हींकी रीतिसे वेदान्तीलोग उनका निषेध करते हैं। अनिर्वचनीयता भी परमत रीतिसे है। अनिर्वचनीयताका अभिप्राय केवल इतना ही है कि यह ज्ञानस्वरूपसे भिन्न नहीं है। अबाध्यता, स्वयंप्रकाशता, अपरिच्छिन्नता आदि जो लक्षण हैं, वे अन्य पदार्थमें, चाहे उसका नाम कुछ भी क्यों न रक्खें, पूरे नहीं उतर सकते। एक पर-रूप अपरिच्छिन्न स्वप्रकाश एवं अबाध्य हो तथा दूसरा स्वस्वरूप, वह भी हो और मैं भी होऊँ, यह बात अनुभूतिका विश्लेषण करनेपर सिद्ध नहीं होती। अज्ञेय और अनिर्वचनीय शब्द पर्यायवाची नहीं हैं। विदित और अविदितसे विलक्षण अन्य नहीं हो सकता। इसलिये अनिर्वचनीय पद समस्त निर्वचनोंका निषेध करके अनिरुक्त स्वात्मामें ही विश्रान्ति लाभ करता है।

ग्यारहवीं बात—सत्य, अहिंसा, ध्यान, उपासना, परत्व, कारणत्व आदि ज्ञानके ही उपलक्षण हैं। मुमुक्षु और मुक्तके व्यावहारिक भेदको सामने रखकर यदि सत्य, अहिंसा आदि सद्गुणोंके स्वरूपपर विचार किया जाय तो किसी भी गुणमें सत् होनेका निर्देश सच्चित्स्वरूप आत्माके सामीप्यके कारण ही करते हैं। जितना-जितना आत्म-सामीप्य जिस-जिस वृत्तिमें है, वह-वह वृत्ति उतना ही उतना अधिक शोधनद्वारा आत्मसाक्षात्कारका अथवा अज्ञान-निवृत्तिका उपाय है। उदाहरणार्थ—सत्य, अहिंसा आदि सद्गुणरूप वृत्तियोंको ही ले लीजिये। असत्य रूप दुर्गुण अनेकरूप होगा। उसके आचरण-भाषण आदिकी वृत्तियाँ भिन्न-भिन्न विषयोंके एवं चिन्ताके भारसे ग्रस्त होंगी। इसके विपरीत सत्य वृत्तिके लिये किसी चिन्ता—बनावट या विषय-चिन्तनकी आवश्यकता नहीं होगी। मुमुक्षुपुरुष सरल स्वभावसे विषयरहित सत्य वृत्तिमें स्थित रह सकेगा और वास्तवमें वह आत्मस्थिति ही होगी। अज्ञान-निवृत्ति होनेपर स्थितिके लिये उसे किसी प्रयासकी आवश्यकता नहीं पड़ेगी। इसी प्रकार काम, क्रोध, लोभ आदि दुर्गुणकी वृत्तियाँ भी सगर्भ एवं सविषय ही होती हैं। किसके प्रति काम है, किसपर क्रोध है, क्या चाहिये—यह निश्चय करके तदाकार हुए बिना इन दुर्गुणोंकी स्थिति नहीं हो सकती। इसके विपरीत निष्कामता, अक्रोध एवं निर्लोभता आदि वृत्तियाँ यह अपेक्षा नहीं रखतीं कि हम किसके प्रति हैं। विषयहीन वृत्ति अपने आश्रयभूत प्रत्यगात्मासे अपनेको पृथक् नहीं दिखाती है—इसलिये आत्मविषयक अज्ञान-निवृत्तिकी प्रतिबन्धकतासे रहित होती है। सविषय स्थिति ही मुमुक्षुको सत्से भिन्न प्रतीत होती है। निर्विषय वृत्ति तो सद्रूप ही प्रतीत होती है—यही आत्म-सामीप्य ज्ञानस्वरूप आत्माका उपलक्षण है। अभिप्राय यह है कि ये वृत्तियाँ भी असत्य, हिंसा आदिके अभावरूप होनेके कारण स्वतः भावरूप नहीं, ज्ञानरूप हैं; अनेक नहीं, अद्वितीय हैं। ध्यान, उपासना आदि भी अनेकविषयक वृत्तियोंको व्यावृत करनेके लिये ही हैं; क्योंकि एक वस्तुमें एकतानता ही उनका स्वरूप है।

ज्ञानस्वरूप परमात्मामें कार्य-कारणकी कल्पना अथवा भोक्तृ-भोग्य भेदभावकी कल्पना असंगत है। श्रुतिने—

'न तस्य कश्चिज्जनिता' 'न तस्य कार्यम्' 'न तदश्नाति कश्चन' 'न तदश्नाति किञ्चन'

—आदि वाक्योंके द्वारा इसी अर्थका प्रतिपादन किया है। इस बातको ध्यानमें रखकर जब कार्य-कारण-भाव वर्णन करनेवाली श्रुतियोंको पढ़ते हैं, तब स्पष्ट रूपसे उनका अन्य अभिप्राय ज्ञात होता है। यथा—

१—दृश्य-प्रपञ्चमें नित्यताकी भ्रान्ति निवारण करनेके लिये इसकी उत्पत्ति-प्रलयका वर्णन है।

२—परमाणु, प्रकृति आदि अन्यकारणताका निषेध करनेके लिये ज्ञानस्वरूप परमात्मामें कारणत्वका अध्यारोप किया गया है।

३—निमित्तकारण और उपादानकारणका भेद मिटानेके लिये ऊर्णनाभि, विस्फुलिङ्ग आदिके दृष्टान्त हैं एवं एक विज्ञानसे सर्व विज्ञानकी उपपत्ति दिखायी गयी है। 'वही सब हो गया', 'मैं एकसे बहुत होऊँ' इत्यादि वचनोंका अभिप्राय उपादान और निमित्त कारणके भेदकी निवृत्तिमात्र ही है, परिणाम नहीं।

४—परिणामका निषेध करनेके लिये ही परमात्माके अद्वितीय अज-स्वरूपका वर्णन करते हुए 'स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः' अर्थात् जो कुछ बाह्यत्वेन अथवा आभ्यन्तरत्वेन प्रतीत हो रहा है वह अज ही है, ऐसा कहा गया है और दृश्य-प्रपञ्चकी उपपत्तिके लिये परमात्मामें मायाका अध्यारोप किया गया है।

५—**'न तु तद्द्वितीयमस्ति' 'विकल्पो न हि वस्तु'** इन श्रुतियोंसे अध्यारोपित मायाका भी अपवाद कर देते हैं। **'सद्धीदं सर्वम्' 'चिद्धीदं सर्वम्' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म'** इत्यादि श्रुतियाँ परमात्मासे भिन्न और कुछ नहीं है—यह प्रतिपादन करती हैं।

यह सब कारणत्व आदिका आरोप मुमुक्षुओंके हितार्थ अज्ञान-निवृत्तिके लिये ही किया गया है। इसलिये इन सबका अन्तिम पर्यवसान ज्ञानमें ही है।

परत्व, आन्तरतमत्व आदिका अभिप्राय भी ज्ञानस्वरूप आत्मामें ही पर्यवसित होता है। इन्द्रियोंसे परे पञ्चतन्मात्रा, तन्मात्रासे परे मन, मनसे परे बुद्धि—इस प्रकार एककी अपेक्षा दूसरा आन्तर है। बाह्य-बाह्यका परित्याग करते-करते आन्तर-आन्तरके ज्ञानकी ओर अग्रसर होना ही इसका लक्ष्य है। बुद्धिसे परे महत्तत्त्व, महत्तत्त्वसे परे अव्यक्त और अव्यक्तसे परे पुरुष—यही परत्व अथवा आन्तरतमत्वकी विश्रान्ति है, यही पराकाष्ठा और परागति है। इस पुरुषसे परे कुछ भी नहीं है। यह आत्माके एकत्वका एक उज्ज्वल उदाहरण है। उपनिषद्गत लयप्रक्रिया भी शान्त आत्माको ही लयकी अवधि बतलाती है।

बारहवीं बात—अपरिच्छेद-रूप लक्षणके एकरूप होनेके कारण 'ज्ञान', 'आत्मा', 'ब्रह्म' और 'विश्व' आदि शब्द पर्यायवाची हैं और एक ही अर्थके बोधक हैं। यथा—

१—**'प्रज्ञानं ब्रह्म'** प्रज्ञान अपरिच्छिन्न ब्रह्म है।

२—**'अयमात्मा ब्रह्म'** यह आत्मा अपरिच्छिन्न ब्रह्म है।

३—**'ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्'** यह सम्पूर्ण विश्व अपरिच्छिन्न ब्रह्म ही है।

४—**'सर्वं यदयमात्मा'** यह सब जो कुछ है, आत्मा ही है।

५—**'अहमेवेदं सर्वम्'** मैं ही यह सब हूँ।

६—**'प्रतिबोधविदितं मतम्'** प्रत्येक ज्ञान ही उसका ज्ञान है।

७—**'कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव'** सम्पूर्ण प्रज्ञान घन ही है।

८—**'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म'** विज्ञान और आनन्द ब्रह्म ही है।

गीतामें **'ज्ञानं ज्ञेयम्'**, श्रीमद्भागवतमें **'विज्ञानमेकमुरुधेव विभाति'**, विष्णुपुराणमें **'ज्ञानस्वरूपमेवाद्युर्जगदेतत्'** इत्यादि वचनोंसे उपर्युक्त अर्थकी पुष्टि होती है।

इस प्रकार उपनिषद्का प्रतिपाद्य अर्थ **'अहम्'**, **'इदम्'**, **'प्रत्यगात्मा'** एवं **'विश्वम्'** की ब्रह्मरूपता है। अब यह ब्रह्म क्या है, इसको उपनिषद्के मुखसे ही सुन लीजिये—

'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्। अयमात्मा ब्रह्म। सर्वानुभूरित्यनुशासनम्।'

इसका अभिप्राय है कि जो देश, काल, वस्तु-परिच्छेदसे रहित सर्वानुभवस्वरूप अपना आत्मा है वही ब्रह्म है।

'यत् साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि'

—इत्यादि अवान्तर वाक्य एवं महावाक्य दृश्य-द्रष्टा, तुम, मैं, वह आदिके रूपसे प्रतीयमान समस्त पद-पदार्थ एवं पदार्थ-ज्ञानको अपरिच्छिन्न ब्रह्म ही निरूपण करते हैं। परिच्छेदं सामान्याभावोपलक्षित ब्रह्मतत्त्वमें दृश्यता, अनेकता, परिणामिता, अन्यता आदिका कथा-प्रसङ्ग स्वयं ही अनुत्थान-पराहत है। यह तत्त्वका ज्ञान नहीं है, तत्त्वरूप ज्ञान है। इसका वेत्ता ब्रह्मका वेत्ता नहीं, ब्रह्मरूप वेत्ता है।

ज्ञानके इस स्वरूपके निरूपणसे वेद अथवा उपनिषद्की अपौरुषेयताका अभिप्राय स्पष्ट हो जाता है। ज्ञान ज्ञान ही है, वह किसी पुरुषकी अनुभूति, भावना, स्मृति अथवा कल्पना नहीं है। ज्ञान स्वयंप्रकाश, सर्वानुभवस्वरूप, सृष्टि-प्रलय, समाधि-विक्षेप आदि समस्त प्रतीयमान व्यवहारोंका प्रकाशक, अखण्ड, अजन्मा एवं स्वतःप्रमाण है। इसका सम्बन्ध भूत, भविष्य, वर्तमान, देश, वस्तु आदि किसीके साथ नहीं है और सब कुछ यही है। यह ज्ञान है, यह जानना है। कुछ भी जानना यही है, 'कुछ' नहीं जानना है, 'कुछ' भी यही है।

ऐसे ज्ञानका प्रतिपादक, अस्मर्यमाण-कर्तृक, अनादि सम्प्रदायाविच्छेदसे प्राप्त नियतानुपूर्वीक जो ग्रन्थविशेष है उसे भी अपौरुषेय कहते हैं। वह एकार्थक है, एकात्मक है, एक वाक्य है, उसके अवान्तर तात्पर्यमें भले ही भेद जान पड़ते हों परंतु परम तात्पर्यमें कोई भेद नहीं है। वेद-पुरुषका शिरोभाग अर्थात् मस्तिष्क उपनिषद् है। वह शाखा-भेदसे पृथक्-पृथक् प्रतीयमान होनेपर भी एक ही है। ज्ञान अद्वितीय है—यही अपौरुषेयताका अभिप्राय है।

मुक्तिके द्वार

वेदोंके सुअंग प्रतिमूर्ति हैं परमात्माकी, साधना-उपासनाके उत्तम अगार हैं।
भरे हैं वेदान्तके सिद्धान्त भी इन्हींमें सब, पातक-विनाशनको भागीरथी-धार हैं॥
मानवीय त्रयताप हरनेके हेतु तात! विश्वमें ये स्वतः 'रमा' प्रणव-ओंकार हैं।
पठन-मननसे है होता आत्मज्ञान सदा, अखिल उपनिषद मुक्तिके ही द्वार हैं॥

—लक्ष्मीप्रसाद मिस्त्री 'रमा'

उपनिषद्का अमर उपदेश

(माननीय वायसराय चक्रवर्ती श्रीराजगोपालाचारी महोदय)

उपनिषद्के सार-तत्त्वको वेदान्त कहते हैं। ज्ञान, भक्ति और अपने सम्पूर्ण कर्मोंमें भगवच्छरणागति-का भाव—यही उपनिषदोंका मथितार्थ है। ज्ञानका अर्थ प्रचुर अध्ययनसे होनेवाला गम्भीर आध्यात्मिक ज्ञान नहीं, अपितु अनुभव तथा गुरुजनोंके उपदेश एवं आचरणपर ध्यान देनेसे प्राप्त होनेवाली सम्यग् दृष्टि है। सत् क्या है और असत् क्या है, महान् क्या है और क्षुद्र क्या है, हमें क्या स्मरण रखना चाहिये और क्या भूल जाना चाहिये—इस बातको जानना आवश्यक है। इसीका नाम ज्ञान है और यह ज्ञान हमारी समस्त क्रियाओंका सूत्रधार होना चाहिये। इससे कर्ममें अनासक्तिका भाव आता है। हम कर्तव्यसे मुँह न मोड़ें, अपितु समस्त प्राप्त कर्म अनासक्त होकर तथा इस बातपर दृष्टि रहते हुए कि, किस बातमें जगत्का हित है और किसमें अहित है—करते रहें। हमारी क्रिया स्वार्थके लिये—अपने लाभके लिये न हो।

भक्ति संकल्पकी दृढ़ता, विनयशीलता तथा श्रद्धाका वह समन्वित रूप है, जिसके द्वारा हमारा कर्म और हमारी उपासना दूसरोंके लिये तथा अपने लिये भी कल्याणकारक एवं सफल होते हैं। भक्ति-शून्य कर्म अहङ्कारका प्रतीक है और भक्तिरहित उपासना दम्भका नामान्तर है।

भगवान्के शरण हुए बिना शोक एवं विफलतासे छुटकारा नहीं मिल सकता और न चित्तकी शान्ति ही सम्भव है। आनन्दकी प्राप्ति करानेवाला वेदान्तका यही अन्तिम उपदेश है।

दार्शनिक ज्ञानका मूल स्रोत

(माननीय पं० श्रीगोविन्दवल्लभजी पंत, प्रधानमन्त्री युक्तप्रदेश)

उपनिषद् सनातन दार्शनिक ज्ञानके मूल स्रोत हैं। वे केवल प्रखरतम बुद्धिके ही परिणाम नहीं हैं अपितु प्राचीन ऋषियोंकी अनुभूतिके फल हैं। उपनिषदोंका जनतामें प्रचार करनेका आप जो प्रयत्न कर रहे हैं, उसकी सफलता सब प्रकारसे वाञ्छनीय है।

उपनिषदोंका आध्यात्मिक प्रभाव

(बिहारके गवर्नर माननीय श्री एम्० एस्० अणे महोदय)

पाठकोंको अनुवाद एवं व्याख्यासहित भेंट देनेवाले उपनिषत्सम्बन्धी 'कल्याण'के विशेषाङ्कका समस्त हिंदी पढ़नेवाली जनता स्वागत करेगी। उपनिषद् शान्ति और विश्वप्रेमका जो महान् संदेश देना चाहते हैं, उसे प्रस्तुत अङ्क गरीबोंकी झोंपड़ियोंतक पहुँचा देगा। शोपनहर-जैसे दार्शनिकको भी उपनिषदों-से शान्ति एवं आश्वासन प्राप्त हुआ है। जिनका चित्त अशान्त है, उन्हें चित्तकी सान्त्वनाके लिये उपनिषदोंसे बढ़कर कोई दूसरा ग्रन्थ नहीं मिल सकता। इनके अध्ययनसे मनुष्यके विचार एवं हृदयत भाव संयत होते हैं और सामान्यतः उनका मनुष्यपर महान् आध्यात्मिक प्रभाव पड़ता है। अतः आप एवं आपके सहयोगी इस विशेषाङ्कको निकालनेके लिये जो प्रयत्न कर रहे हैं, उसका मैं अत्यन्त आदर करता हूँ। मैं आपकी सर्वांशमें सफलता चाहता हूँ।

गीतोपनिषद्‌की श्रेष्ठता और उसके कारण

(लेखक—माननीय डा० श्रीकैलासनाथजी काटजू, गवर्नर, बंगप्रान्त)

गीताप्रेसके द्वारा प्रकाशित होनेवाले 'उपनिषद्-अङ्क'में बहुतसे विद्वान् एवं गम्भीर चिन्तनामें लगे हुए लोगोंके निबन्ध रहेंगे। ये परम विज्ञ लेखक निश्चय ही इन महान् उपनिषदोंके सिद्धान्तोंकी श्रेष्ठताका विवेचन करेंगे। हिंदुओंके विचारका सर्वोच्च स्तर हमें उपनिषदोंमें प्राप्त होता है। उपनिषद् हमारे उत्कृष्ट भारतीय ज्ञानकी परिणति हैं। उन्होंने सभी देशोंके विद्वान् दार्शनिकोंका आदर एवं सम्मान सहज ही प्राप्त किया है, और गत दो हजार वर्षोंमें उपनिषदोंपर सैकड़ों टीकाएँ लिखी गयी हैं। अतीतकालमें हमारी जातिके जितने भी दार्शनिकों एवं आचार्योंने प्राचीन सिद्धान्तको विशुद्धरूपमें पुनः प्रतिष्ठित करनेका प्रयास किया है, उन सभीने एक या अधिक उपनिषदोंका आश्रय लेकर अपना तथा अपने मतका समर्थन करनेकी चेष्टा की है। उपनिषदोंमें हिंदूधर्मका निचोड़ है; हमारे धर्मकी ऊँची-से-ऊँची और उत्तम-से-उत्तम शिक्षा इनमें है। बहुधा इनकी भाषा सूत्रों-जैसी और इनकी वर्णनशैली गहन है। इसीलिये टीकाओंका लिखा जाना आवश्यक था और इसीलिये उनपर इतनी अधिक टीकाएँ लिखी गयीं।

मेरे-जैसे व्यक्तिको, जो अपनी प्राचीन भाषा संस्कृतसे अनभिज्ञ है और जिसकी रुचि दर्शनशास्त्रकी अपेक्षा इतिहासके अध्ययनकी ओर अधिक रही है, उपनिषद् कभी-कभी गूढ़ एवं दुरूह प्रतीत होते हैं। मेरे लिये उपनिषदोंके सिद्धान्तोंको समझानेकी बात मनमें भी लाना अथवा उनके उच्च विचारोंके औदात्यकी प्रशंसा करना एक प्रकारसे धृष्टता ही होगी। यह कार्य ऐसा है, जिसे विभुत एवं विज्ञ विद्वान् ही कर सकते हैं। मेरी जीवन-यात्राका बहुत बड़ा भाग बीत चुका है और हमारे उपनिषत्कालीन प्राचीन ऋषियोंने जिन विविध मार्गोंसे एक ही लक्ष्यको प्राप्त किया है, उन सबको बोधगम्य करनेमें शक्तिको व्यय करनेकी अपेक्षा मेरी चेष्टा उस लक्ष्यपर ही अपनी दृष्टिको केन्द्रित करनेकी रही है। भगवद्गीताको सभीने सम्पूर्ण वेदों एवं उपनिषदोंका सार कहकर उसका बखान किया है और मेरी चेष्टा यथाशक्ति गीताके मुख्य उपदेशपर ही अपनी दृष्टिको जमाये रखने एवं उसे अपने जीवन-व्यवहारका आधार माननेकी रही है। मनुष्यके जीवनमें—यदि वह ज्ञान-प्राप्तिका सच्चा मार्ग पकड़े रहे—एक समय ऐसा आता है, जब कि केवल शास्त्र-ज्ञानके अर्जनकी ओरसे उसकी प्रवृत्ति हट जाती है। यह सिद्धान्त मुझे बहुत सत्य जँचा है। विभिन्न मतवादोंसे और कभी-कभी एक ही सिद्धान्तको अलग-अलग भाषामें व्यक्त करनेसे साधारण मनुष्यके चित्तमें संशय और भ्रान्ति उत्पन्न हो जाती है। इसलिये सार-वस्तुपर अपनी दृष्टि स्थिर रखना और उसी मुख्य सिद्धान्तके अनुसार अपने जीवनको कसना अधिक निरापद मार्ग है। इसी भावसे उपनिषदोंके साररूपमें मैं अपने करोड़ों हिंदू भाई-बहिनोंके साथ गीताकी पूजा करता हूँ। उन्हींकी भाँति मेरी दृष्टिमें भी गीता अकेली ही हमारी जीवनयात्रामें प्रशस्त पथ दिखलानेके लिये पर्याप्त है।

हमारे राष्ट्रीय इतिहासके प्रारम्भसे ही गीताको इस प्रकार उपनिषदोंके साररूपमें स्वीकार किया गया है। विगत दो सहस्राब्दियोंमें उसपर सचमुच सैकड़ों ही टीकाएँ लिखी जा चुकी हैं। दुर्भाग्यवश उनमेंसे अधिकांश इस समय सर्वथा लुप्त हो गयी हैं। उपलब्ध टीकाओंसे कुछ तो इस सुदीर्घ-कालकी सीमाको पार करके आयी हैं और उनमें इस महान् उपदेशकी जिस पटुता एवं कौशलके साथ विभिन्न प्रकारसे व्याख्या की गयी है, उसे देखकर हमारे मनमें सात्त्विक ईर्ष्या एवं श्रद्धा होती है। प्रत्येक मरजीवेने ज्ञानके इस महान् सागरमें गोता लगाया है और वह एक या एकसे अधिक अमूल्य रत्न निकालकर लाया है। अबतक भगवद्गीता विज्ञ पण्डितोंकी ही सम्पत्ति थी; परंतु पिछले साठ वर्षोंमें इसके चमत्कारपूर्ण प्रचारका विस्तार हुआ है और आज भगवद्गीता प्रत्येक आस्तिक हिंदूकी बहुमूल्य निधि बन गयी है। राजप्रासादसे लेकर कृषककी कुटीरतकमें उसका प्रवेश हो गया है, और करोड़ों हिंदुओंके दैनिक जीवनका यह मूलमन्त्र बन गयी है। यह सर्वश्रेष्ठ उपनिषद् जो प्राच्य जगत्‌के पुरातन ज्ञान-भण्डारकी कुञ्जी है, आज भगवान्‌की कृपासे केवल भारतके ही नहीं, अपितु बाहरके भी अगणित नर-नारियोंके जीवनकी बागडोर बन गयी है।

इस बीसवीं शताब्दीमें विचार-जगत्‌के अंदर जो यह चमत्कार हुआ है, उसका क्या कारण है? छोटे-छोटे अठारह अध्यायोंके इस लघु-कलेवर ग्रन्थमें, जिसकी अवतारणा

युद्धक्षेत्रकी अनोखी रङ्गभूमिमें हुई, ऐसी कौन-सी बात है, जिसे अखिल विश्वके नर-नारी इस संसाररूप पहेलीकी कुञ्जीके रूपमें उत्तरोत्तर अधिक संख्यामें स्वीकार कर रहे हैं ? सर्वसाधारणकी बुद्धि सूक्ष्म विचारोंको ग्रहण नहीं कर सकती । वह केवल मुख्य बातोंको पकड़ती है और उनसे दृढ़तापूर्वक चिपट जाती है । कभी-कभी थोड़े समयके लिये उन्हें लुभावने एवं भ्रामक वाक्योंद्वारा बहकाया जा सकता है। परंतु अन्ततोगत्वा वह सदा सत्य वस्तुओंपर और सम्पूर्ण सत्सिद्धान्तोंके सार-तत्त्वपर ही स्थिर हो जाती है । उपनिषदोंके भी महान् उपनिषद् इस गीतामें ऐसी क्या वस्तु है, जिसे हमारे इस भारतवर्षमें तथा उत्तरोत्तर बढ़ती संख्यामें भारतवर्षके बाहर भी सर्वसाधारणकी बुद्धिने जीवनके तत्त्वरूपमें आग्रहपूर्वक ग्रहण किया है ? मेरा विनीत मत यह है कि साधारण हिंदू जनता, जिसमें मैं भी अन्तर्भूत हूँ, गीतासे दो सिद्धान्तोंको उत्तरोत्तर अधिक संख्यामें ग्रहण कर रही है । पहला सिद्धान्त मृत्युसे अभय हो जाना है । मृत्यु अनिवार्य है; जिसने भी जन्म लिया है उसका अवसान मृत्यु ही है । शरीर नश्वर है परंतु आत्मा अमर है, अतः जीवनके प्रति सम्पूर्ण आसक्ति और मृत्युका सारा भय ऐसी भूल है जिससे सदा बचे रहना चाहिये । एक महान् शिक्षा तो यह है । दूसरी शिक्षा यह है कि एकाकी ध्यान अथवा भक्तिपूर्ण उपासनाके मार्गका अनुसरण करनेसे चित्तकी आन्तरिक शान्ति—वह शान्ति जिसे पाकर मनुष्य सारे मात्रास्पर्शों एवं बाह्य सुख-दुःखोंसे अलिप्त रहता है, अवश्य मिल सकती है; परंतु सर्वश्रेष्ठ मार्ग सर्वभूतहितके लिये निरन्तर निष्कामभावसे कर्ममें लगे रहना है । यहाँ यह कहा जा सकता है कि इस कर्मके मार्गपर चलना कभी-कभी जलमें रहते हुए उससे अलग रहनेके समान कठिन हो जाता है । यह मार्ग सङ्कीर्ण अवश्य है; परंतु साथ ही श्रेष्ठ भी है । यही शिक्षा आज हिंदुओंके मनपर अधिकार कर रही है, जिस शिक्षाके अनुसार मानव-जातिके कल्याणके लिये कर्मफलकी आसक्तिको त्यागकर कर्म करना सर्वोत्तम योग है । मैं इसे जीता-जागता चमत्कार मानता हूँ, क्योंकि हम भारतीयोंको इस कर्मयोगके सिद्धान्तकी नितान्त आवश्यकता है । इस उपदेशको भुला देनेसे ही हमने अपनी स्वाधीनता और स्वतन्त्रता खो दी थी । हिंदुओंकी बुद्धि जन्म-मरणके इस चक्रसे, जो देखनेमें शाश्वत प्रतीत होता है, छूटनेका साधन निरन्तर खोजती रहती है । हमलोग इस चक्रको भेदकर उससे मुक्त होना चाहते हैं, और कुछ काल पूर्वतक सर्वसाधारण हिंदू जनता इस भ्रममें थी कि यह छुटकारा संसारसे अलग हो जानेपर ही सम्भव है । चाहे आप ध्यानयोगका आश्रय लेकर अथवा ईश्वरकी उपासनामें लगकर और उन्हें अपने हृदयके आसनपर बिठाकर अलग हों, आप अलग तो होते ही हैं और इस मुक्तिकी खोजमें संसारकी प्रत्येक वस्तु नगण्य हो जाती है, और इस दृष्टिकोणको ग्रहण करनेमें भय यह है कि देशकी पराधीनता अथवा स्वाधीनताका प्रश्न भी बहुत कुछ गौण हो जा सकता है; परंतु इस समय भगवद्गीताने सर्वसाधारण हिंदूकी बुद्धिको खींचकर सर्वथा एक दूसरे ही नवीन मार्गमें लगा दिया है । ध्येय वही-का-वही है—मुक्तिकी प्राप्ति, जन्म-मृत्युके उस शाश्वत प्रतीत होनेवाले चक्रका भेदन । परंतु आप उस व्यक्तिगत ध्येयको संसारमें बने रहकर अनवरत निष्काम कर्ममें लगे रहकर प्राप्त कर सकते हैं ।

मुझे गीताके अन्य महान् सिद्धान्तोंका विवेचन करनेकी आवश्यकता नहीं है । गौतम बुद्धने पता लगाया कि जीवनकी वासना, जीनेकी कामना ही दुःखका मूल है । 'कामनाओंको जीत लो, और तुम दुःखपर विजय पा लोगे' यह बुद्धका कहना है । उसी महान् सत्यको गीताके दृढतापूर्ण किंतु सूत्रसदृश शब्दोंमें बार-बार कहा गया है । भगवान्का भक्त वही है जो आसक्ति एवं कामनासे मुक्त है और जिसका अहङ्कार सर्वथा नष्ट हो गया है । साथ ही, भगवान् एक और अखण्ड हैं तथा समस्त रूपों एवं आकृतियोंमें प्रकट हैं । इस बातको गीताने उदात्त एवं सुन्दर भाषामें व्यक्त किया है । सच पूछिये तो गीतामें जीवनके एक सर्वाङ्गपूर्ण दार्शनिक सिद्धान्तका समावेश हुआ है; परंतु गीताके उपदेशका मूल मन्त्र है—कर्म और अविराम कर्म । आलस्य एवं दीर्घसूत्रताका पापकी भाँति परित्याग कर देना चाहिये । कर्मयोग ही हमारे सामने आदर्शके रूपमें रक्खा गया है, और मैं फिर कहता हूँ कि कर्मका ही अन्तःकरणकी शुद्धि एवं परमपुरुषार्थकी प्राप्तिके साधनरूपमें विधान किया गया है, उस पुरुषार्थको हम मुक्ति कहें, कल्याण कहें अथवा निर्वाण । गीता न होती तो हिंदुओंकी प्रवृत्ति कर्ममात्रको प्रलोभनका कारण, सांसारिक बन्धनका हेतु और इस प्रकार आध्यात्मिक उन्नतिका बड़ा विघ्न कहकर उससे घृणा करनेकी होती । विश्वके समस्त धर्मग्रन्थोंमें, जिनसे मेरा परिचय है, एकमात्र गीताने ही इस प्रश्नपर यथार्थ दृष्टिसे विचार किया है और हमें बतलाया है

कि कर्म बुरा नहीं है, कर्ममें और कर्मफलमें आसक्ति तथा फलकी कामना ही—जिस फलको प्राप्त करनेके लिये मनुष्यमात्र लालायित रहता है, दोषका कारण है । कर्मको कर्मफलसे अलग करते ही आप अनुभव करेंगे कि कर्म स्वरूपतः व्यक्तिको ही नहीं, अपितु समाजको भी ऊपर उठाता है । कहा जाता है कि सभी भगवत्प्राप्त पुरुष जन्म-मृत्युका उल्लङ्घन करनेके पश्चात् भी, मनुष्यमात्रको संसाररूप इस महान् बन्धनसे मुक्त करनेके लिये स्वेच्छासे जीवनके साथ लगे हुए बड़े-से-बड़े क्लेशोंको सहन करना स्वीकार करते हैं । गीता ही कर्मको आध्यात्मिक उन्नतिका सर्वश्रेष्ठ साधन कहकर उसकी प्रशंसा करती है और मेरा विश्वास है हमारे इस प्रिय भारतवर्षका भविष्य बहुत ही उज्ज्वल है। इसका एक अत्यन्त सुदृढ़ प्रमाण यह है कि निष्काम कर्मयोगका यह सिद्धान्त सर्वसाधारण हिंदूकी बुद्धिमें व्यापकरूपसे प्रवेश कर रहा है । जिस किसी परिस्थितिमें हम हों, सम्पूर्ण व्यक्तिगत हेतुओं, यहाँतक कि जीवनतकका विचार छोड़कर अपने कर्तव्यका पालन करना ही चाहिये । यह सिद्धान्त निश्चय ही हमारे लिये सबसे बड़ा रक्षाका साधन प्रमाणित होगा । ध्यान रहे कि यह कर्मयोग संग्राममें जूझनेवाले सैनिकके लिये ही नहीं है अपितु प्रत्येक नर-नारीके लिये, जिस किसी परिस्थितिमें वह हो, जीवनभर साधन करनेका है । निष्कामकर्म हमारे राष्ट्रका प्राण बन जाना चाहिये और जबतक हमारे शरीरमें यह प्राण रहेगा तबतक हमारी मृत्यु नहीं हो सकती ।

उपनिषदोंमें सनातन सत्य

(माननीय पं० श्रीरविशङ्करजी शुक्ल, प्रधानमन्त्री मध्यप्रान्त-बरार)

'कल्याण'की सेवाओंसे प्रत्येक भारतीय कृतार्थ हुआ है । 'कल्याण'के विशेषाङ्क भारतीय साहित्य और विचार-जगत्‌की एक महत्त्वपूर्ण घटना होते हैं । उपनिषद् हमारे युग-युगोंकी सबसे मूल्यवान् धरोहर हैं । मुझे विश्वास है 'कल्याण'का 'उपनिषद्-अङ्क' प्रत्येक घरमें एक सम्माननीय स्थान प्राप्त करेगा और सनातन सत्यका प्रकाश फैलाकर यथार्थमें कल्याणदायी सिद्ध होगा ।

चित्त ही संसार है

चित्तमेव हि संसारस्तत्प्रयत्नेन शोधयेत् । यच्चित्तस्तन्मयो भवति गुह्यमेतत् सनातनम् ॥
चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् । प्रसन्नात्माऽऽत्मनि स्थित्वा सुखमक्षयमश्नुते ॥
समासक्तं यदा चित्तं जन्तोर्विषयगोचरम् । यद्येवं ब्रह्मणि स्यात्तत्को न मुच्येत बन्धनात् ॥

(मैत्रेयी० ५–७)

चित्त ही संसार है; अतः प्रयत्नपूर्वक उसको शुद्ध करना चाहिये । जिसका जैसा चित्त होता है, वैसा ही वह बन जाता है । यह सनातन रहस्य है । चित्तके प्रशान्त हो जानेपर शुभाशुभ कर्म नष्ट हो जाते हैं; और प्रशान्त मनवाला पुरुष जब आत्मामें स्थितिलाभ करता है, तब उसे अक्षय आनन्दकी प्राप्ति होती है । मनुष्यका चित्त जितना इन्द्रियोंके विषयोंमें समासक्त होता है, उतना यदि परब्रह्ममें हो जाय तो बन्धनसे कौन न मुक्त हो जाय ।

उपनिषद् और कर्तव्याकर्तव्य-विवेक

(लेखक—माननीय बाबू श्रीसम्पूर्णानन्दजी, शिक्षा-सचिव, युक्तप्रान्त)

भारतीय दर्शनके पाश्चात्य आलोचकोंने इस बातकी ओर बराबर ध्यान आकृष्ट किया है कि उन विचार-शास्त्रोंमें, जो वेदमूलक हैं, कर्तव्याकर्तव्यकी विवेचना नहीं की गयी है। इस दृष्टिसे भारतीय होते हुए भी बौद्धदर्शनकी परम्परा भिन्न है। उसमें जिस मध्यम मार्गका प्रतिपादन किया गया है, वह यूरोपीय विचारकोंको स्वभावतः अपनी ओर खींचता है। उनको उसमें चरित्रनिर्माण और समाज-संव्यूहनका वह बीजक मिलता है, जिसके सहारे आजके परितप्त जगत्को शान्ति दी जा सकती है। जिस समय बुद्धदेव भारतीय जगत्में अवतरित हुए थे, उन दिनों सद्धर्मका एक प्रकारसे लोप हो गया था। सहस्र-संख्यक निरीह पशुओंके आलभन और तामस तपसे समाजका आत्मा क्षुब्ध हो उठा था। इसकी ही प्रतिक्रियाके स्वरूपमें मध्यम मार्गकी प्रतिष्ठा लोकसम्मत हुई। उस प्रारम्भिक कालमें न तो ऐसे मन्दिर थे, न किन्हीं देव-देवियोंकी पूजा होती थी। इसलिये भी मध्यम मार्गके उपदेशकोंको प्रश्रय मिला। बादमें तो उसका नाममात्र अवशिष्ट रह गया; क्योंकि महायान सम्प्रदायने आध्यात्मिक जगत्में इतने बुद्धों, बोधिसत्त्वों, देवों और देवियोंको ला बिठाया था कि किसीको मध्यम मार्गपर चलनेका कष्ट करनेकी आवश्यकता ही नहीं रह गयी।

इसके विपरीत यह स्पष्ट प्रतीत होता है कि वैदिक विचारधारामें चरित्रशुद्धि और कृत्याकृत्यविवेकको कभी भी महत्त्वका स्थान नहीं दिया गया। पूर्वमीमांसा कर्मशास्त्र तो है, परंतु उसको भी पाश्चात्य ईथिक्स-विषयक ग्रन्थोंकी भाँति कर्तव्यशास्त्र नहीं कह सकते। 'कर्तव्य' और 'धर्म' शब्दोंको समानार्थक मान लेनेपर भी काम नहीं चलता। जैमिनिके अनुसार 'चोदनालक्षणोऽर्थः धर्मः' इसके आगे वह कहते हैं, 'तद्वचनादाम्नायस्यप्रामाण्यम्' इसका तात्पर्य यह हुआ कि जिसकी चोदना, घोषणा, विधि वेदमें की गयी हो, वह धर्म है। इसीमें वेदकी प्रामाणिकता है। यह परिभाषा चाहे व्यवहारदृष्टिसे उपयोगी भी हो परंतु दार्शनिक दृष्टिसे सन्तोषजनक नहीं है। जिन कामोंको वेदने वैध ठहराया है, उनके सम्बन्धमें यह प्रश्न बराबर हो सकता है कि उनको क्यों किया जाय। भले ही वेद अपौरुषेय हों, ईश्वरकृत हों, परंतु ईश्वरकी आज्ञा क्यों मानी जाय? यह हो सकता है कि ईश्वरमें निग्रहानुग्रहकी शक्ति हो; परंतु पुरस्कारकी आशा या दण्डके भयसे किया गया काम वस्तुतः उत्कृष्ट नहीं होता। लोकमें भी ऐसे काम प्रशस्त नहीं माने जाते। कर्मविशेषकी करणीयता या अकरणीयताका निर्णय उसके स्वरूपके आधारपर होना चाहिये न कि कर्ताके अतिरिक्त किसी शक्तिशाली व्यक्तिकी इच्छापर। कणादने इससे अच्छी परिभाषा की है। वे कहते हैं—

'यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः।

'जिस कर्मसे अभ्युदय—इहलोक और परलोकमें कल्याण और मोक्षकी सिद्धि हो, वह धर्म है।' इससे धर्माचरणके परिणामका परिचय तो मिलता है; परंतु परखनेकी कसौटी नहीं दी गयी। बादके विद्वानोंने तो इतना भी विचार नहीं किया है। जगत्-सम्बन्धी अनेक सूक्ष्म और स्थूल प्रश्नोंकी समीक्षा की गयी; परंतु कर्मके सम्बन्धमें केवल इतना ही कह दिया जाता था कि जो आचरण वेदविहित है, वह करणीय है और जो निषिद्ध है वह अकरणीय है। यदि किसी विद्वान्को किसी ऐसे कृत्यके विषयमें व्यवस्था देनी होती थी जिसका स्पष्ट उल्लेख श्रुतिमें नहीं मिलता तो वह इसी बातका प्रयत्न करता था कि उसको स्वरूप-साम्यके आधारपर वेदमें दी हुई किसी-न-किसी कर्मसूचीमें बिठा दे। इसको स्वतन्त्र विचार नहीं कह सकते।

ऐसी आलोचनाका प्रभाव भारतीयोंपर पड़ना स्वाभाविक है। आलोचनाका उत्तर देनेकी सामग्री भी उसके पास नहीं थी। विदेशी शासनके प्रभावने उनके आत्मविश्वासको लुप्तप्राय कर दिया था। अतः जिस किसी वस्तुकी शिकायत विदेशी करते थे, वह उनकी आँखोंमें भी खटकने लगती थी।

यह बिल्कुल ठीक है कि भारतीय दर्शनमें सत्कर्ममीमांसाको वह स्थान नहीं दिया गया है जो उसे पश्चिममें प्राप्त है; परंतु इसमें लज्जित होनेकी कोई बात नहीं। यहूदी, ईसाई और इस्लाम-धर्म एकेश्वरवादी ही नहीं, प्रत्युत एकोपास्यवादी हैं। ईश्वर जगत्का स्रष्टा, पालक और संहर्ता है। जगत् उसकी इच्छाकी अभिव्यक्ति, उसकी लीला है। वह सर्वथा 'कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुम्' समर्थ है। किसी और-की उपासना उसके लिये असह्य है। उसने मूसासे स्वयं कहा था कि 'मैं तेरा ईश्वर ईर्ष्यालु हूँ।' वह और सब अपराधोंको

क्षमा कर सकता है; परंतु शिर्क और इनकार, उसके सिवा किसी और उपास्यकी सत्ताको मानना या स्वयं उसकी सत्ताको न मानना अक्षम्य अपराध है। यह तो इन धर्मोंका मूलरूप है। ईसाई-धर्मपर उसके शैशव-कालमें ही यूनानी दर्शनका प्रभाव पड़ा। इस समन्वयके कारण उसकी कट्टरता बहुत कुछ कम हो गयी। बाइबिलका वह भाग जिसमें ईसा और उनके शिष्य जॉन तथा सेंट पालके उपदेश अङ्कित हैं, उदार आत्मज्ञानमूलक वाक्योंसे परिपूर्ण हैं। जो ईसाई 'मैं आल्फा और ओमेगा—वर्णमालाका प्रथम और अन्तिम अक्षर हूँ' तथा 'मैं अपने पितासे अभिन्न हूँ'-जैसे वाक्योंके अर्थपर मनन करेगा वह विशिष्टाद्वैत अनुभूतिका निश्चय ही अधिकारी बन सकेगा।

इस्लामपर भी यूनानी दर्शन और ईरान पहुँचनेपर भारतीय दर्शनका प्रभाव पड़ा। इसीके फलस्वरूप सूफी सम्प्रदायका जन्म हुआ। कोई सूफी कहता है 'हमः अज़ोस्त' सब कुछ उससे निकला है। उपनिषद्के शब्दोंमें 'यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च', जैसे मकड़ी अपने शरीरसे तन्तु निकालती है और फिर अपनेमें खींच लेती है। कोई सूफी इससे भी आगे जाता है। वह 'हमः ओस्त' सब कुछ वही है—कहता है। वह ऐसा मानता है कि 'हम बन्दः हम मौलास्तम'—'मैं सेवक भी हूँ और सेव्य भी हूँ।' परंतु ईसाई और सूफी साधक इस बातको नहीं भूल सकता कि—

सत्यपि भेदापगमे नाथ तवाहं न मामकीनस्त्वम्।
सामुद्रो हि तरङ्गः क्वचन समुद्रो न तारङ्गः॥

'हे नाथ! सचमुच भेद दूर होनेपर भी मैं आपका हूँ, आप मेरे नहीं। तरङ्ग समुद्रसे निकली है, कभी समुद्र तरङ्गसे नहीं निकलता।' वह उस पदकी बात नहीं करता, जहाँ सेवकके साथ-साथ सेव्यकी सत्ता भी किसी 'तत्' में विलीन हो जाती है।

जिन विचारधाराओंमें प्रतीयमान जगत्का मूल कोई सर्वज्ञ सर्वशक्तिमान् ईश्वर माना जाता है, उनमें स्वभावतः इस बातपर बहुत जोर दिया जाता है कि मनुष्यको ईश्वरकी आज्ञाका आँख बंद करके पालन करना चाहिये। कविके लिये असह्य है कि कोई व्यक्ति उसकी कृतिको विकृत कर दे। अनन्त ज्ञानसम्पन्न ईश्वरने ऐसे नियम बनाये हैं, जिनके अनुसार मनुष्य अपना कल्याण कर सकता है। यदि वह इन नियमोंका पालन नहीं करता, तो वह ईश्वरके काममें बाधा डालता है और दण्डका भागी बनता है। उसमें इतनी शक्ति नहीं है कि इन नियमोंको अपनी बुद्धिके बलसे ढूँढ़ निकाले। यह हो सकता है कि यदि वह प्रपन्न होकर ईश्वरकी शरण जाय तो उसकी बुद्धिमें ईश्वरकी बुद्धिकी छाया अवतरित हो और ईश्वरकी इच्छाकी झलक मिलती रहे; परंतु यह सब तभी हो सकता है, जब कि वह ईश्वरचोदित विधि-निषेधकी परिधिके बाहर जानेका क्षण भरके लिये भी दुःसाहस न करे। सत्कर्मका अर्थ ईश्वराज्ञाका पालनमात्र रह जाता है।

ईसाने कहा है—दूसरोंके साथ वैसा बर्ताव करो, जैसा बर्ताव तुम अपने लिये पसंद करोगे। इस आदेशमें बुद्धिके ऊपर बहुत बड़ा दायित्व आ जाता है, 'दूसरा' शब्दका क्या अर्थ है? मैं अपने साथ कैसा बर्ताव पसंद करता हूँ—का विशद रूप यह हो जाता है कि मुझे अपने साथ कैसा बर्ताव पसंद करना चाहिये। ऐसे प्रश्नका यथार्थ उत्तर देनेके लिये बर्तावकी कोई-न-कोई कसौटी होनी चाहिये। यही कर्तव्यमीमांसाका उद्गम-स्थान है। पाश्चात्य दर्शनशास्त्री बाइबिलकी व्याख्या भले ही न करते हों, परंतु उनके ऊपर उस वातावरणका प्रभाव तो पड़ता ही है, जिसमें उनकी शिक्षा-दीक्षा हुई है। इसके सिवा उनके सामने यह प्रश्न तो बराबर ही रहता था और है कि समाजका सञ्चालन सुचारुरूपसे तभी हो सकता है, जब समाजके सब अङ्ग एक-दूसरेके साथ यथोचित आचरण करें। यथोचित आचरण क्या है, जाननेके लिये उनको सदाचरणकी कसौटी ढूँढ़नी पड़ी है। इस कसौटी-की खोजमें उनको जगत्के स्वरूपको पहचाननेका भी यत्न करना पड़ता है। इसीलिये वह 'The good' के बाद 'The true' 'शिव'के बाद 'सत्यम्'का नाम लेते हैं।

भारतीय दर्शनका स्रोत इससे सर्वदा भिन्न और विपरीत है। भारतीय विचारक ऐसा मानता है कि मनुष्यकी सारी विपत्तियों, सारी कठिनाइयोंका मूल अविद्या—अज्ञान है। जहाँ विद्या है, वहीं शक्ति है। अतः वह ज्ञानकी खोज करता है। ज्ञानका क्षेत्र अनन्त है। जिस किसी पदार्थकी सत्ता है, वह ज्ञानका विषय है। यदि ईश्वरका अस्तित्व है तो वह भी ज्ञेय है। ज्ञेयत्वकी दृष्टिसे छोटे-से-छोटे कीड़े-मकोड़ेका वही स्थान है, जो ईश्वरका है। विभिन्न विद्वानोंने अविद्या और ज्ञाता तथा ज्ञेयके स्वरूपका विभिन्न प्रकारसे वर्णन किया है। इन सबकी पराकाष्ठा शाङ्कर-अद्वैतवाद अर्थात् मायावाद है। इसके अनुसार जगत् मिथ्या है। इसका अर्थ यह नहीं है कि जगत् असत् है। यदि किसीको पृथ्वीपर पड़ी रस्सी सर्प प्रतीत होती है तो यह प्रतीयमान

सर्प तो मिथ्या है, पर रस्सी सत्य है। जगत्के मिथ्यात्वका यही अर्थ है। जगत् जगत्-रूपसे असत्य है, ब्रह्मरूपसे सत्य है। ब्रह्म ईश्वर नहीं है। वह चेतन नहीं, चित् है। न उसमें इच्छा है, न सङ्कल्प है। न उसमें कोई परिवर्तन होता है। न उसमें क्रिया करनेकी सम्भावना है। जिस अज्ञानके कारण उसमें जगत्की प्रतीति होती है, उसका दूर हो जाना मोक्ष है।

भारतीय दर्शनमें 'पुनर्जन्म' सिद्धान्तका बहुत बड़ा स्थान है। अपने कर्म-संस्कारोंके कारण प्राणी एकके बाद दूसरे शरीरको धारण करता है। उसके सुख-दुःखका कारण किसी ईश्वरकी इच्छा नहीं, वरं स्वयं उसका कर्म है। जब जीवनका सबसे बड़ा उद्देश्य, परम पुरुषार्थ मोक्ष है तो फिर किसी सर्वशक्तिमान् व्यक्तिकी खुशामद करनेकी, किसी ईश्वरकी आँख बंदकर आज्ञा माननेकी आवश्यकता नहीं रह जाती। वेदादि ग्रन्थ निश्चय ही विधि-निषेधकी घोषणा करते हैं; परंतु उनके आदेश उसी प्रकारके हैं, जैसे कि बड़ा भाई छोटे भाईको देता है। देवगण और ऋषिगण भी जीव हैं। वे भी नीचेसे ऊपर उठे हैं। जो जीव आज उनकी आज्ञाओंका पालन करता है, वह ज्ञानकी वृद्धिके साथ-साथ उन आज्ञाओंके औचित्यका स्वयं अनुभव करने लगेगा और एक दिन उस पदवीको प्राप्त कर लेगा, जब उसको किसी उपदेष्टाकी आवश्यकता न रह जायगी। वह स्वयं परमर्षि महादेव हो जायेगा। उसके मन और शरीरसे सत्कर्म उसी प्रकार होंगे, जिस प्रकार कि बादलसे अनायास जलकी वृष्टि होती है। इसीलिये इस अवस्थाको धर्ममेघ कहते हैं। जिस परमात्माकी ओर इन शास्त्रोंमें संकेत है, वह अल्लाहसे बहुत भिन्न है। वह सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान् और सर्वव्यापक होते हुए भी कर्मके अटल सिद्धान्तको किसी भी अंशमें बदल नहीं सकता। उसका दूसरा नाम मायाशबल ब्रह्म है। अर्थात् यह ब्रह्मका वह रूप है जिसकी अनुभूति मायाके झीने परदेके भीतरसे होती है।

यह स्पष्ट है कि इस विचारशैलीमें प्रधान स्थान ज्ञान—विद्याका ही हो सकता है; क्योंकि अविद्याके दूर होनेसे ही मोक्ष हो सकता है अर्थात् जीव इस प्रतीयमान जगत्को अपने जीवत्वके, जीवेश्वर-भेदके ऊपर उठकर आत्मस्वरूप अर्थात् अखण्ड, अद्वय, सत्, चिन्मात्र, अनिर्वचनीय ब्रह्म-पदमें स्थिर हो सकता है। अविद्याका विनाश विद्यासे हो सकता है, कर्मसे नहीं। कर्म उत्कृष्ट-से-उत्कृष्ट क्यों न हो, वह द्वैतकी सत्ताको स्वीकार करके ही किया जा सकता है और इस दृष्टिसे जीव और मोक्षके बीचकी दीवारको दृढ़ करता है। शृङ्खला भले ही सोनेकी हो, परंतु कोई बुद्धिमान् उससे बँधना पसंद न करेगा। इसीलिये हमारे दर्शनोंमें कर्तव्यशास्त्रको प्राधान्य नहीं दिया जा सकता। हम 'शिवम्'का नाम लेते भी हैं तो 'सत्यम्'के बाद।

मोक्षानुभूति अर्थात् साक्षात्कार समाधिसे होता है और समाधिके लिये अभ्यास एवं वैराग्यकी आवश्यकता है। विक्षिप्त चित्त प्रतिक्षण इधर-उधर भटका फिरता है। स्थिर सत्यका अनुभव नहीं कर सकता। ऐसे अनुभवके लिये चित्तको वासनाविरहित करना होगा। कठोपनिषद्के शब्दोंमें—

'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः।
अथ मर्त्योऽमृतो भवति।' (२।३।१४)

इसका तात्पर्य यह हुआ कि कर्म किये तो जायँ परंतु निष्काम होकर; वासनाओंकी तृप्तिके लिये नहीं, वरं उनके उपशमके लिये। भारतीय दर्शनमें यही स्थल कर्तव्यशास्त्रका उद्गम-स्थान है। ईशावास्य-उपनिषद् विशेषरूपसे विचारणीय है—

ईशा वास्यमिदꣳ सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत्।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम्॥
कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳ समाः।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे॥ १-२॥

पहले द्वितीय मन्त्रको लीजिये। इस प्रकार कर्म करते हुए वह अर्थात् उनके सुख-दुःख, आशा-भय आदिके संस्कार उसको लिप्त न कर सकें। मनुष्य सौ वर्ष अर्थात् पूर्णायु जीवे। शुक्ल यजुर्वेदके छत्तीसवें अध्यायका चौबीसवाँ मन्त्र इस सौ वर्षकी पूर्ण आयुका रूप बतलाता है—

'पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतꣳ शृणुयाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतम्।'

'हम सौ वर्षतक जीते रहें, हमारी ज्ञानेन्द्रियाँ और कर्मेन्द्रियाँ सौ वर्षतक काम करती रहें। (वैदिक वाङ्मयमें चक्षुको सब ज्ञानेन्द्रियोंका और वाणीको सब कर्मेन्द्रियोंका उपलक्षण मानते हैं।) सौ वर्षतक ज्ञानका सञ्चय करते रहें (वेदको श्रुति कहते हैं इसलिये 'हम सुनते रहें' का अर्थ है हमको ज्ञानकी प्राप्ति होती रहे) और हम सौ वर्षतक अदीन रहें।' पहला मन्त्र यह बतलाता है कि किस प्रकारका आचरण करनेसे मनुष्य कर्म-फलसे अलिप्त रह सकता है। समस्त जगत्को ईश्वरसे आच्छादित करना चाहिये। ऐसा मानना चाहिये कि समस्त जगत्में ईश्वर भीतर और बाहर व्याप्त है।

समस्त जगत् उसकी अभिव्यक्ति है। ऐसी अवस्थामें एक वस्तुको पसंद करने और दूसरीको नापसंद करनेका प्रश्न ही नहीं उठ सकता। इसलिये जो कुछ यदृच्छया प्राप्त हो जाय, उसका त्यागके द्वारा असङ्ग भावसे उपभोग करना चाहिये। त्याग सक्रिय भाव है। हम उसकी व्याख्या आगे चलकर करेंगे। अन्तमें मन्त्र यह कहता है कि किसीके अर्थात् दूसरोंके धनकी लालच मत करो। यह सुननेमें बड़ी स्थूल-सी बात प्रतीत होती है, परंतु इसका वास्तविक आशय यह है कि मनुष्यको चाहिये कि विषयोंकी, जो दूसरों अर्थात् इन्द्रियोंके धन हैं, कामना न करे। यदि ध्यानसे देखा जाय तो सारी भगवद्गीता इन दोनों मन्त्रोंकी व्याख्यामात्र है।

कठोपनिषद्की दूसरी वल्लीने परम पुरुषार्थ और सदाचारके सम्बन्धमें एक बहुत ही महत्त्वपूर्ण बात कही है। जिसके बारेमें पाश्चात्य विद्वानोंको भी बराबर विचार करते रहना पड़ता है। **अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषꣳ सिनीतः। तयोः श्रेय आददानस्य साधुर्भवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते॥**

(कठ० १। २। १)

श्रेय प्रेयसे भिन्न है। इन दोनोंके अर्थ अर्थात् विषय भिन्न हैं और ये मानो जीवको अलग-अलग प्रकारसे बाँधते हैं। जो श्रेयको चुनता है, उसका कल्याण होता है; परंतु जो प्रेयको चुनता है, वह पुरुषार्थसे दूर हो जाता है। इसके आगे चलकर कहा गया है—

'तमक्रतुः पश्यति वीतशोको
धातुप्रसादान्महिमानमात्मनः।'

(कठ० १। २। २०)

जो व्यक्ति फलकी कामनाको छोड़कर कर्म करता है, जो शोकका अतिक्रमण कर गया है, वह धातुके प्रसादसे आत्माकी महिमाका अनुभव करता है। यहाँ 'धातु'का तात्पर्य अन्तःकरण और उसके उपकरणों अर्थात् इन्द्रियोंसे है। अन्तःकरणके प्रसादकी प्राप्तिका उपाय पातञ्जलयोग-दर्शनमें इस प्रकार बताया गया है—

'मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयेषु भावनातश्चित्तप्रसादनम्।'

चित्तका प्रसाद प्राप्त करनेके लिये सुखके प्रति मैत्रीका अर्थात् संसारमें सुखकी मात्राको बढ़ानेका, दुःखके प्रति करुणाका, अर्थात् संसारमें दुःखकी मात्रा घटानेका, पुण्यके प्रति मुदिताका अर्थात् संसारमें पुण्यकी मात्रा बढ़ानेका और अपुण्यके प्रति उपेक्षाका, अर्थात् दुराचारीसे द्वेष न करते हुए दुराचारको दूर करनेका, सतत अभ्यास करना होगा। अपनी शारीरिक और बौद्धिक विभूतियोंको इस प्रयासमें लगाना ही त्याग है। इस वल्लीका एक और मन्त्र कहता है—

नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः।
नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्॥

(कठ० १। २। २४)

'जो दुश्चरितसे विरत नहीं हुआ है, जिसकी इन्द्रियाँ वशमें नहीं हैं, जिसका चित्त समाधिमें स्थिर नहीं है, उसको इस सत् पदार्थका ज्ञान नहीं हो सकता।' केनोपनिषद्में कर्मको विद्याके आधारों—वर्तनोंमें परिगणित किया है।

तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम्। (केन० खण्ड ४ मन्त्र ८)

भारतीय आचार्योंने कर्मका क्षेत्र कभी भी मनुष्यतक सीमित नहीं किया। इस जगत्में ब्रह्मदेवसे लेकर कीटाणुतक जितने भी प्राणी हैं, उन सबसे हमारा सम्बन्ध है, उन सबका हमारे ऊपर ऋण है, उन सबके ही प्रत्यक्ष या अप्रत्यक्ष सहयोगसे ही हमारा कल्याण हो रहा है। अतः उन सबके प्रति हमारा कुछ-न-कुछ कर्तव्य है। न तो हम उन सबको पहचानते हैं, जो निरन्तर हमारा उपकार कर रहे हैं और न उन सबकी किसी प्रकारकी सेवा ही कर सकते हैं, परंतु इस बातका अनुभव भी हमारे चरित्रको उठाता है कि हम पदे-पदे दूसरोंके ऋणी हैं।

बृहदारण्यक-उपनिषद्के पहले अध्यायके चौथे ब्राह्मणका सोलहवाँ मन्त्र कहता है—

अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुब्रूते तेन ऋषीणामथ यत्पितृभ्यो निपृणाति यत्प्रजामिच्छते तेन पितृणामथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदा वयाꣳस्यापिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोको यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेवꣳ हैवंविदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति।

'कर्ममें लगा हुआ यह आत्मा सब प्राणियोंका लोक अर्थात् आश्रय है। अपने यज्ञ और पूजनसे वह देवोंका लोक होता है। अपने अध्ययन और अनुशिक्षणसे ऋषियोंका, पितरोंके लिये बलि देने और सन्तान छोड़ जानेकी इच्छा करनेसे पितरोंका, मनुष्योंको भोजनादि देनेसे मनुष्योंका,

तृणोदक देनेसे पशुओंका तथा उन कुत्तों, चिड़ियों और चींटी आदि छोटे प्राणियोंका लोक हो जाता है, जो उसके घरमें रहते हैं और उसके सहारे जीते हैं । जिस प्रकार सब लोग अपने शरीरका भला चाहते हैं, इसी प्रकार सब प्राणी उसका भला चाहते हैं, जिसका ज्ञान और कर्म इस प्रकारका होता है ।'

जो मनुष्य जगत्में जलसे अलिप्त कमलके पत्तेके समान रहना चाहता है, उसके लिये पाँचवें अध्यायके दूसरे ब्राह्मणमें दी हुई कथा रोचक होनेके साथ ही बहुत ही उपदेशपूर्ण भी है । एक बार प्रजापतिके तीनों प्रकारके पुत्र अर्थात् देव, असुर और मनुष्य उनकी सेवामें उपस्थित हुए । उनकी दीर्घकालीन अर्चासे प्रजापति प्रसन्न हुए । उपासकोंको आकाशमें गम्भीर नादके रूपमें 'द' अक्षर सुन पड़ा । 'द' का अर्थ देवोंके लिये दाम्यत 'दमन करो', मनुष्यके लिये दत्त 'दो' और असुरोंके लिये दयध्वम् 'दया करो' था । देव और असुर सौतेले भाई दोनों ही प्रजापतिकी सन्तान हैं, बलवान् हैं, तप कर सकते हैं अर्थात् विक्षेपको छोड़कर किसी एक काममें अपनी सारी शक्ति लगा सकते हैं और जिस काममें लग जाते हैं, उसमें प्रायः सफलता प्राप्त करके ही छोड़ते हैं । दोनोंमें बराबर संघर्ष होता रहता है । बहुधा ऐसा भी होता है कि असुरगण देवगणको जीत लेते हैं । परंतु पराशक्ति फिर देवोंको विजय प्रदान करती है । कभी-कभी देवोंको ऐसी विजयपर गर्व भी हो जाता है, परंतु जैसा कि केनोपनिषद्का 'यक्षोपाख्यान' दिखलाता है, यह अभिमान नीचे गिरानेवाला है । ऐसा नम्रतापूर्वक समझ लेनेमें कि उनको पराशक्तिसे ही स्फूर्ति मिलती है, उनका कल्याण है । सप्तशतीमें इस बातकी ओर सङ्केत है कि असुरगण देवीके हाथों मारे तो जाते हैं, परंतु इस प्रक्रियासे पवित्र होकर उनको देवलोककी प्राप्ति होती है । यह तो स्पष्ट ही है कि ऐतिहासिक दृष्टिसे देव और असुर कोई भी रहे हों, परंतु ऐसे दार्शनिक प्रसङ्गोंमें ये दोनों शब्द परार्थमूलक और स्वार्थमूलक प्रवृत्तियों और वासनाओंके लिये प्रयुक्त होते हैं । परार्थमूलक प्रवृत्तियाँ अच्छी हैं परंतु उनके ऊपर बुद्धिका अङ्कुश रहना चाहिये । अन्यथा भलाईके स्थानमें संसारका अहित हो सकता है । इसीलिये देवोंको 'दाम्यत' का उपदेश दिया गया । अपने स्वार्थकी सिद्धिमें कभी-कभी सैकड़ों और हजारों व्यक्तियोंको घोर हानि पहुँचायी जाती है । उतने दामोंमें जो सुख मिलता है, उसका न मिलना ही अच्छा है । और फिर विषय-सुख तो उस कड़ुवी वस्तुके समान होते हैं, जिसके ऊपर धोखा देनेके लिये चीनी लगी होती है । मुँहपर रखते ही मीठा स्वाद कड़वेपनमें बदल जाता है, इसीलिये असुरोंके प्रति 'दयध्वम्' कहा गया है । प्रवृत्त होनेके पहले यह सोच लो कि तुम्हारे द्वारा कर्ता तथा दूसरोंका कितना बड़ा अनिष्ट होगा । मनुष्यके लिये तो 'दत्त' से अच्छा उपदेश हो ही क्या सकता है । तुम्हारा जो कुछ है, सब लोक-संग्रहमें—परार्थ-सेवनमें अर्पित कर दो ।

देव-विजेता असुर देवीके हाथसे मारे जाकर देवलोकको प्राप्त हुए । इसका तात्पर्य यह है कि जो प्रवृत्तियाँ मनुष्यको नीचे गिराती हैं, यदि उनका दमन किया जाय तो वही पवित्र होकर मनुष्यको पावन बननेमें सहायता देती हैं । कामवासना स्वतः बुरी चीज हो सकती है; परंतु उन्नमित काम कविकी लेखनीमें चमत्कार ला देता है और मीरा-जैसे भक्त और गिरधरनागरके बीचमें सम्बन्धसूत्र बनता है । इसीलिये शृङ्गारको 'ब्रह्मानन्दसहोदर' कहा जाता है । इसी बातको सामने रखकर बार-बार यह उपदेश दिया जाता है कि 'यज्ञभावसे कर्म करना चाहिये ।' यज्ञमें बलिपशुमें देवता अवतरित होती है और बलिकर्मके बाद उसकी शक्ति यजमानमें प्रवेश कर जाती है । लोकसंग्रह-भावसे, ईशावास्य-उपनिषद्के शब्दोंमें ईशसे आच्छादित करके कर्म करनेसे, अपनी कुप्रवृत्तियोंका संहार हो जाता है और जो शक्ति उनको तृप्त करनेमें लगती थी, वह जीवको ऊपर उठानेमें लग जाती है । जो अन्तःकरण इन्द्रियोंके पीछे बहिर्मुख दौड़ता था, वही अन्तर्मुख होकर आत्मसाक्षात्कारका साधन बन जाता है ।

उपनिषदोंने सत्कर्मोंकी सूची देनेका प्रयत्न नहीं किया है, फिर भी उन्होंने उन एक-दो बातोंपर बारंबार जोर दिया है, जिनको हम सदाचारका मूल या प्रधान अङ्ग कह सकते हैं । 'सत्य' और 'ब्रह्मचर्य' की प्रशंसामें सैकड़ों वाक्य मिलते हैं । छान्दोग्य-उपनिषद्के शब्दोंमें **'यद् यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्'** जिसको यज्ञ कहते हैं, वह ब्रह्मचर्य ही है । इसी प्रकार मुण्डकोपनिषद्में ऋषि सत्यकी इस प्रकार महिमा गाता है—

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा
सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ।
अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो
यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥
सत्यमेव जयति नानृतं
सत्येन पन्था विततो देवयानः ।
येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा
यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥
(३ । १ । ५-६)

'इस शुद्ध ज्योतिर्मय आत्माको, जिसको क्षीणदोष यति-लोग अपने भीतर देखते हैं, सत्य, तप, ज्ञान और ब्रह्मचर्यके द्वारा प्राप्त किया जा सकता है। सत्यकी ही विजय होती है, झूठकी नहीं। वह देवयान-मार्ग, जिससे आप्तकाम ऋषिगण सत्यके उस परम निधानपर पहुँचते हैं, सत्यके द्वारा ही खुलता है।' बार-बार यह कहा गया है—**'सत्यप्रिया हि देवाः'** देवोंको सत्य ही प्रिय है। किसी भी कर्मकी सिद्धि इस बात-पर निर्भर करती है कि उसके करनेमें कितनी सचाईसे काम लिया जाता है। सचाईके अभावमें अच्छा-से-अच्छा काम तामस-कर्म हो जाता है। इसीलिये ऋषियोंका आदेश था कि यज्ञात्मक कामोंके आरम्भमें यह सङ्कल्प किया जाय। **'इदमहमनृतात्सत्यमुपैमि'** 'यह मैं झूठको छोड़कर सत्यको ग्रहण करता हूँ।'

इस प्रकारके वाक्योंके अर्थपर मनन करनेसे यह बात समझमें आ जाती है कि भारतीय दर्शनमें कर्मका क्या स्थान है और किस प्रकारके आचरणको सदाचरण कहा जा सकता है; परंतु अभीतक मैंने स्पष्ट-रूपसे यह नहीं बतलाया कि भारतीय विचारधाराके अनुसार सत्कर्मकी कसौटी क्या हो सकती है। वह कौन-सा लक्षण होना चाहिये, जिसके अभावमें किसी कर्म-विशेषको सत्कर्म नहीं कहा जा सकता। अज्ञानके कारण आत्मा अपने स्वरूपको भुलाकर जीव बन रहा है। जिस प्रकार पानीमें गिरे हुए व्यक्तिको किनारेपर पहुँचनेके लिये पानीका उपयोग करना पड़ता है, उसी प्रकार अज्ञानसे छुटकारा पानेके लिये इस अज्ञानमूलक जगत्से काम लेना पड़ता है। कर्मसे तो नितान्त छुटकारा नहीं मिल सकता, परंतु इस प्रकार कर्म करना श्रेयस्कर होगा कि अज्ञानका बन्धन क्षीण हो। जबतक अज्ञान है, तबतक नानात्वकी प्रतीति होती रहेगी। उपनिषद् पुकार-पुकारकर कहते हैं—

'नेह नानास्ति किञ्चन, द्वितीयाद्वै भयं भवति'

'यहाँ जरा भी नानात्व नहीं है। द्वैतसे निश्चय ही भय होता है।' परंतु केवल वाक्योंकी आवृत्ति करने या तर्क करनेसे अखण्ड एकरस अद्वय ब्रह्म-सत्ताकी अनुभूति नहीं हो सकती। उसके लिये चित्तका समाहित होना अनिवार्यतया आवश्यक है। परंतु थोड़ी देरतक पद्मादि आसन लगाकर बैठ जाने और प्राणायाम-मुद्रा आदिका अभ्यास करनेसे ही समाधिकी प्राप्ति नहीं हो सकती। उसके लिये तो जाग्रत् अवस्थामें भी प्रयत्नशील रहना चाहिये। दूसरे प्राणियोंसे अभेद स्थापित करना ही इस दिशामें यथार्थ प्रयत्न है। जिस हदतक कोई मनुष्य दूसरेके दुःख-सुखको अपना दुःख-सुख बना सकता है—उसके साथ सह-अनुभूति प्राप्त कर सकता है, उस हदतक वह अज्ञानकी निवृत्तिके पथपर अग्रसर होता है। माताको अपनी सन्तानके साथ और दम्पतिको एक दूसरेके साथ भी ऐसी सह-अनुभूति, ऐसी अभेद-भावना हो सकती है, परंतु इस अभेद-भावनाके साथ एक प्रबल भेद-भावना भी लगी रहती है। जितना ही एकके साथ अभेद होता है, उतना ही दूसरोंके साथ भेद होता है। इसलिये इस भावनासे प्रेरित होकर जो कर्म किये जाते हैं, वे अज्ञानको दूर करनेमें सहायक नहीं हो सकते। परंतु जिस समय कोई व्यक्ति किसी डूबतेको या आगमें जलते हुएको बचानेके लिये कूद पड़ता है, उस समय उसको उसके साथ तादात्म्यका अनुभव तो होता है; परंतु किसी औरके साथ भेदका अनुभव नहीं होता। उस क्षणमें उसके लिये भेदका अभाव हो जाता है और उसको उस आनन्द-की झलक मिलती है, जिसको योगी समाधिकी अवस्थामें प्राप्त करता है, समाधिका अभ्यास ऐसे कामोंकी ओर प्रवृत्ति होने-की प्रेरणा देता है और ऐसे कामोंमें लगना समाधिके लिये अधिकार प्रदान करता है। इसका फलितार्थ यह निकला कि जो काम अभेद-भावनाकी ओर ले जाता है, वह सत्कर्म है, कर्तव्य है, करणीय है। जो काम भेद-भावनापर अवलम्बित है और भेद-भावनाको पुष्ट करता है, वह अकरणीय है, दुष्कर्म है। पाश्चात्य विद्वानोंने सत्कर्मके जितने भी लक्षण बताये हैं, वे सब इसके अन्तर्गत आ जाते हैं।

वेदको प्रमाण माननेवाले भारतीय दर्शनशास्त्रोंने उपनिषदोंको ही अपना आधार माना है। इसीलिये मैंने यह दिखलानेका प्रयत्न किया है कि यद्यपि भारतीय दर्शनमें कर्मको ज्ञानकी अपेक्षा गौण स्थान ही दिया जा सकता है; परंतु उपनिषदोंमें वे सिद्धान्त स्पष्ट रूपसे दिये हुए हैं, जिनके आधारपर कोई भी विचारशील मनुष्य अपने लिये कर्तव्यका निश्चय कर सकता है। इस पथपर चलनेवाला अपने लिये तो निःश्रेयसका द्वार खोल ही लेगा, उसके तपःपूत व्यक्तित्वके प्रकाशमें मानव-समाज भी अभ्युदयके पथपर आरूढ़ हो सकेगा।

उपनिषद्‌की दिव्य शिक्षा

(लेखक—आचार्य श्रीअक्षयकुमार वन्द्योपाध्याय, एम्० ए०)

मानव-चेतना स्वभावतः इन्द्रिय और मनके अनुगत होकर विश्व-जगत्‌में परिचय प्राप्त करनेके लिये प्रयत्न करती है। इससे मानव-चेतनाके क्रमशः विकाशशील ज्ञानके सामने यह विश्व-जगत् देशकालाधीन शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्ध-विशिष्ट नित्य परिवर्तनशील असंख्य खण्ड पदार्थोंके समष्टिरूपमें ही प्रतीत होता है। किंतु मानव-चेतनाकी अन्तःप्रवृत्तिमें, जाने क्या एक प्रेरणा है, जिसके कारण विश्व-जगत्‌के इस बाहरी परिचयसे वह तृप्त नहीं हो सकती। इन्द्रियसमूह और मन इस जगत्‌का जो परिचय मानव-चैतन्यके सामने उपस्थित करते हैं, वह मानो उसका सच्चा परिचय नहीं है, उसके यथार्थ स्वरूपका ज्ञान नहीं है—इस प्रकारकी एक अनुभूति मानव-चेतनाको सदा-सर्वदा इस जगत्‌का और भी निगूढ़, निगूढ़तर और निगूढ़तम ज्ञान प्राप्त करनेके लिये उद्दीप्त करती रहती है। जगत्‌के इस बाह्य खण्ड-परिचयपर निर्भर करके मनुष्य कर्म और भोगमें प्रवृत्त होता है। पर इस प्रकारके कर्म और भोगसे उसे शान्ति नहीं मिलती। इसमें उसकी अबाध स्वाधीनताकी अनुभूति नहीं है, पूर्णताका आस्वादन नहीं है। इस प्रकारके ज्ञान, कर्म और भोगमें वह अपनेको पूर्णरूपसे उपलब्ध नहीं कर पाता; उसकी चेतनामें सभी अवस्थाओंमें अभावबोध, दुःखबोध और अशान्तिकी ज्वाला बनी रहती है। इस अभाव, दुःख और अशान्तिको दूर करनेके लिये वह उच्चतर ज्ञानभूमि, कर्मभूमि और भोगभूमिका अनुसन्धान करता है, विश्व-जगत्‌के साथ निविडतर परिचयके लिये आग्रहशील होता है।

इन्द्रिय और मनका अनुवर्तन करके मानव-चैतन्य जितना ही अग्रसर होता है, उतना ही उसे अनुभव होता है कि इस मार्गमें ज्ञानकी, कर्मकी और आनन्दकी पूर्णता नहीं है। परंतु इसी प्रयत्नके द्वारा चेतनाका क्रम-विकास होता रहता है। मानव-चेतना जब पूर्णरूपसे विकसित हो जाती है, सम्यक्‌रूपसे जाग्रत् और प्रबुद्ध हो जाती है; तब वह अपने ज्ञान, कर्म और भोगको इन्द्रिय और मनकी अधीनतासे मुक्त करनेके लिये प्रयास करती है, अपने स्वरूपभूत चित्-ज्योतिके प्रकाशसे इस विश्व-जगत्‌के यथार्थ स्वरूपका साक्षात् परिचय प्राप्त करनेमें अपनेको संलग्न कर देती है। इन्द्रिय-मनोनिरपेक्ष सम्यक् प्रकारसे सम्बुद्ध मानव-चेतनाके अपरोक्ष ज्ञानमें विश्व-जगत्‌का जो स्वरूप प्रत्यक्ष होता है, वही इस विश्व-जगत्‌का पारमार्थिक स्वरूप है। ऐसा उसे अनुभव होता है। इस ज्ञानमें मानव-चेतना और विश्व-जगत्‌के सारे भेद, व्यवधान और विसंवाद मिट जाते हैं। मानव-चेतनाकी अपूर्णताकी अनुभूति भी मिट जाती है, अपने साथ जगत्‌की एकात्मताका अनुभव करके वह अपने खण्ड, अपूर्ण और निरानन्दभावसे मुक्त हो जाती है एवं कर्ममें स्वाधीन तथा सम्भोगमें आनन्दमय बन जाती है।

यह जो इन्द्रिय-मनकी अधीनतासे मुक्त सम्यक्-प्रबुद्ध मानव-चेतना है, इसीका नाम 'ऋषिचेतना' है। इस ऋषि-चेतनाके द्वारा विश्व-जगत्‌के अन्तर्निहित तत्त्वके सम्बन्धमें जो अपरोक्ष अनुभूति होती है, उसीका नाम उपनिषद्-ज्ञान है। ऋषि-चेतनामें जो सत्य प्रकाशित होता है, वही सम्पूर्ण जीव और जगत्‌का मूल-तत्त्व और यथार्थ स्वरूप है। वह ऋषिचेतना समस्त जीवों (चेतन) का और जडका अबाध मिलनक्षेत्र है। उस ऋषिचेतनाकी प्राप्ति होनेपर मनुष्यके ज्ञानकी, स्वाधीनताकी, आनन्दकी और कल्याणकी पूर्णता हो जाती है। मनुष्यकी चेतना उस समय देश-कालकी सीमाका अतिक्रमण कर, कार्य-कारण-शृङ्खलाके बन्धनसे छूटकर, राग-द्वेष, भय-भावनासे ऊपर उठकर, सब प्रकारके आवरण और विक्षेपसे मुक्ति पाकर विश्व-जगत्‌के यथार्थ स्वरूपको देखती है और अपने यथार्थ स्वरूपमें प्रतिष्ठित होती है। ऋषिगण जब इस अनुभूतिकी बातें बताते हैं, उस समय इन्द्रिय-मनकी शृङ्खलामें बँधे हुए ज्ञानपिपासु व्यक्ति बड़े आश्चर्यसे उन्हें सुनते हैं, परंतु वे सम्यक्‌रूपसे उनकी धारणा नहीं कर सकते। इन बातोंको वे अस्पष्ट भावसे ज्ञानके आदर्शरूपमें अनुभव करते हैं और इस स्थितिको प्राप्त करनेके लिये इन्द्रिय-मनकी अधीनतासे छूटनेकी साधना करते हैं।

प्राचीन भारतमें जिन असाधारण महामानव पुरुषोंने ऋषिचेतना प्राप्त करके अतीन्द्रिय और अतिमानस ज्ञानके द्वारा सम्पूर्ण जीव-जगत्‌के पारमार्थिक स्वरूपको प्रत्यक्ष देखा था; जिनकी सम्यक्-सम्बुद्ध चेतनाके सामने परम सत्यने अनावृत और अविक्षिप्त रूपसे अपने स्वरूपको प्रकट कर दिया था; उनकी दिव्य वाणियाँ ही संकलित और संग्रथित होकर उपनिषद्-ग्रन्थके रूपमें मानव-समाजमें प्रचारित हैं। गुरु-शिष्य-परम्पराके क्रमसे उन वाणियोंका तत्त्व-ज्ञानके पिपासु साधक-

सम्प्रदायमें प्रसार हुआ है। इन्हीं सब वाणियोंका आश्रय लेकर ज्ञान-पिपासु, आनन्द-पिपासु और मुक्ति-पिपासु अगणित साधकोंने अपनी स्वाभाविक ज्ञानशक्ति, कर्मशक्ति और चित्तवृत्तियोंका भलीभाँति नियन्त्रण करके अपनी चेतनाको इन्द्रिय-मनकी अधीनतासे मुक्त किया है। और उस मुक्त चेतनाके द्वारा उन सब दिव्य वाणियोंके अनुसार अपरोक्ष अनुभव प्राप्त करके वे कृतकृत्य हुए हैं। उन साधकोंके जीवनकी कृतार्थताको देखकर समाजके सभी श्रेणीके नर-नारियोंको उन वाणियोंकी सत्यताके सम्बन्धमें संदेहरहित दृढ़ विश्वास हो गया। दार्शनिक आचार्योंने इन्द्रिय-मनकी अधीनता-शृङ्खलामें बँधे हुए प्रत्यक्षादि सब प्रकारके लौकिक प्रमाणों और तदनुगत समस्त युक्ति-तर्कोंको परम तत्त्वके प्रकाशनमें असमर्थ पाकर, जीव-जगत्‌को पारमार्थिक परिचय प्रदान करनेके लिये उपनिषद्-वाणीको ही सर्वश्रेष्ठ प्रमाण माना, और इन्हीं सब वाणियोंका तात्पर्य ढूँढ़ निकालनेमें उन्होंने प्रधानतया अपनी मनीषा और विचारशक्तिका बड़ी निपुणताके साथ प्रयोग किया। सम्बुद्ध चेतन तत्त्वदर्शी ऋषियोंकी अपरोक्षानुभूतिसे उत्पन्न दिव्य वाणियोंको श्रद्धापूर्वक सुनकर ही जीव-जगत्‌के यथार्थ स्वरूपका सच्चा ज्ञान प्राप्त करनेके लिये मनुष्यकी स्वाभाविक ज्ञानशक्तिको नियोजित करना पड़ेगा—इसी हेतुसे इसको 'श्रुतिप्रमाण' कहा जाता है। भारतके सर्वश्रेष्ठ मनीषियोंके द्वारा रचित और प्रचारित जितने भी स्मृति, पुराण, दर्शन, तन्त्र और महाकाव्य आदि हैं, सभी इस 'श्रुति'के द्वारा ही अनुप्राणित हैं और वे समाजके सभी स्तरोंमें उस 'श्रुति' की भावधाराको ही वहन कर रहे हैं।

कहना नहीं होगा कि इस प्रकार ऋषिचेतनाकी प्राप्ति और अतीन्द्रिय एवं अतिमानस सत्यका अपरोक्ष साक्षात्कार केवल प्राचीन भारतके ही कुछ अनन्यसाधारण महापुरुषोंको हुआ था, ऐसी बात नहीं है। सभी युगों और सभी देशोंमें सभी प्रकारकी पारिपार्श्विक अवस्थामें अनन्य सत्यपिपासु पुरुषोंके द्वारा सत्यका अपरोक्ष साक्षात्कार सम्भव है। भारतमें युग-युगान्तरसे ऐसे असंख्य ऋषियोंका आविर्भाव होता रहा है। उन सभीने अपनी-अपनी सत्यानुभूतिके द्वारा उपनिषद्-वाणियोंकी यथार्थताका समर्थन किया है और उसे विभिन्न भावोंसे विभिन्न भाषामें मानव-समाजमें प्रचारित किया है। सभी देशोंके अपरोक्षानुभूति-सम्पन्न महापुरुषोंने ऐसा ही किया है। भारतीय संस्कृतिकी यह विशेषता है कि इस विशाल देशकी बहुमुखी साधना और सभ्यता उस ऋषिचेतना-लब्ध तत्त्वानुभूतिके ऊपर प्रतिष्ठित है। भारतका साहित्य और शिल्प, विज्ञान और दर्शन, कुल-धर्म, जाति-धर्म और समाज-धर्म, राष्ट्र-नीति, अर्थ-नीति, स्वास्थ्य-नीति और व्यवहार-नीति—इन सभीका निर्माण और प्रसार उपनिषद्-ज्ञानको मानव-जीवनके परम आदर्शरूपमें मानकर ही हुआ है। उपनिषद् ही भारतीय संस्कृतिके प्राणस्वरूप हैं। इसीसे भारतीय संस्कृतिको 'आर्य-संस्कृति' कहा जाता है। समस्त वेदोंका अर्थात् समस्त ज्ञानका जो चरम सत्य है, वही उपनिषदोंमें समुज्ज्वल रूपमें प्रकट है; इसीसे उपनिषद्‌का प्रसिद्ध नाम वेदान्त (वेद या ज्ञानका अन्त अथवा शिरोभाग) है, एवं वेदान्त ही सब प्रकारकी भारतीय साधनाओंकी भित्ति है। इसीसे जगत्‌में भारतीय वेदान्ती-जातिके नामसे विख्यात हैं।

राग-द्वेषशून्य, हिंसा-घृणा-भय-विरहित, देहेन्द्रिय-मनकी अधीनतासे मुक्त, जात्यभिमान-सम्प्रदायाभिमान प्रभृति सङ्कीर्णताओंसे अतीत, शुद्धहृदय, शुद्धबुद्धि, समाहितचित्त ऋषियोंकी भ्रम-प्रमादादिशून्य दिव्य सत्यानुभूतिको केन्द्र बनाकर ही भारतीय संस्कृति और सभ्यता युग-युगान्तरोंमें निर्मित हुई है। यही भारतीय संस्कृति और सभ्यताका प्रधान गौरव है। सहस्रों वर्षोंसे लगातार यह औपनिषद ज्ञान भारतीय साधनाक्षेत्रमें समस्त नर-नारियोंके अशेष विचित्रतामय जीवनमें सब प्रकारके जागतिक ज्ञान, लौकिक कर्म और हृदयगत भावप्रवाहको आश्चर्यजनक रूपसे अनुप्राणित करता आ रहा है। सभीपर इसका अक्षुण्ण शासन है। यहाँतक कि, इस देशके राग-द्वेषादियुक्त देहेन्द्रिय-मन-बुद्धि-हृदयपर भी औपनिषद आदर्शका असीम प्रभाव है। भारतीय जीवनके सभी विभागोंमें उपनिषद् चिरञ्जीवी है। जान या अनजानमें प्रत्येक नर-नारीके जीवनपर इसका अचिन्त्य प्रभाव है। भारतका सम्पूर्ण वातावरण ही उपनिषद्‌के ज्ञानादर्शके द्वारा संजीवित है।

सभी युगोंकी सम्यक् प्रबुद्ध ऋषि-चेतनामें विश्व-जगत्‌का यथार्थ स्वरूप प्रतिभात होता है और इन कतिपय उपनिषद्-ग्रन्थोंमें वाणीरूपमें वही स्वरूप प्रकट हुआ है, इस सम्बन्धमें किञ्चित् आभास इस लेखके द्वारा मिल सकता है।

प्रथमतः हमारे इन्द्रिय-मनके द्वारा उपलब्ध ज्ञानने इस विश्व-जगत्‌को अनन्त विषमताओंसे पूर्ण देख पाया है। उसने समझा है कि विभिन्न स्वभावयुक्त असंख्य पदार्थोंके संघर्ष और समन्वयसे ही इस जगत्‌का संगठन हुआ है; इसमें

इतने भेद हैं, इतने द्वन्द्व हैं, इतने कार्यकारण-सम्बन्ध और इतनी नियम-शृङ्खलाएँ हैं कि जिनका कहीं भी कोई अन्त नहीं मिलता; परंतु ऋषियोंकी अतीन्द्रिय और अतिमानस विशुद्ध चेतनाको दिखायी देता है कि यह विश्व-जगत् मूलतः या तत्त्वतः एक है, एक ही अखण्ड सत्ता विभिन्न सत्ताओंके रूपमें इन्द्रिय-मनके सम्मुख प्रतीत होती है—इन्द्रिय-मनोगोचर जितने भी विभिन्न पदार्थ हैं, सब एक अद्वितीय नित्य सत्य निर्विकार तत्त्वके ही विभिन्न रूपों और विभिन्न नामोंमें आत्मप्रकाश हैं, एकहीसे सबका प्राकट्य है, एकके ही आश्रयसे सबकी स्थिति है, एककी सत्तासे ही सब नियन्त्रित हैं और परिणाममें सब एकमें ही विलीन हो जाते हैं, एकके अतिरिक्त दूसरा कोई स्वतन्त्र पदार्थ है ही नहीं। इस प्रकार वे स्थावर-जङ्गम सभी पदार्थोंमें नित्य सत्य एक अद्वितीय वस्तु-तत्त्वको देखते हैं। उनकी चेतनासे भेदज्ञान सर्वथा दूर हो जाता है। एक ही बहुका—अनन्तका यथार्थ स्वरूप है—यह उपनिषद्का प्रथम सत्य है।

द्वितीयतः हमारे ज्ञानमें जीव और जडका—चेतन और अचेतनका भेद है। हम कभी इसका अतिक्रम नहीं कर सकते। पर ऋषियोंका अनुभव है कि यह विश्व-जगत् तत्त्वतः चैतन्यमय है। जिस एक अद्वितीय सद्वस्तुकी सत्तासे विश्व-जगत् सत्तावान् है, वही सद्वस्तु चित्-स्वरूप है—स्वयंप्रकाश है। दूसरेके प्रकाशसे जिसका प्रकाश हो, दूसरेके सम्बन्धसे ही जिसका परिचय हो और दूसरेके ज्ञानमें प्रतिभात होनेसे ही जिसकी सत्ता हो, उसीको 'जड' कहते हैं। चेतनके आश्रय और सत्तासे ही जडका प्रकाश और सत्ता है। समस्त विश्व-जगत्के मूलमें जो एक वस्तु है, जिसका दूसरा कोई न आश्रय है और न प्रकाशक है, अपनी सत्तासे ही जिसकी सत्ता है, अपने प्रकाशसे ही जिसका प्रकाश है, जो अपनेको ही अपना अनन्त विभिन्नतामय विश्व-जगत्के रूपमें परिचय दे रहा है,—वह अद्वितीय तत्त्व निश्चय ही स्वप्रकाश चैतन्यमय है। ऋषि-चेतना सम्पूर्ण जडमें उस एक चैतन्यस्वरूपको ही देखती है। ऋषिगण, एक अद्वितीय नित्य चैतन्यमय सद्वस्तुको ही इन्द्रिय-मनके सम्मुख विभिन्न जीवों और जड-पदार्थोंके रूपमें—चेतनाचेतन अनन्त विचित्र वस्तुओंके रूपमें लीला करते देखते हैं। चेतन ही जडका यथार्थ स्वरूप है, यही उपनिषद्का द्वितीय सत्य है।

तृतीयतः हमारे साधारण ज्ञानमें सभी विषय ससीम, सादि (आदिवान्) और सान्त (अन्तवान्) हैं। इन्द्रिय-मनकी अधीनताके पाशमें बँधी हुई हमारी चेतनाके सम्मुख असीम, अनादि और अनन्त कभी वास्तविक सत्यके रूपमें प्रतीत होता ही नहीं। अपनी ज्ञानलब्ध ससीमता, सादित्व और सान्तत्वका निषेध करके हम असीमत्व, अनादित्व और अनन्तत्वकी एक अभावात्मक कल्पना किया करते हैं। इस कल्पित असीम, अनादि और अनन्तमें और वास्तविक ससीम, सादि और सान्तमें एक भारी भेद है, इस कल्पनाका भी हम अतिक्रमण नहीं कर पाते। अगणित देशकाल-परिच्छिन्न ससीम, सादि और सान्त पदार्थोंकी समष्टि-कल्पना करनेपर हमारे लिये देश-कालातीत असीम अनादि और अनन्तकी धारणा करना सम्भव नहीं होता। ऋषि-चेतनाकी अतीन्द्रिय अतिमानस अनुभूतिमें साधारण ज्ञानकी यह असमर्थता नहीं रहती। इस चेतनामें देशकालातीत असीम अनादि अनन्त एक अद्वितीय अपरिणामी तत्त्व समुज्ज्वल-रूपसे प्रकट रहता है—अभावरूपमें नहीं, भावरूपमें—ज्ञानगोचर वास्तवको निषेध करके नहीं, वास्तवसमूहको कल्पनासे समष्टिबद्ध करके भी नहीं; सर्वव्यापी, सबमें अनुस्यूत, सभी भावोंमें लीलायमान, सर्वान्तरात्मा एक अखण्ड स्वप्रकाश वास्तवतम सत्यके रूपमें। असीम ही समस्त ससीमका पारमार्थिक तत्त्व है, अनादि-अनन्त ही सम्पूर्ण सादि-सान्तका तात्त्विक स्वरूप है, देश-कालातीत अपरिणामी निर्विकार एक अखण्ड चैतन्यमय परमात्मा ही देश-कालाधीन परिणामी उत्पत्ति-स्थिति-विनाशशील प्रत्येक खण्डपदार्थ-मात्रके अंदर विभिन्न विचित्र रूपोंमें लीला कर रहा है—इस अपरोक्ष-अनुभूति—प्रत्यक्ष दर्शनसे ऋषि-चेतना भरपूर हो जाती है। उन्हें ससीममात्रमें एक असीम, सादिमात्रमें एक अनादि, सान्तमात्रमें एक अनन्त, परिणाम और विकार-मात्रमें एक नित्य सत्य, अपूर्णमात्रमें एक नित्य पूर्ण सर्वत्र सदा चमकता हुआ दिखलायी पड़ता है। ससीम और असीमका भेद, सादि और अनादिका भेद, सान्त और अनन्तका भेद, इस दिव्यज्ञानमें—औपनिषद ज्ञानमें—मानो मिथ्या हो जाता है,—वह ज्ञानके निम्नस्तरमें—इन्द्रिय और मनके स्तरमें ही पड़ा रह जाता है। देशकालातीत और देश-कालाधीन असीम अनन्त एवं ससीम सान्त—नित्य और अनित्यका यह पारमार्थिक ऐक्य-दर्शन ही उपनिषद्का तृतीय सत्य है।

चतुर्थतः हमारा इन्द्रिय-मनोगोचर साधारण ज्ञान आत्मा और अनात्माके भेदको—मैं और अन्यके भेदको—व्यक्ति

और विश्वके भेदको—ज्ञाता और भोक्ता एवं ज्ञेय और भोग्य जगत्‌के भेदको तथा विभिन्न व्यक्तियोंके पारस्परिक भेदको कभी अतिक्रमण नहीं करता; परंतु ऋषि-चेतना अपने आत्मामें और अन्य समस्त मनुष्य तथा प्राणीमात्रके आत्मामें एवं समग्र विश्व-जगत्‌के आत्मामें पारमार्थिक एकत्वकी उपलब्धि करती है। वह अपनेको सभी मनुष्य, सभी प्राणी और समस्त विश्व-प्रपञ्चमें; और सब मनुष्यों, सब प्राणियों और सम्पूर्ण विश्व-प्रपञ्चको अपनेमें देखती है। एक आत्मा ही विभिन्न स्थावर-जङ्गम शरीरोंमें विभिन्न नाम-रूपोंमें, विभिन्न आकृति-प्रकृतिमें प्रतिभात हो रहा है। प्रबुद्ध ऋषि-चेतना इस सत्यका प्रत्यक्ष अनुभव करती है। अतएव इस चेतनामें अभिमान और ममता, राग और द्वेष, शत्रु-मित्रका भेदबोध, अपने-परायेका भेदभाव, हिंसा-घृणा-भय और विषय-विशेषके प्रति कामना प्रभृति कुछ भी नहीं रह सकते। इस अनुभूतिके फलस्वरूप सबके प्रति अहैतुक प्रेम और सबके प्रति आत्मबोध स्वभावसिद्ध हो जाता है। यह विश्वात्मभाव और सर्वात्मभाव उपनिषद्‌का चतुर्थ सत्य है।

जिस किसी देशमें, जिस किसी कालमें, जिस किसी पारिपार्श्विक अवस्थामें, जो कोई भी व्यक्ति राग-द्वेष-कुसंस्कारादि-से रहित होकर उपयुक्त साधनाके द्वारा इन्द्रिय-मनकी अधीनतासे अपनेको छुड़ा लेता है, उसीकी विशुद्ध चेतनाके सम्मुख विश्व-जगत्‌का और अपना यह पारमार्थिक सत्यस्वरूप प्रकट हो जाता है। यह सत्य ही सनातन सत्य है और इस सत्य-दृष्टिका अनुवर्तन करनेके लिये मनुष्यके व्यष्टि-जीवन और समष्टि-जीवनको भीतर तथा बाहरसे जिस प्रणालीके अनुसार सुनियन्त्रित होना चाहिये, उस प्रणालीका नाम ही सनातन धर्म है। सनातन धर्म विश्वजनीन है, विश्वमानवका धर्म है,—विश्वके सभी श्रेणीके नर-नारियोंको सत्यदृष्टिमें प्रतिष्ठित करानेवाला धर्म है। यह विश्वजनीन सनातन सत्य और सनातन धर्म ही विभिन्न सम्यक् सम्बुद्ध ऋषियोंके मुखोंसे विभिन्न छन्दों—विचित्र कवित्वपूर्ण गम्भीरार्थव्यञ्जक भाषाके द्वारा उपनिषद्-ग्रन्थोंमें प्रकाशित है। इन्द्रिय-मन-शृङ्खलित बुद्धिके ऊर्ध्व स्तरमें विशुद्ध चेतनाकी तत्त्वानुभूतिको इन्द्रिय-मन-बुद्धिके स्तरकी भाषामें व्यक्त किया गया है। जो सत्यपिपासु लोग इन उपनिषद्-वाणियोंके गूढ़ तात्पर्यके अनुसन्धान-पथपर चलना चाहते हैं, उन्हें अपनी चेतनाको इन्द्रिय-मन-बुद्धिके स्तरसे ऊपर ले जानेकी चेष्टा करनी पड़ेगी और ऊपर ले जाकर ही इन वाणियोंके यथार्थ तात्पर्यको समझना होगा। केवल शाब्दिक अर्थ एवं युक्ति-तर्कोंके बलपर उपनिषद्‌की वाणियोंके तात्पर्यको कभी हृदयङ्गम नहीं किया जा सकता।

सम्यक्-प्रबुद्ध ऋषि-चेतनामें प्रतिभात चरम सत्यको ही उपनिषदोंके ऋषियोंने 'ब्रह्म' कहा है। 'ब्रह्म' शब्दका शाब्दिक अर्थ है—'बृहत्तम' (बहुत बड़ा), जिससे बृहत्तरकी कोई कल्पना ही नहीं हो सकती। देशगत, काल-गत, गुणगत, शक्तिगत, सत्तागत और अवस्थागत किसी भी प्रकारकी सीमा, परिधि या शेषकी, जिसके सम्बन्धमें कोई कल्पना नहीं की जा सकती, पाश्चात्त्य-दर्शनमें जिसको Infinite Eternal Absolute कहा जाता है,—उसीका नाम 'ब्रह्म' है। 'ब्रह्म' मानवकी बौद्ध-चेतना (Intellectual Conciousness) का चरम आदर्श है, समस्त दार्शनिक ज्ञान (Philosophical Knowledge) का चरम अनुसन्धेय है। जबतक इस ब्रह्मको ज्ञानगोचर नहीं कर लिया जाता, तबतक बुद्धि कभी तृप्त नहीं हो सकती; दार्शनिक-विद्याका अनुशीलन कभी चरम सिद्धिको प्राप्त नहीं हो सकता। अथ च, बुद्धि (Intellect) स्वभावतः ही ब्रह्मका कभी साक्षात्कार नहीं कर सकती, दार्शनिक युक्तितर्क निःसन्दिग्धरूपसे कभी भी इस ब्रह्मको ज्ञानमें प्रतिष्ठित नहीं कर सकते; परंतु मानव-चेतनामें सामर्थ्य है—वह युक्तितर्कके अतीत—बुद्धिके अतीत—पारमार्थिक ज्ञानभूमिकामें उपनीत होकर ब्रह्मका साक्षात्कार कर सकती है। उस इन्द्रिय-मन-बुद्धिसे अतीत ज्ञानभूमिकी अनुभूतिका, उस ब्रह्मोपलब्धिकी भाषामयी मूर्तिका ही उपनिषदोंकी वाणीमें संग्रह किया गया है।

उपनिषदोंके ऋषियोंने यह उपलब्ध किया कि 'ब्रह्म' केवल बुद्धिका एक अनधिगम्य चरम आदर्श नहीं है, एक अवाङ्मनसगोचर अज्ञेय; किंतु आकाङ्क्षणीय तत्त्वमात्र ही नहीं है;—ब्रह्म प्रत्यक्ष सत्य है। यही नहीं, ब्रह्म ही एकमात्र सत्य है। इन्द्रिय-मनोबुद्धि-गोचर विश्व-जगत् और तदङ्गीभूत समस्त चेतनाचेतन पदार्थोंका (**'यत् किञ्च जगत्यां जगत्'**) एक-मात्र यथार्थ स्वरूप ही है—ब्रह्म। ऋषियोंने प्रत्यक्ष अनुभव-के बलसे बलवान् होकर ही दृढ़ताके साथ यह घोषणा की—**'सर्वं खल्विदं ब्रह्म'**। विश्वनिवासी नर-नारीमात्रको ऊँचे स्वरसे पुकारकर उपनिषद्‌के ऋषियोंने कहा—**'शृण्वन्तु**

विश्वे अमृतस्य पुत्राः' देखो, तुम जिस जगत्‌में निवास करते हो, उसका यथार्थ स्वरूप देखो—

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद् ब्रह्म पश्चाद् ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।
अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥
(मुण्डक० २ । २ । ११)

अमृतस्वरूप (मृत्युरहित, विकाररहित, दुःखदैन्यरहित, नित्यसत्य परमानन्दघन) ब्रह्म ही इस विश्वके रूपमें लीला करता हुआ हमारे सामने, पीछे, दाहिने, बायें, ऊपर-नीचे सर्वत्र प्रसारित हो रहा है। ब्रह्म ही इस विश्वका यथार्थ स्वरूप है और ब्रह्म ही सर्वश्रेष्ठ वरणीय (जीवनका आराध्यतम आकाङ्क्षणीयतम सत्य) है। समस्त विश्वमें ब्रह्मस्वरूपकी साक्षात् उपलब्धि करनेसे ही मानव-जीवन परम कल्याणमें प्रतिष्ठित होता है।

ऋषि जब अपनी ओर देखते हैं तब अनुभव करते हैं—'**अहं ब्रह्मास्मि**' (मैं ब्रह्म हूँ।) अर्थात् मैं क्षुद्र देह-विशिष्ट, दुर्बलमनोविशिष्ट, सुख-दुःखसमन्वित, देश-काला-वस्थापरिच्छिन्न एक जीवमात्र नहीं हूँ, मैं तत्त्वतः ब्रह्म हूँ, मेरी चित् सत्ता विश्वव्यापी है, सभी मनुष्यों, सभी जीवों और सभी जड पदार्थोंकी सत्ता मेरी सत्ताके साथ नित्य एकीभूत है। मेरा भागीदार कोई नहीं है, मुझसे बड़ा या छोटा कोई नहीं है, सभी मेरी सत्ताकी कुक्षिमें हैं, कोई सुख-दुःख, जय-पराजय और अभाव-अभियोग मेरा स्पर्श नहीं कर सकता। मैं नित्य-शुद्ध-बुद्ध-मुक्तस्वभाव हूँ। सम्यक् सम्बुद्धचेतन उपनिषदनुभूतिसम्पन्न महामानव समस्त विश्व-जगत्‌के साथ अपनी चैतन्यमयी एकताका अनुभव करके आत्माके परम गौरवकी प्रतिष्ठा करता है। उपनिषद्‌ने मानवात्माकी इस गौरव-वाणीका समस्त विश्वके मानवोंमें प्रचार किया है।

ऋषियोंने जैसे अपनेको ब्रह्मस्वरूप अनुभव किया, वैसे ही सभी मनुष्यों और सभी जीवोंमें ब्रह्मका दर्शन करके प्रत्येकको प्रकटरूपसे उन्होंने यही कहा—'तत्त्वमसि' (तुम वही ब्रह्म हो)। उन्होंने मानवमात्रके चित्तमें ब्रह्म-चेतनाको जाग्रत् करनेका प्रयास किया। ब्रह्म-चेतनाके जाग्रत् होनेपर मनुष्योंमें परस्पर भेद-विसंवाद नहीं रह सकता। सभी शरीरोंमें एक ही आत्माकी अनुभूति होनेपर मन-बुद्धि-हृदय अभेदज्ञान एवं प्रेमसे भर जाते हैं। जाति-भेद, सम्प्रदाय-भेद, उच्च-नीच-भेद, हेयोपादेय-भेद सभी मनसे मिट जाते हैं। समस्त विश्व ब्रह्मधाम, सच्चिदानन्दधाम, सौन्दर्य-माधुर्य-सिन्धु बनकर आस्वाद्य हो जाता है। उपनिषद् विश्वके सभी नर-नारियोंको ब्रह्मभावसे भावित होकर प्रेमानन्दमय ब्रह्मधामके निवासी होनेके लिये आह्वान कर रहे हैं।

प्रत्येक मनुष्य, प्रत्येक जीव, प्रत्येक पदार्थ और भूत-भविष्य-वर्तमानके समस्त मनुष्य, सभी प्राणी और सभी पदार्थोंके समष्टिभूत विश्व-जगत्‌के यथार्थ तात्त्विक स्वरूपको उपनिषदोंने जैसे '**सत्यं ज्ञानमनन्तम्**' (सत्य, ज्ञान और अनन्त) बतलाया है, वैसे ही उसे 'रसमय' मानकर आस्वादन किया है,—'**रसो वै सः**।' ब्रह्म रसस्वरूप है, परमास्वाद्य-स्वरूप है, परम सौन्दर्य-माधुर्य-निकेतन है, परम प्रेमास्पद है। यह रसस्वरूप ब्रह्म ही वैचित्र्यमय जगत्‌में विभिन्न रूपोंमें प्रकट होकर अनादि-अनन्तकाल आत्मरमण, आत्मविलास, आत्म-रसास्वादन कर रहा है। विश्व-जगत्‌में सर्वत्र ही रसका विलास है, सर्वत्र ही आनन्दकी क्रीड़ा है। विश्वमें जितने भी संघर्ष, जीवन-संग्राम, घात-प्रतिघात और आपात-बीभत्सतामय युद्ध-विग्रह प्रभृति होते हैं, उन सबमें भी एक अनन्त चैतन्य-घन रसस्वरूप ब्रह्मका ही विचित्र रसविलास चलता है—उसीका रस-प्रवाह बहता है। उपनिषद्‌की दृष्टिमें सभी रस-मय हैं, सभी सुन्दर हैं, सभी आस्वाद्य हैं। आनन्दरूपमें, विज्ञानरूपमें, मनरूपमें, प्राणरूपमें, अन्न या भोग्य जड पदार्थरूपमें भी एक रसामृतसिन्धु ब्रह्मकी ही आत्माभिव्यक्ति और आत्मास्वादन हो रहा है (**'आनन्दं ब्रह्म' 'विज्ञानं ब्रह्म,' 'मनो ब्रह्म,' 'प्राणो ब्रह्म,' 'अन्नं ब्रह्म'**) सम्बुद्ध मानव-चेतनाकी अनुभूतिमें समस्त विश्व-जगत् ही प्रेम और आनन्दके सहित आस्वाद्य है।

संसारमें ऐसे दो प्रकारके पुरुष बिरले ही होते हैं

१—जिसने जो माँगा, उसको वही दे देनेवाले।

२—स्वयं कभी किसीसे कुछ भी न माँगनेवाले।

उपनिषद्-रहस्य

(लेखक—आचार्य श्रीक्षेत्रलाल साहा, एम्० ए०)

हमलोग पाश्चात्य विज्ञानकी बातें सोच-सोचकर आश्चर्यमें डूब जाते हैं। इसीसे आज पाश्चात्य वैज्ञानिकोंके गौरव-गानसे भारतका गगनमण्डल मुखरित है। सैकड़ों-सहस्रों परीक्षालय और सैकड़ों-सहस्रों लेबोरेटरियाँ बनी हैं; अपूर्व अगणित यन्त्रसमूह, सुन्दर-सुन्दर एपारेटस स्थान-स्थानपर सजे रक्खे हैं; विचित्र विद्युदाधार, विपुल रासायनिक सामग्रियाँ, प्रकाण्ड दूरवीक्षणयन्त्र, निपुणनिर्मित अणु-वीक्षणयन्त्र—सारांश यह कि चारों ओर विशाल विज्ञान-समारोह है। महान् आयोजन है!

इस विज्ञानयज्ञके धूम्रसे, धूसर छायासे और इसके अकल्याणमय आलोकसे संसार परिपूर्ण है, और साथ ही भारतवर्ष भी। इस अमङ्गल-विज्ञान-व्यापारके विपरीत एक महान् व्यापार प्राचीन कालके भारतवर्षमें था और अब भी है। यह भी एक सुमहान् विज्ञान-आयोजन है। ज्ञान-विज्ञानकी अति महती सामग्री-सज्जा है। महान् गभीर विज्ञान-विद्यानुशीलन—दिग्दिगन्तव्यापी विज्ञानाभियान है। जल-स्थल, जड-चेतन, चर-अचर, अनिल-अनल, सरित्-सागर, ग्रह-नक्षत्र, विद्युत्-नीहारिका, तरु-लता, पशु-पक्षी, कीट-पतङ्ग, प्राण-मन, मस्तिष्क-हृदय, यहाँतक कि शरीरके प्रत्येक स्नायुमें यह विशाल विज्ञान-अनुसन्धान प्रचलित था, अब भी समाप्त नहीं हुआ है—इस भारतवर्षमें।

इस अनुसन्धानके और इस अनुसन्धानसे उपलब्ध ज्ञान-विज्ञान और प्रज्ञानराज्यके जीवन्त, ज्वलन्त, अनन्त इतिहास, आख्यान, व्याख्यान, वितर्क-विचार, विवरण-विश्लेषण हैं—भारतके वेद, उपनिषद्, पुराण, तन्त्र और दर्शनादि शास्त्र। पाश्चात्य विज्ञान है—जडविज्ञान, प्रपञ्च-विज्ञान और बाह्य जगत्का विज्ञान। तथाकथित मनोविज्ञान, प्राणविज्ञान आदि जो कुछ है, सभी वह बाह्य विज्ञान—जडविज्ञान है, जिसका निश्चित फल है—अन्धकारमें प्रवेश, अन्तरके समस्त अमृत-आलोकका निर्वाण एवं नित्य मृत्युके दासत्वकी प्राप्ति। यही बाइबिल-कथित ज्ञानवृक्षका फल है। जो खायेगा, उसीको मृत्युका किङ्कर बनना पड़ेगा!

परंतु भारतवर्षकी जो असंख्य प्रवाहमयी विज्ञानविद्या है, वह जडविज्ञान नहीं है; वह है चिद्विज्ञान; बाह्य वस्तु-विज्ञान नहीं है, वह है—आध्यात्मिक विज्ञान, नित्य तत्त्व-विज्ञान, सच्चिदानन्द-विज्ञान, अमृत-विज्ञान, आत्म-विज्ञान, ब्रह्म-विज्ञान और भगवद्-विज्ञान। वह है—सृष्टि-स्थिति, प्रलय, भूर्भुवःस्वरादि लोक, देव-दानव-गन्धर्वादि जीव-जाति, जन्म-जरा-मृत्यु, सुख-दुःख, पाप-पुण्य और भगवत्स्वरूप-धाम-लीला-परिकर आदिका परमाश्चर्य-विज्ञान; एवं वह है इन उपनिषद्-पुराणादि शास्त्रोंमें! यहाँ जो 'विज्ञान' शब्दका व्यवहार किया गया है, सो यह शब्दमात्र नहीं है। फिजिक्स, केमिस्ट्री आदि जिस अर्थमें विज्ञान हैं, उपनिषद्-पुराण-तन्त्रादि भी उसी अर्थमें विज्ञान हैं। यह कल्पना नहीं है, स्वप्न नहीं है। यह सत्य है, अभ्रान्त सत्य है। यह परीक्षित वस्तुसत्ताकी अव्यभिचारिता है, जिसका न व्यत्यय है, न व्यतिक्रम है। जिसकी नीति-प्रणालीमें भी अन्यथा नहीं है। नियमित नित्यताबद्ध विषय है। यही विज्ञानका अर्थ है। गभीर भावसे विचार करनेपर भारतीय अध्यात्म-विज्ञान इसी अर्थसे युक्त है। श्रीमद्भागवतमें वेदको 'प्रपञ्चनिर्माणविधि' बतलाया गया है। अर्थात् वेदमें प्रकृतिके नियमोंका विचार-विवेचन भरा है। अतएव वेदादि शास्त्र विज्ञानशास्त्र हैं।

पाश्चात्य-विज्ञान-परीक्षागार 'यन्त्रयोग'को अर्थात् एक्स-पेरिमेंटको लेकर चलता है और यह भारतीय विज्ञान विशोधित चित्तागार 'योगयन्त्र'को अर्थात् यम-नियम-आसन-प्राणायाम-प्रत्याहार-ध्यान-धारणा-समाधिके उस आश्चर्यमय अव्यर्थ एक्सपेरिमेंटको लेकर चलता है, जो अपने निर्मल आलोकसे दसों दिशाओंको उद्भासित करके अचिन्तितपूर्व सत्यसमूहको प्रकाशित करता है—समस्त भ्रान्तियोंको दूर करता है। पाश्चात्य-विज्ञान प्रपञ्च-सर्वस्व है अर्थात् इस दृश्यमान जगत्के अतिरिक्त अन्य किसीके अस्तित्वको स्वीकार नहीं करता। कठोपनिषद्की भाषामें वह—

'अयं लोको नास्ति पर इति मानी' (१।२।६)

—है। भारतीय विज्ञान इस विश्व-जगत्को तामसिक सत्य मानता है, तम समझता है, प्रकाश होनेपर भी यह अनाद्यनन्त ज्योतिकी तुलनामें तमोवत् है। यथार्थ सत्य और ज्योतिर्मय जगत् इस तमोयवनिकासे आच्छन्न है।—

'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्।' (श्वेताश्वतर० ३।८)

—उस सहस्रों सूर्यसदृश ज्योतिकी एक किरणमात्र भी दीख जाती है तो मर्त्य जीव अमृत हो जाता है।

'तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति ।' (श्वेताश्वतर० ३ । ८)

—भारतीय विज्ञान इस अमृत-ज्योतिर्जगत्‌को लेकर चलता है । कम-से-कम दस सहस्र वर्ष हो गये—शत सहस्र कहें तो भी क्षति नहीं है । पाश्चात्य इतिहासकी दृष्टि तो अत्यन्त ह्रस्व है ।

इस उपनिषद्-निबन्धके लिये यह यत्किञ्चित् भूमिका है । हाँ उपनिषद्‌के काल-निर्णयकी कोई चेष्टा नहीं की जायगी; क्योंकि यह बहुत बड़ा विषय है । एक बृहत् ग्रन्थमें भी उसकी यत्किञ्चित् ही आलोचना हो सकती है । उपनिषदें इतनी प्राचीन हैं कि वे ऐतिहासिक भावनाके अतीत हैं । चपलचित्त पण्डित जो कुछ भी कहें । समग्रतः उपनिषदोंके पन्ने उलटनेपर उनमें एक सुदीर्घ विकास-विवर्त्तधारा दृष्टिगोचर होती है । एक महान् एवोल्यूशन है । विशाल विज्ञानपट है । एक विचित्र चिद्‌विद्या-चित्रपट धीरे-धीरे खुल रहा है । इसका आरम्भ होता है छान्दोग्योपनिषद्‌से । छान्दोग्योपनिषद् ही समस्त उपनिषद्-शास्त्रकी भित्तिभूमि है । उपनिषद्‌का क्या उद्देश्य है, औपनिषदिक अध्यात्म-अनुसन्धानकी कौन-कौन-सी प्रणाली-पद्धति है, उपनिषद्-विज्ञानसे उपलब्ध अर्थनियम किस प्रकारके हैं, और उपनिषद्‌की अन्वेषणविधि किस प्रकार आगे चलती है—छान्दोग्योपनिषद्‌के अध्ययनसे हम इन समस्त विषयोंकी प्रत्यक्ष धारणा कर सकते हैं । छान्दोग्यकी प्रणाली विशेषरूपसे प्रतिलोम-प्रणाली है । यह ग्रन्थ एक उत्कृष्ट Inductive Spiritual Science है ।

एषां भूतानां पृथिवी रसः । पृथिव्या आपो रसः । अपामोषधयो रसः । (छान्दोग्य० १ । १ । २)

इस प्रकार अनुसन्धान आरम्भ होता है और यह अनुसन्धान समाप्त होता है—

श्यामाच्छबलं प्रपद्ये शबलाच्छ्यामं प्रपद्ये—

(छान्दोग्य० ८ । १३ । १)

—इत्यादिमें जाकर । पृथिवीके जल-वायु-तरु-लताको ढूँढ़-ढूँढ़कर, बार-बार निरीक्षण कर, चित्रपटकी लैबोरेटरीमें पुनः-पुनः एक्सपेरिमेंट कर, आकाश-वायु-मेघ-विद्युत्-चन्द्र-सूर्य-ग्रह-नक्षत्र, जीवके देह-इन्द्रिय-मन-प्राणके कोने-कोनेमें घूम-घूमकर अन्तरके अन्तस्तलमें श्यामवर्ण परब्रह्म परमात्माके दर्शन किये थे छान्दोग्यके ऋषि-वैज्ञानिकने ।

उनका क्या उद्देश्य था, वे क्या आविष्कार करना चाहते थे, इसपर उन्होंने स्पष्ट कहा है—

अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति । (छान्दोग्य० ८ । १ । १)

'यह मानव-शरीर ब्रह्मपुर है । इसके भीतर एक क्षुद्र कमलकुसुमाकार गृह है । उसके भीतर एक छोटा-सा आकाश है । उसके अंदर एक निगूढ़ रहस्य है, उसीको जानना होगा । उसीका अन्वेषण करना होगा ।' यह अनुसन्धान उपनिषद्‌में सर्वत्र है । यह है सत्यानुसन्धान, तत्त्वानुसन्धान, ब्रह्मानुसन्धान या आत्मानुसन्धान । छान्दोग्यकी प्रणाली केवल प्रतिलोम—इंडक्टिव ही है । इसके पश्चात् सर्वत्र प्रतिलोम-अनुलोम, इंडक्टिव-डिडक्टिव मिश्रित है; किंतु अनुलोम-प्रधान है ।

छान्दोग्यके पश्चात् छान्दोग्यके समीपवर्ती राज्यमें बृहदारण्यक है ।

आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधःXXX (१ । ४ । १)
स वै नैव रेमेXX स द्वितीयमैच्छत्XX । (१ । ४ । ३)
द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं चXXX (२ । ३ । १)
'तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपम् । यथा माहारजनं वासो यथा पाण्डवाविकं यथेन्द्रगोपो यथाग्न्यर्चिर्यथा पुण्डरीकं यथा सकृदविद्युत् ।' (२ । ३ । ६)

'सृष्टिसे पूर्व यह विश्व पुरुषरूपमें था । पुरुष बिल्कुल अकेला था । अकेलेमें उसे कोई आनन्द नहीं था, उसने दूसरेके संगकी कामना की । परब्रह्मके दो रूप हैं—मूर्त और अमूर्त । अर्थात् दृश्य और अदृश्य । परब्रह्म पुरुषका रूप है जैसे उज्ज्वल पीतवर्ण, उसका परिधान है पाण्डुवर्ण, कभी वह इन्द्रगोप (लाल रंगका एक कीट) कीटके सदृश लाल वर्णका प्रतीत होता है । कभी अग्निकी ज्वालाके वर्णका, कभी कमल-वर्णका और फिर कभी अचञ्चल बिजलीके समान चमकदार[1] ।'

दीर्घकालव्यापी अनुसन्धानके बाद जो सन्धान प्राप्त कर चुके हैं, देख चुके हैं, वे ही इस प्रकारका स्पष्ट वर्णन कर सकते हैं । छान्दोग्यके परवर्ती बृहदारण्यककी ब्रह्मोपलब्धिका यह परिचय है । अन्वेषणके तीन स्तर हैं—अनुसन्धान, अनुभव और उपलब्धि । ज्ञानाकाङ्क्षा, ज्ञान और विज्ञान । कभी-कभी तीनों वृत्तियाँ एक साथ ही चलती हैं—

१. ऋषिको क्या श्रीराधाकृष्णके रूपका दूराभास हो रहा था । बिल्वमङ्गल कहते हैं—'मारः स्वयं नु मधुरद्युतिमण्डलं नु माधुर्यमेव नु मनोनयनामृतं नु ।'

अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य वायोः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायं अस्मिन् वायौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः । अयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतम् । इदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ (२ । ५ । ४)

'वायु समस्त भूतोंका मधु है । समस्त भूत इस वायुके मधु हैं । इस वायुके अंदर एक तेजोमय पुरुष विराजित हैं, उनके अन्तरतरमें एक तेजोमय अमृतमय पुरुष विद्यमान हैं । उनके भी प्राणस्वरूप एक तेजोमय अमृतमय पुरुष हैं, वे ही आत्मा हैं, वे ही अमृत हैं, वे ही ब्रह्म हैं, वे ही सब हैं ।'

ऐसी बात नहीं है कि छान्दोग्यमें स्पष्ट प्रकाश नहीं है; परंतु साधारणतः छान्दोग्यकी किरणें कुछ छायासे ढकी हैं । किञ्चित् परोक्ष-भावापन्न हैं । ऋषि और परब्रह्म परमात्माके बीचमें जगत्-प्रपञ्चकी यवनिका है । यवनिकाका आवरण सूक्ष्म और स्वच्छ हो गया है । ब्रह्मज्योतिकी रश्मिराशि यवनिकाका भेद करके ऋषिके नेत्रोंमें घन-घन प्रकाशित होती है । यवनिका उठी तो है ही नहीं, कहीं तनिक-सी फटी भी नहीं है । इसीसे ब्रह्मका कोई भी वैभव साक्षात् रूपमें नहीं दिखायी देता है । केवल प्रकाश, अस्फुट स्फटिकीकृत जगत्से विकीर्ण आभाससमूह ही चारों ओर चमक रहा है ।

ऋषि देख रहे हैं कि सूर्य देवताओंका मधुभाण्ड है । किरणें मधुकोष (छत्ते) हैं जो पूर्व दिशासे विच्छुरित हो रही हैं । ऋक्के मन्त्र मधुमक्षिका हैं । ऋग्वेदोक्त यज्ञ मधुपूर्ण पुष्प हैं । यज्ञसे उत्पन्न शक्ति, यश, तेज, वीर्य आदिकी उज्ज्वल छटाको ऋषियोंने देखा सूर्यके लोहितरूपमें । दक्षिण दिशाकी किरणराशि दक्षिणका मधुकोष है । यजुःके मन्त्र मधुमक्षिका हैं । यजुर्वेदोक्त यज्ञ मधुपूर्ण पुष्प हैं । सूर्यकी शुक्ल ज्योतिराशि ऋषियोंके देह-मन-प्राणकी दीप्ति है । यज्ञ सम्पादनजनित ब्रह्मवर्चस् है । पश्चिम दिशामें सूर्य-किरणोंकी कृष्ण प्रभा है । उत्तरमें और भी घनतर कृष्ण वर्ण है । (छान्दोग्य० ३ । १ । ४) । सूर्य-ज्योति अमृतमय है । वसुगण सूर्यका लोहित वर्ण अमृत-रस पान करते हैं । देवगण अमृतको देखकर ही तृप्त होते हैं । आदित्यगण सूर्यकी कृष्णवर्ण किरणोंमें परिप्लुत अमृतका पान करते हैं । मरुद्गण घन-कृष्णज्योति अमृत-पान करते हैं । इस प्रकार विभिन्न रूपसे नाना प्रकारसे प्रतिबिम्बित, विकीर्ण, विच्छुरित और विक्षिप्त हुई ब्रह्मज्योति ऋषियोंके देह-मन-प्राण और अन्तर्हृदयमें अविरत झाँकी दे रही है । यह कल्पना नहीं है, कवित्व नहीं है । ज्ञानघन विज्ञानदीप्त अनुभव है । दिव्य उपलब्धि है । ऋषियोंने ब्रह्मप्रतिविम्ब-प्रभाको, सुरम्य अतीन्द्रियग्राह्य इन्द्रधनुषकी वर्णच्छटाको जैसा-जैसा देखा है, वैसा-वैसा ही लिखा है । यह सब तत्त्व प्राकृत इन्द्रियगोचर नहीं होता । ध्यान, धारणा और समाधिके मार्गसे प्राप्त होता है—

ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्
देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् ॥
(श्वेताश्वतर० १ । ३)

दिव्यशक्ति आत्मशक्ति ब्रह्मशक्ति त्रिगुणमय भूतसमुदायके द्वारा आच्छादित हो रही है । उसीकी विच्छुरित विभाको ध्यानदृष्टिके द्वारा ऋषियोंने देखा था ।

हम उपनिषत्-साहित्यविज्ञानके क्रम-विकासकी बात कहते हैं। छान्दोग्यके बाद बृहदारण्यक है । बीचमें 'ऐतरेय' और 'प्रश्न' हैं । छान्दोग्यकी दृष्टि समष्टि-दृष्टि है, विश्व-दृष्टि है, अखण्ड ज्ञानसम्पत्, अविभक्त भाव-वैभव है । उद्गीथोपासना, सामोपासना, प्राणोपासना, मधुविद्या, गायत्रीविद्या, पञ्चाहुतिविद्या, दहरविद्या—इस प्रकार छान्दोग्यके ऋषिने जिस किसी भी विज्ञान-विषयका अवलम्बन किया है, उसीमें समग्रता ला दी है । उसीको विश्वग्राही बना दिया है । मातृ-गर्भसे जो सन्तानकी उत्पत्ति होती है, उसके पीछे जो ब्रह्मभाव है, उसके अनुभवके लिये महर्षिने एक विराट् भावशृङ्खलाका आविष्कार किया है ।

निगूढ सम्बन्धयुक्त पाँच यज्ञ हैं, पाँच आहुति हैं । नक्षत्रलोक अग्नि है, सूर्य उसका समिध् है । देवगण श्रद्धापूर्वक सूक्ष्माहुति रसपूर्ण स्निग्ध अमृतके द्वारा यज्ञसम्पादन करते हैं । सोमराज चन्द्रका अर्थात् रसाधिदेवताका जन्म होता है । पर्जन्य अर्थात् सलिल शोषणशक्ति अग्नि है, वायु उसका समिध्—यज्ञकाष्ठ है । देवतागण उसमें राजा सोमकी—जो चन्द्रशक्ति है उसीकी आहुति देते हैं, वही वृष्टिका कारण होता है । पृथिवी अग्नि है, संवत्सर अर्थात् षड्ऋतु समिध् है । देवता वर्षाकी आहुति देकर यज्ञ करते हैं । उससे अन्नकी उत्पत्ति होती है । पुरुष अग्नि है । वाक् समिध् है, देवतागण अन्नकी आहुति देकर यज्ञ करते हैं । स्त्री अग्नि है । पुरुष समिध् है । देवतागण शुक्रसिञ्चनरूप आहुति देकर यज्ञ करते हैं, उससे शिशुकी उत्पत्ति होती है । (५ । ५—८) यह दर्शन, विज्ञान और कवित्व है ।

ऐतरेय उपनिषद्का ब्रह्मज्ञान असीम आकाशसे उतरकर नीचे नहीं आता । यहाँ दृष्टिका दिङ्मण्डल सीमाबद्ध हो गया

है। ऋषि परमपुरुषके सृष्टिलीला-तत्त्वको देख रहे हैं। विराट् पुरुषके आविर्भावको देख रहे हैं।

'सोऽद्भ्य एव पुरुषं समुद्धृत्यामूर्छयत्।'

(ऐतरेय० १। ३)

परम पुरुषकी इच्छाके प्रभावसे अखिल वेद-विद्या-विभावित अखिल सृष्टि-शक्तिसमन्वित विराट् पुरुष अनन्त विस्तारवाले कारण-सलिलसे आविर्भूत होकर मूर्तिमान् हो गया है। यह अन्वेषणकी बात नहीं है, आविष्कारकी बात है। ज्ञानकी बात है। अनुमानकी बात नहीं है, प्रत्यक्षकी बात है। भूतेन्द्रिय देवतामयी त्रिविध सृष्टि है। अग्नि-वाक्-मुख, वायु-प्राण-नासिका, आदित्य-दृष्टिशक्ति-चक्षु इत्यादि क्रमसे समष्टि पुरुषके अङ्ग-प्रत्यङ्गकी उत्पत्ति होती है। विश्वमें चक्षुशक्ति एक है। वही शक्ति सभी चक्षुओंकी—सभी आँखोंकी सृष्टि करती है। इसी प्रकार श्रवणशक्ति, घ्राणशक्ति, वाक्शक्ति प्रभृति एक-एक शक्ति समष्टि-रूपिणी है। शक्तिमात्र ही व्यक्ति और देवता है। समष्टिशक्ति, व्यष्टिशक्ति, इन्द्रियादिको उद्भावित करती है। ऋषिने धीरे-धीरे मन-बुद्धि-हृदयका प्राकट्य देखा। तदनन्तर हृदय और मनसे आत्माका आभास प्राप्त किया। पश्चात् आत्मज्योतिने जिन-जिन भावों-रूपोंमें आत्मप्रकाश किया उसको भी देखा। बस, अज्ञान दूर हो गया। अब संज्ञान, आज्ञान, विज्ञान, प्रज्ञान, मेधा, धृति, मति, मनीषा, स्मृति, सङ्कल्प, क्रतु और काम आदि आत्माकी रश्मियाँ दृष्टिगोचर होने लगीं।

छान्दोग्यके ऋषिने सुदूर दर्शनदृष्टिसे नक्षत्र-नभोमण्डलमें शिशुका जन्म देखा था, ऐतरेयके वैज्ञानिकने पृथिवीके घर-घरमें शिशुका जन्म देखा। केवल गर्भ नहीं, माताकी गोदमें कुमार-का हँसता हुआ मुख देखा। दम्पतिकी प्रीति देखी।

'सा भावयित्री भावयितव्या भवति।'

(ऐतरेय० ४। ३)

परंतु उनकी ब्रह्मदृष्टि वैसी ही बनी है। ब्रह्मसूत्रके रचयिता श्रीबादरायण कहते हैं—

'ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्।' (४। १। ५)

—इस ऋषिके अन्तरमें भी यही बात है—

'यत्किञ्चेदं प्राणि जङ्गमं च पतत्रि च यच्च स्थावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं ·····प्रज्ञानं ब्रह्म।'

(ऐतरेय० ५। ३)

प्रश्नोपनिषद्में मिलती है एक ओर जिज्ञासा और दूसरी ओर ज्ञान-विज्ञान। दोनोंका सम्मिलन है। प्रश्नके बाद प्रश्न, उत्तरके बाद उत्तर हैं। जीवगण कहाँसे आते हैं? प्रजापतिने सर्वप्रथम रयि और प्राणकी सृष्टि की। प्राण आदित्य है या आदित्यमें है। रयि चन्द्रमा है या चन्द्रमामें है। उत्पत्तिकी बात संक्षेपसे कहकर ऋषिने उत्क्रमणकी अर्थात् जीवनान्तमें जीवगतिकी बात कही। दूसरा प्रश्न है—प्रजाकी रक्षा कौन करता है? जीवनी शक्ति कौन देता है? इन्द्रियाधिपति देवता हैं। प्राणाधिपति सबमें श्रेष्ठ है। सभी प्राणके अधीन हैं। आदित्य, वायु, अग्नि, इन्द्र, वरुणादि देवता जीव-जीवनकी रक्षा करते हैं। प्राण कहाँसे आता है? जीव देहमें किस प्रकारसे रहता है? प्राणमें कौन-कौन-सी क्रियाएँ हैं? प्राण-अपान-समान-उदान-व्यान कौन क्या करता है? नाड़ीजालके साथ प्राणका घनिष्ठ सम्बन्ध है। तदनन्तर जागरण, स्वप्न, सुषुप्तिका प्रसंग है। ऋषिकी दृष्टि सदा ही सुदूरगामिनी है।

मनो ह वाव यजमान इष्टफलमेवोदानः स एनं यजमानमहरहर्ब्रह्म गमयति। (प्रश्न० ४। ४)

इसके पश्चात् ओंकारका प्रसङ्ग है और तद्भावनाके द्वारा किस प्रकार कौन-कौनसे लोक जय किये जाते हैं।

माण्डूक्योपनिषद्में विज्ञान और भी अन्तरतर और अन्तर्मुखी है। ॐकार एवं आत्माकी बात है।

'सर्वमोङ्कार एव।' 'सर्वं ह्येतद्ब्रह्म। अयमात्मा ब्रह्म। सोऽयमात्मा चतुष्पात्।' 'जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः।' 'स्वप्न-स्थानोऽन्तःप्रज्ञः।' 'सुषुप्तस्थानः एकीभूतः प्रज्ञानघनः।' 'नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं न प्रज्ञानघनम्।' 'एकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थम्।'

आत्माकी यह तुरीयावस्था है। छान्दोग्यके उद्दालक-श्वेतकेतु-संवाद और नारद-सनत्कुमार-संवादमें जिस आत्म-तत्त्वपर विचार किया गया है वह दिग्दिगन्तव्यापिनी समीक्षासे युक्त है। अविरत एक्सपेरिमेंटका प्रवाह चल रहा है। अभ्युपगम सिद्धान्तको ग्रहण करके महर्षिगण सुदूरगामी अनुमान-प्रमाणके पथपर चल रहे हैं। बहिर्जगत्, अन्तर्जगत् और तदन्तर्गत जो कुछ भी है, सबकी पूरी-पूरी खोज की है और तत्तद्रूपसे आत्मतत्त्व—ब्रह्मतत्त्वको समझा है। उन-उन सिद्धान्तोंके साथ माण्डूक्यादिके सिद्धान्तमें बड़ा भेद है। छान्दोग्यके—

स य एषोऽणिमा ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्। तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो। (छान्दोग्य० ६। ८। ७)

'वह जो यह अणिमा है, एतद्रूप ही यह सब है। यह सत्य है, आत्मा है और श्वेतकेतो! वही तू है।'

इस सिद्धान्तकी प्रकृति माण्डूक्यके इस सिद्धान्तकी प्रकृतिसे भिन्न है—

सुषुप्तस्थानः·····प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः। (माण्डूक्य० ५)

'सुषुप्तस्थान प्रज्ञानघन है, एकमात्र आनन्दमय ही है, प्रकाशमुख है और आनन्दका भोक्ता है।'

और प्रश्नोपनिषद्में तो है—

एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः स परे अक्षरे आत्मनि संप्रतिष्ठते।

(प्रश्न० ४। ९)

'यह देखनेवाला, स्पर्श करनेवाला, सुननेवाला, सूँघनेवाला, स्वाद चखनेवाला, मनन करनेवाला, जाननेवाला, कर्म करनेवाला विज्ञानात्मा पुरुष है। वह अविनाशी परमात्मामें प्रतिष्ठित है।'

विज्ञानाभियान अनुमान-उपमान-शब्द-प्रमाणादिके पथसे खोज-खोजकर—देख-देखकर बहुत दूर अग्रसर हो आया है, तब भी अनुसन्धान चल रहा है समीपमें, अन्तर्देशमें। तैत्तिरीयोपनिषद्में इसका अनुभव प्राप्त होता है। पहले ही देखनेमें आता है कि ऋषि अपनी उपलब्धि-लब्ध सम्पदाओंको सजा-सजाकर विशेषरूपसे समझ ले रहे हैं। Realization हो चुका है। Recapitulation हो रहा है। शिक्षावल्लीके शेषमें ऋषि सहसा दिव्यज्ञानके व्योमयानपर चढ़कर असीम आकाशमें एक चक्कर लगाते हैं। अपूर्व सुन्दर है।

'आकाशशरीरं ब्रह्म। सत्यात्मा प्राणारामं मन आनन्दम्। शान्तिसमृद्धिरमृतम्।' (तैत्तिरीय० १। ६। ३)

द्वितीय वल्लीमें ऐसी ही और भी मनोरम बात कहते हैं—

'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म। यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्। सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता।'

(तैत्तिरीय० २। १। १)

छान्दोग्योपनिषद्से वेदान्त-विद्याका शुभ आरम्भ है। श्रीमद्भागवतमें उसकी परम पवित्र परिसमाप्ति है। इस बातको जिन्होंने नहीं समझा है, उनका वेदान्त-अध्ययन अपूर्ण ही रह गया है। वेदान्तवर्त्म सहस्रयोजनव्यापी है। काल-क्रमानुसार विज्ञान-विकाश-विवर्तकी आनुमानिक अग्रगतिके प्रसङ्गमें यहाँ पाँच उपनिषदोंकी यत्किञ्चित् आलोचना की गयी है। तैत्तिरीयकी बात चल रही है। इसके बाद है कठ, फिर केन, तदनन्तर ईश, तत्पश्चात् क्रमशः मुण्डक, श्वेताश्वतर और कौषीतकि। काल तथा तत्त्वोपलब्धिके क्रमसे ये बारह हैं। खूब सम्भव है ये सबसे प्राचीन हैं। क्रमशः ये नाना मार्गोंसे श्रीमद्भागवतके राज्यकी ओर अग्रसर हुए हैं।

इनके अतिरिक्त जो रामतापनी, गोपालतापनी, नारायणोपनिषद्, रामरहस्योपनिषद्, कालाग्निरुद्रोपनिषद्, पञ्चब्रह्मोपनिषद्, कृष्णोपनिषद्, सूर्योपनिषद्, दत्तात्रेयोपनिषद्, बृहज्जाबालोपनिषद्, मुक्तिकोपनिषद्, गर्भोपनिषद् आदि उपनिषद् हैं, उनके कालक्रम या क्रमविकासधाराका निरूपण करना बहुत कठिन है। छान्दोग्य, ऐतरेय और गर्भ—इन तीन उपनिषदोंमें गर्भविषयक ज्ञानका क्रमविकास स्पष्ट है। इन सब उपनिषदोंको साम्प्रदायिक समझकर जो लोग इनकी अवज्ञा करते हैं, उनके अतिपाण्डित्यकी प्रशंसा हम नहीं करते। सभी उपनिषद् स्वाभाविक विकासकी धाराको पकड़कर चले हैं। ये उपनिषद् नाना प्रकारसे विशाल पुराण-साहित्यकी उपक्रमणिका और भूमिका बने हुए हैं। पुराण और उपनिषद्का सम्बन्ध आगे चलकर दिखाया जायगा।

तैत्तिरीय-उपनिषद्में मिलता है—

'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता।'

(२। १। १)

उपनिषद्में यह नयी बात है। आत्मवित् निर्गुण निर्विकार निर्विकल्प आत्मा हो जाता है। **'ब्रह्मवित् ब्रह्मैव भवति।' 'शान्तं शिवमद्वैतम्'** तत्त्व हो जाता है। **'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति।'** परंतु श्रुति यहाँ इसकी ही बात कह रही है। परब्रह्मके साथ मिलकर वे समस्त कामनाओंके काम्यका उपभोग करते हैं, जिन्होंने इसी जीवनमें परब्रह्मको हृदयङ्गम किया है; किंतु क्षण-कालके लिये कौन जानता है कि शुभ्र ब्रह्मज्योतिके राज्यमें बैठकर ऋषिने रूपब्रह्मके रसराज्यकी एक झलकको किस शुभक्षणमें देख पाया था। मुण्डकोपनिषद्में है—

'तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति।'

(२। २। ७)

जिसके अमृत आनन्दरूपका दर्शन ऋषि कर रहे हैं वह अवाङ्मनसगोचर अवर्ण ब्रह्म नहीं है, रूपवर्ण-रसमय भगवान् है। तैत्तिरीय श्रुतिने इस रसब्रह्मके आभासको और भी स्पष्ट कर दिया है।

'रसो वै सः। रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति।'

(२। ७)

परब्रह्म रसब्रह्म है। रसब्रह्म रूपब्रह्म है। जिस ब्रह्ममें रूप-रस हैं, वह अनन्तकालतक आनन्द-प्रेममय जीवनयापन

करता है। उसका सीमाहीन धाम है। चिदानन्दमय सुख-दुःख है अर्थात् लीला है। वह लीला-पुरुषोत्तम है।

किंतु ऋषिका चित्त 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' भावनामय है। अतः वे विश्वयवनिकाको छिन्न नहीं कर पाते हैं। सच्चिदानन्दमयकी स्वरूप-शक्तिके तरङ्गविलास-वैचित्र्यकी वर्णच्छटा देखकर भी वे उसे हृदयमें धारण नहीं कर पाते हैं; किंतु पूर्ण-दर्शन या नित्य-दर्शनकी आशाका भी त्याग नहीं करते हैं। कठोपनिषद्में कहा है—

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूꣳ स्वाम्॥

(१।२।२२)

'मेरी अपनी कुछ भी सामर्थ्य नहीं है। वे कृपा करके यदि मुझे वरण कर लेते हैं, यदि कृपा करके उस सकल सुन्दर-सन्निवेश-अमृतोज्ज्वल तनुको मेरे नेत्रोंमें प्रकाशित कर देते हैं तो मैं कृतार्थ हो जाता हूँ।' ऋषिका यही मनोभाव है। कठोपनिषद्के शेषमें (२।२।१३) एक गूढार्थ-पूर्ण बात है—

नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनाना-
मेको बहूनां यो विदधाति कामान्।

इसे देखकर रासपञ्चाध्यायीका एक श्लोक स्मरण हो आता है—

कृत्वा तावन्तमात्मानं यावतीर्गोपयोषितः।
रेमे स भगवांस्ताभिरात्मारामोऽपि लीलया॥

(१०।३३।२०)

ब्रह्मज्ञानानुशीलनसे ऋषियोंका चित्त जितना ही स्वच्छ होता चला जा रहा है, उतनी ही चिदानन्दलीलाराज्यसे रस-रश्मियाँ आ-आकर उनके नेत्रोंमें झलक दिखा जा रही हैं।

केवल ज्ञानसे उस रागरञ्जित आकाशका आभास नहीं मिलता। अनुरागका स्पर्श आवश्यक है। ऋषियोंके हृदय कभी भी अनुरागशून्य नहीं हैं। केनोपनिषद्के ब्रह्मानुसन्धानमें अनुरागका रंग लग गया है।

श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्
वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणः।

(१।१)

यह अनुरागकी भाषा है। केनोपनिषद्का ज्ञान 'विशुद्धं केवलं ज्ञानम्' नहीं है। ज्ञानकी शुभ्र वाष्पपर प्रेमकी रवि-रश्मि पड़ जानेके कारण यहाँ इन्द्रधनुषका वर्ण प्रस्फुटित हो उठा है। ब्रह्म अशब्द, अस्पर्श, अरूप, अव्यय, अरस नहीं है। ब्रह्म यहाँ ब्रह्मवादी देवताओंके नयनगोचर होता है। इतनेपर भी वह अपूर्व, अज्ञेय है।

तद्धैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव। तन्न व्यजानन्त किमिदं यक्षमिति। (केन० ३।२)

यह लीलाकी प्रभात-किरण है। उपनिषद् पुराणके उस स्वर्गकी ओर अव्याहत गतिसे बढ़ा चला जा रहा है जहाँ शुष्क ज्ञान शोभा-सुषमामय दिव्य जीवन-तरङ्गोंमें उछलता रहता है।

ब्रह्म आभास देकर देवताओंको मुग्ध करके अन्तर्धान हो जाता है; परंतु ब्रह्मकी योगमायाशक्ति अपनी रूप-लावण्यमयी मूर्तिको प्रकट करके देवताओंके अज्ञानान्धकारको दूर कर देती है। इन्द्र देखते हैं—

तस्मिन्नेवाकाशे×× बहुशोभमानाम् उमां हैमवतीम्।

(३।१२)

दुर्गासप्तशतीमें चण्ड-मुण्ड अम्बिकाके सुमनोहर रूपको देखते हैं—

ततोऽम्बिकां परं रूपं बिभ्राणां सुमनोहरम्।
ददर्श चण्डो मुण्डश्च ..... ॥

(५।८९)

पुराण उपनिषद्का ही विकसित रूप है। उपनिषद् सतेज तरुण सुन्दर ब्रह्मज्ञान-महीरुह है और पुराण विवृद्ध श्यामशाखाप्रतान-पल्लवित-पुष्पित-फलित-प्रेमभक्ति-कल्पतरु है। उसमें भारतका ज्ञान-विज्ञान-दर्शन-भक्ति, प्रेम-साधना अखण्ड और अव्याहत है। जो लोग पुराणको अधःपतित युगका साहित्य समझते हैं वे वस्तुतः ज्ञानहीन और कुसंस्काराच्छन्न हैं। इस कुसंस्कारका तत्त्व और इतिहास हम जानते हैं।

छान्दोग्य-उपनिषद् गायत्री नामक कार्य-ब्रह्मके प्रसङ्गमें कहता है—

तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः।
पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि॥

(३।१२।६)

उपनिषद् और पुराणका सम्बन्ध-रहस्य इस मन्त्रमें छिपा है। परब्रह्मका एक पाद यह विश्वभुवन है और शेष तीन पाद उसके स्वरूपान्तर्गत हैं, उसकी त्रिपाद्विभूति हैं। एकपाद्-विभूति त्रिपाद्विभूतिके आकाशमें सूक्ष्म वाष्पकी भाँति लहरा रही है। उपनिषद् एकपाद्विभूतिभूत विश्वमण्डलमें त्रिपाद्विभूतिके छिटके हुए किरण-कणोंके अनुसन्धानमें

संलग्न है। उपनिषद्में त्रिपाद्विभूतिका प्राकट्य नहीं है। उपनिषद्में त्रिपाद्विभूतिके किसी भी भावका आविष्कार नहीं हुआ है। धाम, लीला, परिकर आदि कुछ भी स्पष्टतया उपनिषद्में नहीं है। कौषीतकि-उपनिषद्में ब्रह्मलोकका अर्थात् हिरण्यगर्भलोकका अपूर्व सुन्दर वर्णन है; किंतु वह भी एकपाद्विभूतिके अन्तर्गत है। वह अतीन्द्रिय विश्वकी सर्वोत्तम सम्पदा है तथापि त्रिपाद्विभूति नहीं है। स्वयं लीला-पुरुषोत्तम गीताके वक्ता हैं, पर गीता भी एकपाद्-विभूतिकी सीमाके अन्तर्गत ही है। कारण, गीता उपनिषद् है। भगवान् स्वयं ही महायोगेश्वर हरि होकर भी अमृताक्षर हर हो गये हैं। इस रहस्यको गोपन नहीं रक्खा गया है। वे कहते हैं—**'कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्'** अतएव श्रीकृष्ण नहीं हैं। विश्वव्यापारमें और जीव-हृदयके अन्तरतम प्रदेशमें ब्रह्मका अन्वेषण करनेमें उपनिषद् नित्य संलग्न हैं। पुराणका प्रतिपाद्य है त्रिपाद्विभूति। एकपाद्विभूति अर्थात् विश्व-व्यापार भी पुराणमें है; किंतु पुराणका लक्ष्य है—लीला, धाम, परिकर अर्थात् त्रिपाद्विभूति, भक्तानुग्रह, नीति-धर्म, जीव-जीवनका कर्तव्य, भक्तितत्त्व और मोक्षविज्ञान।

उपनिषद्में जिसका आभास प्राप्त होता है, पुराणमें वह विस्तारित और विकसित हो गया है। उपनिषद्में—

य एकोऽवर्णो बहुधा शक्तियोगा-
द्वर्णाननेकान्निहितार्थो दधाति।

(श्वेताश्वतर० ४। १)

उपनिषद्में वह प्रधानतः अवर्ण है। उसने जो विश्वमें और परव्योममें शत-सहस्र वर्णविलसित व्यापारका विधान किया है, उसका इतिहास और विवरण समस्त पुराणोंमें है।

'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्।'

(श्वेताश्वतर० ४। १०)

और—

'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्' (श्वेताश्वतर० ४। ५)

—प्रभृति आभासमात्र उपनिषद्में है। मार्कण्डेय-चण्डी आदिमें हम पाते हैं इस विषयका विशाल विस्तार और विज्ञान-विभावना। ऐतरेय उपनिषद्ने सृष्टितत्त्वकी जो संक्षिप्त व्यञ्जना दी है, श्रीमद्भागवतके तृतीय स्कन्धके पञ्चम-षष्ठ आदि अध्यायोंमें उसीका सुविस्तृत वैज्ञानिक वर्णन है। पाश्चात्य वैज्ञानिकोंको इधर ध्यान देना चाहिये। पुराण माइथोलॉजी (Mythology) नहीं है। पुराण उपनिषद्का उच्चतर विकासस्तर है।

कुसंस्कार सर्वत्र छाया है। ज्ञान, विज्ञान और दर्शनके राज्यमें भी सर्वत्र ही कुसंस्कार है—वहाँ भी भ्रान्ति-भूतका भय है। 'उपनिषद्की दृष्टिमें ब्रह्म ही एकमात्र सत्य है, जगत् मिथ्या है।' ऐसी जो एक धारणा है यह एक बुरा कुसंस्कार है। बृहत् मिथ्या है। जगत् मिथ्या है—यह बात उपनिषद्के ऋषिने कभी भ्रमसे भी नहीं लिखी। परमेश्वर परब्रह्मने निज सत्तासे, अपनी अव्यय भाववस्तुसे विश्वका सृजन किया है। इसके अतिरिक्त कोई दूसरी बात श्रुति-देवियोंने कभी नहीं सुनी। उपनिषद्से आँखें मूँदकर इसके सैकड़ों प्रमाण दिये जा सकते हैं—

'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः××।'

'स तपस्तप्त्वा इदꣳ सर्वमसृजत यदिदं किञ्च। तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्। ××सत्यमभवत्। यदिदं किञ्च।'

(तैत्तिरीय० २। ६। १)

'सर्वं खल्विदं ब्रह्म'। 'तज्जलानिति शान्त उपासीत।'

(छान्दोग्य० ३। १४। १)

'तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः।'

(श्वेताश्वतर० ४। २)

इस प्रकार सैकड़ों-सहस्रों श्रुति-वचन जगत्की सत्यताकी साक्षी दे रहे हैं। जगत् मिथ्या है, यह बात श्रुति नहीं कहती।

महान् आचार्य श्रीशङ्कराचार्यके मायावादकी आलोचना-का यहाँ स्थान नहीं है। आचार्यकी अपनी वाक्यावलीमें ही मायावाद-खण्डनके अस्त्र भरे पड़े हैं। पण्डितोंका दूसरा यह कुसंस्कार है कि 'केवल जगत् ही मिथ्या नहीं है, जीवात्मा भी मिथ्या है'। यह एक उत्कट मिथ्या है। 'तत्त्वमसि'—एवं

'नामरूपे विहाय×××परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्।'

(मुण्डकोपनिषद् ४। ८)

—इत्यादि श्रुति-वाक्योंके दोनों प्रकारके अर्थ हो सकते हैं; किंतु जीव और ब्रह्मका पार्थक्य अर्थात् द्वैत, उपनिषद्में सर्वत्र अत्यन्त परिस्फुट रूपमें पुनः-पुनः उपदिष्ट है।

'पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा
जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति॥' (१। ६)

'भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा
सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत्।' (१। १२)

(श्वेताश्वतर०)

भोग्य जगत्, भोक्ता जीव और प्रेरणकर्ता परमात्मा परब्रह्म—ये तीन विभाव ब्रह्मके ही हैं।

श्रीबादरायणने वेदान्तसूत्रमें सनिर्बन्धरूपसे पुनः-पुनः घोषणा की है कि जीव और ब्रह्म एक नहीं हैं।

'भेदव्यपदेशाच्च' (१ । १ । १८)

'अधिकं तु भेदनिर्देशात् ।' (२ । १ । २१)

जीव और ब्रह्म तत्त्वतः एक होकर भी, अंशांशी होकर भी वस्तुतः विभिन्न हैं; भावतः विभिन्न हैं । आत्मज्ञ, त्रैगुण्य-निर्मुक्त जीव, सर्वभूतात्मभूतात्मा जीव भी देहपात होनेपर ब्रह्म नहीं हो जाता । श्रीबादरायणने ब्रह्मसूत्रमें इस तत्त्वपर स्पष्टरूपसे विचार किया है । मुक्त जीव ब्रह्म हो जाता है, इत्यादि बातोंका उल्लेखमात्र भी न करके उन्होंने इस बातपर विचार किया है कि 'मुक्त जीवके देह रहती है या नहीं'—

'तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ।' (४ । ४ । १३)

—मुक्त जीवका जीवन कभी स्वप्नवत् होता है, कभी जाग्रद्वत् । जब स्वप्नवत् होता है तब स्वरूपदेह अप्रकट रहता है और जब जाग्रद्वत् होता है तब प्रकट रहता है ।

'भावे जाग्रद्वत्' (४ । ४ । १४) ।

—श्रुतिके तात्पर्यको ब्रह्मसूत्रमें निश्चितरूपसे स्पष्टाक्षरोंमें लिपिबद्ध किया गया है । ब्रह्मसूत्रमें जगन्मिथ्यावादका खण्डन किया गया है—

'आत्मकृतेः परिणामात् ।' (१ । ४ । २६)

'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' (२ । १ । १४)

—इत्यादि सूत्र देखें । मृत्तिका जैसे घटका कारण है, सुवर्ण जैसे अलङ्कारका कारण है, वैसे ही ब्रह्म जगत्का कारण है । जब कारण सत्य है, तब कार्य भी सत्य है । ब्रह्म सत्य है । जगत् सत्य है । बौद्धोंने ब्रह्म एवं आत्माको असत्य समझा था, इसीलिये उनका जगत् भी असत्य—शून्यमय हो गया ।

'शून्यं तत्त्वम् । भावो विनश्यति ।'

—उपनिषद्-दर्शन विशुद्धाद्वैतदर्शन है, इस बातको आचार्य श्रीशङ्करके अनुयायियोंके अतिरिक्त अन्य किसीने भी नहीं माना । आचार्य श्रीरामानुज विशिष्टाद्वैतवादी हैं । परमेश्वर, जीव और जड—परब्रह्म इन तीन वैभवोंसे सम्पन्न हैं ।

'त्रयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत् ।' 'त्रिविधं ब्रह्ममेतत् ।'

—यही श्रुतिप्रतिपादित है । निम्बार्क द्वैताद्वैतवादी हैं । यह अति निर्मल निःसंशय मतवाद है । श्रीमध्वाचार्य और गौड़ीय वैष्णवोंने अचिन्त्यभेदाभेदवादकी स्थापना की । ब्रह्म, माया, जीव, कर्म और काल—ये पाँच तत्त्व भिन्न होकर भी अभिन्न हैं, अभिन्न होकर भी भिन्न हैं । यह चिन्तातीत विश्वरहस्य है ।

केनोपनिषद्में भी अनुसन्धान है । एक्सपेरिमेंट है । यह पहले ही कहा जा चुका है । ईशोपनिषद् और श्वेताश्वतरोपनिषद् सम्पूर्ण सिद्धान्तके शैलशिखरपर समारूढ़ हैं । यहाँ समस्त समीक्षाओंका अन्वीक्षण आदि समाप्त हो गया है । ऋषिगण यहाँ ज्ञान-विज्ञानसंच्छिन्नसंशय होकर तत्त्व-विमानपर विचरण करते हैं । वे तत्त्वज्ञानके सीमाशैलपर आ पहुँचे हैं । जो कुछ जाना जाता है, सब जान चुके हैं, प्राप्त कर चुके हैं, देख चुके हैं । ज्ञानाभियानकी समाप्ति कहाँ है, यह भी जान चुके हैं—

'अचिन्त्या खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्'

यह समझ चुके हैं—

'यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः'

(केन० २ । ११)

जो कहते हैं कि हम ब्रह्मतत्त्वको ठीक नहीं समझ सके हैं, वे ठीक समझ गये हैं, और जो कहते हैं कि हमने ठीक समझ लिया है, वे कुछ भी नहीं समझे हैं । यह ज्ञानीकी बात है । भगवद्विषय कुछ भी नहीं समझा जाता—यह मूर्खकी बात है । उसने भगवत्कृपाका स्पर्श नहीं पाया है । भगवद्विषय सारा समझा जा सकता है, यह भी मिथ्या कथन है ।

'अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्षत्'

(ईशोपनिषद् ४)

एवं—

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥

(श्वेताश्वतर० ६ । ११)

—इत्यादि वचन ईशोपनिषद् और श्वेताश्वतरोपनिषद्में सर्वत्र हैं । उपनिषद्का ज्ञानाभियान यहाँ अन्वेषण समाप्त करके तत्त्वदर्शन और सिद्धान्तकी भूमिपर आरोहण कर चुका है । छान्दोग्यका—

'अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच'

(छान्दोग्य० १ । ९ । १)

इत्यादि काल और भाव दोनोंके ही दूरत्वसे बहुत दूर रह गये हैं ।

श्वेताश्वतरोपनिषद् अतुलनीय है । इसके अनेक कारण हैं । विशुद्ध अद्वैतवाद, मायावाद, जगन्मिथ्यावाद, जीव-ब्रह्मवाद आदि समस्त कल्पनावाद श्वेताश्वतरके सुदृढ़ विज्ञानगात्रसे आहत होकर चूरमूर हो गये हैं । **'या ते रुद्र शिवा तनूः'** प्रभृति वाक्य उपनिषद्की ज्ञान-तरणीको पुराणके तटपर पहुँचा देते हैं । श्वेताश्वतरका ब्रह्म रुद्र, हर, गिरीश,

शिव हो गया है। गीता-उपनिषद्का भी श्वेताश्वतरसे घनिष्ठ सम्बन्ध है। गीताके भाव, तत्त्व, विन्यासविधि, 'सर्वेन्द्रिय-गुणाभासम्' आदि वाक्य एवं तत्त्वदर्शन अधिकांशमें श्वेताश्वतर-से अभिन्न हैं। श्वेताश्वतरमें सर्वप्रथम सांख्यदर्शनकी भूमिका है। 'तमेकनेमिम्' श्लोक और—

'स्थूलानि सूक्ष्माणि बहूनि चैव रूपाणि देही स्वगुणैर्वृणोति।'
(श्वेताश्वतर० ५। १२)

—इत्यादि सांख्यतत्त्व है। श्वेताश्वतरके द्वितीय अध्यायमें पातञ्जलयोग-दर्शन एवं गीताके ध्यानयोगका आभास है। भक्तिके बिना कोई भी ज्ञान अन्तरमें उद्भासित नहीं होता, यह महावाक्य श्वेताश्वतरमें ही सर्वप्रथम ध्वनित हुआ है।

कौषीतकि-उपनिषद्के उज्ज्वल राज्यमें प्रवेश करनेपर प्रतीत होता है कि पुराणका शोभा-सौन्दर्यसमन्वित असीम देश अब अधिक दूर नहीं है। गोपालतापनी और कृष्णोप-निषद् श्रीमद्भागवत और विष्णुपुराणादिकी ओर मार्ग खोल देते हैं। रामतापनी उपनिषद्का उद्देश्य ज्ञान नहीं है, भक्ति है। यह श्रीरामोपासनाका ग्रन्थ है। साधन-भजनके उपदेशसे पूर्ण है। मन्त्रमयी उपनिषद् है। इसका पथनिर्देश तन्त्रकी ओर है।

वैदिक साधना देवता-विज्ञानात्मिका है। सकाम याग-यज्ञ क्रियामयी है। औपनिषदिक साधना विश्वप्रपञ्चमें सगुण-निर्गुण-द्वैताद्वैत-ब्रह्मानुसन्धानात्मिका है। पौराणिक साधना भगवद्भावना भगवदनुरागमयी भक्तिसाधना है, अमृतरूप रसकी साधना है। वह चिन्मयी सत्ताके, परमानन्दवस्तु-सत्ताके, नित्य-प्रेम-सुखमय सत्य-साम्राज्यके प्रवेशपथका अनुसन्धान करनेमें संलग्न है। तन्त्र प्रधानतः शक्ति-साधनामयी विद्या है। तन्त्रमें अध्यात्म, योग, कर्म, ज्ञान, भक्ति, मुक्ति, सभी कुछ हैं। तन्त्र सिद्धिकामी है। तान्त्रिक शक्तिसाधक है—मन्त्रतत्त्वविद् है। हिंदू-शास्त्र—हिंदू-धर्म आश्चर्य अपरिमेय है, इसका आदि-अन्त नहीं है। यह अगाध अपार ज्ञान-विज्ञान-दर्शन-प्रेम-भक्ति पारावार है। यदि पुण्य-मरण प्राप्त करना चाहते हो तो आओ, कूद पड़ो इस दिव्य सुधा-सलिल-सागरमें। यही अमृत-मरण है!

उपनिषद्में ज्ञानकी पराकाष्ठा

(लेखक—महामहोपाध्याय शास्त्ररत्नाकर पं० श्रीअ० चिन्नस्वामी शास्त्री)

जगत्स्थितिलयोद्भूतिहेतवे निखिलात्मने।
सच्चिदानन्दरूपाय परस्मै ब्रह्मणे नमः॥

'संसारकी उत्पत्ति, स्थिति और लयके कारण तथा सबके आत्मा सच्चिदानन्दस्वरूप परब्रह्मको नमस्कार है।'

इस जगत्में सभी सुख चाहते हैं, दुःखके त्यागकी इच्छा करते हैं। उसमें भी निरतिशय सुखमें सबका अधिक प्रेम होता है। यद्यपि आधुनिक समयमें जिस किसी प्रकारसे भी की हुई इन्द्रिय-तृप्तिको ही वर्तमान जन्मकी परम सफलता माननेवाले तथा इस इन्द्रिय-तृप्तिके साधनभूत विषयोंके उपभोग-में ही मनको लगाये रखनेवाले मनुष्य उन विषयोंकी प्राप्ति करानेवाली अति महान् धनराशिका किसी भी उपायसे अर्जन करना ही आत्यन्तिक पुरुषार्थ समझते हैं और उससे बढ़कर दूसरी कोई वस्तु नहीं है, ऐसा मानते हैं। धनी तथा अधिकारी पुरुष ही समाजमें गिना जाता है, वही सब जगह अगुआ हो जाता है। उसकी कही हुई सभी बातें समीचीन ही मानी जाती हैं। उसका सारा मत ही सर्वोत्तम मत है—ऐसा लोग मानते हैं; परंतु प्राचीन कालमें हमारे महर्षिगण विषय-भोगको अति तुच्छ समझते थे तथा उसके साधनभूत धन-अधिकारादिको तृणके समान मानकर आत्मज्ञानको ही सर्वोत्कृष्ट जान उसकी प्राप्ति-के लिये ही निरन्तर यत्न करते रहते थे।

इस समय भी ऐसे अनेकों श्रेष्ठ पुरुष हैं जो आज भी उसी वेदादि शास्त्रानुमोदित महर्षियोंके द्वारा संसेवित प्राचीन-तम मार्गका विशेषरूपसे समादर करते हैं। महर्षिलोग लौकिक विषयोंके विज्ञानकी अपेक्षा परम पुरुषार्थके साधनरूप पारमार्थिक आत्मज्ञानको अत्यन्त उत्कृष्ट मानते थे। इसीके द्वारा उन्होंने सम्पूर्ण स्वर्गादि लोकोंपर विजय प्राप्त की थी और परम श्रेय अर्थात् मुक्तिको प्राप्त किया था। अपनी उत्प्रेक्षा-शक्ति (अत्यन्त विवेकशील बुद्धि)के द्वारा प्राप्त तेजसे परम कल्याणके पथपर, जहाँतक वे पहुँच सके थे, दूसरे लोग उसकी कल्पना करनेमें भी समर्थ नहीं हो सकते। इस बातको पाश्चात्य देशों-के विद्वानोंने भी आश्चर्यचकित चित्तसे मुक्तकण्ठ हो स्वीकार किया है। इस प्रकारका आत्मज्ञानजनित गौरव, जो हम भारतीयोंको प्राप्त हो सका था, हमारे उपनिषद्-ग्रन्थोंके अनुशीलनसे ही उपलब्ध हुआ था।

यद्यपि वेदोंके पूर्वकाण्ड (कर्मकाण्ड)में तथा वेदोंका ही आश्रय लेकर चलनेवाली दूसरी विद्याओंमें भी आत्मस्वरूप

और उसके नित्यत्व आदिका वर्णन किया गया है तथा कर्मकाण्डकी जो कुछ और जितनी भी प्रवृत्ति है, वह सब आत्मा और उसकी नित्यताका अवलम्बन लेकर ही है; तथापि वैदिक कर्मकाण्ड आदिके द्वारा आत्माकी नित्य, निरतिशय, आनन्दमय, प्रकाशमय सर्वात्मरूपताका ज्ञान नहीं हो सकता। केवल आत्माकी नित्यताका प्रतिपादन करनेमात्रसे कर्मकाण्डका प्रयोजन सिद्ध हो जाता है। इसके सिवा आत्माकी सर्वात्मता और एकताका प्रतिपादन कर्मकाण्डके विरुद्ध भी पड़ता है। अतएव आत्माके एकत्वका प्रतिपादन करना भेदको औपाधिक बतलाना, जीवात्मा और परमात्मामें भी वास्तविक भेदका अभाव बतलाना, आत्माकी अखण्ड चिदानन्दैक-रसरूपताका अनुभव कराना—आदि सब कुछ उपनिषदोंका कार्य है। इसीमें सारी उपनिषदोंका, विशेषतः 'ईशावास्य'से लेकर 'कैवल्य' पर्यन्त द्वादश उपनिषदोंका परम तात्पर्य है। आचार्य शङ्कर भगवत्पादने भी अपने भाष्यमें इसी अभिप्रायको अभिव्यक्त किया है—

सैन्धवघनवद् अनन्तरमबाह्यमेकरसं ब्रह्मेति विज्ञानं सर्वस्यामुपनिषदि प्रतिपिपादयिषितोऽर्थः।.....तथा सर्वशाखोपनिषत्सु च ब्रह्मैकत्वविज्ञानं निश्चितोऽर्थः।

(बृहदारण्यक० १।४।१०)

तथा—

इष्यते च सर्वोपनिषदां सर्वात्मैक्यप्रतिपादकत्वम्।

(माण्डूक्य० १।३)

'ब्रह्म नमकके डलेके समान अन्तररहित (व्यवधानशून्य अविच्छिन्न) है, वह बाह्यभेदसे रहित है अर्थात् बाहरसे कुछ और भीतरसे कुछ—ऐसा नहीं है तथा सर्वदा एकरस है। सम्पूर्ण उपनिषद्में इसी विज्ञानका प्रतिपादन करना अभीष्ट है।'

'इसी प्रकार सम्पूर्ण शाखाओंकी उपनिषदोंमें भी 'ब्रह्मकी एकताका विज्ञान' ही सिद्धान्तभूत अर्थ है।'

सारी उपनिषदें सबके आत्माकी एकताका ही प्रतिपादन करनेवाली हैं; यही मानना अभीष्ट है।

इस भाष्यपर विवृति लिखते हुए आनन्दगिरि कहते हैं—

उपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिना सर्वासामुपनिषदां सर्वेषु देहेषु आत्मैक्यप्रतिपादनपरत्वमिष्टम्।

'उपक्रम और उपसंहारकी एकरूपता आदि तात्पर्य-निर्णयके छः हेतुओंको दृष्टिमें रखते हुए यही मानना इष्ट है कि सम्पूर्ण उपनिषदें सब देहोंमें स्थित आत्माकी एकताका ही प्रतिपादन करनेमें तत्पर हैं।' इस विषयमें अर्थात् जीवात्मा और परमात्माकी एकता तथा सब जीवोंकी परस्पर एकताके प्रतिपादनमें और आत्मा अखण्डानन्दरूप, चिन्मय एवं एकरस है—इस तथ्यके वर्णनमें इन सभी उपनिषदोंका कण्ठस्वर एक है। इस विषयको लेकर उनमें तनिक भी मतभेद नहीं है। यह बात नीचे उद्धृत किये हुए वचनोंसे स्पष्टतः जानी जा सकती है—

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति।
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते॥

(ईश० ६)

'जो सब भूतोंको आत्मामें ही देखता है तथा सब भूतोंमें आत्माको ही देखता है; वह इस सर्वात्मभावके दर्शनके कारण किसीसे भी घृणा नहीं करता।'

यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते॥

(केन० १।४)

'जो वाणीके द्वारा अभिव्यक्त नहीं होता। जिसके द्वारा वाणी अभिव्यक्त होती है, उसे ही तुम ब्रह्म जानो। अज्ञानीजन जिस देश-कालादिसे परिच्छिन्न वस्तुकी उपासना करते हैं, यह ब्रह्म नहीं है।'

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा
एकं रूपं बहुधा यः करोति।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
स्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम्॥

(कठ० २।२।१२)

'जो एक, सबको अपने वशमें रखनेवाला और सब प्राणियोंका अन्तरात्मा है तथा जो अपने एक रूपको ही नाना रूपोंमें व्यक्त करता है—अपनी बुद्धिमें स्थित उस आत्मदेवको जो धीर (विवेकी) पुरुष देखते हैं, उन्हींको शाश्वत सुखकी प्राप्ति होती है, दूसरोंको नहीं।'

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः।
ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः॥

(कठ० २।१।१३)

'वह पुरुष अङ्गुष्ठमात्र तथा धूमविहीन ज्योतिके समान है। वह जो कुछ हुआ है तथा होनेवाला है, सबका शासक है, वही आज है और वही कल भी रहेगा।'

परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायमशरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य। स सर्वज्ञः सर्वो भवति।

(प्रश्न० ४।१०)

'हे सोम्य ! वह जो निश्चयपूर्वक उस तमोविहीन, शरीर-रहित, लोहितादि गुणोंसे शून्य, शुद्ध एवं अविनाशी पुरुष (आत्मा) को जानता है, वह उस परम अक्षरब्रह्मको ही प्राप्त होता है। वह सर्वज्ञ और सर्वरूप हो जाता है।'

हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम्।
यच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः॥
(मुण्डक० २। २। ९)

'वह निर्मल तथा निष्कल (अवयवरहित) ब्रह्म हिरण्मय (ज्योतिर्मय) परम कोशमें स्थित है। वह शुद्ध तथा समस्त ज्योतिर्मय पदार्थोंका भी प्रकाशक है और वही परम तत्त्व है, जिसे आत्मज्ञानी जानते हैं।'

नान्तःप्रज्ञं न बहिष्प्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम्। अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः। (माण्डूक्य० ७

'वह अन्तःप्रज्ञ अर्थात् तैजसस्वरूप नहीं है, बहिःप्रज्ञ अर्थात् विश्वरूप भी नहीं है। अन्तर्बहिःप्रज्ञ अर्थात् जाग्रत् और स्वप्नकी अन्तराल-अवस्थारूप भी नहीं है, प्रज्ञानघन अर्थात् सुषुप्तावस्थारूप नहीं है। प्रज्ञ अर्थात् एक साथ सब विषयोंका प्रज्ञाता, निरा चेतनरूप नहीं है। अप्रज्ञ अर्थात् अचेतनरूप नहीं है। वह दृष्टिका विषय नहीं, व्यवहारका विषय नहीं, उसे हाथोंद्वारा ग्रहण नहीं किया जा सकता। उसकी परिभाषा नहीं हो सकती। वह अचिन्त्य है, अनिर्वचनीय है, जाग्रदादि सभी अवस्थाओंमें एकात्म-प्रत्ययरूप है, प्रपञ्च-कृत धर्मोंका वहाँ अभाव है, वह शान्त है, शिव है, अद्वैत है—ऐसे उस परम तत्त्वको ज्ञानीजन परमात्माका चतुर्थ पाद मानते हैं। वही आत्मा है, वही जाननेयोग्य है।'

स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः।
(तैत्तिरीय० २। ८। ५)

'वह जो यह पुरुषमें (पञ्चकोशात्मक देहमें) है, और वह जो आदित्यमें है—वह एक है।'

यत्किञ्चेदं प्राणि जङ्गमं च पतत्रि च यच्च स्थावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म। (ऐतरेय० ३। ३)

'जो कुछ यह जङ्गम जीवसमुदाय है, जो पक्षी हैं, जो यह स्थावर जगत् है, वह प्रज्ञानेत्र है अर्थात् प्रज्ञामें दृष्ट होता है। प्रज्ञानमें ही प्रतिष्ठित है। लोक प्रज्ञानेत्र है, प्रज्ञा ही उसकी प्रतिष्ठा है। प्रज्ञान ही ब्रह्म है।'

ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो। (छान्दोग्य० ६। ८। ७)

'हे श्वेतकेतु ! एतद्रूप ही यह सब कुछ है, यह सत्य है, यह आत्मा है, वह तुम हो।'

यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः।
तमेव मन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतम्॥
(बृहदारण्यक० ४। ४। १७)

तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः। (बृहदारण्यक० २। ५। १९)

'जिसमें पाँच पञ्चजन (गन्धर्व, पितर, देवता, असुर और राक्षस अथवा ब्राह्मणादि वर्ण और निषाद) तथा अव्याकृत प्रकाश प्रतिष्ठित है, उस आत्माको ही मैं अमृत ब्रह्म मानता हूँ। उस ब्रह्मको जाननेवाला मैं अमृत ही हूँ।' 'वह यह ब्रह्म पूर्व और अपर—कारण और कार्यसे रहित है, अन्तर-विजातीय द्रव्यसे शून्य है और अबाह्य है (बाह्य आदिके भेदसे रहित है), यह आत्मा ही सबका अनुभव करनेवाला ब्रह्म है।'

निष्कलं निष्क्रियꣳ शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्।
अमृतस्य परꣳ सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम्॥
(श्वेताश्वतर० ६। १९)

तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
स्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम्॥
(श्वेताश्वतर० ६। १२)

'जो कला अर्थात् अवयवरहित है, निष्क्रिय है, शान्त, निर्दोष और निर्लेप है, जो अमृतका सर्वोत्तम सेतु है और जिसका ईंधन जल चुका है, उस धूमादिशून्य अग्निके समान दीप्तिमान् है।' 'उसको जो धीर अपने आत्मा (अन्तःकरण) में स्थित देखते हैं उन्हींको शाश्वत सुखकी प्राप्ति होती है, दूसरोंको नहीं।'

यत्परं ब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्यायतनं महत्।
सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नित्यं स त्वमेव त्वमेव तत्॥
(कैवल्य० १। १६)

'जो परब्रह्म सबका आत्मा, विश्वका महान् आयतन, सूक्ष्मसे भी सूक्ष्मतर और नित्य है; वह तुम्हीं हो, तुम्हीं वह हो।'

यहाँ इन थोड़े-से वचनोंद्वारा दिग्दर्शनमात्र कराया गया है। इन उपनिषदोंमें इस प्रकारके अर्थवाले सैकड़ों वचन हैं, जिनका परम तात्पर्यस्वरूप एक ही अर्थ है—'एकरस अखण्ड

आनन्दस्वरूप ब्रह्म और आत्माकी एकताका निरूपण करना।' उनमें ध्यानयोग उपासनादि तथा सृष्टिमें अनुप्रवेशादि अन्य विषय भी प्रतिपादित हुए हैं; परंतु उनका मुख्यतः प्रतिपादन नहीं हुआ है, प्रकृत अर्थको अभिव्यञ्जित करनेके लिये ही उनका प्रतिपादन हुआ है। इनका मुख्य प्रयोजन है—भेद-बुद्धिका निवारण करना।

यद्यपि लोकमें एक सौ आठ उपनिषदें प्रचलित हैं और मुक्तिकोपनिषद्में भी वे नाम ले-लेकर गिनी गयी हैं तथापि उनमें उपर्युक्त बारह उपनिषदोंकी ही प्रधानता तथा सर्वोपादेयता है। इनमें बतलाये हुए अर्थका ही बहुतेरी उपनिषदें अनुवाद करती हैं। दूसरी कुछ उपनिषदें ऐसी भी हैं जो देवता-विशेषका नाम लेकर उसके स्वरूप-माहात्म्यादिका निरूपण करती हैं; परंतु वे समयाचारके प्रतिपादक (साम्प्रदायिक) ग्रन्थोंकी कोटिमें आकर सर्वत्र तथा सर्वजनोंमें आदर नहीं प्राप्त करतीं; परंतु ये द्वादश उपनिषदें साम्प्रदायिक विषयोंमें तनिक भी न पड़कर सबके लिये उपादेय बनती हैं। केवल अखण्डैकरस, निर्गुण, क्रियाकारकसे शून्य, पर, एक, सर्वात्मा, सच्चिदानन्दघनमें परम तात्पर्य रखना ही इनकी सर्वोत्तमता और सर्वादरणीयताका मुख्य कारण है। वस्तुतः अखण्ड-आनन्दैकरसस्वरूप ब्रह्म ही उपनिषद्-प्रतिपादित तत्त्व है, ऐसा श्रुतिने ही कहा है। बृहदारण्यक-उपनिषद्में कथा है कि महाराज जनकने 'कौन सर्वश्रेष्ठ ब्रह्मवेत्ता है' यह जाननेके लिये एक सहस्र गोदानकी शर्त की। उस समय भगवान् याज्ञवल्क्यने उन सहस्रों गौओंको अपने अधिकारमें कर लिया, इसपर राजसभामें बैठे हुए विद्वान् कुपित होकर उनसे अनेक प्रकारके प्रश्न करने लगे। उनमें एक शाकल्य भी था। उसके अनेक प्रश्नोंका उत्तर देनेके पश्चात् अन्तमें महर्षि याज्ञवल्क्यने भी उससे पूछा—

'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि, तं चेन्मे न विवक्ष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति।' (बृहदारण्यक० ३। ९। २६)

'शाकल्य! मैं तुमसे उस उपनिषद्-प्रतिपादित पुरुषको पूछता हूँ, यदि मुझसे उसको नहीं बतलाओगे तो तुम्हारा सिर गिर जायगा।'

शाकल्य इसका उत्तर नहीं जानता था, अतः उससे उत्तर न बन पड़ा, इस कारण उसका सिर गिर गया। इस आख्यायिका-को कहकर अन्तमें औपनिषद-पदके अर्थको श्रुतिने स्वयं ही खोला है।

'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणम्।'
(बृहदारण्यक० ३। ९। २८)

'ब्रह्म विज्ञानानन्दस्वरूप है, वह धन देनेवाले यजमानकी परम गति है।' यहाँ भगवान् शङ्कराचार्यजी अपने भाष्यमें कहते हैं—

''अतिक्रान्तवानुपाधिधर्मं हृदयाद्यात्मत्वं स्वेनैवात्मना व्यवस्थितो य औपनिषदः पुरुषः अशनायादिवर्जितः उपनिषत्स्वेव विज्ञेयो नान्यप्रमाणगम्यः तं त्वां विद्याभिमानिनं पुरुषं पृच्छामि इति।''

''विज्ञानं विज्ञप्तिः विज्ञानं तच्चानन्दं न विषयविज्ञानवद् दुःखानुविद्धम्। किं तर्हि प्रसन्नं शिवमतुलमनायासं नित्यतृप्तमेकरसमित्यर्थः।''

'हृदयादिको ही आत्मा माननारूप जो उपाधि-धर्म है, उसको अतिक्रान्त करनेवाला अपने आत्मरूपसे ही व्यवस्थित, क्षुधा-पिपासा आदि धर्मोंसे वर्जित, उपनिषदोंमें ही जाननेयोग्य तथा दूसरे प्रमाणोंके द्वारा जाननेमें नहीं आ सकनेवाला जो औपनिषद पुरुष है, उस पुरुषके विषयमें मैं विद्याका अभिमान रखनेवाले तुमसे पूछता हूँ।'

'विज्ञप्ति (बोध) का ही नाम विज्ञान है, वही आनन्द भी है। ब्रह्म-विज्ञान विषय-विज्ञानकी भाँति दुःखसे व्याप्त नहीं है। तो फिर कैसा है? प्रसन्न, कल्याणमय, अनुपम, आयास-रहित, नित्यतृप्त और एकरस है। ऐसा इसका तात्पर्य है।'

इस सन्दर्भके द्वारा यह स्पष्टरूपसे ज्ञात होता है कि पूर्वनिर्दिष्ट आत्मस्वरूप एकमात्र उपनिषदोंके द्वारा ही प्राप्त होने योग्य है। अतएव उसको औपनिषद पुरुष कहते हैं।

यहाँ 'शिव' शब्द सगुणब्रह्मका वाचक नहीं है, बल्कि माण्डूक्योपनिषद्में उल्लिखित **'शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते'** इस वाक्यगत शिवका ही पुनः निर्देश यहाँ भाष्य-कारने किया है। वहाँ माण्डूक्योपनिषद्में 'शिवम्' पदके द्वारा सगुणब्रह्मके उपादानकी लेशमात्र भी गन्ध नहीं है, क्योंकि 'वह अद्वैत है' यह बात आगे स्पष्टरूपसे कही गयी है। इसका विवरणभाष्य करते हुए कहा गया है—**'शिवं परिशुद्धं परमानन्दबोधम्'** अर्थात् 'शिव'का अभिप्राय है 'परिशुद्ध परम आनन्दमय बोध।'

इस प्रकार इन मुख्य-मुख्य उपनिषदोंका स्वतः प्रतीत होनेवाला अभिप्राय नित्य, शुद्ध, बुद्ध, मुक्त, निर्गुण, एकरस, निरतिशय अखण्ड-आनन्दस्वरूप, अद्वैत आत्माका बोध कराना ही है। कहीं-कहीं द्वैत—सगुण आदि तथा अन्यत्र भी जो इनकी प्रवृत्ति दीख पड़ती है, वह भी अद्वैततत्त्वके साधन-रूपमें ही है, न कि परम तात्पर्यरूपमें। अतएव किसी अग्रगण्य विद्वान्ने कहा है—

'तस्माद् बहून् पश्यन्त्या बहुभिर्भाषमाणाया अपि पतिव्रताया हृदयं स्वपताविव बहुभिर्वचनैरितस्ततो नीयमानानामपि भगवतीनामुपनिषदां नित्यनिरतिशयाखण्डानन्दचिद्‌घनरूपात्मैकत्व एव हृदयमवतिष्ठते' इति।

'जिस प्रकार बहुतसे पुरुषोंकी ओर देखती और बहुतोंसे बातें करती रहनेपर भी पतिव्रता स्त्रीका हृदय अपने पतिमें ही लीन रहता है, उसी प्रकार अनेकों वाक्योंद्वारा इधर-उधर लगायी जानेपर भी भगवती उपनिषद्-विद्याका हृदय नित्य, निरतिशय अखण्ड-आनन्द-चिद्‌घनरूप आत्मैकत्वमें ही स्थित रहता है।' उस प्रकारकी एकात्मरूपमें जो अवस्थिति है, वही मोक्ष है। उसीको ब्रह्मसाक्षात्कार कहते हैं। और वही अपुनरावृत्तिरूप परम पुरुषार्थ है। उसी स्थितिको लक्ष्य करके भगवान् वासुदेवने भी कहा है—

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः॥

(गीता ६। २९)

'सर्वत्र समदृष्टि रखनेवाला योगयुक्त पुरुष सब भूतोंमें आत्माको और आत्मामें सब भूतोंको देखता है।' और उसी सर्वात्मभावमें स्थित होकर महर्षि वामदेव अपनेको सर्वरूप देखते हैं—**'अहं मनुरभवं सूर्यश्च'** मैं मनु हो गया और सूर्य हो गया। न केवल एक महर्षि वामदेवको ही ऐसा ज्ञान हुआ, बल्कि अन्य महर्षियों तथा साधारण मनुष्योंमें भी जिसको ऐसा ज्ञान हुआ है, उसने भी अपनी सर्वात्मताका ही दर्शन किया है। आज भी वैसा ज्ञानी पुरुष वैसी ही स्थितिमें आ सकता है। यह बात भगवती श्रुति ही आग्रहपूर्वक कह रही है—

तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं
ब्रह्मास्मीति स इदꣳ सर्वं भवति।

(बृहदारण्यक० १। ४। १०)

"इस समय भी जो इसको इस प्रकार जानता है अर्थात् 'मैं ही ब्रह्म हूँ' ऐसा जो अनुभव करता है वह यह सर्वरूप हो जाता है।" गीताके आचार्य भगवान् श्रीकृष्ण भी कहते हैं—

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः॥

(गीता ४। १०)

'ज्ञान और तपस्यासे पवित्र हुए बहुतेरे महात्माजन मेरे स्वरूपको प्राप्त हो चुके हैं।' इस प्रकारके आत्मसाक्षात्कारकी प्राप्तिसे ही पूर्वकालमें महर्षिलोग सब प्रकारकी आसक्तियोंका त्याग करके संन्यास ग्रहण करते थे। यह श्रुति ही कहती है—

एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति।

(बृहदारण्यक० ३। ५। १)

तमेतं वै आत्मानं स्वं तत्त्वं विदित्वा ज्ञात्वा अयमहमस्मि परं ब्रह्म सदा सर्वसंसारविनिर्मुक्तं नित्यतृप्तम्' इति।

(शाङ्करभाष्य)

"शोक-मोह-जरा-मृत्यु-भूख-प्यास आदिसे रहित उस इस आत्माको ही जानकर ब्राह्मणलोग पुत्रैषणा, वित्तैषणा तथा लोकैषणासे ऊपर उठकर भिक्षाचर्यासे विचरते हैं—भिक्षाजीवी संन्यासी हो जाते हैं उस इस आत्माको—अपने तात्त्विक स्वरूपको सदा संपूर्ण संसार-धर्मोंसे रहित नित्यतृप्त परब्रह्मके रूपमें जानकर 'यह मैं हूँ'—ऐसा समझकर—ऐसा **'तमात्मानं विदित्वा'** पर श्रीशङ्कर भगवत्पादका भाष्य है। भगवान् याज्ञवल्क्यने इसी आत्मतत्त्वका उपदेश अपनी पत्नी मैत्रेयीसे किया था—

स एष नेति नेत्यात्मा, अगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यते। असङ्गो न हि सज्यते।

तथा—

यत्र सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्—इत्यादि।

(बृहदारण्यक० ४। ५। १५)

'वह यह 'नेति-नेति' इस प्रकार निर्देश किया जानेवाला आत्मा अगृह्य है—ग्रहण नहीं किया जा सकता। अविनाशी है—विनष्ट नहीं हो सकता। असङ्ग है—आसक्तिमें नहीं पड़ सकता।' तथा 'जहाँ सब कुछ आत्मा ही हो गया, वहाँ किससे किसको देखे।'

इसी आत्मतत्त्वका उपदेश भगवान् वैवस्वत धर्मराजने अपने प्रिय शिष्य नचिकेताको साग्रह आत्मतत्त्वकी जिज्ञासाके उत्तरमें दिया है—

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपाꣳसि सर्वाणि च यद्वदन्ति।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदꣳ संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्॥

(कठ० १। २। १५)

'सम्पूर्ण वेद जिस पदका प्रतिपादन करते हैं, सारी तपश्चर्याओंको जिसकी प्राप्तिका साधन बताया जाता है, जिसकी इच्छा करते हुए मुमुक्षुजन ब्रह्मचर्यका आचरण करते हैं, उस पदको मैं तुमसे संक्षेपमें कहता हूँ, 'ओम्' यही वह पद है।'

अत्यन्त गहन, अत्यन्त दुर्लभ, अतिनिगूढ़ आत्मतत्त्वका प्रतिपादन करनेसे ही इन उपनिषदोंको रहस्यात्मक माना गया है तथा उन-उन ग्रन्थोंमें वैसा कहा भी गया है। तात्पर्य यह है कि रहस्यके अर्थमें 'उपनिषद्' शब्दका प्रयोग प्रायः भिन्न-भिन्न उपनिषद्-ग्रन्थोंमें देखा गया है। उपनिषदोंमें नाना प्रकारकी जो अनेकों आख्यायिकाएँ गुरु-शिष्य-संवादरूप-

में, विद्वानोंके पारस्परिक प्रश्नोत्तरके रूपमें तथा उपदेशरूपमें प्राप्त होती हैं, उन सबका उद्देश्य है ब्रह्मविद्याकी सर्व-श्रेष्ठता तथा सर्वापेक्षा अधिक उपादेयताका प्रतिपादन करना। अनित्य वस्तुओंकी ओरसे पुरुषोंमें वैराग्य उत्पादन कर ब्रह्मविद्याकी ओर स्वतः उन्हें उन्मुख करना उनका लक्ष्य है। अतएव वे आख्यायिकाएँ सत्य हैं या असत्य—इस बातका अधिक आग्रह नहीं करना चाहिये। इसीलिये भिन्न-भिन्न स्थलोंपर कहते हैं—

आख्यायिका तु विद्याग्रहणविधिप्रदर्शनार्था विधिस्तुत्यर्था च राजसेवितं पानीयमितिवत्।

तथा—

विद्याप्राप्त्युपायप्रदर्शनार्थैवाख्यायिका।

आख्यायिका तो विद्याग्रहणकी विधि प्रदर्शित करनेके लिये तथा विधिकी प्रशंसा करनेके लिये है। जैसे किसी जलको श्रेष्ठ बतानेके लिये यह कह दिया जाय कि यहाँका पानी तो राजा भी ग्रहण कर चुके हैं। इसके सिवा, विद्याकी प्राप्तिका उपाय क्या है यह दिखलानेके लिये भी आख्यायिका दी जाती है। इसी प्रकार उन उपनिषदोंमें पञ्चाग्नि-विद्या, दहर-विद्या, संवर्ग-विद्या, प्राणाग्निहोत्र-विद्या आदि विद्याओंमें तथा मनुष्य-से लेकर ब्रह्मातक आनन्दके तारतम्यका निर्देश, प्राण आदिकी श्रेष्ठता और कनिष्ठताका कथन, जीवकी विश्व तैजस प्राज्ञ इन तीन अवस्थाओंका निरूपण करना और गुरु-शिष्योंके वंश-वर्णन आदि विषयोंमें भी वही दृष्टि रखनी चाहिये। सर्वदा अनादि अविद्याके विलासमें विकसित तथा क्रिया, कारक और फलादिरूपसे भासित होनेवाले इस मिथ्या प्रपञ्चको विद्याके द्वारा तिरोहित करके नित्य शुद्ध, बुद्ध, मुक्त, सच्चिदानन्दैकरस अद्वैत ब्रह्मके रूपमें अवस्थित होना ही परम पुरुषार्थ है, उसकी प्राप्तिमें ही पुरुषकी कृतकृत्यता है—इसके प्रतिपादनके लिये ही उपनिषदें प्रवृत्त होती हैं, यही निगूढ़ रहस्य—तत्त्व उपनिषदोंमें वर्णित है। इस प्रकार उनमें सब कुछ उत्तम-ही-उत्तम है।

ब्रह्मविद्या

(ले०—श्रीमज्जगद्गुरु श्रीरामानुजसम्प्रदायाचार्य आचार्यपीठाधिपति श्रीराघवाचार्यजी स्वामी महाराज)

अनन्त अपौरुषेय वेदवाङ्मयका ज्ञानकाण्ड है वह उपनिषत्साहित्य, जिसके बलपर अध्यात्मवादियोंने घोषणा की थी—

तत्कर्म यन्न बन्धाय सा विद्या या विमुक्तये।

कर्म वह है जो बन्धनके लिये न हो और विद्या वह है जो बन्धनसे मुक्त कर दे। ऋषियोंने इसी विद्याके प्रकाशमें अनन्त सच्चिदानन्द परब्रह्मका साक्षात्कार किया, कराया और इस विद्याको ब्रह्मविद्या कहकर परमतत्त्व (ब्रह्म) के साथ रहनेवाले उसके सम्बन्धको भी स्पष्ट कर दिया। प्रतिपादनपद्धति, विशेष ज्ञातव्य, परम्परा, आदिके भेदसे उसके अनेक रूप स्वाभाविक थे, जो विविध उपनिषदोंमें तथा एक ही उपनिषद्के विविध भागोंमें परिगृहीत होकर साधकोंके लिये प्रत्यक्ष भी हुए; तथापि ब्रह्मविद्याके इन विविध रूपोंके अन्तस्तलमें रहनेवाली स्वरूपगत एकता मिट न सकी, प्रत्युत सुस्थिर बनी रही। इसका श्रेय था मीमांसाकी उस पद्धतिके लिये, जिसने इन सभी ब्रह्मविद्याओंका—ब्रह्मविद्याके विविध रूपोंका समन्वय किया था। इसी पद्धतिका आश्रय लेकर ब्रह्मसूत्रकारने प्रमुख मानी जानेवाली बत्तीसों ब्रह्मविद्याओं-की चर्चा की और उनके सामञ्जस्यका विवेचन किया। विहङ्गम दृष्टिसे अवलोकन करनेपर १—सद्विद्या (छा०), २—आनन्दविद्या (तै०), ३—अन्तरादित्यविद्या (छा०), ४—आकाशविद्या (छा०), ५—प्राणविद्या (छा०), ६—गायत्री—ज्योतिर्विद्या (छा०), ७—इन्द्रप्राण-विद्या (छा० कौ०), ८—शाण्डिल्यविद्या (छा०, बृ० अग्नि-रहस्य), ९—नाचिकेतसविद्या (कठ०), १०—उपकोसल-विद्या (छा०), ११—अन्तर्यामिविद्या (बृ०), १२—अक्षरविद्या (मु०), १३—वैश्वानरविद्या (छा०), १४—भूमविद्या (छा०), १५—गार्ग्यक्षरविद्या (बृ०), १६—प्रणवोपास्य परमपुरुषविद्या (प्र०), १७—दहरविद्या (छा०, बृ०, तै०), १८—अङ्गुष्ठप्रमित विद्या (क०, श्वे०), १९—देवोपास्यज्योतिर्विद्या (बृ०), २०—मधुविद्या (छा०), २१—संवर्गविद्या (छा०), २२—अजाशरीरकविद्या (श्वे०, तै०), २३—बालाकिविद्या (कौ०, बृ०), २४—मैत्रेयीविद्या (बृ०), २५—दुहिणरुद्रादिशरीरकविद्या, २६—पञ्चाग्निविद्या (छा०, बृ०), २७—आदित्यस्थाहर्नामक विद्या (बृ०), २८—अक्षिस्थाहन्नामक विद्या (बृ०), २९—पुरुषविद्या (छा०, तै०), ३०—ईशावास्यविद्या (ई०), ३१—उपस्ति-कहोलविद्या (बृ०) और ३२—व्याहृतिशरीरकविद्या—ये बत्तीस विद्याएँ हैं।

ये विद्याएँ क्रमशः बताती हैं कि (१) परब्रह्म अपने

सङ्कल्पानुसार सबके कारण हैं, (२) वे कल्याणगुणाकर वैभवसम्पन्न आनन्दमय हैं, (३) उनका रूप दिव्य है, (४) उपाधिरहित होकर वे सबके प्रकाशक हैं, (५) वे चराचरके प्राण हैं, (६) वे प्रकाशमान हैं, (७) वे इन्द्र, प्राण आदि चेतनाचेतनोंके आत्मा हैं, (८) प्रत्येक पदार्थकी सत्ता, स्थिति एवं यत्न उनके ही अधीन हैं, (९) समस्त संसारको लीन कर लेनेकी सामर्थ्य उनमें है, (१०) उनकी नित्य स्थिति नेत्रमें है, (११) जगत् उनका शरीर है, (१२) उनके विराट् रूपकी कल्पनामें अग्नि आदि अङ्ग बनकर रहते हैं, (१३) स्वर्लोक, आदित्य आदिके अङ्गी बने हुए वे वैश्वानर हैं, (१४) वे अनन्त ऐश्वर्यसम्पन्न हैं, (१५) वे नियन्ता हैं, (१६) वे मुक्त पुरुषोंके भोग्य हैं, (१७) वे सबके आधार हैं, (१८) वे अन्तर्यामीरूपसे सबके हृदय-में विराजमान हैं, (१९) वे सभी देवताओंके उपास्य हैं, (२०) वे वसु, रुद्र, आदित्य, मरुत् और साध्योंके आत्माके रूपमें उपास्य हैं, (२१) अधिकारानुसार वे सभीके उपासनीय हैं, (२२) वे प्रकृतितत्त्वके नियन्ता हैं, (२३) समस्त जगत् उनका कार्य है, (२४) उनका साक्षात्कार कर लेना मोक्षका साधन है, (२५) ब्रह्मा, रुद्र आदि-आदि देवताओंके अन्तर्यामी होनेके कारण उन-उन देवताओंकी उपासनाके द्वारा वे प्राप्त होते हैं, (२६) संसारके बन्धन-से मुक्ति उनके अधीन है, (२७) वे आदित्यमण्डलस्थ हैं, (२८) वे पुण्डरीकाक्ष हैं, (२९) वे परम पुरुष (पुरुषोत्तम) हैं, (३०) वे कर्मसहित उपासनात्मक ज्ञानके द्वारा प्राप्त होनेवाले हैं, (३१) उनके प्राप्त करनेमें अनिवार्य होते हैं अन्य भोजनादिविषयक नियम भी और (३२) व्याहृतियोंकी आत्मा बनकर वे मन्त्रमय हैं ।

यह हृदयङ्गम कर लेनेपर परब्रह्मके स्वरूप, रूप, गुण, विभव आदिके सम्बन्धमें उठ सकनेवाली सभी शङ्काओंका समाधान हो जाता है । सगुण-निर्गुण, भेद-अभेद, द्वैत-अद्वैत, नित्यविभूति-लीलाविभूतिकी उलझनें भी सुलझ जाती हैं; किंतु पृथक्-पृथक् ब्रह्मविद्याओंमें परब्रह्मके पृथक्-पृथक् नाम-करण तथा ब्रह्मविद्याओंके मौलिक स्वरूप संदेहके कारण बन सकते थे, इसके लिये शेषावतार श्रीरामानुजमुनीन्द्रने ब्रह्मसूत्रके लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणमें तैत्तिरीयोपनिषद्के नारायणानुवाकको उपस्थित करते हुए लिखा है—

परविद्यासु अक्षरशिवशम्भुपरब्रह्मपरज्योतिपरतत्त्व-परमात्मादिशब्दनिर्दिष्टम् उपास्यं वस्तु इह तैः एव शब्दैः अनूद्य तस्य नारायणत्वं विधीयते । (श्रीभाष्य)

ब्रह्मविद्याओंमें जो अक्षर, शिव, शम्भु, परब्रह्म, परज्योति, परतत्त्व, परमात्मा आदि शब्द आये हैं, उन्हीं शब्दोंमें यहाँ (नारायणानुवाकमें) उपास्य परमतत्त्वका निर्देश करते हुए उनके नारायण होनेका विधान किया गया है । साथ ही—

अतो वाक्यार्थज्ञानादन्यदेव ध्यानोपासनादिशब्द-वाच्यं ज्ञानं वेदान्तवाक्यैर्विधिप्सितम् ।

—लिखकर ब्रह्मविद्यासे होनेवाले ज्ञानको वाक्यार्थज्ञान-तक सीमित न कर उसे ध्यान, उपासना आदि शब्दोंका वाच्य ठहराया है । इस प्रकार निर्णय करनेमें श्रीभाष्यकारको पाञ्च-रात्र आगम और भगवद्गीताका समर्थन तथा सर्वश्रीबोधायन, टङ्क, द्रमिडाचार्यकी परम्पराका बल भी प्राप्त हुआ था । कहना न होगा कि जहाँ पाञ्चरात्र आगमने ज्ञानकाण्डको आराध्यपरक और कर्मकाण्डको आराधनपरक बताकर भगवदाराधनमें सम्पूर्ण वेदवाङ्मयका विनियोग किया तथा गीता-चार्यने ज्ञान-कर्मानुगृहीत भक्तियोगका उपदेश देकर ज्ञानकाण्डके उपासनात्मक स्वरूपको जाग्रत् किया; वहाँ महर्षि बोधायनकी परम्पराने कर्ममीमांसा, दैवतमीमांसा और ब्रह्ममीमांसाका सम्मेलन कर सर्वकर्मसमाराध्य सर्वदेवान्तर्यामी परब्रह्मकी उपासनाको परमपुरुषार्थका साधन स्थिर करके ब्रह्ममीमांसाकी प्रधानता स्थापित की । इस प्रकार ब्रह्मविद्याओंका जो मौलिक उपासनात्मक स्वरूप सामने आता है, उसको साध्यभक्ति समझ लेनेपर यह भी कह देना आवश्यक हो जाता है कि ब्रह्मविद्याओंके मौलिक स्वरूपके अन्तर्भूत सिद्धभक्तिका संदेश भी श्रीरामानुज-मुनीन्द्रने दिया है । शरण्य-परमतत्त्वके माहात्म्यके रूपमें यद्यपि प्रत्येक ब्रह्मविद्यामें इस सिद्ध-भक्तिकी झाँकी दिखायी देती है, तथापि पृथक् न्यासविद्या (तै० श्वे०) के रूपमें उसे वह स्वतन्त्र स्थान भी मिला है, जो बत्तीसों ब्रह्मविद्याओंसे समानता ही नहीं करता, अपितु विशेषता भी ग्रहण करता है । यही 'न्यास-विद्या' है । परमगुह्यतम वह शरणागति-मार्ग, जिसमें परमपुरुष-की कृपाके सहारे साधक कृतार्थ और कृतकृत्य हो जाता है । अन्य विद्याओंके रूपमें ब्रह्मविद्या ब्रह्मको प्राप्त करानेवाली विद्या है; परंतु न्यासविद्याके रूपमें वह परब्रह्मकी अपनी दयामयी विद्या है, जो साधनकी सारी कठिनाइयोंको दूरकर और सारी बाधाओंको मिटाकर अकिञ्चन अनन्यगति साधक-को स्वयं परब्रह्मतक पहुँचा देती है । उपनिषद्-अङ्कके लिये मङ्गलाशासन करते हुए हम शरण्य परमपुरुषसे प्रार्थना करते हैं कि वे अपनी करुणा-दृष्टिसे शरण देकर समस्त प्राणियोंका परम कल्याण करें ।

उपनिषत्तत्त्व

(श्रीमहामण्डलके एक साधु-सेवकद्वारा लिखित)

सम्पूर्ण वेद तीन भागोंमें विभक्त हैं। यथा—उपनिषद्-भाग, मन्त्रभाग और ब्राह्मणभाग। उपनिषद्भाग वेदके ज्ञानकाण्डका प्रकाशक है। इस मन्वन्तरमें वेदकी ११८० शाखाएँ आविर्भूत हुईं। इतनी ही संख्यामें उपनिषद्, ब्राह्मण और मन्त्रभाग भी प्रकट हुए। पुराणों और उपनिषदोंमें वेदकी यह संख्या पायी जाती है। कलिकालके प्रभावसे इस संख्यामेंसे सहस्रांश भी इस समय नहीं मिलता है। उपनिषदोंके तुल्य ग्रन्थ पुराणोंमें भी मिलते हैं। जैसे कि महाभारतमें श्रीमद्भगवद्गीता, जो कि उपनिषदोंका सार कही जाती है।

वेद अनादि है। सृष्टिके प्रारम्भमें हमारे ब्रह्माण्डमें जितना वेद प्रकट हुआ है, उसकी स्थिति सदा हमारे ब्राह्म-सर्गमें बनी रहती है। हमारे मृत्युलोकरूपी भारतवर्षमें वेदोंका आविर्भाव और तिरोभाव हुआ करता है। सृष्टिकी प्रारम्भिक दशामें महर्षियोंके अन्तःकरणोंमें वेद ज्यों-का-त्यों सुनायी देता है, जैसे रेडियो-यन्त्रद्वारा हजारों कोसोंके शब्द ज्यों-के-त्यों सुनायी देते हैं, उसी प्रकार महर्षियोंके अन्तः-करणोंमें श्रुतियाँ अपने स्वरूपमें यथावत् प्रकट होती हैं। जिन पूज्यपाद महापुरुषोंके हृदयोंमें वेद आविर्भूत होते हैं, वे ही महर्षि कहलाते हैं। कितना ही बड़ा ज्ञानी पुरुष क्यों न हो, वह मन्त्रद्रष्टा न होनेसे महर्षि नहीं कहला सकता। वेद-मन्त्रोंके द्रष्टा ही ऋषि अथवा महर्षिपद-वाच्य हो सकते हैं।

शास्त्रोंमें ऐसा प्रमाण मिलता है कि प्रत्येक सत्ययुगमें सम्पूर्ण वेदोंका आविर्भाव मोक्षभूमिरूप भारतखण्डमें हुआ करता है और प्रत्येक कलियुगमें वेदोंका ह्रास होते-होते इस मृत्यु-लोकसे वेद ब्रह्मलोकमें चले जाते हैं। यही वेदके आविर्भाव और तिरोभावका रहस्य है। वेदका स्वरूप समझनेके लिये सबसे पहले देश-कालका ज्ञान अवश्य होना चाहिये। वेदके साथ अनादि-अनन्तकाल और ब्रह्माण्डरूपी देश तथा ब्रह्मके सदृश सत्, चित् और आनन्दभावका कैसा घनिष्ठ सम्बन्ध है, उसके समझे बिना वेदका स्वरूप ठीक-ठीक समझमें नहीं आता। ब्रह्मका स्व-स्वरूप त्रिभावात्मक है। इस कारण मीमांसाशास्त्र कहता है कि वेद भी तीन भावोंसे पूर्ण हैं और ब्रह्मकी स्वभावरूपिणी प्रकृति जब त्रिगुणमयी हैं तो शब्द-ब्रह्मरूपी वेद भी तीन गुणोंसे पूर्ण हैं। वेद त्रिभावात्मक होनेके कारण वेदका मन्त्रभाग, ब्राह्मणभाग और उपनिषद्भाग भी प्रत्येक त्रिभावात्मक है और उनकी प्रत्येक श्रुतिका तीन प्रकारसे अर्थ होना निश्चित है। इसी कारण स्मृतिशास्त्र कहता है कि जैसे चावल, दुग्ध और शर्करा—तीनों मिलकर परम पवित्र सुमिष्ट परमान्न बनता है, वैसे ही प्रत्येक श्रुति त्रिभावात्मक होकर सब प्रकारके कल्याणका कारण होती है। अतः जबतक त्रिभाव-रहस्य और त्रिगुण-रहस्यका ज्ञान साधकको नहीं होता और जबतक शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द और ज्योतिष—ये छः वेदाङ्ग तथा न्यायदर्शन और वैशेषिक-दर्शन—ये दोनों पदार्थवाददर्शन, योगदर्शन और सांख्यदर्शन—ये दोनों सांख्यप्रवचनदर्शन और वेदके कर्मकाण्ड, उपासनाकाण्ड और ज्ञानकाण्डके तीन मीमांसादर्शन—इस प्रकारके सात वैदिक दर्शनोंका अच्छी तरहसे अनुशीलन साधक नहीं करता और साथ-ही-साथ भगवद्-उपासनाके द्वारा योगयुक्त अन्तर्मुखवृत्ति नहीं प्राप्त कर लेता, तबतक वेदार्थ समझनेमें साधक समर्थ नहीं होता।

उपनिषद्-ज्ञान प्राप्त करनेके लिये सृष्टिज्ञान और देश-कालका ज्ञान प्राप्त करना अत्यावश्यक है। सृष्टिके साथ जो कालका सम्बन्ध है, उसके विषयमें जैसा सुन्दर, विस्तृत और अलौकिक वर्णन वेद और शास्त्रोंमें पाया जाता है, वैसा और कहीं देखने अथवा सुननेमें नहीं आता। हमारे इस मृत्युलोक भारतवर्षकी आयुके निर्णय करनेमें अनेक पदार्थ-विद्यासेवी (साइंटिस्ट) विद्वानोंने अनेक प्रकारकी कल्पनाएँ की हैं। उन्होंने सृष्टिकी उत्पत्तिके विषयमें, मनुष्य-सृष्टिके विषयमें, वेदके आविर्भावके विषयमें और इसी प्रकारसे नाना देश और नाना पर्वत आदिकी सृष्टिके स्तरोंके विषयमें नाना कल्पनाएँ भी की हैं। किसीने इसकी दो-चार हजार वर्षोंकी ही गणना की है। अब वह गणना कुछ आगे अवश्य बढ़ी है; किंतु उसके साथ भारतवर्षके प्राचीन सिद्धान्तोंको मिलानेपर एक कौतुक-सा मालूम होता है। सनातन-धर्मके प्राचीन ग्रन्थोंमें एक ब्रह्माण्डकी आयुका निर्णय करनेमें इस प्रकारकी गणना पायी जाती है कि १०० त्रुटिका एक पर, ३० परका एक निमेष, १८ निमेषोंकी एक काष्ठा, २० काष्ठाओंकी एक कला, ३० कलाओंकी एक घटिका, दो घटिकाओंका एक क्षण, ३०

क्षणोंका एक अहोरात्र अर्थात् मनुष्यका पूरा दिन-रात होता है। इसी संख्यासे मानववर्ष-गणना की जाती है। इस हिसाबसे १७२८००० मानववर्षोंका सत्ययुग, १२९६००० मानववर्षोंका त्रेतायुग, ८६४००० वर्षोंका द्वापरयुग और ४३२००० वर्षोंका कलियुग है और ४३२०००० मानववर्षोंका महायुग होता है। ७१ महायुगोंका अर्थात् ३०६७२०००० वर्षोंका एक मन्वन्तर होता है और ८६४०००००० वर्षोंका ब्रह्माका एक दिन-रात अर्थात् एक कल्प होता है।

३११०४०००००००० मानववर्षोंमें एक ब्रह्मापदधारी बदल जाते हैं। १८६६२४०००००००००००० मानववर्षोंमें एक विष्णुपदधारी बदल जाते हैं। इसी प्रकार ४४७८९७६०००००००००००००००००० मानववर्षोंकी भगवान् शिवकी आयु समझी जाती है, जो ब्रह्माण्डका प्रलय करके ब्रह्ममें लय हो जाते हैं। अनन्तकोटि ब्रह्माण्ड-भाण्डोदरी ब्रह्मशक्ति जगदम्बाकी एक त्रुटिके शिवजीके पाँच करोड़ निमेष होते हैं। इससे एक ब्रह्माण्डके लय होनेका समय निर्धारित किया जा सकता है। इससे यह तात्पर्य है कि जगदम्बाकी एक त्रुटिमें एक ब्रह्माण्डका सम्पूर्ण प्रलय हो जाता है। जैसे ब्रह्मा-विष्णु-महेशरूपी त्रिमूर्तिके प्रकट होनेसे पहले प्राकृतिक सृष्टि होती है और उसमें ब्रह्माण्डके उपादानरूपी परमाणु-पुञ्जोंको एकत्र करनेमें समय लगता है, उसी प्रकार भगवान् शिव जीवोंका प्रलय करके ब्रह्मीभूत हो जाते हैं। उसके बाद भी परमाणुपुञ्जोंके बिखरनेमें समय लगता है। सृष्टिके और प्रलयके सब कार्य जिस समयमें हों, उस समयको ब्रह्माण्डकी आयु कह सकते हैं और वह ब्रह्माण्डकी आयुका काल श्रीजगदम्बाकी एक त्रुटि समझी जा सकती है। *

श्रीमार्कण्डेय आदि पुराणोंमें १४ मन्वन्तरोंका संक्षिप्त वर्णन है और यह भी स्पष्ट वर्णन है कि ७१ महायुगोंका एक मन्वन्तर होता है। प्रत्येक मन्वन्तरमें देवराज इन्द्रपदधारी देवता भी कालराज मनुके साथ ही बदल जाते हैं। उस समय भूलोक, भुवर्लोक और स्वर्लोक—तीनोंके बड़े-बड़े पदधारी सब देवता बदल जाते हैं। कर्मके चालक देवता, ज्ञानके चालक ऋषि और स्थूल शरीर आदिके सञ्चालक पितृगण, जो तीनों ही तीन श्रेणीके देवता हैं, इनके जितने बड़े-बड़े पदधारी हैं, वे सब प्रत्येक मन्वन्तरमें बदल जाया करते हैं। इस कारण भूः, भुवः, स्वः—इन तीनों लोकोंकी शृङ्खला और सभ्यता आदिमें बड़ा अन्तर पड़ जाता है। प्रत्येक मन्वन्तरमें जो परिवर्तन होता है, वह भूः, भुवः, स्वःरूपी त्रिलोकमें होता है। मन्वन्तरमें कभी पूरा प्रलय नहीं होता, खण्ड-प्रलय होता है और देवपदधारी तो अवश्य ही बदल जाते हैं। ये सब बातें प्राचीन आर्योंके वेद और शास्त्रोंसे भलीभाँति प्रमाणित हैं। इन सब कालके विभागोंकी संख्याके देखनेपर दैवीजगत्के माननेवाले विद्वान् तो आनन्दित होते ही हैं; किंतु जो दैवीजगत्पर आस्था न भी रखते हों, वे विद्वान् भी प्राचीन आर्योंके कालके सम्बन्धके इन हिसाबोंको देखकर चकित हुए बिना न रहेंगे। उपनिषदोंके देश-काल-ज्ञान प्राप्त करनेके लिये शास्त्रोक्त दो मतोंका जानना परमावश्यक है। एक 'योगी-मत' और दूसरा 'वैष्णव-मत।' योगी-मतमें—एक अद्वितीय ब्रह्मसे ब्रह्माण्डकी सृष्टि होती है और पुनः उसीमें ब्रह्माण्डका लय हो जाता है। यह मत अद्वैतवादका पोषक है। दूसरा मत वैष्णव-मत कहलाता है। उसके अनुसार सृष्टि प्रवाह-रूपसे अनादि अनन्तरूप है। ब्रह्माण्ड कितने हैं, इसकी गणना कोई नहीं कर सकता। ऐसे अगणित ब्रह्माण्डोंके बीचमें एक गोलोक-धामका होना यह मत मानता है। उस गोलोकधाममें अनन्तकोटि-ब्रह्माण्डनायक श्रीकृष्णचन्द्र विराजते हैं और वहाँ रास-महोत्सवका निरन्तर होना माना जाता है। वे यह भी मानते हैं कि पूर्णावतार श्रीकृष्णने भक्तोंके ऊपर कृपा करके इस महारास-महोत्सवका नमूना व्रजगोपिकाओंको दिखाया था। ऐसे दूसरे मतवाले जब अनादि अनन्त सृष्टि-प्रवाहको मानते हैं तो स्वतः ही अद्वैतवादियोंकी तरह वे मुक्ति नहीं मानते हैं। उपनिषदोंमें अधिकतर पहले मतका और कहीं-कहीं दूसरे मतका आभास मिलता है।

जब कोई ब्रह्माण्ड प्रथम उत्पन्न होता है, तब उस ब्रह्माण्डके परमाणुपुञ्ज प्रकृति माताकी आकर्षणशक्तिके अनुसार एकत्रित होकर जीववासोपयोगी स्थूल या सूक्ष्म लोकोंको उत्पन्न करते हैं। उस समय एक ब्रह्माण्डके अधिष्ठाता भगवान् ब्रह्मा, भगवान् विष्णु और भगवान् शिवका आविर्भाव नहीं रहता है। उस समय चाहे देवलोकसमूह हों अथवा हमारा मृत्युलोक हो, इन सबका केवल गोलक बनता है। इसी दशाको प्राकृतिक सृष्टि कहते हैं। क्योंकि ये सब ब्रह्मप्रकृति त्रिगुणमयी जगदम्बाके स्वाभाविक नियमके अनुसार ब्रह्माण्ड-गोलक

---

* (१) चतुर्युगसहस्राणि दिनं पैतामहं भवेत्।
पितामहसहस्राणि विष्णोश्च घटिका मता॥
विष्णोर्द्वादशलक्षाणि कलार्धं रौद्रमुच्यते।
(दैवीमीमांसा भाष्य, उत्पत्तिपादसूत्र ४)

(२) चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्यते।
पितामहसहस्राणि विष्णोरेका घटी मता॥
विष्णोर्द्वादशलक्षाणि निमेषार्धं महेशितुः।
दश कोट्यो महेशानां श्रीमातुस्त्रुटिरूपकाः॥
(शक्तिरहस्य)

बन जाते हैं। उस समय उनमें जीवोंका वास नहीं रहता। इस विषयमें पूज्यपाद प्राचीन ऋषिगण और आजकलके पदार्थविद्या (साइंस) के विद्वज्जन दोनों एकमत हैं। पदार्थ-विद्यासेवी (साइंटिस्ट) भी साधारणतः यही कहते हैं कि हमारी पृथिवी पहले जीववासोपयोगी नहीं थी। इसी जीववासोपयोगी बननेसे पहलेकी अवस्थाका नाम 'प्राकृतिक सृष्टि' है। उसके अनन्तर सर्वशक्तिमान् भगवान्‌की इच्छासे जब ब्रह्मा-विष्णु-महेशरूपी त्रिमूर्तिका आविर्भाव होता है और भगवान् ब्रह्मा अपनी इच्छाशक्तिसे जीव-सृष्टिका प्रारम्भ करते हैं और देवसृष्टि प्रारम्भ हो जाती है, उसीको 'ब्राह्मी-सृष्टि' कहते हैं। उसके अनन्तर प्रजापतिगण उत्पन्न होकर विस्तृत सृष्टि-को केवल अपनी मानसशक्तिसे उत्पन्न करते हैं, वही 'मानस-सृष्टि' कहाती है। यह सृष्टि भी देवताओंकी ओरसे ही होती है। उसके अनन्तर स्त्री-पुरुषके संयोगसे जो सृष्टि होती है, वह 'वैजी-सृष्टि' है। यही चार प्रकारका सृष्टिप्रकरण है, जो प्राचीन वेद और शास्त्रोंमें पाया जाता है।

वेदके मन्त्रभाग और ब्राह्मणभागके सब मन्त्रोंमें यद्यपि त्रिभावात्मक तीन प्रकारके प्रयोग हो सकते हैं; परंतु उपनिषदों-में, जो वेदके ज्ञानकाण्डके प्रकाशक हैं, इन तीन भावोंका अद्‌भुत रहस्य प्रकाशित है। बृहदारण्यक आदि उपनिषदोंके पाठक इसको अच्छी तरह समझ सकते हैं। यद्यपि इस समय केवल १०८ के लगभग उपनिषद्-ग्रन्थ मिलते हैं। शेष सहस्राधिक लुप्त हो गये हैं; तो भी जो उपनिषद्-ग्रन्थ मिलते हैं, वे परमानन्दप्रद हैं। पञ्चम वेदरूपी महाभारतकी श्रीमद्‌भगवद्-गीताके पाठ करनेसे भावुक भक्त यह समझ सकते हैं कि वह जिन उपनिषदोंका सार कही जाती है, उनकी ज्ञान-गरिमा कैसी है। उपनिषदोंके द्वारा काल-ज्ञान, चतुर्दशभुवन-रूपी देश-ज्ञान, दैवी जगत्‌का विस्तृत ज्ञान, देवपदधारियोंका ज्ञान, सब वैदिक दर्शनोंका ज्ञान और कर्मका ज्ञान, जो कर्म ब्रह्मके सच्चिदानन्दभावके त्यागका कारण होता है, उसका रहस्य तथा अन्तिम वैदिक मीमांसाका सिद्धान्त, यथा—जगत् ही ब्रह्म है, ब्रह्म ही जगत् है, जीव ही ब्रह्म है इत्यादि आध्यात्मिक रहस्यपूर्ण सभी सिद्धान्त मिलते हैं और वैदिक उपनिषदोंमें सब प्रकारके ज्ञानका बीज कैसे पाया जाता है। इसका दिग्दर्शन श्रीमद्‌भगवद्‌गीता कराती है, जिसके महत्त्व-के विषयमें सारा संसार एकमत है। यही उपनिषत्तत्त्व है।

औपनिषद-सिद्धान्त

(श्रीश्रीस्वामीजी श्रीविशुद्धानन्दजी परिव्राजक)

विश्वके समस्त मानव-समाजको नव चेतना देकर आत्यन्तिक शान्ति प्रदान करनेका श्रेय हमारे औपनिषद-सिद्धान्तको है। उपनिषदें साक्षात् कामधेनु हैं। ब्रह्मसूत्रोंकी रचना इन्हींके आधारपर हुई है तथा श्रीमद्भगवद्गीता भी गोपालनन्दनद्वारा दोहन किया हुआ इन्हींका परम मधुर दुग्धा-मृत है। भारतवर्षके जितने भी आस्तिक सम्प्रदाय हैं, सबके आधार ये ही तीन ग्रन्थरत्न हैं, जो 'प्रस्थानत्रयी'के नामसे प्रख्यात हैं। सभी सम्प्रदायों—अद्वैत, विशिष्टाद्वैत, शुद्धाद्वैत, द्वैताद्वैत, द्वैत और शिवाद्वैतादिकी आधारभूता प्रस्थानत्रयी है। इस प्रस्थानत्रयीके आधारपर ही सभी सम्प्रदायाचार्योंने अपने-अपने विचारानुसार विवेचनात्मक व्याख्या करके परम सत्यका अन्वेषण किया है।

उपनिषदोंका प्रादुर्भाव वेदके अत्युच्च शीर्षस्थानीय भाग-से हुआ है, जिन्हें प्रायः वेदान्त, ब्रह्मविद्या या आम्नाय-मस्तक कहते हैं। वस्तुतः उपनिषद् ही ब्रह्मविद्याके आदि-स्रोत हैं। उनसे निकलकर ही विविध वाङ्मयके रूपमें विकसित हुई ज्ञान-गङ्गा जीवोंके पाप-तापको शमन करती है। जिनके मन्त्रोंके पाठमात्रसे ही हृदय एक अपूर्व मस्तीका अनुभव करने लगता है, उन उपनिषदोंकी महिमा वर्णन करना सूर्यको दीपक दिखानेके समान है। हमारा उपनिषत्-सिद्धान्त ब्रह्मविद्याके जिज्ञासुओंको आत्मज्ञ होनेका आदेश देता है, न कि अशेषविद्या-महार्णवसम्पन्न केवल शास्त्रज्ञ होनेका! क्योंकि केवल शास्त्रज्ञ होनेसे संसृतिचक्ररूप शोक-समुद्रको पार नहीं किया जा सकता; इसके लिये तो अनुभव-युक्त आत्मवेत्ता होनेकी ही आवश्यकता है। इसीलिये उपनिषदोंमें अनेक आख्यायिकाओंद्वारा सृष्टि-प्रपञ्चका निरसन करके जिज्ञासुओंकी बुद्धिमें अभेद-ज्ञान स्थिर करनेके लिये **'एकमेवाद्वितीयम्' 'इदं सर्वं यदयमात्मा' 'उदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवति'** आदि अनेक श्रुतियोंसे अभेददर्शीकी प्रशंसा और भेददर्शीकी भर्त्सना की गयी है।

अद्वैत वेदान्त-प्रक्रियानुसार जीव अविद्याकी तीन शक्तियों 'मल, विक्षेप और आवरण' से आवृत है। इनमें मल—

अन्तःकरणके मलिन संस्कारजनित दोषोंकी निवृत्ति निष्काम-कर्मसे होती है, विक्षेप (चित्तचाञ्चल्य) का नाश उपासनासे होता है और आवरण (स्वरूप-विस्मृति) का नाश तत्त्वज्ञान-से होता है, अर्थात् चित्तके इन त्रिविध दोषोंके लिये उपनिषदोंमें अलग-अलग ओषधियाँ बतायी गयी हैं; जिनसे तीन ही प्रकारकी गतियाँ होती हैं। सकामकर्मी लोग धूममार्ग-से स्वर्गादि लोकोंको प्राप्त होकर पुण्य क्षीण होनेपर पुनः जन्म लेते हैं और निष्कामकर्मी उपासक अर्चिरादिमार्ग-से अपने उपास्यदेवके लोकमें जाकर अधिकारानुसार 'सालोक्य, सामीप्य, सारूप्य या सायुज्य' मुक्तिविशेष प्राप्त करते हैं। इन दोनों सकाम और निष्कामकर्मियोंसे भिन्न जो तत्त्वज्ञानी होते हैं, उनके प्राणोंका उत्क्रमण—लोकान्तरगमन नहीं होता अर्थात् उनके शरीर अपने-अपने तत्त्वोंमें लीन हो जानेसे उन्हें कैवल्यपद प्राप्त हो जाता है।

अस्तु, इस प्रकार हमारे अनादि उपनिषद् उस परब्रह्म-के स्वरूपका विशद और स्फुट निरूपण कर हमारी हृदय-भूमिको इस योग्य बनाते हैं कि जिससे उसमें तत्त्वज्ञानरूप अङ्कुर शीघ्र ही प्रस्फुटित हो जाय एवं किसी भी कल्याण-कारिणी विद्याको ग्रहण करनेके लिये मनुष्यको कितने सत्य, तप, सेवा, त्याग, श्रद्धा और विनय आदिकी आवश्यकता है—यह बात उपनिषदोंकी कई आख्यायिकाओंद्वारा प्रदर्शित की गयी है। इतना ही नहीं, बल्कि ब्रह्मनिष्ठकी अभय-प्राप्ति-निरूपणके साथ-साथ ब्रह्मके सर्वान्तर्यामित्व और सर्वशासकत्व-का वर्णन करते हुए ब्रह्मवेत्ताके आनन्दकी सर्वोत्कृष्टता अनेक स्थलोंमें दिखलायी गयी है। तात्पर्य यह है कि प्रधानतया उपनिषदोंका लक्ष्य ब्रह्मविद्या-उपलब्धिकी ही ओर है, इसीलिये तत्त्वज्ञान एवं तदुपयोगी कर्म और उपासनाओंका विशद तथा विस्तृत वर्णन किया गया है।

ब्रह्मविद्याके प्रसादसे समत्वंदर्शन होता है। अज्ञानकी ग्रन्थियोंका भेदन होकर समस्त संशयोंका विघात हो जाता है एवं कर्मचाञ्चल्य सुसंयत होकर चित्त अन्तर्मुखी हो जाता है। ब्रह्मविद्यासे ही मिथ्यानुभूतिका नाश होकर स्वयंप्रकाश अवाङ्मनसगोचर चेतनानन्दरसैकघन विज्ञानस्वरूप परब्रह्म-का साक्षात्कार होता है। ब्रह्मविद्यारूप अमृतपानका अकथनीय महत्त्व है, जिसने इस अमृततत्त्वका पान किया, वह निहाल हो गया; उसे फिर न कुछ कर्तव्य है, न प्राप्तव्य। ब्रह्मवेत्ता-की दृष्टिमें सारे प्रपञ्च-प्रसारका विलय होकर सच्चिदानन्द-स्वरूप हो जाता है, उसे असत् जड और दुःखरूप प्रतीत नहीं होता। उसकी दृष्टिमें तो द्रष्टा, दृश्य और दर्शन-रूप त्रिपुटीका भी विलय हो जाता है, वह एक निश्चल, निर्बाध, निष्कल और चिदानन्दघन-सत्तामात्र रह जाता है। उसके द्वारा जो भी आदर्श कार्य होते हैं, वे अन्य लोगोंकी दृष्टिमें ही होते हैं। ब्रह्मवेत्ताकी दृष्टिमें तो न कोई कार्य है और न कोई करनेवाला ही। क्योंकि तत्त्वदर्शी लोगोंको जल और वीचिमें अन्तर नहीं दीखता। वह भिन्नत्व तो बाह्यदर्शी लोगों-की दृष्टिमें ही प्रतीत होता है, जिससे प्रेरित होकर वे कहते हैं कि जलमें तरङ्गें उठती हैं; किंतु जलने उन तरङ्ग-वीचियोंको कब देखकर उनकी गणना की है? कहनेका तात्पर्य यह है कि 'एक अखण्ड चिद्घन वस्तुको छोड़कर उत्पत्ति, प्रलय, बद्ध, साधक, मुमुक्षु और मुक्त आदि किसी भी प्रकारका व्यवहार ही नहीं है।' ब्रह्मतत्त्व अत्यन्त ही दुर्दर्श है; क्योंकि निरन्तर व्यवहारमें ही रत रहनेवाले विषयी जीवोंकी दृष्टि इस व्यवहारातीत लक्ष्यतक पहुँचनी अत्यन्त कठिन है। जिन वेदके पारगामी मुनिजनोंके राग, द्वेष, लोभ, भय और क्रोधादि विकार श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ सद्गुरुकी कृपासे सर्वथा निवृत्त हो गये हैं, उन्हींको इस प्रपञ्चातीत अद्वयपदका बोध होता है। इस विशुद्ध तत्त्वका बोध हो जानेपर वह महात्मा सर्वथा निर्द्वन्द्व और निर्भय हो जाता है एवं स्तुति, नमस्कार और स्वधाकारादि कर्मश्रेणीसे ऊपर उठकर यदृच्छा-लाभ-सन्तुष्ट हो जाता है। फिर बाहर-भीतर—सर्वत्र एक आत्म-तत्त्वको ओतप्रोत देख उसीमें रमण करता हुआ कभी तत्त्व-च्युत नहीं होता। यही बोधस्थिति है, इसीके लिये जिज्ञासुओं-का सारा प्रयत्न होता है और इसी स्थितिको प्राप्त होनेपर प्राणी कृतकृत्य होता है। कहनेका तात्पर्य यह है कि 'औपनिषद-दर्शन ही सम्यग्दर्शन है, जिसके प्रसादसे भव-भयका निरसन होकर आत्यन्तिक आनन्दकी प्राप्ति होती है।' इस विशुद्ध दृष्टिको प्राप्त कर लेना ही मनुष्य-जीवनका परम उद्देश्य है। एवं गहनतामें अनुप्रविष्ट हुए इस औपनिषद-सिद्धान्त-को प्राप्त किये बिना जीवन व्यर्थ है। इसे प्राप्त न करना ही सबसे बड़ी हानि है। अतः इस प्रस्तुत उपनिषद्-अङ्कसे इस दृष्टिको पानेके लिये प्रत्येक कल्याणकामी पाठकको प्राणपणसे प्रयत्न करना चाहिये, जिससे वह उपनिषद्के महान् और गूढ़तम सिद्धान्तको धारण करनेकी क्षमता प्राप्त कर सके।

उपनिषत्तत्त्व

(लेखक—पं० श्रीजानकीनाथजी शर्मा)

सर्ववेदान्तप्रतिपाद्य परब्रह्म ही उपनिषदोंका चरम तत्त्व है; किंतु इस तत्त्वको हृदयङ्गम करना अत्यन्त दुरूह है। बिना अधिकारीके तत्त्वका साक्षात्कार भी नहीं होता। इसीलिये उपनिषदोंमें सर्वत्र ही अधिकारकी चर्चा आयी है।

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः॥

'आचार्यवान् पुरुषो वेद', 'नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्', 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्'

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः॥

—आदि उपनिषन्मन्त्रों एवं गीताके शब्दोंमें तत्त्वज्ञान-प्राप्तिके लिये अधिकारीके निमित्त गुरूपसदनादि कुछ विशिष्ट नियम भी बतलाये गये हैं। श्रीमद्भागवतमें बतलाया गया है कि वेदान्तके श्रवण-मननादिसे तथा भगवान्‌के गुणोंके बार-बार श्रवण करनेसे भगवद्ध्यानादिके द्वारा कामादि दोषोंका शीघ्र ही उपशमन होता है। इस तरह इन अमङ्गल-जनक वस्तुओंके नष्टप्राय हो जानेपर श्रेष्ठ पुरुषोंकी नित्य सङ्गति प्राप्त करनेसे भगवान्‌में नैष्ठिकी भक्ति उत्पन्न होती है। ऐसी परिस्थितिमें कामादि दोषोंके शान्त पड़ जानेपर निर्विघ्न चित्तमें केवल सत्त्वगुणकी स्थिति होती है, और चित्त प्रसन्नताको प्राप्त होता है। इस तरह मुक्तात्मा प्रसन्नमन पुरुषके हृदयमें भगवद्भक्तिके योगसे भगवत्तत्त्वका विज्ञान उदय होता है—

शृण्वतां स्वकथां कृष्णः पुण्यश्रवणकीर्तनः।
हृद्यन्तःस्थो ह्यभद्राणि विधुनोति सुहृत्सताम्॥
नष्टप्रायेष्वभद्रेषु नित्यं भागवतसेवया।
भगवत्युत्तमश्लोके भक्तिर्भवति नैष्ठिकी॥
तदा रजस्तमोभावाः कामलोभादयश्च ये।
चेत एतैरनाविद्धं स्थितं सत्त्वे प्रसीदति॥
एवं प्रसन्नमनसो भगवद्भक्तियोगतः।
भगवत्तत्त्वविज्ञानं मुक्तसङ्गस्य जायते॥

(श्रीमद्भा० १। २। १७–२०)

तत्त्वज्ञानकी फलश्रुतिमें कहा गया है कि आत्मामें ही ईश्वरके दर्शन होनेपर हृदयकी ग्रन्थि कट जाती है, सारे संशय विलीन हो जाते हैं और सारे कर्म नष्ट हो जाते हैं—

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि दृष्ट एवात्मनीश्वरे॥

(श्रीमद्भा० १। २। २१)

यही बात कुछ अन्तरसे मुण्डकोपनिषद्‌के द्वितीय खण्डमें कही गयी है।

'तत्त्वं किम्'—तत्त्व क्या है—इस जिज्ञासासे यदि उपनिषदोंका आलोडन या श्रवण-मनन किया जाय तो **'यहाँ ब्रह्मके अतिरिक्त और कुछ नहीं है' 'यथार्थतः वह ब्रह्म ही सत्य है' और 'एकमात्र वही है'** यही तत्त्व उपलब्ध होता है।

'ईशावास्यमिदꣳ सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत्', 'यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः। तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः', 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' 'स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो', 'ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानम्', 'सर्वं ह्येतद्ब्रह्म अयमात्मा ब्रह्म' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' 'नेह नानास्ति किञ्चन', 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति', 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः', 'द्वितीयाद्वै भयं भवति'

—आदि श्रुतियाँ इस तत्त्वको स्पष्टतः प्रतिपादित करती हैं। और—

'वासुदेवः सर्वमिदम्', 'समं पश्यन्हि सर्वत्र', 'यो मां पश्यति सर्वत्र' 'सकलमिदमहं च वासुदेवः', 'एकः स आत्मा पुरुषः पुराणः', 'सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरम्'

सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः।
भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः॥

—आदि वचनोंसे अन्यत्र भी यही कहा गया है। कुछ लोग—

'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ' 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः', 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम्।'

—आदि श्रुतियोंको सिद्धान्त मान बैठते हैं; किंतु यों सिद्धान्ततः तत्त्वनिरूपणकी बात नहीं है। ऐसे तो उपनिषदोंमें नचिकेता, यमराज, जनक, याज्ञवल्क्य आदि कितनोंके नाम आये हैं, पर किसीका नाम आ जानेसे किन्हीं शब्दोंकी

पुनरुक्तियाँ मिल जानेसे उन्हें ही तत्त्व नहीं कहा जा सकता। यही कारण है कि विशिष्टाद्वैतसम्प्रदायाग्रणी भगवान् श्रीरामानन्दाचार्यने भी श्रीसुरसुरानन्दजीके 'तत्त्वं किम्' इस प्रश्नके उत्तरमें—

विश्वं जातं यतोऽद्धा यदवितमखिलं लीनमप्यस्ति यस्मिन्
सूर्यो यत्तेजसेन्दुः सकलमविरतं भासयत्येतदेषः।
यद्भीत्या वाति वातोऽवनिरपि सुतलं याति नैवेश्वरो ज्ञः
साक्षी कूटस्थ एको बहुशुभगुणवानव्ययो विश्वभर्ता॥

इस प्रकार ही तत्त्वका निरूपण किया है। इस श्लोकमें स्पष्ट है कि—

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति।
यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति। तद्विजिज्ञासस्व। तद्ब्रह्मेति।
(तैत्ति० ३। १। १)

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति।
(श्वेता० ६। १४)

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्॥
(गीता १५। १२)

तथा—

भीषास्माद्वातः पवते। भीषोदेति सूर्यः। भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः। (तैत्ति० २। ८। १)

'एवं यः सर्वज्ञः स सर्ववित्'

—आदि मन्त्रोंका ही भाव व्यक्त किया गया है।

इसपर आजकलके कुछ उपनिषच्चिन्तन करनेवाले वेदान्तियोंका कथन है कि श्रीरामानन्दाचार्य आदि विद्वानोंने तो इन लक्षणोंको श्रीरामचन्द्रादिमें घटाया है; किंतु वह ब्रह्म तो अवतार नहीं लेता, क्योंकि वह आकाशकी भाँति सर्वत्र व्याप्त है, सर्वदेशीय है—

'ईश्वरो नावतरति व्यापकत्वाद् आकाशवत्'

इस अनुमानसे ईश्वरका अवतार बाधित होता है; किंतु न तो यह अनुमान ही सही है न इसका दृष्टान्त ही; क्योंकि आकाश भी वायुरूपमें अवतीर्ण होता है एवं पुनरपि उसका तेज, जल और पृथ्वीरूपमें अवतरण होता है। सर्वोपनिषद्रूपी गौओंके दोग्धा श्रीगोपालनन्दनका कथन है कि 'मैं अज, अव्ययात्मा एवं सभी भूतोंका ईश्वर होता हुआ भी आत्ममायासे अवतीर्ण होता हूँ'—

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया॥
(गीता ४। ६)

यह बात अवश्य है कि भगवान्का आत्ममायामय शरीर तथा जन्म-कर्म साधारण देहधारियोंकी भाँति नहीं होता। श्रीमद्भागवतमें तभी तो भगवान्के सभी स्वरूपोंको मायातीत, अनन्य सच्चिदानन्दरूप, अतुल माहात्म्ययुक्त तथा सर्वथा अस्पृष्ट कहा गया है—

सत्यज्ञानानन्तानन्दमात्रैकरसमूर्तयः।
अस्पृष्टभूरिमाहात्म्या अपि ह्युपनिषद्दृशाम्॥
(श्रीमद्भा० १०। १३। ५४)

तभी तो जब विदेहराज श्रीजनकने भगवान् श्रीरामचन्द्रके स्वरूपका प्रथम बार दर्शन किया तो इनका सारा ब्रह्मज्ञान एवं वैराग्य हवा हो गया—

ब्रह्म जो निगम नेति कहि गावा। उभय बेष धरि की सोइ आवा॥
सहज बिरागरूप मनु मोरा। थकित होत जिमि चंद चकोरा॥
ताते प्रभु पूछउँ सति भाऊ। कहहु नाथ जनि करहु दुराऊ॥
इन्हहि बिलोकत अति अनुरागा। बरबस ब्रह्मसुखहि मन त्यागा॥

—इत्यादि उद्गार उनके मुखसे हठात् निकल पड़े। यह दशा उनकी कई बार हुई। वनवासके समय भगवान् श्रीरामचन्द्रसे मिलकर तो इनकी दशा देखते ही बनती थी। गोस्वामीजी विभोर होकर लिखते हैं—

जासु ग्यान रबि भव निसि नासा। बचन किरन मुनि कमल बिकासा॥
तेहि कि मोह ममता निअराई। यह सिय राम सनेह बड़ाई॥
बिषई साधक सिद्ध सयाने। त्रिबिध जीव जग बेद बखाने॥
राम सनेह सरस मन जासू। साधु सभाँ बड़ आदर तासू॥
सोह न राम प्रेम बिनु ग्यानू। करनधार बिनु जिमि जलजानू॥

यही बात भागवतमें भी—

नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं
न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम्।
(श्रीमद्भा० १। ५। १२

—आदि श्लोकोंमें दर्शायी गयी है।

इसपर कुछ लोग—

मायाख्यायाः कामधेनोर्जीवेशौ वत्सकावुभौ।
यथेच्छं पिबतां द्वैतं तत्त्वं त्वद्वैतमेव हि॥

(माया नामकी कामधेनुके जीव, ईश्वर दोनों बछड़े हैं। यथेच्छ द्वैतको दोनों ही पी लें; पर तत्त्व तो अद्वैत ही है।) इत्यादि वचनोंको पढ़कर भगवान्के सगुण स्वरूपसे घृणा करने लग जाते हैं; पर उन्हें समझ रखना चाहिये कि द्वैत तभीतक मोहजनक होता है, जबतक ज्ञान नहीं होता। जब विचारद्वारा बोधकी प्राप्ति हो जाती है, उस समय भक्तिके लिये कल्पना किया गया द्वैत तो अद्वैतकी अपेक्षा भी सुन्दर

है। यदि पारमार्थिक अद्वैत-बुद्धि रहते हुए भजनके लिये द्वैत-बुद्धि रक्खी जाय तो ऐसी भक्ति सैकड़ों मुक्तियोंसे भी बढ़कर है—

द्वैतं मोहाय बोधात्प्राग् जाते बोधे मनीषया।
भक्त्यर्थं कल्पितं द्वैतमद्वैतादपि सुन्दरम्॥
अद्वैतं परमार्थो हि द्वैतं भजनहेतवे।
तादृशी यदि भक्तिश्चेत्सा तु मुक्तिशताधिका॥

कुछ लोगोंका कहना है कि मधुसूदन स्वामीने माना है कि अवतार नहीं होता; किंतु भक्तकी भावनासे विधुर-परिभावित कामिनी-साक्षात्कारके समान श्रीकृष्ण आदिका स्वरूप दिखलायी पड़ता है; किंतु यह कथन ठीक नहीं, क्योंकि गीता (४। ६) की टीकामें उन्होंने भगवदवतारको बहुत प्रयत्नसे सिद्ध किया है और—

कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम्।
जगद्धिताय सोऽप्यत्र देहीवाभाति मायया॥
अहो भाग्यमहो भाग्यं नन्दगोपव्रजौकसाम्।
यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनम्॥

—आदि भागवतके श्लोकोंको सादर प्रमाणरूपसे उपन्यस्त किया है। इतना ही क्यों ? तत्त्वविषयक प्रश्नपर तो वे स्पष्ट कहते हैं कि मैं श्रीकृष्णसे बढ़कर और किसी तत्त्वको नहीं जानता—

वंशीविभूषितकरान्नवनीरदाभात्
पीताम्बरादरुणविम्बफलाधरोष्ठात्।
पूर्णेन्दुसुन्दरमुखादरविन्दनेत्रात्
कृष्णात्परं किमपि तत्त्वमहं न जाने॥

अधिक क्या, अद्वैतसम्प्रदायाग्रगण्य भगवान् शङ्कर भी कहते हैं कि जिसने ब्रह्माको अद्भुत, अनन्त ब्रह्माण्ड दिखलाये, वत्सोंसहित सभी गोपोंको विष्णुरूपमें दिखलाया, भगवान् शङ्कर जिनके चरणावनेजन-जलको अपने मस्तकपर धारण करते हैं, वे श्रीकृष्ण तो ब्रह्मा, विष्णु, शिव—इन तीनोंसे परे कोई अविकृत चिदानन्दघन ही हैं—

ब्रह्माण्डानि बहूनि पङ्कजभवान् प्रत्यण्डमत्यद्भुतान्
गोपान्वत्सयुतानदर्शयदजं विष्णूनशेषांश्च यः।
शम्भुर्यच्चरणोदकं स्वशिरसा धत्ते च मूर्तित्रयात्-
कृष्णोऽयं पृथगस्ति कोऽप्यविकृतः सच्चिन्मयो नीलिमा॥

आनन्दसे विभोर होकर एक गोपी अपनी सखीसे कहती है कि 'ऐ सखि ! सुन, मैंने श्रीनन्दके आँगनमें एक विचित्र कौतुक देखा है।' सखी पूछती है कि 'वह क्या ?' भगवद्दर्शनके आनन्दसे आह्लादित हुई गोपिका उत्तर देती है कि—'सकल-वेदान्तप्रतिपाद्य ब्रह्म वहाँ गोधूलिसे सना हुआ नृत्य कर रहा है—

श्रृणु सखि कौतुकमेकं नन्दनिकेताङ्गने मया दृष्टम्।
गोधूलिधूसराङ्गो नृत्यति वेदान्तसिद्धान्तः॥

इसी प्रकार एक अन्य प्रेममग्न भक्तके हृदयोद्गार हैं। वह कहता है—

वृन्दारण्यनिविष्टं विलुठितमाभीरधीरनारीभिः।
सत्यच्चिदानन्दघनं ब्रह्म नराकारमालम्बे॥

मैं वृन्दावनमें प्रविष्ट परम बुद्धिमती आभीर-नारियोंके सङ्गमें लुठित नराकार सच्चिदानन्दघन ब्रह्मका अवलम्बन लेता हूँ—शरण ग्रहण करता हूँ। जब ऐसी बात है तभी तो श्रीब्रह्माजी भी कहते हैं कि व्रजमें कीटादि होकर भी जन्म ग्रहण करना बड़े भाग्यकी बात है; क्योंकि उस श्रीचरणकमलकी रज, जिसे सर्वदा श्रुतियाँ ढूँढ़ती हैं, यहाँ सहज ही उपलब्ध होती है—

तद्भूरिभाग्यमिह जन्म किमप्यटव्यां
यद्गोकुलेऽपि कतमाङ्घ्रिरजोऽभिषेकम्।
यज्जीवितं तु निखिलं भगवान्मुकुन्द-
स्वद्यापि यत्पदरजः श्रुतिमृग्यमेव॥
(श्रीमद्भा० १०। १४। ३४)

यहाँ 'अद्यापि यत्पदरजः श्रुतिमृग्यमेव' यह पद ध्यान देने योग्य है। ब्रह्माजीका तात्पर्य है यहाँ श्रुतिरूपा गोपियोंसे। वे अब इस बातको समझ चुके हैं कि श्रुतिप्रतिपाद्य यह ब्रह्म ही यहाँ व्रजमें अवतीर्ण हुआ है, और इसकी प्रतिपादिका श्रुतियाँ भी यहाँ गोपिकारूपमें अवतरित हुई हैं। 'सर्वे वै देवताप्रायाः' यह प्रसिद्ध है। इस विषयमें उपनिषदोंका ही प्रमाण देखनेयोग्य है।

उपनिषदें कहती हैं कि 'एक बार श्रीरामचन्द्रजी ऋषि-मुनियोंके दर्शनार्थ जङ्गलमें गये। महाविष्णु, सच्चिदानन्द-लक्षण सर्वाङ्गसुन्दर भगवान् श्रीरामचन्द्रको देखकर सभी वनवासी मुनि विस्मित हो गये। उन ऋषियोंने उनके शरीर-स्पर्शकी कामना प्रकट की। भगवान्ने अन्यावतारमें उनकी इच्छा पूर्ण करनेका वचन दिया—

श्रीमहाविष्णुं सच्चिदानन्दलक्षणं रामचन्द्रं दृष्ट्वा सर्वाङ्गसुन्दरं मुनयो वनवासिनो विस्मिता बभूवुः। तं होचुर्नोऽवद्यमवतारान्वै गण्यन्ते आलिङ्गामो भवन्तमिति॥

उन सभी देवताओं तथा ऋषियोंकी प्रार्थना स्वीकृत

हुई। वे सभी कृतकृत्य हो गये। कालान्तरमें भगवान्‌का प्राकट्य हुआ। भगवान्‌का स्वरूपभूत परमानन्द ही नन्द हुआ, ब्रह्मविद्या यशोदा हुई। ब्रह्मपुत्रा गायत्री देवकी हुई, स्वयं निगम ही वसुदेव हुए, वेदकी ऋचाएँ ही गोपियों तथा गौओंके रूपमें अवतीर्ण हुईं। भगवान्‌के मनोहर संस्पर्शके निमित्त ब्रह्मा भी मनोहर यष्टि हुए, भगवान् रुद्र सप्त-स्वरानुवादी वेणु होकर, इन्द्र गवयशृङ्ग होकर श्रीहस्तमें सुशोभित हुए और पाप ही असुर हुए—

यो नन्दः परमानन्दः यशोदा मुक्तिगेहिनी।
गोप्यो गाव ऋचस्तस्य यष्टिका कमलासनः॥
वंशस्तु भगवान् रुद्रो शृङ्गमिन्द्रस्त्वघोऽसुरः।

इसके अतिरिक्त वैकुण्ठ गोकुलवनके रूपमें अवतरित हुआ, तपस्वीगण वृक्षोंके रूपमें अवतीर्ण हुए, क्रोध-लोभादि दैत्य हुए तथा मायासे विग्रह धारण करनेवाले साक्षात् श्रीहरि ही गोपरूपसे अवतीर्ण हुए। श्रीशेषनाग बलराम हुए और शाश्वत ब्रह्म ही श्रीकृष्ण हुआ। सोलह हजार एक सौ आठ पत्नियोंके रूपमें ब्रह्मरूपा वेदोंकी ऋचाएँ तथा उपनिषदें प्रकट हुईं—

गोकुलं वनवैकुण्ठं तापसास्तत्र ते द्रुमाः।
लोभक्रोधादयो दैत्याः कलिकालतिरस्कृतः॥
गोपरूपो हरिः साक्षान्मायाविग्रहधारणः।
शेषनागोऽभवद्रामः कृष्णो ब्रह्मैव शाश्वतम्॥
अष्टावष्टसहस्रे द्वे शताधिक्यः स्त्रियस्तथा।
ऋचोपनिषदस्ता वै ब्रह्मरूपा ऋचः स्त्रियः॥

यहाँतक कि द्वेष ही चाणूर मल्लरूपमें अवतीर्ण हुआ, मत्सर ही अजेय मुष्टिक हुआ, दर्प कुवलयापीड़ हाथी तथा गर्व वकासुर राक्षस हुआ। दया रोहिणी माताके रूपमें अवतीर्ण हुई, धरा सत्यभामा हुई, महाव्याधि अघासुर बना तथा कलि कंसरूपमें अवतीर्ण हुआ। शम मित्र सुदामा हुए, सत्य अक्रूर हुआ तथा दम उद्धव हुआ एवं सर्वदा संस्पर्श पानेके लिये साक्षात् भगवान् विष्णु ही शङ्खरूपमें अवतीर्ण हुए—

द्वेषश्चाणूरमल्लोऽयं मत्सरो मुष्टिकोऽजयः।
दर्पः कुवलयापीडो गर्वो रक्षः खगो वकः॥
दया सा रोहिणी माता सत्यभामा धरेति वै।
अघासुरो महाव्याधिः कलिः कंसः स भूपतिः॥
शमो मित्रः सुदामा च सत्याक्रूरोद्धवो दमः।
यः शङ्खः स स्वयं विष्णुर्लक्ष्मीरूपो व्यवस्थितः॥

इसी प्रकार आगे चलकर कहा गया है कि जिस प्रकार भगवान् पहले आनन्दपूर्वक क्षीरसमुद्रमें क्रीडन करते थे, वैसा ही आनन्द लेनेके लिये उन्होंने क्षीरसमुद्रको दधि-दुग्धके भाण्डोंमें स्थापित किया एवं शकटभञ्जन आदि लीलाएँ रचीं। गणेशजी चक्ररूपमें अवतीर्ण हुए, स्वयं वायु ही चमर हुए एवं अग्निके समान प्रकाशवाले तलवाररूपमें स्वयं भगवान् महेश्वर आविर्भूत हुए। श्रीकश्यपजी उलूखल हुए, देवमाता अदिति रज्जु हुईं। इस प्रकार भगवान्‌के समस्त परिकरके रूपमें वे ही सब देवगण अवतीर्ण हुए जिन्हें सभी सादर नित्य नमस्कार करते हैं, इसमें किसी प्रकार भी संशय नहीं करना चाहिये। सर्वशत्रुनिबर्हिणी साक्षात् कालिका गदा-रूपमें अवतीर्ण हुईं और भगवान्‌की वैष्णवी माया शार्ङ्ग-धनुषरूपमें उनके करकमलमें आ विराजीं। शरद्-ऋतु भगवान्‌के सुन्दर भोजनोंके रूपमें प्रकट हुआ। श्रीगरुड़जी भाण्डीरवट हुए तथा नारद मुनि श्रीदामानामक उनके सहचर-गोपाल हुए। भक्ति वृन्दा हुईं।

दुग्धोदधिः कृतस्तेन भग्नभाण्डो दधिग्रहे।
क्रीडते बालको भूत्वा पूर्ववत्सुमहोदधौ॥
संहारार्थं च शत्रूणां रक्षणाय च संस्थितः।
यत्खण्डुमीश्वरेणासीत्तच्चक्रं ब्रह्मरूपधृक्।
जयन्तीसम्भवो वायुश्चमरो धर्मसंज्ञितः॥
यस्यासौ ज्वलनाभासः खड्गरूपो महेश्वरः।
कश्यपोलूखलः ख्यातो रज्जुर्मातादितिस्तथा॥
यावन्ति देवरूपाणि वदन्ति विबुधा जनाः।
नमन्ति देवरूपेभ्य एवमादि न संशयः॥
गदा च कालिका साक्षात्सर्वशत्रुनिबर्हिणी।
धनुः शार्ङ्गं स्वमाया च शरत्कालः सुभोजनः॥
गरुडो वटभाण्डीरः श्रीदामा नारदो मुनिः।
वृन्दा भक्तिः क्रिया बुद्धिः सर्वजन्तुप्रकाशिनी॥

इस तरह—

'नन्दाद्या ये व्रजे गोपाः याश्चामीषां च योषितः।
वृष्णयो वसुदेवाद्या देवक्याद्या यदुस्त्रियः॥
सर्वे वै देवताप्रायाः'

यह श्रीनारदकी उक्ति सर्वथा सत्य सिद्ध हुई—

ऊपरके वर्णनसे यह सिद्ध हो गया कि परम पुरुष ही, जो उपनिषदोंका चरमतत्त्व है, श्रीकृष्ण तथा श्रीरामादि रूपोंसे विवक्षित है। वेदोंमें भी—

'इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्', 'त्रीणि पदानि विचक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः। अतो धर्माणि धारयन्',

'प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तरजायमानो बहुधा विजायते,' 'नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः'

—आदि बहुतसे मन्त्र भगवान्‌के सगुण स्वरूपको सिद्ध करते हैं। श्रीनीलकण्ठ सूरिने तो श्रीहरिवंशपर्वके विष्णुपर्वके कई अध्यायोंकी टीकामें वेदोंमें व्रजलीलाको दर्शाया है एवं सर्वत्र यह स्पष्ट लिखा है कि यह लीला वेदके अमुक मन्त्रका उपबृंहण करती है। 'कल्याण' के गत वर्षके ४-५ अङ्कोंमें बहुत कुछ लिखा भी गया है। सच्ची बात तो यह है कि वेदोंका यथार्थ तात्पर्य इतिहास-पुराणोंके अध्ययनसे ही लगाया जा सकता है—अन्यथा वेदेतिहासोंसे अनभिज्ञ पुरुष तो उनका अनर्थ ही कर डालता है—

बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति।

इस तरह स्पष्ट है कि जो उपनिषदोंका तत्त्व है, वही पुराणेतिहासों तथा सभी सज्जनोंका भी परमाराध्य तत्त्व है। सभी योगी-मुनि उसकी ही वन्दना करते हैं। ब्रह्मादि सभी देवतागण सर्वदा उसीका ध्यान करते हैं। श्रुतियाँ 'नेति-नेति' कहकर सर्वदा उसीका यशोगान करती हैं। उससे संसार-में कोई भी वस्तु न तो भिन्न ही है और न अभिन्न ही।

तस्माद्भिन्नं न चाभिन्नमाभिर्भिन्नं न वै विभुः।

और यदि ध्यानसे देखा जाय तो उपनिषदोंमें ही नहीं, प्रत्युत सम्पूर्ण मन्त्रब्राह्मणात्मक वेद, सम्पूर्ण पुराण तथा रामायण एवं महाभारतके आदि, मध्य और अवसानमें सर्वत्र ही वह गीयमान है—वह सभीका चरम तत्त्व है—

वेदे रामायणे पुण्ये पुराणे भारते तथा।
आदौ मध्ये तथा चान्ते हरिः सर्वत्र गीयते॥

तैत्तिरीयोपनिषद् और ब्रह्मसूत्र

(लेखक—प्रो० पं० श्रीजीवनशङ्करजी याज्ञिक, एम्० ए०, एल्-एल्० बी०)

पूज्यपाद भगवान् आद्य शङ्कराचार्यने संन्यास-आश्रमके दस सम्प्रदाय स्थापित किये प्रत्येक सम्प्रदायका अपना एक विशेष उपनिषद् कहा जाता है, जिसके अध्ययन और विचारसे ब्रह्मज्ञानप्राप्तिकी चेष्टा अनुयायी करते हैं। भगवान् वेदव्यास-ने ब्रह्मसूत्रमें यावत् उपनिषदोंकी मीमांसा की है, ऐसा माना जाता है। इसीसे उपनिषद् और गीताके साथ ब्रह्मसूत्रकी गणना प्रस्थानत्रयीमें होती है, सभी उपनिषदोंका पठन तथा मनन कदाचित् सम्भव न हो, इसीलिये सम्प्रदायोंके लिये विशेष-विशेष उपनिषदोंकी प्रधानता स्वीकार की गयी है। परंतु ब्रह्मसूत्रको समझनेके लिये सभी उपनिषदोंका यथावत् ज्ञान होना आवश्यक माना जाय तो वेदव्यासजीकी अमर-कृति बहुत अंशमें अगम्य हो जाय। किंतु बात ऐसी नहीं है। विचार-पूर्वक देखनेसे पता चलता है कि वेदव्यासजीने एक ही उपनिषद्‌को आधाररूप स्वीकार कर उसीपर अपने सूत्रोंकी रचना की है। वह आधार है कृष्णयजुर्वेदीय तैत्तिरीयोपनिषद्, जिसमें वेदान्तसिद्धान्तोंका पूर्णरूपेण समावेश है। वेदव्यासजी-की दृष्टिमें इस उपनिषद्‌का कितना महत्त्व था, इसी बातसे स्पष्ट हो जाता कि उसको केवल आधार बनाकर ही सूत्रों-की रचना नहीं की, बल्कि आदिसे अन्ततक प्रत्येक सूत्रको इसी उपनिषद्‌पर अवलम्बित रक्खा।

इस उपनिषद्‌में तीन वल्लियाँ हैं जो शीक्षा, ब्रह्मानन्द और भृगु नामसे प्रसिद्ध हैं। प्रथम वल्लीमें उपासना और शिष्टाचारकी शिक्षा शिष्यको दी गयी है और अन्य दोनोंमें ब्रह्मविद्याका निरूपण और ब्रह्मप्राप्तिके उपाय वरुण और उनके जिज्ञासु पुत्र भृगुके संवादरूपसे बताये गये हैं।

भृगु अपने पिता वरुणसे विद्या प्राप्त कर गृहस्थाश्रममें प्रवेश करते हैं। गृहस्थोचित धर्मका पालनकर देव-ऋण, ऋषि-ऋण और पितृ-ऋणसे मनुष्य उऋण होता है और समाजमें एक उपयोगी व्यक्ति बना रहता है। अन्य धर्मकार्यों-के साथ शम-दमादिका साधन और स्वाध्याय-प्रवचनादिरूपी तप घरमें रहकर होते हैं। अन्तमें ये ही ब्रह्मको जाननेके साधन होंगे। प्रथम वल्लीके अन्तमें समावर्तनके समय शिष्यको गुरु जो उपदेश देकर विदा करते हैं, उससे बढ़कर उपदेश गृहस्थ-के लिये हो नहीं सकता। भारतीय सभ्यता और उसके आदर्शकी अपूर्व झाँकी उसमें मिलती है—

सत्यं वद। धर्मं चर। स्वाध्यायान्मा प्रमदः। आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः। सत्यान्न प्रमदितव्यम्। धर्मान्न प्रमदितव्यम्। कुशलान्न प्रमदितव्यम्। भूत्यै न प्रमदितव्यम्। स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्।

देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम्। मातृदेवो भव। पितृदेवो भव। आचार्यदेवो भव। अतिथिदेवो भव·····।

(तैत्ति० १। ११। १-२

और अन्तमें कहते हैं कि यह उपदेश है, वेदका रहस्य है और आज्ञा है। इसी प्रकार उपासना करनी चाहिये। ऐसा ही आचरण करना चाहिये।

वेदाध्ययन गुरुकुलमें समाप्त कर ऐसा जीवन व्यतीत करनेवाले गृहस्थाश्रमीके लिये तो घर ही साधन-धाम और तपोभूमि बन जाता है। संसारमें लिप्त होकर और उसीमें यावत् सुख माननेवालेकी गति दूसरी होती है। आदर्श गृहस्थके लिये ऐसी शङ्का नहीं रहती और यह भी एक भ्रामक कल्पना है कि हिंदू-धर्म अधिकारभेदका विचार किये बिना मनुष्यको सांसारिक कर्तव्यसे विमुख करता है। धर्मपरायण आदर्श गृहस्थको सुख अनित्य और दुःख अनिवार्यकी भावना बराबर दृढ़ होती जाती है। जो संसारमें निमग्न हैं, उनकी तो सतत यह निष्फल चेष्टा रहती है कि दुःखसे निवृत्ति हो तथा सुख स्थायी हो, और सच्चे ब्राह्मणको सुख-दुःखसे अतीत अवस्थाकी जिज्ञासा होती है। निर्वेद हुए बिना अक्षय सुख या आनन्दकी खोज आरम्भ नहीं होती। तीनों एषणाओंका त्याग और कर्म-संन्याससे अध्यात्म-जगत्में प्रवेश होता है। संन्यासकी शान्तिका वही अधिकारी बनता है, जिसकी विवेक-बुद्धि जागती है। क्योंकि 'अनित्यम् असुखं लोकम्'की भावना तभी दृढ़ होती है। इस प्रकार संसार-सुखसे अतृप्त रहकर एक अभावका अनुभव कर भृगु अपने पिताके पास जंगलमें जाता है और जिस ब्रह्मकी केवल चर्चामात्र वेदाध्ययनके समय सुनी थी, उसको भली प्रकार जाननेके लिये प्रश्न करता है। जबतक पूर्णरूपसे जिज्ञासा शान्त नहीं होती, भृगु बार-बार अरण्यको जाकर प्रश्न करते हैं। ब्रह्मनिरूपणके बाद घर लौटकर उनका जाना सूचित नहीं किया गया। इशारा है कि वे भी ब्रह्मप्राप्तिके पश्चात् अरण्यवासी, गृहत्यागी हो गये। सूत्रकारने पहले ही सूत्रमें बड़ा चमत्कार दिखाया है। तीनों वल्लियोंका ध्यान रखकर, भृगुके निर्वेदकी ओर सङ्केत कर अन्तिम ध्येयतककी बात कह डाली है और एक सूत्रमें रचना-चातुर्यसे अनुबन्धचतुष्टय भी दर्शा दिया है। केवल चार शब्दोंके छोटे सूत्रमें इतनी बातोंको समाविष्ट कर मानो गागरमें सागर भर दिया है। सूत्र है—

'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा'

वल्ली	सूत्रके पद	अनुबन्धचतुष्टय
१ शीक्षावल्ली	अथ	अधिकारी
२ ब्रह्मानन्दवल्ली	अतः	प्रयोजन
३ भृगुवल्ली	ब्रह्म	विषय
४ भृगुवल्ली	जिज्ञासा	सम्बन्ध

ब्रह्मविद्याका अधिकारी कौन होता है? जो भृगुजीकी तरह वेदाध्ययनके पश्चात् गृहस्थाश्रमके धर्मोंका यथावत् पालन कर, घरमें ही रहकर स्वाध्याय-प्रवचनरूपी तप और शम-दमादि साधन-सम्पत्तिसे युक्त होकर सांसारिक सुखोंकी अनित्यताका अनुभव कर लेता है और किसी अक्षय वस्तुकी खोजमें घरसे निकलकर त्यागी ब्रह्मज्ञानीके पास जाता है और 'परिप्रश्नेन सेवया' ब्रह्मप्राप्ति करता है। सूत्रमें 'अथ' शब्द जिसका अर्थ 'अनन्तर' भी है। इन सब अवस्थाओंको और जिज्ञासुके अधिकारको सूचित करता है। प्रथम वल्ली 'अथ' में समा गयी।

ब्रह्मानन्दवल्लीमें प्रयोजनकी बात कही गयी है। भृगुको अरण्यमें जानेका प्रयोजन है अक्षय वस्तुकी खोज। जो पदार्थ सुख-दुःखसे भी परे है या विलक्षण है। **'ब्रह्मविदाप्नोति परम्'**। यदि संसारसुखको सब कुछ मानकर उसीसे तृप्ति हो जाती तो फिर घरसे बाहर जाकर किसी अन्य वस्तुकी खोजका कुछ प्रयोजन ही न रहता। अभावके अनुभवने 'परम्'की जिज्ञासा जाग्रत् की और उसकी उपलब्धिके लिये सचेष्ट किया। 'अतः' शब्द इन्हीं भावोंका सूचक होकर ब्रह्मानन्दवल्लीका साररूप है।

ब्रह्म 'विषय' है जिसका निरूपण किया गया है—

भृगुर्वै वारुणिः। वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। (तैत्ति० ३।१।१)

इस प्रकार भृगु अपने पिता वरुणके पास जाकर ब्रह्मका बोध करानेकी प्रार्थना करते हैं। जिज्ञासाका विषय स्पष्ट ही ब्रह्म है। ब्रह्मको पूछा क्यों? वेदाध्ययनके समय कुछ चर्चा सुन चुके हैं। शिष्यभावसे पिताके पास जाकर पूछना उचित ही है, साथ ही दो बातें भी लक्षित हैं कि केवल स्वाध्याय और प्रवचनसे यह वारुणी विद्या प्राप्त नहीं हो सकी। स्वाध्याय और प्रवचन सहायक अवश्य हैं और साधनरूपसे बराबर स्वीकार करने पड़े। भृगुको पिताके उपदेशसे बार-बार तपस्या करनी पड़ी। परंतु यह 'उपनिषद्'की बात है। गुरुके समीप जाकर प्रत्यक्ष उपदेशसे प्राप्त होती है, केवल तप और स्वाध्यायसे नहीं।

'सम्बन्ध' भी भृगुवल्लीमें स्पष्टतः दिया हुआ है और वह है पिता-पुत्र अथवा गुरु-शिष्यका। उपदेश तीन भावोंसे दिया जाता है—कान्तभाव, सखिभाव और प्रभुभावसे। यहाँ प्रभुभावका उपदेश ग्राह्य है। सूत्रकारने 'जिज्ञासा' शब्द दिया है; क्योंकि ब्रह्मप्राप्ति किसी कर्मका फल नहीं है। कर्मका

फल तो अनित्य होगा और यहाँ अक्षय पदार्थकी प्राप्तिकी बात है। ब्रह्मके विषयमें चिकीर्षाको स्थान नहीं, केवल जिज्ञासा चाहिये। श्रद्धापूर्वक प्रश्न-परिप्रश्न और श्रवण-मनन-निदिध्यासनकी ही आवश्यकता है। कर्म क्षेत्रमें—गृहस्थाश्रममें ही समाप्त हो चुका और ब्रह्म तो सुख-दुःख—अर्थात् कर्म-फलसे अतीत या परे है, जीवन्मुक्तावस्थामें सुख-दुःख समान हो जाते हैं और विदेहमें दोनों नहीं रहते।

प्रथम सूत्रकी वाक्यपूर्तिमें 'भवति' शब्द जोड़ना चाहिये। भाव यह है कि जिज्ञासा उत्पन्न नहीं की जाती, स्वतः होती है यदि विधिवत् गृहस्थाश्रमका निर्वाह हो तो।

जिज्ञासा होनेपर प्रश्न होता है कि ब्रह्म क्या है? उपनिषद्का उत्तर है—

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति। यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति। तद्विजिज्ञासस्व। तद्ब्रह्मेति। (तैत्ति० ३।१।१)

इसपर वेदव्यासजीने दूसरा सूत्र बनाया—**'जन्माद्यस्य यतः'**। इसकी वाक्यपूर्ति करनेपर सूत्रका रूप होगा—

'यतः जन्मादि अस्य भवति तद्ब्रह्म सत्यं भवति'।

सृष्टि, स्थिति, प्रलय और मोक्ष जिससे होते हैं वह ब्रह्म है, **'जन्मादि'** का यह अर्थ हुआ। जगत्के साथ देहधारी या जीवका भी विचार इसमें ग्राह्य होना उचित है; क्योंकि यदि केवल **'यत्प्रयन्ति'** ही कहा होता तो लय ही अर्थ होता। जगत् ब्रह्ममें लीन होकर पुनः प्रकट होता रहता है और जीवोंका भी यही हाल है कि प्रलयके बाद फिर सृष्टिमें आते हैं। साथमें **'अभिसंविशन्ति'** शब्द भी दिया गया है। उपनिषद् इस शब्दको देकर मोक्षकी सूचना देता है। मुक्त जीव पूर्णरूपसे ब्रह्ममें सदाके लिये लीन हो जाते हैं, **'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति'**। केवल लीन होना परम वस्तु नहीं है और चाहिये 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' गीतामें भगवान् श्रीकृष्णने इसी बातको कहा है—

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्॥

(१८।५५)

और समुद्रमें नदियोंके समा जानेकी उपमा देकर **'प्रविशन्ति'** पद दिया है।

'अस्य' शब्दका अर्थ सूत्रकारके अनुसार है प्रत्यक्ष जगत्, जो इन्द्रियोंद्वारा अनुभवमें आता है अर्थात् जो अप्रत्यक्ष ब्रह्मसे विलक्षण है। सूचित यह कर दिया कि ब्रह्मके अस्तित्वमें इन्द्रियाँ साक्षी नहीं हो सकतीं।

'यतः' का भाव है कि ब्रह्म आप ही जगत्का निमित्त और उपादान कारण है। वही सब कुछ बन गया है और वह भी अपने ही लिये। आप ही करनेवाला, आप ही बननेवाला, अपने ही लिये और अपनेसे ही—ये सब भाव 'यतः' शब्दमें व्याकरणकी दृष्टिसे भी आ जाते हैं। सृष्टि, स्थिति और प्रलय प्रकृतिमें निरन्तर होते रहते हैं; अतएव सत्य हैं; परंतु ये विकारी सत्य हैं और ब्रह्म अविकारी सत्य है। वास्तवमें सत्य तो वही है जो अविकारी हो और सदा-सर्वदा एकरस हो। वैचित्र्य यही है कि ब्रह्म सदा अविकारी होते हुए और रहते हुए भी इस विकारी जगत्का अधिष्ठान है; अतएव ब्रह्म ही सत्य है। ब्रह्मका तटस्थ लक्षण बताया सृष्टि आदि। उसका सम्बन्ध कहकर उपनिषद्ने स्वरूपलक्षण कहा है—**'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'**। इस प्रकार व्यासजीने दूसरे सूत्रमें तटस्थ लक्षण और तीन स्वरूपलक्षणोंमेंसे **'सत्यम्'** को कह दिया। अब रह गये दो स्वरूपलक्षण **'ज्ञानम्'** और **'अनन्तम्'**। उनको अगले दो सूत्रोंमें क्रमसे कहते हैं।

तीसरा सूत्र है—**'शास्त्रयोनित्वात्'** जिसका रूप वाक्यपूर्ति-पूर होता है—

'शास्त्रयोनित्वात् तद्ब्रह्म ज्ञानं भवति।'

इस सूत्रका आधार उपनिषद्वाक्य है—

भीषास्माद्वातः पवते। भीषोदेति सूर्यः। भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च। मृत्युर्धावति पञ्चम इति।

(तैत्ति० २।८।१)

'उस ब्रह्मके भयसे वायु चलता है। इसीके भयसे सूर्य उदय होता है तथा इसीके भयसे अग्नि, इन्द्र और पाँचवाँ मृत्यु दौड़ता है अर्थात् ब्रह्म ही समस्त सृष्टिका शासनकर्ता है। वह सब तत्त्व और उनके देवताओंको जानता है। वह ज्ञानस्वरूप है, मनुष्य ज्ञानी है, परंतु वह ज्ञानस्वरूप या ज्ञान है। मनुष्यको तामस ज्ञान हुआ तो वह अज्ञानी कहा जाता है। इस प्रकार अज्ञानीको भी ज्ञान तो रहता ही है; परंतु ब्रह्म ज्ञानी नहीं, ज्ञानस्वरूप है। सृष्टिका कार्य उसके शासनसे होता है, वह स्वयं नहीं करता। सृष्टिमें जो नियमका पालन हो रहा है, उन सबका मूल कारण ब्रह्म ही है।

स्वरूपलक्षण 'अनन्तम्' भी उपनिषद्ने बताया है। उसके आधारपर व्यासजीने चौथा सूत्र बनाया—'तत्तु समन्वयात्।' जिसकी वाक्यपूर्ति करनेपर स्वरूप बना—

'समन्वयात् तत्तु ब्रह्म अनन्तं भवति'

अर्थात् वह ब्रह्म अनन्त है; क्योंकि सभी सृष्ट पदार्थोंमें

वह निश्चय ही भली प्रकार अनुस्यूत है। इस सूत्रका आधार उपनिषद्का निम्नाङ्कित वचन है—

तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः। आकाशाद्वायुः। वायोरग्निः। अग्नेरापः। अद्भ्यः पृथिवी। पृथिव्या ओषधयः। ओषधीभ्योऽन्नम्। अन्नात्पुरुषः। स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः। तस्येदमेव शिरः। अयं दक्षिणः पक्षः। अयमुत्तरः पक्षः। अयमात्मा। इदं पुच्छं प्रतिष्ठा।

(तैत्ति० २। १। १)

ब्रह्मसे आकाशादि सब क्रमसे निकले और सृष्टि हुई। और सृष्टि होनेके साथ ही ब्रह्म भी सृष्ट पदार्थोंमें प्रविष्ट होता गया। **'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्'**। और अन्तमें ब्रह्मसे ब्रह्ममें ही पहुँच गया। अर्थात् चक्रवत् व्यापार चला और जैसे चक्रका अन्त नहीं वैसे ही सृष्टिमें अनुस्यूत होनेसे आप ही चक्र पूरा कर प्रतिष्ठित रहा। अतएव वह अन्तरहित या अनन्त है। और आत्मा ही ब्रह्म है, यह भी उपनिषद्ने बता दिया। सूत्रमें **'सम्'** पद आया है, वह भली प्रकार या अच्छी तरहका भाव दर्शाता है। अर्थात् सृष्टिके अङ्ग-प्रत्यङ्गमें ब्रह्म समाया हुआ है। कणमें अल्प और पर्वतमें विशेष नहीं। सर्वत्र समान रूपसे। और वही ब्रह्म आत्मा है। भृगुवल्लीकी शिक्षा दो सूत्रोंमें आ गयी।

इस प्रकार- तैत्तिरीयोपनिषद्की तीनों वल्लियोंको प्रथम चार सूत्रोंमें बाँधकर वेदव्यासजीने रख दिया। ब्रह्मजिज्ञासा क्यों और किसको होती है, उसका कौन अधिकारी है और ब्रह्मका तटस्थ और स्वरूपलक्षण बताकर उसका निरूपण कर दिया। जैसे उपनिषद्ने ब्रह्मप्राप्तिकी युक्ति बतायी है, उसीके आधारपर आगे भी सूत्र है।

केवल चतुःसूत्री ही नहीं; समस्त ब्रह्मसूत्रकी रचना तैत्तिरीयोपनिषद्पर अवलम्बित है और इस उपनिषद्में ब्रह्मज्ञानसम्बन्धी समस्त सिद्धान्तोंका समावेश होनेसे वेदव्यास भगवान्ने इसको इतना महत्त्व दिया है।

उपनिषदोंका सारसर्वस्व ब्रह्मसूत्र

(लेखक—पं० श्रीकृष्णदत्तजी भारद्वाज एम्० ए०, आचार्य)

'उपनिषद्' शब्दका मुख्य अर्थ है उपासना। इस विश्वके उदय, विभव और लयकी लीला[1]में लीन परमात्माके निरतिशय ऐश्वर्यसे विमुग्ध प्राचीन ऋषि-मुनियोंकी भक्तिभावभरित भावनाओंके शब्दचित्रोंके समुदायका नाम ही उपनिषद् है। प्रसङ्गतः अन्यान्य विषयोंका भी समावेश यद्यपि उपनिषद्-ग्रन्थोंमें है, तथापि मुख्य प्रतिपाद्य विषय उपासना ही है। ब्रह्मका साक्षात्कार करनेवाले ब्रह्मर्षियोंने उस परमतत्त्वका प्रतिपादन करना चाहा, वाणीसे अतीतका वाणीद्वारा वर्णन करना चाहा तो अपने उस अलौकिक देवताकी वाङ्मयी आराधनामें वे लौकिक पदावलीका ही प्रयोग कर सके। परमेश्वरकी ऐकान्तिक और आत्यन्तिक दिव्यताको प्रकट करनेके लिये उन्हें अपने कोषमें प्राण[2], ज्योति[3] और आकाश[4] जैसे शब्दोंसे बढ़कर शब्द न मिल सके; अतएव उन्हीं पदोंके प्रयोगसे उन्हें सन्तोष करना पड़ा, किंतु साधारण जनताने प्राणादि शब्दोंका लौकिक अर्थ करना प्रारम्भ किया तो आवश्यकता इस बातकी हुई कि इस प्रकारके विरोधका परिहार किया जाय। ऐसे-ऐसे संशयास्पद स्थलोंका परमात्मपरक अर्थ दिखानेके लिये एवं ऐसी ही अन्यान्य पारमार्थिक शङ्काओंके निरासके साथ-साथ सत्सिद्धान्तके निरूपणके लिये कृष्णद्वैपायन वेदव्यासजीने एक सूत्रमयी रचना की। उसीका नाम ब्रह्मसूत्र है। वेदान्तसूत्र और भिक्षुसूत्र भी इसके पर्याय हैं। गीताकी रचनासे पूर्व ही इन सूत्रोंका निर्माण हो चुका था। इन सूत्रोंको उपनिषदोंका सार कहना युक्तियुक्त है। विभिन्न आचार्योंने अपने-अपने मतके अनुसार ब्रह्मसूत्रपर भाष्य किये हैं जो सभी अपने-अपने दृष्टिकोणोंसे उपादेय हैं। पुराणशिरोमणि श्रीमद्भागवत ब्रह्मसूत्र-प्रतिपादित अर्थका ही समर्थक है; जैसी कि सूक्ति है—

अर्थोऽयं ब्रह्मसूत्राणाम्।

---

१. लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्। (ब्रह्मसूत्र २। १। ३३)
२. अत एव प्राणः। (ब्रह्मसूत्र १। १। २४)
३. ज्योतिश्चरणाभिधानात्। (ब्रह्मसूत्र १। १। २५)
४. आकाशस्तल्लिङ्गात्। (ब्रह्मसूत्र १। १। २३)
५. ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः। (गीता १३। ४)

उपनिषदोंमें भेद और अभेद-उपासना

(लेखक—श्रीजयदयालजी गोयन्दका)

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ (बृहदारण्यक० ५ । १ । १)

'वह सच्चिदानन्दघन परमात्मा अपने-आपसे परिपूर्ण है, यह संसार भी उस परमात्मासे परिपूर्ण है; क्योंकि उस पूर्ण ब्रह्म परमात्मासे ही यह पूर्ण (संसार) प्रकट हुआ है; पूर्ण (संसार) के पूर्ण (पूरक परमात्मा) को स्वीकार करके उसमें स्थित होनेसे उस साधकके लिये एक पूर्ण ब्रह्म परमात्मा ही अवशेष रह जाता है ।'

हिंदू-शास्त्रोंका मूल वेद है, वेद अनन्त ज्ञानके भण्डार हैं, वेदोंका ज्ञानकाण्ड उसका शीर्षस्थानीय या अन्त है, वही उपनिषद् या वेदान्तके नामसे ख्यात है । उपनिषदोंमें ब्रह्मके स्वरूपका यथार्थ निर्णय किया गया है और साथ ही उसकी प्राप्तिके लिये विभिन्न रुचि और स्थितिके साधकोंके लिये विभिन्न उपासनाओंका प्रतिपादन किया गया है । उनमें जो प्रतीकोपासनाका वर्णन है, उसे भी एकदेशीय और सर्व-देशीय—दोनों ही प्रकारसे करनेको कहा गया है । ऐसी उपासना स्त्री, पुत्र, धन, अन्न, पशु आदि इस लोकके भोगोंकी तथा नन्दनवन, अप्सराएँ और अमृतपान आदि स्वर्गीय भोगोंकी प्राप्तिके उद्देश्यसे करनेका भी प्रतिपादन किया गया है एवं साथ ही परमात्माकी प्राप्तिके लिये भी अनेक प्रकारकी उपासनाएँ बतलायी गयी हैं । उनमेंसे इस लोक और परलोकके भोगोंकी प्राप्तिके उद्देश्यसे की जानेवाली उपासनाओंके सम्बन्धमें यहाँ कुछ लिखनेका अवसर नहीं है । उपनिषदोंमें परमात्माकी प्राप्तिविषयक उपासनाओंके जो विस्तृत विवेचन हैं, उन्हींका यहाँ बहुत संक्षेपमें कुछ दिग्दर्शन कराया जाता है ।

उपनिषदोंमें परमात्माकी प्राप्तिके लिये दृष्टान्त, उदाहरण, रूपक, संकेत तथा विधि-निषेधात्मक विविध वाक्योंके द्वारा विविध युक्तियोंसे विभिन्न साधन बतलाये गये हैं; उनमेंसे किसी भी एक साधनके अनुसार संलग्न होकर अनुष्ठान करनेपर मनुष्यको परमात्माकी प्राप्ति हो सकती है । उपनिषदुक्त सभी साधन १. भेदोपासना, और २. अभेदोपासना—इन दो उपासनाओंके अन्तर्गत आ जाते हैं । भेदोपासनाके भी दो प्रकार हैं । एक तो वह, जिसमें साधनमें भेदभावना रहती है और फलमें भी भेदरूप ही रहता है; और दूसरी वह, जिसमें साधनकालमें तो भेद रहता है, परंतु फलमें अभेद होता है । पहले क्रमशः हम भेदोपासनापर ही विचार करते हैं ।

भेदोपासना

भेदोपासनामें तीन पदार्थ अनादि माने जाते हैं—१. माया (प्रकृति), २. जीव और ३. मायापति परमेश्वर । इनका वर्णन उपनिषदोंमें कई जगह आता है । प्रकृति जड है और उसका कार्यरूप दृश्यवर्ग क्षणिक, नाशवान् और परिणामी है । जीवात्मा और परमेश्वर—दोनों ही नित्य चेतन और आनन्दस्वरूप हैं; किंतु जीवात्मा अल्पज्ञ है और परमेश्वर सर्वज्ञ हैं; जीव असमर्थ है और परमेश्वर सर्वसमर्थ हैं, जीव अंश है और परमेश्वर अंशी हैं; जीव भोक्ता है और परमेश्वर साक्षी हैं एवं जीव उपासक है और परमेश्वर उपास्य हैं । वे परमेश्वर समय-समयपर प्रकट होकर जीवोंके कल्याणके लिये उपदेश भी देते हैं ।

इस विषयमें केनोपनिषद्में एक इतिहास आता है । एक समय परमेश्वरके प्रतापसे स्वर्गके देवताओंने असुरोंपर विजय प्राप्त की । पर देवता अज्ञानसे अभिमानवश यह मानने लगे कि हमारे ही प्रभावसे यह विजय हुई है । देवताओंके इस अज्ञानपूर्ण अभिमानको दूर कर उनका हित करनेके लिये स्वयं सच्चिदानन्दघन परमात्मा उन देवताओंके निकट सगुण-साकार यक्षरूपमें प्रकट हुए । यक्षका परिचय जाननेके लिये इन्द्रादि देवताओंने पहले अग्निको भेजा । यक्षने अग्निसे पूछा—'तुम कौन हो और तुम्हारा क्या सामर्थ्य है ?' उन्होंने उत्तर दिया कि 'मैं जातवेदा अग्नि हूँ और चाहूँ तो सारे ब्रह्माण्डको जला सकता हूँ ।' यक्षने एक तिनका रक्खा और उसे जलानेको कहा; किंतु अग्नि उसको नहीं जला सके एवं लौटकर देवताओंसे बोले—'मैं यह नहीं जान सका कि यह यक्ष कौन है ।' तदनन्तर देवताओंके भेजे हुए वायुदेव गये । उनसे भी यक्षने यही पूछा कि 'तुम कौन हो और तुम्हारा क्या सामर्थ्य है ?' उन्होंने कहा—'मैं मातरिश्वा वायु हूँ और चाहूँ तो सारे ब्रह्माण्डको उड़ा सकता हूँ ।'

तब यक्षने उनके सामने भी एक तिनका रक्खा किंतु वे उसे उड़ा नहीं सके और लौटकर उन्होंने भी देवताओंसे यही कहा कि 'मैं इसको नहीं जान सका कि यह यक्ष कौन है ?' तत्पश्चात् स्वयं इन्द्रदेव गये, तब यक्ष अन्तर्धान हो गये। तदनन्तर इन्द्रने उसी आकाशमें हैमवती उमादेवीको देखकर उनसे यक्षका परिचय पूछा। उमादेवीने बतलाया कि 'वह ब्रह्म था और उस ब्रह्मकी ही इस विजयमें तुम अपनी विजय मानने लगे थे।' इस उपदेशसे ही इन्द्रने समझ लिया कि 'यह ब्रह्म है।' फिर अग्नि और वायु भी उस ब्रह्मको जान गये। इन्होंने ब्रह्मको सर्वप्रथम जाना, इसलिये इन्द्र, अग्नि और वायुदेवता अन्य देवताओंसे श्रेष्ठ माने गये।

इस कथासे यह भी सिद्ध हो जाता है कि प्राणियोंमें जो कुछ भी बल, बुद्धि, तेज एवं विभूति है, सब परमेश्वरसे ही है। गीतामें भी श्रीभगवान्‌ने कहा है—

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसम्भवम्॥
(१०।४१)

'जो-जो भी विभूतियुक्त अर्थात् ऐश्वर्ययुक्त, कान्तियुक्त और शक्तियुक्त वस्तु है, उस-उसको तू मेरे तेजके अंशकी ही अभिव्यक्ति जान।'

इस प्रकार उपनिषदोंमें कहीं साकाररूपसे और कहीं निराकाररूपसे, कहीं सगुणरूपसे और कहीं निर्गुणरूपसे भेद-उपासनाका वर्णन आता है। वहाँ यह भी बतलाया है कि उपासक अपने उपास्यदेवकी जिस भावसे उपासना करता है, उसके उद्देश्यके अनुसार ही उसकी कार्य-सिद्धि हो जाती है। कठोपनिषद्‌में सगुण-निर्गुणरूप ओंकारकी उपासनाका भेद-रूपसे वर्णन करते हुए यमराज नचिकेताके प्रति कहते हैं—

एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परम्।
एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत्॥
एतदालम्बनꣳ श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम्।
एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते॥
(१।२।१६-१७)

'यह अक्षर ही तो ब्रह्म है और अक्षर ही परब्रह्म है; इसी अक्षरको जानकर जो जिसको चाहता है, उसको वही मिल जाता है। यही उत्तम आलम्बन है, यही सबका अन्तिम आश्रय है। इस आलम्बनको भलीभाँति जानकर साधक ब्रह्मलोकमें महिमान्वित होता है।'

इसलिये कल्याणकामी मनुष्योंको इस दुःखरूप संसार-सागरसे सदाके लिये पार होकर परमेश्वरको प्राप्त करनेके लिये ही उनकी उपासना करनी चाहिये, सांसारिक पदार्थोंके लिये नहीं। वे परमेश्वर इस शरीरके अंदर सबके हृदयमें निराकार-रूपसे सदा-सर्वदा विराजमान हैं, परंतु उनको न जाननेके कारण ही लोग दुःखित हो रहे हैं। जो उन परमेश्वरकी उपासना करता है, वह उन्हें जान लेता है और इसलिये सम्पूर्ण दुःखों और शोकसमूहोंसे निवृत्त होकर परमेश्वरको प्राप्त कर लेता है। मुण्डकोपनिषद्‌में भी बतलाया है—

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया
समानं वृक्षं परिषस्वजाते।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्य-
नश्नन्नन्यो अभिचाकशीति॥
समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नो-
ऽनीशया शोचति मुह्यमानः।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीश-
मस्य महिमानमिति वीतशोकः॥
यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं
कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्।
तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय
निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति॥
(३।१।१-३)

'एक साथ रहनेवाले तथा परस्पर सखाभाव रखनेवाले दो पक्षी (जीवात्मा और परमात्मा) एक ही वृक्ष (शरीर) का आश्रय लेकर रहते हैं, उन दोनोंमेंसे एक तो उस वृक्षके कर्मरूप फलोंका स्वाद ले-लेकर उपभोग करता है; किंतु दूसरा न खाता हुआ केवल देखता रहता है। इस शरीररूपी समान वृक्षपर रहनेवाला जीवात्मा शरीरकी गहरी आसक्तिमें डूबा हुआ है और असमर्थतारूप दीनताका अनुभव करता हुआ मोहित होकर शोक करता रहता है; किंतु जब कभी भगवान्‌की अहैतुकी दयासे भक्तोंद्वारा नित्यसेवित तथा अपनेसे भिन्न परमेश्वरको और उनकी महिमाको यह प्रत्यक्ष कर लेता है, तब सर्वथा शोकरहित हो जाता है तथा जब यह द्रष्टा (जीवात्मा) सबके शासक, ब्रह्माके भी आदिकारण, सम्पूर्ण जगत्‌के रचयिता, दिव्यप्रकाशस्वरूप परमपुरुषको प्रत्यक्ष कर लेता है, उस समय पुण्य-पाप—दोनोंसे रहित होकर निर्मल हुआ वह ज्ञानी भक्त सर्वोत्तम समताको प्राप्त कर लेता है।'

वह सगुण-निर्गुणरूप परमेश्वर सब इन्द्रियोंसे रहित होकर भी इन्द्रियोंके विषयोंको जाननेवाला है। वह सबकी उत्पत्ति

और पालन करनेवाला होकर भी अकर्ता ही है। उस सर्वज्ञ, सर्वव्यापी, अकारण दयालु और परम प्रेमी हृदयस्थित निराकार परमेश्वरकी स्तुति-प्रार्थना करनी चाहिये। उस भजनेयोग्य परमात्माकी शरण लेनेसे मनुष्य सारे दुःख, क्लेश, पाप और विकारोंसे छूटकर परम शान्ति और परम गतिस्वरूप मुक्तिको प्राप्त करता है। इसलिये सबकी उत्पत्ति, स्थिति और प्रलय करनेवाले, सर्वशक्तिमान्, सर्वाधार, सर्वव्यापी, सूक्ष्म-से-सूक्ष्म और महान्-से-महान् उस सर्वसुहृद् परमेश्वरको तत्त्वसे जानकर उसे प्राप्त करनेके लिये सब प्रकारसे उसीकी शरण लेनी चाहिये।

श्वेताश्वतरोपनिषद्में परमेश्वरकी भेदरूपसे उपासनाका वर्णन विस्तारसहित आता है; उसमेंसे कुछ मन्त्र यहाँ दिये जाते हैं—

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्।
सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं बृहत्॥

(३। १७)

'जो परमपुरुष परमेश्वर समस्त इन्द्रियोंसे रहित होनेपर भी समस्त इन्द्रियोंके विषयोंको जाननेवाला है तथा सबका स्वामी, सबका शासक और सबसे बड़ा आश्रय है, उसकी शरण जाना चाहिये।'

अणोरणीयान्महतो महीया-
नात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः।
तमक्रतुं पश्यति वीतशोको
धातुः प्रसादान्महिमानमीशम्॥

(३। २०)

'वह सूक्ष्मसे भी अतिसूक्ष्म तथा बड़ेसे भी बहुत बड़ा परमात्मा इस जीवकी हृदयरूप गुफामें छिपा हुआ है, सबकी रचना करनेवाले परमेश्वरकी कृपासे जो मनुष्य उस संकल्परहित परमेश्वरको और उसकी महिमाको देख लेता है, वह सब प्रकारके दुःखोंसे रहित होकर आनन्दस्वरूप परमेश्वरको प्राप्त कर लेता है।'

और भी कहा है—

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्।
तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्॥
यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको यस्मिन्निदं सं च वि चैति सर्वम्।
तमीशानं वरदं देवमीड्यं निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति॥

(४। १०-११)

'माया तो प्रकृतिको समझना चाहिये और महेश्वरको मायापति समझना चाहिये; उस परमेश्वरकी शक्तिरूपा प्रकृतिके ही अङ्गभूत कारण-कार्यसमुदायसे यह सम्पूर्ण जगत् व्याप्त हो रहा है। जो अकेला ही प्रत्येक योनिका अधिष्ठाता हो रहा है, जिसमें यह समस्त जगत् प्रलयकालमें विलीन हो जाता है, और सृष्टिकालमें विविध रूपोंमें प्रकट भी हो जाता है, उस सर्वनियन्ता, वरदायक, स्तुति करनेयोग्य परमदेव परमेश्वरको तत्त्वसे जानकर मनुष्य निरन्तर बनी रहनेवाली इस मुक्तिरूप शान्तिको प्राप्त हो जाता है।'

सूक्ष्मातिसूक्ष्मं कलिलस्य मध्ये विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपम्।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति॥

(४। १४)

'जो सूक्ष्मसे भी अत्यन्त सूक्ष्म, हृदयगुहारूप गुह्यस्थानके भीतर स्थित, अखिल विश्वकी रचना करनेवाला, अनेक रूप धारण करनेवाला तथा समस्त जगत्को सब ओरसे घेरे रखनेवाला है, उस एक अद्वितीय कल्याणस्वरूप महेश्वरको जानकर मनुष्य सदा रहनेवाली शान्तिको प्राप्त होता है।'

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च॥
एको वशी निष्क्रियाणां बहूनामेकं बीजं बहुधा यः करोति।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम्॥

(६। ११-१२)

'वह एक देव ही सब प्राणियोंमें छिपा हुआ सर्वव्यापी और समस्त प्राणियोंका अन्तर्यामी परमात्मा है, वही सबके कर्मोंका अधिष्ठाता, सम्पूर्ण भूतोंका निवासस्थान, सबका साक्षी, चेतनस्वरूप, सर्वथा विशुद्ध और गुणातीत है तथा जो अकेला ही बहुत-से वास्तवमें अक्रिय जीवोंका शासक है और एक प्रकृतिरूप बीजको अनेक रूपोंमें परिणत कर देता है, उस हृदयस्थित परमेश्वरका जो धीर पुरुष निरन्तर अनुभव करते हैं, उन्हींको सदा रहनेवाला परमानन्द प्राप्त होता है, दूसरोंको नहीं।'

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै।
तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये॥

(६। १८)

'जो परमेश्वर निश्चय ही सबसे पहले ब्रह्माको उत्पन्न करता है और जो निश्चय ही उस ब्रह्माको समस्त वेदोंका ज्ञान प्रदान करता है, उस परमात्मविषयक बुद्धिको प्रकट करनेवाले प्रसिद्ध देव परमेश्वरकी मैं मोक्षकी इच्छावाला साधक शरण लेता हूँ।'

जिसमें साधनमें भी भेद हो और फलमें भी भेद हो, ऐसी भेदोपासनाका वर्णन ऊपर किया गया; अब साधनमें तो भेद हो, किंतु फलमें अभेद ऐसी उपासनापर विचार किया जाता है।

शास्त्रोंमें भेदोपासनाके अनुसार चार प्रकारकी मुक्ति बतलायी गयी है—१. सालोक्य, २. सामीप्य, ३. सारूप्य और ४. सायुज्य। इनमेंसे पहली तीन तो साधनमें भी भेद और फलमें भी भेदवाली हैं; किंतु सायुज्य-मुक्तिमें साधनमें तो भेद है, पर फलमें भेद नहीं रहता। भगवान्‌के परम धाममें जाकर वहाँ निवास करनेको 'सालोक्य' मुक्ति कहते हैं; जो वात्सल्य आदि भावसे भगवान्‌की उपासना करते हैं,वे 'सालोक्य' मुक्तिको पाते हैं। भगवान्‌के परम धाममें जाकर उनके समीप निवास करनेको 'सामीप्य' मुक्ति कहते हैं; जो दासभावसे या माधुर्यभावसे भगवान्‌की उपासना करते हैं, वे 'सामीप्य' मुक्तिको प्राप्त होते हैं। भगवान्‌के परम धाममें जाकर भगवान्‌के जैसे स्वरूपवाले होकर निवास करनेको 'सारूप्य' मुक्ति कहते हैं; जो सखाभावसे भगवान्‌की उपासना करते हैं, वे 'सारूप्य' मुक्ति पाते हैं। इन सब भक्तोंमें सृष्टिकी उत्पत्ति, स्थिति और पालनरूप भगवत्सामर्थ्यके सिवा भगवान्‌के सब गुण आ जाते हैं। भगवान्‌के स्वरूपमें अभेदरूपसे विलीन हो जानेको 'सायुज्य' मुक्ति कहते हैं। जो शान्तभावसे (ज्ञानमिश्रित भक्तिसे) भगवान्‌की उपासना करते हैं, वे 'सायुज्य' मुक्तिको प्राप्त होते हैं तथा जो वैरसे, द्वेषसे अथवा भयसे भगवान्‌को भजते हैं, वे भी 'सायुज्य' मुक्तिको पाते हैं। जिस प्रकार नदियोंका जल अपने नाम-रूपको छोड़कर समुद्रमें मिलकर समुद्र ही हो जाता है, इसी प्रकार ऐसे साधक भगवान्‌में लीन होकर भगवत्स्वरूप ही हो जाते हैं। इसके लिये उपनिषदोंमें तथा अन्य शास्त्रोंमें जगह-जगह अनेक प्रमाण मिलते हैं। कठोपनिषद्‌में यमराज नचिकेतासे कहते हैं—

यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति।
एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम॥

(२।१।१५)

'जिस प्रकार निर्मल जलमें मेघोंद्वारा सब ओरसे बरसाया हुआ निर्मल जल वैसा ही हो जाता है, उसी प्रकार हे गौतमवंशीय नचिकेता! एकमात्र परब्रह्म पुरुषोत्तम ही सब कुछ है—इस प्रकार जाननेवाले मुनिका आत्मा परमेश्वरको प्राप्त हो जाता है अर्थात् परमेश्वरमें मिलकर तद्रूप हो जाता है।'

मुण्डकोपनिषद्‌में भी कहा है—

स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम्।
उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः॥

(३।२।१)

'वह निष्काम-भाववाला पुरुष इस परम विशुद्ध (प्रकाशमान) ब्रह्मधामको जान लेता है, जिसमें सम्पूर्ण जगत् स्थित हुआ प्रतीत होता है; जो भी कोई निष्काम साधक परम पुरुषकी उपासना करते हैं, वे बुद्धिमान् रजोवीर्यमय इस जगत्‌को अतिक्रमण कर जाते हैं।'

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय।
तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्॥

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति। तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति। (३।२।८-९)

'जिस प्रकार बहती हुई नदियाँ नाम-रूपको छोड़कर समुद्रमें विलीन हो जाती हैं, वैसे ही ज्ञानी महात्मा नाम-रूपसे रहित होकर उत्तम-से-उत्तम दिव्य परम पुरुष परमात्माको प्राप्त हो जाता है। निश्चय ही जो कोई भी उस परब्रह्म परमात्माको जान लेता है, वह महात्मा ब्रह्म ही हो जाता है; उसके कुलमें ब्रह्मको न जाननेवाला नहीं होता; वह शोकसे पार हो जाता है, पाप-समुदायसे तर जाता है, हृदयकी गाँठोंसे सर्वथा छूटकर अमृत हो जाता है अर्थात् जन्म-मृत्युसे रहित होकर ब्रह्मस्वरूप हो जाता है।'

जो मनुष्य माया (प्रकृति), जीव और परमेश्वरको भिन्न-भिन्न समझकर उपासना करता है और यह समझता है कि ईश्वरकी यह प्रकृति ईश्वरसे अभिन्न है, क्योंकि शक्ति शक्तिमान्‌से अभिन्न होती है एवं जीव भिन्न होते हुए भी ईश्वरका अंश होनेके कारण अभिन्न ही हैं; इसलिये प्रकृति और जीव—दोनोंसे परमात्मा भिन्न होते हुए भी अभिन्न ही हैं। वह पुरुष भेदरूपसे साधन करता हुआ भी अन्तमें अभेदरूपसे ही परमात्माको प्राप्त हो जाता है। यह बात भी शास्त्रोंमें तथा उपनिषदोंमें अनेक स्थानोंमें मिलती है। जैसे—

ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशा-
वजा ह्येका भोक्तृभोग्यार्थयुक्ता।
अनन्तश्चात्मा विश्वरूपो ह्यकर्ता
त्रयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत्॥

क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः
क्षरात्मानावीशते देव एकः ।
तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावा-
द्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ॥
(श्वेताश्वतर० १ । ९-१०)

'सर्वज्ञ और अल्पज्ञ, सर्वसमर्थ और असमर्थ—ये दोनों परमात्मा और जीवात्मा अजन्मा हैं तथा भोगनेवाले जीवात्माके लिये उपयुक्त भोग्य-सामग्रीसे युक्त और अनादि प्रकृति एक तीसरी शक्ति है; (इन तीनोंमें जो ईश्वर-तत्त्व है, वह शेष दोसे विलक्षण है) क्योंकि वह परमात्मा अनन्त, सम्पूर्ण रूपोंवाला और कर्तापनके अभिमानसे रहित है । जब मनुष्य इस प्रकार ईश्वर, जीव और प्रकृति—इन तीनोंको ब्रह्मरूपमें प्राप्त कर लेता है (तब वह सब प्रकारके बन्धनोंसे मुक्त हो जाता है) । तथा प्रकृति तो विनाशशील है, इसको भोगनेवाला जीवात्मा अमृतस्वरूप अविनाशी है; इन विनाशशील जड-तत्त्व और चेतन आत्मा—दोनोंको एक ईश्वर अपने शासनमें रखता है, इस प्रकार जानकर उसका निरन्तर ध्यान करनेसे, मनको उसमें लगाये रहनेसे तथा तन्मय हो जानेसे अन्तमें उसीको प्राप्त हो जाता है; फिर समस्त मायाकी निवृत्ति हो जाती है ।'

यहाँतक भेदोपासनाके दोनों प्रकारोंको उपनिषद्के अनुसार संक्षेपमें बतलाकर अब अभेदोपासनापर विचार करते हैं—

अभेदोपासना

अभेद-उपासनाके भी प्रधान चार भेद हैं । उनमेंसे पहले दो भेद 'तत्' पदको और बादके दो भेद 'त्वम्' पदको लक्ष्य करके संक्षेपमें नीचे बतलाये जाते हैं—

१. इस चराचर जगत्में जो कुछ प्रतीत होता है, सब ब्रह्म ही है; कोई भी वस्तु एक सच्चिदानन्दघन परमात्मासे भिन्न नहीं है । इस प्रकार उपासना करे ।

२. वह निर्गुण निराकार निष्क्रिय निर्विकार परमात्मा इस क्षणभङ्गुर नाशवान् जड दृश्यवर्ग मायासे सर्वथा अतीत है—इस प्रकार उपासना करे ।

३. जड-चेतन, स्थावर-जङ्गम सम्पूर्ण चराचर जगत् एक ब्रह्म है और वह ब्रह्म मैं हूँ । इसलिये सब मेरा ही स्वरूप है—इस प्रकार उपासना करे ।

४. जो नाशवान् क्षणभङ्गुर मायामय दृश्यवर्गसे अतीत, निराकार, निर्विकार, नित्य विज्ञानानन्दघन निर्विशेष परब्रह्म परमात्मा है, वह मेरा ही आत्मा है अर्थात् मेरा ही स्वरूप है—इस प्रकार उपासना करे ।

अब इनको अच्छी प्रकार समझनेके लिये उपनिषदोंके प्रमाण देकर कुछ विस्तारसे विचार किया जाता है ।

(१) सर्गके आदिमें एक सच्चिदानन्दघन ब्रह्म ही थे । उन्होंने विचार किया कि 'मैं प्रकट होऊँ और अनेक नाम-रूप धारण करके बहुत हो जाऊँ' 'सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति' (तैत्तिरीयोपनिषद् २ । ६) इस प्रकार वह ब्रह्म एक ही बहुत रूपोंमें हो गये । इसलिये यह जो कुछ भी जड-चेतन, स्थावर-जङ्गम जगत् है, वह परमात्माका ही स्वरूप है । श्रुति कहती है—

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म
पश्माद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।
अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मै-
वेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥
(मुण्डक० २ । २ । ११)

'यह अमृतस्वरूप परब्रह्म ही सामने है, ब्रह्म ही पीछे है, ब्रह्म ही दायीं ओर तथा बायीं ओर, नीचेकी ओर तथा ऊपरकी ओर भी फैला हुआ है; यह जो सम्पूर्ण जगत् है, यह सर्वश्रेष्ठ ब्रह्म ही है ।'

संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः
कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः ।
ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा
युक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्ति ॥
(मुण्डक० ३ । २ । ५)

'सर्वथा आसक्तिरहित और विशुद्ध अन्तःकरणवाले ऋषिलोग इस परमात्माको पूर्णतया प्राप्त होकर ज्ञानसे तृप्त एवं परम शान्त हो जाते हैं, अपने-आपको परमात्मामें संयुक्त कर देनेवाले वे ज्ञानीजन सर्वव्यापी परमात्माको सब ओरसे प्राप्त करके सर्वरूप परमात्मामें ही प्रविष्ट हो जाते हैं ।'

सर्वं ह्येतद् ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पात् ।
(माण्डूक्य० २)

'क्योंकि यह सब-का-सब जगत् परब्रह्म परमात्मा है तथा जो यह चार चरणोंवाला आत्मा है, वह आत्मा भी परब्रह्म परमात्मा है ।'

सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत ।
(छान्दोग्योपनिषद् ३ । १४ । १)

'यह समस्त जगत् निश्चय ही ब्रह्म है, इसकी उत्पत्ति, स्थिति और लय—उस ब्रह्मसे ही है—इस प्रकार समझकर शान्तचित्त हुआ उपासना करे।'

(२) 'तत्' पदके लक्ष्य ब्रह्मके स्वरूपका, जो कुछ जड-चेतन, स्थावर-जङ्गम चराचर संसार है, वह सब ब्रह्म ही है, इस प्रकार निरूपण किया गया। अब उसी 'तत्' पदके लक्ष्यार्थ ब्रह्मके निर्विशेष स्वरूपका वर्णन किया जाता है। वह निर्गुण-निराकार अक्रिय निर्विकार परमात्मा इस क्षणभङ्गुर नाशवान् जड दृश्यवर्ग मायासे सर्वथा अतीत है। जो कुछ यह दृश्यवर्ग प्रतीत होता है, वह सब अज्ञानमूलक है। वास्तवमें एक विज्ञानानन्दघन अनन्त निर्विशेष ब्रह्मके अतिरिक्त और कुछ भी नहीं है। इस प्रकारके अनुभवसे वह इस जन्म-मृत्युरूप संसारसे मुक्त होकर अनन्त विज्ञान आनन्दघन ब्रह्मको प्राप्त हो जाता है। यह बात शास्त्रोंमें तथा उपनिषदोंमें अनेक जगह बतलायी गयी है।

कठोपनिषद्में परब्रह्मके स्वरूपका वर्णन करते हुए यमराज कहते हैं—

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं
तथारसं नित्यमगन्धवच्च यत्।
अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं
निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते॥
(१। ३। १५)

'जो शब्दरहित, स्पर्शरहित, रूपरहित, रसरहित और गन्धरहित है तथा जो अविनाशी, नित्य, अनादि, अनन्त (असीम) महत्तत्त्वसे परे एवं सर्वथा सत्य तत्त्व है, उस परमात्माको जानकर मनुष्य मृत्युके मुखसे सदाके लिये छूट जाता है।'

मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किंचन।
मृत्योः स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति॥
(२। १। ११)

'यह परमात्मतत्त्व शुद्ध मनसे ही प्राप्त किये जानेयोग्य है; इस जगत्में एक परमात्माके अतिरिक्त नाना—भिन्न-भिन्न भाव कुछ भी नहीं है; इसलिये जो इस जगत्में नानाकी भाँति देखता है, वह मनुष्य मृत्युसे मृत्युको प्राप्त होता है अर्थात् बार-बार जन्मता-मरता रहता है।'

मुण्डकोपनिषद्में भी कहा है—

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा
नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा।
ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्व-
स्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः॥
(३। १। ८)

'वह निर्गुण निराकार परब्रह्म परमात्मा न तो नेत्रोंसे, न वाणीसे और न दूसरी इन्द्रियोंसे ही ग्रहण करनेमें आता है तथा तपसे अथवा कर्मोंसे भी वह ग्रहण नहीं किया जा सकता; उस अवयवरहित परमात्माको तो विशुद्ध अन्तःकरणवाला साधक उस विशुद्ध अन्तःकरणसे निरन्तर उसका ध्यान करता हुआ ही ज्ञानकी निर्मलतासे देख पाता है।'

तैत्तिरीयोपनिषद्में भी कहा है—

ब्रह्मविदाप्नोति परम्। तदेषाभ्युक्ता। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म। (२। १। १)

'ब्रह्मज्ञानी परब्रह्मको प्राप्त कर लेता है; उसी भावको व्यक्त करनेवाली यह श्रुति कही गयी है—ब्रह्म सत्य, ज्ञानस्वरूप और अनन्त है।'

(३) 'तत्' पदकी उपासनाके प्रकारका वर्णन करके अब 'त्वम्' पदकी उपासनाका प्रकार बतलाया जाता है। जो कुछ जड-चेतन स्थावर-जङ्गम प्रतीत होता है, वह सब ब्रह्म है और जो ब्रह्म है, वह मैं हूँ। इसलिये मनुष्यको सम्पूर्ण भूतोंमें अपने आत्माको अर्थात् अपने-आपको और आत्मामें सम्पूर्ण भूतोंको ओतप्रोत देखना चाहिये। अभिप्राय यह है कि 'जो भी कुछ है, सब मेरा ही स्वरूप है' इस प्रकारका अभ्यास करनेवाला साधक शोक और मोहसे पार होकर विज्ञान-आनन्दघन ब्रह्मस्वरूपको प्राप्त हो जाता है। यह बात शास्त्रोंमें तथा उपनिषदोंमें जगह-जगह मिलती है। गीतामें कहा है—

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः॥
(६। २९)

'सर्वव्यापी अनन्त चेतनमें एकीभावसे स्थितिरूप योगसे युक्त आत्मावाला तथा सबमें समभावसे देखनेवाला योगी आत्माको सम्पूर्ण भूतोंमें स्थित और सम्पूर्ण भूतोंको आत्मामें कल्पित देखता है।'

ईशावास्योपनिषद्में भी कहा है—

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति।
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते॥
यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः॥
(६-७)

'परन्तु जो मनुष्य सम्पूर्ण प्राणियोंको आत्मामें ही देखता है और आत्माको सारे भूतोंमें देखता है अर्थात् सम्पूर्ण भूतोंको अपना आत्मा ही समझता है, वह फिर किसीसे घृणा नहीं करता—सबको अपना आत्मा समझनेवाला किससे कैसे घृणा करे ?

इस प्रकारसे जब आत्मतत्त्वको जाननेवाले महात्माके लिये सब आत्मा ही हो जाता है, तब फिर एकत्वका अर्थात् सबमें एक आत्माका अनुभव करनेवाले उस मनुष्यको कहाँ मोह है और कहाँ शोक है अर्थात् सबमें एक विज्ञान आनन्दमय परब्रह्म परमात्माका अनुभव करनेवाले पुरुषके शोक-मोह आदि विकारोंका अत्यन्त अभाव हो जाता है।'

इस विषयका रहस्य समझानेके लिये छान्दोग्य-उपनिषद्में एक इतिहास आता है। अरुणका पौत्र और उद्दालकका पुत्र श्वेतकेतु बारह वर्षकी अवस्थामें गुरुके पास विद्यालाभके लिये गया और वहाँसे वह विद्या पढ़कर चौबीस वर्षकी अवस्था होनेपर घर लौटा। वह अपनेको बुद्धिमान् और व्याख्यानदाता मानता हुआ अनम्रभावसे ही घरपर आया तथा उसने बुद्धिके अभिमानवश पिताको प्रणाम नहीं किया। इसपर उसके पिताने उससे पूछा—

श्वेतकेतो यन्नु सोम्येदं महामना अनूचानमानी स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यः। येनाश्रुतꣳ श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति। (६।१।२–३)

'हे श्वेतकेतु ! हे सोम्य ! तू जो अपनेको ऐसा महामना और पण्डित मानकर अविनीत हो रहा है, सो क्या तूने वह आदेश आचार्यसे पूछा है, जिस आदेशसे अश्रुत श्रुत हो जाता है, बिना विचारा हुआ विचारमें आ जाता है अर्थात् बिना निश्चय किया हुआ निश्चित हो जाता है और बिना जाना हुआ ही विशेषरूपसे जाना हुआ हो जाता है।'

इसपर श्वेतकेतुने कहा कि 'भगवन् ! वह आदेश कैसा है।' तब उद्दालक बोले—

यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातꣳस्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्। (६।१।४)

'सोम्य ! जिस प्रकार एक मृत्तिकाके पिण्डके द्वारा समस्त मृत्तिकामय पदार्थोंका ज्ञान हो जाता है कि विकार केवल वाणीके आश्रयभूत नाममात्र हैं, सत्य तो केवल मृत्तिका ही है।'

यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातꣳस्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं लोहमित्येव सत्यम्। (६।१।५)

'सोम्य ! जिस प्रकार एक लोहमणि (सुवर्ण) का ज्ञान होनेपर सम्पूर्ण सुवर्णमय पदार्थ जान लिये जाते हैं; क्योंकि विकार वाणीपर अवलम्बित नाममात्र है, सत्य केवल सुवर्ण ही है।'

यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातꣳस्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं कृष्णायसमित्येव सत्यमेवꣳ सोम्य स आदेशो भवतीति। (६।१।६)

'सोम्य ! जिस प्रकार एक नखनिकृन्तन (नहन्ना) अर्थात् लोहेके ज्ञानसे सम्पूर्ण लोहेके पदार्थ जान लिये जाते हैं, क्योंकि विकार वाणीपर अवलम्बित केवल नाममात्र है, सत्य केवल लोहा ही है; हे सोम्य ! ऐसा ही वह आदेश है।'

यह सुनकर श्वेतकेतु बोला—

न वै नूनं भगवन्तस्त एतदवेदिषुर्यद्ध्येतदवेदिष्यन् कथं मे नावक्ष्यन्निति भगवाꣳस्त्वेव मे तद्ब्रवीत्विति तथा सोम्येति होवाच। (६।१।७)

'निश्चय ही वे मेरे पूज्य गुरुदेव इसे नहीं जानते थे। यदि वे जानते तो मुझसे क्यों न कहते। अब आप ही मुझे अच्छी तरह बतलाइये।' तब पिताने कहा—'अच्छा सोम्य ! बतलाता हूँ।'

सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्। (६।२।१)

'हे सोम्य ! आरम्भमें यह एकमात्र अद्वितीय सत् ही था।'

इसपर श्वेतकेतुने कहा—'हे पिताजी ! मुझको यह विषय और स्पष्ट करके समझाइये।' उद्दालक आरुणि बोले—"हे सोम्य ! जैसे दही मथनेसे उसका सूक्ष्मसार तत्त्व नवनीत ऊपर तैर आता है, इसी प्रकार जो अन्न खाया जाता है, उसका सूक्ष्म सार अंश मन बनता है। जलका सूक्ष्म अंश प्राण और तेजका सूक्ष्म अंश वाक् बनता है। असलमें ये मन, प्राण और वाणी तथा इनके कारण अन्नादि कार्यकारणपरम्परासे मूलमें एक ही सत् वस्तु ठहरते हैं। सबका मूल कारण सत् है, वही परम आश्रय और अधिष्ठान है। सत्के कार्य नाना प्रकारकी आकृतियाँ सब वाणीके विकार हैं, नाममात्र हैं। यह सत् अणुकी भाँति सूक्ष्म है, समस्त जगत्का आत्मारूप है। हे श्वेतकेतु ! वह 'सत्' वस्तु तू ही है—'तत्त्वमसि'।"

श्वेतकेतुने कहा—'भगवन्! मुझे फिर समझाइये।' पिता आरुणिने कहा—'अच्छा, एक वट-वृक्षका फल तोड़कर ला! फिर तुझे समझाऊँगा।' श्वेतकेतु फल ले आया। पिताने कहा—'इसे तोड़कर देख, इसमें क्या है?' श्वेतकेतुने फल तोड़कर कहा—'भगवन्! इसमें छोटे-छोटे बीज हैं।' ऋषि उद्दालक बोले—'अच्छा, एक बीजको तोड़कर देख, उसमें क्या है?' श्वेतकेतुने बीजको तोड़कर कहा—'इसमें तो कुछ भी नहीं दीखता।' तब पिता आरुणि बोले—'हे सोम्य! तू इस वट-बीजके सूक्ष्म तत्त्वको नहीं देखता, इस अत्यन्त सूक्ष्म तत्त्वसे ही महान् वटका वृक्ष निकलता है। बस, जैसे यह अत्यन्त सूक्ष्म वट-बीज बड़े भारी वटके वृक्षका आधार है, इसी प्रकार सूक्ष्म सत् आत्मा इस समस्त स्थूल जगत्का आधार है। हे सोम्य! मैं सत्य कहता हूँ, तू मेरे वचनमें श्रद्धा रख। यह जो सूक्ष्म तत्त्व आत्मा है, वह सत् है और यही आत्मा है। हे श्वेतकेतु! वह 'सत्' तू ही है—'तत्त्वमसि'' (६। १२। ३)।

इस प्रकार उद्दालकने अनेक दृष्टान्त और युक्तियोंसे इस तत्त्वको विस्तारसे समझाया है, किंतु यहाँ उसका कुछ दिग्दर्शनमात्र कराया गया है। पूरा वर्णन देखना हो तो छान्दोग्य-उपनिषद्में देखना चाहिये।

उपर्युक्त विषयके सम्बन्धमें बृहदारण्यक-उपनिषद्में भी इस प्रकार कहा है—

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेत्। अहं ब्रह्मास्मीति। तस्मात्तत्सर्वमभवत्तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत् तथर्षीणां तथा मनुष्याणां तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवꣳसूर्यश्चेति। तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदꣳ सर्वं भवति तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते। आत्मा ह्येषाꣳ स भवति। (१। ४। १०)

"पहले यह ब्रह्म ही था; उसने अपनेको ही जाना कि 'मैं ब्रह्म हूँ'। अतः वह सर्व हो गया। उसे देवोंमेंसे जिस-जिसने जाना वही तद्रूप हो गया। इसी प्रकार ऋषियों और मनुष्योंमेंसे भी जिसने उसे जाना, वह तद्रूप हो गया। उसे आत्मरूपसे देखते हुए ऋषि वामदेवने जाना—'मैं मनु हुआ और सूर्य भी'। उस इस ब्रह्मको इस समय भी जो इस प्रकार जानता है कि 'मैं ब्रह्म हूँ', वह यह सर्व हो जाता है। उसके पराभवमें देवता भी समर्थ नहीं होते; क्योंकि वह उनका आत्मा ही हो जाता है।"

उपर्युक्त विषयका रहस्य समझानेके लिये बृहदारण्यक-उपनिषद्में भी एक इतिहास मिलता है। महर्षि याज्ञवल्क्यके दो स्त्रियाँ थीं—एक मैत्रेयी और दूसरी कात्यायनी। महर्षि याज्ञवल्क्यने संन्यास ग्रहण करते समय मैत्रेयीसे कहा—'मैं इस गृहस्थाश्रमसे ऊपर संन्यास-आश्रममें जानेवाला हूँ, अतः सम्पत्तिका बँटवारा करके तुमको और कात्यायनीको दे दूँ तो ठीक है।' मैत्रेयीने कहा—'भगवन्! यदि यह धनसे सम्पन्न सारी पृथ्वी मेरी हो जाय तो क्या मैं उससे किसी प्रकार अमृतस्वरूप हो सकती हूँ?' याज्ञवल्क्यने कहा—'नहीं, भोग-सामग्रियोंसे सम्पन्न मनुष्योंका जैसा जीवन होता है, वैसा ही तेरा जीवन हो जायगा। धनसे अमृतत्वकी तो आशा है नहीं।' मैत्रेयीने कहा—'जिससे मैं अमृतस्वरूप नहीं हो सकती, उसे लेकर क्या करूँगी? श्रीमान्! जो कुछ अमृतत्वका साधन हो, वही मुझे बतलायें।' इसपर याज्ञवल्क्यने कहा—'धन्य है! अरी मैत्रेयी! तू पहले भी मेरी प्रिया रही है और अब भी तू प्रिय बात कह रही है। अच्छा, मैं तुझे उसकी व्याख्या करके समझाऊँगा। तू मेरे वाक्योंके अभिप्रायका चिन्तन करना।'

याज्ञवल्क्यने फिर कहा—

'न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति। आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदꣳ सर्वं विदितम्।' (२। ४। ५)

'अरी मैत्रेयी! सबके प्रयोजनके लिये सब प्रिय नहीं होते, अपने ही प्रयोजनके लिये सब प्रिय होते हैं। यह आत्मा ही दर्शनीय, श्रवणीय, मननीय और ध्यान किये जाने योग्य है। हे मैत्रेयी! इस आत्माके ही दर्शन, श्रवण, मनन एवं विज्ञानसे इस सबका ज्ञान हो जाता है।'

तथा—

'इदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीदꣳ सर्वं यदयमात्मा।' (२। ४। ६)

हे मैत्रेयी! यह ब्राह्मणजाति, यह क्षत्रियजाति, ये लोक, ये देवगण, ये भूतगण और यह सब जो कुछ भी है, सब आत्मा ही है।'

एवं—

'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरꣳ शृणोति तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं विजानाति यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं जिघ्रेत् तत्केन कं पश्येत्तत्केन कꣳ

शृणुयात्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं विजानीयात्। येनेदꣳ सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति।' (२।४।१४)

'जहाँ (अविद्यावस्थामें) द्वैत-सा होता है, वहीं अन्य अन्यको सूँघता है, अन्य अन्यको देखता है, अन्य अन्यको सुनता है, अन्य अन्यका अभिवादन करता है, अन्य अन्यका मनन करता है तथा अन्य अन्यको जानता है; किंतु जहाँ इसके लिये सब आत्मा ही हो गया है, वहाँ किसके द्वारा किसे सूँघे, किसके द्वारा किसे देखे, किसके द्वारा किसे सुने, किसके द्वारा किसका अभिवादन करे, किसके द्वारा किसका मनन करे और किसके द्वारा किसे जाने? जिसके द्वारा इस सबको जानता है, उसको किसके द्वारा जाने? हे मैत्रेयी! विज्ञाताको किसके द्वारा जाने?'

इस प्रकार बृहदारण्यक उपनिषद्के दूसरे तथा चौथे अध्यायमें यह प्रसङ्ग विस्तारसे आया है, यहाँ तो उसका कुछ अंश ही दिया गया है।

(४) जो नाशवान्, क्षणभङ्गुर, मायामय दृश्यवर्गसे रहित निराकार, निर्विकार, नित्य, विज्ञानानन्दघन निर्विशेष परब्रह्म परमात्मा है, वह मेरा ही आत्मा है अर्थात् मेरा ही स्वरूप है; इस प्रकार उस निराकार निर्विशेष विज्ञानानन्दघन परमात्माको एकीभावसे जानकर मनुष्य उसे प्राप्त हो जाता है। श्रुति कहती है—

योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति।

(बृहदारण्यक० ४।४।६)

'जो अकाम, निष्काम, आप्तकाम और आत्मकाम होता है, उसके प्राणोंका उत्क्रमण नहीं होता; वह ब्रह्म ही होकर ब्रह्मको प्राप्त होता है।'

इस विषयका रहस्य समझानेके लिये—

बृहदारण्यक उपनिषद्में एक इतिहास मिलता है। एक बार राजा जनकने एक बड़ी दक्षिणावाला यज्ञ किया। उसमें कुरु और पाञ्चाल देशोंके बहुत-से ब्राह्मण एकत्रित हुए। उस समय राजा जनकने यह जाननेकी इच्छासे कि इन ब्राह्मणोंमें कौन सबसे बढ़कर प्रवचन करनेवाला है, अपनी गोशालामें ऐसी दस हजार गौएँ दान देनेके लिये रोक लीं, जिनमेंसे प्रत्येकके सींगोंमें दस-दस पाद सुवर्ण बँधा था और उन ब्राह्मणोंसे कहा—'पूजनीय ब्राह्मणो! आपमें जो ब्रह्मिष्ठ हों, वे इन गौओंको ले जायँ।' ब्राह्मणोंने राजाकी बात सुन ली; किंतु उनमें किसीका साहस नहीं हुआ। तब याज्ञवल्क्यने अपने ब्रह्मचारीसे उन गौओंको ले जानेके लिये कहा। वह उन्हें ले चला। इससे वे सब ब्राह्मण कुपित हो गये और जनकके होता अश्वलने याज्ञवल्क्यसे पूछा—'याज्ञवल्क्य! हम सबमें क्या तुम ही ब्रह्मिष्ठ हो?' याज्ञवल्क्यने कहा—'ब्रह्मिष्ठको तो हम नमस्कार करते हैं, हम तो गौओंकी ही इच्छावाले हैं।' यह सुनकर क्रमशः अश्वल, आर्तभाग और भुज्युने उनसे अनेकों प्रश्न किये और महर्षि याज्ञवल्क्यने उनका भलीभाँति समाधान किया।

फिर चाक्रायण उषस्तने याज्ञवल्क्यसे पूछा—'हे याज्ञवल्क्य! जो साक्षात् अपरोक्ष ब्रह्म और सर्वान्तर आत्मा है, उसकी मेरे प्रति व्याख्या करो।' याज्ञवल्क्यने कहा—

एष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरो योऽपानेनापानिति स त आत्मा सर्वान्तरो यो व्यानेन व्यानिति स त आत्मा सर्वान्तरो य उदानेनोदानिति स त आत्मा सर्वान्तर एष त आत्मा सर्वान्तरः। (३।४।१)

'यह तेरा आत्मा ही सर्वान्तर है।' उषस्तने पूछा—'वह सर्वान्तर कौन-सा है?' याज्ञवल्क्यने कहा—'जो प्राणसे प्राणक्रिया करता है, वह तेरा आत्मा सर्वान्तर है, जो अपानसे अपानक्रिया करता है, वह तेरा आत्मा सर्वान्तर है, जो व्यानसे व्यानक्रिया करता है, वह तेरा आत्मा सर्वान्तर है, जो उदानसे उदानक्रिया करता है, वह तेरा आत्मा सर्वान्तर है, वह तेरा आत्मा सर्वान्तर है।'

उषस्तने फिर पूछा कि वह सर्वान्तर कौन-सा है। तब याज्ञवल्क्य पुनः बोले—

'...सर्वान्तरः। न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारꣳ शृणुया न मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः। एष त आत्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्यदार्तं ततो होषस्तश्चाक्रायण उपरराम।' (३।४।२)

'यह तेरा आत्मा सर्वान्तर है। तू उस दृष्टिके द्रष्टाको नहीं देख सकता, श्रुतिके श्रोताको नहीं सुन सकता, मतिके मन्ताका मनन नहीं कर सकता, विज्ञातिके विज्ञाताको नहीं जान सकता। तेरा यह आत्मा सर्वान्तर है, इससे भिन्न आर्त (नाशवान्) है।' यह सुनकर चाक्रायण उषस्त चुप हो गया।

अथ हैनं कहोलः कौषीतकेयः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे

व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः । कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति ।

(३ । ५ । १)

'इसके पश्चात् कौषीतकेय कहोलने 'हे याज्ञवल्क्य !' (इस प्रकार सम्बोधित करके) कहा—'जो भी साक्षात् अपरोक्ष ब्रह्म और सर्वान्तर आत्मा है, उसकी तुम मेरे प्रति व्याख्या करो ।' इसपर याज्ञवल्क्यने कहा—'यह तेरा आत्मा सर्वान्तर है ।' कहोलने पूछा—'याज्ञवल्क्य ! वह सर्वान्तर कौन-सा है ।' तब याज्ञवल्क्यने कहा—'जो क्षुधा, पिपासा, शोक, मोह, जरा और मृत्युसे परे है (वह तेरा आत्मा सर्वान्तर है) ।'

फिर आरुणि उद्दालकने याज्ञवल्क्यसे कहा—'यदि तुम उस सूत्र और अन्तर्यामीको नहीं जानते हो और फिर भी ब्रह्मवेत्ताकी स्वभूत गौओंको ले जाओगे तो तुम्हारा मस्तक गिर जायगा ।' याज्ञवल्क्यने उत्तरमें कहा—'मैं उस सूत्र और अन्तर्यामीको जानता हूँ ।

हे गौतम ! वायु ही वह सूत्र है, इस वायुरूप सूत्रके द्वारा ही यह लोक, परलोक और समस्त भूतसमुदाय गुँथे हुए हैं ।' तब इसका समर्थन करते हुए उद्दालकने अन्तर्यामीका वर्णन करनेको कहा ।

याज्ञवल्क्यने कहा—

'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ।'

(३ । ७ । ३)

'जो पृथ्वीमें रहनेवाला पृथ्वीके भीतर है; जिसे पृथ्वी नहीं जानती, जिसका पृथ्वी शरीर है और जो भीतर रहकर पृथ्वीका नियमन करता है, वह तुम्हारा आत्मा अन्तर्यामी अमृत है ।

तथा—

'अदृष्टो द्रष्टाश्रुतः श्रोतामतो मन्ताविज्ञातो विज्ञाता नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातैष त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्तं ततो होद्दालक आरुणिरुपरराम ।'

(३ । ७ । २३)

'वह दिखायी न देनेवाला किंतु देखनेवाला है, सुनायी न देनेवाला किंतु सुननेवाला है, मननका विषय न होनेवाला किंतु मनन करनेवाला है और विशेषतया ज्ञात न होनेवाला किंतु विशेषरूपसे जाननेवाला है । यह तुम्हारा आत्मा अन्तर्यामी अमृत है । इससे भिन्न सब नाशवान् है ।' यह सुनकर अरुणपुत्र उद्दालक प्रश्न करनेसे निवृत्त हो गया ।

तदनन्तर वाचक्नवी गार्गीने तथा शाकल्य विदग्धने अनेकों प्रश्न किये, जिनके उत्तर याज्ञवल्क्यजीने तुरंत दे दिये । अन्तमें उन्होंने शाकल्यसे कहा—'अब मैं तुमसे उस औपनिषद पुरुषको पूछता हूँ, यदि तुम मुझे उसे स्पष्टतया नहीं बतला सकोगे तो तुम्हारा मस्तक गिर जायगा ।' किंतु शाकल्य उसे नहीं जानता था, इसलिये उसका मस्तक गिर गया ।

फिर याज्ञवल्क्यने कहा—'पूज्य ब्राह्मणगण ! आपमेंसे जिसकी इच्छा हो, वह मुझसे प्रश्न करे अथवा आपसे मैं प्रश्न करूँ ।' किंतु उन ब्राह्मणोंका साहस न हुआ ।

इस विषयका रहस्य समझानेके लिये बृहदारण्यक-उपनिषद्में और भी कहा है—

स वा एष महानज आत्माजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयꣳ हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद । (४ । ४ । २५)

'वह यह महान् अजन्मा आत्मा अजर, अमृत, अभय एवं ब्रह्म है, निश्चय ही ब्रह्म अभय है, जो इस प्रकार जानता है, वह अवश्य अभय ब्रह्म ही हो जाता है ।'

यह 'त्वम्' पदके लक्ष्यार्थ समस्त दृश्यवर्गसे अतीत आत्मस्वरूप निर्विशेष ब्रह्मकी उपासनापर संक्षिप्त विचार हुआ ।

ऊपर बतलायी हुई इन उपासनाओंमेंसे किसीका भी भलीभाँति अनुष्ठान करनेपर मनुष्यको परमात्माकी प्राप्ति हो जाती है । पहले साधक भेद या अभेद—जिस भावसे उपासना करता है, वह अपनी रुचि, समझ तथा किसीके द्वारा उपदिष्ट होकर साधन आरम्भ करता है, परन्तु यदि उसका लक्ष्य सचमुच भगवान्को प्राप्त करना है; तो वह चाहे जिस भावसे उपासना करे, अन्तमें उसे भगवान्की प्राप्ति हो जाती है; क्योंकि सबका अन्तिम परिणाम एक ही है । गीतामें भी भगवान्ने बतलाया है—

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥

(५ । ५)

'ज्ञानयोगियोंके द्वारा जो परमधाम प्राप्त किया जाता है, कर्मयोगियोंद्वारा भी वही प्राप्त किया जाता है । इसलिये

जो पुरुष ज्ञानयोग और कर्मयोगको फलरूपमें एक देखता है, वही यथार्थ देखता है।'

और भी कहा है—

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना।
अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे॥
(१३।२४)

'उस परमात्माको कितने ही मनुष्य तो शुद्ध हुई सूक्ष्म बुद्धिसे ध्यानके द्वारा हृदयमें देखते हैं; अन्य कितने ही ज्ञानयोगके द्वारा और दूसरे कितने ही कर्मयोगके द्वारा देखते हैं अर्थात् प्राप्त करते हैं।'

गीता, उपनिषद् आदि शास्त्रोंमें जितने साधन बतलाये हैं, उन सबका फल—अन्तिम परिणाम एक ही है और वह अनिर्वचनीय है, जिसे कोई किसी प्रकार भी बतला नहीं सकता। जो कुछ भी बतलाया जाता है, उससे वह अत्यन्त विलक्षण है।

इस प्रकार यहाँ सगुण-निर्गुणरूप सच्चिदानन्दघन परमात्माकी भेदोपासना एवं अभेदोपासनापर बहुत ही संक्षेपसे विचार किया गया है। उपनिषदुक्त उपासनाका विषय बहुत ही विस्तृत और अत्यन्त गहन है। स्थान-सङ्कोचसे यहाँ केवल दिग्दर्शनमात्र कराया गया है। सुरुचि-सम्पन्न जिज्ञासु पाठक इस विषयको विशेषरूपसे जानना चाहें तो वे उपनिषदोंमें ही उसे देखें और उसका यथायोग्य मनन एवं धारण कर जीवनको सफल करें।

ईशोपनिषद्में 'शक्तिकारणवाद'

(लेखक—श्री १०८ स्वामीजी महाराज)

सृष्टिके आदिकालसे ही मनुष्य अक्षय सुख और शान्तिकी प्राप्तिके लिये प्रयत्न करता रहा है। उसीका परिणाम धार्मिक जगत्में विस्तृत भिन्न-भिन्न सिद्धान्त एवं पन्थभेद हैं। प्रारम्भकालमें प्रत्येक पन्थमें अनेकता देखनेमें आती है। पर जब सतत अभ्याससे राग-द्वेष, आग्रह-अहङ्कार आदि अज्ञानजन्य दोष निवृत्त हो जाते हैं तथा वास्तविकता झलकने लगती है, तब भेदभावका मूल्य जाता रहता है और सर्वत्र एक तत्त्वका ही अनुगम होने लगता है। इस प्रसङ्गको वैदिक साहित्यके मूर्धन्य उपनिषद्-ग्रन्थोंमें जिस प्रकारसे उपस्थित किया गया है, वैसा अन्यत्र कहीं भी मिलना अत्यन्त दुर्लभ है।

सनातन कालसे ही तत्त्वज्ञानियोंने परमतत्त्वको भिन्न-भिन्न नाम-रूपोंसे अनुभव किया है एवं उसीके अनुसार चलकर उन्होंने सिद्धि प्राप्त की है; क्योंकि चरम लक्ष्यकी प्राप्ति उसी परम तत्त्वकी उपलब्धिमें है और उसीमें अक्षय सुख एवं शान्ति है। पिता, बन्धु, सखा आदि भावोंके आलम्बनसे जिस प्रकार सम्बन्ध जोड़कर हम उसे पहचानते हैं, वैसे ही मातृभावसे भी उसे प्राप्त करते हैं, इसीका परिणाम शक्तिकी उपासना है जो कि सनातन कालसे ही हमारे देशमें प्रचलित है और कृपा, दया, करुणा, स्नेह आदि भावोंकी अभिव्यक्तिके लिये उपासनामार्गमें अपना श्रेष्ठ स्थान रखती है। स्वामी श्रीरामतीर्थजीने अपने अमेरिकाके एक व्याख्यानमें इसे बड़े ही सुन्दर शब्दोंमें यों कहा है—

"In this country you worship God as the Father—'My Father which art in Heaven'. But in India God is worshipped not only as the Father but as the Mother also. The Mother is the dearest word in the Indian language (Mātājī), the blessed God the dearest God."

"इस देशमें आप सब ईश्वरकी उपासना पिताके रूपमें करते हैं, जो कि स्वर्गमें रहता है; पर हिंदुस्थानमें पिताके ही रूपमें उसकी उपासना नहीं होती है, बल्कि उसे माताके रूपमें भी पूजते हैं। भारतीय भाषामें 'माताजी' यह अत्यन्त प्रिय शब्द है। यह परम कल्याणका करनेवाला परम प्रिय ईश्वरतत्त्व है!"

शक्तितत्त्व

नाम-रूपसे व्यक्त सभी पदार्थोंमें शक्तितत्त्व धर्म या गुणरूपसे व्यक्त हो रहा है, इसीसे पदार्थका परिचय होता है और उसका व्यवहार किया जाता है। यह तत्त्व परम सत्ता—ब्रह्ममें अपृथक् रूपसे विद्यमान है। उपनिषद्के ऋषियोंने बतलाया है—**'देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्'** वास्तवमें यह तत्त्व देवकी स्वरूपशक्ति है। देवको अचलरूपसे अपनी सत्तामें धारण किये हुए है। यह पदार्थ शक्तिके सिवा भिन्न नहीं हो सकता। इसीलिये आचार्यप्रवर श्रीशङ्करस्वामीने कहा है—

शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं

न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि।
(सौ० ल०)

शक्तियुक्त ब्रह्म ही कार्य करनेमें समर्थ होता है, अन्यथा वह कुछ भी नहीं कर सकता। ब्रह्मवाद निरीह, निष्क्रिय, निरञ्जन आदि लक्षणोंवाले परम तत्त्वको बतलाता है; परंतु ऐसे लक्षणोंवाले तत्त्वसे सृष्टि-कार्य नहीं हो सकता, न उससे सृष्टिका संकल्प ही बन सकता है, न उसमें आविर्भाव-तिरोभाव ही हो सकते हैं। अतएव शक्ति-पदार्थको ही जगत्का कारण मानना पड़ता है। इस मतमें ब्रह्म जीवको भी अन्ततोगत्वा धर्मी शक्तिके रूपमें अङ्गीकार कर लिया गया है। इस प्रकार सारा विश्व शक्तिमयके रूपमें ही दृष्टिगोचर होता है—

'सर्वं शाक्तमजीजनत्' (बह्वृच०)

इस श्रुतिका भाव ही सर्वत्र अनुभूत होता है। 'ईशावास्यमिदम्' इसी अभिप्रायका द्योतक है। इसलिये शक्तिकारणवाद ही युक्तिसङ्गत सिद्धान्त है। 'तदेजति तन्नैजति' इत्यादि मन्त्रका अर्थ ब्रह्मवादसे ठीक सङ्गत नहीं लग सकता, क्योंकि 'एजृ कम्पने'का अर्थ क्रियापरक ही है। निष्क्रिय ब्रह्मवादमें यह असम्भव है। इसकी यथार्थ सङ्गति शक्तिकारणवादसे ही लग सकती है। इसी प्रकार अन्य मन्त्रोंका अर्थ भी समझना चाहिये। द्वैत-विशिष्टाद्वैतवादोंमें तो शक्तिपदार्थ माना ही जाता है। शक्तिवादके सर्वथा विपरीत मायावादमें भी इसे मानना ही पड़ा है। स्वामी श्रीविद्यारण्यने कहा है—

वस्तुधर्मा नियम्येरन् शक्त्या नैव यदा तदा।
अन्योन्यधर्मसाङ्कर्यादविप्लवेत् जगत्खलु॥
(पं० द० ३।३९)

'वस्तुधर्मको नियमन करनेवाली यदि शक्ति न हो तो परस्पर अन्योन्य धर्मका संकर होकर जगत् नष्ट हो जायगा।' शक्तिपदार्थ स्वसत्ताशून्य मिथ्या होकर जगत्का नियामक कैसे हो सकता है, यह एक विचारणीय बात इस मतमें है। शाक्तसिद्धान्तमें शक्तिपदार्थ स्वतन्त्र सच्चिदानन्दस्वरूप माना गया है। इसीके अनुसार ईशोपनिषद्का अर्थ कैसे संगत होता है, इसे यहाँ बताते हैं।

उपनिषदर्थ-संगति

काण्व-माध्यन्दिनी दोनों शाखाओंके पाठानुसार इस उपनिषद्में एक ही तत्त्वका प्रतिपादन हुआ है। यद्यपि दोनोंके पाठोंमें शब्दकृत अनेक भेद हैं तथापि मौलिक अर्थमें भेद नहीं है। उपक्रमोपसंहारन्यायसे एक ही पराशक्तिसे आरम्भ करके उसीमें उपसंहार किया गया है। 'ईशावास्यमिदं सर्वम्' इस मन्त्रमें 'ईशाया आवास्यम्' ऐसा अर्थ लेनेसे 'ईशा' पराशक्तिरूप परब्रह्मका अभिन्न रूप ही यहाँ अभिप्रेत होता है; इसी पराशक्तिका यह सारा संसार वासस्थान है। इसमें त्याग-रूपसे अर्थात् उसीका सब कुछ है, उसके प्रसादरूपसे ही भोग्य-वस्तुओंका ग्रहण कर मुमुक्षुको अपना निर्वाह करना चाहिये। 'ददाति प्रतिगृह्णाति'के अनुसार ही परम सिद्धि प्राप्त होती है। यह अर्थ उपक्रमसे कथन कर उपसंहारमें 'योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि' (१६) इस मन्त्रांशके द्वारा पराशक्तिमें ही उपसंहार किया गया है। 'सोऽहम्' यह पराशक्तिका वाचक है।

सकारः शक्तिरूपः स्याद्धकारः शिवरूपकः।
उभयोरैक्यमादाय पराशक्तिरुदीर्यते॥

इस तन्त्रवचनसे यह स्फुट होता है। प्रथम मन्त्रमें जो तत्त्व कहा गया है उसे जान लेनेपर संसारमें कर्म करते हुए भी साधक निर्लिप्त रहता है, यह दूसरे मन्त्रका अर्थ है। तीसरे मन्त्रमें आत्मज्ञानकी आवश्यकता बतायी गयी है। चौथे-पाँचवें मन्त्रोंमें परमात्माका स्वरूपलक्षण बताया गया है, छठे-सातवेंमें आत्मज्ञानका फल शोक-मोहकी निवृत्तिरूप कहा गया है। आठवेंमें जगत्के सञ्चालक सगुण रूपको बताया गया है। इस प्रकार प्रथम वर्णके आठ मन्त्रोंका है। शक्तिका निर्देश प्रायः स्त्रीलिङ्ग शब्दोंसे ही होता है; परंतु यह नियम नहीं है कि पुँल्लिङ्ग, नपुंसकलिङ्गका प्रयोग उसके विषयमें वर्जित हो। कवि कालिदासने कहा है—

न त्वमम्ब पुरुषो न चाङ्गना चित्स्वरूपिणि न षण्ढतापि ते।
नापि भर्तुरपि ते त्रिलिङ्गिता त्वां विना न तदपि स्फुरेदयम्॥

इसलिये इन उक्त आठों मन्त्रोंमें पुँल्लिङ्ग, नपुंसकलिङ्ग शब्दोंका प्रयोग उक्त अर्थकी सिद्धिमें विरुद्धताका आपादक नहीं हो सकता।

दूसरे वर्णकमें विद्या-अविद्या, सम्भूति-असम्भूतिके रहस्यका वर्णन छः मन्त्रोंमें किया गया है। निर्देश तथा अर्थके अनुसार यह अर्थ शक्तिपरक ही है। शेष तीन मन्त्रोंमें उक्त अर्थका उपसंहार करके शक्ति-तत्त्वमें पर्यवसान किया गया है; एवं अद्वैतकी सिद्धिके लिये जीव-तत्त्वका अभेद 'अस्मि' क्रियापदसे बताया गया है। अन्तिम मन्त्रमें क्रममुक्तिके प्रापक मार्ग (देवयान)को बताया है, जो मध्यमाधिकारियोंके लिये कहा गया है। ईशा, विद्या, अविद्या, सम्भूति, असम्भूति, सोऽहम् आदि शक्तिवाचक अनेकों पदोंका प्रयोग उक्त अर्थको

निःसन्दिग्धरूपसे सिद्ध करता है, जिससे ईशोपनिषद्का तात्पर्य 'शक्ति-कारणवादमें' स्पष्ट हो जाता है।

विद्या, अविद्या, सम्भूति, असम्भूति

'विद्या-अविद्या' आदि प्रतिपादन करनेवाले छः मन्त्रोंके अर्थ उपनिषद्के भाष्यकारोंने भिन्न-भिन्न रीतिसे परस्पर विलक्षण रूपसे किये हैं। कोई समुच्चयवादके अनुसार, कोई क्रमसमुच्चयके अनुसार, तो कोई कुछ, तो कोई कुछ। सम्भूति-असम्भूतिका भी अर्थ ऐसे ही किया गया है—कोई विज्ञानवादके खण्डनमें करते हैं, तो कोई प्रतिमा-पूजनके निषेधमें। इन अर्थोंपर दृष्टि डालते हैं तो इनका अभिप्राय समझना एक दुरूह कार्य प्रतीत होता है। 'ललितासहस्रनाम'के 'सौभाग्य-भास्कर' भाष्य करनेवाले स्वनामधन्य आचार्य भास्करररायने 'विद्याविद्यास्वरूपिणी' इस नामकी जो विलक्षण व्याख्या की है उसे यहाँ देते हैं, जिससे इसका यथार्थ अर्थ समझा जा सकता है—

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयꣳ सह।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते॥

इति श्रुतौ प्रसिद्धे विद्याविद्ये, विद्या स्वात्मरूपं ज्ञानम् अविद्या चरमवृत्तिरूपं ज्ञानं तदुभयं स्वरूपमस्याः। उक्तं च बृहन्नारदीये—

तस्य शक्तिः परा विष्णोर्जगत्कार्यपरिक्षमा।
भावाभावस्वरूपा सा विद्याविद्येति गीयते॥

इति देवीभागवतेऽपि ब्रह्मैव सातिदुष्प्रापा विद्याविद्यास्वरूपिणीति। तत्रैव स्थलान्तरे 'विद्याविद्येति देव्या द्वे रूपे जानीहि पार्थिव। एकया मुच्यते जन्तुरन्यया बध्यते पुनरिति। यद्वा विद्यैव चरमवृत्तिरूपं ज्ञानम्, अविद्या भेदभ्रान्तिरूपं ज्ञानं स्वपरब्रह्मात्मकं ज्ञानम्। स्वपदस्यात्मवाचित्वात् स्वं ज्ञातावात्मनीति कोशात्, एतत्त्रयं रूपमस्याः। उक्तं च लैङ्गे—

भ्रान्तिर्विद्या परं चेति शिवरूपमिदं त्रयम्।
अर्थेषु भिन्नरूपेषु विज्ञानं भ्रान्तिरुच्यते॥
आत्माकारेण संवित्तिर्बुधैर्विद्येति कथ्यते।
विकल्परहितं तत्त्वं परमित्यभिधीयते॥
इति।

अर्थात् 'विद्यां चाविद्यां च' इस मन्त्रमें विद्याविद्या प्रसिद्ध है। विद्या स्वात्मरूप ज्ञान और अविद्या चरमवृत्तिरूप 'अहं ब्रह्मास्मि' का ज्ञान—ये दोनों जिसके स्वरूप हैं, उसे विद्याविद्या कहते हैं। परोक्षापरोक्ष ज्ञान भी वेदान्तमें इसकी संज्ञा है। बृहन्नारदीयमें कहा है—'उस परमात्माकी पराशक्ति जगत्कार्य करनेमें समर्थ है। वह भाव-अभाव रूपवाली विद्या-विद्या शब्दसे कही जाती है।' देवीभागवतमें भी कहा है—'वह दुष्प्राप्य पराशक्ति ब्रह्म ही है। वह विद्याविद्यास्वरूपवाली है।' वहीं दूसरे स्थलपर कहा है—'हे राजन्! विद्याविद्या दो रूप देवीके हैं, एकसे प्राणी मुक्त होता है और दूसरेसे बँधता है। अथवा विद्या ही चरमवृत्तिरूप ज्ञान है। भेद-भ्रान्तिरूप ज्ञान अविद्या है, 'स्व' परब्रह्म ज्ञान—ये तीनों जिसके स्वरूप हैं 'स्व'पद आत्माका वाचक है।' लिङ्गपुराणमें कहा है—'भ्रान्ति, विद्या और पर—ये तीन रूप शिवके हैं। पदार्थोंमें भेदबुद्धिरूप जो ज्ञान है, वह 'भ्रान्ति' है। आत्माकार अनुभव 'विद्या' है, विकल्परहित तत्त्व 'पर' है।' इन पुराण-वचनोंसे विद्याविद्याका अर्थ व्यक्त हो जाता है, जिसे महर्षि व्यासने भिन्न-भिन्न प्रसङ्गोंपर पुराणोंमें व्याख्यान किया है—

सम्भूति-असम्भूति साकार-निराकार उपासनाके द्योतक हैं। उत्तरगीतामें इसी रूपमें माना गया है। जिस तरह परोक्षापरोक्ष ज्ञानका साहचर्य है, ऐसा ही सम्भूति-असम्भूतिका भी साहचर्य अभिप्रेत है। ऐसा अर्थ माननेपर स्वाभाविक अर्थसंगति लग जाती है। लिङ्गपुराणमें ज्ञानके जो तीन भेद कहे गये हैं, उनकी संगति इस उपनिषद्में बैठ जाती है। आठ मन्त्रतक तत्त्व-ज्ञान, छः मन्त्रोंमें विद्याविद्याका ज्ञान और शेष अविद्यामें ही पर्यवसित हैं।

उपसंहार

संक्षिप्त रूपमें पराशक्तिका ईशोपनिषत्प्रतिपादित जो क्रम यहाँ बताया गया है, उसका समन्वय वेदान्तवाक्योंमें भी है, जिसे देवीभागवत आदि शक्तिके पुराण-ग्रन्थ एवं तन्त्रोंमें माना गया है। उसके अध्ययन करनेवाले पाठक इससे भलीभाँति परिचित हैं। इस संकेतमात्रसे यद्यपि सर्वथा समाधान होना अशक्य है, तथापि विचारकोंके लिये एक मार्ग अवश्य निर्दिष्ट हो जाता है; जिसे कोई समानधर्मा पूर्ण कर सकेगा। ॐ शम्।

प्रेषक—पं० श्रीरेवाशंकरजी त्रिपाठी, श्रीपीताम्बरापीठ

ब्रह्म और ईश्वरसम्बन्धी औपनिषदिक विचार

(लेखक—दीवानबहादुर श्री के० एस्० रामस्वामी शास्त्री)

आज दो ऐसी धारणाओंका अस्तित्व देखनेमें आ रहा है, जिनसे हिंदुत्वके अन्तःप्रासादमें भी दरारें पड़ गयी हैं। उनसे हिंदुत्वकी अखण्डता संत्रस्त हो रही है। यहाँ उन्हींकी समीक्षा करनेका विचार है। पहली धारणा यह है कि श्रीशङ्कराचार्यके अद्वैत-वेदान्तने हिंदूधर्ममें एक नये सम्प्रदाय-को जन्म दिया और यह प्रस्थानत्रयके तीनों अङ्ग उपनिषद्, ब्रह्मसूत्र और गीतामेंसे किसीके द्वारा भी अनुमोदित नहीं है। दूसरी धारणा यह है कि हिंदू-दर्शनके अद्वैत, विशिष्टाद्वैत और द्वैत—ये तीनों सम्प्रदाय परस्परविरोधी हैं, और हिंदूधर्मका कोई अविकल रूप नहीं है वरं कई बेमेल मान्यताओंका यह एक अदृढ समुदायमात्र है। शक्तिहीन और अब अस्तित्वहीन राष्ट्रसङ्घ (League of Nations) के ही समरूप यह एक दुर्बल धर्मसङ्घ है। पर यथार्थ तो कुछ और ही है। ये दोनों धारणाएँ बिल्कुल झूठी हैं। सम्प्रदाय और श्रुति दोनों अद्वैत-वेदान्तका पूर्णरूपसे अनुमोदन करते हैं और अद्वैत, विशिष्टाद्वैत एवं द्वैत—ये तीनों ही किसी अखण्ड और एक ही धर्मके विभिन्न अङ्ग हैं, ठीक उसी तरह, जैसे शिव, विष्णु और ब्रह्मा—ये त्रिमूर्तियाँ वास्तवमें तीन रूपोंवाली एक ही मूर्ति हैं (कालिदास कुमारसम्भवमें कहते हैं—**'एकैव मूर्तिर्बिभिदे त्रिधा सा'**)। इस एक मूर्तिकी सबसे सुन्दर अभिव्यञ्जना शायद भगवान् दत्तात्रेयके सम्मिलित रूपमें हुई है।

पहले पहली धारणाको कसौटीपर रखते हैं। वास्तविक बात तो यह है कि श्रीशङ्कराचार्यजीने स्वयं सम्प्रदायके अनुगमनमें विशेष गौरव माना है। वे कहते हैं—

असम्प्रदायवित् सर्वशास्त्रविदपि मूर्खवदुपेक्षणीयः।

'सम्प्रदायको न जाननेवाला सब शास्त्रोंका पण्डित भी मूर्खके समान उपेक्षणीय है।' अपने तैत्तिरीयोपनिषद्के भाष्यारम्भमें वे कहते हैं—

यैरिमे गुरुभिः पूर्वं पदवाक्यप्रमाणतः।
व्याख्याताः सर्ववेदान्तास्तान्नित्यं प्रणतोऽस्म्यहम्॥

पूर्वकालमें जिन गुरुजनोंने पद, वाक्य और प्रमाणोंके विवेचनपूर्वक इन सम्पूर्ण वेदान्तों (उपनिषदों) की व्याख्या की है, उन्हें मैं सर्वदा नमस्कार करता हूँ। उनके कथनानुसार सूत्रोंमें श्रुतिका सार है और उनके भाष्यमें प्रस्थानत्रयकी सम्प्रदायगत व्याख्याको ही प्रकट किया गया है।

'वेदान्तवाक्यकुसुमग्रथनार्थत्वात् सूत्राणाम्।'

(सूत्रभाष्य)

'तदिदं गीताशास्त्रं समस्तवेदार्थसारसंग्रहभूते दुर्विज्ञेयार्थम्'

(गीताभाष्य)

फिर श्रीशङ्कराचार्यने बार-बार इस बातको आग्रह-पूर्वक कहा है कि ईश्वरविषयक ज्ञानका एकमात्र एवं सर्वश्रेष्ठ साधन श्रुति है। इसका अनुकूल तर्कसे समर्थन प्राप्त होना चाहिये तथा जिज्ञासुको अनुभव, अवगति अथवा साक्षात्कार आदि नामोंसे वाच्य स्थितिको प्राप्त करा देनेकी इसमें शक्ति होनी चाहिये। वे वेदोंको स्वतःप्रकाश और स्वतःप्रमाण मानते थे और इसकी घोषणा भी करते थे।

'वेदस्य हि निरपेक्षं स्वार्थे प्रामाण्यं रवेरिव रूपविषये।'

शङ्करके मतमें निर्गुण ब्रह्म और सगुण ब्रह्म एक ही वस्तु-के दो रूप हैं। स्वरूप-दृष्टिसे वे निर्गुण हैं और जगत्के सम्बन्धसे वे सगुण हैं। अपने स्वरूपलक्षण तथा तटस्थलक्षणके सिद्धान्तद्वारा वे एक अनन्त, सनातन आनन्दतत्त्वमें द्वैतकी उद्भावना किये बिना भी विभेदकी स्थापना करनेमें समर्थ हुए हैं। निम्नलिखित श्रुतिवाक्योंसे इस विषयका यथार्थ निर्णय हो जाता है। विशिष्टाद्वैती अथवा द्वैती इनकी किसी और प्रकारसे व्याख्या नहीं कर सकते।

यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्
.....केन कं विजानीयात्।

(बृहदारण्यक० ४। ५। १५)

'जहाँ इसके लिये सब आत्मा ही हो गया है, वहाँ किसके द्वारा किसे देखे..... और किसके द्वारा किसे जाने।'

वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्।

(छान्दोग्य० ६। १। ४)

'विकार केवल वाणीके आश्रयभूत नाममात्र हैं, सत्य तो केवल मृत्तिका ही है।'

यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद् विजानाति

स भूमाथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद् विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यम् ।

(छान्दोग्य० ७ । २४ । १)

'जहाँ कुछ और नहीं देखता, कुछ और नहीं सुनता तथा कुछ और नहीं जानता—वह भूमा है; किंतु जहाँ कुछ और देखता है, कुछ और सुनता है एवं कुछ और जानता है, वह अल्प है। जो भूमा है, वही अमृत है और जो अल्प है, वही मर्त्य है ।'

इदꣳ सर्वं यदयमात्मा ।

(बृहदारण्यक० २ । ४ । ६; ४ । ५ । ७)

'यह सब आत्मा ही है ।'

आत्मैवेदं सर्वम् । (छान्दोग्य० ७ । २५ । २)

'आत्मा ही यह सब है ।'

ब्रह्मैवेदꣳ सर्वम् । (नृसिंह० ७ । ३)

'ब्रह्म ही यह सब है ।'

सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ।

(छान्दोग्य० ६ । २ । १)

'हे सोम्य ! आरम्भमें यह एकमात्र अद्वितीय सत् ही था ।'

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ।

(केन० १ । ५ । ८)

'उसीको तू ब्रह्म जान । जिसकी लोक उपासना करता है, वह ब्रह्म नहीं है ।'

प्रज्ञानं ब्रह्म । (शु० र० २ । १)

'प्रज्ञान ही ब्रह्म है ।'

तत्त्वमसि ।

(छान्दोग्य० ६ । ८ । ७; ६ । ९ । ४; ६ । १४ । ३)

'वही तू है ।'

अयमात्मा ब्रह्म । (बृहदारण्यक० २ । ५ । १९)

'यह आत्मा ही ब्रह्म है ।'

अहं ब्रह्मास्मि । (बृहदारण्यक० १ । ४ । १०)

'मैं ब्रह्म '

इसी प्रकार यद्यपि इसमें सन्देह नहीं कि बादरायणके ब्रह्मसूत्र इस बातपर जोर देते हैं कि परमात्मा ही जगत्का स्रष्टा, पालक और संहारकर्ता है और जीवात्मा परमात्मासे प्रेरित एवं नियन्त्रित हुआ गतागतके चक्रमें तबतक घूमा करता है जबतक कि ब्रह्मलोकमें पहुँचकर अनावृत्तिको नहीं प्राप्त हो जाता । पर वे आत्मा एवं परमात्माकी आत्यन्तिक, वास्तविक, आन्तरिक एवं नैसर्गिक एकतापर भी जोर देते हैं और इस बातकी घोषणा करते हैं कि जगत्की प्रातिभासिक सत्ता ब्रह्मकी पारमार्थिक सत्तापर अवलम्बित है तथा मूलतः दोनों एक ही हैं ।

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः । (ब्रह्म० २ । १ । १४)

—सूत्रकी व्याख्या करते हुए अपने भाष्यमें श्रीशङ्कराचार्यजी कहते हैं—

तस्माद् यथा घटकरकाद्याकाशानां महाकाशानन्यत्वम्, यथा च मृगतृष्णिकोदकादीनामूषरादिभ्योऽनन्यत्वं दृष्टस्वरूपत्वात् स्वरूपेणानुपाख्यत्वात्, एवमस्य भोग्यभोक्त्रादिप्रपञ्चजातस्य ब्रह्मव्यतिरेकेणाभाव इति द्रष्टव्यम् । ·····सूत्रकारोऽपि परमार्थाभिप्रायेण तदनन्यत्वमित्याह ।··· ····· अप्रत्याख्यायैव कार्यप्रपञ्चं परिणामप्रक्रियां चाश्रयति ।

इसलिये जैसे घटाकाश, करकाकाश आदि महाकाशसे अभिन्न हैं, जैसे जल-सी भासनेवाली मृगतृष्णा ऊषरसे अभिन्न है, क्योंकि उनका स्वरूप दृष्टिगोचर होकर नष्ट हो जाता है और वे सत्तारहित हैं, उसी प्रकार यह भोक्तृ, भोग्य आदि प्रपञ्च ब्रह्मसे भिन्न नहीं है, ऐसा समझना चाहिये । ··· सूत्रकार भी परमार्थके अभिप्रायसे 'तदनन्यत्वम्०' (कार्य-कारणका अनन्यत्व—अभेद है) ऐसा सूत्रमें कहते हैं ।····· और कार्य-प्रपञ्चका प्रत्याख्यान किये बिना परिणाम-प्रक्रियाका आश्रयण करते हैं ।

श्रीभगवद्गीतामें भगवान् श्रीकृष्ण कहते हैं—

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत । (१३ । २)

'हे अर्जुन ! तू सब क्षेत्रोंमें क्षेत्रज्ञ अर्थात् जीवात्मा भी मुझे ही जान ।'

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः । (१० । २०)

'हे अर्जुन ! मैं सब भूतोंके हृदयमें स्थित सबका आत्मा हूँ ।'

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ (१३ । १२)

'वह अनादिवाला परमब्रह्म न सत् ही कहा जाता है, न असत् ही ।'

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः । (१३ । ३१)

'हे अर्जुन ! अनादि होनेसे और निर्गुण होनेसे यह अविनाशी परमात्मा शरीरमें स्थित होनेपर भी वास्तवमें न तो कुछ करता है और न लिप्त ही होता है ।'

इस प्रकार निर्गुण ब्रह्मकी सत्ताको स्वीकार करते हुए भी जिसकी स्वीकृति हमें कांट, हेगेल, शोपेनहर, ब्रैड्ले, बोसैन्के प्रभृति पश्चिमी विचारकोंके दर्शनोंमें भी मिलती है, श्रीशङ्करको सगुण ब्रह्मकी भक्तिकी परम महिमाको स्वीकार करनेमें कोई कठिनाई नहीं हुई। वास्तवमें वे भगवान्‌के सबसे बड़े भक्त हैं। 'भज गोविन्दम्, हरिमीडे' आदि अपने भक्तिपूर्ण स्तोत्रोंमें ही नहीं, वरं अपने प्रकरण-ग्रन्थोंमें भी उन्होंने इस सत्यको निर्भ्रान्तरूपसे स्पष्ट कर दिया है। उनके प्रबोध-सुधाकरमें श्रीकृष्णका परमानन्दसे ओतप्रोत वर्णन और स्तवन है। उसी ग्रन्थमें वे आगे चलकर ज्ञानमार्ग और भक्तिमार्गका अन्तर बतलाते हुए कहते हैं कि दूसरेकी अपेक्षा पहला मार्ग दुर्गम और जटिल है, पर दोनोंसे जिस-जिस आनन्दकी प्राप्ति होती है वे दो प्रकारके होते हुए भी अनन्त, भेदरहित, परम और सनातन हैं। श्रीकृष्ण ही मूर्तब्रह्म भी हैं और अमूर्तब्रह्म भी। इसलिये हमारी इच्छा या योग्यताके अनुरूप वे हमें या तो सायुज्य प्रदान करते हैं, या कैवल्य।

मूर्तं चैवामूर्तं द्वे एव ब्रह्मणो रूपे ॥१६९॥
इत्युपनिषत्तयोर्वा द्वौ भक्तौ भगवदुपदिष्टौ।
क्लेशादक्लेशाद्वा मुक्तिः स्यादेतयोर्मध्ये ॥१७०॥
.....

श्रुतिभिर्महापुराणैः सगुणगुणातीतयोरैक्यम्।
यत्प्रोक्तं गूढतया तदहं वक्ष्येऽतिविशदार्थम् ॥१९४॥
भूतेष्वन्तर्यामी ज्ञानमयः सच्चिदानन्दः।
प्रकृतेः परः परात्मा यदुकुलतिलकः स एवायम् ॥१९५॥
.....

यद्यपि साकारोऽयं तथैकदेशी विभाति यदुनाथः।
सर्वगतः सर्वात्मा तथाप्ययं सच्चिदानन्दः ॥२००॥

'मूर्त (साकार) और अमूर्त (निराकार) दोनों ही ब्रह्मके रूप हैं—ऐसा उपनिषद् कहते हैं, और भगवान्‌ने भी उन दोनों रूपोंके (व्यक्तोपासक तथा अव्यक्तोपासकभेदसे) दो प्रकारके भक्त बताये हैं। इनमेंसे एक अव्यक्तोपासकको क्लेशसे और दूसरे व्यक्तोपासकको सुगमतासे मुक्ति मिलती है।'

'श्रुतियों और महापुराणोंने जो सगुण और निर्गुणकी एकता गूढभावसे कही है, उसीको मैं स्पष्ट करके बतलाता हूँ। जो ज्ञानस्वरूप, सच्चिदानन्द, प्रकृतिसे परे परमात्मा सब भूतोंमें अन्तर्यामीरूपसे स्थित है, ये यदुकुलभूषण श्रीकृष्ण वही तो हैं।'

'यदुनाथ श्रीकृष्णचन्द्र यद्यपि साकार हैं और एकदेशी-से दिखायी देते हैं, तथापि सर्वव्यापी, सर्वात्मा और सच्चिदानन्द-स्वरूप ही हैं।'

इसको मैं गीताके इन दो प्रसिद्ध श्लोकोंकी सर्वोत्तम व्याख्या समझता हूँ।

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥
क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
(१२ । ४-५)

'वे सम्पूर्ण भूतोंके हितमें रत योगी मुझको ही प्राप्त होते हैं। किंतु उन सच्चिदानन्दघन निराकार ब्रह्ममें आसक्तचित्त-वाले पुरुषोंके साधनमें परिश्रम विशेष है।'

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥
(१४ । २७)

'उस अविनाशी परब्रह्मका और अमृतका तथा नित्य-धर्मका और अखण्ड एकरस आनन्दका आश्रय मैं (श्रीकृष्ण) हूँ।'

इस छोटे-से लेखमें दूसरी भ्रामक धारणाका भी थोड़ेमें ही निराकरण करके सन्तोष करना है। जैसे त्रिमूर्तियाँ एक-दूसरेके प्रति विरुद्ध और संघर्षशील नहीं हैं, उसी प्रकार अद्वैत, विशिष्टाद्वैत एवं द्वैत भी परस्पर विरोधी अथवा एक-दूसरेके प्रति प्रहार करनेवाले सम्प्रदाय नहीं हैं। त्रिमूर्तियोंके पारस्परिक युद्ध-सम्बन्धी पुराणोंमें वर्णित कुछ कथाओंका प्रयोजन अन्धानुगमन और कट्टरताको प्रोत्साहन देना नहीं, वरं एक ही सच्चिदानन्दघन भगवान्‌के विभिन्न रूपोंमेंसे अपनी-अपनी प्रकृतिके अनुसार माने हुए रूपविशेषमें भक्तिको घनीभूत करना है। श्रीव्यासजीने इन कथाओंको इसलिये नहीं लिखा है कि लोग उन्हें पढ़कर आपसमें सरफोड़ी करें, या एक-दूसरेको बुरा-भला कहें और ललकारते फिरें। उन्होंने तो केवल उसी विचार-बीजको विभिन्न रूपोंमें विस्तारके साथ पल्लवित किया है, जिससे प्रेरित होकर उपनिषदोंके द्रष्टा ऋषियोंने केनोपनिषद्‌में यह कहा था कि इन्द्र तथा अन्य देवताओंको परब्रह्मका ज्ञान उमाने कराया था। ब्रह्मकी एकताको ऋग्वेद बहुत पहले ही घोषित कर चुका था—**'एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति'** (एक ही सत्यको विद्वान् लोग अलग-अलग पुकारते हैं)। त्रिमूर्तियों-में व्यवहारको लेकर जो भेद है, वह उनकी तात्त्विक एकता-का बाध नहीं करता। यह बात वैसी ही है, जैसे वायसराय और गवर्नर-जनरलके कार्य अलग-अलग होते हुए भी वे इन

पदोंके अधिकारीकी एकताको नहीं मिटाते या जैसे जिला-न्यायाधीश और सेशन्स-जजके कार्य अलग-अलग होते हुए भी इन पदोंपर आसीन एक ही अधिकारीकी एकताको नहीं नष्ट करते।

मेरे विचारसे इसी प्रकार अद्वैत, विशिष्टाद्वैत एवं द्वैत सिद्धान्तोंकी एकता भी अक्षुण्ण है। यहाँ भी श्रीकृष्णकी वाणी सदाकी भाँति हमें समन्वयकी कुञ्जी प्रदान करती है—

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम्॥
(गीता ९। १५)

'दूसरे ज्ञानयोगी मुझ निर्गुण निराकार ब्रह्मका ज्ञानयज्ञके द्वारा अभिन्नभावसे पूजन करते हुए भी मेरी उपासना करते हैं, और दूसरे मनुष्य बहुत प्रकारसे स्थित मुझ विराट्‌रूप परमेश्वरकी पृथग्भावसे उपासना करते हैं।' सायुज्य और कैवल्यके स्वरूपमें कोई भेद नहीं है। विशिष्टाद्वैतीकी विदेह-मुक्ति अद्वैतीकी जीवन्मुक्तिका निराकरण नहीं करती। द्वैती तब भूल करता है, जब वह नित्यबद्ध और नित्य संसारी जीवोंकी बात कहता है। मोक्षके अधिकारी सभी हैं; परंतु इतना तो हम समझ सकते हैं कि जबतक प्राकृत शरीरका अध्यास बना है, तबतक श्रेणीविभाजन रहेगा ही और शुद्ध सात्त्विक अप्राकृत देहका अभिमान हो जानेपर श्रेणीविभाजन नहीं रहेगा, अपितु साम्यके रूपमें एकता हो जायगी (निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति)। किंतु इन अवस्थाओंका अनुभव असंप्रज्ञात समाधिमें निष्पन्न होनेवाली परमात्माके साथ आत्माकी अविकल एकाकारताके अनुभवका निराकरण नहीं करता। श्रीरामकृष्ण परमहंसके शब्दोंमें तालाबमें छोड़ देनेपर बिल्कुल भीग जानेपर भी कपड़ेकी गुड़िया अपनी आकृतिको बनाये रक्खेगी; परंतु चीनी अथवा नमककी गुड़िया अपने भिन्न आकारको तो खो ही देगी, वह तड़ागमें घुल-मिलकर उसीमें विलीन भी हो जायगी।

मेरी समझसे निम्नाङ्कित दो प्रसिद्ध श्लोक हमें उस धरातलपर पहुँचा देते हैं जहाँसे हम, जिन्हें आजकल लोग परस्पर प्रतिकूल, विरोधी और विनाशी समझते हैं, उनमें सामञ्जस्य, समता और एकताका अवलोकन कर सकते हैं।

दृष्टिं ज्ञानमयीं कृत्वा पश्येद् ब्रह्ममयं जगत्।
देहबुद्ध्या तु दासोऽहं जीवबुद्ध्या त्वदंशकः।
आत्मबुद्ध्या त्वमेवाहमिति मे निश्चिता मतिः॥

'आँखोंमें ज्ञानाञ्जन लगाकर संसारको ब्रह्ममय देखना चाहिये।'

'देहबुद्धिसे तो मैं दास हूँ, जीवबुद्धिसे आपका अंश ही हूँ और आत्म-बुद्धिसे मैं वही हूँ जो आप हैं। यही मेरी निश्चित मति है।'

इसीलिये तो ब्रह्मसूत्रके अध्याय दो, पाद तीनमें आत्माकी परमात्मासे पृथक्‌ता और उसपर निर्भरता बताकर सूत्रकार कहते हैं—

'आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च।' (४। १। ३)

इस सूत्रपर भाष्य करते हुए श्रीशङ्कराचार्यजी अन्तमें कहते हैं—

'तस्मादात्मेत्येवेश्वरे मनो दधीत।'

इस कारण यह मेरा आत्मा ही है, इस प्रकार ईश्वरमें मन लगाना चाहिये।'

इस दृष्टिकोणके द्वारा सूत्रकारने बादरिकी इस मान्यताका कि, मोक्षकी अवस्थामें जीवात्माका मन और इन्द्रियोंसे सम्बन्ध छूट जाता है, जैमिनिके इस मतके साथ कि यह सम्बन्ध उस अवस्थामें भी बना रह सकता है, समन्वय किया है। बादरायण कहते हैं कि परमानन्द दो प्रकारका अर्थात् उभयविध होता है।

अभावं बादरिराह ह्येवम्॥ ४। ४। १०॥
भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्॥ ४। ४। ११॥
द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः॥ ४। ४। १२॥

श्रीशङ्कराचार्यजी इसपर अपने भाष्यमें स्पष्ट कहते हैं—

'बादरायणः पुनराचार्योऽत एवोभयलिङ्गश्रुतिदर्शनादुभयविधत्वं साधु मन्यते यदा सशरीरतां संकल्पयति, तदा सशरीरो भवति, यदा त्वशरीरतां तदाऽशरीर इति। सत्यसंकल्पत्वात्, संकल्पवैचित्र्याच्च।'

'परंतु बादरायण आचार्य इसीसे उभयलिङ्गकी श्रुति देखनेसे उभय प्रकारको साधु—उचित मानते हैं। जब सशरीरताका सङ्कल्प करता है, तब सशरीर होता है और जब अशरीरताका सङ्कल्प करता है तब अशरीर होता है, क्योंकि उसका सङ्कल्प सत्य है और सङ्कल्पका वैचित्र्य है।'

ऐसे प्रकरणोंके रहते हुए हमारे मध्यकालीन एवं अर्वाचीन सभी विवादोंका अन्त हो जाना चाहिये। हमें वास्तविक, अखण्ड, समग्र, प्रगतिशील महान् हिंदूधर्मका ज्ञान प्राप्त कर उसीका अनुगमन करना चाहिये।

पाश्चात्य विद्वानोंपर उपनिषदोंका प्रभाव

(लेखक—श्रीयुत बसन्तकुमार चट्टोपाध्याय एम्० ए०)

उपनिषदोंके सिद्धान्त इतने गूढ़ और सार्वभौम हैं कि उनका विद्वानोंपर, चाहे वे किसी देशके निवासी और किसी भी धर्मके अनुयायी क्यों न हों, गहरा प्रभाव पड़ा है। किसी दूसरे धर्मग्रन्थको इतर धर्मावलम्बियोंसे ऐसा हार्दिक और अकृत्रिम आदर नहीं प्राप्त हुआ है। हमें यह स्मरण रखना चाहिये कि उपनिषद् हिंदुओंके सर्वश्रेष्ठ धार्मिक ग्रन्थ हैं। प्रत्येक हिंदू, चाहे वह वैष्णव, शैव, शाक्त आदि किसी सम्प्रदायका क्यों न हो, उपनिषदोंको सबसे प्रामाणिक ग्रन्थके रूपमें अवश्य स्वीकार करता है। प्रत्येक हिंदूके धार्मिक विश्वासका आधार वेद हैं। वे अपौरुषेय हैं; अतएव उनमें भ्रम एवं प्रमादकी तनिक भी सम्भावना नहीं की जा सकती। और उपनिषद् वेदोंके सारभाग हैं। वेदोंके 'संहिता' एवं 'ब्राह्मण' भागोंमें अधिकतर छोटे-मोटे देवताओंका और बहुत थोड़े स्थलोंमें परब्रह्मका उल्लेख है; परंतु उपनिषद् तो परब्रह्म, उनके स्वरूप, जीवात्माके स्वरूप, ब्रह्मसाक्षात्कारके उपाय तथा ब्रह्मसाक्षात्कारके बाद जीवात्माकी स्थिति आदिके वर्णनसे भरे पड़े हैं। विदेशी विद्वान् उपनिषदोंमें बहुत-से ऐसे प्रश्नोंका समाधान पाकर चकित रह गये हैं, जिनका उत्तर अन्य धर्मों तथा दर्शनोंमें या तो उन्हें मिला ही न था और यदि मिला भी तो बहुत असंतोषजनक रूपमें। उदाहरणार्थ—ब्रह्म अथवा ईश्वरका स्वरूप क्या है? जीवात्मा किस तत्त्वसे बना है? संसारकी रचना किस तत्त्वसे हुई है? जीवकी स्वर्ग या नरकमें स्थिति कितने कालतक रहती है? उसके बाद क्या होता है? देहकी रचनाके पूर्व भी देहीका अस्तित्व था क्या? कुछ लोग जन्मसे ही सुखी और कुछ जन्मसे ही दुखी क्यों होते हैं? ये तथा इसी ढंगके कई अन्य प्रश्न ऐसे हैं जो सूक्ष्मदृष्टिसे दर्शनशास्त्रका अध्ययन करनेवाले प्रत्येक व्यक्तिके मनमें अवश्य उठते हैं। वेदान्तदर्शनमें इनका इतना पूर्ण वैज्ञानिक एवं संतोषप्रद उत्तर है कि जिसका प्रत्येक जिज्ञासुके मनपर प्रभाव पड़े बिना रह नहीं सकता।

वेदान्तदर्शनकी महिमापर मुग्ध होनेवाले विदेशी विद्वानोंमें सबसे पहले थे—अरबदेशीय विद्वान् अलबेरूनी। ये ग्यारहवीं शताब्दीमें भारतमें आये थे। यहाँ आकर इन्होंने संस्कृत-भाषाका अध्ययन किया और उपनिषदोंकी सारस्वरूपा गीतापर ये लट्टू हो गये। यह ज्ञात नहीं कि इन्होंने उपनिषदोंका अध्ययन किया था या नहीं, पर गीताकी जो प्रशंसा इन्होंने की है, उसे उपनिषदोंकी ही तो प्रशंसा समझनी चाहिये।

मुगल-सम्राट् शाहजहाँका ज्येष्ठ पुत्र दाराशिकोह अपने भाई औरंगजेबके समान कट्टर मुसल्मान नहीं था। उपनिषदोंकी कीर्ति सुनकर वह इतना प्रभावित हुआ कि उसने कई उपनिषदोंका फारसीमें अनुवाद करा डाला। इस फारसी अनुवादका फ्रांसीसी भाषामें पुनः अनुवाद हुआ। इस फ्रांसीसी अनुवादकी एक प्रति जर्मनीके प्रसिद्ध विद्वान् शोपेनहरके हाथ लगी। समस्त विदेशी विद्वानोंमें इन्होंने इन ग्रन्थोंकी सबसे अधिक प्रशंसा की है। वे कहते हैं—'सम्पूर्ण विश्वमें उपनिषदोंके समान जीवनको ऊँचा उठानेवाला कोई दूसरा अध्ययनका विषय नहीं है। उनसे मेरे जीवनको शान्ति मिली है। उन्हींसे मुझे मृत्युमें भी शान्ति मिलेगी[1]।' शोपेनहरके इन्हीं शब्दोंको उद्धृत करते हुए मैक्समूलरने कहा है—'शोपेनहरके इन शब्दोंके लिये यदि किसी समर्थनकी आवश्यकता हो तो अपने जीवनभरके अध्ययनके आधारपर मैं उनका प्रसन्नतापूर्वक समर्थन करूँगा[2]।' उपनिषदोंमें पाये जानेवाले अद्भुत सिद्धान्तोंका उल्लेख करते हुए शोपेनहरने फिर कहा है—'ये सिद्धान्त ऐसे हैं जो एक प्रकारसे अपौरुषेय ही हैं। ये जिनके मस्तिष्ककी उपज हैं, उन्हें निरे मनुष्य कहना कठिन है[3]।' वेद मनुष्यरचित नहीं हैं—अपितु अपौरुषेय हैं—इस मान्यताका कैसा अनूठा अनुमोदन है। पाल डायसन (Paul Deussen) नामक जर्मनीके एक अन्य विद्वान्ने उपनिषदोंका मूल संस्कृतमें अध्ययन करके उपनिषद्-दर्शन (Philosophy of the Upaniṣads) नामक अपनी प्रसिद्ध पुस्तकका निर्माण किया। उन्होंने लिखा है कि उपनिषदोंके भीतर, जो दार्शनिक कल्पना है, वह भारतमें तो अद्वितीय है ही,

1. "In the whole world, there is no study so elevating as that of the Upaniṣads. It has been the solace of my life. It will be the solace of my death."

2. "If these words of Schopenhauer required any confirmation I would willingly give it as a result of my life-long study."

3. "Almost superhuman conceptions whose originators can hardly be said to be mere men."

सम्भवतः सम्पूर्ण विश्वमें अतुलनीय है।[1] डायसनने यह भी कहा कि कांट और शोपेनहरके विचारोंकी उपनिषदोंने बहुत पहले ही कल्पना कर ली थी तथा सनातन दार्शनिक सत्यकी अभिव्यञ्जना मुक्तिदायिनी आत्मविद्याके सिद्धान्तोंसे बढ़कर निश्चयात्मक और प्रभावपूर्ण रूपमें कदाचित् ही कहीं हुई हो[2]।—(उपनिषद्-दर्शन Philosophy of the Upaniṣads) मैक्डानेलने लिखा है—'मानवीय चिन्तनाके इतिहासमें पहले-पहल बृहदारण्यक उपनिषद्में ही ब्रह्म अथवा पूर्ण तत्त्वको ग्रहण करके उसकी यथार्थ व्यञ्जना हुई है[3]।' फ्रांसीसी दार्शनिक विक्टर कजिन्स् लिखते हैं, जब हम पूर्वकी और उनमें भी शिरोमणिस्वरूपा भारतीय साहित्यिक एवं दार्शनिक महान् कृतियोंका अवलोकन करते हैं, तब हमें ऐसे अनेक गम्भीर सत्योंका पता चलता है, जिनकी उन निष्कर्षोंसे तुलना करनेपर, जहाँ पहुँचकर यूरोपीय प्रतिभा कभी-कभी रुक गयी है, हमें पूर्वके तत्त्वज्ञानके आगे घुटना टेक देना पड़ता है[4]।

जर्मनीके एक दूसरे लेखक और विद्वान् फ्रेडरिक श्लेगेल लिखते हैं—'पूर्वीय आदर्शवादके प्रचुर प्रकाशपुञ्जकी तुलनामें यूरोपवासियोंका उच्चतम तत्त्वज्ञान ऐसा ही लगता है, जैसे मध्याह्न-सूर्यके व्योमव्यापी प्रतापकी पूर्ण प्रखरतामें टिमटिमाती हुई अनलशिखाकी कोई आदि किरण, जिसकी अस्थिर और निस्तेज ज्योति ऐसी हो रही हो मानो अब बुझी कि तब।'[5]

उपनिषदोंके उदात्त विचारोंसे प्रभावित होनेवाले यूरोपके अत्यन्त अर्वाचीन लेखकोंमें ऐल्डूज़ हक्स्लेका नाम उल्लेखनीय है। उनका शाश्वत दर्शन (Perennial Philosophy) उनकी स्वीय अवगतिके अनुसार सनातन-धर्मकी ही एक व्याख्या है। उपनिषदोंके 'तत्त्वमसि'—इन शब्दोंने उन्हें अत्यन्त प्रभावित किया है। इनमें उन्हें जो विचार और जो आदर्श मिला है, वह किसी अन्य दर्शनशास्त्रमें नहीं प्राप्त हुआ।

पाश्चात्य विद्वानोंद्वारा उपनिषदोंकी प्रशंसाके विषयमें इस एक बातको समझ लेना आवश्यक है। यद्यपि उन्होंने आत्माकी सार्वभौम सत्ता आदि सत्य-सिद्धान्तोंकी सराहना की है पर कुछ विद्वानोंने उपनिषदोंके कई अंश तथा उपनिषदोंके अङ्गी वेदोंके भी कितने भागोंको नहीं समझ पाया है। इसमें कोई आश्चर्यकी बात नहीं है, क्योंकि वेदोंके सम्यक् ज्ञानके लिये केवल बुद्धि और विद्वत्ताकी (जो यूरोपीय विद्वानोंको प्राप्त है) ही आवश्यकता नहीं है, वरं आध्यात्मिक साधना एवं वेदाध्ययनकी परम्परा भी (जिनका यूरोपीय विद्वानोंके पास अभाव है) अपेक्षित है। उन्हें वैदिक-संस्कृतिकी परम्पराका परिचय नहीं है, और उनके अपने कुछ ऐसे प्राक्कल्पित विचार हैं, जिनके बन्धनसे वे मुक्त नहीं हो पाते। कुछकी तो कर्मकाण्डोंके प्रति बड़ी अपधारणा है तथा यज्ञोंके प्रति तो और भी। वैदिक देवताओंकी सत्तामें उन्हें स्वाभाविक ही विश्वास नहीं हो सकता। वैदिक देवताओं एवं यज्ञोंके प्रति अपनी अपधारणाका आरोप उन्होंने उपनिषदोंके द्रष्टा ऋषियोंमें भी कर डाला है। यद्यपि उपनिषदोंमें वैदिक देवताओंका उल्लेख भरा हुआ है तथा यह स्पष्ट लिखा है कि यज्ञोंके अनुष्ठानसे स्वर्गकी प्राप्ति हो सकती है और उनका निष्काम आचरण करके मनको शुद्ध एवं भगवत्साक्षात्कारके योग्य भी बनाया जा सकता है। फिर भी, अनेक यूरोपीय विद्वानोंका कथन है कि उपनिषदोंके ऋषियोंको वैदिक देवताओंकी सत्ता अथवा वैदिक यज्ञोंकी फलवत्तामें कोई विश्वास नहीं था। ऐसी उक्तियोंसे वेदोंकी निर्भ्रान्त सत्यताके सिद्धान्तको धक्का लगता है, जहाँसे वैदिक तत्त्वज्ञान और हिंदू-धर्मका प्रारम्भ होता है। शोक इस बातका है कि आधुनिक भारतीय विद्वानोंने भी, पाश्चात्योंके इन विचारोंकी बिना यथार्थताकी उचित परीक्षा किये ही पुनरावृत्ति की है। अतएव अपने उपनिषदोंका ज्ञान प्राप्त

1. "Philosophical conceptions unequalled in India, or perhaps anywhere else in the world."

2. "Eternal Philosophical truth has seldom found more decisive and striking expression than in the doctrine of the emancipating knowledge of the Ātmā."

3. "Brahman or Absolute is grasped and definitely expressed for the first time in the history of human thought in the *Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad*."

4. "When we read the poetical and philosophical monuments of the East, above all those of India, we discover there many truths so profound and which make such a contrast with the results at which the European genius has sometimes stopped that we are constrained to bend the knee before the Philosophy of the East."

5. "Even the loftiest philosophy of the Europeans appears in comparison with the abundant light of ioxental idealism like a feeble Promethean spark in the full flood of the heavenly glory of the noonday sun—faltering and feeble and ever ready to be extinguished."

करनेके लिये हमें पाश्चात्य विद्वानोंके पास नहीं जाना चाहिये। इस कामके लिये हमें श्रीशंकर एवं श्रीरामानुज आदि महान् आचार्योंके ग्रन्थोंका अध्ययन करना चाहिये और किसी ऐसे गुरुकी सहायता लेनी चाहिये, जिसने विदेशी पद्धतिपर स्थापित विश्वविद्यालयोंमें नहीं, वरं प्राचीन परिपाटीके अनुसार शिक्षा देनेवाली भारतीय संस्थाओंमें उपनिषदोंका ज्ञान प्राप्त किया हो।

उपनिषदोंमें औदार्य

(लेखक—महामहोपाध्याय डा० पी० के० आचार्य एम्० ए० (कलकत्ता), पी-एच्० डी० (लीडेन), डी-लिट्० (लंदन))

'ब्राह्मण' नामक कर्मकाण्डविषयक धार्मिक ग्रन्थ हैं। कर्मकाण्डकी पवित्रता व्यक्त करना ही उनका मुख्य उद्देश्य है। उनमें यज्ञोंके अनुष्ठानकी विधियाँ तथा वस्तुतत्त्वकी शास्त्रीय, पौराणिक धार्मिक अथवा दार्शनिक व्याख्या दी गयी है। इनमेंसे ब्राह्मणोंका पहला विषय कर्मकाण्ड है और दूसरा ज्ञानकाण्ड। पिछला भाग ब्राह्मणोंके अन्तमें आरण्यक नामसे जोड़ा गया है। आरण्यकोंका अध्ययन वानप्रस्थाश्रममें वनमें जाकर करनेका है, गाँवोंमें नहीं—जहाँ ब्रह्मचारी अपनी शिक्षा आरम्भ करता है तथा गृहस्थ अपने सांसारिक कर्तव्योंका पालन करता है। वास्तविक ब्राह्मणग्रन्थोंके प्रतिपाद्य विषयसे इन आरण्यकोंका मुख्य विषय भिन्न है। आरण्यकोंमें यज्ञानुष्ठानकी विधि और कर्मकाण्डकी व्याख्या नहीं है। इनमें तो यज्ञों और उनके करानेवाले ऋषियोंके दार्शनिक सिद्धान्तका आधिदैविक एवं आध्यात्मिक निरूपण है। प्राचीनतम उपनिषदोंमेंसे कुछ तो इन्हीं आरण्यकोंके अन्तर्गत हैं और कुछ उनके परिशिष्टस्वरूप हैं। और बहुधा आरण्यकों और उपनिषदोंके बीचकी सीमा निर्धारित करना बड़ा कठिन है।

ये ही ग्रन्थ वेदान्त अर्थात् वेदोंके अन्तिम भागके नामसे प्रसिद्ध हुए। यह नाम पड़नेका एक कारण यह है कि इनमेंसे अधिकांशकी रचना पीछेकी है और समयकी दृष्टिसे उनका स्थान वैदिक कालके अन्तमें पड़ता है। दूसरे, जिन गूढतम रहस्यों तथा आधिदैविक एवं दार्शनिक सिद्धान्तोंका आरण्यकों और उपनिषदोंमें प्रतिपादन हुआ है, उनका अध्ययन-अध्यापन स्वाभाविक ही शिक्षा-कालके अन्तिम भागमें होता था। तीसरे, वेदपाठके अन्तमें इनके पाठको एक पवित्र और धार्मिक कर्तव्य माना गया है। चौथे, पीछेके दार्शनिकोंको उपनिषदोंके सिद्धान्तोंमें वेदोंका अन्त नहीं, वरं उनका चरम तात्पर्य दिखायी दिया।

आरण्यकों और उपनिषदोंकी भाषा प्राचीन लौकिक संस्कृतसे बहुत मिलती-जुलती है। वेदों और ब्राह्मणोंकी भाँति इन्हें स्वरसहित पढ़नेका विधान नहीं है। भाषाकी दृष्टिसे प्राचीनतम उपनिषदोंका स्थान ब्राह्मणों एवं सूत्रग्रन्थोंके मध्यमें आता है।

कालकी दृष्टिसे उपनिषदोंको चार वर्गोंमें विभक्त किया गया है। जो इनमें सबसे पुराने हैं, उनको तो ईस्वी सन्-से ६०० वर्ष पहलेका माना जाता है, क्योंकि बौद्धधर्मने उनके कुछ मुख्य सिद्धान्तोंको आधाररूपमें मान लिया है। कालकी दृष्टिसे सबसे प्राचीन वर्गमें आनेवाले उपनिषद् हैं,—बृहदारण्यक, छान्दोग्य, तैत्तिरीय, ऐतरेय और कौषीतकि—ये गद्यमें हैं, जिसकी शैली ब्राह्मणोंकी शैलीकी भाँति ही अपरिष्कृत है। दूसरी श्रेणीमें कठ, ईश, श्वेताश्वतर, मुण्डक और महानारायणको गिना जाता है। ये सब पद्यमय हैं। केन—जिसका कुछ अंश गद्यमय है और कुछ पद्यमय—इन दोनों श्रेणियोंके बीचका है। इनमें उपनिषदोंका सिद्धान्त विकासोन्मुख अवस्थामें नहीं है वरं विकसित होकर स्थिर हो गया है। तीसरी श्रेणीके प्रश्न, मैत्रायणीय और माण्डूक्य उपनिषदोंकी भाषा फिर गद्यमय हो गयी है; पर पहली श्रेणी-के उपनिषदों-जैसी अपरिष्कृत नहीं है और प्राचीन लौकिक संस्कृतके अधिक निकट है। चौथी श्रेणीमें परकालीन अथर्ववेदीय उपनिषदोंकी गणना है। इनमेंसे कुछ गद्यमें हैं और कुछ पद्यमें।

सबसे पीछेके उपनिषदोंका, जिनकी संख्या दो सौसे अधिक है, वर्गीकरण उनके प्रयोजन और विषयके अनुसार किया गया है—(१) सामान्य वेदान्त-उपनिषद्, जिनमें वेदान्तके सिद्धान्तोंका वर्णन है, (२) योगकी शिक्षा देनेवाले योग-उपनिषद्, (३) संन्यासकी प्रशंसा करनेवाले संन्यास-उपनिषद्, (४) विष्णुके महत्त्वका प्रतिपादन करने-वाले वैष्णव-उपनिषद्, (५) शिवके महत्त्वका प्रतिपादन करनेवाले शैव-उपनिषद्, (६) शाक्तोंके शाक्त-उपनिषद् तथा

इतर सम्प्रदायोंके अन्यान्य उपनिषद्, इनमें सर्वसमन्वयता है। योग तथा अन्य उपायोंसे ये सभी ब्रह्मविद्याका ही उपदेश करते हैं, इस दृष्टिसे इनकी उदारता अस्फुट रूपसे वर्तमान है ही। इन उपनिषदोंमेंसे कुछ गद्यमय हैं, कुछमें गद्य-पद्य दोनोंका मिश्रण है और कुछमें पुराणोंकी शैलीके श्लोक हैं।

प्रथम श्रेणीके ऐतरेयोपनिषद्में तीन छोटे-छोटे अध्यायोंमें उपनिषदोंकी शिक्षाका सारांश दिया गया है। पहले अध्यायमें संसारकी उत्पत्ति आत्मासे (जिसे ब्रह्म भी कहा है) मानी गयी है। और मनुष्योंको आत्माकी सर्वोत्कृष्ट अभिव्यक्ति बताया है। यह वर्णन ऋग्वेदके पुरुषसूक्तके आधारपर है, पर उपनिषद्में विराट् पुरुषका जन्म उस जलसे होना बताया गया है, जिसकी सृष्टि आत्माके द्वारा हुई है। मानव-शरीरमें आत्माके तीन आवसथ अर्थात् निवासस्थल बताये गये हैं—इन्द्रिय, मन और हृदय; जिनमें वह आत्मा क्रमशः जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्तिनामक अवस्थाओंमें वर्तमान रहता है। दूसरे अध्यायमें आत्माके त्रिविध जन्मका वर्णन है। आवागमनका अन्त मोक्षमें होता है। परमधाममें शाश्वत निवासका नाम मोक्ष है। आत्मस्वरूपका निरूपण करनेवाले अन्तिम अध्यायमें 'प्रज्ञान' को ब्रह्म कहा है।

उपनिषदोंके सिद्धान्तोंमें जो नये-से-नया विकास हुआ है, प्रायः उस सबका सारांश गौड़पादकी कारिकाने अपने चार प्रकरणोंमें प्रस्तुत कर दिया है।

'जैसे यूनानी दार्शनिक प्लेटोने पार्मेनिडीजकी शिक्षाओंको एक व्यवस्थित रूप प्रदान किया, उसी प्रकार गौड़पादके सिद्धान्तोंको एक निश्चित मतवादका रूप प्रदान करनेका श्रेय यदि किसीको दिया जा सकता है तो श्रीशङ्कराचार्यको। श्रीशङ्कराचार्य (८०० ई०), जिन्होंने वेदान्तपर प्रसिद्ध भाष्यकी रचना की है, गोविन्दभगवत्पादके शिष्य थे, जिनके आचार्य ये ही गौड़पाद प्रतीत होते हैं। शङ्करका मत मुख्य रूपसे वही है, जो गौड़पादका है और बहुतसे विचार तथा रूपक, जिनकी झलक गौड़पादके ग्रन्थमें मिलती है, शङ्करके भाष्योंमें बार-बार आये हैं।

गौड़पादकी कारिकाके चारों प्रकरण उपनिषदोंकी चारों श्रेणियोंके रूपमें गिने जाते हैं। पहला प्रकरण तो एक प्रकारसे माण्डूक्योपनिषद्का ही छन्दोबद्ध अनुवाद है। उसमें जो विलक्षण बात कही गयी है, यह है कि जगत् न तो माया है, न किसी प्रकारका परिणाम ही है, अपितु यह ब्रह्मका स्वभाव ही है—ठीक उसी प्रकार, जैसे ज्योतिःस्वरूप सूर्यकी किरणें सूर्यसे भिन्न नहीं होतीं। दूसरे प्रकरणका नाम वैतथ्य-प्रकरण है, उसमें जगत्को सत्य माननेवाले सिद्धान्तके मिथ्यात्वका प्रतिपादन है। जैसे अन्धकार रहनेपर रज्जुमें सर्पका भ्रम होता है, उसी प्रकार अज्ञानरूप अन्धकारसे आवृत आत्माको भ्रमसे जगत् मान लिया जाता है। तीसरा अद्वैत-प्रकरण है। घटाकाश और महाकाशके दृष्टान्तसे जीवात्माके साथ परमात्माकी एकताको समझाया गया है। ग्रन्थकारने सृष्टिकी उत्पत्ति और नानात्मवादके सिद्धान्तका खण्डन किया है। 'सतो जन्म' सम्भव नहीं; क्योंकि ऐसा होनेसे जो पहलेसे वर्तमान है उसीका जन्म मानना पड़ेगा, और 'असतो जन्म' भी सम्भव नहीं, क्योंकि जो वन्ध्यापुत्रकी भाँति है ही नहीं, उसका जन्म कहाँसे होगा। अन्तिम प्रकरणका नाम 'अलातशान्ति' है। इसमें सृष्टिकी उत्पत्ति और नानात्वकी संसारमें कैसे प्रतीति होती है, इसको समझानेके लिये एक नये ढंगकी उपमाका प्रयोग किया गया है, यदि एक छड़ीको, जिसका एक छोर जल रहा हो, इधर-उधर घुमाया जाय तो उस जलते हुए छोरमें बिना किसी वस्तुका संयोग किये अथवा उसमेंसे कोई नयी वस्तु प्रकट हुए बिना ही अनलरेखा अथवा अनल-वृत्त बन जायगा। उस अनलरेखा या वृत्तका अस्तित्व केवल विज्ञानमें है। इसी प्रकार जगत्के असंख्य रूप विज्ञानके स्पन्दनमात्र हैं और वह विज्ञान एक है।

आत्माके स्वरूपका निरूपण ही उपनिषदोंका मुख्य विषय है। ऋग्वेदके पुरुषसे आत्मातक तथा स्रष्टा पुरुष प्रजापतिसे सम्पूर्ण जगत्के निर्विशेष कारणतक जो विकासकी परम्परा दृष्टिगोचर होती है, उपनिषदोंका आत्मा उसकी अन्तिम सीमा है।

उपनिषदोंके सिद्धान्तोंका उपदेश करनेका अधिकारी किन्हें समझा गया, इसपर विचार करनेसे भी उनकी उदारताका सङ्केत मिलता है। कतिपय अपवादोंको छोड़कर यज्ञोंके ऋत्विज् तथा वैदिक मन्त्रोंके ऋषि प्रायः ब्राह्मण ही होते थे; किंतु उपनिषदोंके अनेक स्थलोंसे यह सिद्ध होता है कि वैदिक कालके बौद्धिक जीवन एवं साहित्यिक क्षेत्रसे क्षत्रिय जातिका घनिष्ठ सम्बन्ध था। कौषीतकिब्राह्मण (२६।५) में प्रतर्दन नामके राजाका यज्ञोंके विषयमें ऋत्विजोंके साथ प्रश्नोत्तर होता है। शतपथब्राह्मणमें राजा जनकका बार-बार उल्लेख आया है, वे अपने शास्त्रीय ज्ञानसे सारे ऋत्विजोंको चकित कर देते हैं। वह स्थल, जहाँ जनक ऋत्विज् बने हुए श्वेतकेतु, सोमशुष्म एवं याज्ञवल्क्यसे अग्निहोत्र-विधिके विषयमें प्रश्न करते हैं, सुप्रसिद्ध एवं उपदेशपूर्ण है। तीनोंमेंसे कोई संतोषजनक उत्तर नहीं दे पाता। फिर भी याज्ञवल्क्यको जनकसे

सौ गौएँ प्राप्त होती हैं, क्योंकि उन्होंने यज्ञके अर्थपर सबसे गहरा विचार किया है, यद्यपि जनकके कथनानुसार अग्निहोत्रका वास्तविक अर्थ अभी याज्ञवल्क्यको भी नहीं खुल पाया था।

उपनिषद्के अनुसार राजा ही नहीं, वरं स्त्रियाँ भी, यहाँतक कि सन्दिग्ध वर्णके लोग भी साहित्यिक एवं दार्शनिक प्रतिद्वन्द्विताओंमें भाग लेते थे और बहुधा ज्ञानकी पराकाष्ठाको पहुँचे रहते थे। उदाहरणार्थ—बृहदारण्यकोपनिषद्में गार्गी विस्तारपूर्वक याज्ञवल्क्यसे समस्त जगत्के कारणके विषयमें प्रश्न करती है। यहाँतक कि याज्ञवल्क्यको कहना पड़ता है—'गार्गी! अतिप्रश्न मत करो, प्रश्नकी सीमाको मत लाँघो; कहीं ऐसा न हो कि तुम्हारा सिर फट जाय। सचमुच परमात्मतत्त्वके विषयमें किसीको अतिप्रश्न नहीं करना चाहिये।' जबालाके पुत्र सत्यकामकी कथा और भी तत्त्वपूर्ण है। उसने अपनी मासे पूछा—'मैं एक ब्राह्मण आचार्यके यहाँ ब्रह्मचारी होकर रहना चाहता हूँ, परंतु वे निम्न जातिके शिष्योंको ग्रहण नहीं करते। मा! मैं किस गोत्रका हूँ?' माताने उत्तर दिया—'वत्स! मुझे तो गोत्रका पता नहीं। युवावस्थामें जब मैं परिचारिकावृत्तिका अवलम्बन करके इधर-उधर रहा करती थी, तभी तुम मेरे गर्भमें आ गये थे। अपने गुरुसे कहो कि तुम सत्यकाम जाबाल (जबालाके पुत्र) हो।' आचार्य गौतम हारिद्रुमत अपने भावी शिष्यकी इस स्पष्टवादितापर प्रसन्न हुए और बोले—एक सच्चे ब्राह्मणके सिवा कोई दूसरा इस प्रकार नहीं कह सकता। सोम्य! जाओ, समिधा ले आओ। मैं तुम्हें दीक्षा दूँगा। तुम सत्यसे विचलित नहीं हुए हो।' उपनिषदोंमें यह बार-बार आया है कि पराविद्याकी प्राप्तिके लिये ब्राह्मणलोग क्षत्रियोंके उपसन्न हुए हैं। उदाहरणार्थ—श्वेतकेतुके पिता गौतम ब्राह्मण परतत्त्वविषयक उपदेशके लिये राजा प्रवाहणके समीप जाते हैं।

इस प्रकार जब कि, ब्राह्मणलोग अन्धश्रद्धासे प्रेरित होकर यज्ञके अनुष्ठानमें लगे थे, इतरवर्गोंके लोग उन महत्तम प्रश्नोंपर विचार करने लगे थे, जिनका उपनिषदोंमें जाकर बड़ी सुन्दरतासे समाधान हुआ है। मानव-चिन्तनाके इतिहासमें उपनिषदोंका बड़ा महत्त्व है। उपनिषदोंके गूढ़ सिद्धान्तोंसे लेकर ईरानके सूफी मततक, नवप्लैटानिकों तथा अलैक्जैंड्रियन क्रिश्चियनके रहस्यमय थियोसाफिकल 'लोगोस'के सिद्धान्ततक और ईसाई रहस्यवादी एरवार्ट एवं टालरके उपदेशोंतक और अन्ततोगत्वा १९वीं शताब्दीके महान् रहस्यवादी जर्मन विचारक शोपेनहरके दर्शनतक चिन्तनकी एक ही धारा अनुस्यूत है।

उपनिषद् और अद्वैतवाद

(लेखक—पं० श्रीरामगोविन्दजी त्रिवेदी, वेदान्तशास्त्री)

'वेदान्तसार'में सदानन्द योगीन्द्रने लिखा है—

वेदान्तो नाम उपनिषत्प्रमाणं तदुपकारीणि शारीरकसूत्रादीनि च।

अर्थात् मुख्य और गौणके भेदसे 'वेदान्त' शब्दके दो अर्थ हैं—'वेदका अन्त वेदान्त है', इस व्युत्पत्तिके अनुसार वेदान्त शब्दका मुख्य अर्थ उपनिषद् है और उपनिषद्के अर्थबोधके अनुकूल अथवा उसमें सहायक शारीरकसूत्र आदि तथा उपनिषदर्थ-संग्राहक भागवत-गीता आदि गौण अर्थ है। अतः प्रमुख वेदान्त उपनिषद्को ही जानना चाहिये।

वेद-भाष्यमें आपस्तम्ब ऋषिका यह वचन उद्धृत है—

'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्।'

अर्थात् मन्त्र और ब्राह्मण—इन दो भागोंमें वेद विभक्त है। इन दोनोंका अन्त उपनिषद् है। कोई उपनिषद् मन्त्रभागके अन्तर्गत है और कोई ब्राह्मणभागके। शुक्ल यजुर्वेदीय माध्यन्दिन-संहिताका अन्तिम अंश ईशावास्योपनिषद् है और कृष्ण यजुर्वेदीय श्वेताश्वतर-संहिता (जो अप्राप्य है) का शेष भाग श्वेताश्वतरोपनिषद् है। सामवेदीय कौथुम शाखाके ताण्ड्य वा पञ्चविंश ब्राह्मणके अन्तिम आठ भाग छान्दोग्योपनिषद् हैं और शुक्ल यजुर्वेदीय काण्वसंहिताके शतपथब्राह्मणके शेष छः अध्याय बृहदारण्यकोपनिषद् हैं। इसी प्रकार सभी उपनिषदें वेदके अन्तिम भाग हैं। यहाँ अब यह भी सन्देह नहीं रह जाता कि उपनिषदें वेद हैं। वस्तुतः उपनिषदें वेद और वेदान्त दोनों हैं। इसीसे उपनिषदोंका इतना महत्त्व है।

मन्त्रभागीय उपनिषदोंमें मन्त्र-स्वर और ब्राह्मणभागीय उपनिषदोंमें ब्राह्मण-स्वर रहते हैं और इसीके अनुसार इनका अध्ययन भी किया जाता है। स्वर-विशेषके अनुसार ही अर्थ-विशेष किया जाता है। आचार्य शङ्करने ऐसा ही किया है। यही शिष्ट-प्रणाली भी है। प्रायः सारे वैदिक-साहित्यका अर्थ स्वराधीन ही होता है। स्वरमुक्तिवादी एक वैदिक सम्प्रदाय भी है।

वेदान्ताचार्योंने आगे चलकर वेदान्तशास्त्रको तीन प्रस्थानोंमें विभक्त किया है—श्रुति, स्मृति और न्याय। उपनिषद्भाग श्रुति-प्रस्थान है, भागवत, गीता, सनत्सुजातसंहिता आदि स्मृति-प्रस्थान हैं और ब्रह्मसूत्र आदि न्याय-प्रस्थान हैं।

वेदका ज्ञानकाण्ड होनेसे उपनिषद्को ब्रह्मविद्या कहा जाता है। ब्रह्मविद्या ही पराविद्या वा श्रेष्ठविद्या है। उपनिषदों-में जो ब्रह्मविषयक विज्ञान प्रतिपादित किया गया है, वही पराविद्या है। शेष कर्मविषयक विज्ञान अपराविद्या है। इसे कर्म-विद्या भी कहते हैं। कर्मविद्या तत्काल फल नहीं देती, कालान्तरमें उसका फल मिलता है। कर्मफल विनाशी भी होता है। इसके विपरीत ब्रह्मविद्या तत्काल फल देती है और यह फल अविनाशी होता है। इसीलिये ब्रह्मविद्या श्रेष्ठ है। यही ब्रह्मविद्या मुक्तिका एकमात्र कारण है। कर्मविद्या मुक्ति-का कारण नहीं है; हाँ, ब्रह्मविद्याकी प्राप्तिमें हेतु अवश्य है। इसीलिये कहा गया है कि, 'जो ब्रह्मविद्या अथवा आत्मतत्त्वज्ञान नहीं जानता, वह परमात्माको नहीं जान सकता'—

'नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्।'

'जो वेदका ज्ञाता नहीं है, वह उस ब्रह्मको नहीं समझ सकता।' उपनिषद् वेद है, यह पहले ही कहा गया है।

श्रीशङ्कराचार्यके मतसे अद्वैतवाद ही सारी उपनिषदोंका तात्पर्य है। एक ब्रह्म ही परमार्थ सत्य है। दृश्यमान जगत् परमार्थ सत्य नहीं है, सपनेमें देखे गये पदार्थकी तरह मिथ्या है, जीवात्मा और ब्रह्म एक ही हैं, दो नहीं। यही उपनिषत्सिद्धान्त है। इसी सिद्धान्तको एक श्लोकार्द्धमें कहा गया है—

श्लोकार्द्धेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रन्थकोटिभिः।
ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः॥

परंतु शङ्कराचार्यसे विरुद्ध मत रखनेवाले वैष्णवाचार्य कहते हैं कि 'द्वैतवाद ही प्राचीन सिद्धान्त है, अद्वैतवाद तो नवीन सिद्धान्त है, जिसके जन्मदाता शङ्कराचार्य हैं। इनके पहले अद्वैतवाद था ही नहीं।' परंतु बात ऐसी नहीं है। अद्वैतवाद प्राचीन ही नहीं, प्राचीनतम वाद है। ऋग्वेदके प्रसिद्ध 'नासदीय सूक्त'में अद्वैतवादका ही उल्लेख है, वहाँ द्वैतवादका तो कहीं नाम-लेश भी नहीं है। छान्दोग्योपनिषद् (६। २। १) और बृहदारण्यकोपनिषद् (४। ४। १९) में स्पष्ट ही अद्वैतवादका वर्णन है। सांख्यसूत्रों (१। २१–२४ और ३। २। ८ और १९) में अद्वैतवाद ही वेदान्तमत माना गया है। 'न्यायसूत्र'के **'तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः'** सूत्रके भाष्यमें भी अद्वैतवाद ही वेदान्त-सिद्धान्त स्वीकृत हुआ है। कविवर भवभूतिकी भी—

'एको रसः करुण एव विवर्तभेदात्।'

तथा—

'ब्रह्मणीव विवर्तानां क्वापि विप्रलयः कृतः॥'

—अनेक उक्तियोंमें अद्वैतवादका सिद्धान्त ही उपलब्ध होता है। पुराणोंमें तो जहाँ-कहीं भी वेदान्तका उल्लेख है, वहाँ अद्वैतवादके सिद्धान्तका ही प्रतिपादन है। 'सूत-संहिता' और 'योगवासिष्ठ'—जैसे प्राचीन ग्रन्थोंमें अद्वैतवाद भरा पड़ा है। 'नैषधचरित' (२१। ८८) में तो बुद्धको भी 'अद्वयवादी' कहा गया है। शान्तरक्षितके 'तत्त्व-संग्रह' (३२८। १२९) में अद्वैतवादका उल्लेख है। दिगम्बराचार्य सामन्तभद्रने 'आप्तमीमांसा' (२४ श्लोक) में अद्वैतवादकी चर्चा की है। स्थानसंकोचके कारण इस प्रकारकी उक्तियोंका यहाँ अधिक उल्लेख नहीं किया जा सकता। मुख्य बात यह समझिये कि अद्वैतवाद अत्यन्त प्राचीन सिद्धान्त है और अनेक आचार्योंके मतसे तो यह अनादि सिद्धान्त है।

परंतु अद्वैतवादके विरोधी अपने पक्षके समर्थनमें कठोपनिषद्का यह मन्त्र उपस्थित करते हैं—

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके
गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे।
छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति
पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः॥

'इस शरीरमें एक अपने कर्मका फल भोग करता है और दूसरा भोग कराता है। दोनों ही हृदयाकाश और बुद्धिमें प्रविष्ट हैं। इनमें एक (जीवात्मा) संसारी है, दूसरा (परमात्मा) असंसारी है। इसीलिये ब्रह्मज्ञाता और गृहस्थ इन दोनोंको छाया और आतप (धूप) के समान विलक्षण कहते हैं।'

अद्वैतवादके खण्डनमें दूसरा प्रमाण यह दिया जाता है—

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया
समानं वृक्षं परिषस्वजाते।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्य-
नश्नन्नन्यो अभिचाकशीति॥
(मुण्डक० ३। १। १)

अर्थात् 'सहचर और सखा दो पक्षी एक वृक्षका आश्रय

करके रहते हैं। इनमेंसे एक नानाविध फलका भक्षण करता है और दूसरा कुछ नहीं खाता, केवल देखता है।'

इस मन्त्रसे स्पष्ट जाना जाता है कि यह शरीर वृक्ष है और जीवात्मा तथा परमात्मा पक्षी हैं। सुख-दुःख-भोग ही फल-भक्षण है।

द्वैतवादी कहते हैं कि जीवात्मा और परमात्मा एक नहीं हैं, परस्पर भिन्न हैं—इस विषयमें उक्त दोनों मन्त्र अकाट्य प्रमाण हैं। द्वैतवादके समर्थनमें इन मन्त्रोंसे बढ़कर उत्कृष्ट प्रमाण नहीं मिल सकता—किसी भी उपनिषद्में इन मन्त्रोंके समान द्वैतवादका स्पष्ट समर्थन नहीं है। अवश्य ही ऊपरसे देखने-सुननेमें ऐसा ही विदित होता है; परंतु जरा गहराईमें उतरकर विचार करनेपर ज्ञात होता है कि इन मन्त्रोंमें न तो द्वैतवादका समर्थन ही है, न अद्वैतवादका खण्डन ही है। क्यों और कैसे ? नीचेकी पङ्क्तियाँ पढ़कर पाठक ही निर्णय करें।

अद्वैतवादी भी द्वैत-प्रपञ्चका सर्वांशतः अपलाप नहीं करते। वे भी शास्त्र मानते हैं, गुरु-शिष्यरूपसे आत्मविद्याका अनुशीलन करते हैं, सत्त्व-शुद्धिके लिये कर्म करते हैं और चित्तकी एकाग्रताके लिये उपासना करते हैं। वे उपास्य-उपासकरूपसे जीव-ब्रह्मका औपाधिक भेद स्वीकार करते हैं और आत्मसाक्षात्कारके लिये योगमार्गका आश्रय ग्रहण करते हैं। वे केवल द्वैत-प्रपञ्चकी सत्यता और पारमार्थिकताको स्वीकार नहीं करते। वे कहते हैं—'यह द्वैत-प्रपञ्च व्यावहारिक और मायामय है तथा अद्वैत ही पारमार्थिक सत्य है।' इसलिये अद्वैतवादियोंके मतसे भी उपनिषदोंमें द्वैत-प्रपञ्चका उल्लेख हो सकता है, परंतु 'द्वैत-प्रपञ्च सत्य है' ऐसा उपदेश किसी भी उपनिषद्का नहीं है। हाँ, द्वैत-प्रपञ्चका मायामयत्व उपनिषदोंमें ही अवश्य ही उपदिष्ट है। उपनिषद्का स्पष्ट ही आदेश है—'मायाद्वारा परमेश्वर अनेक रूपोंमें दृष्ट होते हैं—

'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते।'

कठोपनिषद्के 'ऋतं पिबन्तौ' मन्त्रमें आत्माका, उपाधि-भेदसे, जीवात्मा और परमात्माके रूपमें, भेद प्रतिपादित किया गया है—जीवात्मा और परमात्मा वस्तुतः भिन्न हैं, यह नहीं कहा गया है। इस मन्त्रमें भेदका सत्यताबोधक कोई भी शब्द नहीं है। इस मन्त्रका प्रसङ्ग देखनेसे बात स्पष्ट हो जायगी।

मृत्युने नचिकेताको तीन वर देनेका वचन दिया था। इसके अनुसार नचिकेताने प्रथम वरमें पिताकी अनुकूलता माँगी और द्वितीय वरमें अग्निविद्याके लिये प्रार्थना की। दोनों वरोंके मिल जानेपर नचिकेताने पुनः प्रार्थना की, 'कृपया मुझे यह समझा दीजिये कि आत्मा देहेन्द्रियोंसे भिन्न है कि नहीं।' मृत्युने अनेक प्रलोभन दिखाकर नचिकेताको इस वर-प्रार्थनासे निवृत्त होनेका अनुरोध किया; परंतु नचिकेता किसी भी प्रलोभनमें नहीं आये—उन्होंने एक भी नहीं सुनी। नचिकेताकी निःस्पृहता देखकर मृत्युने उनकी बड़ी प्रशंसा की और 'आत्मज्ञान होनेपर परमपुरुषार्थ सिद्ध हो जाता है', यह भी कहा। नचिकेताने कहा—'आत्माका यथार्थ स्वरूप क्या है ?' इसके उत्तरमें मृत्युने आत्माकी देहेन्द्रियभिन्नता बतायी और आत्माके यथार्थ स्वरूपकी व्याख्या की। 'आत्मा क्योंकर अपने यथार्थ स्वरूपको जान सकता है', यह भी मृत्युने बताया। नचिकेताके प्रश्नके उत्तरमें 'ऋतं पिबन्तौ' मन्त्र मृत्युकी उक्ति है।

नचिकेताने पूछा था जीवात्माका विषय। तब मृत्यु परमात्माका विषय कैसे कहने लगते ? यह तो अप्रासङ्गिक होता। जीवात्माका यथार्थ स्वरूप परमात्माके यथार्थ स्वरूपसे भिन्न नहीं है, जीवात्मा और परमात्मा एक ही हैं, केवल उपाधिभेदसे, घटाकाश, मठाकाश आदिकी तरह दोनोंका भेद मालूम पड़ता है। जीवात्माका संसारीपन अविद्याकृत है; अविद्याके अभावके कारण परमात्मामें संसारीपन नहीं है—इन्हीं अभिप्रायोंसे नचिकेताके जीवात्मविषयक प्रश्नके उत्तरमें मृत्युने जीवात्मा और परमात्माकी बात कही। नचिकेताका प्रश्न यह है—

येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये-
ऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके।
एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं
वराणामेष वरस्तृतीयः॥

(कठ० १। १। २०)

'कोई कहता है, मृत्युके अनन्तर भी देहातिरिक्त आत्माका अस्तित्व रहता है और कोई कहता है, नहीं। यह भारी संशय है। तुम्हारे उपदेशसे मैं इसे जानना चाहता हूँ। यह मेरा तीसरा वर है।'

इसका उत्तर पानेके पहले ही नचिकेता परमात्मविषयक एक और असङ्गत प्रश्न कैसे कर बैठते ? मृत्यु तो इसी प्रश्नको जटिल समझते थे। इसी बीच परमात्मसम्बन्धी एक अन्य महान् विकट प्रश्न कैसे किया जा सकता था ? मृत्युने

उक्त प्रश्नको ही सुनकर उत्तर देनेमें बड़ी आनाकानी की। मृत्युने स्पष्ट ही कहा—'यह दुर्विज्ञेय है, देवोंको भी इस विषयमें सन्देह हो जाता है। इसलिये इसके उत्तरके लिये आग्रह मत करो—दूसरा वर माँगो।' इस तरह मृत्युने उत्तर देनेमें बड़ी आपत्ति की, प्रलोभनतक दिखाकर अन्य वर माँगनेका बहुत तरहसे अनुरोध किया। परंतु नचिकेता जरा भी विचलित नहीं हुए। उन्होंने स्पष्ट ही कहा—'जिस विषयमें देवता भी सन्दिहान हैं और जो दुर्विज्ञेय है, उस विषयमें तुम्हारे समान न तो कोई उत्तरदाता ही मिलेगा, न इसके बराबर कोई दूसरा वर ही होगा। इसलिये चाहे यह वर कितना भी दुर्विज्ञेय हो, इसके सिवा मैं अन्य वर नहीं माँग सकता।'

मृत्युने नचिकेताकी दृढता और लोभशून्यता देखकर उनकी, उनके प्रश्नकी और आत्मतत्त्वज्ञानकी प्रशंसा की। अनन्तर नचिकेताने आत्माका परमार्थ-स्वरूप जानना चाहा। आत्माके यथार्थ रूपको जाननेका अनुरोध करना, प्रकारान्तरसे, पूर्व प्रश्नका व्याख्यानमात्र है। वह इस प्रकार कि आत्माके देहादि स्वरूप होनेपर मृत्युके पश्चात् आत्माका अस्तित्व नहीं रह सकता और देहादिसे भिन्न होनेपर मरणानन्तर भी आत्माका अस्तित्व रह सकता है। परंतु नचिकेताकी यथार्थ आत्मस्वरूपकी जिज्ञासा परमात्मविषयक प्रश्न है, यह कल्पना नितान्त अलीक है। कारण, मृत्यु प्रार्थित वरको दुर्विज्ञेय कहकर उत्तर-प्रदान करनेमें ही जब कि आपत्ति करते हैं, तब नचिकेताका एक अन्य दुर्विज्ञेय प्रश्न कर बैठना असम्भव है—यह बात पहले ही लिखी जा चुकी है। मृत्युने जिस प्रकार नचिकेताको उत्तर दिया है, उसकी सूक्ष्मतया परीक्षा करनेपर स्पष्ट ही ज्ञात होता है कि, जीवात्मा और परमात्मा एक ही हैं, भिन्न नहीं, मृत्युको यही अभिप्रेत है। आगे दिये जानेवाले उत्तरके आरम्भमें मृत्युने कहा है—

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपाꣳसि सर्वाणि च यद् वदन्ति।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदꣳ संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्
(कठ० १।२।१५)

'जिस पदका प्रतिपादन सारे वेद करते हैं, जिस पद-प्राप्तिका साधन सारी तपस्याएँ हैं और जिस स्थानकी प्राप्तिके लिये ब्रह्मचर्यका पालन किया जाता है, मैं संक्षेपसे वही पद कहता हूँ। वह है ओंकार।'

ओंकार ईश्वरका नाम और प्रतीक है। श्रुतिका यही मत है। योगी याज्ञवल्क्यने कहा है—

'वाच्यः स ईश्वरः प्रोक्तो वाचकः प्रणवः स्मृतः॥'

'प्रणव वा ओंकार परमात्माका प्रतिपादक है।' ठीक ऐसा ही योगदर्शनमें पतञ्जलि ऋषिने भी कहा है—**'तस्य वाचकः प्रणवः।'** आगे चलकर मृत्युने जीवात्मा और परमात्माकी अभिन्नता दिखायी है। यही उचित उत्तरका क्रम है।

यदि नचिकेताने जीवात्मविषयक प्रश्नका उत्तर पानेके पहले ही परमात्मविषयक असङ्गत प्रश्न किया होता, तो मृत्युने जीवात्मविषयक उत्तर देनेके बाद परमात्मविषयक उत्तर दिया होता। तब यह कैसे सम्भव था कि पहले ही परमात्मसम्बन्धी बातें कह दी जातीं और पृथक् रूपसे जीवात्माका उल्लेखतक नहीं होता?

आगे चलकर तो इसी उपनिषद्में द्वैत-वादका खण्डन भी है—

मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किञ्चन।
मृत्योः स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति॥
(२।१।११)

'शास्त्र और आचार्यके द्वारा सुसंस्कृत मनसे ही ब्रह्मकी प्राप्ति होती है। इस ब्रह्ममें अणुमात्र भी भेद नहीं है। जो ब्रह्ममें भेद या नानापन देखता है, वह बार-बार मृत्युको प्राप्त होता है।'

कठवल्लीको द्वैतवाद अभीष्ट रहता, तो यहाँ उसका खण्डन क्यों किया जाता? परस्पर-विरोध कैसे उपस्थित होता? इसलिये यह निष्कर्ष निकला कि कठोपनिषद्का प्रतिपाद्य अद्वैतवाद है, द्वैतवाद नहीं।

मुण्डकोपनिषद्का 'द्वा सुपर्णा' मन्त्र भी द्वैतवादका प्रतिपादक नहीं है। यह भी 'ऋतं पिबन्तौ' की तरह ही है। 'द्वा सुपर्णा' मन्त्र जीवात्मा और परमात्माके भेदका 'अकाट्य' प्रमाण तो क्या होगा, साधारण प्रमाण-कोटिमें भी नहीं आता। आश्चर्य है कि द्वैतवादी धीर-गम्भीर शैलीसे इसपर विचार नहीं करते।

वस्तुतः यह मन्त्र अन्तःकरण (सत्त्व) और जीवात्माका प्रतिपादक है। 'पैङ्गि-रहस्यब्राह्मण'में इसकी व्याख्या इस तरह की गयी है—

'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वम् अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीत्यनश्नन्योऽभिपश्यति क्षेत्रज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञाविति।'

अर्थात् **'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति'** से सत्त्व वा अन्तःकरणका फल-भोक्तृत्व कहा गया है। **'अनश्नन्नन्योऽभिचाक-**

शीति' से जीवात्माको द्रष्टा कहा गया है। इसलिये यह मन्त्र जीवात्मा और परमात्माका नहीं—अन्तःकरण और जीवात्माका प्रतिपादक है।

इसी ब्राह्मणमें आगे चलकर कहा गया है—

'तदेतत्सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यति। अथ योऽयं शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञाविति।'

'जिसके द्वारा स्वप्न देखा जाता है उसका नाम सत्त्व वा अन्तःकरण है। जो 'शारीर' वा जीवात्मा द्रष्टा है, उसका नाम क्षेत्रज्ञ है।' अचेतन अन्तःकरणका भोक्तृत्व कैसे सम्भव है। इसका उत्तर शङ्कराचार्यने यों दिया है—

'नेयं श्रुतिश्चेतनस्य सत्त्वस्य भोक्तृत्वं वक्ष्यामीति प्रवृत्ता किन्तर्हि? चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्याभोक्तृत्वं ब्रह्मस्वभावतां च वक्ष्यामीति। तदर्थं सुखादिविक्रियावति सत्त्वे भोक्तृत्वमध्यारोपयति।'

अर्थात् अचेतन अन्तःकरणका भोक्तृत्व बताना मन्त्रका उद्देश्य नहीं है। चेतन क्षेत्रज्ञका अभोक्तृत्व और ब्रह्मस्वभावत्वका प्रतिपादन करना ही मन्त्रका लक्ष्य है। इसी अभोक्तापन और ब्रह्मकी स्वभावताको समझानेके लिये क्षेत्रज्ञके उपाधिभूत और सुखादिके विकारसे युक्त अन्तःकरणमें भोक्तृत्वका आरोप किया गया है, क्योंकि अन्तःकरण और क्षेत्रज्ञके अविवेकके कारण क्षेत्रज्ञमें कर्तृत्व और भोक्तृत्वकी कल्पना की जाती है। सुखादि विकारोंसे युक्त सत्त्व (अन्तःकरण) में चित्प्रतिबिम्ब पतित होनेपर चित्का भोक्तृत्व मालूम पड़ता है। फलतः वह अविद्याजन्य है, पारमार्थिक नहीं।

कदाचित् यहाँ यह लिखनेकी आवश्यकता नहीं कि वेदमन्त्रोंका यथार्थ अर्थ समझनेके लिये कितनी धीरता, सावधानता और बहुदर्शिताकी आवश्यकता होती है और इस दिशामें जरा-सी भी त्रुटि कितना बड़ा अनर्थ कर सकती है। वेदवेत्ताओंके मतसे जो वाक्य जीवके ब्रह्मभावका बोधक है वही वाक्य जीव और ब्रह्मके भेदका बोधक मालूम पड़ जाता है—अर्थका अनर्थ उपस्थित कर देता है। इसीलिये वेदमन्त्रोंका रहस्य समझनेवालोंने कहा है—

'बिभेत्यल्पश्रुताद् वेदो मामयं प्रहरिष्यति।'

अल्पविद्य (नीम हकीम) से वेद इसलिये डरता है कि वह मुझे मार डालेगा। वेदज्ञोंने और भी कहा है—

'पौर्वापर्यापरामृष्टः शब्दोऽन्यां कुरुते मतिम्।'

'पूर्वापरकी आलोचना नहीं करनेसे शब्द विपरीत अर्थ-बोधका कारण होता है।'

एक बात और। वन्ध्यापुत्र, कूर्मरोम, शशशृङ्ग वा गगन-कमलिनीके समान द्वैत-प्रपञ्चको अद्वैतवादी तुच्छ वा अलीक नहीं कहते। वे केवल इतना ही कहते हैं कि 'जैसे मनुष्यके निद्रादोषके कारण स्वप्नमें देखा गया पदार्थ मिथ्या है, वैसे ही अविद्यारूप दोषके कारण जाग्रदवस्थामें देखा गया पदार्थ भी मिथ्या है। एकमात्र ब्रह्म ही परमार्थ सत्य है। ब्रह्मके अतिरिक्त कोई भी पदार्थ 'परमार्थ सत्य' नहीं है; परंतु पारमार्थिक सत्ता नहीं होनेपर भी संसारी पदार्थोंकी व्यावहारिक सत्ता और स्वप्नमें देखे पदार्थोंकी प्रातीतिक वा प्रातिभासिक सत्ता है। सपनेमें देखे पदार्थ जैसे स्वप्नकालमें यथार्थ मालूम पड़ते हैं, वैसे ही जागतिक पदार्थ व्यवहार-दशामें यथार्थ ज्ञात होते हैं। ब्रह्मवादियोंने कहा भी है—

देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः।
लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात्॥

अर्थात् शरीरमें आत्मबुद्धि वस्तुतः मिथ्या है तो भी देह-भिन्न आत्माके ज्ञानके पहले सत्य विदित होती है। इसी तरह सारी लौकिक वस्तुओंके मिथ्या होनेपर भी आत्मनिश्चयतक वे सच्ची मालूम पड़ती हैं। **'ज्ञाते द्वैतं न विद्यते'**—आत्मतत्त्वज्ञान होनेपर द्वैत नहीं रहता।

निष्कर्ष यह है कि व्यवहार-दशामें अद्वैतवादी भी जीवेश्वर-भेद, द्वैत-प्रपञ्च तथा परमात्मा और जीवात्माका उपास्य-उपासक भाव स्वीकार करते हैं। वेदान्तवेत्ताओंने ठीक ही कहा है—

मायाख्यायाः कामधेनोर्वत्सौ जीवेश्वरावुभौ।
यथेच्छं पिबतां द्वैतं तत्त्वं त्वद्वैतमेव हि॥

'माया नामकी कामधेनुके दो बछड़े हैं—जीव और ईश्वर। ये दोनों इच्छानुसार द्वैतरूप दुग्धका पान करें, परन्तु परमार्थ-तत्त्व तो अद्वैत ही है।'

पारमार्थिक और व्यावहारिक भावोंके उदाहरण संसारमें भी देखे जाते हैं। जिसके साथ वास्तविक आत्मीयता नहीं है, उसके साथ भी लोग बाध्य होकर आत्मीयके समान व्यवहार करते हैं। यह केवल व्यावहारिक आत्मीयता है, पारमार्थिक नहीं। अगले मन्त्रमें इस बातको बड़ी स्पष्टतासे कहा गया है—

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति। यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्॥

'जबतक द्वैत रहता है, तबतक एक दूसरेको देखता

है और जब कि सारे पदार्थ आत्मरूप हो जाते हैं तब कौन किसको देख सकता है ?'

मुख्य बात यह है कि अद्वैतवाद और व्यावहारिक द्वैतवाद—दोनों ही वेदसम्मत हैं। इसलिये उपनिषदोंमें उपास्य-उपासक-भावसे परमात्मा और जीवात्माका निर्देश रहना कुछ विचित्र बात नहीं है। इससे अद्वैतवादकी कोई हानि भी नहीं है। व्यावहारिक द्वैतावस्था माननेके कारण उपनिषदोंके द्वैतवादी वाक्योंके द्वारा अद्वैतवादका खण्डन नहीं हो सकता। व्यावहारिक द्वैतावस्था अद्वैतावस्थाकी विरोधिनी हो ही नहीं सकती।

फलतः अद्वैतवादके सम्बन्धमें द्वैतवादियोंकी आपत्तियाँ निर्मूल हैं और उपनिषदोंके अनुसार अद्वैतवाद ही परमार्थ सत्य है। किसी भी उपनिषद्के किसी भी मन्त्रसे द्वैतवाद परमार्थ सत्य सिद्ध नहीं होता।

उपनिषदोंका नवीन वैज्ञानिक तथ्य

(लेखक—पण्डित श्रीरामनिवासजी शर्मा)

वस्तुका तत्त्वतः नाश (Annihilation) नहीं होता, अपितु उसका रूपान्तर होता है—यह एक आधुनिक सत्य है, किंतु वैदिक ऋषियोंको आजसे बहुत पहले इसका पता था। वे इस बातको अच्छी तरह समझते थे कि वस्तुका आविर्भाव और तिरोभाव ही होता है, न कि नाश (Annihilation)। उनकी भाषाकी 'जनी' और 'णश्' धातुएँ इस सत्यकी प्रतिपादक हैं; क्योंकि इनका अर्थ क्रमशः आविर्भाव और तिरोभाव ही है। किंतु इसमें एक विशेष और विलक्षण बात भी है, वह यह कि वैदिक ऋषि न केवल तत्त्वतः अपितु स्वरूपतः भी प्राकृतिक वस्तुओंका नाश नहीं मानते थे। न केवल व्यष्टि-समूहका प्रत्युत समष्टि-समूहका भी। यह सत्य 'नारायण और महानारायण उपनिषद्'के निम्नलिखित प्रवचनसे पूर्णतः स्पष्ट होता है—

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्।
दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः॥

अर्थात् विधाताने सूर्य, चन्द्रमा, द्युलोक, पृथिवी और अन्तरिक्षकी रचना पूर्व-सृष्टि-क्रमके अनुसार ही की है।

उपनिषत्प्राण श्रीमद्भगवद्गीता इस सत्यका समधिक स्पष्टीकरण है। उससे पूर्णतः यह सिद्ध हो जाता है कि वस्तुतः सृष्टि नयी नहीं बनती और न नष्ट ही होती है, प्रत्युत अव्यक्तसे व्यक्त होती है और व्यक्तसे अव्यक्त। उसके अपने शब्द इस प्रकार हैं—

अव्यक्तादीनि भूतानि[1] व्यक्तमध्यानि भारत।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना॥

(गीता २। २८)

छान्दोग्य-उपनिषद् भी इसी सत्यको प्रकारान्तरसे इस तरह स्पष्ट करता है—

प्राकृतिक शक्तियाँ द्युलोकस्थ अग्निमें परमाणुरूप साहित्यका हवन करती रहती हैं, जिससे इस निःसीम आकाश-प्राङ्गणमें नित्य ही आह्लादजनक विश्व-ब्रह्माण्डों और वस्तुओंका प्राकट्य होता रहता है। प्रत्येक वस्तु अपने अव्यक्तरूपसे व्यक्तरूपमें आती रहती है। यह बृहद् यज्ञ परमात्माकी ओरसे प्रकृति-प्रवाहमें सदैव होता रहता है।[1]

यह सृष्टि किन-किन तत्त्वों और साधनोंसे अव्यक्तसे व्यक्त-दशामें आती है—इसकी रूपकालङ्कार-सम्मत संक्षिप्त उपनिषत्तालिका इस प्रकार है—

संक्षिप्त तालिका

१. द्युलोक	... ...	अग्नि-कुण्ड
२. द्युलोकस्थ शक्ति	... ...	प्रथमाग्नि
३. आदित्य	... ...	समिधा
४. हवनीय द्रव्य	... ...	परमाणु
५. हवन-कर्ता देवता	... ...	प्राकृतिक शक्तियाँ
६. अध्वर्यु	... ...	परमात्म-तत्त्व
७. वसन्त-ऋतु	... ...	घृत-स्थानीय
८. ग्रीष्म-ऋतु	... ...	समित्स्थानीय
९. शरद्-ऋतु	... ...	हवि
१०. यज्ञ-नाम	... ...	प्राकृतिक

यहाँ यह कहते हुए आश्चर्य होता है कि यह उपनिषदात्मक किंतु व्यक्ताव्यक्तविषयक विश्व-दुर्लभ सत्य इस समय भी भारतीय घर-आँगनकी वस्तु बना हुआ है। आज भी सन्ध्या-वन्दनके समय कोटि-कोटि कण्ठोंसे अघमर्षणमें इस प्रकार दुहराया जाता है—

१. पृथिवीजलतेजोवायुगगनरूपेषु गन्धादिविशेषवस्तुषु जन्तुषु प्राणिषु च। श० भ०

१. छा० खण्ड ४। महामहोपाध्याय श्रीआर्यमुनिकृत-भाष्य।

ॐ सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्।
दिवञ्च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः॥

इस तरह हम देखते हैं कि उपलब्ध उपनिषद्वाक्य आज भी वैज्ञानिक संसारको यह बता रहा है कि व्यष्टि और समष्टि विश्व न केवल तत्त्वतः अपितु स्वरूपतः भी नाश-रहित है।

परंतु यह कहते हुए भी दुःख होता है कि आजके वैदिक विद्वानोंकी दृष्टिमें यह सत्य पूर्णतः स्पष्ट नहीं है; किंतु यह जानकर थोड़ा सन्तोष होता है कि इस सत्यके सक्रिय मर्मको जाननेवाले व्यक्ति अभी सर्वथा नाम-शेष नहीं हुए हैं। आज भी गिरि-गुहाओंमें ऐसे लोग मौजूद हैं जो इस सत्यके क्रियात्मक पक्षको स्वयं भी समझते और दूसरोंको भी समझा सकते हैं; ऐसे ही महात्माओंके एक स्वर्गीय शिष्य श्रीस्वामी विशुद्धानन्दजी परमहंस भी थे। उनका भी यह विश्वास था कि वस्तु स्वरूपतः भी विनश्वर नहीं है। न केवल विश्वास, अपितु वे प्रायः एक प्रकारके फूलको दूसरे प्रकारके फूलोंमें परिणत कर दिखाया भी करते थे। वैज्ञानिक शब्दोंमें इसी-को इस तरह भी कहा जा सकता है कि—

उनमें एक प्रकारके फूलको तिरोहित कर उसमेंसे अव्यक्त नवीन फूलको व्यक्त कर दिखानेका सामर्थ्य था। यही नहीं, प्रत्युत वे प्राकृतिक विकारों (वस्तुओं) के अनुलोमज और विलोमज दोनों प्रकारोंकी क्रमशः विकासात्मक और लयात्मक प्रक्रियाओंको भी अच्छी तरह समझते थे। साथ ही वे अनुलोमज क्रियात्मक परीक्षणके साथ-साथ विलोमज परीक्षण-को भी दिखा सकते थे। इस विषयपर उनके अपने शब्द इस प्रकार हैं—

'वत्स! वस्तुके अनुलोमज और विलोमज दोनों प्रकार-का विकास और लय सत्य है। उदाहरणार्थ दूधसे दही, दहीसे नवनीत और नवनीतसे घृत उत्पन्न होता है; परंतु घृतमें नवनीत, नवनीतमें दही और दहीमें दूधके उपादान अव्यक्त रूपसे रहते हैं। वास्तविक योगी या वैदिक विज्ञान-वेत्ता इन अदृष्ट उपादानोंको विलोम प्रक्रियासे घृतको नवनीत-में, नवनीतको दहीमें और दहीको दूधमें परिणत कर सकता है। इतना ही नहीं, अपितु योगी दुग्धको भी विलोम क्रिया-के द्वारा तृण-राशिमें भी परिवर्तित कर सकता है[1]।'

स्वामीजी ऐसा कहते ही न थे, प्रत्युत वे योग्य अधि-कारियोंको कभी-कभी इस विलोम प्रक्रियाके प्रयोग भी दिखा दिया करते थे।

यह सत्य केवल वैदिक ही नहीं है, अपितु दार्शनिक भी है। इसका प्रमाण यह है कि इस सत्यको आजसे बहुत पहले हमारे दर्शनकारोंने भी प्रकारान्तरसे समझने-समझानेकी कोशिश की थी। महर्षि पतञ्जलिने भी अपने पातञ्जल-दर्शनके कैवल्य-पादमें इस विषयको इस तरह स्पष्ट किया है—

'जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात्।'

अर्थात् प्रकृतिके आपूरणसे जात्यन्तर-परिणाम होता है, किंतु वह क्यों और कैसे होता है? इस विषयको उन्होंने निम्नलिखित सूत्रद्वारा समझाया है—

'निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत्।'

तात्पर्य यह है कि धर्मादि निमित्त प्रयोजक कारण उपादान-स्वरूप प्रकृतिको प्रेरित नहीं करते, वे तो केवल प्रकृतिस्थ आवरणको ही दूर कर सकते हैं, परंतु प्रकृति आवरणसे उन्मुक्त होकर स्वतः अपने विकारों—विभिन्न रूपोंमें परिणत होने लगती है। उदाहरणके लिये रजतमें जो स्वर्ण-प्रकृति है, वह आवरणसे आवृत है और रजत-प्रकृति आवरणसे मुक्त है; किंतु यदि स्वर्ण-प्रकृतिका यह आवरण किसी उपायसे हटा दिया जाय तो रजत-प्रकृति तिरोहित हो जायगी और स्वर्ण-प्रकृति-धारामें विकार उत्पन्न करेगी[1]। इस तरह रजत-प्रकृति अव्यक्त स्वर्ण-प्रकृतिमें व्यक्त हो जायगी अर्थात् रजत स्वर्णमें बदल जायगा। इसका यह अर्थ कदापि नहीं है कि धर्मादि प्रयोजक कारणसे ही ऐसा होता है, अपितु प्रकृति स्वयं भी अपनी लयोन्मुखता और विकासोन्मुखताके कारण क्रमशः अनन्त विकारों और वस्तुओं-में विकासोन्मुख और लयोन्मुख होती रहती है। इसी सत्यको महर्षि व्यासने अपने भाष्यमें इस प्रकार स्पष्ट किया है—

'निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत्। न हि धर्मादिनिमित्तं तत्प्रयोजकं भवति प्रकृतीनाम्। न कार्येण कारणं प्रावर्त्यत इति। कथं तर्हि? वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत्। यथा क्षेत्रिकः केदारादपां पूर्णात्केदारान्तरं पिप्लावयिषुः समं निम्नं निम्नतरं वा नापः पाणिनापकर्ष-त्यावरणं त्वासां भिनत्ति तस्मिन्भिन्ने स्वयमेवापः केदारान्तर-माप्लावयन्ति तथा धर्मः प्रकृतीनामावरणधर्मं भिनत्ति तस्मिन्भिन्ने स्वयमेव प्रकृतयः स्वं स्वं विकारमाप्लावयन्ति।'

महाभारत भी इस सत्यका इस प्रकार समर्थन करता है—

१. श्रीश्रीविशुद्धानन्दप्रसङ्ग। महामहोपाध्याय श्रीगोपीनाथ कविराजकृत।

१. म. म. गो. ना. द्वारा समर्थित और उदाहृत।

'अदर्शनादापतिताः पुनश्चादर्शनं गताः।'

अर्थात् सभी कुछ अदर्शन (अव्यक्त) से दर्शन (व्यक्त) और दर्शन (व्यक्त) से अदर्शन (अव्यक्त) अवस्थाओंमें परिवर्तित होते रहते हैं। अभावसे भाव और भावसे अभाव-की उत्पत्ति कदापि नहीं होती।

इस उपनिषदात्मक सत्यका संस्कृत काव्योंसे भी समर्थन होता है। निम्न पद्य-खण्ड इसके दिग्दर्शन हैं।

'स्पर्शानुकूला अपि सूर्यकान्ताः
स्वकीयतेजोऽभिभवाद् दहन्ति।'

'शमप्रधानेषु तपोधनेषु
गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः॥'

अर्थात् सूर्यकान्त-मणिमें अव्यक्त तेज सूर्य-किरणके स्पर्श-से व्यक्त होता है, वैसे ही शान्ति-प्रधान तपोवनमें दाहात्मक तेज अव्यक्त-अवस्थामें रहता है।

हमारा पुराण-साहित्य भी इस सत्यका साक्षी है। उसमें न केवल प्राकृतिक विकारोंके व्यक्ताव्यक्त भावोंपर ही प्रकाश डाला गया है, प्रत्युत यह भी बताया गया है कि योग-बल-रूप निमित्तको प्राप्तकर बाल्यावस्था, युवावस्था और वृद्धा-वस्था भी एक दूसरीमें परिणत हो जाती हैं। साथ ही आकार-प्रकार और रूप-रंग भी एक दूसरेमें परिणत किये जा सकते हैं। कहा जाता है, चीनके लामा लोग इस समय भी ऐसे परीक्षण किया करते हैं। श्रीमती नील अपने यात्रा-वृत्तान्तमें लिखती हैं—

'मैं चुपचाप बैठी हुई लामाको देखती रही। उनमें किसी तरहकी हरकत नहीं थी और वह जडवत् प्रतीत होते थे। मैंने देखा कि धीरे-धीरे उनकी आकृति बदल रही है, उनके चेहरेपर झुर्रियाँ पैदा हो रही हैं और चेहरेपर ऐसा भाव प्रकट हो रहा है, जो मैंने उनमें कभी नहीं देखा था। उन्होंने अपनी आँखें खोलीं और प्रिंस आश्चर्यसे काँप उठे।'

'हमलोग जिस आदमीको देख रहे थे, वह डालिंगके गोमचेन नहीं थे। यह कोई दूसरा ही आदमी था, जिसे हम नहीं जानते थे। बड़ी कठिनाईसे इस व्यक्तिने अपना मुँह खोला और डालिंगसे भिन्न वाणीमें बोला।'

'इसके बाद उसने धीरे-धीरे अपनी आँखें बंद कर लीं, फिर उसकी आकृति बदलने लगी और डालिंग लामाके रूपमें आ गयी।'

हमारी प्रान्तीय भाषाओंमें भी हमें इस सत्यके प्रकारान्तर-से दर्शन होते हैं, प्रायः लोग कहा करते हैं—

१. पिण्डे सो ब्रह्माण्डे।

२. ब्रह्माण्डे सो पिण्डे।

३. सबमें सो हममें और हममें सो सबमें।

इन वाक्योंका यही अभिप्राय है कि प्रत्येक वस्तु प्रत्येक वस्तुमें मौजूद है। अन्तर केवल इतना ही है कि एक वस्तु व्यक्त है किंतु उसीमें अनन्त अव्यक्त वस्तुएँ (प्राकृतिक विकार-भेद) विद्यमान हैं; परंतु वे नैमित्तिक (Incidental) उपायोंसे स्वप्रकृतिवश व्यक्त हो उठती हैं; किंतु इसका यह भाव कदापि नहीं है कि नैमित्तिक उपाय स्वयं अव्यक्त वस्तुओंका रूप धारण कर लेते हैं। इसलिये कि वस्तु-प्रकृतिमें स्वतः व्यक्त होनेकी सत्ता विद्यमान है; किंतु है वह पुरुष-साध्य। फिर पुरुष ब्रह्म हो या व्यक्तिविशेष वैज्ञानिक। इसी रहस्यको आँग्ल-भाषामें एक भाष्यकारने इस तरह समझाया है—

The creative-causes are not moved into-action by any incidental causes; but that pierces the obstacles from it like the husband man.

साधुका स्वभाव

नान्तर्विचिन्तयति किञ्चिदपि प्रतीप-
माकोपितोऽपि सुजनः पिशुनेन पापम्।
अर्कद्विषोऽपि हि मुखे पतिताग्रभागा-
स्तारापतेरमृतमेव कराः किरन्ति॥

चुगली खानेवाले दुष्ट मनुष्यके द्वारा क्रोध दिलानेपर भी साधुपुरुष उसके विरुद्ध अमङ्गलमय प्रतिशोधकी बात अपने मनमें नहीं लाते। राहु चन्द्रमाका सहज विद्वेषी है; किंतु चन्द्रमाकी सुधामयी किरणें उसके मुखमें पड़कर भी अमृतकी ही वर्षा करती हैं।

उपनिषद् और रामानुज-वेदान्तदर्शन

(लेखक—वेदान्ताचार्य पं० श्रीरामकृष्णजी शास्त्री, बी० ए०)

उपनिषदोंको ही वेदान्त कहा जाता है; क्योंकि प्रथम तो ये वेदके संहिता आदि भागोंके अन्तिम अध्याय हैं, जैसे माध्यन्दिनीय संहिताका अन्तिम अध्याय ईशावास्योपनिषद् है; दूसरे वे वेदका अन्त अर्थात् सार हैं, वेदका वास्तविक प्रतिपाद्य विषय ब्रह्मज्ञान इनमें प्रत्यक्ष रूपसे निहित है। वेदके अवशिष्ट भागमें तो कर्मकाण्ड, यज्ञ, देवप्रशंसा आदिके रूपमें अप्रत्यक्ष रूपसे ही ब्रह्मज्ञान कराया गया है।

उपनिषदोंके अर्थको भलीभाँति समझानेके लिये और उपनिषदोंके वर्णनीय विषयको एक तर्कपूर्ण तथा वैज्ञानिक रीतिसे क्रमबद्ध करनेके लिये महर्षि वेदव्यासजीने ब्रह्मसूत्रोंका प्रणयन किया। इन ब्रह्मसूत्रोंको वेदान्तदर्शन कहते हैं और वेदके उत्तर भागकी मीमांसा होनेके कारण इनको उत्तर-मीमांसा भी कहते हैं। साथ ही ब्रह्मकी मीमांसा होनेके कारण इन्हें ब्रह्ममीमांसा भी कहा जाता है।

ब्रह्मसूत्रोंके अर्थको स्पष्ट करनेके लिये और ब्रह्मसूत्रों तथा उनके विषय उपनिषद् या श्रुतियोंका परस्पर सामञ्जस्य दिखलानेके लिये विभिन्न आचार्यपादोंने ब्रह्मसूत्रोंपर भाष्योंकी रचना की है, जिनके द्वारा उपनिषदोंके प्रतिपाद्य विषयको अवगत कराया गया है और ब्रह्मसूत्र उन अर्थोंके साक्षी हो जाते हैं, उपनिषदोंका वास्तविक अर्थ ब्रह्मसूत्रोंमें निहित है; किंतु संक्षिप्तरूपसे है। उस अर्थको विस्तृत कर देना मात्र भाष्योंका कार्य है। इस परम्परासे भाष्य उपनिषदोंके ही अर्थको दार्शनिक रीतिसे क्रमबद्धरूपमें अवगत कराते हैं। इन भाष्योंका निर्माण करनेसे पूर्व आचार्योंने उपनिषत्प्रतिपादित तत्त्वको विभिन्न रूपसे देखा है, जैसे श्रीशङ्कराचार्यजीने अद्वैतरूपसे, श्रीरामानुजाचार्यजीने विशिष्टाद्वैतरूपसे और श्रीवल्लभाचार्यजीने शुद्धाद्वैतरूपसे आदि।

उसी तत्त्वको अपने दृष्टिकोणमें रखते हुए उसे विस्तृत रूपसे अपने-अपने भाष्योंमें प्रतिपादित किया है और उस तत्त्वका ब्रह्मसूत्रोंसे सामञ्जस्य दिखलाया है। इस प्रकार श्रुति, सूत्र और भाष्य—ये तीनों एक पूर्ण दर्शन हो जाते हैं और भाष्योंके अनुसार ही उनके नाम निर्देश किये जाते हैं—जैसे शाङ्कर-वेदान्त, रामानुज-वेदान्त, माध्व-वेदान्त और वल्लभ-वेदान्त। इन्हींको क्रमशः अद्वैत-वेदान्त, विशिष्टाद्वैत-वेदान्त, द्वैत-वेदान्त और शुद्धाद्वैत-वेदान्त कहा जाता है। इन्हींमें 'दर्शन' शब्द जोड़कर इनको शाङ्कर-वेदान्तदर्शन या शाङ्कर-दर्शन आदि कहा जाता है। इन्हीं दर्शनोंमेंसे एक रामानुज-वेदान्त-दर्शन है।

यहाँपर हमें केवल यह दिखाना है कि उपनिषदोंमें और रामानुज-वेदान्तदर्शनमें सामञ्जस्य किस प्रकार है अर्थात् उपनिषदोंको रामानुज-वेदान्तदर्शनमें किस प्रकार लगाया गया है।

उपनिषदोंमें सामान्य रूपसे चार प्रकारकी श्रुतियाँ मिलती हैं—निर्गुणका प्रतिपादन करनेवाली, सगुणका प्रतिपादन करनेवाली, अभेदवादिनी तथा भेदवादिनी। निर्गुणप्रतिपादक तथा सगुणप्रतिपादक श्रुतियोंमें परस्पर विरोध प्रतीत होता है। इसी प्रकार अभेदवादिनी और भेदवादिनी श्रुतियोंमें भी परस्पर विरोध दीखता है। इनका परस्पर सामञ्जस्य ही रामानुज-वेदान्तदर्शन है।

जो निर्गुणप्रतिपादक श्रुतियाँ हैं। जैसे—

'निष्कलम्' 'निरञ्जनम्' 'निर्गुणम्' 'अप्रतर्क्यम्' 'अविज्ञेयम्' 'एष आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघित्सोऽपिपासः।'

—आदि। इनका यह तात्पर्य है कि परब्रह्ममें काम, क्रोध, लोभ, मोह, ईर्ष्या, द्वेष, राग, शोक, बुभुक्षा, पिपासा, जरा, मृत्यु आदि हेय या त्याज्य गुण या विशेषण नहीं हैं, (गुण शब्द विशेषणमात्रका द्योतक है चाहे विशेषण सत् हो या असत्) अतः वह निर्गुण या निर्विशेष है। जो सगुणप्रतिपादक श्रुतियाँ हैं, जैसे—

'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च।'

'सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः' 'कविर्मनीषी' 'सोऽकामयत' 'सर्वगन्धः सर्वरसः'

—आदि। इनका यह तात्पर्य है कि परब्रह्ममें ज्ञानबलैश्वर्य, वीर्य, शक्ति, तेज, सौशील्य, मार्दव, आर्जव, दया, क्षमा, औदार्य, करुणा, प्रेम, वात्सल्य, सर्वलोकशरण्यत्व, सत्यकामत्व, सत्यसङ्कल्पत्व आदि असंख्येय, अनन्त कल्याण-गुण हैं। इस प्रकार परस्पर सामञ्जस्य करनेपर रामानुजदर्शनमें ब्रह्मका स्वरूप निर्धारित किया गया है कि ब्रह्म एकमात्र अनन्त

ज्ञानानन्दस्वरूप, समस्त त्याज्य दोषोंसे सर्वथा शून्य एवं अनन्त कल्याणमय गुणोंसे युक्त है।

जो अद्वैत या अभेदका प्रतिपादन करनेवाली श्रुतियाँ हैं, जैसे—

'एकमेवाद्वितीयम्' 'नेह नानास्ति किञ्चन' 'शान्तं शिवमद्वैतम्'

—आदि। उनका तात्पर्य है कि चिदचिद्विशिष्ट ब्रह्मको छोड़कर और कुछ भी नहीं है। चित् अर्थात् जीव, अचित् अर्थात् प्रकृति आदि अचेतन पदार्थ ब्रह्मके शरीर हैं और ब्रह्म इनका आत्मा है। चेतन तथा अचेतन नित्य हैं, उनसे ब्रह्म सर्वदा विशिष्ट रहता है, क्योंकि चिदचित्पदार्थोंके नित्य होनेके कारण उनकी सत्ता अवश्य कहीं-न-कहीं रहेगी और जहाँ उनकी सत्ता रहेगी, वहाँ ब्रह्म भी अवश्य रहेगा; क्योंकि वह अनन्त है, सर्वदा सर्वत्र विराजमान है। इसके साथ ब्रह्म उनमें आत्मरूपसे प्रविष्ट रहता है और चेतन-अचेतनका उसी प्रकार नियन्त्रण करता है, जिस प्रकार जीव अपने शरीरका करता है। जीव कर्मवश होनेके कारण स्वेच्छापूर्वक अपने शरीरका प्रयोग किसी कालमें न भी कर सके, किंतु ब्रह्म स्वतन्त्र और अनन्त ज्ञान तथा शक्तिसे युक्त होनेके कारण यथेच्छ प्रयोग कर सकता है। जिस प्रकार शरीरविशिष्ट आत्माको देवदत्त आदि नामोंसे पुकारते हैं और 'पुण्यवान् देवदत्त स्वर्गको जायगा' आदि-आदि प्रकारसे आत्माका निर्देश करते हैं, और शरीर आत्माका विशेषण होनेके कारण आत्माके साथ ही एकताके व्यवहारमें आता है। उसी प्रकार चेतनाचेतनशरीरक ब्रह्म एक ही हुआ। विशेष्यसे विशेषण पृथक् नहीं गिना जा सकता। यहाँ यह शङ्का नहीं करनी चाहिये कि गुण ही विशेषण होता है, चेतनाचेतन तो द्रव्य हैं, वे विशेषण कैसे हुए, क्योंकि विशेषण उसीको कहते हैं जो विशेष्यसे पृथक् रहनेमें असमर्थ हो। न यही शङ्का करनी चाहिये कि शरीर भोगायतन होता है; क्योंकि वस्तुतः शरीर उस द्रव्यका नाम है जो अपने शरीरीसे अपृथक् रहते हुए उसके द्वारा धारित, नियन्त्रित किये जाते हुए शरीरीका सर्वतोभावेन शेष हो।

चेतनाचेतनको ब्रह्मका शरीर श्रुतियाँ ही कहती हैं, जैसे—

'यस्यात्मा शरीरम्' 'यस्य पृथिवी शरीरम्' 'यस्याक्षरं शरीरम्'

—आदि। इस प्रकार सकल विश्व ब्रह्मका शरीर होनेके कारण ब्रह्म ही कहा जाता है, इसीलिये भगवती श्रुति कहती है कि **'सर्वं खल्विदं ब्रह्म'** अर्थात् सर्वको पृथक् मत समझो; किंतु यह ब्रह्म है। यही भाव **'सोऽहमस्मि', 'अहं ब्रह्मास्मि', 'तत्त्वमसि'** आदि श्रुतियोंका है कि जिस प्रकार शरीरको शरीरीके द्वारा निर्दिष्ट होना पड़ता है, उसी प्रकार चेतन या अचेतन ब्रह्मका शरीर होनेके कारण अपनी पृथक् सत्ता स्थापित नहीं रख सकता; किंतु उसे यही कहना पड़ेगा कि मैं ब्रह्म हूँ। इस प्रकार अभेदवादिनी श्रुतियोंका अर्थ है कि चिदचिद्विशिष्ट ब्रह्मसे व्यतिरिक्त कुछ नहीं है। एकमात्र वही है।

भेदवादिनी श्रुतियाँ, जैसे—

'भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा'

'नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनानाम्'

—आदि हैं। वे चेतन, अचेतन और ब्रह्म—इन तीनों तत्त्वोंका पृथक्-पृथक् निरूपणमात्र कर देती हैं, जिससे ब्रह्म और उसका शरीर सुविधासे समझा जा सके। इन तीनोंके सम्बन्धको 'यस्यात्मा शरीरम्' आदि घटक श्रुतियाँ बतलाती हैं और अभेदवादिनी श्रुतियाँ चेतनाचेतनसे विशिष्ट ब्रह्मको बतलाती हैं। अतः तीनों प्रकारकी श्रुतियों (—द्वैतपरक, घटक, अद्वैतपरक) का सामञ्जस्य हो जाता है। और पूर्वोक्त चारों प्रकारकी श्रुतियाँ भी इस प्रकार रामानुज-दर्शनमें समञ्जस हो जाती हैं। **'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'** श्रुति ब्रह्मस्वरूपको उपस्थापित करती है। सगुण-निर्गुण, भेद-अभेद बतलानेवाली श्रुतियोंका सामञ्जस्य भी वहीं हो जाता है, तब यह निष्कर्ष निकलता है कि सत्य, अनन्तज्ञानानन्दैकस्वरूप, अखिलहेयप्रत्यनीक, सकलकल्याणगुणसागर, चिदचिच्छरीरक एक परब्रह्म ही वस्तु-तत्त्व है। इससे अतिरिक्त सब मिथ्या है। पूर्वोक्त गुणविशिष्ट सूक्ष्मचिदचिच्छरीरक ब्रह्म कारण है और पूर्वोक्त गुणविशिष्ट स्थूलचिदचिच्छरीरक ब्रह्म कार्य है। कारण और कार्यमें अभेद ही इस प्रकार हुआ। अतएव दोनों विशिष्टों—सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्ट ब्रह्म और स्थूलचिदचिद्विशिष्ट ब्रह्ममें अद्वैत होनेके कारण ब्रह्मको विशिष्टाद्वैत और तत्प्रतिपादक सिद्धान्तको विशिष्टाद्वैत-सिद्धान्त कहते हैं।

जो चेतन अपनी इस स्थितिको समझ लेता है, उसे 'ज्ञानी' कहते हैं। जो समझकर अपने अन्तर्यामीकी ओर आकृष्ट होता है, उसे 'भक्त' कहते हैं। वही अपना उपाय समझनेवाला 'शरणागत या प्रपन्न' कहलाता है। शरणागति ही प्रभुको समझनेके लिये, उसे प्राप्त करनेके लिये एकमात्र उपाय है। शरणागतिका यह तात्पर्य है कि शरणागतिको भी उपाय न समझकर केवल प्रभुके चरणारविन्दोंको प्रभुपदकमलसेवाकी प्राप्तिका उपाय समझना। प्रभुचरणकैङ्कर्य ही प्राप्य

है। यहाँ किञ्चित् दिग्दर्शनमात्र करा दिया गया है, स्थानाभावसे अधिक विस्तार नहीं किया जा सका। अब हम उपनिषद् और श्रीरामानुज-वेदान्तदर्शनका सामञ्जस्य बतलानेवाले एक श्लोकको उद्धृत कर विराम लेते हैं—

नित्यं हेयगुणावधूननपरा नैर्गुण्यवादाः श्रुतौ
मुख्यार्थाः सगुणोक्तयः शुभगुणप्रख्यापनाद् ब्रह्मणः।
अद्वैतश्रुतयो विशिष्टविषया निष्कृष्टरूपाश्रया
भेदोक्तिस्तदिहाखिलश्रुतिहितं रामानुजीयं मतम्॥

श्रुतिमें जो निर्गुण स्वरूपके प्रतिपादक वचन हैं, उनका तात्पर्य परमात्मामें हेय (त्याज्य) गुणोंका नित्य निराकरणमात्र है। सगुण स्वरूपके प्रतिपादक वचन अपने मुख्य अर्थमें ही तात्पर्य रखते हैं; क्योंकि वे ब्रह्मके नित्य कल्याणमय गुणोंका ही बखान करनेवाले हैं। अद्वैत-श्रुतियाँ चिदचिद्विशिष्ट ब्रह्मसे सम्बन्ध रखती हैं अर्थात् चिदचिद्विशिष्ट ब्रह्मसे भिन्न दूसरी कोई वस्तु नहीं है, यह बताती हैं। तथा भेद-प्रतिपादक श्रुति ब्रह्मके ही चित्-अचित् आदि स्वरूपोंका पृथक्-पृथक् निरूपणमात्र करनेवाली है। इस प्रकार श्रीरामानुजाचार्यका मत सर्वश्रुति-सम्मत है।

उपनिषद् गुरु-वाक्य हैं

(लेखक—श्रीदशरथजी श्रोत्रिय एम्० ए०, साहित्याचार्य, विद्याभूषण)

१—हमारे यहाँ सम्पूर्ण वाङ्मयको साधारण रीतिसे तीन विभागोंमें बाँट दिया गया है। सम्पूर्ण वाङ्मय वाक्यमय है। अतः इन विभागोंको भी वाक्य कहा गया है। वे तीन विभाग ये हैं—प्रभु-वाक्य, मित्र-वाक्य, कान्ता-वाक्य।

२—वेदोंका तथा पाठकोंका सम्बन्ध प्रभु-भृत्यका सम्बन्ध है। जिस प्रकार भृत्यका कर्तव्य प्रभुके वाक्योंका शब्दशः—अक्षरशः पालन करना है। प्रभुके वाक्य उसके लिये आदेश-मात्र हैं। उसे उनमें हेर-फेर ननु-नच करनेका अधिकार नहीं। इसी तरह वेद-वाक्यों (मन्त्रों) में भी पाठकों या श्रोताओंको ननु-नच नहीं करना चाहिये। इसी कारण वेद-वाङ्मयको 'प्रभु-वाक्य' कहा गया है। वे 'स्वतःप्रमाण' हैं।

३—पुराणों तथा स्मृतियोंके साथ पाठकोंका मित्र-मित्रका सम्बन्ध है। जिस प्रकार मित्रके वाक्यों (उपदेशों, परामर्शों) की सर्वथा परीक्षा करना योग्य है तथा हित-वाक्योंका अनुगमन और अहित-वाक्योंकी उपेक्षा करना सर्वथा उचित है; उसी प्रकार पुराण-वाक्यों (इन्हींमें इतिहासोंका भी अन्तर्भाव है) एवं स्मृति-वाक्योंकी भी सुतर्कोंसे आलोचना करके उचितानुचित ग्राह्याग्राह्यका विवेक करना चाहिये। इस आलोचनाकी कसौटी वेद माने गये हैं। अतः पुराण-स्मृति-वाङ्मयको 'मित्र-वाक्य' कहा गया है। वे 'परतः प्रमाण' हैं।

४—वेद-स्मृति-पुराण-वाङ्मयके अतिरिक्त जो उपयोगी वाङ्मय (वाक्यसमूह) अवशिष्ट रह जाता है, उसको साहित्य कहा जाता है। साहित्यका तथा पाठकोंका परस्पर सम्बन्ध कान्ता-कान्त-सम्बन्ध रहता है। साहित्यकी निस्सृति हृदय-प्रधान बुद्धिसे होती है। अतः साहित्यानुशीलनके समय पाठककी बुद्धि कुण्ठित-सी हो जाती है। कान्ता (प्रिया-सुन्दरी) के मधुर, वक्र तथा हाव-विलसित वाक्योंसे जिस प्रकार प्रेमी तत्क्षण अभिभूत हो जाता है, उसी प्रकार साहित्यका भी पाठकोंपर वाञ्छनीय मनोमोहक प्रभाव अवश्यम्भावी है। इसी कारण साहित्य-वाङ्मयको 'कान्ता-वाक्य' कहा गया है। वहाँ प्रमाणाप्रमाणका प्रश्न ही नहीं उठता।

५—इन तीनों वाङ्मय-विभागोंको यथावत् समझते और अनुगमन करते हुए हम संसारमें सब प्रकारके अभ्युदयके भागी हो सकते हैं। अतः इन तीनों वाक्यों (विभागों) को अर्थात् सांसारिक सम्पूर्ण वाङ्मयको हम एक नाम 'अभ्युदय-वाक्य' भी दे सकते हैं। अभ्युदय-वाक्य (वाङ्मय) को ही शास्त्रोंमें 'अपरा विद्या' कहा गया है। इसकी उपयोगिता मायामय जगत्तक ही सीमित है। मायातीत लोकमें (उस स्थितिको सुबोधताकी दृष्टिसे ही हमने लोक कहा है) इसकी कोई उपयोगिता नहीं। इसीको लक्ष्य करके भगवान् श्रीकृष्ण अपने अनन्य भक्तको उपदेश करते हैं—

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन।
(गीता २। ४५)

अर्थात् अर्जुन! संसारके हेतु उपयोगी सम्पूर्ण ज्ञान (यहाँतक कि वेद भी) मायाविषयक है। तुझे तो इससे परे मायातीत अवस्थामें पहुँचनेके लिये मायातीत ज्ञानका उपार्जन करना चाहिये।

६—मायातीत ज्ञानके स्रोत उपनिषद् हैं। उपनिषदोंको ही वेदान्त कहा गया है। वेदान्त-ज्ञानसे परे कोई ज्ञान नहीं तथा वेदान्त-वाङ्मयसे परे कोई वाङ्मय नहीं। तो फिर इस वाङ्मयका भी कुछ नाम होना चाहिये। इसको हम 'गुरु-वाक्य' कह सकते हैं। यह नाम सर्वथा उचित एवं युक्ति-

सङ्गत है। गुरुकी स्थिति प्रभुसे, मित्रसे सर्वथा भिन्न है। एक अर्थमें गुरु प्रभुसे भी बड़ा है। कबीरजी तो स्पष्ट कहते हैं—

गुरु साहब दोनों खड़े, काके लागूँ पाइ।
बलिहारी गुरुदेवकी, जिन साहब दियो दिखाइ॥

७—फिर तत्त्वातत्त्वदर्शी गुरुकी कृपासे ही तो हम तत्त्वको और अतत्त्वको देख सकेंगे—जान सकेंगे; अतः गुरुकी कक्षा इस संसारमें सबसे ऊँची है। गुरुसे ही हमें 'उपनयन' द्वारा माया-विषयक (संसारोपयोगी) ज्ञान प्राप्त होता है और गुरुसे ही हमें 'उपनिषद्' द्वारा मायातीत ज्ञान प्राप्त होता है। कहा भी है—'बिन गुरु होइ न ज्ञान।' उपनिषद् भी कहती है—'समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्' इत्यादि। इसीको लक्ष्य करके भगवान् श्रीकृष्ण भी अर्जुनको लोक-शिक्षार्थ उपदेश करते हैं—

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः॥

(गीता ४। ३४)

'अर्जुन! तू उस तत्त्वज्ञानको तत्त्वदर्शी ज्ञानी गुरुओंके समीप जाकर प्रणामपूर्वक युक्त प्रश्नद्वारा तथा उनकी सेवा करते हुए प्राप्त कर।' इस प्रकार वे अवश्य तुझे तत्त्व-ज्ञानका उपदेश करेंगे। वस्तुतः गुरु-कृपासे सब कुछ सुलभ है। प्रभु परमेश्वरकी कृपाका आधार भी गुरु-कृपा ही है। बिना गुरुकी कृपाके परम प्रभुकी कृपा नहीं होती, और बिना प्रभुकी कृपा तत्त्वज्ञान नहीं मिलता। उपनिषद्का स्पष्ट प्रवचन है—

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष
आत्मा विवृणुते तनूꣳ स्वाम्॥

(कठ० १। २। २३)

अर्थात् यह परमात्मा जिसके ऊपर कृपा करता है, वही इसे प्राप्त कर पाता है। उसीके लिये यह अपने यथार्थस्वरूप-को प्रकाशित कर देता है।

८—इस प्रकार हमने देखा कि गुरुकी महिमा अनन्त है। उपनिषद्-वाङ्मय अनेक तत्त्वदर्शी गुरुओंके वाक्य ही तो हैं जो कि भिन्न-भिन्न कालोंमें भिन्न-भिन्न रीतियोंसे उसी एक तत्त्वज्ञानका उपदेश कर रहे हैं। हमें गुरूपदेशके समान श्रद्धापूर्वक औपनिषदिक वाक्योंका अनुशीलन करना चाहिये। इतस्ततः उठी हुई शङ्काओंके उत्तर भी श्रद्धापूर्वक उन्हींमें इतस्ततः खोजने चाहिये। अथवा किसी ज्ञानी गुरुसे उन शङ्काओंका निवारण करना चाहिये। यदि श्रद्धा है तो अवश्य ही शङ्काओंका समाधान होता जायगा—यह मेरा दृढ़ विश्वास है। भगवान् श्रीकृष्णजीके द्वारा कितना दृढ़ आश्वासन दिया गया है—

श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति॥

(गीता ४। ३९)

'ज्ञान-परायण, जितेन्द्रिय पुरुष, यदि श्रद्धावान् है, तो अवश्य तत्त्वज्ञानको प्राप्त करता है। ज्ञानको प्राप्त करके वह शीघ्र ही परम शान्तिको भी पाता है।'

९—सारांश यह कि उपनिषद्-वाङ्मयसे पाठकोंका सम्बन्ध गुरु-शिष्य-सम्बन्ध होना चाहिये। शङ्काएँ उठें, कोई चिन्ता नहीं! धैर्यपूर्वक श्रद्धा-समन्वित होकर उनका समाधान प्राप्त करनेकी उत्कण्ठा रक्खे, समाधान अवश्य प्राप्त होगा—शीघ्र ही प्राप्त होगा। श्रद्धाकी महिमा अपार है। अतः उपनिषद् (वेदान्त) के वाक्य साक्षात् गुरुवाक्य हैं। इसी-को निःश्रेयस-वाक्य भी कह सकते हैं। यही परा विद्या है। यह आत्मानुभव प्रमाण है। इसको जानकर फिर कुछ जानना शेष नहीं रहता। यही जानना परम-प्रयोजनरूप मोक्षका साधन है।

त्वमेव सर्वम्

(रचयिता—श्रीभगवतीप्रसादजी त्रिपाठी, विशारद, काव्यतीर्थ, एम्०ए०, एल्-एल्० बी०)

यात्री तुम्हीं भवसागर केवट पोत तुम्हीं पतवार तुम्हीं हो।
दर्शक दृश्य तुम्हीं नटनागर नायक नाटककार तुम्हीं हो॥
व्यष्टि समष्टि अहंकृति हो मन बुद्धि तुम्हीं हो, विचार तुम्हीं हो।
जाग्रत स्वप्न सुषुप्ति तुरीय अकार उकार मकार तुम्हीं हो॥१॥
विष्णु पुकारते कोई तुम्हें शिव कोई हैं शक्ति महा बतलाते।
ईश्वर कोई परंरस कारण ब्रह्म हैं कोई तुम्हें ठहराते॥
शंकर एक ही राम कभी घनश्याम स्वरूप तुम्हीं बन जाते।
बुद्बुद वीचि प्रवाह यथा जल एक अनेक स्वरूपमें पाते॥२॥

गीतोपनिषद्

(लेखक—स्वामी श्रीराजेश्वरानन्दजी)

भगवान् श्रीकृष्णने भारतवर्षके कुरुक्षेत्र नामक रण-प्राङ्गणमें अर्जुनको अपनी भगवद्गीता सुनायी और यों अर्जुनको निमित्त बनाकर सारे संसारको वह दिव्य उपदेश प्रदान किया।

गीताका मूल स्रोत महाभारत नामक महाकाव्य है, जो एक प्रकारका विश्वकोश है।

गीता महाभारतकी मुकुट-मणि है। गीता विश्वसंस्कृतिकी कुंजी है, और गीताके प्रकाशक स्वयं भगवान् श्रीकृष्ण हैं। यह समूची मानव-जातिका धर्मग्रन्थ है। यह एक उपनिषद् है; ज्ञानका उज्ज्वल प्रदीप है। यही ब्रह्मविद्या है, योगशास्त्र है एवं आध्यात्मिक जीवनका दिव्य संदेश है। यह श्रीकृष्ण और अर्जुन (नारायण और नर) का संवाद है। गीता मनुष्यको भगवान्‌का साक्षात्कार कराती है तथा जीवनमें सरसता एवं सरलता प्रवाहित करती है। अर्जुनके व्यष्टि चैतन्यका परिच्छिन्न भवन तोड़ देनेपर स्वयं श्रीकृष्ण ही सामने उपस्थित हो जाते हैं। समस्त जीवात्माओंके सामान्य केन्द्र भगवान् श्रीकृष्ण ही हैं। श्रीकृष्ण पृथिवीके लिये स्वर्गका द्वार खोल देते हैं और बिना जाति, वर्ण, सम्प्रदाय, देश या स्त्री-पुरुषके भेदके जीवमात्रको अपने राज्यमें प्रवेश करनेकी अनुमति प्रदान करते हैं। गीताकी सर्वतोमुखी शिक्षा, जीवनके प्रत्येक क्षेत्रसे लोगोंको उन्नतिकी ओर ले जानेवाली ज्योति है। श्रीकृष्ण जगद्गुरु हैं। वे विश्वात्मा हैं, दिव्य प्रेरणा तथा आध्यात्मिक प्रकाशके केन्द्र हैं।

यद्यपि गीता ऊपरसे जगत्कल्याणकी भावनाको लेकर लोकसंग्रहका निष्काम सेवाके सिद्धान्तके रूपमें उपदेश देती है, तथापि उसका हृद्गत ध्येय भगवत्प्राप्ति है। अतएव गीता मानवताको भगवत्तासे ऊपर स्थान नहीं देती, और न उसे भगवान्‌के स्थानपर ही बिठाती है। गीताकी दृष्टिमें मानव-सेवा माधव-सेवा नहीं है, वरं वह माधव-सेवामें ही मानव-सेवा मानती है। भगवत्प्राप्त पुरुष ही मनुष्योंकी यथार्थ सेवा कर सकता है। मन, वाणी और कर्मसे दिव्य तत्त्वका अनुभव एवं अभिव्यञ्जन ही जीवनका लक्ष्य है, वही जीवात्माका गन्तव्य स्थान है।

कर्तव्यके लिये कर्तव्यका अनुष्ठान, केवल समाज-सेवा, लोकहितके कार्य, शाब्दिक सहानुभूति तथा इसी प्रकारके अन्य सिद्धान्त गीताकी सार्वभौम-शिक्षाको विकृत और सीमाबद्ध कर देते हैं। भगवत्-स्वरूपकी अभिव्यक्ति ही इसका मूल मन्त्र है, समाज-पूजा नहीं।

व्यावहारिक दृष्टिसे जीवनको साधनके द्वारा सुव्यवस्थित बनाने और अपने स्वधर्मका ज्ञान प्राप्त करनेमें, अपने अधिक-से-अधिक अनुकूल पद्धतिके द्वारा अग्रसर होनेमें एवं अपने स्वधर्मका निर्णय करके उसका तदनुसार अनुष्ठान करनेमें गीताके उपदेशोंसे बड़ी सहायता मिलती है। अपने स्वरूपके अनुकूल होनेके कारण स्वधर्म स्वभावरूप होता है और अपने वास्तविक स्वरूपका अभिव्यञ्जक होनेके कारण वह सहज होता है। स्वधर्ममें सर्वश्रेष्ठ भगवत्ता है और उसीमें भगवदीय श्रेष्ठता रहती है। उसमें नित्य-पूर्णता विद्यमान रहती है। वह भगवान्‌की मुरलीके स्वर-में-स्वर मिलाकर जीवनके उद्देश्यको पूरा करता है और इस प्रकार मर्त्यलोकमें दिव्यताको उतार देता है। वह व्यक्तिके समग्र जीवनको भगवान्‌के एक दिव्य मधुर सङ्गीतमें परिणत कर देता है, क्योंकि वह विश्वात्मा सभी देशों और सभी जातियोंके मनुष्योंमें समान रूपसे व्याप्त है।

गीता मनुष्यकी इन्द्रियोंको उसके अधीन करके उसे उनका स्वामी बनाती है। उसका यह स्वामित्व नष्ट न होने पाये, इसके लिये गीता चाहती है कि वह भगवान्‌के बनाये हुए नियमोंका दृढ़तासे निरन्तर पालन करे। इस प्रकार चलनेवाले मनुष्यमें एक उज्ज्वल सौम्यता एवं सौम्य कान्ति झलकती है। उसके कर्मोंमें योगियोंका-सा, उपासनामें देवताओंका-सा एवं ज्ञानमें ऋषियोंका-सा तेज तथा गौरव दिखायी पड़ता है। गीता बाह्य उपरामताको धार्मिकताके रूपमें नहीं सजाती। प्रकृतिमें अचलता नहीं है। मनुष्य अचानक अथवा एकाएक बादलोंसे नहीं टपक पड़ता। वह यन्त्र भी नहीं है। प्रत्येकका जन्म किसी उद्देश्यकी पूर्तिके लिये होता है; जिसके लिये उसे भगवदीय शक्तिका साहाय्य मिलता रहता है। जिन प्रश्नोंको हल करनेमें मानवीय बुद्धि कुण्ठित हो जाती है, उनपर गीता प्रचुर प्रकाश डालती है। वह विश्वका नियमन करनेवाले आध्यात्मिक, नैतिक, मानसिक एवं भौतिक नियमोंका निर्देश करती है। गीता अपना निराला तेज एवं प्रभाव रखनेवाली जीवन-सुधा है।

इस सार्वभौम शास्त्रके विचारपूर्ण अध्ययनसे अहिंसाका मूल तत्त्व प्रकट होता है । श्रीकृष्णने अर्जुनके अज्ञानजनित मोहका नाश करके उसके संकुचित स्वजन-अभिमानको दूर कर दिया । युद्धारम्भ-जैसे अवसरपर अपनेको भगवदीय न्यायकी प्रतिष्ठामें निमित्त न मानना ही उनका अज्ञान था । श्रीकृष्ण अर्जुनके भय, शोक, अमर्ष, द्वेष, कामना और राग आदि उन दोषोंको हर लेते हैं, जो हिंसाके दुष्ट सहचर हैं । बाहरसे देखनेमें हिंसाका स्थूल आवरण अक्षुण्ण बनाये रख-कर भगवान्‌ने अर्जुनके आध्यात्मिक आधारको सर्वथा परिवर्तित कर उन्हें अहिंसाकी प्रतिमूर्ति बना दिया । इस प्रकार केवल भगवान्‌के आश्रित होकर, बिना किसी पुरस्कारकी आशाके तथा उनके प्रति आत्मसमर्पणकी भावनामें स्थिर हुआ अर्जुन कर्म करता हुआ भी नहीं करता, मारता हुआ भी नहीं मारता; क्योंकि गीतामें उसकी क्रियाएँ अब अहङ्कारके विषैले दंशसे मुक्त हो गयी हैं । अहिंसा और अमरता गीतामें साथ-साथ चलती हैं । कूटस्थ साक्षीके रूपमें रहना अर्थात् संसारमें रहता हुआ प्रतीत होनेपर भी उससे बिल्कुल निर्लिप्त रहना ही वह अमर जीवन है । इसी स्थितिमें अकर्ममें कर्म और कर्ममें अकर्मका विज्ञान प्रकट होता है ।

श्रीकृष्ण साक्षात् वह आत्मतत्त्व हैं, जो समस्त ज्ञानका केन्द्र एवं परिधि दोनों है । जगत्‌की लौकिकताके मोहक स्वरूपके परे दृष्टि डालना; अपने स्वरूपके, अपनी स्वाभाविक चरित्रगत विशेषताओंके, सहज प्रवृत्तियोंके सम्बन्धमें विचार करना; नैसर्गिक प्रेरणाओंका तथा एकता एवं सामञ्जस्य उत्पन्न करनेवाले रचनात्मक गुणोंका अध्ययन कर उनपर सार्वभौम दृष्टिसे विचार करना; विशाल मानवताके धरातलपर खड़े होकर सुख-दुःखका अनुभव करना और अपने अंदर भगवत्तत्त्वको अभिव्यक्त करना सीखो । यही मानव-जातिके प्रति श्रीकृष्णका सनातन सन्देश है । इस प्रकार गीता धर्म और अध्यात्मको हमारे दैनन्दिन जीवनसे वियुक्त नहीं करती ।

संसारमें आज एक धार्मिक भूकम्प हो रहा है । भौतिक-वादपर अवलम्बित वर्तमान वैज्ञानिक दृष्टिकोणसे उत्पन्न हुई कृत्रिम जीवनचर्याका अनुगमन धर्मके उच्चतर आदर्शोंको पीछे ढकेल देना और सुखकी मृगतृष्णाके पीछे दौड़ना है । धर्म व्यापारकी वस्तु नहीं है । धर्म विनिमयका सिद्धान्त नहीं है, सट्टे-बजारमें होनेवाला मानवीय सौदा नहीं है । धर्म तो जीवनको दिव्य बनानेका एक शक्तिशाली साधन है । धर्म ही वह शक्ति है जो दिनके प्रकाशमें भी तनकर चलती है, जब कि अन्य समस्त विज्ञान रात्रिके अन्धकारमें भी आँखें बचाते हुए टेढ़े-मेढ़े मार्गोंसे छिपकर चलते हैं । धर्मकी अधिदेवता ही मनुष्यकी भगवत्ताका दावेके साथ प्रतिपादन करके मानव-जातिकी समस्याओंका निश्चयात्मक समाधान करती है । वही अलौकिक जगत्‌से परेका तत्त्व है और वही मनुष्यके भीतर रहनेवाली वस्तु है । धर्मका बाह्य रूप केवल छिलका और भूसी है । यथार्थ आध्यात्मिक जीवन सनातन तत्त्वमें स्थित और अनन्तमें प्रतिष्ठित है । वह सदा अमर और नित्य वर्तमान है । वह सर्वदा पूर्ण है, जब कि अनित्य एवं क्षणभङ्गुर प्रातिभासिक जीवनकी स्थिति इस परिवर्तनशील जगत्‌में है, वह प्रकृति एवं मनतक पङ्कमें डूबा हुआ है । अतएव यह जीवन प्रतिक्षण होनेवाली मृत्यु है । मृत्युमें ही जीना है । धर्म ही संतोंका संतपना है, ज्ञानियोंका ज्ञान है और बलवानोंका बल है । यही परात्पर शान्ति है; यही व्यक्तियों एवं राष्ट्रोंकी पीड़ा-यन्त्रणाकी महौषध है । यह संसारको, सारे राष्ट्रों एवं समस्त जातियोंको मनुष्योंके परस्पर भ्रातृत्व तथा भगवान्‌के पितृत्वसे भी आगे एकमात्र आत्मभावनाकी ओर ले जाता है । संक्षेपमें आजके विच्छिन्न एवं भ्रान्त जगत्‌के लिये यही एक ध्रुव आशा है । संसारके घावोंको केवल यही निश्चितरूपसे भर सकता है ।

कहा जाता है कि गायत्री-मन्त्रके प्रत्येक अक्षरके पीछे एक-एकके हिसाबसे श्रीकृष्णने चौबीस गीताएँ कही हैं; परंतु उनमेंसे केवल भगवद्गीता तथा उत्तरगीता ही संसारमें प्रसिद्ध हो पायीं । भगवद्गीताका संसारकी प्रायः सभी भाषाओंमें अनुवाद और व्याख्या हो चुकी है ।

गीताके आध्यात्मिक अर्थ बाह्याचरणोंके आडम्बरपूर्ण त्याग नहीं हैं । संसारका चरम तत्त्व मानव है । मनुष्यके चरम तत्त्व भगवान् हैं । और भगवान्‌का चरम तत्त्व है—'मैं' एवं 'मेरा' के त्यागद्वारा, सदसद्विवेकके द्वारा तथा एक अद्वितीय निर्गुण सत्ताके अपरोक्षानुभवके द्वारा उनकी प्राप्ति । आत्मतत्त्व (ब्रह्मतत्त्व) का ज्ञान, जिसकी भूख मनुष्यको सदा बनी रहती है, उसके क्षुद्र अहङ्कारकी सीमामें नहीं ठहरता । अहङ्कारी जीव उसको ग्रहण ही नहीं कर सकता । वह अहङ्कारके परे है । सभी साधनों और फलोंके अन्तर्गत भी है तथा उन सबका चरम फल भी वही है । इसकी प्रतीति होती है एकत्वकी अनुभूतिमें, उस नैसर्गिक एवं विशुद्ध ज्ञानकी अवस्थामें, जो अन्तरतम एवं अपरोक्ष है, जहाँ जाननेका अर्थ है वही बन जाना और वही बन जाना ही जानना है ।

प्रतिदिन प्रातःकाल एवं सायंकाल गीताके एक या दो ही श्लोकोंके भावका मनन, चिन्तन एवं ध्यान मनुष्यके जीवनमें दिव्य सुधाधाराका सञ्चार करानेमें बहुत बड़ा निमित्त बन जाता है।

यदि इन पंक्तियोंको पढ़कर किसीके मनमें भगवान्‌के लिये तीव्र लालसा जाग उठे और वह सचाईके साथ विस्तारपूर्वक भगवद्गीताके गम्भीर अध्ययनमें लग जाय तो इस क्षुद्र लेखके उद्देश्यकी उचित रीतिसे पूर्ति हो जायगी।

भगवान् श्रीकृष्ण सबके सखा, तत्त्वोपदेशक और मार्गदर्शक बनें।

जीवात्मा और परमात्माकी एकता

(लेखक—पं० श्रीहरिकृष्णजी झा, व्याकरण-वेदान्ताचार्य, वेद-शास्त्री, साहित्यालङ्कार)

[तत्त्वमसि]

'उपनिषद्' शब्दका अर्थ है—उप समीपं निषीदति प्राप्नोति—इति उपनिषद् अर्थात् जिसके द्वारा परम समीपभूत ब्रह्मका साक्षात्कार हो, वह हुआ उपनिषद्। 'तत्त्वमसि' इस उपनिषद्-महावाक्यमें 'तत्, त्वम्, असि' शब्दत्रयका सम्मिश्रण है। 'तत्' अर्थात् वह परवाचक शब्द है, 'त्वम्' (तू) यह स्वबोधार्थक है, 'असि' (हो)—यह शब्द 'तत्' और 'त्वम्' दोनोंकी एकताका प्रतिपादक है। जहत्-अजहत्-भागत्यागके भेदसे लक्षणा तीन प्रकारकी होती है। जिसमें कहे हुएको छोड़कर तथा उससे सम्बन्धित दूसरोंका ग्रहण किया जाय उसे जहल्लक्षणा कहते हैं। यथा 'गङ्गायां यज्ञदत्तस्तिष्ठति' यहाँपर गङ्गाको छोड़कर तत्रस्थ गृहका बोध होता है। जिसमें कहे हुए और उससे सम्बन्ध रखनेवालेका भी ग्रहण हो, उसे अजहल्लक्षणा कहते हैं। यथा—'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्'—अर्थात् कौओंसे दहीकी रक्षा कीजिये। यहाँ काकातिरिक्त जीवमात्रका भी बोध होता है। भागत्यागलक्षणा उसे कहते हैं, जिसमें उपाधि छोड़कर सत्यांशका ग्रहण हो। यथा 'अयं मनुष्यः स एव'—यह मनुष्य वही है। इसमें मनुष्यमात्रका ग्रहण होता है। भूत और वर्तमानकालिक उपाधि त्याज्य हैं।

अब 'तत्', 'त्वम्' 'असि'में 'सोऽयं देवदत्तः'के समान भागत्यागलक्षणाकी ही प्राप्ति होती है, क्योंकि शुद्ध सत्त्वगुण, और मलिन सत्त्वगुण, इन्हीं उपाधियोंसे जीवात्मा और परमात्माके भेद कल्पित हैं। अर्थात् शुद्ध सत्त्वगुणमें पड़ा हुआ बिम्ब मायाको स्वाधीन करनेसे हिरण्यगर्भताको प्राप्त होकर जगत्का उपादान कारण है। इसी निमित्त-उपादानात्मकको 'तत् ब्रह्म' कहते हैं। फिर वही बिम्ब जो कि मलिन सत्त्वगुणमें पड़ता है, अविद्याके वशीभूत होकर विविध कामनाओं तथा कर्मोंसे दूषित होनेसे 'त्वम्' जीव शब्दसे व्यवहृत होता है। इन परस्परविरोधिनी शुद्ध सत्त्व और मलिन सत्त्वरूप उपाधियोंको छोड़ देनेसे 'त्वम्' (जीव) तथा तत् (ईश्वर) की एकता होती है। पुनः शुद्ध सत्त्वगुण उपाधिरहित ईश्वर और मलिन सत्त्वगुण उपाधिरहित जीवका अद्वितीय सच्चिदानन्द परब्रह्ममें ही समावेश होता है। इस प्रकार माया और अविद्यारूपी उपाधिको त्याग करके ही अखण्ड सच्चिदानन्द 'तत्त्वमसि' इत्यादि वेदान्त-महावाक्यसे लक्षित होता है; इस प्रकार जीवात्मा और परमात्माकी एकता होती है।

मायाविद्ये विहायैवमुपाधी परजीवयोः।
अखण्डं सच्चिदानन्दं महावाक्येन लक्ष्यते॥

इस एकताकी प्रक्रिया यों है—

आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः आत्मसाक्षात्कारः कर्तव्यः।

अर्थात् अध्यात्मनिष्ठ गुरुदेवके पास जाकर उक्त तत्त्वमस्यादि वाक्योंका अर्थाध्ययन कर चित्तमें स्थिर रखना 'श्रवण' शब्दसे कथित है। श्रुत पदार्थका सयुक्तिक पुनः-पुनः विचार करना 'मनन' है। मनन और श्रवणद्वारा निस्सन्देह हुई चित्तकी एकाकार वृत्तिको 'निदिध्यासन' कहते हैं—

तास्यां निर्विचिकित्सेऽर्थे चेतसः स्थापितस्य यत्।
एकतानत्वमेतद्धि निदिध्यासनमुच्यते॥

जब पवनरहित दीपकके तुल्य ध्येयमें ही चित्त हो, ध्याता और ध्यानका ज्ञान न रह जाय, उसे समाधि कहते हैं।

समाधिका दूसरा नाम

ध्यातृध्याने परित्यज्य क्रमाद् ध्येयैकगोचरम्।
निवातदीपवच्चित्तं समाधिरभिधीयते॥

समाधिका अन्य नाम धर्ममेघ भी है, क्योंकि इससे धर्म-

की सैकड़ों धाराएँ निकली हैं। समाधिसे सञ्चित कर्म नष्ट होते हैं तथा निर्मल धर्मकी वृद्धि होती है। प्रथम समाधिद्वारा परोक्ष ब्रह्मज्ञान होता है, तदनन्तर अपरोक्ष ब्रह्मज्ञान होता है। सद्गुरुओंकी कृपासे महावाक्योंद्वारा प्राप्त परोक्ष ज्ञान अग्निसदृश सम्पूर्ण पातकोंको जलाकर भस्म करता है। अपरोक्ष ज्ञान तो इस संसारसे उत्पन्न अज्ञानरूपी अन्धकारको नष्ट करनेवाला सूर्य ही है। इस रीतिसे 'तत्त्वमसि' आदि वाक्यों-द्वारा जीवात्मैक्यकी अपूर्वानुभूति होती है।

पाश्चात्त्य पण्डितोंपर उपनिषद्का प्रभाव

(लेखक—श्रीरासमोहन चक्रवर्ती पी-एच्० बी०, पुराणरत्न, विद्याविनोद)

वैदिक साहित्यके साथ पाश्चात्त्य जातिका प्रथम परिचय होता है उपनिषदोंके द्वारा। सम्राट् शाहजहाँके ज्येष्ठ पुत्र दाराशिकोह अपनी धर्मसम्बन्धी उदारताके लिये भारतके इतिहासमें प्रसिद्ध हैं। उन्होंने हिंदू तथा मुसल्मान-धर्मके समन्वयके लिये विशेष चेष्टा की थी और इसलिये उन्होंने फारसीमें 'मज़मा-उल-बहरैन'* नामक एक ग्रन्थका भी निर्माण किया था। सन् १६४० ईस्वीमें, जब दारा काश्मीर-में थे तब उन्हें सर्वप्रथम उपनिषदोंकी महिमाका पता लगा। उन्होंने काशीसे कुछ पण्डितोंको बुलाया और उनकी सहायतासे पचास उपनिषदोंका फारसीमें अनुवाद किया। १६५७ ईस्वीमें यह अनुवाद पूरा हुआ। इसके प्रायः तीन वर्षके बाद सन् १६५९ ईस्वीमें औरंगजेबके द्वारा दाराशिकोह मारे गये।

अकबरके राजत्वकालमें भी (१५५६—१५८५) कुछ उपनिषदोंका अनुवाद हुआ था; परंतु अकबर अथवा दारा-के द्वारा सम्पादित इन अनुवादोंके प्रति सन् १७७५ ईस्वीसे पहलेतक किसी भी पाश्चात्त्य विद्वान्की दृष्टि आकर्षित नहीं हुई। अयोध्याके नवाब सुजाउद्दौलाकी राजसभाके फरासी रेजिडेंट श्री एम० गेंटिल (M. Gentil) ने सन् १७७५में प्रसिद्ध यात्री और जिन्दावस्ताके आविष्कारक एंक्वेटिल डुपेर्रन (Anquetil Duperron) को दाराशिकोहके द्वारा सम्पादित उक्त फारसी अनुवादकी एक पाण्डुलिपि भेजी। एंक्वेटिल डुपेर्रनने कहींसे एक दूसरी पाण्डुलिपि प्राप्त की और दोनोंको मिलाकर फ्रेंच तथा लैटिन भाषामें उस फारसी अनुवादका पुनः अनुवाद किया। लैटिन अनुवाद सन् १८०१-२ में 'औपनेखत' (Oupnekhat). नाम-से प्रकाशित हुआ। फ्रेंच अनुवाद नहीं छपा।

उक्त लैटिन अनुवादके प्रकाशित होनेपर पाश्चात्त्य पण्डितोंकी दृष्टि इधर कुछ आकर्षित तो हुई, किंतु अनुवाद-का अनुवाद होनेके कारण वह इतना अस्पष्ट और दुर्बोध हो गया था कि उसका मर्म समझकर रसास्वादन करना सहज नहीं था। इसी समय सारस्वत क्षेत्रके अक्लान्तकर्मी एक सूक्ष्मदर्शी दार्शनिक 'औपनेखत'की आलोचनामें लगे और गम्भीर अध्यवसायके साथ दुर्बोध्य भाषाके कठिन पर्देको फाड़कर उन्होंने अन्तर्वाहिनी पीयूषधाराका आविष्कार किया। ये महाशय थे—जर्मनीके सुप्रसिद्ध दार्शनिक श्रीअर्थर शोपेनहर (Aurther Schopenhauer)। (सन् १७८८—१८६०) शोपेनहरने बहुत कठिन परिश्रम करके उक्त अनुवादका अध्ययन किया और मुक्तकण्ठसे यह घोषणा की कि, 'मेरा अपना दार्शनिक मत उपनिषद्के मूल तत्त्वोंके द्वारा विशेषरूपसे प्रभावित है।' इस प्रसङ्गमें मनीषी शोपेन-हरने उपनिषद्के महत्त्व और प्रभावके सम्बन्धमें जो कुछ कहा है, वह विशेषरूपसे ध्यान देने योग्य है—

'मैं समझता हूँ कि उपनिषद्के द्वारा वैदिक साहित्यके साथ परिचय लाभ होना वर्तमान शताब्दी (१८१८) का सबसे अधिक परम लाभ है जो इसके पहले किन्हीं भी शताब्दियोंको नहीं मिला। मुझे आशा है, चौदहवीं शताब्दी-में ग्रीक-साहित्यके पुनरभ्युदयसे यूरोपीय साहित्यकी जो उन्नति हुई थी, संस्कृत-साहित्यका प्रभाव उसकी अपेक्षा कम फल उत्पन्न करनेवाला नहीं होगा। यदि पाठक प्राचीन भारतीय विद्यामें दीक्षित हो सकें और गम्भीर उदारताके साथ उसे ग्रहण कर सकें तो मैं जो कुछ कहना चाहता हूँ, उसे वे अच्छी तरह समझ सकेंगे। उपनिषद्में सर्वत्र कितनी सुन्दरता-के साथ वेदोंके भाव प्रकाशित हैं। जो कोई भी उक्त फारसी-लैटिन (Persian-Latin) अनुवादका ध्यान देकर अध्ययन करके उपनिषद्की अनुपम भावधारासे परिचित होगा, उसीकी आत्माके गम्भीरतम प्रदेशतकमें एक हलचल मच जायगी। एक-एक पंक्ति कितना दृढ़, सुनिर्दिष्ट और

* 'Majma-ul-Bahrain'—(एसियाटिक सोसायटी बंगाल, कलकत्ताके द्वारा प्रकाशित १९२९)

सुसमञ्जस अर्थ प्रकट कर रही है। प्रत्येक वाक्यसे कितना गभीर, मौलिक और गम्भीरतापूर्ण विचारसमूह प्रकट हो रहा है, सम्पूर्ण ग्रन्थ कैसे उच्च, पवित्र और ऐकान्तिक भावोंसे ओतप्रोत है। × × × सारे पृथ्वीमण्डलमें मूल उपनिषद्-के समान इतना फलोत्पादक और उच्च भावोद्दीपक ग्रन्थ कहीं भी नहीं है। इसने मुझको जीवनमें शान्ति प्रदान की है और मरणमें भी यह शान्ति देगा[1]।'

जिस देशमें उपनिषद्के गम्भीर सत्यसमूहका प्रचार था, उस देशमें ईसाई-धर्मके प्रचारका प्रयत्न व्यर्थ होगा और निकट भविष्यमें यूरोपीय विचारधारा उक्त उपनिषद्के द्वारा पूर्णरूपसे प्रभावित हो जायगी—इस सम्बन्धमें शोपेनहरने कहा था—

'भारतमें हमारे धर्मकी जड़ कभी नहीं गड़ेगी। मानव-जातिकी 'पुराणी प्रज्ञा' गैलिलिकी घटनाओंसे कभी निराकृत नहीं होगी। वरं भारतीय प्रज्ञाकी धारा यूरोपमें प्रवाहित होगी एवं हमारे ज्ञान और विचारमें आमूल परिवर्तन ला देगी[2]।'

उनकी यह भविष्य-वाणी सफल हुई। स्वामी विवेकानन्द-की अमेरिकन शिष्या 'सारा बुल' (Sarra Bull) ने अपने एक पत्रमें लिखा था कि 'जर्मनीका दार्शनिक सम्प्रदाय, इंग्लैंडके प्राच्य पण्डित और हमारे अपने देशके एमरसन आदि साक्षी दे रहे हैं कि पाश्चात्त्य विचार आजकल सचमुच ही वेदान्तके द्वारा अनुप्राणित हैं।'[3]

सन् १८४४ में बर्लिनमें श्री शेलिंग (Schelling) महोदयकी उपनिषत्संम्बन्धी व्याख्यान-मालाको सुनकर प्रसिद्ध पाश्चात्त्य पण्डित श्रीमैक्समूलर (Max Muller) का ध्यान सबसे पहले संस्कृत साहित्यकी ओर आकृष्ट हुआ। उपनिषदोंके सम्बन्धमें विचार आरम्भ करते ही उन्होंने अनुभव किया कि उपनिषदोंका यथार्थ मर्म समझनेके लिये पहले उनसे पूर्वरचित वेद-मन्त्र और ब्राह्मणभागपर विचार करना आवश्यक है। इस प्रकार उपनिषदोंसे उन्होंने वेद-चर्चाके लिये प्रेरणा प्राप्त की। शोपेनहरके बाद अनेकों पाश्चात्त्य विद्वानोंने उपनिषद्पर विचार करके विभिन्न प्रकार-से उसकी महिमा गायी है। किसी-किसीने तो उपनिषद्को 'मानव-चेतनाका सर्वोच्च फल' बतलाया है।[1]

उपनिषत्-प्रतिपादित वैदान्तिक धर्म ही देर-सबेर सम्पूर्ण पृथ्वीका धर्म होगा—बहुतसे मनीषियोंने ऐसी भविष्य-वाणी की है। शोपेनहरने 'उन्नीसवीं शताब्दी'के प्रथम भागमें लिखा है—"It is destined sooner or later to become the faith of the people." विश्वकवि रवीन्द्रनाथने कहा है—'चक्षुसम्पन्न व्यक्ति देखेंगे कि भारत-का ब्रह्मज्ञान समस्त पृथिवीका धर्म बनने लगा है। प्रातः-कालीन सूर्यकी अरुण किरणोंसे पूर्वदिशा आलोकित होने लगी है, परंतु जब वह सूर्य मध्याह्न-गगनमें प्रकाशित होगा, उस समय उसकी दीप्तिसे समग्र भूमण्डल दीप्तिमय हो उठेगा।'

स्वामी विवेकानन्दने वर्तमान भारतके जीवनमें उपनिषद्-की कार्यकारिताकी मुक्तकण्ठसे घोषणा की है। गत सहस्रों वर्षोंसे हमारे जातीय जीवनमें जो दोष-दौर्बल्य आ गया है, जिसने हमको नितान्त निर्वीर्य बना डाला है, उसको हटाने-में एकमात्र उपनिषद्के महान् वीर्यप्रद सत्य ही समर्थ हैं। 'भारतीय जीवनमें वेदान्तकी कार्यकारिता' नामक व्याख्यान-में स्वामीजीने कहा है—

'बन्धुओ! स्वदेशवासियो! मैं जितना ही उपनिषदोंको पढ़ता हूँ, उतना ही तुमलोगोंके लिये आँसू बहाता हूँ। हमारे लिये यह आवश्यक हो गया है कि उपनिषदुक्त तेजस्विताको ही हम अपने जीवनमें विशेषरूपसे परिणत करें। शक्ति,—बस, शक्ति ही हमें चाहिये, हमें शक्तिकी विशेष आवश्यकता आ पड़ी है। हमें कौन शक्ति देगा?। × × ×

उपनिषदें शक्तिकी महान् खानें हैं। उपनिषद् जिस शक्तिका सञ्चार करनेमें समर्थ है, वह ऐसी है कि सम्पूर्ण

1. From every sentence deep, original and sublime thoughts arise, and the whole is pervaded by a high and holy and earnest spirit.....In the whole world there is no study, except that of the originals, so beneficial and so elevating as that of the Oupnekhat. It has been the solace of my life, it will be the solace of my death.

2. In India our religion will now and never strike root. The primitive wisdom of the human race will never be pushed aside by the events of Galilee. On the contrary, Indian wisdom will flow back upon Europe, and produce a thorough change in our knowing and thinking.

3. The German schools, the English Orientalists and our own Emerson testify the fact that it is literally true that Vedantic thoughts pervade the Western thought of today.

1. 'Personally I regard the Upanisads as the highest product of the human mind, the crystallized wisdom of divinely illumined men.'

Dr. Annie Besant.

जगत्‌को पुनर्जीवन, शक्ति और शौर्य-वीर्य प्रदान करनेमें समर्थ है। जगत्‌की समस्त जातियों, समस्त मतों और सभी सम्प्रदायोंके दीन, दुर्बल, दुखी और पददलित प्राणियोंको पुकार-पुकारकर कह रही है कि 'सभी अपने पैरोंपर खड़े होकर मुक्त हो जाओ।' मुक्ति या स्वाधीनता—दैहिक स्वाधीनता, मानसिक स्वाधीनता और आध्यात्मिक स्वाधीनता—यही उपनिषद्‌का मूल मन्त्र है। जगत्‌भरमें यही एकमात्र शास्त्र है जो उद्धार (Salvation) की बात नहीं कहता, मुक्तिकी बात कहता है। यथार्थ बन्धनसे मुक्त होओ, दुर्बलतासे मुक्त होओ।'

उपनिषदोंमें वाक्‌का स्वरूप

(लेखक—पं० श्रीरामसुरेशजी त्रिपाठी, एम्० ए०)

वाणी चेतनाकी अमर देन है। वाणीके बिना जगत् सूना है, जीवन पङ्गु है। संसारके प्रायः सारे व्यवहार वाणी-व्यापारपर ही निर्भर हैं। सभ्यता और संस्कृति इसकी गोदमें फूलती-फलती हैं। वाणी केवल विचारोंके विनिमयका ही माध्यम नहीं, अपितु विश्वमें जो कुछ सत्य है, शिव है, सुन्दर है, उन सबका भी व्यञ्जक है। इस वाणीकी दूसरी प्राचीन संज्ञा वाक् है। वाक्‌के विषयमें उपनिषदोंमें मधुर उद्गार तथा युक्तिपूर्ण विचार भरे पड़े हैं; साथ ही इसके भौतिक, दैविक तथा आध्यात्मिक रूपकी रेखा भी खींची गयी है, जिसे देख आजका भाषा-विज्ञानका विद्यार्थी भी एक बार चकित रह जाता है।

उपनिषत्-कालीन वाक्‌के स्वरूपकी पीठिका वेदोंमें ही तैयार हो गयी थी और उसी समय इसे रहस्यकी कोटिमें डाल दिया गया था। जलमें, थलमें, ओषधियोंमें—सबमें दैवी सत्ताको परखनेवाले वैदिक ऋषि वाक्‌को अनुकरणमूलक (Onomatopoeic) या मनोराग-व्यञ्जक (Interjectional) कैसे मान सकते थे। ऋग्वेदके अनुसार वाक्‌को देवोंने पैदा किया—

'देवीं वाचमजनयन्त देवाः।'

(ऋक्‌संहिता, निरुक्त ११। २९ में उद्धृत)

इस वाक्‌के चार विभाग हैं—

'चत्वारि वाक् परिमिता पदानि।'

(ऋक्‌संहिता १। १६४। ४५)

महाभाष्यकार पतञ्जलिने इन चारसे नाम, आख्यात, उपसर्ग और निपातका ग्रहण किया है। वाक्‌के परा, पश्यन्ती, मध्यमा और वैखरी रूपका संकेत भी इसी मन्त्रमें माना जाता है। ब्राह्मणग्रन्थोंमें चार प्रकारके विभागको दूसरे रूपोंमें भी व्यक्त किया है (देखिये निरुक्त १३। ९)। ऋग्वेदके दसवें मण्डलके १२५वें सूक्तकी द्रष्टा 'वाक्' नामकी एक विदुषी है। वह अम्भृण महर्षिकी पुत्री थी। उसने स्वयं अपनी (वाक्‌की) स्तुति परमात्माके रूपमें की है। इस सूक्तमें वाक्‌के अलौकिक रूपकी झलक है। पर साथ ही वैदिक ऋषियोंने वाक्‌के लौकिक रूपकी भी उपेक्षा नहीं की है। वाक्‌में निष्णात व्यक्तियोंकी प्रचुर महिमा गायी गयी है। 'वाक्‌को कोई देखते हुए भी नहीं देखता, सुनते हुए भी नहीं सुनता। पर कुछ लोग वाक्‌को निकटसे जानते हैं और उनके सामने वाक् अपना रहस्य वैसे ही खोल देती है जैसे कोई सुसज्जित, उत्कण्ठित पत्नी अपने-आपको अपने पतिके सामने डाल देती है।' (ऋक्‌संहिता १०। ६१। ४) विशुद्ध वाक्‌के व्यवहार करनेवालोंके बारेमें निम्नलिखित मन्त्र प्रसिद्ध है—

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो
यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत।
अत्रा सखायः सख्यानि जानते
भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि॥

(ऋक्‌संहिता १०। ६१। २)

'जिस तरह चलनीसे सत्तूको शुद्ध करते हैं, उसी तरह जो विद्वान् ज्ञानसे वाणीको शुद्ध कर उसका प्रयोग करते हैं, वे लोकमें मित्र होते हैं, मित्रताका सुख पाते हैं, उनकी वाणीमें कल्याणमयी रमणीयता रहती है।' (इस मन्त्रके तृतीय पादकी व्याख्या पतञ्जलि, दुर्गाचार्य, सायण और नागेशने भिन्न-भिन्न रूपसे की है, जिसे उनके ग्रन्थोंमें देखना चाहिये।)

वेदोंमें वाक्‌के जो स्वरूप मिलते हैं, वे उपनिषदोंमें विकसित रूपमें देख पड़ते हैं। वैदिक कवियोंके हृदयमें जो भावना उठी, वह शब्दोंके रूपमें बाहर आ गयी। वहाँ बनावट नहीं, अतः किसी वस्तुके परीक्षणकी इच्छाका भी अभाव है। उनकी अधिकांश समस्याएँ द्वन्द्वमय जीवनके बाह्यरूपसे सम्बन्ध रखती हैं, जीवनसे परेकी केवल उनमें जिज्ञासा है। सत्यकी

ओर उनकी पहुँच बहुत कुछ प्रातिभज्ञानके द्वारा है। उपनिषद्के ऋषियोंके सामने बाह्य-जीवनकी समस्याएँ नहीं थीं। उनका मुख्य उद्देश्य सत्यकी खोज था। अतः उनकी विचारपरम्परामें तारतम्यका सौष्ठव है। उनकी रहस्यानुभूति-तकमें तर्ककी छाया देख पड़ती है। उन्होंने जीवनको गति देनेवाले अन्न, प्राण, मन आदि जो कुछ हैं, उन सबके याथार्थ्यकी बारी-बारीसे समीक्षा की है। उपनिषदोंमें वाक्के स्वरूपका निर्देश भी इसी समीक्षाका फल है। मोटेरूपमें उपनिषत्-कालीन वाक् शब्दकी व्युत्पत्ति वही है, जो वेदोंमें देख पड़ती है अर्थात् वाक् वह है, जो बोली जाय (वाक् कस्माद्, वचेः—निरुक्त २।२२।२)। जिस-किसी भी शब्द-को वाक् कहते हैं (यः कश्च शब्दः वागेव सा—बृहदारण्यक उपनिषद् १।५।३) (तैत्तिरीय उपनिषद् १।३।५) के 'वाक् सन्धिः, जिह्वा सन्धानम्' यह वाक्य वाक् और जिह्वा-के सम्बन्धका स्पष्ट संकेत कर रहा है। उपनिषद्के ऋषियों-ने इस जिह्वा-व्यापारके पीछे छिपी हुई प्राणशक्ति और मानसिक शक्तिका भी सङ्केत किया है, जिनका अत्यन्त सूक्ष्म विवेचन बादके उपनिषदों और तान्त्रिक ग्रन्थोंमें बीज, बिन्दु, नाद आदिके रूपमें और व्याकरण-दर्शनमें स्फोटके रूपमें किया गया है।

यह वाक् लोक-यात्रामें अद्वितीय सहायक है। जनकने याज्ञवल्क्यसे पूछा—'जब सूर्य अस्त हो जाता है, चन्द्रमाकी चाँदनी भी नहीं रहती, जब आग भी बुझी रहती है, उस समय मानवको प्रकाश देनेवाली कौन-सी वस्तु है?' उत्तर मिला 'वह वाक् है। वाक् ही पुरुषका प्रकाशक है' (बृहदा-रण्यक उपनिषद् ४।३।५)। 'यदि वाक्की सृष्टि न होती तो धर्म-अधर्मका ज्ञान न होता, साँच-झूठका पता न चलता; कौन साधु है और कौन असाधु है, कौन सहृदय है और कौन अनुभूति-शून्य है—इसकी जानकारी न होती। वाक् ही इन सबको सूचित करती है। वाक्की उपासना करो' (छान्दोग्य उपनिषद् ७।२)। 'ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद और अथर्ववेदका ज्ञान वाक्से ही होता है। इतिहास, पुराण और अनेक विद्याएँ वाक्से ही जानी जाती हैं। उपनिषद्, श्लोक, सूत्र, व्याख्यान और अनुव्याख्यान वाक्के ही विषय हैं। जो कुछ हवन किया गया, खाया गया, पीया गया—ये सभी वाक्से ही ज्ञात होते हैं। इस लोकका, परलोकका, सम्पूर्ण भूतोंका ज्ञान वाक्से ही होता है।' (बृहदारण्यक उपनिषद् ४।१।२)। ज्ञानका एकमात्र अधिष्ठान वाक् है (सर्वेषां वेदानां वागेवायतनम्—बृहदारण्यक उपनिषद् २।४।११)।

उपनिषदोंमें वाक् और विचारके परस्पर सम्बन्धकी भी व्यञ्जना है। बिना भाषाके विचार सम्भव है कि नहीं, यह एक विवादात्मक प्रश्न है। भाषाविज्ञानके भाषाकी उत्पत्ति-विषयक कुछ मत भाषा और विचारके परस्पर सम्बन्धपर ही आश्रित हैं। हेस (Heyse) और मैक्समूलर (Max Muller) इसी मतके समर्थक हैं। प्राचीन आचार्योंमें भर्तृहरिका भी यही मत है। 'संसारमें ऐसा कोई ज्ञान (प्रत्यय) नहीं जो शब्दके बिना जाना जा सके' (वाक्यपदीय १।१२४)। पतञ्जलिके 'नित्ये शब्दार्थसम्बन्धे' और कालिदासके 'वागर्थाविव संपृक्तौ' में भी वाक् और विचारके नित्य सम्बन्धकी अभिव्यक्ति है। उपर्युक्त प्रश्नका उत्तर यदि उपनिषदोंमें ढूँढ़ा जाय तो समाधानके दो पहलू दिखायी देंगे। पहला यह कि विचार अथवा ज्ञान वाक्की सहायताके बिना भी सम्भव है। ज्ञान इस कोटिका भी हो सकता है जो वाक्से परे हो। जब उपनिषद्के ऋषि यह उद्घोषित करते हैं कि **'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्'** मैं उस परम पुरुषको जानता हूँ और दूसरे क्षण यह कहते हैं कि **'नैव वाचा न मनसा'** (कठोपनिषद् ६।१३) वह न तो वाणीसे न मनसे जाना जा सकता है तो इससे स्पष्ट है कि ज्ञानकी गहराईतक वाणी-की पहुँच नहीं। यह भी कहा गया है—

वाग्वै मनसो ह्वसीयसी। अपरिमिततरमिव हि मनः। परिमिततरेव वाक्। (शतपथब्राह्मण १।३।६)

अर्थात् वाक् विचारसे हलकी है। विचार असीम-सा है, जब कि वाक् सीमित-सी है। समाधानका दूसरा पहलू यह है कि वाक् और विचारका घना सम्बन्ध है। सृष्टिक्रममें मन और वाक्के, विचार और वाणीके परस्पर संक्रमणका उल्लेख उपनिषदोंमें मिलता है (स मनसा वाचं मिथुनं समभवत्—बृहदारण्यक उपनिषद् १।२।४)। एक स्थानपर कहा गया है कि वाक् धेनु है, प्राण इसका ऋषभ (साँड़) है और मन (विचार) इसका वत्स है (बृहदा-रण्यक उपनिषद् ५।८।१)। वाक् और विचारके परस्पर सहयोगकी अनिवार्यता देखकर ही कहा गया था—

वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता, मनो मे वाचि प्रतिष्ठितम्।
(ऐतरेय उपनिषद्, अन्तिम अंश)

अस्तु, उपनिषद् वाक् और विचारके सम्बन्धको, उनके असम्बन्धको और वाक्के मूलमें स्थित मानसिक क्रियाको अच्छी तरह प्रकट करते हैं।

उपनिषदोंमें वाक्‌के कलापक्षकी भी अभिव्यञ्जना है। वाक् स्वयं एक प्रकारकी अभिव्यक्ति है। प्रभावान्वित अभिव्यक्तिका नाम कला है। अतः जब वाक्‌की अभिव्यक्ति संवेदनशील हो उठती है, जब वाक् आह्लादकता, माधुर्यभाव या सत्त्वोद्रेकको जगानेमें समर्थ होती है, उसका कलात्मक रूप निखर उठता है, जिसके भीतर रस और बाहर सौन्दर्य लहराता रहता है। वाक्‌की सौन्दर्य-मीमांसामें कहा गया—

वाच ऋग्रसः, ऋचः साम रसः, साम्न उद्गीथो रसः।

(छान्दोग्य उपनिषद् १। १। २)

वाक्‌का रस (सौन्दर्य) ऋक् (कविता) है। ऋक्‌का रस साम (लय-नाद-सौन्दर्य या समरसता) है। सामका रस उद्गीथ है। (उद्गीथ सामवेदका द्वितीय भाग, छान्दोग्य उपनिषद्‌में उद्गीथसे प्रणवका ग्रहण किया गया है।)

भाव यह है कि वाक्‌का सौन्दर्य छन्दका परिधान पाकर चमक उठता है। तब वाक् ऋक्, छन्द, श्लोक अथवा कविताके नामसे पुकारी जाती है। कविता वाक्‌का निष्पन्द है। गीतोंमें एक समरसता (एक संतुलन) देख पड़ती है, जिससे उनका सौन्दर्य कविताके क्षेत्रमें बढ़ जाता है। साम-गानमें केवल स्वरोंका ही सामञ्जस्य नहीं लाना पड़ता, अपितु बाहरके नाद-सौन्दर्यका भीतरकी प्राण-शक्तिके साथ ऐक्य स्थापित करना पड़ता है। कविताके बाह्य और आभ्यन्तरिक गुणोंका गीतोंमें स्वभावतः समन्वय हो जाया करता है। गीत कविताके शृङ्गार हैं। उद्गीथ गीतोंका परिपाक है। यह गीत (साम) के आह्लादक स्वरूपका द्योतक है। आह्लादकतामें माधुर्य और माधुर्यमें रस है। रसका ही नाम आनन्द है। अतः वाक्‌के कला-पक्षकी विश्रान्ति आनन्दमें ही होती है।

उपर्युक्त बातें वाक्‌के भौतिक स्वरूपको सामने रखकर कही गयी हैं। उपनिषदोंमें वाक्‌की अधिदैवत व्याख्या भी मिलती है। 'वाक् ही यज्ञका होता है, वही अग्नि है, वही मुक्ति है, वही अतिमुक्ति है' (बृहदारण्यक ३। १। ३)। 'वह दैवी वाक् है, जिससे जो कहा जाय, हो जाता है' (बृहदारण्यक उपनिषद् १। ५। १८)। 'वाक् ब्रह्मका चतुर्थ पाद है' (छान्दोग्य-उपनिषद् ३। १८)।

इससे कुछ और गहराईमें उतरकर उपनिषद्‌के ऋषियों-ने वाक्‌के उस स्वरूपके भी दर्शन किये हैं, जिसे हम रहस्यात्मक कह सकते हैं। यहाँ वाक् न तो एक साधारण बोलचालकी वस्तु है और न ज्ञानका असाधारण साधन है। वह साधारण-असाधारण दोनोंसे परे है। वह सूक्ष्म है। नित्य है। अनन्त है। सम्पूर्ण विश्वका विकास वाक्‌से हुआ है। बृहदारण्यक-उपनिषद्‌में उल्लेख है कि वाक्‌के द्वारा सृष्टि की गयी।

स तया वाचा तेनात्मना इदं सर्वमसृजत्।

वाक्‌से सृष्टि हुई इसकी पोषक श्रुति भी है—

वागेव विश्वा भुवनानि जज्ञे। आचार्य शङ्कर-जैसे दार्शनिक भी इस मतका अनुमोदन करते हैं। 'हम सभी इस बातको जानते हैं कि मनुष्य जो कुछ करता है, उसके वाचक शब्द उसके मनमें पहले आते हैं, बादमें वह उस कामको करता है। इसी तरह सृष्टि रचनेके पूर्व प्रजापतिके मनमें भी वैदिक शब्दोंका आभास हुआ, पीछे उन शब्दोंके अनुरूप वस्तुओंकी उन्होंने रचना की'—(वेदान्तसूत्र १। ३। २८ पर शाङ्करभाष्य)। वाक्‌के रहस्यात्मक स्वरूपका निर्देशक प्रणव है। प्रणव वाक्‌का मूल तत्त्व है। वाक्‌का सम्पूर्ण वैभव प्रणवका विलास है। जो उद्गीथ है, वही प्रणव है। जो प्रणव है, वही ओम् है। 'यह ओ३म् अक्षर है। यह सब कुछ—भूत, भविष्य और वर्तमान—ओंकार ही है और जो इन तीन कालोंसे परे है वह भी ओम् ही है (माण्डूक्य-उपनिषद् १। १)। इतनी दूर आ जानेपर उपनिषद्‌के ऋषियोंको यह कहनेमें कोई उलझन न रही कि 'वाक् ही परम ब्रह्म है' ('वाग् वै सम्राट् परमं ब्रह्म' बृहदारण्यक उपनिषद् ४। १। २)।

वाक्‌का यह रहस्यात्मक रूप अवश्य ही दैनिक व्यवहार-के वाक्‌से दूरका जान पड़ेगा। परंतु विचार करनेपर ऐसा लगता है कि वाक्‌को जो यह उच्चतम आसन दिया गया है, वह साधार है। इस गतिशील संसारमें किसी भी पदार्थका सत्य जगत्‌के किसी दूसरे पदार्थद्वारा ठीक-ठीक जाना नहीं जा सकता, क्योंकि वह मापक पदार्थ स्वयं गतिशील है। अन्तमें हमें वहाँतक जाना पड़ेगा, जहाँसे सभी गतिशील पदार्थोंको—जगत्‌को गति मिलती है। वह, जहाँसे सभी गति पाते हैं, अवश्य ही जगत्‌से तटस्थ होगा, साथ ही स्थिर भी होगा। पर गति देनेके कारण जगत्‌से उसका एक सम्बन्ध हो जाता है। और इस सम्बन्धके सहारे प्रत्येक गतिशील पदार्थ उस स्थिर विन्दुसे अपना नाता जोड़ सकता है। जगत्‌से तटस्थ होनेका अभिप्राय यह नहीं कि जगत्‌की कोई सीमा है और स्थिर-विन्दु उससे कहीं परे है। गतिशीलता ही जगत् है और उसमें जो तटस्थ है, वही स्थिर-विन्दु है। दूसरे शब्दोंमें प्रत्येक परिवर्तनशील पदार्थमें कुछ ऐसा है जो अपरिवर्तनशील है। यही अपरिवर्तनशीलता उसका स्थिर-विन्दु है। चाहे कोई इसे शक्ति, एनर्जी, चिति या ब्रह्म कहे, इससे उसके रूपमें कोई अन्तर नहीं आता। पर बात यहीं

समाप्त नहीं होती। हम यह भी देख सकते हैं कि उस परिवर्तनशील वस्तु और उस स्थिर-विन्दुमें कोई तात्त्विक भेद नहीं है। केवल इतना ही है कि एक अपने शुद्ध रूपमें है और दूसरा विकृत रूपमें। यदि उसकी विकृतिको परिशुद्ध कर दिया जाय तो केवल एक ही शुद्ध रूप रह जाता है। अभी कलतक इस चिर-प्रतिपादित सिद्धान्तको केवल दार्शनिकोंकी कल्पना समझा जाता था। परंतु आजका भौतिक-विज्ञान यह सिद्ध कर रहा है कि भौतिक पदार्थ (मैटर) को शक्ति (फोर्स) के रूपमें परिणत किया जा सकता है। 'अणु बम' इस परिवर्तनका प्रत्यक्ष प्रमाण है। साथ ही यह भी ध्यान देनेकी बात है कि वह स्थिर-विन्दु या यों कहिये कि वह शक्ति जो प्रत्येक पदार्थमें अपरिवर्तनीय और अविनाशी है, दो नहीं हो सकती। दो पदार्थोंकी शक्तियोंमें मात्राका (डिग्रीका) अन्तर हो सकता है, पर स्वभावका (नेचरका) भेद नहीं हो सकता। अस्तु, 'यह सब ब्रह्म है' के पीछे एक दृढ़ सिद्धान्त है और इसी दृष्टिसे वाक् भी ब्रह्म है। वाक् सूक्ष्म ब्रह्मसे भिन्न कोई दूसरी वस्तु हो ही नहीं सकता। स्थूल जगत् ब्रह्मका विवर्त है। स्थूल-जगत् वाक्का विकार है; क्योंकि रूप और नाम एकहीके दो पहलू हैं। उनमें कोई भेद नहीं। अतः वाक् और ब्रह्ममें भी कोई भेद नहीं।

इस प्रकार हम देखते हैं कि उपनिषदोंमें जहाँ जीव और जगत्-सम्बन्धी अनेक गूढ़ तथ्योंका विवेचन है, वहाँ वाक्पर भी प्रकाश डाला ही गया है। अवश्य ही विचार-शैली भिन्न होनेके कारण और वाक्का मुख्य विषय न होनेके कारण किसी एक स्थानपर वाक्पर क्रम-बद्ध गवेषणा नहीं मिलती। फिर भी जहाँ-तहाँ जो विचार बिखरे पड़े हैं, उन्हींके सहारे हम देख रहे हैं कि उपनिषदोंमें वाक्के प्रायः प्रत्येक अङ्गपर दृष्टि डाली गयी है। लोक-जीवनमें वाक्का जितना महत्त्व उपनिषद्के ऋषियोंने दिखाया है, उससे अधिक कोई क्या कह सकता है! उनके लिये वाक् केवल जिह्वा-व्यापार न होकर अन्तरात्माकी पुकार है। वह दैवी है। आजका भौतिक-विज्ञान ध्वनि (साउंड) के अनेकानेक व्यापक रहस्योंका उद्घाटन-कर हमारे जीवनमें प्रतिदिन नया रूप-रङ्ग डाल रहा है। भाषाविज्ञान वाक्के नित्य-नवीन विश्लेषणमें निरत है। पर उपनिषदोंमें जो वाक्का स्वरूप है, उसकी महत्ता ज्यों-की-त्यों है। वाक्की उपासना होती आ रही है और होती रहेगी।

'विन्देय देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम्'। (भवभूति)

हम आत्माकी कलास्वरूप शाश्वत दैवी वाक्को पावें।

वैष्णव-उपनिषद्

(लेखक—पं० श्रीबलदेवजी उपाध्याय, एम्० ए०, साहित्याचार्य)

भारतीय धर्म तथा दर्शनके विकासका अनुशीलन हमें इसी सिद्धान्तपर पहुँचाता है कि उनके बीज उपनिषदोंमें संकेतरूपसे निहित हैं। वैष्णव-धर्मके मूलरूपके अध्ययनकी सामग्री इन उपादेय उपनिषदोंमें ही बिखरी हुई है, परंतु कतिपय उपनिषद् तो सर्वथा विष्णु तथा उनके विभिन्न अवतारोंके रहस्योंके प्रतिपादनमें ही व्यस्त दीख पड़ते हैं। इन्हीं उपनिषदोंका संक्षिप्त परिचय कराना इस छोटे लेखका उद्देश्य है।

वैष्णव-उपनिषद् संख्यामें चौदह हैं और इन सबका एक सम्पुटमें प्रकाशन थियासोफिकल सोसाइटीने अड्यार (मद्रास) से किया है। अक्षर-क्रमसे इनका सामान्य निर्देश इस प्रकार है—

१. अव्यक्तोपनिषद्—इस उपनिषद्में सात खण्ड हैं। विषय है अव्यक्त पुरुषको व्यक्तरूपकी प्राप्ति। इसमें 'आनुष्टुभी-विद्या' के स्वरूप तथा फलका पर्याप्त निर्णय किया गया है। इसीके बलपर परमेष्ठीको नृसिंहका दर्शन होता है और वे जगत्की सृष्टिमें समर्थ तथा सफल होते हैं।

२. कलिसन्तरणोपनिषद्—इस उपनिषद्में नारदजी-के प्रार्थना करनेपर हिरण्यगर्भने कलिके प्रपञ्चोंको पार करनेवाला उपाय बतलाया है। यह उपाय है भगवान्का षोडश नामवाला मन्त्र—

हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे।
हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे॥

इस मन्त्रका एक रहस्य है। जीव षोडश कलाओंसे आवृत रहता है। इसीलिये उसकी प्रत्येक कलाको दूर करनेके लिये सोलह नामवाला मन्त्र अतीव समर्थ बतलाया गया है।

इति षोडशकं नाम्नां कलिकल्मषनाशनम्।
नातः परतरोपायः सर्ववेदेषु दृश्यते॥
इति षोडशकलावृतस्य जीवस्यावरणविनाशनम्।
ततः प्रकाशते परं ब्रह्म मेघापाये रविरश्मिमण्डलीवेति॥

३. कृष्णोपनिषद्—यह उपनिषद् बहुत ही छोटा है। इसमें श्रीकृष्णकी भगवत्ताका परम प्रामाणिक वर्णन किया गया है। भगवान् श्रीकृष्णने भक्तोंके ऊपर अनुग्रह करनेके

लिये ही समग्र वैकुण्ठको ही अपने साथ इस भूतलपर अवतीर्ण किया था; इसका रोचक वर्णन यहाँ उपलब्ध होता है। श्रीकृष्णके जीवनके आध्यात्मिक रूप जाननेके लिये इस उपनिषद्की महती उपयोगिता है। श्रीकृष्ण तो स्वयं शाश्वत ब्रह्म ही हैं और उनकी सेविका गोपिकाएँ तथा सोलह हजार एक सौ आठ रानियाँ उपनिषद्की ऋचाएँ ही हैं—

अष्टावष्टसहस्रे द्वे शताधिक्यः स्त्रियस्तथा।
ऋचोपनिषदस्ता वै ब्रह्मरूपा ऋचः स्त्रियः॥

४. गरुडोपनिषद्—इस स्वल्पकाय उपनिषद्में गारुडी विद्याके रहस्यका उद्घाटन है। गरुडके स्वरूपका आध्यात्मिक रीतिसे विवेचन इस ग्रन्थकी विशिष्टता है।

५. गोपालतापिनी-उपनिषद्—इस ग्रन्थके दो भाग हैं—(क) पूर्व, (ख) उत्तर। पूर्वतापिनीके छः अध्याय हैं जिनमें गोपाल कृष्णके अष्टादश अक्षरवाले मन्त्रके रूप, फल तथा जपविधानका पूर्णतया विस्तृत वर्णन है। उत्तर-तापिनीमें अनेक आध्यात्मिक रहस्योंका वर्णन है। मथुराके आध्यात्मिक रूपका निर्णय बड़ा ही मार्मिक है। इस उपनिषद्में गोविन्दकी बड़ी ही सुन्दर स्तुति उपलब्ध होती है—

नमो विज्ञानरूपाय परमानन्दरूपिणे।
कृष्णाय गोपीनाथाय गोविन्दाय नमो नमः॥
श्रीकृष्ण रुक्मिणीकान्त गोपीजनमनोहर।
संसारसागरे मग्नं मामुद्धर जगद्गुरो॥

६. तारसारोपनिषद्—इसमें तारक मन्त्रके स्वरूपका निर्णय किया गया है। भगवान् नारायणके अष्टाक्षर मन्त्रका विस्तारके साथ उपदेश-कथन है।

७. त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषद्—यह उपनिषद् वैष्णव उपनिषदोंमें सबसे बड़ा है। महत्त्व तथा विस्तार दोनोंकी दृष्टिमें इस उपनिषद्को गौरव प्राप्त है। इसमें आठ अध्याय हैं। प्रथम अध्यायमें परमेष्ठीने भगवान् नारायणसे ब्रह्मस्वरूपकी जिज्ञासा की और इसी जिज्ञासाकी पूर्तिके लिये इस उपनिषद्का उपदेश है। ब्रह्मके चार पाद बतलाये गये हैं—(क) अविद्यापाद, (ख) विद्यापाद, (ग) आनन्दपाद और (घ) तुर्यपाद। प्रथम पादमें अविद्याका संसर्ग रहता है। अन्तिम पाद इससे नितान्त विशुद्ध रहते हैं। विद्यापाद तथा आनन्दपादमें अमित तेजः-प्रवाहके रूपमें नित्य वैकुण्ठ विराजता है और यहीं तुरीय ब्रह्म अपने समग्र तेज तथा वैभवके साथ स्थित रहते हैं। अन्य अध्यायोंमें साकार तथा निराकार शब्दोंकी व्याख्या है। ब्रह्म स्वतः अपरिच्छिन्न है। अतः वह साकार होते हुए भी निराकार रहता है और इन दोनोंसे भी परे वर्तमान रहता है। महामायाका ही यह जगत् विलास है और अन्तमें यह जगत् महाविष्णुमें लीन हो जाता है। पञ्चम अध्यायमें मोक्षके उपायका कथन है। मुक्ति तत्त्वज्ञानके लाभसे ही होती है और उस ज्ञानका परिपाक भक्ति तथा वैराग्यके कारण सम्पन्न होता है। षष्ठ अध्यायमें ब्रह्माण्डके स्वरूपका परिचय कराया गया है तथा विष्णुके विभिन्न रूपोंकी उपासनासे भिन्न-भिन्न लोकोंकी प्राप्तिका निर्देश किया गया है। सप्तम अध्यायमें नारायणके यन्त्रका वर्णन है। अन्तिम अध्यायमें आदि नारायण ही गुरुरूपसे निर्दिष्ट किये गये हैं जिनकी एकमात्र निष्ठा करनेसे ही प्रपञ्चका उपशम होता है। इस उपनिषद्के मूल सिद्धान्त पुरुषसूक्तमें उल्लिखित हैं। रामानुजदर्शन तथा अन्य वैष्णवदर्शनोंपर इस उपनिषद्का प्रचुर प्रभाव पड़ा है। रामानुजके अनुसार अचित् तत्त्वके तीन प्रकारोंमें प्रथम भेद है—शुद्धसत्त्व और यही शुद्धसत्त्व त्रिपाद्विभूति, परमपद, परमव्योम, अयोध्या आदि शब्दोंके द्वारा व्यवहृत होता है। (द्रष्टव्य मेरा भारतीय दर्शन पृ० ४७२–४७३)

८. दत्तात्रेयोपनिषद्—इसमें दत्तात्रेयकी उपासनाका वर्णन है तथा तत्सम्बद्ध नाना मन्त्रोंके वर्णन तथा विधान-का कथन है। दत्तात्रेयके मन्त्रके बीजकी भी विशिष्ट व्याख्या है। उपनिषद् छोटा ही है।

९. नारायणोपनिषद्—यह उपनिषद् परिमाणमें बहुत छोटा है। इसमें चार खण्ड हैं जिनमें नारायणके अष्टाक्षर मन्त्रका उद्धार तथा माहात्म्य प्रतिपादित किया गया है।

१०. नृसिंहतापिनी-उपनिषद्—इस उपनिषद्के दो खण्ड हैं—पूर्व और उत्तर। इसमें नृसिंहके रूप तथा मन्त्रका विस्तृत वर्णन है। नृसिंहकी तान्त्रिकी पूजाका रहस्य इसमें विस्तारसे उद्घाटित किया है। इस प्रकार तान्त्रिक उपनिषदोंमें यह उपनिषद् महत्त्वपूर्ण तथा महनीय है। इसके ऊपर शङ्कराचार्यकी भी टीका मिलती है, जिसे अनेक आलोचक आद्य शङ्कराचार्यकी रचना माननेमें संकोच करते हैं। नृसिंह-के महाचक्रका वर्णन पूर्वतापिनीके पञ्चम उपनिषद्में विस्तारके साथ किया गया है। उत्तरतापिनीमें नव खण्ड हैं जिनमें

निर्विशेष ब्रह्मके स्वरूपका प्रामाणिक विवेचन है। अष्टम खण्ड तुर्य ब्रह्मकी महनीयता तथा व्यापकताके वर्णनमें समाप्त हुआ है। नवम खण्डमें जीव तथा मायाके साथ ब्रह्मके सम्बन्धका प्रतिपादन है। इस प्रकार यह ग्रन्थ अद्वैततत्त्वके सिद्धान्तोंकी जानकारीके लिये नितान्त प्रौढ तथा उपादेय है।

११. रामतापिनी-उपनिषद्—इसके भी दो खण्ड हैं जिनमें रामकी तान्त्रिक उपासनाका विस्तृत विवेचन उपलब्ध होता है। राम तथा सीताके मन्त्र तथा मन्त्रके क्रमशः उद्धार तथा लेखनप्रकारका वर्णन है। रामका षडक्षर मन्त्र यन्त्रमें किस प्रकार निविष्ट किया जा सकता है तथा उसका पूजन किस विधिसे किया जाता है, इसी विषयका यहाँ प्रामाणिक प्रतिपादन है। योगीलोग जिस परमात्मामें रमण करते हैं वही 'राम' शब्दके द्वारा अभिहित किया जाता है—

रमन्ते योगिनोऽनन्ते नित्यानन्दे चिदात्मनि।
इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते॥

राम-मन्त्रका बीज है—रां और इसीके भीतर देवत्रय तथा उनकी शक्तियोंका समुच्चय विद्यमान रहता है। रेफसे ब्रह्माका, तदनन्तर आकारसे विष्णुका तथा मकारसे शिवका तात्पर्य माना जाता है और इस प्रकार इन तीनों देवताओंकी शक्तियाँ—सरस्वती, लक्ष्मी तथा गौरी इस बीजमें विद्यमान रहती हैं—

तथैव रामबीजस्थं जगदेतच्चराचरम्।
रेफारूढा मूर्तयः स्युः शक्तयस्तिस्र एव च॥

तदनन्तर राममन्त्रके उद्धारका विस्तृत विवरण उपलब्ध होता है। उत्तरतापिनीमें राम-मन्त्रके तारकत्व तथा जपके फलका निर्देश है। प्रणवका अर्थ 'राम'में बड़ी युक्तिसे सिद्ध किया गया है। रामके साक्षात्कार करा देनेवाले मन्त्रोंका भी यहाँ निर्देश मिलता है। राम-मन्त्रके माहात्म्यका प्रतिपादन कर यह उपनिषद् समाप्त होता है। 'उपनिषद् ब्रह्मयोगी'की व्याख्याके अतिरिक्त 'आनन्दवन' नामक ग्रन्थकारने भी बड़ी सुबोध टीका इस ग्रन्थपर लिखी है। यह टीका मूल ग्रन्थके साथ सरस्वती-भवन ग्रन्थमाला (नं० २४)में काशीसे १९२७ ई० में प्रकाशित हुई है।

१२. रामरहस्य-उपनिषद्—इस उपनिषद्का विषय है रामकी पूजाका प्रतिपादन तथा तदुपयोगी मन्त्रों तथा विधानोंका विवेचन। राम-मन्त्र एक अक्षरसे आरम्भ होकर इकतीस अक्षरोंतकका होता है। इसका पर्याप्त वर्णन यहाँ मिलता है। इसके अतिरिक्त सीता, लक्ष्मण, भरत, शत्रुघ्न तथा हनुमान्‌के मन्त्रोंका भी वर्णन है। राम-मन्त्रके पुरश्चरणका भी विधान यहाँ किया गया है।

१३. वासुदेवोपनिषद्—इसमें वासुदेवकी महिमा बतलाकर गोपीचन्दनके धारण करनेका विशिष्ट वर्णन है। वैष्णवजनोंके मस्तकपर विराजमान त्रिपुण्ड्र, ब्रह्मादि देवतात्रय, तीन व्याहृति, तीन छन्द, तीन अग्नि, तीन काल, तीन अवस्था, प्रणवके तीनों अक्षरोंका प्रतीक बतलाया गया है। वासुदेव जगत्‌के आत्मस्वरूप हैं। उनका ध्यान प्रत्येक भक्तको करना चाहिये।

१४. हयग्रीवोपनिषद्—हयग्रीव भगवान्‌के नाना मन्त्रोंके उद्धारका प्रकार इस छोटे उपनिषद्में विशेषरूपसे किया गया है।

वैष्णव-उपनिषदोंका यही संक्षिप्त वर्णन है। इसके अनुशीलनसे स्पष्ट प्रतीत होता है कि वैष्णवमतके नाना सम्प्रदायोंमें जो उपासना-विधि इस समय प्रचलित है, उसका मूलरूप हमें यहाँ उपलब्ध होता है। इन्हीं उपनिषदोंके आधारपर ही पिछले मतोंका विकास सम्पन्न हुआ है। अतः वैष्णवमतके रहस्योंको भलीभाँति जाननेके लिये इन ग्रन्थरत्नोंका अनुशीलन नितान्त आवश्यक है।

ब्रह्मका स्मरण करो और आसक्तिका त्याग करो

अहो नु चित्रं यत्सत्यं ब्रह्म तद् विस्मृतं नृणाम्। तिष्ठतस्तव कार्येषु मास्तु रागानुरञ्जना॥

अहो! यह बड़े आश्चर्यकी बात है कि जो परब्रह्म परमात्मा नितान्त सत्य हैं, उन्हींको मनुष्योंने भुला दिया है। भाई! कर्मोंमें लगे रहनेपर भी तुम्हारे मनमें रागानुरञ्जना—उन कर्मोंमें आसक्ति नहीं होनी चाहिये।

औपनिषद आत्मतत्त्व

(लेखक—याज्ञिक पं० श्रीवेणीरामजी शर्मा गौड़, वेदाचार्य, वेदरत्न)

(१) वाङ्मय, मानवकी विशेषताओंका (आदर्श) पुञ्ज है। आहार-विहारपर्यन्त ही अपनी चर्याको सीमित न करते हुए, भावीकी ओर अग्रसर रहना, उसके लिये सतत प्रयत्न करना, मानव-जीवनकी एक विशेषता है। यह उसकी जन्म-जात कला है। वाङ्मयमें इसी कलाका सङ्कलन रहता है। जिसका आकलन कर अन्य मानव अपने लिये गतिपथ पाते हैं। वह कला साहित्यिक हो, आलङ्कारिक हो, भौतिक हो अथवा आध्यात्मिक हो, मानवके जीवन-विकासमें पर्यायेण आवश्यक हैं। प्रत्येक कलाका अपना वाङ्मय अपने विषयमें अवश्य सराहनीय है, तथापि अध्यात्मविवेक-कलापूर्ण वाङ्मय-का स्थान सर्वोच्च है। क्योंकि प्रत्येक वस्तु जो कि विश्वकी रङ्गभूमिपर प्रस्तुत हुई हो अथवा होनेवाली हो, दीप-ज्योतिके समान इस अध्यात्मसे ही, आत्मसत्त्व किंवा आत्मप्रकाश प्राप्त करती है। यह बात स्पष्ट ही है कि जगत्का कोई भी व्यवहार 'मैं' इस आत्मतत्त्वके बिना नहीं चल सकता। जगत्के किसी भी देश एवं कालका उच्चकोटिका दार्शनिक हो, चाहे **'आत्मानं सततं रक्षेत्'** कहनेवाला कोई महास्वार्थी व्यवहारी पुरुष हो, दोनों आत्मसापेक्ष हैं। इसीलिये अध्यात्म—वाङ्मय किसी भी देश-कालका हो, प्रशंसनीय है, सबके लिये आदरणीय है, संग्राह्य है, ज्ञेय है। उपनिषद्-वाङ्मय यह एक ऐसा अद्भुत वाङ्मय है जो अध्यात्मका प्रकाश देनेवाला है। इस दिशामें विश्वकी यह अद्वितीय वस्तु है। इस बातको सभी विद्वान् मानते हैं। बस, हम यहाँ उपनिषद्के उसी अध्यात्म-तत्त्वका दिग्दर्शन उपस्थित करना चाहते हैं।

(२) उपनिषदोंका क्या विषय है या होना चाहिये, इसमें कोई विवाद नहीं; क्योंकि इस बातको सभी जानते हैं तथा मानते हैं कि उपनिषद्का मुख्य विषय 'ब्रह्म' है। और मुख्य प्रयोजन **'ब्रह्मज्ञान'** है, जिससे कि ब्रह्म-प्राप्तिरूप मोक्ष मिलता है। उपनिषद् शब्द—उप-उपसर्गपूर्वक तथा नि उपसर्गपूर्वक 'षद्ऌ विशरणगत्यवसादनेषु' धातुसे निष्पन्न है, यही अर्थ बतलाता है। निःशेषतया आत्मतत्त्वके समीप पहुँचा देनेवाली विद्या, इस अर्थमें उपनिषद् शब्द यथार्थ है।

विवाद यदि है तो केवल इस विषयमें ही कि—वह ब्रह्म क्या है, ब्रह्म शब्दका अर्थ क्या लिया जाय अथवा उसका लक्षण क्या किया जाय ? इसका कारण यह है कि—'ब्रह्म' शब्द जिस प्रकार उलझी हुई वर्णमालासे बना है, उसी प्रकार वह अर्थके सम्बन्धमें भी गुथा हुआ है।

'ब्रह्म' शब्द निम्नलिखित अर्थोंमें व्यवहृत है—परमात्मा, जीव, जगत्कारण, जड-प्रकृति, परमाणु, शब्द और विद्या।

'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' 'जन्माद्यस्य यतः' 'तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः'—

यहाँ 'ब्रह्म' शब्द परमेश्वरवाचक है।

मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्।

(गीता १४। ३)

यहाँपर जड-प्रकृति तथा परमाणु अर्थमें 'ब्रह्म' शब्द मतभेदसे माना जाता है। **'ब्रह्म एवेदमग्र आसीत्'** यहाँपर जगत्कारण (उपादान) ब्रह्म-शब्दार्थ है।

'सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते।'

यहाँ विद्या, शब्द (वेद) आदि अर्थ है। उपनिषदोंमें 'जगत्कारण' इस अर्थमें ब्रह्म शब्द लेना उचित है (यह वाक्य-शेष आदि प्रमाणसे सङ्गत है)।

इसपर भी शङ्का अवश्य है कि 'जगत्-कारण जड प्रकृत्यादि लिये जायँ अथवा चेतन आत्मा ?' इसका समाधान भी अति सरल है। उसी ब्रह्मके बारेमें वहीं मिलता है—

'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' अर्थात् उस ब्रह्मने इच्छा की कि 'मैं सृष्टि करूँ' इस प्रकारकी इच्छा किंवा मनन जड-प्रकृतिमें सम्भव नहीं है, अतः 'ब्रह्म' शब्दसे चेतन आत्मा लेना ही उचित है। **'अयमात्मा ब्रह्म'** इन समानाधिकरण शब्दोंका भी यही स्वारस्य है।

यही चेतन आत्मा स्वयंप्रकाश है। इसे ही ब्रह्म, औपनिषद पुरुष किंवा उपनिषत्प्रतिपाद्य आत्मतत्त्व कहते हैं। इस उपनिषत्प्रतिपाद्य आत्मतत्त्वके स्वरूपके विषयमें उपनिषदों-के आधारपर ही वादियोंके अनेक मत हैं। उनपर सप्रमाण समालोचना करते हुए हम कुछ लिखना उचित समझते हैं, जिससे उपनिषत्प्रतिपाद्य आत्मतत्त्वका वास्तविक स्वरूप स्फुट हो सके।

(३) औपनिषद आत्मतत्त्वसम्बन्धी निम्न प्रकारकी विप्रतिपत्तियाँ उपस्थित की जा सकती हैं—

१–औपनिषद आत्मतत्त्व शरीरादि (भौतिक तत्त्व) से विलक्षण है या नहीं ?

२– ,, विभु किंवा अणु ?

३– ,, परिणामी सावयव किं वा नहीं ?

४– ,, ज्ञानादि का आश्रय किं वा तत्स्वरूप ?

५– ,, जगत्का उपादानकारण किं वा निमित्त ?

६– ,, अद्वितीय ही कारण, किं वा अनेक अन्य भी ?

७– ,, का जीवसे भेद किं वा अभेद ?

१. आत्मतत्त्व शरीरादिसे विलक्षण

पूर्वपक्ष—

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳ समाः ।'

(ईश० २)

कर्म करते हुए ही सैकड़ों वर्ष जीवनेच्छाका आदेश देते हुए यह श्रुति बतलाती है कि 'जीवन ही सब कुछ है और मरनेके बाद कुछ नहीं है ।' इसलिये इस प्रकारके कर्म करो जिससे तुम्हारा जीवन, जो कि पृथिव्यादि जड़तत्त्वोंके समुदायमें **'किण्वादिभ्यो मदशक्तिवत्'** है, बहुत समयतक रहे । यदि शरीरादिसे विलक्षण आत्मा हो और मरनेपर भी वह विद्यमान हो, तो फिर सैकड़ों वर्ष जीवित रहनेकी इच्छाका क्या महत्त्व ? जब कि वृद्धावस्था भी सन्निकट ही रहती है । शरीरमें कष्ट होनेपर उसके रक्षणका भी क्यों उपाय करें, यदि आत्माका कुछ बिगड़ता न हो ।

'यदेतद्रेतस्तदेतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः तेजः समुद्भूतम्,··· स्त्रियां सिञ्चति सास्यैतमात्मानम् अग्रगतं भावयति ।'

(ऐतरेय०)

'वीर्यस्वरूप आत्मा स्त्रीमें सिञ्चित होता है और स्त्री उसे (पतिकी) आत्मा मानकर पालती है ।'

'सस्यमिव मर्त्यः पच्यते' (कठोपनिषद्)

'अथ चैनं नित्यजातम्' (गीता २ । २६)

'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म' (गीता २ । २७)

उपर्युक्त वचनोंसे भी यही ज्ञात होता है कि आत्मा भौतिक तत्त्व है, शरीरादिसे विलक्षण नहीं है ।

उत्तरपक्ष—**'कुर्वन्नेवेह'** इस श्रुतिका पूर्वोक्त तात्पर्य नहीं है । आत्मतत्त्वको समझकर पुत्रैषणादिको छोड़कर संसारसे परे जो निरतिशय सुख प्राप्त नहीं कर सकता, वह अनात्मज्ञ पुरुष यज्ञादि शुभ कर्म करते हुए ही अपना आयुष्य पूर्ण करे । यही तात्पर्य है । रेतःसिञ्चनको प्रथम जन्म एवं उत्पत्तिको द्वितीय जन्म जो कहा है, वह आत्माके प्राकट्यके अवच्छेदक शरीरके सम्बन्धमें है, आत्मामें औपचारिक कथन है ।

इसी शरीरात्माका निराकरण यमराजने नचिकेताके प्रश्नोत्तरमें किया है—

'येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।'

(कठोपनिषद् १ । १ । २०)

'मनुष्य मरनेके बाद रहता है या नहीं ?' इस प्रश्नका उत्तर यमराजने यही दिया कि—

'तत्ते पदꣳ संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥'

न जायते म्रियते वा विपश्चि-
न्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥

(कठोपनिषद् १ । २ । १५, १८)

यहाँ यही आत्माका लक्षण बतलाते हुए सिद्ध कर दिया कि शरीरादि भौतिक तत्त्व सब विनाशी हैं । वे आत्मा नहीं हैं; क्योंकि आत्मा अजर-अमर है । अर्थात् वह **'जायते'** आदि षड्भावोंसे रहित है ।

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥

(कठोपनिषद् १ । ३ । १०)

वह आत्मा इन्द्रिय, पृथिव्यादि विषय, अन्तःकरणादि सबसे भिन्न है । शरीरसे सुतरां विलक्षण है ।

२. औ० आत्मतत्त्व विभु

पूर्वपक्ष—शरीरादि विलक्षण आत्मा अणु है, ऐसा सम्प्रदायाचार्यादि मानते हैं । उनका आशय है कि—

'अणोरणीयान्' (कठोपनिषद् १ । २ । २०)

यह आत्माका स्वरूप है ।

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽनन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।

(कठोपनिषद् २ । ३ । १७)

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा···तमात्मस्थम् ॥

(कठोपनिषद् २ । २ । १२)

इन श्रुतियोंसे आत्माका परिमाण अङ्गुष्ठमात्र ही मालूम होता है ।

'वालाग्रशतभागस्य' (श्वेताश्वतर० ५ । ९) इस मन्त्रमें आत्माका अणु परिमाण स्पष्ट ही बतलाया है, एवं अणु परिमाण आत्माका तत्तल्लोकगमन भी सम्भव है । अतः आत्माका परिमाण अणु है—

उत्तरपक्ष—'**अणोरणीयान्**' इस मन्त्रवर्णसे जो 'अणुसे भी अणु' ऐसा आत्माका स्वरूप कहा है, यह उसकी स्तुतिमात्र है, परिमाण-निर्णय नहीं ।

अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा ।
प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्टसिद्धयः ॥

ये अष्टसिद्धियाँ आत्मामें बतलायी गयी हैं । इसीलिये आगे '**महतो महीयान्**' (बड़े-से-बड़ा) यह वाक्य-शेष भी संगत होगा, अन्यथा परस्पर व्याघात उपस्थित होगा । जो अणु है वह महान् कैसे ? यदि माना जाय तो परिमाणभेदसे आत्मामें भी भेद माना जायगा, जिससे कि आत्माको अनित्य मानना अनिवार्य हो जायगा । अस्तु, अङ्गुष्ठादिमात्रस्वरूपका जो कथन है वह लिङ्ग-शरीरादिके तात्पर्यसे है । आत्मामें औपचारिक है । इस प्रकार विपक्षका बाधन करके स्वपक्ष-(विभुत्व) साधनार्थ श्रुतियोंको प्रमाणरूपेण देते हैं—

'**एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा**' (कठोपनिषद् १ । ३ । १२)

यहाँ बतलाया गया है कि प्रच्छन्नतया सर्वभूतोंमें आत्मा स्थित है । यह बात बिना आत्माके विभु माने नहीं घटित हो सकती है । इसलिये आत्मा विभु है ।

ईशा वास्यमिदꣳ सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।
(ईशोपनिषद् १)

सारा जगत् परमेश्वरेण (ईशा) व्याप्त है—आच्छादित है (वास्यम्) ।

'**एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः ।**'

आत्मासे विभु आकाश प्रकट हुआ । अणु आत्मासे विभु आकाशका होना सम्भव नहीं है ।

'**अयमात्मा ब्रह्म**' '**एकमेवाद्वितीयम्**'

ब्रह्म शब्दका ही अर्थ व्यापक है । ब्रह्मपदाभिधेय आत्मा अणु कैसा ? अद्वितीयता तथा एकताके बिना विभुताका सम्भव नहीं है ।

'**तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम्**' (श्वेताश्वतरोपनिषद्)

उस पुरुषको अनादि और महान् कहा है ।

'**अस्थूलमनण्वह्रस्वम्**' (बृहदारण्यक०)

यहाँ अणुताका शब्दशः प्रतिषेध भी मिलता है । अतः औपनिषद आत्मा अणु नहीं, प्रत्युत विभु है, सर्वान्तर्यामी है ।

३. आत्मा परिणामी तथा सावयव नहीं

पूर्वपक्ष—कायाकार परिणामी आत्मा है । यह सावयव होनेपर भी कथञ्चित् नित्य ही है । उनका कहना है कि जिस पदार्थके गुण जहाँ उपलब्ध हों, उस परिधिमें ही वह पदार्थ मानना उचित है । आत्माके ज्ञानादि गुणोंकी उपलब्धि यदि शरीरावच्छेदेन ही है तो शरीरव्यापी ही आत्मा मानना चाहिये । न अणु और न विभु । अवयवोंमें संकोच-विकास होता है, अतः चींटीकी आत्मा हस्ति-शरीरमें व्याप्त हो सकती है और हस्तीकी आत्मा चींटीमें भी । ये उपनिषद्को प्रमाण न माननेवाले कुतार्किकोंमेंसे हैं । (जैन)

उत्तरपक्ष—यह सिद्धान्त युक्त्या और श्रुत्या दोनोंके विरुद्ध है । संकोच-विकास ये परिमाणभेद एक वस्तुमें सम्भव नहीं । यदि माना जाय तो आत्माको उत्पाद-विनाशशाली मानना पड़ेगा । जिससे कृतहानि और अकृताभ्यागमरूप दोष आ सकेंगे ।

अवस्थान्तरापत्तिको परिणाम कहते हैं । नित्य आत्माका अवस्थान्तर प्राप्त करना भी संगत नहीं है । उपनिषदोंमें कूटस्थता बतायी है ।

'**ध्रुवं तत्**' (कठोपनिषद्)

'**न जायते म्रियते वा०**' (कठोपनिषद् १ । २ । १८)

'**अविकार्योऽयमुच्यते**' (गीता २ । २५)

इस प्रकार औपनिषद आत्मतत्त्व आत्मा परिणामी किंवा सावयव भी नहीं है, यही ठीक है ।

४. आत्मा ज्ञानस्वरूप, ज्ञानाश्रय नहीं

पूर्वपक्ष—न्यायादि दर्शनोंमें आत्माका यही मुख्य लक्षण माना गया है कि आत्मा वही है जो ज्ञानाधार है । आत्मा स्वतन्त्र द्रव्य है, उसमें समवायसे ज्ञान, सुख, दुःख, इच्छा आदि चतुर्दश गुण उत्पन्न होते हैं और कार्यकारणभावके पौर्वापर्य नियमके (Theory of Causation) अनुसार युक्ति भी सङ्गत है । प्रमाण, प्रमिति, प्रमेय, प्रमाता—इनमें भेद आवश्यक है । इसी प्रकार यदि ज्ञान ही आत्मा है तो घटविषयक ज्ञान आत्मा है या पटविषयक ? यह प्रश्न निरुत्तर रहेगा ।

'**यः सर्वज्ञः सर्ववित्**' इस श्रुतिमें 'सर्वज्ञ' शब्दका यही अर्थ है कि 'सर्वपदार्थविषयक ज्ञानवान्' । यहाँ आधारका

बोध अनिवार्य है। इसी प्रकार **'असुखम्'** इस श्रुतिका भी 'आत्मा सुखभिन्न है' यह अर्थ मानना चाहिये।

उत्तरपक्ष—आत्मा ज्ञानस्वरूप ही है। ज्ञानभिन्न सभी पदार्थ जड़ होते हैं और आत्माको जड़ मानना महामूर्खताका लक्षण है। उपनिषदोंमें कहा है—

'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः' (बृहदारण्यकोपनिषद्)
'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तैत्तिरीयोपनिषद्)
'अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' (बृहदारण्यकोपनिषद्)
'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (")

इन वाक्योंमें आत्माको ज्ञानस्वरूप कहा है। **'विज्ञानम्'** इस वाक्यमें विशेषेण ज्ञान जिसका है, इत्यादि रीतिसे व्याख्यान स्वरशास्त्रके विपरीत होनेके कारण नहीं माना जा सकता। इसलिये औपनिषद आत्मा ज्ञानस्वरूप है यह मानना उचित है। घटविषयक विज्ञान आत्मा है किंवा पटविषयक ? इस प्रश्नका यही उत्तर है कि—**'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'** (तैत्तिरीय०) यहाँपर सभी पद लक्षणवृत्तिसे स्वार्थेतर-व्यावृत्त वस्तुस्वरूपके बोधक हैं।

ज्ञान शब्द ज्ञानेतरव्यावृत्त ब्रह्मका बोधक है। अर्थात् ब्रह्म अज्ञानरूप नहीं है अथवा सर्वविषयक ज्ञानको आत्मा कहा जाय तो कोई आपत्ति नहीं है, क्योंकि प्रत्येक सर्वज्ञ इसलिये नहीं हो सकेगा कि वह उपाधिपरिच्छिन्न है। एवं ज्ञानके साधन जो कि अन्तःकरणवृत्त्यादिक हैं, वे सन्निहित नहीं होते, जिस विषयके लिये सामग्री होती है उस विषयमें ज्ञान अवश्य ही होता है।

५. आत्मा उपादान-कारण और निमित्त-कारण

पूर्वपक्ष—**'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद् ब्रह्म।'**

—इत्यादि श्रुतियोंसे जगत्का कारण 'ब्रह्मात्मतत्त्व' है, यह अवगत हुआ। यहाँ यह शङ्का हो सकती है कि घटकी मृत्तिकाके समान उपादान-कारण है किं वा घटके प्रति कुलालके समान निमित्तकारण है ? उचित यही होगा कि उसे 'निमित्त-कारण' माना जाय। क्योंकि उस ब्रह्मके विषयमें उपनिषद्में कहा गया है कि—**'स ऐक्षत ईक्षाञ्चक्रे'** (प्रश्नोपनिषद्) (सृष्टिकी उसने इच्छा की)। इच्छा तथा मननपूर्वक कार्य करना यह निमित्त-कारणका ही लक्षण है। आदान कारणके गुणधर्मोंके कार्यमें अनुवृत्ति पायी जाती है। यदि चेतन आत्माको जगत्का उपादान कहा जाय तो जगत्में कुछ भी जड़ न होकर सब चेतनस्वरूप ही होना चाहिये।

उत्तरपक्ष—यह ठीक है कि ईक्षण करनेवाला ब्रह्म जगत्का कारण है, किंतु उपादान भी मानना चाहिये। जो गुणधर्मके अनुवर्तनका प्रश्न है वह विवर्त माननेसे समाहित हो सकता है। जगत् अविद्याका परिणाम है और ब्रह्मात्मतत्त्वका विवर्त्त है। किसी निश्चयात्मक वस्तुका यदि अन्य रूपसे भान होने लगे तो उसे 'विवर्त्त' कहते हैं। जिस प्रकार रज्जुका सर्पाकार भान होता है। उपादानके ज्ञानसे कार्यका भी ज्ञान सरल होता है, यह विषय आत्माके सम्बन्धमें भी उपपन्न है।

उपनिषद्में प्रश्न किया गया है कि—

'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति।'

'किसके ज्ञानसे यह सब जाना जा सकता है।'

इस प्रश्नका उत्तर यही है कि—

आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदꣳ सर्वं विदितं भवतीति।

आत्मतत्त्वके श्रवण-मननादिसे यह सर्व जगत् ज्ञात हो सकता है। यह भान बिना आत्मानुवृत्ति (आत्माव्यतिरेकिता) के नहीं हो सकता, और अव्यतिरेकिता आत्माको उपादान माने बिना नहीं आ सकती। अतः आत्माको उपादान मानना भी आवश्यक है।

६. औपनिषद आत्मा ही केवल जगत्कारण

जो भी यह कार्यजाल दिखायी दे रहा है इस सबका कारण वह एक आत्मा ही है और कोई अन्य उसे अपेक्षित नहीं है। ऐतरेयोपनिषद्में कहा गया है कि—

ॐ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्, नान्यत्किञ्चन मिषत्। स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति।

(१।१।१)

'यह सारा जगत् पूर्वमें आत्मा ही था, अन्य कोई और तत्त्व नहीं था, उस आत्माने अपनी इच्छासे लोकका सर्जन किया।'

इससे यह सिद्ध है कि सृष्टिके मूलमें एक ब्रह्म-तत्त्व ही रहा है। सर्व जगत् उसका विवर्त्त है, इसलिये उससे विरूप है।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं
तस्य भासा सर्वमिदं विभाति॥

(कठोपनिषद्)

यह एक कारणवाद युक्तिसङ्गत भी है, दर्शनशास्त्रका उद्देश्य मूलतत्त्वका परिचय कराना ही है; क्योंकि मानव-

की यह स्वाभाविक प्रवृत्ति है कि वह अनेकोंमें एकता देखना चाहता है। अनेक वस्तुओंका भी किसी रूपसे एकीकरण चाहता है। उदाहरणके रूपमें देखिये—

राम, शिव, यज्ञदत्त, देवदत्त नामक व्यक्ति जब हमारे सम्मुख आते हैं तो हमारे अन्तस्तलमें प्रश्न उपस्थित होता है कि 'ये भिन्न ही हैं किं वा किसी रूपसे एक भी हैं?' उत्तर मिलेगा—'ये सब पुरुष हैं।' इसी प्रकार सीता, सावित्री, गोमती, रम्भा आदिमें भी शङ्का होगी। फलतः स्त्रीरूपसे उन्हें एक मान सकते हैं। इन स्त्री-पुरुषसमुदायमें भी मनुष्यत्वेन एकता मिलती है। यह मनुष्यसमूह, दूसरी ओर पशुसमूह, अन्य पक्षिसमूह और कुक्कुरसमूह—इनमें यदि भेद-शङ्का हो तो उसका समाधान है—'ये सब सजीव हैं', अर्थात् प्राणित्वेन (आत्मत्वेन) सबको एक कहेंगे।

इस ओर आत्मा हैं, कुछ जड़ पदार्थ भी हैं, इनमें भेदाभेद-विचारमें ही समस्त दार्शनिकोंका मस्तिष्क स्फोट है। कोई भी इनका एकीकरण नहीं कर पाते तथा जडोंके लिये एक प्रकृति-तत्त्व पृथक् भी मानते हैं, किंतु उपनिषद्की विचारधारामें—इसमें सन्तोष करना उचित नहीं माना गया तथा जड और आत्मा—इनमें भी एकताका अनुभव चाहा और सकल जडको भी **'आत्मैवेदमग्र आसीत्'** कहकर आत्मामें समाविष्ट किया गया। इस प्रकार आत्मा एक ही मूल कारण सिद्ध हुआ, यह श्रुति-सिद्धान्त ही नहीं, बल्कि युक्तियुक्त भी है। जैसा कि पूर्वमें आत्माको कारण सिद्ध किया जा चुका है। लोक-व्यवहारमें भी यह 'न्यूनतम कारणवाद' (Law of parsimony of causes) तथा सृष्टिकी मितव्ययिता (Law of economy of nature) प्रसिद्ध ही है। हम किसी कार्यकी उत्पत्ति यदि स्वल्प कारणोंसे कर सकें तो अधिक एकत्रित (सामग्री) करना उचित नहीं मानते। प्रत्युत ऐसा करनेवालेको 'अविद्वान्' कहते हैं।

इस प्रकार आत्मतत्त्व ही केवल जगत्का उपादान माना जाय, यह श्रुतिसम्मत ही नहीं, प्रत्युत युक्तिसम्मत भी है।

७. आत्मा और जीवमें अद्वैत

उपनिषत्प्रतिपाद्य आत्मतत्त्वका उसके कार्यभूत जगत्से तथा जीवसे भेद है अथवा अभेद? इस दिशामें उपनिषत्-सिद्धान्त तो यही है कि आत्मतत्त्व और जीवतत्त्व—इनमें भेद नहीं है और जगत् भी उससे वस्तुतः भिन्न नहीं है। इस विषयमें महान् मतभेद हैं—

पूर्वपक्ष—कुछ दार्शनिक प्रत्येक शरीरमें भिन्न-भिन्न आत्मा हैं और ईश्वर नहीं है, ऐसा मानते हैं। उनका कहना है कि यदि आत्मा एक हो तो एक ही आत्मामें एक काल-में भिन्न-भिन्न विरोधी गुण कैसे आ सकते हैं।

कुछ अन्य दार्शनिक ईश्वरको मानते हुए भी आत्माओंसे उसी प्रकार भिन्न मानते हैं, जिस प्रकार आत्माएँ सब परस्पर भिन्न हैं। मुण्डकोपनिषद्में कहा है कि—

'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया' (३ । १ । १)

यहाँपर ईश्वर और जीवके अभिप्रायसे ही 'द्वि' शब्दका प्रयोग किया गया है।

'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति'

आत्मा निरञ्जन होकर परमेश्वरकी समानता प्राप्त करता है। वह समानता दो भिन्न तत्त्वोंके ही व्यवहारमें आ सकती है।

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके
गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे।
छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति
पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः॥
(कठोपनिषद् १ । ३ । १)

संसारमें सुकृतके फलका पान करते हुए यद्यपि जीव और ईश्वर—ये दोनों ही फल पान नहीं करते, तथापि जीवसे सम्बन्ध होनेके कारण **'पिबन्तौ'** कहा है।

छाया तथा आतपके समान विलक्षण अर्थात् जीव संसारी और ईश्वर असंसारी है—ऐसा ब्रह्मज्ञजन कहते हैं। इस अर्थमें जीवेश्वर-भेद स्फुट बतलाया है।

× × ×

इसी प्रकार अन्य उपनिषदोंमें भी अनेक प्रकारसे आत्मतत्त्वका निर्देश है।

१. कर्ता-भोक्ता संसारी पुरुष है।
२. साक्षी जीव कर्मफलदाता ईश्वर है।
३. **'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह, नेति नेति'** आदि वचनोंसे बोध्य असंसारी आत्मा। (ऐतरेयोपनिषद्-शाङ्करभाष्यके अनुसार)

× × ×

१. **विश्व**—जागरितावस्थामें जिसको बाह्यका ज्ञान होता है। (माण्डूक्योपनिषद्)
२. **तैजस**—स्वप्नावस्थामें जिसको आभ्यन्तरका ज्ञान होता है। (माण्डूक्योपनिषद्)

३. **प्राज्ञ**—सुषुप्तावस्थामें जिसे कुछ भी भान नहीं होता है। (माण्डूक्योपनिषद्)

४. **तुरीय**—सर्वथा ईश्वर सर्वज्ञ अन्तर्यामी चतुर्थ है। (माण्डूक्योपनिषद्)

जब कि आत्माके ये भेद उपलब्ध हैं, तो एकात्मवाद (अद्वैत) कैसे समझा जाय ? यदि कहा जाय कि—

'तत्सत्यम्.....स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो'

इस छान्दोग्योपनिषद्में तत्=ब्रह्मके साथ 'त्वम्' पदार्थ जीवका अभेद बताया है, तो द्वैत कैसे माना जाय ? ठीक है, किंतु यह अर्थ ठीक नहीं है। तत् शब्द सत्यका परामर्श करता है और 'तत्त्वमसि'का प्रसङ्गसे यही अर्थ होगा कि—'हे श्वेतकेतो ! तू सत्य है, तेरे बिना यह शरीर आदि सब शून्य हैं। अब अद्वैत कैसे माना जाय ?'

यदि कहा जाय कि—**'एकमेवाद्वितीयम्'** यहाँ अद्वितीय तत्त्वका उल्लेख है, तो फिर जीव भिन्न कहाँसे रहेंगे ? यह भी ठीक नहीं। यहाँ 'एक' शब्दसे एक जातीय भी ले सकते हैं, जैसे समस्त घट एकजातीय मृत्तिकासे जायमान हैं न कि एक ही मृत्तिकासे समस्त घट बनें। यह अनुचित भी है, क्योंकि एक ही मृत्तिकासे नाना घट कैसे बन सकते हैं ?

उत्तरपक्ष—पूर्वोक्त विषय उपनिषत्-सिद्धान्तके प्रतिकूल है तथा आपातरमणीय भी है। जो हमें प्रति शरीरमें आत्मभेदका अनुभव होता है वह शरीरके भेदसे ही है, जैसा कि एक ही आकाशके घट, मठ आदि उपाधि-भेदसे भेद व्यवहारमें आता है, वस्तुतः भेद नहीं होता है।

जो यह कहा गया कि विपरीत गुणोंका समावेश कैसे ? उसका उत्तर पहले ही दिया जा चुका है कि आत्मा निर्गुण है। सभी गुण अन्तःकरणके ही आत्मामें प्रतिफलित होते हैं। आत्माके लिये कहा गया है कि **'असङ्गो हि सः'** (वह असङ्ग=गुणादि धर्मरहित है।) बृहदारण्यकोपनिषद्में कहा है कि—

'कामो विचिकित्सा ह्रीर्धीरित्येतत्सर्वं मन एव।'

इससे यह सिद्ध है कि—आत्मामें ये सब धर्म नहीं हैं, सुख-दुःखादि सब गुण अन्तःकरणमें ही हैं।

'द्वा सुपर्णा' आदि वाक्योंमें जो जीवेश्वर-भेदकी कल्पना बतलायी है, वह भी औपचारिक है, वास्तविक नहीं है।

कर्ता, ईश्वर, असंसारी, प्राज्ञ, विश्व, तैजस, तुरीय आदि एक ही आत्माकी औपाधिक दशाएँ हैं, न कि इन नामवाले कोई भिन्न आत्मा हैं।

तत्सत्यम्.....स आत्मा..... तत्त्वमसि।'

—का जो आधुनिक आर्यजन अर्थ करते हैं, वह ठीक नहीं है; क्योंकि उससे प्रकरणसङ्गति नहीं बैठती।

तत् सत्यम्=वह ब्रह्म सत्य है (असत्यव्यावृत्त है)। **स आत्मा**=वही ब्रह्म आत्मा है। **तत्त्वम्**=तुम भी वही ब्रह्म हो, तत् शब्दसे विशेषणवाच्य सत्यका परामर्श करना अनुचित है। इससे जीवब्रह्मैक्य सिद्ध है।

'एकमेवाद्वितीयम्' यहाँ 'एक' शब्दका अर्थ 'कैवल्य' है, जो कि 'सजातीय, विजातीय और स्वगतभेदशून्य' अर्थमें आता है। यदि पूर्वोक्त ही अर्थ माना जाय तो **'नेह नानास्ति किञ्चन'** इत्यादि वचन भी असङ्गत होंगे। निम्नलिखित वाक्योंसे भी अद्वैत कथित है—

'यथाग्नेः क्षुद्राः स्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति, एवमेवास्मादात्मनः सर्वे आत्मानो व्युच्चरन्ति।'

(बृहदारण्यकोपनिषद्)

प्रथमावस्थामें एक ही आत्मतत्त्व है और उसीके समस्त अग्निकणके समान भेद हैं।

'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्।'	(छान्दोग्योपनिषद्)
'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्।'	(,,)
'अहं ब्रह्मास्मि।'	(,,)
'अयमात्मा ब्रह्म।'	(,,)

इन वाक्योंसे जीव और ब्रह्मकी वास्तविक एकता स्फुट ही है।

× × ×

'नेति' 'यतो वाचो निवर्तन्ते' आदि वाक्योंसे भी पूर्वोक्त अद्वितीय आत्मतत्त्व ही प्रतिपाद्य है। जैसे—एक अपराधी मुग्ध-पुरुषसे उसका स्वामी कह दे कि 'तुझे धिक्कार है, तू मनुष्य नहीं है।' यह सुनकर मुग्ध पुरुष सन्दिग्ध होकर अन्य किसी विज्ञके पास जाकर अपने स्वरूपके सम्बन्धमें पूछने लगे कि 'कृपया मुझे बतलाइये मैं कौन हूँ।' वह विज्ञ पुरुष उसकी मुग्धतापर मन-ही-मन हँसकर उससे कहेगा कि—'मैं क्रमशः तुझे समझा दूँगा।' इतना कहकर वह विज्ञ पुरुष मुक्त पुरुषको समझावेगा कि 'तू घट, पट, पृथिवी, शरीर आदि नहीं है, न पाषाण है, न जल है और

न तेज है अर्थात् तू अमनुष्य नहीं है।' इस प्रकार विज्ञ पुरुषद्वारा अमनुष्य प्रतिषेधरूपसे 'तू मनुष्य है' यह समझाया जा सकता है; किंतु वह मुग्ध पुरुष यदि समझदार होगा तभी समझ सकेगा न कि मुग्धावस्थामें।

इसी प्रकार 'नेति' शास्त्र संसारकी दृश्य सकल वस्तुओंका प्रतिषेध करते हुए ब्रह्मस्वरूपका परिचय कराते हैं। किंतु इन वाक्योंसे आत्मावबोध अन्तःशुद्धि होनेपर ही होगा, न कि उस मुग्ध पुरुषकी तरह जिसे 'तू अमनुष्य नहीं' यह कहनेपर तो क्या, किंतु 'तू मनुष्य है' यह कहनेपर भी बोध नहीं हो पाता, अपवित्र रहनेपर।

इस प्रकार पूर्व शङ्का-समाधानोंसे औपनिषद आत्मतत्त्वका संक्षिप्त परिचय कराया जा सकता है। वस्तुतः वह असंसारी, अनिर्वचनीय अद्वितीय है। लेखके कलेवरवृद्धिके भयसे इस विषयको यहीं समाप्त किया जाता है। यदि इस लेखके द्वारा पाठकोंका किञ्चिन्मात्र भी लाभ होगा तो लेखक अपना परिश्रम सफल समझेगा।

उपनिषदोंका महत्त्व और उद्देश्य

(लेखक—श्रीताराचन्द्रजी पाण्ड्या, बी० ए०)

वेदोंके कर्मकाण्ड-भागकी तो गीताने अप्रशंसा-सी ही की है (श्रीमद्भगवद्गीता २। ४२–४५; ९। २०-२१), परंतु उपनिषदोंसे ही तो गीताकी उत्पत्ति हुई है—वह उपनिषद्-रूपी गायोंका दूध है और जैसा कि गीताके प्रत्येक अध्यायको समाप्त करनेवाले शब्दोंसे सूचित है, गीता स्वयं भी एक उपनिषद् है। उपनिषदोंके अनेक मन्त्र प्रायः ज्यों-के-त्यों गीतामें गुम्फित हैं।

अशाश्वत, जड, परस्वरूप सांसारिक पदार्थोंको छोड़कर शाश्वत, विज्ञानघन, आनन्दमय, निजस्वरूप आत्माको पहचाननेका और उससे तन्मय हो जानेका जो दिव्य और सनातन ज्ञान आदिम कालमें उद्भूत—अवतरित—हुआ था, वह उपनिषदोंमें निहित है। उपनिषदोंका लक्ष्य है—**'आत्मानं विद्धि'**—आत्माको—अपने आपको जानो—पहचानो। जो इस आत्माको नहीं जानते और उसके स्वरूपसे विमुख रहते हैं। वे आत्मघाती हैं, उनकी अधोगति होती है—

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः॥
(ईशावास्योपनिषद् ३)

आत्मज्ञानको ही विद्या माना है और शेषको अविद्या। अविद्यासे मोहजनक विनश्वर लौकिक सुख भले ही प्राप्त हो जायँ, परंतु अनन्त और वास्तविक आनन्द (अमृतत्व) तो विद्यासे ही उपलब्ध हो सकता है। जो विद्यासे रहित है, वह न तो स्वयं कल्याण-पथपर चल सकता है और न दूसरोंका ही मार्ग-प्रदर्शन कर सकता है—

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः
स्वयं धीराः पण्डितम्मन्यमानाः।
दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा
अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः॥
(कठोपनिषद् १। २। ५)

किंतु विद्या वही सुफल दे सकती है जो सच्ची और हार्दिक हो; मिथ्या या कपटपूर्ण (Hypocritical) होनेपर तो वह विद्या (या विद्याभास) अविद्यासे भी अधिक अनर्थकारिणी हो जाती है—

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते।
ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाꣳरताः॥
(ईशावास्योपनिषद् ९)

विद्या श्रेय है और अविद्या प्रेय है। प्रेयसे श्रेय अधिक उपादेय है। जो विद्या और अविद्याकी भिन्न-भिन्न सिद्धियोंको समझता है और अपने उच्चतर एवं एकमात्र लक्ष्य आत्मोपलब्धिसे च्युत नहीं होता, वह दोनोंका सदुपयोग करके लाभ उठा सकता है अर्थात् अविद्यासे मृत्यु अर्थात् लौकिक कष्टोंको दूर करके और इस प्रकार अपेक्षाकृत सुखपूर्वक विद्याका साधन करके अमृतत्वको प्राप्त कर सकता है—

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते।
(ईशावास्य० १४)

परंतु यथार्थ और एकमात्र उद्देश्य तो अमृतत्वकी प्राप्ति ही रखना चाहिये और अन्य सब कामनाओंको हेय ही समझना चाहिये।

पराचः कामाननुयन्ति बाला-
स्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम्।
अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा
ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते॥
(कठोपनिषद् २। १। २)

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥
(कठोपनिषद् २ । ३ । १४)

आत्माके लिये शरीर है, न कि शरीरके लिये आत्मा । शरीर तो आत्माकी गति (ऊर्ध्वगति या अधोगति) के लिये एक साधन है । इसका उपयोग करनेवाला इससे भिन्न है ।

आत्मानꣳ रथिनं विद्धि शरीरꣳ रथमेव तु ।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥

नचिकेता, जाबाल आदिकी अनेक कथाओंसे उपनिषदोंकी प्रभावकता और भी अधिक बढ़ी हुई है। ये सुन्दर, सरल और हृदयस्पर्शी कथाएँ जिस सात्त्विक प्राचीन कालकी घटनाओंका वर्णन करती हैं, उसे मानो हजारों और लाखों वर्षोंके व्यवधानको दूर करती हुई आँखोंके सामने ले आती हैं और उसकी पवित्रताकी सुगन्ध हृदयमें भर देती हैं ।

उच्च आध्यात्मिक ज्ञानके विषयवाले होनेपर भी उपनिषदोंके अनेक वाक्य निम्नस्तरके दैनिक जीवनके लिये भी अत्युपयोगी हैं । **'तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम्' 'मा विद्विषावहै'** आदि वचनोंके अनुसरणकी वर्तमान जगत्के हित, सुख तथा रक्षाके लिये कितनी आवश्यकता है, यह सूर्य-प्रकाशवत् इतना सुस्पष्ट है कि इसको बतानेकी आवश्यकता नहीं है ।

उपनिषद्-ग्रन्थोंका रचनाकाल

(लेखक—ज्यो० भू० पं० श्रीइन्द्रनारायणजी द्विवेदी)

संस्कृत साहित्यमें उपनिषद्-ग्रन्थोंका स्थान बहुत ऊँचा है । यहाँतक कि वेदोंके शिरोभागके नामसे उपनिषदोंका परिचय दिया जाता है और अध्यात्मज्ञानके लिये उपनिषद्-ग्रन्थ ही एकमात्र साधन हैं । वेदान्तसूत्र और श्रीमद्भगवद्गीता आदि समस्त गीताएँ उपनिषदोंके ही ज्ञानरत्नोंसे परिपूर्ण हैं । अवश्य ही हमारे उपनिषद्-ग्रन्थोंमें सबसे अधिक मान उन उपनिषदोंका है, जो संहिता अथवा ब्राह्मणरूप वेदोंके अन्तर्गत हैं; किंतु उन उपनिषदोंका भी मान है, जिनके मूल वेद और ब्राह्मणके उपलब्ध भागोंमें हमको वर्तमान समयमें नहीं मिलते और वेदानुयायी पौराणिक साहित्यमें जिनके प्रमाण मिलते हैं । ये सब उपनिषद्-ग्रन्थ, संस्कृत-साहित्यमें हम भारतीयोंके ज्ञानकाण्डके भण्डार माने जाते हैं ।

हमारे उपनिषद्-ग्रन्थोंका इस प्रकार मान देखकर किसी चाटुकारने अकबरके समयमें 'अल्लोपनिषद्' नामकी एक छोटी-सी पुस्तिका लिखी थी, जिसमें अर्बी और संस्कृतकी मिश्रित भाषामें दस गद्य हैं और रसूल, महम्मद, अकबर आदि शब्द आये हैं; किंतु इतने स्पष्ट प्रमाणोंके होते हुए भी इस समयके एक इतिहासके विद्वान्के मुखसे उसकी गणना वैदिक साहित्यमें कराके मुसल्मानोंके पुष्टीकरणकी नीतिसे चाटुकारी दोहरायी गयी है—यह कितने आश्चर्यकी बात है । इतना ही नहीं, हमारे उपनिषद्-ग्रन्थोंकी ओरसे श्रद्धा हटानेके अभिप्रायसे प्रो० मैक्समूलर-जैसे विद्वान्ने एक 'मक्स्योपनिषद्' नामकी पुस्तिका रची थी और लोगोंके आपत्ति करनेपर प्रोफेसर साहबने लिखा था कि हमने मज़ाकके तौरपर इसकी रचना की है । प्रोफेसर साहबका वह पत्र 'सरस्वती' मासिक-पत्रिका (प्रयाग) में छपा था । सम्भवतः इसी प्रकार दूसरे चाटुकार, मज़ाकी अथवा अपने धार्मिक मतके समर्थनमें उपनिषद्नामसे कुछ पुस्तकें लिखनेकी चेष्टा करनेवाले और भी हुए हों अथवा भविष्यमें हों, जिनकी रचनासे लोगोंको उपनिषद्-ग्रन्थोंके विषयमें सन्देह हो । अतएव केवल उपनिषद् नामपर नहीं—उसके आधार और ज्ञानोपदेशपर विचार करके हमको निश्चय करना चाहिये कि ये ग्रन्थ वस्तुतः उपनिषद्-ग्रन्थ हैं अथवा चाटुकारों और धूर्तोंकी कपोल-कल्पना है ।

जिन उपनिषद्-ग्रन्थोंका हमारे संस्कृत-साहित्यमें सर्वोच्च स्थान है और जिनका अस्तित्व हमारे वैदिक साहित्यमें उपलब्ध है, आज हम उन्हीं उपनिषद्-ग्रन्थोंके रचना-कालपर विचार करना चाहते हैं । मैत्रायणीशाखामें अपाणिनीय शब्दोंको देखकर कुछ लोगोंका मत है कि वह शाखा पाणिनिके पूर्वकी है । अतएव मैत्र्युपनिषद् भी पाणिनिके पूर्वकालकी है, किंतु भाषातत्त्वके विद्वानोंके इस मतसे हम सहमत नहीं कि किसी ग्रन्थमें अपाणिनीय शब्दके प्रयोगसे उसको हम पाणिनिसे पूर्वका ग्रन्थ मान लें, अथवा उसके आधारपर पाणिनिके समयको हम पीछे हटानेकी चेष्टा करें; क्योंकि संस्कृत-साहित्यमें न जाने कितने आधुनिक ग्रन्थ भी ऐसे हैं, जिनमें अपाणिनीय शब्दोंके प्रयोग अधिकतासे मिलते हैं ।

अवश्य ही मैत्र्युपनिषद् (६ । १४) में ज्यौतिष-सम्बन्धी 'मघाद्यं श्रविष्टार्द्धम्'के रूपमें दक्षिणायनका वर्णन आया है, जिससे यह सिद्ध होता है कि उस समय आधे धनिष्ठासे उत्तरायण (मकरका आरम्भ) होता था। स्व० बा० लोकमान्यतिलकने गीतारहस्य (पृ० ५५२) में लिखा है कि 'मैत्र्युपनिषद् ईसाके पहले १८८० से १६८० वर्षके बीच कभी-न-कभी बना होगा। क्योंकि लोकमान्यके मतसे वेदाङ्ग ज्यौतिष-कालका उदगयन, मैत्र्युपनिषद्-कालीन उदगयनकी अपेक्षा लगभग आधे नक्षत्रसे पीछे हट आया था। ज्योतिर्गणितसे यह सिद्ध होता है कि वेदाङ्ग-ज्यौतिषमें कही गयी उदगयन-स्थिति ईसाई सन्के लगभग १२०० या १४०० वर्ष पहलेकी है' (गीतारहस्य पृ० ५५२)। सारांश यह कि लोकमान्यके मतसे मैत्र्युपनिषद् ग्रन्थका रचनाकाल, ईसासे पूर्व कम-से-कम १२०० वर्ष सिद्ध होता है।

मैत्र्युपनिषद्-ग्रन्थमें अनेक स्थलोंमें छान्दोग्य, बृहदारण्यक, तैत्तिरीय, कठ और ईशावास्य-उपनिषदोंके वाक्य तथा श्लोक प्रमाणार्थ उद्धृत किये गये हैं। अतएव यह स्वयंसिद्ध है कि छान्दोग्य, बृहदारण्यक, तैत्तिरीय, कठ और ईशावास्य उपनिषद्ग्रन्थ ईसाके पूर्व १२००-१४०० वर्ष (मैत्र्युपनिषद्-ग्रन्थ रचनाकाल) के भी बहुत पहलेके हैं। अवश्य ही ज्यौतिषगणितके अनुसार लोकमान्यतिलकने जो समय निश्चित किये हैं, वे समय वस्तुतः निश्चित ही हैं—यह कहना ठीक नहीं है; क्योंकि आधुनिक गणितज्ञोंके मतसे ज्यौतिषकी वही स्थिति जो मैत्र्युपनिषद्-ग्रन्थमें कही गयी है—आधे धनिष्ठासे उत्तरायणका आरम्भ, ईसासे पूर्व जिस प्रकार १८८०-१६८० वर्ष पूर्व हुई होगी, ठीक उसी प्रकारकी स्थिति ईसासे २७८८०-२७१६८० वर्ष पूर्व भी थी और उसके पूर्व भी २६०००-२६००० वर्ष पूर्व होती रही है। अतएव हम इस बातको माननेके लिये बाध्य नहीं कि हमारे वैदिक साहित्यके शिरोभाग उपनिषद्-ग्रन्थ ईसासे पूर्व १८८०-१६८० वर्षमें ही रचे गये हैं। अवश्य ही जिन पाश्चात्य विद्वानोंके धर्म-ग्रन्थानुसार मानव-सृष्टिका आरम्भ ही ईसासे पूर्व लगभग ४००० वर्षसे माना जाता है, वे उपनिषद्-ग्रन्थोंके उत्तरायण-वर्णनसे अन्तिम काल ईसासे पूर्व १८८०-१६८० उपनिषद्-ग्रन्थोंका रचनाकाल मानें तो इसमें आश्चर्यकी बात नहीं है; किंतु वैदिकधर्मके माननेवाले भारतवासी हम जिनके सृष्टिका आरम्भकाल इस समय विक्रम संवत् २००५ के १९५५८८५०४९ वर्ष पूर्व माना गया है; और जिनके सिद्धान्त ज्यौतिषके गणित सहस्र चतुर्युगीय कल्पके आधारपर किये गये हैं; अपने उपनिषद्-ग्रन्थोंका रचनाकाल नहीं, आविर्भावकाल उस समयको मानेंगे जो मघा-नक्षत्रसे दक्षिणायन और आधे धनिष्ठा नक्षत्रसे उत्तरायणका समय वर्तमान सृष्टिमें (जिसके छः मन्वन्तर बीत चुके हैं और सातवें मन्वन्तरके अट्ठाईसवें कलियुगके ५०४९ वर्ष भी बीत चुके हैं) सबसे प्रथम आया होगा।

सारांश यह कि हमारे उपनिषद्-ग्रन्थोंका रचनाकाल, आधुनिक गणितज्ञोंके गणितसे ही अतिप्राचीन सिद्ध होता है और यदि पुरातत्त्वज्ञानके प्रचारसे पाश्चात्य विद्वानोंको अपने मानव-सृष्टिकालके आरम्भकालकी त्रुटि विदित हो गयी और वैदिक सृष्टिकी ओरसे अविश्वास हट गया तो वे भी यह बात मान लेंगे कि हमारे वैदिक साहित्यके शिरोभाग-उपनिषद्-ग्रन्थों-का रचनाकाल शताब्दियोंमें नहीं गिना जा सकता। हम आशा करेंगे कि पक्षपात और धर्मविरोधी भावनाको त्यागकर ऐतिहासिक जन हमारे इस विचारकी ओर अवश्य ध्यान देंगे कि उपनिषद्ग्रन्थोंके समय-निरूपणमें सबसे प्रथम धनिष्ठार्द्धके उत्तरायणको न मानकर सबसे अन्तके धनिष्ठार्द्धके उत्तरायण-को माननेके लिये क्या कोई प्रमाण है? और यदि नहीं तो, हमारा मत अवश्य सर्वमान्य होना चाहिये।

औपनिषद सिद्धान्त

ब्रह्म, सगुण, निर्गुण तथा निराकार, साकार। परमात्मा, परमेश, विभु, विश्व, विश्व-आधार॥
प्रणव, यज्ञ, यज्ञेश, सब प्रकृति, पुरुष, पर, वेद। भेदरहित, नित भेदमय, संयुत भेदाभेद॥
सर्वरूप, शुचि, सर्वमय, शाश्वत, सर्वातीत। शुद्ध सत्त्व; पुनि त्रिगुणमय, यद्यपि त्रिगुणातीत॥
नारायण, नरसिंह, श्रीकृष्ण, राम, गोपाल। सूर्य, शक्ति, गणनाथ, शिव, रुद्र, स्वयम्भू, काल॥
नाम-रूप-लीला विविध तत्त्व एक वेदान्त। वाणी-मन-मतिसे परे औपनिषद सिद्धान्त॥

वेदों और उपनिषदोंमें मांस-भक्षण और अश्लीलता नहीं है

(लेखक—पाण्डेय पं० श्रीरामनारायणदत्तजी शास्त्री 'राम')

वेद अपौरुषेय हैं—परमात्माके निःश्वासरूप हैं। वे ज्ञानके अक्षय एवं अगाध भण्डार हैं। वेदवेद्य परमात्मा और वेद दोनों ही 'ब्रह्म' नामसे प्रतिपादित होते हैं। वेद ज्ञानमय हैं और ज्ञान ही ब्रह्मका स्वरूप है। अतः वेद ब्रह्मसे भिन्न नहीं हैं। ब्रह्मके लिये विज्ञान, आनन्द, सत्य एवं अनन्त आदि विशेषण प्रयुक्त होते हैं; ये सभी वेदमें भी गतार्थ हो जाते हैं। यद्यपि ब्रह्म निर्विशेष है—अनिर्वचनीय है, तथापि जब हम वाणीद्वारा उसके स्वरूपके सम्बन्धमें कुछ कहनेको प्रस्तुत होते हैं, तब हम उसे सविशेष कर ही देते हैं। यह ब्रह्मकी न्यूनता नहीं, हमारी अपनी असमर्थता है। जैसे ब्रह्म अनवद्य और अनामय है, वैसे ही वेद भी हैं; अतः वेदमें कोई ऐसी बात नहीं हो सकती जो मनुष्यके लिये परम कल्याणमयी न हो। जब ब्रह्म ही शान्त और शिवरूप है तब उसीका ज्ञान वेद अशिवरूप कैसे हो सकता है? वेदका शिरोभाग है उपनिषद्, जो केवल ज्ञानप्रधान होनेसे 'ज्ञानकाण्ड' कहलाती है। वेदोंका अन्त अथवा वेदोंका चरम सिद्धान्तरूप होनेसे उपनिषद्को वेदान्त-शास्त्र भी कहते हैं। जीवमात्रके अकारण सुहृद् परमात्माने अपने स्वरूपभूत वैदिक ज्ञानका आलोक इसीलिये प्रकाशित किया कि सब लोग इस तमोमय जगत्से निकलकर प्रकाशमय परमात्मपदकी ओर बढ़ें। असत्से सत्की ओर और मृत्युसे अमृतपदकी ओर प्रगति कर सकें।

इतनेपर भी कुछ लोगोंने वेदोंपर लाञ्छन लगानेकी चेष्टाएँ की हैं, उनपर दोषारोपणका दुःसाहस किया है। उनकी समझमें वेदोंसे मांस-भक्षणकी प्रवृत्तिको प्रोत्साहन मिलता है और वेदोंमें उन्हें अश्लीलता भी दिखायी देती है। यह तो निर्विवाद सिद्ध है कि प्रकाशमें तम नहीं रह सकता। फिर भी, जब हम प्रकाशमें खड़े होते हैं तो हमें वहाँ अपनी ही छाया दीख पड़ती है। निर्मल जल या स्वच्छ दर्पणमें निकटसे देखनेपर हमें अपने ही प्रतिबिम्बका दर्शन होता है। यदि हम उस काली छायाको भी प्रकाशका अङ्ग तथा प्रतिबिम्बको भी जल और दर्पणका अवयवविशेष मान लें तो इससे हमारे ही अज्ञानका परिचय मिलेगा; इससे उन प्रकाशादि वस्तुओंकी निर्मलतामें दोष नहीं आ सकता। यही दशा उपर्युक्त आरोपोंकी भी है। वेदोंमें न मांसकी विधि है, न अश्लीलताका नग्न चित्रण ही। यह सब हमें अपने परिवर्तित दृष्टिकोणके कारण दृष्टिगोचर होता है। जैसे सब प्रकारकी आसक्तियोंके त्यागपूर्वक भगवान्के अनन्यशरण होनेसे ही श्रद्धालु भक्तको उनके यथार्थ तत्त्वका बोध या साक्षात् उनके स्वरूपकी प्राप्ति होती है, उसी प्रकार मत-मतान्तरोंके आग्रहसे रहित हो भक्तिभावसे वेद भगवान्की शरणमें जानेसे ही वेदके यथार्थ तत्त्वकी उपलब्धि हो सकती है। **'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः'**—'वेद अथवा भगवान् स्वयं ही दया करके जिसे अपना लें, उसीको वे प्राप्त होते हैं।' अतः केवल मेधावी पण्डित होनेसे या बहुतसे शास्त्रोंका अध्ययन कर लेनेमात्रसे अहङ्कारवश कोई वेदके यथार्थ तत्त्वको पूर्णतया नहीं जान सकता—**'न मेधया न बहुना श्रुतेन।'**

मनुष्योंमें अनेक प्रकृतिके लोग होते हैं; गीतामें उनको दो भागोंमें विभक्त किया गया है—एक दैवी प्रकृति और दूसरी आसुरी प्रकृति—

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च।

भयका अभाव, अन्तःकरणकी स्वच्छता, तत्त्वज्ञानके लिये ध्यानयोगमें निरन्तर स्थिति, दान, इन्द्रियसंयम, यज्ञ, स्वाध्याय, तप, सरलता, अहिंसा, सत्य, क्रोधका अभाव, त्याग, शान्ति, चुगली न खाना, समस्त प्राणियोंपर दया, अलोलुपता, मृदुता, लज्जा, अचञ्चलता, तेज, क्षमा, धृति, शौच, कहीं भी वैरभाव न होना तथा अभिमानका अभाव—ये सब दैवी प्रकृतिके लोगोंमें विकसित होनेवाले सद्गुण हैं।

आसुरी प्रकृतिके लोग इनसे सर्वथा विपरीत होते हैं। कौन-सा काम करना चाहिये और कौन-सा नहीं—हम किसमें लगें और किस कार्यसे अलग रहें—इन सब बातोंको वे बिल्कुल नहीं समझते। शौच, सदाचार और सत्य तो उनमें रहता ही नहीं। वे जगत्को बिना ईश्वरके ही उत्पन्न हुआ मानते हैं। इसके मूलमें कोई सत्य है, इसका कोई नित्य चेतन आधार है—इन सब बातोंको वे नहीं स्वीकार करते। उनकी समझमें केवल काम ही इस जगत्का हेतु है और यह स्त्री-पुरुषोंके संयोगसे ही सतत उत्पन्न होता है। इस मिथ्या ज्ञानका आश्रय लेनेसे उनका सत्स्वरूप आत्मा तिरोहित-सा हो जाता है; वे अल्पबुद्धि होनेके कारण सबका अहित करनेवाले

क्रूरकर्मी बन जाते हैं और जगत्‌के विनाशमें ही कारण बनते हैं। वे अपने मनमें ऐसी-ऐसी कामनाएँ पालते हैं, जो कभी पूर्ण न हो सकें। वे दम्भ, मान और मदसे उन्मत्त होते हैं और मोहवश मिथ्या सिद्धान्तोंको ग्रहण करके भ्रष्टाचारसे संयुक्त हो स्वेच्छाचारपूर्ण जीवन व्यतीत करते हैं। मरण-पर्यन्त अनन्त चिन्ताओंमें डूबे रहते हैं। सदा कामोपभोगमें संलग्न होकर—इतना ही सुख है—ऐसा मानते रहते हैं। सैकड़ों आशाके बन्धनोंमें बँधकर, काम-क्रोधपरायण हो, काम-भोगके लिये ही वे अन्यायपूर्वक धनसंचय करना चाहते हैं। आज यह पा लिया, कलको अमुक मनोरथ सिद्ध करूँगा, इतना धन तो मेरे पास है ही, फिर यह भी मेरा ही हो जायगा। अमुक शत्रुको तो मार डाला और दूसरे जो बचे हैं, उनका भी सफाया करके छोड़ूँगा। मेरी शक्ति किसीसे कम नहीं है—मैं ईश्वर हूँ, मैं भोगी हूँ, मैं सिद्ध, बलवान् और सुखी हूँ। धनी और जनताका नेता हूँ; संसारमें दूसरा कौन है जो मेरी बराबरी कर सके। मैं इच्छानुसार यज्ञ, दान और आनन्दोपभोग करूँगा। ये ही सब उनके मुखसे निकले हुए उद्‌गार हैं। वे अपने ही बड़प्पनकी डींग मारनेवाले, घमंडी तथा धन और मानके मदसे उन्मत्त होते हैं; और पाखण्डपूर्ण नाममात्रके यज्ञों-द्वारा अविधिपूर्वक यजन करते हैं। अहङ्कार, बल, दर्प, काम और क्रोधका आश्रय ले अपने और दूसरेके शरीरमें स्थित अन्तर्यामी परमेश्वरसे द्वेष करते और उनकी नित्य निन्दा करते हैं। तथा इसीलिये वे अन्ततोगत्वा बार-बार आसुरी योनि और नरकमें पड़ते हैं। (गीता अध्याय १६)

कहनेकी आवश्यकता नहीं कि प्रायः ऐसे आसुरी प्रकृतिके लोग ही मांस और अश्लील सेवनकी रुचि रखते हैं और अधिकांशमें ऐसे ही लोगोंने अर्थका अनर्थ करके सर्वत्र मद्य, मांस और मैथुनकी प्रवृत्तियोंको प्रसारित करने-की चेष्टाएँ की हैं।* कहा जाता है, वेदोंमें यज्ञके लिये पशुहिंसाकी विधि है। अतः वेदोंका मान रखनेके लिये कुछ लोग **'वैदिकी हिंसा हिंसा न भवति।'** वेदविहित हिंसाका नाम हिंसा ही नहीं है, ऐसा कहा करते हैं। परंतु हिंसा हिंसा ही है, फिर वह चाहे कैसी ही हो। वेदोंकी तो **यह** स्पष्ट आज्ञा है—**'मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि।'** (किसी भी प्राणीकी हिंसा न करे।) फिर वैदिकी हिंसा क्या वस्तु है। जगत्‌के प्राणियोंको कष्ट देनेवाले दस्युओं, आततायियों तथा पापियोंके लिये जो प्राणदण्डका आदेश मिलता है; वह हिंसा नहीं, दण्ड है। दण्ड अपराधीको ही दिया जाता है, निरपराधको नहीं। 'दस्युता', 'आततायीपन' अपराध है; अतः इनके लिये दण्डका औचित्य है; किंतु उन भेड़-बकरे आदि पशुओंका क्या अपराध है, जिनको दण्ड दिया जाय। वह भी यज्ञके नामपर। यज्ञ परमेश्वरकी आराधना है। परमेश्वर विश्वके पालक और शिवरूप हैं। अतः विश्वके संरक्षण और कल्याणमें योग देना ही परमेश्वरकी यथार्थ पूजा अथवा यज्ञ है। किसी निरपराध पशुके रक्त-मांससे परमेश्वरको तृप्त करनेकी कल्पना कितनी बीभत्स है! यह तो—

मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः।

—के अनुसार स्पष्टतः ईश्वरद्रोह है। यह ईश्वरद्रोह ही जिनकी प्रकृति है, उन असुरोंने ही समय-समयपर वेदोंके अर्थोंको बदलनेकी चेष्टा की है। बृहदारण्यकोपनिषद्‌में प्रथम अध्यायके तृतीय ब्राह्मणमें कथा आती है कि प्रजापतिके ज्येष्ठ पुत्रों—देवताओंने 'वाक्' आदि प्राणोंसे कहा, 'तुम हमारे लिये उद्‌गान करो।' उन्होंने वैसा ही किया। तब असुरोंने समझा कि इस प्रकार तो ये देवता हमें पराजित ही कर देंगे, अतः उन्होंने उन वाक् आदिको पापसे विद्ध कर दिया—**'पाप्मना-विध्यन्।'** इससे उनमें असत्य-भाषण आदिका दोष आ गया। जो असुर हमारी इन्द्रियोंपर भी अपने संस्कार डाल सकते हैं; उन्होंने ग्रन्थोंमें कुछ मिलानेकी चेष्टा की हो तो क्या आश्चर्य। इसीलिये कहा जाता है कि मांस खानेकी प्रवृत्ति मनुष्यमें स्वाभाविक नहीं; यह तो निशाचरोंके प्रयत्नसे हुई है—

मांसानां खादनं तद्वन्निशाचरसमीरितम्।

महाभारत अनुशासनपर्वमें कहा गया है कि प्राचीन कालमें मनुष्योंके यज्ञ-यागादि केवल अन्नसे ही हुआ करते थे। मद्य-मांस आदिकी प्रथा तो पीछेसे धूर्त असुरोंने चला

* यह सत्य है कि इधरके कुछ परम आदरणीय आचार्यों और महानुभावोंने भी किन्हीं-किन्हीं शब्दोंका मांसपरक अर्थ किया है। इसका प्रधान कारण यह है कि उनमेंसे अधिकांश परमार्थवादी महापुरुष थे। गूढ़ आध्यात्मिक एवं दार्शनिक विषयोंपर विशेष दृष्टि रखकर उनका विशद अर्थ करनेपर उनका जितना ध्यान था, उतना लौकिक विषयोंपर नहीं था। इसीसे उन्होंने ऐसे विषयोंका वही अर्थ लिख दिया जो देशकी परिस्थितिविशेषके कारण उस समय अधिकांशमें प्रचलित था।

दी। वेदमें इन वस्तुओंका विधान नहीं है।* असुर शब्दका अर्थ है—प्राणका पोषण करनेवाला। जो अपने सुखके लिये दूसरे प्राणियोंकी हिंसा करते हैं, वे सभी असुर हैं। आसुरी प्रकृतिके मनुष्य पढ़-लिखकर विद्वान् हो जानेपर भी देहासक्ति और देहाभिमान नहीं छोड़ पाते। वे शास्त्र इसीलिये पढ़ते हैं कि शास्त्रका मनमाना अर्थ करके अपने मतकी पुष्टि कर सकें। अतः शास्त्रसे वे यथार्थ ज्ञानको नहीं ग्रहण कर पाते। केवल शब्दोंकी व्युत्पत्ति करके खींचतानसे चाहे जो अर्थ निकाल लेना अपनेको और दूसरोंको भी धोखा देना है। वेद ईश्वरीय ज्ञान हैं। महर्षियों तथा मेधावी महात्माओंने वेदार्थको समझनेके लिये भी कुछ पद्धतियाँ निश्चित की हैं; उन्हींके अनुसार चलकर हमें श्रद्धापूर्वक वेदार्थको समझनेका यत्न करना चाहिये। भगवान्‌से प्रार्थना करनी चाहिये कि वे अन्तःकरणमें स्थित होकर कृपापूर्वक वेदोंके सत्य अर्थको प्रकट कर दें। भगवान्‌का आश्रय लेकर यदि वेदार्थका विचार किया जाय तो भगवत्कृपासे निश्चय ही सत्य अर्थका साक्षात्कार हो सकता है।

ऋग्वेदमें लिखा है—**'यज्ञेन वाचं पदवीयमानम्'** अर्थात् समस्त वेदवाणी यज्ञके द्वारा ही स्थान पाती है। अतः वेदका जो भी अर्थ किया जाय, वह यज्ञमें कहीं-न-कहीं अवश्य उपयुक्त होता हो—यह ध्यान रखना आवश्यक है। वेदार्थके औचित्यकी दूसरी कसौटी यह है—

बुद्धिपूर्वा वाक्प्रकृतिर्वेदे । (वैशेषिकदर्शन)

अर्थात् वेदवाणीकी प्रकृति बुद्धिपूर्वक है। अतः वेदमन्त्रका अपना किया हुआ अर्थ बुद्धिके विपरीत न हो—बुद्धिमें बैठने योग्य हो, इस बातपर भी ध्यान रखनेकी आवश्यकता है। साथ ही यह भी देखना उचित है कि हमने जो अर्थ किया है, वह तर्कसे सिद्ध तो होता है न? हमारा अर्थ तर्कसे असङ्गत तो नहीं ठहरता? निरुक्तकार कहते हैं—ऋषियोंके उत्क्रमण करनेपर मनुष्योंने देवताओंसे पूछा—'अब हमारा ऋषि कौन होगा? कौन हमें वेदका अर्थ निश्चित करके बतावेगा? तब देवताओंने उन्हें तर्क नामक ऋषि प्रदान किया।'* अतः तर्कसे गवेषणापूर्वक निश्चित किया हुआ अर्थ ऋषियोंके अनुकूल ही होगा। स्मृतिकार भी कहते हैं—

यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नापरः ।

'जो तर्कसे वेदार्थका अनुसन्धान करता है, वही धर्मको जानता है, दूसरा नहीं।' अतः समुचित तर्कसे समीक्षा करना वेदार्थके परीक्षणका तीसरा मार्ग है। चौथी रीति यह है कि इस बातपर दृष्टि रक्खी जाय कि हमारा किया हुआ अर्थ शब्दके मूलधातुके विपरीत तो नहीं है; क्योंकि निरुक्तकारने धातुज अर्थको ही ग्रहण किया है। पतञ्जलिने भी अपने महाभाष्यमें इसकी चर्चा की है—**'नाम च धातुजमाह निरुक्ते।'** इन चारों हेतुओंको सामने रखकर यदि वेदार्थपर विचार किया जाय तो भ्रमकी सम्भावना नहीं रहेगी।

प्रकृति स्वभावतः निम्नगामिनी होती है; अतः प्रकृतिके वशमें रहनेवाले मनुष्यकी प्रवृत्ति स्वभावतः विषयभोगकी ओर होती है। शास्त्र ईश्वरीय ज्ञान हैं; वे मनुष्यकी उच्छृङ्खल प्रवृत्तिको रोकने और उसे धर्म एवं सदाचारमें प्रतिष्ठित करनेके लिये ही अवतीर्ण हुए हैं। वेद तो साक्षात् भगवान्‌की वाणी हैं; अतः उनमें कोई ऐसी बात हो ही नहीं सकती, जो मनुष्यको अनर्गल विषयभोग एवं हिंसाकी ओर जानेके लिये प्रोत्साहन देती हो। वह तो असत्‌से सत्‌की ओर जानेकी ही प्रेरणा देती है। अतः तर्क और बुद्धिसे यही ठीक जान पड़ता है कि वेद हिंसात्मक या अनाचारात्मक कार्योंके लिये आदेश नहीं दे सकते। यदि कहीं कोई ऐसी बात मिलती है तो वह अर्थ करनेवालोंकी ही भूल है। प्रायः यज्ञमें पशु-वधकी बात बतायी जाती है। परंतु यज्ञके ही जो प्राचीन नाम मिलते हैं, उनसे यह सिद्ध हो जाता है कि यज्ञ सर्वथा अहिंसात्मक होते आये हैं। 'ध्वर' शब्दका अर्थ है हिंसा। जहाँ ध्वर अर्थात् हिंसा न हो, उसीका नाम 'अध्वर' है। यह 'अध्वर' शब्द यज्ञका ही पर्याय है। अतः हिंसात्मक कृत्य कभी यज्ञ नहीं माना जा सकता। 'यज' धातुसे 'यज्ञ' बनता है। इसका अर्थ है—देवपूजा, सङ्गतिकरण और दान। इनमेंसे किसीके द्वारा भी हिंसाका समर्थन नहीं प्राप्त होता। गोयज्ञमें गायोंकी पूजा ही होती है, जहाँ असुर सदासे गाय आदि पशुओंको मारकर अपनी रक्त-पिपासा शान्त करते आये हैं, वहीं देवयज्ञमें गौओंको 'अघ्न्या' (न मारने योग्य) बताकर पूज्य ठहराया गया है। आज भी देवताओंके वंशज गोपूजक हैं।

---

* श्रूयते हि पुरा कल्पे नृणां व्रीहिमयः पशुः।
येनायजन्त यज्वानः पुण्यलोकपरायणाः॥
(महा० अनु० ११५। ५६)
सुरां मत्स्यान् मधु मांसमासवं कृसरौदनम्।
धूर्तैः प्रवर्तितं ह्येतन्नैतद् वेदेषु कल्पितम्॥
(महा० शान्ति० २६५। ९)

* मनुष्या वा ऋषिपूल्क्रामत्सु देवानब्रुवन् को न ऋषिर्भवतीति।
तेभ्य एतं तर्कऋषिं प्रायच्छन्.....(निरुक्त २। १२)

वैदिक यज्ञोंमें तो मांसका इतना विरोध है कि मांस जलानेवाली आगको सर्वथा त्याज्य निश्चित कर दिया गया है। प्रायः चिताग्नि ही मांस जलानेवाली होती है। जहाँ अपनी मृत्युसे मरे हुए मनुष्योंके अन्त्येष्टि-संस्कारमें उपयोग की हुई आगका भी बहिष्कार है, वहाँ पावन वेदीपर प्रतिष्ठापित विशुद्ध अग्निमें अपने मारे हुए पशुके होमका विधान कैसे हो सकता है ? आज भी जब वेदीपर अग्निकी स्थापना होती है, तो उसमेंसे थोड़ी-सी आग निकालकर बाहर कर दी जाती है। इसलिये कि कहीं उसमें क्रव्याद (मांस-भक्षी या मांस जलानेवाली आग) के परमाणु न मिल गये हों। अतएव **'क्रव्यादांशं त्यक्त्वा'** (क्रव्यादका अंश निकालकर ही) होमकी विधि है। ऋग्वेदका वचन है—

क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः।
इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्॥

(ऋ० ७। ६। २१। ९)

'मैं मांस खाने या जलानेवाली आगको दूर हटाता हूँ, यह पापका भार ढोनेवाली है; अतः यमराजके घरमें जाय। इससे भिन्न जो ये दूसरे पवित्र और सर्वज्ञ अग्निदेव हैं, इनको ही यहाँ स्थापित करता हूँ। ये इस हविष्यको देवताओंके समीप पहुँचायें; क्योंकि ये सब देवताओंको जाननेवाले हैं।'

यजुर्वेदके अनेक मन्त्रोंमें भगवान्‌से प्रार्थना की गयी है कि वे हमारे पुत्रों, पशुओं—गाय और घोड़ोंको हिंसाजनित मृत्युसे बचावें—

'मा नस्तनये मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः।'

कुछ मन्त्रोंके वाक्यांश इस प्रकार हैं—

पशून् पाहि, गां मा हिंसीः, अजां मा हिंसीः, अविं मा हिंसीः। इमं मा हिंसीर्द्विपादं पशुम्, मा हिंसीरेकशफं पशुम्, मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि।

'पशुओंकी रक्षा करो।' 'गायको न मारो।' 'बकरीको न मारो।' 'भेड़को न मारो।' 'इन दो पैरवाले प्राणियोंको न मारो।' 'एक खुरवाले घोड़े-गधे आदि पशुओंको न मारो।' 'किसी भी प्राणीकी हिंसा न करो।'

ऋग्वेदमें तो यहाँतक कहा गया है कि जो राक्षस मनुष्य, घोड़े और गायका मांस खाता हो तथा गायके दूधको चुरा लेता हो, उसका मस्तक काट डालो—

यः पौरुषेयेण क्रविषा समङ्क्ते यो अश्व्येन पशुना यातुधानः।
यो अघ्न्याया भरति क्षीरमग्ने तेषां शीर्षाणि हरसापि वृश्च॥

(८। ४। ८। १६)

अब प्रश्न होता है कि वेदमें यदि मांसका वाचक या पशुहिंसाका बोधक कोई शब्द ही प्रयुक्त न हुआ होता तो कोई भी कैसे उस तरहका अर्थ निकाल सकता था ? इसके उत्तरमें हम महाभारतसे एक प्रसङ्ग उद्धृत कर देना चाहते हैं। एक बार ऋषियों तथा दूसरे लोगोंमें 'अज' शब्दके अर्थपर विवाद हुआ। एक पक्ष कहता था **'अजेन यष्टव्यम्'** का अर्थ है "अन्नसे यज्ञ करना चाहिये। अजका अर्थ है—उत्पत्तिरहित; अन्नका बीज ही अनादि-परम्परासे चला आ रहा है; अतः वही 'अज' का मुख्य अर्थ है; इसकी उत्पत्तिका समय किसीको ज्ञात नहीं है; अतः वही अज है।" दूसरा पक्ष अजका अर्थ बकरा करता था। पहला पक्ष ऋषियोंका था। दोनों राजा वसुके पास निर्णय करानेके लिये गये। वसु अनेक यज्ञ कर चुका था। उसके किसी भी यज्ञमें मांसका उपयोग नहीं हुआ था। वह सदा अन्नमय यज्ञ ही करता था, परंतु म्लेच्छोंके संसर्गसे पीछे चलकर वह ऋषियोंका द्वेषी बन गया था। ऋषि उसकी बदली हुई मनोवृत्तिसे परिचित न थे। वे विश्वास करके गये। राजा सहसा निर्णय न दे सका। उसने पूछा 'किसका क्या पक्ष है ?' जब उसे मालूम हुआ कि ऋषिलोग 'अज'का अर्थ अन्न करते हैं, तो उसने उनके विरोधी पक्षका ही समर्थन करते हुए कहा **'छागेनाजेन यष्टव्यम्।'** असुर तो यह चाहते ही थे। वे उसके प्रचारक बन गये; परंतु ऋषियोंने उस मतको ग्रहण नहीं किया; क्योंकि वह पूर्वोक्त चारों हेतुओंसे असङ्गत ठहरता है।

संस्कृत-वाङ्मयमें अनेकार्थक शब्द बहुत हैं। **'शब्दाः कामधेनवः'** यह प्रसिद्ध है। उनसे अनन्त अर्थोंका दोहन होता है। परंतु कौन-सा अर्थ कहाँ लेना ठीक है; इसका निश्चय विवेकशील विद्वान् ही कर सकते हैं। कोई यात्रापर जा रहा हो और सवारीके लिये 'सैन्धव' लानेका आदेश दे तो, उस समय नमक लानेवाला मनुष्य मूर्ख समझा जाता है, वहाँ सिन्धुदेशीय अश्व ही लाना उचित होगा। इसी प्रकार भोजनमें सैन्धव डालनेका आदेश देनेपर नमक ही डाला जायगा, अश्व नहीं। इसी प्रकार वेदके यज्ञ-प्रकरणमें आये हुए शब्दका वहाँके सात्त्विक वातावरणके अनुरूप ही अर्थ ठीक हो सकता है। जहाँ दवा बनानेके लिये **'प्रस्थं कुमारिकामांसम्'** की आज्ञा है; वहाँ सेरभर घीकुआँरका गूदा ही डाला जायगा। कुमारी-कन्याका एक सेर मांस डालनेकी बात तो कोई पिशाच ही सोच सकता है।

यज्ञमें पशु बाँधनेकी बात आती है। प्रश्न होता है, वह

पशु क्या है ? इसका उत्तर शतपथ-ब्राह्मणके एक प्रश्नोत्तरसे स्पष्ट हो जाता है—**'कतमः प्रजापतिः ?'** प्रजापति अर्थात् प्रजाका पालन करनेवाला कौन है ? उत्तर मिलता है—**'पशुरिति'**—पशु ही प्रजापालक है । तात्पर्य यह कि जो पदार्थ या शक्तियाँ प्रजाका पोषण करनेवाली हैं; उन्हें पशु कहा गया है । इसीलिये भिन्न-भिन्न प्रकारके पशुओंकी यज्ञमें चर्चा की गयी है । **'नृणां व्रीहिमयः पशुः'**—मनुष्योंके यज्ञमें अन्नमय पशुका उपयोग होता आया है । **'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः'** देवताओंने यज्ञसे ही यज्ञ किया था; उनका यज्ञमय पशु था । निरुक्तमें इस मन्त्रका अर्थ करते हुए यास्काचार्यने लिखा है—**'अग्निः पशुरासीत्तं देवा अलभन्त'** 'अग्नि ही पशु था, उसीको देवता प्राप्त हुए ।' इतना ही नहीं, अग्नि, वायु और सूर्यको भी 'पशु' नाम दिया गया है—

अग्निः पशुरासीत्तेनायजन्त । वायुः पशुरासीत्तेनायजन्त । सूर्यः पशुरासीत्तेनायजन्त ।

'अबध्नन् पुरुषं पशुम्' इस मन्त्रमें पुरुषको ही पशु कहा गया है। वहाँ सात परिधि और इक्कीस समिधाओंकी भी चर्चा है—

सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिःसप्त समिधः कृताः ।

इसके दो अर्थ किये जाते हैं—शरीरगत सात धातु ही सात परिधि हैं और पाँच ज्ञानेन्द्रिय, पाँच कर्मेन्द्रिय, दस प्राण और एक मन—ये ही इक्कीस समिधाएँ हैं; इनको लेकर 'आत्मा' रूपी पुरुषसे देवताओंने 'शरीर-यज्ञ' किया । इन सबके सहयोगसे ही मानव-शरीरकी सम्यक् सृष्टि हुई । दूसरा अर्थ सङ्गीत-यज्ञपरक होता है । उसमें सात स्वर ही सात परिधि और इक्कीस मूर्छनाएँ ही समिधाएँ हैं । नाद ही वहाँ पशु है । इनसे 'सङ्गीत-यज्ञ' सम्पन्न होता है ।

इसी प्रकार यदि विवेकको साथ रखते हुए वेदार्थपर विचार किया जायगा तो वेद भगवान् ही ऐसी सामग्री प्रस्तुत कर देंगे, जिससे सत्य अर्थका भान हो जाय । जहाँ द्व्यर्थक शब्दोंके कारण भ्रम होनेकी सम्भावना हो सकती है, वहाँ बहुतेरे स्थलोंपर स्वयं वेदने ही अर्थका स्पष्टीकरण कर दिया है—

'धाता धेनुरभवद्, वत्सोऽस्यास्तिलः ।'

(अथर्ववेद १८ । ४ । ३२)

अर्थात् धान ही धेनु है और तिल ही उसका बछड़ा हुआ है । अथर्ववेदके ११ । ३ । ५ तथा ११ । ३ । ७ मन्त्रमें कहा है—चावलके कण ही अश्व हैं । चावल ही गौ हैं । भूसी ही मशक है । चावलोंका जो श्यामभाग है, वह मांस है और लालभाग ही रुधिर है* । यहाँ दिग्दर्शनमात्र कराया गया है ।

इन सब प्रमाणोंसे सिद्ध है कि हवन-प्रकरणमें जहाँ कहीं भी अश्व, गौ, अजा, मांस, अस्थि और मज्जा आदि शब्द आते हैं, उनसे अन्नका ही ग्रहण होता है; पशुओं और उनके अवयवोंका नहीं । 'शतपथ ब्राह्मण' आदिमें भी ऐसे स्थलोंका स्पष्टीकरण किया गया है—केवल पीसा हुआ सूखा आटा 'लोम' है । पानी मिलानेपर वह 'चर्म' कहलाता है । गूँधनेपर उसकी 'मांस' संज्ञा होती है । तपानेपर उसीको 'अस्थि' कहते हैं । घी डालनेपर उसीका 'मज्जा' नाम होता है । इस प्रकार पककर जो पदार्थ बनता है, उसका नाम 'पाक्तपशु' होता है।† अथर्ववेदके अनुसार व्रीहि और यव क्रमशः प्राण और अपान हैं‡ । 'अनड्वान्' भी प्राणका नाम है । अतः अनड्वान् शब्दसे भी जौको ग्रहण किया जा सकता है । मीमांसासूत्रमें तो पशु-हिंसा और मांस-पाकका स्पष्टतः निषेध मिलता है—

मांसपाकप्रतिषेधश्च तद्वत् । (१२ । २ । २)

'यज्ञमें जैसे पशुहिंसाका निषेध है, उसी प्रकार मांस-पाकका भी निषेध है ।' **'धेनुवच्च अश्वदक्षिणा'** (मीमांसा० १० । ३ । ६५) 'गौकी भाँति घोड़ा भी यज्ञमें दक्षिणाके लिये ही उपयोगमें लाया जाता है ।'

अपि वा दानमात्रं स्याद् भक्षशब्दानभिसम्बन्धनात् ।

(मीमांसा० १० । ७ । १५)

'अथवा वह केवल दानमात्रके लिये ही है; क्योंकि गौकी

---

* अश्वाः कणा गावस्तण्डुला मशकास्तुषाः ।
श्याममयोऽस्य मांसानि लोहितमस्य लोहितम् ॥

† 'यदा पिष्टान्यथ लोमानि भवन्ति । यदाप आनयत्यथ त्वग् भवति । यदा स यौत्यथ मांसं भवति । संतत इव हि तर्हि भवति संततमिव हि मांसम् । यदा शृतोऽथास्थि भवति । दारुण इव तर्हि भवति । दारुणमित्यस्थि । अथ यदुद्गासयन्नभिधारयति तं मज्जानं ददाति । एषा सा संपद् यदाहुः पाक्तः पशुरिति ।' ऐतरेय ब्राह्मणमें भी इसी तरहका स्पष्टीकरण देखा जाता है—'स वा एष पशुरेवालभ्यते यत्पुरोडाशस्तस्य । यानि किंशारूपाणि तानि रोमाणि । ये तुषाः सा त्वक् । ये फलीकरणास्तद् असृग् यत्पिष्टं तन्मांसम् । एष पशूनां मेधेन यजते ।' इस मन्त्रमें पुरोडाशके अन्तर्गत जो अन्नके दाने हैं, उन्हें अन्नमय पशुका रोंम, भूसीको त्वचा, टुकड़ोंको सींग और आटेको मांस नाम दिया गया है ।

‡ प्राणापानौ व्रीहियवौ अनड्वान् प्राण उच्यते ।

(अथर्ववेद ११ । ४ । १३)

ही भाँति अश्वके लिये भी कहीं 'भक्षण' शब्द नहीं आया है।' (तात्पर्य यह कि मनुष्यके भोजनमें केवल अन्नका ही उपयोग होता है, गौ और अश्व आदिका नहीं।) आश्वलायन-सूत्रमें स्पष्ट कहा गया है कि हवन-सामग्री मांससे वर्जित होती है—**'होमियं च मांसवर्जम्।'** कात्यायनका भी यही मत है—**'आहवनीये मांसप्रतिषेधः।'**

उपर्युक्त प्रमाणोंसे सिद्ध है कि यज्ञमें मांसका उपयोग कभी शिष्टपुरुषोंद्वारा स्वीकृत नहीं हुआ। कुछ लोग बलि, आलम्भ, मधुपर्क और गोघ्न आदि शब्दोंसे पशु-हिंसाका अर्थ निकालते हैं; परंतु प्राचीन साहित्य या मध्यकालीन साहित्यमें भी इन शब्दोंका कभी हिंसापरक अर्थ नहीं स्वीकृत किया गया है। बलिवैश्वदेवमें जो बलि दी जाती है; वहाँ किसीकी हिंसा नहीं की जाती, अपितु सम्पूर्ण विश्वके प्राणियोंको तृप्त करनेकी भावनासे उन्हें अन्न और जल अर्पण किया जाता है। बलिका अर्थ किरण और कर (टैक्स या लगान) भी होता है। जीव-हिंसाके अर्थमें 'बलि' शब्दका प्रयोग तो पीछे हुआ है और वह भी मांसभक्षी लोगोंके अपने व्यवहारसे। बलिका अर्थ त्याग ही शिष्टसम्मत है। इसी प्रकार 'आलभन' शब्द भी स्पर्श और प्राप्ति-अर्थमें आता है। मीमांसासूत्र (२। ३। १७) की सुबोधिनी टीकामें लिखा है **'आलम्भः स्पर्शो भवति'** अर्थात् स्पर्शका नाम आलम्भ है। यज्ञोपवीत और विवाह-संस्कारमें **'हृदयमालभते'** का प्रयोग आता है। वहाँ गुरु शिष्यके और वर वधूके हृदयका स्पर्शमात्र ही करता है—छातीमें छुरा नहीं भोंकता। 'स्पर्श'शब्द दानके अर्थमें भी आता है। महाकवि कालिदासने **'गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोघ्नीः'** इस पद्यमें 'स्पर्शयता'का प्रयोग 'ददता'के अर्थमें ही किया है। महाभारत अनुशासनपर्वमें स्पर्श-यज्ञकी चर्चा देखी जाती है। पहले जब अवर्षण होता था तो लोग पशु-स्पर्श-यज्ञ करते थे *। यही 'पशुका आलम्भन' या 'स्पर्श' कहलाता था। आजकल भी लोग अन्न और पशु आदि छूकर ब्राह्मणोंको देते हैं। यह उसी आलम्भन या स्पर्शयज्ञका एक रूप है। पशुका ही आलम्भन (छूकर छोड़ देना या दान देना) अधिक प्रचलित था; अतः जहाँ अन्नका स्पर्श, दान या हवन होता है; उस यज्ञमें अन्न ही पशु है, यह रूपक दिया गया है। इसीलिये महाभारत अनुशासनपर्वमें कहा गया है—

'श्रूयते हि पुरा कल्पे नृणां व्रीहिमयः पशुः।'

इसी प्रकार मधुपर्क भी सर्वथा हिंसारहित और निर्दोष है। तीन भाग दही, एक भाग शहद और एक भाग घीको काँसेके पात्रमें रखनेपर उसकी 'मधुपर्क' संज्ञा होती है। 'मधुपर्क' नाम ही मधुर पदार्थोंका सम्पर्क सूचित करता है। अब रही **'गोघ्नोऽतिथिः'** की बात। इसका अर्थ लोग भ्रमवश ऐसा मानने लगे हैं कि अतिथिके लिये गाय मारी जाती थी; परंतु बात ऐसी नहीं है। हन् धातुका प्रयोग हिंसा और गति अर्थमें होता है। गतिके भी ज्ञान, गमन और प्राप्ति आदि अनेक अर्थ हैं। इनमेंसे प्राप्ति अर्थको लेकर ही यहाँ 'गोघ्न'का प्रयोग होता है। वह अतिथि जिसे गौकी प्राप्ति हो—जिसे गाय दी जाय वह 'गोघ्न' कहलाता है। व्याकरणके आदि आचार्य महर्षि पाणिनिने अपने एक सूत्रद्वारा इसी अभिप्रायकी पुष्टि की है। वह सूत्र है—**'दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने'** (३।४।७३) इसके द्वारा सम्प्रदान अर्थमें 'दाश' और 'गोघ्न' शब्द सिद्ध होते हैं। यदि यहाँ चतुर्थीमात्र ही अभीष्ट होता—अर्थात् अतिथिके उद्देश्यसे गायको मारना ही सूचित करना होता तो **'सम्प्रदाने'** न कहकर **'तस्मै'** इस विभक्तिप्रतिरूपक अव्ययका ही प्रयोग कर देते; परंतु ऐसा न करके **'सम्प्रदाने'** लिखा है; इससे यहाँ दानार्थकी अभिव्यक्ति सूचित होती है। अतः जिसे गाय दी जाय, उस अतिथिको ही 'गोघ्न' कह सकते हैं। पूर्वकालमें अतिथिको गौ देनेकी साधारण परिपाटी थी। आज भी प्राचीन प्रथाके अनुसार विवाहमें घरपर पधारे हुए वरको आतिथ्यके लिये गोदान किया जाता है। आयुर्वेदमें जो मांसप्रधान ओषधियाँ हैं, उन्हें भी द्विजोंने कभी नहीं स्वीकृत किया था; अतएव चरकने लिखा है—द्विजोंकी पुष्टिके लिये तो मिश्रीयुक्त घी और दूध ही औषध है*। मांस तो **'यक्षरक्षःपिशाचान्नम्'**—(यक्ष, राक्षस और पिशाचोंका भोजन है)। यज्ञके नामपर की जानेवाली हिंसाको लक्ष्य करके विष्णुशर्माने पञ्चतन्त्रमें लिखा है कि 'यदि यही स्वर्गका मार्ग है तो नरकमें कौन जायगा?† अतः यही मानना

* यदि द्वादशवर्षाणि न वर्षिष्यति वासवः।
स्पर्शयज्ञं करिष्यामि विधिरेष सनातनः॥

* द्विजानामोषधीसिद्धं घृतं मांसविवृद्धये।
सितायुक्तं प्रदातव्यं गव्येन पयसा भृशम्॥
(चरक चि० ८। १४९)

† वृक्षांश्छित्त्वा पशून् हत्वा कृत्वा रुधिरकर्दमम्।
यद्येवं गम्यते स्वर्गं नरके केन गम्यते॥

चाहिये कि वेदों और उपनिषदोंमें यज्ञ अथवा भोजनके प्रसंग-में जहाँ कहीं भी 'पशु'वाचक शब्द आये हैं, उन सबका अर्थ अन्न अथवा औषध है।

उदाहरणके लिये बृहदारण्यक उपनिषद्के (६।४।१८ वें) मन्त्रपर दृष्टिपात कीजिये। वहाँ सुयोग्य और विद्वान् पुत्र उत्पन्न करनेके लिये दम्पतिको औक्ष अथवा आर्षभके साथ पकायी हुई खिचड़ी खानेका आदेश किया गया है। प्रायः मूँग या उड़दकी दाल मिलाकर ही खिचड़ी बनती है। मूँगकी खिचड़ीको 'मुद्गौदन' और उड़दमिश्रित खिचड़ीको 'माषौदन' कहते हैं। इस 'माषौदन' को संभवतः किन्हीं मांस-प्रेमियोंने 'मांसौदन' कर दिया है। यदि किसीका यही आग्रह हो कि वहाँ 'मांसौदन' ही पाठ है, तो भी उसका अर्थ वहाँ औषध या अन्न ही है। यह बात पहलेके विवेचनके अनुसार माननी ही होगी। औक्ष या आर्षभ-मिश्रित ओदनके लिये 'माषौदन' या 'मांसौदन' नाम आया है; यही मानना प्रकरणसङ्गत है। अब औक्ष या आर्षभका तात्पर्य क्या है, यह जान लेना आवश्यक है। 'उक्षा' और 'ऋषभ' नामक औषध ही यहाँ 'औक्ष' और 'आर्षभ' नामसे प्रतिपादित हुआ है, उक्षा ऋषभका पर्याय है और सोमको भी उक्ष कहते हैं। 'ऋषभ' एक प्रकारका कन्द है; इसकी जड़ लहसुनसे मिलती-जुलती है। सुश्रुत और भावप्रकाश आदिमें इसके नाम, रूप, गुण और पर्यायोंका विशेष विवरण दिया गया है। इस अङ्कके बृहदारण्यकमें, जहाँ वह प्रसङ्ग है; कुछ प्रमाण भी उद्धृत कर दिये गये हैं। ऋषभके* वृषभ, वीर, विषाणी, गोपति, वृष, शृङ्गी, ककुद्मान् आदि जितने भी नाम आये हैं, सब वृषभ या बैलका अर्थ रखते हैं। इसी भ्रमसे कुछ लोगोंने वहाँ 'वृषभ-मांस' की बीभत्स कल्पना की है, जो **'प्रस्थं कुमारिकामांसम्'** के अनुसार 'एक सेर कुमारीकन्याके मांस' की कल्पनासे ही मेल खाती है। वैद्यक-ग्रन्थोंमें बहुतसे पशु-पक्षियोंके-से नामवाले औषध देखे जाते हैं। उदाहरणके लिये वृषभ (ऋषभकन्द), श्वान (ग्रन्थिपर्ण या कुत्ता-घास), मार्जार (चित्ता), अश्व (अश्वगन्धा), अज (आजमोदा), सर्प (सर्पगन्धा), मयूरक (अपामार्ग), मयूरी (अजमोदा), कुक्कुटी (शाल्मली), मेष (जीवशाक), नकुल (नाकुली बूटी), गौ (गौलोमी), खर (खरपर्णिनी), काक (काकमाची), वाराह (वाराहीकन्द), महिष (गुग्गुल) आदि शब्द द्रष्टव्य हैं। यह भी सबको जानना चाहिये कि फलोंके गूदेको 'मांस', छालको 'चर्म', गुठलीको 'अस्थि', मेदाको 'मेद' और रेशाको 'स्नायु' कहते हैं।*

वेदों और उपनिषदोंपर अश्लीलताका भी आरोप लगाया जाता है; परंतु पशुवध और मांससम्बन्धी आरोपोंकी भाँति यह आरोप भी निराधार है। पहले अश्लीलता क्या है, यह समझ लेनेकी आवश्यकता है। एक आदमी जब सभ्य-समाजमें कहीं अपने गुप्ताङ्गों या इन्द्रियोंको दिखाता या निर्लज्जतावश कुत्सित चर्चाएँ करता है तो यह सब अश्लील समझा जाता है। परंतु एक रोगी मनुष्य जब डाक्टरके सामने नंगा खड़ा होता है, तो उसकी यह क्रिया अश्लील नहीं समझी जाती। वैद्यक या डाक्टरीके ग्रन्थोंमें, जहाँ प्रत्येक अवयवका—गुप्त अङ्गका भी स्पष्ट वर्णन होता है, वह अश्लील नहीं माना जाता। एक व्याख्याता समाज-सुधारके लिये बुराइयोंका नग्न चित्र उपस्थित करता है, उस समय उसकी वह बात अश्लील नहीं समझी जाती। क्रिया एक ही है, पर कहीं वह दोषरूप है और कहीं गुणरूप। अतः यही निष्कर्ष निकलता है कि स्वरूपतः अश्लील कार्य भी भाव और दृष्टिकोणकी शुद्धिसे शुद्ध बन जाता है और स्वरूपसे अच्छा कार्य भी भावदोषसे दूषित हो जाता है। शल्यचिकित्सादिके लिये विद्यार्थीको स्त्री तथा पुरुषके प्रत्येक अवयवका ही नहीं, उसके सूक्ष्म-से-सूक्ष्म विभागका भी वर्णन पढ़ना पड़ता है, पर वह कभी अश्लील नहीं माना जाता। इसी प्रकार वेद इस विषयकी पूर्ण शिक्षाके लिये ही ऐसी बातें प्रस्तुत करते हैं।

बृहदारण्यक उपनिषद्में छठे अध्यायके चतुर्थ ब्राह्मणमें स्त्रियोंके गुप्ताङ्गोंकी और मैथुन-कर्मकी चर्चा आयी है; परंतु वह गर्भाधानका प्रकरण है। मनुष्यकी उत्पत्तिका प्रारम्भिक कृत्य वही है। यदि वही ठीक तरहसे न हो तो अच्छी सन्तान कैसे हो सकती है? प्रकरणके अनुसार वहाँ लिखी हुई सभी बातोंका महत्त्व बहुत बढ़ जाता है। मनुष्य

* ऋषभो गोपतिर्वीरो विषाणी धूर्धरो वृषः।
ककुद्मान् पुङ्गवो वोढा शृङ्गी धुर्यश्च भूपतिः॥
(राजनिघण्टु)

* सुश्रुतमें आमके प्रसङ्गमें आया है—
अपक्वे चूतफले स्नाय्वस्थिमज्जानः सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते पक्वे त्वाविर्भूता उपलभ्यन्ते॥
'आमके कच्चे फलमें सूक्ष्म होनेके कारण स्नायु, हड्डी और मज्जा नहीं दिखायी देतीं; परंतु पकनेपर ये सब प्रकट हो जाती हैं।'

कामान्ध होकर विवेक खो बैठते और मर्यादाका त्याग करके पशुवत् आचरण करने लगते हैं। इससे जो सन्तान उत्पन्न होती हैं, उनमें भी वैसे ही दुर्गुण भर जाते हैं। अतः वैदिक रीतिसे गर्भाधान आदि सभी संस्कारोंको करना चाहिये; इसीसे श्रेष्ठ मानवकी, जो अपने बल, पौरुष, ज्ञान और विज्ञानसे स्वयं अपने जीवनको सफल करता है और संसारकी बड़ी भारी सेवा करता है, उत्पत्ति हो सकती है। वेदोंमें जो कुछ कहा गया है, वह सब जगत्के कल्याणके लिये ही है। वेदोंके तात्पर्यपर विचार करनेवाले विद्वानोंको उचित है कि वे मनमाना अर्थ न करके वेद-वेदाङ्गोंके अनुशीलनपूर्वक महर्षियोंद्वारा निर्धारित शैलीके अनुसार वेदरूपी कामधेनुसे कल्याणमय अर्थका ही दोहन करें। वेदके कितने ही मन्त्र काव्यमय हैं। वहाँ रसोद्रेकके लिये सरस रूपकोंका आश्रय लिया गया है। ऐसे स्थलोंपर अश्लीलताका आरोप न करके यथार्थ मर्मको समझनेका प्रयास करना चाहिये।

उपनिषद्में युगल स्वरूप

भारतके आर्य-सनातनधर्ममें जितने भी उपासक-सम्प्रदाय हैं, सभी विभिन्न नाम-रूपों तथा विभिन्न उपासना-पद्धतियोंके द्वारा वस्तुतः एक ही शक्तिसमन्वित भगवान्की उपासना करते हैं। अवश्य ही कोई तो शक्तिको स्वीकार करते हैं और कोई नहीं करते। भगवान्के इस शक्तिसमन्वित रूपको ही युगल-स्वरूप कहा जाता है। निराकारवादी उपासक भगवान्को सर्वशक्तिमान् बताते हैं और साकारवादी भक्त उमा-महेश्वर, लक्ष्मी-नारायण, सीता-राम, राधा-कृष्ण आदि मङ्गलमय स्वरूपोंमें उनका भजन करते हैं। महाकाली, महालक्ष्मी, महासरस्वती, दुर्गा, तारा, उमा, अन्नपूर्णा, सीता, राधा आदि स्वरूप एक ही भगवत्स्वरूपा शक्तिके हैं, जो लीलावैचित्र्यकी सिद्धिके लिये विभिन्न रूपोंमें अपने-अपने धामविशेषमें नित्य विराजित हैं। यह शक्ति नित्य शक्तिमान्के साथ है और शक्ति है इसीसे वह शक्तिमान् है। और इसलिये वह नित्य युगलस्वरूप है। पर यह युगलस्वरूप वैसा नहीं है, जैसे दो परस्पर-निरपेक्ष सम्पूर्ण स्वतन्त्र व्यक्ति या पदार्थ किसी एक स्थानपर स्थित हों। ये वस्तुतः एक होकर ही पृथक्-पृथक् प्रतीत होते हैं। इनमेंसे एकका त्याग कर देनेपर दूसरेके अस्तित्वका परिचय नहीं मिलता। वस्तु और उसकी शक्ति, तत्त्व और उसका प्रकाश, विशेष्य और उसके विशेषणसमूह, पद और उसका अर्थ, सूर्य और उसका तेज, अग्नि और उसका दाहकत्व—इनमें जैसे नित्य युगलभाव विद्यमान है, वैसे ही ब्रह्ममें भी युगलभाव है। जो नित्य दो होकर भी नित्य एक हैं और नित्य एक होकर भी नित्य दो हैं; जो नित्य भिन्न होकर भी नित्य अभिन्न हैं और नित्य अभिन्न होकर भी नित्य भिन्न हैं। जो एकमें ही सदा दो हैं और दोमें ही सदा एक हैं। जो स्वरूपतः एक होकर भी द्वैधभावके पारस्परिक सम्बन्धके द्वारा ही अपना परिचय देते और अपनेको प्रकट करते हैं। यह एक ऐसा रहस्यमय परम विलक्षण तत्त्व है कि दो अयुतसिद्ध रूपोंमें ही जिसके स्वरूपका प्रकाश होता है, जिसका परिचय प्राप्त होता है और जिसकी उपलब्धि होती है।

वेदमूलक उपनिषद्में ही इस युगल स्वरूपका प्रथम और स्पष्ट परिचय प्राप्त होता है। उपनिषद् जिस परम तत्त्वका वर्णन करते हैं, उसके मुख्यतया दो स्वरूप हैं—एक 'सर्वातीत' और दूसरा 'सर्वकारणात्मक'। सर्वकारणात्मक स्वरूपके द्वारा ही सर्वातीतका सन्धान प्राप्त होता है और सर्वातीत स्वरूप ही सर्वकारणात्मक स्वरूपका आश्रय है। सर्वातीत स्वरूपको छोड़ दिया जाय तो जगत्की कार्य-कारण-शृङ्खला ही टूट जाय; उसमें अप्रतिष्ठा और अनवस्थाका दोष आ जाय। फिर जगत्के किसी मूलका ही पता न लगे। और सर्वकारणात्मक स्वरूपको न माना जाय तो सर्वातीतकी सत्ता कहीं नहीं मिले। वस्तुतः ब्रह्मकी अद्वैतपूर्ण सत्ता इन दोनों स्वरूपोंको लेकर ही है। उपनिषद्के दिव्य-दृष्टिसम्पन्न ऋषियोंने जहाँ विश्वके चरम और परम तत्त्व एक, अद्वितीय, देशकाल-अवस्था-परिणामसे सर्वथा अनवच्छिन्न सच्चिदानन्द-स्वरूपको देखा, वहीं उन्होंने उस अद्वैत परब्रह्मको ही उसकी अपनी ही विचित्र अचिन्त्य शक्तिके द्वारा अपनेको अनन्त विचित्र रूपोंमें प्रकट भी देखा और यह भी देखा कि वही समस्त देशों, समस्त कालों, समस्त अवस्थाओं और समस्त परिणामोंके अंदर छिपा हुआ अपने स्वतन्त्र सच्चिदानन्दमय स्वरूपकी, अपनी नित्य सत्ता, चेतना और आनन्दकी मनोहर झाँकी करा रहा है। ऋषियोंने जहाँ देशकाल-अवस्था-परिणामसे परिच्छिन्न अपूर्ण पदार्थोंको 'यह वह नहीं है, यह

वह नहीं है' (नेति-नेति) कहकर और उनसे विरागी होकर यह अनुभव किया कि—'वह परमतत्त्व ऐसा है जो न कभी देखा जा सकता है, न ग्रहण किया जा सकता है, न उसका कोई गोत्र है, न उसका कोई वर्ण है, न उसके चक्षु-कर्ण और हाथ-पैर आदि हैं।' 'वह न भीतर प्रज्ञावाला है, न बाहर प्रज्ञावाला है, न दोनों प्रकारकी प्रज्ञावाला है, न प्रज्ञान-घन है, न प्रज्ञ है, न अप्रज्ञ है; वह न देखनेमें आता है, न उससे कोई व्यवहार किया जा सकता है, न वह पकड़में आता है, न उसका कोई लक्षण (चिह्न) है; जिसके सम्बन्ध-में न चित्तसे कुछ सोचा जा सकता है और न वाणीसे कुछ कहा ही जा सकता है। जो आत्मप्रत्ययका सार है, प्रपञ्चसे रहित है; शान्त, शिव और अद्वैत है'—

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणि-पादम्। (मुण्डक० १।१।६)

नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम्। अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्य-मव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिव-मद्वैतम्।.....

(माण्डूक्य० ७)

किसी भी दृश्य, ग्राह्य, कथन करनेयोग्य, चिन्तन करने-योग्य और धारणामें लानेयोग्य पदार्थके साथ उसका कोई भी सम्बन्ध या सादृश्य नहीं है। इसीके साथ, वहीं, उसी क्षण उन्होंने उसी देश-कालातीत, अवस्था-परिणाम-शून्य, इन्द्रिय-मन-बुद्धिके अगोचर शान्त शिव अनन्त एकमात्र सत्तास्वरूप अक्षर परमात्माको ही सर्वकालमें और समस्त देशोंमें नित्य विराजित देखा और कहा कि—'धीर साधक पुरुष उस नित्य पूर्ण, सर्वव्यापक, अत्यन्त सूक्ष्म, अविनाशी और समस्त भूतों-के कारण परमात्माको देखते हैं'—

नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं
तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः॥

(मुण्डक० १।१।६)

उन्होंने यह भी अनुभव किया कि 'जब वह द्रष्टा उस सबके ईश्वर, ब्रह्माके भी आदिकारण सम्पूर्ण विश्वके स्रष्टा, दिव्य प्रकाशस्वरूप परम पुरुषको देख लेता है, तब वह निर्मल हृदय महात्मा पाप-पुण्यसे छूटकर परम साम्यको प्राप्त हो जाता है—

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं
कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्।
तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय
निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति॥

(मुण्डक० ३।१।३)

यहाँतक कि उन्होंने ध्यानयोगमें स्थित होकर परमदेव परमात्माकी उस दिव्य अचिन्त्य स्वरूपभूत शक्तिका भी प्रत्यक्ष साक्षात्कार किया जो अपने ही गुणोंसे छिपी हुई है। तब उन्होंने यह निर्णय किया कि कालसे लेकर आत्मातक (काल, स्वभाव, नियति, अकस्मात्, पञ्चमहाभूत, योनि और जीवात्मा) सम्पूर्ण कारणोंका स्वामी प्रेरक सबका परम कारण एकमात्र परमात्मा ही है—

ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्
देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्।
यः कारणानि निखिलानि तानि
कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः॥

(श्वेताश्वतर० १।३)

ऋषियोंने यह अनुभव किया कि वह सर्वातीत परमात्मा ही सर्वकारण-कारण, सर्वगत, सबमें अनुस्यूत और सबका अन्तर्यामी है। वह सूक्ष्मातिसूक्ष्म, भेदरहित, परिणामशून्य, अद्वय परमतत्त्व ही चराचर भूतमात्रकी योनि है, एवं अनन्त विचित्र पदार्थोंका वही एकमात्र अभिन्न निमित्तोपादान-कारण है। उन्होंने अपनी निर्भ्रान्त निर्मल दृष्टिसे यह देखा कि जो विश्वातीत तत्त्व है, वही विश्वकृत् है, वही विश्ववित् है और वही विश्व है। विश्वमें उसीकी अनन्त सत्ताका; अनन्त ऐश्वर्य, अनन्त ज्ञान और अनन्त शक्तिका प्रकाश है। विश्व-सृजनकी लीला करके विश्वके समस्त वैचित्र्यको, विश्वमें विकसित अखिल ऐश्वर्य, ज्ञान और शक्तिको आलिङ्गन किये हुए ही वह नित्य विश्वके ऊर्ध्वमें विराजित है। उपनिषद्के मन्त्रद्रष्टा ऋषियोंने अपनी सर्वकालव्यापिनी दिव्य दृष्टिसे देखकर कहा—'सोम्य! इस नामरूपात्मक विश्वकी सृष्टिसे पूर्व एक अद्वितीय सत् ही था'—

'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्।'

(छान्दोग्य० ६।२।१)

परंतु इसीके साथ तुरंत ही मुक्तकण्ठसे यह भी कह दिया कि 'उस सत् परमात्माने ईक्षण किया—इच्छा की कि मैं बहुत हो जाऊँ, अनेक प्रकारसे उत्पन्न होऊँ'—

'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय इति' (छान्दोग्य० ६।२।३)

यहाँ बहुतोंको यह बात समझमें नहीं आती कि जो 'सबसे अतीत' है, वही 'सर्वरूप' कैसे हो सकता है, परंतु

औपनिषद-दृष्टिसे इसमें कोई भी विरोध या असामञ्जस्य नहीं है। भगवान्‌का नित्य एक रहना, नित्य बहुत-से रूपोंमें अपने आस्वादनकी कामना करना और नित्य बहुत-से रूपोंमें अपनेको आप ही प्रकट करना एवं सम्भोग करना—यह सब उनके एक नित्यस्वरूपके ही अन्तर्गत है। कामना, ईक्षण और आस्वादन—ये सभी उनकी निरवच्छिन्न पूर्ण चेतनाके क्षेत्रमें समान अर्थ ही रखते हैं। भगवान् वस्तुतः न तो एक अवस्थासे किसी दूसरी अवस्थाविशेषमें जानेकी कामना ही करते हैं और न उनकी सहज नित्य स्वरूप-स्थितिमें कभी कोई परिवर्तन ही होता है। उनके बहुत रूपोंमें प्रकट होनेका यह अर्थ नहीं है कि वे एकत्वकी अवस्थासे बहुत्वकी अवस्थामें, अथवा अद्वैत-स्थितिसे द्वैतस्थितिमें चलकर जाते हैं। उनकी सत्ता तथा स्वरूपपर कालका कोई भी प्रभाव नहीं है और इसीलिये विश्वके प्रकट होनेसे पूर्वकी या पीछेकी अवस्थामें जो भेद दिखायी देता है, वह उनकी सत्ता और स्वरूपका स्पर्श भी नहीं कर पाता। अवस्था-भेदकी कल्पना तो जड जगत्‌में है। स्थिति और गति, अव्यक्त और व्यक्त, निवृत्ति और प्रवृत्ति, विरति और भोग, साधन और सिद्धि, कामना और परिणाम, भूत और भविष्य, दूर और समीप एवं एक और बहुत—ये सभी भेद वस्तुतः जड-जगत्‌के संकीर्ण धरातलमें ही हैं। विशुद्ध पूर्ण सच्चिदानन्द-सत्ता तो सर्वथा भेदशून्य है। वह विशुद्ध अभेद भूमि है। वहाँ स्थिति और गति, अव्यक्त और व्यक्त, निष्क्रियता और सक्रियतामें अभेद है। इसी प्रकार एक और बहुत, साधना और सिद्धि, कामना और भोग, भूत-भविष्य-वर्तमान तथा दूर और निकट भी अभेदरूप ही हैं। इस अभेदभूमिमें चैतन्यघन पूर्ण परमात्मा परस्परविरोधी धर्मोंको आलिङ्गन किये नित्य विराजित हैं। वे चलते हैं और नहीं चलते; वे दूर भी हैं, समीप भी हैं; वे सबके भीतर भी हैं और सबके बाहर भी हैं—

तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके।
तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः॥

(ईशावास्योपनिषद् ५)

वे अपने विश्वातीत रूपमें स्थित रहते हुए ही अपनी वैचित्र्यप्रसविनी कर्मशीला अचिन्त्य शक्तिके द्वारा विश्वका सृजन करके अनादि अनन्तकाल उसीके द्वारा अपने विश्वातीत स्वरूपकी उपलब्धि और उसका सम्भोग करते रहते हैं। उपनिषद्‌में जो यह आया है कि वह ब्रह्म पहले अकेला था, वह रमण नहीं करता था। इसी कारण आज भी एकाकी पुरुष रमण नहीं करता। उसने दूसरेकी इच्छा की···उसने अपनेको ही एकसे दो कर दिया···वे पति-पत्नी हो गये। ·····

'स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत्·····स इममेवात्मानं द्वेधापातयत्ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम्।·····' (बृहदारण्यक० १। ४। ३)

इसका यह अभिप्राय नहीं है कि इससे पूर्व वे अकेले थे और अकेलेपनमें रमणका अभाव प्रतीत होनेके कारण वे मिथुन (युगल) हो गये। क्योंकि कालपरम्पराके क्रमसे अवस्थाभेदको प्राप्त हो जाना ब्रह्मके लिये सम्भव नहीं है। वे नित्य मिथुन (युगल) हैं और इस नित्य युगलत्वमें ही उनका पूर्ण एकत्व है। उनका अपने स्वरूपमें ही नित्य अपने ही साथ नित्य रमण—अपनी अनन्त सत्ता, अनन्त ज्ञान, अनन्त ऐश्वर्य और अनन्त माधुर्यका अनवरत आस्वादन चल रहा है। उनके इस स्वरूपगत आत्ममैथुन, आत्मरमण और आत्मास्वादनसे ही अनादि-अनन्तकाल अनादि-अनन्त देशोंमें अनन्त विचित्रतामण्डित, अनन्त रससमन्वित विश्वके सृजन, पालन और संहारका लीला-प्रवाह चल रहा है। इस युगल रूपमें ही ब्रह्मके अद्वैतस्वरूपका परमोत्कृष्ट परिचय प्राप्त होता है। अतएव श्रीउमा-महेश्वर, श्रीलक्ष्मी-नारायण, श्रीसीता-राम, श्रीराधा-कृष्ण, श्रीकाली-रुद्र आदि सभी युगल स्वरूप नित्य सत्य और प्रकारान्तरसे उपनिषत्-प्रतिपादित हैं। उपनिषद्‌ने एक ही साथ सर्वातीत और सर्वकारणरूपमें, स्थितिशील और गतिशीलरूपमें, निष्क्रिय और सक्रियरूपमें, अव्यक्त और व्यक्तरूपमें एवं सच्चिदानन्दघन पुरुष और विश्वजननी नारी-रूपमें इसी युगल स्वरूपका विवरण किया है। परंतु यह विषय है बहुत ही गहन। यह वस्तुतः अनुभवगम्य रहस्य है। प्रगाढ़ अनुभूति जब तार्किकी बुद्धिकी द्वन्द्वमयी सीमाका सर्वथा अतिक्रमण कर जाती है—तभी सक्रियत्व और निष्क्रियत्व, साकारत्व और निराकारत्व, परिणामत्व और अपरिणामत्व एवं बहुरूपत्व और एकरूपत्वके एक ही समय एक ही साथ सर्वाङ्गीण मिलनका रहस्य खुलता है—तभी इसका यथार्थ अनुभव प्राप्त होता है।

यद्यपि विशुद्ध तत्त्वमय चैतन्य-राज्यमें प्राकृत पुरुष और नारीके सदृश देहेन्द्रियादिगत भेद एवं तदनुकूल किसी लौकिक या जडीय सम्बन्धकी सम्भावना नहीं है, तथापि—जब अप्राकृत तत्त्वकी प्राकृत मन-बुद्धि एवं इन्द्रियोंके द्वारा

उपासना करनी पड़ती है, तब प्राकृत उपमा और प्राकृत संज्ञा देनी ही पड़ती है। प्राकृत पुरुष और प्राकृत नारी एवं उनके प्रगाढ़ सम्बन्धका सहारा लेकर ही परम चित्तत्वके स्वरूपगत युगल-भावको समझनेका प्रयत्न करना पड़ता है। वस्तुतः पुरुषरूपमें ब्रह्मका सर्वातीत निर्विकार निष्क्रिय भाव है, और नारीरूपमें उन्हींकी सर्वकारणात्मिका अनन्त लीला वैचित्र्यमयी स्वरूपा शक्तिका सक्रिय भाव है। पुरुषमूर्तिमें भगवान् विश्वातीत हैं, एक हैं और सर्वथा निष्क्रिय हैं, एवं नारीमूर्तिमें वे ही विश्वजननी, बहुप्रसविनी, लीलाविलासिनी रूपमें प्रकाशित हैं। पुरुष-विग्रहमें वे सच्चिदानन्दस्वरूप हैं और नारी-विग्रहमें उन्हींकी सत्ताका विचित्र प्रकाश, उन्हींके चैतन्यकी विचित्र उपलब्धि तथा उन्हींके आनन्दका विचित्र आस्वादन है। अपने इस नारी-भावके संयोगसे ही वे परम पुरुष ज्ञाता, कर्ता और भोक्ता हैं,—सृजनकर्ता, पालनकर्ता और संहारकर्ता हैं। नारीभावके सहयोगसे ही उनके स्वरूपगत, स्वभावगत अनन्त ऐश्वर्य, अनन्त वीर्य, अनन्त सौन्दर्य और अनन्त माधुर्यका प्रकाश है; इसीमें उनकी भगवत्ताका परिचय है। पुरुषरूपसे वे नित्य-निरन्तर अपने अभिन्न नारीरूपका आस्वादन करते हैं और नारी (शक्ति) रूपसे अपनेको ही आप अनन्त आकार-प्रकारोंमें लीलारूपमें प्रकट करके नित्य चिद्रूपमें उसकी उपलब्धि और सम्भोग करते हैं—इसीलिये ब्रह्म सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान्, सर्वलोकमहेश्वर, षडैश्वर्यपूर्ण भगवान् हैं। सच्चिदानन्दमयी अनन्त-वैचित्र्यप्रसविनी लीला-विलासिनी महाशक्ति ब्रह्मकी स्वरूपभूता हैं; ब्रह्मके विश्वातीत, देशकालातीत अपरिणामी सच्चिदानन्दस्वरूपके साथ नित्य मिथुनीभूता हैं। ब्रह्मकी सर्वपरिच्छेदरहित सत्ता, चेतनता और आनन्दको अगणित स्तरोंके सत्-पदार्थरूपमें, असंख्य प्रकारकी चेतना तथा ज्ञानके रूपमें एवं असंख्य प्रकारके रस—आनन्दके रूपमें विलसित करके उनको आस्वादनके योग्य बना देना इस महाशक्तिका कार्य है। स्वरूपगत महाशक्ति इस प्रकार अनादि-अनन्तकाल ब्रह्मके स्वरूपगत चित्‌की सेवा करती रहती हैं। उनका यह शक्तिरूप तथा शक्तिके समस्त परिणाम (लीला) और कार्य स्वरूपतः उस चित्तत्वसे अभिन्न हैं। यह नारीभाव उस पुरुषभावसे अभिन्न है, यह परिणामशील दिखायी देनेवाला अनन्त विचित्र लीलाविलास उनके कूटस्थ नित्यभावसे अभिन्न है। इस प्रकार उभयभाव अभिन्न होकर ही भिन्नरूपमें परस्पर आलिङ्गन किये हुए एक दूसरेका प्रकाश, सेवा और आस्वादन करते हुए एक दूसरेको आनन्द-रसमें आप्लावित करते हुए नित्य-निरन्तर ब्रह्मके पूर्ण स्वरूपका परिचय दे रहे हैं। परम पुरुष और उनकी महाशक्ति—भगवान् और उनकी प्रियतमा भगवती भिन्नाभिन्नरूपसे एक ही ब्रह्मस्वरूपमें स्वरूपतः प्रतिष्ठित हैं। इसीलिये ब्रह्म पूर्ण सच्चिदानन्द हैं और साथ ही नित्य आस्वादनमय हैं। यही विचित्र महारास है जो अनादि, अनन्तकाल बिना विराम चल रहा है। उपनिषदोंने ब्रह्मके इसी स्वरूपका और उनकी इसी नित्य लीलाका विविध दार्शनिक शब्दोंमें परिचय दिया है और इसी स्वरूपको जानने, समझने, उपलब्ध करने और सम्भोग करनेकी विविध प्रक्रियाएँ, विद्याएँ और साधनाएँ अनुभवी ऋषियोंकी दिव्य वाणीके द्वारा उनमें प्रकट हुई हैं।*

जाऊँ कैसे ?

(रचयिता—श्रीप्रबोध, बी० ए० (आनर्स), साहित्यरत्न, साहित्यालङ्कार)

इंगित पानी दूर क्षितिज से, जाऊँ कैसे ?—हूँ निःसम्बल !
पथ में झंझावात, शत-शत विद्युत् के कटु घात
क्षुद्र क्रोड़ में जिनके खिलते उल्का के उत्पात
और अति भीषण कोलाहल !
अगणित हैं इस कठिन मार्ग में सरित, गिरि, वन, दल-दल,
इन सरिताओं में कूल कहाँ ?—केवल हैं आवर्त्त
और ये निठुर प्रखरतर धार, जो बहती हैं खल-खल !!
किसी भाँति चल गिरूँ उपल-सी छू लूँ प्रिय पद पिघल-पिघल !
और छू, जन्म-मरण से परे उसी क्षण हो जाऊँ निश्चल !!

* आचार्य श्रीअक्षयकुमार वन्द्योपाध्यायके एक निबन्धके आधारपर।

उपनिषदोंसे मैंने क्या सीखा ?

(लेखक—पं० श्रीहरिभाऊजी उपाध्याय)

उपनिषदोंसे मैंने यह सीखा कि सबमें एक ही आत्मा समाया हुआ है। अतः मुझे सबके साथ समान भावसे बर्तना चाहिये; परंतु यह भूमिका सहजसाध्य नहीं। यह आत्म-विकासकी अपेक्षा रखती है और सतत साधनासे ही प्राप्त हो सकती है। इसकी पहली सीढ़ीके रूपमें मुझे अपने प्रति कठोर और दूसरोंके प्रति उदार और सहनशील रहना आवश्यक मालूम होता है। अपने प्रति कठोर रहना तप है और दूसरेके प्रति उदार रहना अहिंसा है। इस तरह आत्मतत्त्वकी प्राप्तिके लिये तप और अहिंसा अनिवार्य हो जाते हैं।

आत्मसिद्धि या आत्मस्थितिके बाद क्या हो ? आत्मस्थ कैसा व्यवहार करे ? इसका सही उत्तर आत्मस्थ ही दे सकता है। साधक इस चर्चासे उदासीन रहे तो अच्छा ही है। उस स्थितिमें पहुँचनेपर उसे अपने-आप सूझता जायगा कि उसे क्या करना चाहिये और कैसे रहना चाहिये। इतना अवश्य है कि वह मनुष्य-समाजके बनाये नियमोंसे परे हो जाता है। इसका यह अर्थ नहीं कि वह उन नियमोंका पालन नहीं करेगा। बल्कि यह कि वह उन्हें अपने लिये बन्धनकारक नहीं समझेगा। वह उसके लिये नियम नहीं रहेगा, स्वभाव हो जायगा। वह शासन और नियमसे ऊपर उठकर सहज जीवनमें ओतप्रोत रहेगा।

उपनिषदोंने जो हमें दिया है वह संसारके किसी ग्रन्थने शायद उससे पहले नहीं दिया था। उसी आत्मतत्त्वका हम सदैव स्मरण करें, मनन करें, ध्यान करें और उसीकी साधनामें जीवनके प्रत्येक कर्मकी आहुति दें।

उपनिषद्की व्युत्पत्ति और अर्थ

(लेखक—पं० श्रीगोविन्दनारायणजी आसोपा, बी० ए०)

'षदॢ विशरणगत्यवसादनेषु' धातुके पहले 'उप' और 'नि' ये दो उपसर्ग और अन्तमें 'क्विप्' प्रत्यय लगानेसे उपनिषद् शब्द बनता है।

'उपनिषद्यते—प्राप्यते ब्रह्मात्मभावोऽनया इति उपनिषद्।'

इसका अर्थ है—जिससे ब्रह्मका साक्षात्कार किया जा सके, वह उपनिषद् कहाती है। उपनिषदोंमें ब्रह्मज्ञान अथवा ब्रह्मविद्याका ही प्रधानतासे विवेचन तथा वर्णन किया हुआ है जिससे उपनिषद्को अध्यात्मविद्या भी कहते हैं। ब्रह्मके प्रतिपादक वेदके शिरोभाग अथवा अन्तमें होनेसे ये वेदान्त या उत्तरमीमांसा भी कही जाती हैं। ब्रह्मज्ञान, आत्मज्ञान, तत्त्वज्ञान और ब्रह्मविद्या—ये सब पर्यायवाची शब्द हैं। वेदके अङ्गभूत संहिता, ब्राह्मण, आरण्यकमेंसे ही ब्रह्मज्ञानप्रतिपादक भागोंको पृथक् कर उनको 'उपनिषद्' नाम दिया गया है। अकेले अथर्ववेदमें ५२ उपनिषद् हैं। मुक्तिकोपनिषद्में १०८ उपनिषदोंकी गणना हुई है।

अमरकोषकार उपनिषद् शब्दका अर्थ—'धर्मे रहस्युपनिषत् स्यात्' लिखते हैं, इसके अनुसार 'उपनिषत्' शब्द गूढ़ धर्म एवं रहस्यके अर्थमें प्रयुक्त होता है।

कल्याण-मार्ग

(लेखक—श्रीयोगेन्द्रनाथजी बी० एस्-सी०)

कठोपनिषद्में कहा है—

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेय-
स्ते उभे नानार्थे पुरुषꣳसिनीतः ।
तयोः श्रेय आददानस्य साधु-
र्भवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते ॥
(१ । २ । १)

'प्रेय और श्रेय दो पृथक्-पृथक् मार्ग हैं, ये दोनों विभिन्न फल देनेवाले साधन मनुष्यको बन्धनमें डालते हैं। प्रेय लोकोन्नतिका मार्ग है और श्रेय परलोकोन्नतिका मार्ग है। इनमेंसे श्रेयके ग्रहण करनेवालेका कल्याण होता है; प्रेयको ग्रहण करनेवाला पतित हो जाता है।

दूरमेते विपरीते विषूची
अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।
विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये
न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त ॥
अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः
स्वयं धीराः पण्डितं मन्यमानाः ।
दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा
अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥
न साम्परायः प्रतिभाति बालं
प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् ।
अयं लोको नास्ति पर इति मानी
पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥
(कठ० १ । २ । ४–६)

'ये दोनों मार्ग एक-दूसरेसे विपरीत, विरुद्धार्थसूचक और दूर हैं। ये अविद्या और विद्या इस नामसे जाने गये हैं। तुम नचिकेताको मैं विद्याका चाहनेवाला मानता हूँ। तुमको बहुत-सी कामनाएँ प्रलोभित नहीं करती हैं। अविद्यामें पड़े हुए अपनेको धीर और विद्वान् माननेवाले लोग उल्टे रास्तों-पर चलते हैं और वे मूढ़ अन्धेके द्वारा ले जाये जानेवाले अन्धेकी भाँति भटकते रहते हैं। धनके मोहसे मूढ़, प्रमादपूर्ण, विवेकरहित पुरुषको परलोककी बात पसंद नहीं आती। यही लोक है, परलोक कुछ नहीं। ऐसा माननेवाला बार-बार मृत्युके वशमें आता है।'

ईशोपनिषद्के ११ वें मन्त्रमें कहा है—

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयꣳ सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ॥

'जो विद्या और अविद्या इन दोनोंको साथ-साथ जानता है, वह अविद्यासे मृत्युको तरकर ज्ञानसे अमरताको प्राप्त कर लेता है।'

प्रत्येक कल्याणपथके पथिकका उद्देश्य श्रेय होना चाहिये, और प्रेयका इस प्रकार उपयोग करना चाहिये कि वह श्रेय-का साधन बन जाय। जिस मनुष्यको हरद्वार जाना है, उसे अपने उद्देश्यकी पूर्तिके लिये इतना-सा धन चाहिये, जिससे उसका मार्ग-व्यय आदि सध जाय और यदि वह अपने समस्त धनको साथ लेकर हरद्वार जाना चाहेगा, तो वह उसके उद्देश्यकी पूर्तिका बाधक ही होगा। उसे अपने सारे आराम-के प्रलोभनोंको त्यागकर उद्देश्यकी ओर अग्रसर होना पड़ेगा। इसी प्रकार जीवको श्रेयमार्गके अनुसरणमें धन-संग्रह इत्यादि लोकोन्नतिके मार्गको केवल साधन समझना चाहिये। ये प्रेय वस्तुएँ जहाँ साध्य हुईं कि मनुष्य अपने मार्गसे च्युत हुआ। अतः धन आदिको केवल अपने आत्मकल्याणका ही साधन बनाना चाहिये। जो लोग विषयभोगकी दृष्टिसे केवल लोकोन्नतिको अपना लक्ष्य बना लेते हैं और श्रेयकी कुछ भी चिन्ता नहीं करते, वे दुःखोंकी अत्यन्त निवृत्तिरूप मानव-जीवनके यथार्थ ध्येयसे च्युत हो जाते हैं।

इस सम्बन्धमें एक बड़ी शिक्षाप्रद आख्यायिका प्रसिद्ध है। एक युवक भावावेशमें आत्मज्ञान प्राप्त करनेकी इच्छासे गुरुके पास आया। गुरुने उसको अनधिकारी समझकर उपदेश नहीं दिया, परंतु वह आग्रह करता ही रहा। एक दिन उसे साथ लेकर गुरु घूमने गये। रास्तेसे कुछ ही दूरीपर एक गाँव दिखायी दिया। गुरुजीको प्यास लगी। युवक गाँवसे पानी लाने गया। कुएँपर एक सुन्दरी युवती पानी भर रही थी। युवकको उसने पानी दे दिया; परंतु युवक उसके रूपपर मोहित होकर गुरुके प्यासकी बात भूल गया और उस युवती-के पीछे-पीछे उसके घर पहुँचा। वह अविवाहिता थी, अतः उसके पिताने युवकको योग्य समझकर उसका विवाह युवकके साथ कर दिया। विवाहके बाद वह गृहस्थ बनकर वहीं रहने लगा। क्रमशः उसके तीन पुत्र हुए। युवतीका पिता मर चुका था। कुछ समय बाद नदीमें बाढ़ आनेसे ग्राममें

पानी आ गया। चारों ओर तो जल-ही-जल था। उसने अपनी स्त्री और तीनों बच्चोंको लेकर प्राण बचानेके लिये गाँव-से बाहर निकलनेका प्रयत्न किया। पानीका वेग बढ़ता ही जाता था। बड़ी भारी सावधानी करनेपर भी एक-एक करके उसके तीनों पुत्र और स्त्री पानीमें बह गये। वह बड़ा दुखी हुआ और कठिनतासे प्राण बचाकर उस स्थानपर पहुँचा, जहाँसे गुरुजीके लिये जल लेने चला था। वहाँ पहुँचनेपर उसको यह स्मरण आया 'मैं अपने उद्देश्यसे पतित होकर किस प्रकार 'प्रेयके मार्गपर' चल दिया था।'

प्रेयको साध्य समझकर महमूद गजनवी रोता हुआ संसार-से गया। जीवनभर लूट-खसोटसे एकत्रित धनके कोषको मृत्युके समय अपने सामने जमा कराकर लालसापूर्ण दृष्टि डालता हुआ वह निराश होकर संसारसे चला गया। मृत्युने बलपूर्वक प्रिय वस्तुओंसे उसको अलग कर दिया। इधर कणाद ऋषि कटे हुए खेतसे कण-कण अन्न बीनकर जीवन-निर्वाह करते थे। जब राजा धनकी भेंट लेकर जाते तो कहते थे कि इसे दरिद्रोंको बाँट दो। प्रेयको त्यागकर श्रेयका इससे अनुपम उदाहरण क्या होगा। यही कणाद ऋषि वैशेषिक-दर्शनके रचयिता थे।

यमाचार्यने उपर्युक्त मन्त्रोंमें नचिकेताको तपका स्वरूप बतलाया। तपका जीवन प्रलोभनोंसे बचकर चलनेका है, प्रेय-से लगातार युद्ध करनेका है। प्रेयसे युद्ध करके ही मनुष्यकी गति ऊपरको हो सकती है। नचिकेताके तीसरे वरके उत्तर-में यमराजने प्रलोभन देते हुए उसे पुत्र, पौत्र, घोड़े, हाथी, सुवर्ण, चक्रवर्ती राज्य माँगनेको कहा, संसारमें दुर्लभ-से-दुर्लभ कामनाओंकी पूर्ति करनेका वचन दिया; परंतु नचिकेताने 'भोगोंसे मनुष्य कभी तृप्त नहीं हो सकता और भोग विनाशी है'—यह समझकर तुरंत सबको ठुकरा दिया। उस समय यमने मरनेके पश्चात् जीवकी क्या गति होती है, इसका उपदेश दिया। परंतु इस उपदेशसे पूर्व यमने नचिकेताके तपस्वी—अधिकारी होनेकी पूरी परीक्षा कर ली।

अनन्त नित्य और पूर्ण सुखकी प्राप्ति ही श्रेय है। प्रत्येक मनुष्यकी स्वाभाविक इच्छा सुखप्राप्तिकी होती है; परंतु सुख क्या है? नारदजीने सनत्कुमारसे यही प्रश्न (छान्दोग्य उपनिषद्में) किया—

'सुखं भगवो विजिज्ञासे' इति।

(७। २२। १)

'भगवन्! मैं सुखका स्वरूप जानना चाहता हूँ।' बहुत ही टेढ़ा प्रश्न है। बच्चा खिलौना देखकर रोता है। जब खिलौना मिल जाता है तो समझता है कि मैं सुखी हो गया परंतु कुछ देर खेलनेके पश्चात् उसका जी ऊब जाता है और वह खिलौनेको फेंककर रोने लगता है। अब उसे उस खिलौनेमें सुख नहीं मिलता। वस्तुतः खिलौनेमें सुख समझना उसका बालपन ही था। खिलौनेमें असली सुख नहीं था। इसी प्रकार धन आदि संसारके पदार्थोंका हाल है। फिर प्रश्न होता है कि तो फिर 'सुख क्या है?' सनत्कुमारने उत्तर दिया—

'यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति। भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति।

(छान्दोग्य० ७। २३। १)

'भूमा ही सुख है, अल्पमें सुख नहीं है। भूमाको ही समझना चाहिये।' नारदने फिर पूछा, 'महाराज! भूमा क्या है।' सनत्कुमारने उत्तर दिया—

यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद् विजानाति स भूमाथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद् विजानाति तदल्पम्। यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यम्।

(छान्दोग्य० ७। २४। १)

'भूमा वह है, जिसमें अन्यको नहीं देखता, अन्यको नहीं सुनता, अन्यको नहीं जानता। वह अल्प है जहाँ अन्यको देखता है, अन्यको सुनता है, अन्यको जानता है। भूमा ही अमृत है। अल्प ही दुःख है।' संसारमें दो प्रकारकी मनोवृत्तियोंके मनुष्य हैं—एक तो वे जो अस्थिर वस्तुओंमें सुख देखते हैं। दूसरे वे जो विवेकके द्वारा अनित्य पदार्थोंकी निःसारता और दुःख-परिणामताको देखकर नित्य अखण्ड सुखरूप भूमाको चाहते हैं। जो लोग अनित्य पदार्थोंमें सुख मानते हैं, उनको कभी स्थायी सुख नहीं मिलता। क्षणिक सुखके बाद दुःख आ जाता है। संसारमें प्राकृतिक पदार्थोंसे सुख-प्राप्तिकी आशा इसी प्रकार है। इसमें एकके बाद दूसरी, दूसरीके बाद तीसरी—इस तरह सुख प्राप्त करनेवाली वस्तुओंकी खोज होती रहती है। अभी एक पुरुष हजार रुपयोंकी प्राप्तिमें सुख समझता है। उसकी प्राप्तिपर दस हजारमें सुख समझता है। होते-होते उसको लाखों-करोड़ोंकी प्राप्तिके पश्चात् भी सुख नहीं होता। एक मनुष्य सुस्वादु भोजनका आनन्द ले रहा है इतनेमें ही उसे अपने युवक पुत्रकी मृत्युका समाचार मिलता है। अब उसे भोजनमें कोई आनन्द

नहीं रहता। यही अल्प है। भूमामें पहुँचकर सुख क्षणिक नहीं होता। वहाँ किसी भी अन्य वस्तुकी प्राप्तिका मनोरथ सुखका हेतु नहीं रह जाता। वह सुख किसी अन्य वस्तुसे बाधित नहीं होता। भूमामें ही सतत शान्ति है। भूमा ही श्रेय है। अल्प ही प्रेय है।

नारदजीने प्रश्न किया, 'भूमा किसके सहारे है ?' सनत्कुमारने उत्तर दिया, 'भूमा अपनी महिमामें ठहरा हुआ है।' यों भी कह सकते हैं, वह किसीके आश्रय नहीं है। संसारमें गौ, घोड़े, हाथी, सोना, नौकर आदिके अर्थहीमें महिमाको लेते हैं, परंतु ये एक दूसरेके ऊपर प्रतिष्ठित हैं। यह महिमा कैसी ? भूमा अपनेमें ही प्रतिष्ठित है। भूमा ही अमृत है।

सनत्कुमारजी कहते हैं—भूमा स्वयं अपना आधार है। वही नीचे है, वही ऊपर है, वही पीछे है, वही आगे है। वही दायें-बायें है। वही सब कुछ है। अब यदि इस भूमाको 'मैं' कहकर पुकारो तो ऐसा कहेंगे कि 'मैं ही नीचे हूँ, मैं ही ऊपर हूँ, मैं ही पीछे, मैं ही आगे, मैं ही दायें, मैं ही बायें हूँ। मैं ही सब कुछ हूँ।' (छान्दोग्य० ७। २५। १)

अर्थात्—

अथात आत्मादेश एवात्मैवाधस्तादात्मोपरिष्टादात्मा पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेदꣳ सर्वमिति। स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति। अथ येऽन्यथातो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति तेषाꣳ सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति।

(छान्दोग्य० ७। २५। २)

"अब यदि उसको 'आत्मा' कहकर पुकारें तो कहेंगे कि आत्मा ही नीचे है, आत्मा ही ऊपर है, आत्मा ही पीछे है, आत्मा ही आगे है। आत्मा ही दायें है, आत्मा ही बायें है। आत्मा ही सब कुछ है। जो इस प्रकार जानता है, वह अपनेहीमें रमण करता है, अपनेहीमें खेलता है, अपने ही साथ आप रहता है। अपनेमें ही आनन्द लेता है। वही स्वराट् है। सब लोकोंमें उसकी कामना पूरी होती है; परंतु जो लोग उसके विपरीत भावना रखते हैं, उनका किया-कराया नाशको प्राप्त होता है। उनकी भावनाएँ कहीं पूरी नहीं होतीं। उनको कहीं सुख प्राप्त नहीं होता।"

यहाँ भूमा, श्रेय, आत्मा शब्दोंसे एक ही तात्पर्य है। प्राकृतिक जगत्‌को अपने कार्यका ध्येय बनाना 'अल्पता' है, प्रेय है और आत्माको ध्येय बनाना भूमापन है। इन दोनोंका समन्वय करते हुए आत्मोन्नति करनेका उदाहरण विदेहराज महाराज जनकका जीवन है।

बृहदारण्यक उपनिषद्‌में याज्ञवल्क्य ऋषि मैत्रेयीको उपदेश देते हुए कहते हैं—

न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति। आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति। न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवति। आत्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति।

× × × × ×

न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति। आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति। आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेयि आत्मनि खलु अरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदꣳ सर्वं विदितम्।

'अरी मैत्रेयी ! पतिके लिये पति प्यारा नहीं होता, आत्माके लिये पति प्यारा होता है। स्त्रीके लिये स्त्री प्यारी नहीं होती, आत्माके लिये स्त्री प्यारी होती है।

× × × × ×

सबके लिये सब प्यारा नहीं होता, आत्माके लिये सब प्यारा होता है। इसलिये हे मैत्रेयी ! आत्माको ही देखने, सुनने, सोचने और जाननेसे सब कुछ समझमें आ जाता है।'

मनुष्यको अपने जीवनके सब विभागोंमें कार्य करते हुए आत्माको ही ध्येय बनाये रखना चाहिये। परंतु यह ध्येय बने कैसे ? मनकी प्रवृत्ति श्रेय-मार्गकी ओर हो कैसे ?

(२)

प्रश्न यह होता है कि क्या कारण है कि इतने उपदेशोंके होते हुए भी मनुष्यकी आत्मोन्नतिकी ओर प्रवृत्ति नहीं होती। जिनका इधर ध्यान जाता भी है, वे भी सफल नहीं होते हैं। साधकको परमपदकी प्राप्तिके लिये सबसे प्रथम आरम्भ कहाँसे करना चाहिये। सनत्कुमार बतलाते हैं—

आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षस्तस्मै मृदितकषायाय तमसस्पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारस्तꣳस्कन्द इत्याचक्षते तꣳस्कन्द इत्याचक्षते। (छान्दोग्य० ७। २६। २)

'आहारके शुद्ध होनेपर अन्तःकरणकी शुद्धि होती है। अन्तःकरणके शुद्ध होनेपर स्मृति दृढ़ हो जाती है और स्मृति-प्राप्तिपर हृदयकी समस्त गाँठें खुल जाती हैं। भगवान् सनत्कुमारने (राग-द्वेषरूप) दोष मल दिये (विनष्ट कर दिये)। नारद-

को अन्धकारका परला किनारा दिखा दिया। उस सनत्कुमार-को लोग स्कन्द कहते हैं।'

सनत्कुमारने उपर्युक्त प्रश्नका मूल कारण आहार बताया है। शरीरकी सबसे पहली आवश्यकता 'आहार' अर्थात् भोजन है। जैसा भोजन मिलेगा, वैसा ही शरीर बनेगा, वैसा ही मन बनेगा, वैसी ही बुद्धि होगी। यदि भोजन शुद्ध होगा तो बुद्धि शुद्ध होगी। बुद्धिके शुद्ध होनेपर शङ्कारूपी गाँठें खुल जाती हैं। सत्यपर विश्वास और श्रद्धा दृढ़ होती है और मोक्ष-की प्राप्ति हो जाती है।

भोजनसे ही मन बनता है। जैसा भोजन होगा वैसा ही मन होगा, वैसा ही स्वभाव होगा। डारविनका कथन है कि 'मुझे किसी भी प्राणीका भोजन बताओ, और मैं उसका स्वभाव बता दूँगा।' इसी सिद्धान्तको उन्होंने खद्योत (जुगनू) आदि कीड़ोंका उनके भोज्य-पदार्थोंद्वारा स्वभाव बताकर पुष्ट किया है। यदि हमारा भोजन मनको चञ्चल करनेवाला होगा तो हमारी गति आत्मदर्शनकी ओर नहीं हो सकेगी। मांस-मद्य तथा अन्य मादक द्रव्योंके सेवनसे तमोगुण बढ़ता है, और विचार भी मलिन होते हैं। मन भी अशान्त रहता है। अनेक प्रकार-के शारीरिक और मानसिक रोग पीछे लग जाते हैं। अण्डे, प्याज इत्यादि सेवन करनेवाला मनुष्य ब्रह्मचर्यका साधन कभी नहीं कर सकता। मांस इत्यादि हिंसासे प्राप्त पदार्थोंका सेवन करनेवाला घोर स्वार्थी कामी और क्रोधी (Passionate) हो जाता है। वास्तवमें जिस भोजनसे ब्रह्मचर्यकी सिद्धि हो, वही भोजन हितकर है। वेद कहते हैं—

'ब्रह्मचर्येण तपसा देवा मृत्युमुपाघ्नत।'

'ब्रह्मचर्यके तपसे देवता मृत्युको जीत लेते हैं।' ब्रह्मचारी-को मरनेके समय कष्ट नहीं होता। जिस प्रकार एक मनुष्य पुराने कपड़ेको छोड़ देता है, इसी प्रकार ब्रह्मचारी अपने शरीरको छोड़ देता है। परंतु साधारण लोगोंकी अवस्था एक बोझसे लदी गाड़ीके समान है जो चूँ-चूँ करती हुई बड़े कष्टसे धीरे-धीरे बढ़ती है। उनका आत्मा बड़े कष्टसे शरीरसे निकलता है।

भोजन-शुद्धिमें ईमानदारीसे कमाये हुए अर्थसे प्राप्त भोजन भी सम्मिलित है। वह भोजन जिसमें एक मनुष्यने केवल अपना ही भाग ग्रहण किया है अर्थात् आजीविका भी शुद्ध हो और अपनी आजीविकामेंसे यथायोग्य भाग अपने परिवारके व्यक्तियों अथवा आश्रितोंको देकर तत्पश्चात् शेष भागको स्वयं ग्रहण करे। यही यज्ञशिष्ट अमृतभोजन है। गीता-में कहा है कि 'जो केवल अपने लिये ही कमाते-खाते हैं, वे तो पाप खाते हैं।' ईशोपनिषद्में कहा है—

'मा गृधः कस्यस्विद्धनम्।'

'किसीके धन और भोगको लोभवश मत लो।'

किसीके भागको छलसे स्वयं ग्रहण कर लेना ही चोरी है। योगदर्शनमें बताया है कि चोरी न करनेवाली प्रवृत्ति—अस्तेय-की प्रवृत्तिको सिद्ध कर लेनेसे सब रत्नोंकी प्राप्ति होती है। अतः कहा है कि उत्तम वस्तु खाओ और धर्मपूर्वक उपार्जित की हुई वस्तु ही खाओ।

शुद्ध आहारके सेवनसे अन्तःकरण शुद्ध होता है। जब अन्तःकरण शुद्ध होगा तो भगवत्-कथा कहने-सुनने और उसके अनुकूल आचरण करनेमें भी मन लगेगा। चालाक मनुष्य, जो धर्मपर नहीं चलता है और जिसका मन विषयोंमें लगा रहता है, अपने अन्तःकरणको बिगाड़ लेता है। ऐसे मनुष्यको भगवत्-चर्चामें कोई आनन्द नहीं आता। परमपदकी प्राप्ति एक ऊँचे पर्वतके उच्च शिखरपर चढ़नेके समान है, जो शनैः-शनैः सदाचरण करनेसे हो सकती है।

(३)

बृहदारण्यक उपनिषद्के पञ्चम अध्यायमें एक सुन्दर कथा आयी है। प्रजापतिकी तीन संतान 'देव', 'मनुष्य' और 'असुर' उनके पास उपदेश ग्रहण करने गये। प्रजापतिने तीनों-को एक अक्षर 'द'का उपदेश दिया और उनसे पूछा कि 'इसका अभिप्राय समझ लिया?' देवताओंने उत्तर दिया 'हमने यह समझा है कि—

दाम्यत इति न आत्थ इति।

(बृहदारण्यक० ५। २। १)

दम—इन्द्रियोंको दमन करो।' प्रजापतिने उत्तर दिया कि 'ठीक समझ गये।' मनुष्योंने उत्तर दिया—'हमने समझा है—

दत्त इति न आत्थ इति।

(बृहदारण्यक० ५। २। २)

—दान करो।' प्रजापतिने कहा 'हाँ, तुम भी समझ गये।' फिर असुरोंसे पूछनेपर उन्होंने उत्तर दिया—'हमने यह समझा है कि—'दयध्वम् इति' दया करो।' प्रजापतिने उनको भी सही बतलाया। इस प्रकार तीन शिक्षाएँ मिलीं। 'दम, दान और दया' अर्थात् इन्द्रियोंका दमन करो, दान करो और दया करो।

संसारमें तीन प्रकारके मनुष्य हैं। देव, मनुष्य और

असुर। तीनों प्रजापतिकी संतान हैं। परंतु अपने संस्कारोंसे (कर्मोंके द्वारा स्वभाव बन जानेसे) देव श्रेष्ठ हैं; मनुष्य साधारण हैं, और असुर निकृष्ट हैं। जैसे संस्कार पूर्वजन्ममें होते हैं, वैसा ही स्वभाव इस जन्ममें होता है। परंतु जो ईश्वर-के उपदेशको सुनते हैं, उसपर ध्यान देते हैं, उनकी उन्नति हो जाया करती है। असुर इसी उपदेशके प्रभावसे मनुष्य बनता है और मनुष्य देवता बन जाता है।

असुर वे हैं जो अपने लाभके सामने किसी दूसरेके लाभ-की परवा ही नहीं करते। स्वार्थसिद्धि ही उनका परम ध्येय है। अपने लाभके लिये वे दूसरोंको मारने-लूटने अथवा अन्य प्रकारसे हानि पहुँचानेमें जरा भी सङ्कोच नहीं करते। वे प्रकृतिमेंसे अपने लाभके लिये हिंसक पशुओंके उदाहरण इकट्ठे कर रखते हैं, जो दूसरोंकी हानि करके अपना पेट भरते हैं। एक कसाई चार पैसेके लिये बकरे या गायको मार डालता है और उसके मांसको प्रसन्न होकर बाजारमें बेचता है। यह है कसाईका असुरपन। एक मनुष्य जीभके स्वादके लिये एक पक्षीकी गर्दन मरोड़ देता है। यह है उस मनुष्यका असुरपन। रावणने सीताहरणके समय कब सीताजीके कष्टोंकी परवा की थी। भरी सभामें द्रौपदीको अपमानित करके दुर्योधनने असुरपनका ही परिचय दिया था। इन क्रूर-हृदय प्राणियोंके लिये 'दया'से बढ़कर उत्तम और कौन उपदेश हो सकता है? इनका मानसिक रोग ही निर्दयता है। ये दूसरे प्राणीको अपने-जैसा नहीं समझते। इसका उपचार दया है। जब 'दया' का भाव उदय होगा तो कसाईकी छुरी कुण्ठित हो जायगी। डाकूका पैर दया-भाव उदय होनेपर आगे ही न बढ़ सकेगा। इसके उदाहरण महात्मा बुद्धके जीवनमें मिलते हैं। महान् घातकों और डाकुओंका भगवान् बुद्धसे सम्पर्क हुआ और महात्मा बुद्धने प्रजापतिके इस 'द'का उच्चारण किया और उनका जीवन शुद्ध हो गया।

साधारण मनुष्य निर्दयी नहीं होते; परंतु वे दूसरेके कष्टोंको दूर करनेके लिये त्याग नहीं करते। उनका मत है 'प्रत्येक मनुष्य अपने लिये है और परमात्मा सबके लिये।' उनकी मनोवृत्ति बहुत संकुचित रहती है। यदि उनमें थोड़ा-सा कष्ट उठाकर दूसरोंके कष्ट दूर करनेका स्वभाव आ जाय, तो दया-का भाव सार्थक हो जाय। दूसरोंके कष्ट दूर करनेके भावसे हमारा आत्मा उच्च हो जाता है और हममें विशालताके भाव आ जाते हैं। यही यज्ञ है। इसीके प्रभावसे मनुष्य देवता बन जाते हैं।

शतपथ ब्राह्मणमें कहा है—

देवाश्च वा असुराश्च। उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे। ततोऽसुरा अतिमानेन एव 'कस्मिन् नु वयं जुहुयाम' इति स्वेषु एव आस्येषु जुह्वतः चेरुः। ते अतिमानेन एव पराबभूवुः तस्मात् न अतिमन्येत। पराभवस्य ह एतत् मुखं यत् अति-मानः। अथ देवाः अन्योन्यस्मिन् एव जुह्वतः चेरुः। देवेभ्यः प्रजापतिः आत्मानं प्रददौ। यज्ञो ह एषाम् आस, यज्ञो ह देवानामन्नम्॥

(शतपथकाण्ड ५ ब्राह्मण १। १-२)

प्रजापतिके दोनों पुत्र देव और असुर आपसमें लड़ पड़े। उनमें असुर अति अभिमानी थे। वे कहने लगे हमें औरोंकी क्या परवा है। इसलिये वे अपने ही मुँहमें आहुतियाँ डालने लगे। इस अभिमानके कारण वे परास्त हो गये। अभिमान नहीं करना चाहिये। यह पराजयका मूल है। देवता अपने मुँहमें न डालकर प्रत्येक दूसरेके मुँहमें आहुतियाँ डालने लगे। प्रजापति उनसे प्रसन्न हो गये, और अपने-आपको उनके भेंट कर दिया। उनका यज्ञ हो गया। यज्ञ ही देवोंका अन्न है। अर्थात् जो यज्ञ करता है वह देव हो जाता है। अपने स्वार्थ-को छोड़कर दूसरेका उपकार करना ही यज्ञ है।

दया जब एक कक्षा और आगे बढ़ जाती है तो वह दान-के रूपमें परिवर्तित हो जाती है। दान वही है जिससे हम अन्य प्राणियोंके कष्टोंको दूर कर सकें। कहीं धनका देना दान है, कहीं विद्याका देना दान है। कहीं अन्य शारीरिक सहायता देना दान है। रोगीको ओषधि देना दान है। भूखेको अन्न देना दान है। परंतु दान वह है जिसमें अन्य लोगोंके कल्याण-की भावना हो। दान इस प्रकारसे दे कि लेनेवाला भी ऊपर उठे, पतित न हो जाय। यही भावना उस दानकी है, जो देवोंने किया। इस दानसे देवोंमें पारस्परिक त्रुटियाँ दूर हुईं, लोगोंके व्यक्तिगत कष्ट और विपत्तियाँ कम हुईं। क्रमशः उनका संघटन दृढ़ हुआ और समाज बलवान् हो गया। असुर इस कामको न कर सके। उनमेंसे प्रत्येकने यही चाहा कि 'सारे भोग मैं ही भोगूँ, सबका स्वामी मैं ही बनूँ।' वे ऐसा ही करने लगे। प्रत्येक असुर सब भोगोंको स्वयं ही भोगकर दूसरोंको वञ्चित करने लगे। असुर परास्त हो गये। असुरोंका यह काण्ड इस समय यूरोपके अंदर घटित हो रहा है। प्रत्येक राष्ट्र सारी वस्तुएँ स्वयं ही हड़प लेना चाहता है। प्रजापति उनसे विमुख हो जायगा और वे पराभवको प्राप्त होंगे।

[सच कहा जाय तो एक यूरोप ही क्यों, आजका प्राय

सारा मानव-समाज बड़े वेगसे इसी असुरभावकी ओर दौड़ रहा है। व्यक्तिगत संकुचित स्वार्थने उसको महान् लक्ष्यसे च्युत कर दिया है। पता नहीं इसका क्या परिणाम होगा! गीताके १६वें अध्यायमें वर्णित असुर-मानवके लक्षणोंका मिलान करनेसे आजका मानव-समाज उसमें प्रायः पूरा उतरता है।]

दया और दानके पश्चात् एक त्रुटि शेष रह जाती है। वह है इन्द्रियनिग्रह। देवता अपने देवत्वके पदसे इसीके अभावमें गिर जाता है। एक कामी पुरुषका कहीं मान नहीं होगा। जब इन्द्रियाँ अपने विषयसे पृथक् होने लगती हैं तो उनकी अन्तर्वृत्ति हो जाती है। गीताके १६ वें अध्यायमें कहा है—

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत्॥
(२१)

'काम, क्रोध और लोभ तीनों आत्माके नाशक और नरकके द्वार हैं। इसलिये इनको त्यागना ही चाहिये।'

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम्॥
(गीता १६। २३)

'जो वेद-शास्त्रविहित विधिको छोड़कर (कामनासे प्रेरित होकर) मनमाना काम करते हैं, उनको न तो फलकी सिद्धि होती है, न सुख मिलता है, न मोक्षकी ही प्राप्ति होती है।'

(४)

त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयः। अत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्। सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति, ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति। (छान्दोग्य० २। २३। १)

धर्मके तीन भाग हैं। यज्ञ, स्वाध्याय और दान मिलकर प्रथम स्कन्ध या भाग होता है। तपस्या ही दूसरा भाग है। आचार्यकुलमें रहता हुआ अपनेको जो तपस्वी बनाता है यह तीसरा भाग है। वे सभी पुण्यलोकवाले होते हैं; परंतु इनमेंसे ब्रह्मनिष्ठ मुक्तिको पाता है।

यज्ञ

यज्ञके सम्बन्धमें मुण्डकोपनिषद्में उपदेश है—

यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने।
तदाज्यभागावन्तरेणाहुतीः प्रतिपादयेत्॥

'जब अग्नि भलीभाँति जलायी जा चुके और उसमें लौ उठने लगे तब उसमें घी, सामग्री आदिकी आहुतियाँ श्रद्धापूर्वक देनी चाहिये।' क्योंकि हवनको जलानेवाली अग्नि 'हव्यवाहन' है। अर्थात् हविको सूक्ष्म करके वायुमण्डलमें फैला देती है। इससे वायु शुद्ध होकर रोगके कीटाणु नष्ट हो जाते हैं, और स्वास्थ्यको लाभ पहुँचता है। यज्ञके रसायनशास्त्र (Chemistry के अनुसार Aldehydes नामक वायु (Gas) पैदा होती है, जो रोगोंको दूर करनेवाली तथा स्वास्थ्यवर्द्धक होती है।

आश्वलायन-गृह्यसूत्रमें यज्ञके ये लाभ बतलाये हैं—

ॐ अर्यत इध्म आत्मा जातवेदस्तेन इध्यस्व वर्धस्व च इद्धय वर्धय चास्मान् प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन अन्नाद्येन समेधय स्वाहा। (१। १०। १२)

'हे अग्नि! तू प्रज्वलित होकर हमको प्रज्वलित कर। तू बढ़ और हमको भी बढ़ा प्रजया अर्थात् संतानसे, पशुओंसे, आत्मज्ञानसे तथा अन्नसे। यज्ञसे इन चारों पदार्थोंकी प्राप्ति हो जाती है।'

यज्ञसे हव्य पदार्थ सूक्ष्म होकर रोगोंको नाश करते हुए, पुष्टिदायक पदार्थोंसे शरीरको पुष्ट करते हैं। पहले हलवाई कभी भी दुबले नहीं देखे जाते थे। क्योंकि वे कढ़ाईके पास बैठकर असली घीकी वाष्पको बराबर ग्रहण करते रहनेसे पुष्ट हो जाते थे। यह है घीके वाष्पका प्रभाव। जब यह वाष्प अन्य ओषधियों तथा सौम्य पदार्थोंके वाष्पसे युक्त होकर शरीरमें प्रवेश करेगी तो उसके लाभसे शरीर तथा मस्तिष्क पुष्ट होगा और मन शान्त होगा। इनके शान्त होनेपर उपर्युक्त लाभ अर्थात् सन्तान, पशु आदि ऐश्वर्यशाली पदार्थोंकी प्राप्ति होती ही है।

मुण्डकोपनिषद्में कहते हैं—

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमास-
मचातुर्मास्यमनाग्रयणमतिथिवर्जितं च।
अहुतमवैश्वदेवमविधिना हुत-
मासप्तमांस्तस्य लोकान् हिनस्ति॥
काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी
लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः॥
एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु
यथाकालं चाहुतयो ह्याददायन्।
तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो
यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः॥

एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः
सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति ।
प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य
एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥
(१ । २ । ३–६)

'यज्ञ कई प्रकारके हैं । अग्निहोत्र जिसका नित्य सायं और प्रातः करनेका विधान है । दूसरी दर्श-इष्टि, जो अमावस्याको की जाती है, और पौर्णमास-इष्टि जो पूर्णिमाको की जाती है । तीसरी चातुर्मास्य-इष्टि जो वर्षाऋतुमें की जाती है । चौथी आग्रयण-इष्टि, पाँचवाँ अतिथि-यज्ञ, छठा वैश्वदेवयज्ञ है। जो गृहस्थ इन यज्ञोंको नहीं करता, उसके सात लोक नष्ट हो जाते हैं । काली, कराली, मनोजवा, सुलोहिता, सुधूम्रवर्णा, स्फुलिङ्गिनी, विश्वरुची—ये अग्निकी सात जिह्वाएँ हैं । जो लोग इस प्रकार प्रदीप्त अग्निमें आहुतियाँ देते हैं, उनकी आहुतियोंको सूर्यकी किरणें उस स्थानपर पहुँचा देती हैं, जहाँ देवोंके पति अर्थात् ब्रह्मका निवास है । ये आहुतियाँ सूर्यकी किरणोंके साथ चलती हुई मानो यजमानको बड़ी मीठी बोलीमें पुण्यलोककी ओर बुलाती हैं । तात्पर्य यह है कि नित्य श्रद्धाके साथ यज्ञ करनेसे जीवन पवित्र होता है और परलोक बनता है ।'

अध्ययन

तैत्तिरीय उपनिषद्में शिक्षाका विषय मुख्यतया प्रतिपादित किया है । उसमें स्वाध्यायके विषयमें लिखा है—

ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च । तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च । दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । शमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्नयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्निहोत्रं च स्वाध्यायप्रवचने च । अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । मानुषं च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यमिति सत्यवचा राथीतरः । तप इति तपोनित्यः पौरुशिष्टिः । स्वाध्याय-प्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः । तद्धि तपस्तद्धि तपः ॥
(१ । ९ । १)

'ऋत अर्थात् सृष्टिके नियमोंको यानी विज्ञान (Science) को पढ़ो-पढ़ाओ । स्वाध्याय कहते हैं स्वयं पढ़नेको एवं प्रवचन कहते हैं दूसरोंके पढ़ानेको । तपके साथ पढ़ो-पढ़ाओ । तप कहते हैं सात्त्विक श्रमको । इन्द्रियोंको वशमें रखते हुए पढ़ो-पढ़ाओ । शान्तिपूर्वक पढ़ो-पढ़ाओ । अग्नि (शक्ति 'Power' अर्थात् भौतिक विज्ञान एवं इंजिनियरिंग) को पढ़ो-पढ़ाओ । अग्निहोत्रको करते हुए पढ़ो-पढ़ाओ । अतिथिकी सेवा करते हुए पढ़ो-पढ़ाओ । मनुष्यमात्रके कल्याणपर विचार करते हुए पढ़ो-पढ़ाओ । प्रजा अर्थात् सर्वसाधारणके हितका ध्यान करते हुए पढ़ो-पढ़ाओ । प्रजन अर्थात् सन्तानवृद्धिकी समस्याओंपर विचार करते हुए पढ़ो-पढ़ाओ । इसके अन्तर्गत केवल मनुष्यकी नहीं वरं पशु-पक्षी तथा वृक्षादिकी उत्पत्ति तथा वृद्धिके नियम भी आ जाते हैं । अपनी जातिके हितकी कामनासे पढ़े । राथीतर आचार्यका मत है कि सत्यभाषण सबसे बड़ी चीज है । सत्यभाषण कभी न छोड़ना चाहिये । पौरुशिष्टि आचार्यका कथन है कि तप मुख्य है, तपपर बल देना चाहिये । मुद्गल आचार्यके शिष्य नाक-स्वाध्याय और प्रवचन-पर बहुत बल देते हैं ।'

स्वाध्यायसे मस्तिष्कवृद्धिके साथ-साथ आत्मिक उन्नति भी होती है । जैसा मन सोचता है, वैसा बोलता है । जैसा बोलता है, वैसा करता है । दूसरे, पुराना अनुभव बराबर प्राप्त होता रहता है और हमें क्षेत्र मिलता है कि उन अनुभवोंमें हम वृद्धि कर सकें । जहाँ पठन-पाठनकी क्रिया नहीं है, वहाँ पैतृक अनुभव न प्राप्त होनेसे क्रमशः ज्ञान-वृद्धि रुक जाती है । यही ऋषि-ऋण है, जो तीन ऋणोंमेंसे एक है; जिसके पालनार्थ हम यज्ञोपवीत धारण करते हैं । गृहस्थियोंको प्रतिदिन थोड़ा-थोड़ा स्वाध्याय करते रहना चाहिये । कभी छोड़ना नहीं चाहिये ।

दान

धर्मकी तीसरी शाखा दान है । उपनिषदोंमें कहा है—

श्रद्धया देयम् । अश्रद्धया देयम् । श्रिया देयम् । ह्रिया देयम् । भिया देयम् । संविदा देयम् ।

'श्रद्धासे देना चाहिये, अश्रद्धासे देना चाहिये । सौन्दर्यसे देना चाहिये । लोक-लजासे देना चाहिये । भय अर्थात् पाप-पुण्यके विचारसे देना चाहिये । संविदा अर्थात् ज्ञानपूर्वक दो ।' अर्थात् जैसा ऊपर कहा जा चुका है कि मनुष्यमात्रके कल्याणको समझकर देना चाहिये । दान पापोंकी वृद्धि करनेवाला न हो ।

धर्मका दूसरा स्कन्ध तप है । अर्थात् इन्द्रियदमनके साथ-साथ आत्मोन्नतिके लिये घोर परिश्रम करना तप है । तीसरा स्कन्ध है कि नियमके साथ आचार्यकुलमें नियमित समयके लिये निवास करना । गृहस्थ अपनी सन्तान तथा अन्य बालकोंको शिक्षा-दान कराकर इस नियमका पालन कर सकते हैं ।

आध्यात्मिक मार्गमें अग्रसर होनेके लिये आहारशुद्धिसे चलना चाहिये। और अपने अंदर दया, दान और इन्द्रियदमनकी भावनाको बढ़ाना चाहिये। निरन्तर यज्ञ करते हुए अध्ययनको भी बराबर करते रहना चाहिये। आहारशुद्धि, यज्ञ और दान कर्म हैं, जिनको प्रयत्नसे कर सकते हैं। दया स्वयं आहारशुद्धिसे पैदा होने लगती है। आहारका प्रभाव इन्द्रियदमनपर पड़ता है। दूसरे, अध्ययन मनोविचारोंको भी शुद्ध करता है। स्वामी दयानन्दसे जब बंगालके प्रसिद्ध नेता अश्विनीकुमार-ने ब्रह्मचर्यके साधनोंपर प्रश्न करते हुए पूछा कि 'महाराज! आपने यह ऊँची स्थिति किस साधना और किस उपायसे प्राप्त की है।' तो उन्होंने बड़ा ही सुन्दर उत्तर दिया कि 'इसका उपाय बड़ा सरल है। मैं कभी अपने मनको खाली नहीं रहने देता। मैं हर समय किसी-न-किसी काममें लगा रहता हूँ। कभी वेदभाष्य, कभी वेदाङ्गप्रकाश लिखना, कभी दर्शकोंके प्रश्नोंका समाधान, कभी शास्त्रार्थ और कभी पत्रोत्तर लिखवाता हूँ। जब कोई और काम नहीं होता तो ओंकारका (भगवन्नामका) जाप कर रहा होता हूँ। काम आता होगा तो मेरे मनकी ड्योढ़ीको बंद पाकर लौट जाता होगा।' अतः मनको खाली न रखना सबसे उत्तम ब्रह्मचर्यका साधन है।

इन साधनोंको अपनानेसे मनुष्यका कल्याण होता है, और राष्ट्रका भी कल्याण होता है। एक विद्वान् धर्मात्मा योगी राष्ट्रकी गतिविधिको बदल देता है। ऐसे पुरुष देवता हो जाते हैं। जिनमें दिव्य गुण हो, वह देवता हैं। धन्य है वह राष्ट्र जहाँ ऐसा देव-समाज प्रमुख हो। जहाँ असुर अर्थात् स्वार्थी, क्रूरकर्मा तथा दुराचारी व्यक्तियोंका प्राधान्य है, वहीं कष्ट है, दुःख है और निश्चित पराभव है। हमारे राष्ट्रके नेता, हमारे राज्यके सूत्रधार इसी उपनिषद्-धर्मको पालन करते हुए राष्ट्रको परमोन्नत दशामें पहुँचा सकते हैं। **'ब्रह्मचर्येण तपसा राजा राष्ट्रं विरक्षति'**। वेद कहता है कि 'ब्रह्मचर्य और तपसे राजा राष्ट्रकी रक्षा करता है।' धर्मके इन नियमोंपर चलना ही ब्रह्मचर्य है, तप है। ये ही नियम महाराज जनककी तरह व्यक्तिको विदेह बना सकते हैं।

उपनिषत्सार

(रचयिता—श्रीभवदेवजी झा)

यही सब उपनिषदोंका सार।
सार-रूप केवल ईश्वर है, यह संसार असार ॥ १ ॥
क्षणभङ्गुर दुर्लभ मानव-तन, विषय सभी निस्सार।
बरबस इस मनको वशमें कर, करो आत्म-उद्धार ॥ २ ॥
भूमण्डलके कण-कणमें है, विभुका ही विस्तार।
सबमें जीव समान जानकर, करो तुल्य-व्यवहार ॥ ३ ॥
अनासक्त होकर करना है, निज आहार-विहार।
अहंकार-परिहार न जबतक, नहीं कर्म-निस्तार ॥ ४ ॥
सत्य-शोध ही भव-रोगोंका, एक मात्र उपचार।
आत्म-बोध ही पहुँचाता है, जगन्मुक्तिके द्वार ॥ ५ ॥
देही अजर-अमर-अक्षर है, देह विकारागार।
यही देह-देही-विवेक ही, देता पार उतार ॥ ६ ॥
है स्वरूप-विस्मृति ही माया, और ब्रह्म ओंकार।
निर्गुण-सगुण एक ईश्वर है, निराकार-साकार ॥ ७ ॥
'मैं' हूँ निर्व्यापार। न मेरा, नाम-रूप-आकार।
'मैं' भी वही ब्रह्म हूँ, सत्-चित्-सुखका पारावार ॥ ८ ॥

भगवान् श्रीरामचन्द्र और औपनिषद ब्रह्म

(लेखक—पं० श्रीरामकिङ्करजी उपाध्याय)

गिरिराज हिमालयके सर्वोच्च शिखरका नाम है—कैलास (आनन्दका निवास-स्थान)। सचमुच आनन्द यहाँ मूर्तिमान् होकर निवास करता है। यह है भगवान् भूतभावन शिवकी क्रीडास्थली। इस शिखरके ही एकान्त-शान्त प्रदेशमें एक है विशाल वट-वृक्ष, जिसे भगवान् शिवका विश्रामस्थल कहा जाता है। पर यह विश्राम शब्द भी है सांकेतिक ही—

सो सुख धाम राम अस नामा। अखिल लोक दायक बिश्रामा॥

—मानकर शम्भु विश्रामके मिस यहाँ आकर प्रभु-प्रेममें तन्मय हो उनके नाम-रूपका स्मरण करते रहते हैं।

एक दिन शशाङ्कशेखर अपने गणोंसे बिना कुछ कहे ही वटकी सुशीतल छायामें व्याघ्रचर्म बिछा सहज ही जा विराजे। गिरिराज-नन्दिनी भवानी सुअवसर देख अनिमन्त्रित होनेपर भी भगवान् शिवके चरणोंमें जाकर प्रणत हुईं। परम कृपालु महेशने उनके मानरहित प्रेमको देखकर उनका सत्कार करते हुए बैठनेको आसन दिया। शैलजाके हृदयमें पूर्वजन्मसे ही एक संदेह गूँज रहा था। उसको पूर्ण रीतिसे निवृत्त कर लेना ही उन्हें उचित जान पड़ा। प्रमथेशकी आज्ञा पाकर उन्होंने प्रश्न किया—'प्रभु! मैंने वेदवक्ता मुनियोंके मुखसे ब्रह्मका जो वर्णन सुना है, उसमें उन्हें व्यापक, विरज, अज, अकल, अनीह और अभेद आदि नामोंसे सम्बोधित किया गया है। क्या ऐसे ब्रह्मका अवतार सम्भव है?'

ब्रह्म जो ब्यापक बिरज अज अकल अनीह अभेद।
सो कि देह धरि होइ नर जाहि न जानत बेद॥

हाँ, त्रैलोक्य-पालक भगवान् विष्णुका अवतार राम-रूपमें होता है। यह मैंने ऋषियोंके मुखसे सुना है। परंतु ब्रह्मका अवतार तो बुद्धिमें न आनेवाली बात है। उपनिषदोंमें भी विशेषरूपसे निर्गुण-निर्विशेषका वर्णन आता है, यह भी मैंने सुना है। क्या उपनिषत्-कथित निर्गुण-निर्विशेष ब्रह्म और रघुवंशशिरोमणि राममें कोई भेद नहीं? आस्तिकोंके लिये तो श्रुति ही परम प्रमाण है। और जब वह निर्गुण ब्रह्मके वर्णनको ही विशेषरूपसे अपना लक्ष्य बनाती है, तब सगुण-साकार रामके प्रति आपका यह प्रेममय भाव कुछ समझमें नहीं आता। राम ही ब्रह्म है, क्या यह आपका स्वतन्त्र मत है? आपसे बढ़कर वेदार्थका ज्ञाता और कौन है?

तुम्ह त्रिभुवन गुर बेद बखाना। आन जीव पाँवर का जाना॥

अस्तु।

प्रभु जे मुनि परमारथबादी। कहहिं राम कहँ ब्रह्म अनादी॥
रामु सो अवध नृपति सुत सोई। की अज अगुन अलखगति कोई॥
जौं अनीह ब्यापक बिभु कोऊ। कहहु बुझाइ नाथ मोहि सोऊ॥

अपर्णाकी छलविहीन वाणी सुनकर कामारि परम प्रसन्न हुए; क्योंकि इसी मिससे उन्हें प्रभुके गुणानुवाद गानेका एक सुअवसर प्राप्त हो गया। प्रभुके रूप-गुणका स्मरण होते ही गङ्गाधरके नेत्रोंसे प्रेमाश्रु छलक पड़े। हृदयसे भक्तिकी एक नव-मन्दाकिनी निकलकर भगवती भवानीको आप्लावित और शीतल करने लगी—

मगन ध्यानरस दंड जुग पुनि मन बाहेर कीन्ह।
रघुपति चरित महेस तब हरषित बरनै लीन्ह॥

उत्तर देते हुए भगवान् शिवने कहा—उमा! प्रभु-विषयक प्रश्न तो सदा ही परम कल्याणकारी है। पर तुम्हारा यह कहना मुझे रुचिकर नहीं लगा कि क्या 'वेद-प्रतिपादित ब्रह्म ही राम हैं?' ऐसा संदेह तो वेदार्थका ठीक ज्ञान न रखनेवाले ही करते हैं।

कहहिं सुनहिं अस अधम नर ग्रसे जे मोह पिसाच।
पाषंडी हरि-पद-बिमुख जानहिं झूठ न साँच॥

शिवे! वास्तवमें 'ब्रह्म-तत्त्व' अचिन्त्य ही है। इसीलिये वेदोंने भी उसका वर्णन 'नेति, नेति' रूपसे ही किया है।

नेति नेति जेहि बेद निरूपा। निजानंद निरुपाधि निरूपा॥

तुमने कहा कि 'राम ही ब्रह्म हैं। क्या यह आपका स्वतन्त्र मत है?' पर तुम्हारा यह कथन समीचीन नहीं। श्रुति-विरुद्ध तो भगवत्-कथन भी आस्तिकोंको मान्य नहीं। इसीसे तो बुद्ध भगवान्‌के प्रति श्रद्धाका भाव रखते हुए भी उनकी वेद-विरुद्ध कथित बातोंको कोई भी आस्तिक स्वीकार नहीं करता—

अतुलित महिमा बेद की तुलसी कीन्ह बिचार।
बेदनिन्द निन्दित भयो बिदित बुद्ध अवतार॥

इसलिये मैं जो कुछ कहूँगा, वह श्रुति-सम्मत ही कहूँगा। जैसा मैंने पूर्वमें ही कहा कि वेद भी उस ब्रह्मके स्वरूपका यथार्थ निर्देश करनेमें मौन ही रहते हैं। तुम्हारा यह कथन किसी अंशमें यद्यपि ठीक ही है कि उपनिषदोंमें निर्गुण अचिन्त्यरूपका

ही विशेषरूपसे निर्देश किया गया है। पर यह तो असमर्थताके कारण ही; क्योंकि निर्गुण व्यापक रूपसे तो उसका समझाना कुछ सरल भी है। पर उसके दिव्य चिदानन्दमय सौन्दर्य-माधुर्य-सुधा-समुद्र सगुण-साकार मंगल-विग्रहके असमोर्ध्व अचिन्त्यानन्त कल्याण-गुणगण और उसकी मुनि-मन-हारिणी कमनीय रूप-माधुरीका न तो यथार्थतः वर्णन ही किया जा सकता है, न उसे समझाया ही जा सकता है—

निर्गुन रूप सुलभ अति सगुन न जानइ कोइ।
सुगम अगम नाना चरित सुनि मुनि मन भ्रम होइ॥

निर्गुण रूप तो विचारगम्य है और विचारका उत्पादन साधनोंसे संभव है। पर सगुण स्वरूप तो बिना प्रेमके समझा ही नहीं जा सकता। और प्रेम साधनसे उत्पन्न नहीं किया जा सकता। वह तो प्रभु-कृपासे ही सम्भव है। इसलिये जहाँ-तक साधन-बल है, वहाँतकके स्वरूपका निर्देश कर सगुण-स्वरूपका केवल संकेत करते हुए ही उपनिषद् मौन हो जाते हैं। वेद तो स्वयं श्रीभगवान्‌के दर्शन एवं उनके प्रेमकी सदा आकाङ्क्षा करते रहते हैं। इसीलिये तो भूपालचूडामणि मर्यादापुरुषोत्तम भगवान् श्रीराघवेन्द्रके राज्याभिषेकके अवसर-पर चारों वेद 'बंदी बेष' में प्रभुके स्वरूपका विशद विवेचन करते हुए अन्तमें कहते हैं—

जे ब्रह्म अजमद्वैतमनुभवगम्य मन-पर ध्यावहीं।
ते कहहुँ जानहुँ नाथ हम तव सगुन जस नित गावहीं॥
करुनायतन प्रभु सद्गुनाकर देव यह बर माँगहीं।
मन बचन कर्म बिकार तजि तव चरन हम अनुरागहीं॥

वास्तवमें प्राकृतगुणरहित सगुण ब्रह्म वर्ण्य है ही नहीं। वे तो प्रेम ही करनेयोग्य हैं। वर्णन तो निर्गुणका ही सम्भव है। इसीसे अगस्त्यजीने प्रभुके चिन्मय स्वरूपका विवेचन करते हुए अन्तमें कहा—

जद्यपि ब्रह्म अखंड अनंता। अनुभवगम्य भजहिं जेहि संता॥
अस तव रूप बखानउँ जानउँ। फिरि फिरि सगुन ब्रह्म रति मानउँ॥

जबतक प्रभु-कृपा किंवा संत-कृपासे हृदयमें प्रेमका प्राकट्य न हो जाय, तबतक प्रभुकी मङ्गलमयी लीलाका वर्णन सार्थक नहीं। गिरिजे! मैं स्वयं भी अनधिकारीके प्रति इसका उपदेश नहीं करता। तुम्हें मैं अपनी एक चोरी बता रहा हूँ। बात उस समयकी है, जब तुम दक्ष-तनया सतीके रूपमें मेरे निकट थीं, उस समय तुम्हारा चित्त बड़ा ही संशय-ग्रस्त था। इसीसे जब मैंने सुना कि प्रभु अपनी दिव्य लीलाका प्राकट्य करनेके लिये अयोध्यामें अवतरित हो गये हैं, तब मैंने इस सुसंवादका सुनाना तुमसे उचित न समझा। क्योंकि रसका प्रसङ्ग सच्चा रसिक ही समझ सकता है। हाँ, मैंने परमप्रभु-प्रेमी काकभुशुण्डिको अवश्य ही साथ ले लिया।

औरउ एकु कहउँ निज चोरी। सुनि गिरिजा अति दृढ़ मति तोरी॥
काकभुसुंडि संग हम दोऊ। मनुज रूप जानइ नहिं कोऊ॥
परमानंद प्रेम सुख फूले। बीथिन्ह फिरहिं मगन मन भूले॥

पर अयोध्याकी बीथियोंमें विहरण करनेपर भी बिना प्रभु-दर्शनके हमारी तृप्ति न हुई। तब हम दोनोंने गुरु-शिष्य-रूपसे ज्योतिषीका बाना बनाया और अपने गुणका ख्यापन करनेके लिये अयोध्याके राजप्रासादकी दासियोंके पुत्रोंके हाथ देखने प्रारम्भ किये। अन्तमें दासियोंने जाकर कौसल्या अम्बासे इसकी सूचना दी—

अवध आजु आगमि एक आयो।
बूढ़ो बड़ो प्रमानिक ब्राह्मन संकर नाम सुहायो॥

अन्तमें हम दोनोंकी मनोकामना पूर्ण हुई और कौसल्या अम्बाने अपने लालका भविष्य जाननेकी इच्छासे हमें भीतर बुलवा लिया। गिरिजे! शिशु-ब्रह्मके इस नव-नील-नीरद दिव्य वपुषको निहारकर नेत्रोंको जो आनन्द हुआ, वह वर्णनातीत है। वह उपनिषत्-कथित व्यापक ब्रह्म कौसल्या अम्बाकी नन्ही-सी गोदीमें पड़ा मन्द-मन्द मुसकरा रहा था। सर्वतन्त्र-स्वतन्त्रकी यह प्रेमपराधीनता देख मेरे मुखसे बरबस ही निकल पड़ा कि—

व्यापक ब्रह्म निरंजन निर्गुन बिगत बिनोद।
सो अज प्रेम-भगति-बस कौसल्या कें गोद॥

प्रिये! शिशु-ब्रह्मकी यह अद्भुत झाँकी, वाणीका नहीं, नेत्रका विषय है।

रूप सकहिं नहिं कहि श्रुति सेषा। सो जानइ सपनेहुँ जेहिं देखा॥
प्रभु सोभा सुख जानहिं नयना। कहि किमि सकहिं तिन्हहि नहिं बयना॥

मङ्गलमय प्रभुके श्रीकरारविन्दोंको अपने हाथमें ले मैंने कालातीत प्रभुका भविष्य-कथन भी कर डाला। इस सौभाग्य-सुखसे मैं कुछ कालमें वञ्चित कर दिया गया। क्यों, उन-अनीह प्रभु लीला-प्रेम-विहारीको बुभुक्षा सता रही थी और वह पूर्णकाम वात्सल्य-सुधापरिपूर्ण पवित्र मातृ-स्तनोंका पान करनेके लिये अत्यन्त लालायित हो रहा था। प्रभुकी इस परम कौतूहलमयी लीलाका बार-बार स्मरण करता हुआ मैं कैलास-शिखरपर लौट आया। पर लौटनेपर भी यह रहस्य मैंने उस समय तुम (सती)से छिपा ही रक्खा और आज उसे तब व्यक्त कर रहा हूँ, जब तुम्हारे हृदयमें प्रभुको पहचाननेकी सच्ची जिज्ञासा जाग्रत् हो गयी है।

निर्गुण निराकार ब्रह्मकी उपनिषत्-कथित पद्धतिसे उपासनाके पश्चात् ही प्रभुके पुनीत पाद-पद्मोंमें प्रेम उत्पन्न होता है। उपनिषद्-ज्ञानकी परिसमाप्तिपर ही प्रभु-प्रेमका पावन प्रारम्भ होता है—

जहँ लगि साधन बेद बखानी। सब कर फल हरि भगति भवानी॥
सो रघुनाथ भगति श्रुति गाई। रामकृपा काहू इक पाई॥

ज्ञान-वैराग्यके द्वारा जिन्होंने अपने सच्चे नेत्रोंको प्राप्त कर लिया है, उपनिषद् केवल उन्हींको रघुवंशमणिके इस स्वरूपका संकेत करते हैं।

अब मैं तुम्हारे प्रश्नोंकी ओर आता हूँ। तुम्हारा यह कथन 'अगुण सगुण कैसे हो सकता है?' इसके लिये केवल जलका उदाहरण देना पर्याप्त है। जैसे जल बर्फ रूपमें परिणत होकर भी जल ही रहता है—उसमें कोई विकृति नहीं आती, उसी तरह निर्गुणका सगुण रूपमें परिणत होना है—

जो गुनरहित सगुन सोइ कैसे। जल हिम उपल बिलग नहिं जैसे॥

तुम्हारा यह कथन भी सर्वथा भ्रान्त ही है—'व्यापक एकदेशीय हुए बिना अवतरित कैसे हो सकता है?' वास्तवमें अवतरित होनेपर भी सर्व देश उनमें ही निवास करते हैं। एक देशमें उनका दर्शन तो हमारे नेत्रकी सीमित शक्तिके कारण ही प्रतीत होता है। यदि विचारपूर्वक देखा जाय तो सर्वव्यापकताकी सच्ची सिद्धि तो प्रभुके प्राकट्यकालमें ही सम्भव है; क्योंकि निर्गुण-निराकार रूपसे वह सर्वत्र है ही, इसका क्या प्रमाण? उसका होना तो केवल माना हुआ ही है; क्योंकि वह रूपवान् तो है नहीं। अवतारकालमें एक देशमें प्रतीत होते हुए भी 'सर्वदेश उसमें है और वह सर्वदेशमें है' यह स्पष्ट रूपसे सिद्ध हो जाता है। एक बार परम भक्त कागजीको ऐसा ही संदेह हो गया था।

श्रीदशरथजीके मणिमय प्राङ्गणमें शिशु-ब्रह्म बाल-क्रीड़ामें निमग्न था। महाभाग काग भी कौसल्यानन्दनकी इस मङ्गलमय लीलाका आनन्द लेनेके लिये 'लघु बायस बपु' धारण कर उनके निकट ही विचरण कर रहा था। अचानक प्रभुको एक विनोद सूझा। कागको और भी निकट बुलानेके लिये अपने हाथका मालपुआ उसकी ओर बढ़ा दिया। पर ज्यों ही प्रसादके लोभसे भुशुण्डि निकट आया, त्यों ही प्रभुने अपने श्रीकरारविन्दोंको खींच लिया। इस प्रकारका विनोद कुछ क्षणोंतक चलता रहा। कागके हृदयमें एक नवीन प्रश्न उठ खड़ा हुआ, प्रभुको न पकड़ सकनेकी इस असमर्थताको देखकर—

प्राकृत सिसु इव लीला देखि भयउ मोहि मोह।
कवन चरित्र करत प्रभु चिदानंद-संदोह॥

फिर क्या था। प्रभुने अपनी भुजाएँ फैला दीं पकड़नेके लिये और काग भी अपनी सम्पूर्ण शक्तिके साथ उड़ चला। अपनी इस अवस्थाका वर्णन उसने इन शब्दोंमें किया है—

सप्ताबरन भेद करि जहाँ लगे गति मोरि।
गयउँ तहाँ प्रभु भुज निरखि ब्याकुल भयउँ बहोरि॥

लौटकर आना पड़ा प्रभुके उन्हीं अभयद चरणोंमें। पर प्रभुने सोचा सर्वव्यापकताके दर्शनको अधूरा ही क्यों छोड़ा जाय।

मुसकराकर राघवेन्द्रने मुँह खोला और तुरंत कागको उदरस्थ कर लिया। तब दिखायी पड़ा कागको वह आश्चर्यमय कौतुक, जिसका वर्णन उसने इन शब्दोंमें किया है—

उदर माझ सुनु अंडजराया। देखेउँ बहु ब्रह्मांड निकाया॥
अति बिचित्र तहँ लोक अनेका। रचना अधिक एक ते एका॥
कोटिन्ह चतुरानन गौरीसा। अगनित उडगन रबि रजनीसा॥
अगनित लोकपाल जम काला। अगनित भूधर भूमि बिसाला॥
सागर सरि सर बिपिन अपारा। नाना भाँति सृष्टि बिस्तारा॥
सुर मुनि सिद्ध नाग नर किन्नर। चारि प्रकार जीव सचराचर॥
जो नहिं देखा नहिं सुना जो मनहूँ न समाइ।
सो सब अद्भुत देखेउँ बरनि कवनि बिधि जाइ॥
एक एक ब्रह्मांड महुँ रहउँ बरष सत एक।
एहि बिधि देखत फिरउँ मैं अंड कटाह अनेक॥

इस प्रकार रामने भक्त कागको अपनी सर्वकारणता और सर्वाश्रयता दिखला दी।

× × × ×

वास्तवमें अवतार-कालमें भी ब्रह्म एक देशमें सीमित नहीं हो जाता। जैसे सूर्यमण्डल उतना लघु नहीं, जितना हमारे लघु नेत्रोंसे दीखता है, वह तो अकेला ही समग्र ब्रह्माण्डको प्रकाशित करता रहता है। उसी तरह ब्रह्मका एक देशमें प्रतीत होनेमें भी अपना भ्रम ही मानना चाहिये। वहाँ भी वह सर्वदेशीय ही है, एकदेशीय नहीं।

रबिमंडल देखत लघु लागा। उदयँ तासु तिभुवन तम भागा॥

तुम्हारा यह कथन कि वह देह कैसे धारण कर सकता है? यह भी ब्रह्म रामके देहका ठीक स्वरूप न जाननेके कारण ही है। क्या उसका शरीर साधारण प्राणियोंका-सा पञ्चतत्त्वोंसे निर्मित है? वास्तवमें प्रभुमें तो देह-देहीका कोई भेद है ही नहीं, इसीलिये उनके देहको भी सच्चिदानन्दघन-विग्रह कहा जाता है।

चिदानंदमय देह तुम्हारी । बिगत बिकार जान अधिकारी ॥

सच्चिदानन्दमय होनेसे उनको इन मायिक नेत्रोंसे देखा भी नहीं जा सकता । प्रभुका स्वरूप इन्द्रियोंका विषय है ही नहीं, इसीसे वाल्मीकिजीने प्रभुकी वन्दना करते हुए कहा—

राम सरूप तुम्हार बचन अगोचर बुद्धिपर ।
अबिगत अकथ अपार नेति नेति नित निगम कह ॥

गिरिजे ! सृष्टिकी एक भी वस्तुका समग्र रूपसे वर्णन नहीं किया जा सकता; फिर सर्वमय और सर्वकारण एवं साथ ही सर्वपर तथा सब कार्यकारणातीत ब्रह्म रामका विवेचन बुद्धि या वाणीसे कैसे सम्भव है। प्रकाश्य प्रकाशकको प्रकाशित करे, क्या यह कभी देखा-सुना गया है ? राम तो इन्द्रिय, मन, देवता—सभीके प्रकाशक, जीवके भी परम प्रकाशक हैं। फिर अपनी उस बुद्धिसे हम उनके ठीक स्वरूप समझने या समझानेकी चेष्टा करें, यह कितनी हास्यास्पद बात है ?

बिषय करन सुर जीव समेता । सकल एक ते एक सचेता ॥
सब कर परम प्रकासक जोई । राम अनादि अवधपति सोई ॥

इसीलिये कहना पड़ता है—

राम अतर्क्य बुद्धि मन बानी । मत हमार अस सुनहु भवानी ॥

वे अवतार ही क्यों लेते हैं ? इसका भी ठीक उत्तर नहीं दिया जा सकता ? यह है भी उनके स्वरूपके अनुरूप ही । यदि ठीक बताया जा सकता तो वे भी ज्ञात विषयोंकी श्रेणीमें आ जाते । उनके अवतरित होनेके विषयमें प्रत्येक व्यक्ति अपनी भावनाके अनुरूप ही अर्थ लेता है । देवता समझते हैं—हमारी रक्षाके लिये, धार्मिक मुनि समझते हैं धर्मरक्षाके लिये और राक्षसोंको भी यह सोचनेका अधिकार है कि वे उन्हें गति देनेके लिये आते हैं । वास्तवमें देखा जाय तो प्रभुके अवतार लेनेसे सभी जीवोंको कुछ-न-कुछ प्राप्त होता है । वे तो कारणातीत होनेसे सहज ही अवतरित होते हैं, पर उनके इस सहज कारुण्यसे असंख्य जीवोंको सन्मार्ग और कल्याणकी प्राप्ति हो जाती है ।

अथवा यह भी कहा जा सकता है कि जिन अमलात्मा परमहंसोंने निर्गुणोपासनासे अपने कर्म-बन्धनोंका सर्वथा उच्छेद कर डाला है और ज्ञाननिष्ठामें सर्वथा परिनिष्ठित हैं, उनके ऊपर प्रसन्न होकर उनको अपने इस सच्चिदानन्द-विग्रहका प्रत्यक्ष दर्शन और भक्तियोगमें प्रवृत्त करानेके लिये ही प्रभु अवतरित होते हैं ।

शुभे ! सनक, सनन्दन, सनातन और सनत्कुमारोंको तो तुम जानती ही हो, उनका दिव्य-देह भौतिक नहीं; जिनकी सदा एकही-सी बाल्यावस्था बनी रहती है और नित्य-निरन्तर ब्रह्मानन्दमें सर्वथा परिनिष्ठ हैं, जिन्हें मूर्तिमान् वेद कहना भी अत्युक्ति न होगी—

ब्रह्मानंद सदा लयलीना । देखत बालक बहुकालीना ॥
रूप धरे जनु चारिउ बेदा । समदरसी मुनि बिगत बिभेदा ॥

उन्होंने भी जिस समय आनन्दकन्द प्रभुका श्रीअवध-धाममें दर्शन किया, सारी ज्ञाननिष्ठाको बहा दिया । करते भी क्या, प्रभुके कोटि-कन्दर्प-कमनीय श्रीअङ्गके दर्शनका प्रभाव ही ऐसा है । उन्होंने मनको निष्ठायुक्त बनाये रखनेकी बड़ी चेष्टा की; पर—

मुनि रघुबर छबि अतुल बिलोकी ।
भए मगन मन सके न रोकी ॥

नेत्र स्थिर हो गये, पलकें भी नहीं गिरतीं, प्रेमसे प्रभुके श्रीचरणोंमें बार-बार प्रणाम करते हैं और फिर तो उन्हें इस स्वरूपमें इतना अधिक आनन्द आया कि उन्होंने सदा-सर्वदाके लिये प्रभुसे प्रेमभक्तिकी ही कामना की ।

परमानंद कृपायतन मन परिपूरन काम ।
प्रेम भगति अनपायनी देहु हमहि श्रीराम ॥

क्या ब्रह्मविद्वरिष्ठ सनकादि-जैसे परम तत्त्वज्ञ और वेदार्थके यथार्थ ज्ञाता किसी साधारण राजकुमारको किंवा किसी लौकिक रूपको देखकर इस प्रकार विह्वल हो सकते हैं ? इससे तुम समझ सकती हो कि मैं ही नहीं, अपितु अन्य सभी वेदान्तपरिनिष्ठ महापुरुष रघुवंशशिरोमणि सच्चिदानन्दविग्रह भगवान् श्रीराघवेन्द्रको ब्रह्मसे अभिन्न ही नहीं—उनसे बढ़कर मानते हैं और ब्रह्मानन्दको भुलाकर उनकी भक्तिमें संलग्न हो जाते हैं ।

भेद तो उनको ही जान पड़ता है जो वासनामलिन और ज्ञाननेत्रविहीन हैं । यदि ऐसे लोग वेदका नाम लेकर भी वेदका प्रतिपादन करें तो उन्हें नास्तिक और वेदज्ञानशून्य ही समझना चाहिये । उनकी बातपर ध्यान न देना ही उचित है ।

अग्य अकोबिद अंध अभागी । काई बिषय मुकुर मन लागी ॥
लंपट कपटी कुटिल बिसेषी । सपनेहु संत सभा नहिं देखी ॥
कहहिं ते बेद असंमत बानी । जिन्ह के सूझ न लाभ न हानी ॥

और तब भगवान् पञ्चमुख शङ्करने अपना दृढ़ मत व्यक्त करते हुए पाँचों मुखोंसे कहा कि 'जिन्हें वेद ऐसा

कहते हैं, वे ही रघुवंश-शिरोमणि राम मेरे स्वामी हैं'—

(१) पुरुष प्रसिद्ध प्रकास निधि प्रगट परावर नाथ।
रघुकुलमनि मम स्वामि सोइ कहि सिवँ नायउ माथ॥

(२) बिषय करन सुर जीव समेता। सकल एक तें एक सचेता॥
सब कर परम प्रकासक जोई। राम अनादि अवधपति सोई॥

(३) जौं सपने सिर काटै कोई। बिनु जागें न दूरि दुख होई॥
जासु कृपाँ अस भ्रम मिटि जाई। गिरिजा सोइ कृपाल रघुराई

(४) बिनु पद चलइ सुनइ बिनु काना। कर बिनु करम करइ बिधि नाना॥
आननरहित सकल रस भोगी। बिनु बानी बक्ता बड़ जोगी॥
तन बिनु परस नयन बिनु देखा। गहइ घ्रान बिनु बास असेषा॥
जेहि इमि गावहिं बेद बुध जाहि धरहिं मुनि ध्यान।
सोइ दसरथ सुत भगत हित कोसलपति भगवान॥

(५) कासीं मरत जंतु अवलोकी। जासु नाम बल करउँ बिसोकी॥
सोइ प्रभु मोर चराचर स्वामी। रघुबर सब उर अंतरजामी॥

और अन्तमें उपसंहार करते हुए भगवान् शङ्करने कहा—

अस निज हृदय बिचारि तज संसय भजु राम पद।
सुनु गिरिराजकुमारि भ्रम-तम रबिकर बचन मम॥

कल्याणमय शिवकी भ्रमभञ्जक वचनावलीको सुनकर गिरिराजनन्दिनीका सारा संदेह जाता रहा और राघवेन्द्र श्रीरामके श्रीचरणोंमें उन्हें अनुपम अनुराग हो गया। भगवान् शङ्करके प्रति कृतज्ञता प्रकट करते हुए वे बोलीं—

ससिकर सम सुनि गिरा तुम्हारी। मिटा मोह सरदातप भारी॥
तुम्ह कृपाल सबु संसउ हरेऊ। राम स्वरूप जानि मोहि परेऊ॥
नाथ कृपाँ अब गयउ बिषादा। सुखी भयउँ प्रभु चरन प्रसादा॥

श्रीपार्वतीजी ही नहीं, भूतभावन भगवान् शिवके इस पवित्र भाषणसे वहाँका कण-कण अपनेको कृतकृत्य अनुभव करने लगा।

उपर्युक्त विवेचनसे अवधेशशिरोमणि भगवान् श्रीरामका औपनिषद ब्रह्मसे अभेद ही नहीं सिद्ध होता, बल्कि उनके विशेषत्वका भी प्रतिपादन होता है। श्रीरामचरितमानसमें ऐसे प्रसंग और भी हैं, उनमेंसे एक प्रसंगको संक्षेपमें लिखकर लेख समाप्त किया जाता है।

भगवान् श्रीराघवेन्द्र तथा उनके अनुज श्रीलक्ष्मणजी महामुनि गुरु विश्वामित्रजीके साथ मिथिला पधारते हैं। विश्वामित्रजीकी आज्ञासे नगरसे बाहर सभी एक सुन्दर आम्रवाटिकामें ठहरते हैं। यह समाचार जब श्रीमिथिलेशको मिलता है तो वे परम प्रसन्न होकर पवित्र मन्त्री, सैनिक, ब्राह्मण, श्रेष्ठ गुरु और जातिके सरदारोंको साथ लेकर मुनिराजके दर्शनार्थ पधारते हैं। उस समय श्रीराघवेन्द्र अनुज श्रीलक्ष्मणजीके साथ पुष्पवाटिका देखने गये हुए थे। उनके पीछेसे सौभाग्यशाली महाराज जनक मुनिराजको साष्टाङ्ग प्रणाम करके और उनका आशीर्वाद प्राप्त करके एवं अन्यान्य ब्राह्मणोंको सादर नमस्कार करके मुनिकी आज्ञासे वहाँ बैठ जाते हैं। इतनेमें ही मृदु-वयस किशोर, नेत्रानन्द-दाता, विश्वचित्त-चौर श्याम-गौर दोनों भ्राता वहाँ आ पहुँचते हैं। उनके वहाँ पहुँचते ही इतना सहज प्रभाव पड़ता है कि सभी तेज-ज्ञान-वयोवृद्ध, योगीन्द्र, मुनीन्द्र, वीरेन्द्र, विप्रेन्द्र आदिके सहित जीवन्मुक्त-शिरोमणि तथा सच्चे जिज्ञासुओंको ब्रह्म-तत्त्वका उपदेश देनेवाले विदेहराज जनक सहसा उठ खड़े होते हैं और अपने-आप बैठना भूल जाते हैं। मुनि विश्वामित्रके बैठानेपर बैठते हैं। उस समय सबकी क्या दशा होती है और प्रेम-सुधा-सागर-निमग्न विदेहराज मुनिराजसे क्या पूछते हैं, इसको रामचरितमानसकी भाषामें ही सुनिये—

भए सब सुखी देखि दोउ भ्राता। बारि बिलोचन पुलकित गाता॥
मूरति मधुर मनोहर देखी। भयउ बिदेहु बिदेहु बिसेषी॥
प्रेममगन मनु जानि नृपु करि बिबेकु धरि धीर।
बोलेउ मुनि पद नाइ सिरु गदगद गिरा गभीर॥
कहहु नाथ सुंदर दोउ बालक। मुनिकुल तिलक कि नृपकुल पालक॥
ब्रह्म जो निगम नेति कहि गावा। उभय बेष धरि की सोइ आवा॥
सहज बिरागरूप मनु मोरा। थकित होत जिमि चंद-चकोरा॥
इन्हहि बिलोकत अति अनुरागा। बरबस ब्रह्मसुखहि मन त्यागा॥

जिनके दिव्य मधुर सौन्दर्यके दर्शनमात्रसे सहज वैराग्यमय चित्तवाले जनक चकोर बनकर श्रीराघवेन्द्रके मुखचन्द्रको निर्निमेष देखते रह जाते हैं, इतना आत्यन्तिक प्रेमानन्द उत्पन्न होता है कि उनका ब्रह्मानन्दमें नित्य-निमग्न मन उसे छोड़ देनेको बाध्य होता है और आँखोंसे आँसू बहाते हुए गद्गद होकर वे बड़ी गम्भीरताके साथ जिन सौन्दर्य-सुधा-निधिका सच्चा परिचय जानना चाहते हैं, वे रामचरितमानसके श्रीराघवेन्द्र साक्षात् औपनिषद ब्रह्म हैं या ब्रह्मसे भी बढ़कर कोई परम तत्त्वविशेष हैं, इसका विचार विज्ञ और रसिक पाठक ही करें।

जैन उपनिषदोंका सार

(रचयिता—श्रीसूरजचंदजी सत्यप्रेमी 'डाँगीजी')

आनन्द शान्तिमय हम, मंगल-स्वरूप पायें।
अविचल विमल सुपदमें अविलम्ब जा समायें ॥ध्रु०॥

कल्याणमय शरण है परमात्म-भाव अपना।
जगका ममत्व सारा, समझा अनित्य सपना॥

हम हैं सदा अकेले, क्यों मुग्ध मन बनायें।
अविचल विमल सुपदमें अविलम्ब जा समायें॥ १॥

अपवित्र देहमें अब आसक्ति छोड़ देंगे।
मिथ्यात्व अव्रतोंसे निज वृत्ति मोड़ देंगे॥

सम्यक्त्व धर्म संयम तपमें हृदय रमायें।
अविचल विमल सुपदमें अविलम्ब जा समायें॥ २॥

परदेश लोक सारा, निज देश सिद्धि-थल है।
लोकाग्र स्थित हमारा प्यारा अनन्त बल है॥

निर्ग्रन्थ गुरु मिले जब सत्पन्थ क्यों भुलायें।
अविचल विमल सुपदमें अविलम्ब जा समायें॥ ३॥

अर्हन्त देवका जब रूपस्थ ध्यान ध्याया।
पद और पिंडको भी उस रूपमें मिलाया॥

सब नाम रूप तज कर फिर लोकमें न आयें।
अविचल विमल सुपदमें अविलम्ब जा समायें॥ ४॥

निश्चय अवाच्य ही है, व्यवहार सब कथन है।
पर्य्याय दृष्टिसे ही, यह आगमन गमन है॥

द्रव्यार्थ नय अपेक्षा हम मुक्त ही कहायें।
अविचल विमल सुपदमें अविलम्ब जा समायें॥ ५॥

जब तक स्वदेहमें हम, तब तक न ध्येय पूरा।
आलस्य भावसे क्यों, कर्तव्य हो अधूरा॥

पर तुच्छ वासनाका बन्धन नहीं लगायें।
अविचल विमल सुपदमें अविलम्ब जा समायें॥ ६॥

क्या सूर्य-चन्द्रने भी कुछ अंधकार जाना।
अज्ञान तम हटाया, यह लोक शब्द माना॥

निजमें अकर्म बनकर, भव कर्म भय मिटायें।
अविचल विमल सुपदमें अविलम्ब जा समायें॥ ७॥

आनन्द शान्तिमय हम, मंगल-स्वरूप पायें।
अविचल विमल सुपदमें अविलम्ब जा समायें॥

भगवान् श्रीकृष्णचन्द्र और औपनिषद ब्रह्म

पद्मयोनि, प्रपञ्चनिर्माता पितामहके नेत्रोंसे अश्रुके निर्झर झर रहे थे। व्रजेन्द्रनन्दन श्रीकृष्णचन्द्रके नवजलधर श्याम अङ्ग, अङ्गोंमें विद्युत्प्रभ पीताम्बर, कर्णयुगलमें गुञ्जानिर्मित अवतंस, चूडापर राजित मयूरपिच्छ, वक्षःस्थलपर वनमाला, हस्तपुटमें दधिमिश्रित ग्रास, काँखमें दबे हुए वेत्र एवं शृङ्ग, कटिफेंटमें खोंसी हुई मुरली, सुकोमल चरण-सरोज—इनकी शोभा, इनके आलोकमें वेद-उपनिषद् ज्ञानके प्रथम अनुभवी उन आदि-ऋषि ब्रह्माका समस्त सञ्चित ज्ञान हतप्रभ हो चुका था। जिनके स्वरूपका साक्षात् वर्णन करनेमें श्रुतियाँ सर्वथा असमर्थ हैं, केवलमात्र स्वरूपसे अतिरिक्त वस्तुओंका निषेध-मात्र करती हैं—

अस्थूलमनण्वहस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमो-ऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनो-ऽतेजस्कमप्राणममुखममात्रमनन्तरमबाह्यम्।

(बृहदारण्यक० ३। ८। ८)

'वह न स्थूल है, न अणु है, न क्षुद्र है, न विशाल है, न अरुण है, न द्रव है, न छाया है, न तम है, न वायु है, न आकाश है, न सङ्ग है, न रस है, न गन्ध है, न नेत्र है, न कर्ण है, न वाणी है, न मन है, न तेज है, न प्राण है, न मुख है, न माप है, उसमें न अन्तर है, न बाहर है।'

—इस प्रकार निरसन करते-करते जहाँ जाकर वे परिसमाप्त हो जाती हैं; जिनमें अपने आपको खो बैठती हैं, जिनमें अपना अस्तित्व विलीन कर सफल हो जाती हैं—

यच्छ्रुतयस्त्वयि हि फलन्त्यतन्निरसनेन भवन्निधनाः।

(श्रीमद्भागवत वेदस्तुति १०। ८७। ४१)

—वे आज स्वयं ब्रह्माके सामने दृष्टिके विषय होकर खड़े थे। इतना ही नहीं; क्षणभर-पूर्व उनके अपने निर्निमेष नयनोंने देखा था—व्रजेन्द्रतनयके पार्श्ववर्ती वे समस्त गोवत्स, गोपशिशु, नव-नील-नीरद-वर्ण, पीतपट्टाम्बर-परिशोभित शङ्ख-चक्र-गदा-पद्म-करधारी, मणिमुकुटधारी, मणिकुण्डल-मुक्ताहारशोभित, वनमाली चतुर्भुजके रूपमें परिणत हो गये थे। उनमेंसे प्रत्येक मूर्तिके वक्षःस्थलमें श्रीवत्स, भुजाओंमें अङ्गद, हाथोंमें रत्नमय वलय एवं कङ्कण, चरणोंमें नुपूर एवं कड़े, कटिदेशमें करधनी, अङ्गुलियोंमें अङ्गुरीयक (अँगूठी) विराजित थी। अतिशय भाग्यशाली भक्तोंके द्वारा समर्पित नव-तुलसीकी मालाएँ नख-से-सिखपर्यन्त समस्त अङ्गोंमें आभरण बनी थीं; चन्द्रज्योत्स्ना-सी मन्द मुसकान अधरोंपर नृत्य कर रही थी। अरुणिम नेत्रोंकी चितवनसे मधु झर रहा था। अरुण नेत्र मानो रजके प्रतीक थे, भक्तोंके अन्तस्तलमें, क्षण-क्षणमें नव-नव मनोरथ (सेवा-वासना) का सृजन कर रहे थे और वह उज्ज्वल हास मानो सत्त्वका प्रतीक था, जो अधरोंपर नाच-नाचकर भक्तोंके मनोरथका पालन कर रहा था। फिर अगणित असंख्य ब्रह्मा वहाँ उपस्थित थे; ब्रह्मा ही नहीं, उनसे लेकर तृणपर्यन्त समस्त चराचर जीव मूर्तिमान् होकर उपस्थित थे और नृत्य-गीत-सहित यथायोग्य विविध उपहार समर्पित करते हुए उन अनन्त चतुर्भुज मूर्तियोंकी उपासना कर रहे थे। अणिमादि सिद्धियाँ, माया विद्या आदि विविध शक्तियाँ, महत्तत्त्व आदि चौबीस तत्त्वोंके अधिष्ठातृदेवता—सभी सेवाकी प्रतीक्षामें उन्हें घेरे खड़े थे। प्रकृति-क्षोभमें हेतु काल, प्रकृति-परिणाममें हेतु स्वभाव, वासनाका उद्बोधक संस्कार, काम, कर्म, गुण आदि—इन सबके अधिष्ठातृदेवता उन प्रत्येक भगवद्रूपकी अर्चना कर रहे थे। भगवत्-प्रभावके समक्ष उन देवोंकी सत्ता-महत्ता नगण्य बन चुकी थी। ब्रह्माने देखा—वे अगणित भगवत्स्वरूप—ओह! सब-के-सब त्रिकालाबाधित सत्य हैं। ज्ञान-स्वरूप—स्वप्रकाश हैं। अनन्त हैं। आनन्दस्वरूप हैं। एक-रस हैं। इनके अचिन्त्य, अनन्त, माहात्म्यकी उपलब्धि तो उपनिषद्—आत्मज्ञानकी दृष्टि रखनेवाले पुरुषोंके लिये भी सम्भव नहीं—

सत्यज्ञानानन्तानन्दमात्रैकरसमूर्तयः ।
अस्पृष्टभूरिमाहात्म्या अपि ह्युपनिषद्दृशाम्॥

(श्रीमद्भा० १०। १३। ५४)

आज ब्रह्मा **'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'** * परब्रह्म सत्य है, ज्ञानस्वरूप है, अनन्तस्वरूप है, **'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म'**† परब्रह्म विज्ञानस्वरूप है, आनन्दस्वरूप है, इन श्रुतियोंसे प्रतिपाद्य तत्त्वको प्रत्यक्ष देख चुके थे। जिन परब्रह्मात्मक गोपेशतनय श्रीकृष्णचन्द्रकी स्वप्रकाश-शक्तिसे यह परिदृश्यमान सचराचर विश्व प्रकाशित होता है, उनके नित्य पार्षद—गोपशिशुओं-को, गोवत्सोंको ब्रह्माने आज उपर्युक्त रूपमें एक साथ एक समय देखा था—

---

* तैत्तिरीय० २। १। १

† बृहदारण्यक० ३। ९। २८

एवं सकृद्दृशाजः परब्रह्मात्मनोऽखिलान्।
यस्य भासा सर्वमिदं विभाति सचराचरम्॥
(श्रीमद्भा० १०। १३। ५५)

यह देखकर उनकी क्या दशा हुई थी, यह वे ही जानते थे। फिर तो उनकी दशासे करुणार्द्र हुए श्रीकृष्णचन्द्रने अपनी योग-मायाकी यवनिका हटा दी थी और तब उन्होंने देखा था—वही वृन्दावन है, वहाँ ठीक पहलेकी भाँति अद्वय, अनन्त, ज्ञानस्वरूप परब्रह्म अपने प्रिय गोप-शिशुओंको, गोवत्सोंको ढूँढ़ता फिर रहा है, लीलारस-पानमें प्रमत्त है, दधिमिश्रित ग्रास भी कर-कमलोंमें ठीक वैसे ही सुशोभित है—

तत्रोद्वहत्पशुपवंशशिशुत्वनाट्यं
ब्रह्माद्वयं परमनन्तमगाधबोधम्।
वत्सान् सखीनिव पुरा परितो विचिन्व-
देकं सपाणिकवलं परमेष्ठ्यचष्ट॥
(श्रीमद्भा० १०। १३। ६१)

पितामह देखकर विह्वल हो गये। श्रीकृष्णचन्द्रको असंख्य प्रणाम कर चुकनेपर उन्हें कहीं धैर्य आया था। फिर भी आँखोंसे अनर्गल अश्रु-प्रवाह बह रहा था तथा अश्रुपूरित कण्ठसे वे व्रजेन्द्रनन्दन—नराकृति परब्रह्मका स्तवन कर रहे थे।

अन्तस्तलमें पश्चात्तापकी ज्वाला जल रही थी—'आह! कहाँ इतना क्षुद्र मैं, और कहाँ इतने महान् नन्दनन्दन श्रीकृष्णचन्द्र! मैं अपनी क्षुद्र मायासे इतने महान्‌को मोहित करने चला था। इस गुरु अपराधके लिये क्षमा कैसे मिलेगी?' पर नहीं।—आशाकी एक किरण परमेष्ठीके अन्तस्तलमें सञ्चित एक श्रुतिने जगा दी।

'यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन्समाहितम्।'*

इस परब्रह्मका जो कुछ भी यहाँ है और जो कुछ भी नहीं है, वह सब सम्यक् प्रकारसे इसीमें स्थित है। वेदगर्भ आनन्दप्लुत होकर स्तुतिमें पुकार उठे—"अधोक्षज! शिशु अपनी जननीके गर्भमें रहता है, अज्ञानवश न जाने कितनी बार चरणोंसे प्रहार करता है; किंतु माता क्या इससे रुष्ट होती है! फिर तुम्हीं बताओ श्रीकृष्णचन्द्र! 'है' और 'नहीं है' इन शब्दोंसे लक्षित कोई भी वस्तु तुम्हारी कुक्षि—उदरसे बाहर है क्या? अनन्त ब्रह्माण्ड, ब्रह्माण्डगत समस्त जीव-समुदाय, समस्त वस्तुएँ—सब कुछ तो तुम्हारे भीतर अवस्थित है। तुम्हारे किसी एक क्षुद्रतम देशमें अवस्थित प्राणीको तुम्हारी अनन्त महिमा, अनन्त स्वरूपका ज्ञान हो, यह भी कभी सम्भव है? तुम्हें न जानकर तुम्हारे प्रति जो कोई भी कुछ सोच लेगा, कर लेगा—वह अनुचित, अयथार्थ होनेपर तुम क्या रुष्ट हो जाओगे? नहीं, कदापि नहीं। अबोध शिशुकी भाँति ही, तुम्हारी महिमासे अनभिज्ञ रहकर मैंने यह अपराध किया है, तुम मुझे निश्चय क्षमा करोगे"—

उत्क्षेपणं गर्भगतस्य पादयोः
किं कल्पते मातुरधोक्षजागसे।
किमस्तिनास्तिव्यपदेशभूषितं
तवास्ति कुक्षेः कियदप्यनन्तः॥
(श्रीमद्भा० १०। १४। १२)

विधाताने सारा वेदज्ञान लगा दिया था इस प्रयासमें कि कदाचित् किसी अंशमें व्रजेन्द्रनन्दनकी महिमाके क्षुद्रतम अंशको भी वे स्पर्श कर सकें। कहते-कहते वे श्रान्त नहीं होते थे; किंतु सहसा अब उनके चित्तमें व्रजवासियोंका स्फुरण हो आया। वे व्रजवासियोंकी महिमाका कीर्तन करने लगे—

अहो भाग्यमहो भाग्यं नन्दगोपव्रजौकसाम्।
यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनम्॥
(श्रीमद्भा० १०। १४। ३२)

'अहो! व्रजराज, व्रजवासी गोपोंका ही भाग्य धन्य है। वस्तुतः उनका ही अहोभाग्य है। परमानन्दस्वरूप सनातन परिपूर्ण ब्रह्म जिनका सुहृद्, मित्र, पुत्र, कलत्र, प्रियजन होकर रहे, उनके अनन्त असीम सौभाग्यका क्या कहना!'

फिर तो पितामहमें एक ही चाह बची थी और उसे पूर्ण करनेके लिये वे प्रार्थना कर रहे थे—

तद् भूरिभाग्यमिह जन्म किमप्यटव्यां
यद् गोकुलेऽपि कतमाङ्घ्रिरजोऽभिषेकम्।
यज्जीवितं तु निखिलं भगवान् मुकुन्द-
स्वद्यापि यत्पदरजः श्रुतिमृग्यमेव॥
(श्रीमद्भा० १०। १४। ३४)

'गोपेन्द्रतनय! अनादिकालसे अबतक श्रुतियाँ तुम्हारी चरणधूलिकी खोज कर रही हैं, किंतु पा नहीं रही हैं। फिर साक्षात् तुम्हें कैसे पा सकेंगी? पर इन व्रजवासियोंने तुम्हें पा लिया। पाकर एकमात्र तुम्हें ही अपना जीवनसर्वस्व बनाया। अतः प्रभो! मेरे लिये परम सौभाग्यकी बात एक ही है। वह यह कि मनुष्यलोकमें और फिर वृन्दावनमें, और वहाँ भी नन्दगोकुलमें कीट, पतङ्ग, तृण, गुल्म आदिमें-

* छान्दोग्योपनिषद् ८। १। ३

से कुछ भी होकर—किसी योनिका कुछ भी बनकर मेरा जन्म हो जाय तथा इन व्रजवासियोंमेंसे किसी एककी भी चरणधूलि-कणका स्पर्श पाकर मैं कृतार्थ हो जाऊँ, ब्रह्मपद मुझे नहीं चाहिये नाथ !'—

कहु मोहिं ब्रज-रेनु देहु बृंदाबन बासा ।
माँगौं यहै प्रसाद और मेरैं नहिं आसा ॥
जोइ भावै सोइ करहु तुम, लता सिला द्रुम, गेहु ।
ग्वाल गाइ कौ भृत करौ, मानि सत्य ब्रत एहु ॥
जो दरसन नर नाग अमर सुरपतिहुँ न पायौ ।
खोजत जुग गए बीति अंत मोहूँ न लखायौ ॥
इहिं ब्रज यह रस नित्य है, मैं अब समुझ्यौं आइ ।
दावन-ब्रज ह्वै रहौं, ब्रह्म लोक न सुहाइ ॥

जगद्विधाताने उन परब्रह्म श्रीकृष्णचन्द्रकी तीन परिक्रमा की और वे अपने धामकी ओर चल पड़े । यह है उपनिषत्-प्रतिपादित परब्रह्मकी एक झाँकी, जो एक बार वेदज्ञानके आदि-आचार्य, आदि-ऋषि ब्रह्माको हुई थी ।

एक बार देवर्षि नारदको भी परब्रह्मकी विचित्र ही झाँकी हुई थी । नन्दप्राङ्गणकी धूलिमें परब्रह्म लोट रहा था, एवं समीपमें खड़ी यशोदारानी हँस रही थीं । वीणाकी झंकार करते, हरिगुण गाते देवर्षि सौभाग्यसे वहीं जा पहुँचे । वहाँ जो कुछ देखा, उसपर न्यौछावर हो गये । बोल उठे—

किं ब्रूमस्त्वां यशोदे कति कति सुकृतक्षेत्रवृन्दानि पूर्वं गत्वा कीदृग्विधानैः कति कति सुकृतान्यर्जितानि त्वयैव ।
नो शक्रो न स्वयम्भूर्न च मदनरिपुर्यस्य लेभे प्रसादं तत् पूर्णं ब्रह्म भूमौ विलुठति विलपत् क्रोडमारोढुकामम् ॥

'यशोदे ! व्रजेश्वरि ! तुम्हें क्या कहूँ, न जाने तुमने किन-किन पुण्यक्षेत्रोंमें जाकर किन-किन विधि-विधानोंसे कितने-कितने पुण्य सञ्चय किये हैं, जिसके फलस्वरूप तुम्हें यह अनुपम सौभाग्य प्राप्त हुआ । सुरेन्द्रने जिसके कृपाकटाक्षके दर्शन नहीं पाये, कमलयोनिने जिसकी कृपा नहीं पायी, मदनारि महादेवने जिसकी अनुभूति नहीं की, वह कृपा, वह प्रसाद तुम्हें मिला । ओह ! वह पूर्णब्रह्म तुम्हारी गोदमें चढ़नेके लिये रो-रोकर पृथिवीपर लोट रहा है और तुम उसे उठा नहीं रही हो । तुम्हारे सौभाग्यकी यही तो चरम सीमा है व्रजरानी !'

अस्तु, ब्रह्मको क्रन्दन करते देखकर देवर्षिका रोम-रोम खिल उठा, हरिगुणके स्थानपर वे यशोदारानीका सुयश गाते चल पड़े ।

लीलाशुकको भी एक झाँकी मिली । उन्होंने देखा—आगे-आगे परब्रह्म भागा जा रहा है, पीछे-पीछे गोपमहिषी श्रीयशोदा उसे पकड़नेके लिये, हाथमें छड़ी लेकर दौड़ी जा रही हैं । शुकने एक दृष्टि परब्रह्मकी ओर डाली और फिर परब्रह्मकी जननीकी ओर । परब्रह्म एवं जननीकी चालमें अन्तर अवश्य था; वह उस दौड़में आगे बढ़ रहा था, जननी श्रीअङ्गोंकी स्थूलताके कारण अस्त-व्यस्त होकर पीछे होती जा रही थीं—

जसु पै तैसें जाइ न जाइ, श्रोनी-भर अरु कोमल गाइ ।
खसत जु सिर तैं सुमन सुदेस, जनु चालन पर रीझे केस ।
आगे फूल की बरषा करैं, तिन पर ब्रजरानी पग धरैं ।

पर इससे क्या हुआ । जननीने परब्रह्मके हाथ पकड़ ही लिये—

जोगीजन-मन जहाँ न जाहीं, इत सब बेद पचे बिललाहीं ॥
ताहि जसोमति पकरति भई, रहपट एक बदन पर दई ॥

तथा फिर ? उसे पकड़कर ऊखलसे बाँध दिया—

जद्यपि अस ईश्वर जगदीस, जाके बस बिधि, बिष्नु, गिरीस ।
ताहि जसोमति बाँधति भई, रसना प्रेममई दिढ़ नई ॥

× × × ×

जिन बाँध्यो सुर असुर नाग मुनि प्रबल कर्मकी डोरी ।
सोइ अबिच्छिन्न ब्रह्म जसुमति हठि बाँध्यो सकत न छोरी ॥

× × × ×

निगम सार देखौ गोकुल हरि ।
जाकौ दूरि दरस देवनिकौं, सो बाँध्यौ जसुमति ऊखल धरि ॥

लीलाशुक इस झाँकीपर न्यौछावर हो गये । पुकार उठे—

परमिममुपदेशमाद्रियध्वं
निगमवनेषु नितान्तखेदखिन्नाः ।
विचिनुत भवनेषु वल्लवीना-
मुपनिषदर्थमुलूखले निबद्धम् ॥

'अरे, ओ ब्रह्मको ढूँढ़नेवालो ! इधर सुनो, वेदान्त-वन-में परब्रह्मको ढूँढ़ते-ढूँढ़ते तुम उसे न पाकर दुःखसे अतिशय खिन्न हो रहे हो । इधर आ जाओ, मैं तुम्हें परम उपदेश दे रहा हूँ, उसका आदर करो । सुनो । गोपसुन्दरियोंके भवनोंमें उसे ढूँढ़ो । यह देखो—यहाँ उपनिषद्का अर्थ उलूखलमें बँधा पड़ा है ! इसे ढूँढ़ लो, पा लो ।'

शुकका यह उपदेश अनन्त आकाशमें विलीन हो गया । पर नष्ट नहीं हो गया । उसके अक्षर-अक्षर वर्तमान हैं । इसलिये

किसी श्रान्त पथिकने, परब्रह्मके अन्वेषणमें निराश हुए किसी मनीषीने इसे हठात् सुन लिया। इस ओर आया और उसे परब्रह्म मिल गये। आनन्दोन्मत्त हुए उसके प्राण गाने लगे—

निगमतरोः प्रतिशाखं मृगितं
मिलितं न तत्परं ब्रह्म।
मिलितं मिलितमिदानीं
गोपवधूटीपटाञ्चले नद्धम्॥

'ओह! कितना परिश्रम किया था, वेदान्त-वृक्षकी प्रत्येक शाखा ढूँढ़ ली थी, पर वह परब्रह्म तो नहीं ही मिला। पर देखो! देखो! मिल गया! मिल गया! अब मिला है, वह रहा, गोपसुन्दरीके अञ्चलसे संनद्ध होकर वह परब्रह्म अवस्थित है!'

एकने परब्रह्मकी अनुभूति ऐसे की थी—वह चित्सरोवरमें निमग्न हो चुका था। सहसा अनुभूति हुई—मैं हूँ, मेरी एक देह भी है, मन भी है, बुद्धि भी है, प्राण भी है। ये देह आदि तत्त्वतः क्या हैं? चिदानन्दसरोवरकी लहरें हैं, इतना ही कहना सम्भव है, वस्तुतः अचिन्त्य हैं, अतर्क्य हैं, अनिर्वचनीय हैं। अस्तु, उसने अनुभव किया—'हैं! मैं तो एक गोपसुन्दरी हूँ! ठीक, ये कौन हैं? मेरी सखियाँ हैं। और यह क्या है? उस गोपसुन्दरीने उस ओर देखा। देखते ही वह दृश्य नेत्रोंमें, प्राणोंमें समा गया। विक्षिप्त-सी हुई वह दौड़ चली। उसकी सखियाँ उससे पूछ रही थीं, पर उसे बाह्यज्ञान नहीं था। बड़ी देरके पश्चात् बाह्यचेतनाका सञ्चार हुआ और वह बोली—

शृणु सखि! कौतुकमेकं नन्दनिकेताङ्गने मया दृष्टम्।
गोधूलिधूसरिताङ्गो नृत्यति वेदान्तसिद्धान्तः॥

'री सखि! सुन! मैंने एक कौतुक देखा है। नन्द-प्रासादके प्राङ्गणमें चली गयी थी। वहाँ देखा—अरे! यहाँ तो वेदान्तका सिद्धान्त नृत्य कर रहा है! आह बहिन! और क्या बताऊँ! नृत्यशील उस परब्रह्मके नवमेघश्यामल अङ्ग गोधूलिसे सन रहे थे, समस्त अङ्ग धूलिधूसरित थे। उस छबिको कैसे बताऊँ!'

एक और भाग्यवान्‌ने नन्दभवनमें परब्रह्मको देखा था। वह तो लौटा नहीं। उसके प्राकृत शरीरके मन, प्राण, इन्द्रियोंमें उस अनुभूतिकी छाया पड़ी और वाणी बोल उठी—

श्रुतिमपरे स्मृतिमपरे भारतमपरे भजन्तु भवभीताः।
अहमिह नन्दं वन्दे यस्यालिन्दे परं ब्रह्म॥

'जो संसारके भयसे डरे हुए हों, वे भले ही कोई तो श्रुतिका, कोई स्मृतिका, कोई महाभारतका भजन करें। मैं तो नन्दबाबाका भजन करता हूँ, उन्हें प्रणाम करता हूँ जिनके अलिन्ददेश (बाहरके चबूतरे) पर साक्षात् परब्रह्म विराजित हैं।'

उसीकी चित्तभूमिपर परब्रह्मकी एक और अभिनव झाँकीकी छाया पड़ी और वह गाने लगा—

कं प्रति कथयितुमीशे सम्प्रति को वा प्रतीतिमायातु।
गोपतितनयाकुञ्जे गोपवधूटीविटं ब्रह्म॥

'किससे जाकर कहूँ? और कह देनेपर भी मेरी इस विचित्र अनुभूतिपर विश्वास हीं कौन करने लगा; किंतु मत करें, सत्य तो सत्य ही रहेगा। ओह! मैंने देखा है—रविनन्दिनी श्रीयमुनाके पुलिनपर एक निकुञ्जमें एक गोपसुन्दरीके विशुद्ध प्रेमामृतके पानसे मत्त हुआ, रसलम्पट हुआ, परब्रह्म क्रीड़ामें संलग्न है।'

भक्त रसखानने भी परब्रह्मका अनुभव किया। आत्मविस्मृत हो गये। उस अनुभूतिका रस इतना मादक था कि वाणी नियन्त्रणमें न रही। बुद्धि विशुद्ध हो, इन्द्रियाँ संयमित हों, दिनचर्या परम सात्त्विक हो, विषय छूट गये हों, राग-द्वेषका अभाव हो गया हो, ब्रह्मकी ओर वृत्ति सदा एकतान लगी हो, उत्कट वैराग्य हो; अहङ्कार, बल, दर्प, काम, क्रोध, परिग्रह, ममतासे मन सर्वथा अलग हो गया हो, नित्य शान्तिकी धारा अन्तःकरणको प्लावित करती हो*—उसके सामने यह अनुभूति प्रकाशित करनेमें आपत्ति नहीं; किंतु इससे पूर्व तो इस अनुभूतिको सुनकर कोई समझेगा ही नहीं, सुनना भी नहीं चाहेगा और कदाचित् सुनकर, दुर्बलतावश दुरुपयोग भी कर लेगा। पर 'रसखान' स्वयं तो कहते समय, मन-इन्द्रियोंसे सदाके लिये सम्बन्ध तोड़ चुके थे, अवश्य ही लोकदृष्टिमें ज्यों-के-त्यों थे। किसीने पूछा उनसे परब्रह्मका पता और ब्रह्मरसमें निमग्न रसखानकी वाणी सरलतावश सङ्केत कर बैठी—

ब्रह्म मैं ढूँढ्यो पुरानन गानन, बेद रिचा सुनि चौगुने चायन।
देख्यो सुन्यो कबहूँ न कितू, वह कैसे सरूप औ कैसे सुभायन॥
टेरत हेरत हारि पर्‌यो रसखानि, बतायो न लोग लुगायन।
देखो, दुर्‌यो वह कुंज-कुटीरमें, बैठो पलोटत राधिका पायन॥

* बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च।
शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च॥
विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः॥
अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम्।
विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते॥
(गीता १८। ५१—५३)

भक्त सूरदासकी ज्योतिहीन आँखोंमें भी परब्रह्मकी ज्योति जाग उठी और उन्होंने भी—

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे-
ऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।
तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः
परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥
(मुण्डक० ३ । २ । ८)

'जिस प्रकार निरन्तर बहती हुई नदियाँ अपने नाम-रूपको त्यागकर समुद्रमें अस्त हो जाती हैं उसी प्रकार विद्वान् नाम-रूपसे मुक्त होकर परात्पर दिव्य पुरुषको प्राप्त हो जाता है।'

—ऐसा ही वर्णन अपने एक गीतमें सुनाया। वे गाने लगे—

जैसे सरिता मिली सिंधुसों उलटि प्रवाह न आवे हो ।
तैसे सूर कमल-मुख निरखत चित इत उत न डुलावे हो ॥
× × × ×
सरिता निकट तड़ागके हो दीनों कूप बिदारि ।
नाम मिट्यौ सरिता भई अब कौन निबेरे बारि ॥
× × × ×
बिधि भाजन ओछो रच्यो हो लीलासिंधु अपार ।
उलटि मगन तामें भयौ अब कौन निकासनहार ॥

परब्रह्मका वास्तविक पूर्ण अनुभव तो वहाँ ही है, जहाँ हमारा मन, हमारी इन्द्रियाँ मरें नहीं, अपितु उस चिदानन्द-रसका स्पर्श पाकर अमर हो जायँ। परब्रह्म रसस्वरूप है, उस रसको पाकर ही पुरुष आनन्दका अनुभव करता है—

रसो वै सः । रसꣳह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति ।
(तैत्तिरीय० २ । ७)

फिर वह किसीको मारे, यह सम्भव नहीं। यह सत्य है—

'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।'*

इन्द्रियोंके सहित मन परब्रह्मको न पाकर लौट आता है; किंतु यदि वह स्वयं मन-इन्द्रियोंमें उतर आवे तो उसे कौन रोक सकता है ? क्या उसपर भी कोई बन्धन है ? और वास्तवमें तो वह मिलता ही है उसे, जिसे वह स्वयं वरण करता है, वरण करके अपने स्वरूपको उसके प्रति अभिव्यक्त कर देता है—

यमेवैष वृणुते तेन लभ्य-
स्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूꣳस्वाम् ॥
(कठ० १ । २ । २३)

अतः यह तो वरण करनेवालेकी इच्छा है कि वह अपने किस स्वरूपमें किसका वरण करे। वह तो सर्वतन्त्रस्वतन्त्र है, श्रुतियोंकी सीमामें नहीं है। इसीलिये कभी-कभी वह मन-इन्द्रियोंमें भी अपना चिदानन्दमय रस भरकर वहाँ क्रीड़ा करने लग जाता है। नराकृति परब्रह्म श्रीकृष्णचन्द्रने तो यही किया। चाहनेवालेके मन-इन्द्रियोंमें भी वे अपना स्वरूपभूत रस देकर स्वयं उसका रस लेने लगे—

परम रस पायो ब्रजकी नारि ।
जो रस ब्रह्मादिकको दुर्लभ सो रस दियो मुरारि ॥
दरसन सुख नयननको दीनों रसनाको गुन गान ।
बचन सुनन श्रवननको दीनों बदन अधर-रस पान ॥
आलिंगन दीनो सब अंगन भुजन दियो भुजबंध ।
दीनी चरन बिबिध गति रसकी नासाको सुख गंध ॥
दियो काम सुख भोग परमफल त्वचा रोम आनंद ।
ढिंग बैठिबो दियो नितंबन लै उछंग नँदनंद ॥
मनको दियो सदा रस-भावन सुख-समूहकी खान ।
रसिक-चरन-रज ब्रजयुवतिनकी अति दुर्लभ जिय जान ॥

ऐसे रसमय परब्रह्म नन्दनन्दन श्रीकृष्णचन्द्रसे चित्तवृत्तिका जुड़ जाना ही उपनिषद्के स्वाध्यायका फल है।

यही उपनिषद्-ज्ञानका मधुर परिणाम है। सच्ची बात तो यह है कि उपनिषद्की ज्ञानसरिताएँ जब प्रेम-समुद्रमें जाकर—उसमें घुल-मिलकर अपने पृथक् अस्तित्वको सर्वथा छिपा लेती हैं, तभी नित्य-नवीन, सौन्दर्य-माधुर्य-सुधा-रस-सिन्धु योगीन्द्र-मुनीन्द्र-परिसेवित-पादारविन्द परब्रह्म मदनमोहन व्रजेन्द्रनन्दन श्रीकृष्णचन्द्रके दिव्य नित्य चिदानन्दरसमय स्वरूप-साम्राज्यमें प्रवेशका पथ मिलता है। इस रस-साम्राज्यमें किञ्चित् प्रवेश पाकर किन्हीं एक परम विद्वान् महात्माने मुक्तकण्ठसे कहा था—

ध्यानाभ्यासवशीकृतेन मनसा तन्निर्गुणं निष्क्रियं
ज्योतिः किंचन योगिनो यदि परं पश्यन्ति पश्यन्तु ते ।
अस्माकं तु तदेव लोचनचमत्काराय भूयाच्चिरं
कालिन्दीपुलिनोदरे किमपि यन्नीलं महो धावति ॥
वंशीविभूषितकरान्नवनीरदाभात्
पीताम्बरादरुणबिम्बफलाधरोष्ठात् ।
पूर्णेन्दुसुन्दरमुखादरविन्दनेत्रात्
कृष्णात्परं किमपि तत्त्वमहं न जाने ॥*

'यदि योगीजन ध्यानके अभ्याससे वशमें किये हुए मनके द्वारा उस निर्गुण, निष्क्रिय एवं अनिर्वचनीय परम ज्योतिका दर्शन करते हैं तो वे करते रहें, हमारे नेत्रोंमें तो वह एकमात्र श्याममय प्रकाश ही चिरन्तन कालतक चमत्कार उत्पन्न करता

* तैत्तिरीय० २ । ४

* देखिये गीता मधुसूदनी टीका अध्याय १३ और १५ की टीका

रहे, जो कि श्रीयमुनाजीके उभय तटोंके भीतर इधर-उधर दौड़ता फिरता है।'

'जिसके दोनों हाथ बाँसुरी बजाते हुए शोभा पा रहे हैं, श्रीअङ्गोंकी कान्ति नूतन जलधरके समान श्याम है, शरीरपर पीताम्बर सुशोभित है, ओष्ठ पके हुए बिम्बाफलके समान लाल-लाल हैं, परम सुन्दर मुख पूर्ण चन्द्रमाके समान आनन्ददायक है और नेत्र विकसित कमलकी-सी शोभा धारण करते हैं, उस श्रीकृष्णसे बढ़कर या उससे परे किसी श्रेष्ठ तत्त्वको मैं नहीं जानता।'

यही नहीं; श्रीकृष्णके प्रेम-साम्राज्यमें अन्तमें क्या दशा हो जाती है, एक अनुभवीकी वाणी सुनिये—

अद्वैतवीथीपथिकैरुपास्याः स्वाराज्यसिंहासनलब्धदीक्षाः।
शठेन केनापि वयं हठेन दासीकृता गोपवधूविटेन॥

'अद्वैतकी वीथियोंमें विचरनेवाले पथिक (साधक) जिनको अपना उपास्य गुरुदेव मानते हैं तथा आत्मराज्यके सिंहासनपर जिनका अभिषेक हो चुका है; ऐसे होते हुए भी हमें गोपाङ्गनाओंसे प्रेम रखनेवाले किसी छलियेने हठपूर्वक अपना दास बना लिया है'—

यह तो बड़ोंकी बातें हैं। हमारे-जैसे लोगोंकी तो एकमात्र यही आकाङ्क्षा होनी चाहिये कि हमारी चित्त-चकई भवसागरके तटसे उड़कर अनन्त पारावाररहित श्रीकृष्ण-रस-सिन्धुके तटपर अपना नित्य निवास बना ले, बस—

चकई री चल चरन-सरोवर जहँ नहिं प्रेम-बियोग।
जहँ भ्रम-निसा होत नहिं कबहूँ सो सायर सुख-जोग॥
सनक-से हंस, मीन सिव-मुनिजन, नख रबिप्रभा प्रकास।
प्रफुलित कमल निमिष नहिं ससि ऊर गुंजत निगम सुबास॥
जेहि सर सुभग मुक्ति मुक्ताफल बिमल सुकृत-जल पीजै।
सो सर छाँड़ि कुबुद्धि बिहंगम इहाँ रहे कहा कीजै॥
जहँ श्री सहस सहित हरि क्रीड़त सोभित सूरजदास।
अब न सुहाय बिषय-रस छीलर वह समुद्रकी आस॥

उपनिषत्

उप—समीप, निषत्—निषीदति—बैठनेवाला। जो उस परमतत्त्वके समीप पहुँचाकर चुपचाप बैठ जाता है, वह उपनिषद् है। परमतत्त्व अवर्णनीय है, नाना प्रकारके वर्णनोंका अभिप्राय 'नेति-नेति' में है। वर्णन और बोध—ज्ञाता, ज्ञान, ज्ञेयकी त्रिपुटीसे परे अनुभूति-स्वरूप परमतत्त्व है। उपनिषद्-ज्ञानकी परिसमाप्ति अनुभूतिके क्षेत्रमें होती है।

भगवान् आद्य शङ्कराचार्यके दो वाक्य स्मरण आ रहे हैं—

'ईश्वरानुग्रहादेव पुमानद्वैतवासना'

और—

'कथं त्वत्कटाक्षं विना तत्त्वबोधः'

अनुभूति—आवरणका विनाश—त्रिपुटीकी परिसमाप्ति तो भगवदनुग्रहसे ही सम्भव है।

जहाँ उपनिषद्की समाप्ति होती है, वहींसे अनुग्रहकी प्रतीक्षा—उपासनाका प्रारम्भ होता है। अनुग्रहकी प्रतीक्षारूप उपासना भगवान्को अत्यन्त समीप ला देती है।

वेदत्रयी कर्मकाण्ड है। कर्मके द्वारा मलकी निवृत्ति होनेपर एकाग्रताकी प्राप्तिके लिये ज्ञानकाण्ड—उपनिषद्का विधान है। यह विक्षेप-चाञ्चल्यकी निवृत्ति करेगा। जहाँ विविधता, अनेकता है ही नहीं, वहाँ चञ्चलता क्यों? किसलिये? कहाँ? स्थैर्यकी प्रतिष्ठा होनेपर भावका उद्रेक होता है। उपासना आरम्भ होती है। उसका रूप है—भगवत्कृपाकी प्रतीक्षा। कृपाके बिना आवरण निवृत्त जो नहीं होता। यों तो प्रत्येक साधन अपनेमें पूर्ण है निष्ठाका आधार मिलनेपर; किंतु क्रम भी होता ही है।

उपनिषद्का लक्ष्य?—परनिर्वाणकी प्राप्ति, अभेद! सायुज्य कहें तो भी बाधा नहीं। अन्तर इतना ही है कि उपनिषद् परनिर्वाणकी प्राप्ति श्रवण-मनन-निदिध्यासनसे कराता है और असुर द्वेषसे सायुज्य प्राप्त करते हैं—अभेद; दूरी है उसमें। नित्य सान्निध्य—भागवतीय शान, वह तो उपनिषद्की समाप्तिसे प्रारम्भ होता है। वहाँ तो—

'सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत। दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः॥'

'मुकुति निरादरि भगति लुभाने' है।

—सुदर्शन

उपलब्ध उपनिषद्-ग्रन्थोंकी सूची

उपनिषदोंकी बड़ी महिमा है। ज्ञानकी चरम सीमा ही उपनिषद्के नामसे प्रसिद्ध हुई है। वैदिक वाङ्मयका शीर्ष-स्थान उपनिषद् है—इस कथनमात्रसे ही उपनिषदोंकी लोकोत्तर महत्ता स्पष्ट हो जाती है। प्राचीन कालमें औपनिषद ज्ञानका बड़ा महत्त्व था। ऊँचे-से-ऊँचे अधिकारी ही इस विद्यामें पारङ्गत होते थे। वैदिक कालसे ही उपनिषदोंके स्वाध्याय-की परम्परा प्रचलित हुई है। अतः कुछ उपनिषद् तो वेदके ही अंशविशेष हैं। कुछ ब्राह्मणभाग और आरण्यकोंके अन्तर्गत हैं। कुछ इनकी अपेक्षा अर्वाचीन होनेपर भी आजसे बहुत प्राचीन कालके हैं तथा कुछ उपनिषद्-ग्रन्थ ऐसे भी हैं, जिनपर विशेष देश, काल, परिस्थिति तथा मतका प्रभाव पड़ा जान पड़ता है। उपनिषद्-ग्रन्थ प्राचीन हों या अर्वाचीन—सभी ज्ञानप्रधान हैं। सबका आविर्भाव किसी-न-किसी गूढ तत्त्व या रहस्यका प्रकाशन करनेके लिये ही हुआ है। अतः इनके स्वाध्यायसे ज्ञानकी वृद्धि ही होती है—यह निश्चितरूपसे कहा जा सकता है। मुक्तिकोपनिषद्में एक सौ आठ उपनिषदोंके नाम आते हैं। वे सभी 'निर्णयसागर प्रेस' बम्बईसे मूल गुटका-के रूपमें प्रकाशित हैं। इसके सिवा, 'अडियार लाइब्रेरी' मद्राससे भी उपनिषदोंका एक संग्रह प्रकाशित हुआ है, जो अनेक भागोंमें विभक्त है। उस संग्रहमें लगभग १७९ उपनिषदोंका प्रकाशन हो गया है। इसके अतिरिक्त 'गुजराती प्रिंटिंग प्रेस' बम्बईसे मुद्रित उपनिषद्-वाक्य-महाकोषमें २२३ उपनिषदों-की नामावली दी गयी है। इनमें दो उपनिषद्—१ उपनिष-त्स्तुति तथा २ देव्युपनिषद् नं० २ की चर्चा शिवरहस्यनामक ग्रन्थमें की गयी है। ये दोनों अभीतक उपलब्ध न हो सकी हैं। शेष २२१ उपनिषदोंके वाक्यांश इस महाकोषमें संकलित हुए हैं। इनमें भी माण्डूक्यकारिकाके चार प्रकरण चार जगह गिने गये हैं; इन सबकी एक संख्या मानें तो २१८ ही संख्या होती है। कई उपनिषदें एक ही नामकी दो-तीन जगह आयी हैं; पर वे स्वतन्त्र ग्रन्थ हैं। इस प्रकार सबपर दृष्टिपात करनेसे यह निश्चित होता है कि अबतक लगभग २२० उपनिषदें प्रकाशमें आ चुकी हैं। और भी प्रकाशित हुई होंगी तथा कितनी ही अब भी अप्रकाशित रूपमें उपलब्ध हो सकती हैं। प्राचीन कालसे ही अद्वितीय ज्ञान-विज्ञानशाली भारतवर्षमें ज्ञान-विज्ञानकी अपरिमित ग्रन्थ-राशिका होना आश्चर्यकी बात नहीं है। भारतपर एक-एक करके अनेक बार विदेशी दस्युओंके आक्रमण हुए और उनके द्वारा हमारी प्राचीन हस्तलिखित कितनी ही पुस्तकों तथा पुस्तकालयोंको भस्मावशेष कर दिया गया। इतनेपर भी जो कुछ शेष है, उसका भी यदि भारतीय जन आदरपूर्वक अनुशीलन करें तो पूर्वजोंकी ज्ञान-ज्योति अब भी इस देशमें प्रकाशित हो सकती है। यहाँ उपर्युक्त २२० उपनिषदोंकी नामावली अकारादि क्रमसे दी जा रही है—

१. अक्षमालोपनिषद्
२. अक्षि-उपनिषद्
३. अथर्वशिखोपनिषद्
४. अथर्वशिर उपनिषद्
५. अद्वयतारकोपनिषद्
६. अद्वैतोपनिषद्
७. अद्वैतभावनोपनिषद्
८. अध्यात्मोपनिषद्
९. अनुभवसारोपनिषद्
१०. अन्नपूर्णोपनिषद्
११. अमनस्कोपनिषद्
१२. अमृतनादोपनिषद्
१३. अमृतबिन्दूपनिषद् (ब्रह्मबिन्दूपनिषद्)
१४. अरुणोपनिषद्
१५. अल्लोपनिषद्
१६. अवधूतोपनिषद् (वाक्यात्मक एवं पद्यात्मक)
१७. अवधूतोपनिषद् (पद्यात्मक)
१८. अव्यक्तोपनिषद्
१९. आचमनोपनिषद्
२०. आत्मपूजोपनिषद्
२१. आत्मप्रबोधोपनिषद् (आत्मबोधोपनिषद्)
२२. आत्मोपनिषद् (वाक्यात्मक)
२३. आत्मोपनिषद् (पद्यात्मक)
२४. आथर्वणद्वितीयोपनिषद् (वाक्यात्मक एवं मन्त्रात्मक)
२५. आयुर्वेदोपनिषद्
२६. आरुणिकोपनिषद् (आरुणेय्युपनिषद्)
२७. आर्षेयोपनिषद्
२८. आश्रमोपनिषद्
२९. इतिहासोपनिषद् (वाक्यात्मक एवं पद्यात्मक)
३०. ईशावास्योपनिषद्
उपनिषत्स्तुति (शिवरहस्यान्तर्गत, अभीतक अनु-पलब्ध)
३१. ऊर्ध्वपुण्ड्रोपनिषद् (वाक्यात्मक एवं पद्यात्मक)
३२. एकाक्षरोपनिषद्

३३. ऐतरेयोपनिषद् (अध्यायात्मक)
३४. ऐतरेयोपनिषद् (खण्डात्मक)
३५. ऐतरेयोपनिषद् (अध्यायात्मक)
३६. कठरुद्रोपनिषद् (कण्ठोपनिषद्)
३७. कठोपनिषद्
३८. कठश्रुत्युपनिषद्
३९. कलिसंतरणोपनिषद् (हरिनामोपनिषद्)
४०. कात्यायनोपनिषद्
४१. कामराजकीलितोद्धारोपनिषद्
४२. कालाग्निरुद्रोपनिषद्
४३. कालिकोपनिषद्
४४. कालीमेधादीक्षितोपनिषद्
४५. कुण्डिकोपनिषद्
४६. कृष्णोपनिषद्
४७. केनोपनिषद्
४८. कैवल्योपनिषद्
४९. कौलोपनिषद्
५०. कौपीतकिब्राह्मणोपनिषद्
५१. क्षुरिकोपनिषद्
५२. गणपत्यथर्वशीर्षोपनिषद्
५३. गणेशपूर्वतापिन्युपनिषद् (वरदपूर्वतापिन्युपनिषद्)
५४. गणेशोत्तरतापिन्युपनिषद् (वरदोत्तरतापिन्युपनिषद्)
५५. गर्भोपनिषद्
५६. गान्धर्वोपनिषद्
५७. गायत्र्युपनिषद्
५८. गायत्रीरहस्योपनिषद्
५९. गारुडोपनिषद् (वाक्यात्मक एवं मन्त्रात्मक)
६०. गुह्यकाल्युपनिषद्
६१. गुह्यषोढान्यासोपनिषद्
६२. गोपालपूर्वतापिन्युपनिषद्
६३. गोपालोत्तरतापिन्युपनिषद्
६४. गोपीचन्दनोपनिषद्
६५. चतुर्वेदोपनिषद्
६६. चाक्षुषोपनिषद् (चक्षुरुपनिषद्, चक्षूरोगोपनिषद्, नेत्रोपनिषद्)
६७. चित्त्युपनिषद्
६८. छागलेयोपनिषद्
६९. छान्दोग्योपनिषद्
७०. जाबालदर्शनोपनिषद्
७१. जाबालोपनिषद्
७२. जाबाल्युपनिषद्
७३. तारसारोपनिषद्
७४. तारोपनिषद्
७५. तुरीयातीतोपनिषद् (तीतावधूतो०)
७६. तुरीयोपनिषद्
७७. तुलस्युपनिषद्
७८. तेजोबिन्दूपनिषद्
७९. तैत्तिरीयोपनिषद्
८०. त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषद्
८१. त्रिपुरातापिन्युपनिषद्
८२. त्रिपुरोपनिषद्
८३. त्रिपुरामहोपनिषद्
८४. त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषद्
८५. त्रिसुपर्णोपनिषद्
८६. दक्षिणामूर्त्युपनिषद्
८७. दत्तात्रेयोपनिषद्
८८. दत्तोपनिषद्
८९. दुर्वासोपनिषद्
९०. (१) देव्युपनिषद् (पद्यात्मक एवं मन्त्रात्मक)
(२) देव्युपनिषद् (शिवरहस्यान्तर्गत—अनुपलब्ध)
९१. द्वयोपनिषद्
९२. ध्यानबिन्दूपनिषद्
९३. नादबिन्दूपनिषद्
९४. नारदपरिव्राजकोपनिषद्
९५. नारदोपनिषद्
९६. नारायणपूर्वतापिन्युपनिषद्
९७. नारायणोत्तरतापिन्युपनिषद्
९८. नारायणोपनिषद् (नारायणाथर्वशीर्ष)
९९. निरालम्बोपनिषद्
१००. निरुक्तोपनिषद्
१०१. निर्वाणोपनिषद्
१०२. नीलरुद्रोपनिषद्
१०३. नृसिंहपूर्वतापिन्युपनिषद्
१०४. नृसिंहषट्चक्रोपनिषद्
१०५. नृसिंहोत्तरतापिन्युपनिषद्
१०६. पञ्चब्रह्मोपनिषद्
१०७. परब्रह्मोपनिषद्
१०८. परमहंसपरिव्राजकोपनिषद्
१०९. परमहंसोपनिषद्
११०. पारमात्मिकोपनिषद्
१११. पारायणोपनिषद्
११२. पाशुपतब्रह्मोपनिषद्
११३. पिण्डोपनिषद्
११४. पीताम्बरोपनिषद्

११५. पुरुषसूक्तोपनिषद्
११६. पैङ्गलोपनिषद्
११७. प्रणवोपनिषद् (पद्यात्मक)
११८. प्रणवोपनिषद् (वाक्यात्मक)
११९. प्रश्नोपनिषद्
१२०. प्राणाग्निहोत्रोपनिषद्
१२१. बटुकोपनिषद् (वटुकोपनिषद्)
१२२. बह्वृचोपनिषद्
१२३. बाष्कलमन्त्रोपनिषद्
१२४. बिल्वोपनिषद् (पद्यात्मक)
१२५. ,, (वाक्यात्मक)
१२६. बृहज्जाबालोपनिषद्
१२७. बृहदारण्यकोपनिषद्
१२८. ब्रह्मविद्योपनिषद्
१२९. ब्रह्मोपनिषद्
१३०. भगवद्गीतोपनिषद्
१३१. भस्मसंधारणोपनिषद्
१३२. भस्मजाबालोपनिषद्
१३३. भावनोपनिषद् (कापिलोपनिषद्)
१३४. भिक्षुकोपनिषद्
१३५. मठाम्नायोपनिषद्
१३६. मण्डलब्राह्मणोपनिषद्
१३७. मन्त्रिकोपनिषद् (चूलिकोपनिषद्)
१३८. मल्लायुपनिषद्
१३९. महानारायणोपनिषद् (बृहन्नारायणोपनिषद्, उत्तर-नारायणोपनिषद्)
१४०. महावाक्योपनिषद्
१४१. महोपनिषद्
१४२. माण्डूक्योपनिषद्
१४३. माण्डूक्योपनिषत्कारिका
(क) आगम
(ख) अलातशान्ति
(ग) वैतथ्य
(घ) अद्वैत
१४४. मुक्तिकोपनिषद्
१४५. मुण्डकोपनिषद्
१४६. मुद्गलोपनिषद्
१४७. मृत्युलाङ्गूलोपनिषद्
१४८. मैत्रायण्युपनिषद्
१४९. मैत्रेय्युपनिषद्
१५०. यज्ञोपवीतोपनिषद्
१५१. याज्ञवल्क्योपनिषद्
१५२. योगकुण्डल्युपनिषद्
१५३. योगचूडामण्युपनिषद्
१५४. (१) योगतत्त्वोपनिषद्
१५५. (२) योगतत्त्वोपनिषद्
१५६. योगराजोपनिषद्
१५७. योगशिखोपनिषद्
१५८. योगोपनिषद्
१५९. राजश्यामलारहस्योपनिषद्
१६०. राधिकोपनिषद् (वाक्यात्मक)
१६१. राधोपनिषद् (प्रपाठात्मक)
१६२. रामपूर्वतापिन्युपनिषद्
१६३. रामरहस्योपनिषद्
१६४. रामोत्तरतापिन्युपनिषद्
१६५. रुद्रहृदयोपनिषद्
१६६. रुद्राक्षजाबालोपनिषद्
१६७. रुद्रोपनिषद्
१६८. लक्ष्म्युपनिषद्
१६९. लाङ्गूलोपनिषद्
१७०. लिङ्गोपनिषद्
१७१. वज्रपञ्जरोपनिषद्
१७२. वज्रसूचिकोपनिषद्
१७३. वनदुर्गोपनिषद्
१७४. वराहोपनिषद्
१७५. वासुदेवोपनिषद्
१७६. विश्रामोपनिषद्
१७७. विष्णुहृदयोपनिषद्
१७८. शरभोपनिषद्
१७९. शाट्यायनीयोपनिषद्
१८०. शाण्डिल्योपनिषद्
१८१. शारीरकोपनिषद्
१८२. (१) शिवसङ्कल्पोपनिषद्
१८३. (२) शिवसङ्कल्पोपनिषद्
१८४. शिवोपनिषद्
१८५. शुकरहस्योपनिषद्
१८६. शौनकोपनिषद्
१८७. श्यामोपनिषद्
१८८. श्रीकृष्णपुरुषोत्तमसिद्धान्तोपनिषद्
१८९. श्रीचक्रोपनिषद्
१९०. श्रीविद्यातारकोपनिषद्
१९१. श्रीसूक्तम्
१९२. श्वेताश्वतरोपनिषद्

१९३. षोढोपनिषद्
१९४. सङ्कर्षणोपनिषद्
१९५. सदानन्दोपनिषद्
१९६. सन्ध्योपनिषद्
१९७. संन्यासोपनिषद् (अध्यायात्मक)
१९८. ,, (वाक्यात्मक)
१९९. सरस्वतीरहस्योपनिषद्
२००. सर्वसारोपनिषद् (सर्वोप०)
२०१. स ह वै उपनिषद्
२०२. संहितोपनिषद्
२०३. सामरहस्योपनिषद्
२०४. सावित्र्युपनिषद्
२०५. सिद्धान्तविद्वलोपनिषद्
२०६. सिद्धान्तशिखोपनिषद्
२०७. सिद्धान्तसारोपनिषद्
२०८. सीतोपनिषद्
२०९. सुदर्शनोपनिषद्
२१०. सुबालोपनिषद्
२११. सुमुख्युपनिषद्
२१२. सूर्यतापिन्युपनिषद्
२१३. सूर्योपनिषद्
२१४. सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषद्
२१५. स्कन्दोपनिषद्
२१६. स्वसंवेद्योपनिषद्
२१७. हयग्रीवोपनिषद्
२१८. हंसषोढोपनिषद्
२१९. हंसोपनिषद्
२२०. हेरम्बोपनिषद्

उपनिषद् हिंदू-जातिके प्राण हैं

(लेखक—भक्त रामशरणदासजी)

उपनिषद् हिंदू-जातिके प्राण हैं। यदि हिंदू-जाति जीवित रह सकती है तो वह उपनिषदोंके द्वारा ही रह सकती है। जिस समय भारतकी प्रत्येक सन्तान उपनिषदोंकी इस शिक्षाको कि, आत्मा अमर है—कभी मरता नहीं, याद रखता था और आत्माकी अमरतामें विश्वास रखता था; उस समय वह धर्म, गौ, स्वजाति, स्वधर्म और सभ्यता-संस्कृतिकी रक्षाके लिये उल्लासके साथ मृत्युका आलिङ्गन करता था और प्राण देकर उन्हें बचाता था। इस प्रकार वह हिंदूधर्मकी पताकाको शानसे फहराता था, कभी झुकने नहीं देता था। यवनकालमें हजारों-लाखों क्षत्रियोंने धर्मरक्षा, चोटी-जनेऊकी रक्षाके लिये सिर दे दिये। श्रीगुरुगोविन्दसिंहजीके लाल दीवारोंमें हँसते-हँसते चुने गये। मतीराम आरेसे चीरे जानेपर भी हँसते रहे। बंदाबीरका मांस नोचवाया गया, पर उसने उफ् तक नहीं की। यह सब क्या था? यह था उपनिषदोंकी शिक्षाका चमत्कार, जिससे आत्माकी अमरतामें विश्वास कर भारतीयोंने धर्म-देशके लिये मर-मिटना सीखा था। जिस दिनसे हमने उपनिषदोंसे मुख मोड़ा और गंदे साहित्यको अपनाया, तभीसे हमारा घोर पतन हो गया। अतः यदि फिरसे भारतका और हिंदू-जातिका उत्थान करना है तो उपनिषदोंकी शरणमें आना होगा और आत्माकी अमरतामें और विश्वमें एक ही परमात्माकी व्यापकतापर विश्वास कर शरीरका मोह दूर करना होगा। महाप्रभु श्रीकृष्णचैतन्यदेवने भी हिंदू-जातिका घोर पतन होते देख कलि-संतरणोपनिषद्का सहारा ले उसके बताये हुए महामन्त्र—

हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे। हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे॥

—का जप और इसीका कीर्तन कराकर लोगोंको जगाया। श्रीहरिनामके बलपर हिंदू-जातिका कल्याण कर दिखाया। कलिपावनावतार गोस्वामी श्रीतुलसीदासजी महाराजने श्रीरामनाम-महिमाको जान स्वयं तो प्रभु श्रीरामका साक्षात्कार किया ही, लाखोंको श्रीरामनाम-मन्त्र देकर सन्मार्गपर लगाया और देश-धर्मकी डूबती नैयाको बचाया। इस प्रकार हिंदू-जाति जिस समय उपनिषदोंके बताये मार्गपर चलती थी, उन्नतिके शिखरपर थी और जिस दिन इसने इनसे मुख मोड़ा, इसका पतन हो गया। आज भी यदि हिंदू-जाति अपनी भूलको समझ ले और उपनिषदोंके मार्गपर चले तो इसमें तनिक भी सन्देह नहीं कि यह पुनः सच्ची उन्नतिके शिखरपर पहुँच जायगी।

अध्यात्मवाद

(रचयिता—पं० श्रीरघुनाथप्रसादजी शास्त्री 'साधक')

जागो पुनः अमर भारतमें, ओ अजेय अध्यात्मवाद !
देश-जाति-जनता-उर-नभमें, आज घिरे घन-सघन-विषाद ।

अनाचार, अतिचार, पाप, पर-पीडनकी रणभेरी है ।
अपना स्वत्व सुरक्षित करने, पर-विनाशकी ढेरी है ।

सर्व-स्वत्व-संरक्षित करने, हरने आततायी अतिवाद ,
निर्भय रण-प्रांगणमें आकर, गाओ ब्राह्मी-विजयनिनाद ।

ओ अजेय अध्यात्मवाद !

भेद-भाव बहु भाँति भरे हैं, बन्धु-भावना लुप्त हुई ।
सहयोगिता, सुसेवा, समता, प्रेम-भावना सुप्त हुई ।

अन्तर्दाह कलह-कायरता, कलुषित काम-क्रोध दुर्वाद ।
आकर शीघ्र समाज जातिके, दूर करो सब निंद्य विवाद ।

ओ अजेय अध्यात्मवाद !

विविध मतोंके पन्थ-प्रवर्तन, गतिमय बहु विध अग जगमें ।
व्यापक, शास्त्र, समर्थन करते स्वयं सिद्ध बन प्रति पगमें ।

किन्तु मानवोंको कर पाये वे गत-संशय तनिक न आज ।
ओ वेदान्तकेसरी ! गर्जन करो, मिटा दो गीदड़-गाज ।

ओ अजेय अध्यात्मवाद !

वर्गवाद, श्रमवाद अनेकों, वर्तमान जगतीतलमें ।
हैं संघर्ष-भूमिका रचते, नित उत्पाती प्रतिपलमें ।

शान्त, महाप्रभु शंकरके ओ ! चिरपरिचित अद्वैतवाद ।
करो समन्वय सभी वर्गके, करके यावत् शान्त विवाद ।

ओ अजेय अध्यात्मवाद !

व्यापक आत्म-तत्त्व चेतनका, मानवको दे करके ज्ञान ।
ऐक्य-भावना-निष्ठ, इष्ट हो, 'साधक' विश्व-जगत् उत्थान ।

आदिस्रोत कल्याण ! ध्यानमय श्रवण समुत्सुक शुभ संवाद ।
सरस-सुधा-सम-वरद प्राप्त कर सरसित, सागर-सम आह्लाद ।
जागो पुनः अमर भारतमें—ओ अजेय अध्यात्मवाद !

ओ अजेय अध्यात्मवाद !

बृहदारण्यकोपनिषद्में ऐतिहासिक अध्ययनकी सामग्री

(लेखक—आचार्य बी० आर० श्रीरामचन्द्र दीक्षितार एम्० ए०)

भारतवर्षकी वास्तविक प्रतिभा यहाँके प्राचीन ऋषि-मुनियोंमें पायी जाती है। उनकी दृष्टि बड़ी दूरदर्शिनी थी। वे वस्तुओंको उनके वास्तविक रूपमें देखते थे। इन्हीं ऋषि-मुनियोंकी कृपासे वह वैदिक एवं वैदान्तिक वाङ्मय उपलब्ध हुआ है, जिसे आज हम बड़ी रुचिके साथ एक निधिके रूपमें सँजोते हैं। इस वाङ्मयमें उपनिषद्-साहित्यका बहुत ऊँचा स्थान है और उसका यह गौरव न्याय्य भी है। उपनिषदोंमें बृहदारण्यकोपनिषद् एक विशेष स्थान रखता है।

उपनिषदोंकी महत्ताका पार पाना दुष्कर है। उनकी गणना उस श्रेणीके साहित्यमें की जा सकती है, जिसका सृजन तब होता था, जब देशके गण्यमान्य व्यक्ति—प्रधानतया राजा तथा ऊँची श्रेणीके राजनीतिज्ञ अपने कठिन कर्मठ जीवनके बाद वन्य आश्रमोंमें चले जाते थे और मोक्षकी आकाङ्क्षासे अपने जीवनके सन्ध्याकालको भजन-ध्यानमें व्यतीत करते थे। उन आश्रमोंमें उन शिष्ट नरेशों एवं विद्वान् ब्राह्मणोंके बीच जो वार्तालाप होता था, उसे भावी सन्ततिके हितार्थ लिपिबद्ध कर लिया जाता था। उपनिषद् शब्दके वाच्यार्थ निकट उपवेशनसे ही उपनिषदोंके उद्भवकी उपर्युक्त सम्भावनाका सङ्केत मिल जाता है। उपनिषदोंके नामोंसे ही उनको जन्म देनेवाले भौगोलिक प्रदेशोंका भी सङ्केत मिलता है और यह भी पता चलता है कि सबका लक्ष्य उसी एक दुरधिगम महान् तत्त्व अर्थात् आत्म-साक्षात्कारका ही विवेचन और निर्णय करना है। उपनिषदोंमें मुख्यतया पुनर्जन्मके सिद्धान्तका प्रतिपादन हुआ है। इस सिद्धान्तका धर्म अथवा इतिहासकी अपेक्षा हिंदू-दर्शनसे अधिक सम्बन्ध है। संक्षेपमें यह सिद्धान्त हमें बतलाता है कि सभी प्राणियोंके हृदयमें एक ही परमात्माका निवास है, जो अमर और अविनाशी है। शरीरके शान्त हो जानेपर उसमें रहनेवाला देही उसको त्यागकर दूसरे शरीरमें प्रवेश कर जाता है। इसलिये वास्तवमें मृत्यु शरीरकी होती है, आत्माकी नहीं। इस तथ्यका अर्थात् आत्माकी अमरताका जिसको ज्ञान हो जाता है, वह जीवन-मरणके चक्करसे छूटकर ब्रह्मसे एकत्व प्राप्त कर लेता है।

बृहदारण्यकका शाब्दिक अर्थ है एक विशाल वनसे सम्बन्धित। ऐसा अनुमान होता है कि किसी आत्मदर्शनाभिलाषी विद्वत्समाजने इस ग्रन्थरत्नको किसी बृहद्वनमें जन्म दिया होगा, जो प्राचीन भारतमें पर्याप्त प्रसिद्ध था। आज यह कहना सम्भव नहीं है कि वह वन कौन-सा था तथा किस युगमें यह ग्रन्थ लिखा गया था। यह प्रमाणभूत वैदिक ग्रन्थ माध्यन्दिन और काण्व नामक दो शाखाओंमें प्राप्त है, पर श्रीशङ्कराचार्यजीने अपनी भाष्यरचनाके लिये काण्व शाखाके पाठको ही ग्रहण किया है। यह ग्रन्थ महत्त्वपूर्ण उपनिषदोंकी कोटिमें आता है। मधु, याज्ञवल्क्य और खिल नामसे इसके तीन खण्ड हैं। पर हम इस उपनिषद्में यत्र-तत्र प्राप्य ऐतिहासिक सामग्रीपर ही विचार करेंगे।

अश्वमेध

प्रथम अध्यायके आरम्भमें ही अश्वमेध यज्ञका उल्लेख है। वास्तवमें प्रथम अध्यायके अन्तर्गत प्रथम खण्डका नाम ही अश्वब्राह्मण है। इसमें यज्ञीय अश्वके शरीरको यज्ञके अधिष्ठातृ देवता प्रजापतिका विराट् देह मानकर वर्णन किया गया है। अश्वमेध एक वैदिक यज्ञ है। ऊर्ध्वलोकोंमें सबसे ऊँचे ब्रह्मलोककी प्राप्ति ही इसके अनुष्ठानका उद्देश्य होता है। पर यह स्थिति नित्य नहीं है। यज्ञ करनेवालेको फिर जन्म लेना पड़ता है और आवागमनसे उसे तबतक मुक्ति नहीं मिलती, जबतक कि वह अज्ञानपर विजय पाकर ब्रह्मके साथ एकाकार नहीं हो जाता।

वैदिक संहिताओंमें उल्लिखित तीन कर्म ऐसे हैं, जिनका स्वरूप राजनीतिक है। इन कर्मोंका राज्याभिषेक-संस्कारसे घनिष्ठ सम्बन्ध है। राजसूय-यज्ञके अनुष्ठानसे मनुष्य राजा बनता है। इसलिये जैसा कि मैंने अपने 'Hindu Administrative Institutions' नामक ग्रन्थमें कहा है, यह यज्ञ राजाके लिये राज्याधिकार-ग्रहण-संस्कार है। वाजपेय-यज्ञका करनेवाला सम्राट्की पदवी प्राप्त करता है। स्मृतिकार[1] कात्यायनने राजसूयसे वाजपेय-यज्ञकी श्रेष्ठता बतायी है। शतपथ-ब्राह्मणमें[2] राजसूय-यज्ञका विस्तृत वर्णन मिलता है। वाजपेयकी महत्ताका वर्णन भी इस ग्रन्थमें[3] पाया जाता है।

अश्वमेधका उद्देश्य भी राजनीतिक होता था। प्रत्येक प्रतापी नरेशसे यह आशा की जाती थी कि वह इस इन्द्रपद

(१) १५. १. १. २; (२) ५. २; (३) ५. १. १. ८;

प्रदान करनेवाले यज्ञका अनुष्ठान करे। यद्यपि इस यज्ञका स्वरूप बड़ा जटिल है, फिर भी एग्गेलिंग (Eggeling) के शब्दोंमें यह एक राजकीय महोत्सव था। इस यज्ञके मूलका हमें कोई पता नहीं है। पर ऋग्वेदमें, यहाँतक कि पहले ही मण्डल (१। १६२-१६३) में इसका उल्लेख मिलता है। अश्वमेधका, जिसका शतपथब्राह्मणके १३ वें खण्डमें निरूपण किया गया है, महाभारतमें भी रोचक वर्णन मिलता है। वहाँ पाण्डवोंने बड़े समारोहसे इसे किया है। उक्त इतिहास-ग्रन्थमें इस प्रसङ्गके अन्तमें लिखा है 'अश्वमेध यजमानको समस्त पाप-कर्मों और दुष्कृतोंसे मुक्त कर देता है।' पर प्रायः इसका अनुष्ठान विश्व-विजय कर लेनेके उपरान्त ही होता था। दूसरे शब्दोंमें इसका यह अर्थ है कि प्राचीन हिन्दू राजा भारतवर्ष-को अपने शासनाधीन भूमण्डलका एक प्रदेश तथा अपनेको अखिल पृथ्वीका अधिपति मानते थे।[1]

उपनिषदोंका प्रधान विषय ब्रह्मज्ञान है और इसको प्राप्त करनेके लिये उन विधियों और साधनोंका उल्लेख किया गया है, जिनसे हम आत्म-सम्बन्धी अपने अज्ञानको मिटाकर ब्रह्मत्व लाभ करें। प्रथम अध्यायके दूसरे खण्डका नाम अग्नि-ब्राह्मण है। इसमें अश्वमेधमें प्रयुक्त होनेवाली अग्निकी उत्पत्ति और स्वरूपका वर्णन है। यहाँ ध्यानपर भी जोर दिया गया है। जैसे यज्ञीय अश्वका प्रजापतिके रूपमें ध्यान किया जाता है, वैसे ही अग्निका भी उसी रूपमें ध्यान करना चाहिये। बृहदारण्यकोपनिषद्ने इस वैदिक अनुष्ठानको प्रत्येक सच्चे क्षत्रियके लिये विधेय बताया है। ऐतिहासिक कालमें भी पुष्यमित्र, शुङ्ग और समुद्रगुप्त आदि राजाओंने इस महान् यज्ञको किया था और इस प्रकार विजित प्रदेशोंपर अपने चक्रवर्तित्वकी प्रतिष्ठा की थी। इसका अनुष्ठान ईस्वी सन्की दसवीं शताब्दीके आसपास बंद हुआ प्रतीत होता है।

धर्म

'धर्म' शब्द बड़ा व्यापक और विभिन्न अर्थोंमें प्रयुक्त होता है। इससे सदाचारके विविध स्वरूपोंका बोध होता है। प्रत्येक मत एवं सम्प्रदायका एक विशिष्ट धर्म होता है। इसीको हम हिंदू-धर्म, बौद्ध-धर्म या जैन-धर्म आदि नामोंसे पुकारते हैं। परंतु एक हिंदूके लिये सभी कुछ धर्म है; क्योंकि उसका सत्यमें विश्वास है। संसारकी सृष्टिके समय केवल मात्र एक विराट् था। इस विराट्ने अपनेको एकाकी पाया और अपने हितके लिये एवं परिणामतः जगत्के हितार्थ उसने न केवल स्त्री-पुरुषोंकी वरं इतर जीवों तथा अन्य पदार्थोंकी सृष्टि की। फिर भी उसको संतोष नहीं हुआ, तब उसने ब्राह्मण जातिकी रचना की। तत्पश्चात् क्षत्रियोंकी उत्पत्ति हुई, जिन्हें रक्षाका भार सौंपा गया। क्षत्रियोंको ऐसे विशेष गुणोंसे विभूषित किया गया, जिनकी ब्राह्मण भी प्रशंसा करते हैं। राजसूय यज्ञमें ब्राह्मणका आसन सदैव नीचे रहता है, यद्यपि क्षत्रियोंको प्रकट उन्होंने ही किया है। यज्ञके समाप्त हो जानेपर क्षत्रिय यजमान ब्राह्मणको प्रणाम करता था। ऐसा किये बिना वह अपने मूलको ही नष्ट करनेवाला हो जायगा। क्षत्रियकी राजाके रूपमें प्रतिष्ठा होती थी। इस वर्णकी भी सृष्टिके बाद धनका अभाव प्रतीत हुआ, जिसके बिना यज्ञादिका संपूर्ण होना असंभव था। अतः वैश्योंकी उत्पत्ति हुई। किंतु विराट्को जीवनमें ऐश्वर्यसम्पन्न होनेके लिये एक भृत्यकी भी आवश्यकताका अनुभव हुआ। अतएव शूद्र जातिका आविर्भाव हुआ। इस वर्णके अधिष्ठातृ देवता पूषण हैं। इसका वाच्यार्थ है 'पोषण करनेवाला।'

यह वर्णधर्मका ही वर्णन है। इससे हमें यह मान लेना चाहिये कि समाजका चार वर्णोंमें विभाजन एक वैदिक व्यवस्था है; और हिंदू होनेके नाते हमें यह भी मानना चाहिये कि यह मनुष्यकृत नहीं, भगवत्कृत है। ऋग्वेदके पुरुषसूक्तसे ही इस बातका प्रमाण मिल जाता है। वैदिक कालके बादके साहित्यमें एतद्विषयक प्रचुर प्रमाणोंका तो कहना ही क्या है। इसीलिये श्रीकृष्ण महाराज भगवद्गीतामें कहते हैं—

'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः।'

आधुनिक विद्वान् 'सृष्टम्' शब्दके वास्तविक तात्पर्यको बिना समझे ही इसकी इस प्रकारसे असदालोचना करते हैं—मानो यह व्यवस्था भगवान्की नहीं, बल्कि भारतीय प्राचीन पूर्वजोंकी बनायी हुई हो। यदि और कुछ नहीं तब भी यह एक दृढ़ आर्थिक व्यवस्था थी, जिसमें आधुनिक सभ्यताके प्रतियोगिता, योग्यतमावशेष आदि कई निकृष्ट दोषोंका सर्वथा अभाव था। दुःखकी बात है कि यह व्यवस्था धीरे-धीरे मिट रही है और अव्यवस्थाग्रस्त जगत्की दुरवस्था और भी बढ़ती जा रही है। जबतक हम ऐसी ही किसी व्यवस्थाका, जिसको संसार स्वीकार कर ले, पुनर्निर्माण नहीं कर लेंगे तबतक विश्वके अनेक आर्थिक और सामाजिक दोषोंका, जो आज हमारे सामने उपस्थित है, सन्तोषजनक परिहार नहीं होगा, चाहे हम कितने ही सभा-सम्मेलन कर लें।

(१) शतपथब्राह्मण १२. ७. १.

(१) १. ४. १०. १.

बृहदारण्यकोपनिषद्में लिखा है कि ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य एवं शूद्र आदि चारों वर्णोंकी सृष्टि कर लेनेके बाद भी विराट्को पूर्ण संतोष नहीं प्राप्त हुआ। उसके मनमें यह आशङ्का छिपी हुई थी कि क्षत्रिय लोग उच्छृङ्खल हो जायँगे। उनको नियन्त्रणमें तथा अपने उचित स्थानपर स्थिर रखनेके लिये धर्मकी उत्पत्ति हुई और सच्चे क्षत्रियको बताया गया कि धर्म ही राजाओंका भी राजा है। दूसरे शब्दोंमें धर्मसे बड़ा और कुछ नहीं था। चाहे कोई राजा कितना भी शक्तिशाली हो, धर्मका अनुशासन मानना उसके लिये अनिवार्य था। दुर्बल व्यक्ति भी धर्मकी शरणमें जाकर त्राण पा सकते थे। उपनिषदोंके अनुसार धर्म ही सत्य है और सत्य ही धर्म है। किसी वस्तुके सैद्धान्तिक ज्ञानका नाम सत्य है; पर आचरणमें लानेपर वही धर्म कहा जाता है। किसी विशेष धर्मका आचरण करनेके लिये मनुष्यको पहले चारों वर्णोंमेंसे किसी एकसे सम्बन्ध स्थिर करना चाहिये; क्योंकि प्रत्येक वर्णका अपना विशेष धर्म है।

यह कहा जा चुका है कि धर्मसे बढ़कर कुछ नहीं है और धर्म ही राजाओंका भी राजा है। इसका यह अर्थ हुआ कि राजाओंका कर्तव्य नयी धाराओंको बनाना नहीं है, वरं पूर्वनिश्चित नियमोंको ही शासनव्यवहारमें लाना है। अतः राजाका कर्तव्य धर्मकी व्याख्या करके निर्णय देना है। इससे यह प्रकट होता है कि हिंदू-कालके भारतवर्षमें कोई धारासभा नहीं थी। वास्तवमें उल्लेखके योग्य कोई धारा-निर्माण-विभाग नहीं था। राजाको अनीति-मार्गपर जानेसे रोकनेके कई उपायोंमेंसे एक यह भी था कि उसे देशके विधानोंके अनुसार ही शासन करनेको बाध्य किया जाता था। इन विधानोंके निर्माणका कार्य आर्थिक बुद्धिवाले व्यक्तियोंके (ब्राह्मणोंके) हाथमें था।

उपनिषद्में आये हुए कुछ नाम

बृहदारण्यकोपनिषद्में आये हुए कई नामोंमेंसे याज्ञवल्क्य एवं जनक वैदेहका नाम मुख्यरूपसे उल्लेखनीय है। गर्ग कुलके भी एक वंशजका उल्लेख है, जिसने काशीके किन्हीं राजा अजातशत्रुसे मिलकर उन्हें ब्रह्मसम्बन्धी वास्तविक सत्यका उपदेश किया था (अध्याय २-१)। कुछ अन्य व्यक्तियोंके नाम भी हैं जैसे विश्वामित्र और जमदग्नि, गौतम और भरद्वाज, वसिष्ठ और कश्यप, अत्रि और मैत्रेयी। यह मैत्रेयी याज्ञवल्क्य ऋषिकी पत्नी थी। उपनिषद्के दूसरे अध्यायके चौथे ब्राह्मणमें जो कथा है, उसका समावेश आत्म-विद्याकी प्राप्तिके लिये त्यागकी आवश्यकता बतानेके लिये किया गया है, याज्ञवल्क्य और मैत्रेयीका संवाद है। इस संलापका निष्कर्ष यह है कि केवल आत्मा ही ध्यानीय है। एक इतिहासका विद्यार्थी इससे इस निश्चयपर पहुँचता है कि ये व्यक्ति बृहदारण्यकोपनिषद्की रचनाके पूर्वके एक युगमें विद्यमान थे। उनमेंसे कुछ प्रसिद्ध वैदिक ऋषि हैं। मैत्रेयी इस बातके उदाहरणके रूपमें उपस्थित की जा सकती हैं कि वैदिक कालमें भारतवर्षमें स्त्रियाँ न केवल शिक्षित और संस्कृत ही होती थीं, परंतु वे आत्मज्ञानकी प्राप्तिमें भी स्वतन्त्र थीं। यह कहना भूल है कि वे अशिक्षित, अज्ञ और पराधीन थीं। यहाँ एक प्रश्न यह उठता है कि क्या याज्ञवल्क्य-स्मृतिकी रचना करनेवाले ही वे ऋषि हैं, जिनका उल्लेख उपनिषद्में हुआ है। याज्ञवल्क्य-स्मृतिको ध्यानसे देखनेपर यह पता चलता है कि इसका आचार, व्यवहार और प्रायश्चित्त नामक तीन खण्डोंमें विभाजन एक ऐसी प्रणाली है जो पीछेकी अपेक्षा प्राचीन धर्म-शास्त्रोंमें ही अधिक पायी जाती है। मेरी सम्मतिमें यह स्मृति जिस रूपमें प्राप्त है, वह पर्याप्त पहलेकी रचना है, सम्भवतः कौटिल्यके अर्थशास्त्रसे भी पूर्वकी। यद्यपि अपने वर्तमान स्वरूपमें यह ग्रन्थ आदिसे अन्ततक ऋषि याज्ञवल्क्यकी ही रचना न भी हो, पर यह बिल्कुल सम्भव है कि यह याज्ञवल्क्यके सम्प्रदायकी वस्तु हो और सम्भवतः उनके किसी उत्साही शिष्यद्वारा लिपिबद्ध हुई हो।

बृहदारण्यकके स्वरूप, इसके विषय तथा शतपथ ब्राह्मणका अन्तिम भाग होनेके कारण आधुनिक विद्वानोंकी सम्मतिमें इसके रचना-कालको आठवीं और सातवीं शताब्दी ईसापूर्व माना जाता है। परंतु इसका रचनाकाल चाहे जो भी हो, यह ग्रन्थ है अत्यन्त प्राचीन। विश्वमें व्याप्त मायापर विजय पानेका सर्वोत्तम साधन क्या है--यही इसका प्रतिपाद्य विषय है और अन्तमें यह इस निष्कर्षपर पहुँचता है कि परमात्माका ज्ञान हुए बिना मायापर विजय सम्भव नहीं।

(१) उसी ग्रन्थमें १. ४. १४—१५

प्रार्थना

पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन् समूह ।
तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥
(ईशा० १६)

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

ईशावास्योपनिषद्

यह ईशावास्योपनिषद् शुक्लयजुर्वेदसंहिताका चालीसवाँ अध्याय है। मन्त्र-भागका अंश होनेसे इसका विशेष महत्त्व है। इसीको सबसे पहली उपनिषद् माना जाता है। शुक्लयजुर्वेदके प्रथम उनतालीस अध्यायोंमें कर्मकाण्डका निरूपण हुआ है। यह उस काण्डका अन्तिम अध्याय है और इसमें भगवत्तत्त्वरूप ज्ञानकाण्डका निरूपण किया गया है। इसके पहले मन्त्रमें 'ईशा वास्यम्' वाक्य आनेसे इसका नाम 'ईशावास्य' माना गया है।

शान्तिपाठ

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ *

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

ॐ=सच्चिदानन्दघन; **अदः**=वह परब्रह्म; **पूर्णम्**=सब प्रकारसे पूर्ण है; **इदम्**=यह (जगत् भी); **पूर्णम्**=पूर्ण (ही) है; (क्योंकि) **पूर्णात्**=उस पूर्ण (परब्रह्म)से ही; **पूर्णम्**=यह पूर्ण; **उदच्यते**=उत्पन्न हुआ है; **पूर्णस्य**=पूर्णके; **पूर्णम्**=पूर्णको; **आदाय**=निकाल लेनेपर (भी); **पूर्णम्**=पूर्ण; **एव**=ही; **अवशिष्यते**=बच रहता है।

व्याख्या—वह सच्चिदानन्दघन परब्रह्म पुरुषोत्तम सब प्रकारसे सदा-सर्वदा परिपूर्ण है। यह जगत् भी उस परब्रह्मसे पूर्ण ही है; क्योंकि यह पूर्ण उस पूर्ण पुरुषोत्तमसे ही उत्पन्न हुआ है। इस प्रकार परब्रह्मकी पूर्णतासे जगत् पूर्ण होनेपर भी वह परब्रह्म परिपूर्ण है। उस पूर्णमेंसे पूर्णको निकाल लेनेपर भी वह पूर्ण ही बच रहता है।

त्रिविध तापकी शान्ति हो।

ईशा वास्यमिदꣳ सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत्।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद् धनम् ॥ १ ॥

जगत्याम्=अखिल ब्रह्माण्डमें; **यत् किं च**=जो कुछ भी; **जगत्**=जड-चेतनस्वरूप जगत् है; **इदम्**=यह; **सर्वम्**=समस्त; **ईशा**=ईश्वरसे; **वास्यम्**=व्याप्त है; **तेन**=उस ईश्वरको साथ रखते हुए; **त्यक्तेन**=त्यागपूर्वक; **भुञ्जीथाः**=(इसे) भोगते रहो; **मा गृधः**=(इसमें) आसक्त मत होओ; (क्योंकि) **धनम्**=धन—भोग्य-पदार्थ; **कस्य स्वित्**= किसका है अर्थात् किसीका भी नहीं है ॥ १ ॥

व्याख्या—मनुष्योंके प्रति वेद भगवान्का पवित्र आदेश है कि अखिल विश्व-ब्रह्माण्डमें जो कुछ भी यह चराचरात्मक जगत् तुम्हारे देखने-सुननेमें आ रहा है, सब-का-सब सर्वाधार, सर्वनियन्ता, सर्वाधिपति, सर्वशक्तिमान्, सर्वज्ञ, सर्वकल्याण-गुणस्वरूप परमेश्वरसे व्याप्त है; सदा सर्वत्र उन्हींसे परिपूर्ण है (गीता ९। ४)। इसका कोई भी अंश उनसे रहित नहीं है (गीता १०। ३९,४२)। ऐसा समझकर उन ईश्वरको निरन्तर अपने साथ रखते हुए—सदा-सर्वदा उनका स्मरण करते हुए ही तुम इस जगत्में त्यागभावसे केवल कर्तव्यपालनके लिये ही विषयोंका यथाविधि उपभोग करो अर्थात् यज्ञार्थ—विश्वरूप ईश्वरकी पूजाके लिये ही कर्मोंका आचरण करो। विषयोंमें मनको मत फँसने दो, इसीमें तुम्हारा निश्चित कल्याण है (गीता २। ६४; ३। ९; १८। ४६)। वस्तुतः ये भोग्य-पदार्थ किसीके भी नहीं हैं। मनुष्य भूलसे ही इनमें

* यह मन्त्र बृहदारण्यक उपनिषद्के पाँचवें अध्यायके प्रथम ब्राह्मणकी प्रथम कण्डिकाका पूर्वार्द्धरूप है।

ममता और आसक्ति कर बैठता है। ये सब परमेश्वरके हैं और उन्हींके लिये इनका उपयोग होना चाहिये * ॥ १ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳ समाः ।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

कर्माणि=शास्त्रनियत कर्मोंको; **कुर्वन्**=(ईश्वरपूजार्थ) करते हुए; **एव**=ही; **इह**=इस जगत्‌में; **शतम् समाः**=सौ वर्षोंतक; **जिजीविषेत्**=जीनेकी इच्छा करनी चाहिये; **एवम्**=इस प्रकार (त्यागभावसे, परमेश्वरके लिये); **कर्म**=किये जानेवाले कर्म; **त्वयि**=तुझ; **नरे**=मनुष्यमें; **न लिप्यते**=लिप्त नहीं होंगे; **इतः**=इससे (भिन्न); **अन्यथा**=अन्य कोई प्रकार अर्थात् मार्ग; **न अस्ति**=नहीं है (जिससे कि मनुष्य कर्मसे मुक्त हो सके) ॥ २ ॥

व्याख्या—अतएव समस्त जगत्‌के एकमात्र कर्ता, धर्ता, हर्ता, सर्वशक्तिमान् सर्वमय परमेश्वरका सतत स्मरण रखते हुए सब कुछ उन्हींका समझकर उन्हींकी पूजाके लिये शास्त्रनियत कर्तव्यकर्मोंका आचरण करते हुए ही सौ वर्षतक जीनेकी इच्छा करो—इस प्रकार अपने पूरे जीवनको परमेश्वरके प्रति समर्पण कर दो। ऐसा समझो कि शास्त्रोक्त स्वकर्मका आचरण करते हुए जीवन-निर्वाह करना केवल यज्ञार्थ—परमेश्वरकी पूजाके लिये ही है; अपने लिये नहीं—भोग भोगनेके लिये नहीं। कर्म करते हुए कर्मोंमें लिप्त न होनेका यही एकमात्र मार्ग है। इसके अतिरिक्त अन्य कोई भी मार्ग कर्मबन्धनसे मुक्त होनेका नहीं है (गीता २। ५०, ५१; ५। १०) ॥ २ ॥

सम्बन्ध—इस प्रकार कर्मफलरूप जन्मबन्धनसे मुक्त होनेके निश्चित मार्गका निर्देश करके अब इसके विपरीत मार्गपर चलनेवाले मनुष्योंकी गतिका वर्णन करते हैं—

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।
ताꣳस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥ ३ ॥

असुर्याः=असुरोंके; (जो) **नाम**=प्रसिद्ध; **लोकाः**=नाना प्रकारकी योनियाँ एवं नरकरूप लोक हैं; **ते**=वे सभी; **अन्धेन तमसा**=अज्ञान तथा दुःख-क्लेशरूप महान् अन्धकारसे; **आवृताः**=आच्छादित हैं; **ये के च**=जो कोई भी; **आत्महनः**=आत्माकी हत्या करनेवाले; **जनाः**=मनुष्य हों; **ते**=वे; **प्रेत्य**=मरकर; **तान्**=उन्हीं भयङ्कर लोकोंको; **अभिगच्छन्ति**=बार-बार प्राप्त होते हैं ॥ ३ ॥

व्याख्या—मानव-शरीर अन्य सभी शरीरोंसे श्रेष्ठ और परम दुर्लभ है एवं वह जीवको भगवान्‌की विशेष कृपासे जन्म-मृत्युरूप संसार-समुद्रसे तरनेके लिये ही मिलता है। ऐसे शरीरको पाकर भी जो मनुष्य अपने कर्मसमूहको ईश्वर-पूजाके लिये समर्पण नहीं करते और कामोपभोगको ही जीवनका परम ध्येय मानकर विषयोंकी आसक्ति और कामनावश जिस किसी प्रकारसे भी केवल विषयोंकी प्राप्ति और उनके यथेच्छ उपभोगमें ही लगे रहते हैं, वे वस्तुतः आत्माकी हत्या करनेवाले ही हैं; क्योंकि इस प्रकार अपना पतन करनेवाले वे लोग अपने जीवनको केवल व्यर्थ ही नहीं खो रहे हैं वरं अपनेको और भी अधिक कर्मबन्धनमें जकड़ रहे हैं। इन काम-भोग-परायण लोगोंको,—चाहे वे कोई भी क्यों न हों, उन्हें चाहे संसारमें कितने ही विशाल नाम, यश, वैभव या अधिकार प्राप्त हों,—मरनेके बाद उन कर्मोंके फलस्वरूप बार-बार कूकर-शूकर, कीट-पतंगादि विभिन्न शोक-सन्तापपूर्ण आसुरी योनियोंमें और भयानक नरकोंमें भटकना पड़ता है। (गीता १६। १६, १९, २०) इसीलिये श्रीभगवान्‌ने गीतामें कहा है कि मनुष्यको अपनेद्वारा अपना उद्धार करना चाहिये, अपना पतन नहीं करना चाहिये (गीता ६। ५) ॥ ३ ॥

सम्बन्ध—जो परमेश्वर सम्पूर्ण जगत्‌में व्याप्त हैं, जिनका सतत स्मरण करते हुए तथा जिनकी पूजाके लिये ही समस्त कर्म करने चाहिये, वे कैसे हैं ? इस जिज्ञासापर कहते हैं—

---

* कुछ आदरणीय विद्वानोंने इसका भावार्थ ऐसा माना है—

इस ब्रह्माण्डमें जो कुछ यह जगत् है, सब ईश्वरसे व्याप्त है। उस ईश्वरके द्वारा तुम्हारे लिये जो त्याग किया गया है अर्थात् प्रदान किया गया है, उसीको अनासक्तरूपसे भोगो। किसीके भी धनकी इच्छा मत करो।

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्षत् ।
तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥

(**तत्**)=वे परमेश्वर; **अनेजत्**=अचल; **एकम्**=एक; (और) **मनसः**=मनसे (भी); **जवीयः**=अधिक तीव्र गतियुक्त हैं; **पूर्वम्**=सबके आदि; **अर्षत्**=ज्ञानस्वरूप या सबके जाननेवाले हैं; **एनत्**=इन परमेश्वरको; **देवाः**=इन्द्रादि देवता भी; **न आप्नुवन्**=नहीं पा सके या जान सके हैं; **तत्**=वे (परब्रह्म पुरुषोत्तम); **अन्यान्**=दूसरे, **धावतः**=दौड़नेवालोंको; **तिष्ठत्**=(स्वयं) स्थित रहते हुए ही; **अत्येति**=अतिक्रमण कर जाते हैं; **तस्मिन्**=उनके होनेपर ही—उन्हींकी सत्ता-शक्तिसे; **मातरिश्वा**=वायु आदि देवता; **अपः**=जलवर्षा, जीवकी प्राणधारणादि क्रिया प्रभृति कर्म; **दधाति**=सम्पादन करनेमें समर्थ होते हैं ॥ ४ ॥

व्याख्या—वे सर्वान्तर्यामी सर्वशक्तिमान् परमेश्वर अचल और एक हैं, तथापि मनसे भी अधिक तीव्र वेगयुक्त हैं। जहाँतक मनकी गति है, वे उससे भी कहीं आगे पहलेसे ही विद्यमान हैं। मन तो वहाँतक पहुँच ही नहीं पाता। वे सबके आदि और ज्ञानस्वरूप हैं अथवा सबके आदि होनेके कारण सबको पहलेसे ही जानते हैं। पर उनको देवता तथा महर्षिगण भी पूर्णरूपसे नहीं जान सकते (गीता १० । २)। जितने भी तीव्र वेगयुक्त बुद्धि, मन और इन्द्रियाँ अथवा वायु आदि देवता हैं, अपनी शक्तिभर परमेश्वरके अनुसंधानमें सदा दौड़ लगाते रहते हैं; परंतु परमेश्वर नित्य अचल रहते हुए ही उन सबको पार करके आगे निकल जाते हैं। वे सब वहाँतक पहुँच ही नहीं पाते। असीमकी सीमाका पता ससीमको कैसे लग सकता है ? बल्कि वायु आदि देवताओंमें जो शक्ति है, जिसके द्वारा वे जलवर्षण, प्रकाशन, प्राणि-प्राणधारण आदि कर्म करनेमें समर्थ होते हैं, वह इन अचिन्त्यशक्ति परमेश्वरकी शक्तिका एक अंशमात्र ही है ॥ ४ ॥

सम्बन्ध—अब परमेश्वरकी अचिन्त्यशक्तिमत्ता तथा व्यापकताका प्रकारान्तरसे पुनः वर्णन करते हैं—

तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके ।
तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ५ ॥

तत्=वे; **एजति**=चलते हैं; **तत्**=वे; **न एजति**=नहीं चलते; **तत्**=वे; **दूरे**=दूरसे भी दूर हैं; **तत्**=वे; **उ अन्तिके**=अत्यन्त समीप हैं; **तत्**=वे; **अस्य**=इस; **सर्वस्य**=समस्त जगत्के; **अन्तः**=भीतर परिपूर्ण हैं; (और) **तत्**=वे; **अस्य**=इस; **सर्वस्य**=समस्त जगत्के; **उ बाह्यतः**=बाहर भी हैं ॥ ५ ॥

व्याख्या—वे परमेश्वर चलते भी हैं और नहीं भी चलते; एक ही कालमें परस्परविरोधी भाव, गुण तथा क्रिया जिनमें रह सकती हैं, वे ही तो परमेश्वर हैं। यह उनकी अचिन्त्य शक्तिकी महिमा है। दूसरे प्रकारसे यह भी कहा जा सकता है कि भगवान् जो अपने दिव्य परम धाममें और लीलाधाममें अपने प्रिय भक्तोंको सुख पहुँचानेके लिये अप्राकृत सगुण-साकार रूपमें प्रकट रहकर लीला किया करते हैं, यह उनका चलना है; और निर्गुणरूपसे जो सदा-सर्वथा अचल स्थित हैं, यह उनका न चलना है। इसी प्रकार वे श्रद्धा-प्रेमसे रहित मनुष्योंको कभी दर्शन ही नहीं देते, अतः उनके लिये दूर-से-दूर हैं; और प्रेमकी पुकार सुनते ही जिन प्रेमीजनोंके सामने चाहे जहाँ उसी क्षण प्रकट हो जाते हैं, उनके लिये वे समीप-से-समीप हैं। इसके अतिरिक्त वे सदा-सर्वत्र परिपूर्ण हैं, इसलिये दूर-से-दूर भी वही हैं और समीप-से-समीप भी वही हैं; क्योंकि ऐसा कोई स्थान ही नहीं है, जहाँ वे न हों। सबके अन्तर्यामी होनेके कारण भी वे अत्यन्त समीप हैं; पर जो अज्ञानी लोग उन्हें इस रूपमें नहीं पहचानते, उनके लिये वे बहुत दूर हैं। वस्तुतः वे इस समस्त जगत्के परम आधार हैं और परम कारण हैं; इसलिये बाहर-भीतर सभी जगह वे ही परिपूर्ण हैं। * (गीता ७ । ७) ॥ ५ ॥

---

* कुछ आदरणीय विद्वानोंने इसका भावार्थ इस प्रकार माना है—

यह आत्मतत्त्व अचल रहकर ही चलता हुआ-सा जान पड़ता है, अज्ञानियोंके लिये अप्राप्य होनेसे बहुत दूर है और ज्ञानियोंका आत्मा होनेसे समीप है। महाकाशमें घटाकाशकी भाँति भीतर और बाहर भी वही है।

एक दूसरे विद्वान् यह अर्थ करते हैं—

सम्बन्ध—अब अगले दो मन्त्रोंमें इन परब्रह्म परमेश्वरको जाननेवाले महापुरुषकी स्थितिका वर्णन किया जाता है—

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥

तु=परंतु; **यः**=जो मनुष्य; **सर्वाणि**=सम्पूर्ण; **भूतानि**=प्राणियोंको; **आत्मनि**=परमात्मामें; **एव**=ही; **अनुपश्यति**=निरन्तर देखता है; **च**=और; **सर्वभूतेषु**=सम्पूर्ण प्राणियोंमें; **आत्मानम्**=परमात्माको (देखता है); **ततः**=उसके पश्चात् (वह कभी भी); **न विजुगुप्सते**=किसीसे घृणा नहीं करता ॥ ६ ॥

व्याख्या—इस प्रकार जो मनुष्य प्राणिमात्रको सर्वाधार परब्रह्म पुरुषोत्तम परमात्मामें देखता है और सर्वान्तर्यामी परम प्रभु परमात्माको प्राणिमात्रमें देखता है, वह कैसे किससे घृणा या द्वेष कर सकता है ? वह तो सदा सर्वत्र अपने परम प्रभुके ही दर्शन करता हुआ (गीता ६ । २९-३०) मन-ही-मन सबको प्रणाम करता रहता है तथा सबकी सब प्रकार सेवा करना और उन्हें सुख पहुँचाना चाहता है * ॥ ६ ॥

यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

यस्मिन्=जिस स्थितिमें; **विजानतः**=परब्रह्म परमेश्वरको भलीभाँति जाननेवाले महापुरुषके (अनुभवमें); **सर्वाणि**=सम्पूर्ण; **भूतानि**=प्राणी; **आत्मा**=एकमात्र परमात्मस्वरूप; **एव**=ही; **अभूत्**=हो चुकते हैं; **तत्र**=उस अवस्थामें; (उस) **एकत्वम्**=एकताका—एकमात्र परमेश्वरका; **अनुपश्यतः**=निरन्तर साक्षात् करनेवाले पुरुषके लिये; **कः**=कौन-सा; **मोहः**=मोह (रह जाता है और); **कः**=कौन-सा; **शोकः**=शोक ? (वह शोक-मोहसे सर्वथा रहित, आनन्दपरिपूर्ण हो जाता है) ॥ ७ ॥

व्याख्या—इस प्रकार जब मनुष्य परमात्माको भलीभाँति पहचान लेता है, तब उसकी सर्वत्र भगवद्दृष्टि हो जाती है—तब वह प्राणिमात्रमें एकमात्र तत्त्व श्रीपरमात्माको ही देखता है । उसे सदा-सर्वत्र परमात्माके दर्शन होते रहते हैं और इस कारण वह इतना आनन्दमग्न हो जाता है कि शोक-मोहादि विकारोंकी छाया भी कहीं उसके चित्तप्रदेशमें नहीं रह जाती । लोगोंके देखनेमें वह सब कुछ करता हुआ भी वस्तुतः अपने प्रभुमें ही क्रीड़ा करता है (गीता ६ । ३१) । उसके लिये प्रभु और प्रभुकी लीलाके अतिरिक्त अन्य कुछ रह ही नहीं जाता † ॥ ७ ॥

सम्बन्ध—अब इस प्रकार परमप्रभु परमेश्वरको तत्त्वसे जाननेका तथा सर्वत्र देखनेका फल बतलाते हैं—

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरꣳ शुद्धमपापविद्धम् ।
कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ८ ॥

सः=वह महापुरुष; **शुक्रम्**=(उन) परम तेजोमय; **अकायम्**=सूक्ष्मशरीरसे रहित; **अव्रणम्**=छिद्ररहित या क्षत-रहित; **अस्नाविरम्**=शिराओंसे रहित—स्थूल पाञ्चभौतिक शरीरसे रहित; **शुद्धम्**=अप्राकृत दिव्य सच्चिदानन्दस्वरूप; **अपाप-**

दूसरे सब उससे भय-प्रकम्पित रहते हैं, पर वे किसीके भयसे नहीं काँपते । वे दूर भी हैं, समीप भी हैं, सबके भीतर भी हैं और बाहर भी ।

* कुछ आदरणीय विद्वान् इस मन्त्रका भावार्थ इस प्रकार करते हैं—

(१) जो मुमुक्षु सम्पूर्ण प्राणियोंको अपने आत्मासे पृथक् नहीं देखता और उन प्राणियोंके आत्माको अपना ही आत्मा जानता है, वह सम्पूर्ण प्राणियोंमें अपने आत्मस्वरूपको देखनेवाला पुरुष किसीसे भी घृणा नहीं करता ।

(२) जो पुरुष सब प्राणियोंको परमात्मामें और सब प्राणियोंमें परमात्माको देखता है, वह निर्भय हो जाता है । फिर वह अपनी रक्षाकी कोई चिन्ता नहीं करता ।

† कुछ आदरणीय विद्वान् इसका ऐसा भावार्थ मानते हैं—

जिस समय आत्मस्वरूपमें परमार्थतत्त्वको जाननेवालेकी दृष्टिमें समस्त प्राणी आत्मभावको ही प्राप्त हो गये होते हैं, उस समय अथवा उस आत्मामें कहाँ मोह रह सकता है और कहाँ शोक ?

विद्धम्=शुभाशुभकर्म-सम्पर्कशून्य परमेश्वरको; **पर्यगात्**=प्राप्त हो जाता है; (जो) **कविः**=सर्वद्रष्टा; **मनीषी**=सर्वज्ञ एवं ज्ञानस्वरूप; **परिभूः**=सर्वोपरि विद्यमान एवं सर्वनियन्ता; **स्वयम्भूः**=स्वेच्छासे प्रकट होनेवाले हैं (और); **शाश्वतीभ्यः**= अनादि; **समाभ्यः**=कालसे; **याथातथ्यतः**=सब प्राणियोंके कर्मानुसार यथायोग्य; **अर्थान्**=सम्पूर्ण पदार्थोंकी; **व्यदधात्**= रचना करते आये हैं ॥ ८ ॥

व्याख्या—उपर्युक्त वर्णनके अनुसार परमेश्वरको सर्वत्र जानने-देखनेवाला महापुरुष उन परब्रह्म पुरुषोत्तम सर्वेश्वरको प्राप्त होता है, जो शुभाशुभ कर्मजनित प्राकृत सूक्ष्म देह तथा पाञ्चभौतिक अस्थि-शिरा-मांसादिमय षड्विकारयुक्त स्थूल देहसे रहित, छिद्ररहित, दिव्य शुद्ध सच्चिदानन्दघन हैं; एवं जो क्रान्तदर्शी—सर्वद्रष्टा हैं, सबके ज्ञाता, सबको अपने नियन्त्रणमें रखनेवाले सर्वाधिपति और कर्मपरवश नहीं, वरं स्वेच्छासे प्रकट होनेवाले हैं। तथा जो सनातन कालसे सब प्राणियोंके लिये उनके कर्मानुसार समस्त पदार्थोंकी यथायोग्य रचना और विभाग-व्यवस्था करते आये हैं * ॥ ८ ॥

सम्बन्ध—अब अगले तीन मन्त्रोंमें विद्या और अविद्याका तत्त्व समझाया जायगा। इस प्रकरणमें परब्रह्म परमेश्वरकी प्राप्तिके साधन 'ज्ञान'को विद्याके नामसे कहा गया है और स्वर्गादि लोकोंकी प्राप्ति अथवा इस लोकके विविध भोगैश्वर्यकी प्राप्तिके साधन 'कर्म'को अविद्याके नामसे। इन ज्ञान और कर्म—दोनोंके तत्त्वको भलीभाँति समझकर उनका अनुष्ठान करनेवाला मनुष्य ही इन दोनों साधनोंके द्वारा सर्वोत्तम तथा वास्तविक फल प्राप्त कर सकता है, अन्यथा नहीं—इस रहस्यको समझानेके लिये पहले उन दोनोंके यथार्थ स्वरूपको न समझकर अनुष्ठान करनेवालोंकी दुर्गतिका वर्णन करते हैं—

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते।
ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाꣳ रताः ॥ ९ ॥

ये=जो मनुष्य; **अविद्याम्**=अविद्याकी; **उपासते**=उपासना करते हैं; **ते**=वे; **अन्धम्**=अज्ञानस्वरूप; **तमः**=घोर अन्धकारमें; **प्रविशन्ति**=प्रवेश करते हैं; (और) **ये**=जो मनुष्य; **विद्यायाम्**=विद्यामें; **रताः**=रत हैं अर्थात् ज्ञानके मिथ्याभिमानमें मत्त हैं; **ते**=वे; **ततः**=उससे; **उ**=भी; **भूयः इव**=मानो अधिकतर; **तमः**=अन्धकारमें (प्रवेश करते हैं) ॥ ९ ॥

व्याख्या—जो मनुष्य भोगोंमें आसक्त होकर उनकी प्राप्तिके साधनरूप अविद्याका—विविध प्रकारके कर्मोंका अनुष्ठान करते हैं, वे उन कर्मोंके फलस्वरूप अज्ञानान्धकारसे परिपूर्ण विविध योनियों और भोगोंको ही प्राप्त होते हैं। वे मनुष्य-जन्मके चरम और परम लक्ष्य श्रीपरमेश्वरको न पाकर निरन्तर जन्म-मृत्युरूप संसारके प्रवाहमें पड़े हुए विविध तापोंसे संतप्त होते रहते हैं।

दूसरे जो मनुष्य न तो अन्तःकरणकी शुद्धिके लिये कर्तापनके अभिमानसे रहित कर्मोंका अनुष्ठान करते हैं और न विवेक-वैराग्यादि ज्ञानके प्राथमिक साधनोंका ही सेवन करते हैं, परंतु केवल शास्त्रोंको पढ़-सुनकर अपनेमें विद्याका—ज्ञानका मिथ्या आरोप करके ज्ञानाभिमानी बन बैठते हैं, ऐसे मिथ्याज्ञानी मनुष्य अपनेको ज्ञानी मानकर, 'हमारे लिये कोई भी कर्तव्य नहीं है' इस प्रकार कहते हुए कर्तव्यकर्मोंका त्याग कर देते हैं और इन्द्रियोंके वशमें होकर शास्त्रविधिसे विपरीत मनमाना आचरण करने लगते हैं। इससे वे लोग सकामभावसे कर्म करनेवाले विषयासक्त मनुष्योंकी अपेक्षा भी अधिकतर अन्धकारको—पशु-पक्षी, शूकर-कूकर आदि नीच योनियोंको और रौरव-कुम्भीपाकादि घोर नरकोंको प्राप्त होते हैं ॥ ९ ॥

सम्बन्ध—शास्त्रके यथार्थ तात्पर्यको समझकर ज्ञान तथा कर्मका अनुष्ठान करनेसे जो सर्वोत्तम परिणाम होता है, उसका संकेतसे वर्णन करते हैं—

अन्यदेवाहुर्विद्ययान्यदाहुरविद्यया।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥

---

* इस मन्त्रका भावार्थ कुछ आदरणीय महानुभावोंने इस प्रकार भी किया है—

वह पूर्वोक्त निर्विशेष आत्मा आकाशके सदृश सर्वव्यापक, दीप्तिमान्, अशरीरी, अक्षत, स्नायुरहित (स्थूलशरीरसे रहित) तथा धर्माधर्मरूप पापसे रहित है। वह सर्वद्रष्टा, सर्वज्ञ, सबके ऊपर और स्वयं ही सब कुछ है। उस नित्यमुक्त ईश्वरने संवत्सर नामक प्रजापतियोंको उनकी योग्यताके अनुसार अर्थोंका—कर्तव्य-पदार्थोंका—यथायोग्य विभाग कर दिया है।

विद्यया=ज्ञानके यथार्थ अनुष्ठानसे; **अन्यत् एव**=दूसरा ही फल; **आहुः**=बतलाते हैं; (और) **अविद्यया**=कर्मोंके यथार्थ अनुष्ठानसे; **अन्यत्**=दूसरा (ही) फल; **आहुः**=बतलाते हैं; **इति**=इस प्रकार; (हमने) **धीराणाम्**=(उन) धीर पुरुषोंके; **शुश्रुम**=वचन सुने हैं; **ये**=जिन्होंने; **नः**=हमें; **तत्**=उस विषयको; **विचचक्षिरे**=व्याख्या करके भलीभाँति समझाया था ॥ १० ॥

व्याख्या—सर्वोत्तम फल प्राप्त करानेवाले ज्ञानका यथार्थ स्वरूप है—नित्यानित्यवस्तुका विवेक, क्षणभङ्गुर विनाशशील अनित्य इहलौकिक और पारलौकिक भोगसामग्रियों और उनके साधनोंसे पूर्ण विरक्ति, संयमित पवित्र जीवन और एकमात्र सच्चिदानन्दघन पूर्णब्रह्मके चिन्तनमें अखण्ड संलग्नता । इसके अनुष्ठानसे परब्रह्म पुरुषोत्तमका यथार्थ ज्ञान होता है और उसके अनन्तर उनकी प्राप्ति होती है (गीता १८ । ४९—५५) । ज्ञानाभिमानमें रत स्वेच्छाचारी मनुष्योंको जो दुर्गतिरूप फल मिलता है, यथार्थ ज्ञानका यह सर्वोत्तम फल उससे सर्वथा भिन्न और विलक्षण है ।

इसी प्रकार सर्वोत्तम फल प्राप्त करानेवाले कर्मका स्वरूप है—कर्ममें कर्तापनके अभिमानका अभाव, राग-द्वेष और फलकामनाका अभाव एवं अपने वर्णाश्रम तथा परिस्थितिके अनुरूप केवल भगवत्-सेवाके भावसे श्रद्धापूर्वक शास्त्रविहित कर्मोंका यथायोग्य सेवन । इसके अनुष्ठानसे समस्त दुर्गुण और दुराचारोंका अशेष रूपसे नाश हो जाता है और हर्ष-शोकादि समस्त विकारोंसे रहित होकर साधक मृत्युमय संसार-सागरसे तर जाता है । सकामभावसे किये जानेवाले कर्मोंका जो फल उन कर्ताओंको मिलता है, उससे इस यथार्थ कर्म-सेवनका यह फल सर्वथा भिन्न और विलक्षण है ।

इस प्रकार हमने उन परम ज्ञानी महापुरुषोंसे सुना है, जिन्होंने हमें यह विषय पृथक्-पृथक् रूपसे व्याख्या करके भलीभाँति समझाया था ॥ १० ॥

सम्बन्ध—अब उपर्युक्त प्रकारसे ज्ञान और कर्म—दोनोंके तत्त्वको एक साथ भलीभाँति समझनेका फल स्पष्ट शब्दोंमें बतलाते हैं—

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयꣳ सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ॥ ११ ॥

यः=जो मनुष्य; **तत् उभयम्**=उन दोनोंको; (अर्थात्) **विद्याम्**=ज्ञानके तत्त्वको; **च**=और; **अविद्याम्**=कर्मके तत्त्वको; **च**=भी; **सह**=साथ-साथ; **वेद**=यथार्थतः जान लेता है; **अविद्यया**=(वह) कर्मोंके अनुष्ठानसे; **मृत्युम्**=मृत्युको; **तीर्त्वा**=पार करके; **विद्यया**=ज्ञानके अनुष्ठानसे; **अमृतम्**=अमृतको; **अश्नुते**=भोगता है अर्थात् अविनाशी आनन्दमय परब्रह्म पुरुषोत्तमको प्रत्यक्ष प्राप्त हो जाता है ॥ ११ ॥

व्याख्या—कर्म और अकर्मका वास्तविक रहस्य समझनेमें बड़े-बड़े बुद्धिमान् पुरुष भी भूल कर बैठते हैं (गीता ४ । १६) । इसी कारण कर्म-रहस्यसे अनभिज्ञ ज्ञानाभिमानी मनुष्य कर्मको ब्रह्मज्ञानमें बाधक समझ लेते हैं और अपने वर्णाश्रमोचित अवश्यकर्तव्य कर्मोंका त्याग कर देते हैं; परंतु इस प्रकारके त्यागसे उन्हें त्यागका यथार्थ फल—कर्मबन्धनसे छुटकारा नहीं मिलता (गीता १८ । ८) । इसी प्रकार ज्ञान (अकर्मावस्था—नैष्कर्म्य) का तत्त्व न समझनेके कारण मनुष्य अपनेको ज्ञानी तथा संसारसे ऊपर उठे हुए मान लेते हैं । अतः वे या तो अपनेको पुण्य-पापसे अलिप्त मानकर मनमाने कर्माचरणमें प्रवृत्त हो जाते हैं, या कर्मोंको भाररूप समझकर उन्हें छोड़ देते हैं और आलस्य, निद्रा तथा प्रमादमें अपने दुर्लभ मानव-जीवनके अमूल्य समयको नष्ट कर देते हैं ।

इन दोनों प्रकारके अनर्थोंसे बचनेका एकमात्र उपाय कर्म और ज्ञानके रहस्यको साथ-साथ समझकर उनका यथायोग्य अनुष्ठान करना ही है । इसीलिये इस मन्त्रमें यह कहा गया है कि जो मनुष्य इन दोनोंके तत्त्वको एक ही साथ भलीभाँति समझ लेता है, वह अपने वर्णाश्रम और परिस्थितिके अनुरूप शास्त्रविहित कर्मोंका स्वरूपतः त्याग नहीं करता, बल्कि उनमें कर्तापनके अभिमानसे तथा राग-द्वेष और फलकामनासे रहित होकर उनका यथायोग्य आचरण करता है । इससे उसकी जीवनयात्रा भी सुखपूर्वक चलती है और इस भावसे कर्मानुष्ठान करनेके फलस्वरूप उसका अन्तःकरण समस्त

दुर्गुणों एवं विकारोंसे रहित होकर अत्यन्त निर्मल हो जाता है और भगवत्कृपासे वह मृत्युमय संसारसे सहज ही तर जाता है । इस कर्मसाधनके साथ-ही-साथ विवेक-वैराग्यसम्पन्न होकर निरन्तर ब्रह्मविचाररूप ज्ञानाभ्यास करते रहनेसे श्री-परमेश्वरके यथार्थ ज्ञानका उदय होनेपर वह शीघ्र ही परब्रह्म परमेश्वरको साक्षात् प्राप्त कर लेता है * ॥ ११ ॥

सम्बन्ध—अब अगले तीन मन्त्रोंमें असम्भूति और सम्भूतिका तत्त्व बतलाया जायगा । इस प्रकरणमें 'असम्भूति' शब्दका अर्थ है—जिनकी पूर्णरूपसे सत्ता न हो, ऐसी विनाशशील देव, पितर और मनुष्यादि योनियाँ एवं उनकी भोगसामग्रियाँ । इसीलिये चौदहवें मन्त्रमें 'असम्भूति'के स्थानपर स्पष्टतया 'विनाश' शब्दका प्रयोग किया गया है । इसी प्रकार 'सम्भूति' शब्दका अर्थ है—सम्पूर्ण जगत्की उत्पत्ति, स्थिति और संहार करनेवाला अविनाशी परब्रह्म पुरुषोत्तम (गीता ७ । ६-७) ।

देव, पितर और मनुष्यादिकी उपासना किस प्रकार करनी चाहिये और अविनाशी परब्रह्मकी किस प्रकार—इस तत्त्वको समझकर उनका अनुष्ठान करनेवाले मनुष्य ही उनके सर्वोत्तम फलोंको प्राप्त हो सकते हैं, अन्यथा नहीं । इस भावको समझानेके लिये, पहले, उन दोनोंके यथार्थ स्वरूपको न समझकर अनुष्ठान करनेवालोंकी दुर्गतिका वर्णन करते हैं—

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ सम्भूत्याꣳरताः ॥ १२ ॥

ये=जो मनुष्य; **असम्भूतिम्**=विनाशशील देव-पितरादिकी; **उपासते**=उपासना करते हैं; (**ते**)=वे; **अन्धम्**=अज्ञानरूप; **तमः**=घोर अन्धकारमें; **प्रविशन्ति**=प्रवेश करते हैं; (और) **ये**=जो; **सम्भूत्याम्**=अविनाशी परमेश्वरमें; **रताः**=रत हैं अर्थात् उनकी उपासनाके मिथ्याभिमानमें मत्त हैं; **ते**=वे; **ततः**=उनसे; **उ**=भी; **भूयः इव**=मानो अधिकतर; **तमः**=अन्धकारमें (प्रवेश करते हैं) ॥ १२ ॥

व्याख्या—जो मनुष्य विनाशशील स्त्री, पुत्र, धन, मान, कीर्ति, अधिकार आदि इस लोक और परलोककी भोग-सामग्रियोंमें आसक्त होकर उन्हींको सुखका हेतु समझते हैं तथा उन्हींके अर्जन-सेवनमें सदा संलग्न रहते हैं एवं इन भोग-सामग्रियोंकी प्राप्ति, संरक्षण तथा वृद्धिके लिये उन विभिन्न देवता, पितर और मनुष्यादिकी उपासना करते हैं जो स्वयं जन्म-मरणके चक्रमें पड़े हुए होनेके कारण शरीरकी दृष्टिसे विनाशशील हैं । ऐसे वे भोगासक्त मनुष्य अपनी उपासनाके फलस्वरूप विभिन्न देवताओंके लोकोंको और विभिन्न भोगयोनियोंको प्राप्त होते हैं । यही उनका अज्ञानरूप घोर अन्धकारमें प्रवेश करना है ।

दूसरे जो मनुष्य शास्त्रके तात्पर्यको तथा भगवान्के दिव्य गुण, प्रभाव, तत्त्व और रहस्यको न समझनेके कारण न तो भगवान्का भजन-ध्यान ही करते हैं और न श्रद्धाके अभाव तथा भोगासक्तिके कारण लोकसेवा और शास्त्रविहित देवोपासनामें ही प्रवृत्त होते हैं, ऐसे वे विषयासक्त मनुष्य झूठ-मूठ ही अपनेको ईश्वरोपासक बतलाकर सरलहृदय जनतासे अपनी पूजा कराने लगते हैं । ये लोग मिथ्या अभिमानके कारण देवताओंको तुच्छ बतलाते हैं और शास्त्रानुसार अवश्यकर्तव्य देवपूजा तथा गुरुजनोंका सम्मान-सत्कार करना भी छोड़ देते हैं । इतना ही नहीं, दूसरोंको भी अपने वाग्-जालमें फँसाकर उनके मनोंमें भी देवोपासना आदिमें अश्रद्धा उत्पन्न कर देते हैं । ये लोग अपनेको ही ईश्वरके समकक्ष मानते-मनवाते हुए मनमाने दुराचरणमें प्रवृत्त हो जाते हैं । ऐसे दम्भी मनुष्योंको अपने दुष्कर्मोंका कुफल भोगनेके लिये बाध्य होकर कूकर-शूकर आदि नीच योनियोंमें और रौरव-कुम्भीपाकादि नरकोंमें जाकर भीषण यन्त्रणाएँ भोगनी पड़ती हैं । यही उनका विनाशशील देवताओंकी उपासना करनेवालोंकी अपेक्षा भी अधिकतर घोर अन्धकारमें प्रवेश करना है ॥ १२ ॥

सम्बन्ध—शास्त्रके यथार्थ तात्पर्यको समझकर सम्भूति और असम्भूतिकी उपासना करनेसे जो सर्वोत्तम परिणाम होता है, अब संकेतसे उसका वर्णन करते हैं—

---

* कुछ महानुभावोंने इसका यह भावार्थ माना है—

अविद्या अर्थात् अग्निहोत्रादि कर्म यानी 'मृत्यु' शब्दवाच्य स्वाभाविक कर्म और ज्ञान—इन दोनोंको तरकर, विद्या अर्थात् देवताज्ञानसे अमृत यानी देवात्मभावको प्राप्त हो जाता है । इस देवात्मभावकी प्राप्तिको ही अमृत कहा जाता है ।

अन्यदेवाहुः सम्भवादन्यदाहुरसम्भवात् ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३ ॥

सम्भवात्=अविनाशी ब्रह्मकी उपासनासे; **अन्यत् एव**=दूसरा ही फल; **आहुः**=बतलाते हैं; (और) **असम्भवात्**=विनाशशील देव-पितरादिकी उपासनासे; **अन्यत्**=दूसरा (ही) फल; **आहुः**=बतलाते हैं; **इति**=इस प्रकार; (हमने) **धीराणाम्**=(उन) धीर पुरुषोंके; **शुश्रुम**=वचन सुने हैं; **ये**=जिन्होंने; **नः**=हमें; **तत्**=उस विषयको; **विचचक्षिरे**=व्याख्या करके भलीभाँति समझाया था ॥ १३ ॥

व्याख्या—अविनाशी ब्रह्मकी उपासनाका यथार्थ स्वरूप है—परब्रह्म पुरुषोत्तम भगवान्‌को सर्वशक्तिमान्, सर्वज्ञ, सर्वाधार, सर्वमय, सम्पूर्ण संसारके कर्ता, धर्ता, हर्ता, नित्य अविनाशी समझना और भक्ति-श्रद्धा तथा प्रेमपरिपूरित हृदयसे नित्य-निरन्तर उनके दिव्य परम मधुर नाम, रूप, लीला, धाम तथा प्राकृत गुणरहित एवं दिव्य गुणगणमय सच्चिदानन्द-घन स्वरूपका श्रवण, कीर्तन, स्मरण आदि करते रहना । इस प्रकारकी सच्ची उपासनासे उपासकको शीघ्र ही अविनाशी परब्रह्म पुरुषोत्तमकी प्राप्ति हो जाती है (गीता ९ । ३४) । ईश्वरोपासनाका मिथ्या स्वाँग भरनेवाले दम्भियों-को जो फल मिलता है, उससे इन सच्चे उपासकोंको मिलनेवाला यह फल सर्वथा भिन्न और विलक्षण है ।

इसी प्रकार विनाशी देवता आदिकी उपासनाका यथार्थ स्वरूप है—शास्त्रोंके एवं श्रीभगवान्‌के आज्ञानुसार (गीता १७ । १४) देवता, पितर, ब्राह्मण, माता-पिता, आचार्य और ज्ञानी महापुरुषोंकी अवश्यकर्तव्य समझकर सेवा-पूजादि करना और उसको भगवान्‌की आज्ञाका पालन एवं उनकी परम सेवा समझना । इस प्रकार निष्कामभावसे अन्य देवताओंकी सेवा-पूजा करनेवालोंके अन्तःकरणकी शुद्धि होती है तथा श्रीभगवान्‌की कृपा एवं प्रसन्नता प्राप्त होती है, जिससे वे मृत्युमय संसारसागरसे तर जाते हैं । विनाशशील देवता आदिकी सकाम उपासनासे जो फल मिलता है, उससे यह फल सर्वथा भिन्न और विलक्षण है ।

इस प्रकार हमने उन धीर तत्त्वज्ञानी महापुरुषोंसे सुना है, जिन्होंने हमें यह विषय पृथक्-पृथक् रूपसे व्याख्या करके भलीभाँति समझाया था ॥ १३ ॥

सम्बन्ध—अब उपर्युक्त प्रकारसे सम्भूति और असम्भूति दोनोंके तत्त्वको एक साथ भलीभाँति समझनेका फल स्पष्ट बतलाते हैं—

सम्भूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयꣳ सह ।
विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सम्भूत्यामृतमश्नुते ॥ १४ ॥

यः=जो मनुष्य; **तत् उभयम्**=उन दोनोंको; (अर्थात्) **सम्भूतिम्**=अविनाशी परमेश्वरको; **च**=और; **विनाशम्**=विनाशशील देवादिको; **च**=भी; **सह**=साथ-साथ; **वेद**=यथार्थतः जान लेता है; **विनाशेन**=(वह) विनाशशील देवादिकी उपासनासे; **मृत्युम्**=मृत्युको; **तीर्त्वा**=पार करके; **सम्भूत्या**=अविनाशी परमेश्वरकी उपासनासे; **अमृतम्**=अमृत-को; **अश्नुते**=भोग करता है अर्थात् अविनाशी आनन्दमय परब्रह्म पुरुषोत्तमको प्रत्यक्ष प्राप्त हो जाता है ॥ १४ ॥

व्याख्या—जो मनुष्य यह समझ लेता है कि परब्रह्म पुरुषोत्तम नित्य अविनाशी, सर्वव्यापी, सर्वशक्तिमान्, सर्वाधार, सर्वाधिपति, सर्वात्मा और सर्वश्रेष्ठ हैं, वे परमेश्वर नित्य निर्गुण (प्राकृत गुणोंसे सर्वथा रहित) और नित्य सगुण (स्वरूप-भूत दिव्यकल्याणगुणगणविभूषित) हैं । और इसीके साथ जो यह भी समझ लेता है कि देवता, पितर, मनुष्य आदि जितनी भी योनियाँ तथा भोगसामग्रियाँ हैं, सभी विनाशशील, क्षणभङ्गुर और जन्म-मृत्युशील होनेके कारण महान् दुःखकी कारण हैं; तथापि इनमें जो सत्ता-स्फूर्ति तथा शक्ति है, वह सभी भगवान्‌की है और भगवान्‌के जगच्चक्रके सुचारुरूपसे चलते रहनेके लिये भगवत्प्रीत्यर्थ ही इनकी यथास्थान यथायोग्य सेवा-पूजा आदि करनेकी शास्त्रोंने आज्ञा दी है और शास्त्र भगवान्‌की ही वाणी हैं । वह मनुष्य इहलौकिक तथा पारलौकिक देव-पितरादि लोकोंके भोगोंमें आसक्त न होकर कामना-ममता आदिको हृदयसे निकालकर इन सबकी यथायोग्य शास्त्रविहित सेवा-पूजादि करता है । इससे उसकी जीवन-

यात्रा सुखपूर्वक चलती है,* और उसके आभ्यन्तरिक विकारोंका नाश होकर अन्तःकरण शुद्ध हो जाता है एवं भगवत्कृपासे वह सहज ही मृत्युमय संसार-सागरको तर जाता है। विनाशशील देवता आदिकी निष्काम उपासनाके साथ-ही-साथ अविनाशी परात्पर प्रभुकी उपासनासे वह शीघ्र ही अमृतरूप परमेश्वरको प्रत्यक्ष प्राप्त कर लेता है † ॥ १४ ॥

सम्बन्ध—श्रीपरमेश्वरकी उपासना करनेवालेको परमेश्वरकी प्राप्ति होती है, यह कहा गया है। अतः भगवान्‌के भक्तको अन्तकालमें परमेश्वरसे उनकी प्राप्तिके लिये किस प्रकार प्रार्थना करनी चाहिये, इस जिज्ञासापर कहते हैं—

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्।
तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ १५ ॥

पूषन्=हे सबका भरण-पोषण करनेवाले परमेश्वर; **सत्यस्य**=सत्यस्वरूप आप सर्वेश्वरका; **मुखम्**=श्रीमुख; **हिरण्मयेन**=ज्योतिर्मय सूर्यमण्डलरूप; **पात्रेण**=पात्रसे; **अपिहितम्**=ढका हुआ है; **सत्यधर्माय**=आपकी भक्तिरूप सत्य-धर्मका अनुष्ठान करनेवाले मुझको; **दृष्टये**=अपने दर्शन करानेके लिये; **तत्**=उस आवरणको; **त्वम्**=आप; **अपावृणु**=हटा लीजिये ॥ १५ ॥

व्याख्या—भक्त इस प्रकार प्रार्थना करे कि हे भगवन्! आप अखिल ब्रह्माण्डके पोषक हैं, आपसे ही सबको पुष्टि प्राप्त होती है। आपकी भक्ति ही सत्य धर्म है और मैं उसमें लगा हुआ हूँ; अतएव मेरी पुष्टि—मेरे मनोरथकी पूर्ति तो आप अवश्य ही करेंगे। आपका दिव्य श्रीमुख—सच्चिदानन्दस्वरूप प्रकाशमय सूर्यमण्डलसे चमचमाती हुई ज्योतिर्मयी यवनिकासे आवृत है। मैं आपका निरावरण प्रत्यक्ष दर्शन करना चाहता हूँ, अतएव आपके पास पहुँचकर आपका निरावरण दर्शन करनेमें बाधा देनेवाले जितने भी, जो भी आवरण—प्रतिबन्धक हों, उन सबको मेरे लिये आप हटा लीजिये! अपने सच्चिदानन्दस्वरूपको प्रत्यक्ष प्रकट कीजिये ‡ ॥ १५ ॥

पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन् समूह।
तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥ १६ ॥

पूषन्=हे भक्तोंका पोषण करनेवाले; **एकर्षे**=हे मुख्य ज्ञानस्वरूप; **यम**=हे सबके नियन्ता; **सूर्य**=हे भक्तों या ज्ञानियों (सूरियों) के परम लक्ष्यरूप; **प्राजापत्य**=हे प्रजापतिके प्रिय; **रश्मीन्**=इन रश्मियोंको; **व्यूह**=एकत्र कीजिये या हटा लीजिये; **तेजः**=इस तेजको; **समूह**=समेट लीजिये या अपने तेजमें मिला लीजिये; **यत्**=जो; **ते**=आपका; **कल्याणतमम्**=अतिशय कल्याणमय; **रूपम्**=दिव्य स्वरूप है; **तत्**=उस; **ते**=आपके दिव्य स्वरूपको; **पश्यामि**=मैं आपकी कृपासे ध्यानके द्वारा देख रहा हूँ; **यः**=जो; **असौ**=वह (सूर्यका आत्मा) है; **असौ**=वह; **पुरुषः**=परम पुरुष (आपका ही स्वरूप है); **अहम्**=मैं (भी); **सः अस्मि**=वही हूँ ॥ १६ ॥

व्याख्या—भगवन्! आप अपनी सहज कृपासे भक्तोंके भक्ति-साधनमें पुष्टि प्रदान करके उनका पोषण करनेवाले हैं; आप समस्त ज्ञानियोंमें अग्रगण्य, परम ज्ञानस्वरूप तथा अपने भक्तोंको अपने स्वरूपका यथार्थ ज्ञान प्रदान करनेवाले हैं (गीता १० । १२); आप सबका यथायोग्य नियमन, नियन्त्रण और शासन करनेवाले हैं; आप ही भक्तों या ज्ञानी महापुरुषोंके लक्ष्य हैं और अविज्ञेय होनेपर भी अपने भक्तवत्सल स्वभावके कारण भक्तिके द्वारा उनके जाननेमें आ

---

* कई आदरणीय महानुभावोंने असम्भूतिका अर्थ 'अव्याकृत प्रकृति' और सम्भूतिका अर्थ 'कार्यब्रह्म' किया है। एवं कहा है कि कार्यब्रह्मकी उपासनासे अधर्म तथा कामनादि दोषजनित अनैश्वर्यरूप मृत्युको पार करके, हिरण्यगर्भकी उपासनासे अणिमादि ऐश्वर्यकी प्राप्तिरूप फल मिलता है। अतएव उससे अनैश्वर्य आदि मृत्युको पार करके इस अव्यक्तोपासनासे प्रकृतिलयरूप अमृत प्राप्त कर लेता है।

† कुछ अन्य महानुभावोंने असम्भूतिका अर्थ 'संहारकर्त्ता' और सम्भूतिका 'सृष्टिकर्त्ता' माना है।

‡ एक महानुभावने इस मन्त्रका यह अर्थ किया है—

हे पूर्ण परमात्मन्! सोनेके ढकनेसे (सोनेके समान मन-लुभावने विषयरूपी मायाके परदेसे) तुझ सत्यका मुख ढका हुआ है अर्थात् हम विषयोंमें फँसे हुए हैं। हे सबके पोषक! उस ढकनेको मुझ सत्य-परायण साधकके लिये तू उठा दे, जिससे मैं दर्शन कर सकूँ।

जाते हैं; आप प्रजापतिके भी प्रिय हैं। हे प्रभो! इस सूर्यमण्डलकी तप्त रश्मियोंको एकत्र करके अपनेमें लुप्त कर लीजिये। इसके उग्र तेजको समेटकर अपनेमें मिला लीजिये और मुझे अपने दिव्यरूपके प्रत्यक्ष दर्शन कराइये। अभी तो मैं आपकी कृपासे आपके सौन्दर्य-माधुर्य-निधि दिव्य परम कल्याणरूप सच्चिदानन्दस्वरूपका ध्यान-दृष्टिसे दर्शन कर रहा हूँ, साथ ही बुद्धिके द्वारा समझ भी रहा हूँ कि वही आप परम पुरुष इस सूर्यके और समस्त विश्वके आत्मा हैं। अतः आपके लिये जो वह सूर्यमण्डलस्थ पुरुष है, वही मैं भी हूँ। उस पुरुषमें और मुझमें किसी प्रकारका भेद नहीं है *॥ १६ ॥

सम्बन्ध—ध्यानके द्वारा भगवान्‌के दिव्य मङ्गलमय स्वरूपके दर्शन करता हुआ साधक अब भगवान्‌की साक्षात् सेवामें पहुँचनेके लिये व्यग्र हो रहा है और शरीरका त्याग करते समय सूक्ष्म तथा स्थूल शरीरके सर्वथा विघटनकी भावना करता हुआ भगवान्‌से प्रार्थना करता है—

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तꣳ शरीरम्।
ॐ क्रतो स्मर कृतꣳ स्मर क्रतो स्मर कृतꣳ स्मर ॥ १७ ॥

अथ=अब; **वायुः**=ये प्राण और इन्द्रियाँ; **अमृतम्**=अविनाशी; **अनिलम्**=समष्टि वायु-तत्त्वमें; (**प्रविशतु**=प्रविष्ट हो जायँ;) **इदम्**=यह; **शरीरम्**=स्थूल शरीर; **भस्मान्तम्**=अग्निमें जलकर भस्मरूप; (**भूयात्**=हो जाय;) **ॐ**=हे सच्चिदानन्दघन; **क्रतो**=यज्ञमय भगवन्; **स्मर**=(आप मुझ भक्तको) स्मरण करें; **कृतम्**=मेरे द्वारा किये हुए कर्मोंका; **स्मर**=स्मरण करें; **क्रतो**=हे यज्ञमय भगवन्; **स्मर**=(आप मुझ भक्तको) स्मरण करें; **कृतम्**=(मेरे) कर्मोंको; **स्मर**=स्मरण करें ॥ १७ ॥

व्याख्या—परमधामका यात्री वह साधक अपने प्राण, इन्द्रिय और शरीरको अपनेसे सर्वथा भिन्न समझकर उन सबको उनके अपने-अपने उपादान तत्त्वोंमें सदाके लिये विलीन करना एवं सूक्ष्म और स्थूल-शरीरका सर्वथा विघटन करना चाहता है। इसलिये कहता है कि प्राणादि समष्टिवायु आदिमें प्रविष्ट हो जायँ और स्थूल शरीर जलकर भस्म हो जाय। फिर वह अपने आराध्य देव परब्रह्म पुरुषोत्तम श्रीभगवान्‌से प्रार्थना करता है कि हे यज्ञमय विष्णु—सच्चिदानन्द विज्ञानस्वरूप परमेश्वर! आप अपने निजजन मुझको और मेरे कर्मोंको स्मरण कीजिये। आप स्वभावसे ही मेरा और मेरे द्वारा बने हुए भक्तिरूप कार्योंका स्मरण करेंगे; क्योंकि आपने कहा है, 'अहं स्मरामि मद्भक्तं नयामि परमां गतिम्'—मैं अपने भक्तका स्मरण करता हूँ और उसे परम गतिमें पहुँचा देता हूँ, अपनी सेवामें स्वीकार कर लेता हूँ; क्योंकि यही सर्वश्रेष्ठ गति है।

इसी अभिप्रायसे भक्त यहाँ दूसरी बार फिर कहता है कि भगवन्! आप मेरा और मेरे कर्मोंका स्मरण कीजिये। अन्तकालमें मैं आपकी स्मृतिमें आ गया तो फिर निश्चय ही आपकी सेवामें शीघ्र पहुँच जाऊँगा † ॥ १७ ॥

सम्बन्ध—इस प्रकार अपने आराध्यदेव परब्रह्म पुरुषोत्तम भगवान्‌से प्रार्थना करके अब साधक अपुनरावर्ती अर्चि आदि मार्गके द्वारा परम धाममें जाते समय उस मार्गके अग्नि-अभिमानी देवतासे प्रार्थना करता है—

एक आदरणीय विद्वान्‌ने १६ वें मन्त्रका यह अर्थ किया है—

हे जगत्‌का पोषण करनेवाले पूषन्! अकेले विचरण करनेवाले एकर्षे! सबका नियमन करनेवाले यम! प्राण और रसोंका शोषण करनेवाले सूर्य! प्रजापति-पुत्र प्राजापत्य! अपनी किरणोंको हटा लो, अपने तेजको समेट लो। तुम्हारा जो परम कल्याणमय और अत्यन्त शोभन स्वरूप है, उसे तुम आत्माकी कृपासे मैं देखता हूँ। तथा यह मैं तुमसे सेवककी भाँति याचना नहीं करता; क्योंकि यह जो व्याहृतिरूप अङ्गोंवाला आदित्यमण्डलस्थ पुरुष है—जो पुरुषाकार होनेसे अथवा जो प्राण और बुद्धिरूपसे सम्पूर्ण जगत्‌को पूर्ण किये हुए है या जो शरीररूप पुरमें शयन करनेके कारण पुरुष है—वह मैं ही हूँ ॥ १६ ॥

अनुसार सत्यात्मक अग्निनामक ब्रह्म ही अभेदरूपसे कहा गया है; क्योंकि ॐ उसका प्रतीक है। हे क्रतो—संकल्पात्मक मन! तू इस समय जो मेरा स्मरणीय है, उसका स्मरण कर; अब यह उसका समय उपस्थित हो गया है, अतः तू स्मरण कर। 'क्रतो स्मर कृतं स्मर'की पुनरुक्ति यहाँ आदरके लिये है।

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १८ ॥

अग्ने=हे अग्निके अधिष्ठातृ देवता !; **अस्मान्**=हमें; **राये**=परम धनरूप परमेश्वरकी सेवामें पहुँचानेके लिये; **सुपथा**=सुन्दर शुभ (उत्तरायण) मार्गसे; **नय**=(आप) ले चलिये; **देव**=हे देव; (आप हमारे) **विश्वानि**=सम्पूर्ण; **वयुनानि**=कर्मोंको; **विद्वान्**=जाननेवाले हैं; (अतः) **अस्मत्**=हमारे; **जुहुराणम्**=इस मार्गके प्रतिबन्धक; **एनः**=(यदि कोई) पाप हैं (तो उन सबको); **युयोधि**=(आप) दूर कर दीजिये; **ते**=आपको; **भूयिष्ठाम्**=बार-बार; **नमउक्तिम्**=नमस्कारके वचन; **विधेम**=(हम) कहते हैं—बार-बार नमस्कार करते हैं ॥ १८ ॥

व्याख्या—साधक कहता है—हे अग्निदेवता ! मैं अब अपने परम प्रभु भगवान्‌की सेवामें पहुँचना और सदाके लिये उन्हींकी सेवामें रहना चाहता हूँ। आप शीघ्र ही मुझे परम सुन्दर मङ्गलमय उत्तरायणमार्गसे भगवान्‌के परमधाममें पहुँचा दीजिये। आप मेरे कर्मोंको जानते हैं। मैंने जीवनमें भगवान्‌की भक्ति की है और उनकी कृपासे इस समय भी मैं ध्याननेत्रोंसे उनके दिव्य स्वरूपके दर्शन और उनके नामोंका उच्चारण कर रहा हूँ। मेरा अधिकार है कि मैं इसी मार्गसे जाऊँ। तथापि यदि आपके ध्यानमें मेरा कोई ऐसा कर्म शेष हो, जो इस मार्गमें प्रतिबन्धकरूप हो, तो आप कृपा करके उसे नष्ट कर दीजिये। मैं आपको बार-बार विनयपूर्वक नमस्कार करता हूँ *-† ॥ १८ ॥

॥ यजुर्वेदीय ईशावास्योपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥
ॐ शान्तिः ॐ शान्तिः ॐ शान्तिः

इसका अर्थ ईशावास्योपनिषद्‌के प्रारम्भमें दिया जा चुका है।

---

* इस मन्त्रका भावार्थ एक सज्जन इस प्रकार करते हैं—

हे सबके अग्रणी (जगद्गुरो) ! तू हमें धनके लिये—लोक और परलोकके सुखके लिये नेकीके रास्तेसे चला। हे सबके अन्तर्यामी प्रकाशमान ! तू हमारे सब ज्ञानोंको जाननेवाला है। हमसे अच्छे मार्गमें बाधा देनेवाले कुटिल पापको दूर कर। हम तुझे बार-बार नमस्कार करते हैं।

† इस उपनिषद्‌का पंद्रहवाँ और सोलहवाँ मन्त्र सबके लिये मननीय है। उन मन्त्रोंके भावके अनुसार सबको भगवान्‌से दर्शन देनेके लिये प्रार्थना करनी चाहिये। 'सत्यधर्माय दृष्टये' का यह भाव भी समझना चाहिये कि भगवन् ! आप अपने स्वरूपका वह आवरण—वह परदा हटा दीजिये, जिससे सत्यधर्मरूप आप परमेश्वरकी प्राप्ति तथा आपके मङ्गलमय श्रीविग्रहका दर्शन हो सके। इसी प्रकार सत्रहवें और अठारहवें मन्त्रके भावका भी प्रत्येक मनुष्यको विशेषतः मुमूर्षु अवस्थामें अवश्य स्मरण करना चाहिये। इन मन्त्रोंके अनुसार अन्तकालमें भगवान्‌की प्रार्थना करनेसे मनुष्यमात्रका कल्याण हो सकता है। भगवान्‌ने स्वयं भी गीतामें कहा है—'अन्तकाले च मामेव स्मरन् मुक्त्वा कलेवरम्। यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥' मुमूर्षुमात्रके लाभके लिये इन दो मन्त्रोंका भावार्थ इस प्रकार है—'हे परमात्मन् ! मेरे ये इन्द्रिय और प्राण आदि अपने-अपने कारण-तत्त्वोंमें लीन हो जायँ और मेरा यह स्थूल शरीर भी भस्म हो जाय। इनके प्रति मेरे मनमें किञ्चित् भी आसक्ति न रहे। हे यशमय विष्णो ! आप कृपा करके मेरा और मेरे कर्मोंका स्मरण करें। आपके स्मरण कर लेनेसे मैं और मेरे कर्म सब पवित्र हो जायँगे। फिर तो मैं अवश्य ही आपके चरणोंकी सेवामें पहुँच जाऊँगा ॥ १७ ॥ हे अग्निस्वरूप परमेश्वर ! आप ही मेरे धन हैं—सर्वस्व हैं, अतः आपकी ही प्राप्तिके लिये आप मुझे उत्तम मार्गसे अपने चरणोंके समीप पहुँचाइये। मेरे जितने भी शुभाशुभ कर्म हैं, वे आपसे छिपे नहीं हैं, आप सबको जानते हैं, मैं उन कर्मोंके बलपर आपको नहीं पा सकता; आप स्वयं ही दया करके मुझे अपना लीजिये। आपकी प्राप्तिमें जो भी प्रतिबन्धक पाप हों उन सबको आप दूर कर दें; मैं बारंबार आपको नमस्कार करता हूँ ॥ १८ ॥'

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

केनोपनिषद्

यह उपनिषद् सामवेदके 'तलवकार ब्राह्मण'के अन्तर्गत है। तलवकारको जैमिनीय उपनिषद् भी कहते हैं। 'तलवकार ब्राह्मण' के अस्तित्वके सम्बन्धमें कुछ पाश्चात्य विद्वानोंको सन्देह हो गया था, परन्तु डा० बर्नेलको कहींसे एक प्राचीन प्रति मिल गयी, तबसे वह सन्देह जाता रहा। इस उपनिषद्में सबसे पहले 'केन' शब्द आया है, इसीसे इसका 'केनोपनिषद्' नाम पड़ गया। इसे 'तलवकार उपनिषद्' और 'ब्राह्मणोपनिषद्' भी कहते हैं। तलवकार ब्राह्मणका यह नवम अध्याय है। इसके पूर्वके आठ अध्यायोंमें अन्तःकरणकी शुद्धिके लिये विभिन्न कर्म और उपासनाओंका वर्णन है। इस उपनिषद्का प्रतिपाद्य विषय परब्रह्म-तत्त्व बहुत ही गहन है, अतएव उसको भलीभाँति समझानेके लिये गुरु-शिष्य-संवादके रूपमें तत्त्वका विवेचन किया गया है।

शान्तिपाठ

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक् प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि। सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोत्, अनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु। तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु, ते मयि सन्तु ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

ॐ=हे परब्रह्म परमात्मन्; **मम**=मेरे; **अङ्गानि**=सम्पूर्ण अङ्ग; **वाक्**=वाणी; **प्राणः**=प्राण; **चक्षुः**=नेत्र; **श्रोत्रम्**=कान; **च**=और; **सर्वाणि**=सब; **इन्द्रियाणि**=इन्द्रियाँ; **अथो**=तथा; **बलम्**=शक्ति; **आप्यायन्तु**=परिपुष्ट हों; **सर्वम्**=(यह जो) सर्वरूप; **औपनिषदम्**=उपनिषद्-प्रतिपादित; **ब्रह्म**=ब्रह्म है; **अहम्**=मैं; **ब्रह्म**=इस ब्रह्मको; **मा निराकुर्याम्**=अस्वीकार न करूँ; (और) **ब्रह्म**=ब्रह्म; **मा**=मुझको; **मा निराकरोत्**=परित्याग न करे; **अनिराकरणम्**=(उसके साथ मेरा) अटूट सम्बन्ध; **अस्तु**=हो; **मे**=मेरे साथ; **अनिराकरणम्**=(उसका) अटूट सम्बन्ध; **अस्तु**=हो; **उपनिषत्सु**=उपनिषदोंमें प्रतिपादित; **ये**=जो; **धर्माः**=धर्मसमूह हैं; **ते**=वे सब; **तदात्मनि**=उस परमात्मामें; **निरते**=लगे हुए; **मयि**=मुझमें; **सन्तु**=हों; **ते**=वे सब; **मयि**=मुझमें; **सन्तु**=हों। **ॐ**=हे परमात्मन्; **शान्तिः शान्तिः शान्तिः**=त्रिविध तापोंकी निवृत्ति हो।

व्याख्या—हे परमात्मन्! मेरे सारे अङ्ग, वाणी, नेत्र-श्रोत्र आदि सभी कर्मेन्द्रियाँ और ज्ञानेन्द्रियाँ, प्राणसमूह, शारीरिक और मानसिक शक्ति तथा ओज—सब पुष्टि एवं वृद्धिको प्राप्त हों। उपनिषदोंमें सर्वरूप ब्रह्मका जो स्वरूप वर्णित है, उसे मैं कभी अस्वीकार न करूँ और वह ब्रह्म भी मेरा कभी प्रत्याख्यान न करे। मुझे सदा अपनाये रक्खे। मेरे साथ ब्रह्मका और ब्रह्मके साथ मेरा नित्य सम्बन्ध बना रहे। उपनिषदोंमें जिन धर्मोंका प्रतिपादन किया गया है, वे सारे धर्म, उपनिषदोंके एकमात्र लक्ष्य परब्रह्म परमात्मामें निरन्तर लगे हुए मुझ साधकमें सदा प्रकाशित रहें, मुझमें नित्य-निरन्तर बने रहें। और मेरे त्रिविध तापोंकी निवृत्ति हो।

सम्बन्ध—शिष्य गुरुदेवसे पूछता है—

ॐ केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः।
केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥ १ ॥

केन=किसके द्वारा; **इषितम्**=सत्ता-स्फूर्ति पाकर; (और) **प्रेषितम्**=प्रेरित—सञ्चालित होकर (यह); **मनः**=मन (अन्तःकरण); **पतति**=अपने विषयोंमें गिरता है—उनतक पहुँचता है; **केन**=किसके द्वारा; **युक्तः**=नियुक्त होकर; **प्रथमः**=अन्य सबसे श्रेष्ठ; **प्राणः**=प्राण; **प्रैति**=चलता है; **केन**=किसके द्वारा; **इषिताम्**=क्रियाशील की हुई; **इमाम्**=इस;

वाचम्=वाणीको; **वदन्ति**=लोग बोलते हैं; **कः**=(और) कौन; **उ**=प्रसिद्ध; **देवः**=देव; **चक्षुः**=नेत्रेन्द्रिय (और); **श्रोत्रम्**=कर्णेन्द्रियको; **युनक्ति**=नियुक्त करता है (अपने-अपने विषयोंके अनुभवमें लगाता है) ॥ १ ॥

व्याख्या—इस मन्त्रमें चार प्रश्न हैं। इनमें प्रकारान्तरसे यह पूछा गया है कि जडरूप अन्तःकरण, प्राण, वाणी आदि कर्मेन्द्रिय और चक्षु आदि ज्ञानेन्द्रियोंको अपना-अपना कार्य करनेकी योग्यता प्रदान करनेवाला और उन्हें अपने-अपने कार्यमें प्रवृत्त करनेवाला जो कोई एक सर्वशक्तिमान् चेतन है, वह कौन है ? और कैसा है ? ॥ १ ॥

सम्बन्ध—इसके उत्तरमें गुरु कहते हैं—

श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचꣳ स उ प्राणस्य प्राणः।
चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ २ ॥

यत्=जो; **मनसः**=मनका; **मनः**=मन अर्थात् कारण है; **प्राणस्य**=प्राणका; **प्राणः**=प्राण है; **वाचः**=वाक्-इन्द्रियका; **वाचम्**=वाक् है; **श्रोत्रस्य**=श्रोत्रेन्द्रियका; **श्रोत्रम्**=श्रोत्र है; **उ**=और; **चक्षुषः**=चक्षु-इन्द्रियका; **चक्षुः**=चक्षु है; **सः**=वह; **ह**=ही (इन सबका प्रेरक परमात्मा है); **धीराः**=ज्ञानीजन (उसे जानकर); **अतिमुच्य**=जीवन्मुक्त होकर; **अस्मात्**=इस; **लोकात्**=लोकसे; **प्रेत्य**=जानेके बाद (मृत्युके अनन्तर); **अमृताः**=अमर (जन्म-मृत्युसे रहित); **भवन्ति**=हो जाते हैं ॥ २ ॥

व्याख्या—इस मन्त्रमें गुरु शिष्यके प्रश्नोंका स्पष्ट उत्तर न देकर 'जो श्रोत्रका भी श्रोत्र है' इत्यादि शब्दोंके द्वारा संकेतसे समझा रहे हैं कि जो इन मन, प्राण और सम्पूर्ण इन्द्रियोंका—समस्त जगत्का परम कारण है, जिससे ये सब उत्पन्न हुए हैं, जिसकी शक्तिको पाकर ये सब अपना-अपना कार्य करनेमें समर्थ हो रहे हैं और जो इन सबको जाननेवाला है, वह परब्रह्म पुरुषोत्तम ही इन सबका प्रेरक है। उसे जानकर ज्ञानीजन जीवन्मुक्त होकर इस लोकसे प्रयाण करनेके अनन्तर अमृतस्वरूप—विदेहमुक्त हो जाते हैं अर्थात् जन्म-मृत्युसे सदाके लिये छूट जाते हैं ॥ २ ॥

सम्बन्ध—वह मन, प्राण और इन्द्रियोंका प्रेरक ब्रह्म 'ऐसा' है, इस प्रकार स्पष्ट न कहकर संकेतसे ही क्यों समझाया ?—इस जिज्ञासापर पुनः गुरु कहते हैं—

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनो न विद्मो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यादन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि। इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्व्याचचक्षिरे ॥ ३ ॥

तत्र=वहाँ (उस ब्रह्मतक); **न**=न तो; **चक्षुः**=चक्षु-इन्द्रिय (आदि सब ज्ञानेन्द्रियाँ); **गच्छति**=पहुँच सकती हैं; **न**=न; **वाक्**=वाक्-इन्द्रिय (आदि कर्मेन्द्रियाँ); **गच्छति**=पहुँच सकती हैं (और); **नो**=न; **मनः**=मन (अन्तःकरण) ही; (अतः) **यथा**=जिस प्रकार; **एतत्**=इस (ब्रह्मके स्वरूप) को; **अनुशिष्यात्**=बतलाया जाय कि वह ऐसा है; **न विद्मः**=(इस बातको) न तो हम स्वयं अपनी बुद्धिसे जानते हैं (और); **न विजानीमः**=न दूसरोंसे सुनकर ही जानते हैं; (क्योंकि) **तत्**=वह; **विदितात्**=जाने हुए (जाननेमें आनेवाले) पदार्थसमुदायसे; **अन्यत् एव**=भिन्न ही है; **अथो**=और; **अविदितात्**=(मन-इन्द्रियोंद्वारा) न जाने हुए (जाननेमें न आनेवाले) से (भी); **अधि**=ऊपर है; **इति**=यह; **पूर्वेषाम्**=अपने पूर्वाचार्योंके मुखसे; **शुश्रुम**=सुना है; **ये**=जिन्होंने; **नः**=हमें; **तत्**=उस ब्रह्मका तत्त्व; **व्याचचक्षिरे**=भलीभाँति व्याख्या करके समझाया था ॥ ३ ॥

व्याख्या—उन सच्चिदानन्दघन परब्रह्मको प्राकृत अन्तःकरण और इन्द्रियाँ नहीं जान सकतीं। ये वहाँतक पहुँच ही नहीं पातीं। उस अलौकिक दिव्य तत्त्वमें इनका प्रवेश ही नहीं हो सकता। बल्कि इनमें जो चेतना और क्रिया प्रतीत होती है, यह उसी ब्रह्मकी प्रेरणासे और उसीकी शक्तिसे होती है। ऐसी अवस्थामें मन-इन्द्रियोंके द्वारा कोई कैसे बतलाये कि वह ब्रह्म 'ऐसा है'। इस प्रकार ब्रह्मतत्त्वके उपदेशका कोई तरीका न तो हमने किसीके भी द्वारा सुनकर समझा है और न हम स्वयं अपनी बुद्धिसे ही विचारके द्वारा समझ रहे हैं। हमने तो जिन महापुरुषोंसे इस गूढ़ तत्त्वका उपदेश प्राप्त किया है,

उनसे यही सुना है कि वह परब्रह्म परमेश्वर जड-चेतन दोनोंसे ही भिन्न है—जाननेमें आनेवाले सम्पूर्ण दृश्य जड-वर्ग (क्षर) से तो वह सर्वथा भिन्न है और इस जड-वर्गको जाननेवाले परंतु स्वयं जाननेमें न आनेवाले जीवात्मा (अक्षर) से भी उत्तम है। ऐसी स्थितिमें उसके स्वरूपतत्त्वको वाणीके द्वारा व्यक्त करना कदापि सम्भव नहीं है। इसीसे उसको समझानेके लिये संकेतका ही आश्रय लेना पड़ता है ॥ ३ ॥

सम्बन्ध—अब उसी ब्रह्मको प्रश्नोंके अनुसार पुनः पाँच मन्त्रोंमें समझाते हैं—

यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ४ ॥

यत्=जो; **वाचा**=वाणीके द्वारा; **अनभ्युदितम्**=नहीं बतलाया गया है; [**अपि तु**=बल्कि;] **येन**=जिससे; **वाक्**=वाणी; **अभ्युद्यते**=बोली जाती है अर्थात् जिसकी शक्तिसे वक्ता बोलनेमें समर्थ होता है; **तत्**=उसको; **एव**=ही; **त्वम्**=तू; **ब्रह्म**=ब्रह्म; **विद्धि**=जान; **इदम् यत्**=वाणीके द्वारा बतानेमें आनेवाले जिस तत्त्वकी; **उपासते**=(लोग) उपासना करते हैं; **इदम्**=यह; **न**=ब्रह्म नहीं है ४

व्याख्या—वाणीके द्वारा जो कुछ भी व्यक्त किया जा सकता है तथा प्राकृत वाणीसे बतलाये हुए जिस तत्त्वकी उपासना की जाती है, वह ब्रह्मका वास्तविक स्वरूप नहीं है। ब्रह्मतत्त्व वाणीसे सर्वथा अतीत है। उसके विषयमें केवल इतना ही कहा जा सकता है कि जिसकी शक्तिके किसी अंशसे वाणीमें प्रकाशित होनेकी—बोलनेकी शक्ति आयी है, जो वाणीका भी ज्ञाता, प्रेरक और प्रवर्तक है, वह ब्रह्म है। इस मन्त्रमें 'जिसकी प्रेरणासे वाणी बोली जाती है, वह कौन है ?' इस प्रश्नका उत्तर दिया गया है ॥ ४ ॥

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम्।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ५ ॥

यत्=जिसको; (कोई भी) **मनसा**=मनसे (अन्तःकरणके द्वारा); **न**=नहीं; **मनुते**=समझ सकता; [**अपि तु**=बल्कि;] **येन**=जिससे; **मनः**=मन; **मतम्**=(मनुष्यका) जाना हुआ हो जाता है; **आहुः**=ऐसा कहते हैं; **तत्**=उसको; **एव**=ही; **त्वम्**=तू; **ब्रह्म**=ब्रह्म; **विद्धि**=जान; **इदम् यत्**=मन और बुद्धिके द्वारा जाननेमें आनेवाले जिस तत्त्वकी; **उपासते**=(लोग) उपासना करते हैं; **इदम्**=यह; **न**=ब्रह्म नहीं है ॥ ५ ॥

व्याख्या—बुद्धि और मनका जो कुछ भी विषय है, जो इनके द्वारा जाननेमें आ सकता है तथा प्राकृत मन-बुद्धिसे जाने हुए जिस तत्त्वकी उपासना की जाती है, वह ब्रह्मका वास्तविक स्वरूप नहीं है। परब्रह्म परमेश्वर मन और बुद्धिसे सर्वथा अतीत है। उसके विषयमें केवल इतना ही कहा जा सकता है कि जो मन-बुद्धिका ज्ञाता, उनमें मनन और निश्चय करनेकी शक्ति देनेवाला तथा मनन और निश्चय करनेमें नियुक्त करनेवाला है तथा जिसकी शक्तिके किसी अंशसे बुद्धिमें निश्चय करनेकी सामर्थ्य और मनमें मनन करनेकी सामर्थ्य आयी है, वह ब्रह्म है। इस मन्त्रमें 'जिसकी शक्ति और प्रेरणाको पाकर मन अपने ज्ञेय पदार्थोंको जानता है, वह कौन है ?' इस प्रश्नका उत्तर दिया गया है ॥ ५ ॥

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥

यत्=जिसको (कोई भी); **चक्षुषा**=चक्षुके द्वारा; **न**=नहीं; **पश्यति**=देख सकता; [**अपि तु**=बल्कि;] **येन**=जिससे; **चक्षूंषि**=चक्षु; (अपने विषयोंको) **पश्यति**=देखता है; **तत्**=उसको; **एव**=ही; **त्वम्**=तू; **ब्रह्म**=ब्रह्म; **विद्धि**=जान; **इदम् यत्**=चक्षुके द्वारा देखनेमें आनेवाले जिस दृश्यवर्गकी; **उपासते**=(लोग) उपासना करते हैं; **इदम्**=यह; **न**=ब्रह्म नहीं है ॥ ६ ॥

व्याख्या—चक्षुका जो कुछ भी विषय है, जो इसके द्वारा देखने-जाननेमें आ सकता है तथा प्राकृत आँखोंसे देखे जानेवाले जिस पदार्थसमूहकी उपासना की जाती है, वह ब्रह्मका वास्तविक रूप नहीं है। परब्रह्म परमेश्वर चक्षु आदि इन्द्रियोंसे सर्वथा अतीत है। उसके विषयमें केवल इतना ही कहा जा सकता है कि जिसकी शक्ति और प्रेरणासे चक्षु आदि ज्ञानेन्द्रियाँ अपने-अपने विषयको प्रत्यक्ष करनेमें समर्थ होती हैं, जो इनको जाननेवाला और इन्हें अपने विषयोंको जाननेमें प्रवृत्त करनेवाला

है तथा जिसकी शक्तिके किसी अंशका यह प्रभाव है, वह ब्रह्म है। इस मन्त्रमें 'जिसकी शक्ति और प्रेरणासे चक्षु अपने विषयोंको देखता है, वह कौन है ?' इस प्रश्नका उत्तर दिया गया है ॥ ६ ॥

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदꣳ श्रुतम्।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥

यत्=जिसको (कोई भी); **श्रोत्रेण**=श्रोत्रके द्वारा; **न**=नहीं; **शृणोति**=सुन सकता; [**अपि तु**=बल्कि;] **येन**=जिससे; **इदम्**=यह; **श्रोत्रम्**=श्रोत्र-इन्द्रिय; **श्रुतम्**=सुनी हुई है; **तत्**=उसको; **एव**=ही; **त्वम्**=तू; **ब्रह्म**=ब्रह्म; **विद्धि**=जान; **इदम् यत्**=श्रोत्र-इन्द्रियके द्वारा जाननेमें आनेवाले जिस तत्त्वकी; **उपासते**=(लोग) उपासना करते हैं; **इदम्**=यह; **न**=ब्रह्म नहीं है ॥ ७ ॥

व्याख्या—जो कुछ भी सुननेमें आनेवाला पदार्थ है तथा प्राकृत कानोंसे सुने जानेवाले जिस वस्तु-समुदायकी उपासना की जाती है, वह ब्रह्मका वास्तविक स्वरूप नहीं है। परब्रह्म परमेश्वर श्रोत्रेन्द्रियसे सर्वथा अतीत है। उसके विषयमें केवल इतना ही कहा जा सकता है कि जो श्रोत्र-इन्द्रियका ज्ञाता, प्रेरक और उसमें सुननेकी शक्ति देनेवाला है तथा जिसकी शक्तिके किसी अंशसे श्रोत्र-इन्द्रियमें शब्दको ग्रहण करनेकी सामर्थ्य आयी है, वह ब्रह्म है। इस मन्त्रमें 'जिसकी शक्ति और प्रेरणासे श्रोत्र अपने विषयोंको सुननेमें प्रवृत्त होता है, वह कौन है ?' इस प्रश्नका उत्तर दिया गया है ॥ ७ ॥

यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥

यत्=जो; **प्राणेन**=प्राणके द्वारा; **न प्राणिति**=चेष्टायुक्त नहीं होता; [**अपि तु**=बल्कि;] **येन**=जिससे; **प्राणः**=प्राण; **प्रणीयते**=चेष्टायुक्त होता है; **तत्**=उसको; **एव**=ही; **त्वम्**=तू; **ब्रह्म**=ब्रह्म; **विद्धि**=जान; **इदम् यत्**=प्राणोंकी शक्तिसे चेष्टायुक्त दीखनेवाले जिन तत्त्वोंकी; **उपासते**=(लोग) उपासना करते हैं; **इदम्**=ये; **न**=ब्रह्म नहीं हैं ॥ ८ ॥

व्याख्या—प्राणके द्वारा जो कुछ भी चेष्टायुक्त की जानेवाली वस्तु है, तथा प्राकृत प्राणोंसे अनुप्राणित जिस तत्त्वकी उपासना की जाती है, वह ब्रह्मका वास्तविक स्वरूप नहीं है। परब्रह्म परमेश्वर उनसे सर्वथा अतीत है। उसके विषयमें केवल इतना ही कहा जा सकता है कि जो प्राणका ज्ञाता, प्रेरक और उसमें शक्ति देनेवाला है, जिसकी शक्तिके किसी अंशको प्राप्त करके और जिसकी प्रेरणासे यह प्रधान प्राण सबको चेष्टायुक्त करनेमें समर्थ होता है, वही सर्वशक्तिमान् परमेश्वर ब्रह्म है। इस मन्त्रमें 'जिसकी प्रेरणासे प्राण विचरता है, वह कौन है ?' इस प्रश्नका उत्तर दिया गया है।

सारांश यह कि प्राकृत मन, प्राण तथा इन्द्रियोंसे जिन विषयोंकी उपलब्धि होती है, वे सभी प्राकृत होते हैं; अतएव उनको परब्रह्म परमेश्वर परात्पर पुरुषोत्तमका वास्तविक स्वरूप नहीं माना जा सकता। इसलिये उनकी उपासना भी परब्रह्म परमेश्वरकी उपासना नहीं है। परब्रह्म परमेश्वरके मन-बुद्धि आदिसे अतीत स्वरूपको सांकेतिक भाषामें समझानेके लिये ही यहाँ गुरुने इन सबके ज्ञाता, शक्तिप्रदाता, स्वामी, प्रेरक, प्रवर्तक, सर्वशक्तिमान्, नित्य, अप्राकृत परम तत्त्वको ब्रह्म बतलाया है ॥ ८ ॥

प्रथम खण्ड समाप्त ॥ १ ॥

द्वितीय खण्ड

यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपम्।
यदस्य त्वं यदस्य देवेष्वथ नु मीमाꣳस्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥ १ ॥

यदि=यदि; **त्वम्**=तू; **इति**=यह; **मन्यसे**=मानता है (कि); **सुवेद**=(मैं ब्रह्मको) भलीभाँति जान गया हूँ; **अपि**=तो; **नूनम्**=निश्चय ही; **ब्रह्मणः**=ब्रह्मका; **रूपम्**=स्वरूप; **दभ्रम्**=थोड़ा-सा; **एव**=ही; (तू) **वेत्थ**=जानता है; (क्योंकि) **अस्य**=इस (परब्रह्म परमेश्वर) का; **यत्**=जो (आंशिक) स्वरूप; **त्वम्**=तू है; (और) **अस्य**=इसका; **यत्**=जो (आंशिक) स्वरूप; **देवेषु**=देवताओंमें है; [**तत् अल्पम् एव**=वह सब मिलकर भी अल्प ही है;] **अथ नु**=इसीलिये; **मन्ये**=मैं मानता हूँ कि; **ते विदितम्**=तेरा जाना हुआ; (स्वरूप) **मीमांस्यम् एव**=निस्सन्देह विचारणीय है ॥ १ ॥

व्याख्या—इस मन्त्रमें गुरु अपने शिष्यको सावधान करते हुए कहते हैं कि 'हमारे द्वारा संकेतसे बतलाये हुए ब्रह्मतत्त्वको सुनकर यदि तू ऐसा मानता है कि मैं उस ब्रह्मको भलीभाँति जान गया हूँ तो यह निश्चित है कि तूने ब्रह्मके स्वरूपको बहुत थोड़ा जाना है; क्योंकि उस परब्रह्मका अंशभूत जो जीवात्मा है, उसीको, अथवा समस्त देवताओंमें—यानी मन, बुद्धि, प्राण, इन्द्रिय आदिमें जो ब्रह्मका अंश है, जिससे वे अपना काम करनेमें समर्थ हो रहे हैं, उसको यदि तू ब्रह्म समझता है तो तेरा यह समझना यथार्थ नहीं है। ब्रह्म इतना ही नहीं है। इस जीवात्माको और समस्त विश्व-ब्रह्माण्डमें व्याप्त जो ब्रह्मकी शक्ति है, उस सबको मिलाकर भी देखा जाय तो वह ब्रह्मका एक अंश ही है। अतएव तेरा समझा हुआ यह ब्रह्मतत्त्व तेरे लिये पुनः विचारणीय है, ऐसा मैं मानता हूँ' ॥ १ ॥

सम्बन्ध—गुरुदेवके उपदेशपर गम्भीरतापूर्वक विचार करनेके अनन्तर शिष्य उनके सामने अपना विचार प्रकट करता है—

नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च।
यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥ २ ॥

अहम्=मैं; **सुवेद**=ब्रह्मको भलीभाँति जान गया हूँ; **इति न मन्ये**=यों नहीं मानता; (और) **नो**=न; **इति**=ऐसा (ही मानता हूँ कि); **न वेद**=नहीं जानता; (क्योंकि) **वेद च**=जानता भी हूँ; (किन्तु यह जानना विलक्षण है) **नः**=हम शिष्योंमेंसे; **यः**=जो कोई भी; **तत्**=उस ब्रह्मको; **वेद**=जानता है; **तत्**=(वही) मेरे उक्त वचनके अभिप्रायको; **च**=भी; **वेद**=जानता है; (कि) **वेद**=मैं जानता हूँ; (और) **न वेद**=नहीं जानता; **इति**=ये दोनों ही; **नो**=नहीं हैं ॥ २ ॥

व्याख्या—इस मन्त्रमें शिष्यने अपने गुरुदेवके प्रति संकेतसे अपना अनुभव इस प्रकार प्रकट किया है कि "उस ब्रह्मको मैं भलीभाँति जानता हूँ, यह मैं नहीं मानता और न यह ही मानता हूँ कि मैं उसे नहीं जानता। क्योंकि मैं जानता भी हूँ। तथापि मेरा यह जानना वैसा नहीं है, जैसा कि किसी ज्ञाताका किसी ज्ञेय वस्तुको जानना है। यह उससे सर्वथा विलक्षण और अलौकिक है। इसलिये मैं जो यह कह रहा हूँ कि 'मैं उसे नहीं जानता ऐसा भी नहीं, और जानता हूँ ऐसा भी नहीं; तो भी मैं उसे जानता हूँ।' मेरे इस कथनके रहस्यको हम शिष्योंमेंसे वही ठीक समझ सकता है, जो उस ब्रह्मको जानता है" ॥२॥

सम्बन्ध—अब श्रुति स्वयं उपर्युक्त गुरु-शिष्य-संवादका निष्कर्ष कहती है—

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः।
अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥ ३ ॥

यस्य अमतम्=जिसका यह मानना है कि ब्रह्म जाननेमें नहीं आता; **तस्य**=उसका; **मतम्**=(तो वह) जाना हुआ है; (और) **यस्य**=जिसका; **मतम्**=यह मानना है कि ब्रह्म मेरा जाना हुआ है; **सः**=वह; **न**=नहीं; **वेद**=जानता; (क्योंकि) **विजानताम्**=जाननेका अभिमान रखनेवालोंके लिये; **अविज्ञातम्**=(वह ब्रह्मतत्त्व) बिना जाना हुआ है; (और) **अविजानताम्**=जिनमें ज्ञातापनका अभिमान नहीं है, उनका; **विज्ञातम्**=(वह ब्रह्मतत्त्व) जाना हुआ है अर्थात् उनके लिये वह अपरोक्ष है ॥ ३ ॥

व्याख्या—जो महापुरुष परब्रह्म परमेश्वरका साक्षात् कर लेते हैं, उनमें किञ्चिन्मात्र भी ऐसा अभिमान नहीं रह जाता कि हमने परमेश्वरको जान लिया है। वे परमात्माके अनन्त असीम महिमा-महार्णवमें निमग्न हुए यही समझते हैं कि परमात्मा स्वयं ही अपनेको जानते हैं। दूसरा कोई भी ऐसा नहीं है, जो उनका पार पा सके। भला, असीमकी सीमा ससीम कहाँ पा सकता है? अतएव जो यह मानता है कि मैंने ब्रह्मको जान लिया है, मैं ज्ञानी हूँ, परमेश्वर मेरे ज्ञेय हैं, वह वस्तुतः सर्वथा भ्रममें है। क्योंकि ब्रह्म इस प्रकार ज्ञानका विषय नहीं है। जितने भी ज्ञानके साधन हैं, उनमेंसे एक भी ऐसा नहीं जो ब्रह्मतक पहुँच सके। अतएव इस प्रकारके जाननेवालोंके लिये परमात्मा सदा अज्ञात हैं; जबतक जाननेका अभिमान रहता है, तबतक परमेश्वरका साक्षात्कार नहीं होता। परमेश्वरका साक्षात्कार उन्हीं भाग्यवान् महापुरुषोंको होता है, जिनमें जाननेका अभिमान किञ्चित् भी नहीं रह गया है ॥ ३ ॥

प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते।
आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥ ४ ॥

प्रतिबोधविदितम्=उपर्युक्त प्रतिबोध (संकेत) से उत्पन्न ज्ञान ही; **मतम्**=वास्तविक ज्ञान है; **हि**=क्योंकि इससे; **अमृतत्वम्**=अमृतस्वरूप परमात्माको; **विन्दते**=मनुष्य प्राप्त करता है; **आत्मना**=अन्तर्यामी परमात्मासे; **वीर्यम्**=परमात्माको जाननेकी शक्ति (ज्ञान); **विन्दते**=प्राप्त करता है; (और उस) **विद्यया**=विद्या—ज्ञानसे; **अमृतम्**=अमृतरूप परब्रह्म पुरुषोत्तमको; **विन्दते**=प्राप्त होता है ॥ ४ ॥

व्याख्या—उपर्युक्त वर्णनमें परमात्माके जिस स्वरूपका लक्ष्य कराया गया था, उसको भलीभाँति समझ लेना ही वास्तविक ज्ञान है और इसी ज्ञानसे परमात्माकी प्राप्ति होती है । परमात्माका ज्ञान करानेकी यह जो ज्ञानरूपा शक्ति है, यह मनुष्यको अन्तर्यामी परमात्मासे ही मिलती है । मन्त्रमें 'विद्यासे अमृतरूप परब्रह्मकी प्राप्ति होती है' यह इसीलिये कहा गया है कि जिससे मनुष्यमें परब्रह्म पुरुषोत्तमके यथार्थ स्वरूपको जाननेके लिये रुचि और उत्साहकी वृद्धि हो ॥ ४ ॥

सम्बन्ध—अब उस ब्रह्मतत्त्वको इसी जन्ममें जान लेना अत्यन्त प्रयोजनीय है, यह बतलाकर इस प्रकरणका उपसंहार किया जाता है—

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ।
भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ ५ ॥

चेत्=यदि; **इह**=इस मनुष्यशरीरमें; **अवेदीत्**=(परब्रह्मको) जान लिया; **अथ**=तब तो; **सत्यम्**=बहुत कुशल; **अस्ति**=है; **चेत्**=यदि; **इह**=इस शरीरके रहते-रहते; **न अवेदीत्**=(उसे) नहीं जान पाया (तो); **महती**=महान्; **विनष्टिः**=विनाश है; (यही सोचकर) **धीराः**=बुद्धिमान् पुरुष; **भूतेषु भूतेषु**=प्राणी-प्राणीमें (प्राणिमात्रमें); **विचित्य**=(परब्रह्म पुरुषोत्तमको) समझकर; **अस्मात्**=इस; **लोकात्**=लोकसे; **प्रेत्य**=प्रयाण करके; **अमृताः**=अमर (परमेश्वरको प्राप्त); **भवन्ति**=हो जाते हैं ॥ ५ ॥

व्याख्या—मानव-जन्म अत्यन्त दुर्लभ है । इसे पाकर जो मनुष्य परमात्माकी प्राप्तिके साधनमें तत्परताके साथ नहीं लग जाता, वह बहुत बड़ी भूल करता है । अतएव श्रुति कहती है कि 'जबतक यह दुर्लभ मानवशरीर विद्यमान है, भगवत्कृपासे प्राप्त साधनसामग्री उपलब्ध है, तभीतक शीघ्र-से-शीघ्र परमात्माको जान लिया जाय तो सब प्रकारसे कुशल है—मानव-जन्मकी परम सार्थकता है । यदि यह अवसर हाथसे निकल गया तो फिर महान् विनाश हो जायगा—बार-बार मृत्युरूप संसारके प्रवाहमें बहना पड़ेगा । फिर, रो-रोकर पश्चात्ताप करनेके अतिरिक्त अन्य कुछ भी नहीं रह जायगा । संसारके त्रिविध तापों और विविध शूलोंसे बचनेका यही एक परम साधन है कि जीव मानव-जन्ममें दक्षताके साथ साधनपरायण होकर अपने जीवनको सदाके लिये सार्थक कर ले । मनुष्यजन्मके सिवा जितनी और योनियाँ हैं, सभी केवल कर्मोंका फल भोगनेके लिये ही मिलती हैं । उनमें जीव परमात्माको प्राप्त करनेका कोई साधन नहीं कर सकता । बुद्धिमान् पुरुष इस बातको समझ लेते हैं और इसीसे वे प्रत्येक जातिके प्रत्येक प्राणीमें परमात्माका साक्षात्कार करते हुए सदाके लिये जन्म-मृत्युके चक्रसे छूटकर अमर हो जाते हैं ॥५॥

॥ द्वितीय खण्ड समाप्त ॥ २ ॥

तृतीय खण्ड

सम्बन्ध—प्रथम प्रकरणमें ब्रह्मका स्वरूप-तत्त्व समझानेके लिये उसकी शक्तिका सांकेतिक भाषामें विभिन्न प्रकारसे दिग्दर्शन कराया गया । द्वितीय प्रकरणमें ब्रह्मज्ञानकी विलक्षणता बतलानेके लिये यह कहा गया कि प्रथम प्रकरणके वर्णनसे आपाततः ब्रह्मका जैसा स्वरूप समझमें आता है, वस्तुतः उसका पूर्णस्वरूप वही नहीं है । वह तो उसकी महिमाका अंशमात्र है । जीवात्मा, मन, प्राण, इन्द्रियादि तथा उनके देवता—सभी उसीसे अनुप्राणित, प्रेरित और शक्तिमान् होकर कार्यक्षम होते हैं । अब इस तीसरे प्रकरणमें दृष्टान्तके द्वारा यह समझाया जाता है कि विश्वमें जो कोई भी प्राणी या पदार्थ शक्तिमान्, सुन्दर और प्रिय-प्रतीत होते हैं, उनके जीवनमें जो सफलता दीखती है, वह सभी उस परब्रह्म परमेश्वरके एक अंशकी ही महिमा है (गीता १० । ४१) । इनपर यदि कोई अभिमान करता है तो वह बहुत बड़ी भूल करता है—

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त त ऐक्षन्तास्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति ॥ १ ॥

ब्रह्म=परब्रह्म परमेश्वरने; **ह**=ही; **देवेभ्यः**=देवताओंके लिये (उनको निमित्त बनाकर); **विजिग्ये**=(असुरोंपर) विजय प्राप्त की; **ह**=किन्तु; **तस्य**=उस; **ब्रह्मणः**=परब्रह्म पुरुषोत्तमकी; **विजये**=विजयमें; **देवाः**=इन्द्रादि देवताओंने; **अमहीयन्त**=अपनेमें महत्त्वका अभिमान कर लिया; **ते**=वे; **इति**=ऐसा; **ऐक्षन्त**=समझने लगे (कि); **अयम्**=यह; **अस्माकम् एव**=हमारी ही; **विजयः**=विजय है; (और) **अयम्**=यह; **अस्माकम् एव**=हमारी ही; **महिमा**=महिमा है ॥ १ ॥

व्याख्या—परब्रह्म पुरुषोत्तमने देवोंपर कृपा करके उन्हें शक्ति प्रदान की, जिससे उन्होंने असुरोंपर विजय प्राप्त कर ली। यह विजय वस्तुतः भगवान्‌की ही थी, देवता तो केवल निमित्तमात्र थे; परंतु इस ओर देवताओंका ध्यान नहीं गया और वे भगवान्‌की कृपाकी ओर लक्ष्य न करके भगवान्‌की महिमाको अपनी महिमा समझ बैठे और अभिमानवश यह मानने लगे कि हम बड़े भारी शक्तिशाली हैं एवं हमने अपने ही बल-पौरुषसे असुरोंको पराजित किया है ॥ १ ॥

तद्धैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न व्यजानत किमिदं यक्षमिति ॥ २ ॥

ह तत्=प्रसिद्ध है कि उस परब्रह्मने; **एषाम्**=इन देवताओंके; (अभिमानको) **विजज्ञौ**=जान लिया (और कृपा-पूर्वक उनका अभिमान नष्ट करनेके लिये वह); **तेभ्यः**=उनके सामने; **ह**=ही; **प्रादुर्बभूव**=साकाररूपमें प्रकट हो गया; **तत्**=उसको (यक्षरूपमें प्रकट हुआ देखकर भी); **इदम्**=यह; **यक्षम्**=दिव्य यक्ष; **किम् इति**=कौन है, इस बातको; **न व्यजानत**=(देवताओंने) नहीं जाना ॥ २ ॥

व्याख्या—देवताओंके मिथ्याभिमानको करुणावरुणालय भगवान् समझ गये। भक्त-कल्याणकारी भगवान्‌ने सोचा कि यह अभिमान बना रहा तो इनका पतन हो जायगा। भक्त-सुहृद् भगवान् भक्तोंका पतन कैसे सह सकते थे। अतः देवताओं-पर कृपा करके उनका दर्प चूर्ण करनेके लिये वे उनके सामने दिव्य साकार यक्षरूपमें प्रकट हो गये। देवता आश्चर्यचकित होकर उस अत्यन्त अद्‌भुत विशाल रूपको देखने और विचार करने लगे कि यह दिव्य यक्ष कौन है; पर वे उसको पहचान नहीं सके ॥ २ ॥

तेऽग्निमब्रुवञ्जातवेद एतद्विजानीहि किमिदं यक्षमिति तथेति ॥ ३ ॥

ते=उन इन्द्रादि देवताओंने; **अग्निम्**=अग्निदेवसे; **इति**=इस प्रकार; **अब्रुवन्**=कहा; **जातवेदः**=हे जातवेदा; (आप जाकर) **एतत्**=इस बातको; **विजानीहि**=जानिये—इसका भलीभाँति पता लगाइये (कि); **इदम् यक्षम्**=यह दिव्य यक्ष; **किम् इति**=कौन है; (अग्निने कहा) **तथा इति**=बहुत अच्छा ॥ ३ ॥

व्याख्या—देवता उस अति विचित्र महाकाय दिव्य यक्षको देखकर मन-ही-मन सहम-से गये और उसका परिचय जाननेके लिये व्यग्र हो उठे। अग्निदेवता परम तेजस्वी हैं, वेदार्थके ज्ञाता हैं, समस्त जातपदार्थोंका पता रखते हैं और सर्वज्ञ-से हैं। इसीसे उनका गौरवयुक्त नाम 'जातवेदा' है। देवताओंने इस कार्यके लिये अग्निको ही उपयुक्त समझा और उन्होंने कहा—'हे जातवेदा! आप जाकर इस यक्षका पूरा पता लगाइये कि यह कौन है।' अग्निदेवताको अपनी बुद्धि-शक्तिका गर्व था। अतः उन्होंने कहा—'अच्छी बात है, अभी पता लगाता हूँ' ॥ ३ ॥

तदभ्यद्रवत् तमभ्यवदत् कोऽसीत्यग्निर्वा अहमसीत्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमसीति ॥ ४ ॥

तत्=उसके समीप; (अग्निदेव) **अभ्यद्रवत्**=दौड़कर गया; **तम्**=उस अग्निदेवसे; **अभ्यवदत्**=(उस दिव्य यक्षने) पूछा; **कः असि इति**=(कि तुम) कौन हो; **अब्रवीत्**=(अग्निने) यह कहा (कि); **अहम्**=मैं; **वै अग्निः**=प्रसिद्ध अग्निदेव; **अस्मि इति**=हूँ; (और यह कि) **अहम् वै**=मैं ही; **जातवेदाः**=जातवेदाके नामसे; **अस्मि इति**=प्रसिद्ध हूँ ॥ ४ ॥

व्याख्या—अग्निदेवताने सोचा, इसमें कौन बड़ी बात है; और इसलिये वे तुरंत यक्षके समीप जा पहुँचे। उन्हें अपने समीप खड़ा देखकर यक्षने पूछा—आप कौन हैं? अग्निने सोचा—मेरे तेजःपुञ्ज स्वरूपको सभी पहचानते हैं, इसने कैसे नहीं जाना; अतः उन्होंने तमककर उत्तर दिया—'मैं प्रसिद्ध अग्नि हूँ, मेरा ही गौरवमय और रहस्यपूर्ण नाम जातवेदा है' ॥४॥

सम्बन्ध—तब यक्षरूपी ब्रह्मने अग्निसे पूछा—

तस्मिꣳस्त्वयि किं वीर्यमिति । अपीदꣳ सर्वं दहेयम्, यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ५ ॥

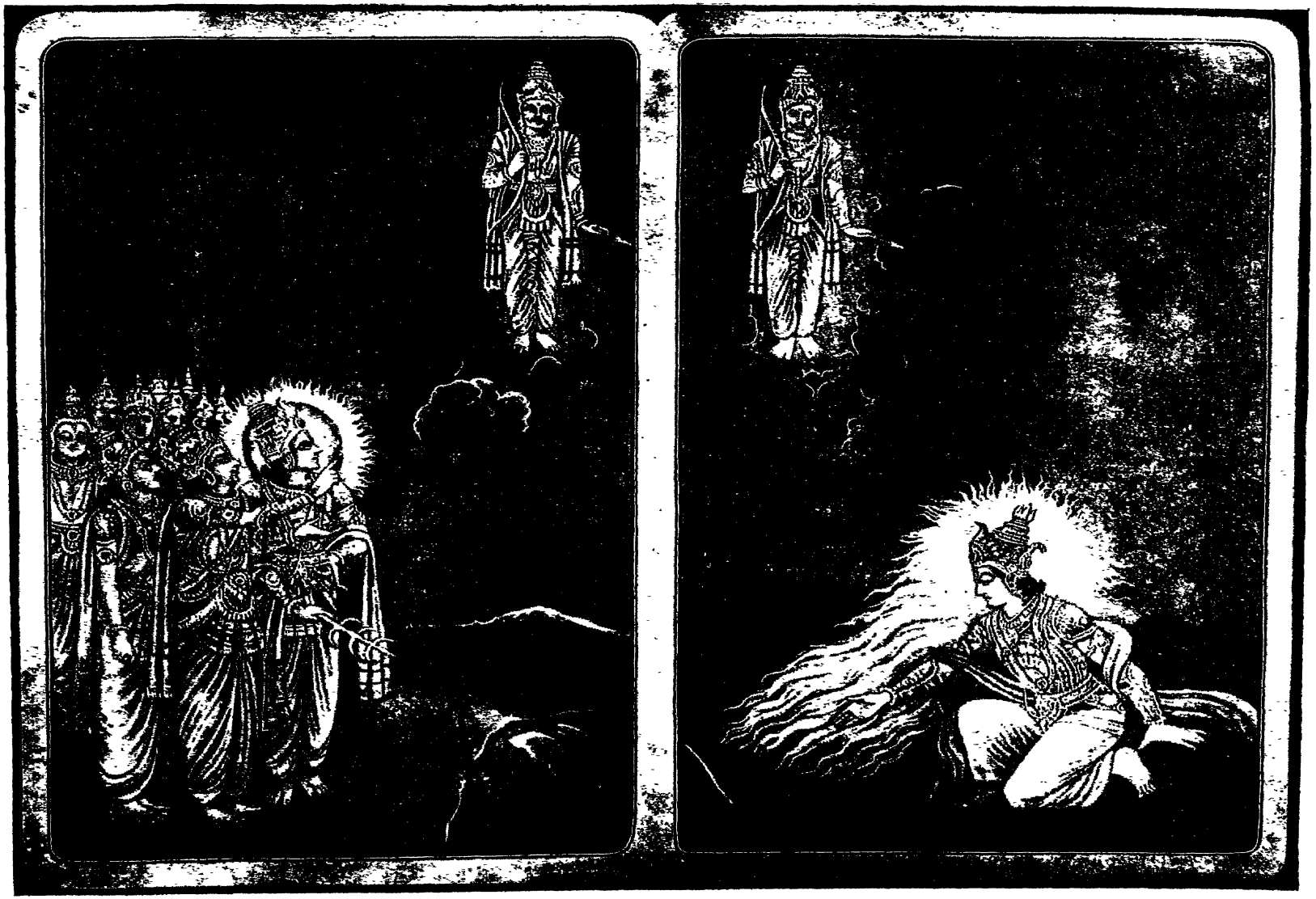

देवताओंके सामने यक्षका प्राकट्य

अग्निकी असमर्थता

तस्मिन् त्वयि=उक्त नामोंवाले **तुझ** अग्निमें; **किं वीर्यम्**=क्या सामर्थ्य है; **इति**=यह बता; (तब अग्निने यह उत्तर दिया कि) **अपि**=यदि (मैं चाहूँ तो); **पृथिव्याम्**=पृथ्वीमें; **यत् इदम्**=यह जो **कुछ** भी है; **इदम् सर्वम्**=इस सबको; **दहेयम् इति**=जलाकर भस्म कर दूँ ॥ ५ ॥

व्याख्या—अग्निकी गर्वोक्ति सुनकर ब्रह्मने अनजानकी भाँति कहा—'अच्छा ! आप अग्निदेवता हैं और जातवेदा—सबका ज्ञान रखनेवाले भी आप ही हैं ? बड़ी अच्छी बात है; पर यह तो बताइये कि आपमें क्या शक्ति है, आप क्या कर सकते हैं ।' इसपर अग्निने पुनः सगर्व उत्तर दिया—'मैं क्या कर सकता हूँ, इसे आप जानना चाहते हैं ? अरे, मैं चाहूँ तो इस सारे भूमण्डलमें जो कुछ भी देखनेमें आ रहा है, सबको जलाकर अभी राखका ढेर कर दूँ' ॥ ५ ॥

तस्मै तृणं निदधावेतद्दहेति । तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाक दग्धुं स तत एव निववृते, नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ ६ ॥

(तब उस दिव्य यक्षने); **तस्मै**=उस अग्निदेवके सामने; **तृणम्**=एक तिनका; **निदधौ**=रख दिया; (और यह कहा कि) **एतत्**=इस तिनकेको; **दह इति**=जला दो; **सः**=वह (अग्नि); **सर्वजवेन**=पूर्ण शक्ति लगाकर; **तत् उपप्रेयाय**=उस तिनकेपर टूट पड़ा (परंतु); **तत्**=उसको; **दग्धुम्**=जलानेमें; **न एव शशाक**=किसी प्रकार समर्थ नहीं हुआ; **ततः**=(तब लज्जित होकर) वहाँसे; **निववृते**=लौट गया (और देवताओंसे बोला); **एतत्**=यह; **विज्ञातुम्**=जाननेमें; **न अशकम्**=मैं समर्थ नहीं हो सका (कि वस्तुतः); **एतत्**=यह; **यक्षम्**=दिव्य यक्ष; **यत् इति**=कौन है ॥ ६ ॥

व्याख्या—अग्निदेवताकी पुनः गर्वोक्ति सुनकर सबको सत्ता-शक्ति देनेवाले यक्षरूपी परब्रह्म परमेश्वरने उनके आगे एक सूखा तिनका डालकर कहा—'आप तो सभीको जला सकते हैं, तनिक-सा बल लगाकर इस सूखे तृणको जला दीजिये ।' अग्निदेवताने मानो इसको अपना अपमान समझा और वे सहज ही उस तृणके पास पहुँचे । जलाना चाहा; जब नहीं जला तो उन्होंने उसे जलानेके लिये अपनी पूरी शक्ति लगा दी । पर उसको तनिक-सी आँच भी नहीं लगी । आँच लगती कैसे । अग्निमें जो अग्नित्व है—दाहिका शक्ति है, वह तो शक्तिके मूल भंडार परमात्मासे ही मिली हुई है । वे यदि उस शक्ति-स्रोतको रोक दें तो फिर शक्ति कहाँसे आयेगी । अग्निदेव इस बातको न समझकर ही डींग हाँक रहे थे । पर जब ब्रह्मने अपनी शक्तिको रोक लिया, सूखा तिनका नहीं जल सका, तब तो उनका सिर लज्जासे झुक गया और वे हतप्रतिज्ञ और हतप्रभ होकर चुपचाप देवताओंके पास लौट आये और बोले कि 'मैं तो भलीभाँति नहीं जान सका कि यह यक्ष कौन है' ॥ ६ ॥

अथ वायुमब्रुवन् वायवेतद् विजानीहि किमेतद् यक्षमिति तथेति ॥ ७ ॥

अथ=तब; **वायुम्**=वायुदेवतासे; **अब्रुवन्**=(देवताओंने) कहा; **वायो**=हे वायुदेव ! (जाकर); **एतत्**=इस बातको; **विजानीहि**=आप जानिये—इसका भलीभाँति पता लगाइये (कि); **एतत्**=यह; **यक्षम्**=दिव्य यक्ष; **किम् इति**=कौन है; (वायुने कहा) **तथा इति**=बहुत अच्छा ! ॥ ७ ॥

व्याख्या—जब अग्निदेव असफल होकर लौट आये, तब देवताओंने इस कार्यके लिये अप्रतिमशक्ति वायुदेवको चुना और उनसे कहा कि 'वायुदेव ! आप जाकर इस यक्षका पूरा पता लगाइये कि यह कौन है ।' वायुदेवको भी अपनी बुद्धि-शक्तिका गर्व था; अतः उन्होंने भी कहा—'अच्छी बात है, अभी पता लगाता हूँ' ॥ ७ ॥

तदभ्यद्रवत् तमभ्यवदत् कोऽसीति । वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अहमस्मीति ॥ ८ ॥

तत्=उसके समीप; **अभ्यद्रवत्**=(वायुदेवता) दौड़कर गया; **तम्**=उससे (भी); **अभ्यवदत्**=(उस दिव्य यक्षने) पूछा; **कः असि इति**=(कि तुम) कौन हो; **अब्रवीत्**=(तब वायुने) यह कहा (कि); **अहम्**=मैं; **वै वायुः**=प्रसिद्ध वायुदेव; **अस्मि इति**=हूँ; (और यह कि) **अहम् वै**=मैं ही; **मातरिश्वा**=मातरिश्वाके नामसे; **अस्मि इति**=प्रसिद्ध हूँ ॥ ८ ॥

व्याख्या—वायुदेवताने सोचा, 'अग्नि कहीं भूल कर गये होंगे; नहीं तो यक्षका परिचय जानना कौन बड़ी बात थी । अस्तु, इस सफलताका श्रेय मुझको ही मिलेगा ।' यह सोचकर वे तुरंत यक्षके समीप जा पहुँचे । उन्हें अपने समीप

खड़ा देखकर यक्षने पूछा—'आप कौन हैं?' वायुने भी अपने गुण-गौरवके गर्वसे तमककर उत्तर दिया 'मैं प्रसिद्ध वायु हूँ, मेरा ही गौरवमय और रहस्यपूर्ण नाम मातरिश्वा है' ॥ ८ ॥

सम्बन्ध—यक्षरूपी ब्रह्मने वायुसे पूछा—

तस्मिꣳस्त्वयि किं वीर्यमिति ? अपीदꣳ सर्वमाददीयम्, यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ९ ॥

तस्मिन् त्वयि=उक्त नामोंवाले तुझ वायुमें; **किं वीर्यम्**=क्या सामर्थ्य है; **इति**=यह बता; (तब वायुने यह उत्तर दिया कि) **अपि**=यदि (मैं चाहूँ तो); **पृथिव्याम्**=पृथ्वीमें; **यत् इदम्**=यह जो कुछ भी है; **इदम् सर्वम्**=इस सबको; **आददीयम् इति**=उठा लूँ—आकाशमें उड़ा दूँ ॥ ९ ॥

व्याख्या—वायुकी भी वैसी ही गर्वोक्ति सुनकर ब्रह्मने इनसे भी वैसे ही अनजानकी भाँति कहा—'अच्छा ! आप वायुदेवता हैं और मातरिश्वा—अन्तरिक्षमें बिना ही आधारके विचरण करनेवाले भी आप ही हैं ? बड़ी अच्छी बात है ! पर यह तो बताइये कि आपमें क्या शक्ति है—आप क्या कर सकते हैं ?' इसपर वायुने भी अग्निकी भाँति ही पुनः सगर्व उत्तर दिया कि 'मैं चाहूँ तो इस सारे भूमण्डलमें जो कुछ भी देखनेमें आ रहा है, सबको बिना आधारके उठा लूँ—उड़ा दूँ' ॥ ९ ॥

तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति । तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाकादातुं स तत एव निववृते, नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद् यक्षमिति ॥ १० ॥

तस्मै=(तब उस दिव्य यक्षने) उस वायुदेवके सामने; **तृणम्**=एक तिनका; **निदधौ**=रख दिया; (और यह कहा कि) **एतत्**=इस तिनकेको; **आदत्स्व इति**=उठा लो—उड़ा दो; **सः**=वह (वायु); **सर्वजवेन**=पूर्ण शक्ति लगाकर; **तत् उपप्रेयाय**=उस तिनकेपर झपटा (परंतु); **तत्**=उसको; **आदातुम्**=उड़ानेमें; **न एव शशाक**=किसी प्रकार भी समर्थ नहीं हुआ; **ततः**=(तब लज्जित होकर) वहाँसे; **निववृते**=लौट गया (और देवताओंसे बोला); **एतत्**=यह; **विज्ञातुम्**=जाननेमें; **न अशकम्**=मैं समर्थ नहीं हो सका (कि वस्तुतः); **एतत्**=यह; **यक्षम्**=दिव्य यक्ष; **यत् इति**=कौन है ॥ १० ॥

व्याख्या—वायुदेवताकी भी पुनः वैसी ही गर्वोक्ति सुनकर सबको सत्ता-शक्ति देनेवाले परब्रह्म परमेश्वरने उनके आगे भी एक सूखा तिनका डालकर कहा—'आप तो सभीको उड़ा सकते हैं, तनिक-सा बल लगाकर इस सूखे तृणको उड़ा दीजिये ।' वायुदेवताने भी मानो इसको अपना अपमान समझा और वे सहज ही उस तृणके पास पहुँचे, उसे उड़ाना चाहा; जब नहीं उड़ा तो उन्होंने अपनी पूरी शक्ति लगा दी । परंतु शक्तिमान् परमात्माके द्वारा शक्ति रोक लिये जानेके कारण वे उसे तनिक-सा हिला भी नहीं सके और अग्निकी ही भाँति हतप्रतिज्ञ और हतप्रभ होकर लज्जासे सिर झुकाये वहाँसे लौट आये एवं देवताओंसे बोले कि 'मैं तो भलीभाँति नहीं जान सका कि यह यक्ष कौन है ।' ॥ १० ॥

अथेन्द्रमब्रुवन् मघवन्नेतद् विजानीहि किमेतद् यक्षमिति । तथेति । तदभ्यद्रवत् । तस्मात् तिरोदधे ॥ ११ ॥

अथ=तदनन्तर; **इन्द्रम्**=इन्द्रसे; **अब्रुवन्**=(देवताओंने) यह कहा; **मघवन्**=हे इन्द्रदेव; **एतत्**=इस बातको; **विजानीहि**=आप जानिये—भलीभाँति पता लगाइये (कि); **एतत्**=यह; **यक्षम्**=दिव्य यक्ष; **किम् इति**=कौन है; (तब इन्द्रने यह कहा) **तथा इति**=बहुत अच्छा; **तत् अभ्यद्रवत्**=(और वे) उस यक्षकी ओर दौड़कर गये (परंतु वह दिव्य यक्ष); **तस्मात्**=उनके सामनेसे; **तिरोदधे**=अन्तर्धान हो गया ॥ ११ ॥

व्याख्या—जब अग्नि और वायु-सरीखे अप्रतिम शक्ति और बुद्धिसम्पन्न देवता असफल होकर लौट आये और उन्होंने कोई कारण भी नहीं बताया, तब देवताओंने विचार करके स्वयं देवराज इन्द्रको इस कार्यके लिये चुना और उन्होंने कहा—'हे महान् बलशाली देवराज ! अब आप ही जाकर पूरा पता लगाइये कि यह यक्ष कौन है । आपके सिवा अन्य किसीसे इस काममें सफल होनेकी सम्भावना नहीं है ।' इन्द्र 'बहुत अच्छा' कहकर तुरंत यक्षके पास गये, पर उनके वहाँ पहुँचते ही वह उनके सामनेसे अन्तर्धान हो गया । इन्द्रमें इन देवताओंसे अधिक अभिमान था; इसलिये ब्रह्मने उनको

भगवती उमा और इन्द्र

वार्तालापका तो अवसर नहीं दिया । परन्तु इस एक दोषके अतिरिक्त अन्य सब प्रकारसे इन्द्र अधिकारी थे, अतः उन्हें ब्रह्मतत्त्वका ज्ञान कराना आवश्यक समझकर इसीकी व्यवस्थाके लिये वे स्वयं अन्तर्धान हो गये ॥ ११ ॥

स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीं ताꣳहोवाच किमेतद् यक्षमिति ॥१२॥

सः=वे इन्द्र; **तस्मिन् एव**=उसी; **आकाशे**=आकाशप्रदेशमें (यक्षके स्थानपर ही); **बहुशोभमानाम्**= अतिशय सुन्दरी; **स्त्रियम्**=देवी; **हैमवतीम्**=हिमाचलकुमारी; **उमाम्**=उमाके पास; **आजगाम**=आ पहुँचे (और); **ताम्**= उनसे; **ह उवाच**=(सादर) यह बोले (देवि !); **एतत्**=यह; **यक्षम्**=दिव्य यक्ष; **किम् इति**=कौन था ॥ १२ ॥

व्याख्या—यक्षके अन्तर्धान हो जानेपर इन्द्र वहीं खड़े रहे, अग्नि-वायुकी भाँति वहाँसे लौटे नहीं । इतनेमें ही उन्होंने देखा कि जहाँ दिव्य यक्ष था, ठीक उसी जगह अत्यन्त शोभामयी हिमाचलकुमारी उमादेवी प्रकट हो गयी हैं । उन्हें देखकर इन्द्र उनके पास चले गये । इन्द्रपर कृपा करके करुणामय परब्रह्म पुरुषोत्तमने ही उमारूपा साक्षात् ब्रह्मविद्याको प्रकट किया था । इन्द्रने भक्तिपूर्वक उनसे कहा—'भगवती ! आप सर्वज्ञशिरोमणि ईश्वर श्रीशङ्करकी स्वरूपा-शक्ति हैं । अतः आपको अवश्य ही सब बातोंका पता है । कृपापूर्वक मुझे बतलाइये कि यह दिव्य यक्ष, जो दर्शन देकर तुरंत ही छिप गया, वस्तुतः कौन है और किस हेतुसे यहाँ प्रकट हुआ था' ॥ १२ ॥

॥ तृतीय खण्ड समाप्त ॥ ३ ॥

चतुर्थ खण्ड

सा ब्रह्मेति होवाच । ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वमिति, ततो हैव विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥१॥

सा=उस (भगवती उमा देवी) ने; **ह उवाच**=स्पष्ट उत्तर दिया कि; **ब्रह्म इति**=(वे तो) परब्रह्म परमात्मा हैं; **ब्रह्मणः वै**=उन परमात्माकी ही; **एतद्विजये**=इस विजयमें; **महीयध्वम् इति**=तुम अपनी महिमा मानने लगे थे; **ततः एव**= उमाके इस कथनसे ही; **ह**=निश्चयपूर्वक; **विदाञ्चकार**=(इन्द्रने) समझ लिया (कि); **ब्रह्म इति**=(यह) ब्रह्म है ॥ १ ॥

व्याख्या—देवराज इन्द्रके पूछनेपर भगवती उमादेवीने इन्द्रसे कहा कि तुम जिन दिव्य यक्षको देख रहे थे और जो इस समय अन्तर्धान हो गये हैं, वे साक्षात् परब्रह्म परमेश्वर हैं । तुमलोगोंने जो असुरोंपर विजय प्राप्त की है, यह उन ब्रह्मकी शक्तिसे ही की है; अतएव वस्तुतः यह उन परब्रह्मकी ही विजय है । तुम तो इसमें निमित्तमात्र थे । परंतु तुमलोगोंने ब्रह्मकी इस विजयको अपनी विजय मान लिया और उनकी महिमाको अपनी महिमा समझने लगे । यह तुम्हारा मिथ्याभिमान था और जिन परम कारुणिक परमात्माने तुमलोगोंपर कृपा करके असुरोंपर तुम्हें विजय प्रदान करायी, उन्हीं परमात्माने तुम्हारे मिथ्याभिमानका नाश करके तुम्हारा कल्याण करनेके लिये यक्षके रूपमें प्रकट होकर अग्नि और वायुका गर्व चूर्ण किया एवं तुम्हें वास्तविक ज्ञान देनेके लिये मुझे प्रेरित किया। अतएव तुम अपनी स्वतन्त्र शक्तिके सारे अभिमानका त्याग करके, जिन ब्रह्मकी महिमासे महिमान्वित और शक्तिमान् बने हो, उन्हींकी महिमा समझो । स्वप्नमें भी यह भावना मत करो कि ब्रह्मकी शक्तिके बिना अपनी स्वतन्त्र शक्तिसे कोई भी कुछ कर सकता है । उमाके इस उत्तरसे देवताओंमें सबसे पहले इन्द्रको यह निश्चय हुआ कि यक्षके रूपमें स्वयं ब्रह्म ही उन लोगोंके सामने प्रकट हुए थे ॥ १ ॥

तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान् देवान् यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पृशुस्ते ह्येनत् प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ २ ॥

तस्मात् वै=इसीलिये; **एते देवाः**=ये तीनों देवता; **यत्**=जो कि; **अग्निः**=अग्नि; **वायुः**=वायु (और); **इन्द्रः**=इन्द्रके नामसे प्रसिद्ध हैं; **अन्यान्**=दूसरे (चन्द्रमा आदि); **देवान्**=देवोंकी अपेक्षा; **अतितराम् इव**=मानो अतिशय श्रेष्ठ हैं; **हि**=क्योंकि; **ते**=उन्होंने ही; **एनत् नेदिष्ठम्**=इन अत्यन्त प्रिय और समीपस्थ परमेश्वरको; **पस्पृशुः**= (दर्शनद्वारा) स्पर्श किया है; **ते हि**=(और) उन्होंने ही; **एनत्**=इनको; **प्रथमः**=सबसे पहले; **विदाञ्चकार**=जाना है (कि); **ब्रह्म इति**=ये साक्षात् परब्रह्म परमेश्वर हैं ॥ २ ॥

व्याख्या—समस्त देवताओंमें अग्नि, वायु और इन्द्रको ही परम श्रेष्ठ मानना चाहिये; क्योंकि उन्हीं तीनोंने ब्रह्मका संस्पर्श प्राप्त किया है। परब्रह्म परमात्माके दर्शनका, उनका परिचय प्राप्त करनेके प्रयत्नमें प्रवृत्त होनेका और उनके साथ वार्तालापका परम सौभाग्य उन्हींको प्राप्त हुआ और उन्होंने ही सबसे पहले इस सत्यको समझा कि हमलोगोंने जिनका दर्शन प्राप्त किया है, जिनसे वार्तालाप किया है और जिनकी शक्तिसे असुरोंपर विजय प्राप्त की है, वे ही साक्षात् पूर्णब्रह्म परमात्मा हैं।

सारांश यह कि जिन सौभाग्यशाली महापुरुषको किसी भी कारणसे भगवान्‌के दिव्य संस्पर्शका सौभाग्य प्राप्त हो गया है, जो उनके दर्शन, स्पर्श और उनके साथ सदालाप करनेका सुअवसर पा चुके हैं, उनकी महिमा इस मन्त्रमें इन्द्रादि देवताओंका उदाहरण देकर की गयी है ॥ २ ॥

सम्बन्ध—अब यह कहते हैं कि इन तीनों देवताओंमें भी अग्नि और वायुकी अपेक्षा देवराज इन्द्र श्रेष्ठ हैं—

तस्माद् वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान् देवान् स ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्श, स ह्येनत् प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ ३ ॥

तस्मात् वै=इसीलिये; **इन्द्रः**=इन्द्र; **अन्यान् देवान्**=दूसरे देवताओंकी अपेक्षा; **अतितराम् इव**=मानो अतिशय श्रेष्ठ है; **हि**=क्योंकि; **सः**=उसने; **एनत् नेदिष्ठम्**=इन अत्यन्त प्रिय और समीपस्थ परमेश्वरको; **पस्पर्श**=(उमादेवीसे सुनकर सबसे पहले) मनके द्वारा स्पर्श किया; **स हि**=(और) उसीने; **एनत्**=इनको; **प्रथमः**=अन्यान्य देवताओंसे पहले; **विदाञ्चकार**=भलीभाँति जाना है (कि); **ब्रह्म इति**=ये साक्षात् परब्रह्म पुरुषोत्तम हैं ॥ ३ ॥

व्याख्या—अग्नि तथा वायुने दिव्य यक्षके रूपमें ब्रह्मका दर्शन और उसके साथ वार्तालापका सौभाग्य तो प्राप्त किया था; परंतु उन्हें उसके स्वरूपका ज्ञान नहीं हुआ था। भगवती उमाके द्वारा सबसे पहले देवराज इन्द्रको सर्वशक्तिमान् परब्रह्म पुरुषोत्तमके तत्त्वका ज्ञान हुआ। तदनन्तर इन्द्रके बतलानेपर अग्नि और वायुको उनके स्वरूपका पता लगा और उसके बाद इनके द्वारा अन्य सब देवताओंने यह जाना कि हमें जो दिव्य यक्ष दिखलायी दे रहे थे, वे साक्षात् परब्रह्म पुरुषोत्तम ही हैं। इस प्रकार अन्यान्य देवताओंने केवल सुनकर जाना; परंतु उन्हें परमब्रह्म पुरुषोत्तमके साथ न तो वार्तालाप करनेका सौभाग्य मिला और न उनके तत्त्वको समझनेका ही। अतएव उन सब देवताओंसे तो अग्नि, वायु और इन्द्र श्रेष्ठ हैं; क्योंकि इन तीनोंको ब्रह्मका दर्शन और तत्त्वज्ञानकी प्राप्ति हुई। परंतु इन्द्रने सबसे पहले उनके तत्त्वको समझा, इसलिये इन्द्र सबसे श्रेष्ठ माने गये ॥ ३ ॥

सम्बन्ध—अब उपर्युक्त ब्रह्मतत्त्वको आधिदैविक दृष्टान्तके द्वारा सङ्केतसे समझाते हैं—

तस्यैष आदेशो यदेतद् विद्युतो व्यद्युतदा इतीन्न्यमीमिषदा इत्यधिदैवतम् ॥ ४ ॥

तस्य=उस ब्रह्मका; **एषः**=यह; **आदेशः**=साङ्केतिक उपदेश है; **यत्**=जो कि; **एतत्**=यह; **विद्युतः**=बिजलीका; **व्यद्युतत् आ**=चमकना-सा है; **इति**=इस प्रकार (क्षणस्थायी है); **इत्**=तथा जो; **न्यमीमिषत् आ**=नेत्रोंका झपकना-सा है; **इति**=इस प्रकार; **अधिदैवतम्**=यह आधिदैविक उपदेश है ॥ ४ ॥

व्याख्या—जब साधकके हृदयमें ब्रह्मको साक्षात् करनेकी तीव्र अभिलाषा जाग उठती है, तब भगवान् उसकी उत्कण्ठाको और भी तीव्रतम तथा उत्कट बनानेके लिये बिजलीके चमकने और आँखोंके झपकनेकी भाँति अपने स्वरूपकी क्षणिक झाँकी दिखलाकर छिप जाया करते हैं। पूर्वोक्त आख्यायिकामें इसी प्रकार इन्द्रके सामनेसे दिव्य यक्षके अन्तर्धान हो जानेकी बात आयी है। देवर्षि नारदको भी उनके पूर्वजन्ममें क्षणभरके लिये अपनी दिव्य झाँकी दिखलाकर भगवान् अन्तर्धान हो गये थे। यह कथा श्रीमद्भागवत (स्कं० १। ६। १९-२०)में आती है। जब साधकके नेत्रोंके सामने या उसके हृदय-देशमें पहले-पहल भगवान्‌के साकार या निराकार स्वरूपका दर्शन या अनुभव होता है, तब वह आनन्दाश्चर्यसे चकित-सा हो जाता है। इससे उसके हृदयमें अपने आराध्यदेवको नित्य-निरन्तर देखते रहने या अनुभव करते रहनेकी अनिवार्य और परम उत्कट अभिलाषा उत्पन्न हो जाती है। फिर उसे क्षणभरके लिये भी इष्ट-साक्षात्कारके बिना शान्ति नहीं मिलती। यही बात इस मन्त्रमें आधिदैविक उदाहरणसे समझायी गयी है—ऐसा प्रतीत होता है। वस्तुतः यहाँ बड़ी ही

गोपनीय रीतिसे ऐसे शब्दोंमें ब्रह्मतत्त्वका संकेत किया गया है कि जिसे कोई अनुभवी संत-महात्मा ही बतला सकते हैं। शब्दोंका अर्थ तो अपनी-अपनी भावनाके अनुसार विभिन्न प्रकारसे लगाया जा सकता है ॥ ४ ॥

सम्बन्ध—अब इसी बातको आध्यात्मिक भावसे समझाते हैं—

अथाध्यात्मं यदेतद्गच्छतीव च मनोऽनेन चैतदुपस्मरत्यभीक्ष्णꣳ सङ्कल्पः ॥ ५ ॥

अथ=अब; **अध्यात्मम्**=आध्यात्मिक (उदाहरण दिया जाता है); **यत्**=जो कि; **मनः**=(हमारा) मन; **एतत्**=इस (ब्रह्म) के समीप; **गच्छति इव**=जाता हुआ-सा प्रतीत होता है; **च**=तथा; **एतत्**=इस ब्रह्मको; **अभीक्ष्णम्**=निरन्तर; **उपस्मरति**=अतिशय प्रेमपूर्वक स्मरण करता है; **अनेन**=इस मनके द्वारा (ही); **संकल्पः च**=संकल्प अर्थात् उस ब्रह्मके साक्षात्कारकी उत्कट अभिलाषा भी (होती है) ॥ ५ ॥

व्याख्या—जब साधकको अपना मन आराध्यदेव श्रीभगवान्‌के समीपतक पहुँचता हुआ-सा दीखता है, वह अपने मनसे भगवान्‌के निर्गुण या सगुण—जिस स्वरूपका भी चिन्तन करता है, उसकी जब प्रत्यक्ष अनुभूति-सी होती है, तब स्वाभाविक ही उसका अपने उस इष्टमें अत्यन्त प्रेम हो जाता है। फिर वह क्षणभरके लिये भी अपने इष्टदेवकी विस्मृतिको सहन नहीं कर सकता। उस समय वह अतिशय व्याकुल हो जाता है ('तद्विस्मरणे परमव्याकुलता'—नारदभक्तिसूत्र १९)। वह नित्य-निरन्तर प्रेमपूर्वक उसका स्मरण करता रहता है और उसके मनमें अपने इष्टको प्राप्त करनेकी अनिवार्य और परम उत्कट अभिलाषा उत्पन्न हो जाती है। पिछले मन्त्रमें जो बात आधिदैविक दृष्टिसे कही गयी थी, वही इसमें आध्यात्मिक दृष्टिसे कही गयी है ॥ ५ ॥

सम्बन्ध—अब उस ब्रह्मकी उपासनाका प्रकार और उसका फल बतलाते हैं—

तद्ध तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यं स य एतदेवं वेदाभि हैनꣳ सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ॥६॥

तत्=वह परब्रह्म परमात्मा; **तद्वनम्**=(प्राणिमात्रका प्रापणीय होनेके कारण) 'तद्वन'; **नाम ह**=नामसे प्रसिद्ध है; (अतः) **तद्वनम्**=वह आनन्दघन परमात्मा प्राणिमात्रकी अभिलाषाका विषय और सबका परम प्रिय है; **इति**=इस भावसे; **उपासितव्यम्**=उसकी उपासना करनी चाहिये; **सः यः**=वह जो भी साधक; **एतत्**=उस ब्रह्मको; **एवम्**=इस प्रकार (उपासनाके द्वारा); **वेद**=जान लेता है; **एनम् ह**=उसको निस्सन्देह; **सर्वाणि**=सम्पूर्ण; **भूतानि**=प्राणी; **अभि**=सब ओरसे; **संवाञ्छन्ति**=हृदयसे चाहते हैं अर्थात् वह प्राणिमात्रका प्रिय हो जाता है ॥ ६ ॥

व्याख्या—वह आनन्दस्वरूप परब्रह्म परमेश्वर सभीका अत्यन्त प्रिय है। सभी प्राणी किसी-न-किसी प्रकारसे उसी-को चाहते हैं, परंतु पहचानते नहीं; इसीलिये वे सुखके रूपमें उसे खोजते हुए दुःखरूप विषयोंमें भटकते रहते हैं, उसे पा नहीं सकते। इस रहस्यको समझकर साधकको चाहिये कि उस परब्रह्म परमात्माको प्राणिमात्रका प्रिय समझकर उसके नित्य अचल अमल अनन्त परम आनन्दस्वरूपका नित्य-निरन्तर चिन्तन करता रहे। ऐसा करते-करते जब वह आनन्दस्वरूप सर्वप्रिय परमात्माका साक्षात्कार कर लेता है, तब वह स्वयं भी आनन्दमय हो जाता है। अतः जगत्‌के सभी प्राणी उसे अपना परम आत्मीय समझकर उसके साथ हृदयसे प्रेम करने लगते हैं ॥ ६ ॥

उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्ता त उपनिषद् ब्राह्मीं वाव त उपनिषदमब्रूमेति ॥ ७ ॥

भोः=हे गुरुदेव; **उपनिषदम्**=ब्रह्मसम्बन्धी रहस्यमयी विद्याका; **ब्रूहि**=उपदेश कीजिये; **इति**=इस प्रकार (शिष्यके प्रार्थना करनेपर गुरुदेव कहते हैं कि); **ते**=तुझको (हमने); **उपनिषत्**=रहस्यमयी ब्रह्मविद्या; **उक्ता**=बतला दी; **ते**=तुझको (हम); **वाव**=निश्चय ही; **ब्राह्मीम्**=ब्रह्मविषयक; **उपनिषदम्**=रहस्यमयी विद्या; **अब्रूम**=बतला चुके हैं। **इति**=इस प्रकार (तुम्हें समझना चाहिये) ॥ ७ ॥

व्याख्या—गुरुदेवसे सांकेतिक भाषामें ब्रह्मविद्याका श्रेष्ठ उपदेश सुनकर शिष्य उसको पूर्णरूपसे हृदयङ्गम नहीं कर सका; इसलिये उसने प्रार्थना की कि 'भगवन्! मुझे उपनिषद्—रहस्यमयी ब्रह्मविद्याका उपदेश कीजिये।' इसपर गुरुदेवने कहा—'वत्स! हम तुम्हें ब्रह्मविद्याका उपदेश कर चुके हैं। तुम्हारे प्रश्नके उत्तरमें 'श्रोत्रस्य श्रोत्रम्' से लेकर उपर्युक्त मन्त्रतक

जो कुछ उपदेश किया है, तुम यह दृढ़रूपसे समझ लो कि वह सुनिश्चित रहस्यमयी ब्रह्मविद्याका ही उपदेश है ॥ ७ ॥

सम्बन्ध—ब्रह्मविद्याके सुननेमात्रसे ही ब्रह्मके स्वरूपका रहस्य समझमें नहीं आता, इसके लिये विशेष साधनोंकी आवश्यकता होती है; इसलिये अब उन प्रधान साधनोंका वर्णन करते हैं—

तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम् ॥ ८ ॥

तस्यै=उस रहस्यमयी ब्रह्मविद्याके; **तपः**=तपस्या; **दमः**=मन-इन्द्रियोंका नियन्त्रण; **कर्म**=निष्काम कर्म; **इति**=ये तीनों; **प्रतिष्ठाः**=आधार हैं; **वेदाः**=वेद; **सर्वाङ्गानि**=उस विद्याके सम्पूर्ण अङ्ग हैं अर्थात् वेदमें उसके अङ्ग-प्रत्यङ्गोंका सविस्तर वर्णन है; **सत्यम्**=सत्यस्वरूप परमेश्वर; **आयतनम्**=उसका अधिष्ठान—प्राप्तव्य है ॥ ८ ॥

व्याख्या—सुन-पढ़कर रट लिया और ब्रह्मज्ञानी हो गये । यह तो ब्रह्मविद्याका उपहास है और अपने-आपको धोखा देना है । ब्रह्मविद्यारूपी प्रासादकी नींव है—तप, दम और कर्म आदि साधन । इन्हींपर वह रहस्यमयी ब्रह्मविद्या स्थिर हो सकती है । जो साधक साधन-सम्पत्तिकी रक्षा, वृद्धि तथा स्वधर्मपालनके लिये कठिन-से-कठिन कष्टको सहर्ष स्वीकार नहीं करते, जो मन और इन्द्रियोंको भलीभाँति वशमें नहीं कर लेते और जो निष्कामभावसे अनासक्त होकर वर्णाश्रमोचित अवश्यकर्तव्य कर्मका अनुष्ठान नहीं करते, वे ब्रह्मविद्याका यथार्थ रहस्य नहीं जान पाते; क्योंकि ये ही उसे जाननेके प्रधान आधार हैं । साथ ही यह भी जानना चाहिये कि वेद उस ब्रह्मविद्याके समस्त अङ्ग हैं । वेदमें ही ब्रह्मविद्याके समस्त अङ्ग-प्रत्यङ्गोंकी विशद व्याख्या है, अतएव वेदोंका उसके अङ्गोंसहित अध्ययन करना चाहिये । और सत्यस्वरूप परमेश्वर अर्थात् त्रिकालाबाधित सच्चिदानन्दघन परमेश्वर ही उस ब्रह्मविद्याका परम अधिष्ठान, आश्रयस्थल और परम लक्ष्य है । अतएव उस ब्रह्मको लक्ष्य करके जो वेदानुसार उसके तत्त्वका अनुशीलन करते हुए तप, दम और निष्काम कर्म आदिका आचरण करते हुए साधन करते हैं, वे ही ब्रह्मविद्याके सार रहस्य परब्रह्म पुरुषोत्तमको प्राप्त कर सकते हैं ॥ ८ ॥

यो वा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥ ९ ॥

यः=जो कोई भी; **एताम् वै**=इस प्रसिद्ध ब्रह्मविद्याको; **एवम्**=पूर्वोक्त प्रकारसे भलीभाँति; **वेद**=जान लेता है; [**सः**=वह;] **पाप्मानम्**=समस्त पापसमूहको; **अपहत्य**=नष्ट करके; **अनन्ते**=अविनाशी, असीम; **ज्येये**=सर्वश्रेष्ठ; **स्वर्गे लोके**=परम धाममें; **प्रतितिष्ठति**=प्रतिष्ठित हो जाता है; **प्रतितिष्ठति**=सदाके लिये स्थित हो जाता है ॥ ९ ॥

व्याख्या—ऊपर बतलाये हुए प्रकारसे जो उपनिषद्रूपा ब्रह्मविद्याके रहस्यको जान लेता है अर्थात् तदनुसार साधनमें प्रवृत्त हो जाता है, वह समस्त पापोंका—परमात्म-साक्षात्कारमें प्रतिबन्धकरूप समस्त शुभाशुभ कर्मोंका अशेषरूपसे नाश करके नित्य-सत्य सर्वश्रेष्ठ परमधाममें स्थित हो जाता है, कभी वहाँसे लौटता नहीं, सदाके लिये वहाँ प्रतिष्ठित हो जाता है । यहाँ 'प्रतितिष्ठति'पदका पुनः उच्चारण ग्रन्थ-समाप्तिका सूचक तो है ही, साथ ही उपदेशकी निश्चितताका प्रतिपादक भी है ॥ ९ ॥

॥ चतुर्थ खण्ड समाप्त ॥ ४ ॥

॥ सामवेदीय केनोपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक् प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि । सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोत्, अनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु, ते मयि सन्तु ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

इसका अर्थ केनोपनिषद्के प्रारम्भमें दिया जा चुका है ।

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

कठोपनिषद्

कठोपनिषद् उपनिषदोंमें बहुत प्रसिद्ध है। यह कृष्णयजुर्वेदकी कठ-शाखाके अन्तर्गत है। इसमें नचिकेता और यमके संवादरूपमें परमात्माके रहस्यमय तत्त्वका बड़ा ही उपयोगी और विशद वर्णन है। इसमें दो अध्याय हैं और प्रत्येक अध्यायमें तीन-तीन वल्लियाँ हैं।

शान्तिपाठ

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै। तेजस्वि नावधीतमस्तु। मा विद्विषावहै।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

ॐ=पूर्णब्रह्म परमात्मन्; (आप) **नौ**=हम दोनों (गुरु-शिष्य) की; **सह**=साथ-साथ; **अवतु**=रक्षा करें; **नौ**=हम दोनोंका; **सह**=साथ-साथ; **भुनक्तु**=पालन करें; **सह**=(हम दोनों) साथ-साथ ही; **वीर्यम्**=शक्ति; **करवावहै**=प्राप्त करें; **नौ**=हम दोनोंकी; **अधीतम्**=पढ़ी हुई विद्या; **तेजस्वि**=तेजोमयी; **अस्तु**=हो; **मा विद्विषावहै**=हम दोनों परस्पर द्वेष न करें।

व्याख्या—हे परमात्मन्! आप हम गुरु-शिष्य दोनोंकी साथ-साथ सब प्रकारसे रक्षा करें, हम दोनोंका आप साथ-साथ समुचितरूपसे पालन-पोषण करें, हम दोनों साथ-ही-साथ सब प्रकारसे बल प्राप्त करें, हम दोनोंकी अध्ययन की हुई विद्या तेजपूर्ण हो—कहीं किसीसे हम विद्यामें परास्त न हों और हम दोनों जीवनभर परस्पर स्नेह-सूत्रसे बँधे रहें, हमारे अंदर परस्पर कभी द्वेष न हो। हे परमात्मन्! तीनों तापोंकी निवृत्ति हो।

प्रथम अध्याय

ॐ उशन् ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ। तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस ॥ १ ॥

ॐ=सच्चिदानन्दघन परमात्माका एक नाम; **ह वै**=प्रसिद्ध है कि; **उशन्**=यज्ञका फल चाहनेवाले; **वाजश्रवसः**=वाजश्रवाके पुत्र (उद्दालक) ने; **सर्ववेदसम्**=(विश्वजित् यज्ञमें) अपना सारा धन; **ददौ**=(ब्राह्मणोंको) दे दिया; **तस्य**=उसका; **नचिकेता**=नचिकेता; **नाम ह**=नामसे प्रसिद्ध; **पुत्रः**=एक पुत्र; **आस**=था ॥ १ ॥

व्याख्या—ग्रन्थके आरम्भमें परमात्माका स्मरण मङ्गलकारक है, इसलिये यहाँ सर्वप्रथम 'ॐ' कारका उच्चारण करके उपनिषद्का आरम्भ हुआ है। जिस समय भारतवर्षका पवित्र आकाश यज्ञधूम और उसके पवित्र सौरभसे परिपूर्ण रहता था, त्यागमूर्ति ऋषि-महर्षियोंके द्वारा गाये हुए वेद-मन्त्रोंकी दिव्य ध्वनिसे सभी दिशाएँ गूँजती रहती थीं, उसी समयका यह प्रसिद्ध इतिहास है। गौतमवंशीय वाजश्रवात्मज महर्षि अरुणके पुत्र अथवा अन्नके प्रचुर दानसे महान् कीर्ति पाये हुए (वाज=अन्न, श्रव=उसके दानसे प्राप्त यश) महर्षि अरुणके पुत्र उद्दालक ऋषिने फलकी कामनासे विश्वजित् नामक एक महान् यज्ञ किया। इस यज्ञमें सर्वस्व दान करना पड़ता है। अतएव उद्दालकने भी अपना सारा धन ऋत्विजों और सदस्योंको दक्षिणामें दे दिया। उद्दालकजीके नचिकेता नामसे प्रसिद्ध एक पुत्र था ॥ १ ॥

तꣳह कुमारꣳसन्तं दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धाऽऽविवेश सोऽमन्यत ॥ २ ॥

दक्षिणासु नीयमानासु=(जिस समय ब्राह्मणोंको) दक्षिणाके रूपमें देनेके लिये (गौएँ) लायी जा रही थीं, उस समय; **कुमारम्**=छोटा बालक; **सन्तम्**=होनेपर भी; **तम् ह**=उस (नचिकेता) में; **श्रद्धा**=श्रद्धा (आस्तिक बुद्धि) का; **आविवेश**=आवेश हो गया (और); **सः**=(उन जराजीर्ण गायोंको देखकर) वह; **अमन्यत**=विचार करने लगा ॥ २ ॥

व्याख्या—उस समय गो-धन ही प्रधान धन था और वाजश्रवस उद्दालकके घरमें इस धनकी प्रचुरता थी। ऐसा माना गया है कि होता, अध्वर्यु, ब्रह्मा और उद्गाता—ये चार प्रधान ऋत्विज होते हैं, इनको सबसे अधिक गौएँ दी जाती हैं; प्रशास्ता,

प्रतिप्रस्थाता, ब्राह्मणाच्छंसी और प्रस्तोता—इन चार गौण ऋत्विजोंको मुख्य ऋत्विजोंकी अपेक्षा आधी; अच्छावाक, नेष्टा, आग्नीध्र और प्रतिहर्ता—इन चार गौण ऋत्विजोंको मुख्य ऋत्विजोंकी अपेक्षा तिहाई एवं ग्रावस्तुत्, नेता, होता और सुब्रह्मण्य—इन चार गौण ऋत्विजोंको मुख्य ऋत्विजोंकी अपेक्षा चौथाई गौएँ दी जाती हैं। नियमानुसार जब इन सबको दक्षिणाके रूपमें देनेके लिये गौएँ लायी जा रही थीं, उस समय बालक नचिकेताने उनको देख लिया। उनकी दयनीय दशा देखते ही उसके निर्मल अन्तःकरणमें श्रद्धा—आस्तिकताने प्रवेश किया और वह सोचने लगा—॥ २ ॥

पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः।
अनन्दा नाम ते लोकास्तान् स गच्छति ता ददत् ॥ ३ ॥

पीतोदकाः=जो (अन्तिम बार) जल पी चुकी हैं; **जग्धतृणाः**=जिनका घास खाना समाप्त हो गया है; **दुग्धदोहाः**=जिनका दूध (अन्तिम बार) दुह लिया गया है; **निरिन्द्रियाः**=जिनकी इन्द्रियाँ नष्ट हो चुकी हैं; **ताः**=ऐसी (निरर्थक मरणासन्न) गौओंको; **ददत्**=देनेवाला; **सः**=वह दाता (तो); **ते लोकाः**=वे (शूकर-कूकरादि नीच योनियाँ और नरकादि) लोक; **अनन्दाः**=जो सब प्रकारके सुखोंसे शून्य; **नाम**=प्रसिद्ध हैं; **तान्**=उनको; **गच्छति**=प्राप्त होता है (अतः पिताजीको सावधान करना चाहिये) ॥ ३ ॥

स होवाच पितरं तत कस्मै मां दास्यसीति। द्वितीयं तृतीयं तꣳ होवाच मृत्यवे त्वा ददामीति ॥ ४ ॥

सः ह=यह सोचकर वह; **पितरम्**=अपने पितासे; **उवाच**=बोला कि; **तत (तात)**=हे प्यारे पिताजी !; **माम्**=मुझे; **कस्मै**=(आप) किसको; **दास्यसि इति**=देंगे ?; (उत्तर न मिलनेपर उसने वही बात) **द्वितीयम्**=दुबारा; **तृतीयम्**=तिबारा (कही); **तम् ह**=(तब पिताने) उससे; **उवाच**=(इस प्रकार क्रोधपूर्वक) कहा; **त्वा**=तुझे (मैं); **मृत्यवे**=मृत्युको; **ददामि इति**=देता हूँ ॥ ४ ॥

व्याख्या—पिताजी ये कैसी गौएँ दक्षिणामें दे रहे हैं ! अब इनमें न तो झुककर जल पीनेकी शक्ति रही है, न इनके मुखमें घास चबानेके लिये दाँत ही रह गये हैं और न इनके स्तनोंमें तनिक-सा दूध ही बचा है। अधिक क्या, इनकी तो इन्द्रियाँ भी निश्चेष्ट हो चुकी हैं—इनमें गर्भधारण करनेतककी भी सामर्थ्य नहीं है ! भला, ऐसी निरर्थक और मृत्युके समीप पहुँची हुई गौएँ जिन ब्राह्मणोंके घर जायँगी, उनको दुःखके सिवा ये और क्या देंगी ? दान तो उसी वस्तुका करना चाहिये, जो अपनेको सुख देनेवाली हो, प्रिय हो और उपयोगी हो तथा वह जिनको दी जाय उन्हें भी सुख और लाभ पहुँचानेवाली हो। दुःखदायिनी अनुपयोगी वस्तुओंको दानके नामपर देना तो दानके व्याजसे अपनी विपद् टालना है और दान ग्रहण करनेवालोंको धोखा देना है। इस प्रकारके दानसे दाताको वे नीच योनियाँ और नरकादि लोक मिलते हैं, जिनमें सुखका कहीं लेश भी नहीं है। पिताजी इस दानसे क्या सुख पायेंगे ? यह तो यज्ञमें वैगुण्य है, जो इन्होंने सर्वस्व-दानरूपी यज्ञ करके भी उपयोगी गौओंको मेरे नामपर रख लिया है; और सर्वस्वमें तो मैं भी हूँ, मुझको तो इन्होंने दानमें दिया नहीं। पर मैं इनका पुत्र हूँ, अतएव मैं पिताजीको इस अनिष्टकारी परिणामसे बचानेके लिये अपना बलिदान कर दूँगा। यही मेरा धर्म है। यह निश्चय करके उसने अपने पितासे कहा—'पिताजी ! मैं भी तो आपका धन हूँ, आप मुझे किसको देते हैं ?' पिताने कोई उत्तर नहीं दिया, तब नचिकेताने फिर कहा—'पिताजी ! मुझे किसको देते हैं ?' पिताने इस बार भी उपेक्षा की। पर धर्मभीरु और पुत्रका कर्तव्य जाननेवाले नचिकेतासे नहीं रहा गया। उसने तीसरी बार फिर वही कहा—'पिताजी ! आप मुझे किसको देते हैं ?' अब ऋषिको क्रोध आ गया और उन्होंने आवेशमें आकर कहा—'तुझे देता हूँ मृत्युको !' ॥ ३-४ ॥

सम्बन्ध—यह सुनकर नचिकेता मन-ही-मन विचारने लगा कि—

बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः।
किꣳस्विद्यमस्य कर्तव्यं यन्मयाद्य करिष्यति ॥ ५ ॥

बहूनाम्=मैं बहुत-से शिष्योंमें तो; **प्रथमः**=प्रथम श्रेणीके आचरणपर; **एमि**=चलता आया हूँ (और); **बहूनाम्**=बहुतोंमें; **मध्यमः**=मध्यम श्रेणीके आचारपर; **एमि**=चलता हूँ (कभी भी नीची श्रेणीके आचरणको मैंने नहीं अपनाया, फिर

पिताजीने ऐसा क्यों कहा !); **यमस्य**=यमका; **किम् स्वित् कर्तव्यम्**=ऐसा कौन-सा कार्य हो सकता है; **यत् अद्य**=जिसे आज; **मया**=मेरेद्वारा (मुझे देकर); **करिष्यति**=(पिताजी) पूरा करेंगे ॥ ५ ॥

व्याख्या—शिष्यों और पुत्रोंकी तीन श्रेणियाँ होती हैं—उत्तम, मध्यम और अधम। जो गुरु या पिताका मनोरथ समझकर उनकी आज्ञाकी प्रतीक्षा किये बिना ही उनकी रुचिके अनुसार कार्य करने लगते हैं, वे उत्तम हैं। जो आज्ञा पानेपर कार्य करते हैं, वे मध्यम हैं और जो मनोरथ जान लेने और स्पष्ट आदेश सुन लेनेपर भी तदनुसार कार्य नहीं करते, वे अधम हैं। मैं बहुत-से शिष्योंमें तो प्रथम श्रेणीका हूँ, प्रथम श्रेणीके आचरणपर चलनेवाला हूँ, क्योंकि उनसे पहले ही मनोरथ समझकर कार्य कर देता हूँ; बहुत-से शिष्योंसे मध्यम श्रेणीका भी हूँ, मध्यम श्रेणीके आचारपर भी चलता आया हूँ; परंतु अधम श्रेणीका तो हूँ ही नहीं। आज्ञा मिले और सेवा न करूँ, ऐसा तो मैंने कभी किया ही नहीं। फिर, पता नहीं, पिताजीने मुझे ऐसा क्यों कहा ? मृत्युदेवताका भी ऐसा कौन-सा प्रयोजन है, जिसको पिताजी आज मुझे उनको देकर पूरा करना चाहते हैं ? ॥ ५ ॥

सम्बन्ध—सम्भव है, पिताजीने क्रोधके आवेशमें ही ऐसा कह दिया हो; परंतु जो कुछ भी हो, पिताजीका वचन तो सत्य करना ही है। इधर ऐसा दीख रहा है कि पिताजी अब पश्चात्ताप कर रहे हैं, अतएव उन्हें सान्त्वना देना भी आवश्यक है। यह विचारकर नचिकेता एकान्तमें पिताके पास जाकर उनकी शोकनिवृत्तिके लिये इस प्रकार आश्वासनपूर्ण वचन बोला—

अनुपश्य यथा पूर्वे प्रतिपश्य तथापरे।
सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाजायते पुनः ॥ ६ ॥

पूर्वे=आपके पूर्वज पितामह आदि; **यथा**=जिस प्रकारका आचरण करते आये हैं; **अनुपश्य**=उसपर विचार कीजिये (और); **अपरे**=(वर्तमानमें भी) दूसरे श्रेष्ठ लोग; [**यथा** =जैसा आचरण कर रहे हैं;] **तथा प्रतिपश्य**=उसपर भी दृष्टिपात कर लीजिये (फिर आप अपने कर्तव्यका निश्चय कीजिये); **मर्त्यः**=(यह) मरणधर्मा मनुष्य; **सस्यम् इव**= अनाजकी तरह; **पच्यते**=पकता है अर्थात् जराजीर्ण होकर मर जाता है (तथा); **सस्यम् इव**=अनाजकी भाँति ही; **पुनः**= फिर; **आजायते**=उत्पन्न हो जाता है ॥ ६ ॥

व्याख्या—पिताजी ! अपने पितामहादि पूर्वजोंका आचरण देखिये और इस समयके दूसरे श्रेष्ठ पुरुषोंका आचरण देखिये। उनके चरित्रमें न कभी पहले असत्य था, न अब है। असाधु मनुष्य ही असत्यका आचरण किया करते हैं; परंतु उस असत्यसे कोई अजर-अमर नहीं हो सकता। मनुष्य मरणधर्मा है। यह अनाजकी भाँति जरा-जीर्ण होकर मर जाता है और अनाजकी भाँति ही कर्मवश पुनः जन्म ले लेता है ॥ ६ ॥

सम्बन्ध—अतएव इस अनित्य जीवनके लिये मनुष्यको कभी कर्तव्यका त्याग करके मिथ्या आचरण नहीं करना चाहिये। आप शोकका त्याग कीजिये और अपने सत्यका पालन कर मुझे मृत्यु (यमराज) के पास जानेकी अनुमति दीजिये। पुत्रके वचन सुनकर उद्दालकको दुःख हुआ; परंतु नचिकेताकी सत्यपरायणता देखकर उन्होंने उसे यमराजके पास भेज दिया। नचिकेताको यमसदन पहुँचनेपर पता लगा कि यमराज कहीं बाहर गये हुए हैं; अतएव नचिकेता तीन दिनोंतक अन्न-जल ग्रहण किये बिना ही यमराजकी प्रतीक्षा करता रहा। यमराजके लौटनेपर उनकी पत्नीने कहा—

वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान्।
तस्यैताः शान्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम् ॥ ७ ॥

वैवस्वत=हे सूर्यपुत्र; **वैश्वानरः**=स्वयं अग्निदेवता (ही); **ब्राह्मणः अतिथिः**=ब्राह्मण अतिथिके रूपमें; **गृहान्**=(गृहस्थके) घरोंमें; **प्रविशति**=पधारते हैं; **तस्य**=उनकी; (साधुपुरुष) **एताम्**=ऐसी (अर्थात् अर्घ्य-पाद-आसन आदिके द्वारा); **शान्तिम्**=शान्ति; **कुर्वन्ति**=किया करते हैं; (अतः आप) **उदकम् हर**=(उनके पाद-प्रक्षालनादिके लिये) जल ले जाइये ॥ ७ ॥

व्याख्या—साक्षात् अग्नि ही मानो तेजसे प्रज्वलित होकर ब्राह्मण-अतिथिके रूपमें गृहस्थके घरपर पधारते हैं। साधुहृदय गृहस्थ अपने कल्याणके लिये उस अतिथिरूप अग्निके दाहकी शान्तिके लिये उसे जल (पाद्य-अर्घ्य आदि) दिया करते हैं; अतएव हे सूर्यपुत्र ! आप उस ब्राह्मण-बालकके पैर धोनेके लिये तुरंत जल ले जाइये। वह अतिथि लगातार तीन दिनोंसे आपकी प्रतीक्षामें अनशन किये बैठा है; आप स्वयं उसकी सेवा करेंगे, तभी वह शान्त होगा ॥ ७ ॥

आशाप्रतीक्षे संगतꣳ सूनृतां च इष्टापूर्ते पुत्रपशूꣳश्च सर्वान्।
एतद् वृङ्क्ते पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन् वसति ब्राह्मणो गृहे ॥ ८ ॥

यस्य= जिसके; **गृहे**=घरमें; **ब्राह्मणः**=ब्राह्मण अतिथि; **अनश्नन्**=बिना भोजन किये; **वसति**=निवास करता है; [**तस्य**=उस;] **अल्पमेधसः**=मन्दबुद्धि; **पुरुषस्य**=मनुष्यकी; **आशाप्रतीक्षे**=नाना प्रकारकी आशा और प्रतीक्षा; **संगतम्**= उनकी पूर्तिसे होनेवाले सब प्रकारके सुख; **सूनृताम् च**=सुन्दर भाषणके फल एवं; **इष्टापूर्ते च**=यज्ञ, दान आदि शुभ कर्मोंके और कुआँ, बगीचा, तालाब आदि निर्माण करानेके फल तथा; **सर्वान् पुत्रपशून्**=समस्त पुत्र और पशु; **एतद् वृङ्क्ते**= इन सबको (वह) नष्ट कर देता है ॥ ८ ॥

व्याख्या—जिसके घरपर अतिथि ब्राह्मण भूखा बैठा रहता है, उस मन्दबुद्धि मनुष्यको न तो वे इच्छित पदार्थ मिलते हैं, जिनके मिलनेकी उसे पूरी आशा थी; न वे ही पदार्थ मिलते हैं, जिनके मिलनेका निश्चय था और वह बाट ही देख रहा था; कभी कोई पदार्थ मिल भी गया तो उससे सुखकी प्राप्ति नहीं होती। उसकी वाणीमेंसे सौन्दर्य, सत्य और माधुर्य निकल जाते हैं; अतः सुन्दर वाणीसे प्राप्त होनेवाला सुख भी उसे नहीं मिलता; उसके यज्ञ-दानादि इष्ट-कर्म और कूप, तालाब, धर्मशाला आदिके निर्माणरूप पूर्तकर्म एवं उनके फल नष्ट हो जाते हैं। इतना ही नहीं, अतिथिका असत्कार उसके पूर्वपुण्यसे प्राप्त पुत्र और पशु आदि धनको भी नष्ट कर देता है ॥ ८ ॥

सम्बन्ध—पत्नीके वचन सुनकर धर्ममूर्ति यमराज तुरंत नचिकेताके पास गये और पाद्य-अर्घ्य आदिके द्वारा विधिवत् उसकी पूजा करके कहने लगे—

तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मे अनश्नन् ब्रह्मन्नतिथिर्नमस्यः।
नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन् स्वस्ति मेऽस्तु तस्मात्प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्व ॥ ९ ॥

ब्रह्मन्=हे ब्राह्मणदेवता; **नमस्यः अतिथिः**=आप नमस्कार करनेयोग्य अतिथि हैं; **ते**=आपको; **नमः अस्तु**= नमस्कार हो; **ब्रह्मन्**=हे ब्राह्मण; **मे स्वस्ति**=मेरा कल्याण; **अस्तु**=हो; **यत्**=आपने जो; **तिस्रः**=तीन; **रात्रीः**=रात्रियोंतक; **मे**=मेरे; **गृहे**=घरपर; **अनश्नन्**=बिना भोजन किये; **अवात्सीः**=निवास किया है; **तस्मात्**=इसलिये (आप मुझसे); **प्रति**= प्रत्येक रात्रिके बदले (एक-एक करके); **त्रीन् वरान्**=तीन वरदान; **वृणीष्व**=माँग लीजिये ॥ ९ ॥

व्याख्या—'ब्राह्मणदेवता ! आप नमस्कारादि सत्कारके योग्य मेरे माननीय अतिथि हैं; कहाँ तो मुझे चाहिये था कि मैं आपका यथायोग्य पूजन-सेवन करके आपको सन्तुष्ट करता, और कहाँ मेरे प्रमादसे आप लगातार तीन रात्रियोंसे भूखे बैठे हैं। मुझसे यह बड़ा अपराध हो गया है। आपको नमस्कार है। भगवन् ! इस मेरे दोषकी निवृत्ति होकर मेरा कल्याण हो। आप प्रत्येक रात्रिके बदले एक-एक करके मुझसे अपनी इच्छाके अनुरूप तीन वर माँग लीजिये' ॥ ९ ॥

सम्बन्ध—तपोमूर्ति अतिथि ब्राह्मण-बालकके अनशनसे भयभीत होकर धर्मज्ञ यमराजने जब इस प्रकार कहा, तब पिताको सुख पहुँचानेकी इच्छासे नचिकेता बोला—

शान्तसंकल्पः सुमना यथा स्याद्वीतमन्युर्गौतमो माभि मृत्यो।
त्वत्प्रसृष्टं माभिवदेत्प्रतीत एतत्त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥ १० ॥

मृत्यो=हे मृत्युदेव; **यथा**=जिस प्रकार; **गौतमः**=(मेरे पिता) गौतमवंशीय उद्दालक; **मा अभि**=मेरे प्रति; **शान्तसंकल्पः**=शान्त संकल्पवाले; **सुमनाः**=प्रसन्नचित्त (और); **वीतमन्युः**=क्रोध एवं खेदसे रहित; **स्यात्**=हो जायँ (तथा);

नचिकेताको मृत्युके अर्पण करना

यमराज और नचिकेता

त्वत्प्रसृष्टम्=आपके द्वारा वापस भेजा जानेपर जब मैं उनके पास जाऊँ तो; **मा प्रतीतः**=वे मुझपर विश्वास करके (यह वही मेरा पुत्र नचिकेता है, ऐसा भाव रखकर); **अभिवदेत्**=मेरे साथ प्रेमपूर्वक बातचीत करें; **एतत्**=यह; **त्रयाणाम्**= अपने तीनों वरोंमेंसे; **प्रथमम् वरम्**=पहला वर; **वृणे**=मैं माँगता हूँ ॥ १० ॥

व्याख्या—मृत्युदेव ! तीन वरोंमेंसे मैं प्रथम वर यही माँगता हूँ कि मेरे गौतमवंशीय पिता उद्दालक, जो क्रोधके आवेशमें मुझे आपके पास भेजकर अब अशान्त और दुखी हो रहे हैं, मेरे प्रति क्रोधरहित, शान्तचित्त और सर्वथा सन्तुष्ट हो जायँ । और आपके द्वारा अनुमति पाकर जब मैं घर जाऊँ, तब वे मुझे अपने पुत्र नचिकेताके रूपमें पहचानकर मेरे साथ पूर्ववत् बड़े स्नेहसे बातचीत करें ॥ १० ॥

सम्बन्ध—यमराजने कहा—

यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः ।
सुखꣳ रात्रीः शयिता वीतमन्युस्त्वां ददृशिवान्मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ॥ ११ ॥

त्वाम्=तुमको; **मृत्युमुखात्**=मृत्युके मुखसे; **प्रमुक्तम्**=छूटा हुआ; **ददृशिवान्**=देखकर; **मत्प्रसृष्टः**=मुझसे प्रेरित; **आरुणिः**=(तुम्हारे पिता) अरुण-पुत्र; **औद्दालकिः**=उद्दालक; **यथा पुरस्तात्**=पहलेकी भाँति ही; **प्रतीतः**=यह मेरा पुत्र नचिकेता ही है, ऐसा विश्वास करके; **वीतमन्युः**=दुःख और क्रोधसे रहित; **भविता**=हो जायँगे; **रात्रीः**=(और वे अपनी आयुकी शेष) रात्रियोंमें; **सुखम्**=सुखपूर्वक; **शयिता**=शयन करेंगे ॥ ११ ॥

व्याख्या—तुमको मृत्युके मुखसे छूटकर घर लौटा हुआ देखकर मेरी प्रेरणासे तुम्हारे पिता अरुणपुत्र उद्दालक बड़े प्रसन्न होंगे, तुमको अपने पुत्ररूपमें पहचानकर तुमसे पूर्ववत् प्रेम करेंगे, तथा उनका दुःख और क्रोध सर्वथा शान्त हो जायगा । तुम्हें पाकर अब वे जीवनभर सुखकी नींद सोयेंगे ॥ ११ ॥

सम्बन्ध—इस वरदानको पाकर नचिकेता बोला, हे यमराज !—

स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति न तत्र त्वं न जरया बिभेति ।
उभे तीर्त्वाशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १२ ॥

स्वर्गे लोके=स्वर्गलोकमें; **किंचन भयम्**=किंचिन्मात्र भी भय; **न अस्ति**=नहीं है; **तत्र त्वम् न**=वहाँ मृत्युरूप स्वयं आप भी नहीं हैं; **जरया न बिभेति**=वहाँ कोई बुढ़ापेसे भी भय नहीं करता; **स्वर्गलोके**=स्वर्गलोकके निवासी; **अशनायापिपासे**=भूख और प्यास; **उभे तीर्त्वा**=इन दोनोंसे पार होकर; **शोकातिगः**=दुःखोंसे दूर रहकर; **मोदते**= आनन्द भोगते हैं ॥ १२ ॥

स त्वमग्निꣳ स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि त्वꣳ श्रद्दधानाय मह्यम् ।
स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतद् द्वितीयेन वृणे वरेण ॥ १३ ॥

मृत्यो=हे मृत्युदेव; **सः त्वम्**=वे आप; **स्वर्ग्यम् अग्निम्**=उपर्युक्त स्वर्गकी प्राप्तिके साधनरूप अग्निको; **अध्येषि**= जानते हैं (अतः); **त्वम्**=आप; **मह्यम्**=मुझ; **श्रद्दधानाय**=श्रद्धालुको (वह अग्निविद्या); **प्रब्रूहि**=भलीभाँति समझा-कर कहिये; **स्वर्गलोकाः**=स्वर्गलोकके निवासी; **अमृतत्वम्**=अमरत्वको; **भजन्ते**=प्राप्त होते हैं (इसलिये); **एतत्**=यह (मैं); **द्वितीयेन वरेण**=दूसरे वरके रूपमें; **वृणे**=माँगता हूँ ॥ १३ ॥

व्याख्या—मैं जानता हूँ कि स्वर्गलोक बड़ा सुखकर है, वहाँ किसी प्रकारका भी भय नहीं है । स्वर्गमें न तो कोई वृद्धावस्थाको प्राप्त होता है और न, जैसे मर्त्यलोकमें आप (मृत्यु) के द्वारा लोग मारे जाते हैं वैसे, कोई मारा ही जाता है । वहाँ मृत्युकालीन सङ्कट नहीं है । यहाँ जैसे प्रत्येक प्राणी भूख और प्यास दोनोंकी ज्वालासे जलते हैं, वैसे वहाँ नहीं जलना पड़ता । वहाँके निवासी शोकसे तरकर सदा आनन्द भोगते हैं । परन्तु वह स्वर्ग अग्निविज्ञानको जाने बिना नहीं मिलता । हे मृत्युदेव ! आप उस स्वर्गके साधनभूत अग्निको यथार्थरूपसे जानते हैं । मेरी उस अग्निविद्यामें और आपमें श्रद्धा है,

श्रद्धावान् तत्त्वका अधिकारी होता है; अतः आप कृपया मुझको उस अग्निविद्याका उपदेश कीजिये, जिसे जानकर लोग स्वर्गलोकमें रहकर अमृतत्वको—देवत्वको प्राप्त होते हैं। यह मैं आपसे दूसरा वर माँगता हूँ ॥ १२-१३ ॥

सम्बन्ध—तब यमराज बोले—

प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन्।
अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेतं निहितं गुहायाम् ॥ १४ ॥

नचिकेतः=हे नचिकेता; **स्वर्ग्यम् अग्निम्**=स्वर्गदायिनी अग्निविद्याको; **प्रजानन्**=अच्छी तरह जाननेवाला मैं; **प्रब्रवीमि**=तुम्हारे लिये उसे भलीभाँति बतलाता हूँ; **तत् उ मे निबोध**=(तुम) उसे मुझसे भलीभाँति समझ लो; **त्वम् एतम्**=तुम इस विद्याको; **अनन्तलोकाप्तिम्**=अविनाशी लोककी प्राप्ति करानेवाली; **प्रतिष्ठाम्**=उसकी आधारस्वरूपा; **अथो**=और; **गुहायाम् निहितम्**=बुद्धिरूप गुफामें छिपी हुई; **विद्धि**=समझो ॥ १४ ॥

व्याख्या—नचिकेता ! मैं उस स्वर्गकी साधनरूपा अग्निविद्याको भलीभाँति जानता हूँ और तुमको यथार्थरूपसे बतलाता हूँ। तुम इसको अच्छी तरहसे सुनो। यह अग्निविद्या अनन्त—विनाशरहित लोककी प्राप्ति करानेवाली है और उसकी आधारस्वरूपा है। पर तुम ऐसा समझो कि यह है अत्यन्त गुप्त। विद्वानोंकी हृदय-गुफामें छिपी रहती है ॥ १४ ॥

सम्बन्ध=इतना कहकर यमराजने—

लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा।
स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्तमथास्य मृत्युः पुनरेवाह तुष्टः ॥ १५ ॥

तम् लोकादिम्=उस स्वर्गलोककी कारणरूपा; **अग्निम्**=अग्निविद्याका; **तस्मै उवाच**=उस नचिकेताको उपदेश दिया; **याः वा यावतीः**=उसमें कुण्डनिर्माण आदिके लिये जो-जो और जितनी; **इष्टकाः**=ईंटें आदि आवश्यक होती हैं; **वा यथा**= तथा जिस प्रकार उनका चयन किया जाता है (वे सब बातें भी बतायीं); **च सः अपि**=तथा उस नचिकेताने भी; **तत् यथोक्तम्**=वह जैसा सुना था, ठीक उसी प्रकार समझकर; **प्रत्यवदत्**= यमराजको पुनः सुना दिया; **अथ**=उसके बाद; **मृत्युः अस्य तुष्टः**=यमराज उसपर सन्तुष्ट होकर; **पुनः एव आह**=फिर बोले—॥ १५ ॥

व्याख्या—उपर्युक्त प्रकारसे अग्निविद्याकी महत्ता और गोपनीयता बतलाकर यमराजने स्वर्गलोककी कारणरूपा अग्निविद्याका रहस्य नचिकेताको समझाया। अग्निके लिये कुण्ड-निर्माणादिमें किस आकारकी, कैसी और कितनी ईंटें चाहिये एवं अग्निका चयन किस प्रकार किया जाना चाहिये—यह सब भलीभाँति समझाया। तदनन्तर नचिकेताकी बुद्धि तथा स्मृतिकी परीक्षाके लिये यमराजने नचिकेतासे पूछा कि तुमने जो कुछ समझा हो, वह मुझे सुनाओ। तीक्ष्णबुद्धि नचिकेताने सुनकर जैसा यथार्थ समझा था, सब ज्यों-का-त्यों सुना दिया। यमराज उसकी विलक्षण स्मृति और प्रतिभाको देखकर बड़े ही प्रसन्न हुए और बोले—॥ १५ ॥

तमब्रवीत्प्रीयमाणो महात्मा वरं तवेहाद्य ददामि भूयः।
तवैव नाम्ना भवितायमग्निः सृङ्कां चेमामनेकरूपां गृहाण ॥ १६ ॥

प्रीयमाणः= (उसकी अलौकिक बुद्धि देखकर) प्रसन्न हुए; **महात्मा**=महात्मा यमराज; **तम्**=उस नचिकेतासे; **अब्रवीत्**=बोले; **अद्य**=अब मैं; **तव**=तुमको; **इह**=यहाँ; **भूयः वरम्**=पुनः यह (अतिरिक्त) वर; **ददामि**= देता हूँ कि; **अयम् अग्निः**=यह अग्निविद्या; **तव एव नाम्ना**=तुम्हारे ही नामसे; **भविता**=प्रसिद्ध होगी; **च इमाम्**=तथा इस; **अनेकरूपाम् सृङ्काम्**=अनेक रूपोंवाली रत्नोंकी मालाको भी; **गृहाण**=तुम स्वीकार करो ॥ १६ ॥

व्याख्या—महात्मा यमराजने प्रसन्न होकर नचिकेतासे कहा—तुम्हारी अप्रतिम योग्यता देखकर मुझे बड़ी प्रसन्नता हुई है, इससे अब मैं तुम्हें एक वर और तुम्हारे बिना माँगे ही देता हूँ। वह यह कि यह अग्नि, जिसका मैंने तुमको उपदेश किया है, तुम्हारे ही नामसे प्रसिद्ध होगी। और साथ ही, यह लो, मैं तुम्हें तुम्हारे देवत्वकी सिद्धिके लिये यह अनेक रूपोंवाली विविध यज्ञ-विज्ञानरूपी रत्नोंकी माला देता हूँ। इसे स्वीकार करो ॥ १६ ॥

सम्बन्ध—उस अग्निविद्याका फल बतलाते हुए यमराज कहते हैं—

त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य संधिं त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू ।
ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा निचाय्येमाꣳ शान्तिमत्यन्तमेति ॥ १७ ॥

त्रिणाचिकेतः=इस अग्निका (शास्त्रोक्त रीतिसे) तीन बार अनुष्ठान करनेवाला; **त्रिभिः सन्धिम् एत्य**= तीनों (ऋक्, साम, यजुर्वेद) के साथ सम्बन्ध जोड़कर; **त्रिकर्मकृत्**=यज्ञ, दान और तपरूप तीनों कर्मोंको निष्कामभावसे करता रहनेवाला मनुष्य; **जन्ममृत्यू तरति**=जन्म-मृत्युसे तर जाता है; **ब्रह्मजज्ञम्**=(वह) ब्रह्मासे उत्पन्न सृष्टिके जाननेवाले; **ईड्यम् देवम्**=स्तवनीय इस अग्निदेवको; **विदित्वा**=जानकर तथा; **निचाय्य**=इसका निष्कामभावसे चयन करके; **इमाम् अत्यन्तम् शान्तिम् एति**=इस अनन्त शान्तिको पा जाता है (जो मुझको प्राप्त है) ॥ १७ ॥

व्याख्या—इस अग्निका तीन बार अनुष्ठान करनेवाला पुरुष ऋक्, यजुः, साम—तीनों वेदोंसे सम्बन्ध जोड़कर, तीनों वेदोंके तत्त्व-रहस्यमें निष्णात होकर, निष्कामभावसे यज्ञ, दान और तपरूप तीनों कर्मोंको करता हुआ जन्म-मृत्युसे तर जाता है । वह ब्रह्मासे उत्पन्न सृष्टिको जाननेवाले स्तवनीय इस अग्निदेवको भलीभाँति जानकर इसका निष्कामभावसे चयन करके उस अनन्त शान्तिको प्राप्त हो जाता है, जो मुझको प्राप्त है ॥ १७ ॥

त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा य एवं विद्वाꣳश्चिनुते नाचिकेतम् ।
स मृत्युपाशान् पुरतः प्रणोद्य शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १८ ॥

एतत् त्रयम्=ईंटोंके स्वरूप, संख्या और अग्नि-चयन-विधि—इन तीनों बातोंको; **विदित्वा**=जानकर; **त्रिणाचिकेतः**= तीन बार नाचिकेत-अग्निविद्याका अनुष्ठान करनेवाला तथा; **यः एवम्**=जो कोई भी इस प्रकार; **विद्वान्**=जाननेवाला पुरुष; **नाचिकेतम्**=इस नाचिकेत-अग्निका; **चिनुते**=चयन करता है; **सः मृत्युपाशान्**=वह मृत्युके पाशको; **पुरतः प्रणोद्य**= अपने सामने ही (मनुष्य-शरीरमें ही) काटकर; **शोकातिगः**=शोकसे पार होकर; **स्वर्गलोके मोदते**=स्वर्गलोकमें आनन्द-का अनुभव करता है ॥ १८ ॥

व्याख्या—किस आकारकी कैसी ईंटें हों और कितनी संख्यामें हों एवं किस प्रकारसे अग्निका चयन किया जाय—इन तीनों बातोंको जानकर जो विद्वान् तीन बार नाचिकेत अग्निविद्याका निष्कामभावसे अनुष्ठान करता है—अग्निका चयन करता है, वह देहपातसे पहले ही (जन्म-)मृत्युके पाशको तोड़कर शोकरहित होकर अन्तमें स्वर्गलोकके (अविनाशी ऊर्ध्वलोकके) आनन्दका अनुभव करता है ॥ १८ ॥

एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्यो यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण ।
एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासस्तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व ॥ १९ ॥

नचिकेतः=हे नचिकेता; **एषः ते**=यह तुम्हें बतलायी हुई; **स्वर्ग्यः अग्निः**=स्वर्ग प्रदान करनेवाली अग्निविद्या है; **यम् द्वितीयेन वरेण अवृणीथाः**=जिसको तुमने दूसरे वरसे माँगा था; **एतम् अग्निम्**=इस अग्निको (अबसे); **जनासः**= लोग; **तव एव**=तुम्हारे ही नामसे; **प्रवक्ष्यन्ति**=कहा करेंगे; **नचिकेतः**=हे नचिकेता; **तृतीयम् वरम् वृणीष्व**= (अब तुम) तीसरा वर माँगो ॥ १९ ॥

व्याख्या—यमराज कहते हैं—नचिकेता ! तुम्हें यह उसी स्वर्गकी साधनरूपा अग्निविद्याका उपदेश दिया गया है, जिसके लिये तुमने दूसरे वरमें याचना की थी । अबसे लोग तुम्हारे ही नामसे इस अग्निको पुकारा करेंगे । नचिकेता ! अब तुम तीसरा वर माँगो ॥ १९ ॥

सम्बन्ध—नचिकेता तीसरा वर माँगता है—

येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।
एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः ॥ २० ॥

प्रेते मनुष्ये=मरे हुए मनुष्यके विषयमें; **या इयम्**=जो यह; **विचिकित्सा**=संशय है; **एके (आहुः) अयम् अस्ति इति**=कोई तो ऐसा कहते हैं कि मरनेके बाद यह आत्मा रहता है; **च एके (आहुः) न अस्ति इति**=और कोई ऐसा कहते हैं कि नहीं रहता; **त्वया अनुशिष्टः**=आपके द्वारा उपदेश पाया हुआ; **अहम् एतत् विद्याम्**=मैं इसका निर्णय भलीभाँति समझ लूँ; **एषः वराणाम्**=यही तीनों वरोंमेंसे; **तृतीयः वरः**=तीसरा वर है ॥ २० ॥

व्याख्या—इस लोकके कल्याणके लिये पिताकी सन्तुष्टिका वर और परलोकके लिये स्वर्गके साधनरूप अग्निविज्ञानका वर प्राप्त करके अब नचिकेता आत्माके यथार्थ स्वरूप और उसकी प्राप्तिका उपाय जाननेके लिये यमराजके सामने दूसरे लोगोंके दो मत उपस्थित करके उसपर उनका अनुभूत विचार सुनना चाहता है। इसलिये नचिकेता कहता है कि भगवन्! मृत मनुष्यके सम्बन्धमें यह एक बड़ा सन्देह फैला हुआ है। कुछ लोग तो कहते हैं कि मृत्युके बाद भी आत्माका अस्तित्व रहता है और कुछ लोग कहते हैं, नहीं रहता। इस विषयमें आपका जो अनुभव हो, वह मुझे बतलाइये।* आप मुझे अपना अनुभूत विचार बतलायेंगे, तभी मैं इस रहस्यको भलीभाँति समझ पाऊँगा। बस, तीनों वरोंमेंसे यही मेरा अभीष्ट तीसरा वर है ॥२०॥

सम्बन्ध—नचिकेताका महत्त्वपूर्ण प्रश्न सुनकर यमराजने मन-ही-मन उसकी प्रशंसा की। सोचा कि ऋषिकुमार बालक होनेपर भी बड़ा प्रतिभाशाली है, कैसे गोपनीय विषयको जानना चाहता है; परंतु आत्मतत्त्व उपयुक्त अधिकारीको ही बतलाना चाहिये। अनधिकारीके प्रति आत्मतत्त्वका उपदेश करना हानिकर होता है, अतएव पहले पात्र-परीक्षाकी आवश्यकता है। यों विचारकर यमराजने इस तत्त्वकी कठिनताका वर्णन करके नचिकेताको टालना चाहा और कहा—

देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा न हि सुविज्ञेयमणुरेष धर्मः।
अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मोपरोत्सीरति मा सृजैनम् ॥ २१ ॥

नचिकेतः=हे नचिकेता!; **अत्र पुरा**=इस विषयमें पहले; **देवैः अपि**=देवताओंने भी; **विचिकित्सितम्**=संदेह किया था (परंतु उनकी भी समझमें नहीं आया); **हि एषः धर्मः अणुः न सुविज्ञेयम्**=क्योंकि यह विषय बड़ा सूक्ष्म है, सहज ही समझमें आनेवाला नहीं है (इसलिये); **अन्यम् वरम् वृणीष्व**=तुम दूसरा वर माँग लो; **मा मा उपरोत्सीः**=मुझपर दबाव मत डालो; **एनम् मा**=इस आत्मज्ञानसम्बन्धी वरको मुझे; **अतिसृज**=लौटा दो ॥ २१ ॥

व्याख्या—नचिकेता! यह आत्मतत्त्व अत्यन्त सूक्ष्म विषय है। इसका समझना सहज नहीं है। पहले देवताओंको भी इस विषयमें सन्देह हुआ था। उनमें भी बहुत विचार-विनिमय हुआ था; परन्तु वे भी इसको जान नहीं पाये। अतएव तुम दूसरा वर माँग लो। मैं तुम्हें तीन वर देनेका वचन दे चुका हूँ, अतएव तुम्हारा ऋणी हूँ; पर तुम इस वरके लिये, जैसे महाजन ऋणीको दबाता है वैसे, मुझको मत दबाओ। इस आत्मतत्त्वविषयक वरको मुझे लौटा दो। इसके लिये मुझे छोड़ दो ॥ २१ ॥

सम्बन्ध—नचिकेता आत्मतत्त्वकी कठिनताका नाम सुनकर तनिक भी घबराया नहीं, न उसका उत्साह ही मन्द हुआ, वरं उसने और भी दृढ़ताके साथ कहा—

देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वं च मृत्यो यन्न सुविज्ञेयमात्थ।
वक्ता चास्य त्वादृगन्यो न लभ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥ २२ ॥

---

* मृत्युके पश्चात् आत्माका अस्तित्व रहता है या नहीं, इस सम्बन्धमें नचिकेताको स्वयं कोई सन्देह नहीं है। पिताको दक्षिणामें जराजीर्ण गौएँ देते देखकर नचिकेताने स्पष्ट कहा था कि ऐसी गौओंका दान करनेवाले आनन्दरहित (अनन्दाः) नरकादि लोकोंको प्राप्त होते हैं। इसी प्रकार दूसरे वरमें नचिकेताने स्वर्गसुखोंका वर्णन करके स्वर्गप्राप्तिके साधनरूप अग्निविद्याके उपदेशकी प्रार्थना की थी। इससे सिद्ध है कि वह स्वर्ग और नरकमें विश्वास करता था। स्वर्ग-नरकादि लोकोंकी प्राप्ति मरनेके पश्चात् ही होती है। आत्माका अस्तित्व न हो तो ये लोक किसको प्राप्त हों। यहाँ इसीलिये नचिकेताने अपना मत न बताकर कहा है कि कुछ लोग मरनेके बाद आत्माका अस्तित्व मानते हैं और कुछ लोग नहीं मानते। यह प्रश्नका एक ऐसा सुन्दर प्रकार है कि जिसके उत्तरमें आत्माकी नित्य सत्ता, उसके स्वरूप, गुण और परमलक्ष्य परमात्माकी प्राप्तिके साधनोंका विवरण अपने-आप ही आ जाता है। अतः यह प्रश्न आत्मज्ञान-विषयक है, न कि आत्माके अस्तित्वमें सन्देहविषयक। तैत्तिरीय ब्राह्मणमें नचिकेताका जो इतिहास मिलता है, उसमें तो नचिकेताने तीसरे वरमें पुनर्मृत्यु (जन्म-मृत्यु) पर विजय पानेका—मुक्तिका साधन जानना चाहा है (तृतीयं वृणीष्वेति। पुनर्मृत्योर्मेऽपचितिं ब्रूहि)।

मृत्यो=हे यमराज; **त्वम् यत् आत्थ**=आपने जो यह कहा कि; **अत्र किल देवैः अपि**=इस विषयपर देवताओंने भी; **विचिकित्सितम्**=विचार किया था (परंतु वे निर्णय नहीं कर पाये); **च न सुविज्ञेयम्**=और यह सुविज्ञेय भी नहीं है; **च त्वादृक्**=इसके सिवा आपके-जैसा; **अस्य वक्ता**=इस विषयका कहनेवाला भी; **अन्यः न लभ्यः**=दूसरा नहीं मिल सकता; [**अतः**=इसलिये मेरी समझमें तो;] **एतस्य तुल्यः**=इसके समान; **अन्यः कश्चित्**=दूसरा कोई भी; **वरः न**=वर नहीं है ॥२२॥

व्याख्या—हे मृत्यो ! पूर्वकालमें देवताओंने भी जब इस विषयपर विचार-विनिमय किया था तथा वे भी इसे जान नहीं पाये थे और आप भी कहते हैं कि यह विषय सहज नहीं है, बड़ा ही सूक्ष्म है, तब यह तो सिद्ध ही है कि यह बड़े ही महत्त्वका विषय है और ऐसे महत्त्वपूर्ण विषयको समझानेवाला आपके समान अनुभवी वक्ता मुझे ढूँढ़नेपर भी कोई नहीं मिल सकता। आप कहते हैं, इसे छोड़कर दूसरा वर माँग लो। परन्तु मैं तो समझता हूँ कि इसकी तुलनाका दूसरा कोई वर है ही नहीं। अतएव कृपापूर्वक मुझे इसीका उपदेश कीजिये ॥ २२ ॥

सम्बन्ध—विषयकी कठिनतासे नचिकेता नहीं घबराया, वह अपने निश्चयपर ज्यों-का-त्यों दृढ़ रहा। इस एक परीक्षामें वह उत्तीर्ण हो गया। अब यमराजने दूसरी परीक्षाके रूपमें उसके सामने विभिन्न प्रकारके प्रलोभन रखनेकी बात सोचकर उससे कहते हैं—

शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व बहून् पशून् हस्तिहिरण्यमश्वान्।
भूमेर्महदायतनं वृणीष्व स्वयं च जीव शरदो यावदिच्छसि ॥ २३ ॥

शतायुषः=सैकड़ों वर्षोंकी आयुवाले; **पुत्रपौत्रान्**=बेटे और पोतोंको (तथा); **बहून् पशून्**=बहुत-से गौ आदि पशुओंको (एवं); **हस्तिहिरण्यम्**=हाथी, सुवर्ण और; **अश्वान् वृणीष्व**=घोड़ोंको माँग लो; **भूमेः महत् आयतनम्**=भूमिके बड़े विस्तारवाले मण्डल (साम्राज्य) को; **वृणीष्व**=माँग लो; **स्वयम् च**=तुम स्वयं भी; **यावत् शरदः**=जितने वर्षोंतक; **इच्छसि**=चाहो; **जीव**=जीते रहो ॥ २३ ॥

व्याख्या—नचिकेता ! तुम बड़े भोले हो। क्या करोगे इस वरको लेकर। तुम ग्रहण करो इन सबकी विशाल सामग्रियोंको। इस सौ-सौ वर्ष जीनेवाले पुत्र-पौत्रादि बड़े परिवारको माँग लो। गौ आदि बहुत-से उपयोगी पशु, हाथी, सुवर्ण, घोड़े और विशाल भूमण्डलके महान् साम्राज्यको माँग लो और इन सबको भोगनेके लिये जितने वर्षोंतक जीनेकी इच्छा हो, उतने ही वर्षोंतक जीते रहो ॥ २३ ॥

एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजीविकां च।
महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि कामानां त्वा कामभाजं करोमि ॥ २४ ॥

नचिकेतः=हे नचिकेता; **वित्तम् चिरजीविकाम्**=धन, सम्पत्ति और अनन्त कालतक जीनेके साधनोंको; **यदि त्वम्**=यदि तुम; **एतत्तुल्यम्**=इस आत्मज्ञानविषयक वरदानके समान; **वरम् मन्यसे वृणीष्व**=वर मानते हो तो माँग लो; **च महाभूमौ**=और तुम इस पृथिवीलोकमें; **एधि**=बड़े भारी सम्राट् बन जाओ; **त्वा कामानाम्**=(मैं) तुम्हें सम्पूर्ण भोगोंमेंसे; **कामभाजम्**=अति उत्तम भोगोंका पात्र; **करोमि**=बना देता हूँ ॥ २४ ॥

व्याख्या—नचिकेता ! यदि तुम प्रचुर धन-सम्पत्ति, दीर्घजीवनके लिये उपयोगी सुख-सामग्रियाँ अथवा और भी जितने भोग मनुष्य भोग सकता है, उन सबको मिलाकर उस आत्मतत्त्व-विषयक वरके समान समझते हो तो इन सबको माँग लो। तुम इस विशाल भूमिके सम्राट् बन जाओ। मैं तुम्हें समस्त भोगोंको इच्छानुसार भोगनेवाला बनाये देता हूँ।' इस प्रकार यहाँ यमराजने वाक्चातुर्यसे आत्मतत्त्वका महत्त्व बढ़ाते हुए नचिकेताको विशाल भोगोंका प्रलोभन दिया ॥ २४ ॥

सम्बन्ध—इतनेपर भी नचिकेता अपने निश्चयपर अटल रहा, तब स्वर्गके दैवी भोगोंका प्रलोभन देते हुए यमराजने कहा—

ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान् कामाꣳश्छन्दतः प्रार्थयस्व।
इमा रामाः सरथाः सतूर्या न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः।
आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व नचिकेतो मरणं मानुप्राक्षीः ॥ २५ ॥

ये ये कामाः=जो-जो भोग; **मर्त्यलोके**=मनुष्यलोकमें; **दुर्लभाः**=दुर्लभ हैं; **सर्वान् कामान्**=उन सम्पूर्ण भोगोंको; **छन्दतः प्रार्थयस्व**=इच्छानुसार माँग लो; **सरथाः सतूर्याः इमाः रामाः**=रथ और नाना प्रकारके बाजोंके सहित इन स्वर्गकी अप्सराओंको (अपने साथ ले जाओ); **मनुष्यैः ईदृशाः**=मनुष्योंको ऐसी स्त्रियाँ; **न हि लम्भनीयाः**=अलभ्य हैं; **मत्प्रत्ताभिः**=मेरे द्वारा दी हुई; **आभिः**=इन स्त्रियोंसे; **परिचारयस्व**=तुम अपनी सेवा कराओ; **नचिकेतः**=हे नचिकेता; **मरणम्**=मरनेके बाद आत्माका क्या होता है; **मा अनुप्राक्षीः**=इस बातको मत पूछो ! ॥ २५ ॥

व्याख्या—नचिकेता ! जो-जो भोग मृत्युलोकमें दुर्लभ हैं, उन सबको तुम अपने इच्छानुसार माँग लो । ये रथों और विविध प्रकारके वाद्योंसहित जो स्वर्गकी सुन्दरी रमणियाँ हैं, ऐसी रमणियाँ मनुष्योंमें कहीं नहीं मिल सकतीं । बड़े-बड़े ऋषि-मुनि इनके लिये ललचाते रहते हैं । मैं इन सबको तुम्हें सहज ही दे रहा हूँ । तुम इन्हें ले जाओ और इनसे अपनी सेवा कराओ; परन्तु नचिकेता ! आत्मतत्त्व-विषयक प्रश्न मत पूछो ॥ २५ ॥

सम्बन्ध—यमराज शिष्यपर स्वाभाविक ही दया करनेवाले महान् अनुभवी आचार्य हैं । इन्होंने अधिकारि-परीक्षाके साथ ही इस प्रकार भय और एकके बाद एक उत्तम भोगोंका प्रलोभन दिखाकर, जैसे खंभेको हिला-हिलाकर दृढ़ किया जाता है, वैसे ही नचिकेताके वैराग्यसम्पन्न निश्चयको और भी दृढ़ किया । पहले कठिनताका भय दिखाया, फिर इस लोकके एक-से-एक बढ़कर भोगोंके चित्र उसके सामने रक्खे और अन्तमें स्वर्गलोकमें भी उसका वैराग्य करा देनेके लिये स्वर्गके दैवी भोगोंका चित्र उपस्थित किया और कहा कि इनको यदि तुम अपने उस आत्मतत्त्वसम्बन्धी वरके समान समझते हो तो इन्हें माँग लो । परंतु नचिकेता तो दृढनिश्चयी और सच्चा अधिकारी था । वह जानता था कि इस लोक और परलोकके बड़े-से-बड़े भोग-सुखकी आत्मज्ञानके सुखके किसी क्षुद्रतम अंशके साथ भी तुलना नहीं की जा सकती । अतएव उसने अपने निश्चयका युक्तिपूर्वक समर्थन करते हुए पूर्ण वैराग्ययुक्त वचनोंमें यमराजसे कहा—

श्वोभावा मर्त्यस्य यदन्तकैतत्सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः ।
अपि सर्वं जीवितमल्पमेव तवैव वाहास्तव नृत्यगीते ॥ २६ ॥

अन्तक=हे यमराज (जिन भोगोंका आपने वर्णन किया वे); **श्वोभावाः**=क्षणभङ्गुर भोग (और उनसे प्राप्त होनेवाले सुख); **मर्त्यस्य**=मनुष्यके; **सर्वेन्द्रियाणाम्**=अन्तःकरणसहित सम्पूर्ण इन्द्रियोंका; **यत् तेजः**=जो तेज है; **एतत्**=उसको; **जरयन्ति**=क्षीण कर डालते हैं; **अपि सर्वम्**=(इसके सिवा) समस्त; **जीवितम्**=आयु, चाहे वह कितनी भी बड़ी क्यों न हो; **अल्पम् एव**=अल्प ही है, इसलिये; **तव वाहाः**=ये आपके रथ आदि वाहन और; **नृत्यगीते**=ये अप्सराओंके नाच-गान; **तव एव**=आपके ही पास रहें (मुझे नहीं चाहिये) ॥ २६ ॥

व्याख्या—हे सबका अन्त करनेवाले यमराज ! आपने जिन भोग्य वस्तुओंकी महिमाके पुल बाँधे हैं, ये सभी क्षणभङ्गुर हैं । कलतक रहेंगी या नहीं, इसमें भी सन्देह है । इनके संयोगसे प्राप्त होनेवाला सुख वास्तवमें सुख ही नहीं है, वह तो दुःख ही है (गीता ५ । २२) । ये भोग्यवस्तुएँ कोई लाभ तो देती ही नहीं, वरं मनुष्यकी इन्द्रियोंके तेज और धर्मको हरण कर लेती हैं । आपने जो दीर्घजीवन देना चाहा है, वह भी अनन्तकालकी तुलनामें अत्यन्त अल्प ही है । जब ब्रह्मा आदि देवताओंका जीवन भी अल्पकालका है—एक दिन उन्हें भी मरना पड़ता है, तब औरोंकी तो बात ही क्या है ? अतएव मैं यह सब नहीं चाहता । ये आपके रथ, हाथी, घोड़े, ये रमणियाँ और इनके नाच-गान आप अपने ही पास रक्खें ॥ २६ ॥

न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत्त्वा ।
जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वं वरस्तु मे वरणीयः स एव ॥ २७ ॥

मनुष्यः=मनुष्य; **वित्तेन**=धनसे; **तर्पणीयः न**=कभी भी तृप्त किये जाने योग्य नहीं है; **चेत्**=जब कि (हमने); **त्वा अद्राक्ष्म**=आपके दर्शन पा लिये हैं, (तब); **वित्तम्**=धनको; **लप्स्यामहे**=(तो हम) पा ही लेंगे; (और) **त्वम् यावत्**=आप जबतक; **ईशिष्यसि**=शासन करते रहेंगे, तबतक तो; **जीविष्यामः**=हम जीते ही रहेंगे (इन सबको भी क्या माँगना है, अतः); **मे वरणीयः वरः तु**= मेरे माँगने लायक वर तो; **सः एव**=वह (आत्मज्ञान) ही है ॥ २७ ॥

व्याख्या—आप जानते ही हैं, धनसे मनुष्य कभी तृप्त नहीं हो सकता। आगमें घी-ईंधन डालनेसे जैसे आग जोरोंसे भड़कती है, उसी प्रकार धन और भोगोंकी प्राप्तिसे भोग-कामनाका और भी विस्तार होता है। वहाँ तृप्ति कैसी? वहाँ तो दिन-रात अपूर्णता और अभावकी अग्निमें ही जलना पड़ता है। ऐसे दुःखमय धन और भोगोंको कोई भी बुद्धिमान् पुरुष नहीं माँग सकता। मुझे अपने जीवननिर्वाहके लिये जितने धनकी आवश्यकता होगी, उतना तो आपके दर्शनसे ही प्राप्त हो जायगा। रही दीर्घजीवनकी बात, सो जबतक मृत्युके पदपर आपका शासन है, तबतक मुझे मरनेका भी भय क्यों होने लगा। अतएव किसी भी दृष्टिसे दूसरा वर माँगना उचित नहीं मालूम होता। इसलिये मेरा प्रार्थनीय तो वह आत्मतत्त्व-विषयक वर ही है। मैं उसे लौटा नहीं सकता ॥ २७ ॥

सम्बन्ध—इस प्रकार भोगोंकी तुच्छताका वर्णन करके अब नचिकेता अपने वरका महत्त्व बतलाता हुआ उसीको प्रदान करनेके लिये दृढ़तापूर्वक निवेदन करता है—

अजीर्यतामृतानामुपेत्य जीर्यन्मर्त्यः क्वधःस्थः प्रजानन्।
अभिध्यायन् वर्णरतिप्रमोदानतिदीर्घे जीविते को रमेत ॥ २८ ॥

जीर्यन् मर्त्यः=यह मनुष्य जीर्ण होनेवाला और मरणधर्मा है; **प्रजानन्**=इस तत्त्वको भलीभाँति समझनेवाला; **क्वधःस्थः**=मनुष्यलोकका निवासी; **कः**=कौन (ऐसा) मनुष्य है (जो कि); **अजीर्यताम्**=बुढ़ापेसे रहित; **अमृतानाम्**=न मरनेवाले (आप-सदृश) महात्माओंका; **उपेत्य**=सङ्ग पाकर भी; **वर्णरतिप्रमोदान्**=(स्त्रियोंके) सौन्दर्य, क्रीड़ा और आमोद-प्रमोदका; **अभिध्यायन्**=बार-बार चिन्तन करता हुआ; **अतिदीर्घे**=बहुत कालतक; **जीविते**=जीवित रहनेमें; **रमेत**=प्रेम करेगा ॥ २८ ॥

व्याख्या—हे यमराज! आप ही बताइये, भला आप-सरीखे अजर-अमर महात्मा देवताओंका दुर्लभ एवं अमोघ सङ्ग प्राप्त करके मृत्युलोकका जरामरणशील ऐसा कौन बुद्धिमान् मनुष्य होगा जो स्त्रियोंके सौन्दर्य, क्रीड़ा और आमोद-प्रमोदमें आसक्त होकर उनकी ओर दृष्टिपात करेगा और इस लोकमें दीर्घकालतक जीवित रहनेमें आनन्द मानेगा? ॥ २८ ॥

यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो यत्साम्पराये महति ब्रूहि नस्तत्।
योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते ॥ २९ ॥

मृत्यो=हे यमराज; **यस्मिन्**=जिस; **महति साम्पराये**=महान् आश्चर्यमय परलोकसम्बन्धी आत्मज्ञानके विषयमें; **इदम् विचिकित्सन्ति**=(लोग) यह शङ्का करते हैं कि यह आत्मा मरनेके बाद रहता है या नहीं; **(तत्र) यत्**=उसमें जो निर्णय है; **तत् नः ब्रूहि**=वह आप हमें बतलाइये; **यः अयम्**=जो यह; **गूढम् अनुप्रविष्टः वरः**=अत्यन्त गम्भीरताको प्राप्त हुआ वर है; **तस्मात्**=इससे; **अन्यम्**=दूसरा वर; **नचिकेताः**=नचिकेता; **न वृणीते**=नहीं माँगता ॥ २९ ॥

व्याख्या—नचिकेता कहता है—हे यमराज! जिस आत्मतत्त्व-सम्बन्धी महान् ज्ञानके विषयमें लोग यह शङ्का करते हैं कि मरनेके बाद आत्माका अस्तित्व रहता है या नहीं, उसके सम्बन्धमें निर्णयात्मक जो आपका अनुभूत ज्ञान हो, मुझे कृपापूर्वक उसीका उपदेश कीजिये। यह आत्मतत्त्वसम्बन्धी वर अत्यन्त गूढ़ है—यह सत्य है; पर आपका शिष्य यह नचिकेता इसके अतिरिक्त दूसरा कोई वर नहीं चाहता! ॥ २९ ॥

॥ प्रथम वल्ली समाप्त ॥ १ ॥

द्वितीय वल्ली

सम्बन्ध—इस प्रकार परीक्षा करके जब यमराजने समझ लिया कि नचिकेता दृढ़निश्चयी, परम वैराग्यवान् एवं निर्भीक है, अतः ब्रह्मविद्याका उत्तम अधिकारी है, तब ब्रह्मविद्याका उपदेश आरम्भ करनेके पहले उसका महत्त्व प्रकट करते हुए यमराज बोले—

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषꣳ सिनीतः।
तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते ॥ १ ॥

श्रेयः=कल्याणका साधन; **अन्यत्**=अलग है; **उत**=और; **प्रेयः**=प्रिय लगनेवाले भोगोंका साधनः **अन्यत् एव**=

अलग ही है; **ते**=वे; **नानार्थे**=भिन्न-भिन्न फल देनेवाले; **उभे**=दोनों साधन; **पुरुषम्**=मनुष्यको; **सिनीतः**=बाँधते हैं—अपनी-अपनी ओर आकर्षित करते हैं; **तयोः**=उन दोनोंमेंसे; **श्रेयः**=कल्याणके साधनको; **आददानस्य**=ग्रहण करनेवालेका; **साधु भवति**=कल्याण होता है; **उ यः**=परंतु जो; **प्रेयः वृणीते**=सांसारिक उन्नतिके साधनको स्वीकार करता है; **[सः**=वह :] **अर्थात्**=यथार्थ लाभसे; **हीयते**=भ्रष्ट हो जाता है ॥ १ ॥

व्याख्या—मनुष्य-शरीर अन्यान्य योनियोंकी भाँति केवल कर्मोंका फल भोगनेके लिये ही नहीं मिला है। इसमें मनुष्य भविष्यमें सुख देनेवाले साधनका अनुष्ठान भी कर सकता है। वेदोंमें सुखके साधन दो बताये गये हैं—(१) श्रेय अर्थात् सदाके लिये सब प्रकारके दुःखोंसे सर्वथा छूटकर नित्य आनन्दस्वरूप परब्रह्म पुरुषोत्तमको प्राप्त करनेका उपाय और (२) प्रेय अर्थात् स्त्री, पुत्र, धन, मकान, सम्मान, यश आदि इस लोककी और स्वर्गलोककी जितनी भी प्राकृत सुख-भोगकी सामग्रियाँ हैं, उनकी प्राप्तिका उपाय। इस प्रकार अपने-अपने ढंगसे मनुष्यको सुख पहुँचा सकनेवाले ये दोनों साधन मनुष्यको बाँधते हैं—उसे अपनी-अपनी ओर खींचते हैं। अधिकांश लोग तो 'भोगोंमें प्रत्यक्ष और तत्काल सुख मिलता है' इस प्रतीतिके कारण उसका परिणाम सोचे-समझे बिना ही प्रेयकी ओर खिंच जाते हैं। परंतु कोई-कोई भाग्यवान् मनुष्य भगवान्‌की दयासे प्राकृत भोगोंकी आपातरमणीयता एवं परिणामदुःखताका रहस्य जानकर उनकी ओरसे विरक्त हो श्रेयकी ओर आकर्षित हो जाता है। इन दोनों प्रकारके मनुष्योंमेंसे जो भगवान्‌की कृपाका पात्र होकर श्रेयको अपना लेता है और तत्परताके साथ उसके साधनमें लग जाता है, उसका तो सब प्रकारसे कल्याण हो जाता है। वह सदाके लिये सब प्रकारके दुःखोंसे सर्वथा छूटकर अनन्त असीम आनन्दस्वरूप परमात्माको पा लेता है। परंतु जो सांसारिक सुखके साधनोंमें लग जाता है, वह अपने मानव-जीवनके परम लक्ष्य परमात्माकी प्राप्तिरूप यथार्थ प्रयोजनको सिद्ध नहीं कर पाता; इसलिये उसे आत्यन्तिक और नित्य सुख नहीं मिलता। उसे तो भ्रमवश सुखरूप प्रतीत होनेवाले वे अनित्य भोग मिलते हैं, जो वास्तवमें दुःखरूप ही हैं। अतः वह वास्तविक सुखसे भ्रष्ट हो जाता है ॥ १ ॥

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ सम्परीत्य विविनक्ति धीरः ।
श्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद् वृणीते ॥ २ ॥

श्रेयः च प्रेयः च=श्रेय और प्रेय—ये दोनों ही; **मनुष्यम् एतः**=मनुष्यके सामने आते हैं; **धीरः**=बुद्धिमान् मनुष्य; **तौ**=उन दोनोंके स्वरूपपर; **सम्परीत्य**=भलीभाँति विचार करके; **विविनक्ति**=उनको पृथक्-पृथक् समझ लेता है; (और) **धीरः**=वह श्रेष्ठबुद्धि मनुष्य; **श्रेयः हि**=परम कल्याणके साधनको ही; **प्रेयसः**=भोग-साधनकी अपेक्षा; **अभिवृणीते**=श्रेष्ठ समझकर ग्रहण करता है (परंतु); **मन्दः**=मन्दबुद्धिवाला मनुष्य; **योगक्षेमात्**=लौकिक योगक्षेमकी इच्छासे; **प्रेयः वृणीते**=भोगोंके साधनरूप प्रेयको अपनाता है ॥ २ ॥

व्याख्या—अधिकांश मनुष्य तो पुनर्जन्ममें विश्वास न होनेके कारण इस विषयमें विचार ही नहीं करते, वे भोगोंमें आसक्त होकर अपने देवदुर्लभ मनुष्य-जीवनको पशुवत् भोगोंके भोगनेमें ही समाप्त कर देते हैं। किंतु जिनका पुनर्जन्ममें और परलोकमें विश्वास है, उन विचारशील मनुष्योंके सामने जब ये श्रेय और प्रेय दोनों आते हैं, तब वे इन दोनोंके गुण-दोषोंपर विचार करके दोनोंको पृथक्-पृथक् समझनेकी चेष्टा करते हैं। इनमें जो श्रेष्ठ बुद्धिसम्पन्न होता है, वह तो दोनोंके तत्त्वको पूर्णतया समझकर नीर-क्षीर-विवेकी हंसकी तरह प्रेयकी उपेक्षा करके श्रेयको ही ग्रहण करता है। परंतु जो मनुष्य अल्पबुद्धि है, जिसकी बुद्धिमें विवेकशक्तिका अभाव है, वह श्रेयके फलमें अविश्वास करके प्रत्यक्ष दिखायी देनेवाले लौकिक योगक्षेमकी सिद्धिके लिये प्रेयको अपनाता है; वह इतना ही समझता है कि जो कुछ भोगपदार्थ प्राप्त हैं, वे सुरक्षित बने रहें और जो अप्राप्त हैं, वे प्रचुर मात्रामें मिल जायँ। यही योगक्षेम है ॥ २ ॥

सम्बन्ध—परमात्माकी प्राप्तिके साधनरूप श्रेयकी प्रशंसा करके अब यमराज साधारण मनुष्योंसे नचिकेताकी विशेषता दिखलाते हुए उसके वैराग्यकी प्रशंसा करते हैं—

स त्वं प्रियान् प्रियरूपाꣳश्च कामानभिध्यायन्नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः ।
नैताꣳ सृङ्कां वित्तमयीमवाप्तो यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः ॥ ३ ॥

नचिकेतः=हे नचिकेता ! (उन्हीं मनुष्योंमें); **सः त्वम्**=तुम (ऐसे निःस्पृह हो कि); **प्रियान् च**=प्रिय लगनेवाले और; **प्रियरूपान्**=अत्यन्त सुन्दर रूपवाले; **कामान्**=इस लोक और परलोकके समस्त भोगोंको; **अभिध्यायन्**=भलीभाँति सोच-समझकर; **अत्यस्राक्षीः**=तुमने छोड़ दिया; **एताम् वित्तमयीम् सृङ्काम्**=इस सम्पत्तिरूप शृङ्खला (बेड़ी) को; **न अवाप्तः**=(तुम) नहीं प्राप्त हुए (इसके बन्धनमें नहीं फँसे); **यस्याम्**=जिसमें; **बहवः मनुष्याः**=बहुत-से मनुष्य; **मज्जन्ति**= फँस जाते हैं ॥ ३ ॥

व्याख्या—यमराज कहते हैं—'हे नचिकेता ! तुम्हारी परीक्षा करके मैंने अच्छी तरह देख लिया कि तुम बड़े बुद्धिमान्, विवेकी तथा वैराग्यसम्पन्न हो । अपनेको बहुत बड़े चतुर, विवेकी और तार्किक माननेवाले लोग भी जिस चमक-दमकवाली सम्पत्तिके मोहजालमें फँस जाया करते हैं, उसे भी तुमने स्वीकार नहीं किया । मैंने बड़ी ही लुभावनी भाषामें तुम्हें बार-बार पुत्र, पौत्र, हाथी, घोड़े, गौएँ, धन, सम्पत्ति, भूमि आदि अनेकों दुष्प्राप्य और लोभनीय भोगोंका प्रलोभन दिया; इतना ही नहीं, स्वर्गके दिव्य भोगों और अप्रतिम सुन्दरी स्वर्गीय रमणियोंके चिर-भोगसुखका लालच दिया; परंतु तुमने सहज ही उन सबकी उपेक्षा कर दी । अतः तुम अवश्य ही परमात्मतत्त्वका श्रवण करनेके सर्वोत्तम अधिकारी हो ॥ ३ ॥

दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।
विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त ॥ ४ ॥

या अविद्या=जो कि अविद्या; **च विद्या इति ज्ञाता**=और विद्या नामसे विख्यात हैं; **एते**=ये दोनों; **दूरम् विपरीते**= परस्पर अत्यन्त विपरीत (और); **विषूची**=भिन्न-भिन्न फल देनेवाली हैं; **नचिकेतसम्**=तुम नचिकेताको; **विद्याभीप्सिनम् मन्ये**=मैं विद्याका ही अभिलाषी मानता हूँ, (क्योंकि); **त्वा बहवः कामाः**=तुमको बहुत-से भोग; **न अलोलुपन्त**= (किसी प्रकार भी) नहीं लुभा सके ॥ ४ ॥

व्याख्या—ये अविद्या और विद्या नामसे प्रसिद्ध दो साधन पृथक्-पृथक् फल देनेवाले हैं और परस्पर अत्यन्त विरुद्ध हैं । जिसकी भोगोंमें आसक्ति है, वह कल्याण-साधनमें आगे नहीं बढ़ सकता और जो कल्याण-मार्गका पथिक है, वह भोगोंकी ओर दृष्टि नहीं डालता । वह सब प्रकारके भोगोंको दुःखरूप मानकर उनका परित्याग कर देता है । हे नचिकेता ! मैं मानता हूँ कि तुम विद्याके ही अभिलाषी हो; क्योंकि बहुत-से बड़े-बड़े भोग भी तुम्हारे मनमें किञ्चिन्मात्र भी लोभ नहीं उत्पन्न कर सके ॥ ४ ॥

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितम्मन्यमानाः ।
दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥ ५ ॥

अविद्यायाम् अन्तरे वर्तमानाः=अविद्याके भीतर स्थित होकर (भी); **स्वयं धीराः**=अपने-आपको बुद्धिमान् (और); **पण्डितम् मन्यमानाः**=विद्वान् माननेवाले; **मूढाः**=(भोगकी इच्छा करनेवाले) वे मूर्खलोग; **दन्द्रम्यमाणाः**=नाना योनियोंमें चारों ओर भटकते हुए; **(तथा) परियन्ति**=ठीक वैसे ही ठोकरें खाते भटकते रहते हैं; **यथा**=जैसे; **अन्धेन एव नीयमानाः**=अन्धे मनुष्यके द्वारा चलाये जानेवाले; **अन्धाः**=अन्धे (अपने लक्ष्यतक न पहुँचकर इधर-उधर भटकते और कष्ट भोगते हैं) ॥५॥

व्याख्या—जब अन्धे मनुष्यको मार्ग दिखलानेवाला भी अन्धा ही मिल जाता है, तब जैसे वह अपने अभीष्ट स्थान-पर नहीं पहुँच पाता, बीचमें ही ठोकरें खाता भटकता है और काँटे-कंकड़ोंसे बिंधकर या गहरे गड्ढे आदिमें गिरकर अथवा किसी चट्टान, दीवाल और पशु आदिसे टकराकर नाना प्रकारके कष्ट भोगता है । वैसे ही उस मूर्खको भी पशु, पक्षी, कीट, पतंग आदि विविध दुःखपूर्ण योनियोंमें एवं नरकादिमें प्रवेश करके अनन्त जन्मोंतक अनन्त यन्त्रणाओंका भोग करना पड़ता है, जो अपने-आपको ही बुद्धिमान् और विद्वान् समझता है, विद्या-बुद्धिके मिथ्याभिमानमें शास्त्र और महापुरुषोंके वचनोंकी कुछ भी परवा न करके उनकी अवहेलना करता और प्रत्यक्ष सुखरूप प्रतीत होनेवाले भोगोंको भोग करनेमें तथा उनके उपार्जनमें ही निरन्तर संलग्न रहकर मनुष्यजीवनका अमूल्य समय व्यर्थ नष्ट करता रहता है ॥ ५ ॥

न साम्परायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् ।
अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥ ६ ॥

वित्तमोहेन मूढम्=इस प्रकार सम्पत्तिके मोहसे मोहित; **प्रमाद्यन्तम् बालम्**=निरन्तर प्रमाद करनेवाले अज्ञानीको; **साम्परायः**=परलोक; **न प्रतिभाति**=नहीं सूझता; **अयम् लोकः**=वह समझता है कि यह प्रत्यक्ष दीखनेवाला लोक ही सत्य है; **परः न अस्ति**=इसके सिवा दूसरा (स्वर्ग-नरक आदि लोक) कुछ भी नहीं है; **इति मानी**=इस प्रकार माननेवाला अभिमानी मनुष्य; **पुनः पुनः**=बार-बार; **मे वशम्**=मेरे (यमराजके) वशमें; **आपद्यते**=आता है ॥ ६ ॥

व्याख्या—इस प्रकार मनुष्य-जीवनके महत्त्वको नहीं समझनेवाला अभिमानी मनुष्य सांसारिक भोग सम्पत्तिकी प्राप्तिके साधनरूप धनादिके मोहसे मोहित हुआ रहता है; अतएव भोगोंमें आसक्त होकर वह प्रमादपूर्वक मनमाना आचरण करने लगता

वर्णन करनेवाले पुरुषोंकी दुर्लभताका वर्णन करते हैं—

श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः ।
आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाऽऽश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥ ७ ॥

यः बहुभिः=जो (आत्मतत्त्व) बहुतोंको तो; **श्रवणाय अपि**=सुननेके लिये भी; **न लभ्यः**=नहीं मिलता; **यम्**=जिसको; **बहवः**=बहुत-से लोग; **शृण्वन्तः अपि**=सुनकर भी; **न विद्युः**=नहीं समझ सकते; **अस्य**=ऐसे इस गूढ़ आत्मतत्त्वका; **वक्ता आश्चर्यः**=वर्णन करनेवाला महापुरुष आश्चर्यमय है (बड़ा दुर्लभ है); **लब्धा कुशलः**=उसे प्राप्त करनेवाला भी बड़ा कुशल (सफलजीवन) कोई एक ही होता है; **कुशलानुशिष्टः**=और जिसे तत्त्वकी उपलब्धि हो गयी है, ऐसे ज्ञानी महापुरुषके द्वारा शिक्षा प्राप्त किया हुआ; **ज्ञाता**=आत्मतत्त्वका ज्ञाता भी; **आश्चर्यः**=आश्चर्यमय है (परम दुर्लभ है) ॥ ७ ॥

व्याख्या—आत्मतत्त्वकी दुर्लभता बतलानेके हेतुसे यमराजने कहा—नचिकेता ! आत्मतत्त्व कोई साधारण-सी बात नहीं है। जगत्‌में अधिकांश मनुष्य तो ऐसे हैं—जिनको आत्मकल्याणकी चर्चातक सुननेको नहीं मिलती। वे ऐसे वातावरणमें रहते हैं कि जहाँ प्रातःकाल जागनेसे लेकर रात्रिको सोनेतक केवल विषय-चर्चा ही हुआ करती है, जिससे उनका मन आठों पहर विषय-चिन्तनमें डूबा रहता है। उनके मनमें आत्मतत्त्व सुनने-समझनेकी कभी कल्पना ही नहीं आती, और भूले-भटके यदि ऐसा कोई प्रसङ्ग आ जाता है तो उन्हें विषय-सेवनसे अवकाश नहीं मिलता। कुछ लोग ऐसे होते हैं, जो सुनना-समझना उत्तम समझकर सुनते तो हैं, परंतु उनके विषयाभिभूत मनमें उसकी धारणा नहीं हो पाती अथवा मन्दबुद्धिके कारण वे उसे समझ नहीं पाते। जो तीक्ष्णबुद्धि पुरुष समझ लेते हैं, उनमें भी ऐसे आश्चर्यमय महापुरुष कोई विरले ही होते हैं, जो उस आत्मतत्त्वका यथार्थरूपसे वर्णन करनेवाले समर्थ वक्ता हों। एवं ऐसे पुरुष भी कोई एक ही होते हैं जिन्होंने आत्मतत्त्वको प्राप्त करके जीवनकी सफलता सम्पन्न की हो; और भलीभाँति समझाकर वर्णन करनेवाले सफलजीवन अनुभवी आत्मदर्शी आचार्यके द्वारा उपदेश प्राप्त करके उसके अनुसार मनन-निदिध्यासन करते-करते तत्त्वका साक्षात्कार करनेवाले पुरुष भी जगत्‌में कोई विरले ही होते हैं। अतः इसमें सर्वत्र ही दुर्लभता है ॥ ७ ॥

सम्बन्ध—अब आत्मज्ञानकी दुर्लभताका कारण बताते हैं—

न नरेणावरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः ।
अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति अणीयान् ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात् ॥ ८ ॥

अवरेण नरेण प्रोक्तः=अल्पज्ञ मनुष्यके द्वारा बतलाये जानेपर; **बहुधा चिन्त्यमानः**=(और उसके अनुसार)

बहुत प्रकारसे चिन्तन किये जानेपर भी; **एषः**=यह आत्मतत्त्व; **सुविज्ञेयः**=सहज ही समझमें आ जाय; **न**=ऐसा नहीं है; **अनन्यप्रोक्ते**=किसी दूसरे ज्ञानी पुरुषके द्वारा उपदेश न किये जानेपर; **अत्र गतिः न अस्ति**=इस विषयमें मनुष्यका प्रवेश नहीं होता; **हि अणुप्रमाणात्**=क्योंकि यह अत्यन्त सूक्ष्म वस्तुसे भी; **अणीयान्**=अधिक सूक्ष्म है; **अतर्क्यम्**=(इसलिये) तर्कसे अतीत है ॥ ८ ॥

व्याख्या—प्रकृतिपर्यन्त जो भी सूक्ष्मातिसूक्ष्म तत्त्व है, यह आत्मतत्त्व उससे भी सूक्ष्म है। यह इतना गहन है कि जबतक इसे यथार्थरूपसे समझानेवाले कोई महापुरुष नहीं मिलते, तबतक मनुष्यका इसमें प्रवेश पाना अत्यन्त ही कठिन है। अल्पज्ञ—साधारण ज्ञानवाले मनुष्य यदि इसे बतलाते हैं और उसके अनुसार यदि कोई विविध प्रकारसे इसके चिन्तनका अभ्यास करता है, तो उसका आत्मज्ञानरूपी फल नहीं होता। आत्मतत्त्व तनिक-सा भी समझमें नहीं आता। न यह ऐसा ही है कि दूसरेसे सुने बिना केवल अपने आप तर्क-वितर्कयुक्त विचार करनेसे समझमें आ जाय। सुनना आवश्यक है; पर सुनना उनसे है, जो इसे भलीभाँति जाननेवाले महापुरुष हों। तभी इस तर्कसे सर्वथा अतीत विषयमें जानकारी हो सकती है ॥ ८ ॥

नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ।
यां त्वमापः सत्यधृतिर्बतासि त्वादृङ्नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥ ९ ॥

प्रेष्ठ=हे प्रियतम !; **याम् त्वम् आपः**=जिसको तुमने पाया है; **एषा मतिः**=यह बुद्धि; **तर्केण न आपनेया**=तर्कसे नहीं मिल सकती (यह तो); **अन्येन प्रोक्ता एव**=दूसरेके द्वारा कही हुई ही; **सुज्ञानाय**=आत्मज्ञानमें निमित्त; **[भवति**=होती है;] **बत**=सचमुच ही; (तुम) **सत्यधृतिः**=उत्तम धैर्यवाले; **असि**=हो; **नचिकेतः**=हे नचिकेता ! (हम चाहते हैं कि); **त्वादृक्**=तुम्हारे-जैसे ही; **प्रष्टा**=पूछनेवाले; **नः भूयात्**=हमें मिला करें ॥ ९ ॥

व्याख्या—नचिकेताकी प्रशंसा करते हुए यमराज फिर कहते हैं कि हे प्रियतम ! तुम्हारी इस पवित्र मति—निर्मल निष्ठाको देखकर मुझे बड़ी प्रसन्नता हुई है। ऐसी निष्ठा तर्कसे कभी नहीं मिल सकती। यह तो तभी उत्पन्न होती है, जब भगवत्कृपासे किसी महापुरुषका सङ्ग प्राप्त होता है और उनके द्वारा लगातार परमात्माके महत्त्वका विशद विवेचन सुननेका सौभाग्य मिलता है। ऐसी निष्ठा ही मनुष्यको आत्मज्ञानके लिये प्रयत्न करनेमें प्रवृत्त करती है। इतना प्रलोभन दिये जानेपर तुम अपनी निष्ठापर दृढ़ रहे—इससे यह सिद्ध है कि वस्तुतः तुम सच्ची धारणासे सम्पन्न हो। नचिकेता ! हमें तुम-जैसे ही पूछनेवाले जिज्ञासु मिला करें ॥ ९ ॥

सम्बन्ध—अब यमराज अपने उदाहरणसे निष्काम भावकी प्रशंसा करते हुए कहते हैं—

जानाम्यहꣳ शेवधिरित्यनित्यं न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत्।
ततो मया नाचिकेतश्चितोऽग्निरनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् ॥ १० ॥

अहम् जानामि=मैं जानता हूँ कि; **शेवधिः**=कर्मफलरूप निधि; **अनित्यम् इति**=अनित्य है; **हि अध्रुवैः**=क्योंकि अनित्य (विनाशशील) वस्तुओंसे; **तत् ध्रुवम्**=वह नित्य पदार्थ (परमात्मा); **न हि प्राप्यते**=नहीं मिल सकता; **ततः**=इसलिये; **मया**=मेरे द्वारा (कर्तव्यबुद्धिसे); **अनित्यैः द्रव्यैः**=अनित्य पदार्थोंके द्वारा; **नाचिकेतः**=नाचिकेत नामक; **अग्निः चितः**=अग्निका चयन किया गया (अनित्य भोगोंकी प्राप्तिके लिये नहीं, अतः उस निष्काम भावकी अपूर्व शक्तिसे मैं); **नित्यम्**=नित्य वस्तु परमात्माको; **प्राप्तवान्**=प्राप्त हो गया; **अस्मि**=हूँ ॥ १० ॥

व्याख्या—नचिकेता ! मैं इस बातको भलीभाँति जानता हूँ कि कर्मोंके फलस्वरूप इस लोक और परलोकके भोगसमूहकी जो निधि मिलती है, वह चाहे कितनी ही महान् क्यों न हो, एक दिन उसका विनाश निश्चित है; अतएव वह अनित्य है। और यह सिद्ध है कि अनित्य साधनोंसे नित्य पदार्थकी प्राप्ति नहीं हो सकती। इस रहस्यको जानकर ही मैंने नाचिकेत अग्निके चयनादिरूपसे जो कुछ यज्ञादि कर्म अनित्य वस्तुओंके द्वारा किये, सब-के-सब कामना और आसक्तिसे रहित होकर केवल कर्तव्यबुद्धिसे किये। इस निष्काम भावकी ही यह महिमा है कि अनित्य पदार्थोंके द्वारा यजन करके भी मैंने नित्य सुखरूप परमात्माको प्राप्त कर लिया* ॥ १० ॥

* कुछ आदरणीय महानुभावोंने इसका यह अर्थ किया है—

सम्बन्ध—नचिकेतामें वह निष्कामभाव पूर्णरूपसे है, इसलिये यमराज उसकी प्रशंसा करते हुए कहते हैं—

कामस्याप्तिं जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरनन्त्यमभयस्य पारम् ।
स्तोममहदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धृत्या धीरो नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः ॥ ११ ॥

नचिकेतः=हे नचिकेता !; **कामस्य आप्तिम्**=जिसमें सब प्रकारके भोग मिल सकते हैं; **जगतः प्रतिष्ठाम्**=जो जगत्का आधार; **क्रतोः अनन्त्यम्**=यज्ञका चिरस्थायी फल; **अभयस्य पारम्**=निर्भयताकी अवधि और; **स्तोममहत्**=स्तुति करनेयोग्य एवं महत्त्वपूर्ण है (तथा); **उरुगायम्**=वेदोंमें जिसके गुण नाना प्रकारसे गाये गये हैं; **प्रतिष्ठाम्**=(और) जो दीर्घकालतककी स्थितिसे सम्पन्न है, ऐसे स्वर्गलोकको; **दृष्ट्वा धृत्या**=देखकर भी तुमने धैर्यपूर्वक; **अत्यस्राक्षीः**=उसका त्याग कर दिया; [**अतः**=इसलिये मैं समझता हूँ कि]; **धीरः (असि)**=तुम बहुत ही बुद्धिमान् हो ॥ ११ ॥

व्याख्या—नचिकेता ! तुम सब प्रकारसे श्रेष्ठ बुद्धिसम्पन्न और निष्काम हो । मैंने तुम्हारे सामने वरदानके रूपमें उस स्वर्गलोकको रक्खा, जो सब प्रकारके भोगोंसे परिपूर्ण, जगत्का आधारस्वरूप, यज्ञादि शुभकर्मोंका अन्तरहित फल, सब प्रकारके दुःख और भयसे रहित, स्तुति करनेयोग्य और अत्यन्त महत्त्वपूर्ण है । वेदोंने भाँति-भाँतिसे उसकी शोभाके गुणगान किये हैं और वह दीर्घकालतक स्थित रहनेवाला है; तुमने उसके महत्त्वको समझकर भी बड़े धैर्यके साथ उसका परित्याग कर दिया, तुम्हारा मन तनिक भी उसमें आसक्त नहीं हुआ; तुम अपने निश्चयपर दृढ़ और अटल रहे । यह साधारण बात नहीं है । इसलिये मैं यह मानता हूँ कि तुम बड़े ही बुद्धिमान्, अनासक्त और आत्मतत्त्वको जाननेके अधिकारी हो* ॥११॥

सम्बन्ध—इस प्रकार नचिकेताके निष्कामभावको देखकर यमराजने निश्चय कर लिया कि यह परमात्माके तत्त्वज्ञानका यथार्थ अधिकारी है; अतः उसके अन्तःकरणमें परब्रह्म पुरुषोत्तमके तत्त्वकी जिज्ञासा उत्पन्न करनेके लिये यमराज अब दो मन्त्रोंमें परब्रह्म परमात्माकी महिमाका वर्णन करते हैं—

तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् ।
अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥ १२ ॥

गूढम्=जो योगमायाके पर्देमें छिपा हुआ; **अनुप्रविष्टम्**=सर्वव्यापी; **गुहाहितम्**=सबके हृदयरूप गुफामें स्थित (अतएव); **गह्वरेष्ठम्**=संसाररूप गहन वनमें रहनेवाला; **पुराणम्**=सनातन है, ऐसे; **तम् दुर्दर्शम् देवम्**=उस कठिनतासे देखे जानेवाले परमात्मदेवको; **धीरः**=शुद्ध बुद्धियुक्त साधक; **अध्यात्मयोगाधिगमेन**=अध्यात्मयोगकी प्राप्तिके द्वारा; **मत्वा**=समझकर; **हर्षशोकौ जहाति**=हर्ष और शोकको त्याग देता है ॥ १२ ॥

व्याख्या—यह सम्पूर्ण जगत् एक अत्यन्त दुर्गम गहन वनके सदृश है, परंतु यह परब्रह्म परमेश्वरसे परिपूर्ण है । वह सर्वव्यापी इसमें सर्वत्र प्रविष्ट है (गीता ९ । ४) । वह सबके हृदयरूपी गुफामें स्थित है । (गीता १३ । १८; १५ । १५;

मैं जानता हूँ कि कर्मफलरूप निधि अनित्य है; क्योंकि अनित्य साधनोंसे परमात्मारूपी नित्य निधि नहीं मिल सकती । यह जानते हुए भी मैंने स्वर्गके साधनभूत नाचिकेत अग्निका अनित्य पदार्थोंके द्वारा चयन किया था; उसीसे मैंने अधिकारसम्पन्न होकर यह आपेक्षिक नित्य (दूसरे पदोंकी अपेक्षा अधिक कालतक रहनेवाला तथा श्रेष्ठ) यमराजका पद प्राप्त किया ।

* १—इसका अर्थ एक आदरणीय महानुभाव इस प्रकार करते हैं—

नचिकेता ! तुमने उस परमपदार्थ परमात्माके सम्मुख जगत्की चरम सीमाके भोग, प्रतिष्ठा, यज्ञका अनन्त फलरूप हिरण्यगर्भका पद, अभयकी मर्यादा (चिरकालस्थायी दीर्घजीवन), स्तुत्य और महान् अणिमादि ऐश्वर्य, शुभफल और अत्युत्तम गति—इन सभीको हेय समझकर धैर्यके द्वारा त्याग दिया है । इसलिये तुम बड़े ही बुद्धिमान् हो ।

२—एक दूसरे महानुभावने इसका अर्थ यों किया है—

जहाँ कामनाकी परिसमाप्ति हो जाती है, जो जगत्का आधार है, जहाँ ज्ञानकी अनन्तता है, जो अभयकी सीमा है, जो सबके द्वारा स्तुतिके योग्य है, जो सबसे महान् है, जिसकी सब स्तुति करते हैं और जो आप ही अपनी प्रतिष्ठा है, उस परमात्माको देखकर—उसको सामने रखकर बड़े धैर्यके साथ तुमने इस अनित्य निधिका त्याग कर दिया है; इसलिये तुम बड़े बुद्धिमान् हो ।

१८ । ६१) । इस प्रकार नित्य साथ रहनेपर भी लोग उसे सहजमें देख नहीं पाते; क्योंकि वह अपनी योगमायाके पर्देमें छिपा है (गीता ७ । २५), इसलिये अत्यन्त गुप्त है । उसके दर्शन बहुत ही दुर्लभ हैं । जो शुद्ध-बुद्धिसम्पन्न साधक अपने मन-बुद्धिको नित्य निरन्तर उसके चिन्तनमें संलग्न रखता है, वह उस सनातन देवको प्राप्त करके सदाके लिये हर्ष-शोकसे रहित हो जाता है । उसके अन्तःकरणमेंसे हर्ष-शोकादिके विकार समूल नष्ट हो जाते हैं* ॥ १२ ॥

एतच्छ्रुत्वा सम्परिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य ।
स मोदते मोदनीयꣳ हि लब्ध्वा विवृतꣳ सद्म नचिकेतसं मन्ये ॥ १३ ॥

मर्त्यः=मनुष्य (जब); **एतत्**=इस; **धर्म्यम्**=धर्ममय (उपदेश) को; **श्रुत्वा**=सुनकर; **सम्परिगृह्य**=भलीभाँति ग्रहण करके; **प्रवृह्य**=(और) उसपर विवेकपूर्वक विचार करके; **एतम्**=इस; **अणुम्**=सूक्ष्म आत्मतत्त्वको; **आप्य**=जानकर अनुभव कर लेता है, (तब); **सः**=वह; **मोदनीयम्**=आनन्दस्वरूप परब्रह्म पुरुषोत्तमको; **लब्ध्वा**=पाकर; **मोदते हि**= आनन्दमें ही मग्न हो जाता है; **नचिकेतसम्**=तुम नचिकेताके लिये; **विवृतम् सद्म मन्ये**=(मैं) परमधामका द्वार खुला हुआ मानता हूँ ॥ १३ ॥

व्याख्या—इस अध्यात्मविषयक धर्ममय उपदेशको पहले तो अनुभवी महापुरुषके द्वारा अतिशय श्रद्धापूर्वक सुनना चाहिये, सुनकर उसका मनन करना चाहिये । तदनन्तर एकान्तमें उसपर विचार करके बुद्धिमें उसको स्थिर करना चाहिये । इस प्रकार साधन करनेपर जब मनुष्यको आत्मस्वरूपकी प्राप्ति हो जाती है अर्थात् जब वह आत्माको तत्त्वसे समझ लेता है, तब आनन्दस्वरूप परब्रह्म परमात्माको प्राप्त हो जाता है । उस आनन्दके महान् समुद्रको पाकर वह उसमें निमग्न हो जाता है । हे नचिकेता ! तुम्हारे लिये उस परमधामका द्वार खुला हुआ है । तुमको वहाँ जानेसे कोई रोक नहीं सकता । तुम ब्रह्म-प्राप्तिके उत्तम अधिकारी हो, ऐसा मैं मानता हूँ ॥ १३ ॥

सम्बन्ध—यमराजके मुखसे परब्रह्म पुरुषोत्तमकी महिमा सुनकर और अपनेको उसका अधिकारी जानकर नचिकेताके मनमें परमात्मतत्त्वकी जिज्ञासा उत्पन्न हो गयी । साथ ही उसे यमराजके द्वारा अपनी प्रशंसा सुनकर साधु-सम्मत सङ्कोच भी हुआ । इसलिये उसने यमराजसे बीचमें ही पूछा—

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ।
अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद ॥ १४ ॥

यत् तत्=जिस उस परमेश्वरको; **धर्मात् अन्यत्र**=धर्मसे अतीत; **अधर्मात् अन्यत्र**=अधर्मसे भी अतीत; **च**=तथा; **अस्मात् कृताकृतात्**=इस कार्य और कारणरूप सम्पूर्ण जगत्से भी; **अन्यत्र च**=भिन्न और; **भूतात् भव्यात्**= भूत, वर्तमान एवं भविष्यत्—तीनों कालोंसे तथा इनसे सम्बन्धित पदार्थोंसे भी; **अन्यत्र**=पृथक्; **पश्यसि**=(आप) जानते हैं; **तत्**=उसे; **वद**=बतलाइये ॥ १४ ॥

व्याख्या—नचिकेता कहता है—भगवन् ! आप यदि मुझपर प्रसन्न हैं तो धर्म और अधर्मके सम्बन्धसे रहित, कार्य-कारणरूप प्रकृतिसे पृथक् एवं भूत, वर्तमान और भविष्यत्—इन सबसे भिन्न जिस परमात्मतत्त्वको आप जानते हैं, उसे मुझको बतलाइये† ॥ १४ ॥

---

* १—कुछ आदरणीय महानुभावोंने इसका अर्थ यों किया है कि—

'उस दुर्दर्श, शब्दादि प्राकृत विषयविकाररूप विज्ञानसे छिपे हुए, बुद्धिमें स्थित, अनेक अनर्थोंसे व्याप्त देहमें स्थित, चिरन्तन—पुरातन देवको जो अध्यात्मयोगकी प्राप्तिके द्वारा जान लेता है, वह धीर पुरुष हर्ष-शोकका परित्याग कर देता है ।

२—प्रातःस्मरणीय भाष्यकार श्रीशङ्कराचार्यजीने भी ब्रह्मसूत्रके भाष्यमें इस प्रकरणको परमात्मविषयक माना है ('प्रकरणं चेदं परमात्मनः'—देखिये ब्रह्मसूत्र अध्याय १ पा० २, के १२ वें सूत्रका भाष्य) ।

† भाष्यकार श्रीशङ्कराचार्यजीने इस प्रकरणको भी अपने ब्रह्मसूत्रभाष्यमें परमेश्वरविषयक ही माना है ('पृष्टं चेह ब्रह्म'—देखिये ब्रह्मसूत्र अध्याय १ पा० ३ के २४ वें सूत्रका भाष्य) ।

सम्बन्ध—नचिकेताके इस प्रकार पूछनेपर यमराज उस ब्रह्मतत्त्वके वर्णन करनेकी प्रतिज्ञा करते हुए उपदेश आरम्भ करते हैं—

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपाꣳसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदꣳ संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥ १५ ॥

सर्वे वेदाः=सम्पूर्ण वेद; **यत् पदम्**=जिस परम पदका; **आमनन्ति**=बारंबार प्रतिपादन करते हैं; **च**=और; **सर्वाणि**=सम्पूर्ण; **तपांसि**=तप; **यत्**=जिस पदका; **वदन्ति**=लक्ष्य कराते हैं अर्थात् वे जिसके साधन हैं; **यत् इच्छन्तः**=जिसको चाहनेवाले साधकगण; **ब्रह्मचर्यम्**=ब्रह्मचर्यका; **चरन्ति**=पालन करते हैं; **तत् पदम्**=वह पद; **ते**=तुम्हें; **संग्रहेण**=संक्षेपसे; **ब्रवीमि**=(मैं) बतलाता हूँ; (वह है) **ओम्**=ओम्; **इति**=ऐसा; **एतत्**=यह (एक अक्षर) ॥ १५ ॥

व्याख्या—यमराज यहाँ परब्रह्म पुरुषोत्तमको परमप्राप्य बतलाकर, उसके वाचक ॐकारको प्रतीकरूपसे उसका स्वरूप बतलाते हैं । वे कहते हैं कि समस्त वेद नाना प्रकार और नाना छन्दोंसे जिसका प्रतिपादन करते हैं, सम्पूर्ण तप आदि साधनोंका जो एकमात्र परम और चरम लक्ष्य है तथा जिसको प्राप्त करनेकी इच्छासे साधक निष्ठापूर्वक ब्रह्मचर्यका अनुष्ठान किया करते हैं, उस पुरुषोत्तम भगवान्‌का परमतत्त्व मैं तुम्हें संक्षेपमें बतलाता हूँ । वह है 'ॐ' यह एक अक्षर ॥ १५ ॥

सम्बन्ध—नामरहित होनेपर भी परमात्मा अनेक नामोंसे पुकारे जाते हैं । उनके सब नामोंमेंसे 'ओम्' सर्वश्रेष्ठ माना गया है; अतः यहाँ नाम और नामीका अभेद मानकर 'प्रणव'को परब्रह्म पुरुषोत्तमके स्थानमें वर्णन करते हुए यमराज कहते हैं—

एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परम् ।
एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥ १६ ॥

एतत्=यह; **अक्षरम् एव हि ब्रह्म**=अक्षर ही तो ब्रह्म है (और); **एतत्**=यह; **अक्षरम् एव हि**=अक्षर ही; **परम्**=परब्रह्म है; **एतत् एव हि**=इसी; **अक्षरम्**=अक्षरको; **ज्ञात्वा**=जानकर; **यः**=जो; **यत्**=जिसको; **इच्छति**=चाहता है; **तस्य**=उसको; **तत्**=वही (मिल जाता है) ॥ १६ ॥

व्याख्या—यह अविनाशी प्रणव—ॐकार ही तो ब्रह्म (परमात्मा) का निर्विशेष स्वरूप है और यही स्वयं समग्र ब्रह्म परम पुरुष पुरुषोत्तम है अर्थात् उस ब्रह्म और परब्रह्म दोनोंका ही नाम ॐकार है । अतः इस तत्त्वको समझकर साधक इसके द्वारा दोनोंमेंसे किसी भी अभीष्ट रूपको प्राप्त कर सकता है * ॥ १६ ॥

एतदालम्बनꣳ श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ।
एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १७ ॥

एतत्=यही; **श्रेष्ठम्**=अत्युत्तम; **आलम्बनम्**=आलम्बन है; **एतत्**=यही (सबका); **परम् आलम्बनम्**=अन्तिम आश्रय है; **एतत्**=इस; **आलम्बनम्**=आलम्बनको; **ज्ञात्वा**=भलीभाँति जानकर; **ब्रह्मलोके**=ब्रह्मलोकमें; **महीयते**=(साधक) महिमान्वित होता है ॥ १७ ॥

व्याख्या—यह ॐकार ही परब्रह्म परमात्माकी प्राप्तिके लिये सब प्रकारके आलम्बनोंमेंसे सबसे श्रेष्ठ आलम्बन है और यही चरम आलम्बन है । इससे परे और कोई आलम्बन नहीं है अर्थात् परमात्माके श्रेष्ठ नामकी शरण हो जाना ही उनकी प्राप्तिका सर्वोत्तम एवं अमोघ साधन है । इस रहस्यको समझकर जो साधक श्रद्धा और प्रेमपूर्वक इसपर निर्भर करता है, वह निस्सन्देह परमात्माकी प्राप्तिका परम गौरव लाभ करता है ॥ १७ ॥

---

* इस मन्त्रका यह अर्थ भी किया गया है—

यह अक्षर ही अपर ब्रह्म है और यह अक्षर ही परब्रह्म है । यह दोनोंका ही प्रतीक है । इसीको उपास्य ब्रह्म जानकर जो 'पर' अथवा—'अपर' जिस ब्रह्मकी इच्छा करता है वह उसीको प्राप्त हो जाता है । यदि उसका उपास्य परब्रह्म (निर्विशेष आत्मा) हो तो वह केवल जाना जा सकता है और यदि अपरब्रह्म (सविशेष सगुण) हो तो प्राप्त किया जा सकता है ।

सम्बन्ध—इस प्रकार ॐकारको ब्रह्म और परब्रह्म इन दोनोंका प्रतीक बताकर अब नचिकेताके प्रश्नानुसार यमराज पहले आत्माके स्वरूपका वर्णन करते हैं—

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ १८ ॥

विपश्चित्=नित्य ज्ञानस्वरूप आत्मा; **न जायते**=न तो जन्मता है; **वा न म्रियते**=और न मरता ही है; **अयम् न**=यह न तो स्वयं; **कुतश्चित्**=किसीसे हुआ है; [**न**=न (इससे);] **कश्चित्**=कोई भी; **बभूव**=हुआ है अर्थात् यह न तो किसीका कार्य है और न कारण ही है; **अयम्**=यह; **अजः**=अजन्मा; **नित्यः**=नित्य; **शाश्वतः**=सदा एकरस रहनेवाला (और); **पुराणः**=पुरातन है अर्थात् क्षय और वृद्धिसे रहित है; **शरीरे हन्यमाने**=शरीरके नाश किये जानेपर भी (इसका); **न हन्यते**=नाश नहीं किया जा सकता* ॥ १८ ॥

हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

चेत्=यदि कोई; **हन्ता**=मारनेवाला व्यक्ति; **हन्तुम्**=अपनेको मारनेमें समर्थ; **मन्यते**=मानता है (और); **चेत्**=यदि; **हतः**=(कोई) मारा जानेवाला व्यक्ति; **हतम्**=अपनेको मारा गया; **मन्यते**=समझता है (तो); **तौ उभौ**=वे दोनों ही; **न विजानीतः**=(आत्मस्वरूपको) नहीं जानते (क्योंकि); **अयम्**=यह आत्मा; **न हन्ति**=न तो (किसीको) मारता है (और); **न हन्यते**=न मारा (ही) जाता है† ॥ १९ ॥

व्याख्या—यमराज यहाँ आत्माके शुद्ध स्वरूपका और उसकी नित्यताका निरूपण करते हैं; क्योंकि जबतक साधकको अपनी नित्यता और निर्विकारताका अनुभव नहीं हो जाता एवं वह जबतक अपनेको शरीर आदि अनित्य वस्तुओंसे भिन्न नहीं समझ लेता, तबतक इन अनित्य पदार्थोंसे उसका वैराग्य होकर उसके अन्तःकरणमें नित्य तत्त्वकी अभिलाषा उत्पन्न नहीं होती। उसको यह दृढ़ अनुभूति होनी चाहिये कि जीवात्मा नित्य चेतन ज्ञानस्वरूप है; अनित्य, विनाशी, जड शरीर और भोगोंसे वास्तवमें इसका कोई सम्बन्ध नहीं है। यह अनादि और अनन्त है, न तो इसका कोई कारण है और न कार्य ही; अतः यह जन्म-मरणसे सर्वथा रहित, सदा एकरस, सर्वथा निर्विकार है। शरीरके नाशसे इसका नाश नहीं होता। जो लोग इसको मारनेवाला या मरनेवाला मानते हैं, वे वस्तुतः आत्मस्वरूपको जानते ही नहीं; वे सर्वथा भ्रान्त हैं। उनकी बातोंपर ध्यान नहीं देना चाहिये। वस्तुतः आत्मा न तो किसीको मारता है और न इसे कोई मार ही सकता है।

साधकको शरीर और भोगोंकी अनित्यता और अपने आत्माकी नित्यतापर विचार करके, इन अनित्य भोगोंसे सुखकी आशाका त्याग करके सदा अपने साथ रहनेवाले नित्य सुखस्वरूप परब्रह्म पुरुषोत्तमको प्राप्त करनेका अभिलाषी बनना चाहिये ॥ १८-१९ ॥

---

* गीतामें इस मन्त्रके भावको इस प्रकार समझाया गया है—

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः । अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ (२ । २०)

'यह आत्मा किसी भी कालमें न तो जन्मता है और न मरता ही है तथा न यह उत्पन्न होकर फिर होनेवाला ही है। क्योंकि यह अजन्मा, नित्य, सनातन और पुरातन है; शरीरके मारे जानेपर भी यह नहीं मारा जाता।'

† गीतामें इस मन्त्रके भावको और भी स्पष्टरूपसे व्यक्त किया गया है—

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ (२ । १९)

'जो इस आत्माको मारनेवाला समझता है तथा जो इसको मारा गया मानता है, वे दोनों ही नहीं जानते; क्योंकि यह आत्मा वास्तवमें न तो किसीको मारता है, न किसीके द्वारा मारा जाता है।'

सम्बन्ध—इस प्रकार आत्मतत्त्वके वर्णनद्वारा नचिकेताके अन्तःकरणमें परब्रह्म पुरुषोत्तमके तत्त्वकी जिज्ञासा उत्पन्न करके यमराज अब परमात्माके स्वरूपका वर्णन करते हैं—

अणोरणीयान्महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम्।
तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुप्रसादान्महिमानमात्मनः ॥ २० ॥

अस्य=इस; **जन्तोः**=जीवात्माके; **गुहायाम्**=हृदयरूप गुफामें; **निहितः**=रहनेवाला; **आत्मा**=परमात्मा; **अणोः अणीयान्**=सूक्ष्मसे अति सूक्ष्म (और); **महतः महीयान्**=महान्‌से भी महान् है; **आत्मनः तम् महिमानम्**=परमात्माकी उस महिमाको; **अक्रतुः**=कामनारहित (और); **वीतशोकः**=चिन्तारहित कोई बिरला साधक; **धातुप्रसादात्**=सर्वाधार परब्रह्म परमेश्वरकी कृपासे ही; **पश्यति**=देख पाता है ॥ २० ॥

व्याख्या—इससे पहले जीवात्माके शुद्ध स्वरूपका वर्णन किया गया है, उसीको इस मन्त्रमें 'जन्तु' नाम देकर उसकी बद्धावस्था व्यक्त की गयी है। भाव यह कि यद्यपि परब्रह्म पुरुषोत्तम उस जीवात्माके अत्यन्त समीप—जहाँ यह स्वयं रहता है, वहीं हृदयमें छिपे हुए हैं, तो भी यह उनकी ओर नहीं देखता। मोहवश भोगोंमें भूला रहता है। इसी कारण यह 'जन्तु' है—मनुष्य-शरीर पाकर भी कीट-पतङ्ग आदि तुच्छ प्राणियोंकी भाँति अपना दुर्लभ जीवन व्यर्थ नष्ट कर रहा है। जो साधक पूर्वोक्त विवेचनके अनुसार अपने-आपको नित्य चेतनस्वरूप समझकर सब प्रकारके भोगोंकी कामनासे रहित और शोकरहित हो जाता है, वह परमात्माकी कृपासे यह अनुभव करता है कि परब्रह्म पुरुषोत्तम अणुसे भी अणु और महान्‌से भी महान्—सर्वव्यापी हैं और इस प्रकार उनकी महिमाको समझकर उनका साक्षात्कार कर लेता है। (यहाँ 'धातुप्रसादात्'का अर्थ 'परमेश्वरकी कृपा' किया गया है। 'धातु' शब्दका अर्थ सर्वधारक परमात्मा माना गया है। विष्णुसहस्रनाममें भी 'अनादिनिधनो धाता विधाता धातुरुत्तमः'—'धातु'को भगवान्‌का एक नाम माना गया है* ॥ २० ॥

आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः।
कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥ २१ ॥

आसीनः=(वह परमेश्वर) बैठा हुआ ही; **दूरम् व्रजति**=दूर पहुँच जाता है; **शयानः**=सोता हुआ (भी); **सर्वतः**=सब ओर; **याति**=चलता रहता है; **तम् मदामदम् देवम्**=उस ऐश्वर्यके मदसे उन्मत्त न होनेवाले देवको; **मदन्यः कः**=मुझसे भिन्न दूसरा कौन; **ज्ञातुम्**=जाननेमें; **अर्हति**=समर्थ है ॥ २१ ॥

व्याख्या—परब्रह्म परमात्मा अचिन्त्यशक्ति हैं और विरुद्धधर्माश्रय हैं। एक ही समयमें उनमें विरुद्ध धर्मोंकी लीला होती है। इसीसे वे एक ही साथ सूक्ष्म-से-सूक्ष्म और महान्-से-महान् बताये गये हैं। यहाँ यह कहते हैं कि वे परमेश्वर अपने नित्य परमधाममें विराजमान रहते हुए ही भक्ताधीनतावश उनकी पुकार सुनते ही दूर-से-दूर चले जाते हैं। परम धाममें निवास करनेवाले पार्षद भक्तोंकी दृष्टिमें वहाँ शयन करते हुए ही वे सब ओर चलते रहते हैं। अथवा वे परमात्मा सदा-सर्वदा सर्वत्र स्थित हैं। उनकी सर्वव्यापकता ऐसी है कि बैठे भी वही हैं, दूर देशमें चलते भी वही हैं, सोते भी वही हैं और सब ओर जाते-आते भी वही हैं। वे सर्वत्र सब रूपोंमें नित्य अपनी महिमामें स्थित हैं। इस प्रकार अलौकिक परमैश्वर्यस्वरूप होनेपर भी उन्हें अपने ऐश्वर्यका तनिक भी अभिमान नहीं है। उन परमदेवको जाननेका अधिकारी उनका कृपापात्र मेरे (आत्मतत्त्वज्ञ यमराजके सदृश अधिकारियोंके) सिवा दूसरा कौन हो सकता है?† ॥ २१ ॥

---

* एक आदरणीय महानुभावने इसका निम्नलिखित अर्थ करते हुए 'धातुप्रसादात्'का अर्थ 'इन्द्रियोंको निर्मलता' माना है—

'.....यह आत्मा ही सूक्ष्म-से-सूक्ष्मतर और महान्-से-महान् है; क्योंकि नाम-रूपवाली सभी वस्तुएँ इसकी उपाधि हैं। बाह्य विषयोंसे उपरत दृष्टिवाला निष्काम साधक अपनी इन्द्रियों—जो शरीरको धारण करनेके कारण 'धातु' कहलाती हैं—के प्रसाद—निर्मलतासे उस आत्माकी कर्मनिमित्तक वृद्धि और क्षयसे रहित महिमाको देखता है, अर्थात् इस बातको साक्षात् जानता है कि यह मैं हूँ, तदनन्तर वह शोकरहित हो जाता है।

† कुछ आदरणीय महानुभावोंने ऐसा अर्थ किया है—

वह अचल होकर भी दूर चला जाता है तथा शयन करता हुआ भी सब ओर पहुँचता है, इस प्रकार वह आत्मा समद और

सम्बन्ध—अब इस प्रकार उन परमेश्वरकी महिमाको समझनेवाले पुरुषकी पहचान बताते हैं—

अशरीरꣳ शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ २२ ॥

अनवस्थेषु=(जो) स्थिर न रहनेवाले (विनाशशील); **शरीरेषु**=शरीरोंमें; **अशरीरम्**=शरीररहित (एवं); **अवस्थितम्**=अविचलभावसे स्थित है; **महान्तम्**=(उस) महान्; **विभुम्**=सर्वव्यापी; **आत्मानम्**=परमात्माको; **मत्वा**=जानकर; **धीरः**=बुद्धिमान् महापुरुष; **न शोचति**=(कभी किसी भी कारणसे) शोक नहीं करता ॥ २२ ॥

व्याख्या—प्राणियोंके शरीर अनित्य और विनाशशील हैं, इनमें प्रतिक्षण परिवर्तन होता रहता है । इन सबमें समभावसे स्थित परब्रह्म पुरुषोत्तम इन शरीरोंसे सर्वथा रहित, अशरीरी हैं । इसी कारण वे नित्य और अचल हैं । प्राकृत देश-काल-गुणादिसे अपरिच्छिन्न उन महान्, सर्वव्यापी, सबके आत्मरूप परमेश्वरको जान लेनेके बाद वह ज्ञानी महापुरुष कभी किसी भी कारणसे किञ्चिन्मात्र भी शोक नहीं करता । यही उसकी पहचान है* ॥ २२ ॥

सम्बन्ध—अब यह बतलाते हैं कि वे परमात्मा अपने पुरुषार्थसे नहीं मिलते, वरं उसीको मिलते हैं, जिसको वे स्वीकार कर लेते हैं—

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूꣳ स्वाम् ॥ २३ ॥

अयम्=यह; **आत्मा न**=परब्रह्म परमात्मा न तो; **प्रवचनेन**=प्रवचनसे; **न मेधया**=न बुद्धिसे (और); **न बहुना श्रुतेन**=न बहुत सुननेसे ही; **लभ्यः**=प्राप्त हो सकता है; **यम्**=जिसको; **एषः**=यह; **वृणुते**=स्वीकार कर लेता है; **तेन एव लभ्यः**=उसके द्वारा ही प्राप्त किया जा सकता है (क्योंकि); **एषः आत्मा**=यह परमात्मा; **तस्य**=उसके लिये; **स्वाम् तनूम्**=अपने यथार्थ स्वरूपको; **विवृणुते**=प्रकट कर देता है ॥ २३ ॥

व्याख्या—जिन परमेश्वरकी महिमाका वर्णन मैं कर रहा हूँ, वे न तो उनको मिलते हैं, जो शास्त्रोंको पढ़-सुनकर लच्छेदार भाषामें परमात्म-तत्त्वका नाना प्रकारसे वर्णन करते हैं; न उन तर्कशील बुद्धिमान् मनुष्योंको ही मिलते हैं, जो बुद्धिके अभिमानमें प्रमत्त हुए तर्कके द्वारा विवेचन करके उन्हें समझनेकी चेष्टा करते हैं; और न उनको ही मिलते हैं, जो परमात्माके विषयमें बहुत कुछ सुनते रहते हैं । वे तो उसीको प्राप्त होते हैं, जिसको वे स्वयं स्वीकार कर लेते हैं और वे स्वीकार उसीको करते हैं, जिसको उनके लिये उत्कट इच्छा होती है, जो उनके बिना रह नहीं सकता । परंतु जो अपनी बुद्धि या साधनपर भरोसा न करके केवल उनकी कृपाकी ही प्रतीक्षा करता रहता है, ऐसे कृपा-निर्भर साधकपर परमात्मा कृपा करते हैं और योगमायाका परदा हटाकर उसके सामने अपने सच्चिदानन्दघन स्वरूपमें प्रकट हो जाते हैं† ॥ २३ ॥

सम्बन्ध—अब यह बतलाते हैं कि परमात्मा किसको प्राप्त नहीं होते—

नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।
नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥ २४ ॥

अमद—हर्षसहित और हर्षरहित—इस प्रकार विरुद्ध धर्मवाला है । उस मदयुक्त और मदरहित देवको मेरे सिवा और कौन जान सकता है ?

* इस मन्त्रका यह अर्थ भी माना गया है—

आत्मा अपने स्वरूपसे आकाशके समान है, अतः देव, पितृ और मनुष्यादि शरीरोंमें शरीररहित है, अवस्थितिरहित—अनित्योंमें अवस्थित नित्य अविकारी है; उस महान् और सर्वव्यापक आत्माको 'यही मैं हूँ' ऐसा जानकर बुद्धिमान् पुरुष शोक नहीं करता ।

† इस मन्त्रका यह अर्थ भी माना गया है—

यह आत्मा वेदोंके प्रवचनसे विदित होने योग्य नहीं है, न मेधा—ग्रन्थ-धारणकी शक्तिसे ही, और न केवल बहुत श्रवण करनेसे

प्रज्ञानेन=सूक्ष्म बुद्धिके द्वारा; **अपि**=भी; **एनम्**=इस परमात्माको; **न दुश्चरितात् अविरतः आप्नुयात्**=न तो वह मनुष्य प्राप्त कर सकता है, जो बुरे आचरणोंसे निवृत्त नहीं हुआ है; **न अशान्तः**=न वह प्राप्त कर सकता है, जो अशान्त है; **न असमाहितः**=न वह कि जिसके मन, इन्द्रियाँ संयमित नहीं हैं; **वा**=और; **न अशान्तमानसः (आप्नुयात्)**=न वही प्राप्त करता है, जिसका मन चञ्चल है ॥ २४ ॥

व्याख्या—जो मनुष्य बुरे आचरणोंसे घृणा करके उनका त्याग नहीं कर देता, जिसका मन परमात्माको छोड़कर दिन-रात सांसारिक भोगोंमें भटकता रहता है, परमात्मापर विश्वास न होनेके कारण जो सदा अशान्त रहता है, जिसका मन, बुद्धि और इन्द्रियाँ वशमें की हुई नहीं हैं; ऐसा मनुष्य सूक्ष्म बुद्धिद्वारा आत्मविचार करते रहनेपर भी परमात्माको नहीं पा सकता। क्योंकि वह परमात्माकी असीम कृपाका आदर नहीं करता, उसकी अवहेलना करता रहता है; अतः वह उनकी कृपाका अधिकारी नहीं होता ॥ २४ ॥

सम्बन्ध—उस परब्रह्म परमेश्वरके तत्त्वको सुनकर और बुद्धिद्वारा विचार करके भी मनुष्य उसे क्यों नहीं जान सकता ? इस जिज्ञासापर कहते हैं—

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः ।
मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः ॥ २५ ॥

यस्य=(संहारकालमें) जिस परमेश्वरके; **ब्रह्म च क्षत्रम् च उभे**=ब्राह्मण और क्षत्रिय—ये दोनों ही अर्थात् सम्पूर्ण प्राणिमात्र; **ओदनः**=भोजन; **भवतः**=बन जाते हैं (तथा); **मृत्युः यस्य**=सबका संहार करनेवाली मृत्यु (भी) जिसका; **उपसेचनम्**=उपसेचन (भोज्य वस्तुके साथ लगाकर खानेका व्यञ्जन, तरकारी आदि); [**भवति** =बन जाती है;] **सः यत्र**=वह परमेश्वर जहाँ (और); **इत्था**=जैसा है, यह ठीक-ठीक; **कः वेद**=कौन जानता है ॥ २५ ॥

व्याख्या—मनुष्य-शरीरमें भी धर्मशील ब्राह्मण और धर्मरक्षक क्षत्रियका शरीर परमात्माकी प्राप्तिके लिये अधिक उत्तम माना गया है; किंतु वे भी उन कालस्वरूप परमेश्वरके भोजन बन जाते हैं, फिर अन्य साधारण मनुष्य-शरीरोंकी तो बात ही क्या है। जो सबको मारनेवाले मृत्युदेव हैं, वे भी उन परमेश्वरके उपसेचन अर्थात् भोजनके साथ लगाकर खाये जानेवाले व्यञ्जन—चटनी-तरकारी आदिकी भाँति हैं। ऐसे ब्राह्मण-क्षत्रियादि समस्त प्राणियोंके और स्वयं मृत्युके संहारक अथवा आश्रयदाता परमेश्वरको भला, कोई भी मनुष्य इन अनित्य मन, बुद्धि और इन्द्रियोंके द्वारा अन्य ज्ञेय वस्तुओंकी भाँति कैसे जान सकता है। किसकी सामर्थ्य है, जो सबके जाननेवालेको जान ले। अतः (पूर्वोक्त २३ वें मन्त्रके अनुसार) जिसको परमात्मा अपनी कृपाका पात्र बनाकर अपना तत्त्व समझाना चाहते हैं, वही उनको जान सकता है। अपनी शक्तिसे उन्हें कोई भी यथार्थ रूपमें नहीं जान सकता, क्योंकि वे लौकिक ज्ञेय वस्तुओंकी भाँति बुद्धिके द्वारा जाननेमें आनेवाले नहीं हैं ॥ २५ ॥

॥ द्वितीय वल्ली समाप्त ॥ २ ॥

तृतीय वल्ली

सम्बन्ध—द्वितीय वल्लीमें जीवात्मा और परमात्माके स्वरूपका पृथक्-पृथक् वर्णन किया गया और उनको जानकर परब्रह्मको प्राप्त कर लेनेका फल भी बतलाया गया। संक्षेपमें यह बात भी कही गयी कि जिसको वे परमात्मा स्वीकार करते हैं, वही उन्हें जान सकता है; परंतु परमात्माको प्राप्त करनेके साधनोंका वहाँ स्पष्टरूपसे वर्णन नहीं हुआ; अतः साधनोंका वर्णन करनेके लिये तृतीय वल्लीका आरम्भ करते हुए यमराज पहले मन्त्रमें जीवात्मा और परमात्माका नित्य सम्बन्ध और निवास-स्थान बतलाते हैं—

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे ।
छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥ १ ॥

ही जाना जा सकता है। साधक जिस आत्माका वरण करता है, उस वरण करनेवाले आत्माके द्वारा यह आत्मा स्वयं ही प्राप्त किया जाता है। उस आत्मकामीके प्रति वह आत्मा अपने पारमार्थिक स्वरूपको यथार्थ रूपमें प्रकट कर देता है।

सुकृतस्य लोके=शुभ कर्मोंके फलस्वरूप मनुष्य-शरीरमें; **परमे परार्धे**=परब्रह्मके उत्तम निवास-स्थान (हृदय-आकाश) में; **गुहाम् प्रविष्टौ**=बुद्धिरूप गुफामें छिपे हुए; **ऋतम् पिबन्तौ**=सत्यका पान करनेवाले (दो हैं); **छायातपौ**= (वे) छाया और आतपकी भाँति परस्पर भिन्न हैं; (यह बात) **ब्रह्मविदः**=ब्रह्मवेत्ता ज्ञानी महापुरुष; **वदन्ति**=कहते हैं; **च ये**=तथा जो; **त्रिणाचिकेताः**=तीन बार नाचिकेत अग्निका चयन कर लेनेवाले (और); **पञ्चाग्नयः**=पञ्चाग्निसम्पन्न गृहस्थ हैं; [**ते वदन्ति**=वे भी यही बात कहते हैं] ॥ १ ॥

व्याख्या—यमराजने यहाँ जीवात्मा और परमात्माके नित्य सम्बन्धका परिचय देते हुए कहा कि ब्रह्मवेत्ता ज्ञानी महानुभाव तथा यज्ञादि शुभ कर्मोंका अनुष्ठान करनेवाले आस्तिक सज्जन—सभी एक स्वरसे यही कहते हैं कि यह मनुष्य-शरीर बहुत ही दुर्लभ है। पूर्वजन्मार्जित अनेकों पुण्यकर्मोंको निमित्त बनाकर परम कृपालु परमात्मा कृपापरवश हो जीवको उसके कल्याण-सम्पादनके लिये यह श्रेष्ठ शरीर प्रदान करते हैं और फिर उस जीवात्माके साथ ही स्वयं भी उसीके हृदयके अन्तस्तलमें—परब्रह्मके निवासस्वरूप श्रेष्ठ स्थानमें अन्तर्यामीरूपसे प्रविष्ट हो रहते हैं। इतना ही नहीं, वे दोनों साथ-ही-साथ वहाँ सत्यका पान करते हैं—शुभ कर्मोंके अवश्यम्भावी सत्फलका भोग करते हैं (गीता ५-२९)। अवश्य ही दोनोंके भोगमें बड़ा अन्तर है। परमात्मा असंग और अभोक्ता हैं; उनका प्रत्येक प्राणीके हृदयमें निवास करके उसके शुभकर्मोंके फलका उपभोग करना उनकी वैसी ही लीला है, जैसी अजन्मा होकर जन्म ग्रहण करना। इसलिये यह कहा जाता है कि वे भोगते हुए भी वस्तुतः नहीं भोगते। अथवा यह भी कहा जा सकता है कि परमात्मा सत्यको पिलाते हैं—शुभ कर्मका फल भुगताते हैं, और जीवात्मा पीता है—फल भोगता है। परंतु जीवात्मा फलभोगके समय असंग नहीं रहता। वह अभिमानवश उसमें सुखका उपभोग करता है। इस प्रकार साथ रहनेपर भी जीवात्मा और परमात्मा दोनों छाया और धूपकी भाँति परस्पर भिन्न हैं। जीवात्मा छायाकी भाँति अल्पप्रकाश—अल्पज्ञ है, और परमात्मा धूपकी भाँति पूर्णप्रकाश—सर्वज्ञ। परन्तु जीवात्मामें जो कुछ अल्पज्ञान है, वह भी परमात्माका ही है, जैसे छायामें अल्पप्रकाश पूर्णप्रकाशरूप धूपका ही होता है।*

इस रहस्यको समझकर मनुष्यको अपनेमें किसी प्रकारकी भी शक्ति-सामर्थ्यका अभिमान नहीं करना चाहिये, और अन्तर्यामीरूपसे सदा-सर्वदा अपने हृदयमें रहनेवाले परम आत्मीय परम कृपालु परमात्माका नित्य निरन्तर चिन्तन करते रहना चाहिये ॥ १ ॥

सम्बन्ध—परमात्माको जानने और प्राप्त करनेका जो सर्वोत्तम साधन 'उन्हें जानने और पानेकी शक्ति प्रदान करनेके लिये उन्हींसे प्रार्थना करना है' इस बातको यमराज स्वयं प्रार्थना करते हुए बतलाते हैं—

यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम्।
अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतꣳ शकेमहि ॥ २ ॥

ईजानानाम्=यज्ञ करनेवालोंके लिये; **यः सेतुः**=जो दुःख-समुद्रसे पार पहुँचा देने योग्य सेतु है; (**तम्**) **नाचिकेतम्**= उस नाचिकेत अग्निको (और); **पारम् तितीर्षताम्**=संसार-समुद्रसे पार होनेकी इच्छावालोंके लिये; **यत् अभयम्**=जो भयरहित पद है; (**तत्**) **अक्षरम्**=उस अविनाशी; **परम् ब्रह्म**=परब्रह्म पुरुषोत्तमको; **शकेमहि**=जानने और प्राप्त करनेमें भी हम समर्थ हों ॥ २ ॥

व्याख्या—यमराज कहते हैं कि हे परमात्मन्! आप हमें वह सामर्थ्य दीजिये, जिससे हम निष्कामभावसे यज्ञादि शुभ कर्म करनेकी विधिको भलीभाँति जान सकें और आपके आज्ञापालनार्थ उनका अनुष्ठान करके आपकी प्रसन्नता प्राप्त कर सकें। तथा जो संसार-समुद्रसे पार होनेकी इच्छावाले विरक्त पुरुषोंके लिये निर्भयपद है, उस परम अविनाशी आप परब्रह्म पुरुषोत्तम भगवान्‌को भी जानने और प्राप्त करनेके योग्य बन जायँ।

इस मन्त्रमें यमराजने परमात्मासे उन्हें जाननेकी शक्ति प्रदान करनेके लिये प्रार्थना करके यह भाव दिखलाया है कि परब्रह्म पुरुषोत्तमको जानने और प्राप्त करनेका सबसे उत्तम और सरल साधन उनसे प्रार्थना करना ही है ॥ २ ॥

---

* इस मन्त्रमें 'जीवात्मा' और 'परमात्मा'को ही गुहामें प्रविष्ट बतलाया गया है, 'बुद्धि' और 'जीव'को नहीं। 'गुहाहितत्वं तु····· परमात्मन एव दृश्यते' (देखिये—ब्रह्मसूत्र अध्याय १ पाद २ सू० ११ का शाङ्करभाष्य)।

सम्बन्ध—अब उस परब्रह्म पुरुषोत्तमके परमधाममें किन साधनोंसे सम्पन्न मनुष्य पहुँच सकता है, यह बात रथ और रथी-के रूपककी कल्पना करके समझायी जाती है—

आत्मानꣳ रथिनं विद्धि शरीरꣳ रथमेव तु ।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ ३ ॥

आत्मानम्=(हे नचिकेता ! तुम) जीवात्माको तो; **रथिनम्**=रथका स्वामी (उसमें बैठकर चलनेवाला); **विद्धि**=समझो; **तु**=और; **शरीरम् एव**=शरीरको ही; **रथम्**=रथ (समझो); **तु बुद्धिम्**=तथा बुद्धिको; **सारथिम्**=सारथि (रथको चलानेवाला); **विद्धि**=समझो; **च मनः एव**=और मनको ही; **प्रग्रहम्**=लगाम (समझो) ॥ ३ ॥

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयाꣳस्तेषु गोचरान् ।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ४ ॥

मनीषिणः=ज्ञानीजन (इस रूपकमें); **इन्द्रियाणि**=इन्द्रियोंको; **हयान्**=घोड़े; **आहुः**=बतलाते हैं (और); **विषयान्**=विषयोंको; **तेषु गोचरान्**=उन घोड़ोंके विचरनेका मार्ग (बतलाते हैं); **आत्मेन्द्रियमनोयुक्तम्**=(तथा) शरीर, इन्द्रिय और मन—इन सबके साथ रहनेवाला जीवात्मा ही; **भोक्ता**=भोक्ता है; **इति आहुः**=यों कहते हैं ॥ ४ ॥

व्याख्या—जीवात्मा परमात्मासे बिछुड़ा हुआ है अनन्त कालसे, वह अनवरत संसाररूपी बीहड़ वनमें इधर-उधर सुखकी खोजमें भटक रहा है । सुख समझकर जहाँ भी जाता है, वहीं धोखा खाता है । सर्वथा साधनहीन और दयनीय है । जबतक वह परम सुखस्वरूप परमात्माके समीप नहीं पहुँच जाता, तबतक उसे सुख-शान्ति कभी नहीं मिल सकती । उसकी इस दयनीय दशाको देखकर दयामय परमात्माने उसे मानव-शरीररूपी सुन्दर सर्वसाधनसम्पन्न रथ दिया । इन्द्रियरूप बलवान् घोड़े दिये । उनके मनरूपी लगाम लगाकर उसे बुद्धिरूपी सारथिके हाथोंमें सौंप दिया और जीवात्माको उस रथमें बैठाकर—उसका स्वामी बनाकर यह बतला दिया कि वह निरन्तर बुद्धिको प्रेरणा करता रहे और परमात्माकी ओर ले जानेवाले भगवान्‌के नाम, रूप, लीला, धाम आदिके श्रवण, कीर्तन, मननादि विषयरूप प्रशस्त और सहज मार्गपर चलकर शीघ्र परमात्माके धाममें पहुँच जाय ।

जीवात्मा यदि ऐसा करता तो वह शीघ्र ही परमात्मातक पहुँच जाता; परंतु वह अपने परमानन्दमय भगवत्प्राप्तिरूप इस महान् लक्ष्यको मोहवश भूल गया । उसने बुद्धिको प्रेरणा देना बंद कर दिया, जिससे बुद्धिरूपी सारथि असावधान हो गया, उसने मनरूपी लगामको इन्द्रियरूपी दुष्ट घोड़ोंकी इच्छापर छोड़ दिया । परिणाम यह हुआ कि जीवात्मा विषयप्रवण इन्द्रियोंके अधीन होकर सतत संसार-चक्रमें डालनेवाले लौकिक शब्द-स्पर्शादि विषयोंमें भटकने लगा । अर्थात् वह जिन शरीर, इन्द्रिय, मनके सहयोगसे भगवान्‌को प्राप्त करता, उन्हींके साथ युक्त होकर वह विषय-विषके उपभोगमें लग गया ॥ ३-४ ॥

सम्बन्ध—परमात्माकी ओर न जाकर उसकी इन्द्रियाँ लौकिक विषयोंमें क्यों लग गयीं, इसका कारण बतलाते हैं—

यस्त्वविज्ञानवान् भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ।
तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥ ५ ॥

यः सदा=जो सदा; **अविज्ञानवान् तु**=विवेकहीन बुद्धिवाला (और); **अयुक्तेन**=अवशीभूत (चञ्चल); **मनसा**=मनसे (युक्त); **भवति**=रहता है; **तस्य**=उसकी; **इन्द्रियाणि**=इन्द्रियाँ; **सारथेः**=असावधान सारथिके; **दुष्टाश्वाः इव**=दुष्ट घोड़ोंकी भाँति; **अवश्यानि**=वशमें न रहनेवाली; [**भवन्ति**=हो जाती हैं] ॥ ५ ॥

व्याख्या—रथको घोड़े ही चलाते हैं; परंतु उन घोड़ोंको चाहे जिस ओर, चाहे जिस मार्गपर ले जाना—लगाम हाथमें थामे हुए बुद्धिमान् सारथिका काम है । इन्द्रियरूपी बलवान् और दुर्धर्ष घोड़े स्वाभाविक ही आपातरमणीय विषयोंसे भरे संसाररूप हरी-हरी घासके जंगलकी ओर मनमाना दौड़ना चाहते हैं; परंतु यदि बुद्धिरूप सारथि मनरूपी लगामको जोरसे

खींचकर उन्हें अपने वशमें कर लेता है तो फिर घोड़े मनरूपी लगामके सहारे बिना चाहे जिस ओर नहीं जा सकते। यह सभी जानते हैं कि इन्द्रियाँ विषयोंका ग्रहण तभी कर सकती हैं, जब मन उनके साथ होता है। घोड़े उसी ओर दौड़ते हैं, जिस ओर लगामका सहारा होता है; पर इस लगामको ठीक रखना सारथिकी बल-बुद्धिपर निर्भर करता है। यदि बुद्धिरूपी सारथि विवेकयुक्त, स्वामीका आज्ञाकारी, लक्ष्यपर सदा स्थिर, बलवान्, मार्गके ज्ञानसे सम्पन्न और इन्द्रियरूपी घोड़ोंको चलानेमें दक्ष नहीं होता तो इन्द्रियरूपी दुष्ट घोड़े उसके वशमें न रहकर लगामके सहारे सारे रथको ही अपने वशमें कर लेते हैं और फलस्वरूप रथी और सारथिसमेत उस रथको लिये हुए गहरे गड्ढेमें गिर पड़ते हैं! बुद्धिके नियन्त्रणसे रहित इन्द्रियाँ उत्तरोत्तर उच्छृङ्खल ही होती चली जाती हैं ॥ ५ ॥

सम्बन्ध—अब स्वयं सावधान रहकर अपनी बुद्धिको विवेकशील बनानेसे होनेवाला लाभ बतलाते हैं—

यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा सदा ।
तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥ ६ ॥

तु यः सदा=परंतु जो सदा; **विज्ञानवान्**=विवेकयुक्त बुद्धिवाला (और); **युक्तेन**=वशमें किये हुए; **मनसा**=मनसे सम्पन्न; **भवति**=रहता है; **तस्य**=उसकी; **इन्द्रियाणि**=इन्द्रियाँ; **सारथेः**=सावधान सारथिके; **सदश्वाः इव**=अच्छे घोड़ोंकी भाँति; **वश्यानि**=वशमें; [**भवन्ति**=रहती हैं] ॥ ६ ॥

व्याख्या—जो जीवात्मा अपनी बुद्धिको विवेकसम्पन्न बना लेता है—जिसकी बुद्धि अपने लक्ष्यकी ओर ध्यान रखती हुई नित्य-निरन्तर निपुणताके साथ इन्द्रियोंको सन्मार्गपर चलानेके लिये मनको वाध्य किये रखती है, उसका मन भी लक्ष्यकी ओर लगा रहता है एवं उसकी इन्द्रियाँ निश्चयात्मिका बुद्धिके अधीन रहकर भगवत्सम्बन्धी पवित्र विषयोंके सेवनमें उसी प्रकार संलग्न रहती हैं, जैसे श्रेष्ठ अश्व सावधान सारथिके अधीन रहकर उसके निर्दिष्ट मार्गपर चलते हैं ॥ ६ ॥

सम्बन्ध—पाँचवें मन्त्रके अनुसार जिसके बुद्धि और मन आदि विवेक और संयमसे हीन होते हैं, उसकी क्या गति होती है—इसे बतलाते हैं—

यस्त्वविज्ञानवान् भवत्यमनस्कः सदाशुचिः ।
न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति ॥ ७ ॥

यः तु सदा=जो कोई सदा; **अविज्ञानवान्**=विवेकहीन बुद्धिवाला; **अमनस्कः**=असंयतचित्त और; **अशुचिः**=अपवित्र; **भवति**=रहता है; **सः तत्पदम्**=वह उस परमपदको; **न आप्नोति**=नहीं पा सकता; **च**=अपितु; **संसारम् अधिगच्छति**=बार-बार जन्म-मृत्युरूप संसार-चक्रमें ही भटकता रहता है ॥ ७ ॥

व्याख्या—जिसकी बुद्धि सदा ही विवेक—कर्तव्याकर्तव्यके ज्ञानसे रहित और मनको वशमें रखनेमें असमर्थ रहती है, जिसका मन निग्रहरहित—असंयत और जिसका विचार दूषित रहता है और जिसकी इन्द्रियाँ निरन्तर दुराचारमें प्रवृत्त रहती हैं, ऐसे बुद्धिशक्तिसे रहित मन-इन्द्रियोंके वशमें रहनेवाले मनुष्यका जीवन कभी पवित्र नहीं रह पाता और इसलिये वह मानव-शरीरसे प्राप्त होनेयोग्य परमपदको नहीं पा सकता, वरं अपने दुष्कर्मोंके परिणामस्वरूप अनवरत इस संसार-चक्रमें ही भटकता रहता है—शूकर-कूकरादि विभिन्न योनियोंमें जन्मता एवं मरता रहता है ॥ ७ ॥

यस्तु विज्ञानवान् भवति समनस्कः सदा शुचिः ।
स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद् भूयो न जायते ॥ ८ ॥

तु यः सदा=परंतु जो सदा; **विज्ञानवान्**=विवेकशील बुद्धिसे युक्त; **समनस्कः**=संयतचित्त (और); **शुचिः**=पवित्र; **भवति**=रहता है; **सः तु**=वह तो; **तत्पदम्**=उस परमपदको; **आप्नोति**=प्राप्त हो जाता है; **यस्मात् भूयः**=जहाँसे (लौटकर) पुनः; **न जायते**=जन्म नहीं लेता ॥ ८ ॥

व्याख्या—इसके विपरीत जो छठे मन्त्रके अनुसार स्वयं सावधान होकर अपनी बुद्धिको निरन्तर विवेकशील बनाये

रखता है और उसके द्वारा मनको रोककर इन्द्रियोंके द्वारा भगवान्‌की आज्ञाके अनुसार पवित्र कर्मोंका निष्कामभावसे आचरण करता है तथा भगवान्‌को अर्पण किये हुए भोगोंका राग-द्वेषसे रहित हो निष्काम भावसे शरीरनिर्वाहके लिये उपभोग करता रहता है, वह परमेश्वरके उस परमधामको प्राप्त कर लेता है, जहाँसे फिर लौटना नहीं होता ॥ ८ ॥

सम्बन्ध—आठवें मन्त्रमें कही हुई बातको फिरसे स्पष्ट करते हुए रथके रूपकका उपसंहार करते हैं—

विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः ।
सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ९ ॥

यः नरः=जो (कोई) मनुष्य; **विज्ञानसारथिः तु**=विवेकशील बुद्धिरूप सारथिसे सम्पन्न (और); **मनःप्रग्रहवान्**=मनरूप लगामको वशमें रखनेवाला है; **सः**=वह; **अध्वनः**=संसार-मार्गके; **पारम्**=पार पहुँचकर; **विष्णोः**=परब्रह्म पुरुषोत्तम भगवान्‌के; **तत् परमम् पदम्**=उस सुप्रसिद्ध परमपदको; **आप्नोति**=प्राप्त हो जाता है ॥ ९ ॥

व्याख्या—तृतीय मन्त्रसे नवम मन्त्रतक—सात मन्त्रोंमें रथके रूपकसे यह बात समझायी गयी है कि यह अति दुर्लभ मनुष्य-शरीर जिस जीवात्माको परमात्माकी कृपासे मिल गया है, उसे शीघ्र सचेत होकर भगवत्प्राप्तिके मार्गमें लग जाना चाहिये । शरीर अनित्य है, प्रतिक्षण इसका ह्रास हो रहा है । यदि अपने जीवनके इस अमूल्य समयको पशुओंकी भाँति सांसारिक भोगोंके भोगनेमें ही नष्ट कर दिया गया तो फिर बारंबार जन्म-मृत्युरूप संसारचक्रमें घूमनेको बाध्य होना पड़ेगा । जिस महान् कार्यकी सिद्धिके लिये यह दुर्लभ मनुष्य-शरीर मिला था, वह पूरा नहीं होगा । अतः मनुष्यको भगवान्‌की कृपासे मिली हुई विवेकशक्तिका उपयोग करना चाहिये । संसारकी अनित्यताको और इन आपातरमणीय विषय-जनित सुखोंकी यथार्थ दुःखरूपताको समझकर इनके चिन्तन और उपभोगसे सर्वथा उपरत हो जाना चाहिये । केवल शरीर-निर्वाहके उपयुक्त कर्तव्यकर्मोंका निष्कामभावसे भगवान्‌की आज्ञा समझकर अनुष्ठान करते हुए अपनी बुद्धिमें भगवान्‌के नाम, रूप, लीला, धाम तथा उनकी अलौकिक शक्ति और अहैतुकी दयापर दृढ़ विश्वास उत्पन्न करना चाहिये और सर्वतोभावसे भगवान्‌पर ही निर्भर हो जाना चाहिये । अपने मनको भगवान्‌के तत्त्व-चिन्तनमें, वाणीको उनके गुण-वर्णनमें, नेत्रोंको उनके दर्शनमें तथा कानोंको उनकी महिमा-श्रवणमें लगाना चाहिये । इस प्रकार सारी इन्द्रियोंका सम्बन्ध भगवान्‌से जोड़ देना चाहिये । जीवनका एक क्षण भी भगवान्‌की स्मृतिके बिना न बीतने पाये । इसीमें मनुष्य-जीवनकी सार्थकता है । जो ऐसा करता है, वह निश्चय ही परब्रह्म पुरुषोत्तमके अचिन्त्य परमपदको प्राप्त होकर सदाके लिये कृतकृत्य हो जाता है ॥ ९ ॥

सम्बन्ध—उपर्युक्त वर्णनमें रथके रूपककी कल्पना करके भगवत्प्राप्तिके लिये जो साधन बतलाया गया, उसमें विवेकशील बुद्धिके द्वारा मनको वशमें करके, इन्द्रियोंको विपरीत मार्गसे हटाकर, भगवत्प्राप्तिके मार्गमें लगानेकी बात कही गयी । इसपर यह जिज्ञासा होती है कि स्वभावसे ही दुष्ट और बलवान् इन्द्रियोंको उनके प्रिय और अभ्यस्त असत्-मार्गसे किस प्रकार हटाया जाय; अतः इस बातका तात्त्विक विवेचन करके इन्द्रियोंको असत्-मार्गसे रोककर भगवान्‌की ओर लगानेका प्रकार बतलाते हैं—

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥ १० ॥

हि इन्द्रियेभ्यः=क्योंकि इन्द्रियोंसे; **अर्थाः**=शब्दादि विषय; **पराः च**=बलवान् हैं और; **अर्थेभ्यः**=शब्दादि विषयोंसे; **मनः**=मन; **परम्**=पर (प्रबल) है; **तु मनसः**=और मनसे भी; **बुद्धिः**=बुद्धि; **परा**=पर (बलवती) है; **बुद्धेः**= (तथा) बुद्धिसे; **महान् आत्मा**=महान् आत्मा, (उन सबका स्वामी होनेके कारण); **परः**=अत्यन्त श्रेष्ठ और बलवान् है ॥ १० ॥

व्याख्या—इस मन्त्रमें 'पर' शब्दका प्रयोग बलवान्‌के अर्थमें हुआ है, यह बात समझ लेनी चाहिये; क्योंकि कार्य-कारणभावसे या सूक्ष्मताकी दृष्टिसे इन्द्रियोंकी अपेक्षा शब्दादि विषयोंको श्रेष्ठ बतलाना युक्तियुक्त नहीं कहा जा सकता । इसी प्रकार 'महान्' विशेषणके सहित 'आत्मा' शब्द भी 'जीवात्मा'का वाचक है, 'महत्तत्त्व'का नहीं । जीवात्मा इन सबका स्वामी है, अतः उसके लिये 'महान्' विशेषण देना उचित ही है । यदि महत्तत्त्वके अर्थमें इसका प्रयोग होता तो 'आत्मा' शब्दके प्रयोगकी कोई आवश्यकता ही नहीं थी । दूसरी बात यह भी है कि बुद्धि-तत्त्व ही महत्तत्त्व है । तत्त्व-विचारकालमें

इसमें भेद नहीं माना जाता। इसके सिवा आगे चलकर जहाँ निरोध (एक तत्त्वको दूसरेमें लीन करने) का प्रसङ्ग है, वहाँ भी बुद्धिका निरोध 'महान् आत्मा'में करनेके लिये कहा है। इन सब कारणोंसे तथा ब्रह्मसूत्रकारको सांख्यमतानुसार महत्तत्त्व और अव्यक्त प्रकृतिरूप अर्थ स्वीकार न होनेसे भी यही मानना चाहिये कि यहाँ 'महान्' विशेषणके सहित 'आत्मा' पदका अर्थ जीवात्मा ही है।* इसलिये मन्त्रका सारांश यह है कि इन्द्रियोंसे अर्थ (विषय) बलवान् हैं। वे साधककी इन्द्रियोंको बलपूर्वक अपनी ओर आकर्षित करते रहते हैं; अतः साधकको उचित है कि इन्द्रियोंको विषयोंसे दूर रक्खे। विषयोंसे बलवान् मन है। यदि मनकी विषयोंमें आसक्ति न रहे तो इन्द्रियाँ और विषय—ये दोनों साधककी कुछ भी हानि नहीं कर सकते। मनसे भी बुद्धि बलवान् है; अतः बुद्धिके द्वारा विचार करके मनको राग-द्वेषरहित बनाकर अपने वशमें कर लेना चाहिये। एवं बुद्धिसे भी इन सबका स्वामी 'महान् आत्मा' बलवान् है। उसकी आज्ञा माननेके लिये ये सभी बाध्य हैं; अतः मनुष्यको आत्मशक्तिका अनुभव करके उसके द्वारा बुद्धि आदि सबको नियन्त्रणमें रखना चाहिये ॥ १० ॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः।
पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ११ ॥

महतः=उस जीवात्मासे; **परम्**=बलवती है; **अव्यक्तम्**=भगवान्‌की माया; **अव्यक्तात्**=अव्यक्त मायासे भी; **परः**=श्रेष्ठ है; **पुरुषः**=परमपुरुष (स्वयं परमेश्वर); **पुरुषात्**=परम पुरुष भगवान्‌से; **परम्**=श्रेष्ठ और बलवान्; **किञ्चित्**=कुछ भी; **न**=नहीं है; **सा काष्ठा**=वही सबकी परम अवधि (और); **सा परा गतिः**=वही परम गति है ॥ ११ ॥

व्याख्या—इस मन्त्रमें 'अव्यक्त' शब्द भगवान्‌की उस त्रिगुणमयी दैवी मायाशक्तिके लिये प्रयुक्त हुआ है, जो गीतामें दुरत्यय (अति दुस्तर) बतायी गयी है (७। १४), जिससे मोहित हुए जीव भगवान्‌को नहीं जानते (गीता ७। १३)। यही जीवात्मा और परमात्माके बीचमें परदा है, जिसके कारण जीव सर्वव्यापी अन्तर्यामी परमेश्वरको नित्य समीप होनेपर भी नहीं देख पाता। इसे इस प्रकरणमें जीवसे भी बलवान् बतलानेका यह भाव है कि जीव अपनी शक्तिसे इस मायाको नहीं हटा सकता, भगवान्‌की शरण ग्रहण करनेपर भगवान्‌की दयाके बलसे ही मनुष्य इससे पार हो सकता है (गीता ७। १४)। यहाँ 'अव्यक्त' शब्दसे सांख्यमतावलम्बियोंका 'प्रधान तत्त्व' नहीं ग्रहण करना चाहिये। क्योंकि उनके मतमें 'प्रधान' स्वतन्त्र है, वह आत्मासे पर नहीं है; तथा आत्माको भोग और मुक्ति—दोनों वस्तुएँ देकर उसका प्रयोजन सिद्ध करनेवाला है। परंतु उपनिषद् और गीतामें इस अव्यक्त प्रकृतिको कहीं भी मुक्ति देनेमें समर्थ नहीं माना है। अतः इस मन्त्रका तात्पर्य यह है कि इन्द्रियाँ, मन और बुद्धि—इन सबपर आत्माका अधिकार है; अतः यह स्वयं उनको वशमें करके भगवान्‌की ओर बढ़ सकता है। परंतु इस आत्मासे भी बलवान् एक और तत्त्व है, जिसका नाम 'अव्यक्त' है। कोई उसे प्रकृति और कोई माया भी कहते हैं। इसीसे सब जीवसमुदाय मोहित होकर उसके वशमें हो रहा है। इसको हटाना जीवके अधिकारकी बात नहीं है; अतः इससे भी बलवान् जो इसके स्वामी परमपुरुष परमेश्वर हैं—जो बल, क्रिया और ज्ञान आदि सभी शक्तियोंकी अन्तिम अवधि और परम आधार हैं,—उन्हींकी शरण लेनी चाहिये। जब वे दया करके इस मायारूप परदेको स्वयं हटा लेंगे, तब उसी क्षण वहीं भगवान्‌की प्राप्ति हो जायगी; क्योंकि वे तो सदासे ही सर्वत्र विद्यमान हैं† ॥ ११ ॥

सम्बन्ध—यही भाव अगले मन्त्रमें स्पष्ट करते हैं—

---

* भाष्यकार प्रातःस्मरणीय स्वामी शंकराचार्यजीने भी यहाँ 'महान् आत्मा'को जीवात्मा ही माना है, महत्तत्त्व नहीं (देखिये ब्रह्मसूत्र अ० १ पा० ४ सू० १ का शाङ्करभाष्य)।

† इन (१०-११) मन्त्रोंके कुछ आदरणीय विद्वानोंद्वारा निम्नलिखित अर्थ भी किये गये हैं—

(१) इन्द्रियोंसे उनके विषय सूक्ष्म, महान् और प्रत्यगात्मस्वरूप हैं; विषयोंसे सूक्ष्म महान् और प्रत्यगात्मस्वरूप मन है; मनसे सूक्ष्मतर, महत्तर और प्रत्यगात्मस्वरूप बुद्धिशब्दवाच्य भूतसूक्ष्म है; उस बुद्धिसे सूक्ष्म और महान् है सबसे पहले उत्पन्न होनेवाला हिरण्यगर्भ-तत्त्व महान् आत्मा (महत्तत्त्व); इस महत्‌से सूक्ष्मतर प्रत्यगात्मस्वरूप और सबसे महान् अव्यक्त (मूल प्रकृति) है; इस अव्यक्त-की अपेक्षा समस्त कारणोंका कारण और प्रत्यगात्मस्वरूप होनेसे पुरुष सूक्ष्मतर और महान् है।.....इस चिद्घनमात्र वस्तुसे भिन्न और कुछ भी नहीं है, इसलिये यही सूक्ष्मत्व, महत्त्व और प्रत्यगात्मत्वकी पराकाष्ठाका स्थिति या पर्यवसान है और यही उत्कृष्ट गति है।

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ १२ ॥

एषः आत्मा=यह सबका आत्मरूप परमपुरुष; **सर्वेषु भूतेषु**=समस्त प्राणियोंमें रहता हुआ भी; **गूढः**=मायाके परदेमें छिपा रहनेके कारण; **न प्रकाशते**=सबके प्रत्यक्ष नहीं होता; **तु सूक्ष्मदर्शिभिः**=केवल सूक्ष्मतत्त्वोंको समझनेवाले पुरुषोंद्वारा ही; **सूक्ष्मया अग्र्यया बुद्ध्या**=अति सूक्ष्म तीक्ष्ण बुद्धिसे; **दृश्यते**=देखा जाता है ॥ १२ ॥

व्याख्या—ये परब्रह्म पुरुषोत्तम भगवान् सबके अन्तर्यामी हैं, अतः सब प्राणियोंके हृदयमें विराजमान हैं; परंतु अपनी मायाके परदेमें छिपे हुए हैं, इस कारण उनके जाननेमें नहीं आते । जिन्होंने भगवान्‌का आश्रय लेकर अपनी बुद्धिको तीक्ष्ण बना लिया है, वे सूक्ष्मदर्शी ही भगवान्‌की दयासे सूक्ष्मबुद्धिके द्वारा उन्हें देख पाते हैं ॥ १२ ॥

सम्बन्ध—विवेकशील मनुष्यको भगवान्‌के शरण होकर किस प्रकार भगवान्‌की प्राप्तिके लिये साधन करना चाहिये ?—इस जिज्ञासापर कहते हैं—

यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।
ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥१३॥

प्राज्ञः=बुद्धिमान् साधकको चाहिये कि; **वाक्**=(पहले) वाक् आदि (समस्त इन्द्रियों) को; **मनसी**=मनमें; **यच्छेत्**=निरुद्ध करे; **तत्**=उस मनको; **ज्ञाने आत्मनि**=ज्ञानस्वरूप बुद्धिमें; **यच्छेत्**=विलीन करे; **ज्ञानम्**=ज्ञानस्वरूप बुद्धिको; **महति आत्मनि**=महान् आत्मामें; **नियच्छेत्**=विलीन करे (और); **तत्**=उसको; **शान्ते आत्मनि**=शान्तस्वरूप परमपुरुष परमात्मामें; **यच्छेत्**=विलीन करे ॥ १३ ॥

व्याख्या—बुद्धिमान् मनुष्यको उचित है कि वह पहले तो वाक् आदि इन्द्रियोंको बाह्य विषयोंसे हटाकर मनमें विलीन कर दे अर्थात् इनकी ऐसी स्थिति कर दे कि इनकी कोई भी क्रिया न हो—मनमें विषयोंकी स्फुरणा न रहे । जब यह साधन भलीभाँति होने लगे, तब मनको ज्ञानस्वरूप बुद्धिमें विलीन कर दे अर्थात् एकमात्र विज्ञानस्वरूप निश्चयात्मिका बुद्धिकी वृत्तिके सिवा मनकी भिन्न सत्ता न रहे, किसी प्रकारका अन्य कोई भी चिन्तन न रहे । जब यहाँतक दृढ़ अभ्यास हो जाय, तदनन्तर उस ज्ञानस्वरूपा बुद्धिको भी जीवात्माके शुद्ध स्वरूपमें विलीन कर दे । अर्थात् ऐसी स्थितिमें स्थित हो जाय, जहाँ एकमात्र आत्मतत्त्वके सिवा—अपनेसे भिन्न किसी भी वस्तुकी सत्ता या स्मृति नहीं रह जाती । इसके पश्चात् अपने-आपको भी पूर्व निश्चयके अनुसार शान्त आत्मारूप परब्रह्म पुरुषोत्तममें विलीन कर दे* ॥ १३ ॥

सम्बन्ध—इस प्रकार परमात्माके स्वरूपका वर्णन, तथा उसकी प्राप्तिका महत्त्व और साधन बतलाकर अब श्रुति मनुष्योंको सावधान करती हुई कहती है—

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत ।
क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति ॥ १४ ॥

---

(२) इन्द्रियोंकी अधिष्ठात्री देवता सोम, कुबेर, सूर्य, वरुण, अश्विनी, अग्नि, इन्द्र, जयन्त, यम और दक्षकी अपेक्षा अर्थ (विषयों)के अधिष्ठात्री देवता सौपर्णी, वारुणी और उमा (शब्द-स्पर्शकी अधिष्ठात्री सौपर्णी, रूप-रसकी वारुणी और गन्धकी उमा हैं) श्रेष्ठ हैं; इनसे मनके अधिष्ठात्री देवता रुद्र, वीन्द्र(पक्षिराज गरुड़) और शेष श्रेष्ठ हैं; मनके देवताओंसे बुद्धिकी अधिष्ठात्री देवता सरस्वती श्रेष्ठ हैं;सरस्वतीसे महत्तत्त्वके अधिष्ठात्री देवता ब्रह्मा श्रेष्ठ हैं; ब्रह्मासे अव्यक्तकी अधिष्ठात्री देवता श्री या रमा श्रेष्ठ हैं और उनसे श्रेष्ठ पुरुषशब्दवाच्य विष्णु हैं । वे परिपूर्ण हैं, उनके तुल्य ही कोई नहीं है, फिर उनसे श्रेष्ठ तो कैसे हो ?

* इसका यह अर्थ भी किया गया है—

विवेकी पुरुष वाक्-इन्द्रियका मनमें उपसंहार करे; यहाँ वाक् शब्द उपलक्षणमात्र है, तात्पर्य यह है कि समस्त इन्द्रियोंको मनके अधीन करे; उस मनको ज्ञान शब्दवाच्य बुद्धिरूप आत्मामें संयत करे; उस बुद्धिको हिरण्यगर्भकी उपाधिस्वरूप महत्तत्त्वमें लीन करे और महत्तत्त्वको भी शान्त (निष्क्रिय) आत्मामें निरोध करे ।

उत्तिष्ठत=(हे मनुष्यो !) उठो; **जाग्रत**=जागो (सावधान हो जाओ और); **वरान्**=श्रेष्ठ महापुरुषोंके; **प्राप्य**=पास जाकर (उनके द्वारा); **निबोधत**=उस परब्रह्म परमेश्वरको जान लो (क्योंकि); **कवयः**=त्रिकालज्ञ ज्ञानीजन; **तत् पथः**=उस तत्त्वज्ञानके मार्गको; **क्षुरस्य**=छूरेकी; **निशिता दुरत्यया**=तीक्ष्ण एवं दुस्तर; **धारा (इव)**=धारके सदृश; **दुर्गम्**=दुर्गम (अत्यन्त कठिन); **वदन्ति**=बतलाते हैं ॥ १४ ॥

व्याख्या—हे मनुष्यो ! तुम जन्म-जन्मान्तरसे अज्ञाननिद्रामें सो रहे हो। अब तुम्हें परमात्माकी दयासे यह दुर्लभ मनुष्य-शरीर मिला है। इसे पाकर अब एक क्षण भी प्रमादमें मत खोओ। शीघ्र सावधान हो जाओ। श्रेष्ठ महापुरुषोंके पास जाकर उनके उपदेशद्वारा अपने कल्याणका मार्ग और परमात्माका रहस्य समझ लो। परमात्माका तत्त्व बड़ा गहन है; उसके स्वरूपका ज्ञान, उसकी प्राप्तिका मार्ग महापुरुषोंकी सहायता और परमात्माकी कृपाके बिना वैसा ही दुस्तर है, जिस प्रकार छूरेकी तेज धारपर चलना। ऐसे दुस्तर मार्गसे सुगमतापूर्वक पार होनेका सरल उपाय वे अनुभवी महापुरुष ही बता सकते हैं, जो स्वयं इसे पार कर चुके हैं ॥ १४ ॥

सम्बन्ध—ब्रह्मप्राप्तिका मार्ग इतना दुस्तर क्यों है ?—इस जिज्ञासापर परमात्माके स्वरूपका वर्णन करते हुए उसको जाननेका फल बतलाते हैं—

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथारसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।
अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥ १५ ॥

यत्=जो; **अशब्दम्**=शब्दरहित; **अस्पर्शम्**=स्पर्शरहित; **अरूपम्**=रूपरहित; **अरसम्**=रसरहित; **च**=और; **अगन्धवत्**=बिना गन्धवाला है; **तथा**=तथा (जो); **अव्ययम्**=अविनाशी; **नित्यम्**=नित्य; **अनादि**=अनादि; **अनन्तम्**=अनन्त (असीम); **महतः परम्**=महान् आत्मासे श्रेष्ठ (एवं); **ध्रुवम्**=सर्वथा सत्य तत्त्व है; **तत्**=उस परमात्माको; **निचाय्य**=जानकर (मनुष्य); **मृत्युमुखात्**=मृत्युके मुखसे; **प्रमुच्यते**=सदाके लिये छूट जाता है ॥ १५ ॥

व्याख्या—इस मन्त्रमें उस परब्रह्म परमात्माको प्राकृत शब्द, स्पर्श, रूप, रस और गन्धसे रहित बतलाकर यह दिखलाया गया है कि सांसारिक विषयोंको ग्रहण करनेवाली इन्द्रियोंकी वहाँ पहुँच नहीं है। वे नित्य, अनादि और असीम हैं। जीवात्मासे भी श्रेष्ठ और सर्वथा सत्य हैं। उन्हें जानकर मनुष्य सदाके लिये जन्म-मरणसे छूट जाता है* ॥ १५ ॥

सम्बन्ध—यहाँतक एक अध्यायके उपदेशको पूर्ण करके अब इस आख्यानके श्रवण और वर्णनका माहात्म्य बतलाते हैं—

नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तं सनातनम् ।
उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६ ॥

मेधावी=बुद्धिमान् मनुष्य; **मृत्युप्रोक्तम्**=यमराजके द्वारा कहे हुए; **नाचिकेतम्**=नचिकेताके; **सनातनम्**=(इस) सनातन; **उपाख्यानम्**=उपाख्यानका; **उक्त्वा**=वर्णन करके; **च**=और; **श्रुत्वा**=श्रवण करके; **ब्रह्मलोके**=ब्रह्मलोकमें; **महीयते**=महिमान्वित होता है (प्रतिष्ठित होता है) ॥ १६ ॥

व्याख्या—यह जो इस अध्यायमें नचिकेताके प्रति यमराजका उपदेश है, यह कोई नयी बात नहीं है; यह परम्परागत सनातन उपाख्यान है। इसका वर्णन करनेवाला और श्रवण करनेवाला मनुष्य ब्रह्मलोकमें प्रतिष्ठावाला होता है ॥ १६ ॥

य इमं परमं गुह्यं श्रावयेद् ब्रह्मसंसदि ।
प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते
तदानन्त्याय कल्पत इति ॥ १७ ॥

---

* एक आदरणीय महानुभावने इसका यह अर्थ किया है—

जो अशब्द, अस्पर्श, अरूप, अव्यय, अरस, नित्य और अगन्ध है, जो अनादि, अनन्त, महत्तत्त्वसे भी विलक्षण और कूटस्थ नित्य है, उस ब्रह्म आत्माको जानकर पुरुष मृत्युके मुखसे छूट जाता है।

यः=जो मनुष्य; **प्रयतः**=सर्वथा शुद्ध होकर; **इमम्**=इस; **परमम् गुह्यम्**=परम गुह्य रहस्यमय प्रसङ्गको; **ब्रह्मसंसदि**=ब्राह्मणोंकी सभामें; **श्रावयेत्**=सुनाता है; **वा**=अथवा; **श्राद्धकाले**=श्राद्धकालमें; **श्रावयेत्**=(भोजन करनेवालोंको) सुनाता है; **तत्**=(उसका) वह श्रवण करानारूप कर्म; **आनन्त्याय कल्पते**=अनन्त होनेमें (अविनाशी फल देनेमें) समर्थ होता है; **तत् आनन्त्याय कल्पते इति**=वह अनन्त होनेमें समर्थ होता है ॥ १७ ॥

व्याख्या—जो मनुष्य विशुद्ध होकर सावधानतापूर्वक इस परम रहस्यमय प्रसङ्गको तत्त्वविवेचनपूर्वक भगवत्प्रेमी शुद्धबुद्धि ब्राह्मणोंकी सभामें सुनाता है अथवा श्राद्धकालमें भोजन करनेवाले ब्राह्मणोंको सुनाता है, उसका वह वर्णनरूप कर्म अनन्त फल देनेवाला होता है । अनन्त होनेमें समर्थ होता है । दुबारा कहकर इस सिद्धान्तकी निश्चितता और अध्यायकी समाप्तिका लक्ष्य कराया गया है ॥ १७ ॥

॥ तृतीय वल्ली समाप्त ॥ ३ ॥

॥ प्रथम अध्याय समाप्त ॥ १ ॥

ॐ

द्वितीय अध्याय

प्रथम वल्ली

सम्बन्ध—तृतीय वल्लीमें यह बतलाया गया कि वे परब्रह्म परमेश्वर सम्पूर्ण प्राणियोंमें वर्तमान हैं, परंतु सबको दीखते नहीं। कोई विरला ही उन्हें सूक्ष्म बुद्धिके द्वारा देख सकता है। इसपर यह प्रश्न होता है कि जब वे ब्रह्म अपने ही हृदयमें हैं तो उन्हें सभी लोग अपनी बुद्धिरूप नेत्रोंद्वारा क्यों नहीं देख लेते ? कोई विरला ही क्यों देखता है ? इसपर कहते हैं—

पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन्।
कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्॥ १॥

स्वयंभूः=स्वयं प्रकट होनेवाले परमेश्वरने; **खानि**=समस्त इन्द्रियोंको; **पराञ्चि**=बाहरकी ओर जानेवाली ही; **व्यतृणत्**=बनाया है; **तस्मात्**=इसलिये (मनुष्य इन्द्रियोंके द्वारा प्रायः); **पराङ्**=बाहरकी वस्तुओंको ही; **पश्यति**=देखता है; **अन्तरात्मन्**=अन्तरात्माको; **न**=नहीं; **कश्चित्**=किसी भाग्यशाली; **धीरः**=बुद्धिमान् मनुष्यने ही; **अमृतत्वम्**=अमर पदको; **इच्छन्**=पानेकी इच्छा करके; **आवृत्तचक्षुः**=चक्षु आदि इन्द्रियोंको बाह्य विषयोंकी ओरसे लौटाकर; **प्रत्यगात्मानम्**=अन्तरात्माको; **ऐक्षत्**=देखा है॥ १॥

व्याख्या—शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्ध—इन्द्रियोंके ये सभी स्थूल विषय बाहर हैं। इनका यथार्थ ज्ञान करानेके लिये इन्द्रियोंकी रचना हुई है। क्योंकि इनका ज्ञान हुए बिना न तो मनुष्य किसी विषयके स्वरूप और गुणको ही जान सकता है और न उसका यथायोग्य त्याग एवं ग्रहण करके भगवान्‌के इन्द्रिय-निर्माणके उद्देश्यको सिद्ध करनेके लिये उनके द्वारा नवीन शुभ कर्मोंका सम्पादन ही कर सकता है। इन्द्रिय-निर्माण इसीलिये है कि मनुष्य इन्द्रियोंके द्वारा स्वास्थ्यकर, सुबुद्धिदायक, विशुद्ध विषयोंका ग्रहण करके सुखमय जीवन बिताते हुए परमात्माकी ओर अग्रसर हो। इसीलिये स्वयंभू भगवान्‌ने इन्द्रियोंका मुख बाहरकी ओर बनाया; परंतु विवेकके अभावसे अधिकांश मनुष्य इस बातको नहीं जानते और विषयासक्ति-वश उन्मत्तकी भाँति आपातरमणीय परंतु परिणाममें भगवान्‌से हटाकर दुःखशोकमय नरकोंमें पहुँचानेवाले अशुद्ध विषय-भोगोंमें ही रचे-पचे रहते हैं। वे अन्तर्यामी परमात्माकी ओर देखते ही नहीं। कोई विरला ही बुद्धिमान् मनुष्य ऐसा होता है जो सत्संग, स्वाध्याय तथा भगवत्कृपासे अशुद्ध विषयभोगोंकी परिणामदुःखताको जानकर अमृतस्वरूप परमात्माको प्राप्त करनेकी इच्छासे इन्द्रियोंको बाह्य विषयोंसे लौटाकर, उन्हें भगवत्सम्बन्धी विषयोंमें लगाकर, अन्तरात्माको—अन्तर्यामी परमात्माको देखता है* ॥ १॥

पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम्।
अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते॥ २॥

(ये) बालाः=(परंतु) जो मूर्ख; **पराचः**=बाह्य; **कामान्**=भोगोंका; **अनुयन्ति**=अनुसरण करते हैं (उन्हींमें रचे-पचे रहते हैं); **ते**=वे; **विततस्य**=सर्वत्र फैले हुए; **मृत्योः**=मृत्युके; **पाशम्**=बन्धनमें; **यन्ति**=पड़ते हैं; **अथ**=किंतु; **धीराः**=बुद्धिमान् मनुष्य; **ध्रुवम्**=नित्य; **अमृतत्वम्**=अमरपदको; **विदित्वा**=विवेकद्वारा जानकर; **इह**=इस जगत्‌में; **अध्रुवेषु**=अनित्य भोगोंमेंसे किसीको (भी); **न प्रार्थयन्ते**=नहीं चाहते अर्थात् उनमें आसक्त नहीं होते॥ २॥

---

* एक महानुभावने ऐसा अर्थ किया है—

स्वयम्भू भगवान्‌ने कृपा करके (उस भक्तके) बाहरकी ओर जानेवाले इन्द्रिय-प्रवाहको रोक दिया—भीतरकी ओर मोड़ दिया। अतएव वह पुरुष बाहरकी वस्तुओंको नहीं देखता, अन्तरात्माको देखता है। अमृतत्वकी इच्छा करनेवाला कोई शान्तस्वभाव संत ही भगवत्कृपासे इस प्रकार बहिर्विषयोंसे चक्षु आदि इन्द्रियोंको मोड़कर अन्तर्यामी परमात्माको देखता है।

व्याख्या—जो बाह्य (भगवद्-विमुख) विषयोंकी चमक-दमक और आपातरमणीयताको देखकर उनमें आसक्त हुए रहते हैं और उनके पाने तथा भोगनेमें ही दुर्लभ एवं अमूल्य मनुष्यजीवनको खो देते हैं, वे मूर्ख हैं। निश्चय ही वे सर्वकालव्यापी मृत्युके पाशमें बँध जाते हैं; दीर्घकालतक नाना प्रकारकी योनियोंमें जन्म धारण करके बार-बार जन्मते-मरते रहते हैं; परंतु जो बुद्धिमान् हैं वे इस विषयपर गहराईसे यों विचार करते हैं कि 'ये इन्द्रियोंके भोग तो जीवको दूसरी योनियोंमें भी पर्याप्त मिल सकते हैं। मनुष्य-शरीर उन सबसे विलक्षण है। इसका वास्तविक उद्देश्य विषयोपभोग कभी नहीं हो सकता।' इस प्रकार विचार करनेपर जब यह बात उनकी समझमें आ जाती है कि इसका उद्देश्य अमृतस्वरूप नित्य परब्रह्म परमात्माकी प्राप्ति करना है और वह इसी शरीरमें प्राप्त की जा सकती है, तब वे सर्वतोभावसे उसीकी ओर लग जाते हैं। फिर वे इस विनाशशील जगत्‌में क्षणभङ्गुर भोगोंको प्राप्त करनेकी चेष्टा नहीं करते; इनसे सर्वथा विरक्त होकर सावधानीके साथ परमार्थ-साधनमें लग जाते हैं॥ २॥

येन रूपं रसं गन्धं शब्दान्स्पर्शांश्च मैथुनान्।
एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते। एतद्वै तत्॥ ३॥

येन=जिसके अनुग्रहसे मनुष्य; **शब्दान्**=शब्दोंको; **स्पर्शान्**=स्पर्शोंको; **रूपम्**=रूप-समुदायको; **रसम्**=रस-समुदायको; **गन्धम्**=गन्ध-समुदायको; **च**=और; **मैथुनान्**=स्त्री-प्रसंग आदिके सुखोंको; **विजानाति**=अनुभव करता है (और); **एतेन एव**=इसीके अनुग्रहसे यह भी जानता है कि; **अत्र किम्**=यहाँ क्या; **परिशिष्यते**=शेष रह जाता है; **एतत् वै**=यह ही है; **तत्**=वह परमात्मा (जिसके विषयमें तुमने पूछा था।)॥ ३॥

व्याख्या—शब्द, स्पर्श, रूप, रस और गन्धात्मक सब प्रकारके विषयोंका और स्त्री-सहवासादिसे होनेवाले सुखोंका मनुष्य जिस परम देवसे मिली हुई ज्ञानशक्तिके द्वारा अनुभव करता है, उन्हींकी दी हुई शक्तिसे इनकी क्षणभङ्गुरताको देखकर वह यह भी समझ सकता है कि इन सबमेंसे ऐसी कौन वस्तु है, जो यहाँ शेष रहेगी? विचार करनेपर यही समझमें आता है कि ये सभी पदार्थ प्रतिक्षण बदलनेवाले होनेसे विनाशशील हैं। इन सबके परम कारण एकमात्र परब्रह्म परमेश्वर ही नित्य हैं। वे पहले भी थे और पीछे भी रहेंगे। अतः हे नचिकेता! तुम्हारा पूछा हुआ वह ब्रह्मतत्त्व यही है जो सबका शेषी है, सबका पर्यवसान है, सबकी अवधि और सबकी परम गति है॥ ३॥

स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति॥ ४॥

स्वप्नान्तम् च=स्वप्नके दृश्यों और; **जागरितान्तम्**=जाग्रत्-अवस्थाके दृश्यों; **उभौ**=इन दोनोंको (मनुष्य); **येन**=जिससे; **अनुपश्यति**=बार-बार देखता है; [**तम्**=उस;] **महान्तम्**=सर्वश्रेष्ठ; **विभुम्**=सर्वव्यापी; **आत्मानम्**=सबके आत्माको; **मत्वा**=जानकर; **धीरः**=बुद्धिमान् मनुष्य; **न शोचति**=शोक नहीं करता॥ ४॥

व्याख्या—जिस परमात्माके द्वारा यह जीवात्मा स्वप्नमें और जाग्रत्‌में होनेवाली समस्त घटनाओंका बारंबार अनुभव करता रहता है, इन सबको जाननेकी शक्ति इसको जिस परब्रह्म परमेश्वरसे मिली है; जिसकी कृपासे ही इस जीवको उस (परमात्मा)की विज्ञानशक्तिका एक अंश प्राप्त हुआ है, उस सबकी अपेक्षा महान् सदा-सर्वदा सर्वत्र व्याप्त परब्रह्म परमात्माको जानकर धीर पुरुष कभी, किसी भी कारणसे, किञ्चिन्मात्र भी शोक नहीं करता *॥ ४॥

---

* कुछ आदरणीय महानुभावोंने इस मन्त्रका निम्नलिखित भावार्थ माना है—

१—जिस आत्माके द्वारा स्वप्न तथा जाग्रत् अवस्थाके अन्तर्गत दीखनेवाले पदार्थोंको मनुष्य देखता है, उस महान् और विभु आत्माको जानकर अर्थात् वह 'परमात्मा मैं ही हूँ' ऐसा आत्मभावसे साक्षात् अनुभव कर बुद्धिमान् पुरुष शोक नहीं करता।

२—निद्राके अन्त और जाग्रदवस्थाके अन्तमें अर्थात् नींदसे जागनेपर और सोनेसे पहले जो उस महान् सर्वव्यापी परमात्मामें मन लगाकर उसीको देखता है—उसीकी स्तुति-उपासना कर अपना सारा दायित्व उसीपर छोड़ उसीके अनन्य आश्रित हो रहता है, उस बुद्धिमान् पुरुषको कोई शोक नहीं होता।

य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् ।
ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वै तत् ॥ ५ ॥

यः=जो मनुष्य; **मध्वदम्**=कर्मफलदाता; **जीवम्***=सबको जीवन प्रदान करनेवाले; (तथा) **भूतभव्यस्य**=भूत, वर्तमान और भविष्यका; **ईशानम्**=शासन करनेवाले; **इमम्**=इस; **आत्मानम्**=परमात्माको; **अन्तिकात् वेद**=(अपने) समीप जानता है; **ततः (सः)**=उसके बाद वह; **न विजुगुप्सते**=(कभी) किसीकी निन्दा नहीं करता; **एतत् वै**=यह ही (है); **तत्**=वह (परमात्मा, जिसके विषयमें तुमने पूछा था) ॥ ५ ॥

व्याख्या—जो साधक सबको जीवन प्रदान करनेवाले, जीवोंके परम जीवन और उन्हें उनके कर्मोंका फल भुगतानेवाले तथा भूत, वर्तमान और भावी जगत्का एकमात्र शासन करनेवाले उस परब्रह्म परमेश्वरको इस प्रकार समझ लेता है कि 'वह अन्तर्यामीरूपसे निरन्तर मेरे समीप—मेरे हृदयमें ही स्थित है,' और इससे स्वाभाविक ही यह अनुमान कर लेता है कि इसी प्रकार वे सर्वनियन्ता परमात्मा सबके हृदयमें स्थित हैं; वह फिर उनके इस महिमामय स्वरूपको कभी नहीं भूल सकता । इसलिये वह कभी किसीकी निन्दा नहीं करता या किसीसे भी घृणा नहीं करता । नचिकेता ! तुमने जिस ब्रह्मके विषयमें पूछा था, वह यही है, जिसका मैंने ऊपर वर्णन किया है † ॥ ५ ॥

सम्बन्ध—अब यह बतलाते हैं कि ब्रह्मासे लेकर स्थावरपर्यन्त समस्त प्राणी उन परब्रह्म परमेश्वरसे ही उत्पन्न हुए हैं; अतः जो कुछ भी है, सब उन्हींका रूपविशेष है । उनसे भिन्न यहाँ कुछ भी नहीं है; क्योंकि इस सम्पूर्ण जगत्के अभिन्ननिमित्तोपादान कारण एकमात्र परमेश्वर ही हैं, वे एक ही अनेक रूपोंमें स्थित हैं ।

यः पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजायत ।
गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं यो भूतेभिर्व्यपश्यत ॥ एतद्वै तत् ॥ ६ ॥

यः=जो; **अद्भ्यः**=जलसे; **पूर्वम्**=पहले; **अजायत**=हिरण्यगर्भरूपमें प्रकट हुआ था; **[तम्]**=उस; **पूर्वम्**=सबसे पहले; **तपसः जातम्**=तपसे उत्पन्न; **गुहाम् प्रविश्य**=हृदय-गुफामें प्रवेश करके; **भूतेभिः (सह)**=जीवात्माओंके साथ; **तिष्ठन्तम्**=स्थित रहनेवाले परमेश्वरको; **यः**=जो पुरुष; **व्यपश्यत**=देखता है (वही ठीक देखता है); **एतत् वै**=यह ही है; **तत्**=वह (परमात्मा, जिसके विषयमें तुमने पूछा था) ॥ ६ ॥

व्याख्या—जो जलसे उपलक्षित पाँचों महाभूतोंसे पहले हिरण्यगर्भ ब्रह्माके रूपमें प्रकट हुए थे, उन अपने ही सङ्कल्परूप तपसे प्रकट होनेवाले और सब जीवोंके हृदयरूप गुफामें प्रविष्ट होकर उनके साथ रहनेवाले परमेश्वरको जो इस प्रकार जानता है कि 'सबके हृदयमें निवास करनेवाले सबके अन्तर्यामी परमेश्वर एक ही हैं, यह सम्पूर्ण जगत् उन्हींकी महिमाका प्रकाश करता है,' वही यथार्थ जानता है । वे सदा सबके हृदयमें रहनेवाले ही ये तुम्हारे पूछे हुए परब्रह्म परमेश्वर हैं ॥ ६ ॥

सम्बन्ध—उन्हीं परब्रह्मका अब अदितिदेवीके रूपसे वर्णन करते हैं—

या प्राणेन सम्भवत्यदितिर्देवतामयी ।
गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीं या भूतेभिर्व्यजायत ॥ एतद्वै तत् ॥ ७ ॥

---

* यहाँ 'जीव' शब्द परमात्माके लिये ही प्रयुक्त हुआ है; क्योंकि भूत, भविष्य और वर्तमानका शासक जीव नहीं हो सकता । और प्रकरण भी यहाँ परमात्माका है, जीवका नहीं (देखिये ब्रह्मसूत्र १ । ३ । २४ का शाङ्करभाष्य) ।

† कुछ विद्वानोंने इसका यह अर्थ किया है—

१—जो पुरुष कर्मफलभोक्ता और प्राणधारक इस जीवात्माको अपने समीप भूत और भविष्यका (त्रिकालका) ईश्वर समझता है, वह फिर किसी भयसे अपनेको छिपाकर नहीं रखता । (एक ब्रह्मसत्ताका ज्ञान होनेपर फिर कोई भय नहीं रहता; क्योंकि दूसरेकी सत्ता माननेसे ही भय होता है ।)

२—जो मनुष्य मधु अर्थात् आनन्दके उपभोक्ता, भूत और भविष्यके शासक, जीवके नित्य समीप रहनेवाले, जीवके जीवन परमात्माको जान लेता है, वह फिर किसीसे भय नहीं करता ।

या=जो; **देवतामयी**=देवतामयी; **अदितिः**=अदिति; **प्राणेन**=प्राणोंके सहित; **संभवति**=उत्पन्न होती है; **या**=जो; **भूतेभिः**=प्राणियोंके सहित; **व्यजायत**=उत्पन्न हुई है; (तथा जो) **गुहाम्**=हृदयरूपी गुफामें; **प्रविश्य**=प्रवेश करके; **तिष्ठन्तीम्**=वहीं रहती है; (उसे जो पुरुष देखता है, वही यथार्थ देखता है,) **एतत् वै**=यही है; **तत्**=वह (परमात्मा, जिसके विषयमें तुमने पूछा था) ॥ ७ ॥

व्याख्या—जो सर्वदेवतामयी भगवती अदितिदेवी पहले-पहल उस परब्रह्मके सङ्कल्पसे सब जगत्‌की जीवनी-शक्तिके सहित उत्पन्न होती है, तथा जो सम्पूर्ण प्राणियोंको बीजरूपसे अपने साथ लेकर प्रकट हुई थी, हृदयरूपी गुहामें प्रविष्ट होकर वहीं रहनेवाली वह भगवती—भगवान्‌की अचिन्त्यमहाशक्ति भगवान्‌से सर्वथा अभिन्न है, भगवान् और उनकी शक्तिमें कोई भेद नहीं है, भगवान् ही शक्तिरूपसे सबके हृदयमें प्रवेश किये हुए हैं। हे नचिकेता ! वही ये ब्रह्म हैं, जिनके विषयमें तुमने पूछा था।

अथवा—जननीरूपमें समस्त देवताओंका सृजन करनेवाली होनेके कारण जो सर्वदेवतामयी हैं, शब्दादि समस्त भोगसमूहका अदन—भक्षण करनेवाली होनेसे भी जिनका नाम अदिति है, जो हिरण्यगर्भरूप प्राणोंके सहित प्रकट होती हैं और समस्त भूतप्राणियोंके साथ ही जिनका प्रादुर्भाव होता है तथा जो सम्पूर्ण भूतप्राणियोंकी हृदय-गुफामें प्रविष्ट होकर वहाँ स्थित रहती हैं, वे परमेश्वरकी महाशक्ति वस्तुतः उनकी प्रतीक ही हैं। स्वयं परमेश्वर ही इस रूपमें अपनेको प्रकट करते हैं। यही वह ब्रह्म हैं, जिनके सम्बन्धमें नचिकेता ! तुमने पूछा था ॥ ७ ॥

अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इव सुभृतो गर्भिणीभिः ।
दिवे दिव ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः ॥ एतद्वै तत् ॥ ८ ॥

(यः)=जो; **जातवेदाः**=सर्वज्ञ; **अग्निः**=अग्निदेवता; **गर्भिणीभिः**=गर्भिणी स्त्रियोंद्वारा; **सुभृतः**=उपयुक्त अन्नपानादिके द्वारा भलीभाँति परिपुष्ट हुआ; **गर्भः**=गर्भकी; **इव**=भाँति; **अरण्योः**=दो अरणियोंमें; **निहितः**=सुरक्षित है—छिपा है (तथा जो); **जागृवद्भिः**=सावधान (और); **हविष्मद्भिः**=हवन करनेयोग्य सामग्रियोंसे (युक्त); **मनुष्येभिः**=मनुष्योंद्वारा; **दिवे दिवे**=प्रतिदिन; **ईड्यः**=स्तुति करनेयोग्य (है); **एतत् वै**=यही है; **तत्**=वह (परमात्मा, जिसके विषयमें तुमने पूछा था)॥८॥

व्याख्या—जिस प्रकार गर्भिणी स्त्रीके द्वारा शुद्ध अन्न-पानादिसे परिपुष्ट होकर बालक गर्भमें छिपा रहता है और श्रद्धा, प्रीति एवं प्रसवकालीन क्लेशरूप मन्थनके द्वारा समयपर प्रकट होता है, उसी प्रकार अधर और उत्तर अरणि (ऊपर-नीचेके काष्ठखण्ड) के अंदर अग्नि देवता छिपे हुए रहते हैं एवं इनके उपासक प्रमादरहित होकर एकाग्रता, श्रद्धा तथा प्रीतिके साथ स्तुति करते हुए अरणि-मन्थनके द्वारा इन्हें प्रकट करते हैं। तदनन्तर आज्यादि विविध हवनसामग्रियोंके द्वारा इन्हें सन्तुष्ट करते हैं। ये अग्निदेवता सर्वज्ञ परमेश्वरके ही प्रतीक हैं। नचिकेता ! ये ही वे तुम्हारे पूछे हुए ब्रह्म हैं ॥८॥

यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छति ।
तं देवाः सर्वे अर्पितास्तदु नात्येति कश्चन ॥ एतद्वै तत् ॥ ९ ॥

यतः=जहाँसे; **सूर्यः**=सूर्यदेव; **उदेति**=उदय होते हैं; **च**=और; **यत्र**=जहाँ; **अस्तम् च**=अस्तभावको भी; **गच्छति**=प्राप्त होते हैं; **सर्वे**=सभी; **देवाः**=देवता; **तम्**=उसीमें; **अर्पिताः**=समर्पित हैं। **तत् उ**=उस परमेश्वरको; **कश्चन**=कोई (कभी भी); **न अत्येति**=नहीं लाँघ सकता; **एतत् वै**=यही है; **तत्**=वह (परमात्मा, जिसके विषयमें तुमने पूछा था) ॥ ९ ॥

व्याख्या—जिन परमेश्वरसे सूर्यदेव प्रकट होते हैं और जिनमें जाकर विलीन हो जाते हैं, जिनकी महिमामें ही यह सूर्यदेवताकी उदय-अस्तलीला नियमपूर्वक चलती है, उन परब्रह्ममें ही सम्पूर्ण देवता प्रविष्ट हैं—सब उन्हींमें ठहरे हुए हैं। ऐसा कोई भी नहीं है, जो उन सर्वात्मक, सर्वमय, सबके आदि-अन्त-आश्रयस्थल परमेश्वरकी महिमा और व्यवस्थाका उल्लङ्घन कर सके। सर्वतोभावसे सभी सर्वदा उनके अधीन और उन्हींके अनुशासनमें रहते हैं। कोई भी उनकी महिमाका पार नहीं पा सकता। वे सर्वशक्तिमान् परब्रह्म पुरुषोत्तम ही तुम्हारे पूछे हुए ब्रह्म हैं ॥ ९ ॥

यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥१०॥

यत् इह=जो परब्रह्म यहाँ (है); **तत् एव अमुत्र**=वही वहाँ (परलोकमें भी है); **यत् अमुत्र**=जो वहाँ (है); **तत् अनु इह**=वही यहाँ (इस लोकमें) भी है; **सः मृत्योः**=वह मनुष्य मृत्युसे; **मृत्युम्**=मृत्युको (अर्थात् बारंबार जन्म-मरणको); **आप्नोति**=प्राप्त होता है; **यः**=जो; **इह**=इस जगत्में; **नाना इव**=(उस परमात्माको) अनेककी भाँति; **पश्यति**=देखता है ॥१०॥

व्याख्या—जो सर्वशक्तिमान्, सर्वान्तर्यामी, सर्वरूप, सबके परम कारण, परब्रह्म पुरुषोत्तम यहाँ इस पृथ्वीलोकमें हैं, वही वहाँ परलोकमें अर्थात् देव-गन्धर्वादि विभिन्न अनन्त लोकोंमें भी हैं; तथा जो वहाँ हैं, वही यहाँ भी हैं । एक ही परमात्मा अखिल ब्रह्माण्डमें व्याप्त हैं । जो उन एक ही परब्रह्मको लीलासे नाना नामों और रूपोंमें प्रकाशित देखकर मोहवश उनमें नानात्वकी कल्पना करता है, उसे पुनः-पुनः मृत्युके अधीन होना पड़ता है, उसके जन्म-मरणका चक्र सहज ही नहीं छूटता । अतः दृढ़रूपसे यही समझना चाहिये कि वे एक ही परब्रह्म परमेश्वर अपनी अचिन्त्य शक्तिके सहित नाना रूपोंमें प्रकट हैं और यह सारा जगत् बाहर-भीतर उन एक परमात्मासे ही व्याप्त होनेके कारण उन्हींका स्वरूप है ॥ १० ॥

मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किंचन ।
मृत्योः स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥११॥

मनसा एव=(शुद्ध) मनसे ही; **इदम् आप्तव्यम्**=यह परमात्मतत्त्व प्राप्त किये जानेयोग्य है; **इह**=इस जगत्में (एक परमात्मासे अतिरिक्त); **नाना**=नाना (भिन्न-भिन्न भाव); **किंचन**=कुछ भी; **न अस्ति**=नहीं है; (इसलिये) **यः इह**= जो इस जगत्में; **नाना इव**=नानाकी भाँति; **पश्यति**=देखता है; **सः**=वह मनुष्य; **मृत्योः**=मृत्युसे; **मृत्युम् गच्छति**=मृत्युको प्राप्त होता है अर्थात् बार-बार जन्मता-मरता रहता है ॥ ११ ॥

व्याख्या—परमात्माका परमतत्त्व शुद्ध मनसे ही इस प्रकार जाना जा सकता है कि इस जगत्में एकमात्र पूर्णब्रह्म परमात्मा ही परिपूर्ण हैं । सब कुछ उन्हींका स्वरूप है । यहाँ परमात्मासे भिन्न कुछ भी नहीं है । जो यहाँ विभिन्नताकी झलक देखता है, वह मनुष्य मृत्युसे मृत्युको प्राप्त होता है अर्थात् बार-बार जन्मता-मरता रहता है ॥ ११ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।
ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥ एतद्वै तत् ॥१२॥

अङ्गुष्ठमात्रः=अङ्गुष्ठमात्र (परिमाणवाला); **पुरुषः**=परम पुरुष (परमात्मा); **आत्मनि मध्ये**=शरीरके मध्यभाग—हृदयाकाशमें; **तिष्ठति**=स्थित है; **भूतभव्यस्य**=जो कि भूत, (वर्तमान) और भविष्यका; **ईशानः**=शासन करनेवाला (है); **ततः**=उसे जान लेनेके बाद (वह); **न विजुगुप्सते**=किसीकी भी निन्दा नहीं करता; **एतत् वै**=यही है; **तत्**=वह (परमात्मा, जिसके विषयमें तुमने पूछा था) ॥ १२ ॥

व्याख्या—यद्यपि अन्तर्यामी परमेश्वर समानभावसे सर्वदा सर्वत्र परिपूर्ण हैं, तथापि हृदयमें उनका विशेष स्थान माना गया है । परमेश्वर किसी स्थूल-सूक्ष्म आकार-विशेषवाले नहीं हैं, परंतु स्थितिके अनुसार वे सभी आकारोंसे सम्पन्न हैं । क्षुद्र चींटीके हृदयदेशमें वे चींटीके हृदय-परिमाणके अनुसार परिमाणवाले हैं और विशालकाय हाथीके हृदयमें उसके हृदय-परिमाणवाले बनकर विराजित हैं । मनुष्यका हृदय अङ्गुष्ठ-परिमाणका है, और मानवशरीर ही परमात्माकी प्राप्तिका अधिकारी माना गया है । अतः मनुष्यका हृदय ही परब्रह्म परमेश्वरकी उपलब्धिका स्थान समझा जाता है । इसलिये यहाँ मनुष्यके हृदय-परिमाणके अनुसार परमेश्वरको अङ्गुष्ठमात्रपरिमाणका कहा गया है । इस प्रकार परमेश्वरको अपने हृदयमें स्थित देखनेवाला स्वाभाविक ही यह जानता है कि इसी भाँति वे सबके हृदयमें स्थित हैं, अतएव वह फिर किसीकी निन्दा नहीं करता अथवा किसीसे घृणा नहीं करता । नचिकेता ! यही वह ब्रह्म हैं, जिनके विषयमें तुमने पूछा था ॥ १२ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ।
ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः ॥ एतद्वै तत् ॥१३॥

अङ्गुष्ठमात्रः=अङ्गुष्ठमात्र परिमाणवाला; **पुरुषः**=परमपुरुष परमात्मा; **अधूमकः**=धूमरहित; **ज्योतिः इव**=ज्योतिकी भाँति है; **भूतभव्यस्य**=भूत, (वर्तमान और) भविष्यपर; **ईशानः**=शासन करनेवाला; **सः एव अद्य**=वह परमात्मा ही आज है; **उ**=और; **सः (एव) श्वः**=वही कल भी है (अर्थात् वह नित्य, सनातन है); **एतत् वै**=यही है; **तत्**=वह (परमात्मा, जिसके विषयमें तुमने पूछा था) ॥ १३ ॥

व्याख्या—मनुष्यकी हृदय-गुफामें स्थित ये अङ्गुष्ठमात्र पुरुष भूत, भविष्य और वर्तमानका नियन्त्रण करनेवाले स्वतन्त्र शासक हैं। ये ज्योतिर्मय हैं। सूर्य, अग्निकी भाँति उष्ण प्रकाशवाले नहीं; परंतु दिव्य, निर्मल और शान्त प्रकाशस्वरूप हैं। लौकिक ज्योतियोंमें धूम्ररूप दोष होता है; ये धूम्ररहित—दोषरहित, सर्वथा विशुद्ध हैं। अन्य ज्योतियाँ घटती-बढ़ती हैं और समयपर बुझ जाती हैं; परंतु ये जैसे आज हैं, वैसे ही कल भी हैं। इनकी एकरसता नित्य अक्षुण्ण है। ये कभी न तो घटते-बढ़ते हैं और न कभी मिटते ही हैं। नचिकेता! ये परिवर्तनरहित अविनाशी परमेश्वर ही वे ब्रह्म हैं, जिनके सम्बन्धमें तुमने पूछा था* ॥ १३ ॥

यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति ।
एवं धर्मान् पृथक्पश्यंस्तानेवानुविधावति ॥१४॥

यथा=जिस प्रकार; **दुर्गे**=ऊँचे शिखरपर; **वृष्टम्**=बरसा हुआ; **उदकम्**=जल; **पर्वतेषु**=पहाड़के नाना स्थलोंमें; **विधावति**=चारों ओर चला जाता है; **एवम्**=उसी प्रकार; **धर्मान्**=भिन्न-भिन्न धर्मों (स्वभावों) से युक्त देव, असुर, मनुष्य आदिको; **पृथक्**=परमात्मासे पृथक्; **पश्यन्**=देखकर (उनका सेवन करनेवाला मनुष्य); **तान् एव**=उन्हींके; **अनुविधावति**=पीछे दौड़ता रहता है (उन्हींके शुभाशुभ लोकोंमें और नाना उच्च-नीच योनियोंमें भटकता रहता है) ॥ १४ ॥

व्याख्या—वर्षाका जल एक ही है; पर वह जब ऊँचे पर्वतकी ऊबड़-खाबड़ चोटीपर बरसता है तो वहाँ ठहरता नहीं, तुरंत ही नीचेकी ओर बहकर विभिन्न वर्ण, आकार और गन्धको धारण करके पर्वतमें चारों ओर बिखर जाता है। इसी प्रकार एक ही परमात्मासे प्रवृत्त विभिन्न स्वभाववाले देव-असुर-मनुष्यादिको जो परमात्मासे पृथक् मानता है और पृथक् मानकर ही उनका सेवन करता है, उसे भी बिखरे हुए जलकी भाँति ही विभिन्न देव-असुरादिके लोकोंमें एवं नाना प्रकारकी योनियोंमें भटकना पड़ता है, वह ब्रह्मको प्राप्त नहीं हो सकता ॥ १४ ॥

यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति ।
एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ॥१५॥

यथा=(परंतु) जिस प्रकार; **शुद्धे (उदके)**=निर्मल जलमें; **आसिक्तम्**=(मेघोंद्वारा) सब ओरसे बरसाया हुआ; **शुद्धम्**=निर्मल; **उदकम्**=जल; **तादृक् एव**=वैसा ही; **भवति**=हो जाता है; **एवम्**=उसी प्रकार; **गौतम**=हे गौतमवंशी नचिकेता; **विजानतः**=(एकमात्र परब्रह्म पुरुषोत्तम ही सब कुछ है, इस प्रकार) जाननेवाले; **मुनेः**=मुनिका (अर्थात् संसारसे उपरत हुए महापुरुषका); **आत्मा**=आत्मा; **भवति**=(ब्रह्मको प्राप्त) हो जाता है ॥ १५ ॥

व्याख्या—परंतु वही वर्षाका निर्मल जल यदि निर्मल जलमें ही बरसता है तो वह उसी क्षण निर्मल जल ही हो जाता है। उसमें न तो कोई विकार उत्पन्न होता है और न वह कहीं बिखरता ही है। इसी प्रकार, हे गौतमवंशीय नचिकेता! जो इस बातको भलीभाँति जान गया है कि जो कुछ है, वह सब परब्रह्म पुरुषोत्तम ही है, उस मननशील—संसारके बाहरी स्वरूपसे उपरत पुरुषका आत्मा परब्रह्ममें मिलकर उसके साथ तादात्म्यभावको प्राप्त हो जाता है ॥ १५ ॥

प्रथम वल्ली समाप्त ॥ १ ॥ (४)

* यहाँ 'अङ्गुष्ठमात्र' शब्द परमात्माका वाचक है, जीवका नहीं। प्रातःस्मरणीय आचार्यने स्पष्ट शब्दोंमें कहा है—"परमात्मैवायमङ्गुष्ठमात्रपरिमितः पुरुषो भवितुमर्हति। कस्मात्? शब्दात्—'ईशानो भूतभव्यस्य' इति। न ह्यन्यः परमेश्वराद् भूतभव्यस्य निरङ्कुशमीशिता।" अर्थात् यहाँ अङ्गुष्ठमात्र-परिमाण पुरुष परमात्मा ही है। कैसे जाना? 'ईशानो' आदि श्रुतिसे। भूत और भव्यका निरङ्कुश नियन्ता परमेश्वरके सिवा दूसरा नहीं हो सकता। (देखिये ब्रह्मसूत्र १। ३। २४ का शाङ्करभाष्य)

द्वितीय वल्ली

पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः ।
अनुष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते ॥ एतद्वै तत् ॥ १ ॥

अवक्रचेतसः=सरल, विशुद्ध ज्ञानस्वरूप; **अजस्य**=अजन्मा परमेश्वरका; **एकादशद्वारम्**=ग्यारह द्वारोंवाला (मनुष्य-शरीररूप); **पुरम्**=पुर (नगर); (**अस्ति**)=है (इसके रहते हुए ही); **अनुष्ठाय**=(परमेश्वरका ध्यान आदि) साधन करके; **न शोचति**=(मनुष्य) कभी शोक नहीं करता; **च**=अपि तु; **विमुक्तः**=जीवन्मुक्त होकर; **विमुच्यते**=(मरनेके बाद) विदेहमुक्त हो जाता है; **एतत् वै**=यही है; **तत्**=वह (परमात्मा, जिसके विषयमें तुमने पूछा था) ॥ १ ॥

व्याख्या—यह मनुष्य-शरीररूपी पुर दो आँख, दो कान, दो नासिकाके छिद्र, एक मुख, ब्रह्मरन्ध्र, नाभि, गुदा और शिश्न—इन ग्यारह द्वारोंवाला है। यह सर्वव्यापी, अविनाशी, अजन्मा, नित्य निर्विकार, एकरस, विशुद्ध ज्ञानस्वरूप परमेश्वरकी नगरी है। वे सर्वत्र समभावसे सदा परिपूर्ण रहते हुए भी अपनी राजधानीरूप इस मनुष्यशरीरके हृदय-प्रासादमें राजाकी भाँति विशेषरूपसे विराजित रहते हैं। इस रहस्यको समझकर मनुष्यशरीरके रहते हुए ही—जीते-जी जो मनुष्य भजन-स्मरणादि साधन करता है, नगरके महान् स्वामी परमेश्वरका निरन्तर चिन्तन और ध्यान करता है, वह कभी शोक नहीं करता; वह शोकके कारणरूप संसार-बन्धनसे छूटकर जीवन्मुक्त हो जाता है और शरीर छूटनेके पश्चात् विदेहमुक्त हो जाता है—परमात्माका साक्षात्कार करके जन्म-मृत्युके चक्रसे सदाके लिये छूट जाता है। यह जो सर्वव्यापक ब्रह्म है, यही वह हैं, जिनके सम्बन्धमें तुमने पूछा था ॥ १ ॥

सम्बन्ध—अब उस परमेश्वरकी सर्वरूपताका स्पष्टीकरण करते हैं—

हꣳसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।
नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ २ ॥

शुचिषत्=जो विशुद्ध परमधाममें रहनेवाला; **हंसः**=स्वयंप्रकाश पुरुषोत्तम है (वही); **अन्तरिक्षसत्**=अन्तरिक्षमें निवास करनेवाला; **वसुः**=वसु है; **दुरोणसत्**=घरोंमें उपस्थित होनेवाला; **अतिथिः**=अतिथि है (और); **वेदिषत् होता**=यज्ञकी वेदीपर स्थापित अग्निस्वरूप तथा उसमें आहुति डालनेवाला 'होता' है (तथा); **नृषत्**=समस्त मनुष्योंमें रहनेवाला; **वरसत्**=मनुष्योंसे श्रेष्ठ देवताओंमें रहनेवाला; **ऋतसत्**=सत्यमें रहनेवाला और; **व्योमसत्**=आकाशमें रहनेवाला (है तथा); **अब्जाः**=जलोंमें नाना रूपोंसे प्रकट होनेवाला; **गोजाः**=पृथिवीमें नानारूपोंसे प्रकट होनेवाला; **ऋतजाः**=सत्कर्मोंमें प्रकट होनेवाला (और); **अद्रिजाः**=पर्वतोंमें नानारूपसे प्रकट होनेवाला (है); **बृहत् ऋतम्**=सबसे बड़ा परम सत्य है ॥ २ ॥

व्याख्या—जो प्राकृतिक गुणोंसे सर्वथा अतीत दिव्य विशुद्ध परमधाममें विराजित स्वयंप्रकाश परब्रह्म पुरुषोत्तम हैं, वही अन्तरिक्षमें विचरनेवाले वसु नामक देवता हैं, वही अतिथिके रूपमें गृहस्थके घरोंमें उपस्थित होते हैं, वही यज्ञकी वेदीपर प्रतिष्ठित ज्योतिर्मय अग्नि तथा उसमें आहुति प्रदान करनेवाले होते हैं, वही समस्त मनुष्योंके रूपमें स्थित हैं; मनुष्योंकी अपेक्षा श्रेष्ठ देवता और पितृ आदि रूपमें स्थित, आकाशमें स्थित और सत्यमें प्रतिष्ठित हैं; वही जलोंमें मत्स्य, शङ्ख, शुक्ति आदिके रूपमें प्रकट होते हैं; पृथिवीमें वृक्ष, अङ्कुर, अन्न, ओषधि आदिके रूपमें, यज्ञादि सत्कर्मोंमें नाना प्रकारके यज्ञफलादिके रूपमें और पर्वतोंमें नद-नदी आदिके रूपमें प्रकट होते हैं। वे सभी दृष्टियोंसे सभीकी अपेक्षा श्रेष्ठ, महान् और परम सत्य तत्त्व हैं* ॥२॥

---

* कुछ आदरणीय महानुभावोंने इस मन्त्रके ये अर्थ किये हैं—

१—जो सर्वथा दोषहीन सर्वसाररूप 'हंस' हैं (हं चासौ—दोषहीनश्चासौ, सश्च साररूपश्च इति हंसः), विशुद्ध (वायु) में स्थित शुचिषद् हैं, अन्तरिक्षमें स्थित सर्वोपरि सुखस्वरूप वसु (व=वरं, सु+सुखं, यस्य स वसुः) हैं, समस्त इन्द्रियोंके नियन्ता होता हैं, सबके द्वारा सम्मान्य वेद्य वेदिषत् हैं, घरोंमें अतिथि हैं या महान् ऐश्वर्यस्वरूप (अति—महान्, थ—सम्पत्ति-ऐश्वर्य) हैं, सोमरूपसे कलशमें स्थित दुरोणसत् हैं; जो मनुष्योंमें हैं, उनसे श्रेष्ठ देवताओंमें हैं, वेदोंमें ऋत या सत्यरूप हैं, महान् प्रकृतिमें या श्रीमें हैं, जलसे उत्पन्न

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति ।
मध्ये वामनमासीनं विश्वे देवा उपासते ॥ ३ ॥

प्राणम्=(जो) प्राणको; **ऊर्ध्वम्**=ऊपरकी ओर; **उन्नयति**=उठाता है (और); **अपानम्**=अपानको; **प्रत्यक् अस्यति**=नीचे ढकेलता है; **मध्ये**=शरीरके मध्य (हृदय) में; **आसीनम्**=बैठे हुए (उस); **वामनम्**=सर्वश्रेष्ठ भजनेयोग्य परमात्माकी; **विश्वे देवाः**=सभी देवता; **उपासते**=उपासना करते हैं ॥ ३ ॥

व्याख्या—शरीरमें नियमितरूपसे अनवरत प्राण-अपानादिकी क्रिया हो रही है; इन जड पदार्थोंमें जो क्रियाशीलता आ रही है, वह उन परमात्माकी शक्ति और प्रेरणासे ही आ रही है। वे ही मानव-हृदयमें राजाकी भाँति विराजित रहकर प्राणको ऊपरकी ओर चढ़ा रहे हैं और अपानको नीचेकी ओर ढकेल रहे हैं। इस प्रकार शरीरके अंदर होनेवाले सारे व्यापारोंका सुचारुरूपसे सम्पादन कर रहे हैं। उन हृदयस्थित परम भजनीय परब्रह्म पुरुषोत्तमकी सभी देवता उपासना कर रहे हैं—शरीरस्थित प्राण-मन-बुद्धि-इन्द्रियादिके सभी अधिष्ठातृ-देवता उन परमेश्वरकी प्रसन्नताके लिये उन्हींकी प्रेरणाके अनुसार नित्य सावधानीके साथ समस्त कार्योंका यथाविधि सम्पादन करते रहते हैं ॥ ३ ॥

अस्य विस्रंसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः ।
देहाद्विमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते ॥ एतद्वै तत् ॥ ४ ॥

अस्य=इस; **शरीरस्थस्य**=शरीरमें स्थित; **विस्रंसमानस्य**=एक शरीरसे दूसरे शरीरमें जानेवाले; **देहिनः**=जीवात्माके; **देहात्**=शरीरसे; **विमुच्यमानस्य**=निकल जानेपर; **अत्र**=यहाँ (इस शरीरमें); **किम् परिशिष्यते**=क्या शेष रहता है; **एतत् वै**=यही है; **तत्**=वह (परमात्मा, जिसके विषयमें तुमने पूछा था) ॥ ४ ॥

व्याख्या—यह एक शरीरसे दूसरे शरीरमें गमन करनेके स्वभाववाला देही (जीवात्मा) जब इस वर्तमान शरीरसे निकलकर चला जाता है और उसके साथ ही जब इन्द्रिय, प्राण आदि भी चले जाते हैं, तब इस मृत शरीरमें क्या बच रहता है ? देखनेमें तो कुछ भी नहीं रहता; पर वह परब्रह्म परमेश्वर, जो सदा-सर्वदा समानभावसे सर्वत्र परिपूर्ण है, जो चेतन जीव तथा जड प्रकृति—सभीमें सदा व्याप्त है, वह रह जाता है। यही वह ब्रह्म है, जिसके सम्बन्धमें तुमने पूछा था ॥ ४ ॥

सम्बन्ध—अब निम्नाङ्कित दो मन्त्रोंमें यमराज नचिकेताके पूछे हुए तत्त्वको पुनः दूसरे प्रकारसे वर्णन करनेकी प्रतिज्ञा करते हैं—

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।
इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥ ५ ॥
हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।
यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥ ६ ॥

कश्चन=कोई भी; **मर्त्यः**=मरणधर्मा प्राणी; **न प्राणेन**=न तो प्राणसे (जीता है और); **न अपानेन**=न अपानसे (ही); **जीवति**=जीता है; **तु**=किंतु; **यस्मिन्**=जिसमें; **एतौ उपाश्रितौ**=(प्राण और अपान) ये दोनों आश्रय पाये हुए हैं; **इतरेण**=(ऐसे किसी) दूसरेसे ही; **जीवन्ति**=(सब) जीते हैं; **गौतम**=हे गौतमवंशीय; **गुह्यम् सनातनम्**=(वह) रहस्यमय

मत्स्यादिमें हैं, पृथ्वीसे उत्पन्न वृक्ष-अन्नादिमें हैं, पर्वतोंसे उत्पन्न नदी आदिमें हैं; जो मुक्त पुरुषोंमें हैं (मुक्तोंको 'ऋता' कहते हैं; उनमें रहकर जो उनका नियन्त्रण करता है, वह ऋतजाः है), और परम सत्य हैं तथा सब गुणोंमें सर्वश्रेष्ठ हैं।

२—जो गमन करनेवाला है, आकाशमें चलनेवाला सूर्य है, आकाशमें व्याप्त वायु है, पृथ्वीमें रहनेवाला होता—अग्नि है, कलशमें स्थित सोम है, घरोंमें रहनेवाला ब्राह्मण अतिथि है, मनुष्योंमें गमन करनेवाला, देवताओंमें जानेवाला, यज्ञ या सत्यमें निवास करनेवाला, आकाशमें चलनेवाला, जलमें शंख-सीपी आदि रूपोंमें उत्पन्न होनेवाला, पृथ्वीमें अन्नादिरूपसे उत्पन्न होनेवाला, यज्ञरूपसे उत्पन्न होनेवाला, पर्वतोंसे नदी आदिके रूपमें उत्पन्न होनेवाला, सत्यस्वरूप और महान् है अर्थात् जगत्का एकमात्र सर्वव्यापक आत्मा है।

सनातन; **ब्रह्म**=ब्रह्म (जैसा है); **च**=और; **आत्मा**=जीवात्मा; **मरणम् प्राप्य**=मरकर; **यथा**=जिस प्रकारसे; **भवति**=रहता है; **इदम् ते**=यह बात तुम्हें; **हन्त प्रवक्ष्यामि**=मैं अब फिरसे बतलाऊँगा ॥ ५-६ ॥

व्याख्या—यमराज कहते हैं—नचिकेता ! एक दिन निश्चय ही मृत्युके मुखमें जानेवाले ये मनुष्यादि प्राणी न तो प्राणकी शक्तिसे जीवित रहते हैं और न अपानकी शक्तिसे ही । इन्हें जीवित रखनेवाला तो कोई दूसरा ही चेतन तत्त्व है और वह है जीवात्मा । ये प्राण-अपान दोनों उस जीवात्माके ही आश्रित हैं । जीवात्माके बिना एक क्षण भी ये नहीं रह सकते; जब जीवात्मा जाता है, तब केवल ये ही नहीं, इन्हींके साथ इन्द्रियादि सभी उसका अनुसरण करते हुए चले जाते हैं । अब मैं तुमको यह बतलाऊँगा कि मनुष्यके मरनेके बाद इस जीवात्माका क्या होता है, यह कहाँ जाता है, तथा किस प्रकार रहता है और साथ ही यह भी बतलाऊँगा कि उस परम रहस्यमय सर्वव्यापी सर्वाधार सर्वाधिपति परब्रह्म परमेश्वरका क्या स्वरूप है ॥ ५-६ ॥

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।
स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ ७ ॥

यथाकर्म=जिसका जैसा कर्म होता है; **यथाश्रुतम्**=और शास्त्रादिके श्रवणद्वारा जिसको जैसा भाव प्राप्त हुआ है (उन्हींके अनुसार); **शरीरत्वाय**=शरीर धारण करनेके लिये; **अन्ये**=कितने ही; **देहिनः**=जीवात्मा तो; **योनिम्**=(नाना प्रकारकी जङ्गम) योनियोंको; **प्रपद्यन्ते**=प्राप्त हो जाते हैं और; **अन्ये**=दूसरे (कितने ही); **स्थाणुम्**=स्थाणु (स्थावर) भावका; **अनुसंयन्ति**=अनुसरण करते हैं ॥ ७ ॥

व्याख्या—यमराज कहते हैं कि अपने-अपने शुभाशुभ कर्मोंके अनुसार और शास्त्र, गुरु, सङ्ग, शिक्षा, व्यवसाय आदिके द्वारा देखे-सुने हुए भावोंसे निर्मित अन्तःकालीन वासनाके अनुसार मरनेके पश्चात् कितने ही जीवात्मा तो दूसरा शरीर धारण करनेके लिये शुक्रके साथ माताकी योनिमें प्रवेश कर जाते हैं । इनमें जिनके पुण्य-पाप समान होते हैं, वे मनुष्यका, और जिनके पुण्य कम तथा पाप अधिक होते हैं, वे पशु-पक्षीका शरीर धारण करके उत्पन्न होते हैं और कितने ही, जिनके पाप अत्यधिक होते हैं, वे स्थावरभावको प्राप्त होते हैं अर्थात् वृक्ष, लता, तृण, पर्वत आदि जड शरीरोंमें उत्पन्न होते हैं ॥७॥

सम्बन्ध—यमराजने जीवात्माकी गति और परमात्माका स्वरूप—इन दो बातोंको बतलानेकी प्रतिज्ञा की थी; इनमें 'मरनेके बाद जीवात्माकी क्या गति होती है, इसको बतलाकर अब वे दूसरी बात बतलाते हैं—

य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः ।
तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।
तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥ ८ ॥

यः एषः=जो यह; **कामम् कामम्**=(जीवोंके कर्मानुसार) नाना प्रकारके भोगोंका; **निर्मिमाणः**=निर्माण करनेवाला; **पुरुषः**=परमपुरुष परमेश्वर; **सुप्तेषु**=(प्रलयकालमें सबके) सो जानेपर भी; **जागर्ति**=जागता रहता है; **तत् एव**=वही; **शुक्रम्**=परम विशुद्ध तत्त्व है; **तत् ब्रह्म**=वही ब्रह्म है; **तत् एव**=वही; **अमृतम्**=अमृत; **उच्यते**=कहलाता है; (तथा) **तस्मिन्**=उसीमें; **सर्वे**=सम्पूर्ण; **लोकाः श्रिताः**=लोक आश्रय पाये हुए हैं; **तत् कश्चन उ**=उसे कोई भी; **न अत्येति**= अतिक्रमण नहीं कर सकता; **एतत् वै**=यही है; **तत्**=वह (परमात्मा, जिसके विषयमें तुमने पूछा था) ॥ ८ ॥

व्याख्या—जीवात्माओंके कर्मानुसार उनके लिये नाना प्रकारके भोगोंका निर्माण करनेवाला तथा उनकी यथायोग्य व्यवस्था करनेवाला जो यह परमपुरुष परमेश्वर समस्त जीवोंके सो जानेपर अर्थात् प्रलयकालमें सबका ज्ञान लुप्त हो जानेपर भी अपनी महिमामें नित्य जागता रहता है, जो स्वयं ज्ञानस्वरूप है, जिसका ज्ञान सदैव एकरस रहता है, कभी अधिक-न्यून या लुप्त नहीं होता, वही परम विशुद्ध दिव्य तत्त्व है, वही परब्रह्म है; उसीको ज्ञानी महापुरुषोंके द्वारा प्राप्य परम अमृतस्वरूप परमानन्द कहा जाता है । ये सम्पूर्ण लोक उसीके आश्रित हैं । उसे कोई भी नहीं लाँघ सकता—कोई भी उसके नियमोंका अतिक्रमण नहीं कर सकता । सभी सदा-सर्वदा एकमात्र उसीके शासनमें रहनेवाले और उसीके अधीन हैं । कोई भी उसकी महिमाका पार नहीं पा सकता । यही है वह ब्रह्म-तत्त्व, जिसके विषयमें तुमने पूछा था ॥ ८ ॥

सम्बन्ध—अब अग्निके दृष्टान्तसे उस परब्रह्म परमेश्वरकी व्यापकता और निर्लेपताका वर्णन करते हैं—

अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ ९ ॥

यथा=जिस प्रकार; **भुवनम्**=समस्त ब्रह्माण्डमें; **प्रविष्टः**=प्रविष्ट; **एकः अग्निः**=एक ही अग्नि; **रूपम् रूपम्**=नाना रूपोंमें; **प्रतिरूपः**=उनके समान रूपवाला ही; **बभूव**=हो रहा है; **तथा**=वैसे (ही); **सर्वभूतान्तरात्मा**=समस्त प्राणियोंका अन्तरात्मा परब्रह्म; **एकः (सन्)**=एक होते हुए भी; **रूपम् रूपम्**=नाना रूपोंमें; **प्रतिरूपः**=उन्हींके-जैसे रूपवाला (हो रहा है); **च बहिः**=और उनके बाहर भी है ॥ ९ ॥

व्याख्या—एक ही अग्नि निराकाररूपसे सारे ब्रह्माण्डमें व्याप्त है, उसमें कोई भेद नहीं है; परंतु जब वह साकाररूपसे प्रज्वलित होता है, तब उन आधारभूत वस्तुओंका जैसा आकार होता है, वैसा ही आकार अग्निका भी दृष्टिगोचर होता है। इसी प्रकार समस्त प्राणियोंके अन्तर्यामी परमेश्वर एक हैं और सबमें समभावसे व्याप्त हैं, उनमें किसी प्रकारका कोई भेद नहीं है; तथापि वे भिन्न-भिन्न प्राणियोंमें उन-उन प्राणियोंके अनुरूप नाना रूपोंमें प्रकाशित होते हैं। भाव यह कि आधारभूत वस्तुके अनुरूप ही उनकी महिमाका प्राकट्य होता है। वास्तवमें उन परमेश्वरकी महत्ता इतनी ही नहीं है, इससे बहुत अधिक और विलक्षण है। उनकी अनन्त शक्तिके एक क्षुद्रतम अंशसे ही यह सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड नाना प्रकारकी आश्चर्यमय शक्तियोंसे सम्पन्न हो रहा है ॥ ९ ॥

सम्बन्ध—वही बात वायुके दृष्टान्तसे कहते हैं—

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥१०॥

यथा=जिस प्रकार; **भुवनम्**=समस्त ब्रह्माण्डमें; **प्रविष्टः**=प्रविष्ट; **एकः वायुः**=एक (ही) वायु; **रूपम् रूपम्**=नाना रूपोंमें; **प्रतिरूपः**=उनके समान रूपवाला ही; **बभूव**=हो रहा है; **तथा**=वैसे (ही;) **सर्वभूतान्तरात्मा**=सब प्राणियोंका अन्तरात्मा परब्रह्म; **एकः (सन् अपि)**=एक होते हुए भी; **रूपम् रूपम्**=नाना रूपोंमें; **प्रतिरूपः**=उन्हींके-जैसे रूपवाला (हो रहा है); **बहिः च**=और उनके बाहर भी है ॥ १० ॥

व्याख्या—एक ही वायु अव्यक्तरूपसे सम्पूर्ण ब्रह्माण्डमें व्याप्त है, तथापि व्यक्तमें भिन्न-भिन्न वस्तुओंके संयोगसे उन-उन वस्तुओंके अनुरूप गति और शक्तिवाला दिखलायी देता है। उसी प्रकार समस्त प्राणियोंका अन्तर्यामी परमेश्वर एक होते हुए भी उन-उन प्राणियोंके सम्बन्धसे पृथक्-पृथक् शक्ति और गतिवाला दीखता है; किंतु वह उतना ही नहीं है, उन सबके बाहर भी अनन्त—असीम एवं विलक्षण रूपसे स्थित है। (नवम मन्त्रकी व्याख्याके अनुसार इसे भी समझ लेना चाहिये)॥ १० ॥

सम्बन्ध—इस मन्त्रमें सूर्यके दृष्टान्तसे परमात्माकी निर्लेपता दिखलाते हैं—

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥११॥

यथा=जिस प्रकार; **सर्वलोकस्य**=समस्त ब्रह्माण्डका; **चक्षुः सूर्यः**=प्रकाशक सूर्य देवता; **चाक्षुषैः**=लोगोंकी आँखोंसे होनेवाले; **बाह्यदोषैः**=बाहरके दोषोंसे; **न लिप्यते**=लिप्त नहीं होता; **तथा**=उसी प्रकार; **सर्वभूतान्तरात्मा**=सब प्राणियोंका अन्तरात्मा परमात्मा; **एकः**=एक है; (तो भी) **लोकदुःखेन**=लोगोंके दुःखोंसे; **न लिप्यते**=लिप्त नहीं होता; **[यतः]**=क्योंकि; **बाह्यः**=सबमें रहता हुआ भी वह सबसे अलग है ॥ ११ ॥

व्याख्या—एक ही सूर्य सम्पूर्ण ब्रह्माण्डको प्रकाशित करता है। उसका प्रकाश प्राणिमात्रकी आँखोंका सहायक है। उस प्रकाशकी ही सहायता लेकर लोग नाना प्रकारके गुणदोषमय कर्म करते हैं; परंतु सूर्य उनके नेत्रोंद्वारा किये

जानेवाले नाना प्रकारके बाह्य कर्मरूप दोषोंसे तनिक भी लिप्त नहीं होता। इसी प्रकार सबके अन्तर्यामी भगवान् परब्रह्म पुरुषोत्तम एक हैं; उन्हींकी शक्तिसे शक्तियुक्त होकर मन, बुद्धि और इन्द्रियोंद्वारा मनुष्य नाना प्रकारके शुभाशुभ कर्म करते हैं तथा उनका फलरूप सुख-दुःखादि भोगते हैं। परंतु वे परमेश्वर उनके कर्म और दुःखोंसे लिप्त नहीं होते; क्योंकि वे सबमें रहते हुए भी सबसे पृथक् और सर्वथा असङ्ग हैं ॥ ११ ॥

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥१२॥

यः=जो; **सर्वभूतान्तरात्मा**=सब प्राणियोंका अन्तर्यामी; **एकः वशी**=अद्वितीय एवं सबको वशमें रखनेवाला (परमात्मा); **एकम् रूपम्**=(अपने) एक ही रूपको; **बहुधा**=बहुत प्रकारसे; **करोति**=बना लेता है; **तम् आत्मस्थम्**=उस अपने अंदर रहनेवाले (परमात्मा) को; **ये धीराः**=जो ज्ञानी पुरुष; **अनुपश्यन्ति**=निरन्तर देखते रहते हैं; **तेषाम्**=उन्हींको; **शाश्वतम् सुखम्**=सदा अटल रहनेवाला परमानन्दस्वरूप वास्तविक सुख (मिलता है); **इतरेषाम् न**=दूसरोंको नहीं ॥१२॥

व्याख्या—जो परमात्मा सदा सबके अन्तरात्मारूपसे स्थित हैं, जो अद्वितीय हैं और सम्पूर्ण जगत्में देव-मनुष्यादि सभीको सदा अपने वशमें रखते हैं, वे ही सर्वशक्तिमान् सर्वभवनसमर्थ परमेश्वर अपने एक ही रूपको अपनी लीलासे बहुत प्रकारका बना लेते हैं। उन परमात्माको जो ज्ञानी महापुरुष निरन्तर अपने अंदर स्थित देखते हैं, उन्हींको सदा स्थिर रहनेवाला—सनातन परमानन्द मिलता है, दूसरोंको नहीं ॥ १२ ॥

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥१३॥

यः=जो; **नित्यानाम्***=नित्योंका (भी); **नित्यः**=नित्य (है); **चेतनानाम्**=चेतनोंका (भी); **चेतनः**=चेतन है (और); **एकः बहूनाम्**=एक होते हुए भी इन अनेक (जीवों)की; **कामान्**=कामनाओंको; **विदधाति**=पूर्ण करता है; **तम् आत्मस्थम्**= उस अपने अंदर रहनेवाले (पुरुषोत्तमको); **ये धीराः**=जो ज्ञानी; **अनुपश्यन्ति**=निरन्तर देखते रहते हैं; **तेषाम्**=उन्हींको; **शाश्वती शान्तिः**=सदा अटल रहनेवाली शान्ति (प्राप्त होती है); **इतरेषाम् न**=दूसरोंको नहीं ॥ १३ ॥

व्याख्या—जो समस्त नित्य चेतन आत्माओंके भी नित्य चेतन आत्मा हैं और जो स्वयं एक होते हुए ही अनन्त जीवोंके भोगोंका उन-उनके कर्मानुसार निर्माण करते हैं, उन सर्वशक्तिमान् परब्रह्म पुरुषोत्तमको जो ज्ञानी महापुरुष अपने अंदर निरन्तर स्थित देखते हैं, उन्हींको सदा स्थिर रहनेवाली—सनातनी परम शान्ति मिलती है, दूसरोंको नहीं †॥ १३ ॥

सम्बन्ध—जिज्ञासु नचिकेता इस प्रकार उस ब्रह्मप्राप्तिके आनन्द और शान्तिकी महिमा सुनकर मन-ही-मन विचार करने लगा—

तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम्।
कथं नु तद्विजानीयां किमु भाति विभाति वा ॥१४॥

---

* कुछ लोगोंने 'नित्यः अनित्यानाम्' पाठ मानकर उसका अर्थ यह किया है कि यह आत्मा जितने भी विनाशशील भाव-पदार्थ हैं, उनमें अविनाशी है। अर्थात् यह 'शक्तिशेषलयका आधार' है। जब समस्त पदार्थोंका लय हो जाता है, तब उस लयको भी अपने अंदर विलीन करनेवाला, लयका भी साक्षी आत्मा रह जाता है। इसलिये वह अनित्योंमें नित्य है।

† कुछ महानुभावोंने इस मन्त्रका ऐसा अर्थ किया है—

जो आकाश, काल आदि नित्यके नामसे प्रसिद्ध पदार्थोंको नित्यत्व प्रदान करनेवाला परम नित्य है और जो ब्रह्मादि चेतनोंको भी चेतनत्व प्रदान करनेवाला चेतन है, जो अकेला ही अनेकोंकी कामनाएँ पूर्ण करता है, अपनी बुद्धिमें स्थित उस आत्माको जो विवेकशील पुरुष देखते हैं, उन्हींको नित्य शान्ति प्राप्त होती है, दूसरोंको नहीं।

तत्=वह; **अनिर्देश्यम्**=अनिर्वचनीय; **परमम्**=परम; **सुखम्**=सुख; **एतत्**=यह (परमात्मा ही है); **इति**=यों; **मन्यन्ते**=(ज्ञानीजन) मानते हैं; **तत्**=उसको; **कथम् नु**=किस प्रकारसे; **विजानीयाम्**=मैं भलीभाँति समझूँ; **किमु**=क्या वह; **भाति**=प्रकाशित होता है; **वा**=या; **विभाति**=अनुभवमें आता है ॥ १४ ॥

व्याख्या—उस सनातन परम आनन्द और परम शान्तिको प्राप्त ज्ञानी महात्माजन ऐसा मानते हैं कि परब्रह्म पुरुषोत्तम ही वह अलौकिक सर्वोपरि आनन्द है, जिसका निर्देश मन-वाणीसे नहीं किया जा सकता। उस परमानन्दस्वरूप परमेश्वरको मैं अपरोक्षरूपसे किस प्रकार जानूँ ? क्या वह प्रत्यक्ष प्रकट होता है ? या अनुभवमें आता है ? उसका ज्ञान किस प्रकारसे होता है ? ॥ १४ ॥

सम्बन्ध—नचिकेताके आन्तरिक भावको समझकर यमराजने कहा—

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥१५॥

तत्र=वहाँ; **न सूर्यः भाति**=न (तो) सूर्य प्रकाशित होता है; **न चन्द्रतारकम्**=न चन्द्रमा और तारोंका समुदाय (ही प्रकाशित होता है); **न इमाः विद्युतः भान्ति**=(और) न ये बिजलियाँ ही (वहाँ) प्रकाशित होती है; **अयम् अग्निः कुतः**=फिर यह (लौकिक) अग्नि कैसे (प्रकाशित हो सकता है क्योंकि); **तम्**=उसके; **भान्तम् एव**=प्रकाशित होनेपर ही (उसीके प्रकाशसे); **सर्वम्**=ऊपर बतलाये हुए सूर्यादि सब; **अनुभाति**=प्रकाशित होते हैं; **तस्य भासा**=उसीके प्रकाशसे; **इदम् सर्वम्**=यह सम्पूर्ण जगत्; **विभाति**=प्रकाशित होता है ॥ १५ ॥

व्याख्या—उस स्वप्रकाश परमानन्दस्वरूप परब्रह्म परमेश्वरके समीप यह सूर्य नहीं प्रकाशित होता। जिस प्रकार सूर्यका प्रकाश प्रकट होनेपर खद्योतका प्रकाश लुप्त हो जाता है, वैसे ही सूर्यका आंशिक तेज भी उस असीम तेजके सामने लुप्त हो जाता है। चन्द्रमा, तारागण और बिजली भी वहाँ नहीं चमकते; फिर इस लौकिक अग्निकी तो बात ही क्या है। क्योंकि प्राकृत जगत्में जो कुछ भी तत्त्व प्रकाशशील हैं, सब उस परब्रह्म परमेश्वरकी प्रकाश-शक्तिके अंशको पाकर ही प्रकाशित हैं। वे अपने प्रकाशकके समीप अपना प्रकाश कैसे फैला सकते हैं। सारांश यह कि यह सम्पूर्ण जगत् उस जगदात्मा पुरुषोत्तमके प्रकाशसे अथवा उस प्रकाशके एक क्षुद्रतम अंशसे प्रकाशित हो रहा है ॥ १५ ॥

॥ द्वितीय वल्ली समाप्त ॥ २ ॥ (५)

तृतीय वल्ली

ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः ।
तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।
तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥ १ ॥

ऊर्ध्वमूलः=ऊपरकी ओर मूलवाला; **अवाक्शाखः**=नीचेकी ओर शाखावाला; **एषः**=यह (प्रत्यक्ष जगत्); **सनातनः अश्वत्थः**=सनातन पीपलका वृक्ष है। [**तन्मूलम्**=इसका मूलभूत;] **तत् एव शुक्रम्**=वह (परमेश्वर) ही विशुद्ध तत्त्व है; **तत् ब्रह्म**=वही ब्रह्म है (और); **तत् एव**=वही; **अमृतम् उच्यते**=अमृत कहलाता है; **सर्वे लोकाः**=सब लोक; **तस्मिन्**=उसीके; **श्रिताः**=आश्रित हैं; **कश्चन उ**=कोई भी; **तत्**=उसको; **न अत्येति**=लाँघ नहीं सकता; **एतत् वै**=यही है; **तत्**=वह (परमात्मा, जिसके विषयमें तुमने पूछा था) ॥ १ ॥

व्याख्या—जिसका मूलभूत परब्रह्म पुरुषोत्तम ऊपर है अर्थात् सर्वश्रेष्ठ, सबसे सूक्ष्म और सर्वशक्तिमान् है और जिसकी प्रधान शाखा ब्रह्मा तथा अवान्तर शाखाएँ देव, पितर, मनुष्य, पशु, पक्षी आदि क्रमसे नीचे हैं, ऐसा यह ब्रह्माण्डरूप पीपल-वृक्ष अनादिकालीन—सदासे है। कभी प्रकटरूपमें और कभी अप्रकटरूपसे अपने कारणरूप परब्रह्ममें नित्य स्थित रहता है, अतः

सनातन है। इसका जो मूल कारण है, जिससे यह उत्पन्न होता है, जिससे सुरक्षित है और जिसमें विलीन होता है, वही विशुद्ध दिव्य तत्त्व है, वही ब्रह्म है, उसीको अमृत कहते हैं, तथा सब लोक उसीके आश्रित हैं। कोई भी उसका अतिक्रमण करनेमें समर्थ नहीं है। नचिकेता! यही है वह तत्त्व, जिसके सम्बन्धमें तुमने पूछा था ॥ १ ॥

यदिदं किं च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम्।
महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २ ॥

निःसृतम्=(परब्रह्म परमेश्वरसे) निकला हुआ; **इदम् यत् किं च**=यह जो कुछ भी; **सर्वम् जगत्**=सम्पूर्ण जगत् है; **प्राणे एजति**=उस प्राणस्वरूप परमेश्वरमें ही चेष्टा करता है; **एतत्**=इस; **उद्यतम् वज्रम्**=उठे हुए वज्रके समान; **महत् भयम्**=महान् भयस्वरूप (सर्वशक्तिमान्) परमेश्वरको; **ये विदुः**=जो जानते हैं; **ते**=वे; **अमृताः भवन्ति**=अमर हो जाते हैं अर्थात् जन्म-मरणसे छूट जाते हैं ॥ २ ॥

व्याख्या—यह जो कुछ भी इन्द्रिय, मन और बुद्धिके द्वारा देखने, सुनने और समझनेमें आनेवाला सम्पूर्ण चराचर जगत् है, सब अपने परम कारणरूप जिन परब्रह्म पुरुषोत्तमसे प्रकट हुआ है, उन्हीं प्राणस्वरूप परमेश्वरमें चेष्टा करता है। अर्थात् इसकी चेष्टाओंके आधार एवं नियामक भी वे परमेश्वर ही हैं। वे परमेश्वर परम दयालु होते हुए भी महान् भयरूप हैं—छोटे-बड़े सभी उनसे भय मानते हैं। साथ ही वे उठे हुए वज्रके समान हैं। जिस प्रकार हाथमें वज्र लिये हुए प्रभुको देखकर सभी सेवक यथाविधि निरन्तर आज्ञापालनमें तत्पर रहते हैं, उसी प्रकार समस्त देवता सदा-सर्वदा नियमानुसार इन परमेश्वरके आज्ञापालनमें नियुक्त रहते हैं। इस परब्रह्मको जो जानते हैं, वे तत्त्वज्ञ पुरुष अमर हो जाते हैं—जन्म-मृत्युके चक्रसे छूट जाते हैं ॥ २ ॥

भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः।
भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ ३ ॥

अस्य भयात्=इसीके भयसे; **अग्निः तपति**=अग्नि तपता है; **भयात्**=(इसीके) भयसे; **सूर्यः तपति**=सूर्य तपता है; **च**=तथा; (**अस्य**) **भयात्**=इसीके भयसे; **इन्द्रः वायुः**=इन्द्र, वायु; **च**=और; **पञ्चमः मृत्युः**=पाँचवें मृत्यु देवता; **धावति**=(अपने-अपने काममें) प्रवृत्त हो रहे हैं ॥ ३ ॥

व्याख्या—सबपर शासन करनेवाले और सबको नियन्त्रणमें रखकर नियमानुसार चलानेवाले इन परमेश्वरके भयसे ही अग्नि तपता है, इन्हींके भयसे सूर्य तप रहा है; इन्हींके भयसे इन्द्र, वायु और पाँचवें मृत्यु देवता दौड़-दौड़कर जल आदि बरसाना, चलना, जीवोंके शरीरोंका अन्त करना आदि अपना-अपना काम त्वरापूर्वक कर रहे हैं। सारांश यह कि इस जगत्में देवसमुदायके द्वारा सारे कार्य जो नियमित रूपसे सम्पन्न हो रहे हैं, वे इन सर्वशक्तिमान्, सर्वेश्वर, सबके शासक एवं नियन्ता परमेश्वरके अमोघ शासनसे ही हो रहे हैं ॥ ३ ॥

इह चेदशकद् बोद्धुं प्राक्शरीरस्य विस्रसः।
ततः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥ ४ ॥

चेत्=यदि; **शरीरस्य**=शरीरका; **विस्रसः**=पतन होनेसे; **प्राक्**=पहले-पहले; **इह**=इस मनुष्यशरीरमें ही (साधक); **बोद्धुम्**=परमात्माका साक्षात्; **अशकत्**=कर सका (तब तो ठीक है); **ततः**=नहीं तो फिर; **सर्गेषु**=अनेक कल्पोंतक; **लोकेषु**=नाना लोक और योनियोंमें; **शरीरत्वाय कल्पते**=शरीर धारण करनेको विवश होता है ॥ ४ ॥

व्याख्या—इस सर्वशक्तिमान्, सबके प्रेरक और सबपर शासन करनेवाले परमेश्वरको यदि कोई साधक इस दुर्लभ मनुष्यशरीरका नाश होनेसे पहले ही जान लेता है, अर्थात् जबतक इसमें भजन-स्मरण आदि साधन करनेकी शक्ति बनी हुई है और जबतक यह मृत्युके मुखमें नहीं चला जाता, तभीतक (इसके रहते-रहते ही) सावधानीके साथ प्रयत्न करके परमात्माके तत्त्वका ज्ञान प्राप्त कर लेता है, तब तो उसका जीवन सफल हो जाता है; अनादिकालसे जन्म-मृत्युके प्रवाहमें पड़ा हुआ वह जीव उससे छुटकारा पा जाता है। नहीं तो, फिर उसे अनेक कल्पोंतक विभिन्न लोकों और योनियोंमें शरीर धारण करनेके

लिये बाध्य होना पड़ता है । अतएव मनुष्यको मृत्युसे पहले-पहले ही परमात्माको जान लेना चाहिये* ॥ ४ ॥

यथाऽऽदर्शे तथात्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके ।
यथाप्सु परीव ददृशे तथा गन्धर्वलोके छायातपयोरिव ब्रह्मलोके ॥ ५ ॥

यथा आदर्शे=जैसे दर्पणमें (सामने आयी हुई वस्तु दीखती है); **तथा आत्मनि**=वैसे ही शुद्ध अन्तःकरणमें (ब्रह्मके दर्शन होते हैं); **यथा स्वप्ने**=जैसे स्वप्नमें (वस्तु अस्पष्ट दिखलायी देती है); **तथा पितृलोके**=उसी प्रकार पितृलोकमें (परमेश्वर दीखता है); **यथा अप्सु**=जैसे जलमें (वस्तुके रूपकी झलक पड़ती है); **तथा गन्धर्वलोके**=उसी प्रकार गन्धर्वलोकमें; **परि ददृशे इव**=परमात्माकी झलक-सी पड़ती है (और); **ब्रह्मलोके**=ब्रह्मलोकमें (तो); **छायातपयोः इव**=छाया और धूपकी भाँति (आत्मा और परमात्मा दोनोंका स्वरूप पृथक्-पृथक् स्पष्ट दिखलायी देता है) ॥ ५ ॥

व्याख्या—जैसे मलरहित दर्पणमें उसके सामने आयी हुई वस्तु दर्पणसे विलक्षण और स्पष्ट दिखलायी देती है, उसी प्रकार ज्ञानी महापुरुषोंके विशुद्ध अन्तःकरणमें वे परमेश्वर उससे विलक्षण एवं स्पष्ट दिखलायी देते हैं । जैसे स्वप्नमें वस्तुसमूह यथार्थरूपमें न दीखकर स्वप्नद्रष्टा मनुष्यकी वासना और विविध संस्कारोंके अनुसार कहींकी वस्तु कहीं विशृङ्खलरूपसे अस्पष्ट दिखायी देती है, वैसे ही पितृलोकमें परमेश्वरका स्वरूप यथावत् स्पष्ट न दीखकर अस्पष्ट ही दीखता है; क्योंकि पितृलोकको प्राप्त प्राणी पूर्व-जन्मकी स्मृति और वहाँके सम्बन्धियोंका पूर्ववत् ज्ञान होनेके कारण तदनुरूप वासनाजालमें आबद्ध रहते हैं । गन्धर्वलोक पितृलोककी अपेक्षा कुछ श्रेष्ठ है; इसलिये जैसे स्वप्नकी अपेक्षा जाग्रत् अवस्थामें जलके अंदर देखनेपर प्रतिबिम्ब कुछ-का-कुछ न दीखकर यथावत् तो दीखता है, परंतु जलकी लहरोंके कारण हिलता हुआ-सा प्रतीत होता है, स्पष्ट नहीं दीखता, वैसे ही गन्धर्वलोकमें भी भोग-लहरियोंमें लहराते हुए चित्तसे युक्त वहाँके निवासियोंको भगवान्‌के सर्वथा स्पष्ट दर्शन नहीं होते । किंतु ब्रह्मलोकमें वहाँ रहनेवालोंको छाया और धूपकी तरह अपना और उन परब्रह्म परमेश्वरका ज्ञान प्रत्यक्ष और सुस्पष्ट होता है । वहाँ किसी प्रकारका भ्रम नहीं रहता । तीसरी वल्लीके पहले मन्त्रमें बतलाया गया है कि यह मनुष्यशरीर भी एक लोक है, इसमें परब्रह्म परमेश्वर और जीवात्मा—दोनों छाया और धूपकी तरह हृदयरूप गुफामें रहते हैं । अतः मनुष्यको दूसरे लोकोंकी कामना न करके इस मनुष्यशरीरके रहते-रहते ही उस परब्रह्म परमेश्वरको जान लेना चाहिये । यही इसका अभिप्राय है† ॥ ५ ॥

---

* एक महानुभावने इस मन्त्रमें 'सर्गेषु'के स्थानपर 'स्वर्गेषु' पाठ मानकर इस प्रकार अर्थ किया है—

यदि इस शरीरका पतन होनेसे पहले ही कोई भगवान्‌को जान लेता है तो वह फिर स्वर्ग नामसे ख्यात वैकुण्ठादि दिव्य लोकों-में अप्राकृत चिदानन्दात्मक शरीर प्राप्त करनेमें समर्थ होता है ।

† इस मन्त्रका भावार्थ निम्नलिखित रूपोंमें भी किया गया है—

१—जैसे दर्पणमें मुखमण्डल स्पष्ट दीखता है, वैसे ही महापुरुषोंको ज्ञाननेत्रोंके द्वारा अपने अंदर भगवान्‌के स्पष्ट दर्शन होते हैं । लोकोंमें प्रायः इस प्रकारका स्पष्ट ज्ञान नहीं होता । पितृलोकमें वैसे ही अस्पष्ट ज्ञान होता है, जैसा स्वप्नमें होता है; गन्धर्वलोकका स्तर ज्ञानमें पितृलोककी अपेक्षा कहीं ऊँचा है, इसलिये वहाँ पितृलोककी अपेक्षा कुछ अधिक स्पष्ट ज्ञान होता है—वैसे ही जैसे लहराते हुए जलमें अस्पष्ट मुख दीखता है । ब्रह्मलोकमें अधिक स्पष्ट ज्ञान होता है—वैसे ही जैसे छाया-धूपके बीचमें प्रभातके समय, जब न तो दुपहरीका प्रकाश रहता है और न रात्रिका अन्धकार होता है एवं वस्तु स्पष्ट दीखती है ।

२—जैसा काँच होता है, उसके सामने आयी हुई वस्तु उसीके अनुसार छोटी-बड़ी, दूर-समीप या लाल-पीली दिखलायी देती है । वैसे ही इस लोकमें मनुष्यका जैसा—मलिन, मिश्रित अथवा स्वच्छ अन्तःकरण होता है, वैसा ही उसके द्वारा भगवान्‌का रूप समझमें आता है । पितृलोक अपेक्षाकृत शुद्ध है; इसलिये वहाँ, जैसे स्वप्नमें वस्तु विशृङ्खल दीखनेपर भी कुछ स्पष्ट दीखती है, वैसे ही पितृलोकमें परमेश्वरके रूपका ज्ञान होता है । गन्धर्वलोकमें, निर्मल जलमें दीखनेवाले रूपकी भाँति और भी स्पष्ट दिखायी देता है एवं ब्रह्मलोकमें तो छाया तथा धूपकी भाँति बहुत स्पष्ट रूपमें ऐसा ज्ञान होता है कि पूर्णप्रकाश परमेश्वरके साथ ही उसीके आधारपर अल्पप्रकाश जीवात्मा भी स्थित है अर्थात् एक ही परमात्मा दो रूपोंमें प्रकट हैं ।

इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत्।
पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६ ॥

पृथक्=(अपने-अपने कारणसे) भिन्न-भिन्न रूपोंमें; **उत्पद्यमानानाम्**= उत्पन्न हुई; **इन्द्रियाणाम्**= इन्द्रियोंकी; **यत्**= जो; **पृथक् भावम्**=पृथक्-पृथक् सत्ता है; **च**=और; [**यत्**=जो उनका;] **उदयास्तमयौ**=उदय हो जाना और लय हो जाना-रूप स्वभाव है; [**तत्**=उसे]; **मत्वा**=जानकर; **धीरः**=(आत्माका स्वरूप उनसे विलक्षण समझनेवाला) धीर पुरुष; **न शोचति**=शोक नहीं करता ॥ ६ ॥

व्याख्या—शब्द-स्पर्शादि विषयोंके अनुभवरूप पृथक्-पृथक् कार्य करनेके लिये भिन्न-भिन्न रूपमें उत्पन्न हुई इन्द्रियोंके जो पृथक्-पृथक् भाव हैं तथा जाग्रत् अवस्थामें कार्यशील हो जाना और सुषुप्तिकालमें लय हो जाना रूप जो उनकी परिवर्तन-शीलता है, इनपर विचार करके जब बुद्धिमान् मनुष्य इस रहस्यको समझ लेता है कि 'ये इन्द्रिय, मन और बुद्धि आदि या इनका सङ्घातरूप यह शरीर मैं नहीं हूँ, मैं इनसे सर्वथा विलक्षण नित्य चेतन हूँ, सर्वथा विशुद्ध एवं सदा एकरस हूँ,' तब वह किसी प्रकारका शोक नहीं करता। सदाके लिये दुःख और शोकसे रहित हो जाता है ॥ ६ ॥

सम्बन्ध—इस मन्त्रमें तत्त्वविचार करते हैं—

इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम्।
सत्त्वादधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥ ७ ॥

इन्द्रियेभ्यः=इन्द्रियोंसे (तो); **मनः**=मन; **परम्**=श्रेष्ठ है; **मनसः**=मनसे; **सत्त्वम्**=बुद्धि; **उत्तमम्**=उत्तम है; **सत्त्वात्**=बुद्धिसे; **महान् आत्मा**=उसका स्वामी जीवात्मा; **अधि**=ऊँचा है और; **महतः**=जीवात्मासे; **अव्यक्तम्**=अव्यक्त शक्ति; **उत्तमम्**=उत्तम है ॥ ७ ॥

व्याख्या—इन्द्रियोंसे मन श्रेष्ठ है, मनसे बुद्धि उत्तम है, बुद्धिसे उनका स्वामी जीवात्मा ऊँचा है; क्योंकि उन सबपर उसका अधिकार है। वे सभी उसकी आज्ञा पालन करनेवाले हैं और यह इनका शासक है, अतः उनसे सर्वथा विलक्षण है। इस जीवात्मासे भी इसका अव्यक्त शरीर—भगवान्‌की वह प्रकृति प्रबल है, जिसने इसको बन्धनमें डाल रक्खा है। तुलसीदास-जीने भी कहा है 'जेहि बस कीन्हे जीव निकाया'। गीतामें भी प्रकृतिजनित तीनों गुणोंके द्वारा जीवात्माके बाँधे जानेकी बात कही गयी है (१४। ५) ॥ ७ ॥

अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च।
यं ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति ॥ ८ ॥

तु=परन्तु; **अव्यक्तात्**=अव्यक्तसे (भी वह); **व्यापकः**=व्यापक; **च**=और; **अलिङ्गः एव**=सर्वथा आकाररहित; **पुरुषः**=परम पुरुष; **परः**=श्रेष्ठ है; **यम्**=जिसको; **ज्ञात्वा**=जानकर; **जन्तुः**=जीवात्मा; **मुच्यते**=मुक्त हो जाता है; **च**=और; **अमृतत्वम्**=अमृतस्वरूप आनन्दमय ब्रह्मको; **गच्छति**=प्राप्त हो जाता है ॥ ८ ॥

व्याख्या—परंतु इस प्रकृतिसे भी इसके स्वामी परमपुरुष परमात्मा श्रेष्ठ हैं, जो निराकाररूपसे सर्वत्र व्यापक हैं (गीता ९। ४)। अतः मनुष्यको चाहिये कि वह इस प्रकृतिके बन्धनसे छूटनेके लिये इसके स्वामी परब्रह्म पुरुषोत्तमकी शरण ग्रहण करे। परमात्मा जब इस जीवपर दया करके मायाके परदेको हटा लेते हैं, तभी इसको उनकी प्राप्ति होती है। नहीं तो, यह भाग्यहीन जीव सर्वदा अपने समीप रहते हुए भी उन परमेश्वरको पहचान नहीं पाता, जिनको जानकर यह जीवात्मा प्रकृतिके बन्धनसे सर्वथा मुक्त हो जाता है और अमृतस्वरूप परमानन्दको पा लेता है ॥ ८ ॥

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्।
हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ९ ॥

अस्य=इस परमेश्वरका; **रूपम्**=वास्तविक स्वरूप; **संदृशे**=अपने सामने प्रत्यक्ष विषयके रूपमें; **न तिष्ठति**=नहीं ठहरता

एनम्=इसको; **कश्चन**=कोई भी; **चक्षुषा**=चर्मचक्षुओंद्वारा; **न पश्यति**=नहीं देख पाता; **मनसा**=मनसे; **अभिक्लृप्तः**=बारंबार चिन्तन करके ध्यानमें लाया हुआ (वह परमात्मा); **हृदा**=निर्मल और निश्चल हृदयसे; **मनीषा**=(और) विशुद्ध बुद्धिके द्वारा; [**दृश्यते**=देखनेमें आता है;] **ये एतत् विदुः**=जो इसको जानते हैं; **ते अमृताः भवन्ति**=वे अमृत (आनन्द) स्वरूप हो जाते हैं ॥ ९ ॥

व्याख्या—इन परब्रह्म परमेश्वरका दिव्य स्वरूप प्रत्यक्ष विषयके रूपमें अपने सामने नहीं ठहरता; परमात्माके दिव्य-रूपको कोई भी मनुष्य प्राकृत चर्मचक्षुओंके द्वारा नहीं देख सकता। जो भाग्यवान् साधक निरन्तर प्रेमपूर्वक मनसे उनका चिन्तन करता रहता है, उसके हृदयमें जब भगवान्‌के उस दिव्य स्वरूपका ध्यान प्रगाढ़ होता है, उस समय उस साधकका हृदय भगवान्‌के ध्यानजनित स्वरूपमें निश्चल हो जाता है। ऐसे निश्चल हृदयसे ही वह साधक विशुद्ध बुद्धिरूप नेत्रोंके द्वारा परमात्माके उस दिव्य स्वरूपकी झाँकी करता है। जो इन परमेश्वरको जान लेते हैं, वे अमृत हो जाते हैं, अर्थात् परमानन्द-स्वरूप बन जाते हैं ॥ ९ ॥

सम्बन्ध—योगधारणाके द्वारा मन और इन्द्रियोंको रोककर परमात्माको प्राप्त करनेका दूसरा साधन बतलाते हैं—

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह।
बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम् ॥१०॥

यदा=जब; **मनसा सह**=मनके सहित; **पञ्च ज्ञानानि**=पाँचों ज्ञानेन्द्रियाँ; **अवतिष्ठन्ते**=भलीभाँति स्थिर हो जाती हैं; **बुद्धिः च**=और बुद्धि भी; **न विचेष्टति**=किसी प्रकारकी चेष्टा नहीं करती; **ताम्**=उस स्थितिको; **परमाम् गतिम् आहुः**=(योगी) परमगति कहते हैं ॥ १० ॥

व्याख्या—योगाभ्यास करते-करते जब मनके सहित पाँचों इन्द्रियाँ भलीभाँति स्थिर हो जाती हैं और बुद्धि भी एक परमात्माके स्वरूपमें इस प्रकार स्थित हो जाती है, जिससे उसको परमात्माके अतिरिक्त अन्य किसी भी वस्तुका तनिक भी ज्ञान नहीं रहता, उससे कोई भी चेष्टा नहीं बनती, उस स्थितिको योगीगण परमगति—योगकी सर्वोत्तम स्थिति—बतलाते हैं ॥१०॥

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम्।
अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ ॥११॥

ताम्=उस; **स्थिराम् इन्द्रियधारणाम्**=इन्द्रियोंकी स्थिर धारणाको ही; **योगम् इति**='योग'; **मन्यन्ते**=मानते हैं; **तदा**=उस समय; **अप्रमत्तः**=(साधक) प्रमादरहित; **भवति**=हो जाता है; **हि योगः**=क्योंकि योग; **प्रभवाप्ययौ**=उदय और अस्त होनेवाला है ॥ ११ ॥

व्याख्या—इन्द्रिय, मन और बुद्धिकी स्थिर धारणाका ही नाम योग है—ऐसा अनुभवी योगी महानुभाव मानते हैं; क्योंकि उस समय साधक विषयदर्शनरूप सब प्रकारके प्रमादसे सर्वथा रहित हो जाता है। परंतु यह योग उदय और अस्त होनेवाला है; अतः परमात्माको प्राप्त करनेकी इच्छावाले साधकको निरन्तर योगयुक्त रहनेका दृढ़ अभ्यास करते रहना चाहिये ॥ ११ ॥

नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा।
अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥१२॥

न वाचा=(वह परब्रह्म परमेश्वर) न तो वाणीसे; **न मनसा**=न मनसे (और); **न चक्षुषा एव**=न नेत्रोंसे ही; **प्राप्तुम् शक्यः**=प्राप्त किया जा सकता है (फिर); **तत् अस्ति**=वह 'अवश्य है'; **इति ब्रुवतः अन्यत्र**=इस प्रकार कहनेवालेके अतिरिक्त दूसरेको; **कथम् उपलभ्यते**=कैसे मिल सकता है ? ॥ १२ ॥

व्याख्या—वह परब्रह्म परमात्मा वाणी आदि कर्मेन्द्रियोंसे, चक्षु आदि ज्ञानेन्द्रियोंसे और मन-बुद्धिरूप अन्तःकरणसे

भी प्राप्त नहीं किया जा सकता; क्योंकि वह इन सबकी पहुँचसे परे है। परंतु वह है अवश्य और उसे प्राप्त करनेकी तीव्र इच्छा रखनेवालेको वह अवश्य मिलता है—इस बातको जो नहीं कहता, नहीं स्वीकार करता अर्थात् इसपर जिसका दृढ़ विश्वास नहीं है, उसको वह कैसे मिल सकता है ? अतः पूर्व मन्त्रोंमें बतलायी हुई रीतिके अनुसार इन्द्रिय-मन आदि सबको योगाभ्यासके द्वारा रोककर 'वह अवश्य है और साधकको मिलता है' ऐसे दृढ़तम निश्चयसे निरन्तर उसकी प्राप्तिके लिये परम उत्कण्ठाके साथ प्रयत्नशील रहना चाहिये ॥ १२ ॥

अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः ।
अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥१३॥

अस्ति=(अतः उस परमात्माको पहले तो) 'वह अवश्य है'; **इति एव**=इस प्रकार निश्चयपूर्वक; **उपलब्धव्यः**=ग्रहण करना चाहिये, अर्थात् पहले उसके अस्तित्वका दृढ निश्चय करना चाहिये; [**तदनु**=तदनन्तर;] **तत्त्वभावेन**=तत्त्वभावसे भी; [**उपलब्धव्यः**=उसे प्राप्त करना चाहिये;] **उभयोः**=इन दोनों प्रकारोंमेंसे; **अस्ति इति एव**='वह अवश्य है' इस प्रकार निश्चयपूर्वक; **उपलब्धस्य**=परमात्माकी सत्ताको स्वीकार करनेवाले साधकके लिये; **तत्त्वभावः**=परमात्माका तात्त्विक स्वरूप (अपने-आप); **प्रसीदति**=(शुद्ध हृदयमें) प्रत्यक्ष हो जाता है ॥ १३ ॥

व्याख्या—साधकको चाहिये कि पहले तो वह इस बातका दृढ़ निश्चय करे कि 'परमेश्वर अवश्य हैं और वे साधकको अवश्य मिलते हैं;' फिर इसी विश्वाससे उन्हें स्वीकार करे और उसके पश्चात् तात्त्विक विवेचनपूर्वक निरन्तर उनका ध्यान करके उन्हें प्राप्त करे। जब साधक इस निश्चित विश्वाससे भगवान्‌को स्वीकार कर लेता है कि 'वे अवश्य हैं और अपने हृदयमें ही विराजमान हैं, यत्नशीलको उनकी प्राप्ति अवश्य होती है,' तो परमात्माका वह तात्त्विक दिव्य स्वरूप उसके विशुद्ध हृदयमें अपने-आप प्रकट हो जाता है, उसका प्रत्यक्ष हो जाता है ॥ १३ ॥

सम्बन्ध—अब निष्कामभावकी महिमा बतलाते हैं—

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥१४॥

अस्य=इस (साधक) के; **हृदि श्रिताः**=हृदयमें स्थित; **ये कामाः**=जो कामनाएँ (हैं); **सर्वे यदा**=(वे) सब-की-सब जब; **प्रमुच्यन्ते**=समूल नष्ट हो जाती हैं; **अथ**=तब; **मर्त्यः**=मरणधर्मा मनुष्य; **अमृतः**=अमर; **भवति**=हो जाता है (और); **अत्र**=(वह) यहीं; **ब्रह्म समश्नुते**=ब्रह्मका भलीभाँति अनुभव कर लेता है ॥ १४ ॥

व्याख्या—मनुष्यका हृदय नित्य-निरन्तर विभिन्न प्रकारकी इहलौकिक और पारलौकिक कामनाओंसे भरा रहता है; इसी कारण न तो वह कभी यह विचार ही करता है कि परम आनन्दस्वरूप परमेश्वरको किस प्रकार प्राप्त किया जा सकता है और न काम्यविषयोंकी आसक्तिके कारण वह परमात्माको पानेकी अभिलाषा ही करता है। ये सारी कामनाएँ साधक पुरुषके हृदयसे जब समूल नष्ट हो जाती हैं, तब वह—जो सदासे मरणधर्मा था—अमर हो जाता है और यहीं—इस मनुष्य-शरीरमें ही उस परब्रह्म परमेश्वरका भलीभाँति साक्षात् अनुभव कर लेता है ॥ १४ ॥

सम्बन्ध—संशयरहित दृढ़ निश्चयकी महिमा बतलाते हैं—

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावद्ध्यनुशासनम् ॥१५॥

यदा=जब (इसके); **हृदयस्य**=हृदयकी; **सर्वे**=सम्पूर्ण; **ग्रन्थयः**=ग्रन्थियाँ; **प्रभिद्यन्ते**=भलीभाँति खुल जाती हैं; **अथ**=तब; **मर्त्यः**=वह मरणधर्मा मनुष्य; **इह**=इसी शरीरमें; **अमृतः**=अमर; **भवति**=हो जाता है; **हि एतावत्**=बस, इतना ही; **अनुशासनम्**=सनातन उपदेश है ॥ १५ ॥

व्याख्या—जब साधकके हृदयकी अहंता-ममतारूप समस्त अज्ञान-ग्रन्थियाँ भलीभाँति कट जाती हैं, उसके सब प्रकारके संशय सर्वथा नष्ट हो जाते हैं और उपर्युक्त उपदेशके अनुसार उसे यह दृढ़ निश्चय हो जाता है कि 'परब्रह्म परमेश्वर अवश्य हैं और वे निश्चय ही मिलते हैं,' तब वह इस शरीरमें रहते हुए ही परमात्माका साक्षात् करके अमर हो जाता है। बस, इतना ही वेदान्तका सनातन उपदेश है ॥ १५ ॥

सम्बन्ध—अब मरनेके बाद होनेवाली जीवात्माकी गतिका वर्णन करते हैं—

शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका।
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥१६॥

हृदयस्य=हृदयकी; **शतम् च एका च**=(कुल मिलाकर) एक सौ एक; **नाड्यः**=नाड़ियाँ हैं; **तासाम्**=उनमेंसे; **एका**=एक; **मूर्धानम्**=मूर्धा (कपाल)की ओर; **अभिनिःसृता**=निकली हुई है (इसे ही सुषुम्णा कहते हैं); **तया**=उसके द्वारा; **ऊर्ध्वम्**=ऊपरके लोकोंमें; **आयन्**=जाकर (मनुष्य); **अमृतत्वम्**=अमृतभावको; **एति**=प्राप्त हो जाता है; **अन्याः**=दूसरी एक सौ नाड़ियाँ; **उत्क्रमणे**=मरणकालमें (जीवको); **विष्वङ्**=नाना प्रकारकी योनियोंमें ले जानेकी हेतु; **भवन्ति**=होती हैं ॥ १६ ॥

व्याख्या—हृदयमें एक सौ एक प्रधान नाड़ियाँ हैं, जो वहाँसे सब ओर फैली हुई हैं। उनमेंसे एक नाड़ी, जिसको सुषुम्णा कहते हैं, हृदयसे मस्तककी ओर गयी है। भगवान्‌के परमधाममें जानेका अधिकारी उस नाड़ीके द्वारा शरीरसे बाहर निकलकर सबसे ऊँचे लोकमें अर्थात् भगवान्‌के परमधाममें जाकर अमृतस्वरूप परमानन्दमय परमेश्वरको प्राप्त हो जाता है; और दूसरे जीव मरणकालमें दूसरी नाड़ियोंके द्वारा शरीरसे बाहर निकलकर अपने-अपने कर्म और वासनाके अनुसार नाना योनियोंको प्राप्त होते हैं ॥ १६ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा
सदा जनानां हृदये संनिविष्टः।
तं स्माच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण।
तं विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥१७॥

अन्तरात्मा=सबका अन्तर्यामी; **अङ्गुष्ठमात्रः**=अङ्गुष्ठमात्र परिमाणवाला; **पुरुषः**=परम पुरुष; **सदा**=सदैव; **जनानाम्**=मनुष्योंके; **हृदये**=हृदयमें; **सन्निविष्टः**=भलीभाँति प्रविष्ट है; **तम्**=उसको; **मुञ्जात्**=मूँजसे; **इषीकाम् इव**=सींककी भाँति; **स्वात्**=अपनेसे (और); **शरीरात्**=शरीरसे; **धैर्येण**=धीरतापूर्वक; **प्रवृहेत्**=पृथक् करके देखे; **तम्**=उसीको; **शुक्रम् अमृतम् विद्यात्**=विशुद्ध अमृतस्वरूप समझे; **तम् शुक्रम् अमृतम् विद्यात्**=(और) उसीको विशुद्ध अमृतस्वरूप समझे ॥ १७ ॥

व्याख्या—सबके अन्तर्यामी परमपुरुष परमेश्वर हृदयके अनुरूप अङ्गुष्ठमात्र रूपवाले होकर सदैव सभी मनुष्योंके भीतर निवास करते हैं, तो भी मनुष्य उनकी ओर देखतातक नहीं! जो प्रमादरहित होकर उनकी प्राप्तिके साधनमें लगे हैं, उन मनुष्योंको चाहिये कि उन शरीरस्थ परमेश्वरको इस शरीरसे और अपने-आपसे भी उसी तरह पृथक् और विलक्षण समझें, जैसे साधारण लोग मूँजसे सींकको पृथक् देखते हैं। अर्थात् जिस प्रकार मूँजमें रहनेवाली सींक मूँजसे विलक्षण और पृथक् है, उसी प्रकार वह शरीर और आत्माके भीतर रहनेवाला परमेश्वर उन दोनोंसे सर्वथा विलक्षण है। वही विशुद्ध अमृत है, वही विशुद्ध अमृत है। यहाँ यह वाक्यकी पुनरावृत्ति उपदेशकी समाप्ति एवं सिद्धान्तकी निश्चितताको सूचित करती है* ॥ १७ ॥

* इसका अन्य आदरणीय महानुभावोंने यह अर्थ किया है—

"अङ्गुष्ठमात्र पुरुष, जो जीवोंके हृदयमें स्थित उनका अन्तरात्मा है, उसे धैर्य—अप्रमादपूर्वक मूँजसे सींकके निकालनेके समान शरीरसे बाहर निकालकर पृथक् करे। शरीरसे पृथक् किये हुए उस अङ्गुष्ठमात्र पुरुषको ही चिन्मात्र विशुद्ध और अमृतमय ब्रह्म जाने। यहाँ 'तं विद्याच्छुक्रममृतम्' इस पदकी द्विरुक्ति और 'इति' उपनिषद्की समाप्तिके लिये है।"

मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् ।
ब्रह्मप्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्युरन्योऽप्येवं यो विदध्यात्ममेव ॥१८॥

अथ=इस प्रकार उपदेश सुननेके अनन्तर; **नचिकेताः**=नचिकेता; **मृत्युप्रोक्ताम्**=यमराजद्वारा बतलायी हुई; **एताम्**=इस; **विद्याम् च**=विद्याको और; **कृत्स्नम्**=सम्पूर्ण; **योगविधिम्**=योगकी विधिको; **लब्ध्वा**=प्राप्त करके; **विमृत्युः**=मृत्युसे रहित (और); **विरजः(सन्)**=विशुद्ध—सब प्रकारके विकारोंसे शून्य होकर; **ब्रह्मप्राप्तः अभूत्**=ब्रह्मको प्राप्त हो गया; **अन्यः अपि यः**=दूसरा भी जो कोई; **(इदम्) अध्यात्मम् एवं वित्**=इस अध्यात्मविद्याको इसी प्रकार जाननेवाला है; **(सः अपि एवम्) एव (भवति)**=वह भी ऐसा ही हो जाता है अर्थात् मृत्यु और विकारोंसे रहित होकर ब्रह्मको प्राप्त हो जाता है ॥ १८ ॥

व्याख्या—इस प्रकार यमराजके द्वारा उपदिष्ट समस्त विवेचनको श्रद्धापूर्वक सुननेके पश्चात् नचिकेता उनके द्वारा बतायी हुई सम्पूर्ण विद्या और योगकी विधिको प्राप्त करके जन्म-मरणके बन्धनसे मुक्त, सब प्रकारके विकारोंसे रहित एवं सर्वथा विशुद्ध होकर परब्रह्म परमेश्वरको प्राप्त हो गया । दूसरा भी जो कोई इस अध्यात्मविद्याको इस प्रकार नचिकेताकी भाँति ठीक-ठीक जाननेवाला और श्रद्धापूर्वक उसे धारण करनेवाला है, वह भी नचिकेताकी भाँति सब विकारोंसे रहित तथा जन्म-मृत्युसे मुक्त होकर परब्रह्म परमात्माको प्राप्त हो जाता है ॥ १८ ॥

॥ तृतीय वल्ली समाप्त ॥ ३ ॥

॥ द्वितीय अध्याय समाप्त ॥ २ ॥

॥ कृष्णयजुर्वेदीय कठोपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ।

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

इसका अर्थ कठोपनिषद्के आरम्भमें दिया जा चुका है ।

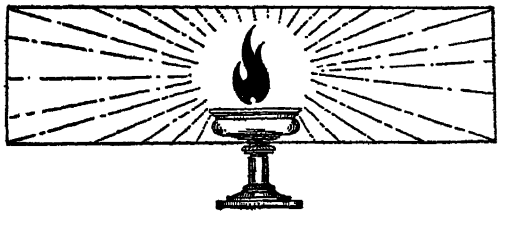

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

प्रश्नोपनिषद्

प्रश्नोपनिषद् अथर्ववेदके पिप्पलाद-शाखीय ब्राह्मणभागके अन्तर्गत है। इस उपनिषद्में पिप्पलाद ऋषिने सुकेशा आदि छः ऋषियोंके छः प्रश्नोंका क्रमसे उत्तर दिया है; इसलिये इसका नाम प्रश्नोपनिषद् हो गया।

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

देवाः=हे देवगण !; **(वयम्) यजत्राः (सन्तः)**=हम भगवान्‌का यजन (आराधन) करते हुए; **कर्णेभिः**=कानोंसे; **भद्रम्**=कल्याणमय वचन; **शृणुयाम**=सुनें; **अक्षभिः**=नेत्रोंसे; **भद्रम्**=कल्याण (ही); **पश्येम**=देखें; **स्थिरैः**=सुदृढ़; **अङ्गैः**=अङ्गों; **तनूभिः**=एवं शरीरसे; **तुष्टुवांसः (वयम्)**=भगवान्‌की स्तुति करते हुए हमलोग; **यत्**=जो; **आयुः**=आयु; **देवहितम्**=आराध्यदेव परमात्माके काम आ सके; **(तत्)**=उसका; **व्यशेम**=उपभोग करें; **वृद्धश्रवाः**=सब ओर फैले हुए सुयशवाले; **इन्द्रः**=इन्द्र; **नः**=हमारे लिये; **स्वस्ति दधातु**=कल्याणका पोषण करें; **विश्ववेदाः**=सम्पूर्ण विश्वका ज्ञान रखनेवाले; **पूषा**=पूषा; **नः**=हमारे लिये; **स्वस्ति (दधातु)**=कल्याणका पोषण करें; **अरिष्टनेमिः**=अरिष्टोंको मिटानेके लिये चक्रसदृश शक्तिशाली; **तार्क्ष्यः**=गरुड़देव; **नः**=हमारे लिये; **स्वस्ति (दधातु)**=कल्याणका पोषण करें; [**तथा**=तथा;] **बृहस्पतिः**=(बुद्धिके स्वामी) बृहस्पति भी; **नः**=हमारे लिये; **स्वस्ति (दधातु)**=कल्याणकी पुष्टि करें; **ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः**=परमात्मन् ! हमारे त्रिविध तापकी शान्ति हो।

व्याख्या—गुरुके यहाँ अध्ययन करनेवाले शिष्य अपने गुरु, सहपाठी तथा मानवमात्रका कल्याण-चिन्तन करते हुए देवताओंसे प्रार्थना करते हैं कि 'हे देवगण ! हम अपने कानोंसे शुभ—कल्याणकारी वचन ही सुनें। निन्दा, चुगली, गाली या दूसरी-दूसरी पापकी बातें हमारे कानोंमें न पड़ें और हमारा अपना जीवन यजन-परायण हो—हम सदा भगवान्‌की आराधनामें ही लगे रहें। न केवल कानोंसे सुनें, नेत्रोंसे भी हम सदा कल्याणका ही दर्शन करें। किसी अमङ्गलकारी अथवा पतनकी ओर ले जानेवाले दृश्योंकी ओर हमारी दृष्टिका आकर्षण कभी न हो। हमारा शरीर, हमारा एक-एक अवयव सुदृढ एवं सुपुष्ट हो—वह भी इसलिये कि हम उनके द्वारा भगवान्‌का स्तवन करते रहें। हमारी आयु भोग-विलास या प्रमादमें न बीते। हमें ऐसी आयु मिले, जो भगवान्‌के कार्यमें आ सके। [देवता हमारी प्रत्येक इन्द्रियमें व्याप्त रहकर उसका संरक्षण और संचालन करते हैं। उनके अनुकूल रहनेसे हमारी इन्द्रियाँ सुगमतापूर्वक सन्मार्गमें लगी रह सकती हैं; अतः उनसे प्रार्थना करनी उचित ही है।] जिनका सुयश सब ओर फैला है, वे देवराज इन्द्र, सर्वज्ञ पूषा, अरिष्टनिवारक तार्क्ष्य (गरुड़) और बुद्धिके स्वामी बृहस्पति—ये सभी देवता भगवान्‌की दिव्य विभूतियाँ हैं। ये सदा हमारे कल्याणका पोषण करें। इनकी कृपासे हमारे साथ प्राणिमात्रका कल्याण होता रहे। आध्यात्मिक, आधिदैविक और आधिभौतिक—सभी प्रकारके तापोंकी शान्ति हो।

प्रथम प्रश्न

ॐ सुकेशा च भारद्वाजः शैब्यश्च सत्यकामः सौर्यायणी च गार्ग्यः कौसल्यश्चाश्वलायनो भार्गवो वैदर्भिः कबन्धी कात्यायनस्ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः ॥ १ ॥

ॐ=ॐ इस परमात्माके नामका स्मरण करके उपनिषद्का आरम्भ करते हैं; **भारद्वाजः सुकेशा=**भरद्वाज-पुत्र सुकेशा; **च शैब्यः सत्यकामः=**और शिबिकुमार सत्यकाम; **च गार्ग्यः सौर्यायणी=**तथा गर्ग-गोत्रमें उत्पन्न सौर्यायणी; **च कौसल्यः आश्वलायनः=**एवं कोसलदेशीय आश्वलायन; **च वैदर्भिः भार्गवः=**तथा विदर्भनिवासी भार्गव; **(च) कात्यायनः कबन्धी=**और कत्य ऋषिका प्रपौत्र कबन्धी; **ते एते ह ब्रह्मपराः=**वे ये छः प्रसिद्ध ऋषि जो कि वेदपरायण (और); **ब्रह्मनिष्ठाः=**वेदमें निष्ठा रखनेवाले थे; **ते ह=**वे सब-के-सब; **परम् ब्रह्म=**परब्रह्मकी; **अन्वेषमाणाः=**खोज करते हुए; **एषः ह वै तत् सर्वम् वक्ष्यति इति=**यह समझकर कि ये (पिप्पलाद ऋषि) निश्चय ही उस ब्रह्मके विषयमें सारी बातें बतायेंगे; **समित्पाणयः=**हाथमें समिधा लिये हुए; **भगवन्तम् पिप्पलादम् उपसन्नाः=**भगवान् पिप्पलाद ऋषिके पास गये ॥ १ ॥

व्याख्या—ओंकारस्वरूप सच्चिदानन्दघन परमात्माका स्मरण करके उपनिषद्का आरम्भ किया जाता है । प्रसिद्ध है कि भरद्वाजके पुत्र सुकेशा, शिबिकुमार सत्यकाम, गर्गगोत्रमें उत्पन्न सौर्यायणी, कोसलदेश-निवासी आश्वलायन, विदर्भदेशीय भार्गव और कत्यके प्रपौत्र कबन्धी—ये वेदाभ्यासके परायण और ब्रह्मनिष्ठ अर्थात् श्रद्धापूर्वक वेदानुकूल आचरण करनेवाले थे । एक बार ये छहों ऋषि परब्रह्म परमेश्वरकी जिज्ञासासे एक साथ बाहर निकले । इन्होंने सुना था कि पिप्पलाद ऋषि इस विषयको विशेषरूपसे जानते हैं; अतः यह सोचकर कि 'परब्रह्मके सम्बन्धमें हम जो कुछ जानना चाहते हैं, वह सब वे हमें बता देंगे' वे लोग जिज्ञासुके वेषमें हाथमें समिधा लिये हुए महर्षि पिप्पलादके पास गये ॥ १ ॥

तान्ह स ऋषिरुवाच भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ यथाकामं प्रश्नान्पृच्छत यदि विज्ञास्यामः सर्वं ह वो वक्ष्याम इति ॥ २ ॥

तान् सः ह=उन सुकेशा आदि ऋषियोंसे वे प्रसिद्ध; **ऋषिः उवाच=**(पिप्पलाद) ऋषि बोले—; **भूयः एव=**तुमलोग पुनः; **श्रद्धया=**श्रद्धाके साथ; **ब्रह्मचर्येण=**ब्रह्मचर्यका पालन करते हुए; (और) **तपसा=**तपस्यापूर्वक; **संवत्सरम्=**एक वर्षतक (यहाँ); **संवत्स्यथ=**भलीभाँति निवास करो; **यथाकामम्=**(उसके बाद) अपनी-अपनी इच्छाके अनुसार; **प्रश्नान् पृच्छत=**प्रश्न पूछना; **यदि विज्ञास्यामः=**यदि (तुम्हारी पूछी हुई बातोंको) मैं जानता होऊँगा; **ह सर्वम्=**तो निस्सन्देह वे सब बातें; **वः वक्ष्यामः इति=**तुमलोगोंको बताऊँगा ॥ २ ॥

व्याख्या—उपर्युक्त छहों ऋषियोंको परब्रह्मकी जिज्ञासासे अपने पास आया देखकर महर्षि पिप्पलादने उनसे कहा—तुमलोग तपस्वी हो, तुमने ब्रह्मचर्यके पालनपूर्वक साङ्गोपाङ्ग वेद पढ़े हैं; तथापि मेरे आश्रममें रहकर पुनः एक वर्षतक श्रद्धापूर्वक ब्रह्मचर्यका पालन करते हुए तपश्चर्या करो । उसके बाद तुमलोग जो चाहो, मुझसे प्रश्न करना । यदि तुम्हारे पूछे हुए विषयका मुझे ज्ञान होगा तो निस्सन्देह तुम्हें सब बातें भलीभाँति समझाकर बतलाऊँगा ॥ २ ॥

सम्बन्ध—ऋषिके आज्ञानुसार सबने श्रद्धा, ब्रह्मचर्य और तपस्याके साथ विधिपूर्वक एक वर्षतक वहाँ निवास किया ।

अथ कबन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ । भगवन् कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ ३ ॥

अथ=तदनन्तर (उनमेंसे); **कात्यायनः कबन्धी=**कत्य ऋषिके प्रपौत्र कबन्धीने; **उपेत्य=**(पिप्पलाद ऋषिके) पास जाकर; **पप्रच्छ=**पूछा—; **भगवन्=**भगवन् !; **कुतः ह वै=**किस प्रसिद्ध और सुनिश्चित कारणविशेषसे; **इमाः प्रजाः=**यह सम्पूर्ण प्रजा; **प्रजायन्ते=**नाना रूपोंमें उत्पन्न होती है; **इति=**यह मेरा प्रश्न है ॥ ३ ॥

व्याख्या—महर्षि पिप्पलादकी आज्ञा पाकर वे लोग श्रद्धापूर्वक ब्रह्मचर्यका पालन करते हुए वहीं तपश्चर्या करने लगे। महर्षिकी देख-रेखमें संयमपूर्वक रहकर एक वर्षतक उन्होंने त्यागमय जीवन बिताया। उसके बाद वे सब पुनः पिप्पलाद ऋषिके पास गये तथा उनमेंसे सर्वप्रथम कत्यऋषिके प्रपौत्र कबन्धीने श्रद्धा और विनयपूर्वक पूछा—'भगवन्! जिससे ये सम्पूर्ण चराचर जीव नाना रूपोंमें उत्पन्न होते हैं, जो इनका सुनिश्चित परम कारण है, वह कौन है?' ॥ ३ ॥

तस्मै स होवाच प्रजाकामो वै प्रजापतिः स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते। रयिं च प्राणं चेत्येतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत इति ॥ ४ ॥

तस्मै सः ह उवाच=उससे वे प्रसिद्ध महर्षि बोले—; **वै प्रजाकामः**=निश्चय ही प्रजा उत्पन्न करनेकी इच्छावाला (जो); **प्रजापतिः**=प्रजापति है; **सः तपः अतप्यत**=उसने तप किया; **स तपः तप्त्वा**=उसने तपस्या करके (सृष्टि आरम्भ की, उस समय पहले); **सः**=उसने; **रयिम् च**=एक तो रयि (चन्द्रमा) तथा; **प्राणम् च**=दूसरा प्राण (सूर्य) भी; **इति मिथुनम्**=यह जोड़ा; **उत्पादयते**=उत्पन्न किया; **एतौ मे**=(इन्हें उत्पन्न करनेका उद्देश्य यह था) कि ये (दोनों मिलकर) मेरी; **बहुधा**=नाना प्रकारकी; **प्रजाः**=प्रजाओंको; **करिष्यतः इति**=उत्पन्न करेंगे ॥ ४ ॥

व्याख्या—कबन्धी ऋषिका यह प्रश्न सुनकर महर्षि पिप्पलाद बोले—हे कात्यायन! यह बात वेदोंमें प्रसिद्ध है कि सम्पूर्ण जीवोंके स्वामी परमेश्वरको सृष्टिके आदिमें जब प्रजा उत्पन्न करनेकी इच्छा हुई तो उन्होंने संकल्परूप तप किया। तपसे उन्होंने सर्वप्रथम रयि और प्राण—इन दोनोंका एक जोड़ा उत्पन्न किया। उसे उत्पन्न करनेका उद्देश्य यह था कि ये दोनों मिलकर मेरे लिये नाना प्रकारकी सृष्टि उत्पन्न करेंगे। इस मन्त्रमें सबको जीवन प्रदान करनेवाली जो समष्टि जीवनी-शक्ति है, उसे ही 'प्राण' नाम दिया गया है। इस जीवनी शक्तिसे ही प्रकृतिके स्थूल स्वरूपमें—समस्त पदार्थोंमें जीवन, स्थिति और यथा-योग्य सामञ्जस्य आता है एवं स्थूल भूत-समुदायका नाम 'रयि' रक्खा गया है, जो प्राणरूप जीवनी शक्तिसे अनुप्राणित होकर कार्यक्षम होता है। प्राण चेतना है, रयि शक्ति या आकृति है। धनात्मक और ऋणात्मक दो तत्त्वोंकी भाँति प्राण और रयिके संयोगसे ही सृष्टिका समस्त कार्य सम्पन्न होता है। इन्हींको अन्यत्र अग्नि और सोमके एवं पुरुष तथा प्रकृतिके नामसे भी कहा गया है ॥ ४ ॥

आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमा रयिर्वा एतत् सर्वं यन्मूर्तं चामूर्तं च तस्मान्मूर्तिरेव रयिः ॥५॥

ह=यह निश्चय है कि; **आदित्यः वै**=सूर्य ही; **प्राणः**=प्राण हैं (और); **चन्द्रमाः एव**=चन्द्रमा ही; **रयिः**=रयि है; **यत् मूर्तम् च**=जो कुछ आकारवाला है (पृथ्वी, जल और तेज); **अमूर्तम् च**=और जो आकाररहित है (आकाश और वायु); **एतत् सर्वम् वै**=यह सभी कुछ; **रयिः**=रयि है; **तस्मात्**=इसलिये; **मूर्तिः एव**=मूर्तमात्र ही अर्थात् देखने तथा जाननेमें आनेवाली सभी वस्तुएँ; **रयिः**=रयि हैं ॥ ५ ॥

व्याख्या—इस मन्त्रमें उपर्युक्त प्राण और रयिका स्वरूप समझाया गया है। पिप्पलाद कहते हैं कि यह दीखनेवाला सम्पूर्ण जगत् प्राण और रयि—इन दोनों तत्त्वोंके संयोग या सम्मिश्रणसे बना है; इसलिये यद्यपि इन्हें पृथक्-पृथक् करके नहीं बताया जा सकता, तथापि तुम इस प्रकार समझो—यह सूर्य, जो हमें प्रत्यक्ष दिखलायी देता है, यही प्राण है; क्योंकि इसीमें सबको जीवन प्रदान करनेवाली चेतना-शक्तिकी प्रधानता और अधिकता है। यह सूर्य उस सूक्ष्म जीवनी शक्तिका घनीभूत स्वरूप है। उसी प्रकार यह चन्द्रमा ही 'रयि' है; क्योंकि इसमें स्थूल तत्त्वोंको पुष्ट करनेवाली भूत-तन्मात्राओंकी ही अधिकता है। समस्त प्राणियोंके स्थूल-शरीरोंका पोषण इस चन्द्रमाकी शक्तिको पाकर ही होता है। हमारे शरीरोंमें ये दोनों शक्तियाँ प्रत्येक अङ्ग-प्रत्यङ्गमें व्याप्त हैं। उनमें जीवनी-शक्तिका सम्बन्ध सूर्यसे है और मांस, मेद आदि स्थूल तत्त्वोंका सम्बन्ध चन्द्रमासे है॥५॥

अथादित्य उदयन्यत्प्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान् प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते। यद्दक्षिणां यत्प्रतीचीं यदुदीचीं यदधो यदूर्ध्वं यदन्तरा दिशो यत्सर्वं प्रकाशयति तेन सर्वान् प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते ॥ ६ ॥

अथ=रात्रिके अनन्तर; **उदयन्**=उदय होता हुआ; **आदित्यः**=सूर्य; **यत् प्राचीम् दिशम्**=जो पूर्व दिशामें; **प्रविशति**=प्रवेश करता है; **तेन प्राच्यान् प्राणान्**=उससे पूर्व दिशाके प्राणोंको; **रश्मिषु**=अपनी किरणोंमें; **संनिधत्ते**=धारण करता है (उसी प्रकार); **यत् दक्षिणाम्**=जो दक्षिण दिशाको; **यत् प्रतीचीम्**=जो पश्चिम दिशाको; **यत् उदीचीम्**=जो उत्तर दिशाको; **यत् अधः**=जो नीचेके लोकोंको; **यत् ऊर्ध्वम्**=जो ऊपरके लोकोंको; **यत् अन्तरा दिशः**=जो दिशाओंके बीचके भागों (कोणों) को (और); **यत् सर्वम्**=जो अन्य सबको; **प्रकाशयति**=प्रकाशित करता है; **तेन सर्वान् प्राणान्**=उससे समस्त प्राणोंको अर्थात् सम्पूर्ण जगत्के प्राणोंको; **रश्मिषु संनिधत्ते**=अपनी किरणोंमें धारण करता है ॥ ६ ॥

व्याख्या—इस मन्त्रमें सम्पूर्ण प्राणियोंके शरीरोंमें जो जीवनी-शक्ति है, उसके साथ सूर्यका सम्बन्ध दिखलाया गया है। भाव यह है कि रात्रिके बाद जब सूर्य उदय होकर पूर्वदिशामें अपना प्रकाश फैलाता है, उस समय वहाँके प्राणियोंके प्राणोंको अपनी किरणोंमें धारण करता है अर्थात् उनकी जीवनी-शक्तिका सूर्यकी किरणोंसे सम्बन्ध होकर उसमें नवीन स्फूर्ति आ जाती है। उसी प्रकार जिस समय जिस दिशामें जहाँ-जहाँ सूर्य अपना प्रकाश फैलाता है, वहाँ-वहाँके प्राणियोंको स्फूर्ति देता रहता है; अतः सूर्य ही समस्त प्राणियोंका प्राण है ॥ ६ ॥

स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते। तदेतदृचाभ्युक्तम् ॥ ७ ॥

सः एषः=वह यह सूर्य ही; **उदयते**=उदय होता है; **वैश्वानरः अग्निः**=(जो कि) वैश्वानर अग्नि (जठराग्नि) और; **विश्वरूपः प्राणः**=विश्वरूप प्राण है, **तत् एतत्**=वही यह बात; **ऋचा**=ऋचाद्वारा; **अभ्युक्तम्**=आगे कही गयी है॥७॥

व्याख्या—प्राणियोंके शरीरमें जो वैश्वानर नामसे कही जानेवाली जठराग्नि है, जिससे अन्नका पाचन होता है (गीता १५। १४), वह सूर्यका ही अंश है; अतः सूर्य ही है। तथा जो प्राण, अपान, समान, व्यान और उदान—इन पाँच रूपोंमें विभक्त प्राण है, वह भी इस उदय होनेवाले सूर्यका ही अंश है; अतः सूर्य ही है। यही बात अगली ऋचाद्वारा समझायी गयी है ॥ ७ ॥

विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम्।
सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ ८ ॥

विश्वरूपम्=सम्पूर्ण रूपोंके केन्द्र; **जातवेदसम्**=सर्वज्ञ; **परायणम्**=सर्वाधार; **ज्योतिः**=प्रकाशमय; **तपन्तम्**=तपते हुए; **हरिणम्**=किरणोंवाले सूर्यको; **एकम्**=अद्वितीय (बतलाते हैं); **एषः**=यह; **सहस्ररश्मिः**=सहस्रों किरणोंवाला; **सूर्यः**=सूर्य; **शतधा वर्तमानः**=सैकड़ों प्रकारसे बर्तता हुआ; **प्रजानाम्**=समस्त जीवोंका; **प्राणः**=प्राण (जीवनदाता) होकर; **उदयति**=उदय होता है ॥ ८ ॥

व्याख्या—इस सूर्यके तत्त्वको जाननेवालोंका कहना है कि यह किरणजालसे मण्डित एवं प्रकाशमय, तपता हुआ सूर्य विश्वके समस्त रूपोंका केन्द्र है। सभी रूप (रंग और आकृतियाँ) सूर्यसे उत्पन्न और प्रकाशित होते हैं। यह सविता ही सबका उत्पत्तिस्थान है और यही सबकी जीवन-ज्योतिका मूलस्रोत है। यह सर्वज्ञ और सर्वाधार है, वैश्वानर अग्नि और प्राण-शक्तिके रूपमें सर्वत्र व्याप्त है और सबको धारण किये हुए है। समस्त जगत्का प्राणरूप सूर्य एक ही है—इसके समान इस जगत्में दूसरी कोई भी जीवनी-शक्ति नहीं है। यह सहस्रों किरणोंवाला सूर्य हमारे सैकड़ों प्रकारके व्यवहार सिद्ध करता हुआ उदय होता है। जगत्में उष्णता और प्रकाश फैलाना, सबको जीवन प्रदान करना, ऋतुओंका परिवर्तन करना आदि हमारी सैकड़ों प्रकारकी आवश्यकताओंको पूर्ण करता हुआ सम्पूर्ण सृष्टिका जीवनदाता प्राण ही सूर्यके रूपमें उदित होता है ॥ ८ ॥

सम्बन्ध—इस प्रकार यहाँतक कात्यायन कबन्धीके प्रश्नानुसार संक्षेपमें यह बताया गया कि उस सर्वशक्तिमान् परब्रह्म परमेश्वरसे ही उसके सङ्कल्पद्वारा प्राण और रयिके संयोगसे इस सम्पूर्ण जगत्की उत्पत्ति आदि होती है। अब इस प्राणशक्ति और रयि-शक्तिके सम्बन्धसे परमेश्वरकी उपासनाका प्रकार और उसका फल बतलानेके लिये दूसरा प्रकरण आरम्भ करते हैं—

संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं च। तद्ये ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपासते ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते। त एव पुनरावर्तन्ते तस्मादेत ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते। एष ह वै रयिर्यः पितृयाणः ॥ ९ ॥

संवत्सरः वै=संवत्सर (बारह महीनोंवाला काल) ही; **प्रजापतिः**=प्रजापति है; **तस्य अयने**=उसके दो अयन हैं—; **दक्षिणम् च**=एक दक्षिण और; **उत्तरम् च**=दूसरा उत्तर; **तत् ये ह**=वहाँ मनुष्योंमें जो लोग निश्चयपूर्वक; **तत् इष्टापूर्ते वै**=(केवल) उन इष्ट और पूर्त कर्मोंको ही; **कृतम् इति**=करने योग्य कर्म मानकर (सकाम भावसे); **उपासते**=उनकी उपासना करते हैं (उन्हींके अनुष्ठानमें लगे रहते हैं); **ते चान्द्रमसम्**=वे चन्द्रमाके; **लोकम् एव**=लोकको ही; **अभिजयन्ते**=जीतते हैं अर्थात् प्राप्त होते हैं (और); **ते एव**=वे ही; **पुनः आवर्तन्ते**=पुनः (वहाँसे) लौटकर आते हैं; **तस्मात् एते**=इसलिये ये; **प्रजाकामाः ऋषयः**=संतानकी कामनावाले ऋषिगण; **दक्षिणम् प्रतिपद्यन्ते**=दक्षिण (मार्ग) को प्राप्त होते हैं; **ह एषः वै रयिः**=निस्सन्देह यही वह रयि है; **यः पितृयाणः**=जो 'पितृयान' नामक मार्ग है ॥ ९ ॥

व्याख्या—इस मन्त्रमें संवत्सरको परमात्माका प्रतीक बताकर उसके रयिस्थानीय भोग्य पदार्थोंकी उपासना और उसका फल बताते हैं। भाव यह है कि बारह महीनोंका यह संवत्सररूप काल ही मानो सृष्टिके स्वामी परमेश्वरका स्वरूप है। इसके दो अयन हैं—दक्षिण और उत्तर। दक्षिणायनके जो छः महीने हैं, जिनमें सूर्य दक्षिणकी ओर घूमता है—ये मानो इसके दक्षिण अङ्ग हैं और उत्तरायणके छः महीने ही उत्तर अङ्ग हैं। उनमें उत्तर अङ्ग तो प्राण है अर्थात् इस विश्वके आत्मारूप उस परमेश्वरका सर्वान्तर्यामी स्वरूप है और दक्षिण अङ्ग रयि अर्थात् उसका बाह्य भोग्य स्वरूप है। इस जगत्में जो संतानकी कामनावाले ऋषि स्वर्गादि सांसारिक भोगोंमें आसक्त हैं, वे यज्ञादिद्वारा देवताओंका पूजन करना, ब्राह्मण एवं श्रेष्ठ पुरुषोंका धनादिसे सत्कार करना, दुखी प्राणियोंकी सेवा करना आदि इष्टकर्म तथा कुँआ, बावली, तालाब, बगीचा, धर्मशाला, विद्यालय, औषधालय, पुस्तकालय आदि लोकोपकारी चिरस्थायी स्मारकोंकी स्थापना करना आदि पूर्तकर्मोंको श्रेष्ठ समझते हैं और इनके फलस्वरूप इस लोक तथा परलोकके भोगोंके उद्देश्यसे इनकी उपासना अर्थात् विधिवत् अनुष्ठान करते हैं; यह उस संवत्सररूप परमेश्वरके दक्षिण अङ्गकी उपासना है। इसीको ईशावास्य-उपनिषद्में असम्भूतिकी उपासनाके नामसे देव, पितर, मनुष्य आदि शरीरोंकी सेवा बताया है। इसके प्रभावसे वे चन्द्रलोकको प्राप्त होते हैं और वहाँ अपने कर्मोंका फल भोगकर पुनः इस लोकमें लौट आते हैं; यही पितृयाण मार्ग है ॥ ९ ॥

अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययाऽऽत्मानमन्विष्यादित्यमभिजयन्ते। एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्त इत्येष निरोधस्तदेष श्लोकः ॥ १० ॥

अथ=किंतु (जो); **तपसा**=तपस्याके साथ; **ब्रह्मचर्येण**=ब्रह्मचर्यपूर्वक (और); **श्रद्धया**=श्रद्धासे युक्त होकर; **विद्यया**=अध्यात्मविद्याके द्वारा; **आत्मानम्**=(सूर्यरूप) परमात्माकी; **अन्विष्य**=खोज करके (जीवन सार्थक करते हैं, वे); **उत्तरेण**=उत्तरायण-मार्गसे; **आदित्यम्**=सूर्यलोकको; **अभिजयन्ते**=जीत लेते हैं (प्राप्त करते हैं); **एतत् वै**=यह (सूर्य) ही; **प्राणानाम्**=प्राणोंका; **आयतनम्**=केन्द्र है; **एतत् अमृतम्**=यह अमृत (अविनाशी) और; **अभयम्**=निर्भय पद है; **एतत् परायणम्**=यह परमगति है; **एतस्मात्**=इससे; **न पुनः आवर्तन्ते**=पुनः लौटकर नहीं आते; **इति एषः**=इस प्रकार यह; **निरोधः**=निरोध (पुनरावृत्तिका निवारक) है; **तत् एषः**=इस बातको स्पष्ट करनेवाला यह (अगला); **श्लोकः**=श्लोक है ॥ १० ॥

व्याख्या—उपर्युक्त सकाम उपासकोंसे भिन्न जो कल्याणकामी साधक हैं, वे इन सांसारिक भोगोंकी अनित्यता और दुःखरूपताको समझकर इनसे सर्वथा विरक्त हो जाते हैं। वे श्रद्धापूर्वक ब्रह्मचर्यका पालन करते हुए संयमके साथ त्यागमय जीवन बिताते हैं और अध्यात्मविद्याके द्वारा अर्थात् परमात्माकी प्राप्ति करानेवाले किसी भी अनुकूल साधनद्वारा सबके आत्मस्वरूप परब्रह्म परमेश्वरकी निष्काम उपासना करते हैं। यह मानो उस संवत्सररूप प्रजापतिके उत्तर अङ्गकी उपासना है। इसको ईशावास्य-उपनिषद्में संभूतिकी उपासना कहा है। इसके उपासक उत्तरायण-मार्गसे सूर्यलोकमें जाकर सूर्यके आत्मारूप

परब्रह्म परमेश्वरको प्राप्त हो जाते हैं। यह सूर्य ही समस्त जगत्के प्राणोंका केन्द्र है। यही अमृत—अविनाशी और निर्भय पद है। यही परम गति है। इसे प्राप्त हुए महापुरुष फिर लौटकर नहीं आते। यह निरोध अर्थात् पुनर्जन्मको रोकनेवाला आत्यन्तिक प्रलय है। इस मन्त्रमें सूर्यको परमेश्वरका स्वरूप मानकर ही सब बातें कही गयी हैं। इसी बातको अगले मन्त्रमें स्पष्ट किया गया है॥ १०॥

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम्। अथेमे अन्य उ परे विचक्षणं सप्तचक्रे षडर आहुरर्पितमिति॥ ११॥

(कितने ही लोग तो इस सूर्यको)—**पञ्चपादम्**=पाँच चरणोंवाला; **पितरम्**=सबका पिता; **द्वादशाकृतिम्**=बारह आकृतियोंवाला; **पुरीषिणम्**=जलका उत्पादक; **दिवः परे अर्धे**=(और) स्वर्गलोकसे भी ऊपरके स्थानमें (स्थित); **आहुः**=बतलाते हैं; **अथ इमे**=तथा ये; **अन्ये उ**=दूसरे कितने ही लोग; **परे**=विशुद्ध; **सप्तचक्रे**=सात पहियोंवाले (और); **षडरे**=छः अरोंवाले (रथमें); **अर्पितम्**=बैठा हुआ (एवं); **विचक्षणम्**=सबको भलीभाँति जाननेवाला है; **इति आहुः**=ऐसा बतलाते हैं॥ ११॥

व्याख्या—परब्रह्म परमेश्वरके प्रत्यक्ष—दृष्टिगोचर स्वरूप इस सूर्यके विषयमें कितने ही तत्त्ववेत्ता तो यों कहते हैं कि इसके पाँच पैर हैं। अर्थात् छः ऋतुओंमेंसे हेमन्त और शिशिर—इन दो ऋतुओंकी एकता करके पाँच ऋतुओंको वे इस सूर्यके पाँच चरण बतलाते हैं; तथा यह भी कहते हैं कि बारह महीने ही इसकी बारह आकृतियाँ अर्थात् बारह शरीर हैं। इसका स्थान स्वर्गलोकसे भी ऊँचा है। स्वर्गलोक भी इसीके आलोकसे प्रकाशित है। इस लोकमें जो जल बरसता है, उस जलकी उत्पत्ति इसीसे होती है। अतः सबको जलरूप जीवन प्रदान करनेवाला होनेसे यह सबका पिता है। दूसरे ज्ञानी पुरुषोंका कहना है कि लाल, पीले आदि सात रंगोंकी किरणोंसे युक्त तथा वसन्त आदि छः ऋतुओंके हेतुभूत इस विशुद्ध प्रकाशमय सूर्यमण्डलमें—जिसे सात चक्र एवं छः अरोंवाला रथ कहा गया है—बैठा हुआ इसका आत्मारूप, सबको भलीभाँति जाननेवाला सर्वज्ञ परमेश्वर ही उपास्य है। यह स्थूल नेत्रोंसे दिखायी देनेवाला सूर्यमण्डल उसका शरीर है। इसलिये यह उसीकी महिमा है॥ ११॥

मासो वै प्रजापतिस्तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः शुक्लः प्राणस्तस्मादेत ऋषयः शुक्ल इष्टं कुर्वन्तीतर इतरस्मिन्॥ १२॥

मासः वै=महीना ही; **प्रजापतिः**=प्रजापति है; **तस्य**=उसका; **कृष्णपक्षः एव**=कृष्णपक्ष ही; **रयिः**=रयि है और; **शुक्लः प्राणः**=शुक्लपक्ष प्राण है; **तस्मात्**=इसलिये; **एते ऋषयः**=ये (कल्याणकामी) ऋषिगण; **शुक्ले**=शुक्ल-पक्षमें (निष्कामभावसे); **इष्टम्**=यज्ञादि कर्तव्य-कर्म; **कुर्वन्ति**=किया करते हैं; (तथा) **इतरे**=दूसरे (जो सांसारिक भोगोंको चाहते हैं); **इतरस्मिन्**=दूसरे पक्षमें—कृष्णपक्षमें (सकाममावसे यज्ञादि शुभकर्मोंका अनुष्ठान किया करते हैं)॥ १२॥

व्याख्या—इस मन्त्रमें महीनेको प्रजापतिका रूप देकर परमेश्वरकी कर्मोंद्वारा उपासना करनेका रहस्य बताया गया है। भाव यह है कि प्रत्येक महीना ही मानो प्रजापति है, उसमें कृष्णपक्षके पंद्रह दिन तो उस परमात्माका दाहिना अङ्ग हैं; इसे रयि (स्थूलभूत-समुदायका कारण) समझना चाहिये। यह उस परमेश्वरका शक्तिस्वरूप भोगमय रूप है। और शुक्ल-पक्षके पंद्रह दिन ही मानो उत्तर अङ्ग हैं। यही प्राण अर्थात् सबको जीवन प्रदान करनेवाले परमात्माका सर्वान्तर्यामी रूप है। इसलिये जो कल्याणकामी ऋषि हैं, अर्थात् जो रयिस्थानीय भोग-पदार्थोंसे विरक्त होकर प्राणस्थानीय सर्वात्मरूप परब्रह्म-को चाहनेवाले हैं, वे अपने समस्त शुभ कर्मोंको शुक्लपक्षमें करते हैं अर्थात् शुक्लपक्षस्थानीय प्राणाधार परब्रह्म परमेश्वरके अर्पण करके करते हैं—स्वयं उसका कोई फल नहीं चाहते; यही गीतोक्त कर्मयोग है। इनसे भिन्न जो भोगासक्त मनुष्य हैं, वे कृष्णपक्षमें अर्थात् कृष्णपक्ष-स्थानीय स्थूल पदार्थोंकी प्राप्तिके उद्देश्यसे सब प्रकारके कर्म किया करते हैं। इनका वर्णन गीतामें 'स्वर्गपराः'के नामसे हुआ है (गीता २। ४२—४४)॥ १२॥

अहोरात्रो वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रयिः प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते ॥ १३ ॥

अहोरात्रः वै=दिन और रातका जोड़ा ही; **प्रजापतिः**=प्रजापति है; **तस्य**=उसका; **अहः एव**=दिन ही; **प्राणः**=प्राण है (और); **रात्रिः एव**=रात्रि ही; **रयिः**=रयि है; **ये दिवा**=(अतः) जो दिनमें; **रत्या संयुज्यन्ते**=स्त्री-सहवास करते हैं; **एते**=ये लोग; **वै प्राणम्**=सचमुच अपने प्राणोंको ही; **प्रस्कन्दन्ति**=क्षीण करते हैं तथा (मनुष्य); **यत् रात्रौ**=जो रात्रिमें; **रत्या संयुज्यन्ते**=स्त्री-सहवास करते हैं; **तत् ब्रह्मचर्यम् एव**=वह ब्रह्मचर्य ही है ॥ १३ ॥

व्याख्या—इस मन्त्रमें दिन और रात्रिरूप चौबीस घंटेके कालरूपमें परमेश्वरके स्वरूपकी कल्पना करके जीवनोपयोगी कर्मोंका रहस्य समझाया गया है। भाव यह है कि ये दिन और रात मिलकर जगत्पति परमेश्वरका पूर्णरूप हैं। उसका यह दिन तो मानो प्राण अर्थात् सबको जीवन देनेवाला प्रकाशमय विशुद्ध स्वरूप है और रात्रि ही भोगरूप रयि है। अतः जो मनुष्य दिनमें स्त्री-प्रसङ्ग करते हैं अर्थात् परमात्माके विशुद्ध स्वरूपको प्राप्त करनेकी इच्छासे प्रकाशमय मार्गमें चलना प्रारम्भ करके भी स्त्री-प्रसङ्ग आदि विलासमें आसक्त हो जाते हैं, वे अपने लक्ष्यतक न पहुँचकर इस अमूल्य जीवनको व्यर्थ खो देते हैं। उनसे भिन्न जो सांसारिक उन्नति चाहनेवाले हैं, वे यदि शास्त्रके नियमानुसार ऋतुकालमें रात्रिके समय नियमानुकूल स्त्री-प्रसङ्ग करते हैं तो वे शास्त्रकी आज्ञाका पालन करनेके कारण ब्रह्मचारीके तुल्य ही हैं। लौकिक दृष्टिसे यों कह सकते हैं कि इस मन्त्रमें गृहस्थोंको दिनमें स्त्री-प्रसङ्ग कदापि न करनेका और विहित रात्रियोंमें शास्त्रानुसार नियमित और संयमितरूपमें केवल सन्तानकी इच्छासे करनेका उपदेश दिया गया है। तभी वह ब्रह्मचर्यकी गणनामें आ सकता है* ॥ १३ ॥

अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तद्रेतस्तस्मादिमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ १४ ॥

अन्नम् वै=अन्न ही; **प्रजापतिः**=प्रजापति है; **ह ततः वै**=क्योंकि उसीसे; **तत् रेतः**=वह वीर्य (उत्पन्न होता है); **तस्मात्**=उस वीर्यसे; **इमाः प्रजाः**=ये सम्पूर्ण चराचर प्राणी; **प्रजायन्ते इति**=उत्पन्न होते हैं ॥ १४ ॥

व्याख्या—इस मन्त्रमें अन्नको प्रजापतिका स्वरूप बताकर अन्नकी महिमा बतलाते हुए कहते हैं कि यह सब प्राणियोंका आहाररूप अन्न ही प्रजापति है, क्योंकि इसीसे वीर्य उत्पन्न होता है और वीर्यसे समस्त चराचर प्राणी उत्पन्न होते हैं। इस कारण इस अन्नको भी प्रकारान्तरसे प्रजापति माना गया है ॥ १४ ॥

सम्बन्ध—अब पहले बतलाये हुए दो प्रकारके साधकोंको मिलनेवाले पृथक्-पृथक् फलका वर्णन करते हैं—

तद्ये ह वै तत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनमुत्पादयन्ते। तेषामेवैष ब्रह्मलोको येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

तत् ये ह वै=जो कोई भी निश्चयपूर्वक; **तत् प्रजापतिव्रतम्**=उस प्रजापति-व्रतका; **चरन्ति**=अनुष्ठान करते हैं; **ते मिथुनम्**=वे जोड़ेको; **उत्पादयन्ते**=उत्पन्न करते हैं; **येषाम् तपः**=जिनमें तप (और); **ब्रह्मचर्यम्**=ब्रह्मचर्य (है); **येषु सत्यम्**=जिनमें सत्य; **प्रतिष्ठितम्**=प्रतिष्ठित है; **तेषाम् एव**=उन्हींको; **एषः ब्रह्मलोकः**=यह ब्रह्मलोक मिलता है ॥ १५ ॥

व्याख्या—जो लोग सन्तानोत्पत्तिरूप प्रजापतिके व्रतका अनुष्ठान करते हैं अर्थात् स्वर्गादि लोकोंके भोगकी प्राप्तिके लिये शास्त्रविहित शुभ कर्मोंका आचरण करते हुए नियमानुसार स्त्री-प्रसङ्ग आदि भोगोंका उपभोग करते हैं, वे तो पुत्र और कन्यारूप जोड़ेको उत्पन्न करके प्रजाकी वृद्धि करते हैं। और जो उनसे भिन्न हैं, जिनमें ब्रह्मचर्य और तप भरा हुआ है,

---

* रजोदर्शनके दिनसे लेकर सोलह दिनोंतक स्वाभाविक ऋतुकाल कहलाता है। इनमें पहली चार रात्रियाँ तथा ग्यारहवीं और तेरहवीं रात्रियाँ सर्वथा वर्जित हैं। शेष दस रात्रियोंमें पर्व-(एकादशी, अमावस्या, पूर्णिमा, ग्रहण, व्यतिपात, संक्रान्ति, जन्माष्टमी, शिवरात्रि, रामनवमी आदि) दिनोंको छोड़कर पत्नीकी रतिकामनासे जो पुरुष महीनेमें केवल दो रात्रि स्त्री-सहवास करता है, वह गृहस्थाश्रममें रहता हुआ ही ब्रह्मचारी माना जाता है। (मनुस्मृति ३। ४५—४७, ५०)

जिनका जीवन सत्यमय है तथा जो सत्यस्वरूप परमेश्वरको अपने हृदयमें नित्य स्थित देखते हैं, उन्हींको वह ब्रह्मलोक (परम पद, परमगति) मिलता है, दूसरोंको नहीं ॥ १५ ॥

तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्ममनृतं न माया चेति ॥ १६ ॥

येषु न=जिनमें न तो; **जिह्मम्**=कुटिलता (और); **अनृतम्**=झूठ है; **च न**=तथा न; **माया**=माया (कपट) ही है; **तेषाम्**=उन्हींको; **असौ**=वह; **विरजः**=विशुद्ध, विकाररहित; **ब्रह्मलोकः इति**=ब्रह्मलोक (मिलता है) ॥ १६ ॥

व्याख्या—जिनमें कुटिलताका लेश भी नहीं है, जो स्वप्नमें भी मिथ्या-भाषण नहीं करते और असत्यमय आचरणसे सदा दूर रहते हैं, जिनमें राग-द्वेषादि विकारोंका सर्वथा अभाव है, जो सब प्रकारके छल-कपटसे शून्य हैं, उन्हींको वह विशुद्ध विकाररहित ब्रह्मलोक मिलता है । जो इनसे विपरीत लक्षणोंवाले हैं, उनको नहीं मिलता ॥ १६ ॥

॥ प्रथम प्रश्न समाप्त ॥ १ ॥

द्वितीय प्रश्न

अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ । भगवन्कत्येव देवाः प्रजां विधारयन्ते कतर एतत्प्रकाशयन्ते कः पुनरेषां वरिष्ठ इति ॥ १ ॥

अथ ह एनम्=इसके पश्चात् इन प्रसिद्ध (महात्मा पिप्पलाद) ऋषिसे; **वैदर्भिः भार्गवः**=विदर्भदेशीय भार्गवने; **पप्रच्छ**=पूछा; **भगवन्**=भगवन्; **कति देवाः एव**=कुल कितने देवता; **प्रजां विधारयन्ते**=प्रजाको धारण करते हैं; **कतरे एतत्**=उनमेंसे कौन-कौन इसे; **प्रकाशयन्ते**=प्रकाशित करते हैं; **पुनः**=फिर (यह भी बतलाइये कि); **एषाम्**=इन सबमें; **कः**=कौन; **वरिष्ठः**=सर्वश्रेष्ठ है; **इति**=यही (मेरा प्रश्न है) ॥ १ ॥

व्याख्या—इन भार्गव ऋषिने महर्षि पिप्पलादसे तीन बातें पूछी हैं—(१) प्रजाको यानी प्राणियोंके शरीरको धारण करनेवाले कुल कितने देवता हैं ? (२) उनमेंसे कौन-कौन इसको प्रकाशित करनेवाले हैं ? (३) इन सबमें अत्यन्त श्रेष्ठ कौन है ? ॥ १ ॥

तस्मै स होवाचाकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च । ते प्रकाश्याभिवदन्ति वयमेतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामः ॥ २ ॥

सः ह=उन प्रसिद्ध महर्षि (पिप्पलाद) ने; **तस्मै उवाच**=उन भार्गवसे कहा; **ह आकाशः वै**=निश्चय ही वह प्रसिद्ध आकाश; **एषः देवः**=यह देवता है (तथा); **वायुः**=वायु; **अग्निः**=अग्नि; **आपः**=जल; **पृथिवी**=पृथ्वी; **वाक्**=वाणी (कर्मेन्द्रियाँ); **चक्षुः च श्रोत्रम् मनः**=नेत्र और श्रोत्र (ज्ञानेन्द्रियाँ) तथा मन (अन्तःकरण) भी [देवता हैं]; **ते प्रकाश्य**=वे सब (अपनी-अपनी शक्ति) प्रकट करके; **अभिवदन्ति**=अभिमानपूर्वक कहने लगे; **वयम् एतत् बाणम्**=हमने इस शरीरको; **अवष्टभ्य**=आश्रय देकर; **विधारयामः**=धारण कर रक्खा है ॥ २ ॥

व्याख्या—इस प्रकार भार्गवके पूछनेपर महर्षि पिप्पलाद उत्तर देते हैं । यहाँ दो प्रश्नोंका उत्तर एक ही साथ दे दिया गया है । वे कहते हैं कि सबका आधार तो वैसे आकाशरूप देवता ही है; परंतु उससे उत्पन्न होनेवाले वायु, अग्नि, जल और पृथ्वी—ये चारों महाभूत भी शरीरको धारण किये रहते हैं । यह स्थूलशरीर इन्हींसे बना है । इसलिये ये धारक देवता हैं । वाणी आदि पाँच कर्मेन्द्रियाँ, नेत्र और कान आदि पाँच ज्ञानेन्द्रियाँ एवं मन आदि अन्तःकरण—ये चौदह देवता इस शरीरके प्रकाशक हैं । ये देवता देहको धारण और प्रकाशित करते हैं, इसलिये ये प्रकाशक देवता कहलाते हैं । ये इस देहको प्रकाशित करके आपसमें झगड़ पड़े और अभिमानपूर्वक परस्पर कहने लगे कि 'हमने इस शरीरको आश्रय देकर धारण कर रक्खा है' ॥ २ ॥

तान्वरिष्ठः प्राण उवाच । मा मोहमापद्यथाहमेवैतत्पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीति तेऽश्रद्दधाना बभूवुः ॥ ३ ॥

तान् वरिष्ठः प्राणः=उनसे सर्वश्रेष्ठ प्राण; **उवाच**=बोला; **मोहम्**=(तुमलोग) मोहमें; **मा आपद्यथ**=न पड़ो; **अहम् एव**=मैं ही; **एतत् आत्मानम्**=अपने इस स्वरूपको; **पञ्चधा प्रविभज्य**=पाँच भागोंमें विभक्त करके; **एतत् बाणम्**=इस शरीरको; **अवष्टभ्य**=आश्रय देकर; **विधारयामि**=धारण करता हूँ; **इति ते**=यह (सुनकर भी) वे; **अश्रद्दधानाः**=अविश्वासी ही; **बभूवुः**=बने रहे ॥ ३ ॥

व्याख्या—इस प्रकार जब सम्पूर्ण महाभूत, इन्द्रियाँ और अन्तःकरणरूप देवता परस्पर विवाद करने लगे, तब सर्वश्रेष्ठ प्राणने उनसे कहा—'तुमलोग अज्ञानवश आपसमें विवाद मत करो; तुममेंसे किसीमें भी इस शरीरको धारण करने या सुरक्षित रखनेकी शक्ति नहीं है । इसे तो मैंने ही अपनेको (प्राण, अपान, समान, व्यान और उदानरूप) पाँच भागोंमें विभक्त करके आश्रय देते हुए धारण कर रक्खा है और मुझसे ही यह सुरक्षित है ।' प्राणकी यह बात सुनकर भी उन देवताओंने उसपर विश्वास नहीं किया; वे अविश्वासी ही बने रहे ॥ ३ ॥

सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्रमत इव तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे सर्व एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्व एव प्रातिष्ठन्ते । तद्यथा मक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रातिष्ठन्त एवं वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रं च ते प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति ॥ ४ ॥

सः=(तब) वह प्राण; **अभिमानात्**=अभिमानपूर्वक; **ऊर्ध्वम् उत्क्रमते इव**=मानो (उस शरीरसे) ऊपरकी ओर बाहर निकलने लगा; **तस्मिन् उत्क्रामति**=उसके बाहर निकलनेपर; **अथ इतरे सर्वे एव**=उसीके साथ-ही-साथ अन्य सब भी; **उत्क्रामन्ते च**=शरीरसे बाहर निकलने लगे और; **तस्मिन् प्रतिष्ठमाने**=(शरीरमें लौटकर) उसके ठहर जानेपर; **सर्वे एव प्रातिष्ठन्ते**=और सब देवता भी ठहर गये; **तत् यथा**=तब जैसे (मधुके छत्तेसे); **मधुकरराजानम्**=मधुमक्खियोंके राजाके; **उत्क्रामन्तम्**=निकलनेपर उसीके साथ-साथ; **सर्वाः एव**=सारी ही; **मक्षिकाः**=मधुमक्खियाँ; **उत्क्रामन्ते**=बाहर निकल जाती हैं; **च तस्मिन्**=और उसके; **प्रतिष्ठमाने**=बैठ जानेपर; **सर्वाः एव**=सब-की-सब; **प्रातिष्ठन्ते**=बैठ जाती हैं; **एवम्**=ऐसी ही दशा (इन सबकी हुई); **वाक् चक्षुः श्रोत्रम् च मनः**=अतः वाणी, नेत्र, श्रोत्र और मन; **ते**=वे (सभी); **प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति**=(प्राणकी श्रेष्ठताका अनुभव करके) प्रसन्न होकर प्राणकी स्तुति करने लगे ॥ ४ ॥

व्याख्या—तब उनको अपना प्रभाव दिखलाकर सावधान करनेके लिये वह सर्वश्रेष्ठ प्राण अभिमानमें ठेस लगनेसे मानो रूठकर इस शरीरसे बाहर निकलनेके लिये ऊपरकी ओर उठने लगा । फिर तो सब-के-सब देवता विवश होकर उसीके साथ बाहर निकलने लगे; कोई भी स्थिर नहीं रह सका । जब वह पुनः लौटकर अपने स्थानपर स्थित हो गया, तब अन्य सब भी स्थित हो गये । जैसे मधुमक्खियोंका राजा जब अपने स्थानसे उड़ता है, तब उसके साथ ही वहाँ बैठी हुई अन्य सब मधुमक्खियाँ भी उड़ जाती हैं, और जब वह बैठ जाता है तो अन्य सब भी बैठ जाती हैं, ऐसी ही दशा इन सब वागादि देवताओंकी भी हुई । यह देखकर वाणी, चक्षु, श्रोत्र आदि सब इन्द्रियोंको और मन आदि अन्तःकरणकी वृत्तियोंको भी यह विश्वास हो गया कि हम सबमें प्राण ही श्रेष्ठ है; अतः वे सब प्रसन्नतापूर्वक निम्न प्रकारसे प्राणकी स्तुति करने लगे ॥ ४ ॥

सम्बन्ध—प्राणको ही परब्रह्म परमेश्वरका स्वरूप मानकर उपासना करनेके लिये उसका सर्वात्मरूपसे महत्त्व बतलाया जाता है—

एषोऽग्निस्तपत्येष सूर्य एष पर्जन्यो मघवानेष वायुः ।
एष पृथिवी रयिर्देवः सदसच्चामृतं च यत् ॥ ५ ॥

एषः अग्निः तपति=यह प्राण अग्निरूपसे तपता है; **एषः सूर्यः**=यही सूर्य है; **एषः पर्जन्यः**=यही मेघ है; **(एषः) मघवान्**=यही इन्द्र है; **एषः वायुः**=यही वायु है (तथा); **एषः देवः**=यह प्राणरूप देव ही; **पृथिवी**=पृथ्वी (एवं); **रयिः**=रयि है; (तथा) **यत्**=जो कुछ; **सत्**=सत्; **च**=और; **असत्**=असत् है; **च**=तथा; [**यत्**=जो;] **अमृतम्**=अमृत कहा जाता है, वह भी है ॥ ५ ॥

व्याख्या—वे वाणी आदि सब देवता स्तुति करते हुए बोले—'यह प्राण ही अग्निरूप धारण करके तपता है और यही सूर्य है। यही मेघ, इन्द्र और वायु है। यही देव पृथ्वी और रयि (भूतसमुदाय) है। तथा सत् और असत् एवं उससे भी श्रेष्ठ जो अमृतस्वरूप परमात्मा है, वह भी यह प्राण ही है ॥ ५ ॥

अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम्।
ऋचो यजूंषि सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च ॥ ६ ॥

रथनाभौ=रथके पहियेकी नाभिमें लगे हुए; **अराः इव**=अरोंकी भाँति; **ऋचः यजूंषि**=ऋग्वेदकी सम्पूर्ण ऋचाएँ, यजुर्वेदके मन्त्र (तथा); **सामानि**=सामवेदके मन्त्र; **यज्ञः च**=यज्ञ और; **ब्रह्म, क्षत्रम्**=(यज्ञ करनेवाले) ब्राह्मण-क्षत्रिय आदि अधिकारिवर्ग; **सर्वम्**=ये सब-के-सब; **प्राणे**=(इस) प्राणमें; **प्रतिष्ठितम्**=प्रतिष्ठित हैं ॥ ६ ॥

व्याख्या—जिस प्रकार रथके पहियेकी नाभिमें लगे हुए अरे नाभिके ही आश्रित रहते हैं, उसी प्रकार ऋग्वेदकी सब ऋचाएँ, यजुर्वेदके समस्त मन्त्र, सब-का-सब सामवेद, उनके द्वारा सिद्ध होनेवाले यज्ञादि शुभ कर्म और यज्ञादि शुभ कर्म करनेवाले ब्राह्मण-क्षत्रिय आदि अधिकारिवर्ग—ये सब-के-सब प्राणके आधारपर ही टिके हुए हैं; सबका आश्रय प्राण ही है ॥ ६ ॥

सम्बन्ध—इस प्रकार प्राणका महत्त्व बतलाकर अब उसकी स्तुति की जाती है—

प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे। तुभ्यं प्राण प्रजास्त्विमा बलिं हरन्ति यः प्राणैः प्रतितिष्ठसि ॥ ७ ॥

प्राण=हे प्राण; [**त्वम् एव**=तू ही;] **प्रजापतिः**=प्रजापति है; **त्वम् एव**=तू ही; **गर्भे चरसि**=गर्भमें विचरता है; **प्रतिजायसे**=(और तू ही) माता-पिताके अनुरूप होकर जन्म लेता है; **तु**=निश्चय ही; **इमाः**=ये सब; **प्रजाः**=जीव; **तुभ्यम्**=तुझे; **बलिम् हरन्ति**=भेंट समर्पण करते हैं; **यः**=जो तू; **प्राणैः प्रतितिष्ठसि**=(अपानादि अन्य) प्राणोंके साथ-साथ स्थित हो रहा है ॥ ७ ॥

व्याख्या—हे प्राण ! तू ही प्रजापति (प्राणियोंका ईश्वर) है, तू ही गर्भमें विचरनेवाला और माता-पिताके अनुरूप संतानके रूपमें जन्म लेनेवाला है। ये सब जीव तुझे ही भेंट समर्पण करते हैं। तू ही अपानादि सब प्राणोंके सहित सबके शरीर-में स्थित हो रहा है ॥ ७ ॥

देवानामसि वह्नितमः पितॄणां प्रथमा स्वधा।
ऋषीणां चरितं सत्यमथर्वाङ्गिरसामसि ॥ ८ ॥

(हे प्राण !) **देवानाम्**=(तू) देवताओंके लिये; **वह्नितमः**=उत्तम अग्नि है; **पितॄणाम्**= पितरोंके लिये; **प्रथमा स्वधा**=पहली स्वधा है; **अथर्वाङ्गिरसाम्**=अथर्वाङ्गिरस् आदि; **ऋषीणाम्**=ऋषियोंके द्वारा; **चरितम्**=आचरित; **सत्यम्**=सत्य; **असि**=है ॥ ८ ॥

व्याख्या—हे प्राण ! तू देवताओंके लिये हवि पहुँचानेवाला उत्तम अग्नि है। पितरोंके लिये पहली स्वधा है। अथर्वाङ्गिरस् आदि ऋषियोंके द्वारा आचरित (अनुभूत) सत्य भी तू ही है ॥ ८ ॥

इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता।
त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः ॥ ९ ॥

प्राण=हे प्राण; **त्वम् तेजसा**=तू तेजसे (सम्पन्न); **इन्द्रः**=इन्द्र; **रुद्रः**=रुद्र (और); **परिरक्षिता**= रक्षा करनेवाला; **असि**=है; **त्वम्**=तू ही; **अन्तरिक्षे**=अन्तरिक्षमें; **चरसि**=विचरता है (और); **त्वम्**=तू ही; **ज्योतिषां पतिः**=समस्त ज्योतिर्मण्डलोंका स्वामी; **सूर्यः**=सूर्य है ॥ ९ ॥

व्याख्या—हे प्राण ! तू सब प्रकारके तेज (शक्तियों) से सम्पन्न, तीनों लोकोंका स्वामी इन्द्र है। तू ही प्रलयकालमें सबका संहार करनेवाला रुद्र है और तू ही सबकी भलीभाँति यथायोग्य रक्षा करनेवाला है। तू ही अन्तरिक्षमें (पृथ्वी और स्वर्गके बीचमें) विचरनेवाला वायु है तथा तू ही अग्नि, चन्द्र, तारे आदि समस्त ज्योतिर्गणोंका स्वामी सूर्य है॥९॥

यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः प्राण ते प्रजाः।
आनन्दरूपास्तिष्ठन्ति कामायान्नं भविष्यतीति ॥१०॥

प्राण=हे प्राण; **यदा त्वम्**=जब तू; **अभिवर्षसि**=भलीभाँति वर्षा करता है; **अथ**=उस समय; **ते इमाः प्रजाः**=तेरी यह सम्पूर्ण प्रजा; **कामाय**=यथेष्ट; **अन्नम्**=अन्न; **भविष्यति**=उत्पन्न होगा; **इति**=यह समझकर; **आनन्दरूपाः**=आनन्दमय; **तिष्ठन्ति**=हो जाती है ॥ १० ॥

व्याख्या—हे प्राण ! जब तू मेघरूप होकर पृथ्वीलोकमें सब ओर वर्षा करता है, तब तेरी यह सम्पूर्ण प्रजा 'हमलोगोंके जीवननिर्वाहके लिये यथेष्ट अन्न उत्पन्न होगा'—ऐसी आशा करती हुई आनन्दमें मग्न हो जाती है ॥ १० ॥

व्रात्यस्त्वं प्राणैकर्षिरत्ता विश्वस्य सत्पतिः।
वयमाद्यस्य दातारः पिता त्वं मातरिश्व नः ॥११॥

प्राण=हे प्राण; **त्वम्**=तू; **व्रात्यः**=संस्काररहित (होते हुए भी); **एकर्षिः**=एकमात्र सर्वश्रेष्ठ ऋषि है (तथा); **वयम्**=हमलोग (तेरे लिये); **आद्यस्य**=भोजनको; **दातारः**=देनेवाले हैं (और तू); **अत्ता**=भोक्ता (खानेवाला) है; **विश्वस्य**=समस्त जगत्का; **सत्पतिः**=(तू ही) श्रेष्ठ स्वामी है; **मातरिश्व**=हे आकाशमें विचरनेवाले वायुदेव; **त्वम्**=तू; **नः**=हमारा; **पिता**=पिता है ॥ ११ ॥

व्याख्या—हे प्राण ! तू संस्काररहित होकर भी एकमात्र सर्वश्रेष्ठ ऋषि है। तात्पर्य यह कि तू स्वभावसे ही शुद्ध है, अतः तुझे संस्कारद्वारा शुद्धिकी आवश्यकता नहीं है; प्रत्युत तू ही सबको पवित्र करनेवाला एकमात्र सर्वश्रेष्ठ ऋषि है। हमलोग (सब इन्द्रियाँ और मन आदि) तेरे लिये नाना प्रकारकी भोजन-सामग्री अर्पण करनेवाले हैं और तू उसे खानेवाला है। तू ही समस्त विश्वका उत्तम स्वामी है। हे आकाशचारी समष्टिवायुस्वरूप प्राण ! तू हमारा पिता है; क्योंकि तुझसे ही हम सबकी उत्पत्ति हुई है ॥ ११ ॥

या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि।
या च मनसि सन्तता शिवां तां कुरु मोत्क्रमीः ॥१२॥

(हे प्राण !) **या ते तनूः**=जो तेरा स्वरूप; **वाचि**=वाणीमें; **प्रतिष्ठिता च**=स्थित है, तथा; **या श्रोत्रे**=जो श्रोत्रमें; **या चक्षुषि च**=जो चक्षुमें और; **या मनसि**=जो मनमें; **संतता**=व्याप्त है; **ताम्**=उसको; **शिवाम्**=कल्याणमय; **कुरु**=बना ले; **मा उत्क्रमीः**=(तू) उत्क्रमण न कर ॥ १२ ॥

व्याख्या—हे प्राण ! जो तेरा स्वरूप वाणी, श्रोत्र, चक्षु आदि समस्त इन्द्रियोंमें और मन आदि अन्तःकरणकी वृत्तियोंमें व्याप्त है, उसे तू कल्याणमय बना ले। अर्थात् तुझमें जो हमें सावधान करनेके लिये आवेश आया है, उसे शान्त कर ले और तू शरीरसे उठकर बाहर न जा। यह हमलोगोंकी प्रार्थना है ॥ १२ ॥

प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितम्।
मातेव पुत्रान् रक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञां च विधेहि न इति ॥१३॥

इदम्=यह प्रत्यक्ष दीखनेवाला जगत् (और); **यत् त्रिदिवे**=जो कुछ स्वर्गलोकमें; **प्रतिष्ठितम्**=स्थित है; **सर्वम्**=वह सब-का-सब; **प्राणस्य**=प्राणके; **वशे**=अधीन है (हे प्राण !); **माता पुत्रान् इव**=जैसे माता अपने पुत्रोंकी रक्षा करती है, उसी प्रकार (तू हमारी); **रक्षस्व**=रक्षा कर; **च**=तथा; **नः श्रीः च**=हमें कान्ति और; **प्रज्ञाम्**=बुद्धि; **विधेहि**=प्रदान कर; **इति**=इस प्रकार यह दूसरा प्रश्न समाप्त हुआ ॥ १३ ॥

व्याख्या—प्रत्यक्ष दीखनेवाले इस लोकमें जितने भी पदार्थ हैं और जो कुछ स्वर्गमें स्थित हैं, वे सब-के-सब इस प्राणके ही अधीन हैं। यह सोचकर वे इन्द्रियादि देवगण अन्तमें प्राणसे प्रार्थना करते हैं—'हे प्राण! जिस प्रकार माता अपने पुत्रोंकी रक्षा करती है, उसी प्रकार तू हमारी रक्षा कर तथा तू हमलोगोंको श्री अर्थात् कार्य करनेकी शक्ति और प्रज्ञा (ज्ञान) प्रदान कर।'

इस प्रकार इस प्रकरणमें भार्गव ऋषिद्वारा पूछे हुए तीन प्रश्नोंका उत्तर देते हुए महर्षि पिप्पलादने यह बात समझायी कि समस्त प्राणियोंके शरीरोंको अवकाश देकर बाहर और भीतरसे धारण करनेवाला आकाश-तत्त्व है। साथ ही इस शरीरके अवयवोंकी पूर्ति करनेवाले वायु, अग्नि, जल और पृथ्वी—ये चार तत्त्व हैं। दस इन्द्रियाँ और अन्तःकरण—ये इसको प्रकाश देकर क्रियाशील बनानेवाले हैं। इन सबसे श्रेष्ठ प्राण है। अतएव प्राण ही वास्तवमें इस शरीरको धारण करनेवाला है, प्राणके बिना शरीरको धारण करनेकी शक्ति किसीमें नहीं है। अन्य सब इन्द्रिय आदिमें इसीकी शक्ति अनुस्यूत है, इसीकी शक्ति पाकर वे शरीरको धारण करते हैं। इसी प्रकार प्राणकी श्रेष्ठताका वर्णन छान्दोग्य-उपनिषद्के पाँचवें अध्यायके आरम्भमें और बृहदारण्यक-उपनिषद्के छठे अध्यायके आरम्भमें आया है। इस प्रकरणमें प्राणकी स्तुतिका प्रसङ्ग अधिक है॥ १३॥

॥ द्वितीय प्रश्न समाप्त॥ २॥

तृतीय प्रश्न

अथ हैनं कौसल्यश्चाश्वलायनः पप्रच्छ भगवन्कुत एष प्राणो जायते कथमायात्यस्मिञ्शरीर आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते केनोत्क्रमते कथं बाह्यमभिधत्ते कथमध्यात्ममिति॥ १॥

अथ ह एनम्=उसके बाद इन प्रसिद्ध महात्मा (पिप्पलाद) से; **कौसल्यः आश्वलायनः**=कोसलदेशीय आश्वलायनने; **च**=भी; **पप्रच्छ**=पूछा; **भगवन्**=भगवन्; **एषः प्राणः**=यह प्राण; **कुतः जायते**=किससे उत्पन्न होता है; **अस्मिन् शरीरे**=इस शरीरमें; **कथम् आयाति**=कैसे आता है; **वा आत्मानम्**=तथा अपनेको; **प्रविभज्य**=विभाजित करके; **कथम् प्रातिष्ठते**=किस प्रकार स्थित होता है; **केन उत्क्रमते**=किस ढंगसे उत्क्रमण करता—शरीरसे बाहर निकलता है; **कथम् बाह्यम्**=किस प्रकार बाह्य जगत्को; **अभिधत्ते**=भलीभाँति धारण करता है (और); **कथम् अध्यात्मम्**=किस प्रकार मन और इन्द्रिय आदि शरीरके भीतर रहनेवाले जगत्को; **इति**=यही (मेरा प्रश्न है)॥ १॥

व्याख्या—इस मन्त्रमें आश्वलायन मुनिने महर्षि पिप्पलादसे कुल छः बातें पूछी हैं—(१) जिस प्राणकी महिमाका आपने वर्णन किया, वह प्राण किससे उत्पन्न होता है? (२) वह इस मनुष्य-शरीरमें कैसे प्रवेश करता है? (३) अपनेको विभाजित करके किस प्रकार शरीरमें स्थित रहता है? (४) एक शरीरको छोड़कर दूसरे शरीरमें जाते समय पहले शरीरसे किस प्रकार निकलता है? (५) इस बाह्य (पाञ्चभौतिक) जगत्को किस प्रकार धारण करता है? तथा (६) मन और इन्द्रिय आदि आध्यात्मिक (आन्तरिक) जगत्को किस प्रकार धारण करता है? यहाँ प्राणके विषयमें वे ही बातें पूछी गयी हैं, जिनका वर्णन पहले उत्तरमें नहीं आया है और जो पहले प्रश्नके उत्तरको सुनकर ही स्फुरित हुई हैं; इससे यह स्पष्ट हो जाता है कि प्रश्नोत्तरके समय सुकेशादि छहों ऋषि वहाँ साथ-साथ बैठे सुन रहे थे॥ १॥

तस्मै स होवाचातिप्रश्नान्पृच्छसि ब्रह्मिष्ठोऽसीति तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि॥ २॥

तस्मै सः ह उवाच=उनसे उन प्रसिद्ध महर्षिने कहा; **अतिप्रश्नान् पृच्छसि**=तू बड़े कठिन प्रश्न पूछ रहा है (किन्तु); **ब्रह्मिष्ठः असि इति**=वेदोंको अच्छी तरह जाननेवाला है; **तस्मात्**=अतः; **अहम्**=मैं; **ते**=तेरे; **ब्रवीमि**=प्रश्नोंका उत्तर देता हूँ॥ २॥

व्याख्या—इस मन्त्रमें महर्षि पिप्पलादने आश्वलायन मुनिके प्रश्नोंको कठिन बतलाकर उनकी बुद्धिमत्ता और

तर्कशीलताकी प्रशंसा की है और साथ ही यह भाव भी दिखलाया है कि 'तू जिस ढंगसे पूछ रहा है, उसे देखते हुए तो मुझे तेरे प्रश्नोंका उत्तर नहीं देना चाहिये। परंतु मैं जानता हूँ कि तू तर्कबुद्धिसे नहीं पूछ रहा है, तू श्रद्धालु है, वेदोंमें निष्णात है; अतः मैं तेरे प्रश्नोंका उत्तर दे रहा हूँ' ॥ २ ॥

आत्मन एष प्राणो जायते यथैषा पुरुषे छायैतस्मिन्नेतदाततं मनोकृतेनायात्यस्मिञ्शरीरे ॥ ३ ॥

एषः प्राणः=यह प्राण; **आत्मनः**=परमात्मासे; **जायते**=उत्पन्न होता है; **यथा**=जिस प्रकार; **एषा छाया**=यह छाया; **पुरुषे**=पुरुषके होनेपर (ही होती है); [**तथा** =उसी प्रकार;] **एतत्**=यह (प्राण); **एतस्मिन्**=इस (परमात्मा) के ही; **आततम्**=आश्रित है (और); **अस्मिन् शरीरे**=इस शरीरमें; **मनोकृतेन**=मनके किये हुए (संकल्प) से; **आयाति**=आता है ॥ ३ ॥

व्याख्या—यहाँ महर्षि पिप्पलादने क्रमसे आश्वलायन ऋषिके दो प्रश्नोंका उत्तर दिया है। पहले प्रश्नका उत्तर तो यह है कि जिसका प्रकरण चल रहा है, वह सर्वश्रेष्ठ प्राण परमात्मासे उत्पन्न हुआ है। वह परब्रह्म परमेश्वर ही इसका उपादानकारण है और वही इसकी रचना करनेवाला है; अतः इसकी स्थिति उस सर्वात्मा महेश्वरके अधीन—उसीके आश्रित है—ठीक जिस प्रकार किसी मनुष्यकी छाया उसके अधीन रहती है। दूसरे प्रश्नका उत्तर यह है कि यह मनद्वारा किये हुए संकल्पसे किसी शरीरमें प्रवेश करता है। भाव यह कि मरते समय प्राणीके मनमें उसके कर्मानुसार जैसा संकल्प होता है, उसे वैसा ही शरीर मिलता है; अतः प्राणोंका शरीरमें प्रवेश मनके संकल्पसे ही होता है ॥ ३ ॥

सम्बन्ध—अब आश्वलायनके तीसरे प्रश्नका उत्तर विस्तारपूर्वक आरम्भ किया जाता है—

यथा सम्राडेवाधिकृतान्विनियुङ्क्ते एतान्ग्रामानेतान्ग्रामानधितिष्ठस्वेत्येवमेवैष प्राण इतरान् प्राणान्पृथक्पृथगेव संनिधत्ते ॥ ४ ॥

यथा=जिस प्रकार; **सम्राट् एव**=चक्रवर्ती महाराज स्वयं ही; **एतान् ग्रामान् एतान् ग्रामान् अधितिष्ठस्व**=इन गाँवोंमें (तुम रहो,)इन गाँवोंमें तुम रहो; **इति**=इस प्रकार; **अधिकृतान्**=अधिकारियोंको; **विनियुङ्क्ते**=अलग-अलग नियुक्त करता है; **एवम् एव**=इसी प्रकार; **एषः प्राणः**=यह मुख्य प्राण; **इतरान्**=दूसरे; **प्राणान्**=प्राणोंको; **पृथक् पृथक् एव**=पृथक्-पृथक् ही; **संनिधत्ते**=स्थापित करता है ॥ ४ ॥

व्याख्या—यहाँ महर्षि उदाहरणद्वारा तीसरे प्रश्नका समाधान करते हुए कहते हैं—'जिस प्रकार भूमण्डलका चक्रवर्ती महाराज भिन्न-भिन्न ग्राम, मण्डल और जनपद आदिमें पृथक्-पृथक् अधिकारियोंकी नियुक्ति करता है और उनका कार्य बाँट देता है, उसी प्रकार यह सर्वश्रेष्ठ प्राण भी अपने अङ्गस्वरूप अपान, व्यान आदि दूसरे प्राणोंको शरीरके पृथक-पृथक स्थानोंमें पृथक्-पृथक् कार्यके लिये नियुक्त कर देता है ॥ ४ ॥

सम्बन्ध—अब मुख्य प्राण, अपान और समान—इन तीनोंका वासस्थान और कार्य बतलाया जाता है—

पायूपस्थेऽपानं चक्षुःश्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्रातिष्ठते मध्ये तु समानः । एष ह्येतद्धुतमन्नं समं नयति तस्मादेताः सप्तार्चिषो भवन्ति ॥ ५ ॥

प्राणः=(वह) प्राण; **पायूपस्थे**=गुदा और उपस्थमें; **अपानम्** (**नियुङ्क्ते**)=अपानको रखता है; **स्वयम्**=स्वयं; **मुखनासिकाभ्याम्**=मुख और नासिकाद्वारा (विचरता हुआ); **चक्षुःश्रोत्रे**=नेत्र और श्रोत्रमें; **प्रातिष्ठते**=स्थित रहता है; **तु मध्ये**=और शरीरके मध्यभागमें; **समानः**=समान (रहता है); **एषः हि**=यह (समान वायु) ही; **एतत् हुतम् अन्नम्**=इस प्राणाग्निमें हवन किये हुए अन्नको; **समम् नयति**=समस्त शरीरमें यथायोग्य समभावसे पहुँचाता है; **तस्मात्**=उससे; **एताः सप्त**=ये सात; **अर्चिषः**=ज्वालाएँ (विषयोंको प्रकाशित करनेवाले ऊपरके द्वार); **भवन्ति**=उत्पन्न होती हैं ॥ ५ ॥

व्याख्या—यह स्वयं तो मुख और नासिकाद्वारा विचरता हुआ नेत्र और श्रोत्रमें स्थित रहता है, तथा गुदा और

उपस्थमें अपानको स्थापित करता है। उसका काम मल-मूत्रको शरीरके बाहर निकाल देना है; रज-वीर्य और गर्भको बाहर करना भी इसीका काम है। शरीरके मध्य भाग—नाभिमें समानको रखता है। यह समान वायु ही प्राणरूप अग्निमें हवन किये हुए— उदरमें डाले हुए अन्नको अर्थात् उसके सारको सम्पूर्ण शरीरके अङ्ग-प्रत्यङ्गोंमें यथायोग्य समभावसे पहुँचाता है। उस अन्नके सारभूत रससे ही इस शरीरमें ये सात ज्वालाएँ अर्थात् समस्त विषयोंको प्रकाशित करनेवाले दो नेत्र, दो कान, दो नासिकाएँ और एक मुख (रसना)—ये सात द्वार उत्पन्न होते हैं; उस रससे पुष्ट होकर ही ये अपना-अपना कार्य करनेमें समर्थ होते हैं ॥ ५ ॥

सम्बन्ध—अब व्यानकी गतिका वर्णन किया जाता है—

हृदि ह्येष आत्मा अत्रैतदेकशतं नाडीनां तासां शतं शतमेकैकस्यां द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रतिशाखानाडीसहस्राणि भवन्त्यासु व्यानश्चरति ॥ ६ ॥

एषः हि=यह प्रसिद्ध; **आत्मा**=जीवात्मा; **हृदि**=हृदयदेशमें रहता है; **अत्र**=इस (हृदय) में; **एतत्**=यह; **नाडीनाम् एकशतम्**=मूलरूपसे एक सौ नाड़ियोंका समुदाय है; **तासाम्**=उनमेंसे; **एकैकस्याम्**=एक-एक नाड़ीमें; **शतम् शतम्**=एक-एक सौ (शाखाएँ) हैं (प्रत्येक शाखा-नाड़ीकी); **द्वासप्ततिः द्वासप्ततिः**=बहत्तर-बहत्तर; **प्रतिशाखानाडीसहस्राणि**=हजार प्रतिशाखा-नाड़ियाँ; **भवन्ति**=होती हैं; **आसु**=इनमें; **व्यानः**=व्यानवायु; **चरति**=विचरण करता है ॥ ६ ॥

व्याख्या—इस शरीरमें जो हृदयप्रदेश है, जो जीवात्माका निवासस्थान है, उसमें एक सौ मूलभूत नाड़ियाँ हैं; उनमेंसे प्रत्येक नाड़ीकी एक-एक सौ शाखा-नाड़ियाँ हैं और प्रत्येक शाखा-नाड़ीकी बहत्तर-बहत्तर हजार प्रतिशाखा-नाड़ियाँ हैं। इस प्रकार इस शरीरमें कुल बहत्तर करोड़ नाड़ियाँ हैं; इन सबमें व्यानवायु विचरण करता है ॥ ६ ॥

सम्बन्ध—अब उदानका स्थान और कार्य बतलाते हैं, साथ ही आश्वलायनके चौथे प्रश्नका उत्तर भी देते हैं—

अथैकयोर्ध्व उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥ ७ ॥

अथ=तथा; **एकया**=जो एक नाड़ी और है, उसके द्वारा; **उदानः ऊर्ध्वः**=उदान वायु ऊपरकी ओर; [**चरति**=विचरता है;](**सः**) **पुण्येन**=वह पुण्यकर्मोंके द्वारा; [**मनुष्यम्**=मनुष्यको;] **पुण्यम् लोकम्**=पुण्यलोकोंमें; **नयति**=ले जाता है; **पापेन**=पापकर्मोंके कारण (उसे); **पापम् नयति**=पापयोनियोंमें ले जाता है (तथा); **उभाभ्याम् एव**=पाप और पुण्य दोनों प्रकारके कर्मोंद्वारा (जीवको); **मनुष्यलोकम्**=मनुष्य-शरीरमें; [**नयति**=ले जाता है] ॥ ७ ॥

व्याख्या—इन ऊपर बतलायी हुई बहत्तर करोड़ नाड़ियोंसे भिन्न एक नाड़ी और है, जिसको 'सुषुम्णा' कहते हैं, जो हृदयसे निकलकर ऊपर मस्तकमें गयी है। उसके द्वारा उदान वायु शरीरमें ऊपरकी ओर विचरण करता है। (इस प्रकार आश्वलायनके तीसरे प्रश्नका समाधान करके अब महर्षि उसके चौथे प्रश्नका उत्तर संक्षेपमें देते हैं—) जो मनुष्य पुण्यशील होता है, जिसके शुभकर्मोंके भोग उदय हो जाते हैं, उसे यह उदान वायु ही अन्य सब प्राण और इन्द्रियोंके सहित वर्तमान शरीरसे निकालकर पुण्यलोकोंमें अर्थात् स्वर्गादि उच्च लोकोंमें ले जाता है। पापकर्मोंसे युक्त मनुष्यको शूकर-कूकर आदि पाप-योनियोंमें और रौरवादि नरकोंमें ले जाता है तथा जो पाप और पुण्य—दोनों प्रकारके कर्मोंका मिश्रित फल भोगनेके लिये अभिमुख हुए रहते हैं, उनको मनुष्य-शरीरमें ले जाता है * ॥ ७ ॥

सम्बन्ध—अब दो मन्त्रोंमें आश्वलायनके पाँचवें और छठे प्रश्नका उत्तर देते हुए जीवात्माके प्राण और इन्द्रियोंसहित एक शरीरसे दूसरे शरीरमें जानेकी बात भी स्पष्ट करते हैं—

* एक शरीरसे निकलकर जब मुख्य प्राण उदानको साथ लेकर उसके द्वारा दूसरे शरीरमें जाता है, तब अपने भूतसूक्ष्म समान आदि प्राणोंको तथा इन्द्रिय और मनको तो साथ ले ही जाता है, इन सबका स्वामी जीवात्मा भी उसीके साथ जाता है—यह बात यहाँ कहनी थी; इसीलिये पूर्वमन्त्रमें जीवात्माका स्थान हृदय बतलाया गया है।

आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः । पृथिव्यां या देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्यान्तरा यदाकाशः स समानो वायुर्व्यानः ॥ ८ ॥

ह=यह निश्चय है कि; **आदित्यः वै**=सूर्य ही; **बाह्यः प्राणः**=बाह्य प्राण है; **एषः हि**=यही; **एनम् चाक्षुषम्**=इस नेत्रसम्बन्धी; **प्राणम्**=प्राणपर; **अनुगृह्णानः**=अनुग्रह करता हुआ; **उदयति**=उदित होता है; **पृथिव्याम्**=पृथ्वीमें; **या देवता**=जो (अपान वायुकी शक्तिरूप) देवता है; **सा एषा**=वही यह; **पुरुषस्य**=मनुष्यके; **अपानम्**=अपान वायुको; **अवष्टभ्य**=स्थिर किये; [**वर्तते**=रहता है;] **अन्तरा**=पृथ्वी और स्वर्गके बीच; **यत् आकाशः**=जो आकाश (अन्तरिक्षलोक) है; **सः समानः**=वह समान है; **वायुः व्यानः**=वायु ही व्यान है ॥ ८ ॥

व्याख्या—यह निश्चयपूर्वक समझना चाहिये कि सूर्य ही सबका बाह्य प्राण है । यह मुख्य प्राण सूर्यरूपसे उदय होकर इस शरीरके बाह्य अङ्ग-प्रत्यङ्गोंको पुष्ट करता है और नेत्र-इन्द्रियरूप आध्यात्मिक शरीरपर अनुग्रह करता है—उसे देखनेकी शक्ति अर्थात् प्रकाश देता है । पृथ्वीमें जो देवता अर्थात् अपान वायुकी शक्ति है, वह इस मनुष्यके भीतर रहनेवाले अपान वायुको आश्रय देती है—टिकाये रखती है । यह अपान वायुकी शक्ति गुदा और उपस्थ इन्द्रियोंकी सहायक है तथा इनके बाहरी स्थूल आकारको धारण करती है । पृथ्वी और स्वर्गलोकके बीचका जो आकाश है, वही समान वायुका बाह्य स्वरूप है । वह इस शरीरके बाहरी अङ्ग-प्रत्यङ्गोंको अवकाश देकर इसकी रक्षा करता है और शरीरके भीतर रहनेवाले समान वायुको विचरनेके लिये शरीरमें अवकाश देता है; इसीकी सहायतासे श्रोत्र-इन्द्रिय शब्द सुन सकती है । आकाशमें विचरनेवाला प्रत्यक्ष वायु ही व्यानका बाह्य स्वरूप है, यह इस शरीरके बाहरी अङ्ग-प्रत्यङ्गको चेष्टाशील करता है और शान्ति प्रदान करता है; भीतरी व्यान वायुको नाड़ियोंमें संचारित करने तथा त्वचा-इन्द्रियको स्पर्शका ज्ञान करानेमें भी यह सहायक है ॥८॥

तेजो ह वा उदानस्तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः ॥ ९ ॥

ह तेजः वै=प्रसिद्ध तेज (गर्मी) ही; **उदानः**=उदान है; **तस्मात्**=इसीलिये; **उपशान्ततेजाः**=जिसके शरीरका तेज शान्त हो जाता है, वह (जीवात्मा); **मनसि**=मनमें; **सम्पद्यमानैः**=विलीन हुई; **इन्द्रियैः**=इन्द्रियोंके साथ; **पुनर्भवम्**=पुनर्जन्मको (प्राप्त होता है) ॥ ९ ॥

व्याख्या—सूर्य और अग्निका जो बाहरी तेज अर्थात् उष्णत्व है, वही उदानका बाह्य स्वरूप है । वह शरीरके बाहरी अङ्ग-प्रत्यङ्गोंको ठंडा नहीं होने देता और शरीरके भीतरकी ऊष्माको भी स्थिर रखता है । जिसके शरीरसे उदान वायु निकल जाता है, उसका शरीर गरम नहीं रहता । अतः शरीरकी गर्मी शान्त हो जाते ही उसमें रहनेवाला जीवात्मा मनमें विलीन हुई इन्द्रियोंको साथ लेकर उदान वायुके साथ-साथ दूसरे शरीरमें चला जाता है ॥ ९ ॥

सम्बन्ध—अब आश्वलायनके चौथे प्रश्नमें आयी हुई एक शरीरसे निकलकर दूसरे शरीरमें या लोकोंमें प्रवेश करनेकी बातका पुनः स्पष्टीकरण किया जाता है—

यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः सहात्मना यथासंकल्पितं लोकं नयति ॥ १० ॥

एषः=यह (जीवात्मा); **यच्चित्तः**=जिस सङ्कल्पवाला होता है; **तेन**=उस सङ्कल्पके साथ; **प्राणम्**=मुख्य प्राणमें; **आयाति**=स्थित हो जाता है; **प्राणः**=मुख्य प्राण; **तेजसा युक्तः**=तेज (उदान) से युक्त हो; **आत्मना सह**=मन, इन्द्रियोंसे युक्त (जीवात्माको); **यथासंकल्पितम्**=उसके संकल्पानुसार; **लोकम्**=भिन्न-भिन्न लोक अथवा योनिको; **नयति**=ले जाता है ॥ १० ॥

व्याख्या—मरते समय इस आत्माका जैसा संकल्प होता है, इसका मन अन्तिम क्षणमें जिस भावका चिन्तन करता है (गीता ८ । ६), उस सङ्कल्पके सहित मन, इन्द्रियोंको साथ लिये हुए यह मुख्य प्राणमें स्थित हो जाता है । वह मुख्य प्राण उदान वायुसे मिलकर मन और इन्द्रियोंके सहित जीवात्माको उस अन्तिम संकल्पके अनुसार यथायोग्य भिन्न-भिन्न लोक अथवा योनिमें ले जाता है । अतः मनुष्यको उचित है कि अपने मनमें निरन्तर एक भगवान्‌का ही चिन्तन रक्खे, दूसरा

संकल्प न आने दे। क्योंकि जीवन अल्प और अनित्य है; न जाने कब अचानक इस शरीरका अन्त हो जाय। यदि उस समय भगवान्‌का चिन्तन न होकर कोई दूसरा सङ्कल्प आ गया तो सदाकी भाँति पुनः चौरासी लाख योनियोंमें भटकना पड़ेगा ॥ १० ॥

सम्बन्ध—अब प्राणविषयक ज्ञानका सांसारिक और पारलौकिक फल बतलाते हैं—

य एवं विद्वान्प्राणं वेद न हास्य प्रजा हीयतेऽमृतो भवति तदेष श्लोकः ॥ ११ ॥

यः विद्वान्=जो कोई विद्वान्; **एवम् प्राणम्**=इस प्रकार प्राण (के रहस्य) को; **वेद**=जानता है; **अस्य**=उसकी; **प्रजा**=सन्तानपरम्परा; **न ह हीयते**=कदापि नष्ट नहीं होती; **अमृतः**=(वह) अमर; **भवति**=हो जाता है; **तत् एषः**=इस विषयका यह (अगला); **श्लोकः**=श्लोक (है) ॥ ११ ॥

व्याख्या—जो कोई विद्वान् इस प्रकार इस प्राणके रहस्यको समझ लेता है, प्राणके महत्त्वको समझकर हर प्रकारसे उसे सुरक्षित रखता है, उसकी अवहेलना नहीं करता, उसकी सन्तानपरम्परा कभी नष्ट नहीं होती; क्योंकि उसका वीर्य अमोघ और अद्भुत शक्तिसम्पन्न हो जाता है। और वह यदि उसके आध्यात्मिक रहस्यको समझकर अपने जीवनको सार्थक बना लेता है, एक क्षण भी भगवान्‌के चिन्तनसे शून्य नहीं रहने देता, तो सदाके लिये अमर हो जाता है अर्थात् जन्म-मरणरूप संसारसे मुक्त हो जाता है। इस विषयपर निम्नलिखित ऋचा है ॥ ११ ॥

उत्पत्तिमायतिं स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा।
अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञायामृतमश्नुत इति ॥ १२ ॥

प्राणस्य=प्राणकी; **उत्पत्तिम्**=उत्पत्ति; **आयतिम्**=आगम; **स्थानम्**=स्थान; **विभुत्वम् एव**=और व्यापकताको भी; **च**=तथा; **(बाह्यम्) एव अध्यात्मम् पञ्चधा च**=बाह्य एवं आध्यात्मिक पाँच भेदोंको भी; **विज्ञाय**=भलीभाँति जानकर; **अमृतम् अश्नुते**=(मनुष्य) अमृतका अनुभव करता है; **विज्ञाय अमृतम् अश्नुते इति**=जानकर अमृतका अनुभव करता है(यह पुनरुक्ति प्रश्नकी समाप्ति सूचित करनेके लिये है) ॥ १२ ॥

व्याख्या—उपर्युक्त विवेचनके अनुसार जो मनुष्य प्राणकी उत्पत्तिको अर्थात् यह जिससे और जिस प्रकार उत्पन्न होता है—इस रहस्यको जानता है, शरीरमें उसके प्रवेश करनेकी प्रक्रियाका तथा इसकी व्यापकताका ज्ञान रखता है तथा जो प्राणकी स्थितिको अर्थात् बाहर और भीतर—कहाँ-कहाँ वह रहता है, इस रहस्यको तथा इसके बाहरी और भीतरी अर्थात् आधिभौतिक और आध्यात्मिक पाँचों भेदोंके रहस्यको भलीभाँति समझ लेता है, वह अमृतस्वरूप परमानन्दमय परब्रह्म परमेश्वरको प्राप्त कर लेता है तथा उस आनन्दमयके संयोग-सुखका निरन्तर अनुभव करता है ॥ १२ ॥

॥ तृतीय प्रश्न समाप्त ॥ ३ ॥

चतुर्थ प्रश्न

अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ भगवन्नेतस्मिन्पुरुषे कानि स्वपन्ति कान्यस्मिञ्जाग्रति कतर एष देवः स्वप्नान्पश्यति कस्यैतत्सुखं भवति कस्मिन्नु सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥ १ ॥

अथ=तदनन्तर; **ह एनम्**=इन प्रसिद्ध महात्मा (पिप्पलाद मुनि)से; **गार्ग्यः**=गर्ग गोत्रमें उत्पन्न; **सौर्यायणी पप्रच्छ**=सौर्यायणी ऋषिने पूछा; **भगवन्**=भगवन्; **एतस्मिन् पुरुषे**=इस मनुष्य-शरीरमें; **कानि स्वपन्ति**=कौन-कौन सोते हैं; **अस्मिन् कानि**=इसमें कौन-कौन; **जाग्रति**=जागते रहते हैं; **एषः कतरः देवः**=यह कौन देवता; **स्वप्नान् पश्यति**=स्वप्नोंको देखता है; **एतत् सुखम्**=यह सुख; **कस्य भवति**=किसको होता है; **सर्वे**=(और) ये सब-के-सब; **कस्मिन्**=किसमें; **नु**=निश्चितरूपसे; **सम्प्रतिष्ठिताः**=सम्पूर्णतया स्थित; **भवन्ति इति**=रहते हैं, यह (मेरा प्रश्न है) ॥ १ ॥

व्याख्या—यहाँ गार्ग्य मुनिने महात्मा पिप्पलादसे पाँच बातें पूछी हैं—(१) गाढ़ निद्राके समय इस मनुष्य-शरीर-में रहनेवाले पूर्वोक्त देवताओंमेंसे कौन-कौन सोते हैं ? (२) कौन-कौन जागते रहते हैं ? (३) स्वप्न-अवस्थामें इनमेंसे कौन देवता स्वप्नकी घटनाओंको देखता रहता है ? (४) निद्रा-अवस्थामें सुखका अनुभव किसको होता है ? और (५) ये सब-के-सब देवता सर्वभावसे किसमें स्थित हैं अर्थात् किसके आश्रित हैं ? इस प्रकार इस प्रश्नमें गार्ग्य मुनिने जीवात्मा और परमात्माका पूरा-पूरा तत्त्व पूछ लिया ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच यथा गार्ग्य मरीचयोऽर्कस्यास्तं गच्छतः सर्वा एतस्मिंस्तेजोमण्डल एकीभवन्ति। ताः पुनः पुनरुदयतः प्रचरन्त्येवं ह वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति। तेन तर्ह्येष पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नादत्ते नानन्दयते न विसृजते नेयायते स्वपितीत्याचक्षते ॥ २ ॥

तस्मै सः ह उवाच=उससे उन सुप्रसिद्ध महर्षिने कहा; **गार्ग्य यथा**=हे गार्ग्य ! जिस प्रकार; **अस्तम् गच्छतः**=अस्त होते हुए; **अर्कस्य मरीचयः**=सूर्यकी किरणें; **एतस्मिन् तेजोमण्डले**=इस तेजोमण्डलमें; **सर्वाः एकीभवन्ति**=सब-की-सब एक हो जाती हैं (फिर); **उदयतः ताः**=उदय होनेपर वे (सब); **पुनः पुनः**=पुनः-पुनः; **प्रचरन्ति**=सब ओर फैलती रहती हैं; **ह एवम् वै**=ठीक ऐसे ही (निद्राके समय); **तत् सर्वम्**=वे सब इन्द्रियाँ (भी); **परे देवे मनसि**=परम देव मनमें; **एकीभवति**=एक हो जाती हैं; **तेन तर्हि एषः पुरुषः**=इस कारण उस समय यह जीवात्मा; **न शृणोति**=न (तो) सुनता है; **न पश्यति**=न देखता है; **न जिघ्रति**=न सूँघता है; **न रसयते**=न स्वाद लेता है; **न स्पृशते**=न स्पर्श करता है; **न अभिवदते**=न बोलता है; **न आदत्ते न आनन्दयते**=न ग्रहण करता है, न मैथुनका आनन्द भोगता है; **न विसृजते न इयायते**=न मल-मूत्रका त्याग करता है और न चलता ही है; **स्वपिति इति आचक्षते**= उस समय 'वह सो रहा है' यों (लोग) कहते हैं ॥ २ ॥

व्याख्या—इस मन्त्रमें महात्मा पिप्पलाद ऋषिने गार्ग्यके पहले प्रश्नका इस प्रकार उत्तर दिया है—'गार्ग्य ! जब सूर्य अस्त होता है, उस समय उसकी सब ओर फैली हुई सम्पूर्ण किरणें जिस प्रकार उस तेजःपुञ्जमें मिलकर एक हो जाती हैं, ठीक उसी प्रकार गाढ़ निद्राके समय तुम्हारे पूछे हुए सब देवता अर्थात् सब-की-सब इन्द्रियाँ उन सबसे श्रेष्ठ जो मनरूप देव है, उसमें विलीन होकर तद्रूप हो जाती हैं। इसलिये उस समय यह जीवात्मा न तो सुनता है, न देखता है, न सूँघता है, न स्वाद लेता है, न स्पर्श करता है, न बोलता है, न ग्रहण करता है, न चलता है, न मल-मूत्रका त्याग करता है और न मैथुनका सुख ही भोगता है। भाव यह है कि उस समय दसों इन्द्रियोंका कार्य सर्वथा बंद रहता है। केवल लोग कहते हैं कि इस समय यह पुरुष सो रहा है।* उसके जागनेपर पुनः वे सब इन्द्रियाँ मनसे पृथक् होकर अपना-अपना कार्य करने लगती हैं—ठीक वैसे ही, जिस प्रकार सूर्यके उदय होनेपर उसकी किरणें पुनः सब ओर फैल जाती हैं ॥ २ ॥

सम्बन्ध—अब गार्ग्यके प्रश्नका संक्षेपमें उत्तर देकर दो मन्त्रोंद्वारा यह भी बतलाते हैं कि सब इन्द्रियोंके लय होनेपर मनकी कैसी स्थिति रहती है—

प्राणाग्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति। गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्यपचनो यद्गार्हपत्यात् प्रणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणः ॥ ३ ॥

एतस्मिन् पुरे=इस शरीररूप नगरमें; **प्राणाग्नयः एव**=पाँच प्राणरूप अग्नियाँ ही; **जाग्रति**=जागती रहती हैं; **ह**

* यहाँ सुषुप्तिकालमें मनका व्यापार चालू रहता है या नहीं, इस विषयमें कुछ नहीं कहा। सब इन्द्रियोंका मनमें विलीन हो जाना तो बताया गया, किंतु मन भी किसीमें विलीन हो जाता है—यह बात नहीं कही गयी। महर्षि पतञ्जलि भी निद्राको चित्तकी एक वृत्ति मानते हैं (पा० यो०)। इससे तो यह जान पड़ता है कि मन विलीन नहीं होता। परंतु अगले मन्त्रमें पञ्चवृत्त्यात्मक प्राणको ही जागनेवाला बताया गया है, मनको नहीं; अतः मनका लय होता है या नहीं—यह बात स्पष्ट नहीं होती। पुनः चतुर्थ मन्त्रमें मनको यजमान बताकर उसके ब्रह्मलोकमें जानेकी बात कही गयी है। इससे यह कहा जा सकता है कि मनका भी लय हो जाता है।

एषः अपानः वै=यह प्रसिद्ध अपान ही; **गार्हपत्यः**=गार्हपत्य अग्नि है; **व्यानः**=व्यान; **अन्वाहार्यपचनः**=अन्वाहार्य पचन-नामक अग्नि (दक्षिणाग्नि) है; **गार्हपत्यात् यत् प्रणीयते**=गार्हपत्य अग्निसे जो उठाकर ले जायी जाती है (वह); **आहवनीयः**=आहवनीय अग्नि; **प्रणयनात्**=प्रणयन (उठाकर ले जाये जाने) के कारण ही; **प्राणः**=प्राणरूप है ॥ ३ ॥

व्याख्या—उस समय इस मनुष्य-शरीररूप नगरमें पाँच प्राणरूप अग्नियाँ ही जागती रहती हैं। यह गार्ग्यद्वारा पूछे हुए दूसरे प्रश्नका संक्षेपमें उत्तर है। यहाँ निद्राको यज्ञका रूप देनेके लिये पाँचों प्राणोंको अग्निरूप बतलाया है। यज्ञमें अग्निकी प्रधानता होती है, इसलिये यहाँ संक्षेपतः प्राणमात्रको अग्निके नामसे कह दिया। परंतु आगे इस यज्ञके रूपकमें किस प्राणवृत्तिकी किसके स्थानमें कल्पना करनी चाहिये, इसका स्पष्टीकरण करते हैं। कहना यह है कि शरीरमें जो प्राणकी अपान-वृत्ति है, यही मानो उस यज्ञकी 'गार्हपत्य' अग्नि है; 'व्यान' दक्षिणाग्नि है; गार्हपत्य अग्निरूप व्यानसे प्राण उठते हैं, इस कारण मुख्य प्राण ही इस यज्ञकी कल्पनामें आहवनीय अग्नि है। क्योंकि यज्ञमें आहवनीय अग्नि गार्हपत्यसे उठाकर लायी जाती है। पहले तीसरे प्रश्नके प्रसङ्गमें भी प्राणको 'अन्नरूप आहुति जिसमें हवन की जाती है' इस व्युत्पत्तिद्वारा आहवनीय अग्नि ही बताया है (३ । ५) ॥ ३ ॥

यदुच्छ्वासनिःश्वासावेतावाहुती समं नयतीति स समानः । मनो ह वाव यजमानः इष्टफलमेवोदानः । स एनं यजमानमहरहर्ब्रह्म गमयति ॥ ४ ॥

यत् उच्छ्वासनिःश्वासौ=जो ऊर्ध्वश्वास और अधःश्वास हैं; **एतौ**=ये दोनों (मानो); **आहुती**=(अग्निहोत्रकी) दो आहुतियाँ हैं; [**एतौ यः**=इनको जो;] **समम्**=समभावसे (सब ओर); **नयति इति सः समानः**=पहुँचाता है और इसीलिये जो 'समान' कहलाता है, वही; [**होता**=हवन करनेवाला ऋत्विक् है;] **ह मनः वाव**=यह प्रसिद्ध मन ही; **यजमानः**=यजमान है; **इष्टफलम् एव**=अभीष्ट फल ही; **उदानः**=उदान है; **सः एनम्**=वह (उदान) ही इस; **यजमानम् अहः अहः**=मनरूप यजमानको प्रतिदिन (निद्राके समय); **ब्रह्म गमयति**=ब्रह्मलोकमें भेजता है अर्थात् हृदय-गुहामें ले जाता है ॥ ४ ॥

व्याख्या—यह जो मुख्य प्राणका श्वास-प्रश्वासके रूपमें शरीरके बाहर निकलना और भीतर लौट जाना है, वही मानो इस यज्ञमें आहुतियाँ पड़ती हैं; इन आहुतियोंद्वारा जो शरीरके पोषक तत्त्व शरीरमें प्रवेश कराये जाते हैं, वे ही हवि हैं। उस हविको समस्त शरीरमें आवश्यकतानुसार समभावसे पहुँचानेका कार्य समान वायुका है; इसलिये उसे समान कहते हैं। वही इस रूपकमें मानो 'होता' अर्थात् हवन करनेवाला ऋत्विक् है। अग्निरूप होनेपर भी आहुतियोंको पहुँचानेका कार्य करनेके कारण इसे 'होता' कहा गया है। पहले बताया हुआ मन ही मानो यजमान है, और उदान वायु ही मानो उस यजमानका अभीष्ट फल है; क्योंकि जिस प्रकार अग्निहोत्र करनेवाले यजमानको उसका अभीष्ट फल उसे अपनी ओर आकर्षित करके कर्मफल भुगतानेके लिये कर्मानुसार स्वर्गादि लोकोंमें ले जाता है, उसी प्रकार यह उदान वायु मनको प्रतिदिन निद्राके समय उसके कर्मफलके भोगस्वरूप ब्रह्मलोकमें—परमात्माके निवासस्थानरूप हृदयगुहामें ले जाता है। वहाँ इस मनके द्वारा जीवात्मा निद्राजनित विश्रामरूप सुखका अनुभव करता है; क्योंकि जीवात्माका निवासस्थान भी वही है। यह बात छठे मन्त्रमें कही है। यहाँ 'ब्रह्म गमयति' से यह बात नहीं समझनी चाहिये कि निद्राजनित सुख ब्रह्मप्राप्तिके सुखकी किसी भी अंशमें समानता कर सकता है; क्योंकि यह तो तामस सुख है और परब्रह्म परमेश्वरकी प्राप्तिका सुख तीनों गुणोंसे अतीत है ॥ ४ ॥

सम्बन्ध—अब तीसरे प्रश्नका उत्तर देते हैं—

अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति । यद् दृष्टं दृष्टमनुपश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति । देशदिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः प्रत्यनुभवति दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं च सच्चासच्च सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति ॥ ५ ॥

अत्र स्वप्ने=इस स्वप्न-अवस्थामें; **एषः देवः**=यह देव (जीवात्मा); **महिमानम्**=अपनी विभूतिका; **अनुभवति**=

अनुभव करता है; **यत् दृष्टम् दृष्टम्**=जो बार-बार देखा हुआ है; **अनुपश्यति**=उसीको बार-बार देखता है; **श्रुतम् श्रुतम् एव अर्थम् अनुशृणोति**=बार-बार सुनी हुई बातोंको ही पुनः-पुनः सुनता है; **देशदिगन्तरैः च**=नाना देश और दिशाओंमें; **प्रत्यनुभूतम्**=बार-बार अनुभव किये हुए विषयोंको; **पुनः पुनः**=पुनः-पुनः; **प्रत्यनुभवति**=अनुभव करता है (इतना ही नहीं); **दृष्टम् च अदृष्टम् च**=देखे हुए और न देखे हुएको भी; **श्रुतम् च अश्रुतम् च**=सुने हुए और न सुने हुएको भी; **अनुभूतम् च**=अनुभव किये हुए और; **अननुभूतम् च**=अनुभव न किये हुएको भी; **सत् च असत् च**=विद्यमान और अविद्यमानको भी (इस प्रकार); **सर्वम् पश्यति**=सारी घटनाओंको देखता है;(तथा) **सर्वः (सन्)**= स्वयं सब कुछ बनकर; **पश्यति**=देखता है ॥ ५ ॥

व्याख्या—गार्ग्य मुनिने जो यह तीसरा प्रश्न किया था कि 'कौन देवता स्वप्नोंको देखता है ?' उसका उत्तर महर्षि पिप्पलाद इस प्रकार देते हैं। इस स्वप्न-अवस्थामें जीवात्मा ही मन और सूक्ष्म इन्द्रियोंद्वारा अपनी विभूतिका अनुभव करता है। इसका पहले जहाँ कहीं भी जो कुछ बार-बार देखा, सुना और अनुभव किया हुआ है, उसीको यह स्वप्नमें बार-बार देखता, सुनता और अनुभव करता रहता है। परंतु यह नियम नहीं है कि जाग्रत्-अवस्थामें इसने जिस प्रकार, जिस ढंगसे और जिस जगह जो घटना देखी, सुनी और अनुभव की है, उसी प्रकार यह स्वप्नमें भी अनुभव करता है। अपितु स्वप्नमें जाग्रत्की किसी घटनाका कोई अंश किसी दूसरी घटनाके किसी अंशके साथ मिलकर एक नये ही रूपमें इसके अनुभवमें आता है; अतः कहा जाता है कि स्वप्नकालमें यह देखे और न देखे हुएको भी देखता है, सुने और न सुने हुएको भी सुनता है, अनुभव किये हुए और अनुभव न किये हुएको भी अनुभव करता है। जो वस्तु वास्तवमें है उसे, और जो नहीं है उसे भी, स्वप्नमें देख लेता है। इस प्रकार स्वप्नमें यह विचित्र ढंगसे सब घटनाओंका बार-बार अनुभव करता रहता है, और स्वयं ही सब कुछ बनकर देखता है। उस समय जीवात्माके अतिरिक्त कोई दूसरी वस्तु नहीं रहती ॥ ५ ॥

स यदा तेजसाभिभूतो भवत्यत्रैष देवः स्वप्नान्न पश्यत्यथ तदैतस्मिञ्शरीर एतत्सुखं भवति ॥६॥

सः यदा=वह (मन) जब; **तेजसा अभिभूतः**=तेज (उदान वायु)से अभिभूत; **भवति**=हो जाता है;* **अत्र एषः देवः**=इस स्थितिमें यह जीवात्मारूप देवता; **स्वप्नान्**=स्वप्नोंको; **न पश्यति**=नहीं देखता; **अथ**=तथा; **तदा**=उस समय; **एतस्मिन् शरीरे**=इस मनुष्य-शरीरमें (जीवात्माको); **एतत्**=इस; **सुखम्**=सुषुप्तिके सुखका अनुभव; **भवति**= होता है ॥ ६ ॥

व्याख्या—गार्ग्य मुनिने चौथी बात यह पूछी थी कि 'निद्रामें सुखका अनुभव किसको होता है' ? उसका उत्तर महर्षि इस प्रकार देते हैं। जब निद्राके समय यह मन उदान वायुके अधीन हो जाता है, अर्थात् जब उदान वायु इस मनको जीवात्माके निवासस्थान हृदयमें पहुँचाकर मोहित कर देता है, उस निद्रा-अवस्थामें यह जीवात्मा मनके द्वारा स्वप्नकी घटनाओंको नहीं देखता। उस समय निद्राजनित सुखका अनुभव जीवात्माको ही होता है। इस शरीरमें सुख-दुःखोंको भोगनेवाला प्रत्येक अवस्थामें प्रकृतिस्थ पुरुष अर्थात् जीवात्मा ही है (गीता १३ । २१) ॥ ६ ॥

स यथा सोम्य वयांसि वासोवृक्षं संप्रतिष्ठन्ते एवं ह वै तत्सर्वं पर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ७ ॥

सः=(पाँचवीं बात जो तुमने पूछी थी) वह (इस प्रकार समझनी चाहिये); **सोम्य**=हे प्रिय; **यथा**=जिस प्रकार; **वयांसि**=बहुत-से पक्षी (सायंकालमें); **वासोवृक्षम्**=अपने निवासरूप वृक्षपर (आकर); **संप्रतिष्ठन्ते**=आरामसे ठहरते हैं (बसेरा लेते हैं); **ह एवम् वै तत् सर्वम्**=ठीक वैसे ही, वे (आगेबताये जानेवाले पृथिवी आदि तत्त्वोंसे लेकर प्राणतक) सब-के-सब; **परे आत्मनि**=परमात्मामें; **संप्रतिष्ठते**=सुखपूर्वक आश्रय पाते हैं ॥ ७ ॥

व्याख्या—गार्ग्य मुनिने जो यह पाँचवीं बात पूछी थी कि 'ये मन, बुद्धि, इन्द्रियाँ और प्राण—सब-के-सब किसमें

* पहले तीसरे प्रकरणमें (३ । ९-१०) बतला आये हैं कि उदान वायुका नाम तेज है। इस प्रकरणमें भी कहा गया है कि उदान वायु ही मनको ब्रह्मलोकमें अर्थात् हृदयमें ले जाता है, अतः यहाँ तेजसे अभिभूत होनेका अर्थ जीवका उदान वायुसे आक्रान्त हो जाना है—यह बात समझनी चाहिये।

स्थित हैं—किसके आश्रित हैं ?' उसका उत्तर महर्षि इस प्रकार देते हैं—'प्यारे गार्ग्य ! आकाशमें उड़नेवाले पक्षिगण जिस प्रकार सायंकालमें लौटकर अपने निवासभूत वृक्षपर आरामसे बसेरा लेते हैं, ठीक उसी प्रकार आगे बतलाये जानेवाले पृथ्वीसे लेकर प्राणतक जितने तत्त्व हैं, वे सब-के-सब परब्रह्म पुरुषोत्तममें, जो कि सबके आत्मा हैं, आश्रय लेते हैं; क्योंकि वही इन सबके परम आश्रय हैं ॥ ७ ॥

पृथिवी च पृथिवीमात्रा चापश्चापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा चाकाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसश्च रसयितव्यं च त्वक्च स्पशयितव्यं च वाक्च वक्तव्यं च हस्तौ चादातव्यं चोपस्थश्चानन्दयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गन्तव्यं च मनश्च मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहङ्कारश्चाहङ्कर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्योतयितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं च ॥ ८ ॥

पृथिवी च=पृथिवी और; **पृथिवीमात्रा च**=उसकी तन्मात्रा (सूक्ष्म गन्ध) भी; **आपः च आपोमात्रा च**=जल और रसतन्मात्रा भी; **तेजः च तेजोमात्रा च**=तेज और रूप-तन्मात्रा भी; **वायुः च वायुमात्रा च**=वायु और स्पर्श-तन्मात्रा भी; **आकाशः च आकाशमात्रा च**=आकाश और शब्द-तन्मात्रा भी; **चक्षुः च द्रष्टव्यम् च**=नेत्र-इन्द्रिय और देखनेमें आनेवाली वस्तु भी; **श्रोत्रम् च श्रोतव्यम् च**=श्रोत्र-इन्द्रिय और सुननेमें आनेवाली वस्तु भी; **घ्राणम् च घ्रातव्यम् च**=घ्राणेन्द्रिय और सूँघनेमें आनेवाली वस्तु भी; **रसः च रसयितव्यम् च**=रसना-इन्द्रिय और रसनाके विषय भी; **त्वक् च स्पर्शयितव्यम् च**=त्वक्-इन्द्रिय और स्पर्शमें आनेवाली वस्तु भी; **वाक् च वक्तव्यम् च**=वाक-इन्द्रिय और बोलनेमें आनेवाला शब्द भी; **हस्तौ च आदातव्यम् च**=दोनों हाथ और पकड़नेमें आनेवाली वस्तु भी; **उपस्थः च आनन्दयितव्यम् च**=उपस्थ-इन्द्रिय और उसका विषय भी; **पायुः च विसर्जयितव्यम् च**=गुदा-इन्द्रिय और उसके द्वारा परित्यागयोग्य वस्तु भी; **पादौ च गन्तव्यम् च**=दोनों चरण और गन्तव्य स्थान भी; **मनः च मन्तव्यम् च**=मन और मननमें आनेवाली वस्तु भी; **बुद्धिः च बोद्धव्यम् च**=बुद्धि और जाननेमें आनेवाली वस्तु भी; **अहंकारः च अहंकर्तव्यम् च**=अहंकार और उसका विषय भी; **चित्तं च चेतयितव्यम् च**=चित्त और चिन्तनमें आनेवाली वस्तु भी; **तेजः च विद्योतयितव्यम् च**=प्रभाव और उसका विषय भी; **प्राणः च विधारयितव्यम् च**=प्राण और प्राणके द्वारा धारण किये जानेवाले पदार्थ भी (ये सब-के-सब परमात्माके आश्रित हैं) ॥ ८ ॥

व्याख्या—इस मन्त्रमें यह बात कही गयी है कि स्थूल और सूक्ष्म पाँचों महाभूत, दसों इन्द्रियाँ और उनके विषय, चारों प्रकारके अन्तःकरण और उनके विषय तथा पाँच भेदोंवाला प्राण-वायु—सब-के-सब परमात्माके ही आश्रित हैं । कहना यह है कि स्थूल पृथ्वी और उसका कारण गन्ध-तन्मात्रा, स्थूल जल-तत्त्व और उसका कारण रस-तन्मात्रा, स्थूल तेज-तत्त्व और उसका कारण रूप-तन्मात्रा, स्थूल वायु-तत्त्व और उसका कारण स्पर्श-तन्मात्रा, स्थूल आकाश और उसका कारण शब्द-तन्मात्रा—इस प्रकार अपने कारणोंसहित पाँचों भूत तथा नेत्र-इन्द्रिय और उसके द्वारा देखनेमें आनेवाली वस्तुएँ, श्रोत्र-इन्द्रिय और उसके द्वारा जो कुछ सुना जा सकता है वह सब, घ्राणेन्द्रिय और उसके द्वारा सूँघनेमें आनेवाले पदार्थ, रसना-इन्द्रिय और उसके द्वारा आस्वादनमें आनेवाले खट्टे-मीठे आदि सब प्रकारके रस, त्वचा-इन्द्रिय और उसके द्वारा स्पर्श करनेमें आनेवाले सब पदार्थ, वाक्-इन्द्रिय और उसके द्वारा बोले जानेवाले शब्द, दोनों हाथ और उनके द्वारा पकड़नेमें आनेवाली सब वस्तुएँ, दोनों पैर और उनके गन्तव्य स्थान, उपस्थ-इन्द्रिय और मैथुनका सुख, गुदा-इन्द्रिय और उसके द्वारा त्यागा जानेवाला मल, मन और उसके द्वारा मनन करनेमें आनेवाले सब पदार्थ, बुद्धि और उसके द्वारा जाननेमें आनेवाले सब पदार्थ, अहंकार और उसके विषय, चित्त और चित्तके द्वारा चिन्तनमें आनेवाले पदार्थ, प्रभाव और प्रभावसे प्रभावित होनेवाले, पाँच वृत्तिवाला प्राण और उसके द्वारा जीवन देकर धारण किये जानेवाले सब शरीर—ये सब-के-सब इनके कारणभूत परमेश्वरके ही आश्रित हैं ॥ ८ ॥

एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः स परेऽक्षर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ९ ॥

एषः=यह जो; **द्रष्टा स्प्रष्टा**=देखनेवाला, स्पर्श करनेवाला; **श्रोता घ्राता**=सुननेवाला, सूँघनेवाला; **रसयिता मन्ता**=स्वाद लेनेवाला, मनन करनेवाला; **बोद्धा कर्ता**=जाननेवाला तथा कर्म करनेवाला; **विज्ञानात्मा**=विज्ञानस्वरूप; **पुरुषः**=पुरुष (जीवात्मा) है; **सः हि**=वह भी; **अक्षरे**=अविनाशी; **परे आत्मनि**=परमात्मामें; **संप्रतिष्ठते**=भलीभाँति स्थित है ॥ ९ ॥

व्याख्या—देखनेवाला, स्पर्श करनेवाला, सुननेवाला, सूँघनेवाला, स्वाद लेनेवाला, मनन करनेवाला, जाननेवाला तथा सम्पूर्ण इन्द्रियों और मनके द्वारा समस्त कर्म करनेवाला जो यह विज्ञानस्वरूप पुरुष—जीवात्मा है, यह भी उन परम अविनाशी सबके आत्मा परब्रह्म पुरुषोत्तममें ही स्थिति पाता है । उन्हें प्राप्त कर लेनेपर ही इसे वास्तविक शान्ति मिलती है; अतः इसके भी परम आश्रय वे परमेश्वर ही हैं ॥ ९ ॥

परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायमशरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य । स सर्वज्ञः सर्वो भवति । तदेष श्लोकः ॥ १० ॥

ह यः वै=निश्चय ही जो कोई भी; **तत् अच्छायम्**=उस छायारहित; **अशरीरम्**=शरीररहित; **अलोहितम्**=लाल, पीले आदि रंगोंसे रहित; **शुभ्रम् अक्षरम्**=विशुद्ध अविनाशी पुरुषको; **वेदयते**=जानता है; **सः**=वह; **परम् अक्षरम् एव**=परम अविनाशी परमात्माको ही; **प्रतिपद्यते**=प्राप्त हो जाता है; **सोम्य**=हे प्रिय ! **यः तु (एवम्)**=जो कोई ऐसा है; **सः सर्वज्ञः**=वह सर्वज्ञ (और); **सर्वः भवति**=सर्वरूप हो जाता है; **तत् एषः**=उस विषयमें यह (अगला); **श्लोकः**=श्लोक (है) ॥ १० ॥

व्याख्या—यह निश्चयपूर्वक कहा जा सकता है कि जो कोई भी मनुष्य उन छायारहित, शरीररहित, लाल-पीले आदि सब रंगोंसे रहित, विशुद्ध अविनाशी परमात्माको जान लेता है, वह परम अक्षर परमात्माको ही प्राप्त हो जाता है—इसमें तनिक भी संशय नहीं है । हे सोम्य ! जो कोई भी ऐसा है, अर्थात् जो भी उस परब्रह्म परमेश्वरको प्राप्त कर लेता है, वह सर्वज्ञ और सर्वरूप हो जाता है । इस विषयमें निम्नलिखित ऋचा है ॥ १० ॥

विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि संप्रतिष्ठन्ति यत्र ।
तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेशेति ॥११॥

यत्र=जिसमें; **प्राणाः**=समस्त प्राण (और); **भूतानि च**=पाँचों भूत तथा; **सर्वैः देवैः सह**=सम्पूर्ण इन्द्रिय और अन्तःकरणके सहित; **विज्ञानात्मा**=विज्ञानस्वरूप आत्मा; **संप्रतिष्ठन्ति**=आश्रय लेते हैं; **सोम्य**=हे प्रिय ! **तत् अक्षरम्**=उस अविनाशी परमात्माको; **यः तु वेदयते**=जो कोई जान लेता है, **सः सर्वज्ञः**=वह सर्वज्ञ है; **सर्वम् एव**=(वह) सर्वस्वरूप परमेश्वरमें; **आविवेश**=प्रविष्ट हो जाता है; **इति**=इस प्रकार (इस प्रश्नका उत्तर समाप्त हुआ) ॥ ११ ॥

व्याख्या—सबके परम कारण जिन परमेश्वरका समस्त प्राण और पाँचों महाभूत तथा समस्त इन्द्रियाँ और अन्तःकरणके सहित स्वयं विज्ञानस्वरूप जीवात्मा—ये सब आश्रय लेते हैं, उन परम अक्षर अविनाशी परमात्माको जो कोई जान लेता है, वह सर्वज्ञ है तथा सर्वरूप परमेश्वरमें प्रविष्ट हो जाता है । इस प्रकार यह चतुर्थ प्रश्न समाप्त हुआ ॥ ११ ॥

॥ चतुर्थ प्रश्न समाप्त ॥ ४ ॥

पञ्चम प्रश्न

अथ हैनं शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ । स यो ह वै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत । कतमं वाव स तेन लोकं जयतीति ॥ १ ॥

अथ ह एनम्=उसके बाद इन ख्यातनामा महर्षि पिप्पलादसे; **शैब्यः सत्यकामः**=शिबिपुत्र सत्यकामने; **पप्रच्छ**=पूछा; **भगवन्**=भगवन् ; **मनुष्येषु**=मनुष्योंमेंसे; **सः यः ह वै**=वह जो कोई भी; **प्रायणान्तम्**=मृत्युपर्यन्त; **तत् ओंकारम्**=

उस ओंकारका; **अभिध्यायीत**=भलीभाँति ध्यान करता है; **सः तेन**=वह उस उपासनाके बलसे; **कतमम्**=किस; **लोकम्**=लोकको; **वाव जयति**=निस्सन्देह जीत लेता है; **इति**=यह (मेरा प्रश्न है) ॥ १ ॥

व्याख्या—इस मन्त्रमें सत्यकामने ओंकारकी उपासनाके विषयमें प्रश्न किया है। उसने यही जिज्ञासा की है कि जो मनुष्य आजीवन ओंकारकी भलीभाँति उपासना करता है, उसे उस उपासनाके द्वारा कौन-से लोककी प्राप्ति होती है, अर्थात् उसका क्या फल मिलता है ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः। तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति ॥ २ ॥

तस्मै सः ह उवाच=उससे उन प्रसिद्ध महर्षिने कहा; **सत्यकाम**=हे सत्यकाम; **एतत् वै**=निश्चय ही यह; **यत् ओंकारः**=जो ओंकार है; **परम् ब्रह्म च अपरम् च**=(वही) परब्रह्म और अपर ब्रह्म भी है; **तस्मात्**=इसलिये; **विद्वान्**=इस प्रकारका ज्ञान रखनेवाला मनुष्य; **एतेन एव**=इस एक ही; **आयतनेन**=अवलम्बसे (अर्थात् प्रणवमात्रके चिन्तनसे); **एकतरम्**=अपर और परब्रह्ममेंसे किसी एकका; **अन्वेति**=(अपनी श्रद्धाके अनुसार) अनुसरण करता है ॥ २ ॥

व्याख्या—इसके उत्तरमें महर्षि पिप्पलाद 'ओम्' इस अक्षरकी उसके लक्ष्यभूत परब्रह्म पुरुषोत्तमके साथ एकता करते हुए कहते हैं—सत्यकाम ! यह जो 'ॐ' है, वह अपने लक्ष्यभूत परब्रह्म परमेश्वरसे भिन्न नहीं है। इसलिये यही परब्रह्म है और यही उन परब्रह्मसे प्रकट हुआ उनका विराट्-स्वरूप—अपर ब्रह्म भी है। केवल इसी एक ओंकारका जप, स्मरण और चिन्तन करके उसके द्वारा अपने इष्टको चाहनेवाला विज्ञानसम्पन्न मनुष्य उसे पा लेता है। भाव यह है कि जो मनुष्य परमेश्वरके विराट्-स्वरूप—इस जगत्के ऐश्वर्यमय किसी भी अङ्गको प्राप्त करनेकी इच्छासे ओंकारकी उपासना करता है, वह अपनी भावनाके अनुसार विराट्-स्वरूप परमेश्वरके किसी एक अङ्गको प्राप्त करता है और जो इसके अन्तर्यामी आत्मा पूर्ण ब्रह्म पुरुषोत्तमको लक्ष्य बनाकर उनको पानेके लिये निष्कामभावसे इसकी उपासना करता है, वह परब्रह्म पुरुषोत्तमको पा लेता है। यही बात अगले मन्त्रोंमें भी स्पष्ट की गयी है ॥ २ ॥

स यद्येकमात्रमभिध्यायीत स तेनैव संवेदितस्तूर्णमेव जगत्यामभिसम्पद्यते। तमृचो मनुष्यलोकमुपनयन्ते स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया सम्पन्नो महिमानमनुभवति ॥ ३ ॥

सः यदि=वह उपासक यदि; **एकमात्रम्**=एक मात्रासे युक्त ओंकारका; **अभिध्यायीत**=भलीभाँति ध्यान करे तो; **सः तेन एव**=वह उस उपासनासे ही; **संवेदितः**=अपने ध्येयकी ओर प्रेरित किया हुआ; **तूर्णम् एव**=शीघ्र ही; **जगत्याम्**=पृथ्वीमें; **अभिसंपद्यते**=उत्पन्न हो जाता है; **तम् ऋचः**=उसको ऋग्वेदकी ऋचाएँ; **मनुष्यलोकम्**=मनुष्य-शरीर; **उपनयन्ते**=प्राप्त करा देती हैं; **तत्र सः**=वहाँ वह उपासक; **तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया सम्पन्नः**=तप, ब्रह्मचर्य और श्रद्धासे सम्पन्न होकर; **महिमानम्**=महिमाका; **अनुभवति**=अनुभव करता है ॥ ३ ॥

व्याख्या—ओंकारका चिन्तन करनेवाला मनुष्य यदि विराट् परमेश्वरके भूः, भुवः और स्वः—इन तीनों रूपोंमेंसे भूलोकके ऐश्वर्यमें आसक्त होकर उसकी प्राप्तिके लिये ओंकारकी उपासना करता है तो वह मरनेके बाद अपने प्रापणीय ऐश्वर्यकी ओर प्रेरित होकर तत्काल पृथ्वीलोकमें आ जाता है। ॐकारकी पहली मात्रा ऋग्वेदस्वरूपा है, उसका पृथ्वीलोकसे सम्बन्ध है; अतः उसके चिन्तनसे साधकको ऋग्वेदकी ऋचाएँ पुनः मनुष्य-शरीरमें प्रविष्ट करा देती हैं। वह उस नवीन मनुष्य-जन्ममें तप, ब्रह्मचर्य और श्रद्धासे सम्पन्न उत्तम आचरणोंवाला श्रेष्ठ मनुष्य बनकर उपयुक्त ऐश्वर्यका उपभोग करता है। अर्थात् उसे नीची योनियोंमें नहीं भटकना पड़ता, वह मरनेके बाद मनुष्य होकर पुनः शुभ कर्म करनेमें समर्थ हो जाता है और वहाँ नाना प्रकारके सुखोंका उपभोग करता है ॥ ३ ॥

अथ यदि द्विमात्रेण मनसि सम्पद्यते सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुन्नीयते सोमलोकम् स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते ॥ ४ ॥

अथ यदि=परंतु यदि; **द्विमात्रेण**=दो मात्राओंसे युक्त (ओंकारका); [**अभिध्यायीत**=अच्छी प्रकार ध्यान

करता है तो (उससे);] **मनसि**=मनोमय चन्द्रलोकको; **संपद्यते**=प्राप्त होता है; **सः यजुर्भिः**=वह यजुर्वेदके मन्त्रोंद्वारा; **अन्तरिक्षम्**=अन्तरिक्षमें स्थित; **सोमलोकम्**=चन्द्रलोकको; **उन्नीयते**=ऊपरकी ओर ले जाया जाता है; **सः सोमलोके**=वह चन्द्रलोकमें; **विभूतिम्**=वहाँके ऐश्वर्यका; **अनुभूय**=अनुभव करके; **पुनः आवर्तते**=पुनः इस लोकमें लौट आता है ॥ ४ ॥

व्याख्या—यदि साधक दो मात्रावाले ओंकारकी उपासना करता है, अर्थात् उस विराट्स्वरूप परमेश्वरकी भूः और भुवः—इन दो मात्राओंकी अर्थात् स्वर्गलोकतकके ऐश्वर्यकी अभिलाषासे उसीको लक्ष्य बनाकर ओंकारकी उपासना करता है तो वह मनोमय चन्द्रलोकको प्राप्त होता है; उसको यजुर्वेदके मन्त्र अन्तरिक्षमें ऊपरकी ओर चन्द्रलोकमें पहुँचा देते हैं। उस विनाशशील स्वर्गलोकमें नाना प्रकारके ऐश्वर्यका उपभोग करके अपनी उपासनाके पुण्यका क्षय हो जानेपर पुनः मृत्युलोकमें आ जाता है। वहाँ उसे अपने पूर्व-कर्मानुसार मनुष्य-शरीर या उससे कोई नीची योनि मिल जाती है ॥ ४ ॥

यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये संपन्नः। यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते तदेतौ श्लोकौ भवतः ॥ ५ ॥

पुनः यः=परंतु जो; **त्रिमात्रेण**=तीन मात्राओंवाले; **ओम् इति**='ओम्'रूप; **एतेन**=इस; **अक्षरेण एव**=अक्षरके द्वारा ही; **एतम् परम्**=इस परम; **पुरुषम्**=पुरुषका; **अभिध्यायीत**=निरन्तर ध्यान करता है; **सः तेजसि**=वह तेजोमय; **सूर्ये सम्पन्नः**=सूर्यलोकमें जाता है; (तथा) **यथा पादोदरः**=जिस प्रकार सर्प; **त्वचा विनिर्मुच्यते**=केंचुलीसे अलग हो जाता है; **एवम् ह वै**=ठीक उसी तरह; **सः पाप्मना**=वह पापोंसे; **विनिर्मुक्तः**=सर्वथा मुक्त हो जाता है; **सः**=(इसके बाद) वह; **सामभिः**=सामवेदकी श्रुतियोंद्वारा; **ब्रह्मलोकम् उन्नीयते**=ऊपर ब्रह्मलोकमें ले जाया जाता है; **सः एतस्मात्**=वह इस; **जीवघनात्**=जीवसमुदायरूप; **परात् परम्**=परतत्त्वसे अत्यन्त श्रेष्ठ; **पुरिशयम्**=अन्तर्यामी; **पुरुषम्**=परमपुरुष पुरुषोत्तमको; **ईक्षते**=साक्षात् कर लेता है; **तत् एतौ**=इस विषयमें ये (अगले); **श्लोकौ भवतः**=दो श्लोक (हैं) ॥ ५ ॥

व्याख्या—इस मन्त्रमें 'पुनः' शब्दके प्रयोगसे यह सूचित होता है कि उपर्युक्त कथनके अनुसार इस लोक और स्वर्गलोकतकके ऐश्वर्यकी अभिलाषासे अपर ब्रह्मको लक्ष्य बनाकर ओंकारकी उपासना करनेवाले साधकोंसे विलक्षण साधकका यहाँ वर्णन किया गया है। उपासनाका सर्वोत्तम प्रकार यही है—यह भाव प्रकट करनेके लिये ही इस मन्त्रमें 'यदि' पदका प्रयोग भी नहीं किया गया है; क्योंकि इसमें कोई विकल्प नहीं है। इस मन्त्रमें यह भी स्पष्टरूपसे बतला दिया गया है कि ओंकार उस परब्रह्मका नाम है, इसके द्वारा उस परब्रह्म परमेश्वरकी उपासना की जाती है। मन्त्रमें कहा गया है कि जो कोई साधक इन तीन मात्राओंवाले ओंकारस्वरूप अक्षरद्वारा परब्रह्म परमेश्वरकी उपासना करता है, वह जैसे सर्प केंचुलीसे अलग हो जाता है—उसी प्रकार सब प्रकारके कर्मबन्धनोंसे छूटकर सर्वथा निर्विकार हो जाता है। उसे सामवेदके मन्त्र तेजोमय सूर्यमण्डलमेंसे ले जाकर सर्वोपरि ब्रह्मलोकमें पहुँचा देते हैं। वहाँ वह जीव-समुदायरूप चेतनतत्त्वसे अत्यन्त श्रेष्ठ उन परब्रह्म पुरुषोत्तमको प्राप्त हो जाता है, जो सम्पूर्ण जगत्को अपनी शक्तिके किसी एक अंशमें धारण किये हुए हैं और सम्पूर्ण विश्वमें व्याप्त हैं। इसी विषयको स्पष्ट करनेवाले ये दो आगे कहे हुए श्लोक हैं ॥ ५ ॥

तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः।
क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु सम्यक्प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः ॥ ६ ॥

तिस्रः मात्राः=ओंकारकी तीनों मात्राएँ ('अ', 'उ' तथा 'म'); **अन्योन्यसक्ताः**=एक दूसरीसे संयुक्त रहकर; **प्रयुक्ताः**=प्रयुक्त की गयी हों; **अनविप्रयुक्ताः**=या पृथक्-पृथक् एक-एक ध्येयके चिन्तनमें इनका प्रयोग किया जाय (दोनों प्रकारसे ही वे); **मृत्युमत्यः**=मृत्युयुक्त हैं; **बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु**=बाहर, भीतर और बीचकी; **क्रियासु**=क्रियाओंमें; **सम्यक्प्रयुक्तासु**=पूर्णतया इन मात्राओंका प्रयोग किये जानेपर; **ज्ञः न कम्पते**=उस परमेश्वरको जाननेवाला ज्ञानी विचलित नहीं होता ॥ ६ ॥

व्याख्या—इस मन्त्रमें यह भाव दिखाया गया है कि ओंकारवाच्य परब्रह्म परमेश्वरका जो यह जगत्रूप विराट्स्वरूप

है अर्थात् जो कुछ देखने, सुनने और समझनेमें आता है, यह उसका वास्तविक परम अविनाशी स्वरूप नहीं है, यह परिवर्तनशील है; अतः इसमें रहनेवाला जीव अमर नहीं होता। वह चाहे ऊँची-से-ऊँची योनिको प्राप्त कर ले, परंतु जन्म-मृत्युके चक्रसे नहीं छूटता। इसके एक अङ्ग पृथ्वीलोककी या पृथ्वी और अन्तरिक्ष इन दोनों लोकोंकी अथवा तीनों लोकोंको मिलाकर सम्पूर्ण जगत्की अभिलाषा रखते हुए जो उपासना करता है, जिसका इस जगत्के आत्मरूप परब्रह्म पुरुषोत्तमकी ओर लक्ष्य नहीं है, वरं जो जगत्के बाह्य स्वरूपमें ही आसक्त हो रहा है, वह उन्हें नहीं पाता, अतः बार-बार जन्मता-मरता रहता है। उन्हें तो वही साधक पा सकता है, जो अपने शरीरके बाहर, भीतर और शरीरके मध्यस्थान—हृदयदेशमें एवं उसके द्वारा की जानेवाली बाहरी, भीतरी और बीचकी समस्त क्रियाओंमें सर्वत्र ओंकारके वाच्यार्थरूप एकमात्र परब्रह्म पुरुषोत्तमको व्याप्त समझता है और ओंकारके द्वारा उनकी उपासना करता है—उन्हें पानेकी ही अभिलाषासे ओंकारका जप, स्मरण और चिन्तन करता है, वह ज्ञानी परमात्माको पाकर फिर कभी अपनी स्थितिसे विचलित नहीं होता ॥ ६ ॥

ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं सामभिर्यत्तत्कवयो वेदयन्ते।
तमोङ्कारेणैवायतनेनान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं चेति ॥ ७ ॥

ऋग्भिः=(एक मात्राकी उपासनासे उपासक) ऋचाओंद्वारा; **एतम्**=इस मनुष्यलोकमें (पहुँचाया जाता है); **यजुर्भिः**=(दूसरा दो मात्राओंकी उपासना करनेवाला) यजुःश्रुतियोंद्वारा; **अन्तरिक्षम्**=अन्तरिक्षमें (चन्द्रलोकतक पहुँचाया जाता है); **सामभिः**=(पूर्णरूपसे ओंकारकी उपासना करनेवाला) सामश्रुतियोंद्वारा; **तत्**=उस ब्रह्मलोकमें (पहुँचाया जाता है); **यत्**=जिसको; **कवयः**=ज्ञानीजन; **वेदयन्ते**=जानते हैं; **विद्वान्**=विवेकशील साधक; **ओङ्कारेण एव**=केवल ओंकाररूप; **आयतनेन**=अवलम्बनके द्वारा ही; **तम्**=उस परब्रह्म पुरुषोत्तमको; **अन्वेति**=पा लेता है; **यत्**=जो; **तत्**=वह; **शान्तम्**=परम शान्त; **अजरम्**=जरारहित; **अमृतम्**=मृत्युरहित; **अभयम्**=भयरहित; **च**=और; **परम् इति**=सर्वश्रेष्ठ है ॥ ७ ॥

व्याख्या—इस मन्त्रमें तीसरे, चौथे और पाँचवें मन्त्रोंके भावका संक्षेपमें वर्णन करके ब्राह्मण-ग्रन्थके वाक्योंमें कही हुई बातका समर्थन किया गया है। भाव यह है कि एक मात्रा अर्थात् एक अङ्गको लक्ष्य बनाकर उपासना करनेवाले साधकको ऋग्वेदकी ऋचाएँ मनुष्यलोकमें पहुँचा देती हैं। दो मात्राकी उपासना करनेवालेको अर्थात् जगत्के ऊँचे-से-ऊँचे—स्वर्गीय ऐश्वर्यको लक्ष्य बनाकर ओंकारकी उपासना करनेवालेको यजुर्वेदके मन्त्र चन्द्रलोकमें ले जाते हैं और जो इन सबमें परिपूर्ण इनके आत्मरूप परमेश्वरकी ओंकारके द्वारा उपासना करता है, उसको सामवेदके मन्त्र उस ब्रह्मलोकमें पहुँचा देते हैं, जिसे ज्ञानीजन जानते हैं। सम्पूर्ण रहस्यको समझनेवाले बुद्धिमान् मनुष्य बाह्य जगत्में आसक्त न होकर ओंकारकी उपासनाद्वारा समस्त जगत्के आत्मरूप उन परब्रह्म परमात्माको पा लेते हैं, जो परम शान्त और सब प्रकारके विकारोंसे रहित हैं; जहाँ न बुढ़ापा है, न मृत्यु है; जो अजर, अमर, निर्भय, सर्वश्रेष्ठ एवं परम पुरुषोत्तम हैं ॥ ७ ॥

॥ पञ्चम प्रश्न समाप्त ॥ ५ ॥

षष्ठ प्रश्न

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ—भगवन्हिरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो माम्युपेत्यैतं प्रश्नमपृच्छत। षोडशकलं भारद्वाज पुरुषं वेत्थ। तमहं कुमारमब्रुवं नाहमिमं वेद यद्यहमिममवेदिषं कथं ते नावक्ष्यमिति समूलो वा एष परिशुष्यति योऽनृतमभिवदति तस्मान्नार्हाम्यनृतं वक्तुम्। स तूष्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज। तं त्वा पृच्छामि क्वासौ पुरुष इति ॥ १ ॥

अथ=फिर; **ह एनम्**=इन प्रसिद्ध महात्मा (पिप्पलाद) से; **भारद्वाजः**=भरद्वाजपुत्र; **सुकेशा**=सुकेशाने; **पप्रच्छ**=पूछा—; **भगवन्**=भगवन्; **कौसल्यः**=कोसलदेशीय; **राजपुत्रः**=राजकुमार; **हिरण्यनाभः**=हिरण्यनाभने; **माम् उपेत्य**=मेरे पास आकर; **एतम् प्रश्नम्**=यह प्रश्न; **अपृच्छत**=पूछा; **भारद्वाज**=हे भारद्वाज! (क्या तुम); **षोडश-**

कलम्=सोलह कलाओंवाले; **पुरुषम्**=पुरुषको; **वेत्थ**=जानते हो; **तम् कुमारम्**=(तब) उस राजकुमारसे; **अहम्**=मैंने; **अब्रुवम्**=कहा—;**अहम्**=मैं; **इमम्**=इसे; **न वेद**=नहीं जानता; **यदि**=यदि; **अहम्**=मैं; **इमम् अवेदिषम्**=इसे जानता होता (तो); **ते**=तुझे; **कथम् न अवक्ष्यम् इति**=क्यों नहीं बताता; **एषः वै**=वह मनुष्य अवश्य; **समूलः**=मूलके सहित; **परिशुष्यति**=सर्वथा सूख जाता है (नष्ट हो जाता है); **यः**=जो; **अनृतम्**=झूठ; **अभिवदति**=बोलता है; **तस्मात्**=इसलिये (मैं); **अनृतम्**=झूठ; **वक्तुम्**=बोलनेमें; **न अर्हामि**=समर्थ नहीं हूँ; **सः**=वह राजकुमार (मेरा उत्तर सुनकर); **तूष्णीम्**=चुपचाप; **रथम्**=रथपर; **आरुह्य**=सवार होकर; **प्रवव्राज**=चला गया; **तम्**=उसीको; **त्वा पृच्छामि**=मैं आपसे पूछ रहा हूँ; **असौ**=वह (सोलह कलाओंवाला); **पुरुषः**=पुरुष; **क्व इति**=कहाँ है ? ॥ १ ॥

व्याख्या—इस मन्त्रमें सुकेशा ऋषिने अपनी अल्पज्ञता और सत्य-भाषणका महत्त्व प्रकट करते हुए सोलह कलाओंवाले पुरुषके विषयमें प्रश्न किया है। वे बोले—"भगवन्! एक बार कोसलदेशका राजकुमार हिरण्यनाभ मेरे पास आया था। उसने मुझसे पूछा—'भारद्वाज! क्या तुम सोलह कलाओंवाले पुरुषके विषयमें जानते हो?' मैंने उससे स्पष्ट कह दिया—'भाई! मैं उसे नहीं जानता; जानता होता तो तुम्हें अवश्य बता देता। न बतानेका कोई कारण नहीं है। तुम अपने मनमें यह न समझना कि मैंने बहाना करके तुम्हारे प्रश्नको टाल दिया है, क्योंकि मैं झूठ नहीं बोलता। झूठ बोलनेवालेका मूलोच्छेद हो जाता है, वह इस लोकमें या परलोकमें कहीं भी प्रतिष्ठा नहीं पा सकता।' मेरी इस बातको सुनकर राजकुमार चुपचाप रथपर सवार होकर जैसे आया था, वैसे ही लौट गया। अब मैं आपके द्वारा उसी सोलह कलाओंवाले पुरुषका तत्त्व जानना चाहता हूँ; कृपया आप मुझे बतलायें कि वह कहाँ है और उसका स्वरूप क्या है?" ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच। इहैवान्तःशरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीति ॥ २ ॥

तस्मै=उससे; **सः ह**=वे सुप्रसिद्ध महर्षि; **उवाच**=बोले; **सोम्य**=हे प्रिय!; **इह**=यहाँ; **अन्तःशरीरे**=इस शरीरके भीतर; **एव**=ही; **सः**=वह; **पुरुषः**=पुरुष है; **यस्मिन्**=जिसमें; **एताः**=ये; **षोडश**=सोलह; **कलाः**=कलाएँ; **प्रभवन्ति इति**=प्रकट होती हैं ॥ २ ॥

व्याख्या—इस मन्त्रमें उस सोलह कलाओंवाले पुरुषका संकेतमात्र किया गया है। महर्षि पिप्पलाद कहते हैं—'प्रिय सुकेशा! जिन परमेश्वरसे सोलह कलाओंका समुदाय सम्पूर्ण जगद्रूप उनका विराट् शरीर उत्पन्न हुआ है, वे ही पुरुष हैं, उनको खोजनेके लिये कहीं अन्यत्र नहीं जाना है, वे हमारे इस शरीरके भीतर ही विराजमान हैं।' भाव यह है कि जब मनुष्यके हृदयमें परमात्माको पानेके लिये उत्कट अभिलाषा जाग्रत् हो जाती है, तब वे उसे वहीं उसके हृदयमें ही मिल जाते हैं ॥ २ ॥

सम्बन्ध—उन परब्रह्म पुरुषोत्तमका तत्त्व समझानेके लिये संक्षेपसे सृष्टिक्रमका वर्णन करते हैं—

स ईक्षांचक्रे। कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ॥ ३ ॥

सः=उसने; **ईक्षांचक्रे**=विचार किया (कि); **कस्मिन्**=(शरीरसे) किसके; **उत्क्रान्ते**=निकल जानेपर; **अहम् उत्क्रान्तः**=मैं (भी) निकला हुआ (-सा); **भविष्यामि**=हो जाऊँगा; **वा**=तथा; **कस्मिन् प्रतिष्ठिते**=किसके स्थित रहनेपर; **प्रतिष्ठास्यामि इति**=मैं स्थित रहूँगा ॥ ३ ॥

व्याख्या—महासर्गके आदिमें जगत्की रचना करनेवाले परम पुरुष परमेश्वरने विचार किया कि 'मैं जिस ब्रह्माण्डकी रचना करना चाहता हूँ, उसमें एक ऐसा कौन-सा तत्त्व डाला जाय कि जिसके न रहनेपर मैं स्वयं भी उसमें न रह सकूँ अर्थात् मेरी सत्ता स्पष्टरूपसे व्यक्त न रहे और जिसके रहनेपर मेरी सत्ता स्पष्ट प्रतीत होती रहे' ॥ ३ ॥

स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोका लोकेषु च नाम च ॥ ४ ॥

सः=उसने; **प्राणम् असृजत**=(यह सोचकर सबसे पहले) प्राणकी रचना की; **प्राणात् श्रद्धाम्**=प्राणके बाद श्रद्धाको (उत्पन्न किया); **खम् वायुः ज्योतिः आपः पृथिवी**=(उसके बाद क्रमशः) आकाश, वायु, तेज, जल और पृथ्वी (ये पाँच महाभूत प्रकट हुए; फिर); **मनः इन्द्रियम्**=मन (अन्तःकरण) और इन्द्रियसमुदाय (की उत्पत्ति हुई); **अन्नम्**=(अनन्तर) अन्न हुआ; **अन्नात्**=अन्नसे; **वीर्यम्**=वीर्य (की रचना हुई, फिर); **तपः**=तप; **मन्त्राः**=नाना प्रकारके मन्त्र; **कर्म**=नाना प्रकारके कर्म; **च लोकाः**=और उनके फलरूप भिन्न-भिन्न लोकों (का निर्माण हुआ); **च**=और; **लोकेषु**=उन लोकोंमें; **नाम**=नाम (की रचना हुई) ॥ ४ ॥

व्याख्या—परब्रह्म परमेश्वरने सर्वप्रथम सबके प्राणरूप सर्वात्मा हिरण्यगर्भको बनाया। उसके बाद शुभकर्ममें प्रवृत्त करानेवाली श्रद्धा अर्थात् आस्तिक-बुद्धिको प्रकट करके फिर क्रमशः शरीरके उपादानभूत आकाश, वायु, तेज, जल और पृथ्वी—इन पाँच महाभूतोंकी सृष्टि की। इन पाँच महाभूतोंका कार्य ही यह दृश्यमान सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड है। पाँच महाभूतोंके बाद परमेश्वरने मन, बुद्धि, चित्त और अहंकार—इन चारोंके समुदायरूप अन्तःकरणको रचा। फिर विषयोंके ज्ञान एवं कर्मके लिये पाँच ज्ञानेन्द्रियों तथा पाँच कर्मेन्द्रियोंको उत्पन्न किया, फिर प्राणियोंके शरीरकी स्थितिके लिये अन्नकी और अन्नके परिपाकद्वारा बलकी सृष्टि की। उसके बाद अन्तःकरण और इन्द्रियोंके संयमरूप तपका प्रादुर्भाव किया। उपासनाके लिये भिन्न-भिन्न मन्त्रोंकी कल्पना की। अन्तःकरणके संयोगसे इन्द्रियोंद्वारा किये जानेवाले कर्मोंका निर्माण किया। उनके भिन्न-भिन्न फलरूप लोकोंको बनाया और उन सबके नाम-रूपोंकी रचना की। इस प्रकार सोलह कलाओंसे युक्त इस ब्रह्माण्डकी रचना करके जीवात्माके सहित परमेश्वर स्वयं इसमें प्रविष्ट हो गये; इसीलिये वे सोलह कलाओंवाले पुरुष कहलाते हैं। हमारा यह मनुष्य-शरीर भी ब्रह्माण्डका ही एक छोटा-सा नमूना है, अतः परमेश्वर जिस प्रकार इस सारे ब्रह्माण्डमें हैं, उसी प्रकार हमारे इस शरीरमें भी हैं और इस शरीरमें भी वे सोलह कलाएँ वर्तमान हैं। उन हृदयस्थ परमदेव पुरुषोत्तमको जान लेना ही उस सोलह कलावाले पुरुषको जान लेना है ॥ ४ ॥

सम्बन्ध—सर्गके आरम्भका वर्णन करके जिन परब्रह्मका लक्ष्य कराया गया, उन्हींका अब प्रलयके वर्णनसे लक्ष्य कराते हैं—

स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते। एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते चासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो भवति तदेष श्लोकः ॥ ५ ॥

सः=वह (प्रलयका दृष्टान्त) इस प्रकार है; **यथा**=जिस प्रकार; **इमाः**=ये; **नद्यः**=नदियाँ; **समुद्रायणाः**=समुद्रकी ओर लक्ष्य करके जाती; **स्यन्दमानाः**=(और) बहती हुई; **समुद्रम्**=समुद्रको; **प्राप्य**=पाकर; **अस्तम् गच्छन्ति**=(उसीमें)विलीन हो जाती हैं; **तासाम् नामरूपे**=उनके नाम और रूप; **भिद्येते**=नष्ट हो जाते हैं; **समुद्रः इति एवम्**=(फिर) समुद्र इस एक नामसे ही; **प्रोच्यते**=पुकारी जाती हैं; **एवम् एव**=इसी प्रकार; **अस्य परिद्रष्टुः**=सब ओरसे पूर्णतया देखनेवाले इन परमेश्वरकी; **इमाः**=ये (ऊपर बतायी हुई); **षोडश कलाः**=सोलह कलाएँ; **पुरुषायणाः**=जिनका परमाधार और परमगति पुरुष है; **पुरुषम् प्राप्य**=(प्रलयकालमें) परम पुरुष परमात्माको पाकर; **अस्तम् गच्छन्ति**=(उन्हींमें) विलीन हो जाती हैं; **च**=तथा; **आसाम्**=इन सबके; **नामरूपे**=(पृथक्-पृथक्) नाम और रूप; **भिद्येते**=नष्ट हो जाते हैं; **पुरुषः इति एवम्**=फिर 'पुरुष' इस एक नामसे ही; **प्रोच्यते**=पुकारी जाती हैं; **सः**=वही; **एषः**=यह; **अकलः**=कलारहित (और); **अमृतः**=अमर परमात्मा; **भवति**=है; **तत्**=उसके विषयमें; **एषः**=यह (अगला); **श्लोकः**=श्लोक है ॥ ५ ॥

व्याख्या—जिस प्रकार भिन्न-भिन्न नाम और रूपोंवाली ये बहुत-सी नदियाँ अपने उद्गमस्थान समुद्रकी ओर दौड़ती हुई समुद्रमें पहुँचकर उसीमें विलीन हो जाती हैं, उनका समुद्रसे पृथक कोई नाम-रूप नहीं रहता—वे समुद्र ही बन जाती हैं, उसी प्रकार सर्वसाक्षी सबके आत्मरूप परमात्मासे उत्पन्न हुई ये सोलह कलाएँ (अर्थात् यह सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड) प्रलयकालमें अपने परमाधार परम पुरुष परमेश्वरमें जाकर उसीमें विलीन हो जाती हैं। फिर इन सबके अलग-अलग नाम-रूप नहीं रहते।

एकमात्र परम पुरुष परमेश्वरके स्वरूपमें ये तदाकार हो जाती हैं। अतः उन्हींके नामसे, उन्हींके वर्णनसे इनका वर्णन होता है, अलग नहीं। उस समय परमात्मामें किसी प्रकारका संकल्प नहीं रहता। अतः वे सब कलाओंसे रहित, अमृतस्वरूप कहे जाते हैं। इस तत्त्वको समझनेवाला मनुष्य भी उन परब्रह्मको प्राप्त होकर अकल और अमर हो जाता है। इस विषयपर आगे कहा जानेवाला मन्त्र है ॥ ५ ॥

अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन्प्रतिष्ठिताः ।
तं वेद्यं पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिव्यथा इति ॥ ६ ॥

रथनाभौ=रथ-चक्रकी नाभिके आधारपर; **अराः इव**=जिस प्रकार अरे स्थित होते हैं (वैसे ही); **यस्मिन्**=जिसमें; **कलाः**=(ऊपर बतायी हुई सब) कलाएँ; **प्रतिष्ठिताः**=सर्वथा स्थित हैं; **तम् वेद्यम् पुरुषम्**=उस जाननेयोग्य (सबके आधारभूत) परम पुरुष परमेश्वरको; **वेद**=जानना चाहिये; **यथा**=जिससे (हे शिष्यगण); **वः**=तुमलोगोंको; **मृत्युः**=मृत्यु; **मा परिव्यथाः इति**=दुःख न दे सके ॥ ६ ॥

व्याख्या—इस मन्त्रमें सर्वाधार परमेश्वरको जाननेके लिये प्रेरणा करके उसका फल जन्म-मृत्युसे रहित हो जाना बताया गया है। महर्षि पिप्पलाद अपने शिष्योंसे कहते हैं—'जिस प्रकार रथके पहियेमें लगे रहनेवाले सब अरे उस पहियेके मध्यस्थ नाभिमें प्रविष्ट रहते हैं, उन सबका आधार नाभि है— नाभिके बिना वे टिक ही नहीं सकते, उसी प्रकार ऊपर बतायी हुई प्राण आदि सोलह कलाओंके जो आधार हैं, ये सब कलाएँ जिनके आश्रित हैं, जिनसे उत्पन्न होती हैं और जिनमें विलीन हो जाती हैं, वे ही जानने योग्य परब्रह्म परमेश्वर हैं। उन सर्वाधार परमात्माको जानना चाहिये। उन्हें जान लेनेके बाद तुम्हें मौतका डर नहीं रहेगा, फिर मृत्यु तुमको इस जन्म-मृत्युयुक्त संसारमें डालकर दुखी नहीं कर सकेगी। तुमलोग सदाके लिये अमर हो जाओगे' ॥ ६ ॥

तान्होवाचैतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद । नातः परमस्तीति ॥ ७ ॥

ह=(तत्पश्चात्) उन प्रसिद्ध महर्षि पिप्पलादने; **तान् उवाच**=उन सबसे कहा; **एतत्**=इस; **परम् ब्रह्म**=परम ब्रह्मको; **अहम्**=मैं; **एतावत्**=इतना; **एव**=ही; **वेद**=जानता हूँ; **अतः परम्**=इससे पर (उत्कृष्ट तत्त्व); **न**=नहीं; **अस्ति इति**=है ॥ ७ ॥

व्याख्या—इतना उपदेश करनेके बाद महर्षि पिप्पलादने परम भाग्यवान् सुकेशा आदि छहों ऋषियोंको सम्बोधन करके कहा—'ऋषियो ! इन परब्रह्म परमेश्वरके विषयमें मैं इतना ही जानता हूँ। इनसे पर अर्थात् श्रेष्ठ अन्य कुछ भी नहीं है।' मैंने तुमलोगोंसे उनके विषयमें जो कुछ कहना था, वह कह दिया ॥ ७ ॥

सम्बन्ध—अन्तमें कृतज्ञता प्रकट करते हुए वे शिष्यगण महर्षिको बारंबार प्रणाम करते हुए कहते हैं—

ते तमर्चयन्तस्त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ८ ॥

ते=उन छहों ऋषियोंने; **तम् अर्चयन्तः**=पिप्पलादकी पूजा की (और कहा); **त्वम्**=आप; **हि**=ही; **नः**=हमारे; **पिता**=पिता (हैं); **यः**=जिन्होंने; **अस्माकम्**=हमलोगोंको; **अविद्यायाः परम् पारम्**=अविद्याके दूसरे पार; **तारयसि इति**=पहुँचा दिया है; **नमः परमऋषिभ्यः**=आप परम ऋषिको नमस्कार है; **नमः परमऋषिभ्यः**=परम ऋषिको नमस्कार है ॥ ८ ॥

व्याख्या—इस प्रकार आचार्य पिप्पलादसे ब्रह्मका उपदेश पाकर उन छहों ऋषियोंने पिप्पलादकी पूजा की और कहा—'भगवन् ! आप ही हमारे वास्तविक पिता हैं, जिन्होंने हमें इस संसार-समुद्रके पार पहुँचा दिया। ऐसे गुरुसे

पिप्पलादके आश्रममें सुकेशादि मुनि

अङ्गिरस और शौनक

बढ़कर दूसरा कोई हो ही कैसे सकता है। आप परम ऋषि हैं, ज्ञानस्वरूप हैं। आपको नमस्कार है, नमस्कार है, बार-बार नमस्कार है। अन्तिम वाक्यकी पुनरावृत्ति ग्रन्थकी समाप्ति सूचित करनेके लिये है ॥ ८ ॥

॥ षष्ठ प्रश्न समाप्त ॥ ६ ॥

॥ अथर्ववेदीय प्रश्नोपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

इसका अर्थ प्रश्नोपनिषद्के आरम्भमें दिया जा चुका है।

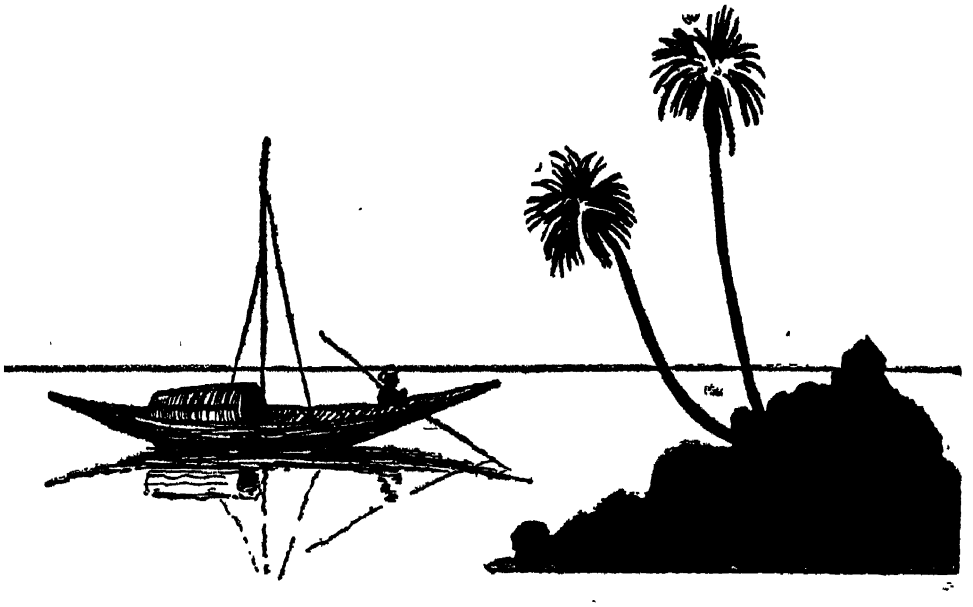

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

मुण्डकोपनिषद्

यह उपनिषद् अथर्ववेदकी शौनकी शाखामें है ।

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

इसका अर्थ प्रश्नोपनिषद्में दिया जा चुका है ।

प्रथम मुण्डक

प्रथम खण्ड

ॐ ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता ।
स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥

'ॐ' इस परमेश्वरके नामका स्मरण करके उपनिषद्का आरम्भ किया जाता है । इसके द्वारा यहाँ यह सूचित किया गया है कि मनुष्यको प्रत्येक कार्यके आरम्भमें ईश्वरका स्मरण तथा उनके नामका उच्चारण अवश्य करना चाहिये ।

विश्वस्य कर्ता=सम्पूर्ण जगत्के रचयिता (और); **भुवनस्य गोप्ता**=सब लोकोंकी रक्षा करनेवाले; **ब्रह्मा**= (चतुर्मुख) ब्रह्माजी; **देवानाम्**=सब देवताओंमें; **प्रथमः**=पहले; **सम्बभूव**=प्रकट हुए; **सः**=उन्होंने; **ज्येष्ठपुत्राय अथर्वाय**=सबसे बड़े पुत्र अथर्वाको; **सर्वविद्याप्रतिष्ठाम्**= समस्त विद्याओंकी आधारभूता; **ब्रह्मविद्याम् प्राह**= ब्रह्मविद्याका भलीभाँति उपदेश किया ॥ १ ॥

व्याख्या—सर्वशक्तिमान् परब्रह्म परमेश्वरसे देवताओंमें सर्वप्रथम ब्रह्मा प्रकट हुए । फिर इन्होंने ही सब देवताओं, महर्षियों और मरीचि आदि प्रजापतियोंको उत्पन्न किया । साथ ही, समस्त लोकोंकी रचना भी की तथा उन सबकी रक्षाके सुदृढ़ नियम आदि बनाये । उनके सबसे बड़े पुत्र महर्षि अथर्वा थे; उन्हींको सबसे पहले ब्रह्माजीने ब्रह्मविद्याका उपदेश दिया था । जिस विद्यासे ब्रह्मके पर और अपर—दोनों स्वरूपोंका पूर्णतया ज्ञान हो, उसे ब्रह्मविद्या कहते हैं; यह सम्पूर्ण विद्याओंकी आश्रय है ॥ १ ॥

अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माथर्वा तां पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् ।
स भारद्वाजाय सत्यवहाय प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ॥ २ ॥

ब्रह्मा=ब्रह्माने; **याम्**=जिस विद्याका; **अथर्वणे**=अथर्वाको; **प्रवदेत**=उपदेश दिया था; **ताम् ब्रह्मविद्याम्**=वही ब्रह्मविद्या; **अथर्वा**=अथर्वाने; **पुरा**=पहले; **अङ्गिरे**=अङ्गी ऋषिसे; **उवाच**=कही; **सः**=उन अङ्गी ऋषिने; **भारद्वाजाय**=भरद्वाज-गोत्री; **सत्यवहाय**=सत्यवह नामक ऋषिको; **प्राह**=बतलायी; **भारद्वाजः**=भारद्वाजने; **परावराम्**=पहलेवालोंसे पीछेवालोंको प्राप्त हुई उस परम्परागत विद्याको; **अङ्गिरसे**=अङ्गिरा नामक ऋषिसे; [**प्राह**=कहा] ॥ २ ॥

व्याख्या—अथर्वा ऋषिको जो ब्रह्मविद्या ब्रह्मासे मिली थी, वही ब्रह्मविद्या उन्होंने अङ्गी ऋषिको बतलायी और अङ्गीने भरद्वाज-गोत्रमें उत्पन्न सत्यवह नामक ऋषिको कही। भारद्वाज ऋषिने परम्परासे चली आती हुई ब्रह्मके पर और अपर—दोनों स्वरूपोंका ज्ञान करानेवाली इस ब्रह्मविद्याका उपदेश अङ्गिरा नामक ऋषिको दिया ॥ २ ॥

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ । कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति ॥ ३ ॥

ह=विख्यात है (कि); **शौनकः वै**=शौनक नामसे प्रसिद्ध मुनिने; **महाशालः**=जो अति बृहत् विद्यालय (ऋषिकुल) के अधिष्ठाता थे; **विधिवत्**=शास्त्रविधिके अनुसार; **अङ्गिरसम् उपसन्नः**=महर्षि अङ्गिराकी शरण ली; (और उनसे) **पप्रच्छ**=(विनयपूर्वक) पूछा; **भगवः**=भगवन्; **नु**=निश्चयपूर्वक; **कस्मिन् विज्ञाते**=किसके जान लिये जानेपर; **इदम्**=यह; **सर्वम्**=सब कुछ; **विज्ञातम्**=जाना हुआ; **भवति**=हो जाता है; **इति**=यह (मेरा प्रश्न है) ॥ ३ ॥

व्याख्या—शौनक नामसे प्रसिद्ध एक महर्षि थे, जो बड़े भारी विश्वविद्यालयके अधिष्ठाता थे; पुराणोंके अनुसार उनके ऋषिकुलमें अट्ठासी हजार ऋषि रहते थे। वे उपर्युक्त ब्रह्मविद्याको जाननेके लिये शास्त्रविधिके अनुसार हाथमें समिधा लेकर श्रद्धापूर्वक महर्षि अङ्गिराकी शरणमें आये। उन्होंने अत्यन्त विनयपूर्वक महर्षिसे पूछा—'भगवन्! जिसको भलीभाँति जान लेनेपर यह जो कुछ देखने, सुनने और अनुमान करनेमें आता है, सब-का-सब जान लिया जाता है, वह परम तत्त्व क्या है? कृपया बतलाइये कि उसे कैसे जाना जाय' ॥ ३ ॥

तस्मै स होवाच । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ॥ ४ ॥

तस्मै=उन शौनक मुनिसे; **सः ह**=वे विख्यात महर्षि अङ्गिरा; **उवाच**=बोले; **ब्रह्मविदः**=ब्रह्मको जाननेवाले; **इति**=इस प्रकार; **ह**=निश्चयपूर्वक; **वदन्ति स्म यत्**=कहते आये हैं कि; **द्वे विद्ये**=दो विद्याएँ; **एव**=ही; **वेदितव्ये**=जानने योग्य हैं; **परा**=एक परा; **च**=और; **अपरा**=दूसरी अपरा; **च**=भी ॥ ४ ॥

व्याख्या—इस प्रकार शौनकके पूछनेपर महर्षि अङ्गिरा बोले—'शौनक! ब्रह्मको जाननेवाले महर्षियोंका कहना है कि मनुष्यके लिये जाननेयोग्य दो विद्याएँ हैं—एक तो परा और दूसरी अपरा ॥ ४ ॥

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ॥ ५ ॥

तत्र=उन दोनोंमेंसे; **ऋग्वेदः**=ऋग्वेद; **यजुर्वेदः**=यजुर्वेद; **सामवेदः**=सामवेद; (तथा) **अथर्ववेदः**=अथर्ववेद; **शिक्षा**=शिक्षा; **कल्पः**=कल्प; **व्याकरणम्**=व्याकरण; **निरुक्तम्**=निरुक्त; **छन्दः**=छन्द; **ज्योतिषम्**=ज्योतिष; **इति अपरा**=ये (सब तो) अपरा विद्या (के अन्तर्गत हैं); **अथ**=तथा; **यया**=जिससे; **तत्**=वह; **अक्षरम्**=अविनाशी परब्रह्म; **अधिगम्यते**=तत्त्वसे जाना जाता है; [**सा**=वह;] **परा**=परा विद्या (है) ॥ ५ ॥

व्याख्या—उन दोनोंमेंसे जिसके द्वारा इस लोक और परलोकसम्बन्धी भोगों तथा उनकी प्राप्तिके साधनोंका ज्ञान प्राप्त किया जाता है, जिसमें भोगोंकी स्थिति, भोगोंके उपभोग करनेके प्रकार, भोग-सामग्रीकी रचना और उनको उपलब्ध करनेके नाना साधन आदिका वर्णन है, वह तो अपरा विद्या है; जैसे ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद और अथर्ववेद—ये चारों वेद। इनमें नाना प्रकारके यज्ञोंकी विधिका और उनके फलका विस्तारपूर्वक वर्णन है। जगत्के सभी पदार्थोंका एवं विषयोंका वेदोंमें भलीभाँति वर्णन किया गया है। यह अवश्य है कि इस समय वेदकी सब शाखाएँ उपलब्ध नहीं हैं और

उनमें वर्णित विविध विज्ञानसम्बन्धी बातोंको समझनेवाले भी नहीं हैं। वेदोंका पाठ अर्थात् यथार्थ उच्चारण करनेकी विधिका उपदेश 'शिक्षा' है। जिसमें यज्ञ-याग आदिकी विधि बतलायी गयी है, उसे 'कल्प' कहते हैं (गृह्यसूत्र आदिकी गणना कल्पमें ही है)। वैदिक और लौकिक शब्दोंके अनुशासनका—प्रकृति-प्रत्यय-विभागपूर्वक शब्द-साधनकी प्रक्रिया, शब्दार्थ-बोधके प्रकार एवं शब्दप्रयोग आदिके नियमोंके उपदेशका नाम 'व्याकरण' है। वैदिक शब्दोंका जो कोष है, जिसमें अमुक पद अमुक वस्तुका वाचक है—यह बात कारणसहित बतायी गयी है, उसको 'निरुक्त' कहते हैं। वैदिक छन्दोंकी जाति और भेद बतलानेवाली विद्या 'छन्द' कहलाती है। ग्रह और नक्षत्रोंकी स्थिति, गति और उनके साथ हमारा क्या सम्बन्ध है—इन सब बातोंपर जिसमें विचार किया गया है, वह 'ज्यौतिष' विद्या है। इस प्रकार चार वेद और छः वेदाङ्ग—इन दसका नाम अपरा विद्या है; और जिसके द्वारा परब्रह्म अविनाशी परमात्माका तत्त्वज्ञान होता है, वह परा विद्या है। उसका वर्णन भी वेदोंमें ही है, अतः उतने अंशको छोड़कर अन्य सब वेद और वेदाङ्गोंको अपरा विद्याके अन्तर्गत समझना चाहिये ॥ ५ ॥

सम्बन्ध—ऊपर बतलायी हुई परा विद्याके द्वारा जिसका ज्ञान होता है, वह अविनाशी ब्रह्म कैसा है—इस जिज्ञासापर कहते हैं—

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम्। नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥ ६ ॥

तत्=वह; **यत्**=जो; **अद्रेश्यम्**=जाननेमें न आनेवाला; **अग्राह्यम्**=पकड़नेमें न आनेवाला; **अगोत्रम्**=गोत्र आदिसे रहित; **अवर्णम्**=रंग और आकृतिसे रहित; **अचक्षुःश्रोत्रम्**=नेत्र, कान आदि ज्ञानेन्द्रियोंसे रहित; (और) **अपाणिपादम्**=(और) हाथ, पैर आदि कर्मेन्द्रियोंसे (भी) रहित है; [**तथा**=तथा;] **तत्**=वह; **यत्**= जो; **नित्यम्**=नित्य; **विभुम्**=सर्वव्यापी; **सर्वगतम्**=सबमें फैला हुआ; **सुसूक्ष्मम्**=अत्यन्त सूक्ष्म (और); **अव्ययम्**=अविनाशी परब्रह्म है; **तत्**=उस; **भूतयोनिम्**=समस्त प्राणियोंके परम कारणको; **धीराः**=ज्ञानीजन; **परिपश्यन्ति**=सर्वत्र परिपूर्ण देखते हैं ॥ ६ ॥

व्याख्या—इस मन्त्रमें परब्रह्म परमेश्वरके निराकार स्वरूपका वर्णन किया गया है। सारांश यह है कि वे परब्रह्म परमेश्वर ज्ञानेन्द्रियोंद्वारा जाननेमें नहीं आते, न कर्मेन्द्रियोंद्वारा पकड़नेमें ही आते हैं। वे गोत्र आदि उपाधियोंसे रहित, तथा ब्राह्मण आदि वर्णगतभेदसे एवं रंग और आकृतिसे भी सर्वथा रहित हैं। वे नेत्र, कान आदि ज्ञानेन्द्रियोंसे और हाथ, पैर आदि कर्मेन्द्रियोंसे भी रहित हैं। तथा वे अत्यन्त सूक्ष्म, व्यापक, अन्तरात्मारूपसे सबमें फैले हुए और कभी नाश न होनेवाले सर्वथा नित्य हैं। समस्त प्राणियोंके उन परम कारणको ज्ञानीजन सर्वत्र परिपूर्ण देखते हैं ॥ ६ ॥

सम्बन्ध—वे जगदात्मा परमेश्वर समस्त भूतोंके परम कारण कैसे हैं, सम्पूर्ण जगत् उनसे किस प्रकार उत्पन्न होता है, इस जिज्ञासापर कहते हैं—

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति।
यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्सम्भवतीह विश्वम् ॥ ७ ॥

यथा=जिस प्रकार; **ऊर्णनाभिः**=मकड़ी; **सृजते**=(जालेको) बनाती है; **च**=और; **गृह्णते**=निगल जाती है (तथा); **यथा**=जिस प्रकार; **पृथिव्याम्**=पृथ्वीमें; **ओषधयः**=नाना प्रकारकी ओषधियाँ; **सम्भवन्ति**=उत्पन्न होती हैं (और); **यथा**=जिस प्रकार; **सतः पुरुषात्**=जीवित मनुष्यसे; **केशलोमानि**=केश और रोएँ (उत्पन्न होते हैं); **तथा**=उसी प्रकार; **अक्षरात्**=अविनाशी परब्रह्मसे; **इह**=यहाँ—इस सृष्टिमें; **विश्वम्**=सब कुछ; **सम्भवति**=उत्पन्न होता है ॥ ७ ॥

व्याख्या—इस मन्त्रमें तीन दृष्टान्तोंद्वारा यह बात समझायी गयी है कि परब्रह्म परमेश्वर ही इस जड-चेतनात्मक सम्पूर्ण जगत्के निमित्त और उपादान कारण हैं। पहले मकड़ीके दृष्टान्तसे यह बात कही गयी है कि जिस प्रकार मकड़ी अपने पेटमें स्थित जालेको बाहर निकालकर फैलाती है और फिर उसे निगल जाती है, उसी प्रकार वह परब्रह्म परमेश्वर अपने अंदर सूक्ष्मरूपसे लीन हुए जड-चेतनरूप जगत्को सृष्टिके आरम्भमें नाना प्रकारसे उत्पन्न करके फैलाते हैं और प्रलय-कालमें पुनः उसे अपनेमें लीन कर लेते हैं (गीता ९। ७-८)। दूसरे उदाहरणसे यह बात समझायी है कि जिस प्रकार

पृथ्वीमें जिस-जिस प्रकारकी अन्न, तृण, वृक्ष, लता आदि ओषधियोंके बीज पड़ते हैं, उसी प्रकारकी भिन्न-भिन्न भेदोंवाली ओषधियाँ वहाँ उत्पन्न हो जाती हैं—उसमें पृथ्वीका कोई पक्षपात नहीं है, उसी प्रकार जीवोंके नाना प्रकारके कर्मरूप बीजोंके अनुसार ही भगवान् उनको भिन्न-भिन्न योनियोंमें उत्पन्न करते हैं; अतः उनमें किसी प्रकारकी विषमता और निर्दयताका दोष नहीं है (ब्रह्मसूत्र २ । १ । ३४) । तीसरे मनुष्य-शरीरके उदाहरणसे यह बात समझायी गयी है कि जिस प्रकार मनुष्यके जीवित शरीरसे सर्वथा विलक्षण केश, रोएँ और नख अपने-आप उत्पन्न होते और बढ़ते रहते हैं—उसके लिये उसको कोई कार्य नहीं करना पड़ता, उसी प्रकार परब्रह्म परमेश्वरसे यह जगत् स्वभावसे ही समयपर उत्पन्न हो जाता है और विस्तारको प्राप्त होता है; इसके लिये भगवान्‌को कोई प्रयत्न नहीं करना पड़ता । इसीलिये भगवान्‌ने गीतामें कहा है कि 'मैं इस जगत्‌को बनानेवाला होनेपर भी अकर्ता ही हूँ' (गीता ४ । १३), 'उदासीनकी तरह स्थित रहनेवाले मुझ परमेश्वरको वे कर्म लिप्त नहीं करते' (गीता ९ । १०) इत्यादि ॥ ७ ॥

सम्बन्ध—अब संक्षेपमें जगत्‌की उत्पत्तिका क्रम बतलाते हैं—

तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते ।
अन्नात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥ ८ ॥

ब्रह्म=परब्रह्म; **तपसा**=विज्ञानमय तपसे; **चीयते**=उपचय (वृद्धि) को प्राप्त होता है; **ततः**=उससे; **अन्नम्**=अन्न; **अभिजायते**=उत्पन्न होता है; **अन्नात्**=अन्नसे (क्रमशः); **प्राणः**=प्राण; **मनः**=मन; **सत्यम्**=सत्य (स्थूलभूत); **लोकाः**=समस्त लोक (और कर्म); **च**=तथा; **कर्मसु**=कर्मोंसे; **अमृतम्**=अवश्यम्भावी सुख-दुःखरूप फल उत्पन्न होता है ॥ ८ ॥

व्याख्या—जब जगत्‌की रचनाका समय आता है, उस समय परब्रह्म परमेश्वर अपने संकल्परूप तपसे वृद्धिको प्राप्त होते हैं, अर्थात् उनमें विविध रूपोंवाली सृष्टिके निर्माणका संकल्प उठता है । जीवोंके कर्मानुसार उन परब्रह्म पुरुषोत्तममें जो सृष्टिके आदिमें स्फुरणा होती है, वही मानो उनका तप है; उस स्फुरणाके होते ही भगवान्, जो पहले अत्यन्त सूक्ष्मरूपमें रहते हैं, (जिसका वर्णन छठे मन्त्रमें आ चुका है) उसकी अपेक्षा स्थूल हो जाते हैं अर्थात् वे सृष्टिकर्ता ब्रह्माका रूप धारण कर लेते हैं । ब्रह्मासे सब प्राणियोंकी उत्पत्ति और वृद्धि करनेवाला अन्न उत्पन्न होता है । फिर अन्नसे क्रमशः प्राण, मन, कार्यरूप पाँच महाभूत, समस्त प्राणी और उनके वासस्थान, उनके भिन्न-भिन्न कर्म और उन कर्मोंसे उनका अवश्यम्भावी सुख-दुःखरूप फल—इस प्रकार यह सम्पूर्ण जगत् उत्पन्न होता है ॥ ८ ॥

सम्बन्ध—अब परमेश्वरकी महिमाका वर्णन करते हुए इस प्रकरणका उपसंहार करते हैं—

यः सर्वज्ञः सर्ववित्स्य ज्ञानमयं तपः ।
तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ॥ ९ ॥

यः=जो; **सर्वज्ञः**=सर्वज्ञ (तथा); **सर्ववित्**=सबको जाननेवाला (है); **यस्य**=जिसका; **ज्ञानमयम्**=ज्ञानमय; **तपः**=तप (है); **तस्मात्**=उसी परमेश्वरसे; **एतत्**=यह; **ब्रह्म**=विराट्स्वरूप जगत्; **च**=तथा; **नाम**=नाम; **रूपम्**=रूप; (और) **अन्नम्**=भोजन; **जायते**=उत्पन्न होते हैं ॥ ९ ॥

व्याख्या—वे सम्पूर्ण जगत्‌के कारणभूत परम पुरुष परमेश्वर साधारणरूपसे तथा विशेषरूपसे भी सबको भलीभाँति जानते हैं; उन परब्रह्मका एकमात्र ज्ञान ही तप है । उन्हें साधारण मनुष्योंकी भाँति जगत्‌की उत्पत्तिके लिये कष्ट-सहनरूप तप नहीं करना पड़ता । उन सर्वशक्तिमान् परब्रह्म परमेश्वरके संकल्पमात्रसे ही यह प्रत्यक्ष दीखनेवाला विराट्स्वरूप जगत् (जिसे अपर ब्रह्म कहते हैं) अपने-आप प्रकट हो जाता है और समस्त प्राणियों तथा लोकोंके नाम, रूप और आहार आदि भी उत्पन्न हो जाते हैं ।

शौनक ऋषिने यह पूछा था कि 'किसको जाननेसे यह सब कुछ जान लिया जाता है ?' इसके उत्तरमें समस्त जगत्‌के

परम कारण परब्रह्म परमात्मासे जगत्‌की उत्पत्ति बतलाकर संक्षेपमें यह बात समझायी गयी कि उन सर्वशक्तिमान्, सर्वज्ञ, सबके कर्ता-धर्ता परमेश्वरको जान लेनेपर यह सब कुछ ज्ञात हो जाता है ॥ ९ ॥

॥ प्रथम खण्ड समाप्त ॥ १ ॥

द्वितीय खण्ड

सम्बन्ध—पहले खण्डके चौथे मन्त्रमें परा और अपरा—इन दो विद्याओंको जाननेयोग्य बताया था, उनमेंसे अब इस खण्डमें अपरा विद्याका स्वरूप और फल बतलाकर परा विद्याकी जिज्ञासा उत्पन्न की जाती है—

तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यंस्तानि त्रेतायां बहुधा सन्ततानि । तान्याचरथ नियतं सत्यकामा एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके ॥ १ ॥

तत्=वह; **एतत्**=यह; **सत्यम्**=सत्य है कि; **कवयः**=बुद्धिमान् ऋषियोंने; **यानि**=जिन; **कर्माणि**=कर्मोंको; **मन्त्रेषु**=वेद-मन्त्रोंमें; **अपश्यन्**=देखा था; **तानि**=वे; **त्रेतायाम्**=तीनों वेदोंमें; **बहुधा**=बहुत प्रकारसे; **संततानि**=व्याप्त हैं; **सत्यकामाः**=हे सत्यको चाहनेवाले मनुष्यो; (तुमलोग) **तानि**=उनका; **नियतम्**=नियमपूर्वक; **आचरथ**=अनुष्ठान करो; **लोके**=इस मनुष्य-शरीरमें; **वः**=तुम्हारे लिये; **एषः**=यही; **सुकृतस्य**=शुभ कर्मकी फल-प्राप्तिका; **पन्थाः**=मार्ग है ॥ १ ॥

व्याख्या—यह सर्वथा सत्य है कि बुद्धिमान् महर्षियोंने जिन उन्नतिके साधनरूप यज्ञादि नाना प्रकारके कर्मोंको वेद-मन्त्रोंमें पहले देखा था, वे कर्म ऋक्, यजुः और साम—इन तीनों वेदोंमें बहुत प्रकारसे विस्तारपूर्वक वर्णित हैं (गीता ४ । ३२) ।* अतः जागतिक उन्नति चाहनेवाले मनुष्योंको उन्हें भलीभाँति जानकर नियमपूर्वक उन कर्मोंको करते रहना चाहिये । इस मनुष्यशरीरमें यही उन्नतिका सुन्दर मार्ग है । आलस्य और प्रमादमें या भोगोंको भोगनेमें पशुओंकी भाँति जीवन बिता देना मनुष्यशरीरके उपयुक्त नहीं है । यही इस मन्त्रका भाव है ॥ १ ॥

सम्बन्ध—वेदोक्त अनेक प्रकारके कर्मोंमेंसे उपलक्षणरूपसे प्रधान अग्निहोत्ररूप कर्मका वर्णन आरम्भ करते हैं—

यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने ।
तदाज्यभागावन्तरेणाहुतीः प्रतिपादयेत् ॥ २ ॥

यदा हि=जिस समय; **हव्यवाहने समिद्धे**=हविष्यको देवताओंके पास पहुँचानेवाली अग्निके प्रदीप्त हो जानेपर; **अर्चिः**=(उसमें) ज्वालाएँ; **लेलायते**=लपलपाने लगती हैं; **तदा**=उस समय; **आज्यभागौ अन्तरेण**=आज्यभागके† बीचमें; **आहुतीः**=अन्य आहुतियोंको; **प्रतिपादयेत्**=डाले ॥ २ ॥

व्याख्या—अधिकारी मनुष्योंको नित्यप्रति अग्निहोत्र करना चाहिये । जब देवताओंको हविष्य पहुँचानेवाली अग्नि अग्निहोत्रकी वेदीमें भलीभाँति प्रज्वलित हो जाय, उसमेंसे लपटें निकलने लगें, उस समय आज्यभागके स्थानको छोड़कर मध्यमें आहुतियाँ डालनी चाहिये । क्योंकि नित्य अग्निहोत्रमें आज्यभागकी दो आहुतियाँ देनेका नियम नहीं है । इससे यह बात भी समझायी गयी है कि जबतक अग्नि प्रदीप्त न हो, उसमेंसे लपटें न निकलने लगें, तबतक या निकलकर शान्त हो जायँ, उस समय अग्निमें आहुति नहीं डालनी चाहिये । अग्निको अच्छी तरह प्रज्वलित करके ही अग्निहोत्र करना चाहिये ॥ २ ॥

---

* प्रधानरूपसे वेदोंकी संख्या तीन ही मानी गयी है । जहाँ-तहाँ 'वेदत्रयी' आदि नामोंसे ऋग्वेद, यजुर्वेद और सामवेद—इन तीनका ही उल्लेख मिलता है । ऐसे स्थलोंमें चौथे अथर्ववेदको उक्त तीनोंके अन्तर्गत ही मानना चाहिये ।

† यजुर्वेदके अनुसार प्रजापतिके लिये मौनभावसे एक आहुति और इन्द्रके लिये 'आघार'नामकी दो घृताहुतियाँ देनेके पश्चात् जो अग्नि और सोम देवताओंके लिये पृथक्-पृथक् दो आहुतियाँ दी जाती हैं, उनका नाम 'आज्यभाग' है। 'ॐ अग्नये स्वाहा' कहकर उत्तर-पूर्वार्धमें और 'ॐ सोमाय स्वाहा' कहकर दक्षिण-पूर्वार्धमें ये आहुतियाँ डाली जाती हैं; इनके बीचमें शेष आहुतियाँ डालनी चाहिये ।

सम्बन्ध—नित्य अग्निहोत्र करनेवाले मनुष्यको उसके साथ-साथ और क्या-क्या करना चाहिये, इस जिज्ञासापर कहते हैं—

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासमचातुर्मास्यमनाग्रयणमतिथिवर्जितं च ।
अहुतमवैश्वदेवमविधिना हुतमासप्तमांस्तस्य लोकान् हिनस्ति ॥ ३ ॥

यस्य=जिसका; **अग्निहोत्रम्**=अग्निहोत्र; **अदर्शम्**=दर्शनामक यज्ञसे रहित है; **अपौर्णमासम्**=पौर्णमासनामक यज्ञसे रहित है; **अचातुर्मास्यम्**=चातुर्मास्यनामक यज्ञसे रहित है; **अनाग्रयणम्**=आग्रयण कर्मसे रहित है; **च**=तथा; **अतिथिवर्जितम्**=जिसमें अतिथि-सत्कार नहीं किया जाता; **अहुतम्**=जिसमें समयपर आहुति नहीं दी जाती; **अवैश्वदेवम्**=जो बलिवैश्वदेवनामक कर्मसे रहित है; (तथा) **अविधिना हुतम्**=जिसमें शास्त्र-विधिकी अवहेलना करके हवन किया गया है; ऐसा अग्निहोत्र; **तस्य**=उस अग्निहोत्रीके; **आसप्तमान्**=सातों; **लोकान्**=पुण्य लोकोंका; **हिनस्ति**=नाश कर देता है ॥ ३ ॥

व्याख्या—नित्य अग्निहोत्र करनेवाला मनुष्य यदि दर्श* और पौर्णमासयज्ञ† नहीं करता या चातुर्मास्य यज्ञ‡ नहीं करता अथवा शरद् और वसन्त ऋतुओंमें की जानेवाली नवीन अन्नकी इष्टिरूप आग्रयण यज्ञ नहीं करता, यदि उसकी यज्ञशालामें अतिथियोंका विधिपूर्वक सत्कार नहीं किया जाता, या वह नित्य अग्निहोत्रमें ठीक समयपर और शास्त्रविधिके अनुसार हवन नहीं करता एवं बलिवैश्वदेव-कर्म नहीं करता, तो उस अग्निहोत्र करनेवाले मनुष्यके सातों लोकोंको वह अङ्गहीन अग्निहोत्र नष्ट कर देता है । अर्थात् उस यज्ञके द्वारा उसे मिलनेवाले जो पृथ्वीलोकसे लेकर सत्यलोकतक सातों लोकोंमें प्राप्त होने योग्य भोग हैं, उनसे वह वञ्चित रह जाता है ॥ ३ ॥

सम्बन्ध—दूसरे मन्त्रमें यह बात कही गयी थी कि जब अग्निमें लपटें निकलने लगें, तब आहुति देनी चाहिये; अतः अब उन लपटोंके प्रकार-भेद और नाम बतलाते हैं—

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥ ४ ॥

या=जो; **काली**=काली; **कराली**=कराली; **च**=तथा; **मनोजवा**=मनोजवा; **च**=और; **सुलोहिता**=सुलोहिता; **च**=तथा; **सुधूम्रवर्णा**=सुधूम्रवर्णा; **स्फुलिङ्गिनी**=स्फुलिङ्गिनी; **च**=तथा; **विश्वरुची देवी**=विश्वरुची देवी; **इति**=ये (अग्निकी); **सप्त**=सात; **लेलायमानाः**=लपलपाती हुई; **जिह्वाः**=जिह्वाएँ हैं ॥ ४ ॥

व्याख्या—काली—काले रंगवाली, कराली—अति उग्र (जिसमें आग लग जानेका डर रहता है), मनोजवा—मनकी भाँति अत्यन्त चञ्चल, सुलोहिता—सुन्दर लाली लिये हुए, सुधूम्रवर्णा—सुन्दर धूएँके-से रंगवाली, स्फुलिङ्गिनी—चिनगारियोंवाली तथा विश्वरुची देवी—सब ओरसे प्रकाशित, देदीप्यमान—इस प्रकार ये सात तरहकी लपटें मानो अग्निदेवकी हविको ग्रहण करनेके लिये लपलपाती हुई सात जिह्वाएँ हैं । अतः जब इस प्रकार अग्निदेवता आहुतिरूप भोजन ग्रहण करनेके लिये तैयार हों, उसी समय भोजनरूप आहुतियाँ प्रदान करनी चाहिये; अन्यथा अप्रज्वलित अथवा बुझी हुई अग्निमें दी हुई आहुति राखमें मिलकर व्यर्थ नष्ट हो जाती है ॥ ४ ॥

सम्बन्ध—उपर्युक्त प्रकारसे प्रदीप्त अग्निमें नियमपूर्वक नित्यप्रति हवन करनेका फल बतलाते हैं—

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाहुतयो ह्याददायन् ।
तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥ ५ ॥

यः च=जो कोई भी अग्निहोत्री; **एतेषु भ्राजमानेषु**=इन देदीप्यमान ज्वालाओंमें; **यथाकालम्**=ठीक समयपर;

* प्रत्येक अमावस्याको की जानेवाली इष्टि ।
† प्रत्येक पूर्णिमाको की जानेवाली इष्टि ।
‡ चार महीनोंमें पूरा होनेवाला एक श्रौत यागविशेष ।

चरते=अग्निहोत्र करता है; **तम्**=उस अग्निहोत्रीको; **हि**=निश्चय ही; **आददायन्**=अपने साथ लेकर; **एताः**=ये; **आहुतयः**=आहुतियाँ; **सूर्यस्य**=सूर्यकी; **रश्मयः [भूत्वा]**=किरणें (बनकर); **नयन्ति**=(वहाँ) पहुँचा देती हैं; **यत्र**=जहाँ; **देवानाम्**=देवताओंका; **एकः**=एकमात्र; **पतिः**=स्वामी (इन्द्र); **अधिवासः**=निवास करता है ॥ ५ ॥

व्याख्या—जो कोई भी साधक पूर्वमन्त्रमें बतलायी हुई सात प्रकारकी लपटोंसे युक्त भलीभाँति प्रज्वलित अग्निमें ठीक समयपर शास्त्रविधिके अनुसार नित्यप्रति आहुति देकर अग्निहोत्र करता है, उसे मरणकालमें अपने साथ लेकर ये आहुतियाँ सूर्यकी किरणें बनकर वहाँ पहुँचा देती हैं, जहाँ देवताओंका एकमात्र स्वामी इन्द्र निवास करता है। तात्पर्य यह कि अग्निहोत्र स्वर्गके सुखोंकी प्राप्तिका अमोघ उपाय है ॥ ५ ॥

सम्बन्ध—किस प्रकार ये आहुतियाँ सूर्य-किरणोंद्वारा यजमानको इन्द्रलोकमें ले जाती हैं—ऐसी जिज्ञासा होनेपर कहते हैं—

एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति।
प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥ ६ ॥

सुवर्चसः=(वे) देदीप्यमान; **आहुतयः**=आहुतियाँ; **एहि एहि**=आओ, आओ; **एषः**=यह; **वः**=तुम्हारे; **सुकृतः**=शुभ कर्मोंसे प्राप्त; **पुण्यः**=पवित्र; **ब्रह्मलोकः**=ब्रह्मलोक (स्वर्ग) है; **इति**=इस प्रकारकी; **प्रियाम्**=प्रिय; **वाचम्**=वाणी; **अभिवदन्त्यः**=बार-बार कहती हुई (और); **अर्चयन्त्यः**=उसका आदर-सत्कार करती हुई; **तम्**=उस; **यजमानम्**=यजमानको; **सूर्यस्य**=सूर्यकी; **रश्मिभिः**=रश्मियोंद्वारा; **वहन्ति**=ले जाती हैं ॥ ६ ॥

व्याख्या—उन प्रदीप्त ज्वालाओंमें दी हुई आहुतियाँ सूर्यकी किरणोंके रूपमें परिणत होकर मरणकालमें उस साधकसे कहती हैं—'आओ, आओ, यह तुम्हारे शुभ कर्मोंका फलस्वरूप ब्रह्मलोक अर्थात् भोगरूप सुखोंको भोगनेका स्थान स्वर्गलोक है।' इस प्रकारकी प्रिय वाणी बार-बार कहती हुई आदर-सत्कारपूर्वक उसे सूर्यकी किरणोंके मार्गसे ले जाकर स्वर्गलोकमें पहुँचा देती हैं। यहाँ स्वर्गको ब्रह्मलोक कहनेका यह भाव मालूम होता है कि स्वर्गके अधिपति इन्द्र भी भगवान्‌के ही अपर स्वरूप हैं, अतः प्रकारान्तरसे ब्रह्म ही हैं ॥ ६ ॥

सम्बन्ध—अब सांसारिक भोगोंमें वैराग्यकी और परम आनन्दस्वरूप परमेश्वरको पानेकी अभिलाषा उत्पन्न करनेके लिये उपर्युक्त स्वर्गलोकके साधनरूप यज्ञादि सकाम कर्म और उनके फलरूप लौकिक एवं पारलौकिक भोगोंकी तुच्छता बतलाते हैं—

प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म।
एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥ ७ ॥

हि=निश्चय ही; **एते**=ये; **यज्ञरूपाः**=यज्ञरूप; **अष्टादश प्लवाः**=अठारह नौकाएँ; **अदृढाः**=अदृढ (अस्थिर) हैं; **येषु**=जिनमें; **अवरम्**=नीची श्रेणीका; **कर्म**=उपासनारहित सकाम कर्म; **उक्तम्**=बताया गया है; **ये**=जो; **मूढाः**=मूर्ख; **एतत् [एव]**=यही; **श्रेयः**=कल्याणका मार्ग है (यों मानकर); **अभिनन्दन्ति**=इसकी प्रशंसा करते हैं; **ते**=वे; **पुनः अपि**=बारंबार; **एव**=निःसंदेह; **जरामृत्युम्**=वृद्धावस्था और मृत्युको; **यन्ति**=प्राप्त होते रहते हैं ॥ ७ ॥

व्याख्या—इस मन्त्रमें यज्ञको नौकाका रूप दिया गया है और उनकी संख्या अठारह बतलायी गयी है; इससे अनुमान होता है कि नित्य, दर्श, पौर्णमास, चातुर्मास्य आदि भेदोंसे यज्ञके अठारह प्रधान भेद होते हैं। कहना यह है कि जिनमें उपासनारहित सकाम कर्मोंका वर्णन है, ऐसी ये यज्ञरूप अठारह नौकाएँ हैं, जो कि दृढ़ नहीं हैं। इनके द्वारा संसार-समुद्रसे पार होना तो दूर रहा, इस लोकके वर्तमान दुःखरूप छोटी-सी नदीसे पार होकर स्वर्गतक पहुँचनेमें भी संदेह है; क्योंकि तीसरे मन्त्रके वर्णनानुसार किसी भी अङ्गकी कमी रह जानेपर वे साधकको स्वर्गमें नहीं पहुँचा सकतीं, बीचमें ही छिन्न-भिन्न हो जाती हैं। इसलिये ये अदृढ अर्थात् अस्थिर हैं। इस रहस्यको न समझकर जो मूर्खलोग इन सकाम कर्मोंको ही कल्याणका उपाय समझकर—इनके ही फलको परम सुख मानकर इनकी प्रशंसा करते रहते हैं, उन्हें निःसंदेह बारंबार वृद्धावस्था और मरणके दुःख भोगने पड़ते हैं ॥ ७ ॥

सम्बन्ध—वे किस प्रकार दुःख भोगते हैं, इसका स्पष्टीकरण करते हैं—

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयंधीराः पण्डितं मन्यमानाः ।
जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥ ८ ॥

अविद्यायाम् अन्तरे=अविद्याके भीतर; **वर्तमानाः**=स्थित होकर (भी); **स्वयंधीराः**=अपने-आप बुद्धिमान् बननेवाले (और); **पण्डितम् मन्यमानाः**=अपनेको विद्वान् माननेवाले; **मूढाः**=वे मूर्खलोग; **जङ्घन्यमानाः**=बार-बार आघात (कष्ट) सहन करते हुए; **परियन्ति**=(ठीक वैसे ही) भटकते रहते हैं; **यथा**=जैसे; **अन्धेन एव**=अन्धेके द्वारा ही; **नीयमानाः**=चलाये जानेवाले; **अन्धाः**=अंधे (अपने लक्ष्यतक न पहुँचकर बीचमें ही इधर-उधर भटकते और कष्ट भोगते रहते हैं) ॥ ८ ॥

व्याख्या—जब अन्धे मनुष्यको मार्ग दिखलानेवाला भी अन्धा ही मिल जाता है, तब जैसे वह अपने अभीष्ट स्थानपर नहीं पहुँच पाता, बीचमें ही ठोकरें खाता भटकता है और काँटे-कंकड़ोंसे बिंधकर या गहरे गड्ढे आदिमें गिरकर अथवा किसी चट्टान, दीवाल और पशु आदिसे टकराकर नाना प्रकारके कष्ट भोगता है, वैसे ही उस मूर्खको भी पशु, पक्षी, कीट, पतंग आदि विविध दुःखपूर्ण योनियोंमें एवं नरकादिमें प्रवेश करके अनन्त जन्मोंतक अनन्त यन्त्रणाओंका भोग करना पड़ता है, जो अपने-आपको ही बुद्धिमान् और विद्वान् समझता है, विद्या-बुद्धिके मिथ्याभिमानमें शास्त्र और महापुरुषोंके वचनोंकी कुछ भी परवा न करके उनकी अवहेलना करता और प्रत्यक्ष सुखरूप प्रतीत होनेवाले भोगोंको भोग करनेमें तथा उनके उपार्जनमें ही निरन्तर संलग्न रहकर मनुष्यजीवनका अमूल्य समय व्यर्थ नष्ट करता रहता है ॥ ८ ॥

सम्बन्ध—वे लोग बारंबार दुःखोंमें पड़कर भी चेतते क्यों नहीं, कल्याणके लिये चेष्टा क्यों नहीं करते, इस जिज्ञासापर कहते हैं—

अविद्यायां बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः ।
यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥ ९ ॥

बालाः=वे मूर्खलोग; **अविद्यायाम्**=उपासनारहित सकाम कर्मोंमें; **बहुधा**=बहुत प्रकारसे; **वर्तमानाः**=बर्तते हुए; **वयम्**=हम; **कृतार्थाः**=कृतार्थ हो गये; **इति अभिमन्यन्ति**=ऐसा अभिमान कर लेते हैं; **यत्**=क्योंकि; **कर्मिणः**=वे सकाम कर्म करनेवाले लोग; **रागात्**=विषयोंकी आसक्तिके कारण; **न प्रवेदयन्ति**=कल्याणके मार्गको नहीं जान पाते; **तेन**=इस कारण; **आतुराः**=बारंबार दुःखसे आतुर हो; **क्षीणलोकाः**=पुण्योपार्जित लोकोंसे हटाये जाकर; **च्यवन्ते**=नीचे गिर जाते हैं ॥ ९ ॥

व्याख्या—पूर्वमन्त्रमें कहे हुए प्रकारसे जो इस लोक और परलोकके भोगोंकी प्राप्तिके लिये सांसारिक उन्नतिके साधनरूप नाना प्रकारके सकाम कर्मोंमें ही बहुत प्रकारसे लगे रहते हैं, वे अविद्यामें निमग्न अज्ञानी मनुष्य समझते हैं कि 'हमने अपने कर्तव्यका पालन कर लिया।' उन सांसारिक कर्मोंमें लगे हुए मनुष्योंकी भोगोंमें अत्यन्त आसक्ति होती है, इस कारण वे सांसारिक उन्नतिके सिवा कल्याणकी ओर दृष्टि ही नहीं डालते। उन्हें इस बातका पता ही नहीं रहता कि परमानन्दके समुद्र कोई परमात्मा हैं और मनुष्य उन्हें पा सकता है। इसलिये वे उन परमेश्वरकी प्राप्तिके लिये चेष्टा न करके बारंबार दुखी होते रहते हैं और पुण्यकर्मोंका फल पूरा होनेपर वे स्वर्गादि लोकोंसे नीचे गिर जाते हैं ॥ ९ ॥

सम्बन्ध—ऊपर कही हुई बातको ही और भी स्पष्ट करते हैं—

इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः ।
नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति ॥ १० ॥

इष्टापूर्तम्=इष्ट और पूर्त* (सकाम) कर्मोंको ही; **वरिष्ठम्**=श्रेष्ठ; **मन्यमानाः**=माननेवाले; **प्रमूढाः**=अत्यन्त मूर्खलोग; **अन्यत्**=उससे भिन्न; **श्रेयः**=वास्तविक श्रेयको; **न वेदयन्ते**=नहीं जानते; **ते**=वे; **सुकृते**=पुण्यकर्मोंके

* यज्ञ-यागादि श्रौत कर्मोंको 'इष्ट' तथा बावली, कुआँ खुदवाना और बगीचे लगाना आदि स्मृतिविहित कर्मको 'पूर्त' कहते हैं।

फलस्वरूप; **नाकस्य पृष्ठे**=स्वर्गके उच्चतम स्थानमें; **अनुभूत्वा**=(जाकर श्रेष्ठ कर्मोंके फलस्वरूप) वहाँके भोगोंका अनुभव करके; **इमम् लोकम्**=इस मनुष्यलोकमें; **वा**=अथवा; **हीनतरम्**=इससे भी अत्यन्त हीन योनियोंमें; **विशन्ति**=प्रवेश करते हैं ॥ १० ॥

व्याख्या—वे अतिशय मूर्ख भोगासक्त मनुष्य इष्ट और पूर्तको अर्थात् वेद और स्मृति आदि शास्त्रोंमें सांसारिक सुखोंकी प्राप्तिके जितने भी साधन बताये गये हैं, उन्हींको सर्वश्रेष्ठ कल्याण-साधन मानते हैं। इसलिये उनसे भिन्न अर्थात् परमेश्वरका भजन, ध्यान और निष्कामभावसे कर्तव्यपालन करना एवं परमपुरुष परमात्माको जाननेके लिये तीव्र जिज्ञासापूर्वक चेष्टा करना आदि जितने भी परम कल्याणके साधन हैं, उन्हें वे नहीं जानते, उन कल्याण-साधनोंकी ओर लक्ष्य-तक नहीं करते। अतः वे अपने पुण्यकर्मोंके फलरूप स्वर्गलोकतकके सुखोंको भोगकर पुण्य क्षय होनेपर पुनः इस मनुष्यलोकमें अथवा इससे भी नीची शूकर-कूकर, कीट-पतङ्ग आदि योनियोंमें या रौरवादि घोर नरकोंमें चले जाते हैं। (गीता ९। २०-२१) ॥ १० ॥

सम्बन्ध—ऊपर बतलाये हुए सांसारिक भोगोंसे विरक्त मनुष्योंके आचार-व्यवहार और उनके फलका वर्णन करते हैं—

तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्ष्यचर्यां चरन्तः।
सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥११॥

हि=किन्तु; **ये**=जो; **अरण्ये [स्थिताः]**=वनमें रहनेवाले; **शान्ताः**=शान्त स्वभाववाले; **विद्वांसः**=विद्वान्; **भैक्ष्यचर्याम् चरन्तः**=तथा भिक्षाके लिये विचरनेवाले; **तपःश्रद्धे**=संयमरूप तप तथा श्रद्धाका; **उपवसन्ति**=सेवन करते हैं; **ते**=वे; **विरजाः**=रजोगुणरहित; **सूर्यद्वारेण**=सूर्यके मार्गसे; **[तत्र] प्रयान्ति**=वहाँ चले जाते हैं; **यत्र हि**=जहाँपर; **सः**=वह; **अमृतः**=जन्म-मृत्युसे रहित; **अव्ययात्मा**=नित्य, अविनाशी; **पुरुषः**=परम पुरुष (रहता है) ॥ ११ ॥

व्याख्या—उपर्युक्त भोगासक्त मनुष्योंसे जो सर्वथा भिन्न हैं, मनुष्यशरीरका महत्त्व समझ लेनेके कारण जिनके अन्तःकरणमें परमात्माका तत्त्व जाननेकी और परमेश्वरको प्राप्त करनेकी इच्छा जग उठी है, वे चाहे वनमें निवास करनेवाले वानप्रस्थ हों, शान्त स्वभाववाले विद्वान् सदाचारी गृहस्थ हों या भिक्षासे निर्वाह करनेवाले ब्रह्मचारी अथवा संन्यासी हों, वे तो निरन्तर तप और श्रद्धाका ही सेवन किया करते हैं, अर्थात् अपने-अपने वर्ण, आश्रम तथा परिस्थितिके अनुसार जिस समय जो कर्तव्य होता है, उसका शास्त्रकी आज्ञाके अनुसार बिना किसी प्रकारकी कामनाके पालन करते रहते हैं और संयमपूर्वक शम-दमादि साधनोंसे सम्पन्न होकर परम श्रद्धाके साथ परमेश्वरको जानने और प्राप्त करनेके साधनोंमें लगे रहते हैं। इसलिये तम और रजोगुणके विकारोंसे सर्वथा शून्य निर्मल सत्त्वगुणमें स्थित वे सज्जन सूर्यलोकमें होते हुए वहाँ चले जाते हैं, जहाँ उनके परम प्राप्य अमृतस्वरूप नित्य अविनाशी परमपुरुष पुरुषोत्तम निवास करते हैं ॥ ११ ॥

सम्बन्ध—उन परब्रह्म परमेश्वरको जानने और प्राप्त करनेके लिये मनुष्यको क्या करना चाहिये, इस जिज्ञासापर कहते हैं—

परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन।
तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥१२॥

कर्मचितान्=कर्मसे प्राप्त किये जानेवाले; **लोकान् परीक्ष्य**=लोकोंकी परीक्षा करके; **ब्राह्मणः**=ब्राह्मण; **निर्वेदम्**=वैराग्यको; **आयात्**=प्राप्त हो जाय (यह समझ ले कि); **कृतेन**=किये जानेवाले सकाम कर्मोंसे; **अकृतः**=स्वतःसिद्ध नित्य परमेश्वर; **न अस्ति**=नहीं मिल सकता; **सः**=वह; **तद्विज्ञानार्थम्**=उस परब्रह्मका ज्ञान प्राप्त करनेके लिये; **समित्पाणिः**=हाथमें समिधा लेकर; **श्रोत्रियम्**=वेदको भलीभाँति जाननेवाले (और); **ब्रह्मनिष्ठम्**=परब्रह्म परमात्मामें स्थित; **गुरुम्**=गुरुके पास; **एव**=ही; **अभिगच्छेत्**=विनयपूर्वक जाय ॥ १२ ॥

व्याख्या—अपना कल्याण चाहनेवाले मनुष्यको पहले बतलाये हुए सकाम कर्मोंके फलस्वरूप इस लोक और परलोकके

समस्त सांसारिक सुखोंकी भलीभाँति परीक्षा करके अर्थात् विवेकपूर्वक उनकी अनित्यता और दुःखरूपताको समझकर सब प्रकारके भोगोंसे सर्वथा विरक्त हो जाना चाहिये। यह निश्चय कर लेना चाहिये कि कर्तापनके अभिमानपूर्वक सकामभावसे किये जानेवाले कर्म अनित्य फलको देनेवाले तथा स्वयं भी अनित्य हैं। अतः जो सर्वथा अकृत है अर्थात् क्रियासाध्य नहीं है, ऐसे नित्य परमेश्वरकी प्राप्ति वे नहीं करा सकते। यह सोचकर उस जिज्ञासुको परमात्माका वास्तविक तत्त्वज्ञान प्राप्त करनेके लिये हाथमें समिधा लेकर श्रद्धा और विनयभावके सहित ऐसे सद्गुरुकी शरणमें जाना चाहिये, जो वेदोंके रहस्यको भलीभाँति जानते हों और परब्रह्म परमात्मामें स्थित हों ॥ १२ ॥

सम्बन्ध—ऊपर बतलाये हुए लक्षणोंवाला कोई शिष्य यदि गुरुके पास आ जाय तो गुरुको क्या करना चाहिये, इस जिज्ञासापर कहते हैं—

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय।
येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥१३॥

सः=वह; **विद्वान्**=ज्ञानी महात्मा; **उपसन्नाय**=शरणमें आये हुए; **सम्यक्प्रशान्तचित्ताय**=पूर्णतया शान्त-चित्तवाले; **शमान्विताय**=मन और इन्द्रियोंपर विजय पाये हुए; **तस्मै**=उस शिष्यको; **ताम् ब्रह्मविद्याम्**=उस ब्रह्मविद्याका; **तत्त्वतः**=तत्त्व-विवेचनपूर्वक; **प्रोवाच**=भलीभाँति उपदेश करे; **येन [सः]**=जिससे वह शिष्य; **अक्षरम्**=अविनाशी; **सत्यम्**=नित्य; **पुरुषम्**=परमपुरुषको; **वेद**=जान ले ॥ १३ ॥

व्याख्या—उन श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ महात्माको भी चाहिये कि अपनी शरणमें आये हुए ऐसे शिष्यको, जिसका चित्त पूर्णतया शान्त—निश्चल हो चुका हो, सांसारिक भोगोंमें सर्वथा वैराग्य हो जानेके कारण जिसके चित्तमें किसी प्रकारकी चिन्ता, व्याकुलता या विकार नहीं रह गये हों, जिसने अपने मन, बुद्धि और इन्द्रियोंको भलीभाँति वशमें कर लिया हो, उस ब्रह्मविद्याका तत्त्व-विवेचनपूर्वक भलीभाँति समझाकर उपदेश करे, जिससे वह शिष्य नित्य अविनाशी परब्रह्म पुरुषोत्तमका ज्ञान प्राप्त कर सके ॥ १३ ॥

॥ द्वितीय खण्ड समाप्त ॥ २ ॥

॥ प्रथम मुण्डक समाप्त ॥ १ ॥

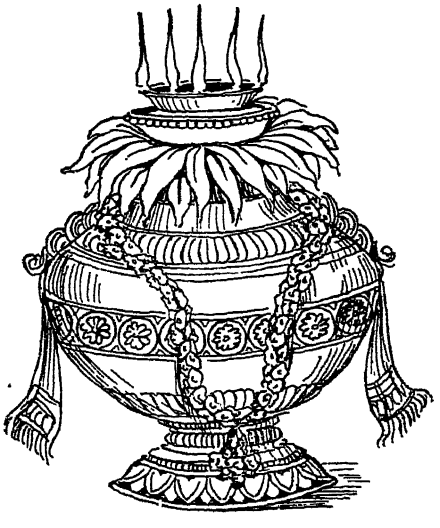

द्वितीय मुण्डक

प्रथम खण्ड

सम्बन्ध—प्रथम मुण्डकके द्वितीय खण्डमें अपर विद्याका स्वरूप और फल बतलाया तथा उसकी तुच्छता दिखाते हुए उससे विरक्त होनेकी बात कहकर परविद्या प्राप्त करनेके लिये सद्गुरुकी शरणमें जानेको कहा। अब परविद्याका वर्णन करनेके लिये प्रकरण आरम्भ करते हैं—

तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः।
तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति॥ १॥

सोम्य=हे प्रिय!; **तत्**=वह; **सत्यम्**=सत्य; **एतत्**=यह है; **यथा**=जिस प्रकार; **सुदीप्तात् पावकात्**=प्रज्वलित अग्निमेंसे; **सरूपाः**=उसीके समान रूपवाली; **सहस्रशः**=हजारों; **विस्फुलिङ्गाः**=चिनगारियाँ; **प्रभवन्ते**=नाना प्रकारसे प्रकट होती हैं; **तथा**=उसी प्रकार; **अक्षरात्**=अविनाशी ब्रह्मसे; **विविधाः**=नाना प्रकारके; **भावाः**=भाव; **प्रजायन्ते**=उत्पन्न होते हैं; **च**=और; **तत्र एव**=उसीमें; **अपियन्ति**=विलीन हो जाते हैं* ॥ १॥

व्याख्या—महर्षि अङ्गिरा कहते हैं—प्रिय शौनक! मैंने तुमको पहले परब्रह्म परमेश्वरके स्वरूपका वर्णन करते हुए (पूर्व प्रकरणके पहले खण्डमें छठे मन्त्रसे नवेंतक) जो रहस्य बतलाया था, वह सर्वथा सत्य है; अब उसीको पुनः समझाता हूँ, तुम ध्यानपूर्वक सुनो। जिस प्रकार प्रज्वलित अग्निमेंसे उसीके-जैसे रूप-रंगवाली हजारों चिनगारियाँ चारों ओर निकलती हैं, उसी प्रकार परमपुरुष अविनाशी ब्रह्मसे सृष्टिकालमें नाना प्रकारके भाव—मूर्त-अमूर्त पदार्थ उत्पन्न होते हैं और प्रलयकालमें पुनः उन्हींमें लीन हो जाते हैं। यहाँ भावोंके प्रकट होनेकी बात समझानेके लिये ही अग्नि और चिनगारियोंका दृष्टान्त दिया गया है। उनके विलीन होनेकी बात दृष्टान्तसे स्पष्ट नहीं होती॥ १॥

सम्बन्ध—जिन परब्रह्म अविनाशी पुरुषोत्तमसे यह जगत् उत्पन्न होकर पुनः उन्हींमें विलीन हो जाता है, वे स्वयं कैसे हैं—इस जिज्ञासापर कहते हैं—

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः।
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः॥ २॥

हि=निश्चय ही; **दिव्यः**=दिव्य; **पुरुषः**=पूर्णपुरुष; **अमूर्तः**=आकाररहित; **सबाह्याभ्यन्तरः हि**=समस्त जगत्के बाहर और भीतर भी व्याप्त; **अजः**=जन्मादि विकारोंसे अतीत; **अप्राणः**=प्राणरहित; **अमनाः**=मनरहित; **हि**=होनेके कारण; **शुभ्रः**=सर्वथा विशुद्ध है (तथा); **हि**=इसीलिये; **अक्षरात्**=अविनाशी जीवात्मासे; **परतः परः**=अत्यन्त श्रेष्ठ है॥ २॥

व्याख्या—वे दिव्य पुरुष परमात्मा निःसन्देह आकाररहित और समस्त जगत्के बाहर एवं भीतर भी परिपूर्ण हैं। वे जन्म आदि विकारोंसे रहित, सर्वथा विशुद्ध हैं; क्योंकि उनके न तो प्राण हैं, न इन्द्रियाँ हैं और न मन ही है। वे इन सबके बिना ही सब कुछ करनेमें समर्थ हैं; इसीलिये वे सर्वशक्तिमान् परमेश्वर अविनाशी जीवात्मासे अत्यन्त श्रेष्ठ—सर्वथा उत्तम हैं॥ २॥

सम्बन्ध—उपर्युक्त लक्षणोंवाले निराकार परमेश्वरसे यह साकार जगत् किस प्रकार उत्पन्न हो जाता है, इस जिज्ञासापर उनकी सर्वशक्तिमत्ताका वर्णन करते हैं—

---

* प्रथम मुण्डकके प्रथम खण्डके सातवें मन्त्रमें मकड़ी, पृथ्वी और मनुष्य-शरीरके दृष्टान्तसे जो बात कही थी, वही बात इस मन्त्रमें अग्निके दृष्टान्तसे समझायी गयी है।

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥ ३ ॥

एतस्मात्=इसी परमेश्वरसे; **प्राणः**=प्राण; **जायते**=उत्पन्न होता है (तथा); **मनः**=मन (अन्तःकरण); **सर्वेन्द्रियाणि**=समस्त इन्द्रियाँ; **खम्**=आकाश; **वायुः**=वायु; **ज्योतिः**=तेज; **आपः**=जल; **च**=और; **विश्वस्य धारिणी**=सम्पूर्ण प्राणियोंको धारण करनेवाली; **पृथिवी**=पृथ्वी (ये सब उत्पन्न होते हैं) ॥ ३ ॥

व्याख्या—यद्यपि वे परब्रह्म पुरुषोत्तम निराकार और मन, इन्द्रिय आदि करण-समुदायसे सर्वथा रहित हैं, तथापि सब कुछ करनेमें समर्थ हैं । इन सर्वशक्तिमान् परब्रह्म पुरुषोत्तमसे ही सृष्टिकालमें प्राण, मन (अन्तःकरण) और सम्पूर्ण इन्द्रियाँ तथा आकाश, वायु, तेज, जल और पृथ्वी—ये पाँचों महाभूत, सब-के-सब उत्पन्न होते हैं ॥ ३ ॥

सम्बन्ध—इस प्रकार संक्षेपमें परमेश्वरसे सूक्ष्म तत्त्वोंकी उत्पत्तिका प्रकार बतलाकर अब इस जगत्में भगवान्का विराट्रूप देखनेका प्रकार बतलाते हैं—

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः ।
वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ४ ॥

अस्य=इस परमेश्वरका; **अग्निः**=अग्नि; **मूर्धा**=मस्तक है; **चन्द्रसूर्यौ**=चन्द्रमा और सूर्य; **चक्षुषी**=दोनों नेत्र हैं; **दिशः**=सब दिशाएँ; **श्रोत्रे**=दोनों कान हैं; **च**=और; **विवृताः वेदाः**=प्रकट वेद; **वाक्**=वाणी हैं (तथा); **वायुः प्राणः**=वायु प्राण है; **विश्वम् हृदयम्**=जगत् हृदय है; **पद्भ्याम्**=इसके दोनों पैरोंसे; **पृथिवी**=पृथ्वी उत्पन्न हुई है; **एषः हि**=यही; **सर्वभूतान्तरात्मा**=समस्त प्राणियोंका अन्तरात्मा है ॥ ४ ॥

व्याख्या—दूसरे मन्त्रमें जिन परमेश्वरके निराकार स्वरूपका वर्णन किया गया है, उन्हीं परब्रह्मका यह प्रत्यक्ष दिखायी देनेवाला जगत् विराट्रूप है । इन विराट्स्वरूप परमेश्वरका अग्नि अर्थात् द्युलोक ही मानो मस्तक है, चन्द्रमा और सूर्य दोनों नेत्र हैं, समस्त दिशाएँ कान हैं, नाना छन्द और ऋचाओंके रूपमें विस्तृत चारों वेद वाणी हैं, वायु प्राण है, सम्पूर्ण चराचर जगत् हृदय है, पृथ्वी मानो उनके पैर है । यही परब्रह्म परमेश्वर समस्त प्राणियोंके अन्तर्यामी परमात्मा हैं ॥ ४ ॥

सम्बन्ध—उन परमात्मासे इस चराचर जगत्की उत्पत्ति किस क्रमसे होती है, इस जिज्ञासापर प्रकारान्तरसे जगत्की उत्पत्तिका क्रम बतलाते हैं—

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात्पर्जन्य ओषधयः पृथिव्याम् ।
पुमान्रेतः सिञ्चति योषितायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात्सम्प्रसूताः ॥ ५ ॥

तस्मात्=उससे ही; **अग्निः**=अग्निदेव प्रकट हुआ; **यस्य समिधः**=जिसकी समिधा; **सूर्यः**=सूर्य है; (उस अग्निसे सोम उत्पन्न हुआ) **सोमात्**=सोमसे; **पर्जन्यः**=मेघ उत्पन्न हुए (और मेघोंसे वर्षाद्वारा); **पृथिव्याम्**=पृथ्वीमें; **ओषधयः**=नाना प्रकारकी ओषधियाँ उत्पन्न हुईं; **रेतः**=(ओषधियोंके भक्षणसे उत्पन्न हुए) वीर्यको; **पुमान्**=पुरुष; **योषितायाम्**=स्त्रीमें; **सिञ्चति**=सिंचन करता है (जिससे संतान उत्पन्न होती है); [**एवम्**=इस प्रकार;] **पुरुषात्**=उस परम पुरुषसे ही; **बह्वीः प्रजाः**=नाना प्रकारके जीव; **सम्प्रसूताः**=नियमपूर्वक उत्पन्न हुए हैं ॥ ५ ॥

व्याख्या—जब-जब परमेश्वरसे यह जगत् उत्पन्न होता है, तब-तब सदैव एक प्रकारसे ही होता हो—ऐसा नियम नहीं है । वे जब जैसा संकल्प करते हैं, उसी प्रकार उसी क्रमसे जगत् उत्पन्न हो जाता है । इसी भावको प्रकट करनेके लिये यहाँ प्रकारान्तरसे सृष्टिकी उत्पत्ति बतलायी गयी है । मन्त्रका सरांश यह है कि परब्रह्म पुरुषोत्तमसे सर्वप्रथम तो उनकी अचिन्त्य शक्तिका एक अंश अद्भुत अग्नितत्त्व उत्पन्न हुआ, जिसकी समिधा (इंधन) सूर्य है, अर्थात् जो सूर्यबिम्बके रूपमें

प्रज्वलित रहती है; अग्निसे चन्द्रमा उत्पन्न हुआ; चन्द्रमासे (सूर्यकी रश्मियोंमें सूक्ष्मरूपसे स्थित जलमें कुछ शीतलता आ जानेके कारण) मेघ उत्पन्न हुए। मेघोंसे वर्षाद्वारा पृथ्वीमें नाना प्रकारकी ओषधियाँ उत्पन्न हुईं। उन ओषधियोंके भक्षणसे उत्पन्न हुए वीर्यको जब पुरुष अपनी जातिकी स्त्रीमें सिंचन करता है, तब उससे सन्तान उत्पन्न होती है। इस प्रकार परमपुरुष परमेश्वरसे ये नाना प्रकारके चराचर जीव उत्पन्न हुए हैं ॥ ५ ॥

सम्बन्ध—इस प्रकार समस्त प्राणियोंकी उत्पत्तिका क्रम बतलाकर अब उन सबकी रक्षाके लिये किये जानेवाले यज्ञादि, उनके साधन और फल भी उन्हीं परमेश्वरसे प्रकट होते हैं—यह बात बतायी जाती है—

तस्माद्दचः साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च।
संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥ ६ ॥

तस्मात्=उस परमेश्वरसे ही; **ऋचः**=ऋग्वेदकी ऋचाएँ; **साम**=सामवेदके मन्त्र; **यजूंषि**=यजुर्वेदकी श्रुतियाँ; [**च**=और;] **दीक्षा**=दीक्षा; **च**=तथा; **सर्वे**=समस्त; **यज्ञाः**=यज्ञ; **क्रतवः**=क्रतु; **च**=एवं; **दक्षिणाः**=दक्षिणाएँ; **च**=तथा; **संवत्सरः**=संवत्सररूप काल; **यजमानः**=यजमान; **च**=और; **लोकाः**=सब लोक (उत्पन्न हुए हैं); **यत्र**=जहाँ; **सोमः**=चन्द्रमा; **पवते**=प्रकाश फैलाता है (और); **यत्र**=जहाँ; **सूर्यः**=सूर्य; [**पवते**=प्रकाश देता है] ॥ ६ ॥

व्याख्या—उन परमेश्वरसे ही ऋग्वेदकी ऋचाएँ, सामवेदके मन्त्र और यजुर्वेदकी श्रुतियाँ एवं यज्ञादि कर्मोंकी दीक्षा,* सब प्रकारके यज्ञ और क्रतु,†उनमें दी जानेवाली दक्षिणाएँ, जिसमें वे किये जाते हैं—वह संवत्सररूप काल, उनको करनेका अधिकारी यजमान, उनके फलस्वरूप वे सब लोक, जहाँ चन्द्रमा और सूर्य प्रकाश फैलाते हैं,—ये सब उत्पन्न हुए हैं ॥६॥

सम्बन्ध—अब देवादि समस्त प्राणियोंके भेद और सब प्रकारके सदाचार भी उन्हीं ब्रह्मसे उत्पन्न हुए हैं, यह बतलाते हैं—

तस्माच्च देवा बहुधा सम्प्रसूताः साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि।
प्राणापानौ व्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ ७ ॥

च=तथा; **तस्मात्**=उसी परमेश्वरसे; **बहुधा**=अनेक भेदोंवाले; **देवाः**=देवतालोग; **सम्प्रसूताः**=उत्पन्न हुए; **साध्याः**=साध्यगण; **मनुष्याः**=मनुष्य; **पशवः वयांसि**=पशु-पक्षी; **प्राणापानौ**=प्राण-अपान वायु; **व्रीहियवौ**=धान, जौ आदि अन्न; **च**=तथा; **तपः**=तप; **श्रद्धा**=श्रद्धा; **सत्यम्**=सत्य (और); **ब्रह्मचर्यम्**=ब्रह्मचर्य; **च**=एवं; **विधिः**=यज्ञ आदिके अनुष्ठानकी विधि भी; [**एते सम्प्रसूताः**=ये सब-के-सब उत्पन्न हुए हैं] ॥ ७ ॥

व्याख्या—उन परब्रह्म परमेश्वरसे ही वसु, रुद्र आदि अनेक भेदोंवाले देवतालोग उत्पन्न हुए हैं। उन्हींसे साध्यगण, नाना प्रकारके मनुष्य, विभिन्न जातियोंके पशु, विविध भाँतिके पक्षी और अन्य सब प्राणी उत्पन्न हुए हैं। सबके जीवनरूप प्राण और अपान तथा सब प्राणियोंके आहाररूप धान, जौ आदि अनेक प्रकारके अन्न भी उन्हींसे उत्पन्न हुए हैं। उन्हींसे तप, श्रद्धा, सत्य और ब्रह्मचर्य प्रकट हुए हैं तथा यज्ञादि कर्म करनेकी विधि भी उन परमेश्वरसे ही प्रकट हुई है। तात्पर्य यह कि सब कुछ उन्हींसे उत्पन्न हुआ है। वे ही सबके परम कारण हैं ॥ ७ ॥

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् सप्तार्चिषः समिधः सप्त होमाः।
सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥ ८ ॥

तस्मात्=उसी परमेश्वरसे; **सप्त**=सात; **प्राणाः**=प्राण; **प्रभवन्ति**=उत्पन्न होते हैं (तथा); **सप्त अर्चिषः**=अग्निकी (काली-कराली आदि) सात लपटें; [**सप्त**] **समिधः**=सात (विषयरूपी) समिधाएँ; **सप्त**=सात प्रकारके; **होमाः**=हवन (तथा); **इमे सप्त लोकाः**=ये सात लोक—इन्द्रियोंके सात द्वार (उसीसे उत्पन्न होते हैं); **येषु**=जिनमें; **प्राणाः**=प्राण;

* शास्त्रविधिके अनुसार किसी यज्ञका आरम्भ करते समय यजमान जो संकल्पके साथ उसके अनुष्ठानसम्बन्धी नियमोंके पालनका व्रत लेता है, उसका नाम 'दीक्षा' है।

† यज्ञ और क्रतु—ये यज्ञके ही दो भेद हैं। जिन यज्ञोंमें यूप बनानेकी विधि है, उन्हें 'क्रतु' कहते हैं।

चरन्ति=विचरते हैं; **गुहाशयाः**=हृदयरूप गुफामें शयन करनेवाले ये; **सप्त सप्त**=सात-सातके समुदाय; **निहिताः**=(उसीके द्वारा) सब प्राणियोंमें स्थापित किये हुए हैं ॥ ८ ॥

व्याख्या—उन्हीं परमेश्वरसे सात प्राण अर्थात् जिनमें विषयोंको प्रकाशित करनेकी विशेष शक्ति है, ऐसी सात इन्द्रियाँ—कान, त्वचा, नेत्र, रसना और घ्राण तथा वाणी एवं मन; * मन और इन्द्रियोंकी मनन करना, सुनना, स्पर्श करना, देखना, स्वाद लेना, सूँघना और बोलना इस प्रकार सात वृत्तियाँ अर्थात् विषय ग्रहण करनेवाली शक्तियाँ; उन इन्द्रियोंके विषयरूप सात समिधाएँ; सात प्रकारका हवन अर्थात् बाह्यविषयरूप समिधाओंका इन्द्रियरूप अग्नियोंमें निक्षेपरूप क्रिया और इन इन्द्रियोंके वासस्थानरूप सात लोक, जिनमें रहकर ये इन्द्रियरूप सात प्राण अपना-अपना कार्य करते हैं,—निद्राके समय मनके साथ एक होकर हृदयरूप गुफामें शयन करनेवाले ये सात-सातके समुदाय परमेश्वरके द्वारा ही समस्त प्राणियोंमें स्थापित किये हैं ॥ ८ ॥

सम्बन्ध—इस प्रकार आध्यात्मिक वस्तुओंकी उत्पत्ति और स्थिति परमेश्वरसे बतलाकर अब बाह्य जगत्की उत्पत्ति भी उसीसे बताते हुए प्रकरणका उपसंहार करते हैं—

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात्स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः ।
अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च येनैष भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

अतः=इसीसे; **सर्वे**=समस्त; **समुद्राः**=समुद्र; **च**=और; **गिरयः**=पर्वत (उत्पन्न हुए हैं); **अस्मात्**=इसीसे (प्रकट होकर); **सर्वरूपाः**=अनेक रूपोंवाली; **सिन्धवः**=नदियाँ; **स्यन्दन्ते**=बहती हैं; **च**=तथा; **अतः**=इसीसे; **सर्वाः**=सम्पूर्ण; **ओषधयः**=ओषधियाँ; **च**=और; **रसः**=रस (उत्पन्न हुए हैं); **येन**=जिस रससे (पुष्ट हुए शरीरोंमें); **हि**=ही; **एषः**=वह; **अन्तरात्मा**=(सबका) अन्तरात्मा (परमेश्वर); **भूतैः**=सब प्राणियों (की आत्मा)के सहित; **तिष्ठते**=(उन-उनके हृदयमें) स्थित है ॥ ९ ॥

व्याख्या—इन्हीं परमेश्वरसे समस्त समुद्र और पर्वत उत्पन्न हुए हैं, इन्हींसे निकलकर अनेक आकारवाली नदियाँ बह रही हैं, इन्हींसे समस्त ओषधियाँ और वह रस भी उत्पन्न हुआ है, जिससे पुष्ट हुए शरीरोंमें वे सबके अन्तरात्मा परमेश्वर उन सब प्राणियोंकी आत्माके सहित उन-उनके हृदयमें रहते हैं ॥ ९ ॥

सम्बन्ध—उन परमेश्वरसे सबकी उत्पत्ति होनेके कारण सब उन्हींका स्वरूप है, यह कहकर उनको जाननेका फल बताते हुए इस खण्डकी समाप्ति करते हैं—

पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् । एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य ॥ १० ॥

तपः=तप; **कर्म**=कर्म (और); **परामृतम्**=परम अमृतरूप; **ब्रह्म**=ब्रह्म; **इदम्**=यह; **विश्वम्**=सब कुछ; **पुरुषः एव**=परमपुरुष पुरुषोत्तम ही है; **सोम्य**=हे प्रिय; **एतत्**=इस; **गुहायाम्**=हृदयरूप गुफामें; **निहितम्**=स्थित अन्तर्यामी परमपुरुषको; **यः**=जो; **वेद**=जानता है; **सः**=वह; **इह** [**एव**]=यहाँ (इस मनुष्यशरीरमें) ही; **अविद्याग्रन्थिम्**=अविद्याजनित गाँठको; **विकिरति**=खोल डालता है ॥ १० ॥

व्याख्या—तप अर्थात् संयमरूप साधन, कर्म अर्थात् बाह्य साधनोंद्वारा किये जानेवाले कृत्य तथा परम अमृत ब्रह्म—यह सब कुछ परम पुरुष पुरुषोत्तम ही है। प्रिय शौनक! हृदयरूप गुफामें छिपे हुए इन अन्तर्यामी परमेश्वरको जो जान लेता है, वह इस मनुष्यशरीरमें ही अविद्याजनित अन्तःकरणकी गाँठका भेदन कर देता है अर्थात् सब प्रकारके संशय और भ्रमसे रहित होकर परब्रह्म पुरुषोत्तमको प्राप्त हो जाता है ॥ १० ॥

॥ प्रथम खण्ड समाप्त ॥ १ ॥

---

* ब्रह्मसूत्रमें इस विषयपर विचार किया गया है कि यहाँ इन्द्रियाँ सात ही क्यों बतलायी गयी हैं। वहाँ कहा गया है कि इन सातके अतिरिक्त हाथ, पैर, उपस्थ तथा गुदा भी इन्द्रियाँ हैं; अतः मनसहित कुल ग्यारह इन्द्रियाँ हैं। यहाँ प्रधानतासे सातका वर्णन है (ब्रह्मसूत्र २। ४। ५, ६)।

द्वितीय खण्ड

आविः संनिहितं गुहाचरं नाम महत्पदमत्रैतत्समर्पितम् । एजत्प्राणन्निमिषच्च यदेतज्जानथ सदसद्वरेण्यं परं विज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानाम् ॥ १ ॥

आविः=(जो) प्रकाशस्वरूप; **सन्निहितम्**=अत्यन्त समीपस्थ; **गुहाचरम् नाम**=(हृदयरूप गुहामें स्थित होनेके कारण) गुहाचर नामसे प्रसिद्ध; **महत् पदम्**=(और) महान् पद (परम प्राप्य) है; **यत्**= जितने भी; **एजत्**= चेष्टा करनेवाले; **प्राणत्**= श्वास लेनेवाले; **च**=और; **निमिषत्**= आँखोंको खोलने-मूँदनेवाले प्राणी हैं; **एतत्**= ये (सब-के-सब); **अत्र**=इसीमें; **समर्पितम्**=समर्पित (प्रतिष्ठित) हैं; **एतत्**= इस परमेश्वरको; **जानथ**= तुमलोग जानो; **यत्**=जो; **सत्**= सत्; **असत्**= (और) असत् है; **वरेण्यम्**=सबके द्वारा वरण करने योग्य (और); **वरिष्ठम्**=अतिशय श्रेष्ठ है (तथा); **प्रजानाम्**= समस्त प्राणियोंकी; **विज्ञानात्**=बुद्धिसे; **परम्**=परे अर्थात् जाननेमें न आनेवाला है ॥ १ ॥

व्याख्या—सर्वशक्तिमान्, सर्वज्ञ और सर्वव्यापी परमेश्वर प्रकाशस्वरूप हैं। समस्त प्राणियोंके अत्यन्त समीप उन्हींके हृदयरूप गुहामें छिपे रहनेके कारण ही ये गुहाचर नामसे प्रसिद्ध हैं। जितने भी हिलने-चलनेवाले, श्वास लेनेवाले और आँख खोलने-मूँदनेवाले प्राणी हैं, उन सबका समुदाय इन्हीं परमेश्वरमें समर्पित अर्थात् स्थित है। सबके आश्रय ये परमात्मा ही हैं। तुम इनको जानो। ये सत् और असत् अर्थात् कार्य और कारण एवं प्रकट और अप्रकट—सब कुछ हैं। सबके द्वारा वरण करने योग्य और अत्यन्त श्रेष्ठ हैं तथा समस्त प्राणियोंकी बुद्धिसे परे अर्थात् बुद्धिद्वारा अज्ञेय हैं ॥ १ ॥

सम्बन्ध—उन्हीं परब्रह्म परमेश्वरको समझानेके लिये पुनः उसके स्वरूपका दूसरे शब्दोंमें वर्णन करते हैं—

यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणु च यस्मिँल्लोका निहिता लोकिनश्च । तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनः । तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वेद्धव्यं सोम्य विद्धि ॥ २ ॥

यत्= जो; **अर्चिमत्**= दीप्तिमान् है; **च**= और; **यत्**= जो; **अणुभ्यः**= सूक्ष्मोंसे भी; **अणु**= सूक्ष्म है; **यस्मिन्**= जिसमें; **लोकाः**= समस्त लोक; **च**= और; **लोकिनः**= उन लोकोंमें रहनेवाले प्राणी; **निहिताः**=स्थित हैं; **तत्**= वही; **एतत्**= यह; **अक्षरम्**= अविनाशी; **ब्रह्म**=ब्रह्म है; **सः**= वही; **प्राणः**=प्राण है; **तत् उ**=वही; **वाक्**=वाणी; **मनः**=(और) मन है; **तत्**= वही; **एतत्**= यह; **सत्यम्**=सत्य है; **तत्**=वह; **अमृतम्**=अमृत है; **सोम्य**= हे प्यारे; **तत्**= उस; **वेद्धव्यम्**=बेधने योग्य लक्ष्यको; **विद्धि**= तू बेध ॥ २ ॥

व्याख्या—जो परब्रह्म परमेश्वर अतिशय देदीप्यमान—प्रकाशस्वरूप हैं, जो सूक्ष्मोंसे भी अतिशय सूक्ष्म हैं, जिनमें समस्त लोक और उन लोकोंमें रहनेवाले समस्त प्राणी स्थित हैं अर्थात् ये सब जिनके आश्रित हैं, वे ही परम अक्षर ब्रह्म हैं, वे ही सबके जीवनदाता प्राण हैं, वे ही सबकी वाणी और मन अर्थात् समस्त जगत्के इन्द्रिय और अन्तःकरणरूपमें प्रकट हैं। वे ही यह परम सत्य और अमृत—अविनाशी तत्त्व हैं। प्रिय शौनक ! उस बेधने योग्य लक्ष्यको तू बेध अर्थात् आगे बतायें जानेवाले प्रकारसे साधन करके उसमें तन्मय हो जा ॥ २ ॥

सम्बन्ध—लक्ष्यको बेधनेके लिये धनुष और बाण चाहिये; अतः इस रूपककी पूर्णताके लिये सारी सामग्रीका वर्णन करते हैं—

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपासानिशितं सन्धयीत ।
आयम्य तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥

औपनिषदम्=उपनिषद्में वर्णित प्रणवरूप; **महास्त्रम्**=महान् अस्त्र; **धनुः**=धनुषको; **गृहीत्वा**= लेकर (उसपर); **हि**= निश्चय ही; **उपासानिशितम्**=उपासनाद्वारा तीक्ष्ण किया हुआ; **शरम्**= बाण; **संधयीत**= चढ़ाये; **भावगतेन**=(फिर) भावपूर्ण; **चेतसा**=चित्तके द्वारा; **तत्**=उस बाणको; **आयम्य**=खींचकर; **सोम्य**=हे प्रिय; **तत्**= उस; **अक्षरम्**= परम अक्षर पुरुषोत्तमको; **एव**=ही; **लक्ष्यम्**= लक्ष्य मानकर; **विद्धि**= बेधे ॥ ३ ॥

व्याख्या—जिस प्रकार किसी बाणको लक्ष्यपर छोड़नेसे पहले उसकी नोकको सानपर धरकर तेज किया जाता है, उसपर चढ़े हुए मोरचे आदिको दूर करके उसे उज्ज्वल एवं चमकीला बनाया जाता है, उसी प्रकार आत्मारूपी बाणको उपासनाद्वारा निर्मल एवं शुद्ध बनाकर उसका प्रणवरूप धनुषपर भलीभाँति संधान करना चाहिये। अर्थात् आत्माको प्रणवके उच्चारण एवं उसके अर्थरूप परमात्माके चिन्तनमें सम्यक् प्रकारसे लगाना चाहिये। इसके अनन्तर जैसे धनुषको पूरी शक्तिसे खींचकर बाणको लक्ष्यपर छोड़ा जाता है, जिससे वह पूरी तरहसे लक्ष्यको बेध सके, उसी प्रकार यहाँ भावपूर्ण चित्तसे ओंकारका अधिक-से-अधिक लंबा उच्चारण एवं उसके अर्थका प्रगाढ़ एवं सुदीर्घ कालतक चिन्तन करनेके लिये कहा गया है, जिससे आत्मा निश्चितरूपसे परमात्मामें प्रवेश कर जाय, उसमें एकीभावसे अविचल स्थिति प्राप्त कर ले। दूसरे शब्दोंमें, ओंकारका प्रेमपूर्वक उच्चारण एवं उसके अर्थरूप परमात्माका प्रगाढ़ चिन्तन ही उनकी प्राप्तिका सर्वोत्तम उपाय है ॥ ३ ॥

सम्बन्ध—पूर्वमन्त्रमें कहे हुए रूपकको यहाँ स्पष्ट करते हैं—

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते।
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ४ ॥

प्रणवः=(यहाँ) ओंकार ही; **धनुः**=धनुष है; **आत्मा**=आत्मा; **हि**=ही; **शरः**=बाण है (और); **ब्रह्म**=परब्रह्म परमेश्वर ही; **तल्लक्ष्यम्**=उसका लक्ष्य; **उच्यते**=कहा जाता है; **अप्रमत्तेन**=(वह) प्रमादरहित मनुष्यद्वारा ही; **वेद्धव्यम्**=बींधा जाने योग्य है (अतः); **शरवत्**=(उसे बेधकर) बाणकी तरह; **तन्मयः**=(उस लक्ष्यमें) तन्मय; **भवेत्**=हो जाना चाहिये ॥ ४ ॥

व्याख्या—ऊपर बतलाये हुए रूपकमें परमेश्वरका वाचक प्रणव (ओंकार) ही मानो धनुष है, यह जीवात्मा ही बाण है और परब्रह्म परमेश्वर ही उसके लक्ष्य हैं। प्रमादरहित तत्परतासे उनकी उपासना करनेवाले साधकद्वारा ही वह लक्ष्य बेधा जा सकता है; इसलिये हे सोम्य ! तुझे पूर्वोक्तरूपसे उस लक्ष्यको बेधकर बाणकी ही भाँति उसमें तन्मय हो जाना चाहिये ॥ ४ ॥

सम्बन्ध—पुनः परमेश्वरके स्वरूपका वर्णन करते हुए प्रमादरहित और विरक्त होकर उसे जाननेके लिये श्रुति कहती है—

यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः।
तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः ॥ ५ ॥

यस्मिन्=जिसमें; **द्यौः**=स्वर्ग; **पृथिवी**=पृथ्वी; **च**=और; **अन्तरिक्षम्**=उनके बीचका आकाश; **च**=तथा; **सर्वैः प्राणैः सह**=समस्त प्राणोंके सहित; **मनः**=मन; **ओतम्**=गुँथा हुआ है; **तम् एव**=उसी; **एकम्**=एक; **आत्मानम्**=सबके आत्मरूप परमेश्वरको; **जानथ**=जानो; **अन्याः**=दूसरी; **वाचः**=सब बातोंको; **विमुञ्चथ**=सर्वथा छोड़ दो; **एषः**=यही; **अमृतस्य**=अमृतका; **सेतुः**=सेतु है ॥ ५ ॥

व्याख्या—जिन परब्रह्म परमात्मामें स्वर्ग, पृथ्वी तथा उनके बीचका सम्पूर्ण आकाश एवं समस्त प्राण और इन्द्रियोंके सहित मन-बुद्धिरूप अन्तःकरण सब-के-सब ओतप्रोत हैं, उन्हीं एक सर्वात्मा परमेश्वरको तुम पूर्वोक्त उपायके द्वारा जानो; दूसरी सब बातोंको—ग्राम्यचर्चाको सर्वथा छोड़ दो। वे सब तुम्हारे साधनमें विघ्न हैं; अतः उनसे सर्वथा विरक्त होकर साधनमें तत्पर हो जाओ। यही अमृतका सेतु है, अर्थात् संसार-समुद्रसे पार होकर अमृतस्वरूप परमात्माको प्राप्त करनेके लिये पुलके सदृश है ॥ ५ ॥

सम्बन्ध—पुनः परमेश्वरके स्वरूपका वर्णन करते हुए उनकी प्राप्तिका साधन बताते हैं—

अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः।
ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात् ॥ ६ ॥

रथनाभौ=रथकी नाभिमें (जुड़े हुए); **अराः इव**=अरोंकी भाँति; **यत्र**=जिसमें; **नाड्यः**=समस्त देहव्यापिनी नाड़ियाँ; **संहताः**=एकत्र स्थित हैं; (उसी हृदयमें) **सः**=वह; **बहुधा**=बहुत प्रकारसे; **जायमानः**=उत्पन्न होनेवाला; **एषः**=यह (अन्तर्यामी परमेश्वर); **अन्तः**=मध्यभागमें; **चरते**=रहता है; [**एनम्**=इस;] **आत्मानम्**=सर्वात्मा परमात्माका; **ओम्**=ओम्; **इति एवम्**=इस नामके द्वारा ही; **ध्यायथ**=ध्यान करो; **तमसः परस्तात्**=अज्ञानमय अन्धकारसे अतीत; **पाराय**=(तथा) भवसागरके अन्तिम तटरूप पुरुषोत्तमकी प्राप्तिके लिये (साधन करनेमें); **वः**=तुमलोगोंका; **स्वस्ति**=कल्याण; [**अस्तु**=हो] ॥ ६ ॥

व्याख्या—'जिस प्रकार रथके पहियेके केन्द्रमें अरे लगे रहते हैं, उसी प्रकार शरीरकी समस्त नाड़ियाँ जिस हृदयदेशमें एकत्र स्थित हैं, उसी हृदयमें नाना रूपसे प्रकट होनेवाले परब्रह्म परमात्मा अन्तर्यामीरूपसे रहते हैं। इन सबके आत्मा पुरुषोत्तमका 'ओम्' इस नामके उच्चारणके साथ-साथ निरन्तर ध्यान करते रहो। इस प्रकार परमात्माके 'ओम्' इस नामका जप और उसके अर्थभूत परमात्माका ध्यान करते रहनेसे तुम उन परमात्माको प्राप्त करनेमें समर्थ हो जाओगे, जो अज्ञानरूप अन्धकारसे सर्वथा अतीत और संसार-समुद्रके दूसरे पार हैं। तुम्हारा कल्याण हो।' इस प्रकार आचार्य उपर्युक्त विधिसे साधन करनेवाले शिष्योंको आशीर्वाद देते हैं ॥ ६ ॥

सम्बन्ध—पुनः परमेश्वरके स्वरूपका ही वर्णन करते हैं—

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि ।
दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठितः ॥
मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं सन्निधाय ।
तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति ॥ ७ ॥

यः सर्वज्ञः=जो सर्वदा जाननेवाला (और); **सर्ववित्**=सब ओरसे सबको जाननेवाला है; **यस्य**=जिसकी; **भुवि**=जगत्में; **एषः**=यह; **महिमा**=महिमा है; **एषः हि आत्मा**=यह प्रसिद्ध सबका आत्मा परमेश्वर; **दिव्ये व्योम्नि**=दिव्य आकाशरूप; **ब्रह्मपुरे**=ब्रह्मलोकमें; **प्रतिष्ठितः**=स्वरूपसे स्थित है; **प्राणशरीरनेता**=सबके प्राण और शरीरका नेता; **मनोमयः**=(यह परमात्मा मनमें व्याप्त होनेके कारण) मनोमय है; **हृदयं संनिधाय**=(यही) हृदयकमलका आश्रय लेकर; **अन्ने**=अन्नमय स्थूल शरीरमें; **प्रतिष्ठितः**=प्रतिष्ठित है; **यत्**=जो; **आनन्दरूपम्**=आनन्दस्वरूप; **अमृतम्**=अविनाशी परब्रह्म; **विभाति**=सर्वत्र प्रकाशित है; **धीराः**=बुद्धिमान् मनुष्य; **विज्ञानेन**=विज्ञानके द्वारा; **तत्**=उसको; **परिपश्यन्ति**=भलीभाँति प्रत्यक्ष कर लेते हैं ॥ ७ ॥

व्याख्या—जो परब्रह्म परमेश्वर सर्वज्ञ—सर्वदा जाननेवाले और सब ओरसे सबको भलीभाँति जाननेवाले हैं, अर्थात् जिनकी ज्ञानशक्ति देश-कालसे बाधित नहीं है, जिनकी यह आश्चर्यमयी महिमा जगत्में प्रकट है, वे सबके आत्मा परमेश्वर परम व्योम नामसे प्रसिद्ध दिव्य आकाशरूप ब्रह्मलोकमें स्वरूपसे स्थित हैं। सम्पूर्ण प्राणियोंके प्राण और शरीरका नियमन करनेवाले ये परमेश्वर मनमें व्याप्त होनेके कारण मनोमय कहलाते हैं और सब प्राणियोंके हृदयकमलका आश्रय लेकर अन्नमय स्थूलशरीरमें प्रतिष्ठित हैं। बुद्धिमान् मनुष्य विज्ञानद्वारा उन परब्रह्मको भलीभाँति प्रत्यक्ष कर लेते हैं, जो आनन्दमय अविनाशीरूपसे सर्वत्र प्रकाशित हैं ॥ ७ ॥

सम्बन्ध—अब परमात्माके ज्ञानका फल बताते हैं—

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ८ ॥

तस्मिन् परावरे दृष्टे=कार्यकारणस्वरूप उस परात्पर पुरुषोत्तमको तत्त्वसे जान लेनेपर; **अस्य हृदयग्रन्थिः**=इस (जीवात्मा) के हृदयकी गाँठ; **भिद्यते**=खुल जाती है; **सर्वसंशयाः**=सम्पूर्ण संशय; **छिद्यन्ते**=कट जाते हैं; **च**=और; **कर्माणि**=समस्त शुभाशुभ कर्म; **क्षीयन्ते**=नष्ट हो जाते हैं ॥ ८ ॥

व्याख्या—कार्य और कारणस्वरूप उन परात्पर परब्रह्म पुरुषोत्तमको तत्त्वसे जान लेनेपर इस जीवके हृदयकी

अविद्यारूप गाँठ खुल जाती है, जिसके कारण इसने इस जड शरीरको ही अपना स्वरूप मान रक्खा है। इतना ही नहीं, इसके समस्त संशय सर्वथा कट जाते हैं और समस्त शुभाशुभ कर्म नष्ट हो जाते हैं। अर्थात् यह जीव सब बन्धनोंसे सर्वथा मुक्त होकर परमानन्दस्वरूप परमेश्वरको प्राप्त हो जाता है ॥ ८ ॥

सम्बन्ध—उन परब्रह्मके स्थान और स्वरूपका वर्णन करते हुए उन्हें जाननेका महत्त्व बताते हैं—

हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम्।
तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ ९ ॥

तत्=वह; **विरजम्**=निर्मल; **निष्कलम्**=अवयवरहित; **ब्रह्म**=परब्रह्म; **हिरण्मये परे कोशे**=प्रकाशमय परम कोशमें—परमधाममें (विराजमान है); **तत्**=वह; **शुभ्रम्**=सर्वथा विशुद्ध; **ज्योतिषाम्**=समस्त ज्योतियोंकी भी; **ज्योतिः**=ज्योति है; **यत्**=जिसको; **आत्मविदः**=आत्मज्ञानी; **विदुः**=जानते हैं ॥ ९ ॥

व्याख्या—वे निर्मल—निर्विकार और अवयवरहित—अखण्ड परमात्मा प्रकाशमय परमधाममें विराजमान हैं; वे सर्वथा विशुद्ध और समस्त प्रकाशयुक्त पदार्थोंके भी प्रकाशक हैं तथा उन्हें आत्मज्ञानी महात्माजन ही जानते हैं ॥ ९ ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥१०॥

तत्र=वहाँ; **न**=न (तो); **सूर्यः**=सूर्य; **भाति**=प्रकाशित होता है; **न**=न; **चन्द्रतारकम्**=चन्द्रमा और तारागण ही; **न**=(तथा) न; **इमाः**=ये; **विद्युतः**=बिजलियाँ ही; **भान्ति**=(वहाँ) कौंधती हैं; **अयम् अग्निः कुतः**=फिर इस अग्निके लिये तो कहना ही क्या है; **तम् भान्तम् एव**=(क्योंकि) उसके प्रकाशित होनेपर ही (उसीके प्रकाशसे); **सर्वम्**=सब; **अनुभाति**=प्रकाशित होते हैं; **तस्य**=उसीके; **भासा**=प्रकाशसे; **इदम् सर्वम्**=यह सम्पूर्ण जगत्; **विभाति**=प्रकाशित होता है ॥ १० ॥

व्याख्या—उन स्वप्रकाश परमानन्दस्वरूप परब्रह्म परमेश्वरके समीप यह सूर्य नहीं प्रकाशित होता। जिस प्रकार सूर्यका प्रकाश प्रकट होनेपर खद्योतका प्रकाश लुप्त हो जाता है, वैसे ही सूर्यका आंशिक तेज भी उस असीम तेजके सामने लुप्त हो जाता है। चन्द्रमा, तारागण और बिजली भी वहाँ नहीं चमकते; फिर इस लौकिक अग्निकी तो बात ही क्या है। क्योंकि प्राकृत जगत्में जो कुछ भी तत्त्व प्रकाशशील हैं, सब उन परब्रह्म परमेश्वरकी प्रकाश-शक्तिके अंशको पाकर ही प्रकाशित हैं। वे अपने प्रकाशकके समीप अपना प्रकाश कैसे फैला सकते हैं। सारांश यह कि यह सम्पूर्ण जगत् उन जगदात्मा पुरुषोत्तमके प्रकाशसे अथवा उस प्रकाशके एक क्षुद्रतम अंशसे प्रकाशित हो रहा है ॥ १० ॥

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्माद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण।
अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥११॥

इदम्=यह; **अमृतम्**=अमृतस्वरूप; **ब्रह्म**=परब्रह्म; **एव**=ही; **पुरस्तात्**=सामने है; **ब्रह्म**=ब्रह्म ही; **पश्चात्**=पीछे है; **ब्रह्म**=ब्रह्म ही; **दक्षिणतः**=दायीं ओर; **च**=तथा; **उत्तरेण**=बायीं ओर; **अधः**=नीचेकी ओर; **च**=तथा; **ऊर्ध्वम्**=ऊपरकी ओर; **च**=भी; **प्रसृतम्**=फैला हुआ है; **इदम् [यद्]**=यह जो; **विश्वम्**=सम्पूर्ण जगत् है; **इदम्**=यह; **वरिष्ठम्**=सर्वश्रेष्ठ; **ब्रह्म एव**=ब्रह्म ही है ॥ ११ ॥

व्याख्या—इस मन्त्रमें परमात्माकी सर्वव्यापकता और सर्वरूपताका प्रतिपादन किया गया है। सारांश यह कि ये अमृतस्वरूप परब्रह्म परमात्मा ही आगे-पीछे, दायें-बायें, बाहर-भीतर, ऊपर-नीचे—सर्वत्र फैले हुए हैं; इस विश्व-ब्रह्माण्डके रूपमें ये सर्वश्रेष्ठ ब्रह्म ही प्रत्यक्ष दिखायी दे रहे हैं ॥ ११ ॥

॥ द्वितीय खण्ड समाप्त ॥ २ ॥
॥ द्वितीय मुण्डक समाप्त ॥ २ ॥

तृतीय मुण्डक

प्रथम खण्ड

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ १ ॥

सयुजा=एक साथ रहनेवाले (तथा); **सखाया**=परस्पर सखाभाव रखनेवाले; **द्वा**=दो; **सुपर्णा**=पक्षी (जीवात्मा और परमात्मा); **समानम् वृक्षम् परिषस्वजाते**=एक ही वृक्ष (शरीर) का आश्रय लेकर रहते हैं; **तयोः**=उन दोनोंमेंसे; **अन्यः**=एक तो; **पिप्पलम्**=उस वृक्षके कर्मरूप फलोंका; **स्वादु**=स्वाद ले-लेकर; **अत्ति**=उपभोग करता है (किंतु); **अन्यः**=दूसरा; **अनश्नन्**=न खाता हुआ; **अभिचाकशीति**=केवल देखता रहता है ॥ १ ॥

व्याख्या—जिस प्रकार गीतामें जगत्का अश्वत्थ (पीपल) वृक्षके रूपमें वर्णन किया गया है, उसी प्रकार इस मन्त्रमें शरीरको पीपलके वृक्षका और जीवात्मा तथा परमात्माको पक्षियोंका रूप देकर वर्णन किया गया है । इसी तरहका वर्णन कठोपनिषद्में भी गुहामें प्रविष्ट छाया और धूपके नामसे आया है । भाव दोनों जगह प्रायः एक ही है । मन्त्रका सारांश यह है कि यह मनुष्य-शरीर मानो एक वृक्ष है । ईश्वर और जीव—ये सदा साथ रहनेवाले दो मित्र पक्षी हैं । ये इस शरीररूप वृक्षमें एक साथ एक ही हृदयरूप घोंसलेमें निवास करते हैं । इन दोनोंमें एक—जीवात्मा तो उस वृक्षके फलरूप अपने कर्म-फलोंको अर्थात् प्रारब्धानुसार प्राप्त हुए सुख-दुःखोंको आसक्ति एवं द्वेषपूर्वक भोगता है और दूसरा—ईश्वर उन कर्म-फलोंसे किसी प्रकारका किञ्चित् भी सम्बन्ध न जोड़कर केवल देखता रहता है ॥ १ ॥

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥ २ ॥

समाने वृक्षे=पूर्वोक्त शरीररूपी समान वृक्षपर (रहनेवाला); **पुरुषः**=जीवात्मा; **निमग्नः**=(शरीरकी गहरी आसक्तिमें) डूबा हुआ है; **अनीशया**=असमर्थतारूप दीनताका अनुभव करता हुआ; **मुह्यमानः**=मोहित होकर; **शोचति**=शोक करता रहता है; **यदा**=जब कभी (भगवान्की अहैतुकी दयासे); **जुष्टम्**=(भक्तोंद्वारा नित्य) सेवित (तथा); **अन्यम्**=अपनेसे भिन्न; **ईशम्**=परमेश्वरको (और); **अस्य महिमानम्**=उनकी महिमाको; **पश्यति**=यह प्रत्यक्ष कर लेता है; **इति**=तब; **वीतशोकः**=सर्वथा शोकरहित हो जाता है ॥ २ ॥

व्याख्या—पहले वर्णन किये हुए शरीररूप एक ही वृक्षपर हृदयरूप घोंसलेमें रहनेवाला यह जीवात्मा जबतक अपने साथ रहनेवाले उन परम सुहृद् परमेश्वरकी ओर नहीं देखता, शरीरमें ही आसक्त होकर इसीमें निमग्न हुआ रहता है अर्थात् शरीरमें अतिशय ममता करके उसके द्वारा भोगोंके भोगनेमें ही रचा-पचा रहता है, तबतक असमर्थतारूप दीनतासे मोहित होकर वह नाना प्रकारके दुःख भोगता रहता है । जब कभी भगवान्की निर्हैतुकी दयासे अपनेसे भिन्न, नित्य अपने ही समीप रहनेवाले, परम सुहृद्, परमप्रिय और भक्तोंद्वारा सेवित ईश्वरको और उनकी आश्चर्यमयी महिमाको, जो जगत्में सर्वत्र भिन्न-भिन्न प्रकारसे प्रकट हो रही है, प्रत्यक्ष कर लेता है, तब तत्काल ही वह सर्वथा शोकरहित हो जाता है ॥ २ ॥

सम्बन्ध—ईश्वरके स्वरूपका वर्णन करते हुए उन्हें जान लेनेका फल बताते हैं—

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।
तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥

यदा=जब; **पश्यः**=यह द्रष्टा (जीवात्मा); **ईशम्**=सबके शासक; **ब्रह्मयोनिम्**=ब्रह्माके भी आदि कारण; **कर्तारम्**=सम्पूर्ण जगत्के रचयिता; **रुक्मवर्णम्**=दिव्य प्रकाशस्वरूप; **पुरुषम्**=परमपुरुषको; **पश्यते**=प्रत्यक्ष कर

लेता है; **तदा**=उस समय; **पुण्यपापे**=पुण्य-पाप दोनोंको; **विधूय**=भलीभाँति हटाकर; **निरञ्जनः**=निर्मल हुआ; **विद्वान्**=वह ज्ञानी महात्मा; **परमम्**=सर्वोत्तम; **साम्यम्**=समताको; **उपैति**=प्राप्त कर लेता है ॥ ३ ॥

व्याख्या—पूर्वोक्त प्रकारसे परमेश्वरकी आश्चर्यमयी महिमाकी ओर दृष्टिपात करके उनके सम्मुख जानेवाला द्रष्टा (जीवात्मा) जब सबके नियन्ता, ब्रह्माके भी आदि कारण, सम्पूर्ण जगत्‌की रचना करनेवाले, दिव्य प्रकाश-स्वरूप परमपुरुष परमेश्वरका साक्षात् कर लेता है, उस समय वह अपने समस्त पुण्य-पापरूप कर्मोंका समूल नाशकर उनसे सर्वथा सम्बन्धरहित होकर परम निर्मल हुआ ज्ञानी भक्त सर्वोत्तम समताको प्राप्त हो जाता है। गीताके बारहवें अध्यायमें श्लोक १३ से १९ तक इस समताका कई प्रकारसे वर्णन किया गया है ॥ ३ ॥

प्राणो ह्येष यः सर्वभूतैर्विभाति विजानन्विद्वान्भवते नातिवादी।
आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ ४ ॥

एषः=यह (परमेश्वर); **हि**=ही; **प्राणः**=प्राण है; **यः**=जो; **सर्वभूतैः**= सब प्राणियोंके द्वारा; **विभाति**=प्रकाशित हो रहा है; **विजानन्**=(इसको) जाननेवाला; **विद्वान्**=ज्ञानी; **अतिवादी**=अभिमानपूर्वक बढ़-बढ़कर बातें करनेवाला; **न भवते**=नहीं होता (किंतु वह); **क्रियावान्**=यथायोग्य भगवत्प्रीत्यर्थ कर्म करता हुआ; **आत्मक्रीडः**=सबके आत्मरूप अन्तर्यामी परमेश्वरमें क्रीडा करता रहता है (और); **आत्मरतिः**=सबके आत्मा अन्तर्यामी परमेश्वरमें ही रमण करता रहता है; **एषः**=यह (ज्ञानी भक्त); **ब्रह्मविदाम्**=ब्रह्मवेत्ताओंमें भी; **वरिष्ठः**= श्रेष्ठ है ॥ ४ ॥

व्याख्या—ये सर्वव्यापी परमेश्वर ही सबके प्राण हैं; जिस प्रकार शरीरकी सारी चेष्टाएँ प्राणके द्वारा होती हैं, उसी प्रकार इस विश्वमें भी जो कुछ हो रहा है, परमात्माकी शक्तिसे ही हो रहा है। समस्त प्राणियोंमें भी उन्हींका प्रकाश है, वे ही उन प्राणियोंके द्वारा प्रकाशित हो रहे हैं। इस बातको समझनेवाला ज्ञानी भक्त कभी बढ़-बढ़कर बातें नहीं करता। क्योंकि वह जानता है कि उसके अंदर भी उन सर्वव्यापक परमात्माकी ही शक्ति अभिव्यक्त है; फिर वह किस बातपर अभिमान करे। वह तो लोकसंग्रहके लिये भगवदाज्ञानुसार अपने वर्ण, आश्रमके अनुकूल कर्म करता हुआ सबके आत्मा अन्तर्यामी भगवान्‌में ही क्रीड़ा करता है। वह सदा भगवान्‌में ही रमण करता है। ऐसा यह भगवान्‌का ज्ञानी भक्त ब्रह्मवेत्ताओंमें भी अति श्रेष्ठ है। गीतामें भी सबको वासुदेवरूप देखनेवाले ज्ञानी भक्तको महात्मा और सुदुर्लभ बताया गया है (७। १९) ॥ ४ ॥

सम्बन्ध—उन परमात्माकी प्राप्तिके साधन बताते हैं—

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम्।
अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ ५ ॥

एषः=यह; **अन्तःशरीरे हि**=शरीरके भीतर ही (हृदयमें विराजमान); **ज्योतिर्मयः**=प्रकाशस्वरूप (और); **शुभ्रः**=परम विशुद्ध; **आत्मा**=परमात्मा; **हि**=निस्संदेह; **सत्येन**=सत्य-भाषण; **तपसा**=तप (और); **ब्रह्मचर्येण**=ब्रह्मचर्य-पूर्वक; **सम्यग्ज्ञानेन**=यथार्थ ज्ञानसे ही; **नित्यम्**=सदा; **लभ्यः**=प्राप्त होनेवाला है; **यम्**=जिसे; **क्षीणदोषाः**=सब प्रकारके दोषोंसे रहित हुए; **यतयः**=यत्नशील साधक ही; **पश्यन्ति**=देख पाते हैं ॥ ५ ॥

व्याख्या—सबके शरीरके भीतर हृदयमें विराजमान परम विशुद्ध प्रकाशमय ज्ञानस्वरूप परब्रह्म परमात्मा, जिनको सब प्रकारके दोषोंसे रहित हुए प्रयत्नशील साधक ही जान सकते हैं, सदैव सत्य-भाषण, तपश्चर्या, संयम और स्वार्थत्याग तथा ब्रह्मचर्यके पालनसे उत्पन्न यथार्थ ज्ञानद्वारा ही प्राप्त हो सकते हैं। इनसे रहित होकर जो भोगोंमें आसक्त हैं, भोगोंकी प्राप्तिके लिये नाना प्रकारके मिथ्याभाषण करते हैं और आसक्तिवश नियमपूर्वक अपने वीर्यकी रक्षा नहीं कर सकते, वे स्वार्थपरायण अविवेकी मनुष्य उन परमात्माका अनुभव नहीं कर सकते; क्योंकि वे उनको चाहते ही नहीं ॥ ५ ॥

सम्बन्ध—पूर्वोक्त साधनोंमेंसे सत्यकी महिमा बताते हैं—

सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः।
येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥ ६ ॥

सत्यम्=सत्य; **एव**=ही; **जयति**=विजयी होता है; **अनृतम्**=झूठ; **न**=नहीं; **हि**=क्योंकि; **देवयानः**=वह देवयान नामक; **पन्थाः**=मार्ग; **सत्येन**=सत्यसे; **विततः**=परिपूर्ण है; **येन**=जिससे; **आप्तकामाः**=पूर्णकाम; **ऋषयः**=ऋषिलोग (वहाँ); **आक्रमन्ति**=गमन करते हैं; **यत्र**=जहाँ; **तत्**=वह; **सत्यस्य**=सत्यस्वरूप परब्रह्म परमात्माका; **परमम्**=उत्कृष्ट; **निधानम्**=धाम है ॥ ६ ॥

व्याख्या—सत्यकी ही विजय होती है, झूठकी नहीं। अभिप्राय यह है कि परमात्मा सत्यस्वरूप हैं; अतः उनकी प्राप्तिके लिये मनुष्यमें सत्यकी प्रतिष्ठा होनी चाहिये। परमात्मप्राप्तिके लिये तो सत्य अनिवार्य साधन है ही; जगत्‌में दूसरे सब कार्योंमें भी अन्ततः सत्यकी ही विजय होती है, झूठकी नहीं। जो लोग मिथ्या-भाषण, दम्भ और कपटसे उन्नतिकी आशा रखते हैं, वे अन्तमें बुरी तरहसे निराश होते हैं। मिथ्या-भाषण और मिथ्या आचरणोंमें भी जो सत्यका आभास है, जिसके कारण दूसरे लोग उसे किसी अंशमें सत्य मान लेते हैं, उसीसे कुछ क्षणिक लाभ-सा हो जाता है। परंतु उसका परिणाम अच्छा नहीं होता। अन्तमें सत्य सत्य ही रहता है और झूठ झूठ ही। इसीसे बुद्धिमान् मनुष्य सत्यभाषण और सदाचारको ही अपनाते हैं, झूठको नहीं; क्योंकि जिनकी भोग-वासना नष्ट हो गयी है, ऐसे पूर्णकाम ऋषिलोग जिस मार्गसे वहाँ पहुँचते हैं, जहाँ इस सत्यके परमाधार परब्रह्म परमात्मा स्थित हैं, वह देवयान मार्ग अर्थात् उन परमदेव परमात्माको प्राप्त करनेका साधनरूप मार्ग सत्यसे ही परिपूर्ण है; उसमें असत्य-भाषण और दम्भ, कपट आदि असत् आचरणोंके लिये स्थान नहीं है ॥ ६ ॥

सम्बन्ध—उपर्युक्त साधनोंसे प्राप्त होनेवाले परमात्माके स्वरूपका पुनः वर्णन करते हैं—

बृहच्च तद्दिव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति।
दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायाम् ॥ ७ ॥

तत्=वह परब्रह्म; **बृहत्**=महान्; **दिव्यम्**=दिव्य; **च**=और; **अचिन्त्यरूपम्**=अचिन्त्यस्वरूप है; **च**=तथा; **तत्**=वह; **सूक्ष्मात्**=सूक्ष्मसे भी; **सूक्ष्मतरम्**=अत्यन्त सूक्ष्मरूपमें; **विभाति**=प्रकाशित होता है; **तत्**=(तथा) वह; **दूरात्**=दूरसे भी; **सुदूरे**=अत्यन्त दूर है; **च**=और; **इह**=इस (शरीर) में रहकर; **अन्तिके च**=अति समीप भी है; **इह**=यहाँ; **पश्यत्सु**=देखनेवालोंके भीतर; **एव**=ही; **गुहायाम्**=उनकी हृदयरूपी गुफामें; **निहितम्**=स्थित है ॥ ७ ॥

व्याख्या—वे परब्रह्म परमात्मा सबसे महान्, दिव्य—अलौकिक और अचिन्त्यस्वरूप हैं अर्थात् उनका स्वरूप मनके द्वारा चिन्तनमें आनेवाला नहीं है। अतः मनुष्यको श्रद्धापूर्वक परमात्माकी प्राप्तिके पूर्वकथित साधनोंमें लगे रहना चाहिये। साधन करते-करते वे परमात्मा अचिन्त्य एवं सूक्ष्मसे भी अत्यन्त सूक्ष्म होनेपर भी स्वयं अपने स्वरूपको हृदयमें प्रकाशित कर देते हैं। परमात्मा सर्वत्र परिपूर्ण हैं; ऐसा कोई भी स्थान नहीं, जहाँ वे न हों। अतः वे दूरसे भी दूर हैं, अर्थात् जहाँतक हमलोग दूरका अनुभव करते हैं, वहाँ भी वे हैं और निकटसे भी निकट, यहीं अपने भीतर ही हैं। अधिक क्या, देखनेवालोंमें ही उनके हृदयरूप गुफामें छिपे हुए हैं। अतः उन्हें खोजनेके लिये कहीं दूसरी जगह जानेकी आवश्यकता नहीं है ॥ ७ ॥

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा।
ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥

न चक्षुषा=(वह परमात्मा) न तो नेत्रोंसे; **न वाचा**=न वाणीसे (और); **न अन्यैः**=न दूसरी; **देवैः**=इन्द्रियोंसे; **अपि**=ही; **गृह्यते**=ग्रहण करनेमें आता है (तथा); **तपसा**=तपसे; **वा**=अथवा; **कर्मणा**=कर्मोंसे भी (वह); [**न गृह्यते**=ग्रहण नहीं किया जा सकता;] **तम्**=उस; **निष्कलम्**=अवयवरहित (परमात्मा) को; **तु**=तो; **विशुद्धसत्त्वः**=विशुद्ध अन्तःकरणवाला (साधक); **ततः**=उस विशुद्ध अन्तःकरणसे; **ध्यायमानः**=(निरन्तर उसका) ध्यान करता हुआ ही; **ज्ञानप्रसादेन**=ज्ञानकी निर्मलतासे; **पश्यते**=देख पाता है ॥ ८ ॥

व्याख्या—उन परब्रह्मको मनुष्य इन आँखोंसे नहीं देख सकता; इतना ही नहीं, वाणी आदि अन्य इन्द्रियोंद्वारा भी वे पकड़में नहीं आ सकते। तथा नाना प्रकारकी तपश्चर्या और कर्मोंके द्वारा भी मनुष्य उन्हें नहीं पा सकता। उन अवयवरहित परम विशुद्ध परमात्माको तो मनुष्य सब भोगोंसे मुख मोड़कर, निःस्पृह होकर विशुद्ध अन्तःकरणके द्वारा निरन्तर एकमात्र उन्हींका ध्यान करते-करते ज्ञानकी निर्मलतासे ही देख सकता है। अतः जो उन परमात्माको पाना चाहे, उसे उचित है कि संसारके भोगोंसे सर्वथा विरक्त होकर उन सबकी कामनाका त्याग करके एकमात्र परब्रह्म परमात्माको ही पानेके लिये उन्हींके चिन्तनमें निमग्न हो जाय॥ ८॥

सम्बन्ध—जब वे परब्रह्म परमात्मा सबके हृदयमें रहते हैं, तब सभी जीव उन्हें क्यों नहीं जानते? शुद्ध अन्तःकरणवाला पुरुष ही क्यों जानता है? इस जिज्ञासापर कहते हैं—

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविवेश।
प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन्विशुद्धे विभवत्येष आत्मा॥ ९॥

यस्मिन्=जिसमें; **पञ्चधा**=पाँच भेदोंवाला; **प्राणः**=प्राण; **संविवेश**=भलीभाँति प्रविष्ट है (उसी शरीरमें रहनेवाला); **एषः**=यह; **अणुः**=सूक्ष्म; **आत्मा**=आत्मा; **चेतसा**=मनसे; **वेदितव्यः**=जाननेमें आनेवाला है; **प्रजानाम्**=प्राणियोंका (वह); **सर्वम्**=सम्पूर्ण; **चित्तम्**=चित्त; **प्राणैः**=प्राणोंसे; **ओतम्**=व्याप्त है; **यस्मिन् विशुद्धे**=जिस अन्तःकरणके विशुद्ध होनेपर; **एषः**=यह; **आत्मा**=आत्मा; **विभवति**=सब प्रकारसे समर्थ होता है॥ ९॥

व्याख्या—जिस शरीरमें प्राण, अपान, व्यान, समान और उदान—इन पाँच भेदोंवाला प्राण प्रविष्ट होकर उसे चेष्टायुक्त कर रहा है, उसी शरीरके भीतर हृदयके मध्यभागमें मनद्वारा ज्ञातारूपसे जाननेमें आनेवाला यह सूक्ष्म जीवात्मा भी रहता है। परंतु समस्त प्राणियोंके समस्त अन्तःकरण प्राणोंसे ओतप्रोत हो रहे हैं, अर्थात् इन प्राण और इन्द्रियोंको तृप्त करनेके लिये उत्पन्न हुई नाना प्रकारकी भोगवासनाओंसे मलिन और क्षुब्ध हो रहे हैं; इस कारण सब लोग परमात्माको नहीं जान पाते। अन्तःकरणके विशुद्ध होनेपर ही यह जीवात्मा सब प्रकारसे समर्थ होता है। अतः यदि भोगोंसे विरक्त होकर यह परमात्माके चिन्तनमें लग जाता है, तब तो परमात्माको प्राप्त कर लेता है; और यदि भोगोंकी कामना करता है तो इच्छित भोगोंको प्राप्त कर लेता है॥ ९॥

यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान्।
तं तं लोकं जयते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद् भूतिकामः॥१०॥

विशुद्धसत्त्वः=विशुद्ध अन्तःकरणवाला (मनुष्य); **यम् यम्**=जिस-जिस; **लोकम्**=लोकको; **मनसा**=मनसे; **संविभाति**=चिन्तन करता है; **च**=तथा; **यान् कामान् कामयते**=जिन भोगोंकी कामना करता है; **तम् तम्**=उन-उन; **लोकम्**=लोकोंको; **जयते**=जीत लेता है; **च**=और; **तान् कामान्**=उन (इच्छित) भोगोंको भी; [**जयते**=प्राप्त कर लेता है;] **तस्मात् ह्**=इसीलिये; **भूतिकामः**=ऐश्वर्यकी कामनावाला मनुष्य; **आत्मज्ञम्**=शरीरसे भिन्न आत्माको जाननेवाले महात्माका; **अर्चयेत्**=सत्कार करे॥ १०॥

व्याख्या—विशुद्ध अन्तःकरणवाला मनुष्य यदि भोगोंसे सर्वथा विरक्त होकर उस निर्मल अन्तःकरणद्वारा निरन्तर परब्रह्म परमेश्वरका ध्यान करता है—तब तो उन्हें प्राप्त कर लेता है, यह बात आठवें मन्त्रमें कही जा चुकी है; परंतु यदि वह सर्वथा निष्काम नहीं होता तो जिस-जिस लोकका मनसे चिन्तन करता है तथा जिन-जिन भोगोंको चाहता है, उन-उन लोकोंको ही जीतता है—उन्हीं लोकोंमें जाता है तथा उन-उन भोगोंको ही प्राप्त करता है; इसलिये ऐश्वर्यकी कामनावाले मनुष्यको शरीरसे भिन्न आत्माको जाननेवाले विशुद्ध अन्तःकरणयुक्त विवेकी पुरुषकी सेवा-पूजा (आदर-सत्कार) करनी चाहिये; क्योंकि वह अपने लिये और दूसरोंके लिये भी जो-जो कामना करता है, वह पूर्ण हो जाती है॥ १०॥

॥ प्रथम खण्ड समाप्त॥ १॥

द्वितीय खण्ड

सम्बन्ध—पूर्व प्रकरणमें विशुद्ध अन्तःकरणवाले साधककी सामर्थ्यका वर्णन करनेके लिये प्रसङ्गवश कामनाओंकी पूर्तिकी बात आ गयी थी; अतः निष्कामभावकी प्रशंसा और सकामभावकी निन्दा करते हुए पुनः प्रकरण आरम्भ करते हैं—

स वेदैतत्परमं ब्रह्मधाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम्।
उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः॥ १॥

सः=वह (निष्काम भाववाला पुरुष); **एतत्**=इस; **परमम्**=परम; **शुभ्रम्**=विशुद्ध (प्रकाशमान); **ब्रह्मधाम**=ब्रह्मधामको; **वेद**=जान लेता है; **यत्र**=जिसमें; **विश्वम्**=सम्पूर्ण जगत्; **निहितम्**=स्थित हुआ; **भाति**=प्रतीत होता है; **ये हि**=जो भी कोई; **अकामाः**=निष्काम साधक; **पुरुषम् उपासते**=परम पुरुषकी उपासना करते हैं; **ते**=वे; **धीराः**=बुद्धिमान्; **शुक्रम्**=रजोवीर्यमय; **एतत्**=इस जगत्को; **अतिवर्तन्ति**=अतिक्रमण कर जाते हैं॥ १॥

व्याख्या—थोड़ा-सा विचार करनेपर प्रत्येक बुद्धिमान् मनुष्यकी समझमें यह बात आ जाती है कि इस प्रत्यक्ष दिखायी देनेवाले जगत्के रचयिता और परमाधार कोई एक परमेश्वर अवश्य हैं। इस प्रकार जिनमें यह सम्पूर्ण जगत् स्थित हुआ प्रतीत होता है, उन परम विशुद्ध प्रकाशमय धामस्वरूप परब्रह्म परमात्माको समस्त भोगोंकी कामनाका त्याग करके निरन्तर उनका ध्यान करनेवाला साधक जान लेता है। यह बात निश्चित है कि जो मनुष्य उन परम पुरुष परमात्माकी उपासना करते, एकमात्र उन्हींको चाहते हैं, वे इस रजोवीर्यमय (भोगमय) जगत्को लाँघ जाते हैं, किसी प्रकारके भोगोंमें उनका मन नहीं अटकता, वे सर्वथा पूर्ण निष्काम होकर रहते हैं। इसीलिये उन्हें बुद्धिमान् कहा गया है; क्योंकि जो सार वस्तुके लिये असारको त्याग दे, वही बुद्धिमान् है* ॥ १॥

सम्बन्ध—अब सकाम पुरुषकी निन्दा करते हुए ऊपर कही हुई बातको स्पष्ट करते हैं—

कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्र।
पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्त्विहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः॥ २॥

यः=जो; **कामान्**=भोगोंको; **मन्यमानः**=आदर देनेवाला मानव; **कामयते**=(उनकी) कामना करता है; **सः**=वह; **कामभिः**=उन कामनाओंके कारण; **तत्र तत्र**=उन-उन स्थानोंमें; **जायते**=उत्पन्न होता है (जहाँ वे उपलब्ध हो सकें); **तु**=परंतु; **पर्याप्तकामस्य**=जो पूर्णकाम हो चुका है, उस; **कृतात्मनः**=विशुद्ध अन्तःकरणवाले पुरुषकी; **सर्वे**=सम्पूर्ण; **कामाः**=कामनाएँ; **इह एव**=यहीं; **प्रविलीयन्ति**=सर्वथा विलीन हो जाती हैं॥ २॥

व्याख्या—जो भोगोंको आदर देनेवाला है, जिसकी दृष्टिमें इस लोक और परलोकके भोग सुखके हेतु हैं, वही भोगोंकी कामना करता है और नाना प्रकारकी कामनाओंके कारण ही जहाँ-जहाँ भोग उपलब्ध हो सकते हैं, वहाँ-वहाँ कर्मानुसार उत्पन्न होता है; परंतु जो भगवान्को चाहनेवाले भगवान्के प्रेमी भक्त पूर्णकाम हो गये हैं, इस जगत्के भोगोंसे ऊब गये हैं, उन विशुद्ध अन्तःकरणवाले भक्तोंकी समस्त कामनाएँ इस शरीरमें ही विलीन हो जाती हैं। स्वप्नमें भी उनकी दृष्टि भोगोंकी ओर नहीं जाती। फलतः उन्हें शरीर छोड़नेपर नवीन जन्म नहीं धारण करना पड़ता। वे भगवान्को पाकर जन्म-मृत्युके बन्धनसे सदाके लिये छूट जाते हैं॥ २॥

---

* एक आदरणीय महानुभावने यह अर्थ किया है—

'वह (आत्मज्ञ) समस्त कामनाओंके उत्कृष्ट आश्रयभूत उस ब्रह्मको जानता है, जिसमें यह सम्पूर्ण जगत् अर्पित है और जो स्वयं शुद्धरूपसे प्रकाशित हो रहा है। उस इस प्रकारके आत्मज्ञ पुरुषकी भी जो लोग निष्काम भावसे मुमुक्षु होकर परमदेवके समान उपासना करते हैं, वे बुद्धिमान् पुरुष शरीरके उपादान कारणरूप मनुष्यदेहके बीजको अतिक्रमण कर जाते हैं अर्थात् फिर योनिमें प्रवेश नहीं करते.....।'

सम्बन्ध—पहले दो मन्त्रोंमें भगवान्‌के परम दुलारे जिन प्रेमी भक्तोंका वर्णन किया गया है, उन्हींको वे सर्वात्मा परब्रह्म पुरुषोत्तम दर्शन देते हैं—यह बात अब अगले मन्त्रमें कहते हैं—

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ॥ ३ ॥

अयम्=यह; **आत्मा**=परब्रह्म परमात्मा; **न प्रवचनेन**=न तो प्रवचनसे; **न मेधया**=न बुद्धिसे (और); **न बहुना श्रुतेन**=न बहुत सुननेसे ही; **लभ्यः**=प्राप्त हो सकता है; **एषः**=यह; **यम्**=जिसको; **वृणुते**=स्वीकार कर लेता है; **तेन एव**=उसके द्वारा ही; **लभ्यः**=प्राप्त किया जा सकता है; (क्योंकि) **एषः**=यह; **आत्मा**=परमात्मा; **तस्य**=उसके लिये; **स्वाम् तनुम्**=अपने यथार्थ स्वरूपको; **विवृणुते**=प्रकट कर देता है ॥ ३ ॥

व्याख्या—इस मन्त्रमें यह बात समझायी गयी है कि वे परमात्मा न तो उनको मिलते हैं, जो शास्त्रोंको पढ़-सुनकर लच्छेदार भाषामें परमात्म-तत्त्वका नाना प्रकारसे वर्णन करते हैं; न उन तर्कशील बुद्धिमान् मनुष्योंको ही मिलते हैं, जो बुद्धिके अभिमानमें प्रमत्त हुए तर्कके द्वारा विवेचन करके उन्हें समझनेकी चेष्टा करते हैं; और न उनको ही मिलते हैं, जो परमात्माके विषयमें बहुत कुछ सुनते रहते हैं। वे तो उसीको प्राप्त होते हैं, जिसको वे स्वयं स्वीकार कर लेते हैं और वे स्वीकार उसीको करते हैं, जिसको उनके लिये उत्कट इच्छा होती है, जो उनके बिना रह नहीं सकता। परंतु जो अपनी बुद्धि या साधनपर भरोसा न करके केवल उनकी कृपाकी ही प्रतीक्षा करता रहता है, ऐसे कृपा-निर्भर साधकपर परमात्मा कृपा करते हैं और योगमायाका परदा हटाकर उसके सामने अपने सच्चिदानन्दघन स्वरूपमें प्रकट हो जाते हैं* ॥ ३ ॥

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाप्यलिङ्गात्।
एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥

अयम्=यह; **आत्मा**=परमात्मा; **बलहीनेन**=बलहीन मनुष्यद्वारा; **न लभ्यः**=नहीं प्राप्त किया जा सकता; **च**=तथा; **प्रमादात्**=प्रमादसे; **वा**=अथवा; **अलिङ्गात्**=लक्षणरहित; **तपसः**=तपसे; **अपि**=भी; **न [लभ्यः]**=नहीं प्राप्त किया जा सकता; **तु**=किंतु; **यः**=जो; **विद्वान्**=बुद्धिमान् साधक; **एतैः**=इन; **उपायैः**=उपायोंके द्वारा; **यतते**=प्रयत्न करता है; **तस्य**=उसका; **एषः**=यह; **आत्मा**=आत्मा; **ब्रह्मधाम**=ब्रह्मधाममें; **विशते**=प्रविष्ट हो जाता है ॥ ४ ॥

व्याख्या—इस प्रकरणमें बताये हुए सबके आत्मारूप परब्रह्म परमेश्वर उपासनारूप बलसे रहित मनुष्यद्वारा नहीं प्राप्त किये जा सकते। समस्त भोगोंकी आशा छोड़कर एकमात्र परमात्माकी ही उत्कट अभिलाषा रखते हुए निरन्तर विशुद्धभावसे अपने इष्टदेवका चिन्तन करना—यही उपासनारूपी बलका संचय करना है। ऐसे बलसे रहित पुरुषको वे नहीं मिलते। इसी प्रकार कर्तव्यत्यागरूप प्रमादसे भी नहीं मिलते तथा सात्त्विक लक्षणोंसे रहित संयमरूप तपसे भी किसी साधकद्वारा नहीं प्राप्त किये जा सकते। किंतु जो बुद्धिमान् साधक इन पूर्वोक्त उपायोंसे प्रयत्न करता है, अर्थात् प्रमादरहित होकर उत्कट अभिलाषाके साथ निरन्तर उन परमेश्वरकी उपासना करता है, उसका आत्मा परब्रह्म परमात्माके स्वरूपमें प्रविष्ट हो जाता है ॥ ४ ॥

सम्बन्ध—उपर्युक्त प्रकारसे परमात्माको प्राप्त हुए महापुरुषोंके लक्षण बतलाते हैं—

---

* एक आदरणीय महानुभावने इसका यह अर्थ माना है—

'यह आत्मा न तो वेद-शास्त्रके अधिक अध्ययनरूप प्रवचनसे प्राप्त होनेयोग्य है, न ग्रन्थके अर्थको धारण करनेकी शक्ति मेधासे अथवा न अधिक शास्त्र-श्रवणसे ही। यह विद्वान् जिस परमात्माको वरण करता—प्राप्त करनेकी इच्छा करता है, उस इच्छासे ही परमात्माकी प्राप्ति हो सकती है। नित्य प्राप्त होनेके कारण अन्य किसी साधनसे वह प्राप्त नहीं हो सकता। यह आत्मा उसके प्रति अपने आत्मस्वरूपको प्रकट कर देता है। जिस प्रकार प्रकाशमें घटादिकी अभिव्यक्ति होती है, उसी प्रकार विद्याकी प्राप्ति होनेपर आत्माका आविर्भाव हो जाता है।.....'

संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः ।
ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्ति ॥ ५ ॥

वीतरागाः=सर्वथा आसक्तिरहित; **कृतात्मानः**=(और) विशुद्ध अन्तःकरणवाले; **ऋषयः**=ऋषिलोग; **एनम्**=इस परमात्माको; **सम्प्राप्य**=पूर्णतया प्राप्त होकर; **ज्ञानतृप्ताः**=ज्ञानसे तृप्त (एवं); **प्रशान्ताः**=परम शान्त (हो जाते हैं); **युक्तात्मानः**=अपने-आपको परमात्मामें संयुक्त कर देनेवाले; **ते**=वे; **धीराः**=ज्ञानीजन; **सर्वगम्**=सर्वव्यापी परमात्माको; **सर्वतः**=सब ओरसे; **प्राप्य**=प्राप्त करके; **सर्वम् एव**=सर्वरूप परमात्मामें ही; **आविशन्ति**=प्रविष्ट हो जाते हैं ॥ ५ ॥

व्याख्या—वे विशुद्ध अन्तःकरणवाले सर्वथा आसक्तिरहित महर्षिगण उपर्युक्त प्रकारसे इन परब्रह्म परमात्माको भलीभाँति प्राप्त होकर ज्ञानसे तृप्त हो जाते हैं। उन्हें किसी प्रकारके अभावका बोध नहीं होता, वे पूर्णकाम हो जाते हैं। वे अपने-आपको परमात्मामें लगा देनेवाले ज्ञानीजन सर्वव्यापी परमात्माको सब ओरसे प्राप्त करके सर्वरूप परमात्मामें ही पूर्णतया प्रविष्ट हो जाते हैं ॥ ५ ॥

सम्बन्ध—इस प्रकार परमात्माको प्राप्त हुए महापुरुषोंकी महिमाका वर्णन करके अब ब्रह्मलोकमें जानेवाले महापुरुषोंकी मुक्तिका वर्णन करते हैं—

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।
ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥

[**ये**] **वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः**=जिन्होंने वेदान्त (उपनिषद्) शास्त्रके विज्ञानद्वारा उसके अर्थभूत परमात्माको पूर्ण निश्चयपूर्वक जान लिया है (तथा); **संन्यासयोगात्**=कर्मफल और आसक्तिके त्यागरूप योगसे; **शुद्धसत्त्वाः**=जिनका अन्तःकरण शुद्ध हो गया है; **ते**=वे; **सर्वे**=समस्त; **यतयः**=प्रयत्नशील साधकगण; **परान्तकाले**=मरणकालमें (शरीर त्यागकर); **ब्रह्मलोकेषु**=ब्रह्मलोकमें (जाते हैं और वहाँ); **परामृताः**=परम अमृतस्वरूप होकर; **परिमुच्यन्ति**=सर्वथा मुक्त हो जाते हैं ॥ ६ ॥

व्याख्या—जिन्होंने वेदान्तशास्त्रके सम्यक् ज्ञानद्वारा उसके अर्थस्वरूप परमात्माको भलीभाँति निश्चयपूर्वक जान लिया है तथा कर्मफल और कर्मासक्तिके त्यागरूप योगसे जिनका अन्तःकरण सर्वथा शुद्ध हो गया है, ऐसे सभी प्रयत्नशील साधक मरणकालमें शरीरका त्याग करके परब्रह्म परमात्माके परम धाममें जाते हैं और वहाँ परम अमृतस्वरूप होकर संसार-बन्धनसे सदाके लिये सर्वथा मुक्त हो जाते हैं ॥ ६ ॥

सम्बन्ध—जिनको परब्रह्म परमात्माकी प्राप्ति इसी शरीरमें हो जाती है, उनकी अन्तकालमें कैसी स्थिति होती है—इस जिज्ञासापर कहते हैं—

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु ।
कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति ॥ ७ ॥

पञ्चदश=पंद्रह; **कलाः**=कलाएँ; **च**=और; **सर्वे**=सम्पूर्ण; **देवाः**=देवता अर्थात् इन्द्रियाँ; **प्रतिदेवतासु**=अपने-अपने अभिमानी देवताओंमें; **गताः**=जाकर; **प्रतिष्ठाः**=स्थित हो जाते हैं; **कर्माणि**=(फिर) समस्त कर्म; **च**=और; **विज्ञानमयः**=विज्ञानमय; **आत्मा**=जीवात्मा; **सर्वे**=ये सब-के-सब; **परे अव्यये**=परम अविनाशी परब्रह्ममें; **एकीभवन्ति**=एक हो जाते हैं ॥ ७ ॥

व्याख्या—उस महापुरुषका जब देहपात होता है, उस समय पंद्रह कलाएँ * और मनसहित सब इन्द्रियोंके देवता—

* पंद्रह कलाएँ ये हैं—श्रद्धा, आकाशादि पञ्च महाभूत, इन्द्रिय, मन, अन्न, वीर्य, तप, मन्त्र, कर्म, लोक तथा नाम (देखिये प्रश्नोपनिषद् ६ । ४)

ये सब अपने-अपने अभिमानी समष्टि देवताओंमें जाकर स्थित हो जाते हैं। उनके साथ उस जीवन्मुक्तका कोई सम्बन्ध नहीं रहता। उसके बाद उसके समस्त कर्म और विज्ञानमय जीवात्मा—सब-के-सब परम अविनाशी परब्रह्ममें लीन हो जाते हैं॥७॥

सम्बन्ध—किस प्रकार लीन हो जाते हैं, इस जिज्ञासापर कहते हैं—

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय।
तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्॥८॥

यथा=जिस प्रकार; **स्यन्दमानाः**=बहती हुई; **नद्यः**=नदियाँ; **नामरूपे**=नाम-रूपको; **विहाय**=छोड़कर; **समुद्रे**=समुद्रमें; **अस्तम् गच्छन्ति**=विलीन हो जाती हैं; **तथा**=वैसे ही; **विद्वान्**=ज्ञानी महात्मा; **नामरूपात्**=नाम-रूपसे; **विमुक्तः**=रहित होकर; **परात् परम्**=उत्तम-से-उत्तम; **दिव्यम्**=दिव्य; **पुरुषम्**=परमपुरुष परमात्माको; **उपैति**=प्राप्त हो जाता है॥८॥

व्याख्या—जिस प्रकार बहती हुई नदियाँ अपना-अपना नाम-रूप छोड़कर समुद्रमें विलीन हो जाती हैं, वैसे ही ज्ञानी महापुरुष नाम-रूपसे रहित होकर परात्पर दिव्य पुरुष परब्रह्म परमात्माको प्राप्त हो जाता है—सर्वतोभावसे उन्हींमें विलीन हो जाता है॥८॥

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति। तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति॥९॥

ह=निश्चय ही; **यः वै**=जो कोई भी; **तत्**=उस; **परमम् ब्रह्म**=परमब्रह्म परमात्माको; **वेद**=जान लेता है; **सः**=वह महात्मा; **ब्रह्म एव**=ब्रह्म ही; **भवति**=हो जाता है; **अस्य**=इसके; **कुले**=कुलमें; **अब्रह्मवित्**=ब्रह्मको न जाननेवाला; **न भवति**=नहीं होता; **शोकम् तरति**=(वह) शोकसे पार हो जाता है; **पाप्मानम् तरति**=पाप-समुदायसे तर जाता है; **गुहाग्रन्थिभ्यः**=हृदयकी गाँठोंसे; **विमुक्तः**=सर्वथा छूटकर; **अमृतः**=अमर; **भवति**=हो जाता है॥९॥

व्याख्या—यह बिल्कुल सच्ची बात है कि जो कोई भी उस परब्रह्म परमात्माको जान लेता है, वह ब्रह्म ही हो जाता है। उसके कुलमें अर्थात् उसकी संतानोंमें कोई भी मनुष्य ब्रह्मको न जाननेवाला नहीं होता। वह सब प्रकारके शोक और चिन्ताओंसे सर्वथा पार हो जाता है, सम्पूर्ण पाप-समुदायसे सर्वथा तर जाता है, हृदयमें स्थित सब प्रकारके संशय, विपर्यय देहाभिमान, विषयासक्ति आदि ग्रन्थियोंसे सर्वथा छूटकर अमर हो जाता है—जन्म-मृत्युसे रहित हो जाता है॥९॥

सम्बन्ध—इस ब्रह्मविद्याके अधिकारीका वर्णन करते हैं—

तदेतदृचाभ्युक्तम्—
क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वत एकर्षिं श्रद्धयन्तः।
तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम्॥१०॥

तत्=उस ब्रह्मविद्याके विषयमें; **एतत्**=यह बात; **ऋचा अभ्युक्तम्**=ऋचाद्वारा कही गयी है; **क्रियावन्तः**=जो निष्कामभावसे कर्म करनेवाले; **श्रोत्रियाः**=वेदके अर्थके ज्ञाता (तथा); **ब्रह्मनिष्ठाः**=ब्रह्मके उपासक हैं (और); **श्रद्धयन्तः**=श्रद्धा रखते हुए; **स्वम्**=स्वयं; **एकर्षिम्**='एकर्षि' नामवाले प्रज्वलित अग्निमें; **जुह्वते**=नियमानुसार हवन करते हैं; **तु**=तथा; **यैः**=जिन्होंने; **विधिवत्**=विधिपूर्वक; **शिरोव्रतम्**=सर्वश्रेष्ठ व्रतका; **चीर्णम्**=पालन किया है; **तेषाम् एव**=उन्हींको; **एताम्**=यह; **ब्रह्मविद्याम्**=ब्रह्मविद्या; **वदेत**=बतलानी चाहिये॥१०॥

व्याख्या—जिसका इस उपनिषद्में वर्णन हुआ है, उस ब्रह्मविद्याके विषयमें यह बात ऋचाद्वारा कही गयी है कि जो अपने-अपने वर्ण, आश्रम और परिस्थितिके अनुसार निष्कामभावसे यथायोग्य कर्म करनेवाले, वेदके यथार्थ अभिप्रायको समझनेवाले, परब्रह्म परमात्मामें श्रद्धा रखनेवाले और उनके जिज्ञासु हैं, जो स्वयं 'एकर्षि' नामसे प्रसिद्ध प्रज्वलित अग्निमें

शास्त्रविधिके अनुसार हवन करते हैं तथा जिन्होंने विधिपूर्वक ब्रह्मचर्यव्रतका पालन किया है, उन्हींको यह ब्रह्मविद्या बतलानी चाहिये ॥ १० ॥

तदेतत्सत्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच नैतदचीर्णव्रतोऽधीते । नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ११ ॥

तत्=उसी; **एतत्**=इस; **सत्यम्**=सत्यको अर्थात् यथार्थ विद्याको; **पुरा**=पहले; **अङ्गिराः ऋषिः**=अङ्गिरा ऋषिने; **उवाच**=कहा था; **अचीर्णव्रतः**=जिसने ब्रह्मचर्यव्रतका पालन नहीं किया है; **एतत्**=(वह) इसे; **न**=नहीं; **अधीते**=पढ़ सकता; **परमऋषिभ्यः नमः**=परम ऋषियोंको नमस्कार है; **परमऋषिभ्यः नमः**= परम ऋषियोंको नमस्कार है ॥ ११ ॥

व्याख्या—उस ब्रह्मविद्यारूप इस सत्यका पहले महर्षि अङ्गिराने उपर्युक्त प्रकारसे शौनक ऋषिको उपदेश दिया था । जिसने विधिपूर्वक ब्रह्मचर्यव्रतका पालन नहीं किया हो, वह इसे नहीं पढ़ पाता अर्थात् इसका गूढ़ अभिप्राय नहीं समझ सकता । परम ऋषियोंको नमस्कार है, परम ऋषियोंको नमस्कार है । इस प्रकार दो बार ऋषियोंको नमस्कार करके ग्रन्थ-समाप्तिकी सूचना दी गयी है ॥ ११ ॥

॥ द्वितीय खण्ड समाप्त ॥ २ ॥

॥ तृतीय मुण्डक समाप्त ॥ ३ ॥

॥ अथर्ववेदीय मुण्डकोपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

इसका अर्थ प्रश्नोपनिषद्के प्रारम्भमें दिया जा चुका है ।

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

माण्डूक्योपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

इसका अर्थ प्रश्नोपनिषद्में दिया जा चुका है ।

ओमित्येतदक्षरमिदꣳ सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव । यच्चान्यत् त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव ॥ १ ॥

ॐ=ॐ; **इति**= इस प्रकारका; **एतत्**=यह; **अक्षरम्**=अक्षर (अविनाशी परमात्मा) है; **इदम्**=यह; **सर्वम्**=सम्पूर्ण जगत्; **तस्य**=उसका ही; **उपव्याख्यानम्**=उपव्याख्यान अर्थात् उसीकी निकटतम महिमाका लक्ष्य करानेवाला है; **भूतम्**=भूत (जो हो चुका); **भवत्**=वर्तमान (और); **भविष्यत्**=भविष्यत् (जो होनेवाला है); **इति**=यह; **सर्वम्**=सब-का-सब जगत्; **ओंकारः**=ओंकार; **एव**=ही है; **च**=तथा; **यत्**=जो; **त्रिकालातीतम्**= ऊपर कहे हुए तीनों कालोंसे अतीत; **अन्यत्**=दूसरा (कोई तत्त्व है); **तत्**=वह; **अपि**=भी; **ओंकारः**=ओंकार; **एव**=ही है ॥ १ ॥

व्याख्या—इस उपनिषद्में परब्रह्म परमात्माके समग्र रूपका तत्त्व समझानेके लिये उनके चार पादोंकी कल्पना की गयी है । नाम और नामीकी एकताका प्रतिपादन करनेके लिये प्रणवकी अ, उ और म्—इन तीन मात्राओंके साथ और मात्रा-रहित उसके अव्यक्तरूपके साथ परब्रह्म परमात्माके एक-एक पादकी समता दिखलायी गयी है । इस प्रकार इस मन्त्रमें परब्रह्म परमात्माका नाम जो ओंकार है, उसको समग्र पुरुषोत्तमसे अभिन्न मानकर यह कहा गया है कि 'ओम्' यह अक्षर ही पूर्णब्रह्म अविनाशी परमात्मा है । यह प्रत्यक्ष दिखायी देनेवाला जड-चेतनका समुदायरूप सम्पूर्ण जगत् उन्हींका उपव्याख्यानी अर्थात् उन्हींकी निकटतम महिमाका निदर्शक है । जो स्थूल और सूक्ष्म जगत् पहले उत्पन्न होकर उनमें विलीन हो चुका है और जो इस समय वर्तमान है, तथा जो उनसे उत्पन्न होनेवाला है—वह सब-का-सब ओंकार ही है अर्थात् परब्रह्म परमात्मा ही है । तथा जो तीनों कालोंसे अतीत इससे भिन्न है, वह भी ओंकार ही है । अर्थात् कारण, सूक्ष्म और स्थूल—इन तीन भेदों-वाला जगत् और इसको धारण करनेवाले परब्रह्मके जिस अंशकी इसके आत्मारूपमें और आधाररूपमें अभिव्यक्ति होती है, उतना ही उन परमात्माका स्वरूप नहीं है; इससे अलग भी वे हैं । अतः उनका अभिव्यक्त अंश और उससे अतीत भी जो कुछ है, वह सब मिलकर ही परब्रह्म परमात्माका समग्र रूप है ।

अभिप्राय यह है कि जो कोई परब्रह्मको केवल साकार मानते हैं या निराकार मानते हैं वा सर्वथा निर्विशेष मानते हैं—उन्हें सर्वज्ञता, सर्वाधारता, सर्वकारणता, सर्वेश्वरता, आनन्द, विज्ञान आदि कल्याणमय गुणोंसे सम्पन्न नहीं मानते, वे सब उन परब्रह्मके एक-एक अंशको ही परमात्मा मानते हैं । पूर्णब्रह्म परमात्मा साकार भी हैं, निराकार भी हैं तथा साकार-निराकार

दोनोंसे रहित भी हैं। सम्पूर्ण जगत् उन्हींका स्वरूप है और वे इससे सर्वथा अलग भी हैं। वे सर्वगुणोंसे रहित, निर्विशेष भी हैं और सर्वगुणसम्पन्न भी हैं—यह मानना ही उन्हें सर्वाङ्गपूर्ण मानना है ॥ १ ॥

सम्बन्ध—सब कुछ ओंकार कैसे है, यह कहते हैं—

सर्वं ह्येतद् ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पात् ॥ २ ॥

हि=क्योंकि; **एतत्**=यह; **सर्वम्**=सब-का-सब; **ब्रह्म**=ब्रह्म है; **अयम्**=यह; **आत्मा**=परमात्मा(जो इस दृश्य-जगत्-परिपूर्ण है); **ब्रह्म**=ब्रह्म है; **सः**=वह; **अयम्**=यह; **आत्मा**=परमात्मा; **चतुष्पात्**=चार चरणोंवाला है ॥ २ ॥

व्याख्या—यह सम्पूर्ण जगत् ब्रह्मसे भिन्न कुछ नहीं है, सब-का-सब ब्रह्म है और ओंकार उनका नाम होनेके कारण नामीसे अभिन्न है, इसलिये सब कुछ ओंकार है—यह बात पहले मन्त्रमें कही गयी है; क्योंकि यह सम्पूर्ण जगत् उन परब्रह्म परमात्माका शरीर है और वे इसके अन्तर्यामी आत्मा हैं (अन्तर्यामिब्राह्मण बृ० उ०), इसलिये ये सर्वात्मा ही ब्रह्म हैं। वे सर्वात्मा परब्रह्म आगे बताये हुए प्रकारसे चार पादवाले हैं। वास्तवमें उन अखण्ड निरवयव परब्रह्म परमात्माको चार पादोंवाला कहना नहीं बनता; तथापि उनके समग्ररूपकी व्याख्या करनेके लिये उनकी अभिव्यक्तिके प्रकार-भेदोंको लेकर श्रुतियोंमें जगह-जगह उनके चार पादोंकी कल्पना की गयी है। उसी दृष्टिसे यहाँ भी श्रुति कहती है ॥ २ ॥

जागरितस्थानो बहिष्प्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥ ३ ॥

जागरितस्थानः=जाग्रत्-अवस्थाकी भाँति यह सम्पूर्ण स्थूल जगत् जिसका स्थान अर्थात् शरीर है; **बहिष्प्रज्ञः**=जिसका ज्ञान इस बाह्य जगत्में फैला हुआ है; **सप्ताङ्गः**=भूः, भुवः आदि सात लोक ही जिसके सात अङ्ग हैं; **एकोनविंशतिमुखः**=पाँच ज्ञानेन्द्रियाँ, पाँच कर्मेन्द्रियाँ, पाँच प्राण और चार अन्तःकरण—ये उन्नीस विषयोंको ग्रहण करनेवाले समष्टि 'करण' ही जिसके उन्नीस मुख हैं; **स्थूलभुक्**=जो इस स्थूल जगत्का भोक्ता—इसको अनुभव करनेवाला तथा जाननेवाला है, वह; **वैश्वानरः**=वैश्वानर (विश्वको धारण करनेवाला) परमात्मा; **प्रथमः**=पहला; **पादः**=पाद है ॥ ३ ॥

व्याख्या—परब्रह्म परमात्माके वे चार पाद कैसे और किस प्रकार हैं—यह बात समझानेके लिये जीवात्मा तथा उसके स्थूल, सूक्ष्म और कारण—इन तीनों शरीरोंके उदाहरण देते हुए उन परमात्माके तीन पादोंका वर्णन क्रमशः किया गया है। उनमेंसे पहले पादका इस मन्त्रमें वर्णन है। भाव यह है कि जिस प्रकार जाग्रत्-अवस्थामें इस स्थूल शरीरका अभिमानी जीवात्मा सिरसे लेकर पैरतक सात अङ्गोंसे युक्त होकर स्थूल विषयोंके उपभोगके द्वाररूप दस इन्द्रिय, पाँच प्राण और चार अन्तःकरण—इस प्रकार इन उन्नीस मुखोंसे विषयोंका उपभोग करता है और उसका विज्ञान बाह्य जगत्में फैला रहता है, उसी प्रकार सात लोकरूप सात अङ्गों और समष्टि इन्द्रिय, प्राण और अन्तःकरण—इस प्रकार उन्नीस मुखोंसे युक्त इस स्थूल जगत्रूप शरीरका आत्मा—जो सम्पूर्ण देवता, पितर, मनुष्य आदि समस्त प्राणियोंका प्रेरक और स्वामी होनेके कारण इस स्थूल जगत्का ज्ञाता और भोक्ता है (गीता ५। २९; ९। २४), जिसकी अभिव्यक्ति इस बाह्य स्थूल जगत्में हो रही है,—वह सर्वरूप वैश्वानर उन पूर्णब्रह्म परमात्माका पहला पाद है।

जो विश्व अर्थात् बहुत भी हो और नर भी हो, उसे वैश्वानर कहते हैं—इस व्युत्पत्तिके अनुसार स्थूल जगत्रूप शरीरवाले सर्वरूप परमेश्वरको यहाँ वैश्वानर कहा गया है। ब्रह्मसूत्र अध्याय १, पाद २, सूत्र २४ में यह स्पष्ट कर दिया गया है कि आत्मा और ब्रह्म—इन दोनोंका वाचक जहाँ 'वैश्वानर' पद आये, वहाँ वह जीवात्माका या अग्निका नाम नहीं है। वह परब्रह्म परमेश्वरका ही वाचक है, यों समझना चाहिये। वैश्वानर-विद्यामें भी इसी प्रकार परमात्माको वैश्वानर बताया गया है (छा० ५। ११। १—६)। अतः यहाँ 'जागरितस्थानः' इस पदके बलपर जाग्रत्-अवस्थाके अभिमानी जीवात्माको ब्रह्मका पहला पाद या वैश्वानर मानना ठीक नहीं मालूम होता; क्योंकि तीन अवस्थाओंके दृष्टान्तसे ब्रह्मके तीन पादोंका वर्णन करनेके पश्चात् छठे मन्त्रमें यह स्पष्ट कर दिया गया है कि जिनको इन तीनों अवस्थाओंमें स्थित बताया गया है, वे सर्वेश्वर, सर्वज्ञ, अन्तर्यामी, सम्पूर्ण जगत्के कारण तथा समस्त प्राणियोंकी उत्पत्ति और प्रलयके स्थान हैं। ये लक्षण जीवात्मामें नहीं घट सकते। इसलिये भी यहाँ सर्वात्मा वैश्वानर परमेश्वरको ही परब्रह्मका एक पाद कहा गया है, यही मानना युक्तिसङ्गत मालूम होता है ॥ ३ ॥

स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक्तैजसो द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥

स्वप्नस्थानः=स्वप्नकी भाँति सूक्ष्म जगत् ही जिसका स्थान है; **अन्तःप्रज्ञः**=जिसका ज्ञान सूक्ष्म जगत्में व्याप्त है; **सप्ताङ्गः**= पूर्वोक्त सात अङ्गोंवाला (और); **एकोनविंशतिमुखः**=उन्नीस मुखोंवाला; **प्रविविक्तभुक्**=सूक्ष्म जगत्का भोक्ता; **तैजसः**=तैजस—प्रकाशका स्वामी सूत्रात्मा हिरण्यगर्भ; **द्वितीयः पादः**=उस पूर्णब्रह्म परमात्माका दूसरा पाद है ॥ ४ ॥

व्याख्या—इस मन्त्रमें पूर्णब्रह्म परमात्माके दूसरे पादका वर्णन है। भाव यह है कि जिस प्रकार स्वप्न-अवस्थामें सूक्ष्मशरीरका अभिमानी जीवात्मा पहले बतलाये हुए सूक्ष्म सात अङ्गोंवाला और उन्नीस मुखोंवाला होकर सूक्ष्म विषयोंका उपभोग करता है और उसीमें उसका ज्ञान फैला रहता है, उसी प्रकार जो स्थूल अवस्थासे भिन्न सूक्ष्मरूपमें परिणत हुए सात लोकरूप सात अङ्ग तथा इन्द्रिय, प्राण और अन्तःकरणरूप उन्नीस मुखोंसे युक्त सूक्ष्म जगत्रूप शरीरमें स्थित, उसका आत्मा हिरण्यगर्भ है, वह समस्त जड-चेतनात्मक सूक्ष्म जगत्के समस्त तत्त्वोंका नियन्ता, ज्ञाता और सबको अपनेमें प्रविष्ट किये हुए है, इसलिये उसका भोक्ता और जाननेवाला कहा जाता है। वह तैजस अर्थात् सूक्ष्म प्रकाशमय हिरण्यगर्भ उन पूर्णब्रह्म परमात्माका दूसरा पाद है।

समस्त ज्योतियोंकी ज्योति, सबको प्रकाशित करनेवाले, परम प्रकाशमय हिरण्यगर्भरूप परमेश्वरका ही वर्णन यहाँ तैजस नामसे हुआ है। ब्रह्मसूत्रके 'ज्योतिश्चरणाभिधानात्' (१।१।२४) इस सूत्रमें यह बात स्पष्ट की गयी है कि पुरुषके प्रकरणमें आया हुआ 'ज्योतिः' वा 'तेजः' शब्द ब्रह्मका वाचक ही समझना चाहिये। जहाँ ब्रह्मके पादोंका वर्णन हो, वहाँ तो दूसरा अर्थ—जीव या प्रकाश आदि मानना किसी तरह भी उचित नहीं है। उपनिषदोंमें बहुत जगह परमेश्वरका वर्णन 'ज्योतिः' (अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते—छा० उ० ३।१३।७) और 'तेजस' (येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः तै० ब्रा० ३।१२।९।७) के नामसे हुआ है। इसलिये यहाँ केवल 'स्वप्नस्थानः' पदके बलपर स्वप्नावस्थाके अभिमानी जीवात्माको ब्रह्मका दूसरा पाद मान लेना उचित नहीं मालूम होता। इसमें तीसरे मन्त्रकी व्याख्यामें बताये हुए कारण तो हैं ही। उनके सिवा यह एक कारण और भी है कि स्वप्नावस्थामें जीवात्माका ज्ञान जाग्रत्-अवस्थाकी अपेक्षा कम हो जाता है; किंतु यहाँ जिसका वर्णन तैजसके नामसे किया गया है, उस दूसरे पादरूप हिरण्यगर्भका ज्ञान जाग्रत्की अपेक्षा अधिक विकसित होता है। इसीलिये इसको तैजस अर्थात् ज्ञानस्वरूप बतलाया है और दसवें मन्त्रमें ओंकारकी दूसरी मात्रा 'उ'-के साथ इसकी एकता करते हुए इसको उत्कृष्ट (श्रेष्ठ) बताया है और इसके जाननेका फल ज्ञान-परम्पराकी वृद्धि और जाननेवालेकी संतानका ज्ञानी होना कहा है। स्वप्नाभिमानी जीवात्माके ज्ञानका ऐसा फल नहीं हो सकता, इसलिये भी तैजसका वाच्यार्थ सूक्ष्म जगत्के स्वामी हिरण्यगर्भको ही मानना युक्तिसंगत प्रतीत होता है ॥ ४ ॥

यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम्। सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक्चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥ ५ ॥

यत्र=जिस अवस्थामें; **सुप्तः**=सोया हुआ (मनुष्य); **कञ्चन**=किसी भी; **कामम् न कामयते**=भोगकी कामना नहीं करता; **कञ्चन**=कोई भी; **स्वप्नम्**=स्वप्न; **न**=नहीं; **पश्यति**=देखता; **तत्**=वह; **सुषुप्तम्**=सुषुप्ति-अवस्था है; **सुषुप्तस्थानः**=ऐसी सुषुप्ति अर्थात् जगत्की प्रलय-अवस्था, अथवा कारण-अवस्था ही जिसका शरीर है; **एकीभूतः**=जो एकरूप हो रहा है; **प्रज्ञानघनः एव**=जो एकमात्र घनीभूत विज्ञानस्वरूप है; **आनन्दमयः हि**=जो एकमात्र आनन्दमय अर्थात् आनन्दस्वरूप ही है; **चेतोमुखः**=प्रकाश ही जिसका मुख है; **आनन्दभुक्**=जो एकमात्र आनन्दका ही भोक्ता है (वह); **प्राज्ञः**=प्राज्ञ; **तृतीयः पादः**=(ब्रह्मका) तीसरा पाद है ॥ ५ ॥

व्याख्या—इस मन्त्रमें जाग्रत्की कारण और लय-अवस्थारूप सुषुप्तिके साथ प्रलयकालमें स्थित कारणरूपसे जगत्की समानता दिखानेके लिये पहले सुप्रसिद्ध सुषुप्ति-अवस्थाके लक्षण बतलाकर उसके बाद पूर्णब्रह्म परमात्माके तीसरे पादका वर्णन किया गया है। भाव यह है कि जिस अवस्थामें सोया हुआ मनुष्य किसी प्रकारके किसी भी भोगकी न तो कामना करता है और न अनुभव ही करता है तथा किसी प्रकारका स्वप्न भी नहीं देखता, ऐसी अवस्थाको सुषुप्ति कहते हैं। इस सुषुप्ति-अवस्थाके सदृश जो प्रलयकालमें जगत्की कारण-अवस्था है, जिसमें नाना 'रूपों'का प्राकट्य नहीं हुआ है—

ऐसी अव्याकृत प्रकृति ही जिसका शरीर है, तथा जो एक अद्वितीयरूपमें स्थित है, उपनिषदोंमें जिसका वर्णन कहीं सत्के नामसे ('सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' छा० उ० ६ । २ । १) और कहीं आत्माके नामसे ('एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा न प्रकाशते') आया है, जिसका एकमात्र चेतना (प्रकाश) ही मुख है और आनन्द ही भोजन है, वह विज्ञानघन, आनन्दमय प्राज्ञ ही उन पूर्णब्रह्मका तीसरा पाद है ।

यहाँ प्राज्ञ नामसे भी सृष्टिके कारण सर्वज्ञ परमेश्वरका ही वर्णन है । ब्रह्मसूत्र प्रथम अध्यायके चौथे पादके अन्तर्गत पाँचवें सूत्रमें 'प्राज्ञ' शब्द ईश्वरके अर्थमें प्रयुक्त हुआ है, इसके सिवा और भी बहुत-से सूत्रोंमें ईश्वरके स्थानपर 'प्राज्ञ' शब्दका प्रयोग किया गया है । पूज्यपाद स्वामी शङ्कराचार्यने तो ब्रह्मसूत्रके भाष्यमें स्थान-स्थानपर परमेश्वरके बदले 'प्राज्ञ' शब्दका ही प्रयोग किया है । उपनिषदोंमें भी अनेक स्थलोंपर 'प्राज्ञ' शब्दका परमेश्वरके स्थानमें प्रयोग किया गया है (बृ० उ० ४ । ३ । २१ और ४ । ३ । ३५) । प्रस्तुत मन्त्रमें साथ-ही-साथ ईश्वरसे भिन्न शरीराभिमानी जीवात्माका भी वर्णन है । यहाँ प्रकरण भी सुषुप्तिका है; इससे यह स्पष्ट हो जाता है कि किसी भी दृष्टिसे 'प्राज्ञ' शब्द जीवात्माका वाचक नहीं है । ब्रह्मसूत्र (१ । ३ । ४२) के भाष्यमें स्वयं शङ्कराचार्यजीने लिखा है कि 'सर्वज्ञतारूप प्रज्ञासे नित्य संयुक्त होनेके कारण 'प्राज्ञ' नाम परमेश्वरका ही है, अतः उपर्युक्त उपनिषद्-मन्त्रमें परमेश्वरका ही वर्णन है ।' इसलिये यहाँ केवल 'सुषुप्तस्थानः' पदके बलपर सुषुप्ति-अभिमानी जीवात्माको ब्रह्मका तीसरा पाद मान लेना उचित नहीं मालूम होता; क्योंकि इसके बाद अगले मन्त्रमें यह स्पष्ट कर दिया गया है कि इन तीनों अवस्थाओंमें स्थित तीन पादोंके नामसे जिनका वर्णन हुआ है, वे सर्वेश्वर, सर्वज्ञ, अन्तर्यामी, सम्पूर्ण जगत्के कारण और समस्त प्राणियोंकी उत्पत्ति और प्रलयके स्थान हैं । इसके सिवा ग्यारहवें मन्त्रमें ओंकारकी तीसरी मात्राके साथ तीसरे पादकी एकता करके उसे जाननेका फल सबको जानना और सम्पूर्ण जगत्को विलीन कर लेना बताया है; इसलिये भी 'प्राज्ञः' पदका वाच्यार्थ कारण-जगत्के अधिष्ठाता परमेश्वरको ही समझना चाहिये । वह प्राज्ञ ही पूर्णब्रह्म परमात्माका तीसरा पाद है ॥ ५ ॥

सम्बन्ध—ऊपर बतलाये हुए ब्रह्मके पाद वैश्वानर, तैजस और प्राज्ञ किसके नाम हैं, इस जिज्ञासापर कहते हैं—

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ॥ ६ ॥

एषः=यह; **सर्वेश्वरः**=सबका ईश्वर है; **एषः**=यह; **सर्वज्ञः**=सर्वज्ञ है; **एषः**=यह; **अन्तर्यामी**=सबका अन्तर्यामी है; **एषः**=यह; **सर्वस्य**=सम्पूर्ण जगत्का; **योनिः**=कारण है; **हि**=क्योंकि; **भूतानाम्**=समस्त प्राणियोंका; **प्रभवाप्ययौ**=उत्पत्ति, स्थिति और प्रलयका स्थान यही है ॥ ६ ॥

व्याख्या—जिन परमेश्वरका तीनों पादोंके रूपमें वर्णन किया गया है, ये सम्पूर्ण ईश्वरोंके भी ईश्वर हैं । ये ही सर्वज्ञ और सबके अन्तर्यामी हैं । ये ही सम्पूर्ण जगत्के कारण हैं; क्योंकि सम्पूर्ण प्राणियोंकी उत्पत्ति, स्थिति और प्रलयके स्थान ये ही हैं । प्रश्नोपनिषद्में तीनों मात्राओंसे युक्त ओंकारके द्वारा परम पुरुष परमेश्वरका ध्यान करनेकी बात कहकर उसका फल समस्त पापोंसे रहित हो अविनाशी परात्पर पुरुषोत्तमको प्राप्त कर लेना बताया गया है (५ । ५) । अतः पूर्ववर्णित वैश्वानर, तैजस और प्राज्ञ परमेश्वरके ही नाम हैं । अलग-अलग स्थितिमें उन्हींका वर्णन भिन्न-भिन्न नामोंसे किया गया है ॥ ६ ॥

सम्बन्ध—अब पूर्णब्रह्म परमात्माके चौथे पादका वर्णन करते हैं—

नान्तःप्रज्ञं न बहिष्प्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् । अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः ॥ ७ ॥

न अन्तःप्रज्ञम्=जो न भीतरकी ओर प्रज्ञावाला है; **न बहिष्प्रज्ञम्**=न बाहरकी ओर प्रज्ञावाला है; **न उभयतःप्रज्ञम्**=न दोनों ओर प्रज्ञावाला है; **न प्रज्ञानघनम्**=न प्रज्ञानघन है; **न प्रज्ञम्**=न जाननेवाला है; **न अप्रज्ञम्**=न नहीं जाननेवाला है; **अदृष्टम्**=जो देखा नहीं गया हो; **अव्यवहार्यम्**=जो व्यवहारमें नहीं लाया जा सकता;

अग्राह्यम्=जो पकड़नेमें नहीं आ सकता; **अलक्षणम्**=जिसका कोई लक्षण (चिह्न) नहीं है; **अचिन्त्यम्**=जो चिन्तन करनेमें नहीं आ सकता; **अव्यपदेश्यम्**=जो बतलानेमें नहीं आ सकता; **एकात्मप्रत्ययसारम्**=एकमात्र आत्मसत्ताकी प्रतीति ही जिसका सार (प्रमाण) है; **प्रपञ्चोपशमम्**=जिसमें प्रपञ्चका सर्वथा अभाव है, ऐसा; **शान्तम्**=सर्वथा शान्त; **शिवम्**=कल्याणमय; **अद्वैतम्**=अद्वितीय तत्त्व; **चतुर्थम्**=(परब्रह्म परमात्माका) चौथा पाद है; **मन्यन्ते**= (इस प्रकार ब्रह्मज्ञानी) मानते हैं; **सः आत्मा**=वह परमात्मा (है); **सः विज्ञेयः**=वह जाननेयोग्य (है) ॥ ७ ॥

व्याख्या—इस मन्त्रमें निर्गुण-निराकार निर्विशेष स्वरूपको पूर्णब्रह्म परमात्माका चौथा पाद बताया गया है। भाव यह है कि जिसका ज्ञान न तो बाहरकी ओर है, न भीतरकी ओर है और न दोनों ही ओर है; जो न ज्ञानस्वरूप है, न जाननेवाला है और न नहीं जाननेवाला ही है; जो न देखनेमें आ सकता है, न व्यवहारमें लाया जा सकता है, न ग्रहण करनेमें आ सकता है, न चिन्तन करनेमें, न बतलानेमें आ सकता है और न जिसका कोई लक्षण ही है, जिसमें समस्त प्रपञ्चका अभाव है, एकमात्र परमात्मसत्ताकी प्रतीति ही जिसमें सार (प्रमाण) है—ऐसा सर्वथा शान्त, कल्याणमय, अद्वितीय तत्त्व पूर्णब्रह्मका चौथा पाद माना जाता है। इस प्रकार जिनका चार पादोंमें विभाग करके वर्णन किया गया, वे ही पूर्णब्रह्म परमात्मा हैं; उन्हींको जानना चाहिये।

इस मन्त्रमें 'चतुर्थम् मन्यन्ते' पदके प्रयोगसे यह स्पष्ट हो जाता है कि यहाँ परब्रह्म परमात्माके चार पादोंकी कल्पना केवल उनका तत्त्व समझानेके लिये ही की गयी है। वास्तवमें अवयवरहित परमात्माके कोई भाग नहीं हैं। जो पूर्ण-ब्रह्म परमात्मा स्थूल जगत्में परिपूर्ण हैं, वे ही सूक्ष्म और कारण-जगत्के अन्तर्यामी और अधिष्ठाता भी हैं; तथा वे ही इन सबसे अलग निर्विशेष परमात्मा हैं। वे सर्वशक्तिमान् भी हैं और सब शक्तियोंसे रहित भी हैं। वे सगुण भी हैं और निर्गुण भी। वे साकार भी हैं और निराकार भी। वास्तवमें वे हमारी बुद्धि और तर्कसे सर्वथा अतीत हैं ॥ ७ ॥

सम्बन्ध—उक्त परब्रह्म परमात्माकी उनके वाचक प्रणवके साथ एकता करते हुए कहते हैं—

सोऽयमात्माध्यक्षरमोङ्कारोऽधिमात्रं पादा मात्रा मात्राश्च पादा अकार उकारो मकार इति ॥ ८ ॥

सः=वह (जिसको चार पादवाला बताया गया है); **अयम्**=यह; **आत्मा**=परमात्मा; **अध्यक्षरम्**=(उसके वाचक) प्रणवके अधिकारमें (प्रकरणमें) वर्णित होनेके कारण; **अधिमात्रम्**=तीन मात्राओंसे युक्त; **ओंकारः**=ओंकार है; **अकारः**='अ'; **उकारः**='उ' (और); **मकारः**='म'; **इति**=ये (तीनों); **मात्राः**=मात्राएँ ही; **पादाः**=(तीन) पाद हैं; **च**=और; **पादाः**=(उस ब्रह्मके तीन) पाद ही; **मात्राः**=(तीन) मात्राएँ हैं ॥ ८ ॥

व्याख्या—वे परब्रह्म परमात्मा, जिनके चार पादोंका वर्णन किया गया है, यहाँ अक्षरके प्रकरणमें अपने नामसे अभिन्न होनेके कारण तीन मात्राओंवाला ओंकार हैं। 'अ', 'उ' और 'म'—ये तीनों मात्राएँ ही उनके उपर्युक्त तीन पाद हैं। और उनके तीनों पाद ही ओंकारकी तीन मात्राएँ हैं। जिस प्रकार ओंकार अपनी मात्राओंसे अलग नहीं है, उसी प्रकार अपने पादोंसे परमात्मा अलग नहीं हैं। यहाँ पाद और मात्राकी एकता ओंकारके द्वारा परब्रह्म परमात्माकी उपासनाके लिये की गयी है—ऐसा मालूम होता है ॥ ८ ॥

सम्बन्ध—ओंकारकी किस मात्रासे ब्रह्मके किस पादकी एकता है और वह क्यों है, इस जिज्ञासापर तीन मात्राओंका रहस्य समझानेके लिये प्रथम पहले पाद और पहली मात्राकी एकताका प्रतिपादन करते हैं—

जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्राऽऽप्तेरादिमत्त्वाद्वाऽऽप्नोति ह वै सर्वान्कामानादिश्च भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥

प्रथमा=(ओंकारकी) पहली; **मात्रा**=मात्रा; **अकारः**=अकार ही; **आप्तेः**=(समस्त जगत्के नामोंमें अर्थात् शब्दमात्रमें) व्याप्त होनेके कारण; **वा**=और; **आदिमत्त्वात्**=आदिवाला होनेके कारण; **जागरितस्थानः**=जाग्रत्की भाँति स्थूल जगत्रूप शरीरवाला; **वैश्वानरः**=वैश्वानर नामक पहला पाद है; **यः**=जो; **एवम्**=इस प्रकार; **वेद**=

जानता है; [**सः**] **ह वै**=वह अवश्य ही; **सर्वान्**=सम्पूर्ण; **कामान्**=भोगोंको; **आप्नोति**=प्राप्त कर लेता है; **च**=और; **आदिः**=सबका आदि (प्रधान); **भवति**=बन जाता है ॥ ९ ॥

व्याख्या—परब्रह्म परमात्माके नामात्मक ओंकारकी जो पहली मात्रा 'अ' है, यह समस्त जगत्‌के नामोंमें अर्थात् किसी भी अर्थको बतलानेवाले जितने भी शब्द हैं, उन सबमें व्याप्त है। स्वर अथवा व्यञ्जन—कोई भी वर्ण अकारसे रहित नहीं है। श्रुति भी कहती है—'अकारो वै सर्वा वाक्' (ऐतरेय आरण्यक० २ । ३ । ६)। गीतामें भी भगवान्‌ने कहा है कि अक्षरोंमें (वर्णोंमें) मैं 'अ' हूँ (१० । ३३)। तथा समस्त वर्णोंमें 'अ' ही पहला वर्ण है। इसी प्रकार इस स्थूल जगत्‌रूप विराट-शरीरमें वे वैश्वानररूप अन्तर्यामी परमेश्वर व्याप्त हैं और विराट्‌रूपसे सबके पहले स्वयं प्रकट होनेके कारण इस जगत्‌के आदि भी वे ही हैं। इस प्रकार 'अ' की और जाग्रत्‌की भाँति प्रत्यक्ष दिखायी देनेवाले इस स्थूल जगत्‌रूप शरीरमें व्याप्त वैश्वानर नामक प्रथम पादकी एकता होनेके कारण 'अ' ही पूर्णब्रह्म परमेश्वरका पहला पाद है। जो मनुष्य इस प्रकार अकार और विराट् शरीरके आत्मा परमेश्वरकी एकताको जानता है और उनकी उपासना करता है, वह सम्पूर्ण कामनाओंको अर्थात् इच्छित पदार्थोंको पा लेता है और जगत्‌में प्रधान—सर्वमान्य हो जाता है ॥ ९ ॥

सम्बन्ध—अब दूसरे पादकी और दूसरी मात्राकी एकताका प्रतिपादन करते हैं—

स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रोत्कर्षादुभयत्वाद्वोत्कर्षति ह वै ज्ञानसन्ततिं समानश्च भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति य एवं वेद ॥ १० ॥

द्वितीया=(ओंकारकी) दूसरी; **मात्रा**=मात्रा; **उकारः**='उ'; **उत्कर्षात्**=('अ' से) उत्कृष्ट होनेके कारण; **वा**=और; **उभयत्वात्**=दोनों भाववाला होनेके कारण; **स्वप्नस्थानः**=स्वप्नकी भाँति सूक्ष्म जगत्‌रूप शरीरवाला; **तैजसः**=तैजस नामक (दूसरा पाद) है; **यः**=जो; **एवम्**=इस प्रकार; **वेद**=जानता है; [**सः**] **ह वै**=वह अवश्य ही; **ज्ञान-संततिम्**=ज्ञानकी परम्पराको; **उत्कर्षति**=उन्नत करता है; **च**=और; **समानः**=समान भाववाला; **भवति**=हो जाता है; **अस्य**=इसके; **कुले**=कुलमें; **अब्रह्मवित्**=वेदरूप ब्रह्मको न जाननेवाला; **न**=नहीं; **भवति**=होता ॥ १० ॥

व्याख्या—परब्रह्म परमात्माके नामात्मक ओंकारकी दूसरी मात्रा जो 'उ' है, यह 'अ' से उत्कृष्ट (ऊपर उठा हुआ) होनेके कारण श्रेष्ठ है तथा 'अ' और 'म' इन दोनोंके बीचमें होनेके कारण उन दोनोंके साथ इसका घनिष्ठ सम्बन्ध है; अतः यह उभयस्वरूप है। इसी प्रकार वैश्वानरसे तैजस (हिरण्यगर्भ) उत्कृष्ट है तथा वैश्वानर और प्राज्ञके मध्यगत होनेसे वह उभयसम्बन्धी भी है। इस समानताके कारण ही 'उ' को 'तैजस' नामक द्वितीय पाद कहा गया है। भाव यह है कि इस स्थूल जगत्‌के प्राकट्यसे पहले परमेश्वरके आदि संकल्पद्वारा जो सूक्ष्म सृष्टि उत्पन्न होती है, जिसका वर्णन मानस सृष्टिके नामसे आता है, जिसमें समस्त तत्त्व तन्मात्राओंके रूपमें रहते हैं, स्थूलरूपमें परिणत नहीं होते, उस सूक्ष्म जगत्‌रूप शरीरमें चेतन प्रकाशस्वरूप हिरण्यगर्भ परमेश्वर इसके अधिष्ठाता होकर रहते हैं। तथा कारण-जगत् और स्थूल-जगत्—इन दोनोंसे ही सूक्ष्म जगत्‌का घनिष्ठ सम्बन्ध है, इसलिये वे कारण और स्थूल दोनों रूपवाले हैं। इस तरह 'उ' की और मानसिक सृष्टिके अधिष्ठाता तैजसरूप दूसरे पादकी समानता होनेके कारण 'उ' ही पूर्णब्रह्म परमात्माका दूसरा पाद है। जो मनुष्य इस प्रकार 'उ' और तेजोमय हिरण्यगर्भ-स्वरूपकी एकताके रहस्यको समझ लेता है, वह स्वयं इस जगत्‌के सूक्ष्म तत्त्वोंको भलीभाँति प्रत्यक्ष कर लेता है, इस कारण इस ज्ञानकी परम्पराको उन्नत करता है—उसे बढ़ाता है तथा सर्वत्र समभाववाला हो जाता है; क्योंकि जगत्‌के सूक्ष्म तत्त्वोंको समझ लेनेके कारण उसका वास्तविक रहस्य समझमें आ जानेसे उसकी विषमताका नाश हो जाता है। इसलिये उससे उत्पन्न हुई संतान भी कोई ऐसी नहीं होती, जिसको हिरण्यगर्भरूप परमेश्वरके उपर्युक्त रहस्यका ज्ञान न हो जाय ॥ १० ॥

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मितेरपीतेर्वा मिनोति ह वा इदं सर्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥

तृतीया=(ओंकारकी) तीसरी; **मात्रा**=मात्रा; **मकारः**='म' ही; **मितेः**=माप करनेवाला (जाननेवाला) होनेके कारण; **वा**=और; **अपीतेः**=विलीन करनेवाला होनेसे; **सुषुप्तस्थानः**=सुषुप्तिकी भाँति कारणमें विलीन जगत् ही जिसका शरीर है; **प्राज्ञः**=प्राज्ञ नामक तीसरा पाद है; **यः**=जो; **एवम्**=इस प्रकार; **वेद**=जानता है; [**सः**] **ह वै**=वह अवश्य ही; **इदम्**=इस; **सर्वम्**=सम्पूर्ण कारण-जगत्को; **मिनोति**=माप लेता है अर्थात् भलीभाँति जान लेता है; **च**=और; **अपीतिः**=सबको अपनेमें विलीन करनेवाला; **भवति**=हो जाता है ॥ ११ ॥

व्याख्या—परमात्माके नामात्मक ओंकारकी जो तीसरी मात्रा 'म' है, यह 'मा' धातुसे बना है। 'मा' धातुका अर्थ माप लेना यानी अमुक वस्तु इतनी है, यह समझ लेना है। यह 'म' ओंकारकी अन्तिम मात्रा है; 'अ' और 'उ' के पीछे उच्चरित होती है—इस कारण दोनोंका माप इसमें आ जाता है; अतः यह उनको जाननेवाला है। तथा 'म' का उच्चारण होते-होते मुख बंद हो जाता है, 'अ' और 'उ' दोनों उसमें विलीन हो जाते हैं; अतः वह उन दोनों मात्राओंको अन्तमें विलीन करनेवाला भी है। इसी प्रकार सुषुप्तस्थानीय कारण-जगत्का अधिष्ठाता प्राज्ञ भी सर्वज्ञ है। स्थूल, सूक्ष्म और कारण—इन तीनों अवस्थाओंमें स्थित जगत्को जाननेवाला है। कारण-जगत्से ही सूक्ष्म और स्थूल जगत्की उत्पत्ति होती है और उसीमें उनका लय भी होता है। इस प्रकार 'म' की और कारण-जगत्के अधिष्ठाता प्राज्ञ नामक तीसरे पादकी समता होनेके कारण 'म' रूप तीसरी मात्रा ही पूर्ण ब्रह्मका तीसरा पाद है। जो मनुष्य इस प्रकार 'म' और 'प्राज्ञ' स्वरूप परमेश्वरकी एकताको जानता है—इस रहस्यको समझकर ओंकारके स्मरणद्वारा परमेश्वरका चिन्तन करता है, वह इस मूलसहित सम्पूर्ण जगत्को भली प्रकार जान लेता है और सबको विलीन करनेवाला हो जाता है, अर्थात् उसकी बाह्य दृष्टि निवृत्त हो जाती है। अतः वह सर्वत्र एक परब्रह्म परमेश्वरको ही देखनेवाला बन जाता है ॥ ११ ॥

सम्बन्ध—मात्रारहित ओंकारकी चौथे पादके साथ एकताका प्रतिपादन करते हुए इस उपनिषद्का उपसंहार करते हैं—

अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत एवमोङ्कार आत्मैव संविशत्यात्मनाऽऽत्मानं य एवं वेद य एवं वेद ॥ १२ ॥

एवम्=इसी प्रकार; **अमात्रः**=मात्रारहित; **ओंकारः**=प्रणव ही; **अव्यवहार्यः**=व्यवहारमें न आनेवाला; **प्रपञ्चोपशमः**=प्रपञ्चसे अतीत; **शिवः**=कल्याणमय; **अद्वैतः**=अद्वितीय; **चतुर्थः**= पूर्ण ब्रह्मका चौथा पाद है; [**सः**] **आत्मा**=वह आत्मा; **एव**=अवश्य ही; **आत्मना**=आत्माके द्वारा; **आत्मानम्**=परात्पर ब्रह्म परमात्मामें; **संविशति**=पूर्णतया प्रविष्ट हो जाता है; **यः**=जो; **एवम्**=इस प्रकार; **वेद**=जानता है; **यः एवम् वेद**=जो इस प्रकार जानता है ॥ १२ ॥

व्याख्या—परब्रह्म परमात्माके नामात्मक ओंकारका जो मात्रारहित, बोलनेमें न आनेवाला, निराकार स्वरूप है, वही मन-वाणीका अविषय होनेसे व्यवहारमें न लाया जा सकनेवाला, प्रपञ्चसे अतीत, कल्याणमय, अद्वितीय—निर्गुण-निराकाररूप चौथा पाद है। भाव यह है कि जिस प्रकार तीन मात्राओंकी पहले बतायें हुए तीन पादोंके साथ समता है, उसी प्रकार ओंकारके निराकार स्वरूपकी परब्रह्म परमात्माके निर्गुण-निराकार निर्विशेषरूप चौथे पादके साथ समता है। जो मनुष्य इस प्रकार ओंकार और परब्रह्म परमात्माकी अर्थात् नाम और नामीकी एकताके रहस्यको समझकर परब्रह्म परमात्माको पानेके लिये उनके नाम-जपका अवलम्ब लेकर तत्परतासे साधन करता है, वह निस्सन्देह आत्मासे आत्मामें अर्थात् परात्पर परब्रह्म परमात्मामें प्रविष्ट हो जाता है। 'जो इस प्रकार जानता है' इस वाक्यको दो बार कहकर उपनिषद्की समाप्ति सूचित की गयी है।

परब्रह्म परमात्मा और उनके नामकी महिमा अपार है, उसका कोई पार नहीं पा सकता। इस प्रकरणमें उन असीम पूर्णब्रह्म परमात्माके चार पादोंकी कल्पना उनके स्थूल, सूक्ष्म और कारण—इन तीनों सगुण रूपोंकी और निर्गुण-निराकार स्वरूपकी एकता दिखानेके लिये तथा नाम और नामीकी सब प्रकारसे एकता दिखानेके लिये एवं उनकी सर्वभवन-

सामर्थ्यरूप जो अचिन्त्य शक्ति है, वह उनसे सर्वथा अभिन्न है—यह भाव दिखानेके लिये की गयी है, ऐसा अनुमान होता है ॥ १२ ॥

॥ अथर्ववेदीय माण्डूक्योपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

इसका अर्थ प्रश्नोपनिषद्में दिया जा चुका है ।

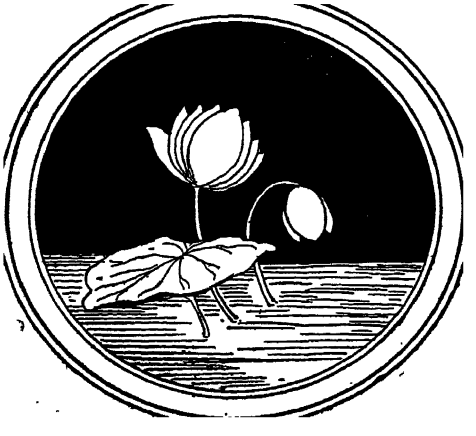

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

ऐतरेयोपनिषद्

ऋग्वेदीय ऐतरेय आरण्यकमें दूसरे आरण्यकके चौथे, पाँचवें और छठे अध्यायोंको ऐतरेय-उपनिषद्के नामसे कहा गया है। इन तीन अध्यायोंमें ब्रह्मविद्याकी प्रधानता है, इस कारण इन्हींको 'उपनिषद्' माना है।

शान्तिपाठ

ॐ वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि। वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीः। अनेनाधीतेनाहोरात्रान्सन्दधाम्यृतं वदिष्यामि। सत्यं वदिष्यामि। तन्मामवतु। तद्वक्तारमवतु। अवतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम्॥

ॐ शान्तिः। शान्तिः॥ शान्तिः॥॥

ॐ=हे सच्चिदानन्दस्वरूप परमात्मन्; **मे**=मेरी; **वाक्**=वाक्-इन्द्रिय; **मनसि**=मनमें; **प्रतिष्ठिता**=स्थित हो जाय; **मे**=मेरा; **मनः**=मन; **वाचि**=वाक्-इन्द्रियमें; **प्रतिष्ठितम्**=स्थित हो जाय; **आविः**=हे प्रकाशस्वरूप परमेश्वर; **मे**=मेरे लिये; **आवीः एधि**=(तू) प्रकट हो; **मे**=(हे मन और वाणी! तुम दोनों) मेरे लिये; **वेदस्य**=वेदविषयक ज्ञानको; **आणीस्थः**=लानेवाले बनो; **मे**=मेरा; **श्रुतम्**=सुना हुआ ज्ञान; **मा प्रहासीः**=(मुझे) न छोड़े; **अनेन अधीतेन**=इस अध्ययनके द्वारा; **अहोरात्रान्**=(मैं) दिन और रात्रियोंको; **संदधामि**=एक कर दूँ; **ऋतम्**=(मैं) श्रेष्ठ शब्दोंको ही; **वदिष्यामि**=बोलूँगा; **सत्यम्**=सत्य ही; **वदिष्यामि**=बोला करूँगा; **तत्**=वह (ब्रह्म); **माम् अवतु**=मेरी रक्षा करे; **तत्**=वह (ब्रह्म); **वक्तारम् अवतु**=आचार्यकी रक्षा करे; **अवतु माम्**=रक्षा करे मेरी (और); **अवतु वक्तारम्**=रक्षा करे (मेरे) आचार्यकी; **अवतु वक्तारम्**=रक्षा करे (मेरे) आचार्यकी; **ओम् शान्तिः**=भगवान् शान्तिस्वरूप हैं; **शान्तिः**=शान्तिस्वरूप हैं; **शान्तिः**=शान्तिस्वरूप हैं।

व्याख्या—इस शान्तिपाठमें सब प्रकारके विघ्नोंकी शान्तिके लिये परमात्मासे प्रार्थना की गयी है। प्रार्थनाका भाव यह है कि 'हे सच्चिदानन्दस्वरूप परमात्मन्! मेरी वाणी मनमें स्थित हो जाय और मन वाणीमें स्थित हो जाय, अर्थात् मेरे मन-वाणी दोनों एक हो जायँ! ऐसा न हो कि मैं वाणीसे एक पाठ पढ़ता रहूँ और मन दूसरा ही चिन्तन करता रहे, या मनमें दूसरा ही भाव रहे और वाणीद्वारा दूसरा प्रकट करूँ। मेरे संकल्प और वचन दोनों विशुद्ध होकर एक हो जायँ। हे प्रकाशस्वरूप परमेश्वर! आप मेरे लिये प्रकट हो जाइये—अपनी योगमायाका पर्दा मेरे सामनेसे हटा लीजिये। (इस प्रकार परमात्मासे प्रार्थना करके अब उपासक अपने मन और वाणीसे कहता है कि) हे मन और वाणी! तुम दोनों मेरे लिये वेदविषयक ज्ञानकी प्राप्ति करानेवाले बनो—तुम्हारी सहायतासे मैं वेदविषयक ज्ञान प्राप्त कर सकूँ। मेरा गुरुमुखसे सुना हुआ और अनुभवमें आया हुआ ज्ञान मेरा त्याग न करे अर्थात् वह सर्वदा मुझे स्मरण रहे—मैं उसे कभी न भूलूँ। मेरी इच्छा है कि अपने अध्ययनद्वारा मैं दिन और रात एक कर दूँ। अर्थात् रात-दिन निरन्तर ब्रह्मविद्याका पठन और चिन्तन ही करता रहूँ। मेरे समयका एक क्षण भी व्यर्थ न बीते। मैं अपनी वाणीसे सदा ऐसे ही शब्दोंका उच्चारण करूँगा, जो सर्वथा उत्तम हों, जिनमें किसी प्रकारका दोष न हो; तथा जो कुछ बोलूँगा, सर्वथा सत्य बोलूँगा—जैसा देखा, सुना और समझा हुआ भाव है, ठीक वही भाव वाणीद्वारा प्रकट करूँगा। उसमें किसी प्रकारका छल नहीं करूँगा। (इस प्रकार अपने मन और वाणीको दृढ़ बनाकर अब पुनः परमात्मासे प्रार्थना करता है—) वे परब्रह्म परमात्मा मेरी रक्षा करें। वे परमेश्वर मुझे ब्रह्मविद्या सिखानेवाले आचार्यकी रक्षा करें। वे रक्षा करें मेरी और मेरे आचार्यकी, जिससे मेरे अध्ययनमें किसी प्रकारका विघ्न उपस्थित न

हो। आधिभौतिक, आधिदैविक और आध्यात्मिक—तीनों प्रकारके विघ्नोंकी सर्वथा निवृत्तिके लिये तीन बार 'शान्तिः' पदका उच्चारण किया गया है। भगवान् शान्तिस्वरूप हैं, इसलिये उनके स्मरणसे शान्ति निश्चित है।

प्रथम अध्याय

प्रथम खण्ड

ॐ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्। नान्यत्किंचन मिषत्। स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति ॥१॥

ॐ=ॐ; **इदम्**=यह जगत्; **अग्रे**=(प्रकट होनेसे) पहले; **एकः**=एकमात्र; **आत्मा**=परमात्मा; **वै**=ही; **आसीत्**=था; **अन्यत्**=(उसके सिवा) दूसरा; **किंचन**=कोई; **एव**=भी; **मिषत्**=चेष्टा करनेवाला; **न**=नहीं था; **सः**=उस (परम पुरुष परमात्मा)ने; **नु**=(मैं) निश्चय ही; **लोकान् सृजै**=लोकोंकी रचना करूँ; **इति**=इस प्रकार; **ईक्षत**=विचार किया ॥१॥

व्याख्या—इस मन्त्रमें परमात्माके सृष्टि-रचना-विषयक प्रथम संकल्पका वर्णन है। भाव यह है कि देखने, सुनने और समझनेमें आनेवाले जड-चेतनमय प्रत्यक्ष जगत्के इस रूपमें प्रकट होनेसे पहले कारण-अवस्थामें एकमात्र परमात्मा ही थे। उस समय इसमें भिन्न-भिन्न नाम-रूपोंकी अभिव्यक्ति नहीं थी। उस समय उन परब्रह्म परमात्माके सिवा दूसरा कोई भी चेष्टा करनेवाला नहीं था। सृष्टिके आदिमें उन परम पुरुष परमात्माने यह विचार किया कि 'मैं प्राणियोंके कर्म-फल-भोगार्थ भिन्न-भिन्न लोकोंकी रचना करूँ' ॥ १ ॥

स इमाँल्लोकानसृजत। अम्भो मरीचीर्मरमापोऽदोऽम्भः परेण दिवं द्यौः प्रतिष्ठान्तरिक्षं मरीचयः पृथिवी मरो या अधस्तात्ता आपः ॥ २ ॥

सः=उसने; **अम्भः**=अम्भ (द्युलोक तथा उसके ऊपरके लोक); **मरीचीः**=मरीचि (अन्तरिक्ष); **मरम्**=मर (मर्त्यलोक) और; **आपः**=जल (पृथ्वीके नीचेके लोक); **इमान्**=इन सब; **लोकान् असृजत**=लोकोंकी रचना की; **दिवम् परेण**=द्युलोक—स्वर्गलोकसे ऊपरके लोक; **प्रतिष्ठा**=(तथा) उनका आधारभूत; **द्यौः**=द्युलोक भी; **अदः**=वे सब; **अम्भः**='अम्भ' के नामसे कहे गये हैं; **अन्तरिक्षम्**=अन्तरिक्ष लोक (भुवर्लोक) ही; **मरीचयः**=मरीचि है (तथा); **पृथिवी**=यह पृथ्वी ही; **मरः**=मर—मृत्युलोकके नामसे कही गयी है (और); **याः**=जो; **अधस्तात्**=(पृथ्वीके) नीचे—भीतरी भागमें (स्थूल पातालादि लोक) हैं; **ताः**=वे; **आपः**=जलके नामसे कहे गये हैं ॥ २ ॥

व्याख्या—यह विचार करके परब्रह्म परमेश्वरने अम्भ, मरीचि, मर और जल—इन लोकोंकी रचना की। इन शब्दोंको स्पष्ट करनेके लिये आगे श्रुतिमें ही कहा गया है कि स्वर्गलोकसे ऊपर जो महः, जनः, तपः और सत्य लोक हैं, वे और उनका आधार द्युलोक—इन पाँचों लोकोंको यहाँ 'अम्भः' नामसे कहा गया है। उसके नीचे जो अन्तरिक्षलोक (भुवर्लोक) है, जिसमें सूर्य, चन्द्र और तारागण—ये सब किरणोंवाले लोकविशेष हैं, उसका वर्णन यहाँ मरीचि नामसे किया गया है। उसके नीचे जो यह पृथ्वीलोक है—जिसको मृत्युलोक भी कहते हैं, वह यहाँ 'मर'के नामसे कहा गया है और उसके नीचे अर्थात् पृथ्वीके भीतर जो पातालादि लोक हैं, वे 'आपः' के नामसे कहे गये हैं। तात्पर्य यह कि जगत्में जितने भी लोक त्रिलोकी, चतुर्दश भुवन एवं सप्त लोकोंके नामसे प्रसिद्ध हैं, उन सब लोकोंकी परमात्माने रचना की ॥ २ ॥

स ईक्षतेमे नु लोका लोकपालान्नु सृजा इति सोऽद्भ्य एव पुरुषं समुद्धृत्यामूर्छयत् ॥ ३ ॥

सः=उसने; **ईक्षत**=फिर विचार किया; **इमे**=ये; **नु**=तो हुए; **लोकाः**=लोक; (अब) **लोकपालान् नु सृजै**=लोकपालोंकी भी रचना मुझे अवश्य करनी चाहिये; **इति**=यह विचार करके; **सः**=उसने; **अद्भ्यः**=जलसे; **एव**=ही; **पुरुषम्**=हिरण्यगर्भरूप पुरुषको; **समुद्धृत्य**=निकालकर; **अमूर्छयत्**=उसे मूर्तिमान् बनाया ॥ ३ ॥

व्याख्या—इस प्रकार इन समस्त लोकोंकी रचना करनेके अनन्तर परमेश्वरने फिर विचार किया कि 'ये सब लोक तो रचे गये। अब इन लोकोंकी रक्षा करनेवाले लोकपालोंकी रचना भी मुझे अवश्य करनी चाहिये, अन्यथा बिना रक्षकके ये सब लोक सुरक्षित नहीं रह सकेंगे।' यह सोचकर उन्होंने जलमेंसे अर्थात् जल आदि सूक्ष्म महाभूतोंमेंसे हिरण्मय

पुरुषको निकालकर उसको समस्त अङ्ग-उपाङ्गोंसे युक्त करके मूर्तिमान् बनाया। यहाँ 'पुरुष' शब्दसे सृष्टिकालमें सबसे पहले प्रकट किये जानेवाले ब्रह्माका वर्णन किया गया है; क्योंकि ब्रह्मासे ही सब लोकपालोंकी और प्रजाको बढ़ानेवाले प्रजापतियोंकी उत्पत्ति हुई है—यह विस्तृत वर्णन शास्त्रोंमें पाया जाता है और ब्रह्माकी उत्पत्ति जलके भीतरसे—कमलनालसे हुई, ऐसा भी वर्णन आता है। अतः यहाँ 'पुरुष' शब्दका अर्थ ब्रह्मा मान लेना उचित जान पड़ता है ॥ ३ ॥

तमभ्यतपत्तस्याभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत यथाण्डं मुखाद्वाग्वाचोऽग्निर्नासिके निरभिद्येतां नासिकाभ्यां प्राणः प्राणाद्वायुरक्षिणी निरभिद्येतामक्षिभ्यां चक्षुश्चक्षुष आदित्यः कर्णौ निरभिद्येतां कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्राद्दिशस्त्वङ् निरभिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य ओषधिवनस्पतयो हृदयं निरभिद्यत हृदयान्मनो मनसश्चन्द्रमा नाभिर्निरभिद्यत नाभ्या अपानोऽपानान्मृत्युः शिश्नं निरभिद्यत शिश्नाद्रेतो रेतस आपः ॥ ४ ॥

(परमात्माने) **तम्**=उस (हिरण्यगर्भरूप पुरुष) को लक्ष्य करके; **अभ्यतपत्**=संकल्परूप तप किया; **अभितप्तस्य**=उस तपसे तपे हुए; **तस्य**=हिरण्यगर्भके शरीरसे; **यथाण्डम्**=(पहले) अण्डेकी तरह (फूटकर); **मुखम्**=मुख-छिद्र; **निरभिद्यत**=प्रकट हुआ; **मुखात्**=मुखसे; **वाक्**=वाक्-इन्द्रिय (और); **वाचः**=वाक्-इन्द्रियसे; **अग्निः**=अग्निदेवता प्रकट हुआ (फिर); **नासिके**=नासिकाके दोनों छिद्र; **निरभिद्येताम्**=प्रकट हुए; **नासिकाभ्याम्**=नासिका-छिद्रोंमेंसे; **प्राणः**=प्राण उत्पन्न हुआ (और); **प्राणात्**=प्राणसे; **वायुः**=वायुदेवता उत्पन्न हुआ (फिर); **अक्षिणी**=दोनों आँखोंके छिद्र; **निरभिद्येताम्**=प्रकट हुए; **अक्षिभ्याम्**=आँखोंके छिद्रोंमेंसे; **चक्षुः**=नेत्र-इन्द्रिय प्रकट हुई (और); **चक्षुषः**=नेत्र-इन्द्रियसे; **आदित्यः**=सूर्य प्रकट हुआ; (फिर) **कर्णौ**=दोनों कानोंके छिद्र; **निरभिद्येताम्**=प्रकट हुए; **कर्णाभ्याम्**=कानोंसे; **श्रोत्रम्**=श्रोत्र-इन्द्रिय प्रकट हुई (और); **श्रोत्रात्**=श्रोत्र-इन्द्रियसे; **दिशः**=दिशाएँ प्रकट हुई (फिर); **त्वक्**=त्वचा; **निरभिद्यत**=प्रकट हुई; **त्वचः**=त्वचासे; **लोमानि**=रोम उत्पन्न हुए (और); **लोमभ्यः**=रोमोंसे; **ओषधिवनस्पतयः**=ओषधि और वनस्पतियाँ प्रकट हुईं (फिर); **हृदयम्**=हृदय; **निरभिद्यत**=प्रकट हुआ; **हृदयात्**=हृदयसे; **मनः**=मनका आविर्भाव हुआ (और); **मनसः**=मनसे; **चन्द्रमाः**=चन्द्रमा उत्पन्न हुआ (फिर); **नाभिः**=नाभि; **निरभिद्यत**=प्रकट हुई; **नाभ्याः**=नाभिसे; **अपानः**=अपानवायु प्रकट हुआ (और); **अपानात्**=अपानवायुसे; **मृत्युः**=मृत्युदेवता उत्पन्न हुआ (फिर); **शिश्नम्**=लिङ्ग; **निरभिद्यत**=प्रकट हुआ; **शिश्नात्**=लिङ्गसे; **रेतः**=वीर्य (और); **रेतसः**=वीर्यसे; **आपः**=जल उत्पन्न हुआ ॥ ४ ॥

व्याख्या—इस प्रकार हिरण्यगर्भ पुरुषको उत्पन्न करके उसके अङ्ग-उपाङ्गोंको व्यक्त करनेके उद्देश्यसे जब परमात्माने संकल्परूप तप किया, तब उस तपके फलस्वरूप हिरण्यगर्भ पुरुषके शरीरमें सर्वप्रथम अण्डेकी भाँति फटकर मुख-छिद्र निकला। मुखसे वाक्-इन्द्रिय उत्पन्न हुई और वाक्-इन्द्रियसे उसका अधिष्ठातृ-देवता अग्नि उत्पन्न हुआ। फिर नासिकाके दोनों छिद्र हुए, उनमेंसे प्राणवायु प्रकट हुआ और प्राणोंसे वायुदेवता उत्पन्न हुआ। यहाँ घ्राणेन्द्रियका अलग वर्णन नहीं है; अतः घ्राण-इन्द्रिय और उसके देवता अश्विनीकुमार भी नासिकासे ही उत्पन्न हुए—यों समझ लेना चाहिये। इसी प्रकार रसना-इन्द्रिय और उसके देवताका भी अलग वर्णन नहीं है; अतः मुखसे वाक्-इन्द्रियके साथ-साथ रसना-इन्द्रिय और उसके देवताकी भी उत्पत्ति हुई—यह समझ लेना चाहिये। फिर आँखोंके दोनों छिद्र प्रकट हुए, उनमेंसे नेत्र-इन्द्रिय और नेत्र-इन्द्रियसे उसका देवता सूर्य उत्पन्न हुआ। फिर कानोंके दोनों छिद्र निकले, उनमेंसे श्रोत्र-इन्द्रिय प्रकट हुई और श्रोत्र-इन्द्रियसे उसके देवता दिशाएँ उत्पन्न हुईं; उसके बाद त्वचा (चर्म) प्रकट हुई, त्वचासे रोम उत्पन्न हुए और रोमोंसे ओषधियाँ और वनस्पतियाँ उत्पन्न हुईं। फिर हृदय प्रकट हुआ, हृदयसे मन और मनसे उसका अधिष्ठाता चन्द्रमा उत्पन्न हुआ। फिर नाभि प्रकट हुई, नाभिसे अपानवायु और अपानवायुसे गुदा-इन्द्रियका अधिष्ठाता मृत्युदेवता उत्पन्न हुआ। नाभिकी उत्पत्तिके साथ ही गुदा-छिद्र और गुदा-इन्द्रियकी उत्पत्ति भी समझ लेनी चाहिये। यहाँ अपानवायु मल-त्यागमें हेतु होनेके कारण और उसका स्थान नाभि होनेके कारण मुख्यतासे उसीका नाम लिया गया है। परन्तु मृत्यु अपानका अधिष्ठाता नहीं है, वह गुदा-इन्द्रियका

अधिष्ठाता है; अतः उपलक्षणसे गुदा-इन्द्रियका वर्णन भी इसके अन्तर्गत मान लेना उचित प्रतीत होता है। फिर लिङ्ग प्रकट हुआ, उसमेंसे वीर्य और उससे जल उत्पन्न हुआ। यहाँ लिङ्गसे उपस्थेन्द्रिय और उसका देवता प्रजापति उत्पन्न हुआ—यह बात भी समझ लेनी चाहिये ॥ ४ ॥

॥ प्रथम खण्ड समाप्त ॥ १ ॥

द्वितीय खण्ड

ता एता देवताः सृष्टा अस्मिन् महत्यर्णवे प्रापतंस्तमशनायापिपासाभ्यामन्ववार्जत् ता एनमब्रुवन्नायतनं नः प्रजानीहि यस्मिन् प्रतिष्ठिता अन्नमदामेति ॥ १ ॥

ताः=वे; **एताः सृष्टाः**= परमात्माद्वारा रचे हुए ये सब; **देवताः**=अग्नि आदि देवता; **अस्मिन्**=इस (संसाररूप); **महति**=महान्; **अर्णवे**=समुद्रमें; **प्रापतन्**=आ पड़े; (तब परमात्माने) **तम्**=उस (समस्त देवताओंके समुदाय) को; **अशनायापिपासाभ्याम्**=भूख और प्याससे; **अन्ववार्जत्**=युक्त कर दिया; (तब) **ताः**=वे सब अग्नि आदि देवता; **एनम् अब्रुवन्**=इस परमात्मासे बोले; (भगवन्) **नः**=हमारे लिये; **आयतनम् प्रजानीहि**=एक ऐसे स्थानकी व्यवस्था कीजिये; **यस्मिन्**=जिसमें; **प्रतिष्ठिताः**=स्थित रहकर; [**वयम्**=हमलोग;] **अन्नम्**=अन्न; **अदाम इति**=भक्षण करें ॥ १ ॥

व्याख्या—परमात्माद्वारा रचे गये वे इन्द्रियोंके अधिष्ठाता अग्नि आदि सब देवता संसाररूपी इस महान् समुद्रमें आ पड़े। अर्थात् हिरण्यगर्भ पुरुषके शरीरसे उत्पन्न होनेके बाद उनको कोई निर्दिष्ट स्थान नहीं मिला, जिससे वे उस समष्टि-शरीरमें ही रहे। तब परमात्माने उस देवताओंके समुदायको भूख और पिपासासे संयुक्त कर दिया। अतः भूख और प्याससे पीड़ित होकर वे अग्नि आदि सब देवता अपनी सृष्टि करनेवाले परमात्मासे बोले—'भगवन्! हमारे लिये एक ऐसे स्थानकी व्यवस्था कीजिये, जिसमें रहकर हमलोग अन्न भक्षण कर सकें—अपना-अपना आहार ग्रहण कर सकें' ॥ १ ॥

ताभ्यो गामानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति ताभ्योऽश्वमानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति ॥२॥

ताभ्यः=(परमात्मा) उन देवताओंके लिये; **गाम्**=गौका शरीर; **आनयत्**=लाये; (उसे देखकर) **ताः**=उन्होंने; **अब्रुवन्**=कहा; **नः**=हमारे लिये; **अयम्**=यह; **अलम्**=पर्याप्त; **न वै**=नहीं है; **इति**=इस प्रकार उनके कहनेपर (परमात्मा); **ताभ्यः**=उनके लिये; **अश्वम्**=घोड़ेका शरीर; **आनयत्**=लाये; (उसे देखकर भी) **ताः**=उन्होंने (फिर वैसे ही); **अब्रुवन्**=कहा कि; **अयम्**=यह भी; **नः**=हमारे लिये; **अलम्**=पर्याप्त; **न वै इति**=नहीं है ॥ २ ॥

व्याख्या—इस प्रकार उनके प्रार्थना करनेपर सृष्टिकर्ता परमेश्वरने उन सबके रहनेके लिये एक गौका शरीर बनाकर उनको दिखाया। उसे देखकर उन्होंने कहा—'भगवन्! यह हमारे लिये पर्याप्त नहीं है, अर्थात् इस शरीरसे हमारा कार्य अच्छी तरह नहीं चलनेका। इससे श्रेष्ठ किसी दूसरे शरीरकी रचना कीजिये।' तब परमात्माने उनके लिये घोड़ेका शरीर रचकर उनको दिखाया। उसे देखकर वे फिर बोले—'भगवन्! यह भी हमारे लिये यथेष्ट नहीं है, इससे भी हमारा काम नहीं चल सकता। आप कोई तीसरा ही शरीर बनाकर हमें दीजिये' ॥ २ ॥

ताभ्यः पुरुषमानयत्ता अब्रुवन् सुकृतं बतेति। पुरुषो वाव सुकृतम्। ता अब्रवीद्यथायतनं प्रविशतेति ॥ ३ ॥

ताभ्यः=(तब परमात्मा) उनके लिये; **पुरुषम्**=मनुष्यका शरीर; **आनयत्**=लाये; (उसे देखकर) **ताः**=वे (अग्नि आदि सब देवता); **अब्रुवन्**=बोले; **बत**=बस; **सुकृतम् इति**=यह बहुत सुन्दर बन गया; **वाव**=सचमुच ही; **पुरुषः**=मनुष्य-शरीर; **सुकृतम्**=(परमात्माकी) सुन्दर रचना है; **ताः अब्रवीत्**=(फिर) उन सब देवताओंसे (परमात्माने) कहा; (तुमलोग) **यथायतनम्**=अपने-अपने योग्य आश्रयोंमें; **प्रविशत इति**=प्रविष्ट हो जाओ ॥ ३ ॥

व्याख्या—इस प्रकार जब उन्होंने गाय और घोड़ेके शरीरोंको अपने लिये यथेष्ट नहीं समझा, तब परमात्माने उनके लिये पुरुषकी अर्थात् मनुष्य-शरीरकी रचना की और वह उनको दिखाया। उसे देखते ही सब देवता बड़े प्रसन्न हुए और बोले—'यह हमारे लिये बहुत सुन्दर निवास-स्थान बन गया। इसमें हम आरामसे रह सकेंगे और हमारी सब आवश्यकताएँ भलीभाँति पूर्ण हो सकेंगी।' सचमुच मनुष्य-शरीर परमात्माकी सुन्दर और श्रेष्ठ रचना है; इसीलिये यह देवदुर्लभ माना गया है और शास्त्रोंमें जगह-जगह इसकी महिमा गायी गयी है; क्योंकि इसी शरीरमें जीव परमात्माके आज्ञानुसार यथायोग्य साधन करके उन्हें प्राप्त कर सकता है। जब सब देवताओंने उस शरीरको पसंद किया, तब उनसे परमेश्वरने कहा—तुमलोग अपने-अपने योग्य स्थान देखकर इस शरीरमें प्रवेश कर जाओ॥ ३॥

अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशद्दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्नोषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशंश्चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशन्मृत्युरपानो भूत्वा नाभि प्राविशदापो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशन्॥ ४॥

अग्निः=(तब) अग्निदेवता; **वाक्**=वाक्-इन्द्रिय; **भूत्वा**=बनकर; **मुखम् प्राविशत्**=मुखमें प्रविष्ट हो गया; **वायुः**=वायुदेवता; **प्राणः**=प्राण; **भूत्वा**=बनकर; **नासिके प्राविशत्**=नासिकाके छिद्रोंमें प्रविष्ट हो गया; **आदित्यः**=सूर्यदेवता; **चक्षुः**=नेत्र-इन्द्रिय; **भूत्वा**=बनकर; **अक्षिणी प्राविशत्**=आँखोंके गोलकोंमें प्रविष्ट हो गया; **दिशः**=दिशाओंके अभिमानी देवता; **श्रोत्रम्**=श्रोत्र-इन्द्रिय; **भूत्वा**=बनकर; **कर्णौ प्राविशन्**=कानोंमें प्रविष्ट हो गये; **ओषधिवनस्पतयः**=ओषधि और वनस्पतियोंके अभिमानी देवता; **लोमानि**=रोएँ; **भूत्वा**=बनकर; **त्वचम् प्राविशन्**=त्वचामें प्रविष्ट हो गये; **चन्द्रमाः**=चन्द्रमा; **मनः**=मन; **भूत्वा**=बनकर; **हृदयम् प्राविशत्**=हृदयमें प्रविष्ट हो गया; **मृत्युः**=मृत्युदेवता; **अपानः**=अपानवायु; **भूत्वा**=बनकर; **नाभिम् प्राविशत्**=नाभिमें प्रविष्ट हो गया; **आपः**=जलका अभिमानी देवता; **रेतः**=वीर्य; **भूत्वा**=बनकर; **शिश्नम् प्राविशन्**=लिङ्गमें प्रविष्ट हो गया॥ ४॥

व्याख्या—सृष्टिकर्ता परमेश्वरकी आज्ञा पाकर अग्निदेवताने वाक्-इन्द्रियका रूप धारण किया और पुरुषके (मनुष्य-शरीरके) मुखमें प्रविष्ट हो गये। उन्होंने जिह्वाको अपना आश्रय बना लिया। यहाँ वरुणदेवता भी रसना-इन्द्रिय बनकर मुखमें प्रविष्ट हो गये, यह बात अधिक समझ लेनी चाहिये। फिर वायुदेवता प्राण होकर नासिकाके छिद्रोंमें (उसी मार्गसे समस्त शरीरमें) प्रविष्ट हो गये। अश्विनीकुमार भी घ्राण-इन्द्रियका रूप धारण करके नासिकामें प्रविष्ट हो गये—यह बात भी यहाँ उपलक्षणसे समझी जा सकती है; क्योंकि उसका पृथक् वर्णन नहीं है। उसके बाद सूर्यदेवता नेत्र-इन्द्रिय बनकर आँखोंमें प्रविष्ट हो गये। दिशाभिमानी देवता श्रोत्रेन्द्रिय बनकर दोनों कानोंमें प्रविष्ट हो गये। ओषधि और वनस्पतियोंके अभिमानी देवता रोम बनकर चमड़ेमें प्रविष्ट हो गये तथा चन्द्रमा मनका रूप धारण करके हृदयमें प्रविष्ट हो गये। मृत्युदेवता अपान (और पायु-इन्द्रिय) का रूप धारण करके नाभिमें प्रविष्ट हो गये। जलके अधिष्ठातृ-देवता वीर्य बनकर लिङ्गमें प्रविष्ट हो गये। इस प्रकार सब-के-सब देवता इन्द्रियोंके रूपमें अपने-अपने उपयुक्त स्थानोंमें प्रविष्ट होकर स्थित हो गये॥ ४॥

तमशनायापिपासे अब्रूतामावाभ्यामभिप्रजानीहीति। ते अब्रवीदेतास्वेव वां देवतास्वाभजाम्येतासु भागिन्यौ करोमीति। तस्माद्यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते भागिन्यावेवास्यामशनायापिपासे भवतः॥५॥

तम्=उस परमात्मासे; **अशनायापिपासे**=भूख और प्यास—ये दोनों; **अब्रूताम्**=बोलीं; **आवाभ्याम्**=हमारे लिये भी; **अभिप्रजानीहि**=(स्थानकी) व्यवस्था कीजिये; **इति**=यह (सुनकर); **ते**=उनसे; **अब्रवीत्**=(परमात्माने) कहा; **वाम्**=तुम दोनोंको (मैं); **एतासु**=इन सब; **देवतासु**=देवताओंमें; **एव**=ही; **आभजामि**=भाग दिये देता हूँ; **एतासु**=इन (देवताओं) में ही (तुम्हें); **भागिन्यौ**=भागीदार; **करोमि इति**=बनाता हूँ; **तस्मात्**=इसलिये; **यस्यै कस्यै च**=जिस किसी भी; **देवतायै**=देवताके लिये; **हविः**=हवि (भिन्न-भिन्न विषय); **गृह्यते**=(इन्द्रियोंद्वारा)

ग्रहण की जाती है; **अस्याम्**=उस देवता (के भोजन) में; **अशनायापिपासे**=भूख और प्यास—दोनों; **एव**=ही; **भागिन्यौ**=भागीदार; **भवतः**=होती हैं ॥ ५ ॥

व्याख्या—तब भूख और प्यास—ये दोनों परमेश्वरसे कहने लगीं—'भगवन्! इन सबके लिये तो आपने रहनेके स्थान निश्चित कर दिये, अब हमारे लिये भी किसी स्थान-विशेषकी व्यवस्था करके उसमें हमें स्थापित कीजिये।' उनके यों कहनेपर उनसे सृष्टिके रचयिता परमेश्वरने कहा—'तुम दोनोंके लिये पृथक स्थानकी आवश्यकता नहीं है। तुम दोनोंको मैं इन देवताओंके ही स्थानोंमें भाग दिये देता हूँ।' इन देवताओंके आहारमें मैं तुम दोनोंको भागीदार बना देता हूँ।' सृष्टिके आदिमें ही परमेश्वरने ऐसा नियम बना दिया था; इसीलिये जब जिस किसी भी देवताको देनेके लिये इन्द्रियोंद्वारा विषय-भोग ग्रहण किये जाते हैं, उस देवताके भागमें ये क्षुधा और पिपासा भी हिस्सेदार होती ही हैं अर्थात् उस इन्द्रियके अभिमानी देवताकी तृप्तिके साथ क्षुधा-पिपासाको भी शान्ति मिलती है ॥ ५ ॥

॥ द्वितीय खण्ड समाप्त ॥ २ ॥

तृतीय खण्ड

स ईक्षतेमे नु लोकाश्च लोकपालाश्चान्नमेभ्यः सृजा इति ॥ १ ॥

सः=उस (परमात्मा) ने; **ईक्षत**=फिर विचार किया; **नु**=निश्चय ही; **इमे**=ये सब; **लोकाः**=लोक; **च**=और; **लोकपालाः**=लोकपाल; **च**=भी; (रचे गये, अब) **एभ्यः**=इनके लिये; **अन्नम् सृजै इति**=मुझे अन्नकी सृष्टि करनी चाहिये ॥ १ ॥

व्याख्या—इन सबकी रचना हो जानेपर परमेश्वरने फिर विचार किया—'ये सब लोक और लोकपाल तो रचे गये—इनकी रचनाका कार्य तो पूरा हो गया। अब इनके निर्वाहके लिये अन्न भी होना चाहिये—भोग्य पदार्थोंकी भी व्यवस्था होनी चाहिये; क्योंकि इनके साथ भूख-प्यास भी लगा दी गयी है। अतः उसकी (अन्नकी) भी रचना करूँ' ॥ १ ॥

सोऽपोऽभ्यतपत्ताभ्योऽभितप्ताभ्यो मूर्तिरजायत। या वै सा मूर्तिरजायतान्नं वै तत् ॥ २ ॥

सः=उस (परमात्मा) ने; **अपः**=जलोंको (पाँचों सूक्ष्म महाभूतोंको); **अभ्यतपत्**=तपाया (संकल्पद्वारा उनमें क्रिया उत्पन्न की); **ताभ्यः अभितप्ताभ्यः**=उन तपे हुए सूक्ष्म पाँच भूतोंसे; **मूर्तिः**=मूर्ति; **अजायत**=उत्पन्न हुई; **वै**=निश्चय ही; **या**=जो; **सा**=वह; **मूर्तिः**=मूर्ति; **अजायत**=उत्पन्न हुई; **तत् वै**=वही; **अन्नम्**=अन्न है ॥ २ ॥

व्याख्या—उपर्युक्त प्रकारसे विचार करके परमेश्वरने जलोंको अर्थात् पाँचों सूक्ष्म महाभूतोंको तपाया—अपने संकल्पद्वारा उनमें क्रिया उत्पन्न की। परमात्माके संकल्पद्वारा संचालित हुए उन सूक्ष्म महाभूतोंसे मूर्ति प्रकट हुई अर्थात् उनका स्थूल रूप उत्पन्न हुआ। वह जो मूर्ति अर्थात् उन पाँच महाभूतोंका स्थूलरूप उत्पन्न हुआ, वही अन्न—देवताओंके लिये भोग्य है ॥ २ ॥

तदेनत्सृष्टं पराङत्यजिघांसत्तद्वाचाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोद्वाचा ग्रहीतुम्। यद्धैनद्वाचाग्रहैष्यदभिव्याहृत्य हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ३ ॥

सृष्टम्=उत्पन्न किया हुआ; **तत्**=वह; **एनत्**=यह अन्न; **पराङ्**=(भोक्ता पुरुषसे) विमुख होकर; **अत्यजिघांसत्**=भागनेकी चेष्टा करने लगा; **तत्**=(तब उस पुरुषने) उसको; **वाचा**=वाणीद्वारा; **अजिघृक्षत्**=ग्रहण करनेकी इच्छा की; (परंतु वह) **तत्**=उसको; **वाचा**=वाणीद्वारा; **ग्रहीतुम् न अशक्नोत्**=ग्रहण नहीं कर सका; **यत्**=यदि; **सः**=वह; **एनत्**=इस अन्नको; **वाचा**=वाणीद्वारा; **ह**=ही; **अग्रहैष्यत्**=ग्रहण कर सकता; (तो अन्न भी मनुष्य) **ह**=अवश्य ही; **अन्नम् अभिव्याहृत्य**=अन्नका वर्णन करके; **एव**=ही; **अत्रप्स्यत्**=तृप्त हो जाता ॥ ३ ॥

व्याख्या—लोकों और लोकपालोंकी आहारसम्बन्धी आवश्यकताको पूर्ण करनेके लिये उत्पन्न किया हुआ वह अन्न यों समझकर कि यह मुझे खानेवाला तो मेरा विनाशक ही है, उससे छुटकारा पानेके लिये मुख फेरकर भागने लगा। तब उस मनुष्यके रूपमें उत्पन्न हुए जीवात्माने उस अन्नको वाणीद्वारा पकड़ना चाहा; परंतु वह उसे वाणीद्वारा पकड़ नहीं सका। यदि उस पुरुषने वाणीद्वारा अन्नको ग्रहण कर लिया होता तो अब भी मनुष्य अन्नका वाणीद्वारा उच्चारण करके ही तृप्त हो जाते—अन्नका नाम लेनेमात्रसे उनका पेट भर जाता; परंतु ऐसा नहीं होता ॥ ३ ॥

तत्प्राणेनाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोत्प्राणेन ग्रहीतुं स यद्धैनत्प्राणेनाग्रहैष्यदभिप्राप्य हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥४॥

(तब उस पुरुषने) **तत्**=उस अन्नको; **प्राणेन**=घ्राण-इन्द्रियके द्वारा;* **अजिघृक्षत्**=पकड़ना चाहा; (परंतु वह) **तत्**=उसको; **प्राणेन**=घ्राणेन्द्रियद्वारा भी; **ग्रहीतुम् न अशक्नोत्**=नहीं पकड़ सका; **यत्**=यदि; **सः**=वह; **एनत्**=इस अन्नको; **प्राणेन**=घ्राण-इन्द्रियद्वारा; **ह**=ही; **अग्रहैष्यत्**=पकड़ सकता; (तो अब भी मनुष्य) **ह**=अवश्य; **अन्नम्**=अन्नको; **अभिप्राण्य**=सूँघकर; **एव**=ही; **अत्रप्स्यत्**=तृप्त हो जाता ॥ ४ ॥

व्याख्या—तब उस पुरुषने अन्नको प्राणके द्वारा अर्थात् घ्राण-इन्द्रियके द्वारा पकड़ना चाहा, परंतु वह उसको घ्राण-इन्द्रियके द्वारा भी नहीं पकड़ सका। यदि वह इस अन्नको घ्राण-इन्द्रियद्वारा पकड़ सकता तो अब भी लोग अन्नको नाकसे सूँघकर ही तृप्त हो जाते; परंतु ऐसा नहीं देखा जाता ॥ ४ ॥

तच्चक्षुषाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्चक्षुषा ग्रहीतुं स यद्धैनच्चक्षुषाग्रहैष्यद् दृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ५ ॥

(तब उस पुरुषने) **तत्**=उस अन्नको; **चक्षुषा**=आँखोंसे; **अजिघृक्षत्**=पकड़ना चाहा; (परंतु वह) **तत्**=उसको; **चक्षुषा**=आँखोंके द्वारा; **ग्रहीतुम् न अशक्नोत्**=नहीं पकड़ सका; **यत्**=यदि; **सः**=वह; **एनत्**=इस अन्नको; **चक्षुषा**=आँखोंसे; **ह**=ही; **अग्रहैष्यत्**=पकड़ लेता तो; **ह**=अवश्य ही; (अब भी मनुष्य) **अन्नम्**=अन्नको; **दृष्ट्वा**=देखकर; **एव**=ही; **अत्रप्स्यत्**=तृप्त हो जाता ॥ ५ ॥

व्याख्या—फिर उस पुरुषने अन्नको आँखोंसे पकड़ना चाहा; परंतु वह उसको आँखोंके द्वारा भी नहीं पकड़ सका। यदि वह इस अन्नको आँखोंसे ग्रहण कर सकता तो अवश्य ही आजकल भी लोग अन्नको केवल देखकर ही तृप्त हो जाते; परंतु ऐसी बात नहीं देखी जाती ॥ ५ ॥

तच्छ्रोत्रेणाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्छ्रोत्रेण ग्रहीतुं स यद्धैनच्छ्रोत्रेणाग्रहैष्यच्छ्रुत्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥६॥

(तब उस पुरुषने) **तत्**=उस अन्नको; **श्रोत्रेण**=कानोंद्वारा; **अजिघृक्षत्**=पकड़ना चाहा; (परंतु वह) **तत्**=उसको; **श्रोत्रेण**=कानोंद्वारा; **ग्रहीतुम् न अशक्नोत्**=नहीं पकड़ सका; **यत्**=यदि; **सः**=वह; **एनत्**=इसको; **श्रोत्रेण**=कानोंद्वारा; **ह**=ही; **अग्रहैष्यत्**=पकड़ लेता तो; **ह**=निस्सन्देह; (अब भी मनुष्य) **अन्नम्**=अन्नका नाम; **श्रुत्वा**=सुनकर; **एव**=ही; **अत्रप्स्यत्**=तृप्त हो जाता ॥ ६ ॥

व्याख्या—फिर उस पुरुषने अन्नको कानोंद्वारा पकड़ना चाहा; परंतु वह उसको कानोंद्वारा भी नहीं पकड़ सका। यदि वह इसको कानोंसे पकड़ सकता तो अवश्य ही अब भी मनुष्य केवल अन्नका नाम सुनकर ही तृप्त हो जाते; परंतु यह देखनेमें नहीं आता ॥ ६ ॥

तत्त्वचाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोत्त्वचा ग्रहीतुं स यद्धैनत्त्वचाग्रहैष्यत्स्पृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥७॥

(तब उस पुरुषने) **तत्**=उसको; **त्वचा**=चमड़ीद्वारा; **अजिघृक्षत्**=पकड़ना चाहा; (परंतु) **तत्**=उसको;

* घ्राण-इन्द्रियका विषय गन्ध वायु और प्राणके सहयोगसे ही उक्त इन्द्रियद्वारा ग्रहण होता है तथा घ्राण-इन्द्रियके निवासस्थान नासिकाछिद्रोंसे ही प्राणका आवागमन होता है। इसलिये यहाँ घ्राणेन्द्रियके ही स्थानमें 'प्राण' शब्द प्रयुक्त हुआ है, यह जान पड़ता है; क्योंकि अन्तमें प्राणके ही एक भेद अपानद्वारा अन्नका ग्रहण होना बताया गया है। अतः यहाँ प्राणसे ग्रहण न किया जाना माननेसे पूर्वापरविरोध आयेगा।

व्याख्या—लोकों और लोकपालोंकी आहारसम्बन्धी आवश्यकताको पूर्ण करनेके लिये उत्पन्न किया हुआ वह अन्न यों समझकर कि यह मुझे खानेवाला तो मेरा विनाशक ही है, उससे छुटकारा पानेके लिये मुख फेरकर भागने लगा। तब उस मनुष्यके रूपमें उत्पन्न हुए जीवात्माने उस अन्नको वाणीद्वारा पकड़ना चाहा; परंतु वह उसे वाणीद्वारा पकड़ नहीं सका। यदि उस पुरुषने वाणीद्वारा अन्नको ग्रहण कर लिया होता तो अब भी मनुष्य अन्नका वाणीद्वारा उच्चारण करके ही तृप्त हो जाते—अन्नका नाम लेनेमात्रसे उनका पेट भर जाता; परंतु ऐसा नहीं होता ॥ ३ ॥

तत्प्राणेनाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोत्प्राणेन ग्रहीतुं स यद्धैनत्प्राणेनाग्रहैष्यदभिप्राप्य हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥४॥

(तब उस पुरुषने) **तत्**=उस अन्नको; **प्राणेन**=घ्राण-इन्द्रियके द्वारा;* **अजिघृक्षत्**=पकड़ना चाहा; (परंतु वह) **तत्**=उसको; **प्राणेन**=घ्राणेन्द्रियद्वारा भी; **ग्रहीतुम् न अशक्नोत्**=नहीं पकड़ सका; **यत्**=यदि; **सः**=वह; **एनत्**=इस अन्नको; **प्राणेन**=घ्राण-इन्द्रियद्वारा; **ह**=ही; **अग्रहैष्यत्**=पकड़ सकता; (तो अब भी मनुष्य) **ह**=अवश्य; **अन्नम्**=अन्नको; **अभिप्राप्य**=सूँघकर; **एव**=ही; **अत्रप्स्यत्**=तृप्त हो जाता ॥ ४ ॥

व्याख्या—तब उस पुरुषने अन्नको प्राणके द्वारा अर्थात् घ्राण-इन्द्रियके द्वारा पकड़ना चाहा, परंतु वह उसको घ्राण-इन्द्रियके द्वारा भी नहीं पकड़ सका। यदि वह इस अन्नको घ्राण-इन्द्रियद्वारा पकड़ सकता तो अब भी लोग अन्नको नाकसे सूँघकर ही तृप्त हो जाते; परंतु ऐसा नहीं देखा जाता ॥ ४ ॥

तच्चक्षुषाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्चक्षुषा ग्रहीतुं स यद्धैनच्चक्षुषाग्रहैष्यद् दृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ५ ॥

(तब उस पुरुषने) **तत्**=उस अन्नको; **चक्षुषा**=आँखोंसे; **अजिघृक्षत्**=पकड़ना चाहा; (परंतु वह) **तत्**=उसको; **चक्षुषा**=आँखोंके द्वारा; **ग्रहीतुम् न अशक्नोत्**=नहीं पकड़ सका; **यत्**=यदि; **सः**=वह; **एनत्**=इस अन्नको; **चक्षुषा**=आँखोंसे; **ह**=ही; **अग्रहैष्यत्**=पकड़ लेता तो; **ह**=अवश्य ही; (अब भी मनुष्य) **अन्नम्**=अन्नको; **दृष्ट्वा**=देखकर; **एव**=ही; **अत्रप्स्यत्**=तृप्त हो जाता ॥ ५ ॥

व्याख्या—फिर उस पुरुषने अन्नको आँखोंसे पकड़ना चाहा; परंतु वह उसको आँखोंके द्वारा भी नहीं पकड़ सका। यदि वह इस अन्नको आँखोंसे ग्रहण कर सकता तो अवश्य ही आजकल भी लोग अन्नको केवल देखकर ही तृप्त हो जाते; परंतु ऐसी बात नहीं देखी जाती ॥ ५ ॥

तच्छ्रोत्रेणाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्छ्रोत्रेण ग्रहीतुं स यद्धैनच्छ्रोत्रेणाग्रहैष्यच्छ्रुत्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥६॥

(तब उस पुरुषने) **तत्**=उस अन्नको; **श्रोत्रेण**=कानोंद्वारा; **अजिघृक्षत्**=पकड़ना चाहा; (परंतु वह) **तत्**=उसको; **श्रोत्रेण**=कानोंद्वारा; **ग्रहीतुम् न अशक्नोत्**=नहीं पकड़ सका; **यत्**=यदि; **सः**=वह; **एनत्**=इसको; **श्रोत्रेण**=कानोंद्वारा; **ह**=ही; **अग्रहैष्यत्**=पकड़ लेता तो; **ह**=निस्सन्देह; (अब भी मनुष्य) **अन्नम्**=अन्नका नाम; **श्रुत्वा**=सुनकर; **एव**=ही; **अत्रप्स्यत्**=तृप्त हो जाता ॥ ६ ॥

व्याख्या—फिर उस पुरुषने अन्नको कानोंद्वारा पकड़ना चाहा; परंतु वह उसको कानोंद्वारा भी नहीं पकड़ सका। यदि वह इसको कानोंसे पकड़ सकता तो अवश्य ही अब भी मनुष्य केवल अन्नका नाम सुनकर ही तृप्त हो जाते; परंतु यह देखनेमें नहीं आता ॥ ६ ॥

तत्त्वचाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोत्त्वचा ग्रहीतुं स यद्धैनत्त्वचाग्रहैष्यत्स्पृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥७॥

(तब उस पुरुषने) **तत्**=उसको; **त्वचा**=चमड़ीद्वारा; **अजिघृक्षत्**=पकड़ना चाहा; (परंतु) **तत्**=उसको;

* घ्राण-इन्द्रियका विषय गन्ध वायु और प्राणके सहयोगसे ही उक्त इन्द्रियद्वारा ग्रहण होता है तथा घ्राण-इन्द्रियके निवासस्थान नासिकाछिद्रोंसे ही प्राणका आवागमन होता है। इसलिये यहाँ घ्राणेन्द्रियके ही स्थानमें 'प्राण' शब्द प्रयुक्त हुआ है, यह जान पड़ता है; क्योंकि अन्तमें प्राणके ही एक भेद अपानद्वारा अन्नका ग्रहण होना बताया गया है। अतः यहाँ प्राणसे ग्रहण न किया जाना माननेसे पूर्वापरविरोध आयेगा।

सः=(तब) उस (सृष्टिके रचयिता परमेश्वर) ने; **ईक्षत**=सोचा कि; **नु**=निश्चय ही; **इदम्**=यह; **मत् ऋते**=मेरे बिना; **कथम्**=किस प्रकार; **स्यात्**=रहेगा; **इति**=यह सोचकर; (पुनः) **सः**=उसने; **ईक्षत**=विचार किया कि; **यदि**=यदि; **वाचा**=(इस पुरुषने मेरे बिना ही केवल) वाणीद्वारा; **अभिव्याहृतम्**=बोलनेकी क्रिया कर ली; **यदि**=यदि; **प्राणेन**=घ्राण-इन्द्रियद्वारा; **अभिप्राणितम्**=सूँघनेकी क्रिया कर ली; **यदि**=यदि; **चक्षुषा**=नेत्रद्वारा; **दृष्टम्**=देख लिया; **यदि**=यदि; **श्रोत्रेण**=कर्ण-इन्द्रियद्वारा; **श्रुतम्**=सुन लिया; **यदि**=यदि; **त्वचा**=त्वक्-इन्द्रियद्वारा; **स्पृष्टम्**=स्पर्श कर लिया; **यदि**=यदि; **मनसा**=मनद्वारा; **ध्यातम्**=मनन कर लिया; **यदि**=यदि; **अपानेन**=अपानद्वारा; **अभ्यपानितम्**=अन्नग्रहण आदि अपान-सम्बन्धी क्रिया कर ली; (तथा) **यदि**=यदि; **शिश्नेन**=उपस्थसे; **विसृष्टम्**=मूत्र और वीर्यका त्याग कर लिया; **अथ**=तो फिर; **अहम्**=मैं; **कः**=कौन हूँ; **इति**=यह सोचकर; (पुनः) **सः**=उसने; **ईक्षत**=विचार किया कि; **कतरेण**=(पैर और मस्तक—इन दोनोंमेंसे) किस मार्गसे; **प्रपद्यै इति**=मुझे इसमें प्रवेश करना चाहिये ॥ ११ ॥

व्याख्या—इस प्रकार जब लोक और लोकपालोंकी रचना हो गयी, उन सबके लिये आहार भी उत्पन्न हो गया तथा मनुष्य-शरीरधारी पुरुषने उस आहारको ग्रहण करना भी सीख लिया, तब उस सर्वस्रष्टा परमात्माने फिर विचार किया—'यह मनुष्यरूप पुरुष मेरे बिना कैसे रहेगा ? यदि इस जीवात्माके साथ मेरा सहयोग नहीं रहेगा तो यह अकेला किस प्रकार टिक सकेगा ?'* साथ ही यह भी विचार किया कि 'यदि मेरे सहयोगके बिना इस पुरुषने वाणीद्वारा बोलनेकी क्रिया कर ली, घ्राण-इन्द्रियसे सूँघनेका काम कर लिया, प्राणोंसे वायुको भीतर ले जाने और बाहर छोड़नेकी क्रिया कर ली, नेत्रेन्द्रियद्वारा देख लिया, कर्णेन्द्रियद्वारा सुन लिया, त्वक्-इन्द्रियद्वारा स्पर्श कर लिया, मनके द्वारा मनन कर लिया, अपानद्वारा अन्न निगल लिया, और यदि जननेन्द्रियद्वारा मूत्र और वीर्यका त्याग करनेकी क्रिया सम्पन्न कर ली, तो फिर मेरा क्या उपयोग रह गया ? भाव यह कि मेरे बिना इन सब इन्द्रियोंद्वारा कार्य सम्पन्न कर लेना इसके लिये असम्भव है।' यह सोचकर परमात्माने विचार किया कि मैं इस मनुष्य-शरीरमें पैर और मस्तक—इन दोमेंसे किस मार्गसे प्रविष्ट होऊँ ? ॥ ११ ॥

स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत । सैषा विदृतिर्नाम द्वास्तदेतन्नान्दनम् । तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्नाः, अयमावसथोऽयमावसथोऽयमावसथ इति ॥ १२ ॥

(यों विचारकर) **सः**=उसने; **एतम् एव**=इस (मनुष्य-शरीरकी); **सीमानम्**=सीमाको; **विदार्य**=चीरकर; **एतया द्वारा**=इसके द्वारा; **प्रापद्यत**=उस सजीव शरीरमें प्रवेश किया; **सा**=वह; **एषा**=यह; **द्वाः**=द्वार; **विदृतिः नाम**=विदृति नामसे प्रसिद्ध है; **तत्**=वही; **एतत्**=यह; **नान्दनम्**=आनन्द देनेवाला अर्थात् ब्रह्म-प्राप्तिका द्वार है; **तस्य**=उस परमेश्वरके; **त्रयः**=तीन; **आवसथाः**=आश्रय (उपलब्धि-स्थान) हैं; **त्रयः**=तीन; **स्वप्नाः**= स्वप्न हैं; **अयम्**=यह (हृदय-गुहा); **आवसथः**=एक स्थान है; **अयम्**=यह (परमधाम); **आवसथः**=दूसरा स्थान है; **अयम्**=यह (सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड); **आवसथः इति**=तीसरा स्थान है ॥ १२ ॥

व्याख्या—परमात्मा इस मनुष्य-शरीरकी सीमा (मूर्धा) को अर्थात् ब्रह्मरन्ध्रको चीरकर (उसमें छेद करके) इसके द्वारा उस सजीव मनुष्य-शरीरमें प्रविष्ट हो गये। वह यह द्वार विदृति (विदीर्ण किया हुआ द्वार) नामसे प्रसिद्ध है। वही यह विदृति नामका द्वार (ब्रह्मरन्ध्र) आनन्द देनेवाला अर्थात् आनन्दस्वरूप परमात्माकी प्राप्ति करानेवाला है। परमेश्वरकी उपलब्धिके तीन स्थान हैं और स्वप्न भी तीन हैं। एक तो यह हृदयाकाश उनकी उपलब्धिका स्थान है। दूसरा विशुद्ध आकाशरूप परमधाम है—जिसको सत्यलोक, गोलोक, ब्रह्मलोक, साकेतलोक, कैलास आदि अनेक नामोंसे पुकारा जाता है। तीसरा यह सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड है। तथा इस जगत्की जो स्थूल, सूक्ष्म और कारणरूप तीन अवस्थाएँ हैं, वे ही इसके तीन स्वप्न हैं ॥ १२ ॥

* इसीलिये तो भगवान्ने गीतामें कहा है कि समस्त भूतोंका जो कारण है, वह मैं हूँ। ऐसा कोई भी चराचर प्राणी नहीं है, जो मुझसे रहित हो (१० । ३९)।

स जातो भूतान्यभिव्यैख्यत् किमिहान्यं वावदिषदिति । स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यत् । इदमदर्शमिती ३ ॥ १३ ॥

जातः सः=मनुष्यरूपमें प्रकट हुए उस पुरुषने; **भूतानि**=पञ्च महाभूतोंकी अर्थात् भौतिक जगत्‌की रचनाको; **अभिव्यैख्यत्**=चारों ओरसे देखा; (और) **इह**=यहाँ; **अन्यम्**=दूसरा; **किम्**=कौन है; **इति**=यह; **वावदिषत्**=कहा; **सः**=(तब) उसने; **एतम्**=इस; **पुरुषम्**=अन्तर्यामी परम पुरुषको; **एव**=ही; **ततमम्**=सर्वव्यापी; **ब्रह्म**=परब्रह्मके रूपमें; **अपश्यत्**=देखा; (और यह प्रकट किया) **[अहो] इती ३**=अहो ! बड़े सौभाग्यकी बात है कि; **इदम्**=इस परब्रह्म परमात्माको; **अदर्शम्**=मैंने देख लिया ॥ १३ ॥

व्याख्या—मनुष्यरूपमें उत्पन्न हुए उस पुरुषने इस भौतिक जगत्‌की विचित्र रचनाको बड़े आश्चर्यपूर्वक चारों ओरसे देखा और मन-ही-मन इस प्रकार कहा—'इस विचित्र जगत्‌की रचना करनेवाला यहाँ दूसरा कौन है ? क्योंकि यह मेरी की हुई रचना तो है नहीं और कार्य होनेके कारण इसका कोई-न-कोई कर्ता अवश्य होना चाहिये ।' इस प्रकार विचार करनेपर उस साधकने अपने हृदयमें अन्तर्यामीरूपसे विराजमान पुरुषको ही इस सम्पूर्ण जगत्‌में व्याप्त परब्रह्मके रूपमें प्रत्यक्ष किया । तब वह आनन्दमें भरकर मन-ही-मन कहने लगा—'अहो ! बड़े ही सौभाग्यकी बात है कि मैंने परब्रह्म परमात्माको देख लिया—साक्षात् कर लिया ।'

इससे यह भाव प्रकट किया गया है कि इस जगत्‌की विचित्र रचनाको देखकर इसके कर्ता-धर्ता परमात्माकी सत्तामें विश्वास करके यदि मनुष्य उन्हें जानने और पानेको उत्सुक हो, उन्हींपर निर्भर होकर चेष्टा करे तो अवश्य ही उन्हें जान सकता है । परमात्माको जानने और पानेका काम इस मनुष्य-शरीरमें ही हो सकता है, दूसरे शरीरमें नहीं । अतः मनुष्यको अपने जीवनके अमूल्य समयका सदुपयोग करना चाहिये, उसे व्यर्थ नहीं गँवाना चाहिये । इस अध्यायमें मानो परमात्माकी महिमाका और मनुष्य-शरीरके महत्त्वका दिग्दर्शन करानेके लिये ही सृष्टि-रचनाका वर्णन किया गया है ॥ १३ ॥

तस्मादिदन्द्रो नामेदन्द्रो ह वै नाम । तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवाः परोक्षप्रिया इव हि देवाः ॥ १४ ॥

तस्मात्=इसीलिये; **इदन्द्रः नाम**=वह 'इदन्द्र' नामवाला है; **ह**=वास्तवमें; **इदन्द्रः नाम वै**=वह 'इदन्द्र' नामवाला ही है; (परंतु) **इदन्द्रम्**=इदन्द्र; **सन्तम्**=होते हुए ही; **तम्**=उस परमात्माको; **परोक्षेण**=परोक्षभावसे (गुप्त नामसे); **इन्द्रः**='इन्द्र'; **इति**=यों; **आचक्षते**=पुकारते हैं; **हि**=क्योंकि; **देवाः**=देवतालोग; **परोक्षप्रियाः इव**=मानो परोक्षभावसे कही हुई बातको पसंद करनेवाले होते हैं; **हि देवाः परोक्षप्रियाः इव**=देवतालोग मानो परोक्षभावसे कही हुई बातोंको ही पसंद करनेवाले होते हैं ॥ १४ ॥

व्याख्या—परब्रह्म परमात्माको उस मनुष्य-शरीरमें उत्पन्न हुए पुरुषने पूर्वोक्त प्रकारसे प्रत्यक्ष कर लिया, इसी कारण परमात्माका नाम 'इदन्द्र' है । अर्थात् 'इदम्+द्रः=इसको मैंने देख लिया' इस व्युत्पत्तिके अनुसार उनका 'इदन्द्र' नाम है । इस प्रकार यद्यपि उस परमात्माका नाम 'इदन्द्र' ही है, फिर भी लोग उन्हें परोक्षभावसे 'इन्द्र' कहकर पुकारते हैं; क्योंकि देवतालोग मानो छिपाकर ही कुछ कहना पसंद करते हैं । 'परोक्षप्रिया इव हि देवाः' इस अन्तिम वाक्यको दुबारा कहकर इस खण्डकी समाप्ति सूचित की गयी है ॥ १४ ॥

॥ तृतीय खण्ड समाप्त ॥ ३ ॥

॥ प्रथम अध्याय समाप्त ॥ १ ॥

ॐ

द्वितीय अध्याय

सम्बन्ध—प्रथम अध्यायमें सृष्टिकी उत्पत्तिका क्रम और मनुष्य-शरीरका महत्त्व बताया गया और यह बात भी संकेतमें कही गयी कि जीवात्मा इस शरीरमें परमात्माको जानकर कृतकृत्य हो सकता है। अब इस शरीरकी अनित्यता दिखाकर वैराग्य उत्पन्न करनेके लिये इस अध्यायमें मनुष्य-शरीरकी उत्पत्तिका वर्णन किया जाता है—

पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति। यदेतद्रेतः तदेतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सम्भूतमात्मन्येवात्मानं बिभर्ति। तद्यदा स्त्रियां सिञ्चत्यथैनज्जनयति तदस्य प्रथमं जन्म॥ १॥

अयम्=यह(संसारी जीव); **ह**=निश्चयपूर्वक; **आदितः**=पहले-पहल; **पुरुषे**=पुरुष-शरीरमें; **वै**=ही; **गर्भः भवति**=वीर्यरूपसे गर्भ बनता है; **यत्**=जो; **एतत्**=यह; (पुरुषमें) **रेतः**=वीर्य है; **तत्**=वह; **एतत्**=यह; (पुरुषके) **सर्वेभ्यः**=सम्पूर्ण; **अङ्गेभ्यः**=अङ्गोंसे; **सम्भूतम्**=उत्पन्न हुआ; **तेजः**=तेज है; **आत्मानम्**=(यह पुरुष पहले तो) अपने ही स्वरूपभूत इस वीर्यमय तेजको; **आत्मनि**=अपने शरीरमें; **एव**=ही; **बिभर्ति**=धारण करता है; (फिर) **यदा**=जब; (यह) **तत्**=उसको; **स्त्रियाम्**=स्त्रीमें; **सिंचति**=सिंचन करता है; **अथ**=तब; **एनत्**=इसको; **जनयति**=गर्भरूपमें उत्पन्न करता है; **तत्**=वह; **अस्य**=इसका; **प्रथमम्**=पहला; **जन्म**=जन्म है॥ १॥

व्याख्या—यह संसारी जीव पहले-पहल पुरुष-शरीरमें (पिताके शरीरमें) वीर्यरूपसे गर्भ बनता है—प्रकट होता है। पुरुषके शरीरमें जो यह वीर्य है, वह सम्पूर्ण अङ्गोंमेंसे निकलकर उत्पन्न हुआ तेज (सार) है। यह पिता अपने स्वरूपभूत उस वीर्यरूप तेजको पहले तो अपने शरीरमें ही धारण-पोषण करता है—ब्रह्मचर्यके द्वारा बढ़ाता एवं पुष्ट करता है; फिर जब यह उसको स्त्रीके गर्भाशयमें सिंचन (स्थापित) करता है, तब इसे गर्भरूपमें उत्पन्न करता है। वह माताके शरीरमें प्रवेश करना ही इसका पहला जन्म है॥ १॥

तत्स्त्रिया आत्मभूतं गच्छति। यथा स्वमङ्गं तथा। तस्मादेनां न हिनस्ति। सास्यैतमात्मानमत्र-गतं भावयति॥ २॥

तत्=वह (गर्भ); **स्त्रियाः**=स्त्रीके; **आत्मभूतम्**=आत्मभावको; **गच्छति**=प्राप्त हो जाता है; **यथा**=जैसे; **स्वम्**=अपना; **अङ्गम्**=अङ्ग होता है; **तथा**=वैसे ही (हो जाता है); **तस्मात्**=इसी कारणसे; **एनाम्**=इस स्त्रीको; **न हिनस्ति**=वह पीड़ा नहीं देता; **सा**=वह स्त्री (माता); **अत्रगतम्**=यहाँ (अपने शरीरमें) आये हुए; **अस्य**=उस (अपने पति) के; **आत्मानम्**=आत्मारूप (स्वरूपभूत); **एतम् भावयति**=इस गर्भका पालन-पोषण करती है॥ २॥

व्याख्या—उस स्त्री (माता) के शरीरमें आया हुआ वह गर्भ—पिताके द्वारा स्थापित किया हुआ तेज उस स्त्रीके आत्मभावको प्राप्त हो जाता है—अर्थात् जैसे उसके दूसरे अङ्ग हैं, उसी प्रकार वह गर्भ भी उसके शरीरका एक अङ्ग-सा ही हो जाता है। यही कारण है कि वह गर्भ उस स्त्रीके उदरमें रहता हुआ भी गर्भिणी स्त्रीको पीड़ा नहीं पहुँचाता—उसे भाररूप नहीं प्रतीत होता। वह स्त्री अपने शरीरमें आये हुए अपने पतिके आत्मारूप इस गर्भको अपने अङ्गोंकी भाँति ही भोजनके रससे पुष्ट करती है और अन्य सब प्रकारके आवश्यक नियमोंका पालन करके उसकी भलीभाँति रक्षा करती है॥२॥

सा भावयित्री भावयितव्या भवति। तं स्त्री गर्भं बिभर्ति। सोऽग्र एव कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधि-भावयति। स यत्कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयत्यात्मानमेव तद्भावयत्येषां लोकानां सन्तत्या। एवं सन्तता ह्यमे लोकास्तदस्य द्वितीयं जन्म॥ ३॥

सा=वह; **भावयित्री**=उस गर्भका पालन-पोषण करनेवाली स्त्री; **भावयितव्या**=पालन-पोषण करनेयोग्य;

भवति=होती है; **तम् गर्भम्**=उस गर्भको; **अग्रे**=प्रसवके पहलेतक; **स्त्री**=स्त्री (माता); **बिभर्ति**=धारण करती है; **जन्मनः अधि**=(फिर) जन्म लेनेके बाद; **सः**=वह (उसका पिता); **अग्रे**=पहले; **एव**=ही; **कुमारम्**=उस कुमारको; (जातकर्म आदि संस्कारोंद्वारा) **भावयति**=अभ्युदयशील बनाता तथा उसकी उन्नति करता है; **सः**=वह (पिता); **यत्**=जो; **जन्मनः अधि**=जन्म लेनेके बाद; **अग्रे [एव]**=पहले ही; **कुमारम् भावयति**=बालककी उन्नति करता है; **तत्**=वह; (मानो) **एषाम्**=इन; **लोकानाम्**=लोकोंको (मनुष्योंको); **संतत्या**=बढ़ानेके द्वारा; **आत्मानम् एव भावयति**=अपनी ही उन्नति करता है; **हि**=क्योंकि; **एवम्**=इसी प्रकार; **इमे**=ये सब; **लोकाः**=लोक (मनुष्य); **संतताः**=विस्तारको प्राप्त हुए हैं; **तत्**=वह; **अस्य**=इसका; **द्वितीयम्**=दूसरा; **जन्म**=जन्म है ॥ ३ ॥

व्याख्या—अपने पतिके आत्मस्वरूप उस गर्भकी सब प्रकारसे रक्षा करनेवाली गर्भिणी स्त्री घरके लोगोंद्वारा और विशेषतः उसके पतिद्वारा पालन-पोषण करनेयोग्य होती है। अर्थात् घरके लोगोंका और पतिका यह परम आवश्यक कर्तव्य है कि वे सब मिलकर उसके खान-पान और रहन-सहनकी सुव्यवस्था करके सब प्रकारसे उसकी सँभाल रक्खें। उस गर्भको पहले अर्थात् प्रसव होनेतक तो स्त्री (माता) अपने शरीरमें धारण करती है; फिर जन्म लेनेके बाद—जन्म लेते ही वह उसका पिता जातकर्म आदि संस्कारोंसे और नाना प्रकारके उपचारोंसे उस कुमारको अभ्युदयशील बनाता है और जन्मसे लेकर जबतक वह सर्वथा योग्य न बन जाय, तबतक हर प्रकारसे उसका पालन-पोषण करता है—नाना प्रकारकी विद्या और शिल्पादिका अध्ययन कराके उसे सब प्रकारसे उन्नत बनाता है। वह पिता जन्मके बाद उस बालकको उपयुक्त बना देनेके पहले-पहले जो उसकी रक्षा करता है, उसे सब प्रकारसे योग्य बनाता है, वह मानो इन लोकोंको अर्थात् मनुष्योंकी परम्पराको बढ़ानेके द्वारा अपनी ही रक्षा करता है; क्योंकि इसी प्रकार एक-से-एक उत्पन्न होकर ये सब मनुष्य विस्तारको प्राप्त हुए हैं। यह जो इस जीवका गर्भसे बाहर आकर बालकरूपमें उत्पन्न होना है, वह इसका दूसरा जन्म है।

इस वर्णनसे पिता और पुत्र दोनोंको अपने-अपने कर्तव्यकी शिक्षा दी गयी है। पुत्रको तो यह समझना चाहिये कि उसपर अपने माता-पिताका बड़ा भारी उपकार है; अतः वह उनकी जितनी सेवा कर सके, थोड़ी है। और पिताको इस प्रकारका अभिमान नहीं करना चाहिये कि मैंने इसका उपकार किया है, वरं यह समझना चाहिये कि मैंने अपनी ही वृद्धि करके अपने कर्तव्यका पालन किया है ॥ ३ ॥

सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः प्रतिधीयते। अथास्यायमितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति। स इतः प्रयन्नेव पुनर्जायते तदस्य तृतीयं जन्म ॥ ४ ॥

सः=वह (पुत्ररूपमें उत्पन्न हुआ); **अयम्**=यह; **आत्मा**=(पिताका ही) आत्मा; **अस्य**=इस पिताके (द्वारा आचरणीय); **पुण्येभ्यः**=शुभकर्मोंके लिये; **प्रतिधीयते**=उसका प्रतिनिधि बना दिया जाता है; **अथ**=उसके अनन्तर; **अस्य**=इस (पुत्र) का; **अयम्**=यह (पितारूप); **इतरः**=दूसरा; **आत्मा**=आत्मा; **कृतकृत्यः**=अपना कर्तव्य पूरा करके; **वयोगतः**=आयु पूरी होनेपर; **प्रैति**=(यहाँसे) मरकर चला जाता है; **सः**=वह; **इतः**=यहाँसे; **प्रयन्**=जाकर; **एव**=ही; **पुनः**=पुनः; **जायते**=उत्पन्न हो जाता है; **तत्**=वह; **अस्य**=इसका; **तृतीयम्**=तीसरा; **जन्म**=जन्म है ॥ ४ ॥

व्याख्या—पूर्वोक्त प्रकारसे इस पिताका ही आत्मस्वरूप पुत्र जब कार्य करने योग्य हो जाता है, तब वह पिता उसको अपना प्रतिनिधि बना देता है—अग्निहोत्र, देवपूजा और अतिथि-सेवा आदि वैदिक और लौकिक जितने भी शुभ कर्म हैं, उन सबका भार पुत्रको सौंप देता है। गृहस्थका पूरा दायित्व पुत्रपर छोड़कर स्वयं कृतकृत्य हो जाता है। अर्थात् अपनेको पितृ-ऋणसे मुक्त मानता है। उसके बाद इस शरीरकी आयु पूर्ण होनेपर जब वह (पिता) इसे छोड़कर यहाँसे विदा हो जाता है, तब यहाँसे जाकर दूसरी जगह कर्मानुसार जहाँ जिस योनिमें जन्म लेता है, वह इसका तीसरा जन्म है। इसी तरह यह जन्म-जन्मान्तरकी परम्परा चलती रहती है।

जबतक जन्म-मृत्युके महान् कष्टकी आलोचना करके इससे छुटकारा पानेके लिये जीवात्मा मनुष्य-शरीरमें चेष्टा नहीं करता, तबतक यह परम्परा नहीं टूटती। अतः इसके लिये मनुष्यको अवश्य चेष्टा करनी चाहिये। यही इस प्रकरणका उद्देश्य प्रतीत होता है ॥ ४ ॥

सम्बन्ध—इस प्रकार बार-बार जन्म लेना और मरना एक भयानक यन्त्रणा है; और जबतक यह जीव इस रहस्यको समझकर इस शरीररूप पिंजरेको काटकर इससे सर्वथा अलग न हो जायगा, तबतक इसका इस जन्म-मृत्युरूप यन्त्रणासे छुटकारा नहीं होगा—यह भाव अगले दो मन्त्रोंमें वामदेव ऋषिके दृष्टान्तसे समझाया जाता है—

तदुक्तमृषिणा—
गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वा ।
शतं मा पुर आयसीररक्षन्नधः श्येनो जवसा निरदीयमिति ।
गर्भ एवैतच्छयानो वामदेव एवमुवाच ॥ ५ ॥

तत्=वही बात (इस प्रकार); **ऋषिणा**=ऋषिद्वारा; **उक्तम्**=कही गयी है; **नु**=अहो; **अहम्**=मैंने; **गर्भे**=गर्भमें; **सन्**=रहते हुए ही; **एषाम्**=इन; **देवानाम्**=देवताओंके; **विश्वा**=बहुत-से; **जनिमानि**=जन्मोंको; **अन्ववेदम्**=भलीभाँति जान लिया; **मा**=मुझे; **शतम्**=सैकड़ों; **आयसीः**=लोहेके समान कठोर; **पुरः**=शरीरोंने; **अरक्षन्**=अवरुद्ध कर रक्खा था; **अधः**=अब (मैं); **श्येनः**=बाज पक्षी (की भाँति); **जवसा**=वेगसे; **निरदीयम् इति**=उन सबको तोड़कर उनसे अलग हो गया हूँ; **गर्भे**=गर्भमें; **एव**=ही; **शयानः**=सोये हुए; **वामदेवः**=वामदेव ऋषिने; **एवम्**=उक्त प्रकारसे; **एतत्**=यह बात; **उवाच**=कही ॥ ५ ॥

व्याख्या—उपर्युक्त चार मन्त्रोंमें कही हुई बातका ही रहस्य यहाँ ऋषिद्वारा बताया गया है। गर्भमें रहते हुए ही अर्थात् गर्भके बाहर आनेसे पहले ही वामदेव ऋषिको यथार्थ ज्ञान हो गया था, इसलिये उन्होंने माताके उदरमें ही कहा था—'अहो ! कितने आश्चर्य और आनन्दकी बात है कि गर्भमें रहते-रहते ही मैंने इन अन्तःकरण और इन्द्रियरूप देवताओंके अनेक जन्मोंका रहस्य भलीभाँति जान लिया। अर्थात् मैं इस बातको जान गया कि ये जन्म आदि वास्तवमें इन अन्तःकरण और इन्द्रियोंके ही होते हैं, आत्माके नहीं। इस रहस्यको समझनेसे पहले मुझे सैकड़ों लोहेके समान कठोर शरीररूपी पिंजरोंने अवरुद्ध कर रक्खा था। उनमें मेरी ऐसी दृढ़ अहंता हो गयी थी कि उससे छूटना मेरे लिये कठिन हो रहा था। अब मैं बाज पक्षीकी भाँति ज्ञानरूप बलके वेगसे उन सबको तोड़कर उनसे अलग हो गया हूँ। उन शरीररूप पिंजरोंसे मेरा कोई सम्बन्ध नहीं रहा, मैं सदाके लिये उन शरीरोंकी अहंतासे मुक्त हो गया हूँ ॥ ५ ॥

स एवं विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्व उत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वामृतः समभवत् समभवत् ॥ ६ ॥

एवम्=इस प्रकार; **विद्वान्**=(जन्म-जन्मान्तरके रहस्यको) जाननेवाला; **सः**=वह वामदेव ऋषि; **अस्मात्**=इस; **शरीरभेदात्**=शरीरका नाश होनेपर; **ऊर्ध्वः उत्क्रम्य**=संसारके ऊपर उठ गया और ऊर्ध्वगतिके द्वारा; **अमुष्मिन्**=उस; **स्वर्गे लोके**=परमधाममें (पहुँचकर); **सर्वान्**=समस्त; **कामान्**=कामनाओंको; **आप्त्वा**=प्राप्त करके; **अमृतः**=अमृत; **समभवत्**=हो गया; **समभवत्**=हो गया ॥ ६ ॥

व्याख्या—इस प्रकार जन्म-जन्मान्तरके तत्त्वको अर्थात् जबतक यह जीव इन शरीरोंके साथ एक हुआ रहता है, शरीरको ही अपना स्वरूप माने रहता है, तबतक इसका जन्म-मृत्युसे छुटकारा नहीं होता, इसको बार-बार नाना योनियोंमें जन्म लेकर नाना प्रकारके कष्ट भोगने पड़ते हैं—इस रहस्यको समझनेवाला वह ज्ञानी वामदेव ऋषि गर्भसे बाहर आकर अन्तमें शरीरका नाश होनेपर संसारसे ऊपर उठ गया तथा ऊर्ध्वगतिके द्वारा भगवान्‌के परमधाममें पहुँचकर वहाँ समस्त कामनाओंको पाकर अर्थात् सर्वथा आप्तकाम होकर अमृत हो गया ! अमृत हो गया ! जन्म-मृत्युके चक्रसे सदाके लिये छूट गया। 'समभवत्' पदको दुहराकर यहाँ अध्यायकी समाप्तिको सूचित किया गया है ॥ ६ ॥

॥ द्वितीय अध्याय समाप्त ॥ २ ॥

ॐ

तृतीय अध्याय

कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे। कतरः स आत्मा, येन वा पश्यति येन वा शृणोति येन वा गन्धानाजिघ्रति येन वा वाचं व्याकरोति येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति ॥ १ ॥

वयम्= हमलोग; **उपास्महे**= जिसकी उपासना करते हैं; [**सः**=वह;] **अयम्**=यह; **आत्मा**=आत्मा; **कः इति**= कौन है; **वा**= अथवा; **येन**= जिससे; **पश्यति**= मनुष्य देखता है; **वा**=या; **येन**= जिससे; **शृणोति**= सुनता है; **वा**= अथवा; **येन**= जिससे; **गन्धान्**=गन्धोंको; **आजिघ्रति**=सूँघता है; **वा**= अथवा; **येन**= जिससे; **वाचम्**= वाणीको; **व्याकरोति**= स्पष्ट बोलता है; **वा**=या; **येन**=जिससे; **स्वादु**= स्वादयुक्त; **च**= और; **अस्वादु**= स्वादहीन वस्तुको; **च**=भी; **विजानाति**= अलग-अलग जानता है; **सः**=वह; **आत्मा**= आत्मा; **कतरः**= (पिछले अध्यायोंमें कहे हुए दो आत्माओंमेंसे) कौन है* ॥ १ ॥

व्याख्या—इस उपनिषद्के पहले और दूसरे अध्यायोंमें दो आत्माओंका वर्णन आया है—एक तो वह आत्मा (परमात्मा), जिसने इस सृष्टिकी रचना की और सजीव पुरुषको प्रकट करके उसका सहयोग देनेके लिये स्वयं उसमें प्रविष्ट हुआ; दूसरा वह आत्मा (जीवात्मा), जिसको सजीव पुरुषरूपमें उसने प्रकट किया था और जिसके जन्म-जन्मान्तरकी परम्पराका वर्णन दूसरे अध्यायमें गर्भमें आनेसे लेकर मरणपर्यन्त किया गया है। इनमेंसे उपास्य देव कौन है, वह कैसा है, उसकी क्या पहचान है—इन बातोंका निर्णय करनेके लिये यह तीसरा अध्याय कहा गया है। मन्त्रका तात्पर्य यह है कि उस उपास्यदेव परमात्माके तत्त्वको जाननेकी इच्छावाले कुछ मनुष्य आपसमें विचार करने लगे—'जिसकी हमलोग उपासना करते हैं अर्थात् जिसकी उपासना करके हमें उसे प्राप्त करना चाहिये, वह आत्मा कौन है ? दूसरे शब्दोंमें जिसके सहयोगसे मनुष्य नेत्रोंके द्वारा समस्त दृश्य देखता है, जिससे कानोंद्वारा शब्द सुनता है, जिससे घ्राणेन्द्रियके द्वारा नाना प्रकारकी गन्ध सूँघता है, जिससे वाणीद्वारा वचन बोलता है, जिससे रसनाद्वारा स्वादयुक्त और स्वादहीन वस्तुको अलग-अलग पहचान लेता है, वह पहले और दूसरे अध्यायोंमें वर्णित दो आत्माओंमेंसे कौन है ? ॥ १ ॥

यदेतद्धृदयं मनश्चैतत्। संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति ॥ २ ॥

यत्= जो; **एतत्**=यह; **हृदयम्**=हृदय है; **एतत्**=यही; **मनः**=मन; **च**=भी है; **संज्ञानम्**= सम्यक् ज्ञान-शक्ति; **आज्ञानम्**=आज्ञा देनेकी शक्ति; **विज्ञानम्**= विभिन्न रूपसे जाननेकी शक्ति; **प्रज्ञानम्**=तत्काल जाननेकी शक्ति; **मेधा**= धारण करनेकी शक्ति; **दृष्टिः**=देखनेकी शक्ति; **धृतिः**=धैर्य; **मतिः**=बुद्धि; **मनीषा**=मनन-शक्ति; **जूतिः**=वेग; **स्मृतिः**= स्मरण-शक्ति; **संकल्पः**=संकल्प-शक्ति; **क्रतुः**=मनोरथ-शक्ति; **असुः**=प्राण-शक्ति; **कामः**=कामना-शक्ति; **वशः**=स्त्री-संसर्ग आदिकी अभिलाषा; **इति**=इस प्रकार; **एतानि**= ये; **सर्वाणि**=सब-के-सब; **प्रज्ञानस्य**=स्वच्छ ज्ञानस्वरूप परमात्माके; **एव**=ही; **नामधेयानि**=नाम अर्थात् उसकी सत्ताके बोधक लक्षण; **भवन्ति**= हैं ॥ २ ॥

व्याख्या—इस प्रकार विचार उपस्थित करके उन्होंने सोचा कि जो यह हृदय अर्थात् अन्तःकरण है, यही पहले बताया हुआ मन है; इस मनकी जो यह सम्यक् प्रकारसे जाननेकी शक्ति देखनेमें आती है—अर्थात् जो दूसरोंपर आज्ञाद्वारा शासन करनेकी शक्ति, पदार्थोंका अलग-अलग विवेचन करके जाननेकी शक्ति, देखे-सुने हुए पदार्थोंको तत्काल समझ लेनेकी शक्ति, अनुभवको धारण करनेकी शक्ति, देखनेकी शक्ति, धैर्य अर्थात् विचलित न होनेकी शक्ति, बुद्धि अर्थात् निश्चय करनेकी शक्ति, मनन करनेकी शक्ति, वेग अर्थात् क्षणभरमें कहीं-से-कहीं चले जानेकी शक्ति, स्मरण-शक्ति, संकल्प-शक्ति, मनोरथ-शक्ति, प्राण-शक्ति, कामना-शक्ति और स्त्री-सहवास आदिकी अभिलाषा—इस प्रकार जो ये शक्तियाँ हैं, वे सब-की-सब उस स्वच्छ

---

* केनोपनिषद्के आरम्भकी इसके साथ बहुत अंशोंमें समानता है।

ज्ञानस्वरूप परमात्माके नाम हैं अर्थात् उसकी सत्ताका बोध करानेवाले लक्षण हैं; इन सबको देखकर इन सबके रचयिता, संचालक और रक्षककी सर्वव्यापिनी सत्ताका ज्ञान होता है ॥ २ ॥

एष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पञ्च महाभूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतींषीत्येतानीमानि च क्षुद्रमिश्राणीव बीजानीतराणि चेतराणि चाण्डजानि च जारुजानि च स्वेदजानि चोद्भिज्जानि चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो यत्किंचेदं प्राणि जङ्गमं च पतत्रि च यच्च स्थावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रम् । प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म ॥ ३ ॥

एषः=यह; **ब्रह्मा**=ब्रह्मा है; **एषः**=यह; **इन्द्रः**=इन्द्र है; **एषः**=यही; **प्रजापतिः**=प्रजापति है; **एते**=ये; **सर्वे**=समस्त; **देवाः**=देवता; **च**=तथा; **इमानि**=ये; **पृथिवी**=पृथ्वी; **वायुः**=वायु; **आकाशः**=आकाश; **आपः**=जल; और **ज्योतींषि**=तेज; **इति**=इस प्रकार; **एतानि**=ये; **पञ्च**=पाँच; **महाभूतानि**=महाभूत; **च**=तथा; **इमानि**=ये; **क्षुद्रमिश्राणि इव**=छोटे-छोटे, मिले हुए-से; **बीजानि**=बीजरूप समस्त प्राणी; **च**=और; **इतराणि**=इनसे भिन्न; **इतराणि**=दूसरे; **च**=भी; **अण्डजानि**=अंडेसे उत्पन्न होनेवाले; **च**=एवं; **जारुजानि**=जेरसे उत्पन्न होनेवाले; **च**=तथा; **स्वेदजानि**=पसीनेसे उत्पन्न होनेवाले; **च**=और; **उद्भिज्जानि**=जमीन फोड़कर उत्पन्न होनेवाले; **च**=तथा; **अश्वाः**=घोड़े; **गावः**=गायें; **हस्तिनः**=हाथी; **पुरुषाः**=मनुष्य (ये सब-के-सब मिलकर); **यत्**=जो; **किम्**=कुछ; **च**=भी; **इदम्**=यह जगत् है; **यत् च**=जो भी कोई; **पतत्रि**=पाँखोंवाला; **च**=और; **जङ्गमम्**=चलने-फिरनेवाला; **च**=और; **स्थावरम्**=नहीं चलनेवाला; **प्राणि**=प्राणिसमुदाय है; **तत्**=वह; **सर्वम्**=सब; **प्रज्ञानेत्रम्**=प्रज्ञानस्वरूप परमात्मासे शक्ति पाकर ही अपने-अपने कार्यमें समर्थ होनेवाले हैं (और); **प्रज्ञाने**=उस प्रज्ञानस्वरूप परमात्मामें ही; **प्रतिष्ठितम्**=स्थित हैं; **लोकः**=(यह समस्त) ब्रह्माण्ड; **प्रज्ञानेत्रः**=प्रज्ञानस्वरूप परमात्मासे ही ज्ञान-शक्तियुक्त है; **प्रज्ञा**=प्रज्ञानस्वरूप परमात्मा ही; **प्रतिष्ठा**=इस स्थितिका आधार है; **प्रज्ञानम्**=यह प्रज्ञान ही; **ब्रह्म**=ब्रह्म है ॥ ३ ॥

व्याख्या—इस प्रकार विचार करके उन्होंने निश्चय किया कि सबको उत्पन्न करके सब प्रकारकी शक्ति प्रदान करनेवाले और उनकी रक्षा करनेवाले स्वच्छ ज्ञानस्वरूप परमात्मा ही उपास्यदेव हैं। ये ही ब्रह्मा हैं, ये ही पहले अध्यायमें वर्णित इन्द्र हैं। ये ही सबकी उत्पत्ति और पालन करनेवाले समस्त प्रजाओंके स्वामी प्रजापति हैं। ये सब इन्द्रादि देवता, ये पाँचों महाभूत—जो पृथ्वी, वायु, आकाश, जल और तेजके रूपमें प्रकट हैं, तथा ये छोटे-छोटे मिले हुए-से बीजरूपमें स्थित समस्त प्राणी; तथा उनसे भिन्न दूसरे भी—अर्थात् अंडेसे उत्पन्न होनेवाले, जेरसे उत्पन्न होनेवाले, पसीनेसे अर्थात् शरीरके मैलसे उत्पन्न होनेवाले और जमीन फोड़कर उत्पन्न होनेवाले तथा घोड़े, गाय, हाथी, मनुष्य—ये सब मिलकर जो कुछ यह जगत् है; जो भी कोई पंखोंवाले तथा चलने-फिरनेवाले और नहीं चलनेवाले जीवोंके समुदाय हैं—वे सब-के-सब प्राणी प्रज्ञानस्वरूप परमात्मासे शक्ति पाकर ही अपने-अपने कार्यमें समर्थ होते हैं और उन प्रज्ञानस्वरूप परमात्मामें ही स्थित हैं। यह समस्त ब्रह्माण्ड प्रज्ञानस्वरूप परमात्माकी शक्तिसे ही ज्ञान-शक्तियुक्त है। इसकी स्थितिके आधार प्रज्ञान-स्वरूप परमात्मा ही हैं। अतः जिनको पहले इन्द्र और प्रजापतिके नामसे कहा गया है, जो सबकी रचना और रक्षा करने-वाले तथा सबको सब प्रकारकी शक्ति देनेवाले प्रज्ञानस्वरूप परमात्मा हैं, वे ही हमारे उपास्यदेव ब्रह्म हैं—यह निश्चय हुआ ॥ ३ ॥

स एतेन प्रज्ञेनात्मनास्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाप्त्वामृतः समभवत्समभवत् ॥ ४ ॥

सः=वह; **अस्मात्**=इस; **लोकात्**=लोकसे; **उत्क्रम्य**=ऊपर उठकर; **अमुष्मिन्**=उस; **स्वर्गे लोके**=परम धाममें; **एतेन**=इस; **प्रज्ञेन आत्मना**=प्रज्ञानस्वरूप ब्रह्मके सहित; **सर्वान्**=सम्पूर्ण; **कामान्**=दिव्य भोगोंको; **आप्त्वा**=प्राप्त होकर; **अमृतः**=अमर; **समभवत्**=हो गया; **समभवत्**=हो गया ॥ ४ ॥

व्याख्या—जिसने इस प्रकार प्रज्ञानस्वरूप परमेश्वरको जान लिया, वह इस लोकसे ऊपर उठकर अर्थात् शरीरका त्याग करके उस परमानन्दमय परमधाममें, जिसके स्वरूपका पूर्वमन्त्रमें वर्णन किया गया है, इस प्रज्ञानस्वरूप ब्रह्मके साथ सम्पूर्ण दिव्य अलौकिक भोगरूप परम आनन्दको प्राप्त होकर अमर हो गया अर्थात् सदाके लिये जन्म-मृत्युसे छूट गया। 'समभवत्' (हो गया)—इस वाक्यकी पुनरुक्ति उपनिषद्की समाप्ति सूचित करनेके लिये की गयी है ॥ ४ ॥

॥ तृतीय अध्याय समाप्त ॥ ३ ॥

॥ ऋग्वेदीय ऐतरेयोपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि। वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीः। अनेनाधीतेनाहोरात्रान्सन्दधाम्यृतं वदिष्यामि। सत्यं वदिष्यामि। तन्मामवतु। तद्वक्तारमवतु। अवतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

इसका अर्थ उपनिषद्के प्रारम्भमें दिया जा चुका है।

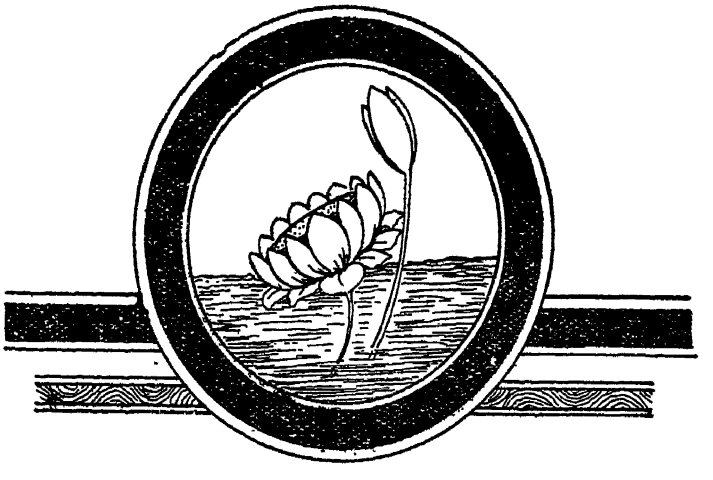

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

तैत्तिरीयोपनिषद्

यह उपनिषद् कृष्णयजुर्वेदीय तैत्तिरीय शाखाके अन्तर्गत तैत्तिरीय आरण्यकका अङ्ग है। तैत्तिरीय आरण्यकके दस अध्याय हैं। उनमेंसे सातवें, आठवें और नवें अध्यायोंको ही तैत्तिरीय उपनिषद् कहा जाता है।

शान्तिपाठ

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः। शं नो भवत्वर्यमा। शं न इन्द्रो बृहस्पतिः। शं नो विष्णुरुरुक्रमः। नमो ब्रह्मणे। नमस्ते वायो। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि। त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि। ऋतं वदिष्यामि। सत्यं वदिष्यामि। तन्मामवतु। तद्वक्तारमवतु। अवतु माम्। अवतु वक्तारम्।

ॐ शान्तिः! शान्तिः!! शान्तिः!!!

इसका अर्थ आगे प्रथम अनुवाकमें दिया गया है।

शिक्षा-वल्ली*

प्रथम अनुवाक

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः। शं नो भवत्वर्यमा। शं न इन्द्रो बृहस्पतिः। शं नो विष्णुरुरुक्रमः। नमो ब्रह्मणे। नमस्ते वायो। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि। त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि। ऋतं वदिष्यामि। सत्यं वदिष्यामि। तन्मामवतु। तद्वक्तारमवतु। अवतु माम्। अवतु वक्तारम् ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः।

ॐ इस परमेश्वरके नामका स्मरण करके उपनिषद्का आरम्भ किया जाता है।

नः=हमारे लिये; **मित्रः**=(दिन और प्राणके अधिष्ठाता) मित्र देवता; **शम् [भवतु]**=कल्याणप्रद हों (तथा); **वरुणः**=(रात्रि और अपानके अधिष्ठाता) वरुण (भी); **शम् [भवतु]**=कल्याणप्रद हों; **अर्यमा**=(चक्षु और सूर्य-मण्डलके अधिष्ठाता) अर्यमा; **नः**=हमारे लिये; **शम् भवतु**=कल्याणकारी हों; **इन्द्रः**=(बल और भुजाओंके अधिष्ठाता) इन्द्र (तथा); **बृहस्पतिः**=(वाणी और बुद्धिके अधिष्ठाता) बृहस्पति; **नः**=(दोनों)हमारे लिये; **शम् [भवताम्]**=शान्ति प्रदान करनेवाले हों; **उरुक्रमः**=त्रिविक्रमरूपसे विशाल डगोंवाले; **विष्णुः**=विष्णु (जो पैरोंके अधिष्ठाता हैं); **नः**=हमारे लिये; **शम् [भवतु]**=कल्याणकारी हों; **ब्रह्मणे**=(उपर्युक्त सभी देवताओंके आत्मस्वरूप) ब्रह्मके लिये; **नमः**=नमस्कार है; **वायो**=हे वायुदेव; **ते**=तुम्हारे लिये; **नमः**=नमस्कार है; **त्वम्**=तुम; **एव**=ही; **प्रत्यक्षम्**=प्रत्यक्ष (प्राणरूपसे प्रतीत होनेवाले); **ब्रह्म**=ब्रह्म; **असि**=हो; (इसलिये मैं) **त्वाम्**=तुमको; **एव**=ही; **प्रत्यक्षम्**=प्रत्यक्ष; **ब्रह्म**=ब्रह्म; **वदिष्यामि**=

---

* इस प्रकरणमें दी हुई शिक्षाके अनुसार अपना जीवन बना लेनेवाला मनुष्य इस लोक और परलोकके सर्वोत्तम फलको पा सकता है और ब्रह्मविद्याको ग्रहण करनेमें समर्थ हो जाता है—इस भावको समझानेके लिये इस प्रकरणका नाम शिक्षावल्ली रक्खा गया है।

कहूँगा; **ऋतम्**=(तुम ऋतके अधिष्ठाता हो, इसलिये मैं तुम्हें) ऋत नामसे; **वदिष्यामि**=पुकारूँगा; **सत्यम्**=(तुम सत्यके अधिष्ठाता हो, अतः मैं तुम्हें) सत्य नामसे; **वदिष्यामि**=कहूँगा; **तत्**=वह (सर्वशक्तिमान् परमेश्वर); **माम् अवतु**= मेरी रक्षा करे; **तत्**=वह; **वक्तारम् अवतु**=वक्ताकी अर्थात् आचार्यकी रक्षा करे; **अवतु माम्**=रक्षा करे मेरी; (और) **अवतु वक्तारम्**=रक्षा करे मेरे आचार्यकी; **ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः**=भगवान् शान्तिस्वरूप हैं, शान्तिस्वरूप हैं, शान्तिस्वरूप हैं।

व्याख्या—इस प्रथम अनुवाकमें भिन्न-भिन्न शक्तियोंके अधिष्ठाता परब्रह्म परमेश्वरसे भिन्न-भिन्न नाम और रूपोंमें उनकी स्तुति करते हुए प्रार्थना की गयी है। भाव यह है कि समस्त आधिदैविक, आध्यात्मिक और आधिभौतिक शक्तियोंके रूपमें तथा उनके अधिष्ठाता मित्र, वरुण आदि देवताओंके रूपमें जो सबके आत्मा—अन्तर्यामी परमेश्वर हैं, वे सब प्रकारसे हमारे लिये कल्याणमय हों। हमारी उन्नतिके मार्गमें और अपनी प्राप्तिके मार्गमें किसी प्रकारका विघ्न न आने दें। हम सबके अन्तर्यामी उन ब्रह्मको नमस्कार करते हैं।

इस प्रकार परमात्मासे शान्तिकी प्रार्थना करके सूत्रात्मा प्राणके रूपमें समस्त प्राणियोंमें व्याप्त उन परमेश्वरकी वायुके नामसे स्तुति करते हैं—'हे सर्वशक्तिमान् सबके प्राणस्वरूप वायुमय परमेश्वर ! तुम्हें नमस्कार है। तुम्हीं समस्त प्राणियोंके प्राणस्वरूप प्रत्यक्ष ब्रह्म हो, अतः मैं तुम्हींको प्रत्यक्ष ब्रह्मके नामसे पुकारूँगा। मैं 'ऋत'नामसे भी तुम्हें पुकारूँगा; क्योंकि सारे प्राणियोंके लिये जो कल्याणकारी नियम है, उस नियमरूप ऋतके तुम्हीं अधिष्ठाता हो। तथा मैं तुम्हें 'सत्य' नामसे पुकारा करूँगा; क्योंकि सत्य (यथार्थ भाषण) के अधिष्ठातृ-देवता तुम्हीं हो। वे सर्वव्यापी अन्तर्यामी परमेश्वर मुझे सत् आचरण एवं सत्य-भाषण करनेकी और सत्-विद्याको ग्रहण करनेकी शक्ति प्रदान करके इस जन्म-मरणरूप संसार-चक्रसे मेरी रक्षा करें, तथा मेरे आचार्यको इन सबका उपदेश देकर सर्वत्र उस सत्यका प्रचार करनेकी शक्ति प्रदान करके उनकी रक्षा करें। यहाँ 'मेरी रक्षा करें', 'वक्ताकी रक्षा करें'—इन वाक्योंको दुबारा कहनेका अभिप्राय शान्तिपाठकी समाप्तिको सूचित करना है।

ओम् शान्तिः, शान्तिः, शान्तिः—इस प्रकार तीन बार कहनेका भाव यह है कि आधिभौतिक, आधिदैविक और आध्यात्मिक—तीनों प्रकारके विघ्नोंका सर्वथा उपशमन हो जाय। भगवान् शान्तिस्वरूप हैं, अतः उनके स्मरणसे सब प्रकारकी शान्ति निश्चित है।

॥ प्रथम अनुवाक समाप्त ॥ १ ॥

द्वितीय अनुवाक

शीक्षां व्याख्यास्यामः। वर्णः स्वरः। मात्रा बलम्। साम सन्तानः। इत्युक्तः शीक्षाध्यायः।

शीक्षाम् व्याख्यास्यामः=अब हम शिक्षाका वर्णन करेंगे; **वर्णः**=वर्ण; **स्वरः**=स्वर; **मात्राः**=मात्रा; **बलम्**=प्रयत्न; **साम**=वर्णोंका सम वृत्तिसे उच्चारण अथवा गान करनेकी रीति; (और) **संतानः**=संधि; **इति**=इस प्रकार; **शीक्षाध्यायः**=वेदके उच्चारणकी शिक्षाका अध्याय; **उक्तः**=कहा गया।

व्याख्या—इस मन्त्रमें वेदके उच्चारणके नियमोंका वर्णन करनेकी प्रतिज्ञा करके उनका संकेतमात्र किया गया है। इससे मालूम होता है कि उस समय जो शिष्य परमात्माकी रहस्य-विद्याका जिज्ञासु होता था, वह इन नियमोंको पहलेसे ही पूर्णतया जाननेवाला होता था; अतः उसे सावधान करनेके लिये संकेतमात्र ही यथेष्ट था। इन संकेतोंका भाव यह प्रतीत होता है कि मनुष्यको वैसे तो प्रत्येक शब्दके उच्चारणमें सावधानी बरतते हुए शुद्ध बोलनेका अभ्यास रखना चाहिये। पर यदि लौकिक शब्दोंमें नियमोंका पालन नहीं भी किया जा सके तो कम-से-कम वेदमन्त्रोंका उच्चारण तो अवश्य ही शिक्षाके नियमानुसार होना चाहिये। क, ख आदि व्यञ्जन वर्णों और अ, आ आदि स्वर वर्णोंका स्पष्ट उच्चारण करना चाहिये। दन्त्य 'स' के स्थानमें तालव्य 'श' या मूर्धन्य 'ष' का उच्चारण नहीं करना चाहिये। 'व' के स्थानमें 'ब' का उच्चारण नहीं करना चाहिये। इसी प्रकार अन्य वर्णोंके उच्चारणमें भी विशेष ध्यान रखना चाहिये। इसी प्रकार बोलते समय किस वर्णका किस

जगह क्या भाव प्रकट करनेके लिये उच्च स्वरसे उच्चारण करना उचित है, किसका मध्य स्वरसे और किसका निम्न स्वरसे उच्चारण करना उचित है—इस बातका भी पूरा-पूरा ध्यान रखकर यथोचित स्वरसे बोलना चाहिये। वेदमन्त्रोंके उच्चारणमें उदात्त आदि स्वरोंका ध्यान रखना और कहाँ कौन स्वर है—इसका यथार्थ ज्ञान होना विशेष आवश्यक है; क्योंकि मन्त्रोंमें स्वरभेद होनेसे उनका अर्थ बदल जाता है तथा अशुद्ध स्वरका उच्चारण करनेवालेको अनिष्टका भागी होना पड़ता है।* ह्रस्व, दीर्घ और प्लुत—इस प्रकार मात्राओंके भेदोंको भी समझकर यथायोग्य उच्चारण करना चाहिये; क्योंकि ह्रस्वके स्थानमें दीर्घ और दीर्घके स्थानमें ह्रस्व उच्चारण करनेमें अर्थका बहुत अन्तर हो जाता है—जैसे 'सिता और सीता'। बलका अर्थ है प्रयत्न। वर्णोंके उच्चारणमें उनकी ध्वनिको व्यक्त करनेमें जो प्रयास करना पड़ता है, वही प्रयत्न कहलाता है। प्रयत्न दो प्रकारके होते हैं—आभ्यन्तर और बाह्य। आभ्यन्तरके पाँच और बाह्यके ग्यारह भेद माने गये हैं। स्पृष्ट, ईषत्-स्पृष्ट, विवृत, ईषद्-विवृत, संवृत—ये आभ्यन्तर प्रयत्न हैं। विवार, संवार, श्वास, नाद, घोष, अघोष, अल्पप्राण, महाप्राण, उदात्त, अनुदात्त और स्वरित—ये बाह्य प्रयत्न हैं। उदाहरणके लिये 'क'से लेकर 'म'तकके अक्षरोंका आभ्यन्तर प्रयत्न स्पृष्ट है; क्योंकि कण्ठ आदि स्थानोंमें प्राणवायुके स्पर्शसे इनका उच्चारण होता है। 'क'का बाह्य प्रयत्न विवार, श्वास, अघोष तथा अल्पप्राण है—इस विषयका विशद ज्ञान प्राप्त करनेके लिये व्याकरण देखना चाहिये। वर्णोंका समवृत्तिसे उच्चारण या साम-गानकी रीति ही साम है। इसका भी ज्ञान और तदनुसार उच्चारण आवश्यक है। सन्तानका अर्थ है संहिता—संधि। स्वर, व्यञ्जन, विसर्ग अथवा अनुस्वार आदि अपने परवर्ती वर्णके संयोगसे कहीं-कहीं नूतन रूप धारण कर लेते हैं; इस प्रकार वर्णोंका यह संयोगजनित विकृतिभाव—'संधि' कहलाता है। किसी विशेष स्थलमें जहाँ संधि बाधित होती है, वहाँ वर्णमें विकार नहीं आता; अतः उसे 'प्रकृतिभाव' कहते हैं। कहनेका तात्पर्य यह है कि वर्णोंके उच्चारणमें उक्त छहों नियमोंका पालन आवश्यक है।

॥ द्वितीय अनुवाक समाप्त ॥ २ ॥

तृतीय अनुवाक

सम्बन्ध—अब आचार्य अपने और शिष्यके अभ्युदयकी इच्छा प्रकट करते हुए संहिताविषयक उपासनाविधि आरम्भ करते हैं—

सह नौ यशः। सह नौ ब्रह्मवर्चसम्। अथातः सꣳहिताया उपनिषदं व्याख्यास्यामः। पञ्चस्वधिकरणेषु। अधिलोकमधिज्यौतिषमधिविद्यमधिप्रजमध्यात्मम्। ता महासꣳहिता इत्याचक्षते। अथाधिलोकम्। पृथिवी पूर्वरूपम्। द्यौरुत्तररूपम्। आकाशः संधिः। वायुः संधानम्। इत्यधिलोकम्।

नौ=हम (आचार्य और शिष्य) दोनोंका; **यशः**=यश; **सह**=एक साथ बढ़े (तथा); **सह**=एक साथ ही; **नौ**=हम दोनोंका; **ब्रह्मवर्चसम्**=ब्रह्म-तेज भी बढ़े; **अथ**=इस प्रकार शुभ इच्छा प्रकट करनेके अनन्तर; **अतः**=यहाँसे; (हम) **अधिलोकम्**=लोकोंके विषयमें; **अधिज्यौतिषम्**=ज्योतियोंके विषयमें; **अधिविद्यम्**=विद्याके विषयमें; **अधिप्रजम्**=प्रजाके विषयमें; (और) **अध्यात्मम्**=शरीरके विषयमें; (इस तरह) **पञ्चसु**=पाँच; **अधिकरणेषु**=स्थानोंमें; **संहितायाः**=संहिताके; **उपनिषदम् व्याख्यास्यामः**=रहस्यका वर्णन करेंगे; **ताः**=इन सबको; **महासंहिताः**=महासंहिता; **इति**=इस नामसे; **आचक्षते**=कहते हैं; **अथ**=उनमेंसे (यह पहली); **अधिलोकम्**=लोकविषयक संहिता है; **पृथिवी**=पृथ्वी; **पूर्वरूपम्**=पूर्वरूप (पूर्ववर्ण) है; **द्यौः**=स्वर्गलोक; **उत्तररूपम्**=उत्तररूप (परवर्ण) है; **आकाशः**=आकाश; **संधिः**=संधि—मेलसे

* महर्षि पतञ्जलिने महाभाष्यमें कहा है—

दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह। स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्॥

अर्थात् स्वर या वर्णकी अशुद्धिसे दूषित शब्द ठीक-ठाक प्रयोग न होनेके कारण अभीष्ट अर्थका वाचक नहीं होता। इतना ही नहीं, वह वचनरूपी वज्र यजमानको हानि भी पहुँचाता है। जैसे 'इन्द्रशत्रु' शब्दमें स्वरकी अशुद्धि हो जानेके कारण 'वृत्रासुर' स्वयं ही इन्द्रके हाथसे मारा गया।

बना हुआ रूप; (तथा) **वायुः**=वायु; **संधानम्**=दोनोंका संयोजक है; **इति**=इस प्रकार; (यह) **अधिलोकम्**=लोकविषयक संहिताकी उपासनाविधि पूरी हुई।

व्याख्या—इस अनुवाकमें पहले समदर्शी आचार्यके द्वारा अपने लिये और शिष्यके लिये भी यश और तेजकी वृद्धिके उद्देश्यसे शुभ आकाङ्क्षा की गयी है। आचार्यकी अभिलाषा यह है कि हमको तथा हमारे श्रद्धालु और विनयी शिष्यको भी ज्ञान और उपासनासे उपलब्ध होनेवाले यश और ब्रह्मतेजकी प्राप्ति हो। इसके पश्चात् आचार्य संहिताविषयक उपनिषद्की व्याख्या करनेकी प्रतिज्ञा करते हुए उसका निरूपण करते हैं। वर्णोंमें जो संधि होती है, उसको 'संहिता' कहते हैं। वही संहिता-दृष्टि जब व्यापकरूप धारण करके लोक आदिको अपना विषय बनाती है, तब उसे 'महासंहिता' कहते हैं। संहिता या संधि पाँच प्रकारकी होती है, यह प्रसिद्ध है। स्वर, व्यञ्जन, स्वादि, विसर्ग और अनुस्वार—ये ही संधिके अधिष्ठान बननेपर पञ्चसंधिके नामसे प्रसिद्ध होते हैं। वस्तुतः ये संधिके पाँच आश्रय हैं। इसी प्रकार पूर्वोक्त महासंहिता या महासंधिके भी पाँच आश्रय हैं—लोक, ज्योति, विद्या, प्रजा और आत्मा (शरीर)। तात्पर्य यह कि जैसे वर्णोंमें संधिका दर्शन किया जाता है, उसी प्रकार इन लोक आदिमें भी संहिता-दृष्टि करनी चाहिये। वह किस प्रकार हो, यह बात समझायी जाती है। प्रत्येक संधिके चार भाग होते हैं—पूर्ववर्ण, परवर्ण, दोनोंके मेलसे होनेवाला रूप तथा दोनोंका संयोजक नियम। इसी प्रकार यहाँ जो लोक आदिमें संहिता-दृष्टि की जाती है, उसके भी चार विभाग होंगे—पूर्वरूप, उत्तररूप, संधि (दोनोंके मिलनेसे होनेवाला रूप) और संधान (संयोजक)।

इस मन्त्रमें लोकविषयक संहिता-दृष्टिका निरूपण किया गया है। पृथ्वी अर्थात् यह लोक ही पूर्वरूप है। तात्पर्य यह कि लोकविषयक महासंहितामें पूर्ववर्णके स्थानपर पृथ्वीको देखना चाहिये। इसी प्रकार स्वर्ग ही संहिताका उत्तररूप (परवर्ण) है। आकाश यानी अन्तरिक्ष ही इन दोनोंकी संधि है और वायु इनका संधान (संयोजक) है। जैसे पूर्व और उत्तर वर्ण संधिमें मिलकर एक हो जाते हैं, उसी प्रकार प्राणवायुके द्वारा पूर्ववर्णस्थानीय इस भूतलका प्राणी उत्तरवर्णस्थानीय स्वर्गलोकसे मिलाया जाता है (सम्बद्ध किया जाता है)—यह भाव हो सकता है।

यहाँ यह अनुमान होता है कि इस वर्णनमें यथेष्ट लोकोंकी प्राप्तिका उपाय बताया गया है; क्योंकि फलश्रुतिमें इस विद्याको जाननेका फल स्वर्गलोकसे सम्बद्ध हो जाना बताया है; परंतु इस विद्याकी परम्परा नष्ट हो जानेके कारण इस संकेतमात्रके वर्णनसे यह बात समझमें नहीं आती कि किस प्रकार कौनसे लोककी प्राप्ति की जा सकती है। इतना तो समझमें आता है कि लोकोंकी प्राप्तिमें प्राणोंकी प्रधानता है। प्राणोंके द्वारा ही मन और इन्द्रियोंके सहित जीवात्माका प्रत्येक लोकमें गमन होता है—यह बात उपनिषदोंमें जगह-जगह कही गयी है; किंतु यहाँ जो यह कहा गया है कि पृथ्वी पहला वर्ण है और द्युलोक दूसरा वर्ण है एवं आकाश संधि (इनका संयुक्तरूप) है—इस कथनका क्या भाव है, यह ठीक-ठीक समझमें नहीं आता।

अथाधिज्यौतिषम्। अग्निः पूर्वरूपम्। आदित्य उत्तररूपम्। आपः संधिः। वैद्युतः संधानम्। इत्यधिज्यौतिषम्।

अथ=अब; **अधिज्यौतिषम्**=ज्योतिविषयक संहिताका वर्णन करते हैं; **अग्निः**=अग्नि; **पूर्वरूपम्**=पूर्वरूप (पूर्ववर्ण)है; **आदित्यः**=सूर्य; **उत्तररूपम्**=उत्तररूप (परवर्ण) है; **आपः**=जल—मेघ; **संधिः**=इन दोनोंकी संधि—मेलसे बना हुआ रूप है; (और) **वैद्युतः**=बिजली; (इनका) **संधानम्**=संधान (जोड़नेका हेतु) है; **इति**=इस प्रकार; **अधिज्यौतिषम्**=ज्योतिविषयक संहिता कही गयी।

व्याख्या—अग्नि इस भूतलपर सुलभ है, अतः उसे संहिताका 'पूर्ववर्ण' माना है; और सूर्य द्युलोकमें—ऊपरके लोकमें प्रकाशित होता है, अतः वह उत्तररूप (परवर्ण) बताया गया है। इन दोनोंसे उत्पन्न होनेके कारण मेघ ही संधि है तथा विद्युत्-शक्ति ही इस संधिकी हेतु (संधान) बतायी गयी है।

इस मन्त्रमें ज्योतिविषयक संहिताका वर्णन करके ज्योतियोंके संयोगसे नाना प्रकारके भौतिक पदार्थोंकी विभिन्न अभिव्यक्तियोंके विज्ञानका रहस्य समझाया गया है। उन ज्योतियोंके सम्बन्धसे उत्पन्न होनेवाले भोग्य पदार्थोंको जलका नाम दिया गया है और उन सबकी उत्पत्तिमें बिजलीको कारण बताया गया है, ऐसा अनुमान होता है; क्योंकि आजकलके वैज्ञानिकों-

ने भी बिजलीसे नाना प्रकारके भौतिक विकास करके दिखाये हैं। इससे यह सिद्ध होता है कि वेदमें यह भौतिक उन्नतिका साधन भी भलीभाँति बताया गया है, परंतु परम्परा नष्ट हो जानेके कारण उसको समझने और समझानेवाले दुर्लभ हो गये हैं।

अथाधिविद्यम्। आचार्यः पूर्वरूपम्। अन्तेवास्युत्तररूपम्। विद्या संधिः। प्रवचनꣳसंधानम्। इत्यधिविद्यम्।

अथ=अब; **अधिविद्यम्**=विद्याविषयक संहिताका आरम्भ करते हैं; **आचार्यः**=गुरु; **पूर्वरूपम्**=पहला वर्ण है; **अन्तेवासी**=समीप निवास करनेवाला शिष्य; **उत्तररूपम्**=दूसरा वर्ण है; **विद्या**=(दोनोंके मिलनेसे उत्पन्न) विद्या; **संधिः**=मिला हुआ रूप है; **प्रवचनम्**=गुरुद्वारा दिया हुआ उपदेश ही; **संधानम्**=संधिका हेतु है; **इति**=इस प्रकार (यह); **अधिविद्यम्**=विद्याविषयक संहिता कही गयी।

व्याख्या—इस मन्त्रमें विद्याके विषयमें संहिता-दृष्टिका उपदेश दिया गया है। इसके द्वारा विद्याप्राप्तिका रहस्य समझाया गया है। भाव यह है कि जिस प्रकार वर्णोंकी संधिमें एक पूर्ववर्ण और एक परवर्ण होता है, उसी प्रकार यहाँ विद्या-रूप संहितामें गुरु तो मानो पूर्ववर्ण है और श्रद्धा-भक्तिपूर्वक गुरुकी सेवा करनेवाला विद्याभिलाषी शिष्य परवर्ण है; तथा संधिमें दो वर्णोंके मिलनेपर जैसे एक तीसरा नया वर्ण बन जाता है, उसी प्रकार गुरु और शिष्यके सम्बन्धसे उत्पन्न होने-वाली विद्या—ज्ञान ही यहाँ संधि है। इस विद्यारूप संधिके प्रकट होनेका कारण है—प्रवचन अर्थात् गुरुका उपदेश देना और शिष्यद्वारा उसको श्रद्धापूर्वक सुन-समझकर धारण करना; यही संधान है। जो मनुष्य इस रहस्यको समझकर विद्वान् गुरुकी सेवा करता है, वह अवश्य ही विद्या प्राप्त करके विद्वान् हो जाता है।

अथाधिप्रजम्। माता पूर्वरूपम्। पितोत्तररूपम्। प्रजा संधिः। प्रजननꣳसंधानम्। इत्यधिप्रजम्।

अथ=अब; **अधिप्रजम्**=प्रजाविषयक संहिता कहते हैं; **माता**=माता; **पूर्वरूपम्**=पूर्वरूप (पूर्ववर्ण) है; **पिता**=पिता; **उत्तररूपम्**=उत्तररूप (परवर्ण) है; **प्रजा**=(उन दोनोंके मेलसे उत्पन्न) संतान; **संधिः**=संधि है; (तथा) **प्रजननम्**=प्रजनन (संतानोत्पत्तिके अनुकूल व्यापार); **संधानम्**=संधान (संधिका कारण) है; **इति**=इस प्रकार (यह); **अधिप्रजम्**=प्रजाविषयक संहिता कही गयी।

व्याख्या—इस मन्त्रमें संहिताके रूपमें प्रजाका वर्णन करके संतानप्राप्तिका रहस्य समझाया गया है। भाव यह है कि इस प्रजा-विषयक संहितामें माता तो मानो पूर्ववर्ण है और पिता परवर्ण है। जिस प्रकार दोनों वर्णोंकी संधिसे एक नया वर्ण बन जाता है, उसी प्रकार माता-पिताके संयोगसे उत्पन्न होनेवाली संतान ही इस संहितामें दोनोंकी संधि (संयुक्त स्वरूप) है। तथा माता और पिताका जो ऋतुकालमें शास्त्रविधिके अनुसार यथोचित नियमपूर्वक संतानोत्पत्तिके उद्देश्यसे सहवास करना है, यही संधान (पुत्रोत्पत्तिका कारण) है। जो मनुष्य इस रहस्यको समझकर संतानोत्पत्तिके उद्देश्यसे ऋतुकालमें धर्मयुक्त स्त्रीसहवास करता है, वह अवश्य ही अपनी इच्छाके अनुसार श्रेष्ठ संतान प्राप्त कर लेता है।

अथाध्यात्मम्। अधरा हनुः पूर्वरूपम्। उत्तरा हनुरुत्तररूपम्। वाक्संधिः। जिह्वा संधानम्। इत्यध्यात्मम्।

अथ=अब; **अध्यात्मम्**=आत्मविषयक संहिताका वर्णन करते हैं; **अधरा हनुः**=नीचेका जबड़ा; **पूर्वरूपम्**=पूर्व रूप (वर्ण) है; **उत्तरा हनुः**=ऊपरका जबड़ा; **उत्तररूपम्**=दूसरा रूप (वर्ण) है; **वाक्**=(दोनोंके मिलनेसे उत्पन्न) वाणी; **संधिः**=संधि है; (और) **जिह्वा**=जिह्वा; **संधानम्**=संधान (वाणीरूप संधिकी उत्पत्तिका कारण) है; **इति**=इस प्रकार (यह); **अध्यात्मम्**=आत्मविषयक संहिता कही गयी।

व्याख्या—इस मन्त्रमें शरीर-विषयक संहिता-दृष्टिका उपदेश किया गया है। शरीरमें प्रधान अङ्ग मुख है; अतः मुखके ही अवयवोंमें संहिताका विभाग दिखाया गया है। तात्पर्य यह कि नीचेका जबड़ा मानो संहिताका पूर्ववर्ण है, ऊपरका जबड़ा परवर्ण है; इन दोनोंके संयोगसे इनके मध्यभागमें अभिव्यक्त होनेवाली वाणी ही संधि है और जिह्वा ही संधान (वाणी-रूप संधिके प्रकट होनेका कारण) है; क्योंकि जिह्वाके बिना मनुष्य कोई भी शब्द नहीं बोल सकता। वाणीमें विलक्षण शक्ति

है। वाणीद्वारा प्रार्थना करके मनुष्य शरीरके पोषण और उसे उन्नत करनेकी सभी सामग्री प्राप्त कर सकता है। तथा ओंकार-रूप परमेश्वरके नाम-जपसे परमात्माको भी प्राप्त कर सकता है। इस प्रकार वाणीमें शारीरिक और आत्मविषयक—दोनों तरह-की उन्नति करनेकी सामर्थ्य भरी हुई है। इस रहस्यको समझकर जो मनुष्य अपनी वाणीका यथायोग्य उपयोग करता है, वह वाक्शक्ति पाकर उसके द्वारा अभीष्ट फल प्राप्त करनेमें समर्थ हो जाता है।

इतीमा महासꣳहिता य एवमेता महासꣳहिता व्याख्याता वेद। संधीयते प्रजया पशुभिः। ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन सुवर्गेण लोकेन।

इति=इस प्रकार; **इमाः**=ये; **महासंहिताः**=पाँच महासंहिताएँ कही गयी हैं; **यः**=जो मनुष्य; **एवम्**=इस प्रकार; **एताः**=इन; **व्याख्याताः**=ऊपर बतायी हुई; **महासंहिताः**=महासंहिताओंको; **वेद**=जान लेता है; (वह) **प्रजया**=संतानसे; **पशुभिः**=पशुओंसे; **ब्रह्मवर्चसेन**=ब्रह्मतेजसे; **अन्नाद्येन**=अन्न आदि भोग्य पदार्थोंसे; (और) **सुवर्गेण**=स्वर्गरूप; **लोकेन**=लोकसे; **संधीयते**=सम्पन्न हो जाता है।

व्याख्या—इस मन्त्रमें पाँच प्रकारसे कही हुई महासंहिताओंके यथार्थ ज्ञानका फल बताया गया है। इनको जाननेवाला अपनी इच्छाके अनुकूल संतान प्राप्त कर सकता है, विद्याके द्वारा ब्रह्मतेज-सम्पन्न हो जाता है, अपनी इच्छाके अनुसार नाना प्रकारके पशुओंको और अन्न आदि आवश्यक भोग्य पदार्थोंको प्राप्त कर सकता है। इतना ही नहीं, उसे स्वर्गलोककी प्राप्ति भी हो जाती है। इनमेंसे लोकविषयक संहिताके ज्ञानसे स्वर्ग आदि उत्तम लोक, ज्योति-विषयक संहिताके ज्ञानसे नाना प्रकारकी भौतिक सामग्री, प्रजाविषयक संधिके ज्ञानसे संतान, विद्याविषयक संहिताके ज्ञानसे विद्या और ब्रह्मतेज तथा अध्यात्म-संहिताके विज्ञानसे वाक्शक्तिकी प्राप्ति—इस प्रकार पृथक्-पृथक् फल समझना चाहिये। श्रुतिमें समस्त संहिताओंके ज्ञानका सामूहिक फल बताया गया है। श्रुति ईश्वरकी वाणी है; अतः इसका रहस्य समझकर श्रद्धा और विश्वासके साथ उपर्युक्त उपासना करनेसे निस्सन्देह वे सभी फल प्राप्त हो सकते हैं, जिनकी चर्चा ऊपर की गयी है।

॥ तृतीय अनुवाक समाप्त ॥ ३ ॥

चतुर्थ अनुवाक

यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः। छन्दोभ्योऽध्यमृतात्सम्बभूव। स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु। अमृतस्य देव धारणो भूयासम्। शरीरं मे विचर्षणम्। जिह्वा मे मधुमत्तमा। कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम्। ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधया पिहितः। श्रुतं मे गोपाय।

यः=जो; **छन्दसाम्**=वेदोंमें; **ऋषभः**=सर्वश्रेष्ठ है; **विश्वरूपः**=सर्वरूप है; (और) **अमृतात्**=अमृतस्वरूप; **छन्दोभ्यः**=वेदोंसे; **अधि**=प्रधानरूपमें; **सम्बभूव**=प्रकट हुआ है; **सः**=वह (ओंकारस्वरूप); **इन्द्रः**=सबका स्वामी (परमेश्वर); **मा**=मुझे; **मेधया**=धारणायुक्त बुद्धिसे; **स्पृणोतु**=सम्पन्न करे; **देव**=हे देव; (मैं आपकी कृपासे) **अमृतस्य धारणः**=अमृतमय परमात्माको (अपने हृदयमें) धारण करनेवाला; **भूयासम्**=बन जाऊँ; **मे**=मेरा; **शरीरम्**=शरीर; **विचर्षणम्**=विशेष फुर्तीला—सब प्रकारसे रोगरहित हो; (और) **मे**=मेरी; **जिह्वा**=जिह्वा; **मधुमत्तमा**=अतिशय मधुमती (मधुरभाषिणी); [**भूयात्**=हो जाय;] **कर्णाभ्याम्**=(मैं) दोनों कानोंद्वारा; **भूरि**=अधिक; **विश्रुवम्**=सुनता रहूँ; (हे प्रणव! तू) **मेधया**=लौकिक बुद्धिसे; **पिहितः**=ढकी हुई; **ब्रह्मणः**=परमात्माकी; **कोशः**=निधि; **असि**=है; (तू) **मे**=मेरे; **श्रुतम् गोपाय**=सुने हुए उपदेशकी रक्षा कर।

व्याख्या—इस चतुर्थ अनुवाकमें 'मे श्रुतम् गोपाय' इस वाक्यतक परब्रह्म परमात्माकी प्राप्तिके लिये आवश्यक

बुद्धिबल और शारीरिक बलकी प्राप्तिके उद्देश्यसे परमेश्वरसे उनके नाम ओंकारद्वारा प्रार्थना करनेका प्रकार बताया गया है। भाव यह है कि 'ओम्' यह परमेश्वरका नाम वेदोक्त जितने भी मन्त्र हैं, उन सबमें श्रेष्ठ है और सर्वरूप है; क्योंकि प्रत्येक मन्त्रके आदिमें ओंकारका उच्चारण किया जाता है और ओंकारके उच्चारणसे सम्पूर्ण वेदोंके उच्चारणका फल प्राप्त होता है। तथा अविनाशी वेदोंसे यह ओंकार प्रधानरूपमें प्रकट हुआ है। ओंकार नाम है और परमेश्वर नामी; अतः दोनों परस्पर अभिन्न हैं। वे प्रणवरूप परमात्मा सबके परमेश्वर होनेके कारण 'इन्द्र' नामसे प्रसिद्ध हैं। वे इन्द्र मुझे मेधासे सम्पन्न करें। 'धीर्धारणावती मेधा' इस कोषवाक्यके अनुसार धारणाशक्तिसे सम्पन्न बुद्धिका नाम मेधा है। तात्पर्य यह कि परमात्मा मुझे पढ़े और समझे हुए भावोंको धारण करनेकी शक्तिसे सम्पन्न करें। हे देव! मैं आपकी अहैतुकी कृपासे आपके अमृतमय स्वरूपको अपने हृदयमें धारण करनेवाला बन जाऊँ। मेरा शरीर रोगरहित रहे, जिससे आपकी उपासनामें किसी प्रकारका विघ्न न पड़े। मेरी जिह्वा अतिशय मधुमती अर्थात् मधुर स्वरसे आपके अत्यन्त मधुर नाम और गुणोंका कीर्तन करके उनके मधुर रसका आस्वादन करनेवाली बन जाय। मैं अपने दोनों कानोंद्वारा कल्याणमय बहुतसे शब्दोंको सुनता रहूँ, अर्थात् मेरे कानोंमें आचार्यद्वारा वर्णन किये हुए रहस्यको पूर्णतया सुननेकी शक्ति आ जाय और मुझे आपका कल्याणमय यश सुननेको मिलता रहे। हे ओंकार! तू परमेश्वरकी निधि है, अर्थात् वे पूर्णब्रह्म परमेश्वर तुझमें भरे हुए हैं; क्योंकि नामी नामके ही आश्रित रहता है। ऐसा होते हुए भी तू मनुष्योंकी लौकिक बुद्धिसे ढका हुआ है—लौकिक तर्कसे अनुसन्धान करनेवालोंकी बुद्धिमें तेरा प्रभाव व्यक्त नहीं होता। हे देव! तू सुने हुए उपदेशकी रक्षा कर अर्थात् ऐसी कृपा कर कि मुझे जो उपदेश सुननेको मिले, उसे मैं स्मरण रखता हुआ उसके अनुसार अपना जीवन बना सकूँ।

सम्बन्ध—अब ऐश्वर्यकी कामनावालेके लिये हवन करनेके मन्त्रोंका आरम्भ करते हैं—

आवहन्ती वितन्वाना कुर्वाणाचीरमात्मनः। वासांसि मम गावश्च। अन्नपाने च सर्वदा। ततो मे श्रियमावह। लोमशां पशुभिः सह स्वाहा।

ततः=उसके बाद (अब ऐश्वर्य प्राप्त करनेकी रीति बताते हैं—हे देव!); [**या श्रीः**=जो श्री;] **मम**=मेरे; **आत्मनः**=अपने लिये; **अचीरम्**=तत्काल ही; **वासांसि**=नाना प्रकारके वस्त्र; **च**=और; **गावः**=गौएँ; **च**=तथा; **अन्नपाने**=खाने-पीनेके पदार्थ; **सर्वदा**=सदैव; **आवहन्ती**=ला देनेवाली; **वितन्वाना**=उनका विस्तार करनेवाली; [**च**=तथा;] **कुर्वाणा**=उन्हें बनानेवाली है; **लोमशाम्**=रोएँवाले—भेड़-बकरी आदि पशुओंसे युक्त; **पशुभिः सह**=(तथा अन्य) पशुओंके सहित; [**ताम्**] **श्रियम्**=उस श्रीको; **मे**=(तू) मेरे लिये; **आवह**=ले आ; **स्वाहा**=स्वाहा (इसी उद्देश्यसे तुझे यह आहुति समर्पित की जाती है)।

व्याख्या—चतुर्थ अनुवाकके इस अंशमें 'ततः' पदसे लेकर 'आवह स्वाहा' यहाँतक ऐश्वर्यकी कामनावाले सकाम मनुष्योंके लिये, परमेश्वरसे प्रार्थना करते हुए अग्निमें आहुति देनेकी रीति बतायी गयी है। प्रार्थनाका भाव यह है कि 'हे अग्निके अधिष्ठाता परमेश्वर! जो मेरे निजके लिये आवश्यकता होनेपर बिना विलम्ब तत्काल ही नाना प्रकारके वस्त्र, गौएँ और खाने-पीनेकी विविध सामग्री सदैव प्रस्तुत कर दे, उन्हें बढ़ाती रहे तथा उन्हें नवीनरूपसे रच दे, ऐसी श्रीको तू मेरे लिये भेड़-बकरी आदि रोएँवाले एवं अन्य प्रकारके पशुओंसहित ला दे। अर्थात् समस्त भोग-सामग्रीका साधनरूप धन मुझे प्रदान कर। इस मन्त्रका उच्चारण करके 'स्वाहा' इस शब्दके साथ अग्निमें आहुति देनी चाहिये, यह ऐश्वर्यकी प्राप्तिका साधन है।

सम्बन्ध—आचार्यको ब्रह्मचारियोंके हितार्थ किस प्रकार हवन करना चाहिये, इसकी विधि बतायी जाती है—

आयन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा। विमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा। प्रमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा। दमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा। शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा।

ब्रह्मचारिणः=ब्रह्मचारीलोग; **मा**=मेरे पास; **आयन्तु**=आयें; **स्वाहा**=स्वाहा (इस उद्देश्यसे यह आहुति दी

जाती है); **ब्रह्मचारिणः**=ब्रह्मचारीलोग; **विमायन्तु**= कपटशून्य हों; **स्वाहा**= स्वाहा (इस उद्देश्यसे यह आहुति है); **ब्रह्मचारिणः**=ब्रह्मचारीलोग; **प्रमायन्तु**=प्रामाणिक ज्ञानको ग्रहण करनेवाले हों; **स्वाहा**=स्वाहा (इस उद्देश्यसे यह आहुति है); **ब्रह्मचारिणः**=ब्रह्मचारीलोग; **दमायन्तु**=इन्द्रियोंका दमन करनेवाले हों; **स्वाहा**=स्वाहा (इस उद्देश्यसे यह आहुति है); **ब्रह्मचारिणः**=ब्रह्मचारीलोग; **शमायन्तु**=मनको वशमें करनेवाले हों; **स्वाहा**=स्वाहा (इस उद्देश्यसे यह आहुति है) ।

व्याख्या—चतुर्थ अनुवाकके इस अंशमें शिष्योंके हितार्थ आचार्यको जिन मन्त्रोंद्वारा हवन करना चाहिये, उनका वर्णन किया गया है। भाव यह है कि आचार्य 'उत्तम ब्रह्मचारीलोग मेरे पास विद्या पढ़नेके लिये आयें' इस उद्देश्यसे मन्त्र पढ़कर 'स्वाहा' शब्दके साथ पहली आहुति दे; 'मेरे ब्रह्मचारी कपटशून्य हों' इस उद्देश्यसे मन्त्र पढ़कर 'स्वाहा' शब्दके साथ दूसरी आहुति दे; 'ब्रह्मचारीलोग उत्तम ज्ञानको ग्रहण करनेवाले हों' इस उद्देश्यसे मन्त्रोच्चारणपूर्वक 'स्वाहा' शब्दके साथ तीसरी आहुति दे; 'ब्रह्मचारीलोग इन्द्रियोंका दमन करनेवाले हों' इस उद्देश्यसे मन्त्रोच्चारणपूर्वक 'स्वाहा' शब्दके साथ चौथी आहुति दे तथा 'ब्रह्मचारीलोग मनको वशमें करनेवाले हों' इस उद्देश्यसे मन्त्रोच्चारणपूर्वक 'स्वाहा' शब्दके साथ पाँचवीं आहुति दे ।

सम्बन्ध—आचार्यको अपने लौकिक और पारलौकिक हितके लिये किस प्रकार हवन करना चाहिये, इसकी विधि बतायी जाती है—

यशो जनेऽसानि स्वाहा । श्रेयान् वस्यसोऽसानि स्वाहा । तं त्वा भग प्रविशानि स्वाहा । स मा भग प्रविश स्वाहा । तस्मिन् सहस्रशाखे नि भगाहं त्वयि मृजे स्वाहा ।

जने=लोगोंमें (मैं); **यशः**=यशस्वी; **असानि**=होऊँ; **स्वाहा**=स्वाहा (इस उद्देश्यसे यह आहुति है); **वस्यसः**= महान् धनवानोंकी अपेक्षा भी; **श्रेयान्**=अधिक धनवान्; **असानि**=हो जाऊँ; **स्वाहा**=स्वाहा (इस उद्देश्यसे यह आहुति है); **भग**=हे भगवन्; **तम् त्वा**=उस आपमें; **प्रविशानि**= मैं प्रविष्ट हो जाऊँ; **स्वाहा**=स्वाहा (इस उद्देश्यसे यह आहुति है); **भग**=हे भगवन् !; **सः**= वह (तू); **मा**=मुझमें; **प्रविश**=प्रविष्ट हो जा; **स्वाहा**=स्वाहा (इस उद्देश्यसे यह आहुति है); **भग**=हे भगवन् !; **तस्मिन्**=उस; **सहस्रशाखे**=हजारों शाखावाले; **त्वयि**=आपमें; (ध्यानद्वारा निमग्न होकर) **अहम्**=मैं; **निमृजे**=अपनेको विशुद्ध कर लूँ; **स्वाहा**=स्वाहा (इस उद्देश्यसे यह आहुति है) ।

व्याख्या—चतुर्थ अनुवाकके इस अंशमें आचार्यको अपने हितके लिये जिन मन्त्रोंद्वारा हवन करना चाहिये, उनका वर्णन किया गया है । भाव यह है कि आचार्यको 'लोगोंमें मैं यशस्वी बनूँ, जगत्में मेरा यश-सौरभ सर्वत्र फैल जाय, मुझसे कोई भी ऐसा आचरण न बने, जो मेरे यशमें धब्बा लगानेवाला हो' इस उद्देश्यसे 'यशो जनेऽसानि' इस मन्त्रका उच्चारण करके 'स्वाहा' शब्दके साथ पहली आहुति डालनी चाहिये । 'महान् धनवानोंकी अपेक्षा भी मैं अधिक सम्पत्तिशाली बन जाऊँ' इस उद्देश्यसे मन्त्रोच्चारणपूर्वक 'स्वाहा' शब्दके साथ दूसरी आहुति अग्निमें डालनी चाहिये । 'हे भगवन्! आपके उस दिव्य स्वरूपमें मैं प्रविष्ट हो जाऊँ' इस उद्देश्यसे मन्त्रोच्चारणपूर्वक 'स्वाहा' शब्दके साथ तीसरी आहुति अग्निमें डालनी चाहिये । 'हे भगवन् ! वह आपका दिव्य स्वरूप मुझमें प्रविष्ट हो जाय—मेरे मनमें बस जाय' इस उद्देश्यसे मन्त्रोच्चारणपूर्वक 'स्वाहा' शब्दके साथ चौथी आहुति अग्निमें डालनी चाहिये । 'हे भगवन् ! हजारों शाखावाले आपके उस दिव्यरूपमें ध्यानद्वारा निमग्न होकर मैं अपने आपको विशुद्ध बना लूँ' इस उद्देश्यसे मन्त्रोच्चारणपूर्वक 'स्वाहा' शब्दके साथ पाँचवीं आहुति अग्निमें डालनी चाहिये ।

यथाऽऽपः प्रवता यन्ति यथा मासा अहर्जरम् । एवं मां ब्रह्मचारिणो धातरायन्तु सर्वतः स्वाहा । प्रतिवेशोऽसि प्र मा भाहि प्र मा पद्यस्व ॥

यथा=जिस प्रकार; **आपः**=(नदी आदिके) जल; **प्रवता**=निम्न स्थानसे होकर; **यन्ति**=समुद्रमें चले जाते हैं; **यथा**=जिस प्रकार; **मासाः**=महीने; **अहर्जरम्**=दिनोंका अन्त करनेवाले संवत्सररूप कालमें; [**यन्ति** =चले जाते हैं;]

धातः=हे विधाता; **एवम्**=इसी प्रकार; **माम्**=मेरे पास; **सर्वतः**=सब ओरसे; **ब्रह्मचारिणः**=ब्रह्मचारीलोग; **आयन्तु**=आयें; **स्वाहा**=स्वाहा (इस उद्देश्यसे यह आहुति है); **प्रतिवेशः**=(तू) सबका विश्राम-स्थान; **असि**=है; **मा**=मेरे लिये; **प्रभाहि**=अपनेको प्रकाशित कर; **मा**=मुझे; **प्रपद्यस्व**=प्राप्त हो जा ।

व्याख्या—'जिस प्रकार समस्त जल-प्रवाह नीचेकी ओर बहते हुए समुद्रमें मिल जाते हैं, तथा जिस प्रकार महीने दिनोंका अन्त करनेवाले संवत्सररूप कालमें जा रहे हैं, हे विधाता ! उसी प्रकार मेरे पास सब ओरसे ब्रह्मचारीलोग आयें और मैं उनको विद्याभ्यास कराकर तथा कल्याणका उपदेश देकर अपने कर्तव्यका एवं आपकी आज्ञाका पालन करता रहूँ ।' इस उद्देश्यसे मन्त्रोच्चारण करके 'स्वाहा' शब्दके साथ छठी आहुति अग्निमें डालनी चाहिये । 'हे परमात्मन् ! आप सबके विश्राम-स्थान हैं, अब मेरे लिये अपने दिव्य स्वरूपको प्रकाशित कर दीजिये और मुझे प्राप्त हो जाइये' इस उद्देश्यसे मन्त्रोच्चारणपूर्वक 'स्वाहा' शब्दके साथ सातवीं आहुति अग्निमें डाले ।

इस प्रकार इस चौथे अनुवाकमें इस लोक और परलोककी उन्नतिका उपाय परमात्माकी प्रार्थना और उसके साथ-साथ हवनको बताया गया है । प्रकरण बड़ा ही सुन्दर और श्रेयस्कर है । अपना कल्याण चाहनेवाले मनुष्योंको इसमें बताये हुए प्रकारसे अपने लिये जिस अंशकी आवश्यकता प्रतीत हो, उस अंशके अनुसार अनुष्ठान आरम्भ कर देना चाहिये ।

॥ चतुर्थ अनुवाक समाप्त ॥ ४ ॥

पञ्चम अनुवाक

भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्तिस्रो व्याहृतयः । तासामु ह स्मैतां चतुर्थीं माहाचमस्यः प्रवेदयते । मह इति । तद्ब्रह्म । स आत्मा । अङ्गान्यन्या देवताः । भूरिति वा अयं लोकः । भुव इत्यन्तरिक्षम् । सुवरित्यसौ लोकः । मह इत्यादित्यः । आदित्येन वाव सर्वे लोका महीयन्ते ।

भूः=भूः; **भुवः**=भुवः; **सुवः**=स्वः; **इति**=इस प्रकार; **एताः**=ये; **वै**=प्रसिद्ध; **तिस्रः**=तीन; **व्याहृतयः**=व्याहृतियाँ हैं; **तासाम् उ**=उन तीनोंकी अपेक्षासे; **चतुर्थीम्**=जो चौथी व्याहृति; **महः इति**='मह' इस नामसे; **ह**=प्रसिद्ध है; **एताम्**=इसको; **माहाचमस्यः**=महाचमसके पुत्रने; **प्रवेदयते स्म**=सबसे पहले जाना था; **तत्**=वह चौथी व्याहृति ही; **ब्रह्म**=ब्रह्म है; **सः**=वह; **आत्मा**=ऊपर कही हुई व्याहृतियोंकी आत्मा है; **अन्याः**=अन्य; **देवताः**=सब देवता; **अङ्गानि**=उसके अङ्ग हैं; **भूः**='भूः'; **इति**=यह व्याहृति; **वै**=ही; **अयम् लोकः**=यह पृथ्वी-लोक है; **भुवः**='भुवः'; **इति**=यह; **अन्तरिक्षम्**=अन्तरिक्ष-लोक है; **सुवः**='स्वः'; **इति**=यह; **असौ लोकः**=वह प्रसिद्ध स्वर्गलोक है; **महः**='महः'; **इति**=यह; **आदित्यः**=आदित्य—सूर्य है; **आदित्येन**=(क्योंकि) आदित्यसे; **वाव**=ही; **सर्वे**=समस्त; **लोकाः**=लोक; **महीयन्ते**=महिमान्वित होते हैं ।

व्याख्या—इस पञ्चम अनुवाकमें भूः, भुवः, स्वः और महः—इन चारों व्याहृतियोंकी उपासनाका रहस्य बताकर उसके फलका वर्णन किया गया है । पहले तो इसमें यह बात कही गयी है कि भूः, भुवः और स्वः—ये तीन व्याहृतियाँ तो प्रसिद्ध हैं; परंतु इनके अतिरिक्त जो चौथी व्याहृति 'महः' है, इसकी उपासनाका रहस्य सबसे पहले महाचमसके पुत्रने जाना था । भाव यह है कि इन चारों व्याहृतियोंको चार प्रकारसे प्रयोग करके उपासना करनेकी विधि, जो आगे बतायी गयी है, तभीसे प्रचलित हुई है । इसके बाद उन चार व्याहृतियोंमें किस प्रकारकी भावना करके उपासना करनी चाहिये, यह समझाया गया है । इन चारों व्याहृतियोंमें 'महः' यह चौथी व्याहृति सर्वप्रधान है । अतः उपास्य देवोंमें 'महः' व्याहृतिको ब्रह्मका स्वरूप समझना चाहिये—यह भाव समझानेके लिये कहा गया है कि वह चौथी व्याहृति 'महः' ब्रह्मका नाम होनेसे ब्रह्म ही है; क्योंकि ब्रह्म सबके आत्मा हैं, सर्वरूप हैं और अन्य सब देवता उनके अङ्ग हैं, अतः जिस किसी भी देवताकी इन व्याहृतियोंके द्वारा उपासना की जाय, उसमें इस बातको नहीं भूलना चाहिये कि यह सर्वरूप परमेश्वरकी ही उपासना है।

सब देवता उन्हींके अङ्ग होनेसे अन्य देवोंकी उपासना भी उन्हींकी उपासना है। उसके पश्चात् इन व्याहृतियोंमें लोकोंका चिन्तन करनेकी विधि इस प्रकार बतायी गयी है—'भूः' यह तो मानो पृथ्वीलोक है, 'भुवः' यह अन्तरिक्षलोक है, 'स्वः' यह सुप्रसिद्ध स्वर्गलोक है और 'महः' यह सूर्य है; क्योंकि सूर्यसे ही सब लोक महिमान्वित हो रहे हैं। तात्पर्य यह कि भूः, भुवः, स्वः—ये तीनों व्याहृतियाँ तो उन परमेश्वरके विराट् शरीररूप इस स्थूल ब्रह्माण्डको बतानेवाली—अर्थात् परमेश्वरके अङ्गोंके नाम हैं तथा 'महः' यह चौथी व्याहृति इस विराट् शरीरको प्रकाशित करनेवाले उसके आत्मारूप स्वयं परमेश्वरको बतानेवाली है। 'महः' यह सूर्यका नाम है, सूर्यके भी आत्मा हैं परमेश्वर; अतः सूर्यरूपसे सब लोकोंको वे ही प्रकाशित करते हैं। इसलिये यहाँ सूर्यके उपलक्षणसे इस विराट् शरीरको आत्मारूपसे प्रकाशित करनेवाले परमेश्वरकी ही उपासनाका लक्ष्य कराया गया है।

भूरिति वा अग्निः। भुव इति वायुः। सुवरित्यादित्यः। मह इति चन्द्रमाः। चन्द्रमसा वाव सर्वाणि ज्योतींष्यि महीयन्ते। भूरिति वा ऋचः। भुव इति सामानि। सुवरिति यजूंष्यि। मह इति ब्रह्म। ब्रह्मणा वाव सर्वे वेदा महीयन्ते।

भूः=भूः; **इति**=यह व्याहृति; **वै**=ही; **अग्निः**=अग्नि है; **भुवः**='भुवः'; **इति**=यह; **वायुः**=वायु है; **सुवः**='स्वः'; **इति**=यह; **आदित्यः**=आदित्य है; **महः**='महः'; **इति**=यह; **चन्द्रमाः**=चन्द्रमा है; (क्योंकि) **चन्द्रमसा**=चन्द्रमासे; **वाव**=ही; **सर्वाणि**=समस्त; **ज्योतींषि**=ज्योतियाँ; **महीयन्ते**=महिमावाली होती हैं; **भूः**='भूः'; **इति**=यह व्याहृति; **वै**=ही; **ऋचः**=ऋग्वेद है; **भुवः**='भुवः'; **इति**=यह; **सामानि**=सामवेद है; **सुवः**='स्वः'; **इति**=यह; **यजूंषि**=यजुर्वेद है; **महः**='महः'; **इति**=यह; **ब्रह्म**=ब्रह्म है; (क्योंकि) **ब्रह्मणा**=ब्रह्मसे; **वाव**=ही; **सर्वे**=समस्त; **वेदाः**=वेद; **महीयन्ते**=महिमावान् होते हैं।

व्याख्या—इसी प्रकार फिर ज्योतियोंमें इन व्याहृतियोंद्वारा परमेश्वरकी उपासनाका प्रकार बताया गया है। भाव यह है कि 'भूः' यह व्याहृति अग्निका नाम होनेसे मानो अग्नि ही है। अग्निदेवता वाणीका अधिष्ठाता है और वाणी भी प्रत्येक विषयको व्यक्त करके स्वयं प्रकाशित होनेसे ज्योति है; अतः वह भी ज्योतियोंकी उपासनामें मानो 'भूः' है। 'भुवः' यह वायु है। वायुदेवता त्वक्-इन्द्रियका अधिष्ठाता है और त्वक्-इन्द्रिय स्पर्शको प्रकाशित करनेवाली ज्योति है; अतः ज्योतिविषयक उपासनामें वायु और त्वचाको 'भुवः'रूप समझना चाहिये। 'स्वः' यह सूर्य है। सूर्य चक्षु-इन्द्रियका अधिष्ठातृ-देवता है, चक्षु-इन्द्रिय भी सूर्यकी सहायतासे रूपको प्रकाशित करनेवाली ज्योति है; अतः ज्योति-विषयक उपासनामें सूर्य और चक्षु-इन्द्रियको 'स्वः' व्याहृतिस्वरूप समझना चाहिये। 'महः' यह चौथी व्याहृति ही मानो चन्द्रमा है, चन्द्रमा मनका अधिष्ठातृ-देवता है। मनकी सहायतासे, मनके साथ रहनेपर ही समस्त इन्द्रियाँ अपने-अपने विषयको प्रकाशित कर सकती हैं, मनके बिना नहीं कर सकतीं; अतः सब ज्योतियोंमें प्रधान चन्द्रमा और मनको ही 'महः' व्याहृतिरूप समझना चाहिये; क्योंकि चन्द्रमासे अर्थात् मनसे ही समस्त ज्योतिरूप इन्द्रियाँ महिमान्वित होती हैं। इस प्रकार मनके रूपमें परमेश्वरकी उपासना करनेकी विधि समझायी गयी। फिर इसी भाँति वेदोंके विषयमें व्याहृतियोंके प्रयोगद्वारा परमेश्वरकी उपासनाका प्रकार बताया गया है। भाव यह है कि 'भूः' यह ऋग्वेद है, 'भुवः' यह सामवेद है, 'स्वः' यह यजुर्वेद है और 'महः' यह ब्रह्म है; क्योंकि ब्रह्मसे ही समस्त वेद महिमायुक्त होते हैं। तात्पर्य यह कि सम्पूर्ण वेदोंमें वर्णित समस्त ज्ञान परब्रह्म परमेश्वरसे ही प्रकट और उन्हींसे व्याप्त है तथा उन परमेश्वरके तत्त्वका इन वेदोंमें वर्णन है; इसीलिये इनकी महिमा है। इस प्रकार वेदोंमें इन व्याहृतियोंका प्रयोग करके उपासना करनी चाहिये।

भूरिति वै प्राणः। भुव इत्यपानः। सुवरिति व्यानः। मह इत्यन्नम्। अन्नेन वाव सर्वे प्राणा महीयन्ते। ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्धा। चतस्रश्चतस्रो व्याहृतयः। ता यो वेद। स वेद ब्रह्म। सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति।

भूः='भूः'; **इति**=यह व्याहृति; **वै**=ही; **प्राणः**=प्राण है; **भुवः**='भुवः'; **इति**=यह; **अपानः**=अपान है; **सुवः**='स्वः'; **इति**=यह; **व्यानः**=व्यान है; **महः**='महः'; **इति**=यह; **अन्नम्**=अन्न है; (क्योंकि) **अन्नेन**=अन्नसे; **वाव**=ही; **सर्वे**=समस्त; **प्राणाः**=प्राण; **महीयन्ते**=महिमायुक्त होते हैं; **ताः**=वे; **वै**=ही; **एताः**=ये; **चतस्रः**=चारों व्याहृतियाँ; **चतुर्धा**=चार प्रकारकी हैं; (अतएव) **चतस्रः चतस्रः**=एक-एकके चार-चार भेद होनेसे कुल सोलह; **व्याहृतयः**=व्याहृतियाँ हैं; **ताः**=उनको; **यः**=जो; **वेद**=तत्त्वसे जानता है; **सः**=वह; **ब्रह्म**=ब्रह्मको; **वेद**=जानता है; **अस्मै**=इस ब्रह्मवेत्ताके लिये; **सर्वे**=समस्त; **देवाः**=देवता; **बलिम्**=भेंट; **आवहन्ति**=समर्पण करते हैं।

व्याख्या—उसके बाद प्राणोंके विषयमें इन व्याहृतियोंका प्रयोग करके उपासनाका प्रकार समझाया गया है। भाव यह है कि 'भूः' यही मानो प्राण है, 'भुवः' यह अपान है, 'स्वः' यह व्यान है। इस प्रकार जगद्व्यापी समस्त प्राण ही मानो ये तीनों व्याहृतियाँ हैं और अन्न 'महः' रूप चतुर्थ व्याहृति है; क्योंकि जिस प्रकार व्याहृतियोंमें 'महः' प्रधान है, उसी प्रकार समस्त प्राणोंका पोषण करके उनकी महिमाको बनाये रखने और बढ़ानेके कारण उनकी अपेक्षा अन्न प्रधान है, अतः प्राणोंके अन्तर्यामी परमेश्वरकी अन्नके रूपमें उपासना करनी चाहिये।

इस तरह चारों व्याहृतियोंको चार प्रकारसे प्रयुक्त करके उपासना करनेकी रीति बताकर फिर उसे समझकर उपासना करनेका फल बताया गया है। भाव यह कि चार प्रकारसे प्रयुक्त इन चारों व्याहृतियोंकी उपासनाके भेदको जो कोई जान लेता है, अर्थात् समझकर उसके अनुसार परब्रह्म परमात्माकी उपासना करता है, वह ब्रह्मको जान लेता है और समस्त देव उसको भेंट समर्पण करते हैं—उसे परमेश्वरका प्यारा समझकर उसका आदर-सत्कार करते हैं।

॥ पञ्चम अनुवाक समाप्त ॥ ५ ॥

षष्ठ अनुवाक

स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः। तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः। अमृतो हिरण्मयः।

सः=वह (पहले बताया हुआ); **यः**=जो; **एषः**=यह; **अन्तर्हृदये**=हृदयके भीतर; **आकाशः**=आकाश है; **तस्मिन्**=उसमें; **अयम्**=यह; **हिरण्मयः**=विशुद्ध प्रकाशस्वरूप; **अमृतः**=अविनाशी; **मनोमयः**=मनोमय; **पुरुषः**=पुरुष—(परमेश्वर) रहता है।

व्याख्या—इस अनुवाकमें चार बातें कही गयी हैं, उनका पूर्व अनुवाकमें बतलाये हुए उपदेशसे अलग-अलग संबन्ध है और उस उपदेशकी पूर्तिके लिये ही यह आरम्भ किया गया है, ऐसा अनुमान होता है।

पूर्व अनुवाकमें मनके अधिष्ठातृ-देवता चन्द्रमाको इन्द्रियोंके अधिष्ठातृ-देवताओंका प्रकाशक बताया गया है और उसकी ब्रह्मरूपसे उपासना करनेकी युक्ति समझायी गयी है; वे मनोमय परब्रह्म—सबके अन्तर्यामी पुरुष कहाँ हैं, उनकी उपलब्धि कहाँ होती है—यह बात इस अनुवाकके पहले अंशमें समझायी गयी है। अनुवाकके इस अंशका अभिप्राय यह है कि पहले बतलाया हुआ जो यह हृदयके भीतर अङ्गुष्ठमात्र परिमाणवाला आकाश है, उसीमें ये विशुद्ध प्रकाशस्वरूप अविनाशी मनोमय अन्तर्यामी परम पुरुष परमेश्वर विराजमान हैं; वहीं उनका साक्षात्कार हो जाता है, उन्हें पानेके लिये कहीं दूसरी जगह नहीं जाना पड़ता।

अन्तरेण तालुके। य एष स्तन इवावलम्बते। सेन्द्रयोनिः। यत्रासौ केशान्तो विवर्तते। व्यपोह्य शीर्षकपाले। भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति। भुव इति वायौ। सुवरित्यादित्ये। मह इति ब्रह्मणि।

अन्तरेण तालुके=दोनों तालुओंके बीचमें; **यः**=जो; **एषः**=यह; **स्तनः इव**=स्तनके सदृश; **अवलम्बते**=लटक रहा है; [**तम् अपि अन्तरेण**=उसके भी भीतर;] **यत्र**=जहाँ; **असौ**=वह; **केशान्तः**=केशोंका मूलस्थान (ब्रह्मरन्ध्र); **विवर्तते**=

स्थित है; (वहाँ) **शीर्षकपाले**=सिरके दोनों कपालोंको; **व्यपोह्य**=भेदन करके; [**विनिःसृता या**=निकली हुई जो सुषुम्णा नाड़ी है;] **सा**=वह; **इन्द्रयोनिः**=इन्द्रयोनि (परमात्माकी प्राप्तिका द्वार) है; (अन्तकालमें साधक) **भूः इति**='भूः' इस व्याहृतिके अर्थरूप; **अग्नौ**=अग्निमें; **प्रतितिष्ठति**=प्रतिष्ठित होता है; **भुवः इति**='भुवः' इस व्याहृतिके अर्थरूप; **वायौ**=वायुदेवतामें स्थित होता है; (फिर) **सुवः इति**='स्वः' इस व्याहृतिके अर्थरूप; **आदित्ये**=सूर्यमें स्थित होता है; (उसके बाद) **महः इति**='महः' इस व्याहृतिके अर्थस्वरूप; **ब्रह्मणि**=ब्रह्ममें स्थित होता है।

व्याख्या—उन परब्रह्म परमेश्वरको अपने हृदयमें प्रत्यक्ष देखनेवाला महापुरुष इस शरीरका त्याग करके जब जाता है, तब किस प्रकार किस मार्गसे बाहर निकलकर किस क्रमसे भूः, भुवः और स्वःरूप समस्त लोकोंमें परिपूर्ण सबके आत्मरूप परमेश्वरमें स्थित होता है—यह बात इस अनुवाकके दूसरे अंशमें समझायी गयी है। भाव यह है कि मनुष्योंके मुखमें तालुओंके बीचो-बीच जो एक थनके आकारका मांस-पिण्ड लटकता है जिसे बोलचालकी भाषामें 'घाँटी' कहते हैं, उसके आगे केशोंका मूलस्थान ब्रह्मरन्ध्र है; वहाँ हृदय-देशसे निकलकर घाँटीके भीतरसे होती हुई दोनों कपालोंको भेदकर गयी हुई जो सुषुम्णा नामसे प्रसिद्ध नाड़ी है, वही उन इन्द्र नामसे कहे जानेवाले परमेश्वरकी प्राप्तिका द्वार है। अन्तकालमें वह महापुरुष उस मार्गसे शरीरके बाहर निकलकर 'भूः' इस नामसे अभिहित अग्निमें स्थित होता है। गीतामें भी यही बात कही गयी है कि ब्रह्मवेत्ता जब ब्रह्मलोकमें जाता है, तब वह सर्वप्रथम ज्योतिर्मय अग्निके अभिमानी देवताके अधिकारमें आता है (गीता ८। २४)। उसके बाद वायुमें स्थित होता है। अर्थात् पृथ्वीसे लेकर सूर्यलोकतक समस्त आकाशमें जिसका अधिकार है, जो सर्वत्र विचरनेवाली वायुका अभिमानी देवता है, और जो 'भुवः' नामसे पञ्चम अनुवाकमें कहा गया है, उसीके अधिकारमें वह आता है। वह देवता उसे 'स्वः' इस नामसे कहे हुए सूर्यलोकमें पहुँचा देता है, वहाँसे फिर वह 'महः' इस नामसे कहे हुए 'ब्रह्म' में स्थित हो जाता है।

आप्नोति स्वाराज्यम्। आप्नोति मनसस्पतिम्। वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः। श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः। एतत्ततो भवति।

स्वाराज्यम्=(वह) स्वाराज्यको; **आप्नोति**=प्राप्त कर लेता है; **मनसस्पतिम्**=मनके स्वामीको; **आप्नोति**=पा लेता है; **वाक्पतिः [भवति]**=वाणीका स्वामी हो जाता है; **चक्षुष्पतिः**=नेत्रोंका स्वामी; **श्रोत्रपतिः**=कानोंका स्वामी; (और) **विज्ञानपतिः**=विज्ञानका स्वामी हो जाता है; **ततः**=उस पहले बताये हुए साधनसे; **एतत्**=यह फल; **भवति**=होता है।

व्याख्या—वह ब्रह्मलोकमें प्रतिष्ठित महापुरुष कैसा हो जाता है—यह बात इस अनुवाकके तीसरे अंशमें बतलायी गयी है। अनुवाकके इस अंशका अभिप्राय यह है कि वह स्वराट् बन जाता है। अर्थात् उसपर प्रकृतिका अधिकार नहीं रहता, अपितु वह स्वयं ही प्रकृतिका अधिष्ठाता बन जाता है; क्योंकि वह मनके अर्थात् समस्त अन्तःकरणसमुदायके स्वामी परमात्माको प्राप्त कर लेता है, इसलिये वह वाणी, चक्षु, श्रोत्र आदि समस्त इन्द्रियों और उनके देवताओंका तथा विज्ञानस्वरूप बुद्धिका भी स्वामी हो जाता है। अर्थात् ये सब उसके अधीन हो जाते हैं। उस पहले बताये हुए साधनसे यह उपर्युक्त फल मिलता है।

आकाशशरीरं ब्रह्म। सत्यात्म प्राणारामं मनआनन्दम्। शान्तिसमृद्धममृतम्। इति प्राचीनयोग्योपास्स्व।

ब्रह्म=वह ब्रह्म; **आकाशशरीरम्**=आकाशके सदृश शरीरवाला; **सत्यात्म**=सत्तारूप; **प्राणारामम्**=इन्द्रियादि समस्त प्राणोंको विश्राम देनेवाला; **मनआनन्दम्**=मनको आनन्द देनेवाला; **शान्तिसमृद्धम्**=शान्तिसे सम्पन्न; (तथा) **अमृतम्**=अविनाशी है; **इति**=यों मानकर; **प्राचीनयोग्य**=हे प्राचीनयोग्य; **उपास्स्व**=तू उसकी उपासना कर।

व्याख्या—वे प्राप्तव्य ब्रह्म कैसे हैं, उनका किस प्रकार चिन्तन और ध्यान करना चाहिये—यह बात इस अनुवाकके चौथे अंशमें बतायी गयी है। अभिप्राय यह है कि वे ब्रह्म आकाशके सदृश निराकार, सर्वव्यापी और अतिशय

सूक्ष्म शरीरवाले हैं। एकमात्र सत्तारूप हैं। समस्त इन्द्रियोंको विश्राम देनेवाले और मनके लिये परम आनन्ददायक हैं। अखण्ड शान्तिके भंडार हैं और सर्वथा अविनाशी हैं। परम विश्वासके साथ यों मानकर साधकको उनकी प्राप्तिके लिये उनके चिन्तन और ध्यानमें तत्परताके साथ लग जाना चाहिये, यह भाव दिखलानेके लिये अन्तमें श्रुतिकी वाणीमें ऋषि अपने शिष्यसे कहते हैं—'हे प्राचीनयोग्य !* तू उन ब्रह्मका स्वरूप इस प्रकारका मानकर उनकी उपासना कर।'

॥ षष्ठ अनुवाक समाप्त ॥ ६ ॥

सप्तम अनुवाक

पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशः । अग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि । आप ओषधयो वनस्पतय आकाश आत्मा । इत्यधिभूतम् । अथाध्यात्मम् । प्राणो व्यानोऽपान उदानः समानः । चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् त्वक् । चर्म मांसꣳस्नावास्थि मज्जा । एतदधिविधाय ऋषिरवोचत् । पाङ्क्तं वा इदꣳ सर्वम् । पाङ्क्तेनैव पाङ्क्तꣳस्पृणोतीति ।

पृथिवी=पृथ्वीलोक; **अन्तरिक्षम्**=अन्तरिक्षलोक; **द्यौः**=स्वर्गलोक; **दिशः**=दिशाएँ; **अवान्तरदिशः**=अवान्तर दिशाएँ—दिशाओंके बीचके कोण (यह पाँच लोकोंकी पङ्क्ति है); **अग्निः**=अग्नि; **वायुः**=वायु; **आदित्यः**=सूर्य; **चन्द्रमाः**=चन्द्रमा; **नक्षत्राणि**=(तथा) समस्त नक्षत्र (यह पाँच ज्योतिःसमुदायकी पङ्क्ति है); **आपः**=जल; **ओषधयः**=ओषधियाँ; **वनस्पतयः**=वनस्पतियाँ; **आकाशः**=आकाश; **आत्मा**=(तथा) इनका संघातस्वरूप अन्नमय स्थूलशरीर (ये पाँचों मिलकर स्थूल पदार्थोंकी पङ्क्ति है); **इति**=यह; **अधिभूतम्**=आधिभौतिक दृष्टिसे वर्णन हुआ; **अथ**=अब; **अध्यात्मम्**=आध्यात्मिक दृष्टिसे बतलाते हैं; **प्राणः**=प्राण; **व्यानः**=व्यान; **अपानः**=अपान; **उदानः**=उदान; (और) **समानः**=समान (यह पाँचों प्राणोंकी पङ्क्ति है); **चक्षुः**=नेत्र; **श्रोत्रम्**=कान; **मनः**=मन; **वाक्**=वाणी; (और) **त्वक्**=त्वचा (यह पाँचों करणोंकी पङ्क्ति है); **चर्म**=चर्म; **मांसम्**=मांस; **स्नावा**=नाड़ी; **अस्थि**=हड्डी; (और) **मज्जा**=मज्जा (यह पाँच शरीरगत धातुओंकी पङ्क्ति है); **एतत्**=यह (इस प्रकार); **अधिविधाय**=सम्यक् कल्पना करके; **ऋषिः**=ऋषिने; **अवोचत्**=कहा; **इदम्**=यह; **सर्वम्**=सब; **वै**=निश्चय ही; **पाङ्क्तम्**=पाङ्क्त है;† **पाङ्क्तेन एव पाङ्क्तम्**=(साधक) इस आध्यात्मिक पाङ्क्तसे ही बाह्य पाङ्क्तको और बाह्यसे अध्यात्म पाङ्क्तको; **स्पृणोति इति**=पूर्ण करता है।

व्याख्या—इस अनुवाकके दो भाग हैं। पहले भागमें मुख्य-मुख्य आधिभौतिक पदार्थोंको लोक, ज्योति और स्थूल-पदार्थ—इन तीन पङ्क्तियोंमें विभक्त करके उनका वर्णन किया है और दूसरे भागमें मुख्य-मुख्य आध्यात्मिक (शरीरस्थित) पदार्थोंको प्राण, करण और धातु—इन तीन पङ्क्तियोंमें विभक्त करके उनका वर्णन किया है। अन्तमें उनका उपयोग करनेकी युक्ति बतायी गयी है।

भाव यह है कि पृथ्वीलोक, अन्तरिक्षलोक, स्वर्गलोक, पूर्व-पश्चिम आदि दिशाएँ और आग्नेय-नैर्ऋत्य आदि अवान्तर दिशाएँ—इस प्रकार यह लोकोंकी आधिभौतिक पङ्क्ति है। अग्नि, वायु, सूर्य, चन्द्रमा और नक्षत्र—इस प्रकार यह ज्योतियोंकी आधिभौतिक पङ्क्ति है। तथा जल, ओषधियाँ, वनस्पति, आकाश और पाञ्चभौतिक स्थूलशरीर—इस प्रकार यह स्थूल जड-पदार्थोंकी आधिभौतिक पङ्क्ति है। यह सब मिलकर आधिभौतिक पाङ्क्त अर्थात् भौतिक पङ्क्तियोंका समूह है। इसी प्रकार यह आगे बताया हुआ आध्यात्मिक—शरीरके भीतर रहनेवाला पाङ्क्त है। इसमें प्राण, व्यान, अपान, उदान और समान—इस प्रकार यह प्राणोंकी पङ्क्ति है। नेत्र, कान, मन, वाणी और त्वचा—इस प्रकार यह करण-समुदायकी पङ्क्ति है। तथा चर्म, मांस, नाड़ी, हड्डी और मज्जा—इस प्रकार यह शरीरगत धातुओंकी पङ्क्ति है। इस प्रकार प्रधान-प्रधान आधिभौतिक और आध्यात्मिक पदार्थोंकी त्रिविध पङ्क्तियाँ बनाकर वर्णन करना यहाँ उपलक्षणरूपमें है, अतः शेष पदार्थोंको भी इनके

* पहलेसे ही जिसमें ब्रह्म-प्राप्तिकी योग्यता हो, वह 'प्राचीनयोग्य' है। अथवा यह शिष्यका नाम है।

† पङ्क्तिका समूह ही 'पाङ्क्त' है।

अन्तर्गत समझ लेना चाहिये। इस प्रकार वर्णन करनेके बाद श्रुति कहती है कि ये पङ्क्तियोंमें विभक्त करके बताये हुए पदार्थ सब-के-सब पङ्क्तियोंके समुदाय हैं। इनका आपसमें घनिष्ठ सम्बन्ध है। इस रहस्यको समझकर अर्थात् किस आधिभौतिक पदार्थके साथ किस आध्यात्मिक पदार्थका क्या सम्बन्ध है, इस बातको भलीभाँति समझकर मनुष्य आध्यात्मिक शक्तिसे भौतिक पदार्थोंका विकास कर लेता है और भौतिक पदार्थोंसे आध्यात्मिक शक्तियोंकी उन्नति कर लेता है।

पहली आधिभौतिक लोकसम्बन्धी पङ्क्तिसे चौथी प्राण-समुदायरूप आध्यात्मिक पङ्क्तिका सम्बन्ध है; क्योंकि एक लोकसे दूसरे लोकको सम्बद्ध करनेमें प्राणोंकी ही प्रधानता है—यह बात संहिता-प्रकरणमें पहले बता आये हैं। दूसरी ज्योति-विषयक आधिभौतिक पङ्क्तिसे पाँचवीं करण-समुदायरूप आध्यात्मिक पङ्क्तिका सम्बन्ध है; क्योंकि वे आधिभौतिक ज्योतियाँ इन आध्यात्मिक ज्योतियोंकी सहायक हैं, यह बात शास्त्रोंमें जगह-जगह बतायी गयी है। इसी प्रकार तीसरी जो स्थूल पदार्थों-की आधिभौतिक पङ्क्ति है, उसका छठी शरीरगत धातुओंकी आध्यात्मिक पङ्क्तिसे सम्बन्ध है; क्योंकि ओषधि और वनस्पति-रूप अन्नसे ही मांस-मज्जा आदिकी पुष्टि और वृद्धि होती है, यह प्रत्यक्ष है। इस प्रकार प्रत्येक स्थूल और सूक्ष्म तत्त्वको भलीभाँति समझकर उनका उपयोग करनेसे मनुष्य सब प्रकारकी सांसारिक उन्नति कर सकता है, यही इस वर्णनका भाव मालूम होता है।

॥ सप्तम अनुवाक समाप्त ॥ ७ ॥

अष्टम अनुवाक

ओमिति ब्रह्म। ओमितीदꣳसर्वम्। ओमित्येतदनुकृतिर्ह स्म वा अप्यो श्रावयेत्याश्रावयन्ति। ओमिति सामानि गायन्ति। ओꣳशोमिति शस्त्राणि शꣳसन्ति। ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति। ओमिति ब्रह्मा प्रसौति। ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति। ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह ब्रह्मोपाप्नवानीति। ब्रह्मैवोपाप्नोति।

ओम्='ओम्'; **इति**=यह; **ब्रह्म**=ब्रह्म है; **ओम्**='ओम्'; **इति**=ही; **इदम्**=यह प्रत्यक्ष दिखायी देनेवाला; **सर्वम्**=समस्त जगत् है; **ओम्**='ओम्'; **इति**=इस प्रकारका; **एतत्**=यह अक्षर; **ह**=ही; **वै**=निःसंदेह; **अनुकृतिः**=अनुकृति (अनुमोदन) है; **स्म**=यह बात प्रसिद्ध है; **अपि**=इसके सिवा; **ओ**=हे आचार्य; **श्रावय**=मुझे सुनाइये; **इति**=यों कहनेपर; **आश्रावयन्ति**=('ओम्' यों कहकर शिष्यको) उपदेश सुनाते हैं; **ओम्**='ओम्' (बहुत अच्छा); **इति**=इस प्रकार (स्वीकृति देकर); [**सामगाः**=सामगायक विद्वान्;] **सामानि**=सामवेद; **गायन्ति**=गाते हैं; **ओम् शोम्**='ओम् शोम्'; **इति**=यों कहकर ही; **शस्त्राणि**=शस्त्रोंको अर्थात् मन्त्रोंको; **शंसन्ति**=पढ़ते हैं; **ओम्**='ओम्'; **इति**=यों कहकर; **अध्वर्युः**=अध्वर्यु नामक ऋत्विक्; **प्रतिगरम् प्रतिगृणाति**=प्रतिगर-मन्त्रका उच्चारण करता है; **'ओम्'**='ओम्'; **इति**=यों कहकर; **ब्रह्मा**=ब्रह्मा (चौथा ऋत्विक्); **प्रसौति**=अनुमति देता है; **ओम्**='ओम्'; **इति**=यह कहकर; **अग्निहोत्रम् अनुजानाति**=अग्निहोत्र करनेकी आज्ञा देता है; **प्रवक्ष्यन्**=अध्ययन करनेके लिये उद्यत; **ब्राह्मणः**=ब्राह्मण; **ओम् इति**=पहले ओम्का उच्चारण करके; **आह**=कहता है; **ब्रह्म**=(मैं)वेदको; **उपाप्नवानि इति**=प्राप्त करूँ; **ब्रह्म**=(फिर वह) वेदको; **एव**=निश्चय ही; **उपाप्नोति**=प्राप्त करता है।

व्याख्या—इस अनुवाकमें 'ॐ' इस परमेश्वरके नामके प्रति मनुष्यकी श्रद्धा और रुचि उत्पन्न करनेके लिये ॐकारकी महिमाका वर्णन किया गया है। भाव यह है कि 'ॐ' यह परब्रह्म परमात्माका नाम होनेसे साक्षात् ब्रह्म ही है; क्योंकि भगवान्का नाम भी भगवत्स्वरूप ही होता है। यह प्रत्यक्ष दिखायी देनेवाला समस्त जगत् 'ॐ' है अर्थात् उस ब्रह्मका ही स्थूलरूप है। 'ॐ' यह अनुकृति अर्थात् अनुमोदनका सूचक है। अर्थात् जब किसीकी बातका अनुमोदन करना होता है, तब श्रेष्ठ पुरुष परमेश्वरके नामस्वरूप इस ॐकारका उच्चारण करके संकेतसे उसका अनुमोदन कर दिया करते हैं, दूसरे व्यर्थ शब्द नहीं बोलते—यह बात प्रसिद्ध है। जब शिष्य अपने गुरुसे तथा श्रोता किसी व्याख्यानदातासे उपदेश सुनानेके लिये प्रार्थना

करता है, तब गुरु और वक्ता भी 'ॐ' इस प्रकार कहकर ही उपदेश सुनाना आरम्भ करते हैं। सामवेदका गान करनेवाले भी 'ॐ' इस प्रकार पहले परमेश्वरके नामका भलीभाँति गान करके उसके बाद सामवेदका गान किया करते हैं। यज्ञकर्ममें शस्त्र-शंसनरूप कर्म करनेवाले शास्ता नामक ऋत्विक् 'ओम् शोम्' इस प्रकार कहकर ही शस्त्रोंका अर्थात् तद्विषयक मन्त्रोंका पाठ करते हैं। यज्ञकर्म करानेवाला अध्वर्यु नामक ऋत्विक् भी 'ॐ' इस परमेश्वरके नामका उच्चारण करके ही प्रतिगर-मन्त्रका उच्चारण करता है। ब्रह्मा (चौथा ऋत्विक्) भी 'ॐ' इस प्रकार परमात्माके नामका उच्चारण करके यज्ञ-कर्म करनेके लिये अनुमति देता है, तथा 'ॐ' यों कहकर ही अग्निहोत्र करनेकी आज्ञा देता है। अध्ययन करनेके लिये उद्यत ब्राह्मण ब्रह्मचारी भी 'ॐ' इस प्रकार परमेश्वरके नामका पहले उच्चारण करके कहता है कि 'मैं वेदको भली प्रकार पढ़ सकूँ।' अर्थात् ॐकार जिसका नाम है, उस परमेश्वरसे ॐकारके उच्चारणपूर्वक यह प्रार्थना करता है कि 'मैं वेदको—वैदिक ज्ञानको प्राप्त कर लूँ—ऐसी बुद्धि दीजिये।' इसके फलस्वरूप वह वेदको निःसन्देह प्राप्त कर लेता है। इस प्रकार इस मन्त्रमें ॐकारकी महिमाका वर्णन है।

॥ अष्टम अनुवाक समाप्त ॥ ८ ॥

नवम अनुवाक

ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च। सत्यं च स्वाध्यायप्रवचने च। तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च। दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च। शमश्च स्वाध्यायप्रवचने च। अग्नयश्च स्वाध्यायप्रवचने च। अग्निहोत्रं च स्वाध्यायप्रवचने च। अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने च। मानुषं च स्वाध्यायप्रवचने च। प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च। प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च। प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च। सत्यमिति सत्यवचा राथीतरः। तप इति तपोनित्यः पौरुशिष्टिः। स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः। तद्धि तपस्तद्धि तपः।

ऋतम्=यथायोग्य सदाचारका पालन; **च**=और; **स्वाध्यायप्रवचने च**=शास्त्रका पढ़ना-पढ़ाना भी (यह सब अवश्य करना चाहिये); **सत्यम्**=सत्यभाषण; **च**=और; **स्वाध्यायप्रवचने च**=वेदोंका पढ़ना-पढ़ाना भी (साथ-साथ करना चाहिये); **तपः**=तपश्चर्या; **च**=और; **स्वाध्यायप्रवचने च**=वेदोंका पढ़ना-पढ़ाना भी (साथ-साथ करना चाहिये); **दमः**=इन्द्रियोंका दमन; **च**=और; **स्वाध्यायप्रवचने च**=वेदोंका पढ़ना-पढ़ाना भी (साथ-साथ करना चाहिये); **शमः**=मनका निग्रह; **च**=और; **स्वाध्यायप्रवचने च**=वेदोंका पढ़ना-पढ़ाना भी (साथ-साथ करना चाहिये); **अग्नयः**=अग्नियोंका चयन; **च**=और; **स्वाध्यायप्रवचने च**=वेदोंका पढ़ना-पढ़ाना भी (साथ-साथ करना चाहिये); **अग्निहोत्रम्**=अग्निहोत्र; **च**=और; **स्वाध्यायप्रवचने च**=वेदोंका पढ़ना-पढ़ाना भी (साथ-साथ करना चाहिये); **अतिथयः**=अतिथियोंकी सेवा; **च**=और; **स्वाध्यायप्रवचने च**=वेदोंका पढ़ना-पढ़ाना भी (साथ-साथ करना चाहिये); **मानुषम्**=मनुष्योचित लौकिक व्यवहार; **च**=और; **स्वाध्यायप्रवचने च**=वेदोंका पढ़ना-पढ़ाना भी (साथ-साथ करना चाहिये); **प्रजा**=गर्भाधान-संस्काररूप कर्म; **च**=और; **स्वाध्यायप्रवचने च**=वेदोंका पढ़ना-पढ़ाना भी (करना चाहिये); **प्रजनः**=शास्त्रविधिके अनुसार स्त्रीसहवास; **च**=और; **स्वाध्यायप्रवचने च**=वेदोंका पढ़ना-पढ़ाना भी (करना चाहिये); **प्रजातिः**=कुटुम्ब-वृद्धिका कर्म; **च**=और; **स्वाध्यायप्रवचने च**=शास्त्रका पढ़ना-पढ़ाना भी (करना चाहिये); **सत्यम्**=सत्य ही इनमें श्रेष्ठ है; **इति**=यों; **राथीतरः**=रथीतरका पुत्र; **सत्यवचाः**=सत्यवचा ऋषि कहते हैं; **तपः**=तप ही सर्वश्रेष्ठ है; **इति**=यों; **पौरुशिष्टिः**=पुरुशिष्टका पुत्र; **तपोनित्यः**=तपोनित्य नामक ऋषि कहते हैं; **स्वाध्यायप्रवचने एव**=वेदका पढ़ना-पढ़ाना ही सर्वश्रेष्ठ है; **इति**=यों; **मौद्गल्यः**=मुद्गलके पुत्र; **नाकः**='नाक' मुनि कहते हैं; **हि**=क्योंकि; **तत्**=वही; **तपः**=तप है; **तत् हि**=वही; **तपः**=तप है।

व्याख्या—इस अनुवाकमें यह बात समझायी गयी है कि अध्ययन और अध्यापन करनेवालोंको अध्ययन-अध्यापन-

के साथ-साथ शास्त्रोंमें बताये हुए मार्गपर स्वयं चलना भी चाहिये। यही बात उपदेशक और उपदेश सुननेवालोंके विषयमें भी समझनी चाहिये। अभिप्राय यह है कि अध्ययन और अध्यापन दोनों बहुत ही उपयोगी हैं, शास्त्रोंके अध्ययनसे ही मनुष्यको अपने कर्तव्यका तथा उसकी विधि और फलका ज्ञान होता है; अतः इसे करते हुए ही उसके साथ-साथ यथायोग्य सदाचारका पालन, सत्यभाषण, स्वधर्मपालनके लिये बड़े-से-बड़ा कष्ट सहना, इन्द्रियोंको वशमें रखना, मनको वशमें रखना, अग्निहोत्रके लिये अग्निको प्रदीप्त करना, फिर उसमें हवन करना, अतिथिकी यथायोग्य सेवा करना, सबके साथ सुन्दर मनुष्योचित लौकिक व्यवहार करना, शास्त्रविधिके अनुसार गर्भाधान करना और ऋतुकालमें नियमितरूपसे स्त्री-सहवास करना तथा कुटुम्बको बढ़ानेका उपाय करना—इस प्रकार इन सभी श्रेष्ठ कर्मोंका अनुष्ठान करते रहना चाहिये। अध्यापक तथा उपदेशकके लिये तो इन सब कर्तव्योंका समुचित पालन और भी आवश्यक है; क्योंकि उनका आदर्श उनके छात्र तथा श्रोता ग्रहण करते हैं। रथीतरके पुत्र सत्यवचा नामक ऋषिका कहना है कि 'इन सब कर्मोंमें सत्य ही सर्वश्रेष्ठ है; क्योंकि प्रत्येक कर्म सत्यभाषण और सत्यभावपूर्वक किये जानेपर ही यथार्थरूपसे सम्पन्न होता है।' पुरुशिष्टपुत्र तपोनित्य नामक ऋषिका कहना है कि 'तपश्चर्या ही सर्वश्रेष्ठ है; क्योंकि तपसे ही सत्यभाषण आदि समस्त धर्मोंके पालन करनेकी और उनमें दृढ़तापूर्वक स्थित रहनेकी शक्ति आती है।' मुद्गलके पुत्र नाक नामक मुनिका कहना है कि 'वेद और धर्मशास्त्रोंका पठन-पाठन ही सर्वश्रेष्ठ है; क्योंकि वही तप है, वही तप है। अर्थात् इन्हींसे तप आदि समस्त धर्मोंका ज्ञान होता है।' इन सभी ऋषियोंका कहना यथार्थ है। उनके कथनको उद्धृत करके यह भाव दिखाया गया है कि प्रत्येक कर्ममें इन तीनोंकी प्रधानता रहनी चाहिये। जो कुछ कर्म किया जाय, वह पठन-पाठनसे उपलब्ध शास्त्रज्ञानके अनुकूल होना चाहिये। कितने ही विघ्न क्यों न उपस्थित हों, अपने कर्तव्यपालनरूप तपमें सदा दृढ़ रहना चाहिये और प्रत्येक क्रियामें सत्यभाव और सत्यभाषणपर विशेष ध्यान देना चाहिये।

॥ नवम अनुवाक समाप्त ॥ ९ ॥

दशम अनुवाक

अहं वृक्षस्य रेरिवा। कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव। ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीव स्वमृतमस्मि। द्रविणꣳ सवर्चसम्। सुमेधा अमृतोक्षितः। इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम्।

अहम्=मैं; **वृक्षस्य**=संसारवृक्षका; **रेरिवा**=उच्छेद करनेवाला हूँ; [**मम**] **कीर्तिः**=मेरी कीर्ति; **गिरेः**=पर्वतके; **पृष्ठम् इव**=शिखरकी भाँति उन्नत है; **वाजिनि**=अन्नोत्पादक शक्तिसे युक्त सूर्यमें; **स्वमृतम् इव**=जैसे उत्तम अमृत है उसी प्रकार मैं भी; **ऊर्ध्वपवित्रः अस्मि**=अतिशय पवित्र अमृतस्वरूप हूँ; (तथा मैं) **सवर्चसम्**=प्रकाशयुक्त; **द्रविणम्**=धनका भंडार हूँ; **अमृतोक्षितः**=(परमानन्दमय) अमृतसे अभिषिञ्चित; (तथा) **सुमेधाः**=श्रेष्ठ बुद्धिवाला हूँ; **इति**=इस प्रकार (यह); **त्रिशङ्कोः**=त्रिशङ्कु ऋषिका; **वेदानुवचनम्**=अनुभव किया हुआ वैदिक प्रवचन है।

व्याख्या—त्रिशङ्कु नामक ऋषिने परमात्माको प्राप्त होकर जो अपना अनुभव व्यक्त किया था, उसे ही इस अनुवाकमें उद्धृत किया गया है। त्रिशङ्कुके वचनानुसार अपने अन्तःकरणमें भावना करना भी परमात्माकी प्राप्तिका साधन है, यही बतानेके लिये इस अनुवाकका आरम्भ हुआ है। श्रुतिका भावार्थ यह है कि मैं प्रवाहरूपमें अनादिकालसे चले आते हुए इस जन्म-मृत्युरूप संसारवृक्षका उच्छेद करनेवाला हूँ। यह मेरा अन्तिम जन्म है। इसके बाद मेरा पुनः जन्म नहीं होनेका। मेरी कीर्ति पर्वत-शिखरकी भाँति उन्नत एवं विशाल है। अन्नोत्पादक शक्तिसे युक्त सूर्यमें जैसे उत्तम अमृतका निवास है, उसी प्रकार मैं भी विशुद्ध—रोग-दोष आदिसे सर्वथा मुक्त हूँ, अमृतस्वरूप हूँ। इसके सिवा मैं प्रकाशयुक्त धनका भंडार हूँ, परमानन्दरूप अमृतमें निमग्न और श्रेष्ठ धारणायुक्त बुद्धिसे सम्पन्न हूँ। इस प्रकार यह त्रिशङ्कु ऋषिका वेदानुवचन है अर्थात् ज्ञानप्राप्तिके बाद व्यक्त किया हुआ आत्माका उद्गार है।

मनुष्य जिस प्रकारकी भावना करता है, वैसा ही बन जाता है; उसके संकल्पमें यह अपूर्व—आश्चर्यजनक शक्ति है। अतः जो मनुष्य अपनेमें उपर्युक्त भावनाका अभ्यास करेगा, वह निश्चय वैसा ही बन जायगा। परंतु इस साधनमें पूर्ण

सावधानीकी आवश्यकता है। यदि भावनाके अनुसार गुण न आकर अभिमान आ गया तो पतन भी हो सकता है। यदि इस वेदानुवचनके रहस्यको ठीक समझकर इसकी भावना की जाय तो अभिमानकी आशङ्का भी नहीं की जा सकती।

॥ दशम अनुवाक समाप्त ॥ १० ॥

एकादश अनुवाक

वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति। सत्यं वद। धर्मं चर। स्वाध्यायान्मा प्रमदः। आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः। सत्यान्न प्रमदितव्यम्। धर्मान्न प्रमदितव्यम्। कुशलान्न प्रमदितव्यम्। भूत्यै न प्रमदितव्यम्। स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्। देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम्।

वेदम् अनूच्य=वेदका भलीभाँति अध्ययन कराकर; **आचार्यः**=आचार्य; **अन्तेवासिनम्**=अपने आश्रममें रहनेवाले ब्रह्मचारी विद्यार्थीको; **अनुशास्ति**=शिक्षा देता है; **सत्यम् वद**=तुम सत्य बोलो; **धर्मम् चर**=धर्मका आचरण करो; **स्वाध्यायात्**=स्वाध्यायसे; **मा प्रमदः**=कभी न चूको; **आचार्याय**=आचार्यके लिये; **प्रियम् धनम्**=दक्षिणाके रूपमें वाञ्छित धन; **आहृत्य**=लाकर (दो, फिर उनकी आज्ञासे गृहस्थ-आश्रममें प्रवेश करके); **प्रजातन्तुम्**=संतान-परम्पराको (चालू रक्खो, उसका); **मा व्यवच्छेत्सीः**=उच्छेद न करना; **सत्यात्**=(तुमको) सत्यसे; **न प्रमदितव्यम्**=कभी नहीं डिगना चाहिये; **धर्मात्**=धर्मसे; **न**=नहीं; **प्रमदितव्यम्**=डिगना चाहिये; **कुशलात्**=शुभ कर्मोंसे; **न प्रमदितव्यम्**=कभी नहीं चूकना चाहिये; **भूत्यै**=उन्नतिके साधनोंसे; **न प्रमदितव्यम्**=कभी नहीं चूकना चाहिये; **स्वाध्यायप्रवचनाभ्याम्**=वेदोंके पढ़ने और पढ़ानेमें; **न प्रमदितव्यम्**=कभी भूल नहीं करनी चाहिये; **देवपितृकार्याभ्याम्**=देवकार्यसे और पितृकार्यसे; **न प्रमदितव्यम्**=कभी नहीं चूकना चाहिये।

व्याख्या—गृहस्थको अपना जीवन कैसा बनाना चाहिये, यह बात समझानेके लिये इस अनुवाकका आरम्भ किया गया है। आचार्य शिष्यको वेदका भलीभाँति अध्ययन कराकर समावर्तन-संस्कारके समय गृहस्थाश्रममें प्रवेश करके गृहस्थ-धर्मका पालन करनेकी शिक्षा देते हैं—'पुत्र! तुम सदा सत्य-भाषण करना, आपत्ति पड़नेपर भी झूठका कदापि आश्रय न लेना; अपने वर्ण-आश्रमके अनुकूल शास्त्रसम्मत धर्मका अनुष्ठान करना; स्वाध्यायसे अर्थात् वेदोंके अभ्यास, संध्यावन्दन, गायत्रीजप और भगवन्नाम-गुणकीर्तन आदि नित्यकर्ममें कभी भी प्रमाद न करना—अर्थात् न तो कभी उन्हें अनादरपूर्वक करना और न आलस्यवश उनका त्याग ही करना। गुरुके लिये दक्षिणाके रूपमें उनकी रुचिके अनुरूप धन लाकर प्रेमपूर्वक देना; फिर उनकी आज्ञासे गृहस्थाश्रममें प्रवेश करके स्वधर्मका पालन करते हुए संतान-परम्पराको सुरक्षित रखना—उसका लोप न करना। अर्थात् शास्त्रविधिके अनुसार विवाहित धर्मपत्नीके साथ ऋतुकालमें नियमित सहवास करके संतानोत्पत्तिका कार्य अनासक्तिपूर्वक करना। तुमको कभी भी सत्यसे नहीं चूकना चाहिये अर्थात् हँसी-दिल्लगी या व्यर्थकी बातोंमें वाणीकी शक्तिको न तो नष्ट करना चाहिये और न परिहास आदिके बहाने कभी झूठ ही बोलना चाहिये। इसी प्रकार धर्मपालनमें भी भूल नहीं करना चाहिये अर्थात् कोई बहाना बनाकर या आलस्यवश कभी धर्मकी अवहेलना नहीं करनी चाहिये। लौकिक और शास्त्रीय—जितने भी कर्तव्यरूपसे प्राप्त शुभ कर्म हैं, उनका कभी त्याग या उपेक्षा नहीं करनी चाहिये, अपितु यथायोग्य उनका अनुष्ठान करते रहना चाहिये। धन-सम्पत्तिको बढ़ानेवाले लौकिक उन्नतिके साधनोंके प्रति भी उदासीन नहीं होना चाहिये। इसके लिये भी वर्णाश्रमानुकूल चेष्टा करनी चाहिये। पढ़ने और पढ़ानेका जो मुख्य नियम है, उसकी कभी अवहेलना या आलस्यपूर्वक त्याग नहीं करना चाहिये। इसी प्रकार अग्निहोत्र और यज्ञादिके अनुष्ठानरूप देवकार्य तथा श्राद्ध-तर्पण आदि पितृकार्यके सम्पादनमें भी आलस्य या अवहेलनापूर्वक प्रमाद नहीं करना चाहिये।

मातृदेवो भव। पितृदेवो भव। आचार्यदेवो भव। अतिथिदेवो भव। यान्यनवद्यानि कर्माणि। तानि सेवितव्यानि। नो इतराणि। यान्यस्माकꣳसुचरितानि। तानि त्वयोपास्यानि। नो इतराणि। ये

के चास्मच्छ्रेयाꣳसो ब्राह्मणाः । तेषां त्वयाऽऽसनेन प्रश्वसितव्यम् । श्रद्धया देयम् । अश्रद्धयादेयम् । श्रिया देयम् । ह्रिया भिया देयम् । संविदा देयम् ।

मातृदेवः भव=तुम मातामें देवबुद्धि करनेवाले बनो; **पितृदेवः**=पिताको देवरूप समझनेवाले; **भव**=होओ; **आचार्यदेवः**=आचार्यको देवरूप समझनेवाले; **भव**=बनो; **अतिथिदेवः**=अतिथिको देवतुल्य समझनेवाले; **भव**=होओ; **यानि**=जो-जो; **अनवद्यानि**=निर्दोष; **कर्माणि**=कर्म हैं; **तानि**=उन्हींका; **सेवितव्यानि**=तुम्हें सेवन करना चाहिये; **इतराणि**=दूसरे (दोषयुक्त) कर्मोंका; **नो**=कभी आचरण नहीं करना चाहिये; **अस्माकम्**=हमारे (आचरणोंमेंसे भी); **यानि**=जो-जो; **सुचरितानि**=अच्छे आचरण हैं; **तानि**=उनका ही; **त्वया**=तुमको; **उपास्यानि**=सेवन करना चाहिये; **इतराणि**=दूसरोंका; **नो**=कभी नहीं; **ये**=जो; **के**=कोई; **च**=भी; **अस्मत्**=हमसे; **श्रेयांसः**=श्रेष्ठ (गुरुजन एवं); **ब्राह्मणाः**=ब्राह्मण आयें; **तेषाम्**=उनको; **त्वया**=तुम्हें; **आसनेन**=आसन-दान आदिके द्वारा सेवा करके; **प्रश्वसितव्यम्**=विश्राम देना चाहिये; **श्रद्धया देयम्**=श्रद्धापूर्वक दान देना चाहिये; **अश्रद्धया**=बिना श्रद्धाके; **अदेयम्**=नहीं देना चाहिये; **श्रिया**=आर्थिक स्थितिके अनुसार; **देयम्**=देना चाहिये; **ह्रिया**=लज्जासे; [**देयम्**=देना चाहिये;] **भिया** भयसे भी; **देयम्**=देना चाहिये; (और) **संविदा**=(जो कुछ भी दिया जाय, वह सब) विवेकपूर्वक; **देयम्**=देना चाहिये ।

व्याख्या—पुत्र ! तुम मातामें देवबुद्धि रखना, पितामें भी देवबुद्धि रखना, आचार्यमें देवबुद्धि रखना तथा अतिथिमें भी देवबुद्धि रखना । आशय यह कि इन चारोंको ईश्वरकी प्रतिमूर्ति समझकर श्रद्धा और भक्तिपूर्वक सदा इनकी आज्ञाका पालन, नमस्कार और सेवा करते रहना; इन्हें सदा अपने विनयपूर्ण व्यवहारसे प्रसन्न रखना । जगत्‌में जो-जो निर्दोष कर्म हैं, उन्हींका तुम्हें सेवन करना चाहिये । उनसे भिन्न जो दोषयुक्त—निषिद्ध कर्म हैं, उनका कभी भूलकर—स्वप्नमें भी आचरण नहीं करना चाहिये । हमारे—अपने गुरुजनोंके आचार-व्यवहारमें भी जो उत्तम—शास्त्र एवं शिष्ट पुरुषोंद्वारा अनुमोदित आचरण हैं, जिनके विषयमें किसी प्रकारकी शङ्काको स्थान नहीं है, उन्हींका तुम्हें अनुकरण करना चाहिये, उन्हींका सेवन करना चाहिये । जिनके विषयमें जरा-सी भी शङ्का हो, उनका अनुकरण कभी नहीं करना चाहिये । जो कोई भी हमसे श्रेष्ठ—वय, विद्या, तप, आचरण आदिमें बड़े तथा ब्राह्मण आदि पूज्य पुरुष घरपर पधारें, उनको पाद्य, अर्घ्य, आसन आदि प्रदान करके सब प्रकारसे उनका सम्मान तथा यथायोग्य सेवा करनी चाहिये । अपनी शक्तिके अनुसार दान करनेके लिये तुम्हें सदा उदारतापूर्वक तत्पर रहना चाहिये । जो कुछ भी दिया जाय, वह श्रद्धापूर्वक देना चाहिये । अश्रद्धापूर्वक नहीं देना चाहिये; क्योंकि बिना श्रद्धाके किये हुए दान आदि कर्म असत् माने गये हैं (गीता १७ । २७) । लज्जापूर्वक देना चाहिये । अर्थात् सारा धन भगवान्‌का है, मैंने इसे अपना मानकर उनका अपराध किया है । इसे सब प्राणियोंके हृदयमें स्थित भगवान्‌की सेवामें ही लगाना उचित था, मैंने ऐसा नहीं किया । मैं जो कुछ दे रहा हूँ, वह भी बहुत कम है । यों सोचकर संकोचका अनुभव करते हुए देना चाहिये । मनमें दानीपनके अभिमानको नहीं आने देना चाहिये । सर्वत्र और सबमें भगवान् हैं, अतः दान लेनेवाले भी भगवान् ही हैं । उनकी बड़ी कृपा है कि मेरा दान स्वीकार कर रहे हैं । यों विचारकर भगवान्‌से भय मानते हुए दान देना चाहिये । 'हम किसीका उपकार कर रहे हैं' ऐसी भावना मनमें लाकर अभिमान या अविनय नहीं प्रकट करना चाहिये । परंतु जो कुछ दिया जाय—वह विवेकपूर्वक, उसके परिणामको समझकर निष्कामभावसे कर्तव्य समझकर देना चाहिये (गीता १७ । २०) । इस प्रकार दिया हुआ दान ही भगवान्‌की प्रीतिका—कल्याणका साधन हो सकता है । वही अक्षय फलका देनेवाला है ।

अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् । ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्तेरन् । तथा तत्र वर्तेथाः । अथाभ्याख्यातेषु । ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तेषु वर्तेरन् । तथा तेषु वर्तेथाः । एष आदेशः । एष उपदेशः । एषा वेदोपनिषत् । एतदनुशासनम् । एवमुपासितव्यम् । एवमु चैतदुपास्यम् ।

अथ=इसके बाद; **यदि**=यदि; **ते**=तुमको; **कर्मविचिकित्सा**=कर्तव्यके निर्णय करनेमें किसी प्रकारकी शङ्का हो; **वा**=या; **वृत्तविचिकित्सा**=सदाचारके विषयमें कोई शङ्का; **वा**=कदाचित्; **स्यात्**=हो जाय तो; **तत्र**=वहाँ; **ये**=जो; **सम्मर्शिनः**=उत्तम विचारवाले; **युक्ताः**=परामर्श देनेमें कुशल; **आयुक्ताः**=कर्म और सदाचारमें पूर्णतया लगे हुए; **अलूक्षाः**=स्निग्ध स्वभाववाले; (तथा) **धर्मकामाः**=एकमात्र धर्मके ही अभिलाषी; **ब्राह्मणाः**=ब्राह्मण; **स्युः**=हों; **ते**=वे; **यथा**=जिस प्रकार; **तत्र**=उन कर्मोंमें और आचरणोंमें; **वर्तेरन्**=बर्ताव करते हों; **तत्र**=उन कर्मों और आचरणोंमें; **तथा**=वैसे ही; **वर्तेथाः**=तुमको भी बर्ताव करना चाहिये; **अथ**=तथा यदि; **अभ्याख्यातेषु**=किसी दोषसे लाञ्छित मनुष्योंके साथ बर्ताव करनेमें (संदेह उत्पन्न हो जाय, तो भी); **ये**=जो; **तत्र**=वहाँ; **सम्मर्शिनः**=उत्तम विचारवाले; **युक्ताः**=परामर्श देनेमें कुशल; **आयुक्ताः**=सब प्रकारसे यथायोग्य सत्कर्म और सदाचारमें भलीभाँति लगे हुए; **अलूक्षाः**=रूखेपनसे रहित; **धर्मकामाः**=धर्मके अभिलाषी; **ब्राह्मणाः**=(विद्वान्) ब्राह्मण; **स्युः**=हों; **ते**=वे; **यथा**=जिस प्रकार; **तेषु**=उनके साथ; **वर्तेरन्**=बर्ताव करें; **तेषु**=उनके साथ; **तथा**=वैसा ही; **वर्तेथाः**=तुमको भी बर्ताव करना चाहिये; **एषः**=यह; **आदेशः**=शास्त्रकी आज्ञा है; **एषः**=यही; **उपदेशः**=(गुरुजनोंका अपने शिष्यों और पुत्रोंके लिये) उपदेश है; **एषा**=यही; **वेदोपनिषत्**=वेदोंका रहस्य है; **च**=और; **एतत्**=यही; **अनुशासनम्**=परम्परागत शिक्षा है; **एवम्**=इसी प्रकार; **उपासितव्यम्**=तुमको अनुष्ठान करना चाहिये; **एवम् उ**=इसी प्रकार; **एतत्**=यह; **उपास्यम्**=अनुष्ठान करना चाहिये।

व्याख्या—यह सब करते हुए भी यदि तुमको किसी अवसरपर अपना कर्तव्य निश्चित करनेमें दुविधा उत्पन्न हो जाय, अपनी बुद्धिसे किसी एक निश्चयपर पहुँचना कठिन हो जाय—तुम किंकर्तव्यविमूढ हो जाओ, तो ऐसी स्थितिमें वहाँ जो कोई उत्तम विचार रखनेवाले, उचित परामर्श देनेमें कुशल, सत्कर्म और सदाचारमें तत्परतापूर्वक लगे हुए, सबके साथ प्रेमपूर्वक व्यवहार करनेवाले तथा एकमात्र धर्म-पालनकी ही इच्छा रखनेवाले विद्वान् ब्राह्मण (या अन्य कोई वैसे ही महापुरुष) हों—वे जिस प्रकार ऐसे प्रसङ्गोंपर आचरण करते हों, उसी प्रकारका आचरण तुम्हें भी करना चाहिये। ऐसे स्थलोंमें उन्हींके सत्परामर्शके अनुसार उन्हींके स्थापित आदर्शका अनुगमन करना चाहिये। इसके अतिरिक्त जो मनुष्य किसी दोषके कारण लाञ्छित हो गया हो, उसके साथ किस समय कैसा व्यवहार करना चाहिये—इस विषयमें भी यदि तुमको दुविधा प्राप्त हो जाय—तुम अपनी बुद्धिसे निर्णय न कर सको तो वहाँ भी जो विचारशील, परामर्श देनेमें कुशल, सत्कर्म और सदाचारमें पूर्णतया संलग्न तथा धर्मकामी (सांसारिक धनादिकी कामनासे रहित) निःस्वार्थी विद्वान् ब्राह्मण हों, वे लोग उसके साथ जैसा व्यवहार करें, वैसा ही तुमको भी करना चाहिये। उनका व्यवहार ही इस विषयमें प्रमाण है।

यही शास्त्रकी आज्ञा है—शास्त्रोंका निचोड़ है। यही गुरु एवं माता-पिताका अपने शिष्यों और संतानोंके प्रति उपदेश है तथा यही सम्पूर्ण वेदोंका रहस्य है। इतना ही नहीं, अनुशासन भी यही है। ईश्वरकी आज्ञा तथा परम्परागत उपदेशका नाम अनुशासन है। इसलिये तुमको इसी प्रकार कर्तव्य एवं सदाचारका पालन करना चाहिये। इसी प्रकार कर्तव्य एवं सदाचारका पालन करना चाहिये।

॥ एकादश अनुवाक समाप्त ॥ ११ ॥

द्वादश अनुवाक

शं नो मित्रः शं वरुणः। शं नो भवत्वर्यमा। शं न इन्द्रो बृहस्पतिः। शं नो विष्णुरुरुक्रमः। नमो ब्रह्मणे। नमस्ते वायो। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि। त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम्। ऋतमवादिषम्। सत्यमवादिषम्। तन्मामावीत्। तद्वक्तारमावीत्। आवीन्माम्। आवीद्वक्तारम्॥

ॐ शान्तिः! शान्तिः!! शान्तिः!!!

नः=हमारे लिये; **मित्रः**=(दिन और प्राणके अधिष्ठाता) मित्रदेवता; **शम् [भवतु]**=कल्याणप्रद हों; (तथा) **वरुणः**=(रात्रि और अपानके अधिष्ठाता) वरुण भी; **शम् [भवतु]**=कल्याणप्रद हों; **अर्यमा**=(चक्षु और

सूर्यमण्डलके अधिष्ठाता) अर्यमा; **नः**=हमारे लिये; **शम्**=कल्याणमय; **भवतु**=हों; **इन्द्रः**=(बल और भुजाओंके अधिष्ठाता) इन्द्र; (तथा) **बृहस्पतिः**=(वाणी और बुद्धिके अधिष्ठाता) बृहस्पति; **नः**=हमारे लिये; **शम् [भवताम्]**=शान्ति प्रदान करनेवाले हों; **उरुक्रमः**=त्रिविक्रमरूपसे विशाल डगोंवाले; **विष्णुः**=विष्णु (जो पैरोंके अधिष्ठाता हैं); **नः**=हमारे लिये; **शम् [भवतु]**=कल्याणमय हों; **ब्रह्मणे**=(उपर्युक्त सभी देवताओंके आत्मस्वरूप) ब्रह्मके लिये; **नमः**=नमस्कार है; **वायो**=हे वायुदेव; **ते**=तुम्हारे लिये; **नमः**=नमस्कार है; **त्वम्**=तुम; **एव**=ही; **प्रत्यक्षम्**=प्रत्यक्ष (प्राणरूपसे प्रतीत होनेवाले); **ब्रह्म**=ब्रह्म; **असि**=हो; (इसलिये मैंने) **त्वाम्**=तुमको; **एव**=ही; **प्रत्यक्षम्**=प्रत्यक्ष; **ब्रह्म**=ब्रह्म; **अवादिषम्**=कहा है; **ऋतम्**=(तुम ऋतके अधिष्ठाता हो, इसलिये मैंने तुम्हें) ऋत नामसे; **अवादिषम्**=पुकारा है; **सत्यम्**=(तुम सत्यके अधिष्ठाता हो, अतः मैंने तुम्हें) सत्य नामसे; **अवादिषम्**=कहा है; **तत्**=उस (सर्वशक्तिमान् परमेश्वरने); **माम् आवीत्**=मेरी रक्षा की है; **तत्**=उसने; **वक्तारम् आवीत्**=वक्ताकी—आचार्यकी रक्षा की है; **आवीत् माम्**=रक्षा की है मेरी; (और) **आवीत् वक्तारम्**=रक्षा की है मेरे आचार्यकी; **ॐ शान्तिः**=भगवान् शान्तिस्वरूप हैं; **शान्तिः**=शान्तिस्वरूप हैं, **शान्तिः**=शान्तिस्वरूप हैं।

व्याख्या—शिक्षावल्लीके इस अन्तिम अनुवाकमें भिन्न-भिन्न शक्तियोंके अधिष्ठाता परब्रह्म परमेश्वरसे भिन्न-भिन्न नाम और रूपोंमें उनकी स्तुति करते हुए प्रार्थनापूर्वक कृतज्ञता प्रकट की गयी है। भाव यह है कि समस्त आधिदैविक, आध्यात्मिक और आधिभौतिक शक्तियोंके रूपमें तथा उनके अधिष्ठाता मित्र, वरुण आदि देवताओंके रूपमें जो सबके आत्मा अन्तर्यामी परमेश्वर हैं, वे सब प्रकारसे हमारे लिये कल्याणमय हों—हमारी उन्नतिके मार्गमें किसी प्रकारका विघ्न न आने दें। हम सबके अन्तर्यामी ब्रह्मको नमस्कार करते हैं।

इस प्रकार परमात्मासे शान्तिकी प्रार्थना करके सूत्रात्मा प्राणके रूपमें समस्त प्राणियोंमें व्याप्त परमेश्वरकी वायुके नामसे स्तुति करते हैं—'हे सर्वशक्तिमान्, सबके प्राणस्वरूप वायुमय परमेश्वर! आपको नमस्कार है। आप ही समस्त प्राणियोंके प्राणस्वरूप प्रत्यक्ष ब्रह्म हैं; अतः मैंने आपको ही प्रत्यक्ष ब्रह्म कहकर पुकारा है। मैंने ऋत नामसे भी आपको ही पुकारा है; क्योंकि सारे प्राणियोंके लिये जो कल्याणकारी नियम है, उस नियमरूप ऋतके आप ही अधिष्ठाता हैं। यही नहीं, मैंने 'सत्य' नामसे भी आपको ही पुकारा है; क्योंकि सत्य—यथार्थ भाषणके अधिष्ठातृ-देवता भी आप ही हैं। उन सर्वव्यापी अन्तर्यामी परमेश्वरने मुझे सत्-आचरण एवं सत्य-भाषण करनेकी और सत्-विद्याको ग्रहण करनेकी शक्ति प्रदान करके इस जन्म-मरणरूप संसारचक्रसे मेरी रक्षा की है। तथा मेरे आचार्यको उन सबका उपदेश देकर सर्वत्र उस सत्यका प्रचार करनेकी शक्ति प्रदान करके उनकी रक्षा—उनका भी सब प्रकारसे कल्याण किया है। यहाँ 'मेरी रक्षा की है, मेरे वक्ताकी रक्षा की है' इन वाक्योंको दुहरानेका अभिप्राय शिक्षावल्लीकी समाप्तिकी सूचना देना है।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः—इस प्रकार तीन बार 'शान्तिः' पदका उच्चारण करनेका भाव यह है कि आधिभौतिक, आधिदैविक और आध्यात्मिक—तीनों प्रकारके विघ्नोंका सर्वथा उपशमन हो जाय। भगवान् शान्तिस्वरूप हैं। अतः उनके स्मरणसे सब प्रकारकी शान्ति निश्चित है।

॥ द्वादश अनुवाक समाप्त ॥ १२ ॥

॥ प्रथम वल्ली समाप्त ॥ १ ॥

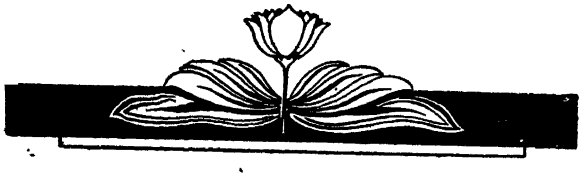

ॐ

ब्रह्मानन्दवल्ली

शान्तिपाठ

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ।

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

इसका अर्थ कठोपनिषद्के आरम्भमें दिया गया ।

प्रथम अनुवाक

ब्रह्मविदाप्नोति परम् । तदेषाभ्युक्ता ।

ब्रह्मवित्=ब्रह्मज्ञानी; **परम्**=परब्रह्मको; **आप्नोति**=प्राप्त कर लेता है; **तत्**=उसी भावको व्यक्त करनेवाली; **एषा**=यह (श्रुति); **अभ्युक्ता**=कही गयी है ।

व्याख्या—ब्रह्मज्ञानी महात्मा परब्रह्मको प्राप्त हो जाता है, इसी बातको बतानेके लिये आगे आनेवाली श्रुति कही गयी है ।

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति ।

ब्रह्म=ब्रह्म; **सत्यम्**=सत्य; **ज्ञानम्**=ज्ञानस्वरूप; (और) **अनन्तम्**=अनन्त है; **यः**=जो मनुष्य; **परमे व्योमन्**=परम विशुद्ध आकाशमें (रहते हुए भी); **गुहायाम्**=प्राणियोंके हृदयरूप गुफामें; **निहितम्**=छिपे हुए (उस ब्रह्मको); **वेद**=जानता है; **सः**=वह; **विपश्चिता**=(उस) विज्ञानस्वरूप; **ब्रह्मणा सह**=ब्रह्मके साथ; **सर्वान्**=समस्त; **कामान्**; **अश्नुते**=भोगोंका अनुभव करता है; **इति**=इस प्रकार (यह ऋचा है) ।

व्याख्या—इस मन्त्रमें परब्रह्म परमात्माके स्वरूपबोधक लक्षण बताकर उनकी प्राप्तिके स्थानका वर्णन करते हुए उनकी प्राप्तिका फल बताया गया है । भाव यह है कि वे परब्रह्म परमात्मा सत्यस्वरूप हैं । 'सत्य' शब्द यहाँ नित्य सत्ताका बोधक है । अर्थात् वे परब्रह्म नित्य सत् हैं, किसी भी कालमें उनका अभाव नहीं होता । तथा वे ज्ञानस्वरूप हैं, उनमें अज्ञानका लेश भी नहीं है । और वे अनन्त हैं अर्थात् देश और कालकी सीमासे अतीत—सीमारहित हैं । वे ब्रह्म परम विशुद्ध आकाशमें रहते हुए भी सबके हृदयकी गुफामें छिपे हुए हैं । उन परब्रह्म परमात्माको जो साधक तत्त्वसे जान लेता है, वह भलीभाँति सबको जाननेवाले उन ब्रह्मके साथ रहता हुआ सब प्रकारके भोगोंको अलौकिक ढंगसे अनुभव करता है* ।

---

* इस कथनके रहस्यको समझ लेनेपर ईशावास्योपनिषद्के प्रथम मन्त्रमें साधकके लिये दिये हुए उपदेशका रहस्य भी स्पष्ट हो जाता है । वहाँ कहा है कि इस भूतलपर जो कुछ भी जड-चेतनमय जगत् है, वह ईश्वरसे परिपूर्ण है; उन्हें अपने साथ रखते हुए अर्थात् निरन्तर याद रखते हुए ही त्यागपूर्वक आवश्यक विषयोंका सेवन करना चाहिये । जो उपदेश वहाँ साधकके लिये दिया गया है, वही बात यहाँ सिद्ध महात्माकी स्थिति बतानेके लिये कही गयी है । 'वह ब्रह्मके साथ सब भोगोंका अनुभव करता है' इस कथनका अभिप्राय यही है कि वह परमात्माको प्राप्त सिद्ध पुरुष इन्द्रियोंद्वारा बाह्य विषयोंका सेवन करते हुए भी स्वयं सदा परमात्मामें ही स्थित रहता है । उसके मन, बुद्धि और इन्द्रियोंके व्यवहार, उनके द्वारा होनेवाली सभी चेष्टाएँ परमात्मामें स्थित रहते हुए ही होती हैं । लोगोंके देखनेमें आवश्यकतानुसार यथायोग्य विषयोंका इन्द्रियोंद्वारा उपभोग करते समय भी वह परमात्मासे कभी एक क्षणके लिये भी अलग नहीं होता, अतः सदा सभी कर्मोंसे निर्लेप रहता है । यही भाव दिखानेके लिये 'विपश्चिता ब्रह्मणा सह सर्वान् कामान् अश्नुते' कहा गया है । इस प्रकार यह श्रुति परब्रह्मके स्वरूप तथा उसके ज्ञानकी महिमाको बतानेवाली है ।

सम्बन्ध—वे परब्रह्म परमात्मा किस प्रकार कैसी गुफामें छिपे हुए हैं, उन्हें कैसे जानना चाहिये—इस जिज्ञासापर आगेका प्रकरण आरम्भ किया जाता है—

तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः। आकाशाद्वायुः। वायोरग्निः। अग्नेरापः। अद्भ्यः पृथिवी। पृथिव्या ओषधयः। ओषधीभ्योऽन्नम्। अन्नात्पुरुषः। स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः। तस्येदमेव शिरः। अयं दक्षिणः पक्षः। अयमुत्तरः पक्षः। अयमात्मा। इदं पुच्छं प्रतिष्ठा। तदप्येष श्लोको भवति।

वै=निश्चय ही; **तस्मात्**=(सर्वत्र प्रसिद्ध) उस; **एतस्मात्**=इस; **आत्मनः**=परमात्मासे; (पहले-पहल) **आकाशः**=आकाश-तत्त्व; **सम्भूतः**=उत्पन्न हुआ; **आकाशात्**=आकाशसे; **वायुः**=वायु; **वायोः**=वायुसे; **अग्निः**=अग्नि; **अग्नेः**=अग्निसे; **आपः**=जल; (और) **अद्भ्यः**=जल-तत्त्वसे; **पृथिवी**=पृथ्वी-तत्त्व उत्पन्न हुआ; **पृथिव्याः**=पृथ्वीसे; **ओषधयः**=समस्त ओषधियाँ उत्पन्न हुईं; **ओषधीभ्यः**=ओषधियोंसे; **अन्नम्**=अन्न उत्पन्न हुआ; **अन्नात्**=अन्नसे ही; **पुरुषः**=(यह) मनुष्य-शरीर उत्पन्न हुआ; **सः**=वह; **एषः**=यह; **पुरुषः**=मनुष्य-शरीर; **वै**=निश्चय ही; **अन्नरसमयः**=अन्न-रसमय है; **तस्य**=उसका; **इदम्**=यह (प्रत्यक्ष दीखनेवाला सिर); **एव**=ही; **शिरः**=(पक्षीकी कल्पनामें) सिर है; **अयम्**=यह (दाहिनी भुजा) ही; **दक्षिणः पक्षः**=दाहिना पंख है; **अयम्**=यह (बायीं भुजा) ही; **उत्तरः पक्षः**=बायाँ पंख है; **अयम्**=यह (शरीरका मध्यभाग) ही; **आत्मा**=पक्षीके अङ्गोंका मध्य-भाग है*; **इदम्**=यह (दोनों पैर ही); **पुच्छम् प्रतिष्ठा**=पूँछ एवं प्रतिष्ठा है; **तत् अपि**=उसीके विषयमें; **एषः**=यह (आगे कहा जानेवाला); **श्लोकः**=श्लोक; **भवति**=है।

व्याख्या—इस मन्त्रमें मनुष्यके हृदयरूप गुफाका वर्णन करनेके उद्देश्यसे पहले मनुष्य-शरीरकी उत्पत्तिका प्रकार संक्षेपमें बताकर उसके अङ्गोंकी पक्षीके अङ्गोंके रूपमें कल्पना की गयी है। भाव यह है कि सबके आत्मा अन्तर्यामी परमात्मासे पहले आकाश-तत्त्व उत्पन्न हुआ। आकाशसे वायु-तत्त्व, वायुसे अग्नि-तत्त्व, अग्निसे जल-तत्त्व और जलसे पृथ्वी उत्पन्न हुई। पृथ्वीसे नाना प्रकारकी ओषधियाँ—अनाजके पौधे हुए और ओषधियोंसे मनुष्योंका आहार अन्न उत्पन्न हुआ। उस अन्नसे यह स्थूल मनुष्य-शरीररूप पुरुष उत्पन्न हुआ। अन्नके रससे बना हुआ यह जो मनुष्य-शरीरधारी पुरुष है, इसकी पक्षीके रूपमें कल्पना की गयी है। इसका जो यह प्रत्यक्ष सिर है, वही तो मानो पक्षीका सिर है, दाहिनी भुजा ही दाहिना पंख है। बायीं भुजा ही बायाँ पंख है। शरीरका मध्यभाग ही मानो उस पक्षीके शरीरका मध्यभाग है। दोनों पैर ही पूँछ एवं प्रतिष्ठा (पक्षीके पैर) हैं। अन्नकी महिमाके विषयमें यह आगे कहा जानेवाला श्लोक—मन्त्र है।

॥ प्रथम अनुवाक समाप्त ॥ १ ॥

द्वितीय अनुवाक

अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते। याः काश्च पृथिवीꣳश्रिताः। अथो अन्नेनैव जीवन्ति। अथैनदपि यन्त्यन्ततः। अन्नꣳहि भूतानां ज्येष्ठम्। तस्मात्सर्वौषधमुच्यते। सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति येऽन्नं ब्रह्मोपासते। अन्नꣳहि भूतानां ज्येष्ठम्। तस्मात्सर्वौषधमुच्यते। अन्नाद्भूतानि जायन्ते। जातान्यन्नेन वर्धन्ते। अद्यतेऽत्ति च भूतानि। तस्मादन्नं तदुच्यत इति।

पृथिवीम् श्रिताः=पृथ्वीलोकका आश्रय लेकर रहनेवाले; **याः**=जो; **काः**=कोई; **च**=भी; **प्रजाः**=प्राणी हैं (वे सब); **अन्नात्**=अन्नसे; **वै**=ही; **प्रजायन्ते**=उत्पन्न होते हैं; **अथो**=फिर; **अन्नेन एव**=अन्नसे ही; **जीवन्ति**=जीते हैं; **अथ**=तथा पुनः; **अन्ततः**=अन्तमें; **एनत् अपि**=इस अन्नमें ही; **यन्ति**=विलीन हो जाते हैं; **अन्नम्**=(अतः) अन्न; **हि**=ही; **भूतानाम्**=सब भूतोंमें; **ज्येष्ठम्**=श्रेष्ठ है; **तस्मात्**=इसलिये; (यह) **सर्वौषधम्**=सर्वौषधरूप; **उच्यते**=कहलाता है;

* 'मध्यं ह्येषामङ्गानामात्मा' इस श्रुतिके अनुसार शरीरका मध्यभाग सब अङ्गोंका आत्मा है।

ये=जो साधक; **अन्नम्**=अन्न; **ब्रह्म**=ब्रह्म है; [**इति**=इस भावसे;] **उपासते**=(उसकी) उपासना करते हैं; **ते**=वे; **वै**=अवश्य ही; **सर्वम्**=समस्त; **अन्नम्**=अन्नको; **आप्नुवन्ति**=प्राप्त कर लेते हैं; **हि**=क्योंकि; **अन्नम्**=अन्न ही; **भूतानाम्**=भूतोंमें; **ज्येष्ठम्**=श्रेष्ठ है; **तस्मात्**=इसलिये; **सर्वौषधम्**=(यह) सर्वौषध नामसे; **उच्यते**=कहा जाता है; **अन्नात्**=अन्नसे ही; **भूतानि**=सब प्राणी; **जायन्ते**=उत्पन्न होते हैं; **जातानि**=उत्पन्न होकर; **अन्नेन**=अन्नसे ही; **वर्धन्ते**=बढ़ते हैं; **तत्**=वह; **अद्यते**=(प्राणियोंद्वारा) खाया जाता है; **च**=तथा; **भूतानि**=(स्वयं भी) प्राणियोंको; **अत्ति**=खाता है; **तस्मात्**=इसलिये; **अन्नम्**='अन्न'; **इति**=इस नामसे; **उच्यते**=कहा जाता है।

व्याख्या—इस मन्त्रमें अन्नकी महिमाका वर्णन किया गया है। भाव यह है कि इस पृथ्वीलोकमें निवास करनेवाले जितने भी प्राणी हैं, वे सब अन्नसे ही उत्पन्न हुए हैं—अन्नके परिणामरूप रज और वीर्यसे ही उनके शरीर बने हैं; उत्पन्न होनेके बाद अन्नसे ही उनका पालन-पोषण होता है, अतः अन्नसे ही वे जीते हैं। फिर अन्तमें इस अन्नमें ही—अन्न उत्पन्न करनेवाली पृथ्वीमें ही विलीन हो जाते हैं। तात्पर्य यह कि समस्त प्राणियोंके जन्म, जीवन और मरण स्थूलशरीरके सम्बन्धसे ही होते हैं; और स्थूलशरीर अन्नसे ही उत्पन्न होते हैं, अन्नसे ही जीते हैं तथा अन्नके उद्गमस्थान पृथ्वीमें ही विलीन हो जाते हैं। उन शरीरोंमें रहनेवाले जो जीवात्मा हैं, वे अन्नमें विलीन नहीं होते; वे तो मृत्युकालमें प्राणोंके साथ इस शरीरसे निकलकर दूसरे शरीरोंमें चले जाते हैं।

इस प्रकार यह अन्न समस्त प्राणियोंकी उत्पत्ति आदिका कारण है, इसीपर सब कुछ निर्भर करता है; इसलिये यही सबसे श्रेष्ठ है और इसीलिये यह सर्वौषधरूप कहलाता है—क्योंकि इसीसे प्राणियोंका क्षुधाजन्य संताप दूर होता है। सारे संतापोंका मूल क्षुधा है, इसलिये उसके शान्त होनेपर सारे संताप दूर हो जाते हैं। जो साधक इस अन्नकी ब्रह्मरूपमें उपासना करते हैं अर्थात् 'यह अन्न ही सर्वश्रेष्ठ है, सबसे बड़ा है' यह समझकर इसकी उपासना करते हैं, वे समस्त अन्नको प्राप्त कर लेते हैं। उन्हें यथेष्ट अन्न प्राप्त हो जाता है, अन्नका अभाव नहीं रहता। यह सर्वथा सत्य है कि यह अन्न ही सब भूतोंमें श्रेष्ठ है, इसलिये यह सर्वौषधमय कहलाता है। तथा सब प्राणी अन्नसे उत्पन्न होते हैं और उत्पन्न होनेके बाद अन्नसे ही बढ़ते हैं—उनके अङ्गोंकी पुष्टि भी अन्नसे ही होती है। सब प्राणी इसको खाते हैं, तथा यह भी सब प्राणियोंको खा जाता—अपनेमें विलीन कर लेता है इसीलिये 'अद्यते, अत्ति च इति अन्नम्' इस व्युत्पत्तिके अनुसार इसका नाम अन्न है।

तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः। तेनैष पूर्णः। स वा एष पुरुषविध एव। तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविधः। तस्य प्राण एव शिरः। व्यानो दक्षिणः पक्षः। अपान उत्तरः पक्षः। आकाश आत्मा। पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा। तदप्येष श्लोको भवति।

वै=निश्चय ही; **तस्मात्**=उस; **एतस्मात्**=इस; **अन्नरसमयात्**=अन्न-रसमय मनुष्यशरीरसे; **अन्यः**=भिन्न; **अन्तरः**=उसके भीतर रहनेवाला; **प्राणमयः आत्मा**=प्राणमय पुरुष है; **तेन**=उससे; **एषः**=यह (अन्न-रसमय पुरुष); **पूर्णः**=व्याप्त है; **सः**=वह; **एषः**=यह प्राणमय आत्मा; **वै**=निश्चय ही; **पुरुषविधः एव**=पुरुषके आकारका ही है; **तस्य**=उस (अन्न-रसमय) आत्माकी; **पुरुषविधताम्**=पुरुषतुल्य आकृतिमें; **अनु**=अनुगत (व्याप्त) होनेसे ही; **अयम्**=यह; **पुरुषविधः**=पुरुषके आकारका है; **तस्य**=उस (प्राणमय आत्मा) का; **प्राणः**=प्राण; **एव**=ही; **शिरः**=(मानो) सिर है; **व्यानः**=व्यान; **दक्षिणः**=दाहिना; **पक्षः**=पंख है; **अपानः**=अपान; **उत्तरः**=बायाँ; **पक्षः**=पंख है; **आकाशः**=आकाश; **आत्मा**=शरीरका मध्यभाग है; (और) **पृथिवी**=पृथ्वी; **पुच्छम्**=पूँछ; (एवम्) **प्रतिष्ठा**=आधार है; **तत्**=उस प्राण (की महिमा) के विषयमें; **अपि**=भी; **एषः**=यह आगे बताया जानेवाला; **श्लोकः**=श्लोक; **भवति**=है।

व्याख्या—द्वितीय अनुवाकके इस दूसरे अंशमें प्राणमय शरीरका वर्णन किया गया है। भाव यह है कि पूर्वोक्त अन्नके रससे बने हुए स्थूलशरीरसे भिन्न उस स्थूलशरीरके भीतर रहनेवाला एक और शरीर है, उसका नाम 'प्राणमय' है; उस प्राणमयसे यह अन्नमय शरीर पूर्ण है। अन्नमय स्थूलशरीरकी अपेक्षा सूक्ष्म होनेके कारण प्राणमय शरीर इसके अङ्ग-प्रत्यङ्गमें व्याप्त है। वह यह प्राणमय शरीर भी पुरुषके आकारका ही है। अन्नमय शरीरकी पुरुषाकारता प्रसिद्ध है, उसमें अनुगत होनेसे ही यह प्राणमय कोश भी पुरुषाकार कहा जाता है। उसकी पक्षीके रूपमें कल्पना इस प्रकार है—

प्राण ही मानो उसका सिर है; क्योंकि शरीरके अङ्गोंमें जैसे मस्तक श्रेष्ठ है, उसी प्रकार पाँचों प्राणोंमें मुख्य प्राण ही सर्वश्रेष्ठ है। व्यान दाहिना पंख है। अपान बायाँ पंख है। आकाश अर्थात् आकाशमें फैले हुए वायुकी भाँति सर्वशरीरव्यापी 'समान वायु' आत्मा है; क्योंकि वही समस्त शरीरमें समानभावसे रस पहुँचाकर समस्त प्राणमय शरीरको पुष्ट करता है। इसका स्थान शरीरका मध्यभाग है तथा इसीका बाह्य आकाशसे सम्बन्ध है, यह बात प्रश्नोपनिषद्के तीसरे प्रश्नोत्तरके पाँचवें और आठवें मन्त्रोंमें कही गयी है। तथा पृथ्वी पूँछ एवं आधार है अर्थात् अपानवायुको रोककर रखनेवाली पृथ्वीकी आधिदैविक शक्ति ही इस प्राणमय पुरुषका आधार है। इसका वर्णन भी प्रश्नोपनिषद्के तीसरे प्रश्नोत्तरके आठवें मन्त्रमें ही आया है।

इस प्राणकी महिमाके विषयमें आगे कहा हुआ श्लोक—मन्त्र है।

॥ द्वितीय अनुवाक समाप्त ॥ २ ॥

तृतीय अनुवाक

प्राणं देवा अनु प्राणन्ति। मनुष्याः पशवश्च ये। प्राणो हि भूतानामायुः। तस्मात्सर्वायुषमुच्यते। सर्वमेव त आयुर्यन्ति ये प्राणं ब्रह्मोपासते। प्राणो हि भूतानामायुः। तस्मात्सर्वायुषमुच्यत इति। तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य

ये=जो-जो; **देवाः**=देवता; **मनुष्याः**=मनुष्य; **च**=और; **पशवः**=पशु आदि प्राणी हैं; [**ते**=वे;] **प्राणम् अनु**=प्राणका अनुसरण करके ही; **प्राणन्ति**=चेष्टा करते अर्थात् जीवित रहते हैं; **हि**=क्योंकि; **प्राणः**=प्राण ही; **भूतानाम्**=प्राणियोंकी; **आयुः**=आयु है; **तस्मात्**=इसलिये; (यह प्राण) **सर्वायुषम्**=सबका आयु; **उच्यते**=कहलाता है; **प्राणः**=प्राण; **हि**=ही; **भूतानाम्**=प्राणियोंकी; **आयुः**=आयु—जीवन है; **तस्मात्**=इसलिये; (यह) **सर्वायुषम्**=सबका आयु; **उच्यते**=कहलाता है; **इति**=यह समझकर; **ये**=जो कोई; **प्राणम्**=प्राणकी; **ब्रह्म**=ब्रह्मरूपसे; **उपासते**=उपासना करते हैं; **ते**=वे; **सर्वम् एव**=निस्सन्देह समस्त; **आयुः**=आयुको; **यन्ति**=प्राप्त कर लेते हैं; **तस्य**=उसका; **एषः एव**=यही; **शारीरः**=शरीरमें रहनेवाला; **आत्मा**=अन्तरात्मा है; **यः**=जो; **पूर्वस्य**=पहलेवालेका अर्थात् अन्न-रसमय शरीरका अन्तरात्मा है।

व्याख्या—तृतीय अनुवाकके इस पहले अंशमें प्राणकी महिमाका वर्णन करनेवाली श्रुतिका उल्लेख करके फिर इस प्राणमय शरीरके अन्तर्यामी परमेश्वरको लक्ष्य कराया गया है। भाव यह है कि जितने भी देवता, मनुष्य, पशु आदि शरीरधारी प्राणी हैं, वे सब प्राणके सहारे ही जी रहे हैं। प्राणके बिना किसीका भी शरीर नहीं रह सकता; क्योंकि प्राण ही सब प्राणियोंकी आयु—जीवन है, इसीलिये यह प्राण 'सर्वायुष' कहलाता है। जो साधक 'यह प्राणियोंकी आयु है, इसलिये यह सबका आयु—जीवन कहलाता है' यों समझकर इस प्राणकी ब्रह्मरूपसे उपासना करते हैं, वे पूर्ण आयुको प्राप्त कर लेते हैं। प्रश्नोपनिषद्में भी कहा है कि जो मनुष्य इस प्राणके तत्त्वको जान लेता है, वह स्वयं अमर हो जाता है और उसकी प्रजा नष्ट नहीं होती (३। ११)। जो सर्वात्मा परमेश्वर अन्नके रससे बने हुए स्थूलशरीरधारी पुरुषका अन्तरात्मा है, वही उस प्राणमय पुरुषका भी शरीरान्तर्वर्ती अन्तर्यामी आत्मा है।

तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयादन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः। तेनैष पूर्णः। स वा एष पुरुषविध एव। तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविधः। तस्य यजुरेव शिरः। ऋग्दक्षिणः पक्षः। सामोत्तरः पक्षः। आदेश आत्मा। अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा। तदप्येष श्लोको भवति।

वै=यह निश्चय है कि; **तस्मात्**=उस; **एतस्मात्**=इस; **प्राणमयात्**=प्राणमय पुरुषसे; **अन्यः**=भिन्न; **अन्तरः**=उसके भीतर रहनेवाला; **मनोमयः**=मनोमय; **आत्मा**=आत्मा (पुरुष) है; **तेन**=उस मनोमय आत्मासे; **एषः**=यह प्राणमय शरीर; **पूर्णः**=व्याप्त है; **सः**=वह; **एषः**=यह मनोमय आत्मा; **वै**=निश्चय ही; **पुरुषविधः**=पुरुषके आकारका; **एव**=ही

है; **तस्य**=उसकी; **पुरुषविधताम् अनु**=पुरुष-तुल्य आकृतिमें अनुगत (व्याप्त) होनेसे ही; **अयम्**=यह मनोमय आत्मा; **पुरुषविधः**=पुरुषके आकारका है; **तस्य**=उस (मनोमय पुरुष) का; **यजुः**=यजुर्वेद; **एव**=ही; **शिरः**=(मानो) सिर है; **ऋक्**=ऋग्वेद; **दक्षिणः**=दाहिना; **पक्षः**=पंख है; **साम**=सामवेद; **उत्तरः**=बायाँ; **पक्षः**=पंख है; **आदेशः**=आदेश (विधिवाक्य); **आत्मा**=शरीरका मध्यभाग है; **अथर्वाङ्गिरसः**=अथर्वा और अङ्गिरा ऋषिद्वारा देखे गये अथर्ववेदके मन्त्र ही; **पुच्छम्**=पूँछ; (एवं) **प्रतिष्ठा**=आधार हैं; **तत्**=उसकी महिमाके विषयमें; **अपि**=भी; **एषः**=यह आगे कहा जानेवाला; **श्लोकः**=श्लोक; **भवति**=है।

व्याख्या—इस तृतीय अनुवाकके दूसरे अंशमें मनोमय पुरुषका वर्णन किया गया है। भाव यह है कि पहले बताये हुए प्राणमय पुरुषसे भिन्न, उससे भी सूक्ष्म होनेके कारण उसके भीतर रहनेवाला दूसरा पुरुष है; उसका नाम है मनोमय। उस मनोमयसे यह प्राणमय शरीर पूर्ण है अर्थात् वह इस प्राणमय शरीरमें सर्वत्र व्याप्त हो रहा है। वह यह मनोमय शरीर भी पुरुषके ही आकारका है। प्राणमय पुरुषमें अनुगत होनेसे ही यह मनोमय आत्मा पुरुषके समान आकारवाला है। उसकी पक्षीके रूपमें इस प्रकार कल्पना की गयी है—उस मनोमय पुरुषका मानो यजुर्वेद ही सिर है, ऋग्वेद दाहिना पंख है, सामवेद बायाँ पंख है, आदेश (विधिवाक्य) मानो शरीरका मध्यभाग है तथा अथर्वा और अङ्गिरा ऋषियोंद्वारा देखे हुए अथर्ववेदके मन्त्र ही पूँछ और आधार हैं।

यज्ञ आदि कर्मोंमें यजुर्वेदके मन्त्रकी ही प्रधानता है। इसके सिवा जिनके अक्षरोंकी कोई नियत संख्या न हो तथा जिसकी पाद-पूर्तिका कोई नियत नियम न हो, ऐसे मन्त्रोंको 'यजुः'छन्दके अन्तर्गत समझा जाता है। इस नियमके अनुसार जिस किसी वैदिकवाक्य या मन्त्रके अन्तमें 'स्वाहा' पद जोड़कर अग्निमें आहुति दी जाती है, वह वाक्य या मन्त्र भी 'यजुः' ही कहलायेगा। इस प्रकार यजुर्मन्त्रोंके द्वारा ही अग्निको हविष्य अर्पित किया जाता है, इसलिये वहाँ यजुः प्रधान है। अङ्गोंमें भी सिर प्रधान है, अतः यजुर्वेदको सिर बतलाना उचित ही है। वेद-मन्त्रोंके वर्ण, पद और वाक्य आदिके उच्चारणके लिये पहले मनमें ही संकल्प उठता है; अतः संकल्पात्मक वृत्तिके द्वारा मनोमय आत्माके साथ वेद-मन्त्रोंका घनिष्ठ सम्बन्ध है। इसीलिये इन्हें मनोमय पुरुषके ही अङ्गोंमें स्थान दिया गया है। शरीरमें जो स्थान दोनों भुजाओंका है, वही स्थान मनोमय पुरुषके अङ्गोंमें ऋग्वेद और सामवेदका है। यज्ञ-यागादिमें इनके मन्त्रोंद्वारा स्तवन और गायन होता है, अतः यजुर्मन्त्रोंकी अपेक्षा ये अप्रधान हैं; फिर भी भुजाओंकी भाँति यज्ञमें विशेष सहायक हैं, अतएव इनको भुजाओंका रूप दिया गया है। आदेश (विधि)-वाक्य वेदोंके भीतर हैं; अतः उन्हें ही मनोमय पुरुषके अङ्गोंका मध्यभाग बताया गया है। अथर्ववेदमें शान्तिक-पौष्टिक आदि कर्मोंके साधक मन्त्र हैं, जो प्रतिष्ठाके हेतु हैं; अतः उनको पुच्छ एवं प्रतिष्ठा कहना सर्वथा युक्तिसंगत ही है। संकल्पात्मक वृत्तिके द्वारा मनोमय पुरुषका इन सबके साथ नित्य सम्बन्ध है, इसीलिये वेदमन्त्रोंको उसका अङ्ग बताया गया है—यह बात सदा स्मरण रखनी चाहिये।

इस मनोमय पुरुषकी महिमाके विषयमें भी यह आगे चतुर्थ अनुवाकमें कहा जानेवाला श्लोक अर्थात् मन्त्र है।

॥ तृतीय अनुवाक समाप्त ॥ ३ ॥

चतुर्थ अनुवाक

यतो वाचो निवर्तन्ते। अप्राप्य मनसा सह। आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्। न बिभेति कदाचनेति। तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य।

यतः=जहाँसे; **मनसा सह**=मनके सहित; **वाचः**=वाणी आदि इन्द्रियाँ; **अप्राप्य**=उसे न पाकर; **निवर्तन्ते**=लौट आती हैं; [**तस्य**] **ब्रह्मणः**=उस ब्रह्मके; **आनन्दम्**=आनन्दको; **विद्वान्**=जाननेवाला पुरुष; **कदाचन**=कभी; **न बिभेति**=भय नहीं करता; **इति**=इस प्रकार यह श्लोक है; **तस्य**=उस मनोमय पुरुषका भी; **एषः एव**=यही परमात्मा; **शारीरः**=शरीरान्तर्वर्ती; **आत्मा**=आत्मा है; **यः**=जो; **पूर्वस्य**=पहले बताये हुए अन्नरसमय शरीर या प्राणमय शरीरका है।

व्याख्या—इस मन्त्रमें ब्रह्मके आनन्दको जाननेवाले विद्वान्‌की महिमाके साथ अर्थान्तरसे उसके मनोमय शरीरकी महिमा प्रकट की गयी है। भाव यह है कि परब्रह्म परमात्माका जो स्वरूपभूत परम आनन्द है, वहाँतक मन, वाणी आदि समस्त इन्द्रियोंके समुदायरूप मनोमय शरीरकी भी पहुँच नहीं है; परंतु ब्रह्मको पानेके लिये साधन करनेवाले मनुष्यको यह ब्रह्मके पास पहुँचानेमें विशेष सहायक है। ये मन-वाणी आदि साधनपरायण पुरुषको उन परब्रह्मके द्वारतक पहुँचाकर, उसे वहीं छोड़कर स्वयं लौट आते हैं और वह साधक उनको प्राप्त हो जाता है। ब्रह्मके आनन्दमय स्वरूपको जान लेनेवाला विद्वान् कभी भयभीत नहीं होता। इस प्रकार यह मन्त्र है।

मनोमय शरीरके भी अन्तर्यामी आत्मा वे ही परमात्मा हैं, जो पूर्वोक्त अन्न-रसमय शरीर और प्राणमय शरीरके अन्तर्यामी हैं।

तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयस्तेनैष पूर्णः। स वा एष पुरुषविध एव। तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविधः। तस्य श्रद्धैव शिरः। ऋतं दक्षिणः पक्षः। सत्यमुत्तरः पक्षः। योग आत्मा। महः पुच्छं प्रतिष्ठा। तदप्येष श्लोको भवति।

वै=निश्चय ही; **तस्मात्**=उस पहले बताये हुए; **एतस्मात्**=इस; **मनोमयात्**=मनोमय पुरुषसे; **अन्यः**=अन्य; **अन्तरः**=इसके भीतर रहनेवाला; **आत्मा**=आत्मा; **विज्ञानमयः**=विज्ञानमय है; **तेन**=उस विज्ञानमय आत्मासे; **एषः**=यह मनोमय शरीर; **पूर्णः**=व्याप्त है; **सः**=वह; **एषः**=यह विज्ञानमय आत्मा; **वै**=निश्चय ही; **पुरुषविधः एव**=निस्संदेह पुरुषके आकारका ही है; **तस्य**=उसकी; **पुरुषविधताम् अनु**=पुरुषाकृतिमें अनुगत होनेसे ही; **अयम्**=यह विज्ञानमय आत्मा; **पुरुषविधः**=पुरुषके आकारका बताया जाता है; **तस्य**=उस विज्ञानमय आत्माका; **श्रद्धा**=श्रद्धा; **एव**=ही; **शिरः**=(मानो) सिर है; **ऋतम्**=सदाचारका निश्चय; **दक्षिणः**=दाहिना; **पक्षः**=पंख है; **सत्यम्**=सत्य-भाषणका निश्चय; **उत्तरः**=बायाँ; **पक्षः**=पंख है; **योगः**=(ध्यानद्वारा परमात्मामें एकाग्रतारूप) योग ही; **आत्मा**=शरीरका मध्यभाग है; **महः**='महः' नामसे प्रसिद्ध परमात्मा ही; **पुच्छम्**=पुच्छ; (एवं) **प्रतिष्ठा**=आधार है; **तत्**=उस विषयमें; **अपि**=भी; **एषः**=यह आगे कहा जानेवाला; **श्लोकः**=श्लोक; **भवति**=है।

व्याख्या—चतुर्थ अनुवाकके इस दूसरे अंशमें विज्ञानमय पुरुषका अर्थात् विज्ञानमय शरीरके अधिष्ठाता जीवात्माका वर्णन है। भाव यह है कि पहले बताये हुए मनोमय शरीरसे भी सूक्ष्म होनेके कारण उसके भीतर रहनेवाला जो आत्मा है, वह अन्य है। वह है विज्ञानमय पुरुष अर्थात् बुद्धिरूप गुफामें निवास करनेवाला और उसमें तदाकार-सा बना हुआ जीवात्मा। उससे यह मनोमय शरीर पूर्ण है अर्थात् वह इस मनोमय शरीरमें सर्वत्र व्याप्त है। और मनोमय अपनेसे पहलेवाले प्राणमय और अन्नमयमें व्याप्त है। अतः यह विज्ञानमय जीवात्मा समस्त शरीरमें व्याप्त है। गीतामें भी यही कहा है कि जीवात्मारूप क्षेत्रज्ञ शरीररूप क्षेत्रमें सर्वत्र स्थित है (गीता १३। ३२)। वह विज्ञानमय आत्मा भी निश्चय ही पुरुषके आकारका है। उस मनोमय पुरुषमें व्याप्त होनेसे ही वह पुरुषाकार कहा जाता है। उस विज्ञानमयके अङ्गोंकी पक्षीके रूपमें इस प्रकार कल्पना की गयी है। श्रद्धा कहते हैं बुद्धिकी निश्चित विश्वासरूप वृत्तिको; वही उस विज्ञानात्माके शरीरमें प्रधान अङ्गरूप सिर है; क्योंकि यह दृढ़ विश्वास ही प्रत्येक विषयमें उन्नतिका कारण है। परमात्माकी प्राप्तिमें तो सबसे पहले और सबसे अधिक इसीकी आवश्यकता है। सदाचरणका निश्चय ही इसका दाहिना पंख है, सत्य-भाषणका निश्चय ही इसका बायाँ पंख है। ध्यानद्वारा परमात्माके साथ संयुक्त रहना ही विज्ञानमय शरीरका मध्यभाग है और 'महः' नामसे प्रसिद्ध* परमात्मा पुच्छ अर्थात् आधार है; क्योंकि परमात्मा ही जीवात्माका परम आश्रय है।

इस विज्ञानात्माकी महिमाके विषयमें भी यह आगे पञ्चम अनुवाकमें कहा जानेवाला श्लोक अर्थात् मन्त्र है।

॥ चतुर्थ अनुवाक समाप्त ॥ ४ ॥

---

* शिक्षावल्लीमें 'भूः', 'भुवः', 'स्वः' और 'महः'—इन चार व्याहृतियोंमें 'महः' को ब्रह्मका स्वरूप बताया है; अतः 'महः' व्याहृति ब्रह्मका नाम है और ब्रह्मको आत्माकी प्रतिष्ठा बतलाना सर्वथा युक्तिसंगत है।

पञ्चम अनुवाक

विज्ञानं यज्ञं तनुते । कर्माणि तनुतेऽपि च । विज्ञानं देवाः सर्वे । ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते । विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद । तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति । शरीरे पाप्मनो हित्वा । सर्वान्कामान्समश्नुत इति । तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य ।

विज्ञानम्=विज्ञान ही; **यज्ञम् तनुते**=यज्ञोंका विस्तार करता है; **च**=और; **कर्माणि अपि तनुते**=कर्मोंका भी विस्तार करता है; **सर्वे**=सब; **देवाः**=इन्द्रियरूप देवता; **ज्येष्ठम्**=सर्वश्रेष्ठ; **ब्रह्म**=ब्रह्मके रूपमें; **विज्ञानम् उपासते**=विज्ञानकी ही सेवा करते हैं; **चेत्**=यदि; (कोई) **विज्ञानम्**=विज्ञानको; **ब्रह्म**=ब्रह्मरूपसे; **वेद**=जानता है; (और) **चेत्**=यदि; **तस्मात्**=उससे; **न प्रमाद्यति**=प्रमाद नहीं करता, निरन्तर उसी प्रकार चिन्तन करता रहता है; (तो) **पाप्मनः**=(शरीराभिमानजनित) पापसमुदायको; **शरीरे**=शरीरमें ही; **हित्वा**=छोड़कर; **सर्वान्**=समस्त; **कामान् समश्नुते**=भोगोंका अनुभव करता है; **इति**=इस प्रकार यह श्लोक है; **तस्य**=उस विज्ञानमयका; **एषः**=यह परमात्मा; **एव**=ही; **शारीरः**=शरीरान्तर्वर्ती; **आत्मा**=आत्मा है; **यः**=जो; **पूर्वस्य**=पहलेवालेका है ।

व्याख्या—इस मन्त्रमें विज्ञानात्माकी महिमाका वर्णन और उसकी ब्रह्मरूपसे उपासना करनेका फल बताया गया है । भाव यह है कि यह विज्ञान अर्थात् बुद्धिके साथ तद्रूप हुआ जीवात्मा ही यज्ञोंका अर्थात् शुभ-कर्मरूप पुण्योंका विस्तार करता है और यही अन्यान्य लौकिक कर्मोंका भी विस्तार करता है । अर्थात् बुद्धिसे ही सम्पूर्ण कर्मोंको प्रेरणा मिलती है । सम्पूर्ण इन्द्रियाँ और मनरूप देवता सर्वश्रेष्ठ ब्रह्मके रूपमें इस विज्ञानमय जीवात्माकी ही सेवा करते हैं, अपनी-अपनी वृत्तियों-द्वारा इसीको सुख पहुँचाते रहते हैं । यदि कोई साधक इस विज्ञानस्वरूप आत्माको ही ब्रह्म समझता है और यदि यह उस धारणासे कभी च्युत नहीं होता अर्थात् उस धारणामें भूल नहीं करता या शरीर आदिमें स्थित, एकदेशीय एवं बद्धस्वरूपमें ब्रह्मका अभिमान नहीं कर लेता तो वह अनेक जन्मोंके संचित पापसमुदायको शरीरमें ही छोड़कर समस्त दिव्य भोगोंका अनुभव करता है । इस प्रकार यह श्लोक है ।

उस विज्ञानमयके भी अन्तर्यामी आत्मा वे ही परब्रह्म परमेश्वर हैं, जो पहलेवालोंके अर्थात् अन्न-रसमय स्थूलशरीरके, प्राणमयके और मनोमयके हैं ।

तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ।

वै=निश्चय ही; **तस्मात्**=उस पहले कहे हुए; **एतस्मात्**=इस; **विज्ञानमयात्**=विज्ञानमय जीवात्मासे; **अन्यः**=भिन्न; **अन्तरः**=इसके भी भीतर रहनेवाला आत्मा; **आनन्दमयः आत्मा**=आनन्दमय परमात्मा है; **तेन**=उससे; **एषः**=यह विज्ञानमय; **पूर्णः**=पूर्णतः व्याप्त है; **सः**=वह; **एषः**=यह आनन्दमय परमात्मा; **वै**=भी; **पुरुषविधः**=पुरुषके समान आकारवाला; **एव**=ही है; **तस्य**=उस विज्ञानमयकी; **पुरुषविधताम् अनु**=पुरुषाकारतामें अनुगत होनेसे ही; **अयम्**=यह (आनन्दमय परमात्मा); **पुरुषविधः**=पुरुषाकार कहा जाता है; **तस्य**=उस आनन्दमय-का; **प्रियम्**=प्रिय; **एव**=ही; **शिरः**=(मानो) सिर है; **मोदः**=मोद; **दक्षिणः**=दाहिना; **पक्षः**=पंख है; **प्रमोदः**=प्रमोद; **उत्तरः**=बायाँ; **पक्षः**=पंख है; **आनन्दः**=आनन्द ही; **आत्मा**=शरीरका मध्यभाग है; **ब्रह्म**=ब्रह्म; **पुच्छम्**=पूँछ; (एवं) **प्रतिष्ठा**=आधार है; **तत्**=उसकी महिमाके विषयमें; **अपि**=भी; **एषः**=यह; **श्लोकः**=श्लोक; **भवति**=है ।

व्याख्या—पञ्चम अनुवाकके इस दूसरे अंशमें आनन्दमय परमपुरुषका वर्णन किया गया है । भाव यह है कि पहले अंशमें कहे हुए विज्ञानमय जीवात्मासे भिन्न, उसके भी भीतर रहनेवाला एक दूसरा आत्मा है; वह है आनन्दमय परमात्मा । उससे यह विज्ञानमय पुरुष व्याप्त है अर्थात् वह इसमें भी परिपूर्ण है । बृहदारण्यक उपनिषद् (३ । ७ । २३) में भी

परमात्माको जीवात्मारूप शरीरका शासन करनेवाला और उसका अन्तरात्मा बताया है। वे ही वास्तवमें समस्त पुरुषोंसे उत्तम होनेके कारण 'पुरुष' शब्दके अभिधेय हैं। वे विज्ञानमय पुरुषके समान आकारवाले हैं। उस विज्ञानमय पुरुषमें व्याप्त होनेके कारण ही वे पुरुषाकार कहे जाते हैं। पक्षीके रूपकमें उन आनन्दमय परमेश्वरके अङ्गोंकी कल्पना इस प्रकार की गयी है। प्रियभाव उनका सिर है। तात्पर्य यह कि आनन्दमय परमात्मा सबके प्रिय हैं। समस्त प्राणी 'आनन्द' से प्रेम करते हैं, सभी 'आनन्दको' चाहते हैं, परंतु न जाननेके कारण उन्हें पा नहीं सकते। यह 'प्रियता' उन आनन्दमय परमात्माका एक प्रधान अंश है; अतः यही मानो उनका प्रधान अङ्ग सिर है। मोद दाहिना पंख है, प्रमोद बायाँ पंख है, आनन्द ही परमात्माका मध्य-अङ्ग है तथा स्वयं ब्रह्म ही इनकी पूँछ एवं आधार हैं। परमात्मा अवयवरहित होनेके कारण उनके स्वरूप और अङ्गोंका वर्णन वास्तविकरूपसे नहीं बन सकता। फिर ऐसी कल्पना क्यों की गयी? इसका समाधान करते हुए ब्रह्मसूत्र (३। ३। १२ से ३। ३। १४ तक) में यह स्पष्ट कर दिया गया है कि ब्रह्मके विषयमें ऐसी कल्पना केवल उपासनाकी सुगमताके लिये की जाती है, दूसरा कोई प्रयोजन नहीं है। इस प्रकरणमें विज्ञानमयका अर्थ जीवात्मा और आनन्दमयका अर्थ परमात्मा ही लेना चाहिये, यह बात ब्रह्मसूत्र (१। १। १२ से १९ तकके विवेचन) में युक्तियों तथा श्रुतियोंके प्रमाणोंद्वारा सिद्ध की गयी है।

इन आनन्दमय परमात्माके विषयमें भी आगे षष्ठ अनुवाकमें कहा जानेवाला श्लोक अर्थात् मन्त्र है।

॥ पञ्चम अनुवाक समाप्त ॥ ५ ॥

षष्ठ अनुवाक

असन्नेव स भवति। असद्ब्रह्मेति वेद चेत्। अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद। सन्तमेनं ततो विदुरिति।

चेत्=यदि; (कोई) **ब्रह्म**=ब्रह्म; **असत्**=नहीं है; **इति**=इस प्रकार; **वेद**=समझता है; (तो) **सः**=वह; **असत्**=असत्; **एव**=ही; **भवति**=हो जाता है; (और) **चेत्**=यदि; (कोई) **ब्रह्म**=ब्रह्म; **अस्ति**=है; **इति**=इस प्रकार; **वेद**=जानता है; **ततः**=तो; [**विद्वांसः**=ज्ञानीजन;] **एनम्**=इसको; **सन्तम्**=संत—सत्पुरुष; **विदुः**=समझते हैं; **इति**=इस प्रकार यह श्लोक है।

व्याख्या—इस मन्त्रमें ब्रह्मकी सत्ता माननेका और न माननेका फल बताया गया है। भाव यह है कि यदि कोई मनुष्य यह समझता है या ऐसा निश्चय करता है कि 'ब्रह्म असत् है' अर्थात् ब्रह्म या ईश्वर नामकी कोई चीज नहीं है, तो वह 'असत्' हो जाता है, अर्थात् स्वेच्छाचारी होकर सदाचारसे भ्रष्ट, नीच प्रकृतिका हो जाता है। और यदि कोई मनुष्य ब्रह्मके यथार्थ तत्त्वको न जानकर भी यह समझता है कि 'निःसंदेह ब्रह्म है', अर्थात् शास्त्र और महापुरुषोंपर दृढ़ विश्वास होनेके कारण यदि उसके मनमें ईश्वरकी सत्तापर पूरा विश्वास हो गया है, तो ऐसे मनुष्यको ज्ञानी और महापुरुष 'संत' अर्थात् सत्पुरुष समझते हैं; क्योंकि परमात्माके तत्त्वज्ञानकी पहली सीढ़ी उनकी सत्तामें विश्वास ही है। परमात्माकी सत्तामें विश्वास बना रहे तो कभी-न-कभी किन्हीं महापुरुषकी कृपासे साधनमें लगकर मनुष्य उन्हें प्राप्त भी कर सकता है।

तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य।

तस्य=उस (आनन्दमय) का भी; **एषः एव**=यही; **शारीरः**=शरीरान्तर्वर्ती; **आत्मा**=आत्मा है; **यः**=जो; **पूर्वस्य**=पहलेवाले (विज्ञानमय) का है।

व्याख्या—षष्ठ अनुवाकके इस दूसरे अंशमें पहलेके वर्णनानुसार आनन्दमयका अन्तरात्मा स्वयं आनन्दमयको ही बताया गया है। भाव यह है कि उन आनन्दमय ब्रह्मके वे स्वयं ही शरीरान्तर्वर्ती आत्मा हैं; क्योंकि उनमें शरीर और शरीरीका भेद नहीं है। जो पहले बताये हुए अन्न-रसमय आदि सबके अन्तर्यामी परमात्मा हैं, वे स्वयं ही अपने अन्तर्यामी हैं; उनका अन्तर्यामी कोई दूसरा नहीं है। इसीलिये इनके आगे किसी दूसरेको न बताकर उस वर्णनकी परम्पराको यहीं समाप्त कर दिया गया है।

सम्बन्ध—ऊपर कहे हुए अंशमें ब्रह्मको 'असत्' मानने और 'सत्' माननेका फल बताया गया है; उसे सुनकर प्रत्येक मनुष्यके मनमें जो प्रश्न उठ सकते हैं, उन प्रश्नोंका निर्णय करके उन ब्रह्मकी सत्ताका प्रतिपादन करनेके लिये श्रुति स्वयं ही प्रश्न उपस्थित करती है—

अथातोऽनुप्रश्नाः । उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य कश्चन गच्छती ३ । आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य कश्चित्समश्नुता ३ उ ।

अथ=इसके बाद; **अतः**=यहाँसे; **अनुप्रश्नाः**=अनुप्रश्न आरम्भ होते हैं; **उत**=क्या; **अविद्वान्**=ब्रह्मको न जाननेवाला; **कश्चन**=कोई पुरुष; **प्रेत्य**=मरकर; **अमुम् लोकम् गच्छति**=उस लोकमें (परलोकमें) जाता है; **आहो**=अथवा; **कश्चित्**=कोई भी; **विद्वान्**=ज्ञानी; **प्रेत्य**=मरकर; **अमुम्**=उस; **लोकम्**=लोकको; **समश्नुते**=प्राप्त होता है; **उ**=क्या ?

व्याख्या—अब यहाँसे अनुप्रश्न* आरम्भ करते हैं। पहला प्रश्न तो यह है कि यदि ब्रह्म हैं तो उनको न जाननेवाला कोई भी मनुष्य मरनेके अनन्तर परलोकमें जाता है या नहीं ? दूसरा यह प्रश्न है कि ब्रह्मको जाननेवाला कोई भी विद्वान् मरनेके बाद परलोकको प्राप्त होता है या नहीं ?

सम्बन्ध—इन प्रश्नोंके उत्तरमें श्रुति ब्रह्मके स्वरूप और शक्तिका वर्णन करती है तथा पहले अनुवाकमें जो संक्षेपसे सृष्टिकी उत्पत्तिका क्रम बताया था, उसे भी विशदरूपसे समझाया जाता है—

सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा इदꣳसर्वमसृजत यदिदं किं च । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत् । निरुक्तं चानिरुक्तं च । निलयनं चानिलयनं च । विज्ञानं चाविज्ञानं च । सत्यं चानृतं च सत्यमभवत् । यदिदं किं च । तत्सत्यमित्याचक्षते । तदप्येष श्लोको भवति ।

सः=उस परमेश्वरने; **अकामयत**=विचार किया कि; **प्रजायेय**=मैं प्रकट होऊँ; (और अनेक नाम-रूप धारण करके) **बहु**=बहुत; **स्याम् इति**=हो जाऊँ; **सः**=(इसके बाद) उसने; **तपः अतप्यत**=तप किया अर्थात् अपने संकल्पका विस्तार किया; **सः**=उसने; **तपः तप्त्वा**=इस प्रकार संकल्पका विस्तार करके; **यत्**=जो; **किम्**=कुछ; **च**=भी; **इदम्**=यह देखने और समझनेमें आता है; **इदम्**=इस; **सर्वम् असृजत**=समस्त जगत्की रचना की; **तत् सृष्ट्वा**=उस जगत्की रचना करनेके अनन्तर; **तत् एव**=(वह स्वयं) उसीमें; **अनुप्राविशत्**=साथ-साथ प्रविष्ट हो गया; **तत् अनुप्रविश्य**=उसमें साथ-साथ प्रविष्ट होनेके बाद; (वह स्वयं ही) **सत्**=मूर्त; **च**=और; **त्यत्**=अमूर्त; **च**=भी; **अभवत्**=हो गया; **निरुक्तम् च अनिरुक्तम्**=बतानेमें आनेवाले और न आनेवाले; **च**=तथा; **निलयनम्**=आश्रय देनेवाले; **च**=और;

* अनुप्रश्न उन प्रश्नोंको कहते हैं, जो आचार्यके उपदेशके अनन्तर किसी शिष्यके मनमें उठते हैं या जिन्हें वह उपस्थित करता है।

इस अनुवाकमें जो अनुप्रश्न पूछे गये हैं, वे दोके रूपमें तीन हैं—(१) वास्तवमें ब्रह्म हैं या नहीं ? (२) जब ब्रह्म आकाशकी भाँति सर्वगत तथा पक्षपातरहित—सम हैं, तब क्या वे अविद्वान् (अपना ज्ञान न रखनेवाले) को भी प्राप्त होते हैं या नहीं ? (३) यदि अविद्वान्को नहीं प्राप्त होते, तब तो सम होनेके कारण वे विद्वान्को भी नहीं प्राप्त होंगे; इसलिये यह तीसरा प्रश्न है कि विद्वान् पुरुष ब्रह्मका अनुभव करता है या नहीं ? इनके उत्तरमें ब्रह्मको सृष्टिका कारण बतलाकर अर्थतः उनकी सत्ता सिद्ध कर दी गयी। फिर 'तत् सत्यम् इत्याचक्षते.....' इस वाक्यद्वारा श्रुतिने स्पष्टरूपसे भी उनकी सत्ताका प्रतिपादन कर दिया। सातवें अनुवाकमें तो और भी स्पष्ट वचन मिलता है—'को ह्येवान्यात् ? कः प्राण्यात् ? यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' अर्थात् यदि ये आकाशस्वरूप आनन्दमय परमात्मा न होते तो कौन जीवित रहता और कौन चेष्टा भी कर सकता ? अर्थात् प्राणियोंका जीवन और चेष्टा परमात्मापर ही निर्भर हैं। दूसरे प्रश्नके उत्तरमें सप्तम अनुवाकमें यह बात कही गयी है कि जबतक मनुष्य परमात्माको पूर्णतया नहीं जान लेता, उनमें थोड़ा-सा भी अन्तर रख लेता है, तबतक वह जन्म-मरणके भयसे नहीं छूटता। तीसरे प्रश्नके उत्तरमें आठवें अनुवाकके उपसंहारमें श्रुति स्वयं कहती है—'स य एवंवित्.....आनन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति' अर्थात् जो यह जानता है, वह क्रमशः अन्नमय, प्राणमय आदिको प्राप्त करता हुआ अन्तमें आनन्दमय परमेश्वरको प्राप्त कर लेता है।'

अनिलयनम्=आश्रय न देनेवाले; **च**=तथा; **विज्ञानम्**= चेतनायुक्त; **च**=और; **अविज्ञानम्**=जड पदार्थ; **च**=तथा; **सत्यम्**=सत्य; **च**=और; **अनृतम्**=झूठ (इन सबके रूपमें); **च**=भी; **सत्यम्**=वह सत्यस्वरूप परमात्मा ही; **अभवत्**= हो गया; **यत्**=जो; **किम्**=कुछ; **च**=भी; **इदम्**=यह दिखायी देता है और अनुभवमें आता है; **तत्**=वह; **सत्यम्**= सत्य ही है; **इति**=इस प्रकार; **आचक्षते**=ज्ञानीजन कहते हैं; **तत्**=उस विषयमें; **अपि**= भी; **एषः**=यह; **श्लोकः**= श्लोक; **भवति**=है ।

व्याख्या—सर्गके आदिमें परब्रह्म परमात्माने यह विचार किया कि मैं नानारूपमें उत्पन्न होकर बहुत हो जाऊँ । यह विचार करके उन्होंने तप किया अर्थात् जीवोंके कर्मानुसार सृष्टि उत्पन्न करनेके लिये संकल्प किया । संकल्प करके यह जो कुछ भी देखने, सुनने और समझनेमें आता है, उस जड-चेतनमय समस्त जगत्‌की रचना की, अर्थात् इसका संकल्पमय स्वरूप बना लिया । उसके बाद स्वयं भी उसमें प्रविष्ट हो गये । यद्यपि अपनेसे ही उत्पन्न इस जगत्‌में वे परमेश्वर पहलेसे ही प्रविष्ट थे,—यह जगत् जब उन्हींका स्वरूप है, तब उसमें उनका प्रविष्ट होना नहीं बनता,—तथापि जड-चेतनमय जगत्‌में आत्मारूपसे परिपूर्ण हुए उन परब्रह्म परमेश्वरके विशेष स्वरूप—उनके अन्तर्यामी स्वरूपका लक्ष्य करानेके लिये यहाँ यह बात कही गयी है कि 'इस जगत्‌की रचना करके वे स्वयं भी उसमें प्रविष्ट हो गये ।' प्रविष्ट होनेके बाद वे मूर्त और अमूर्तरूपसे अर्थात् देखनेमें आनेवाले पृथ्वी, जल और तेज—इन भूतोंके रूपमें तथा वायु और आकाश—इन न दिखायी देनेवाले भूतोंके रूपमें प्रकट हो गये । फिर जिनका वर्णन किया जा सकता है और नहीं किया जा सकता, ऐसे विभिन्न नाना पदार्थोंके रूपोंमें हो गये । इसी प्रकार आश्रय देनेवाले और आश्रय न देनेवाले, चेतन और जड—इन सबके रूपमें वे एकमात्र परमेश्वर ही बहुत-से नाम और रूप धारण करके व्यक्त हो गये । वे एक सत्यस्वरूप परमात्मा ही सत्य और झूठ—इन सबके रूपमें हो गये । इसीलिये ज्ञानीजन कहते हैं कि 'यह जो कुछ देखने, सुनने और समझनेमें आता है, वह सब-का-सब सत्यस्वरूप परमात्मा ही है ।'

इस विषयमें भी यह आगे सप्तम अनुवाकमें कहा जानेवाला श्लोक अर्थात् मन्त्र है ।

॥ षष्ठ अनुवाक समाप्त ॥ ६ ॥

सप्तम अनुवाक

असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत । तदात्मानꣳस्वयमकुरुत । तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति ।

अग्रे=प्रकट होनेसे पहले; **इदम्**=यह जड-चेतनात्मक जगत्; **असत्**=अव्यक्तरूपमें; **वै**=ही; **आसीत्**=था; **ततः**= उससे; **वै**=ही; **सत्**=सत् अर्थात् नामरूपमय प्रत्यक्ष जगत्; **अजायत**=उत्पन्न हुआ है; **तत्**=उसने; **आत्मानम्**= अपनेको; **स्वयम्**=स्वयं; **अकुरुत**=(इस रूपमें) प्रकट किया है; **तस्मात्**=इसीलिये; **तत्**=वह; **सुकृतम्**='सुकृत'; **उच्यते**=कहा जाता है; **इति**=इस प्रकार यह श्लोक है ।

व्याख्या—सूक्ष्म और स्थूलरूपमें प्रकट होनेसे पहले यह जड-चेतनमय सम्पूर्ण जगत् असत्—अर्थात् अव्यक्तरूपमें ही था; उस अव्यक्तावस्थासे ही यह सत् अर्थात् नाम-रूपमय प्रत्यक्ष जड-चेतनात्मक जगत् उत्पन्न हुआ है । परमात्माने अपने-को स्वयं ही इस जड-चेतनात्मक जगत्‌के रूपमें बनाया है; इसीलिये उनका नाम 'सुकृत' (अपने-आप बने हुए)है ।*

* गीतामें कई प्रकारसे इस जड-चेतनात्मक जगत्‌का अव्यक्तसे उत्पन्न होना और उसीमें लय होना बताया गया है (गीता ८ । १८; ९ । ७; २ । २८) । परंतु भगवान् जब स्वयं अवतार लेकर लीला करनेके लिये जगत्‌में प्रकट होते हैं, तब उनका वह प्रकट होना अन्य जीवोंकी भाँति अव्यक्तसे व्यक्त होने अर्थात् कारणसे कार्यरूपमें परिवर्तित होनेके समान नहीं है; वह तो अलौकिक है । इसलिये वहाँ भगवान्‌ने कहा है कि जो मुझे अव्यक्तसे व्यक्त हुआ मानते हैं, वे बुद्धिहीन हैं (७ । २४); वहाँ जडतत्त्वों और उनके-नियमोंका प्रवेश नहीं है । भगवान्‌के नाम, रूप, लीला, धाम—सब कुछ अप्राकृत हैं, चिन्मय हैं । उनके जन्म-कर्म दिव्य हैं । भगवान्‌के प्राकट्यका रहस्य बड़े-बड़े देवता और महर्षिलोग भी नहीं जानते (गीता १० । २) ।

यद्वै तत्सुकृतं रसो वै सः । रसꣳह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति । को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति ।

वै=निश्चय ही; **यत्**=जो; **तत्**=वह; **सुकृतम्**=सुकृत है; **सः वै**=वही; **रसः**=रस है; **हि**=क्योंकि; **अयम्**=यह (जीवात्मा); **रसम्**=इस रसको; **लब्ध्वा**=प्राप्त करके; **एव**=ही; **आनन्दी**=आनन्दयुक्त; **भवति**=होता है; **यत्**=यदि; **एषः**=यह; **आनन्दः**=आनन्दस्वरूप; **आकाशः**=आकाशकी भाँति व्यापक परमात्मा; **न स्यात्**=न होता; **हि**=तो; **कः एव**=कौन; **अन्यात्**=जीवित रह सकता; (और) **कः**=कौन; **प्राण्यात्**=प्राणोंकी क्रिया (चेष्टा) कर सकता; **हि**=निःसंदेह; **एषः**=यह परमात्मा; **एव**=ही; **आनन्दयाति**=सबको आनन्द प्रदान करता है ।

व्याख्या—ये जो ऊपरके वर्णनमें 'सुकृत' नामसे कहे गये हैं, वे परब्रह्म परमात्मा सचमुच रसस्वरूप (आनन्दमय) हैं, ये ही वास्तविक आनन्द हैं; क्योंकि अनादिकालसे जन्म-मृत्युरूप घोर दुःखका अनुभव करनेवाला यह जीवात्मा इन रसमय परब्रह्मको पाकर ही आनन्दयुक्त होता है । जबतक इन परम प्राप्य आनन्दस्वरूप परमेश्वरसे इसका संयोग नहीं हो जाता, तबतक इसे किसी भी स्थितिमें पूर्णानन्द, नित्यानन्द, अखण्डानन्द नहीं मिल सकता । इसीसे उन वास्तविक आनन्दस्वरूप परमात्माका अस्तित्व निःसंदेह सिद्ध होता है; क्योंकि यदि ये आकाशकी भाँति व्यापक आनन्द-स्वरूप परमात्मा नहीं होते तो कौन जीवित रह सकता और कौन प्राणोंकी क्रिया—हिलना-डुलना आदि कर सकता । अर्थात् समस्त प्राणी सुखस्वरूप परमात्माके ही सहारे जीते और हलन-चलन आदि चेष्टा करते हैं । इतना ही नहीं, सबके जीवन-निर्वाहकी सब प्रकारसे सुव्यवस्था करनेवाले भी वे ही हैं; अन्यथा इस जगत्की समस्त भौतिक क्रिया, जो नियमित और व्यवस्थितरूपसे चल रही है, कैसे हो सकती । अतः मनुष्यको यह दृढ़तापूर्वक विश्वास करना चाहिये कि इस जगत्के कर्ता-हर्ता परब्रह्म परमेश्वर अवश्य हैं तथा निःसंदेह ये परमात्मा ही सबको आनन्द प्रदान करते हैं । जब आनन्दस्वरूप एकमात्र परमात्मा ही हैं, तब दूसरा कौन आनन्द दे सकता है ।

यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति ।

हि=क्योंकि; **यदा एव**=जब कभी; **एषः**=यह जीवात्मा; **एतस्मिन्**=इस; **अदृश्ये**=देखनेमें न आनेवाले; **अनात्म्ये**=शरीररहित; **अनिरुक्ते**=बतलानेमें न आनेवाले; (और) **अनिलयने**=दूसरेका आश्रय न लेनेवाले परब्रह्म परमात्मामें; **अभयम्**=निर्भयतापूर्वक; **प्रतिष्ठाम्**=स्थिति; **विन्दते**=लाभ करता है; **अथ**=तब; **सः**=वह; **अभयम्**=निर्भयपदको; **गतः**=प्राप्त; **भवति**=हो जाता है ।

व्याख्या—क्योंकि उन परब्रह्म परमेश्वरको पानेकी अभिलाषा रखनेवाला यह जीव जब कभी देखनेमें न आनेवाले, बतलानेमें न आनेवाले और किसीके आश्रित न रहनेवाले शरीर-रहित परब्रह्म परमात्मामें निर्भय (अविचल) स्थिति लाभ करता है, उस समय वह निर्भयपदको प्राप्त हो जाता है—सदाके लिये भय एवं शोकसे रहित हो जाता है ।

यदा ह्येवैष एतस्मिन्नु दरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति । तत्त्वेव भयं विदुषो मन्वानस्य । तदप्येष श्लोको भवति ।

हि=क्योंकि; **यदा एव**=जबतक; **एषः**=यह; **उ दरम्**=थोड़ा-सा; **वै**=भी; **एतस्मिन् अन्तरम्**=इस परमात्मासे वियोग; **कुरुते**=किये रहता है; **अथ**=तबतक; **तस्य**=उसको; **भयम्**=जन्म-मृत्युरूप भय; **भवति**=प्राप्त होता है; **तु**=तथा; **तत् एव**=वही; **भयम्**=भय; (केवल मूर्खको ही नहीं होता, किंतु) **मन्वानस्य**=अभिमानी; **विदुषः**=शास्त्रज्ञ विद्वान्को भी अवश्य होता है; **तत्**=उसके विषयमें; **अपि**=भी; **एषः**=यह (आगे कहा हुआ); **श्लोकः**=श्लोक; **भवति**=है ।

व्याख्या—क्योंकि जबतक यह जीवात्मा उन परब्रह्म परमात्मासे थोड़ा-सा भी अन्तर किये रहता है—उनमें पूर्ण स्थिति लाभ नहीं कर लेता या उनका निरन्तर स्मरण नहीं करता—उन्हें थोड़ी देरके लिये भी भूल जाता है, तबतक उसके

लिये भय है, अर्थात् उसका पुनर्जन्म होना सम्भव है; क्योंकि जिस समय उसकी परमात्मामें स्थिति नहीं है, वह भगवान्‌को भूला हुआ है, उसी समय यदि उसकी मृत्यु हो गयी तो फिर उसका अन्तिम संस्कारके अनुसार जन्म होना निश्चित है। क्योंकि भगवान्‌ने गीतामें कहा है—'जिस-जिस भावको स्मरण करता हुआ मनुष्य अन्तकालमें शरीर छोड़ता है, उसीके अनुसार उसे जन्म ग्रहण करना पड़ता है (८ । ६)।' और मृत्यु प्रारब्धके अनुसार किसी क्षण भी आ सकती है। इसीलिये योगभ्रष्टका पुनर्जन्म होनेकी बात गीतामें कही गयी है (६ । ४०-४२)। जबतक परमात्मामें पूर्ण स्थिति नहीं हो जाती अथवा जबतक भगवान्‌का निरन्तर स्मरण नहीं होता, तबतक यह पुनर्जन्मका भय—जन्म-मृत्युका भय सभीके लिये बना हुआ है—चाहे कोई बड़े-से-बड़ा शास्त्रज्ञ विद्वान् क्यों न हो, चाहे कोई अपनेको बड़े-से-बड़ा ज्ञानी अथवा पण्डित क्यों न माने। वे परमेश्वर सबपर शासन करनेवाले हैं, उन्हींकी शासन-शक्तिसे जगत्‌की सारी व्यवस्था नियमितरूपसे चल रही है। इसी विषयपर यह आगे अष्टम अनुवाकमें कहा जानेवाला श्लोक अर्थात् मन्त्र है।

॥ सप्तम अनुवाक समाप्त ॥ ७ ॥

अष्टम अनुवाक

सम्बन्ध—पिछले अनुवाकमें जिस श्लोकका लक्ष्य कराया गया था, उसका उल्लेख करते हैं—

भीषास्माद्वातः पवते। भीषोदेति सूर्यः। भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च। मृत्युर्धावति पञ्चम इति।

अस्मात् भीषा=इसीके भयसे; **वातः**=पवन; **पवते**=चलता है; **भीषा**=(इसीके) भयसे; **सूर्यः**=सूर्य; **उदेति**=उदय होता है; **अस्मात् भीषा**=इसीके भयसे; **अग्निः**=अग्नि; **च**=और; **इन्द्रः**=इन्द्र; **च**=और; **पञ्चमः**=पाँचवाँ; **मृत्युः**=मृत्यु; **धावति**=(ये सब) अपना-अपना कार्य करनेमें प्रवृत्त हो रहे हैं; **इति**=इस प्रकार यह श्लोक है।

व्याख्या—इन परब्रह्म परमेश्वरके भयसे ही पवन नियमानुसार चलता है, इन्हींके भयसे सूर्य ठीक समयपर उदय होता है और ठीक समयपर अस्त होता है तथा इन्हींके भयसे अग्नि, इन्द्र और पाँचवाँ मृत्यु—ये सब अपना-अपना कार्य नियम-पूर्वक सुव्यवस्थितरूपसे कर रहे हैं। यदि इन सबकी सुव्यवस्था करनेवाला इन सबका प्रेरक कोई न हो तो जगत्‌के सारे काम कैसे चलें। इससे सिद्ध होता है कि इन सबको बनानेवाला, सबको यथायोग्य नियममें रखनेवाला कोई एक सत्य, ज्ञान और आनन्दस्वरूप परब्रह्म परमात्मा अवश्य हैं और वे मनुष्यको अवश्य मिल सकते हैं *।

सम्बन्ध—उन आनन्दस्वरूप परब्रह्म परमात्माका वह आनन्द कितना और कैसा है, इस जिज्ञासापर आनन्दविषयक विचार आरम्भ किया जाता है—

सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवति। युवा स्यात्साधुयुवाध्यायक आशिष्ठो द्रढिष्ठो बलिष्ठस्तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात्। स एको मानुष आनन्दः।

सा=वह; **एषा**=यह; **आनन्दस्य**=आनन्दसम्बन्धी; **मीमांसा**=विचार; **भवति**=आरम्भ होता है; **युवा**=कोई युवक; **स्यात्**=हो; (वह भी ऐसा-वैसा नहीं,) **साधुयुवा**=श्रेष्ठ आचरणोंवाला युवक हो; (तथा) **अध्यायकः**=वेदोंका अध्ययन कर चुका हो; **आशिष्ठः**=शासनमें अत्यन्त कुशल हो; **द्रढिष्ठः**=उसके सम्पूर्ण अङ्ग और इन्द्रियाँ सर्वथा दृढ़ हों; (तथा) **बलिष्ठः**=वह सब प्रकारसे बलवान् हो; **तस्य**=(फिर) उसे; **इयम्**=यह; **वित्तस्य पूर्णा**=धनसे परिपूर्ण; **सर्वा**=सब-की-सब; **पृथिवी**=पृथ्वी; **स्यात्**=प्राप्त हो जाय; (तो) **सः**=वह; **मानुषः**=मनुष्यलोकका; **एकः**=एक; **आनन्दः**=आनन्द है।

व्याख्या—इस वर्णनमें उस आनन्दका विचार आरम्भ करनेकी सूचना देकर सर्वप्रथम मनुष्य-लोकके भोगोंसे मिल सकनेवाले बड़े-से-बड़े आनन्दकी कल्पना की गयी है। भाव यह है कि एक मनुष्य युवा हो; वह भी ऐसा-वैसा

* इसी भावकी श्रुति कठोपनिषद्‌में भी आयी है (२ । ३ । ३)।

मामूली युवक नहीं—सदाचारी, अच्छे स्वभाववाला, अच्छे कुलमें उत्पन्न श्रेष्ठ पुरुष हो; उसे सम्पूर्ण वेदोंकी शिक्षा मिली हो तथा शासनमें—ब्रह्मचारियोंको सदाचारकी शिक्षा देनेमें अत्यन्त कुशल हो; उसके सम्पूर्ण अङ्ग और इन्द्रियाँ रोगरहित, समर्थ और सुदृढ़ हों और वह सब प्रकारके बलसे सम्पन्न हो। फिर धन-सम्पत्तिसे भरी यह सम्पूर्ण पृथ्वी उसके अधिकारमें आ जाय, तो यह मनुष्यका एक बड़े-से-बड़ा सुख है। वह मानव-लोकका एक सबसे महान् आनन्द है।

ते ये शतं मानुषा आनन्दाः। स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य।

ते=वे; **ये**=जो; **मानुषाः**=मनुष्यलोक-सम्बन्धी; **शतम्**=एक सौ; **आनन्दाः**=आनन्द हैं; **सः**=वह; **मनुष्यगन्धर्वाणाम्**=मानव-गन्धर्वोंका; **एकः**=एक; **आनन्दः**=आनन्द होता है; **अकामहतस्य**=जिसका अन्तःकरण भोगोंकी कामनाओंसे दूषित नहीं हुआ है, ऐसे; **श्रोत्रियस्य**=वेदवेत्ता पुरुषका; **च**=भी (वह स्वाभाविक आनन्द है)।

व्याख्या—जो मनुष्य-योनिमें उत्तम कर्म करके गन्धर्वभावको प्राप्त हुए हैं, उनको 'मनुष्य-गन्धर्व' कहते हैं। यहाँ इनके आनन्दको उपर्युक्त मनुष्यके आनन्दसे सौगुना बताया गया है। भाव यह है कि जिस मनुष्य-सम्बन्धी आनन्दका पहले वर्णन किया गया है, वैसे सौ आनन्दोंको एकत्र करनेपर आनन्दकी जो एक राशि होती है, उतना मनुष्य-गन्धर्वोंका एक आनन्द है। परंतु जो पहले बताये हुए मनुष्यलोकके भोगोंकी और इस गन्धर्वलोकके भोगोंतककी कामनासे दूषित नहीं है, इन सबसे सर्वथा विरक्त है, उस श्रोत्रिय—वेदज्ञ पुरुषको तो वह आनन्द स्वभावसे ही प्राप्त है।

ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः। स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य।

ते=वे (पूर्वोक्त); **ये**=जो; **मनुष्यगन्धर्वाणाम्**=मनुष्य-गन्धर्वोंके; **शतम्**=एक सौ; **आनन्दाः**=आनन्द हैं; **सः**=वह; **देवगन्धर्वाणाम्**=देवजातीय गन्धर्वोंका; **एकः**=एक; **आनन्दः**=आनन्द है; **च**=तथा; (वही) **अकामहतस्य**=कामनाओंसे अदूषित चित्तवाले; **श्रोत्रियस्य**=श्रोत्रिय (वेदज्ञ) को भी स्वभावतः प्राप्त है।

व्याख्या—इस वर्णनमें पहले बताये हुए मनुष्य-गन्धर्वोंकी अपेक्षा देव-गन्धर्वोंके आनन्दको सौगुना बताया गया है। भाव यह है कि जिस मनुष्य-गन्धर्वके आनन्दका ऊपर वर्णन किया गया है, वैसे सौ आनन्दोंको एकत्र करनेपर जो आनन्दकी राशि होती है, उतना सृष्टिके आरम्भसे देवजातीय गन्धर्वरूपमें उत्पन्न हुए जीवोंका एक आनन्द है। तथा जो मनुष्य इस आनन्दकी कामनासे आहत नहीं हुआ है, अर्थात् जिसको इसकी आवश्यकता नहीं है, तथा जो वेदके उपदेशको हृदयङ्गम कर चुका है, ऐसे विद्वान्को वह आनन्द स्वभावतः प्राप्त है।

ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः। स एकः पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दः। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य।

ते=वे (पूर्वोक्त); **ये**=जो; **देवगन्धर्वाणाम्**=देवजातीय गन्धर्वोंके; **शतम्**=एक सौ; **आनन्दाः**=आनन्द हैं; **सः**=वह; **चिरलोकलोकानाम्**=चिरस्थायी पितृलोकको प्राप्त हुए; **पितॄणाम्**=पितरोंका; **एकः**=एक; **आनन्दः**=आनन्द है; **च**=और; (वह) **अकामहतस्य**=भोगोंके प्रति निष्काम; **श्रोत्रियस्य**=वेदज्ञ पुरुषको स्वतः प्राप्त है।

व्याख्या—इस वर्णनमें देवगन्धर्वोंके आनन्दकी अपेक्षा चिरस्थायी पितृलोकको प्राप्त दिव्य पितरोंके आनन्दको सौगुना बताया गया है। भाव यह है कि देव-गन्धर्वोंके जिस आनन्दका ऊपर वर्णन किया गया है, वैसे सौ आनन्दोंको एकत्र करनेपर आनन्दकी जो एक राशि होती है, उतना चिरस्थायी पितृलोकमें रहनेवाले दिव्य पितरोंका एक आनन्द है। तथा जो उस लोकके भोग-सुखकी कामनासे आहत नहीं है अर्थात् जिसको उसकी आवश्यकता ही नहीं रही है, उस श्रोत्रियको—वेदके रहस्यको समझनेवाले विरक्तको वह आनन्द स्वतः ही प्राप्त है।

ते ये शतं पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दाः। स एक आजानजानां देवानामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य।

ते=वे (पूर्वोक्त); **ये**=जो; **चिरलोकलोकानाम्**=चिरस्थायी पितृलोकको प्राप्त हुए; **पितृणाम्**=पितरोंके; **शतम्**=एक सौ; **आनन्दाः**=आनन्द हैं; **सः**=वह; **आजानजानाम्**=आजानज नामक; **देवानाम्**=देवताओंका; **एकः**=एक; **आनन्दः**=आनन्द है; **च**=और; (वह आनन्द) **अकामहतस्य**=उस लोकतकके भोगोंमें कामनारहित; **श्रोत्रियस्य**=श्रोत्रिय (वेदज्ञ) को स्वभावतः प्राप्त है ।

व्याख्या—इस वर्णनमें चिरस्थायी लोकोंमें रहनेवाले दिव्य पितरोंके आनन्दकी अपेक्षा 'आजानज' नामक देवोंके आनन्दको सौगुना बताया गया है । भाव यह है कि चिरस्थायी लोकोंमें रहनेवाले दिव्य पितरोंके जिस आनन्दका ऊपर वर्णन किया गया है, वैसे सौ आनन्दोंकी मात्राको एकत्र करनेपर जो आनन्दकी एक राशि होती है, उतना 'आजानज' नामक देवताओंका एक आनन्द है । देवलोकके एक विशेष स्थानका नाम 'आजान' है; जो लोग स्मृतियोंमें प्रतिपादित किन्हीं पुण्यकर्मोंके कारण वहाँ उत्पन्न हुए हैं, उन्हें 'आजानज' कहते हैं । जो उस लोकतकके भोगोंकी कामनासे आहत नहीं है, अर्थात् जो उस आनन्दको भी तुच्छ समझकर उससे विरक्त हो गया है, उस वेदके रहस्यको समझनेवाले विरक्त पुरुषके लिये तो वह आनन्द स्वभावसिद्ध है ।

ते ये शतमाजानजानां देवानामानन्दाः । स एकः कर्मदेवानां देवानामानन्दः । ये कर्मणा देवानपियन्ति । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ।

ते=वे (पूर्वोक्त); **ये**=जो; **आजानजानाम्**=आजानज नामक; **देवानाम्**=देवोंके; **शतम्**=एक सौ; **आनन्दाः**=आनन्द हैं; **सः**=वह; **कर्मदेवानाम् देवानाम्**=(उन) कर्मदेव नामक देवताओंका; **एकः**=एक; **आनन्दः**=आनन्द है; **ये**=जो; **कर्मणा**=वेदोक्त कर्मोंसे; **देवान्**=देवभावको; **अपियन्ति**=प्राप्त हुए हैं; **च**=और; (वह) **अकामहतस्य**=उस लोकतकके भोगोंमें कामनारहित; **श्रोत्रियस्य**=श्रोत्रिय (वेदज्ञ) को तो स्वतः प्राप्त है ।

व्याख्या—इस वर्णनमें आजानज देवोंके आनन्दकी अपेक्षा कर्मदेवोंके आनन्दको सौगुना बताया गया है । भाव यह है कि आजानज देवोंके जिस आनन्दका ऊपर वर्णन किया गया है, वैसे सौ आनन्दोंको एकत्र करनेपर जो आनन्दकी एक राशि होती है, उतना आनन्द जो वेदोक्त कर्मोंद्वारा मनुष्यसे देवभावको प्राप्त हुए हैं, उन कर्मदेवताओंका आनन्द है । जो उन कर्मदेवताओंतकके आनन्दकी कामनासे आहत नहीं है अर्थात् जिसको देवलोकतकके भोगोंकी इच्छा नहीं रही है, उस वेदके रहस्यको समझनेवाले विरक्त पुरुषके लिये तो वह आनन्द स्वभावसिद्ध है ।

ते ये शतं कर्मदेवानां देवानामानन्दाः । स एको देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ।

ते=वे (पूर्वोक्त); **ये**=जो; **कर्मदेवानाम् देवानाम्**=कर्मदेव नामक देवताओंके; **शतम्**=एक सौ; **आनन्दाः**=आनन्द हैं; **सः**=वह; **देवानाम्**=देवताओंका; **एकः**=एक; **आनन्दः**=आनन्द है; **च**=और; (वह) **अकामहतस्य**=उस लोकतकके भोगोंमें कामनारहित; **श्रोत्रियस्य**=श्रोत्रिय (वेदज्ञ) को तो स्वभावतः प्राप्त है ।

व्याख्या—इस वर्णनमें कर्मदेवोंकी अपेक्षा सृष्टिके आदिकालमें जिन स्थायी देवोंकी उत्पत्ति हुई है, उन स्वभावसिद्ध देवोंके आनन्दको सौगुना बताया गया है । भाव यह है कि कर्मदेवोंके जिस आनन्दका ऊपर वर्णन किया गया है, वैसे सौ आनन्दोंको एकत्र करनेपर जो आनन्दकी एक राशि होती है, उतना उन स्वभावसिद्ध देवताओंका एक आनन्द है । जो उन स्वभावसिद्ध देवताओंके भोगानन्दकी कामनासे आहत नहीं है, अर्थात् उसकी भी जिसको कामना नहीं है, उस वेदके रहस्यको समझनेवाले निष्काम विरक्तके लिये तो वह आनन्द स्वभावसिद्ध ही है ।

ते ये शतं देवानामानन्दाः । स एक इन्द्रस्यानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ।

ते=वे; **ये**=जो; **देवानाम्**=देवताओंके; **शतम्**=एक सौ; **आनन्दाः**=आनन्द हैं; **सः**=वह; **इन्द्रस्य**=इन्द्रका; **एकः**=एक; **आनन्दः**=आनन्द है; **च**=और; (वह) **अकामहतस्य**=इन्द्रतकके भोगोंमें कामनारहित; **श्रोत्रियस्य**=वेदवेत्ताको स्वतः प्राप्त है ।

व्याख्या—इस वर्णनमें पहले बताये हुए स्वभावसिद्ध देवोंके आनन्दकी अपेक्षा इन्द्रके आनन्दको सौगुना बताया गया है। भाव यह है कि देवताओंके जिस आनन्दका ऊपर वर्णन किया गया है, वैसे सौ आनन्दोंको एकत्र करनेपर जो आनन्दकी एक राशि होती है, उतना इन्द्रभावको प्राप्त देवताका एक आनन्द है। जो इन्द्रके भोगानन्दकी कामनासे आहत नहीं हुआ है, अर्थात् जिसको इन्द्रके सुखकी भी आकाङ्क्षा नहीं है—जो उसे भी तुच्छ समझकर उससे विरक्त हो गया है, उस वेदके रहस्यको समझनेवाले निष्काम पुरुषको तो वह आनन्द स्वतः प्राप्त है।

ते ये शतमिन्द्रस्यानन्दाः। स एको बृहस्पतेरानन्दः। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य।

ते=वे; **ये**=जो; **इन्द्रस्य**=इन्द्रके; **शतम्**=एक सौ; **आनन्दाः**=आनन्द हैं; **सः**=वह; **बृहस्पतेः**=बृहस्पतिका; **एकः**=एक; **आनन्दः**=आनन्द है; **च**=और; (वह) **अकामहतस्य**=बृहस्पतितकके भोगोंमें निःस्पृह; **श्रोत्रियस्य**=वेद-वेत्ताको स्वतःप्राप्त है।

व्याख्या—इस वर्णनमें इन्द्रके आनन्दकी अपेक्षा बृहस्पतिके आनन्दको सौगुना बताया गया है। भाव यह है कि इन्द्रके जिस आनन्दका ऊपर वर्णन किया गया है, वैसे सौ आनन्दोंको एकत्र करनेपर जो आनन्दकी एक राशि होती है, उतना बृहस्पतिके पदको प्राप्त हुए देवताका एक आनन्द है। परंतु जो मनुष्य बृहस्पतिके भोगानन्दकी कामनासे भी आहत नहीं है, उस भोगानन्दको भी अनित्य होनेके कारण जो तुच्छ समझकर उससे विरक्त हो चुका है, उस वेदके रहस्यको जाननेवाले निष्काम मनुष्यको वह आनन्द स्वतःप्राप्त है।

ते ये शतं बृहस्पतेरानन्दाः। स एकः प्रजापतेरानन्दः। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य।

ते=वे; **ये**=जो; **बृहस्पतेः**=बृहस्पतिके; **शतम्**=एक सौ; **आनन्दाः**=आनन्द हैं; **सः**=वह; **प्रजापतेः**=प्रजापतिका; **एकः**=एक; **आनन्दः**=आनन्द है; **च**=और; (वह) **अकामहतस्य**=प्रजापतितकके भोगोंमें कामनारहित; **श्रोत्रियस्य**=वेदवेत्ता पुरुषको स्वतःप्राप्त है।

व्याख्या—इस वर्णनमें बृहस्पतिके आनन्दकी अपेक्षा प्रजापतिके आनन्दको सौगुना बताया गया है। भाव यह है कि बृहस्पतिके जिस आनन्दका ऊपर वर्णन किया गया है, वैसे सौ आनन्दोंको एकत्र करनेपर जो आनन्दकी एक राशि होती है, उतना प्रजापतिके पदपर आरूढ़ देवताका एक आनन्द है। परंतु जो मनुष्य इस प्रजापतिके भोगानन्दकी कामनासे भी आहत नहीं है, अर्थात् उससे भी जो विरक्त हो चुका है, उस वेदके रहस्यको जाननेवाले निष्काम मनुष्यको तो वह आनन्द स्वभावसे ही प्राप्त है।

ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः। स एको ब्रह्मण आनन्दः। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य।

ते=वे; **ये**=जो; **प्रजापतेः**=प्रजापतिके; **शतम्**=एक सौ; **आनन्दाः**=आनन्द हैं; **सः**=वह; **ब्रह्मणः**=ब्रह्माका; **एकः**=एक; **आनन्दः**=आनन्द है; **च**=और; (वह) **अकामहतस्य**=ब्रह्मलोकतकके भोगोंमें कामनारहित; **श्रोत्रियस्य**=श्रोत्रिय (वेदज्ञ) को स्वभावतः प्राप्त है।

व्याख्या—इस वर्णनमें प्रजापतिके आनन्दसे भी हिरण्यगर्भ ब्रह्माके आनन्दको सौगुना बताया गया है। भाव यह है कि प्रजापतिके जिस आनन्दका ऊपर वर्णन किया गया है, वैसे सौ आनन्दोंको एकत्र करनेपर जो एक आनन्दकी राशि होती है, उतना सृष्टिके आरम्भमें सबसे पहले उत्पन्न होनेवाले हिरण्यगर्भ ब्रह्माका एक आनन्द है। तथा जो मनुष्य उस ब्रह्माके पदसे प्राप्त भोग-सुखकी कामनासे भी आहत नहीं है, अर्थात् जो उसे भी अनित्य और तुच्छ समझकर उससे विरक्त हो गया है, जिसको एकमात्र परमानन्दस्वरूप परब्रह्मको प्राप्त करनेकी ही उत्कट अभिलाषा है, उस वेदके रहस्यको समझनेवाले विरक्त पुरुषको वह आनन्द स्वतःप्राप्त है।

इस प्रकार यहाँ एकसे दूसरे आनन्दकी अधिकताका वर्णन करते-करते सबसे बढ़कर हिरण्यगर्भके आनन्दको बताकर यह भाव दिखाया गया है कि इस जगत्में जितने प्रकारके जो-जो आनन्द देखने, सुनने तथा समझनेमें आ सकते हैं, वे चाहे

कितने ही बड़े क्यों न हों, उस पूर्णानन्दस्वरूप परमात्माके आनन्दकी तुलनामें बहुत ही तुच्छ हैं। बृहदारण्यकमें कहा भी है कि 'समस्त प्राणी इसी परमात्मसम्बन्धी आनन्दके किसी एक अंशको लेकर ही जीते हैं (४ । ३ । ३२)।'

स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः । स य एवंविदस्माल्लोकात्प्रेत्य । एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति । तदप्येष श्लोको भवति ।

सः=वह (परमात्मा); **यः**=जो; **अयम्**=यह; **पुरुषे**=मनुष्यमें; **च**=और; **यः**=जो; **असौ**=वह; **आदित्ये च**=सूर्यमें भी है; **सः**=वह (सबका अन्तर्यामी); **एकः**=एक ही है; **यः**=जो; **एवंवित्**=इस प्रकार जाननेवाला है; **सः**=वह; **अस्मात् लोकात्**=इस लोकसे; **प्रेत्य**=विदा होकर; **एतम्**=इस; **अन्नमयम्**=अन्नमय; **आत्मानम्**=आत्माको; **उपसंक्रामति**=प्राप्त हो जाता है; **एतम्**=इस; **प्राणमयम्**=प्राणमय; **आत्मानम्**=आत्माको; **उपसंक्रामति**=प्राप्त होता है; **एतम्**=इस; **मनोमयम्**=मनोमय; **आत्मानम्**=आत्माको; **उपसंक्रामति**=प्राप्त होता है; **एतम्**=इस; **विज्ञानमयम्**=विज्ञानमय; **आत्मानम्**=आत्माको; **उपसंक्रामति**=प्राप्त होता है; **एतम्**=इस; **आनन्दमयम्**=आनन्दमय; **आत्मानम्**=आत्माको; **उपसंक्रामति**=प्राप्त होता है; **तत्**=उसके विषयमें; **अपि**=भी; **एषः**=यह (आगे कहा गया); **श्लोकः**=श्लोक; **भवति**=है ।

व्याख्या—ऊपर बताये हुए समस्त आनन्दोंके एकमात्र केन्द्र परमानन्दस्वरूप परब्रह्म परमात्मा ही सबके अन्तर्यामी हैं। जो परमात्मा मनुष्योंमें हैं, वे ही सूर्यमें भी हैं। वे सबके अन्तर्यामी एक ही हैं। जो इस प्रकार जान लेता है, वह मरनेपर इस मनुष्य-शरीरको छोड़कर उस पहले बताये हुए अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय और आनन्दमय आत्माको प्राप्त होता है। तात्पर्य यह कि इन पाँचोंके जो आत्मा हैं, ये पाँचों जिनके स्वरूप हैं, उन परब्रह्म परमात्माको प्राप्त हो जाता है। पहले इन पाँचोंका वर्णन करते समय सबका शरीरान्तर्वर्ती आत्मा अन्तर्यामी परमात्माको ही बतलाया था। फलरूपमें उन्हींकी प्राप्ति होती है और वे ही ब्रह्म हैं—यह बतानेके लिये ही यहाँ पाँचोंको क्रमसे प्राप्त होनेकी बात कही गयी है। वास्तवमें इस क्रमसे प्राप्त होनेकी बात यहाँ नहीं कही गयी है; क्योंकि अन्नमय मनुष्य-शरीरको तो वह पहलेसे प्राप्त था ही, उसे छोड़कर जानेके बाद प्राप्त होनेवाला फल परमात्मा है, शरीर नहीं। अतः यहाँ अन्नमय आदिके अन्तर्यामी परमात्माकी ही प्राप्ति बतायी गयी है। इसलिये इन सबमें परिपूर्ण, सर्वरूप, सबके आत्मा, परम आनन्दस्वरूप परब्रह्मको प्राप्त हो जाना ही इस फलश्रुतिका तात्पर्य है। इसके विषयमें आगे नवम अनुवाकमें कहा जानेवाला यह श्लोक भी है।

॥ अष्टम अनुवाक समाप्त ॥ ८ ॥

नवम अनुवाक

सम्बन्ध—आठवें अनुवाकमें जिस श्लोक (मन्त्र) को लक्ष्य कराया गया है, उसका उल्लेख किया जाता है—

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चनेति ।

मनसा सह=मनके सहित; **वाचः**=वाणी आदि समस्त इन्द्रियाँ; **यतः**=जहाँसे; **अप्राप्य**=उसे न पाकर; **निवर्तन्ते**=लौट आती हैं; **[तस्य] ब्रह्मणः**=उस ब्रह्मके; **आनन्दम्**=आनन्दको; **विद्वान्**=जाननेवाला (महापुरुष); **कुतश्चन**=किसीसे भी; **न बिभेति**=भय नहीं करता; **इति**=इस प्रकार यह श्लोक है ।

व्याख्या—इस मन्त्रमें परब्रह्म परमात्माके परमानन्दस्वरूपको जाननेका फल बताया गया है। भाव यह है कि मनके सहित सभी इन्द्रियाँ जहाँसे उसे न पाकर लौट आती हैं—जिस ब्रह्मानन्दको जाननेकी इन मन और इन्द्रियोंकी शक्ति नहीं है, परब्रह्म परमात्माके उस आनन्दको जाननेवाला ज्ञानी महापुरुष कभी किसीसे भी भय नहीं करता, वह सर्वथा निर्भय हो जाता है। इस प्रकार इस श्लोकका तात्पर्य है।

एतꣳह वाव न तपति । किमहꣳसाधु नाकरवम् । किमहं पापमकरवमिति । स य एवं विद्वानेते आत्मानꣳ स्पृणुते । उभे ह्येवैष एते आत्मानꣳ स्पृणुते । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ।

ह वाव=यह प्रसिद्ध ही है कि; **एतम्**=उस (महापुरुष) को; (यह बात) **न तपति**=चिन्तित नहीं करती कि; **अहम्**=मैंने; **किम्**=क्यों; **साधु**=श्रेष्ठ कर्म; **न**=नहीं; **अकरवम्**=किया; **किम्**=(अथवा) क्यों; **अहम्**=मैंने; **पापम्**=पापाचरण; **अकरवम् इति**=किया; **यः**=जो; **एते**=इन पुण्य-पापकर्मोंको; **एवम्**=इस प्रकार (संतापका हेतु); **विद्वान्**=जाननेवाला है; **सः**=वह; **आत्मानम् स्पृणुते**=आत्माकी रक्षा करता है; **हि**=अवश्य ही; **यः**=जो; **एते**=इन पुण्य और पाप; **उभे एव**=दोनों ही कर्मोंको; **एवं**=इस प्रकार (संतापका हेतु); **वेद**=जानता है; [**सः**] **एषः**=वह यह पुरुष; **आत्मानम् स्पृणुते**=आत्माकी रक्षा करता है; **इति**=इस प्रकार; **उपनिषत्**=उपनिषद् (की ब्रह्मानन्दवल्ली) पूरी हुई।

व्याख्या—इस वर्णनमें यह बात कही गयी है कि ज्ञानी महापुरुषको किसी प्रकारका शोक नहीं होता। भाव यह है कि परमात्माको ऊपर बताये अनुसार जाननेवाला विद्वान् कभी इस प्रकार शोक नहीं करता कि 'क्यों मैंने श्रेष्ठ कर्मोंका आचरण नहीं किया, अथवा क्यों मैंने पाप-कर्म किया।' उसके मनमें पुण्य-कर्मोंके फलस्वरूप उत्तम लोकोंकी प्राप्तिका लोभ नहीं होता और उसे पापजनित नरकादिका भय भी नहीं सताता। लोभ और भयजनित संतापसे वह ऊँचा उठ जाता है। उक्त ज्ञानी महापुरुष आसक्तिपूर्वक किये हुए पुण्य और पाप दोनों प्रकारके कर्मोंको जन्म-मरणरूप संतापका हेतु समझकर उनके प्रति राग-द्वेषसे सर्वथा रहित हो जाता है और परमात्माके चिन्तनमें संलग्न रहकर आत्माकी रक्षा करता है।

इस मन्त्रमें कुछ शब्दोंको अक्षरशः अथवा अर्थतः दुहराकर इस वल्लीके उपसंहारकी सूचना दी गयी है।

॥ नवम अनुवाक समाप्त ॥ ९ ॥

॥ ब्रह्मानन्दवल्ली समाप्त ॥ २ ॥

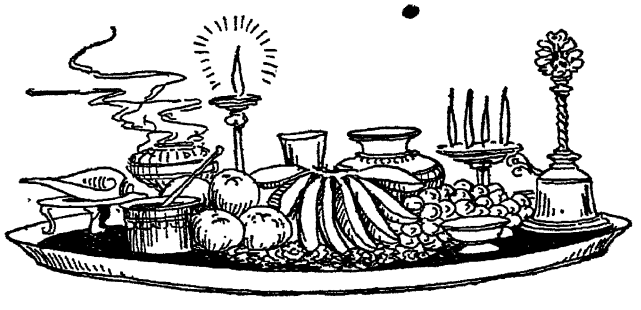

ॐ

भृगुवल्ली*

प्रथम अनुवाक

भृगुर्वै वारुणिः वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तस्मा एतत्प्रोवाच। अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति। तꣳहोवाच। यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति। यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति। तद्विजिज्ञासस्व। तद् ब्रह्मेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा।

वै=यह प्रसिद्ध है कि; **वारुणिः**=वरुणका पुत्र; **भृगुः**=भृगु; **पितरम्**=अपने पिता; **वरुणम् उपससार**=वरुणके पास गया (और विनयपूर्वक बोला—); **भगवः**=भगवन्; (मुझे) **ब्रह्म अधीहि**=ब्रह्मका उपदेश कीजिये; **इति**=इस प्रकार प्रार्थना करनेपर; **तस्मै**=उससे; (वरुणने) **एतत्**=यह; **प्रोवाच**=कहा; **अन्नम्**=अन्न; **प्राणम्**=प्राण; **चक्षुः**=नेत्र; **श्रोत्रम्**=श्रोत्र; **मनः**=मन; (और) **वाचम्**=वाणी; **इति**=इस प्रकार (ये सब ब्रह्मकी उपलब्धिके द्वार हैं); **तम् ह उवाच**=पुनः (वरुणने) उससे कहा; **वै**=निश्चय ही; **इमानि**=ये सब प्रत्यक्ष दीखनेवाले; **भूतानि**=प्राणी; **यतः**=जिससे; **जायन्ते**=उत्पन्न होते हैं; **जातानि**=उत्पन्न होकर; **येन**=जिसके सहारे; **जीवन्ति**=जीवित रहते हैं; (तथा) **प्रयन्ति**=(अन्तमें इस लोकसे) प्रयाण करते हुए; **यत् अभिसंविशन्ति**=जिसमें प्रवेश करते हैं; **तत्**=उसको; **विजिज्ञासस्व**=तत्त्वसे जाननेकी इच्छा कर; **तत्**=वही; **ब्रह्म**=ब्रह्म है; **इति**=इस प्रकार (पिताकी बात सुनकर); **सः**=उसने; **तपः अतप्यत**=तप किया; **सः**=उसने; **तपः तप्त्वा**=तप करके—

व्याख्या—भृगु नामसे प्रसिद्ध एक ऋषि थे, जो वरुणके पुत्र थे। उनके मनमें परमात्माको जानने और प्राप्त करनेकी उत्कट अभिलाषा हुई, तब वे अपने पिता वरुणके पास गये। उनके पिता वरुण वेदको जाननेवाले, ब्रह्मनिष्ठ महापुरुष थे; अतः भृगुको किसी दूसरे आचार्यके पास जानेकी आवश्यकता नहीं हुई। अपने पिताके पास जाकर भृगुने इस प्रकार प्रार्थना की—'भगवन्! मैं ब्रह्मको जानना चाहता हूँ, अतः आप कृपा करके मुझे ब्रह्मका तत्त्व समझाइये।' तब वरुणने भृगुसे कहा—'तात! अन्न, प्राण, नेत्र, श्रोत्र, मन और वाणी—ये सभी ब्रह्मकी उपलब्धिके द्वार हैं। इन सबमें ब्रह्मकी सत्ता स्फुरित हो रही है।' साथ ही यह भी कहा—'ये प्रत्यक्ष दिखायी देनेवाले सब प्राणी जिनसे उत्पन्न होते हैं, उत्पन्न होकर जिनके सहयोगसे, जिनका बल पाकर ये सब जीते हैं—जीवनोपयोगी क्रिया करनेमें समर्थ होते हैं और महाप्रलयके समय जिनमें विलीन हो जाते हैं, उनको वास्तवमें जाननेकी (पानेकी) इच्छा कर। वे ही ब्रह्म हैं।' इस प्रकार पिताका उपदेश पाकर भृगु ऋषिने ब्रह्मचर्य और शम-दम आदि नियमोंका पालन करते हुए तथा समस्त भोगोंके त्यागपूर्वक संयमसे रहते हुए पिताके उपदेशपर विचार किया। यही उनका तप था। इस प्रकार तप करके उन्होंने क्या किया, यह बात अगले अनुवाकमें कही गयी है।

॥ प्रथम अनुवाक समाप्त ॥ १ ॥

द्वितीय अनुवाक

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्। अन्नाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। अन्नेन जातानि जीवन्ति। अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। तद्विज्ञाय पुनरेव वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तꣳ होवाच। तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। तपो ब्रह्मेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा।

---

* वरुणने अपने पुत्र भृगु ऋषिको जिस ब्रह्मविद्याका उपदेश दिया था, उसीका इस वल्लीमें वर्णन है; इस कारण इसका नाम भृगुवल्ली है।

अन्नम्=अन्न; **ब्रह्म**=ब्रह्म है; **इति**=इस प्रकार; **व्यजानात्**=जाना; **हि**=क्योंकि; **खल्वु**=सचमुच; **अन्नात्**=अन्नसे; **एव**=ही; **इमानि**=ये सब; **भूतानि**=प्राणी; **जायन्ते**=उत्पन्न होते हैं; **जातानि**=उत्पन्न होकर; **अन्नेन**=अन्नसे ही; **जीवन्ति**=जीते हैं; (और) **प्रयन्ति**=(अन्तमें यहाँसे) प्रयाण करते हुए; **अन्नम् अभिसंविशन्ति**=अन्नमें ही प्रविष्ट होते हैं; **इति**=इस प्रकार; **तत्**=उसको; **विज्ञाय**=जानकर; (वह) **पुनः**=पुनः; **पितरम्**=अपने पिता; **वरुणम् एव उपससार**=वरुणके ही पास गया; (तथा अपनी समझी हुई बात उसने पिताको सुनायी; किंतु पिताने उसका समर्थन नहीं किया। तब वह बोला—) **भगवः**=भगवन्; (मुझे) **ब्रह्म अधीहि**=ब्रह्मका बोध कराइये; **इति**=तब; **तम् ह उवाच**=उससे सुप्रसिद्ध वरुण ऋषिने कहा; **तपसा**=तपसे; **ब्रह्म**=ब्रह्मको; **विजिज्ञासस्व**=तत्त्वतः जाननेकी इच्छा कर; **तपः**=तप ही; **ब्रह्म**=ब्रह्म है; **इति**= इस प्रकार (पिताकी आज्ञा पाकर); **सः**=उसने; **तपः अतप्यत**=(पुनः) तप किया; **सः**=उसने; **तपः तप्त्वा**=तप करके—

व्याख्या—भृगुने पिताके उपदेशानुसार यह निश्चय किया कि अन्न ही ब्रह्म है; क्योंकि पिताजीने ब्रह्मके जो लक्षण बताये थे, वे सब अन्नमें पाये जाते हैं। समस्त प्राणी अन्नसे—अन्नके परिणामभूत वीर्यसे उत्पन्न होते हैं, अन्नसे ही उनका जीवन सुरक्षित रहता है और मरनेके बाद अन्नस्वरूप इस पृथ्वीमें ही प्रविष्ट हो जाते हैं। इस प्रकार निश्चय करके वे पुनः अपने पिता वरुणके पास आये। आकर अपने निश्चयके अनुसार उन्होंने सब बातें कहीं। पिताने कोई उत्तर नहीं दिया। उन्होंने सोचा—'इसने अभी ब्रह्मके स्थूल रूपको ही समझा है, वास्तविक रूपतक इसकी बुद्धि नहीं गयी; अतः इसे तपस्या करके अभी और विचार करनेकी आवश्यकता है। पर जो कुछ इसने समझा है, उसमें इसकी तुच्छबुद्धि कराकर अश्रद्धा उत्पन्न कर देनेमें भी इसका हित नहीं है; अतः इसकी बातका उत्तर न देना ही ठीक है।' पितासे अपनी बातका समर्थन न पाकर भृगुने फिर प्रार्थना की—'भगवन्! यदि मैंने ठीक नहीं समझा हो तो आप मुझे ब्रह्मका तत्त्व समझाइये।' तब वरुणने कहा—'तू तपके द्वारा ब्रह्मके तत्त्वको समझनेकी कोशिश कर। यह तप ब्रह्मका ही स्वरूप है, अतः यह उनका बोध करानेमें सर्वथा समर्थ है।' इस प्रकार पिताकी आज्ञा पाकर भृगु ऋषि पुनः पहलेकी भाँति तपोमय जीवन बिताते हुए पितासे पहले सुने हुए उपदेशके अनुसार ब्रह्मका स्वरूप निश्चय करनेके लिये विचार करते रहे। इस प्रकार तप करके उन्होंने क्या किया, यह बात अगले अनुवाकमें कही गयी है।

॥ द्वितीय अनुवाक समाप्त ॥ २ ॥

तृतीय अनुवाक

प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात्। प्राणाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। प्राणेन जातानि जीवन्ति। प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। तद्विज्ञाय पुनरेव वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तꣳ होवाच। तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। तपो ब्रह्मेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा।

प्राणः=प्राण; **ब्रह्म**=ब्रह्म है; **इति**=इस प्रकार; **व्यजानात्**=जाना; **हि**=क्योंकि; **खलु**=सचमुच; **प्राणात्**=प्राणसे; **एव**=ही; **इमानि**=ये समस्त; **भूतानि**=प्राणी; **जायन्ते**=उत्पन्न होते हैं; **जातानि**=उत्पन्न होकर; **प्राणेन**=प्राणसे ही; **जीवन्ति**=जीते हैं; (और) **प्रयन्ति**=(अन्तमें यहाँसे) प्रयाण करते हुए; **प्राणम् अभिसंविशन्ति**=प्राणमें ही सब प्रकारसे प्रविष्ट हो जाते हैं; **इति**=इस प्रकार; **तत्**=उसे; **विज्ञाय**=जानकर; **पुनः**=फिर; **पितरम् वरुणम् एव उपससार**=(अपने) पिता वरुणके ही पास गया (और वहाँ उसने अपना निश्चय सुनाया; जब पिताने उत्तर नहीं दिया, तब वह बोला—); **भगवः**=भगवन्; (मुझे) **ब्रह्म अधीहि**=ब्रह्मका उपदेश दीजिये; **इति**=इस प्रकार प्रार्थना करनेपर; **ह तम् उवाच**=सुप्रसिद्ध वरुण ऋषिने उससे कहा; **ब्रह्म**=ब्रह्मको; **तपसा**=तपसे; **विजिज्ञासस्व**=तत्त्वतः जाननेकी इच्छा कर; **तपः**=तप ही; **ब्रह्म**=ब्रह्म अर्थात् उनकी प्राप्तिका बड़ा साधन है; **इति**=इस प्रकार पिताकी आज्ञा पाकर; **सः**=उसने; (**पुनः**) **तपः अतप्यत**=तप किया; **सः**=उसने; **तपः तप्त्वा**=तप करके—

व्याख्या—भृगुने पिताके उपदेशानुसार तपके द्वारा यह निश्चय किया कि प्राण ही ब्रह्म है; उन्होंने सोचा, पिताजीद्वारा बताये हुए ब्रह्मके लक्षण प्राणमें पूर्णतया पाये जाते हैं। समस्त प्राणी प्राणसे उत्पन्न होते हैं, अर्थात् एक जीवित प्राणीसे उसीके सदृश दूसरा प्राणी उत्पन्न होता हुआ प्रत्यक्ष देखा जाता है; तथा सभी प्राणसे ही जीते हैं। यदि श्वासका आना-जाना बंद हो जाय, यदि प्राणद्वारा अन्न ग्रहण न किया जाय तथा अन्नका रस समस्त शरीरमें न पहुँचाया जाय, तो कोई भी प्राणी जीवित नहीं रह सकता। और मरनेके बाद सब प्राणमें ही प्रविष्ट हो जाते हैं। यह प्रत्यक्ष देखा जाता है कि मृत शरीरमें प्राण नहीं रहते; अतः निःसंदेह प्राण ही ब्रह्म है, यह निश्चय करके वे पुनः अपने पिता वरुणके पास गये। पहलेकी भाँति अपने निश्चयके अनुसार उन्होंने पुनः पितासे अपना अनुभव निवेदन किया। पिताने फिर भी कोई उत्तर नहीं दिया। उन्होंने सोचा कि यह पहलेकी अपेक्षा तो कुछ सूक्ष्मतामें पहुँचा है, परंतु अभी बहुत कुछ समझना शेष है; अतः उत्तर न देनेसे अपने-आप इसकी जिज्ञासामें बल आयेगा, अतः उत्तर न देना ही ठीक है। पिताजीसे अपनी बातका समर्थन न पाकर भृगुने फिर उनसे प्रार्थना की—'भगवन्! यदि अब भी मैंने ठीक न समझा हो तो आप ही कृपा करके मुझे ब्रह्मका तत्त्व समझाइये।' तब वरुणने पुनः वही बात कही—'तू तपके द्वारा ब्रह्मको जाननेकी चेष्टा कर; यह तप ही ब्रह्म है, अर्थात् ब्रह्मके तत्त्वको जाननेका प्रधान साधन है।' इस प्रकार पिताजीकी आज्ञा पाकर भृगु ऋषि फिर उसी प्रकार तपस्या करते हुए पिताके उपदेशपर विचार करते रहे। तपस्या करके उन्होंने क्या किया, यह अगले अनुवाकमें बताया गया है।

॥ तृतीय अनुवाक समाप्त ॥ ३ ॥

चतुर्थ अनुवाक

मनो ब्रह्मेति व्यजानात्। मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। मनसा जातानि जीवन्ति। मनः प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। तद्विज्ञाय पुनरेव वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तꣳ होवाच। तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। तपो ब्रह्मेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा।

मनः=मन; **ब्रह्म**=ब्रह्म है; **इति**=इस प्रकार; **व्यजानात्**=समझा; **हि**=क्योंकि; **खलु**=सचमुच; **मनसः**=मनसे; **एव**=ही; **इमानि**=ये समस्त; **भूतानि**=प्राणी; **जायन्ते**=उत्पन्न होते हैं; **जातानि**=उत्पन्न होकर; **मनसा**=मनसे ही; **जीवन्ति**=जीते हैं; (तथा) **प्रयन्ति**=(इस लोकसे) प्रयाण करते हुए; (अन्तमें) **मनः अभिसंविशन्ति**=मनमें ही सब प्रकारसे प्रविष्ट हो जाते हैं; **इति**=इस प्रकार; **तत्**=उस ब्रह्मको; **विज्ञाय**=जानकर; **पुनः एव**=फिर भी; **पितरम्**=अपने पिता; **वरुणम् उपससार**=वरुणके पास गया (और अपनी बातका कोई उत्तर न पाकर बोला—); **भगवः**=भगवन्; (मुझे) **ब्रह्म अधीहि**=ब्रह्मका उपदेश दीजिये; **इति**=इस प्रकार (प्रार्थना करनेपर); **ह तम् उवाच**=सुप्रसिद्ध वरुण ऋषिने उससे कहा; **ब्रह्म**=ब्रह्मको; **तपसा**=तपसे; **विजिज्ञासस्व**=तत्त्वतः जाननेकी इच्छा कर; **तपः**=तप ही; **ब्रह्म**=ब्रह्म है; **इति**=इस प्रकार पिताकी आज्ञा पाकर; **सः**=उसने; **तपः अतप्यत**=तप किया; **सः**=उसने; **तपः तप्त्वा**=तप करके—

व्याख्या—इस बार भृगुने पिताके उपदेशानुसार यह निश्चय किया कि मन ही ब्रह्म है; क्योंकि उन्होंने सोचा, पिताजीके बताये हुए ब्रह्मके सारे लक्षण मनमें पाये जाते हैं। मनसे सब प्राणी उत्पन्न होते हैं—स्त्री और पुरुषके मानसिक प्रेमपूर्ण सम्बन्धसे ही प्राणी बीजरूपसे माताके गर्भमें आकर उत्पन्न होते हैं, उत्पन्न होकर मनसे ही इन्द्रियोंद्वारा समस्त जीवनोपयोगी वस्तुओंका उपभोग करके जीवित रहते हैं और मरनेके बाद मनमें ही प्रविष्ट हो जाते हैं—मरनेके बाद इस शरीरमें प्राण और इन्द्रियाँ नहीं रहतीं; इसलिये मन ही ब्रह्म है। इस प्रकार निश्चय करके वे पुनः पहलेकी भाँति अपने पिता वरुणके पास गये और अपने अनुभवकी बात पिताजीको सुनायी। इस बार भी पितासे कोई उत्तर नहीं मिला। पिताने सोचा कि यह पहलेकी अपेक्षा तो गहराईमें उतरा है, परंतु अभी इसे और भी तपस्या करनी चाहिये; अतः उत्तर न देना ही ठीक है। पितासे अपनी बातका उत्तर न पाकर भृगुने पुनः पहलेकी भाँति प्रार्थना की—'भगवन्! यदि मैंने ठीक न समझा हो तो कृपया आप ही मुझे ब्रह्मका तत्त्व समझाइये।' तब वरुणने पुनः वही उत्तर दिया—'तू तपके द्वारा ब्रह्मके तत्त्वको जाननेकी

इच्छा कर। अर्थात् तपस्या करते हुए मेरे उपदेशपर पुनः विचार कर। यह तपरूप साधन ही ब्रह्म है। ब्रह्मको जाननेका इससे बढ़कर दूसरा कोई उपाय नहीं है।' इस प्रकार पिताकी आज्ञा पाकर भृगुने पुनः पहलेकी भाँति संयमपूर्वक रहकर पिताके उपदेशपर विचार किया। विचार करके उन्होंने क्या किया, यह बात अगले अनुवाकमें कही गयी है।

॥ चतुर्थ अनुवाक समाप्त ॥ ४ ॥

पञ्चम अनुवाक

विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात्। विज्ञानाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। विज्ञानेन जातानि जीवन्ति। विज्ञानं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। तद्विज्ञाय पुनरेव वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तꣳहोवाच। तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। तपो ब्रह्मेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा।

विज्ञानम्=विज्ञान; **ब्रह्म**=ब्रह्म है; **इति**=इस प्रकार; **व्यजानात्**=जाना; **हि**=क्योंकि; **खलु**=सचमुच; **विज्ञानात्**=विज्ञानसे; **एव**=ही; **इमानि**=ये समस्त; **भूतानि**=प्राणी; **जायन्ते**=उत्पन्न होते हैं; **जातानि**=उत्पन्न होकर; **विज्ञानेन**=विज्ञानसे ही; **जीवन्ति**=जीते हैं; (और) **प्रयन्ति**=अन्तमें यहाँसे प्रयाण करते हुए; **विज्ञानम् अभिसंविशन्ति**=विज्ञानमें ही प्रविष्ट हो जाते हैं; **इति**=इस प्रकार; **तत्**=ब्रह्मको; **विज्ञाय**=जानकर; **पुनः एव**=(वह) पुनः उसी प्रकार; **पितरम्**=अपने पिता; **वरुणम् उपससार**=वरुणके पास गया; (और अपनी बातका उत्तर न मिलनेपर बोला—) **भगवः**=भगवन्!; (मुझे) **ब्रह्म अधीहि**=ब्रह्मका उपदेश दीजिये; **इति**=इस प्रकार कहनेपर; **ह तम् उवाच**=सुप्रसिद्ध वरुण ऋषिने उससे कहा; **ब्रह्म**=ब्रह्मको; **तपसा**=(तू) तपके द्वारा; **विजिज्ञासस्व**=तत्त्वतः जाननेकी इच्छा कर; **तपः**=तप ही; **ब्रह्म**=ब्रह्म है; **इति**=इस प्रकार पिताकी आज्ञा पाकर; **सः**=उसने; **तपः अतप्यत**=पुनः तप किया; **सः**=उसने; **तपः तप्त्वा**=तप करके—

व्याख्या—इस बार उन्होंने पिताके उपदेशानुसार यह निश्चय किया कि यह विज्ञानस्वरूप चेतन जीवात्मा ही ब्रह्म है; क्योंकि उन्होंने सोचा—पिताजीने जो ब्रह्मके लक्षण बताये थे, वे सब-के-सब पूर्णतया इसमें पाये जाते हैं। ये समस्त प्राणी जीवात्मासे ही उत्पन्न होते हैं, सजीव चेतन प्राणियोंसे ही प्राणियोंकी उत्पत्ति प्रत्यक्ष देखी जाती है। उत्पन्न होकर इस विज्ञानस्वरूप जीवात्मासे ही जीते हैं; यदि जीवात्मा न रहे तो ये मन, इन्द्रियाँ, प्राण आदि कोई भी नहीं रह सकते और कोई भी अपना-अपना काम नहीं कर सकते। तथा मरनेके बाद ये मन आदि सब जीवात्मामें ही प्रविष्ट हो जाते हैं—जीवके निकल जानेपर मृत शरीरमें ये सब देखनेमें नहीं आते। अतः विज्ञानस्वरूप जीवात्मा ही ब्रह्म है। यह निश्चय करके वे पहलेकी भाँति अपने पिता वरुणके पास आये। आकर अपने निश्चित अनुभवकी बात पिताजीको सुनायी। इस बार भी पिताजीने कोई उत्तर नहीं दिया। पिताने सोचा—'इस बार यह बहुत कुछ ब्रह्मके निकट आ गया है, इसका विचार स्थूल और सूक्ष्म—दोनों प्रकारके जडतत्त्वोंसे ऊपर उठकर चेतन जीवात्मातक तो पहुँच गया है। परंतु ब्रह्मका स्वरूप तो इससे भी विलक्षण है, वे तो नित्य आनन्दस्वरूप एक अद्वितीय परमात्मा हैं; इसे अभी और तपस्या करनेकी आवश्यकता है, अतः उत्तर न देना ही ठीक है।' इस प्रकार बार-बार पिताजीसे कोई उत्तर न मिलनेपर भी भृगु हतोत्साह या निराश नहीं हुए। उन्होंने पहलेकी भाँति पुनः पिताजीसे वही प्रार्थना की—'भगवन्! यदि मैंने ठीक न समझा हो तो आप मुझे ब्रह्मका रहस्य बतलाइये।' तब वरुणने पुनः वही उत्तर दिया—'तू तपके द्वारा ही ब्रह्मके तत्त्वको जाननेकी इच्छा कर। अर्थात् तपस्यापूर्वक उसका पूर्वकथनानुसार विचार कर। तप ही ब्रह्म है।' इस प्रकार पिताजीकी आज्ञा पाकर भृगुने पुनः पहलेकी भाँति संयमपूर्वक रहते हुए पिताके उपदेशपर विचार किया। विचार करके उन्होंने क्या किया, यह आगे बताया गया है।

॥ पञ्चम अनुवाक समाप्त ॥ ५ ॥

षष्ठ अनुवाक

आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता । स य एवं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ।

आनन्दः=आनन्द ही; **ब्रह्म**=ब्रह्म है; **इति**=इस प्रकार; **व्यजानात्**=निश्चयपूर्वक जाना; **हि**=क्योंकि; **खलु**=सचमुच; **आनन्दात्**=आनन्दसे; **एव**=ही; **इमानि**=ये समस्त; **भूतानि**=प्राणी; **जायन्ते**=उत्पन्न होते हैं; **जातानि**=उत्पन्न होकर; **आनन्देन**=आनन्दसे ही; **जीवन्ति**=जीते हैं; (तथा) **प्रयन्ति**=इस लोकसे प्रयाण करते हुए; (अन्तमें) **आनन्दम् अभिसंविशन्ति**=आनन्दमें ही प्रविष्ट हो जाते हैं; **इति**=इस प्रकार (जाननेपर उसे परब्रह्मका पूरा ज्ञान हो गया); **सा**=वह; **एषा**=यह; **भार्गवी**=भृगुकी जानी हुई; **वारुणी**=और वरुणद्वारा उपदेश की हुई; **विद्या**=विद्या; **परमे व्योमन्**=विशुद्ध आकाशस्वरूप परब्रह्म परमात्मामें; **प्रतिष्ठिता**=प्रतिष्ठित है अर्थात् पूर्णतः स्थित है; **यः**=जो कोई (दूसरा साधक) भी; **एवम्**=इस प्रकार (आनन्दस्वरूप ब्रह्मको); **वेद**=जानता है; **सः**=वह; (उस विशुद्ध आकाशस्वरूप परमानन्दमें) **प्रतितिष्ठति**=स्थित हो जाता है; (इतना ही नहीं, इस लोकमें लोगोंके देखनेमें भी वह) **अन्नवान्**=बहुत अन्नवाला; **अन्नादः**=और अन्नको भलीभाँति पचानेकी शक्तिवाला; **भवति**=हो जाता है; (तथा) **प्रजया**=संतानसे; **पशुभिः**=पशुओंसे; (तथा) **ब्रह्मवर्चसेन**=ब्रह्मतेजसे सम्पन्न होकर; **महान्**=महान्; **भवति**=हो जाता है; **कीर्त्या** [**अपि**]=उत्तम कीर्तिके द्वारा भी; **महान्**=महान्; [**भवति**=हो जाता है ।]

व्याख्या—इस बार भृगुने पिताके उपदेशपर गहरा विचार करके यह निश्चय किया कि आनन्द ही ब्रह्म है । ये आनन्दमय परमात्मा ही अन्नमय आदि सबके अन्तरात्मा हैं । वे सब भी इन्हींके स्थूल रूप हैं । इसी कारण उनमें ब्रह्मबुद्धि होती है और ब्रह्मके आंशिक लक्षण पाये जाते हैं । परंतु सर्वांशसे ब्रह्मके लक्षण आनन्दमें ही घटते हैं; क्योंकि ये समस्त प्राणी उन आनन्दस्वरूप परब्रह्म परमात्मासे ही सृष्टिके आदिमें उत्पन्न होते हैं—इन सबके आदि कारण तो वे ही हैं । तथा इन आनन्दमयके आनन्दका लेश पाकर ही ये सब प्राणी जी रहे हैं—कोई भी दुःखके साथ जीवित रहना नहीं चाहता । इतना ही नहीं, उन आनन्दमय सर्वान्तर्यामी परमात्माकी अचिन्त्यशक्तिकी प्रेरणासे ही इस जगत्के समस्त प्राणियोंकी सारी चेष्टाएँ हो रही हैं । उनके शासनमें रहनेवाले सूर्य आदि यदि अपना-अपना काम न करें तो एक क्षण भी कोई प्राणी जीवित नहीं रह सकता । सबके जीवनाधार सचमुच वे आनन्दस्वरूप परमात्मा ही हैं । तथा प्रलयकालमें समस्त प्राणियोंसे भरा हुआ यह ब्रह्माण्ड उन्हींमें प्रविष्ट होता है—उन्हींमें विलीन होता है; वे ही सबके सब प्रकारसे सदा-सर्वदा आधार हैं । इस प्रकार अनुभव होते ही भृगुको परब्रह्मका यथार्थ ज्ञान हो गया । फिर उन्हें किसी प्रकारकी जिज्ञासा नहीं रही । श्रुति स्वयं उस विद्याकी महिमा बतलानेके लिये कहती है—वही यह वरुणद्वारा बतायी हुई और भृगुको प्राप्त हुई ब्रह्मविद्या (ब्रह्मका रहस्य बतानेवाली विद्या) है । यह विद्या विशुद्ध आकाशस्वरूप परब्रह्म परमात्मामें स्थित है । वे ही इस विद्याके भी आधार हैं । जो कोई मनुष्य भृगुकी भाँति तपस्यापूर्वक इसपर विचार करके परमानन्दस्वरूप परब्रह्म परमात्माको जान लेता है, वह भी उन विशुद्ध परमानन्दस्वरूप परमात्मामें स्थित हो जाता है । इस प्रकार इस विद्याका वास्तविक फल बताकर मनुष्योंको उस साधनकी ओर लगानेके लिये उपर्युक्त प्रकारसे अन्न, प्राण आदि समस्त तत्त्वोंके रहस्य-विज्ञानपूर्वक ब्रह्मको जाननेवाले ज्ञानीके शरीर और अन्तःकरणमें जो स्वाभाविक विलक्षण शक्तियाँ उत्पन्न हो जाती हैं, उनको भी श्रुति बतलाती है । वह अन्नवान् अर्थात् नाना प्रकारके जीवनयात्रोपयोगी भोगोंसे सम्पन्न हो जाता है और उन सबको सेवन करनेकी सामर्थ्य भी उसमें आ जाती है । अर्थात् उसके मन, इन्द्रियाँ और शरीर सर्वथा निर्विकार और नीरोग हो जाते हैं । इतना ही नहीं, वह संतानसे, पशुओंसे, ब्रह्मतेजसे और बड़ी भारी कीर्तिसे समृद्ध होकर जगत्में सर्वश्रेष्ठ समझा जाता है ।

॥ षष्ठ अनुवाक समाप्त ॥ ६ ॥

सप्तम अनुवाक

सम्बन्ध—छठे अनुवाकमें ब्रह्मज्ञानीके अन्न और प्रजा आदिसे सम्पन्न होनेकी बात कही गयी; इसपर यह जिज्ञासा होती है कि ये सब सिद्धियाँ भी क्या ब्रह्मसाक्षात्कार होनेपर ही मिलती हैं, या इन्हें प्राप्त करनेका दूसरा उपाय भी है। इसपर इन सबकी प्राप्तिके दूसरे उपाय भी बताये जाते हैं—

अन्नं न निन्द्यात् । तद्व्रतम् । प्राणो वा अन्नम् । शरीरमन्नादम् । प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् । शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ।

अन्नम् न निन्द्यात्=अन्नकी निन्दा न करे; **तत्**=वह; **व्रतम्**=व्रत है; **प्राणः**=प्राण; **वै**=ही; **अन्नम्**=अन्न है; (और) **शरीरम्**=शरीर; (उस प्राणरूप अन्नसे जीनेके कारण) **अन्नादम्**=अन्नका भोक्ता है; **शरीरम्**=शरीर; **प्राणे**=प्राणके आधारपर; **प्रतिष्ठितम्**=स्थित हो रहा है; (और) **शरीरे**=शरीरके आधारपर; **प्राणः**=प्राण; **प्रतिष्ठितः**=स्थित हो रहे हैं; **तत्**=इस तरह; **एतत्**=यह; **अन्ने**=अन्नमें ही; **अन्नम्**=अन्न; **प्रतिष्ठितम्**=स्थित हो रहा है; **यः**=जो मनुष्य; **अन्ने**=अन्नमें ही; **अन्नम्**=अन्न; **प्रतिष्ठितम्**=प्रतिष्ठित हो रहा है; **एतत्**=इस रहस्यको; **वेद**=जानता है; **सः**=वह; **प्रतितिष्ठति**=उसमें प्रतिष्ठित हो जाता है; (अतः) **अन्नवान्**=अन्नवाला; (और) **अन्नादः**=अन्नको खानेवाला; **भवति**=हो जाता है; **प्रजया**=प्रजासे; **पशुभिः**=पशुओंसे; **ब्रह्मवर्चसेन**=(और) ब्रह्मतेजसे सम्पन्न होकर; **महान्**=महान्; **भवति**=बन जाता है; (तथा) **कीर्त्या**=कीर्तिसे (सम्पन्न होकर भी); **महान्**=महान्; [**भवति**=हो जाता है।]

व्याख्या—इस अनुवाकमें अन्नका महत्त्व बतलाकर उसे जाननेका फल बताया गया है। भाव यह है कि जो मनुष्य अन्नादिसे सम्पन्न होना चाहे, उसे सबसे पहले तो यह व्रत लेना चाहिये कि 'मैं कभी अन्नकी निन्दा नहीं करूँगा।' यह एक साधारण नियम है कि जिस किसी वस्तुको मनुष्य पाना चाहता है, उसके प्रति उसकी महत्त्वबुद्धि होनी चाहिये; तभी वह उसके लिये प्रयत्न करेगा। जिसकी जिसमें हेयबुद्धि है, वह उसकी ओर आँख उठाकर देखेगा भी नहीं। अन्नकी निन्दा न करनेका व्रत लेकर अन्नके इस महत्त्वको समझना चाहिये कि अन्न ही प्राण है, और प्राण ही अन्न है; क्योंकि अन्नसे ही प्राणोंमें बल आता है और प्राणशक्तिसे ही अन्नमय शरीरमें जीवनी-शक्ति आती है। यहाँ प्राणको अन्न इसलिये भी कहा है कि यही शरीरमें अन्नके रसको सर्वत्र फैलाता है। शरीर प्राणके ही आधार टिका हुआ है, इसीलिये वह प्राणरूप अन्नका भोक्ता है। शरीर प्राणमें स्थित है अर्थात् शरीरकी स्थिति प्राणके अधीन है और प्राण शरीरमें स्थित है—प्राणोंका आधार शरीर है, यह बात प्रत्यक्ष है ही। इस प्रकार यह अन्नमय शरीर भी अन्न है। यह अनुभवसिद्ध विषय है कि प्राणोंको आहार न मिलनेपर वे शरीरकी धातुओंको ही सोख लेते हैं। और शरीरकी स्थिति प्राणके अधीन होनेसे प्राण भी अन्न ही हैं। अतः शरीर और प्राणका अन्योन्याश्रय-सम्बन्ध होनेसे यह कहा गया है कि अन्नमें ही अन्न स्थित हो रहा है। यही इसका तत्त्व है। जो मनुष्य इस रहस्यको समझ लेता है, वही शरीर और प्राण—इन दोनोंका ठीक-ठीक उपयोग कर सकता है। इसीलिये यह कहा गया है कि वह शरीर और प्राणोंके विज्ञानमें पारङ्गत हो जाता है। और इसी विज्ञानके फलस्वरूप वह सब प्रकारकी भोगसामग्रीसे युक्त और उसे उपभोगमें लानेकी शक्तिसे सम्पन्न हो जाता है। और इसीलिये वह संतानसे, नाना प्रकारके पशुओंसे और ब्रह्मतेजसे भी सम्पन्न होकर महान् बन जाता है। उसकी कीर्ति, उसका यश जगत्में फैल जाता है और उसके द्वारा भी वह जगत्में महान् हो जाता है।

॥ सप्तम अनुवाक समाप्त ॥ ७ ॥

अष्टम अनुवाक

अन्नं न परिचक्षीत । तद् व्रतम् । आपो वा अन्नम् । ज्योतिरन्नादम् । अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितम् ।

ज्योतिष्यापः प्रतिष्ठिताः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या ।

अन्नम् न परिचक्षीत=अन्नकी अवहेलना न करे; **तत्**=वह; **व्रतम्**=एक व्रत है; **आपः**=जल; **वै**=ही; **अन्नम्**=अन्न है; (और) **ज्योतिः**=तेज; **अन्नादम्**=(रसस्वरूप) अन्नका भोक्ता है; **अप्सु**=जलमें; **ज्योतिः**=तेज; **प्रतिष्ठितम्**=प्रतिष्ठित है; **ज्योतिषि**=तेजमें; **आपः**=जल; **प्रतिष्ठिताः**=प्रतिष्ठित है; **तत्**=वही; **एतत्**=यह; **अन्ने**=अन्नमें; **अन्नम्**=अन्न; **प्रतिष्ठितम्**=प्रतिष्ठित है; **यः**=जो मनुष्य; (इस प्रकार) **अन्ने**=अन्नमें; **अन्नम्**=अन्न; **प्रतिष्ठितम्**=प्रतिष्ठित है; **एतत्**=इस रहस्यको; **वेद**=भलीभाँति समझता है; **सः**=वह; (अन्तमें) **प्रतितिष्ठति**=(उस रहस्यमें) परिनिष्ठित हो जाता है; (तथा) **अन्नवान्**=अन्नवाला; (और) **अन्नादः**=अन्नको खानेवाला; **भवति**=हो जाता है; **प्रजया**=(वह) संतानसे; **पशुभिः**=पशुओंसे; (और) **ब्रह्मवर्चसेन**=ब्रह्मतेजसे; **महान्**=महान्; **भवति**=बन जाता है; (तथा) **कीर्त्या**=कीर्तिसे (समृद्ध होकर भी); **महान्**=महान्; [**भवति**=हो जाता है ।]

व्याख्या—इस अनुवाकमें जल और ज्योति दोनोंको अन्नरूप बताकर उन्हें जाननेका फल बतलाया है । भाव यह है कि जिस मनुष्यकी अन्नादिसे सम्पन्न होनेकी इच्छा हो, उसे यह नियम ले लेना चाहिये कि 'मैं कभी अन्नकी अवहेलना नहीं करूँगा अर्थात् अन्नका उल्लङ्घन, दुरुपयोग और परित्याग नहीं करूँगा एवं उसे जूठा नहीं छोड़ूँगा ।' यह साधारण नियम है कि जो जिस वस्तुका अनादर करता है, उसके प्रति उपेक्षाबुद्धि रखता है, वह वस्तु उसका कभी वरण नहीं करती । किसी भी वस्तुको प्राप्त करनेके लिये उसके प्रति आदरबुद्धि रखना परमावश्यक है । जिसकी जिसमें आदरबुद्धि नहीं है, वह उसे पानेकी इच्छा अथवा चेष्टा क्यों करेगा । इस प्रकार अन्नकी अवहेलना न करनेका व्रत लेकर फिर अन्नके इस तत्त्वको समझना चाहिये कि जल ही अन्न है; क्योंकि सब प्रकारके अन्न अर्थात् खाद्य वस्तुएँ जलसे ही उत्पन्न होती हैं । और ज्योति अर्थात् तेज ही इस जलरूप अन्नको भक्षण करनेवाला है । जिस प्रकार अग्नि एवं सूर्यरश्मियाँ आदि बाहरके जलका शोषण करती हैं, उसी प्रकार शरीरमें रहनेवाली जठराग्नि शरीरमें जानेवाले जलीय तत्त्वोंका शोषण करती है । जलमें ज्योति प्रतिष्ठित है । यद्यपि जल स्वभावतः ठंडा है, अतएव उसमें उष्ण ज्योति कैसे स्थित है—यह बात समझमें नहीं आती, तथापि शास्त्रोंमें यह माना गया है कि समुद्रमें बडवानल रहता है तथा आजकलके वैज्ञानिक भी जलमेंसे बिजली-तत्त्वको निकालते हैं । इससे यह बात सिद्ध होती है कि जलमें तेज स्थित है । इसी प्रकार तेजमें जल स्थित है, यह तो प्रत्यक्ष देखनेमें आता ही है; क्योंकि सूर्यकी प्रखर किरणोंमें स्थित जल ही हमलोगोंके सामने वृष्टिके रूपमें प्रत्यक्ष होता है । इस प्रकार ये जल और तेज अन्योन्याश्रित होनेके कारण समस्त अन्नरूप खाद्य पदार्थोंके कारण हैं, अतः ये ही उनके रूपमें परिणत होते हैं; इसलिये दोनों अन्न ही हैं । इस प्रकार अन्न ही अन्नमें प्रतिष्ठित है । जो मनुष्य इस तत्त्वको समझ लेता है, वह इन दोनोंके विज्ञानमें प्रतिष्ठित अर्थात् सिद्ध हो जाता है; क्योंकि वही इन दोनोंका ठीक उपयोग कर सकता है । और इसीके फलस्वरूप वह अन्नसे अर्थात् सब प्रकारकी भोग-सामग्रीसे सम्पन्न और उन सबको यथायोग्य उपभोगमें लानेकी सामर्थ्यसे युक्त हो जाता है । और इसीलिये वह संतानसे, नाना प्रकारके पशुओंसे और ब्रह्मतेजसे सम्पन्न हो महान् हो जाता है । इतना ही नहीं, इस समृद्धिके कारण उसका यश सर्वत्र फैल जाता है, वह बड़ा भारी यशस्वी हो जाता है । और उस यशके कारण भी वह महान् हो जाता है ।

॥ अष्टम अनुवाक समाप्त ॥ ८ ॥

नवम अनुवाक

अन्नं बहु कुर्वीत । तद् व्रतम् । पृथिवी वा अन्नम् । आकाशोऽन्नादः । पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः । आकाशे पृथिवी प्रतिष्ठिता । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या ।

अन्नम्=अन्नको; **बहु कुर्वीत**=बढ़ाये; **तत्**=वह; **व्रतम्**=एक व्रत है; **पृथिवी**=पृथ्वी; **वै**=ही; **अन्नम्**=अन्न है; **आकाशः**=आकाश; **अन्नादः**=पृथ्वीरूप अन्नका आधार होनेसे (मानो) अन्नाद है; **पृथिव्याम्**=पृथ्वीमें; **आकाशः**=आकाश; **प्रतिष्ठितः**=प्रतिष्ठित है; **आकाशे**=आकाशमें; **पृथिवी**=पृथ्वी; **प्रतिष्ठिता**=प्रतिष्ठित है; **तत्**=वही; **एतत्**=यह; **अन्ने**=अन्नमें; **अन्नम्**=अन्न; **प्रतिष्ठितम्**=प्रतिष्ठित है; **यः**=जो मनुष्य; (इस प्रकार) **अन्ने**=अन्नमें; **अन्नम्**=अन्न; **प्रतिष्ठितम्**=प्रतिष्ठित है; **एतत्**=इस रहस्यको; **वेद**=भलीभाँति जान लेता है; **सः**=वह; (उस विषयमें) **प्रतितिष्ठति**=प्रतिष्ठित हो जाता है; **अन्नवान्**=अन्नवाला; (और) **अन्नादः**=अन्नको खानेवाला अर्थात् उसे पचानेकी शक्तिवाला; **भवति**=हो जाता है; **प्रजया**=(वह) प्रजासे; **पशुभिः**=पशुओंसे; (और) **ब्रह्मवर्चसेन**=ब्रह्मतेजसे; **महान्**=महान्; **भवति**=बन जाता है; **कीर्त्या**=कीर्तिसे; [**च**=भी;] **महान्**=महान्; [**भवति**=हो जाता है ।]

व्याख्या—इस अनुवाकमें पृथ्वी और आकाश दोनोंको अन्नरूप बताकर उनके तत्त्वको जाननेका फल बताया गया है । भाव यह है कि जिस मनुष्यको अन्नादिसे समृद्ध होनेकी इच्छा हो, उसे पहले तो यह व्रत लेना चाहिये—यह दृढ़ संकल्प करना चाहिये कि 'मैं अन्नको खूब बढ़ाऊँगा ।' किसी वस्तुका अभ्युदय—उसका विस्तार चाहना ही उसे आकर्षित करनेका सबसे श्रेष्ठ उपाय है । जो जिस वस्तुको क्षीण करनेपर तुला हुआ है, वह वस्तु उसे कदापि नहीं मिल सकती और मिलनेपर टिकेगी नहीं । इसके बाद अन्नके इस तत्त्वको समझना चाहिये कि पृथ्वी ही अन्न है—जितने भी अन्न हैं वे सब पृथ्वीसे ही उत्पन्न होते हैं । और पृथ्वीको अपनेमें विलीन कर लेनेवाला इसका आधारभूत आकाश ही अन्नाद अर्थात् इस अन्नका भोक्ता है । पृथ्वीमें आकाश स्थित है, क्योंकि वह सर्वव्यापी है; और आकाशमें पृथ्वी स्थित है—यह बात प्रत्यक्ष-सिद्ध है । ये दोनों ही एक दूसरेके आधार होनेके कारण अन्नस्वरूप हैं । पाँच भूतोंमें आकाश पहला तत्त्व है और पृथ्वी अन्तिम तत्त्व है; बीचके तीनों तत्त्व इन्हींके अन्तर्गत हैं । समस्त भोग्यपदार्थरूप अन्न इन पाँच महाभूतोंके ही कार्य हैं; अतः ये ही अन्नके रूपमें स्थित हैं । इसलिये अन्नमें ही अन्न प्रतिष्ठित है । जो मनुष्य इस बातको तत्त्वसे जानता है कि पृथ्वीरूप अन्नमें आकाशरूप अन्न और आकाशरूप अन्नमें पृथ्वीरूप अन्न प्रतिष्ठित है, वही सम्पूर्ण भूतोंका यथायोग्य उपयोग कर सकता है और इसीलिये वह इस विषयमें सिद्ध हो जाता है । इसी विज्ञानके फलस्वरूप वह अन्नसे अर्थात् सब प्रकारके भोग्य पदार्थोंसे और उनको उपभोगमें लानेकी शक्तिसे सम्पन्न हो जाता है । और इसीलिये वह संतानसे, नाना प्रकारके पशुओंसे और विद्याके तेजसे समृद्ध हो महान् बन जाता है । उसका यश समस्त जगत्में फैल जाता है, अतः वह यशके द्वारा भी महान् हो जाता है ।

॥ नवम अनुवाक समाप्त ॥ ९ ॥

दशम अनुवाक

न कंचन वसतौ प्रत्याचक्षीत । तद् व्रतम् । तस्माद्यया कया च विधया बह्वन्नं प्राप्नुयात् । आराध्यस्मा अन्नमित्याचक्षते । एतद्वै मुखतोऽन्नꣳराद्धम् । मुखतोऽस्मा अन्नꣳराध्यते । एतद्वै मध्यतोऽन्नꣳराद्धम् । मध्यतोऽस्मा अन्नꣳराध्यते । एतद्वा अन्ततोऽन्नꣳराद्धम् । अन्ततोऽस्मा अन्नꣳराध्यते । य एवं वेद ।

वसतौ=अपने घरपर (ठहरनेके लिये आये हुए); **कंचन**=किसी (भी अतिथि) को; **न प्रत्याचक्षीत**=प्रतिकूल उत्तर न दे; **तत्**=वह; **व्रतम्**=एक व्रत है; **तस्मात्**=इसलिये; (अतिथि-सत्कारके लिये) **यया कया च विधया**=जिस किसी भी प्रकारसे; **बहु**=बहुत-सा; **अन्नम्**=अन्न; **प्राप्नुयात्**=प्राप्त करना चाहिये; (क्योंकि सद्गृहस्थ) **अस्मै**=इस (घरपर आये हुए अतिथि) से; **अन्नम्**=भोजन; **आराधि**=तैयार है; **इति**=यों; **आचक्षते**=कहते हैं; (यदि यह अतिथिको) **मुखतः**=मुख्यवृत्तिसे अर्थात् अधिक श्रद्धा, प्रेम और सत्कारपूर्वक; **एतत्**=यह; **राद्धम्**=तैयार किया हुआ; **अन्नम्**=भोजन (देता है तो); **वै**=निश्चय ही; **अस्मै**=इस (दाता) को; **मुखतः**=अधिक आदर-सत्कारके साथ ही; **अन्नम्**=

अन्न; **राध्यते**=प्राप्त होता है; (यदि यह अतिथिको) **मध्यतः**=मध्यम श्रेणीकी श्रद्धा और प्रेमसे; **एतत्**=यह; **राद्धम्**=तैयार किया हुआ; **अन्नम्**=भोजन (देता है तो); **वै**=निःसन्देह; **अस्मै**=इस (दाता) को; **मध्यतः**=मध्यम श्रद्धा और प्रेमसे ही; **अन्नम् राध्यते**=अन्न प्राप्त होता है; (और यदि यह अतिथिको) **अन्ततः**=निकृष्ट श्रद्धा-सत्कारसे; **एतत्**=यह; **राद्धम्**=तैयार किया हुआ; **अन्नम्**=भोजन (देता है तो); **वै**=अवश्य ही; **अस्मै**=इस (दाता) को; **अन्ततः**=निकृष्ट श्रद्धा आदिसे; **अन्नम्**=अन्न; **राध्यते**=मिलता है; **यः**=जो; **एवम्**=इस प्रकार; **वेद**=इस रहस्यको जानता है (वह अतिथिके साथ बहुत उत्तम बर्ताव करता है)।

व्याख्या—दसवें अनुवाकके इस अंशमें अतिथि-सेवाका महत्त्व और फल बताया गया है। भाव यह है कि जो मनुष्य अतिथि-सेवाका पूरा लाभ उठाना चाहे, उसको सबसे पहले तो यह नियम लेना चाहिये कि 'मेरे घरपर जो कोई अतिथि आश्रयकी आशासे पधारेगा, मैं कभी उसको सूखा जवाब देकर निराश नहीं लौटाऊँगा।' 'अतिथिदेवो भव'—अतिथिकी देवताबुद्धिसे सेवा करो—यह उपदेश गुरुके द्वारा स्नातक शिष्यको पहले ही दिया जा चुका है। इस प्रकारका नियम लेनेपर ही अतिथि-सेवा सम्भव है। यह व्रत लेकर इसका पालन करनेके लिये—केवल अपना तथा कुटुम्बका पोषण करनेके लिये ही नहीं—जिस किसी भी न्यायोचित उपायसे बहुत-से अन्नका उपार्जन करे। धन-सम्पत्ति और अन्नादि, जो शरीरके पालन-पोषणके लिये उपयोगी सामग्री हैं, उन्हें प्राप्त करनेके लिये जितने भी न्यायोचित उपाय बताये गये हैं तथा पूर्वके तीन अनुवाकोंमें भी जो-जो उपाय बताये गये हैं, उनमेंसे किसीके भी द्वारा बहुत-सा अन्न प्राप्त करना चाहिये। अर्थात् अतिथि-सेवाके लिये आवश्यक वस्तुओंका अधिक मात्रामें संग्रह करना चाहिये; क्योंकि अतिथि-सेवा गृहस्थोचित सदाचारका एक अत्यावश्यक अङ्ग है। अच्छे प्रतिष्ठित मनुष्य घरपर आये हुए अतिथिसे यही कहते हैं—'आइये, बैठिये; भोजन तैयार है, भोजन कीजिये' इत्यादि। वे यह कदापि नहीं कहते कि हमारे यहाँ आपकी सेवाके लिये उपयुक्त वस्तुएँ अथवा रहनेका स्थान नहीं है। जो मनुष्य अपने घरपर आये हुए अतिथिकी अधिक आदर-सत्कारपूर्वक उत्तमभावसे विशुद्ध सामग्रियोंद्वारा सेवा करता है—उसे शुद्धतापूर्वक तैयार किया हुआ भोजन देता है, उसको भी उत्तमभावसे ही अन्न प्राप्त होता है अर्थात् उसे भोग्य-पदार्थोंके संग्रह करनेमें कठिनाईका सामना नहीं करना पड़ता। अतिथि-सेवाके प्रभावसे उसे किसी बातकी कमी नहीं रहती। अनायास उसकी सारी आवश्यकताएँ पूर्ण होती रहती हैं। यदि वह आये हुए अतिथिकी मध्यमभावसे सेवा करता है, साधारण रीतिसे भोजनादि तैयार करके विशेष आदर-सत्कारके बिना ही अतिथिको भोजन आदि कराके उसे सुख पहुँचाता है, तो उसे भी साधारण रीतिसे ही अन्न प्राप्त होता है। अर्थात् अन्न-वस्त्र आदि पदार्थोंका संग्रह करनेमें उसे साधारणतया आवश्यक परिश्रम करना पड़ता है। जिस भावसे वह अतिथिको देता है, उसी भावसे उतने ही आदर-सत्कारके साथ उसे वे वस्तुएँ मिलती हैं। इसी प्रकार यदि कोई अन्तिम वृत्तिसे अर्थात् बिना किसी प्रकारका आदर-सत्कार किये तुच्छ भावसे भाररूप समझकर अतिथिकी सेवा करता है—उसे निकृष्ट भावसे अश्रद्धापूर्वक तैयार किया हुआ भोजन आदि पदार्थ देता है, तो उसे वे पदार्थ वैसे ही भावसे प्राप्त होते हैं। अर्थात् उनकी प्राप्तिके लिये उसे अधिक-से-अधिक परिश्रम करना पड़ता है, लोगोंकी खुशामद करनी पड़ती है। जो मनुष्य इस प्रकार इस रहस्यको जानता है, वह उत्तम रीतिसे और विशुद्धभावसे अतिथि-सेवा करता है; अतः उसे सर्वोत्तम फल जो पहले तीन अनुवाकोंमें बताया गया है, वह मिलता है।

सम्बन्ध—अब परमात्माका विभूतिरूपसे सर्वत्र चिन्तन करनेका प्रकार बताया जाता है—

क्षेम इति वाचि। योगक्षेम इति प्राणापानयोः। कर्मेति हस्तयोः। गतिरिति पादयोः। विमुक्तिरिति पायौ। इति मानुषीः समाज्ञाः। अथ दैवीः। तृप्तिरिति वृष्टौ। बलमिति विद्युति। यश इति पशुषु। ज्योतिरिति नक्षत्रेषु। प्रजातिरमृतमानन्द इत्युपस्थे। सर्वमित्याकाशे।

[**सः परमात्मा**=वह परमात्मा;] **वाचि**=वाणीमें; **क्षेमः इति**=रक्षाशक्तिके रूपसे है; **प्राणापानयोः**=प्राण और अपानमें; **योगक्षेमः इति**=प्राप्ति और रक्षा—दोनों शक्तियोंके रूपमें है; **हस्तयोः**=हाथोंमें; **कर्म इति**=कर्म करनेकी शक्तिके रूपमें है; **पादयोः**=पैरोंमें; **गतिः इति**=चलनेकी शक्तिके रूपमें स्थित है; **पायौ**=गुदामें; **विमुक्तिः इति**=मलत्यागकी शक्ति बनकर है; **इति**=इस प्रकार (ये); **मानुषीः समाज्ञाः**=मानुषी समाज्ञा अर्थात् आध्यात्मिक उपासनाएँ हैं; **अथ**=अब;

दैवीः=दैवी उपासनाओंका वर्णन करते हैं; (वह परमात्मा) **वृष्टौ**=वृष्टिमें; **तृप्तिः इति**=तृप्ति-शक्तिके रूपमें है; **विद्युति**=बिजलीमें; **बलम् इति**=बल (पावर) बनकर स्थित है; **पशुषु**=पशुओंमें; **यशः इति**=यशके रूपमें स्थित है; **नक्षत्रेषु**=ग्रहों और नक्षत्रोंमें; **ज्योतिः इति**=ज्योतिरूपसे स्थित है; **उपस्थे**=उपस्थमें; **प्रजातिः**=प्रजा उत्पन्न करनेकी शक्ति; **अमृतम्**=वीर्यरूप अमृत (और); **आनन्दः**=आनन्द देनेकी शक्ति; **इति**=बनकर स्थित है; **आकाशे**=(तथा) आकाशमें; **सर्वम् इति**=सबका आधार बनकर स्थित है।

व्याख्या—दसवें अनुवाकके इस अंशमें परमेश्वरकी विभूतियोंका संक्षेपमें वर्णन किया गया है। भाव यह है कि सत्यरूप वाणीमें आशीर्वादादिके द्वारा जो रक्षा करनेकी शक्ति प्रतीत होती है, उसके रूपमें वहाँ परमात्माकी ही स्थिति है। प्राण और अपानमें जो जीवनोपयोगी वस्तुओंको आकर्षण करनेकी और जीवन-रक्षाकी शक्ति है, वह भी परमात्माका ही अंश है। इसी प्रकार हाथोंमें काम करनेकी शक्ति, पैरोंमें चलनेकी शक्ति और गुदामें मलत्याग करनेकी शक्ति भी परमात्माकी ही हैं। ये सब शक्तियाँ उन परमेश्वरकी शक्तिका ही एक अंश हैं। यह देखकर मनुष्यको परमेश्वरकी सत्तापर विश्वास करना चाहिये। यह मानुषी समाज्ञा बतायी गयी है, अर्थात् मनुष्यके शरीरमें प्रतीत होनेवाली परमात्माकी शक्तियोंका संक्षेपमें दिग्दर्शन कराया गया है। इसीको आध्यात्मिक (शरीर-सम्बन्धी) उपासना भी कह सकते हैं। इसी प्रकार दैवी पदार्थोंमें अभिव्यक्त होनेवाली शक्तिका वर्णन करते हैं। यह दैवी अथवा आधिदैविक उपासना है। वृष्टिमें जो अन्नादिको उत्पन्न करने तथा जल-प्रदानके द्वारा सबको तृप्त करनेकी शक्ति है, बिजलीमें जो बल (पावर) है, पशुओंमें जो स्वामीका यश बढ़ानेकी शक्ति है, नक्षत्रोंमें अर्थात् सूर्य, चन्द्रमा और तारागणोंमें जो प्रकाश है, उपस्थमें जो संतानोत्पादनकी शक्ति, वीर्यरूप अमृत* और आनन्द देनेकी शक्ति है तथा आकाशमें जो सबको धारण करनेकी और सर्वव्यापकताकी एवं अन्य सब प्रकारकी शक्ति है—ये सब उन परमेश्वरकी अचिन्त्य एवं अपार शक्तिके ही किसी एक अंशकी अभिव्यक्तियाँ हैं। गीतामें भी कहा है कि इस जगत्‌में जो कुछ भी विभूति, शक्ति और शोभासे युक्त है, वह मेरे ही तेजका एक अंश है (गीता १० । ४१)। इन सबको देखकर मनुष्यको सर्वत्र एक परमात्माकी व्यापकताका रहस्य समझना चाहिये।

सम्बन्ध—अब विविध भावनासे की जानेवाली उपासनाका फलसहित वर्णन करते हैं—

तत्प्रतिष्ठेत्युपासीत । प्रतिष्ठावान् भवति । तन्महः इत्युपासीत । महान् भवति । तन्मन इत्युपासीत । मानवान् भवति । तन्नम इत्युपासीत । नम्यन्तेऽस्मै कामाः । तद् ब्रह्मेत्युपासीत । ब्रह्मवान् भवति । तद् ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत । पर्येणं म्रियन्ते द्विषन्तः सपत्नाः । परि येऽप्रिया भ्रातृव्याः ।

तत्=वह (उपास्यदेव); **प्रतिष्ठा**='प्रतिष्ठा' (सबका आधार) है; **इति**=इस प्रकार; **उपासीत**=(उसकी) उपासना करे तो; **प्रतिष्ठावान् भवति**=साधक प्रतिष्ठावाला हो जाता है; **तत्**=वह (उपास्यदेव); **महः**=सबसे महान् है; **इति**=इस प्रकार समझकर; **उपासीत**=उपासना करे तो; **महान्**=महान्; **भवति**=हो जाता है; **तत्**=वह (उपास्यदेव); **मनः**='मन' है; **इति**=इस प्रकार समझकर; **उपासीत**=उसकी उपासना करे तो; (ऐसा उपासक) **मानवान्**=मनन-शक्तिसे सम्पन्न; **भवति**=हो जाता है; **तत्**=वह (उपास्यदेव); **नमः**='नमः' (नमस्कारके योग्य) है; **इति**=इस प्रकार समझकर; **उपासीत**=उसकी उपासना करे तो; **अस्मै**=ऐसे उपासकके लिये; **कामाः**=समस्त काम—भोग-पदार्थ; **नम्यन्ते**=विनीत हो जाते हैं; **तत्**=वह (उपास्यदेव); **ब्रह्म**=ब्रह्म है; **इति**=इस प्रकार समझकर; **उपासीत**=उसकी उपासना करे तो; (ऐसा उपासक) **ब्रह्मवान्**=ब्रह्मसे युक्त; **भवति**=हो जाता है; **तत्**=वह (उपास्यदेव); **ब्रह्मणः**=परमात्माका; **परिमरः**=सबको मारनेके लिये नियत किया हुआ अधिकारी है; **इति**=इस प्रकार समझकर; **उपासीत**=उसकी उपासना करे तो; **एनम् परि**=ऐसे उपासकके प्रति; **द्विषन्तः**=द्वेष रखनेवाले; **सपत्नाः**=शत्रु; **म्रियन्ते**=मर जाते हैं;

* शरीरका रक्षक एवं पोषक तथा जीवनका आधार होनेसे वीर्यको अमृत कहा गया है। इसकी सावधानीके साथ रक्षा करनेसे अमृतत्वकी प्राप्ति भी सम्भव है।

ये=जो; **परि**=(उसका) सब प्रकारसे; **अप्रियाः भ्रातृव्याः**=अनिष्ट चाहनेवाले अप्रिय बन्धुजन हैं; [**ते अपि म्रियन्ते**=वे भी मर जाते हैं ।]

व्याख्या—इस मन्त्रमें सकाम उपासनाका भिन्न-भिन्न फल बताया गया है । भाव यह है कि प्रतिष्ठा चाहनेवाला पुरुष अपने उपास्यदेवकी प्रतिष्ठाके रूपमें उपासना करे, अर्थात् 'वे उपास्यदेव ही सबकी प्रतिष्ठा—सबके आधार हैं' इस भावसे उनका चिन्तन करे । ऐसे उपासककी संसारमें प्रतिष्ठा होती है । महत्त्वकी प्राप्तिके लिये यदि अपने उपास्यदेवको 'महान्' समझकर उनकी उपासना करे तो वह महान् हो जाता है—महत्त्वको प्राप्त कर लेता है । यदि अपने उपास्यदेवको महान् मनस्वी समझकर मनन करनेकी शक्ति प्राप्त करनेके लिये उनकी उपासना करे तो वह साधक मनन करनेकी विशेष शक्ति प्राप्त कर लेता है । इसी प्रकार जो अपने उपास्यदेवको नमस्कार करनेयोग्य शक्तिशाली समझकर वैसी शक्ति प्राप्त करनेके लिये उनकी उपासना करे, वह स्वयं नमस्कार करनेयोग्य बन जाता है; समस्त कामनाएँ उसके सामने हाथ जोड़कर खड़ी रहती हैं । समस्त भोग अपने-आप उसके चरणोंमें लोटने लगते हैं । अनायास ही उसे समस्त भोग-सामग्री प्राप्त हो जाती है । तथा जो अपने उपास्यदेवको सबसे बड़ा—सर्वाधार ब्रह्म समझकर उन्हींकी प्राप्तिके लिये उनकी उपासना करे, वह ब्रह्मवान् बन जाता है, अर्थात् सर्वशक्तिमान् परमेश्वर उसके अपने बन जाते हैं—उसके वशमें हो जाते हैं । जो अपने उपास्यदेवको ब्रह्मके द्वारा सबका संहार करनेके लिये नियत किया हुआ अधिकारी देवता समझकर उनकी उपासना करता है, उससे द्वेष करनेवाले शत्रु स्वतः नष्ट हो जाते हैं तथा जो उसके अपकारी एवं अप्रिय बन्धुजन होते हैं, वे भी मारे जाते हैं । वास्तवमें किसी भी रूपमें किसी भी उपास्यदेवकी उपासना की जाय, वह प्रकारान्तरसे उन परब्रह्म परमेश्वरकी ही उपासना है; परंतु सकाम मनुष्य अज्ञानवश इस रहस्यको न जाननेके कारण भिन्न-भिन्न शक्तियोंसे युक्त भिन्न-भिन्न देवताओंकी भिन्न-भिन्न कामनाओंकी सिद्धिके लिये उपासना करते हैं; इसलिये वे वास्तविक लाभसे वञ्चित रह जाते हैं (गीता ७ । २१, २२, २३, २४; ९ । २२, २३) । अतः मनुष्यको चाहिये कि इस रहस्यको समझकर सब देवोंके देव सर्वशक्तिमान् परमात्माकी उपासना उन्हींकी प्राप्तिके लिये करे, उनसे और कुछ न चाहे ।

सम्बन्ध—सर्वत्र एक ही परमात्मा परिपूर्ण हैं, इस बातको समझकर उन्हें प्राप्त कर लेनेका फल और प्राप्त करनेवालेकी स्थितिका वर्णन करते हैं—

स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः । स य एवंवित् । अस्माल्लोकात्प्रेत्य । एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य । इमाँल्लोकान्कामान्नी कामरूप्यनुसंचरन् । एतत्साम गायन्नास्ते ।

सः=वह (परमात्मा); **यः**=जो; **अयम्**=यह; **पुरुषे**=इस मनुष्यमें है; **च**=तथा; **यः**=जो; **असौ**=वह; **आदित्ये च**=सूर्यमें भी है; **सः**=वह (दोनोंका अन्तर्यामी); **एकः**=एक ही है; **यः**=जो (मनुष्य); **एवंवित्**=इस प्रकार तत्त्वसे जाननेवाला है; **सः**=वह; **अस्मात्**=इस; **लोकात्**=लोक (शरीर) से; **प्रेत्य**=उत्क्रमण करके; **एतम्**=इस; **अन्नमयम्**=अन्नमय; **आत्मानम्**=आत्माको; **उपसंक्रम्य**=प्राप्त होकर; **एतम्**=इस; **प्राणमयम्**=प्राणमय; **आत्मानम्**=आत्माको; **उपसंक्रम्य**=प्राप्त होकर; **एतम्**=इस; **मनोमयम्**=मनोमय; **आत्मानम्**=आत्माको; **उपसंक्रम्य**=प्राप्त होकर; **एतम्**=इस; **विज्ञानमयम्**=विज्ञानमय; **आत्मानम्**=आत्माको; **उपसंक्रम्य**=प्राप्त होकर; **एतम्**=इस; **आनन्दमयम्**=आनन्दमय; **आत्मानम्**=आत्माको; **उपसंक्रम्य**=प्राप्त होकर; **कामान्नी**=इच्छानुसार भोगवाला; (और) **कामरूपी**=इच्छानुसार रूपवाला हो जाता है; (तथा) **इमान्**=इन; **लोकान् अनुसंचरन्**=सब लोकोंमें विचरता हुआ; **एतत्**=इस (आगे बताये हुए); **साम गायन्**=साम (समतायुक्त उद्गारों) का गायन करता; **आस्ते**=रहता है ।

व्याख्या—वे परमात्मा, जिनका वर्णन पहले सबकी उत्पत्ति, स्थिति और प्रलयका कारण कहकर किया जा चुका

है और जो परमानन्दस्वरूप हैं, वे इस पुरुषमें अर्थात् मनुष्यमें और सूर्यमें एक ही हैं। अभिप्राय यह कि सम्पूर्ण प्राणियोंमें अन्तर्यामीरूपसे विराजमान एक ही परमात्मा हैं। नाना रूपोंमें उन्हींकी अभिव्यक्ति हो रही है। जो मनुष्य इस तत्त्वको जान लेता है, वह वर्तमान शरीरसे अलग होनेपर उन परमानन्दस्वरूप परब्रह्मको प्राप्त हो जाता है, जिनका वर्णन अन्नमय आत्मा, प्राणमय आत्मा, मनोमय आत्मा, विज्ञानमय आत्मा और आनन्दमय आत्माके नामसे पहले किया गया है। इन सबको पाकर अर्थात् स्थूल और सूक्ष्म भेदसे जो एककी अपेक्षा एकके अन्तरात्मा होकर नाना रूपोंमें स्थित हैं और सबके अन्तर्यामी परमानन्दस्वरूप हैं, उनको प्राप्त करके मनुष्य पर्याप्त भोग-सामग्रीसे युक्त और इच्छानुसार रूप धारण करनेकी शक्तिसे सम्पन्न हो जाता है। साथ ही वह इन लोकोंमें विचरता हुआ आगे बताये जानेवाले साम (समतायुक्त भावों) का गान करता रहता है।

सम्बन्ध—उसके आनन्दमग्न मनमें जो समता और सर्वरूपताके भाव उठा करते हैं, उनका वर्णन करते हैं—

हा३वु हा३वु हा३वु। अहमन्नमहमन्नमहमन्नम्। अहमन्नादो३ऽहमन्नादो३ऽहमन्नादः। अहꣳश्लोककृदहꣳश्लोककृदहꣳश्लोककृत्। अहमस्मि प्रथमजा ऋता३स्य। पूर्वं देवेभ्योऽमृतस्य ना३भायि। यो मा ददाति स इदेव मा३वाः। अहमन्नमन्नमदन्तमा३द्मि। अहं विश्वं भुवनमभ्यभवा३म्। सुवर्ण ज्योतीः। य एवं वेद। इत्युपनिषत्।

हावु हावु हावु= आश्चर्य ! आश्चर्य !! आश्चर्य !!!; **अहम्**=मैं; **अन्नम्**=अन्न हूँ; **अहम्**=मैं; **अन्नम्**=अन्न हूँ; **अहम्**=मैं; **अन्नम्**=अन्न हूँ; **अहम्**=मैं ही; **अन्नादः**=अन्नका भोक्ता हूँ; **अहम्**=मैं ही; **अन्नादः**=अन्नका भोक्ता हूँ; **अहम्**=मैं ही; **अन्नादः**=अन्नका भोक्ता हूँ; **अहम्**=मैं; **श्लोककृत्**=इनका संयोग करानेवाला हूँ; **अहम्**=मैं; **श्लोककृत्**=इनका संयोग करानेवाला हूँ; **अहम्**=मैं; **श्लोककृत्**=इनका संयोग करानेवाला हूँ; **अहम्**=मैं; **ऋतस्य**=सत्यका अर्थात् प्रत्यक्ष दीखनेवाले जगत्‌की अपेक्षासे; **प्रथमजाः**=सबमें प्रधान होकर उत्पन्न होनेवाला (हिरण्यगर्भ); [**च**=और;] **देवेभ्यः**=देवताओंसे भी; **पूर्वम्**=पहले विद्यमान; **अमृतस्य**=अमृतका; **नाभायि (नाभिः)**=केन्द्र; **अस्मि**=हूँ; **यः**=जो कोई; **मा**=मुझे; **ददाति**=देता है; **सः**=वह; **इत्**=इस कार्यसे; **एव**=ही; **मा आवाः**=मेरी रक्षा करता है; **अहम्**=मैं; **अन्नम्**=अन्नस्वरूप होकर; **अन्नम्**=अन्न; **अदन्तम्**=खानेवालेको; **अद्मि**=निगल जाता हूँ; **अहम्**=मैं; **विश्वम्**=समस्त; **भुवनम् अभ्यभवाम्**=ब्रह्माण्डका तिरस्कार करता हूँ; **सुवः न ज्योतीः**=मेरे प्रकाशकी एक झलक सूर्यके समान है; **यः**=जो; **एवम्**=इस प्रकार; **वेद**=जानता है (उसे भी यही स्थिति प्राप्त होती है); **इति**=इस प्रकार; **उपनिषत्**=यह उपनिषद्—ब्रह्मविद्या समाप्त हुई।

व्याख्या—उस महापुरुषकी स्थिति शरीरमें नहीं रहती। वह शरीरसे सर्वथा ऊपर उठकर परमात्माको प्राप्त हो जाता है। यह बात पहले कहकर उसके बाद इस साम-गानका वर्णन किया गया है। इससे यह प्रकट होता है कि परमात्माके साथ एकताकी प्राप्ति कर लेनेवाले महापुरुषके ये पावन उद्गार उसके विशुद्ध अन्तःकरणसे निकले हैं और उसकी अलौकिक महिमा सूचित करते हैं। 'हावु' पद आश्चर्यबोधक अव्यय है। वह महापुरुष कहता है—बड़े आश्चर्यकी बात है ! ये सम्पूर्ण भोग-वस्तुएँ, इनको भोगनेवाला जीवात्मा और इन दोनोंका संयोग करानेवाला परमेश्वर एक मैं ही हूँ। मैं ही इस प्रत्यक्ष दीखनेवाले जगत्‌में समस्त देवताओंसे पहले सबमें प्रधान होकर प्रकट होनेवाला ब्रह्मा हूँ; और परमानन्दरूप अमृतके केन्द्र परब्रह्म परमेश्वर भी मुझसे अभिन्न हैं, अतः वे भी मैं ही हूँ। जो कोई मनुष्य किसी भी वस्तुके रूपमें मुझे किसीको प्रदान करता है, वह मानो मुझे देकर मेरी रक्षा करता है ! अर्थात् योग्य पात्रमें भोग्य पदार्थोंका दान ही उनकी रक्षाका सर्वोत्तम उपाय है ! इसके विपरीत जो अपने ही लिये अन्नरूप समस्त भोगोंका उपभोग करता है, उस खानेवालेको मैं अन्नरूप होकर निगल जाता हूँ। अर्थात् उसका विनाश हो जाता है—उसकी भोग-सामग्री टिकती नहीं। मैं समस्त ब्रह्माण्डका तिरस्कार करनेवाला हूँ। मेरी महिमाकी तुलनामें यह सब तुच्छ है। मेरे प्रकाशकी एक झलक भी सूर्यके समान है। अर्थात् जगत्‌में जितने भी प्रकाशयुक्त पदार्थ हैं, वे सब मेरे ही तेज-

के अंश हैं। जो कोई इस प्रकार परमात्माके तत्त्वको जानता है, वह भी इसी स्थितिको प्राप्त कर लेता है। उपर्युक्त कथन परमात्मामें एकीभावसे स्थित होकर परमात्माकी दृष्टिसे है, यह समझना चाहिये।

॥ दशम अनुवाक समाप्त ॥ १० ॥

॥ भृगुवल्ली समाप्त ॥ ३ ॥

॥ कृष्णयजुर्वेदीय तैत्तिरीयोपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः। शं नो भवत्वर्यमा। शं न इन्द्रो बृहस्पतिः। शं नो विष्णुरुरुक्रमः। नमो ब्रह्मणे। नमस्ते वायो। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि। त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम्। ऋतमवादिषम्। सत्यमवादिषम्। तन्मामावीत्। तद्वक्तारमावीत्। आवीन्माम्। आवीद्वक्तारम्॥

ॐ शान्तिः! शान्तिः!! शान्तिः!!!

इसका अर्थ शिक्षावल्लीके द्वादश अनुवाकमें दिया गया है।

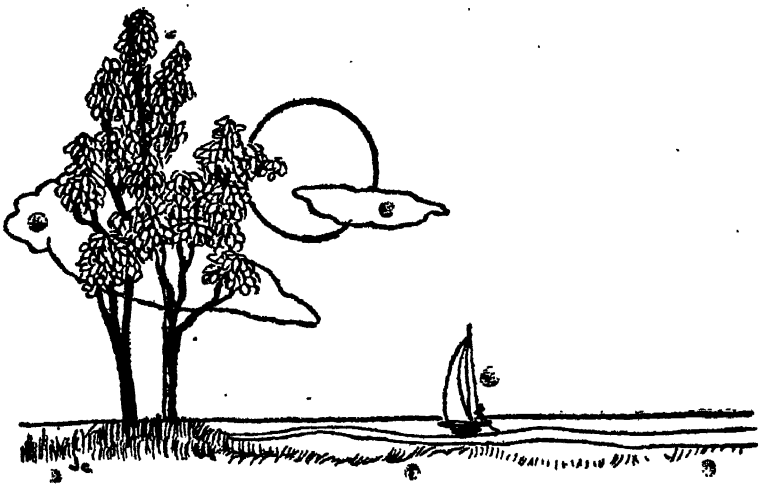

वरुण और भृगु

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

श्वेताश्वतरोपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ।

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

इसका अर्थ कठोपनिषद्के आरम्भमें दिया गया है ।

प्रथम अध्याय

हरिः ॐ ब्रह्मवादिनो वदन्ति—
किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता जीवाम केन क्व च सम्प्रतिष्ठाः ।
अधिष्ठिताः केन सुखेतरेषु वर्तामहे ब्रह्मविदो व्यवस्थाम् ॥ १ ॥

'हरिः ओम्' इस प्रकार परमात्माके नामका उच्चारण करके उस परब्रह्म परमेश्वरका स्मरण करते हुए यह उपनिषद् आरम्भ की जाती है—

ब्रह्मवादिनः=ब्रह्मविषयक चर्चा करनेवाले कुछ जिज्ञासु; **वदन्ति**=आपसमें कहते हैं; **ब्रह्मविदः**=हे वेदज्ञ महर्षियो; **कारणम्**=इस जगत्का मुख्य कारण; **ब्रह्म**=ब्रह्म; **किम्**=कौन है; **कुतः**=(हमलोग) किससे; **जाताः स्म**=उत्पन्न हुए हैं; **केन**=किससे; **जीवाम**=जी रहे हैं; **च**=और; **क्व**=किसमें; **सम्प्रतिष्ठाः**=हमारी सम्यक् प्रकारसे स्थिति है; (तथा) **केन अधिष्ठिताः**=किसके अधीन रहकर; [**वयम्**=हमलोग;] **सुखेतरेषु**=सुख और दुःखोंमें; **व्यवस्थाम्**=निश्चित व्यवस्थाके अनुसार; **वर्तामहे**=वर्त रहे हैं ॥ १ ॥

व्याख्या—परब्रह्म परमात्माको जानने और प्राप्त करनेके लिये उनकी चर्चा करनेवाले कुछ जिज्ञासु पुरुष आपसमें कहने लगे—'हे वेदज्ञ महर्षिगण ! हमने वेदोंमें पढ़ा है कि इस समस्त जगत्के कारण ब्रह्म हैं; सो वे ब्रह्म कौन हैं ? हम सब लोग किससे उत्पन्न हुए हैं—हमारा मूल क्या है ? किसके प्रभावसे हम जी रहे हैं—हमारे जीवनका आधार कौन है ? और हमारी पूर्णतया स्थिति किसमें है ? अर्थात् हम उत्पन्न होनेसे पहले—भूतकालमें, उत्पन्न होनेके बाद—वर्तमानकालमें और इसके पश्चात्—प्रलयकालमें किसमें स्थित रहते हैं ? हमारा परम आश्रय कौन है ? तथा हमारा अधिष्ठाता—हमलोगोंकी व्यवस्था करनेवाला कौन है ? जिसकी रची हुई व्यवस्थाके अनुसार हमलोग सुख-दुःख दोनों भोग रहे हैं, वह इस सम्पूर्ण जगत्की सुव्यवस्था करनेवाला इसका संचालक स्वामी कौन है ?'* ॥ १ ॥

कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्या ।
संयोग एषां न त्वात्मभावादात्माप्यनीशः सुखदुःखहेतोः ॥ २ ॥

---

* इस प्रकार परब्रह्म परमात्माकी खोज करना, उन्हें जानने और पानेके लिये उत्कट अभिलाषाके साथ उत्साहपूर्वक आपसमें विचार करना, परमात्माके तत्त्वको जाननेवाले महापुरुषोंसे उनके विषयमें विनयभाव और श्रद्धापूर्वक पूछना, उनकी बतायी हुई बातोंको ध्यानपूर्वक सुनकर काममें लाना—इसीका नाम 'सत्सङ्ग' है । इस उपनिषद्के प्रथम मन्त्रमें सत्सङ्गका ही वर्णन है । इससे सत्सङ्गकी अनादिता और अलौकिक महत्ता सूचित होती है ।

(क्या) **कालः**=काल; **स्वभावः**=स्वभाव; **नियतिः**=निश्चित फल देनेवाला कर्म; **यदृच्छा**=आकस्मिक घटना; **भूतानि**=पाँचों महाभूत; (या) **पुरुषः**=जीवात्मा; **योनिः**=कारण है; **इति चिन्त्या**=इसपर विचार करना चाहिये; **एषाम्**=इन काल आदिका; **संयोगः**=समुदाय; **तु**=भी; **न**=इस जगत्का कारण नहीं हो सकता; **आत्मभावात्**=क्योंकि वे चेतन आत्माके अधीन हैं (जड होनेके कारण स्वतन्त्र नहीं हैं); **आत्मा**=जीवात्मा; **अपि**=भी; [**न**=इस जगत्का कारण नहीं हो सकता;] **सुखदुःखहेतोः**=(क्योंकि वह) सुख-दुःखोंके हेतुभूत प्रारब्धके; **अनीशः**=अधीन है ॥ २ ॥

व्याख्या—वे कहने लगे कि वेद-शास्त्रोंमें अनेक कारणोंका वर्णन आता है। कहीं तो कालको कारण बताया है; क्योंकि किसी-न-किसी समयपर ही वस्तुओंकी उत्पत्ति देखी जाती है, जगत्की रचना और प्रलय भी कालके ही अधीन सुने जाते हैं। कहीं स्वभावको कारण बताया जाता है; क्योंकि बीजके अनुरूप ही वृक्षकी उत्पत्ति होती है—जिस वस्तुमें जो स्वाभाविक शक्ति है, उसीसे उसका कार्य उत्पन्न होता देखा जाता है। इससे यह सिद्ध होता है कि वस्तुगत शक्तिरूप जो स्वभाव है, वह कारण है। कहीं कर्मको कारण बताया है; क्योंकि कर्मानुसार ही जीव भिन्न-भिन्न योनियोंमें भिन्न-भिन्न स्वभाव आदिसे युक्त होकर उत्पन्न होते हैं। कहीं आकस्मिक घटनाको अर्थात् होनहार (भवितव्यता) को कारण बताया है। कहीं पाँचों महाभूतोंको और कहीं जीवात्माको जगत्का कारण बताया गया है। अतः हमलोगोंको विचार करना चाहिये कि वास्तवमें कारण कौन है। विचार करनेसे समझमें आता है कि कालसे लेकर पाँच महाभूतोंतक बताये हुए जड पदार्थोंमेंसे कोई भी जगत्का कारण नहीं है। वे अलग-अलग तो क्या, सब मिलकर भी जगत्के कारण नहीं हो सकते; क्योंकि ये सब जड होनेके कारण चेतनके अधीन हैं, इनमें स्वतन्त्र कार्य करनेकी शक्ति नहीं है। जिन जड वस्तुओंके मेलसे कोई नयी चीज उत्पन्न होती है, वह उसके संचालक चेतन आत्माके ही अधीन और उसीके भोगार्थ होती है। इनके सिवा, पुरुष अर्थात् जीवात्मा भी जगत्का कारण नहीं हो सकता; क्योंकि वह सुख-दुःखके हेतुभूत प्रारब्धके अधीन है, वह भी स्वतन्त्ररूपसे कुछ नहीं कर सकता। अतः कारण-तत्त्व कुछ और ही है ॥ २ ॥

सम्बन्ध—इस प्रकार विचार करके उन्होंने क्या निर्णय किया, इस जिज्ञासापर कहा जाता है—

ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्।
यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः ॥ ३ ॥

ते=उन्होंने; **ध्यानयोगानुगताः**=ध्यानयोगमें स्थित होकर; **स्वगुणैः**=अपने गुणोंसे; **निगूढाम्**=ढकी हुई; **देवात्मशक्तिम् अपश्यन्**=(उन) परमात्मदेवकी स्वरूपभूत अचिन्त्यशक्तिका साक्षात्कार किया; **यः**=जो (परमात्मदेव); **एकः**=अकेला ही; **तानि**=उन; **कालात्मयुक्तानि**=कालसे लेकर आत्मातक (पहले बताये हुए); **निखिलानि**=सम्पूर्ण; **कारणानि अधितिष्ठति**=कारणोंपर शासन करता है ॥ ३ ॥

व्याख्या—इस प्रकार आपसमें विचार करनेपर जब युक्तियोंद्वारा और अनुमानसे वे किसी निर्णयपर नहीं पहुँच सके, तब वे सब ध्यानयोगमें स्थित हो गये अर्थात् अपने मन और इन्द्रियोंको बाहरके विषयोंसे हटाकर परब्रह्मको जाननेके लिये उन्हींका चिन्तन करनेमें तत्पर हो गये। ध्यान करते-करते उन्हें परमात्माकी महिमाका अनुभव हुआ। उन्होंने उन परमदेव परब्रह्म पुरुषोत्तमकी स्वरूपभूत अचिन्त्य दिव्य शक्तिका साक्षात्कार किया, जो अपने ही गुणोंसे—सत्त्व, रज, तमसे ढकी है, अर्थात् जो देखनेमें त्रिगुणमयी प्रतीत होती है, परंतु वास्तवमें तीनों गुणोंसे परे है। तब वे इस निर्णयपर पहुँचे कि कालसे लेकर आत्मातक जितने कारण पहले बताये गये हैं, उन समस्त कारणोंके जो अधिष्ठाता—स्वामी हैं, अर्थात् वे सब जिनकी आज्ञा और प्रेरणा पाकर, जिनकी उस शक्तिके किसी एक अंशको लेकर अपने-अपने कार्योंके करनेमें समर्थ होते हैं, वे एक सर्वशक्तिमान् परमेश्वर ही इस जगत्के वास्तविक कारण हैं, दूसरा कोई नहीं है ॥ ३ ॥

तमेकनेमिं त्रिवृतं षोडशान्तं शतार्धारं विंशतिप्रत्यराभिः।
अष्टकैः षड्भिर्विश्वरूपैकपाशं त्रिमार्गभेदं द्विनिमित्तैकमोहम् ॥ ४ ॥

तम्=उस; **एकनेमिम्**=एक नेमिवाले; **त्रिवृतम्**=तीन घेरोंवाले; **षोडशान्तम्**=सोलह सिरोंवाले; **शतार्धारम्**=

पचास अरोंवाले; **विंशतिप्रत्यराभिः**=बीस सहायक अरोंसे; (तथा) **षड्भिः अष्टकैः**=छः अष्टकोंसे; [**युक्तम्**=युक्त ;] **विश्वरूपैकपाशम्**=अनेक रूपोंवाले एक ही पाशसे युक्त; **त्रिमार्गभेदम्**=मार्गके तीन भेदोंवाले; (तथा) **द्विनिमित्तैकमोहम्**=दो निमित्त और मोहरूपी एक नाभिवाले (चक्रको); [**अपश्यन्**=उन्होंने देखा] ॥ ४ ॥

व्याख्या—इस मन्त्रमें विश्वका चक्रके रूपमें वर्णन किया गया है। भाव यह है कि परम देव परमेश्वरकी स्वरूपभूता अचिन्त्य शक्तिका दर्शन करनेवाले वे ऋषिलोग कहते हैं—हमने एक ऐसे चक्रको देखा है, जिसमें एक नेमि है। नेमि उस गोल घेरेको कहते हैं, जो चक्रके अरों और नाभि आदि सब अवयवोंको वेष्टित किये रहती है तथा यथास्थान बनाये रखती है। यहाँ अव्याकृत प्रकृतिको ही 'नेमि' कहा गया है; क्योंकि वही इस व्यक्त जगत्का मूल अथवा आधार है। जिस प्रकार चक्केकी रक्षाके लिये उस नेमिके ऊपर लोहेका घेरा (हाल) चढ़ा रहता है, उसी प्रकार इस संसार-चक्रकी अव्याकृत प्रकृतिरूप नेमिके ऊपर सत्त्व, रज और तम—ये तीन गुण ही तीन घेरे हैं। यह पहले ही कह आये हैं कि भगवान्की वह अचिन्त्यशक्ति तीन गुणोंसे ढकी है। जिस प्रकार चक्केकी नेमि अलग-अलग सिरोंके जोड़से बनती है, उसी प्रकार इस संसाररूप चक्रकी प्रकृतिरूप नेमिके मन, बुद्धि और अहङ्कार तथा आकाश, वायु, तेज, जल और पृथ्वी—ये आठ सूक्ष्म तत्त्व और इनके ही आठ स्थूल रूप—इस प्रकार सोलह सिरे हैं। जिस प्रकार चक्रमें अरे लगे रहते हैं, जो एक ओरसे नेमिके टुकड़ोंमें जुड़े रहते हैं और दूसरी ओरसे चक्केकी नाभिमें जुड़े होते हैं, उसी प्रकार इस संसार-चक्रमें अन्तःकरणकी वृत्तियोंके पचास भेद तो पचास अरोंकी जगह हैं और पाँच महाभूतोंके कार्य— दस इन्द्रियाँ, पाँच विषय और पाँच प्राण—ये बीस सहायक अरोंकी जगह हैं। इस चक्केमें आठ-आठ चीजों* के छः समूह अङ्गरूपमें विद्यमान हैं। इन्हींको छः अष्टकोंके नामसे कहा गया है। जीवोंको इस चक्रमें बाँधकर रखनेवाली अनेक रूपोंमें प्रकट आसक्तिरूप एक फाँसी है। देवयान, पितृयान और इसी लोकमें एक योनिसे दूसरी योनिमें जानेका मार्ग—इस प्रकार ये तीन मार्ग हैं। पुण्यकर्म और पापकर्म—ये दो इस जीवको इस चक्रके साथ-साथ घुमानेमें निमित्त हैं और जिसमें अरे टँगे रहते हैं, उस नाभिके स्थानमें अज्ञान है। जिस प्रकार नाभि ही चक्केका केन्द्र है, उसी प्रकार अज्ञान इस जगत्का केन्द्र है ॥ ४ ॥

पञ्चस्रोतोऽम्बुं पञ्चयोन्युग्रवक्रां पञ्चप्राणोर्मिं पञ्चबुद्ध्यादिमूलाम्।
पञ्चावर्तां पञ्चदुःखौघवेगां पञ्चाशद्भेदां पञ्चपर्वामधीमः ॥ ५ ॥

पञ्चस्रोतोऽम्बुम्=पाँच सोतोंसे आनेवाले विषयरूप जलसे युक्त; **पञ्चयोन्युग्रवक्राम्**=पाँच स्थानोंसे उत्पन्न होकर भयानक और टेढ़ी-मेढ़ी चालसे चलनेवाली; **पञ्चप्राणोर्मिम्**=पाँच प्राणरूप तरङ्गोंवाली; **पञ्चबुद्ध्यादिमूलाम्**=पाँच प्रकारके ज्ञानके आदि कारण मन ही है मूल जिसका; **पञ्चावर्ताम्**=पाँच भँवरोंवाली; **पञ्चदुःखौघवेगाम्**=पाँच दुःखरूप प्रवाहके वेगसे युक्त; **पञ्चपर्वाम्**=पाँच पर्वोंवाली; (और) **पञ्चाशद्भेदाम्**=पचास भेदोंवाली (नदीको); **अधीमः**=हमलोग जानते हैं ॥ ५ ॥

---

* यहाँ 'अष्टक' शब्दसे क्या अभिप्राय है, ठीक-ठीक पता नहीं चलता। चक्रोंमें भी 'अष्टक' नामका कोई अङ्ग होता है या नहीं, और यदि होता है तो उसका क्या स्वरूप होता है तथा उसे अष्टक क्यों कहते हैं—इसका भी कोई पता नहीं चलता। शाङ्करभाष्यमें भी 'अष्टक' किसे कहते हैं—यह खोलकर नहीं बताया गया। इसीलिये 'षडष्टकम्' पदकी व्याख्या नहीं की जा सकी। शाङ्करभाष्यके अनुसार छः अष्टक इस प्रकार हैं—

(१) गीता (७। ४) में उल्लिखित आठ प्रकारकी प्रकृति अर्थात् पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु, आकाश, मन, बुद्धि और अहङ्कार;

(२) शरीरगत आठ धातुएँ अर्थात् त्वचा, चमड़ी, मांस, रक्त, मेद, हड्डी, मज्जा और वीर्य;

(३) अणिमा, महिमा, गरिमा, लघिमा, प्राप्ति, प्राकाम्य, ईशित्व और वशित्व—ये आठ प्रकारके ऐश्वर्य;

(४) धर्म, ज्ञान, वैराग्य, ऐश्वर्य, अधर्म, अज्ञान, अवैराग्य (राग) और अनैश्वर्य—ये आठ भाव;

(५) ब्रह्मा, प्रजापति, देव, गन्धर्व, यक्ष, राक्षस, पितर और पिशाच—ये आठ प्रकारकी देवयोनियाँ;

और (६) समस्त प्राणियोंके प्रति दया, क्षमा, अनसूया (निन्दा न करना), शौच (बाहर-भीतरकी पवित्रता), अनायास, मङ्गल, अकृपणता (उदारता) और अस्पृहा—ये आत्माके आठ गुण।

व्याख्या—इस मन्त्रमें संसारका नदीके रूपमें वर्णन किया गया है। वे ब्रह्मज्ञ ऋषि कहते हैं—हम एक ऐसी नदीको देख रहे हैं, जिसमें पाँच ज्ञानेन्द्रियाँ ही पाँच स्रोत हैं। संसारका ज्ञान हमें पाँच ज्ञानेन्द्रियोंके द्वारा ही होता है, इन्हींमेंसे होकर संसारका प्रवाह बहता है। इसीलिये इन्द्रियोंको यहाँ स्रोत कहा गया है। ये इन्द्रियाँ पञ्च सूक्ष्मभूतों (तन्मात्रों) से उत्पन्न हुई हैं, इसीलिये इस नदीके पाँच उद्गमस्थान माने गये हैं। इस नदीका प्रवाह बड़ा ही भयङ्कर है। इसमें गिर जानेसे बार-बार जन्म-मृत्युका क्लेश उठाना पड़ता है। संसारकी चाल बड़ी टेढ़ी है, कपटसे भरी है। इसमेंसे निकलना कठिन है। इसीलिये इस संसाररूप नदीको वक्र कहा गया है। जगत्‌के जीवोंमें जो कुछ भी चेष्टा—हलचल होती है, वह प्राणोंके द्वारा ही होती है। इसीलिये प्राणोंको इस भव-सरिताकी तरङ्गमाला कहा गया है। नदीमें हलचल तरङ्गोंसे ही होती है। पाँचों ज्ञानेन्द्रियोंके द्वारा होनेवाले चाक्षुष आदि पाँच प्रकारके ज्ञानोंका आदि कारण मन है; जितने भी ज्ञान हैं, सब मनकी ही तो वृत्तियाँ हैं। मन न हो तो इन्द्रियोंके सचेष्ट रहनेपर भी किसी प्रकारका ज्ञान नहीं होता। यह मन ही संसाररूप नदीका मूल है। मनसे ही संसारकी सृष्टि होती है। सारा जगत् मनकी ही कल्पना है। मनके अमन हो जानेपर—नाश हो जानेपर जगत्‌का अस्तित्व ही नहीं रहता। जबतक मन है, तभीतक संसार है। इन्द्रियोंके शब्द-स्पर्श आदि पाँच विषय ही इस संसाररूप नदीमें आवर्त अर्थात् भँवर हैं। इन्हींमें फँसकर जीव जन्म-मृत्युके चक्करमें पड़ जाता है। गर्भका दुःख, जन्मका दुःख, बुढ़ापेका दुःख, रोगका दुःख और मृत्युका दुःख—ये पाँच प्रकारके दुःख ही इस नदीके प्रवाहमें वेगरूप हैं। इन्हींके थपेड़ोंसे जीव व्याकुल रहता है और इस योनिसे उस योनिमें भटकता रहता है। अविद्या (अज्ञान), अस्मिता (अहङ्कार), राग (प्रियबुद्धि), द्वेष (अप्रियबुद्धि) और अभिनिवेश (मृत्युभय)—ये पञ्चविध क्लेश ही इस संसाररूप नदीके पाँच पर्व अर्थात् विभाग हैं। इन्हीं पाँच विभागोंमें यह जगत् बँटा हुआ है। इन पाँचोंका समुदाय ही संसारका स्वरूप है और अन्तःकरणकी पचास वृत्तियाँ ही इस नदीके पचास भेद अर्थात् भिन्न-भिन्न रूप हैं। अन्तःकरणकी वृत्तियोंको लेकर ही संसारमें भेदकी प्रतीति होती है ॥ ५ ॥

सर्वाजीवे सर्वसंस्थे बृहन्ते अस्मिन्हंसो भ्राम्यते ब्रह्मचक्रे।
पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति ॥ ६ ॥

अस्मिन्= इस; **सर्वाजीवे**= सबके जीविकारूप; **सर्वसंस्थे**= सबके आश्रयभूत; **बृहन्ते**= विस्तृत; **ब्रह्मचक्रे**= ब्रह्मचक्रमें; **हंसः**= जीवात्मा; **भ्राम्यते**= घुमाया जाता है; [**सः**= वह;] **आत्मानम्**= अपने-आपको; **च**= और; **प्रेरितारम्**= सबके प्रेरक परमात्माको; **पृथक्**= अलग-अलग; **मत्वा**= जानकर; **ततः**= उसके बाद; **तेन**= उस परमात्मासे; **जुष्टः**= स्वीकृत होकर; **अमृतत्वम्**= अमृतभावको; **एति**= प्राप्त हो जाता है ॥ ६ ॥

व्याख्या—जिसका वर्णन पहले किया जा चुका है, जो सबके जीवननिर्वाहका हेतु है और जो समस्त प्राणियोंका आश्रय है, ऐसे इस जगत्‌रूप ब्रह्मचक्रमें अर्थात् परब्रह्म परमात्माद्वारा संचालित तथा परमात्माके ही विराट् शरीररूप संसारचक्रमें यह जीवात्मा अपने कर्मोंके अनुसार उन परमात्माद्वारा घुमाया जाता है। जबतक यह इसके सञ्चालकको जानकर उनका कृपापात्र नहीं बन जाता, अपनेको उनका प्रिय नहीं बना लेता, तबतक इसका इस चक्रसे छुटकारा नहीं हो सकता। जब यह अपनेको और सबके प्रेरक परमात्माको भलीभाँति पृथक्-पृथक् समझ लेता है कि उन्हींके घुमानेसे मैं इस संसार-चक्रमें घूम रहा हूँ और उन्हींकी कृपासे छूट सकता हूँ, तब वह उन परमेश्वरका प्रिय बनकर उनके द्वारा स्वीकार कर लिया जाता है (कठ० २। २३; मुण्डक० ३। २। ३)। और फिर तो वह अमृतभावको प्राप्त हो जाता है, जन्म-मरणरूप संसार-चक्रसे सदाके लिये छूट जाता है। परम शान्तिं एवं सनातन दिव्य परमधामको प्राप्त हो जाता है (गीता १८। ६१-६२) ॥ ६ ॥

उद्गीतमेतत्परमं तु ब्रह्म तस्मिंस्त्रयं सुप्रतिष्ठाक्षरं च।
अत्रान्तरं ब्रह्मविदो विदित्वा लीना ब्रह्मणि तत्परा योनिमुक्ताः ॥ ७ ॥

एतत्= यह; **उद्गीतम्**= वेदवर्णित; **परमम् ब्रह्म**= परब्रह्म; **तु**= ही; **सुप्रतिष्ठा**= सर्वश्रेष्ठ आश्रय; **च**= और; **अक्षरम्**= अविनाशी है; **तस्मिन्**= उसमें; **त्रयम्**= तीनों लोक स्थित हैं; **ब्रह्मविदः**= वेदके तत्त्वको जाननेवाले महापुरुष; **अत्र**= यहाँ (हृदयमें); **अन्तरम्**= अन्तर्यामीरूपसे स्थित उस ब्रह्मको; **विदित्वा**= जानकर; **तत्पराः**= उसीके परायण हो; **ब्रह्मणि**= उस परब्रह्ममें; **लीनाः**= लीन होकर; **योनिमुक्ताः**= सदाके लिये जन्म-मृत्युसे मुक्त हो गये ॥ ७ ॥

व्याख्या—जिनकी महिमाका वेदोंमें गान किया गया है, जो परब्रह्म परमात्मा सबके सर्वोत्तम आश्रय हैं, उन्हींमें तीनों लोकोंका समुदायरूप समस्त विश्व स्थित है। वे ही ऊपर बताये हुए सबके प्रेरक, कभी नाश न होनेवाले परम अक्षर, परम देव हैं। जिन्होंने ध्यानयोगमें स्थित होकर परमात्माकी दिव्यशक्तिका दर्शन किया था, वे वेदके रहस्यको समझनेवाले ऋषिलोग उन सबके प्रेरक परमात्माको यहाँ—अपने हृदयमें अन्तर्यामीरूपसे विराजमान समझकर, उन्हींके परायण होकर अर्थात् सर्वतोभावसे उनकी शरणमें जाकर, उन्हींमें लीन हो गये और सदाके लिये जन्म-मरणरूप योनिसे मुक्त हो गये। उनके मार्गका अनुसरण करके हम सब लोग भी उन्हींकी भाँति जन्म-मरणसे छूटकर परमात्मामें लीन हो सकते हैं ॥ ७ ॥

सम्बन्ध—अब उन परमात्माके स्वरूपका वर्णन करके उन्हें जाननेका फल बताया जाता है—

संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरं च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः।
अनीशश्चात्मा बध्यते भोक्तृभावाज्ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ ८ ॥

क्षरम्=विनाशशील जडवर्ग; **च**=एवं; **अक्षरम्**=अविनाशी जीवात्मा; **संयुक्तम्**=(इन दोनोंके) संयुक्त रूप; **व्यक्ताव्यक्तम्**=व्यक्त और अव्यक्तस्वरूप; **एतत् विश्वम्**=इस विश्वका; **ईशः**=परमेश्वर ही; **भरते**=धारण और पोषण करता है; **च**=तथा; **आत्मा**=जीवात्मा; **भोक्तृभावात्**=इस जगत्के विषयोंका भोक्ता बना रहनेके कारण; **अनीशः**=प्रकृतिके अधीन हो; **बध्यते**=इसमें बँध जाता है; (और) **देवम्**=उस परमदेव परमेश्वरको; **ज्ञात्वा**=जानकर; **सर्वपाशैः**=सब प्रकारके बन्धनोंसे; **मुच्यते**=मुक्त हो जाता है ॥ ८ ॥

व्याख्या—विनाशशील जडवर्ग, जिसे भगवान्की अपरा प्रकृति तथा क्षर-तत्त्व कहा गया है और भगवान्की परा प्रकृतिरूप जीवसमुदाय, जो अक्षरतत्त्वके नामसे पुकारा जाता है—इन दोनोंके संयोगसे बने हुए, प्रकट और अप्रकट रूपमें स्थित इस समस्त जगत्का वे परमपुरुष पुरुषोत्तम ही धारण-पोषण करते हैं, जो सबके स्वामी, सबके प्रेरक तथा सबका यथायोग्य सञ्चालन और नियमन करनेवाले परमेश्वर हैं। जीवात्मा इस जगत्के विषयोंका भोक्ता बना रहनेके कारण प्रकृतिके अधीन हो इसके मोहजालमें फँसा रहता है, उन परमदेव परमात्माकी ओर दृष्टिपात नहीं करता। जब कभी यह उन सर्वसुहृद् परमात्माकी अहैतुकी दयासे महापुरुषोंका संग पाकर उनको जाननेका अभिलाषी होकर पूर्ण चेष्टा करता है, तब उन परमदेव परमेश्वरको जानकर सब प्रकारके बन्धनोंसे सदाके लिये मुक्त हो जाता है ॥ ८ ॥

सम्बन्ध—पुनः जीवात्मा, परमात्मा और प्रकृति—इन तीनोंके स्वरूपका पृथक्-पृथक् वर्णन करके, इस तत्त्वको जानकर उपासना करनेका फल दो मन्त्रोंद्वारा बताया जाता है—

ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशावजा ह्येका भोक्तृभोग्यार्थयुक्ता।
अनन्तश्चात्मा विश्वरूपो ह्यकर्ता त्रयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत् ॥ ९ ॥

ज्ञाज्ञौ=सर्वज्ञ और अज्ञानी; **ईशनीशौ**=सर्वसमर्थ और असमर्थ; **द्वौ**=ये दो; **अजौ**=अजन्मा आत्मा हैं; (तथा) **भोक्तृभोग्यार्थयुक्ता**=भोगनेवाले जीवात्माके लिये उपयुक्त भोग्य-सामग्रीसे युक्त; **हि**=तथा; **अजा**=अनादि प्रकृति; **एका**=एक तीसरी शक्ति है; (इन तीनोंमें जो ईश्वरतत्त्व है, वह शेष दोसे विलक्षण है;) **हि**=क्योंकि; **आत्मा**=वह परमात्मा; **अनन्तः**=अनन्त; **विश्वरूपः**=सम्पूर्ण रूपोंवाला; **च**=और; **अकर्ता**=कर्तापनके अभिमानसे रहित है; **यदा**=जब; (मनुष्य इस प्रकार) **एतत् त्रयम्**=ईश्वर, जीव और प्रकृति—इन तीनोंको; **ब्रह्मम्**=ब्रह्मरूपमें; **विन्दते**=प्राप्त कर लेता है (तब वह सब प्रकारके बन्धनोंसे मुक्त हो जाता है) ॥ ९ ॥

व्याख्या—ईश्वर सर्वज्ञ और सर्वशक्तिमान् हैं, जीव अल्पज्ञ और अल्प शक्तिवाला है; ये दोनों ही अजन्मा हैं। इनके सिवा एक तीसरी शक्ति भी अजन्मा है, जिसे प्रकृति कहते हैं; यह भोक्ता जीवात्माके लिये उपयुक्त भोग-सामग्री प्रस्तुत करती है। यद्यपि ये तीनों ही अजन्मा हैं—अनादि हैं, फिर भी ईश्वर शेष दो तत्त्वोंसे विलक्षण हैं; क्योंकि वे परमात्मा हैं, अनन्त हैं। सम्पूर्ण विश्व उन्हींका स्वरूप—विराट् [illegible] है। वे सब कुछ करते हुए—सम्पूर्ण विश्वकी उत्पत्ति, पालन और संहार करते हुए भी वास्तवमें कुछ नहीं करते; क्योंकि वे कर्तापनके अभिमानसे रहित हैं। मनुष्य जब इस प्रकार इन तीनोंकी विलक्षणता और

विभिन्नताको समझते हुए भी इन्हें ब्रह्मरूपमें उपलब्ध कर लेता है अर्थात् प्रकृति और जीव तो उन परमेश्वरकी प्रकृतियाँ हैं और परमेश्वर इनके स्वामी हैं—इस प्रकार प्रत्यक्ष कर लेता है, तब वह सब प्रकारके बन्धनोंसे मुक्त हो जाता है ॥ ९ ॥

क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः ।
तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ॥१०॥

प्रधानम्=प्रकृति तो; **क्षरम्**=विनाशशील है; **हरः**=इसको भोगनेवाला जीवात्मा; **अमृताक्षरम्**= अमृतस्वरूप अविनाशी है; **क्षरात्मानौ**=इन विनाशशील जड-तत्त्व और चेतन आत्मा—दोनोंको; **एकः**=एक; **देवः**= ईश्वर; **ईशते**= अपने शासनमें रखता है; (इस प्रकार जानकर) **तस्य**=उसका; **अभिध्यानात्**=निरन्तर ध्यान करनेसे; **योजनात्**=मनको उसमें लगाये रहनेसे; **च**=तथा; **तत्त्वभावात्**=तन्मय हो जानेसे; **अन्ते**=अन्तमें (उसीको प्राप्त हो जाता है); **भूयः**= फिर; **विश्वमायानिवृत्तिः**=समस्त मायाकी निवृत्ति हो जाती है ॥ १० ॥

व्याख्या—प्रकृति तो क्षर अर्थात् परिवर्तन होनेवाली, विनाशशील है और इसको भोगनेवाला जीवसमुदाय अविनाशी अक्षरतत्त्व है। इन क्षर और अक्षर (जड प्रकृति और चेतन जीवसमुदाय)—दोनों तत्त्वोंपर एक परमदेव परमेश्वर शासन करते हैं, वे ही प्राप्त करनेके और जाननेके योग्य हैं, उन्हें तत्त्वसे जानना चाहिये—इस प्रकार दृढ निश्चय करके उन परमदेव परमात्माका निरन्तर ध्यान करनेसे, उन्हींमें रात-दिन संलग्न रहनेसे और उन्हींमें तन्मय हो जानेसे अन्तमें यह उन्हींको पा लेता है। फिर इसके लिये सम्पूर्ण मायाकी सर्वथा निवृत्ति हो जाती है अर्थात् मायामय जगत्‌से इसका सम्बन्ध सर्वथा छूट जाता है ॥१०॥

सम्बन्ध—उन परमदेवको जाननेका फल पुनः बताया जाता है—

ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः ।
तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकामः ॥११॥

तस्य=उस परमदेवका; **अभिध्यानात्**=निरन्तर ध्यान करनेसे; **देवम्**=उस प्रकाशमय परमात्माको; **ज्ञात्वा**= जान लेनेपर; **सर्वपाशापहानिः**=समस्त बन्धनोंका नाश हो जाता है; (क्योंकि) **क्लेशैः क्षीणैः**=क्लेशोंका नाश हो जानेके कारण; **जन्ममृत्युप्रहाणिः**=जन्म-मृत्युका सर्वथा अभाव हो जाता है; (अतः वह) **देहभेदे**=शरीरका नाश होनेपर; **तृतीयम्**=तीसरे लोक (स्वर्ग) तकके; **विश्वैश्वर्यम्** [**त्यक्त्वा**]=समस्त ऐश्वर्यका त्याग करके; **केवलः**=सर्वथा विशुद्ध; **आप्तकामः**=पूर्णकाम हो जाता है ॥ ११ ॥

व्याख्या—परमपुरुष परमात्माका निरन्तर ध्यान करते-करते जब साधक उन परमदेवको जान लेता है, तब इसके समस्त बन्धनोंका सदाके लिये सर्वथा नाश हो जाता है; क्योंकि अविद्या, अस्मिता (अहंकार), राग, द्वेष और मरणभय—इन पाँचों क्लेशोंका नाश हो जानेके कारण उसके जन्म-मरणका सदाके लिये अभाव हो जाता है। अतः वह फिर कभी बन्धनमें नहीं पड़ सकता। वह इस शरीरका नाश होनेपर तृतीय लोक अर्थात् स्वर्गके सबसे ऊँचे स्तर—ब्रह्मलोकतकके बड़े-से-बड़े समस्त ऐश्वर्योंका त्याग करके प्रकृतिसे वियुक्त, सर्वथा विशुद्ध कैवल्यपदको प्राप्त हो पूर्णकाम हो जाता है—उसे किसी प्रकारकी कामना नहीं रहती; क्योंकि वह सम्पूर्ण कामनाओंका फल पा लेता है ॥ ११ ॥

एतज्ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं नातः परं वेदितव्यं हि किञ्चित् ।
भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् ॥१२॥

आत्मसंस्थम्=अपने ही भीतर स्थित; **एतत्**=इस ब्रह्मको; **एव**=ही; **नित्यम्**=सर्वदा; **ज्ञेयम्**=जानना चाहिये; **हि**=क्योंकि; **अतः परम्**=इससे बढ़कर; **वेदितव्यम्**=जाननेयोग्य तत्त्व; **किञ्चित्**=दूसरा कुछ भी; **न**=नहीं है; **भोक्ता**= भोक्ता (जीवात्मा); **भोग्यम्**=भोग्य (जडवर्ग); **च**=और; **प्रेरितारम्**=उनके प्रेरक परमेश्वर; **मत्वा**=(इन तीनोंको) जानकर; (मनुष्य) **सर्वम्**=सब कुछ (जान लेता है); **एतत्**=(इस प्रकार) यह; **त्रिविधम्**=तीन भेदोंमें; **प्रोक्तम्**=बताया हुआ ही; **ब्रह्मम्**=ब्रह्म है ॥ १२ ॥

व्याख्या—ये परमदेव परब्रह्म पुरुषोत्तम अपने ही भीतर—हृदयमें अन्तर्यामीरूपसे स्थित हैं। इनको जाननेके लिये कहीं बाहर जानेकी आवश्यकता नहीं है। इन्हींको सदा जाननेकी चेष्टा करनी चाहिये; क्योंकि इनसे बढ़कर जानने-योग्य दूसरी कोई वस्तु है ही नहीं। इन एकको जाननेसे ही सबका ज्ञान हो जाता है, ये ही सबके कारण और परमाधार हैं। मनुष्य भोक्ता (जीवात्मा), भोग्य (जडवर्ग) और इन दोनोंके प्रेरक ईश्वरको जानकर सब कुछ जान लेता है। फिर कुछ भी जानना शेष नहीं रहता। जिनके ये तीन भेद बताये गये हैं, वे ही समग्र ब्रह्म हैं। अर्थात् जड प्रकृति, चेतन आत्मा और उन दोनोंके आधार तथा नियामक परमात्मा—ये तीनों ब्रह्मके ही रूप हैं ॥ १२ ॥

वह्नेर्यथा योनिगतस्य मूर्तिर्न दृश्यते नैव च लिङ्गनाशः।
स भूय एवेन्धनयोनिगृह्यस्तद्वोभयं वै प्रणवेन देहे ॥१३॥

यथा=जिस प्रकार; **योनिगतस्य**=योनि अर्थात् आश्रयभूत काष्ठमें स्थित; **वह्नेः**=अग्निका; **मूर्तिः**=रूप; **न दृश्यते**=नहीं दीखता; **च**=और; **लिङ्गनाशः**=उसके चिह्नका (सत्ताका) नाश; **एव**=भी; **न**=नहीं होता; (क्योंकि) **सः**=वह; **भूयः एव**=चेष्टा करनेपर अवश्य ही; **इन्धनयोनिगृह्यः**=ईंधनरूप अपनी योनिमें ग्रहण किया जा सकता है; **वा**=उसी प्रकार; **तत् उभयम्**=वे दोनों (जीवात्मा और परमात्मा); **देहे**=शरीरमें; **वै**=ही; **प्रणवेन**=ॐकारके द्वारा (साधन करनेपर); [**गृह्यते**=ग्रहण किये जा सकते हैं] ॥ १३ ॥

व्याख्या—जिस प्रकार अपनी योनि अर्थात् प्रकट होनेके स्थानविशेष काष्ठ आदिमें स्थित अग्निका रूप दिखलायी नहीं देता, परंतु इस कारण यह नहीं समझा जाता कि अग्नि नहीं है,—उसका होना अवश्य माना जाता है; क्योंकि उसकी सत्ता मानकर अरणियोंका मन्थन करनेपर ईंधनरूप अपने स्थानमेंसे वह फिर भी ग्रहण किया जा सकता है, उसी प्रकार उपर्युक्त जीवात्मा और परमात्मा हृदयरूप अपने स्थानमें छिपे रहकर प्रत्यक्ष नहीं होते, परन्तु ॐ के जपद्वारा साधन करनेपर इस शरीरमें ही इनका साक्षात्कार किया जा सकता है—इसमें कुछ भी संदेह नहीं है ॥ १३ ॥

सम्बन्ध—ॐकारके द्वारा साधक किस प्रकार उन परमात्माका साक्षात् कर लेता है, इस जिज्ञासापर कहा जाता है—

स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम्।
ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्देवं पश्येन्निगूढवत् ॥१४॥

स्वदेहम्=अपने शरीरको; **अरणिम्**=नीचेकी अरणि; **च**=और; **प्रणवम्**=प्रणवको; **उत्तरारणिम्**=ऊपरकी अरणि; **कृत्वा**=बनाकर; **ध्याननिर्मथनाभ्यासात्**=ध्यानके द्वारा निरन्तर मन्थन करते रहनेसे; (साधक) **निगूढवत्**=छिपी हुई अग्निकी भाँति; (हृदयमें स्थित) **देवम्**=परमदेव परमेश्वरको; **पश्येत्**=देखे ॥ १४ ॥

व्याख्या—अग्निको प्रकट करनेके लिये जैसे दो अरणियोंका मन्थन किया जाता है, उसी प्रकार अपने शरीरमें परम पुरुष परमात्माको प्राप्त करनेके लिये शरीरको तो नीचेकी अरणि बनाना चाहिये और ॐकारको ऊपरकी अरणि। अर्थात् शरीरको नीचेकी अरणिकी भाँति समभावसे निश्चल स्थित करके ऊपरकी अरणिकी भाँति ॐकारका वाणीद्वारा जप और मनसे उसके अर्थस्वरूप परमात्माका निरन्तर चिन्तन करना चाहिये। इस प्रकार इस ध्यानरूप मन्थनके अभ्याससे साधकको काष्ठमें छिपी हुई अग्निकी भाँति अपने हृदयमें छिपे हुए परमदेव परमेश्वरको देख लेना—प्रत्यक्ष कर लेना चाहिये ॥ १४ ॥

तिलेषु तैलं दधनीव सर्पिरापः स्रोतःस्वरणीषु चाग्निः।
एवमात्माऽऽत्मनि गृह्यतेऽसौ सत्येनैनं तपसा योऽनुपश्यति ॥१५॥

तिलेषु=तिलोंमें; **तैलम्**=तेल; **दधनि**=दहीमें; **सर्पिः**=घी; **स्रोतःसु**=सोतोंमें; **आपः**=जल; **च**=और; **अरणीषु**=अरणियोंमें; **अग्निः**=अग्नि; **इव**=जिस प्रकार छिपे रहते हैं; **एवम्**=उसी प्रकार; **असौ**=वह; **आत्मा**=परमात्मा; **आत्मनि**=अपने हृदयमें छिपा हुआ है; **यः**=जो कोई साधक; **एनम्**=इसको; **सत्येन**=सत्यके द्वारा; (और) **तपसा**=संयमरूप तपसे; **अनुपश्यति**=देखता रहता है—चिन्तन करता रहता है; [**तेन**=उसके द्वारा;] **गृह्यते**=वह ग्रहण किया जाता है ॥ १५ ॥

व्याख्या—जिस प्रकार तिलोंमें तेल, दहीमें घी, ऊपरसे सूखी हुई नदीके भीतरी सोतोंमें जल तथा अरणियोंमें अग्नि छिपी रहती है, उसी प्रकार परमात्मा हमारे हृदयरूप गुफामें छिपे हैं। जिस प्रकार अपने-अपने स्थानोंमें छिपे हुए तेल आदि उनके लिये बताये हुए उपायोंसे उपलब्ध किये जा सकते हैं, उसी प्रकार जो कोई साधक विषयोंसे विरक्त होकर सदाचार, सत्यभाषण तथा संयमरूप तपस्याके द्वारा साधन करता हुआ पूर्वोक्त प्रकारसे उनका निरन्तर ध्यान करता रहता है, उनके द्वारा वे परब्रह्म परमात्मा भी प्राप्त किये जा सकते हैं ॥ १५ ॥

सर्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे सर्पिरिवार्पितम् ।
आत्मविद्यातपोमूलं तद्ब्रह्मोपनिषत्परम् ॥
तद् ब्रह्मोपनिषत्परम् ॥१६॥

क्षीरे=दूधमें; **अर्पितम्**=स्थित; **सर्पिः इव**=घीकी भाँति; **सर्वव्यापिनम्**=सर्वत्र परिपूर्ण; **आत्मविद्यातपोमूलम्**=आत्मविद्या तथा तपसे प्राप्त होनेवाले; **आत्मानम्**=परमात्माको (वह पूर्वोक्त साधक जान लेता है); **तत्**=वह; **उपनिषत्**=उपनिषदोंमें बताया हुआ; **परम्**=परम तत्त्व; **ब्रह्म**=ब्रह्म है; **तत्**=वह; **उपनिषत्**=उपनिषदोंमें बताया हुआ; **परम्**=परमतत्त्व; **ब्रह्म**=ब्रह्म है ॥ १६ ॥

व्याख्या—आत्मविद्या और तप जिनकी प्राप्तिके मूलभूत साधन हैं, तथा जो दूधमें स्थित घीकी भाँति सर्वत्र परिपूर्ण हैं, उन सर्वान्तर्यामी परमात्माको वह पूर्वोक्त साधक जान लेता है। वे ही उपनिषदोंमें वर्णित परम तत्त्व ब्रह्म हैं। वे ही उपनिषदोंमें वर्णित परम तत्त्व ब्रह्म हैं। अन्तिम वाक्यकी पुनरावृत्ति अध्यायकी समाप्ति सूचित करनेके लिये है ॥ १६ ॥

॥ प्रथम अध्याय समाप्त ॥ १ ॥

द्वितीय अध्याय

सम्बन्ध—पहले अध्यायमें परमदेव परमात्माके साक्षात्कारका प्रधान उपाय ध्यान बताया गया। उस ध्यानकी प्रक्रिया बतानेके लिये यह दूसरा अध्याय आरम्भ किया जाता है। इसमें पहले ध्यानकी सिद्धिके लिये पाँच मन्त्रोंमें परमेश्वरसे प्रार्थना करनेका प्रकार बताया जाता है—

युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियः ।
अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत ॥ १ ॥

सविता=सबको उत्पन्न करनेवाला परमात्मा; **प्रथमम्**=पहले; **मनः**=हमारे मन; (और) **धियः**=बुद्धियोंको; **तत्त्वाय**=तत्त्वकी प्राप्तिके लिये; **युञ्जानः**=अपने स्वरूपमें लगाते हुए; **अग्नेः**=अग्नि (आदि इन्द्रियाभिमानी देवताओं) की; **ज्योतिः**=ज्योति (प्रकाशन-सामर्थ्य) को; **निचाय्य**=अवलोकन करके; **पृथिव्याः**=पार्थिव पदार्थोंसे; **अधि**=ऊपर उठाकर; **आभरत**=हमारी इन्द्रियोंमें स्थापित करे ॥ १ ॥

व्याख्या—सबको उत्पन्न करनेवाले परमात्मा पहले हमारे मन और बुद्धिकी वृत्तियोंको तत्त्वकी प्राप्तिके लिये अपने दिव्य स्वरूपमें लगायें और अग्नि आदि इन्द्रियाभिमानी देवताओंकी जो विषयोंको प्रकाशित करनेकी सामर्थ्य है, उसे दृष्टिमें रखते हुए बाह्य विषयोंसे लौटाकर हमारी इन्द्रियोंमें स्थिरतापूर्वक स्थापित कर दें, जिससे हमारी इन्द्रियोंका प्रकाश बाहर न जाकर बुद्धि और मनकी स्थिरतामें सहायक हो ॥ १ ॥

युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे । सुवर्गेयाय शक्त्या ॥ २ ॥

वयम्=हमलोग; **सवितुः**=सबको उत्पन्न करनेवाले; **देवस्य**=परमदेव परमेश्वरकी; **सवे**=आराधनारूप यज्ञमें; **युक्तेन मनसा**=लगे हुए मनके द्वारा; **सुवर्गेयाय**=स्वर्गीय सुख (भगवत्-प्राप्ति-जनित आनन्द) की प्राप्तिके लिये; **शक्त्या**=पूरी शक्तिसे; [**प्रयतामहै**=प्रयत्न करें] ॥ २ ॥

व्याख्या—हमलोग सबको उत्पन्न करनेवाले परमदेव परमेश्वरकी आराधनारूप यज्ञमें लगे हुए मनके द्वारा परमानन्दप्राप्तिके लिये पूर्ण शक्तिसे प्रयत्न करें। अर्थात् हमारा मन निरन्तर भगवान्‌की आराधनामें लगा रहे और हम भगवत्-प्राप्तिजनित परमानन्दकी अनुभूतिके लिये पूर्ण शक्तिसे प्रयत्नशील रहें ॥ २ ॥

युक्त्वाय मनसा देवान्सुवर्यतो धिया दिवम्।
बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवाति तान् ॥ ३ ॥

सविता=सबको उत्पन्न करनेवाला परमेश्वर; **सुवः**=स्वर्गादि लोकोंमें; (और) **दिवम्**=आकाशमें; **यतः**=गमन करनेवाले; (तथा) **बृहत्**=बड़ा भारी; **ज्योतिः**=प्रकाश; **करिष्यतः**=फैलानेवाले; **तान्**=उन; (मन और इन्द्रियोंके अधिष्ठाता) **देवान्**=देवताओंको; **मनसा**=हमारे मन; (और) **धिया**=बुद्धिसे; **युक्त्वाय**=संयुक्त करके; (प्रकाश प्रदान करनेके लिये) **प्रसुवाति**=प्रेरणा करता है अर्थात् करे ॥ ३ ॥

व्याख्या—वे सबको उत्पन्न करनेवाले परमेश्वर मन और इन्द्रियोंके अधिष्ठाता देवताओंको, जो स्वर्ग आदि लोकोंमें और आकाशमें विचरनेवाले तथा बड़ा भारी प्रकाश फैलानेवाले हैं, हमारे मन और बुद्धिसे संयुक्त करके हमें प्रकाश प्रदान करनेके लिये प्रेरणा करें, ताकि हम उन परमेश्वरका साक्षात् करनेके लिये ध्यान करनेमें समर्थ हों। हमारे मन, बुद्धि और इन्द्रियोंमें प्रकाश फैला रहे। निद्रा, आलस्य और अकर्मण्यता आदि दोष हमारे ध्यानमें विघ्न न कर सकें ॥ ३ ॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः।
वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥ ४ ॥

विप्राः=(जिसमें) ब्राह्मण आदि; **मनः**=मनको; **युञ्जते**=लगाते हैं; **उत**=और; **धियः**=बुद्धिकी वृत्तियोंको भी; **युञ्जते**=लगाते हैं; **होत्राः विदधे**=(जिसने समस्त) अग्निहोत्र आदि शुभकर्मोंका विधान किया है; (तथा जो) **वयुनावित्**=समस्त जगत्‌के विचारोंको जाननेवाला; (और) **एकः**=एक है; **बृहतः**=(उस) सबसे महान्; **विप्रस्य**=सर्वत्र व्यापक; **विपश्चितः**=सर्वज्ञ; (एवं) **सवितुः**=सबके उत्पादक; **देवस्य**=परम देव परमेश्वरकी; **इत्**=निश्चय ही; (हमें) **मही**=महती; **परिष्टुतिः**=स्तुति (करनी चाहिये) ॥ ४ ॥

व्याख्या—जिन परब्रह्म परमात्मामें श्रेष्ठ बुद्धिवाले ब्राह्मणादि अधिकारी मनुष्य अपने मनको लगाते हैं तथा अपनी सब प्रकारकी बुद्धि-वृत्तियोंको भी नियुक्त करते हैं, जिन्होंने अग्निहोत्र आदि समस्त शुभ कर्मोंका विधान किया है, जो समस्त जगत्‌के विचारोंको जाननेवाले और एक अद्वितीय हैं, उन सबसे महान्, सर्वव्यापी, सर्वज्ञ और सबके उत्पादक परमदेव परमेश्वरकी अवश्य ही हमें भूरि-भूरि स्तुति करनी चाहिये ॥ ४ ॥

युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिर्वि श्लोक एतु पथ्येव सूरेः।
शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः ॥ ५ ॥

(हे मन और बुद्धि ! मैं) **वाम्**=तुम दोनोंके (स्वामी); **पूर्व्यम्**=सबके आदि; **ब्रह्म**=पूर्णब्रह्म परमात्मासे; **नमोभिः**=बार-बार नमस्कारके द्वारा; **युजे**=संयुक्त होता हूँ; **श्लोकः**=मेरा यह स्तुति-पाठ; **सूरेः**=श्रेष्ठ विद्वान्‌की; **पथ्या इव**=कीर्तिकी भाँति; **व्येतु (वि+एतु)**=सर्वत्र फैल जाय; (जिससे) **अमृतस्य**=अविनाशी परमात्माके; **विश्वे**=समस्त; **पुत्राः**=पुत्र; **ये**=जो; **दिव्यानि**=दिव्य; **धामानि**=लोकोंमें; **आतस्थुः**=निवास करते हैं; **शृण्वन्तु**=सुनें ॥ ५ ॥

व्याख्या—हे मन और बुद्धि ! मैं तुम दोनोंके स्वामी और समस्त जगत्‌के आदि कारण परब्रह्म परमात्माको बार-बार नमस्कार करके विनयपूर्वक उनकी शरणमें जाकर उनमें संलग्न होता हूँ। मेरे द्वारा जो उन परमेश्वरकी महिमाका वर्णन किया गया है, वह विद्वान् पुरुषकी कीर्तिके समान समस्त जगत्‌में व्याप्त हो जाय। उसे अविनाशी परमात्माके वे सभी लाड़िले, जो दिव्य लोकोंमें निवास करते हैं, भलीभाँति सुनें ॥ ५ ॥

सम्बन्ध—ध्यानके लिये परमात्मासे स्तुति करनेका प्रकार बतलानेके अनन्तर अब छठे मन्त्रमें उस ध्यानकी स्थितिका वर्णन करके सातवेंमें मनुष्यको उस ध्यानमें लग जानेके लिये आदेश दिया जाता है—

अग्निर्यत्राभिमथ्यते वायुर्यत्राधिरुध्यते ।
सोमो यत्रातिरिच्यते तत्र संजायते मनः ॥ ६ ॥

यत्र=जिस स्थितिमें; **अग्निः**=परमात्मारूप अग्निको; (प्राप्त करनेके उद्देश्यसे) **अभिमथ्यते**= (ॐकारके जप और ध्यानद्वारा) मन्थन किया जाता है; **यत्र**=जहाँ; **वायुः अधिरुध्यते**=प्राणवायुका भलीभाँति विधिपूर्वक निरोध किया जाता है; (तथा) **यत्र**=जहाँ; **सोमः**=आनन्दरूप सोमरस; **अतिरिच्यते**=अधिकतासे प्रकट होता है; **तत्र**=वहाँ (उस स्थितिमें); **मनः**=मन; **संजायते**=सर्वथा विशुद्ध हो जाता है ॥ ६ ॥

व्याख्या—जिस स्थितिमें अग्नि प्रकट करनेके लिये अरणियोंद्वारा मन्थन करनेकी भाँति अग्निस्थानीय परमात्माको प्राप्त करनेके लिये पहले अध्यायमें कहे हुए प्रकारसे शरीरको नीचेकी अरणि और ॐकारको ऊपरकी अरणि बनाकर उसका जप और उसके अर्थरूप परमात्माका निरन्तर चिन्तनरूप मन्थन किया जाता है, जहाँ प्राणवायुका विधिपूर्वक भलीभाँति निरोध किया जाता है, जहाँ आनन्दरूप सोमरस अधिकतासे प्रकट होता है, उस ध्यानावस्थामें मनुष्यका मन सर्वथा विशुद्ध हो जाता है ॥ ६ ॥

सवित्रा प्रसवेन जुषेत ब्रह्म पूर्व्यम् ।
तत्र योनिं कृणवसे न हि ते पूर्वमक्षिपत् ॥ ७ ॥

सवित्रा=सम्पूर्ण जगत्को उत्पन्न करनेवाले परमात्माके द्वारा; **प्रसवेन**=प्राप्त हुई प्रेरणासे; **पूर्व्यम्**=सबके आदि-कारण; **ब्रह्म जुषेत**=उस परब्रह्म परमेश्वरकी ही सेवा (आराधना) करनी चाहिये; **तत्र**=(तू) उस परमात्मामें ही; **योनिम्**=आश्रय; **कृणवसे**=प्राप्त कर; **हि**=क्योंकि; (यों करनेसे) **ते**=तेरे; **पूर्वम्**=पूर्व संचित कर्म; **न अक्षिपत्**=विघ्नकारक नहीं होंगे ॥ ७ ॥

व्याख्या—हे साधक ! सम्पूर्ण जगत्के उत्पादक सर्वान्तर्यामी परमेश्वरकी प्रेरणासे अर्थात् ऊपर बताये हुए प्रकारसे परमात्माकी स्तुति करके उनसे अनुमति प्राप्तकर तुम्हें उन सबके आदि परब्रह्म परमात्माकी ही सेवा (समाराधना) करनी चाहिये । उन परमेश्वरमें ही आश्रय प्राप्त करना चाहिये—उन्हींकी शरण ग्रहण करके उन्हींमें अपने-आपको विलीन कर देना चाहिये । यों करनेसे तुम्हारे पहले किये हुए समस्त संचित कर्म विघ्नकारक नहीं होंगे—बन्धनरूप नहीं होंगे ॥ ७ ॥

सम्बन्ध—ध्यानयोगका साधन करनेवालेको किस प्रकार बैठकर कैसे ध्यान करना चाहिये, इस जिज्ञासापर कहते हैं—

त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा संनिवेश्य ।
ब्रह्मोडुपेन प्रतरेत विद्वान् स्रोतांसि सर्वाणि भयावहानि ॥ ८ ॥

विद्वान्=बुद्धिमान् मनुष्य (को चाहिये कि); **त्रिरुन्नतम्**=सिर, गला और छाती—इन तीनों स्थानोंपर उभरे हुए; **शरीरम्**=शरीरको; **समम्**=सीधा; (और) **स्थाप्य**=स्थिर करके; (तथा) **इन्द्रियाणि**=समस्त इन्द्रियोंको; **मनसा**=मनके द्वारा; **हृदि**=हृदयमें; **संनिवेश्य**=निरुद्ध करके; **ब्रह्मोडुपेन**=ॐ काररूप नौकाद्वारा; **सर्वाणि**=सम्पूर्ण; **भयावहानि**=भयङ्कर; **स्रोतांसि**=सोतों (प्रवाहों) को; **प्रतरेत**=पार कर जाय ॥ ८ ॥

व्याख्या—जो ध्यानयोगका साधन करे, उस बुद्धिमान् साधकको चाहिये कि ध्यानके समय जब आसन जमाकर सुखपूर्वक बैठे, उस समय अपने सिर, गले और छातीको ऊँचा उठाये रक्खे, इधर-उधर न झुकने दे; तथा शरीरको सीधा और स्थिर रक्खे । क्योंकि शरीरको सीधा और स्थिर रक्खे बिना तथा सिर, गला और वक्षःस्थल ऊँचा किये बिना आलस्य, निद्रा और विक्षेपरूप विघ्न आ जाते हैं । अतः इन विघ्नोंसे बचनेके लिये उपर्युक्त प्रकारसे ही बैठना चाहिये । इसके बाद समस्त इन्द्रियोंको बाह्य विषयोंसे हटाकर उनका मनके द्वारा हृदयमें निरोध कर लेना चाहिये । फिर ॐकाररूप नौकाका आश्रय लेकर अर्थात् ॐकारका जप और उसके वाच्य परब्रह्म परमात्माका ध्यान करके समस्त भयानक प्रवाहोंको

पार कर लेना चाहिये। भाव यह है कि नाना योनियोंमें ले जानेवाली जितनी वासनाएँ हैं, वे सब जन्म-मृत्युरूप भय देनेवाले स्रोत (प्रवाह) हैं। इन सबका त्याग करके सदाके लिये अमरपदको प्राप्त कर लेना चाहिये ॥ ८ ॥

प्राणान्प्रपीड्येह संयुक्तचेष्टः क्षीणे प्राणे नासिकयोच्छ्वसीत।
दुष्टाश्वयुक्तमिव वाहमेनं विद्वान्मनो धारयेताप्रमत्तः ॥ ९ ॥

विद्वान्=बुद्धिमान् साधक (को चाहिये कि); **इह**=उपर्युक्त योगसाधनामें; **संयुक्तचेष्टः**=आहार-विहार आदि समस्त चेष्टाओंको यथायोग्य करते हुए; **प्राणान् प्रपीड्य**=विधिवत् प्राणायाम करके; **प्राणे क्षीणे**=प्राणके सूक्ष्म हो जानेपर; **नासिकया**=नासिकाद्वारा; **उच्छ्वसीत**=उनको बाहर निकाल दे; **दुष्टाश्वयुक्तम्**=(इसके बाद) दुष्ट घोड़ोंसे युक्त; **वाहम् इव**=रथको जिस प्रकार सारथि सावधानतापूर्वक गन्तव्य मार्गमें ले जाता है, उसी प्रकार; **एनम्**=इस; **मनः**=मनको; **अप्रमत्तः**=सावधान होकर; **धारयेत**=वशमें किये रहे ॥ ९ ॥

व्याख्या—बुद्धिमान् साधकको चाहिये कि वह इस योग-साधनाके लिये आहार-विहार आदि समस्त चेष्टाओंको यथायोग्य करता रहे, उन्हें ध्यानयोगके लिये उपयोगी बना ले। तथा योगशास्त्रकी विधिके अनुसार प्राणायाम करते-करते जब प्राण अत्यन्त सूक्ष्म हो जाय, तब नासिकाद्वारा उसे बाहर निकाल दे*। इसके बाद जैसे दुष्ट घोड़ोंसे जुते हुए रथको अच्छा सारथि बड़ी सावधानीसे चलाकर अपने गन्तव्य स्थानपर ले जाता है, उसी प्रकार साधकको चाहिये कि बड़ी सावधानीके साथ अपने मनको वशमें रक्खे, जिससे योगसाधनमें किसी प्रकारका विघ्न न आये और वह परमात्माकी प्राप्तिरूप लक्ष्यपर पहुँच जाय †॥ ९ ॥

सम्बन्ध—परब्रह्म परमात्मामें मन लगानेके लिये कैसे स्थानमें कैसी भूमिपर बैठकर साधन करना चाहिये, इस जिज्ञासा-पर कहा जाता है—

समे शुचौ शर्करावह्निवालुकाविवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः।
मनोऽनुकूले न तु चक्षुपीडने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत् ॥१०॥

समे=समतल; **शुचौ**=सब प्रकारसे शुद्ध; **शर्करावह्निवालुकाविवर्जिते**=कंकड़, अग्नि और बालूसे रहित; (तथा) **शब्दजलाश्रयादिभिः**=शब्द, जल और आश्रय आदिकी दृष्टिसे; **अनुकूले**=सर्वथा अनुकूल; **तु**=और; **न चक्षुपीडने**=नेत्रोंको पीड़ा न देनेवाले; **गुहानिवाताश्रयणे**=गुहा आदि वायुशून्य स्थानमें; **मनः**=मनको; **प्रयोजयेत्**=ध्यानमें लगानेका अभ्यास करना चाहिये ॥ १० ॥

व्याख्या—इस मन्त्रमें ध्यानयोगके उपयुक्त स्थानका वर्णन है। भाव यह है कि ध्यानयोगका साधन करनेवाले साधकको ऐसे स्थानमें अपना आसन लगाना चाहिये, जहाँकी भूमि समतल हो—ऊँची-नीची, टेढ़ी-मेढ़ी न हो; जो सब प्रकारसे शुद्ध हो,—जहाँपर कूड़ा-कर्कट, मैला आदि न हो, झाड़-बुहारकर साफ किया हुआ हो और स्वभावसे भी पवित्र हो—जैसे कोई देवालय, तीर्थस्थान आदि; जहाँ कंकड़, बालू न हों और अग्नि या धूपकी गर्मी भी न हो; जहाँ कोई मनमें विक्षेप करनेवाला शब्द न होता हो—कोलाहलका सर्वथा अभाव हो; यथावश्यक जल प्राप्त हो सके, किंतु ऐसा जलाशय न हो जहाँ बहुत लोग आते-जाते हों; एवं जहाँ शरीर-रक्षाके लिये उपयुक्त आश्रय हो परंतु ऐसा न हो, जहाँ धर्मशाला आदिकी भाँति बहुत लोग ठहरते हों; तात्पर्य यह कि इन सब विचारोंके अनुसार जो सर्वथा अनुकूल हो और जहाँका दृश्य नेत्रोंको पीड़ा पहुँचानेवाला—भयानक न हो, ऐसे गुफा आदि वायुशून्य एकान्त स्थानमें पहले बताये हुए प्रकारसे आसन लगाकर अपने मनको परमात्मामें लगानेका अभ्यास करना चाहिये ॥ १० ॥

सम्बन्ध—योगाभ्यास करनेवाले साधकका साधन ठीक हो रहा है या नहीं, इसकी पहचान बतायी जाती है—

---

* आठवें और नवें मन्त्रोंमें जो ध्यानके लिये बैठनेकी और साधन करनेकी विधि बतायी गयी है, उसका बड़े सुन्दर ढंगसे सुस्पष्ट वर्णन भगवान्‌ने गीता अध्याय ६ श्लोक ११ से १७ तक किया है।

† कठोपनिषद्में (१ । ३ । २ से ८ तक) रथके रूपकका विस्तृत वर्णन है।

नीहारधूमार्कानिलानलानां खद्योतविद्युत्स्फटिकशशीनाम् ।
एतानि रूपाणि पुरःसराणि ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि योगे ॥११॥

ब्रह्मणि योगे=परमात्माकी प्राप्तिके लिये किये जानेवाले योगमें; (पहले) **नीहारधूमार्कानिलानलानाम्**= कुहरा, धूआँ, सूर्य, वायु और अग्निके सदृश; (तथा) **खद्योतविद्युत्स्फटिकशशीनाम्**=जुगनू, बिजली, स्फटिक मणि और चन्द्रमाके सदृश; **रूपाणि**=बहुत-से दृश्य; **पुरःसराणि [भवन्ति]**=योगीके सामने प्रकट होते हैं; **एतानि**= ये सब; **अभिव्यक्तिकराणि**= योगकी सफलताको स्पष्टरूपसे सूचित करनेवाले हैं ॥ ११ ॥

व्याख्या—जब साधक परब्रह्म परमात्माकी प्राप्तिके लिये ध्यानयोगका साधन आरम्भ करता है, तब उसको अपने सामने कभी कुहरेके सदृश रूप दीखता है, कभी धूआँ-सा दिखायी देता है, कभी सूर्यके समान प्रकाश सर्वत्र परिपूर्ण दीखता है, कभी निःशब्द वायुकी भाँति निराकार रूप अनुभवमें आता है, कभी अग्निके सदृश तेज दीख पड़ता है, कभी जुगनूके सदृश टिमटिमाहट-सी प्रतीत होती है, कभी बिजलीकी-सी चकाचौंध पैदा करनेवाली दीप्ति दृष्टिगोचर होती है, कभी स्फटिक-मणिके सदृश उज्ज्वल रूप देखनेमें आता है और कभी चन्द्रमाकी भाँति शीतल प्रकाश सर्वत्र फैला हुआ दिखायी देता है। ये सब तथा और भी अनेक दृश्य योग-साधनकी उन्नतिके द्योतक हैं। इनसे यह बात समझमें आती है कि साधकका ध्यान ठीक हो रहा है ॥ ११ ॥

पृथ्व्यप्तेजोऽनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते ।
न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम् ॥१२॥

पृथ्व्यप्तेजोऽनिलखे समुत्थिते=पृथ्वी, जल, तेज, वायु और आकाश—इन पाँचों महाभूतोंका सम्यक् प्रकारसे उत्थान होनेपर; (तथा) **पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते**=इनसे सम्बन्ध रखनेवाले पाँच प्रकारके योगसम्बन्धी गुणोंकी सिद्धि हो जानेपर; **योगाग्निमयम्**=योगाग्निमय; **शरीरम्**=शरीरको; **प्राप्तस्य**=प्राप्त कर लेनेवाले; **तस्य**= उस साधकको; **न**=न तो; **रोगः**=रोग होता है; **न**=न; **जरा**=बुढ़ापा आता है; **न**=और न; **मृत्युः**=उसकी मृत्यु ही होती है ॥ १२ ॥

व्याख्या—ध्यानयोगका साधन करते-करते जब पृथ्वी, जल, तेज, वायु और आकाश—इन पाँच महाभूतोंका उत्थान हो जाता है, अर्थात् जब साधकका इन पाँचों महाभूतोंपर अधिकार हो जाता है, और इन पाँचों महाभूतोंसे सम्बन्ध रखनेवाली योगविषयक पाँचों सिद्धियाँ प्रकट हो जाती हैं, उस समय योगाग्निमय शरीरको प्राप्त कर लेनेवाले उस योगीके शरीरमें न तो रोग होता है, न बुढ़ापा आता है और न उसकी मृत्यु ही होती है। अभिप्राय यह कि उसकी इच्छाके बिना उसका शरीर नष्ट नहीं हो सकता ॥ १२ ॥

लघुत्वमारोग्यमलोलुपत्वं वर्णप्रसादं स्वरसौष्ठवं च ।
गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमल्पं योगप्रवृत्तिं प्रथमां वदन्ति ॥१३॥

लघुत्वम्=शरीरका हल्कापन; **आरोग्यम्**=किसी प्रकारके रोगका न होना; **अलोलुपत्वम्**=विषयासक्तिकी निवृत्ति; **वर्णप्रसादम्**=शारीरिक वर्णकी उज्ज्वलता; **स्वरसौष्ठवम्**=स्वरकी मधुरता; **शुभः गन्धः**=(शरीरमें) अच्छी गन्ध; **च**=और; **मूत्रपुरीषम्**=मल-मूत्र; **अल्पम्**=कम हो जाना; (इन सबको) **प्रथमाम् योगप्रवृत्तिम्**=योगकी पहली सिद्धि; **वदन्ति**=कहते हैं ॥ १३ ॥

व्याख्या—भूतोंपर विजय प्राप्त कर लेनेवाले ध्यानयोगीमें पूर्वोक्त शक्तियोंके सिवा और भी शक्तियाँ आ जाती हैं। उदाहरणतः उसका शरीर हल्का हो जाता है, शरीरमें भारीपन या आलस्यका भाव नहीं रहता। वह सदा ही नीरोग रहता है, उसे कभी कोई रोग नहीं होता। भौतिक पदार्थोंमें उसकी आसक्ति नष्ट हो जाती है। कोई भी भौतिक पदार्थ सामने आनेपर उसके मन और इन्द्रियोंका उसकी ओर आकर्षण नहीं होता। उसके शरीरका वर्ण उज्ज्वल हो जाता है। स्वर अत्यन्त

मधुर और स्पष्ट हो जाता है। शरीरमेंसे बहुत अच्छी गन्ध निकलकर सब ओर फैल जाती है। मल और मूत्र बहुत ही स्वल्प मात्रामें होने लगते हैं। ये सब योगमार्गकी प्रारम्भिक सिद्धियाँ हैं—ऐसा योगीलोग कहते हैं॥ १३॥

यथैव बिम्बं मृदयोपलिप्तं तेजोमयं भ्राजते तत्सुधान्तम्।
तद्वाऽऽत्मतत्त्वं प्रसमीक्ष्य देही एकः कृतार्थो भवते वीतशोकः॥१४॥

यथा=जिस प्रकार; **मृदया**=मिट्टीसे; **उपलिप्तम्**=लिप्त होकर मलिन हुआ; [**यत्**=जो;] **तेजोमयम्**=प्रकाशयुक्त; **बिम्बम्**=रत्न है; **तत् एव**=वही; **सुधान्तम्**=भलीभाँति धुल जानेपर; **भ्राजते**=चमकने लगता है; **तत् वा**=उसी प्रकार; **देही**=शरीरधारी (जीवात्मा); **आत्मतत्त्वम्**=(मल आदिसे रहित) आत्म-तत्त्वको; **प्रसमीक्ष्य**=(योगके द्वारा) भलीभाँति प्रत्यक्ष करके; **एकः**=अकेला, कैवल्य अवस्थाको प्राप्त; **वीतशोकः**=सब प्रकारके दुःखोंसे रहित; (तथा) **कृतार्थः**=कृतकृत्य; **भवते**=हो जाता है॥ १४॥

व्याख्या—जिस प्रकार कोई तेजोमय रत्न मिट्टीसे लिप्त रहनेके कारण छिपा रहता है, अपने असली रूपमें प्रकट नहीं होता, परंतु वही जब मिट्टी आदिको हटाकर धो-पोंछकर साफ कर लिया जाता है, तब अपने असली रूपमें चमकने लगता है, उसी प्रकार इस जीवात्माका वास्तविक स्वरूप अत्यन्त स्वच्छ होनेपर भी अनन्त जन्मोंमें किये हुए कर्मोंके संस्कारोंसे मलिन हो जानेके कारण प्रत्यक्ष प्रकट नहीं होता; परन्तु जब मनुष्य ध्यानयोगके साधनद्वारा समस्त मलोंको धोकर आत्माके यथार्थ स्वरूपको भलीभाँति प्रत्यक्ष कर लेता है, तब वह असङ्ग हो जाता है। अर्थात् उसका जो जड पदार्थोंके साथ संयोग हो रहा था, उसका नाश होकर वह कैवल्य अवस्थाको प्राप्त हो जाता है। तथा उसके सब प्रकारके दुःखोंका अन्त होकर वह सर्वथा कृतकृत्य हो जाता है। उसका मनुष्य-जन्म सार्थक हो जाता है॥ १४॥

यदाऽऽत्मतत्त्वेन तु ब्रह्मतत्त्वं दीपोपमेनेह युक्तः प्रपश्येत्।
अजं ध्रुवं सर्वतत्त्वैर्विशुद्धं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः॥१५॥

तु=उसके बाद; **यदा**=जब; **युक्तः**=वह योगी; **इह**=यहाँ; **दीपोपमेन**=दीपकके सदृश (प्रकाशमय); **आत्मतत्त्वेन**=आत्मतत्त्वके द्वारा; **ब्रह्मतत्त्वम्**=ब्रह्मतत्त्वको; **प्रपश्येत्**=भलीभाँति प्रत्यक्ष देख लेता है; [**तदा सः**=उस समय वह;] **अजम्**=(उस) अजन्मा; **ध्रुवम्**=निश्चल; **सर्वतत्त्वैः**=समस्त तत्त्वोंसे; **विशुद्धम्**=विशुद्ध; **देवम्**=परमदेव परमात्माको; **ज्ञात्वा**=जानकर; **सर्वपाशैः**=सब बन्धनोंसे; **मुच्यते**=सदाके लिये छूट जाता है॥ १५॥

व्याख्या—फिर जब वह योगी इसी स्थितिमें दीपकके सदृश निर्मल प्रकाशमय पूर्वोक्त आत्मतत्त्वके द्वारा ब्रह्मतत्त्वको भलीभाँति देख लेता है—अर्थात् उन परब्रह्म परमात्माको प्रत्यक्ष कर लेता है, तब उन जन्मादि समस्त विकारोंसे रहित, अचल और निश्चित तथा समस्त तत्त्वोंसे असङ्ग—सर्वथा विशुद्ध परम देव परमात्माको तत्त्वसे जानकर सब प्रकारके बन्धनोंसे सदाके लिये छूट जाता है।

इस मन्त्रमें आत्मतत्त्वसे ब्रह्मतत्त्वको जाननेकी बात कहकर यह भाव दिखाया गया है कि परमात्माका साक्षात्कार मन, बुद्धि और इन्द्रियोंद्वारा नहीं हो सकता। इन सबकी वहाँ पहुँच नहीं है, वे एकमात्र आत्मतत्त्वके द्वारा ही प्रत्यक्ष होते हैं॥ १५॥

एष ह देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वो ह जातः स उ गर्भे अन्तः।
स एव जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ् जनांस्तिष्ठति सर्वतोमुखः॥१६॥

ह=निश्चय ही; **एषः**=यह (ऊपर बताया हुआ); **देवः**=परमदेव परमात्मा; **सर्वाः**=समस्त; **प्रदिशः अनु**=दिशाओं और अवान्तर दिशाओंमें अनुगत (व्याप्त) है; [**सः**] **ह**=वही—प्रसिद्ध परमात्मा; **पूर्वः**=सबसे पहले; **जातः**=हिरण्यगर्भरूपमें प्रकट हुआ था; (और) **सः उ**=वही; **गर्भे**=समस्त ब्रह्माण्डरूप गर्भमें; **अन्तः**=अन्तर्यामीरूपसे स्थित है; **सः एव**=वही; **जातः**=इस समय जगत्के रूपमें प्रकट है; **सः**=और वही; **जनिष्यमाणः**=भविष्यमें भी प्रकट होने-

वाला है; [**सः**=वह;] **जनान् प्रत्यङ्**=सब जीवोंके भीतर; (अन्तर्यामीरूपसे) **तिष्ठति**=स्थित है; (और) **सर्वतोमुखः**=सब ओर मुखवाला है ॥ १६ ॥

व्याख्या—निश्चय ही ये ऊपर बताये हुए परमदेव ब्रह्म समस्त दिशा और अवान्तर दिशाओंमें व्याप्त हैं अर्थात् सर्वत्र परिपूर्ण हैं । जगत्में कोई भी ऐसा स्थान नहीं है, जहाँ वे न हों । वे ही प्रसिद्ध परब्रह्म परमात्मा सबसे पहले हिरण्यगर्भरूपमें प्रकट हुए थे । वे ही इस ब्रह्माण्डरूप गर्भमें अन्तर्यामीरूपसे स्थित हैं । वे ही इस समय जगत्के रूपमें प्रकट हैं और भविष्यमें अर्थात् प्रलयके बाद सृष्टिकालमें पुनः प्रकट होनेवाले हैं । वे समस्त जीवोंके भीतर अन्तर्यामीरूपसे स्थित हैं, तथा सब ओर मुखवाले अर्थात् सबको सब ओरसे देखनेवाले हैं ॥ १६ ॥

यो देवो अग्नौ यो अप्सु यो विश्वं भुवनमाविवेश ।
य ओषधीषु यो वनस्पतिषु तस्मै देवाय नमो नमः ॥१७॥

यः=जो; **देवः**=परमदेव परमात्मा; **अग्नौ**=अग्निमें है; **यः**=जो; **अप्सु**=जलमें है; **यः**=जो; **विश्वम् भुवनम् आविवेश**=समस्त लोकोंमें प्रविष्ट हो रहा है; **यः**=जो; **ओषधीषु**=ओषधियोंमें है; (तथा) **यः**=जो; **वनस्पतिषु**=वनस्पतियोंमें है; **तस्मै देवाय**=उन परमदेव परमात्माके लिये; **नमः**=नमस्कार है; **नमः**=नमस्कार है ॥ १७ ॥

व्याख्या—जो सर्वशक्तिमान् पूर्णब्रह्म परमदेव अग्निमें हैं, जो जलमें हैं, जो समस्त लोकोंमें अन्तर्यामीरूपसे प्रविष्ट हो रहे हैं, जो ओषधियोंमें हैं और जो वनस्पतियोंमें हैं, अर्थात् जो सर्वत्र परिपूर्ण हैं, जिनका अनेक प्रकारसे पहले वर्णन कर आये हैं, उन परमदेव परमात्माको नमस्कार है ! नमस्कार है ! 'नमः'शब्दको दुहरानेका अभिप्राय अध्यायकी समाप्तिको सूचित करना है ॥१७॥

॥ द्वितीय अध्याय समाप्त ॥ २ ॥

तृतीय अध्याय

य एको जालवानीशत ईशनीभिः सर्वाँल्लोकानीशत ईशनीभिः ।
य एवैक उद्भवे सम्भवे च य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १ ॥

यः=जो; **एकः**=एक; **जालवान्**=जगत्रूप जालका अधिपति; **ईशनीभिः**=अपनी स्वरूपभूत शासनशक्तियोंद्वारा; **ईशते**=शासन करता है; **ईशनीभिः**=उन विविध शासन-शक्तियोंद्वारा; **सर्वान्**=सम्पूर्ण; **लोकान् ईशते**=लोकोंपर शासन करता है; **यः**=(तथा) जो; **एकः**=अकेला; **एव**=ही; **सम्भवे च उद्भवे**=सृष्टि और उसके विस्तारमें (सर्वथा समर्थ है); **एतत्**=इस ब्रह्मको; **ये**=जो महापुरुष; **विदुः**=जान लेते हैं; **ते**=वे; **अमृताः**=अमर; **भवन्ति**=हो जाते हैं ॥ १ ॥

व्याख्या—जो एक—अद्वितीय परमात्मा जगत्-रूप जालकी रचना करके अपनी स्वरूपभूत शासन-शक्तियोंद्वारा उसपर शासन कर रहे हैं, तथा उन विविध शासन-शक्तियोंद्वारा समस्त लोकों और लोकपालोंका यथायोग्य संचालन कर रहे हैं—जिनके शासनमें ये सब अपने-अपने कर्तव्योंका नियमपूर्वक पालन कर रहे हैं, तथा जो अकेले ही बिना किसी दूसरेकी सहायता लिये समस्त जगत्की उत्पत्ति और उसका विस्तार करनेमें सर्वथा समर्थ हैं, उन परब्रह्म परमेश्वरको जो महापुरुष तत्त्वसे जान लेते हैं, वे अमर हो जाते हैं—जन्म-मृत्युके जालसे सदाके लिये छूट जाते हैं ॥ १ ॥

एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुर्य इमाँल्लोकानीशत ईशनीभिः ।
प्रत्यङ् जनांस्तिष्ठति संचुकोचान्तकाले संसृज्य विश्वा भुवनानि गोपाः ॥ २ ॥

यः=जो; **ईशनीभिः**=अपनी स्वरूपभूत विविध शासन-शक्तियोंद्वारा; **इमान्**=इन सब; **लोकान् ईशते**=लोकोंपर शासन करता है; [**सः**] **रुद्रः**=वह रुद्र; **एकः हि**=एक ही है; (इसीलिये विद्वान् पुरुषोंने जगत्के कारणका निश्चय करते समय) **द्वितीयाय न तस्थुः**=दूसरेका आश्रय नहीं लिया; [**सः**=वह परमात्मा;] **जनान् प्रत्यङ्**=समस्त

जीवोंके भीतर; **तिष्ठति**=स्थित हो रहा है; **विश्वा**=सम्पूर्ण; **भुवनानि संसृज्य**=लोकोंकी रचना करके; **गोपाः**=उनकी रक्षा करनेवाला परमेश्वर; **अन्तकाले**=प्रलयकालमें; **संचुकोच**=इन सबको समेट लेता है ॥ २ ॥

व्याख्या—जो अपनी स्वरूपभूत विविध शासन-शक्तियोंद्वारा इन सब लोकोंपर शासन करते हैं—उनका नियमानुसार संचालन करते हैं, वे परमेश्वर एक ही हैं। अर्थात् यद्यपि इस विश्वका नियमन करनेवाली शक्तियाँ अनेक हैं, वे सब हैं एक ही परमेश्वरकी शक्तियाँ, अलग-अलग नहीं हैं। इसी कारण, ज्ञानीजनोंने जगत्के कारणका निश्चय करते समय किसी भी दूसरे तत्त्वका आश्रय नहीं लिया। सबने एक स्वरसे यही निश्चय किया कि एक परब्रह्म ही इस जगत्के कारण हैं। वे परमात्मा सब जीवोंके भीतर अन्तर्यामीरूपसे स्थित हैं। इन समस्त लोकोंकी रचना करके उनकी रक्षा करनेवाले परमेश्वर प्रलयकालमें स्वयं ही इन सबको समेट लेते हैं, अर्थात् अपनेमें विलीन कर लेते हैं। उस समय इनकी भिन्न-भिन्न रूपोंमें अभिव्यक्ति नहीं रहती ॥ २ ॥

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात्।
सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन्देव एकः ॥ ३ ॥

विश्वतश्चक्षुः=सब जगह आँखवाला; **उत**=तथा; **विश्वतोमुखः**=सब जगह मुखवाला; **विश्वतोबाहुः**=सब जगह हाथवाला; **उत**=और; **विश्वतस्पात्**=सब जगह पैरवाला; **द्यावाभूमी जनयन्**=आकाश और पृथ्वीकी सृष्टि करनेवाला; [**सः**=वह;] **एकः**=एकमात्र; **देवः**=देव (परमात्मा); **बाहुभ्याम्**=मनुष्य आदि जीवोंको दो-दो बाँहोंसे; **संधमति**=युक्त करता है; (तथा) **पतत्रैः**=(पक्षी-पतंग आदिको) पाँखोंसे; **सं [धमति]**=युक्त करता है ॥ ३ ॥

व्याख्या—वे परमदेव परमेश्वर एक हैं; फिर भी उनकी सब जगह आँखें हैं, सब जगह मुख हैं, सब जगह हाथ हैं और सब जगह पैर हैं। भाव यह कि वे सम्पूर्ण लोकोंमें स्थित समस्त जीवोंके कर्म और विचारोंको तथा समस्त घटनाओंको अपनी दिव्य शक्तिद्वारा निरन्तर देखते रहते हैं, कोई भी बात उनसे छिपी नहीं रहती। उनका भक्त उनको जहाँ-कहीं भोजनके योग्य वस्तु समर्पित करता है, उसे वे वहीं भोग लगा सकते हैं। वे सब जगह प्रत्येक वस्तुको एक साथ ग्रहण करनेमें और अपने आश्रित जनोंके संकटका नाश करके उनकी रक्षा करनेमें समर्थ हैं; तथा जहाँ-कहीं उनके भक्त उन्हें बुलाना चाहें, वहीं वे एक साथ पहुँच सकते हैं। संसारमें ऐसा कोई स्थान नहीं है, जहाँ उनकी ये शक्तियाँ विद्यमान न हों। आकाशसे लेकर पृथ्वीतक समस्त लोकोंकी रचना करनेवाले एक ही परमदेव परमेश्वर मनुष्य आदि प्राणियोंको दो-दो भुजाओंसे और पक्षियोंको पाँखोंसे युक्त करते हैं। भाव यह कि वे समस्त प्राणियोंको आवश्यकतानुसार भिन्न-भिन्न शक्तियों एवं साधनोंसे सम्पन्न करते हैं। यहाँ भुजा और पाँखोंका कथन उपलक्षणमात्र है। इससे यह समझ लेना चाहिये कि समस्त प्राणियोंमें जो कुछ भी शक्ति है, वह सब परमात्माकी ही दी हुई है ॥ ३ ॥

यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः।
हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥ ४ ॥

यः=जो; **रुद्रः**=रुद्र; **देवानाम्**=इन्द्रादि देवताओंकी; **प्रभवः**=उत्पत्तिका हेतु; **च**=और; **उद्भवः**=वृद्धिका हेतु है; **च**=तथा; (जो) **विश्वाधिपः**=सबका अधिपति; (और) **महर्षिः**=महान् ज्ञानी (सर्वज्ञ) है; **पूर्वम्**=(जिसने) पहले; **हिरण्यगर्भम्**=हिरण्यगर्भको; **जनयामास**=उत्पन्न किया था; **सः**=वह परमदेव परमेश्वर; **नः**=हमलोगोंको; **शुभया बुद्ध्या**=शुभ बुद्धिसे; **संयुनक्तु**=संयुक्त करे ॥ ४ ॥

व्याख्या—सबको अपने शासनमें रखनेवाले जो रुद्ररूप परमेश्वर इन्द्रादि समस्त देवताओंको उत्पन्न करते और बढ़ाते हैं तथा जो सबके अधिपति और महान् ज्ञानी—सर्वज्ञ हैं, जिन्होंने सृष्टिके आदिमें हिरण्यगर्भको उत्पन्न किया था, वे परमदेव परमात्मा हमलोगोंको शुभ बुद्धिसे संयुक्त करें ॥ ४ ॥

या ते रुद्र शिवा तनूरघोरापापकाशिनी।
तया नस्तनुवा शन्तमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि ॥ ५ ॥

रुद्र=हे रुद्रदेव; **ते**=तेरी; **या**=जो; **अघोरा**=भयानकतासे शून्य (सौम्य); **अपापकाशिनी**=पुण्यसे प्रकाशित होनेवाली; (तथा) **शिवा**=कल्याणमयी; **तनूः**=मूर्ति है; **गिरिशन्त**=हे पर्वतपर रहकर सुखका विस्तार करनेवाले शिव; **तया**=उस; **शन्तमया तनुवा**=परम शान्त मूर्तिसे; (तू कृपा करके) **नः अभिचाकशीहि**=हमलोगोंको देखो ॥ ५ ॥

व्याख्या—हे रुद्रदेव ! आपकी जो भयानकतासे शून्य तथा पुण्यकर्मोंसे प्रकाशित होनेवाली कल्याणमयी सौम्यमूर्ति है—जिसका दर्शन करके मनुष्य परम आनन्दमें मग्न हो जाता है;—हे गिरिशन्त अर्थात् पर्वतपर निवास करते हुए समस्त लोकोंको सुख पहुँचानेवाले परमेश्वर ! उस परमशान्त मूर्तिसे ही कृपा करके आप हमलोगोंकी ओर देखिये । आपकी कृपादृष्टि पड़ते ही हम सर्वथा पवित्र होकर आपकी प्राप्तिके योग्य बन जायँगे ॥ ५ ॥

यामिषुं गिरिशन्त हस्ते बिभर्ष्यस्तवे ।
शिवां गिरित्र तां कुरु मा हिंसीः पुरुषं जगत् ॥ ६ ॥

गिरिशन्त=हे गिरिशन्त !; **याम्**=जिस; **इषुम्**=बाणको; **अस्तवे**=फेंकनेके लिये; (तू) **हस्ते**=हाथमें; **बिभर्षि**=धारण किये हुए है; **गिरित्र**=हे गिरिराज हिमालयकी रक्षा करनेवाले देव !; **ताम्**=उस बाणको; **शिवाम्**=कल्याणमय; **कुरु**=बना ले; **पुरुषम्**=जीव-समुदायरूप; **जगत्**=जगत्को; **मा हिंसीः**=नष्ट न कर (कष्ट न दे) ॥ ६ ॥

व्याख्या—हे गिरिशन्त—हे कैलासवासी सुखदायक परमेश्वर ! जिस बाणको फेंकनेके लिये आपने हाथमें ले रक्खा है, हे गिरिराज हिमालयकी रक्षा करनेवाले ! आप उस बाणको कल्याणमय बना लें—उसकी क्रूरताको नष्ट करके उसे शान्तिमय बना लें । इस जीवसमुदायरूप जगत्को कष्ट न दें—इसका विनाश न करें ॥ ६ ॥

ततः परं ब्रह्मपरं बृहन्तं यथानिकायं सर्वभूतेषु गूढम् ।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारमीशं तं ज्ञात्वामृता भवन्ति ॥ ७ ॥

ततः=पूर्वोक्त जीव-समुदायरूप जगत्से; **परम्**=परे; (और) **ब्रह्मपरम्**=हिरण्यगर्भरूप ब्रह्मासे भी श्रेष्ठ; **सर्वभूतेषु**=समस्त प्राणियोंमें; **यथानिकायम्**=उनके शरीरोंके अनुरूप होकर; **गूढम्**=छिपे हुए; (और) **विश्वस्य परिवेष्टितारम्**=सम्पूर्ण विश्वको सब ओरसे घेरे हुए; **तम्**=उस; **बृहन्तम्**=महान्, सर्वत्र व्यापक; **एकम्**=एकमात्र देव; **ईशम्**=परमेश्वरको; **ज्ञात्वा**=जानकर; **अमृताः भवन्ति**=(ज्ञानीजन) अमर हो जाते हैं ॥ ७ ॥

व्याख्या—जो पहले कहे हुए जीव-समुदायरूप जगत्से और हिरण्यगर्भ नामक ब्रह्मासे भी सर्वथा श्रेष्ठ हैं, समस्त प्राणियोंमें उनके शरीरोंके अनुरूप होकर छिपे हुए हैं, समस्त जगत्को सब ओरसे घेरे हुए हैं, तथा सर्वत्र व्याप्त और महान् हैं, उन एकमात्र परमेश्वरको जानकर ज्ञानीजन सदाके लिये अमर हो जाते हैं; फिर कभी उनका जन्म-मरण नहीं होता ॥ ७ ॥

सम्बन्ध—अब इस मन्त्रमें ज्ञानी महापुरुषके अनुभवकी बात कहकर परमात्मज्ञानके फलकी दृढ़ता दिखलाते हैं—

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ ८ ॥

तमसः परस्तात्=अविद्यारूप अन्धकारसे अतीत; (तथा) **आदित्यवर्णम्**=सूर्यकी भाँति स्वयंप्रकाशस्वरूप; **एतम्**=इस; **महान्तम् पुरुषम्**=महान् पुरुष (परमेश्वर) को; **अहम्**=मैं; **वेद**=जानता हूँ; **तम्**=उसको; **विदित्वा**=जानकर; **एव**=ही; (मनुष्य) **मृत्युम्**=मृत्युको; **अत्येति (अति+एति)**=उल्लङ्घन कर जाता है; **अयनाय**=(परमपदकी) प्राप्तिके लिये; **अन्यः**=दूसरा; **पन्थाः**=मार्ग; **न**=नहीं; **विद्यते**=है ॥ ८ ॥

व्याख्या—कोई ज्ञानी महापुरुष कहता है—'इन महान्से भी महान् परम पुरुषोत्तमको मैं जानता हूँ । वे अविद्यारूप अन्धकारसे सर्वथा अतीत हैं तथा सूर्यकी भाँति स्वयंप्रकाशस्वरूप हैं। उनको जानकर ही मनुष्य मृत्युका उल्लङ्घन करनेमें

—इस जन्म-मृत्युके बन्धनसे सदाके लिये छुटकारा पानेमें समर्थ होता है। परम पदकी प्राप्तिके लिये इसके सिवा दूसरा कोई मार्ग अर्थात् उपाय नहीं है ॥ ८ ॥

यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्।
वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ ९ ॥

यस्मात् परम्=जिससे श्रेष्ठ; **अपरम्**=दूसरा; **किंचित्**=कुछ भी; **न**=नहीं; **अस्ति**=है; **यस्मात्**=जिससे (बढ़कर); **कश्चित्**=कोई भी; **न**=न तो; **अणीयः**=अधिक सूक्ष्म; **न**=और न; **ज्यायः**=महान् ही; **अस्ति**=है; **एकः**=(जो) अकेला ही; **वृक्षः इव**=वृक्षकी भाँति; **स्तब्धः**=निश्चलभावसे; **दिवि**=प्रकाशमय आकाशमें; **तिष्ठति**=स्थित है; **तेन पुरुषेण**=उस परमपुरुष पुरुषोत्तमसे; **इदम्**=यह; **सर्वम्**=सम्पूर्ण जगत्; **पूर्णम्**=परिपूर्ण है ॥ ९ ॥

व्याख्या—उन परमदेव परमेश्वरसे श्रेष्ठ दूसरा कुछ भी नहीं है, वे सर्वश्रेष्ठ हैं। जितने भी सूक्ष्म तत्त्व हैं, उन सबसे अधिक सूक्ष्म वे परमेश्वर हैं। उनसे अधिक सूक्ष्म कोई भी नहीं है। इसीसे वे छोटे-से-छोटे जीवके शरीरमें प्रविष्ट होकर स्थित हैं। इसी प्रकार जितने भी महान् व्यापक तत्त्व हैं, उन सबसे महान्—अधिक व्यापक वे परब्रह्म हैं; उनसे बड़ा—उनसे अधिक व्यापक कोई भी नहीं है। इसीसे वे प्रलयकालमें सम्पूर्ण ब्रह्माण्डको अपने अंदर लीन कर लेते हैं। जो अकेले ही वृक्षकी भाँति निश्चलभावसे परमधामरूप प्रकाशमय दिव्य आकाशमें स्थित हैं, वे परम पुरुष परमेश्वर निराकाररूपसे सारे जगत्में परिपूर्ण हैं ॥ ९ ॥

ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयम्। य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति ॥१०॥

ततः=उस पहले बताये हुए हिरण्यगर्भसे; **यत्**=जो; **उत्तरतरम्**=अत्यन्त उत्कृष्ट है; **तत्**=वह परब्रह्म परमात्मा; **अरूपम्**=आकाररहित; (और) **अनामयम्**=सब प्रकारके दोषोंसे शून्य है; **ये**=जो; **एतत्**=इस परब्रह्म परमात्माको; **विदुः**=जानते हैं; **ते**=वे; **अमृताः**=अमर; **भवन्ति**=हो जाते हैं; **अथ**=परंतु; **इतरे**=इस रहस्यको न जाननेवाले दूसरे लोग; (बार-बार) **दुःखम्**=दुःखको; **एव**=ही; **अपियन्ति**=प्राप्त होते हैं ॥ १० ॥

व्याख्या—उस पहले बताये हुए हिरण्यगर्भसे जो सब प्रकारसे अत्यन्त उत्कृष्ट हैं, वे परब्रह्म परमात्मा आकाररहित और सब प्रकारके विकारोंसे सर्वथा शून्य हैं; जो कोई महापुरुष इन परब्रह्म परमात्माको जान लेते हैं, वे अमर हो जाते हैं—सदाके लिये जन्म-मृत्युके दुःखोंसे छूट जाते हैं। परंतु जो इन्हें नहीं जानते, वे सब लोग निश्चयपूर्वक बार-बार दुःखोंको प्राप्त होते हैं। अतः मनुष्यको सदाके लिये दुःखोंसे छूटने और परमानन्दस्वरूप परमात्माको पानेके लिये उन्हें जानना चाहिये ॥१०॥

सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः।
सर्वव्यापी स भगवांस्तस्मात्सर्वगतः शिवः ॥११॥

सः=वह; **भगवान्**=भगवान्; **सर्वाननशिरोग्रीवः**=सब ओर मुख, सिर और ग्रीवावाला है; **सर्वभूतगुहाशयः**=समस्त प्राणियोंके हृदयरूप गुफामें निवास करता है; (और) **सर्वव्यापी**=सर्वव्यापी है; **तस्मात्**=इसलिये; **सः**=वह; **शिवः**=कल्याणस्वरूप परमेश्वर; **सर्वगतः**=सब जगह पहुँचा हुआ है ॥ ११ ॥

व्याख्या—उन सर्वेश्वर भगवान्के सभी जगह मुख हैं, सभी जगह सिर और सभी जगह गला हैं। भाव यह कि वे प्रत्येक स्थानपर प्रत्येक अङ्गद्वारा किया जानेवाला कार्य करनेमें समर्थ हैं। वे समस्त प्राणियोंके हृदयरूप गुफामें निवास करते हैं और सर्वव्यापी हैं, इसलिये वे कल्याणस्वरूप परमेश्वर सभी जगह पहुँचे हुए हैं। अभिप्राय यह कि साधक उनको जिस समय, जहाँ और जिस रूपमें प्रत्यक्ष करना चाहे, उसी समय, उसी जगह और उसी रूपमें वे प्रत्यक्ष हो सकते हैं ॥ ११ ॥

महान्प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैष प्रवर्तकः।
सुनिर्मलामिमां प्राप्तिमीशानो ज्योतिरव्ययः ॥१२॥

वै=निश्चय ही; **एषः**=यह; **महान्**=महान्; **प्रभुः**=समर्थ; **ईशानः**=सबपर शासन करनेवाला; **अव्ययः**=अविनाशी; (एवं) **ज्योतिः**=प्रकाशस्वरूप; **पुरुषः**=परमपुरुष पुरुषोत्तम; **इमाम् सुनिर्मलाम् प्राप्तिम् [प्रति]**=अपनी प्राप्तिरूप इस अत्यन्त निर्मल लाभकी ओर; **सत्त्वस्य प्रवर्तकः**=अन्तःकरणको प्रेरित करनेवाला है ॥ १२ ॥

व्याख्या—निश्चय ही ये सबपर शासन करनेवाले, महान् प्रभु तथा अविनाशी और प्रकाशस्वरूप परम पुरुष पुरुषोत्तम पहले बताये हुए इस परम निर्मल लाभके प्रति अर्थात् अपने आनन्दमय विशुद्ध स्वरूपकी प्राप्तिकी ओर मनुष्यके अन्तःकरणको प्रेरित करते हैं, हरेक मनुष्यको ये अपनी ओर आकर्षित करते हैं; तथापि यह मूर्ख जीव सब प्रकारका सुयोग पाकर भी उनकी प्रेरणाके अनुसार उनकी प्राप्तिके लिये तत्परतासे चेष्टा नहीं करता, इसी कारण मारा-मारा फिरता है ॥ १२ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।
हृदा मन्वीशो मनसाभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥१३॥

अङ्गुष्ठमात्रः=(यह) अङ्गुष्ठमात्र परिमाणवाला; **अन्तरात्मा**=अन्तर्यामी; **पुरुषः**=परम पुरुष (पुरुषोत्तम); **सदा**=सदा ही; **जनानाम्**=मनुष्योंके; **हृदये**=हृदयमें; **संनिविष्टः**=सम्यक् प्रकारसे स्थित है; **मन्वीशः**=मनका स्वामी है; (तथा) **हृदा**=निर्मल हृदय; (और) **मनसा**=विशुद्ध मनसे; **अभिक्लृप्तः**=ध्यानमें लाया हुआ (प्रत्यक्ष होता है); **ये**=जो; **एतत्**=इस परब्रह्म परमेश्वरको; **विदुः**=जान लेते हैं; **ते**=वे; **अमृताः**=अमर; **भवन्ति**=हो जाते हैं ॥ १३ ॥

व्याख्या—अङ्गुष्ठमात्र परिमाणवाले अन्तर्यामी परमपुरुष परमेश्वर सदा ही मनुष्योंके हृदयमें सम्यक् प्रकारसे स्थित हैं और मनके स्वामी हैं, तथा निर्मल हृदय और विशुद्ध मनके द्वारा ध्यानमें लाये जाकर प्रत्यक्ष होते हैं। जो साधक इन परब्रह्म परमेश्वरको जान लेते हैं, वे अमर हो जाते हैं, अर्थात् सदाके लिये जन्म-मरणसे छूट जाते हैं—अमृतस्वरूप बन जाते हैं। यहाँ परमात्माको अङ्गुष्ठमात्र परिमाणवाला इसलिये बताया गया है कि मनुष्यका हृदय अँगूठेके नापका होता है और वही परमात्माकी उपलब्धिका स्थान है। ब्रह्मसूत्रमें भी इस विषयपर विचार करके यही निश्चय किया गया है (ब्र० सू० १ । ३ । २४-२५) ॥ १३ ॥

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥१४॥

पुरुषः=वह परम पुरुष; **सहस्रशीर्षा**=हजारों सिरवाला; **सहस्राक्षः**=हजारों, आँखवाला; **सहस्रपात्**=(और) हजारों पैरवाला है; **सः**=वह; **भूमिम्**=समस्त जगत्को; **विश्वतः**=सब ओरसे; **वृत्वा**=घेरकर; **दशाङ्गुलम् अति**=नाभिसे दस अङ्गुल ऊपर (हृदयमें); **अतिष्ठत्**= स्थित है ॥ १४ ॥

व्याख्या—उन परम पुरुष परमेश्वरके हजारों सिर, हजारों आँखें और हजारों पैर हैं। अर्थात् सब अवयवोंसे रहित होनेपर भी उनके सिर, आँख और पैर आदि सभी अङ्ग अनन्त और असंख्य हैं। वे सर्वशक्तिमान् परमेश्वर समस्त जगत्को सब ओरसे घेरकर सर्वत्र व्याप्त हुए ही नाभिसे दस अंगुल ऊपर हृदयाकाशमें स्थित हैं। वे सर्वव्यापी और महान् होते हुए ही हृदयरूप एकदेशमें स्थित हैं। वे अनेक विरुद्ध धर्मोंके आश्रय हैं ॥ १४ ॥

पुरुष एवेदꣳ सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ।
उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥१५॥

यत्=जो; **भूतम्**=अबसे पहले हो चुका है; **यत्**=जो; **भव्यम्**=भविष्यमें होनेवाला है; **च**=और; **यत्**=जो; **अन्नेन**=खाद्य पदार्थोंसे; **अतिरोहति**=इस समय बढ़ रहा है; **इदम्**=यह; **सर्वम्**=समस्त जगत्; **पुरुषः एव**=परम पुरुष परमात्मा ही है; **उत**=और; (वही) **अमृतत्वस्य**=अमृतस्वरूप मोक्षका; **ईशानः**=स्वामी है ॥ १५ ॥

व्याख्या—जो अबसे पहले हो चुका है, जो भविष्यमें होनेवाला है और जो वर्तमान कालमें अन्नके द्वारा अर्थात् खाद्य पदार्थोंके द्वारा बढ़ रहा है, वह समस्त जगत् परम पुरुष परमात्माका ही स्वरूप है। वे स्वयं ही अपनी स्वरूपभूत अचिन्त्यशक्तिसे इस रूपमें प्रकट होते हैं; तथा वे ही अमृतस्वरूप मोक्षके स्वामी हैं अर्थात् जीवोंको संसार-बन्धनसे छुड़ाकर अपनी प्राप्ति करा देते हैं। अतएव उनकी प्राप्तिके अभिलाषी साधकोंको उन्हींकी शरणमें जाना चाहिये ॥ १५ ॥

सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्।
सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥१६॥

तत्=वह परम पुरुष परमात्मा; **सर्वतःपाणिपादम्**=सब जगह हाथ-पैरवाला; **सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्**=सब जगह आँख, सिर और मुखवाला; (तथा) **सर्वतःश्रुतिमत्**=सब जगह कानोंवाला है; (वही) **लोके**=ब्रह्माण्डमें; **सर्वम्**=सबको; **आवृत्य**=सब ओरसे घेरकर; **तिष्ठति**=स्थित है ॥ १६ ॥

व्याख्या—उन परमात्माके हाथ, पैर, आँखें, सिर, मुख और कान सब जगह हैं। वे सब जगह सब शक्तियोंसे सब कार्य करनेमें समर्थ हैं। उन्होंने सभी जगह अपने भक्तोंकी रक्षा करने तथा उन्हें अपनी ओर खींचनेके लिये हाथ बढ़ा रक्खा है। उनका भक्त उन्हें जहाँ चाहता है, वहीं उन्हें पहुँचा हुआ पाता है। वे सब जगह सब जीवोंद्वारा किये जानेवाले कर्मोंको देख रहे हैं। उनका भक्त जहाँ उन्हें प्रणाम करता है, सर्वत्र व्याप्त होनेके कारण उनके चरण और सिर आदि अङ्ग वहीं मौजूद रहते हैं। अपने भक्तकी प्रार्थना सुननेके लिये उनके कान सर्वत्र हैं और अपने भक्तद्वारा अर्पण की हुई वस्तुका भोग लगानेके लिये उनका मुख भी सर्वत्र विद्यमान है। वे परमेश्वर इस ब्रह्माण्डमें सबको सब ओरसे घेरकर स्थित हैं—इस बातपर विश्वास करके मनुष्यको उनकी सेवामें लग जाना चाहिये। यह मन्त्र गीतामें भी इसी रूपमें आया है (१३। ३) ॥ १६ ॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्।
सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं बृहत् ॥१७॥

(जो परम पुरुष परमात्मा) **सर्वेन्द्रियविवर्जितम्**=समस्त इन्द्रियोंसे रहित होनेपर भी; **सर्वेन्द्रियगुणाभासम्**=समस्त इन्द्रियोंके विषयोंको जाननेवाला है; (तथा) **सर्वस्य**=सबका; **प्रभुम्**=स्वामी; **सर्वस्य**=सबका; **ईशानम्**=शासक; (और) **बृहत्**=सबसे बड़ा; **शरणम्**=आश्रय है; [**प्रपद्येत**=उसकी शरणमें जाना चाहिये] ॥ १७ ॥

व्याख्या—जो सर्वशक्तिमान् परम पुरुष परमात्मा समस्त इन्द्रियोंसे रहित—देहेन्द्रियादि भेदसे शून्य होनेपर भी समस्त इन्द्रियोंके विषयोंको जानते हैं तथा सबके स्वामी, परम समर्थ, सबका शासन करनेवाले और जीवके लिये सबसे बड़े आश्रय हैं, मनुष्यको सर्वतोभावसे उन्हींकी शरण ग्रहण करनी चाहिये। यही मनुष्य-शरीरका अच्छे-से-अच्छा उपयोग है। इस मन्त्रका पूर्वार्द्ध गीतामें ज्यों-का-त्यों आया है (१३। १४) ॥ १७ ॥

नवद्वारे पुरे देही हंसो लेलायते बहिः।
वशी सर्वस्य लोकस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥१८॥

सर्वस्य=सम्पूर्ण; **स्थावरस्य**=स्थावर; **च**=और; **चरस्य**=जङ्गम; **लोकस्य वशी**=जगत्को वशमें रखनेवाला; **हंसः**=वह प्रकाशमय परमेश्वर; **नवद्वारे**=नव द्वारवाले; **पुरे**=शरीररूपी नगरमें; **देही**=अन्तर्यामीरूपसे हृदयमें स्थित देही है; (तथा वही) **बहिः**=बाह्य जगत्में भी; **लेलायते**=लीला कर रहा है ॥ १८ ॥

व्याख्या—सम्पूर्ण स्थावर और जङ्गम जीवोंके समुदायरूप इस जगत्को अपने वशमें रखनेवाले वे प्रकाशमय परमेश्वर दो आँख, दो कान, दो नासिका, एक मुख, एक गुदा और एक उपस्थ—इस प्रकार नौ दरवाजोंवाले मनुष्य-शरीररूप नगरमें अन्तर्यामीरूपसे स्थित हैं और वे ही इस बाह्य जगत्में भी लीला कर रहे हैं। यों समझकर मन जहाँ सुगमतासे स्थिर हो सके, वहीं उनका ध्यान करना चाहिये ॥ १८ ॥

सम्बन्ध—पहले जो यह बात कही थी कि वे समस्त इन्द्रियोंसे रहित होकर भी सब इन्द्रियोंके विषयोंको जानते हैं, उसीका स्पष्टीकरण किया जाता है—

अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।
स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् ॥१९॥

सः=वह परमात्मा; **अपाणिपादः**=हाथ-पैरोंसे रहित होकर भी; **ग्रहीता**=समस्त वस्तुओंको ग्रहण करनेवाला; (तथा) **जवनः**=वेगपूर्वक सर्वत्र गमन करनेवाला है; **अचक्षुः**=आँखोंके बिना ही; **पश्यति**=वह सब कुछ देखता है; (और) **अकर्णः**=कानोंके बिना ही; **शृणोति**=सब कुछ सुनता है; **सः**=वह; **वेद्यम्**=जो कुछ भी जाननेमें आनेवाली वस्तुएँ हैं, उन सबको; **वेत्ति**=जानता है; **च**=और; **तस्य वेत्ता**=उसको जाननेवाला; (कोई) **न**=नहीं; **अस्ति**=है; **तम्**=(ज्ञानी पुरुष) उसे; **महान्तम्**=महान्; **अग्र्यम्**=आदि; **पुरुषम्**=पुरुष; **आहुः**=कहते हैं ॥ १९ ॥

व्याख्या—जिनका प्रकरण चल रहा है, वे परब्रह्म परमात्मा हाथोंसे रहित होनेपर भी सब जगह समस्त वस्तुओंको ग्रहण कर लेते हैं तथा पैरोंसे रहित होकर भी बड़े वेगसे इच्छानुसार सर्वत्र गमनागमन करते हैं। आँखोंसे रहित होनेपर भी सब जगह सब कुछ देखते हैं, कानोंसे रहित होकर भी सब जगह सब कुछ सुनते हैं। वे समस्त जानने योग्य और जाननेमें आनेवाले जड-चेतन पदार्थोंको भलीभाँति जानते हैं, परंतु उनको जाननेवाला कोई नहीं है। जो सबको जाननेवाले हैं, उन्हें भला कौन जान सकता है। उनके विषयमें ज्ञानी महापुरुष कहते हैं कि वे सबके आदि, पुरातन, महान् पुरुष हैं ॥ १९ ॥

अणोरणीयान्महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ।
तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम् ॥२०॥

अणोः अणीयान्=(वह) सूक्ष्मसे भी अतिसूक्ष्म; (तथा) **महतः महीयान्**=बड़ेसे भी बहुत बड़ा; **आत्मा**=परमात्मा; **अस्य जन्तोः**=इस जीवकी; **गुहायाम्**=हृदयरूप गुफामें; **निहितः**=छिपा हुआ है; **धातुः**=सबकी रचना करनेवाले परमेश्वरकी; **प्रसादात्**=कृपासे; (जो मनुष्य) **तम्**=उस; **अक्रतुम्**=संकल्परहित; **ईशम्**=परमेश्वरको; (और) **महिमानम्**=उसकी महिमाको; **पश्यति**=देख लेता है; (वह) **वीतशोकः**=सब प्रकारके दुःखोंसे रहित; [**भवति**=हो जाता है] ॥ २० ॥

व्याख्या—वे सूक्ष्मसे भी अत्यन्त सूक्ष्म और बड़ेसे भी बहुत बड़े परब्रह्म परमात्मा इस जीवकी हृदयरूप गुफामें छिपे हुए हैं। सबकी रचना करनेवाले उन परमेश्वरकी कृपासे ही मनुष्य उन स्वार्थके संकल्पसे सर्वथा रहित, अकारण कृपा करनेवाले परम सुहृद् परमेश्वरको और उनकी महिमाको जान सकता है। जब उन परम दयालु परम सुहृद् परमेश्वरका यह साक्षात् कर लेता है, तब सदाके लिये सब प्रकारके दुःखोंसे रहित होकर उन परम आनन्दस्वरूप परमेश्वरको प्राप्त कर लेता है ॥ २० ॥

वेदाहमेतमजरं पुराणं सर्वात्मानं सर्वगतं विभुत्वात् ।
जन्मनिरोधं प्रवदन्ति यस्य ब्रह्मवादिनो हि प्रवदन्ति नित्यम् ॥२१॥

ब्रह्मवादिनः=वेदके रहस्यका वर्णन करनेवाले महापुरुष; **यस्य**=जिसके; **जन्मनिरोधम्**=जन्मका अभाव; **प्रवदन्ति**=बतलाते हैं; **हि** [**यम्**]=तथा जिसको; **नित्यम्**=नित्य; **प्रवदन्ति**=बतलाते हैं; **एतम्**=इस; **विभुत्वात्**=व्यापक होनेके कारण; **सर्वगतम्**=सर्वत्र विद्यमान; **सर्वात्मानम्**=सबके आत्मा; **अजरम्**=जरा, मृत्यु आदि विकारोंसे रहित; **पुराणम्**=पुराण पुरुष परमेश्वरको; **अहम्**=मैं; **वेद**=जानता हूँ ॥ २१ ॥

व्याख्या—परमात्माको प्राप्त हुए महात्माका कहना है कि 'वेदके रहस्यका वर्णन करनेवाले महापुरुष जिन्हें जन्म-रहित तथा नित्य बताते हैं, व्यापक होनेके कारण जो सर्वत्र विद्यमान हैं—जिनसे कोई भी स्थान खाली नहीं है, जो जरा-

मृत्यु आदि समस्त विकारोंसे सर्वथा रहित हैं और सबके आदि—पुराणपुरुष हैं, उन सबके आत्मा—अन्तर्यामी परब्रह्म परमेश्वरको मैं जानता हूँ ॥ २१ ॥

॥ तृतीय अध्याय समाप्त ॥ ३ ॥

चतुर्थ अध्याय

य एकोऽवर्णो बहुधा शक्तियोगाद्वर्णाननेकान्निहितार्थो दधाति ।
वि चैति चान्ते विश्वमादौ स देवः स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥ १ ॥

यः=जो; **अवर्णः**=रंग, रूप आदिसे रहित होकर भी; **निहितार्थः**=छिपे हुए प्रयोजनवाला होनेके कारण; **बहुधा शक्तियोगात्**=विविध शक्तियोंके सम्बन्धसे; **आदौ**=सृष्टिके आदिमें; **अनेकान्**=अनेक; **वर्णान्**=रूप-रंग; **दधाति**=धारण कर लेता है; **च**=तथा; **अन्ते**=अन्तमें; **विश्वम्**=यह सम्पूर्ण विश्व; (जिसमें) **व्येति (वि+एति)च**=विलीन भी हो जाता है; **सः**=वह; **देवः**=परमदेव (परमात्मा); **एकः**=एक (अद्वितीय) है; **सः**=वह; **नः**=हमलोगोंको; **शुभया बुद्ध्या**=शुभ बुद्धिसे; **संयुनक्तु**=संयुक्त करे ॥ १ ॥

व्याख्या—जो परब्रह्म परमात्मा अपने निराकार स्वरूपमें रूप-रंग आदिसे रहित होकर भी सृष्टिके आदिमें किसी अज्ञात प्रयोजनसे अपनी स्वरूपभूत नाना प्रकारकी शक्तियोंके सम्बन्धसे अनेक रूप-रंग आदि धारण करते हैं तथा अन्तमें यह सम्पूर्ण जगत् जिनमें विलीन भी हो जाता है—अर्थात् जो बिना किसी अपने प्रयोजनके जीवोंका कल्याण करनेके लिये ही उनके कर्मानुसार इस नाना रंग-रूपवाले जगत्की रचना, पालन और संहार करते हैं, वे परमदेव परमेश्वर वास्तवमें एक—अद्वितीय हैं । उनके अतिरिक्त कुछ नहीं है । वे हमें शुभ बुद्धिसे युक्त करें ॥ १ ॥

सम्बन्ध—इस प्रकार प्रार्थना करनेका प्रकार बताया गया । अब तीन मन्त्रोंद्वारा परमेश्वरका जगत्के रूपमें चिन्तन करते हुए उनकी स्तुति करनेका प्रकार बतलाया जाता है—

तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः ।
तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदापस्तत्प्रजापतिः ॥ २ ॥

तत् एव=वही; **अग्निः**=अग्नि है; **तत्**=वह; **आदित्यः**=सूर्य है; **तत्**=वह; **वायुः**=वायु है; **उ**=तथा; **तत्**=वही; **चन्द्रमाः**=चन्द्रमा है; **तत्**=वह; **शुक्रम्**=अन्यान्य प्रकाशयुक्त नक्षत्र आदि है; **तत्**=वह; **आपः**=जल है; **तत्**=वह; **प्रजापतिः**=प्रजापति है; (और) **तत् एव**=वही; **ब्रह्म**=ब्रह्मा है ॥ २ ॥

व्याख्या—वे परब्रह्म ही अग्नि, सूर्य, वायु, चन्द्रमा, अन्यान्य प्रकाशमय नक्षत्र आदि जल, प्रजापति और ब्रह्मा हैं । ये सब उन एक अद्वितीय परब्रह्म परमेश्वरकी ही विभूतियाँ हैं । इन सबके अन्तर्यामी आत्मा वे ही हैं, अतः ये सब उन्हींके स्वरूप हैं । इस प्रकार इस सम्पूर्ण जगत्के रूपमें उन परमात्माका चिन्तन करना चाहिये ॥ २ ॥

त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी ।
त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः ॥ ३ ॥

त्वम्=तू; **स्त्री**=स्त्री है; **त्वम्**=तू; **पुमान्**=पुरुष है; **त्वम्**=तू ही; **कुमारः**=कुमार; **उत वा**=अथवा; **कुमारी**=कुमारी; **असि**=है; **त्वम्**=तू; **जीर्णः**=बूढ़ा होकर; **दण्डेन**=लाठीके सहारे; **अञ्चसि**=चलता है; **उ**=तथा; **त्वम्**=तू ही; **जातः**=विराट्रूपमें प्रकट होकर; **विश्वतोमुखः**=सब ओर मुखवाला; **भवसि**=हो जाता है ॥ ३ ॥

व्याख्या—हे सर्वेश्वर ! आप स्त्री, पुरुष, कुमार, कुमारी आदि अनेक रूपोंवाले हैं—अर्थात् इन सबके रूपमें आप ही प्रकट हो रहे हैं । आप ही बूढ़े होकर लाठीके सहारे चलते हैं अर्थात् आप ही बुड्ढोंके रूपमें अभिव्यक्त हैं । हे परमात्मन् !

आप ही विराटरूपमें प्रकट होकर सब ओर मुख किये हुए हैं, अर्थात् सम्पूर्ण जगत् आपका ही स्वरूप है। जगत्में जितने भी मुख दिखायी देते हैं, सब आपके ही हैं ॥ ३ ॥

नीलः पतङ्गो हरितो लोहिताक्षस्तडिद्गर्भ ऋतवः समुद्राः।
अनादिमत्त्वं विभुत्वेन वर्तसे यतो जातानि भुवनानि विश्वा ॥ ४ ॥

[**त्वम् एव**=तू ही;] **नीलः**=नीलवर्ण; **पतङ्गः**=पतङ्ग है; **हरितः**=हरे रंगका; (और) **लोहिताक्षः**=लाल आँखोंवाला (पक्षी है एवं); **तडिद्गर्भः**=मेघ; **ऋतवः**=वसन्त आदि ऋतुएँ; (तथा) **समुद्राः**=सप्त समुद्ररूप है; **यतः**=क्योंकि; [**त्वत्तः एव**=तुझसे ही;] **विश्वा**=सम्पूर्ण; **भुवनानि**=लोक; **जातानि**=उत्पन्न हुए हैं; **त्वम्**=तू ही; **अनादिमत्**=अनादि (प्रकृतियों) का स्वामी; (और) **विभुत्वेन**=व्यापकरूपसे; **वर्तसे**=सबमें विद्यमान है ॥ ४ ॥

व्याख्या—हे सर्वान्तर्यामिन्! आप ही नीले रंगके पतङ्ग (भौंरे) तथा हरे रंग और लाल आँखोंवाले पक्षी—तोते हैं; आप ही बिजलीसे युक्त मेघ हैं, वसन्तादि सब ऋतुएँ और सप्त समुद्र भी आपके ही रूप हैं। अर्थात् इन नाना प्रकारके रंग-रूपवाले समस्त जड-चेतन पदार्थोंके रूपमें मैं आपको ही देख रहा हूँ; क्योंकि आपसे ही ये समस्त लोक और उनमें निवास करनेवाले सम्पूर्ण जीव-समुदाय प्रकट हुए हैं। व्यापकरूपसे आप ही सबमें विद्यमान हैं तथा अव्यक्त एवं जीवरूप अपनी दो अनादि प्रकृतियोंके (जिन्हें गीतामें अपरा और परा नामोंसे कहा गया है) स्वामी भी आप ही हैं। अतः एकमात्र आपको ही मैं सबके रूपमें देखता हूँ ॥ ४ ॥

सम्बन्ध—पूर्वमन्त्रमें परब्रह्म परमेश्वरको जिन दो प्रकृतियोंका स्वामी बताया गया है, वे दोनों अनादि प्रकृतियाँ कौन-सी हैं—इसका स्पष्टीकरण किया जाता है—

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥ ५ ॥

सरूपाः=अपने ही सदृश अर्थात् त्रिगुणमय; **बह्वीः**=बहुत-से; **प्रजाः**=भूत-समुदायोंको; **सृजमानाम्**=रचनेवाली; (तथा) **लोहितशुक्लकृष्णाम्**=लाल, सफेद और काले रंगकी अर्थात् त्रिगुणमयी; **एकाम्**=एक; **अजाम्**=अजा (अजन्मा—अनादि प्रकृति) को; **हि**=निश्चय ही; **एकः**=एक; **अजः**=अज (अज्ञानी जीव); **जुषमाणः**=आसक्त हुआ; **अनुशेते**=भोगता है; (और) **अन्यः**=दूसरा; **अजः**=अज (ज्ञानी महापुरुष); **एनाम्**=इस; **भुक्तभोगाम्**=भोगी हुई प्रकृतिको; **जहाति**=त्याग देता है ॥ ५ ॥

व्याख्या—पिछले मन्त्रमें जिनका संकेत किया गया है, उन दो प्रकृतियोंमेंसे एक तो वह है, जिसका गीतामें अपरा नामसे उल्लेख हुआ है तथा जिसके आठ भेद किये गये हैं (गीता ७ । ४)। यह अपने अधिष्ठाता परमदेव परमेश्वरकी अध्यक्षतामें अपने ही सदृश अर्थात् त्रिगुणमय असंख्य जीवदेहोंको उत्पन्न करती है। त्रिगुणमयी अथवा त्रिगुणात्मिका होनेसे इसे तीन रंगवाली कहा गया है। सत्त्व, रज और तम—ये तीन गुण ही इसके तीन रंग हैं। सत्त्वगुण निर्मल एवं प्रकाशक होनेसे उसे श्वेत माना गया है। रजोगुण रागात्मक है, अतएव उसका रंग लाल माना गया है तथा तमोगुण अज्ञानरूप एवं आवरक होनेसे उसे कृष्णवर्ण कहा गया है। इन तीन गुणोंको लेकर ही प्रकृतिको सफेद, लाल एवं काले रंगकी कहा गया है। दूसरी जिसका गीतामें जीवरूप परा अथवा चेतन प्रकृतिके नामसे (७ । ५), क्षेत्रज्ञके नामसे (१३ । १) तथा अक्षर पुरुषके नामसे (१५ । १६) वर्णन किया गया है, उसके दो भेद हैं। एक तो वे जीव, जो उस अपरा प्रकृतिमें आसक्त होकर—उसके साथ एकरूप होकर उसके विचित्र भोगोंको अपने कर्मानुसार भोगते हैं। दूसरा समुदाय उन ज्ञानी महापुरुषोंका है, जिन्होंने इसके भोगोंको भोगकर इसे निःसार और क्षणभङ्गुर समझकर इसका सर्वथा परित्याग कर दिया है। ये दोनों प्रकारके जीव स्वरूपतः अजन्मा तथा अनादि हैं। इसीलिये इन्हें 'अज' कहा गया है ॥५॥*

* सांख्यमतावलम्बियोंने इस मन्त्रको सांख्यशास्त्रका बीज माना है और इसीके आधारपर उक्त दर्शनको श्रुति-सम्मत सिद्ध किया है। सांख्यकारिकाके प्रसिद्ध टीकाकार तथा अन्य दर्शनोंके व्याख्याता सर्वतन्त्रस्वतन्त्र स्वनामधन्य श्रीवाचस्पति मिश्रने अपनी सांख्यतत्त्व-कौमुदी नामक टीकाके आरम्भमें इसी मन्त्रको कुछ परिवर्तनके साथ मङ्गलाचरणके रूपमें उद्धृत करते हुए इसमें वर्णित प्रकृतिकी वन्दना

सम्बन्ध—वह परा प्रकृतिरूप जीवसमुदाय, जो इस प्रकृतिके भोगोंको भोगता है, कब और कैसे मुक्त हो सकता है—इस जिज्ञासापर दो मन्त्रोंमें कहते हैं—

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ ६ ॥

सयुजा=सदा साथ रहनेवाले; (तथा) **सखाया**=परस्पर सख्यभाव रखनेवाले; **द्वा**=दो; **सुपर्णा**=पक्षी (जीवात्मा एवं परमात्मा); **समानम्**=एक ही; **वृक्षम् परिषस्वजाते**=वृक्ष (शरीर) का आश्रय लेकर रहते हैं; **तयोः**=उन दोनोंमेंसे; **अन्यः**=एक (जीवात्मा) तो; **पिप्पलम्**=उस वृक्षके फलों (कर्मफलों) को; **स्वादु**=स्वाद ले-लेकर; **अत्ति**=खाता है; **अन्यः**=(किंतु) दूसरा (ईश्वर); **अनश्नन्**=उनका उपभोग न करता हुआ; **अभिचाकशीति**=केवल देखता रहता है ॥ ६ ॥

व्याख्या—जिस प्रकार गीता आदिमें जगत्‌का अश्वत्थ-वृक्षके रूपमें वर्णन किया गया है, उसी प्रकार इस मन्त्रमें शरीरको अश्वत्थ-वृक्षका और जीवात्मा तथा परमात्माको पक्षियोंका रूप देकर वर्णन किया गया है। इसी प्रकार कठोपनिषद्‌में जीवात्मा और परमात्माको गुहामें प्रविष्ट छाया और धूपके रूपमें बताकर वर्णन किया गया है। दोनों जगहका भाव प्रायः एक ही है। यहाँ मन्त्रका सारांश यह है कि यह मनुष्य-शरीर मानो एक पीपलका वृक्ष है। ईश्वर और जीव—ये दोनों सदा साथ रहनेवाले दो मित्र मानो दो पक्षी हैं। ये दोनों इस शरीररूप वृक्षमें एक साथ एक ही हृदयरूप घोंसलेमें निवास करते हैं। शरीरमें रहते हुए प्रारब्धानुसार जो सुख-दुःखरूप कर्मफल प्राप्त होते हैं, वे ही मानो इस पीपलके फल हैं। इन फलोंको जीवात्मारूप एक पक्षी तो स्वादपूर्वक खाता है अर्थात् हर्ष-शोकका अनुभव करते हुए कर्मफलको भोगता है। दूसरा ईश्वररूप पक्षी इन फलोंको खाता नहीं, केवल देखता रहता है। अर्थात् इस शरीरमें प्राप्त हुए सुख-दुःखोंको वह भोगता नहीं, केवल उनका साक्षी बना रहता है। परमात्माकी भाँति यदि जीवात्मा भी इनका द्रष्टा बन जाय तो फिर उसका इनसे कोई सम्बन्ध न रह जाय। ऐसे ही जीवात्माके सम्बन्धमें पिछले मन्त्रमें यह कहा गया है कि वह प्रकृतिका उपभोग कर चुकनेके बाद उसे निःसार समझकर उसका परित्याग कर देता है, उससे मुँह मोड़ लेता है। उसके लिये फिर प्रकृति अर्थात् जगत्‌की सत्ता ही नहीं रह जाती। फिर तो वह और उसका मित्र—दो ही रह जाते हैं और परस्पर मित्रताका आनन्द लूटते हैं। यही इस मन्त्रका तात्पर्य मालूम होता है। मुण्डक० ३। १। १ में भी यह मन्त्र इसी रूपमें आया है ॥ ६ ॥

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥ ७ ॥

समाने वृक्षे=पूर्वोक्त शरीररूप एक ही वृक्षपर रहनेवाला; **पुरुषः**=जीवात्मा; **निमग्नः**=गहरी आसक्तिमें डूबा हुआ है; (अतः) **अनीशया**=असमर्थ होनेके कारण (दीनतापूर्वक); **मुह्यमानः**=मोहित हुआ; **शोचति**=शोक करता रहता है; **यदा**=जब (यह भगवान्‌की अहैतुकी दयासे); **जुष्टम्**=भक्तोंद्वारा नित्यसेवित; **अन्यम्**=अपनेसे भिन्न; **ईशम्**=परमेश्वरको; (और) **अस्य**=उसकी; **महिमानम्**=आश्चर्यमयी महिमाको; **पश्यति**=प्रत्यक्ष देख लेता है; **इति**=तब; **वीतशोकः**=सर्वथा शोकरहित; [**भवति**=हो जाता है] ॥ ७ ॥

व्याख्या—पहले बतलाये हुए इस शरीररूप एक ही वृक्षपर हृदयरूप घोंसलेमें परमात्माके साथ रहनेवाला यह जीवात्मा जबतक अपने साथ रहनेवाले परम सुहृद् परमेश्वरकी ओर नहीं देखता, इस शरीरमें ही आसक्त होकर मोहमें निमग्न रहता है, अर्थात् शरीरमें अत्यन्त ममता करके उसके द्वारा भोगोंका उपभोग करनेमें ही रचा-पचा रहता है, तबतक असमर्थता और दीनतासे मोहित हुआ नाना प्रकारके दुःखोंको भोगता रहता है। जब कभी इसपर भगवान्‌की अहैतुकी दया होती है,

---

की है। यहाँ काव्यमयी भाषामें प्रकृतिको एक तिरंगी बकरीके रूपमें चित्रित किया गया है, जो बद्धजीवरूप बकरेके संयोगसे अपनी ही-जैसी तिरंगी—त्रिगुणमयी संतान उत्पन्न करती है। संस्कृतमें 'अजा' बकरीको भी कहते हैं। इसी श्लेषका उपयोग कर प्रकृतिका आलङ्कारिक रूपमें वर्णन किया गया है।

तब यह अपनेसे भिन्न, अपने ही साथ रहनेवाले, परम सुहृद्, परम प्रिय भगवान्‌को पहचान पाता है। जो भक्तजनोंद्वारा निरन्तर सेवित हैं, उन परमेश्वरको तथा उनकी आश्चर्यमयी महिमाको, जो जगत्‌में सर्वत्र भिन्न-भिन्न प्रकारसे प्रकट हो रही है, जब यह देख लेता है, उस समय तत्काल ही सर्वथा शोकरहित हो जाता है। मुण्डक० ३। १। २ में भी यह मन्त्र इसी रूपमें आया है॥ ७॥

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः।
यस्तं न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते॥ ८॥

यस्मिन्=जिसमें; **विश्वे**=समस्त; **देवाः**=देवगण; **अधि**=भलीभाँति; **निषेदुः**=स्थित हैं; [**तस्मिन्**=उस;] **अक्षरे**=अविनाशी; **परमे व्योमन्**=परम व्योम (परम धाम) में; **ऋचः**=सम्पूर्ण वेद स्थित हैं; **यः**=जो मनुष्य; **तम्**=उसको; **न**=नहीं; **वेद**=जानता; [**सः**=वह;] **ऋचा**=वेदोंके द्वारा; **किम्**=क्या; **करिष्यति**=सिद्ध करेगा; **इत्**=परंतु; **ये**=जो; **तत्**=उसको; **विदुः**=जानते हैं; **ते**=वे तो; **इमे**=ये; **समासते**=सम्यक् प्रकारसे उसीमें स्थित हैं॥ ८॥

व्याख्या—परब्रह्म परमेश्वरके जिस अविनाशी दिव्य चेतन परम आकाशस्वरूप परम धाममें समस्त देवगण अर्थात् उन परमात्माके पार्षदगण उन परमेश्वरकी सेवा करते हुए निवास करते हैं, वहीं समस्त वेद भी पार्षदोंके रूपमें मूर्तिमान् होकर भगवान्‌की सेवा करते हैं। जो मनुष्य उस परम धाममें रहनेवाले परब्रह्म पुरुषोत्तमको नहीं जानता और इस रहस्यको भी नहीं जानता कि समस्त वेद उन परमात्माकी सेवा करनेवाले उन्हींके अङ्गभूत पार्षद हैं, वह वेदोंके द्वारा अपना क्या प्रयोजन सिद्ध करेगा? अर्थात् कुछ सिद्ध नहीं कर सकेगा। परंतु जो उन परमात्माको तत्त्वसे जान लेते हैं, वे तो उस परम धाममें ही सम्यक् प्रकारसे स्थित रहते हैं, अर्थात् वहाँसे कभी नहीं लौटते॥ ८॥

छन्दांसि यज्ञाः क्रतवो व्रतानि भूतं भव्यं यच्च वेदा वदन्ति।
अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः॥ ९॥

छन्दांसि=छन्द; **यज्ञाः**=यज्ञ; **क्रतवः**=क्रतु (ज्योतिष्टोम आदि विशेष यज्ञ); **व्रतानि**=नाना प्रकारके व्रत; **च**=तथा; **यत्**=और भी जो कुछ; **भूतम्**=भूत; **भव्यम्**=भविष्य एवं वर्तमानरूपसे; **वेदाः**=वेद; **वदन्ति**=वर्णन करते हैं; **एतत् विश्वम्**=इस सम्पूर्ण जगत्‌को; **मायी**=प्रकृतिका अधिपति परमेश्वर; **अस्मात्**=इस (पहले बताये हुए महाभूतादि तत्त्वोंके समुदाय) से; **सृजते**=रचता है; **च**=तथा; **अन्यः**=दूसरा (जीवात्मा); **तस्मिन्**=उस प्रपञ्चमें; **मायया**=मायाके द्वारा; **संनिरुद्धः**=भलीभाँति बँधा हुआ है॥ ९॥

व्याख्या—जो समस्त वेदमन्त्ररूप छन्द, यज्ञ, क्रतु अर्थात् ज्योतिष्टोमादि विशेष यज्ञ, नाना प्रकारके व्रत अर्थात् शुभ कर्म, सदाचार और उनके नियम हैं तथा और भी जो कुछ भूत, भविष्य, वर्तमान पदार्थ हैं, जिनका वर्णन वेदोंमें पाया जाता है,—इन सबको वे प्रकृतिके अधिष्ठाता परमेश्वर ही अपने अंशभूत इस पहले बताये हुए पञ्चभूत आदि तत्त्व-समुदायसे रचते हैं; इस प्रकार रचे हुए उस जगत्‌में अन्य अर्थात् पहले बताये हुए ज्ञानी महापुरुषोंसे भिन्न जीवसमुदाय मायाके द्वारा बँधा हुआ है। जबतक वह अपने स्वामी परम देव परमेश्वरको साक्षात् नहीं कर लेता, तबतक उसका इस प्रकृतिसे छुटकारा नहीं हो सकता; अतः मनुष्यको उन परमात्माको जानने और पानेकी उत्कट अभिलाषा रखनी चाहिये॥ ९॥

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्।
तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्॥१०॥

मायाम्=माया; **तु**=तो; **प्रकृतिम्**=प्रकृतिको; **विद्यात्**=समझना चाहिये; **तु**=और; **मायिनम्**=मायापति; **महेश्वरम्**=महेश्वरको समझना चाहिये; **तस्य तु**=उसीके; **अवयवभूतैः**=अङ्गभूत कारण-कार्य-समुदायसे; **इदम्**=यह; **सर्वम्**=सम्पूर्ण; **जगत्**=जगत्; **व्याप्तम्**=व्याप्त हो रहा है॥ १०॥

व्याख्या—इस प्रकरणमें जिसका मायाके नामसे वर्णन हुआ है, वह तो भगवान्‌की शक्तिरूपा प्रकृति है और उस माया नामसे कही जानेवाली शक्तिरूपा प्रकृतिका अधिपति परब्रह्म परमात्मा महेश्वर है; इस प्रकार इन दोनोंको अलग-अलग

समझना चाहिये। उस परमेश्वरकी शक्तिरूपा प्रकृतिके ही अङ्गभूत कारण-कार्यसमुदायसे यह सम्पूर्ण जगत् व्याप्त हो रहा है ॥ १० ॥

यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको यस्मिन्निदं स च वि चैति सर्वम्।
तमीशानं वरदं देवमीड्यं निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥११॥

यः=जो; **एकः**=अकेला ही; **योनिम् योनिम् अधितिष्ठति**=प्रत्येक योनिका अधिष्ठाता हो रहा है; **यस्मिन्**=जिसमें; **इदम्**=यह; **सर्वम्**=समस्त जगत्; **समेति**=प्रलयकालमें विलीन हो जाता है; **च**=और; **व्येति च**=सृष्टिकालमें विविध रूपोंमें प्रकट भी हो जाता है; **तम्**=उस; **ईशानम्**=सर्वनियन्ता; **वरदम्**=वरदायक; **ईड्यम्**=स्तुति करने योग्य; **देवम्**=परम देव परमेश्वरको; **निचाय्य**=तत्त्वसे जानकर; (मनुष्य) **अत्यन्तम्**=निरन्तर बनी रहनेवाली; **इमाम्**=इस (मुक्तिरूप); **शान्तिम्**=परम शान्तिको; **एति**=प्राप्त हो जाता है ॥ ११ ॥

व्याख्या—परब्रह्म परमेश्वर प्रत्येक योनिके एकमात्र अध्यक्ष हैं—जगत्में जितने प्रकारके कारण माने जाते हैं, उन सबके अधिष्ठाता हैं। उनमें किसी कार्यको उत्पन्न करनेकी शक्ति उन्हीं सर्वकारण परमात्माकी है और उन्हींकी अध्यक्षतामें वे उन-उन कार्योंको उत्पन्न करते हैं। वे ही उन सबपर शासन करते हैं—उनकी यथायोग्य व्यवस्था करते हैं। यह समस्त जगत् प्रलयके समय उनमें विलीन हो जाता है तथा पुनः सृष्टि-कालमें उन्हींसे विविध रूपोंमें उत्पन्न हो जाता है। उन सर्वनियन्ता, वरदायक, एकमात्र स्तुति करनेयोग्य, परमदेव, सर्वसुहृद्, सर्वेश्वर परमात्माको जानकर यह जीव निरन्तर बनी रहनेवाली परमनिर्वाणरूप शान्तिको प्राप्त हो जाता है। गीतामें इसका शाश्वती शान्ति (गीता ९। ३१), परा शान्ति (गीता १८। ६२) आदि नामोंसे भी वर्णन आता है ॥ ११ ॥

यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः।
हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥१२॥

यः=जो; **रुद्रः**=रुद्र; **देवानाम्**=इन्द्रादि देवताओंको; **प्रभवः**=उत्पन्न करनेवाला; **च**=और; **उद्भवः**=बढ़ानेवाला है; **च**=तथा; (जो) **विश्वाधिपः**=सबका अधिपति; **महर्षिः**=(और) महान् ज्ञानी (सर्वज्ञ) है; (जिसने सबसे पहले) **जायमानम्**=उत्पन्न हुए; **हिरण्यगर्भम्**=हिरण्यगर्भको; **पश्यत**=देखा था; **सः**=वह परमदेव परमेश्वर; **नः**=हमलोगोंको; **शुभया बुद्ध्या**=शुभ बुद्धिसे; **संयुनक्तु**=संयुक्त करे ॥ १२ ॥

व्याख्या—सबको अपने शासनमें रखनेवाले जो रुद्ररूप परमेश्वर इन्द्रादि समस्त देवताओंको उत्पन्न करते और बढ़ाते हैं तथा जो सबके अधिपति और महान् ज्ञानसम्पन्न (सर्वज्ञ) हैं, जिन्होंने सृष्टिके आदिमें सबसे पहले उत्पन्न हुए हिरण्यगर्भको देखा था, अर्थात् जो ब्रह्माके भी पूर्ववर्ती हैं, वे परमदेव परमात्मा हमलोगोंको शुभ बुद्धिसे संयुक्त करें, जिससे हम उनकी ओर बढ़कर उन्हें प्राप्त कर सकें। शुभ बुद्धि वही है, जो जीवको परम कल्याणरूप परमात्माकी ओर लगाये। गायत्री-मन्त्रमें भी इसी बुद्धिके लिये प्रार्थना की गयी है ॥ १२ ॥

यो देवानामधिपो यस्मिँल्लोका अधिश्रिताः। य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १३ ॥

यः=जो; **देवानाम्**=समस्त देवोंका; **अधिपः**=अधिपति है; **यस्मिन्**=जिसमें; **लोकाः**=समस्त लोक; **अधिश्रिताः**=सब प्रकारसे आश्रित हैं; **यः**=जो; **अस्य**=इस; **द्विपदः**=दो पैरवाले; (और) **चतुष्पदः**=चार पैरवाले समस्त जीवसमुदायका; **ईशे**=शासन करता है; (उस) **कस्मै देवाय**=आनन्दस्वरूप परमदेव परमेश्वरकी; (हम) **हविषा**=हविष्य अर्थात् श्रद्धा-भक्तिपूर्वक भेंट समर्पण करके; **विधेम**=पूजा करें ॥ १३ ॥

व्याख्या—जो सर्वनियन्ता परमेश्वर समस्त देवोंके अधिपति हैं, जिनमें समस्त लोक सब प्रकारसे आश्रित हैं अर्थात् जो स्थूल, सूक्ष्म और अव्यक्त अवस्थाओंमें सदा ही सब प्रकारसे सबके आश्रय हैं, जो दो पैरवाले और चार पैरवाले अर्थात्

सम्पूर्ण जीव-समुदायका अपनी अचिन्त्य शक्तियोंके द्वारा शासन करते हैं, उन आनन्दस्वरूप परमदेव सर्वाधार सर्वशक्तिमान् परमेश्वरकी हम श्रद्धा-भक्तिपूर्वक हविःस्वरूप भेंट समर्पण करके पूजा करें। अर्थात् सब कुछ उन्हें समर्पण करके उन्हींके हो जायँ। यही उनकी प्राप्तिका सहज उपाय है ॥ १३ ॥

सूक्ष्मातिसूक्ष्मं कलिलस्य मध्ये विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपम्।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति ॥१४॥

सूक्ष्मातिसूक्ष्मम्=(जो) सूक्ष्मसे भी अत्यन्त सूक्ष्म; **कलिलस्य मध्ये**=हृदय-गुहारूप गुह्यस्थानके भीतर स्थित; **विश्वस्य**=अखिल विश्वकी; **स्रष्टारम्**=रचना करनेवाला; **अनेकरूपम्**=अनेक रूप धारण करनेवाला; (तथा) **विश्वस्य परिवेष्टितारम्**=समस्त जगत्को सब ओरसे घेरे रखनेवाला है; (उस) **एकम्**=एक (अद्वितीय); **शिवम्**=कल्याणस्वरूप महेश्वरको; **ज्ञात्वा**=जानकर; (मनुष्य) **अत्यन्तम्**=सदा रहनेवाली; **शान्तिम्**=शान्तिको; **एति**=प्राप्त होता है ॥ १४ ॥

व्याख्या—जो परब्रह्म परमात्मा सूक्ष्मसे भी अत्यन्त सूक्ष्म हैं—अर्थात् जो बिना उनकी कृपाके जाने नहीं जाते, जो सबकी हृदय-गुहारूप गुह्यस्थानके भीतर स्थित हैं अर्थात् जो हमारे अत्यन्त समीप हैं, जो अखिल विश्वकी रचना करते हैं, तथा स्वयं विश्वरूप होकर अनेक रूप धारण किये हुए हैं—यही नहीं, जो निराकाररूपसे समस्त जगत्को सब ओरसे घेरे रहते हैं, उन सर्वोपरि एक—अद्वितीय कल्याणस्वरूप महेश्वरको जानकर मनुष्य सदा रहनेवाली असीम, अविनाशी और अतिशय शान्तिको प्राप्त कर लेता है; क्योंकि वह महापुरुष इस अशान्त जगत्-प्रपञ्चसे सर्वथा सम्बन्धरहित एवं उपरत हो जाता है ॥ १४ ॥

स एव काले भुवनस्य गोप्ता विश्वाधिपः सर्वभूतेषु गूढः।
यस्मिन्युक्ता ब्रह्मर्षयो देवताश्च तमेवं ज्ञात्वा मृत्युपाशांश्छिनत्ति ॥१५॥

सः एव=वही; **काले**=समयपर; **भुवनस्य गोप्ता**=समस्त ब्रह्माण्डोंकी रक्षा करनेवाला; **विश्वाधिपः**=समस्त जगत्का अधिपति; (और) **सर्वभूतेषु**=समस्त प्राणियोंमें; **गूढः**=छिपा हुआ है; **यस्मिन्**=जिसमें; **ब्रह्मर्षयः**=वेदज्ञ महर्षिगण; **च**=और; **देवताः**=देवतालोग भी; **युक्ताः**=ध्यानद्वारा संलग्न हैं; **तम्**=उस (परमदेव परमेश्वर) को; **एवम्**=इस प्रकार; **ज्ञात्वा**=जानकर; (मनुष्य) **मृत्युपाशान्**=मृत्युके बन्धनोंको; **छिनत्ति**=काट डालता है ॥ १५ ॥

व्याख्या—जिनका बार-बार वर्णन किया गया है, वे परमदेव परमेश्वर ही समयपर अर्थात् स्थिति-कालमें समस्त ब्रह्माण्डोंकी रक्षा करते हैं, तथा वे ही सम्पूर्ण जगत्के अधिपति और समस्त प्राणियोंमें अन्तर्यामीरूपसे छिपे हुए हैं। उन्हींमें वेदके रहस्यको समझनेवाले महर्षिगण और समस्त देवतालोग भी ध्यानके द्वारा संलग्न रहते हैं। सब उन्हींका स्मरण और चिन्तन करके उन्हींमें जुड़े रहते हैं। इस प्रकार उन परमदेव परमेश्वरको जानकर मनुष्य यमराजके समस्त पाशोंको अर्थात् जन्म-मृत्युके कारणभूत समस्त बन्धनोंको काट डालता है। फिर वह कभी प्रकृतिके बन्धनमें नहीं आता, सदाके लिये सर्वथा मुक्त हो जाता है ॥ १५ ॥

घृतात्परं मण्डमिवातिसूक्ष्मं ज्ञात्वा शिवं सर्वभूतेषु गूढम्।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥१६॥

शिवम्=कल्याणस्वरूप; **एकम् देवम्**=एक (अद्वितीय) परमदेवको; **घृतात् परम्**=मक्खनके ऊपर रहनेवाले; **मण्डम् इव**=सारभागकी भाँति; **अतिसूक्ष्मम्**=अत्यन्त सूक्ष्म; (और) **सर्वभूतेषु**=समस्त प्राणियोंमें; **गूढम्**=छिपा हुआ; **ज्ञात्वा**=जानकर; (तथा) **विश्वस्य परिवेष्टितारम्**=समस्त जगत्को सब ओरसे घेरकर स्थित हुआ; **ज्ञात्वा**=जानकर; (मनुष्य) **सर्वपाशैः**=समस्त बन्धनोंसे; **मुच्यते**=छूट जाता है ॥ १६ ॥

व्याख्या—जो मक्खनके ऊपर रहनेवाले सारभागकी भाँति सबके सार एवं अत्यन्त सूक्ष्म हैं, उन कल्याणस्वरूप

एकमात्र परमदेव परमेश्वरको समस्त प्राणियोंमें छिपा हुआ तथा समस्त जगत्‌को सब ओरसे घेरकर उसे व्याप्त किये हुए जानकर मनुष्य समस्त बन्धनोंसे सदाके लिये सर्वथा छूट जाता है ॥ १६ ॥

एष देवो विश्वकर्मा महात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।
हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥१७॥

एषः=यह; **विश्वकर्मा**=जगत्-कर्ता; **महात्मा**=महात्मा; **देवः**=परमदेव परमेश्वर; **सदा**=सर्वदा; **जनानाम्**=सब मनुष्योंके; **हृदये**=हृदयमें; **संनिविष्टः**=सम्यक् प्रकारसे स्थित है; (तथा) **हृदा**=हृदयसे; **मनीषा**=बुद्धिसे; (और) **मनसा**=मनसे; **अभिक्लृप्तः**=ध्यानमें लाया हुआ; [**आविर्भवति**=प्रत्यक्ष होता है;] **ये**=जो साधक; **एतत्**=इस रहस्यको; **विदुः**=जान लेते हैं; **ते**=वे; **अमृताः**=अमृतस्वरूप; **भवन्ति**=हो जाते हैं ॥ १७ ॥

व्याख्या—ये जगत्‌को उत्पन्न करनेवाले, महात्मा अर्थात् सर्वशक्तिमान् सर्वव्यापी परमदेव परमेश्वर सदा ही सभी मनुष्योंके हृदयमें सम्यक् प्रकारसे स्थित हैं । उनके गुण-प्रभावको सुनकर द्रवित और विशुद्ध हुए निर्मल हृदयसे, निश्चय-युक्त बुद्धिसे तथा एकाग्र मनके द्वारा निरन्तर ध्यान करनेपर वे परमात्मा प्रत्यक्ष होते हैं । जो साधक इस रहस्यको जान लेते हैं, वे उन्हें प्राप्त करके अमृतस्वरूप हो जाते हैं, सदाके लिये जन्म-मरणसे छूट जाते हैं ॥ १७ ॥

यदातमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चासच्छिव एव केवलः ।
तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी ॥१८॥

यदा=जब; **अतमः** [**स्यात्**]=अज्ञानमय अन्धकारका सर्वथा अभाव हो जाता है; **तत्**[1]=उस समय (अनुभवमें आनेवाला तत्त्व); **न**=न; **दिवा**=दिन है; **न**=न; **रात्रिः**=रात है; **न**=न; **सत्**=सत् है; **च**=और; **न**=न; **असत्**=असत् है; **केवलः**=एकमात्र, विशुद्ध; **शिवः एव**=कल्याणमय शिव ही है; **तत्**=वह; **अक्षरम्**=सर्वथा अविनाशी है; **तत्**=वह; **सवितुः**=सूर्याभिमानी देवताका भी; **वरेण्यम्**=उपास्य है; **च**=तथा; **तस्मात्**=उसीसे; **पुराणी**=(यह) पुराना; **प्रज्ञा**=ज्ञान; **प्रसृता**=फैला है ॥ १८ ॥

व्याख्या—जिस समय अज्ञानरूप अन्धकारका सर्वथा अभाव हो जाता है, उस समय प्रत्यक्ष होनेवाला तत्त्व न दिन है, न रात है । अर्थात् उसे न तो दिनकी भाँति प्रकाशमय कहा जा सकता है और न रातकी भाँति अन्धकारमय ही; क्योंकि वह इन दोनोंसे सर्वथा विलक्षण है, वहाँ ज्ञान-अज्ञानके भेदकी कल्पनाके लिये स्थान नहीं है । वह न सत् है और न असत् है—उसे न तो 'सत्' कहना बनता है, न 'असत्' ही; क्योंकि वह 'सत्' और 'असत्' नामसे समझे जानेवाले पदार्थोंसे सर्वथा विलक्षण है । एकमात्र कल्याणस्वरूप शिव ही वह तत्त्व हैं । वे सर्वथा अविनाशी हैं । वे सूर्य आदि समस्त देवताओंके उपास्यदेव हैं । उन्हींसे यह सदासे चला आता हुआ अनादि ज्ञान—परमात्माको जानने और पानेका साधन अधिकारियोंको परम्परासे प्राप्त होता चला आ रहा है ॥ १८ ॥

नैनमूर्ध्वं न तिर्यञ्चं न मध्ये परिजग्रभत् ।
न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः ॥१९॥

एनम्=इस परमात्माको; (कोई भी) **न**=न तो; **ऊर्ध्वम्**=ऊपरसे; **न**=न; **तिर्यञ्चम्**=इधर-उधरसे; (और) **न**=न; **मध्ये**=बीचमेंसे ही; **परिजग्रभत्**=भलीभाँति पकड़ सकता है; **यस्य**=जिसका; **महद्यशः**='महान् यश'; **नाम**=नाम है; **तस्य**=उसकी; **प्रतिमा**=कोई उपमा; **न**=नहीं; **अस्ति**=है ॥ १९ ॥

व्याख्या—जिनका पहले कई मन्त्रोंमें वर्णन किया गया है, उन परम प्राप्य परब्रह्मको कोई भी मनुष्य न तो ऊपरसे पकड़ सकता है न नीचेसे पकड़ सकता है, और न बीचमें इधर-उधरसे ही पकड़ सकता है; क्योंकि ये सर्वथा अग्राह्य हैं—ग्रहण करनेमें नहीं आते । इन्हें जानने और ग्रहण करनेकी बात जो शास्त्रोंमें पायी जाती है, उसका रहस्य वही समझ सकता है, जो इन्हें पा लेता है । वह भी वाणीद्वारा व्यक्त नहीं कर सकता; क्योंकि मन और वाणीकी वहाँ पहुँच नहीं है । वे

१. 'तत्' अव्यय पद है, यहाँ 'तदा' के अर्थमें इसका प्रयोग हुआ है ।

समझने और समझानेमें आनेवाले समस्त पदार्थोंसे सर्वथा विलक्षण हैं। जिनका नाम 'महान् यश' है, जिनका महान् यश सर्वत्र प्रसिद्ध है, उन परात्पर ब्रह्मकी कोई भी उपमा नहीं है, जिसके द्वारा उनको समझा अथवा समझाया जा सके। उनके अतिरिक्त कोई दूसरा हो तो उसकी उपमा दी जाय। अतः मनुष्यको उस परम प्राप्य तत्त्वको जानने और पानेका अभिलाषी बनना चाहिये; क्योंकि जब वह मनुष्यको प्राप्त होता है, तब हमें क्यों नहीं होगा ॥ १९ ॥

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्।
हृदा हृदिस्थं मनसा य एनमेवं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥२०॥

अस्य=इस परब्रह्म परमात्माका; **रूपम्**=स्वरूप; **संदृशे**=दृष्टिके सामने; **न**=नहीं; **तिष्ठति**=ठहरता; **एनम्**=इस परमात्माको; **कश्चन**=कोई भी; **चक्षुषा**=आँखोंसे; **न**=नहीं; **पश्यति**=देख सकता; **ये**=जो साधकजन; **एनम्**=इस; **हृदिस्थम्**=हृदयमें स्थित अन्तर्यामी परमेश्वरको; **हृदा**=भक्तियुक्त हृदयसे; (तथा) **मनसा**=निर्मल मनके द्वारा; **एवम्**=इस प्रकार; **विदुः**=जान लेते हैं; **ते**=वे; **अमृताः**=अमृतस्वरूप (अमर); **भवन्ति**=हो जाते हैं ॥ २० ॥

व्याख्या—जिनका प्रकरण चल रहा है, उन परम प्राप्य परमात्माका स्वरूप दृष्टिके सामने नहीं ठहरता। जब साधक मनके द्वारा उनका चिन्तन करता है, तब विशुद्ध अन्तःकरणमें किसी-किसी समय उन आनन्दमय परमेश्वरके स्वरूपकी झलक-सी आती है; परंतु वह निश्चल नहीं होती। इन परब्रह्म परमात्माको कोई भी प्राकृत नेत्रोंद्वारा नहीं देख सकता। जिसको वे परमात्मा स्वयं कृपा करके दिव्य दृष्टि प्रदान करते हैं, वही उन्हें दिव्य नेत्रोंसे देख सकता है। जो साधक इस प्रकार इस रहस्यको समझकर अपने हृदयमें स्थित इन अन्तर्यामी परमात्माको उनके गुण, प्रभावका श्रवण करके भक्तिभावसे द्रवित हृदयके द्वारा तथा निर्मल मनके द्वारा निरन्तर उनका चिन्तन करके उन्हें जान लेते हैं, वे अमृत हो जाते हैं—सदाके लिये जन्म-मरणसे छूट जाते हैं ॥ २० ॥

सम्बन्ध—इस प्रकार परमेश्वरके स्वरूपका और उनकी प्राप्तिके फलका वर्णन करके अब दो मन्त्रोंमें पहले मुक्तिके लिये और पीछे सांसारिक भयसे रक्षाके लिये उन परमात्मासे प्रार्थना करनेका प्रकार बताया जाता है—

अजात इत्येवं कश्चिद्भीरुः प्रपद्यते।
रुद्र यत्ते दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्यम् ॥२१॥

रुद्र=हे रुद्र (संहार करनेवाले देव); **अजातः**=तू अजन्मा है; **इति एवम्**=यों समझकर; **कश्चित्**=कोई; **भीरुः**=जन्म-मरणके भयसे डरा हुआ मनुष्य; **प्रपद्यते**=तेरी शरण लेता है; (मैं भी वैसा ही हूँ, अतः) **ते**=तेरा; **यत्**=जो; **दक्षिणम्**=दाहिना (कल्याणमय); **मुखम्**=मुख है; **तेन**=उसके द्वारा; (तू) **नित्यम्**=सर्वदा; **माम् पाहि**=मेरी जन्म-मृत्युरूप भयसे रक्षा कर ॥ २१ ॥

व्याख्या—हे रुद्र! अर्थात् सबका संहार करनेवाले परमेश्वर! आप स्वयं अजन्मा हैं, अतः दूसरोंको भी जन्म-मृत्युसे मुक्त कर देना आपका स्वभाव है—यह समझकर कोई जन्म-मरणके भयसे डरा हुआ साधक इस संसारचक्रसे छुटकारा पानेके लिये आपकी शरण लेता है। मैं भी इस संसार-चक्रसे छुटकारा पानेके लिये ही आपकी शरणमें आया हूँ; अतः जो आपका दाहिना मुख है, अर्थात् जो आपका परम शान्त कल्याणमय स्वरूप है, उसके द्वारा आप मेरी इस जन्म-मरणरूप महान् भयसे सदाके लिये रक्षा करें। मुझे सदाके लिये इस भयसे मुक्त कर दें ॥ २१ ॥

मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः। वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्तः सदमित्त्वा हवामहे ॥२२॥

रुद्र=हे सबकी संहार करनेवाले रुद्रदेव; [**वयम्**=हमलोग;] **हविष्मन्तः**=नाना प्रकारकी भेंट लेकर; **सदम्**=सदा; **इत्**=ही; **त्वा**=तुझे; (रक्षाके लिये) **हवामहे**=बुलाते रहते हैं; (अतः तू) **भामितः**=कुपित

होकर; **मा**=न तो; **नः**=हमारे; **तोके**=पुत्रोंमें; (और) **तनये**=पौत्रोंमें; **मा**=न; **नः**=हमारी; **आयुषि**=आयुमें; **मा**=न; **नः**=हमारी; **गोषु**=गौओंमें; (और) **मा**=न; **नः**=हमारे; **अश्वेषु**=घोड़ोंमें ही; **रीरिषः**=किसी प्रकारकी कमी कर; (तथा) **नः**=हमारे; **वीरान् मा वधीः**=वीर पुरुषोंका भी नाश न कर ॥ २२ ॥

व्याख्या—हे सबका संहार करनेवाले रुद्रदेव ! हमलोग नाना प्रकारकी भेंट समर्पण करते हुए सदा ही आपको बुलाते रहते हैं । आप ही हमारी रक्षा करनेमें सर्वथा समर्थ हैं; अतः हम आपसे प्रार्थना करते हैं कि आप हमपर कभी कुपित न हों तथा कुपित होकर हमारे पुत्र और पौत्रोंको, हमारी आयुको—जीवनको तथा हमारे गौ, घोड़े आदि पशुओंको कमी किसी प्रकारकी क्षति न पहुँचायें । तथा हमारे जो वीर—साहसी पुरुष हैं, उनका भी नाश न करें । अर्थात् सब प्रकारसे हमारी और हमारे धन-जनकी रक्षा करते रहें ॥ २२ ॥

॥ चतुर्थ अध्याय समाप्त ॥ ४ ॥

पञ्चम अध्याय

द्वे अक्षरे ब्रह्मपरे त्वनन्ते विद्याविद्ये निहिते यत्र गूढे ।
क्षरं त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः ॥ १ ॥

यत्र=जिस; **ब्रह्मपरे**=ब्रह्मसे भी श्रेष्ठ; **गूढे**=छिपे हुए; **अनन्ते**=असीम; **तु**=और; **अक्षरे**=परम अक्षर परमात्मामें; **विद्याविद्ये**=विद्या और अविद्या; **द्वे**=दोनों; **निहिते**=स्थित हैं (वही ब्रह्म है); **क्षरम्**=(यहाँ) विनाशशील जडवर्ग; **तु**=तो; **अविद्या**=अविद्या नामसे कहा गया है; **तु**=और; **अमृतम्**=अविनाशी वर्ग (जीवसमुदाय); **हि**=ही; **विद्या**=विद्या नामसे कहा गया है; **तु**=तथा; **यः**=जो; **विद्याविद्ये ईशते**=उपर्युक्त विद्या और अविद्यापर शासन करता है; **सः**=वह; **अन्यः**=इन दोनोंसे भिन्न—सर्वथा विलक्षण है ॥ १ ॥

व्याख्या—जो परमेश्वर ब्रह्मसे भी अत्यन्त श्रेष्ठ हैं, अपनी मायाके पर्देमें छिपे हुए हैं, सीमारहित और अविनाशी हैं अर्थात् जो देश-कालसे सर्वथा अतीत हैं तथा जिनका कभी किसी प्रकारसे भी विनाश नहीं हो सकता, तथा जिन परमात्मामें अविद्या और विद्या—दोनों विद्यमान हैं, अर्थात् दोनों ही जिनके आधारपर टिकी हुई हैं, वे पूर्णब्रह्म पुरुषोत्तम हैं । इस मन्त्रमें परिवर्तनशील, घटने-बढ़नेवाले और उत्पत्ति-विनाशशील क्षरतत्त्वको तो अविद्या नामसे कहा गया है; क्योंकि वह जड है, उसमें विद्याका—ज्ञानका सर्वथा अभाव है । उससे भिन्न जो जन्म-मृत्युसे रहित है, जो घटता-बढ़ता नहीं, वह अविनाशी कूटस्थ तत्त्व (जीव-समुदाय) विद्याके नामसे कहा गया है; क्योंकि वह चेतन है, विज्ञानमय है । उपनिषदोंमें जगह-जगह उसका विज्ञानात्माके नामसे वर्णन आया है । यहाँ श्रुतिने स्वयं ही विद्या और अविद्याकी परिभाषा कर दी है, अतः अर्थान्तरकी कल्पना अनावश्यक है । जो इन विद्या और अविद्या नामसे कहे जानेवाले क्षर और अक्षर दोनोंपर शासन करते हैं, दोनोंके स्वामी हैं, दोनों जिनकी शक्तियाँ अथवा प्रकृतियाँ हैं, वे परमेश्वर इन दोनोंसे अन्य—सर्वथा विलक्षण हैं । श्रीगीताजीमें भी कहा है—'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' इत्यादि (१५ । १७) ॥ १ ॥

यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको विश्वानि रूपाणि योनीश्च सर्वाः ।
ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येत् ॥ २ ॥

यः=जो; **एकः**=अकेला ही; **योनिम् योनिम्**=प्रत्येक योनिपर; **विश्वानि रूपाणि**=समस्त रूपोंपर; **च**=और; **सर्वाः योनीः**=समस्त कारणोंपर; **अधितिष्ठति**=आधिपत्य रखता है; **यः**=जो; **अग्रे**=पहले; **प्रसूतम्**=उत्पन्न हुए; **कपिलम् ऋषिम्**=कपिल ऋषिको (हिरण्यगर्भको); **ज्ञानैः**=सब प्रकारके ज्ञानोंसे; **बिभर्ति**=पुष्ट करता है; **च**=तथा; (जिसने) **तम्**=उस कपिल (ब्रह्मा) को; **जायमानम्**=(सबसे पहले) उत्पन्न होते; **पश्येत्**=देखा था; (वे ही परमात्मा हैं) ॥ २ ॥

व्याख्या—इस जगत्में देव, पितर, मनुष्य, पशु, पक्षी, कीट, पतङ्ग आदि जितनी भी योनियाँ हैं, तथा प्रत्येक

योनिमें जो भिन्न-भिन्न रूप—आकृतियाँ हैं, उन सबके और उनके कारणरूप पञ्च सूक्ष्म महाभूत आदि समस्त तत्त्वोंके जो एकमात्र अधिपति हैं, अर्थात् वे सब-के-सब जिनके अधीन हैं, जो सबसे पहले उत्पन्न हुए कपिल ऋषिको* अर्थात् हिरण्यगर्भ ब्रह्माको प्रत्येक सर्गके आदिमें सब प्रकारके ज्ञानोंसे पुष्ट करते हैं—सब प्रकारके ज्ञानोंसे सम्पन्न करके उन्नत करते हैं तथा जिन्होंने सबसे पहले उत्पन्न होते हुए उन हिरण्यगर्भको देखा था, वे ही सर्वशक्तिमान् सर्वाधार सबके स्वामी परब्रह्म पुरुषोत्तम हैं ॥ २ ॥

एकैकं जालं बहुधा विकुर्वन्नस्मिन्क्षेत्रे संहरत्येष देवः ।
भूयः सृष्ट्वा पतयस्तथेशः सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा ॥ ३ ॥

एषः=यह; **देवः**=परमदेव (परमेश्वर); **अस्मिन् क्षेत्रे**=इस जगत्-क्षेत्रमें; (सृष्टिके समय) **एकैकम्**=एक-एक; **जालम्**=जालको (बुद्धि आदि और आकाशादि तत्त्वोंको); **बहुधा**=बहुत प्रकारसे; **विकुर्वन्**=विभक्त करके; (उनका) **संहरति**=(प्रलयकालमें) संहार कर देता है; **महात्मा**=(वह) महामना; **ईशः**=ईश्वर; **भूयः**=पुनः (सृष्टिकालमें); **तथा**=पहलेकी भाँति; **पतयः सृष्ट्वा**=(समस्त लोकपालोंकी) रचना करके; **सर्वाधिपत्यम् कुरुते**=(स्वयं) सबपर आधिपत्य करता है ॥ ३ ॥

व्याख्या—जिनका प्रकरण चल रहा है, वे परमदेव परमेश्वर इस जगत्‌रूप क्षेत्रमें सृष्टिके समय एक-एक जालको अर्थात् बुद्धि आदि और आकाश आदि अपनी प्रकृतियोंको बहुत प्रकारसे विभक्त करके—प्रत्येक प्रकृतिको भिन्न-भिन्न रूप, नाम और शक्तियोंसे युक्त करके उनका विस्तार करते हैं और स्वयं ही प्रलयकालमें उन सबका संहार कर लेते हैं। वे महामना परमेश्वर पुनः सृष्टिकालमें पहलेकी भाँति ही समस्त लोकोंकी और उनके अधिपतियोंकी रचना करके स्वयं उन सबके अधिष्ठाता बनकर उन सबपर शासन करते हैं। उनकी लीला अतर्क्य है, तर्कसे उसका रहस्य समझमें नहीं आ सकता। उनके सेवक ही उनकी लीलाके रहस्यको कुछ समझते हैं ॥ ३ ॥

सर्वा दिश ऊर्ध्वमधश्च तिर्यक्प्रकाशयन्भ्राजते यद्वनड्वान् ।
एवं स देवो भगवान्वरेण्यो योनिस्वभावानधितिष्ठत्येकः ॥ ४ ॥

यत् उ=जिस प्रकार; **अनड्वान्**=सूर्य; (अकेला ही) **सर्वाः**=समस्त; **दिशः**=दिशाओंको; **ऊर्ध्वम् अधः**=ऊपर-नीचे; **च**=और; **तिर्यक्**=इधर-उधर—सब ओरसे; **प्रकाशयन्**=प्रकाशित करता हुआ; **भ्राजते**=देदीप्यमान होता है; **एवम्**=उसी प्रकार; **सः**=वह; **भगवान्**=भगवान्; **वरेण्यः**=भक्ति करनेयोग्य; **देवः**=परमदेव परमेश्वर; **एकः**=अकेला ही; **योनिस्वभावान् अधितिष्ठति**=समस्त कारणरूप अपनी शक्तियोंपर आधिपत्य करता है ॥ ४ ॥

व्याख्या—जिस प्रकार यह सूर्य समस्त दिशाओंको ऊपर-नीचे तथा इधर-उधर—सब ओरसे प्रकाशित करता हुआ देदीप्यमान होता है, उसी प्रकार वे भगवान्—सर्वविध ऐश्वर्यसे सम्पन्न, सबके द्वारा भजनेयोग्य परमदेव परमेश्वर अकेले ही समस्त कारणरूप अपनी भिन्न-भिन्न शक्तियोंके अधिष्ठाता होकर उन सबका संचालन करते हैं, सबको अपना-अपना कार्य करनेकी सामर्थ्य देकर यथायोग्य कार्यमें प्रवृत्त करते हैं ॥ ४ ॥

सम्बन्ध—ऊपर कही हुई बातका इस मन्त्रमें स्पष्टीकरण किया जाता है—

यच्च स्वभावं पचति विश्वयोनिः पाच्यांश्च सर्वान्परिणामयेद्यः ।
सर्वमेतद्विश्वमधितिष्ठत्येको गुणांश्च सर्वान्विनियोजयेद्यः ॥ ५ ॥

यत्=जो; **विश्वयोनिः**=सबका परम कारण है; **च**=और; **स्वभावम्**=समस्त तत्त्वोंकी शक्तिरूप स्वभावको; **पचति**=(अपने संकल्परूप तपसे) पकाता है; **च**=तथा; **यः**=जो; **सर्वान्**=समस्त; **पाच्यान्**=पकाये जानेवाले पदार्थोंको; **परिणामयेत्**=नाना रूपोंमें परिवर्तित करता है; (और) **यः**=जो; **एकः**=अकेला ही; **सर्वान्**=समस्त; **गुणान्**

* कुछ विद्वानोंने 'कपिल' शब्दको सांख्यशास्त्रके आदि वक्ता एवं प्रवर्तक भगवान् कपिलमुनिका वाचक माना है और इस प्रकार उनके द्वारा उपदिष्ट मतकी प्राचीनता एवं प्रामाणिकता सिद्ध की है।

विनियोजयेत्=गुणोंका जीवोंके साथ यथायोग्य संयोग कराता है; **च**=तथा; **एतत्**=इस; **सर्वम्**=समस्त; **विश्वम् अधितिष्ठति**=विश्वका शासन करता है; (वह परमात्मा है) ॥ ५ ॥

व्याख्या—जो इस सम्पूर्ण विश्वके परम कारण हैं, अर्थात् जिनका और कोई कारण नहीं है, जगत्के कारणरूपसे कहे जानेवाले समस्त तत्त्वोंकी शक्तिरूप स्वभावको जो अपने संकल्परूप तपसे पकाते हैं—अर्थात् उन आकाशादि तत्त्वोंकी जो भिन्न-भिन्न शक्तियाँ प्रलयकालमें लुप्त हो गयी थीं, उन्हें अपने संकल्पद्वारा पुनः प्रकट करते हैं, उन प्रकट की हुई शक्तियोंका नाना रूपोंमें परिवर्तन कर इस विचित्र जगत्की रचना करते हैं, तथा सत्त्व आदि तीनों गुणोंका तथा उनसे उत्पन्न हुए पदार्थोंका जीवोंके साथ उनके कर्मानुसार यथायोग्य सम्बन्ध स्थापित करते हैं—इस प्रकार जो अकेले ही इस सम्पूर्ण जगत्की सारी व्यवस्था करके इसपर शासन करते हैं, वे ही पूर्वमन्त्रमें कहे हुए सर्वशक्तिमान् परब्रह्म परमेश्वर हैं ॥ ५ ॥

तद्वेदगुह्योपनिषत्सु गूढं तद्ब्रह्मा वेदते ब्रह्मयोनिम् ।
ये पूर्वदेवा ऋषयश्च तद्विदुस्ते तन्मया अमृता वै बभूवुः ॥ ६ ॥

तत्=वह; **वेदगुह्योपनिषत्सु**=वेदोंके रहस्यभूत उपनिषदोंमें; **गूढम्**=छिपा हुआ है; **ब्रह्मयोनिम्**=वेदोंके प्राकट्य-स्थान; **तत्**=उस परमात्माको; **ब्रह्मा**=ब्रह्मा; **वेदते**=जानता है; **ये**=जो; **पूर्वदेवाः**=पुरातन देवता; **च**=और; **ऋषयः**=ऋषिलोग; **तत्**=उसको; **विदुः**=जानते थे; **ते**=वे; **वै**=अवश्य ही; **तन्मयाः**=(उसमें) तन्मय होकर; **अमृताः**=अमृतरूप; **बभूवुः**=हो गये ॥ ६ ॥

व्याख्या—वे परब्रह्म परमात्मा वेदोंकी रहस्यविद्यारूप उपनिषदोंमें छिपे हुए हैं अर्थात् उनके स्वरूपका वर्णन उपनिषदोंमें गुप्तरूपसे किया गया है। वेद निकले भी उन्हींसे हैं—उन्हींके निःश्वासरूप हैं—'यस्य निःश्वसितं वेदाः'। इस प्रकार वेदोंमें छिपे हुए और वेदोंके प्राकट्य-स्थान उन परमात्माको ब्रह्माजी जानते हैं। उनके सिवा और भी जिन पूर्ववर्ती देवताओं और ऋषियोंने उनको जाना था, वे सब-के-सब उन्हींमें तन्मय होकर आनन्दस्वरूप हो गये। अतः मनुष्यको चाहिये कि उन सर्वशक्तिमान्, सर्वाधार, सबके अधीश्वर परमात्माको उक्त प्रकारसे मानकर उन्हें जानने और पानेके लिये तत्पर हो जाय ॥ ६ ॥

सम्बन्ध—पाँचवें मन्त्रमें यह बात कही गयी थी कि परमेश्वर सब जीवोंका उनके कर्मानुसार गुणोंके साथ संयोग कराते हैं; अतः जीवात्माका स्वरूप और नाना योनियोंमें विचरनेका कारण आदि बतानेके लिये अलग प्रकरण आरम्भ किया जाता है—

गुणान्वयो यः फलकर्मकर्ता कृतस्य तस्यैव स चोपभोक्ता ।
स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिः ॥ ७ ॥

यः गुणान्वयः=जो गुणोंसे बँधा हुआ है; **सः**=वह; **फलकर्मकर्ता**=फलके उद्देश्यसे कर्म करनेवाला जीवात्मा; **एव**=ही; **तस्य**=उस; **कृतस्य**=अपने किये हुए कर्मके फलका; **उपभोक्ता**=उपभोग करनेवाला; **विश्वरूपः**=विभिन्न रूपोंमें प्रकट होनेवाला; **त्रिगुणः**=तीन गुणोंसे युक्त; **च**=और; **त्रिवर्त्मा**=कर्मानुसार तीन मार्गोंसे गमन करनेवाला है; **सः**=वह; **प्राणाधिपः**=प्राणोंका अधिपति (जीवात्मा); **स्वकर्मभिः**=अपने कर्मोंसे प्रेरित होकर; **संचरति**=नाना योनियोंमें विचरता है ॥ ७ ॥

व्याख्या—इस मन्त्रमें प्रकरण आरम्भ करते ही जीवात्माके लिये 'गुणान्वयः' विशेषण देकर यह भाव दिखाया गया है कि जो जीव गुणोंसे सम्बद्ध अर्थात् प्रकृतिमें स्थित है, वही इस जन्म-मरणरूप संसार-चक्रमें घूमता है (गीता १३ । २१); जो गुणातीत हो गया है, वह नहीं घूमता। मन्त्रका सारांश यह है कि जो जीवात्मा सत्त्व, रज और तम—इन तीनों गुणोंसे बँधा हुआ है (गीता १४ । ५), वह नाना प्रकारके कर्मफलरूप भोगोंकी प्राप्तिके उद्देश्यसे नाना प्रकारके कर्म करता है और अपने किये हुए उन कर्मोंका फल भोगनेके लिये नाना योनियोंमें जन्म लेकर विभिन्न रूपोंमें प्रकट होता है और जहाँ भी जाता है, तीनों गुणोंसे युक्त रहता है। मृत्युके उपरान्त उसकी कर्मानुसार तीन गतियाँ होती हैं। अर्थात् शरीर छोड़नेपर वह तीन मार्गोंसे जाता है। वे तीन मार्ग हैं—देवयान, पितृयान और तीसरा निरन्तर जन्म-मृत्युके चक्रमें

घूमना *। वह प्राणोंका अधिपति जीवात्मा जबतक मुक्त नहीं हो जाता, तबतक अपने किये हुए कर्मोंसे प्रेरित होकर नाना लोकोंमें भिन्न-भिन्न प्रकारकी योनियोंको ग्रहण करके इस संसार-चक्रमें घूमता रहता है ॥ ७ ॥

सम्बन्ध—जीवात्माका स्वरूप कैसा है, इस जिज्ञासापर कहते हैं—

अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः सङ्कल्पाहंकारसमन्वितो यः ।
बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्टः ॥ ८ ॥

यः=जो; **अङ्गुष्ठमात्रः**=अङ्गुष्ठमात्र परिमाणवाला; **रवितुल्यरूपः**=सूर्यके समान प्रकाशस्वरूप; (तथा) **संकल्पाहङ्कारसमन्वितः**=संकल्प और अहङ्कारसे युक्त है; **बुद्धेः**=बुद्धिके; **गुणेन**=गुणोंके कारण; **च**=और; **आत्मगुणेन**=अपने गुणोंके कारण; **एव**=ही; **आराग्रमात्रः**=आरेकी नोकके-जैसे सूक्ष्म आकारवाला है; **अपरः**=ऐसा अपर (अर्थात् परमात्मासे भिन्न जीवात्मा); **अपि**=भी; **हि**=निःसंदेह; **दृष्टः**=(ज्ञानियोंद्वारा) देखा गया है ॥ ८ ॥

व्याख्या—मनुष्यका हृदय अँगूठेके नापका माना गया है और हृदयमें ही जीवात्माका निवास है । इसलिये उसे अङ्गुष्ठमात्र—अँगूठेके नापका कहा जाता है । उसका वास्तविक स्वरूप सूर्यकी भाँति प्रकाशमय (विज्ञानमय) है । उसे अज्ञानरूपी अन्धकार छूतक नहीं गया है । वह संकल्प और अहंकार—इन दोनोंसे युक्त हो रहा है, अतः संकल्प आदि बुद्धिके गुणोंसे अर्थात् अन्तःकरण और इन्द्रियोंके धर्मोंसे तथा अहंता, ममता और आसक्ति आदि अपने गुणोंसे सम्बद्ध होनेके कारण सूजेकी नोकके समान सूक्ष्म आकारवाला है और परमात्मासे भिन्न है । जीवके तत्त्वको जाननेवाले ज्ञानी पुरुषोंने गुणोंसे युक्त हुए जीवात्माका स्वरूप ऐसा ही देखा है †। तात्पर्य यह कि आत्माका स्वरूप वास्तवमें अत्यन्त सूक्ष्म है, सूक्ष्मसे भी सूक्ष्म जड पदार्थ उसकी तुलनामें स्थूल ही ठहरता है । उसकी सूक्ष्मता किसी भी जड पदार्थके परिमाणसे नहीं मापी जा सकती । केवल उसका लक्ष्य करानेके लिये उसे सम्बद्ध वस्तुके आकारका बताया जाता है । हृदय-देशमें स्थित होनेके कारण उसे अङ्गुष्ठपरिमाण कहा जाता है और बुद्धिगुण तथा आत्मगुणोंके सम्बन्धसे उसे सूजेकी नोकके आकारका बताया जाता है । बुद्धि आदिको सूईकी नोकके समान कहा गया है, इसीसे जीवात्माको यहाँ सूजेकी नोकके सदृश बताया गया है ॥ ८ ॥

सम्बन्ध—पूर्वमन्त्रमें जो जीवात्माका स्वरूप सूजेकी नोकके सदृश सूक्ष्म बताया गया है, उसे पुनः स्पष्ट करते हैं—

वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।
भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥ ९ ॥

वालाग्रशतभागस्य=बालकी नोकके सौवें भागके; **च**=पुनः; **शतधा**=सौ भागोंमें; **कल्पितस्य**=कल्पना किये जानेपर; **भागः**=जो एक भाग होता है; **सः**=वही (उसीके बराबर); **जीवः**=जीवका स्वरूप; **विज्ञेयः**=समझना चाहिये; **च**=और; **सः**=वह; **आनन्त्याय**=असीम भाववाला होनेमें; **कल्पते**=समर्थ है ॥ ९ ॥

व्याख्या—पूर्वमन्त्रमें जीवात्माका स्वरूप सूजेकी नोकके सदृश सूक्ष्म बताया गया है; उसको समझनेमें भ्रम हो सकता है, अतः उसे भलीभाँति समझानेके लिये पुनः इस प्रकार कहते हैं । मान लीजिये, एक बालकी नोकके हम सौ टुकड़े कर लें; फिर उसमेंसे एक टुकड़ेके पुनः सौ टुकड़े कर लें । वह जितना सूक्ष्म हो सकता है, अर्थात् बालकी नोकके दस हजार भाग करनेपर उसमेंसे एक भाग जितना सूक्ष्म हो सकता है, उसके समान जीवात्माका स्वरूप समझना चाहिये । यह कहना

* छान्दोग्य उपनिषद्में ५ । १० । २ से ८ तक और बृहदारण्यक ६ । २ । १५-१६ में इन तीन मार्गोंका वर्णन आया है । देवयान-मार्गसे जानेवाले ब्रह्मलोकतक जाकर वहाँसे लौटते नहीं, ब्रह्माके साथ ही मुक्त हो जाते हैं; पितृयानसे जानेवाले स्वर्गमें जाकर चिरकालतक वहाँके दिव्य सुखोंका उपभोग करते हैं और पुण्य क्षीण हो जानेपर पुनः मृत्युलोकमें ढकेल दिये जाते हैं; और तीसरे मार्गसे जानेवाले कीट-पतङ्गादि क्षुद्र योनियोंमें भटकते रहते हैं ।

† गीतामें भी कहा है कि एक शरीरसे दूसरे शरीरमें जानेवाले, शरीरमें स्थित रहनेवाले अथवा विषयोंको भोगनेवाले इस गुणान्वित जीवात्माको मूर्ख नहीं जानते, ज्ञानरूप नेत्रोंवाले ज्ञानी जानते हैं (१५ । १०) ।

भी केवल उसकी सूक्ष्मताका लक्ष्य करानेके लिये ही है। वास्तवमें चेतन और सूक्ष्म वस्तुका स्वरूप जड और स्थूल वस्तुकी उपमासे नहीं समझाया जा सकता; क्योंकि बालकी नोकके दस हजार भागोंमेंसे एक भाग भी आकाशमें जितने देशको रोकता है, उतना भी जीवात्मा नहीं रोकता। चेतन और सूक्ष्म वस्तुका जड और स्थूल देशके साथ सम्बन्ध नहीं हो सकता; वह सूक्ष्म होनेपर भी स्थूल वस्तुमें सर्वत्र व्याप्त रह सकता है। इसी भावको समझानेके लिये अन्तमें कहा गया है कि वह इतना सूक्ष्म होनेपर भी अनन्त भावसे युक्त होनेमें अर्थात् असीम होनेमें समर्थ है। भाव यह कि वह जड जगत्‌में सर्वत्र व्याप्त है। केवल बुद्धिके गुणोंसे और अपने अहंता, ममता आदि गुणोंसे युक्त होनेके कारण ही एकदेशीय बन रहा है॥ ९॥

नैव स्त्री न पुमानेष न चैवायं नपुंसकः।
यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स युज्यते॥१०॥

एषः=यह जीवात्मा; **न**=न; **एव**=तो; **स्त्री**=स्त्री है; **न**=न; **पुमान्**=पुरुष है; **च**=और; **न**=न; **अयम्**=यह; **नपुंसकः एव**=नपुंसक ही है; **सः**=वह; **यत् यत्**=जिस-जिस; **शरीरम्**=शरीरको; **आदत्ते**=ग्रहण करता है; **तेन तेन**=उस-उससे; **युज्यते**=संबद्ध हो जाता है॥ १०॥

व्याख्या—जीवात्मा वास्तवमें न तो स्त्री है, न पुरुष है और न नपुंसक ही है। यह जब जिस शरीरको ग्रहण करता है, उस समय उससे संयुक्त होकर वैसा ही बन जाता है। जो जीवात्मा आज स्त्री है, वही दूसरे जन्ममें पुरुष हो सकता है; जो पुरुष है, वह स्त्री हो सकता है। भाव यह कि ये स्त्री, पुरुष और नपुंसक आदि भेद शरीरको लेकर हैं; जीवात्मा सर्वभेदशून्य है, सारी उपाधियोंसे रहित है॥ १०॥

सङ्कल्पनस्पर्शनदृष्टिमोहैर्ग्रासाम्बुवृष्ट्या चात्मविवृद्धिजन्म।
कर्मानुगान्यनुक्रमेण देही स्थानेषु रूपाण्यभिसम्प्रपद्यते॥११॥

सङ्कल्पनस्पर्शनदृष्टिमोहैः=संकल्प, स्पर्श, दृष्टि और मोहसे; **च**=तथा; **ग्रासाम्बुवृष्ट्या**=भोजन, जलपान और वर्षाके द्वारा; **आत्मविवृद्धिजन्म**=(प्राणियोंके) सजीव शरीरकी वृद्धि और जन्म होते हैं; **देही**=यह जीवात्मा; **स्थानेषु**=भिन्न-भिन्न लोकोंमें; **कर्मानुगानि**=कर्मानुसार मिलनेवाले; **रूपाणि**=भिन्न-भिन्न शरीरोंको; **अनुक्रमेण**=क्रमसे; **अभिसंप्रपद्यते**=बार-बार प्राप्त होता रहता है॥ ११॥

व्याख्या—संकल्प, स्पर्श, दृष्टि, मोह, भोजन, जलपान और वृष्टि—इन सबसे सजीव शरीरकी वृद्धि और जन्म होते हैं। इसका एक भाव तो यह है कि स्त्री-पुरुषके परस्पर मोहपूर्वक संकल्प, स्पर्श और दृष्टिपातके द्वारा सहवास होनेपर जीवात्मा गर्भमें आता है; फिर माताके भोजन और जलपानसे बने हुए रसके द्वारा उसकी वृद्धि होकर जन्म होता है। दूसरा भाव यह है कि भिन्न-भिन्न योनियोंमें जीवोंकी उत्पत्ति और वृद्धि भिन्न-भिन्न प्रकारसे होती है। किसी योनिमें तो संकल्पमात्रसे ही जीवोंका पोषण होता रहता है, जैसे कछुएके अंडोंका; किसी योनिमें आसक्तिपूर्वक स्पर्शसे होता है, जैसे पक्षियोंके अंडोंका; किसी योनिमें केवल आसक्तिपूर्वक दर्शनमात्रसे ही होता है, जैसे मछली आदिका; किसी योनिमें अन्नभक्षणसे और जलपानसे होता है, जैसे मनुष्य-पशु आदिका; और किसी योनिमें वृष्टिमात्रसे ही हो जाता है, जैसे वृक्ष-लता आदिका। इस प्रकार नाना प्रकारसे सजीव शरीरोंका पालन-पोषण, तुष्टि-पुष्टिरूप वृद्धि और जन्म होते हैं। जीवात्मा अपने कर्मोंके अनुसार उनका फल भोगनेके लिये इसी प्रकार विभिन्न लोकोंमें गमन करता हुआ एकके बाद एकके क्रमसे नाना शरीरोंको बार-बार धारण करता रहता है॥ ११॥

सम्बन्ध—इसका बार-बार नाना योनियोंमें आवागमन क्यों होता है, इस जिज्ञासापर कहते हैं—

स्थूलानि सूक्ष्माणि बहूनि चैव रूपाणि देही स्वगुणैर्वृणोति।
क्रियागुणैरात्मगुणैश्च तेषां संयोगहेतुरपरोऽपि दृष्टः॥१२॥

देही=जीवात्मा; **क्रियागुणैः**=अपने कर्मोंके (संस्काररूप) गुणोंसे; **च**=तथा; **आत्मगुणैः**=शरीरके गुणोंसे (युक्त होनेके कारण); **स्वगुणैः**=अहंता-ममता आदि अपने गुणोंके वशीभूत होकर; **स्थूलानि**=स्थूल; **च**=और; **सूक्ष्माणि**=

सूक्ष्म; **बहूनि एव**=बहुत-से; **रूपाणि**=रूपों (आकृतियों, शरीरों)को; **वृणोति**=स्वीकार करता है; **तेषाम्**=उनके; **संयोगहेतुः**=संयोगका कारण; **अपरः**=दूसरा; **अपि**=भी; **दृष्टः**=देखा गया है ॥ १२ ॥

व्याख्या—जीवात्मा अपने किये हुए कर्मोंके संस्कारोंसे और बुद्धि, मन, इन्द्रिय तथा पञ्चभूत—इनके समुदाय-रूप शरीरके धर्मोंसे युक्त होनेके कारण अहंता-ममता आदि अपने गुणोंके वशीभूत होकर अनेकानेक शरीर धारण करता है। अर्थात् शरीरके धर्मोंमें अहंता-ममता करके तद्रूप हो जानेके कारण नाना प्रकारके स्थूल और सूक्ष्म रूपोंको स्वीकार करता है—अपने कर्मानुसार भिन्न-भिन्न योनियोंमें जन्म लेता है। परंतु इस प्रकार जन्म लेनेमें यह स्वतन्त्र नहीं है, इसके संकल्प और कर्मोंके अनुसार उन-उन योनियोंसे इसका सम्बन्ध जोड़नेवाला कोई दूसरा ही है। वे हैं पूर्वोक्त परमेश्वर, जिन्हें तत्त्वज्ञानी महापुरुषोंने देखा है। वे इस रहस्यको भलीभाँति जानते हैं। यहाँ कर्मोंके संस्कारोंका नाम क्रिया-गुण है, समस्त तत्त्वोंके समुदायरूप शरीरकी देखना, सुनना, समझना आदि शक्तियोंका नाम आत्मगुण है और इनके सम्बन्धसे जीवात्मामें जो अहंता, ममता, आसक्ति आदि आ जाते हैं—उनका नाम स्वगुण है ॥ १२ ॥

सम्बन्ध—अनादिकालसे चले आते हुए इस जन्म-मरणरूप बन्धनसे छूटनेका क्या उपाय है, इस जिज्ञासापर कहा जाता है—

अनाद्यनन्तं कलिलस्य मध्ये विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपम्।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥१३॥

कलिलस्य=कलिल (दुर्गम संसार) के; **मध्ये**=भीतर व्याप्त; **अनाद्यनन्तम्**=आदि-अन्तसे रहित; **विश्वस्य स्रष्टारम्**=समस्त जगत्की रचना करनेवाले; **अनेकरूपम्**=अनेकरूपधारी; (तथा) **विश्वस्य परिवेष्टितारम्**=समस्त जगत्को सब ओरसे घेरे हुए; **एकम्**=एक (अद्वितीय); **देवम्**=परमदेव परमेश्वरको; **ज्ञात्वा**=जानकर; (मनुष्य) **सर्वपाशैः**=समस्त बन्धनोंसे; **मुच्यते**=सर्वथा मुक्त हो जाता है ॥ १३ ॥

व्याख्या—पूर्वमन्त्रमें जिनको इस जीवात्माका नाना योनियोंके साथ सम्बन्ध जोड़नेवाला बताया गया है, जो अन्तर्यामी-रूपसे मनुष्यके हृदयरूप गुहामें स्थित तथा निराकाररूपसे इस समस्त जगत्में व्याप्त हैं, जिनका न तो आदि है और न अन्त ही है अर्थात् जो उत्पत्ति, विनाश और वृद्धि-क्षय आदि सब प्रकारके विकारोंसे सर्वथा शून्य—सदा एकरस रहनेवाले हैं, तथापि जो समस्त जगत्की रचना करके विविध जीवोंके रूपमें प्रकट होते हैं और जिन्होंने इस समस्त जगत्को सब ओरसे घेर रखा है, उन एकमात्र सर्वाधार, सर्वशक्तिमान्, सबका शासन करनेवाले, सर्वेश्वर परब्रह्म पुरुषोत्तमको जानकर यह जीवात्मा सदाके लिये समस्त बन्धनोंसे सर्वथा छूट जाता है ॥ १३ ॥

सम्बन्ध—अब अध्यायके उपसंहारमें ऊपर कही हुई बातको पुनः स्पष्ट करते हुए परमात्माकी प्राप्तिका उपाय बताया जाता है—

भावग्राह्यमनीडाख्यं भावाभावकरं शिवम्।
कलासर्गकरं देवं ये विदुस्ते जहुस्तनुम् ॥१४॥

भावग्राह्यम्=श्रद्धा और भक्तिके भावसे प्राप्त होने योग्य; **अनीडाख्यम्**=आश्रयरहित कहे जानेवाले; (तथा) **भावाभावकरम्**=जगत्की उत्पत्ति और संहार करनेवाले; **शिवम्**=कल्याणस्वरूप; (तथा) **कलासर्गकरम्**=सोलह कलाओंकी रचना करनेवाले; **देवम्**=परमदेव परमेश्वरको; **ये**=जो साधक; **विदुः**=जान लेते हैं; **ते**=वे; **तनुम्**=शरीरको; (सदाके लिये) **जहुः**=त्याग देते हैं—जन्म-मृत्युके चक्करसे छूट जाते हैं ॥ १४ ॥

व्याख्या—वे परब्रह्म परमेश्वर आश्रयरहित अर्थात् शरीररहित हैं, यह प्रसिद्ध है; तथा वे जगत्की उत्पत्ति और संहार करनेवाले तथा (प्रश्नोपनिषद् ६ । ६ । ४ में बतायी हुई) सोलह कलाओंको भी उत्पन्न करनेवाले हैं। ऐसा होनेपर भी वे कल्याणस्वरूप आनन्दमय परमेश्वर श्रद्धा, भक्ति और प्रेमभावसे पकड़े जा सकते हैं; जो मनुष्य उन परमदेव परमेश्वरको जान लेते हैं, वे शरीरसे अपना सम्बन्ध सदाके लिये छोड़ देते हैं अर्थात् इस संसार-चक्रसे सदाके लिये छूट जाते हैं।

इस रहस्यको समझकर मनुष्यको जितना शीघ्र हो सके, उन परम सुहृद्, परम दयालु, परम प्रेमी, सर्वशक्तिमान्, सर्वाधार, सर्वेश्वर परमात्माको जानने और पानेके लिये व्याकुल हो श्रद्धा और भक्तिभावसे उनकी आराधनामें लग जाना चाहिये ॥१४॥

॥ पञ्चम अध्याय समाप्त ॥ ५ ॥

षष्ठ अध्याय

स्वभावमेके कवयो वदन्ति कालं तथान्ये परिमुह्यमानाः ।
देवस्यैष महिमा तु लोके येनेदं भ्राम्यते ब्रह्मचक्रम् ॥ १ ॥

एके=कितने ही; **कवयः**=बुद्धिमान् लोग; **स्वभावम्**=स्वभावको; **वदन्ति**=जगत्का कारण बताते हैं; **तथा**=उसी प्रकार; **अन्ये**=कुछ दूसरे लोग; **कालम्**=कालको जगत्का कारण बतलाते हैं; [**एते**] **परिमुह्यमानाः** [**सन्ति**]=(वास्तवमें) ये लोग मोहग्रस्त हैं (अतः वास्तविक कारणको नहीं जानते); **तु**=वास्तवमें तो; **एषः**=यह; **देवस्य**=परमदेव परमेश्वरकी; **लोके**=समस्त जगत्में फैली हुई; **महिमा**=महिमा है; **येन**=जिसके द्वारा; **इदम्**=यह; **ब्रह्मचक्रम्**=ब्रह्मचक्र; **भ्राम्यते**=घुमाया जाता है ॥ १ ॥

व्याख्या—कितने ही बुद्धिमान् लोग तो कहते हैं कि इस जगत्का कारण स्वभाव है। अर्थात् पदार्थोंमें जो स्वाभाविक शक्ति है—जैसे अग्निमें प्रकाशन-शक्ति और दाह-शक्ति, वही इस जगत्का कारण है। कुछ दूसरे लोग कहते हैं कि काल ही जगत्का कारण है; क्योंकि समयपर ही वस्तुगत शक्तिका प्राकट्य होता है, जैसे वृक्षमें फल आदि उत्पन्न करनेकी शक्ति समयपर ही प्रकट होती है। इसी प्रकार स्त्रियोंमें गर्भाधान ऋतुकालमें ही होता है, असमयमें नहीं होता—यह प्रत्यक्ष देखा जाता है। परंतु अपनेको पण्डित समझनेवाले ये वैज्ञानिक मोहमें पड़े हुए हैं, अतः ये इस जगत्के वास्तविक कारणको नहीं जानते। वास्तवमें तो यह परमदेव सर्वशक्तिमान् परमेश्वरकी ही महिमा है, जगत्की विचित्र रचनाको देखने और उसपर विचार करनेपर उन्हींका महत्त्व प्रकट होता है। वे स्वभाव और काल आदि समस्त कारणोंके अधिपति हैं और उन्हींके द्वारा यह संसार-चक्र घुमाया जाता है। इस रहस्यको समझकर इस चक्रसे छुटकारा पानेके लिये उन्हींकी शरण लेनी चाहिये। संसार-चक्रकी व्याख्या १ । ४ में की गयी है ॥ १ ॥

येनावृतं नित्यमिदं हि सर्वं ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः ।
तेनेशितं कर्म विवर्तते ह पृथ्व्यप्तेजोऽनिलखानि चिन्त्यम् ॥ २ ॥

येन=जिस परमेश्वरसे; **इदम्**=यह; **सर्वम्**=सम्पूर्ण जगत्; **नित्यम्**=सदा; **आवृतम्**=व्याप्त है; **यः**=जो; **ज्ञः**=ज्ञानस्वरूप परमेश्वर; **हि**=निश्चय ही; **कालकालः**=कालका भी महाकाल; **गुणी**=सर्वगुणसम्पन्न; (और) **सर्ववित्**=सबको जाननेवाला है; **तेन**=उससे; **ह**=ही; **ईशितम्**=शासित हुआ; **कर्म**=यह जगत्रूप कर्म; **विवर्तते**=विभिन्न प्रकारसे यथायोग्य चल रहा है; (और ये) **पृथ्व्यप्तेजोऽनिलखानि**=पृथ्वी, जल, तेज, वायु तथा आकाश भी (उसीके द्वारा शासित होते हैं); [**इति**=इस प्रकार;] **चिन्त्यम्**=चिन्तन करना चाहिये ॥ २ ॥

व्याख्या—जिन जगन्नियन्ता जगदाधार परमेश्वरसे यह सम्पूर्ण जगत् सदा—सभी अवस्थाओंमें सर्वथा व्याप्त है, जो कालके भी महाकाल हैं—अर्थात् जो कालकी सीमासे परे हैं, जो ज्ञानस्वरूप चिन्मय परमात्मा सुहृद्ता आदि समस्त दिव्य गुणोंसे नित्य सम्पन्न हैं, समस्त गुण जिनके स्वरूपभूत और चिन्मय हैं, जो समस्त ब्रह्माण्डोंको भली प्रकारसे जानते हैं, उन्हींका चलाया हुआ यह जगत्-चक्र नियमपूर्वक चल रहा है। वे ही पृथ्वी, जल, तेज, वायु और आकाश—इन पाँचों महाभूतोंपर शासन करते हुए इनको अपना-अपना कार्य करनेकी शक्ति देकर इनसे कार्य करवाते हैं। उनकी शक्तिके बिना ये कुछ भी नहीं कर सकते, यह बात केनोपनिषद्में यक्षके आख्यानद्वारा भलीभाँति समझायी गयी है। इस रहस्यको समझकर मनुष्यको उन सर्वशक्तिमान् परमेश्वरका उपर्युक्तभावसे चिन्तन करना चाहिये ॥ २ ॥

तत्कर्म कृत्वा विनिवर्त्य भूयस्तत्त्वस्य तत्त्वेन समेत्य योगम् ।
एकेन द्वाभ्यां त्रिभिरष्टभिर्वा कालेन चैवात्मगुणैश्च सूक्ष्मैः ॥ ३ ॥

(परमात्माने ही) **तत्**=उस (जडतत्त्वोंकी रचनारूप); **कर्म**=कर्मको; **कृत्वा**=करके; **विनिवर्त्य**=उसका निरीक्षण कर; **भूयः**=फिर; **तत्त्वस्य**=चेतन तत्त्वका; **तत्त्वेन**=जड तत्त्वसे; **योगम्**=संयोग; **समेत्य**=कराके; **वा**=अथवा यों समझिये कि; **एकेन**=एक (अविद्या) से; **द्वाभ्याम्**=दो (पुण्य और पापरूप कर्मों) से; **त्रिभिः**=तीन गुणोंसे; **च**=और; **अष्टभिः**=आठ प्रकृतियोंके साथ; **च**=तथा; **कालेन**=कालके साथ; **एव**=और; **सूक्ष्मैः आत्मगुणैः**=आत्मसम्बन्धी सूक्ष्म गुणोंके साथ; [**एव**=भी;] [**योगम् समेत्य**=इस जीवका सम्बन्ध कराके] (इस जगत्‌की रचना की है) ॥ ३ ॥

व्याख्या—परमेश्वरने ही अपनी शक्तिभूता मूलप्रकृतिसे पाँचों स्थूल महाभूत आदिकी रचनारूप कर्म करके उसका निरीक्षण किया, फिर जड तत्त्वके साथ चेतन तत्त्वका संयोग कराके नाना रूपोंमें अनुभव होनेवाले विचित्र जगत्‌की रचना की।* अथवा इस प्रकार समझना चाहिये कि एक अविद्या, दो पुण्य और पापरूप संचित कर्म-संस्कार, सत्त्व, रज और तम—ये तीन गुण और एक काल तथा मन, बुद्धि, अहंकार, पृथ्वी, जल, तेज, वायु और आकाश—ये आठ प्रकृतिभेद, इन सबसे तथा अहंता, ममता, आसक्ति आदि आत्मसम्बन्धी सूक्ष्म गुणोंसे जीवात्माका सम्बन्ध कराके इस जगत्‌की रचना की। इन दोनों प्रकारके वर्णनोंका तात्पर्य एक ही है ॥ ३ ॥

सम्बन्ध—इस रहस्यको समझकर साधकको क्या करना चाहिये, इस जिज्ञासापर कहा जाता है—

आरभ्य कर्माणि गुणान्वितानि भावांश्च सर्वान्विनियोजयेद्यः।
तेषामभावे कृतकर्मनाशः कर्मक्षये याति स तत्त्वतोऽन्यः ॥ ४ ॥

यः=जो साधक; **गुणान्वितानि**=सत्त्वादि गुणोंसे व्याप्त; **कर्माणि**=कर्मोंको; **आरभ्य**=आरम्भ करके; (उनको) **च**=तथा; **सर्वान्**=समस्त; **भावान्**=भावोंको; **विनियोजयेत्**=परमात्मामें लगा देता है—उसीके समर्पण कर देता है; (उसके इस समर्पणसे) **तेषाम्**=उन कर्मोंका; **अभावे**=अभाव हो जानेपर; (उस साधकके) **कृतकर्मनाशः**=पूर्वसंचित कर्म-समुदायका भी सर्वथा नाश हो जाता है; **कर्मक्षये**=(इस प्रकार) कर्मोंका नाश हो जानेपर; **सः**=वह साधक; **याति**=परमात्माको प्राप्त हो जाता है; (क्योंकि वह जीवात्मा) **तत्त्वतः**=वास्तवमें; **अन्यः**=समस्त जड-समुदायसे भिन्न (चेतन) है ॥ ४ ॥

व्याख्या—जो कर्मयोगी सत्त्व, रज और तम—इन तीनों गुणोंसे व्याप्त अपने वर्ण, आश्रम और परिस्थितिके अनुकूल कर्तव्यकर्मोंका आरम्भ करके उनको और अपने सब प्रकारके अहंता, ममता, आसक्ति आदि भावोंको उस परब्रह्म परमेश्वरमें लगा देता है, उनके समर्पण कर देता है, उस समर्पणसे उन कर्मोंके साथ साधकका सम्बन्ध न रहनेके कारण वे उसे फल नहीं देते। इस प्रकार उनका अभाव हो जानेसे पहले किये हुए संचित कर्म-संस्कारोंका भी सर्वथा नाश हो जाता है। इस प्रकार कर्मोंका नाश हो जानेसे वह तुरंत परमात्माको प्राप्त हो जाता है; क्योंकि यह जीवात्मा वास्तवमें जड-तत्त्वसमुदायसे सर्वथा भिन्न एवं अत्यन्त विलक्षण है। उनके साथ इसका सम्बन्ध अज्ञानजनित अहंता-ममता आदिके कारण ही है, स्वाभाविक नहीं है ॥ ४ ॥

सम्बन्ध—कर्मयोगका वर्णन करके अब उपासनारूप दूसरा साधन बताया जाता है—

आदिः स संयोगनिमित्तहेतुः परस्त्रिकालादकलोऽपि दृष्टः।
तं विश्वरूपं भवभूतमीड्यं देवं स्वचित्तस्थमुपास्य पूर्वम् ॥ ५ ॥

सः=वह; **आदिः**=आदि कारण (परमात्मा); **त्रिकालात् परः**=तीनों कालोंसे सर्वथा अतीत; (एवं) **अकलः**=कलारहित (होनेपर); **अपि**=भी; **संयोगनिमित्तहेतुः**=प्रकृतिके साथ जीवका संयोग करानेमें कारणोंका भी कारण; **दृष्टः**=देखा गया है; **स्वचित्तस्थम्**=अपने अन्तःकरणमें स्थित; **तम्**=उस; **विश्वरूपम्**=सर्वरूप; (एवं) **भवभूतम्**=

* इसका वर्णन तैत्तिरीय उपनिषद् (ब्रह्मानन्दवल्ली अनुवाक १ और ६) में, ऐतरेयोपनिषद् (अध्याय १ के तीनों खण्डों) में, छान्दोग्योपनिषद् (अध्याय ६, खण्ड २-३) में और बृहदारण्यकोपनिषद् (अध्याय १, ब्राह्मण २) में भी विस्तारपूर्वक आया है।

जगत्‌रूपमें प्रकट; **ईड्यम्**=स्तुति करने योग्य; **पूर्वम्**=पुराणपुरुष; **देवम् उपास्य**=परम देव (परमेश्वर) की उपासना करके (उसे प्राप्त करना चाहिये) ॥ ५ ॥

व्याख्या—वे समस्त जगत्‌के आदि कारण सर्वशक्तिमान् परमेश्वर तीनों कालोंसे सर्वथा अतीत हैं। उनमें कालका कोई भेद नहीं है, भूत और भविष्य भी उनकी दृष्टिमें वर्तमान ही हैं। वे (प्रश्नोपनिषद्‌में बतायी हुई) सोलह कलाओंसे रहित होनेपर भी अर्थात् संसारसे सर्वथा सम्बन्धरहित होते हुए भी प्रकृतिके साथ जीवका संयोग करानेवाले कारणके भी कारण हैं। यह बात इस रहस्यको जाननेवाले ज्ञानी महापुरुषोंद्वारा देखी गयी है। वे ही एकमात्र स्तुति करने योग्य हैं। उन्हें ढूँढ़नेके लिये कहीं दूर जानेकी आवश्यकता नहीं है। वे हमारे हृदयमें ही स्थित हैं। इस बातपर दृढ़ विश्वास करके सब प्रकारके रूप धारण करनेवाले तथा जगत्‌रूपमें प्रकट हुए, सर्वाधार, सर्वशक्तिमान् परम देव पुराणपुरुष परमेश्वरकी उपासना करके उन्हें प्राप्त करना चाहिये ॥ ५ ॥

सम्बन्ध—अब ज्ञानयोगरूप तीसरा साधन बताया जाता है—

स वृक्षकालाकृतिभिः परोऽन्यो यस्मात्प्रपञ्चः परिवर्ततेऽयम्।
धर्मावहं पापनुदं भगेशं ज्ञात्वात्मस्थममृतं विश्वधाम ॥ ६ ॥

यस्मात्=जिससे; **अयम्**=यह; **प्रपञ्चः**=प्रपञ्च (संसार); **परिवर्तते**=निरन्तर चलता रहता है; **सः**=वह (परमात्मा); **वृक्षकालाकृतिभिः**=इस संसारवृक्ष, काल और आकृति आदिसे; **परः**=सर्वथा अतीत; (एवं) **अन्यः**=भिन्न है; (उस) **धर्मावहम्**=धर्मकी वृद्धि करनेवाले; **पापनुदम्**=पापका नाश करनेवाले; **भगेशम्**=सम्पूर्ण ऐश्वर्यके अधिपति; (तथा) **विश्वधाम**=समस्त जगत्‌के आधारभूत परमात्माको; **आत्मस्थम्**=अपने हृदयमें स्थित; **ज्ञात्वा**=जानकर; (साधक) **अमृतम् [एति]**=अमृतस्वरूप परब्रह्मको प्राप्त हो जाता है ॥ ६ ॥

व्याख्या—जिनकी अचिन्त्य शक्तिके प्रभावसे यह प्रपञ्चरूप संसार निरन्तर घूम रहा है—प्रवाहरूपसे सदा चलता रहता है, वे परमात्मा इस संसार-वृक्ष, काल और आकृति आदिसे सर्वथा अतीत और भिन्न हैं। अर्थात् वे संसारसे सर्वथा सम्बन्धरहित, कालका भी ग्रास कर जानेवाले एवं आकाररहित हैं। तथापि वे धर्मकी वृद्धि एवं पापका नाश करनेवाले, समस्त ऐश्वर्योंके अधिपति और समस्त जगत्‌के आधार हैं। यह सम्पूर्ण विश्व उन्हींके आश्रित है, उन्हींकी सत्तासे टिका हुआ है। अन्तर्यामीरूपसे वे हमारे हृदयमें भी हैं। इस प्रकार उन्हें जानकर ज्ञानयोगी उन अमृतस्वरूप परमात्माको प्राप्त हो जाता है ॥६॥

सम्बन्ध—पहले अध्यायमें जिनका वर्णन आया है, वे ध्यानके द्वारा प्रत्यक्ष करनेवाले महात्मालोग कहते हैं—

तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतम्।
पतिं पतीनां परमं परस्ताद्विदाम देवं भुवनेशमीड्यम् ॥ ७ ॥

तम्=उस; **ईश्वराणाम्**=ईश्वरोंके भी; **परमम्**=परम; **महेश्वरम्**=महेश्वर; **देवतानाम्**=सम्पूर्ण देवताओंके; **च**=भी; **परमम्**=परम; **दैवतम्**=देवता; **पतीनाम्**=पतियोंके भी; **परमम्**=परम; **पतिम्**=पति; (तथा) **भुवनेशम्**=समस्त ब्रह्माण्डके स्वामी; (एवं) **ईड्यम्**=स्तुति करनेयोग्य; **तम्**=उस; **देवम्**=प्रकाशस्वरूप परमात्माको; (हमलोग) **परस्तात्**=सबसे परे; **विदाम**=जानते हैं ॥ ७ ॥

व्याख्या—वे परब्रह्म पुरुषोत्तम समस्त ईश्वरोंके—लोकपालोंके भी महान् शासक हैं, अर्थात् वे सब भी उन महेश्वरके अधीन रहकर जगत्‌का शासन करते हैं। समस्त देवताओंके भी वे परम आराध्य हैं, समस्त पतियों—रक्षकोंके भी परम पति हैं तथा समस्त ब्रह्माण्डोंके स्वामी हैं। उन स्तुति करनेयोग्य प्रकाशस्वरूप परम देव परमात्माको हमलोग सबसे पर जानते हैं। उनसे पर अर्थात् श्रेष्ठ और कोई नहीं है। वे ही इस जगत्‌के सर्वश्रेष्ठ कारण हैं और वे सर्वरूप होकर भी सबसे सर्वथा पृथक् हैं ॥ ७ ॥

न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते।
परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥ ८ ॥

तस्य=उसके; **कार्यम्**=(शरीररूप) कार्य; **च**=और; **करणम्**=अन्तःकरण तथा इन्द्रियरूप करण; **न**=नहीं; **विद्यते**=है; **अभ्यधिकः**=उससे बड़ा; **च**=और; **तत्समः**=उसके समान; **च**=भी; (दूसरा) **न**=नहीं; **दृश्यते**=दीखता; **च**=तथा; **अस्य**=इस परमेश्वरकी; **ज्ञानबलक्रिया**=ज्ञान, बल और क्रियारूप; **स्वाभाविकी**=स्वाभाविक; **परा**=दिव्य; **शक्तिः**=शक्ति; **विविधा**=नाना प्रकारकी; **एव**=ही; **श्रूयते**=सुनी जाती है ॥ ८ ॥

व्याख्या—उन परब्रह्म परमात्माके कार्य और करण—शरीर और इन्द्रियाँ नहीं हैं। अर्थात् उनमें देह, इन्द्रिय आदिका भेद नहीं है। तीसरे अध्यायमें यह बात विस्तारपूर्वक बतायी गयी है कि वे इन्द्रियोंके बिना ही समस्त इन्द्रियोंका व्यापार करते हैं। उनसे बड़ा तो दूर रहे, उनके समान भी दूसरा कोई नहीं दीखता; वास्तवमें उनसे भिन्न कोई है ही नहीं। उन परमेश्वरकी ज्ञान, बल और क्रियारूप स्वरूपभूत दिव्य शक्ति नाना प्रकारकी सुनी जाती है ॥ ८ ॥

न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गम्।
स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ॥ ९ ॥

लोके=जगत्में; **कश्चित्**=कोई भी; **तस्य**=उस परमात्माका; **पतिः**=स्वामी; **न**=नहीं; **अस्ति**=है; **ईशिता**=उसका शासक; **च**=भी; **न**=नहीं है; **च**=और; **तस्य**=उसका; **लिङ्गम्**=चिह्नविशेष भी; **न एव**=नहीं है; **सः**=वह; **कारणम्**=सबका परम कारण; (तथा) **करणाधिपाधिपः**=समस्त करणोंके अधिष्ठाताओंका भी अधिपति है; **कश्चित्**=कोई भी; **न**=न; **च**=तो; **अस्य**=इसका; **जनिता**=जनक है; **च**=और; **न**=न; **अधिपः**=स्वामी ही है ॥ ९ ॥

व्याख्या—जगत्में कोई भी उन परमात्माका स्वामी नहीं है। सभी उनके दास और सेवक हैं। उनका शासक—उनपर आज्ञा चलानेवाला भी कोई नहीं है। सब उन्हींकी आज्ञा और प्रेरणाका अनुसरण करते और उनके नियन्त्रणमें रहते हैं। उनका कोई चिह्नविशेष भी नहीं है; क्योंकि वे सर्वत्र परिपूर्ण, निराकार हैं। तथा वे सबके परम कारण—कारणोंके भी कारण और समस्त अन्तःकरण और इन्द्रियोंके अधिष्ठातृ-देवताओंके भी अधिपति—शासक हैं। इन परब्रह्म परमात्माका न तो कोई जनक—अर्थात् इन्हें उत्पन्न करनेवाला पिता है और न कोई इनका अधिपति ही है। ये अजन्मा, सनातन, सर्वथा स्वतन्त्र और सर्वशक्तिमान् हैं ॥ ९ ॥

यस्तन्तुनाभ इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावतो देव एकः स्वमावृणोत्। स नो दधाद्ब्रह्माप्ययम् ॥ १० ॥

तन्तुभिः=तन्तुओंद्वारा; **तन्तुनाभः इव**=मकड़ीकी भाँति; **यः एकः देवः**=जिस एक देव (परमात्मा) ने; **प्रधानजैः**=अपनी स्वरूपभूत मुख्य शक्तिसे उत्पन्न अनन्त कार्योंद्वारा; **स्वभावतः**=स्वभावसे ही; **स्वम्**=अपनेको; **आवृणोत्**=आच्छादित कर रक्खा है; **सः**=वह परमेश्वर; **नः**=हमलोगोंको; **ब्रह्माप्ययम्**=अपने परब्रह्मरूपमें आश्रय; **दधात्**=दे ॥ १० ॥

व्याख्या—जिस प्रकार मकड़ी अपनेसे प्रकट किये हुए तन्तुजालसे स्वयं आच्छादित हो जाती है—उसमें अपनेको छिपा लेती है, उसी प्रकार जिन एक देव परमपुरुष परमेश्वरने अपनी स्वरूपभूत मुख्य एवं दिव्य अचिन्त्यशक्तिसे उत्पन्न अनन्त कार्योंद्वारा स्वभावसे ही अपनेको आच्छादित कर रक्खा है, जिसके कारण संसारी जीव उन्हें देख नहीं पाते, वे सर्वशक्तिमान् सर्वाधार परमात्मा हमलोगोंको सबके परम आश्रयभूत अपने परब्रह्मस्वरूपमें स्थापित करें ॥ १० ॥

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ ११ ॥

एकः=(वह) एक; **देवः**=देव ही; **सर्वभूतेषु**=सब प्राणियोंमें; **गूढः**=छिपा हुआ; **सर्वव्यापी**=सर्वव्यापी; (और) **सर्वभूतान्तरात्मा**=समस्त प्राणियोंका अन्तर्यामी परमात्मा है; **कर्माध्यक्षः**=(वही) सबके कर्मोंका अधिष्ठाता; **सर्वभूताधिवासः**=सम्पूर्ण भूतोंका निवासस्थान; **साक्षी**=सबका साक्षी; **चेता**=चेतनस्वरूप; **केवलः**=सर्वथा विशुद्ध; **च**=और; **निर्गुणः**=गुणातीत है ॥ ११ ॥

व्याख्या—वे एक ही परमदेव परमेश्वर समस्त प्राणियोंके हृदयरूप गुहामें छिपे हुए हैं, वे सर्वव्यापी और समस्त प्राणियोंके अन्तर्यामी परमात्मा हैं। वे ही सबके कर्मोंके अधिष्ठाता—उनको कर्मानुसार फल देनेवाले और समस्त प्राणियोंके निवासस्थान—आश्रय हैं; तथा वे ही सबके साक्षी—शुभाशुभ कर्मको देखनेवाले, परम चेतनस्वरूप तथा सबको चेतना प्रदान करनेवाले, सर्वथा विशुद्ध अर्थात् निर्लेप और प्रकृतिके गुणोंसे अतीत हैं ॥ ११ ॥

एको वशी निष्क्रियाणां बहूनामेकं बीजं बहुधा यः करोति।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥१२॥

यः=जो; **एकः**=अकेला ही; **बहूनाम्**=बहुत-से; **निष्क्रियाणाम्**=वास्तवमें अक्रिय जीवोंका; **वशी**=शासक है; (और) **एकम्**=एक; **बीजम्**=प्रकृतिरूप बीजको; **बहुधा**=अनेक रूपोंमें परिणत; **करोति**=कर देता है; **तम्**=उस; **आत्मस्थम्**=हृदयस्थित परमेश्वरको; **ये**=जो; **धीराः**=धीर पुरुष; **अनुपश्यन्ति**=निरन्तर देखते रहते हैं; **तेषाम्**=उन्हींको; **शाश्वतम्**=सदा रहनेवाला; **सुखम्**=परमानन्द प्राप्त होता है; **इतरेषाम्**=दूसरोंको; **न**=नहीं ॥ १२ ॥

व्याख्या—जो विशुद्ध चेतनस्वरूप परमेश्वरके ही अंश होनेके कारण वास्तवमें कुछ नहीं करते, ऐसे अनन्त जीवात्माओंके जो अकेले ही नियन्ता—कर्मफल देनेवाले हैं, जो एक प्रकृतिरूप बीजको बहुत प्रकारसे रचना करके इस विचित्र जगत्‌के रूपमें बनाते हैं, उन हृदयस्थित सर्वशक्तिमान् परम सुहृद् परमेश्वरको जो धीर पुरुष निरन्तर देखते रहते हैं, निरन्तर उन्हींमें तन्मय हुए रहते हैं, उन्हींको सदा रहनेवाला परम आनन्द प्राप्त होता है; दूसरोंको, जो इस प्रकार उनका निरन्तर चिन्तन नहीं करते, वह परमानन्द नहीं मिलता—वे उससे वञ्चित रह जाते हैं ॥ १२ ॥

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्।
तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥१३॥

यः=जो; **एकः**=एक; **नित्यः**=नित्य; **चेतनः**=चेतन (परमात्मा); **बहूनाम्**=बहुत-से; **नित्यानाम्**=नित्य; **चेतनानाम्**=चेतन आत्माओंके; **कामान् विदधाति**=कर्मफलभोगोंका विधान करता है; **तत्**=उस; **सांख्ययोगाधिगम्यम्**=ज्ञानयोग और कर्मयोगसे प्राप्त करनेयोग्य; **कारणम्**=सबके कारणरूप; **देवम्**=परमदेव परमात्माको; **ज्ञात्वा**=जानकर; (मनुष्य) **सर्वपाशैः**=समस्त बन्धनोंसे; **मुच्यते**=मुक्त हो जाता है ॥ १३ ॥

व्याख्या—जो नित्य चेतन सर्वशक्तिमान् सर्वाधार परमात्मा अकेले ही बहुत-से नित्य चेतन जीवात्माओंके कर्मफल-भोगोंका विधान करते हैं, जिन्होंने इस विचित्र जगत्‌की रचना करके समस्त जीवसमुदायके लिये उनके कर्मानुसार फलभोगकी व्यवस्था कर रक्खी है, उनको प्राप्त करनेके दो साधन हैं—एक ज्ञानयोग, दूसरा कर्मयोग; भक्ति दोनोंमें ही अनुस्यूत है, इस कारण उसका अलग वर्णन नहीं किया गया। उन ज्ञानयोग और कर्मयोगद्वारा प्राप्त किये जाने योग्य सबके कारणरूप परमदेव परमेश्वरको जानकर मनुष्य समस्त बन्धनोंसे सर्वथा मुक्त हो जाता है। जो उन्हें जान लेता है और प्राप्त कर लेता है, वह कभी किसी भी कारणसे जन्म-मरणके बन्धनमें नहीं पड़ता। अतः मनुष्यको उन सर्वशक्तिमान् सर्वाधार परमात्माको प्राप्त करनेके लिये अपनी योग्यता और रुचिके अनुसार ज्ञानयोग या कर्मयोग—किसी एक साधनमें तत्परतापूर्वक लग जाना चाहिये ॥ १३ ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥१४॥

तत्र=वहाँ; **न**=न तो; **सूर्यः**=सूर्य; **भाति**=प्रकाश फैला सकता है; **न**=न; **चन्द्रतारकम्**=चन्द्रमा और तारागणका समुदाय ही; (और) **न**=न; **इमाः**=ये; **विद्युतः**=बिजलियाँ ही; **भान्ति**=वहाँ प्रकाशित हो सकती हैं; **अयम्**=(फिर) यह; **अग्निः**=लौकिक अग्नि तो; **कुतः**=कैसे प्रकाशित हो सकता है; (क्योंकि) **तम् भान्तम् एव**=उसके प्रकाशित होनेपर ही (उसीके प्रकाशसे); **सर्वम्**=बतलाये हुए सूर्य आदि सब; **अनुभाति**=उसके पीछे प्रकाशित होते हैं; **तस्य**=उसके; **भासा**=प्रकाशसे; **इदम्**=यह; **सर्वम्**=सम्पूर्ण जगत्; **विभाति**=प्रकाशित होता है ॥ १४ ॥

व्याख्या—उन परमानन्दस्वरूप परब्रह्म परमेश्वरके समीप यह सूर्य अपना प्रकाश नहीं फैला सकता; जिस प्रकार सूर्यके प्रकाशित होनेपर जुगनूका प्रकाश लुप्त हो जाता है, उसी प्रकार सूर्यका भी तेज वहाँ लुप्त हो जाता है। चन्द्रमा, तारागण और बिजली भी वहाँ अपना प्रकाश नहीं फैला सकते; फिर इस लौकिक अग्निकी तो बात ही क्या है। क्योंकि इस जगत्में जो कोई भी प्रकाशशील तत्त्व हैं, वे उन परम प्रकाशस्वरूप परब्रह्म पुरुषोत्तमकी प्रकाशशक्तिके किसी अंशको पाकर ही प्रकाशित होते हैं। फिर वे अपने प्रकाशकके समीप कैसे अपना प्रकाश फैला सकते हैं। अतः यही समझना चाहिये कि यह सम्पूर्ण जगत् उन जगदात्मा पुरुषोत्तमके प्रकाशसे ही प्रकाशित हो रहा है ॥ १४ ॥

एको हꣳसो भुवनस्यास्य मध्ये स एवाग्निः सलिले संनिविष्टः।
तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥१५॥

अस्य=इस; **भुवनस्य**=ब्रह्माण्डके; **मध्ये**=बीचमें; (जो) **एकः**=एक; **हंसः**=प्रकाशस्वरूप परमात्मा (परिपूर्ण है); **सः एव**=वही; **सलिले**=जलमें; **संनिविष्टः**=स्थित; **अग्निः**=अग्नि है; **तम्**=उसे; **विदित्वा**=जानकर; **एव**=ही; (मनुष्य) **मृत्युम् अत्येति**=मृत्युरूप संसार-समुद्रसे सर्वथा पार हो जाता है; **अयनाय**=दिव्य परमधामकी प्राप्तिके लिये; **अन्यः**=दूसरा; **पन्थाः**=मार्ग; **न**=नहीं; **विद्यते**=है ॥ १५ ॥

व्याख्या—इस ब्रह्माण्डमें जो एक प्रकाशस्वरूप परब्रह्म परमेश्वर सर्वत्र परिपूर्ण हैं, वे ही जलमें प्रविष्ट अग्नि हैं। यद्यपि शीतल स्वभावयुक्त जलमें उष्णस्वभाव अग्निका होना साधारण दृष्टिसे समझमें नहीं आता, क्योंकि दोनोंका स्वभाव परस्पर विरुद्ध है, तथापि उसके रहस्यको जाननेवाले वैज्ञानिकोंको वह प्रत्यक्ष दीखता है; अतः वे उसी जलमेंसे बिजलीके रूपमें उस अग्नितत्त्वको निकालकर नाना प्रकारके कार्योंका साधन करते हैं। शास्त्रोंमें भी जगह-जगह यह बात कही गयी है कि समुद्रमें बड़वानल अग्नि है। अपने कार्यमें कारण व्याप्त रहता है—इस न्यायसे भी जलतत्त्वका कारण होनेसे तेजस्तत्त्वका जलमें व्याप्त होना उचित ही है। किंतु इस रहस्यको न जाननेवाला जलमें स्थित अग्निको नहीं देख पाता। इसी प्रकार परमात्मा इस जड जगत्से स्वभावतः सर्वथा विलक्षण है; क्योंकि वे चेतन, ज्ञानस्वरूप और सर्वज्ञ हैं तथा यह जगत् जड और ज्ञेय है। इस प्रकार जगत्से विरुद्ध दीखनेके कारण साधारण दृष्टिसे यह बात समझमें नहीं आती कि वे इसमें किस प्रकार व्याप्त हैं और किस प्रकार इसके कारण हैं। परंतु जो उन परब्रह्मकी अचिन्त्य अद्भुत शक्तिके रहस्यको समझते हैं, उनको वे प्रत्यक्षवत् सर्वत्र परिपूर्ण और सबके एकमात्र कारण प्रतीत होते हैं। उन सर्वशक्तिमान् सर्वाधार परमात्माको जानकर ही मनुष्य इस मृत्युरूप संसारसमुद्रसे पार हो सकता है—सदाके लिये जन्म-मरणसे सर्वथा छूट सकता है। उनके दिव्य परमधामकी प्राप्तिके लिये दूसरा कोई मार्ग नहीं है। अतः हमें उन परमात्माका जिज्ञासु होकर उन्हें जाननेकी चेष्टामें लग जाना चाहिये ॥ १५ ॥

सम्बन्ध—जिनको जाननेसे जन्म-मरणसे छूटनेकी बात कही गयी है, वे परमेश्वर कैसे हैं—इस जिज्ञासापर उनके स्वरूपका वर्णन किया जाता है—

स विश्वकृद्विश्ववित्मयोनिर्ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः।
प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः सꣳसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः ॥१६॥

सः=वह; **ज्ञः**=ज्ञानस्वरूप परमात्मा; **विश्वकृत्**=सर्वस्रष्टा; **विश्ववित्**=सर्वज्ञ; **आत्मयोनिः**=स्वयं ही अपने प्राकट्यका हेतु; **कालकालः**=कालका भी महाकाल; **गुणी**=सम्पूर्ण दिव्यगुणोंसे सम्पन्न; (और) **सर्ववित्**=सबको जाननेवाला है; **यः**=जो; **प्रधानक्षेत्रज्ञपतिः**=प्रकृति और जीवात्माका स्वामी; **गुणेशः**=समस्त गुणोंका शासक; (तथा) **संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः**=जन्म-मृत्युरूप संसारमें बाँधने, स्थित रखने और उससे मुक्त करनेवाला है ॥ १६ ॥

व्याख्या—जिनका प्रकरण चल रहा है, वे ज्ञानस्वरूप परब्रह्म पुरुषोत्तम सम्पूर्ण जगत्के रचना करनेवाले, सर्वज्ञ और स्वयं ही अपनेको प्रकट करनेमें हेतु हैं। उन्हें प्रकट करनेवाला कोई दूसरा कारण नहीं है। वे कालके भी महाकाल हैं, कालकी भी उनतक पहुँच नहीं है। वे कालातीत हैं। कठोपनिषद्में भी कहा है कि सबका संहार करनेवाला मृत्यु उन महाकालरूप परमात्माका उपसेचन—खाद्य है (कठ० १। २। २४)। वे सर्वशक्तिमान् परमेश्वर सौहार्द, प्रेम, दया आदि समस्त कल्याणमय दिव्य गुणोंसे

सम्पन्न हैं; संसारमें जितने भी शुभ गुण देखनेमें आते हैं, वे उन दिव्य गुणोंके किसी एक अंशकी झलक हैं। वे समस्त जीवोंको, उनके कर्मोंको और अनन्त ब्रह्माण्डोंके भीतर तीनों कालोंमें घटित होनेवाली छोटी-से-छोटी और बड़ी-से-बड़ी घटनाको भलीभाँति जानते हैं। वे प्रकृति और जीव-समुदायके (अपनी अपरा और परा—दोनों प्रकृतियोंके) स्वामी हैं, तथा कार्य-कारणरूपमें स्थित सत्त्व आदि तीनों गुणोंका यथायोग्य नियन्त्रण करते हैं। वे ही इस जन्म-मृत्युरूप संसार-चक्रमें जीवोंको उनके कर्मानुसार बाँधकर रखते, उनका पालन-पोषण करते और इस बन्धनसे जीवोंको मुक्त भी करते हैं। उनकी कृपासे ही जीव मुक्तिके साधनमें लगकर साधनके परिपक्व होनेपर मुक्त होते हैं ॥ १६ ॥

स तन्मयो ह्यमृत ईशसंस्थो ज्ञः सर्वगो भुवनस्यास्य गोप्ता।
य ईशे अस्य जगतो नित्यमेव नान्यो हेतुर्विद्यत ईशनाय ॥१७॥

सः हि=वही; **तन्मयः**=तन्मय; **अमृतः**=अमृतस्वरूप; **ईशसंस्थः**=ईश्वरों (लोकपालों) में भी आत्मरूपसे स्थित; **ज्ञः**=सर्वज्ञ; **सर्वगः**=सर्वत्र परिपूर्ण; (और) **अस्य**=इस; **भुवनस्य**=ब्रह्माण्डका; **गोप्ता**=रक्षक है; **यः**=जो; **अस्य**=इस; **जगतः**=सम्पूर्ण जगत्का; **नित्यम्**=सदा; **एव**=ही; **ईशे**=शासन करता है; (क्योंकि) **ईशनाय**=इस जगत्पर शासन करनेके लिये; **अन्यः**=दूसरा कोई भी; **हेतुः**=हेतु; **न**=नहीं; **विद्यते**=है ॥ १७ ॥

व्याख्या—जिनके स्वरूपका पूर्वमन्त्रमें वर्णन हुआ है, वे परब्रह्म परमेश्वर ही तन्मय—स्व-स्वरूपमें स्थित, अमृत-स्वरूप—एकरस हैं; इस जगत्के उत्पत्ति-विनाशरूप परिवर्तनसे उनका परिवर्तन नहीं होता। वे समस्त ईश्वरोंमें—समस्त लोकोंका पालन करनेके लिये नियुक्त किये हुए लोकपालोंमें भी अन्तर्यामीरूपसे स्थित हैं। वे सर्वज्ञ, सर्वत्र परिपूर्ण परमेश्वर ही इस समस्त ब्रह्माण्डकी रक्षा करते हैं; वे ही इस सम्पूर्ण जगत्का सदा यथायोग्य नियन्त्रण और संचालन करते हैं। दूसरा कोई भी इस जगत्पर शासन करनेके लिये उपयुक्त हेतु नहीं प्रतीत होता; क्योंकि दूसरा कोई भी सबपर शासन करनेमें समर्थ नहीं है ॥ १७ ॥

सम्बन्ध—उपर्युक्त परमेश्वरको जानने और पानेके लिये साधनके रूपमें उन्हींकी शरण लेनेका प्रकार बताया जाता है—

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै।
तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥१८॥

यः=जो परमेश्वर; **वै**=निश्चय ही; **पूर्वम्**=सबसे पहले; **ब्रह्माणम्**=ब्रह्माको; **विदधाति**=उत्पन्न करता है; **च**=और; **यः**=जो; **वै**=निश्चय ही; **तस्मै**=उस ब्रह्माको; **वेदान्**=समस्त वेदोंका ज्ञान; **प्रहिणोति**=प्रदान करता है; **तम् आत्मबुद्धिप्रकाशम्**=उस परमात्मज्ञानविषयक बुद्धिको प्रकट करनेवाले; **ह देवम्**=प्रसिद्ध देव परमेश्वरको; **अहम्**=मैं; **मुमुक्षुः**=मोक्षकी इच्छावाला साधक; **शरणम्**=शरणरूपमें; **प्रपद्ये**=ग्रहण करता हूँ ॥ १८ ॥

व्याख्या—उन परमेश्वरको प्राप्त करनेका सार्वभौम एवं सुगम उपाय सर्वतोभावसे उन्हींपर निर्भर होकर उन्हींकी शरणमें चले जाना है। अतः साधकको मनके द्वारा नीचे लिखे भावका चिन्तन करते हुए परमात्माकी शरणमें जाना चाहिये। जो परमेश्वर निश्चय ही सबसे पहले अपने नाभि-कमलमेंसे ब्रह्माको उत्पन्न करते हैं, उत्पन्न करके उन्हें निःसंदेह समस्त वेदोंका ज्ञान प्रदान करते हैं तथा जो अपने स्वरूपका ज्ञान करानेके लिये अपने भक्तोंके हृदयमें तदनुरूप विशुद्ध बुद्धिको प्रकट करते हैं (गीता १० । १०), उन पूर्वमन्त्रोंमें वर्णित सर्वशक्तिमान् प्रसिद्ध देव परब्रह्म पुरुषोत्तमकी मैं मोक्षकी अभिलाषासे युक्त होकर शरण ग्रहण करता हूँ—वे ही मुझे इस संसार-बन्धनसे छुड़ायें ॥ १८ ॥

निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्।
अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम् ॥१९॥

निष्कलम्=कलाओंसे रहित; **निष्क्रियम्**=क्रियारहित; **शान्तम्**=सर्वथा शान्त; **निरवद्यम्**=निर्दोष; **निरञ्जनम्**=निर्मल; **अमृतस्य**=अमृतके; **परम्**=परम; **सेतुम्**=सेतुरूप; (तथा) **दग्धेन्धनम्**=जले हुए ईंधनसे युक्त; **अनलम् इव**=अग्निकी भाँति (निर्मल ज्योतिःस्वरूप उन परमात्माका मैं चिन्तन करता हूँ) ॥ १९ ॥

व्याख्या—निर्गुण निराकार परमात्माकी उपासना करनेवाले साधकको इस प्रकारकी भावना करनी चाहिये कि जो (पहले बतायी हुई) सोलह कलाओंसे अर्थात् संसारके सम्बन्धसे रहित, सर्वथा क्रियाशून्य, परम शान्त और सब प्रकारके दोषोंसे रहित हैं, जो अमृतस्वरूप मोक्षके परम सेतु हैं अर्थात् जिनका आश्रय लेकर मनुष्य अत्यन्त सुगमतापूर्वक इस संसार-समुद्रसे पार हो सकता है, जो लकड़ीका पार्थिव अंश जल जानेके बाद धधकते हुए अँगारोंवाली अग्निकी भाँति सर्वथा निर्विकार, निर्मल प्रकाशस्वरूप, ज्ञानस्वरूप परम चेतन हैं, उन निर्विशेष निर्गुण निराकार परमात्माको तत्त्वसे जाननेके लिये उन्हींको लक्ष्य बनाकर उनका चिन्तन करता हूँ ॥ १९ ॥

सम्बन्ध—पहले जो यह बात कही गयी थी कि इस संसार-बन्धनसे छूटनेके लिये उन परमात्माको जान लेनेके सिवा दूसरा कोई उपाय नहीं है, उसीको दृढ़ किया जाता है—

यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।
तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥२०॥

यदा=जब; **मानवाः**=मनुष्यगण; **आकाशम्**=आकाशको; **चर्मवत्**=चमड़ेकी भाँति; **वेष्टयिष्यन्ति**=लपेट सकेंगे; **तदा**=तब; **देवम्**=उन परमदेव परमात्माको; **अविज्ञाय**=बिना जाने भी; **दुःखस्य**=दुःख-समुदायका; **अन्तः**=अन्त; **भविष्यति**=हो सकेगा ॥ २० ॥

व्याख्या—जिस प्रकार आकाशको चमड़ेकी भाँति लपेटना मनुष्यके लिये सर्वथा असम्भव है, सारे मनुष्य मिलकर भी इस कार्यको नहीं कर सकते, उसी प्रकार परमात्माको बिना जाने कोई भी जीव इस दुःख-समुद्रसे पार नहीं हो सकता । अतः मनुष्यको दुःखोंसे सर्वथा छूटने और निश्चल परमानन्दकी प्राप्तिके लिये अन्य सब ओरसे मनको हटाकर एकमात्र उन्हींको जाननेके साधनमें तीव्र इच्छासे लग जाना चाहिये ॥ २० ॥

तपःप्रभावाद्देवप्रसादाच्च ब्रह्म ह श्वेताश्वतरोऽथ विद्वान् ।
अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यगृषिसंघजुष्टम् ॥२१॥

ह=यह प्रसिद्ध है कि; **श्वेताश्वतरः**=श्वेताश्वतर नामक ऋषि; **तपःप्रभावात्**=तपके प्रभावसे; **च**=और; **देवप्रसादात्**=परमदेव परमेश्वरकी कृपासे; **ब्रह्म**=ब्रह्मको; **विद्वान्**=जान सका; **अथ**=तथा; (उसने) **ऋषिसङ्घजुष्टम्**=ऋषि-समुदायसे सेवित; **परमम्**=परम; **पवित्रम्**=पवित्र (इस ब्रह्मतत्त्वका); **अत्याश्रमिभ्यः**=आश्रमके अभिमानसे अतीत अधिकारियोंको; **सम्यक्**=उत्तमरूपसे; **प्रोवाच**=उपदेश किया था ॥ २१ ॥

व्याख्या—यह बात प्रसिद्ध है कि श्वेताश्वतर ऋषिने तपके प्रभावसे अर्थात् समस्त विषय-सुखका त्याग करके संयममय जीवन बिताते हुए निरन्तर परमात्माके ही चिन्तनमें लगे रहकर उन परमदेव परमेश्वरकी अहैतुकी दयासे उन्हें जान लिया था । फिर उन्होंने ऋषि-समुदायसे सेवित—उनके परम लक्ष्य इस परम पवित्र ब्रह्मतत्त्वका आश्रमके अभिमानसे सर्वथा अतीत हुए देहाभिमानशून्य अधिकारियोंको भलीभाँति उपदेश किया था । इससे इस मन्त्रमें यह बात भी दिखला दी गयी कि देहाभिमानशून्य साधक ही ब्रह्मतत्त्वका उपदेश सुननेके वास्तविक अधिकारी हैं ॥ २१ ॥

वेदान्ते परमं गुह्यं पुराकल्पे प्रचोदितम् ।
नाप्रशान्ताय दातव्यं नापुत्रायाशिष्याय वा पुनः ॥२२॥

[**इदम्**=यह;] **परमम्**=परम; **गुह्यम्**=रहस्यमय ज्ञान; **पुराकल्पे**=पूर्वकल्पमें; **वेदान्ते**=वेदके अन्तिम भाग—उपनिषद्में; **प्रचोदितम्**=भलीभाँति वर्णित हुआ; **अप्रशान्ताय**=जिसका अन्तःकरण सर्वथा शान्त न हो गया हो, ऐसे मनुष्यको; **न दातव्यम्**=इसका उपदेश नहीं देना चाहिये; **पुनः**=तथा; **अपुत्राय**=जो अपना पुत्र न हो; **वा**=अथवा; **अशिष्याय**=जो शिष्य न हो, उसे; **न (दातव्यम्)**=नहीं देना चाहिये ॥ २२ ॥

व्याख्या—यह परम रहस्यमय ज्ञान पूर्वकल्पमें भी वेदके अन्तिम भाग—उपनिषदोंमें भलीभाँति वर्णित हुआ था । भाव

यह कि इस ज्ञानकी परम्परा कल्प-कल्पान्तरसे चली आती है, यह कोई नयी बात नहीं है। इसका उपदेश किसे दिया जाय और किसे नहीं; ऐसी जिज्ञासा होनेपर कहते हैं—'जिसका अन्तःकरण विषय-वासनासे शून्य होकर सर्वथा शान्त न हो गया हो, ऐसे मनुष्यको इस रहस्यका उपदेश नहीं देना चाहिये; तथा जो अपना पुत्र न हो अथवा शिष्य न हो, उसे भी नहीं देना चाहिये।' भाव यह है कि या तो जो सर्वथा शान्तचित्त हो, ऐसे अधिकारीको देना चाहिये अथवा जो अपना पुत्र या शिष्य हो, उसे देना चाहिये; क्योंकि पुत्र और शिष्यको अधिकारी बनाना पिता और गुरुका ही काम है; अतः वह पहलेसे ही अधिकारी हो, यह नियम नहीं है ॥ २२ ॥

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः।
प्रकाशन्ते महात्मनः ॥२३॥

यस्य=जिसकी; **देवे**=परमदेव परमेश्वरमें; **परा**=परम; **भक्तिः**=भक्ति है; (तथा) **यथा**=जिस प्रकार; **देवे**=परमेश्वरमें है; **तथा**=उसी प्रकार; **गुरौ**=गुरुमें भी है; **तस्य महात्मनः**=उस महात्मा पुरुषके हृदयमें; **हि**=ही; **एते**=ये; **कथिताः**=बताये हुए; **अर्थाः**=रहस्यमय अर्थ; **प्रकाशन्ते**=प्रकाशित होते हैं; **प्रकाशन्ते महात्मनः**=उसी महात्माके हृदयमें प्रकाशित होते हैं ॥ २३ ॥

व्याख्या—जिस साधककी परमदेव परमेश्वरमें परम भक्ति होती है तथा जिस प्रकार परमेश्वरमें होती है, उसी प्रकार अपने गुरुमें भी होती है, उस महात्मा—मनस्वी पुरुषके हृदयमें ही ये बताये हुए रहस्यमय अर्थ प्रकाशित होते हैं। अतः जिज्ञासुको पूर्ण श्रद्धालु और भक्त बनना चाहिये। जिसमें पूर्ण श्रद्धा और भक्ति है, उसी महात्माके हृदयमें ये गूढ अर्थ प्रकाशित होते हैं। इस मन्त्रमें अन्तिम वाक्यकी पुनरावृत्ति ग्रन्थकी समाप्ति सूचित करनेके लिये है ॥ २३ ॥

॥ षष्ठ अध्याय समाप्त ॥ ६ ॥

॥ कृष्णयजुर्वेदीय श्वेताश्वतरोपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै। तेजस्वि नावधीतमस्तु। मा विद्विषावहै।

ॐ शान्तिः! शान्तिः!! शान्तिः!!!

इसका अर्थ कठोपनिषद्के आरम्भमें दिया गया है।

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

छान्दोग्योपनिषद्

यह उपनिषद् सामवेदकी तलवकार शाखाके अन्तर्गत छान्दोग्य ब्राह्मणका भाग है। छान्दोग्य ब्राह्मणमें कुल दस अध्याय हैं, उनमेंसे पहले और दूसरे अध्यायोंको छोड़कर शेष आठ अध्यायोंका नाम छान्दोग्योपनिषद् है।

शान्तिपाठ

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि। सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु। तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥

ॐ शान्तिः! शान्तिः!! शान्तिः!!!

इसका अर्थ केनोपनिषद्के आरम्भमें दिया जा चुका है।

प्रथम अध्याय

प्रथम खण्ड

ओंकारकी व्याख्या

ॐरूप इस अक्षरकी उद्गीथ-शब्द-वाच्य परमात्माके रूपमें उपासना करनी चाहिये। क्योंकि यज्ञमें उद्गाता 'ॐ' इस अक्षरका ही सर्व-प्रथम उच्चस्वरसे गान करता है। उस ओंकारकी व्याख्या आरम्भ की जाती है ॥ १ ॥

इन चराचर जीवोंका रस—आधार पृथ्वी है, पृथ्वीका रस—आधार अथवा कारण जल है, जलका रस—उसपर निर्भर करनेवाली ओषधियाँ हैं, ओषधियोंका रस—उनसे पोषण पानेवाला मनुष्य-शरीर है, मनुष्यका रस—प्रधान अङ्ग वाणी है, वाणीका रस—सार ऋचा * है, ऋचाका रस साम है और सामका रस उद्गीथ (ओंकार) है। इनमें जो आठवाँ (सबसे अन्तिम) रस उद्गीथरूप ओंकार है, वह समस्त रसोंमें उत्कृष्ट रस है; अतः यह सर्वश्रेष्ठ एवं परब्रह्म परमात्माका धाम—आश्रय है। अब कौन-कौन ऋचा है, कौन-कौन साम है तथा कौन-कौन उद्गीथ है—यह विचार किया जाता है। वाणी ही ऋचा है, प्राण साम है, 'ॐ' यह अक्षर ही उद्गीथ है। जो वाणी और प्राण तथा ऋचा और साम हैं, यह एक ही जोड़ा है—दो नहीं हैं। अर्थात् वाणी अथवा ऋचा तथा प्राण अथवा साम एक दूसरेके पूरक हैं। वाणी और प्राणका अथवा ऋचा और सामका यह जोड़ा ॐरूप इस अक्षरमें भलीभाँति संयुक्त किया जाता है। जिस समय स्त्री और पुरुष आपसमें प्रेमपूर्वक मिलते हैं, उस समय वे अवश्य ही एक दूसरेकी कामना पूर्ण करते हैं। इसी प्रकार यह वाणी और प्राणका जोड़ा जब ओंकारमें लगाया जाता है, तब वह सदाके लिये पूर्णकाम—कृतकृत्य हो जाता है। इस रहस्यको जाननेवाला जो कोई उपासक इस उद्गीथस्वरूप अविनाशी परमेश्वरकी उपासना करता है, वह निश्चय ही सम्पूर्ण कामनाओंकी प्राप्ति करानेमें समर्थ होता है ॥ २–७ ॥

यह ॐरूप अक्षर अनुज्ञा अर्थात् अनुमतिसूचक भी है; क्योंकि मनुष्य जब किसी बातके लिये अनुमति देता है तब 'ओम्' इस शब्दका ही उच्चारण करता है। किसीको कुछ

---

* जिनके अक्षर, पाद और समाप्ति—ये नियत संख्याके अनुसार होते हैं, उन मन्त्रोंको 'ऋक्' कहते हैं; जिनके अक्षर आदिकी कोई नियत संख्या या क्रम न हो, उन्हें 'यजुः' कहते हैं। 'ऋक्' संज्ञक मन्त्रोंमें ही जो गीतप्रधान हैं—गाये जा सकते हैं, उनकी 'साम' संज्ञा है। साम-मन्त्रोंद्वारा विभिन्न देवताओंकी स्तुति की जाती है।

करनेके लिये जो यह अनुज्ञा—अनुमति देना है, वही समृद्धि—बड़प्पनका लक्षण है; अतः इस रहस्यको जाननेवाला जो साधक उद्गीथके रूपमें उस परम अक्षर परमात्माकी उपासना करता है, वह अपनी और दूसरोंकी समस्त कामनाओं—भोग्यवस्तुओं-को बढ़ानेमें समर्थ होता है। ओंकारसे ही ऋक्, यजुः और साम—ये तीनों वेद अथवा इन तीनों वेदोंमें वर्णित यज्ञादि कर्म आरम्भ होते हैं। इस ओंकाररूप अक्षरकी अर्थात् इसके अर्थभूत अविनाशी परमात्माकी पूजा—प्रीतिके लिये, इसीकी महिमा (प्रभाव) एवं रस (शक्ति) से 'ॐ' इस प्रकार कहकर 'अध्वर्यु' नामक ऋत्विक् 'आश्रावण' करता है—मन्त्र सुनाता है, 'ॐ' यों कहकर ही होता नामका ऋत्विक् 'शंसन' करता है—मन्त्रोंका पाठ करता है और 'ॐ' यों कहकर ही 'उद्गाता' उद्गीथका गान करता है। जो इस रहस्यको इस प्रकार जानता है और जो नहीं जानता, दोनों इस ओंकारसे ही यज्ञादि कर्म करते हैं; परंतु जानना और न जानना दोनों अलग-अलग हैं। साधक जो कुछ भी श्रद्धापूर्वक, उसके वास्तविक रहस्यको बतानेवाली विद्याके द्वारा अर्थात् उसके तत्त्वको समझकर करता है, वही अधिक-से-अधिक सामर्थ्ययुक्त होता है। यही इस ओंकाररूप अक्षरकी प्रसिद्ध व्याख्या—उसकी महिमाका वर्णन है ॥ ८-१० ॥

द्वितीय खण्ड

ओंकारकी आध्यात्मिक उपासना

यह प्रसिद्ध है कि प्रजापतिकी संतान—देवता और असुर दोनों जब आपसमें लड़ रहे थे, उसी समय देवताओंने उद्गीथ (ओंकार) को ध्येय बनाकर उसकी उपासनारूप यज्ञ किया। उनका उद्देश्य यह था कि 'इस अनुष्ठानद्वारा हमलोग इन असुरोंको परास्त कर देंगे।' उन्होंने नासिकामें रहनेवाले घ्राणेन्द्रियरूप प्राणको उद्गीथ बनाकर उपासना की। तब उस घ्राणेन्द्रियको असुरोंने राग-द्वेषरूप पापसे युक्त कर दिया। घ्राणेन्द्रिय राग-द्वेषसे युक्त है, इसीलिये उसके द्वारा यह जीव अच्छी और बुरी—दोनों प्रकारकी गन्धको ग्रहण करता है। तदनन्तर उन प्रसिद्ध देवताओंने उद्गीथरूपसे वाणीकी उपासना की। असुरोंने उसे भी राग-द्वेषसे कलुषित कर दिया। वाणी राग-द्वेषसे कलुषित है, इसीलिये उसके द्वारा मनुष्य सत्य और झूठ दोनों बोलता है। इसके बाद देवताओंने उद्गीथरूपसे नेत्रकी उपासना की। उसे भी असुरोंने राग-द्वेषसे मलिन कर दिया। चक्षु-इन्द्रिय राग-द्वेषसे मलिन हो रही है, इसीलिये उसके द्वारा मनुष्य देखनेयोग्य और न देखनेयोग्य—शुभ और अशुभ दोनों प्रकारके दृश्य देखता है। अबकी बार देवताओंने श्रोत्रकी उद्गीथरूपसे उपासना की। उसे भी असुरोंने राग-द्वेषसे दूषित कर दिया। श्रोत्र-इन्द्रिय राग-द्वेषसे दूषित है, इसीलिये मनुष्य उसके द्वारा सुननेयोग्य और न सुननेयोग्य—दोनों प्रकारके शब्द सुनता है। फिर देवताओंने मनकी उद्गीथरूपसे उपासना की। उसे भी असुरोंने राग-द्वेषसे अभिभूत कर दिया। मन राग-द्वेषसे अभिभूत है, इसीलिये उसके द्वारा मनुष्य मनमें लानेयोग्य और मनमें न लानेयोग्य—दोनों प्रकारके संकल्प करता है। तब देवताओं-ने जो यह मुख्य प्राण है, उसीकी उद्गीथरूपसे उपासना की। उसे भी असुरोंने राग-द्वेषसे युक्त करना चाहा; परंतु उसके समीप जाते ही वे उसी प्रकार छिन्न-भिन्न हो गये, जैसे खोदे न जा सकनेवाले सुदृढ़ पत्थरसे टकराकर मिट्टीका ढेला चूर-चूर हो जाता है। जिस प्रकार अच्छेद्य पत्थरसे टकराकर मिट्टीका ढेला छिन्न-भिन्न हो जाता है, ठीक वैसे ही वह मनुष्य भी विध्वंस हो जाता है, जो उद्गीथका रहस्य जाननेवालेके विषयमें अहित-कामना करता है तथा जो उसे पीड़ा पहुँचाता है; क्योंकि उद्गीथके रहस्यको जाननेवाला मनुष्य मानो अच्छेद्य पत्थर ही है ॥ १-८ ॥

प्राणके द्वारा मनुष्य न तो सुगन्धका अनुभव करता है और न दुर्गन्धका ही; क्योंकि इसके सम्पर्कमें आकर तो राग-द्वेष नष्ट हो जाते हैं। इसके द्वारा मनुष्य जो कुछ खाता और जो कुछ पीता है, उससे वह मन-इन्द्रियादि अन्य प्राणोंकी भी रक्षा करता है। अन्तकालमें इसीको न पाकर अर्थात् इसके न रहनेपर इसके साथ ही अन्य सब प्राणोंको लेकर जीवात्मा भी शरीरसे उत्क्रमण कर जाता है—उसे छोड़कर अन्यत्र चला जाता है। इसीलिये अन्त समयमें जीव अपना मुँह अवश्य खोल देता है। यही प्राणकी महिमा है ॥ ९ ॥

यह प्रसिद्ध है कि अङ्गिरा ऋषिने प्राणको ही प्रतीक बना-कर ओंकारस्वरूप परमात्माकी उपासना की थी। अतः लोग इसीको 'आङ्गिरस'—अङ्गिराका उपास्य मानते हैं; क्योंकि यह समस्त अङ्गोंका रस—पोषक है। इसीसे बृहस्पतिने भी प्राणरूपसे उद्गीथकी—ओंकारवाच्य परमात्माकी उपासना की थी। परंतु लोग प्राणको ही 'बृहस्पति' मानते हैं; क्योंकि वाणीका एक नाम बृहती भी है और उसका यह पति—रक्षक है। इसीसे आयास्य नामके प्रसिद्ध ऋषिने भी प्राणके रूपमें

उद्गीथकी उपासना की थी। परंतु लोग इस प्राणको ही 'आयास्य' मानते हैं; क्योंकि यह आस्य अर्थात् मुखके द्वारा आता-जाता है। दल्भके पुत्र बक नामक ऋषिने प्राणकी उपासनारूप साधनसे उद्गीथ अर्थात् ओंकारके अर्थरूप परमात्माको जाना था। वे प्रसिद्ध ऋषि नैमिषारण्यमें यज्ञ करनेवाले ऋषियोंके उद्गाता हुए थे और उन्होंने इन यज्ञ करनेवालोंके लिये उनकी कामना-पूर्तिके उद्देश्यसे उद्गीथका गान किया था। प्राणके महत्त्वको इस प्रकार जाननेवाला जो उपासक अक्षर—ओंकाररूप उद्गीथकी उपासना करता है, वह निस्संदेह ओंकारके गानद्वारा अपनी मनोवाञ्छित वस्तुको आकर्षित करनेमें समर्थ होता है। इस प्रकार अध्यात्मविषयक—शरीरसे सम्बन्ध रखनेवाली उपासनाका प्रकरण समाप्त हुआ ॥ १०–१४ ॥

तृतीय खण्ड

ओंकारकी आधिदैविक उपासना

अब ओंकारकी आधिदैविक उपासनाका वर्णन किया जाता है। जो यह सूर्य तपता है, उसीकी उद्गीथके रूपमें उपासना करनी चाहिये। यह सूर्य उदय होते ही मानो समस्त प्रजाके लिये अन्न आदिकी उत्पत्तिके उद्देश्यसे उद्गान करता है—उनकी उन्नतिमें कारण बनता है; इसीलिये यह 'उद्गीथ' है। इतना ही नहीं, यह उदय होते ही अन्धकार और भयका नाश कर देता है। अतः जो इस प्रकार सूर्यके प्रभावको जानता है, वह स्वयं जन्म-मृत्युके भय एवं अज्ञानरूप अन्धकारका नाशक बन जाता है ॥ १ ॥

यह प्राण और वह सूर्य दोनों समान ही हैं; क्योंकि यह मुख्य प्राण उष्ण है और सूर्य भी गरम है। इस प्राणको लोग 'स्वर' (क्रियाशक्तिसम्पन्न) कहकर पुकारते हैं और उस सूर्यको 'स्वर' (स्वयं क्रियाशक्तिवाला) एवं 'प्रत्यास्वर' (दूसरोंको क्रियाशक्ति प्रदान करनेवाला) दोनों नामोंसे पुकारते हैं। इसीलिये इस प्राण एवं उस सूर्यके रूपमें उस उद्गीथकी उपासना करनी चाहिये ॥ २ ॥

इसके बाद दूसरे प्रकारकी उपासना बतलायी जाती है। व्यानके रूपमें भी उद्गीथकी उपासना करनी चाहिये। मनुष्य जो श्वासके द्वारा भीतरकी वायुको बाहर निकालता है, वह प्राण है; और जो बाहरकी वायुको भीतर ले जाता है, वह अपान है। तथा जो प्राण और अपानकी संधि है, अर्थात् जिसमें ये दोनों मिल जाते हैं, वह व्यान है। जो व्यान है, वही वाणी है*। इसीलिये मनुष्य श्वासको बाहर निकालने और भीतर खींचनेकी क्रिया न करता हुआ ही वाणीका स्पष्ट उच्चारण करता है। अर्थात् सामान्यतया बोलते समय श्वास-प्रश्वासकी क्रिया बंद हो जाती है ॥ ३ ॥

जो वाणी है, वही ऋचा है; इसलिये मनुष्य प्राण और अपानकी क्रिया न करता हुआ ही वेदकी ऋचाओंका भलीभाँति उच्चारण करता है। जो ऋचा है, वही साम है; क्योंकि 'ऋक्'का ही अंशविशेष साम है। इसलिये मनुष्य प्राण और अपानकी क्रिया न करता हुआ ही सामका गान करता है। जो साम है, वही उद्गीथ है; क्योंकि सामका ही मुख्य भाग 'उद्गीथ' है। इसलिये मनुष्य प्राण और अपानकी क्रिया न करता हुआ ही उच्चस्वरसे उद्गीथका गान करता है। अर्थात् तीनोंमें ही व्यानकी ही प्रधानता है। व्यान ही तीनोंका आधार है। इनके अतिरिक्त जो विशेष सामर्थ्यकी अपेक्षा रखनेवाले कर्म हैं—जैसे काष्ठ-मन्थनद्वारा अग्निको प्रकट करना, एक नियत सीमातक दौड़ लगाना, कठोर धनुषको खींचना इत्यादि—इन सबको मनुष्य प्राण और अपानकी क्रियाको रोककर व्यानके बलसे ही करता है। इस प्रकार व्यानकी श्रेष्ठता सिद्ध हो जानेके कारण व्यानके रूपमें ही उद्गीथकी उपासना करनी चाहिये ॥ ४-५ ॥

अब एक और प्रकारकी उपासना बतायी जाती है। वह यह है कि 'उद्गीथ' शब्दके जो तीन अक्षर हैं, उनके रूपमें उद्गीथ शब्दवाच्य परमात्माकी उपासना करनी चाहिये। इनमें पहला 'उत्' ही प्राण है; क्योंकि मनुष्य प्राणसे ही उत्थान करता है और 'उत्' उत्थानका वाचक है। दूसरा 'गी' वाणीका द्योतक है; क्योंकि वाणीको 'गीः' इस नामसे पुकारते हैं। और तीसरा 'थ' अन्नका वाचक है; क्योंकि यह समस्त जगत् अन्नके ही आधार स्थित है और 'थ' स्थितिका बोधक है। 'उत्' ही स्वर्गलोक है, 'गी' अन्तरिक्षलोक है और 'थ' भूलोक है। 'उत्' ही आदित्य है, 'गी' वायु है और 'थ' अग्नि है। 'उत्' ही सामवेद है, 'गी' यजुर्वेद है और 'थ' ऋग्वेद है। इस

* प्रथम खण्डमें जिस प्राणकी वाणी और ऋचाके साथ एकता की गयी है, वही प्राण यहाँ व्यानके नामसे कहा गया है। वहाँ 'प्राण' शब्दसे प्राणके समष्टिरूपका वर्णन है, केवल श्वासको बाहर निकालनेकी क्रियाका नाम ही वहाँ प्राण नहीं है—यह बात ध्यानमें रखनी चाहिये।

प्रकार जाननेवाला जो साधक 'उद्गीथ' शब्दके इन तीनों अक्षरोंकी उद्गीथ—ओंकारवाच्य परमात्माके रूपमें उपासना करता है; उसके लिये वाणी अपना सारा रहस्य प्रकट कर देती है, अर्थात् उसके सामने समस्त वेदोंका तात्पर्य अपने-आप प्रकट हो जाता है। तथा वह सब प्रकारकी भोग-सामग्रीसे एवं उसे भोगनेकी शक्तिसे भी सम्पन्न हो जाता है ॥६-७॥

अब कामनाओंकी उत्तम सिद्धिका निश्चित साधन बताया जाता है। इसके लिये उपासनाके जो सात अङ्ग आगे बताये जानेवाले हैं, उन्हें ध्यानमें रखना चाहिये। उनमेंसे पहला अङ्ग यह है कि जिस सामके द्वारा साधक अपने इष्टदेवकी स्तुति करना चाहता हो, उसे सदा याद रक्खे। दूसरी बात यह है कि वह साम—गाये जानेवाला मन्त्र जिस ऋचामें प्रतिष्ठित हो, उस ऋचाको भी ध्यानमें रक्खे। तीसरी बात यह है कि जिस ऋषिके द्वारा उस मन्त्रका साक्षात्कार किया गया हो, उस ऋषिको स्मरण रक्खे। चौथी बात यह है कि उस सामगानके द्वारा जिस देवताकी स्तुति करना उपासकको अभीष्ट हो, उस देवताका भलीभाँति स्मरण रक्खे। पाँचवीं बात यह है कि जिस छन्दवाले मन्त्रसे वह स्तुति करना चाहता हो, उस छन्दको स्मरण रक्खे और छठी बात यह है कि सामवेदके जिस स्तोत्र-समूहसे स्तुति की जानेवाली हो, उस स्तुति-समूहको भी ध्यानमें रक्खे। सातवीं बात यह है कि जिस ओर मुख करके स्तुति करनेका विचार हो, उस दिशाका भी ध्यान रक्खे। अन्तमें प्रमादरहित अर्थात् सावधान होकर अपनी अभिलाषाको याद रखते हुए परमात्माके समीप जाकर अर्थात् ध्यानके द्वारा उनमें स्थित होकर स्तुति करनी चाहिये। क्योंकि इस प्रकार स्तुति करनेवाला उपासक जिस कामनासे स्तुति करता है, उसकी वह कामना शीघ्र ही पूर्णतया सफल हो जाती है ॥ ८–१२ ॥

चतुर्थ खण्ड

ओंकारके आश्रयसे अमृतत्वकी प्राप्ति

'ॐ' यह अक्षर ही उद्गीथ है, यों समझकर इसकी उपासना करनी चाहिये; क्योंकि यज्ञमें उद्गाता नामक ऋत्विज् 'ॐ' इस अक्षरका ही उच्चस्वरसे गान करता है। उस ओंकारकी व्याख्या की जाती है ॥ १ ॥

यह प्रसिद्ध है कि मृत्युसे डरते हुए देवताओंने ऋक्, यजुः और सामरूप तीनों वेदोंमें प्रवेश किया—उनका आश्रय लिया। उन्होंने गायत्री आदि भिन्न-भिन्न छन्दोंके मन्त्रोंसे अपनेको ढक लिया—उन्हें अपना कवच बनाया। उन्होंने जो भिन्न-भिन्न छन्दोंसे युक्त मन्त्रोंद्वारा अपनेको आच्छादित कर लिया, इसीसे वे 'छन्द' कहलाये। जो आच्छादन करे, वही छन्द—यह 'छन्दस्' शब्दकी व्युत्पत्ति है ॥ २ ॥

जिस प्रकार मछली पकड़नेवाला धीवर जलके भीतर भी मछलीको देख लेता है, उसी प्रकार देवताओंको मृत्युने उन ऋक्, साम एवं यजुर्वेदके मन्त्रोंकी ओटमें भी देख लिया—वहाँ भी उसने इनका पिण्ड नहीं छोड़ा। वे देवतालोग भी इस बातको जान गये; अतः ऋक्, साम और यजुर्वेदके मन्त्रोंसे ऊपर उठकर वे स्वरमें अर्थात् ओंकारमें ही प्रविष्ट हो गये ॥ ३ ॥

जब कोई ऋक्का—ऋग्वेदके मन्त्रोंका ज्ञान प्राप्त कर लेता है, तब वह निःसंदेह 'ॐ' इस प्रकार ही उच्चस्वरसे उच्चारण करता है। इसी प्रकार सामको और वैसे ही यजुर्वेदको जाननेवाला भी 'ॐ' का ही गान करता है। इस प्रकार यह सिद्ध हुआ कि जो यह ओंकाररूप अक्षर अर्थात् उसका वाच्यभूत परमात्मा है, वही ऊपर बताया हुआ स्वर है; वही अमृत—मृत्युसे छुड़ानेवाला एवं भयरहित स्थान है। उसका आश्रय लेकर देवतालोग अमर और निर्भय हो गये। जो ओंकारको इस रूपमें जानकर उसके अर्थभूत अविनाशी परमेश्वरकी स्तुति एवं उपासना करता है तथा एकमात्र इसी अमृतरूप, सर्वथा भयरहित एवं अविनाशी परमात्माके स्वरूपभूत इस स्वरमें प्रविष्ट हो जाता है—उसकी शरणमें चला जाता है; वह उसमें प्रवेश करके उसी अमृतको प्राप्त कर लेता है, जिस अमृतको पूर्वोक्त प्रकारसे देवताओंने प्राप्त किया था ॥ ४-५ ॥

पञ्चम खण्ड

सूर्य एवं प्राणके रूपमें ओंकारकी उपासना

अब ओंकारकी उपासनाका अन्य प्रकार बताया जाता है। निश्चय ही जो उद्गीथ—गाने योग्य परमात्मा है, वही प्रणव—ओंकार है और जो प्रणव है, वही उद्गीथ है—यों समझना चाहिये; क्योंकि नाम और नामीमें कोई भेद नहीं होता।

वह आकाशमें विचरनेवाला सूर्य ही उद्गीथ है और यही प्रणव भी है। अर्थात् सूर्यमें ही परमात्मा और उनके वाचक 'ॐ' की भावना करनी चाहिये; क्योंकि यह 'ॐ' इस प्रकार उच्चारण करता हुआ ही गमन करता है। यहाँ 'स्वरन् एति' (उच्चारण करता हुआ गमन करता है)—इस प्रकार 'सूर्य' शब्दकी व्युत्पत्ति की गयी है ॥ १ ॥

एक बार कौषीतकि ऋषिने अपने पुत्रसे इस प्रकार कहा—'बेटा ! मैंने इसी सूर्यको लक्ष्य करके ओंकारका भलीभाँति गान किया था; इसलिये मेरे तू एक पुत्र है। तू सूर्यकी किरणोंका सब ओरसे आवर्तन कर—उन सबके रूपमें ओंकारका बार-बार चिन्तन कर; निःसंदेह तेरे बहुत-से पुत्र हो जायँगे।' इस प्रकार यह आधिदैविक—देवतासम्बन्धी उपासना है ॥ २ ॥

अब पुनः आध्यात्मिक (शरीरसे सम्बन्ध रखनेवाली) उपासनाका प्रकार बताया जाता है। जो यह श्वासके रूपमें चलनेवाला मुख्य प्राण है, उसीके रूपमें उद्गीथकी—गानेयोग्य परमात्माकी उपासना करनी चाहिये; क्योंकि वह 'ॐ' इस प्रकार उच्चारण करता हुआ ही गमन करता है। प्राण सूर्यरूप है, इसीलिये 'स्वरन् एति' इसी प्रकार यहाँ भी व्युत्पत्ति की गयी है। अर्थात् हमारे प्राणके द्वारा निरन्तर ओंकारकी ध्वनि हो रही है—ऐसी भावना करते हुए उसमें ओंकाररूप परमात्माका ध्यान करना चाहिये ॥ ३ ॥

एक बार कौषीतकि ऋषिने अपने पुत्रसे यह बात कही कि "बेटा ! मैंने इस प्राणको ही लक्ष्य करके—इसीमें परमात्माकी भावना करते हुए ओंकारका भलीभाँति गान—आवर्तन किया था; इसलिये मेरे तू एक पुत्र है। 'निश्चय ही मेरे बहुत-से पुत्र होंगे' इस संकल्पसे तू अनेक रूपोंमें प्रतिष्ठित प्राणरूप परमात्माका भलीभाँति गान कर—उपासना कर"* ॥ ४ ॥

अब कहते हैं कि निश्चय ही सामका जो उद्गीथ नामक भाग है, वही प्रणव है; क्योंकि प्रणव उसका सार है। और जो प्रणव है, वही उद्गीथ है। अर्थात् दोनोंमें कोई भेद नहीं है। इस रहस्यको जाननेवाला निःसंदेह होताके आसनसे ही उद्गाताद्वारा किये गये दोषयुक्त उद्गानको प्रणवके उच्चारणसे पीछे सुधार लेता है; क्योंकि भगवान्‌के नामोच्चारणसे यज्ञकी सारी त्रुटियाँ दूर हो जाती हैं। यह इस ज्ञानकी महिमा है ॥ ५ ॥

षष्ठ खण्ड

विविध रूपोंमें उद्गीथोपासना

यह पृथ्वी ही ऋक् है और अग्नि साम है। वह यह अग्निरूप साम इस पृथ्वीरूप ऋक्‌में प्रतिष्ठित है—भलीभाँति स्थित है। इसीलिये ऋक्‌में प्रतिष्ठित सामका गान किया जाता है। पृथ्वी ही 'सा' है और अग्नि 'अम' है; वे दोनों मिलकर 'साम' हैं। इसी प्रकार अन्तरिक्ष ही ऋक् है और वायु साम है। वह यह वायुरूप साम इस अन्तरिक्षरूप ऋक्‌में प्रतिष्ठित है। इसीलिये ऋक्‌में प्रतिष्ठित सामका गान किया जाता है। अन्तरिक्ष ही मानो 'सा' है और वायु 'अम' है; वे दोनों मिलकर साम हैं। पुनः द्युलोक—स्वर्गलोक ही ऋक् और सूर्य ही साम है। वह यह सूर्यरूप साम इस स्वर्गरूप ऋक्‌में प्रतिष्ठित है। इसीलिये ऋक्‌में प्रतिष्ठित सामका गान किया जाता है। द्युलोक ही मानो 'सा' है और सूर्य मानो 'अम' है; वे दोनों मिलकर साम हैं। समस्त नक्षत्रमण्डल ही ऋक् है और चन्द्रमा साम है। वही यह चन्द्रमारूप साम इस नक्षत्ररूप ऋक्‌में प्रतिष्ठित है। इसीलिये ऋक्‌में प्रतिष्ठित सामका गान किया जाता है। नक्षत्रमण्डल ही मानो 'सा' है और चन्द्रमा 'अम' है; दोनों मिलकर साम हैं ॥ १—४ ॥

अब दूसरी बात कहते हैं। जो यह प्रत्यक्ष दीखनेवाली सूर्यकी श्वेत आभा है, वही ऋक् है; तथा जो उसके भीतर छिपा हुआ नीलापन और अतिशय श्यामता है, वह साम है। वह श्याम आभारूप साम इस श्वेत आभारूप ऋक्‌में प्रतिष्ठित है, इसीलिये ऋक्‌में प्रतिष्ठित सामका गान किया जाता है। इसके सिवा यह जो सूर्यकी श्वेत प्रभा—उज्ज्वल प्रकाश है, वही 'सा' है; तथा जो नील एवं अतिशय श्याम प्रभा है, वह 'अम' है। वे दोनों मिलकर साम हैं। तथा सूर्यमें जो यह उसका अन्तर्यामी स्वर्णसदृश प्रकाशस्वरूप पुरुष दिखायी देता है—जिसकी दाढ़ी सुवर्णकी भाँति प्रकाशमय है तथा केश भी सोनेकी ही भाँति चमचमाते हैं और जो नखके अग्रभागसे लेकर चोटीतक सब-का-सब स्वर्णमय प्रकाशयुक्त है, वह परमपुरुष परमेश्वर ही है। उस सुवर्णसदृश प्रकाशयुक्त पुरुषके दोनों नेत्र ऐसे हैं, जैसे कोई लाल कमल हो। उसका 'उत्'

* जो बात इन्हीं ऋषिने दूसरे मन्त्रमें सूर्यके सम्बन्धमें कही थी, वही यहाँ प्राणके सम्बन्धमें कही गयी है। इससे भी प्राण और सूर्यकी एकता प्रतिपादित होती है। प्रश्नोपनिषद्‌में प्राण और सूर्यकी एकताका भलीभाँति निरूपण हुआ है।

(सबसे ऊपर उठा हुआ) यह नाम है। वह यह परमेश्वर समस्त पापोंसे ऊपर उठा हुआ है। जो कोई उपासक इस प्रकार जानता है, वह निश्चय ही सब पापोंसे ऊपर उठ जाता है ॥ ५–७ ॥

ऋग्वेद और सामवेद उस परमात्माके ही गुणगान हैं; इसलिये वह उद्गीथ है; तथा इसीलिये जो उद्गाता है, वह वास्तवमें उसीका गान करनेवाला है। जो स्वर्गलोकसे भी ऊपरके लोक हैं, उनका भी तथा देवताओंके भोगोंका भी शासन वह परमात्मा ही करता है। यह आधिदैविक उपासना समाप्त हुई ॥ ८ ॥

सप्तम खण्ड

शरीरकी दृष्टिसे उद्गीथोपासना

अब वही बात शरीरकी दृष्टिसे समझायी जाती है। वाक्-इन्द्रिय ही ऋक् है, प्राण साम है। वही यह प्राणरूप साम वाणीरूप ऋक्में प्रतिष्ठित—भलीभाँति स्थित है। इसीलिये ऋक्में प्रतिष्ठित सामका गान किया जाता है। वाणी ही 'सा' है, प्राण 'अम' है; वे दोनों मिलकर साम हैं। इसी प्रकार नेत्र ही ऋक् है और उसके भीतरकी काली पुतली साम है। वही यह आँखकी पुतलीरूप साम इस नेत्ररूप ऋक्में प्रतिष्ठित है। इसीलिये ऋक्में प्रतिष्ठित सामका गान किया जाता है। नेत्र ही 'सा' है और पुतली 'अम' है; वे दोनों मिलकर साम हैं। पुनः श्रोत्र ही ऋक् है, मन साम है। वही यह मनरूप साम श्रोत्ररूप ऋक्में प्रतिष्ठित है। इसीलिये ऋक्में प्रतिष्ठित सामका गान किया जाता है। श्रोत्र ही 'सा' है, मन 'अम' है; दोनों मिलकर साम हैं। तथा यह जो नेत्रोंकी श्वेत आभा है, वही ऋक् है; तथा जो नील एवं अतिशय श्याम आभा है, वह साम है। वही यह श्याम आभारूप साम इस श्वेत आभारूप ऋक्में प्रतिष्ठित है। इसीलिये ऋक्में प्रतिष्ठित सामका गान किया जाता है। तथा यह जो नेत्रकी श्वेत आभा है, वही 'सा' है; और जो नील और अतिशय श्याम आभा है, वह 'अम' है; उन दोनोंका सम्मिलित रूप साम है। तथा यह जो नेत्रके भीतर पुरुष दिखायी देता है, वही ऋक् है, वही साम है, वही यजुर्वेद है, वही उक्थ—स्तोत्र-समूह है और वही ब्रह्म है। इस पुरुषका वही रूप है, जो छठे खण्डमें वर्णित आदित्यमण्डलमें स्थित पुरुषका रूप है। जो उसके गुणगान हैं, वे ही इसके गुणगान हैं और जो उसका नाम (उत्) है, वही इसका भी नाम है। पृथिवीसे नीचे जो भी लोक हैं, उनका यही पुरुष शासन करता है तथा मनुष्योंके भोग भी उसीके अधीन हैं। इसलिये जो लोग वीणापर गाते हैं, वे इन्हीं परमेश्वरका गुणगान करते हैं; इसीसे वे धनलाभ करते हैं—अभीष्ट वस्तुओंको प्राप्त करते हैं। तथा इस रहस्यको इस रूपमें जाननेवाला जो उपासक साम-गान करता है, वह नेत्रस्थित तथा आदित्यमण्डलवर्ती दोनों ही पुरुषोंका गुणगान करता है; वह उन परमेश्वरसे ही अभीष्ट लाभ करता है। जो भी उस सूर्यलोकसे ऊपरके लोक हैं, उन सबको तथा देवताओंके भोगोंको भी वह प्राप्त कर लेता है। तथा सूर्यलोक अथवा मनुष्यलोकसे नीचेके जो भी लोक हैं, उनको तथा मनुष्योंके भोगोंको भी वह इन परमपुरुषसे ही प्राप्त कर लेता है। इसलिये निस्संदेह इस प्रकार जाननेवाला उद्गाता यजमानसे यों कहे—'मैं तेरे लिये कौन-सी अभीष्ट वस्तुका गानके द्वारा आवाहन करूँ?' क्योंकि जो इस रहस्यको इस प्रकार जानकर सामका गान करता है, वही वाञ्छित भोगोंका गानद्वारा आवाहन करनेमें समर्थ होता है ॥ १–९ ॥

अष्टम खण्ड

उद्गीथके सम्बन्धमें शिलक और दाल्भ्यका संवाद

प्रसिद्ध है, तीन ऋषि उद्गीथका तत्त्व जाननेमें कुशल थे—एक तो शालावान्के पुत्र शिलक, दूसरे चिकितायनके पुत्र दाल्भ्य* और तीसरे जीवलके पुत्र प्रवाहण। एक बार वे तीनों आपसमें इस प्रकार कहने लगे—'निश्चय ही हमलोग उद्गीथविद्यामें कुशल हैं; इसलिये यदि सबकी सम्मति हो तो हम उद्गीथके विषयमें बातचीत करें।' 'बहुत ठीक है, ऐसा ही हो' यों कहकर वे सब एक स्थानपर सुखसे बैठ गये। तब प्रसिद्ध राजर्षि जीवलके पुत्र प्रवाहण ऋषि शेष दोनोंसे

* दाल्भ्यका अर्थ है दल्भकी सन्तान। यहाँ उनके पिताका नाम चिकितायन दिया गया है। ऐसी दशामें सम्भव है ये दल्भ-गोत्रमें उत्पन्न रहे हों, इसीलिये दाल्भ्य कहलाये हों। अथवा सम्भव है, ये द्व्यामुष्यायण रहे हों। 'द्व्यामुष्यायण' उन्हें कहते हैं, जो किसी दूसरेके गोद आये हों और जिन्होंने अपने जन्म देनेवाले पिताका उत्तराधिकार भी न छोड़ा हो। इस प्रकार वे दो पिताओंके पुत्र होते हैं। दो पिताओंके पुत्रकी ही हिंदू धर्म-शास्त्रोंमें 'द्व्यामुष्यायण' संज्ञा है।

बोले—'पहले आप दोनों पूज्यजन बातचीत आरम्भ करें। उपदेश देते हुए आप दोनों ब्राह्मणोंके वचनोंको मैं सुनूँगा।' यों कहकर वे चुप हो गये ॥ १-२ ॥

कहा जाता है, तब वे शालावान्‌के पुत्र शिलक ऋषि चिकितायनके पुत्र दाल्भ्यसे बोले—'कहिये तो मैं ही आपसे प्रश्न करूँ?' इसपर दाल्भ्यने कहा—'पूछो।' शिलकने पूछा—'सामका आश्रय कौन है?' दाल्भ्यने कहा—'स्वर ही सामका आश्रय है।' 'स्वरका आश्रय कौन है?' इस प्रकार पूछे जानेपर उन्होंने कहा—'प्राण ही स्वरका आश्रय है।' फिर प्रश्न हुआ—'प्राणका आश्रय कौन है?' उत्तर मिला—'अन्न ही प्राणका आश्रय है।' शिलकने फिर प्रश्न किया—'अन्नका आश्रय कौन है?, दाल्भ्यने उत्तर दिया—'जल ही अन्नका आश्रय है।' शिलकने पुनः पूछा—'जलका आश्रय कौन है?' दाल्भ्यने कहा—'स्वर्गलोक ही जलका आश्रय है।' 'उस लोकका आश्रय कौन है?' शिलक पूछते ही गये। इसपर दाल्भ्य बोले—'स्वर्गलोकसे आगे नहीं जाना चाहिये, उसके परेकी बात नहीं पूछनी चाहिये। हम स्वर्गलोकमें ही सामकी पूर्णतया स्थिति मानते हैं, क्योंकि सामको स्वर्गलोक कहकर ही उसकी स्तुति की जाती है'* ॥ ३-५ ॥

चिकितायन-पुत्र दाल्भ्यसे शालावान्‌के पुत्र सुप्रसिद्ध शिलक ऋषिने कहा—'दाल्भ्य! तुम्हारा बताया हुआ साम निःसंदेह प्रतिष्ठाहीन है अर्थात् तुमने जो सामका अन्तिम आश्रय स्वर्ग बताया, वह ठीक नहीं है। स्वर्गका भी कोई और आश्रय अवश्य होना चाहिये। यदि कोई सामके तत्त्वको जाननेवाला विद्वान् तुम्हारे इस अधूरे उत्तरपर झुँझलाकर तुम्हें यह कह दे कि तुम्हारा सिर गिर जायगा, तो उसके यों कहते ही तुम्हारा सिर गिर पड़ेगा—यह निश्चय समझो।' दाल्भ्यने कहा—'क्या मैं सामका तत्त्व श्रीमान्‌से जान सकता हूँ?' शिलकने कहा—'हाँ, जानो।' तब दाल्भ्यने पूछा—'स्वर्गलोकका आधार कौन है?' 'यह मनुष्यलोक ही उसका आधार है,' शिलकने स्पष्ट उत्तर दिया। 'मनुष्यलोकका आधार कौन है?' दाल्भ्यका अगला प्रश्न था। इसपर शिलक बोले—'जो सबकी प्रतिष्ठा है, उस लोकसे आगे प्रश्न नहीं करना चाहिये। सबकी प्रतिष्ठारूप मनुष्यलोकमें ही हम सामकी भलीभाँति स्थिति मानते हैं; क्योंकि सामको सबकी प्रतिष्ठारूप पृथ्वी कहकर ही उसकी स्तुति की जाती है।'† तब जीवल-पुत्र प्रवाहणने शिलकसे कहा—'शालावान्‌के पुत्र शिलक! तुम्हारा समझा हुआ साम भी निःसन्देह अन्तवाला ही है। अतः यदि ऐसी स्थितिमें कोई सामके तत्त्वको जाननेवाला पुरुष तुम्हें शाप दे दे कि तुम्हारा सिर गिर जायगा तो उसके यों कहते ही तुम्हारा सिर गिर सकता है।' इसपर शिलकने कहा—'क्या मैं इस रहस्यको श्रीमान्‌से जान सकता हूँ?' प्रवाहणने उत्तर दिया—'जान लो' ॥ ६-८ ॥

नवम खण्ड

उद्गीथके सम्बन्धमें शिलक और प्रवाहणका संवाद

शिलकने प्रवाहणसे पूछा—'इस मनुष्यलोकका आश्रय कौन है?' इसपर प्रवाहणने उत्तर दिया—'आकाश अर्थात् सर्वत्र प्रकाशित परमात्मा ही इसके आश्रय हैं। निःसंदेह ये समस्त जीव आकाशसे ही उत्पन्न होते हैं और आकाशमें ही विलीन होते हैं; क्योंकि आकाश ही इन सबसे बड़ा है और आकाश ही सबका परम आश्रय है। वे आकाशस्वरूप परमात्मा ही बड़े-से-बड़े और उद्गीथ (गानेयोग्य) हैं। वे सर्वथा असीम हैं। जो कोई उपासक इस प्रकार समझकर इस बड़े-से-बड़े उद्गीथरूप परमेश्वरकी उपासना करता है, उसका जीवन निःसंदेह ऊँचे-से-ऊँचा हो जाता है और वह निश्चय ही बड़े-से-बड़े लोकोंको जीत लेता है—प्राप्त कर लेता है।' एक बार शुनकके पुत्र अतिधन्वा नामक ऋषिने उदरशाण्डिल्य नामके ऋषिको इस ऊपर बताये हुए उद्गीथका रहस्य बताकर कहा था—'तेरी संतानोंमें लोग जबतक इस उद्गीथको जानते रहेंगे, तबतक इस लोकमें उनका जीवन इन सब साधारण मनुष्योंसे अवश्य ही अत्यन्त श्रेष्ठ बना रहेगा। तथा मरनेके बाद उन्हें उस लोकमें—परलोकमें उत्तम स्थान मिलेगा।' इस प्रकार समझना चाहिये। इस रहस्यको जाननेवाला जो कोई पुरुष उद्गीथकी उपासना करता है, उसका जीवन इस मनुष्यलोकमें निश्चय ही सर्वश्रेष्ठ हो जाता है। तथा मरनेके बाद परलोकमें उसे सर्वोपरि स्थान मिलता है—यह निश्चित बात है ॥१-४॥

---

* श्रुति कहती है—'स्वर्गो वै लोकः सामवेदः।'

† श्रुतिका वचन है—'इयं वै रथन्तरम्' (यह पृथ्वी ही रथन्तरसाम है)।

दशम खण्ड

उषस्तिका आख्यान

एक बार ओले गिरनेसे कुरुदेशकी खेती चौपट हो गयी थी। उन दिनों चक्र मुनिके पुत्र उषस्ति ऋषि अपनी धर्मपत्नी आटिकीके साथ (जिसने अभी युवावस्थामें प्रवेश नहीं किया था) बड़ी दीन अवस्थामें—पराश्रित होकर किसी हाथीवानोंके गाँवमें रहते थे। एक दिन अन्नके लिये भीख माँगते हुए उषस्तिने अत्यन्त निकृष्ट कोटिके उड़द खाते हुए एक महावतसे याचना की। उन प्रसिद्ध मुनिसे हाथीवान् इस प्रकार बोला कि 'जितने और जो उड़द मेरे इस पात्रमें रक्खे हैं, उनके सिवा और उड़द मेरे पास नहीं हैं।' ऋषिने कहा—'इन्हींमेंसे मुझे दे दे।' महावतने अपने पात्रमें बचे हुए सारे उड़द उन्हें दे दिये। महावत बोला—'उड़द खाकर जल भी पी लीजिये।' इसपर ऋषिने उत्तर दिया—'नहीं, ऐसा करनेपर मेरेद्वारा तुम्हारा जूठा जल पिया जायगा।' 'क्या ये उड़द भी जूठे नहीं हैं?' महावतके यों पूछनेपर उन प्रसिद्ध ऋषिने उत्तर दिया—'अवश्य ही इन उड़दोंको न खानेपर मैं जीवित न रहता। पर पीनेका जल तो मुझे यथेष्ट मिल जाता है' ॥ १–४ ॥

उषस्ति ऋषि खानेसे बचे हुए उड़दोंको अपनी पत्नीके लिये ले आये। उसने पहले ही अच्छी भिक्षा पा ली थी, इसलिये उसने उन उड़दोंको अपने पतिसे लेकर रख दिया। दूसरे दिन प्रातःकाल शय्यात्याग करते समय उषस्तिने कहा—'हाय, यदि हमें थोड़ा-सा भी अन्न मिल जाता तो हम कुछ धन कमा लाते। अमुक राजा यज्ञ करनेवाला है। वह मुझे ऋत्विजोंके सभी प्रकारके कार्योंके लिये वरण कर लेगा।' ऋषिसे उनकी पत्नीने कहा—'स्वामिन्! लीजिये; कल जो उड़द आप मुझे दे गये थे, वे ही मेरे पास बचे हुए हैं।' बस, उन्हें खाकर उषस्ति उस विशाल यज्ञमें चले गये ॥ ५–७ ॥

उस यज्ञमें पहुँचकर जहाँ उद्गातालोग स्तुति करते हैं, उस स्थानपर स्तुति करनेके लिये उद्यत उद्गाता आदि ऋत्विजोंके समीप वे बैठ गये। फिर उन्होंने स्तुति करनेवाले प्रस्तोता ऋत्विक्से कहा—'प्रस्तोता! जिस देवताका प्रस्तावसे सम्बन्ध है, अर्थात् जिनकी तुम स्तुति करने जा रहे हो, उसे बिना जाने यदि तुम स्तुति करोगे तो याद रखना, तुम्हारा मस्तक गिर जायगा।' इसी प्रकार उन्होंने उद्गातासे कहा—'उद्गाता! जिस देवताका उद्गीथसे सम्बन्ध है, अर्थात् जिसका तुम उद्गीथद्वारा गान करने जा रहे हो, उसे बिना जाने यदि तुम उद्गान करोगे तो निश्चय समझो, तुम्हारा मस्तक गिर पड़ेगा।' तदनन्तर उन्होंने प्रतिहर्तासे कहा—'प्रतिहर्ता! जिस देवताका प्रतिहारसे सम्बन्ध है, उसे न जानते हुए यदि तुम प्रतिहारक्रिया करोगे तो समझ लो कि तुम्हारा सिर तुम्हारी गर्दनपर नहीं रहेगा।' इसपर वे सब ऋत्विक् अपने-अपने कार्यसे उपरत होकर चुपचाप बैठ गये ॥ ८–११ ॥

एकादश खण्ड

प्रस्ताव आदि कर्मोंसे सम्बद्ध देवताओंका वर्णन

तब इन उषस्ति ऋषिसे यज्ञ करानेवाले राजाने कहा—'मैं श्रीमान्का ठीक-ठीक परिचय प्राप्त करना चाहता हूँ।' इसपर ऋषिने उत्तर दिया—'मैं चक्रका पुत्र उषस्ति नामका ऋषि हूँ।' राजाने कहा—'सच मानिये, मैंने इन समस्त ऋत्विज्-सम्बन्धी कर्मोंके लिये श्रीमान्की सब जगह खोज की थी। श्रीमान्के न मिलनेपर ही मैंने दूसरे ऋत्विजोंको चुना है। परंतु अब मेरे सम्पूर्ण ऋत्विज्-सम्बन्धी कर्मोंपर श्रीमान् ही रहें।' ऋषिने 'बहुत अच्छा' कहकर राजाके प्रस्तावका अनुमोदन किया और फिर कहा—'तब मेरी आज्ञा पाकर ये पहलेवाले ऋत्विज् ही स्तुति आरम्भ करें। परंतु एक बात है—जितना धन आप इन लोगोंको दें, उतना ही मुझे भी दें।' राजाने 'यही होगा' कहकर अपनी स्वीकृति दे दी ॥ १–३ ॥

तदनन्तर प्रस्तोता उन प्रसिद्ध ऋषिके पास आकर बोला—"श्रीमान्ने मुझे यह कहा था कि 'प्रस्तोता! जिस देवताकी तुम स्तुति करने जा रहे हो, उसे बिना जाने यदि तुम स्तुतिपाठ करोगे तो तुम्हारा सिर धड़से अलग हो जायगा।' सो वह देवता कौन है—मैं यह जानना चाहता हूँ।" इसपर ऋषि बोले—"वह देवता प्राण है। निःसंदेह ये समस्त प्राणी प्रलयके समय प्राणमें ही प्राणरूप होकर विलीन हो जाते हैं और पुनः सृष्टिकालमें प्राणसे ही प्रकट होते हैं। वही यह प्राण प्रस्ताव अर्थात् स्तुतिमें अनुगत देवता है; उसको बिना जाने यदि तुम स्तुति आरम्भ कर देते तो मेरे यह कहनेपर कि 'तुम्हारा सिर धड़से अलग हो जाय,' वैसा अवश्य हो जाता" ॥ ४-५ ॥

तदनन्तर उद्गाता उषस्तिके पास आकर बोला—"श्रीमान्ने मुझसे यह कहा था कि 'उद्गाता! जो उद्गीथसे

म्बन्ध रखनेवाला देवता है, उसे न जानकर यदि तुम उद्गान करोगे तो तुम्हारा सिर धड़से अलग हो जायगा।' अतः वह देवता कौन है—यह मैं आपसे जानना चाहता हूँ।'' इसपर उन प्रसिद्ध ऋषि उषस्तिने कहा—''वह देवता सूर्य है। निश्चय ही ये समस्त प्राणी आकाशमें स्थित सूर्यका यशोगान किया करते हैं। वही यह सूर्य उद्गीथसे सम्बन्ध रखनेवाला देवता है। उसे बिना जाने यदि तुमने उद्गान किया होता तो मेरे यह कहनेपर कि 'तुम्हारा सिर धड़से अलग हो जाय' वैसा अवश्य हो जाता'' ॥ ६-७ ॥

इसके बाद प्रतिहर्ता उषस्तिके पास आकर यों कहने लगा—''श्रीमान्‌ने मुझसे यह कहा था कि 'प्रतिहर्ता! जो प्रतिहारसे सम्बन्ध रखनेवाला देवता है, उसे बिना जाने यदि तुम प्रतिहार-की क्रिया करोगे तो तुम्हारा सिर अलग होकर गिर पड़ेगा।' अतः वह देवता कौन है, यह मैं आपसे जानना चाहता हूँ।'' ऋषिने प्रतिहर्ताके प्रश्नका उत्तर इस प्रकार दिया—''जिस देवताकी बात तुमने पूछी है, वह अन्न है। निःसंदेह ये समस्त प्राणी अन्नको ही खाकर जीवन धारण करते हैं। वही यह अन्न प्रतिहारसे सम्बन्ध रखनेवाला देवता है। उसे बिना जाने यदि तुम प्रतिहारकी क्रिया करते तो मेरे यह कहनेपर कि 'तुम्हारा सिर धड़से अलग हो जाय' वैसा अवश्य हो जाता'' ॥ ८-९ ॥

द्वादश खण्ड

शौव उद्गीथका वर्णन

अब यहाँसे कुत्ते (का रूप धारण करनेवाले ऋषियों) द्वारा प्रत्यक्ष किये हुए उद्गीथका वर्णन किया जाता है। यह बात इस रूपमें प्रसिद्ध है कि दल्भ ऋषिके पुत्र बक अथवा मित्राके पुत्र ग्लाव ऋषि स्वाध्याय करनेके लिये गाँवसे बाहर किसी निर्जन स्थानमें गये। उक्त ऋषिपर अनुग्रह करनेके लिये वहाँ श्वेत रंगका एक अलौकिक कुत्ता (कुत्तेके रूपमें ऋषि) प्रकट हुआ। तत्पश्चात् दूसरे भी कई कुत्ते उस पहले प्रकट हुए कुत्तेके पास आकर उससे बोले—'श्रीमान् उद्गीथका गान करके हमारे लिये अन्न प्रस्तुत करें; क्योंकि हमलोग निश्चित ही भूखे हैं।' उनसे वह श्वेत रंगका कुत्ता बोला—'कल प्रातः इसी स्थानमें तुमलोग मेरे पास आना।' उनकी इस बातको सुनकर दल्भपुत्र बक अथवा मित्रापुत्र ग्लाव ऋषि कौतूहलसे भर गये और यह देखनेके लिये कि वह कुत्ता किस प्रकार अन्न जुटाता है, वहीं उसके द्वारा निर्दिष्ट समयकी प्रतीक्षा करने लगे ॥ १–३ ॥

निर्दिष्ट समयपर वे अलौकिक कुत्ते वहाँ एकत्रित हुए और जिस प्रकार यज्ञकर्ममें उद्गाता बहिष्पवमान नामक स्तोत्र-द्वारा स्तुति आरम्भ करनेसे पूर्व एक दूसरेसे मिलकर चलते हैं, ठीक उसी प्रकार वे भी एक दूसरेसे जुड़कर परिभ्रमण करने लगे, फिर उन्होंने एक जगह आरामसे बैठकर हिंकार आरम्भ किया। अर्थात् 'हिं' स्तोभ* का प्रयोग करते हुए साम-गान आरम्भ किया। गान इस आशयका था—

'हे सबकी रक्षा करनेवाले परमात्मन्! हम भोजन और जलपानके इच्छुक हैं। परमात्मन्! आप प्रकाशस्वरूप देव हैं, अभीष्ट वस्तुकी वर्षा करनेवाले वरुण हैं, समस्त प्रजाका पालन करनेवाले प्रजापति हैं और सबको उत्पन्न करनेवाले सविता हैं। अतः हमारे लिये यहाँ अन्न ला दीजिये। हे अन्नके स्वामी! यहाँ अन्न लाइये, परमेश्वर! यहाँ अन्न प्रस्तुत कीजिये' ॥ ४-५ ॥

त्रयोदश खण्ड

तेरह प्रकारके स्तोभोंका वर्णन

इस प्रकरणमें बताये जानेवाले तेरह प्रकारके स्तोभोंमें निश्चय ही 'हाउ' शब्द मनुष्यलोकका वाचक है, 'हाइ' वायुलोक है, 'अथ' चन्द्रलोक है, 'इह' आत्मा है और 'ई' अग्निरूप है। इनके अतिरिक्त 'ऊ' सूर्यरूप है, 'ए' आवाहनका बोधक है, 'औहोयि' विश्वेदेवा हैं, 'हिं' प्रजापति-स्वरूप है, 'स्वर' प्राणरूप है, 'या' अन्नरूप है तथा 'वाक्' विराटरूप है। तेरहवाँ और अन्तिम स्तोभ 'हुं' है, वह सबमें व्याप्त रहनेवाला वर्णनातीत निर्विशेष ब्रह्म है ॥ १–३ ॥

जो सामके रहस्यको जान लेता है, उसके लिये वाणी स्वयं अपना रहस्य प्रकट कर देती है। वह भोग-सामग्रीसे तथा उसे भोगनेकी सामर्थ्यसे युक्त हो जाता है ॥ ४ ॥

॥ प्रथम अध्याय समाप्त ॥ १ ॥

* साम-गान करते समय उसके स्वर और लयकी पूर्तिके लिये जो 'हा ३ उ' आदि तेरह प्रकारके शब्द उपयोगमें लाये जाते हैं, उन्हें 'स्तोभ' कहते हैं। इनका अर्थ अगले खण्डमें बताया गया है। 'हिं' प्रजापतिरूप है और प्रजापति ही अन्नका स्वामी है, इसलिये उनकी प्रार्थनामें 'हिं'का प्रयोग किया गया है।

ॐ

द्वितीय अध्याय

प्रथम खण्ड

साधु-दृष्टिसे समस्त सामकी उपासना

ॐ समस्त सामकी उपासना निश्चय ही साधु है। जो साधु होता है, उसको साम कहते हैं और जो असाधु होता है, वह असाम कहलाता है। इसी विषयमें कहते हैं—[जब कहा जाय कि अमुक पुरुष] इस [राजा आदि] के पास साम-द्वारा गया तो [ऐसा कहकर] लोग यही कहते हैं कि वह इसके पास साधुभावसे गया और [जब यों कहा जाय कि] वह इसके पास असामद्वारा गया तो [इससे] लोग यही कहते हैं कि वह इसके यहाँ असाधुभावसे प्राप्त हुआ। इसके अनन्तर ऐसा भी कहते हैं कि हमारा साम (शुभ) हुआ। अर्थात् जब शुभ होता है तो 'अहा ! बड़ा अच्छा हुआ' ऐसा कहते हैं; और ऐसा भी कहते हैं—'हमारा असाम हुआ' अर्थात् जब अशुभ होता है तो 'अरे ! बुरा हुआ !' ऐसा कहते हैं। इसे इस प्रकार जाननेवाला जो पुरुष 'साम साधु है' ऐसी उपासना करता है, उसके समीप साधु धर्म शीघ्र ही आ जाते हैं और उसके प्रति विनम्र हो जाते हैं॥ १–४॥

द्वितीय खण्ड

पञ्चविध सामोपासना

लोकोंमें पाँच प्रकारके सामकी उपासना करनी चाहिये। पृथ्वी हिंकार है, अग्नि प्रस्ताव है, अन्तरिक्ष उद्गीथ है, आदित्य प्रतिहार है और द्युलोक निधन है—इस प्रकार ऊपरके लोकोंमें सामदृष्टि करे। अब अधोगत लोकोंमें सामोपासनाका निरूपण किया जाता है—द्युलोक हिंकार है, आदित्य प्रस्ताव है, अन्तरिक्ष उद्गीथ है, अग्नि प्रतिहार है और पृथ्वी निधन है। जो इसे इस प्रकार जाननेवाला पुरुष लोकोंमें पञ्चविध सामकी उपासना करता है, उसके प्रति ऊर्ध्व और अधोमुख लोक भोग्यरूपसे उपस्थित होते हैं॥ १–३॥

तृतीय खण्ड

वृष्टिमें सामोपासना

वृष्टिमें पाँच प्रकारके सामकी उपासना करे। पूर्ववायु हिंकार है, मेघ उत्पन्न होता है यह प्रस्ताव है, बरसता है यह उद्गीथ है, चमकता और गर्जन करता है यह प्रतिहार है, जल ग्रहण करता है यह निधन है। जो इसे (इस उपासनाको) इस प्रकार जाननेवाला पुरुष वृष्टिमें पाँच प्रकारके सामकी उपासना करता है उसके लिये वर्षा होती है और वह स्वयं भी वर्षा करा लेता है॥ १–२॥

चतुर्थ खण्ड

जलमें सामोपासना

सब प्रकारके जलोंमें पाँच प्रकारके सामकी उपासना करे। मेघ जो घनीभावको प्राप्त होता है यह हिंकार है, वह जो बरसता है यह प्रस्ताव है, [नदियाँ] जो पूर्वकी ओर बहती हैं वह उद्गीथ है तथा जो पश्चिमकी ओर बहती हैं वह प्रतिहार है और समुद्र निधन है। जो इसे इस प्रकार जाननेवाला पुरुष सब प्रकारके जलोंमें पाँच प्रकारके सामकी उपासना करता है वह जलमें नहीं मरता और जलवान् होता है॥ १–२॥

पञ्चम खण्ड

ऋतुओंमें सामोपासना

ऋतुओंमें पाँच प्रकारके सामकी उपासना करे। वसन्त हिंकार है, ग्रीष्म प्रस्ताव है, वर्षा उद्गीथ है, शरत् प्रतिहार है और हेमन्त निधन है। जो इसे इस प्रकार जाननेवाला पुरुष ऋतुओंमें पाँच प्रकारके सामकी उपासना करता है उसे ऋतुएँ अपने अनुरूप भोग देती हैं और वह ऋतुमान् (ऋतुसम्बन्धी भोगोंसे सम्पन्न) होता है॥ १–२॥

षष्ठ खण्ड

पशुओंमें सामोपासना

पशुओंमें पाँच प्रकारके सामकी उपासना करे । बकरे हिंकार हैं, भेड़ें प्रस्ताव हैं, गौएँ उद्गीथ हैं, अश्व प्रतिहार हैं और पुरुष निधन है । जो इसे इस प्रकार जाननेवाला पुरुष पशुओंमें पाँच प्रकारके सामकी उपासना करता है उसे पशु प्राप्त होते हैं और वह पशुमान् होता है ॥ १–२ ॥

सप्तम खण्ड

प्राणोंमें सामोपासना

प्राणोंमें पाँच प्रकारके परोवरीय गुणविशिष्ट सामकी उपासना करे । उनमें प्राण हिंकार है, वाक् प्रस्ताव है, चक्षु उद्गीथ है, श्रोत्र प्रतिहार है और मन निधन है । ये उपासनाएँ निश्चय ही परोवरीय (उत्तरोत्तर उत्कृष्ट) हैं । जो इसे इस प्रकार जाननेवाला पुरुष प्राणोंमें पाँच प्रकारके उत्तरोत्तर उत्कृष्टतर सामकी उपासना करता है उसका जीवन उत्तरोत्तर उत्कृष्टतर होता जाता है और वह उत्तरोत्तर उत्कृष्टतर लोकोंको जीत लेता है । यह पाँच प्रकारकी सामोपासनाका निरूपण किया गया ॥ १–२ ॥

अष्टम खण्ड

वाणीमें सप्तविध सामोपासना

अब सप्तविध सामकी उपासना [प्रारम्भ की जाती] है—वाणीमें सप्तविध सामकी उपासना करनी चाहिये । वाणीमें जो कुछ 'हुं' ऐसा स्वरूप है वह हिंकार है, जो कुछ 'प्र' ऐसा स्वरूप है वह प्रस्ताव है और जो कुछ 'आ' ऐसा स्वरूप है वह आदि है, जो कुछ 'उत्' ऐसा शब्दरूप है वह उद्गीथ है, जो कुछ 'प्रति' ऐसा शब्द है वह प्रतिहार है, जो कुछ 'उप' ऐसा शब्द है वह उपद्रव है और जो कुछ 'नि' ऐसा शब्दरूप है वह निधन है । जो इसे इस प्रकार जाननेवाला पुरुष वाणीमें सात प्रकारके सामकी उपासना करता है उसे वाणी, जो कुछ वाणीका दोह (सार) है उसे देती है तथा वह प्रचुर अन्नसे सम्पन्न और उसका भोक्ता होता है ॥१–३॥

नवम खण्ड

आदित्य-दृष्टिसे सप्तविध सामोपासना

अब निश्चय ही इस आदित्यकी दृष्टिसे सप्तविध सामकी उपासना करनी चाहिये । आदित्य सर्वदा सम है, इसलिये वह साम है । मेरे प्रति, मेरे प्रति ऐसा होनेके कारण वह सबके प्रति सम है, इसलिये साम है । उस आदित्यमें ये सम्पूर्ण भूत अनुगत हैं—ऐसा जाने । जो उस आदित्यके उदयसे पूर्व है वह हिंकार है । उस सूर्यका जो हिंकाररूप है उसके पशु अनुगत हैं, इसीसे वे हिंकार करते हैं । अतः वे ही इस आदित्यरूप सामके हिंकार-भाजन हैं । तथा सूर्यके पहले-पहल उदित होनेपर जो रूप होता है वह प्रस्ताव है । उसके उस रूपके मनुष्य अनुगामी हैं अतः वे प्रस्तुति (प्रत्यक्षस्तुति) और प्रशंसा (परोक्षस्तुति) की इच्छावाले हैं, क्योंकि वे इस सामकी प्रस्तावभक्तिका सेवन करनेवाले हैं । तत्पश्चात् आदित्यका जो रूप सङ्गवबेलामें (सूर्योदयके तीन मुहूर्त्त पश्चात् कालमें) रहता है वह आदि है । उसके उस रूपके अनुगत पक्षिगण हैं । क्योंकि वे इस सामके आदिका भजन करनेवाले हैं, इसलिये वे अन्तरिक्षमें अपनेको निराधाररूपसे सब ओर ले जाते हैं । तथा अब जो मध्यदिवसमें आदित्यका रूप होता है वह उद्गीथ है । इसके उस रूपके देवतालोग अनुगत हैं । इसीसे वे प्रजापतिसे उत्पन्न हुए प्राणियोंमें सर्वश्रेष्ठ हैं, क्योंकि वे इस सामकी उद्गीथभक्तिके भागी हैं । तथा आदित्यका जो रूप मध्याह्नके पश्चात् और अपराह्णके पूर्व होता है वह प्रतिहार है । उसके उस रूपके अनुगामी गर्भ हैं । इसीसे वे ऊपरकी ओर आकृष्ट किये जानेपर नीचे नहीं गिरते, क्योंकि वे इस सामकी प्रतिहारभक्तिके पात्र हैं । तथा आदित्यका जो रूप अपराह्णके पश्चात् और सूर्यास्तसे पूर्व होता है वह उपद्रव है । उसके उस रूपके अनुगामी वन्य पशु हैं । इसीसे वे पुरुषको देखकर भयवश अरण्य अथवा गुहामें भाग जाते हैं, क्योंकि वे इस सामकी उपद्रवभक्तिके भागी हैं ।

तथा आदित्यका जो रूप सूर्यास्तसे पूर्व होता है वह निधन है। उसके उस रूपके अनुगत पितृगण हैं; इसीसे [श्राद्ध-कालमें] उन्हें [पितृ-पितामह आदि रूपसे दर्भपर] स्थापित करते हैं; क्योंकि वे पितृगण निश्चय ही इस सामकी निधन-भक्तिके पात्र हैं। इसी प्रकार इस आदित्यरूप सात प्रकारके सामकी उपासना करते हैं ॥ १—८ ॥

दशम खण्ड

मृत्युसे अतीत सप्तविध सामोपासना

अब निश्चय ही [यह बतलाया जाता है कि] अपने समान अक्षरोंवाले मृत्युसे अतीत सप्तविध सामकी उपासना करे। 'हिंकार' यह तीन अक्षरोंवाला है तथा 'प्रस्ताव' यह भी तीन अक्षरोंवाला हैं, अतः उसके समान है। 'आदि' यह दो अक्षरोंवाला नाम है, और 'प्रतिहार' यह चार अक्षरोंवाला नाम है। इसमेंसे एक अक्षर निकालकर आदिमें मिलानेसे वे समान हो जाते हैं। 'उद्गीथ' यह तीन अक्षरोंका और 'उपद्रव' यह चार अक्षरोंका नाम है। ये दोनों तीन-तीन अक्षरोंमें तो समान हैं; किंतु एक अक्षर बच रहता है। अतः ['अक्षर' होनेके कारण] तीन अक्षरोंवाला होनेसे तो वह [एक] भी उनके समान ही है। 'निधन' यह नाम तीन अक्षरोंका है, अतः यह उनके समान ही है। वे ही ये बाईस अक्षर हैं। इक्कीस अक्षरोंद्वारा साधक आदित्यलोक प्राप्त करता है, क्योंकि इस लोकसे आदित्य निश्चय ही इक्कीसवाँ है। बाईसवें अक्षरद्वारा वह आदित्यसे परे उस दुःखहीन एवं शोकरहित लोकको जीत लेता है। [वह पुरुष] आदित्यलोक-की जय प्राप्त करता है तथा उसे आदित्यविजयसे भी उत्कृष्ट जय प्राप्त होती है। जो इस उपासनाको इस प्रकार जाननेवाला होकर आत्मसंमित और मृत्युसे अतीत सप्तविध सामकी उपासना करता है—सामकी उपासना करता है ॥ १—६ ॥

एकादश खण्ड

गायत्र-सामोपासना

मन हिंकार है, वाक् प्रस्ताव है, चक्षु उद्गीथ है, श्रोत्र प्रतिहार है और प्राण निधन है। यह गायत्रसंज्ञक साम प्राणोंमें प्रतिष्ठित है। वह, जो इस प्रकार गायत्रसंज्ञक सामको प्राणोंमें प्रतिष्ठित जानता है, प्राणवान् होता है, पूर्ण आयुका उपभोग करता है, प्रशस्त जीवनलाभ करता है, प्रजा और पशुओंद्वारा महान् होता है तथा कीर्तिके द्वारा भी महान् होता है। वह महान् मनस्वी होवे—यही उसका व्रत है ॥ १-२ ॥

द्वादश खण्ड

रथन्तर-सामोपासना

अभिमन्थन करता है यह हिंकार है, धूम उत्पन्न होता है यह प्रस्ताव है, प्रज्वलित होता है यह उद्गीथ है, अङ्गार होते हैं यह प्रतिहार है तथा शान्त होने लगता है यह निधन है और सर्वथा शान्त हो जाता है यह भी निधन है। यह रथन्तरसाम अग्निमें प्रतिष्ठित है। वह, जो पुरुष इस प्रकार इस रथन्तर-सामको अग्निमें अनुस्यूत जानता है, ब्रह्मतेजसे सम्पन्न और अन्नका भोक्ता होता है, पूर्ण जीवनका उपभोग करता है, उज्ज्वल जीवन व्यतीत करता है, प्रजा और पशुओंके कारण महान् होता है तथा कीर्तिके कारण महान् होता है। अग्निकी ओर मुख करके भक्षण न करे और न थूके ही—यह व्रत है ॥ १-२ ॥

त्रयोदश खण्ड

वामदेव्य-सामोपासना

स्त्री-पुरुषका संकेत हिंकार है, पारस्परिक सन्तोष प्रस्ताव है, सहशयन उद्गीथ है, अभिमुखशयन प्रतिहार है, समाप्ति निधन है, इस प्रकार जोड़ेसे वामदेव्यसामकी उपासना की जाती है। वह, जो पुरुष इस प्रकार मिथुनमें वामदेव्यसामको स्थित जानता है, सदा जोड़ेसे रहता है, उसका कभी वियोग नहीं होता, मिथुनीभावसे उसके सन्तान उत्पन्न होती है। वह पूर्ण आयुका उपभोग करता है, उज्ज्वल जीवन व्यतीत करता है, प्रजा और पशुओंके कारण महान् होता है तथा कीर्तिके कारण महान् होता है। किसी भी पर-स्त्रीका कभी कहींसे भी अपहरण न करे, कदापि व्यभिचारी न हो—यह व्रत है ॥१-२॥

चतुर्दश खण्ड

बृहत्सामोपासना

उदित होता हुआ सूर्य हिंकार है, उदित हुआ प्रस्ताव है, मध्याह्नकालिक सूर्य उद्गीथ है, अपराह्नकालिक प्रतिहार है और जो अस्तमित होनेवाला सूर्य है वह निधन है। यह बृहत्साम सूर्यमें स्थित है। वह पुरुष, जो इस प्रकार इस बृहत्सामको सूर्यमें स्थित जानता है, तेजस्वी और अन्नका भोग करनेवाला होता है। वह पूर्ण आयुको प्राप्त होता है, उज्ज्वल जीवन व्यतीत करता है, प्रजा और पशुओंके कारण महान् होता है तथा कीर्तिके कारण भी महान् होता है। तपते हुए सूर्यकी निन्दा न करे—यह व्रत है॥ १-२॥

पञ्चदश खण्ड

वैरूप-सामोपासना

बादल एकत्रित होते हैं यह हिंकार है। मेघ उत्पन्न होता है यह प्रस्ताव है। जल बरसता है यह उद्गीथ है। बिजली चमकती और कड़कती है यह प्रतिहार है तथा वृष्टिका उपसंहार होता है यह निधन है। यह वैरूपसाम मेघमें अनुस्यूत है। वह पुरुष, जो इस प्रकार इस वैरूपसामको पर्जन्यमें अनुस्यूत जानता है, विरूप और सुरूप पशुओंका अवरोध करता है, पूर्ण आयुको प्राप्त होता है, उज्ज्वल जीवन व्यतीत करता है, प्रजा और पशुओंके कारण महान् होता है तथा कीर्तिके कारण महान् होता है। बरसते हुए मेघकी निन्दा न करे—यह व्रत है॥ १-२॥

षोडश खण्ड

वैराज-सामोपासना

वसन्त हिंकार है, ग्रीष्म प्रस्ताव है, वर्षा उद्गीथ है, शरद् ऋतु प्रतिहार है, हेमन्त निधन है—यह वैराजसाम ऋतुओंमें अनुस्यूत है। वह पुरुष, जो इस प्रकार इस वैराजसामको ऋतुओंमें अनुस्यूत जानता है, प्रजा, पशु और ब्रह्मतेजके कारण शोभित होता है, पूर्ण आयुको प्राप्त होता है, उज्ज्वल जीवन व्यतीत करता है, प्रजा और पशुओंके कारण महान् होता है तथा कीर्तिके कारण भी महान् होता है। ऋतुओंकी निन्दा न करे—यह व्रत है॥ १-२॥

सप्तदश खण्ड

शाक्करी-सामोपासना

पृथ्वी हिंकार है, अन्तरिक्ष प्रस्ताव है, द्युलोक उद्गीथ है, दिशाएँ प्रतिहार हैं और समुद्र निधन है—यह शाक्करीसाम लोकोंमें अनुस्यूत है। वह पुरुष, जो इस प्रकार इस शाक्करीसामको लोकोंमें अनुस्यूत जानता है, लोकवान् होता है। वह सम्पूर्ण आयुको प्राप्त होता है, उज्ज्वल जीवन व्यतीत करता है, प्रजा और पशुओंके कारण महान् होता है तथा कीर्तिके कारण भी महान् होता है। लोकोंकी निन्दा न करे—यह व्रत है॥ १-२॥

अष्टादश खण्ड

रेवती-सामोपासना

बकरी हिंकार है, भेड़ें प्रस्ताव हैं, गौएँ उद्गीथ हैं, घोड़े प्रतिहार हैं और पुरुष निधन है—यह रेवतीसाम पशुओंमें अनुस्यूत है। वह पुरुष, जो इस प्रकार इस रेवतीसामको पशुओंमें अनुस्यूत जानता है, पशुमान् होता है। वह पूर्ण आयुको प्राप्त होता है, उज्ज्वल जीवन व्यतीत करता है, प्रजा और पशुओंके कारण महान् होता है तथा कीर्तिके कारण भी महान् होता है। पशुओंकी निन्दा न करे—यह व्रत है॥ १-२॥

एकोनविंश खण्ड

यज्ञायज्ञीय-सामोपासना

लोम हिंकार है, त्वचा प्रस्ताव है, मांस उद्गीथ है, अस्थि प्रतिहार है और मज्जा निधन है। यह यज्ञायज्ञीय साम अङ्गोंमें अनुस्यूत है। वह पुरुष, जो इस प्रकार इस यज्ञायज्ञीय सामको अङ्गोंमें अनुस्यूत जानता है, अङ्गवान् होता है। वह अङ्गोंसे टेढ़ा-मेढ़ा नहीं होता, पूर्ण आयुको प्राप्त होता है, उज्ज्वल जीवन व्यतीत करता है, प्रजा और पशुओंके कारण महान् होता है तथा कीर्तिके कारण भी महान् होता है। वर्ष भरतक मांसभक्षण न करे—यह व्रत है, अथवा कभी भी मांसभक्षण न करे—ऐसा व्रत है ॥ १-२ ॥

विंश खण्ड

राजन-सामोपासना

अग्नि हिंकार है, वायु प्रस्ताव है, आदित्य उद्गीथ है, नक्षत्र प्रतिहार हैं, चन्द्रमा निधन है—यह राजनसाम देवताओंमें अनुस्यूत है। वह पुरुष, जो इस प्रकार इस राजनसामको देवताओंमें अनुस्यूत जानता है, उन्हीं देवताओंके सालोक्य, सार्ष्टित्व (तुल्य ऐश्वर्य) और सायुज्यको प्राप्त हो जाता है। वह पूर्ण आयुको प्राप्त होता है, उज्ज्वल जीवन व्यतीत करता है, प्रजा और पशुओंके द्वारा महान् होता है तथा कीर्तिके द्वारा भी महान् होता है। ब्राह्मणोंकी निन्दा न करे—यह व्रत है ॥ १-२ ॥

एकविंश खण्ड

सबमें अनुस्यूत सामकी उपासना

त्रयीविद्या हिंकार है, ये तीन लोक प्रस्ताव हैं, अग्नि, वायु और आदित्य ये उद्गीथ हैं। नक्षत्र, पक्षी और किरणें ये प्रतिहार हैं। सर्प, गन्धर्व और पितृगण—ये निधन हैं। यह सामोपासना सबमें अनुस्यूत है। वह, जो इस प्रकार सबमें अनुस्यूत इस सामको जानता है, सर्वरूप हो जाता है। इस विषयमें यह मन्त्र भी है—जो पाँच प्रकारके तीन-तीन बतलाये गये हैं, उनसे श्रेष्ठ तथा उनके अतिरिक्त और कोई नहीं है। जो उसे जानता है वह सब कुछ जानता है। उसे सभी दिशाएँ बलि समर्पित करती हैं। 'मैं सब कुछ हूँ' इस प्रकार उपासना करे—यह व्रत है, यह व्रत है ॥ १-४ ॥

द्वाविंश खण्ड

अग्नि-सम्बन्धी उद्गीथ

सामके 'विनर्दि' नामक गानका वरण करता हूँ; वह पशुओंके लिये हितकर है और अग्निदेवतासम्बन्धी उद्गीथ है। प्रजापतिका उद्गीथ अनिरुक्त है, सोम निरुक्त है, वायुका मृदुल और श्लक्ष्ण (सरलतासे उच्चारण किये जाने योग्य) है, इन्द्रका श्लक्ष्ण और बलवान् है, बृहस्पतिका क्रौञ्च (क्रौञ्चपक्षीके शब्दके समान) है और वरुणका अपध्वान्त (भ्रष्ट) है। इन सभी उद्गीथोंका सेवन करे; केवल वरुण-सम्बन्धी उद्गीथका ही परित्याग कर दे। मैं देवताओंके लिये अमृतत्वका आगान (साधन) करूँ—इस प्रकार चिन्तन करते हुए आगान करे। पितृगणके लिये स्वधा, मनुष्योंके लिये आशा (उनकी इष्ट वस्तुओं), पशुओंके लिये तृण और जल, यजमानके लिये स्वर्गलोक और अपने लिये अन्नका आगान करूँ—इस प्रकार इनका मनसे ध्यान करते हुए प्रमादरहित होकर स्तुति करे। सम्पूर्ण स्वर इन्द्रके आत्मा हैं, समस्त ऊष्मवर्ण प्रजापतिके आत्मा हैं, समस्त स्पर्शवर्ण मृत्युके आत्मा हैं। [इस प्रकार जाननेवाले] उस उद्गाताको यदि कोई पुरुष स्वरोंके उच्चारणमें दोष प्रदर्शित करे तो वह उससे कहे कि 'मैं इन्द्रके शरणागत हूँ वही तुझे इसका उत्तर देगा।' और यदि कोई इसे ऊष्मवर्णोंके उच्चारणमें दोष प्रदर्शित करे तो उससे कहे कि 'मैं प्रजापतिके शरणागत था वही तेरा मर्दन करेगा।' और यदि कोई इसे स्पर्शोंके उच्चारणमें उलाहना दे तो उससे कहे कि 'मैं मृत्युकी शरणको प्राप्त था, वही तुझे दग्ध करेगा।' सम्पूर्ण स्वर घोषयुक्त और बलयुक्त उच्चारण किये जाने चाहिये; अतः [उनका उच्चारण करते समय] 'मैं इन्द्रमें बलका आधान करूँ' ऐसा [चिन्तन करना चाहिये]। सारे ऊष्मवर्ण अग्रस्त, अनिरस्त एवं विवृतरूपसे उच्चारण किये जाते हैं [अतः उन्हें बोलते समय ऐसा चिन्तन करना चाहिये कि] 'मैं प्रजापतिको आत्मदान करूँ।' समस्त स्पर्शवर्णोंको एक-दूसरेसे तनिक भी मिलाये बिना ही बोलना चाहिये और उस समय 'मैं मृत्युसे अपना परिहार करूँ' [ऐसा चिन्तन करना चाहिये] ॥ १-५ ॥

त्रयोविंश खण्ड

धर्मके तीन स्कन्ध, ओंकारकी सर्वरूपता

धर्मके तीन स्कन्ध हैं—यज्ञ, अध्ययन और दान—यह पहला स्कन्ध है। तप ही दूसरा स्कन्ध है। आचार्यकुलमें रहनेवाला ब्रह्मचारी, जो आचार्यकुलमें अपने शरीरको अत्यन्त क्षीण कर देता है, तीसरा स्कन्ध है। ये सभी पुण्यलोकके भागी होते हैं। ब्रह्ममें सम्यक् प्रकारसे स्थित [चतुर्थाश्रमी संन्यासी] अमृतत्वको प्राप्त होता है। प्रजापतिने लोकोंके उद्देश्यसे ध्यानरूप तप किया। उन अभितप्त लोकोंसे त्रयी विद्याकी उत्पत्ति हुई तथा उस अभितप्त त्रयी विद्यासे 'भूः, भुवः और स्वः' ये अक्षर उत्पन्न हुए। [फिर प्रजापतिने] उन अक्षरोंका आलोचन किया। उन आलोचित अक्षरोंसे ओङ्कार उत्पन्न हुआ। जिस प्रकार शङ्कुओं (नसों) द्वारा सम्पूर्ण पत्ते व्याप्त रहते हैं उसी प्रकार ओङ्कारसे सम्पूर्ण वाणी व्याप्त है। ओङ्कार ही यह सब कुछ है—ओङ्कार ही यह सब कुछ है ॥ १–३ ॥

चतुर्विंश खण्ड

तीनों कालका सवन

ब्रह्मवादी कहते हैं कि प्रातःसवन वसुओंका है, मध्याह्नसवन रुद्रोंका है तथा तृतीय सवन आदित्य और विश्वेदेवोंका है। तो फिर यजमानका लोक कहाँ है ? जो यजमान उस लोकको नहीं जानता वह किस प्रकार यज्ञानुष्ठान करेगा ? अतः उसे जाननेवाला ही यज्ञ करेगा ॥ १-२ ॥

प्रातरनुवाकका आरम्भ करनेसे पूर्व वह (यजमान) गार्हपत्याग्निके पीछेकी ओर उत्तराभिमुख बैठकर वसुदेवता-सम्बन्धी सामका गान करता है। [हे अग्ने !] तुम इस लोकका द्वार खोल दो; जिससे कि हम राज्यप्राप्तिके लिये तुम्हारा दर्शन कर लें। तदनन्तर [यजमान इस मन्त्रद्वारा] हवन करता है—पृथिवीमें रहनेवाले इहलोकनिवासी अग्निदेवको नमस्कार है। मुझ यजमानको तुम [पृथिवी] लोककी प्राप्ति कराओ। यह निश्चय ही यजमानका लोक है, मैं इसे प्राप्त करनेवाला हूँ। इस लोकमें यजमान 'मैं आयु समाप्त होनेके अनन्तर [पुण्यलोकको प्राप्त होऊँगा] स्वाहा'—ऐसा कहकर हवन करता है, और 'परिघ (अर्गला) को नष्ट करो' ऐसा कहकर उत्थान करता है। वसुगण उसे प्रातःसवन प्रदान करते हैं ॥ ३–६ ॥

मध्याह्नसवनका आरम्भ करनेसे पूर्व यजमान दक्षिणाग्निके पीछे उत्तराभिमुख बैठकर रुद्रदेवतासम्बन्धी सामका गान करता है। [हे वायो !] तुम अन्तरिक्षलोकका द्वार खोल दो, जिससे कि वैराज्यपदकी प्राप्तिके लिये हम तुम्हारा दर्शन कर सकें। तदनन्तर [यजमान इस मन्त्रद्वारा] हवन करता है—'अन्तरिक्षमें रहनेवाले अन्तरिक्षलोकनिवासी वायुदेवको नमस्कार है। मुझ यजमानको तुम [अन्तरिक्ष] लोककी प्राप्ति कराओ। यह निश्चय ही यजमानका लोक है; मैं इसे प्राप्त करनेवाला हूँ। यहाँ यजमान, 'मैं आयु समाप्त होनेपर [अन्तरिक्षलोक प्राप्त करूँगा] स्वाहा' ऐसा कहकर हवन करता है और 'लोकद्वारकी अर्गलाको दूर करो' ऐसा कहकर उत्थान करता है। रुद्रगण उसे मध्याह्नसवन प्रदान करते हैं ॥ ७–१० ॥

तृतीय सवनका आरम्भ करनेसे पूर्व यजमान आहवनीयाग्निके पीछे उत्तराभिमुख बैठकर आदित्य और विश्वेदेवसम्बन्धी सामका गान करता है। लोकका द्वार खोल दो, जिससे हम स्वाराज्यप्राप्तिके लिये तुम्हारा दर्शन कर सकें। यह आदित्यसम्बन्धी साम है; अब विश्वेदेवसम्बन्धी साम कहते हैं—लोकका द्वार खोल दो, जिससे हम साम्राज्यप्राप्तिके लिये तुम्हारा दर्शन कर सकें। तत्पश्चात् [यजमान इस मन्त्रद्वारा] हवन करता है—स्वर्गमें रहनेवाले द्युलोकनिवासी आदित्योंको और विश्वेदेवोंको नमस्कार है। मुझ यजमानको तुम पुण्यलोककी प्राप्ति कराओ। यह निश्चय ही यजमानका लोक है; मैं इसे प्राप्त करनेवाला हूँ। यहाँ यजमान 'आयु समाप्त होनेपर [मैं इसे प्राप्त करूँगा] स्वाहा'—ऐसा कहकर हवन करता है और 'लोकद्वारकी अर्गलाको दूर करो'—ऐसा कहकर उत्थान करता है। उस (यजमान) को आदित्य और विश्वेदेव तृतीय सवन प्रदान करते हैं। जो इस प्रकार जानता है, जो इस प्रकार जानता है वह निश्चय ही यज्ञकी मात्रा (यज्ञके यथार्थ स्वरूप) को जानता है ॥ ११–१६ ॥

॥ द्वितीय अध्याय समाप्त ॥ २ ॥

ॐ

तृतीय अध्याय

प्रथम खण्ड

आदित्यकी मधुरूपमें कल्पना

ॐ यह आदित्य निश्चय ही देवताओंका मधु है। द्युलोक ही उसका तिरछा बाँस है [जिसपर कि वह लटका हुआ है], अन्तरिक्ष छत्ता है और किरणें [उसमें रहनेवाले] मक्खियोंके बच्चे हैं। उस आदित्यकी जो पूर्वदिशाकी किरणें हैं, वे ही इस (अन्तरिक्षरूप छत्ते) के पूर्वदिशावर्ती छिद्र हैं। ऋक् ही मधुकर हैं, ऋग्वेद ही पुष्प हैं, वे सोम आदि अमृत ही जल हैं। उन इन ऋक् [-रूप मधुकरों] ने ही इस ऋग्वेदका अभिताप किया। उस अभितप्त ऋग्वेदसे यश, तेज, इन्द्रिय, वीर्य और अन्नाद्यरूप रस उत्पन्न हुआ। वह (यश आदि रस) विशेषरूपसे गया। उसने [जाकर] आदित्यके [पूर्व] भागमें आश्रय लिया। यह जो आदित्यका लाल रूप है, वही यह (रस) है ॥ १–४ ॥

द्वितीय खण्ड

आदित्यकी दक्षिणस्थित किरणोंमें मधुनाडी-दृष्टि

तथा इसकी जो दक्षिण दिशाकी किरणें हैं, वे ही इसकी दक्षिणदिशावर्तिनी मधुनाडियाँ हैं, यजुःश्रुतियाँ ही मधुकर हैं, यजुर्वेद ही पुष्प है तथा वह [सोमादिरूप] अमृत ही जल है। उन इन यजुःश्रुतियोंने इस यजुर्वेदका अभिताप किया। उस अभितप्त यजुर्वेदसे यश, तेज, इन्द्रिय, वीर्य और अन्नाद्यरूप रस उत्पन्न हुआ। उस रसने विशेषरूपसे गमन किया और आदित्यके [दक्षिण] भागमें आश्रय लिया। यह जो आदित्यका शुक्ल रूप है, यह वही है ॥ १–३ ॥

तृतीय खण्ड

पश्चिम ओरकी किरणोंमें मधुनाडी-दृष्टि

तथा ये जो इसकी पश्चिम ओरकी रश्मियाँ हैं, वे ही इसकी पश्चिमीय मधुनाडियाँ हैं। सामश्रुतियाँ ही मधुकर हैं, सामवेद-विहित कर्म ही पुष्प है तथा वह [सोमादिरूप] अमृत ही जल है। उन इन सामश्रुतियोंने ही इस सामवेदविहित कर्मका अभिताप किया। उस अभितप्त सामवेदसे ही यश, तेज, इन्द्रिय, वीर्य और अन्नाद्यरूप रस उत्पन्न हुआ। उस रसने विशेषरूपसे गमन किया और आदित्यके [पश्चिम] भागमें आश्रय लिया। यह जो आदित्यका कृष्ण तेज है, यह वही है ॥ १–३ ॥

चतुर्थ खण्ड

उत्तर दिशाकी किरणोंमें मधुनाडी-दृष्टि

तथा इसकी जो उत्तर दिशाकी किरणें हैं, वे ही इसकी उत्तर दिशाकी मधुनाडियाँ हैं। अथर्वाङ्गिरस श्रुतियाँ ही मधुकर हैं, इतिहास-पुराण ही पुष्प हैं तथा वह [सोमादिरूप] अमृत ही जल है। उन इन अथर्वाङ्गिरस श्रुतियोंने ही इस इतिहास-पुराणको अभितप्त किया। उस अभितप्त हुए [इतिहास-पुराणरूप पुष्प] से ही यश, तेज, इन्द्रिय, वीर्य और अन्नाद्यरूप रसकी उत्पत्ति हुई। उस रसने विशेषरूपसे गमन किया और आदित्यके [उत्तर] भागमें आश्रय लिया। यह जो आदित्यका अत्यन्त कृष्ण रूप है, यह वही है ॥ १–३ ॥

पञ्चम खण्ड

ऊर्ध्वरश्मियोंमें मधुनाडी-दृष्टि

तथा इसकी जो ऊर्ध्वरश्मियाँ हैं, वे ही इसकी ऊपरकी ओरकी मधुनाडियाँ हैं। गुह्य आदेश ही मधुकर हैं, [प्रणवरूप] ब्रह्म ही पुष्प है तथा वह [सोमादिरूप] अमृत ही जल है। उन इन गुह्य आदेशोंने ही इस [प्रणवसंज्ञक] ब्रह्मको अभितप्त किया। उस अभितप्त ब्रह्मसे ही यश, तेज, इन्द्रिय, वीर्य और अन्नाद्यरूप रस उत्पन्न हुआ। उस रसने विशेषरूपसे

गमन किया और वह आदित्यके [ऊर्ध्व] भागमें आश्रित हुआ। यह जो आदित्यके मध्यमें क्षुब्ध-सा होता है यही वह (मधु) है। वे ये [पूर्वोक्त लोहितादि रूप] ही रसोंके रस हैं, वेद ही रस हैं और ये उनके भी रस हैं। वे ही ये अमृतोंके अमृत हैं--वेद ही अमृत हैं और ये उनके भी अमृत हैं ॥ १-४ ॥

षष्ठ खण्ड

वसुओंके जीवनाधार प्रथम अमृतकी उपासना

इनमें जो पहला अमृत है, उससे वसुगण अग्निप्रधान होकर जीवन धारण करते हैं। देवगण न तो खाते हैं और न पीते ही हैं, वे इस अमृतको देखकर ही तृप्त हो जाते हैं। वे देवगण इस रूपको लक्षित करके ही उदासीन हो जाते हैं और फिर इसीसे उत्साहित होते हैं। वह, जो इस प्रकार इस अमृतको जानता है, वसुओंमेंसे ही कोई एक होकर अग्निकी ही प्रधानतासे इसे देखकर तृप्त हो जाता है। वह इस रूपको लक्ष्य करके ही उदासीन होता है और इस रूपसे ही उत्साहित होता है। जितने समयमें आदित्य पूर्व दिशासे उदित होता है और पश्चिम दिशामें अस्त होता है, उतनी ही देर वह वसुओंके आधिपत्य और स्वाराज्यको प्राप्त होता है ॥ १-४ ॥

सप्तम खण्ड

रुद्रोंके जीवनाधार द्वितीय अमृतकी उपासना

अब, जो दूसरा अमृत है, रुद्रगण इन्द्रप्रधान होकर उसके आश्रित जीवन धारण करते हैं। देवगण न तो खाते हैं और न पीते हैं, वे इस अमृतको देखकर ही तृप्त हो जाते हैं। वे इस रूपको लक्षित करके ही उदासीन हो जाते हैं और इसीसे उद्यमशील होते हैं। वह, जो इस प्रकार इस अमृतको जानता है, रुद्रोंमेंसे ही कोई एक होकर इन्द्रकी ही प्रधानतासे इस अमृतको ही देखकर तृप्त हो जाता है। वह इस रूपसे ही उदासीन हो जाता है और इस रूपसे ही उद्यमशील होता है। जितने समयमें आदित्य पूर्वसे उदित होता और पश्चिममें अस्त होता है, उससे दुगुने समयमें वह दक्षिणसे उदित होता है और उत्तरमें अस्त हो जाता है। इतने समयपर्यन्त वह रुद्रोंके ही आधिपत्य एवं स्वाराज्यको प्राप्त होता है ॥ १-४ ॥

अष्टम खण्ड

आदित्योंके जीवनाधार तृतीय अमृतकी उपासना

तदनन्तर जो तीसरा अमृत है, आदित्यगण वरुणप्रधान होकर उसके आश्रित जीवन धारण करते हैं। देवगण न तो खाते हैं और न पीते हैं, वे इस अमृतको देखकर ही तृप्त हो जाते हैं। वे इस रूपको ही लक्षित करके उदासीन होते हैं और इसीसे उद्यमशील हो जाते हैं। वह, जो इस अमृतको जानता है, आदित्योंमेंसे ही कोई एक होकर वरुणकी ही प्रधानतासे इस अमृतको देखकर तृप्त हो जाता है। वह इस रूपसे ही उदासीन होता है और इसीसे उद्योगी हो जाता है। वह आदित्य जितने समयमें दक्षिणसे उदित होता और उत्तरमें अस्त होता है, उससे दूने समयमें पश्चिमसे उदित होता और पूर्वमें अस्त होता है। इतने समय वह आदित्योंके ही आधिपत्य और स्वाराज्यको प्राप्त होता है ॥ १-४ ॥

नवम खण्ड

मरुतोंके जीवनाधार चतुर्थ अमृतकी उपासना

तथा जो चौथा अमृत है, मरुद्गण सोमकी प्रधानतासे उसके आश्रित जीवन धारण करते हैं। देवगण न तो खाते हैं और न पीते हैं, वे इस अमृतको देखकर ही तृप्त हो जाते हैं। वे इस रूपको लक्षित करके ही उदासीन होते हैं और इसीसे उद्यमशील हो जाते हैं। वह, जो इस अमृतको जानता है, मरुतोंमेंसे ही कोई एक होकर सोमकी प्रधानतासे ही इस अमृतको देखकर तृप्त हो जाता है। वह इस रूपसे ही उदासीन होता है और इस रूपसे ही उत्साहित होता है। वह आदित्य जितने समयमें पश्चिमसे उदित होता और पूर्वमें अस्त होता है, उससे दूनी देरमें उत्तरसे उदित होता और दक्षिणमें अस्त होता है। इतने काल वह मरुद्गणके ही आधिपत्य और स्वाराज्यको प्राप्त होता है ॥ १-४ ॥

दशम खण्ड

साध्योंके जीवनाधार पञ्चम अमृतकी उपासना

तथा जो पाँचवाँ अमृत है, साध्यगण ब्रह्माकी प्रधानतासे उसके आश्रित जीवन धारण करते हैं। देवगण न तो खाते हैं और न पीते हैं, वे इस अमृतको देखकर ही तृप्त हो जाते हैं। वे इस रूपको लक्षित करके ही उदासीन होते हैं और इसीसे उद्यमशील हो जाते हैं। वह, जो इस प्रकार इस अमृतको जानता है, साध्यगणमेंसे ही कोई एक होकर ब्रह्माकी ही प्रधानतासे इस अमृतको ही देखकर तृप्त हो जाता है। वह इस रूपको लक्ष्य करके ही उदासीन होता है और इस रूपसे ही उत्साहित हो जाता है। वह आदित्य जितने समयमें उत्तरसे उदित होता है और दक्षिणमें अस्त होता है, उससे दूने समयतक ऊपरकी ओर उदित होता है और नीचेकी ओर अस्त होता है। इतने कालतक वह साध्योंके ही आधिपत्य और स्वाराज्यको प्राप्त होता है ॥ १-४ ॥

एकादश खण्ड

मधुविज्ञान तथा ब्रह्मविज्ञानके अधिकारी

फिर उसके पश्चात् वह ऊर्ध्वगत होकर उदित होनेपर फिर न तो उदित होगा और न अस्त ही होगा; बल्कि अकेला ही मध्यमें स्थित रहेगा। उसके विषयमें यह श्लोक है। वहाँ निश्चय ही ऐसा नहीं होता। वहाँ [सूर्यका] न कभी अस्त होता है और न उदय होता है। हे देवगण! इस सत्यके द्वारा मैं ब्रह्मसे विरुद्ध न होऊँ। जो इस प्रकार इस ब्रह्मोपनिषद् (वेदरहस्य) को जानता है उसके लिये न तो सूर्यका उदय होता है और न अस्त होता है। उसके लिये सर्वदा दिन ही रहता है। वह यह मधुज्ञान ब्रह्माने प्रजापतिसे कहा था, प्रजापतिने मनुको सुनाया और मनुने प्रजावर्गके प्रति कहा। तथा यह ब्रह्मविज्ञान अपने ज्येष्ठ पुत्र अरुणनन्दन उद्दालकको उसके पिताने सुनाया था। अतः इस ब्रह्मविज्ञानका पिता अपने ज्येष्ठ पुत्रको अथवा सुयोग्य शिष्यको उपदेश करे। किसी दूसरेको नहीं बतलावे, यद्यपि इस आचार्यको यह समुद्र-परिवेष्टित और धनसे परिपूर्ण सारी पृथिवी दे [तो भी किसी दूसरेको इस विद्याका उपदेश न करे, क्योंकि] उससे यही अधिकतर फल देनेवाला है, यही अधिकतर फल देनेवाला है ॥ १-६ ॥

द्वादश खण्ड

गायत्रीकी सर्वरूपता

गायत्री ही ये सब भूत—प्राणिवर्ग हैं। जो कुछ भी ये स्थावर-जंगम प्राणी हैं, वे गायत्री ही हैं। वाक् ही गायत्री है और वाक् ही ये सब प्राणी हैं, क्योंकि यही गायत्री (उनका नामोच्चारण करती) और उनकी [भय आदिसे] रक्षा करती है। जो वह गायत्री है वह यही है, जो कि यह पृथिवी है; क्योंकि इसीमें ये सब भूत स्थित हैं और इसीका वे कभी अतिक्रमण नहीं करते। जो भी यह पृथिवी है वह यही है जो कि इस पुरुषमें शरीर है; क्योंकि इसीमें ये प्राण स्थित हैं और इसीको वे कभी नहीं छोड़ते। जो भी इस पुरुषमें शरीर है वह यही है जो कि इस अन्तःपुरुषमें हृदय है; क्योंकि इसीमें ये प्राण प्रतिष्ठित हैं और इसीका अतिक्रमण नहीं करते। वह यह गायत्री चार चरणोंवाली और छः प्रकारकी है। वह यह [गायत्र्याख्य ब्रह्म] मन्त्रोंद्वारा प्रकाशित किया गया है। [ऊपर जो कुछ कहा गया है] उतनी ही इस (गायत्र्याख्य ब्रह्म) की महिमा है; तथा [निर्विकार] पुरुष इससे भी उत्कृष्ट है। सम्पूर्ण भूत इसका एक पाद हैं और इसका [पुरुषसंज्ञक] त्रिपाद् अमृत प्रकाशमय स्वात्मामें स्थित है। जो भी वह [त्रिपाद् अमृतरूप] ब्रह्म है वह यही है, जो कि यह पुरुषसे बाहर आकाश है; और जो भी यह पुरुषसे बाहर आकाश है वह यही है, जो कि यह पुरुषके भीतर आकाश है; तथा जो भी यह पुरुषके भीतर आकाश है वह यही है, जो कि हृदयके अन्तर्गत आकाश है। वह यह हृदयाकाश पूर्ण और कहीं भी प्रवृत्त न होनेवाला है। जो पुरुष ऐसा जानता है, वह पूर्ण और कहीं प्रवृत्त न होनेवाली सम्पत्ति प्राप्त करता है ॥ १-९ ॥

त्रयोदश खण्ड

पञ्चप्राणोंकी उपासना

उस इस प्रसिद्ध हृदयके पाँच देवसुषि हैं। इसका जो पूर्वदिशावर्ती सुषि (छिद्र) है वह प्राण है; वह चक्षु है, वह आदित्य है, वही यह तेज और अन्नाद्य है—इस प्रकार उपासना करे। जो इस प्रकार जानता है [अर्थात् इस प्रकार इनकी उपासना करता है] वह तेजस्वी और अन्नका भोक्ता होता है। तथा इसका जो दक्षिण छिद्र है वह व्यान है, वह श्रोत्र है, वह चन्द्रमा है और वही यह श्री एवं यश है—इस प्रकार उसकी उपासना करे। जो ऐसा जानता है वह श्रीमान् और यशस्वी होता है। तथा इसका जो पश्चिम छिद्र है वह अपान है, वह वाक् है, वह अग्नि है और वही यह ब्रह्मतेज एवं अन्नाद्य है—इस प्रकार उसकी उपासना करे। जो ऐसा जानता है वह ब्रह्मतेजस्वी और अन्नका भोक्ता होता है। तथा इसका जो उत्तरी छिद्र है वह समान है, वह मन है, वह मेघ है, और वही यह कीर्ति और व्युष्टि (देहका लावण्य) है—इस प्रकार उसकी उपासना करे। जो इस प्रकार जानता है वह कीर्तिमान् और कान्तिमान् होता है। तथा इसका जो ऊर्ध्व छिद्र है वह उदान है, वह वायु है, वह आकाश है और वही यह ओज और तेज है—इस प्रकार उसकी उपासना करे। जो इस प्रकार जानता है वह ओजस्वी और तेजस्वी होता है। वे ये पाँच ब्रह्मपुरुष स्वर्गलोकके द्वारपाल हैं। वह जो कोई भी स्वर्गलोकके द्वारपाल इन पाँच ब्रह्मपुरुषोंको जानता है उसके कुलमें वीर उत्पन्न होता है। जो इस प्रकार स्वर्गलोकके द्वारपाल इन पाँच पुरुषोंको जानता है वह स्वर्गलोकको प्राप्त होता है। तथा इस द्युलोकसे परे जो परम ज्योति विश्वके पृष्ठपर यानी सबके ऊपर, जिनसे उत्तम कोई दूसरा लोक नहीं है ऐसे उत्तम लोकोंमें प्रकाशित हो रही है वह निश्चय यही है जो कि इस पुरुषके भीतर ज्योति है। उस इस (हृदयस्थित पुरुष) का यही दर्शनोपाय है जब कि [मनुष्य] इस शरीरमें स्पर्शद्वारा उष्णताको जानता है तथा यही उसका श्रवणोपाय है जब कि यह कानोंको मूँदकर निनद (रथके घोष), नदथु (बैलके डकराने) और जलते हुए अग्निके शब्दके समान श्रवण करता है, वह यह ज्योति दृष्ट और श्रुत है—इस प्रकार इसकी उपासना करे। जो उपासक ऐसा जानता है [इस प्रकार उपासना करता है] वह दर्शनीय और विश्रुत (विख्यात) होता है ॥ १–८ ॥

चतुर्दश खण्ड

जगत्‌की एवं आत्माकी ब्रह्मरूपमें उपासना

यह सारा जगत् निश्चय ब्रह्म ही है, यह उसीसे उत्पन्न होनेवाला, उसीमें लीन होनेवाला और उसीमें चेष्टा करनेवाला है—इस प्रकार शान्त [राग-द्वेषरहित] होकर उपासना करे, क्योंकि पुरुष निश्चय ही क्रतुमय—निश्चयात्मक है; इस लोकमें पुरुष जैसे निश्चयवाला होता है वैसा ही यहाँसे मरकर जानेपर होता है। अतः उसे [पुरुषको] निश्चय करना चाहिये [वह ब्रह्म] मनोमय, प्राणशरीर, प्रकाशस्वरूप, सत्यसंकल्प, आकाश-शरीर, सर्वकर्मा, सर्वकाम, सर्वगन्ध, सर्वरस, इस सम्पूर्ण जगत्‌को सब ओरसे व्याप्त करनेवाला, वाक्‌रहित और संभ्रम-शून्य है, हृदयकमलके भीतर यह मेरा आत्मा धानसे, यवसे, सरसोंसे, श्यामाकसे अथवा श्यामाकतण्डुलसे भी सूक्ष्म है तथा हृदयकमलके भीतर यह मेरा आत्मा पृथिवी, अन्तरिक्ष, द्युलोक अथवा इन सब लोकोंकी अपेक्षा भी बड़ा है जो सर्वकर्मा, सर्वकाम, सर्वगन्ध, सर्वरस, इस सबको सब ओरसे व्याप्त करने-वाला, वाक्‌रहित और सम्भ्रमशून्य है वह मेरा आत्मा हृदय-कमलके मध्यमें स्थित है। यही ब्रह्म है, इस शरीरसे मरकर जानेपर मैं इसीको प्राप्त होऊँगा। जिसका ऐसा निश्चय है, और जिसे इस विषयमें कोई सन्देह भी नहीं है [उसे इसी ब्रह्म-भावकी ही प्राप्ति होती है] ऐसा शाण्डिल्यने कहा है ॥ १—४ ॥

पञ्चदश खण्ड

विराट्‌रूप कोशकी उपासना

अन्तरिक्ष जिसका उदर है, वह कोश पृथिवीरूप मूलवाला है। वह जीर्ण नहीं होता। दिशाएँ इसके कोण हैं, आकाश ऊपरका छिद्र है। वह यह कोश वसुधान है। उसीमें यह सारा विश्व स्थित है। उस कोशकी पूर्व दिशा 'जुहू' नामवाली है, दक्षिण दिशा 'सहमाना' नामकी है, पश्चिम दिशा 'राज्ञी' नामवाली है तथा उत्तर दिशा 'सुभूता' नामकी है। उन दिशाओंका वायु वत्स है। वह, जो इस प्रकार इस वायुको दिशाओंके वत्सरूपसे जानता है, पुत्रके निमित्तसे रोदन नहीं

करता। वह मैं इस प्रकार इस वायुको दिशाओंके वत्सरूपसे जानता हूँ; अतः मैं पुत्रके कारण न रोऊँ। मैं अमुक अमुकके सहित अविनाशी कोशकी शरण हूँ; अमुक अमुक अमुकके सहित प्राणकी शरण हूँ; अमुक अमुक अमुकके सहित भूःकी शरण हूँ; अमुक अमुक अमुकके सहित भुवःकी शरण हूँ; अमुक अमुक अमुकके सहित स्वःकी शरण हूँ। * वह मैंने जो कहा कि 'मैं प्राणकी शरण हूँ' सो यह जो कुछ सम्पूर्ण भूतसमुदाय है प्राण ही है, उसीकी मैं शरण हूँ तथा मैंने जो कहा कि 'मैं भूःकी शरण हूँ' इससे मैंने यही कहा है कि 'मैं पृथिवीकी शरण हूँ, अन्तरिक्षकी शरण हूँ और द्युलोककी शरण हूँ' फिर मैंने जो कहा कि 'मैं भुवःकी शरण हूँ' इससे यह कहा गया है कि 'मैं अग्निकी शरण हूँ, वायुकी शरण हूँ और आदित्यकी शरण हूँ' तथा मैंने जो कहा कि 'मैं स्वःकी शरण हूँ' इससे 'मैं ऋग्वेदकी शरण हूँ, यजुर्वेदकी शरण हूँ और सामवेदकी शरण हूँ' यही मैंने कहा है ॥ १–७ ॥

षोडश खण्ड

पुरुषकी यज्ञरूपमें उपासना

निश्चय पुरुष ही यज्ञ है। उसके (उसकी आयुके) जो चौबीस वर्ष हैं, वे प्रातःसवन हैं। गायत्री चौबीस अक्षरोंवाली है; और प्रातःसवन गायत्री-छन्दसे संबद्ध है। उस इस प्रातःसवनके वसुगण अनुगत हैं। प्राण ही वसु हैं, क्योंकि ये ही इस सबको बसाये हुए हैं। यदि इस प्रातःसवनसम्पन्न आयुमें उसे कोई कष्ट पहुँचावे तो उसे इस प्रकार कहना चाहिये, 'हे प्राणरूप वसुगण! मेरे इस प्रातःसवनको माध्यन्दिनसवनके साथ एकरूप कर दो; यज्ञस्वरूप मैं आप प्राणरूप वसुओंके मध्यमें विलुप्त (नष्ट) न होऊँ।' तब उस कष्टसे मुक्त होकर वह नीरोग हो जाता है ॥ १-२ ॥

इसके पश्चात् जो चौवालीस वर्ष हैं, वे माध्यन्दिनसवन हैं। त्रिष्टुप्-छन्द चौवालीस अक्षरोंवाला है और माध्यन्दिनसवन त्रिष्टुप्-छन्दसे सम्बद्ध है। उस माध्यन्दिनसवनके रुद्रगण अनुगत हैं। प्राण ही रुद्र हैं, क्योंकि ये ही इस सम्पूर्ण प्राणिसमुदायको रुलाते हैं। यदि उस यज्ञकर्ताको इस आयुमें कोई [रोगादि] सन्तप्त करे तो उसे इस प्रकार कहना चाहिये, 'हे प्राणरूप रुद्रगण! मेरे इस मध्याह्नकालिक सवनको तृतीय सवनके साथ एकीभूत कर दो। यज्ञस्वरूप मैं प्राणरूप रुद्रोंके मध्यमें कभी विच्छिन्न (नष्ट) न होऊँ।' ऐसा कहनेसे वह उस कष्टसे छूट जाता है और नीरोग हो जाता है ॥ ३-४ ॥

इसके पश्चात् जो अड़तालीस वर्ष हैं, वे तृतीय सवन हैं। जगती-छन्द अड़तालीस अक्षरोंवाला है तथा तृतीय सवन जगती-छन्दसे सम्बन्ध रखता है। इस सवनके आदित्यगण अनुगत हैं। प्राण ही आदित्य हैं, क्योंकि ये ही इस सम्पूर्ण विषयजातको ग्रहण करते हैं। उस उपासकको यदि इस आयुमें कोई [रोगादि] सन्तप्त करे तो उसे इस प्रकार कहना चाहिये, 'हे प्राणरूप आदित्यगण! मेरे इस तृतीय सवनको आयुके साथ एकीभूत कर दो। यज्ञस्वरूप मैं प्राणरूप आदित्योंके मध्यमें विनष्ट न होऊँ।' ऐसा कहनेसे वह उस कष्टसे मुक्त होकर नीरोग हो जाता है ॥ ५-६ ॥

इस प्रसिद्ध विद्याको जाननेवाले ऐतरेय महिदासने कहा था—'[अरे रोग!] तू मुझे क्यों कष्ट देता है, जो मैं कि इस रोगद्वारा मृत्युको प्राप्त नहीं हो सकता।' वह एक सौ सोलह वर्ष जीवित रहा था; जो इस प्रकार इस सवन-विद्याको जानता है वह (नीरोग होकर) एक सौ सोलह वर्ष जीवित रहता है ॥ ७ ॥

सप्तदश खण्ड

आत्मयज्ञके अन्य अङ्ग

वह [पुरुष] जो भोजन करनेकी इच्छा करता है, जो पीनेकी इच्छा करता है और जो रममाण (प्रसन्न) नहीं होता—वही इसकी दीक्षा है। फिर वह जो खाता है, जो पीता है और जो रतिका अनुभव करता है—वह उपसदोंकी सदृशताको प्राप्त होता है। तथा वह जो हँसता है, जो भक्षण करता है और जो मैथुन करता है—वे सब स्तुतशस्त्रकी ही समानताको प्राप्त होते हैं। तथा जो तप, दान, आर्जव (सरलता), अहिंसा और सत्यवचन हैं, वे ही इसकी दक्षिणा हैं। इसीसे कहते हैं कि 'प्रसूता होगी' अथवा 'प्रसूता हुई' वह इसका पुनर्जन्म ही है; तथा मरण ही अवभृथस्नान है। घोर आङ्गिरस ऋषिने देवकीपुत्र कृष्णको यह यज्ञदर्शन सुनाकर, जिससे कि वह अन्य विद्याओंके विषयमें तृष्णाहीन

* इसमें जहाँ-जहाँ 'अमुक' शब्द आया है, वहाँ अपने पुत्रके नामको उच्चारण करना चाहिये।

हो गया था, कहा—'उसे अन्तकालमें इन तीन मन्त्रोंका जप करना चाहिये (१) तू अक्षित (अक्षय) है, (२) अच्युत (अविनाशी) है और (३) अति सूक्ष्म प्राण है।' तथा इसके विषयमें ये दो ऋचाएँ हैं। ['आदित्यवर्णस्य रेतसः' यह एक मन्त्र है और 'उद्वयं तमसस्परि' इत्यादि दूसरा है। इनमें पहला मन्त्र इस प्रकार है—'आदित्यवर्णस्य रेतसो ज्योतिः पश्यन्ति वासरम्। परो यदिध्यते दिवि' इसका अर्थ यह है—] पुरातन कारणका प्रकाश देखते हैं; यह सर्वत्र व्याप्त प्रकाश, जो परब्रह्ममें स्थित परम तेज देदीप्यमान है, उसका है। [अब 'उद्वयं तमसस्परि' इत्यादि दूसरे मन्त्रका अर्थ करते हैं—] अज्ञानरूप अन्धकारसे अतीत उत्कृष्ट ज्योतिको देखते हुए तथा आत्मीय उत्कृष्ट तेजको देखते हुए हम सम्पूर्ण देवोंमें प्रकाशवान् सर्वोत्तम ज्योतिःस्वरूप सूर्यको प्राप्त हुए ॥१–७॥

अष्टादश खण्ड

मन और आकाशकी ब्रह्मरूपमें उपासना

'मन ब्रह्म है' इस प्रकार उपासना करे। यह अध्यात्मदृष्टि है। तथा 'आकाश ब्रह्म है' यह अधिदैवत दृष्टि है। इस प्रकार अध्यात्म और अधिदैवत दोनोंका उपदेश किया गया। वह यह (मनःसंज्ञक) ब्रह्म चार पादोंवाला है। वाक् पाद है, प्राण पाद है, चक्षु पाद है और श्रोत्र पाद है। यह अध्यात्म है। अब अधिदैवत कहते हैं—अग्नि पाद है, वायु पाद है, आदित्य पाद है और दिशाएँ पाद हैं। इस प्रकार अध्यात्म और अधिदैवत दोनोंका उपदेश किया जाता है। वाक् ही ब्रह्मका चौथा पाद है; वह अग्निरूप ज्योतिसे दीप्त होता है और तपता है। जो ऐसा जानता है वह कीर्ति, यश और ब्रह्मतेजके कारण देदीप्यमान होता और तपता है। प्राण ही मनोमय ब्रह्मका चौथा पाद है। वह वायुरूप ज्योतिसे प्रकाशित होता और तपता है। जो इस प्रकार जानता है वह कीर्ति, यश और ब्रह्मतेजसे प्रकाशित होता और तपता है। चक्षु ही मनःसंज्ञक ब्रह्मका चौथा पाद है। वह आदित्यरूप ज्योतिसे प्रकाशित होता और तपता है। जो इस प्रकार जानता है वह कीर्ति, यश और ब्रह्मतेजसे प्रकाशित होता और तपता है। श्रोत्र ही मनोरूप ब्रह्मका चौथा पाद है। वह दिशारूप ज्योतिसे प्रकाशित होता और तपता है। जो इस प्रकार जानता है वह कीर्ति, यश और ब्रह्मतेजसे प्रकाशित होता और तपता है ॥ १–६ ॥

एकोनविंश खण्ड

आदित्यकी ब्रह्मरूपमें उपासना

आदित्य ब्रह्म है—ऐसा उपदेश है; उसीकी व्याख्या की जाती है। पहले यह असत् ही था। वह सत् (कार्याभिमुख) हुआ। वह अङ्कुरित हुआ। वह एक अण्डेमें परिणत हो गया। वह एक वर्षपर्यन्त उसी प्रकार पड़ा रहा। फिर वह फूटा; वे दोनों अण्डेके खण्ड रजत और सुवर्णरूप हो गये। उनमें जो खण्ड रजत हुआ, वह यह पृथिवी है और जो सुवर्ण हुआ, वह द्युलोक है। उस अण्डेका जो जरायु (स्थूल गर्भवेष्टन) था [वही] वे पर्वत हैं, जो उल्ब (सूक्ष्म गर्भवेष्टन) था, वह मेघोंके सहित कुहरा है, जो धमनियाँ थीं, वे नदियाँ हैं तथा जो वस्तिगत जल था, वह समुद्र है। फिर उससे जो उत्पन्न हुआ, वह यह आदित्य है। उसके उत्पन्न होते ही बड़े जोरोंका शब्द हुआ तथा उसीसे सम्पूर्ण प्राणी और सारे भोग हुए हैं। इसीसे उसका उदय और अस्त होनेपर दीर्घ-शब्दयुक्त घोष उत्पन्न होते हैं तथा सम्पूर्ण प्राणी और सारे भोग भी उत्पन्न होते हैं। वह जो इस प्रकार जाननेवाला होकर आदित्यकी 'यह ब्रह्म है' इस प्रकार उपासना करता है [वह आदित्यरूप हो जाता है, तथा] उसके समीप शीघ्र ही सुन्दर घोष आते हैं और उसे सुख देते हैं, सुख देते हैं ॥ १–४ ॥

॥ तृतीय अध्याय समाप्त ॥ ३ ॥

यज्ञशालामें उषस्ति

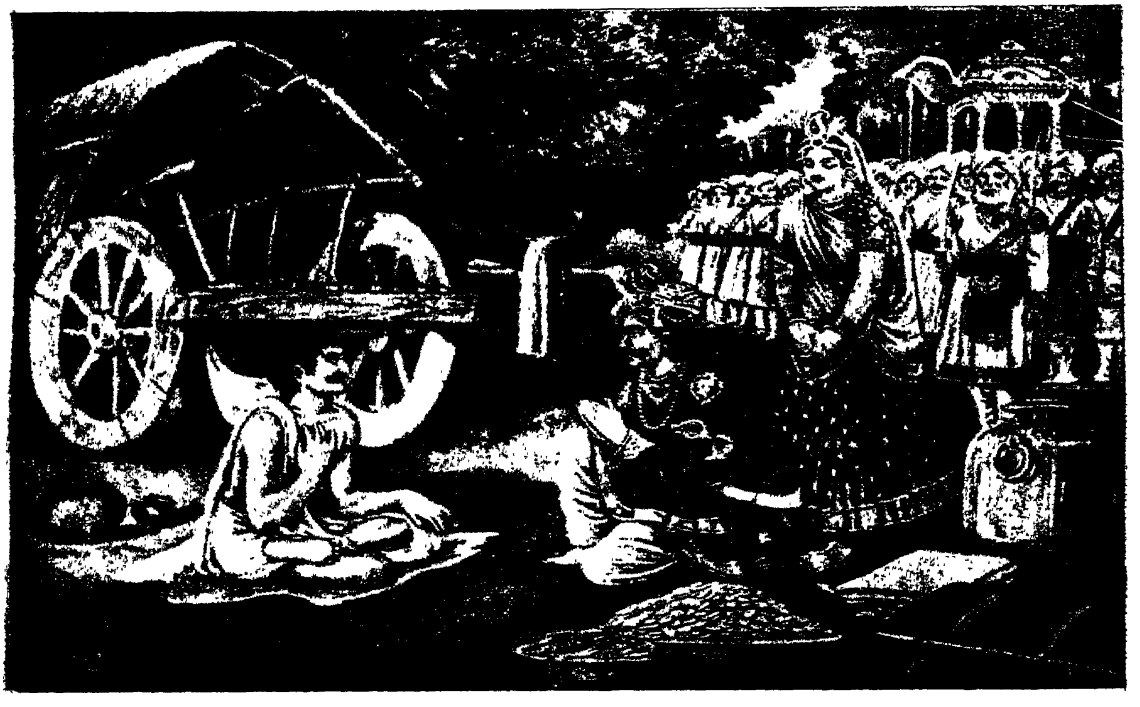

रैक्व और जानश्रुति

ॐ

चतुर्थ अध्याय

प्रथम खण्ड

राजा जानश्रुति और रैक्वका उपाख्यान

जो श्रद्धापूर्वक देनेवाला एवं बहुत दान करनेवाला था और जिसके यहाँ [दान करनेके लिये] बहुत-सा अन्न पकाया जाता था ऐसा कोई जनश्रुतके कुलमें उत्पन्न हुआ उसके पुत्रका पौत्र था। उसने, इस आशयसे कि लोग सब जगह मेरा ही अन्न खायँगे, सर्वत्र निवासस्थान (धर्मशालाएँ) बनवा दिये थे ॥ १ ॥

उसी समय [एक दिन] रात्रिमें उधरसे हंस उड़कर गये। उनमेंसे एक हंसने दूसरे हंससे कहा—'अरे ओ भल्लाक्ष ! ओ भल्लाक्ष ! देख, जानश्रुति पौत्रायणका तेज द्युलोकके समान फैला हुआ है; तू उसका स्पर्श न कर, वह तुझे भस्म न कर डाले।' उससे दूसरे [अग्रगामी] हंसने कहा—'अरे ! तू किस महत्त्वसे युक्त रहनेवाले इस राजाके प्रति इस तरह सम्मानित वचन कह रहा है ? क्या तू इसे गाड़ीवाले रैक्वके समान बतलाता है ?' [इसपर उसने पूछा—] 'यह जो गाड़ीवाला रैक्व है, कैसा है ?' 'जिस प्रकार [द्यूतक्रीडामें] कृतनामक पासेके द्वारा जीतनेवाले पुरुषके अधीन उससे निम्न श्रेणीके सारे पासे हो जाते हैं, उसी प्रकार प्रजा जो कुछ सत्कर्म करती है वह सब उस (रैक्व) को प्राप्त हो जाता है। जो बात वह रैक्व जानता है, उसे जो कोई भी जानता है, उसके विषयमें भी मुझसे यह कह दिया गया' ॥ २–४ ॥

इस बातको जानश्रुति पौत्रायणने सुन लिया। [दूसरे दिन प्रातःकाल] उठते ही उसने सेवकसे कहा—'अरे भैया ! तू गाड़ीवाले रैक्वके समान मेरी स्तुति क्या करता है ?' [इसपर सेवकने पूछा—] 'यह जो गाड़ीवाला रैक्व है, कैसा है ?' [राजाने कहा—] 'जिस प्रकार कृतनामक पासेके द्वारा जीतनेवाले पुरुषके अधीन उसके निम्नवर्ती समस्त पासे हो जाते हैं, उसी प्रकार उस रैक्वको, जो कुछ भी प्रजा सत्कर्म करती है, वह सब प्राप्त हो जाता है। तथा जो कुछ (वह रैक्व) जानता है, उसे जो कोई जानता है, वह भी इस कथनद्वारा मैंने बतला दिया' ॥ ५-६ ॥

वह सेवक उसकी खोज करनेके अनन्तर 'मैं उसे नहीं पा सका' ऐसा कहता हुआ लौट आया ! तब उससे राजाने कहा—'अरे ! जहाँ ब्राह्मणकी खोज की जाती है वहाँ उसके पास जा।' उसने एक छकड़ेके नीचे खाज खुजलाते हुए [रैक्वको देखा]। वह रैक्वके पास बैठ गया और बोला—'भगवन् ! क्या आप ही गाड़ीवाले रैक्व हैं ?' रैक्वने 'अरे ! हाँ, मैं ही हूँ' ऐसा कहकर स्वीकार किया। तब वह सेवक यह समझकर कि 'मैंने उसे पहचान लिया है' लौट आया ॥७-८॥

द्वितीय खण्ड

जानश्रुतिका रैक्वके पास उपदेशके लिये जाना

तब वह जानश्रुति पौत्रायण छः सौ गौएँ, एक हार और एक खच्चरियोंसे जुता हुआ रथ लेकर उसके पास आया और बोला—'रैक्व ! ये छः सौ गौएँ, यह हार और यह खच्चरियोंसे जुता हुआ रथ मैं आपके लिये लाया हूँ। आप इस धनको स्वीकार कीजिये और भगवन् ! आप मुझे उस देवताका उपदेश दीजिये, जिसकी आप उपासना करते हैं।' उस रैक्वने कहा—'अरे शूद्र ! गौओंके सहित यह हारयुक्त रथ तेरे ही पास रहे।' तब वह जानश्रुति पौत्रायण एक सहस्र गौएँ, एक हार, खच्चरियोंसे जुता हुआ रथ और अपनी कन्या—इतना धन लेकर फिर उसके पास आया और उससे बोला—'रैक्व ! ये एक सहस्र गौएँ, यह हार, यह खच्चरियोंसे जुता हुआ रथ, यह पत्नी और यह ग्राम, जिसमें कि आप रहते हैं, स्वीकार कीजिये और भगवन् ! मुझे अवश्य उपदेश कीजिये।' तब उस (राजकन्या) के मुखको ही [विद्याग्रहणका द्वार] समझते हुए रैक्वने कहा—'अरे शूद्र ! तू ये (गौएँ आदि) लाया है [सो ठीक है;] तू इस विद्याग्रहणके द्वारसे ही मुझसे भाषण कराता है।' इस प्रकार जहाँ वह रैक्व रहता था, वहाँ रैक्वपर्णनामक ग्राम महावृष देशमें प्रसिद्ध है। तब उसने उससे कहा ॥ १–५ ॥

तृतीय खण्ड

वायु और प्राणकी उपासना

वायु ही संवर्ग है। जब अग्नि बुझता है तो वायुमें ही लीन होता है, जब सूर्य अस्त होता है तो वायुमें ही लीन होता है, और जब चन्द्रमा अस्त होता है तो वायुमें ही लीन हो जाता है। जिस समय जल सूखता है वह वायुमें ही लीन

हो जाता है। वायु ही इन सब जलोंको अपनेमें लीन कर लेता है। यह अधिदैवत दृष्टि है ॥ १-२ ॥

अब अध्यात्मदर्शन कहा जाता है—प्राण ही संवर्ग है। जिस समय यह पुरुष सोता है, प्राणको ही वाक्-इन्द्रिय प्राप्त हो जाती है; प्राणको ही चक्षु, प्राणको ही श्रोत्र और प्राणको ही मन प्राप्त हो जाता है। प्राण ही इन सबको अपनेमें लीन कर लेता है। वे ये दो ही संवर्ग हैं—देवताओंमें वायु और इन्द्रियोंमें प्राण ॥ ३-४ ॥

एक बार कपिगोत्रज शौनक और कक्षसेनके पुत्र अभिप्रतारीसे, जब कि उन्हें भोजन परोसा जा रहा था, एक ब्रह्मचारीने भिक्षा माँगी; किंतु उन्होंने उसे भिक्षा नहीं दी। तब उसने कहा—'भुवनोंके रक्षक उस एक देव प्रजापतिने चार महात्माओंको ग्रस लिया है। कापेय ! अभिप्रतारिन् ! मनुष्य अनेक प्रकारसे निवास करते हुए उस एक देवको नहीं देखते; तथा जिसके [ब्रह्मचारीके रूपमें आये हुए भगवान्‌के] लिये यह अन्न है उसे ही नहीं दिया गया।' उस वाक्यका कपिगोत्रोत्पन्न शौनकने मनन किया और फिर उस [ब्रह्मचारी] के पास आकर कहा—'जो देवताओंका आत्मा, प्रजाओंका उत्पत्तिकर्ता, हिरण्यदंष्ट्र, भक्षणशील और मेधावी है, जिसकी बड़ी महिमा कही गयी है, जो स्वयं दूसरोंसे न खाया जानेवाला और जो वस्तुतः अन्न नहीं हैं उनको भी भक्षण कर जाता है, ब्रह्मचारिन् ! उसीकी हम उपासना करते हैं।' [ऐसा कहकर उसने सेवकोंको आज्ञा दी कि] 'इस ब्रह्मचारीको भिक्षा दो' ॥ ५-७ ॥

तब उन्होंने उसे भिक्षा दे दी। वे ये [अग्न्यादि और वायु] पाँच [वागादिसे] अन्य हैं तथा इनसे [वागादि और प्राण] ये पाँच अन्य हैं। इस प्रकार ये सब दस होते हैं। ये दस कृत (कृतनामक पासेसे उपलक्षित द्यूत) हैं। अतः सम्पूर्ण दिशाओंमें ये अन्न ही दस कृत हैं। यह विराट् ही अन्नादी (अन्न भक्षण करनेवाला) है। उसके द्वारा यह सब देखा जाता है। जो ऐसा जानता है उसके द्वारा यह सब देख लिया जाता है और वह अन्न भक्षण करनेवाला होता है ॥८॥

चतुर्थ खण्ड

जबालापुत्र सत्यकामद्वारा गुरुकी आज्ञाका पालन

जबालाके पुत्र सत्यकामने अपनी माता जबालाको सम्बोधित करके निवेदन किया—'पूज्ये ! मैं ब्रह्मचर्यपूर्वक [गुरुकुलमें] निवास करना चाहता हूँ; बता मैं किस गोत्रवाला हूँ ?' उसने उससे कहा—'हे बेटा ! तू जिस गोत्रवाला है उसे मैं नहीं जानती। युवावस्थामें, जब कि मैं बहुत कार्य करनेवाली परिचारिणी थी, मैंने तुझे प्राप्त किया था। मैं यह नहीं जानती कि तू किस गोत्रवाला है ? मैं तो जबाला नामवाली हूँ और तू सत्यकाम नामवाला है। अतः तू अपनेको 'सत्यकाम जाबाल' बतला देना।' उसने हारिद्रुमत गौतमके पास जाकर कहा—'मैं पूज्य श्रीमान्‌के यहाँ ब्रह्मचर्यपूर्वक वास करूँगा; इसीसे आपकी सन्निधिमें आया हूँ।' उससे [गौतमने] कहा—'सोम्य ! तू किस गोत्रवाला है ?' उसने कहा—'भगवन् ! मैं जिस गोत्रवाला हूँ उसे नहीं जानता। मैंने मातासे पूछा था। उसने मुझे यह उत्तर दिया कि 'युवावस्थामें, जब कि मैं बहुत काम-धन्धा करनेवाली परिचारिणी थी, मैंने तुझे प्राप्त किया था। मैं यह नहीं जानती कि तू किस गोत्रवाला है ? मैं जबाला नामवाली हूँ और तू सत्यकाम नामवाला है।' अतः गुरो ! मैं सत्यकाम जाबाल हूँ।'' उससे गौतमने कहा—'ऐसा स्पष्ट भाषण कोई ब्राह्मणेतर नहीं कर सकता। अतः सोम्य ! तू समिधा ले आ, मैं तेरा उपनयन कर दूँगा, क्योंकि तूने सत्यका त्याग नहीं किया।' तब उसका उपनयन कर चार सौ कृश और दुर्बल गौएँ अलग निकालकर उससे कहा—'सोम्य ! तू इन गौओंके पीछे जा।' उन्हें ले जाते समय उसने कहा—'इनकी एक सहस्र गायें हुए बिना मैं नहीं लौटूँगा।' जबतक कि वे एक सहस्र हुईं वह बहुत वर्षोंतक वनमें ही रहा ॥ १-५ ॥

पञ्चम खण्ड

सत्यकामको वृषभद्वारा ब्रह्मके एक पादका उपदेश

तब उससे साँडने 'सत्यकाम !' ऐसा कहा। उसने 'भगवन् !' ऐसा उत्तर दिया। [वह बोला—] 'हे सोम्य ! हम एक सहस्र हो गये हैं, अब तू हमें आचार्यकुलमें पहुँचा दे।' [साँडने कहा] '[क्या] मैं तुझे ब्रह्मका एक पाद बतलाऊँ ?' तब [सत्यकामने] कहा—'भगवन् ! मुझे [अवश्य] बतलावें।' साँड उससे बोला—'पूर्व दिक्‌कला,

पश्चिम दिक्कला, दक्षिण दिक्कला और उत्तर दिक्कला, हे सोम्य ! यह ब्रह्मका 'प्रकाशवान्' नामक चार कलाओंवाला पाद है ।' वह, जो इसे इस प्रकार जाननेवाला पुरुष ब्रह्मके इस चतुष्कल पादकी 'प्रकाशवान्' इस गुणसे युक्त उपासना करता है, इस लोकमें प्रकाशवान् होता है और प्रकाशवान् लोकोंको जीत लेता है ॥ १–३ ॥

षष्ठ खण्ड

अग्निद्वारा द्वितीय पादका उपदेश

'अग्नि तुझे [दूसरा] पाद बतलावेगा'—ऐसा कहकर वृषभ मौन हो गया । दूसरे दिन उसने गौओंको गुरुकुलकी ओर हाँक दिया । वे सायंकालमें जहाँ एकत्रित हुईं वहीं अग्नि प्रज्वलित कर गौओंको रोक समिधाधान कर अग्निके पश्चिम पूर्वाभिमुख होकर बैठ गया । उससे अग्निने 'सत्यकाम !' ऐसा कहा । तब उसने 'भगवन् !' ऐसा प्रत्युत्तर दिया । 'सोम्य ! मैं तुझे ब्रह्मका एक पाद बतलाऊँ ?' [अग्निने कहा, तब] [सत्यकामने कहा—] 'भगवन् ! मुझे [अवश्य] बतलावें ।' तब उसने उससे कहा—'पृथ्वी कला है, अन्तरिक्ष कला है, द्युलोक कला है और समुद्र कला है । सोम्य ! यह ब्रह्मका चतुष्कल पाद 'अनन्तवान्' नामवाला है ।' वह, जो इसे इस प्रकार जाननेवाला पुरुष ब्रह्मके इस चतुष्कल पादकी 'अनन्तवान्' इस गुणसे युक्त उपासना करता है, इस लोकमें अनन्तवान् होता है और अनन्तवान् लोकोंको जीत लेता है ।१–४।

सप्तम खण्ड

हंसद्वारा तृतीय पादका उपदेश

'हंस तुझे [तीसरा] पाद बतलावेगा' ऐसा [कहकर अग्नि निवृत्त हो गया] । दूसरे दिन उसने गौओंको आचार्यकुलकी ओर हाँक दिया । वे सायङ्कालमें जहाँ एकत्रित हुईं वह उसी जगह अग्नि प्रज्वलित कर, गौओंको रोक और समिधाधान कर अग्निके पश्चिम पूर्वाभिमुख होकर बैठा । तब हंसने उसके समीप उतरकर कहा—'सत्यकाम !' उसने उत्तर दिया—'भगवन् !' [हंसने कहा—] 'सोम्य ! मैं तुझे ब्रह्मका पाद बतलाऊँ ?' [सत्यकाम बोला—] 'भगवन् ! मुझे बतलावें ।' तब वह उससे बोला—'अग्नि कला है, सूर्य कला है, चन्द्रमा कला है और विद्युत् कला है । सोम्य ! यह ब्रह्मका चतुष्कल पाद 'ज्योतिष्मान्' नामवाला है ।' जो कोई इसे इस प्रकार जाननेवाला पुरुष ब्रह्मके इस चतुष्कल पादको 'ज्योतिष्मान्' ऐसे गुणसे युक्त उपासना करता है, वह इस लोकमें ज्योतिष्मान् होता है तथा ज्योतिष्मान् लोकोंको जीत लेता है ॥ १–४ ॥

अष्टम खण्ड

मद्गुद्वारा चतुर्थ पादका उपदेश

'मद्गु तुझे [चौथा] पाद बतलावेगा' ऐसा [कहकर हंस चला गया] । दूसरे दिन उसने गौओंको गुरुकुलकी ओर हाँक दिया । वे सायंकालमें जहाँ एकत्रित हुईं वहीं अग्नि प्रज्वलित कर गायोंको रोक समिधाधान कर अग्निके पीछे पूर्वाभिमुख होकर बैठ गया । मद्गुने उसके पास उतरकर कहा—'सत्यकाम !' तब उसने उत्तर दिया—'भगवन् !' [मद्गु बोला—] 'सोम्य ! मैं तुझे ब्रह्मका पाद बतलाऊँ ?' [सत्यकाम बोला—] 'भगवन् ! मुझे अवश्य बतलावें ।' वह उससे बोला—'प्राण कला है, चक्षु कला है, श्रोत्र कला है और मन कला है । सोम्य ! यह ब्रह्मका चतुष्कल पाद 'आयतनवान्' नामवाला है ।' वह, जो इसे इस प्रकार जाननेवाला पुरुष ब्रह्मके इस चतुष्कल पादकी 'आयतनवान्' ऐसे गुणसे युक्त उपासना करता है, इस लोकमें आयतनवान् होता है और आयतनवान् लोकोंको जीत लेता है ॥ १–४ ॥

नवम खण्ड

सत्यकामका आचार्यसे पुनः उपदेश-ग्रहण

सत्यकाम आचार्यकुलमें पहुँचा । उससे आचार्यने कहा—'सत्यकाम !' तब उसने उत्तर दिया—'भगवन् !' 'सोम्य ! तू ब्रह्मवेत्ता-सा दिखलायी दे रहा है; तुझे किसने उपदेश दिया है ?' ऐसा [आचार्यने पूछा] । तब उसने उत्तर दिया,

'मनुष्योंसे भिन्न [देवताओं] ने मुझे उपदेश दिया है, अब मेरी इच्छाके अनुसार आप पूज्यपाद ही मुझे विद्याका उपदेश करें। मैंने श्रीमान्-जैसे ऋषियोंसे सुना है कि आचार्यसे जानी गयी विद्या ही अतिशय साधुताको प्राप्त होती है।' तब आचार्यने उसे उसी विद्याका उपदेश किया। उसमें कुछ भी न्यून नहीं हुआ, न्यून नहीं हुआ [अर्थात् उसकी विद्या पूर्ण ही रही] ॥ १–३ ॥

दशम खण्ड

उपकोसलको अग्नियोंद्वारा ब्रह्मविद्याका उपदेश

उपकोसल नामसे प्रसिद्ध कमलका पुत्र सत्यकाम जाबालके यहाँ ब्रह्मचर्य ग्रहण करके रहता था। उसने बारह वर्षतक उस आचार्यके अग्नियोंकी सेवा की; किंतु आचार्यने अन्य ब्रह्मचारियोंका तो समावर्तन संस्कार कर दिया, किंतु केवल इसीका नहीं किया। आचार्यसे उसकी भार्याने कहा—'यह ब्रह्मचारी खूब तपस्या कर चुका है, इसने अच्छी तरह अग्नियोंकी सेवा की है। देखिये, अग्नियाँ आपकी निन्दा न करें। अतः इसे विद्याका उपदेश कर दीजिये।' किंतु वह उसे उपदेश किये बिना ही बाहर चला गया। उस उपकोसलने मानसिक खेदसे अनशन करनेका निश्चय किया। उससे आचार्यपत्नीने कहा—'अरे ब्रह्मचारिन्! तू भोजन कर, क्यों नहीं भोजन करता?' वह बोला—'माताजी! इस मनुष्यमें अनेक ओर जानेवाली बहुत-सी कामनाएँ रहती हैं। मैं व्याधियोंसे परिपूर्ण हूँ, इसलिये भोजन नहीं करूँगा' ॥ १–३ ॥

फिर अग्नियोंने एकत्रित होकर कहा—'यह ब्रह्मचारी तपस्या कर चुका है; इसने हमारी अच्छी तरह सेवा की है। अच्छा, हम इसे उपदेश करें' ऐसा निश्चयकर वे उससे बोले—'प्राण' ब्रह्म है, 'क' ब्रह्म है, 'ख' ब्रह्म है। वह बोला—'यह तो मैं जानता हूँ कि प्राण ब्रह्म है; किंतु 'क' और 'ख' को नहीं जानता।' तब वे बोले— 'निश्चय जो 'क' है वही 'ख' है और जो 'ख' है वही 'क' है।' इस प्रकार उन्होंने उसे प्राण और उसके [आश्रयभूत] आकाशका उपदेश किया ॥४-५॥

एकादश खण्ड

अकेले गार्हपत्याग्निद्वारा शिक्षा

फिर उसे गार्हपत्याग्निने शिक्षा दी—'पृथ्वी, अग्नि, अन्न और आदित्य—ये मेरे चार शरीर हैं। आदित्यके अन्तर्गत जो यह पुरुष दिखायी देता है वह मैं हूँ, वही मैं हूँ।' वह पुरुष, जो इसे इस प्रकार जानकर इसकी उपासना करता है, पापकर्मोंको नष्ट कर देता है, अग्निलोकवान् होता है, पूर्ण आयुको प्राप्त होता है, उज्ज्वल जीवन व्यतीत करता है तथा इसके उत्तरवर्ती पुरुष क्षीण नहीं होते। तथा जो इस प्रकार जानकर इसकी उपासना करता है उसका हम इस लोक और परलोकमें भी पालन करते हैं ॥ १-२ ॥

द्वादश खण्ड

अन्वाहार्यपचन नामक दूसरे अग्निद्वारा शिक्षा

फिर उसे अन्वाहार्यपचनने शिक्षा दी—'जल, दिशा, नक्षत्र और चन्द्रमा—ये मेरे चार शरीर हैं। चन्द्रमामें जो यह पुरुष दिखायी देता है वह मैं हूँ, वही मैं हूँ।' वह पुरुष, जो इसे इस प्रकार जानकर इस (चार भागोंमें विभक्त अग्नि) की उपासना करता है, पापकर्मोंका नाश कर देता है, लोकवान् होता है, पूर्ण आयुको प्राप्त होता है और उज्ज्वल जीवन व्यतीत करता है। उसके पीछे होनेवाले पुरुष क्षीण नहीं होते तथा जो इस प्रकार जानकर इसकी उपासना करता है हम उसका इस लोक और परलोकमें भी पालन करते हैं ॥ १-२ ॥

त्रयोदश खण्ड

आहवनीय-अग्निद्वारा शिक्षा

तदनन्तर उसे आहवनीयाग्निने उपदेश किया—'प्राण, आकाश, द्युलोक और विद्युत्—ये मेरे चार शरीर हैं। यह जो विद्युत्में पुरुष दिखायी देता है, वह मैं हूँ, वही मैं हूँ।' वह पुरुष, जो इसे इस प्रकार जानकर इस (चार भागोंमें विभक्त अग्नि) की उपासना करता है, पापकर्मको नष्ट कर देता है, लोकवान् होता है, पूर्ण आयुको प्राप्त होता है तथा उज्ज्वल जीवन व्यतीत करता है। जो इसे इस प्रकार जानकर इसकी उपासना करता है, उसके पश्चाद्वर्ती पुरुष क्षीण नहीं होते तथा उसका हम इस लोक और परलोकमें भी पालन करते हैं ॥ १-२ ॥

चतुर्दश खण्ड

आचार्य और उपकोसलका संवाद

उन्होंने कहा—'उपकोसल ! सोम्य ! यह अपनी विद्या और आत्मविद्या तेरे प्रति कही । आचार्य तुझे इनके फलकी प्राप्तिका मार्ग बतलायेंगे ।' तदनन्तर उसके आचार्य आये । उससे आचार्यने कहा—'उपकोसल !' उसने 'भगवन् !' ऐसा उत्तर दिया । [आचार्य बोले—] 'सोम्य ! तेरा मुख ब्रह्मवेत्ताके समान जान पड़ता है; तुझे किसने उपदेश किया है ?' 'गुरुजी ! मुझे कौन उपदेश करता' ऐसा कहकर वह मानो उसे छिपाने लगा । [फिर अग्नियोंकी ओर संकेत करके बोला—] 'निश्चय इन्हींने उपदेश किया है जो अन्य प्रकारके थे और अब ऐसे हैं'—ऐसा कहकर उसने अग्नियोंको बतलाया । [तब आचार्यने पूछा—] 'सोम्य ! इन्होंने तुझे क्या बतलाया है ?' तब उसने 'यह बतलाया है' ऐसा कहकर उत्तर दिया । [इसपर आचार्यने कहा—] 'हे सोम्य ! इन्होंने तो तुझे केवल लोकोंका ही उपदेश किया है; अब मैं तुझे वह बतलाता हूँ जिसे जाननेवालेसे पाप-कर्मका उसी प्रकार सम्बन्ध नहीं होता जैसे कमलपत्रसे जलका सम्बन्ध नहीं होता ।' वह बोला—'भगवन् ! मुझे बतलावें ।' तब आचार्य उससे बोले ॥ १–३ ॥

पञ्चदश खण्ड

आचार्यद्वारा उपदेश; ब्रह्मवेत्ताकी गतिका वर्णन

'यह जो नेत्रमें पुरुष दिखायी देता है, यह आत्मा है'—ऐसा उसने कहा 'यह अमृत है, अभय है और ब्रह्म है । उस (पुरुषके स्थानरूप नेत्र)में यदि घृत या जल डाले तो वह पलकोंमें ही चला जाता है । इसे 'संयद्वाम' ऐसा कहते हैं, क्योंकि सम्पूर्ण सेवनीय वस्तुएँ सब ओरसे इसीको प्राप्त होती हैं; जो इस प्रकार जानता है, उसे सम्पूर्ण सेवनीय वस्तुएँ सब ओरसे प्राप्त होती हैं । यही वामनी है, क्योंकि यही सम्पूर्ण वामोंका वहन करता है । जो ऐसा जानता है, वह सम्पूर्ण वामोंको वहन करता है । यही भामनी है, क्योंकि यही सम्पूर्ण लोकोंमें भासमान होता है । जो ऐसा जानता है, वह सम्पूर्ण लोकोंमें भासमानी होता है ॥ १–४ ॥

अब [श्रुति पूर्वोक्त ब्रह्मवेत्ताकी गति बतलाती है—] इसके लिये शवकर्म करें अथवा न करें—वह अर्चि-अभिमानी देवताको ही प्राप्त होता है । फिर अर्चि-अभिमानी देवतासे दिवसाभिमानी देवताको, दिवसाभिमानीसे शुक्लपक्षाभिमानी देवताको और शुक्लपक्षाभिमानी देवतासे उत्तरायणके छः मासोंको प्राप्त होता है । मासोंसे संवत्सरको, संवत्सरसे आदित्यको, आदित्यसे चन्द्रमाको और चन्द्रमासे विद्युत्को प्राप्त होता है । वहाँसे अमानव पुरुष इसे ब्रह्मको प्राप्त करा देता है । यह देवमार्ग—ब्रह्ममार्ग है । इससे जानेवाले पुरुष इस मानव-मण्डलमें नहीं लौटते, नहीं लौटते ॥ ५ ॥

षोडश खण्ड

पवनकी यज्ञरूपमें उपासना

यह जो चलता है निश्चय यज्ञ ही है । यह चलता हुआ निश्चय ही इस सम्पूर्ण जगत्को पवित्र करता है; क्योंकि यह गमन करता हुआ इस समस्त संसारको पवित्र कर देता है इसलिये यही यज्ञ है । मन और वाक्—ये दोनों इसके मार्ग हैं । इनमेंसे एक मार्गका ब्रह्मा मनके द्वारा संस्कार करता है तथा होता, अध्वर्यु और उद्गाता ये वाणीद्वारा दूसरे मार्गका संस्कार करते हैं । यदि प्रातरनुवाकके आरम्भ हो जानेपर परिधानीया ऋचाके उच्चारणसे पूर्व ब्रह्मा बोल उठता है तो वह केवल एक मार्गका ही संस्कार करता है, दूसरा मार्ग नष्ट हो जाता है । जिस प्रकार एक पैरसे चलनेवाला पुरुष अथवा एक पहियेसे चलनेवाला रथ नष्ट हो जाता है उसी प्रकार इसका यज्ञ भी नाशको प्राप्त हो जाता है । यज्ञके नष्ट होनेके पश्चात् यजमानका नाश होता है; इस प्रकारका यज्ञ करनेपर वह और भी अधिक पापी हो जाता है । और यदि प्रातरनुवाकका आरम्भ होनेके अनन्तर परिधानीया ऋचासे पूर्व ब्रह्मा नहीं बोलता है तो समस्त ऋत्विक् मिलकर दोनों ही मार्गोंका संस्कार कर देते हैं । तब कोई भी मार्ग नष्ट नहीं होता । जिस प्रकार दोनों पैरोंसे चलनेवाला पुरुष अथवा दोनों पहियोंसे चलनेवाला रथ स्थित रहता है इसी प्रकार इसका यज्ञ स्थित रहता है, यज्ञके स्थित रहनेपर यजमान भी स्थित रहता है । वह ऐसा यज्ञ करके श्रेष्ठ होता है ॥१—५॥

सप्तदश खण्ड

यज्ञमें योग्य ब्रह्माकी आवश्यकता

प्रजापतिने लोकोंको लक्ष्य बनाकर ध्यानरूप तप किया। उन तप किये जाते हुए लोकोंसे उसने रस निकाले। पृथ्वीसे अग्नि, अन्तरिक्षसे वायु और द्युलोकसे आदित्यको निकाला। फिर उसने इन तीन देवताओंको लक्ष्य करके तप किया। उन तप किये जाते हुए देवताओंसे उसने रस निकाले। अग्निसे ऋक्, वायुसे यजुः और आदित्यसे साम ग्रहण किये। तदनन्तर उसने इस त्रयीविद्याको लक्ष्य करके तप किया। उस तप की जाती हुई विद्यासे उसने रस निकाले। ऋक्-श्रुतियोंसे भूः, यजुःश्रुतियोंसे भुवः तथा सामश्रुतियोंसे स्वः इन रसोंको ग्रहण किया। उस यज्ञमें यदि ऋक्-श्रुतियोंके सम्बन्धसे क्षत हो तो 'भूः स्वाहा' ऐसा कहकर गार्हपत्याग्निमें हवन करे। इस प्रकार वह ऋचाओंके रससे ऋचाओंके वीर्यद्वारा ऋक्सम्बन्धी यज्ञके क्षतकी पूर्ति करता है। और यदि यजुःश्रुतियोंके कारण क्षत हो तो 'भुवः स्वाहा' ऐसा कहकर दक्षिणाग्निमें हवन करे। इस प्रकार वह यजुओंके रससे यजुओंके वीर्यद्वारा यज्ञके यजुःसम्बन्धी क्षतकी पूर्ति करता है। और यदि सामश्रुतियोंके कारण क्षत हो तो 'स्वः स्वाहा' ऐसा कहकर आहवनीयाग्निमें हवन करे। इस प्रकार वह सामके रससे सामके वीर्यद्वारा यज्ञके सामसम्बन्धी क्षतिकी पूर्ति करता है। इस विषयमें ऐसा समझना चाहिये कि जिस प्रकार लवण (क्षार) से सुवर्णको, सुवर्णसे चाँदीको, चाँदीसे त्रपुको, त्रपुसे सीसेको, सीसेसे लोहेको और लोहेसे काष्ठको अथवा चमड़ेसे काष्ठको जोड़ा जाता है। उसी प्रकार इन लोक, देवता और त्रयीविद्याके वीर्यसे यज्ञके क्षतका प्रतिसन्धान किया जाता है। जिसमें इस प्रकार जाननेवाला ब्रह्मा होता है वह यज्ञ निश्चय ही मानो ओषधियोंद्वारा संस्कृत होता है। जहाँ इस प्रकार जाननेवाला ब्रह्मा होता है वह यज्ञ उदक्प्रवण होता है। इस प्रकार जाननेवाले ब्रह्माके उद्देश्यसे ही यह गाथा प्रसिद्ध है कि 'जहाँ-जहाँ कर्म आवृत्त होता है वहीं वह पहुँच जाता है' ॥ १—९ ॥

एक मानव ब्रह्मा ही ऋत्विक् है। जिस प्रकार युद्धमें घोड़ी योद्धाओंकी रक्षा करती है उसी प्रकार ऐसा जाननेवाला ब्रह्मा यज्ञ, यजमान और अन्य समस्त ऋत्विजोंकी भी सब ओरसे रक्षा करता है। अतः इस प्रकार जाननेवालेको ही ब्रह्मा बनावे, ऐसा न जाननेवालेको नहीं, ऐसा न जाननेवालेको नहीं ॥ १० ॥

॥ चतुर्थ अध्याय समाप्त ॥ ४ ॥

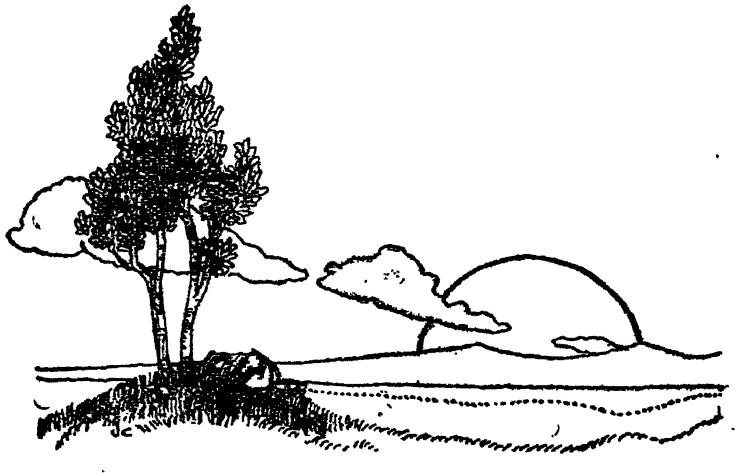

ॐ

पञ्चम अध्याय

प्रथम खण्ड

प्राणकी सर्वश्रेष्ठता

जो ज्येष्ठ और श्रेष्ठको जानता है, वह ज्येष्ठ और श्रेष्ठ हो जाता है। निश्चय ही प्राण ज्येष्ठ और श्रेष्ठ है। जो कोई वसिष्ठको जानता है, वह स्वजातीयोंमें वसिष्ठ होता है; निश्चय वाक् ही वसिष्ठ है। जो कोई प्रतिष्ठाको जानता है, वह इस लोक और परलोकमें प्रतिष्ठित होता है; चक्षु ही प्रतिष्ठा है। जो कोई सम्पद्को जानता है, उसे दैव और मानुष भोग सम्यक् प्रकारसे प्राप्त होते हैं। श्रोत्र ही सम्पद् है। जो आयतनको जानता है, वह स्वजातीयोंका आयतन—आश्रय होता है। निश्चय मन ही आयतन है ॥ १–५ ॥

एक बार प्राण (इन्द्रियाँ) 'मैं श्रेष्ठ हूँ, मैं श्रेष्ठ हूँ' इस प्रकार अपनी श्रेष्ठताके लिये विवाद करने लगे। उन प्राणोंने अपने पिता प्रजापतिके पास जाकर कहा—'भगवन्! हममें कौन श्रेष्ठ है?' प्रजापतिने उनसे कहा—'तुममेंसे जिसके उत्क्रमण करनेपर शरीर अत्यन्त पापिष्ठ-सा दिखायी देने लगे, वही तुममें श्रेष्ठ है।' तब वाक्-इन्द्रियने उत्क्रमण किया। उसने एक वर्ष प्रवास करनेके अनन्तर फिर लौटकर पूछा—'मेरे बिना तुम कैसे जीवित रह सके?' [उन्होंने कहा—] 'जिस प्रकार गूँगेलोग बिना बोले प्राणसे प्राणनक्रिया करते, नेत्रसे देखते, कानसे सुनते और मनसे चिन्तन करते हुए जीवित रहते हैं, उसी प्रकार हम भी जीवित रहे।' ऐसा सुनकर वाक्-इन्द्रियने शरीरमें प्रवेश किया। फिर चक्षुने उत्क्रमण किया। उसने एक वर्ष प्रवास करनेके अनन्तर फिर लौटकर पूछा—'मेरे बिना तुम कैसे जीवित रह सके?' [उन्होंने कहा—] 'जिस प्रकार अन्धेलोग बिना देखे प्राणसे प्राणन करते, वाणीसे बोलते, कानसे सुनते और मनसे चिन्तन करते हुए जीवित रहते हैं, उसी प्रकार हम भी जीवित रहे।' ऐसा सुनकर चक्षु-ने प्रवेश किया। तदनन्तर श्रोत्रने उत्क्रमण किया। उसने एक वर्ष प्रवास करनेके अनन्तर फिर लौटकर पूछा—'मेरे बिना तुम कैसे जीवित रह सके?' [उन्होंने कहा—] 'जिस प्रकार बहरे मनुष्य बिना सुने प्राणसे प्राणन करते, वाणीसे बोलते, नेत्रसे देखते और मनसे चिन्तन करते हुए जीवित रहते हैं, उसी प्रकार हम भी जीवित रहे।' यह सुनकर श्रोत्रने शरीरमें प्रवेश किया। तत्पश्चात् मनने उत्क्रमण किया। उसने एक वर्ष प्रवास कर फिर लौटकर कहा—'मेरे बिना तुम कैसे जीवित रह सके?' [उन्होंने कहा—] 'जिस प्रकार बच्चे, जिनका कि मन विकसित नहीं होता, प्राणसे प्राणनक्रिया करते, वाणीसे बोलते, नेत्रसे देखते और कानसे सुनते हुए जीवित रहते हैं, उसी प्रकार हम भी जीवित रहे।' यह सुनकर मनने भी प्रवेश किया। फिर प्राणने उत्क्रमण करनेकी इच्छा की। उसने, जिस प्रकार अच्छा घोड़ा अपने पैर बाँधनेके कीलोंको उखाड़ डालता है, उसी प्रकार अन्य प्राणोंको भी उखाड़ दिया। तब उन सबने उसके सामने जाकर कहा—'भगवन्! आप [हमारे स्वामी] रहें, आप ही हम सबमें श्रेष्ठ हैं, आप उत्क्रमण न करें' ॥ ६–१२ ॥

फिर उससे वाक्-इन्द्रियने कहा—'मैं जो वसिष्ठ हूँ सो तुम्हीं वसिष्ठ हो।' तदनन्तर उससे चक्षुने कहा—'मैं जो प्रतिष्ठा हूँ सो तुम्हीं प्रतिष्ठा हो।' फिर उससे श्रोत्रने कहा—'मैं जो सम्पद् हूँ सो तुम्हीं सम्पद् हो।' तत्पश्चात् उससे मन बोला—'मैं जो आयतन हूँ, सो तुम्हीं आयतन हो।' [लोकमें समस्त इन्द्रियोंको] न वाक्, न चक्षु, न श्रोत्र और न मन ही कहते हैं; परंतु 'प्राण' ऐसा कहते हैं, क्योंकि ये सब प्राण ही हैं ॥ १३–१५ ॥

द्वितीय खण्ड

महत्त्वप्राप्तिके लिये मन्थोपासना

उसने कहा—'मेरा अन्न क्या होगा?' तब वागादिने कहा—'कुत्तों और पक्षियोंसे लेकर सब जीवोंका यह जो कुछ अन्न है [सब तुम्हारा अन्न है]', सो यह सब अन (प्राण) का अन्न है। 'अन' यह प्राणका प्रत्यक्ष नाम है। इस प्रकार जाननेवालेके लिये भी कुछ अनन्न (अभक्ष्य) नहीं होता है। उसने कहा—'मेरा वस्त्र क्या होगा?' तब वागादि बोले—'जल'। इसीसे भोजन करनेवाले पुरुष भोजनके पूर्व और पश्चात् इसका जलसे आच्छादन करते हैं। ऐसा करनेसे वह वस्त्र प्राप्त करनेवाला और अनग्न होता है ॥ १-२ ॥

उस इस (प्राणदर्शन) को सत्यकाम जाबालने वैयाघ्रपद्य गो-श्रुतिके प्रति निरूपित करके कहा—'यदि इसे सूखे ठूँठके प्रति कहे तो उसमें शाखा उत्पन्न हो जायगी और पत्ते फूट आवेंगे' ॥ ३ ॥

अब यदि वह महत्त्वको प्राप्त होना चाहे तो उसे

अमावस्याको दीक्षित होकर पूर्णिमाकी रात्रिको सर्वौषधके दधि और मधुसम्बन्धी मन्थका मन्थन कर 'ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहा' ऐसा कहते हुए अग्निमें घृतका हवन कर मन्थपर उसका अवदोष डालना चाहिये। इसी प्रकार 'वसिष्ठाय स्वाहा' इस मन्त्रसे अग्निमें घृताहुति देकर मन्थमें घृतका स्राव डाले; 'प्रतिष्ठायै स्वाहा' इस मन्त्रसे अग्निमें घृताहुति देकर मन्थमें घृतका स्राव डाले; 'संपदे स्वाहा' इस मन्त्रसे अग्निमें घृताहुति देकर मन्थमें घृतका स्राव डाले तथा 'आयतनाय स्वाहा' इस मन्त्रसे अग्निमे घृताहुति देकर मन्थमें घृतका स्राव डाले। तदनन्तर अग्निसे कुछ दूर हटकर मन्थको अञ्जलिमें ले वह 'अमो नामासि' इत्यादि मन्त्रका जप करे। [अमो नामासि आदि मन्त्रका अर्थ—] 'हे मन्थ! तू 'अम' नामवाला है, क्योंकि यह सारा जगत् [अपने प्राणभूत] तेरे साथ अवस्थित है। वह तू ज्येष्ठ, श्रेष्ठ, राजा (दीप्तिमान्) और सबका अधिपति है। वह तू मुझे ज्येष्ठत्व, श्रेष्ठत्व, राज्य और आधिपत्यको प्राप्त करा। मैं ही यह सर्वरूप हो जाऊँ।' फिर वह इस ऋचासे* पादशः [उस मन्थका] भक्षण करता है। 'तत्सवितुर्वृणीमहे' ऐसा कहकर भक्षण करता है; 'वयं देवस्य भोजनम्' ऐसा कहकर भक्षण करता है; 'श्रेष्ठꣳसर्वधातमम्' ऐसा कहकर भोजन करता है; तथा 'तुरं भर्गस्य धीमहि' ऐसा कहकर कंस (कटोरे) या चमस (चम्मच) को धोकर सारा मन्थलेप पी जाता है। तत्पश्चात् वह अग्निके पीछे चर्म अथवा स्थण्डिल (पवित्र यज्ञभूमि) पर वाणीका संयम कर [अनिष्ट स्वप्नदर्शनसे] अभिभूत न होता हुआ शयन करता है। उस समय यदि वह [स्वप्नमें] स्त्रीको देखे तो ऐसा समझे कि कर्म सफल हो गया। इस विषयमें यह श्लोक है—जिस समय काम्यकर्मोंमें स्वप्नमें स्त्रीको देखे तो उस स्वप्न-दर्शनके होनेपर उस कर्ममें समृद्धि जाने ॥ ४–८ ॥

तृतीय खण्ड

श्वेतकेतु और प्रवाहणका संवाद; श्वेतकेतुके पिताका राजासे उपदेश माँगना

आरुणिका पुत्र श्वेतकेतु पञ्चालदेशीय लोगोंकी सभामें आया। उससे जीवलके पुत्र प्रवाहणने कहा—'कुमार! क्या पिताने तुझे शिक्षा दी है?' इसपर उसने कहा—'हाँ, भगवन्!'॥ १॥

'क्या तुझे मालूम है कि इस लोकसे जानेपर प्रजा कहाँ जाती है?' [श्वेतकेतु—] 'भगवन्! नहीं।' [प्रवाहण—] 'क्या तू जानता है कि वह फिर इस लोकमें कैसे आती है?' [श्वेतकेतु—] 'नहीं, भगवन्!' [प्रवाहण—] 'देवयान और पितृयान—इन दोनों मार्गोंका पारस्परिक वियोगस्थान तुझे मालूम है?' [श्वेतकेतु—] 'नहीं भगवन्!' [प्रवाहण—] 'तुझे मालूम है, यह पितृलोक भरता क्यों नहीं है?' [श्वेतकेतु—] 'भगवन्! नहीं।' [प्रवाहण—] 'क्या तू जानता है कि पाँचवीं आहुतिके हवन कर दिये जानेपर आप (सोमघृतादि रस) 'पुरुष' संज्ञाको कैसे प्राप्त होते हैं?' [श्वेतकेतु—] 'नहीं, भगवन्! नहीं।' 'तो फिर तू अपनेको 'मुझे शिक्षा दी गयी है' ऐसा क्यों कहता था? जो इन बातोंको नहीं जानता वह अपनेको शिक्षित कैसे कह सकता है?' तब वह त्रस्त होकर अपने पिताके स्थानपर आया और उससे बोला—'श्रीमान्‌ने मुझे शिक्षा दिये बिना ही कह दिया था कि मैंने तुझे शिक्षा दे दी है। उस क्षत्रियबन्धुने मुझसे पाँच प्रश्न पूछे; किंतु मैं उनमेंसे एकका भी विवेचन नहीं कर सका।' पिताने कहा—'तुमने उस समय (आते ही) जैसे ये प्रश्न मुझे सुनाये हैं उनमेंसे मैं एकको भी नहीं जानता। यदि मैं इन्हें जानता होता तो तुम्हें क्यों न बतलाता?' ॥ २—५ ॥

तब वह गौतम गोत्रोत्पन्न ऋषि राजा (जैवलि) के स्थानपर आया। राजाने अपने यहाँ आये हुए उसकी पूजा की। [दूसरे दिन] प्रातःकाल होते ही राजाके सभामें पहुँचनेपर वह गौतम उसके पास गया। राजाने उससे कहा—'भगवन् गौतम! आप मनुष्यसम्बन्धी धनका वर माँग लीजिये।' उसने कहा—'राजन्! ये मनुष्यसम्बन्धी धन आपहीके पास रहें; आपने मेरे पुत्रके प्रति जो बात प्रश्नरूपसे कही थी वही मुझे बतलाइये।' तब वह सङ्कटमें पड़ गया। उसे 'यहाँ चिरकालतक रहो' ऐसी आज्ञा दी, और उससे कहा—'गौतम! जिस प्रकार तुमने मुझसे कहा है [उससे तुम यह समझो कि] पूर्वकालमें तुमसे पहले यह विद्या ब्राह्मणोंके पास नहीं गयी। इसीसे सम्पूर्ण लोकोंमें [इस विद्याद्वारा] क्षत्रियोंका ही [शिष्योंके प्रति] अनुशासन होता रहा है।' ऐसा कहकर वह गौतमसे बोला—॥ ६—७ ॥

* इस ऋचाका अर्थ इस प्रकार है—'हम प्रकाशमान सविताके उस सर्वविषयक श्रेष्ठतम भोजनकी प्रार्थना करते हैं और शीघ्र ही सविता देवताके स्वरूपका ध्यान करते हैं।'

चतुर्थ खण्ड

द्युलोककी अग्निके रूपमें उपासना

हे गौतम ! यह प्रसिद्ध द्युलोक ही अग्नि है। उसका आदित्य ही समिध् है; किरणें धूम हैं, दिन ज्वाला है, चन्द्रमा अङ्गार है और नक्षत्र विस्फुलिङ्ग (चिनगारियाँ) हैं। उस इस द्युलोकरूप अग्निमें देवगण श्रद्धाका हवन करते हैं। उस आहुतिसे सोम राजाकी उत्पत्ति होती है ॥ १-२ ॥

पञ्चम खण्ड

पर्जन्यकी अग्निके रूपमें उपासना

गौतम ! पर्जन्य ही अग्नि है; उसका वायु ही समिध् है, बादल धूम है, विद्युत् ज्वाला है, वज्र अङ्गार है तथा गर्जन विस्फुलिङ्ग हैं। उस अग्निमें देवगण राजा सोमका हवन करते हैं; उस आहुतिसे वर्षा होती है ॥ १-२ ॥

षष्ठ खण्ड

पृथिवीकी अग्निके रूपमें उपासना

गौतम ! पृथिवी ही अग्नि है। उसका संवत्सर ही समिध् है, आकाश धूम है, रात्रि ज्वाला है, दिशाएँ अङ्गारे हैं तथा अवान्तर दिशाएँ विस्फुलिङ्ग हैं। उस इस अग्निमें देवगण वर्षाका हवन करते हैं; उस आहुतिसे अन्न होता है ॥१-२॥

सप्तम खण्ड

पुरुषकी अग्निके रूपमें उपासना

गौतम ! पुरुष ही अग्नि है। उसकी वाक् ही समिध् है, प्राण धूम है, जिह्वा ज्वाला है, चक्षु अङ्गारे हैं और श्रोत्र विस्फुलिङ्ग हैं। उस इस अग्निमें देवगण अन्नका होम करते हैं। उस आहुतिसे वीर्य उत्पन्न होता है ॥ १-२ ॥

अष्टम खण्ड

स्त्रीकी अग्निके रूपमें उपासना

गौतम ! स्त्री ही अग्नि है। उसका उपस्थ ही समिध् है, पुरुष जो उपमन्त्रण करता है वह धूम है, योनि ज्वाला है तथा जो भीतरकी ओर करता है, वह अङ्गारे हैं और उससे जो सुख होता है, वह विस्फुलिङ्ग हैं। उस इस अग्निमें देवगण वीर्यका हवन करते हैं; उस आहुतिसे गर्भ उत्पन्न होता है ॥ १-२ ॥

नवम खण्ड

पाँचवीं आहुतिसे 'पुरुष' की उत्पत्ति

इस प्रकार पाँचवीं आहुतिके दिये जानेपर आप 'पुरुष' शब्दवाची हो जाते हैं। वह जरायुसे आवृत हुआ गर्भ दस या नौ महीने अथवा जबतक पूर्णाङ्ग नहीं होता तबतक माताकी कुक्षिके भीतर ही शयन करनेके अनन्तर फिर उत्पन्न होता है। इस प्रकार उत्पन्न होनेपर वह आयुपर्यन्त जीवित रहता है। फिर मरनेपर कर्मवश परलोकको प्रस्थित हुए उस जीवको अग्निके प्रति ही ले जाते हैं, जहाँसे कि वह आया था और जिससे उत्पन्न हुआ था ॥ १-२ ॥

दशम खण्ड

जीवोंकी विविध गति

वे जो इस प्रकार जानते हैं तथा वे जो वनमें श्रद्धा और तप इनकी उपासना करते हैं [प्राणप्रयाणके अनन्तर] अर्चि-अभिमानी देवताओंको प्राप्त होते हैं; अर्चि-अभिमानी देवताओंसे दिवसाभिमानी देवताओंको; दिवसाभिमानियोंसे

शुक्लपक्षाभिमानी देवताओंको; शुक्लपक्षाभिमानियोंसे जिन छः महीनोंमें सूर्य उत्तरकी ओर जाता है, उन छः महीनोंको; उन महीनोंसे संवत्सरको; संवत्सरसे आदित्यको; आदित्यसे चन्द्रमाको और चन्द्रमासे विद्युत्को प्राप्त होते हैं। वहाँ एक अमानव पुरुष है, वह उन्हें ब्रह्मको प्राप्त करा देता है। यह देवयान-मार्ग है ॥ १-२ ॥

तथा जो ये गृहस्थलोग ग्राममें इष्ट, पूर्त और दत्त—ऐसी उपासना करते हैं वे धूमको प्राप्त होते हैं; धूमसे रात्रिको; रात्रिसे कृष्णपक्षको तथा कृष्णपक्षसे जिन छः महीनोंमें सूर्य दक्षिण मार्गसे जाता है उनको प्राप्त होते हैं। ये लोग संवत्सरको प्राप्त नहीं होते। दक्षिणायनके महीनोंसे पितृलोकको, पितृलोकसे आकाशको और आकाशसे चन्द्रमाको प्राप्त होते हैं। यह चन्द्रमा राजा सोम है। वह देवताओंका अन्न है, देवतालोग उसका भक्षण करते हैं। वहाँ कर्मोंका क्षय होनेतक रहकर वे फिर इसी मार्गसे जिस प्रकार गये थे उसी प्रकार लौटते हैं। [वे पहले] आकाशको प्राप्त होते हैं और आकाशसे वायुको, वायु होकर वे धूम होते हैं और धूम होकर अभ्र होते हैं। वह अभ्र होकर मेघ होता है, मेघ होकर बरसता है। तब वे जीव इस लोकमें धान, जौ, ओषधि, वनस्पति, तिल और उड़द आदि होकर उत्पन्न होते हैं। इस प्रकार यह निष्क्रमण निश्चय ही अत्यन्त कष्टप्रद है। उस अन्नको जो-जो भक्षण करता है और जो-जो वीर्यसेचन करता है तद्रूप ही वह जीव हो जाता है ॥ ३–६ ॥

उन (अनुशयी जीवों) में जो अच्छे आचरणवाले होते हैं वे शीघ्र ही उत्तम योनिको प्राप्त होते हैं। वे ब्राह्मणयोनि, क्षत्रिययोनि अथवा वैश्ययोनि प्राप्त करते हैं तथा जो अशुभ आचरणवाले होते हैं वे तत्काल अशुभ योनिको प्राप्त होते हैं। वे कुत्तेकी योनि, सूकरयोनि अथवा चाण्डालयोनि प्राप्त करते हैं ॥ ७ ॥

इनमेंसे वे किसी मार्गद्वारा नहीं जाते। वे ये क्षुद्र और बारंबार आने-जानेवाले प्राणी होते हैं। 'उत्पन्न होओ और मरो' यही उनका तृतीय स्थान होता है। इसी कारण यह परलोक नहीं भरता। अतः [इस संसारगतिसे] घृणा करनी चाहिये। इस विषयमें यह मन्त्र है—सुवर्णका चोर, मद्य पीनेवाला, गुरुस्त्रीगामी, ब्रह्महत्यारा—ये चारों पतित होते हैं और पाँचवाँ उनके साथ संसर्ग करनेवाला भी। किंतु जो इस प्रकार इन पञ्चाग्नियोंको जानता है वह उनके साथ आचरण (संसर्ग) करता हुआ भी पापसे लिप्त नहीं होता। वह शुद्ध पवित्र और पुण्यलोकका भागी होता है, जो इस प्रकार जानता है, जो इस प्रकार जानता है ॥ ८–१० ॥

एकादश खण्ड

प्राचीनशाल आदिका राजा अश्वपतिसे वैश्वानर आत्माके सम्बन्धमें प्रश्न

उपमन्युका पुत्र प्राचीनशाल, पुलुषका पुत्र सत्ययज्ञ, भल्लविके पुत्रका पुत्र इन्द्रद्युम्न, शर्कराक्षका पुत्र जन और अश्वतराश्वका पुत्र बुडिल—ये महागृहस्थ और परम श्रोत्रिय एकत्रित होकर परस्पर विचार करने लगे कि हमारा आत्मा कौन है और ब्रह्म क्या है ? ॥ १ ॥

उन पूजनीयोंने स्थिर किया कि यह अरुणका पुत्र उद्दालक इस समय इस वैश्वानर आत्माको जानता है; अतः हम उसके पास चलें। ऐसा निश्चय कर वे उसके पास गये। उसने निश्चय किया कि 'ये परम श्रोत्रिय महागृहस्थ मुझसे प्रश्न करेंगे; किंतु मैं इन्हें पूरी तरहसे नहीं बतला सकूँगा; अतः मैं इन्हें दूसरा उपदेष्टा बतला दूँ।' उसने इनसे कहा—'हे पूजनीयगण ! इस समय केकयकुमार अश्वपति इस वैश्वानरसंज्ञक आत्माको अच्छी तरह जानता है। आइये, हम उसीके पास चलें।' ऐसा कहकर वे उसके पास चले गये ॥ २—४ ॥

अपने पास आये हुए उन ऋषियोंका राजाने अलग-अलग सत्कार कराया। [दूसरे दिन] प्रातःकाल उठते ही उसने कहा—'मेरे राज्यमें न तो कोई चोर ही है तथा न अदाता, मद्यप, अनाहिताग्नि, अविद्वान् और परस्त्रीगामी ही है; फिर कुलटा स्त्री तो आयी ही कहाँसे ? हे पूज्यगण ! मैं भी यज्ञ करनेवाला हूँ। मैं एक-एक ऋत्विक्को जितना धन दूँगा, उतना ही आपको भी दूँगा; अतः आपलोग यहीं ठहरिये।' वे बोले—'जिस प्रयोजनसे कोई पुरुष कहीं जाता है उसे चाहिये कि वह अपने उसी प्रयोजनको कहे। इस समय आप वैश्वानर आत्माको जानते हैं, उसीका आप हमारे प्रति वर्णन कीजिये।' वह उनसे बोला—'अच्छा, मैं प्रातःकाल आपलोगोंको इसका उत्तर दूँगा।' तब दूसरे दिन पूर्वाह्णमें वे हाथमें समिधाएँ लेकर राजाके पास गये। उनका उपनयन न करके ही राजाने उन्हें उस विद्याका उपदेश किया ॥ ५—७ ॥

सत्यकाम और उपकोशल

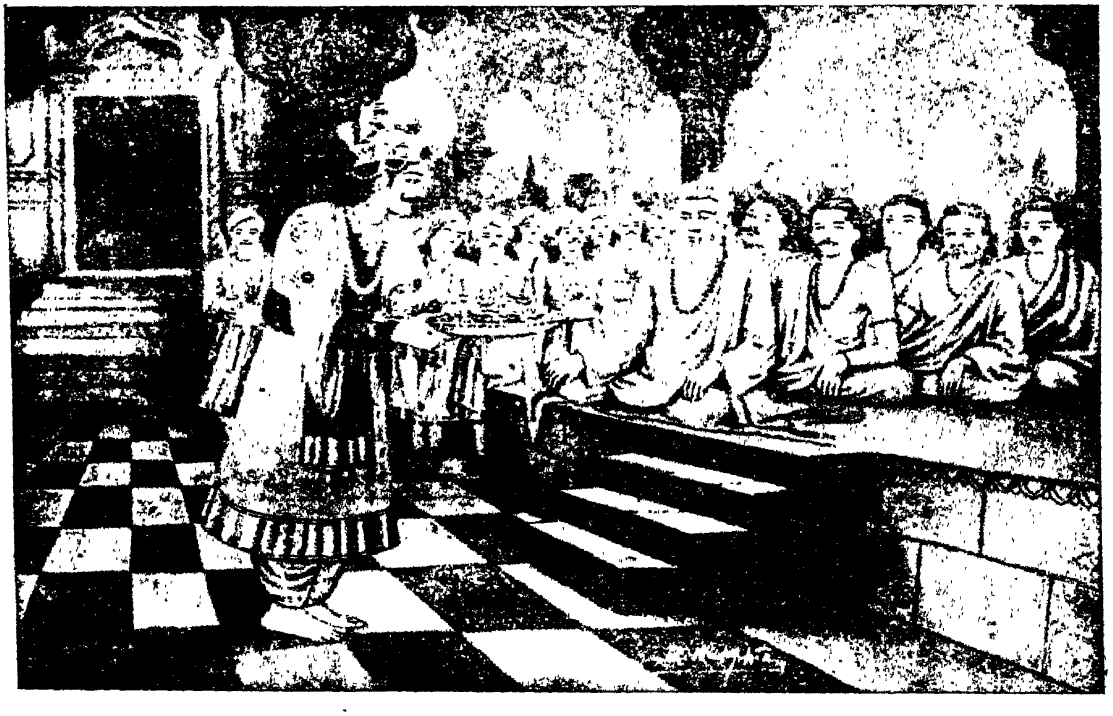

राजा अश्वपतिके भवनमें उद्दालक

द्वादश खण्ड

अश्वपति और औपमन्यवका संवाद

[राजाने कहा—] 'उपमन्युकुमार ! तुम किस आत्माकी उपासना करते हो ?' 'पूज्य राजन् ! मैं द्युलोककी ही उपासना करता हूँ' ऐसा उसने उत्तर दिया। [राजा—] 'तुम जिस आत्माकी उपासना करते हो यह निश्चय ही 'सुतेजा' नामसे प्रसिद्ध वैश्वानर आत्मा है, इसीसे तुम्हारे कुलमें सुत, प्रसुत और आसुत दिखायी देते हैं। तुम अन्न भक्षण करते हो और प्रियका दर्शन करते हो। जो इस वैश्वानर आत्माकी इस प्रकार उपासना करता है वह अन्न भक्षण करता है, प्रियका दर्शन करता है और उसके कुलमें ब्रह्मतेज होता है। यह वैश्वानर आत्माका मस्तक है।' ऐसा राजाने कहा, और यह भी कहा कि—'यदि तुम मेरे पास न आते तो तुम्हारा मस्तक गिर जाता' ॥ १-२ ॥

त्रयोदश खण्ड

अश्वपति और सत्ययज्ञका संवाद

फिर उसने पुलुषके पुत्र सत्ययज्ञसे कहा—'प्राचीनयोग्य ! तुम किस आत्माकी उपासना करते हो ?' वह बोला—'पूज्य राजन् ! मैं आदित्यकी ही उपासना करता हूँ।' [राजाने कहा—] 'यह निश्चय ही विश्वरूप वैश्वानर आत्मा है, जिस आत्माकी तुम उपासना करते हो; इसीसे तुम्हारे कुलमें बहुत-सा विश्वरूप साधन दिखायी देता है। खच्चरियोंसे जुता हुआ रथ और दासियोंके सहित हार प्राप्त है। तुम अन्न भक्षण करते हो और प्रियका दर्शन करते हो। जो इस प्रकार इस वैश्वानर आत्माकी उपासना करता है वह अन्न भक्षण करता है, प्रियका दर्शन करता है और उसके कुलमें ब्रह्मतेज होता है। किंतु यह आत्माका नेत्र ही है।' ऐसा राजाने कहा और यह भी कहा कि—'यदि तुम मेरे पास न आते तो अन्धे हो जाते' ॥१-२॥

चतुर्दश खण्ड

अश्वपति और इन्द्रद्युम्नका संवाद

तदनन्तर राजाने भाल्लवेय इन्द्रद्युम्नसे कहा—'वैयाघ्रपद्य ! तुम किस आत्माकी उपासना करते हो ?' वह बोला—'पूज्य राजन् ! मैं वायुकी ही उपासना करता हूँ।' [राजाने कहा—] 'जिस आत्माकी तुम उपासना करते हो वह निश्चय ही पृथग्वर्त्मा वैश्वानर आत्मा है; इसीसे तुम्हारे प्रति पृथक्-पृथक् उपहार आते हैं और तुम्हारे पीछे पृथक्-पृथक् रथकी पङ्क्तियाँ चलती हैं। तुम अन्न भक्षण करते हो और प्रियका दर्शन करते हो। जो कोई इस प्रकार इस वैश्वानर आत्माकी उपासना करता है, यह अन्न भक्षण करता है, प्रियका दर्शन करता है और उसके कुलमें ब्रह्मतेज होता है। किंतु यह आत्माका प्राण ही है।' ऐसा राजाने कहा और यह भी कहा कि—'यदि तुम मेरे पास न आते तो तुम्हारा प्राण उत्क्रमण कर जाता' ॥ १-२ ॥

पञ्चदश खण्ड

अश्वपति और जनका संवाद

तदनन्तर राजाने जनसे कहा—'शार्कराक्ष्य ! तुम किस आत्माकी उपासना करते हो ?' उसने कहा—'पूज्य राजन् ! मैं आकाशकी ही उपासना करता हूँ।' [राजा बोला—] 'यह निश्चय ही बहुलसंज्ञक वैश्वानर आत्मा है जिसकी कि तुम उपासना करते हो। इसीसे तुम प्रजा और धनके कारण बहुल हो। तुम अन्न भक्षण करते हो और प्रियका दर्शन करते हो। जो इस प्रकार इस वैश्वानर आत्माकी उपासना करता है वह अन्न भक्षण करता है, प्रियका दर्शन करता है और उसके कुलमें ब्रह्मतेज होता है। किंतु यह आत्माका संदेह (शरीरका मध्यभाग) ही है।' ऐसा राजाने कहा और यह भी कहा कि—'यदि तुम मेरे पास न आते तो तुम्हारा संदेह (शरीरका मध्यभाग) नष्ट हो जाता' ॥ १-२ ॥

षोडश खण्ड

अश्वपति और बुडिलका संवाद

फिर उसने अश्वतराश्वके पुत्र बुडिलसे कहा—'वैयाघ्रपद्य! तुम किस आत्माकी उपासना करते हो?' उसने कहा—'पूज्य राजन्! मैं तो जलकी ही उपासना करता हूँ।' [राजा बोला—] 'जिसकी तुम उपासना करते हो वह निश्चय ही रयिसंज्ञक वैश्वानर आत्मा है; इसीसे तुम रयिमान् (धनवान्) और पुष्टिमान् हो। तुम अन्न भक्षण करते हो और प्रियका दर्शन करते हो। जो पुरुष इस वैश्वानर आत्माकी इस प्रकार उपासना करता है वह अन्न भक्षण करता है, प्रियका दर्शन करता है और उसके कुलमें ब्रह्मतेज होता है; किंतु यह आत्माका बस्ति ही है।' ऐसा राजाने कहा और यह भी कहा कि—'यदि तुम मेरे पास न आते तो तुम्हारा बस्तिस्थान फट जाता' ॥ १-२ ॥

सप्तदश खण्ड

अश्वपति और उद्दालकका संवाद

तत्पश्चात् राजाने अरुणके पुत्र उद्दालकसे कहा—'गौतम! तुम किस आत्माकी उपासना करते हो?' उसने कहा—'पूज्य राजन्! मैं तो पृथिवीकी ही उपासना करता हूँ।' [राजा बोला—] 'जिसकी तुम उपासना करते हो यह निश्चय ही प्रतिष्ठासंज्ञक वैश्वानर आत्मा है। इसीसे तुम प्रजा और पशुओंके कारण प्रतिष्ठित हो। तुम अन्न भक्षण करते हो और प्रियका दर्शन करते हो। जो कोई इस वैश्वानर आत्माकी इस प्रकार उपासना करता है वह अन्न भक्षण करता है, प्रियका दर्शन करता है और उसके कुलमें ब्रह्मतेज होता है। किन्तु यह आत्माके चरण ही हैं।' ऐसा उसने कहा और यह भी कहा कि—'यदि तुम मेरे पास न आते तो तुम्हारे चरण शिथिल हो जाते' ॥ १-२ ॥

अष्टादश खण्ड

अश्वपतिका वैश्वानर आत्माके सम्बन्धमें उपदेश

राजाने उनसे कहा—'तुम सब लोग इस वैश्वानर आत्माको अलग-सा जानकर अन्न भक्षण करते हो। जो कोई 'यही मैं हूँ' इस प्रकार अभिमानका विषय होनेवाले इस प्रादेशमात्र वैश्वानर आत्माकी उपासना करता है वह समस्त लोकोंमें, समस्त प्राणियोंमें और समस्त आत्माओंमें अन्न भक्षण करता है। उस इस वैश्वानर आत्माका मस्तक ही सुतेजा (द्युलोक) है, चक्षु विश्वरूप (सूर्य) है, प्राण पृथग्वर्त्मा (वायु) है, देहका मध्यभाग बहुल (आकाश) है, बस्ति ही रयि (जल) है, पृथिवी ही दोनों चरण हैं, वक्षःस्थल वेदी है, लोम दर्भ हैं, हृदय गार्हपत्याग्नि है, मन अन्वाहार्यपचन है और मुख आहवनीय है' ॥ १-२ ॥

एकोनविंश खण्ड

'प्राणाय स्वाहा' से पहली आहुति

अतः जो अन्न पहले आवे उसका हवन करना चाहिये, उस समय वह भोक्ता जो पहली आहुति दे उसे 'प्राणाय स्वाहा' ऐसा कहकर दे। इस प्रकार प्राण तृप्त होता है। प्राणके तृप्त होनेपर नेत्रेन्द्रिय तृप्त होती है, नेत्रेन्द्रियके तृप्त होनेपर सूर्य तृप्त होता है, सूर्यके तृप्त होनेपर द्युलोक तृप्त होता है तथा द्युलोकके तृप्त होनेपर जिस किसीपर द्युलोक और आदित्य (स्वामिभावसे) अधिष्ठित हैं वह तृप्त होता है और उसकी तृप्ति होनेपर स्वयं भोक्ता प्रजा, पशु, अन्नाद्य, तेज और ब्रह्मतेजके द्वारा तृप्त होता है ॥ १-२ ॥

विंश खण्ड

'व्यानाय स्वाहा' से दूसरी आहुति

तत्पश्चात् जो दूसरी आहुति दे उसे 'व्यानाय स्वाहा' ऐसा कहकर देना चाहिये। इससे व्यान तृप्त होता है। व्यानके तृप्त होनेपर श्रोत्रेन्द्रिय तृप्त होती है, श्रोत्रके तृप्त होनेपर चन्द्रमा तृप्त होता है, चन्द्रमाके तृप्त होनेपर दिशाएँ तृप्त होती हैं तथा

दिशाओंके तृप्त होनेपर जिस किसीपर चन्द्रमा और दिशाएँ [स्वामिभावसे] अधिष्ठित हैं वह तृप्त होता है। उसकी तृप्तिके पश्चात् वह भोक्ता प्रजा, पशु, अन्नाद्य, तेज और ब्रह्मतेजके द्वारा तृप्त होता है ॥ १-२ ॥

एकविंश खण्ड

'अपानाय स्वाहा' से तीसरी आहुति

फिर जो तीसरी आहुति दे उसे 'अपानाय स्वाहा' ऐसा कहकर देना चाहिये। इससे अपान तृप्त होता है। अपानके तृप्त होनेपर वागिन्द्रिय तृप्त होती है, वाक्‌के तृप्त होनेपर अग्नि तृप्त होता है, अग्निके तृप्त होनेपर पृथिवी तृप्त होती है तथा पृथिवीके तृप्त होनेपर जिस किसीपर पृथिवी और अग्नि [स्वामिभावसे] अधिष्ठित हैं वह तृप्त होता है; एवं उसकी तृप्तिके पश्चात् भोक्ता प्रजा, पशु, अन्नाद्य, तेज और ब्रह्मतेजके द्वारा तृप्त होता है ॥ १-२ ॥

द्वाविंश खण्ड

'समानाय स्वाहा' से चौथी आहुति

तदनन्तर जो चौथी आहुति दे उसे 'समानाय स्वाहा' ऐसा कहकर देना चाहिये। इससे समान तृप्त होता है। समानके तृप्त होनेपर मन तृप्त होता है, मनके तृप्त होनेपर पर्जन्य तृप्त होता है, पर्जन्यके तृप्त होनेपर विद्युत् तृप्त होती है तथा विद्युत्‌के तृप्त होनेपर जिस किसीके ऊपर विद्युत् और पर्जन्य अधिष्ठित हैं वह तृप्त होता है; एवं उसकी तृप्तिके अनन्तर भोक्ता प्रजा, पशु, अन्नाद्य, तेज और ब्रह्मतेजके द्वारा तृप्त होता है ॥ १-२ ॥

त्रयोविंश खण्ड

'उदानाय स्वाहा' से पाँचवीं आहुति

फिर जो पाँचवीं आहुति दे उसे 'उदानाय स्वाहा' ऐसा कहकर देना चाहिये। इससे उदान तृप्त होता है। उदानके तृप्त होनेपर त्वचा तृप्त होती है, त्वचाके तृप्त होनेपर वायु तृप्त होता है, वायुके तृप्त होनेपर आकाश तृप्त होता है तथा आकाशके तृप्त होनेपर जिस किसीपर वायु और आकाश [स्वामिभावसे] अधिष्ठित हैं वह तृप्त होता है, और उसकी तृप्तिके पश्चात् स्वयं भोक्ता प्रजा, पशु, अन्नाद्य, तेज और ब्रह्मतेजके द्वारा तृप्त होता है ॥ १-२ ॥

चतुर्विंश खण्ड

भोजनकी अग्निहोत्रत्वसिद्धिके लिये इस प्रकार हवन करनेका फल

वह, जो कि इस वैश्वानरविद्याको न जानकर हवन करता है उसका वह हवन ऐसा है, जैसे अङ्गारोंको हटाकर भस्ममें हवन करे; क्योंकि जो इस (वैश्वानर) को इस प्रकार जाननेवाला पुरुष अग्निहोत्र करता है उसका समस्त लोक, सारे भूत और सम्पूर्ण आत्माओंमें हवन हो जाता है ॥ १-२ ॥

इस विषयमें यह दृष्टान्त भी है—जिस प्रकार सींकका अग्रभाग अग्निमें घुसा देनेसे तत्काल जल जाता है उसी प्रकार जो इस प्रकार जाननेवाला होकर अग्निहोत्र करता है उसके समस्त पाप भस्म हो जाते हैं। अतः वह इस प्रकार जाननेवाला यदि चाण्डालको उच्छिष्ट भी दे तो भी उसका वह अन्न वैश्वानर आत्मामें ही हुत होगा। इस विषयमें यह मन्त्र है। जिस प्रकार इस लोकमें भूखे बालक सब प्रकार माताकी उपासना करते हैं उसी प्रकार सम्पूर्ण प्राणी अग्निहोत्रकी उपासना करते हैं, अग्निहोत्रकी उपासना करते हैं ॥ ३–५ ॥

॥ पञ्चम अध्याय समाप्त ॥ ५ ॥

ॐ

षष्ठ अध्याय

प्रथम खण्ड

आरुणिका अपने पुत्र श्वेतकेतुसे प्रश्न

अरुणका सुप्रसिद्ध पौत्र श्वेतकेतु था; उससे पिताने कहा—'श्वेतकेतो ! तू ब्रह्मचर्यवास कर; क्योंकि सोम्य ! हमारे कुलमें उत्पन्न हुआ कोई भी पुरुष अध्ययन न करके ब्रह्मबन्धु-सा नहीं होता' ॥ १ ॥

वह श्वेतकेतु बारह वर्षकी अवस्थामें उपनयन करा चौबीस वर्षका होनेपर सम्पूर्ण वेदोंका अध्ययन कर अपनेको बड़ा बुद्धिमान् और व्याख्यान करनेवाला मानते हुए अनम्रभावसे घर लौटा। उससे पिताने कहा—'सोम्य ! तू जो ऐसा महामना, पाण्डित्यका अभिमानी और अविनीत है सो क्या तूने वह आदेश पूछा है जिसके द्वारा अश्रुत श्रुत हो जाता है; अमत मत हो जाता है और अविज्ञात विशेषरूपसे ज्ञात हो जाता है ।' [यह सुनकर श्वेतकेतुने पूछा—] 'भगवन् ! वह आदेश कैसा है ?' ॥ २-३ ॥

[पिताने कहा—] 'सोम्य ! जिस प्रकार एक मृत्तिकाके पिण्डके द्वारा सम्पूर्ण मृन्मय पदार्थोंका ज्ञान हो जाता है कि विकार केवल वाणीके आश्रयभूत नाममात्र हैं, सत्य तो केवल मृत्तिका ही है । सोम्य ! जिस प्रकार एक लोहमणिका ज्ञान होनेपर सम्पूर्ण लोहमय (सुवर्णमय) पदार्थ जान लिये जाते हैं, क्योंकि विकार वाणीपर अवलम्बित नाममात्र है, सत्य केवल सुवर्ण ही है । सोम्य ! जिस प्रकार एक नखकृन्तन (नहरना) के ज्ञानसे सम्पूर्ण लोहेके पदार्थ जान लिये जाते हैं, क्योंकि विकार वाणीपर अवलम्बित केवल नाममात्र है, सत्य केवल लोहा ही है; सोम्य ! ऐसा ही वह आदेश भी है' ॥ ४–६ ॥

[श्वेतकेतुने कहा—] 'निश्चय ही वे मेरे पूज्य गुरुदेव इसे नहीं जानते थे । यदि वे जानते तो मुझसे क्यों न कहते । अब आप ही मुझे वह बतलाइये ।' तब पिताने कहा—'अच्छा, सोम्य ! बतलाता हूँ' ॥ ७ ॥

द्वितीय खण्ड

सत्‌रूप परमात्मासे जगत्‌की उत्पत्ति

सोम्य ! आरम्भमें यह एकमात्र अद्वितीय सत् ही था । उसीके विषयमें किन्हींने ऐसा भी कहा है कि आरम्भमें यह एकमात्र अद्वितीय असत् ही था । उस असत्‌से सत्‌की उत्पत्ति होती है । किंतु हे सोम्य ! ऐसा कैसे हो सकता है, भला असत्‌से सत्‌की उत्पत्ति कैसे हो सकती है ? अतः हे सोम्य ! आरम्भमें यह एकमात्र अद्वितीय सत् ही था, ऐसे [आरुणिने] कहा । उस (सत्) ने ईक्षण किया 'मैं बहुत हो जाऊँ—अनेक प्रकारसे उत्पन्न होऊँ' । इस प्रकार [ईक्षणकर] उसने तेज उत्पन्न [किया । उस तेजने ईक्षण किया, 'मैं बहुत हो जाऊँ—नाना प्रकारसे उत्पन्न होऊँ' । इस प्रकार [ईक्षणकर] उसने जलकी रचना की । इसीसे जहाँ कहीं पुरुष शोक (सन्ताप) करता है उसे पसीने आ जाते हैं । उस समय वह तेजसे ही जलकी उत्पत्ति होती है । उस जलने ईक्षण किया, 'हम बहुत हो जायँ—अनेक रूपसे उत्पन्न हों ।' उसने अन्नकी रचना की । इसीसे जहाँ कहीं वर्षा होती है वहीं बहुत-सा अन्न होता है । वह अन्नाद्य जलसे ही उत्पन्न होता है ॥ १–४ ॥

तृतीय खण्ड

आण्डज, जीवज और उद्भिज्जरूपमें त्रिविध सृष्टि

उन इन [पक्षी आदि] प्रसिद्ध प्राणियोंके तीन ही बीज होते हैं—आण्डज, जीवज और उद्भिज्ज । उस इस ['सत्' नामवाली देवताने ईक्षण किया, 'मैं इस जीवात्मरूपसे इन तीनों देवताओंमें अनुप्रवेश कर नाम और रूपकी अभिव्यक्ति करूँ और उनमेंसे एक-एक देवताको त्रिवृत्-त्रिवृत् करूँ ।' ऐसा विचारकर उस इस देवताने इस जीवात्मरूपसे ही उन तीन देवताओंमें अनुप्रवेश कर नाम-रूपका व्याकरण किया । उस देवताने उनमेंसे प्रत्येकको त्रिवृत्-त्रिवृत् किया । सोम्य ! जिस प्रकार ये तीनों देवता एक-एक करके प्रत्येक त्रिवृत्-त्रिवृत् हैं वह मेरेद्वारा जान ॥ १–४ ॥

चतुर्थ खण्ड

त्रिवृत्करण

अग्निका जो रोहित (लाल) रूप है वह तेजका ही रूप है; जो शुक्ल रूप है वह जलका है और जो कृष्ण है वह अन्नका है। इस प्रकार अग्निसे अग्नित्व निवृत्त हो गया, क्योंकि [अग्निरूप] विकार वाणीसे कहनेके लिये नाममात्र है; केवल तीन रूप हैं—इतना ही सत्य है। आदित्यका जो रोहित रूप है वह तेजका रूप है, जो शुक्ल रूप है वह जलका है और जो कृष्ण रूप है वह अन्नका है। इस प्रकार आदित्यसे आदित्यत्व निवृत्त हो गया, क्योंकि [आदित्यरूप] विकार वाणीपर अवलम्बित नाममात्र है, तीन रूप हैं—इतना ही सत्य है। चन्द्रमाका जो रोहित रूप है वह तेजका रूप है, जो शुक्ल रूप है वह जलका है और जो कृष्ण रूप है वह अन्नका है। इस प्रकार चन्द्रमासे चन्द्रत्व निवृत्त हो गया, क्योंकि [चन्द्रमा-रूप] विकार वाणीपर अवलम्बित नाममात्र है, तीन रूप हैं—इतना ही सत्य है। विद्युत्का जो रोहित रूप है वह तेजका रूप है, जो शुक्ल रूप है वह जलका है और जो कृष्ण रूप है वह अन्नका है। इस प्रकार विद्युत्से विद्युत्त्वकी निवृत्ति हो गयी, क्योंकि [विद्युत्रूप] विकार वाणीपर अवलम्बित नाममात्र है, तीन रूप हैं—इतना ही सत्य है ॥ १–४ ॥

इस (त्रिवृत्करण) को जाननेवाले पूर्ववर्ती महागृहस्थ और महाश्रोत्रियोंने यह कहा था कि इस समय हमारे कुलमें कोई बात अश्रुत, अमत अथवा अविज्ञात है—ऐसा कोई नहीं कह सकेगा, क्योंकि इन अग्नि आदिके दृष्टान्तद्वारा वे सब कुछ जानते थे। जो कुछ रोहित-सा है वह तेजका रूप है—ऐसा उन्होंने जाना है; जो शुक्ल-सा है वह जलका रूप है—ऐसा उन्होंने जाना है तथा जो कृष्ण-सा है वह अन्नका रूप है—ऐसा उन्होंने जाना है। तथा जो कुछ विज्ञात-सा है वह इन देवताओंका ही समुदाय है—ऐसा उन्होंने जाना है। सोम्य ! अब तू मेरेद्वारा यह जान कि किस प्रकार ये तीनों देवता पुरुषको प्राप्त होकर उनमेंसे प्रत्येक त्रिवृत्-त्रिवृत् हो जाती है ॥ ५–७ ॥

पञ्चम खण्ड

मन अन्नमय, प्राण जलमय और वाक् तेजोमय है

खाया हुआ अन्न तीन प्रकारका हो जाता है। उसका जो अत्यन्त स्थूल भाग होता है, वह मल हो जाता है, जो मध्यम भाग है वह मांस हो जाता है और जो अत्यन्त सूक्ष्म होता है वह मन हो जाता है। पीया हुआ जल तीन प्रकारका हो जाता है। उसका जो स्थूलतम भाग होता है वह मूत्र हो जाता है, जो मध्यम भाग है वह रक्त हो जाता है और जो सूक्ष्मतम भाग है वह प्राण हो जाता है। खाया हुआ [घृतादि] तेज तीन प्रकारका हो जाता है। उसका जो स्थूलतम भाग होता है वह हड्डी हो जाता है, जो मध्यम भाग है वह मज्जा हो जाता है और जो सूक्ष्मतम भाग है वह वाक् हो जाता है। [इसलिये] सोम्य ! मन अन्नमय है, प्राण जलमय है और वाक् तेजोमयी है। ऐसा कहे जानेपर श्वेतकेतु बोला—'भगवन् ! आप मुझे फिर समझाइये।' तब आरुणिने 'अच्छा सोम्य !' ऐसा कहा ॥ १–४ ॥

षष्ठ खण्ड

मथे जाते हुए दहीका दृष्टान्त

सोम्य ! मथे जाते हुए दहीका जो सूक्ष्म भाग होता है वह ऊपर इकट्ठा हो जाता है; वह घृत होता है। उसी प्रकार हे सोम्य ! खाये हुए अन्नका जो सूक्ष्म अंश होता है वह सम्यक् प्रकारसे ऊपर आ जाता है; वह मन होता है। सोम्य ! पीये हुए जलका जो सूक्ष्म भाग होता है वह इकट्ठा होकर ऊपर आ जाता है; वह प्राण होता है। सोम्य ! भक्षण किये हुए तेजका जो सूक्ष्म भाग होता है वह इकट्ठा होकर ऊपर आ जाता है, और वह वाणी होता है। इस प्रकार हे सोम्य ! मन अन्नमय है, प्राण जलमय है और वाणी तेजोमयी है—ऐसा [आरुणिने कहा]। [तब श्वेतकेतु बोला—] 'भगवन् ! मुझे फिर समझाइये।' इसपर आरुणिने कहा—'सोम्य ! अच्छा' ॥ १–५ ॥

सप्तम खण्ड

मनकी अन्नमयताका निश्चय

सोम्य ! पुरुष सोलह कलाओंवाला है। तू पंद्रह दिन भोजन मत कर; केवल यथेच्छ जलपान कर। प्राण जलमय है; इसलिये जल पीते रहनेसे उसका नाश नहीं होगा। उसने पंद्रह दिन भोजन नहीं किया। तत्पश्चात् वह उस (आरुणि) के पास आया [और बोला]—'भगवन्! क्या बोलूँ?' [पिताने कहा—] 'सोम्य! ऋक्, यजुः और सामका पाठ करो।' तब उसने कहा—'भगवन्! मुझे उनका स्फुरण नहीं होता।' वह उससे बोला—'सोम्य! जिस प्रकार बहुत-से ईंधनसे प्रज्वलित हुए अग्निका एक जुगनूके बराबर अङ्गारा रह जाय तो वह उससे अधिक दाह नहीं कर सकता, उसी प्रकार सोम्य! तेरी सोलह कलाओंमेंसे केवल एक ही कला रह गयी है। उसके द्वारा इस समय तू वेदका अनुभव नहीं कर सकता। अच्छा, अब भोजन कर; तब तू मेरी बात समझ जायगा' ॥ १–३ ॥

उसने भोजन किया और फिर उसके (आरुणिके) पास आया। तब उसने जो कुछ पूछा वह सब उसे उपस्थित हो गया। उससे [आरुणिने] कहा—'सोम्य! जिस प्रकार बहुत-से ईंधनसे बढ़े हुए अग्निका एक खद्योतमात्र अङ्गारा रह जाय और उसे तृणसे सम्पन्नकर प्रज्वलित कर दिया जाय तो वह उसकी (अपने पूर्व परिमाणकी) अपेक्षा भी अधिक दाह कर सकता है। इसी प्रकार सोम्य! तेरी सोलह कलाओं-मेंसे एक कला अवशिष्ट रह गयी थी। वह अन्नद्वारा वृद्धिको प्राप्त अर्थात् प्रज्वलित कर दी गयी। अब उसीसे तू वेदोंका अनुभव कर रहा है। अतः हे सोम्य! मन अन्नमय है, प्राण जलमय है और वाक् तेजोमयी है।' इस प्रकार [श्वेतकेतु] उसके इस कथनको विशेषरूपसे समझ गया, समझ गया ॥४–६॥

अष्टम खण्ड

सत्-आत्मा ही सबका मूल है

उद्दालक नामसे प्रसिद्ध अरुणके पुत्रने अपने पुत्र श्वेत-केतुसे कहा—'सोम्य! तू मेरेद्वारा स्वप्नान्त (सुषुप्ति अथवा स्वप्नके स्वरूप) को विशेषरूपसे समझ ले; जिस अवस्थामें यह पुरुष 'सोता है' ऐसा कहा जाता है उस समय सोम्य! यह सत्से सम्पन्न हो जाता है—यह अपने स्वरूपको प्राप्त हो जाता है। इसीसे इसे 'स्वपिति' ऐसा कहते हैं; क्योंकि उस समय यह स्व—अपनेको ही प्राप्त हो जाता है। जिस प्रकार डोरीमें बँधा हुआ पक्षी दिशा-विदिशाओंमें उड़कर अन्यत्र स्थान न मिलनेपर अपने बन्धनस्थानका ही आश्रय लेता है उसी प्रकार निश्चय ही सोम्य! यह मन दिशा-विदिशाओंमें उड़कर अन्यत्र स्थान न मिलनेसे प्राणका ही आश्रय लेता है, क्योंकि सोम्य! मन प्राणरूप बन्धनवाला ही है ॥ १–२ ॥

'सोम्य! तू मेरेद्वारा भूख और प्यासको जान। जिस समय यह पुरुष 'अशिशिषति' (खाना चाहता है) ऐसे नाम-वाला होता है उस समय जल ही इसके भक्षण किये हुए अन्न-को ले जाता है। जिस प्रकार लोकमें [गौ ले जानेवालेको] गोनाय, [अश्व ले जानेवालेको] अश्वनाय और [पुरुषोंको ले जानेवाले राजा या सेनापतिको] पुरुषनाय कहते हैं उसी प्रकार जलको 'अशनाय' ऐसा कहकर पुकारते हैं। हे सोम्य! उस जलसे ही तू इस [शरीररूप] शुङ्ग (अङ्कुर) को उत्पन्न हुआ समझ, क्योंकि यह निर्मूल (कारणरहित) नहीं हो सकता। अन्नको छोड़कर इसका मूल और कहाँ हो सकता है? इसी प्रकार सोम्य! तू अन्नरूप अङ्कुरके द्वारा जलरूप मूलको खोज और हे सोम्य! जलरूप अङ्कुरके द्वारा तेजोरूप मूलको खोज तथा तेजोरूप अङ्कुरके द्वारा सद्रूप मूलका अनुसन्धान कर। सोम्य! इस प्रकार यह सारी प्रजा सन्मूलक है तथा सत् ही इसका आश्रय है और सत् ही प्रतिष्ठा है ॥ ३-४ ॥

अब जिस समय यह पुरुष 'पिपासति' (पीना चाहता है) ऐसे नामवाला होता है तो उसके पीये हुए जलको तेज ही ले जाता है। अतः जिस प्रकार गोनाय, अश्वनाय एवं पुरुषनाय कहलाते हैं उसी प्रकार उस तेजको 'उदन्या' ऐसा कहकर पुकारते हैं। हे सोम्य! उस (जलरूप मूल) से यह शरीररूप अङ्कुर उत्पन्न हुआ है—ऐसा जान, क्योंकि यह मूल-रहित नहीं हो सकता ॥ ५ ॥

सोम्य! उस (जलके परिणामभूत शरीर) का जलके सिवा और कहाँ मूल हो सकता है? हे प्रियदर्शन! जलरूप अङ्कुरके द्वारा तू तेजोरूप मूलकी खोज कर और हे सोम्य! तेजोरूप अङ्कुरके द्वारा सद्रूप मूलकी शोध कर। हे सोम्य! यह सम्पूर्ण प्रजा सन्मूलक तथा सद्रूप आयतन और सद्रूप प्रतिष्ठा (लयस्थान) वाली है। हे सोम्य! जिस प्रकार ये तीनों देवताएँ पुरुषको प्राप्त होकर उनमेंसे प्रत्येक त्रिवृत्-त्रिवृत्

हो जाती हैं वह मैंने पहले ही कह दिया। हे सोम्य! मरणको प्राप्त होते हुए इस पुरुषकी वाक् मनमें लीन हो जाती है तथा मन प्राणमें, प्राण तेजमें और तेज परदेवतामें लीन हो जाता है। वह जो यह अणिमा है एतद्रूप ही यह सब है। वह सत्य है, वह आत्मा है और हे श्वेतकेतो! वही तू है। [आरुणिके इस प्रकार कहनेपर श्वेतकेतु बोला—] 'भगवन्! मुझे फिर समझाइये।' [तब आरुणिने] 'अच्छा, सोम्य!' ऐसा कहा ॥ ६-७ ॥

नवम खण्ड

मधुका दृष्टान्त

सोम्य! जिस प्रकार मधुमक्खियाँ मधु निष्पन्न करती हैं तो नाना दिशाओंके वृक्षोंका रस लाकर एकताको प्राप्त करा देती हैं। वे रस जिस प्रकार उस मधुमें इस प्रकारका विवेक प्राप्त नहीं कर सकते कि 'मैं इस वृक्षका रस हूँ और मैं इस वृक्षका रस हूँ' हे सोम्य! ठीक इसी प्रकार यह सम्पूर्ण प्रजा सत्को प्राप्त होकर यह नहीं जानती कि हम सत्को प्राप्त हो गये हैं। वे इस लोकमें व्याघ्र, सिंह, भेड़िया, शूकर, कीट, पतङ्ग, डाँस अथवा मच्छर जो-जो भी [सुषुप्ति आदिसे पूर्व] होते हैं वे ही पुनः हो जाते हैं ॥ १-३ ॥

वह जो यह अणिमा है एतद्रूप ही यह सब है। वह सत्य है, वह आत्मा है और श्वेतकेतो! वही तू है। [आरुणिके इस प्रकार कहनेपर श्वेतकेतु बोला—] 'भगवन्! मुझे फिर समझाइये।' [तब आरुणिने] 'अच्छा, सोम्य!' ऐसा कहा ॥ ४ ॥

दशम खण्ड

नदियोंका दृष्टान्त

सोम्य! ये नदियाँ पूर्ववाहिनी होकर पूर्वकी ओर बहती हैं तथा पश्चिमवाहिनी होकर पश्चिमकी ओर। वे समुद्रसे निकलकर फिर समुद्रमें ही मिल जाती हैं और वह समुद्र ही हो जाता है। वे सब जिस प्रकार वहाँ (समुद्रमें) यह नहीं जानतीं कि 'यह मैं हूँ, यह मैं हूँ'। ठीक इसी प्रकार सोम्य! ये सम्पूर्ण प्रजाएँ सत्से आनेपर यह नहीं जानतीं कि हम सत्के पाससे आयी हैं। इस लोकमें वे व्याघ्र, सिंह, शूकर, कीट, पतङ्ग, डाँस अथवा मच्छर जो-जो भी होते हैं वे ही फिर हो जाते हैं। वह जो यह अणिमा है, एतद्रूप ही यह सब है। वह सत्य है, वह आत्मा है और हे श्वेतकेतो! वही तू है। [आरुणिके इस प्रकार कहनेपर श्वेतकेतु बोला—] 'भगवन्! मुझे फिर समझाइये।' [तब आरुणिने] 'अच्छा सोम्य!' ऐसा कहा ॥ १-३ ॥

एकादश खण्ड

वृक्षका दृष्टान्त

हे सोम्य! यदि कोई इस महान् वृक्षके मूलमें आघात करे तो यह जीवित रहते हुए केवल रसस्राव करेगा और यदि इसके अग्रभागमें आघात करे तो भी यह जीवित रहते हुए ही रसस्राव करेगा। यह वृक्ष जीव—आत्मासे ओतप्रोत है और जलपान करता हुआ आनन्दपूर्वक स्थित है। यदि इस वृक्षकी एक शाखाको जीव छोड़ देता है तो वह सूख जाती है; यदि दूसरीको छोड़ देता है तो वह सूख जाती है और तीसरीको छोड़ देता है तो वह भी सूख जाती है, इसी प्रकार यदि सारे वृक्षको छोड़ देता है तो सारा वृक्ष सूख जाता है। 'सोम्य! ठीक इसी प्रकार तू जान कि जीवसे रहित होनेपर यह शरीर मर जाता है, जीव नहीं मरता'—ऐसा [आरुणिने] कहा, 'वह जो यह अणिमा है एतद्रूप ही यह सब है। वह सत्य है, वह आत्मा है और हे श्वेतकेतो! वही तू है।' [आरुणिके इस प्रकार कहनेपर श्वेतकेतु बोला—] 'भगवन्! मुझे फिर समझाइये!' [तब आरुणिने] 'अच्छा, सोम्य!' ऐसा कहा ॥ १-३ ॥

द्वादश खण्ड

वट-बीजका दृष्टान्त

इस (सामनेवाले वटवृक्ष) से एक बड़का फल ले आ। . फोड़।' [श्वेत०—] 'भगवन्! फोड़ दिया।' [आरुणि—] [श्वेतकेतु—] 'भगवन्! यह ले आया।' [आरुणि—] 'इसे 'इसमें क्या देखता है?' [श्वेत०—] 'भगवन्! इसमें ये

अणुके समान दाने हैं।' [आरुणि—] 'अच्छा वत्स ! इनमेंसे एकको फोड़ ।' [श्वेत०—] 'फोड़ दिया भगवन् !' [आरुणि—] 'इसमें क्या देखता है ?' [श्वेत०—] 'कुछ नहीं भगवन् !' तब उससे [आरुणिने] कहा—'हे सोम्य ! इस वटबीजकी जिस अणिमाको तू नहीं देखता, सोम्य ! उस अणिमाका ही यह इतना बड़ा वटवृक्ष खड़ा हुआ है। हे सोम्य ! तू [इस कथनमें] श्रद्धा कर।' वह जो यह अणिमा है एतद्रूप ही यह सब है। वह सत्य है, वह आत्मा है और श्वेतकेतो ! वही तू है। [आरुणिके इस प्रकार कहनेपर श्वेतकेतु बोला—] 'भगवन् ! मुझे फिर समझाइये।' [तब आरुणिने] 'अच्छा, सोम्य !' ऐसा कहा ॥ १–३ ॥

त्रयोदश खण्ड

नमकका दृष्टान्त

'इस नमकको जलमें डालकर कल प्रातःकाल मेरे पास आना।' आरुणिके इस प्रकार कहनेपर श्वेतकेतुने वैसा ही किया। तब आरुणिने उससे कहा—'वत्स ! रात तुमने जो नमक जलमें डाला था उसे ले आओ।' किंतु उसने ढूँढनेपर उसे उसमें न पाया। [आरुणि—] 'जिस प्रकार वह नमक इसीमें विलीन हो गया है [इसलिये तू उसे नेत्रसे नहीं देख सकता, उसे यदि जानना चाहता है तो] इस जलको ऊपरसे आचमन कर।' [उसके आचमन करनेपर आरुणिने पूछा—] 'कैसा है ?' [श्वेत०—] 'नमकीन है।' [आरुणि—] 'बीचमेंसे आचमन कर' 'अब कैसा है ?' [श्वेत०—] 'नमकीन है।' [आरुणि—] 'नीचेसे आचमन कर' 'अब कैसा है ?' [श्वेत०—] 'नमकीन है।' [आरुणि—] 'अच्छा, अब इस जलको फेंककर मेरे पास आ।' उसने वैसा ही किया, [और बोला—] 'उस जलमें नमक सदा ही विद्यमान था।' तब उससे पिताने कहा—'सोम्य ! [इसी प्रकार] वह सत् भी निश्चय यहीं विद्यमान है, तू उसे देखता नहीं है; परन्तु वह निश्चय यहीं विद्यमान है।' वह जो यह अणिमा है एतद्रूप ही यह सब है। वह सत्य है, वह आत्मा है और श्वेतकेतो ! वही तू है। [आरुणिके इस प्रकार कहनेपर श्वेतकेतु बोला—] 'भगवन् ! मुझे फिर समझाइये।' [तब आरुणिने] 'अच्छा, सोम्य !' ऐसा कहा ॥ १–३ ॥

चतुर्दश खण्ड

आँख बँधे हुए पुरुषका दृष्टान्त

हे सोम्य ! जिस प्रकार [कोई चोर] जिसकी आँखें बँधी हुई हों ऐसे किसी पुरुषको गान्धार देशसे लाकर जनशून्य स्थानमें छोड़ दे। उस जगह जिस प्रकार वह पूर्व, उत्तर, दक्षिण अथवा पश्चिमकी ओर मुख करके चिल्लावे कि 'मुझे आँखें बाँधकर यहाँ लाया गया है और आँखें बँधे हुए ही छोड़ दिया गया है।' उस पुरुषके बन्धनको खोलकर जैसे कोई कहे कि 'गान्धार देश इस दिशामें है, अतः इसी दिशाको जा,' तो वह बुद्धिमान् और समझदार पुरुष एक ग्रामसे दूसरा ग्राम पूछता हुआ गान्धारमें ही पहुँच जाता है, इसी प्रकार इस लोकमें आचार्यवान् पुरुष ही [सत्को] जानता है; उसके लिये [मोक्ष होनेमें] उतना ही विलम्ब है जबतक कि वह [देहबन्धनसे] मुक्त नहीं होता। उसके पश्चात् तो वह सत्सम्पन्न (ब्रह्मको प्राप्त) हो जाता है। वह जो यह अणिमा है, एतद्रूप ही यह सब है। वह सत्य है, वह आत्मा है और हे श्वेतकेतो ! वही तू है। [आरुणिके इस प्रकार कहनेपर श्वेतकेतु बोला—] 'भगवन् ! मुझे फिर समझाइये।' [तब आरुणिने] 'अच्छा, सोम्य !' ऐसा कहा ॥ १–३ ॥

पञ्चदश खण्ड

मुमूर्षुका दृष्टान्त

सोम्य ! [ज्वरादिसे] सन्तप्त [मुमूर्षु] पुरुषको चारों ओरसे घेरकर उसके बान्धवगण पूछा करते हैं—'क्या तू मुझे जानता है ? क्या तू मुझे पहचानता है ?' जबतक उसकी वाणी मनमें लीन नहीं होती तथा मन प्राणमें, प्राण तेजमें और तेज परदेवतामें लीन नहीं होता तबतक वह पहचान लेता है। फिर जिस समय उसकी वाणी मनमें लीन हो जाती है तथा मन प्राणमें, प्राण तेजमें और तेज परदेवतामें लीन हो जाता है, तब वह नहीं पहचानता। वह जो यह अणिमा है;

एतद्रूप ही यह सब है। वह सत्य है, वह आत्मा है और हे श्वेतकेतो! वही तू है। [आरुणिके इस प्रकार कहनेपर श्वेतकेतु बोला—] 'भगवन्! मुझे फिर समझाइये।' [तब आरुणिने] 'अच्छा, सोम्य!' ऐसा कहा ॥ १–३ ॥

षोडश खण्ड

मिथ्या ज्ञानी और सच्चे ज्ञानीकी पहचान

हे सोम्य! [राजकर्मचारी] किसी पुरुषको हाथ बाँधकर लाते हैं [और कहते हैं—] 'इसने धनका अपहरण किया है, चोरी की है इसके लिये परशु तपाओ।' वह यदि उसका (चोरीका) करनेवाला होता है तो अपनेको मिथ्यावादी प्रमाणित करता है। वह मिथ्याभिनिवेशवाला पुरुष अपनेको मिथ्यासे छिपाता हुआ तपे हुए परशुको ग्रहण करता है; किंतु वह उससे दग्ध होता है और मारा जाता है। और यदि वह उस (चोरी) का करनेवाला नहीं होता तो उसीसे वह अपनेको सत्य प्रमाणित करता है। वह सत्याभिसन्ध अपनेको सत्यसे आवृत कर उस तपे हुए परशुको पकड़ लेता है। वह उससे नहीं जलता और तत्काल छोड़ दिया जाता है। वह जिस प्रकार उस [परीक्षाके] समय नहीं जलता [उसी प्रकार विद्वान्‌का पुनरावर्तन नहीं होता और अविद्वान्‌का होता है]। यह सब एतद्रूप ही है, वह सत्य है, वह आत्मा है और हे श्वेतकेतो! वही तू है। तब वह (श्वेतकेतु) उसे जान गया—उसे जान गया ॥ १–३ ॥

॥ षष्ठ अध्याय समाप्त ॥ ६ ॥

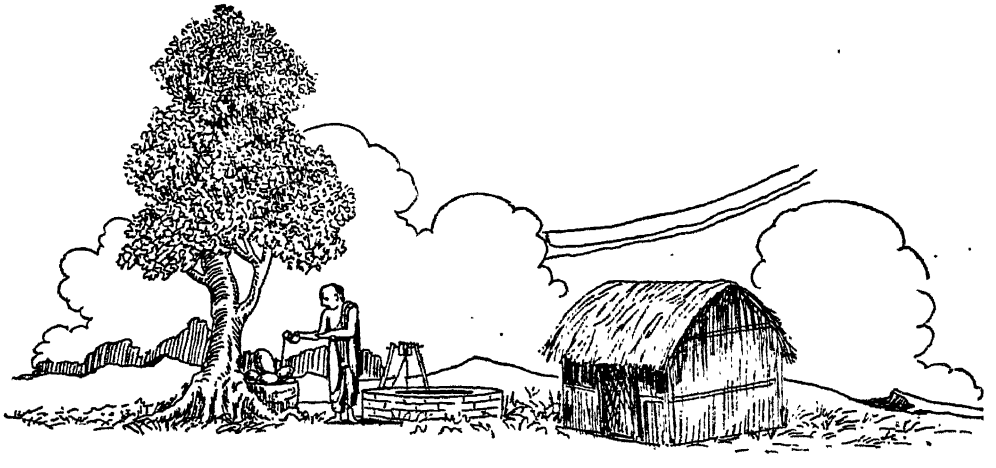

ॐ

सप्तम अध्याय

प्रथम खण्ड

नामकी ब्रह्मरूपमें उपासना

'भगवन्! मुझे उपदेश कीजिये' ऐसा कहते हुए नारदजी सनत्कुमारजीके पास गये। उनसे सनत्कुमारजीने कहा—'तुम जो कुछ जानते हो उसे बतलाते हुए मेरे प्रति उपसन्न होओ; तब मैं तुम्हें उससे आगे बतलाऊँगा।' तब नारदने कहा—॥ १ ॥

'भगवन्! मैं ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद और चौथा अथर्ववेद जानता हूँ, [इनके सिवा] इतिहास-पुराणरूप पाँचवाँ वेद, वेदोंका वेद (व्याकरण), श्राद्धकल्प, गणित, उत्पातज्ञान, निधिशास्त्र, तर्कशास्त्र, नीति, देवविद्या, ब्रह्मविद्या, भूतविद्या, क्षत्रविद्या, नक्षत्रविद्या, सर्पविद्या (गारुड मन्त्र) और देवजनविद्या—नृत्य-संगीत आदि—हे भगवन्! यह सब मैं जानता हूँ। हे भगवन्! वह मैं केवल मन्त्रवेत्ता ही हूँ, आत्मवेत्ता नहीं हूँ। मैंने आप-जैसोंसे सुना है कि आत्मवेत्ता शोकको पार कर लेता है, परंतु भगवन्! मैं शोक करता हूँ; ऐसे मुझको हे भगवन्! शोकसे पार कर दीजिये।' तब सनत्कुमारने उनसे कहा—'तुम यह जो कुछ जानते हो वह नाम ही है। ऋग्वेद नाम है तथा यजुर्वेद, सामवेद, चौथा आथर्वण वेद, पाँचवाँ वेद इतिहास-पुराण, वेदोंका वेद (व्याकरण), श्राद्धकल्प, गणित, उत्पातज्ञान, निधिज्ञान, तर्कशास्त्र, नीतिशास्त्र, निरुक्त, वेदविद्या, भूतविद्या, धनुर्वेद, ज्यौतिष, गारुड, संगीतादि कला और शिल्पविद्या—ये सब भी नाम ही हैं। तुम नामकी उपासना करो। वह जो कि नामकी 'यह ब्रह्म है' ऐसी उपासना करता है, उसकी जहाँतक नामकी गति होती है वहाँतक यथेच्छ गति हो जाती है, जो कि नामकी 'यह ब्रह्म है' ऐसी उपासना करता है।' [नारद—] 'भगवन्! क्या नामसे भी अधिक कुछ है?' [सनत्कुमार—] 'नामसे भी अधिक है।' [नारद—]'तो भगवन्! मुझे वही बतलावें।'२–५

द्वितीय खण्ड

वाक्‌की ब्रह्मरूपमें उपासना

वाक् ही नामसे बढ़कर है; वाक् ही ऋग्वेदको विज्ञापित करती है तथा यजुर्वेद, सामवेद, चतुर्थ आथर्वण वेद, पञ्चम वेद इतिहास-पुराण, वेदोंके वेद व्याकरण, श्राद्धकल्प, गणित, उत्पातशास्त्र, निधिज्ञान, तर्कशास्त्र, नीति, निरुक्त, वेदविद्या, भूतविद्या, धनुर्वेद, ज्यौतिष, गारुड, संगीतशास्त्र, द्युलोक, पृथिवी, वायु, आकाश, जल, तेज, देव, मनुष्य, पशु, पक्षी, तृण-वनस्पति, श्वापद (हिंस्र जन्तु), कीट-पतंग, पिपीलिका-पर्यन्त प्राणी, धर्म और अधर्म, सत्य और असत्य, साधु और असाधु, मनोज्ञ और अमनोज्ञ जो कुछ भी है [उसे वाक् ही विज्ञापित करती है]। यदि वाणी न होती तो न धर्मका और न अधर्मका ही ज्ञान होता; तथा न सत्य, न असत्य, न साधु, न असाधु, न मनोज्ञ और न अमनोज्ञका ही ज्ञान हो सकता। वाणी ही इन सबका ज्ञान कराती है; अतः तुम वाक्‌की उपासना करो। वह जो वाणीकी 'यह ब्रह्म है' इस प्रकार उपासना करता है उसकी जहाँतक वाणीकी गति है वहाँतक स्वेच्छागति हो जाती है, जो कि वाणीकी 'यह ब्रह्म है' इस प्रकार उपासना करता है। [नारद—] 'भगवन्! क्या वाणीसे भी बढ़कर कुछ है?' [सनत्कुमार—] 'वाणीसे भी बढ़कर है ही।' [नारद—] 'भगवन्! वह मुझे बतलाइये' ॥ १-२ ॥

तृतीय खण्ड

मनकी ब्रह्मरूपमें उपासना

मन ही वाणीसे उत्कृष्ट है। जिस प्रकार दो आँवले, दो बेर अथवा दो बहेड़े मुट्ठीमें आ जाते हैं, उसी प्रकार वाक् और नामका मनमें अन्तर्भाव हो जाता है। यह पुरुष जिस समय मनसे विचार करता है कि 'मन्त्रोंका पाठ करूँ' तभी पाठ करता है, जिस समय सोचता है 'काम करूँ' तभी काम करता है, जब विचारता है 'पुत्र और पशुओंकी इच्छा करूँ' तभी उनकी इच्छा करता है और जब ऐसा संकल्प करता है कि 'इस लोक और परलोककी कामना करूँ' तभी उनकी

कामना करता है। मन ही आत्मा है, मन ही लोक है और मन ही ब्रह्म है; तुम मनकी उपासना करो। वह जो कि मनकी 'यह ब्रह्म है' इस प्रकार उपासना करता है, उसकी जहाँतक मनकी गति है वहाँतक स्वेच्छागति हो जाती है, जो कि मनकी 'यह ब्रह्म है' ऐसी उपासना करता है। [नारद—] 'भगवन्! क्या मनसे भी बढ़कर कोई है?' [सनत्कुमार—] 'मनसे बढ़कर भी है ही।' [नारद—] 'भगवन्! मेरे प्रति उसीका उपदेश करें' ॥ १-२ ॥

चतुर्थ खण्ड

संकल्पकी ब्रह्मरूपमें उपासना

सङ्कल्प ही मनसे बढ़कर है। जिस समय पुरुष संकल्प करता है, तभी वह मनस्यन करता है और फिर वाणीको प्रेरित करता है। वह उसे नामके प्रति प्रवृत्त करता है; नाममें सब मन्त्र एकरूप हो जाते हैं और मन्त्रोंमें कर्मोंका अन्तर्भाव हो जाता है। वे ये (मन आदि) एकमात्र संकल्परूप लयस्थानवाले, संकल्पमय और संकल्पमें ही प्रतिष्ठित हैं। द्युलोक और पृथ्वीने मानो संकल्प किया है। वायु और आकाशने संकल्प किया है, जल और तेजने संकल्प किया। उनके संकल्पके लिये वृष्टि समर्थ होती है, [अर्थात् उन द्युलोकादिके संकल्पसे वृष्टि होती है] वृष्टिके संकल्पके लिये अन्न समर्थ होता है, अन्नके संकल्पके लिये प्राण समर्थ होते हैं, प्राणोंके संकल्पके लिये मन्त्र समर्थ होते हैं, मन्त्रोंके संकल्पके लिये कर्म समर्थ होते हैं, कर्मोंके संकल्पके लिये लोक (फल) समर्थ होता है और लोकोंके संकल्पके लिये सब समर्थ होते हैं। वह (ऐसा) यह संकल्प है; तुम संकल्पकी उपासना करो। वह जो कि संकल्पकी 'यह ब्रह्म है' इस प्रकार उपासना करता है [विधाताके] रचे हुए ध्रुवलोकोंको स्वयं ध्रुव होकर, प्रतिष्ठित लोकोंको स्वयं प्रतिष्ठित होकर तथा व्यथा न पानेवाले लोकोंको स्वयं व्यथा न पाता हुआ सब प्रकार प्राप्त करता है। जहाँतक संकल्पकी गति है वहाँतक उसकी स्वेच्छागति हो जाती है, जो कि संकल्पकी 'यह ब्रह्म है' इस प्रकार उपासना करता है। [नारद—] 'भगवन्! क्या संकल्पसे भी बढ़कर कुछ है?' [सनत्कुमार—] 'संकल्पसे बढ़कर भी है ही।' [नारद—] 'भगवान् मुझे उसीका उपदेश करें' ॥ १–३ ॥

पञ्चम खण्ड

चित्तकी ब्रह्मरूपमें उपासना

चित्त ही सङ्कल्पसे उत्कृष्ट है। जिस समय पुरुष चेतनावान् होता है तभी वह संकल्प करता है, फिर मनन करता है, तत्पश्चात् वाणीको प्रेरित करता है, उसे नाममें प्रवृत्त करता है। नाममें मन्त्र एकरूप होते हैं और मन्त्रोंमें कर्म। वे ये [संकल्पादि] एकमात्र चित्तरूप लयस्थानवाले, चित्तमय तथा चित्तमें ही प्रतिष्ठित हैं। इसीसे यद्यपि कोई मनुष्य बहुज्ञ भी हो तो भी यदि वह अचित्त होता है तो लोग कहने लगते हैं कि 'यह तो कुछ भी नहीं है, यदि यह कुछ जानता अथवा विद्वान् होता तो ऐसा अचित्त न होता।' और यदि कोई अल्पज्ञ होनेपर भी चित्तवान् हो तो उसीसे वे सब श्रवण करना चाहते हैं। अतः चित्त ही इनका एकमात्र आश्रय है, चित्त ही आत्मा है और चित्त ही प्रतिष्ठा है, तुम चित्तकी उपासना करो। वह जो कि चित्तकी 'यह ब्रह्म है' इस प्रकार उपासना करता है [अपने लिये] उपचित हुए ध्रुवलोकोंको स्वयं ध्रुव होकर, प्रतिष्ठित लोकोंको स्वयं प्रतिष्ठित होकर तथा व्यथा न पानेवाले लोकोंको स्वयं व्यथा न पाता हुआ सब प्रकार प्राप्त करता है। जहाँतक चित्तकी गति है वहाँतक उसकी स्वेच्छागति हो जाती है, जो कि चित्तकी 'यह ब्रह्म है' ऐसी उपासना करता है। [नारद—] 'भगवन्! क्या चित्तसे बढ़कर भी कुछ है?' [सनत्कुमार—] 'चित्तसे बढ़कर भी है ही।' [नारद—] 'भगवान् मुझे उसीका उपदेश करें' ॥ १–३ ॥

षष्ठ खण्ड

ध्यानकी ब्रह्मरूपमें उपासना

ध्यान ही चित्तसे बढ़कर है। पृथ्वी मानो ध्यान करती है, अन्तरिक्ष मानो ध्यान करता है, द्युलोक मानो ध्यान करता है, जल मानो ध्यान करते हैं, पर्वत मानो ध्यान करते हैं तथा देवता और मनुष्य भी मानो ध्यान करते हैं। अतः जो लोग यहाँ मनुष्योंमें महत्त्व प्राप्त करते हैं वे मानो ध्यानके लाभका ही अंश पाते हैं; किंतु जो क्षुद्र होते हैं वे कलहप्रिय, चुगलखोर

और दूसरोंके मुँहपर ही उनकी निन्दा करनेवाले होते हैं। तथा जो सामर्थ्यवान् हैं वे भी ध्यानके लाभका ही अंश प्राप्त करनेवाले हैं। अतः तुम ध्यानकी उपासना करो। वह जो कि ध्यानकी 'यह ब्रह्म है' ऐसी उपासना करता है, जहाँतक ध्यानकी गति है वहाँतक उसकी स्वेच्छागति हो जाती है, जो कि ध्यानकी 'यह ब्रह्म है' ऐसी उपासना करता है। [नारद—] 'भगवन्! क्या ध्यानसे भी उत्कृष्ट कुछ है?' [सनत्कुमार—] 'ध्यानसे भी उत्कृष्ट है ही।' [नारद—] 'भगवान् मुझे उसीका उपदेश करें' ॥ १-२ ॥

सप्तम खण्ड

विज्ञानकी ब्रह्मरूपमें उपासना

विज्ञान ही ध्यानसे श्रेष्ठ है। विज्ञानसे ही पुरुष ऋग्वेद समझता है; तथा विज्ञानसे ही वह यजुर्वेद, सामवेद, चौथे आथर्वण वेद; वेदोंमें पाँचवें वेद इतिहास-पुराण, व्याकरण, श्राद्धकल्प, गणित, उत्पातज्ञान, निधिज्ञान, तर्कशास्त्र, नीति, देवविद्या (निरुक्त), ब्रह्मविद्या, भूतविद्या, धनुर्वेद, ज्यौतिष, गारुड और शिल्पविद्या, द्युलोक, पृथिवी, वायु, आकाश, जल, तेज, देव, मनुष्य, पशु, पक्षी, तृण, वनस्पति, श्वापद, कीट-पतंग-पिपीलिकापर्यन्त सम्पूर्ण जीव, धर्म, अधर्म, सत्य, असत्य, साधु, असाधु, मनोज्ञ, अमनोज्ञ, अन्न, रस तथा इहलोक और परलोकको जानता है। तुम विज्ञानकी उपासना करो। वह जो कि विज्ञानकी 'यह ब्रह्म है' ऐसी उपासना करता है उसे विज्ञानवान् एवं ज्ञानवान् लोकोंकी प्राप्ति होती है। जहाँतक विज्ञानकी गति है वहाँतक उसकी स्वेच्छागति हो जाती है, जो कि विज्ञानकी 'यह ब्रह्म है' ऐसी उपासना करता है। [नारद—] 'भगवन्! क्या विज्ञानसे भी श्रेष्ठ कुछ है?' [सनत्कुमार—] 'विज्ञानसे श्रेष्ठ भी है ही।' [नारद—] 'भगवान् मुझे वही बतलावें' ॥ १-२ ॥

अष्टम खण्ड

बलकी ब्रह्मरूपमें उपासना

बल ही विज्ञानकी अपेक्षा उत्कृष्ट है। सौ विज्ञानवानोंको भी एक बलवान् हिला देता है। जिस समय यह पुरुष बलवान् होता है तभी उठनेवाला भी होता है, उठकर [अर्थात् उठनेवाला होनेपर] ही परिचर्या करनेवाला होता है तथा परिचर्या करनेवाला होनेपर ही उपसदन (समीप गमन) करनेवाला होता है और उपसदन करनेपर ही दर्शन करनेवाला होता है, श्रवण करनेवाला होता है, मनन करनेवाला होता है, बोधवान् होता है, कर्ता होता है एवं विज्ञाता होता है। बलसे ही पृथ्वी स्थित है; बलसे ही अन्तरिक्ष, बलसे ही द्युलोक, बलसे ही पर्वत, बलसे ही देवता और मनुष्य, बलसे ही पशु, पक्षी, तृण, वनस्पति, श्वापद और कीट-पतंग एवं पिपीलिकापर्यन्त समस्त प्राणी स्थित हैं तथा बलसे ही लोक स्थित है। तुम बलकी उपासना करो। वह जो कि बलकी 'यह ब्रह्म है' ऐसी उपासना करता है उसकी, जहाँतक बलकी गति है, स्वेच्छागति हो जाती है, जो कि बलकी 'यह ब्रह्म है' इस प्रकार उपासना करता है। [नारद—] 'भगवन्! क्या बलसे भी उत्कृष्ट कुछ है?' [सनत्कुमार—] 'बलसे उत्कृष्ट भी है ही।' [नारद—] 'भगवान् मेरे प्रति उसीका वर्णन करें' ॥ १-२ ॥

नवम खण्ड

अन्नकी ब्रह्मरूपमें उपासना

अन्न ही बलसे उत्कृष्ट है। इसीसे यदि दस दिन भोजन न करे और जीवित भी रह जाय तो भी वह अद्रष्टा, अश्रोता, अमन्ता, अबोद्धा, अकर्ता और अविज्ञाता हो ही जाता है। फिर अन्नकी प्राप्ति होनेपर ही वह द्रष्टा होता है, श्रोता होता है, मनन करनेवाला होता है, बोद्धा होता है, कर्ता होता है और विज्ञाता होता है। तुम अन्नकी उपासना करो। वह जो कि अन्नकी 'यह ब्रह्म है' ऐसी उपासना करता है उसे अन्नवान् और पानवान् लोकोंकी प्राप्ति होती है। जहाँतक अन्नकी गति है वहाँतक उसकी स्वेच्छागति हो जाती है, जो कि अन्नकी 'यह ब्रह्म है' ऐसी उपासना करता है। [नारद—] 'भगवन्! क्या अन्नसे बढ़कर भी कुछ है?' [सनत्कुमार—] 'अन्नसे बढ़कर भी है ही।' [नारद—] 'भगवान् मुझे उसीका उपदेश करें' ॥ १-२ ॥

सनत्कुमार-नारद-संवाद

दशम खण्ड

जलकी ब्रह्मरूपमें उपासना

जल ही अन्नकी अपेक्षा उत्कृष्ट है। इसीसे जब सुवृष्टि नहीं होती तो प्राण [इसलिये] दुःखी हो जाते हैं कि अन्न थोड़ा होगा और जब सुवृष्टि होती है तो यह सोचकर कि खूब अन्न होगा, प्राण प्रसन्न हो जाते हैं। यह जो पृथ्वी है मूर्तिमान् जल ही है तथा जो अन्तरिक्ष, जो द्युलोक, जो पर्वत, जो देव-मनुष्य, जो पशु और पक्षी तथा जो तृण, वनस्पति, श्वापद और कीट-पतंग-पिपीलिकापर्यन्त प्राणी हैं वे भी मूर्तिमान् जल ही हैं। अतः तुम जलकी उपासना करो। वह जो कि जलकी 'यह ब्रह्म है' ऐसी उपासना करता है, सम्पूर्ण कामनाओंको प्राप्त कर लेता है और तृप्तिमान् होता है। जहाँतक जलकी गति है वहाँतक उसकी स्वेच्छागति हो जाती है, जो कि जलकी 'यह ब्रह्म है' ऐसी उपासना करता है। [नारद—] 'भगवन्! क्या जलसे भी श्रेष्ठ कुछ है?' [सनत्कुमार—] 'जलसे श्रेष्ठ भी है ही।' [नारद—] 'भगवान् मुझे उसीका उपदेश करें' ॥ १-२ ॥

एकादश खण्ड

तेजकी ब्रह्मरूपमें उपासना

तेज ही जलकी अपेक्षा उत्कृष्टतर है। वह यह तेज जिस समय वायुको निश्चल कर आकाशको सब ओरसे तप्त करता है उस समय लोग कहते हैं—'गर्मी हो रही है, बड़ा ताप है, वर्षा होगी।' इस प्रकार तेज ही पहले अपनेको उद्भूत हुआ दिखलाकर फिर जलकी उत्पत्ति करता है। वह यह तेज ऊर्ध्वगामी और तिर्यक्-गामी विद्युत्के सहित गड़गड़ाहटका शब्द फैला देता है। इसीसे लोग कहते हैं—'बिजली चमकती है, बादल गर्जता है, वर्षा होगी।' इस प्रकार तेज ही पहले अपनेको प्रदर्शित कर फिर जलको उत्पन्न करता है। अतः तेजकी उपासना करो। वह जो कि तेजकी 'यह ब्रह्म है' ऐसी उपासना करता है वह तेजस्वी होकर तेजःसम्पन्न, प्रकाशमान और तमोहीन लोकोंको प्राप्त करता है। जहाँतक तेजकी गति है वहाँतक उसकी स्वेच्छागति हो जाती है, जो कि तेजकी 'यह ब्रह्म है' ऐसी उपासना करता है। [नारद—] 'भगवन्! क्या तेजसे भी बढ़कर कुछ है?' [सनत्कुमार—] 'तेजसे बढ़कर भी है ही।' [नारद—] 'भगवान् मुझे उसीका उपदेश करें' ॥ १-२ ॥

द्वादश खण्ड

आकाशकी ब्रह्मरूपमें उपासना

आकाश ही तेजसे बढ़कर है। आकाशमें ही सूर्य, चन्द्र ये दोनों तथा विद्युत्, नक्षत्र और अग्नि स्थित हैं। आकाशके द्वारा ही एक-दूसरेको पुकारते हैं, आकाशसे ही सुनते हैं, आकाशसे ही प्रतिश्रवण करते हैं, आकाशमें ही रमण करते हैं, आकाशमें ही रमण नहीं करते, आकाशमें ही [सब पदार्थ] उत्पन्न होते हैं और आकाशकी ओर ही [सब जीव एवं अङ्कुरादि] बढ़ते हैं। तुम आकाशकी उपासना करो। वह जो कि आकाशकी 'यह ब्रह्म है' ऐसी उपासना करता है वह आकाशवान्, प्रकाशवान्, पीडारहित और विस्तारवाले लोकोंको प्राप्त करता है। जहाँतक आकाशकी गति है वहाँतक उसकी स्वेच्छागति हो जाती है, जो कि आकाशकी 'यह ब्रह्म है' ऐसी उपासना करता है। [नारद—] 'भगवन्! क्या आकाशसे बढ़कर भी कुछ है?' [सनत्कुमार—] 'आकाशसे बढ़कर भी है ही।' [नारद—] 'भगवान् मुझे उसीका उपदेश करें' ॥ १-२ ॥

त्रयोदश खण्ड

स्मरणकी ब्रह्मरूपमें उपासना

स्मर (स्मरण) ही आकाशसे बढ़कर है। इसीसे यद्यपि बहुत-से लोग [एक स्थानपर] बैठे हों तो भी स्मरण न करनेपर वे न कुछ सुन सकते हैं, न मनन कर सकते हैं और न जान ही सकते हैं। जिस समय वे स्मरण करते हैं, उसी समय सुन सकते हैं, उसी समय मनन कर सकते हैं और उसी समय जान सकते हैं। स्मरण करनेसे ही पुरुष पुत्रोंको

पहचानता है और स्मरणसे ही पशुओंको । तुम स्मरकी उपासना करो । वह जो कि स्मरकी 'यह ब्रह्म है' इस प्रकार उपासना करता है, उसकी जहाँतक स्मरकी गति है, वहाँतक स्वेच्छागति हो जाती है, जो कि स्मरकी 'यह ब्रह्म है' इस प्रकार उपासना करता है । [नारद—] 'भगवन् ! क्या स्मरसे भी श्रेष्ठ कुछ है ?' [सनत्कुमार—] 'स्मरसे भी श्रेष्ठ है ही ।' [नारद—] 'भगवान् मेरे प्रति उसका वर्णन करें' । ॥ १-२ ॥

चतुर्दश खण्ड

आशाकी ब्रह्मरूपसे उपासना

आशा ही स्मरणकी अपेक्षा उत्कृष्ट है । आशासे दीप्त हुआ स्मरण ही मन्त्रोंका पाठ करता है, कर्म करता है, पुत्र और पशुओंकी इच्छा करता है तथा इस लोक और परलोककी कामना करता है । तुम आशाकी उपासना करो । वह जो कि आशाकी 'यह ब्रह्म है' इस प्रकार उपासना करता है, उसकी सब कामनाएँ आशासे समृद्ध होती हैं । उसकी प्रार्थनाएँ सफल होती हैं । जहाँतक आशाकी गति है, वहाँतक उसकी स्वेच्छागति हो जाती है, जो कि आशाकी 'यह ब्रह्म है' इस प्रकार उपासना करता है । [नारद—] 'भगवन् ! क्या आशासे बढ़कर भी कुछ है ?' [सनत्कुमार—] 'आशासे बढ़कर भी है ही ।' [नारद—] 'भगवान् मुझे वह बतलावें' ॥ १-२ ॥

पञ्चदश खण्ड

प्राणकी ब्रह्मरूपसे उपासना

प्राण ही आशासे बढ़कर है । जिस प्रकार रथचक्रकी नाभिमें अरे समर्पित रहते हैं, उसी प्रकार इस प्राणमें सारा जगत् समर्पित है । प्राण प्राण (अपनी शक्ति) के द्वारा गमन करता है; प्राण प्राणको देता है और प्राणके लिये ही देता है । प्राण ही पिता है, प्राण माता है, प्राण भाई है, प्राण बहिन है, प्राण आचार्य है और प्राण ही ब्राह्मण है । यदि कोई पुरुष अपने पिता, माता, भ्राता, भगिनी, आचार्य अथवा ब्राह्मणके लिये कोई अनुचित बात कहता है तो [उसके समीपवर्ती लोग] उससे कहते हैं—'तुझे धिक्कार है, तू निश्चय ही पिताका हनन करनेवाला है, तू तो माताका वध करनेवाला है, तू तो भाईको मारनेवाला है, तू तो बहिनकी हत्या करनेवाला है, तू तो आचार्यका घात करनेवाला है, तू निश्चय ही ब्रह्मघाती है । किंतु जिनके प्राण उत्क्रमण कर गये हैं, उन पिता आदि [के प्राणहीन शरीर] को यदि वह शूलसे एकत्रित और छिन्न-भिन्न करके जला दे तो भी उससे 'तू पिताकी हत्या करनेवाला है' 'तू माताकी हत्या करनेवाला है' 'तू भ्राताकी हत्या करनेवाला है' 'तू बहिनकी हत्या करनेवाला है' 'तू आचार्यका घात करनेवाला है' अथवा 'तू ब्रह्मघाती है' ऐसा कुछ नहीं कहते । प्राण ही ये सब [पिता आदि] हैं । वह जो इस प्रकार देखनेवाला, इस प्रकार चिन्तन करनेवाला और इस प्रकार जाननेवाला है, अतिवादी होता है । उससे यदि कोई कहे कि 'तू अतिवादी है' तो उसे यही कहना चाहिये कि 'हाँ, अतिवादी हूँ' उसे छिपाना नहीं चाहिये ॥ १–४ ॥

षोडश खण्ड

सत्य ही विशेषरूपसे जिज्ञास्य है

[सनत्कुमार—] 'जो सत्य (परमार्थ सत्य आत्माके विज्ञान) के कारण अतिवदन करता है, वही निश्चय अतिवदन करता है ।' [नारद—] 'भगवन् ! मैं तो परमार्थ सत्य विज्ञानके कारण ही अतिवदन करता हूँ ।' [सनत्कुमार—] 'सत्यकी ही तो विशेषरूपसे जिज्ञासा करनी चाहिये ।' [नारद—] 'भगवन् ! मैं विशेषरूपसे सत्यकी जिज्ञासा करता हूँ' ॥ १ ॥

सप्तदश खण्ड

विज्ञान ही विशेषरूपसे जिज्ञास्य है

[सनत्कुमार—] 'जिस समय पुरुष सत्यको विशेषरूपसे जानता है, तभी वह सत्य बोलता है, बिना जाने सत्य नहीं बोलता; अपितु विशेषरूपसे जाननेवाला ही सत्यका कथन करता है । अतः विज्ञानकी ही विशेषरूपसे जिज्ञासा करनी चाहिये ।' [नारद—] 'भगवन् ! मैं विज्ञानको विशेषरूपसे जानना चाहता हूँ' ॥ १ ॥

अष्टादश खण्ड

मति ही विशेषरूपसे जिज्ञास्य है

[सनत्कुमार—] 'जिस समय मनुष्य मनन करता है, ही विशेषरूपसे जिज्ञासा करनी चाहिये ।' [नारद—] तभी वह विशेषरूपसे जानता है; बिना मनन किये कोई नहीं
जानता, अपितु मनन करनेपर ही जानता है । अतः मतिकी 'भगवन् ! मैं मतिके विज्ञानकी इच्छा करता हूँ' ॥ १ ॥

एकोनविंश खण्ड

श्रद्धा ही विशेषरूपसे जिज्ञास्य है

[सनत्कुमार—] 'जिस समय मनुष्य श्रद्धा करता है, श्रद्धाकी ही विशेषरूपसे जिज्ञासा करनी चाहिये ।' [नारद—] तभी वह मनन करता है; बिना श्रद्धा किये कोई मनन नहीं
करता । अपितु श्रद्धा करनेवाला ही मनन करता है । अतः 'भगवन् ! मैं श्रद्धाके विज्ञानकी इच्छा करता हूँ' ॥ १ ॥

विंश खण्ड

निष्ठा ही विशेषरूपसे जिज्ञास्य है

[सनत्कुमार—] 'जिस समय पुरुषकी निष्ठा होती है, विशेषरूपसे जाननेकी इच्छा करनी चाहिये ।' [नारद—] तभी वह श्रद्धा करता है; बिना निष्ठाके कोई श्रद्धा नहीं करता, 'भगवन् ! मैं निष्ठाको विशेषरूपसे जानना चाहता
अपितु निष्ठा करनेवाला ही श्रद्धा करता है । अतः निष्ठाको ही हूँ' ॥ १ ॥

एकविंश खण्ड

कृति ही विशेषरूपसे जिज्ञास्य है

[सनत्कुमार—] 'जिस समय मनुष्य करता है, उस ही विशेषरूपसे जिज्ञासा करनी चाहिये ।' [नारद—] समय वह निष्ठा भी करने लगता है; बिना किये किसीकी निष्ठा 'भगवन् ! मैं कृतिकी विशेषरूपसे जिज्ञासा करता
नहीं होती, पुरुष करनेपर ही निष्ठावान् होता है । अतः कृतिकी हूँ' ॥ १ ॥

द्वाविंश खण्ड

सुख ही विशेषरूपसे जिज्ञास्य है

[सनत्कुमार—] 'जब मनुष्यको सुख प्राप्त होता है, जिज्ञासा करनी चाहिये ।' [नारद—] 'भगवन् ! मैं सुखकी तभी वह करता है; बिना सुख मिले कोई नहीं करता, अपितु
सुख मिलनेपर ही करता है; अतः सुखकी ही विशेषरूपसे विशेषरूपसे जिज्ञासा करता हूँ' ॥ १ ॥

त्रयोविंश खण्ड

भूमा ही विशेषरूपसे जिज्ञास्य है

[सनत्कुमार—] 'निश्चय जो भूमा है, वही सुख है, जिज्ञासा करनी चाहिये ।' [नारद—] 'भगवन् ! मैं भूमाकी अल्पमें सुख नहीं है । सुख भूमा ही है । भूमाकी ही विशेषरूपसे विशेषरूपसे जिज्ञासा करता हूँ' ॥ १ ॥

चतुर्विंश खण्ड

भूमा ही अमृत है

[सनत्कुमार—] 'जहाँ कुछ और नहीं देखता, कुछ किंतु जहाँ कुछ और देखता है, कुछ और सुनता है एवं कुछ
और नहीं सुनता तथा कुछ और नहीं जानता, वह भूमा है । और जानता है, वह अल्प है । जो भूमा है, वही अमृत है

और जो अल्प है, वह मर्त्य है।' [नारद—] 'भगवन्! वह (भूमा) किसमें प्रतिष्ठित है?' [सनत्कुमार—] 'अपनी महिमामें, अथवा अपनी महिमामें भी नहीं है। इस लोकमें गौ, अश्व आदिको महिमा कहते हैं तथा हाथी, सुवर्ण, दास, भार्या, क्षेत्र और घर इनका नाम भी महिमा है; किन्तु मेरा ऐसा कथन नहीं है; क्योंकि अन्य पदार्थ अन्यमें प्रतिष्ठित होता है। मैं तो यह कहता हूँ'—ऐसा सनत्कुमारजीने कहा ॥ १-२ ॥

पञ्चविंश खण्ड

भूमा ही सर्वत्र सब कुछ और आत्मा है

वही नीचे है, वही ऊपर है, वही पीछे है, वही आगे है, वही दायीं ओर है, वही बायीं ओर है और वही यह सब है। अब उसीमें अहङ्कारादेश किया जाता है—मैं ही नीचे हूँ, मैं ही ऊपर हूँ, मैं ही पीछे हूँ, मैं ही आगे हूँ, मैं ही दायीं ओर हूँ, मैं ही बायीं ओर हूँ और मैं ही यह सब हूँ ॥ १ ॥

अब आत्मरूपसे ही भूमाका आदेश किया जाता है। आत्मा ही नीचे है, आत्मा ही ऊपर है, आत्मा ही पीछे है, आत्मा ही आगे है, आत्मा ही दायीं ओर है, आत्मा ही बायीं ओर है और आत्मा ही यह सब है। वह यह इस प्रकार देखनेवाला, इस प्रकार मनन करनेवाला तथा विशेषरूपसे इस प्रकार जाननेवाला आत्मरति, आत्मक्रीड, आत्ममिथुन और आत्मानन्द होता है; वह स्वराट् है; सम्पूर्ण लोकोंमें उसकी यथेच्छ गति होती है। किंतु जो इससे विपरीत जानते हैं वे अन्यराट (जिनका राजा अपनेसे भिन्न कोई और है, ऐसे) और क्षय्यलोक (क्षयशील लोकोंको प्राप्त होनेवाले) होते हैं। उनकी सम्पूर्ण लोकोंमें स्वेच्छागति नहीं होती ॥ २ ॥

षड्विंश खण्ड

आत्मदर्शनसे सबकी प्राप्ति; आहारशुद्धिसे क्रमशः अविद्याकी निवृत्ति

उस इस प्रकार देखनेवाले, इस प्रकार मनन करनेवाले और इस प्रकार जाननेवाले इस विद्वान्‌के लिये आत्मासे प्राण, आत्मासे आशा, आत्मासे स्मृति, आत्मासे आकाश, आत्मासे तेज, आत्मासे जल, आत्मासे आविर्भाव और तिरोभाव, आत्मासे अन्न, आत्मासे बल, आत्मासे विज्ञान, आत्मासे ध्यान, आत्मासे चित्त, आत्मासे संकल्प, आत्मासे मन, आत्मासे वाक्, आत्मासे नाम, आत्मासे मन्त्र, आत्मासे कर्म और आत्मासे ही यह सब हो जाता है ॥ १ ॥

इस विषयमें यह मन्त्र है—विद्वान् न तो मृत्युको देखता है, न रोगको और न दुःखत्वको ही। वह विद्वान् सबको [आत्मरूप ही] देखता है, अतः सबको प्राप्त हो जाता है। वह एक होता है फिर वही तीन, पाँच, सात और नौ रूप हो जाता है। फिर वही ग्यारह कहा गया है तथा वही सौ, दस, एक, सहस्र और बीस भी होता है। आहारशुद्धि (विषयोपलब्धिरूप विज्ञानकी शुद्धि) होनेपर अन्तःकरणकी शुद्धि होती है; अन्तःकरणकी शुद्धि होनेपर निश्चल स्मृति होती है तथा स्मृतिकी प्राप्ति होनेपर सम्पूर्ण ग्रन्थियोंकी निवृत्ति हो जाती है। [इस प्रकार] जिनकी वासनाएँ क्षीण हो गयी थीं, उन (नारदजी) को भगवान् सनत्कुमारने अज्ञानान्धकारका पार दिखलाया। उन (सनत्कुमारजी) को 'स्कन्द' ऐसा कहते हैं, 'स्कन्द' ऐसा कहते हैं ॥ २ ॥

॥ सप्तम अध्याय समाप्त ॥ ७ ॥

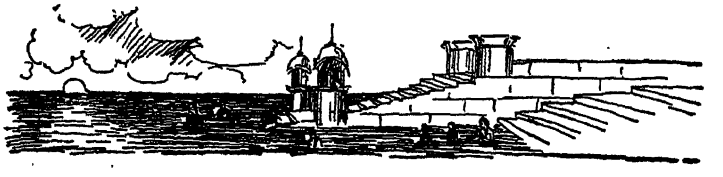

ॐ

अष्टम अध्याय

प्रथम खण्ड

आत्मा ही सत्य है

अब इस ब्रह्मपुरके भीतर और जो यह सूक्ष्म कमलाकार स्थान है, इसमें जो सूक्ष्म आकाश है और उसके भीतर जो वस्तु है, उसका अन्वेषण करना चाहिये और उसीकी जिज्ञासा करनी चाहिये। उस (गुरु) से यदि [शिष्यगण] कहें कि इस ब्रह्मपुरमें जो सूक्ष्म कमलाकार गृह है, उसमें जो अन्तराकाश है, उसके भीतर क्या वस्तु है, जिसका अन्वेषण करना चाहिये अथवा जिसकी जिज्ञासा करनी चाहिये ?—तो [इस प्रकार कहनेवाले शिष्योंके प्रति] वह आचार्य यों कहें ॥ १-२ ॥

जितना यह [भौतिक] आकाश है, उतना ही हृदयान्तर्गत आकाश है। द्युलोक और पृथिवी ये दोनों लोक सम्यक् प्रकारसे इसके भीतर ही स्थित हैं। इसी प्रकार अग्नि और वायु—ये दोनों, सूर्य और चन्द्रमा—ये दोनों तथा विद्युत् और नक्षत्र एवं इस आत्माका जो कुछ इस लोकमें है और जो नहीं है, वह सब सम्यक् प्रकारसे इसीमें स्थित है ॥ ३ ॥

उस आचार्यसे यदि शिष्यगण कहें कि यदि इस ब्रह्मपुरमें यह सब समाहित है तथा सम्पूर्ण भूत और समस्त कामनाएँ भी सम्यक् प्रकारसे स्थित हैं तो जिस समय यह वृद्धावस्थाको प्राप्त होता अथवा नष्ट हो जाता है, उस समय क्या शेष रह जाता है ?। तो उसे कहना चाहिये 'इस (देह) की जरावस्थासे यह (आकाशाख्य ब्रह्म) जीर्ण नहीं होता। इसके वधसे उसका नाश नहीं होता। यह ब्रह्मपुर सत्य है; इसमें [सम्पूर्ण] कामनाएँ सम्यक् प्रकारसे स्थित हैं; यह आत्मा है, धर्माधर्मसे शून्य है तथा जराहीन, मृत्युहीन, शोकरहित, भोजनेच्छारहित, पिपासाशून्य, सत्यकाम और सत्यसंकल्प है; जिस प्रकार इस लोकमें प्रजा राजाकी आज्ञाका अनुवर्तन करती है तो वह जिस-जिस सन्निहित वस्तुकी कामना करती है तथा जिस-जिस देश या भूभागकी इच्छा करती है, उसी-उसीके आश्रित जीवन धारण करती है। जिस प्रकार यहाँ कर्मसे प्राप्त किया हुआ लोक क्षीण हो जाता है, उसी प्रकार परलोकमें पुण्योपार्जित लोक क्षीण हो जाता है। जो लोग इस लोकमें आत्माको और इन सत्य कामनाओंको बिना जाने ही परलोकगामी होते हैं, उनकी सम्पूर्ण लोकोंमें यथेच्छगति नहीं होती। परंतु जो इस लोकमें आत्माको तथा सत्य कामनाओंको जानकर [परलोकमें] जाते हैं, उनकी समस्त लोकोंमें यथेच्छगति होती है' ॥ ४–६ ॥

द्वितीय खण्ड

आत्मज्ञानीकी सङ्कल्पसिद्धि

वह यदि पितृलोककी कामनावाला होता है तो उसके संकल्पसे ही पितृगण वहाँ उपस्थित होते हैं [अर्थात् उसके आत्मसम्बन्धी हो जाते हैं,] उस पितृलोकसे सम्पन्न होकर वह महिमान्वित होता है। और यदि वह मातृलोककी कामनावाला होता है तो उसके संकल्पसे ही माताएँ वहाँ उपस्थित हो जाती हैं। उस मातृलोकसे सम्पन्न हो वह महिमाको प्राप्त होता है। और यदि वह भ्रातृलोककी कामनावाला होता है तो उसके संकल्पसे ही भ्रातृगण वहाँ उपस्थित हो जाते हैं। उस भ्रातृलोकसे सम्पन्न हो वह महिमाको प्राप्त होता है। और यदि वह भगिनीलोककी कामनावाला होता है तो उसके संकल्पसे ही बहनें वहाँ उपस्थित हो जाती हैं। उस भगिनीलोकसे सम्पन्न हो वह महिमाको प्राप्त होता है। और यदि वह सखाओंके लोककी कामनावाला होता है तो उसके संकल्पसे ही सखा लोग वहाँ उपस्थित हो जाते हैं। उन सखाओंके लोकसे सम्पन्न हो वह महिमाको प्राप्त होता है। और यदि वह गन्धमाल्यलोककी कामनावाला होता है तो उसके संकल्पसे ही गन्धमाल्यादि वहाँ उपस्थित हो जाते हैं। उस गन्धमाल्यलोकसे सम्पन्न हो वह महिमाको प्राप्त होता है। और यदि वह अन्नपानसम्बन्धी लोककी कामनावाला होता है तो उसके संकल्पसे ही अन्नपान उसके पास उपस्थित हो जाते हैं। उस अन्न-पान-लोकसे सम्पन्न हो वह महिमाको प्राप्त होता है। और यदि वह गीतवाद्यसम्बन्धी लोककी कामनावाला होता है तो उसके संकल्पसे ही गीत-वाद्य वहाँ प्राप्त हो जाते हैं। उस गीतवाद्यलोकसे सम्पन्न हो वह महिमाको प्राप्त होता है। और यदि वह स्त्री-लोककी कामनावाला होता है तो उसके संकल्पमात्रसे ही स्त्रियाँ उसके पास उपस्थित हो जाती हैं। उस स्त्री-लोकसे सम्पन्न हो वह महिमान्वित होता है। वह जिस-जिस प्रदेशकी कामना करनेवाला होता है और जिस-जिस भोगकी इच्छा करता है वह सब उसके संकल्पसे ही उसको प्राप्त हो जाता है। उससे सम्पन्न हो वह महिमाको प्राप्त होता है ॥ १–१० ॥

तृतीय खण्ड

ब्रह्मकी प्राप्तिसे सबकी प्राप्ति, ब्रह्म हृदयमें ही है

वे ये सत्यकाम अनृतके आच्छादनसे युक्त हैं। सत्य होनेपर भी अनृत उनका अपिधान (आच्छादन करनेवाला) है, क्योंकि इस प्राणीका जो-जो [सम्बन्धी] यहाँसे मरकर जाता है, वह-वह उसे फिर देखनेके लिये नहीं मिलता। तथा इस लोकमें अपने जिन जीवित अथवा जिन मृतक [पुत्रादि] को और जिन अन्य पदार्थोंको यह इच्छा करते हुए भी प्राप्त नहीं करता; उन सबको यह इस (हृदयाकाशस्थित ब्रह्म) में जाकर प्राप्त कर लेता है; क्योंकि यहाँ इसके ये सत्यकाम अनृतसे ढके हुए रहते हैं। इस विषयमें यह दृष्टान्त है—जिस प्रकार पृथिवीमें गड़े हुए सुवर्णके खजानेको उस स्थानसे अनभिज्ञ पुरुष ऊपर-ऊपर विचरते हुए भी नहीं जानते, इसी प्रकार यह सारी प्रजा नित्यप्रति ब्रह्मलोकको जाती हुई उसे नहीं पाती, क्योंकि यह अनृतके द्वारा हर ली गयी है ॥ १–२ ॥

वह यह आत्मा हृदयमें है। 'हृदि अयम्' (यह हृदयमें है) यही इसका निरुक्त (व्युत्पत्ति) है। इसीसे यह 'हृदय' है। इस प्रकार जाननेवाला पुरुष प्रतिदिन स्वर्गलोकको जाता है ॥ ३ ॥

यह जो सम्प्रसाद है, वह इस शरीरसे उत्थान कर परम ज्योतिको प्राप्त हो अपने स्वरूपसे युक्त हो जाता है। यह आत्मा है, यही अमृत एवं अभय है और यही ब्रह्म है—ऐसा आचार्यने कहा। उस इस ब्रह्मका 'सत्य' यह नाम है ॥ ४ ॥

वे ये 'सकार' 'तकार' और 'यम्' तीन अक्षर हैं। उनमें जो 'सकार' है, वह अमृत है, जो 'तकार' है, वह मर्त्य है और जो 'यम्' है, उससे वह दोनोंका नियमन करता है; क्योंकि इससे वह उन दोनोंका नियमन करता है; इसलिये 'यम्' इस प्रकार जाननेवाला प्रतिदिन ही स्वर्गलोकको जाता है ॥ ५ ॥

चतुर्थ खण्ड

आत्माकी महिमा और ब्रह्मचर्यसे ब्रह्मलोककी प्राप्ति

जो आत्मा है, वह इन लोकोंके असम्भेद (पारस्परिक असंघर्ष) के लिये इन्हें विशेषरूपसे धारण करनेवाला सेतु है। इस सेतुका दिन-रात अतिक्रमण नहीं करते। इसे न जरा, न मृत्यु, न शोक और न सुकृत या दुष्कृत ही प्राप्त हो सकते हैं। सम्पूर्ण पाप इससे निवृत्त हो जाते हैं; क्योंकि यह ब्रह्मलोक पापशून्य है। इसलिये इस सेतुको तरकर पुरुष अन्धा होनेपर भी अन्धा नहीं होता, विद्ध होनेपर भी अविद्ध होता है, उपतापी होनेपर भी अनुपतापी होता है, इसीसे इस सेतुको तरकर अन्धकाररूप रात्रि भी दिन ही हो जाती है, क्योंकि यह ब्रह्मलोक सर्वदा प्रकाशस्वरूप है। ऐसा होनेके कारण जो इस ब्रह्मलोकको ब्रह्मचर्यके द्वारा [शास्त्र एवं आचार्यके उपदेशके अनुसार] जानते हैं, उन्हींको यह ब्रह्मलोक प्राप्त होता है तथा उनकी सम्पूर्ण लोकोंमें यथेच्छगति हो जाती है ॥ १–३ ॥

पञ्चम खण्ड

ब्रह्मचर्यकी महिमा

अब [लोकमें] जिसे 'यज्ञ' (परम पुरुषार्थका साधन) कहते हैं वह ब्रह्मचर्य ही है, क्योंकि जो ज्ञाता है वह ब्रह्मचर्यके द्वारा ही उस (ब्रह्मलोक) को प्राप्त होता है। और जिसे 'इष्ट' ऐसा कहते हैं वह भी ब्रह्मचर्य ही है, क्योंकि ब्रह्मचर्यके द्वारा पूजन करके ही पुरुष आत्माको प्राप्त होता है। तथा जिसे 'सत्त्रायण' ऐसा कहा जाता है वह भी ब्रह्मचर्य ही है, क्योंकि ब्रह्मचर्यके द्वारा ही सत्—परमात्मासे अपना त्राण प्राप्त करता है। इसके सिवा जिसे 'मौन' ऐसा कहा जाता है वह भी ब्रह्मचर्य ही है; क्योंकि ब्रह्मचर्यके द्वारा ही आत्माको जानकर पुरुष मनन करता है। तथा जिसे अनाशकायन (नष्ट न होना) कहा जाता है वह भी ब्रह्मचर्य ही है, क्योंकि जिसे [साधक] ब्रह्मचर्यके द्वारा प्राप्त होता है वह यह आत्मा नष्ट नहीं होता। और जिसे अरण्यायन ऐसा कहा जाता है वह भी ब्रह्मचर्य ही है; क्योंकि इस ब्रह्मलोकमें 'अर' और 'ण्य' ये दो समुद्र हैं, यहाँसे तीसरे द्युलोकमें ऐरंमदीय सरोवर है, सोमसवन नामका अश्वत्थ है, वहाँ ब्रह्माकी अपराजिता पुरी है और प्रभुका विशेषरूपसे निर्माण किया हुआ सुवर्णमय

मण्डप है। उस ब्रह्मलोकमें जो लोग ब्रह्मचर्यके द्वारा इन 'अर' और 'ण्य' दोनों समुद्रोंको प्राप्त करते हैं उन्हींको इस ब्रह्मलोककी प्राप्ति होती है। उनकी सम्पूर्ण लोकोंमें यथेच्छ गति हो जाती है ॥ १–४ ॥

षष्ठ खण्ड

हृदयगत नाडियाँ ही उत्क्रमणका मार्ग हैं

अब ये जो हृदयकी नाडियाँ हैं वे पिंगलवर्ण सूक्ष्म रसकी हैं। वे शुक्ल, नील, पीत और लोहित रसकी हैं; क्योंकि यह आदित्य पिंगलवर्ण है, यह शुक्ल है, यह नील है, यह पीत है और यह लोहितवर्ण है। इस विषयमें यह दृष्टान्त है कि जिस प्रकार कोई विस्तीर्ण महापथ इस (समीपवर्ती) और उस (दूरवर्ती) दोनों गाँवोंको जाता है, उसी प्रकार ये सूर्यकी किरणें इस पुरुषमें और उस आदित्यमण्डलमें दोनों लोकोंमें प्रविष्ट हैं। वे निरन्तर इस आदित्यसे ही निकली हैं और इन नाडियोंमें व्याप्त हैं तथा जो इन नाडियोंसे निकलती हैं वे इस आदित्यमें व्याप्त हैं। ऐसी अवस्थामें जिस समय यह सोया हुआ—भली प्रकार लीन हुआ पुरुष सम्यक् प्रकारसे प्रसन्न होकर स्वप्न नहीं देखता, उस समय यह इन नाडियोंमें चला जाता है, तब इसे कोई पाप स्पर्श नहीं करता और यह तेजसे व्याप्त हो जाता है ॥ १–३ ॥

अब जिस समय यह जीव शरीरकी दुर्बलताको प्राप्त होता है, उस समय उसके चारों ओर बैठे हुए [बन्धुजन] कहते हैं—'क्या तुम मुझे जानते हो ? क्या तुम मुझे जानते हो ?' वह जबतक इस शरीरसे उत्क्रमण नहीं करता, तबतक उन्हें जानता है। फिर जिस समय यह इस शरीरसे उत्क्रमण करता है, उस समय इन किरणोंसे ही ऊपरकी ओर चढ़ता है। वह 'ॐ' ऐसा [कहकर आत्माका ध्यान करता हुआ] ऊर्ध्वलोक अथवा अधोलोकको जाता है। वह जितनी देरमें मन जाता है, उतनी ही देरमें आदित्यलोकमें पहुँच जाता है। यह [आदित्य] निश्चय ही लोकद्वार है। यह विद्वानोंके लिये ब्रह्मलोकप्राप्तिका द्वार है और अविद्वानोंका निरोधस्थान है। इस विषयमें यह मन्त्र है—हृदयकी एक सौ एक नाडियाँ हैं। उनमेंसे एक मस्तककी ओर निकल गयी है। उसके द्वारा ऊपरकी ओर जानेवाला जीव अमरत्वको प्राप्त होता है; शेष इधर-उधर जानेवाली नाडियाँ केवल उत्क्रमणका कारण होती हैं, उत्क्रमणका कारण होती हैं [उनसे अमरत्वकी प्राप्ति नहीं होती] ॥ ४–६ ॥

सप्तम खण्ड

इन्द्र और विरोचनको प्रजापतिका उपदेश

जो आत्मा पापशून्य, जरारहित, मृत्युरहित, शोकरहित, क्षुधारहित, पिपासारहित, सत्यकाम और सत्यसङ्कल्प है, [इन आठ स्वरूपभूत गुणोंसे युक्त है] उसे खोजना चाहिये और उसे विशेषरूपसे जाननेकी इच्छा करनी चाहिये। जो उस आत्माको शास्त्र और गुरुके उपदेशानुसार खोजकर जान लेता है, वह सम्पूर्ण लोक और समस्त कामनाओंको प्राप्त कर लेता है—ऐसा प्रजापतिने कहा। प्रजापतिके इस वाक्यको देवता और असुर दोनोंने ही परम्परासे जान लिया। वे कहने लगे—'हम उस आत्माको जानना चाहते हैं, जिसे जाननेपर जीव सम्पूर्ण लोकों और समस्त भोगोंको प्राप्त कर लेता है'—ऐसा निश्चयकर देवताओंका राजा इन्द्र और असुरोंका राजा विरोचन—ये दोनों परस्पर ईर्ष्या करते हुए हाथोंमें समिधाएँ लेकर प्रजापतिके पास आये। उन्होंने बत्तीस वर्षतक ब्रह्मचर्यवास किया। तब उनसे प्रजापतिने कहा—'तुम यहाँ किस इच्छासे रहे हो ?' उन्होंने कहा—'जो आत्मा पापरहित, जरारहित, मृत्युरहित, शोकरहित, क्षुधाहीन, तृषाहीन, सत्यकाम और सत्यसंकल्प है, उसका अन्वेषण करना चाहिये और उसे विशेषरूपसे जाननेकी इच्छा करनी चाहिये। जो उस आत्माका अन्वेषणकर उसे विशेषरूपसे जान लेता है, वह सम्पूर्ण लोक और समस्त भोगोंको प्राप्त कर लेता है—इस श्रीमान्के वाक्यको शिष्टजन बतलाते हैं। उसी आत्माको जाननेकी इच्छा करते हुए हम यहाँ रहे हैं' ॥ १–३ ॥

उनसे प्रजापतिने कहा—'यह जो पुरुष नेत्रोंमें दिखायी देता है, आत्मा है, यह अमृत है, यह अभय है, यह ब्रह्म है।' [तब उन्होंने पूछा—] 'भगवन् ! यह जो जलमें सब ओर प्रतीत होता है और जो दर्पणमें दिखायी देता है, उनमें आत्मा कौन-सा है ?' इसपर प्रजापतिने कहा—'मैंने जिस नेत्रान्तर्गत पुरुषका वर्णन किया है, वही इन सबमें सब ओर प्रतीत होता है' ॥ ४ ॥

अष्टम खण्ड

विरोचनका भ्रमपूर्ण सिद्धान्त लेकर लौट जाना

'जलपूर्ण शकोरेमें अपनेको देखकर तुम आत्माके विषयमें जो न जान सको वह मुझे बतलाओ' ऐसा [प्रजापतिने कहा।] उन्होंने जलके शकोरेमें देखा। उनसे प्रजापतिने कहा—'तुम क्या देखते हो?' उन्होंने कहा—'भगवन्! हम अपने इस समस्त आत्माको लोम और नखपर्यन्त ज्यों-का-त्यों देखते हैं।' उन दोनोंसे प्रजापतिने कहा—'तुम अच्छी तरह अलङ्कृत होकर, सुन्दर वस्त्र पहनकर और परिष्कृत होकर जलके शकोरेमें देखो।' तब उन्होंने अच्छी तरह अलङ्कृत हो, सुन्दर वस्त्र धारणकर और परिष्कृत होकर जलके शकोरेमें देखा। उनसे प्रजापतिने पूछा, 'तुम क्या देखते हो?' उन दोनोंने कहा—'भगवन्! जिस प्रकार हम दोनों उत्तम प्रकारसे अलङ्कृत, सुन्दर वस्त्र धारण किये और परिष्कृत हैं, उसी प्रकार हे भगवन्! ये दोनों भी उत्तम प्रकारसे अलङ्कृत, सुन्दर वस्त्रधारी और परिष्कृत हैं।' तब प्रजापतिने कहा—'यह आत्मा है, यह अमृत और अभय है और यही ब्रह्म है।' तब वे दोनों शान्तचित्तसे चले गये॥ १–३॥

प्रजापतिने उन्हें [दूर गया] देखकर कहा—'ये दोनों आत्माको उपलब्ध किये बिना—उसका साक्षात्कार किये बिना ही जा रहे हैं; देवता हों या असुर—जो कोई ऐसे निश्चयवाले होंगे, उन्हींका पराभव होगा।' वह जो विरोचन था, शान्तचित्तसे असुरोंके पास पहुँचा और उनको यह आत्मविद्या सुनायी—'इस लोकमें यह आत्मा (शरीर) ही पूजनीय है और शरीर ही सेवनीय है। शरीरकी ही पूजा और परिचर्या करनेवाला पुरुष इस लोक और परलोक दोनों लोकोंको प्राप्त कर लेता है।' इसीसे इस लोकमें जो दान न देनेवाला, श्रद्धा न करनेवाला और यजन न करनेवाला पुरुष होता है, उसे शिष्टजन 'अरे! यह तो आसुर (आसुरीस्वभाववाला) ही है' ऐसा कहते हैं। यह उपनिषद् असुरोंकी ही है। वे ही मृतक पुरुषके शरीरको भिक्षा [गन्ध-पुष्प-अन्नादि], वस्त्र और अलङ्कारसे सुसज्जित करते हैं और इसके द्वारा हम परलोक प्राप्त करेंगे—ऐसा मानते हैं।४-५॥

नवम खण्ड

इन्द्रका प्रजापतिके पास पुनः आगमन और प्रश्न

किन्तु इन्द्रको देवताओंके पास बिना पहुँचे ही यह भय दिखायी दिया। जिस प्रकार इस शरीरके अच्छी प्रकार अलङ्कृत होनेपर यह (छायात्मा) अच्छी तरह अलङ्कृत होता है, सुन्दर वस्त्रधारी होनेपर सुन्दर वस्त्रधारी होता है और परिष्कृत होनेपर परिष्कृत होता है, उसी प्रकार इसके अन्धे होनेपर अन्धा हो जाता है, स्याम होनेपर स्याम हो जाता है और खण्डित होनेपर खण्डित हो जाता है तथा इस शरीरका नाश होनेपर यह भी नष्ट हो जाता है। 'इस [छायात्मदर्शन] में मैं कोई भोग्य नहीं देखता।' इसलिये इन्द्र समित्पाणि होकर फिर प्रजापतिके पास आये। उनसे प्रजापतिने कहा—'इन्द्र! तुम तो विरोचनके साथ शान्तचित्त होकर गये थे, अब किस इच्छासे पुनः आये हो?' उन्होंने कहा—'भगवन्! जिस प्रकार यह (छायात्मा) इस शरीरके अच्छी तरह अलङ्कृत होनेपर अच्छी तरह अलङ्कृत होता है, सुन्दर वस्त्रधारी होनेपर सुन्दर वस्त्रधारी होता है और परिष्कृत होनेपर परिष्कृत हो जाता है, उसी प्रकार इसके अन्धे होनेपर अन्धा, स्याम होनेपर स्याम और खण्डित होनेपर खण्डित भी हो जाता है तथा इस शरीरका नाश होनेपर यह नष्ट भी हो जाता है, मुझे इसमें कोई फल दिखायी नहीं देता'॥ १–२॥

'हे इन्द्र! यह बात ऐसी ही है' ऐसा प्रजापतिने कहा, 'मैं तुम्हारे प्रति इसकी पुनः व्याख्या करूँगा। अब तुम बत्तीस वर्ष यहाँ और रहो।' इन्द्रने वहाँ बत्तीस वर्ष और [ब्रह्मचर्यसे] निवास किया। तब प्रजापतिने उससे कहा॥ ३॥

दशम खण्ड

स्वप्नके दृष्टान्तसे आत्माके स्वरूपका कथन

'जो यह स्वप्नमें पूजित होता हुआ विचरता है, यह आत्मा है' ऐसा प्रजापतिने कहा 'यह अमृत है, अभय है और यही ब्रह्म है।' ऐसा सुनकर वे (इन्द्र) शान्तहृदयसे चले गये। किन्तु देवताओंके पास बिना पहुँचे ही उन्हें यह भय दिखायी दिया 'यद्यपि यह शरीर अन्धा होता है तो भी वह (स्वप्नशरीर) अनन्ध होता है, और यदि यह स्याम होता है तो भी वह अस्याम होता है। इस प्रकार यह इसके दोषसे दूषित नहीं होता। यह इस देहके वधसे नष्ट भी नहीं होता

और न इसकी रुग्णतासे रुग्ण होता है। किन्तु इसे मानो कोई मारता हो, कोई ताडित करता हो, यह मानो अप्रियका अनुभव करता हो और रुदन करता हो—ऐसा हो जाता है; अतः इसमें (इस प्रकारके आत्मदर्शनमें) मैं कोई फल नहीं देखता' ॥१-२॥

[अतः] वे समित्पाणि होकर फिर [प्रजापतिके पास] आये। उनसे प्रजापतिने कहा—'इन्द्र! तुम तो शान्तचित्त होकर गये थे, अब किस इच्छासे पुनः आये हो?' उन्होंने कहा—'भगवन्! यद्यपि यह शरीर अन्धा होता है तो भी वह (स्वप्नशरीर) अनन्ध रहता है और यह रुग्ण होता है तो भी वह नीरोग रहता है; इस प्रकार वह इसके दोषसे दूषित नहीं होता। न इसके वधसे उसका वध होता है और न इसकी रुग्णतासे वह रुग्ण होता है; किन्तु उसे मानो कोई मारते हों, कोई ताडित करते हों और [उसके कारण] मानो वह अप्रियका अनुभव करता हो और रुदन करता हो—[ऐसा अनुभव होनेके कारण] इसमें मैं कोई फल नहीं देखता।' तब प्रजापतिने कहा—'इन्द्र! यह बात ऐसी ही है; मैं तुम्हारे इस (आत्मतत्त्व) की पुनः व्याख्या करूँगा, तुम बत्तीस वर्ष और ब्रह्मचर्यवास करो।' इन्द्रने वहाँ बत्तीस वर्ष और निवास किया; तब उनसे प्रजापतिने कहा—॥ ३-४ ॥

एकादश खण्ड

इन्द्र एक सौ एक वर्षके ब्रह्मचर्यके बाद उपदेशके अधिकारी हुए

'जिस अवस्थामें यह सोया हुआ दर्शनवृत्तिसे रहित और सम्यक्‌रूपसे आनन्दित हो स्वप्नका अनुभव नहीं करता, वह आत्मा है'—ऐसा प्रजापतिने कहा 'यह अमृत है, यह अभय है और यही ब्रह्म है।' यह सुनकर इन्द्र शान्तचित्तसे चले गये; किन्तु देवताओंके पास पहुँचे बिना ही उन्हें यह भय दिखायी दिया—"उस अवस्थामें तो इसे निश्चय ही यह भी ज्ञान नहीं होता कि 'यह मैं हूँ' और न यह इन अन्य भूतोंको ही जानता है; उस समय तो यह मानो विनाशको प्राप्त हो जाता है। इसमें मुझे इष्टफल दिखायी नहीं देता" वे समित्पाणि होकर पुनः प्रजापतिके पास आये। उनसे प्रजापतिने कहा—'इन्द्र! तुम तो शान्तचित्तसे गये थे, अब किस इच्छासे तुम्हारा पुनः आगमन हुआ है।' इन्द्रने कहा—'भगवन्! इस अवस्थामें तो निश्चय ही इसे यह भी ज्ञान नहीं होता कि 'यह मैं हूँ' और न यह इन अन्य भूतोंको ही जानता है, यह मानो विनाशको प्राप्त हो जाता है। इसमें मुझे इष्टफल दिखायी नहीं देता।' 'हे इन्द्र! यह बात ऐसी ही है'—ऐसा प्रजापतिने कहा 'मैं तुम्हारे प्रति इसकी पुनः व्याख्या करूँगा। आत्मा इससे भिन्न नहीं है। अभी पाँच वर्ष और ब्रह्मचर्यवास करो।' उन्होंने पाँच वर्ष और वहीं निवास किया। ये सब मिलाकर एक सौ एक वर्ष हो गये। इसीसे ऐसा कहते हैं कि इन्द्रने प्रजापतिके यहाँ एक सौ एक वर्ष ब्रह्मचर्यवास [करके अधिकार प्राप्त] किया। तब उनसे प्रजापतिने कहा—॥ १-३ ॥

द्वादश खण्ड

इन्द्रके प्रति प्रजापतिका उपदेश

'इन्द्र! यह शरीर मरणशील ही है; यह मृत्युसे ग्रस्त है। यह इस अमृत, अशरीरी आत्माका अधिष्ठान है। सशरीर आत्मा निश्चय ही प्रिय और अप्रियसे ग्रस्त है। सशरीर रहते हुए इसके प्रियाप्रियका नाश नहीं हो सकता और अशरीर होनेपर इसे प्रिय और अप्रिय स्पर्श नहीं कर सकते। वायु अशरीर है; अभ्र, विद्युत् और मेघध्वनि—ये सब अशरीर हैं। जिस प्रकार ये सब उस आकाशसे उत्पन्न होकर सूर्यकी परम ज्योतिको प्राप्त हो अपने स्वरूपमें स्थित हो जाते हैं, उसी प्रकार यह सम्प्रसाद इस शरीरसे समुत्थान कर परम ज्योतिको प्राप्त हो अपने स्वरूपमें स्थित हो जाता है। वह उत्तम पुरुष है। उस अवस्थामें वह हँसता, क्रीडा करता और स्त्री, यान अथवा ज्ञातिजनके साथ रमण करता है और अपने साथ उत्पन्न हुए इस शरीरको स्मरण न करता हुआ सब ओर विचरता है। जिस प्रकार घोड़ा या बैल गाड़ीमें जुता रहता है, उसी प्रकार यह प्राण इस शरीरमें जुता हुआ है ॥ १-३ ॥

जिसमें यह चक्षुद्वारा उपलक्षित आकाश अनुगत है वह चाक्षुष पुरुष है; उसके रूप-ग्रहणके लिये नेत्रेन्द्रिय है। जो ऐसा अनुभव करता है कि मैं इसे सूँघूँ, वह आत्मा है; उसके गन्धग्रहणके लिये नासिका है। जो ऐसा समझता है कि मैं यह शब्द बोलूँ, वही आत्मा है; उसके शब्दोच्चारणके लिये वागिन्द्रिय है। जो ऐसा जानता है कि मैं यह श्रवण करूँ,

वह भी आत्मा है, उसके श्रवण करनेके लिये श्रोत्रेन्द्रिय है। और जो यह जानता है कि मैं मनन करूँ, वह आत्मा है। मन उसका दिव्य नेत्र है; वह यह आत्मा इस दिव्य चक्षुके द्वारा भोगोंको देखता हुआ रमण करता है ॥ ४-५ ॥

जो ये भोग इस ब्रह्मलोकमें हैं उन्हें यह देखता हुआ रमण करता है। इस आत्माकी देवगण उपासना करते हैं। इसीसे उन्हें सम्पूर्ण लोक और समस्त भोग प्राप्त हैं। जो उस आत्माको शास्त्र और आचार्यके उपदेशानुसार जानकर साक्षात् रूपसे अनुभव करता है, वह सम्पूर्ण लोक और समस्त भोगोंको प्राप्त कर लेता है। ऐसा प्रजापतिने कहा, प्रजापतिने कहा ॥ ६ ॥

त्रयोदश खण्ड

श्याम ब्रह्मसे शबल ब्रह्मकी प्राप्तिका उपदेश

मैं श्याम (हृदयस्थ) ब्रह्मसे शबल ब्रह्मको प्राप्त होऊँ और शबलसे श्यामको प्राप्त होऊँ। अश्व जिस प्रकार रोएँ झाड़कर निर्मल हो जाता है, उसी प्रकार मैं पापोंको झाड़कर तथा राहुके मुखसे निकले हुए चन्द्रमाके समान शरीरको त्यागकर कृतकृत्य हो अकृत (नित्य) ब्रह्मलोकको प्राप्त होता हूँ, ब्रह्मलोकको प्राप्त होता हूँ ॥ १ ॥

चतुर्दश खण्ड

आकाश नामक ब्रह्मका उपदेश

आकाश नामसे प्रसिद्ध आत्मा नाम और रूपका निर्वाह करनेवाला है। वे (नाम और रूप) जिसके अन्तर्गत हैं, वह ब्रह्म है, वह अमृत है, वही आत्मा है। मैं प्रजापतिके सभागृहको प्राप्त होता हूँ; मैं यशःसंज्ञक आत्मा हूँ; मैं ब्राह्मणोंके यश, क्षत्रियोंके यश और वैश्योंके यश (यशःस्वरूप आत्मा) को प्राप्त होना चाहता हूँ। वह मैं यशोंका यश हूँ; मैं बिना दाँतोंके भक्षण करनेवाले रोहितवर्ण पिच्छिल स्त्री-चिह्नको प्राप्त न होऊँ, प्राप्त न होऊँ ॥ १ ॥

पञ्चदश खण्ड

आत्मज्ञानकी परम्परा, नियम और उसका फल

इस पूर्वोक्त आत्मज्ञानका ब्रह्माने प्रजापतिके प्रति वर्णन किया, प्रजापतिने मनुसे कहा, मनुने प्रजावर्गको सुनाया। नियमानुसार गुरुके कर्तव्यकर्मोंको समाप्त करता हुआ वेदका अध्ययन करके आचार्यकुलसे लौटकर गृहस्थाश्रममें स्थित होता है, फिर पवित्र स्थानमें स्वाध्याय करता हुआ [पुत्र एवं शिष्यादिको] धार्मिक बनाकर, सम्पूर्ण इन्द्रियोंको अपने अन्तःकरणमें स्थापित कर शास्त्रकी आज्ञासे अन्यत्र प्राणियोंकी हिंसा न करता हुआ और आयुकी समाप्तिपर्यन्त इस प्रकार बर्तता हुआ [अन्तमें] वह निश्चय ही ब्रह्मलोकको प्राप्त होता है; और फिर नहीं लौटता, फिर नहीं लौटता ॥ १ ॥

॥ अष्टम अध्याय समाप्त ॥ ८ ॥

॥ सामवेदीय छान्दोग्योपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि। सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु। तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु।

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

इसका अर्थ केनोपनिषद्के आरम्भमें दिया जा चुका है।

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

बृहदारण्यकोपनिषद्

बृहदारण्यक उपनिषद् शुक्ल यजुर्वेदकी काण्वी शाखाके वाजसनेयि ब्राह्मणके अन्तर्गत है। आकारमें यह सबसे बृहत् (बड़ी) है एवं अरण्य (वनमें) अध्ययन की जानेसे इसे आरण्यक कहा जाता है। इस प्रकार 'बृहत्' और 'आरण्यक' होनेके कारण इसका 'बृहदारण्यक' नाम हो गया

शान्तिपाठ

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

इसका अर्थ ईशावास्योपनिषद्के प्रारम्भमें दिया जा चुका है।

प्रथम अध्याय

प्रथम ब्राह्मण

यज्ञकी अश्वके रूपमें कल्पना

ॐ उषा (ब्राह्ममुहूर्त्त) यज्ञसम्बन्धी अश्वका सिर है, सूर्य नेत्र है, वायु प्राण है, वैश्वानर अग्नि खुला हुआ मुख है और संवत्सर यज्ञिय अश्वका आत्मा है। द्युलोक उसका पीठ है, अन्तरिक्ष उदर है, पृथिवी पैर रखनेका स्थान है, दिशाएँ पार्श्वभाग हैं, अवान्तर दिशाएँ पसलियाँ हैं, ऋतुएँ अङ्ग हैं, मास और अर्द्धमास पर्व (सन्धिस्थान) हैं, दिन और रात्रि प्रतिष्ठा (पाद) हैं, नक्षत्र अस्थियाँ हैं, आकाश (आकाशस्थित मेघ) मांस हैं, बालू उवध्य (उदरस्थित अर्धजीर्ण अन्न) है, नदियाँ गुदा—नाडियाँ हैं, पर्वत यकृत् और हृदयगत मांसखण्ड हैं, ओषधि और वनस्पतियाँ रोम हैं, उदय होता हुआ सूर्य नाभिसे ऊपरका भाग और अस्त होता हुआ सूर्य कटिसे नीचेका भाग है। उसका जमुहाई लेना बिजलीका चमकना है और शरीर हिलाना मेघका गर्जन है। वह जो मूत्र त्याग करता है वही वर्षा है और हिनहिनाना ही उसकी वाणी है ॥ १ ॥

अश्वके सामने महिमारूपसे दिन प्रकट हुआ; उसकी पूर्वसमुद्र योनि है। रात्रि इसके पीछे महिमारूपसे प्रकट हुई; उसकी अपर (पश्चिम—) समुद्र योनि है। ये ही दोनों इस अश्वके आगे-पीछेके महिमासंज्ञक ग्रह हुए। इसने हय होकर देवताओंको, वाजी होकर गन्धर्वोंको, अर्वा होकर असुरोंको और अश्व होकर मनुष्योंको वहन किया है। समुद्र ही इसका बन्धु है और समुद्र ही उद्गमस्थान है ॥ २ ॥

द्वितीय ब्राह्मण

प्रलयके अनन्तर सृष्टिकी उत्पत्ति

पहले यहाँ कुछ भी नहीं था। यह सब मृत्युसे—प्रलयसे ही आवृत था। यह अशनाया (क्षुधा) से आवृत था। अशनाया ही मृत्यु है। उसने 'मैं आत्मा (मन) से युक्त होऊँ' ऐसा मन—संकल्प किया। उसने अर्चन (पूजन) करते हुए आचरण किया। उसके अर्चन करनेसे आप (सूक्ष्म जल) हुआ। अर्चन करते हुए मेरे लिये क (जल) प्राप्त हुआ है, अतः यही अर्कका अर्कत्व है। जो इस प्रकार अर्कके इस अर्कत्वको जानता है उसे निश्चय क (सुख) होता है॥ १ ॥

---

१. 'अर्चते कम् अर्कम्' अर्थात् जिसके अर्चन करनेवालेको क (जल या सुख) हो उसका नाम अर्क है। इस व्युत्पत्तिसे 'अर्क' अग्निको कहते हैं।

आप (जल) ही अर्क हैं । उन आपोंका जो शर (स्थूलभाग) था, वह एकत्रित हो गया । वह पृथिवी हो गयी । उसके उत्पन्न होनेपर वह [मृत्यु] थक गया । उस थके और तपे हुए प्रजापतिके शरीरसे उसका सारभूत तेज अग्नि प्रकट हुआ ॥ २ ॥

उस अग्निने अपनेको तीन प्रकारसे विभक्त किया । उसने आदित्यको तीसरा भाग किया और वायुको तीसरा । इस प्रकार यह प्राण तीन भागोंमें हो गया । उसका पूर्व दिशा सिर है तथा इधर-उधरकी (ईशानी और आग्नेयी) विदिशाएँ बाहु हैं । इसी प्रकार पश्चिम दिशा इसका पुच्छ है तथा इधर-उधरकी (वायव्य और नैर्ऋत्य) विदिशाएँ जङ्घाएँ हैं । दक्षिण और उत्तर दिशाएँ उसके पार्श्व हैं, द्युलोक पृष्ठभाग है, अन्तरिक्ष उदर है, यह (पृथिवी) हृदय है । यह (अग्निरूप विराट् प्रजापति) जलमें स्थित है । इसे इस प्रकार जाननेवाला पुरुष जहाँ-कहीं जाता है, वहीं प्रतिष्ठित होता है ॥ ३ ॥

उसने कामना की कि मेरा दूसरा शरीर उत्पन्न हो; अतः उस अशनायारूप मृत्युने मनसे वेदत्रयीरूप मिथुनकी भावना की । उससे जो रेत (बीज) हुआ, वह संवत्सर हुआ । इससे पूर्व संवत्सर नहीं था । उस संवत्सरको, जितना संवत्सरका काल होता है, उतने समयतक वह (मृत्युरूप प्रजापति) गर्भमें धारण किये रहा । इतने समयके पीछे उसने उसको उत्पन्न किया । उस उत्पन्न हुए कुमारके प्रति मुख फैलाया । इससे उसने 'भाण्' ऐसा शब्द किया । वही (नाद) वाक् हुआ । उसने विचार किया, 'यदि मैं इसे मार डालूँगा तो यह थोड़ा-सा ही अन्न [भोजन] करूँगा ।' अतः उसने उस वाणी और उस मनके द्वारा इन सबको रचा, जो कुछ भी ये ऋक्, यजुः, साम, छन्द, यज्ञ, प्रजा और पशु हैं । उसने जिस-जिसकी रचना की उसी-उसीको खानेका विचार किया । वह सबको खाता है, यही उस अदितिका अदितित्व है । जो इस प्रकार इस अदितिके अदितित्वको जानता है वह इस सबका अत्ता (भोक्ता) होता है और यह सब उसका अन्न (भोग्य) होता है ॥ ४-५ ॥

उसने यह कामना की कि मैं पुनः महान् यज्ञसे यजन करूँ । इससे वह श्रमित हो गया । उसने तप किया । उस थके और तपे हुए मृत्युका यश और वीर्य निकल गया । प्राण ही यश और वीर्य हैं । तब प्राणोंके निकल जानेपर शरीरने फूलना आरम्भ किया । किंतु उसका मन शरीरमें ही रहा ॥६॥

उसने कामना की कि मेरा यह शरीर मेध्य (यज्ञिय) हो; मैं इसके द्वारा शरीरवान् होऊँ । क्योंकि वह शरीर अश्वत् अर्थात् फूल गया था, इसलिये वह अश्व हो गया और वह मेध्य हुआ । अतः यही अश्वमेधका अश्वमेधत्व है । जो इसे इस प्रकार जानता है वही अश्वमेधको जानता है । उसने उसे अवरोधरहित (बन्धनशून्य) ही चिन्तन किया । उसने संवत्सरके पश्चात् उसका अपने ही लिये (अर्थात् इसका देवता प्रजापति है—इस भावसे) आलभन किया, तथा अन्य पशुओंको भी देवताओंके प्रति पहुँचाया । अतः याज्ञिकलोग मन्त्रद्वारा संस्कार किये हुए सर्व-देवसम्बन्धी प्राजापत्य पशुका आलभन करते हैं । यह जो [सूर्य] तपता है वही अश्वमेध है । उसका संवत्सर शरीर है, यह अग्नि अर्क है, तथा उसके ये लोक आत्मा हैं । ये ही दोनों (अग्नि और आदित्य) अर्क और अश्वमेध हैं । किंतु वे मृत्युरूप एक ही देवता हैं । जो इस प्रकार जानता है, वह पुनर्मृत्युको जीत लेता है; उसे मृत्यु नहीं पा सकता, मृत्यु उसका आत्मा ही हो जाता है तथा वह इन देवताओंमेंसे ही एक हो जाता है ॥ ७ ॥

तृतीय ब्राह्मण

प्राण-महिमा

प्रजापतिके दो प्रकारके पुत्र थे—देव और असुर । उनमें देव थोड़े ही थे और असुर अधिक थे । इन लोकोंमें वे परस्पर स्पर्धा (डाह) करने लगे । उनमेंसे देवताओंने कहा, 'हम यज्ञमें उद्गीथके द्वारा असुरोंका अतिक्रमण करें' ॥ १ ॥

उन देवताओंने वाक्से कहा, 'तुम हमारे लिये उद्गान करो ।' वाक्ने 'बहुत अच्छा' ऐसा कहकर उनके लिये उद्गान किया । उसने जो वाणीमें भोग था, उसे देवताओंके लिये आगान किया और जो शुभ भाषण करती थी, उसे अपने लिये गाया । तब असुरोंने जाना कि इस उद्गाताके द्वारा देवगण हमारा अतिक्रमण करेंगे । अतः उन्होंने उसके पास जाकर उसे पापसे विद्ध कर दिया । यह वाणी जो अनुचित (असत्य-कटुवचनादि) भाषण करती है, वही वह पाप है, वही वह पाप है । फिर उन्होंने [घ्राणरूप] प्राणसे कहा, 'तुम हमारे लिये उद्गान करो ।' तब प्राणने 'तथास्तु' कहकर उनके लिये

उद्गान किया। प्राणमें जो भोग है, उसे उसने देवताओंके लिये आगान किया और जो कुछ वह शुभ गन्ध सूँघता है, उसे अपने लिये गाया। असुरोंको मालूम हुआ कि इस उद्गाताके द्वारा देवगण हमारा अतिक्रमण करेंगे। अतः उन्होंने उसके समीप जाकर उसे पापसे विद्ध कर दिया। यह जो अनुचित सूँघता है, यही वह पाप है, यही वह पाप है। फिर उन्होंने चक्षुसे कहा, 'तुम हमारे लिये उद्गान करो।' तब चक्षुने 'तथास्तु' कहकर उनके लिये उद्गान किया। चक्षुमें जो भोग है, उसे उसने देवताओंके लिये आगान किया और जो कुछ वह शुभ दर्शन करता है, उसे अपने लिये गाया। असुरोंको मालूम हुआ कि इस उद्गाताके द्वारा देवगण हमारा अतिक्रमण करेंगे। अतः उन्होंने उसके पास जाकर उसे पापसे विद्ध कर दिया। यह जो अनुचित (निषिद्ध पदार्थोंको) देखता है, यही वह पाप है, यही वह पाप है। फिर उन्होंने श्रोत्रसे कहा, 'तुम हमारे लिये उद्गान करो।' तब श्रोत्रने 'तथास्तु' कहकर उनके लिये उद्गान किया। श्रोत्रमें जो भोग है, उसे उसने देवताओंके लिये आगान किया और वह जो शुभ श्रवण करता है, उसे अपने लिये गाया। असुरोंने जाना कि इस उद्गाताके द्वारा देवगण हमारा अतिक्रमण करेंगे। अतः उसके पास जाकर उन्होंने उसे पापसे विद्ध कर दिया। यह जो अनुचित (ईश्वरनिन्दा, परनिन्दा, आत्म-प्रशंसा आदि) श्रवण करता है, यही वह पाप है, यही वह पाप है। फिर उन्होंने मनसे कहा, 'तुम हमारे लिये उद्गान करो।' तब मनने 'तथास्तु' कहकर उनके लिये उद्गान किया। मनमें जो भोग है, उसे उसने देवताओंके लिये आगान किया और वह जो शुभ सङ्कल्प करता है, उसे अपने लिये गाया। असुरोंको मालूम हुआ कि इस उद्गाताके द्वारा देवगण हमारा अतिक्रमण करेंगे। अतः उसके पास जाकर उन्होंने उसे पापसे विद्ध कर दिया। यह जो अनुचित (काम-क्रोध-लोभ-वैर-हिंसा आदिके) सङ्कल्प करता है, यही वह पाप है, यही वह पाप है। इस प्रकार निश्चय ही इन देवताओंको पापका संसर्ग हुआ और ऐसे ही [असुरोंने] इन्हें पापसे विद्ध किया॥२-६॥

फिर अपने मुखमें रहनेवाले प्राणसे कहा, 'तुम हमारे लिये उद्गान करो।' तब 'बहुत अच्छा' ऐसा कहकर इस प्राणने उनके लिये उद्गान किया। असुरोंने जाना कि इस उद्गाताके द्वारा देवगण हमारा अतिक्रमण करेंगे। अतः उन्होंने उसके पास जाकर उसे पापसे विद्ध करना चाहा। किंतु जिस प्रकार पत्थरसे टकराकर मिट्टीका ढेला नष्ट हो जाता है, उसी प्रकार वे विध्वस्त होकर अनेक प्रकारसे नष्ट हो गये। तब देवगण [विजेता होकर] प्रकृतिस्थ हो गये और असुरोंका पराभव हुआ। जो इस प्रकार जानता है, वह प्रजापतिरूपसे स्थित होता है और उससे द्वेष करनेवाले भ्रातृव्य (सौतेले भाई) का पराभव होता है॥ ७॥

वे बोले, 'जिसने हमें इस प्रकार देवभावको प्राप्त करवाया है, वह कहाँ है?' [उन्होंने विचार करके निश्चय किया कि] 'यह आस्य (मुख) के भीतर है, अतः यह अयास्य आङ्गिरस है, क्योंकि यह अङ्गोंका सार—रस है।' इस पूर्वोक्त देवताका 'दूर' नाम है, क्योंकि इससे मृत्यु दूर है। जो ऐसा जानता है, उससे मृत्यु दूर रहता है॥ ८-९॥

उस इस प्राणदेवताने इन वागादि देवताओंके पापरूप मृत्युको हटाकर जहाँ इन दिशाओंका अन्त है वहाँ पहुँचा दिया। वहाँ इनके पापको उसने तिरस्कारपूर्वक स्थापित कर दिया। अतः 'मैं पापरूप मृत्युसे संश्लिष्ट न हो जाऊँ' इस भयसे अन्त्यजनोंके पास न जाय और अन्त दिशामें भी न जाय। उस इस प्राणदेवताने इन देवताओंके पापरूप मृत्युको दूरकर फिर इन्हें मृत्युके पार [अग्न्यादि देवतात्म-भावको प्राप्त] कर दिया। उस प्रसिद्ध प्राणने प्रधान वाग्देवताको [मृत्युके] पार पहुँचाया। वह वाक् जिस समय मृत्युसे पार हुई, यह अग्नि हो गयी। वह यह अग्नि मृत्युसे परे उसका अतिक्रमण करके देदीप्यमान है। फिर प्राणका अतिवहन किया। वह जिस समय मृत्युसे पार हुआ, यह वायु हो गया। वह यह अतिक्रान्त वायु मृत्युसे परे बहता है। फिर चक्षुका अतिवहन किया। वह जिस समय मृत्युसे पार हुआ, यह आदित्य हो गया। वह यह अतिक्रान्त आदित्य मृत्युसे परे तपता है। फिर श्रोत्रका अतिवहन किया। वह जिस समय मृत्युसे पार हुआ, यह दिशा हो गया। वे ये अतिक्रान्त दिशाएँ मृत्युसे परे हैं। फिर मनका अतिवहन किया। वह जिस समय मृत्युसे पार हुआ, यह चन्द्रमा हो गया। वह यह अतिक्रान्त चन्द्रमा मृत्युसे परे प्रकाशमान है। इसी प्रकार यह देवता उसका मृत्युसे अतिवहन करती है जो कि इसे इस प्रकार जानता है। फिर उसने अपने लिये अन्नाद्यरूपी खाद्यका आवाहन किया, क्योंकि जो भी कुछ अन्न खाया जाता है, वह प्राणके ही द्वारा खाया जाता है तथा उस अन्नमें प्राण प्रतिष्ठित होता है॥ १०-१७॥

वे देवगण बोले, 'यह जो अन्न है, वह सब तो इतना ही है; उसे तुमने अपने लिये आवाहन कर लिया है। अतः

अब पीछेसे हमें भी इस अन्नमें भागी बनाओ।' [प्राणने कहा] 'वे तुमलोग सब ओरसे मुझमें प्रवेश कर जाओ।' तब 'बहुत अच्छा' ऐसा कहकर वे सब ओरसे उसमें प्रवेश कर गये। अतः प्राणके द्वारा पुरुष जो अन्न खाता है उससे ये प्राण भी तृप्त होते हैं। अतः जो इस प्रकार जानता है उसका ज्ञातिजन सब ओरसे आश्रय ग्रहण करते हैं, वह स्वजनोंका भरण करनेवाला, उनमें श्रेष्ठ और उनके आगे चलनेवाला होता है तथा अन्न भक्षण करनेवाला और सबका अधिपति होता है। ज्ञातियोंमेंसे जो भी इस प्रकार जाननेवालेके प्रति प्रतिकूल होना चाहता है वह अपने आश्रितोंका पोषण करनेमें समर्थ नहीं होता; और जो भी इसके अनुकूल रहता है—जो भी इसके अनुसार रहकर अपने आश्रितोंका भरण करना चाहता है वह निश्चय ही अपने आश्रितोंके भरणमें समर्थ होता है॥ १८॥

वह प्राण अयास्य आङ्गिरस है, क्योंकि वह अङ्गोंका रस (सार) है। प्राण ही अङ्गोंका रस है; निश्चय प्राण ही अङ्गोंका रस है, क्योंकि जिस किसी अङ्गसे प्राण उत्क्रमण कर जाता है, वह उसी जगह सूख जाता है; अतः यही अङ्गोंका रस है। यही बृहस्पति है। वाक् ही बृहती है, उसका यह पति है; इसलिये यह बृहस्पति है। यही ब्रह्मणस्पति है। वाक् ही ब्रह्म—वेद है, उसका यह पति है; इसलिये यह ब्रह्मणस्पति है। यही साम है। वाक् ही 'सा' है और यह (प्राण) अम है। 'सा' और 'अम' ही साम हैं। यही सामका सामत्व है। क्योंकि यह प्राण मक्खीके समान है, मच्छरके समान है, हाथीके समान है, इस त्रिलोकीके समान है और इस सभीके समान है, इसीसे यह साम है। जो इस सामको इस प्रकार जानता है वह सामका सायुज्य और उसकी सलोकता प्राप्त करता है। यही उद्गीथ है। प्राण ही उत् है; प्राणके द्वारा ही यह सब उत्तब्ध—धारण किया हुआ है। वाक् ही गीथा है। वह उत् है और गीथा भी है; इसलिये उद्गीथ है॥ १९–२३॥

उस [प्राण] के विषयमें यह आख्यायिका भी है—चैकितानेय ब्रह्मदत्तने यज्ञमें सोम भक्षण करते हुए कहा, 'यदि अयास्य और आङ्गिरसनामक मुख्य प्राणने वाणीसे युक्त प्राणसे भिन्न अन्य देवताद्वारा उद्गान किया हो तो यह सोम मेरा सिर गिरा दे।' अतः उसने प्राण और वाक्के ही द्वारा उद्गान किया था—ऐसा निश्चय होता है॥ २४॥

जो इस पूर्वोक्त सामशब्दवाच्य मुख्य प्राणके स्व (धन) को जानता है उसे धन प्राप्त होता है। निश्चय स्वर ही उसका धन है। अतः ऋत्विक् कर्म करनेवालेको वाणीमें स्वरकी इच्छा करनी चाहिये। उस स्वरसम्पन्न वाणीसे ऋत्विक् कर्म करे। इसीसे यज्ञमें स्वरवान् उद्गाताको देखनेकी इच्छा करते ही हैं। लोकमें भी जिसके पास धन होता है [उसे ही देखना चाहते हैं]। जो इस प्रकार इस सामके धनको जानता है उसे धन प्राप्त होता है। जो उस सामके सुवर्णको जानता है उसे सुवर्ण प्राप्त होता है। उसका स्वर ही सुवर्ण है। जो इस प्रकार इस सामके सुवर्णको जानता है उसे सुवर्ण मिलता है। जो उस सामकी प्रतिष्ठाको जानता है वह प्रतिष्ठित होता है। उसकी वाणी ही प्रतिष्ठा है। निश्चय वाणीमें प्रतिष्ठित हुआ ही यह प्राण गाया जाता है। कोई-कोई यह कहते हैं कि 'वह अन्नमें प्रतिष्ठित होकर गाया जाता है'॥ २५–२७॥

अब आगे पवमान नामक सामोंका ही अभ्यारोह कहा जाता है। वह प्रस्तोता निश्चय सामका ही प्रस्ताव (आरम्भ) करता है। जिस समय वह प्रस्ताव करे उस समय इन मन्त्रोंको जपे—'असतो मा सद्गमय', 'तमसो मा ज्योतिर्गमय', 'मृत्योर्मामृतं गमय'।* वह जिस समय कहता है—'मुझे असत्से सत्की ओर ले जाओ' यहाँ मृत्यु ही असत् है और अमृत सत् है। अतः वह यही कहता है कि मुझे मृत्युसे अमृतकी ओर ले जाओ अर्थात् मुझे अमर कर दो। जब कहता है—'मुझे अन्धकारसे प्रकाशकी ओर ले जाओ' तो यहाँ मृत्यु ही अन्धकार है और अमृत ज्योति है। यानी उसका यही कथन है कि मृत्युसे अमृतकी ओर ले जाओ—मुझे अमर कर दो। मुझे मृत्युसे अमृतकी ओर ले जाओ—इसमें तो कोई बात छिपी है ही नहीं। इनके पीछे जो अन्य स्तोत्र हैं उनमें अपने लिये अन्नाद्यका आगान करे। उनका गान किये जानेपर यजमान वर माँगे और जिस भोगकी इच्छा हो, उसे माँगे। इस प्रकार जाननेवाला उद्गाता अपने या यजमानके लिये जिस भोगकी कामना करता है उसीका आगान करता है। वह यह प्राणदर्शन लोकप्राप्तिका साधन है। जो इस प्रकार इस सामको जानता है उसे लोक-प्राप्ति न होनेकी आशा तो होती ही नहीं॥ २८॥

* 'मुझे असत्से सत्की ओर ले जाओ', 'मुझे अन्धकारसे प्रकाशकी ओर ले जाओ', 'मुझे मृत्युसे अमरत्वकी ओर ले जाओ'।

चतुर्थ ब्राह्मण

ब्रह्मकी सर्वरूपता और चातुर्वर्ण्यकी सृष्टि

पहले यह पुरुषाकार आत्मा ही था। उसने आलोचना करनेपर अपनेसे भिन्न और कोई न देखा। उसने आरम्भमें 'अहमस्मि' ऐसा कहा, इसलिये उसका 'अहम्' नाम हुआ। इसीसे अब भी पुकारे जानेपर पहले 'अयमहम्' ऐसा ही कहकर उसके पश्चात् अपना जो दूसरा नाम होता है वह बतलाता है। क्योंकि इस सबसे पूर्ववर्ती उस [आत्मासंज्ञक प्रजापति] ने समस्त पापोंको उपन—दग्ध कर दिया था इसलिये यह पुरुष हुआ। जो ऐसी उपासना करता है, वह उसे दग्ध कर देता है, जो उससे पहले प्रजापति होना चाहता है॥ १॥

वह भयभीत हो गया। इसीसे अकेला पुरुष भय मानता है। उसने यह विचार किया 'यदि मेरे सिवा कोई दूसरा नहीं है तो मैं किससे डरता हूँ?' तभी उसका भय निवृत्त हो गया। किंतु उसे भय क्यों हुआ? क्योंकि भय तो दूसरेसे ही होता है। वह [अकेला] रमण नहीं करता था। इसी कारण अब भी एकाकी पुरुष रमण नहीं करता। उसने दूसरेकी इच्छा की। जिस प्रकार परस्पर आलिङ्गित स्त्री और पुरुष होते हैं, वैसा ही उसका परिमाण हो गया। उसने इस अपनी देहको ही दो भागोंमें विभक्त कर डाला। उससे पति और पत्नी हुए। इसलिये यह शरीर अर्द्धबृगल (द्विदल अन्नके एक दल) के समान है—ऐसा याज्ञवल्क्यने कहा। इसलिये यह [पुरुषार्द्ध] आकाश स्त्रीसे पूर्ण होता है। वह उस (स्त्री) से संयुक्त हुआ; उसीसे मनुष्य उत्पन्न हुए हैं। उस (शतरूपा) ने यह विचार किया कि 'अपनेसे ही उत्पन्न करके यह मुझसे क्यों समागम करता है? अच्छा, मैं छिप जाऊँ' अतः वह गौ हो गयी, तब दूसरा यानी मनु वृषभ होकर उससे सम्भोग करने लगा, इससे गाय-बैल उत्पन्न हुए। तब वह घोड़ी हो गयी और मनु अश्वश्रेष्ठ हो गया। फिर वह गर्दभी हो गयी और मनु गर्दभ हो गया और उससे समागम करने लगा। इससे एक खुरवाले पशु उत्पन्न हुए। तदनन्तर शतरूपा बकरी हो गयी और मनु बकरा हो गया। फिर वह भेड़ हो गयी और मनु भेड़ा होकर उससे समागम करने लगा। इससे बकरी और भेड़ोंकी उत्पत्ति हुई। इसी प्रकार चींटीसे लेकर ये जितने मिथुन (स्त्री-पुरुषरूप जोड़े) हैं, उन सभीकी उन्होंने रचना कर डाली॥ २–४॥

१. मैं हूँ। २. यह मैं हूँ।

उस प्रजापतिने 'मैं ही सृष्टि हूँ' ऐसा जाना। मैंने इस सबको रचा है। इस कारण वह 'सृष्टि' नामवाला हुआ। जो ऐसा जानता है वह इस (प्रजापति) की सृष्टिमें [स्रष्टा] होता है। फिर उसने इस प्रकार मन्थन किया। उसने मुखरूप योनिसे दोनों हाथोंद्वारा [मन्थन करके] अग्निको रचा। इसलिये ये दोनों भीतरकी ओरसे रोमरहित हैं, क्योंकि योनि भी भीतरसे रोमरहित ही होती है। अतः [याज्ञिक लोग अग्नि, इन्द्र आदिको] एक-एक (भिन्न-भिन्न) देवता मानते हुए जो ऐसा कहते हैं कि 'इस (अग्नि) का यजन करो, इस (इन्द्र) का यजन करो' सो वह तो इस एक ही देवकी विसृष्टि है। यह [प्रजापति] ही सर्वदेवरूप है। इसके बाद जो कुछ यह द्रवरूप है, उसे उसने वीर्यसे उत्पन्न किया, वही सोम है। इतना ही यह सब अन्न और अन्नाद है। सोम ही अन्न है और अग्नि ही अन्नाद है। यह ब्रह्माकी अतिसृष्टि है कि उसने अपनेसे उत्कृष्ट देवताओंकी रचना की—स्वयं मर्त्य होनेपर भी अमृतोंको उत्पन्न किया। इसलिये यह अतिसृष्टि है। जो इस प्रकार जानता है वह इसकी इस अतिसृष्टिमें ही हो जाता है॥ ५–६॥

यह पूर्वोक्त जगत् उस समय (उत्पत्तिसे पूर्व) अव्याकृत था। वह नाम-रूपके योगसे व्यक्त हुआ; अर्थात् 'यह इस नाम और इस रूपवाला है' इस प्रकार व्यक्त हुआ। अतः इस समय भी यह अव्याकृत वस्तु 'इस नाम और इस रूपवाली है' इस प्रकार व्यक्त होती है। वह यह (व्याकर्ता) इस (शरीर) में नखाग्रपर्यन्त प्रवेश किये हुए है, जिस प्रकार कि छुरा छुरेके घरमें छिपा रहता है अथवा विश्वका भरण करनेवाला अग्नि अग्निके आश्रय (काष्ठादि) में गुप्त रहता है। परंतु उसे लोग देख नहीं सकते। वह असम्पूर्ण है; प्राणनक्रियाके कारण ही वह प्राण है, बोलनेके कारण वाक् है, देखनेके कारण चक्षु है, सुननेके कारण श्रोत्र है और मनन करनेके कारण मन है। ये इसके कर्मानुसारी नाम ही हैं। अतः इनमेंसे जो एक-एककी उपासना करता है, वह नहीं जानता। वह असम्पूर्ण ही है। वह एक-एक विशेषणसे ही युक्त होता है। अतः 'आत्मा है' इस प्रकार ही उसकी उपासना करे, क्योंकि इस (आत्मा) में ही वे सब एक हो जाते हैं। यह जो आत्मा है, वही इन सबका प्राप्तव्य है; क्योंकि यह

आत्मा है, इस आत्माके ज्ञात होनेसे ही मनुष्य इस सब जगत्को जानता है। जिस प्रकार पदों (खुर आदिके चिह्नों) द्वारा [खोये हुए पशुको] प्राप्त कर लेते हैं, उसी प्रकार जो ऐसा जानता है, वह इसके द्वारा यश और इष्ट पुरुषोंका सहवास प्राप्त करता है। वह यह आत्मतत्त्व पुत्रसे अधिक प्रिय है; धनसे अधिक प्रिय है, और अन्य सबसे भी अधिक प्रिय है; क्योंकि यह आत्मा उनकी अपेक्षा अन्तरतर है। वह जो आत्मप्रियदर्शी है, यदि आत्मासे भिन्न (अनात्मा) को प्रिय कहनेवाले पुरुषसे कहे कि 'तेरा प्रिय नष्ट हो जायगा' तो वैसा ही हो जायगा, क्योंकि वह समर्थ होता है। अतः आत्मारूप प्रियकी ही उपासना करे। जो आत्मारूप प्रियकी ही उपासना करता है उसका प्रिय अत्यन्त मरणशील नहीं होता ॥ ७-८ ॥

[ब्राह्मणोंने] यह कहा कि ब्रह्मविद्याके द्वारा मनुष्य 'हम सर्व हो जायँगे ऐसा मानते हैं; [सो] उस ब्रह्मने क्या जाना जिससे वह सर्व हो गया ?' ॥ ९ ॥

पहले यह ब्रह्म ही था; उसने अपनेको ही जाना कि मैं 'ब्रह्म हूँ'। अतः वह सर्व हो गया। उसे देवोंमेंसे जिस-जिसने जाना, वही तद्रूप हो गया। इसी प्रकार ऋषियों और मनुष्यों-मेंसे भी [जिसने उसे जाना, वह तद्रूप हो गया]। उसे आत्मरूपसे देखते हुए ऋषि वामदेवने जाना—'मैं मनु हुआ और सूर्य भी।' उस इस ब्रह्मको इस समय भी जो इस प्रकार जानता है कि मैं 'ब्रह्म हूँ', वह यह सर्व हो जाता है। उसके पराभवमें देवता भी समर्थ नहीं होते; क्योंकि वह उनका आत्मा ही हो जाता है। और जो अन्य देवताकी 'यह अन्य है और मैं अन्य हूँ' इस प्रकार उपासना करता है, वह नहीं जानता। जैसे पशु होता है, वैसे ही वह देवताओंका पशु है। जैसे लोकमें बहुत-से पशु मनुष्यका पालन करते हैं, उसी प्रकार एक-एक मनुष्य देवताओंका पालन करता है। एक पशुका ही हरण किये जानेपर अच्छा नहीं लगता, फिर बहुतोंका हरण होनेपर तो कहना ही क्या है ? इसलिये देवताओंको यह प्रिय नहीं है कि मनुष्य [ब्रह्मात्मतत्त्वको] जानें ॥ १० ॥

आरम्भमें यह एक ब्रह्म ही था। अकेला होनेके कारण वह विभूतियुक्त कर्म करनेमें समर्थ नहीं हुआ। उसने अति-शयतासे क्षत्र इस प्रशस्त रूपकी रचना की। अर्थात् देवताओं-में क्षत्रिय जो ये इन्द्र, वरुण, सोम, रुद्र, मेघ, यम, मृत्यु और ईशानादि हैं, उन्हें उत्पन्न किया। अतः क्षत्रियसे उत्कृष्ट कोई नहीं है। इसीसे राजसूय-यज्ञमें ब्राह्मण नीचे बैठकर क्षत्रियकी उपासना करता है, वह क्षत्रियमें ही अपने यशको स्थापित करता है। यह जो ब्राह्मण है, क्षत्रियकी योनि है। इसलिये यद्यपि राजा उत्कृष्टताको प्राप्त होता है तो भी [राजसूयके] अन्तमें वह ब्राह्मणका ही आश्रय लेता है। अतः जो क्षत्रिय इस (ब्राह्मण) की हिंसा करता है, वह अपनी योनिका ही नाश करता है। जिस प्रकार श्रेष्ठकी हिंसा करनेसे पुरुष पापी होता है, उसी प्रकार वह पापी होता है ॥ ११ ॥

वह (ब्रह्म) विभूतियुक्त कर्म करनेमें समर्थ नहीं हुआ। उसने वैश्यजातिकी रचना की। जो ये वसु, रुद्र, आदित्य, विश्वेदेव और मरुत् इत्यादि देवगण गणशः कहे जाते हैं [उन्हें उत्पन्न किया]। [फिर भी] वह विभूतियुक्त कर्म करनेमें समर्थ नहीं हुआ। उसने शूद्रवर्णकी रचना की। पूषा शूद्रवर्ण है। यह पृथिवी ही पूषा है, क्योंकि यह जो कुछ है, यही उसका पोषण करती है ॥ १२-१३ ॥

तब भी वह विभूतियुक्त कर्म करनेमें समर्थ नहीं हुआ। उसने अतिशयतासे श्रेयोरूप धर्मको रचा। यह जो धर्म है, क्षत्रियका भी नियन्ता है। अतः धर्मसे उत्कृष्ट कुछ नहीं है। इसलिये जिस प्रकार राजाकी सहायतासे [प्रबल शत्रुको भी जीतनेकी शक्ति आ जाती है] उसी प्रकार धर्मके द्वारा निर्बल पुरुष भी बलवान्को जीतनेकी इच्छा करने लगता है। वह जो धर्म है, निश्चय सत्य ही है। इसीसे सत्य बोलनेवालेके विषयमें कहते हैं कि 'यह धर्म भाषण करता है' तथा धर्म भाषण करनेवालेसे कहते हैं कि 'यह सत्य भाषण करता है', क्योंकि ये दोनों यही (धर्म ही) हैं १४ ॥

वे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र चार वर्ण हैं। [इन्हें उत्पन्न करनेवाला] ब्रह्म अग्निरूपसे देवताओंमें ब्राह्मण हुआ। तथा मनुष्योंमें ब्राह्मणरूपसे ब्राह्मण, क्षत्रियरूपसे क्षत्रिय, वैश्यरूपसे वैश्य और शूद्ररूपसे शूद्र हुआ। इसीसे अग्निमें ही [कर्म करके] देवताओंके बीच कर्मफलकी इच्छा करते हैं तथा मनुष्योंके बीच ब्राह्मणजातिमें ही कर्मफलकी इच्छा करते हैं, क्योंकि ब्रह्म इन दो रूपोंसे ही व्यक्त हुआ था। तथा जो कोई इस लोकसे आत्माका दर्शन किये बिना ही चला जाता है, उसका यह अविदित आत्मलोक [शोक-मोहादिकी निवृत्तिके द्वारा] वैसे ही पालन नहीं करता, जैसे कि बिना अध्ययन किया हुआ वेद अथवा बिना अनुष्ठान किया हुआ कोई अन्य कर्म। इस प्रकार (आत्माको) न जाननेवाला पुरुष यदि इस लोकमें कोई महान् पुण्यकर्म भी करे, तो भी अन्तमें उसका वह कर्म क्षीण हो ही जाता है; अतः

आत्मलोककी ही उपासना करनी चाहिये। जो पुरुष आत्मलोककी ही उपासना करता है, उसका कर्म क्षीण नहीं होता। इस आत्मासे पुरुष जिस-जिस वस्तुकी कामना करता है, उसी-उसीको प्राप्त कर लेता है ॥ १५ ॥

यह आत्मा (गृही कर्माधिकारी) समस्त जीवोंका लोक (भोग्य) है। वह जो हवन और यज्ञ करता है, उससे देवताओंका भोग्य होता है; जो स्वाध्याय करता है, उससे ऋषियोंका; जो पितरोंके लिये पिण्डदान करता है और सन्तानकी इच्छा करता है, उससे पितरोंका; जो मनुष्योंको वासस्थान और भोजन देता है, उससे मनुष्योंका और जो पशुओंको तृण एवं जलादि पहुँचाता है, उससे पशुओंका भोग्य होता है। इसके घरमें जो [कुत्ते-बिल्ली आदि] श्वापद, पक्षी और चींटीपर्यन्त जीव-जन्तु इसके आश्रित होकर जीवन धारण करते हैं, उससे यह उनका भोग्य होता है। जिस प्रकार लोकमें सब अपने शरीरका अविनाश चाहते हैं, उसी प्रकार यों जाननेवालेका सब जीव अविनाश चाहते हैं। इस (हवन आदि) कर्मकी अवश्यकर्तव्यता [पञ्चमहायज्ञप्रकरणमें] ज्ञात है और [अवदानप्रकरणमें] इसकी मीमांसा की गयी है ॥ १६ ॥

पहले एक यह आत्मा ही था। उसने कामना की कि 'मेरे स्त्री हो, फिर मैं सन्तानरूपसे उत्पन्न होऊँ। तथा मेरे धन हो, फिर मैं कर्म करूँ।' बस, इतनी ही कामना है। इच्छा करनेपर इससे अधिक कोई नहीं पाता। इसीसे अब भी एकाकी पुरुष यह कामना करता है कि मेरे स्त्री हो, फिर मैं सन्तानरूपसे उत्पन्न होऊँ तथा मेरे धन हो तो फिर मैं कर्म करूँ। वह जबतक इनमेंसे एकको भी प्राप्त नहीं करता, तबतक वह अपनेको अपूर्ण ही मानता है। उसकी पूर्णता इस प्रकार होती है—मन ही इसका आत्मा है, वाणी स्त्री है, प्राण सन्तान है और नेत्र मानुष-वित्त है, क्योंकि वह नेत्रसे ही गौ आदि मानुष-वित्तको जानता है। श्रोत्र दैव-वित्त है; क्योंकि श्रोत्रसे ही वह उसे (दैव-वित्तको) सुनता है। आत्मा (शरीर) ही इसका कर्म है; क्योंकि आत्मासे ही यह कर्म करता है। यह आत्मदर्शनरूप यज्ञ पाङ्क्त है, पशु पाङ्क्त है, पुरुष पाङ्क्त है तथा यह कर्म एवं साधनरूप जो कुछ है, सब पाङ्क्त है। जो ऐसा जानता है, वह इन सभीको प्राप्त कर लेता है॥ १७॥

पञ्चम ब्राह्मण

अन्नकी उत्पत्ति और उपासना; मन, वाणी और प्राणके रूपमें सृष्टिका विभाग

पिता (प्रजापति) ने विज्ञान और कर्मके द्वारा जिन सात अन्नोंकी रचना की, उनमेंसे इसका एक अन्न साधारण है (अर्थात् वह सभी प्राणियोंका भोग्य है); दो अन्न उसने देवताओंको बाँट दिये; तीन अपने लिये रक्खे, एक पशुओंको दिया। उस (पशुओंको दिये हुए अन्न) में, जो प्राणनक्रिया करते हैं और जो नहीं करते, वे सभी प्रतिष्ठित हैं। ये अन्न सर्वदा खाये जानेपर भी क्षीण क्यों नहीं होते? जो इस (अन्नके) अक्षयभावको जानता है, वह मुखरूप प्रतीकके द्वारा अन्न भक्षण करता है। वह देवताओंको प्राप्त होता है तथा अमृतका भोक्ता होता है। इस विषयमें ये श्लोक (मन्त्र) हैं—॥ १ ॥

'यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाजनयत्पिता' इसका यह अर्थ प्रसिद्ध है कि पिताने ज्ञान और कर्मके द्वारा ही अन्नोंको उत्पन्न किया। उसका एक अन्न साधारण है। अर्थात् यह जो खाया जाता है, वही इसका साधारण अन्न है। जो इसीके परायण रहता है, वह पापसे दूर नहीं होता; क्योंकि यह अन्न मिश्र (समस्त प्राणियोंका सम्मिलित धन) है। दो अन्न उसने देवताओंको बाँटे—वे हुत और प्रहुत हैं। इसलिये गृहस्थ पुरुष देवताओंके लिये हवन और बलि अर्पण करता है। कोई ऐसा भी कहते हैं कि ये देवताओंके दो अन्न दर्श और पूर्णमास हैं; इसलिये इन्हें कामनापूर्वक न करे। एक अन्न पशुओंको दिया, वह दुग्ध है। मनुष्य और पशु पहले दुग्धके ही आश्रय जीवन धारण करते हैं, इसलिये उत्पन्न हुए बालकको पहले घृत चटाते हैं, या स्तनपान कराते हैं; तथा उत्पन्न हुए बछड़ेको भी अतृणाद (तृण भक्षण न करनेवाला) कहते हैं। जो प्राणनक्रिया करते हैं और जो नहीं करते, वे सब इस (पञ्चान्न) में ही प्रतिष्ठित हैं। अर्थात् जो प्राणन करते हैं और जो नहीं करते, वे सब हवि दुग्धमें ही प्रतिष्ठित हैं। अतः ऐसा जो कहते हैं कि एक सालतक दुग्धसे हवन करनेवाला पुरुष अपमृत्युको जीत लेता है, सो ऐसा नहीं समझना चाहिये; क्योंकि वह जिस दिन हवन करता है, उसी दिन अपमृत्युको जीत लेता है [एक सालकी अपेक्षा नहीं करता]। इस प्रकार जाननेवाला (उपासना करनेवाला) पुरुष देवताओंको सम्पूर्ण अन्नाद्य प्रदान करता है; किंतु सर्वदा खाये जानेपर भी वे अन्न क्षीण क्यों नहीं होते? इसका कारण यह है कि पुरुष अविनाशी है, वही पुनः-पुनः इस अन्नको

उत्पन्न कर देता है । जो भी इस अक्षयभावको जानता है अर्थात् पुरुष ही क्षयरहित है, वही इस अन्नको ज्ञान और कर्मद्वारा उत्पन्न कर देता है, यदि वह इसे उत्पन्न न करता तो यह क्षीण हो जाता—[ऐसा जो जानता है] वह प्रतीकके द्वारा—मुख ही प्रतीक है, अतः मुखके द्वारा अन्न भक्षण करता है । वह देवताओंको प्राप्त होता है और अमृतका भोक्ता होता है । यह (फलश्रुति) प्रशंसा है ॥ २ ॥

उसने तीन अन्न अपने लिये किये अर्थात् मन, वाणी और प्राणको उसने अपने लिये नियत किया । 'मेरा मन अन्यत्र था, इसलिये मैंने नहीं देखा; मेरा मन अन्यत्र था, इसलिये मैंने नहीं सुना' [ऐसा जो मनुष्य कहता है, इससे निश्चय होता है कि] वह मनसे ही देखता है और मनसे ही सुनता है । काम, संकल्प, संशय, श्रद्धा, अश्रद्धा, धृति (धारणशक्ति), अधृति, लज्जा, बुद्धि, भय—ये सब मन ही हैं । इसीसे पीछेसे स्पर्श किये जानेपर मनुष्य मनसे जान लेता है । जो कुछ भी शब्द है—वह वाक् ही है; क्योंकि यह वाच्यार्थके कथनमें रत है, इसलिये प्रकाश्य नहीं, प्रकाशक है । प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान और अन—ये सब प्राण ही हैं । यह आत्मा (शरीर) वाङ्मय, मनोमय और प्राणमय ही है ॥ ३ ॥

तीनों लोक ये ही हैं । वाक् ही यह लोक है, मन अन्तरिक्षलोक है और प्राण वह (स्वर्ग) लोक है । तीनों वेद ये ही हैं । वाक् ही ऋग्वेद है, मन यजुर्वेद है और प्राण सामवेद है । देवता, पितृगण और मनुष्य ये ही हैं । वाक् ही देवता हैं, मन पितृगण है और प्राण मनुष्य हैं । पिता, माता और सन्तान ये ही हैं । मन ही पिता है, वाक् माता है और प्राण सन्तान है । विज्ञात, विजिज्ञास्य और अविज्ञात ये ही हैं । जो कुछ विज्ञात है वह वाक्का रूप है । वाक् ही विज्ञाता है । वाक् इस (अपने ज्ञाता) की विज्ञात होकर रक्षा करती है । जो कुछ जिज्ञासाके योग्य है, वह मनका रूप है । मन ही विजिज्ञास्य है । मन विजिज्ञास्य होकर इसकी रक्षा करता है । जो कुछ अविज्ञात है, वह प्राणका रूप है । प्राण ही अविज्ञात है । प्राण अविज्ञात होकर इसकी रक्षा करता है ॥ ४–१० ॥

उस वाक्का पृथिवी शरीर है और यह अग्नि ज्योतीरूप है । इनमें जितनी वाक् है, उतनी ही पृथिवी है और उतना ही यह अग्नि है । तथा इस मनका द्युलोक शरीर है, ज्योतीरूप वह आदित्य है; इनमें जितना मन है, उतना ही द्युलोक और उतना ही वह आदित्य है । वे (आदित्य और अग्नि) मिथुन (पारस्परिक संसर्ग) को प्राप्त हुए । तब प्राण उत्पन्न हुआ । वह इन्द्र है और वह असपत्न—शत्रुहीन है; दूसरा [अर्थात् प्रतिपक्षी] ही सपत्न होता है । जो ऐसा जानता है, उसका सपत्न नहीं होता । तथा इस प्राणका जल शरीर है, वह चन्द्रमा ज्योतीरूप है । इनमें जितना प्राण है, उतना ही जल है और उतना ही वह चन्द्रमा है । ये सभी समान हैं और सभी अनन्त हैं । जो कोई इन्हें अन्तवान् समझकर उपासना करता है, वह अन्तवान् लोकपर जय प्राप्त करता है और जो इन्हें अनन्त समझकर उपासना करता है, वह अनन्त लोकपर जय प्राप्त करता है ॥ ११–१३ ॥

इस संवत्सररूप प्रजापतिकी सोलह कलाएँ (अङ्ग) हैं । उसकी तिथियाँ ही पंद्रह कलाएँ हैं, इसकी सोलहवीं कला ध्रुवा (नित्य) है । वह तिथियोंके द्वारा ही [शुक्लपक्षमें] वृद्धिको प्राप्त होता है तथा [कृष्णपक्षमें] क्षीण होता है । अमावास्याकी रात्रिमें वह (चन्द्रमा) इस सोलहवीं कलासे इन सब प्राणियोंमें अनुप्रविष्ट हो फिर [दूसरे दिन] प्रातःकालमें उत्पन्न होता है । अतः इस रात्रिमें किसी प्राणीके प्राणका विच्छेद न करे, यहाँतक कि इसी देवताकी पूजाके लिये [इस रात्रिमें] गिरगिटके भी प्राण न ले ॥ १४ ॥

जो भी यह सोलह कलाओंवाला संवत्सर प्रजापति है, यह वही है जो कि इस प्रकार जाननेवाला पुरुष है । वित्त ही उसकी पंद्रह कलाएँ हैं तथा आत्मा (शरीर) ही उसकी सोलहवीं कला है । वह वित्तसे ही बढ़ता और क्षीण होता है । यह जो आत्मा (पिण्ड) है, वह नभ्य (रथचक्रकी नाभिरूप) है और वित्त प्रधि (रथचक्रका बाहरका घेरा—नेमि) है । इसलिये यदि पुरुष सर्वस्वहरणके कारण ह्रासको प्राप्त हो जाय, किंतु शरीरसे जीवित रहे, तो यही कहते कि केवल प्रधिसे ही क्षीण हुआ है ॥ १५ ॥

अब मनुष्यलोक, पितृलोक और देवलोक—ये ही तीन लोक हैं । वह यह मनुष्यलोक पुत्रके द्वारा ही जीता जा सकता है, किसी अन्य कर्मसे नहीं । तथा पितृलोक कर्मसे और देवलोक विद्या (उपासना) से जीते जा सकते हैं । लोकोंमें देवलोक ही श्रेष्ठ है; इसलिये विद्याकी प्रशंसा करते हैं ॥ १६ ॥

अब सम्प्रत्ति [कही जाती है—] जब पिता यह समझता है कि मैं मरनेवाला हूँ तब वह पुत्रसे कहता है—'तू ब्रह्म है, तू यज्ञ है, तू लोक है ।' वह पुत्र बदलेमें कहता

है—'मैं ब्रह्म हूँ, मैं यज्ञ हूँ, मैं लोक हूँ।' जो कुछ भी स्वाध्याय है, उस सबकी 'ब्रह्म' यह एकता है। जो कुछ भी यज्ञ हैं, उनकी 'यज्ञ' यह एकता है। और जो कुछ भी लोक हैं, उनकी 'लोक' यह एकता है। यह इतना ही गृहस्थ पुरुषका सारा कर्तव्य है। [फिर पिता यह मानने लगता है कि] यह मेरे इस भारको लेकर इस लोकसे जानेपर मेरा पालन करेगा। अतः इस प्रकार अनुशासन किये हुए पुत्रको 'लोक्य' (लोकप्राप्तिमें हितकर) कहते हैं। इसीसे पिता उसका अनुशासन करता है। इस प्रकार जाननेवाला वह पिता जब इस लोकसे जाता है, तब अपने इन्हीं प्राणोंके सहित पुत्रमें व्याप्त हो जाता है। यदि किसी कोणच्छिद्र (प्रमाद) से उस (पिता) के द्वारा कोई कर्तव्य नहीं किया होता है तो उस सबसे पुत्र उसे मुक्त कर देता है। इसीसे उसका नाम 'पुत्र' है। वह पिता पुत्रके द्वारा ही इस लोकमें प्रतिष्ठित होता है। फिर उसमें ये हिरण्यगर्भसम्बन्धी अमृत प्राण प्रवेश करते हैं ॥ १७ ॥

पृथिवी और अग्निसे इसमें दैवी वाक्‌का आवेश होता है। दैवी वाक् वही है, जिससे पुरुष जो-जो भी बोलता है, वही-वही हो जाता है। द्युलोक और आदित्यसे इसमें दैव मनका आवेश हो जाता है। दैव मन वही है, जिससे यह सुखी ही होता है, कभी शोक नहीं करता। जल और चन्द्रमासे इसमें दैव प्राणका आवेश हो जाता है। दैव प्राण वही है, जो सञ्चार करते और सञ्चार न करते हुए भी व्यथित नहीं होता और न नष्ट ही होता है। इस प्रकार जाननेवाला वह समस्त भूतोंका आत्मा हो जाता है। जैसा यह देवता (हिरण्यगर्भ) है, वैसा ही वह हो जाता है। जिस प्रकार समस्त प्राणी इस देवताका पालन करते हैं, उसी प्रकार ऐसी उपासना करनेवालेका समस्त भूत पालन करते हैं। जो कुछ ये जीव शोक करते हैं, वह (शोकादिजनित दुःख) उन्हींके साथ रहता है। इसे तो पुण्य ही प्राप्त होता है, क्योंकि देवताओंके पास पाप नहीं जाता ॥ १८–२० ॥

अब यहाँसे व्रतका विचार किया जाता है। प्रजापतिने कर्मों (कर्मके साधनभूत वागादि करणों) की रचना की। रचे जानेपर वे एक दूसरेसे स्पर्धा करने लगे। वाक्‌ने व्रत किया कि 'मैं बोलती ही रहूँगी' तथा 'मैं देखता ही रहूँगा' ऐसा नेत्रने और 'मैं सुनता ही रहूँगा' ऐसा श्रोत्रने व्रत किया। इसी प्रकार अपने-अपने कर्मके अनुसार अन्य इन्द्रियोंने भी व्रत किया। तब मृत्युने श्रम होकर उनसे सम्बन्ध किया और उनमें व्याप्त हो गया। उनमें व्याप्त होकर मृत्युने उनका अवरोध किया। इसीसे वाक् श्रमित होती ही है, नेत्र श्रमित होता ही है, श्रोत्र श्रमित होता ही है; किंतु यह जो मध्यम प्राण है, इसमें वह (मृत्यु) व्याप्त न हो सका। तब उन इन्द्रियोंने उसे जाननेका निश्चय किया। 'निश्चय यही हममें श्रेष्ठ है, जो सञ्चार करते और सञ्चार न करते हुए भी व्यथित नहीं होता और न क्षीण ही होता है। अच्छा, हम सब भी इसीके रूप हो जायँ'—ऐसा निश्चयकर वे सब इसीके रूप हो गयीं। अतः वे इसीके नामसे 'प्राण' इस प्रकार कही जाती हैं। इसीसे जो ऐसा जानता है, वह जिस कुलमें होता है, वह कुल उसीके नामसे बोला जाता है। तथा जो ऐसे विद्वान्‌से स्पर्धा करता है, वह सूख जाता है और सूखकर अन्तमें मर जाता है। यह अध्यात्म-प्राणदर्शन है॥ २१ ॥

अब अधिदैवदर्शन कहा जाता है—अग्निने व्रत किया कि 'मैं जलता ही रहूँगा।' सूर्यने नियम किया, 'मैं तपता ही रहूँगा।' तथा चन्द्रमाने निश्चय किया, 'मैं प्रकाशित ही होता रहूँगा।' इसी प्रकार अन्य देवताओंने भी यथादैवत (जिस देवताका जो व्यापार था, उसीके अनुसार) व्रत किया। जिस प्रकार इन वागादि प्राणोंमें मध्यम प्राण है, उसी प्रकार इन देवताओंमें वायु है; क्योंकि अन्य देवगण तो अस्त हो जाते हैं, किंतु वायु अस्त नहीं होता। यह जो वायु है, अस्त न होनेवाला देवता है ॥ २२ ॥

इसी अर्थका प्रतिपादक यह मन्त्र है—'जिस (वायुदेवता) से (चक्षुरूप) सूर्य उदय होता है और जिसमें वह अस्त होता है' इत्यादि। यह प्राणसे ही उदित होता है और प्राणमें ही अस्त हो जाता है। उस धर्मको देवताओंने धारण किया है। वही आज है और वही कल भी रहेगा। देवताओंने जो व्रत उस समय धारण किया था, वही आज भी करते हैं। अतः एक ही व्रतका आचरण करे। प्राण और अपान-व्यापार करे। मुझे कहीं पापी मृत्यु व्याप्त न कर ले—इस भयसे [इस व्रतका आचरण करे]। और यदि इसका आचरण करे तो इसे समाप्त करनेकी भी इच्छा रक्खे। इससे वह प्राणरूप इस देवतासे सायुज्य और सालोक्य प्राप्त करता है ॥ २३ ॥

षष्ठ ब्राह्मण

नाम-रूप और कर्म

यह नाम, रूप और कर्म—तीनका समुदाय है। उन नामोंकी 'वाक्' यह उक्थ (कारण) है, क्योंकि सारे नाम इसीसे उत्पन्न होते हैं। यह इनका साम है। यही सब नामोंमें समान है। यह इनका ब्रह्म है, क्योंकि यही समस्त नामोंको धारण करती है। अब, रूपोंका चक्षु समन्वय है; यह इसका उक्थ है। इसीसे सारे रूप उत्पन्न होते हैं। यह इनका साम है, क्योंकि यह समस्त रूपोंके प्रति सम है। यह इनका ब्रह्म है, क्योंकि यही समस्त रूपोंको धारण करता है। अब, कर्मोंका समन्वय आत्मा (शरीर) है। यह इनका उक्थ है। इसीसे सब कर्म उत्पन्न होते हैं। यह इनका साम है, क्योंकि यह समस्त कर्मोंके प्रति सम है। यह इनका ब्रह्म है, क्योंकि यही समस्त कर्मोंको धारण करता है। ये तीन होते हुए भी एक आत्मा हैं और आत्मा भी एक होते हुए इन तीन रूपोंमें है। वह यह अमृत सत्यसे आच्छादित है। प्राण ही अमृत है और नाम-रूप सत्य हैं, उनसे यह प्राण आच्छादित है॥ १—३॥

॥ प्रथम अध्याय समाप्त ॥ १ ॥

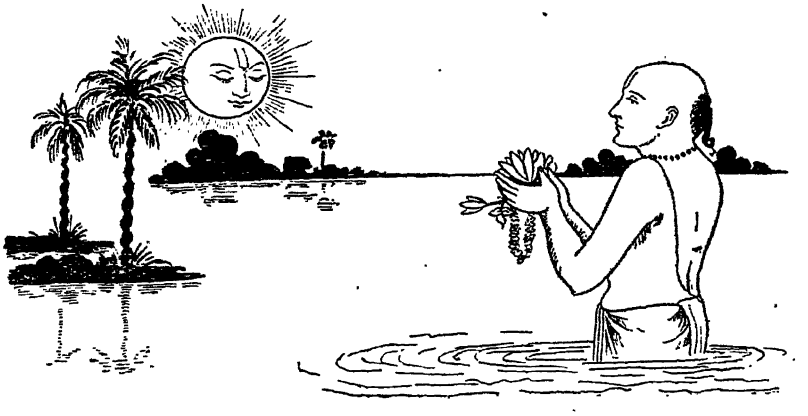

ॐ

द्वितीय अध्याय

प्रथम ब्राह्मण

गार्ग्य और अजातशत्रुका संवाद; अजातशत्रुका गार्ग्यको आत्माका स्वरूप समझाना

ॐ गार्ग्य-गोत्रोत्पन्न बालाकि नामक एक पुरुष बड़ा घमंडी और बहुत बोलनेवाला था। उसने काशिराज अजातशत्रुके पास जाकर कहा—'मैं तुम्हें ब्रह्मका उपदेश करूँ।' अजातशत्रुने कहा, 'इस वचनके लिये मैं आपको सहस्र [गौएँ] देता हूँ; लोग 'जनक, जनक' यों कहकर दौड़ते हैं। (अर्थात् सब लोग यही कहते हैं कि 'जनक बड़ा दानी है, जनक बड़ा श्रोता है।' ये दोनों बातें आपने अपने वचनसे मेरे लिये सुलभ कर दी हैं। इसलिये मैं आपको सहस्र गौएँ देता हूँ)' ॥१॥

गार्ग्यने कहा, 'यह जो आदित्यमें पुरुष है, इसीकी मैं ब्रह्मरूपसे उपासना करता हूँ।' अजातशत्रुने कहा, 'नहीं-नहीं, इसके विषयमें बात मत करो। यह सबका अतिक्रमण करके स्थित है, समस्त भूतोंका मस्तक है और राजा (दीप्तिमान्) है—इस प्रकार मैं इसकी उपासना करता हूँ। जो पुरुष इसकी इस प्रकार उपासना करता है, वह सबका अतिक्रमण करके स्थित, समस्त भूतोंका मस्तक और राजा होता है।' गार्ग्य बोला, 'यह जो चन्द्रमामें पुरुष है, इसीकी मैं ब्रह्मरूपसे उपासना करता हूँ।' अजातशत्रुने कहा, 'नहीं-नहीं, इसके विषयमें बात मत करो। यह महान्, शुक्ल-वस्त्रधारी, सोम राजा है—इस प्रकार मैं इसकी उपासना करता हूँ। जो इसकी इस प्रकार उपासना करता है, उसके लिये नित्यप्रति सोम सुत और प्रसुत होता है, अर्थात् प्रकृति-विकृतिमय दोनों प्रकारके यज्ञानुष्ठानमें वह समर्थ हो जाता है। तथा उसका अन्न क्षीण नहीं होता।' वह गार्ग्य बोला, 'यह जो विद्युत्में पुरुष है, इसीकी मैं ब्रह्मरूपसे उपासना करता हूँ।' उस अजातशत्रुने कहा, 'नहीं-नहीं, इसकी चर्चा मत करो; इसकी तो मैं तेजस्वीरूपसे उपासना करता हूँ। जो कोई इसकी इस प्रकार उपासना करता है, वह तेजस्वी होता है तथा उसकी सन्तान भी तेजस्विनी होती है।' वह गार्ग्य बोला, 'यह जो आकाशमें पुरुष है, इसीकी मैं ब्रह्मरूपसे उपासना करता हूँ।' उस अजातशत्रुने कहा, 'नहीं-नहीं, इसके विषयमें बात मत करो। मैं उसकी पूर्ण और अप्रवर्तिरूपसे उपासना करता हूँ जो कोई इसकी इस प्रकार उपासना करता है, वह सन्तान और पशुओंसे पूर्ण होता है और इस लोकमें उसकी सन्ततिका उच्छेद नहीं होता।' वह गार्ग्य बोला, 'यह जो वायुमें पुरुष है, इसकी मैं ब्रह्मरूपसे उपासना करता हूँ।' उस अजातशत्रुने कहा, 'नहीं, नहीं, इसके विषयमें बात मत करो। इसकी तो मैं इन्द्र, वैकुण्ठ और अपराजिता सेना—इस रूपसे उपासना करता हूँ। जो कोई इसकी इस प्रकार उपासना करता है, वह विजयी, कभी न हारनेवाला और शत्रुविजेता होता है।' वह गार्ग्य बोला, 'यह जो अग्निमें पुरुष है, इसीकी मैं ब्रह्मरूपसे उपासना करता हूँ।' उस अजातशत्रुने कहा, 'नहीं-नहीं, इसके विषयमें बात मत करो। इसकी तो मैं विषासहिरूपसे उपासना करता हूँ। जो कोई इसकी इस प्रकार उपासना करता है, वह निश्चय सहन करनेवाला होता है और उसकी सन्तति भी सहन करनेवाली होती है।' वह गार्ग्य बोला, 'यह जो जलमें पुरुष है, इसीकी मैं ब्रह्मरूपसे उपासना करता हूँ।' उस अजातशत्रुने कहा, 'नहीं-नहीं, इसके विषयमें बात मत करो। इसकी मैं 'प्रतिरूप' रूपसे उपासना करता हूँ। जो कोई इसकी इस प्रकार उपासना करता है, उसके पास प्रतिरूप ही आता है, अप्रतिरूप नहीं आता और उससे प्रतिरूप [पुत्र] उत्पन्न होता है' ॥ २–८ ॥

गार्ग्य बोला, 'यह जो दर्पणमें पुरुष है, इसीकी मैं ब्रह्मरूपसे उपासना करता हूँ।' उस अजातशत्रुने कहा, 'नहीं-नहीं, इसके विषयमें बात मत करो। इसकी तो मैं रोचिष्णु (दीप्तिमान्) रूपसे उपासना करता हूँ। जो कोई इसकी इस प्रकार उपासना करता है, वह निश्चय दीप्तिमान् होता है, उसकी सन्तान भी दीप्तिमान् होती है और उसका जिनसे संगम होता है, उन सबसे बढ़कर वह दीप्तिमान् होता है।' वह गार्ग्य बोला, 'जानेवालेके पीछे जो यह शब्द उत्पन्न होता है, इसीकी मैं ब्रह्मरूपसे उपासना करता हूँ।' उस अजातशत्रुने कहा, 'नहीं-नहीं, इसके विषयमें बात मत करो। इसकी तो मैं प्राणरूपसे उपासना करता हूँ। जो कोई इसकी इस प्रकार उपासना

---

१. अग्निमें जो हविष्य डाला जाता है उसे वह भस्म करके सहन कर लेता है, इसलिये अग्नि विषासहि—सहन करनेवाला है।

करता है वह इस लोकमें पूर्ण आयु प्राप्त करता है, इसे प्राण समयसे पहले नहीं छोड़ता' ॥ ९-१० ॥

गार्ग्य बोला, 'यह जो दिशाओंमें पुरुष है, इसीकी मैं ब्रह्मरूपसे उपासना करता हूँ।' उस अजातशत्रुने कहा, 'नहीं-नहीं, इसके विषयमें बात मत करो; मैं इसकी द्वितीय और वियुक्तरूपसे उपासना करता हूँ। जो कोई इसकी इस प्रकार उपासना करता है, वह द्वितीयवान् (साथीवाला) होता है और उससे गणका (पुत्रादि समूहका) विच्छेद नहीं होता' ।११।

गार्ग्य बोला, 'यह जो छायामय पुरुष है, इसीकी मैं ब्रह्मरूपसे उपासना करता हूँ।' उस अजातशत्रुने कहा, 'नहीं-नहीं, इसके विषयमें बात मत करो। इसकी तो मैं मृत्युरूपसे उपासना करता हूँ। जो कोई इसकी इस प्रकार उपासना करता है, वह इस लोकमें पूर्ण आयु प्राप्त करता है और इसके पास समयसे पहले मृत्यु नहीं आती' ॥ १२ ॥

गार्ग्य बोला, 'यह जो आत्मामें पुरुष है, इसीकी मैं ब्रह्मरूपसे उपासना करता हूँ।' उस अजातशत्रुने कहा, 'नहीं, नहीं, इसके विषयमें बात मत करो; इसकी तो मैं आत्मवान्‌रूपसे उपासना करता हूँ। जो कोई इसकी इस प्रकार उपासना करता है, वह निश्चय आत्मवान् होता है और उसकी सन्तान भी आत्मवान् होती है।' तब वह गार्ग्य चुप हो गया ॥१३॥

[उसे मौन देखकर] वह अजातशत्रु बोला, 'बस, क्या इतना ही है ?' [गार्ग्य—] 'हाँ, इतना ही है।' [अजातशत्रु—] 'इतनेसे तो ब्रह्म नहीं जाना जाता।' वह गार्ग्य बोला, 'मैं आपकी शिष्यभावसे शरण लेता हूँ' ॥ १४ ॥

अजातशत्रुने कहा, 'ब्राह्मण क्षत्रियके प्रति, इस उद्देश्यसे कि यह मुझे ब्रह्मका उपदेश करेगा, शिष्यभावसे शरण हो—यह तो विपरीत है। तो भी मैं आपको उसका ज्ञान कराऊँगा ही।' तब अजातशत्रु उसके हाथ पकड़कर उठा और वे दोनों एक सोये हुए पुरुषके पास गये। अजातशत्रुने उसे 'हे ब्रह्म! हे पाण्डरवास! हे सोम राजन्!' इन नामोंसे पुकारा। परंतु वह न उठा। तब उसे हाथसे दबा-दबाकर जगाया तो वह उठ बैठा ॥ १५ ॥

अजातशत्रुने कहा, 'यह जो विज्ञानमय पुरुष है, जब सोया हुआ था, तब कहाँ था ? और यह कहाँसे आया ?' किंतु गार्ग्य यह न जान सका ॥ १६ ॥

उस अजातशत्रुने कहा, 'यह जो विज्ञानमय पुरुष है, जब यह सोया हुआ था, उस समय यह विज्ञानके द्वारा इन इन्द्रियोंकी ज्ञानशक्तिको ग्रहणकर यह जो हृदयके भीतर आकाश है उसमें शयन करता है। जिस समय यह उन ज्ञानशक्तियोंको ग्रहण कर लेता है, उस समय इस पुरुषका 'स्वपिति' नाम होता है। उस समय घ्राणेन्द्रिय लीन रहती है, वाणी लीन रहती है, चक्षु लीन रहता है, श्रोत्र लीन रहता है और मन भी लीन रहता है। जिस समय यह आत्मा स्वप्नवृत्तिसे बर्तता है, उस समय इसके वे लोक (दृश्य) उत्पन्न होते हैं। वहाँ कभी यह महाराज होता है, कभी महाब्राह्मण होता है अथवा ऊँची-नीची [गतियों] को प्राप्त होता है। जिस प्रकार कोई महाराज अपने प्रजाजनोंको लेकर (अधीन कर) अपने देशमें यथेच्छ विचरता है, उसी प्रकार यह प्राणोंको ग्रहणकर अपने शरीरमें यथेच्छ विचरता है। इसके पश्चात् जब वह गाढ़ निद्रामें होता है, जिस समय कि वह किसीके विषयमें कुछ भी नहीं जानता, उस समय हिता नामकी जो बहत्तर हजार नाडियाँ हृदयसे सम्पूर्ण शरीरमें व्याप्त होकर स्थित हैं, उनके द्वारा बुद्धिके साथ जाकर वह शरीरमें व्याप्त होकर शयन करता है। जिस प्रकार कोई बालक अथवा महाराज किंवा महाब्राह्मण आनन्दकी दुःखनाशिनी अवस्थाको प्राप्त होकर शयन करे, उसी प्रकार यह शयन करता है ॥१७–१९॥

जिस प्रकार वह ऊर्णनाभि (मकड़ा) तन्तुओंपर ऊपरकी ओर जाता है तथा जैसे अग्निसे अनेकों क्षुद्र चिनगारियाँ उड़ती हैं, उसी प्रकार इस आत्मासे समस्त प्राण, समस्त लोक, समस्त देवगण और समस्त भूत विविध रूपसे उत्पन्न होते हैं। 'सत्यका सत्य' यह उस आत्माका नाम है। प्राण ही सत्य हैं। उन्हींका यह सत्य है ॥ २० ॥

द्वितीय ब्राह्मण

शिशु नामसे मध्यम प्राणकी उपासना

जो कोई आधान, प्रत्याधान, स्थूणा और दाम (बन्धन-रज्जु) के सहित शिशुको जानता है, वह अपनेसे द्वेष करनेवाले सात भ्रातृव्योंका अवरोध करता है। यह जो मध्यम प्राण है, वही शिशु है; उसका यह (शरीर) ही आधान (अधिष्ठान) है, यह (सिर) ही प्रत्याधान है, प्राण स्थूणा (अन्न-पानजनित शक्ति) है और अन्न दाम है ॥ १ ॥

उसका ये सात अक्षितियाँ (नेत्रोंके अङ्ग) उपस्थान (स्तवन) करती हैं—उनमेंसे जो ये आँखमें लाल रेखाएँ हैं उनके द्वारा रुद्र इस मध्यप्राणके अनुगत है, नेत्रमें जो जल है उसके द्वारा मेघ, जो दर्शनशक्ति है उसके द्वारा आदित्य, जो कालिमा है उसके द्वारा अग्नि और जो शुक्लता है उसके द्वारा इन्द्र अनुगत है। नीचेके पलकद्वारा पृथिवी इसके अनुगत है एवं ऊपरके पलकद्वारा द्युलोक। जो इस प्रकार जानता है, उसका अन्न क्षीण नहीं होता ॥ २ ॥

इस विषयमें यह मन्त्र है—'चमस नीचेकी ओर छिद्रवाला और ऊपरकी ओर उठा हुआ होता है, उसमें विश्वरूप यश निहित है, उसके तीरपर सात ऋषिगण (दो कान, दो नेत्र, दो नासिका और एक रसना) और वेदके द्वारा संवाद करनेवाली आठवीं वाणी रहती है। जो नीचेकी ओर छिद्रवाला और ऊपरकी ओर उठा हुआ चमस है, वह सिर है; क्योंकि यही नीचेकी ओर छिद्रवाला और ऊपरकी ओर उठा हुआ है। उसमें विश्वरूप यश निहित है—प्राण ही विश्वरूप यश हैं; प्राणोंके विषयमें ही मन्त्र ऐसा कहता है। उसके तीरपर सात ऋषि रहते हैं, प्राण ही ऋषि हैं, प्राणोंके विषयमें ही मन्त्र ऐसा कहता है। वेदके द्वारा संवाद करनेवाली वाक् आठवीं है, वही वेदके द्वारा संवाद करती है। ये दोनों [कान] ही गोतम और भरद्वाज हैं; यह ही गोतम है और यह [दूसरा] भरद्वाज है। ये दोनों [नेत्र] ही विश्वामित्र और जमदग्नि हैं; यह ही विश्वामित्र है और यह दूसरा जमदग्नि है। ये दोनों [नासारन्ध्र] ही वसिष्ठ और कश्यप हैं; यह ही वसिष्ठ है और यह दूसरा कश्यप है। तथा वाक् ही अत्रि है, क्योंकि वागिन्द्रियद्वारा ही अन्न भक्षण किया जाता है। जिसे अत्रि कहते हैं, उसका निश्चय 'अत्ति' ही नाम है। जो इस प्रकार जानता है, वह सबका अत्ता (भोक्ता) होता है, सब उसका अन्न (भोग्य) हो जाता है ॥ ३-४ ॥

तृतीय ब्राह्मण

ब्रह्मके दो रूप

ब्रह्मके दो (द्विविध) रूप हैं—मूर्त और अमूर्त, मर्त्य और अमृत, स्थित और यत् (चर) तथा सत् और त्यत्। जो वायु और अन्तरिक्षसे भिन्न है, वह मूर्त है। यह मर्त्य है, यह स्थित है और यह सत् है। उस इस मूर्तका, इस मर्त्यका, इस स्थितका, इस सत्का यह रस है, जो कि यह तपता है। यह सत्का ही रस है। तथा वायु और अन्तरिक्ष अमूर्त हैं; ये अमृत हैं; ये यत् हैं और ये ही त्यत् हैं। उस इस अमूर्तका, इस अमृतका, इस यत्का, इस त्यत्का यह सार है, जो कि इस मण्डलमें पुरुष है, यही इस त्यत्का सार है। यह अधिदैवत-दर्शन है। अब अध्यात्म मूर्तामूर्तका वर्णन किया जाता है। जो प्राणसे तथा यह जो देहान्तर्गत आकाश है, उससे भिन्न है, यही मूर्त है। यह मर्त्य है, यह स्थित है, यह सत् है। यह जो नेत्र है, वही इस मूर्तका, इस मर्त्यका, इस स्थितका एवं इस सत्का सार है। यह सत्का ही सार है। अब अमूर्तका वर्णन करते हैं—प्राण और इस शरीरके अन्तर्गत जो आकाश है, वे अमूर्त हैं, यह अमृत है, यह यत् है और यही त्यत् है। उस इस अमूर्तका, इस अमृतका, इस यत्का, इस त्यत्का यह रस है जो कि यह दक्षिण नेत्रान्तर्गत पुरुष है, यह त्यत्का ही रस है ॥ १—५ ॥

उस इस पुरुषका रूप-चमत्कार ऐसा है जैसा कुसुंभसे रँगा हुआ वस्त्र हो, जैसा सफेद ऊनी वस्त्र हो, जैसा इन्द्रगोप (बीरबहूटी) हो, जैसी अग्निकी ज्वाला हो, जैसा श्वेत कमल हो, और जैसे बिजलीकी चमक हो। जो ऐसा जानता है, उसकी श्री बिजलीकी चमकके समान [सर्वत्र एक साथ फैलनेवाली] होती है। अब इसके पश्चात् 'नेति-नेति' यह ब्रह्मका निर्देश है। 'नेति-नेति' इससे बढ़कर कोई उत्कृष्ट आदेश नहीं है। 'सत्यका सत्य' यह उसका नाम है। प्राण ही सत्य हैं, उनका यह सत्य है ॥६॥

चतुर्थ ब्राह्मण

याज्ञवल्क्य-मैत्रेयी-संवाद; याज्ञवल्क्यका मैत्रेयीको अमृतत्वके साधनरूपमें परमात्म-तत्त्वका उपदेश

'अरी मैत्रेयि !' ऐसा याज्ञवल्क्यने [अपनी पत्नीसे] कहा। 'मैं इस स्थान (गार्हस्थ्य-आश्रम) से ऊपर (संन्यास-आश्रममें) जानेवाला हूँ। अतः [तेरी अनुमति लेता हूँ और चाहता हूँ] इस (दूसरी पत्नी) कात्यायनीके साथ तेरा बँटवारा कर दूँ' ॥ १ ॥

मैत्रेयीने कहा, 'भगवन्! यदि यह धनसे सम्पन्न

सारी पृथिवी मेरी हो जाय तो क्या मैं उससे किसी प्रकार अमर हो सकती हूँ ?' याज्ञवल्क्यने कहा, 'नहीं, भोग-सामग्रियोंसे सम्पन्न मनुष्योंका जैसा जीवन होता है, वैसा ही तेरा भी जीवन हो जायगा। धनसे अमृतत्वकी तो आशा है ही नहीं' ॥ २ ॥

मैत्रेयीने कहा, 'जिससे मैं अमर नहीं हो सकती, उन भोगोंको लेकर मैं क्या करूँगी ? श्रीमान् जो कुछ अमृतत्वका साधन जानते हों, वही मुझे बतलावें' ॥ ३ ॥

याज्ञवल्क्यजीने कहा, 'धन्य ! अरी मैत्रेयि, तू पहले भी मेरी प्रिया रही है और इस समय भी मुझे प्रिय लगने-वाली ही बात कह रही है। अच्छा आ, बैठ जा; मैं तेरे प्रति उस (अमरत्व) की व्याख्या करूँगा, तू व्याख्यान किये हुए मेरे वाक्योंके अर्थका चिन्तन करना' ॥ ४ ॥

उन्होंने कहा—'अरी मैत्रेयि ! यह निश्चय है कि पतिके प्रयोजनके लिये पति प्रिय नहीं होता, आत्माके अपने ही प्रयोजनके लिये पति प्रिय होता है; स्त्रीके प्रयोजनके लिये स्त्री प्रिया नहीं होती,अपने ही प्रयोजनके लिये स्त्री प्रिया होती है; पुत्रोंके प्रयोजनके लिये पुत्र प्रिय नहीं होते, अपने ही प्रयोजन-के लिये पुत्र प्रिय होते हैं; धनके प्रयोजनके लिये धन प्रिय नहीं होता, अपने ही प्रयोजनके लिये धन प्रिय होता है; ब्राह्मणके प्रयोजनके लिये ब्राह्मण प्रिय नहीं होता, अपने ही प्रयोजनके लिये ब्राह्मण प्रिय होता है; क्षत्रियके प्रयोजनके लिये क्षत्रिय प्रिय नहीं होता, अपने ही प्रयोजनके लिये क्षत्रिय प्रिय होता है; लोकोंके प्रयोजनके लिये लोक प्रिय नहीं होते, अपने ही प्रयोजनके लिये लोक प्रिय होते हैं; देवताओंके प्रयोजनके लिये देवता प्रिय नहीं होते, अपने ही प्रयोजनके लिये देवता प्रिय होते हैं; प्राणियोंके प्रयोजनके लिये प्राणी प्रिय नहीं होते, अपने ही प्रयोजनके लिये प्राणी प्रिय होते हैं; तथा सबके प्रयोजनके लिये सब प्रिय नहीं होते, अपने ही प्रयोजनके लिये सब प्रिय होते हैं। अरी मैत्रेयि ! यह आत्मा—अपना-आप ही दर्शनीय, श्रवणीय, मननीय और ध्यान किये जाने योग्य है। मैत्रेयि ! इस आत्माके ही दर्शन, श्रवण, मनन एवं विज्ञानसे इस सबका ज्ञान हो जाता है ॥ ५ ॥

ब्राह्मणजाति उसे परास्त कर देती है, जो ब्राह्मणजातिको आत्मासे भिन्न जानता है। क्षत्रियजाति उसे परास्त कर देती है, जो क्षत्रियजातिको आत्मासे भिन्न देखता है। लोक उसे परास्त कर देते हैं, जो लोकोंको आत्मासे भिन्न देखता है। देवगण उसे परास्त कर देते हैं, जो देवताओंको आत्मासे भिन्न देखता है। भूतगण उसे परास्त कर देते हैं, जो भूतोंको आत्मासे भिन्न देखता है। सभी उसे परास्त कर देते हैं, जो सबको आत्मासे भिन्न देखता है। यह ब्राह्मणजाति, यह क्षत्रियजाति, ये लोक, ये देवगण, ये भूतगण और ये सब जो कुछ भी हैं, सब आत्मा ही है ॥ ६ ॥

इसमें दृष्टान्त ऐसा है कि जिस प्रकार बजती हुई दुन्दुभि (नक्कारे) के बाह्य शब्दोंको कोई पकड़ नहीं सकता, किंतु दुन्दुभि या दुन्दुभिके आघातको पकड़ लेनेसे उसका शब्द भी पकड़ लिया जाता है। वह [दूसरा दृष्टान्त] ऐसा है—जैसे कोई बजाये जाते हुए शङ्खके बाह्य शब्दोंको ग्रहण करनेमें समर्थ नहीं होता, किंतु शङ्खके अथवा शङ्खके बजानेको ग्रहण करनेसे उस शब्दका भी ग्रहण हो जाता है। वह [तीसरा दृष्टान्त] ऐसा है—जैसे कोई बजायी जाती हुई वीणाके बाह्य शब्दोंको ग्रहण करनेमें समर्थ नहीं होता; किंतु वीणा या वीणाके स्वरका ग्रहण होनेपर उस शब्दका भी ग्रहण हो जाता है। वह [चौथा दृष्टान्त है—] जिस प्रकार जिसका ईंधन गीला है, ऐसे आधान किये हुए अग्निसे पृथक् धूआँ निकलता है, हे मैत्रेयि ! इसी प्रकार ये जो ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्वाङ्गिरस (अथर्ववेद), इतिहास, पुराण, विद्या, उपनिषद्, श्लोक, सूत्र, मन्त्रविवरण और अर्थवाद हैं, वे सब इस परमात्माके ही निःश्वास हैं ॥ ७–१० ॥

दृष्टान्त है—जिस प्रकार समस्त जलोंका समुद्र एक अयन (आश्रय-स्थान) है, इसी प्रकार समस्त स्पर्शोंका त्वचा एक अयन है, इसी प्रकार समस्त गन्धोंका दोनों नासिकाएँ एक अयन है, इसी प्रकार समस्त रसोंका जिह्वा एक अयन है, इसी प्रकार समस्त रूपोंका चक्षु एक अयन है, इसी प्रकार समस्त शब्दोंका श्रोत्र एक अयन है, इसी प्रकार समस्त संकल्पोंका मन एक अयन है, इसी प्रकार समस्त विद्याओंका हृदय एक अयन है, इसी प्रकार समस्त कर्मोंका हस्त एक अयन है, इसी प्रकार समस्त आनन्दोंका उपस्थ एक अयन है और इसी प्रकार समस्त विसर्गोंका पायु एक अयन है, इसी प्रकार समस्त मार्गोंका चरण एक अयन है और इसी प्रकार समस्त वेदोंका वाणी एक अयन है ॥ ११ ॥

इसमें यह दृष्टान्त है—जिस प्रकार जलमें डाला हुआ नमकका डला जलमें ही घुल-मिल जाता है, उसे जलसे निकालनेके लिये कोई समर्थ नहीं होता तथा जहाँ-जहाँसे भी जल लिया जाय वह नमकीन ही जान पड़ता है, हे मैत्रेयि ! उसी प्रकार यह परमात्म-तत्त्व अनन्त, अपार और विज्ञानघन ही है। यह इन [सत्यशब्दवाच्य] भूतोंसे प्रकट होकर उन्हींके

साथ अदृश्य हो जाता है; देहेन्द्रियभावसे मुक्त होनेपर इसकी कोई विशेष संज्ञा नहीं रहती। हे मैत्रेयि! ऐसा मैं तुझसे कहता हूँ'—ऐसा याज्ञवल्क्यने कहा ॥ १२ ॥

उस मैत्रेयीने कहा, 'शरीरपातके अनन्तर कोई संज्ञा नहीं रहती—ऐसा कहकर ही श्रीमान्‌ने मुझे मोहमें डाल दिया है।' याज्ञवल्क्यने कहा, 'हे मैत्रेयि! मैं मोहका उपदेश नहीं कर रहा हूँ, अरी! यह तो उस परमात्माका विज्ञान करानेके लिये पर्याप्त है' ॥ १३ ॥

जहाँ (अविद्यावस्थामें) द्वैत-सा होता है, वहीं अन्य अन्यको सूँघता है, अन्य अन्यको देखता है, अन्य अन्यको सुनता है, अन्य अन्यका अभिवादन करता है, अन्य अन्यका मनन करता है तथा अन्य अन्यको जानता है; किंतु जहाँ इसके लिये सब आत्मा ही हो गया है, वहाँ किसके द्वारा किसे सूँघे, किसके द्वारा किसे देखे, किसके द्वारा किसे सुने, किसके द्वारा किसका अभिवादन करे, किसके द्वारा किसका मनन करे और किसके द्वारा किसे जाने? जिसके द्वारा इस सबको जानता है, उसे किसके द्वारा जाने? अरी मैत्रेयि! विज्ञाताको किसके द्वारा जाने? ॥ १४ ॥

पञ्चम ब्राह्मण

मधुविद्याका उपदेश; आत्माका विविध रूपोंमें वर्णन

यह पृथिवी समस्त भूतोंका मधु है और सब भूत इस पृथिवीके मधु हैं। इस पृथिवीमें जो यह तेजोमय अमृतमय पुरुष है और जो यह अध्यात्मशारीर तेजोमय अमृतमय पुरुष है, यही वह है जो कि 'यह आत्मा है' [इस वाक्यसे बतलाया गया है]। यह अमृत है, यह ब्रह्म है, यह सर्व है। ये जल समस्त भूतोंके मधु हैं और समस्त भूत इन जलोंके मधु हैं। इन जलोंमें जो यह तेजोमय अमृतमय पुरुष है और जो यह अध्यात्म रैतस तेजोमय अमृतमय पुरुष है, यही वह है जो कि 'यह आत्मा है' [इस वाक्यसे बतलाया गया है]। यह अमृत है, यह ब्रह्म है, यह सर्व है। यह अग्नि समस्त भूतोंका मधु है और समस्त भूत इस अग्निके मधु हैं। इस अग्निमें जो यह तेजोमय अमृतमय पुरुष है और जो यह अध्यात्म वाङ्मय तेजोमय अमृतमय पुरुष है, यही वह है जो कि 'यह आत्मा है' [इस वाक्यसे बतलाया गया है]। यह अमृत है, यह ब्रह्म है, यह सर्व है। यह वायु समस्त भूतोंका मधु है और समस्त भूत इस वायुके मधु हैं। इस वायुमें जो यह तेजोमय अमृतमय पुरुष है और जो यह अध्यात्मप्राणरूप तेजोमय अमृतमय पुरुष है, यही वह है जो कि 'यह आत्मा है' [इस वाक्यसे कहा गया है]। यह अमृत है, यह ब्रह्म है, यह सर्व है। यह आदित्य समस्त भूतोंका मधु है तथा समस्त भूत इस आदित्यके मधु हैं। यह जो इस आदित्यमें तेजोमय अमृतमय पुरुष है और जो यह अध्यात्म चाक्षुष तेजोमय अमृतमय पुरुष है, यही वह है जो कि 'यह आत्मा है' [इस वाक्यसे कहा गया है]। यह अमृत है, यह ब्रह्म है, यह सर्व है। ये दिशाएँ समस्त भूतोंका मधु हैं तथा समस्त भूत इन दिशाओंके मधु हैं। यह जो इन दिशाओंमें तेजोमय अमृतमय पुरुष है और जो यह अध्यात्म श्रोत्रसम्बन्धी प्रातिश्रुत्क (प्रत्येक श्रवणवेलामें रहनेवाला) तेजोमय अमृतमय पुरुष है, यही वह है जो कि 'यह आत्मा है' [इस वाक्यसे बतलाया गया है]। यह अमृत है, यह ब्रह्म है, यह सर्व है। यह चन्द्रमा समस्त भूतोंका मधु है और समस्त भूत इस चन्द्रमाके मधु हैं। यह जो इस चन्द्रमामें तेजोमय अमृतमय पुरुष है और जो यह अध्यात्म मनःसम्बन्धी तेजोमय अमृतमय पुरुष है, यही वह है जो कि 'यह आत्मा है' [इस वाक्यसे बतलाया गया है]। यह अमृत है, यह ब्रह्म है, यह सर्व है। यह विद्युत् समस्त भूतोंका मधु है और समस्त भूत इस विद्युत्‌के मधु हैं। यह जो इस विद्युत्‌में तेजोमय अमृतमय पुरुष है और जो यह अध्यात्म तैजस तेजोमय अमृतमय पुरुष है, यही वह है जो कि 'यह आत्मा है' [इस वाक्यसे बतलाया गया है]। यह अमृत है, यह ब्रह्म है, यह सर्व है। यह मेघ समस्त भूतोंका मधु है तथा समस्त भूत इस मेघके मधु हैं। यह जो इस मेघमें तेजोमय अमृतमय पुरुष है और जो यह अध्यात्म शब्द एवं स्वरसम्बन्धी तेजोमय अमृतमय पुरुष है, यही वह है जो कि 'यह आत्मा है' [इस वाक्यसे बतलाया गया है]। यह अमृत है, यह ब्रह्म है, यह सर्व है। यह आकाश समस्त भूतोंका मधु है तथा समस्त भूत इस आकाशके मधु हैं। यह जो इस आकाशमें तेजोमय अमृतमय पुरुष है और जो यह अध्यात्म-हृदयाकाशरूप तेजोमय अमृतमय पुरुष है, यही वह है जो कि 'यह आत्मा है' [इस वाक्यसे बतलाया गया है] यह अमृत है, यह ब्रह्म है, यह सर्व है। यह धर्म समस्त

भूतोंका मधु है तथा समस्त भूत इस धर्मके मधु हैं। इस धर्ममें जो यह तेजोमय अमृतमय पुरुष है और जो यह अध्यात्म-धर्मसम्बन्धी तेजोमय अमृतमय पुरुष है, यही वह है जो कि 'यह आत्मा है' [इस वाक्यसे कहा गया है]। यह अमृत है, यह ब्रह्म है, यह सर्व है। यह सत्य समस्त भूतोंका मधु है और समस्त भूत इस सत्यके मधु हैं। यह जो इस सत्यमें तेजोमय अमृतमय पुरुष है और जो यह अध्यात्म-सत्यसम्बन्धी तेजोमय अमृतमय पुरुष है, यही वह है जो कि 'यह आत्मा है' [इस वाक्यसे बतलाया गया है]। यह अमृत है, यह ब्रह्म है, यह सर्व है। यह मनुष्यजाति समस्त भूतोंका मधु है और समस्त भूत इस मनुष्यजातिके मधु हैं। यह जो इस मनुष्यजातिमें तेजोमय अमृतमय पुरुष है और जो यह अध्यात्म-मानुष तेजोमय अमृतमय पुरुष है, यही वह है जो कि 'यह आत्मा है' [इस श्रुतिद्वारा बतलाया गया है]। यह अमृत है, यह ब्रह्म है, यह सर्व है। यह आत्मा (देह) समस्त भूतोंका मधु है तथा समस्त भूत इस आत्माके मधु हैं। यह जो इस आत्मामें तेजोमय अमृतमय पुरुष है और जो यह आत्मा तेजोमय अमृतमय पुरुष है, यही वह है जो कि 'यह आत्मा है' [इस वाक्यसे कहा गया है]। यह अमृत है, यह ब्रह्म है, यह सर्व है। वह यह आत्मा समस्त भूतोंका अधिपति एवं समस्त भूतोंका राजा है। इस विषयमें दृष्टान्त—जिस प्रकार रथकी नाभि और रथकी नेमिमें सारे अरे समर्पित रहते हैं, इसी प्रकार इस परमात्मामें समस्त भूत, समस्त देव, समस्त लोक, समस्त जीवन और ये सभी आत्माएँ समर्पित हैं [सभी उस परमात्मासे जुड़े हुए और उसीके सहारे स्थित हैं।] ॥ १—१५ ॥

इस पूर्वोक्त मधुको दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिने अश्विनीकुमारोंसे कहा था। इस मधुको देखते हुए ऋषि (मन्त्र) ने कहा—मेघ जिस प्रकार वृष्टि करता है, उसी प्रकार हे नराकार अश्विनीकुमारो ! मैं लाभके लिये किये हुए तुम दोनोंका वह उग्र दंस कर्म प्रकट किये देता हूँ, जिस मधुका दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिने तुम्हारे प्रति अश्वके सिरसे वर्णन किया था ॥ १६ ॥

उस इस मधुका दध्यङ्ङाथर्वणने अश्विनीकुमारोंको उपदेश किया। इसे देखते हुए ऋषि (मन्त्रद्रष्टा) ने कहा है—हे अश्विनीकुमारो ! तुम दोनों आथर्वण दध्यङ्के लिये घोड़ेका सिर लाये। उसने सत्यपालन करते हुए तुम्हें त्वाष्ट्र (सूर्यसम्बन्धी) मधुका उपदेश किया तथा हे शत्रुहिंसक ! जो [आत्मज्ञानसम्बन्धी] गोपनीय मधु था [वह भी तुमसे कहा] ॥ १७ ॥

इस पूर्वोक्त मधुका दध्यङ्ङाथर्वणने अश्विनीकुमारोंको उपदेश किया। इसे देखते हुए ऋषिने कहा—परमात्माने दो पैरोंवाले शरीर बनाये और चार पैरोंवाले शरीर बनाये। पहले वह पुरुष—परमात्मा पक्षी होकर शरीरोंमें प्रविष्ट हो गया। वह यह पुरुष समस्त पुरों (शरीरों) में पुरिशय है। ऐसा कुछ भी नहीं है, जो परमात्मासे न ढका हो तथा ऐसा भी कुछ नहीं है, जिसमें परमात्माका प्रवेश न हुआ हो—जो उससे व्याप्त न हो ॥ १८ ॥

इस पूर्वोक्त मधुका दध्यङ्ङाथर्वणने अश्विनीकुमारोंको उपदेश किया। यह देखते हुए ऋषिने कहा—वह रूप-रूपके प्रतिरूप हो गया। इसका वह रूप प्रतिख्यापन (प्रकट) करनेके लिये है। ईश्वर मायासे अनेकरूप प्रतीत होता है। [शरीररूप रथमें जोड़े हुए] इसके घोड़े सौ (नाड़ियाँ) और दस (इन्द्रियाँ) हैं। यह (परमेश्वर) ही हरि (इन्द्रिय-रूप अश्व) है; यही दस, सहस्र, अनेक और अनन्त है। वह यह ब्रह्म अपूर्व (कारणरहित), अनपर (कार्यरहित), अनन्तर (विजातीय द्रव्यसे रहित) और अबाह्य है। यह आत्मा ही सबका अनुभव करनेवाला ब्रह्म है। यही समस्त वेदान्तोंका अनुशासन (उपदेश) है ॥ १९ ॥

षष्ठ ब्राह्मण

मधुविद्याकी परम्पराका वर्णन

अब [मधुकाण्डका] वंश बतलाया जाता है—पौतिमाष्यने गौपवनसे, गौपवनने पौतिमाष्यसे, पौतिमाष्यने गौपवनसे, गौपवनने कौशिकसे, कौशिकने कौण्डिन्यसे, कौण्डिन्यने शाण्डिल्यसे, शाण्डिल्यने कौशिकसे और गौतमसे, गौतमने आग्निवेश्यसे, आग्निवेश्यने शाण्डिल्यसे और आनभिम्लातसे, आनभिम्लातने आनभिम्लातसे, आनभिम्लातने आनभिम्लातसे, आनभिम्लातने गौतमसे, गौतमने सैतव और प्राचीनयोग्यसे, सैतव और प्राचीनयोग्यने पाराशर्यसे, पाराशर्यने

भारद्वाजसे, भारद्वाजने भारद्वाजसे और गौतमसे, गौतमने भारद्वाजसे, भारद्वाजने पाराशर्यसे, पाराशर्यने बैजवापायनसे, बैजवापायनने कौशिकायनिसे, कौशिकायनिने घृतकौशिकसे, घृतकौशिकने पाराशर्यायणसे, पाराशर्यायणने पाराशर्यसे, पाराशर्यने जातूकर्ण्यसे, जातूकर्ण्यने आसुरायणसे और यास्कसे, आसुरायणने त्रैवणिसे, त्रैवणिने औपजन्धनिसे, औपजन्धनिने आसुरिसे, आसुरिने भारद्वाजसे, भारद्वाजने आत्रेयसे, आत्रेयने माण्टिसे, माण्टिने गौतमसे, गौतमने गौतमसे, गौतमने वात्स्यसे, वात्स्यने शाण्डिल्यसे, शाण्डिल्यने कैशोर्य काप्यसे, कैशोर्य काप्यने कुमारहारितसे, कुमारहारितने गालवसे, गालवने विदर्भीकौण्डिन्यसे, विदर्भीकौण्डिन्यने वत्सनपात् बाभ्रवसे, वत्सनपात् बाभ्रवने पन्था सौभरसे, पन्था सौभरने अयास्य आङ्गिरससे, अयास्य आङ्गिरसने आभूति त्वाष्ट्रसे, आभूति त्वाष्ट्रने विश्वरूप त्वाष्ट्रसे, विश्वरूप त्वाष्ट्रने अश्विनीकुमारोंसे, अश्विनीकुमारोंने दध्यङ्ङाथर्वणसे, दध्यङ्ङाथर्वणने अथर्वा दैवसे, अथर्वा दैवने प्राध्वंसन-मृत्युसे, प्राध्वंसन-मृत्युने प्रध्वंसनसे, प्रध्वंसनने एकर्षिसे, एकर्षिने विप्रचित्तिसे, विप्रचित्तिने व्यष्टिसे, व्यष्टिने सनारुसे, सनारुने सनातनसे, सनातनने सनगसे, सनगने परमेष्ठीसे और परमेष्ठीने ब्रह्मासे [इसे प्राप्त किया] । ब्रह्मा स्वयम्भू—है, ब्रह्माको नमस्कार है ॥ १—३ ॥

॥ द्वितीय अध्याय समाप्त ॥ २ ॥

ॐ

तृतीय अध्याय

प्रथम ब्राह्मण

जनकके यज्ञमें याज्ञवल्क्य और अश्वलका संवाद

विदेहदेशमें रहनेवाले राजा जनकने एक बड़ी दक्षिणावाले यज्ञद्वारा यजन किया। उसमें कुरु और पाञ्चाल देशोंके ब्राह्मण एकत्रित हुए। उस राजा जनकको यह जाननेकी इच्छा हुई कि 'इन ब्राह्मणोंमें अनुवचन (प्रवचन) करनेमें सबसे बढ़कर कौन है?' इसलिये उसने एक सहस्र गौएँ गोशालामें रोक लीं। उनमेंसे प्रत्येकके सींगोंमें दस-दस पाद सुवर्ण बँधे हुए थे॥ १॥

उसने उनसे कहा—'पूज्य ब्राह्मणगण! आपमें जो ब्रह्मनिष्ठ हो, वह इन गौओंको ले जाय।' किंतु उन ब्राह्मणोंका साहस न हुआ। तब याज्ञवल्क्यने अपने ही ब्रह्मचारीसे कहा, 'हे सोम्य सामश्रवा! तू इन्हें ले जा।' तब वह उन्हें ले चला। इससे वे ब्राह्मण 'यह हम सबमें अपनेको ब्रह्मनिष्ठ कैसे कहता है' इस प्रकार कहते हुए क्रुद्ध हो गये। विदेहराज जनकका होता अश्वल था, उसने याज्ञवल्क्यसे पूछा, 'याज्ञवल्क्य! हम सबमें क्या तुम ही ब्रह्मनिष्ठ हो?' उसने कहा, 'ब्रह्मनिष्ठको तो हम नमस्कार करते हैं, हम तो गौओंकी ही इच्छावाले हैं।' इसीसे होता अश्वलने उससे प्रश्न करनेका निश्चय किया॥ २॥

'याज्ञवल्क्य!' ऐसा अश्वलने कहा, 'यह सब जो मृत्युसे व्याप्त है, मृत्युद्वारा स्वाधीन किया हुआ है, उस मृत्युकी व्याप्तिका यजमान किस साधनसे अतिक्रमण करता है?' [इसपर याज्ञवल्क्यने कहा—] 'वह यजमान होता ऋत्विक्‌रूप अग्निसे और वाक्‌से उसका अतिक्रमण कर सकता है। वाक् ही यज्ञका होता है; यह जो वाक् है, वही यह अग्नि है; वह होता है, वह मुक्ति है और वही अतिमुक्ति है'॥ ३॥

'याज्ञवल्क्य!' ऐसा अश्वलने कहा, 'यह जो कुछ है, सब दिन और रात्रिसे व्याप्त है, सब दिन और रात्रिके अधीन है। तब किस साधनके द्वारा यजमान दिन और रात्रिकी व्याप्तिका अतिक्रमण कर सकता है?' [इसपर याज्ञवल्क्यने कहा—] 'अध्वर्यु ऋत्विक् और चक्षुरूप आदित्यके द्वारा। अध्वर्यु यज्ञका चक्षु ही है। अतः यह जो चक्षु है, वह यह आदित्य है और वह अध्वर्यु है, वह मुक्ति है और वही अतिमुक्ति है'॥ ४॥

'याज्ञवल्क्य!' ऐसा अश्वलने कहा, 'यह जो कुछ है, सब पूर्वपक्ष और अपरपक्षसे व्याप्त है; सब पूर्वपक्ष और अपरपक्षद्वारा वशमें किया हुआ है। किस उपायसे यजमान पूर्वपक्ष और अपरपक्षकी व्याप्तिसे पार होकर मुक्त होता है?' [इसपर याज्ञवल्क्यने कहा—] 'उद्गाता-ऋत्विक्‌से और वायुरूप प्राणसे; क्योंकि उद्गाता यज्ञका प्राण ही है। तथा यह जो प्राण है, वही वायु है, वही उद्गाता है, वही मुक्ति है और वही अतिमुक्ति है'॥ ५॥

'याज्ञवल्क्य!' ऐसा अश्वलने कहा, 'यह जो अन्तरिक्ष है, वह निरालम्ब-सा है। अतः यजमान किस आलम्बनसे स्वर्गलोकमें चढ़ता है?' [इसपर याज्ञवल्क्यने कहा—] 'ब्रह्मा-ऋत्विजके द्वारा और मनरूप चन्द्रमासे। ब्रह्मा यज्ञका मन ही है। और यह जो मन है; वही यह चन्द्रमा है, वह ब्रह्मा है, वह मुक्ति है और वही अतिमुक्ति है।' इस प्रकार अतिमोक्षोंका वर्णन हुआ, अब सम्पदोंका निरूपण किया जाता है॥ ६॥

'याज्ञवल्क्य!' ऐसा अश्वलने कहा, 'आज कितनी ऋचाओंके द्वारा होता इस यज्ञमें शस्त्र-शंसन करेगा?' [याज्ञवल्क्यने कहा—] 'तीनके द्वारा।' [अश्वल—] 'वे तीन कौन-सी हैं?' [याज्ञवल्क्य—] 'पुरोनुवाक्या, याज्या और तीसरी शस्या।' [अश्वल—] 'इनसे यजमान किसको जीतता है?' [याज्ञवल्क्य—] 'यह जितना भी प्राणिसमुदाय है [उस सबको जीत लेता है]'॥ ७॥

'याज्ञवल्क्य!' ऐसा अश्वलने कहा, 'आज इस यज्ञमें यह अध्वर्यु कितनी आहुतियाँ होम करेगा?' [याज्ञवल्क्य—] 'तीन।' [अश्वल—] 'वे तीन कौन-कौन-सी हैं?' [याज्ञवल्क्य—] 'जो होम की जानेपर प्रज्वलित होती हैं, जो होम की जानेपर अत्यन्त शब्द करती हैं और जो होम की जानेपर पृथ्वीके ऊपर लीन हो जाती हैं।' [अश्वल—] 'इनके द्वारा यजमान किसको जीतता है?' [याज्ञवल्क्य—] 'जो होम की जानेपर प्रज्वलित होती हैं, उनसे यजमान देवलोकको ही जीत लेता है, क्योंकि देवलोक मानो देदीप्यमान हो रहा है। जो होम की जानेपर अत्यन्त शब्द करती हैं, उनसे वह पितृलोकको ही जीत लेता है; क्योंकि पितृलोक मानो अत्यन्त

ब्रह्मचारियोंको याज्ञवल्क्यका आदेश

शब्द करनेवाला है । जो होम की जानेपर पृथ्वीपर लीन हो जाती हैं, उनसे मनुष्यलोकको ही जीतता है; क्योंकि मनुष्यलोक अधोवर्ती-सा है' ॥ ८ ॥

'याज्ञवल्क्य !' ऐसा अश्वलने कहा, 'आज यह ब्रह्मा यज्ञमें दक्षिणकी ओर बैठकर कितने देवताओंद्वारा यज्ञकी रक्षा करता है ?' [याज्ञवल्क्य—] 'एकके द्वारा ।' [अश्वल—] 'वह एक देवता कौन है ?' [याज्ञवल्क्य—] 'वह मन ही है । मन अनन्त है और विश्वेदेव भी अनन्त हैं; अतः उस मनसे यजमान अनन्त लोकको जीत लेता है' ॥ ९ ॥

'याज्ञवल्क्य !' ऐसा अश्वलने कहा, 'आज इस यज्ञमें उद्गाता कितनी स्तोत्रिया ऋचाओंका स्तवन करेगा ?' [याज्ञवल्क्य—] 'तीनका ।' [अश्वल—] 'वे तीन कौन-सी हैं ?' [याज्ञवल्क्य—] 'पुरोनुवाक्या, याज्या और तीसरी शस्या ।' [अश्वल—] 'इनमें जो शरीरान्तर्वर्ती हैं, वे कौन-सी हैं ?' [याज्ञवल्क्य—] 'प्राण ही पुरोनुवाक्या है; अपान याज्या है और व्यान शस्या है ।' [अश्वल—] 'इनसे यजमान किनपर जय प्राप्त करता है ?' [याज्ञवल्क्य—] 'पुरोनुवाक्यासे पृथिवीलोकपर ही जय प्राप्त करता है; तथा याज्यासे अन्तरिक्ष-लोकपर और शस्यासे द्युलोकपर विजय प्राप्त करता है ।' इसके पश्चात् होता अश्वल चुप हो गया ॥ १० ॥

द्वितीय ब्राह्मण

याज्ञवल्क्य और आर्तभागका संवाद

फिर उस (याज्ञवल्क्य) से जारत्कारव आर्तभागने पूछा; वह बोला; 'याज्ञवल्क्य ! ग्रह कितने हैं और अतिग्रह कितने हैं ?' [याज्ञवल्क्य—] 'आठ ग्रह हैं और आठ अतिग्रह हैं ।' [आर्तभाग—] 'वे जो आठ ग्रह और आठ अतिग्रह हैं, वे कौन-से हैं ?' ॥ १ ॥

प्राण ही ग्रह है, वह अपानरूप अतिग्रहसे गृहीत है; क्योंकि प्राणी अपानसे ही गन्धोंको सूँघता है । वाक् ही ग्रह है, वह नामरूप अतिग्रहसे गृहीत है; क्योंकि प्राणी वाक्से ही नामोंका उच्चारण करता है । जिह्वा ही ग्रह है, वह रसरूप अतिग्रहसे गृहीत है; क्योंकि प्राणी जिह्वासे ही रसोंको विशेष-रूपसे जानता है । चक्षु ही ग्रह है, वह रूप-रूप अतिग्रहसे गृहीत है; क्योंकि प्राणी चक्षुसे ही रूपोंको देखता है । श्रोत्र ही ग्रह है, वह शब्दरूप अतिग्रहसे गृहीत है; क्योंकि प्राणी श्रोत्रसे ही शब्दोंको सुनता है । मन ही ग्रह है, वह कामरूप अतिग्रहसे गृहीत है; क्योंकि प्राणी मनसे ही कामोंकी कामना करता है । हस्त ही ग्रह हैं, वे कर्मरूप अतिग्रहसे गृहीत हैं; क्योंकि प्राणी हस्तसे ही कर्म करता है । त्वचा ही ग्रह है, वह स्पर्शरूप अतिग्रहसे गृहीत है; क्योंकि प्राणी त्वचासे ही स्पर्शोंको जानता है । इस प्रकार ये आठ ग्रह हैं और आठ अतिग्रह हैं ॥ २–९ ॥

'याज्ञवल्क्य !' ऐसा आर्तभागने कहा, 'यह जो कुछ है सब मृत्युका खाद्य है; सो वह देवता कौन है, जिसका खाद्य मृत्यु है ?' [इसपर याज्ञवल्क्यने कहा—] 'अग्नि ही मृत्यु है, वह जलका खाद्य है । [इस प्रकारके ज्ञानसे] पुनर्मृत्युका पराजय होता है' ॥ १० ॥

'याज्ञवल्क्य !' ऐसा आर्तभागने कहा, 'जिस समय यह मनुष्य मरता है, उस समय इसके प्राणोंका उत्क्रमण होता है या नहीं ?' 'नहीं, नहीं' ऐसा याज्ञवल्क्यने कहा, 'वे यहाँ ही लीन हो जाते हैं । वह फूल जाता है अर्थात् वायुको भीतर खींचता है और वायुसे पूर्ण हुआ ही मृत होकर पड़ा रहता है' ॥ ११ ॥

'याज्ञवल्क्य !' ऐसा आर्तभागने कहा, 'जिस समय यह पुरुष मरता है, उस समय इसे क्या नहीं छोड़ता ?' [याज्ञवल्क्य—] 'नाम नहीं छोड़ता, नाम अनन्त ही हैं, विश्वेदेव भी अनन्त ही हैं; इस आनन्त्यदर्शनके द्वारा वह अनन्त लोकको ही जीत लेता है' ॥ १२ ॥

'याज्ञवल्क्य !' ऐसा आर्तभागने कहा, 'जिस समय इस मृतपुरुषकी वाणी अग्निमें लीन हो जाती है तथा प्राण वायुमें, चक्षु आदित्यमें, मन चन्द्रमामें, श्रोत्र दिशामें, शरीर पृथिवीमें, हृदयाकाश भूताकाशमें, रोम ओषधियोंमें और केश वनस्पतियोंमें लीन हो जाते हैं तथा रक्त और वीर्य जलमें स्थापित हो जाते हैं, उस समय यह पुरुष कहाँ रहता है ?' [याज्ञवल्क्य—] 'प्रियदर्शन आर्तभाग ! तू मुझे अपना हाथ पकड़ा, हम दोनों ही इस प्रश्नका उत्तर जानेंगे; यह प्रश्न जनसमुदायमें होने योग्य नहीं है ।' तब उन दोनोंने उठकर [एकान्तमें] विचार किया । उन्होंने जो कुछ कहा, वह कर्म ही कहा, तथा जिसकी प्रशंसा की, वह कर्मकी ही प्रशंसा की । वह यह कि पुरुष पुण्यकर्मसे पुण्यवान् होता है और पापकर्मसे पापी होता है । इसके पीछे जारत्कारव आर्तभाग चुप हो गया ॥ १३ ॥

तृतीय ब्राह्मण

याज्ञवल्क्य और लाह्यायनि भुज्युका संवाद

फिर इस याज्ञवल्क्यसे लाह्यायनि भुज्युने पूछा; वह बोला, 'याज्ञवल्क्य ! हम व्रताचरण करते हुए मद्रदेशमें विचर रहे थे कि कपिगोत्रोत्पन्न पतञ्चलके घर पहुँचे। उसकी पुत्री गन्धर्वसे गृहीत थी। (अर्थात् उसपर गन्धर्वका आवेश था) हमने उससे पूछा, 'तू कौन है ?' वह बोला, 'आङ्गिरस सुधन्वा हूँ।' जब उससे लोकोंके अन्तके विषयमें पूछा तो हमने उससे यों कहा, 'पारिक्षित कहाँ रहे ? पारिक्षित कहाँ रहे ?' सो हम तुमसे पूछते हैं कि 'पारिक्षित कहाँ रहे ?' ॥१॥

उस याज्ञवल्क्यने कहा, 'उस गन्धर्वने निश्चय यह कहा था कि वे वहाँ चले गये, जहाँ अश्वमेध यज्ञ करनेवाले जाते हैं।' [भुज्यु—] 'अच्छा तो, अश्वमेधयाजी कहाँ जाते हैं ?' [याज्ञवल्क्य—] 'यह लोक बत्तीस देवरथाह्न्य* है। उसे चारों ओरसे दूनी पृथिवी घेरे हुए है। उस पृथिवीको सब ओरसे दूना समुद्र घेरे हुए है। सो जितनी पतली छुरेकी धार होती है, अथवा जितना सूक्ष्म मक्खीका पंख होता है, उतना उन अण्डकपालोंके मध्यमें आकाश है। इन्द्र (चित्य अग्नि) ने पक्षी होकर उन पारिक्षितोंको वायुको दिया। उन्हें वायु अपने स्वरूपमें स्थापितकर वहाँ ले गया, जहाँ अश्वमेधयाजी रहते हैं; इस प्रकार उस गन्धर्वने वायुकी ही प्रशंसा की थी। अतः वायु ही व्यष्टि है और वायु ही समष्टि है। जो ऐसा जानता है, वह पुनर्मृत्युको जीत लेता है।' तब लाह्यायनि भुज्यु चुप हो गया ॥ २ ॥

चतुर्थ ब्राह्मण

याज्ञवल्क्य और चाक्रायण उषस्तका संवाद

फिर उस याज्ञवल्क्यसे चाक्रायण उषस्तने पूछा; वह बोला, 'याज्ञवल्क्य ! जो साक्षात् अपरोक्ष ब्रह्म और सर्वान्तर आत्मा है, उसकी मेरे प्रति व्याख्या करो।' [याज्ञवल्क्य—] 'यह तेरा आत्मा ही सर्वान्तर है।' [उषस्त—] 'याज्ञवल्क्य ! वह सर्वान्तर कौन-सा है ?' [याज्ञवल्क्य—] 'जो प्राणसे प्राणक्रिया करता है, वह तेरा आत्मा सर्वान्तर है; जो अपानसे अपान-क्रिया करता है, वह तेरा आत्मा सर्वान्तर है; जो व्यानसे व्यानक्रिया करता है, वह तेरा आत्मा सर्वान्तर है; जो उदानसे उदानक्रिया करता है, वह तेरा आत्मा सर्वान्तर है। यह तेरा आत्मा सर्वान्तर है' ॥ १ ॥

उस चाक्रायण उषस्तने कहा, 'जिस प्रकार कोई [चलना और दौड़ना दिखाकर] कहे कि यह (चलनेवाला) बैल है, यह (दौड़नेवाला) घोड़ा है, उसी प्रकार तुम्हारा यह कथन है; अतः जो भी साक्षात् अपरोक्ष ब्रह्म और सर्वान्तर आत्मा है, उसे तुम स्पष्टतया बतलाओ।' [याज्ञवल्क्य—] 'यह तेरा आत्मा सर्वान्तर है।' [उषस्त—] 'हे याज्ञवल्क्य ! वह सर्वान्तर कौन-सा है ?' [याज्ञवल्क्य—] 'तुम दृष्टिके द्रष्टाको नहीं देख सकते, श्रुतिके श्रोताको नहीं सुन सकते, मतिके मन्ताका मनन नहीं कर सकते, विज्ञातिके विज्ञाताको नहीं जान सकते। तुम्हारा यह आत्मा सर्वान्तर है, इससे भिन्न आर्त (नाशवान्) है।' इसके पश्चात् चाक्रायण उषस्त चुप हो गया ॥ २ ॥

पञ्चम ब्राह्मण

याज्ञवल्क्य और कहोलका संवाद; ब्रह्म और आत्माकी व्याख्या

फिर इस याज्ञवल्क्यसे कौषीतकेय कहोलने पूछा; उसने 'याज्ञवल्क्य !' इस प्रकार सम्बोधित करके कहा—'जो भी साक्षात् अपरोक्ष ब्रह्म और सर्वान्तर आत्मा है, उसकी तुम मेरे प्रति व्याख्या करो।' [यह सुनकर याज्ञवल्क्यने कहा—] 'यह तुम्हारा आत्मा सर्वान्तर है।' [कहोल—] 'याज्ञवल्क्य ! वह सर्वान्तर कौन-सा है ?' [याज्ञवल्क्य—] 'जो क्षुधा, पिपासा, शोक, मोह, जरा और मृत्युसे परे है, उस पूर्वोक्त आत्माको ही जानकर ब्राह्मण पुत्रैषणा, वित्तैषणा और लोकैषणासे अलग हटकर भिक्षाचर्यासे विचरते हैं। जो भी पुत्रैषणा है, वही वित्तैषणा है और जो वित्तैषणा है, वही लोकैषणा है। ये दोनों ही [साध्य—साधनेच्छाएँ] एषणाएँ ही हैं। अतः ब्राह्मण पाण्डित्य (आत्मज्ञान) का पूर्णतया सम्पादन करके आत्मज्ञानरूप बलसे स्थित रहनेकी इच्छा करे।

* सूर्यके रथकी गतिसे एक दिनमें संसारका जितना भाग नापा जाय उसे 'देवरथाह्न्य' कहते हैं।

फिर बाल्य और पाण्डित्यको पूर्णतया प्राप्तकर वह मुनि होता है तथा अमौन और मौनका पूर्णतया सम्पादन करके ब्राह्मण (कृतकृत्य) होता है। वह किस प्रकार ब्राह्मण होता है ? जिस प्रकार भी हो, ऐसा ही ब्राह्मण होता है; इससे भिन्न और सब आर्त (नाशवान्) है ।' तब कौषीतकेय कहोल चुप हो गया ॥ १ ॥

षष्ठ ब्राह्मण

याज्ञवल्क्य और गार्गीका संवाद

फिर इस याज्ञवल्क्यसे वचक्नुकी पुत्री गार्गीने पूछा; वह बोली, 'याज्ञवल्क्य ! यह जो कुछ है, सब जलमें ओतप्रोत है; किंतु वह जल किसमें ओतप्रोत है ?' [याज्ञवल्क्य—] 'हे गार्गि ! वायुमें ।' [गार्गी—] 'वायु किसमें ओतप्रोत है ?' [याज्ञवल्क्य—] 'हे गार्गि ! अन्तरिक्षलोकोंमें ।' [गार्गी—] 'अन्तरिक्षलोक किसमें ओतप्रोत हैं ?' [याज्ञवल्क्य—] 'हे गार्गि ! गन्धर्वलोकोंमें ।' [गार्गी—] 'गन्धर्वलोक किसमें ओतप्रोत हैं ?' [याज्ञवल्क्य—] 'हे गार्गि ! आदित्यलोकोंमें ।' [गार्गी—] 'आदित्यलोक किसमें ओतप्रोत हैं ?' [याज्ञवल्क्य—] 'हे गार्गि ! चन्द्रलोकोंमें ।' [गार्गी—] 'चन्द्रलोक किसमें ओतप्रोत हैं ?' [याज्ञवल्क्य—] 'हे गार्गि ! नक्षत्रलोकोंमें ।' [गार्गी—] 'नक्षत्रलोक किसमें ओतप्रोत हैं ?' [याज्ञवल्क्य—] 'हे गार्गि ! देवलोकोंमें ।' [गार्गी—] 'देवलोक किसमें ओतप्रोत हैं ?' [याज्ञवल्क्य—] 'हे गार्गि ! इन्द्रलोकोंमें ।' [गार्गी—] 'इन्द्रलोक किसमें ओतप्रोत हैं ?' [याज्ञवल्क्य—] 'हे गार्गि ! प्रजापतिलोकोंमें ।' [गार्गी—] 'प्रजापतिलोक किसमें ओतप्रोत हैं ?' [याज्ञवल्क्य—] 'हे गार्गि ! ब्रह्मलोकोंमें ।' [गार्गी—] 'ब्रह्मलोक किसमें ओतप्रोत हैं ?' इसपर याज्ञवल्क्यने कहा—'हे गार्गि ! अतिप्रश्न मत कर । तेरा मस्तक न गिर जाय ! तू, जिसके विषयमें अतिप्रश्न नहीं करना चाहिये, उस देवताके विषयमें अतिप्रश्न कर रही है । हे गार्गि ! तू अतिप्रश्न न कर ।' तब वचक्नुकी पुत्री गार्गी उपरत हो गयी ॥ १ ॥

सप्तम ब्राह्मण

याज्ञवल्क्य तथा आरुणि उद्दालकका संवाद; आत्माके स्वरूपका वर्णन

फिर इस याज्ञवल्क्यसे आरुणि उद्दालकने पूछा; वह बोला, 'याज्ञवल्क्य ! हम मद्रदेशमें यज्ञशास्त्रका अध्ययन करते हुए कपिगोत्रोत्पन्न पतञ्चलके घर रहते थे। उसकी भार्या गन्धर्वद्वारा गृहीत थी । हमने उस (गन्धर्व) से पूछा, 'तू कौन है ?' उसने कहा, 'मैं आथर्वण कबन्ध हूँ ।' उसने कपिगोत्रीय पतञ्चल और उसके याज्ञिकोंसे पूछा, 'काप्य ! क्या तुम उस सूत्रको जानते हो, जिसके द्वारा यह लोक, परलोक और सारे भूत ग्रथित हैं ?' तब उस काप्य पतञ्चलने कहा, 'भगवन् ! मैं उसे नहीं जानता ।' उसने पतञ्चल काप्य और याज्ञिकोंसे कहा, 'काप्य ! क्या तुम उस अन्तर्यामीको जानते हो जो इस लोक, परलोक और समस्त भूतोंको भीतरसे नियमित करता है ?' उस पतञ्चल काप्यने कहा, 'भगवन् ! मैं उसे नहीं जानता ।' उसने पतञ्चल काप्य और याज्ञिकोंसे कहा, 'काप्य ! जो कोई उस सूत्र और उस अन्तर्यामीको जानता है, वह ब्रह्मवेत्ता है, वह लोकवेत्ता है, वह देववेत्ता है, वह वेदवेत्ता है, वह भूतवेत्ता है, वह आत्मवेत्ता है और वह सर्ववेत्ता है ।' तथा इसके पश्चात् गन्धर्वने उन (काप्य आदि) से सूत्र और अन्तर्यामीको बताया। उसे मैं जानता हूँ । हे याज्ञवल्क्य ! यदि उस सूत्र और अन्तर्यामीको न जाननेवाले होकर ब्रह्मवेत्ताकी स्वभूत गौओंको ले जाओगे तो तुम्हारा मस्तक गिर जायगा ।' [याज्ञवल्क्य—] 'हे गौतम ! मैं उस सूत्र और अन्तर्यामीको जानता हूँ ।' [उद्दालक—] 'ऐसा तो जो कोई भी कह सकता है—'मैं जानता हूँ, मैं जानता हूँ' [किंतु यों व्यर्थ ढोल पीटनेसे क्या लाभ ? यदि वास्तवमें तुम्हें उसका ज्ञान है तो] जिस प्रकार तुम जानते हो वह कहो' ॥ १ ॥

उस याज्ञवल्क्यने कहा, 'गौतम ! वायु ही वह सूत्र है; गौतम ! वायुरूप सूत्रके द्वारा ही यह लोक, परलोक और समस्त भूतसमुदाय गुथे हुए हैं। हे गौतम ! इसीसे मरे हुए पुरुषको ऐसा कहते हैं कि इसके अंग विस्रस्त (विशीर्ण) हो गये हैं; क्योंकि हे गौतम ! वे वायुरूप सूत्रसे ही संग्रथित होते हैं ।' [आरुणि—] 'हे याज्ञवल्क्य ! ठीक है, यह तो ऐसा ही है; अब तुम अन्तर्यामीका वर्णन करो' ॥ २ ॥

जो पृथिवीमें रहनेवाला पृथिवीके भीतर है, जिसे पृथिवी

नहीं जानती, जिसका पृथिवी शरीर है और जो भीतर रहकर पृथिवीका नियमन करता है, वह तुम्हारा आत्मा अन्तर्यामी अमृत है। जो जलमें रहनेवाला जलके भीतर है, जिसे जल नहीं जानता, जल जिसका शरीर है और जो भीतर रहकर जलका नियमन करता है, वह तुम्हारा आत्मा अन्तर्यामी अमृत है। जो अग्निमें रहनेवाला अग्निके भीतर है, जिसे अग्नि नहीं जानता, अग्नि जिसका शरीर है और जो भीतर रहकर अग्निका नियमन करता है, वह तुम्हारा आत्मा अन्तर्यामी अमृत है। जो अन्तरिक्षमें रहनेवाला अन्तरिक्षके भीतर है, जिसे अन्तरिक्ष नहीं जानता, अन्तरिक्ष जिसका शरीर है और जो भीतर रहकर अन्तरिक्षका नियमन करता है, वह तुम्हारा आत्मा अन्तर्यामी अमृत है। जो वायुमें रहनेवाला वायुके भीतर है, जिसे वायु नहीं जानता, वायु जिसका शरीर है और जो भीतर रहकर वायुका नियमन करता है, वह तुम्हारा आत्मा अन्तर्यामी अमृत है। जो द्युलोकमें रहनेवाला द्युलोकके भीतर है, जिसे द्युलोक नहीं जानता, द्युलोक जिसका शरीर है और जो भीतर रहकर द्युलोकका नियमन करता है, वह तुम्हारा आत्मा अन्तर्यामी अमृत है। जो आदित्यमें रहनेवाला आदित्यके भीतर है, जिसे आदित्य नहीं जानता, आदित्य जिसका शरीर है और जो भीतर रहकर आदित्यका नियमन करता है, वह तुम्हारा आत्मा अन्तर्यामी अमृत है। जो दिशाओंमें रहनेवाला दिशाओंके भीतर है, जिसे दिशाएँ नहीं जानतीं, दिशाएँ जिसका शरीर हैं और जो भीतर रहकर दिशाओंका नियमन करता है, वह तुम्हारा आत्मा अन्तर्यामी अमृत है। जो चन्द्रमा और ताराओंमें रहनेवाला चन्द्रमा और ताराओंके भीतर है, जिसे चन्द्रमा और ताराएँ नहीं जानतीं, चन्द्रमा और ताराएँ जिसका शरीर हैं और जो भीतर रहकर चन्द्रमा और ताराओंका नियमन करता है, वह तुम्हारा आत्मा अन्तर्यामी अमृत है। जो आकाशमें रहनेवाला आकाशके भीतर है, जिसे आकाश नहीं जानता, आकाश जिसका शरीर है और जो भीतर रहकर आकाशका नियमन करता है, वह तुम्हारा आत्मा अन्तर्यामी अमृत है। जो तममें रहनेवाला तमके भीतर है, जिसे तम नहीं जानता, तम जिसका शरीर है और जो भीतर रहकर तमका नियमन करता है, वह तुम्हारा आत्मा अन्तर्यामी अमृत है। जो तेजमें रहनेवाला तेजके भीतर है, जिसे तेज नहीं जानता, तेज जिसका शरीर है और जो भीतर रहकर तेजका नियमन करता है, वह तुम्हारा आत्मा अन्तर्यामी अमृत है। यह अधिदैवत-दर्शन हुआ, आगे अधिभूत-दर्शन है॥ ३–१४ ॥

जो समस्त भूतोंमें स्थित रहनेवाला समस्त भूतोंके भीतर है, जिसे समस्त भूत नहीं जानते, समस्त भूत जिसके शरीर हैं और जो भीतर रहकर समस्त भूतोंका नियमन करता है, वह तुम्हारा आत्मा अन्तर्यामी अमृत है। यह अधिभूतदर्शन है, अब अध्यात्मदर्शन कहा जाता है। जो प्राणमें रहनेवाला प्राणके भीतर है, जिसे प्राण नहीं जानता, प्राण जिसका शरीर है और जो भीतर रहकर प्राणका नियमन करता है, वह तुम्हारा आत्मा अन्तर्यामी अमृत है। जो वाणीमें रहनेवाला वाणीके भीतर है, जिसे वाणी नहीं जानती, वाणी जिसका शरीर है और जो भीतर रहकर वाणीका नियमन करता है, वह तुम्हारा आत्मा अन्तर्यामी अमृत है। जो नेत्रमें रहनेवाला नेत्रके भीतर है, जिसे नेत्र नहीं जानता, नेत्र जिसका शरीर है और जो भीतर रहकर नेत्रका नियमन करता है, वह तुम्हारा आत्मा अन्तर्यामी अमृत है। जो श्रोत्रमें रहनेवाला श्रोत्रके भीतर है, जिसे श्रोत्र नहीं जानता, श्रोत्र जिसका शरीर है और जो भीतर रहकर श्रोत्रका नियमन करता है, वह तुम्हारा आत्मा अन्तर्यामी अमृत है। जो मनमें रहनेवाला मनके भीतर है, जिसे मन नहीं जानता, मन जिसका शरीर है और जो भीतर रहकर मनका नियमन करता है, वह तुम्हारा आत्मा अन्तर्यामी अमृत है। जो त्वक्में रहनेवाला त्वक्के भीतर है, जिसे त्वक् नहीं जानती, त्वक् जिसका शरीर है और जो भीतर रहकर त्वक्का नियमन करता है, वह तुम्हारा आत्मा अन्तर्यामी अमृत है। जो विज्ञानमें रहनेवाला विज्ञानके भीतर है, जिसे विज्ञान नहीं जानता, विज्ञान जिसका शरीर है और जो भीतर रहकर विज्ञानका नियमन करता है, वह तुम्हारा आत्मा अन्तर्यामी अमृत है। जो वीर्यमें रहनेवाला वीर्यके भीतर है, जिसे वीर्य नहीं जानता, वीर्य जिसका शरीर है और जो भीतर रहकर वीर्यका नियमन करता है, वह तुम्हारा आत्मा अन्तर्यामी अमृत है। वह दिखायी न देनेवाला किंतु देखनेवाला है, सुनायी न देनेवाला किंतु सुननेवाला है, मननका विषय न होनेवाला किंतु मनन करनेवाला है और विशेषतया ज्ञात न होनेवाला किंतु विशेषरूपसे जाननेवाला है; यह तुम्हारा आत्मा अन्तर्यामी अमृत है। इससे भिन्न सब नाशवान् है। इसके पश्चात् अरुणका पुत्र उद्दालक प्रश्न करनेसे निवृत्त हो गया ॥ १५–२३ ॥

अष्टम ब्राह्मण

याज्ञवल्क्य-गार्गीका संवाद; अक्षरके नामसे आत्मस्वरूपका वर्णन

फिर वाचक्नवीने कहा, 'पूजनीय ब्राह्मणगण ! अब मैं इनसे दो प्रश्न पूछूँगी । यदि ये मेरे उन प्रश्नोंका उत्तर दे देंगे तो फिर आपमेंसे कोई भी इन्हें ब्रह्मसम्बन्धी वादमें नहीं जीत सकेगा ।' [ब्राह्मण—] 'अच्छा गार्गि ! पूछ' ॥ १ ॥

वह बोली, 'याज्ञवल्क्य ! जिस प्रकार काशी या विदेह-का रहनेवाला कोई वीर-वंशज पुरुष प्रत्यञ्चाहीन धनुषपर प्रत्यञ्चा चढ़ाकर शत्रुओंको अत्यन्त पीड़ा देनेवाले दो फलवाले शर हाथमें लेकर खड़ा होता है, उसी प्रकार मैं दो प्रश्न लेकर तुम्हारे सामने उपस्थित होती हूँ; तुम मुझे उनका उत्तर दो ।' इसपर याज्ञवल्क्यने कहा, 'गार्गि ! पूछ' ॥ २ ॥

वह बोली, 'याज्ञवल्क्य ! जो द्युलोकसे ऊपर है, जो पृथिवीसे नीचे है और जो द्युलोक और पृथिवीके मध्यमें है और स्वयं भी जो ये द्युलोक और पृथिवी हैं तथा जिन्हें भूत, वर्तमान और भविष्य—इस प्रकार कहते हैं, वे किसमें ओतप्रोत हैं ?' ॥ ३ ॥

उस याज्ञवल्क्यने कहा, 'गार्गि ! जो द्युलोकसे ऊपर, पृथिवीसे नीचे और जो द्युलोक एवं पृथिवीके मध्यमें है और स्वयं भी जो ये द्युलोक और पृथिवी हैं तथा जिन्हें भूत, वर्तमान एवं भविष्य—इस प्रकार कहते हैं, वे सब आकाशमें ओतप्रोत हैं' ॥ ४ ॥

वह बोली, 'याज्ञवल्क्य ! आपको नमस्कार है, जिन्होंने मुझे इस प्रश्नका उत्तर दे दिया; अब आप दूसरे प्रश्नके लिये तैयार हो जाइये ।' [याज्ञवल्क्य—] 'गार्गि ! पूछ' ॥ ५ ॥

वह बोली, 'याज्ञवल्क्य ! जो द्युलोकसे ऊपर है, जो पृथिवीसे नीचे है और जो द्युलोक और पृथिवीके मध्यमें है और स्वयं भी जो ये द्युलोक और पृथिवी हैं तथा जिन्हें भूत, वर्तमान और भविष्य—इस प्रकार कहते हैं, वे किसमें ओतप्रोत हैं ?' ॥ ६ ॥

उस याज्ञवल्क्यने कहा, 'गार्गि ! जो द्युलोकसे ऊपर, पृथिवीसे नीचे और जो द्युलोक एवं पृथिवीके मध्यमें है तथा स्वयं भी जो ये द्युलोक और पृथिवी हैं और जिन्हें भूत, वर्तमान और भविष्य—इस प्रकार कहते हैं, वे सब आकाशमें ही ओतप्रोत हैं ।' [गार्गी—] 'किंतु आकाश किसमें ओतप्रोत है ?' ॥ ७ ॥

उस याज्ञवल्क्यने कहा, 'गार्गि ! उस इस तत्त्वको तो ब्रह्मवेत्ता अक्षर कहते हैं; वह न मोटा है, न पतला है, न छोटा है, न बड़ा है, न लाल है, न द्रव है, न छाया है, न तम (अन्धकार) है, न वायु है, न आकाश है, न संगवान् है, न रस है, न गन्ध है, न नेत्र है, न कान है, न वाणी है, न मन है, न तेज है, न प्राण है, न मुख है, न माप है, उसमें न भीतर है, न बाहर है; वह कुछ भी नहीं खाता, उसे कोई भी नहीं खाता' ॥ ८ ॥

'गार्गि ! इस अक्षरके ही प्रशासनमें सूर्य और चन्द्रमा विशेषरूपसे धारण किये हुए स्थित रहते हैं । हे गार्गि ! इस अक्षरके ही प्रशासनमें द्युलोक और पृथिवी विशेषरूपसे धारण किये हुए स्थित रहते हैं । हे गार्गि ! इस अक्षरके ही प्रशासनमें निमेष, मुहूर्त्त, दिन-रात, अर्धमास (पक्ष), मास, ऋतु और संवत्सर विशेषरूपसे धारण किये हुए स्थित रहते हैं । हे गार्गि ! इस अक्षरके ही प्रशासनमें पूर्ववाहिनी एवं अन्य नदियाँ श्वेत पर्वतोंसे बहती हैं तथा अन्य पश्चिमवाहिनी नदियाँ जिस-जिस दिशाको बहने लगती हैं, उसीका अनुसरण करती रहती हैं । हे गार्गि ! इस अक्षरके ही प्रशासनमें मनुष्य दाताकी प्रशंसा करते हैं तथा देवगण यजमानका और पितृगण दर्वीहोमका अनुवर्तन करते हैं । गार्गि ! जो कोई इस लोकमें इस अक्षरको न जानकर हवन करता, यज्ञ करता और अनेकों सहस्र वर्षपर्यन्त तप करता है, उसका वह सब कर्म अन्तवाला ही होता है । जो कोई भी इस अक्षरको बिना जाने इस लोकसे मरकर जाता है, वह कृपण (दीन) है और हे गार्गि ! जो इस अक्षरको जानकर इस लोकसे मरकर जाता है, वह ब्राह्मण है । हे गार्गि ! यह अक्षर स्वयं दृष्टिका विषय नहीं, किन्तु द्रष्टा है; श्रवणका विषय नहीं, किन्तु श्रोता है; मननका विषय नहीं, किन्तु मन्ता है; स्वयं अविज्ञात रहकर दूसरोंका विज्ञाता है । इससे भिन्न कोई द्रष्टा नहीं है, इससे भिन्न कोई श्रोता नहीं है, इससे भिन्न कोई मन्ता नहीं है और इससे भिन्न कोई विज्ञाता नहीं है । हे गार्गि ! निश्चय इस अक्षरमें ही आकाश ओत-प्रोत है' ॥ ९—११ ॥

उस गार्गीने कहा, 'पूज्य ब्राह्मणगण ! आपलोग इसीको

बहुत मानें कि इन याज्ञवल्क्यजीसे आपको नमस्कारद्वारा ही छुटकारा मिल जाय। आपमेंसे कोई भी कभी इन्हें ब्रह्मविषयक वादमें जीतनेवाला नहीं है।' तदनन्तर वचक्नुकी पुत्री गार्गी चुप हो गयी ॥ १२ ॥

नवम ब्राह्मण

याज्ञवल्क्य-शाकल्यका संवाद और याज्ञवल्क्यकी विजय

इसके पश्चात् इस याज्ञवल्क्यसे शाकल्य विदग्धने पूछा, 'याज्ञवल्क्य ! कितने देवगण हैं ?' तब याज्ञवल्क्यने इस आगे कही जानेवाली निविद्से ही उनकी संख्याका प्रतिपादन किया। 'वैश्वदेवकी निविद्में अर्थात् देवताओंकी संख्या बतानेवाले मन्त्रपदोंमें जितने बतलाये गये हैं, वे तीन और तीन सौ तथा तीन और तीन सहस्र (तीन हजार तीन सौ छः) हैं।' [तब शाकल्यने] 'ठीक है' ऐसा कहा। फिर पूछा, 'याज्ञवल्क्य ! कितने देव हैं ?' याज्ञवल्क्यने कहा, 'तैंतीस'। [शाकल्यने] 'ठीक है' ऐसा कहा और पूछा 'तो, याज्ञवल्क्य ! कितने देव हैं ?' [याज्ञवल्क्य—] 'छः'। [शाकल्यने] 'ठीक है' ऐसा कहा और फिर पूछा, 'याज्ञवल्क्य ! कितने देव हैं ?' [याज्ञवल्क्य—] 'तीन।' [शाकल्यने] 'ठीक है' ऐसा कहा और पुनः पूछा, 'याज्ञवल्क्य ! कितने देव हैं ?' [याज्ञवल्क्य—] 'दो।' [शाकल्यने] 'ठीक है' ऐसा कहा और पूछा, 'याज्ञवल्क्य ! कितने देव हैं ?' [याज्ञवल्क्य—] 'डेढ़।' [शाकल्यने] 'ठीक है' ऐसा कहा और पूछा, 'याज्ञवल्क्य ! कितने देव हैं ?' [याज्ञवल्क्य—] 'एक।' [शाकल्यने] 'ठीक है' ऐसा कहा और पूछा 'वे तीन और तीन सौ तथा तीन और तीन सहस्र देव कौन-से हैं ?' ॥ १ ॥

उस याज्ञवल्क्यने कहा, 'ये तो इनकी महिमाएँ ही हैं। देवगण तो तैंतीस ही हैं।' [शाकल्य—] 'वे तैंतीस देव कौन-से हैं ?' [याज्ञवल्क्य—] 'आठ वसु, ग्यारह रुद्र, बारह आदित्य—ये इकतीस देवगण हैं तथा इन्द्र और प्रजापतिके सहित तैंतीस हैं' ॥ २ ॥

[शाकल्य—] 'वसु कौन हैं ?' [याज्ञवल्क्य—] 'अग्नि, पृथिवी, वायु, अन्तरिक्ष, आदित्य, द्युलोक, चन्द्रमा और नक्षत्र—ये वसु हैं; इन्हींमें यह सब जगत् निहित है, इसीसे ये वसु हैं' ॥ ३ ॥

[शाकल्य—] 'रुद्र कौन हैं' [याज्ञवल्क्य—] 'पुरुषमें ये दस प्राण (इन्द्रियाँ) और ग्यारहवाँ आत्मा (मन)। ये जिस समय इस मरणशील शरीरसे उत्क्रमण करते हैं, उस समय रुलाते हैं; अतः उत्क्रमणकालमें अपने सम्बन्धियोंको रुलाते हैं; इसलिये रोदनके कारण होनेसे 'रुद्र' कहलाते हैं' ॥ ४ ॥

[शाकल्य—] 'आदित्य कौन हैं ?' [याज्ञवल्क्य—] 'संवत्सरके अवयवभूत ये बारह मास ही आदित्य हैं; क्योंकि ये इस सबका आदान (ग्रहण) करते हुए चलते हैं, इसलिये आदित्य हैं' ॥ ५ ॥

[शाकल्य—] 'इन्द्र कौन है और प्रजापति कौन है ?' [याज्ञवल्क्य—] 'स्तनयित्नु (विद्युत्) ही इन्द्र है और यज्ञ प्रजापति है।' [शाकल्य—] 'स्तनयित्नु कौन है ?' [याज्ञवल्क्य—] 'वज्र।' [शाकल्य—] 'यज्ञ कौन है ?' [याज्ञवल्क्य—] 'पशुगण' ॥ ६ ॥

[शाकल्य—] 'छः देवगण कौन हैं ?' [याज्ञवल्क्य—] 'अग्नि, पृथिवी, वायु, अन्तरिक्ष, आदित्य और द्युलोक—ये छः देवगण हैं। ये वसु आदि तैंतीस देवताओंके रूपमें अग्नि आदि छः ही हैं' ॥ ७ ॥

[शाकल्य—] 'वे तीन देव कौन हैं ?' [याज्ञवल्क्य—] 'ये तीन लोक ही तीन देव हैं। इन्हींमें ये सब देव अन्तर्भूत हैं।' [शाकल्य—] 'वे दो देव कौन हैं ?' [याज्ञवल्क्य—] 'अन्न और प्राण।' [शाकल्य—] 'डेढ़ देव कौन हैं ?' [याज्ञवल्क्य—] 'जो यह बहता है' ॥ ८ ॥

यहाँ ऐसा कहते हैं—'यह जो वायु है, एकही-सा बहता है; फिर यह अध्यर्ध—डेढ़ किस प्रकार है ?' [उत्तर—] 'क्योंकि इसीमें यह सब ऋद्धिको प्राप्त होता है, इसलिये यह अध्यर्ध (डेढ़) है।' [शाकल्य—] 'एक देव कौन है ?' [याज्ञवल्क्य—] 'प्राण; वह ब्रह्म है, उसीको 'त्यत्' ऐसा कहते हैं' ॥ ९ ॥

[शाकल्य—] 'पृथिवी ही जिसका आयतन है तथा अग्नि लोक (दर्शनशक्ति) और मन ज्योति (संकल्प-विकल्पका साधन) है, जो भी उस पुरुषको सम्पूर्ण अध्यात्म कार्य-करणसमूहका परम आश्रय जानता है, वही ज्ञाता (पण्डित) है। याज्ञवल्क्य ! [तुम तो बिना जाने ही पण्डित होनेका अभिमान कर रहे हो !]।' [याज्ञवल्क्य—] 'जिसे तुम सम्पूर्ण आध्यात्मिक कार्य-करण-संघातका परम आश्रय बतलाते हो,

उस पुरुषको तो मैं जानता हूँ। यह जो शारीर-पुरुष है, वही यह है। शाकल्य ! और बोलो।' [शाकल्य—] 'अच्छा, उसका देवता कौन है ?' तब याज्ञवल्क्यने 'अमृत' ऐसा कहा ॥ १० ॥

[शाकल्य—] 'काम ही जिसका आयतन है, हृदय लोक है और मन ज्योति है, उस पुरुषको जो भी सम्पूर्ण आध्यात्मिक कार्य-करण-समूहका परम आश्रय जानता है, वही ज्ञाता है। याज्ञवल्क्य ! [तुम तो विना जाने ही पण्डित होनेका अभिमान कर रहे हो !]।' [याज्ञवल्क्य—] 'जिसे तुम सम्पूर्ण आध्यात्मिक कार्य-करण-संघातका परम आश्रय बतलाते हो, उस पुरुषको तो मैं जानता हूँ। जो भी यह काममय पुरुष है, वही यह है। हे शाकल्य ! और बोलो।' [शाकल्य—] 'उसका कौन देवता है ?' तब याज्ञवल्क्यने कहा—'स्त्रियाँ' ॥ ११ ॥

[शाकल्य—] 'रूप ही जिसका आयतन है, चक्षु लोक है और मन ज्योति है, जो भी उस पुरुषको सम्पूर्ण अध्यात्म कार्य-करण-समूहका परम आश्रय जानता है, वही ज्ञाता है। हे याज्ञवल्क्य! [तुम तो विना जाने ही पण्डित होनेका अभिमान कर रहे हो !]।' [याज्ञवल्क्य—] 'तुम जिसे सम्पूर्ण अध्यात्म कार्य-करण-समूहका परम आश्रय बतलाते हो, उस पुरुषको तो मैं जानता हूँ। जो भी यह आदित्यमें पुरुष है, वही यह है। हे शाकल्य ! और बोलो।' [शाकल्य—] 'उसका देवता कौन है ?' तब याज्ञवल्क्यने 'सत्य' ऐसा कहा॥ १२ ॥

[शाकल्य—] 'आकाश ही जिसका आयतन है, श्रोत्र लोक है और मन ज्योति है, जो भी उस पुरुषको सम्पूर्ण अध्यात्म कार्य-करण-समूहका परम आश्रय जानता है, वही ज्ञाता है। हे याज्ञवल्क्य ! [तुम तो विना जाने ही पण्डित होनेका अभिमान कर रहे हो !]।' [याज्ञवल्क्य—] 'तुम जिसे सम्पूर्ण अध्यात्म कार्य-करण-समूहका परम आश्रय कहते हो, उस पुरुषको तो मैं जानता हूँ। जो भी यह श्रोत्रसम्बन्धी प्रातिश्रुत्क पुरुष है, यही वह है; हे शाकल्य ! और बोलो।' [शाकल्य—] 'उसका कौन देवता है ?' तब याज्ञवल्क्यने 'दिशाएँ' ऐसा कहा ॥ १३ ॥

[शाकल्य—] 'तम ही जिसका आयतन है, हृदय लोक है, मन ज्योति है, जो भी उस पुरुषको सम्पूर्ण अध्यात्म कार्य-करण-समूहका परम आश्रय जानता है, वही ज्ञाता है, याज्ञवल्क्य ! [तुम तो बिना जाने ही पण्डित होनेका अभिमान कर रहे हो !]।' [याज्ञवल्क्य—] 'तुम जिसे समस्त आध्यात्मिक कार्य-करण-समूहका परम आश्रय बतलाते हो, उस पुरुषको तो मैं जानता हूँ। जो भी यह छायामय पुरुष है, वही यह है। हे शाकल्य ! और बोलो।' [शाकल्य—] 'उसका कौन देवता है ?' तब याज्ञवल्क्यने 'मृत्यु' ऐसा कहा ॥ १४ ॥

[शाकल्य—] 'रूप ही जिसका आयतन है, नेत्र लोक है और मन ज्योति है, उस पुरुषको जो भी सम्पूर्ण अध्यात्म कार्य-करण-संघातका परम आश्रय जानता है, वही ज्ञाता है। हे याज्ञवल्क्य ! [तुम तो विना जाने ही पण्डित होनेका अभिमान कर रहे हो !]।' [याज्ञवल्क्य—] 'तुम जिसे सम्पूर्ण अध्यात्म कार्य-करण-संघातका परम आश्रय बतलाते हो, उस पुरुषको तो मैं जानता हूँ। जो भी यह आदर्श (दर्पण) के भीतर पुरुष है, वही यह है। हे शाकल्य ! और बोलो।' [शाकल्य—] 'उसका देवता कौन है ?' तब याज्ञवल्क्यने 'असु' ऐसा कहा ॥ १५ ॥

[शाकल्य—] 'जल ही जिसका आयतन है, हृदय लोक है और मन ज्योति है, उस पुरुषको जो भी सम्पूर्ण अध्यात्म कार्य-करण-संघातका परम आश्रय जानता है, वही ज्ञाता है। हे याज्ञवल्क्य ! [तुम तो विना जाने ही विद्वान् होनेका अभिमान कर रहे हो !]।' [याज्ञवल्क्य—] 'जिसे तुम सम्पूर्ण अध्यात्म कार्य-करण-समूहका परम आश्रय बतलाते हो, उस पुरुषको तो मैं जानता हूँ। जो भी यह जलमें पुरुष है, वही यह है। हे शाकल्य ! और बोलो।' [शाकल्य—] 'उसका कौन देवता है ?' तब याज्ञवल्क्यने 'वरुण' ऐसा कहा ॥ १६ ॥

[शाकल्य—] 'वीर्य ही जिसका आयतन है, हृदय लोक है और मन ज्योति है, जो भी उस पुरुषको सम्पूर्ण अध्यात्म कार्य-करण-संघातका परम आश्रय जानता है, वही ज्ञाता है। हे याज्ञवल्क्य ! [तुम तो विना जाने ही विद्वान् होनेका अभिमान कर रहे हो !]' [याज्ञवल्क्य—] 'जिसे तुम सम्पूर्ण अध्यात्म कार्य-करण-संघातका परम आश्रय बतलाते हो, उस पुरुषको तो मैं जानता हूँ। जो भी यह पुत्ररूप पुरुष है, वही यह है। हे शाकल्य ! और बोलो।' [शाकल्य—] 'उसका कौन देवता है ?' तब याज्ञवल्क्यने 'प्रजापति' ऐसा कहा ॥ १७ ॥

'शाकल्य !' ऐसा याज्ञवल्क्यने कहा, 'इन ब्राह्मणोंने निश्चय ही तुम्हें अंगारे निकालनेका चिमटा बना रक्खा है' ॥ १८ ॥

'हे याज्ञवल्क्य !' ऐसा शाकल्यने कहा, 'यह जो तुम इन कुरुपाञ्चालदेशीय ब्राह्मणोंपर आक्षेप करते हो सो क्या तुम ब्रह्मवेत्ता हो—ऐसा समझकर करते हो ?' [याज्ञवल्क्य—मेरा ब्रह्मज्ञान यह है कि] 'मैं देवता और प्रतिष्ठाके सहित

दिशाओंका ज्ञान रखता हूँ।' [शाकल्य—] 'यदि तुम देवता और प्रतिष्ठाके सहित दिशाओंको जानते हो [तो बताओ] इस पूर्वदिशामें तुम किस देवतासे युक्त हो?' [याज्ञवल्क्य—] 'वहाँ मैं आदित्य (सूर्य) देवतावाला हूँ।' [शाकल्य—] 'वह आदित्य किसमें प्रतिष्ठित है?' [याज्ञवल्क्य—] 'नेत्रमें।' [शाकल्य—] 'नेत्र किसमें प्रतिष्ठित है?' [याज्ञवल्क्य—] 'रूपोंमें, क्योंकि पुरुष नेत्रसे ही रूपोंको देखता है।' [शाकल्य—] 'रूप किसमें प्रतिष्ठित है?' याज्ञवल्क्यने कहा, 'हृदयमें, क्योंकि पुरुष हृदयसे ही रूपोंको जानता है, अतः हृदयमें ही रूप प्रतिष्ठित हैं।' [शाकल्य—] 'हे याज्ञवल्क्य! यह बात ऐसी ही है' ॥ १९-२० ॥

'इस दक्षिण दिशामें तुम कौन-से देवतावाले हो?' [याज्ञवल्क्य—] 'यमदेवतावाला हूँ।' [शाकल्य—] 'वह यमदेवता किसमें प्रतिष्ठित है?' [याज्ञवल्क्य—] 'यज्ञमें।' [शाकल्य—] 'यज्ञ किसमें प्रतिष्ठित है?' [याज्ञवल्क्य—] 'दक्षिणामें।' [शाकल्य—] 'दक्षिणा किसमें प्रतिष्ठित है?' [याज्ञवल्क्य—] 'श्रद्धामें; क्योंकि जब पुरुष श्रद्धा करता है, तभी दक्षिणा देता है, अतः श्रद्धामें ही दक्षिणा प्रतिष्ठित है।' [शाकल्य—] 'श्रद्धा किसमें प्रतिष्ठित है?' याज्ञवल्क्यने कहा, 'हृदयमें; क्योंकि हृदयसे ही पुरुष श्रद्धाको जानता है, अतः हृदयमें ही श्रद्धा प्रतिष्ठित है।' [शाकल्य—] 'याज्ञवल्क्य यह बात ऐसी ही है' ॥ २१ ॥

'इस पश्चिम दिशामें तुम कौन-से देवतावाले हो?' [याज्ञवल्क्य—] 'वरुणदेवतावाला हूँ।' [शाकल्य—] 'वह वरुण किसमें प्रतिष्ठित है?' [याज्ञवल्क्य—] [शाकल्य—] 'जल किसमें प्रतिष्ठित है?' [याज्ञवल्क्य—] 'वीर्यमें।' [शाकल्य—] 'वीर्य किसमें प्रतिष्ठित है?' [याज्ञवल्क्य—] 'हृदयमें; इसीसे पिताके अनुरूप उत्पन्न हुए पुत्रको लोग कहते हैं कि यह मानो पिताके हृदयसे ही निकला है, मानो पिताके हृदयसे ही बना है; क्योंकि हृदयमें ही वीर्य स्थित रहता है।' [शाकल्य—] 'याज्ञवल्क्य! यह बात ऐसी ही है' ॥ २२ ॥

'इस उत्तर दिशामें तुम किस देवतावाले हो?' [याज्ञवल्क्य—] 'सोमदेवतावाला हूँ।' [शाकल्य—] 'वह सोम किसमें प्रतिष्ठित है?' [याज्ञवल्क्य—] 'दीक्षामें।' [शाकल्य—] 'दीक्षा किसमें प्रतिष्ठित है?' [याज्ञवल्क्य—] 'सत्यमें; इसीसे दीक्षित पुरुषसे कहते हैं कि सत्य बोलो; क्योंकि सत्यमें ही दीक्षा प्रतिष्ठित है।' [शाकल्य—] 'सत्य किसमें प्रतिष्ठित है?' 'हृदयमें।' ऐसा याज्ञवल्क्यने कहा। 'क्योंकि पुरुष हृदयसे ही सत्यको जानता है, अतः हृदयमें ही सत्य प्रतिष्ठित है।' [शाकल्य—] 'याज्ञवल्क्य! यह बात ऐसी ही है' ॥ २३ ॥

'इस ध्रुवा दिशामें तुम कौन देवतावाले हो?' [याज्ञवल्क्य—] 'अग्निदेवतावाला हूँ।' [शाकल्य—] 'वह अग्नि किसमें प्रतिष्ठित है?' [याज्ञवल्क्य—] 'वाक्‌में।' [शाकल्य—] 'वाक् किसमें प्रतिष्ठित है?' [याज्ञवल्क्य—] 'हृदयमें।' [शाकल्य—] 'हृदय किसमें प्रतिष्ठित है?' ॥ २४ ॥

याज्ञवल्क्यने 'अहल्लिक! (प्रेत!)' ऐसा सम्बोधन करके कहा—'जिस समय तुम इसे हमसे अलग मानते हो, उस समय यदि यह (हृदय—आत्मा) हमसे अलग हो जाय तो इस शरीरको कुत्ते खा जायँ अथवा इसे पक्षी चोंच मारकर मथ डालें' ॥ २५ ॥

'तुम (शरीर) और आत्मा (हृदय) किसमें प्रतिष्ठित हो?' [याज्ञवल्क्य—] 'प्राणमें।' [शाकल्य—] 'प्राण किसमें प्रतिष्ठित है?' 'अपानमें।' 'अपान किसमें प्रतिष्ठित है?' 'व्यानमें।' 'व्यान किसमें प्रतिष्ठित है?' 'उदानमें।' 'उदान किसमें प्रतिष्ठित है?' 'समानमें।' 'जिसका [मधुकाण्डमें] 'नेति-नेति' ऐसा कहकर निरूपण किया गया है, वह आत्मा अगृह्य है—वह ग्रहण नहीं किया जा सकता, अशीर्य है—वह शीर्ण (नष्ट) नहीं होता, असङ्ग है—वह संसक्त नहीं होता, असित है—वह व्यथित और हिंसित नहीं होता। ये आठ (पृथिवी आदि) आयतन हैं, आठ (अग्नि आदि) लोक हैं, आठ (अमृतादि) देव हैं और आठ (शारीरादि) पुरुष हैं। वह जो उन पुरुषोंको निश्चयपूर्वक जानकर उनका अपने हृदयमें उपसंहार करके औपाधिक धर्मोंका अतिक्रमण किये हुए है, उस औपनिषद पुरुषको मैं पूछता हूँ; यदि तुम मुझे उसे स्पष्टतया न बतला सकोगे तो तुम्हारा मस्तक गिर जायगा।' याज्ञवल्क्यने यों कहा, किंतु शाकल्य उसे नहीं जानता था, इसलिये बता नहीं सका एवं उसका मस्तक गिर गया। यही नहीं, अपितु चोरलोग उसकी हड्डियोंको कुछ और समझकर चुरा ले गये ॥ २६ ॥

फिर याज्ञवल्क्यने कहा, 'पूजनीय ब्राह्मणगण! आपमेंसे जिसकी इच्छा हो, वह मुझसे प्रश्न करे। अथवा आप सभी मुझसे प्रश्न करें। इसी प्रकार आपमेंसे जिसकी इच्छा हो, उससे मैं प्रश्न करता हूँ या आप सभीसे मैं प्रश्न करता हूँ।' किंतु उन ब्राह्मणोंका साहस न हुआ ॥ २७ ॥

याज्ञवल्क्यने उनसे इन श्लोकोंद्वारा प्रश्न किया—वनस्पति (विशालता आदि गुणोंसे युक्त) वृक्ष जैसा (जिन धर्मोंसे युक्त) होता है, पुरुष (जीवका शरीर) भी वैसा ही (उन्हीं धर्मोंसे सम्पन्न) होता है—यह बिल्कुल सत्य है। वृक्षके पत्ते होते हैं और पुरुषके शरीरमें पत्तोंकी जगह रोम होते हैं; पुरुषके शरीरमें जो त्वचा (चाम) है, उसकी समतामें इस वृक्षके बाहरी भागमें छाल होती है। पुरुषकी त्वचासे ही रक्त निकलता है और वृक्षकी भी त्वचा (छाल) से ही गोंद निकलता है। वृक्ष और पुरुषकी इस समानताके कारण ही जिस प्रकार आघात लगनेपर वृक्षसे रस निकलता है, उसी प्रकार चोट खाये हुए पुरुष-शरीरसे रक्त प्रवाहित होता है। पुरुषके शरीरमें मांस होते हैं और वनस्पतिके शकर (छालका भीतरी अंश); पुरुषके स्नायु (शिरा) होते हैं और वृक्षमें किनाट (शकरके भी भीतरका अंशविशेष)। वह किनाट स्नायुकी ही भाँति स्थिर होता है। पुरुषके स्नायु-जालके भीतर जैसे हड्डियाँ होती हैं, वैसे ही वृक्षमें किनाटके भीतर काष्ठ हैं तथा मज्जा तो दोनोंमें मज्जाके ही समान निश्चित की गयी है। किंतु यदि वृक्षको काट दिया जाता है तो वह अपने मूलसे पुनः और भी नवीन होकर अङ्कुरित हो आता है; इसी प्रकार यदि मनुष्यको मृत्यु काट डाले तो वह (वृक्षकी भाँति)किस मूलसे उत्पन्न होगा ?। वह वीर्यसे उत्पन्न होता है—ऐसा तो मत कहो; क्योंकि वीर्य तो जीवित पुरुषसे ही उत्पन्न होता है [मृत पुरुषसे नहीं]। वृक्ष भी [केवल तनेसे ही नहीं उत्पन्न होता,] बीजसे भी उत्पन्न होता है; किंतु बीजसे उत्पन्न होनेवाला वृक्ष भी कट जानेके पश्चात् पुनः अङ्कुरित होकर उत्पन्न होता है, यह प्रत्यक्ष देखा गया है। पर यदि वृक्षको जड़सहित उखाड़ दिया जाय तो वह फिर उत्पन्न नहीं होगा; इसी प्रकार यदि मनुष्यका मृत्यु छेदन कर दे तो वह किस मूलसे उत्पन्न होता है ?। [यदि ऐसा माना जाय कि] पुरुष तो उत्पन्न हो ही गया है, अतः फिर उत्पन्न नहीं होता [तो यह ठीक नहीं; क्योंकि वह मरकर पुनः उत्पन्न होता ही है] ऐसी दशामें मृत्युके पश्चात् इसे पुनः कौन उत्पन्न करेगा ? [यह प्रश्न है; ब्राह्मणोंने इसका कोई उत्तर नहीं दिया, इसलिये श्रुति स्वयं ही उसका निर्देश करती है—] विज्ञान आनन्द ब्रह्म है, वह धनदाता (कर्म करनेवाले यजमान) की परम गति है और ब्रह्मनिष्ठ ब्रह्मवेत्ताका भी परम आश्रय है ॥ १—७ ॥ ॥ २८ ॥

॥ तृतीय अध्याय समाप्त ॥ ३ ॥

ॐ

चतुर्थ अध्याय

प्रथम ब्राह्मण

जनक-याज्ञवल्क्य-संवाद

विदेह जनक आसनपर स्थित था। तभी उसके पास याज्ञवल्क्यजी आये। उनसे [जनकने] कहा, 'याज्ञवल्क्यजी! कैसे पधारे? पशुओंकी इच्छासे, अथवा सूक्ष्मान्त [प्रश्न श्रवण करने] के लिये?' 'राजन्! मैं दोनोंके लिये आया हूँ' ऐसा [याज्ञवल्क्यने] कहा ॥ १ ॥

[याज्ञवल्क्य–] 'तुमसे किसी आचार्यने जो कहा है, वह हम सुनें।' [जनक–] 'मुझसे शिलिनके पुत्र जित्वाने कहा है कि वाक् ही ब्रह्म है।' [याज्ञवल्क्य–] "जिस प्रकार मातृमान्, पितृमान्, आचार्यवान् कहे, उसी प्रकार उस शिलिनके पुत्रने 'वाक् ही ब्रह्म है' ऐसा कहा है, क्योंकि न बोलनेवालेको क्या लाभ हो सकता है? किन्तु क्या उसने उसके आयतन और प्रतिष्ठा भी बतलाये हैं?" [जनक–] 'मुझे नहीं बतलाये।' [याज्ञवल्क्य–] 'राजन्! यह तो एक ही पादवाला ब्रह्म है।' [जनक–] 'याज्ञवल्क्यजी! वह मुझे आप बतलाइये।' [याज्ञवल्क्य–] "वाक् ही उसका आयतन है और आकाश प्रतिष्ठा है; उसकी 'प्रज्ञा' इस प्रकार उपासना करे।" [जनक–] 'याज्ञवल्क्यजी! प्रज्ञता क्या है?' 'राजन्! वाक् ही प्रज्ञता है' ऐसा याज्ञवल्क्यने कहा, 'हे सम्राट्! वाक्से ही बन्धुका ज्ञान होता है और राजन्! ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, इतिहास, पुराण, विद्या, उपनिषद्, श्लोक, सूत्र, अनुव्याख्यान, व्याख्यान, इष्ट, हुत, आशित (भूखेको अन्न खिलानेसे होनेवाले धर्म), पायित (प्यासेको पानी पिलानेसे होनेवाले धर्म), यह लोक, परलोक और समस्त भूत वाक्से ही जाने जाते हैं। हे सम्राट्! वाक् ही परब्रह्म है। इस प्रकार उपासना करनेवालेको वाक् नहीं त्यागती, सम्पूर्ण भूत उसको उपहार देते हैं। जो विद्वान् इसकी इस प्रकार उपासना करता है, वह देव होकर देवोंको प्राप्त होता है।' विदेहराज जनकने कहा—'मैं आपको—जिनसे हाथीके समान बैल उत्पन्न हों ऐसी—सहस्र गौएँ देता हूँ।' उस याज्ञवल्क्यने कहा—'मेरे पिताजीका सिद्धान्त था कि शिष्यको उपदेशके द्वारा कृतार्थ किये बिना उसका धन नहीं ले जाना चाहिये' ॥ २ ॥

[याज्ञवल्क्य–] 'तुमसे किसी [आचार्य] ने जो भी कहा है, वह हम सुनें।' [जनक–] "मुझसे शुल्बके पुत्र उदङ्कने 'प्राण ही ब्रह्म है' ऐसा कहा है।" [याज्ञवल्क्य–] "जिस प्रकार मातृमान्, पितृमान्, आचार्यवान् कहे, उसी प्रकार उस शुल्बके पुत्रने 'प्राण ही ब्रह्म है' ऐसा कहा है, क्योंकि प्राणक्रिया न करनेवालेको क्या लाभ हो सकता है? किन्तु क्या उसने उसके आयतन और प्रतिष्ठा भी बतलाये हैं?" [जनक–] 'मुझे नहीं बतलाये।' [याज्ञवल्क्य–] 'राजन्! यह तो एक ही पादवाला ब्रह्म है।' [जनक–] 'याज्ञवल्क्यजी! वह मुझे आप बतलाइये।' [याज्ञवल्क्य–] "प्राण ही आयतन है, आकाश प्रतिष्ठा है, उसकी 'प्रिय' इस रूपसे उपासना करे।" [जनक–] 'याज्ञवल्क्यजी! प्रियता क्या है?' 'हे सम्राट्! प्राण ही प्रियता है' ऐसा याज्ञवल्क्यने कहा, 'राजन्! प्राणके लिये ही लोग अयाज्यसे यजन कराते हैं, प्रतिग्रह न लेनेयोग्यसे प्रतिग्रह लेते हैं तथा जिस दिशामें जाते हैं, उसमें ही वधकी आशंका करते हैं। हे सम्राट्! यह सब प्राणके लिये ही होता है। हे राजन्! प्राण ही परम ब्रह्म है। जो विद्वान् इसकी इस प्रकार उपासना करता है, उसे प्राण नहीं त्यागता, उसको सब भूत उपहार देते हैं और वह देव होकर देवोंको प्राप्त होता है।' 'मैं आपको हाथीके समान हृष्ट-पुष्ट बैल उत्पन्न करनेवाली एक सहस्र गौएँ देता हूँ' ऐसा विदेहराज जनकने कहा। याज्ञवल्क्यने कहा, 'मेरे पिताका विचार था कि शिष्यको उपदेशके द्वारा कृतार्थ किये बिना उसका धन नहीं ले जाना चाहिये' ॥ ३ ॥

[याज्ञवल्क्य–] 'तुमसे किसी आचार्यने जो भी कहा है, वह हम सुनें।' [जनक–] "मुझसे वृष्णके पुत्र बर्कुने कहा है कि 'चक्षु ही ब्रह्म है'।" [याज्ञवल्क्य–] "जिस प्रकार मातृमान्, पितृमान्, आचार्यवान् कहे, उसी प्रकार उस वार्ष्णने 'चक्षु ही ब्रह्म है' ऐसा कहा है, क्योंकि न देखनेवालेको क्या लाभ हो सकता है? किंतु क्या उसने तुम्हें उसके आयतन और प्रतिष्ठा भी बतलाये हैं?" [जनक–] 'मुझे नहीं बतलाये।' [याज्ञवल्क्य–] 'हे सम्राट्! यह तो एक ही पादवाला ब्रह्म है।' [जनक–] 'याज्ञवल्क्यजी! वह मुझे आप बतलाइये।' [याज्ञवल्क्य–] "चक्षु ही आयतन है, आकाश प्रतिष्ठा है, इसकी 'सत्य' इस रूपसे उपासना करे।" [जनक–] 'हे याज्ञवल्क्य! सत्यता क्या है?' 'हे राजन्! चक्षु ही सत्यता

है' ऐसा याज्ञवल्क्यने कहा। "हे सम्राट्! चक्षुसे देखनेवालेसे ही 'क्या तूने देखा' ऐसा जब कहा जाता है और वह कहता है कि 'मैंने देखा' तो वह सत्य होता है। राजन्! चक्षु ही परम ब्रह्म है। जो विद्वान् इसकी इस प्रकार उपासना करता है, उसका चक्षु त्याग नहीं करता, सब भूत उसको उपहार देते हैं और वह देव होकर देवोंको प्राप्त होता है।" 'मैं आपको हाथीके समान हृष्ट-पुष्ट बैल उत्पन्न करनेवाली एक सहस्र गौएँ देता हूँ' ऐसा विदेहराज जनकने कहा। उस याज्ञवल्क्यने कहा, 'मेरे पिताका विचार था कि शिष्यको उपदेशके द्वारा कृतार्थ किये बिना उसका धन नहीं ले जाना चाहिये' ॥ ४ ॥

[याज्ञवल्क्य–] 'तुमसे किसी आचार्यने जो भी कहा है, वह हम सुनें।' [जनक–] "मुझसे भारद्वाज-गोत्रोत्पन्न गर्दभीविपीतने कहा है कि 'श्रोत्र ही ब्रह्म है'।" [याज्ञवल्क्य–] "जिस प्रकार मातृमान्, पितृमान्, आचार्यवान् कहे, उसी प्रकार उस भारद्वाजने 'श्रोत्र ही ब्रह्म है' ऐसा कहा है; क्योंकि न सुननेवालेको क्या लाभ हो सकता है? किंतु क्या उसने तुम्हें उसके आयतन और प्रतिष्ठा भी बतलाये हैं?" [जनक–] 'मुझे नहीं बतलाये।' [याज्ञवल्क्य–] 'हे सम्राट्! यह तो एक ही पादवाला ब्रह्म है।' [जनक–] 'हे याज्ञवल्क्य! वह मुझे आप बतलाइये।' [याज्ञवल्क्य–] "श्रोत्र ही आयतन है, आकाश प्रतिष्ठा है, तथा इसकी 'अनन्त' इस रूपसे उपासना करें।" [जनक–] 'हे याज्ञवल्क्य! अनन्तता क्या है?' 'हे सम्राट्! दिशाएँ ही अनन्तता हैं'-ऐसा याज्ञवल्क्यने कहा, 'इसीसे हे सम्राट्! कोई भी जिस किसी दिशाको जाता है, वह उसका अन्त नहीं पाता; क्योंकि दिशाएँ अनन्त हैं और हे सम्राट्! दिशाएँ ही श्रोत्र हैं। श्रोत्र ही परम ब्रह्म है। जो विद्वान् इसकी इस प्रकार उपासना करता है, श्रोत्र उसका त्याग नहीं करता, सब भूत उसको उपहार देते हैं और वह देव होकर देवोंको प्राप्त होता है।' 'मैं आपको हाथीके समान हृष्ट-पुष्ट बैल उत्पन्न करनेवाली एक सहस्र गौएँ देता हूँ' ऐसा विदेहराज जनकने कहा। याज्ञवल्क्यने कहा, 'मेरे पिताका विचार था कि शिष्यको कृतार्थ किये बिना उसका धन नहीं ले जाना चाहिये' ॥ ५ ॥

[याज्ञवल्क्य–] 'तुमसे किसी आचार्यने जो भी कहा है, वह हम सुनें।' [जनक–] "मुझसे जबालाके पुत्र सत्यकामने कहा है कि 'मन ही ब्रह्म है'।" [याज्ञवल्क्य–] "जैसे मातृमान्, पितृमान्, आचार्यवान् कहे, उसी प्रकार उस जबालाके पुत्रने 'मन ही ब्रह्म है' ऐसा कहा है; क्योंकि मनोहीनको क्या लाभ हो सकता है? किंतु क्या उसने तुम्हें उसके आयतन और प्रतिष्ठा बतलाये हैं।" [जनक–] 'मुझे नहीं बतलाये।' [याज्ञवल्क्य–] 'हे सम्राट्! यह तो एक ही पादवाला ब्रह्म है।' [जनक–] 'हे याज्ञवल्क्य! वह मुझे आप बतलाइये।' [याज्ञवल्क्य–] "मन ही आयतन है, आकाश प्रतिष्ठा है, इसकी 'आनन्द' इस रूपसे उपासना करे।" [जनक–] 'याज्ञवल्क्य! आनन्दता क्या है?' 'हे सम्राट्! मन ही आनन्दता है' ऐसा याज्ञवल्क्यने कहा, 'हे राजन्! मनसे ही स्त्रीकी इच्छा करता है; उसमें अनुरूप पुत्र उत्पन्न होता है, वह आनन्द है। हे सम्राट्! मन ही परम ब्रह्म है। जो विद्वान् इसकी इस प्रकार उपासना करता है, उसे मन नहीं त्यागता, सब भूत उसका उपकार करते हैं तथा वह देव होकर देवोंको प्राप्त होता है।' 'मैं आपको हाथीके समान हृष्ट-पुष्ट बैल उत्पन्न करनेवाली एक सहस्र गौएँ देता हूँ' ऐसा विदेहराज जनकने कहा। याज्ञवल्क्यने कहा, 'मेरे पिताका विचार था कि शिष्यको उपदेशके द्वारा कृतार्थ किये बिना उसका धन नहीं ले जाना चाहिये' ॥ ६ ॥

[याज्ञवल्क्य–] 'तुमसे किसी आचार्यने जो भी कहा है वह हम सुनें।' [जनक–] "मुझसे विदग्ध शाकल्यने कहा है कि 'हृदय ही ब्रह्म है'।" [याज्ञवल्क्य–] "जिस प्रकार मातृमान्, पितृमान्, आचार्यवान् पुरुष उपदेश करे, उसी प्रकार उस शाकल्यने 'हृदय ही ब्रह्म है' ऐसा कहा है; क्योंकि हृदयहीनको क्या मिल सकता है? किंतु क्या उसने तुम्हें उसके आयतन और प्रतिष्ठा भी बतलाये हैं?" [जनक–] 'मुझे नहीं बतलाये।' [याज्ञवल्क्य–] 'हे सम्राट्! यह तो एक पादवाला ही ब्रह्म है।' [जनक–] 'याज्ञवल्क्य! वह मुझे आप बतलाइये।' [याज्ञवल्क्य–] "हृदय ही आयतन है, आकाश प्रतिष्ठा है तथा इसकी 'स्थिति' इस रूपसे उपासना करे।" [जनक–] 'याज्ञवल्क्य! स्थितता क्या है?' 'हे सम्राट्! हृदय ही स्थितता है' ऐसा याज्ञवल्क्यने कहा, 'राजन्! हृदय ही समस्त भूतोंका आयतन है, हृदय ही सब भूतोंकी प्रतिष्ठा है और हृदयमें ही समस्त भूत प्रतिष्ठित होते हैं। हे सम्राट्! हृदय ही परम ब्रह्म है। जो विद्वान् इसकी इस प्रकार उपासना करता है, उसका हृदय त्याग नहीं करता, सब भूत उसको उपहार समर्पण करते हैं और वह देव होकर देवोंको प्राप्त होता है।' वैदेह जनकने कहा, 'मैं आपको हाथीके समान

हृष्ट-पुष्ट बैल उत्पन्न करनेवाली एक सहस्र गौएँ देता हूँ।' याज्ञवल्क्यने कहा, 'मेरे पिताका विचार था कि शिष्यको उपदेशके द्वारा कृतार्थ किये बिना उसका धन नहीं ले जाना चाहिये' ॥ ७ ॥

द्वितीय ब्राह्मण

याज्ञवल्क्यका जनकको उपदेश

विदेहराज जनकने कूर्च [नामक एक विशेष प्रकारके आसन] से उठकर [याज्ञवल्क्यके] समीप जाकर कहा, 'याज्ञवल्क्यजी! आपको नमस्कार है, मुझे उपदेश कीजिये।' उस (याज्ञवल्क्य) ने कहा, 'राजन्! जिस प्रकार लंबे मार्गको जानेवाला पुरुष सम्यक् प्रकारसे रथ या नौकाका आश्रय ले, उसी प्रकार तुम इन उपनिषदों (उपासनाओं) से युक्त प्राणादि ब्रह्मोंकी उपासना कर समाहितचित्त हो गये हो। इस प्रकार तुम पूज्य, श्रीमान्, अधीतवेद और उक्तोपनिषत्क (जिसे आचार्यने उपनिषद्का उपदेश कर दिया है—ऐसे) हो गये हो। इतना होनेपर भी बताओ तुम इस शरीरसे छूटकर कहाँ जाओगे?' [जनक—] 'भगवन्! मैं कहाँ जाऊँगा, सो मुझे मालूम नहीं है।' [याज्ञवल्क्य—] 'अब मैं तुम्हें यही बतलाऊँगा जहाँ तुम जाओगे।' [जनक—] 'भगवान् मुझे बतलावें' ॥ १ ॥

'यह जो दक्षिण नेत्रमें पुरुष है, इन्ध नामवाला है; उसी इस पुरुषको इन्ध होते हुए भी परोक्षरूपसे इन्द्र कहते हैं; क्योंकि देवगण मानो परोक्षप्रिय हैं, प्रत्यक्षसे द्वेष करनेवाले हैं। और यह जो बायें नेत्रमें पुरुषरूप है, वह इस (इन्द्र) की पत्नी विराट् (अन्न) है; उन दोनोंका यह संस्राव (मिलनका स्थान) है जो कि यह हृदयान्तर्गत आकाश है। उन दोनोंका यह अन्न है जो कि यह हृदयान्तर्गत लाल पिण्ड है। उन दोनोंका यह आवरण है जो कि यह हृदयान्तर्गत जाल-सा है। उन दोनोंका यह मार्ग—सञ्चार करनेका द्वार है जो कि यह हृदयसे ऊपरकी ओर नाडी जाती है। जिस प्रकार सहस्र भागोंमें विभक्त हुआ केश होता है, वैसी ही ये हिता नामकी नाडियाँ हृदयके भीतर स्थित हैं। इन्हींके द्वारा जाता हुआ यह अन्न [शरीर] में जाता है; इसीसे इस (स्थूलशरीराभिमानी वैश्वानर) से यह (सूक्ष्मदेहाभिमानी तैजस) सूक्ष्मतर आहार ग्रहण करनेवाला ही होता है ॥ २-३ ॥

उस विद्वान्के पूर्वदिशा पूर्व प्राण हैं, दक्षिणदिशा दक्षिण प्राण हैं, पश्चिमदिशा पश्चिम प्राण हैं, उत्तरदिशा उत्तर प्राण हैं, ऊपरकी दिशा ऊपरके प्राण हैं, नीचेकी दिशा नीचेके प्राण हैं और सम्पूर्ण दिशाएँ सम्पूर्ण प्राण हैं। वह यह 'नेति-नेति' रूपसे वर्णन किया हुआ आत्मा अगृह्य है—वह ग्रहण नहीं किया जाता; वह अशीर्य है—शीर्ण (नष्ट) नहीं होता, असङ्ग है—उसका सङ्ग नहीं होता; वह अबद्ध है—व्यथित नहीं होता और क्षीण नहीं होता। हे जनक! तू निश्चय अभयको प्राप्त हो गया है'—ऐसा याज्ञवल्क्यने कहा। उस विदेहराज जनकने कहा, 'भगवन् याज्ञवल्क्य! जिन आपने मुझे अभय ब्रह्मका ज्ञान कराया है, उन आपको अभय प्राप्त हो, आपको नमस्कार है, ये विदेह देश और यह मैं आपके अधीन हैं' ॥४॥

तृतीय ब्राह्मण

याज्ञवल्क्यके द्वारा आत्माके स्वरूपका कथन

विदेहराज जनकके पास याज्ञवल्क्य गये। उनका विचार था मैं कुछ उपदेश नहीं करूँगा। किंतु पहले कभी विदेहराज जनक और याज्ञवल्क्यने अग्निहोत्रके विषयमें परस्पर संवाद किया था, उस समय याज्ञवल्क्यने उसे वर दिया था और उसने इच्छानुसार प्रश्न करना ही माँगा था। यह वर याज्ञवल्क्यने उसे दे दिया था; अतः उनसे पहले राजाने ही प्रश्न किया—॥ १ ॥

'याज्ञवल्क्यजी! यह पुरुष किस ज्योतिवाला है?' 'हे सम्राट्! यह आदित्यरूप ज्योतिवाला है'—ऐसा याज्ञवल्क्यने कहा, 'यह आदित्यरूप ज्योतिसे ही बैठता, सब ओर जाता, कर्म करता और लौट आता है।' 'याज्ञवल्क्य! यह बात ऐसी ही है'। [जनक—] 'याज्ञवल्क्य! आदित्यके अस्त हो जानेपर यह पुरुष किस ज्योतिवाला होता है?' [याज्ञवल्क्य—] 'उस समय चन्द्रमा ही इसकी ज्योति होता है; चन्द्रमारूप ज्योतिके द्वारा ही यह बैठता, इधर-उधर जाता, कर्म करता और लौट आता है।' [जनक—] 'याज्ञवल्क्य! यह बात ऐसी ही है। याज्ञवल्क्यजी! आदित्यके अस्त हो जानेपर तथा चन्द्रमाके अस्त हो जानेपर यह पुरुष किस ज्योतिवाला होता है?' 'अग्नि ही इसकी ज्योति होता है। यह अग्निरूप ज्योतिके द्वारा ही बैठता, इधर-उधर जाता, कर्म करता और लौट आता है।'

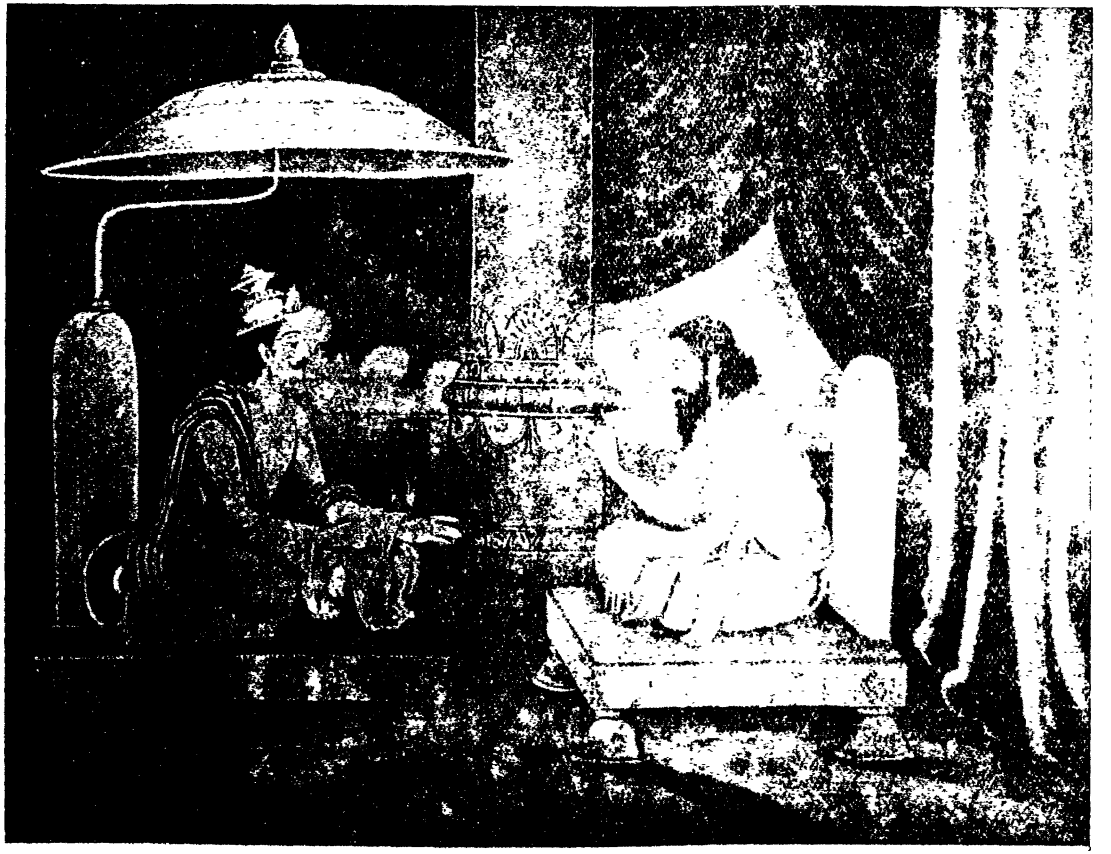

जनक-याज्ञवल्क्य

'याज्ञवल्क्य ! यह बात ऐसी ही है । याज्ञवल्क्यजी ! आदित्यके अस्त होनेपर, चन्द्रमाके अस्त होनेपर और अग्निके शान्त होनेपर यह पुरुष किस ज्योतिवाला होता है ?' 'वाक् ही इसकी ज्योति होती है । यह वाक्‌रूप ज्योतिके द्वारा ही बैठता, इधर-उधर जाता, कर्म करता और लौट आता है । इसीसे हे सम्राट् ! जहाँ अपना हाथ भी नहीं जाना जाता, वहाँ ज्यों ही वाणीका उच्चारण किया जाता है कि पास चला जाता है ।' 'याज्ञवल्क्य ! यह बात ऐसी ही है । याज्ञवल्क्यजी ! आदित्यके अस्त होनेपर, चन्द्रमाके अस्त होनेपर, अग्निके शान्त होनेपर और वाक्‌के भी शान्त होनेपर यह पुरुष किस ज्योतिवाला रहता है ?' 'आत्मा ही इसकी ज्योति होता है । यह आत्मज्योतिके द्वारा ही बैठता, इधर-उधर जाता, कर्म करता और फिर लौट आता है' ॥ २–६ ॥

[जनक—] 'आत्मा कौन है ?' [याज्ञवल्क्य—] 'यह जो प्राणोंमें बुद्धिवृत्तियोंके भीतर रहनेवाला विज्ञानमय ज्योतिःस्वरूप पुरुष है, वह समान (बुद्धिवृत्तियोंके सदृश) हुआ इस लोक और परलोक दोनोंमें सञ्चार करता है । वह [बुद्धिवृत्तिके अनुसार] मानो चिन्तन करता है और [प्राणवृत्तिके अनुरूप होकर] मानो चेष्टा करता है । वही स्वप्न होकर इस लोक (देहेन्द्रिय-सङ्घात) का अतिक्रमण करता है और [शरीर तथा इन्द्रियरूप] मृत्युके रूपोंका भी अतिक्रमण करता है । वह यह पुरुष जन्म लेते समय शरीरको आत्मभावसे प्राप्त होता हुआ पापोंसे (देह और इन्द्रियोंसे) संश्लिष्ट हो जाता है तथा मरते समय—उत्क्रमण करते समय पापोंको त्याग देता है ॥ ७–८ ॥

उस इस पुरुषके दो ही स्थान हैं—यह लोक, परलोक-सम्बन्धी स्थान और तीसरा स्वप्नस्थान सन्ध्यस्थान है । उस सन्ध्यस्थानमें स्थित रहकर यह इस लोकरूप स्थान और परलोकस्थान—इन दोनोंको देखता है । यह पुरुष परलोकस्थानके लिये जैसे साधनसे सम्पन्न होता है, उस साधनका आश्रय लेकर यह पाप (पापका फलरूप दुःख) और आनन्द दोनोंको ही देखता है । जिस समय यह सोता है, उस समय इस सर्वावान् लोककी मात्रा (एकदेश) को लेकर, स्वयं इस स्थूलशरीरको अचेत करके तथा स्वयं ही अपने वासनामय देहको रचकर, अपने प्रकाशसे अर्थात् अपने ज्योतिःस्वरूपसे शयन करता है; इस स्वप्न-अवस्थामें यह पुरुष स्वयं ज्योतिःस्वरूप होता है ॥ ९ ॥

उस अवस्थामें न रथ हैं, न रथमें जोते जानेवाले [अश्वादि] हैं और न मार्ग ही हैं । परंतु यह रथ, रथमें जोते जानेवाले [अश्वादि] और रथके मार्गोंकी रचना कर लेता है । उस अवस्थामें आनन्द, मोद और प्रमोद भी नहीं हैं; किंतु यह आनन्द, मोद और प्रमोदकी रचना कर लेता है । वहाँ छोटे-छोटे कुण्ड, सरोवर और नदियाँ नहीं हैं; यह कुण्ड, सरोवर और नदियोंकी रचना कर लेता है—वही उनका कर्ता है ॥ १० ॥

इस विषयमें ये श्लोक हैं—आत्मा स्वप्नके द्वारा शरीरको निश्चेष्ट करके स्वयं न सोता हुआ सोये हुए समस्त पदार्थोंको प्रकाशित करता है । वह शुद्ध—इन्द्रियमात्ररूपको लेकर पुनः जागरित-स्थानमें आता है । हिरण्मय (ज्योतिःस्वरूप) पुरुष अकेला ही [दोनों स्थानोंमें] जानेवाला है । इस निकृष्ट शरीरकी प्राणसे रक्षा करता हुआ वह अमृतधर्मा शरीरसे बाहर विचरता है । वह अकेला विचरनेवाला हिरण्मय अमृत पुरुष, जहाँ वासना होती है, वहीं चला जाता है । वह देव स्वप्नावस्थामें ऊँच-नीच भावोंको प्राप्त होता हुआ बहुत-से रूप बना लेता है । इसी प्रकार वह स्त्रियोंके साथ आनन्द मानता हुआ, [मित्रोंके साथ] हँसता हुआ तथा [व्याघ्रादि] भय देखता हुआ-सा रहता है । सब लोग उसके आराम (क्रीडाकी सामग्री) को ही देखते हैं, उसे कोई नहीं देखता । उस सोये हुए आत्माको सहसा न जगावे—ऐसा [वैद्यलोग] कहते हैं । जिस इन्द्रिय-प्रदेशमें यह सोया होता है, उसमें प्राप्त न होनेसे इसका शरीर दुश्चिकित्स्य हो जाता है । इसीसे अवश्य ही कोई-कोई ऐसा कहते हैं कि यह (स्वप्नस्थान) इसका जागरित देश ही है; क्योंकि जिन पदार्थोंको यह जागनेपर देखता है, उन्हींको सोया हुआ भी देखता है [किंतु यह ठीक नहीं है]; क्योंकि इस अवस्थामें यह पुरुष स्वयंज्योति होता है ।' [जनक—] 'वह मैं जनक श्रीमान्‌को सहस्र मुद्रा देता हूँ, अब आगे मुझे मोक्षके लिये उपदेश कीजिये' ॥ ११—१४ ॥

[याज्ञवल्क्य—] 'वह यह आत्मा इस सुषुप्तिमें रमण और विहार करके पुण्य और पापको केवल देखकर, जैसे आया था और जहाँसे आया था, पुनः स्वप्नस्थानको ही लौट आता है । वहाँ वह जो कुछ देखता है, उससे असम्बद्ध रहता है; क्योंकि यह पुरुष असङ्ग है ।' [जनक—] 'याज्ञवल्क्य ! यह बात ऐसी ही है; मैं श्रीमान्‌को सहस्र मुद्रा देता हूँ; इससे आगे भी मोक्षके लिये ही उपदेश कीजिये' ॥ १५ ॥

[याज्ञवल्क्य—] 'वह यह आत्मा इस स्वप्नावस्थामें रमण और विहार करके तथा पुण्य और पापको देखकर ही फिर जिस प्रकार आया था और जहाँसे आया था, उस जागरित-

स्थानको ही लौट जाता है। वह वहाँ जो कुछ देखता है, उससे असंश्लिष्ट रहता है; क्योंकि यह पुरुष असङ्ग है।' [जनक—] 'याज्ञवल्क्य ! यह बात ऐसी ही है। मैं श्रीमान्-को सहस्र मुद्रा भेंट करता हूँ; इससे आगे आप मोक्षके लिये ही उपदेश कीजिये।' [याज्ञवल्क्य—] 'वह यह पुरुष इस जागरित-अवस्थामें रमण और विहार करके तथा पुण्य और पापको देखकर फिर जिस प्रकार आया था, उसी मार्गसे यथास्थान स्वप्नस्थानको ही लौट जाता है' ॥ १६-१७ ॥

जिस प्रकार कोई बड़ा भारी मत्स्य नदीके पूर्व और अपर दोनों तीरोंपर क्रमशः विचरण करता है, उसी प्रकार यह पुरुष स्वप्नस्थान और जागरितस्थान इन दोनों ही स्थानोंमें क्रमशः विचरण करता है। जिस प्रकार इस आकाशमें श्येन (बाज) अथवा सुपर्ण (तेज उड़नेवाला बाज) सब ओर उड़कर थक जानेपर पंखोंको फैलाकर घोंसलेकी ओर ही उड़ता है, उसी प्रकार यह पुरुष इस स्थानकी ओर दौड़ता है, जहाँ सोनेपर यह किसी भोगकी इच्छा नहीं करता और न कोई स्वप्न ही देखता है ॥ १८-१९ ॥

उसकी वे ये हिता नामकी नाडियाँ, जो सहस्र भागोंमें विभक्त केशके सदृश सूक्ष्मतासे रहती हैं, शुक्ल, नील, पीत, हरित और लाल रंगके रससे पूर्ण हैं। सो जहाँ इस पुरुषको मानो [शत्रु] मारते, मानो अपने वशमें करते और जहाँ मानो इसे हाथी खदेड़ता है अथवा जहाँ यह मानो गड्ढेमें गिरता है; इस प्रकार जो कुछ भी जाग्रदवस्थाके भय देखता है, उसीको इस स्वप्नावस्थामें अविद्यासे मानता-जानता है। और जहाँ यह देवताके समान, राजाके समान अथवा मैं ही यह सब हूँ—ऐसा मानता है, वह इसका परम धाम है ॥ २० ॥

वह इसका कामरहित, पापरहित और अभय रूप है। व्यवहारमें जिस प्रकार अपनी प्रिया भार्याको आलिङ्गन करने-वाले पुरुषको न कुछ बाहरका ज्ञान रहता है और न भीतरका, इसी प्रकार यह पुरुष प्राज्ञात्मासे आलिङ्गित होनेपर न कुछ बाहरका विषय जानता है और न भीतरका; यह इस-का आप्तकाम, आत्मकाम, अकाम और शोकशून्य रूप है। इस सुषुप्तावस्थामें पिता अपिता हो जाता है, माता अमाता हो जाती है, लोक अलोक हो जाते हैं, देव अदेव हो जाते हैं और वेद अवेद हो जाते हैं। यहाँ चोर अचोर हो जाता है, भ्रूणहत्या करनेवाला अभ्रूणहा हो जाता है तथा चाण्डाल अचाण्डाल, पौल्कस अपौल्कस, श्रमण अश्रमण और तापस अतापस हो जाते हैं। उस समय यह पुरुष पुण्यसे असम्बद्ध तथा पापसे भी असम्बद्ध होता है और हृदयके सम्पूर्ण शोकोंको पार कर जाता है ॥ २१-२२ ॥

वह जो नहीं देखता सो देखता हुआ ही नहीं देखता। द्रष्टाकी दृष्टिका कभी लोप नहीं होता; क्योंकि वह अविनाशी है। उस समय उससे भिन्न कोई दूसरी वस्तु है ही नहीं, जिसे देखे। वह जो नहीं सूँघता सो सूँघता हुआ ही नहीं सूँघता; सूँघनेवालेकी गन्धग्रहणशक्तिका सर्वथा लोप नहीं होता; क्योंकि वह अविनाशी है। उस अवस्थामें उससे भिन्न कोई दूसरी वस्तु है ही नहीं, जिसे वह सूँघे। वह जो रसास्वाद नहीं करता, सो रसास्वाद करता हुआ ही नहीं करता। रसास्वाद करने-वालेकी रसग्रहणशक्तिका सर्वथा लोप नहीं होता; क्योंकि वह अविनाशी है। उस अवस्थामें उससे भिन्न कोई दूसरा पदार्थ है ही नहीं, जिसका रस ग्रहण करे। वह जो नहीं बोलता सो बोलता हुआ ही नहीं बोलता। वक्ताकी वचन-शक्तिका सर्वथा लोप नहीं होता; क्योंकि वह अविनाशी है। उस अवस्थामें उससे भिन्न दूसरा कुछ है ही नहीं, जिसके विषय-में वह बोले। वह जो नहीं सुनता सो सुनता हुआ ही नहीं सुनता। श्रोताकी श्रवणशक्तिका सर्वथा लोप नहीं होता; क्योंकि वह अविनाशी है। उस अवस्थामें उससे भिन्न दूसरी कोई वस्तु है ही नहीं, जिसके विषयमें वह सुने। वह जो मनन नहीं करता सो मनन करता हुआ ही मनन नहीं करता। मनन करनेवालेकी मननशक्तिका सर्वथा लोप नहीं होता; क्योंकि वह अविनाशी है। उस अवस्थामें उससे भिन्न कोई दूसरी वस्तु है ही नहीं, जिसके विषयमें वह मनन करे। वह जो स्पर्श नहीं करता सो स्पर्श करता हुआ ही स्पर्श नहीं करता। स्पर्श करनेवालेकी स्पर्शशक्तिका सर्वथा लोप नहीं होता; क्योंकि वह अविनाशी है। उस अवस्थामें उससे भिन्न कोई दूसरा पदार्थ है ही नहीं, जिसे वह स्पर्श करे। वह जो नहीं जानता सो नहीं जानता हुआ ही नहीं जानता। विज्ञाताकी विज्ञाति (विज्ञानशक्ति) का सर्वथा लोप नहीं होता; क्योंकि वह अविनाशी है। उस अवस्थामें उससे भिन्न कोई दूसरा पदार्थ ही नहीं होता, जिसे वह विशेषरूपसे जाने ॥ २३—३० ॥

जहाँ (जागरित या स्वप्नावस्थामें) आत्मासे भिन्न अन्य-सा होता है, वहाँ अन्य अन्यको देख सकता है, अन्य अन्यको सूँघ सकता है, अन्य अन्यको चख सकता है, अन्य अन्यको बोल सकता है, अन्य अन्यको सुन सकता है, अन्य अन्यका मनन कर सकता है, अन्य अन्यका

स्पर्श कर सकता है, अन्य अन्यको जान सकता है। परंतु जैसे जलमें वैसे ही सुषुप्तिमें एक अद्वैत द्रष्टा है। हे सम्राट्! यह ब्रह्मलोक है'—ऐसा याज्ञवल्क्यने जनकको उपदेश दिया। 'यह इस (पुरुष) की परमगति है, यह इसकी परम सम्पत्ति है, यह इसका परमलोक है, यह इसका परमानन्द है। इस आनन्दकी मात्राके आश्रित ही अन्य प्राणी जीवन धारण करते हैं ॥ ३१-३२ ॥

वह जो मनुष्योंमें सब अङ्गोंसे पूर्ण समृद्ध, दूसरोंका अधिपति और मनुष्यसम्बन्धी सम्पूर्ण भोगसामग्रियोंद्वारा सबसे अधिक सम्पन्न होता है, वह मनुष्योंका परम आनन्द है। अब जो मनुष्योंके सौ आनन्द हैं, वह पितृलोकको जीतनेवाले पितृगणका एक आनन्द है। और जो पितृलोकको जीतनेवाले पितरोंके सौ आनन्द हैं, वह गन्धर्वलोकका एक आनन्द है। तथा जो गन्धर्वलोकके सौ आनन्द हैं, वह कर्मदेवोंका, जो कि कर्मके द्वारा देवत्वको प्राप्त होते हैं, एक आनन्द है। जो कर्मदेवोंके सौ आनन्द हैं, वह आजान (जन्मसिद्ध) देवोंका एक आनन्द है; और जो निष्पाप, निष्काम श्रोत्रिय है [उसका भी वह आनन्द है]। जो आजानदेवोंके सौ आनन्द हैं, वह प्रजापतिलोकका एक आनन्द है; और जो निष्पाप निष्काम श्रोत्रिय है [उसका भी वह आनन्द है]। जो प्रजापतिलोकके सौ आनन्द हैं, वह ब्रह्मलोकका एक आनन्द है; और जो निष्पाप निष्काम श्रोत्रिय है [उसका भी वह आनन्द है] तथा यही परम आनन्द है। हे सम्राट्! यह ब्रह्मलोक है'—ऐसा याज्ञवल्क्यने कहा। [जनक बोले—] 'मैं श्रीमान्‌को सहस्र [गौएँ] देता हूँ, अब आगे भी आप मोक्षके लिये ही उपदेश करें।' यह सुनकर याज्ञवल्क्यजी डर गये कि इस बुद्धिमान् राजाने तो मुझे सम्पूर्ण प्रश्नोंके निर्णयपर्यन्त [उत्तर देनेको] बाँध लिया ॥ ३३ ॥

वह यह पुरुष इस स्वप्नान्तमें रमण और विहार करके तथा पुण्य और पापको देखकर ही पुनः गये हुए मार्गसे ही यथास्थान जागरित-अवस्थाको ही लौट आता है ॥ ३४ ॥

लोकमें जिस प्रकार बहुत अधिक बोझ लादा हुआ छकड़ा शब्द करता हुआ चलता है, उसी प्रकार यह देही आत्मा प्राज्ञात्मासे अधिष्ठित [हो मरण कालमें] शब्द करता हुआ जाता है, जब कि यह ऊपरके श्वास छोड़नेवाला हो जाता है। वह यह देह जिस समय कृशताको प्राप्त होता है, वृद्धावस्था अथवा ज्वरादि रोगके कारण कृश हो जाता है, उस समय जैसे आम, गूलर अथवा पिप्पल-फल बन्धन (डंठल) से छूट जाता है, वैसे ही यह पुरुष इन अङ्गोंसे छूटकर, फिर जिस मार्गसे आया था, उसीसे प्रत्येक योनिमें प्राणकी विशेष अभिव्यक्तिके लिये ही चला जाता है ॥ ३५-३६ ॥

अतः जिस प्रकार आते हुए राजाकी उग्रकर्मा एवं पापकर्मामें नियुक्त सूत और गाँवके नेतालोग अन्न, पान और निवासस्थान तैयार रखकर 'ये आये, ये आये' इस प्रकार कहते हुए प्रतीक्षा करते हैं, उसी प्रकार इस कर्मफलवेत्ताकी सम्पूर्ण भूत 'यह ब्रह्म आता है, यह आता है' इस प्रकार कहते हुए प्रतीक्षा करते हैं ॥ ३७ ॥

जिस प्रकार जानेके लिये तैयार हुए राजाके अभिमुख होकर उग्रकर्मा और पापकर्ममें नियुक्त सूत एवं गाँवके नेतालोग जाते हैं, उसी प्रकार जब यह ऊपरके श्वास लेने लगता है तो अन्तकालमें सारे प्राण इस आत्माके अभिमुख होकर इसके साथ जाते हैं ॥ ३८ ॥

चतुर्थ ब्राह्मण

कामना-नाशसे ब्रह्म-प्राप्ति

वह यह आत्मा जिस समय दुर्बलताको प्राप्त हो मानो सम्मोहित हो जाता है, तब ये वागादि प्राण इसके प्रति अभिमुखतासे आते हैं। वह इन [प्राणोंकी] तेजोमात्राको सम्यक् प्रकारसे ग्रहण करके हृदयमें ही अनुक्रान्त (अभिव्यक्त ज्ञानवान्) होता है। जिस समय यह चाक्षुष पुरुष सब ओरसे व्यावृत्त होता है, उस समय मुमूर्षु रूपज्ञानहीन हो जाता है ॥ १ ॥

[चक्षु-इन्द्रिय लिङ्गात्मासे] एकरूप हो जाती है तो लोग 'नहीं देखता' ऐसा कहते हैं; [घ्राणेन्द्रिय] एकरूप हो जाती है तो 'नहीं सूँघता' ऐसा कहते हैं; [रसनेन्द्रिय] एकरूप हो जाती है तो 'नहीं चखता' ऐसा कहते हैं; [वागिन्द्रिय] एकरूप हो जाती है तो 'नहीं बोलता' ऐसा कहते हैं; [श्रोत्रेन्द्रिय] एकरूप हो जाती है तो 'नहीं सुनता' ऐसा कहते हैं; [मन] एकरूप हो जाता है तो 'मनन नहीं करता' ऐसा कहते हैं; [त्वगिन्द्रिय] एकरूप हो जाती है तो 'स्पर्श नहीं करता' ऐसा कहते हैं; और यदि [बुद्धि लिङ्गात्मासे] एकरूप हो जाती है तो 'नहीं जानता' ऐसा कहते हैं। उस इस हृदयका अग्र (बाहर जानेका मार्ग) अत्यन्त प्रकाशित होने लगता है, उसीसे यह आत्मा नेत्रसे, मूर्द्धासे अथवा शरीरके किसी अन्य

भागसे बाहर निकलता है। उसके उत्क्रमण करनेपर उसके साथ ही प्राण उत्क्रमण करता है, प्राणके उत्क्रमण करनेपर सम्पूर्ण प्राण (इन्द्रियवर्ग) उत्क्रमण करते हैं। उस समय यह आत्मा विशेष विज्ञानवान् होता है और विज्ञानयुक्त प्रदेशको ही जाता है। उस समय उसके साथ-साथ ज्ञान, कर्म और पूर्वप्रज्ञा (अनुभूत विषयोंकी वासना) भी जाते हैं ॥ २ ॥

वह दृष्टान्त है—जिस प्रकार जोंक एक तृणके अन्तमें पहुँचकर दूसरे तृणरूप आश्रयको पकड़कर अपनेको सकोड़ लेती है,उसी प्रकार यह आत्मा इस शरीरको मारकर—अविद्या (अचेतनावस्था) को प्राप्त कराकर दूसरे आधारका आश्रय ले अपना उपसंहार कर लेता है। उसमें दृष्टान्त—जिस प्रकार सुनार सुवर्णका भाग लेकर दूसरे नवीन और कल्याणतर (अधिक सुन्दर) रूपकी रचना करता है, उसी प्रकार यह आत्मा इस शरीरको नष्टकर—अचेतनावस्थाको प्राप्त करके दूसरे पितर, गन्धर्व, देव, प्रजापति, ब्रह्मा अथवा अन्य भूतोंके नवीन और सुन्दर रूपकी रचना करता है ॥ ३-४ ॥

वह यह आत्मा ब्रह्म है। वह विज्ञानमय, मनोमय, प्राणमय, चक्षुर्मय, श्रोत्रमय, पृथिवीमय, जलमय, वायुमय, आकाशमय, तेजोमय, अतेजोमय, काममय, अकाममय, क्रोधमय, अक्रोधमय, धर्ममय, अधर्ममय और सर्वमय है। जो कुछ इदंमय (प्रत्यक्ष) और अदोमय (परोक्ष) है, वह वही है। वह जैसा करनेवाला और जैसे आचरणवाला होता है, वैसा ही हो जाता है। शुभ कर्म करनेवाला शुभ होता है और पापकर्मा पापी होता है। पुरुष पुण्यकर्मसे पुण्यात्मा होता है और पापकर्मसे पापी होता है। कोई-कोई कहते हैं कि यह पुरुष काममय ही है; वह जैसी कामनावाला होता है वैसा ही संकल्प करता है, जैसे संकल्पवाला होता है वैसा ही कर्म करता है और जैसा कर्म करता है, वैसा ही फल प्राप्त करता है ॥ ५ ॥

उस विषयमें यह मन्त्र है—इसका लिङ्ग अर्थात् मन जिसमें अत्यन्त आसक्त होता है, उसी फलको यह साभिलाष होकर कर्मके सहित प्राप्त करता है। इस लोकमें यह जो कुछ करता है, उस कर्मका फल प्राप्तकर उस लोकसे कर्म करनेके लिये पुनः इस लोकमें आ जाता है; अवश्य ही कामना करनेवाला पुरुष ही ऐसा करता है। अब जो कामना न करनेवाला पुरुष है [उसके विषयमें कहते हैं]—जो अकाम, निष्काम, आप्तकाम और आत्मकाम होता है, उसके प्राणोंका उत्क्रमण नहीं होता; वह ब्रह्म ही रहकर ब्रह्मको प्राप्त होता है ॥ ६ ॥

उसी अर्थमें यह मन्त्र है—जिस समय इसके हृदयमें आश्रित सम्पूर्ण कामनाओंका नाश हो जाता है उस समय यह मरणधर्मा अमृत हो जाता है और यहीं (इसी शरीरमें) उसे ब्रह्मकी प्राप्ति हो जाती है। इसमें दृष्टान्त—जिस प्रकार सर्पकी केंचुली बाँबीके ऊपर मृत और सर्पद्वारा परित्याग की हुई पड़ी रहती है, उसी प्रकार यह शरीर पड़ा रहता है और यह अशरीर अमृत प्राण तो ब्रह्म ही है—तेज ही है।' तब विदेहराज जनकने कहा, 'वह मैं जनक श्रीमान्‌को सहस्र गौएँ देता हूँ' ॥ ७ ॥

उस विषयमें ये मन्त्र हैं—यह ज्ञानमार्ग सूक्ष्म, विस्तीर्ण और पुरातन है। वह मुझे स्पर्श किये हुए है और मैंने ही उसका फलसाधक ज्ञान प्राप्त किया है। धीर ब्रह्मवेत्ता पुरुष इस लोकमें जीते-जी ही मुक्त होकर शरीर-त्यागके बाद उसी मार्गसे स्वर्गलोक अर्थात् मोक्षको प्राप्त होते हैं ॥ ८ ॥

उस मार्गके विषयमें मतभेद है। कोई उसमें शुक्ल और कोई नीलवर्ण बतलाते हैं तथा कोई पिङ्गलवर्ण, कोई हरित और कोई लाल कहते हैं; किंतु यह मार्ग साक्षात् ब्रह्मद्वारा अनुभूत है। इस मार्गसे पुण्य करनेवाला परमात्मतेजःस्वरूप ब्रह्मवेत्ता ही जाता है ॥ ९ ॥

जो (भोगासक्त मनुष्य) अविद्या (भोगोंके साधनरूप कर्म) की उपासना करते हैं, वे अज्ञानस्वरूप घोर अन्धकारमें प्रवेश करते हैं और जो (मिथ्याज्ञानी) विद्या (कर्तव्य-कर्मका त्याग करके केवल ज्ञानके अभिमान) में रत हैं, वे उससे भी अधिकतर अन्धकारमें प्रवेश करते हैं। वे अनन्द (असुख) नामके निकृष्ट योनि और नरकरूप लोक अज्ञान और दुःख-क्लेशरूप महान् अन्धकारसे आच्छादित हैं; वे अविद्वान् और अज्ञानीलोग मरकर उन्हींको प्राप्त होते हैं। यदि पुरुष आत्माको 'मैं यह हूँ' इस प्रकार विशेषरूपसे जान जाय तो फिर क्या इच्छा करता हुआ और किस कामनासे शरीरके पीछे सन्तप्त हो ? जिस पुरुषको इस अनेकों अनर्थोंसे पूर्ण और विवेक-विज्ञानके विरोधी विषम शरीरमें प्रविष्ट हुआ आत्मा प्राप्त और ज्ञात हो गया है, वही कृतकृत्य है। वही सब [शुभों] का कर्ता है, उसीका लोक (मोक्षधाम) है और स्वयं वही लोक (मोक्षरूप) भी है। हम इस शरीरमें रहते हुए ही यदि उसे जान लेते हैं [तो कृतार्थ हो गये], यदि उसे नहीं जाना तो बड़ी हानि है। जो उसे जान लेते हैं, वे अमृत हो जाते हैं; किंतु दूसरे लोग तो दुःखको ही प्राप्त होते हैं। जब भूत और भविष्यत्‌के स्वामी इस

प्रकाशमान अथवा कर्म-फलदाता आत्माको मनुष्य साक्षात् जान लेता है तो वह उससे अपनी रक्षा करनेकी इच्छा नहीं करता *॥ १०–१५ ॥

जिसके नीचे संवत्सरचक्र अहोरात्रादि अवयवोंके सहित चक्कर लगाता रहता है, उस आदित्यादि ज्योतियोंके ज्योतिःस्वरूप अमृतकी देवगण 'आयु' इस प्रकार उपासना करते हैं। जिसमें पाँच पञ्चजन और [अव्याकृतसंज्ञक] आकाश भी प्रतिष्ठित है, उस आत्माको ही मैं अमृत ब्रह्म मानता हूँ। उस ब्रह्मको जाननेवाला मैं अमृत ही हूँ ॥ १६–१७ ॥

जो उसे प्राणका प्राण, चक्षुका चक्षु, श्रोत्रका श्रोत्र तथा मनका मन जानते हैं, वे उस सनातन और मुख्य ब्रह्मको जानते हैं। ब्रह्मको आचार्योपदेशपूर्वक मनसे ही देखना चाहिये। इसमें नानात्व कुछ भी नहीं है। जो इसमें नानाके समान देखता है, वह मृत्युसे मृत्युको प्राप्त होता है। उस ब्रह्मको [आचार्योपदेशके] अनन्तर एक प्रकारसे ही देखना चाहिये। यह ब्रह्म अप्रमेय, ध्रुव, निर्मल, [अव्याकृतरूप] आकाशसे भी सूक्ष्म, अजन्मा, आत्मा, महान् और अविनाशी है। बुद्धिमान् ब्राह्मणको उसे ही जानकर उसीमें प्रज्ञा करनी चाहिये। बहुत शब्दोंका अनुध्यान (निरन्तर चिन्तन) न करे; वह तो वाणीका श्रम ही है ॥ १८—२१ ॥

वह यह महान् अजन्मा आत्मा, जो कि यह प्राणोंमें विज्ञानमय है, जो यह हृदयमें आकाश है, उसमें शयन करता है। वह सबको वशमें रखनेवाला, सबका शासन करनेवाला और सबका अधिपति है। वह शुभ कर्मसे बढ़ता नहीं और अशुभ कर्मसे छोटा नहीं होता। यह सर्वेश्वर है, यह भूतोंका अधिपति और भूतोंका पालन करनेवाला है। इन लोकोंकी मर्यादा भङ्ग न हो—इस प्रयोजनसे वह इनको धारण करनेवाला सेतु है। [उपनिषदोंमें जिसके स्वरूपका दिग्दर्शन कराया गया है] उस इस आत्माको ब्राह्मण वेदोंके स्वाध्याय, यज्ञ, दान और निष्काम तपके द्वारा जाननेकी इच्छा करते हैं। इसीको जानकर मुनि होता है। इस आत्मलोककी ही इच्छा करते हुए त्यागी पुरुष सब कुछ त्यागकर चले जाते (संन्यासी हो जाते) हैं। इस संन्यासमें कारण यह है—पूर्ववर्ती विद्वान् सन्तान [तथा सकाम कर्म आदि] की इच्छा नहीं करते थे। [वे सोचते थे—] हमें सन्तानसे क्या लेना है, जिन हमको कि यह आत्मलोक अभीष्ट है। अतः वे पुत्रैषणा, वित्तैषणा और लोकैषणासे व्युत्थान कर फिर भिक्षाचर्या करते थे। जो भी पुत्रैषणा है, वही वित्तैषणा है और जो वित्तैषणा है, वही लोकैषणा है। ये दोनों एषणाएँ ही हैं। वह यह 'नेति-नेति' इस प्रकार निर्देश किया गया आत्मा अगृह्य है, वह ग्रहण नहीं किया जाता; वह अशीर्य है, उसका नाश नहीं होता; वह असङ्ग है, कहीं आसक्त नहीं होता; बँधा नहीं है, इसलिये व्यथित नहीं होता तथा उसका क्षय नहीं होता। इस आत्मज्ञको ये दोनों (पाप-पुण्यसम्बन्धी शोक-हर्ष) प्राप्त नहीं होते। अतः इस निमित्तसे मैंने पाप किया है [ऐसा पश्चात्ताप] और इस निमित्तसे मैंने पुण्य किया है [ऐसा हर्ष] इन दोनोंको ही वह पार कर जाता है। इसे किया हुआ और न किया हुआ नित्यकर्म [फलप्रदान और प्रत्यवायके द्वारा] ताप नहीं देता ॥ २२ ॥

यही बात ऋचाद्वारा कही गयी है—यह ब्रह्मवेत्ताकी नित्य महिमा है, जो कर्मसे न तो बढ़ती है और न घटती ही है। उस महिमाके ही स्वरूपको जाननेवाला होना चाहिये, उसे जानकर पापकर्मसे लिप्त नहीं होता। अतः इस प्रकार जाननेवाला शान्त, दान्त, उपरत, तितिक्षु और समाहित होकर आत्मामें ही आत्माको देखता है, सभीको आत्मा देखता है। उसे [पुण्य-पापरूप] पापकी प्राप्ति नहीं होती, यह सम्पूर्ण पापोंको पार कर जाता है। इसे पाप ताप नहीं पहुँचाता, यह सारे पापोंको सन्तप्त करता है। यह पापरहित, निष्काम, निःसंशय ब्राह्मण हो जाता है। सम्राट्! यह ब्रह्मलोक है, तुम इसे पहुँचा दिये गये हो'—ऐसा याज्ञवल्क्यने कहा।

---

* अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते।
ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाꣳ रताः॥
अनन्दा नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः।
ताꣳस्ते प्रेत्याभिगच्छन्त्यविद्वाꣳसोऽबुधो जनाः॥
आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः।
किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्॥
यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मास्मिन् संदेहे गहने प्रविष्टः।
स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्त्ता तस्य लोकः स उ लोक एव॥
इहैव सन्तोऽथ विद्मस्तद्वयं न चेदवेदिर्महती विनष्टिः।
ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति॥
यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा।
ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते॥
(बृह० ४। ४। १०–१५)

[तब जनकने कहा—] 'वह मैं श्रीमान्‌को विदेह देश देता हूँ, साथ ही आपकी दासता (सेवा) करनेके लिये अपने-आपको भी समर्पण करता हूँ' ॥ २३ ॥

वह यह महान् अजन्मा आत्मा अन्न भक्षण करनेवाला और कर्मफल देनेवाला है। जो ऐसा जानता है, उसे सम्पूर्ण कर्मोंका फल प्राप्त होता है। वही यह महान् अजन्मा आत्मा अजर, अमर, अमृत एवं अभय ब्रह्म है। अभय ही ब्रह्म है; जो ऐसा जानता है, वह अभय ब्रह्म ही हो जाता है॥ २४-२५ ॥

पञ्चम ब्राह्मण

याज्ञवल्क्य-मैत्रेयी-संवाद

यह प्रसिद्ध है कि याज्ञवल्क्यकी मैत्रेयी और कात्यायनी—ये दो पत्नियाँ थीं। उनमें मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी थी और कात्यायनी साधारण स्त्रियोंकी-सी बुद्धिवाली ही थी। तब याज्ञवल्क्यने दूसरे प्रकारकी चर्याका आरम्भ करनेकी इच्छासे [कहा—] 'अरी मैत्रेयि !' ऐसा याज्ञवल्क्यने कहा—'मैं इस स्थान (गार्हस्थ्य-आश्रम) से अन्यत्र सब कुछ त्यागकर जानेवाला हूँ, अर्थात् मेरा संन्यास लेनेका विचार है। इसलिये [मैं तेरी अनुमति लेता हूँ और चाहता हूँ] इस कात्यायनीके साथ तेरा बँटवारा कर दूँ'। उस मैत्रेयीने कहा, 'भगवन्! यदि यह धनसे सम्पन्न सारी पृथिवी मेरी हो जाय तो क्या मैं उससे अमर हो सकती हूँ, अथवा नहीं ?' याज्ञवल्क्यने कहा, 'नहीं, भोग-सामग्रियोंसे सम्पन्न मनुष्योंका जैसा जीवन होता है, वैसा ही तेरा भी जीवन हो जायगा, धनसे अमृतत्वकी तो आशा है ही नहीं।' उस मैत्रेयीने कहा, 'जिससे मैं अमर नहीं हो सकती, उसे लेकर मैं क्या करूँगी ? श्रीमान् जो कुछ अमृतत्व-का साधन जानते हों, वही मुझे बतलावें।' उन याज्ञवल्क्यजीने कहा, 'निश्चय ही तू पहले भी मेरी प्रिया रही है और इस समय भी तूने मेरे प्रिय (प्रसन्नता) को बढ़ाया है। अतः देवि ! मैं प्रसन्नतापूर्वक तेरे प्रति इस (अमृतत्वके साधन) की व्याख्या करूँगा। तू मेरे व्याख्या किये हुए विषयका चिन्तन करना' ॥ १–५ ॥

उन्होंने कहा—'अरी मैत्रेयि ! यह निश्चय है कि पतिके प्रयोजनके लिये पति प्रिय नहीं होता, अपने ही प्रयोजनके लिये पति प्रिय होता है; स्त्रीके प्रयोजनके लिये स्त्री प्रिया नहीं होती, अपने ही प्रयोजनके लिये स्त्री प्रिया होती है; पुत्रोंके प्रयोजनके लिये पुत्र प्रिय नहीं होते, अपने ही प्रयोजनके लिये पुत्र प्रिय होते हैं; धनके प्रयोजनके लिये धन प्रिय नहीं होता, अपने ही प्रयोजनके लिये धन प्रिय होता है; पशुओंके प्रयोजनके लिये पशु प्रिय नहीं होते, अपने ही प्रयोजनके लिये पशु प्रिय होते हैं; ब्राह्मणके प्रयोजनके लिये ब्राह्मण प्रिय नहीं होता, अपने ही प्रयोजनके लिये ब्राह्मण प्रिय होता है; क्षत्रियके प्रयोजनके लिये क्षत्रिय प्रिय नहीं होता, अपने ही प्रयोजनके लिये क्षत्रिय प्रिय होता है; लोकोंके प्रयोजनके लिये लोक प्रिय नहीं होते, अपने ही प्रयोजनके लिये लोक प्रिय होते हैं; देवोंके प्रयोजनके लिये देव प्रिय नहीं होते, अपने ही प्रयोजनके लिये देव प्रिय होते हैं; वेदोंके प्रयोजनके लिये वेद प्रिय नहीं होते, अपने ही प्रयोजनके लिये वेद प्रिय होते हैं; भूतोंके प्रयोजनके लिये भूत प्रिय नहीं होते, अपने ही प्रयोजनके लिये भूत प्रिय होते हैं; सबके प्रयोजनके लिये सब प्रिय नहीं होते, अपने ही प्रयोजनके लिये सब प्रिय होते हैं; अतः अरी मैत्रेयि ! आत्मा ही दर्शनीय, श्रवणीय, मननीय और निदिध्यासन (ध्यान) करनेयोग्य है। अरी मैत्रेयि ! निश्चय ही आत्माका दर्शन, श्रवण, मनन और विज्ञान हो जानेपर इस सबका ज्ञान हो जाता है' ॥ ६ ॥

ब्राह्मणजाति उसे परास्त कर देती है, जो ब्राह्मणजातिको आत्मासे भिन्न समझता है। क्षत्रियजाति उसे परास्त कर देती है, जो क्षत्रियजातिको आत्मासे भिन्न जानता है। लोक उसे परास्त कर देते हैं, जो लोकोंको आत्मासे भिन्न जानता है। देवता उसे परास्त कर देते हैं, जो देवताओंको आत्मासे भिन्न समझता है। वेद उसे परास्त कर देते हैं, जो वेदोंको आत्मासे भिन्न जानता है। भूत उसे परास्त कर देते हैं, जो भूतोंको आत्मासे भिन्न समझते हैं। सब उसे परास्त कर देते हैं, जो सबको आत्मासे भिन्न जानता है। यह ब्राह्मणजाति, यह क्षत्रियजाति, ये लोक, ये देव, ये वेद, ये भूत और ये सब जो कुछ भी हैं, यह सब आत्मा ही है। वह दृष्टान्त ऐसा है कि जिसपर लकड़ी आदिसे आघात किया जाता है, उस दुन्दुभि (नक्कारे) के बाह्य शब्दोंको जिस प्रकार कोई ग्रहण नहीं कर सकता, किन्तु दुन्दुभि या दुन्दुभिके आघातको ग्रहण करनेसे उसका शब्द भी गृहीत हो जाता है। वह [दूसरा] दृष्टान्त ऐसा है कि जैसे मुँहसे फूँके जाते हुए शङ्खके बाह्य शब्दोंको ग्रहण करनेमें कोई समर्थ नहीं होता, किन्तु शङ्ख या शङ्खके बजानेको ग्रहण करनेसे उस शब्दका भी

ग्रहण हो जाता है। वह [तीसरा] दृष्टान्त ऐसा है कि जैसे बजायी जाती हुई वीणाके बाह्य शब्दोंको ग्रहण करनेमें कोई समर्थ नहीं होता, किन्तु वीणा या वीणाके बजानेको ग्रहण करनेसे उस शब्दका भी ग्रहण हो जाता है ॥ ७—१० ॥

वह [चौथा] दृष्टान्त ऐसा है कि जिस प्रकार जिसका ईंधन गीला है, ऐसे आधान किये हुए अग्निसे पृथक् धूएँ निकलते हैं, उसी प्रकार हे मैत्रेयि ! ये जो ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, इतिहास, पुराण, विद्या, उपनिषद्, श्लोक (ब्राह्मण-मन्त्र), सूत्र (वैदिक वस्तुसंग्रहवाक्य), सूत्रोंकी व्याख्या, मन्त्रोंकी व्याख्या, इ (यज्ञ), हुत (हवन किया हुआ), आशित (खिलाया हुआ), पायित (पिलाया हुआ), यह लोक, परलोक और सम्पूर्ण भूत हैं—सब इसीके निःश्वास हैं। वह [पाँचवाँ] दृष्टान्त ऐसा है कि जिस प्रकार समस्त जलोंका समुद्र एक अयन (आश्रयस्थान) है, इसी प्रकार समस्त स्पर्शोंका त्वचा एक अयन है, इसी प्रकार समस्त गन्धोंका दोनों नासिकाएँ एक अयन है, इसी प्रकार समस्त रसोंका जिह्वा एक अयन है, इसी प्रकार समस्त रूपोंका चक्षु एक अयन है, इसी प्रकार समस्त शब्दोंका श्रोत्र एक अयन है, इसी प्रकार समस्त संकल्पोंका मन एक अयन है, इसी प्रकार समस्त विद्याओंका हृदय एक अयन है, इसी प्रकार समस्त कर्मोंका दोनों हाथ एक अयन है, इसी प्रकार समस्त आनन्दोंका उपस्थ एक अयन है, इसी प्रकार समस्त विसर्गोंका पायु एक अयन है, इसी प्रकार समस्त मार्गोंका दोनों चरण एक अयन है और इसी प्रकार समस्त वेदोंका वाक् एक अयन है ॥ ११-१२ ॥

उसमें [छठा] दृष्टान्त इस प्रकार है—जिस प्रकार नमकका डला भीतर और बाहरसे रहित सम्पूर्ण रसघन ही है, हे मैत्रेयि ! उसी प्रकार यह आत्मा अन्तर-बाह्य-भेदसे शून्य सम्पूर्ण प्रज्ञानघन ही है। यह इन भूतोंसे [विशेषरूपसे] उत्थित होकर उन्हींके साथ नष्ट हो जाता है। इस प्रकार मर जानेपर इसकी संज्ञा नहीं रहती। हे मैत्रेयि ! इस प्रकार मैं कहता हूँ'—ऐसा याज्ञवल्क्यने कहा ॥ १३ ॥

वह मैत्रेयी बोली, 'यहीं श्रीमान्‌ने मुझे मोहको प्राप्त करा दिया है। मैं इसे विशेषरूपसे नहीं समझती।' उन्होंने कहा, 'अरी मैत्रेयि ! मैं मोहकी बात नहीं कह रहा हूँ। अरी ! यह आत्मा निश्चय ही अविनाशी और अनुच्छेदरूप धर्मवाला है ॥ १४ ॥

जहाँ [अविद्यावस्थामें] द्वैत-सा होता है, वहीं अन्य अन्यको देखता है, अन्य अन्यको सूँघता है, अन्य अन्यका रसास्वादन करता है, अन्य अन्यका अभिवादन करता है, अन्य अन्यको सुनता है, अन्य अन्यका मनन करता है, अन्य अन्यका स्पर्श करता है और अन्य अन्यको विशेषरूपसे जानता है। किन्तु जहाँ इसके लिये सब आत्मा ही हो गया है, वहाँ किसके द्वारा किसे देखे, किसके द्वारा किसे सूँघे, किसके द्वारा किसका रसास्वादन करे, किसके द्वारा किसका अभिवादन करे, किसके द्वारा किसे सुने, किसके द्वारा किसका मनन करे, किसके द्वारा किसका स्पर्श करे और किसके द्वारा किसे जाने ! जिसके द्वारा पुरुष इस सबको जानता है, उसे किस साधनसे जाने ! वह यह 'नेति-नेति' इस प्रकार निर्देश किया गया आत्मा अगृह्य है—उसका ग्रहण नहीं किया जाता; अशीर्य है—उसका विनाश नहीं होता; असङ्ग है—आसक्त नहीं होता; अबद्ध है—वह व्यथित और क्षीण नहीं होता। हे मैत्रेयि ! विज्ञाताको किसके द्वारा जाने ? इस प्रकार तुझे उपदेश कर दिया गया। अरी मैत्रेयि ! निश्चय जान, इतना ही अमृतत्व है।' ऐसा कहकर याज्ञवल्क्यजी परिव्राजक (संन्यासी) हो गये ॥ १५ ॥

षष्ठ ब्राह्मण

याज्ञवल्कीय काण्डकी परम्परा

अब [याज्ञवल्कीय काण्डका] वंश बतलाया जाता है—पौतिमाष्यने गौपवनसे, गौपवनने पौतिमाष्यसे, पौतिमाष्यने गौपवनसे, गौपवनने कौशिकसे, कौशिकने कौण्डिन्यसे, कौण्डिन्यने शाण्डिल्यसे, शाण्डिल्यने कौशिकसे और गौतमसे, तथा गौतमने आग्निवेश्यसे, आग्निवेश्यने गार्ग्यसे, गार्ग्यने गार्ग्यसे, गार्ग्यने गौतमसे, गौतमने सैतवसे, सैतवने पाराशर्यायणसे, पाराशर्यायणने गार्ग्यायणसे, गार्ग्यायणने उद्दालकायनसे, उद्दालकायनने जाबालायनसे, जाबालायनने

माध्यन्दिनायनसे, माध्यन्दिनायनने सौकरायणसे, सौकरायणने काषायणसे, काषायणने सायकायनसे, सायकायनने कौशिकायनिसे, कौशिकायनिने घृतकौशिकसे, घृतकौशिकने पाराशर्यायणसे, पाराशर्यायणने पाराशर्यसे, पाराशर्यने जातूकर्ण्यसे, जातूकर्ण्यने आसुरायणसे और यास्कसे, आसुरायणने त्रैवणिसे, त्रैवणिने औपजङ्घनिसे, औपजङ्घनिने आसुरिसे, आसुरिने भारद्वाजसे, भारद्वाजने आत्रेयसे, आत्रेयने माण्टिसे, माण्टिने गौतमसे, गौतमने गौतमसे, गौतमने वात्स्यसे, वात्स्यने शाण्डिल्यसे, शाण्डिल्यने कैशोर्य काप्यसे, कैशोर्य काप्यने कुमारहारितसे, कुमारहारितने गालवसे, गालवने विदर्भीकौण्डिन्यसे, विदर्भीकौण्डिन्यने वत्सनपाद् बाभ्रवसे, वत्सनपाद् बाभ्रवने पन्था सौभरसे, पन्था सौभरने अयास्य आङ्गिरससे, अयास्य आङ्गिरसने आभूति त्वाष्ट्रसे, आभूति त्वाष्ट्रने विश्वरूप त्वाष्ट्रसे, विश्वरूप त्वाष्ट्रने अश्विनीकुमारोंसे, अश्विनीकुमारोंने दध्यङ्ङाथर्वणसे, दध्यङ्ङाथर्वणने अथर्वा दैवसे, अथर्वा दैवने मृत्यु प्राध्वंसनसे, मृत्यु प्राध्वंसनने प्रध्वंसनसे, प्रध्वंसनने एकर्षिसे, एकर्षिने विप्रचित्तिसे, विप्रचित्तिने व्यष्टिसे, व्यष्टिने सनारुसे, सनारुने सनातनसे, सनातनने सनगसे, सनगने परमेष्ठीसे, परमेष्ठीने ब्रह्मासे [यह विद्या प्राप्त की] । ब्रह्मा स्वयम्भू है; ब्रह्माको नमस्कार है ॥ १–३ ॥

॥ चतुर्थ अध्याय समाप्त ॥ ४ ॥

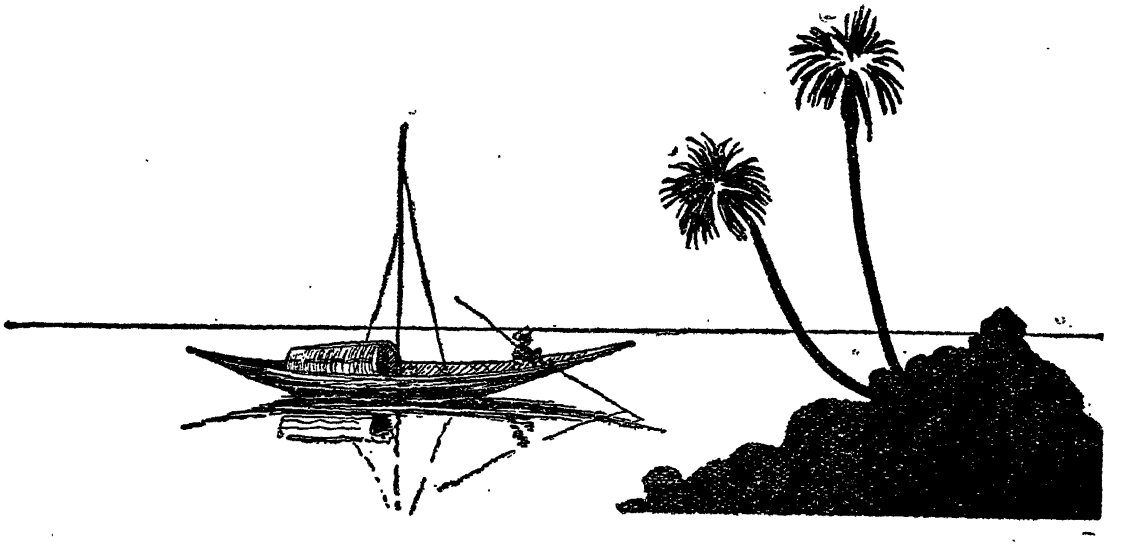

ॐ

पञ्चम अध्याय

प्रथम ब्राह्मण

आकाशकी ब्रह्मरूपमें उपासना

वह परब्रह्म पूर्ण है और यह (जगत् भी) पूर्ण है। उस पूर्णब्रह्मसे ही यह पूर्ण उत्पन्न होता है। इस पूर्णके पूर्णको निकाल लेनेपर भी पूर्ण ही बच रहता है। आकाश-ब्रह्म ॐकार है। आकाश [यहाँ जड नहीं;] सनातन [परमात्मा] है। 'जिसमें वायु रहता है, वह आकाश ही स्व है'—ऐसा कौरव्यायणीपुत्रने कहा है। यह ओङ्कार वेद है—ऐसा ब्राह्मण जानते हैं; क्योंकि जो ज्ञातव्य है, उसका इसीसे ज्ञान होता है॥ १॥

द्वितीय ब्राह्मण

'द-द-द' से दम-दान और दयाका उपदेश

देव, मनुष्य और असुर—प्रजापतिके इन तीन पुत्रोंने पिता प्रजापतिके यहाँ ब्रह्मचर्यवास किया। ब्रह्मचर्यवास कर चुकनेपर देवोंने कहा—'आप हमें उपदेश कीजिये।' उनसे प्रजापतिने 'द' यह अक्षर कहा और पूछा, 'समझ गये क्या?' इसपर उन्होंने कहा, "समझ गये; आपने हमसे 'दमन करो' ऐसा कहा है।" तब प्रजापतिने कहा, 'ठीक है, तुम समझ गये'॥१॥

फिर प्रजापतिसे मनुष्योंने कहा—'आप हमें उपदेश कीजिये।' उनसे भी प्रजापतिने 'द' यह अक्षर ही कहा और पूछा, 'समझ गये क्या?' मनुष्योंने कहा, "समझ गये; आपने हमसे 'दान करो' ऐसा कहा है।" तब प्रजापतिने 'हाँ, समझ गये' ऐसा कहा॥ २॥

फिर प्रजापतिसे असुरोंने कहा—'आप हमें उपदेश कीजिये।' उनसे भी प्रजापतिने 'द' यह अक्षर ही कहा और पूछा, 'समझ गये क्या?' असुरोंने कहा, "समझ गये; आपने हमसे 'दया करो' ऐसा कहा है।" तब प्रजापतिने 'हाँ, समझ गये' ऐसा कहा। इस प्रजापतिके अनुशासनकी मेघगर्जनारूपी दैवी वाणी आज भी द-द-द—इस प्रकार अनुवाद करती है, अर्थात् भोगप्रधान देवो! इन्द्रियोंका दमन करो, संग्रहप्रधान मनुष्यो! भोगसामग्रीका दान करो, क्रोध-हिंसाप्रधान असुरो! जीवोंपर दया करो—यों कहती है। अतः दम, दान और दया—इन तीनोंको सीखे॥ ३॥

तृतीय ब्राह्मण

हृदयकी ब्रह्मरूपसे उपासना

जो हृदय है, वह प्रजापति है। यह ब्रह्म है, यह सर्व है, यह हृदय तीन अक्षरवाला नाम है। 'हृ' यह एक अक्षर है। जो ऐसा जानता है, उसके प्रति स्वजन और अन्यजन बलि समर्पण करते हैं। 'द' यह एक अक्षर है। जो ऐसा जानता है, उसे स्वजन और अन्यजन देते हैं। 'यम्' यह एक अक्षर है। जो ऐसा जानता है, वह स्वर्गलोकको जाता है॥ १॥

चतुर्थ ब्राह्मण

सत्यकी ब्रह्मरूपसे उपासना

वही—वह हृदय-ब्रह्म ही वह था—जो कि सत्य ही है। जो भी इस महत्, यक्ष (पूज्य), सर्वप्रथम उत्पन्न होनेवालेको यह 'सत्य ब्रह्म है' ऐसा जानता है, वह इन लोकोंको जीत लेता है। [उसका शत्रु] उसके अधीन हो जाता है—असत् (अभावरूप) हो जाता है। जो इस प्रकार इस महत्, यक्ष (पूजनीय), प्रथम उत्पन्न होनेवालेको 'सत्य ब्रह्म'—इस प्रकार जानता है [उसे उपर्युक्त फल मिलता है]; क्योंकि ब्रह्म सत्य ही है॥ १॥

पञ्चम ब्राह्मण

सत्यकी आदित्यरूपमें उपासना

यह [व्यक्त जगत्] पहले आप (जल) ही था ! उस आपने सत्यकी रचना की । अतः सत्य ब्रह्म है । ब्रह्मने प्रजापति (विराट्) को और प्रजापतिने देवताओंको उत्पन्न किया । वे देवगण सत्यकी ही उपासना करते हैं । वह यह 'सत्य' तीन अक्षरवाला नाम है । 'स' यह एक अक्षर है, 'ति' यह एक अक्षर है और 'यम्' यह एक अक्षर है । इनमें प्रथम और अन्तिम अक्षर सत्य है और मध्यका अनृत है । वह यह अनृत दोनों ओरसे सत्यसे परिगृहीत है । इसलिये यह सत्य-बहुल ही है । इस प्रकार जाननेवालेको अनृत नहीं मारता । वह जो सत्य है, सो यह आदित्य है । जो इस आदित्यमण्डलमें पुरुष है और जो भी यह दक्षिण नेत्रमें पुरुष है, वे ये दोनों पुरुष एक-दूसरेमें प्रतिष्ठित हैं । आदित्य रश्मियोंके द्वारा चाक्षुष पुरुषमें प्रतिष्ठित है और चाक्षुष पुरुष प्राणोंके द्वारा उसमें प्रतिष्ठित है । जिस समय यह (चाक्षुष पुरुष) उत्क्रमण करने लगता है, उस समय यह इस मण्डलको शुद्ध ही देखता है । फिर ये रश्मियाँ इसके पास नहीं आतीं ॥ १-२ ॥

इस मण्डलमें जो यह पुरुष है, उसका 'भूः' यह सिर है; सिर एक है और यह अक्षर भी एक है । 'भुवः' यह भुजा है; भुजाएँ दो हैं और ये अक्षर भी दो हैं । 'स्वः' यह प्रतिष्ठा (चरण) है; प्रतिष्ठा (चरण) दो हैं और ये अक्षर भी दो हैं । 'अहर्' यह उसका उपनिषद् (गूढ़ नाम) है; जो ऐसा जानता है, वह पापको मारता है और उसे त्याग देता है । जो यह दक्षिण नेत्रमें पुरुष है, उसका 'भूः' यह सिर है; सिर एक है और यह अक्षर भी एक है । 'भुवः' यह भुजा है; भुजाएँ दो हैं और ये अक्षर भी दो हैं । 'स्वः' यह प्रतिष्ठा है; प्रतिष्ठा (चरण) दो हैं और ये अक्षर भी दो हैं । 'अहम्' यह उसका उपनिषद् (गूढ़ नाम) है; जो ऐसा जानता है, वह पापको मारता और त्याग देता है ॥ ३-४ ॥

षष्ठ ब्राह्मण

मनोमय पुरुषकी उपासना

प्रकाश ही जिसका सत्य (स्वरूप) है, ऐसा यह पुरुष मनोमय है । वह उस अन्तर्हृदयमें जैसा व्रीहि (धान) या यव (जौ) होता है, उतने ही परिमाणवाला है । वह यह सबका स्वामी और सबका अधिपति है; तथा यह जो कुछ है, सभीका प्रकर्षतया शासन करता है ॥ १ ॥

सप्तम ब्राह्मण

विद्युत्की ब्रह्मरूपमें उपासना

विद्युत् ब्रह्म है—ऐसा कहते हैं । विदान (खण्डन या विनाश) करनेके कारण विद्युत् है । जो 'विद्युत् ब्रह्म है' ऐसा जानता है, वह इस आत्माके प्रतिकूलभूत पापोंका नाश कर देता है; क्योंकि विद्युत् ही ब्रह्म है ॥ १ ॥

अष्टम ब्राह्मण

वाक्की धेनुरूपमें उपासना

वाक्रूप धेनुकी उपासना करे । उसके चार स्तन हैं—स्वाहाकार, वषट्कार, हन्तकार और स्वधाकार । उसके दो स्तन स्वाहाकार और वषट्कारके भोक्ता देवगण हैं, हन्तकारके भोक्ता मनुष्य हैं और स्वधाकारके पितृगण । उस धेनुका प्राण वृषभ है और मन बछड़ा है ॥ १ ॥

नवम ब्राह्मण

अन्तरस्थ वैश्वानर अग्नि

जो यह पुरुषके भीतर है, यह अग्नि वैश्वानर है, जिससे कि यह अन्न, जो कि भक्षण किया जाता है, पकाया जाता है । उसीका यह घोष होता है, जिसे पुरुष कानोंको मूँदकर सुनता है । जिस समय पुरुष उत्क्रमण करनेवाला होता है, उस समय इस घोषको नहीं सुनता ॥ १ ॥

दशम ब्राह्मण

मरणोत्तर ऊर्ध्वगतिका वर्णन

जिस समय यह पुरुष इस लोकसे मरकर जाता है, उस समय वह वायुको प्राप्त होता है। वहाँ वह वायु उसके लिये छिद्रयुक्त हो जाता—मार्ग दे देता है, जैसा कि रथके पहियेका छिद्र होता है। उसके द्वारा वह ऊर्ध्व होकर चढ़ता है। वह सूर्यलोकमें पहुँच जाता है। वहाँ सूर्य उसके लिये वैसा ही छिद्ररूप मार्ग देता है, जैसा कि लम्बर नामके बाजेका छिद्र होता है। उसमें होकर वह ऊपरकी ओर चढ़ता है। वह चन्द्रलोकमें पहुँच जाता है। वहाँ चन्द्रमा भी उसके लिये छिद्रयुक्त हो मार्ग देता है, जैसा कि दुन्दुभिका छिद्र होता है। उसके द्वारा वह ऊपरकी ओर चढ़ता है। वह अशोक (शारीरिक दुःखसे रहित) और अहिम (मानसिक दुःखशून्य) लोकमें पहुँच जाता है और उसमें सदा—अनन्त कालतक अर्थात् ब्रह्माके अनेक कल्पोंतक निवास करता है॥ १॥

एकादश ब्राह्मण

व्याधिमें और मृत पुरुषके श्मशान-गमन आदिमें तपकी भावनाका फल

व्याधियुक्त पुरुषको जो ताप होता है, वह निश्चय ही परम तप है; जो ऐसा जानता है, वह परम लोकको ही जीत लेता है। मृत पुरुषको जो वनको ले जाते हैं, यह निश्चय ही परम तप है; जो ऐसा जानता है, वह परम लोकको ही जीत लेता है। मरे हुए मनुष्यको सब प्रकार जो अग्निमें रखते हैं, यह निश्चय ही परम तप है; जो ऐसा जानता है, वह परम लोकको ही जीत लेता है॥ १॥

द्वादश ब्राह्मण

अन्न एवं प्राणकी ब्रह्मरूपसे उपासना

कोई कहते हैं कि अन्न ब्रह्म है; किंतु ऐसी बात नहीं है। क्योंकि प्राणके बिना अन्न सड़ जाता है। कोई कहते हैं—प्राण ब्रह्म है; किंतु ऐसी बात नहीं है। क्योंकि अन्नके बिना प्राण सूख जाता है। परंतु ये दोनों देव एकरूपताको प्राप्त होकर परम भावको प्राप्त होते हैं—ऐसा निश्चयकर प्रातृद ऋषिने अपने पितासे कहा था—'इस प्रकार जाननेवालेका मैं क्या शुभ करूँ अथवा क्या अशुभ करूँ? [क्योंकि कृतकृत्य हो जानेके कारण उसका तो न कोई शुभ किया जा सकता है और न अशुभ ही।]' पिताने हाथसे निवारण करते हुए कहा—'प्रातृद! ऐसा मत कहो। इन दोनोंकी एकरूपताको प्राप्त होकर कौन परमताको प्राप्त होता है?' अतः उससे उस (प्रातृदके पिता) ने 'वि' ऐसा कहा। 'वि' यही अन्न है। वि-रूप अन्नमें ही ये सब भूत प्रविष्ट हैं। 'रम्' यह प्राण है, क्योंकि रं अर्थात् प्राणमें ही ये सब भूत रमण करते हैं। जो ऐसा जानता है, उसमें ये सब भूत प्रविष्ट होते हैं और सभी भूत रमण करते हैं॥ १॥

त्रयोदश ब्राह्मण

प्राणकी विविध रूपोंमें उपासना

'उक्थ' इस प्रकार प्राणकी उपासना करे। प्राण ही उक्थ है; क्योंकि प्राण ही सब इन्द्रियोंको उत्थापित करता है। इस उपासकसे उक्थवेत्ता पुत्र उत्पन्न होता है। जो ऐसी उपासना करता है, वह प्राणके सायुज्य और सालोक्यको प्राप्त करता है। 'यजुः' इस प्रकार प्राणकी उपासना करे। प्राण ही यजु है, क्योंकि प्राणमें ही इन सब भूतोंका योग होता है। सम्पूर्ण भूत इसकी श्रेष्ठताके कारण इससे संयुक्त होते हैं। जो ऐसी उपासना करता है, वह यजुके सायुज्य और सलोकताको प्राप्त होता है। 'साम' इस प्रकार प्राणकी उपासना करे। प्राण ही साम है, क्योंकि प्राणमें ही ये सब भूत सुसंगत होते हैं। समस्त भूत उसके लिये सुसंगत होते हैं, तथा उसकी श्रेष्ठतामें कारण होते हैं। जो इस प्रकार उपासना करता है, वह सामके सायुज्य और सलोकताको प्राप्त होता है। प्राण 'क्षत्र' है—इस प्रकार प्राणकी उपासना करे। प्राण ही क्षत्र है। प्राण ही क्षत्र है—यह प्रसिद्ध है। प्राण इस

देहकी शस्त्रादिजनित क्षतसे रक्षा करता है। अत्रम्—अन्य किसीसे त्राण न पानेवाले क्षत्र (प्राण) को प्राप्त होता है। जो इस प्रकार उपासना करता है, वह क्षत्रके सायुज्य और सलोकताको जीत (प्राप्त कर) लेता है ॥ १–४ ॥

चतुर्दश ब्राह्मण

गायत्री-उपासना

भूमि, अन्तरिक्ष और द्यौ—ये आठ अक्षर हैं। आठ अक्षरवाला ही गायत्रीका एक (प्रथम) पाद है। यह (भूमि आदि) ही इस गायत्रीका प्रथम पाद है। इस प्रकार इसके इस पदको जो जानता है, वह इस त्रिलोकीमें जितना कुछ है, उस सबको जीत (प्राप्त कर) लेता है। 'ऋचः, यजूंषि, सामानि'—ये आठ अक्षर हैं। आठ अक्षरवाला ही गायत्रीका एक (द्वितीय) पाद है। यह (ऋक् आदि) ही इस गायत्रीका द्वितीय पाद है। जो इस प्रकार इसके इस पादको जानता है, वह जितनी यह त्रयीविद्या है (अर्थात् त्रयीविद्याका जितना फल है,) उस सभीको जीत लेता है। प्राण, अपान, व्यान—ये आठ अक्षर हैं। आठ अक्षरवाला ही गायत्रीका एक (तृतीय) पाद है। यह प्राणादि ही इस गायत्रीका 'तृतीय' पाद है। जो गायत्रीके इस पदको इस प्रकार जानता है, वह जितना यह प्राणिसमुदाय है, सबको जीत लेता है। और यह जो तपता (प्रकाशित होता) है वही इसका तुरीय, दर्शत, परोरजा पद है। जो चतुर्थ होता है, वही 'तुरीय' कहलाता है। 'दर्शतं पदम्' इसका अर्थ है—मानो [यह आदिमण्डलस्थ पुरुष] दीखता है। 'परोरजाः' इसका अर्थ है—यह सभी रज (यानी लोकों) के ऊपर-ऊपर रहकर प्रकाशित होता है। जो गायत्रीके इस चतुर्थ पदको इस प्रकार जानता है, वह इसी प्रकार शोभा और कीर्तिसे प्रकाशित होता है। वह यह गायत्री इस चतुर्थ दर्शत परोरजा पदमें प्रतिष्ठित है। वह पद सत्यमें प्रतिष्ठित है। चक्षु ही सत्य है, चक्षु ही सत्य है—यह प्रसिद्ध है। इसीसे यदि दो पुरुष 'मैंने देखा है', 'मैंने सुना है' इस प्रकार विवाद करते हुए आयें तो जो यह कहता होगा कि 'मैंने देखा है' उसीका हमें विश्वास होगा। वह तुरीय पादका आश्रयभूत सत्य बलमें प्रतिष्ठित है। प्राण ही बल है, वह सत्य प्राणमें प्रतिष्ठित है। इसीसे कहते हैं कि सत्यकी अपेक्षा बल ओजस्वी है। इस प्रकार यह गायत्री अध्यात्म-प्राणमें प्रतिष्ठित है। इस पूर्वोक्त गायत्रीने गयोंका त्राण किया था। प्राण ही गय हैं, उन प्राणोंका इसने त्राण किया। इसने गयोंका त्राण किया था, इसीसे इसका 'गायत्री' नाम हुआ। आचार्यने आठ वर्षके बटुके प्रति उपनयनके समय जिस सावित्रीका उपदेश किया था, वह यही है। वह जिस-जिस बटुको इसका उपदेश करता है, यह उसके-उसके प्राणोंकी रक्षा करती है ॥ १–४ ॥

कोई शाखावाले इस पूर्वोक्त अनुष्टुप्[1] छन्दवाली सावित्रीका उपदेश करते हैं (गायत्रीछन्दवाली सावित्रीका उपदेश न करके अनुष्टुप्छन्दकी सावित्रीका उपदेश करते हैं)। वे कहते हैं कि वाक् अनुष्टुप् है, इसलिये हम वाक्का ही उपदेश करते हैं। किंतु ऐसा नहीं करना चाहिये। गायत्रीछन्दवाली सावित्रीका ही उपदेश करे। ऐसा जाननेवाला जो बहुत-सा भी प्रतिग्रह करे तो भी वह गायत्रीके एक पदके बराबर भी नहीं हो सकता ॥ ५ ॥

जो इन तीन पूर्ण लोकोंका प्रतिग्रह करता है, उसका वह (प्रतिग्रह) इस गायत्रीके इस प्रथम पादको व्याप्त करता है। और जितनी यह त्रयीविद्या है, उसका जो प्रतिग्रह करता है, वह (प्रतिग्रह) इसके इस द्वितीय पादको व्याप्त करता है। और जितने ये प्राणी हैं, उनका जो प्रतिग्रह करता है, वह (प्रतिग्रह) इसके इस तृतीय पदको व्याप्त करता है। और यही इसका तुरीय दर्शत परोरजा पद है, जो कि यह तपता है; यह किसीके द्वारा प्राप्य नहीं है, क्योंकि इतना प्रतिग्रह कोई कहाँसे कर सकता है? ॥ ६ ॥

उस गायत्रीका उपस्थान—हे गायत्रि! तू [त्रैलोक्यरूप प्रथम पादसे] एकपदी है, [तीनों वेदरूप द्वितीय पादसे] द्विपदी है, [प्राण, अपान और व्यानरूप तीसरे पादसे] त्रिपदी है [और तुरीय पादसे] चतुष्पदी है। [इन सबसे परे निरुपाधिक स्वरूपसे तू] अपद है; क्योंकि तू जानी नहीं जाती। अतः व्यवहारके अविषयभूत एवं समस्त लोकोंसे ऊपर विराजमान तेरे दर्शनीय तुरीय पदको नमस्कार है। यह पापरूपी शत्रु

१. अनुष्टुप्छन्द चार पादोंका होता है और गायत्रीछन्द तीन पादोंका। दोनोंके पाद आठ-आठ अक्षरके ही होते हैं। अनुष्टुप्छन्दमें जो मन्त्र उपलब्ध होता है, उसका भी देवता सविता ही है; इसलिये कुछ लोग उसे ही सावित्री कहते हैं। अनुष्टुप्छन्दवाला मन्त्र इस प्रकार है—

'तत्सवितुर्वृणीमहे वयं देवस्य भोजनम्। श्रेष्ठं सर्वधातमं तुरं भगस्य धीमहि।'

इस [विज्ञाचरणरूप] कार्यमें सफलता नहीं प्राप्त करे। इस प्रकार यह (विद्वान्) जिससे द्वेष करता हो, 'उसकी कामना पूर्ण न हो' ऐसा कहकर उपस्थान करे। जिसके लिये इस प्रकार उपस्थान किया जाता है, उसकी कामना पूर्ण नहीं होती। अथवा 'मैं इस वस्तुको प्राप्त करूँ' ऐसी कामनासे उपस्थान करे ॥ ७ ॥

उस विदेह जनकने बुडिल अश्वतराश्विसे यही बात कही थी कि 'तूने जो अपनेको गायत्रीविद् (गायत्री-तत्त्वका ज्ञाता) कहा था; तो फिर [प्रतिग्रहके दोषसे] हाथी होकर भार क्यों ढोता है ?' इसपर उसने 'सम्राट् ! मैं इसका मुख ही नहीं जानता था' ऐसा कहा। [तब जनकने कहा—] 'इसका अग्नि ही मुख है। यदि अग्निमें लोग बहुत-सा ईंधन रख दें तो वह उस सभीको जला डालता है। इसी प्रकार ऐसा जाननेवाला बहुत-सा पाप करता रहा हो, तो भी वह उस सबको भक्षण करके शुद्ध, पवित्र, अजर, अमर हो जाता है ॥ ८ ॥

पञ्चदश ब्राह्मण

अन्तसमयकी प्रार्थना

हे सबका भरण-पोषण करनेवाले परमेश्वर ! आप सत्य-स्वरूप सर्वेश्वरका श्रीमुख ज्योतिर्मय सूर्यमण्डलरूप पात्रसे ढका हुआ है। आपकी भक्तिरूप सत्यधर्मका अनुष्ठान करनेवाले मुझको अपने दर्शन करानेके लिये आप उस आवरणको हटा लीजिये। हे भक्तोंका पोषण करनेवाले ! मुख्य ज्ञानस्वरूप ! सबके नियन्ता ! भक्तों और ज्ञानियोंके परम लक्ष्य ! प्रजापतिके प्रिय ! इन रश्मियोंको एकत्र कीजिये—हटा लीजिये; इस तेजको समेट लीजिये। आपका जो अतिशय कल्याणमय दिव्यस्वरूप है, उसको मैं आपकी कृपासे [ध्यानके द्वारा] देख रहा हूँ। वह जो (सूर्यका आत्मा) है, वह परम पुरुष [आपका स्वरूप है;] वही मैं भी हूँ। अब ये प्राण और इन्द्रियाँ अविनाशी समष्टि वायुतत्त्वमें [प्रविष्ट हो जायँ], यह स्थूलशरीर अग्निमें जलकर भस्मरूप [हो जाय]। हे सच्चिदानन्दघन यज्ञमय भगवन् ! [आप मुझ भक्तका] स्मरण करें, मेरे द्वारा किये हुए (भक्तिरूप) कर्मोंका स्मरण करें। हे यज्ञमय भगवन् ! [आप मुझ भक्तको] स्मरण करें, (मेरे) कर्मोंको स्मरण करें। हे अग्नि ! (अग्निके अधिष्ठातृ देवता) हमें परम धनरूप परमेश्वरकी सेवामें पहुँचानेके लिये सुन्दर शुभ (उत्तरायण) मार्गसे ले चलिये। हे देव ! [आप हमारे] सम्पूर्ण कर्मोंको जाननेवाले हैं, अतः हमारे इस मार्गके प्रतिबन्धक पापको दूर कर दीजिये। आपको हम बार-बार नमस्कार करते हैं ॥ १ ॥

॥ पञ्चम अध्याय समाप्त ॥ ५ ॥

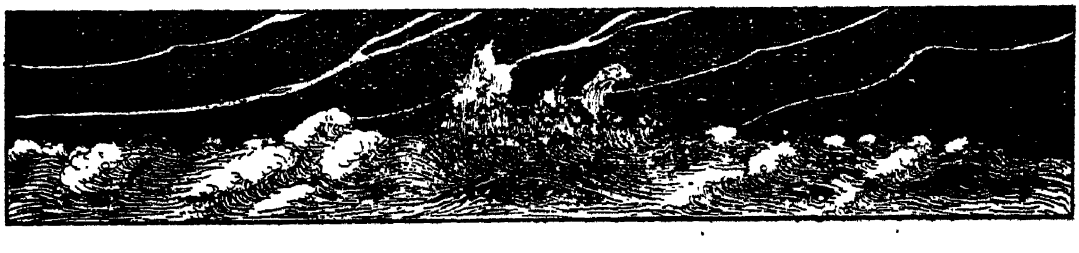

ॐ

षष्ठ अध्याय

प्रथम ब्राह्मण

प्राणकी सर्वश्रेष्ठता

जो कोई ज्येष्ठ और श्रेष्ठको जानता है, वह अपने ज्ञातिजनोंमें ज्येष्ठ और श्रेष्ठ होता है। प्राण ही ज्येष्ठ और श्रेष्ठ है। जो ऐसी उपासना करता है, वह अपने ज्ञातिजनोंमें तथा और जिनमें होना चाहता है, उनमें भी ज्येष्ठ और श्रेष्ठ होता है। जो वसिष्ठाको जानता है, वह स्वजनोंमें वसिष्ठ होता है। वाक् ही वसिष्ठा है। जो ऐसी उपासना करता है, वह स्वजनोंमें तथा और जिनमें चाहता है, उनमें वसिष्ठ होता है। जो प्रतिष्ठाको जानता है, वह समान देश-कालमें प्रतिष्ठित होता है और दुर्गममें भी प्रतिष्ठित होता है। चक्षु ही प्रतिष्ठा है। चक्षुसे ही समान और दुर्गम देश-कालमें प्रतिष्ठित होता है। जो ऐसी उपासना करता है, वह समान और दुर्गममें प्रतिष्ठित होता है। जो सम्पद्को जानता है, वह जिस भोगकी इच्छा करता है, वही उसे सम्यक् प्रकारसे प्राप्त हो जाता है। श्रोत्र ही सम्पद् है। श्रोत्रमें ही ये सब वेद सब प्रकार निष्पन्न हैं। जो ऐसी उपासना करता है, वह जिस भोगकी इच्छा करता है, वही उसे सम्यक् प्रकारसे प्राप्त हो जाता है। जो आयतनको जानता है, वह स्वजनोंका आयतन (आश्रय) होता है तथा अन्य जनोंका भी आयतन होता है। मन ही आयतन है। जो इस प्रकार उपासना करता है, वह स्वजनोंका आयतन होता है तथा अन्य जनोंका भी आयतन होता है। जो भी प्रजातिको जानता है, वह प्रजा—सन्तान और पशुओंद्वारा प्रजात (वृद्धिको प्राप्त) होता है। रेतस् ही प्रजाति है। जो ऐसा जानता है, वह प्रजा और पशुओंद्वारा प्रजात होता है ॥ १—६ ॥

ये पूर्वोक्त प्राण (इन्द्रिय, मन आदि) 'मैं श्रेष्ठ हूँ' 'मैं श्रेष्ठ हूँ' इस प्रकार विवाद करते हुए ब्रह्माके पास गये। उससे बोले, 'हममें कौन वसिष्ठ है ?' उसने कहा, 'तुममेंसे जिसके उत्क्रमण करनेपर (शरीरसे पृथक् हो जानेपर) यह शरीर अपनेको अधिक पापी मानता है, वही तुममें वसिष्ठ है' ॥ ७ ॥

[पहले] वाक्ने उत्क्रमण किया। उसने एक वर्ष बाहर रहकर लौटकर कहा—'मेरे बिना तुम कैसे जीवित रह सके थे ?' यह सुनकर उन्होंने कहा, 'जैसे गूँगे मनुष्य वाणीसे न बोलते हुए भी प्राणसे प्राणक्रिया करते, नेत्रसे देखते, श्रोत्रसे सुनते, मनसे जानते और रेतस्से प्रजा (सन्तान) की उत्पत्ति करते हुए [जीवित रहते हैं,] वैसे ही हम जीवित रहे।' यह सुनकर वाक्ने शरीरमें प्रवेश किया। चक्षुने उत्क्रमण किया। उसने एक वर्ष बाहर रहकर लौटकर कहा, 'तुम मेरे बिना कैसे जीवित रह सके थे ?' वे बोले—'जिस प्रकार अन्धे लोग नेत्रसे न देखते हुए प्राणसे प्राणन करते, वाणीसे बोलते, श्रोत्रसे सुनते, मनसे जानते और रेतस्से प्रजा उत्पन्न करते हुए [जीवित रहते हैं,] उसी प्रकार हम जीवित रहे।' यह सुनकर चक्षुने प्रवेश किया। श्रोत्रने उत्क्रमण किया। उसने एक वर्ष बाहर रहकर लौटकर कहा, 'तुम मेरे बिना कैसे जीवित रह सके थे ?' वे बोले—'जिस प्रकार बहरे आदमी कानोंसे न सुनते हुए भी प्राणसे प्राणन करते, वाणीसे बोलते, नेत्रसे देखते, मनसे जानते और रेतस्से प्रजा उत्पन्न करते हुए [जीवित रहते हैं,] उसी प्रकार हम जीवित रहे।' यह सुनकर श्रोत्रने प्रवेश किया। मनने उत्क्रमण किया। उसने एक वर्ष बाहर रहकर लौटकर कहा, 'तुम मेरे बिना कैसे जीवित रह सके थे ?' वे बोले, 'जिस प्रकार मुग्ध पुरुष मनसे न समझते हुए भी प्राणसे प्राणन करते, वाणीसे बोलते, नेत्रसे देखते, कानसे सुनते और रेतस्से प्रजा उत्पन्न करते हुए [जीवित रहते हैं,] उसी प्रकार हम जीवित रहे।' यह सुनकर मनने शरीरमें प्रवेश किया। रेतसने उत्क्रमण किया। उसने एक वर्ष बाहर रहकर फिर लौटकर कहा, 'तुम मेरे बिना कैसे जीवित रह सके थे ?' वे बोले, 'जिस प्रकार नपुंसकलोग रेतस्से प्रजा उत्पन्न न करते हुए प्राणसे प्राणन करते, वाणीसे बोलते, नेत्रसे देखते, श्रोत्रसे सुनते और मनसे जानते हुए [जीवित रहते हैं,] उसी प्रकार हम जीवित रहे।' यह सुनकर वीर्यने शरीरमें प्रवेश किया। फिर प्राण उत्क्रमण करने लगा तो जिस प्रकार सिन्धुदेशीय महान् अश्व पैर बाँधनेके खूँटोंको उखाड़ डालता है, उसी प्रकार वह इन सब प्राणों (इन्द्रियों) को स्थानच्युत करने लगा। उन्होंने कहा, 'भगवन् ! आप उत्क्रमण न करें, आपके बिना हम जीवित नहीं रह सकते।' प्राणने कहा, 'अच्छा, तो

मुझे बलि (भेंट) दिया करो ।' [इन्द्रियोंने कहा—] 'बहुत अच्छा' ॥ ८–१३ ॥

उस वागिन्द्रियने कहा, 'मैं जो वसिष्ठा हूँ, सो तुम ही उस वसिष्ठगुणसे युक्त हो ।' 'मैं जो प्रतिष्ठा हूँ, सो तुम ही उस प्रतिष्ठासे युक्त हो' ऐसा नेत्रने कहा । 'मैं जो सम्पद् हूँ, सो तुम ही उस सम्पद्से युक्त हो' ऐसा श्रोत्रने कहा । 'मैं जो आयतन हूँ, सो तुम्हीं वह आयतन हो' ऐसा मनने कहा । 'मैं जो प्रजाति हूँ, सो तुम ही उस प्रजातिसे युक्त हो' ऐसा रेतस्ने कहा । [प्राणने कहा—] 'किंतु ऐसे गुणोंसे युक्त मेरा अन्न क्या है और वस्त्र क्या है ?' [वागादि बोले—] 'कुत्ते, कृमि और कीट-पतङ्गोंसे लेकर यह जो कुछ भी है, वह सब तुम्हारा अन्न है और जल ही वस्त्र है ।' [उपासनाका फल—] 'जो इस प्रकार प्राणके अन्नको जानता है, उसके द्वारा अभक्ष्य-भक्षण नहीं होता और अभक्ष्यका प्रतिग्रह (संग्रह) भी नहीं होता । ऐसा जाननेवाले श्रोत्रिय भोजन करनेसे पूर्व आचमन करते हैं तथा भोजन करके आचमन करते हैं । इसीको वे उस प्राणको अनग्न (वस्त्रयुक्त) करना मानते हैं' ॥ १४ ॥

द्वितीय ब्राह्मण

पञ्चाग्निविद्या और उसे जाननेका फल; त्रिविध गतिका वर्णन

प्रसिद्ध है कि आरुणिका पुत्र श्वेतकेतु पञ्चालोंकी सभामें आया । वह जीवलके पुत्र प्रवाहणके पास पहुँचा, जो [सेवकोंसे] परिचर्या करा रहा था । उसे देखकर प्रवाहणने कहा, 'ओ कुमार !' वह बोला, 'जी !' [प्रवाहण—] 'क्या पिताने तुझे शिक्षा दी है ?' तब श्वेतकेतुने 'हाँ !' ऐसा उत्तर दिया ॥ १ ॥

'जिस प्रकार मरनेपर यह प्रजा विभिन्न मार्गोंसे जाती है—सो क्या तू जानता है ?' श्वेतकेतु बोला, 'नहीं !' [राजा–] 'जिस प्रकार वह पुनः इस लोकमें आती है—सो क्या तुझे मालूम है ?' 'नहीं,' ऐसा श्वेतकेतुने उत्तर दिया । [राजा–] 'इस प्रकार पुनः-पुनः बहुतोंके मरकर जानेपर भी जिस प्रकार वह लोक भरता नहीं है—सो क्या तू जानता है ?' 'नहीं,' ऐसा उसने कहा । [राजा—] 'क्या तू जानता है कि कितने बारकी आहुतिके हवन करनेपर आप (जल) पुरुष-शब्दवाच्य हो उठकर बोलने लगता है ?' 'नहीं,' ऐसा श्वेतकेतुने कहा । 'क्या तू देवयानमार्गका कर्मरूप साधन अथवा पितृयानका कर्मरूप साधन जानता है, जिसे करके लोग देवयानमार्गको प्राप्त होते हैं अथवा पितृयानमार्गको ? हमने तो मन्त्रका यह वचन सुना है—मैंने पितरोंका और देवोंका, इस प्रकार दो मार्ग सुने हैं; ये दोनों मनुष्योंसे सम्बन्ध रखनेवाले मार्ग हैं । इन दोनों मार्गोंसे जानेवाला जगत् सम्यक् प्रकारसे जाता है । तथा ये मार्ग [द्युलोक और पृथिवीरूप] पिता और माताके मध्यमें हैं ।' इसपर श्वेतकेतुने 'मैं इनमेंसे एक भी नहीं जानता,' ऐसा उत्तर दिया ॥ २ ॥

फिर राजाने श्वेतकेतुसे ठहरनेके लिये प्रार्थना की । किंतु वह कुमार ठहरनेकी परवा न करके चल दिया । वह सीधा अपने पिताके पास आया और उससे बोला, 'आपने यही कहा था न कि मुझे सब विषयोंकी शिक्षा दे दी गयी है ?' [पिता—] 'हे सुन्दर धारणाशक्तिवाले ! क्या हुआ ?' [पुत्र—] 'मुझसे एक क्षत्रियबन्धुने पाँच प्रश्न पूछे थे, उनमेंसे मैं एकको भी नहीं जानता ।' [पिता—] 'वे कौन-से थे ?' [पुत्र—] 'ये थे' ऐसा कहकर उसने उन प्रश्नोंके प्रतीक बतलाये ॥ ३ ॥

पिताने कहा, 'हे तात ! तू हमारे कथनानुसार ऐसा समझ कि हम जो कुछ जानते थे, वह सब हमने तुझसे कह दिया था । अब हम दोनों वहीं चलें और ब्रह्मचर्यपालनपूर्वक उसके यहाँ निवास करेंगे ।' [पुत्र—] 'आप ही जाइये ।' तब वह गौतम जहाँ जैवलि प्रवाहणकी बैठक थी, वहाँ आया । उसके लिये आसन लाकर राजाने जल मँगवाया और उसे अर्घ्यदान किया । फिर बोला, 'मैं पूज्य गौतमको वर देता हूँ ।' (आप जिस उद्देश्यसे यहाँ पधारे हैं, वह बतलाइये । मैं उसकी पूर्ति करूँगा ।) उसने कहा, 'आपने मुझे जो वर देनेके लिये प्रतिज्ञा की है, उसके अनुसार आपने कुमारसे जो बात पूछी थी, वह मुझसे कहिये ।' उसने कहा, 'गौतम ! वह वर तो दैव वरोंमेंसे है, तुम मनुष्यसम्बन्धी वरोंमेंसे कोई वर माँगो' ॥ ४-६ ॥

गौतमने कहा, 'आप जानते हैं, वह तो मेरे पास है । मुझे सुवर्ण तथा गौ, अश्व, दासी, परिवार और वस्त्र भी प्राप्त है । आप महान्, अनन्त और निःसीम धनके दाता होकर मेरे लिये अदाता न हों ।' [राजा—]

'तो गौतम ! तुम शास्त्रोक्त विधिसे उसे पानेकी इच्छा करो।' [गौतम—] 'अच्छा, मैं आपके प्रति शिष्यभावसे उपसन्न (प्राप्त) होता हूँ। पहले ब्राह्मणलोग वाणीसे ही क्षत्रियादिके प्रति उपसन्न होते रहे हैं।' इस प्रकार उपसत्तिका वाणीसे कथनमात्र करके गौतम वहाँ रहने लगा [सेवा आदिके द्वारा नहीं]। उस राजाने कहा, 'गौतम ! जिस प्रकार तुम्हारे पितामहोंने हमारे पूर्वजोंका अपराध नहीं माना, उसी प्रकार तुम भी हमारा अपराध न मानना। इससे पूर्व यह विद्या किसी ब्राह्मणके यहाँ नहीं रही। उसे मैं तुम्हारे ही प्रति कहता हूँ। भला, इस प्रकार विनयपूर्वक बोलनेवाले तुमको निषेध करनेमें (विद्या देनेसे अस्वीकार करनेमें) कौन समर्थ हो सकता है ?' ॥ ७-८ ॥

गौतम ! वह लोक (द्युलोक) ही अग्नि है। उसका आदित्य ही समिध् (ईंधन) है, किरणें धूम हैं, दिन ज्वाला है, दिशाएँ अङ्गार हैं, अवान्तर दिशाएँ विस्फुलिङ्ग (चिनगारियाँ) हैं। उस इस अग्निमें देवगण श्रद्धाको हवन करते हैं; उस आहुतिसे सोम राजा होता है। गौतम ! पर्जन्य-देवता ही अग्नि है। उसका संवत्सर ही समिध् है, बादल धूम हैं, विद्युत् ज्वाला है, अशनि (इन्द्रका वज्र) अङ्गार है, मेघ-गर्जन विस्फुलिङ्ग है। उस इस अग्निमें देवगण सोम राजाको हवन करते हैं। उस आहुतिसे वृष्टि होती है। गौतम ! यह लोक ही अग्नि है। इसकी पृथिवी ही समिध् है, अग्नि धूम है, रात्रि ज्वाला है, चन्द्रमा अङ्गार है और नक्षत्र विस्फुलिङ्ग हैं। उस इस अग्निमें देवता वृष्टिको होमते हैं, उस आहुतिसे अन्न होता है। गौतम ! पुरुष ही अग्नि है। उसका खुला हुआ मुख ही समिध् है, प्राण धूम है, वाक् ज्वाला है, नेत्र अङ्गार हैं, श्रोत्र विस्फुलिङ्ग हैं। उस इस अग्निमें देवगण अन्नको होमते हैं। उस आहुतिसे वीर्य होता है। गौतम ! स्त्री ही अग्नि है। उपस्थ ही उसकी समिध् है, लोम धूम हैं, योनि ज्वाला है, जो मैथुनव्यापार है वह अङ्गार है, आनन्दलेश विस्फुलिङ्ग है। उस इस अग्निमें देवगण वीर्य होमते हैं। उस आहुतिसे पुरुष उत्पन्न होता है। वह जीवित रहता है। जबतक कर्मशेष रहते हैं, वह जीवित रहता है; और जब मरता है, तब उसे अग्निके पास ले जाते हैं। उस (आहुतिभूत पुरुष) का अग्नि ही अग्नि होता है, समिध् समिध् होती है, धूम धूम होता है, ज्वाला ज्वाला होती है, अँगारे अङ्गार होते हैं और विस्फुलिङ्ग विस्फुलिङ्ग होते हैं। उस इस अग्निमें देवगण पुरुषको होमते हैं। उस आहुतिसे पुरुष अत्यन्त दीप्तिमान् हो जाता है ॥ ९-१४ ॥

वे जो [गृहस्थ] इस प्रकार इस (पञ्चाग्निविद्या) को जानते हैं तथा जो [संन्यासी या वानप्रस्थ] वनमें श्रद्धायुक्त होकर सत्य (सगुण ब्रह्म) की उपासना करते हैं, वे ज्योतिके अभिमानी देवताओंको प्राप्त होते हैं; ज्योतिके अभिमानी देवताओंसे दिनके अभिमानी देवताको, दिनके अभिमानी देवतासे शुक्लपक्षाभिमानी देवताको और शुक्लपक्षाभिमानी देवतासे जिन छः महीनोंमें सूर्य उत्तरकी ओर रहकर चलता है, उन उत्तरायणके छः महीनोंके अभिमानी देवताओंको [प्राप्त होते हैं]; षण्मासाभिमानी देवताओंसे देवलोकको, देवलोकसे आदित्यको और आदित्य-से विद्युत्सम्बन्धी देवताओंको प्राप्त होते हैं। उन वैद्युत देवोंके पास एक मानस पुरुष आकर इन्हें ब्रह्मलोकोंमें ले जाता है। वे उन ब्रह्मलोकोंमें अनन्त संवत्सरपर्यन्त रहकर [भगवान्-को प्राप्त हो जाते] हैं ! उनकी पुनरावृत्ति नहीं होती ॥१५॥

और जो [सकाम] यज्ञ, दान, तपके द्वारा लोकोंको जीतते हैं, वे धूम (धूमाभिमानी देवता) को प्राप्त होते हैं; धूमसे रात्रिदेवताको, रात्रिसे अपक्षीयमाणपक्ष (कृष्णपक्षाभिमानी देवता) को, अपक्षीयमाणपक्षसे जिन छः महीनोंमें सूर्य दक्षिणकी ओर होकर जाता है, उन छः मासके देवताओंको, छः मासके देवताओंसे पितृलोकको और पितृलोकसे चन्द्रमाको प्राप्त होते हैं। चन्द्रमामें पहुँचकर वे अन्न हो जाते हैं। वहाँ जैसे ऋत्विक्-गण सोम राजाको 'आप्यायस्व-अपक्षीयस्व' ऐसा कहकर चमसमें भरकर पी जाते हैं, उसी प्रकार इन्हें देवगण भक्षण कर जाते हैं। जब उनके कर्म क्षीण हो जाते हैं तो वे इस आकाशको ही प्राप्त होते हैं। आकाशसे वायुको, वायुसे वृष्टिको और वृष्टिसे पृथिवीको प्राप्त होते हैं। पृथिवीको प्राप्त होकर वे अन्न हो जाते हैं। फिर वे पुरुषरूप अग्निमें हवन किये जाते हैं। उससे वे लोकके प्रति उत्थान करनेवाले होकर स्त्रीरूप अग्निमें उत्पन्न होते हैं। वे इसी प्रकार पुनः-पुनः परिवर्तित होते रहते हैं और जो इन दोनों मार्गोंको नहीं जानते, वे कीट, पतंग और डाँस-मच्छर आदि होते हैं ॥ १६ ॥

तृतीय ब्राह्मण

मन्थविद्या और उसकी परम्परा

जो ऐसा चाहता हो कि मैं महत्त्व प्राप्त करूँ, वह उत्तरायणमें शुक्लपक्षकी पुण्य-तिथिपर बारह दिन उपसद्व्रती (पयोव्रती) होकर गूलरकी लकड़ीके कंस (कटोरे) या चमसमें सर्वौषध, फल तथा अन्य सामग्रियोंको एकत्रितकर, [जहाँ हवन करना हो, उस स्थानका] परिसमूहन* एवं परिलेपन† करके अग्निस्थापन करता है और फिर अग्निके चारों ओर कुशा बिछाकर गृह्योक्त विधिसे घृतका शोधन करके, जिसका नाम पुँल्लिङ्ग हो उस [हस्त आदि] नक्षत्रमें मन्थको (औषध-फल आदिके पिण्डको) [अपने और अग्निके] बीचमें रखकर हवन करता है। ['यावन्तो' इत्यादि प्रथम मन्त्रका अर्थ—] हे जातवेदः ! तेरे वशवर्ती जितने देवता वक्रमति होकर पुरुषकी कामनाओंका प्रतिबन्ध करते हैं, उनके उद्देश्यसे यह आज्यभाग मैं तुझमें हवन करता हूँ। वे तृप्त होकर मुझे समस्त कामनाओंसे तृप्त करें—स्वाहा‡। ['या तिरश्ची' इत्यादि द्वितीय मन्त्रका अर्थ—] 'मैं सबकी मृत्युको धारण करनेवाला हूँ' ऐसा समझकर जो कुटिलमति देवता तेरा आश्रय करके रहता है, सब साधनोंकी पूर्ति करनेवाले उस देवताके लिये मैं घृतकी धारासे यजन करता हूँ—स्वाहा ॥ १ ॥

'ज्येष्ठाय स्वाहा, श्रेष्ठाय स्वाहा' इस मन्त्रसे अग्निमें हवन करके संस्रवको (स्रुवामें बचे हुए घृतको) मन्थमें डाल देता है। 'प्राणाय स्वाहा, वसिष्ठायै स्वाहा' इस मन्त्रसे अग्निमें हवन करके संस्रवको मन्थमें डाल देता है। 'वाचे स्वाहा, प्रतिष्ठायै स्वाहा' इस मन्त्रसे अग्निमें हवन करके संस्रवको मन्थमें डाल देता है। 'चक्षुषे स्वाहा, सम्पदे स्वाहा' इस मन्त्रसे अग्निमें हवन करके संस्रवको मन्थमें डाल देता है। 'श्रोत्राय स्वाहा, आयतनाय स्वाहा' इस मन्त्रसे अग्निमें हवन करके संस्रवको मन्थमें डाल देता है। 'मनसे स्वाहा, प्रजात्यै स्वाहा' इस मन्त्रसे अग्निमें हवन करके संस्रवको मन्थमें डाल देता है। 'रेतसे स्वाहा' इस मन्त्रसे अग्निमें हवन करके संस्रवको मन्थमें डाल देता है ॥ २ ॥

'अग्नये स्वाहा' इस मन्त्रसे अग्निमें हवन करके संस्रवको मन्थमें डाल देता है। 'सोमाय स्वाहा' इस मन्त्रसे अग्निमें हवन करके संस्रवको मन्थमें डाल देता है। 'भूः स्वाहा' इस मन्त्रसे अग्निमें हवन करके संस्रवको मन्थमें डाल देता है। 'भुवः स्वाहा' इस मन्त्रसे अग्निमें हवन करके संस्रवको मन्थमें डाल देता है। 'स्वः स्वाहा' इस मन्त्रसे अग्निमें हवन करके संस्रवको मन्थमें डाल देता है। 'भूर्भुवः स्वः स्वाहा' इस मन्त्रसे अग्निमें हवन करके संस्रवको मन्थमें डाल देता है। 'ब्रह्मणे स्वाहा' इस मन्त्रसे अग्निमें हवन करके संस्रवको मन्थमें डाल देता है। 'क्षत्राय स्वाहा' इस मन्त्रसे अग्निमें हवन करके संस्रवको मन्थमें डाल देता है। 'भूताय स्वाहा' इस मन्त्रसे अग्निमें हवन करके संस्रवको मन्थमें डाल देता है। 'भविष्यते स्वाहा' इस मन्त्रसे अग्निमें हवन करके संस्रवको मन्थमें डाल देता है। 'विश्वाय स्वाहा' इस मन्त्रसे अग्निमें हवन करके संस्रवको मन्थमें डाल देता है। 'सर्वाय स्वाहा' इस मन्त्रसे अग्निमें हवन करके संस्रवको मन्थमें डाल देता है। 'प्रजापतये स्वाहा' इस मन्त्रसे अग्निमें हवन करके संस्रवको मन्थमें डाल देता है ॥ ३ ॥

इसके पश्चात् उस मन्थको 'भ्रमदसि' इत्यादि मन्त्रद्वारा स्पर्श करता है। [मन्थद्रव्यका अधिष्ठातृदेव प्राण है, इसलिये प्राणसे एकरूप होनेके कारण वह सर्वात्मक है। 'भ्रमदसि' इत्यादि मन्त्रका अर्थ इस प्रकार है—] तू [प्राणरूपसे सम्पूर्ण देहोंमें] घूमनेवाला है, [अग्निरूपसे सर्वत्र] प्रज्वलित होनेवाला है, [ब्रह्मरूपसे] पूर्ण है, [आकाशरूपसे] अत्यन्त स्तब्ध (निष्कम्प) है, [सबसे अविरोधी होनेके कारण] तू यह जगद्रूप एक सभाके समान है, तू ही [यज्ञके आरम्भमें प्रस्तोताके द्वारा] हिङ्कृत है, तथा [उसी प्रस्तोताद्वारा यज्ञमें] तू ही हिङ्क्रियमाण है, [यज्ञारम्भमें उद्गाताद्वारा] तू ही उच्च स्वरसे गाया जानेवाला उद्गीथ है और [यज्ञके मध्यमें उसके द्वारा] तू ही उद्गीयमान है। तू ही [अध्वर्युद्वारा] श्रावित और [आग्नीध्रद्वारा] प्रत्याश्रावित है; आर्द्र (अर्थात् मेघ) में सम्यक् प्रकारसे दीप्त है, तू विभु (विविधरूप होनेवाला) है और प्रभु (समर्थ) है, तू [भोक्ता अग्निरूपसे] ज्योति है, [कारणरूपसे] सबका प्रलयस्थान है तथा [सबका संहार करनेवाला होनेसे] संवर्ग है ॥ ४ ॥

फिर 'आमस्यसि आमस्यहि' इत्यादि मन्त्रसे इसे ऊपर उठाता है। [इस मन्त्रका अर्थ—] 'आमंसि'—तू सब जानता है,

* कुशोंसे बुहारना।

† गोबर और जलसे वेदीको लीपना।

‡ जहाँ-जहाँ 'स्वाहा' आये, वहाँ आहुति देनी चाहिये।

'आमंहि ते महि'—मैं तेरी महिमाको अच्छी तरह जानता हूँ। वह प्राण राजा, ईशान (ईश्वर) और अधिपति है। वह मुझे राजा, ईशान और अधिपति करे ॥ ५ ॥

इसके पश्चात् 'तत्सवितुर्वरेण्यम्' इत्यादि मन्त्रसे इस मन्थको भक्षण करता है। ['तत्सवितुः' इत्यादि मन्त्रका अर्थ—] 'तत्सवितुर्वरेण्यम्'—सूर्यके उस वरेण्य—श्रेष्ठ पदका मैं ध्यान करता हूँ। 'वाता मधु ऋतायते'—पवन मधुर, मन्द गतिसे बह रहा है। 'सिन्धवः मधु क्षरन्ति'—नदियाँ मधु-रसका स्राव कर रही हैं। 'नः ओषधीः माध्वीः सन्तु'—हमारे लिये ओषधियाँ मधुर हों। 'भूः स्वाहा' [यहाँतकके मन्त्रसे मन्थका पहला ग्रास भक्षण करे।] 'देवस्य भर्गः धीमहि'—हम सवितादेवके तेजका ध्यान करते हैं। 'नक्तमुत उषसः मधु'—रात और दिन सुखकर हों। 'पार्थिवं रजः मधुमत्'—पृथिवीके धूलिकण उद्वेग न करनेवाले हों। 'द्यौः पिता नः मधु अस्तु'—पिता द्युलोक हमारे लिये सुखकर हो। 'भुवः स्वाहा' [यहाँतकके मन्त्रसे दूसरा ग्रास भक्षण करे]। 'यः नः धियः प्रचोदयात्'—जो सवितादेव हमारी बुद्धियोंको प्रेरित करता है। 'नः वनस्पतिः मधुमान्'—हमारे लिये वनस्पति (सोम) मधुर रसमय हो। 'सूर्यः मधुमान् अस्तु'—सूर्य हमारे लिये मधुमान् हो। 'गावः नः माध्वीः भवन्तु'—किरणें अथवा दिशाएँ हमारे लिये सुखकर हों। 'स्वः स्वाहा' [यहाँतकके मन्त्रसे तृतीय ग्रास भक्षण करे]। इसके पश्चात् सम्पूर्ण सावित्री (गायत्रीमन्त्र), 'मधु वाता ऋतायते' इत्यादि समस्त मधुमती ऋचा और 'अहमेवेदं सर्वं भूयासम्' (यह सब मैं ही हो जाऊँ) 'भूर्भुवः स्वाहा'—इस प्रकार कहकर अन्तमें समस्त मन्थको भक्षण-कर, दोनों हाथ धो, अग्निके पश्चिम भागमें पूर्वकी ओर सिर करके बैठता है। प्रातःकालमें 'दिशामेकपुण्डरीकमस्यहं ..... भूयासम्' इस मन्त्रद्वारा आदित्यका उपस्थान (नमस्कार) करता है। फिर जिस मार्गसे गया होता है, उसीसे लौटकर अग्निके पश्चिम भागमें बैठकर [आगे कहे जानेवाले] वंशको जपता है ॥ ६ ॥

उस इस मन्थका उद्दालक आरुणिने अपने शिष्य वाजसनेय याज्ञवल्क्यको उपदेश करके कहा था, 'यदि कोई इस मन्थको सूखे ठूँठपर डाल देगा तो उसमें शाखाएँ उत्पन्न हो जायँगी और पत्ते निकल आवेंगे।' उस इस मन्थका वाजसनेय याज्ञवल्क्यने अपने शिष्य मधुक पैङ्ग्यको उपदेश करके कहा था, यदि कोई इसे सूखे ठूँठपर डाल देगा तो उसमें शाखाएँ उत्पन्न हो जायँगी और पत्ते निकल आवेंगे।' उस इस मन्थका मधुक पैङ्ग्यने अपने शिष्य चूल भागवित्तिको उपदेश करके कहा था, 'यदि कोई इसे सूखे ठूँठपर डाल देगा तो उसमें शाखाएँ उत्पन्न हो जायँगी और पत्ते निकल आवेंगे।'

उस इस मन्थका चूल भागवित्तिने अपने शिष्य जानकि आयस्थूणको उपदेश करके कहा था, 'यदि कोई इसे सूखे ठूँठपर डाल देगा तो उसमें शाखाएँ उत्पन्न हो जायँगी और पत्ते निकल आवेंगे।' उस इस मन्थका जानकि आयस्थूणने अपने शिष्य सत्यकाम जाबालको उपदेश करके कहा था, 'यदि कोई इसे सूखे ठूँठपर डाल देगा तो उसमें शाखाएँ उत्पन्न हो जायँगी और पत्ते निकल आवेंगे।' उस इस मन्थका सत्यकाम जाबालने अपने शिष्योंको उपदेश करके कहा था, 'यदि कोई इसे सूखे ठूँठपर डाल देगा तो उसमें शाखाएँ उत्पन्न हो जायँगी और पत्ते निकल आवेंगे।' उस इस मन्थका, जो पुत्र या शिष्य न हो, उसे उपदेश न करे ॥ ७–१२ ॥

यह मन्थकर्म चतुरौदुम्बर (चार औदुम्बरकाष्ठके बने पदार्थोंवाला) है। इसमें औदुम्बरकाष्ठ (गूलरकी लकड़ी) का स्रुव, औदुम्बरकाष्ठका चमस, औदुम्बरकाष्ठका इध्म और औदुम्बरकाष्ठकी दो उपमन्थनी होती हैं। इसमें व्रीहि (धान), यव (जौ), तिल, माष (उड़द), अणु (सावाँ), प्रियङ्गु (काँगनी), गोधूम (गेहूँ), मसूर, खल्व (बाल) और खलकुल (कुलथी)—ये दस ग्रामीण अन्न उपयुक्त होते हैं। उन्हें पीसकर दही, मधु और घृतमें मिलाकर घृतसे हवन करता है ॥ १३ ॥

चतुर्थ ब्राह्मण

सन्तानोत्पत्ति-विज्ञान

(इच्छानुसार सद्गुणयुक्त सन्तान उत्पन्न करने, सर्वथा न उत्पन्न करने तथा संयमयुक्त जीवन-निर्माण करनेकी युक्ति बतलानेके लिये इस ब्राह्मणका आरम्भ किया जाता है; मन्थाख्य कर्मकर्ता प्राणदर्शी पुरुषका ही इसमें अधिकार है।)

चराचर समस्त भूतोंका रस—सार अथवा आधार पृथिवी है, पृथिवीका रस जल है, जलका रस—उसपर निर्भर करनेवाली ओषधियाँ हैं, ओषधियोंका रस—सार पुष्प है, पुष्पका रस फल है, फलका रस—आधार पुरुष है, पुरुषका रस—सार

१. तू दिशाओंका एक पुण्डरीक (अर्थात् अखण्ड श्रेष्ठ) है, मैं मनुष्योंमें एक पुण्डरीक होऊँ।

शुक्र है। प्रसिद्ध प्रजापतिने विचार किया कि इस शुक्रकी उपयुक्त प्रतिष्ठाके लिये कोई आधार चाहिये; इसलिये उसने स्त्रीकी सृष्टि की और उसके अधोभाग-सेवनका विधान किया। (यहाँ यदि यह कहा जाय कि इस पाशविक क्रियामें तो प्राणिमात्रकी स्वाभाविक प्रवृत्ति है, इसके लिये विधान क्यों किया गया, तो इसका उत्तर यह है कि यह विधान इसीलिये बनाया गया कि जिसमें पुरुषोंकी स्वेच्छाचारिताका निरोध हो और इस विज्ञानसे परिचित पुरुषोंके द्वारा केवल श्रेष्ठ सन्तानोत्पत्तिके लिये ही इसका सेवन किया जाय।) इसके लिये प्रजापतिने प्रजननेन्द्रियको उत्पन्न किया। अतएव इस विषयसे घृणा नहीं करनी चाहिये। अरुणके पुत्र विद्वान् उद्दालक और नाक-मौद्गल्य तथा कुमारहारीत ऋषिने भी कहा है कि बहुत-से ऐसे मरणधर्मा, नामके ब्राह्मण हैं जो निरिन्द्रिय, सुकृतहीन, मैथुन-विज्ञानसे अपरिचित होकर भी मैथुन-कर्ममें आसक्त होते हैं; उनकी परलोकमें दुर्गति होती है। (इससे अशास्त्रीय तथा अबाध मैथुन-कर्मका पापहेतुत्व सूचित किया गया है।)

इस प्रकार मन्थ-कर्म करके ब्रह्मचर्यधारणपूर्वक पुरुषको पत्नीके ऋतुकालकी प्रतीक्षा करनी चाहिये। यदि इस बीचमें स्वप्नदोषादिके द्वारा शुक्र क्षरण हो जाय तो उसकी पुनः प्राप्ति तथा वृद्धिके लिये **'यन्मेऽद्य रेतः पृथिवीमस्कान्त्सीद्यदोषधीरप्यसरद्यदपः, इदमहं तद्रेत आददे।'** तथा **'पुनर्मामैत्विन्द्रियं पुनस्तेजः पुनर्भगः। पुनरग्निर्धिष्ण्या यथास्थानं कल्पन्ताम्।'** इन मन्त्रोंका पाठ करे। (इससे स्वप्नदोषादि व्याधियोंका नाश होता है।)

यदि कदाचित् जलमें अपनी छाया दीख जाय तो **'मयि तेज इन्द्रियं यशो द्रविणꣳ सुकृतम्।'** (मुझे तेज, इन्द्रिय-शक्ति, यश, धन और पुण्यकी प्राप्ति हो) इस मन्त्रको पढ़े। ऋतु-कालकी तीन रात बीतनेपर जब पत्नी स्नान करके शुद्ध हो जाय, तब 'स्त्रियोंमें मेरी यह पत्नी लक्ष्मीके समान है, इसलिये निर्मल वस्त्र पहने हुए है' यह विचारकर उस यशस्विनी पत्नीके समीप जाकर 'हम दोनों सन्तानोत्पादनके लिये क्रिया करेंगे' कहकर आमन्त्रण करे। लज्जा अथवा हठवश स्त्री यदि मिथुन-धर्मके लिये अस्वीकार करे तो उसे आभरणादिद्वारा तथा अभिशापादि-द्वारा प्रेरित करे। पुरुषके **'इन्द्रियेण ते यशसा यश आददे'** इस मन्त्रयुक्त अभिशापसे स्त्री अयशस्विनी—वन्ध्या हो जाती है। परंतु यदि स्त्री अपने स्वामीकी अभिलाषा पूर्ण करती है तो स्वामीके **'इन्द्रियेण ते यशसा यश आदधामि'** इस मन्त्रपाठपूर्वक उपगत होनेसे पत्नी निश्चय ही यशस्विनी—पुत्रवती होती है। मन्थोपासक अपनी पत्नीको कामनापरायण करना चाहे तो उस समय वह **'अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजायसे। स त्वमङ्गकषायोसि दिग्धविद्धमिव मादयेमाममूं मयि।'** मन्त्र-का जप करे।

यदि किसी कारणवश गर्भनिरोधकी आवश्यकता हो तो उस समय **'इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आददे'** मन्त्रका जाप करे। ऐसा करनेपर पत्नी गर्भवती नहीं होगी * और यदि यह इच्छा हो कि पत्नी गर्भधारण करे तो उस समय **'इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामि'** इस मन्त्रका पाठ करे; इससे वह निश्चय ही गर्भवती हो जायगी।

यदि कभी अपनी भार्याके साथ किसी जारका सम्बन्ध हो जाय और उसे दण्ड देना हो तो पहले कच्ची मिट्टीके बरतनमें अग्नि स्थापन करके समस्त कर्मोंको विपरीत रीतिसे करे और कुछ सरके तिनकोंके अग्रभागको घीमें भिगोकर विपरीत क्रमसे ही उनका होम करे। आहुतिके पहले **'मम समिद्धेऽहौषीः प्राणापानौ त आददेऽसौ'** आदि मन्त्रोंका पाठ करके अन्तमें प्रत्येक बार 'असौ' बोलकर उसका नाम ले। इस प्रकार करनेसे वह पुण्य-से स्खलित होकर मृत्युको प्राप्त हो जाता है।

ऋतुमती पत्नीका त्रिरात्र ब्रह्म (तीन रात्रियोंका पृथक् निवासादि) समाप्त होनेपर स्नान करनेके बाद उसे धान कूटना आदि गृहस्थीका काम करना चाहिये। तीन दिनोंतक उसे अलग रहना चाहिये, किसीका स्पर्श नहीं करना चाहिये।

जो पुरुष चाहता हो कि मेरा पुत्र गौरवर्ण हो, एक वेदका अध्ययन करनेवाला हो और पूरे सौ वर्षोंतक जीवित रहे, उसको दूध-चावलकी खीर बनाकर उसमें घी मिलाकर पत्नी-सहित खाना चाहिये। जो कपिलवर्ण, दो वेदोंका अध्ययन करनेवाला और पूर्णायु पुत्र चाहता हो, उसको दहीमें चावल पकाकर पत्नीसहित खाना चाहिये। जो श्यामवर्ण, रक्तनेत्र, वेदत्रयीका अध्ययन करनेवाले, पूर्णायु पुत्रकी इच्छा करता हो, उसे जलमें चावल (भात) पकाकर घी मिलाकर पत्नीसहित खाना चाहिये। जो चाहता हो कि मेरे पूर्ण आयुवाली विदुषी कन्या हो, उसे तिल-चावलकी खिचड़ी बनाकर पत्नी-सहित खाना चाहिये। और जो चाहता हो कि मेरा पुत्र

* आजकल गर्भनिरोधके लिये कैसी-कैसी तामसी क्रियाएँ की जाती हैं; पर ये होती हैं प्रायः असंयमकी वृद्धिके लिये। और यह वैदिक प्रक्रिया थी अपनी धर्मपत्नीको कभी गर्भधारण न कराना हो तो उसके लिये। संयमी पुरुष ही ऐसा कर सकते थे।

प्रसिद्ध पण्डित, वेदवादियोंकी सभामें जानेवाला, सुन्दर वाणी बोलनेवाला, सम्पूर्ण वेदोंका अध्ययन करनेवाला और पूर्ण आयुष्मान् हो, वह उड़द-चावलकी खिचड़ी पकाकर उसमें 'उक्षन्'* अथवा 'ऋषभ'† नामक बल-वीर्यवर्द्धक ओषधि मिलाकर घृतसहित पति-पत्नी दोनों भोजन करें।

गर्भाधान करनेवालेको प्रातःकाल ही स्थालीपाकविधिके अनुसार घीका संस्कार (शोधन) करके और चरुपाक बनाकर **'अग्नये स्वाहा', 'अनुमतये स्वाहा'** एवं **'देवाय सवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहा'** इन मन्त्रोंसे अग्निमें आहुतियाँ देनी चाहिये। होम समाप्त करके चरुमें बचा हुआ भोजन करके शेष पत्नीको भोजन कराना चाहिये। फिर हाथ धोकर जलका कलश भरके **'उत्तिष्ठातोविश्वावसोऽन्यामिच्छ प्रपूर्व्यां सं जायां पत्या सह'** मन्त्रके द्वारा पत्नीका तीन बार अभ्युक्षण (अभिषेचन) करना चाहिये।

तदनन्तर पति अपनी कामनाके अनुसार पत्नीको भोजन कराके शयनके समय बुलाकर कहे कि "देखो, मैं अम (प्राण) हूँ और तुम प्राणरूप मेरे अधीन वाक् हो। मैं साम हूँ और तुम सामका आधाररूप ऋक् हो, मैं आकाश हूँ और तुम पृथिवी हो। अतएव आओ, तुम-हम दोनों मिलें, जिससे हमें पुत्र-सन्तान और तदनुगत धनकी प्राप्ति हो। इसके पश्चात् 'द्यावा पृथिवी' इत्यादि मन्त्रसे सम्बोधन करके 'विष्णुर्योनिं' इत्यादि मन्त्रके अनुसार प्रार्थना करे "भगवान् विष्णु तुम्हारी जननेन्द्रियको पुत्रोत्पादनमें समर्थ करें, त्वष्टा सूर्य रूपोंको दर्शन-योग्य करें, विराट् पुरुष प्रजापति रेतःसेचन करायें, सूत्रात्मा विधाता तुममें अभिन्नभावसे स्थित होकर गर्भ धारण करें। सिनीवाली नामकी अत्यन्त सुन्दर देवता तुममें अभेदरूपसे एवं पृथुष्टुका नामकी महान् स्तुतिशाली देवता भी तुममें हैं। मैं उनसे प्रार्थना करता हूँ कि 'हे सिनीवालि! हे पृथुष्टुके! तुम इस गर्भको धारण करो।' दोनों अश्विनीकुमार अथवा चन्द्र-सूर्य तुम्हारे साथ रहकर इस गर्भको धारण करें।"

"दोनों अश्विनीकुमार हिरण्मय दो अरणियोंके द्वारा मन्थन करते हैं। मैं दसवें मासमें प्रसव होनेके लिये गर्भाधान करता हूँ। पृथ्वी जैसे अग्निगर्भा है, आकाश जैसे सूर्यके द्वारा गर्भवती है, दिशाएँ जैसे वायुके द्वारा गर्भवती हैं, मैं तुमको उसी प्रकार गर्भ अर्पण करके गर्भवती करता हूँ।" यों कहकर गर्भाधान करे।

तदनन्तर सुखपूर्वक प्रसव हो जाय, इसके लिये 'यथावायुः' इत्यादि मन्त्रके द्वारा आसन्नप्रसवा पत्नीका अभिषेचन करे और कहे—'जैसे वायु पुष्करिणीको सब ओरसे हिला देता है, वैसे ही तुम्हारा गर्भ भी अपने स्थानसे खिसककर जेरके साथ बाहर निकल आये। तुम्हारे तेजस्वी गर्भका मार्ग रुका हुआ है और चारों ओर जेरसे घिरा है। गर्भके साथ उस जेरको

---

* 'उक्षन्' शब्दके कोषमें दो प्रकारके अर्थ मिलते हैं। कलकत्तेसे प्रकाशित 'वाचस्पत्य' नामक बृहत् संस्कृताभिधानमें उसे अष्टवर्गान्तर्गत 'ऋषभ' नामक ओषधिका पर्याय माना गया है—'ऋषभौषधौ च'। प्रसिद्ध अंग्रेज विद्वान् सर मोनियर विलियम्सने अपने बृहत् संस्कृत-अंग्रेजी कोषमें इसे 'सोम' नामक पौधेका पर्याय माना है।

† 'ऋषभ' नामक ओषधिका आयुर्वेदके अत्यन्त प्राचीन एवं प्रामाणिक ग्रन्थ 'सुश्रुत-संहिता' के 'सूत्रस्थान' नामक प्रथम खण्डके ३८ वें अध्यायमें (जो द्रव्यसंग्रहणीयाध्याय भी कहलाता है) सैंतीस द्रव्यगणोंके अन्तर्गत उल्लेख हुआ है। 'भावप्रकाश' नामक प्रसिद्ध संग्रह-ग्रन्थमें उसका वर्णन इस रूपमें आया है—

जीवकर्षभकौ श्वेतौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ।
रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ॥
.....ऋषभो वृषशृङ्गवत्।
... ...॥
ऋषभो वृषभो वीरो विषाणी ब्राह्म इत्यपि।
जीवकर्षभकौ वल्यौ शीतौ शुक्रकफप्रदौ।
मधुरौ पित्तदाहघ्नौ काशवातक्षयावहौ॥

'जीवक और ऋषभक (ऋषभ) नामकी ओषधियाँ हिमालयके शिखरपर उत्पन्न होती हैं। उनकी जड़ लहसुनके सदृश होती है। दोनोंमें ही गूदा नहीं होता, केवल त्वचा होती है; दोनोंमें छोटी-छोटी पत्तियाँ होती हैं। इनमेंसे ऋषभ बैलके सींगकी आकृतिका होता है। इसके दूसरे नाम हैं—वृषभ, वीर, विषाणी, ब्राह्म आदि। जीवक और ऋषभ दोनों ही बलकारक, शीतवीर्य, वीर्य और कफ बढ़ानेवाले, मधुर, पित्त और दाहका शमन करनेवाले तथा खाँसी, वायु एवं यक्ष्माको दूर करनेवाले हैं।

ऋषभकी प्रसिद्ध अष्टवर्ग नामक ओषधियोंमें गणना है। भावप्रकाशकार लिखते हैं—

जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ ऋद्धिवृद्धिके।
अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्रव्यैः कथितश्चरकादिभिः॥

भी निकाल बाहर करें; और गर्भ निकलनेके समय जो मांस-पेशी बाहर निकला करती है, वह भी निकल जाय।'

पश्चात् पुत्रका जन्म हो जानेपर अग्निस्थापन करके पुत्रको गोदमें ले और आज्यस्थालीमें दही मिला हुआ घृत रखकर उसे थोड़ा-थोड़ा लेकर यह कहता हुआ बार-बार अग्निमें होम करे कि 'इस अपने घरमें मैं पुत्ररूपसे बढ़कर सहस्रों मनुष्योंका पालन करूँ; मेरे इस पुत्रके वंशमें सन्तान-लक्ष्मी तथा पशु-सम्पत्ति लगातार बनी रहे; मुझमें (पितामें) जो प्राण (इन्द्रियाँ) हैं, वे सभी मन-ही-मन मैं तुम्हें (पुत्रको) दे रहा हूँ; मेरे इस कर्ममें कोई न्यूनाधिकता हो गयी हो तो विद्वान् एवं वाञ्छापूरक अग्नि उसे पूर्ण कर दें।'

तदनन्तर पिता बालकके दाहिने कानमें अपना मुख लगाकर 'वाक्, वाक्, वाक्' इस प्रकार तीन बार जप करे। तदनन्तर दधि, मधु और घृत मिलाकर पास ही रक्खे हुए सोनेके पात्रके द्वारा क्रमशः—

'भूस्ते दधामि', 'भुवस्ते दधामि', 'स्वस्ते दधामि', 'भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामि'

—यों कहकर चार बार उसे चटाये। फिर पिता उस पुत्रका 'वेदोऽसि' बोलकर 'नामकरण' करे—'वेद' यह नाम रक्खे। उसका यह नाम अत्यन्त गोपनीय होता है। इसे सर्वसाधारणमें प्रकट नहीं करना चाहिये। इसके बाद गोदमें स्थित उस शिशुको माताकी गोदमें रखकर तथा स्तन देकर इस मन्त्रका पाठ करे—

'यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रः। येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि सरस्वति तमिह धातवेऽकः।'

अर्थात् 'हे सरस्वति! तुम्हारा जो स्तन दूधका अक्षय भंडार तथा पोषणका आधार है, जो रत्नोंकी खान है तथा सम्पूर्ण धन-राशिका ज्ञाता एवं उदार दानी है, और जिसके द्वारा तुम समस्त वरणीय पदार्थोंका पोषण करती हो; तुम इस सत्पुत्रके जीवन-धारणार्थ उस स्तनको मेरी भार्यामें प्रविष्ट करा दो।'

तदनन्तर बालककी माताको इस प्रकार अभिमन्त्रित करे—उसे सम्बोधन करके कहे, 'तुम ही स्तुतिके योग्य मैत्रावरुणी (अरुन्धती) हो; हे वीरे! तुमने वीर पुत्रको जन्म देकर हमें वीरवान्—वीर पुत्रका पिता बनाया है; अतः तुम वीरवती होओ। इसे लोग कहें—तू सचमुच अपने पितासे भी आगे बढ़ गया; तू निस्सन्देह अपने पितामहसे भी श्रेष्ठ निकला।'

इस प्रकारके विशिष्ट ज्ञानसम्पन्न ब्राह्मणके जो पुत्र होता है, वह श्री, यश और ब्रह्मतेजके द्वारा सर्वोच्च स्थितिको प्राप्त कर लेता है॥ १—२८॥

पञ्चम ब्राह्मण

समस्त प्रवचनकी परम्पराका वर्णन

अब वंश (परम्परा)का वर्णन किया जाता है—पौतिमाषीपुत्रने कात्यायनीपुत्रसे, कात्यायनीपुत्रने गौतमीपुत्रसे, गौतमीपुत्रने भारद्वाजीपुत्रसे, भारद्वाजीपुत्रने पाराशरीपुत्रसे, पाराशरीपुत्रने औपस्वस्तीपुत्रसे, औपस्वस्तीपुत्रने पाराशरीपुत्रसे, पाराशरीपुत्रने कात्यायनीपुत्रसे, कात्यायनीपुत्रने कौशिकीपुत्रसे, कौशिकीपुत्रने आलम्बीपुत्रसे और वैयाघ्रपदीपुत्रसे, वैयाघ्रपदीपुत्रने काण्वीपुत्रसे तथा कापीपुत्रसे, कापीपुत्रने आत्रेयीपुत्रसे, आत्रेयीपुत्रने गौतमीपुत्रसे, गौतमीपुत्रने भारद्वाजीपुत्रसे, भारद्वाजीपुत्रने पाराशरीपुत्रसे, पाराशरीपुत्रने वात्सीपुत्रसे, वात्सीपुत्रने पाराशरीपुत्रसे, पाराशरीपुत्रने वार्कारुणीपुत्रसे, वार्कारुणीपुत्रने वार्कारुणीपुत्रसे, वार्कारुणीपुत्रने आर्तभागीपुत्रसे, आर्तभागीपुत्रने शौङ्गीपुत्रसे, शौङ्गीपुत्रने साङ्कृतीपुत्रसे, साङ्कृतीपुत्रने आलम्बायनीपुत्रसे, आलम्बायनीपुत्रने आलम्बीपुत्रसे, आलम्बीपुत्रने जायन्तीपुत्रसे, जायन्तीपुत्रने माण्डूकायनीपुत्रसे, माण्डूकायनीपुत्रने माण्डूकीपुत्रसे, माण्डूकीपुत्रने शाण्डिलीपुत्रसे, शाण्डिलीपुत्रने राथीतरीपुत्रसे, राथीतरीपुत्रने भालुकीपुत्रसे, भालुकीपुत्रने दो कौञ्चिकीपुत्रोंसे, दोनों कौञ्चिकीपुत्रोंने वैदभृतीपुत्रसे, वैदभृतीपुत्रने कार्शकेयीपुत्रसे, कार्शकेयीपुत्रने प्राचीनयोगीपुत्रसे, प्राचीनयोगीपुत्रने साञ्जीवीपुत्रसे, साञ्जीवीपुत्रने आसुरिवासी प्राश्नीपुत्रसे, प्राश्नीपुत्रने आसुरायणसे; आसुरायणने आसुरिसे, आसुरिने याज्ञवल्क्यसे, याज्ञवल्क्यने उद्दालकसे, उद्दालकने अरुणसे, अरुणने उपवेशिसे, उपवेशिने कुशिसे, कुशिने वाजश्रवासे, वाजश्रवाने जिह्वावान् बाध्योगसे, जिह्वावान् बाध्योगने असित वार्षगणसे, असित वार्षगणने हरित कश्यपसे, हरित कश्यपने शिल्प कश्यपसे, शिल्प कश्यपने कश्यप

नैध्रुविसे, कश्यप नैध्रुविने वाक्‌से, वाक्‌ने अम्भिणीसे, अम्भिणीने आदित्यसे, आदित्यसे प्राप्त हुई ये शुक्लयजुःश्रुतियाँ वाजसनेय याज्ञवल्क्यद्वारा प्रसिद्ध की गयीं । साङ्जीवी पुत्रपर्यन्त यह एक ही वंश है । साङ्जीवीपुत्रने माण्डूकायनिसे, माण्डूकायनिने माण्डव्यसे, माण्डव्यने कौत्ससे, कौत्सने माहित्थिसे, माहित्थिने वामकक्षायणसे, वामकक्षायणने शाण्डिल्यसे, शाण्डिल्यने वात्स्यसे, वात्स्यने कुश्रिसे, कुश्रिने यज्ञवचा राजस्तम्बायनसे, यज्ञवचा राजस्तम्बायनने तुर कावषेयसे, तुर कावषेयने प्रजापतिसे और प्रजापतिने ब्रह्मसे । ब्रह्म स्वयम्भू है, स्वयम्भू ब्रह्मको नमस्कार है ॥ १–४ ॥

॥ षष्ठ अध्याय समाप्त ॥ ६ ॥

॥ शुक्लयजुर्वेदीय बृहदारण्यकोपनिषद् समाप्त ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥

शान्तिपाठ

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

इसका अर्थ ईशावास्योपनिषद्के प्रारम्भमें दिया जा चुका है

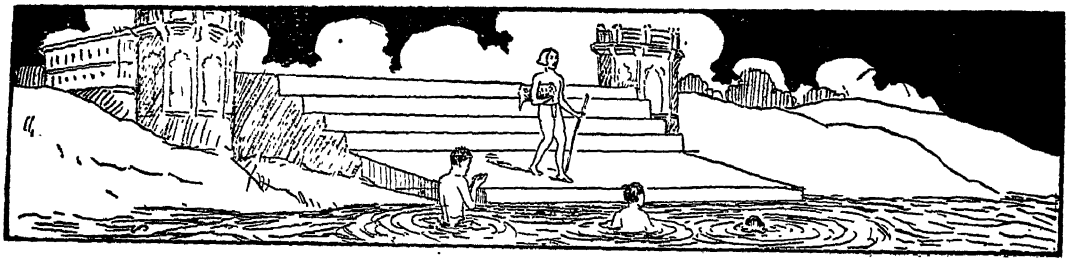

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

कौषीतकिब्राह्मणोपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि । वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीः । अनेनाधीतेनाहोरात्रान्सन्दधाम्यृतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

इसका अर्थ ऐतरेयोपनिषद्के आरम्भमें छप चुका है ।

प्रथम अध्याय

पर्यङ्क-विद्या

गर्गके प्रपौत्र सुप्रसिद्ध महात्मा चित्र यज्ञ करनेवाले थे । इसके लिये उन्होंने अरुणके पुत्र उद्दालकको प्रधान ऋत्विक्के रूपमें वरण किया । परंतु उन प्रसिद्ध उद्दालक मुनिने स्वयं न पधारकर अपने पुत्र श्वेतकेतुको भेजा और कहा—'वत्स ! तुम जाकर चित्रका यज्ञ कराओ ।' श्वेतकेतु यज्ञमें पधारकर एक ऊँचे आसनपर विराजमान हुए । उन्हें आसनपर बैठे देख चित्रने पूछा—'गौतम-कुमार ! इस लोकमें कोई ऐसा आवृत (आवरणयुक्त) स्थान है, जिसमें मुझे ले जाकर रक्खोगे ? अथवा कोई उससे भिन्न—सर्वथा विलक्षण आवरण-शून्य पद है, जिसे जानकर तुम उसी लोकमें मुझे स्थापित करोगे ?'

श्वेतकेतुने कहा—'मैं यह सब नहीं जानता । किंतु यह प्रश्न सुनकर मुझे प्रसन्नता हुई है । मेरे पिता आचार्य हैं—वे शास्त्रके गूढ अर्थका ज्ञान रखते, दूसरे लोगोंको शास्त्रीय आचारमें लगाते और स्वयं भी शास्त्रके अनुकूल ही आचरण करते हैं; अतः उन्हींसे यह बात पूछूँगा ।' यों कहकर वे अपने पिता आरुणि (उद्दालक) के पास गये और प्रश्नको सामने रखते हुए बोले—'पिताजी ! चित्रने इस-इस प्रकारसे मुझसे प्रश्न किया है । सो इसके सम्बन्धमें मैं किस प्रकार उत्तर दूँ ?' उद्दालकने कहा—'वत्स ! मैं भी इस प्रश्नका उत्तर नहीं जानता । अब हमलोग महाभाग चित्रकी यज्ञशालामें ही इस तत्त्वका अध्ययन करके इस विद्याको प्राप्त करेंगे । जब दूसरे लोग हमें विद्या और धन देते हैं तो चित्र भी देंगे ही । इसलिये आओ, हम दोनों चित्रके पास चलें ।'

वे प्रसिद्ध आरुणि मुनि हाथमें समिधा ले जिज्ञासुके वेषमें गर्गके प्रपौत्र चित्रके यहाँ गये । 'मैं विद्या ग्रहण करनेके लिये तुम्हारे पास आया हूँ' इस भावनाको व्यक्त करते हुए उन्होंने चित्रके समीप गमन किया । उन्हें इस प्रकार आया देख चित्रने कहा—'गौतम ! तुम ब्राह्मणोंमें पूजनीय एवं ब्रह्मविद्याके अधिकारी हो; क्योंकि मेरे-जैसे क्षुद्र व्यक्तिके पास आते समय तुम्हारे मनमें अपने बड़प्पनका अभिमान नहीं हुआ है । इसलिये आओ, तुम्हें निश्चय ही इस पूछे हुए विषयका स्पष्ट ज्ञान कराऊँगा' ॥ १ ॥

सुप्रसिद्ध यज्ञकर्ता चित्रने इस प्रकार उपदेश आरम्भ किया—ब्रह्मन् ! जो कोई भी अग्निहोत्रादि सत्कर्मोंका अनुष्ठान करनेवाले लोग हैं, वे सब-के-सब जब इस लोकसे प्रयाण करते हैं तो (क्रमशः धूम, रात्रि, कृष्णपक्ष और दक्षिणायन आदिके अभिमानी देवताओंके अधिकारमें होते हुए अन्ततोगत्वा) चन्द्रलोक अर्थात् स्वर्गमें ही जाते हैं । उनके प्राणों (इन्द्रियों और प्राणों) से चन्द्रमा शुक्लपक्षमें पुष्टिको प्राप्त होते हैं । वे (चन्द्रमा) कृष्णपक्षमें उन स्वर्गवासी जीवोंकी तृप्ति नहीं कर पाते ।

निश्चय ही यह स्वर्गलोकका द्वार है, जो कि चन्द्रमाके नामसे प्रसिद्ध है। जो अधिकारी (दैवी-सम्पत्तिसे युक्त होनेके कारण) उस स्वर्गरूपी चन्द्रमाका प्रत्याख्यान कर देता है अर्थात् जहाँसे पुनः नीचे गिरना पड़ता है, ऐसा स्वर्गलोक मुझे नहीं चाहिये—इस प्रकार दृढ़ निश्चय करके जो निष्काम धर्मका अनुष्ठान करते हुए चन्द्रलोकको त्याग देता है, उस पुरुषको उसका वह शुभ संकल्प चन्द्रलोकसे भी ऊपर नित्य ब्रह्मलोकमें पहुँचा देता है। परंतु जो स्वर्गीय सुखके प्रति ही आसक्त होनेके कारण उस चन्द्रलोकको अस्वीकार नहीं करता, उस सकामकर्मी स्वर्गवासी-को, उसके पुण्य-भोगकी समाप्ति होनेपर, देववर्ग वृष्टिके रूपमें परिणत करके इस लोकमें ही पुनः बरसा देता है।

वह वर्षाके रूपमें यहाँ आया हुआ अनुशयी जीव अपनी पूर्व-वासनाके अनुसार कीट अथवा पतङ्ग या पक्षी, अथवा व्याघ्र या सिंह अथवा मछली, या साँप-बिच्छू अथवा मनुष्य या दूसरा कोई जीव होकर इनके अनुकूल शरीरोंमें अपने कर्म और विद्या—उपासनाके अनुसार जहाँ-कहीं उत्पन्न होता है।

(इस प्रकार संसारकी स्वर्ग-नरकरूपा दुर्गतिको समझ-कर जो उससे विरक्त हो चुका है और ज्ञानोपदेशके लिये गुरुदेवकी शरणमें आया है) उस अपने समीप आये हुए शिष्यसे दयालु एवं तत्त्वज्ञ गुरु इस प्रकार पूछे—'वत्स ! तुम कौन हो ?' गुरुके इस प्रकार प्रश्न करनेपर शिष्य (अपनेको देहादि-संघातरूप मानकर) यों उत्तर दे—'हे देवगण ! जो पञ्चदशकलात्मक—शुक्ल और कृष्णपक्षके हेतुभूत, श्रद्धाद्वारा प्रकट, पितृलोकस्वरूप एवं नाना प्रकारके भोग प्रदान करनेमें समर्थ हैं, उन चन्द्रमाके निकटसे प्रादुर्भूत होकर पुरुषरूप अग्निमें स्थापित हुआ जो श्रद्धा, सोम, वृष्टि और अन्नका परिणाम-भूत वीर्य है, उस वीर्यके ही रूपमें स्थित हुए मुझ अनुशयी जीवको तुमने वीर्याधान करनेवाले पुरुषमें प्रेरित किया। तत्पश्चात् गर्भाधान करनेवाले पुरुष (पिता) के द्वारा तुमने मुझे माताके गर्भमें भी स्थापित करवाया। कुछ संवत्सरोंतक जीवन धारण करनेवाले पिताके साथ मैं एकताको प्राप्त हुआ था। मैं स्वयं भी कुछ संवत्सरोंतक ही जीवन धारण करनेवाला होकर ब्रह्मज्ञान अथवा उसके विपरीत मिथ्याज्ञानके निमित्त योनिविशेष-में शरीर धारण करके स्थित हूँ। इसलिये अब मुझे अमृतत्वकी प्राप्तिके साधनभूत ब्रह्मज्ञानके लिये अनेक ऋतुओं (वर्षों) तक अक्षय रहनेवाली दीर्घ आयु प्रदान करें—ब्रह्मसाक्षात्कार-पर्यन्त मेरे दीर्घजीवनके लिये चिरस्थायिनी आयुकी पुष्टि करें। क्योंकि यह जानकर मैं देवताओंसे प्रार्थना करता हूँ, अतः उसी सत्यसे, उसी तपस्यासे, जिनका मैं अभी उल्लेख कर आया हूँ, मैं ऋतु हूँ—संवत्सरादिरूप मरणधर्मा मनुष्य हूँ। आर्तव हूँ—ऋतु अर्थात् रज-वीर्यसे उत्पन्न देह हूँ। यदि ऐसी बात नहीं है तो आप ही कृपापूर्वक बतायें, मैं कौन हूँ ? क्या जो आप हैं, वही मैं भी हूँ ?' उसके इस प्रकार कहनेपर संसार-भयसे डरे हुए उस शिष्यको गुरु ब्रह्मविद्याके उपदेश-द्वारा भवसागरसे पार करके बन्धनमुक्त कर देता है॥ २॥

वह परब्रह्मका उपासक पूर्वोक्त देवयान-मार्गपर पहुँचकर पहले अग्निलोकमें आता है, फिर वायुलोकमें आता है; वहाँसे वह सूर्यलोकमें आता है, तदनन्तर वरुणलोकमें आता है; तत्पश्चात् वह इन्द्रलोकमें आता है, इन्द्रलोकसे प्रजापति-लोकमें आता है तथा प्रजापतिलोकसे ब्रह्मलोकमें आता है। इस प्रसिद्ध ब्रह्मलोकके प्रवेश-पथपर पहले 'आर' नामसे प्रसिद्ध एक महान् जलाशय है। (यह उस मार्गका विघ्न है, काम-क्रोधादि अरियों—शत्रुओंद्वारा निर्मित होनेसे ही उसका नाम 'आर' पड़ा है।) उस जलाशयसे आगे मुहूर्ताभिमानी* देवता हैं, जो काम-क्रोध आदिकी प्रवृत्ति उत्पन्न करके ब्रह्म-लोक-प्राप्तिके अनुकूल की हुई उपासना और यज्ञ-यागादिके पुण्यको नष्ट करनेके कारण 'येष्टिह†' कहलाते हैं। उससे आगे विजरा नदी है, जिसके दर्शनमात्रसे जरावस्था दूर हो जाती है। (यह नदी उपासनारूपा ही है।) उससे आगे 'इल्य' नामक वृक्ष है। 'इला' पृथिवीका नाम है, उसका ही स्वरूप होनेसे उसका नाम 'इल्य' है। उससे आगे अनेक देवताओं-द्वारा सेव्यमान उद्यान, बावली, कुएँ, तालाब और नदी आदि भाँति-भाँतिके जलाशयोंसे युक्त एक नगर है, जिसके एक ओर तो विरजा नदी है और दूसरी ओर प्रत्यञ्चाके आकारका (अर्द्धचन्द्राकार) एक परकोटा है। उसके आगे ब्रह्माजीका निवासभूत विशाल मन्दिर है, जो 'अपराजित' नामसे प्रसिद्ध है। सूर्यके समान तेजोमय होनेके कारण वह कभी किसीके द्वारा पराजित नहीं होता। मेघ और यज्ञरूपसे उपलक्षित वायु और आकाशरूप इन्द्र और प्रजापति उस ब्रह्म-मन्दिरके द्वाररक्षक हैं।

वहाँ 'विभुप्रमित' नामक सभामण्डप है (जो अहङ्कार-स्वरूप है)। उसके मध्यभागमें जो वेदी (चबूतरा) है, वह 'विचक्षणा' नामसे प्रसिद्ध है। (बुद्धि और महत्तत्त्व आदि

* दो घड़ी (४८ मिनट) के कालको मुहूर्त कहते हैं।

† य इष्टिं घ्नन्ति (जो इष्ट वस्तुकी प्राप्तिमें बाधा पहुँचाते हैं।)

नामोंसे भी उसका प्रतिपादन होता है।) वह अत्यन्त विलक्षण है। जिसके बलका कोई माप नहीं है, वह 'अमितौजाः' प्राण ही ब्रह्माजीका सिंहासन—पलँग है। मानसी (प्रकृति) उनकी प्रिया है। वह मनकी कारणभूता अथवा मनको आनन्दित करनेवाली होनेसे ही मानसी कहलाती है। उसके आभूषण भी उसीके स्वरूपभूत हैं। उसकी छायामूर्ति 'चाक्षुषी' नामसे प्रसिद्ध है। वह तैजस नेत्रोंकी प्रकृति होनेके कारण अत्यन्त तेजोमयी है। उसके आभूषणादि भी उसीके समान तेजोमय हैं। जरायुज, स्वेदज, अण्डज और उद्भिज—इन चतुर्विध प्राणियोंका नाम जगत् है। यह सम्पूर्ण जगत्—जड-चेतन-समुदाय ब्रह्माजीकी वाटिकाके पुष्प तथा उनके धौत एवं उत्तरीयरूप युगल वस्त्र हैं। वहाँकी अप्सराएँ—साधारण युवतियाँ 'अम्बा' और 'आम्बायवी' नामसे प्रसिद्ध हैं। जगज्जननी श्रुतिरूपा होनेसे वे 'अम्बा' कहलाती हैं। तथा 'अम्ब' (अधिक) और अयव (न्यून) भावसे रहित बुद्धि-रूपा होनेसे उनका नाम 'आम्बायवी' है। इसके सिवा वहाँ 'अम्बया' नामकी नदियाँ बहती हैं। अम्बक (नेत्र) रूप ब्रह्मज्ञानकी ओर ले जानेके कारण उनकी 'अम्बया' (अम्बम्—अम्बकम् लक्ष्यीकृत्य यान्ति) संज्ञा है। उस ब्रह्मलोकको जो इस प्रकार जानता है, वह उसीको प्राप्त होता है। उसे जब कोई अमानव पुरुष आदित्यलोकसे ले आता है, उस समय ब्रह्माजी अपने परिचारकों और अप्सराओंसे कहते हैं—'दौड़ो, उस महात्मा पुरुषका मेरे यशके—मेरी प्रतिष्ठाके अनुकूल स्वागत करो; मेरे लोकमें ले आनेवाली उपासना आदिसे निश्चय ही यह उस विजरा नदीके समीपतक आ पहुँचा है, अवश्य ही अब यह कभी जरावस्थाको नहीं प्राप्त होगा' ॥ ३ ॥

ब्रह्माजीका यह आदेश मिलनेपर उसके पास स्वागतके लिये पाँच सौ अप्सराएँ जाती हैं। उनमेंसे सौ अप्सराएँ तो हाथोंमें हल्दी, केसर और रोली आदिके चूर्ण लिये रहती हैं। सौके हाथोंमें भाँति-भाँतिके दिव्य वस्त्र एवं अलङ्कार होते हैं। सौ अप्सराएँ हाथोंमें फल लिये होती हैं। सौके हाथोंमें नाना प्रकारके दिव्य अङ्गराग होते हैं। तथा सौ अप्सराएँ अपने हाथोंमें भाँति-भाँतिकी मालाएँ लिये होती हैं। वे उस महात्माको ब्रह्मोचित अलङ्कारोंसे अलङ्कृत करती हैं। वह ब्रह्मवेत्ता पुरुष ब्रह्माजीके योग्य अलङ्कारोंसे अलङ्कृत हो ब्रह्माजीके स्वरूपको ही प्राप्त कर लेता है। फिर वह 'आर' नामक जलाशयके पास आता है और उसे मनके द्वारा—सङ्कल्पसे ही लाँघ जाता है। उस जलाशयतक पहुँचनेपर भी अज्ञानी मनुष्य उसमें डूब जाते हैं। फिर वह ब्रह्मवेत्ता मुहूर्ताभिमानी 'येष्टिह' नामक देवताओंके पास आता है; किंतु वे विघ्नकारी देवता उसके पाससे भाग खड़े होते हैं। तत्पश्चात् वह विजरा नदीके तटपर आता है और उसे भी सङ्कल्पसे ही पार कर लेता है। वहाँ वह पुण्य और पापोंको झाड़ देता है।

जो उसके प्रिय कुटुम्बी होते हैं, वे तो उसका पुण्य पाते हैं; और जो उससे द्वेष करनेवाले होते हैं, उन्हें उसका पाप मिलता है। उस विषयमें यह दृष्टान्त है। रथसे यात्रा करने-वाला पुरुष रथको दौड़ाता हुआ रथके दोनों चक्कोंको देखता है; उस समय रथचक्रोंका जो भूमिसे संयोग-वियोग होता है, वह उस द्रष्टाको नहीं प्राप्त होता। इसी प्रकार वह ब्रह्मवेत्ता रात और दिनको देखता है, पुण्य और पापको देखता है, तथा अन्य समस्त द्वन्द्वोंको देखता है; द्रष्टा होनेके कारण ही उसका इनसे सम्बन्ध नहीं होता। अतएव यह पुण्य और पापसे रहित होता है। फलतः वह ब्रह्मवेत्ता ब्रह्मको ही प्राप्त होता है ॥ ४ ॥

तब वह इल्य वृक्षके पास आता है, उसकी नासिकामें ब्रह्मगन्धका प्रवेश होता है। (वह गन्ध इतनी दिव्य है कि उसके सामने अन्य लोकोंकी सुगन्ध दुर्गन्धवत् प्रतीत होती है।) फिर वह सालज्य नगरके समीप आता है; वहाँ उसकी रसनामें उस दिव्यातिदिव्य ब्रह्मरसका प्रवेश (अनुभव) होता है, जिसका उसे पहले कभी अनुभव नहीं हुआ रहता। फिर वह 'अपराजित' नामक ब्रह्म-मन्दिरके समीप आता है, वहाँ उसमें ब्रह्मतेज प्रवेश करता है। तत्पश्चात् वह द्वार-रक्षक इन्द्र और प्रजापतिके पास आता है; वे उसके सामनेसे मार्ग छोड़कर हट जाते हैं। तदनन्तर वह 'विभुप्रमित' नामक सभा-मण्डपमें आता है; वहाँ उसमें ब्रह्मयश प्रवेश करता है। फिर वह 'विचक्षणा' नामक वेदीके पास आता है। 'बृहत्' और 'रथन्तर'—ये दो साम उसके दोनों अगले पाये हैं और 'श्यैत' एवं 'नौधस' नामक साम उसके दोनों पिछले पाये हैं। 'वैरूप' और 'वैराज' नामक साम उसके दक्षिण और उत्तर पार्श्व हैं तथा 'शाक्कर' और 'रैवत' साम उसके पूर्व एवं पश्चिम पार्श्व हैं। वह समष्टि-बुद्धिरूपा है। वह ब्रह्मवेत्ता उस बुद्धिके द्वारा विशेष दृष्टि प्राप्त कर लेता है। फिर वह 'अमितौजाः' नामक पलँग (या सिंहासन) के पास आता है, वह पर्यङ्क प्राणस्वरूप है। भूत और भविष्य—ये दोनों काल उसके अगले पाये हैं और श्रीदेवी एवं भूदेवी—ये दोनों उसके पिछले पाये हैं। उसके दक्षिण-उत्तर भागमें जो 'अनूच्य' नामके दीर्घ खटवाङ्ग हैं, वे 'बृहत्' और 'रथन्तर' नामक साम हैं और पूर्व-

पश्चिम भागमें जो छोटे खट्वाङ्ग हैं, जिनपर मस्तक और पैर रक्खे जाते हैं, वे 'भद्र' और 'यज्ञायज्ञीय' नामक साम हैं। (सिरकी ओरका भाग ऊँचा और पैरकी ओरका भाग कुछ नीचा है।) पूर्वसे पश्चिमको जो बड़ी-बड़ी पाटियाँ लगी हैं, वे ऋक् और सामके प्रतीक हैं। तथा दक्षिण-उत्तरकी ओर जो आड़ी-तिरछी पाटियाँ हैं, वे यजुर्वेदस्वरूपा हैं। चन्द्रमाकी कोमल किरणें ही उस पलँगका नरम-नरम गद्दा हैं। उद्गीथ ही उसपर बिछी हुई उपश्री (श्वेत चादर) है। लक्ष्मीजी तकिया हैं। ऐसे दिव्य पर्यङ्कपर ब्रह्माजी विराजमान होते हैं। इस तत्त्वको इस प्रकार जाननेवाला ब्रह्मवेत्ता उस पलँगपर पहले पैर रखकर चढ़ता है।

तब ब्रह्माजी उससे पूछते हैं—'तुम कौन हो ?' उनके प्रश्नका वह इस प्रकार उत्तर दे—॥ ५ ॥

'मैं वसन्त आदि ऋतुरूप हूँ। ऋतुसम्बन्धी हूँ। कारण-भूत अव्याकृत आकाश एवं स्वयंप्रकाश परब्रह्म परमात्मासे उत्पन्न हुआ हूँ। जो भूत (अतीत), भूत (यथार्थ कारण), भूत (जड-चेतनमय चतुर्विध सर्ग) और भूत (पञ्चमहाभूतस्वरूप) है, उस संवत्सरका तेज हूँ। आत्मा हूँ। आप आत्मा हैं, जो आप हैं, वही मैं हूँ।' इस प्रकार उत्तर देनेपर ब्रह्माजी पुनः पूछते हैं—'मैं कौन हूँ ?' इसके उत्तरमें कहे—'आप सत्य हैं।' 'जो सत्य है, जिसे तुम सत्य कहते हो, वह क्या है ?' ऐसा प्रश्न होनेपर उत्तर दे—"जो सम्पूर्ण देवताओं तथा प्राणोंसे भी सर्वथा भिन्न—विलक्षण हो, वह 'सत्' है और जो देवता एवं प्राणरूप है, वह 'त्य' है। वाणीके द्वारा जिसे 'सत्य' कहते हैं, वह यही है। इतना ही यह सब कुछ है। आप यह सब कुछ हैं, इसलिये सत्य हैं" ॥ ६ ॥

यही बात ऋक्सम्बन्धी मन्त्रद्वारा भी बतायी गयी है—"यजुर्वेद जिसका उदर है, सामवेद मस्तक है तथा ऋग्वेद सम्पूर्ण शरीर है, वह अविनाशी परमात्मा 'ब्रह्मा' के नामसे जाननेयोग्य है। वह ब्रह्ममय—ब्रह्मरूप महान् ऋषि है।" तदनन्तर पुनः ब्रह्माजी उस उपासकसे पूछते हैं—'तुम मेरे पुरुषवाचक नामोंको किससे प्राप्त करते हो ?' वह उत्तर दे—'प्राणसे।' (प्र०) 'स्त्रीवाचक नामोंको किससे ग्रहण करते हो ?' (उ०) 'वाणीसे।' (प्र०) 'नपुंसकवाचक नामोंको किससे ग्रहण करते हो ?' (उ०) 'मनसे।' (प्र०) 'गन्धका अनुभव किससे करते हो ?' (उ०) 'प्राणसे—घ्राणेन्द्रियसे।' इस प्रकार कहे। (प्र०) 'रूपोंको ग्रहण किससे करते हो ?' (उ०) 'नेत्रसे।' (प्र०) 'शब्दोंको किससे सुनते हो ?' (उ०) 'कानोंसे।' (प्र०) 'अन्नके रसोंका आस्वादन किससे करते हो ?' (उ०) 'जिह्वासे।' (प्र०) 'कर्म किससे करते हो ?' (उ०) 'हाथोंसे।' (प्र०) 'सुख-दुःखोंका अनुभव किससे करते हो ?' (उ०) 'शरीरसे।' * (प्र०) 'रतिका परिणामरूप आनन्द, रति (मैथुनका आनन्द) और प्रजोत्पत्तिका सुख किससे उठाते हो ?' (उ०) 'उपस्थ-इन्द्रियसे' यों कहे। (प्र०) 'गमनकी क्रिया किससे करते हो ?' (उ०) 'दोनों पैरोंसे।' (प्र०) 'बुद्धि-वृत्तियोंको, ज्ञातव्य विषयोंको और विविध मनोरथोंको किससे ग्रहण करते हो ?' (उ०) 'प्रज्ञासे' यों कहे।

तब ब्रह्मा उससे कहते हैं—'जल आदि प्रसिद्ध पाँच महाभूत मेरे स्थान हैं; अतः यह मेरा लोक भी जलादि-तत्त्व-प्रधान ही है। तुम मुझसे अभिन्न मेरे उपासक हो, अतः यह तुम्हारा भी लोक है।'

वह जो ब्रह्माजीकी सुप्रसिद्ध विजय (सबपर नियन्त्रण करनेकी शक्ति) तथा सर्वत्र व्याप्ति—सर्वव्यापकता है, उस विजयको तथा उस सर्वव्यापकताको भी वह उपासक प्राप्त कर लेता है, जो इस प्रकार जानता (उपासना करता) है। अर्थात् ब्रह्माजीकी भाँति ही वह सबका शासक एवं सर्वव्यापक बन जाता है ॥ ७ ॥

॥ प्रथम अध्याय समाप्त ॥ १ ॥

* यद्यपि सुख-दुःखका ज्ञान अन्तःकरणके द्वारा ही होता है, तथापि 'मेरे पैरमें पीड़ा है, सिरमें दर्द है' इत्यादि प्रतीतिके अनुसार 'शरीरसे' यह उत्तर दिया गया है।

ॐ

द्वितीय अध्याय

प्राणोपासना

'प्राण ब्रह्म है' यह सुप्रसिद्ध ऋषि कौषीतकि* कहते हैं। उन प्रसिद्ध प्राणमय ब्रह्मकी यहाँ राजाके रूपमें कल्पना की गयी है। उनका मन ही दूत है, वाणी परोसनेवाली स्त्री (रानी) है, चक्षु संरक्षक (मन्त्री) है, श्रोत्रेन्द्रिय संदेश सुनानेवाला द्वारपाल है। उन सुप्रसिद्ध प्राणमय ब्रह्मको बिना माँगे ही ये सम्पूर्ण इन्द्रियाभिमानी देवतागण भेंट समर्पित करते हैं—उनके अधीन होकर रहते हैं। इसी प्रकार जो इस प्रकार जानता है, उसको भी सम्पूर्ण चराचर प्राणी बिना माँगे ही भेंट देते हैं। उस प्राणोपासकके लिये यह गूढ़ व्रत है कि 'वह किसीसे कुछ भी न माँगे'—ठीक उसी तरह, जैसे कोई भिक्षु गाँवमें भीख माँगनेपर भी जब कुछ नहीं पाता तो हताश होकर बैठ रहता और कुपित होकर यह प्रतिज्ञा कर लेता है कि 'अबसे इस गाँववाले लोगोंके देनेपर भी यहाँका अन्न नहीं खाऊँगा।' तात्पर्य यह कि वह भिक्षु जिस दृढ़तासे अपनी बात-पर डटा रहता है, उसी प्रकार उसको भी अपने व्रतपर अटल रहना चाहिये। जो लोग पहले इस पुरुषको कुछ देनेसे अस्वीकार कर चुके होते हैं, वे ही कुछ न माँगनेका निश्चय कर लेनेपर इसे देनेके लिये निमन्त्रित करते हैं और कहते हैं, 'आओ, हम तुम्हें देते हैं।' दीनतापूर्वक दूसरोंके सामने प्रार्थना करना—यह याचकका धर्म होता है। अर्थात् याचना करनेवालेको ही दैन्य-प्रदर्शन करना पड़ता है। याचना और दैन्य-प्रदर्शनसे दूर रहनेपर ही उसे लोग यों निमन्त्रण देते हैं कि 'आओ, हम तुम्हें देंगे'॥ १॥

'प्राण ब्रह्म है'—प्रसिद्ध महात्मा पैङ्ग्य भी यही कहते हैं। उन प्रसिद्ध प्राणमय ब्रह्मके लिये वाणीसे परे चक्षु-इन्द्रिय है, जो वागिन्द्रियको सब ओरसे व्याप्त करके स्थित है। (अतः चक्षु वागिन्द्रियकी अपेक्षा आन्तरिक है; क्योंकि जैसा कहा गया हो, वैसा ही नेत्रसे भी देख लिया जाय तो विवादकी सम्भावना नहीं रहती—वह वस्तु यथार्थ समझ ली जाती है।) चक्षुसे परे श्रवणेन्द्रिय है, जो चक्षुको सब ओरसे व्याप्त करके स्थित है; (क्योंकि चक्षुसे कहीं-कहीं भ्रान्त-दर्शन भी होता है, जैसे सीपमें चाँदीका दर्शन। परंतु कानसे विद्यमान अथवा प्रस्तुत वचनका ही श्रवण होता है।) श्रवणेन्द्रियसे परे मन है; जो श्रवणेन्द्रियको सब ओरसे व्याप्त करके स्थित है; क्योंकि मनके सावधान रहनेपर ही श्रवणेन्द्रिय सुन पाती है। मनसे परे प्राण है; जो मनको सब ओरसे व्याप्त करके स्थित है। (प्राण ही मनको बाँध रखनेवाला है—यह बात प्रसिद्ध है। प्राण न रहे तो मन भी नहीं रह सकता; अतः सबकी अपेक्षा पर एवं आन्तरिक आत्मा होनेके कारण प्राणका ब्रह्म होना उचित ही है।) उस प्राणमय ब्रह्मको ये सम्पूर्ण देवता उसके न माँगनेपर भी उपहार समर्पित करते हैं। इसी प्रकार जो यों जानता है, उस उपासकको भी सम्पूर्ण प्राणी बिना माँगे ही भाँति-भाँतिके उपहार भेंट करते हैं। उसका यह गूढ़ व्रत है कि वह किसीसे याचना न करे। इस विषयमें यह दृष्टान्त भी है—कोई भिक्षु गाँवमें भीख माँगनेपर भी जब कुछ नहीं पाता तो हताश होकर बैठ रहता और यह प्रतिज्ञा कर लेता है कि 'अब यहाँ किसीके देनेपर भी अन्न ग्रहण नहीं करूँगा।' ऐसी प्रतिज्ञा कर लेनेपर जो लोग पहले उसे कुछ देनेसे अस्वीकार कर चुके होते हैं, वे ही उसे यों कहकर निमन्त्रित करते हैं कि 'आओ, हम तुम्हें देते हैं'॥ २॥

(प्राणोपासकको धन-प्राप्तिकी इच्छा होनेपर उसके लिये कर्तव्यका उपदेश करते हैं—) अब एकमात्र धन (प्राण) के निरोधकी बात बतायी जाती है। यदि एकमात्र धनका (अथवा प्राणका) चिन्तन करे तो पूर्णिमाको या अमावास्याको अथवा शुक्ल या कृष्णपक्षकी किसी भी पुण्य-तिथिको पवित्र नक्षत्रमें अग्निकी स्थापना, (वेदीका) परिसमूहन (संस्कार), कुशोंका आस्तरण (बिछाना), मन्त्रपूत जलसे अग्नि-वेदी आदिका अभिषेक तथा अग्निपर रक्खे हुए पात्रस्थ घृतका उत्पवन (शोधन) करके दाहिना घुटना पृथ्वीपर टेककर खुवासे, चमससे अथवा काँसेकी करछुल आदिसे निम्नाङ्कित मन्त्रोंद्वारा घृतकी ये आहुतियाँ दे—

वाङ् नाम देवतावरोधिनी सा मेऽमुष्मात् ( )
इदम् अवरुन्धां तस्यै स्वाहा।

अर्थात् 'वाक्' नामसे प्रसिद्ध देवी अवरोधिनी—उपासककी अभीष्टसिद्धि करनेवाली है, वह मुझ प्राणोपासकके लिये अमुक व्यक्तिसे इस अभीष्ट अर्थकी सिद्धि कराये; उसके लिये यह घृतकी आहुति सादर समर्पित है। (उपर्युक्त

---

* जिसकी दृष्टिमें सांसारिक सुख अत्यन्त हेय हो, उसे 'कुषीतक' (कुत्सितं सीतं यस्य सः) कहते हैं और कुषीतकके पुत्रको 'कौषीतकि' कहते हैं।

मन्त्रका उच्चारण करके 'अमुष्मात्'के आगे दिये हुए कोष्ठकमें उस व्यक्तिके नामका उल्लेख करे, जिससे अभीष्ट अर्थ प्राप्त करना है। तथा 'इदम्'के स्थानपर अभीष्ट अर्थका उच्चारण करे। आगेके मन्त्रोंका अर्थ भी इसी प्रकार समझना चाहिये।)

प्राणो नाम देवतावरोधिनी सा मेऽमुष्मात् इदम् अवरुन्धां तस्यै स्वाहा।

चक्षुर्नाम देवतावरोधिनी सा मेऽमुष्मात् इदम् अवरुन्धां तस्यै स्वाहा।

श्रोत्रं नाम देवतावरोधिनी सा मेऽमुष्मात् इदम् अवरुन्धां तस्यै स्वाहा।

मनो नाम देवतावरोधिनी सा मेऽमुष्मात् इदम् अवरुन्धां तस्यै स्वाहा।

प्रज्ञा नाम देवतावरोधिनी सा मेऽमुष्मात् इदम् अवरुन्धां तस्यै स्वाहा।

इस प्रकार आहुतियाँ देनेके पश्चात् धूमगन्धको सूँघकर होमावशिष्ट घृतके लेपसे अपने अङ्गोंका अनुमार्जन (लेपन) करके मौनभावसे धनस्वामीके पास जाय और अभीष्ट अर्थके विषयमें कहे कि 'इतने धनकी मुझे आवश्यकता है, सो आपके यहाँसे मिल जाना चाहिये।' अथवा यदि धनस्वामी दूर हो तो उक्त संदेश कहलानेके लिये उसके पास दूत भेज दे। यों करनेसे निश्चय ही वह अभीष्ट धन प्राप्त कर लेता है॥ ३॥

(इस प्रकार धन-प्राप्तिका उपाय बताकर अब उपासकके लिये वशीकरणका उपाय बतलाते हैं—)

अब इसके बाद वाक् आदि देवताओंद्वारा साध्य मनोरथकी सिद्धिका प्रकार बताया जाता है। जिस किसीका प्रिय होना चाहे, निश्चय ही उन सबका प्रिय होनेके लिये पहले प्राणोपासकको वाक् आदि देवताओंका ही प्रिय बनना चाहिये। किसी एक पर्वके दिन पूर्वोक्त रीतिसे शुभ पुण्यतिथि एवं मुहूर्तमें पहले बताये अनुसार ही अग्निकी स्थापना, परिसमूहन, कुशोंका आस्तरण, अग्निवेदी आदिका अभिषेक, घृतका उत्पवन आदि करके निम्नाङ्कित मन्त्रोंसे ये घृतकी आहुतियाँ दे—

वाचं ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा।

(इस मन्त्रका उच्चारण करनेके पहले उस व्यक्तिका नाम लेना चाहिये, जिसको वशमें करना हो; यथा—'अमुकगोत्रस्य अमुकनामधेयस्य राज्ञः, अमुकगोत्राया अमुकनामधेयाया राज्ञ्या वा वाचं ते मयि जुहोमि असौ स्वाहा' यों कहकर घृतकी आहुति डालनी चाहिये। 'असौ' के बाद कार्यका उल्लेख करना आवश्यक है—'यथा असौ कामः सिद्ध्यतु—स्वाहा)।

मन्त्रार्थ—मैं तुम्हारी वाक्-इन्द्रियका अपनेमें हवन करता हूँ, मेरा अमुक कार्य सिद्ध हो जाय—इस उद्देश्यसे यह आहुति है। (इसी प्रकार अन्य मन्त्रोंका भी अर्थ समझना चाहिये।)

प्राणं ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा।
चक्षुस्ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा।
श्रोत्रं ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा।
मनस्ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा।
प्रज्ञां ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा।

इसके बाद होम-धूमकी गन्ध सूँघकर होमावशिष्ट घृतके लेपसे अपने अङ्गोंका अनुमार्जन (लेपन) करके मौनभावसे अभीष्ट व्यक्तिके पास गमन करे और उसके संपर्कमें जानेकी इच्छा करे। अथवा ऐसी जगह खड़ा रहकर वार्तालाप करे, जहाँ वायुकी सहायतासे उसके शब्द अभीष्ट व्यक्तिके कानोंमें पड़ें। फिर तो निश्चय ही वह उसका प्रिय हो जाता है। इतना ही नहीं, उस स्थानसे हट जानेपर वहाँके लोग उसका सदा स्मरण करते हैं॥ ४॥

आध्यात्मिक अग्निहोत्र

अब इसके बाद दिवोदासके पुत्र प्रतर्दनद्वारा अनुष्ठित, अतएव 'प्रातर्दन' नामसे विख्यात और संयमसे पूर्ण होनेसे 'सांयमन' कहलानेवाले आध्यात्मिक अग्निहोत्रका वर्णन करते हैं। निश्चय ही मनुष्य जबतक कोई वाक्य बोलता है, तबतक पूर्णतया श्वास नहीं ले सकता। उस समय वह प्राणका वाणीरूप अग्निमें हवन कर देता है। जबतक पुरुष श्वास खींचता है, तबतक बोल नहीं सकता; उस समय वह वाणीका प्राणरूप अग्निमें हवन कर देता है।

ये वाक् और प्राणरूप दो आहुतियाँ अनन्त एवं अमृत हैं। (वाक् और प्राणके व्यापारोंका जीवनमें कभी अन्त नहीं होता, इसलिये ये अनन्त हैं। तथा इनके व्यापारोंका जो एक-दूसरेमें लय होता है, उसमें अग्निहोत्र-बुद्धि हो जानेसे ये आहुतियाँ अमृतत्वरूप फलको देनेवाली होती हैं; इसलिये इन्हें 'अमृत' कहा गया है।) जाग्रत् और स्वप्नकालमें भी पुरुष सदा अविच्छिन्नरूपसे इन आहुतियोंका होम करता रहता है। इसके सिवा अर्थात् वाक्-प्राणरूपा आहुतियोंके अतिरिक्त जो दूसरी द्रव्यमयी आहुतियाँ हैं, वे कर्ममयी हैं

(स्वरूपसे और फलकी दृष्टिसे भी कृत्रिम हैं; वे पूर्वोक्त आहुतियोंकी भाँति अनन्त एवं अमृत नहीं हैं ।) यह प्रसिद्ध है कि इस रहस्यको जाननेवाले पूर्ववर्ती विद्वान् केवल कर्ममय अग्निहोत्रका अनुष्ठान नहीं करते थे ॥ ५ ॥

'उक्थ (प्राण) ब्रह्म है'—यह बात सुप्रसिद्ध महात्मा शुष्कभृङ्गार कहते हैं । वह उक्थ 'ऋक्' है, इस बुद्धिसे उपासना करे । जो प्राणरूप उक्थमें ऋग्बुद्धि कर लेता है, उसकी सम्पूर्ण प्राणी श्रेष्ठताके लिये—श्रेष्ठ बननेके लिये अर्चना करते हैं । वह उक्थ 'यजुर्वेद' है, इस बुद्धिसे उपासना करे । इससे सम्पूर्ण प्राणी श्रेष्ठताके लिये उसके साथ सहयोग करते हैं । वह उक्थ 'साम' है, इस बुद्धिसे उपासना करे । उस उपासकके समक्ष सम्पूर्ण प्राणी श्रेष्ठताके लिये मस्तक झुकाते हैं । वह उक्थ 'श्री' है, इस बुद्धिसे उपासना करे । वह 'यश' है, इस भावसे उपासना करे । वह 'तेज' है, इस भावसे उपासना करे । इस विषयमें यह दृष्टान्त है—जैसे यह दिव्य धनुष सम्पूर्ण आयुधोंमें अत्यन्त श्रीसम्पन्न, परम यशस्वी और परम तेजस्वी होता है, उसी प्रकार जो इस प्रकार जानता है वह विद्वान् सम्पूर्ण भूतोंमें सबसे अधिक श्रीसम्पन्न, परम यशस्वी तथा परम तेजस्वी होता है ।

(जो यहाँ ईंटोंकी बनी हुई वेदी अथवा कुण्डमें स्थापित किया गया है, वह यज्ञकर्मका साधनभूत अग्नि भी प्राणस्वरूप ही है; क्योंकि प्राण ही ऋग्वेदादिरूप है । यह प्राण ही ऋग्वेदादि-साध्य कर्मोंका निष्पादक तथा मुझ अध्वर्युका भी स्वरूप है । इसलिये ऋग्वेदादिस्वरूप सर्वात्मा प्राण मैं हूँ, यह अग्नि भी मेरा ही स्वरूप है—इस बुद्धिसे अध्वर्यु अपना संस्कार करता है । इसी अभिप्रायसे कहते हैं—) इस प्राणको तथा ईंटोंकी वेदीपर संचित कर्ममय अग्निको भी अभिन्न एवं आत्मस्वरूप मानकर अध्वर्यु नामक ऋत्विक् अपना संस्कार करता है । उस प्राणमें ही वह यजुर्वेदसाध्य कर्मोंका विस्तार करता है । यजुर्वेदसाध्य कर्म-वितानमें होता ऋग्वेदसाध्य कर्मोंका विस्तार करता है । ऋग्वेदसाध्य कर्म-वितानमें उद्गाता सामवेदसाध्य कर्मोंका विस्तार करता है । वह अध्वर्युरूप यह प्राण सम्पूर्ण त्रयी-विद्याका आत्मा है । यह प्रत्यक्षगोचर प्राण ही इस त्रयी-विद्याका आत्मा बताया गया है । जो इस प्राणको इस रूपमें जानता है, वह भी प्राणरूप हो जाता है ॥ ६ ॥

विविध उपासनाओंका वर्णन

अब सर्वविजयी कौषीतकिके द्वारा अनुभवमें लायी हुई तीन बार की जानेवाली उपासना बतायी जाती है । यज्ञोपवीतको सव्यभावसे—बायें कंधेपर रखकर, आचमन करके जलपात्रको तीन बार शुद्ध-स्वच्छ जलसे पूर्णतः भरकर उदयकालमें भगवान् सूर्यका उपस्थान करे, उनकी आराधनाके लिये खड़ा होकर अर्घ्य दे (अर्घ्य देते समय इस मन्त्रका उच्चारण करे—) 'वर्गोऽसि पाप्मानं मे वृङ्धि ।' (आत्मज्ञान होनेके कारण सम्पूर्ण जगत्को आप तृणकी भाँति त्याग देते हैं, इसलिये 'वर्ग' कहलाते हैं; मेरे पापको मुझसे दूर कीजिये ।) इसी प्रकार मध्याह्नकालमें भी भगवान् सूर्यका उपस्थान करे । (उस समय इस मन्त्रका उच्चारण करना चाहिये—) 'उद्वर्गोऽसि पाप्मानं मे उद्वृङ्धि ।' (इस मन्त्रका अर्थ भी पूर्ववत् ही है ।) फिर इसी प्रकार सायंकालमें अस्त होते हुए भगवान् सूर्यका निम्नाङ्कित मन्त्रसे उपस्थान करे—'संवर्गोऽसि पाप्मानं मे संवृङ्धि ।' इस उपासनाका फल यह है कि मनुष्य दिन और रातमें जो पाप करता है, उसका पूर्णतः परित्याग कर देता है ॥ ७ ॥

अब दूसरी उपासना बतायी जाती है । प्रत्येक मासकी अमावास्या तिथिको, जब सूर्यके पश्चिमभागमें उनकी सुषुम्णा नामक किरणमें चन्द्रमा स्थित दिखायी देते हैं (लौकिक नेत्रोंसे न दिखायी देनेपर भी शास्त्रतः देखे जाते हैं), उस समय उनका पूर्वोक्त प्रकारसे ही उपस्थान करे । विशेषता इतनी ही है कि अर्घ्यपात्रमें दो हरी दूबके अङ्कुर भी रख ले और उससे अर्घ्य देते हुए चन्द्रमाके प्रति 'यत्ते' इत्यादि मन्त्ररूपा वाणीका प्रयोग करे । (वह मन्त्र इस प्रकार है—)

यत्ते सुसीमं हृदयमधि चन्द्रमसि श्रितं तेनामृतत्वस्वेशानं माहं पौत्रमघं रुदम् ।

'हे सोममण्डलकी अधिष्ठात्री देवि ! जिसकी सीमा बहुत ही सुन्दर है, ऐसा जो तुम्हारा हृदय—हृदयस्थित आनन्दमय स्वरूप चन्द्रमण्डलमें विराजित है, उसके द्वारा तुम अमृतत्व (परमानन्दमय मोक्ष) पर भी अधिकार रखती हो । ऐसी कृपा करो, जिससे मुझे पुत्रके शोकसे न रोना पड़े ।' (पुत्रका पहलेसे ही अभाव होना, पुत्रका पैदा होकर मर जाना या रुग्ण रहना अथवा पुत्रका कुपुत्र हो जाना आदिके कारण जो घोर दुःख होता है, यही पुत्र-शोक है; इन सबसे छूटनेके लिये इस मन्त्रमें प्रार्थना की गयी है ।)

यों करनेवाले उपासकको यदि पुत्र प्राप्त हो चुका हो तो उसके उस पुत्रकी उससे पहले मृत्यु नहीं होती । यदि उसके कोई पुत्र न हुआ हो, तो वह भी पहलेकी ही भाँति

सब कार्य करके अर्घ्यपात्रमें दो हरी दूबके अङ्कुर भी रख ले और निम्नाङ्कित ऋचाओंका जप करे—

'आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्ण्यं भवा वाजस्य संगथे ।'१
'सं ते पयांसि समु यन्तु वाजा संवृष्ण्यान्यभिमातिषाहः ।
आप्यायमानो अमृताय सोम दिवि श्रवांस्युत्तमानि धिष्व ॥'२
'यमादित्या अंशुमाप्याययन्ति यमक्षितमक्षितयः पिबन्ति ।
तेन नो राजा वरुणो बृहस्पतिराप्याययन्तु भुवनस्य गोपाः ॥'३

—इन तीन ऋचाओंका जप करनेके पश्चात् चन्द्रमाके सम्मुख दाहिना हाथ उठाये और निम्नाङ्कित मन्त्रका पाठ करे—

मास्माकं प्राणेन प्रजया पशुभिराप्यायिष्ठा योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तस्य प्राणेन प्रजया पशुभिराप्याययस्व इति दैवीमावृतमावर्तं आदित्यस्यावृतमन्वावर्ते इति । ४

—यों कहकर अपनी दाहिनी बाँहका अन्वावर्तन करे—बारंबार घुमाये । तत्पश्चात् बाँह खींच ले ॥ ८ ॥

अब अन्य प्रकारकी उपासना बतायी जाती है—पूर्णिमाको सायंकालमें जब प्राची दिशाके अङ्कमें चन्द्रदेवका दर्शन होने लगे, उस समय इसी रीतिसे (जो पहले बतायी गयी है) चन्द्रमाका उपस्थान करे—उन्हें अर्घ्य प्रदान करे । उपस्थानके समय निम्नाङ्कित मन्त्रोंका पाठ भी करे—

सोमो राजासि विचक्षणः पञ्चमुखोऽसि प्रजापतिर्ब्राह्मणस्त एकं मुखं तेन मुखेन राज्ञोऽस्सि तेन मुखेन मामन्नादं कुरु । राजा त एकं मुखं तेन मुखेन विशोऽस्सि तेन मुखेन मामन्नादं कुरु । श्येनस्त एकं मुखं तेन मुखेन पक्षिणोऽस्सि तेन मुखेन मामन्नादं कुरु । अग्निष्ट एकं मुखं तेन मुखेनेमं लोकमस्सि तेन मुखेन मामन्नादं कुरु । त्वयि पञ्चमं मुखं तेन मुखेन सर्वाणि भूतान्यस्सि तेन मुखेन मामन्नादं कुरु । मास्माकं प्राणेन, प्रजया पशुभिरवक्षेष्ठा योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तस्य प्राणेन प्रजया पशुभिरवक्षीयस्वेति, दैवीमावृतमावर्तं, आदित्यस्यावृतमन्वावर्ते ।५

इस प्रकार मन्त्रपाठ करते हुए दाहिनी बाँहका अन्वावर्तन करे ॥ ९ ॥

इस तरह सोमकी प्रार्थनाके पश्चात् (गर्भाधानके लिये)

---

१. हे स्त्रीरूप सोम ! तुम पुरुषरूप सूर्यके तेजसे वृद्धिको प्राप्त होओ । पुरुषकी उत्पत्तिका हेतुभूत जो वीर्य—अग्निसम्बन्धी तेज है, वह तुममें स्थापित हो । (तुम अन्न आदि ओषधियोंके भी स्वामी हो, अतः) सब ओरसे अन्नकी प्राप्तिमें निमित्त बनो ।

२. हे सोम ! तुम सोममयी प्रकृति हो; तुम्हारा उत्तम दुग्ध अथवा जल (जो माताके स्तनोंमें दुग्धरूपसे, चन्द्रमण्डलमें सोमरस अथवा सुधारूपसे तथा मेघमण्डलमें स्वादिष्ट जलके रूपमें स्थित है) पुरुषमात्रके लिये अत्यन्त उपकारक है तथा उसका सेवन करनेवाले पुरुषोंको पुष्टि प्रदान करके उनके शत्रुओंका पराभव करानेमें भी समर्थ है । वे दुग्ध और जल अन्नसे जीवन-निर्वाह करनेवाले—निरामिषभोजी जीवोंको सुगमतापूर्वक प्राप्त होते रहें । आग्नेय तेजसे आह्लादको प्राप्त होते हुए तुम अमृतत्वकी प्राप्तिमें सहायक बनो और स्वर्गलोकमें उत्तम यशको धारण करो ।

३. द्वादश आदित्यरूप पुरुष जिस स्त्री-प्रकृतिमय अमृतांशु सोमको अपने तेजसे आह्लाद प्रदान करते हैं तथा स्वयं अक्षीण रहकर कभी क्षीण न होनेवाले जिस सोमका (दुग्ध और जलके रूपमें) पान करते हैं, उस सोममय अंशुसे, त्रिभुवनकी रक्षा करनेवाले राजा वरुण और बृहस्पति हमलोगोंको आनन्द एवं पुष्टि प्रदान करें ।

४. 'हे सोम ! तुम हमारे प्राण, संतान और पशुओंसे अपनी पुष्टि एवं तृप्ति न करो; अपितु जो हमसे द्वेष रखता है, अतएव हम भी जिससे द्वेष रखते हैं, उसके प्राणसे, संतानसे और पशुओंसे अपनी पुष्टि एवं तृप्ति करो । इस प्रकार इस मन्त्रके अर्थभूत देवतासे सम्पादित होनेवाली संचरण-क्रियाका मैं अनुवर्तन करता हूँ—उसीका चलाया हुआ चलता हूँ । अग्नीषोमात्मक सोम ! मैं तुम्हारी संचरणक्रियाका अनुवर्तन करता हूँ, अर्थात् तुम्हारी ही गतिका अनुसरण करता हूँ ।'

५. विश्वकी स्त्री-पुरुषरूपा प्रकृति—उमाके साथ वर्तमान तुम सोम राजा हो । विचक्षण—सम्पूर्ण लौकिक, वैदिक कार्योंके साधनमें कुशल हो । तुम पञ्चमुख—पाँच मुखवाले हो । प्रजापति—समस्त प्रजाका पालन करनेवाले हो । ब्राह्मण तुम्हारा एक मुख है, उस मुखसे तुम क्षत्रियोंका भक्षण करते हो—दमन करते हो; उस मुखके द्वारा तुम मुझे अन्नको खाने और पचानेकी शक्तिसे सम्पन्न बनाओ । क्षत्रिय तुम्हारा एक मुख है, उस मुखसे तुम वैश्योंका भक्षण—शासन करते हो; उस मुखसे तुम मुझे अन्नका भक्षण करने और उसे पचानेकी शक्तिसे सम्पन्न बनाओ । बाज तुम्हारा एक मुख है, उस मुखसे तुम पक्षियोंका भक्षण—संहार करते हो; उस मुखसे मुझे अन्नका भोक्ता बनाओ । अग्नि तुम्हारा एक मुख है, उस मुखसे तुम इस लोकका भक्षण करते हो, उस मुखसे मुझे भी अन्नका भोक्ता बनाओ । पाँचवाँ मुख तो तुममें ही है, उस मुखसे तुम सम्पूर्ण प्राणियोंका भक्षण—संहार करते हो, उस मुखसे मुझे भी अन्नका भोक्ता बनाओ । तुम प्राण, संतान और पशुओंसे हमें क्षीण न करो; अपितु जो हमसे द्वेष रखता है, अतएव हम भी जिससे द्वेष रखते हैं, उसे प्राण, संतान एवं पशुओंसे क्षीण करो । (शेष मन्त्रका अर्थ ऊपरकी तरह समझना चाहिये ।)

पत्नीके समीप बैठनेसे पूर्व उसके हृदयका स्पर्श करे। उस समय निम्नाङ्कित मन्त्रका पाठ करना चाहिये—

यत्ते सुसीमे हृदये हितमन्तः प्रजापतौ। मन्येऽहं मां तद्विद्वांसं तेन माहं पौत्रमघं रुदम्।

'हे सुन्दर सीमन्त (माँग) वाली सुन्दरी! तुम सोममयी हो, तुम्हारा हृदय (स्तन-मण्डल) प्रजा—संततिका पालक (पोषक) है; उसके भीतर जो चन्द्रमण्डलकी ही भाँति अमृतराशि निहित है, उसे मैं जानता हूँ, अपनेको उसका जाननेवाला मानता हूँ। इस सत्यके प्रभावसे मैं कभी पुत्र-सम्बन्धी शोकसे रोदन न करूँ (मुझे पुत्रशोक कभी देखना न पड़े)।'

इस प्रकार प्रार्थना करनेसे उस उपासकके पहले उसकी संतानकी मृत्यु नहीं होती॥ १०॥

अब दूसरी उपासना बतायी जाती है—परदेशमें रहकर वहाँसे लौटा हुआ पुरुष पुत्रके मस्तकका स्पर्श करे और इस मन्त्रको पढ़े—

अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे।
आत्मा त्वं पुत्र* माऽऽविथ स जीव शरदः शतम् असौ॥

'अमुक नामवाले पुत्र! तुम नरकसे तारनेवाले हो। मेरे अङ्ग-अङ्गसे प्रकट हुए हो। मेरे हृदयसे तुम्हारा आविर्भाव हुआ है। तुम मेरे अपने ही स्वरूप हो। तुमने मेरी (नरकसे) रक्षा की है। तुम सौ वर्षोंतक जीवित रहो।'

यहाँ 'असौ' के स्थानपर पुत्रका नाम उच्चारण करना चाहिये और नामोच्चारणके समय निम्नाङ्कित मन्त्र पढ़ना चाहिये—

अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव। तेजो वै पुत्र नामासि स जीव शरदः शतम् असौ।'†

यहाँ पुनः 'असौ' के स्थानपर पुत्रका नाम लेना चाहिये। साथ ही निम्नाङ्कित मन्त्रका पाठ भी करना चाहिये—

'येन प्रजापतिः प्रजाः पर्यगृह्णादरिष्टयै तेन त्वा परिगृह्णामि असौ।*

यहाँ भी 'असौ' के स्थानपर पुत्रका नामोच्चारण करे। तत्पश्चात् पुत्रके दाहिने कानमें इस मन्त्रका जप करे—

अस्मै प्रयन्धि मघवन्नृजीषिन्, इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि।†

फिर इसी मन्त्रको बायें कानमें भी जपे। तदनन्तर पुत्रका मस्तक सूँघे और इस मन्त्रको पढ़े—

माच्छित्था मा व्यथिष्ठाः शतं शरद आयुषो जीव पुत्र ते नाम्ना मूर्धानमवजिघ्रामि, असौ।

'बेटा! संतान-परम्पराका उच्छेद न करना। मन, वाणी और शरीरसे तुम्हें कभी पीड़ा न हो। तुम सौ वर्षोंतक जीवित रहो। मैं तुम्हारा अमुक नामसे प्रसिद्ध पिता तुम्हारा नाम लेकर तुम्हारे मस्तकको सूँघ रहा हूँ।' (यहाँ 'असौ' के स्थानपर पिता अपना नाम ले।) इस मन्त्रको पढ़कर तीन बार पुत्रका मस्तक सूँघना चाहिये। इसके बाद नीचे लिखा मन्त्र पढ़कर मस्तकके सब ओर तीन बार हिंकार ('हिम्' शब्दका) उच्चारण करे। मन्त्र इस प्रकार है—

गवां त्वा हिङ्कारेणाभि हिङ्करोमि।

'वत्स! गौएँ अपने बछड़ेको बुलानेके लिये जैसे रँभाती हैं, उसी प्रकार—वैसे ही प्रेमसे मैं भी तुम्हारे लिये हिङ्कार करता हूँ—हिङ्कारद्वारा तुम्हें अपने पास बुलाता हूँ'॥ ११॥

दैवपरिमररूपमें प्राणकी उपासना

अब इसके बाद देव-सम्बन्धी 'परिमर' का वर्णन किया जाता है। (यहाँ अग्नि और वाक् आदि ही देवता हैं; ये देवता प्राणके सब ओर मृत्युको प्राप्त होते हैं, अतः ब्रह्मस्वरूप प्राणको ही यहाँ 'परिमर' कहा गया है।) यह जो प्रत्यक्ष रूपमें अग्नि प्रज्वलित है, इस रूपमें ब्रह्म ही देदीप्यमान हो रहा है। जब अग्नि प्रज्वलित नहीं होती, उस अवस्थामें यह मर जाती है—बुझ जाती है। उस बुझी हुई अग्निका तेज सूर्यमें ही मिल जाता है और प्राण वायुमें प्रवेश कर जाता है।

---

* पुत्रका अर्थ ही है—पुत् नामके नरकसे रक्षा करनेवाला (पुन्नाम्नः नरकात् त्रायते)।

† मन्त्रार्थ इस प्रकार है—'वत्स! तुम पत्थर बनो, कुठार बनो और बिछा हुआ सुवर्ण बनो (अर्थात् तुम्हारा शरीर पत्थरके समान सुगठित, बलवान्, स्वस्थ एवं नीरोग हो। तुम कुठारकी भाँति शत्रुओंका नाश करनेवाले बनो और सब ओर फैली हुई सुवर्णराशिकी भाँति सबके प्रिय बनो। समस्त अङ्गोंका सारभूत, संसार-वृक्षका बीजरूप जो तेज है, वह तुम्हीं हो; तुम सैकड़ों वर्ष जीवित रहो।'

* वत्स! प्रजापति ब्रह्माजी अपनी सृष्टिको विनाशसे बचानेके लिये उसे जिस तेजसे सम्पन्न करके परिगृहीत अथवा अनुगृहीत करते हैं, उसी तेजसे सम्पन्न करके मैं तुम्हें सब ओरसे ग्रहण करता हूँ।

† मघवन्! आप सरल भावका अवलम्बन करके इस पुत्रकी रक्षा करें। इन्द्र! इसे श्रेष्ठ धन प्रदान करें।

यह जो सूर्य दृष्टिगोचर होता है, निश्चय ही इस रूपमें ब्रह्म ही प्रकाशित हो रहा है। जब यह नहीं दिखायी देता, तब मानो मर जाता है। उस समय उसका तेज चन्द्रमाको ही प्राप्त होता और प्राण वायुमें मिल जाता है। यह जो चन्द्रमा दिखायी देता है, निश्चय ही इसके रूपमें ब्रह्म ही प्रकाशित हो रहा है। फिर जब यह नहीं दिखायी देता, तब मानो यह मर जाता है। उस समय उसका तेज विद्युत्‌को ही और प्राण वायुको प्राप्त हो जाता है। यह जो बिजली कौंधती है, निश्चय ही इसके रूपमें यह ब्रह्म ही प्रकाशित हो रहा है। फिर जब यह नहीं कौंधती, तब मानो मर जाती है; उस समय उसका तेज वायुको प्राप्त होता है और प्राण भी वायुमें ही प्रवेश कर जाता है।

वे प्रसिद्ध अग्नि, सूर्य, चन्द्रमा तथा विद्युत्-स्वरूप सम्पूर्ण देवता वायुमें ही प्रवेश करके स्थित होते हैं। वायु (आधिदैविक प्राण) में विलीन होकर वे विनष्ट नहीं होते; क्योंकि पुनः उस वायुसे ही उनका प्रादुर्भाव होता है। इस प्रकार आधिदैविक दृष्टि है। अब आध्यात्मिक दृष्टि बतायी जाती है॥ १२॥

मनुष्य वाणीसे जो बातचीत करता है, यह मानो ब्रह्म ही प्रकाशित हो रहा है। जब यह नहीं बोलता, उस समय मानो यह वाक्-इन्द्रिय मर जाती है। उस समय वाणीका तेज नेत्रको प्राप्त हो जाता है और प्राण प्राणवायुमें मिल जाता है। यह मनुष्य नेत्रद्वारा जो देखता है, यह मानो ब्रह्म ही प्रकाशित हो रहा है। जब नेत्रसे नहीं देखता, उस समय मानो नेत्रेन्द्रिय मर जाती है। उस समय नेत्रका तेज श्रवणेन्द्रियको प्राप्त हो जाता है तथा प्राण प्राणमें ही मिल जाता है। यह जो श्रवणद्वारा सुनता है, यह मानो ब्रह्म ही प्रकाशित हो रहा है; जब यह नहीं सुनता, तब मानो श्रवणेन्द्रिय मर जाती है। उस समय उसका तेज मनको ही प्राप्त हो जाता है और प्राण प्राणमें मिल जाता है। यह जो मनसे ध्यान (चिन्तन) करता है, यह मानो ब्रह्म ही प्रकाशित हो रहा है। जब चिन्तन नहीं करता, तब मानो मन मर जाता है। उस समय उसका तेज प्राणको ही प्राप्त हो जाता है और प्राण भी प्राणमें ही मिल जाता है।

इस प्रकार ये सम्पूर्ण वाक् आदि देवता प्राणमें ही प्रवेश करके स्थित होते हैं। प्राणमें लीन होकर वे नष्ट नहीं होते। अतएव पुनः प्राणसे ही उनका प्रादुर्भाव होता है।

उस दैव-परिमर (प्राण) का सम्यग्ज्ञान हो जानेपर यदि वे ज्ञानी पुरुष ऐसे दो ऊँचे पर्वतोंको, जो भूमण्डलके उत्तरी सिरेसे लेकर दक्षिणी सिरेतक फैले हों, अपनी इच्छाके अनुसार चलनेको प्रेरित करें तो वे पर्वत इन ज्ञानी महापुरुषोंकी हिंसा—उनकी आज्ञाका परित्याग अर्थात् उनकी अवहेलना नहीं कर सकते।

इसके सिवा, जो लोग इस 'दैवपरिमर' के ज्ञाता पुरुषसे द्वेष करते हैं, अथवा वह स्वयं जिन लोगोंसे द्वेष रखता हो, वे सब-के-सब सर्वथा नष्ट हो जाते हैं॥ १३॥

मोक्षके लिये सर्वश्रेष्ठ प्राणकी उपासना

इसके पश्चात् अब मोक्ष-साधनके गुणसे विशिष्ट सर्वश्रेष्ठ प्राणकी उपासना बतायी जाती है। एक समय वाक् आदि सम्पूर्ण देवता अहङ्कारवश अपनी-अपनी श्रेष्ठता सिद्ध करनेके लिये विवाद करने लगे। वे सब प्राणके साथ ही इस शरीरसे निकल गये। उनके निकल जानेपर वह शरीर काठकी भाँति निश्चेष्ट होकर सो गया। तदनन्तर उस शरीरमें वाक्-इन्द्रियने प्रवेश किया। तब वह वाणीसे बोलने तो लगा, परंतु उठ न सका, सोया ही रह गया। तत्पश्चात् चक्षु-इन्द्रियने उस शरीरमें प्रवेश किया। तथापि वह वाणीसे बोलता और नेत्रसे देखता हुआ भी सोता ही रहा, उठ न सका। तब उस शरीरमें श्रवण-इन्द्रियने प्रवेश किया। उस समय भी वह वाणीसे बोलता, नेत्रसे देखता और कानोंसे सुनता हुआ भी सोता ही रहा, उठकर बैठ न सका। तदनन्तर उस शरीरमें मनने प्रवेश किया। तब भी वह शरीर वाणीसे बोलता, नेत्रसे देखता, कानसे सुनता और मनसे चिन्तन करता हुआ भी पड़ा ही रहा। तत्पश्चात् प्राणने उस शरीरमें प्रवेश किया। फिर तो उसके प्रवेश करते ही वह शरीर उठ बैठा। तब उन वाक् आदि देवताओंने प्राणमें ही मोक्ष-साधनकी शक्ति जानकर तथा प्रज्ञास्वरूप प्राणको ही सब ओर व्याप्त समझकर इन प्राण-अपान आदि समस्त प्राणोंके साथ ही इस शरीररूप लोकसे उत्क्रमण किया।

वे वायुमें—आधिदैविक प्राणमें स्थित हो आकाशस्वरूप होकर स्वर्गलोकमें गये—अपने अधिष्ठातृ-देवता अग्नि आदिके स्वरूपको प्राप्त हो गये। उसी प्रकार इस रहस्यको जाननेवाला विद्वान् सम्पूर्ण भूतोंके प्राणको ही प्रज्ञात्मारूपसे प्राप्तकर इन प्राण-अपान आदि समस्त प्राणोंके साथ इस शरीरसे उत्क्रमण करता है। तथा वह वायुमें प्रतिष्ठित हो आकाशस्वरूप होकर स्वर्गलोकको गमन करता है। वह विद्वान् वहाँ उस सुप्रसिद्ध प्राणका स्वरूप हो जाता है जिसमें कि ये वाक् आदि देवता स्थित होते हैं। उस प्राणस्वरूपको प्राप्तकर वह विद्वान् प्राणके उस अमृतत्व-गुणसे युक्त हो

जाता है, जिस अमृतत्व-गुणसे वे वाक् आदि देवता भी संयुक्त होते हैं ॥ १४ ॥

प्राणोपासकका सम्प्रदान-कर्म

अब इसके पश्चात् पिता-पुत्रका सम्प्रदान-कर्म बतलाते हैं (पिता पुत्रको अपनी जीवन-शक्ति प्रदान करता है; अतएव इसको पितापुत्रीय सम्प्रदान-कर्म कहते हैं)। पिता यह निश्चय करके कि अब मुझे इस लोकसे प्रयाण करना है, पुत्रको अपने समीप बुलाये। नूतन कुश-काश आदि तृणोंसे अग्निशालाको आच्छादित करके विधिपूर्वक अग्निकी स्थापना करे। अग्निके उत्तर या पूर्वभागमें जलसे भरा हुआ कलश स्थापित करे। कलशके ऊपर धान्यसे भरा हुआ पात्र भी होना चाहिये। स्वयं भी नवीन धौत (धोती) और उत्तरीय धारण करे। इस प्रकार श्वेत वस्त्र और माला आदिसे अलङ्कृत हो घरमें आकर पुत्रको पुकारे। जब पुत्र समीप आ जाय तो सब ओरसे उसके ऊपर पड़ जाय अर्थात् उसे अङ्कमें भर ले और अपनी इन्द्रियोंसे उसकी इन्द्रियोंका स्पर्श करे (तात्पर्य यह कि नेत्रसे नेत्रका, नाकसे नाकका तथा अन्य इन्द्रियोंसे उसकी अन्य इन्द्रियोंका स्पर्श करे)। अथवा केवल पुत्रके सम्मुख बैठ जाय और उसे अपनी वाक्-इन्द्रिय आदिका दान करे।

पिता कहे—'वाचं मे त्वयि दधानि' (बेटा! मैं तुममें अपनी वाक्-इन्द्रिय स्थापित करता हूँ)।

पुत्र उत्तर दे—'वाचं ते मयि दधे' (पिताजी! मैं आपकी वाक्-इन्द्रियको अपनेमें धारण करता हूँ)।

पिता—'प्राणं मे त्वयि दधानि' (मैं अपने प्राणको तुममें स्थापित करता हूँ)।

पुत्र—'प्राणं ते मयि दधे' (आपके प्राण—घ्राणेन्द्रियको अपनेमें धारण करता हूँ)।

पिता—'चक्षुर्मे त्वयि दधानि' (अपनी चक्षु-इन्द्रियको तुममें स्थापित करता हूँ)।

पुत्र—'चक्षुस्ते मयि दधे' (आपके चक्षुको अपनेमें धारण करता हूँ)।

पिता—'श्रोत्रं मे त्वयि दधानि' (अपने श्रोत्रको तुममें स्थापित करता हूँ)।

पुत्र—'श्रोत्रं ते मयि दधे' (आपके श्रोत्रको अपनेमें धारण करता हूँ)।

पिता—'अन्नरसान्मे त्वयि दधानि' (अपने अन्नके रसोंको तुममें स्थापित करता हूँ)।

पुत्र—'अन्नरसांस्ते मयि दधे' (आपके अन्नरसोंको अपनेमें धारण करता हूँ)।

पिता—'कर्माणि मे त्वयि दधानि' (अपने कर्मोंको तुममें स्थापित करता हूँ)।

पुत्र—'कर्माणि ते मयि दधे' (आपके कर्मोंको अपनेमें धारण करता हूँ)।

पिता—'सुखदुःखे मे त्वयि दधानि' (अपने सुख और दुःखको तुममें स्थापित करता हूँ)।

पुत्र—'सुखदुःखे ते मयि दधे' (आपके सुख और दुःखको अपनेमें धारण करता हूँ)।

पिता—'आनन्दं रतिं प्रजातिं मे त्वयि दधानि' (मैथुन-जनित आनन्द, रति और सन्तानोत्पत्तिकी शक्ति तुममें स्थापित करता हूँ)।

पुत्र—'आनन्दं रतिं प्रजातिं ते मयि दधे' (आपकी वह शक्ति मैं अपनेमें धारण करता हूँ)।

पिता—'इत्या मे त्वयि दधानि' (अपनी गतिशक्ति मैं तुममें स्थापित करता हूँ)।

पुत्र—'इत्यास्ते मयि दधे' (आपकी गतिशक्ति अपनेमें धारण करता हूँ)।

पिता—'धियो विज्ञातव्यं कामान् मे त्वयि दधानि' (अपनी बुद्धि-वृत्तियोंको, बुद्धिके द्वारा ज्ञातव्य विषयको तथा विशेष कामनाओंको तुममें स्थापित करता हूँ)।

पुत्र—'धियो विज्ञातव्यं कामांस्ते मयि दधे' (आपकी बुद्धि-वृत्तियोंको, बुद्धिके द्वारा ज्ञातव्य विषयोंको तथा कामनाओंको मैं अपनेमें धारण करता हूँ)।

तदनन्तर पुत्र पिताकी प्रदक्षिणा करते हुए पूर्व दिशाकी ओर पिताके समीपसे निकलता है। उस समय पिता पीछेसे पुत्रको सम्बोधित करके कहते हैं—

'यशो ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यं कीर्तिस्त्वा जुषताम्।'

'यश, ब्रह्मतेज, अन्नको खाने और पचानेकी शक्ति तथा उत्तम कीर्ति—ये समस्त सद्गुण तुम्हारा सेवन करें।'

पिताके यों कहनेपर पुत्र अपने बायें कन्धेकी ओर दृष्टि घुमाकर देखे और हाथसे ओट करके अथवा कपड़ेसे आड़ करके पिताको उत्तर दे—

'स्वर्गान् लोकान् कामान् अवाप्नुहि'

'आप अपनी इच्छाके अनुसार कमनीय स्वर्गलोक तथा वहाँके भोगोंको प्राप्त करें।'

इसके बाद यदि पिता नीरोग हो तो वह पुत्रके प्रभुत्वमें ही वहाँ निवास करे (पुत्रको घरका स्वामी समझे और अपनेको उसके आश्रित माने)। अथवा सब कुछ त्यागकर घरसे निकल जाय—संन्यासी हो जाय। अथवा यदि वह परलोकगामी हो जाय तो जिन-जिन वाक् आदि इन्द्रियोंको उसने पुत्रमें स्थापित किया था; उन सभीकी शक्तियोंका वह पुत्र उसी प्रकार आश्रय हो जाता है। वे सभी शक्तियाँ उसे प्राप्त होती हैं (यही सच्चा उत्तराधिकार है) ॥ १५ ॥

॥ द्वितीय अध्याय समाप्त ॥ २ ॥

ॐ

तृतीय अध्याय

इन्द्र-प्रतर्दन-संवाद; प्रज्ञास्वरूप प्राणकी महिमा

ॐ यह प्रसिद्ध है कि राजा दिवोदासके पुत्र प्रतर्दन (देवासुर-संग्राममें देवताओंकी सहायता करनेके लिये) देवराज इन्द्रके प्रिय धाम स्वर्गलोकमें गये। वहाँ उनकी अनुपम युद्धकला और पुरुषार्थसे संतुष्ट होकर इन्द्रने उनसे कहा—'प्रतर्दन! बोलो, मैं तुम्हें क्या वर दूँ?' तब वे प्रसिद्ध वीर प्रतर्दन बोले—'देवराज! जिस वरको आप मनुष्य-जातिके लिये परम कल्याणमय मानते हों, वैसा कोई वर मेरे लिये आप स्वयं ही वरण करें।' यह सुनकर इन्द्रने कहा—'राजन्! लोकमें यह सर्वत्र विदित है कि कोई भी दूसरेके लिये वर नहीं माँगता; अतः तुम्हीं अपने लिये कोई वर माँगो।' प्रतर्दन बोला—'तब तो मेरे लिये वरका अभाव ही रह गया।' (क्योंकि आप स्वयं तो वर माँगेंगे नहीं; और 'मुझे क्या माँगना चाहिये'—इसका मुझको ज्ञान ही नहीं है। ऐसी दशामें मुझे वर मिलनेसे रहा।) प्रतर्दनके ऐसा कहनेपर निश्चय ही देवराज इन्द्र अपने सत्यसे विचलित नहीं हुए; (वे वर देनेकी प्रतिज्ञा कर चुके थे, अतः प्रतर्दनके न माँगनेपर भी अपनी ही ओरसे वर देनेको उद्यत हो गये।) क्योंकि इन्द्र सत्यस्वरूप हैं।

उन प्रसिद्ध देवता इन्द्रने कहा—'प्रतर्दन! तुम मुझे ही जानो—मेरे ही यथार्थ स्वरूपको समझो। इसे ही मैं मनुष्य-जातिके लिये परमकल्याणमय वर मानता हूँ कि वह मुझे भलीभाँति जाने।'

(यदि कहो, आपमें ऐसी क्या विशेषता है? तो सुनो; मैंने प्राणब्रह्मके साथ तादात्म्य प्राप्त कर लिया है; अतएव मुझमें कर्तापनका अभिमान नहीं है, मेरी बुद्धि कहीं भी लिप्त नहीं होती। कर्मफलकी इच्छा मेरे मनमें कभी उत्पन्न ही नहीं होती, अतएव कोई भी कर्म मुझे बन्धनमें नहीं डालता।* इसी अभिप्रायसे कहते हैं—)

'मैंने त्वष्टा प्रजापतिके पुत्र विश्वरूपको, जिसके तीन मस्तक थे, वज्रसे मार डाला! कितने ही (मिथ्या) संन्यासियोंको, जो अपने आश्रमोचित आचारसे भ्रष्ट एवं बहिर्मुख (ब्रह्मविचारसे विमुख) हो चुके थे, टुकड़े-टुकड़े करके भेड़ियोंको बाँट दिया। कितनी ही बार प्रह्लादके परिचारक दैत्य राजाओंको मौतके घाट उतार दिया। पुलोमासुरके परिचारक दानवों तथा पृथिवीपर रहनेवाले कालखञ्ज नामक बहुत-से असुरोंका भी समस्त विघ्न-बाधाओंका अतिक्रम करके संहार कर डाला। परंतु इतनेपर भी (अहङ्कार और कर्मफलकी कामनासे शून्य होनेके कारण) मुझ प्रसिद्ध देवराज इन्द्रके एक रोमको भी हानि नहीं पहुँची। मेरा एक बाल भी बाँका नहीं हुआ। इसी प्रकार जो मुझे भलीभाँति जान ले; उसके पुण्यलोकको किसी भी कर्मसे हानि नहीं पहुँचती।

'मेरे स्वरूपका ज्ञान रखनेवाले पुरुषको बड़े-से-बड़ा पाप भी हानि नहीं पहुँचा सकता। अधिक क्या कहूँ, उसे पाप लगता ही नहीं। पाप करनेकी इच्छा होनेपर भी उसके मुखसे नील आभा नहीं प्रकट होती—उसका मुँह काला नहीं होता'॥ १॥

(यह कथन अहङ्कारसे सर्वथा शून्य ब्रह्मज्ञानीकी महत्ता बतलानेके लिये है, न कि पाप कर्मोंका समर्थन करनेके लिये। वस्तुतः अहङ्काररहित राग-द्वेषशून्य पुरुषसे पापकार्य बननेका ही कोई हेतु नहीं होता।)

वे प्रसिद्ध देवराज इन्द्र बोले—"मैं प्रज्ञास्वरूप प्राण हूँ। उस प्राण एवं प्रज्ञात्मारूपमें विदित मुझ इन्द्रकी तुम 'आयु और अमृत' रूपसे उपासना करो।" (अर्थात् समस्त प्राणियोंकी आयु एवं जीवनभूत जो प्राण है, जो मृत्युसे रहित अमृतपद है, वह मुझ इन्द्रसे भिन्न नहीं है—यों समझकर मेरी उपासना करो।)

'आयु प्राण है। प्राण ही आयु है तथा प्राण ही अमृत है। जबतक इस शरीरमें प्राण निवास करता है, तबतक ही आयु है। प्राणसे ही प्राणी परलोकमें अमृतत्वके सुखका अनुभव करता है।

'प्रज्ञासे मनुष्य सत्यका निश्चय और संकल्प-विकल्प करता है। जो 'आयु' और 'अमृत' रूपसे मुझ इन्द्रकी उपासना करता है, वह इस लोकमें पूरी आयुतक जीवित रहता है

---

* न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते॥
यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते।
हत्वापि स इमाँल्लोकान् न हन्ति न निबध्यते॥
(गीता ४। १४; १८। १७)

तथा स्वर्गलोकमें जानेपर अक्षय अमृतत्वका सुख भोगता है।'

'इस प्राणके विषयमें निश्चय ही कोई-कोई विद्वान् इस प्रकार कहते हैं—अवश्य ही सब प्राण (वाक् आदि समस्त इन्द्रियाँ और प्राण) एकीभावको प्राप्त होते हैं। कोई भी मनुष्य एक ही समय वाणीसे नाम सूचित करने, नेत्रसे रूप देखने, कानसे शब्द सुनने और मनसे चिन्तन करनेमें समर्थ नहीं हो सकता; इससे सिद्ध होता है कि अवश्य ही समस्त प्राण एकीभावको प्राप्त होते हैं—एक होकर कार्य करते हैं। ये सब एक-एक विषयका बारी-बारीसे अनुभव कराते हैं।

'जब वाणी बोलने लगती है, उस समय अन्य सब प्राण मौन होकर उसका अनुमोदन करते हैं। जब नेत्र देखने लगता है, तब अन्य सब प्राण भी उसके पीछे रहकर देखते हैं। जब कान सुनने लगता है, तब अन्य सब प्राण भी उसका अनुसरण करते हुए सुनते हैं, जब मन चिन्तन करने लगता है, तो अन्य सब प्राण भी उसके साथ रहकर चिन्तन करते हैं तथा मुख्य प्राण जब अपना व्यापार करता है, तब अन्य प्राण भी उसके साथ-साथ वैसी ही चेष्टा करते हैं।'—प्रतर्दनने कहा।

'यह बात ऐसी ही है'—इस प्रकार उन सुप्रसिद्ध देवराज इन्द्रने उत्तर दिया। "सब प्राण एक होते हुए भी जो पाँच प्राण हैं, वे निःश्रेयस (परम कल्याण)-रूप हैं; निःसंदेह ऐसी ही बात है॥ २॥

"वाक्-इन्द्रियसे वञ्चित होनेपर भी मनुष्य जीवित रहता है; क्योंकि हमलोग गूँगोंको प्रत्यक्ष देखते हैं। नेत्रहीन मनुष्य भी जीवित रहता है; क्योंकि हमलोग अंधोंको जीवित देखते हैं। श्रवण-इन्द्रियसे रहित होनेपर भी मनुष्य जीवित रहता है; क्योंकि हमलोग बहरोंको जीवित देखते हैं। मनःशक्तिसे शून्य होनेपर भी मनुष्य जीवन धारण कर सकता है; क्योंकि हमलोग छोटे शिशुओंको जीवित देखते हैं। इतना ही नहीं, प्राण-शक्तिके रहनेपर बाँह कट जानेपर भी मनुष्य जीवित रहता है, जाँघ कट जानेपर भी वह जीवन धारण कर सकता है (परंतु प्राणके न रहनेपर तो एक क्षण भी जीवित रहना असम्भव है।)—यह हम प्रत्यक्ष देखते हैं।

"अतः क्रियाशक्तिका उद्बोधक प्राण ही ज्ञानशक्तिका उद्बोधक प्रज्ञात्मा है। (अतएव यह निःश्रेयसरूप है।) यही इस शरीरको सब ओरसे पकड़कर उठाता है। इसीलिये इस प्राणकी ही 'उक्थ' रूपसे उपासना करनी चाहिये। (उत्थापनके कारण ही वह उक्थ है।) निश्चय ही जो प्रसिद्ध प्राण है, वही प्रज्ञा है। अथवा जो प्रज्ञा बतायी गयी है, वही प्राण है; क्योंकि ये प्रज्ञा और प्राण दोनों साथ-साथ ही इस शरीरमें रहते हैं और जीवात्मासे मिलकर साथ-ही-साथ यहाँसे उत्क्रमण करते हैं। इस प्राणमय परमात्माका यही दर्शन (ज्ञान) है, यही विज्ञान है कि जिस अवस्थामें यह सोया हुआ पुरुष किसी स्वप्नको नहीं देखता, उस समय वह इस मुख्य प्राणमें ही एकीभावको प्राप्त हो जाता है। उस अवस्थामें वाक् सम्पूर्ण नामोंके साथ इस प्राणमें ही लीन हो जाती है। नेत्र समस्त रूपोंके साथ इसमें ही लीन हो जाता है। कान समग्र शब्दोंके साथ इसमें ही लीन हो जाता है तथा मन सम्पूर्ण चिन्तनीय विषयोंके साथ इसमें ही लयको प्राप्त हो जाता है।

वह पुरुष जब जाग उठता है, उस समय, जैसे जलती हुई आगसे सब दिशाओंकी ओर चिनगारियाँ निकलती हैं, उसी प्रकार इस प्राणस्वरूप आत्मासे समस्त वाक् आदि प्राण निकलकर अपने-अपने योग्य स्थानकी ओर जाते हैं। फिर प्राणोंसे उनके अधिष्ठाता अग्नि आदि देवता प्रकट होते हैं और देवताओंसे लोक—नाम आदि विषय प्रकट होते हैं।

इस प्राणस्वरूप आत्माकी यह आगे बतायी जानेवाली ही सिद्धि है, यही विज्ञान है कि जिस अवस्थामें पुरुष रोगसे आर्त हो मरणासन्न हो जाता है, अत्यन्त निर्बलताको पहुँचकर अचेत हो जाता है—किसीको पहचान नहीं पाता, उस समय कहते हैं कि इसका चित्त (मन) उत्क्रमण कर गया। इसीलिये यह न तो सुनता है, न देखता है, न वाणीसे कुछ बोलता है और न चिन्तन ही करता है। उस समय इस प्राणमें ही वह एकीभावको प्राप्त हो जाता है। उस अवस्थामें वाक् सम्पूर्ण नामोंके साथ इसमें लीन हो जाती है। नेत्र समस्त रूपोंके साथ इसमें लीन हो जाता है। कान समग्र शब्दोंके साथ इसमें लीन हो जाता है तथा मन सम्पूर्ण चिन्तनीय विषयोंके साथ इसमें लीन हो जाता है। वह पुरुष मृत्युके बाद जब पुनः जागता है—जन्मान्तर ग्रहण करता है, उस समय जैसे जलती हुई आगसे सब दिशाओंकी ओर चिनगारियाँ निकलती हैं, उसी प्रकार इस प्राणस्वरूप आत्मासे वाक् आदि प्राण प्रकट हो अपने-अपने योग्य स्थानकी ओर चल देते हैं। फिर प्राणोंसे उनके अधिष्ठाता अग्नि आदि देवता प्रकट होते हैं और देवताओंसे लोक—नाम आदि विषय प्रकट होते हैं॥ ३॥

वह मुमूर्षु पुरुष जब इस शरीरसे उत्क्रमण करता है, उस समय इन सब इन्द्रियोंके साथ ही उत्क्रमण करता है। वाक्-इन्द्रिय इस पुरुषके पास सब नामोंका त्याग कर देती है (अतः वह नामोंको ग्रहण नहीं कर पाता); क्योंकि वाक्-इन्द्रियसे ही मनुष्य नामोंको ग्रहण कर पाता है। घ्राण-इन्द्रिय उसके निकट समस्त गन्धोंका त्याग कर देती है (अतः वह गन्धसे भी वञ्चित हो जाता है); क्योंकि घ्राण-इन्द्रियसे ही मनुष्य सब प्रकारके गन्धोंका अनुभव करता है। नेत्र उसके समीप सब रूपोंको त्याग देता है; नेत्रसे ही मनुष्य सब रूपोंको ग्रहण करता है। कान उसके समीप समस्त शब्दोंको त्याग देता है; कानसे ही मनुष्य सब प्रकारके शब्दोंको ग्रहण करता है। मन उसके समीप समस्त चिन्तनीय विषयोंको त्याग देता है; मनसे ही मनुष्य सब प्रकारके चिन्तनीय विषयोंको ग्रहण करता है। यही प्राणस्वरूप आत्मामें सब इन्द्रियों और विषयोंका समर्पित हो जाना है।

निश्चय ही जो प्राण है, वही प्रज्ञा है अथवा जो प्रज्ञा है, वही प्राण है; क्योंकि ये दोनों इस शरीरमें साथ-साथ ही रहते हैं और साथ-साथ ही इससे उत्क्रमण करते हैं।

अब निश्चय ही जिस प्रकार इस प्रज्ञामें सम्पूर्ण भूत एक हो जाते हैं, इसकी हम स्पष्ट शब्दोंमें व्याख्या करेंगे ॥ ४ ॥

अवश्य ही वाक्-इन्द्रियने इस प्रज्ञाके एक अङ्गकी पूर्ति की है। बाहरकी ओर उसके विषयरूपसे कल्पित भूतमात्रा (पञ्चभूतोंका अंश-विशेष) नाम—शब्द है। निश्चय ही प्राण (घ्राणेन्द्रिय) ने भी इस प्रज्ञाके एक अङ्गकी पूर्ति की है। बाहरकी ओर उसके विषयरूपसे कल्पित जो भूतमात्रा है, वह गन्ध है। निश्चय ही नेत्रने भी इस प्रज्ञाके एक अङ्गकी पूर्ति की है। बाहरकी ओर उसके विषयरूपसे कल्पित जो भूतमात्रा है, वह रूप है। निश्चय ही कानने भी इस प्रज्ञाके एक अङ्गकी पूर्ति की है। बाहरकी ओर उसके विषयरूपसे कल्पित जो भूतमात्रा है, वह शब्द है। निश्चय ही जिह्वाने भी इस प्रज्ञाके एक अङ्गकी पूर्ति की है। बाहरकी ओर उसके विषयरूपसे कल्पित जो भूतमात्रा है, वह अन्नका रस है। निश्चय ही हाथोंने भी इस प्रज्ञाके एक अङ्गकी पूर्ति की है। बाहरकी ओर उनके विषयरूपसे कल्पित जो भूतमात्रा है, वह कर्म है। निश्चय ही शरीरने भी इस प्रज्ञाके एक अङ्गकी पूर्ति की है। बाहरकी ओर उसके विषयरूपसे कल्पित जो भूतमात्रा है, वह सुख और दुःख है। निश्चय ही उपस्थने भी इस प्रज्ञाके एक अङ्गकी पूर्ति की है, बाहरकी ओर इसके विषयरूपसे कल्पित जो भूतमात्रा है, वह आनन्द, रति और प्रजोत्पत्ति है। निश्चय ही पैरोंने भी इस प्रज्ञाके एक अङ्गकी पूर्ति की है। बाहरकी ओर उनके विषयरूपसे कल्पित जो भूतमात्रा है, वह गमन-क्रिया है। अवश्य ही प्रज्ञाने भी इस प्रज्ञाके एक अङ्गकी पूर्ति की है। बाहरकी ओर उसके विषयरूपसे कल्पित जो भूतमात्रा है, वह बुद्धिके द्वारा अनुभव करने योग्य वस्तु और कामनाएँ हैं ॥ ५ ॥

प्रज्ञासे वाक्-इन्द्रियपर आरूढ़ होकर मनुष्य वाणीके द्वारा नामोंको ग्रहण करता है। प्रज्ञासे प्राण (घ्राणेन्द्रिय) पर आरूढ़ होकर उसके द्वारा समस्त गन्धोंको ग्रहण करता है। प्रज्ञासे नेत्रपर आरूढ़ होकर नेत्रसे सब रूपोंको ग्रहण करता है। प्रज्ञासे श्रवण-इन्द्रियपर आरूढ़ होकर उसके द्वारा सब प्रकारके शब्दोंको ग्रहण करता है। प्रज्ञासे जिह्वापर आरूढ़ होकर जिह्वासे सम्पूर्ण अन्नरसोंको ग्रहण करता है। प्रज्ञासे हाथोंपर आरूढ़ होकर हाथोंसे समस्त कर्मोंको ग्रहण करता है। प्रज्ञासे शरीरपर आरूढ़ होकर शरीरसे भोग और पीडाजनित सुख-दुःखोंको ग्रहण करता है। प्रज्ञासे उपस्थपर आरूढ़ होकर उपस्थसे आनन्द, रति और प्रजोत्पत्तिको ग्रहण करता है। प्रज्ञासे पैरोंपर आरूढ़ होकर पैरोंसे सम्पूर्ण गमन-क्रियाओं-को ग्रहण करता है। तथा प्रज्ञासे ही बुद्धिपर आरूढ़ होकर उस-के द्वारा अनुभव करनेयोग्य वस्तु एवं कामनाओंको ग्रहण करता है ॥ ६ ॥

प्रज्ञासे रहित होनेपर वाक्-इन्द्रिय किसी भी नामका बोध नहीं करा सकती; क्योंकि उस अवस्थामें मनुष्य यों कहता है कि 'मेरा मन अन्यत्र चला गया था। मैं इस नामको नहीं समझ सका।' प्रज्ञासे पृथक् होनेपर घ्राण-इन्द्रिय किसी भी गन्धका बोध नहीं करा सकती। उस दशामें मनुष्य यों कहता है कि 'मेरा मन अन्यत्र चला गया था, इसलिये मैं इस गन्ध-को नहीं जान सका।' प्रज्ञासे पृथक् होकर नेत्र किसी भी रूपका ज्ञान नहीं करा सकता। उस दशामें मनुष्य यों कहता है कि 'मेरा मन अन्यत्र चला गया था, इसलिये मैं इस रूप-को नहीं पहचान सका।' प्रज्ञासे पृथक् रहकर कान किसी भी शब्दका ज्ञान नहीं करा सकता। उस दशामें मनुष्य यह कहता है कि 'मेरा मन अन्यत्र चला गया था, इसलिये मैं इस शब्द-को नहीं समझ सका।' प्रज्ञासे पृथक् रहकर जिह्वा किसी भी

अन्न-रसका अनुभव नहीं करा सकती। उस दशामें मनुष्य यह कहता है कि 'मेरा मन अन्यत्र चला गया था, इसलिये मैं इस अन्न-रसका अनुभव न कर सका।' प्रज्ञासे पृथक् होकर हाथ किसी भी कर्मका ज्ञान नहीं करा सकते। उस दशामें मनुष्य यह कहता है कि 'मेरा मन अन्यत्र चला गया था, इसलिये मैं इस कर्मको नहीं जान सका।' प्रज्ञासे पृथक् होकर शरीर किसी सुख-दुःखका ज्ञान नहीं करा सकता। उस दशामें मनुष्य कहता है कि 'मेरा मन अन्यत्र चला गया था, इसलिये मैं इन सुख-दुःखोंको नहीं जान सका।' प्रज्ञासे पृथक् हो उपस्थ किसी भी आनन्द, रति और प्रजोत्पत्तिका ज्ञान नहीं करा सकता; उस दशामें मनुष्य कहता है कि 'मेरा मन अन्यत्र चला गया था, इसलिये मैं इस आनन्द, रति और प्रजोत्पत्तिका ज्ञान नहीं प्राप्त कर सका।' प्रज्ञासे पृथक् रहकर दोनों पैर किसी भी गमन-क्रियाका बोध नहीं करा सकते; उस दशामें मनुष्य यह कहता है कि 'मेरा मन अन्यत्र चला गया था, इसलिये मैं इस गमन-क्रियाका अनुभव नहीं कर सका।' कोई भी बुद्धिवृत्ति प्रज्ञासे पृथक् होनेपर नहीं सिद्ध हो सकती, उसके द्वारा ज्ञातव्य वस्तुका बोध नहीं हो सकता॥ ७॥

वाणीको जाननेकी इच्छा न करे; वक्ताको—वाणीके प्रेरक आत्माको जाने। गन्धको जाननेकी इच्छा न करे; जो गन्धको ग्रहण करनेवाला आत्मा है, उसको जाने। रूपको जाननेकी इच्छा न करे; रूपके ज्ञाता साक्षी आत्माको जाने। शब्दको जाननेकी इच्छा न करे; उसे सुननेवाले आत्माको जाने। अन्नके रसको जाननेकी इच्छा न करे; उस अन्नरसके ज्ञाता आत्माको जाने। कर्मको जाननेकी इच्छा न करे; कर्ता (आत्मा) को जाने। सुख-दुःखको जाननेकी इच्छा न करे; सुख-दुःखके विज्ञाता (साक्षी आत्मा) को जाने। आनन्द, रति और प्रजोत्पत्तिको जाननेकी इच्छा न करे; आनन्द, रति और प्रजोत्पत्तिके ज्ञाता (आत्मा) को जाने। गमन-क्रियाको जाननेकी इच्छा न करे; गमन करनेवाले (साक्षी आत्मा) को जाने। मनको जाननेकी इच्छा न करे; मनन करनेवाले (आत्मा) को जाने।

वे ये दस ही भूतमात्राएँ (नाम आदि विषय) हैं, जो प्रज्ञामें स्थित हैं तथा प्रज्ञाकी भी दस ही मात्राएँ (वाक् आदि इन्द्रियरूप) हैं, जो भूतोंमें स्थित हैं। यदि वे प्रसिद्ध भूतमात्राएँ न हों तो प्रज्ञाकी मात्राएँ भी नहीं रह सकतीं और प्रज्ञाकी मात्राएँ न हों तो भूतमात्राएँ भी नहीं रह सकतीं। इन दोमेंसे किसी भी एकके द्वारा किसी भी रूप (विषय अथवा इन्द्रिय) की सिद्धि नहीं हो सकती। (तात्पर्य यह कि इन्द्रियसे विषयकी और विषयसे इन्द्रियकी सत्ता जानी जाती है; यदि केवल विषय हो तो विषयसे विषयका ज्ञान नहीं हो सकता अथवा यदि केवल इन्द्रिय रहे तो उससे भी इन्द्रियका ज्ञान होना सम्भव नहीं है; अतः दोनोंका—भूतमात्रा और प्रज्ञामात्राका (विषय तथा इन्द्रियका) होना आवश्यक है।

(विषय और इन्द्रियोंमें जो परस्पर भेद है, वैसा प्रज्ञामात्रा और भूतमात्रामें भेद नहीं है—इस आशयसे कहते हैं—) इनमें नानात्व नहीं है। अर्थात् प्रज्ञामात्रा और भूतमात्राका जो स्वरूप है, उसमें भेद नहीं है। वह इस प्रकार समझना चाहिये। जैसे रथकी नेमि अरोंमें और अरे रथकी नाभिके आश्रित हैं, इसी प्रकार ये भूतमात्राएँ प्रज्ञामात्राओंमें स्थित हैं और प्रज्ञामात्राएँ प्राणमें प्रतिष्ठित हैं। वह यह प्राण ही प्रज्ञात्मा, आनन्दमय, अजर और अमृतरूप है। वह न तो अच्छे कर्मसे बढ़ता है और न खोटे कर्मसे छोटा ही होता है। यह प्राण एवं प्रज्ञारूप चेतन परमात्मा ही इस देहाभिमानी पुरुषसे साधु कर्म करवाता है। वह भी उसीसे करवाता है, जिसे इन प्रत्यक्ष लोकोंसे ऊपर ले जाना चाहता है; तथा जिसे वह इन लोकोंकी अपेक्षा नीचे ले जाना चाहता है, उससे असाधु कर्म करवाता है। यह लोकपाल है, यह लोकोंका अधिपति है और यह सर्वेश्वर है। इन सब गुणोंसे युक्त वह प्राण ही मेरा आत्मा है—इस प्रकार जाने। वह मेरा आत्मा है, इस प्रकार जाने॥ ८॥

॥ तृतीय अध्याय समाप्त ॥ ३ ॥

ॐ

चतुर्थ अध्याय

अजातशत्रु और गार्ग्यका संवाद

गर्गगोत्रमें उत्पन्न एवं गार्ग्य नामसे प्रसिद्ध एक ब्राह्मण थे, जो बलाकाके पुत्र थे। उन्होंने सम्पूर्ण वेदोंका अध्ययन तो किया ही था, वे वेदोंके अच्छे वक्ता भी थे। उन दिनों संसारमें सब ओर उनकी बड़ी ख्याति थी। वे उशीनर देशके निवासी थे, परंतु सदा विचरण करते रहनेके कारण कभी मत्स्यदेशमें, कभी कुरु-पाञ्चालमें और कभी काशी तथा मिथिला-प्रान्तमें रहते थे। इस प्रकार वे सुप्रसिद्ध गार्ग्य एक दिन काशीके विद्वान् राजा अजातशत्रुके पास गये और अभिमानपूर्वक बोले—'राजन्! मैं तुम्हारे लिये ब्रह्मतत्त्वका उपदेश करूँगा।' गार्ग्यके यों कहनेपर उन प्रसिद्ध राजा अजातशत्रुने कहा—'ब्रह्मन्! आपकी इस बातपर हम आपको एक हजार गौएँ देते हैं। निश्चय ही आजकल लोग जनक-जनक कहते हुए ही उनके समीप दौड़े जाते हैं (अर्थात् राजा जनक ही ब्रह्मविद्याके श्रोता और दानी हैं, ऐसा कहकर प्रायः लोग उन्हींके निकट जाते हैं; आज आपने हमारे पास इसी उद्देश्यसे आकर राजा जनकके समान ही हमारा गौरव बढ़ाया है। अतः हम आपको एक हजार गौएँ देते हैं)॥ १ ॥

तब वे प्रसिद्ध बलाका-पुत्र गार्ग्य बोले—'राजन्! यह जो सूर्यमण्डलमें अन्तर्यामी पुरुष है, इसीकी मैं ब्रह्मबुद्धिसे उपासना करता हूँ।' यह सुनकर उनसे प्रसिद्ध राजा अजातशत्रुने कहा—'नहीं-नहीं, इसके विषयमें आप संवाद न करें। निश्चय ही यह सबसे महान् और शुक्ल वस्त्र धारण करनेवाला है।* यह सबका अतिक्रमण करके—सबसे ऊँची स्थितिमें स्थित है तथा यह सबका मस्तक है। इस प्रकार मैं इसकी उपासना करता हूँ। इसी प्रकार वह मनुष्य भी, जो इस प्रसिद्ध सूर्यमण्डलान्तर्गत पुरुषकी इस रूपमें उपासना करता है, सबका अतिक्रमण करके—सबसे ऊँची स्थितिमें स्थित होता है तथा समस्त भूतोंका मस्तक माना जाता है'॥ २-३ ॥

वे सुप्रसिद्ध बलाकानन्दन गार्ग्य बोले—'यह जो चन्द्रमण्डलमें अन्तर्यामी पुरुष है, इसीकी मैं ब्रह्मरूपसे उपासना करता हूँ।' यह सुनकर उनसे प्रसिद्ध राजा अजातशत्रुने कहा—'नहीं-नहीं, इसके विषयमें आप संवाद न करें। यह सोम राजा है और अन्नका आत्मा है। निश्चय ही इस प्रकार मैं इसकी उपासना करता हूँ। इसी प्रकार वह भी, जो इस प्रसिद्ध चन्द्रमण्डलान्तर्गत पुरुषकी इस रूपमें उपासना करता है, अन्नका आत्मा होता है (अन्न-राशिसे सम्पन्न होता है)'॥४॥

वे सुप्रसिद्ध बलाकानन्दन गार्ग्य बोले—'यह जो विद्युन्मण्डलमें अन्तर्यामी पुरुष है, इसीकी मैं ब्रह्मरूपसे उपासना करता हूँ।' यह सुनकर उनसे प्रसिद्ध राजा अजातशत्रुने कहा—'नहीं-नहीं, इसके विषयमें आप संवाद न करें। यह तेजका आत्मा है—निश्चय ही इस भावसे मैं इसकी उपासना करता हूँ। इसी प्रकार वह भी, जो इस प्रसिद्ध विद्युन्मण्डलान्तर्गत पुरुषकी इस रूपमें उपासना करता है, तेजका आत्मा (महान् तेजस्वी) होता है'॥ ५ ॥

वे सुप्रसिद्ध बलाकानन्दन गार्ग्य बोले—'यह जो मेघमण्डलमें अन्तर्यामी पुरुष है, इसीकी मैं ब्रह्मरूपसे उपासना करता हूँ।' यह सुनकर उनसे प्रसिद्ध राजा अजातशत्रुने कहा—'नहीं-नहीं, इसके विषयमें आप संवाद न करें। यह शब्दका आत्मा है—निश्चय ही इसी भावसे मैं इसकी उपासना करता हूँ। इसी प्रकार वह भी, जो इस प्रसिद्ध मेघ-मण्डलान्तर्गत पुरुषकी इस रूपमें उपासना करता है, शब्दका आत्मा (समस्त वाङ्मयके चरम तात्पर्यका ज्ञाता) हो जाता है'॥६॥

वे सुप्रसिद्ध बलाकानन्दन गार्ग्य बोले—'यह जो आकाशमण्डलमें अन्तर्यामी पुरुष है, इसीकी मैं ब्रह्मरूपसे उपासना करता हूँ।' यह सुनकर उनसे प्रसिद्ध राजा अजातशत्रुने कहा—'नहीं-नहीं, इसके विषयमें आप संवाद न करें। यह पूर्ण, प्रवृत्तिशून्य (निष्क्रिय) और ब्रह्म (सबसे बृहत्) है—निश्चय ही इसी भावसे मैं इसकी उपासना करता हूँ। इसी प्रकार वह भी, जो इस प्रसिद्ध आकाशमण्डलान्तर्गत पुरुषकी

---

*सूर्यकी तेजोमयी किरणें भास्वर शुक्लवर्णकी मानी गयी हैं; अतः उनसे आवृत होनेके कारण सूर्यमण्डलके अधिष्ठाता पुरुषको 'पाण्डरवासा' कहा गया। अथवा 'पाण्डरवासाः' पद चन्द्रमाका विशेषण है। चन्द्रमा स्वभावतः शुक्ल रश्मियोंसे आच्छादित है तथा सूर्यकी जो सुषुम्ना नामकी किरण है, वह चन्द्रमारूप ही मानी गयी है। बृहदारण्यक उपनिषद्में द्वितीय अध्यायके प्रथम ब्राह्मणमें भी यह प्रसङ्ग आया है; वहाँ 'पाण्डरवासाः' यह विशेषण चन्द्रमाके लिये ही आया है।

इस रूपमें उपासना करता है, प्रजा और पशुसे पूर्ण होता है। इसके सिवा, न तो स्वयं वह उपासक और न उसकी संतान ही समयसे (मनुष्यके लिये नियत सामान्य आयुसे) पहले मृत्युको प्राप्त होती है' ॥ ७ ॥

वे सुप्रसिद्ध बलाकानन्दन गार्ग्य बोले—'यह जो वायुमण्डलमें अन्तर्यामी पुरुष है, इसीकी मैं ब्रह्मरूपसे उपासना करता हूँ।' यह सुनकर उनसे प्रसिद्ध राजा अजातशत्रुने कहा—'नहीं-नहीं, इसके विषयमें आप संवाद न करें। यह इन्द्र (परम ऐश्वर्यसे सम्पन्न), वैकुण्ठ (कहीं भी कुण्ठित न होनेवाला) और कभी परास्त न होनेवाली सेना है—निश्चय ही इसी भावसे मैं इसकी उपासना करता हूँ। इसी प्रकार वह भी, जो इस प्रसिद्ध वायुमण्डलान्तर्गत पुरुषकी इस रूपमें उपासना करता है, अवश्य ही विजयशील, दूसरोंसे पराजित न होनेवाला और शत्रुओंपर विजय पानेवाला होता है' ॥ ८ ॥

वे सुप्रसिद्ध बलाकानन्दन गार्ग्य बोले—'यह जो अग्निमण्डलमें अन्तर्यामी पुरुष है, इसीकी मैं ब्रह्मरूपसे उपासना करता हूँ।' यह सुनकर उनसे प्रसिद्ध राजा अजातशत्रुने कहा—'नहीं-नहीं, इसके विषयमें आप संवाद न करें। यह विषासहि (दूसरोंके आक्रमणको सह सकनेवाला) है—निश्चय ही इसी भावसे मैं इसकी उपासना करता हूँ। इसी प्रकार वह उपासक भी, जो इस प्रसिद्ध अग्निमण्डलान्तर्गत पुरुषकी इस रूपमें उपासना करता है, यह उपासनाके पश्चात् विषासहि (दूसरोंका वेग सह सकनेवाला) होता है' ॥ ९ ॥

वे सुप्रसिद्ध बलाकानन्दन गार्ग्य बोले—'यह जो जलमण्डलमें अन्तर्यामी पुरुष है, इसीकी मैं ब्रह्मरूपसे उपासना करता हूँ।' यह सुनकर उनसे प्रसिद्ध राजा अजातशत्रुने कहा—'नहीं-नहीं, इसके विषयमें आप संवाद न करें। यह नामका आत्मा है (अर्थात् जितने भी नामधारी जीव हैं, उन सबका आत्मा—जीवनरूप है)—निश्चय ही इसी भावसे मैं इसकी उपासना करता हूँ। इसी प्रकार वह भी, जो इस प्रसिद्ध जलमण्डलान्तर्गत पुरुषकी इस रूपमें उपासना करता है, नामधारी जीवमात्रका आत्मा होता है। यह अधिदैवत उपासना बतायी गयी। अब अध्यात्म-उपासना बतायी जाती है ॥ १० ॥

वे सुप्रसिद्ध बलाकानन्दन गार्ग्य बोले—'यह जो दर्पणमें पुरुष है, इसीकी मैं ब्रह्मरूपसे उपासना करता हूँ।' यह सुनकर उनसे प्रसिद्ध राजा अजातशत्रुने कहा—'नहीं-नहीं, इसके विषयमें आप संवाद न करें। यह प्रतिरूप[1] है—निश्चय ही इसी भावसे मैं इसकी उपासना करता हूँ। इसी प्रकार वह भी, जो इस दर्पणान्तर्गत पुरुषकी इस रूपमें उपासना करता है, उस प्रतिरूपगुणसे विभूषित होता है। उसकी संततिमें सब उसके अनुरूप ही जन्म लेते हैं, प्रतिकूल रूप और स्वभाववाले नहीं ॥ ११ ॥

वे सुप्रसिद्ध बलाकानन्दन गार्ग्य बोले—'यह जो प्रतिध्वनिमें पुरुष है, इसीकी मैं ब्रह्मरूपसे उपासना करता हूँ।' यह सुनकर उनसे प्रसिद्ध राजा अजातशत्रुने कहा—'नहीं-नहीं, इसके विषयमें आप संवाद न करें। यह द्वितीय[2] और अनपग है—निश्चय ही इसी भावसे मैं इसकी उपासना करता हूँ। इसी प्रकार वह भी, जो इस प्रतिध्वनिगत पुरुषकी इस रूपमें उपासना करता है, अपने सिवा द्वितीय (स्त्री-पुत्रादि) को प्राप्त करता है तथा सदा द्वितीयवान् बना रहता है (अर्थात् उन स्त्री-पुत्र आदिसे उसका वियोग नहीं होता)' ॥ १२ ॥

वे सुप्रसिद्ध बलाकानन्दन गार्ग्य बोले—'यह जो जाते हुए पुरुषके पीछे ध्वन्यात्मक शब्द उसका अनुसरण करता है, उसीकी मैं ब्रह्मरूपसे उपासना करता हूँ।' यह सुनकर उनसे प्रसिद्ध राजा अजातशत्रुने कहा—'नहीं-नहीं, इसके विषयमें आप संवाद न करें। यह प्राण[3]रूप है—निश्चय ही इसी भावसे मैं इसकी उपासना करता हूँ। इसी प्रकार वह भी, जो इसकी इस रूपमें उपासना करता है, न तो स्वयं पूरी आयुके पहले मृत्युको प्राप्त होता है और न उसकी संतान ही पूर्ण आयुके पहले निधनको प्राप्त होती है' ॥ १३ ॥

---

१. विषका अर्थ यहाँ हविष्य है। अग्निमें जो हविष्य डाला जाता है, उसे वह भस्म करके सहन कर लेता है; इसलिये अग्नि विषासहि अर्थात् सहन करनेवाला है।

२. जलके बिना जीवन-रक्षा असम्भव है; अतः उसे नामधारी जीवमात्रका आत्मा कहा गया है।

१. रूपका ठीक वैसा ही प्रतिबिम्ब उपस्थित करनेके कारण उसे 'प्रतिरूप' कहा गया है।

२. प्रतिध्वनि एक ध्वनिकी ही पुनरावृत्ति है, अतएव वह द्वितीय है। प्रतिध्वनिमें गतिका अभाव है, इसलिये वह 'अनपग' है।

३. चलते या दौड़ते समय श्वासकी गति कुछ तीव्र हो जाती है; उससे जो अव्यक्त शब्द होता है, उसीको यहाँ 'प्राण' रूप बताया गया प्रतीत होता है।

वे सुप्रसिद्ध बलाकानन्दन गार्ग्य बोले—'यह जो छाया-मय पुरुष है, इसीकी मैं ब्रह्मरूपसे उपासना करता हूँ।' यह सुनकर उनसे प्रसिद्ध राजा अजातशत्रुने कहा—'नहीं-नहीं, इसके विषयमें आप संवाद न करें। यह मृत्युरूप[1] है—निश्चय ही इसी भावसे मैं इसकी उपासना करता हूँ। इसी प्रकार वह भी, जो इसकी इस रूपमें उपासना करता है, न तो स्वयं ही समयसे (मनुष्यके लिये सामान्यतः नियत आयुसे) पहले मृत्युको प्राप्त होता है और न उसकी सन्तान ही समयसे पहले जीवनसे हाथ धोती है' ॥ १४ ॥

उन सुप्रसिद्ध बलाकानन्दन गार्ग्यने कहा—'यह जो शरीरान्तर्वर्ती पुरुष है, इसीकी मैं ब्रह्मरूपसे उपासना करता हूँ।' यह सुनकर उनसे प्रसिद्ध राजा अजातशत्रुने कहा—'नहीं-नहीं, इसके विषयमें आप संवाद न करें। यह प्रजापति-रूप[2] है—निश्चय ही इस भावसे ही मैं इसकी उपासना करता हूँ। इसी प्रकार वह भी, जो इसकी इस रूपमें उपासना करता है, प्रजा और पशुओंसे सम्पन्न होता है' ॥ १५ ॥

वे सुप्रसिद्ध बलाकानन्दन गार्ग्य बोले—'यह जो प्रज्ञासे नित्य संयुक्त प्राणरूप आत्मा है, जिससे एकताको प्राप्त होकर यह सोया हुआ पुरुष स्वप्नमार्गसे विचरता है (नाना प्रकार-के स्वप्नोंका अनुभव करता है), उसीकी मैं ब्रह्मरूपसे उपासना करता हूँ।' यह सुनकर उनसे प्रसिद्ध राजा अजात-शत्रुने कहा—'नहीं-नहीं, इसके विषयमें आप संवाद न करें। यह यम[3] राजा है—निश्चय ही इसी भावसे मैं इसकी उपासना करता हूँ। इसी प्रकार जो इसकी इस रूपमें उपासना करता है, उस उपासककी श्रेष्ठताके लिये यह सारा जगत् नियमपूर्वक चेष्टा करता है' ॥ १६ ॥

उन सुप्रसिद्ध बलाकानन्दन गार्ग्यने कहा—'यह जो दाहिने नेत्रमें पुरुष है, उसीकी मैं ब्रह्मरूपसे उपासना करता हूँ।' यह सुनकर उनसे प्रसिद्ध राजा अजातशत्रुने कहा—'नहीं-नहीं, इसके विषयमें आप संवाद न करें। यह नामका आत्मा, अग्निका आत्मा तथा ज्योति[1]का आत्मा है—निश्चय ही इसी भावसे मैं इसकी उपासना करता हूँ। इसी प्रकार वह भी, जो इसकी इस रूपमें उपासना करता है, इन सबका आत्मा होता है' ॥ १७ ॥

वे सुप्रसिद्ध बलाकानन्दन गार्ग्य बोले—'यह जो बायें नेत्रमें पुरुष है, इसीकी मैं ब्रह्मरूपसे उपासना करता हूँ।' यह सुनकर उनसे प्रसिद्ध राजा अजातशत्रुने कहा—'नहीं-नहीं, इसके विषयमें आप संवाद न करें। यह सत्यका आत्मा, विद्युत्का आत्मा और तेज[2]का आत्मा है—निश्चय ही इसी भावसे मैं इसकी उपासना करता हूँ। इसी प्रकार वह भी, जो इसकी इस रूपमें उपासना करता है, इन सबका आत्मा होता है' ॥ १८ ॥

उसके बाद बलाकानन्दन गार्ग्य चुप हो गये। तब उनसे प्रसिद्ध राजा अजातशत्रुने कहा—'बालाके! बस, क्या इतना ही आपका ब्रह्मज्ञान है?' इस प्रश्नपर बलाकानन्दन गार्ग्य बोले—'हाँ, इतना ही है।' तब उनसे प्रसिद्ध राजा अजातशत्रुने कहा—'तब तो व्यर्थ ही आपने मेरे साथ यह संवाद किया था कि मैं तुम्हें ब्रह्मका उपदेश करूँगा। बलाकानन्दन! अवश्य ही जो आपके बताये हुए इन सभी सोपाधिक पुरुषोंका कर्ता है अथवा ये सभी जिसके कर्म हैं, वही जाननेयोग्य है।'

राजाके यह कहनेपर वे प्रसिद्ध बलाकानन्दन गार्ग्य हाथमें समिधा लेकर उनके पास गये और बोले—'मैं आपको गुरु बनानेके लिये समीप आता हूँ।' यह सुनकर उनसे प्रसिद्ध राजा अजातशत्रुने कहा—'यह विपरीत बात हो जायगी, यदि क्षत्रिय ब्राह्मणको शिष्य बनानेके लिये अपने समीप बुलाये। इसलिये आइये (एकान्तमें चलें), वहाँ आपको मैं अवश्य ब्रह्मका ज्ञान कराऊँगा।' यों कहकर राजाने बालाकि गार्ग्यका हाथ पकड़ लिया और वहाँसे चल दिये। वे दोनों एक सोये हुए पुरुषके पास चले आये। वहाँ प्रसिद्ध राजा अजातशत्रुने उस सोये हुए पुरुषको पुकारा—'ओ बृहन्! हे पाण्डरवासा! हे सोम राजन्!' इस प्रकार सम्बोधन करनेपर भी वह पुरुष चुपचाप सोया ही रहा। तब राजाने उस पुरुषके शरीरपर छड़ीसे आघात किया। वह सोया हुआ पुरुष छड़ीकी चोट लगते ही उठकर खड़ा हो गया। तब बालाकि गार्ग्यसे राजा अजातशत्रुने कहा—'बालाके! यह पुरुष इस प्रकार अचेत-सा होकर कहाँ सोता था? किस प्रदेशमें इसका शयन हुआ था? और इस जाग्रत्-अवस्थाके प्रति यह कहाँसे चला आया?'

---

१. छाया अन्धकारका ही स्वरूप है। बाहरका अन्धकार और भीतरका अज्ञान—ये दोनों मृत्युरूप हैं।

२. संतानके उत्पादन और पालन-पोषणमें संलग्न रहनेसे यहाँ शरीरस्थित पुरुषको 'प्रजापति' कहा गया है।

३. प्राण ही यम-नियमका हेतु है तथा वह राजाकी भाँति सर्वत्र विशेष स्थान रखता है, अतएव वह 'यम राजा' कहा गया है।

१-२. नेत्र तैजस इन्द्रिय है, नेत्रसे ही नाम-रूपवाली वस्तुओं-का प्रकाशन होता है; अतः इसे नाम, सत्य, ज्योति, विद्युत्, अग्नि और तेजका आत्मा बताना ठीक ही है।

राजाके इस प्रकार पूछनेपर भी बालाकि गार्ग्य इस रहस्यको समझ न सके। तब उनसे प्रसिद्ध राजा अजातशत्रुने फिर कहा—'बालाके! यह पुरुष इस प्रकार अचेत-सा होकर जहाँ सोता था, जहाँ इसका शयन हुआ था और इस जाग्रत्-अवस्थाके प्रति यह जहाँसे आया है, वह स्थान यह है—'हिता' नामसे प्रसिद्ध बहुत-सी नाड़ियाँ हैं, जो हृदय-कमल-से सम्बन्ध रखनेवाली हैं। वे हृदय-कमलसे निकलकर सम्पूर्ण शरीरमें व्याप्त होकर फैली हुई हैं। इनका परिमाण इस प्रकार है—एक केशको एक हजार बार चीरनेपर जो एक खण्ड हो सकता है, उतनी ही सूक्ष्म वे सब-की-सब नाडियाँ हैं। पिङ्गल अर्थात् नाना प्रकारके रंगोंका जो अति सूक्ष्मतम रस है, उससे वे पूर्ण हैं। शुक्ल, कृष्ण, पीत और रक्त—इन सभी रंगोंके सूक्ष्मतम अंशसे वे युक्त हैं। उन्हीं नाड़ियोंमें वह पुरुष सोते समय स्थित रहता है।

जिस समय सोया हुआ पुरुष कोई स्वप्न नहीं देखता, उस समय वह इस प्राणमें ही एकीभावको प्राप्त हो जाता है। उस समय वाक् सम्पूर्ण नामोंके साथ इस प्राणमें ही लीन हो जाती है। नेत्र समस्त रूपोंके साथ इसमें ही लीन हो जाता है। कान समग्र शब्दोंके साथ इसमें ही लीन हो जाता है तथा मन भी सम्पूर्ण चिन्तनीय विषयोंके साथ इसमें ही लयको प्राप्त हो जाता है। वह पुरुष जब जाग उठता है, उस समय जैसे जलती हुई आगसे सब दिशाओंकी ओर चिनगारियाँ निकलती हैं, उसी प्रकार इस प्राणस्वरूप आत्मासे समस्त वाक् आदि प्राण निकलकर अपने-अपने भोग्य-स्थानकी ओर जाते हैं। फिर प्राणोंसे उनके अधिष्ठाता अग्नि आदि देवता प्रकट होते हैं और देवताओंसे लोक—नाम आदि विषय प्रकट होते हैं॥१९॥

उस आत्माकी उपलब्धिका दृष्टान्त इस प्रकार है। जैसे क्षुरधान (छूरा रखनेके लिये बनी हुई चर्ममयी पेटी) में छूरा रक्खा रहता है, उसी प्रकार शरीरान्तर्वर्ती हृदय-कमलमें अङ्गुष्ठमात्र पुरुषके रूपमें परमात्माकी उपलब्धि होती है; तथा जिस प्रकार अग्नि अपने नीडभूत अरणी आदि काष्ठमें सर्वत्र व्याप्त रहती है, उसी प्रकार यह प्रज्ञानवान् आत्मा इस 'आत्मा' नामसे कहे जानेवाले शरीरमें नखसे शिखातक व्याप्त है। उस इस साक्षी आत्माका ये वाक् आदि आत्मा अनुगत सेवककी भाँति अनुसरण करते हैं—ठीक उसी तरह, जैसे श्रेष्ठ गुणोंसे युक्त धनीका, उसके आश्रित रहनेवाले स्वजन अनुवर्तन करते हैं तथा जिस प्रकार धनी अपने स्वजनोंके साथ भोजन करता है और स्वजन जैसे उस धनीको ही भोगते हैं, उसी प्रकार यह प्रज्ञावान् आत्मा इन वाक् आदि आत्माओंके साथ भोगता है तथा निश्चय ही इस आत्माको ये वाक् आदि आत्मा भोगते हैं।

वे प्रसिद्ध देवता इन्द्र जबतक इस आत्माको नहीं जानते थे, तबतक असुरगण इनका पराभव करते रहते थे; किंतु जब वे इस आत्माको जान गये, तब असुरोंको मारकर, उन्हें पराजित करके सम्पूर्ण देवताओंमें श्रेष्ठताका पद, स्वर्गका राज्य और त्रिभुवनका आधिपत्य पा गये। उसी प्रकार यह जाननेवाला विद्वान् सम्पूर्ण पापोंका नाश करके समस्त प्राणियोंमें श्रेष्ठताका पद, स्वाराज्य और प्रभुत्व प्राप्त कर लेता है। जो यह जानता है, जो यह जानता है, उसे पूर्वोक्त फल मिलता है'॥ २०॥

॥ चतुर्थ अध्याय समाप्त ॥ ४ ॥

॥ ऋग्वेदीय कौषीतकिब्राह्मणोपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि। वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीः। अनेनाधीतेनाहोरात्रान्सन्दधाम्यृतं वदिष्यामि। सत्यं वदिष्यामि। तन्मामवतु। तद्वक्तारमवतु। अवतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम्॥

ॐ शान्तिः! शान्तिः!! शान्तिः!!!

इसका अर्थ ऐतरेयोपनिषद्के आरम्भमें छप चुका है।

१. हृदय नामसे प्रसिद्ध जो कमलके आकारका मांसपिण्ड है, उसको चारों ओर आँतोंने घेर रक्खा है; आँतोंद्वारा किये गये हृदयके इस परिवेष्टनका नाम 'पुरीतत्' है। यह 'पुरीतत्' सम्पूर्ण शरीरका उपलक्षण है—ऐसा श्रीशङ्कराचार्यने माना है।

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

अथर्ववेदीय
श्रीरामपूर्वतापनीयोपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

इन मन्त्रोंका अर्थ प्रश्नोपनिषद्में दिया जा चुका है ।

प्रथम खण्ड

राम-नामके विविध अर्थ; भगवान्‌के साकार तत्त्वकी व्याख्या; मन्त्र एवं यन्त्रका माहात्म्य

ॐ सच्चिदानन्दमय महाविष्णु श्रीहरि जब रघुकुलमें दशरथजीके यहाँ अवतीर्ण हुए, उस समय उनका नाम 'राम' हुआ । इस नामकी व्युत्पत्ति इस प्रकार है—'जो महीतलपर स्थित होकर भक्तजनोंका सम्पूर्ण मनोरथ पूर्ण करते और राजाके रूपमें सुशोभित होते हैं, वे राम हैं'—ऐसा विद्वानोंने लोकमें 'राम' शब्दका अर्थ व्यक्त किया है । ('राति राजते वा महीस्थितः सन् इति रामः'—इस विग्रहके अनुसार 'राति' या 'राजते' का प्रथम अक्षर 'रा' और 'महीस्थितः'का आदि अक्षर 'म' लेकर 'राम' बनता है; इसी प्रकार अन्यत्र भी समझना चाहिये ।) राक्षस जिनके द्वारा मरणको प्राप्त होते हैं, वे राम हैं । अथवा अपने ही उत्कर्षसे इस भूतलपर उनका 'राम' नाम विख्यात हो गया (उसकी प्रसिद्धिमें कोई व्युत्पत्तिजनित अर्थ ही कारण है, ऐसा नहीं मानना चाहिये) । अथवा वे अभिराम (सबके मनको रमानेवाले) होनेसे राम हैं । अथवा जैसे राहु मनसिज (चन्द्रमा) को हतप्रभ कर देता है, उसी प्रकार जो राक्षसोंको मनुष्यरूपसे प्रभाहीन (निष्प्रभ) कर देते हैं, वे राम हैं । अथवा वे राज्य पानेके अधिकारी महीपालोंको अपने आदर्श चरित्रके द्वारा धर्ममार्गका उपदेश देते हैं, नामोच्चारण करनेपर ज्ञानमार्गकी प्राप्ति कराते हैं, ध्यान करनेपर वैराग्य देते हैं और अपने विग्रहकी पूजा करनेपर ऐश्वर्य प्रदान करते हैं; इसलिये इस भूतलपर उनका 'राम' नाम पड़ा होगा । परंतु यथार्थ बात तो यह है कि उस अनन्त, नित्यानन्दस्वरूप, चिन्मय ब्रह्ममें योगीजन रमण करते हैं; इसलिये वह परब्रह्म परमात्मा ही 'राम' पदके द्वारा प्रतिपादित होता है ॥ १—६ ॥

यद्यपि ब्रह्म चिन्मय, अद्वितीय, प्राकृत अवयवरहित और (पाञ्चभौतिक) शरीरसे रहित है, तथापि भक्तजनोंके अभीष्ट कार्यकी सिद्धिके लिये वह चिन्मय देहको प्रकट करता है—भक्तोंके स्नेहवश निराकार ब्रह्म भी नराकार धारण कर लेता है ॥ ७ ॥

भगवान्‌के स्वरूपमें स्थित जो देवता हैं, उन्हींकी पुरुष, स्त्री, अङ्ग और अस्त्र आदिके रूपमें कल्पना होती है । अर्थात् भिन्न-भिन्न देवता ही अस्त्र आदिके रूपमें भगवान्‌की सेवा करते हैं, परंतु वे भगवत्स्वरूपसे पृथक् नहीं हैं । भगवान् जो अनेक प्रकारके स्वरूप धारण करते हैं, उनमें किसीके दो, किसीके चार, किसीके छः, आठ, दस, बारह, सोलह और अठारह—इतने-इतने हाथ कहे गये हैं । ये शङ्ख आदिसे सुशोभित होते हैं । 'विश्वरूप' धारण करनेपर भगवान्‌के सहस्रों हाथ हो जाते हैं । उन सभी विग्रहोंके भिन्न-भिन्न रंग और वाहन आदिकी भी कल्पना होती है । उनके लिये नाना प्रकारकी शक्तियों तथा सेना आदिकी भी कल्पना की जाती है । इस

प्रकार परब्रह्म परमात्मामें विष्णु, शिव, दुर्गा, सूर्य और गणेश आदिके रूपमें पञ्चविध शरीरकी कल्पना होती है और उन सबके लिये पृथक्-पृथक् सेना आदिकी कल्पना होती है ॥८-१०॥

ब्रह्मासे लेकर वृक्षादिपर्यन्त समस्त जड-चेतनका वाचक जो यह 'राम' मन्त्र है, यह अर्थके अनुरूप ही है—जैसा इस नामका अर्थ है, वैसा ही इसका प्रभाव भी है। अतः इस राम-मन्त्रकी दीक्षा लेकर सदा इसका जप करना चाहिये। इसके बिना भगवान्‌की प्रसन्नता नहीं प्राप्त होती। क्रिया, कर्म इत्यादिका अनुष्ठान करनेवाले जो साधक हैं, उनके अर्थ (अभीष्ट प्रयोजन) को मन्त्र बता देता है—उसकी सिद्धिका निश्चय करा देता है; अतः मनन (निश्चय) और त्राणन (रक्षा) करनेके कारण वह मन्त्र कहलाता है। वह सम्पूर्ण अभिधेयोंका वाचक होता है। स्त्री-पुरुष उभय-रूपमें विराजमान जो भगवान् हैं, उनके लिये प्रतीकरूप विग्रह-यन्त्रका निर्माण है। यदि बिना यन्त्रके पूजा होती है, तो देवता प्रसन्न नहीं होते ॥ ११-१३ ॥

द्वितीय खण्ड

श्रीरामके स्वरूपका कथन; राम-बीजकी व्याख्या

भगवान् किसी कारणकी अपेक्षा न रखकर स्वतः प्रकट होते या नित्य विद्यमान रहते हैं, इसलिये 'स्वभू' कहलाते हैं। चिन्मय प्रकाश ही उनका स्वरूप है; अतः वे ज्योतिर्मय हैं। रूपवान् होते हुए भी वे अनन्त हैं—देश, काल और वस्तुकी सीमासे परे हैं। उन्हें प्रकाशित करनेवाली कोई दूसरी शक्ति नहीं है, वे अपनेसे ही प्रकाशित होते हैं। वे ही अपनी चैतन्य-शक्तिसे सबके भीतर जीवरूपसे प्रतिष्ठित होते हैं तथा वे ही रजोगुण, सत्त्वगुण तथा तमोगुणका आश्रय लेकर समस्त जगत्‌की उत्पत्ति, रक्षा और संहारके कारण बनते हैं; ऐसा होनेसे ही यह जगत् सदा प्रतीतिगोचर होता है। यह जो कुछ दिखायी देता है, सब ॐकार है—परमात्मस्वरूप है। जैसे प्राकृत वटका महान् वृक्ष वटके छोटे-से बीजमें स्थित रहता है, उसी प्रकार यह चराचर जगत् रामबीजमें स्थित है। ('राम्' ही रामबीज है।) ब्रह्मा, विष्णु तथा शिव—ये तीन मूर्तियाँ 'राम्'के रकारपर आरूढ हैं तथा उत्पत्ति, पालन एवं संहारकी त्रिविध शक्तियाँ अथवा बिन्दु, नाद और बीज-से प्रकट होनेवाली रौद्री, ज्येष्ठा एवं वामा—ये त्रिविध शक्तियाँ भी वहीं स्थित हैं। ('राम्'का अक्षर-विभाग इस प्रकार है—र्, आ, अ, म्। इनमें रकार तो साक्षात् श्रीरामका वाचक है तथा उसपर आरूढ जो 'आ', 'अ' और 'म्' हैं, ये क्रमशः ब्रह्मा, विष्णु तथा शिव—इन तीन देवोंके और उपर्युक्त त्रिविध शक्तियोंके वाचक हैं।) इस बीजमन्त्रमें प्रकृति-पुरुषरूप सीता तथा राम पूजनीय हैं। इन्हीं दोनोंसे चौदह भुवनोंकी उत्पत्ति हुई है। इनमें ही इन लोकोंकी स्थिति है तथा उन आकार, अकार, मकाररूप ब्रह्मा, विष्णु, शिवमें इन सबका लय भी होता है। अतः श्रीरामने माया (लीला) से ही अपनेको मानव माना। जगत्‌के प्राण एवं आत्मारूप इन भगवान् श्रीरामको नमस्कार है। इस प्रकार नमस्कार करके गुणोंके भी पूर्ववर्ती परब्रह्मस्वरूप इन नमस्कार-योग्य देवता श्रीरामके साथ अपनी एकताका उच्चारण करे अर्थात् दृढ भावनापूर्वक 'मैं श्रीराम ही ब्रह्म हूँ' यों कहे ॥ १—४ ॥

तृतीय खण्ड

राम-मन्त्रकी व्याख्या; जपकी प्रक्रिया तथा ध्यान

'नमः' यह नाम जीववाचक है और 'राम' इस पदके द्वारा आत्माका प्रतिपादन होता है। तथा 'राम' के साथ एकात्मताको प्राप्त हुई जो 'आय' (रामाय)-रूपा चतुर्थी विभक्ति है, उसके द्वारा जीव और आत्मा (परमात्मा) की एकता बतलायी जाती है। 'रामाय नमः' यह मन्त्र वाचक है और भगवान् राम इसके वाच्य हैं; इन दोनोंका संयोग (अर्थात् मन्त्रजपपूर्वक भगवान्‌के स्वरूपका चिन्तन) सम्पूर्ण साधकोंको अभीष्ट फल प्रदान करनेवाला है। इसमें तनिक भी संशय नहीं है। जैसे जो नामी होता है, वह अपने वाचक नामका उच्चारण होनेपर सम्मुख आ जाता है, उसी प्रकार बीजात्मक मन्त्र 'राम्' को भी समझना चाहिये। अर्थात् इसके द्वारा बुलानेपर भी भगवान् मन्त्र-जप करनेवाले साधकके सम्मुख आ जाते हैं। बीज और शक्तिका क्रमशः दाहिने और बायें स्तनोंपर न्यास करे और कीलकका नियमपूर्वक मध्यमें अर्थात् हृदयमें न्यास करे। (यहाँ 'रां' यह बीज है, 'मां' यह शक्ति है और 'यं' यह कीलक है।) इस न्यासके साथ ही साधक अपनी मनोवाञ्छा-सिद्धिके लिये विनियोग भी करे। सभी मन्त्रोंका यही साधारण क्रम है—अर्थात् पहले बीजका, फिर शक्तिका, फिर कीलकका न्यास तथा अन्तमें अपनी मनोरथ-सिद्धिके लिये विनियोग होता है। यहाँ ध्यान-कालमें भावना करनी चाहिये कि दशरथनन्दन भगवान् श्रीराम अनन्त परमात्मारूप हैं।

वे तेजमें प्रज्वलित अग्निके सदृश हैं। (अथवा राम्-मन्त्र अनन्त—'आ' और तेजोमय अग्नि 'र्' के साथ एक ही समय उच्चारित होता है। 'र्' और 'आ' का एक साथ उच्चारण होनेसे 'रा' बनता है।) वे श्रीराम जब शीतल किरणोंवाली अर्थात् सौम्य कान्तिमती श्रीसीताजीके साथ संयुक्त होते हैं, तब उनसे अग्नीषोमात्मक (पुरुष और स्त्रीरूप) जगत्की उत्पत्ति होती है। (अथवा अनुष्णगु-शब्दका अर्थ है चन्द्रमा (म्) और विश्वका अर्थ है वैश्वानर—अग्नि (रा); अतः वैश्वानर-बीज 'रा' जब चन्द्र-बीज 'म्' से व्याप्त होता है, तब अग्नीषोमात्मक जगत्का वाचक 'राम्' यह मन्त्र बनता है।) श्रीराम सीताके साथ उसी प्रकार शोभा पाते हैं, जैसे चन्द्रमा चन्द्रिकाके साथ सुशोभित होते हैं ॥ १—६ ॥

ध्यान

कौसल्यानन्दन श्रीराम अपनी प्रकृति—ह्लादिनीशक्ति श्रीसीताजीके साथ विराजमान हैं। उनका वर्ण श्याम है। वे पीताम्बर धारण किये हुए हैं। उनके सिरपर जटाभार सुशोभित है। उनके दो भुजाएँ हैं। कानोंमें कुण्डल शोभा पा रहे हैं। गलेमें रत्नोंकी माला चमक रही है। वे स्वभावतः धीर (निर्भय एवं गम्भीर) हैं। धनुष धारण किये हुए हैं। उनके मुखपर सदा प्रसन्नता छायी रहती है। वे संग्राममें सदा ही विजयी होते हैं। अणिमा आदि आठ ऐश्वर्य-शक्तियाँ उनकी शोभा बढ़ाती हैं। इस जगत्की कारणभूता मूल प्रकृतिरूपा परमेश्वरी सीता उनके वाम अङ्कको विभूषित कर रही हैं। सीताजीके श्री-अङ्गोंकी कान्ति सुवर्णके सदृश गौर है। उनके भी दो भुजाएँ हैं। वे समस्त दिव्य आभूषणोंसे विभूषित हैं तथा हाथमें कमल धारण किये हुए हैं। उन चिदानन्दमयी सीतासे सटकर बैठे हुए भगवान् श्रीराम बड़े हृष्ट-पुष्ट दिखायी देते हैं। दक्षिण भागमें श्रीरघुनाथजीके छोटे भाई सुवर्ण-गौर कान्तिवाले श्रीलक्ष्मणजी हाथमें धनुष-बाण लिये खड़े हैं। उस समय श्रीराम, लक्ष्मण और श्रीसीताजीका एक त्रिकोण बन जाता है ॥ ७—९ ॥

चतुर्थ खण्ड

षडक्षर मन्त्रका स्वरूप; भगवान् श्रीरामका स्तवन

जैसे श्रीराम-मन्त्रका 'राम्' यह बीज बताया गया है, उसी प्रकार उसका शेष अंश भी बताया जाता है। स्व अर्थात् 'राम' शब्दके चतुर्थ्यन्त रूपके साथ जीव—अर्थात् 'नमः' पद हो तो **'रां रामाय नमः'** यह षडक्षर मन्त्र बनता है। इस प्रकार षडक्षर मन्त्र सिद्ध होनेपर दो त्रिकोणरूप बनता है। (अर्थात् छहों अक्षरोंके न्यासके लिये छः कोण बनते हैं।) एक बार जब देवता भगवान्का दर्शन करनेके लिये आये, तब उन्होंने कल्पवृक्षके नीचे रत्नमय सिंहासनपर विराजमान जगदीश्वर श्रीरघुनाथजीका इस प्रकार स्तवन किया—'कामरूपधारी तथा मायामय स्वरूप ग्रहण करनेवाले श्रीरामको नमस्कार है। (अथवा कामबीज 'क्लीं' और मायामय बीज 'ह्रीं' से युक्त श्रीराम-मन्त्रको नमस्कार है—**क्लीं रामाय नमः ह्रीं रामाय नमः**।) वेदके आदिकारण ॐकारस्वरूप श्रीरामको नमस्कार है। (इससे **'ॐ रामाय नमः'** इस मन्त्रकी सूचना मिलती है।) रमा श्रीसीताजीको धारण करनेवाले अथवा रमणीय अधरोंवाले, आत्मरूप, नयनाभिराम श्रीरामको नमस्कार है। श्रीजानकीजीका शरीर ही जिनका आभूषण अथवा जो श्रीजनकनन्दिनीके श्रीविग्रहको स्वयं ही शृङ्गार आदिसे विभूषित करते हैं, जो राक्षसोंके संहारक तथा कल्याणमय विग्रहवाले हैं तथा जो दशमुख रावणका अन्त करनेके लिये यमराजस्वरूप हैं, उन मङ्गलमय रघुवीरको नमस्कार है। हे रामभद्र! हे महाधनुर्धर! हे रघुवीर! हे नृपश्रेष्ठ! हे दशवदन-विनाशक! हमारी रक्षा कीजिये तथा हमें ऐसी श्री—ऐश्वर्य-सम्पदा दीजिये, जिसका सम्बन्ध आपसे हो, अर्थात् जो भगवत्प्रीत्यर्थ ही उपयोगमें लायी जा सके'* ॥ १—६ ॥

---

* कामरूपाय रामाय नमो मायामयाय च ॥
नमो वेदादिरूपाय ॐकाराय नमो नमः। रमाधाराय रामाय श्रीरामायात्ममूर्तये ॥
जानकीदेहभूषाय रक्षोघ्नाय शुभाङ्गिने। भद्राय रघुवीराय दशास्यान्तकरूपिणे ॥
रामभद्र महेष्वास रघुवीर नृपोत्तम। भो दशास्यान्तकासाकं रक्षां देहि श्रियं च ते ॥ (२—५)

पञ्चम खण्ड

खरके वधसे लेकर वाली-वधतकका संक्षिप्त चरित्र

'रघुवीर ! आप हमें ऐश्वर्यकी प्राप्ति कराइये ।' भगवान् श्रीरामने जबतक खर नामक राक्षसका वध किया, उतने समयतक देवता आदि उपर्युक्त रूपसे उनकी स्तुति करके उनके साथ सुखपूर्वक स्थित हुए । देवताओंकी ही भाँति ऋषि भी भगवान्‌की स्तुति करते रहे । उस समय खर आदिके मारे जानेपर राक्षसकुलोत्पन्न रावण (मारीचके साथ) वनमें आया और उसने अपने ही विनाशके लिये रामपत्नी सीताजीको हर लिया । उन दिनों सीता भी वनमें ही रहती थीं । उसने 'वन' से उनको हरण किया, इससे वह राक्षस रावण कहलाया ('राम' शब्दसे 'रा' एवं 'वन' शब्दसे 'वन' लेकर 'रावण' नाम बना) । अथवा दूसरोंको रुलानेके कारण वह रावण कहलाता था । (अथवा एक दिन दशाननने कैलासको उठा लिया था, तब महादेवजीने कैलासपर बहुत भार डाल दिया । उस समय) दशाननने बड़ा रव किया, इसीसे उसका नाम रावण हो गया । तदनन्तर श्रीराम और लक्ष्मण सीतादेवीका पता लगानेके व्याजसे वनभूमिपर विचरने लगे । सामने कबन्ध नामक असुरको उपस्थित देख दोनों भाइयोंने उसे मार डाला और उस कबन्धके कथनानुसार वे दोनों शबरीके आश्रमपर गये । वहाँ शबरीने उनका बड़ी भक्तिसे स्वागत-सत्कार किया । तत्पश्चात् आगे जानेपर उन्हें वायुपुत्र भक्तवर हनुमान्‌जी मिले, जिन्होंने (मध्यस्थरूपमें) कपिराज सुग्रीवको बुलाकर उनके साथ दोनों भाइयोंकी मैत्री करायी । तत्पश्चात् दोनों भाइयोंने सुग्रीवसे अपना सब हाल आदिसे अन्ततक कह सुनाया ॥ १—५ ॥

सुग्रीवको श्रीरामके पराक्रममें संदेह था, अतः उन्होंने श्रीरामको दुन्दुभिनामक राक्षसका विशाल शरीर दिखाया (जिसे वालीने मार गिराया था); श्रीरामने दुन्दुभिके उस शवको अनायास ही बहुत दूर फेंक दिया । इसके सिवा एक ही बाणसे सात तालवृक्षोंको तत्काल बींध डाला और इस प्रकार अपने मित्रको आश्वासन देकर प्रसन्नताका अनुभव किया । इससे कपिराज सुग्रीवको बड़ा हर्ष हुआ । इसके बाद वे श्रीरघुनाथजी सुग्रीवके नगरमें गये । वहाँ वालीके भाई सुग्रीवने बड़ी विकट गर्जना की । उस गर्जनाको सुनकर वाली बड़े वेगसे घरके बाहर निकला । श्रीरामने युद्धमें उस वालीको मार गिराया और किष्किन्धाके राज्यसिंहासनपर सुग्रीवको बिठा दिया ॥ ६—९ ॥

षष्ठ खण्ड

शेष चरित्रका संक्षिप्त वर्णन; आवरण-पूजाके लिये यन्त्रस्थ देवताओंका निरूपण

तदनन्तर सुग्रीवने वानरोंको बुलाकर कहा—'वानर-वीरो ! तुम सब दिशाओंकी बातें जानते हो । इस समय शीघ्र यहाँसे जाओ और मिथिलेशकुमारी सीताको आज ही ढूँढ़ लाकर रघुनाथजीको अर्पित करो ।' (इस आदेशके अनुसार सब दिशाओंकी ओर बहुत-से वानर चल पड़े ।) तत्पश्चात् हनुमान्‌जी (जो कुछ प्रमुख वानरोंके साथ दक्षिण दिशामें खोज करनेके लिये भेजे गये थे) समुद्र लाँघकर लङ्कामें गये । वहाँ सीताजीका दर्शन करके उन्होंने अनेक असुरोंका वध किया और लङ्कामें आग लगा दी । फिर वहाँसे श्रीरामके पास लौटकर सब समाचार यथावत् कह सुनाया । तब भगवान् श्रीरामने क्रोधका अभिनय किया—रावणके प्रति क्रोधयुक्त होकर उन वानरोंको बुलाया और उनके साथ अस्त्र-शस्त्र लेकर लङ्कापुरीपर आक्रमण किया । लङ्काका भलीभाँति निरीक्षण करके भगवान्‌ने वहाँके राजा रावणके साथ युद्ध छेड़ दिया । उस युद्धमें भाई कुम्भकर्ण तथा पुत्र इन्द्रजित्‌के सहित रावणको मारकर उन्होंने विभीषणको वहाँका राजा बनाया और जनकनन्दिनी सीताको साथ ले उन्हें अपने वाम अङ्कमें बिठाकर उन सब वानरोंके साथ अपनी पुरी अयोध्याको प्रस्थान किया ॥ १—६ ॥

अब द्विभुजरूपधारी श्रीरघुनाथजी अयोध्याके राजसिंहासनपर विराजमान हैं । वे धनुष धारण किये हुए हैं । उनका चित्त स्वभावतः प्रसन्न है । वे सब प्रकारके आभूषणोंसे विभूषित हैं । दाहिने हाथमें ज्ञानमयी[1] और बायें हाथमें तेज-

---

१. ज्ञान-मुद्राका लक्षण इस प्रकार है—

तर्जन्यङ्गुष्ठकौ सक्तावग्रतो हृदि विन्यसेत् ।
वामं हस्ताम्बुजं वामे जानु मूर्धनि विन्यसेत् ।
ज्ञानमुद्रा भवेदेषा रामचन्द्रस्य वल्लभा ॥

दाहिने हाथकी तर्जनी और अँगूठेको सटाकर आगेकी ओर छातीपर रक्खे और बायें हाथको बायें घुटनेके ऊपर रक्खे । यह ज्ञानमुद्रा है, जो श्रीरामचन्द्रजीको बहुत प्रिय है ।

को प्रकाशित करनेवाली धनुर्मयी मुद्रा धारण करके वे सच्चिदानन्दमय परमेश्वर व्याख्यानकी मुद्रामें स्थित हैं ॥ ७-८ ॥

(इस प्रकार देवताओंकी स्तुतिसे लेकर श्रीरामके राज्याभिषेकतककी लीलाका संक्षेपसे वर्णन करके अब पुनः पूर्वोक्त षट्कोणका अनुसरण करके आवरण-पूजाके लिये यन्त्रस्थ देवताओंका वर्णन किया जाता है—)

श्रीरामचन्द्रजीके उत्तर और दक्षिणभागमें क्रमशः शत्रुघ्न और भरतजी स्थित हैं । हनूमान्‌जी श्रोताके रूपमें भगवान्‌के सम्मुख हाथ जोड़कर खड़े हैं । वे भी त्रिकोणके भीतर ही स्थित हैं । भरतके नीचे सुग्रीव हैं और शत्रुघ्नके नीचे विभीषण खड़े हैं । भगवान्‌के पीछेकी ओर छत्र-चँवर धारण किये लक्ष्मणजी विराजमान हैं ।* लक्ष्मणजीसे नीचे स्तरमें ताड़के पंखे हाथमें लिये हुए दोनों भाई भरत-शत्रुघ्न खड़े हैं । इस प्रकार लक्ष्मण, भरत और शत्रुघ्नको लेकर दूसरा त्रिकोण और बन जाता है । इस तरह छः कोण होते हैं । भगवान् श्रीराम पहले तो अपने बीज-मन्त्रस्वरूप दीर्घ अक्षरोंके ही आवरणसे घिरे हुए हैं । (वह प्रथम आवरण इस प्रकार है—'रां', 'रीं', 'रूं', 'रैं', 'रौं', 'रः') ॥ ९–११ ॥

द्वितीय आवरण यों है—वासुदेव, शान्ति, संकर्षण, श्री, प्रद्युम्न, सरस्वती, अनिरुद्ध और रति । ये क्रमशः भगवान्‌के आग्नेय आदि दिशाओंमें स्थित हैं । द्वितीय आवरणमें भगवान् इन सबसे संयुक्त रहते हैं । तृतीय आवरणमें हनुमान्, सुग्रीव, भरत, विभीषण, लक्ष्मण, अङ्गद तथा शत्रुघ्नकी गणना है । अर्थात् इन सबसे जब श्रीरघुनाथजी संयुक्त होते हैं, तब तृतीय आवरण सिद्ध होता है । इनके अतिरिक्त धृष्टि, जयन्त, विजय, सुराष्ट्र, राष्ट्रवर्धन, अकोप, धर्मपाल और सुमन्त्रसे आवृत होनेपर भी तृतीय आवरण ही रहता है । इन्द्र, अग्नि, यम, निर्ऋति, वरुण, वायु, चन्द्रमा, ईशान, ब्रह्मा और अनन्त—इन दस दिक्पालोंसे जब भगवान् आवृत होते हैं, तब चतुर्थ आवरण होता है । (इनमें इन्द्र पूर्वके, अग्नि अग्निकोणके, यम दक्षिणके, निर्ऋति नैर्ऋत्यकोणके, वरुण पश्चिमके, वायु वायव्यकोणके, चन्द्रमा उत्तरके और ईशान—शिव ईशानकोणके अधिपति हैं । इन सबकी अपनी-अपनी दिशामें पूजा करनी चाहिये । ब्रह्माका स्थान पूर्व दिशा और ईशानकोणके मध्यभागमें है तथा अनन्तका स्थान नैर्ऋत्यकोण और पश्चिमके मध्यभागमें है । इन्द्र आदिके बीज-मन्त्र क्रमशः इस प्रकार हैं—लं रं मं क्षं वं यं सं हं आं नं) इन दिक्पालोंके बाह्य भागमें उनके ही वज्र आदि आयुध हैं, जिनसे आवृत भगवान् पूजनीय होते हैं । (उन आयुधोंके नाम क्रमशः इस प्रकार हैं—इन्द्रका वज्र, अग्निका शक्ति, यमका दण्ड, निर्ऋतिका खड्ग, वरुणका पाश, वायुका अङ्कुश, चन्द्रमाका गदा, ईशानका शूल, ब्रह्माका पद्म और अनन्तका चक्र ।) उसी आवरणमें नल आदि वानर भी भगवान्‌की शोभा बढ़ाते हैं । साथ ही वसिष्ठ-वामदेव आदि मुनि भगवान्‌की उपासनामें संलग्न रहते हैं ॥ १२—१६ ॥

---

१. धनुर्मयी मुद्रा इस प्रकार है—

वामस्य मध्यमाग्रं तु तर्जन्यग्रे नियोजयेत् ।
अनामिकां कनिष्ठां च तस्याङ्गुष्ठेन पीडयेत् । दर्शयेद् वामके स्कन्धे धनुर्मुद्रेयमीरिता ॥

बायें हाथकी मध्यमा अङ्गुलिके अग्रभागको तर्जनीके अग्रभागमें सटा दे और अनामिका तथा कनिष्ठिकाको अँगूठेसे दबावे । इस प्रकारकी भङ्गी बायें कंधेपर प्रदर्शित करे । यही धनुर्मुद्रा बतायी गयी है ।

२. व्याख्यानमुद्राका लक्षण यों है—

दक्षिणाङ्गुष्ठतर्जन्यावग्रलग्ने पराङ्गुलीः । प्रसार्य संहतोत्ताना पुंसा व्याख्यानमुद्रिका ॥
रामस्य च सरस्वत्या अत्यन्तं प्रेयसी मता । ज्ञानव्याख्या पुस्तकानां युगपत्सम्भवः स्मृतः ॥

दाहिने हाथके अँगूठे और तर्जनी अङ्गुलिके अग्रभाग परस्पर सटे हों और शेष तीन अङ्गुलियोंको फैलाकर रक्खा जाय । वे फैली अङ्गुलियाँ भी परस्पर सटी हुई और उत्तान हों । यह व्याख्यान-मुद्रा है । यह श्रीरामको और सरस्वतीको बहुत अधिक प्रिय है । इसके द्वारा ज्ञान, व्याख्यान तथा पुस्तक—तीनों मुद्राओंका एक साथ प्रकाशन माना गया है ।

* पहले लक्ष्मणको भगवान्‌के दक्षिण भागमें स्थित बता आये हैं और यहाँ पश्चिमभागमें उनकी स्थिति बतायी जाती है; परंतु इसमें विरोध नहीं है । वहाँ वनवासके समयका ध्यान है; अतः उसमें भरत आदिकी उपस्थिति नहीं है । यहाँ राज्याभिषेकके समय भरतजी भी हैं; अतः उस समय लक्ष्मणजीका पृष्ठभागमें स्थित होना उचित ही है ।

सप्तम खण्ड

पूजा-यन्त्रका विस्तृत वर्णन

इस प्रकार संक्षेपसे पूजा-यन्त्रका वर्णन किया गया । अब उसका पूर्णतः निर्देश किया जाता है । समरेखाओंके दो त्रिकोण बनाकर उनके मध्यभागमें दो प्रणवोंका पृथक्-पृथक् उल्लेख करे । फिर उन दोनोंके बीचमें आद्यबीज (रां) लिखकर उसके नीचे साध्य-कार्यका उल्लेख करे । साध्यका नाम द्वितीयान्त होना चाहिये । आद्यबीजके ऊपरी भागमें साधकका नाम लिखना चाहिये । साधकका नाम षष्ठ्यन्त रहना चाहिये । तत्पश्चात् बीजके दोनों ओर—वाम-दक्षिण पार्श्वोंमें एक-एक 'कुरु' पदका उल्लेख करना चाहिये । बीजके बीचमें और साध्यके ऊपर श्री-बीज 'श्रीं' लिखे । बुद्धिमान् पुरुष यह सब बीज आदि इस प्रकार लिखे कि वे दोनों प्रणवोंसे सम्पुटित रहें । फिर छहों कोणोंमें दीर्घस्वरसे युक्त मूल-बीजका उल्लेख करे; साथ ही क्रमशः एक-एकके साथ **'हृदयाय नमः'**, **'शिरसे स्वाहा'** इत्यादिको भी अङ्कित करे । (अर्थात् **'रां हृदयाय नमः'**, **'रीं शिरसे स्वाहा'**, **'रूं शिखायै वषट्'**, **'रैं कवचाय हुम्'**, **'रौं नेत्राभ्यां वौषट्'** तथा **'रः अस्त्राय फट्'**—इस प्रकार छः वाक्य छः कोणोंमें लिखने चाहिये ।) कोणोंके पार्श्व-भागमें रमाबीज (श्रीं) और माया-बीज (ह्रीं) लिखे तथा उसके आगे काम-बीज (क्लीं) का उल्लेख करे । कोणके अग्रभाग और भीतरी भागोंमें क्रोध-बीज (हुम्) लिखकर मन्त्र-साधक उस 'हुम्' के दोनों पार्श्वोंमें सारस्वत-बीज (ऐं) लिखे । फिर तीन वृत्त (गोलाकार रेखाएँ) बनाये (इनमें एक वृत्त तो षट्कोणके ऊपर होगा, एक मध्यमें होगा और एक दलोंके अग्रभागमें रहेगा)। इन तीन वृत्तोंके साथ-साथ एक अष्टदल कमल भी लिखे । कमलके जो केसर हैं, उनमें दो-दो अक्षरके क्रमसे सभी स्वर-वर्णोंका उल्लेख करे । आठों दलोंमें स्वरोंके ऊपर व्यञ्जन-वर्णोंके आठ वर्गोंका लेखन करे (आठ वर्ग ये हैं—कवर्ग, चवर्ग, टवर्ग, तवर्ग, पवर्ग, यवर्ग, शवर्ग और लवर्ग)। उन आठों दलोंमें अष्टवर्गके ऊपर आगे बताये जानेवाले माला-मन्त्रके ४७ वर्णोंका एक-एक दलमें छः-छः वर्णके क्रमसे उल्लेख करे । अन्तिम दलमें अवशिष्ट पाँच वर्णोंका ही उल्लेख होगा । पूर्वोक्त प्रकारसे पुनः एक अष्टदल कमल बनाये । उसके आठ दलोंमें **'ॐ नमो नारायणाय'** इस अष्टाक्षर-मन्त्रके एक-एक अक्षरका न्यास करे । उसके केसरमें रमा-बीज (श्रीं) लिखे । उसके ऊपर बारह दलोंका कमल बनाये । और उसके बारहों दलोंमें द्वादशाक्षर मन्त्र **'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय'** इसके एक-एक अक्षरको अङ्कित करे ॥ १–८ ॥

अष्टम खण्ड

पूजा-यन्त्रके अगले अङ्गोंका वर्णन

उक्त द्वादशदल कमलके केसरोंमें 'अकार'से लेकर 'क्ष' तकके वर्णोंको (१६ स्वर और ३५ व्यञ्जन) गोलाकार लिखे । (एक-एक केसरमें चार-चार अक्षर होंगे, किंतु अन्तिम केसरमें सात होंगे ।) उसके बाह्यभागमें पुनः षोडशदल कमल लिखे और उसके केसरोंमें माया-बीज (ह्रीं) का उल्लेख करे । उसके षोडश दलोंमें एक-एक अक्षरके क्रमसे 'हुं' 'फट्' 'नमः' तथा द्वादशाक्षर मन्त्र[1]को अङ्कित करे । षोडश दलोंकी संधियोंमें मन्त्रवेत्ता पुरुष हनुमान्‌जी आदिके बीज-मन्त्र लिखे । वे मन्त्र इस प्रकार हैं—**हं सं भं वृं लं अं जूं** और **श्रं** । (इनके अतिरिक्त धृष्टि आदिके बीज-मन्त्रोंका भी उल्लेख करे । ये हैं— **धूं जूं वृं सं ह्रं अं धूं** और **सं** । मूल श्लोकमें आये हुए 'च' से इनका समुच्चय होता है ।) उसके बाह्यभागमें बत्तीस दलोंका महाकमल बनाये, जो नाद और बिन्दुसे युक्त हो । उसके दलोंपर यत्नपूर्वक नारसिंह-मन्त्रराज[2]के बत्तीस अक्षरोंको लिखे । उन दलोंमें ही आठ वसु, ग्यारह रुद्र, बारह आदित्य और सबको धारण करनेवाले[3] वषट्कारका न्यास एवं ध्यान

१. द्वादशाक्षर मन्त्र यह है—'ॐ ह्रीं भरताग्रज राम क्लीं स्वाहा' ।

२. नारसिंह-मन्त्रराज इस प्रकार है—

उग्रं वीरं महाविष्णुं ज्वलन्तं सर्वतोमुखम् । नृसिंहं भीषणं भद्रं मृत्युमृत्युं नमाम्यहम् ॥

३. वषट्कारके साथ मूल श्लोकमें 'धाता' शब्दका प्रयोग हुआ है, उसका अर्थ 'धारण करनेवाला' है । वषट्कार दानके अर्थमें प्रयुक्त होता है । दानसे ही समस्त लोक धारण किये जाते हैं, अतः 'धाता' पद 'वषट्कार' का विशेषण ही है । 'धाता' को देवतावाचक इसलिये नहीं मानना चाहिये कि बारह आदित्योंकी श्रेणीमें धाता नामक आदित्यका नाम आ चुका है । अथवा 'धाता' पद ब्रह्माजीका वाचक है और 'वषट्कार' उसका विशेषण है । ब्रह्माजी ही सबको जन्म और जीवन प्रदान करते हैं, अतः उनके लिये 'वषट्कार' विशेषण देना उपयुक्त ही है ।

करे। (वसु, रुद्र, आदित्य और वषट्कार—ये सब मिलकर बत्तीस हैं। इनका क्रमशः एक-एक दलमें ध्यान एवं न्यास करना चाहिये। ध्रुव, धर, सोम, आप, अनिल, अनल, प्रत्यूष तथा प्रभास—ये आठ वसु बताये गये हैं। विष्णु-पुराण (१। १। १५) के अनुसार हर, बहुरूप, त्र्यम्बक, अपराजित, शम्भु, वृषाकपि, कपर्दी, रैवत, मृगव्याध, शर्व और कपाली—ये ग्यारह रुद्र हैं। धाता, अर्यमा, मित्र, वरुण, अंश, भग, इन्द्र, विवस्वान्, पूषा, पर्जन्य, त्वष्टा तथा विष्णु—ये बारह आदित्य हैं)। उक्त बत्तीस दलोंवाले कमलके भी बहिर्भागमें भूगृह (भूपुर*) बनाये। उसके चारों दिशाओंमें वज्र तथा कोणोंमें शूलका चिह्न अङ्कित करे। उक्त भूपुरको तीन रेखाओंसे भी संयुक्त करे। ये रेखाएँ सत्त्वादि तीन गुणोंको सूचित करनेवाली होंगी। इसके सिवा—जैसे किसी मण्डपमें द्वार बने होते हैं, उसी प्रकार इसमें भी द्वार बनाये। साथ ही, उस भूपुरको राशि आदिसे भी विभूषित करे। अर्थात् उसे ज्योतिर्मण्डलके आकारका बनाकर उसमें यथास्थान राशि आदि स्थापित करे। उक्त भूपुर-यन्त्रको शेषनागसे युक्त बनाये अर्थात् इस पुरमें प्रदर्शित करे कि इस यन्त्रको शेषनागने धारण कर रक्खा है। (अथवा उसको आठों दिशाओंसे आठों नागोंने धारण कर रक्खा है। उनके नाम इस प्रकार हैं—अनन्त, वासुकि, तक्षक, कर्कोटक, पद्म, महापद्म, शङ्ख और कुलिक) ॥ १—६ ॥

नवम खण्ड

पूजा-यन्त्रके शेष भागका वर्णन तथा श्रीरामके माला-मन्त्रका स्वरूप एवं माहात्म्य

इस प्रकार भूपुर-यन्त्र लिखकर उसकी चारों दिशाओंमें नारसिंह बीज-मन्त्रका और कोणोंमें वाराह बीज-मन्त्रका अङ्कन करे। 'क्', 'ष्', 'र्', अनुग्रह (औ), इन्दु (अनुस्वार), नाद (ध्वनि) तथा शक्ति (माया) आदिसे युक्त जो 'क्ष्रौं' मन्त्र है, वही नारसिंह बीज-मन्त्र है। यह ग्रहबाधा-निवारण तथा शत्रुमारण आदि कर्ममें विनियुक्त होकर अभीष्ट-सिद्धि दिलानेमें प्रसिद्ध है। अन्त्य वर्ण (हकार) अर्धीश अर्थात् उकारसे युक्त हो, उसमें बिन्दु (अनुस्वार), नाद (ध्वनि) और शक्ति आदिका भी संयोग हो तो वह 'हुम्' इस प्रकार वाराह-बीज होता है। इस यन्त्रमें उस 'हुम्' को भी (कोणोंमें) अङ्कित करना चाहिये। अब श्रीरामसम्बन्धी माला-मन्त्रका वर्णन किया जायगा ॥ १—३ ॥

इसमें पहले तो तार (प्रणव) है, फिर 'नमः' पद है। इसके बाद निद्रा (भ), फिर स्मृति (ग), फिर मेद (व), उसके बाद कामिका (तकार) है, जो रुद्र अर्थात् ए से युक्त है। तदनन्तर अग्नि (र), फिर मेधा (घ) है, जो अमर (उ) से विभूषित है। उसके बाद दीर्घ कला (न) है, जो अक्रूर अर्थात् सौम्य—चन्द्रमा (अनुस्वार) से संयुक्त है। तत्पश्चात् ह्रादिनी (द) है। फिर दीर्घा कला (न) है, जो मानदा कला (आ) से सुशोभित है। उसके बाद क्षुधा (य) है। यहाँतक 'ॐ नमो भगवते रघुनन्दनाय' की सिद्धि हुई। तदनन्तर क्रोधिनी (र), अमोघा (क्ष्) और विश्व (ओ) है, जो मेधा (घ्) से संयुक्त है। फिर दीर्घा (न) है, उसके बाद ज्वालिनी अर्थात् वह्नि-कला (व) है, जो सूक्ष्म—रुद्र (इकारकी मात्रा) से युक्त है। फिर मृत्यु—प्रणवकला (श्) है, जो प्रतिष्ठा अर्थात् उच्चारणके आधारस्वरूप 'अ' से संयुक्त है। फिर ह्रादिनी (दा) और त्वक् (य) है। इससे 'रक्षोघ्नविशदाय' इस मन्त्रभाग-का उद्धार हुआ। तदनन्तर क्ष्वेल (म), प्रीति (ध), अमर (उ), ज्योति (र), तीक्ष्णा (प्), जो अग्नि (र), से संयुक्त है, श्वेता (स), जो अनुस्वारसे युक्त है, फिर कामिका अर्थात् तकारसे पाँचवाँ अक्षर (न), फिर 'ल'के बादका अक्षर (व), 'त'के बादवाले 'थ' के पीछेका अक्षर (द), फिर 'ध' के बादका अक्षर (न) है, जो अनन्त (आ) से संयुक्त है। तत्पश्चात् दीर्घस्वरसे युक्त वायु (या), सूक्ष्म (ह्रस्व) इकारसे युक्त विष—मकार (मि), कामिका (त), फिर कामिकामें रुद्र (ए) का संयोग=(ते) है। तदनन्तर स्थिरा (ज) है, उसके बाद 'स' अक्षर और उसमें 'ए'की मात्रा है (से)। इस प्रकार 'मधुरप्रसन्नवदनायामिततेजसे' इस मन्त्रभागका उद्धार हुआ। इसके बाद तापिनी (ब), दीर्घ (ल) और उसमें भू यानी दीर्घ 'आ' की मात्रा है। फिर अनिल (य) है। इस प्रकार 'बलाय' की सिद्धि हुई। तत्पश्चात् अनन्तग अनल अर्थात् 'आ' की मात्रासे युक्त रेफ (रा) है, फिर नारायणात्मक—अर्थात् आकारकी मात्रासहित काल—मकार (मा) है, उसके बाद प्राण (य) है। इससे 'रामाय' की सिद्धि हुई। तदनन्तर विद्यायुक्त अम्भस् अर्थात्

* भूपुर-यन्त्रका लक्षण इस प्रकार दिया गया है—'भूमेश्चतुरस्रं सवज्रकं पीतं च'—चौकोर रेखा, वज्र-चिह्नका संयोग और पीला रंग—यह भूपुर है।

इकारकी मात्रासे युक्त वकार (वि) है। फिर पीता (ष्), रति (ण), और 'ल'के वादका (व) है, जो योनि (ए) से युक्त है। इससे 'विष्णवे' की सिद्धि हुई। अन्तमें पुनः नति—प्रणामका वाचक 'नमः' शब्द और प्रणव है ॥ ४—९ ॥

'ॐ नमो भगवते रघुनन्दनाय रक्षोघ्नविशदाय मधुरप्रसन्नवदनायामिततेजसे बलाय रामाय विष्णवे नमः ॐ ॥'

यह सैंतालीस अक्षरोंका मालामन्त्र राज्याभिषिक्त भगवान् श्रीरामसे सम्बन्ध रखता है। सगुण होनेपर भी उपासकोंके तीनों गुणोंका नाशक है (अर्थात् त्रिगुणमयी मायाका बन्धन नष्ट करके उन्हें दिव्य साकेत धामकी प्राप्ति करानेवाला है)। इस मन्त्रको पहले बताये हुए क्रमसे ही लिखना चाहिये ॥ १० ॥

यह उपर्युक्त यन्त्र सर्वात्मक—सर्वस्वरूप है। प्राचीन आचार्योंने इसका उपदेश किया है तथा ऋषि-महर्षियोंने भी इस मन्त्रका सेवन किया है। जो इसका सेवन करते हैं, उन्हें यह मोक्ष देता तथा उनकी आयु और आरोग्यकी वृद्धि करता है। इतना ही नहीं, यह पुत्रहीनोंको पुत्र भी देता है। अधिक कहनेसे क्या लाभ, इस मन्त्रके सेवनसे मनुष्य सब कुछ बहुत शीघ्र पा जाते हैं। इसके आश्रयसे उपासक धर्म, ज्ञान, वैराग्य और ऐश्वर्य आदिको भी प्राप्त कर सकते हैं ॥ ११-१२ ॥

यह अत्यन्त गोपनीय रहस्य है। इस प्रकार जो यह यन्त्र बताया गया है, बिना उपदेशके किसी परम सामर्थ्यशाली पुरुषके लिये भी दुर्गम है। प्राकृत जनोंको इसका उपदेश नहीं देना चाहिये ॥ १३ ॥

दशम खण्ड

पूजाकी सविस्तर विधि

सर्वप्रथम द्वार[1]-पूजा करके पद्मासन[2] आदि आसनसे बैठे; फिर प्रसन्नचित्त होकर पञ्चभूत आदिकी शुद्धि करे। (पृथिवी आदि तत्त्वोंको क्रमशः अपने कारणमें लय करते हुए अन्तमें सब कुछ परमात्मामें लय कर देना ही तत्त्वोंका शोधन है। भूत[3]शुद्धि

१. द्वारपूजाकी विधि इस प्रकार है। आचार्य विधिपूर्वक स्नान करके पूर्वाह्ण-कृत्य (संध्या-वन्दन आदि नित्य-नियम) कर लेनेके पश्चात् वस्त्र और माला आदिसे अलङ्कृत हो पूजनादिरूप यज्ञके लिये मौनभावसे यज्ञ-मण्डपमें पदार्पण करे। वहाँ सविधि आचमन करके सामान्यतः पूजाके लिये अर्घ्य बनाकर रख ले। फिर मन्त्रयुक्त जलसे द्वारका अभिषेक करके उसका पूजन आरम्भ करे। द्वारके ऊपरी भागमें उदुम्बर (गूलर) का काष्ठ हो; उसमें विघ्न, लक्ष्मी तथा सरस्वतीका ('विं विघ्नाय नमः, लं लक्ष्म्यै नमः, सं सरस्वत्यै नमः'—इन मन्त्रोंसे) आवाहन-पूजन करे। तत्पश्चात् द्वारकी दक्षिण शाखामें विघ्नका और वाम शाखामें क्षेत्रपालका पूजन करे। इन दोनोंके पार्श्वभागमें क्रमशः गङ्गा-यमुनाका पुष्प और जलसे पूजन करे। (दक्षिण द्वारभागमें गङ्गाका और वाम द्वारभागमें यमुनाका पूजन करना उचित है।) तत्पश्चात् द्वारके निचले भागमें देहलीपर 'अस्त्राय फट्'का उच्चारण करते हुए 'अस्त्र'की पूजा करे। प्रत्येक द्वारपर इसी क्रमसे पूजन करना चाहिये।

२. पद्मासन लगानेकी विधि यह है। बायीं जाँघपर दाहिना चरण रक्खे और दायीं जाँघपर बायाँ चरण रक्खे। फिर दाहिने हाथको पीठकी ओरसे ले जाकर बायें चरणका अँगूठा दृढ़ताके साथ पकड़ ले। इसी प्रकार बायें हाथको पीछेकी ओरसे ले आकर दाहिने चरणका अँगूठा पकड़ ले। फिर गर्दन झुकाकर अपनी ठोढ़ीको छातीमें सटा ले और नेत्रोंसे केवल नासिकाके अग्रभागको ही देखे। यह योगाभ्यासी पुरुषोंके उपयोगमें आनेवाला पद्मासन कहलाता है; यह रोगोंका नाश करनेवाला है। परंतु जो भगवान्‌की पूजा करने बैठा हो, वह दोनों हाथोंसे अँगूठा पकड़नेका कार्य न करे; क्योंकि वैसे करनेपर हाथ खाली न रहनेसे पूजा सम्भव न होगी।

३. भूतशुद्धिका प्रकार यह है। अपने शरीरमें पैरोंसे लेकर घुटनोंतकका भाग पृथिवीका स्थान है—ऐसी भावना करे। यह पृथिवीका स्थान चौकोर, वज्रके चिह्नसे युक्त और पीतवर्ण है; इसमें 'लं' बीज अङ्कित है। इस प्रकार चिन्तन करे। घुटनोंसे लेकर नाभितकके भागको जलका स्थान मानकर यह भावना करे कि इसकी आकृति अर्धचन्द्रके समान और वर्ण शुक्ल है। इसमें कमलका चिह्न है। इस जलमण्डलमें 'वं' बीज अङ्कित है। नाभिसे लेकर कण्ठतकके भागको भावनाद्वारा त्रिकोणाकार अग्निमण्डलके रूपमें देखे। उसका वर्ण लाल है, उसमें स्वस्तिकका चिह्न और 'रं' बीज अङ्कित है—इस प्रकार चिन्तन करे। कण्ठसे ऊपर भौंहोंके मध्यतकका भाग वायुमण्डल है। उसका वर्ण कृष्ण है, आकृति षट्कोण है और वह छः बिन्दुओंसे चिह्नित है। उसमें 'यं' बीज अङ्कित है। यों ध्यानद्वारा देखे। भौंहोंके मध्यसे लेकर ब्रह्मरन्ध्रतकका भाग आकाशमण्डल है। उसकी आकृति गोल और रंग धूएँके समान है। उसमें ध्वजका चिह्न और 'हं' बीज अङ्कित है। ऐसा ध्यान करे। इस प्रकार चिन्तन करनेके पश्चात् उन भूतोंका लय करे। पृथिवीको जलमें, जलको अग्निमें, अग्निको वायुमें, वायुको आकाशमें तथा आकाशको अव्यक्त प्रकृतिमें विलीन करे। यह प्रकृति ही अपरब्रह्म अथवा माया कहलाती है; इसका परमात्मामें लय करे। इस प्रकार भावनाद्वारा समस्त देहादि प्रपञ्चका परमात्मामें लय करके कुछ क्षणतक परमात्मरूपसे ही स्थित रहे, अर्थात् ध्यानद्वारा यह देखे कि मैं परमात्मामें मिलकर उनसे अभिन्न हो गया हूँ। फिर (ध्यानसे जगनेपर) अपने लिये

यह प्राण-प्रतिष्ठा और मातृकान्यासका भी उपलक्षण है।) भगवान् श्रीरामके पूजन-क्रममें सिंहासनपीठके अधोभाग, ऊर्ध्वभाग तथा पार्श्वभाग आदिमें भी देव-पूजन करनेकी विधि है। पीठके ऊपर मध्यभागमें जो अष्टदल कमल है,

भावनाद्वारा ही परम पवित्र शरीरकी सृष्टि करे। मानो परमात्मासे शब्द-ब्रह्मात्मिका माया प्रकट हुई है। यही जगन्माता और परा प्रकृति है। इस जगन्मातासे आकाश उत्पन्न हुआ है। आकाशसे वायु, वायुसे अग्नि, अग्निसे जल और जलसे पृथिवी प्रकट हुई है। इन विशुद्ध भूतोंसे अपना यह तेजोमय शरीर निर्मित हुआ है, जो परम पवित्र होनेके कारण आराध्यदेवकी आराधनाके सर्वथा योग्य है। उस शरीरमें सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान्, समस्त देवतारूप, सम्पूर्ण मन्त्रमय एवं कल्याणमय परमात्मा ही आत्मा एवं कारणरूपसे विराजमान हैं। इस प्रकारकी भावना ही मुख्यतः भूतशुद्धि कही गयी है।

भूतशुद्धिकी दूसरी प्रक्रिया इस प्रकार है। साधक यह भावना करे कि मेरा हृदय एक प्रफुल्ल कमल है, जो प्रणवके द्वारा विकासको प्राप्त हुआ है। धर्म ही इस हृदय-कमलका मूल और ज्ञान ही नाल (मृणाल) है। यह बहुत ही शोभायमान है। अणिमा आदि आठ ऐश्वर्य ही इसके आठ दल हैं। वैराग्य ही इसकी कर्णिका (मध्यभाग) है। इस कर्णिकामें जीवात्मा विराजमान है, जिसकी आकृति दीपककी ज्योतिके समान है। ऐसी भावनाके साथ साधक उस जीवात्माको सुषुम्णा नाड़ीके मार्गसे ब्रह्मरन्ध्रतक ले जाय और उसे परमात्मामें मिला दे। उस समय वह अपनेको परमात्मासे अभिन्न देखता हुआ 'सोऽहम्' मन्त्रका चिन्तन करता रहे। फिर योगयुक्त विधिसे अन्य सब (पृथिवी आदि) तत्त्वोंको भी वहीं परमात्मामें विलीन कर दे। तत्पश्चात् अनादि जन्मोंमें सञ्चित किये हुए पाप-समुदायका एक पुरुषके रूपमें चिन्तन करे। ब्रह्महत्या उस पापपुरुषका मस्तक है, सुवर्णकी चोरी उसकी दो भुजाएँ हैं, सुरापानरूपी हृदयसे वह युक्त है। गुरुपत्नी-गमन ही उसके दो कटिभाग हैं। इन पापों और पापियोंका संसर्ग ही उसके युगल चरण हैं। उसका अङ्ग-प्रत्यङ्ग पातकमय ही है। उपपातक ही उसके रोएँ हैं। उसकी मूँछ-दाढ़ीके बाल और नेत्र लाल हैं। उसके शरीरका रंग काला है और वह अपने हाथोंमें ढाल-तलवार लिये हुए है। ऐसे पापमय पुरुषको अपनी कुक्षिके भीतर दाहिने भागमें स्थित देखते हुए चिन्तन करे। तत्पश्चात् पूरक आदिके क्रमसे अर्थात् पूरक, कुम्भक और रेचकरूप प्राणायामके द्वारा प्राणवायुको रोककर 'यं' बीज एवं वायुके द्वारा उस पापपुरुषके शरीरको सुखा दे। फिर अग्नि-बीज 'रं'के द्वारा अग्नि प्रकट करके उससे उसके शुष्क शरीरको जला डाले। तत्पश्चात् उत्तम बुद्धिसे युक्त विद्वान् पुरुष यह चिन्तन करे कि उस पापपुरुषके दग्ध शरीरका भस्म मेरी नासिकाके मार्गसे बाहर निकल आया है। तदनन्तर 'वं' इस बीजके द्वारा जल प्रकट करके उससे अपने समस्त शरीरको आप्लावित कर दे। इस प्रकार उस भावनामय दिव्य जलमें स्नान करके जब समस्त शरीर निर्मल एवं देवोपासनाके योग्य हो जाय, तब अपने साथ परमात्मामें लीन हुए पृथिवी आदि तत्त्वोंको पुनः अपनी-अपनी पूर्वावस्थामें पहुँचा दे। फिर जीवात्माको भी परमात्मासे पृथक् करके 'हंसः' इस मन्त्रका जप करते हुए विधिपूर्वक हृदय-कमलपर ले आये। इस प्रकार भूतशुद्धि कर लेना आवश्यक है। भूतशुद्धिके बिना की हुई पूजा अभिचार तथा बिना भक्तिके पूजनकी भाँति विपरीत फल दे सकती है।

१. इस प्रकार भूतशुद्धि करनेके पश्चात् प्राण-प्रतिष्ठा करनी चाहिये। इसका विनियोग इस प्रकार है—'अस्य श्रीप्राणप्रतिष्ठा-मन्त्रस्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ऋषयः ऋग्यजुःसामाथर्वाणि छन्दांसि क्रियामयवपुःप्राणाख्या देवता आं बीजं ह्रीं शक्तिः क्रौं कीलकम्, अस्यां मूर्तौ प्राणप्रतिष्ठापने विनियोगः।' इस प्रकार विनियोग करके भगवान्‌की प्रतिमा अथवा यन्त्रपर हाथ रखकर निम्नाङ्कित मन्त्र पढ़े—

'ॐ आं ह्रीं क्रों अं यं रं लं वं शं षं सं हं ळं क्षं अः क्रों ह्रीं आं हंसः सोऽहम्, अस्यां मूर्तौ अमुष्य प्राणा इह प्राणाः।'

इसका उच्चारण करते समय भावना करनी चाहिये कि इस भगवद्विग्रहमें प्राण-संचार हो रहा है। 'अस्यां मूर्तौ' के आगे 'अमुष्य' के स्थानमें 'श्रीरामस्य' इत्यादि आवश्यकताके अनुसार जोड़ लेना चाहिये।

इसी प्रकार पूर्वोक्त बीजोंको 'ॐ आं''से लेकर''सोऽहम्' तक पुनः पढ़कर 'अस्यां मूर्तौ अमुष्य जीव इह स्थितः' इस वाक्यका उच्चारण करते हुए यह भावना करनी चाहिये कि इस भगवद्विग्रहमें जीवात्मारूपसे भगवान् स्वयं विराजमान हो रहे हैं। इसी प्रकार पुनः 'ॐ आं ह्रीं' इत्यादि पढ़कर 'अस्यां मूर्तौ अमुष्य सर्वेन्द्रियाणि वाङ्मनस्त्वक्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणपाणिपादपायूपस्थानि इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु' इसका उच्चारण करते हुए विग्रह अथवा यन्त्रमें भगवान्‌की सम्पूर्ण इन्द्रियोंके आविर्भावकी भावना करे। 'अमुष्य' के स्थानपर सर्वत्र 'आराध्यदेव' के नामका षष्ठ्यन्त रूप लेना चाहिये और प्रत्येक कार्यमें तीन-तीन बार पाठ करना चाहिये। तत्पश्चात् गर्भाधानादि संस्कारकी सिद्धिके लिये पंद्रह बार प्रणव-जप करना आवश्यक है। प्राणप्रतिष्ठाके समय भगवद्विग्रहमें ऋषि आदिका न्यास भी करना चाहिये। उसका प्रकार यों है—'ॐ ब्रह्मविष्णुमहेश्वरऋषिभ्यो नमः' शिरसि। 'ऋग्यजुःसामाथर्वच्छन्दोभ्यो नमः' मुखे। 'प्राणदेवतायै नमः' हृदि। 'आं बीजाय नमः' गुह्ये। 'ह्रीं शक्तये नमः' पादयोः। 'क्रों कीलकाय नमः' नाभौ। इन छः मन्त्रोंका क्रमशः उच्चारण करते हुए सिर, मुख, हृदय, गुह्य (गुदा), दोनों पैर और नाभिका दाहिने हाथकी अङ्गुलियोंसे स्पर्श करना चाहिये। किसी-किसीके मतसे प्राणप्रतिष्ठा-मन्त्रमें केवल ब्रह्मा ही ऋषि, विराट् छन्द और प्रणव बीज है।

२. मातृकान्यासका क्रम इस प्रकार है। निम्नाङ्कित वाक्यका उच्चारण करके विनियोग करे—'ॐ अस्य मातृकान्यासमन्त्रस्य ब्रह्मा

उसका भी पूजन करे। रत्नमय सिंहासनपर मुलायम, चिकनी तथा सिंहासनके आकारकी तूलिका (रूईदार गद्दी) की भावना करके उसपर भगवत्स्वरूप आचार्यका पूजन करके पीठके अधोभागमें आराध्य-देवताके आसनके नीचे आधारशक्ति, कूर्म (कच्छप), नाग (शेषनाग) तथा पृथ्वीमय दो कमलोंकी भावना करके उन सबकी पूजा करे* ॥ १-२ ॥

विघ्न, दुर्गा, क्षेत्रपाल तथा वाणीका इनके नामके आदिमें बीज लगाकर नामके साथ चतुर्थी विभक्तिका प्रयोग करते हुए पूजन करना चाहिये। (नामके आदि अक्षरको ही प्रणव और बिन्दुसे सम्पुटित कर देनेपर वह देवताका बीज-मन्त्र बन जाता है। ऐसा ही बीज लगाकर मण्डपके द्वारदेशमें विघ्न आदिकी पूजा करनी चाहिये। पूजाका मन्त्र इस प्रकार है—'ॐ विं विघ्नाय नमः, ॐ दुं दुर्गायै नमः, ॐ क्षं क्षेत्रपालाय नमः, ॐ वां वाण्यै नमः)। फिर पीठके पायोंमें, जो अग्निकोण आदिमें स्थित हैं, क्रमशः धर्म, अर्थ, काम और मोक्षका पूजन करे।† और पीठके अवयवगत पूर्वादि दिशाओं-में क्रमशः अधर्म, अनर्थ, अकाम और अमोक्षकी पूजा करे। फिर पीठके ऊपर मध्यभागमें उत्तम पुरुषोंद्वारा पूजित सूर्य, चन्द्र एवं अग्निका क्रमशः पूजन करे। यन्त्रमें जो बीज (कर्णिका) सहित तीन वृत्त (गोलाकार चिह्न) हैं, उन्हें क्रमशः सत्त्व, रज और तमका प्रतीक मानकर चिन्तन और पूजन करना चाहिये‡ ॥ ३-४ ॥

ऋषिः गायत्री छन्दः सरस्वती देवता भगवत्प्रीतये ललाटाद्यङ्गेषु मातृकावर्णानां न्यासे विनियोगः।' तत्पश्चात् निम्नाङ्कित छः वाक्योंको पढ़कर न्यास करे—१—'अं कं खं गं घं ङं आं' हृदयाय नमः। २—'इं चं छं जं झं ञं ईं' शिरसे स्वाहा। ३—'उं टं ठं डं ढं णं ऊं' शिखायै वषट्। ४—'एं तं थं दं धं नं ऐं' कवचाय हुम्। ५—'ओं पं फं बं भं मं औं' नेत्रत्रयाय वौषट्। ६—अं यं रं लं वं शं षं सं हं ळं क्षं अः' अस्त्राय फट्। इनमेंसे पहले तीन वाक्योंको पढ़कर दाहिने हाथकी अँगुलियोंसे क्रमशः हृदय, सिर और शिखाका स्पर्श करना चाहिये। चौथे वाक्यको पढ़कर दाहिने हाथसे बायें और बायें हाथसे दायें कंधेका एक साथ ही स्पर्श करना चाहिये। पाँचवें वाक्यका उच्चारण करके दाहिने हाथकी अङ्गुलियोंके अग्रभागसे दोनों नेत्रों और ललाटके मध्यभागका स्पर्श करना चाहिये तथा छठे वाक्यको पढ़कर दाहिने हाथको सिरके ऊपरसे बायीं ओरसे पीछेकी ओर ले जाकर दाहिनी ओरसे आगेकी ओर तर्जनी तथा मध्यमा अङ्गुलियोंसे बायें हाथकी हथेलीपर ताली बजाये। तदनन्तर ध्यान करे—'मैं उज्ज्वल कान्ति एवं तीन नेत्रोंसे विभूषित माता सरस्वती देवीकी शरण लेता हूँ। उनके मुख, भुजा, चरण, कटिभाग एवं वक्षःस्थल आदि अङ्ग पचास अक्षरोंमें विभक्त हैं। मस्तकपर अर्धचन्द्रजटित चमचमाता हुआ किरीट शोभा पा रहा है। उनके उरोज सब ओरसे उभरे हुए—स्थूल एवं ऊँचे हैं। वे अपने कर-कमलोंमें मुद्रा, अक्षसूत्र, अमृतपूर्ण कलश और विद्या धारण किये हुए हैं।' इस प्रकार ध्यान करके ललाट, मुख-मण्डल, दोनों नेत्र, दोनों कान, दोनों नासिका, दोनों कपोल, दोनों ओष्ठ, दोनों दन्तपङ्क्ति, मस्तक, मुख, दोनों बाहुमूल, दोनों कूर्पर (कोहनी), दोनों मणिबन्ध (कलाई), दोनों हाथोंके अङ्गुलिमूल, दोनों हाथोंके अङ्गुल्यग्र, दोनों ऊरुमूल, दोनों जानु (घुटने), दोनों गुल्फ (टखने), दोनों पैरोंके अङ्गुलिमूल, दोनों पैरोंके अङ्गुल्यग्र, दोनों पार्श्वभाग, पीठ, नाभि, उदर, हृदय, दायें कंधे, ककुद् (गलेके पीछेका भाग), बायें कंधे, हृदयादि दक्षिणहस्त, हृदयादि वामहस्त, हृदयादि दक्षिणपाद, हृदयादि वामपाद, हृदयादि उदर तथा हृदयादि मुख—इन अङ्गोंमें 'अं नमः, आं नमः' इत्यादिरूपसे ५१ मातृका-वर्णोंका न्यास करे।

* आधारशक्तिका ध्यान एक देवीके रूपमें करना चाहिये। वह अपने दोनों हाथोंमें दो कमल धारण किये हुए है। उस आधारशक्तिके मस्तकपर भगवान् कूर्म विराजमान हैं, उनकी कान्ति नीले रंगकी है। उनके ऊपर भगवान् अनन्त (शेषनाग) की स्थिति है, जो ब्रह्ममयी शिलापर आसीन हैं। उनके श्रीअङ्ग कुन्दसदृश गौर हैं। उनके हाथमें चक्र है तथा उन्होंने मस्तकपर वसुन्धरा देवीको धारण कर रक्खा है। देवी वसुन्धराकी अङ्गकान्ति तमालके समान श्यामल है। वे नील कमल धारण करती हैं। उनके कटिप्रदेशमें लहराता हुआ समुद्र ही मेखला (करधनी) की शोभा दे रहा है। उक्त वसुन्धरापर एक रत्नमय द्वीप है, जहाँ मणिमय मण्डप शोभा पा रहा है। इस क्रमसे मण्डपतककी पूजा करके उसके प्रवेश-द्वारपर विघ्न आदिकी पूजा करनी चाहिये।

† धर्म आदिका ध्यान और पूजन-क्रम इस प्रकार है। साधकको उसकी इच्छाके अनुरूप सिद्धि प्रदान करनेवाले चार कल्पवृक्ष हैं, ऐसी भावना करके उनकी पूजा करे। फिर उनके नीचे मण्डलाकार एवं तेजसे जाज्वल्यमान वेदीकी भावना करके उसकी पूजा करे। उस वेदीपर रत्नमय पीठका धर्म आदिके साथ पूजन करे। धर्मका रंग लाल है, वह वृषभरूपसे स्थित है। अर्थका रंग साँवला है, वह सिंहकी आकृति धारण किये हुए है। कामका रंग हल्दीके समान पीला है, वह भूतकी आकृतिमें है तथा मोक्षका रंग नीला है, उसका आकार हाथीके समान है। पीठके पायोंमें अग्निकोण आदिमें धर्म आदिका तथा पीठके अन्य अवयवोंमें पूर्वादि दिशाओंमें क्रमशः अधर्म आदिका पूजन करे। तत्पश्चात् कमलका पूजन आरम्भ करे।

‡ ॐ सं सत्त्वाय नमः, ॐ रं रजसे नमः, ॐ तं तमसे नमः—इन मन्त्रोंसे सत्त्वादिरूप तीनों वृत्तोंका पूजन करे।

तत्पश्चात् दिशाओं और कोणोंमें स्थित कमलके आठ दलोंकी पूजा करे। इनमेंसे जो दल मध्यवर्ती दिशा अर्थात् कोणोंमें हैं, उनमें आग्नेय कोणसे आरम्भ करके क्रमशः आत्मा (लिङ्ग), अन्तरात्मा (जीव), परमात्मा (ईश्वर) और ज्ञानात्मा (लीला-पुरुषोत्तम)का पूजन करे[1] तथा पूर्वादि दिशाओंमें क्रमशः माया-तत्त्व, विद्या-तत्त्व, कला-तत्त्व एवं पर-तत्त्वकी पूजा करे[2]। तदनन्तर विमला[3] आदि शक्तियोंका विधिवत् पूजन करे। फिर प्रधान देवताका आवाहन और पूजन करे[4]। इसके बाद जल आदिसे अङ्गव्यूहों[5]की पूजा करके धृष्टि[6] आदि, लोकपालगण, उनके अस्त्र[7], वसिष्ठ[8] आदि मुनि तथा नील[9] आदिके साथ चन्दन आदि उपचारों तथा नाना प्रकारके श्रेष्ठ उपहारोंद्वारा श्रीरघुनाथजीकी आराधना करे। उनकी पूजा करके विधिपूर्वक जप आदि भी उन्हें समर्पित करे। 'जो ऐसी महिमावाले, जगत्के आधारभूत और सच्चिदानन्दस्वरूप हैं, जिनके करकमलोंमें गदा, चक्र, शङ्ख और पद्म शोभा पा रहे हैं तथा जो भव-बन्धनका नाश करनेवाले हैं, उन भगवान् श्रीरामको मैं प्रणाम करता हूँ[11]।' यों कहकर उनकी वन्दना करे। जो इस प्रकार भगवान् श्रीरामका ध्यान करते हैं, वे सब लोग मोक्ष (भगवान्का परमधाम) प्राप्त कर लेते हैं। विश्वव्यापी भगवान् श्रीराम लीला-संवरण-कालमें सशरीर अन्तर्धान हो गये थे। (अन्य प्राणियोंकी भाँति उन्होंने देहत्याग नहीं किया था।) शङ्ख-चक्र-गदा-पद्मरूप उनके आयुध भी साथ ही अन्तर्धान हुए। उन्होंने अपने स्वाभाविक स्वरूपको धारणकर सीताजीके साथ परमधाममें पदार्पण किया। उस समय उनके साथ सारा परिवार—पुरजन, परिजन, समस्त भाई, समस्त प्रजाजन तथा विभीषण आदि शत्रुके वंशज भी परमधाममें चले गये। जो उनके भक्त होते हैं, वे मनोवाञ्छित भोगोंको पाते हैं, प्राप्त हुए भोगोंका उपभोग करते हैं तथा अन्तमें वे भी भगवान्के परमपदको प्राप्त करते हैं। जो लोग सम्पूर्ण कामनाओं और अर्थोंको देनेवाली इन ऋचाओंका पाठ करते हैं, वे शुद्धान्तःकरण होकर मोक्ष प्राप्त कर लेते हैं। जो पाठ करते हैं, वे निर्मल अन्तःकरणवाले होकर मोक्ष प्राप्त कर लेते हैं॥ ५—१०॥

॥ अथर्ववेदीय श्रीरामपूर्वतापनीयोपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु॥
ॐ शान्तिः! शान्तिः!! शान्तिः!!!

---

१. पूजाके मन्त्र इस प्रकार हैं—ॐ आत्मने नमः, अन्तरात्मने नमः, परमात्मने नमः, ज्ञानात्मने नमः। २. मायातत्त्वाय नमः। विद्यातत्त्वाय नमः। कलातत्त्वाय नमः। परतत्त्वाय नमः॥ ३. विमला, उत्कर्षिणी, ज्ञाना, क्रिया, योगा, प्रह्वी, सत्या, ईशाना और अनुग्रहा—ये पीठकी शक्तियाँ हैं। इनका स्थान अष्टदल कमलके केसरोंमें है। ये वर और अभयकी मुद्राओंसे युक्त होती हैं। ४. 'ॐ नमो भगवते रघुनन्दनाय.....' इत्यादि मूल-मन्त्रका उच्चारण करके 'आहूतो भव' यों कहकर आवाहनकी मुद्रा दिखाये। दोनों हाथोंकी अञ्जलि बनाकर अनामिका अँगुलियोंके मूलपर्वपर अँगूठेको लगा देना—यह आवाहनकी मुद्रा है। यही अधोमुखी (नीचेकी ओर मुखवाली) कर दी जाय तो स्थापिनी (बिठानेवाली) मुद्रा कहलाती है। अँगूठोंको ऊपर उठाकर दोनों हाथोंकी संयुक्त मुट्ठी बाँध लेनेपर संनिधापिनी (निकट सम्पर्कमें लानेवाली) मुद्रा बन जाती है। यदि मुट्ठीके भीतर अँगूठेको डाल दिया जाय तो संरोधिनी (रोक रखनेवाली) मुद्रा कहलाती है। दोनों मुट्ठियोंको उत्तान कर देनेपर इसका नाम सम्मुखीकरणी (सम्मुख करनेवाली) मुद्रा होता है। ५. हृदय, मस्तक आदि भिन्न-भिन्न अङ्गोंकी जल आदिसे पूजा ही अङ्गव्यूहोंकी पूजा है। ६. धृष्टि, जयन्त, विजय, सुराष्ट्र, राष्ट्रवर्धन, अकोप, धर्मपाल और सुमन्त्र। ७. इन्द्र, यम, निर्ऋति, वरुण, वायु, चन्द्रमा, ईशान, ब्रह्मा और अनन्त। ८. वज्र, शक्ति, दण्ड, खड्ग, पाश, अङ्कुश, गदा, शूल, चक्र और पद्म—ये क्रमशः इन्द्र आदिके आयुध हैं। ९. वसिष्ठ, वामदेव, जाबाल, गौतम, भरद्वाज, विश्वामित्र, वाल्मीकि, नारद, सनक, सनन्दन, सनातन, सनत्कुमार। १०. नील, नल, सुषेण, मैन्द, शरभ, द्विविद, धनद, गवाक्ष, किरीट, कुण्डल, श्रीवत्स, कौस्तुभ, शङ्ख, चक्र, गदा, पद्म—ये सोलह नील आदि हैं।

११. एवंभूतं जगदाधारभूतं रामं वन्दे सच्चिदानन्दरूपम्। गदारिशङ्खाब्जधरं भवारिं स यो ध्यायेन्मोक्षमाप्नोति सर्वः॥

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

अथर्ववेदीय

श्रीरामोत्तरतापनीयोपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥
ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

प्रथम खण्ड

काशी एवं तारक-मन्त्रकी महिमा; ॐकाररूप पुरुषोत्तम रामके चार पाद

ॐ बृहस्पतिने याज्ञवल्क्यसे पूछा—'ब्रह्मन् ! जिस तीर्थके सामने कुरुक्षेत्र भी छोटा लगे, जो देवताओंके लिये भी देव-पूजनका स्थान हो, जो समस्त प्राणियोंके लिये परमात्म-प्राप्तिका निकेतन हो, वह कौन है ?' यह प्रश्न सुनकर याज्ञवल्क्यने उत्तर दिया—'निश्चय ही अविमुक्त तीर्थ ही प्रधान कुरुक्षेत्र (सत्कर्मका स्थान) है । वही देवताओंके लिये भी देव-पूजाका स्थान है; वही समस्त प्राणियोंके लिये परमात्म-प्राप्तिका निकेतन है। अतः जहाँ कहीं भी जाय, उस अविमुक्त तीर्थको ही प्रधान कुरुक्षेत्र माने । वही देवताओंके लिये भी देवाराधनका स्थान है। वही सम्पूर्ण प्राणियोंके लिये परब्रह्म-प्राप्तिका स्थान है । यहीं जीवके प्राण निकलते समय भगवान् रुद्र तारक-ब्रह्मका उपदेश करते हैं, जिससे वह अमृतमय होकर मोक्ष प्राप्त कर लेता है । इसलिये अविमुक्त (काशी) का ही सेवन करे । अविमुक्त तीर्थका कभी परित्याग न करे। ठीक ऐसी ही बात है ।' इस प्रकार याज्ञवल्क्यने समझाया ।१।

तदनन्तर भरद्वाजने याज्ञवल्क्यजीसे पूछा—'भगवन् ! कौन तारक (तारनेवाला) है और कौन तरता है ?' इस प्रश्नके उत्तरमें वे प्रसिद्ध याज्ञवल्क्य मुनि बोले—'तारक-मन्त्र इस प्रकार होता है । दीर्घ आकारसहित अनल (रेफ, रकार) हो और वह रेफ बिन्दु (अनुस्वार) से पहले स्थित हो; उसके बाद पुनः दीर्घ स्वरविशिष्ट रेफ हो और उसके अनन्तर 'माय नमः' ये दो पद हों; इस प्रकार 'रां रामाय नमः' यह तारक-मन्त्रका स्वरूप है । इसके सिवा 'राम' पदके सहित 'चन्द्राय नमः' और 'भद्राय नमः' ये दो मन्त्र भी तारक ही हैं । ये तीन मन्त्र क्रमशः ॐकारस्वरूप, तत्स्वरूप और ब्रह्मस्वरूप हैं । ये ही क्रमशः 'सत्', 'चित्' और 'आनन्द' नाम धारण करते हैं । इस प्रकार इनकी उपासना करनी चाहिये । ॐकारमें प्रथम अक्षर अकार है, दूसरा अक्षर उकार है, तीसरा अक्षर मकार है, चौथा अक्षर अर्धमात्रा है, पञ्चम अक्षर अनुस्वार है और छठा अक्षर नाद है । (इस प्रकार छः अक्षरवाला तारक-मन्त्र होता है ।) यह सबको तारनेवाला होनेसे तारक कहलाता है । उस ॐकार अथवा 'रां' इस बीज-मन्त्रमय अक्षरको ही तुम 'तारक ब्रह्म' समझो । वही उपासनाके योग्य है—यों जानना चाहिये । वह गर्भ, जन्म, जरावस्था, मृत्यु तथा सांसारिक महान् भयसे भलीभाँति तार देता है । इसलिये 'तारक' इस नामसे उसका कथन किया जाता है । जो ब्राह्मण इस तारक-मन्त्रका सदा जप करता है । वह सम्पूर्ण पापोंको पार कर जाता है, वह मृत्युको लाँघ जाता है, वह ब्रह्महत्यासे तर जाता है, वह भ्रूणहत्यासे तर जाता है तथा वह वीर-हत्यासे तर जाता है । इतना ही नहीं, वह सम्पूर्ण हत्याओंसे तर जाता है, वह संसारसे तर जाता है, सबको पार कर जाता है। वह जहाँ कहीं भी रहता हुआ अविमुक्त-क्षेत्र (काशीधाम) में ही रहता है । वह महान् होता है, वह अमृतत्वको प्राप्त होता है ॥ २ ॥

इस विषयमें ये श्लोक हैं—

अकाराक्षरसम्भूतः सौमित्रिर्विश्वभावनः ।
उकाराक्षरसम्भूतः शत्रुघ्नस्तैजसात्मकः ॥

प्राज्ञात्मकस्तु भरतो मकाराक्षरसम्भवः ।
अर्धमात्रात्मको रामो ब्रह्मानन्दैकविग्रहः ॥
श्रीरामसांनिध्यवशाज्जगदानन्ददायिनी ।
उत्पत्तिस्थितिसंहारकारिणी सर्वदेहिनाम् ॥
सा सीता भवति ज्ञेया मूलप्रकृतिसंज्ञिका ।
प्रणवत्वात् प्रकृतिरिति वदन्ति ब्रह्मवादिनः ॥

"सुमित्रानन्दन लक्ष्मणजी प्रणवके अकार अक्षरसे प्रादुर्भूत हुए हैं। ये जाग्रत्के अभिमानी 'विश्व'के रूपमें भावना करनेयोग्य हैं। (ये ही चतुर्व्यूहोंमें संकर्षणरूप हैं ।) शत्रुघ्न स्वप्नके अभिमानी 'तैजस'रूप हैं, इनका आविर्भाव प्रणवके 'उ' अक्षरसे हुआ है। (चतुर्व्यूहोंमें इन्हींकी 'प्रद्युम्न' संज्ञा है।) भरतजी सुषुप्तिके अभिमानी 'प्राज्ञ'रूप हैं। ये प्रणवके 'म' अक्षरसे प्रकट हुए हैं। (चार व्यूहोंमें इन्हीं-को 'अनिरुद्ध' कहा गया है।) भगवान् श्रीराम प्रणवकी अर्धमात्रारूप हैं। ये ही तुरीय पुरुषोत्तम हैं। ब्रह्मानन्द ही इनका एकमात्र विग्रह है । (चतुर्व्यूहोंमें ये ही 'वासुदेव' नामसे प्रसिद्ध हैं।) श्रीरामके सामीप्य मात्रसे जो सम्पूर्ण देहधारियोंकी उत्पत्ति, पालन और संहार करनेवाली हैं, वे जगदानन्ददायिनी विदेहनन्दिनी सीता नाद-बिन्दुस्वरूपा हैं। वे ही 'मूल प्रकृति'के नामसे जाननेयोग्य हैं। प्रणवसे अभिन्न होनेके कारण ही उन्हें ब्रह्मवादी जन 'प्रकृति' कहते हैं।"

'ओम्' यह अक्षर (अविनाशी परमात्मा) है। यह प्रत्यक्ष दीखनेवाला सम्पूर्ण जगत् उसका ही उपव्याख्यान है—उसीकी महिमाका प्रकाशन करनेवाला है। जो पहले हो चुका है, जो अभी वर्तमान है तथा जो भविष्यमें होने-वाला है, वह सम्पूर्ण जगत् ॐकार ही है; तथा जो ऊपर बताये हुए तीनों कालोंसे अतीत दूसरा कोई तत्त्व है, वह भी ॐकार ही है। (ॐकार नाम है और परमात्मा नामी, नाम और नामीमें कोई अन्तर नहीं है—यह दिखानेके लिये ही यहाँ सब कुछ ॐकार बताया गया है।) निश्चय ही यह सब ब्रह्म है। यह सर्वान्तर्यामी आत्मा भी ब्रह्म है। इस परमात्माके चार पाद हैं। (यद्यपि परमात्मा एक और अखण्ड है, तथापि उसके सम्पूर्ण स्वरूपका बोध करानेके लिये ही उसमें चार पादों—अंशोंकी कल्पना की गयी है। जाग्रत् यानी स्थूल जगत्, स्वप्न अर्थात् सूक्ष्म जगत्, सुषुप्ति—प्रलयावस्था अर्थात् कारण-तत्त्वमें लीन जगत् तथा इन सबसे अतीत विशुद्ध ब्रह्म—ये ही समग्र परमेश्वरके चार पाद अथवा अंश हैं। श्रीराम-तत्त्वके वर्णनमें 'रां' यह बीज ही प्रणव है तथा पुरुषोत्तम राम सम्पूर्ण परमेश्वर हैं। इनके चार पाद या अंश हैं—लक्ष्मण, शत्रुघ्न, भरत तथा कौसल्यानन्दन श्री-राम। ये चारों मिलकर ही सम्पूर्ण राम हैं। जैसे सब कुछ 'ओम्' है, वैसे ही 'रां' भी है। 'रां' और 'ॐ'में माहात्म्य और महिमाकी दृष्टिसे कोई अन्तर नहीं है। अतः यह सम्पूर्ण जगत् श्रीरामकी ही महत्ताका प्रकाशन कर रहा है।)

जाग्रत्-अवस्थाकी भाँति यह सम्पूर्ण स्थूल जगत् जिसका अवयव-संस्थान (शरीर) है; जो बहिःप्रज्ञ है—जिसका ज्ञान इस बाह्य जगत्में सब ओर फैला हुआ है; भूः, भुवः आदि सात लोक ही जिसके सात अङ्ग हैं; पाँच ज्ञानेन्द्रिय, पाँच कर्मेन्द्रिय, पाँच प्राण और चार अन्तःकरण—ये उन्नीस समष्टि करण ही जिसके मुख हैं; जो इस स्थूल जगत्का भोक्ता अर्थात् इसको जानने और अनुभव करनेवाला है—ऐसा वैश्वानर (विश्वरूप पुरुषोत्तम) ही सम्पूर्ण परमेश्वरका पहला पाद है। (लीला-पुरुषोत्तम श्रीरामके चार पादोंमेंसे प्रथम पाद श्रीलक्ष्मणजी हैं। ये शेषनागके रूपमें अखिल विश्वके आश्रय होनेके कारण ही 'विश्व' अथवा 'वैश्वानर' नाम धारण करते हैं तथा श्रीरामकी प्राप्तिके लिये प्रथम उपाय है—श्रीलक्ष्मणजी-की आराधना। अतएव उन्हें प्रथम पाद कहा गया है। वे सदा जागरूक स्थितिमें रहते हैं, अतएव 'जागरितस्थान' हैं। बाहरकी सम्पूर्ण बातोंको जाननेमें सतत सावधान रहनेके कारण उन्हें 'बहिःप्रज्ञ' कहा गया है। भूर्भुवः आदि सात लोक अथवा तल-अतल आदि सात पातालोंकी स्थिति उनके ही अङ्गोंपर है; अतः वे 'सप्ताङ्ग' हैं। पुराण, न्याय, मीमांसा और धर्मशास्त्र; व्याकरण, ज्यौतिष, छन्द, कल्प, शिक्षा एवं निरुक्त—ये छः अङ्ग; ऋक्, साम, यजुः एवं अथर्व—ये चार वेद तथा आयुर्वेद, धनुर्वेद, गान्धर्ववेद, अर्थशास्त्र और दर्शन—ये सब मिलकर उन्नीस विद्याएँ श्रीलक्ष्मणजीके मुखमें स्थित हैं—अर्थात् अपने मुखद्वारा वे इन विद्याओंका वर्णन करनेमें समर्थ हैं; अतएव उन्हें 'एको-नविंशतिमुख' कहा गया है। संकर्षणरूपसे प्रलयकालमें अपनी मुखाग्निद्वारा समस्त स्थूल जगत्को वे ग्रस लेते हैं, अतः स्थूलभुक् हैं।)

मनकी सूक्ष्म वासनाद्वारा कल्पित मनोमय जगत् ही स्वप्न कहलाता है; अतः 'स्वप्न' पद यहाँ 'सूक्ष्म जगत्'का ही बोधक है। वह सूक्ष्म जगत् ही जिसका स्थान है, जो अन्तःप्रज्ञ है अर्थात् जिसका ज्ञान सूक्ष्म जगत्में व्याप्त है तथा जो पूर्वोक्त सात अङ्गों और उन्नीस मुखोंसे युक्त है, वह

प्रविविक्त—सूक्ष्म जगत्का भोक्ता (जगत्के सूक्ष्म तत्त्वोंका अनुभव करनेवाला) तैजस (प्रकाशस्वरूप हिरण्यगर्भ) उस पूर्णतम परमेश्वरका द्वितीय पाद है । (श्रीरामपक्षमें श्रीशत्रुघ्न ही पूर्णतम परमात्मा श्रीरामके द्वितीय पाद—अंश हैं । लक्ष्मणजीकी अपेक्षा दूसरे होनेके कारण ये द्वितीय हैं । प्रद्युम्न—कामके अंश होनेसे ये सबके मनमें स्थित रहते हैं । स्वप्नावस्थामें अन्य इन्द्रियोंके सुप्त हो जानेपर भी मन अपना कार्य करता रहता है, अतः मनके साथ उसमें निवास करनेवाले मनोभवरूप शत्रुघ्नजीकी भी स्वप्नमें स्थिति रहती ही है; इसलिये उनको 'स्वप्नस्थान' कहा गया है । मनमें स्थिति होनेसे वे अन्तःकरणकी बातोंको जानते हैं, इसलिये अन्तःप्रज्ञ हैं । जैसे स्थूल जगत्का भार शेषरूपधारी लक्ष्मणपर है, उसी प्रकार सूक्ष्म लोकोंका भार समष्टि मनमें स्थित 'प्रद्युम्न'—कामपर है । समष्टि मन ही समस्त सूक्ष्म लोकोंका आधार है । उसमें रहनेवाले संकल्पमय प्रद्युम्न ही उस भारको वहन करते हैं । वे शत्रुघ्नसे अभिन्न हैं । अतः भूः आदि सात सूक्ष्म लोकोंका भार जिनके अङ्गोंपर है, वे शत्रुघ्नजी भी 'सप्ताङ्ग' हैं । उन्नीस मुख पूर्ववत् समझने चाहिये । जो सूक्ष्म लोकोंका अधिष्ठाता है, वह सूक्ष्म तत्त्वोंका भोक्ता और अनुभव करनेवाला होगा ही; अतः शत्रुघ्नजी ही 'प्रविविक्तभुक्' हैं । तैजसका अर्थ यहाँ तेजोमय—परम कान्तिमान् है । प्रद्युम्न—कामके स्वरूप होनेसे शत्रुघ्नका सौन्दर्य अप्रतिम है; अतः वे 'तैजस' कहे गये हैं ।)

जिस अवस्थामें सोया हुआ मनुष्य किसी भी भोगकी कामना नहीं करता, कोई भी स्वप्न नहीं देखता, वह सुषुप्ति-अवस्था है । सुषुप्ति-अवस्थासे यहाँ प्रलयावस्थाकी ओर संकेत किया गया है । उस समय समस्त जगत् अपने कारण-तत्त्वमें विलीन हो जाता है । अतः सुषुप्त अर्थात् कारण-तत्त्व ही जिसका संस्थान (शरीर) है, जो एकरूप है, केवल घनीभूत प्रज्ञान ही जिसका स्वरूप है, जो केवल आनन्दमय है, चैतन्य ही जिसका मुख है, जो एकमात्र आनन्दका ही उपभोग करनेवाला है, वह 'प्राज्ञ' ही परब्रह्म परमात्माका तृतीय पाद है । (श्रीरामपक्षमें श्रीभरतलालजी ही तृतीय पाद हैं । लक्ष्मण और शत्रुघ्नकी अपेक्षासे तो वे तृतीय हैं और श्रीरामकी प्राप्ति करानेवाले होनेके कारण [श्रीरामं पादयति—गमयति इति पादः', इस व्युत्पत्तिके अनुसार] 'पाद' कहे गये हैं । जहाँ इन्द्रियवर्ग और मन दोनों सो जाते हैं—दोनोंके अनियन्त्रित व्यापार बंद हो जाते हैं, उस शम-दमसे सम्पन्न स्थिरप्रज्ञताकी अवस्थाको ही यहाँ 'सुषुप्ति' कहा है । इसमें सुप्त अर्थात् जितेन्द्रिय पुरुष न तो स्थूल भोगोंकी इच्छा करता है और न स्वप्न—सूक्ष्म भोगोंकी ओर ही दृष्टि डालता है । इस जितेन्द्रियता एवं स्थिरप्रज्ञतामें ही स्थित होनेके कारण भरतजी 'सुषुप्त-स्थान' कहे गये हैं । उन्होंने भी पिताकी ओरसे स्वतः प्राप्त हुए राज्यकी कामना नहीं की—स्वप्नमें भी उसका चिन्तन नहीं किया । वे नन्दिग्राममें समाधि लगाकर भगवान्के साथ एकीभूत हो गये थे । यों भी सदा श्रीरघुनाथजीका ही चिन्तन करनेके कारण वे उनके साथ एकरूप हो गये थे । वे प्रज्ञानघन अर्थात् महाप्राज्ञ—परम बुद्धिमान् हैं श्रीरघुनाथजीका अनन्य भक्त होना ही बुद्धिके उत्कर्षका परिचायक है । हर्ष-शोक आदिसे विचलित न होनेके कारण वे सदा 'आनन्दमय' कहे गये हैं । अनिरुद्धस्वरूप होनेके कारण उन्हें आनन्दका भोक्ता कहा गया है । उनमें विवेक-शक्तिकी प्रधानता होनेसे ही वे 'चेतोमुख' हैं । 'प्राज्ञ' उनकी संज्ञा है । परम ज्ञानी—कुशाग्र-बुद्धि होनेके कारण उनको 'प्राज्ञ' कहा गया है ।)

यह तीन पादोंके रूपमें वर्णित परमेश्वर (एवं लीलापुरुषोत्तम श्रीराम) सबका ईश्वर (शासक) है । यह सबको जाननेवाला है । यही सबका अन्तर्यामी है । यही सम्पूर्ण जगत्का कारण है । तथा यही सम्पूर्ण भूतोंकी उत्पत्ति, (स्थिति) और प्रलयका स्थान है । जिसकी प्रज्ञा न तो अन्तर्मुखी है न बहिर्मुखी है, न दोनों ओर मुखवाली ही है; जो न प्रज्ञानघन है, न जाननेवाला है, न नहीं जाननेवाला ही है; जिसको देखा नहीं गया, व्यवहारमें नहीं लाया जा सकता और पकड़ा भी नहीं जा सकता; जिसका कोई लक्षण नहीं, जो चिन्तनमें नहीं आ सकता, जो किसी विशेष संकेतसे भी बतलानेमें नहीं आ सकता; एकमात्र आत्मसत्ताकी प्रतीति ही जिसका सार है, तथा जिसमें प्रपञ्चका सर्वथा अभाव है, ऐसे सर्वथा शान्त एवं कल्याणमय अद्वैत-तत्त्व (परब्रह्म) को ही ज्ञानीजन समग्र परमेश्वरका चतुर्थ पाद मानते हैं । वह परमात्मा है और वही जाननेके योग्य है । (श्रीरामपक्षमें भी 'नान्तःप्रज्ञम्' आदि पदोंका यही अर्थ है । यहाँ श्रुति अनिर्वचनीय एवं सर्वथा विलक्षण श्रीराम-तत्त्वका तटस्थभावसे संकेतमात्र करती है । स्वरूपतः वर्णन करनेमें तो वह सर्वथा असमर्थ है; क्योंकि वाणीकी वहाँतक पहुँच ही नहीं है ।) वे पूर्ण ब्रह्म परमात्मा (श्रीराम) सदा उज्ज्वल (निर्मल यशसे प्रकाशमान) हैं । अविद्या और उसके कार्योंसे सर्वथा

रहित हैं । अपने भक्तजनोंके आत्माका अज्ञानमय बन्धन वे हर लेते हैं । सर्वदा अद्वैत हैं—उनमें द्वैतका सर्वथा अभाव है । वे आनन्दमूर्ति हैं । सबके अधिष्ठान हैं । सत्तामात्र उनका स्वरूप है । अविद्याजनित अन्धकार और मोह उनमें स्वभावतः नहीं हैं, अथवा उनकी शरणमें जाते ही अविद्यामय अन्धकार और मोहका सर्वथा नाश हो जाता है । ऐसे जो अनिर्वचनीय परमात्मा श्रीराम हैं, वह मैं ही हूँ—इस प्रकार चिन्तन करना चाहिये । ॐ, तत्, सत्, यत् और परं ब्रह्म आदि नामोंसे प्रतिपादित होनेवाले जो चिन्मय श्रीरामचन्द्रजी हैं, वह मैं ही हूँ; ॐ—सच्चिदानन्दमय, परम ज्योतिःस्वरूप जो वे श्रीरामभद्र हैं, वह मैं हूँ, वह मैं ही हूँ—इस प्रकार अपनेको सामने लाकर मनके द्वारा परब्रह्म परमात्मा श्रीरामके साथ एकता करे—भगवान्‌के साथ अपनी अभिन्नताका चिन्तन करे ।

जो लोग सदा यथार्थरूपसे समझकर 'मैं राम हूँ' यों कहते हैं, वे संसारी नहीं हैं । निश्चय ही वे श्रीरामके ही स्वरूप हैं, इसमें तनिक भी सन्देह नहीं है ।

यह उपनिषद् है । जो इस प्रकार जानता है, वह मुक्त हो जाता है—इस प्रकार याज्ञवल्क्यजीने उपदेश दिया ॥ ३ ॥

तदनन्तर महर्षि अत्रिने इन सुप्रसिद्ध याज्ञवल्क्य मुनिसे प्रश्न किया—'यह जो अनन्त एवं अव्यक्त आत्मा (परमात्मा) है, इसे मैं कैसे जानूँ ?'

तब वे प्रसिद्ध याज्ञवल्क्यजी बोले—उस अव्यक्त परमात्माकी अविमुक्त क्षेत्रमें उपासना करनी चाहिये । यह जो अनन्त एवं अव्यक्त आत्मा है, वह अविमुक्त क्षेत्रमें प्रतिष्ठित है ।

प्रश्न—किंतु उस अविमुक्त क्षेत्रकी स्थिति कहाँ है ?

उत्तर—अविमुक्त क्षेत्र वरणा और नाशीके मध्यमें प्रतिष्ठित है ।

प्रश्न—'वरणा' नामसे कौन प्रसिद्ध है ? और 'नाशी' किसका नाम है ?

उत्तर—सम्पूर्ण इन्द्रियकृत दोषोंका वारण करती है, इससे वह 'वरणा' है; और समस्त इन्द्रियजनित पापोंका नाश करती है, इससे वह 'नाशी' कहलाती है ।

प्रश्न—इस अविमुक्तक्षेत्रका आध्यात्मिक स्थान कौन है ?

उत्तर—भौंहों और नासिकाकी जो सन्धि है (जहाँ इडा और पिङ्गला नामकी दो नाड़ियाँ मिली हुई हैं), वह द्युलोक तथा उससे भी उत्कृष्ट ज्योतिर्मय परमधामकी सन्धिका स्थान है । निश्चय ही ब्रह्मवेत्ता पुरुष इस सन्धिकी ही 'सन्ध्या' के रूपमें उपासना करते हैं । अतः उस अव्यक्त परमात्मा श्रीरामकी अविमुक्त क्षेत्रमें रहकर अविमुक्तमें (भौंहों और नासिकाकी सन्धिमें) ही उपासना करनी चाहिये । जो उसे इस प्रकार जानता है, अर्थात् जो ऊपर बताये अनुसार यह भलीभाँति समझता है कि 'अव्यक्त परमात्माकी उपासनाका आधिभौतिक स्थान अविमुक्तक्षेत्र (काशी) और आध्यात्मिक स्थान भौंहों एवं नासिकाके मध्यका भाग है—यहीं ध्यानद्वारा उस अव्यक्त तत्त्वका चिन्तन करना चाहिये', वही परमात्मासे नित्य संबद्ध (अविमुक्त) ज्ञानका उपदेश कर सकता है । यह अविनाशी, अनन्त, अव्यक्त, परिपूर्णानन्दैकचिन्मयविग्रह परमात्मा अविमुक्तक्षेत्रमें प्रतिष्ठित है ।

इसके बाद याज्ञवल्क्यजीने अत्रि मुनिसे यह कथा कही—

एक समय भगवान् शङ्करने काशीमें एक हजार मन्वन्तरतक जप, होम और पूजन आदिके द्वारा श्रीरामकी आराधना करते हुए श्रीराम-मन्त्रका जप किया । इससे प्रसन्न होकर भगवान् श्रीरामने शङ्करजीसे कहा—'परमेश्वर ! तुम्हें जो अभीष्ट हो, वह वर माँग लो; मैं उसे दूँगा ।' तब सच्चिदानन्दचिन्मय भगवान् शङ्करने श्रीरामसे कहा—'भगवन् ! मणिकर्णिका तीर्थमें, मेरे काशीक्षेत्रमें अथवा गङ्गामें या गङ्गाके तटपर जो प्राण-त्याग करता है, उस जीवको आप मुक्ति प्रदान कीजिये । इसके सिवा दूसरा कोई वर मुझे अभीष्ट नहीं है ।'

तब भगवान् श्रीरामने कहा—'देवेश्वर ! तुम्हारे इस पावन क्षेत्रमें जहाँ कहीं भी प्राण-त्याग करनेवाले कीड़े-मकोड़े आदि भी तत्काल मुक्त हो जायँगे, इसमें कोई संशय नहीं है । तुम्हारे इस अविमुक्तक्षेत्रमें सब लोगोंकी मुक्ति-सिद्धिके लिये मैं पाषाणकी प्रतिमा आदिमें सदा निवास करता रहूँगा । शिवजी ! इस काशीधाममें मेरे इस षडक्षर तारक-मन्त्र (**रां रामाय नमः**) द्वारा जो भक्तिपूर्वक मेरी पूजा करेगा, मैं उसे ब्रह्महत्या आदि पापोंसे भी मुक्त कर दूँगा; तुम चिन्ता न करो । तुमसे अथवा ब्रह्माजीके मुखसे जो यहाँ षडक्षर मन्त्रकी दीक्षा लेते हैं, वे जीते-जी तो मन्त्रसिद्ध होते हैं और मृत्युके बाद जन्म-मरणसे मुक्त हो मुझे प्राप्त कर लेते हैं । शिवजी ! जिस किसी भी मरणासन्न प्राणीके दाहिने कानमें तुम स्वयं मेरे मन्त्रका उपदेश करोगे, वह निश्चय ही मुक्त हो जायगा ।'

इस प्रकार श्रीरामचन्द्रजीके द्वारा वरदानसे अनुगृहीत अविमुक्तक्षेत्रका जो दर्शन करता है, वह जन्मान्तरके दोषोंको

दूर कर देता है तथा वह जन्मान्तरके पापोंका नाश कर डालता है ॥ ४ ॥

तदनन्तर उन प्रसिद्ध याज्ञवल्क्यजीसे भरद्वाजने पूछा—'भगवन्! किन मन्त्रोंद्वारा स्तुति करनेपर भगवान् श्रीराम प्रसन्न होते हैं और अपने स्वरूपका प्रत्यक्ष दर्शन कराते हैं? उन मन्त्रोंका आप हमें उपदेश करें।'

तब वे प्रसिद्ध महर्षि याज्ञवल्क्यजी बोले—'ब्रह्मन्! जिस प्रकार भगवान् शङ्करको वरदान देते हुए श्रीरामजीने काशीका महत्त्व बताया था, उसी प्रकार किसी समय ब्रह्माजीको भी उन्होंने वैसा ही उपदेश दिया था। उनके द्वारा ऐसा उपदेश पाकर ब्रह्माजीने निम्नाङ्कित गद्यमयी गाथासे उन्हें नमस्कार किया।

जो सम्पूर्ण विश्वके आधार और महाविष्णुरूप हैं, रोग-शोकसे रहित नारायण हैं, परिपूर्ण आनन्द-विज्ञानके आश्रय हैं और परम प्रकाशरूप हैं, उन परमेश्वर श्रीरामका मन-ही-मन स्तवन करते हुए ब्रह्माजीने उनकी इस प्रकार स्तुति की—

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवानद्वैतपरमानन्दात्मा यत् परं ब्रह्म भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् यश्चाखण्डैकरसात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् यच्च ब्रह्मानन्दामृतं भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् यत् तारकं ब्रह्म भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् यो ब्रह्मा विष्णुरीश्वरो यः सर्वदेवात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ५ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् ये सर्वे वेदाः साङ्गाः सशाखाः सपुराणा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ६ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् यो जीवात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ७ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् यः सर्वभूतान्तरात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ८ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् ये देवासुरमनुष्यादि-भावा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ९ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् ये मत्स्यकूर्माद्यवतारा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १० ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् यश्च प्राणो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ११ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् योऽन्तःकरणचतुष्टयात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १२ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् यश्च यमो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १३ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् यश्चान्तको भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १४ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् यश्च मृत्युर्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १५ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् यच्चामृतं भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १६ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् यानि पञ्चमहाभूतानि भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १७ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् यः स्थावरजङ्गमात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १८ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् ये च पञ्चाग्नयो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १९ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् याः सप्तमहाव्याहृतयो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २० ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् या विद्या भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २१ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् या सरस्वती भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २२ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् या लक्ष्मीर्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २३ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् या गौरी भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २४ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् या जानकी भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २५ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् यच्च त्रैलोक्यं भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २६ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् यः सूर्यो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २७ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् यः सोमो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २८ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् यानि च नक्षत्राणि भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २९ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् ये च नवग्रहा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३० ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् ये चाष्टौ लोकपाला भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३१ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् ये चाष्टौ वसवो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३२ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् ये चैकादश रुद्रा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३३ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् ये च द्वादशादित्या भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३४ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् यच्च भूतं भव्यं भविष्यद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३५ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् यश्च ब्रह्माण्डस्यान्तर्बहिर्व्याप्नोति विराड् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३६ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् यो हिरण्यगर्भो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३७ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् या प्रकृतिर्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३८ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् यश्चोङ्कारो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३९ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् यश्चतस्रोऽर्द्धमात्रा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४० ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् यः परमपुरुषो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४१ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् यश्च महेश्वरो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४२ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् यश्च महादेवो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४३ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् य ओं नमो भगवते वासुदेवाय यो महाविष्णुर्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४४ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् यः परमात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४५ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् यो विज्ञानात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४६ ॥

ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् यः सच्चिदानन्दैकरसात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४७ ॥

ॐ जो जगत्-प्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे निश्चय ही भगवान् (षड्विध ऐश्वर्यसे सम्पन्न) हैं, अद्वितीय परमानन्द-स्वरूप हैं। जो सर्वोत्कृष्ट ब्रह्म तथा भूर्भुवः स्वः—ये तीनों लोक हैं, वह सब भी वे ही हैं; उन श्रीरामचन्द्रजीको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सर्वत्र विख्यात श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे निश्चय ही भगवान् हैं; तथा जो अखण्डैकरसस्वरूप परमात्मा एवं भूः, भुवः, स्वः—ये तीनों लोक हैं, वह सब भी वे ही हैं। निश्चय ही उन्हें मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे निश्चय ही भगवान् हैं; तथा जो आनन्दमय, अमृतमय ब्रह्म तथा भू आदि तीनों लोक हैं, वह सब भी उन्हींका स्वरूप है। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो तारक ब्रह्म और भूः, भुवः, स्वः नामसे प्रसिद्ध तीनों लोक हैं, वह सब कुछ उन्हींका स्वरूप है। उन भगवान् श्रीरामको मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो ब्रह्मा, विष्णु और शिव हैं, जो सर्वदेवमय परमात्मा हैं और जो भू आदि तीनों लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो अङ्गोंसहित सम्पूर्ण वेद, उनकी शाखाएँ, पुराण तथा भू आदि तीनों लोक हैं, उन सबके रूपमें भी वे ही हैं। उन भगवान्‌को निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो जीवात्मा और भू आदि तीनों लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान्‌को निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो सम्पूर्ण प्राणियोंका अन्तरात्मा और भू आदि तीनों लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो देवता, असुर और मनुष्य आदि भाव

१. सम्पूर्ण ऐश्वर्य, सम्पूर्ण धर्म, सम्पूर्ण यश, सम्पूर्ण श्री, सम्पूर्ण ज्ञान और सम्पूर्ण वैराग्य—इन छः का नाम भग है। जिन पूर्णतम परमेश्वरमें ये छहों परिपूर्णरूपसे नित्य-निरन्तर स्थित रहते हैं, वे 'भगवान्' कहे गये हैं।

(जातियाँ) तथा भू आदि तीनों लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो मत्स्य, कच्छप आदि अवतार और भू आदि तीनों लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। निश्चय ही उन भगवान् श्रीरामको मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो प्राण और भू आदि तीनों लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो मन, बुद्धि, चित्त, अहङ्कार—इन चार प्रकारके अन्तःकरणोंमें अवस्थित चेतन आत्मा और भू आदि तीनों लोक हैं, वे सब भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो यम और भू आदि तीनों लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो 'अन्तक' एवं भू आदि तीनों लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो मृत्यु एवं भू आदि तीनों लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है॥ १—१५॥

'ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो अमृत एवं भू आदि तीनों लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो पाँच महाभूत और भू आदि तीनों लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो स्थावर-जङ्गमके आत्मा (अथवा चराचरस्वरूप) एवं भू आदि तीनों लोक हैं, वे उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो आहवनीय आदि पाँच अग्नि एवं भू आदि तीनों लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो भूः आदि सात महाव्याहृतियाँ और भू आदि तीनों लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो विद्या तथा भू आदि तीनों लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो सरस्वती और भू आदि तीनों लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो लक्ष्मी एवं भू आदि तीनों लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो गौरी एवं भू आदि तीनों लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो भगवती जनकनन्दिनी एवं भू आदि तीनों लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो त्रिलोकी—भूः, भुवः और स्वः है, वह सब भी उन्हींका स्वरूप है। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो सूर्यदेव और भू आदि तीनों लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो चन्द्रमा एवं भू आदि तीनों लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो नक्षत्रगण एवं भू आदि तीनों लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो नवग्रह और भू आदि तीन लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है॥ १६—३०॥

'ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही

भगवान् हैं; तथा जो आठ लोकपाल और भू आदि तीनों लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो आठ वसु और भूः-भुवः आदि तीनों लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो ग्यारह रुद्र और भू आदि तीनों लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो बारह आदित्य और भू आदि तीनों लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो भूत, वर्तमान और भविष्यकाल एवं भू आदि तीनों लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो विराट् परमेश्वर इस ब्रह्माण्डके भीतर-बाहर व्याप्त हैं, वे और भू आदि तीनों लोक भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो हिरण्यगर्भ (ब्रह्मा) और भू आदि तीनों लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो प्रकृति एवं भूः-भुवः आदि तीनों लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो ॐकार और भूः-भुवः आदि तीनों लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो चार अर्धमात्राएँ और भू आदि तीनों लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो परम पुरुष एवं भूः-भुवः आदि तीनों लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो महेश्वर और भूः-भुवः-स्वः—तीनों लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो महादेव एवं भू आदि तीनों लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो 'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय' इस द्वादशाक्षर मन्त्रसे नमस्कार करने योग्य महाविष्णु एवं भू आदि तीनों लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो परमात्मा एवं भू आदि तीनों लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो विज्ञानात्मा एवं भू आदि तीनों लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ जो सुप्रसिद्ध श्रीरामचन्द्रजी हैं, वे अवश्य ही भगवान् हैं; तथा जो सच्चिदानन्दैकरसात्मा एवं भू आदि तीनों लोक हैं, वे भी उन्हींके स्वरूप हैं। उन भगवान् श्रीरामको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है' ॥३१–४७॥

जो ब्रह्मवेत्ता इन (मन्त्रराजके ४७ अक्षरोंके अनुसार) सैंतालीस मन्त्रोंसे प्रतिदिन भगवान् श्रीरामका स्तवन करता है, उसके ऊपर इस स्तुतिसे भगवान् प्रसन्न होते हैं। अतः जो इन मन्त्रोंसे प्रतिदिन भगवान्‌की स्तुति करता है, वह भगवान्‌का प्रत्यक्ष दर्शन करता है; वह अमृतत्वको प्राप्त होता है, वह अमृतत्वको प्राप्त होता है ॥ ५ ॥

तदनन्तर, भरद्वाजने याज्ञवल्क्यकी सेवामें उपस्थित होकर प्रार्थना की—'भगवन् ! श्रीराम-मन्त्रराजके माहात्म्यका वर्णन कीजिये।'

तब उन प्रसिद्ध महात्मा याज्ञवल्क्यने कहा—

स्वयंप्रकाश, परम ज्योतिर्मय तथा केवल अपने ही अनुभवद्वारा गम्य अद्वितीय चिन्मात्रस्वरूप जो परमात्मा है, वही श्रीरामचन्द्रजीके षडक्षर मन्त्रका प्रथम अक्षर ('रां' बीज) माना गया है। मन्त्रका मध्यभाग जो 'रामाय' पद है, वह अखण्डैकरसानन्दस्वरूप तारक ब्रह्मका वाचक है; उसे सच्चिदानन्दस्वरूप ही समझना चाहिये। मन्त्रका अन्तिम

भाग जो 'नमः' पद है, उसे भी पूर्णानन्दैकविग्रह परमात्म-स्वरूप ही जानना चाहिये। सम्पूर्ण देवता और मुमुक्षु पुरुष सदा अपने हृदयमें उसको नमन करते रहते हैं।

जो श्रीरामचन्द्रके इस षडक्षर मन्त्रराज ('रां रामाय नमः') का प्रतिदिन नियमपूर्वक जप करता है, वह अग्निमें तपाकर शुद्ध किया हुआ हो जाता है। वह वायु, सूर्य, चन्द्रमा, ब्रह्मा, विष्णु तथा रुद्र देवताके द्वारा भी पवित्र कर दिया जाता है। वह सम्पूर्ण देवताओंके द्वारा 'ब्रह्मवेत्ता' रूपसे ज्ञात होता है। वह मानो सम्पूर्ण यज्ञोंके द्वारा भगवान्‌का यजन कर लेता है। उसके द्वारा इतिहास-पुराणोंका तथा रुद्र-मन्त्रोंका लक्ष बार जप सम्पन्न हो जाता और उसका फल भी उसे मिलता है। प्रणवका तो मानो वह सौ अरब जप कर लेता है। वह अपने पूर्वकी तथा भावी दस-दस पीढ़ियोंको पवित्र कर देता है। वह (समस्त पापोंसे छूटकर) पङ्क्तिपावन बन जाता है। वह महान् हो जाता है और वह अमृतत्वको प्राप्त होता है।

॥ अथर्ववेदीय श्रीरामोत्तरतापनीयोपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

रोग और मृत्युको तप समझनेसे महान् लाभ

एतद् वै परमं तपो यद् व्याहितस्तप्यते परमं हैव लोकं जयति, य एवं वेद, एतद् वै परमं तपो यं प्रेतमरण्यं हरन्ति परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद, एतद् वै परमं तपो यं प्रेतमग्नावभ्यादधति परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद।

(बृहदारण्यक० ५। ११। १)

ज्वरादि व्याधियोंसे जो कष्ट होता है, उसको निश्चय ही परम तप समझे। जो ऐसा जानता है, वह परम लोकको ही जीत लेता है। (तपकी भावनाके कारण शारीरिक कष्ट होते हुए भी दुःख नहीं होता और तपका फल प्राप्त होता है।) मृत मनुष्यको जो वनमें जलानेके लिये ले जाते हैं, उसको निश्चय ही परम तप समझे, जो ऐसा जानता है, वह परम लोकको जीत लेता है। मृतक मनुष्यको जो अग्निमें जलाते हैं वह भी निश्चय ही परम तप है, जो ऐसा जानता है, वह परम लोकको ही जीत लेता है। (मृत्युमें तपकी भावनासे मरण-कष्ट नहीं होता और अन्तमें मनमें तपरूप परमात्माकी स्मृति रहनेसे दिव्य धाम या परमात्माकी प्राप्ति होती है।)

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

अथर्ववेदीय

गोपालपूर्वतापनीयोपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

प्रथम उपनिषद्

श्रीकृष्णका परब्रह्मत्व, उनका ध्यान करनेयोग्य रूप तथा अष्टादशाक्षर मन्त्र

ॐ कृषिर्भूवाचकः शब्दो नश्च निर्वृतिवाचकः ।
तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥
ॐ सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायाक्लिष्टकारिणे ।
नमो वेदान्तवेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे ॥ १ ॥

ॐ 'कृष्' शब्द सत्ताका वाचक है और 'न' शब्द आनन्दका । इन दोनोंकी जहाँ एकता है, वह सच्चिदानन्दस्वरूप परब्रह्म ही 'कृष्ण' इस नामसे प्रतिपादित होता है । ॐ अनायास ही सब कुछ कर सकनेवाले सच्चिदानन्दस्वरूप श्रीकृष्णको, जो वेदान्तद्वारा जानने योग्य, सबकी बुद्धिके साक्षी तथा सम्पूर्ण जगत्के गुरु हैं, सादर नमस्कार है ॥ १ ॥

हरिः ॐ । एक समयकी बात है, मुनियोंने सुप्रसिद्ध देवता ब्रह्माजीसे पूछा—'कौन सबसे श्रेष्ठ देवता है ? किससे मृत्यु भी डरती है ? किसके तत्त्वको भलीभाँति जान लेनेसे सब कुछ पूर्णतः ज्ञात हो जाता है ? किसके द्वारा प्रेरित होकर यह विश्व आवागमनके चक्रमें पड़ा रहता है ?' ॥ २ ॥

इन प्रश्नोंके उत्तरमें वे प्रसिद्ध ब्रह्माजी इस प्रकार बोले—"निश्चय ही 'श्रीकृष्ण' सबसे श्रेष्ठ देवता हैं ! 'गोविन्द'से मृत्यु भी डरती है ! 'गोपीजन-वल्लभ'के तत्त्वको भलीभाँति जान लेनेसे यह सब कुछ पूर्णतः ज्ञात हो जाता है ! 'स्वाहा' इस माया-शक्तिसे ही प्रेरित होकर यह सम्पूर्ण विश्व आवागमनके चक्रमें पड़ा रहता है" ॥ ३ ॥

तब मुनियोंने पूछा—'श्रीकृष्ण कौन हैं ? और वे गोविन्द कौन हैं ? गोपीजन-वल्लभ कौन हैं ? और वह स्वाहा कौन है ?' ॥ ४ ॥

यह सुनकर ब्रह्माजीने उन मुनियोंसे कहा—"पापोंका अपकर्षण (अपहरण) करनेवाले 'कृष्ण'; गौ, भूमि तथा वेदवाणीके ज्ञातारूपसे प्रसिद्ध सर्वज्ञ 'गोविन्द'; गोपीजन (जीव-समुदाय) की अविद्या-कलाके निवारक अथवा अपनी ही अन्तरङ्गा शक्तिरूप व्रज-सुन्दरियोंमें सब ओरसे सम्पूर्ण विद्याओं एवं चौसठ कलाओंका ज्ञान भर देनेवाले 'गोपीजनवल्लभ' तथा इनकी मायाशक्ति 'स्वाहा'—यह सब कुछ वह परब्रह्म ही है । इस प्रकार उस श्रीकृष्ण नामसे प्रसिद्ध परब्रह्मका जो ध्यान करता है, जप आदिके द्वारा उनके नामामृतका रसास्वादन करता है तथा उनके भजनमें लगा रहता है, वह अमृत-स्वरूप होता है, अमृतस्वरूप होता है (अर्थात् भगवद्भावको ही प्राप्त हो जाता है)" ॥ ५-६ ॥

तब उन मुनियोंने पुनः प्रश्न किया—'भगवन्! श्रीकृष्णका ध्यान करनेयोग्य रूप कैसा है? उनके नामामृतका रसास्वादन कैसे होता है? तथा उनका भजन किस प्रकार किया जाता है? यह सब हम जानना चाहते हैं; अतः हमें बताइये' ॥ ७ ॥

तब वे हिरण्यगर्भ ब्रह्माजी स्पष्ट शब्दोंमें उत्तर देते हुए बोले, 'भगवान्‌का ध्यान करनेयोग्य रूप इस प्रकार है—ग्वाल-बालका-सा उनका वेष है, नूतन जलधरके समान श्याम वर्ण है, किशोर अवस्था है तथा वे दिव्य कल्पवृक्षके नीचे विराज रहे हैं।' इसी विषयमें यहाँ ये श्लोक भी हैं—॥ ८-९ ॥

सत्पुण्डरीकनयनं मेघाभं वैद्युताम्बरम्।
द्विभुजं ज्ञानमुद्राढ्यं वनमालिनमीश्वरम्॥
गोपगोपीगवावीतं सुरद्रुमतलाश्रितम्।
दिव्यालङ्करणोपेतं रत्नपङ्कजमध्यगम्॥
कालिन्दीजलकल्लोलसङ्गिमारुतसेवितम्।
चिन्तयंश्चेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसृतेः॥

भगवान्‌के नेत्र विकसित श्वेत कमलके समान परम सुन्दर हैं, उनके श्रीअङ्गोंकी कान्ति मेघके समान श्याम है, वे विद्युत्‌के सदृश तेजोमय पीताम्बर धारण किये हुए हैं, उनकी दो भुजाएँ हैं, वे ज्ञानकी मुद्रामें स्थित हैं, उनके गलेमें पैरोंतक लंबी वनमाला शोभा पा रही है, वे ईश्वर हैं—ब्रह्मा आदि देवताओंपर भी शासन करनेवाले हैं, गोपों तथा गोप-सुन्दरियोंद्वारा वे चारों ओरसे घिरे हुए हैं, कल्पवृक्षके नीचे वे स्थित हैं, उनका श्रीविग्रह दिव्य आभूषणोंसे विभूषित है, रत्न-सिंहासनपर रत्नमय कमलके मध्यभागमें वे विराजमान हैं। कालिन्दी-सलिलसे उठती हुई चञ्चल लहरोंको चूमकर बहनेवाली शीतल-मन्द-सुगन्ध वायु भगवान्‌की सेवा कर रही है। इस रूपमें भगवान् श्रीकृष्णका मनसे चिन्तन करनेवाला भक्त संसार-बन्धनसे मुक्त हो जाता है ॥ १०-१२ ॥

अब पुनः उनके नामामृतके रसास्वादन तथा मन्त्र-जपका प्रकार बतलाते हैं—॥ १३ ॥

जलवाचक 'क्', भूमिका बीज 'ल्', 'ई', तथा चन्द्रमाके समान आकार धारण करनेवाला अनुस्वार—इन सबका समुदाय है—**'क्लीं'**; यही काम-बीज है। इसको आदिमें रखकर **'कृष्णाय'** पदका उच्चारण करे। यह **'क्लीं कृष्णाय'** सम्पूर्ण मन्त्रका एक पद है। **'गोविन्दाय'** यह दूसरा पद है। **'गोपीजन'** यह तीसरा पद है। **'वल्लभाय'** यह चौथा पद है और **'स्वाहा'** यह पाँचवाँ पद है। पाँच पदोंका यह **'क्लीं कृष्णाय गोविन्दाय गोपीजनवल्लभाय स्वाहा'** मन्त्र 'पञ्चपदी' कहलाता है। आकाश, पृथ्वी, सूर्य, चन्द्रमा और अग्नि—इन सबका प्रकाशक अथवा स्वरूप होनेके कारण यह चिन्मय मन्त्र पाँच अङ्गोंसे युक्त है। अतः—

क्लीं कृष्णाय दिवात्मने हृदयाय नमः। गोविन्दाय भूम्यात्मने शिरसे स्वाहा। गोपीजनसूर्यात्मने शिखायै वषट्। वल्लभाय चन्द्रात्मने कवचाय हुम्। स्वाहा अग्न्यात्मनेऽस्त्राय फट्।

—इस प्रकार पञ्चाङ्गन्यास करके इस पाँच पद और पाँच अङ्गोंवाले मन्त्रका जप करनेवाला साधक मन्त्रात्मक होनेसे परब्रह्मस्वरूप श्रीकृष्णको प्राप्त होता है, परब्रह्मस्वरूप श्रीकृष्णको प्राप्त होता है ॥ १४ ॥

द्वितीय उपनिषद्

श्रीकृष्णोपासनाकी विधि तथा यन्त्र-निर्माणका प्रकार

इस विषयमें यह श्लोक (मन्त्र) है—"जो उपासक **'क्लीं'** इस कामबीजको आदिमें रखकर **'कृष्णाय'** इस पदका, **'गोविन्दाय'** इस पदका तथा **'गोपीजनवल्लभाय'** इस पदका **'स्वाहा'** सहित एक ही साथ उच्चारण करेगा, उसे शीघ्र ही श्रीकृष्ण-मिलनरूपा सद्गति प्राप्त होगी। उसके लिये दूसरी गति नहीं है।" इन श्रीकृष्ण भगवान्‌की भक्ति ही भजन है। उस भजनका स्वरूप है—इस लोक तथा परलोकके समस्त भोगोंकी कामनाका सर्वथा परित्याग करके इन श्रीकृष्णमें ही इन्द्रियोंसहित मनको लगा देना। यही नैष्कर्म्य (वास्तविक संन्यास) भी है। उन सच्चिदानन्दमय भगवान् श्रीकृष्णका वेदज्ञ ब्राह्मण नाना प्रकारसे यजन करते हैं, 'गोविन्द' नामसे प्रसिद्ध उन भगवान्‌की अनेक प्रकारसे आराधना करते हैं। वे 'गोपीजनवल्लभ' (जीवमात्रके अकारण सुहृद् एवं प्रियतम तथा गोप-सुन्दरियोंके प्राणाधार) श्यामसुन्दर ही सम्पूर्ण लोकोंका पालन करते हैं और संकल्परूप उत्तम वीर्यवाले उन भगवान्‌ने ही 'स्वाहा' (अपनी माया-शक्ति) का आश्रय लेकर जगत्‌को उत्पन्न किया है। जैसे सम्पूर्ण विश्वमें फैला हुआ एक ही वायुतत्त्व प्रत्येक शरीरके भीतर प्राण आदि पाँच रूपोंसे अभिव्यक्त हुआ है, उसी प्रकार भगवान् श्रीकृष्ण एक होते हुए भी इस उपर्युक्त मन्त्रमें

भिन्न-भिन्न नामसे पाँच नामोंवाले प्रतीत होते हैं—वास्तवमें 'कृष्ण' आदि पाँच नामोंद्वारा एक ही भगवान्‌का प्रतिपादन होता है ॥ १–५ ॥

तत्पश्चात् उन मुनियोंने कहा—'सम्पूर्ण जगत्‌के आश्रयभूत परमात्मा गोविन्दकी उपासना कैसे होती है ? इसका उपदेश दीजिये' ॥ ६ ॥

तब ब्रह्माजीने उन प्रसिद्ध मुनियोंसे भगवान्‌का जो पीठ है, उसका वर्णन करते हुए कहा—पीठपर सुवर्णमय अष्टदल कमल बनाये। उसके मध्यभाग (कर्णिका) में दो त्रिकोण लिखे, जो एक दूसरेसे सम्पुटित हों। इस प्रकार छः कोण होंगे। इन कोणोंके मध्यभागमें स्थित जो कर्णिका है, उसमें आदि-अक्षररूप कामबीजका, जो सम्पूर्ण कार्योंकी सिद्धिका अमोघ साधन है, उल्लेख करे। फिर प्रत्येक कोणमें 'क्लीं' बीजसहित **'कृष्णाय नमः'** मन्त्रके एक-एक अक्षरका अङ्कन करे। तत्पश्चात् ब्रह्म-मन्त्र अर्थात् अष्टादशाक्षर गोपाल-विद्या एवं काम-गायत्रीका यथावत् उल्लेख करके आठ वज्रोंसे घिरे हुए भूमण्डलका उल्लेख करे। तत्पश्चात् उक्त मन्त्रको अङ्ग, वासुदेवादि, रुक्मिणी आदि स्वशक्ति एवं इन्द्र आदि, वसुदेव आदि, पार्थ आदि तथा निधि आदि आठ आवरणोंसे आवेष्टित करके उसकी पूजा करे।*

धारणके लिये यन्त्र

* यन्त्रकी स्पष्ट विधि इस प्रकार समझनी चाहिये। अपने घरपर गोबर और जलसे भूमिको लीप दे। फिर उस शुद्ध भूमिमें धोया हुआ पीठ स्थापित करके उसके ऊपर सुवर्णमय अष्टदल कमलकी स्थापना करे अथवा घिसे हुए चन्दनमें रोली या केसर मिलाकर उसीसे अष्टदल कमलका रेखाचित्र बना ले। तदनन्तर उस अष्टदल कमलके मध्यभाग (बीचकी कर्णिका) में परस्पर सम्पुटित दो त्रिकोण खींच ले। इस प्रकार छः कोण बन जायँगे। इन कोणोंके मध्यभागमें आदि अक्षररूप कामबीज (क्लीं) का, जो सम्पूर्ण कार्योंकी सिद्धिका बीज है, उल्लेख करे। साथ ही साध्य व्यक्तिका तथा उसके कार्यका भी उल्लेख करे (यथा—'अमुकस्य अमुकं कार्यं सिद्ध्यतु')। ऐसा उल्लेख तभी आवश्यक है, जब धारण करनेके लिये यन्त्र बनाया गया हो। पूजाके लिये निर्मित यन्त्रमें साध्य और कार्यका नाम आवश्यक नहीं है। इसके बाद जो छहों कोण हैं, उनमें 'क्लीं कृष्णाय नमः' इस मन्त्रके एक-एक अक्षरका उल्लेख करे। तत्पश्चात् कोणोंके मध्यभाग अर्थात् कर्णिकामें लिखे हुए पूर्वोक्त 'ह्रीं' बीजके चारों ओर अष्टादशाक्षर मन्त्रको इस प्रकार लिखे, जिससे वह उसके द्वारा आवेष्टित हो जाय। तदनन्तर छहों कोणोंमेंसे जो पूर्व, नैर्ऋत्य और वायव्यवाले कोण हैं, उनमें श्रीबीज (श्रीं) का उल्लेख करे तथा पश्चिम, अग्निकोण और ईशानवाले कोणोंमें माया-बीज (ह्रीं) को अङ्कित करे। फिर अष्टदलोंके केसरोंमें तीन-तीन अक्षरके क्रमसे चौबीस अक्षरोंकी काम-गायत्रीका उल्लेख करे। कामगायत्री इस प्रकार है—'कामदेवाय विद्महे, पुष्पबाणाय धीमहि, तन्नोऽनङ्गः प्रचोदयात्।' इसके बाद प्रत्येक दलमें छः-छः अक्षरके क्रमसे अड़तालीस अक्षरवाले काम-मालामन्त्रका लेखन करे। वह मन्त्र इस प्रकार है—'नमः कामदेवाय सर्वजनप्रियाय सर्वजनसंमोहनाय ज्वल ज्वल प्रज्वल सर्वजनस्य हृदयं मम वशं कुरु कुरु स्वाहा।' इसके बाद अष्टदलोंके बाहर गोल रेखा खींचकर उसके ऊपर अकारादि इक्यावन अक्षरोंकी पूरी वर्णमालाको इस प्रकार लिखे, जिससे सम्पूर्ण अष्टदल-कमल घिर जाय। फिर इस समस्त चक्रके बाह्यभागमें चौकोर भूमण्डल बनाये। उसके पूर्वादि दिशाओंमें तो श्रीबीज (श्रीं)का उल्लेख करे और कोणोंमें मायाबीज (ह्रीं) लिखे। तत्पश्चात् इस भूमण्डलकी आठ दिशाओंमें आठ वज्र अङ्कित करे। वज्र, शक्ति, दण्ड, खड्ग, पाश, ध्वज, गदा और शूल—यह वज्रादि-अष्टक ही आठ वज्र कहे गये हैं। इस प्रकार जो यन्त्र बनेगा, वह धारण करनेयोग्य होगा। इसीमें पूर्वकथित साध्य और कार्यका उल्लेख आवश्यक है। इसके धारणकी विधि यों है—यन्त्रधारणके समय पहले देव-पूजन करके मन्त्रोच्चारणपूर्वक एक सहस्र घीकी आहुतियाँ अग्निमें डाले। प्रत्येक आहुतिका हुतशेष घृत यन्त्रपर ही डाले। आहुतियाँ समाप्त होनेपर यन्त्रका मार्जन करे। फिर दस सहस्र बार अष्टादशाक्षर मन्त्रका जप करके इस उत्तम यन्त्रको धारण करना चाहिये। इसे विधिपूर्वक धारण करनेवाले पुरुषको त्रिभुवनका ऐश्वर्य मिल सकता है तथा वह देवताओंके लिये भी आदरणीय हो जाता है।

पूजनके लिये यन्त्र

जब पूजाके लिये यन्त्र-निर्माण किया जाय, तब भी यन्त्रका स्वरूप तो वैसा ही रहेगा; केवल साध्य और कार्यका नाम नहीं रहेगा। इसके सिवा यन्त्र-पूजाके पहले पीठकी विभिन्न दिशाओंमें कुछ देवताओंका पूजन कर लेना आवश्यक होगा तथा पीठस्थ यन्त्रके चारों ओर आवरण-देवताओंकी भी स्थापना और पूजा आवश्यक होगी। यहाँ पहले पीठके सब ओर पूजित होनेवाले देवताओंका क्रम बताया जाता है—

पहले पीठके उत्तर भागमें वायव्यकोणसे लेकर ईशानकोणतक चतुर्विध गुरुओंका पूजन करे, यथा—'ॐ गुरुभ्यो नमः, परमगुरुभ्यो नमः, परात्परगुरुभ्यो नमः, परमेष्ठिगुरुभ्यो नमः।' फिर पीठके दक्षिण भागमें गणेशका आवाहन-पूजन करे। तत्पश्चात् यन्त्रगत अष्टदल

उक्त आवरणोंसे परिवेष्टित श्रीकृष्णचन्द्रका तीनों संध्याओंके समय ध्यान करके षोडश आदि उपचारोंद्वारा सदा उनका पूजन करना चाहिये। इस प्रकार पूजा करनेसे उपासकको धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष—सब कुछ प्राप्त हो जाता है, सब कुछ प्राप्त हो जाता है ॥ ७ ॥

इस विषयमें ये श्लोक हैं—

एको वशी सर्वगः कृष्ण ईड्य
एकोऽपि सन् बहुधा यो विभाति ।
तं पीठस्थं येऽनुयजन्ति धीरा-
स्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ ८ ॥

कमलकी कर्णिकाके निम्नभागमें—आधारशक्ति, प्रकृति, कमठ, शेष, पृथ्वी, क्षीरसागर, श्वेतद्वीप, रत्नमण्डप तथा कल्पवृक्ष—इन नौकी पूजा करे। यह पूजा भावनाद्वारा कर्णिकामें ही कर ली जायगी। फिर पीठ (चौकी) के पायोंमें धर्म, ज्ञान, वैराग्य और ऐश्वर्यकी पूजा करे। क्रम इस प्रकार होगा— अग्निकोणमें धर्म, नैर्ऋत्यकोणमें ज्ञान, वायव्यकोणमें वैराग्य तथा ईशानकोणमें ऐश्वर्यकी पूजा होगी। इसी प्रकार पीठके पूर्वादि अवयवोंमें भी क्रमशः धर्म आदिकी पूजा होगी। इसके बाद कर्णिकामें ही क्रमशः 'अनन्ताय नमः', 'पद्माय नमः', 'अं द्वादशकलाव्याप्तसूर्यमण्डलात्मने नमः', 'ॐ षोडशकलाव्याप्तचन्द्रमण्डलात्मने नमः', 'मं दशकलाव्याप्तवह्निमण्डलात्मने नमः', 'सं सत्त्वाय नमः', 'रं रजसे नमः', 'तं तमसे नमः', 'आं आत्मने नमः', 'अं अन्तरात्मने नमः', 'पं परमात्मने नमः', 'हीं ज्ञानात्मने नमः'—इन मन्त्रोंद्वारा पूजा करे। फिर अष्टदल कमलके प्रत्येक दलमें क्रमशः 'विमलायै नमः', 'उत्कर्षिण्यै नमः', 'ज्ञानायै नमः', 'क्रियायै नमः', 'योगायै नमः', 'प्रह्व्यै नमः', 'सत्यायै नमः', 'ईशानायै नमः'—इन मन्त्रोंसे विमला आदि आठ शक्तियोंकी पूजा करके पुनः कर्णिकामें 'अनुग्रहायै नमः' इस मन्त्रसे नवीं शक्तिकी पूजा करे। तत्पश्चात् 'ॐ नमो विष्णवे सर्वभूतात्मने वासुदेवाय सर्वात्मसंयोगाय पद्मपीठात्मने नमः' इस पीठमन्त्रका अष्टदल कमलके ऊपर विन्यास करके पीठकी पूजा करे। फिर पीठपर भगवान् श्रीकृष्णका आवाहन और ध्यान करके षोडशोपचारसे पूजन करना चाहिये।

भगवान्‌का ध्यान इस प्रकार करे—

स्मरेद् वृन्दावने रम्ये मोदयन्तं मनोरमम्। गोविन्दं पुण्डरीकाक्षं गोपकन्याः सहस्रशः ॥
आत्मनो वदनाम्भोजप्रेरिताक्षिमधुव्रताः। पीडिताः कामबाणेन चिरमाश्लेषणोत्सुकाः ॥
मुक्ताहारलसत्पीनतुङ्गस्तनभरान्विताः। स्रस्तधम्मिल्लवसना मदस्खलितभूषणाः ॥
दन्तपङ्क्तिप्रभोद्भासिस्पन्दमानाधराञ्चिताः। विलोभयन्त्यो विविधैर्विभ्रमैर्भावगर्भितैः ॥
फुल्लेन्दीवरकान्तिमिन्दुवदनं बर्हावतंसप्रियं श्रीवत्साङ्कमुदारकौस्तुभधरं पीताम्बरं सुन्दरम्।
गोपीनां नयनोत्पलार्चिततनुं गो-गोपसंघावृतं गोविन्दं कलवेणुवादनपरं दिव्याङ्गभूषं भजे ॥

तत्पश्चात् आवरण-पूजा करनी चाहिये। यह आवरण-पूजा अष्टदल कमलमें ही करनी चाहिये। इसका प्रथम आवरण इस प्रकार है। छः कोणोंमेंसे आग्नेयकोणमें 'हृदयाय नमः', नैर्ऋत्यकोणमें 'शिरसे स्वाहा', वायव्यकोणमें 'शिखायै वषट्', ईशानकोणमें 'कवचाय हुम्', अग्रभागमें 'नेत्रत्रयाय वौषट्' तथा पूर्व आदि चारों दिशाओंमें 'अस्त्राय फट्' इस प्रकार मन्त्रोच्चारणपूर्वक पूजन करे।

द्वितीय आवरण—पूर्वदिशामें 'वासुदेवाय नमः', दक्षिणमें 'संकर्षणाय नमः', पश्चिममें 'प्रद्युम्नाय नमः', उत्तरमें 'अनिरुद्धाय नमः'—इन मन्त्रोंसे पूजा करके अग्निकोणमें 'शक्त्यै नमः', नैर्ऋत्यकोणमें 'श्रियै नमः', वायव्यकोणमें 'सरस्वत्यै नमः' तथा ईशान-कोणमें 'रत्यै नमः'—इन मन्त्रोंद्वारा शक्ति आदिका पूजन करे।

तृतीय आवरण—फिर कमलके आठ दलोंमें पूर्वादि दिशाओंके क्रमसे रुक्मिणी आदि आठ पटरानियोंकी स्थापना और पूजा करे—यथा रुक्मिण्यै नमः, सत्यभामायै नमः, जाम्बवत्यै नमः, नाग्नजित्यै नमः, मित्रविन्दायै नमः, कालिन्द्यै नमः, लक्ष्मणायै नमः, सुशीलायै नमः।

चतुर्थ आवरण—यहाँ पूर्वमें पीतवर्ण वसुदेव, अग्निकोणमें श्यामवर्णा देवकी, दक्षिणमें कर्पूरगौरवर्ण नन्द, नैर्ऋत्यमें कुङ्कुम-सदृश गौरवर्णा यशोदा, पश्चिममें शङ्ख, कुन्द एवं चन्द्रके समान उज्ज्वल वर्णवाले बलदेव, वायव्यकोणमें मयूरपिच्छतुल्य श्यामवर्णा सुभद्रा, उत्तरमें गोपगण तथा ईशानकोणमें गोपाङ्गनाओंकी क्रमशः पूजा करनी चाहिये। इनके नामको चतुर्थ्यन्त करके 'नमः' लगा देनेसे पूजाका मन्त्र हो जाता है।

पञ्चम आवरण—कमलके मध्यभागमें क्रमशः अर्जुन, निशठ, उद्धव, दारुक, विष्वक्सेन, सात्यकि, गरुड़, नारद तथा पर्वतकी पूजा नाम-मन्त्रोंसे ही करे।

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना-
मेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
तं पीठगं येऽनुयजन्ति धीरा-
स्तेषां सिद्धिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ ९ ॥
एतद् विष्णोः परमं पदं ये
नित्योद्युक्ताः संयजन्ते न कामात् ।
तेषामसौ गोपरूपः प्रयत्नात्
प्रकाशयेदात्मपदं तदैव ॥ १० ॥
यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं
यो विद्यास्तस्मै गापयति स्म कृष्णः ।
तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं
मुमुक्षुर्वै शरणमनुव्रजेत् ॥ ११ ॥
ॐकारेणान्तरितं ये जपन्ति
गोविन्दस्य पञ्चपदं मनुं तम् ।
तेषामसौ दर्शयेदात्मरूपं
तस्मान्मुमुक्षुरभ्यसेन्नित्यशान्त्यै ॥ १२ ॥

'एकमात्र सबको वशमें रखनेवाले सर्वव्यापी भगवान् श्रीकृष्ण सर्वथा स्तवन करने योग्य हैं। वे एक होते हुए भी अनेक रूपोंमें प्रकाशित हो रहे हैं। जो धीर भक्तजन पूर्वोक्त पीठपर विराजमान उन भगवान्‌का प्रतिदिन पूजन करते हैं, उन्हींको शाश्वत सुख प्राप्त होता है, दूसरोंको नहीं। जो नित्योंके भी नित्य हैं, चेतनोंके भी परम चेतन हैं और एक ही सबकी कामनाएँ पूर्ण करते हैं, उन भगवान् श्रीकृष्णको पूर्वोक्त पीठमें स्थापित करके जो धीर पुरुष निरन्तर उनका पूजन करते हैं, उन्हींको सनातन सिद्धि प्राप्त होती है, दूसरोंको नहीं। जो नित्य उत्साहपूर्वक उद्यत रहकर श्रीविष्णुके परमपदस्वरूप इस मन्त्रकी विधिपूर्वक पूजा करते हैं तथा भगवान्‌के सिवा दूसरी किसी वस्तुकी कामना नहीं करते, उनके लिये वे गोपालरूपधारी भगवान् श्यामसुन्दर अपना स्वरूप तथा अपना परम धाम तत्काल ही प्रयत्नपूर्वक प्रकाशित कर देते हैं। जो श्रीकृष्ण सृष्टिके प्रारम्भमें ब्रह्माजीको उत्पन्न करते हैं तथा निश्चय ही जो उनको वेदविद्याका उपदेश करके उनसे उसका गान करवाते हैं, समस्त जीवोंकी बुद्धिको प्रकाश (ज्ञान) देनेवाले उन भगवान्‌की शरणमें मुमुक्षु पुरुष अवश्य जाय। जो साधक भगवान् गोविन्दके उस पाँच पदवाले सुप्रसिद्ध अष्टादशाक्षर मन्त्रको ॐकारसे सम्पुटित करके जपते हैं, उन्हींको वे भगवान् शीघ्र अपने स्वरूपका साक्षात्कार कराते हैं; अतः संसार-बन्धनसे छूटनेकी इच्छा रखनेवाला मनुष्य नित्य-शान्तिकी प्राप्तिके लिये अवश्य ही उक्त मन्त्रका जप करे' ॥ ८–१२ ॥

इस पाँच पदवाले मन्त्रसे ही और भी दशाक्षर आदि मन्त्र उत्पन्न हुए हैं, जो मनुष्योंके लिये कल्याणकारी हैं। उन दशाक्षर आदि मन्त्रोंको भी ऐश्वर्यकी इच्छावाले इन्द्र आदि देवता न्यास, ध्यान आदि यथावत् विधिके साथ जपते रहते हैं ॥ १३ ॥

तृतीय उपनिषद्

अष्टादशाक्षरका अर्थ

'यदि ऐसी बात है तो इन भगवान् श्रीकृष्णके स्वरूपभूत मन्त्रका अर्थ (अभिप्राय और प्रयोजन) क्या है ? यह आप अपनी वाणीद्वारा समझाइये।' इस प्रकार उन सनकादि मुनियोंने पूछा। तब सब लोकोंमें विख्यात ब्रह्माजीने उनके उस प्रश्नके उत्तरमें इस प्रकार कहा—'मुनिवरो ! सुनो; मुझ ब्रह्माकी जो दो परार्धकी आयु होती है, उसे व्यतीत करता हुआ मैं पूर्वकालमें भगवान्‌का निरन्तर ध्यान और स्तवन करता रहा। इस प्रकार जब एक परार्ध बीत गया, तब भगवान्‌का

षष्ठ आवरण—पूर्वमें 'इन्द्रनिधये नमः', अग्निकोणमें 'नीलनिधये नमः', दक्षिणमें 'स्कन्दाय नमः', नैर्ऋत्यकोणमें 'मकराय नमः', पश्चिममें 'आनन्दाय नमः', वायुकोणमें 'कच्छपाय नमः', उत्तरमें 'शङ्खाय नमः' तथा ईशानकोणमें 'पद्मनिधये नमः'—इस प्रकार पूजन करे।

सप्तम आवरण—पूर्वमें पीतवर्ण इन्द्र, अग्निकोणमें रक्तवर्ण अग्नि, दक्षिणमें नीलोत्पलवर्ण यम, नैर्ऋत्यकोणमें कृष्णवर्ण राक्षसाधिपति निर्ऋति, पश्चिममें शुक्लवर्ण वरुण, वायव्यमें धूम्रवर्ण वायु, उत्तरमें नीलवर्ण कुबेर तथा ईशानकोणमें श्वेतवर्ण ईशानका नाम-मन्त्रद्वारा ही पूजन करे।

अष्टम आवरण—पूर्व और ईशानके मध्यमें गोरोचनवर्ण ब्रह्मा, नैर्ऋत्यकोण और पश्चिमके मध्यमें शुक्लवर्ण शेषनाग, पूर्व दलमें पीतवर्ण वज्र, अग्निकोणवाले दलमें शुक्लवर्णा शक्ति, दक्षिण दलमें नीलवर्ण दण्ड, नैर्ऋत्य दलमें श्वेतवर्ण खड्ग, पश्चिम दलमें विद्रुमवर्ण पाश, वायव्य दलमें रक्तवर्ण ध्वज, उत्तर दलमें नीलवर्णा गदा तथा ईशान दलमें शुक्लवर्ण त्रिशूलकी नाम-मन्त्रद्वारा ही पूजा करे।

ध्यान मेरी ओर आकृष्ट हुआ; फिर वे दया करके गोपवेष-धारी श्यामसुन्दर पुरुषोत्तमके रूपमें मेरे सामने प्रकट हुए। तब मैंने भक्तिपूर्वक उनके चरणोंमें प्रणाम किया। तदनन्तर उन्होंने दयार्द्र-हृदयसे मुझपर अनुग्रह करके सृष्टि-रचनाके लिये अपने स्वरूपभूत अष्टादशाक्षर मन्त्रका मुझे उपदेश दिया और तत्काल अन्तर्धान हो गये। फिर जब मेरे हृदयमें सृष्टिकी इच्छा हुई, तब अष्टादशाक्षर मन्त्रके उन सभी अक्षरोंमें भावी जगत्‌के स्वरूपका दर्शन कराते हुए वे पुनः मेरे सम्मुख प्रकट हो गये। तब मैंने इस मन्त्रमें जो 'क्' अक्षर है, उससे जलकी, 'ल्' अक्षरसे पृथ्वीकी, 'ई' से अग्नि-तत्त्वकी, अनुस्वारसे चन्द्रमाकी तथा इन सबके समुदाय-रूप 'क्लीं' से सूर्यकी रचना की। मन्त्रके द्वितीय पद **'कृष्णाय'** से आकाशकी और आकाशसे वायुकी सृष्टि की। उसके बादवाले **'गोविन्दाय'** पदसे कामधेनु गौ तथा वेदादि विद्याओंको प्रकट किया। उसके पश्चात् जो **'गोपीजनवल्लभाय'** पद है, उससे स्त्री-पुरुष आदिकी रचना की तथा सबसे अन्तमें जो **'स्वाहा'** पद है, उससे इस समस्त जड-चेतनमय चराचर जगत्‌को उत्पन्न किया॥ १-२॥

चतुर्थ उपनिषद्

गोपाल-मन्त्रके जपकी महिमा; उससे गोलोक-धामकी प्राप्ति

इन भगवान् श्रीकृष्णके ही पूजन तथा उनके ॐकारसे सम्पुटित अष्टादशाक्षर मन्त्रके ही जपसे पूर्वकालमें राजर्षि चन्द्रध्वज मोहरहित होकर आत्मज्ञान प्राप्त करके असङ्ग हो गये॥ १॥

भगवान् श्रीकृष्णके उस परमधाम गोलोकको ज्ञानी एवं प्रेमी भक्तजन सदा देखते हैं। आकाशमें सूर्यकी भाँति वह परम व्योममें सब ओर व्याप्त तथा प्रकाशमान है। उस परम धामकी प्राप्ति पूर्वोक्त अष्टादशाक्षरमन्त्रके जपसे ही होती है; इसलिये इसका नित्य जप करे॥ २-३॥

पञ्चम उपनिषद्

श्रीकृष्णका स्वरूप एवं उनका स्तवन

उक्त मन्त्रके विषयमें कुछ मुनिगण यों कहते हैं—'जिसके प्रथम पद (**क्लीं**) से पृथ्वी, द्वितीय पद (**कृष्णाय**) से जल, तृतीय पद (**गोविन्दाय**) से तेज, चतुर्थ पद (**गोपीजनवल्लभाय**) से वायु तथा अन्तिम पाँचवें पद (**स्वाहा**) से आकाशकी उत्पत्ति हुई है, वह वैष्णव पञ्चमहाव्याहृतियों-वाला अष्टादशाक्षरमन्त्र श्रीकृष्णके स्वरूपको प्रकाशित करनेवाला है। उसका मोक्ष-प्राप्तिके लिये सदा ही जप करते रहना चाहिये'॥ १॥

इस विषयमें यह गाथा प्रसिद्ध है—

जिस मन्त्रके प्रथम पदसे पृथ्वी प्रकट हुई, द्वितीय पदसे जलका प्रादुर्भाव हुआ, तृतीय पदसे तेजस्तत्त्वका प्राकट्य हुआ, चतुर्थ पदसे अग्नितत्त्व आविर्भूत हुआ तथा पञ्चम पदसे आकाशकी उत्पत्ति हुई, एकमात्र उसी अष्टादशाक्षर मन्त्रका निरन्तर अभ्यास (जप) करे। उसीके जपसे राजर्षि चन्द्रध्वज भगवान् श्रीकृष्णके अविनाशी परमधाम गोलोकको प्राप्त हो गये॥ २-३॥

अतः वह जो परम विशुद्ध, विमल, शोकरहित, लोभ आदिसे शून्य, सब प्रकारकी आसक्ति एवं वासनासे वर्जित गोलोकधाम है, वह उक्त पाँच पदोंवाले मन्त्रसे अभिन्न है; तथा वह मन्त्र साक्षात् वासुदेवस्वरूप ही है, जिस वासुदेवसे भिन्न दूसरा कुछ भी नहीं है। वे एकमात्र भगवान् गोविन्द पञ्चपद मन्त्रस्वरूप हैं। उनका श्रीविग्रह सच्चिदानन्दमय है। वे वृन्दावनमें कल्पवृक्षके नीचे रत्नमय सिंहासनपर सदा विराजमान रहते हैं। मैं मरुद्गणोंके साथ रहकर (इन) उत्तम स्तुतियोंद्वारा उन भगवान्‌को संतुष्ट करता हूँ॥ ४-५॥

ॐ नमो विश्वरूपाय विश्वस्थित्यन्तहेतवे।
विश्वेश्वराय विश्वाय गोविन्दाय नमो नमः॥ ६॥
नमो विज्ञानरूपाय परमानन्दरूपिणे।
कृष्णाय गोपीनाथाय गोविन्दाय नमो नमः॥ ७॥
नमः कमलनेत्राय नमः कमलमालिने।
नमः कमलनाभाय कमलापतये नमः॥ ८॥

बर्हापीडाभिरामाय रामायाकुण्ठमेधसे ।
रमामानसहंसाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ ९ ॥
कंसवंशविनाशाय केशिचाणूरघातिने ।
वृषभध्वजवन्द्याय पार्थसारथये नमः ॥ १० ॥
वेणुवादनशीलाय गोपालायाहिमर्दिने ।
कालिन्दीकूललीलाय लोलकुण्डलधारिणे ॥ ११ ॥
वल्लवीनयनाम्भोजमालिने नृत्यशालिने ।
नमः प्रणतपालाय श्रीकृष्णाय नमो नमः ॥ १२ ॥
नमः पापप्रणाशाय गोवर्द्धनधराय च ।
पूतनाजीवितान्ताय तृणावर्तासुहारिणे ॥ १३ ॥
निष्कलाय विमोहाय शुद्धायाशुद्धवैरिणे ।
अद्वितीयाय महते श्रीकृष्णाय नमो नमः ॥ १४ ॥
प्रसीद परमानन्द प्रसीद परमेश्वर ।
आधिव्याधिभुजङ्गेन दष्टं मामुद्धर प्रभो ॥ १५ ॥
श्रीकृष्ण रुक्मिणीकान्त गोपीजनमनोहर ।
संसारसागरे मग्नं मामुद्धर जगद्गुरो ॥ १६ ॥
केशव क्लेशहरण नारायण जनार्दन ।
गोविन्द परमानन्द मां समुद्धर माधव ॥ १७ ॥

'सम्पूर्ण विश्व जिनका स्वरूप है, जो विश्वके पालन और संहारके एकमात्र कारण हैं तथा जो स्वयं ही विश्वरूप और इस विश्वके अधीश्वर हैं, उन भगवान् गोविन्दको बारंबार नमस्कार है। जो विज्ञानस्वरूप और परमानन्दमयविग्रह हैं तथा जो जीवमात्रको अपनी ओर आकृष्ट कर लेनेवाले हैं, गोपसुन्दरियोंके प्राणनाथ उन भगवान् गोविन्दको प्रणाम है, प्रणाम है। जो नेत्रोंमें कमलकी शोभा धारण करते और कण्ठमें कमलपुष्पोंकी माला पहनते हैं, जिनकी नाभिसे कमल प्रकट हुआ है तथा जो कमला—लक्ष्मी, लक्ष्मीस्वरूपा गोपाङ्गनाओं-के तथा श्रीराधाके प्राणेश्वर हैं, उन भगवान् श्यामसुन्दरको नमस्कार है, नमस्कार है। मस्तकपर मोरपंखका मुकुट धारण करके जो परम सुन्दर दिखायी देते हैं, जिनमें सबका मन रमण करता है, जिनकी बुद्धि एवं स्मरणशक्ति कभी कुण्ठित नहीं होती, तथा जो लक्ष्मी, गोपसुन्दरीगण तथा श्रीराधाके मानसमें विहार करनेवाले राजहंस हैं, उन भगवान् गोविन्दको बारंबार प्रणाम है। जो कंसके वंशका विध्वंस करनेवाले तथा केशी और चाणूरके विनाशक हैं, भगवान् शङ्करके भी जो वन्दनीय हैं, उन पार्थ-सारथि भगवान् श्रीकृष्णको नमस्कार है। अधरोंपर बाँसुरी रखकर उसे बजाते रहना जिनका स्वाभाविक गुण है, जो गौओंके पालक तथा कालियनागका मान-मर्दन करनेवाले हैं, कालिन्दीके रमणीय तटपर कालियह्रदमें नागके फणोंपर चञ्चलगतिसे जिनकी अविराम लास्य-लीला हो रही है, अतएव जिनके कानोंमें धारण किये हुए कुण्डल हिलते हुए झलमला रहे हैं, सहस्रों गोपसुन्दरियोंके निर्निमेष नेत्र जिनके श्रीअङ्गोंमें प्रतिबिम्बित होकर विकसित कमल-पुष्पोंकी मालासदृश शोभा पा रहे हैं तथा जो नृत्यमें संलग्न होकर अतिशय शोभायमान दिखायी देते हैं, उन शरणागत जनोंके प्रतिपालक भगवान् श्रीकृष्णको प्रणाम है, प्रणाम है। जो पाप और पापात्मा असुरोंके विनाशक हैं, व्रजवासियोंकी रक्षाके लिये हाथपर गोवर्धन धारण करते हैं, पूतनाके प्राणान्तकारक तथा तृणावर्त असुरके प्राण-संहारक हैं, उन भगवान् श्रीकृष्णको नमस्कार है। जो कला (अवयव) से रहित हैं, जिनमें मोहका सर्वथा अभाव है, जो स्वरूपसे ही परम विशुद्ध हैं, अशुद्ध (स्वभाव तथा आचरणवाले) असुरोंके शत्रु हैं, तथा जिनसे बढ़कर या जिनके समान भी दूसरा कोई नहीं है, उन सर्वमहान् परमात्मा श्रीकृष्णको बारंबार नमस्कार है। परमा-नन्दमय परमेश्वर ! मुझपर प्रसन्न होइये, प्रसन्न होइये। प्रभो ! मुझे आधि (मानसिक व्यथा) और व्याधि (शारीरिक व्यथा) रूपी सर्पोंने डस लिया है; कृपया मेरा उद्धार कीजिये। हे कृष्ण ! हे रुक्मिणीवल्लभ ! हे गोपसुन्दरियों-का चित्त चुरानेवाले श्यामसुन्दर ! मैं संसार-समुद्रमें डूब रहा हूँ। जगद्गुरो ! मेरा उद्धार कीजिये। हे केशव ! क्लेशहारी नारायण ! जनार्दन ! परमानन्दमय गोविन्द ! माधव ! मेरा उद्धार कीजिये' ॥ ६–१७ ॥

'मुनिवरो ! जिस प्रकार मैं इन प्रसिद्ध स्तुतियोंद्वारा भगवान्की आराधना करता हूँ, उसी प्रकार तुमलोग भी पाँच पदोंवाले पूर्वोक्त मन्त्रका जप और श्रीकृष्णका ध्यान करते हुए उनकी आराधनामें लगे रहो। इसके द्वारा संसार-समुद्र-से तर जाओगे।' इस प्रकार ब्रह्माजीने उन सनकादि मुनियों-को उपदेश दिया ॥ १८ ॥

जो इस पूर्वोक्त पञ्चपद-मन्त्रका सदा जप करता है, वह अनायास ही भगवान्के उस अद्वितीय परमपदको प्राप्त हो जाता है। भगवान्का वह परमपद गतिशील नहीं—नित्य स्थिर है; फिर भी वह मनसे भी अधिक वेगवाला है।

भगवत्स्वरूप होनेके कारण ही वह एक—अद्वितीय है। देवता अर्थात् वाणी आदि इन्द्रियाँ वहाँतक कभी नहीं पहुँच सकी हैं। इन्द्रियोंकी जहाँ-जहाँ गति है, वहाँ-वहाँ वह पहलेसे ही पहुँचा हुआ है। तात्पर्य यह कि भगवान्‌का परमपद नित्य, स्थिर, एक और सर्वव्यापी है। इसलिये भगवान् श्रीकृष्ण ही परमदेव हैं। उनका ध्यान करे, मन्त्रजपद्वारा उनके नामामृतका रसास्वादन करे, तथा उन्हींका सदा भजन करे, उन्हींका सदा भजन करे॥ १९-२०॥ ॐ तत्सत्॥

॥ अथर्ववेदीय गोपालपूर्वतापनीयोपनिषद् समाप्त॥

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु॥

ॐ शान्तिः! शान्तिः!! शान्तिः!!!

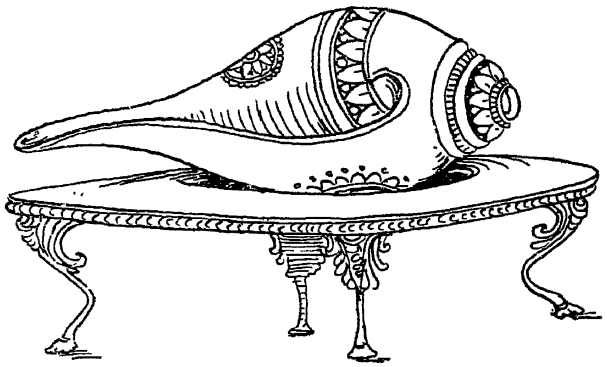

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

अथर्ववेदीय

गोपालोत्तरतापनीयोपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

राधा आदि गोपियोंका दुर्वासासे संवाद; दुर्वासाके द्वारा श्रीकृष्णके स्वरूपका वर्णन

एक समयकी बात है, सदा श्रीकृष्ण-मिलनकी ही अभिलाषा रखनेवाली व्रजकी गोपसुन्दरियाँ उनके साथ रात्रि व्यतीत करके प्रातःकाल उन सर्वेश्वर गोपालसे बोलीं तथा वे श्यामसुन्दर श्रीकृष्ण भी उनसे बोले ॥ १ ॥

उनमें इस प्रकार बातचीत हुई—'प्यारे श्यामसुन्दर ! तुम हमें बताओ, हमें अपनी अभीष्ट-सिद्धिके लिये किस ब्राह्मण-को इस समय भोजन देना चाहिये ?' गोपियोंका यह प्रश्न सुनकर श्रीकृष्णने उत्तर दिया—'महर्षि दुर्वासाको भोजन देना उचित है' ॥ २ ॥

गोपियोंने पूछा—'प्यारे ! जहाँ जानेसे हमारा कल्याण होगा, वह मुनिवर दुर्वासाका आश्रम तो उस पार है । यमुनाका अगाध जल पार किये बिना हम वहाँ कैसे जायँगी ?' ॥ ३ ॥

भगवान् बोले—तुमलोग यमुनाजीके तटपर जाकर कहना—'श्रीकृष्ण नामसे प्रसिद्ध हमारे श्यामसुन्दर पूर्ण ब्रह्मचारी हैं ।' यों कहनेपर यमुनाजी तुम्हें पार जानेके लिये मार्ग दे देंगी । मैं वह हूँ, जिससे सबकी उन्नति होती है । मैं वह हूँ, जिसका स्मरण करनेसे अथाहकी भी थाह मिल जाती है । मैं वह हूँ, जिसका स्मरण करके अपवित्र भी पवित्र हो जाता है । मैं वह हूँ, जिसका स्मरण करके व्रतहीन भी व्रतधारी हो जाता है । मैं वह हूँ, जिसका स्मरण करके निष्काम आत्माराम भी सकाम (परम प्रेमी) हो जाता है । तथा मैं वह हूँ, जिसका स्मरण करके वेद-ज्ञानसे रहित पुरुष भी वेदज्ञ हो जाता है ॥ ४ ॥

कहते हैं, भगवान्‌का यह कथन सुनकर गोपसुन्दरियाँ महादेवजीके अंशभूत दुर्वासाका स्मरण करके—उन्हींको लक्ष्य करके वहाँसे चलीं, और श्रीकृष्णके वचनको दुहराकर सूर्यकन्या यमुनाके पार हो मुनिके परम पवित्र आश्रम-पर जा पहुँचीं । फिर उन सर्वश्रेष्ठ मुनिको, जो रुद्रके ही अंश थे, प्रणाम करके उन ब्राह्मणदेवताको दूध और घीके बने हुए मीठे और प्रिय पदार्थ देकर गोपाङ्गनाओं-ने संतुष्ट किया । प्रसिद्ध महर्षि दुर्वासाने भोजन करके उच्छिष्ट अन्नका यथास्थान त्याग करके गोपियोंको यथेष्ट आशीर्वाद दे घर लौट जानेके लिये आज्ञा दी । तब गोप-सुन्दरियोंने पूछा—'हम सूर्यकन्या यमुनाको कैसे पार करके जायँगी ?' ॥ ५-७ ॥

तब वे सुप्रसिद्ध मुनि बोले—मैं केवल दूबका ही भोजन करनेवाला हूँ, इस रूपमें मेरा स्मरण करनेसे यमुनाजी तुम्हें मार्ग दे देंगी ॥ ८ ॥

उन गोपसुन्दरियोंमें सुन्दर गुण और स्वभावकी दृष्टिसे सबसे श्रेष्ठ थीं गान्धर्वी—श्रीराधा । उन्होंने वहाँ आयी हुई उन सभी गोपियोंके साथ विचार करके मुनिवर दुर्वासासे इस प्रकार पूछा—'हमारे साथ नित्य विहार करनेवाले श्यामसुन्दर श्रीकृष्ण कैसे ब्रह्मचारी हैं ? और अभी-अभी इतना पकवान

भोजन करनेवाले महर्षि दुर्वासा किस प्रकार केवल दूर्वा ही खाते हैं?' ॥ ९-१० ॥

श्रीराधाको ही प्रधान बनाकर और उन्हें ही आगे करके अन्य गोपाङ्गनाएँ उन्हींके पीछे चुपचाप खड़ी हो गयी थीं ॥ ११ ॥

दुर्वासाने कहा—सुनो, आकाश शब्द-गुणसे युक्त है; परंतु परमात्मा शब्द और आकाश दोनोंसे भिन्न हैं। फिर भी वे उक्त गुणवाले आकाशमें उसके अन्तर्यामी आत्मा होकर निवास करते हैं । वह शब्दवान् आकाश उन अन्तर्यामी परमात्माको नहीं जानता; वही परमात्मस्वरूप आत्मा मैं हूँ, फिर मैं भोजन करनेवाला कैसे हो सकता हूँ। वायु स्पर्श-गुणसे युक्त है, किंतु परमात्मा स्पर्श और वायु दोनोंसे भिन्न हैं; फिर भी वे वायुमें उसके अन्तर्यामी आत्मारूपसे निवास करते हैं। वह स्पर्शवान् वायुतत्त्व उन अन्तर्यामी परमात्माको नहीं जानता। वही विशुद्ध आत्मा मैं भी हूँ, अतः मैं भोक्ता कैसे हो सकता हूँ। यह तेज रूप-गुणसे युक्त है, किंतु परमात्मा रूप और तेज दोनोंसे भिन्न हैं। फिर भी वे अग्निमें उसके अन्तर्यामी आत्मारूपसे निवास करते हैं । वह अग्नि उन अन्तर्यामी परमात्माको नहीं जानता। वही विशुद्ध आत्मा मैं हूँ। अतः मैं भोक्ता कैसे हो सकता हूँ। जल रस-गुणसे युक्त है; किंतु परमात्मा रस और जल दोनोंसे भिन्न हैं। तथापि वे उस जलमें अन्तर्यामी आत्मारूपसे निवास करते हैं। जल उन अन्तर्यामी परमात्माको नहीं जानता। वही विशुद्ध आत्मा मैं भी हूँ, अतः मैं भोक्ता कैसे हो सकता हूँ। यह पृथिवी गन्ध-गुणसे युक्त है, किंतु परमात्मा गन्ध एवं पृथिवी दोनोंसे भिन्न हैं । तथापि वे भूमिमें उसके अन्तर्यामी आत्मारूपसे निवास करते हैं। भूमि उन अन्तर्यामी परमात्माको नहीं जानती। वही विशुद्ध आत्मा मैं हूँ, अतः मैं भोक्ता कैसे हो सकता हूँ। यह मन ही उन आकाश आदिके विषयमें संकल्प-विकल्प करता है, यही उन विषयोंको ग्रहण करता है। जहाँ सब कुछ आत्मा ही हो गया है, वहाँ किस विषयका आश्रय लेकर यह मन संकल्प-विकल्प करे अथवा किस विषयकी ओर जाय? इसलिये मैं वही विशुद्ध आत्मा हूँ, फिर कैसे भोक्ता हो सकता हूँ ॥१२-१८॥

ये श्यामसुन्दर श्रीकृष्ण, जो तुम्हारे प्रियतम हैं, व्यष्टि और समष्टिके स्थूल और सूक्ष्म दोनों शरीरोंके कारण हैं। सदा साथ रहनेवाले दो पक्षियोंकी भाँति जीवात्मा और परमात्मा एक दूसरेके नित्य सहचर हैं। इनमें जो परमात्माका अंश-भूत इतर जीव है, वह तो भोक्ता होता है; और उससे भिन्न साक्षात् परमात्मा (श्रीकृष्ण) साक्षीमात्र होते हैं । वृक्षके समान धर्मवाले नाशवान् शरीरमें वे दोनों रहते हैं । इनमें एक भोक्ता है और दूसरा अभोक्ता। पहला (जीवात्मा) तो भोक्ता है और दूसरा स्वतन्त्र ईश्वर ही अभोक्ता है । यह अभोक्ता परमेश्वर ही श्रीकृष्ण हैं । जिनमें मोक्ष और बन्धन देनेवाली विद्या और अविद्याका अस्तित्व हम नहीं जानते, जो विद्या और अविद्या दोनोंसे विलक्षण हैं तथा जो विद्यामय हैं, वे श्रीकृष्ण विषयी कैसे हो सकते हैं ? ॥ १९-२१ ॥

जो कामना (विषयासक्ति) से नाना प्रकारके भोगोंकी अभिलाषा करता है, वही कामी होता है; परंतु जो निश्चय-पूर्वक कामनाके बिना ही केवल प्रेमी भक्तोंके प्रेमवश उनके द्वारा अर्पित भोगोंको ग्रहण करनेकी इच्छा करता है, वह अकामी होता है—उसे कामना और आसक्तिसे दूर माना जाता है। ये श्रीकृष्ण जन्म और जरा (बुढ़ापा) आदि शारीरिक धर्मोंसे रहित हैं। ये स्थिर हैं—नित्य हैं, इनका छेदन नहीं हो सकता। वे जो सूर्यमण्डलमें विराजमान हैं, जो गौओंमें रहते हैं, जो गौओंकी रक्षा करते हैं, जो ग्वालोंके भीतर हैं, जो सम्पूर्ण देवताओंमें भी अन्तर्यामीरूपसे स्थित हैं, सम्पूर्ण वेदोंके द्वारा जिनकी महिमाका गान किया जाता है, जो समस्त चराचर भूतोंमें व्याप्त होकर स्थित हैं तथा जो भूतोंकी सृष्टि भी करते हैं, वे भगवान् ही तुम्हारे स्वामी हैं ॥२२-२३॥

यह सुनकर वे गान्धर्वी नामसे प्रसिद्ध श्रीराधाजी बोलीं—'महर्षे ! ऐसे अद्भुत, अचिन्त्य महिमावाले गोपाल श्रीकृष्ण हमलोगोंके यहाँ कैसे प्रकट हो गये ? तथा आपने उन श्रीकृष्णका तत्त्व कैसे जाना? उनकी प्राप्तिका साधनभूत मन्त्र कौन-सा है ? उन भगवान्का निवास-स्थान कहाँ है ? वे देवकीजीके गर्भसे किस प्रकार उत्पन्न हुए ? इनके बड़े भैया बलरामजी कौन हैं ? तथा कैसे इन गोपालकी पूजा होती है ? प्रकृतिसे परे जो ये साक्षात् परमात्मा गोपाल हैं, किस प्रकार इस भूमिपर अवतीर्ण हुए ? यह सब स्पष्टरूपसे बताइये' ॥ २४ ॥

तब उन प्रसिद्ध महर्षि दुर्वासाने श्रीराधासे कहा—यह बात सबको विदित है कि सृष्टिके आदिमें एकमात्र भगवान् नारायण ही विराजमान थे, जिनमें ये सम्पूर्ण लोक ओतप्रोत हैं। उनके मानसिक सङ्कल्पसे नाभिमें जो कमल प्रकट हुआ था, उससे कमलयोनि ब्रह्माजीकी उत्पत्ति हुई। भगवान् नारायणने ब्रह्माजीसे तपस्या करवाकर उन्हें वरदान दिया ॥ २५-२६ ॥

ब्रह्माजीने इच्छानुसार प्रश्न पूछनेका ही वरदान माँगा और भगवान् नारायणने वैसा वर उन्हें दे दिया ॥ २७ ॥

तदनन्तर उन विश्वविख्यात ब्रह्माजीने पूछा—'भगवन्! समस्त अवतारोंमें कौन-सा अवतार सबसे श्रेष्ठ है, जिससे सब लोक सन्तुष्ट हों, सम्पूर्ण देवता भी सन्तुष्ट हों, जिसका स्मरण करके मनुष्य इस संसारसे मुक्त हो जाते हैं ? तथा इस श्रेष्ठ अवतारकी परब्रह्मरूपता कैसे सिद्ध हो सकती है ?' ॥२८॥

यह प्रश्न सुनकर उन प्रसिद्ध भगवान् नारायणने उन ब्रह्माजीसे कहा—'वत्स ! जैसे मेरु-शिखरपर (यमातिरिक्त सात लोकपालोंकी) सात पुरियाँ हैं, जिन्हें सकामभावसे पुण्य करनेवाले पुरुष प्राप्त करते हैं, उसी प्रकार इस भूगोल-चक्रमें भी सात पुरियाँ[1] हैं, जो निष्काम तथा सकाम—सभी प्रकारके लोगोंद्वारा सेवन करनेयोग्य हैं। (सकाम भाववाले पुरुषोंकी कामना पूर्ण करनेके कारण वे 'सकाम्या' हैं, और निष्काम पुरुषोंको मोक्ष देनेवाली होनेके कारण 'निष्काम्या' हैं।) उन सबके मध्यमें साक्षात् परब्रह्मरूप गोपालकी पुरी मथुरा है; अतः वह सम्पूर्ण देवताओं तथा समस्त भूतोंके लिये भी सकाम्या (कामना पूर्ण करनेवाली) और निष्काम्या (मोक्षदायिनी) है ॥ २९ ॥

निश्चय ही जिस प्रकार सरोवरमें कमल होता है, उसी प्रकार भूतलपर यह पुरी स्थित है । (कमलकी कर्णिकाके स्थानपर तो यह पुरी है और दलोंके स्थानपर मधुवन आदि वन हैं।) अवश्य ही मथुरापुरी भगवान् गोपालके चक्रद्वारा सुरक्षित है, इसलिये वह गोपाल-पुरीके नामसे प्रसिद्ध है । विशाल बृहद्वन (महावन), मधुदैत्यके नामपर प्रसिद्ध मधुवन, ताड़के वृक्षोंसे सुशोभित तालवन, कमनीय श्रीकृष्णकी विहारस्थली काम्यवन (कामवन), कृष्ण-प्रिया बहुलाके नामसे प्रसिद्ध बहुलावन, कुमुद-वृक्षोंसे उपलक्षित कुमुदवन, खदिर-वृक्षोंकी अधिकताके कारण प्रसिद्ध खदिरवन, जहाँ बलभद्रजी विचरते हैं—वह भद्रवन, 'भाण्डीर' नामक वटसे उपलक्षित भाण्डीरवन, लक्ष्मीका निवासभूत श्रीवन, लोहगन्धकी तपस्याका स्थान लोहवन, वृन्दादेवीसे सनाथ हुआ वृन्दावन—इन (कमलदलोंके समान सुशोभित) बारह वनोंसे वह मथुरापुरी घिरी हुई है। उस मथुरामण्डलके अन्तर्गत उपर्युक्त वनोंमें ही देवता, मनुष्य, गन्धर्व, नाग और किन्नर (श्रीकृष्ण-प्रेमसे उन्मत्त हो) गाते और नृत्य करते हैं । उन बारह वनोंमें बारह आदित्य, ग्यारह रुद्र, आठ वसु, सप्त ऋषि, ब्रह्मा, नारद, पाँच गणेश एवं वीरेश्वर, रुद्रेश्वर, अम्बिकेश्वर, गणेश्वर, नीलकण्ठ, विश्वेश्वर, गोपालेश्वर तथा भद्रेश्वर आदि चौबीस शिवलिङ्गोंका निवास है। दो प्रमुख वन हैं—कृष्णवन और भद्रवन। इनके बीचमें ही पूर्वोक्त बारह वन हैं, जो परम पवित्र एवं पुण्यमय हैं। उन्हींमें देवता रहते हैं। वहीं सिद्धगण तपस्या करके सिद्धिको प्राप्त हुए हैं । वहीं बलरामजीकी रमणीय राममूर्ति, प्रद्युम्नकी प्रद्युम्नमूर्ति, अनिरुद्धकी अनिरुद्धमूर्ति तथा श्रीकृष्णकी श्रीकृष्णमूर्ति विराजती है। इस प्रकार मथुरामण्डलके बारह वनोंमें भगवान्के बारह अर्चा-विग्रह विराजमान हैं। इनमेंसे प्रथम मूर्तिका पूजन रुद्रगण करते हैं। दूसरी मूर्तिका पूजन स्वयं ब्रह्माजी करते हैं। तीसरीकी पूजा ब्रह्माजीके पुत्र सनकादि मुनि करते हैं । चौथे विग्रहकी आराधना मरुद्गण करते हैं। पाँचवें स्वरूपकी अर्चना विनायकगण करते हैं। छठे विग्रहकी पूजा वसुगण करते हैं। सातवेंकी आराधना ऋषि करते हैं । आठवीं मूर्तिकी पूजा गन्धर्व करते हैं। नवें विग्रहका पूजन अप्सराएँ करती हैं । दसवीं मूर्ति आकाशमें गुप्तरूपसे स्थित है। ग्यारहवीं अन्तरिक्षमें स्थित है और बारहवीं भूगर्भमें विराजती है। अर्चा-विग्रहोंका जो लोग पूजन करते हैं, वे मृत्युसे तर जाते हैं, मोक्ष पा लेते हैं, गर्भवास, जन्म, जरावस्था, मृत्यु तथा आध्यात्मिक आदि त्रिविध तापके दुःखको लाँघ जाते हैं ॥ ३०–३८ ॥

इस विषयमें श्लोक भी हैं, जिनका भाव इस प्रकार है—

जो ब्रह्मा आदि देवताओंसे सदा सेवित है; भगवान्के शङ्ख, चक्र, गदा और शार्ङ्ग-धनुष निरन्तर जिसकी रक्षामें रहते हैं; जो बलभद्रजीके मुसल आदि शस्त्रोंसे भी सदा सुरक्षित है, उस परम रमणीय मथुरापुरीमें पहुँचकर (भगवान् श्रीकृष्णका चिन्तन करे)। यहाँ भगवान् श्रीकृष्ण अपने अन्य तीन विग्रह—बलराम, प्रद्युम्न तथा अनिरुद्धके साथ एवं अपनी अन्तरङ्गा शक्ति श्रीरुक्मिणीजीके साथ सदा समाहित (भक्तोंपर अनुग्रह करनेके लिये सतत सावधान) रहते हैं। भगवान् श्रीकृष्ण एकमात्र पूर्ण परमात्मा हैं, तो भी वे प्रणवकी मात्राओंके भेदसे चार नामोंसे प्रसिद्ध होते हैं । (ॐकारकी चार मात्राएँ हैं—अ, उ, म् तथा अर्धमात्रा ।) इनमें अकारात्मक विश्वरूप तो बलरामजी हैं, उकारात्मक तैजसरूप प्रद्युम्न हैं, मकारात्मक प्राज्ञरूप अनिरुद्धजी हैं तथा अर्ध-मात्रात्मक तुरीयरूप भगवान् वासुदेव हैं ॥ ३९-४० ॥

१. वे सात पुरियाँ हैं—अयोध्या, मथुरा, माया (हरिद्वार), काशी, काञ्ची, अवन्ती (उज्जयिनी) तथा द्वारकापुरी ।

अतः रजोगुणसे अर्थात् त्रिगुणमयी प्रकृतिसे परे जो भगवान् गोपाल हैं, 'वह मैं ही हूँ'—इस प्रकार निश्चय करके अपने आत्मामें गोपालकी भावना करे। जो यों करता है, वह मोक्ष-सुखका अनुभव करता है, ब्रह्मभावको प्राप्त होता है तथा ब्रह्मवेत्ता होता है। जो गोपों अर्थात् जीवोंको सृष्टिसे लेकर प्रलयतक सदा ही आत्मीय मानकर स्वीकार करते तथा सदा उनकी रक्षा एवं पालनमें संलग्न रहते हैं, वे प्रणववाच्य भगवान् ही गोपाल हैं। 'वे तत्, सत्, परब्रह्म श्रीकृष्ण ही मेरे आत्मा हैं; नित्यानन्दैकरूप जो गोपाल हैं, वह मैं हूँ। ॐ वे गोपालदेव ही तीनों कालोंसे अबाधित परम सत्य हैं। वह मैं हूँ'—इस प्रकार अपनेको लेकर मनसे भगवान्‌के साथ एकता करे। अपनेको इस भावसे देखे—अपने विषयमें यह निश्चय करे कि 'मैं गोपाल हूँ—वे ही गोपाल, जो अव्यक्त, अनन्त एवं नित्य हैं' ॥ ४१–४४ ॥

भगवान् कहते हैं—ब्रह्मन्! मथुरापुरीमें मेरा निवास सदा ही बना रहेगा। निश्चय ही मैं वहाँ शङ्ख, चक्र, गदा, पद्म और वनमालासे विभूषित होकर रहूँगा। ब्रह्मन्! मेरा स्वरूप चिन्मय है, सर्वोत्कृष्ट और स्वप्रकाशरूप है; इसमें प्राकृत रूपकी गन्ध भी नहीं है। इस प्रकार जो सदा मेरे स्वरूपका चिन्तन करता है, वह निश्चय ही मेरे परमधामको प्राप्त होता है। जो मुख्यतः मथुरामण्डलमें अथवा जम्बूद्वीपके किसी भी प्रदेशमें रहकर मेरी प्रतिमाका सामग्रियोंद्वारा पूजन करता है तथा मेरा भी ध्यानके द्वारा समाराधन करता है, वह इस भूमण्डलपर मुझे सर्वाधिक प्रिय है। ब्रह्मन्! मथुरामें मैं श्रीकृष्णरूपसे ही सदा वास करता हूँ, अतः वहाँ तुम्हें उसी रूपमें मेरा पूजन करना चाहिये। अधिकारभेदसे विभिन्न युगोंका अनुसरण करनेवाले उत्तम बुद्धिसम्पन्न भक्तजन चार रूपोंमें मेरी उपासना—मेरा पूजन करते हैं। वे पीछे प्रकट हुए प्रद्युम्न और अनिरुद्धके साथ गोपाल श्रीकृष्णकी और बलरामकी पूजा करते हैं (ये ही चार व्यूह हैं)। इसके सिवा देवी रुक्मिणीके साथ उनके परम प्रियतम भगवान् वासुदेवकी भी पूजा करते हैं। (युग-क्रमसे सत्ययुगमें श्वेतवर्ण बलरामकी, त्रेतामें रक्तवर्ण प्रद्युम्नकी, द्वापरमें पीतवर्ण अनिरुद्धकी और कलिमें श्यामवर्ण श्रीकृष्णकी आराधना करते हैं) ॥ ४५–४९ ॥

विद्वान् पुरुष ऐसी भावना करे कि 'मैं नित्य अजन्मा गोपाल हूँ, सनातन प्रद्युम्न हूँ, बलराम हूँ तथा अनिरुद्ध हूँ।' इस प्रकार अपने आत्मारूपसे भगवान्‌का चिन्तन करके उनकी पूजा करे। मैंने वेद, पाञ्चरात्र तथा अन्यान्य शास्त्रोंमें जो विभागपूर्वक वर्णाश्रम-धर्मका उपदेश दिया है, उसके अनुसार निष्काम भावसे स्वधर्मका अनुष्ठान करते हुए उसके द्वारा मेरा पूजन करना चाहिये। भद्रवन एवं कृष्णवनके निवासियोंको वहाँ विराजमान मेरे स्वरूपकी आराधना करनी चाहिये ॥ ५०-५१ ॥

जो (सकाम या निष्काम) धर्माचरणसे प्राप्त होनेवाली (स्वर्ग-अपवर्गरूप) सद्गतिसे वञ्चित हैं (अतएव मनुष्य-रूपमें जन्मे हैं), कलिकालने जिन्हें अपना ग्रास बना लिया है तथा जो मथुरामें रहकर मेरे भजनमें संलग्न रहते हैं, उनकी वहाँ अवश्य स्थिति होती है। (वे वहाँ रहनेके अधिकारी हैं तथा वहाँ रहकर भजन करनेसे उन्हें निश्चय ही अभीष्ट-सिद्धि प्राप्त होती है।) ब्रह्मन्! जैसे तुम अपने सनक-सनन्दन आदि पुत्रोंके साथ स्नेहयुक्त सम्बन्ध रखते हो, जैसे महादेवजी प्रमथगणोंके साथ स्नेह-सम्बन्ध रखते हैं तथा जैसे लक्ष्मीके साथ मेरा प्रेमपूर्ण सम्बन्ध है, उसी प्रकार मेरा भक्त भी मुझे परम प्रिय है ॥ ५२-५३ ॥

तदनन्तर उन पद्मसम्भव ब्रह्माजीने पूछा—'भगवन्! एक ही देव—आप परमेश्वर चार देवताओं (चतुर्व्यूहों) के रूपमें कैसे हो गये? और इसी प्रकार जो एक अक्षरके रूपमें विख्यात ॐकार है, वह अनेक अक्षर—अकार, उकार, मकार तथा अर्धमात्रा आदिके रूपमें कैसे हो गया?'

यह प्रश्न सुनकर भगवान् नारायणने उन प्रसिद्ध ब्रह्माजीसे कहा—

सृष्टिके पूर्व एकमात्र अद्वितीय ब्रह्म ही सर्वत्र विराजमान था। सर्गकालमें उस ब्रह्मसे अव्यक्त (अव्याकृत मूल प्रकृति) का प्रादुर्भाव हुआ। (अक्षर—अविनाशी ब्रह्मसे उत्पन्न होनेके कारण) अव्यक्त (प्रकृति) भी अक्षर (ब्रह्म) ही है। उस अक्षर अर्थात् अव्यक्त प्रकृतिसे महत्तत्त्व प्रकट हुआ। महत्तत्त्वसे (सात्त्विक, राजस और तामस भेदवाला त्रिविध) अहंकार उत्पन्न हुआ। उस (तामस) अहंकारसे शब्द आदि पाँच तन्मात्राएँ प्रकट हुईं और उनसे क्रमशः आकाश आदि पाँच महाभूतोंकी सृष्टि हुई। (इसी प्रकार राजस अहंकारसे इन्द्रियों तथा सात्त्विक अहंकारसे उनके अधिष्ठाता देवोंकी उत्पत्ति हुई।) इस प्रकार शरीर-इन्द्रिय आदिके रूपमें स्थित उन महत्तत्त्व आदिसे तथा भूतोंसे वह अक्षर परमात्मा आवृत है। (इन प्राकृत आवरणोंसे छिपे हुए अक्षर परमात्माको प्रायः संसारी मनुष्य देख नहीं पाते। वास्तवमें वह अक्षर परमात्मा सब-

भगवान् श्रीगोविन्द

नमो विज्ञानरूपाय परमानन्दरूपिणे ।
कृष्णाय गोपीनाथाय गोविन्दाय नमो नमः ॥
(गो० पू० ५।७)

सच्चिदानन्द नारायण

श्रीवत्सलाञ्छनं हृत्स्थं कौस्तुभ प्रभया युतम् । चतुर्भुजं शङ्खचक्रशार्ङ्गपद्मगदान्वितम् ॥
सुकेयूरान्वितं बाहुं कण्ठं मालासुशोभितम् । द्युमत्किरीटं वलयं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥
हिरण्मयं सौम्यतनुं स्वभक्तायाभयप्रदम् । (गो० उ० ६१–६३)

का अन्तर्यामी आत्मा है; अतः उसको अपनेसे अभिन्न मानकर ऐसी भावना करनी चाहिये कि) 'मैं अक्षर हूँ—मैं साक्षात् अविनाशी परमात्मा हूँ; उन परमात्माका वाचक जो प्रणव (ॐ) अक्षर है, वह भी मैं हूँ । इसी प्रकार मैं अमर हूँ, निर्भय हूँ और अमृत हूँ । वह जो भयशून्य ब्रह्म है, निःसंदेह वह मैं हूँ । मैं मुक्त हूँ और अक्षर भी मैं हूँ ।' (तात्पर्य यह कि जैसे एक ही ब्रह्म महत्तत्त्वादि रूपोंमें प्रकट और अनन्त नाम-रूपवाले जगत्के आकारमें प्रादुर्भूत हो गया, उसी प्रकार एक ही तत्त्व चतुर्व्यूहरूपमें प्रकट हुआ है और एक ही अक्षरसे अनेक अक्षरोंका भी आविर्भाव हुआ है ।) नित्य सत्ता जिसका स्वरूप है, सम्पूर्ण विश्व जिसका ही आकार है तथा जो प्रकाशस्वरूप एवं सर्वत्र व्यापक है, वह एकमात्र अद्वितीय ब्रह्म अपनी लीलासे चार व्यूहोंके रूपोंमें प्रकाशित हो रहा है ॥ ५४ ॥

रोहिणीनन्दन बलरामजी प्रणवके 'अ' अक्षरके द्वारा प्रतिपादित होते हैं । ये जाग्रत्-अवस्थाके अभिमानी होनेके कारण 'विश्व' कहे गये हैं । स्वप्नावस्थाके अभिमानी प्रद्युम्नजी 'तैजस' कहलाते हैं । प्रणवके 'उ' अक्षरसे इनका ही बोध होता है । अनिरुद्धजी सुषुप्तिके अभिमानी 'प्राज्ञ' कहे गये हैं । प्रणवके 'म्' अक्षरसे इनका ही प्रतिपादन होता है । जहाँ यह सम्पूर्ण विश्व प्रतिष्ठित है, वे श्रीकृष्ण तुरीय तत्त्व हैं । इन्हें अर्धमात्रात्मक नादरूप या प्रणवका सम्पूर्ण स्वरूप बताया गया है । पूर्वोक्त विश्व, तैजस आदि इन्हींमें अन्तर्हित हैं ॥ ५५-५६ ॥

समस्त जगत्की रचना करनेवाली मूलप्रकृतिरूपा देवी रुक्मिणी श्रीकृष्णकी अन्तरङ्गा शक्ति हैं, अतएव श्रीकृष्णस्वरूपा हैं । गोपियोंके रूपमें प्रकट होनेवाली जो श्रुतियाँ हैं, उनकी अपेक्षा प्रणवके साथ ब्रह्मका अधिक घनिष्ठ सम्बन्ध है; श्रुतियाँ और श्रुतिरूपा गोपियाँ दूरसे श्रीकृष्णका आराधन करती हैं, और प्रणव एवं रुक्मिणी आदि शक्तियाँ ब्रह्मके साथ अभिन्नता रखती हैं । अतः ब्रह्मका साक्षात् वाचक प्रणव जिस प्रकार ब्रह्मकी प्रकृति है, उसी प्रकार रुक्मिणीको भी ब्रह्मसे साक्षात् सम्बन्ध रखनेके कारण ब्रह्मवादीजन प्रकृति ही बताते हैं । इसलिये सम्पूर्ण विश्वके आधारभूत भगवान् गोपाल ही ॐकाररूपमें प्रतिष्ठित हैं । ब्रह्मवादीजन 'क्लीम्' तथा ॐकारका एक ही अर्थमें पाठ करते हैं । (अतः कृष्णके बीजभूत 'क्लीम्' तथा 'ॐ'में अर्थतः कोई अन्तर नहीं है ।) विशेषतः मथुरापुरीमें जो चतुर्भुजरूपमें मेरा ध्यान करता है, वह मोक्ष-सुखका अनुभव करता है ॥ ५७–५९ ॥

ध्यानका स्वरूप यों है—भक्तका अष्टदल हृदय-कमल प्रसन्नतासे विकसित है, उसमें भगवान् विराज रहे हैं । उनके दोनों चरण शङ्ख, ध्वजा और छत्रादिके चिह्नोंसे सुशोभित हैं । हृदयमें श्रीवत्स-चिह्न शोभा पा रहा है । वहीं कौस्तुभमणि अपनी अद्भुत प्रभासे प्रकाशित हो रही है । भगवान्के चार हाथ हैं । उनमें शङ्ख, चक्र, शार्ङ्गधनुष, पद्म और गदा—ये सुशोभित हैं । बाँहोंमें भुजबंद शोभा दे रहा है । कण्ठमें धारण की हुई वनमाला भगवान्की स्वाभाविक शोभाको और भी बढ़ा रही है । मस्तकपर किरीट चमचमा रहा है और कलाइयोंमें चमकीले कङ्कण शोभा पा रहे हैं । दोनों कानोंमें मकराकृति कुण्डल झलमला रहे हैं । सुवर्णमय पीताम्बरसे सुशोभित श्यामसुन्दर श्रीविग्रह है । भगवान् इस मुद्रासे स्थित हैं, मानो अपने भक्तजनोंको अभय प्रदान कर रहे हैं । इस प्रकार प्रतिदिन मेरे चतुर्भुजरूपका मन-ही मन चिन्तन करे । अथवा मुरली तथा सींग धारण करनेवाले मेरे द्विभुज रूप (श्रीकृष्ण-विग्रह) का ध्यान करे* ॥ ६०–६२ ॥

जिस ब्रह्मज्ञानसे सम्पूर्ण जगत् मथ डाला जाता है, उसके सार (विषय) परब्रह्म —लीला-पुरुषोत्तम जिस पुरीमें विराजमान रहते हों, उसे मथुरा कहते हैं । वहाँ आठ दिक्पालरूपी दलोंसे विभूषित मेरा यह भूमिरूपी कमल जगत्के रूपमें प्रकाशित हो रहा है । यह कमल संसार-समुद्रसे ही प्रकट हुआ है तथा जिनका अन्तःकरण राग-द्वेष आदिसे शून्य—पूर्णतः सम है, वे ही हंस या भ्रमररूपसे उस कमलका सेवन करते हैं । चन्द्रमा और सूर्यकी दिव्य किरणें पताकाएँ हैं और सुवर्णमय पर्वत मेरु मेरा ध्वज है । ब्रह्मलोक मेरा छत्र और नीचे-ऊपरके क्रमसे स्थित सात पाताल-लोक मेरे चरण हैं । लक्ष्मीका निवासभूत जो श्रीवत्स है, वह मेरा स्वरूप ही है । वह

---

* श्रीवत्सलाञ्छनं हृत्स्थं कौस्तुभं प्रभया युतम् ।
चतुर्भुजं शङ्खचक्रशार्ङ्गपद्मगदान्वितम् ॥
सुकेयूरान्वितं बाहुं कण्ठं मालासुशोभितम् ।
द्युमत्किरीटं वलयं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥
हिरण्मयं सौम्यतनुं स्वभक्तायाभयप्रदम् ।
ध्यायेन्मनसि मां नित्यं वेणुशृङ्गधरं तु वा ॥

लाञ्छन अर्थात् चन्द्राकृति रोम-पङ्क्तिके चिह्नसे युक्त है; इसलिये ब्रह्मवादीजन उसे श्रीवत्स-लाञ्छन कहते हैं। भगवत्स्वरूपभूत जिस तेजसे सूर्य, चन्द्रमा, अग्नि तथा वाक् आदि तेज भी प्रकाश प्राप्त करते हैं, उस चिन्मय आलोक-को परमेश्वरके भक्तजन कौस्तुभमणि कहते हैं। सत्त्व, रज, तम और अहंकार—ये ही मेरी चार भुजाएँ हैं। मेरे रजोगुणमय हाथमें पञ्चभूतात्मक पाञ्चजन्य नामक शङ्ख स्थित है। अत्यन्त चञ्चल समष्टि-मन ही मेरे हाथमें चक्र कहलाता है, आदिमाया ही शार्ङ्ग नामक धनुष है तथा सम्पूर्ण विश्व ही कमलरूपसे मेरे हाथमें विराजमान है। आदि-विद्याको ही गदा समझना चाहिये, जो सदा मेरे हाथमें स्थित रहती है। कभी प्रतिहत न होनेवाले धर्म, अर्थ, काम और मोक्षरूपी चार दिव्य केयूरों (भुजबंदों) से मेरी चारों भुजाएँ विभूषित हैं। ब्रह्मन्! मेरा कण्ठ निर्गुण तत्त्व कहा गया है; वह अजन्मा मायाद्वारा मालित (आवृत) होता है, इसलिये तुम्हारे मानस-पुत्र सनकादि मुनि उस अविद्याको मेरी माला बताते हैं। मेरा जो कूटस्थ 'सत्' स्वरूप है, उस रूपमें मुझको ही किरीट कहते हैं। क्षर (सम्पूर्ण विनाशी शरीर) और उत्तम (जीव)—ये दोनों मेरे कानोंमें झलमलाते हुए युगल कुण्डल माने गये हैं।

इस प्रकार जो नित्य मनमें मेरा ध्यान करता है, वह मोक्ष-को प्राप्त होता है। वह मुक्त हो जाता है, निश्चय ही उसे मैं अपने-आपको दे डालता हूँ। ब्रह्मन्! मैंने तुमसे अपने सगुण और निर्गुण—द्विविध स्वरूपके विषयमें जो कुछ बताया है, यह सब सत्य है और भविष्यमें होनेवाला है॥ ६४—७५॥

तब कमलयोनि ब्रह्माजीने पूछा—'भगवन्! आपके द्वारा बतायी हुई जो आपकी व्यक्त मूर्तियाँ हैं, उनका अवधारण (निश्चय) कैसे हो सकता है? कैसे देवता उनका पूजन करते हैं? कैसे रुद्र पूजन करते हैं, कैसे यह ब्रह्मा पूजन कर सकता है? कैसे विनायकगण पूजन करते हैं? कैसे बारह सूर्य पूजन करते हैं? कैसे वसुगण पूजन करते हैं? कैसे अप्सराएँ पूजन करती हैं? कैसे गन्धर्व पूजन करते हैं? जो अपने पदपर ही प्रतिष्ठित रहकर अदृश्यरूपसे स्थित है, वह कौन है और उसकी पूजा कैसे होती है? तथा मनुष्यगण किसकी और किस प्रकार पूजा करते हैं?'॥ ७६॥

तब वे प्रसिद्ध भगवान् नारायण ब्रह्माजीसे बोले—मेरी बारह अव्यक्त मूर्तियाँ हैं, जो सबकी आदिभूता हैं। वे सब लोकोंमें, सब देवोंमें तथा सब मनुष्योंमें स्थित हैं॥ ७७॥

वे अव्यक्त मूर्तियाँ इस प्रकार हैं—रुद्रगणोंमें रौद्री मूर्ति, ब्रह्मामें ब्राह्मी मूर्ति, देवताओंमें दैवी मूर्ति, मानवोंमें मानवी मूर्ति, विनायकगणोंमें विघ्ननाशिनी मूर्ति, बारह सूर्योंमें ज्योति-र्मूर्ति, गन्धर्वोंमें गान्धर्वी मूर्ति, अप्सराओंमें गौ, वसुओंमें काम्या तथा अन्तर्धानमें अप्रकाशिनी मूर्ति है। इसके सिवा, जो आविर्भाव-तिरोभावरूपा केवला मूर्ति है, वह अपने पदमें (अपनी महिमा एवं परमधाममें) प्रतिष्ठित है। मानुषी मूर्ति सात्त्विकी, राजसी और तामसी—तीन प्रकारकी होती है। केवल सच्चिदानन्दैकरसरूप भक्तियोगमें ही विज्ञानघन और आनन्दघन मूर्ति प्रतिष्ठित है॥ ७८-७९॥

ॐ प्राणात्मने ॐ तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै प्राणात्मने नमो नमः॥ ८०॥

ॐ श्रीकृष्णाय गोविन्दाय गोपीजनवल्लभाय ॐ तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः॥ ८१॥

ॐ अपानात्मने ॐ तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै अपानात्मने वै नमो नमः॥ ८२॥

ॐ कृष्णाय प्रद्युम्नायानिरुद्धाय ॐ तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः॥ ८३॥

ॐ व्यानात्मने ॐ तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै व्यानात्मने वै नमो नमः॥ ८४॥

ॐ श्रीकृष्णाय रामाय ॐ तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः॥ ८५॥

ॐ उदानात्मने ॐ तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै उदानात्मने वै नमो नमः॥ ८६॥

ॐ कृष्णाय देवकीनन्दनाय ॐ तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः॥ ८७॥

ॐ समानात्मने ॐ तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै समानात्मने वै नमो नमः॥ ८८॥

ॐ गोपालाय अनिरुद्धाय निजस्वरूपाय ॐ तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः॥ ८९॥

ॐ योऽसौ प्रधानात्मा गोपालः ॐ तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः॥ ९०॥

ॐ योऽसाविन्द्रियात्मा गोपालः ॐ तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः॥ ९१॥

ॐ योऽसौ भूतात्मा गोपालः ॐ तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ९२ ॥

ॐ योऽसावुत्तमपुरुषो गोपालः ॐ तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ९३ ॥

ॐ योऽसौ परब्रह्म गोपालः ॐ तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ९४ ॥

ॐ योऽसौ सर्वभूतात्मा गोपालः ॐ तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ९५ ॥

ॐ योऽसौ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमतीत्य तुर्यातीतः ॐ तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ९६ ॥

ॐ (सच्चिदानन्दस्वरूप) प्राणात्माको नमस्कार है। ॐ तत्, सत्—इन तीनों नामोंसे प्रतिपादित होनेवाले 'भूर्भुवः स्वः'—तीनों लोकरूप प्राणात्मा परमेश्वरको बारंबार नमस्कार है। ॐ सबका आकर्षण करनेवाले कृष्ण, गौओंके स्वामी गोविन्द एवं गोपीजनोंके प्राणवल्लभ उन श्यामसुन्दरको बारंबार नमस्कार है, जो 'ॐ, तत्, सत्' इन तीनों नामोंसे प्रतिपादित होनेवाले हैं तथा 'भूर्भुवः स्वः' इन तीनों लोकोंके रूपमें प्रकट हैं। 'ॐ, तत्, सत्' ये तीन जिनके नाम हैं तथा 'भूः, भुवः, स्वः'—ये तीनों जिनके रूप हैं, उन अपानवायुस्वरूप अपानात्मा परमेश्वरको बारंबार नमस्कार है। 'ॐ, तत्, सत्'—इन तीनों नामोंसे कहे जानेवाले 'भूर्भुवः स्वः'स्वरूप उन श्रीकृष्ण, प्रद्युम्न और अनिरुद्धको अवश्य बारंबार नमस्कार है। 'ॐ, 'तत् सत्'—इन तीन नामोंवाले तथा 'भूः, भुवः और स्वः'—इन तीन रूपोंवाले उन व्यानवायुरूप व्यानात्मा परमेश्वरको बारंबार नमस्कार है। 'ॐ, तत्, सत्'—इन तीनों नामोंसे कहे जानेवाले भूतल, अन्तरिक्ष एवं स्वर्गरूप उन श्रीकृष्ण और बलरामको निश्चय ही अनेक बार नमस्कार हैं। 'ॐ, तत्, सत्'—इन तीनों नामोंसे कहे जानेवाले, 'भूर्भुवः स्वः'स्वरूप उन उदानवायुके रूपमें प्रकट उदानात्मा परमेश्वरको बारंबार नमस्कार है। 'ॐ, तत्, सत्'—इन त्रिविध नामोंवाले तथा 'भूर्भुवः स्वः'—इन त्रिविध रूपोंवाले उन सच्चिदानन्दमय देवकीनन्दन श्रीकृष्णको अवश्य ही बारंबार नमस्कार है। 'ॐ, तत्, सत्'—इन नामोंसे प्रतिपादित होनेवाले 'भूर्भुवः स्वः'स्वरूप उन समानवायुरूप समानात्मा परमेश्वरको नमस्कार है, नमस्कार है। 'ॐ, तत्, सत्'—इन तीन नामोंसे प्रसिद्ध और 'भूर्भुवः स्वः'—इन तीन रूपोंवाले उन स्वस्वरूपभूत सच्चिदानन्दमय गोपाल, अनिरुद्धको निश्चय ही नमस्कार है, नमस्कार है। ॐ जो वे प्रधानात्मा गोपाल हैं, वे ही 'ॐ, तत्, सत्'—इन तीनों नामोंद्वारा प्रतिपादित होनेवाले तथा 'भूर्भुवः स्वः'—इन तीनों लोकोंके रूपमें प्रकट हैं; उन्हें अवश्य ही नमस्कार है, नमस्कार है। ॐ वे जो इन्द्रियात्मा गोपाल हैं, वे ही 'ॐ, तत्, सत्' नामोंसे प्रसिद्ध हैं और वे ही भूतल, अन्तरिक्ष एवं स्वर्गरूप हैं; उन्हें निश्चय ही बारंबार नमस्कार है। ॐ वे जो भूतात्मा गोपाल हैं, वे ही 'ॐ,तत्, सत्' नामोंसे प्रसिद्ध हैं और वे ही भूतल, अन्तरिक्ष एवं स्वर्गरूप हैं; उन्हें निश्चय ही बारंबार नमस्कार है। ॐ वे जो उत्तम पुरुष (पुरुषोत्तम) गोपाल हैं, वे ही 'ॐ, तत्, सत्'—इन तीनों नामोंसे कहे जानेवाले और भूतल, अन्तरिक्ष एवं स्वर्गरूप हैं; उनके लिये निश्चय ही बारंबार नमस्कार है। ॐ वे जो परब्रह्म गोपाल हैं, वे ही 'ॐ, तत्, सत्'—ये तीन नाम धारण करते हैं तथा वे ही 'भूर्भुवः स्वः'—इन तीनों लोकोंके रूपमें प्रकट होते हैं; उनको निश्चय ही बारंबार नमस्कार है। ॐ वे जो सर्वभूतात्मा गोपाल हैं, वे ही 'ॐ, तत्, सत्'—ये तीन नाम धारण करते हैं और वे ही 'भूर्भुवः स्वः'—इन तीनों लोकोंके रूपमें प्रकट होते हैं; उनके लिये निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है। ॐ वे जो जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति—इन तीनों अवस्थाओंको पार करके तुरीय पदसे भी अतीत भगवान् गोपाल हैं, वे ही 'ॐ, तत्, सत्' कहे जाते हैं और वे ही भूतल, अन्तरिक्ष तथा स्वर्गरूप हैं। उनको निश्चय ही मेरा बारंबार नमस्कार है ॥ ८०–९६ ॥

वे एकमात्र देवता भगवान् गोपाल ही सम्पूर्ण भूतोंमें अन्तर्यामीरूपसे छिपे हुए हैं। वे सर्वत्र व्यापक और सब प्राणियोंके अन्तरात्मा हैं। वे ही सम्पूर्ण कर्मोंके अध्यक्ष (फलदाता स्वामी), समस्त भूतोंके निवासस्थान, सबके साक्षी, चैतन्यस्वरूप, केवल और निर्गुण हैं ॥ ९७ ॥

(भगवान् गोपालकी विभूतिस्वरूप देवता भी वन्दनीय हैं—) रुद्रको नमस्कार है। आदित्यको नमस्कार है। विनायकको नमस्कार है। सूर्यको नमस्कार है। विद्या (सरस्वती)-को नमस्कार है। इन्द्रको नमस्कार है। अग्निको नमस्कार है। यमको नमस्कार है। निर्ऋतिको नमस्कार है।

वरुणको नमस्कार है । मरुत्को नमस्कार है । कुबेरको नमस्कार है । महादेवजीको नमस्कार है । ब्रह्माको नमस्कार है और सम्पूर्ण देवताओंको नमस्कार है ॥ ९८ ॥

दुर्वासाजी कहते हैं—इस प्रकार वे भगवान् नारायण अपने ही स्वरूपभूत ब्रह्माको यह परम पवित्र गोपालोत्तर-तापनीय स्तुति प्रदान करके तथा सम्पूर्ण भूतोंकी सृष्टिका सामर्थ्य देकर वहाँसे अन्तर्धान हो गये ॥ ९९ ॥

राधिके ! मैंने ब्रह्मासे, ब्रह्मपुत्र सनकादि मुनियोंसे तथा श्रीनारदजीसे भी जैसे सुना था, वैसे ही यहाँ वर्णन किया है । अब तुम अपने घरकी ओर जाओ ॥१००॥

॥ अथर्ववेदीय गोपालोत्तरतापनीयोपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

परम पद

यत्र न सूर्यस्तपति यत्र न वायुर्वाति यत्र न चन्द्रमा भाति यत्र न नक्षत्राणि भान्ति यत्र नाग्निर्दहति यत्र न मृत्युः प्रविशति यत्र न दुःखानि प्रविशन्ति सदानन्दं परमानन्दं शान्तं शाश्वतं सदाशिवं ब्रह्मादिवन्दितं योगिध्येयं परं पदं यत्र गत्वा न निवर्तन्ते योगिनः ॥

(बृहज्जाबाल० ८ । ६)

जहाँ सूर्य नहीं तपता, जहाँ वायु नहीं बहता, जहाँ चन्द्रमा प्रकाशित नहीं होता, जहाँ तारे प्रकाशित नहीं होते, जहाँ अग्नि नहीं जलता, जहाँ मृत्यु प्रवेश नहीं करती, जहाँ दुःख प्रवेश नहीं करते, जो सदानन्द, परमानन्द, शान्त, शाश्वत, सदाशिव (नित्य कल्याणमय) और ब्रह्मादि देवताओंके द्वारा वन्दित है, वही योगियोंका ध्येय परमपद है, जिसको प्राप्त करके योगी लौटते नहीं ।

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

नृसिंहपूर्वतापनीयोपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

प्रथम उपनिषद्

नरसिंह-मन्त्रराजकी महिमा तथा उसके अङ्गोंका वर्णन

कहते हैं, पूर्वकालमें यह सब कुछ जल ही था। सर्वत्र सलिलराशि ही भरी हुई थी। उस जलमें वे प्रसिद्ध प्रजापति ब्रह्माजी कमलपत्रपर प्रकट हुए। उनके मनमें यह कामना हुई कि मैं इस जगत्‌की रचना करूँ। लोकमें यह प्रसिद्ध है कि पुरुष मनसे जिसकी भावना करता है, उसीको वाणीद्वारा बोलता है और फिर उसीको क्रियाद्वारा सिद्ध करता है। इसी सम्बन्धमें एक ऋचा है, जिसका भाव इस प्रकार है—पूर्वकालमें सृष्टिके अवसरपर मनसे काम—सृष्टि उत्पन्न करनेकी इच्छा प्रकट हुई। सृष्टिके पूर्व जो जलमात्र विद्यमान था, वही सबका कारण है। अपने अन्तःकरणमें स्थित अन्तरात्मापर दृष्टि रखनेवाले ज्ञानीजन उस कामको सत्स्वरूप आत्माका बन्धन मानते हैं। उन्होंने अपनी बुद्धिसे यह निश्चित किया कि असत् (प्रकृति) के कार्यभूत मनमें ही कामका उदय होता है। जो इस बातको जानता है, वह जिस वस्तुकी कामना करता है, वह उसे प्राप्त हो जाती है।

उन प्रसिद्ध प्रजापतिने तपस्या आरम्भ की। उन्होंने तपस्या करके इस नारसिंह-मन्त्रराजका, जो अनुष्टुप् छन्दमें आबद्ध है, साक्षात्कार किया। निश्चय ही उस मन्त्रराजके प्रभावसे, उन्होंने जो कुछ यह प्रत्यक्ष उपलब्ध हो रहा है, उस सम्पूर्ण जगत्‌की रचना की। इसलिये यह जो कुछ भी जगत्‌रूपसे दृष्टिगोचर हो रहा है, इसे मन्त्रराज-आनुष्टुभमय ही कहते हैं। इस अनुष्टुप्-मन्त्रसे ही ये सम्पूर्ण प्राणी उत्पन्न होते हैं, उत्पन्न होनेपर वे अनुष्टुप्-मन्त्रसे ही जीवित रहते हैं और मृत्युके समय इस लोकसे प्रयाण करनेपर वे अनुष्टुप्-मन्त्रमें ही सब ओरसे प्रवेश कर जाते हैं। मन्त्रराजकी यह अनुष्टुप्-वृत्ति समस्त सृष्टिकी आदिभूता एवं प्रधान कारण है। निश्चय ही वाणीमात्र अनुष्टुप् है; क्योंकि वाणीसे ही प्राणी मृत्युको प्राप्त होते हैं और वाणीसे ही उत्पन्न होते हैं। यह जो अनुष्टुप् छन्द है, वह निश्चय ही सब छन्दोंमें श्रेष्ठ है ॥ १ ॥

समुद्र, पर्वत और सातों द्वीपोंसहित जो यह पृथ्वी है, इसे मन्त्रराजरूप सामका प्रथम चरण जाने। यक्ष, गन्धर्व तथा अप्सराओंसे सेवित जो अन्तरिक्ष लोक है, उसे सामका द्वितीय चरण जाने। वसु, रुद्र और आदित्य आदि सम्पूर्ण देवताओंसे सेवित जो द्युलोक है, उसे सामका तृतीय चरण जाने। तथा जो निरञ्जन—मायारूप मलसे रहित, विशुद्ध परम व्योममय ब्रह्मस्वरूप है, उसे सामका चतुर्थ चरण जाने। जो जानता है, वह अमृतत्वको प्राप्त होता है। ऋक्, यजुः, साम और अथर्व—ये अङ्गों और शाखाओंसहित चार वेद उपर्युक्त मन्त्रराजके चार पाद हैं। उस मन्त्रराजका ध्यान क्या है ? देवता कौन-सा है ? कौन-कौन-से अङ्ग हैं ? कौन-सा

देवताओंका गण है ? कौन-सा छन्द है और कौन-सा ऋषि है ? ॥ २ ॥

वे प्रसिद्ध प्रजापति ब्रह्माजी बोले—निश्चय ही वह पुरुष जो श्रीबीज (श्रीं) से अभिषिक्त गायत्री-मन्त्रके आठ अक्षरवाले चरणको इस मन्त्रराजरूप सामका अङ्ग जानता है, वह श्री (शोभा एवं सम्पत्ति) से सुशोभित होता है। सम्पूर्ण वेद प्रणवादि हैं, उनके आदिमें प्रणव—ॐकारका ही उच्चारण किया जाता है। उस प्रणवको जो इस सामका अङ्ग समझता है, वह तीनों लोकोंपर विजय पा लेता है। चौबीस अक्षरोंवाला महालक्ष्मी-मन्त्र यजुःस्वरूप है; उसे जो सामका अङ्ग जानता है, वह आयु, यश, कीर्ति, ज्ञान और ऐश्वर्यसे सम्पन्न होता है। इसलिये अङ्गोंसहित इस सामको जाने। जो अङ्गोंसहित सामको जानता है, वह अमृतत्वको प्राप्त होता है। गायत्री, प्रणव तथा यजुःस्वरूप महालक्ष्मी-मन्त्रका उपदेश ज्ञानीजन स्त्री और शूद्रोंको नहीं देना चाहते। बत्तीस अक्षरोंवाले सामको जाने; जो जानता है, वह अमृतत्वको प्राप्त होता है। गायत्री, प्रणव और यजुर्वेदमय महालक्ष्मी-मन्त्रको यदि स्त्री और शूद्र जान लें तो वे मरनेपर अधोगतिको प्राप्त होते हैं—नरक और नीची योनियोंमें गिरते हैं। इसलिये सदा ही सावधान रहकर उनको इन मन्त्रोंका उपदेश न दे। यदि कोई उन्हें उपदेश देता है, तो वह आचार्य भी उन्हींके साथ मरनेपर अधोगतिको प्राप्त होता है—नरकादिमें पड़ता है ॥ ३ ॥

प्रजापतिने फिर कहा—निश्चय ही अग्नि, सारे वेद, यह सम्पूर्ण जगत्, समस्त प्राणी, प्राण, इन्द्रिय, पशु, अन्न, अमृत, सम्राट्, स्वराट् और विराट्—इन सबको इस मन्त्रराजरूप सामका प्रथम चरण जाने। ये ऋक्, यजुः, साम और अथर्वरूप सूर्य तथा सूर्यमण्डलके भीतर स्थित रहनेवाले हिरण्मय पुरुष—इनको सामका द्वितीय पाद जाने। जो समस्त ओषधियों (अन्नों और फलों) के स्वामी तारापति चन्द्रमा हैं, उनको सामका तृतीय चरण जाने। वे ब्रह्मा, वे शिव, वे विष्णु, वे इन्द्र, वे अग्नि, वे अविनाशी परमात्मा स्वराट्—इन सबको उस सामका चतुर्थ चरण समझे। जो इस प्रकार जानता है, वह अमृतत्वको प्राप्त होता है।

'उग्रम्' यह पद मन्त्रराज अनुष्टुप्के प्रथम चरणका आदि अंश है। **'ज्वलं'** यह उसके द्वितीय चरणका आदि अंश है। **'नृसिं'** यह अंश तृतीय चरणका आदि भाग है तथा **'मृत्यु'** पद चतुर्थ चरणका आदि भाग है। इन सबको सामस्वरूप समझे। जो यों समझता है, वह अमृतत्वको प्राप्त होता है। इसलिये इस सामको जहाँ-कहीं—सबको न बताये। यदि यह मन्त्र किसीको देनेकी इच्छा हो तो सेवापरायण एवं सुननेके लिये उत्सुक पुत्रको दे; अथवा दूसरे किसी शिष्यको भी दिया जा सकता है ॥ ४ ॥

वे सुप्रसिद्ध प्रजापति फिर बोले—भगवान्का जो क्षीरसागरमें शयन करनेवाला नृसिंह-विग्रह है, वह योगियोंके लिये भी ध्यान करनेयोग्य परमपद है। उसे सामस्वरूप समझे। यों समझनेवाला अमृतत्वको प्राप्त होता है। **'वीरं'** इस पदको मन्त्रराज अनुष्टुप्के प्रथम चरणके पूर्वार्धका अन्तिम अंश जाने। **'तं स'** इस अंशको द्वितीय चरणके पूर्वार्धका अन्तिम भाग समझे। **'हं भी'** इस अंशको तृतीय चरणके पूर्वार्धका अन्तिम भाग माने और **'मृत्युम्'**पदको चतुर्थ चरणके पूर्वार्धका अन्तिम भाग समझे तथा इन सबको साम जाने। जो जानता है, वह अमृतत्वको प्राप्त होता है। इसलिये इस सामको जो जिस किसी भी आचार्यके मुखसे इस प्रकार जानता है, वह उसी शरीरमें रहते हुए संसारसे मुक्त हो जाता है, दूसरोंको भी मुक्त करता है तथा यदि वह संसारमें आसक्त रहा हो तो इस सामके ज्ञानसे मुमुक्षु बन जाता है। इस मन्त्ररूप सामका जप करनेसे वह उसी शरीरसे आराध्य देवता (भगवान् नृसिंह) का प्रत्यक्ष दर्शन कर लेता है। अतः कलियुगमें यही मोक्षका द्वार है। दूसरोंको मोक्षकी प्राप्ति सहजमें नहीं होती। इसलिये इस सामको अङ्गोंसहित जाने। जो जानता है, वह अमृतत्वको प्राप्त होता है ॥ ५ ॥

भगवान् नृसिंहको ऋत और सत्य समझे। वे सर्वव्यापी परमात्मा एवं अन्तर्यामी पुरुष हैं। वे मनुष्य और सिंहकी सम्मिलित आकृति धारण करनेसे कृष्ण और पिङ्गल वर्णके दिखायी देते हैं। वे ऊर्ध्वरेता (नैष्ठिक ब्रह्मचर्यसे सम्पन्न) हैं। उनके नेत्र बड़े विकराल एवं भयङ्कर हैं। तथापि वे शङ्कर हैं, सबका कल्याण करनेवाले हैं। कण्ठप्रदेशमें नील एवं उसके ऊर्ध्वभागमें तेजोमय लोहित वर्ण होनेसे वे ही 'नीललोहित' नाम धारण करते हैं। ये सर्वदेवमय भगवान् नृसिंह ही दूसरे रूपमें गिरिराजकन्या उमाके स्वामी, पशुपति, पिनाकधारी एवं अपार तेजस्वी महेश्वर हैं। ये ही सम्पूर्ण विद्याओंके अधीश्वर और समस्त भूतोंके अधिपति हैं। जो ब्रह्म (वेद) के अधिपति हैं, ब्रह्माजीके भी स्वामी हैं तथा जो यजुर्वेदके वाच्यार्थ हैं, उन भगवान् नृसिंहको साम जाने। जो जानता है, वह अमृतत्वको प्राप्त होता है। **'महा'** शब्द मन्त्रराज

अनुष्टुप्के प्रथम चरणके उत्तरार्धका आदि भाग है। 'वंतो' शब्द द्वितीय चरणके उत्तरार्धका आदि भाग है। 'षणं' शब्द तृतीय चरणके उत्तरार्धका आदि भाग है तथा 'नमा' शब्द चतुर्थ चरणके उत्तरार्धका आदि भाग है। इन सबको साम जाने। जो जानता है, वह अमृतत्वको प्राप्त होता है। अतः यह साम सच्चिदानन्दमय परब्रह्मस्वरूप है। उसे इस रूपमें जाननेवाला यहाँ—इसी जीवनमें अमृतस्वरूप हो जाता है। इसलिये इस सामको अङ्गोंसहित जाने। जो जानता है, वह अमृतत्वको प्राप्त होता है ॥ ६ ॥

विश्वस्रष्टा प्रजापतिगणोंने इस साममय मन्त्रके प्रभावसे ही सम्पूर्ण विश्वकी सृष्टि की है। उन्होंने विश्वकी रचना की है, इसीलिये वे विश्वस्रष्टा हैं। यह विश्व इन्हींसे उत्पन्न होता है, इस रहस्यको जाननेवाले उपासक ब्रह्माजीके लोकको तथा उनके सायुज्यको प्राप्त होते हैं—उन्हींमें लीन हो जाते हैं, इसलिये अङ्गोंसहित इस सामको जाने। जो जानता है, वह अमृतत्वको प्राप्त होता है।

'विष्णुं' पद पूर्वोक्त आनुष्टुभ नारसिंह मन्त्रराजके प्रथम चरणका अन्तिम पद है। 'मुखम्' द्वितीय पादका अन्तिम पद है। 'भद्रं' तृतीय चरणका अन्तिम पद है। 'म्यहम्' चतुर्थ पादका अन्तिम पद है। यह सब साम है—इस प्रकार जाने। जो जानता है, वह अमृतत्वको प्राप्त होता है।

वे जो प्रसिद्ध प्रजापति हैं, उन्होंने ही यह सब कुछ (जो पहले बतायी हुई उपासना आदिका तत्त्व है) जाना। सबके 'आत्मा' रूप ब्रह्ममें ही जिसकी स्थिति है, ऐसे इस आनुष्टुभ मन्त्रको जाने। जो जानता है, वह अमृतत्वको प्राप्त होता है।

उपासना करनेवाले स्त्री-पुरुषोंमें जो भी निश्चितरूपसे यहाँ उत्कृष्ट स्थितिमें रहनेकी इच्छा करते हैं, उन्हें भगवान् नृसिंह सम्पूर्ण ऐश्वर्य प्रदान करते हैं। वह जहाँ-कहीं भी प्राण-त्याग करता है, अन्तकालमें भगवान् नृसिंह वहीं उसे परब्रह्ममय तारक-मन्त्रका उपदेश करते हैं, जिससे वह अमृत-स्वरूप होकर अमृतत्व (मोक्ष)को प्राप्त होता है। इसलिये सामसम्बन्धी तारकमन्त्र (एवं सामोपासनाके अङ्गभूत प्रणव)-का जप करना चाहिये। अतः (मन्त्रद्रष्टा ऋषि होनेके कारण) सामके अङ्गभूत प्रजापति ही यह तारक-मन्त्र हैं। इसलिये सामके अङ्गभूत प्रजापति ही यह तारक-मन्त्र हैं—इस प्रकार जो जानता है, वही यथार्थ उपासक है। यह महोपनिषद् है (जिसके द्वारा महान् परमेश्वरके तत्त्वका यथार्थ ज्ञान हो, उसीका नाम महोपनिषद् है)। जो इस महोपनिषद्को जानता है—इसमें बताये अनुसार उपासना करता है, वह मानो सारा पुरश्चरण पूरा करके महाविष्णुरूप हो जाता है, महाविष्णु-रूप हो जाता है ॥ ७ ॥

द्वितीय उपनिषद्

मन्त्रराजकी शरण लेनेका फल; उसके अङ्गोंका विशद वर्णन; न्यासकी विधि तथा मन्त्रके प्रत्येक पदकी व्याख्या

कहते हैं, एक बार सब देवताओंको मृत्यु, पाप और संसारसे बड़ा भय हुआ। वे भागकर प्रजापति ब्रह्माजीकी शरणमें गये। प्रजापतिने उनको भगवान् नृसिंहके इस मन्त्र-राज आनुष्टुभका उपदेश दिया। इस मन्त्रके प्रभावसे उन सब देवताओंने मृत्युको जीत लिया। वे सब पापसे तर गये तथा इस संसारसे भी पार हो गये। इसलिये जो मृत्यु, पाप तथा संसारसे भी डरता हो, उसे भगवान् नृसिंहके इस मन्त्र-राज आनुष्टुभकी शरण लेनी चाहिये। जो इसकी शरण लेता है, वह मृत्युको पार कर जाता है। वह पापसे तर जाता है तथा वह संसारसे भी पार हो जाता है।[1]

पूर्वोक्त सुप्रसिद्ध मन्त्रराजका अङ्गभूत जो प्रणव है, उस प्रणवकी पहली मात्रा अकार है; उसका पृथ्वी लोक है, ऋचाओंसे उपलक्षित ऋग्वेद ही वेद है, ब्रह्मा देवता हैं, वसु-नामक देवताओंका गण है, गायत्री छन्द है तथा गार्हपत्य अग्नि है। यह सब प्रणवकी पहली मात्राके अन्तर्गत है और वह पहली मात्रा ही मन्त्ररूप सामका प्रथम पाद है। उक्त प्रणवकी दूसरी मात्रा उकार है; इसीके अन्तर्गत अन्तरिक्ष लोक, यजुर्मन्त्रों-से उपलक्षित यजुर्वेद, विष्णु देवता, रुद्र नामक देवताओंका गण, त्रिष्टुप् छन्द और दक्षिणनामक अग्नि है। यह दूसरी मात्रा ही साम अर्थात् मन्त्रका द्वितीय पाद है। तीसरी मात्रा मकार है; इसीके अन्तर्गत द्युलोकनामक लोक, सामोपलक्षित सामवेद वेद, रुद्र देवता, आदित्यनामक देवताओंका गण, जगती छन्द तथा

१. मन्त्रराज यह है—

ॐ उग्रं वीरं महाविष्णुं ज्वलन्तं सर्वतोमुखम्।
नृसिंहं भीषणं भद्रं मृत्युमृत्युं नमाम्यहम्॥

आहवनीय अग्नि है। वह तीसरी मात्रा ही इस सामका तीसरा चरण है। प्रणवके उच्चारणकी समाप्ति होनेपर उसकी चौथी मात्राके रूपमें जो नादात्मक अर्धमात्रा सुनायी देती है, उसीके अन्तर्गत सोमलोक नामक लोक, ॐकार वाच्य परब्रह्म देवता, अथर्व-मन्त्रोंसहित अथर्ववेद ही वेद, संवर्तकनामक अग्नि, मरुत्नामक देवताओंका गण तथा विराट छन्द है। इस चतुर्थ मात्राविशिष्ट ॐकारके एक ही ऋषि हैं—ब्रह्माजी। यह चौथी मात्रा तुरीया ब्रह्म-स्वरूपा होनेके कारण परम प्रकाशमयी है। यही सामका चतुर्थ पाद है* ॥ १ ॥

अनुष्टुप्-मन्त्रका प्रथम चरण आठ अक्षरोंका है। शेष तीन चरण भी आठ-आठ अक्षरोंके ही हैं। इस प्रकार कुल बत्तीस अक्षर होते हैं। निश्चय ही अनुष्टुप्-वृत्ति बत्तीस अक्षरोंकी होती है। अनुष्टुप्से ही इस सम्पूर्ण विश्वकी रचना हुई है। अनुष्टुप्के द्वारा ही सबका उपसंहार होता है। उस अनुष्टुप्-मन्त्रके पाँच अङ्ग हैं। इसके चार चरण ही चार अङ्ग हैं तथा प्रणवको साथ लेकर सम्पूर्ण मन्त्र पाँचवाँ अङ्ग होता है। **हृदयाय नमः, शिरसे स्वाहा, शिखायै वषट्, कवचाय हुम्, अस्त्राय फट्**—इनमें शरीरके पाँच अङ्गोंका उल्लेख है। ऊपर अनुष्टुप-मन्त्रके भी पाँच अङ्ग बताये गये हैं, अतः मन्त्रके प्रथम अङ्गका हृदय-रूप प्रथम अङ्गसे संयोग कराना चाहिये। इसी प्रकार दूसरे अङ्गका दूसरे मस्तकरूप अङ्गसे, तीसरे अङ्गका तीसरे शिखारूप अङ्गसे, चतुर्थ अङ्गका चौथे उभय_बाहुमूलरूप अङ्गसे और पञ्चम अङ्गका पाँचवें मुखकरूप अङ्गसे सम्बन्ध होता है।† निश्चय ही ये सम्पूर्ण लोक एक दूसरेसे सम्बद्ध हैं, इसलिये उक्त अङ्ग भी परस्पर सम्बद्ध होते हैं। ॐ यह अक्षर ही यह सम्पूर्ण जगत् है। इसलिये अनुष्टुप्-मन्त्रके प्रत्येक अक्षरके दोनों ओर—पहले और पीछे ॐकारका सम्पुट लगाना चाहिये। ब्रह्मवादी महात्मा उक्त मन्त्रके प्रत्येक अक्षरके न्यासका उपदेश करते हैं* ॥ २ ॥

निश्चय ही **'उग्रम्'** इस पदको उस प्रसिद्ध अनुष्टुप्-मन्त्रका प्रथम स्थान जाने। जो जानता है, वह अमृतत्वको प्राप्त होता है। **'वीरम्'** यह पद द्वितीय स्थान है। **'महाविष्णुम्'** पद तृतीय स्थान है। **'ज्वलन्तम्'** पद चतुर्थ स्थान है। **'सर्वतोमुखम्'** पद पञ्चम स्थान है। **'नृसिंहम्'** पद छठा स्थान है। **'भीषणम्'** पद सातवाँ स्थान है। **'भद्रम्'** पद आठवाँ स्थान है। **'मृत्युमृत्युम्'** पद नवाँ स्थान है। **'नमामि'** पद दसवाँ स्थान है। **'अहम्'** पद ग्यारहवाँ स्थान है। इस प्रकार जानना चाहिये। जो जानता है, वह अमृतत्वको प्राप्त होता है। निश्चय ही यह अनुष्टुपवृत्ति ग्यारह पदोंकी है। इस अनुष्टुप्-मन्त्रके द्वारा ही इस सम्पूर्ण विश्वकी रचना हुई है। तथा अनुष्टुप्के द्वारा ही सबका उपसंहार होता है। इसलिये सब कुछ अनुष्टुप्-मन्त्रका ही विस्तार है—यों जाने। जो जानता है, वह अमृतत्वको प्राप्त होता है ॥ ३ ॥

कहते हैं, देवताओंने प्रजापतिसे पूछा—"भगवान् नृसिंहके लिये **'उग्रम्'** यह विशेषण क्यों दिया जाता है? उन्हें उग्र क्यों कहा जाता है?" तब वे प्रसिद्ध प्रजापति बोले—"क्योंकि भगवान् नृसिंह अपनी महिमासे सम्पूर्ण लोकों, समस्त देवों, सभी आत्माओं तथा सभी भूतोंको ऊपर उठाये रखते हैं, निरन्तर उनकी सृष्टि करते हैं, नाना

---

* इस प्रकरणका सारांश यह है कि प्रणवकी चार मात्राएँ हैं—अ उ म् और अर्धमात्रा। क्रमशः इनके चार लोक हैं—पृथ्वीलोक, अन्तरिक्षलोक, स्वर्गलोक और सोमलोक। चार ही वेद हैं—ऋक्, यजुः, साम तथा अथर्व। चार ही देवता हैं—ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र तथा ॐकारवाच्य परब्रह्म। चार ही छन्द हैं—गायत्री, त्रिष्टुप्, जगती तथा विराट्। चार ही अग्नियाँ हैं—गार्हपत्य, दक्षिणाग्नि, आहवनीय और संवर्तक। ये सब मिलकर प्रणवरूप हैं; इस विश्वरूप प्रणवमें अन्तर्यामीरूपसे स्थित उपास्यदेव भगवान् नृसिंहकी उपासना करनी चाहिये।

† यहाँ अङ्गन्यासका विधान किया गया है। इसके अनुसार न्यासका क्रम इस प्रकार होगा—'ॐ उग्रं वीरं महाविष्णुम्' हृदयाय नमः—यों कहकर दाहिने हाथकी पाँचों अङ्गुलियोंसे हृदयका स्पर्श करे। फिर 'ज्वलन्तं सर्वतोमुखम्' शिरसे स्वाहा—यों कहकर उक्त अङ्गुलियोंसे ही मस्तकका स्पर्श करे। तत्पश्चात् 'नृसिंहं भीषणं भद्रं' शिखायै वषट्—इसका उच्चारण करके पूर्ववत् शिखाका स्पर्श करे। तदनन्तर 'मृत्युमृत्युं नमाम्यहम्' कवचाय हुम्—इसका उच्चारण करके दाहिने हाथकी अङ्गुलियोंसे बायें कंधेका और बायें हाथकी अङ्गुलियोंसे दायें कंधेका एक साथ ही स्पर्श करे। फिर प्रणवसहित पूरे मन्त्रके साथ 'अस्त्राय फट्' कहकर दाहिने हाथको मस्तकके ऊपर बायीं ओरसे पीछेकी ओर ले जाकर दाहिनी ओरसे आगेकी ओर ले आये और तर्जनी तथा मध्यमा अङ्गुलियोंसे बायें हाथकी हथेलीपर ताली बजाये।

* अनुष्टुप्-मन्त्रमें कुल बत्तीस अक्षर हैं; उनमेंसे प्रत्येक अक्षरको प्रणवसे सम्पुटित करके शिखासे लेकर पैरतकके बत्तीस अङ्गोंमें क्रमशः न्यास करना चाहिये। यथा—'ॐ उ ॐ नमः शिखायाम्', 'ॐ ग्रं ॐ नमः दक्षिणनेत्रे' इत्यादि।

प्रकारसे उनकी सृष्टिका विस्तार तथा संहार करते हैं, उन सबको अपने ही भीतर बसाते—लीन कर लेते हैं, दूसरोंसे इस जगत्पर उद्गह (अनुग्रह) करवाते हैं तथा स्वयं भी इसपर अनुग्रह करते हैं, इसलिये 'उग्र' कहलाते हैं। इस विषयमें ऋग्वेदका मन्त्र भी है, जिसका भाव इस प्रकार है—'श्रुतियाँ जिनकी स्तुतिमें संलग्न हैं, उन उपास्यदेव परमात्माका स्तवन करो। वे गर्तमें—हृदयरूपी गुफामें स्थित हैं (अथवा व्यूहरूप महाचक्र ही यहाँ गर्त है, उसमें स्थित हैं)। नवतारुण्यसे सुशोभित हैं। मृग अर्थात् सिंहके रूपमें प्रकट होकर भी भक्तजनोंके लिये भयङ्कर नहीं हैं। सदा सबपर अनुग्रह करनेके लिये सर्वत्र सबके निकट पहुँचनेवाले हैं तथा उग्र हैं—साधु पुरुषोंपर अनुग्रह और दुष्टजनोंका निग्रह करनेवाले हैं। हे नृसिंहदेव ! आपकी स्तुति की जाती है; इससे संतुष्ट होकर आप स्तवन करनेवाले मुझ भक्तको सुखी बनाइये। आपकी भयङ्कर सेना हमें छोड़कर अन्यत्र आक्रमण करे।' अर्थात् दुष्टोंका संहार और भक्तोंकी रक्षा करे। इस मन्त्रमें भगवान् नृसिंहका 'उग्र' के नामसे स्तवन किया गया है; इसलिये वे 'उग्र' कहे जाते हैं।"

देवताओंने पूछा—"प्रजापते ! अब यह बताइये, भगवान्‌के लिये **'वीरम्'** यह विशेषण क्यों दिया जाता है—वे 'वीर' क्यों कहे जाते हैं ?" इसपर प्रजापति उत्तर देते हैं—"क्योंकि अपनी महिमासे वे सब लोकों, सब देवों, सब आत्माओं और सम्पूर्ण भूतोंके साथ विविध प्रकारसे क्रीड़ा करते, सबको विश्राम देते, निरन्तर सृष्टि और पालन करते, उपसंहार करते और अपने अंदर लीन करते हैं, अतः 'वीर' कहे जाते हैं। ऋग्वेदका वचन है—भगवान् शूरवीर हैं, कर्मठ हैं, भक्तोंपर अनुग्रह करनेमें पूर्णतः दक्ष हैं, सोमयागमें पत्थर हाथमें लिये रहनेवाले 'अध्वर्यु' आदिके रूपमें भगवान् नृसिंह ही हैं। ये ही देवकाम हैं—देवताओंको उत्पन्न करनेके अभिलाषी हैं।"

(प्रश्न) अब यह बतायें—भगवान् **'महाविष्णुम्'** क्यों कहे जाते हैं ? (उत्तर) वे अपनी ही महिमासे सब लोकोंको, सब देवताओंको, समस्त आत्माओंको तथा सब भूतोंको व्याप्त करके स्थित हैं। जैसे चिकनाई मांस-पिण्डमें व्याप्त रहती है, उसी प्रकार वे शरीरके अवयवोंमें सर्वत्र व्यापक हैं। उन्हींमें यह विश्व लीन होता है। उन्हींमें यह सर्वथा ओतप्रोत एवं सम्बद्ध है। वे इसमें निरन्तर व्याप्त रहते हैं। इससे निरन्तर सम्बन्ध रखकर ही वे व्याप्त और व्यापक होते हैं। ऋग्वेदमें कहा है—'जिनसे बढ़कर दूसरा कोई उत्पन्न ही नहीं हुआ, जो सर्वव्यापी होनेके कारण सम्पूर्ण विश्वमें समानरूपसे आविष्ट (व्याप्त) हैं, जो प्रजाके पालक हैं और प्रजाके द्वारा जिनकी उपासना होती रहती है, वे भगवान् नृसिंह षोडशकला-विशिष्ट होकर त्रिविध ज्योतिर्योंमें व्याप्त रहते हैं।' इसीलिये वे 'महाविष्णु' कहलाते हैं।

(प्रश्न) अब यह बतायें—भगवान्‌के लिये **'ज्वलन्तम्'** इस विशेषणका प्रयोग क्यों किया जाता है ? (उत्तर) वे अपनी ही महिमासे सब लोकोंको, सब देवताओंको, सब आत्माओंको और सम्पूर्ण भूतोंको अपने तेजसे प्रकाशित करते तथा स्वयं भी प्रज्वलित एवं प्रकाशित होते हैं। सब लोक उन भगवान्‌के ही प्रकाशसे प्रकाशित होते और दूसरोंको भी प्रकाशित करते हैं। ऋग्वेदका वचन है—'वे ही सविता (प्रकाशक) और प्रसविता (उत्पादक) हैं। वे स्वयं दीप्तिमान् हैं। दूसरोंको उद्दीप्त करते और स्वयं भी उद्दीप्त होते हैं। स्वयं प्रज्वलित होते हुए दूसरोंको प्रज्वलित करते हैं। तपते हुए तपाते हैं तथा संताप देते हैं। स्वयं कान्तिमान् होकर दूसरोंको भी कान्तिमान् बनाते हैं। स्वयं शोभायमान होकर दूसरोंको भी सुशोभित करते हैं तथा परम कल्याणस्वरूप हैं।' इसीलिये उनके लिये 'ज्वलन्तम्' विशेषणका प्रयोग किया गया है।

(प्रश्न) अब यह बतायें—भगवान्‌को **'सर्वतोमुखम्'** क्यों कहा जाता है ? (उत्तर) वे अपनी ही महिमासे सब लोकों, सब देवताओं, सब आत्माओं और सम्पूर्ण भूतोंको, स्वयं इन्द्रियरहित होते हुए भी, सब ओरसे देखते हैं, सब ओरसे सुनते हैं, सब ओरसे जाते हैं, सब ओरसे ग्रहण करते हैं। सर्वत्रगामी होते हुए सब स्थानोंमें विद्यमान रहते हैं। ऋग्वेदमें कहा है—'जो सबसे पहले अकेले था, जो स्वयं इस जगत्‌के रूपमें प्रकट हो गये, जिनसे इस विश्वकी उत्पत्ति हुई है, जो सम्पूर्ण भुवनके पालक हैं, प्रलयकालमें समस्त भुवन जिनमें विलीन होता है, उन सर्वतोमुख (सब ओर मुखोंवाले) भगवान्‌को मैं नमस्कार करता हूँ।' इस श्रुतिमें उनका 'सर्वतोमुख' नाम प्रयुक्त हुआ है, इसीलिये उन्हें 'सर्वतोमुख' कहते हैं।

(प्रश्न) अब यह बतानेकी कृपा करें कि भगवान्‌को **'नृसिंहम्'** क्यों कहा गया है ? (उत्तर) सम्पूर्ण प्राणियोंमें नर (मनुष्य) अधिक पराक्रमी तथा सबसे श्रेष्ठ है। इसी प्रकार सिंह भी सबसे अधिक शक्तिशाली और सबसे अधिक

श्रेष्ठ है; इसलिये परमेश्वर नर और सिंह दोनोंका संयुक्त रूप धारण करके प्रकट हुए। निश्चय ही उनका यह स्वरूप जगत्‌का कल्याण करनेके लिये ही है। यह स्वरूप सनातन एवं अविनाशी है। ऋचा कहती है—'भगवान् विष्णु मृग अर्थात् सिंहरूपमें स्थित होकर उपासकोंद्वारा स्तुत होते हैं। विभिन्न उपासक स्तोत्रोंद्वारा उनकी स्तुति करते हैं। स्तुतिका उद्देश्य है—नाना प्रकारकी शक्ति प्राप्त करना। भगवान् सिंहरूपमें प्रकट होकर भी भक्तजनोंके लिये भयङ्कर नहीं हैं। वे पृथिवीपर भी विचरते हैं और पर्वतपर भी स्थित होते हैं। अथवा वे कहाँ नहीं हैं—सभी रूपोंमें हैं, स्तुति करनेवालोंकी वाणीमें भी हैं। ये वे ही भगवान् हैं, जिनके तीन बड़े-बड़े डगोंमें सम्पूर्ण विश्व (तीनों लोक) समा जाते हैं। अथवा जो ब्रह्मा, विष्णु और शिव—तीन रूपोंमें लीला करते हैं।' इन्हीं सब कारणोंसे इन्हें 'नृसिंह' कहते हैं।

(प्रश्न) अब यह बतायें कि भगवान्‌के लिये 'भीषणम्' विशेषणका प्रयोग क्यों किया जाता है? (उत्तर) इनके भीषण रूपको देखकर सब लोक, समस्त देवता और सम्पूर्ण भूत-प्राणी भयसे घबराकर भागने लगते हैं; किंतु ये स्वयं किसीसे भी भयभीत नहीं होते। इनके विषयमें ऋचा कहती है—'इनके भयसे ही वायु चलती है, इनके भयसे ही सूर्य ठीक समयसे उदित होता है; इन्द्र, अग्नि और पाँचवीं मृत्यु—ये सब भी इनके भयसे ही अपने-अपने कर्तव्यका पालन करनेके लिये दौड़ लगाते रहते हैं।' इसीलिये इनको 'भीषण' कहा जाता है।

(प्रश्न) अब यह बताना चाहिये कि भगवान्‌को 'भद्रम्' क्यों कहा गया है? (उत्तर) इसलिये कि भगवान् स्वयं भद्र (कल्याण)-स्वरूप होकर सदा सबको भद्र (कल्याण) प्रदान करते हैं। वे कान्तिमान् होकर दूसरोंको कान्तिमान् बनाते और स्वयं शोभासम्पन्न होकर दूसरोंको भी सुशोभित करते हैं तथा साक्षात् कल्याणमय हैं। ऋग्वेद भी कहता है—'देवताओ! यजन (भगवान्‌का आराधन) करते हुए हमलोग अपने कानोंसे भद्र (कल्याण) का श्रवण करें। नेत्रोंसे भद्र (कल्याण) का ही दर्शन करें। अपने सुदृढ़ अङ्गों तथा त्रिविध शरीरोंद्वारा भगवान्‌का स्तवन करते हुए हमलोग ऐसी आयुका उपभोग करें, जो हमारे उपास्य-देव भगवान्‌के काम आ सके।' इस श्रुतिमें भगवान्‌का नाम 'भद्र' आया है। इसलिये उनको 'भद्र' कहते हैं।

(प्रश्न) अब यह बताना चाहिये कि भगवान्‌के लिये 'मृत्युमृत्युम्' यह विशेषण क्यों प्रयुक्त हुआ है? (उत्तर) इसलिये कि वे स्मरण करते ही अपनी ही महिमाद्वारा अपने भक्तोंकी मृत्यु और अपमृत्यु—अकालमृत्युको भी मार डालते हैं। ऋचा भी कहती है—'जो आत्मा (अपना स्वरूप) और बल प्रदान करनेवाले हैं, सम्पूर्ण देवता जिनके अनुशासनका नतमस्तक होकर पालन करते हैं, जिनकी छाया—जिनका आश्रय अमृतरूप है, जो मृत्युके लिये भी मृत्युरूप हैं, ऐसे एक देवता—भगवान् नृसिंहकी हम हविष्यद्वारा—अपनी ही भेंट अर्पण करके उपासना करते हैं।' इस श्रुतिके अनुसार भगवान्‌का नाम मृत्युमृत्यु भी है, इसीलिये उन्हें 'मृत्युमृत्यु' कहा जाता है।

(प्रश्न) अब यह बताना चाहिये कि मन्त्रराज आनुष्टुभमें 'नमामि' इस पदका प्रयोग क्यों किया जाता है? (उत्तर) इसलिये कि जिन्हें सम्पूर्ण देवता, मुमुक्षु तथा ब्रह्मवादी (मुक्त पुरुष) भी नमस्कार करते हैं, उन्हें नमस्कार करना उचित ही है। ऋचा भी कहती है—'वे ब्रह्मा और वेदोंका भी पालन करनेवाले हैं, उन्हींको लक्ष्य करके ब्रह्मा स्तुतिके उपयुक्त मन्त्रोंका पाठ करके भगवान्‌को नमस्कार करते हैं; उन्हींमें इन्द्र, वरुण, मित्र तथा अर्यमा आदि देवताओंने अपना आश्रय बनाया है। इसीलिये उनके प्रति 'नमामि' (नमस्कार करता हूँ) यों कहा जाता है।

(प्रश्न) अब यह बतानेकी कृपा करें कि उक्त मन्त्रमें 'अहम्' इस पदका प्रयोग क्यों किया जाता है? (उत्तर) इसलिये कि श्रुति कहती है—'मैं इस मूर्त और अमूर्त जगत्‌से प्रथम उत्पन्न होनेवाला चेतन आत्मा हूँ। देवताओंसे भी पहले मेरी स्थिति है। मैं अमृतका केन्द्र हूँ। हे देव! जो मुझे धारण या स्वीकार करते हैं अथवा जो मुझे अपना आश्रय प्रदान करते हैं, उन्हीं आपने मेरा रक्षण भी किया है। मैं अन्न हूँ। मैं अन्नके भक्षण करनेवालेको भी खा जाता हूँ। मैं सम्पूर्ण विश्वको सूर्यकी ज्योतिकी भाँति अपने तेजसे तिरस्कृत कर सकता हूँ।' जो इस प्रकार जानता है, वही यथार्थ उपासक है। यह महोपनिषद् है।

तृतीय उपनिषद्

मन्त्रराज आनुष्टुभकी शक्ति तथा बीज

कहते हैं, देवताओंने जिज्ञासापूर्वक प्रजापतिसे कहा—'भगवन्! भगवान् नरसिंहके मन्त्रराज आनुष्टुभकी शक्ति और बीज क्या हैं, यह हमें बताइये।'

तब उन सुप्रसिद्ध प्रजापतिने कहा—भगवान् नृसिंहकी शक्तिभूता जो यह माया है, निश्चय वही इस सम्पूर्ण जगत्की रचना करती है, इस सम्पूर्ण जगत्की रक्षा करती है तथा इस सम्पूर्ण जगत्का संहार करती है। अतः इस मायाको ही शक्ति जाने। जो इस मायारूप शक्तिको जानता है, वह पापसे तर जाता है, वह मृत्युसे पार हो जाता है, वह संसारसे भी तर जाता है तथा वह अमृतत्वको भी प्राप्त कर लेता है। इस लोकमें वह महती समृद्धि प्राप्त करता है।

ब्रह्मवादी विचार करते हैं कि यह माया-शक्ति ह्रस्व है या दीर्घ है अथवा प्लुत है? यदि ह्रस्व है तो इसे इस रूपमें जाननेसे यह सम्पूर्ण पापोंको दग्ध कर देती है और उपासक अमृतत्वको प्राप्त होता है। यदि दीर्घ है तो इसे इस रूपमें जाननेसे साधक महान् ऐश्वर्यको प्राप्त होता है और अमृतत्वको भी प्राप्त कर लेता है। यदि यह प्लुत है तो इसे इस रूपमें जाननेसे मनुष्य ज्ञानवान् होता है और अमृतत्वको भी प्राप्त हो जाता है। इस विषयमें ऋषिने यह उदाहरण प्रस्तुत किया है—'हे मायाशक्तिरूप विन्दुयुक्त स्वर! मैं सरलभावका इच्छुक तथा संसार-सिन्धुसे तरनेके लिये प्रयत्नशील होकर साधनके लिये उपयोगी दीर्घ आयु प्राप्त करनेके उद्देश्यसे भगवान् विष्णुकी शक्ति श्रीदेवीकी, श्रीलक्ष्मीजीकी (जो नृसिंहदेवकी शक्ति हैं), शङ्करजीकी शक्ति पर्वतराजपुत्री अम्बिकाकी, ब्रह्माजीकी शक्ति सरस्वतीदेवीकी, षष्ठीदेवी (स्कन्दशक्ति)-की, इन्द्रसेना नामसे प्रसिद्ध इन्द्रशक्तिकी तथा ब्रह्मप्राप्तिकी कारणभूता एवं साकाररूपमें प्रकट हुई विद्या-शक्तिकी शरण लेता हूँ। आप उपर्युक्त शक्तियोंकी तथा मुझ उपासककी रक्षा करें।'

निश्चय ही सम्पूर्ण भूतोंका यह आकाश ही परम आधार है। ये सम्पूर्ण भूत आकाशसे ही उत्पन्न होते हैं। उत्पन्न होनेपर आकाशसे ही जीवन धारण करते हैं तथा मृत्यु होनेपर आकाशमें ही लीन हो जाते हैं; इसलिये आकाशको ही बीज—सबका मूल कारण जाने। इस विषयमें ऋषि (मन्त्र) ने यह दृष्टान्त रक्खा है—'विशुद्ध परम धाममें अथवा बुद्धिमें रहनेवाले जो स्वयम्प्रकाश पुरुषोत्तम हैं, वे ही अन्तरिक्ष-निवासी वसु हैं, घरोंमें उपस्थित होनेवाले अतिथि हैं; यज्ञकी वेदीपर स्थापित होनेवाले अग्निदेव तथा उनमें आहुति डालनेवाले होता भी वे ही हैं; समस्त मनुष्योंमें अर्थात् भूलोकमें, उससे श्रेष्ठ स्वर्गलोकमें तथा सर्वश्रेष्ठ सत्यलोकमें भी उन्हींका निवास है। वे ही आकाशमें रहनेवाले हैं। जल, पृथ्वी, सत्कर्म तथा पर्वतोंमें प्रकट होनेवाले भी वे ही हैं; वे ही सबसे महान् परम सत्य हैं।' जो इस प्रकार जानता है, वह भी पूर्वोक्त फलका भागी होता है। यह महोपनिषद् है।

चतुर्थ उपनिषद्

मन्त्रराज आनुष्टुभके अङ्गभूत मन्त्र; प्रणव वाच्यरूप भगवान् नृसिंहदेवके चार पाद; स्तुतिके मन्त्र

उन प्रसिद्ध देवताओंने प्रजापति ब्रह्माजीसे जिज्ञासापूर्वक कहा—'भगवन्! नृसिंहदेवके मन्त्रराज आनुष्टुभके अङ्गभूत मन्त्रोंका हमारे लिये वर्णन कीजिये।'

यह सुनकर वे सुप्रसिद्ध प्रजापति बोले—प्रणव (ॐकार), गायत्री, यजुर्लक्ष्मी तथा नृसिंहगायत्री—ये इस मन्त्रराजके अङ्गभूत मन्त्र हैं। इन सबको जानना चाहिये। जो जानता है, वह (लौकिक लाभके साथ ही) अमृतत्वको भी प्राप्त करता है॥ १॥

'ॐ' यह अक्षर (अविनाशी परमात्मा) है। यह दृश्यमान सम्पूर्ण जगत् इस परमात्मस्वरूप ॐकारकी ही उपव्याख्या—महिमाका विस्तार है। भूत, वर्तमान और भविष्य—इन तीनों कालोंसे सम्बन्ध रखनेवाला सब कुछ ॐकार ही है। तथा उपर्युक्त तीनों कालोंसे अतीत जो कोई दूसरा तत्त्व है, वह भी ॐकार ही है। निश्चय ही यह सब कुछ ब्रह्म है। ये परमात्मा (भगवान् नृसिंहदेव) ब्रह्म हैं। उन सर्वात्मा श्रीनृसिंहदेवके चार पाद हैं। उनके

समग्ररूपका तत्त्व समझानेके लिये श्रुतिने यहाँ चार पादोंकी कल्पना की है।

जाग्रत्-अवस्था तथा उसके द्वारा उपलक्षित यह सम्पूर्ण स्थूल जगत् ही जिनका स्थान—शरीर है, अर्थात् जो सम्पूर्ण विश्वमें व्याप्त हो रहे हैं; जिनका ज्ञान इस बाह्य जगत्में फैला हुआ है अथवा जो बाह्य (स्थूल) जगत्को ही अपनी प्रज्ञाका विषय बनाते हैं; भूः, भुवः, स्वः, महः, जनः, तपः और सत्य—ये सात लोक ही जिनके अङ्ग हैं; पाँच ज्ञानेन्द्रियाँ, पाँच कर्मेन्द्रियाँ, पाँच प्राण तथा चार अन्तःकरण—ये उन्नीस समष्टि करण ही जिनके मुख[1] हैं; जो स्थूल जगत्के भोक्ता (अनुभव और पालन करनेवाले) हैं तथा जो विश्व-शरीरमें स्थित नर (अन्तर्यामी पुरुष) होनेके कारण 'वैश्वानर' नाम धारण करते हैं, वे सर्वरूप 'वैश्वानर' ही पूर्णतम परमात्मा श्रीनृसिंहदेवके प्रथम पाद हैं। (चार व्यूहोंमें ये ही बलभद्र-स्वरूप हैं।)

स्वप्नावस्था और उसके द्वारा उपलक्षित सूक्ष्म जगत् ही जिनका स्थान (शरीर) है, जिनका ज्ञान बाह्य जगत्की अपेक्षा आन्तरिक अर्थात् सूक्ष्म जगत्में व्याप्त है, जो पूर्वोक्त सात अङ्गों और उन्नीस मुखोंवाले हैं, जो सूक्ष्म जगत्के सूक्ष्म तत्त्वोंका अनुभव और पालन करनेवाले हैं, वे तैजस पुरुष (प्रकाशके स्वामी सूत्रात्मा—हिरण्यगर्भ) उन पूर्णब्रह्म परमात्मा श्रीनृसिंहदेवके द्वितीय पाद हैं। (चतुर्व्यूहोंमें ये ही प्रद्युम्नरूप हैं।)

जिस अवस्थामें सोया हुआ पुरुष किसी भी भोगकी कामना नहीं करता, कोई भी स्वप्न नहीं देखता, वह सुषुप्ति-अवस्था है। ऐसी सुषुप्ति तथा उसके द्वारा उपलक्षित सम्पूर्ण जगत्की प्रलयावस्था (जब कि सारा विश्व अपने कारणमें विलीन हो जाता है) जिनका स्थान (शरीर) है, अर्थात् समष्टि कारण-तत्त्वमें जिनकी स्थिति है, जो एक रूपमें ही स्थित हैं अर्थात् जिनकी अभी नाना रूपोंमें अभिव्यक्ति नहीं हुई है, घनीभूत विज्ञान ही जिनका स्वरूप है, जो केवल आनन्दमय ही हैं, चिन्मय प्रकाश ही जिनका मुख है तथा जो एकमात्र अपने स्वरूपभूत आनन्दके ही उपभोक्ता हैं, जिनके अतिरिक्त और कोई है ही नहीं, वे प्राज्ञ पुरुष ही पूर्ण ब्रह्म परमात्मा श्रीनृसिंहदेवके तृतीय पाद हैं। (चतुर्व्यूहोंमें इन्हींको अनिरुद्ध कहा गया है।)

१. विषय-ग्रहणमें द्वारभूत होनेके कारण इनको मुख कहा गया है।

इस प्रकार तीनों पादोंके रूपमें उपवर्णित ये परमात्मा सबके ईश्वर हैं। ये सर्वज्ञ हैं। ये अन्तर्यामी हैं। ये सम्पूर्ण विश्वके कारण हैं। तथा समस्त प्राणियोंकी उत्पत्ति, (स्थिति) और प्रलयके स्थान भी ये ही हैं।

जो न सूक्ष्मको जानता है न स्थूलको जानता है, और न दोनोंको ही जानता है; जिसे जाननेवाला और न जाननेवाला—कुछ भी नहीं कहा जा सकता और जो न प्रज्ञानका ही घनीभूत रूप है; जो देखा नहीं जा सकता, व्यवहारमें नहीं लाया जा सकता और न पकड़नेमें ही आ सकता है; जिसका कोई लक्षण अथवा चिह्न—आकार भी नहीं है; जो चिन्तन करनेमें नहीं आ सकता और न बतलानेमें ही आ सकता है; एकमात्र आत्मसत्ताकी प्रतीति—अनुभूति ही जिसका सार अथवा स्वरूप है तथा जिसमें प्रपञ्चका सर्वथा अभाव है—ऐसा सर्वथा शान्त, कल्याणमय, अद्वितीय तत्त्व उन पूर्णब्रह्म परमात्मा नृसिंहदेवका चतुर्थ पाद है। यों ज्ञानी महात्मा मानते हैं। इस प्रकार चार पादोंमें जिनका वर्णन किया गया है, वे ही प्रणववाच्य परमात्मा भगवान् नृसिंहदेव हैं और वे ही जाननेयोग्य हैं (उन्हींकी महिमाका इस उपनिषद्में वर्णन है) ॥ २ ॥

अब सावित्रीका परिचय देते हैं। (यद्यपि मन्त्रराजके पदोंमें 'सवितृ'-वाचक शब्दका उपादान नहीं हुआ है, तथापि तिमिरविनाशक सूर्यकी भाँति वह उपासकोंके अन्तस्तमको दूर करनेवाला है—यह प्रदर्शित करनेके लिये ही 'सावित्री' को अङ्ग-मन्त्र माना गया है।) यह सावित्री-मन्त्र गायत्री-छन्द-विशिष्ट यजुर्मन्त्रके रूपमें निरूपित हुआ है। उसके द्वारा ही यह सब कुछ व्याप्त है। आठ अक्षरोंका मन्त्र होनेसे ही उसको गायत्री कहा गया है। मन्त्र इस प्रकार है—'घृणिः सूर्य आदित्यः।' 'घृणिः' ये दो अक्षर हैं। 'सूर्यः' ये तीन अक्षर हैं।* तथा 'आदित्यः' ये तीन अक्षर हैं। यह सावित्र-मन्त्रका आठ अक्षरोंवाला पद है; इसको आरम्भमें श्रीबीज (श्रीं) से विभूषित किया जाता है। जो इस प्रकार इस मन्त्रको जानता है, वह लक्ष्मीके द्वारा अभिषिक्त होता है। यही बात ऋचाद्वारा कही गयी है—'ऋग्वेदकी ऋचाएँ अविनाशी परम-व्योमस्वरूप स्वप्रकाश परमात्मामें प्रतिष्ठित हैं, जहाँ कि सम्पूर्ण

* यद्यपि इसमें दो ही अक्षर सस्वर हैं, तथापि वैदिक छन्दोंके लिये स्वीकृत व्यूहके नियमानुसार 'सूर्यः' के स्थानमें 'सूरियः' पाठ मानकर गणना करनेसे तीन अक्षर होते हैं। गायत्री-मन्त्रमें भी 'वरेण्यम्' के स्थानमें 'वरेणियम्' मानकर गणना करनेसे ही चौबीस अक्षर पूरे होते हैं।

देवता भलीभाँति निवास करते हैं। जो उपासक उन स्वप्रकाश परमात्माको नहीं जानता, वह ऋचाओंके स्वाध्यायसे क्या कर लेगा ? तथा जो उन परमात्माको जानते हैं, वे ही ये उपासक उनके परमधाममें सुखपूर्वक निवास करते हैं।' इसी प्रकार जो सावित्र-मन्त्रको जानता है, उसको ऋक्, साम और यजुर्वेदके मन्त्रोंसे कोई प्रयोजन नहीं है।

ॐ भूर्लक्ष्मीर्भुवर्लक्ष्मीः स्वर्लक्ष्मीः कालकर्णी तन्नो महालक्ष्मीः प्रचोदयात्।

'जो सच्चिदानन्दमयी देवी भूर्लोककी लक्ष्मी—शोभा, भुवर्लोककी लक्ष्मी तथा स्वर्लोककी लक्ष्मी हैं, जो कालकर्णी नामसे विख्यात हैं, वे भगवती महालक्ष्मी हमें सत्कर्मोंके लिये प्रेरणा देती रहें।' निश्चय ही यह महालक्ष्मीकी यजुर्वेदोक्त गायत्री है, जो चौबीस अक्षरोंकी है। यह सब—जो कुछ यह प्रतीत हो रहा है, निःसंदेह गायत्री ही है। इसलिये जो इस यजुर्वेदसम्बन्धिनी महालक्ष्मी गायत्रीको जानता है, वह बड़ी भारी सम्पत्तिको प्राप्त होता है।

ॐ नृसिंहाय विद्महे वज्रनखाय धीमहि तन्नः सिंहः प्रचोदयात्।

'ॐश्रीनृसिंहदेवकी प्राप्तिके लिये हम उपासना करते हैं, वज्रके समान नखोंवाले उन भगवान्‌के लिये ही उनके स्वरूपका हम चिन्तन करते हैं; वे भगवान् नरसिंह हमें प्रेरणा दें।' यही नृसिंहगायत्री है, जो देवताओं और वेदोंका भी आदि कारण है। जो इस प्रकार जानता है, वह आदि-कारणभूत भगवान्‌से संयुक्त होता है॥ २॥

देवताओंने प्रजापतिसे फिर पूछा—'भगवन्! किन मन्त्रोंसे स्तुति करनेपर भगवान् नृसिंहदेव प्रसन्न होते और अपने स्वरूपका प्रत्यक्ष दर्शन कराते हैं, यह हमें बतलायें।' यह सुनकर उन सुप्रसिद्ध प्रजापतिने कहा—

ॐ उं ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च ब्रह्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः॥ १॥

ॐ प्रं ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च विष्णुर्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः॥ २॥

ॐ वीं ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च महेश्वरो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः॥ ३॥

ॐ रं ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च पुरुषो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः॥ ४॥

ॐ मं ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्चेश्वरो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः॥ ५॥

ॐ हां ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्या सरस्वती भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः॥ ६॥

ॐ विं ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्या श्रीर्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः॥ ७॥

ॐ ष्णुं ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्या गौरी भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः॥ ८॥

ॐ ज्वं ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्या प्रकृतिर्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः॥ ९॥

ॐ लं ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्या विद्या भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः॥ १०॥

ॐ तं ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्चोङ्कारो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः॥ ११॥

ॐ सं ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्याश्चतस्रोऽर्धमात्रा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः॥ १२॥

ॐ वं ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्ये च वेदाः साङ्गाः सशाखा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः॥ १३॥

ॐ तों ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्ये पञ्चाग्नयो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः॥ १४॥

ॐ मुं ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्याः सप्तव्याहृतयो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः॥ १५॥

ॐ खं ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्ये चाष्टौ लोकपाला भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः॥ १६॥

ॐ नृं ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्ये चाष्टौ वसवो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः॥ १७॥

ॐ सिं ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्ये च रुद्रा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः॥ १८॥

ॐ हूं ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्ये च आदित्या भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः॥ १९॥

ॐ भीं ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्ये चाष्टौ ग्रहा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः॥ २०॥

ॐ षं ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्यानि पञ्च महाभूतानि भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः॥ २१॥

ॐ णं ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च कालो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः॥ २२॥

ॐ भं ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च मनुर्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः॥ २३॥

ॐ द्रं ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च मृत्युर्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २४ ॥

ॐ मृं ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च यमो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २५ ॥

ॐ त्युं ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्चान्तको भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २६ ॥

ॐ मृं ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च प्राणो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २७ ॥

ॐ त्युं ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च सूर्यो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २८ ॥

ॐ नं ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च सोमो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २९ ॥

ॐ मां ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च विराट् पुरुषो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३० ॥

ॐ म्यं ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च जीवो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३१ ॥

ॐ हं ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च सर्वं भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३२ ॥

ॐ (उं) निश्चय ही जो वे परम प्रसिद्ध भगवान् नृसिंहदेव हैं, जो कि ब्रह्मा एवं भूः-भुवः-स्वः—त्रिभुवनरूप हैं, उन्हींको हमारा बारंबार नमस्कार है। ॐ (ग्रं) निश्चय ही जो वे परम प्रसिद्ध भगवान् नृसिंहदेव हैं, जो कि विष्णु एवं भूः-भुवः-स्वः—त्रिभुवनरूप हैं, उन्हें ही हमारा बारंबार नमस्कार है। ॐ (वीं) निश्चय ही जो वे परम प्रसिद्ध भगवान् नृसिंहदेव हैं, जो कि महेश्वर तथा भूः-भुवः और स्वः—त्रिभुवनरूप हैं, उन्हें ही हमारा बारंबार नमस्कार है। ॐ (ं) निश्चय ही जो वे परम प्रसिद्ध भगवान् नृसिंहदेव हैं, जो कि पुरुष एवं भूः-भुवः-स्वः—त्रिभुवनरूप हैं, उन्हें ही हमारा बारंबार नमस्कार है। ॐ (मं) निश्चय ही जो वे परम प्रसिद्ध भगवान् नृसिंहदेव हैं, जो कि ईश्वर एवं भूः-भुवः-स्वः—त्रिभुवनरूप हैं, उन्हें ही हमारा बारंबार नमस्कार है। ॐ (हां) निश्चय ही जो वे परम प्रसिद्ध भगवान् नृसिंहदेव हैं, जो कि सरस्वती एवं भूः-भुवः-स्वः—त्रिभुवनरूप हैं, उन्हें ही हमारा बारंबार नमस्कार है। ॐ (विं) निश्चय ही जो वे परम प्रसिद्ध भगवान् नृसिंहदेव हैं, जो कि श्री एवं भूः-भुवः-स्वः—त्रिभुवनरूप हैं, उन्हें ही हमारा बारंबार नमस्कार है। ॐ (ष्णुं) निश्चय ही जो वे परम प्रसिद्ध भगवान् नृसिंहदेव हैं, जो कि गौरी एवं भूः-भुवः-स्वः—त्रिभुवनरूप हैं, उन्हें ही हमारा बारंबार नमस्कार है। ॐ (ज्वं) निश्चय ही जो वे परम प्रसिद्ध भगवान् नृसिंहदेव हैं, जो कि प्रकृति एवं भूः-भुवः-स्वः—त्रिभुवनरूप हैं, उन्हें ही हमारा बारंबार नमस्कार है। ॐ (लं) निश्चय ही जो वे परम प्रसिद्ध भगवान् नृसिंहदेव हैं, जो कि विद्या एवं भूः-भुवः-स्वः—त्रिभुवनरूप हैं, उन्हें ही हमारा बारंबार नमस्कार है। ॐ (तं) निश्चय ही जो वे परम प्रसिद्ध भगवान् नृसिंहदेव हैं, जो कि ॐकार एवं भूः-भुवः-स्वः—त्रिभुवनरूप हैं, उन्हें ही हमारा बारंबार नमस्कार है। ॐ (सं) निश्चय ही जो वे परम प्रसिद्ध भगवान् नृसिंहदेव हैं, जो कि चार अर्धमात्रा एवं भूः-भुवः-स्वः—त्रिभुवनरूप हैं, उन्हें ही हमारा बारंबार नमस्कार है। ॐ (वं) निश्चय ही जो वे परम प्रसिद्ध भगवान् नृसिंहदेव हैं, जो कि अङ्ग, शाखा और इतिहाससहित वेद एवं भूः-भुवः-स्वः—त्रिभुवनरूप हैं, उन्हें ही हमारा बारंबार नमस्कार है। ॐ (तों) निश्चय ही जो वे परम प्रसिद्ध भगवान् नृसिंहदेव हैं, जो कि पाँच अग्नियाँ एवं भूः-भुवः-स्वः—त्रिभुवनरूप हैं, उन्हें ही हमारा बारंबार नमस्कार है। ॐ (मुं) निश्चय ही जो वे परम प्रसिद्ध भगवान् नृसिंहदेव हैं, जो कि सात महाव्याहृतियाँ एवं भूः-भुवः-स्वः—त्रिभुवनरूप हैं, उन्हें ही हमारा बारंबार नमस्कार है। ॐ (खं) निश्चय ही जो वे परम प्रसिद्ध भगवान् नृसिंहदेव हैं, जो कि आठ लोकपाल एवं भूः-भुवः-स्वः—त्रिभुवनरूप हैं, उन्हें ही हमारा बारंबार नमस्कार है। ॐ (नृं) निश्चय ही जो वे परम प्रसिद्ध भगवान् नृसिंहदेव हैं, जो कि आठ वसु एवं भूः-भुवः-स्वः—त्रिभुवनरूप हैं, उन्हें ही हमारा बारंबार नमस्कार है। ॐ (सिं) निश्चय ही जो वे परम प्रसिद्ध भगवान् नृसिंहदेव हैं, जो कि ग्यारह रुद्र एवं भूः-भुवः-स्वः—त्रिभुवनरूप हैं, उन्हें ही हमारा बारंबार नमस्कार है। ॐ (हं) निश्चय ही जो वे परम प्रसिद्ध भगवान् नृसिंहदेव हैं, जो कि बारह आदित्य एवं भूः-भुवः-स्वः—त्रिभुवनरूप हैं, उन्हें ही हमारा बारंबार नमस्कार है। ॐ (भीं) निश्चय ही जो वे परम प्रसिद्ध भगवान् नृसिंहदेव हैं, जो कि आठ ग्रह एवं भूः-भुवः-स्वः—त्रिभुवनरूप हैं, उन्हें ही हमारा बारंबार नमस्कार है। ॐ (षं) निश्चय ही जो वे परम प्रसिद्ध भगवान् नृसिंहदेव हैं, जो कि पञ्च महाभूत एवं भूः-भुवः-स्वः—त्रिभुवनरूप हैं, उन्हें ही हमारा बारंबार नमस्कार है। ॐ (णं) निश्चय ही जो वे परम प्रसिद्ध भगवान् नृसिंहदेव हैं, जो कि काल एवं भूः-भुवः-स्वः—त्रिभुवनरूप हैं, उन्हें ही हमारा बारंबार नमस्कार है। ॐ (भं) निश्चय ही जो वे परम प्रसिद्ध भगवान्

नृसिंहदेव हैं, जो कि मनु एवं भूः-भुवः-स्वः—त्रिभुवनरूप हैं, उन्हें ही हमारा बारंबार नमस्कार है। ॐ (द्रं) निश्चय ही जो वे परम प्रसिद्ध भगवान् नृसिंहदेव हैं, जो कि मृत्यु एवं भूः-भुवः-स्वः—त्रिभुवनरूप हैं, उन्हें ही हमारा बारंबार नमस्कार है। ॐ (मृं) निश्चय ही जो वे परम प्रसिद्ध भगवान् नृसिंहदेव हैं, जो कि यम एवं भूः-भुवः-स्वः—त्रिभुवनरूप हैं, उन्हें ही हमारा बारंबार नमस्कार है। ॐ (त्युं) निश्चय ही जो वे परम प्रसिद्ध भगवान् नृसिंहदेव हैं, जो कि अन्तक एवं भूः-भुवः-स्वः—त्रिभुवनरूप हैं, उन्हें ही हमारा बारंबार नमस्कार है। ॐ (मृं) निश्चय ही जो वे परम प्रसिद्ध भगवान् नृसिंहदेव हैं, जो कि प्राण एवं भूः-भुवः-स्वः—त्रिभुवनरूप हैं, उन्हें ही हमारा बारंबार नमस्कार है। ॐ (त्युं) निश्चय ही जो वे परम प्रसिद्ध भगवान् नृसिंहदेव हैं, जो कि सूर्य एवं भूः-भुवः-स्वः—त्रिभुवनरूप हैं, उन्हें ही हमारा बारंबार नमस्कार है। ॐ (नं) निश्चय ही जो वे परम प्रसिद्ध भगवान् नृसिंहदेव हैं, जो कि सोम एवं भूः-भुवः-स्वः—त्रिभुवनरूप हैं, उन्हें ही हमारा बारंबार नमस्कार है। ॐ (मां) निश्चय ही जो वे परम प्रसिद्ध भगवान् नृसिंहदेव हैं, जो कि विराट् पुरुष एवं भूः-भुवः-स्वः—त्रिभुवनरूप हैं, उन्हें ही हमारा बारंबार नमस्कार है। ॐ (म्यं) निश्चय ही जो वे परम प्रसिद्ध भगवान् नृसिंहदेव हैं, जो कि जीव एवं भूः-भुवः-स्वः—त्रिभुवनरूप हैं, उन्हें ही हमारा बारंबार नमस्कार है। ॐ (हं) निश्चय ही जो वे परम प्रसिद्ध भगवान् नृसिंहदेव हैं, जो कि सर्वरूप एवं भूः-भुवः-स्वः—त्रिभुवनरूप हैं, उन्हें ही हमारा बारंबार नमस्कार है ॥ १—३२ ॥

ये (मन्त्रराजके ३२ अक्षरोंके अनुसार) बत्तीस मन्त्र हैं। इन मन्त्रोंको बताकर प्रजापतिने उन देवताओंसे कहा—'देवगण! तुमलोग इन मन्त्रोंसे प्रतिदिन भगवान्‌का स्तवन करो। इससे भगवान् नृसिंहदेव प्रसन्न होते और अपने स्वरूपका प्रत्यक्ष दर्शन कराते हैं। इसलिये जो इन मन्त्रोंद्वारा नित्य भगवान् नरसिंहदेवकी स्तुति करता है, वह उनका प्रत्यक्ष दर्शन पाता है तथा उनके विश्वरूपको देख लेता है। साथ ही वह अमृतत्वको भी प्राप्त होता है। जो इस प्रकार जानता है, उसे भी वही फल मिलता है। यह महोपनिषद् है ॥ ४ ॥

पञ्चम उपनिषद्

आनुष्टुभ मन्त्रराजके सुदर्शन नामक महाचक्रका वर्णन; मन्त्रराजके जपका फल

कहते हैं, देवताओंने श्रद्धापूर्वक प्रजापतिसे कहा—"भगवन्! श्रीनृसिंहदेवके आनुष्टुभ मन्त्रराजका जो 'महाचक्र' नामक चक्र है, उसका हमसे वर्णन कीजिये। यह चक्र सम्पूर्ण कामनाओंको पूर्ण करनेवाला तथा मोक्षका द्वार है—इस प्रकार योगीजन वर्णन करते हैं।"

यह सुनकर वे प्रसिद्ध प्रजापति बोले—निश्चय ही यह सुदर्शन नामक महाचक्र छः अक्षरोंका है; इसीलिये यह छः अरोंसे युक्त होता है—छः दलोंवाला चक्र बनता है। छः ही ऋतुएँ होती हैं; ऋतुओंसे ही इसके अरोंकी समानता की जाती है। अर्थात् इसके छः दलोंमें छः ऋतुओंकी भावना करनी चाहिये। इसके मध्यमें नाभि होती है। नाभिमें ही ये अरे प्रतिष्ठित होते हैं। फिर यह सारा चक्र मायारूप नेमिसे आवेष्टित होता है। माया आत्माका स्पर्श नहीं करती, इसलिये वह षड्दल चक्र बाहरकी ओरसे ही मायाद्वारा आवेष्टित होता है। इसके बाद आठ अरोंसे युक्त अष्टदल चक्र बनता है। आठ अक्षरोंकी ही एक पादवाली गायत्री होती है; गायत्रीके अक्षरोंसे ही इस चक्रके अरोंकी तुलना की जाती है। (इसके आठ दलोंमें गायत्रीके एक पादकी भावना करे।) यह भी बाहरकी ओरसे मायाद्वारा आवेष्टित होता है। निश्चय ही यह माया प्रत्येक क्षेत्रको व्याप्त किये रहती है। इसके बाद द्वादश अरोंसे युक्त द्वादशदलका चक्र होता है। बारह अक्षरोंका ही जगती छन्द (का एक पाद) होता है। जगतीकी अक्षर-संख्यासे ही यह चक्र संतुलित होता है। (इसके द्वादश दलोंमें जगतीके एक पादकी भावना करे।) यह भी बाहरसे मायाद्वारा आवेष्टित होता है। तदनन्तर षोडशारचक्र है, जो सोलह दलोंसे सम्पन्न होता है। निश्चय ही पुरुष सोलह कलाओंसे युक्त है। पुरुष (परमात्मा) ही यह सब कुछ है। अतः षोडशार चक्रके अरोंको पुरुषकी कलाओंकी उपमा दी जाती है। (इसके षोडश दलोंमें पुरुषकी—अन्तर्यामी परमात्माकी सोलह कलाओंकी भावना करे।) यह भी बाहरकी ओरसे मायाद्वारा आवेष्टित होता है। तत्पश्चात् बत्तीस अरोंसे युक्त अर्थात् बत्तीस दलोंवाला चक्र है। बत्तीस अक्षरोंका ही अनुष्टुप् छन्द होता है। अनुष्टुप्के अक्षरोंसे ही इसके

अरोंकी तुलना होती है। (इसके बत्तीस दलोंमें अनुष्टुप्‌की भावना करे।) यह चक्र भी बाहरकी ओरसे मायाद्वारा आवेष्टित है। अरोंसे ही यह पूर्णतः आबद्ध है। वेद ही इसके अरे हैं। पत्तोंसे ही यह सब ओर घूमता है। छन्द ही इसके पत्ते हैं॥ १॥

यह बत्तीस दलोंसे सम्पन्न महाचक्र ही सुदर्शन नामसे विख्यात है। इसके मध्यभागमें स्थित जो नाभिस्थान है, उसमें नृसिंह-देवता-सम्बन्धी अविनाशी तारक-मन्त्रका न्यास करे। वह तारक-मन्त्र एक अक्षरका—ॐ है। छः पत्रोंमें छः अक्षरोंवाले 'सहस्रार हुं फट्' इस सुदर्शन मन्त्रका न्यास होता है। आठ दलोंमें आठ अक्षरोंवाले 'ॐ नमो नारायणाय' इस नारायण-मन्त्रका न्यास होता है। बारह दलोंमें द्वादशाक्षर वासुदेव-मन्त्र (ॐ नमो भगवते वासुदेवाय) का न्यास किया जाता है। सोलह दलोंमें वर्णमालाके आदि सोलह अक्षर, जो बिन्दुयुक्त सोलह स्वर-वर्णोंके रूपमें हैं, रक्खे जाते हैं। बत्तीस दलोंमें बत्तीस अक्षरोंके नृसिंह-देवतासम्बन्धी मन्त्रराज आनुष्टुभका न्यास किया जाता है। (एक-एक दलमें मूल-मन्त्रके एक-एक अक्षरको प्रणवसे सम्पुटित करके रक्खा जाता है।) वही यह सुदर्शन नामसे प्रसिद्ध महाचक्र है, जो सब कामनाओंको पूर्ण करनेवाला, मोक्षका द्वार, ऋक्, यजुः और सामवेदस्वरूप तथा ब्रह्ममय एवं अमृतमय है। उसके पूर्वभागमें आठ वसुगण रहते हैं। दक्षिणभागमें ग्यारह रुद्र, पश्चिमभागमें बारह आदित्य, उत्तरभागमें विश्वेदेव, नाभिमें ब्रह्मा, विष्णु तथा महादेवजी एवं पार्श्वभागमें सूर्य और चन्द्रमा हैं।

यही बात ऋचाद्वारा कही गयी है—'अविनाशी परम आकाशस्वरूप भगवान् नृसिंहमें (तथा उनके इस सुदर्शन महाचक्रमें) ही ऋक् आदि सम्पूर्ण वेद प्रतिष्ठित हैं। उनमें ही सम्पूर्ण देवता निवास करते हैं। जो उन परमात्मा नृसिंह-देव तथा उनके महाचक्रको नहीं जानता, वह ऋग्वेद पढ़कर क्या करेगा? उसका वेदाध्ययन व्यर्थ है। और जो उन भगवान् नृसिंहदेव तथा उनके सुदर्शन महाचक्रको जानते हैं, वे ही उपासक भगवान्‌में उत्तम स्थितिको प्राप्त करते हैं।' इस सुदर्शन नामक महाचक्रको जो बालक अथवा युवा होकर भी जान लेता है, वह महान् बन जाता है; वह सबका गुरु है। वह सब मन्त्रोंका उपदेशक हो जाता है। मन्त्रराज अनुष्टुप्‌से होम करे। अनुष्टुप्-मन्त्रसे ही पूजन करे। यह सुदर्शन महाचक्र राक्षसजनित भयका नाश करनेवाला है, मृत्युसे तारनेवाला है। इसे यन्त्ररूपमें गुरुद्वारा प्राप्त करके कण्ठमें, बाँहमें अथवा शिखामें बाँध ले। इस मन्त्रके उपदेशक गुरुको सात द्वीपोंवाली समूची पृथ्वी भी दक्षिणारूपमें दे दी जाय तो उसके लिये यह पर्याप्त नहीं है। अर्थात् उस मन्त्रकी महिमाके समक्ष सम्पूर्ण पृथ्वीका दान भी तुच्छ है। अतएव श्रद्धा और शक्तिके अनुसार जो कुछ भी हो सके, थोड़ी बहुत भूमि दान करनी चाहिये; वही दक्षिणा होती है॥ २॥

उन प्रसिद्ध देवताओंने पुनः प्रजापतिसे श्रद्धापूर्वक पूछा—'भगवन्! आनुष्टुभ मन्त्रराज नारसिंहका क्या फल है, यह हमें बताइये।'

यह सुनकर उन सुप्रसिद्ध प्रजापतिने कहा—जो इस नारसिंह मन्त्रराज आनुष्टुभका नित्य जप करता है, वह मानो अग्निमें तपाया जाकर शुद्ध हो जाता है। वह वायुपूत होता है। वह सूर्य और चन्द्रमाद्वारा शुद्ध कर दिया जाता है। वह सत्यपूत होता है; वह लोकपूत होता है; वह ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र तथा समस्त वेदोंद्वारा पवित्र कर दिया जाता है।

सारांश यह कि वह सबके द्वारा सर्वथा पवित्र कर दिया जाता है॥ ३॥

जो भगवान् नृसिंहदेवके इस मन्त्रराज आनुष्टुभका नित्य जप करता है, वह मृत्युको पार कर जाता है। वह पापसे तर जाता है। वह ब्रह्महत्याको पार कर जाता है। वह भ्रूणहत्यासे तर जाता है। वह वीरहत्यासे तर जाता है। वह सबकी हत्यासे तर जाता है। वह जन्म-मृत्युरूप संसारको पार कर जाता है। वह सबको पार कर जाता है। वह सबको पार कर जाता है॥४॥

जो भगवान् नृसिंहदेवके इस मन्त्रराज आनुष्टुभका नित्य जप करता है, वह अग्निकी गतिको रोक देता है, वह वायुकी गतिको रोक देता है, वह सूर्यकी गतिको रोक देता है, वह चन्द्रमाकी गतिको रोक देता है, वह जलके प्रवाहको रोक देता है, वह सम्पूर्ण देवताओंको स्तब्ध कर देता है, वह सम्पूर्ण ग्रहोंकी गतिको रोक देता है तथा वह विषका भी स्तम्भन कर देता है॥५॥

जो भगवान् नृसिंहदेवके इस मन्त्रराज आनुष्टुभका नित्य जप करता है, वह देवताओंका आकर्षण कर लेता है। वह यक्षोंको भी अपने पास खींच लेता है। वह नागोंका आकर्षण कर लेता है। वह ग्रहोंको अपने समीप आकृष्ट कर लेता है। वह मनुष्योंको भी आकृष्ट कर लेता है। वह सबको आकृष्ट कर लेता है। वह सबको आकृष्ट कर लेता है॥ ६॥

जो भगवान् नृसिंहदेवके इस मन्त्रराज आनुष्टुभका नित्य जप करता है, वह भूलोकको जीत लेता है, वह भुवर्लोकको जीत लेता है, वह स्वर्गलोकको जीत लेता है, वह महर्लोकको जीत लेता है, वह जनलोकको जीत लेता है, वह तपोलोकको जीत लेता है, वह सत्यलोकको जीत लेता है, वह सब लोकोंको जीत लेता है, वह सब लोकोंको जीत लेता है॥ ७॥

जो भगवान् नृसिंहदेवके इस मन्त्रराज आनुष्टुभका

नित्य जप करता है, वह अग्निष्टोम यज्ञद्वारा यजन कर लेता है, वह उक्थ्य यागद्वारा यजन कर लेता है, वह 'षोडशी' से यजन कर लेता है, वह वाजपेयद्वारा यजन कर लेता है। वह अतिरात्रद्वारा यजन कर लेता है। वह आप्तोर्यामद्वारा यजन कर लेता है। वह अश्वमेधद्वारा यजन कर लेता है। वह सम्पूर्ण क्रतुओंद्वारा यजन कर लेता है। वह सम्पूर्ण क्रतुओंद्वारा यजन कर लेता है॥ ८॥

जो भगवान् नृसिंहदेवके इस मन्त्रराज आनुष्टुभका नित्य जप करता है, वह मानो ऋग्वेदका स्वाध्याय करता है। वह यजुर्वेदका स्वाध्याय करता है। वह सामवेदका स्वाध्याय करता है। वह अथर्ववेदका स्वाध्याय करता है। वह उसीके आङ्गिरस भागका स्वाध्याय करता है। वह शाखाओंका स्वाध्याय करता है। वह पुराणोंका स्वाध्याय करता है। वह कल्पों (यज्ञविधिको बतलानेवाले शास्त्रों) का स्वाध्याय करता है। वह गाथाओंका अध्ययन करता है। वह नाराशंसी नामक आख्यानोंका अध्ययन करता है। वह प्रणवका अध्ययन करता है। जो प्रणवका अध्ययन करता है, वह सबका अध्ययन करता है। वह सबका अध्ययन करता है॥ ९॥

जिनका उपनयन-संस्कार नहीं हुआ है, ऐसे जो सौ बालक हैं, वे एक उपनयन-संस्कारसम्पन्न ब्रह्मचारीके तुल्य हैं। जो सौ ब्रह्मचारी हैं, वे एक श्रोत्रिय (वेदपाठी) गृहस्थके तुल्य हैं। जो सौ गृहस्थ हैं, वे एक वानप्रस्थके तुल्य हैं; जो सौ वानप्रस्थ हैं, वे एक संन्यासीके तुल्य हैं। जो सौ संन्यासी हैं, वे एक रुद्र-जापक (रुद्र-मन्त्र अथवा रुद्राष्टाध्यायीका पाठ करनेवाले साधक) के तुल्य हैं। जो सौ रुद्र-जापक हैं, वे एक अथर्वशिरस् एवं अथर्वशिखा नामक उपनिषद्का स्वाध्याय करनेवालेके तुल्य हैं तथा जो सौ अथर्ववेदीय उपनिषदोंके स्वाध्यायकर्ता हैं, वे मन्त्रराज नारसिंहका जप करनेवाले एक साधकके तुल्य हैं। मन्त्रराज-का जप करनेवाले उपासकको वह परम धाम निश्चय ही प्राप्त होता है, जहाँ सूर्य नहीं तपता, जहाँ वायु नहीं बहती, जहाँ चन्द्रमा नहीं प्रकाशित होता, जहाँ तारे नहीं चमकते, जहाँ आग नहीं जलाती, जहाँ मृत्यु नहीं प्रवेश कर पाती, जहाँ दुःखका कोई प्रभाव नहीं होता, जो सदा आनन्दमय, परमानन्दपूर्ण, शान्त, शाश्वत, सदा कल्याणमय, ब्रह्मादि देवताओंद्वारा वन्दनीय तथा योगियोंका भी परम ध्येयरूप परमपद है और जहाँ जाकर योगी (परमात्मामें लगे हुए पुरुष) इस संसारमें नहीं लौटते।

इसके सम्बन्धमें ऐसी ही बात ऋग्वेदकी ऋचाद्वारा भी बतायी गयी है—

'जो आकाशमें तेजोमय सूर्यमण्डलकी भाँति, परमव्योममें चिन्मय प्रकाशद्वारा सब ओर व्याप्त है, भगवान् विष्णुके उस परमधामको विद्वान् उपासक सदा ही देखते हैं। साधनामें सदा जाग्रत् रहनेवाले निष्काम उपासक ब्राह्मण वहाँ पहुँचकर उस परमधामको और भी उद्दीप्त किये रहते हैं, जिसे विष्णुका परम पद कहते हैं।' वह परम पद निष्काम उपासकको प्राप्त होता है। वह यह परम पद निष्काम उपासकको प्राप्त होता है। जो इस प्रकार जानता है, वह उक्त फलका भागी होता है। यह महा-उपनिषद् है॥ १०॥

॥ अथर्ववेदीय नृसिंहपूर्वतापनीयोपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु॥

ॐ शान्तिः! शान्तिः!! शान्तिः!!!

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

अथर्ववेदीय

श्रीनृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

प्रथम खण्ड

'ॐ' नामसे परमात्म-तत्त्वका तथा उसके चार पादोंका वर्णन; चौथे पादके चार भेद

कहते हैं, एक बार देवताओंने प्रजापति ब्रह्माजीसे कहा—'भगवन् ! जो सूक्ष्मसे भी अत्यन्त सूक्ष्म हैं, उन प्रणव-रूप परमात्माके तत्त्वका हमसे स्पष्ट वर्णन कीजिये ।' इसपर ब्रह्माजीने 'तथास्तु' कहकर इस प्रकार उपदेश आरम्भ किया—

'ॐ' यह अक्षर (अविनाशी परमात्मा) है । यह सम्पूर्ण दृश्यमान जगत् उस परमात्मस्वरूप ॐकारकी ही उपव्याख्या—महिमाका विस्तार है । अतीत, वर्तमान और अनागत—इन तीनों कालोंमें होनेवाला यह सारा जगत् ॐकार ही है । तथा जो उपर्युक्त तीनों कालोंसे अतीत एवं जगत्से भिन्न कोई तत्त्व है, वह भी ॐकार ही है । निश्चय ही यह सब कुछ ब्रह्म है । यह आत्मा भी ब्रह्म है ।

इस आत्माकी 'ओम्' इस नामसे अभिहित ब्रह्मके साथ एकता करके तथा ब्रह्मकी आत्माके साथ 'ॐ'कारके वाच्यार्थ-रूपसे एकता करके, वह एकमात्र (अद्वितीय), जरारहित, मृत्युरहित, अमृतस्वरूप, निर्भय, चिन्मय तत्त्व 'ओम्' है—इस प्रकार अनुभव करे । उस परमात्मस्वरूप ॐकारमें स्थूल, सूक्ष्म और कारण—इन तीन शरीरोंवाले इस सम्पूर्ण दृश्य-प्रपञ्चका आरोप करके, अर्थात् एक परमात्मा ही सत्य हैं, उन्हींमें इस स्थूल, सूक्ष्म एवं कारण-जगत्की कल्पना हुई है—विवेकद्वारा इस प्रकार अनुभव करके यह निश्चय करे कि यह जगत् सच्चिदानन्दस्वरूप परमात्मा ही है । तथा तन्मय (परमात्ममय) होनेके कारण अवश्य यह तत्स्वरूप (परमात्मारूप) ही है, इस दृढ़ निश्चयके द्वारा जगत्को 'ओम्' के वाच्यार्थभूत परमात्मामें विलीन कर डाले । साथ ही उस त्रिविध शरीरवाले आत्माका 'यह त्रिविध शरीररूप उपाधिसे युक्त परब्रह्म ही है' इस प्रकार चिन्तन करे ।

स्थूल (विराट् जगत्स्वरूप) एवं स्थूल जगत्का भोक्ता, साथ-ही-साथ सूक्ष्म (सूक्ष्म जगत्स्वरूप) एवं सूक्ष्म जगत्का भोक्ता होनेके कारण तथा उसी प्रकार एकमात्र आनन्दस्वरूप एवं आनन्दमात्रका उपभोक्ता और साथ ही इन सबसे विलक्षण होनेके कारण वह आत्मा (परमात्मा) चार पादोंवाला है ।

जाग्रत्-अवस्था तथा इसके द्वारा उपलक्षित यह सम्पूर्ण जगत् ही जिनका स्थान अर्थात् शरीर है; जो सम्पूर्ण विश्वमें व्याप्त हो रहे हैं; जिनका ज्ञान इस स्थूल (बाह्य) जगत्में सब ओर फैला हुआ है; भूः, भुवः, स्वः आदि सात लोक ही जिनके सात अङ्ग हैं; पाँच ज्ञानेन्द्रियाँ, पाँच कर्मेन्द्रियाँ, पाँच प्राण तथा चार अन्तःकरण—ये उन्नीस समष्टि करण ही जिनके मुख हैं; जो स्थूल जगत्के भोक्ता हैं;

धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष—ये चार पुरुषार्थ जिनके स्वरूप हैं अथवा स्थूल, सूक्ष्म, कारण और साक्षी—इन चार स्वरूपोंमें जिनकी अभिव्यक्ति होती है तथा जो विश्व-शरीरमें स्थित नर होनेके कारण 'वैश्वानर' कहलाते हैं, वे सर्वरूप वैश्वानर ही पूर्णतम परमात्मा श्रीनृसिंहदेवके प्रथम पाद हैं। (चार व्यूहोंमें इन्हींको बलभद्ररूप माना गया है।)

स्वप्नावस्था और उसके द्वारा उपलक्षित सूक्ष्म जगत् ही जिनका स्थान (शरीर) है, जिनका ज्ञान बाह्य जगत्की अपेक्षा आन्तरिक अर्थात् सूक्ष्म जगत्में व्याप्त है, जो पूर्वोक्त सात अङ्गों और उन्नीस मुखोंवाले तथा सूक्ष्म जगत्के सूक्ष्म तत्त्वोंका अनुभव और पालन करनेवाले हैं, वे पूर्ववत् चार स्वरूपोंवाले तैजस (प्रकाशके स्वामी) सूत्रात्मा—हिरण्यगर्भ उन पूर्णब्रह्म परमात्मा श्रीनृसिंहदेवके द्वितीय पाद हैं। (चार व्यूहोंमें इन्हींको प्रद्युम्न कहा गया है।)

जिस अवस्थामें सोया हुआ पुरुष किसी भी भोगकी कामना नहीं करता, कोई भी स्वप्न नहीं देखता, वह सुषुप्ति-अवस्था है। ऐसी सुषुप्ति तथा उसके द्वारा उपलक्षित सम्पूर्ण जगत्की प्रलयावस्था (जब कि सम्पूर्ण विश्व अपने कारणमें विलीन हो जाता है) जिनका स्थान (शरीर) है, अर्थात् समष्टि कारण-तत्त्वमें जिनकी स्थिति है; जो एकरूपमें ही स्थित हैं—जिनकी अभी नाना रूपोंमें अभिव्यक्ति नहीं हुई है; घनीभूत विज्ञान ही जिनका स्वरूप है; जो केवल आनन्दमय ही हैं; चिन्मय प्रकाश ही जिनका मुख है; ओत, अनुज्ञातृ, अनुज्ञा और अविकल्प—इन चार स्वरूपोंमें जिनकी अभिव्यक्ति होती है* तथा जो एकमात्र अपने स्वरूपभूत आनन्दके ही उपभोक्ता हैं; जिनके अतिरिक्त दूसरा कोई है ही नहीं, वे प्राज्ञ नामसे प्रसिद्ध ईश्वर ही पूर्णब्रह्म परमात्मा श्रीनृसिंहदेवके तृतीय पाद हैं। (चार व्यूहोंमें ये ही 'अनिरुद्ध' नामसे प्रसिद्ध हैं।)

इस प्रकार तीनों पादोंके रूपमें वर्णित ये परमात्मा सबके ईश्वर हैं। ये सर्वज्ञ हैं। ये अन्तर्यामी हैं। ये सम्पूर्ण विश्वके कारण हैं तथा सम्पूर्ण प्राणियोंकी उत्पत्ति, स्थिति और प्रलयके स्थान भी ये ही हैं।

जाग्रत् आदि तीनों ही अवस्थाओंमें लक्षित होनेवाला यह जगत् भी वास्तवमें सुषुप्तरूप ही है; क्योंकि इनसे मोहित हुए मनुष्योंको कभी किसी भी वस्तुका तात्त्विक ज्ञान नहीं होता। इसी प्रकार यह त्रिविध जगत् स्वप्नवत् भी है; क्योंकि यहाँ वस्तुका प्रायः विपरीत ही ज्ञान होता है। इतना ही नहीं, कुछ-का-कुछ प्रतीत होनेके कारण यहाँ सब कुछ मायामात्र ही है। परमात्मा इससे विलक्षण हैं; क्योंकि ये परमात्मा एकमात्र चिन्मय रसरूप हैं।

उक्त तीनों पादोंके अतिरिक्त जो चौथा पाद है, वह ओत, अनुज्ञातृ, अनुज्ञा और अविकल्प—इन चार भेदोंके कारण चार रूपवाला है। उपर्युक्त चारों पाद तुरीय ही कहलाते हैं; क्योंकि प्रत्येक रूपका तुरीयमें ही पर्यवसान (लय) होता है। इस तुरीय पादमें भी जो ओत, अनुज्ञातृ और अनुज्ञारूप तीन भेद हैं, इन तीनोंको भी पूर्ववत् सुषुप्ति एवं स्वप्नके समान तथा मायामात्र ही समझना चाहिये; क्योंकि पारमार्थिक तुरीयरूप जो निर्विकल्प एवं निर्विशेष परमात्मा हैं, वे एकमात्र चिन्मय रसरूप ही हैं*।

* 'ओत' आदिका स्वरूप आगे बताया जायगा।

* इस प्रसङ्गका सारांश यों समझना चाहिये—जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति-कालमें अनुभव किया जानेवाला जो कुछ भी प्राकृत प्रपञ्च या सुख है, वह सब कार्य है और तुरीय उसका कारण है। कारणमें ही कार्यकी कल्पना होती है, अतः कारण ही सत्य है। कारणके भी साक्षी हैं सच्चिदानन्दस्वरूप परमात्मा। वे कहीं सत्-रूपसे, कहीं चित्रूपसे, कहीं आनन्दरूपसे और कहीं सत् आदि समस्त रूपोंसे कारणमें व्याप्त हैं। इस प्रकार कारणमें परमात्माकी व्यापकताका चिन्तन करना ओतयोग कहलाता है। व्याप्त वस्तु-की सत्ता व्यापकके ही अधीन होती है, इस न्यायसे परमात्माके द्वारा व्याप्त कारण-तत्त्वकी स्वतः कोई सत्ता आदि नहीं है। वह परमात्माके अधीन सत्ताका ही प्रकाशक होनेके कारण परमात्मामें ही आरोपित या कल्पित है। इस प्रकारके चिन्तनका नाम अनुज्ञातृ-योग है। अध्यस्त, आरोपित या कल्पित वस्तु अपने अधिष्ठानसे पृथक् अस्तित्व नहीं रखती; वह अधिष्ठानस्वरूप ही समझी जाती है। अतः परमात्मामें आरोपित कारण-तत्त्व भी उनसे पृथक् नहीं, परमात्मरूप ही है। इस प्रकारका चिन्तन अनुज्ञायोग कहा गया है। ये तीनों योग कारण-ज्ञानकी अपेक्षा रखते हैं; अतः कारणमें ही इनका अन्तर्भाव है। इसीलिये इनके पृथक् अस्तित्वको सुषुप्त, स्वप्न एवं मायामात्र बताया गया है। इन भोगोंद्वारा कारणका क्षय या संहार होता है। लयके आधार हैं तुरीय परमात्मा; अतः इन सबको तुरीयपादरूप बताना उचित ही है। परमात्मा ही 'अविकल्प' नामसे निर्दिष्ट पारमार्थिक तुरीय हैं। 'अथायमादेशः' आदिके द्वारा श्रुति उन्हींके स्वरूपकी ओर संकेत करती है।

अनन्तर श्रुतिका यह आदेश (उपदेश) है—'जो न स्थूलको जानता है, न सूक्ष्मको जानता है और न दोनोंको ही जानता है; जो न तो जाननेवाला है, न नहीं जाननेवाला है और न प्रज्ञानका ही घनीभूत रूप है; जिसे देखा नहीं जा सकता, व्यवहारमें नहीं लाया जा सकता, जो पकड़नेमें नहीं आ सकता; जिसका कोई लक्षण—चिह्न अथवा आकार भी नहीं है; जो चिन्तन करनेमें नहीं आ सकता, जिसे किसी विशिष्ट रूपसे बताया नहीं जा सकता; एकमात्र आत्मसत्ताकी प्रतीति (अनुभूति) ही जिसका सार अथवा स्वरूप है एवं जिसमें प्रपञ्चका सर्वथा अभाव है—ऐसा सर्वथा कल्याणमय, परम शान्त अद्वितीय तत्त्व ही उन पूर्णब्रह्म परमात्मा नृसिंहदेवका चतुर्थ पाद है—यों ज्ञानी महात्मा मानते हैं।'

इस प्रकार चार पादोंमें जिनका वर्णन किया गया है, वे भगवान् नृसिंहदेव ही सबके आत्मा हैं; वे ही जाननेयोग्य हैं। वे कारणात्मा ईश्वर (अथवा त्रिभुवनका शासन करनेवाले इन्द्र आदि) को भी अपना ग्रास बना लेते—अपनेमें लीन कर लेते हैं। वे तुरीयके भी तुरीय हैं। (अतः परमात्माको ही जानने और पानेका प्रयत्न करना चाहिये) ॥ १ ॥

द्वितीय खण्ड

परमात्माके चार पादोंकी ओंकारकी मात्राओंके साथ एकता; मन्त्रराज आनुष्टुभके द्वारा तुरीय परमात्माका ज्ञान

निश्चय ही उन 'तुरीय'नामसे प्रसिद्ध इन चार पादोंवाले परमात्माको ओङ्कारकी मात्राओं तथा समस्त ॐकारके साथ एकीभूत करे। अर्थात् ॐकारको परमात्मा तथा उसकी चार मात्राओंको परमात्माके चार पाद मानकर उसी रूपमें उनकी भावना करे। वे परमात्मा जाग्रत्कालमें स्वप्न और सुषुप्तिसे रहित हैं, स्वप्नकालमें जाग्रत् और सुषुप्तिसे रहित हैं, सुषुप्तिमें जाग्रत् तथा स्वप्नसे रहित हैं, और तुरीयावस्थामें जाग्रत्, स्वप्न एवं सुषुप्ति—तीनोंसे रहित हैं। प्रत्येक अवस्थामें पृथक्-पृथक् रहते हुए भी वे सभी अवस्थाओंसे संयुक्त हैं। कहीं भी उनका व्यभिचार (अभाव) नहीं है। इस प्रकार वे नित्य, अनन्त, सत्स्वरूप तथा एकरस हैं। नेत्रके द्रष्टा हैं, श्रोत्र-इन्द्रियके द्रष्टा हैं। ये दोनों भी उपलक्षणमात्र हैं; वे घ्राणेन्द्रिय, रसना और त्वचाके भी द्रष्टा हैं। वाक् आदि कर्मेन्द्रियोंके द्रष्टा, मनके द्रष्टा, बुद्धिके द्रष्टा, प्राणके द्रष्टा, तम अर्थात् अहङ्कारके द्रष्टा हैं; कहाँतक गिनायें, वे सबके द्रष्टा हैं। इसीलिये वे सबसे भिन्न और सबसे विलक्षण हैं। द्रष्टा दृश्यसे भिन्न होता ही है। 'द्रष्टा' कहनेसे कोई यह न समझ ले कि वे राग अथवा द्वेषपूर्वक इन सबको देखते हैं; नहीं-नहीं, वे साक्षी हैं—पक्षपातरहित हैं। वे नेत्रके साक्षी हैं, श्रवणेन्द्रियके साक्षी हैं; घ्राणेन्द्रिय, रसना और त्वचाके भी साक्षी हैं। वाक् आदि कर्मेन्द्रियोंके साक्षी, मनके साक्षी, बुद्धिके साक्षी, प्राणके साक्षी हैं; तमके साक्षी—नहीं-नहीं, सबके साक्षी हैं। इसीलिये वे निर्विकार हैं, महाचैतन्यस्वरूप—आत्माके भी आत्मा हैं। इन पुत्र-वित्तादि तथा नेत्र-श्रोत्रादि सबसे बढ़कर प्रियतम हैं और इस प्रकार आनन्दके घनीभूत विग्रह हैं। इस समस्त प्रपञ्चके पूर्वसे ही वे भलीभाँति प्रकाशित हो रहे हैं। अतः एकरस ही हैं। जरा आदि अवस्थाएँ अथवा विकार उनका स्पर्श भी नहीं कर सकते। और तो और, मृत्यु भी उनसे दूर रहती है। वे अमृत एवं अभय ब्रह्म ही हैं। फिर भी अपनी मायाशक्तिसे चार पादवाले बने हुए हैं।

जाग्रत्-अवस्था तथा उसके द्वारा उपलक्षित यह स्थूल जगत् जिनका स्थान (शरीर) है; जिनके स्थूल, सूक्ष्म, कारण और साक्षी—ये चार स्वरूप हैं; वे विश्वरूप वैश्वानर पूर्णतम परमात्माके प्रथम पाद हैं। और वैखरी, मध्यमा, पश्यन्ती एवं परा, अथवा बीज, बिन्दु, नाद और शक्ति—इन चार रूपोंवाला अकार ॐकारकी पहली मात्रा है। यह अकार ही वैश्वानर है। क्योंकि यह अकार भी स्थूल (वैखरी), सूक्ष्म (मध्यमा), बीज (पश्यन्ती) और साक्षी (परा)—इन चार स्वरूपोंसे परिलक्षित होनेके कारण वैश्वानरकी भाँति चार रूपवाला ही है। इसके सिवा आप्ति (व्याप्ति) रूप गुणके होनेसे भी दोनोंमें समानता है—वैश्वानर जाग्रत्कालीन समस्त जगत्में व्यापक है तथा अकार भी वाणीमात्रमें व्यापक है। (श्रुति भी कहती है, 'अकारो वै सर्वा वाक्'—निस्संदेह अकार सम्पूर्ण वाणी है।) यही नहीं, बोलते समय सबसे पहले अकारका ही उच्चारण प्राप्त होता है—हृदयदेशसे ऊपरको उठी हुई वायु कण्ठमें पहले ध्वनित होती है; अतः प्रथम कण्ठस्थानीय अकारकी ही ध्वनि निकलती है। उधर सृष्टिकालमें सर्वप्रथम विराट्स्वरूप वैश्वानरकी ही उपलब्धि होती है; अतः

'प्राप्ति'रूप गुणकी दृष्टिसे भी दोनोंमें समानता है। इसी प्रकार आदिमान् होनेके कारण भी दोनोंमें समानता है—अकार सम्पूर्ण वर्णोंमें आदि (प्रथम) है और वैश्वानर भी विराट् रूपमें सबसे पहले प्रकट हुआ है। इन सब समानताओंके कारण तथा ऊपर बताये अनुसार स्थूलरूप, सूक्ष्मरूप, कारण-रूप और साक्षीरूप होनेसे भी दोनोंमें अभिन्नता है। जो इस प्रकार जानता है, वह अवश्य ही जगत्के सम्पूर्ण भोगोंको प्राप्त कर लेता है और सबका आदि (सबमें प्रधान) बन जाता है।

स्वप्नावस्था और उसके द्वारा उपलक्षित सूक्ष्म जगत् ही जिनका स्थान (शरीर) है तथा जो पूर्ववत् चार स्वरूपोंवाले हैं, वे पूर्णतम परमात्माके द्वितीय पादरूप तैजस हिरण्यगर्भ और ओंकारकी द्वितीय मात्राके रूपमें उपलब्ध होनेवाला पूर्ववत् चार रूपोंसे युक्त उकार—ये एक ही हैं। उकार ही तैजस है। उकारके जो स्थूल, सूक्ष्म, बीज और साक्षी—ये चार रूप हैं, इनके द्वारा अवश्य ही उकार भी तैजस पुरुष-की भाँति चार स्वरूपोंवाला है। अतः इस समानताके कारण दोनों परस्पर अभिन्न हैं। इसके सिवा ओंकारकी दूसरी मात्रा जो उकार है, वह पहली मात्रा अकारकी अपेक्षा उत्कृष्ट (ऊपर उठा हुआ अथवा श्रेष्ठ) है तथा उभयरूप है—अ और मके बीचमें होनेके कारण दोनोंके साथ इसका घनिष्ठ सम्बन्ध है; अतः दोनोंके भावसे युक्त है। इसी प्रकार द्वितीय पादरूप तैजस हिरण्यगर्भ प्रथम पादस्वरूप वैश्वानरसे उत्कृष्ट है तथा वैश्वानर और प्राज्ञ दोनोंके मध्यवर्ती होनेसे वह उभय-सम्बन्धी भी है। अतः इस समानताके कारण भी उकार ही तैजस है। इतना ही नहीं; पूर्ववत् स्थूल, सूक्ष्म, बीज और साक्षीरूप होनेके कारण भी दोनों परस्पर समान और अभिन्न हैं। जो इस प्रकार जानता है, वह निश्चय ही ज्ञानकी परम्परा-को समुन्नत करता है तथा सबमें समान भाववाला होता है।

सुषुप्ति तथा उसके द्वारा उपलक्षित सम्पूर्ण जगत्की प्रलयावस्था ही जिसका स्थान है अर्थात् समष्टि कारणतत्त्वमें जिसकी स्थिति है; जो ओत, अनुज्ञातृ, अनुज्ञा और अविकल्प—इन चार रूपोंवाला है, वह प्राज्ञ ईश्वर, जो परमात्माके तृतीय पादरूपमें बताया गया है, ॐकारकी तीसरी मात्राके रूपमें उपलब्ध होनेवाला पूर्वोक्त चार रूपोंसे युक्त मकार ही है। निश्चय ही यह मकार अपने स्थूल, सूक्ष्म, बीज और साक्षी—इन स्वरूपोंसे चार रूपवाला है और प्राज्ञ भी चार रूपोंवाला है। अतः अत्यधिक समानताके कारण मकार ही प्राज्ञ है। इसके सिवा, मिति और अपीति अर्थात् माप करने और विलीन करनेके कारण भी मकार और प्राज्ञ परस्पर समानता रखते हैं। 'अ' और 'उ'के उच्चारणके बाद 'म'का उच्चारण होता है, अतः वे दोनों उसके द्वारा माप लिये जाते हैं; तथा 'ओम्' कहते समय 'म्'के उच्चारणके साथ मुख बंद हो जाता है, अतः 'अ' और 'उ' उसीमें विलीन हो जाते हैं। इसी प्रकार वैश्वानर और तैजस भी प्राज्ञद्वारा माप लिये जाते हैं; क्योंकि जाग्रत् और स्वप्नके अन्तमें सुषुप्ति-अवस्था आती है तथा सुषुप्तिमें जाग्रत् और स्वप्नका लय हो जाता है। अतः क्रमशः जाग्रत् और स्वप्नके अधिष्ठाता वैश्वानर और तैजस भी प्राज्ञमें विलीन हो जाते हैं। इन समानताओंके कारण तथा इसके अतिरिक्त पूर्ववत् स्थूल, सूक्ष्म, बीज और साक्षीरूप होनेसे भी दोनों परस्पर समान एवं अभिन्न हैं। जो इस प्रकार जानता है, वह अवश्य ही इस सम्पूर्ण कारण-जगत्को माप लेता अर्थात् भलीभाँति जान लेता है तथा सबको अपनेमें विलीन कर लेता है। प्रत्येक मात्राको प्रतिमात्राके रूपमें परिणत कर दे। 'अ', 'उ', 'म्'—ये मात्राएँ हैं। अकारका उकारमें लय होता है; उकार उसकी प्रतिमात्रा है और मकार उकारकी प्रतिमात्रा है। तथा मकारकी प्रतिमात्रा प्रणव है; क्योंकि प्रणवमें ही सबका लय होता है। अतः अकार आदि मात्राओंके अपनी-अपनी प्रतिमात्रामें लय होने-की भावना करे। (इसी प्रकार वैश्वानरके तैजस हिरण्यगर्भमें और उनके प्राज्ञ ईश्वरमें लय होनेकी भावना करनी चाहिये।)

इन वैश्वानर आदि तीन पादोंके अतिरिक्त जो परमात्माके चतुर्थ पादके रूपमें उपवर्णित तुरीय परमेश्वर हैं, वे कारणात्मा ईश्वरको भी अपना ग्रास बना लेते हैं—अपनेमें विलीन कर लेते हैं। वे स्वराट् हैं—अपनी ही शक्तिसे शक्तिमान् सम्राट् हैं; स्वयं ही सर्वसमर्थ ईश्वर हैं तथा अपने ही प्रकाशसे प्रकाशित होनेवाले परमात्मा हैं। उनके भी चार स्वरूप हैं—ओत, अनुज्ञातृ, अनुज्ञा और अविकल्प। अवश्य ही ये परमात्मा 'ओत' हैं—सर्वत्र व्यापक हैं; ठीक उसी तरह, जैसे संहार-कालमें कालाग्नि और सूर्य अपनी प्रचण्ड ज्वालाओं और प्रखर रश्मियोंसे इस सम्पूर्ण जगत्को बाहर-भीतरसे व्याप्त कर लेते हैं। ये परमात्मा अनुज्ञाता भी हैं। इस सम्पूर्ण जगत्के लिये अपने-आपको दे डालते हैं—सबको अपना स्वरूप ही बना लेते हैं; ठीक वैसे ही, जैसे सूर्यदेव अन्धकारको अपना स्वरूप बना लेते हैं, उसे अपने प्रकाशमें विलीन करके प्रकाशरूपता प्रदान करते हैं। इसी प्रकार ये परमात्मा अनुज्ञैकरस हैं—एकमात्र ज्ञानके रससे परिपूर्ण हैं, अज्ञानका नाश करके चिन्मय स्वरूपसे ही स्थित हैं; ठीक उसी तरह, जैसे जलानेयोग्य काष्ठ आदिको जलाकर अग्नि केवल तेजोमय

स्वरूपसे स्थित हो जाती है। साथ ही ये परमात्मा अविकल्प भी हैं—भेद और संशयसे रहित हैं; क्योंकि ये मन और वाणीके विषय नहीं हैं, चित्स्वरूप हैं। अतः ये चार रूपवाले ओंकार ही हैं। अवश्य ही यह ओंकार ओत, अनुज्ञातृ, अनुज्ञा और अविकल्प—इन अपने ही स्वरूपोंसे चार रूपोंवाला है; अतः तुरीय पादकी भाँति यह ओंकार भी परमात्मा ही है। क्योंकि यह सब कुछ नाम-रूपमय ही है। अर्थात् नाम वाचक है और रूप वाच्य। यदि वाच्यके चार भेद हैं तो वाचकके भी हो सकते हैं; क्योंकि उनमें भेद नहीं है। अतः जैसे परमात्माके ओत आदि चार स्वरूप हैं, वैसे ही ओंकारके भी हैं। इसलिये तुरीय, चित्स्वरूप, ओत, अनुज्ञातृ, अनुज्ञा और अविकल्परूप होनेके कारण ओंकार और परमात्मा दोनों परस्पर अभिन्न हैं। जैसे वैश्वानर आदिका तुरीयमें लय होता है, उसी प्रकार ओत आदिका अविकल्पमें लय होता है; अतः यह सब कुछ अविकल्परूप ही है। उसमें किसी प्रकारका कोई भी भेद नहीं है।

चतुर्थ पादके विषयमें श्रुतिका यह उपदेश है—'मात्रारहित ओंकार अर्थात् परमात्माके नामात्मक ओंकारका मात्रारहित—बोलनेमें न आ सकनेवाला निराकार स्वरूप ही (मन-वाणीका अविषय होनेके कारण) व्यवहारमें न आ सकनेवाला, प्रपञ्चसे अतीत, कल्याणमय एवं अद्वितीय परमात्माका चतुर्थ पाद है। जो इस प्रकार जानता है, वह आत्मा ही आत्माके द्वारा परमात्मामें पूर्णतः प्रवेश कर जाता है। यह उपासक वीर होता है, संसारमें कहीं भी उसका पराभव नहीं होता।

(तुरीय परमात्माको जाननेके लिये उपर्युक्त रूपसे चिन्तन करना तो एक उपाय है ही; दूसरा भी उपाय है, उसे बताते हैं—) अथवा नृसिंहसम्बन्धी मन्त्रराज आनुष्टुभसे तुरीयको जाने। निश्चय ही यह परमात्माके स्वरूपको प्रकाशित कर देता है; क्योंकि यह सबका संहार करनेमें समर्थ (उग्र) है, परिभवको सहन न कर सकनेवाला (वीर) है, महान् प्रभु है, सर्वत्र व्यापक (विष्णु) है*। सदा उज्ज्वल—प्रकाशमय है, अविद्या और उसके कार्यसे रहित है, अपने आत्मीय जनोंका अज्ञानमय बन्धन दूर कर देता है, सर्वदा द्वैतसे शून्य है, आनन्दस्वरूप है, सबका अधिष्ठान और सन्मात्रस्वरूप है। अविद्या, तम और मोह (मल, आवरण और विक्षेप) को सर्वथा नष्ट कर डालनेवाला है तथा 'अहम्' (मैं) का एकमात्र लक्ष्यार्थ सबका आत्मा है।

इसलिये इस मन्त्रराजको तथा इसके वाच्यार्थरूप भगवान् नृसिंहको ही सबका आत्मा एवं परब्रह्म जानकर निरन्तर उनका चिन्तन करता रहे। इस प्रकार जानने तथा इसीके अनुसार उपासना करनेवाला यह पुरुष वीर एवं मनुष्योंमें सिंहरूप—श्रेष्ठ होता है।

---

* यहाँ 'सर्वसंहारसमर्थः'आदि पदोंद्वारा मन्त्रराज आनुष्टुभकी ही व्याख्या की गयी है। आरम्भसे लेकर 'प्रभुर्व्याप्तः' तक 'उग्रं वीरं महाविष्णुम्' इन तीन पदोंकी व्याख्या हो गयी है, जो स्पष्ट है। 'सदोज्ज्वलः' इस पदके द्वारा 'ज्वलन्तम्' पदकी व्याख्या हुई है। यह भी स्पष्ट ही है। 'अविद्याकार्यहीनः' इसके द्वारा 'सर्वतोमुखम्' का भाव व्यक्त किया गया है। 'सर्वतोमुखम्' पद ज्ञानस्वरूपताको लक्ष्य कराता है; अतः उसके द्वारा अविद्या एवं उसके कार्यका निराकरण होना उचित ही है। 'स्वात्मबन्धहरः' पदमें 'नृसिंहम्' पदका भाव है। 'नृसिंहम्' में दो पद हैं—'नृ' और 'सिंहम्'। गत्यर्थक 'नॄ' धातुसे 'नृ' शब्द बनता है; अतः 'नृ' का अर्थ है—ज्ञानस्वरूप तथा त्रिविध परिच्छेदशून्य आत्मा। 'सिंहम्' पदके दो भाग हैं—सिं+ हम्। 'षिञ् बन्धने' इस धातुसे 'सिं' बना है, अतः उसका अर्थ हुआ बन्धनकारक अज्ञान। 'हं' का अर्थ है—संहार करनेवाला। इस प्रकार 'नृसिंहम्' पदका अर्थ हुआ आत्माको बन्धनमें डालनेवाले अज्ञानका संहारक। इसी भावसे 'स्वात्मबन्धहरः' कहा गया है। 'भीषणम्' पदका अर्थ है डरानेवाला। डर या भय वहीं हैं, जहाँ द्वैत है। भगवान् नृसिंह और उनका मन्त्रराज द्वैतको भयभीत करनेवाला है, अतः उनके पास द्वैत या भ्रम फटकने नहीं पाता। इसी भावको ध्यानमें रखकर 'सर्वदा द्वैतरहितः' कहा गया है। 'सर्वाधिष्ठानसन्मात्रः' पदसे 'मृत्युमृत्युम्' पदका भाव व्यक्त किया गया है। मृत्युमें ही सबका लय होता है, अतः वही सबका अधिष्ठान है। भगवान् मृत्युके भी मृत्यु हैं, अतः वे तथा उनके मन्त्र ही सर्वाधिष्ठान हो सकते हैं। 'नमामि' का अर्थ इस प्रकार है—न=नहीं है, 'मा' का=प्रमात्मक ज्ञानस्वरूप परमानन्दमय तुरीय पदका, 'मि'=हिंसाकारक अविद्या, तम और मोह जिसमें, वह; इसीको लक्ष्यमें रखकर 'निरस्ताविद्यातमोमोहः' कहा गया है। कहा भी है—'मीति हिंसाकरं नात्र तमोऽज्ञानादिलक्षणम्।' 'अहम्' पदका तो स्पष्टतः उल्लेख हुआ ही है।

तृतीय खण्ड

अनुष्टुप् मन्त्रराजके पादोंके अलग-अलग जप तथा ध्यानकी विधि

निश्चय ही उस प्रणवकी जो पहली मात्रा अकार है, वह अनुष्टुप् मन्त्रराजके प्रथम पादके दोनों ओर लगायी जाती है*। इसी प्रकार प्रणवकी दूसरी मात्रा 'उ' अनुष्टुप्-मन्त्रके द्वितीय पादके आदि-अन्तमें लगती है (यथा—**उज्ज्वलन्तं सर्वतोमुखम् उम्**। इस द्वितीय पादरूप मन्त्रका जप करते हुए हिरण्यगर्भका ध्यान करना चाहिये)। इसी तरह प्रणवकी तीसरी मात्रा 'म' अनुष्टुप्-मन्त्रके तृतीय पादके आगे-पीछे लगती है (यथा—**मं नृसिंहं भीषणं भद्रम् मम्**। इसके जपके साथ-साथ प्राज्ञ ईश्वरका ध्यान होना चाहिये)। चौथी मात्रा ओत, अनुज्ञातृ, अनुज्ञा और अविकल्परूपा है; उसके द्वारा उक्त चार रूपोंवाले तुरीय पादका अनुसन्धान (ध्यान) करके अनुष्टुप्-मन्त्रके चतुर्थ पादसे भी उक्त तुरीय पादका ही चिन्तन करे। फिर पूर्वोक्त तुरीया (चौथी) मात्रासे तुरीय पादका अनुसन्धान करते हुए तुरीय-तुरीयस्वरूप जो परमात्मा हैं, उनके द्वारा निरन्तर ध्यानपूर्वक सम्पूर्ण जगत्को ग्रस ले अर्थात् सबको परमात्मामें ही विलीन कर दे†।

अवश्य ही उस प्रकरणप्राप्त प्रणवकी जो पहली मात्रा है, वह अकार है; वह पृथिवी है, वह ऋक्सम्बन्धी मन्त्रोंके साथ ऋग्वेद है। वह ब्रह्मा देवता है, वसु नामक देवताओंका गण है, गायत्री छन्द है, गार्हपत्य अग्नि है। इस प्रकार वह मात्रा विराट् पुरुष वैश्वानरका प्रतिपादन करनेवाली तथा परमात्माका प्रथम पाद है। केवल प्रथम पाद ही नहीं, सभी पादोंमें वह मात्रा रहती है; क्योंकि पहले बताये अनुसार उसके स्थूल, सूक्ष्म, बीज और साक्षी—चार स्वरूप हैं। (अतः स्थूलरूपसे वह प्रथम पादमें, सूक्ष्मरूपसे द्वितीय पादमें, बीजरूपसे तृतीय पादमें और साक्षीरूपसे चतुर्थ पादमें रहती है।)

प्रणवकी दूसरी मात्रा उकार है; वह अन्तरिक्ष-लोक है। वह यजुः-मन्त्रोंके साथ यजुर्वेद है, विष्णु देवता है, रुद्र नामक देवताओंका गण है, त्रिष्टुप् छन्द है, दक्षिणाग्नि है। वह मात्रा तैजस हिरण्यगर्भका बोध करानेवाली तथा परमात्माका द्वितीय पाद है। द्वितीय पाद होते हुए भी वह सभी पादोंमें रहती है; क्योंकि उसके स्थूल, सूक्ष्म, बीज और साक्षी—चार स्वरूप हैं।

प्रणवकी तीसरी मात्रा मकार है; वह द्युलोक है, वह साम-मन्त्रोंसहित सामवेद है, रुद्र देवता है, आदित्य नामक देवताओंका गण है, जगती छन्द है, आहवनीय अग्नि है। वह प्राज्ञ-ईश्वरका बोध करानेवाली तीसरी मात्रा परमात्माका तृतीय पाद है। साथ ही वह अन्य सभी पादोंमें भी रहती है; क्योंकि उसके स्थूल, सूक्ष्म, बीज और साक्षी—ये चार स्वरूप हैं।

प्रणवके अन्तमें जो उसकी चौथी मात्रा—अर्धमात्रा है, वह ओंकार (बिन्दु) है; वह सोमलोक है, वह अथर्व-मन्त्रोंसहित अथर्ववेद है, संवर्तक-अग्नि देवता है, मरुत् नामक देवताओंका गण है, विराट् छन्द है, एक ऋषि अग्नि है। वह मात्रा बिन्दु आदि रूपसे तुरीय परमात्माका बोधक होनेसे भास्वती (प्रकाशमयी) मानी गयी है। वही पूर्णब्रह्म परमात्माका तथा मन्त्रराज अनुष्टुप्का भी चतुर्थ पाद है तथा वह अन्य सब पादोंमें भी है; क्योंकि उसके स्थूल, सूक्ष्म, बीज और साक्षी—ये चार स्वरूप हैं।

---

* इस प्रकार जो मन्त्र बनता है, उसका उच्चारण करके वैश्वानर या विराट् पुरुषका ध्यान करना चाहिये। अकार और विराट् दोनोंको 'चतुरात्मा' बताया गया है; अतः यहाँ बीज, बिन्दु, नाद और शक्तिसे युक्त अकारको ही अनुष्टुप्-मन्त्रके प्रथम पादके आदि-अन्तमें लगाना चाहिये; यों करनेपर मन्त्रका उच्चारण इस प्रकार होगा—'अं उग्रं वीरं महाविष्णुम् अम्'।

† इस प्रसङ्गका भाव यह है कि 'अम्' इस चार रूपोंवाले अकारसे चार रूपोंवाले विराट् पुरुषकी एकताका अनुभव करके उसके द्वारा विराट्का ध्यान करे, फिर अनुष्टुप्-मन्त्रके प्रथम पादसे भी विराट्का ही सम्बन्ध मानकर उसके द्वारा भी उन्हींका स्पष्टरूपसे चिन्तन करे। फिर 'अम्' का उच्चारण कर अकाररूपमें ही विराट्का चिन्तन करके 'उम्' का उच्चारण करते हुए हिरण्यगर्भका ध्यान करे। तत्पश्चात् 'अ' को 'उ' में विलीन करते हुए भावनाद्वारा ही विराट्का हिरण्यगर्भमें लय करे। फिर अनुष्टुप्-मन्त्रके द्वितीय पाद तथा उकारसे भी हिरण्यगर्भकी ही भावना करते हुए मकारके द्वारा अव्याकृतका चिन्तन करके उसमें हिरण्यगर्भका लय करे। तदनन्तर अनुष्टुप्के तृतीय पाद और मकारसे भी अव्याकृतका ही चिन्तन करते हुए नादपर्यन्त उच्चारित ओत, अनुज्ञातृ आदि रूपवाले प्रणवद्वारा तत्स्वरूप तुरीयका चिन्तन करके उसीमें अव्याकृतका लय करे। फिर अनुष्टुप्के चतुर्थ पादसे भी तुरीयका ही चिन्तन करके पुनः बिन्दु, नाद आदिसे युक्त प्रणवद्वारा उन तुरीय-तुरीयस्वरूप परमात्माका ही चिन्तन करते हुए सबका उन्हींमें लय करके उनके स्वरूपमें स्थित हो जाय

इस प्रकार व्यष्टि और समष्टिकी (ओंकारकी एक-एक मात्रा और अनुष्टुप्-मन्त्रके एक-एक पाद और परमात्माके एक-एक पादकी) एकताका चिन्तन करके मात्राको प्रतिमात्राके रूपमें परिणत करे। अर्थात् अकार और विराट् पुरुषको उकार और हिरण्यगर्भमें लीन करे और उकार एवं हिरण्यगर्भको मकार एवं ईश्वरमें विलीन करे। फिर उसको भी अर्धमात्रा एवं तुरीयमें विलीन करके क्रमशः ओत, अनुज्ञातृ, अनुज्ञा और अविकल्पका चिन्तन तथा पूर्व-पूर्वका उत्तरोत्तरमें लय करते हुए अन्तमें सबको अविकल्परूप परमेश्वरमें ही लीन कर दे और निर्विशेष परमेश्वरका चिन्तन करते हुए उन्हींमें स्थित हो जाय।

अपनेको नित्य शुद्ध-बुद्ध, अमृतस्वरूप मानकर अपनी बुद्धिकी वृत्तियोंका परमात्मामें हवन करके अर्थात् अपने अन्तःकरणको परमात्मामें ही लगाकर बाहर-भीतरसे शुद्ध हो पवित्र देशमें पवित्र आसनपर सुखपूर्वक बैठे और (न्यास, शुद्धि, रक्षोघ्न-मन्त्रोंके पाठ, दिग्बन्धन, कवचपाठ, गणपति-स्मरण एवं रक्षा आदिके द्वारा) सब प्रकारके विघ्नोंका निवारण करके प्राणायामपूर्वक ध्यानमें इन परमात्माके तत्त्वका अनुभव करे। फिर परमात्मामें ही इस सम्पूर्ण प्रपञ्चकी स्थिति देखते हुए प्राणाग्निहोत्र[1] और प्रपञ्च-यागकी[2] रीतिसे प्राण और प्रपञ्चसे अपना सम्बन्ध हटा ले और सकल[3]स्वरूप, आधार[4]युक्त,

१. श्रीविद्यारण्य मुनिने इस प्रसङ्गकी टीकामें संक्षेपसे प्राणाग्निहोत्रकी रीति इस प्रकार कही है। 'ॐ ह्रीं' इस बीज मन्त्रका उच्चारण करते हुए चिदानन्दस्वरूप आराध्यदेवका ध्यान करे और फिर 'क्ष' से उल्टे चलकर 'अ' तककी वर्णमालाका (क्षं हं सं·····इत्यादि रूपसे) उच्चारण करते हुए उन्हींके स्वरूपभूत सर्वजगन्मय शरीरका (जो स्थूल, सूक्ष्म, कारण और साक्षीरूपसे चार प्रकारका है) चिन्तन करे और ऐसी भावना करे कि यह चतुर्विध शरीर सच्चिदानन्दस्वरूप परमात्मासे प्रकट हुआ है, अतः यह सच्चिदानन्दमय ही है। फिर 'सोऽहम्', 'हंसः' इन मन्त्रोंके जपद्वारा जीवात्मा और परमात्माकी परस्पर एकताकी भावना करे। इस प्रकार एकत्व-चिन्तनरूप अग्निमें ही 'स्वाहा' का उच्चारण करके उक्त चारों शरीरोंका होम (लय) कर दे।

२. प्रपञ्च-याग भी इसी प्रकार करना होता है। 'ॐ ह्रीं' इस मन्त्रका उच्चारण करके सच्चिदानन्दस्वरूप परमात्माका चिन्तन करते हुए 'अ' से लेकर 'क्ष' तककी वर्णमालाको अनुलोम-क्रमसे (अं आं·····इत्यादिरूपसे) उच्चारण करे। फिर समस्त प्रपञ्चको सच्चिदानन्दमय परमेश्वरसे उत्पन्न हुआ देखकर उसके भी सच्चिदानन्दमय होनेकी भावना करे। तत्पश्चात् 'हंसः, सोऽहम्' इस प्रकार प्राणाग्निहोत्रकी अपेक्षा उल्टे क्रमसे जप तथा साथ-ही-साथ परमात्मा और जीवकी एकताका चिन्तन करते हुए उस चिन्तनमय अग्निमें 'स्वाहा' का उच्चारण करके समस्त प्रपञ्च होम दे—विलीन कर दे।

३. यह 'सकलः' का अर्थ है। इसके द्वारा सकलीकरण नामक न्यासकी ओर संकेत किया गया है। पहले इस उत्तरतापनीयके प्रथम खण्डमें बताये अनुसार इस आत्माको 'ॐ' इस नामके द्वारा प्रतिपादित होनेवाले ब्रह्मके साथ एकता करके तथा ब्रह्मकी आत्माके साथ ओंकारके वाच्यार्थरूपसे एकता करके, वह एकमात्र जरारहित, मृत्युरहित, अमृतस्वरूप, निर्भय, चिन्मय तत्त्व 'ॐ' है—इस प्रकार अनुभव करे। तत्पश्चात् उस परमात्मस्वरूप ओंकारमें स्थूल, सूक्ष्म और कारण—इन तीन शरीरोंवाले सम्पूर्ण दृश्य-प्रपञ्चका आरोप करके अर्थात् एक परमात्मा ही सत्य हैं, उन्हींमें इस स्थूल, सूक्ष्म एवं कारण-जगत्की कल्पना हुई है—ऐसा विवेकद्वारा अनुभव करके यह निश्चय करे कि यह जगत् सच्चिदानन्दस्वरूप परमात्मा ही है; क्योंकि तन्मय (परमात्ममय) होनेके कारण अवश्य यह तत्स्वरूप (परमात्मस्वरूप) ही है। और इस दृढ़ निश्चयके द्वारा इस जगत्को 'ॐ'के वाच्यार्थभूत परमात्मामें विलीन कर डाले। इसके बाद चतुर्विध शरीरकी सृष्टिके लिये निम्नाङ्कित प्रकारसे सकलीकरण करे। 'ओम्' का उच्चारण अनेक प्रकारसे होता है—एक तो केवल मकारपर्यन्त उच्चारण होता है, दूसरा बिन्दु-पर्यन्त, तीसरा नाद-पर्यन्त और चौथा शक्ति-पर्यन्त होता है। फिर उच्चारण बंद हो जानेपर उसकी 'शान्त' संज्ञा होती है। सकलीकरणकी क्रिया आरम्भ करते समय पहले 'ओम्' का उपर्युक्त रीतिसे शान्तपर्यन्त उच्चारण करके 'शान्त्यतीत-कलात्मने साक्षिणे नमः' इस मन्त्रसे व्यापक-न्यास करते हुए 'साक्षी' का चिन्तन करे। फिर शक्ति-पर्यन्त प्रणवका उच्चारण करके 'शान्तिकलाशक्तिपरावागात्मने सामान्यदेहाय नमः' इस मन्त्रसे व्यापक करते हुए अन्तर्मुख, सत्स्वरूप, ब्रह्मज्ञानरूप सामान्य देहका चिन्तन करे। फिर प्रणवका नादपर्यन्त उच्चारण करके 'विद्याकलानादपश्यन्तीवागात्मने कारणदेहाय नमः' इस मन्त्रसे व्यापक करते हुए प्रलय, सुषुप्ति एवं ईक्षणावस्थामें स्थित किञ्चित् बहिर्मुख सत्स्वरूप कारणदेहका चिन्तन करे। फिर प्रणवका बिन्दुपर्यन्त उच्चारण करके 'प्रतिष्ठाकला-बिन्दुमध्यमावागात्मने सूक्ष्मदेहाय नमः' इस मन्त्रसे व्यापक करते हुए सूक्ष्मभूत, अन्तःकरण, प्राण तथा इन्द्रियोंके संघातरूप सूक्ष्मशरीरका चिन्तन करे। फिर प्रणवका मकारपर्यन्त उच्चारण करके 'निवृत्तिकलाबीजवैखरीवागात्मने स्थूलशरीराय नमः' इस मन्त्रसे व्यापक करते हुए पञ्चीकृत भूत एवं उसके कार्यरूप स्थूलशरीरका चिन्तन करे।

४. यहाँ 'आधार' शब्द पीठ तथा उसके भी आधारभूत स्थान आदिका बोधक है। उपर्युक्त प्रकारसे उत्पन्न हुआ यह चतुर्विध

अमृतमय, चतुरात्मा, सर्वमय एवं चतुरात्मा होकर महान् पीठके ऊपर परिवारसहित इस प्रणवरूप परमात्माका, जो

चतुःसप्तात्मा, चतुरात्मा तथा मूलाधारस्थित अग्नि-मण्डलमें अग्निरूप हैं, सम्यक् प्रकारसे चिन्तन करे।

देह भगवान्‌का सपरिकर पीठ अर्थात् आसन तथा मूर्ति है—इस प्रकारकी भावना करनेके लिये 'आधार' शब्दके द्वारा परिकरसहित पीठन्यासकी तथा 'अमृतमय' कहकर मूर्तिन्यासकी सूचना दी गयी है। सच्चिदानन्द पूर्णात्मरूपिणी जो इच्छा, ज्ञान, क्रिया, स्वातन्त्र्य एवं सत्-स्वरूपिणी भगवान्‌की पराशक्ति है, वही मूर्ति है। इस अमृतमयी मूर्तिकी भावनासे परिपूर्ण होना ही 'अमृतमय' होना है। पीठ आदिकी कल्पनाका प्रकार यों बताया गया है—'ॐ चतुरशीतिकोटिप्राणिजात्यात्मने ब्रह्मवनाय नमः' इस मन्त्रसे व्यापक करते हुए केश, रोम आदिको एक 'वन' के रूपमें भावनाद्वारा देखे। 'ॐ पञ्चभूतनामरूपात्मकेभ्यः प्राकारेभ्यो नमः' इससे व्यापक करते हुए पञ्चीकृत पञ्चभूत एवं नाम-रूपात्मक सात धातुओंको सात प्राकारों (परकोटों) के रूपमें कल्पित करे। 'ॐ नवच्छिद्रात्मभ्यो नवद्वारेभ्यो नमः' इससे व्यापक करते हुए प्रत्येक प्राकार (घेरे) में नौ-नौ गोपुरों (द्वारों) के रूपमें शरीरके नौ छिद्रोंको ही मान ले। इस प्रकार स्थूलशरीरको स्थान मानकर सूक्ष्मशरीरको महाराजराजेश्वर आत्माका परिचारक माने। फिर निम्नाङ्कितरूपसे 'संवित्' को राजराजेश्वरद्वार, सकाम-निष्काम वृत्तियोंको द्वारदेवता, काम-वैराग्यको द्वारपाल, श्रोत्रादि ज्ञानेन्द्रियोंको राज-परिचारक, मनको राजदूत आदिके रूपमें मानकर 'ॐ संविद्रूपेभ्यो राजराजेश्वरद्वारेभ्यो नमः', 'सकामाकामवृत्तिभ्यो द्वारदेवताभ्यो नमः', 'कामवैराग्याभ्यां द्वारपालाभ्यां नमः', 'दिगन्याद्यात्मक-श्रोत्रादीन्द्रियरूपिभ्यो राजपरिचारकेभ्यो नमः', 'चन्द्रात्मकाय मनसे राजदूताय नमः', 'ब्रह्मरूपिण्यै सर्वकार्यनिश्चयकर्त्र्यै बुद्धये नमः', 'रुद्र-रूपाय सर्वकार्याभिमानकर्त्रेऽहंकाराय नमः', 'विष्णुरूपाय सर्वकार्यानुसंधानकर्त्रे चित्ताय नमः', 'सर्वेश्वररूपाय सर्वाधिकारिणे प्राणाय नमः'—इस प्रकार न्यास, जप अथवा भावना करके सूक्ष्मशरीरको भगवान्‌की सेवाका उपकरण बनाकर 'गुणत्रयात्मने प्रासादाय नमः' इस मन्त्रसे त्रिगुणमय प्रासाद (महल) की कल्पना करे। फिर बिन्दुपर्यन्त प्रणवका उच्चारण करके 'परमात्मासनाय नमः' इस मन्त्रसे उसका अपने हृदयके भीतर न्यास करे। साथ ही यह भावना करे कि यह भगवान्‌के विराजनेके लिये सुन्दर आसन है। तत्पश्चात् पहले बताये हुए किञ्चिद्बहिर्मुख सत्त्वरूप कारण-शरीरको गुणोंकी साम्यावस्थारूप पीठके रूपमें कल्पित करे। फिर शक्तिपर्यन्त प्रणवका उच्चारण करके 'परमात्ममूर्तये नमः' इस मन्त्रके द्वारा हृदयसे लेकर मस्तकपर्यन्त व्यापक न्यास करते हुए पूर्वोक्त सच्चिदानन्दरूप, अन्तर्मुख सामान्य-शरीरमय ब्रह्मको ही भगवान्‌की मूर्तिके रूपमें चिन्तन करे। वह मूर्ति ज्ञानपराशक्तिरूपा है। उसके चार हाथ हैं—जो शङ्ख, चक्र, गदा और ज्ञानकी मुद्रासे शोभा पा रहे हैं। सब प्रकारके अलङ्कार उसकी शोभा बढ़ा रहे हैं। वह मूर्ति आत्मानन्दानुभवके समुद्रमें गोते लगा रही है।

१. अ, उ, म् तथा ॐ—ये क्रमशः स्थूल देह, सूक्ष्मदेह, कारणदेह तथा सामान्य देह हैं; इन चारोंका जो आत्मरूपसे चिन्तन करता है, वही चतुरात्मा है।

२. 'सर्वमयः' के 'सर्व' शब्दसे सर्वात्मक विराट् आदि चारों पादोंका प्रतिपादन होता है; इन सर्वात्मक पादोंका न्यास करनेसे साधक सर्वमय होता है। न्यासका क्रम इस प्रकार है—'ऐश्वर्यशक्त्यात्मने द्युलोकाय नमः' इससे दाहिने हाथकी अँगुलियोंद्वारा मस्तकका स्पर्श करे। इसी प्रकार 'ज्ञानशक्त्यात्मने सूर्याय नमः' इससे नेत्रका, 'संहारशक्त्यात्मनेऽग्नये नमः' इससे मुखका, 'क्रियाशक्त्यात्मने वायवे नमः' इससे नासिकाका, 'सर्वाश्रयशक्त्यात्मने आकाशाय नमः' इससे हृदयका, 'इच्छाशक्त्यात्मने प्रजापतये नमः' इससे गुह्यप्रदेश (उपस्थ एवं गुदा)-का तथा 'सर्वाधारशक्त्यात्मने पृथिव्यै नमः' इससे चरणोंका स्पर्श करे। यह सप्ताङ्गन्यास है। पादन्यासका ध्यान और मन्त्र आगे बतायेंगे। इसके बाद उन्नीस मुखोंमें भी न्यास किया जाता है। पाँच प्राण, पाँच ज्ञानेन्द्रिय, पाँच कर्मेन्द्रिय, मन, बुद्धि, चित्त और अहङ्कार—ये उन्नीस मुख हैं। प्राण-न्यासके मन्त्र इस प्रकार हैं—'प्रणयनशक्त्यात्मने प्राणाय नमः', 'अपनयनशक्त्यात्मने अपानाय नमः', 'व्यानयनशक्त्यात्मने व्यानाय नमः', 'उन्नयनशक्त्यात्मने उदानाय नमः' तथा 'समनयनशक्त्यात्मने समानाय नमः'। इन्द्रियादिन्यासके मन्त्र इस प्रकार हैं—'अनुसन्धान-शक्त्यात्मने नमः', 'निश्चयशक्त्यात्मने नमः', 'अहङ्कारशक्त्यात्मने नमः', 'सङ्कल्पशक्त्यात्मने नमः', 'श्रवणशक्त्यात्मने नमः', 'स्पर्शनशक्त्यात्मने नमः', 'दर्शनशक्त्यात्मने नमः', 'रसनशक्त्यात्मने नमः', 'घ्राणशक्त्यात्मने नमः', 'वचनशक्त्यात्मने नमः', 'आदानशक्त्यात्मने नमः', 'गमनशक्त्यात्मने नमः', 'विसर्गशक्त्यात्मने नमः', 'आनन्दशक्त्यात्मने नमः'। इन मन्त्रोंद्वारा क्रमशः चित्त, बुद्धि, अहंकार, मन, श्रवण, त्वचा, नेत्र, रसना, नासिका, वाक्, हाथ, पैर, लिङ्ग और गुदा आदिमें उन-उनकी शक्तियोंके रूपमें भगवान्‌का ही निवास है—ऐसी भावना करे। इसके बाद निम्नाङ्कित पाँच मन्त्रोंको पढ़ते हुए व्यापकन्यासपूर्वक चार पादोंका ध्यान करे—

ॐ उग्रं वीरं महाविष्णुं जागरितस्थानाय स्थूलप्रज्ञाय सप्ताङ्गायैकोनविंशतिमुखाय स्थूलभुजे चतुरात्मने विश्वाय वैश्वानराय पृथिव्यृग्वेद-ब्रह्मवसुगायत्रीगार्हपत्याकारात्मने स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्ष्यात्मने प्रथमपादाय नमः ॥ १ ॥

सप्तात्मा चतुरात्मा अकाररूप ब्रह्माका नाभिमें चिन्तन सप्तात्मा चतुरात्मा मकाररूप रुद्रका भ्रूमध्यमें, सप्तात्मा करे;* सप्तात्मा चतुरात्मा उकाररूप विष्णुका हृदयमें, चतुरात्मा चतुःसप्तात्मा एवं चतुरात्मा ॐकाररूप सर्वेश्वरका

ॐ ज्वलन्तं सर्वतोमुखं स्वप्नस्थानाय सूक्ष्मप्रज्ञाय सप्ताङ्गायैकोनविंशतिमुखाय सूक्ष्मभुजे चतुरात्मने तैजसाय हिरण्यगर्भायान्तरिक्षयजुर्वेदविष्णुरुद्रत्रिष्टुब्दक्षिणाग्न्युकारात्मने स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्ष्यात्मने द्वितीयपादाय नमः ॥ २ ॥

ॐ नृसिंहं भीषणं भद्रं सुषुप्तस्थानायैकीभूताय प्रज्ञानघनायानन्दमयायात्मानन्दभुजे चेतोमुखाय चतुरात्मने प्रज्ञायेश्वराय द्युसामवेदरुद्रादित्यजगत्याहवनीयमकारात्मने स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्ष्यात्मने तृतीयपादाय नमः ॥ ३ ॥

ॐ मृत्युमृत्युं नमाम्यहं सर्वेश्वराय सर्वशाय सर्वशक्तये सर्वान्तर्यामिणे सर्वात्मने सर्वयोनये सर्वप्रभवाय सर्वाप्ययाय सोमलोकाथर्ववेदसंवर्ताग्निमरुद्विराडेकर्ष्योङ्कारात्मने स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्ष्यात्मने चतुर्थपादाय नमः ॥ ४ ॥

ॐ उग्रं वीरं महाविष्णुं ज्वलन्तं सर्वतोमुखम्। नृसिंहं भीषणं भद्रं मृत्युमृत्युं नमाम्यहम्। नान्तःप्रज्ञायाबहिष्प्रज्ञायानुभयप्रज्ञायाप्रज्ञायनाप्रज्ञायाप्रज्ञानघनायादृष्टायाव्यवहार्यायाग्राह्यायालक्षणायाचिन्त्यायाव्यपदेश्यायैकात्म्यप्रत्ययसारायामात्राय प्रपञ्चोपशमाय शिवाय शान्तायाद्वैताय सर्वसंहारसमर्थाय परिभवासहाय प्रभवे व्याप्ताय सदोज्ज्वलायाविद्याकार्यहोनाय स्वात्मबन्धहराय सर्वदा द्वैतरहितायानन्तरूपाय सर्वाधिष्ठानसन्मात्राय निरस्ताविद्यातमोमोहायाकृत्रिमाहंविमर्शायोङ्काराय तुरीयतुरीयाय नमः ॥ ५ ॥

इसके बाद पुनः प्रणवसे एक बार व्यापक करके निम्नाङ्कितरूपसे अङ्गन्यास करे—

ॐ उग्रं वीरं महाविष्णुं पृथिव्यृग्वेदब्रह्मवसुगायत्रीगार्हपत्याकारभूरग्न्यात्मने सर्वज्ञानशक्त्यात्मने हृदयाय नमः। ॐ ज्वलन्तं सर्वतोमुखमन्तरिक्षयजुर्वेदविष्णुरुद्रत्रिष्टुब्दक्षिणाग्न्युकारभुवःप्रजापत्यात्मने नित्यतृप्त्यैश्वर्यशक्त्यात्मने शिरसे स्वाहा। ॐ नृसिंहं भीषणं भद्रं द्युसामवेदरुद्रादित्यजगत्याहवनीयमकारस्वःसूर्यात्मनेऽनादिबोधशक्त्यात्मने शिखायै वषट्। ॐ मृत्युमृत्युं नमाम्यहं सोमलोकाथर्ववेदसंवर्ताग्निमरुद्विराडेकर्ष्योङ्कारभूर्भुवःस्वर्ब्रह्मात्मने स्वातन्त्र्यबलशक्त्यात्मने कवचाय हुम्। ॐ उग्रं वीरं महाविष्णुं ज्वलन्तं सर्वतोमुखम्। नृसिंहं भीषणं भद्रं मृत्युमृत्युं नमाम्यहम् ओंकारभास्वत्यलुप्तवीर्यशक्त्यात्मने नेत्रत्रयाय वौषट्। ॐ उग्रं वीरं महाविष्णुं ज्वलन्तं सर्वतोमुखम्। नृसिंहं भीषणं भद्रं मृत्युमृत्युं नमाम्यहम्। पृथिव्यकारऋग्वेदब्रह्मवसुगायत्रीगार्हपत्यान्तरिक्षोङ्कारयजुर्वेदविष्णुरुद्रत्रिष्टुब्दक्षिणाग्निद्युमकारसामवेदरुद्रादित्यजगत्याहवनीयसोमलोकोङ्काराथर्ववेदसंवर्ताग्निमरुद्विराडेकर्षिभास्वतीसत्यात्मनेऽनन्ततेजःशक्त्यात्मनेऽस्त्राय फट्।

३. चतुरात्मा होकर अर्थात् चतुर्मूर्तिरूपसे आत्माका ही पूजन करके, मूर्तिचतुष्टयमें व्यापक परमानन्दबोधके सिन्धु साक्षीका ध्यान करते हुए उन्हींमें मूर्ति-चतुष्टयके निमग्न होनेकी भावना करे। यही आत्मपूजा है।

४. महापीठ बहिर्मुख, सदात्मक तथा गुणबीजस्वरूप है। मूलाधारपर स्थित क्रमशः द्वात्रिंशद्-दल, अष्टदल एवं चतुर्दल कमल—इस प्रकार उस महापीठकी आकृति है।

५. पृथिव्यादि, अन्तरिक्षादि, द्युलोकादि और सोमलोकादि जो चतुर्विध अष्टक हैं, वे ही बत्तीस होकर बत्तीस दलोंमें स्थित हैं। अष्टदल कमलमें सत्, चित्, आनन्द, पूर्ण, आत्मा, अद्वैत, प्रकाश और विमर्श—इनकी स्थिति है; तथा चतुर्दल कमलमें ब्रह्मसर्वेश्वर, विष्णुसर्वेश्वर, रुद्रसर्वेश्वर तथा सर्वेश्वर-सर्वेश्वर—इन चारोंका अवस्थान है। ये ही सब मिलकर परिवार कहे गये हैं।

६. अकार, उकार, मकार तथा ओङ्कारसे सम्बद्ध पृथिवी, अन्तरिक्ष, द्युलोक और सोमलोक हैं—इन चारोंके साथ वेद, देवता आदि सात-सातका समुदाय है; इसीको लक्ष्यमें रखकर 'चतुःसप्तात्मा' कहा गया है। यद्यपि ये आठ-आठ हैं, तथापि अकार आदिकी गणना न करनेसे सात-सात होते हैं।

७. समष्टि-व्यष्टिगत स्थूल, सूक्ष्म, कारण और साक्षी—इन चतुर्विध स्वरूपोंसे विशिष्ट होनेके कारण उन्हें चतुरात्मा बताया गया है।

८. अग्निका अर्थ यहाँ चिन्मय प्रकाश समझना चाहिये। 'अग्निरूप' कहनेसे यह ध्वनित होता है कि प्रणवके ध्यानमें हाथ-पैर आदिसे युक्त विग्रहकी कल्पना न करके प्रलयकालीन अग्नि एवं सूर्यके सदृश प्रकाशमय स्वरूपका ही चिन्तन करना चाहिये।

* लोक, वेद, देवता, गण, छन्द, अग्नि और व्याहृतिरूपसे तो अकार सप्तात्मा है और स्थूल, सूक्ष्म, बीज एवं साक्षीरूपसे चतुरात्मा है। यही बात उकार आदिके सम्बन्धमें भी है। 'सप्तात्मा' के साथ भी पूर्ववत् 'परिवारसहित' इस विशेषणका सम्बन्ध है। इसी

द्वादशान्तमें चिन्तन करे।* सप्तात्मा, चतुरात्मा, चतुःसप्तात्मा, चतुरात्मा एवं आनन्दामृतरूप ओङ्कारका षोडशान्तमें चिन्तन करे।† तदनन्तर इन सबका पूर्वोक्त आनन्दामृतद्वारा चार प्रकारसे अर्थात् देवता, गुरु, मन्त्र और आत्मारूपमें पूजन करके और ब्रह्माका ही, विष्णुका ही, रुद्रका ही, पृथक्-पृथक् इन तीनोंका ही और एक साथ भी इन तीनोंका ही तथा ज्योतिर्मय लिङ्गरूपमें ही देवता, गुरु, मन्त्र और आत्मारूपसे चार बार भलीभाँति नाना प्रकारकी भेंट-सामग्रियोंसे पूजन करे। फिर प्रणवके उच्चारणद्वारा उन लिङ्गोंका उपसंहार कर सबको एकीभूत करके अमृतका अभिषेक करे और उस सर्वदेवमय तेजको बढ़ाये।‡

उक्त सर्वदेवतामय तेजसे त्रिविध—स्थूल, सूक्ष्म एवं

प्रकार आगेके वाक्योंमें भी समझना चाहिये। यहाँ अष्टदल कमलमें अकारके सम्बन्धरूपसे बताये गये जो अकारसहित पृथ्वी आदि आठ हैं, वे मानो 'अनुष्टुप्-मन्त्र' के प्रथम पादके आठ अक्षररूप हैं; उन्हींमें स्थित साङ्गोपाङ्ग वेदोंका और चतुर्दल कमलमें स्थित ब्रह्मसवेंश्वर, ब्रह्मविष्णु, ब्रह्मरुद्र और ब्रह्मसर्वेश्वरका यहाँ परिवाररूपसे चिन्तन करना चाहिये। आठ दलोंके भीतर पूर्वादि दिशाओंके दलोंमें तो चारों वेदोंका चिन्तन करना चाहिये। और अग्निकोणमें व्याकरण आदि छः वेदाङ्गोंका, नैर्ऋत्यकोणमें मीमांसाका, वायव्यकोणमें न्यायका और ईशानकोणमें इतिहास, पुराण, आगम (तन्त्र), काव्य, नाटक आदिका चिन्तन करना चाहिये। इसी प्रकार चतुर्दल कमलके चार दलोंमेंसे पूर्वमें ब्रह्मसर्वेश्वर, दक्षिणमें ब्रह्मरुद्र, उत्तरमें ब्रह्मविष्णु और पश्चिममें ब्रह्मब्रह्माका चिन्तन करे। इसी प्रकार आगे भी चार मूर्तियोंकी स्थिति समझनी चाहिये। तात्पर्य यह कि प्रणवस्थ अकार जिनका स्वरूप है, ऐसे रजःप्रधान, चन्द्रमण्डलवर्ती ब्रह्मा अर्थात् ब्रह्मसर्वेश्वरका सरस्वती मूलप्रकृतिके सहित नाभिमें यानी तेजोमण्डलके मध्यभागमें—अष्टदल कमलके मध्यवर्ती चतुर्दल कमलकी कर्णिकामें ध्यान करे।

* इसी तरह उकारके सम्बन्धीरूपमें बताये हुए जो अन्तरिक्ष आदि सात हैं, उनकी दृष्टिसे सप्तात्मा और स्थूल आदि भेदसे चतुरात्मा उकार ही जिनका स्वरूप है, जो श्रीमूलप्रकृतिके साथ हैं, सत्त्वप्रधान हैं और सूर्यमण्डलके मध्यमें स्थित हैं, उन श्रीविष्णु-सर्वेश्वरका, हृदयके अष्टदल कमलमें ध्यान करे। उकारके सम्बन्धीरूपसे वर्णित अन्तरिक्ष आदि अष्टकरूप जो अनुष्टुप्-मन्त्रके द्वितीय पादके आठ अक्षर हैं, वे प्रत्येक दलमें स्थित हैं और उनके भीतर क्रमशः वराह, नृसिंह, वामन, परशुराम, श्रीराम, बलभद्र, श्रीकृष्ण और कल्कि—ये आठ परिवार हैं। उस अष्टदल कमलके मध्यगत चतुर्दल कमलकी मध्य-कर्णिकामें श्रीविष्णुसर्वेश्वरका ध्यान करना चाहिये। इसी प्रकार मकारसम्बन्धी जो द्युलोक आदि अष्टक हैं, वे ही मकारकी गणना न करनेसे सात होते हैं और उन्हींकी दृष्टिसे मकार सप्तात्मा है तथा पूर्ववत् स्थूल-सूक्ष्म आदि भेदसे वह चतुरात्मा है। तादृश मकारस्वरूप रुद्रसर्वेश्वरका भ्रूमध्यमें ध्यान करे। वे उमारूपा मूलप्रकृतिके साथ विराजमान हैं; उनमें तमोगुणकी प्रधानता है और वे अग्निमण्डलमें स्थित हैं। भ्रूमध्यगत अष्टदल कमलके आठ दलोंमें द्युलोकादिरूप अष्टक ही मानो अनुष्टुप्-मन्त्रके तृतीय पादके आठ अक्षररूपमें स्थित हैं और उनमें शर्व, भव, पशुपति, ईशान, भीम, महादेव, रुद्र एवं उग्र ही परिवाररूपमें विराजमान हैं। इस अष्टदलके भीतर चतुर्दल कमलकी मध्यकर्णिकामें मकारस्वरूप रुद्र-सर्वेश्वरका ध्यान करना चाहिये।

† मकारसम्बन्धी अर्धमात्राके सम्बन्धसे बतायी हुई जो सोमलोक आदि आठ वस्तुएँ हैं, उनमें मात्राकी गणना न होनेसे वे सात होते हैं; उनकी दृष्टिसे ओंकार सप्तात्मा है और पूर्ववत् स्थूल, सूक्ष्म आदि भेदसे चतुरात्मा है। इसके सिवा सम्पूर्ण ॐकारमें अ, उ, म् और अर्धमात्रा—ये चार मात्राएँ हैं; इनमें प्रत्येक मात्राके साथ एक-एक सप्तकका सम्बन्ध है। ओङ्कारमें वे सभी अन्तर्भूत हैं, अतः यह चतुःसप्तात्मा भी है। पहले अर्धमात्राकी दृष्टिसे स्थूलादि-भेदविशिष्ट ओङ्कारको चतुरात्मा कहा गया है; किंतु सम्पूर्ण ओङ्कार भी स्थूल-सूक्ष्म आदि चार भेदोंवाला है, अतः दुबारा उसके लिये 'चतुरात्मा' विशेषण दिया गया है। ऐसे तुरीय प्रणवरूप ओङ्कारका, जो गुणोंकी साम्यावस्थारूप उपाधिसे युक्त एवं शक्ति-मण्डलमें स्थित और मूल-प्रकृतिरूपा मायाके सहित है, द्वादशान्तमें अर्थात् बत्तीस दलोंवाले कमलमें चिन्तन करे। मूलाधारस्थ बत्तीस दलोंमें बताये हुए पूर्वोक्त देवता ही यहाँ परिवार हैं। बत्तीस दलवाले कमलके भीतर सद् आदि अष्टविध मूर्तियोंसे युक्त अष्टदल-कमल है तथा उसकी भी कर्णिकामें व्याप्त चतुर्दल कमलके भीतर ब्रह्मसवेंश्वर आदि चार मूर्तियाँ स्थित हैं; उसकी मध्यकर्णिकामें ॐकाररूप सवेंश्वरका ध्यान करना चाहिये। पूर्वोक्त गुणोंवाले ओङ्कारका ही, जो तुरीय तथा आनन्दामृत-स्वरूप है, षोडशान्तमें चिन्तन करे। अधोमुख द्वात्रिंशदल, अष्टदल एवं चतुर्दल कमलोंसे तथा उनमें बताये हुए पूर्वोक्त देवतारूप परिवारोंसे युक्त पीठको ही यहाँ षोडशान्त कहा गया है। यह आनन्दामृतरूप तुरीय गुणबीजरूप उपाधिसे युक्त एवं शक्ति-मण्डलमें स्थित है।

‡ यहाँ चतुर्मूर्तियोग, ब्रह्मयोग, विष्णुयोग, रुद्रयोग, भेदयोग, अभेदयोग और लिङ्गयोगका क्रमशः उल्लेख हुआ है। प्रणवका

कारणरूप शरीरको व्याप्त करके उनके अधिष्ठानभूत आत्माको सब ओरसे प्रकाशित करे अर्थात् सर्वव्यापक आत्माका तेजोमय स्वरूपमें चिन्तन करे। फिर उस तेजका—आत्म-चैतन्यरूप बलका निरोध करके उसके गुणोंसे अर्थात् स्थूलत्व, सूक्ष्मत्व, बीजत्व, साक्षित्व आदि पूर्वोक्त गुणोंसे वाच्य-वाचक (परमात्मा एवं ओङ्कार) की पूर्ववत् एकता करे। तदनन्तर महास्थूलको महासूक्ष्ममें और महासूक्ष्मको महाकारणमें विलीन करके अकार, उकार और मकार—इन मात्राओंसे (जो क्रमशः विराट्, हिरण्यगर्भ और ईश्वर-रूपा हैं) एकका दूसरीमें लय करते हुए सबका तुरीय ओङ्कार-में लय करे। फिर पूर्ववत् ओत, अनुज्ञातृ, अनुज्ञा और अविकल्पका चिन्तन करते हुए सबको अविकल्पमें लीन करके अविकल्परूप परमात्माका चिन्तन करे और उन्हींमें सबका उपसंहार कर दे।

उच्चारण करके अमृतका स्राव करे। अमृत-स्राव भावनाका विषय है। पूर्वोक्त ब्रह्मसवेंश्वर आदि चारों मूर्तियोंकी, नाना प्रकारकी भेंट-सामग्रियोंसे, चतुर्विध पूजा करके उन मूर्तियोंको तेजसे प्रकट हुई मानकर उनका तेजोमय चार लिङ्गरूपसे चिन्तन करे तथा मन्त्रराज नारसिंहसहित प्रणवका उच्चारण करके भावनाद्वारा उक्त चारों लिङ्गोंको एक रूपमें परिणत करके उसपर अमृतका स्राव करे—यह चतुर्मूर्तियोग है। 'ब्रह्माका ही' इस वाक्यांशके द्वारा ब्रह्मयोग सूचित किया गया है। जिस प्रकार चतुर्मूर्ति-योगमें चार स्थानोंमें चार मूर्तियोंका चिन्तन, पूजन, उन तेजोमयी मूर्तियोंका उपसंहार, एकीकरण और अमृतस्राव आदि विधि बतायी गयी है, उसी प्रकार इस ब्रह्मयोगमें केवल सरस्वतीरूप मूलप्रकृतिसहित सपरिवार ब्रह्मसवेंश्वरका ही चिन्तन और पूजन आदि करने चाहिये। 'विष्णुका ही' इस वाक्यांशसे विष्णुयोग सूचित किया गया है। पूर्वोक्त चारों मूर्तियोंकी जगह चारों स्थानोंमें विष्णुसवेंश्वरका ही मूल-प्रकृति श्री तथा परिवारसहित चिन्तन करके पूजन आदि करना विष्णुयोग है। 'रुद्रका ही' इस वाक्यांशसे रुद्रयोगकी सूचना दी गयी है। यहाँ भी चार मूर्तियोंकी जगह चारों स्थानोंमें उमारूपा मूलप्रकृति और पूर्वोक्त परिवारसहित श्रीरुद्रसवेंश्वरका ही ध्यान एवं पूजन आदि कर्तव्य है। 'विभक्त अर्थात् पृथक्-पृथक् रूपमें इन तीनोंका ही' इस वाक्यांशसे भेदयोग सूचित किया गया है। यहाँ चारों स्थानोंमें तीनों प्रकृतियों तथा त्रिविध परिवारोंसहित उक्त ब्रह्मसवेंश्वर आदि तीनों मूर्तियोंका ही चिन्तन और पूजन आदि करे। इस योगमें सर्वत्र द्वात्रिंशद्दल, अष्टदल और चतुर्दल कमलोंको पूर्वोक्त देवताओंसे विशिष्ट रूपमें ही चिन्तन करना चाहिये। इनमें ब्रह्मा पीतवर्ण और चार मुखोंवाले हैं। उनके चार भुजाएँ हैं और हाथोंमें क्रमशः स्रुक्-स्रुवा, अक्षमाला, दण्ड और कमण्डलु धारण किये हुए हैं। उनके साथ श्वेतवर्णा सरस्वती हैं, जिनके हाथोंमें अक्षमाला, पुस्तक, मुद्रा और कलश शोभा पाते हैं। भगवान् विष्णुका विग्रह विद्युत्के समान कान्तिमान् है; वे अपने चार हाथोंमें चक्र, शङ्ख, गदा और पद्म धारण किये हुए हैं। उनके साथ रक्तवर्णा लक्ष्मी हैं—जिनके हाथोंमें दो कमल, श्रीफल और अभयकी मुद्रा हैं। भगवान् शिवकी कान्ति श्वेत है। वे अपने चार हाथोंमें परशु, हरिण, शूल और कपाल धारण किये हुए हैं। उनके साथ श्यामवर्णा उमा हैं—जो पाश, अङ्कुश, अभय और वर धारण करती हैं। तीनों मूर्तियोंको एक ही पीठपर विराजमान समझना चाहिये। शक्तियोंको उनके अङ्कमें अथवा वाम ऊरुपर बैठी हुई ध्यानमें देखे। कमलके आठ दलोंमेंसे प्रत्येक दलमें वेदादि, वराहादि, शर्वादि तथा सद् आदि इन चतुर्विध अष्टावरणोंका चिन्तन करना चाहिये। 'एक रूपमें भी इनका ही' इस वाक्यांशके द्वारा अभेद-योगकी सूचना दी गयी है। ब्रह्मा आदि तीनोंको एक विग्रहमें ही देखकर अर्थात् इन्हें एकरूप ही मानकर चारों स्थानोंमें इनका चिन्तन और पूजन आदि करे। इनके साथ शक्तियोंकी अविभक्तरूप मूलप्रकृति माया और पूर्वोक्त परिवारोंका भी चिन्तन करना चाहिये। ब्रह्मा आदि तीनोंकी जहाँ एकता है, वही सवेंश्वर-विग्रह है; अतः यहाँ सवेंश्वर और मायाशक्तिका ही चिन्तन है। सवेंश्वरके तीन मुख और छः बाहु हैं। वे अपनी भुजाओंमें हरिण, परशु, शङ्ख, चक्र, अक्षमाला और दण्ड धारण किये हुए हैं। उनके श्रीविग्रहका वर्ण अनिर्देश्य है, वाणीद्वारा उसका कोई स्पष्ट निर्देश नहीं हो सकता। उनकी शक्तिभूता जो माया प्रकृति है, वह भी तीन मुख और छः भुजाओंवाली है। उसके हाथोंमें पाश, अङ्कुश, कमल, कमल-मुद्रा और पुस्तक हैं। उसकी कान्ति भी अनिर्देश्य है। 'लिङ्गरूपमें ही' इस वाक्यांशके द्वारा लिङ्गयोग सूचित किया गया है; शक्ति और परिवारसहित ब्रह्मा आदिका सर्वत्र ज्योतिर्मय लिङ्गरूपसे चिन्तन और पूजनादि करे, यही लिङ्ग-योग है। इन सबके पूजनकी विधि और मन्त्रोंका उल्लेख श्रीविद्यारण्यमुनिद्वारा विरचित दीपिका नामक व्याख्यामें विस्तारके साथ हुआ है। जिज्ञासु साधक वहींसे उनका संग्रह कर सकते हैं। यहाँ अधिक विस्तारके भयसे उल्लेख नहीं किया जा सका है।

चतुर्थ खण्ड

अपने आत्माका पहले तुरीय-तुरीयरूपसे और पीछे भगवान् नृसिंहके रूपमें ध्यान करके ब्रह्मके साथ अपने-आपको एकीभूत करनेकी विधि

पूर्वोक्त इस आत्मा एवं परब्रह्मरूप ओङ्कारको, जो ओतादि-रूपसे प्रसिद्ध तुरीय ओङ्कारके पूर्वभागमें साक्षीरूपसे प्रकाशमान है, मन्त्रराज अनुष्टुप्का 'नमामि' पदतक उच्चारण करके, उसके द्वारा नमस्कार करके प्रसन्न करे। प्रसन्न करके भावनाद्वारा संसारके उपसंहारकी शक्ति प्राप्त करे। फिर चार मात्राओंवाले ओङ्कारका उच्चारण करते हुए पहले बताये अनुसार विराट्, तैजस आदिका उत्तरोत्तरमें संहार करके अनुष्टुप्-मन्त्रके अवशिष्ट 'अहम्' पदका उच्चारण करते हुए अपने आत्माका तुरीय-तुरीयरूपसे ध्यान करे।

इसके अनन्तर इस आत्मा एवं परब्रह्मरूप ओङ्कारको ही, जो ओत-अनुज्ञातृ आदिरूपसे प्रसिद्ध तुरीय ओङ्कारके पूर्व-भागमें साक्षीरूपसे प्रकाशित हो रहा है तथा जो उग्र, वीर आदि ग्यारह पदोंके गुणोंसे युक्त एकादशात्मा नारसिंह-मन्त्रस्वरूप हैं, उन्हें नमस्कार करके ओङ्कारका उच्चारण करते हुए ओतादिका अनुज्ञातृ आदिमें लय करे। फिर तुरीय-तुरीयको उपलब्ध करके 'उग्रम्' आदि एक-एक पदसे उग्रत्व आदि गुणोंसे विशिष्टरूपमें भी उन्हींका चिन्तन करते हुए अपने आत्मारूपसे भगवान् नृसिंहका ध्यान करे।

तदनन्तर इस आत्मा एवं परब्रह्मरूप ओङ्कारका ही, जो ओत-अनुज्ञातृ आदिरूपसे प्रसिद्ध तुरीय ओंकारके अग्रभागमें साक्षीरूपसे प्रकाशित हो रहा है, प्रणवके द्वारा ही भलीभाँति चिन्तन करके अनुष्टुप्-मन्त्रके 'उग्रम्' से लेकर 'मृत्युमृत्युम्'तक नौ पदोंके साथ सत्, चित्, आनन्द, पूर्ण और आत्मा—इन ब्रह्मके पाँचों स्वरूपोंमेंसे प्रत्येकका सम्बन्ध होनेसे जो पञ्चविध नवात्मक स्वरूपवाले हैं, ऐसे सच्चिदानन्द-पूर्णात्मस्वरूप परमानन्दमय परब्रह्मका भलीभाँति ध्यान करे*। तत्पश्चात् अनुष्टुप्-मन्त्रके 'अहम्' इस पदके द्वारा अपनेको ग्रहण कर 'नमामि' इस पदके द्वारा नमस्कार करके ब्रह्मके साथ अपने आपको एकीभूत कर दे *।

अथवा केवल अनुष्टुप्-मन्त्रके द्वारा ही भगवान्की सर्वात्मता और सर्वरूपताका चिन्तन करे। ये भगवान् ही 'नृ' (आत्मा) हैं; ये ही सर्वत्र सर्वदा सबके आत्मा हैं। ये ही सिंह (बन्धननाशक) हैं। वे ही श्रुति-स्मृति आदिमें प्रसिद्ध परमेश्वर हैं। क्योंकि वे सर्वत्र सर्वदा सबके आत्म-रूपसे विराजमान होकर सबके अज्ञान आदिको अपना ग्रास बनाते हैं—सभीका अज्ञान दूर करके उन्हें अपना स्वरूप बना लेते हैं। अतः सबके आत्मा (नृ) तथा 'सि' बन्धनका 'ह' अर्थात् नाशक होनेके कारण ये ही एकमात्र नृसिंह हैं। ये ही तुरीय हैं। ये ही उग्र हैं। ये ही वीर हैं। ये ही महान् हैं। ये ही विष्णु हैं। ये ही ज्वलन् (सब ओरसे देदीप्यमान) हैं। ये ही सर्वतोमुख हैं। ये ही नृसिंह हैं। ये ही भीषण (वायु, सूर्य तथा मृत्युको भी भयभीत करनेवाले) हैं। ये ही भद्र (परम कल्याण एवं आनन्दके निकेतन) हैं तथा ये ही मृत्युके भी मृत्यु हैं। ये ही 'नमामि' (परिपूर्ण ज्ञानानन्द-स्वरूप आत्माको आच्छादित करनेवाले अज्ञानसे शून्य) हैं और ये ही 'अहम्' पदके एकमात्र आश्रय हैं। इस प्रकार पहले बतायी हुई उपासनासे तथा यहाँ अनुष्टुप-पाद-मिश्रित उपासनासे प्रणवमय परमात्माके ध्यानयोगमें आरूढ हो ब्रह्मस्वरूप ओङ्कारमें ही अनुष्टुप्-मन्त्रको अन्तर्भूत करके सब कुछ ओङ्कार ही है—इस प्रकार प्रणववाच्य परमात्माका चिन्तन करे।

इसी विषयमें दो मन्त्र हैं, जिनका अन्वय और अर्थ इस प्रकार है—**सिंहम्**=जो वस्तुतः समस्त बन्धनोंको काटने-वाला एवं अविचल होकर भी उपाधिवश या अविवेकके कारण चञ्चल-सा प्रतीत हो रहा है, ऐसे 'सिंह' नामसे कहे हुए आत्माको; **संस्तभ्य**=अपनी ही महिमामें स्थिर करके; **गुणर्धान्**=स्थूलत्व और स्थूलभोक्तृत्व आदि पूर्वोक्त गुणोंसे समृद्ध होकर जो वैश्वानर आदि स्वरूपको प्राप्त हो गये हैं, ऐसे; **स्वसुतान्**=स्व अर्थात् आत्माके ही स्थूल विश्व आदि पुत्रोंको (जो परमात्माके प्रथम आदि पाद हैं); **ऋषभस्य**=

---

* ध्यानके समय उच्चारणके योग्य वाक्य इस प्रकार होगा—ॐ उग्रं सच्चिदानन्दपूर्णप्रत्यक्सदात्मानं नृसिंहं परमात्मानं परं ब्रह्म चिन्तयामि। ॐ वीरं सच्चिदानन्दपूर्णप्रत्यक्सदात्मानं नृसिंहं परमात्मानं परं ब्रह्म चिन्तयामि। इसी प्रकार 'मृत्युमृत्युम्' पदतक नौ वाक्य होंगे। इसके बाद फिर इसी क्रमसे 'सदात्मानम्' की जगह 'चिदात्मानम्' कर दिया जायगा; उसके भी नौ वाक्य होंगे। फिर 'आनन्दात्मानम्' कर देनेसे उसके भी नौ वाक्य होंगे। इसी प्रकार 'पूर्णात्मानम्' और 'प्रत्यगात्मानम्' का भी क्रमशः सन्निवेश करनेमें ९-९ वाक्य और भी होंगे।

* नमस्कार-वाक्य भी इसी प्रकार ४५ हो सकते हैं। उदाहरणके लिये एक लिख दिया जाता है—'ॐ उग्रं सच्चिदानन्दपूर्ण-प्रत्यक्सदात्मानं (चिदात्मानं इत्यादि.) नृसिंहं परमात्मानं परं ब्रह्माहं नमामि।' ब्रह्मके साथ आत्माको एकीभूत करना भावनाद्वारा ही होता है।

वेदोंमें प्रधान प्रणवकी; **शृङ्गैः**=अकार आदि मात्राओंसे; **संयोज्य**=परस्पर समानताके कारण संयुक्त करके अर्थात् पहले बताये अनुसार ॐकारकी मात्राओं तथा परमात्माके प्रथम-द्वितीय आदि पादोंकी एकताका अनुभव करके; **हृत्वा**=स्थूलका सूक्ष्ममें और सूक्ष्मका कारणमें लय करते हुए इसी क्रमसे सबका तुरीयमें संहार करके; **वश्याम् (कृत्वा)**=वहाँ कारणरूपा मायाको पूर्वोक्त ओतंयोगके द्वारा अपने वशमें करके; **स्फुरन्तीम् (मत्वा)**=अनुज्ञातृ-योगके द्वारा 'आत्म-सत्ताके अधीन ही उसकी सत्ता और स्फूर्ति है' ऐसा अनुभव करके; **असतीम् (कृत्वा)**=अनुज्ञायोगके द्वारा उसकी पृथक् सत्ताका अभाव-सा करके; **निपीड्य**=उसे साक्षी चैतन्यमें निमग्न (विलीन) कर दे। यों करनेके पश्चात्; **सिंहेन संभक्ष्य**=अज्ञान आदिसे सर्वथा असम्पृक्त विशुद्ध बोधमय परमात्माके साक्षात्कारद्वारा उस मायाके आवरणको छिन्न-भिन्न करके अथवा मन्त्रराज नारसिंहके जपद्वारा तुरीय-तुरीय परमात्माका चिन्तन करते हुए भगवान् और उनके मन्त्रके प्रभावसे मायाका सर्वथा संहार करके; [**यः स्थितो भवति**=जो स्थित होता है;] **स एष वीरः**=वही यह उपासक वीर है—उसको कभी संसारसे पराभव नहीं प्राप्त होता।

शृङ्गप्रोतान्=प्रणवकी मात्राओंसे व्याप्त चतुःसप्तात्मा विराट् आदि तथा ब्रह्मसर्वेश्वर आदिको; **पदा स्पृष्ट्वा**=अनुष्टुप्-मन्त्रके प्रत्येक पादसे संयुक्त करके अर्थात् प्रणवकी मात्राओं तथा अनुष्टुप्के पादोंकी पूर्ववत् एकताका चिन्तन करके; **हृत्वा**=क्रमशः उनका पूर्वोक्त रीतिसे संहार करके; **ताम्**=उस कारणरूपा मायाको; (जिसने) **स्वयम् अग्रसन्**=स्वयं ग्रस लिया अर्थात् पूर्वोक्तरूपसे परमात्मतत्त्वके अनुभवसे मायाका सर्वथा संहार कर दिया; [**सः**=वह विद्वान् उपासक;] **नत्वा**=इसी खण्डमें बतायी हुई रीतिसे भगवान्-को नमस्कार करके; **च**=तथा; **बहुधा दृष्ट्वा**=मन्त्रराज नारसिंहके पदोंके अनुसार उग्र, वीर आदि बहुत-से रूपोंमें भगवान्का साक्षात्कार करके; **स्वयं नृसिंहः सन् उद्भवौ**=स्वयं नृसिंहस्वरूप होकर अथवा मनुष्योंमें श्रेष्ठ होकर उद्भासित होता है, अथवा उसके समक्ष स्वयं भगवान् नृसिंह तेजोमय स्वरूपसे प्रकट हो जाते हैं; **इति**=इस प्रकार ये मन्त्र हैं। इन दो मन्त्रोंमें प्रथमसे लेकर चतुर्थ खण्डतकके अभिप्रायका संक्षेपतः संग्रह हो गया है।

पञ्चम खण्ड

अनुष्टुप्-मन्त्रका ओंकारमें अन्तर्भाव करके उसीके द्वारा परमात्माके चिन्तनकी विधि

(पहले बताया गया है कि अनुष्टुप्-मन्त्रका ओङ्कारमें अन्तर्भाव करके उसीके द्वारा परमात्माका चिन्तन करे। अब प्रश्न होता है कि कैसे अनुष्टुप्का प्रणवमें अन्तर्भाव हो और किस प्रकार उसके द्वारा परमात्माका चिन्तन हो। इस जिज्ञासा-का समाधान करनेके लिये इस खण्डका आरम्भ हुआ है। 'अथ' शब्द प्रकरणके आरम्भका सूचक है।) ओङ्कारकी प्रथम मात्रारूप यह अकार आप्ततम (अतिशय व्यापक) अर्थवाला ही है। अतः यह आप्ततम (अतिशय व्यापक) अर्थवाले आत्मामें ही संगत होता है; सबके आत्मा भगवान् नृसिंहमें—नृसिंह नामसे प्रसिद्ध परब्रह्ममें ही यह गतार्थ होता है; क्योंकि यह अकार ही आप्ततम (अतिशय व्यापक) है। यही साक्षी है। यही ईश्वर है। अतः यह सर्वगत है—सर्वत्र व्यापक है; इससे भिन्नरूपमें यह सम्पूर्ण जगत् कोई अस्तित्व नहीं रखता; क्योंकि यही व्याप्ततम—अतिशय व्यापक है। यह सब जो कुछ दिखायी देता है, यह आत्मा ही है। जो यह आत्मा है, वही यह सब कुछ है। जो कुछ प्रतीत होता है, सब मायामात्र है। आत्मा या अकारसे भिन्नरूपमें इसकी सत्ता नहीं है। यह अकार ही उग्र है; क्योंकि यही व्याप्ततम—अतिशय व्यापक है। यह अकार ही वीर है; क्योंकि यही व्याप्ततम है। यह अकार ही महान् है; क्योंकि यही व्याप्ततम है। यह अकार ही विष्णु है; क्योंकि यही व्याप्ततम है। यह अकार ही ज्वलन् (सब ओर देदीप्यमान) है; क्योंकि यही व्याप्ततम है। यह अकार ही सर्वतोमुख है; क्योंकि यही व्याप्ततम है। यह अकार ही नृसिंह है; क्योंकि यही व्याप्ततम है। यह अकार ही भीषण है; क्योंकि यही व्याप्ततम है। यह अकार ही भद्र है; क्योंकि यही व्याप्ततम है। यह अकार ही मृत्युमृत्यु है; क्योंकि यही व्याप्ततम है। यह अकार ही 'नमामि' (आत्मतत्त्वका आच्छादन करनेवाले अज्ञानसे शून्य) है; क्योंकि यही व्याप्ततम है। यह अकार ही 'अहम्' है; क्योंकि यही व्याप्ततम है।

जो इस प्रकार जानता है, वह नित्यमुक्त आत्मा ही हो जाता है। वह नृसिंहस्वरूप ब्रह्म ही हो जाता है। वह कामनारहित होता है। उसके मनसे सब लौकिक कामनाएँ

निकल जाती हैं। उसे सम्पूर्ण कामनाओंका फल प्राप्त हो जाता है—उसके मनमें किसी भी वस्तुको पानेकी इच्छा शेष नहीं रहती। वह केवल आत्माकी ही कामना रखता है, अनात्माकी नहीं। मृत्युके पश्चात् उसके प्राण उत्क्रमण (कर्मफलभोगके लिये ऊपरके लोकोंमें गमन) नहीं करते; यहीं—आत्मामें ही एकीभावको प्राप्त हो जाते हैं। वह पहलेसे ब्रह्मस्वरूप होता हुआ ही पुनः ब्रह्मको ही प्राप्त होता है (केवल ब्रह्मसे भिन्न होनेका भ्रममात्र दूर होता है)।

यह ॐकारकी दूसरी मात्रा जो उकार है, वह उत्कृष्टतम (अतिशय श्रेष्ठ) अर्थवाला ही है। अतः यह अतिशय श्रेष्ठ अर्थवाले आत्मामें अर्थात् नृसिंहदेवस्वरूप परब्रह्ममें ही गतार्थ होता है। इसलिये यह उकार सत्यस्वरूप है। इससे भिन्न दूसरी कोई वस्तु सत्य नहीं है। असत् होनेके कारण वह सब अमेय है—उसमें मान-सम्बन्धकी योग्यताका अभाव है। वह अनात्मप्रकाश है—दूसरेसे प्रकाशित होनेवाली वस्तु है; उसमें स्वयं अपनेको प्रकाशित करनेकी क्षमता न होनेसे वह असत् है। यह उकारस्वरूप आत्मा स्वप्रकाश है—अपने ही प्रकाशसे प्रकाशित होनेवाला है। ('मैं हूँ' इस तथ्यको हृदयङ्गम करनेके लिये अन्य प्रकाश या प्रमाणकी आवश्यकता नहीं होती; इसका अनुभव स्वतः होता है।) असङ्ग है; अतः अपने सिवा दूसरी किसी अनात्म वस्तुको नहीं देखता। इसीलिये इसे अन्य किसी नामसे ख्याति नहीं प्राप्त हुई; यह केवल सर्वोत्कृष्ट आत्ममात्र है। यह आत्मस्वरूप उकार ही अनुष्टुप्-मन्त्रका अङ्गभूत उग्र है—उसके उग्रत्व-गुणसे विभूषित है; क्योंकि यही उत्कृष्ट (सर्वश्रेष्ठ) है। यह उकार ही वीर है; क्योंकि यही उत्कृष्ट है। यह उकार ही महान् है; क्योंकि यही उत्कृष्ट है। यह उकार ही विष्णु है; क्योंकि यही उत्कृष्ट है। यह उकार ही ज्वलन् (सब ओरसे देदीप्यमान) है; क्योंकि यही उत्कृष्ट है। यह उकार ही सर्वतोमुख है; क्योंकि यही उत्कृष्ट है। यह उकार ही नृसिंह है; क्योंकि यही उत्कृष्ट है। यह उकार ही भीषण है; क्योंकि यही उत्कृष्ट है। यह उकार ही भद्र है; क्योंकि यही उत्कृष्ट है। यह उकार ही मृत्युमृत्यु है; क्योंकि यही उत्कृष्ट है। यह उकार ही 'नमामि' है; क्योंकि यही उत्कृष्ट है। यह उकार ही 'अहम्' है; क्योंकि यही उत्कृष्ट है। इसलिये आत्माको ही उकारके रूपमें जाने।

जो इस प्रकार जानता है, वह आत्मा ही होता है—श्रीनृसिंहदेवस्वरूप ब्रह्म ही हो जाता है। वह कामनासे रहित होता है। उसके मनसे सब लौकिक कामनाएँ निकल जाती हैं। उसे सम्पूर्ण कामनाओंका फल प्राप्त हो जाता है—उसके मनमें किसी भी वस्तुको पानेकी इच्छा शेष नहीं रहती। वह केवल आत्माकी ही कामना रखता है, अनात्माकी नहीं। मृत्युके पश्चात् उसके प्राण उत्क्रमण नहीं करते (कर्मफलभोगके लिये ऊपरके लोकोंमें गमन नहीं करते), यहीं—आत्मामें ही एकीभावको प्राप्त हो जाते हैं। वह पहलेसे ब्रह्मस्वरूप होता हुआ ही पुनः ब्रह्मको प्राप्त होता है (केवल ब्रह्मसे भिन्न होनेका भ्रममात्र दूर होता है)।

ओङ्कारकी यह तीसरी मात्रा जो मकार है, वह महाविभूति (असीम ऐश्वर्य) के अर्थमें है। यह महान् ऐश्वर्यसे सम्पन्न आत्मामें—श्रीनृसिंहदेवस्वरूप ब्रह्ममें ही गतार्थ होता है। इसलिये यह मकाररूप आत्मा अनल्प (महान्) है, अभिन्न-रूप (अद्वितीय) है, स्वप्रकाश—अपने ही प्रकाशसे प्रकाशित होनेवाला है तथा यह मकारस्वरूप आत्मा ब्रह्म ही है। यही अतिशय व्यापक और अतिशय श्रेष्ठ है। यह ब्रह्म ही सर्वज्ञ, महामायावी तथा महाविभूतिसे सम्पन्न है। यह मकारस्वरूप ब्रह्म ही उग्र है; क्योंकि यही महाविभूति (परमैश्वर्य) से सम्पन्न है। यह मकारस्वरूप ब्रह्म ही वीर है; क्योंकि यही महाविभूतिसे सम्पन्न है। यह मकारस्वरूप ब्रह्म ही महत् है; क्योंकि यही महाविभूतिसे सम्पन्न है। यह मकारस्वरूप ब्रह्म ही विष्णु है; क्योंकि यही महाविभूतिसे सम्पन्न है। यह मकारस्वरूप ब्रह्म ही ज्वलन् (सब ओरसे देदीप्यमान) है; क्योंकि यही महाविभूतिसे सम्पन्न है। यह मकार-स्वरूप ब्रह्म ही सर्वतोमुख है; क्योंकि यही महाविभूतिसे सम्पन्न है। यह मकारस्वरूप ब्रह्म ही नृसिंह है; क्योंकि यही महाविभूतिसे सम्पन्न है। यह मकारस्वरूप ब्रह्म ही भीषण है; क्योंकि यही महाविभूतिसे सम्पन्न है। यह मकारस्वरूप ब्रह्म ही भद्र है; क्योंकि यही महाविभूतिसे सम्पन्न है। यह मकारस्वरूप ब्रह्म ही मृत्युमृत्यु है; क्योंकि यही महाविभूतिसे सम्पन्न है। यह मकारस्वरूप ब्रह्म ही 'नमामि' है; क्योंकि यही महाविभूतिसे सम्पन्न है। यह मकारस्वरूप ब्रह्म ही 'अहम्' है; क्योंकि यही महाविभूतिसे सम्पन्न है।

इसलिये अकार और उकारके द्वारा इस अतिशय व्यापक, अतिशय उत्कृष्ट, चिन्मात्रस्वरूप, सर्वद्रष्टा, सर्वसाक्षी, सबको अपनेमें लीन करनेवाले, सबकी प्रीतिके एकमात्र आश्रय, केवल सच्चिदानन्दमय, एकरस आत्माका—जो इस सत्, चित् आदिके वाच्यभेदसे होनेवाली भेद-प्रतीतिके पूर्वसे ही सबके साक्षीरूपमें भलीभाँति प्रकाशित है—अनुसन्धान

(चिन्तन) करके मकारके द्वारा उसे अतिशय व्यापक, अतिशय उत्कृष्ट, चिन्मात्रस्वरूप, महामायायुक्त, महाविभूति-सम्पन्न केवल सच्चिदानन्दमय एकरस परब्रह्मरूपमें ही जाने। जो इस प्रकार जानता है, वह आत्मा ही होता है; वह श्रीनृसिंहदेव-स्वरूप परब्रह्म ही हो जाता है। वह कामनासे रहित होता है। उसके मनसे समस्त कामनाएँ निकल जाती हैं। उसे सम्पूर्ण कामनाओंका फल प्राप्त हो जाता है—उसके मनमें किसी भी वस्तुको पानेकी इच्छा शेष नहीं रहती। वह केवल आत्माकी कामना रखता है, अनात्माकी नहीं। उस विद्वान् उपासकके प्राण कर्मफलभोगके लिये ऊपरके लोकोंमें गमन नहीं करते, यहीं—आत्मामें ही एकीभावको प्राप्त हो जाते हैं। वह पहले ब्रह्मस्वरूप होता हुआ ही पुनः ब्रह्मको प्राप्त होता है (उसका ब्रह्मसे भिन्न होनेका भ्रममात्र दूर होता है)। इस प्रकार उन प्रसिद्ध प्रजापतिने देवताओंसे कहा।

षष्ठ खण्ड

अपने-आपको प्रणवके वाच्यार्थ परब्रह्ममें विलीन करनेकी विधि

(प्रजापतिके द्वारा पूर्वोक्त उपदेश सुननेके अनन्तर) उन देवताओंने परमात्मतत्त्वका अपरोक्ष अनुभव प्राप्त करनेकी इच्छा की (अतः तदनुकूल साधन—ध्यान आदिमें लग गये)। इसी समय पापात्मा असुर-भावने (विषयासक्ति, अविवेक और अभिमान आदिके रूपमें वहाँ आकर) उन प्रसिद्ध देवताओंको सब ओरसे ग्रस लिया—उन्हें ध्यानसे हटाकर विषयोंकी ओर प्रवृत्त कर दिया। (किंतु कुछ साधन कर लेनेसे उनका विवेक जाग्रत् हो चुका था; अतः) वे देवता सोचने लगे—"अहो ! इस पापात्मा असुर-भावको (जो हमारे पुरुषार्थ-साधनमें विघ्न डाल रहा है) हम ही क्यों न अपना ग्रास बना लें—परमात्म-चिन्तनमें लगकर इसे नष्ट क्यों न कर डालें। इस प्रकार विचार करके उन्होंने ओंकारके सम्मुख प्रकाशित होनेवाले इन्हीं तुरीय-तुरीय परमात्माको, जो उग्र भी हैं और अनुग्र (शान्त) भी, वीर भी हैं और अवीर भी, महान् भी हैं और अमहान् (लघु) भी, विष्णु (व्यापक) भी हैं और अविष्णु (अव्यापक) भी, 'ज्वलन्' (सब ओरसे प्रकाशमान) भी हैं और अज्वलन् (अप्रकाशमान) भी, सर्वतोमुख (सब ओर मुखोंवाले) भी हैं और असर्वतोमुख भी, नृसिंह (बन्धननाशक आत्मारूप) भी हैं और अनृसिंह भी; भीषण (भयानक) भी हैं और अभीषण (सौम्य) भी, भद्र भी हैं और अभद्र भी; मृत्युमृत्यु भी हैं और अमृत्यु-मृत्यु भी; 'नमामि' (अज्ञानशून्य) भी हैं और 'अनमामि' भी; 'अहम्' भी हैं और 'अनहम्' भी; उन्हें श्रीनृसिंहदेव-सम्बन्धी अनुष्टुप्-मन्त्रसे ही जान लिया। तब उनके ऊपर आक्रमणके लिये आया हुआ वह पूर्वोक्त पापात्मा असुर-भाव तुरीय-तुरीय परमात्माके चिन्तनके प्रभावसे स्वयं भी सच्चिदानन्दघन ज्योतिःस्वरूप हो गया। इसलिये जिसके अन्तःकरणका मल अथवा वासना-जाल परिपक्व होकर नष्ट-प्राय नहीं हो गया है, वह इन्हीं ओंकारके सम्मुख प्रकाशमान तुरीय-तुरीय परमात्माको श्रीनृसिंहदेवसम्बन्धी अनुष्टुप्-मन्त्रसे ही जान ले। इससे उसके अन्तःकरणमें प्रकट हुआ पापात्मा असुर-भाव सच्चिदानन्दघन ज्योतिःस्वरूप हो जाता है।

इस प्रकार कारणात्मक ज्योतिःस्वरूपताको प्राप्त हुए वे देवगण (अन्तःकरणके अत्यन्त शुद्ध हो जानेके कारण) उस ज्योतिसे भी ऊपर उठनेके इच्छुक हुए; क्योंकि द्वितीयसे वे भयको ही देख रहे थे। फिर तो उन्होंने ओंकारके सम्मुख प्रकाशित होनेवाले इन्हीं तुरीय-तुरीय परमात्माका श्रीनृसिंहदेवसम्बन्धी अनुष्टुप्-मन्त्रद्वारा अनुसन्धान करके प्रणवके द्वारा ही उनमें स्थिति प्राप्त की। उन्हें प्राप्त हुई वह कारणात्मक ज्योति इस सम्पूर्ण कार्य-कारणमय जगत्के पहलेसे ही भलीभाँति प्रकाशित, प्रतीतिके अविषय, अद्वितीय, अचिन्त्य, अलिङ्ग, स्वप्रकाश, आनन्दघन, विशेषशून्य परब्रह्मस्वरूप ही हो गयी। इस प्रकार जाननेवाला विद्वान् स्वप्रकाश परब्रह्म ही हो जाता है।

(इस प्रकार तुरीय-तुरीय परमात्मामें निष्ठाकी योग्यता प्राप्त हो जानेपर) वे देवता पुत्रैषणा (पुत्र-कामना), वित्तैषणा (धन-कामना) और लोकैषणा (लोकमें सम्मान, यश आदिकी कामना) से तथा उन्हें चरितार्थ करनेके साधनोंसे भी ऊपर उठकर—उन सबकी इच्छा और प्रयत्न-का सर्वथा त्याग करके, घरोंसे निकलकर अहंकाररहित एवं परिग्रहशून्य हो, शिखा और यज्ञोपवीतका भी त्याग करके—संन्यासी होकर अंधे, बहरे, भोले-भाले, नपुंसक, गूँगे और पागलोंकी भाँति इधर-उधर विचरते हुए, शम, दम, उपरति, तितिक्षा, समाधान (और श्रद्धा)—इन छः साधन-सम्पत्तियोंसे सम्पन्न होते हुए आत्मामें ही रमण, आत्मासे

ही क्रीडा, आत्मासे ही संयोग और आत्मामें ही आनन्दका अनुभव करते हुए तथा प्रणवको ही स्वप्रकाश, विशेषणशून्य, परब्रह्म जानते हुए उसीमें लीन हो गये। इसलिये देवताओंके व्रतका आचरण करते हुए प्रणवके वाच्यार्थभूत परब्रह्ममें विलीन हो जाय। इस प्रकार जानने और करनेवाला विद्वान् आत्मासे ही आत्माको परब्रह्मरूपमें देखता है। इस विषयमें यह श्लोक है—

शृङ्गेष्वशृङ्गं संयोज्य सिंहं शृङ्गेषु योजयेत्।
शृङ्गाभ्यां शृङ्गमाबद्ध्य त्रयो देवा उपासते॥

शृङ्गेषु=प्रणवकी अकार, उकार और मकार—इन मात्राओंमें; **अशृङ्गम् संयोज्य**=अवयवशून्य तुरीय परमात्माका संयोग करके अर्थात् परमात्माको ही ओंकारका वाच्यार्थ जानकर; **सिंहम्**=नृसिंहदेवतासम्बन्धी मन्त्रराज अनुष्टुप्को; **शृङ्गेषु योजयेत्**=प्रणवकी अकारादि मात्राओंमें नियुक्त करे अर्थात् मन्त्रराज अनुष्टुप्को प्रणवमें ही अन्तर्भूत करे। तत्पश्चात्; **शृङ्गाभ्याम्**=प्रणवकी दो मात्राओं—अकार-उकारद्वारा; **शृङ्गम्**=प्रणवकी एक मात्रा—मकारको; **आबद्ध्य**=बाँधकर अर्थात् मकारमें उनके लयकी भावना करते हुए तीनों मात्राओंकी एकताका बोध एवं चिन्तन करके; **त्रयो देवा उपासते**=तीनों देवता (उत्तम, मध्यम और अधम अधिकारी) ऊँची स्थिति प्राप्त कर लेते हैं (इस प्रकार इस श्लोकमें पाँचवें-छठे खण्डोंका सारांश आ गया है)।

सप्तम खण्ड

परमात्मा तथा आत्माकी एकताका अनुभव एवं चिन्तन करनेका प्रकार

कहते हैं, देवताओंने प्रजापतिसे कहा—'भगवन्! पुनः हमें ज्ञानोपदेश कीजिये।' यह सुनकर प्रजापति बोले—'तथास्तु।' फिर उन्होंने इस प्रकार उपदेश देना प्रारम्भ किया—आत्मा अज (जन्मरहित), अमर (मृत्युरहित), अजर (जरारहित), अमृतस्वरूप, अभय, अशोक (शोकहीन), अमोह (मोहशून्य), अनशनाय (भूखरहित), अपिपास (प्याससे रहित) तथा अद्वैत है। और अकार इन सभी विशेषण-शब्दोंका आदिभूत है; अतः अकारके द्वारा इस अजत्व आदि गुणोंसे विशिष्ट आत्माका अनुसन्धान (चिन्तन) करके*, फिर उदुत्कृष्ट[1] (अतिशय श्रेष्ठतम), उदुत्पादक (सबके स्रष्टा), उदुत्प्रवेष्टा (परमात्मारूपसे संसारकी सृष्टि करके जीवरूपसे प्रवेश करनेवाला), उदुत्थापयिता (नियन्तारूपसे सबको मर्यादामें स्थापित करनेवाला), उदुद्द्रष्टा (विष्णुरूपसे पालन करते समय सदा सबपर विशेषरूपसे दृष्टि रखनेवाला), उदुत्कर्ता (सर्वोत्कृष्ट कर्ता), उदुत्पथवारक (स्वयं बुद्धि, विवेक और सहारा देकर सबको सदा कुमार्गसे निवृत्त करनेवाला), उदुद्रासक (रुद्ररूपसे सबके परम संहारक), उदुद्धान्त (कारणरूपसे सर्वत्र व्यापक) तथा उदुत्तीर्णविकृति (साक्षीरूप होनेसे सब विकारोंके ऊपर उठे हुए) होनेके कारण उकारके द्वारा परम-सिंह[1] (परब्रह्म) का अनुसन्धान (चिन्तन) करे। (सारांश यह कि ब्रह्म उत्कृष्टत्व आदि गुणोंसे युक्त है, अतः ये 'उदुत्कृष्ट' आदि शब्द उन-उन गुणोंसे विभूषित ब्रह्मके वाचक हैं; तथा 'उदुत्कृष्ट' आदि सभी विशेषणोंका आदि अक्षर उकार है; अतः यह उकार भी तत्तच्छब्दस्वरूप ही है। इस प्रकार समानाधिकरणता होनेसे उकारके द्वारा परब्रह्मका चिन्तन करना चाहिये।) तत्पश्चात् अकारस्वरूप इस आत्माको उकारके पूर्वार्धभागस्वरूप ब्रह्मके प्रति आकृष्ट करे—आत्माकी ब्रह्मके साथ एकता करे, अर्थात् आत्माको ब्रह्मस्वरूप जाने। फिर उकारके उत्तरार्धभाग अर्थात् उत्तर मात्राद्वारा पूर्वोक्त ब्रह्मको ग्रहण करके मकारके अर्थभूत इस आत्माके साथ एकीभूत करे—ब्रह्म और आत्माको एक जाने। प्रणवकी तीसरी मात्रा मकारके द्वारा आत्माका ग्रहण इसलिये किया जाता है कि मकार और आत्मा दोनों ही महत् (सर्वव्यापी), महस् (चिन्मय तेजसे युक्त), मान (सर्वसाधक प्रमाणस्वरूप), मुक्त (सब प्रकारके बन्धन और परतन्त्रतासे

---

* आगे आनेवाले 'आत्मना एकीकुर्यात्' (आत्मासे एकाकार करे) इस वाक्यके साथ सम्बन्ध होनेपर वाक्य पूरा होता है। यहाँ आत्माके दस विशेषण दिये गये हैं। उनमें चारके द्वारा उसमें देहधर्मका निराकरण किया गया है। फिर तीनके द्वारा बुद्धि-धर्मका, दोके द्वारा प्राण-धर्मका और एकके द्वारा सामान्यतः सभी प्रकारके धर्मोंका निषेध किया गया है।

१. उत्कृष्टत्वधर्मादुत्कृष्टत्वे सति उत्कृष्टत्वम् उदुत्कृष्टत्वम्= उत्कर्षसूचक धर्ममात्रसे उत्कृष्टता रखकर जो उत्कृष्टत्व होता है, वही 'उदुत्कृष्टत्व' है। सब प्रकारके सांसारिक धर्मोंसे रहित होते हुए सर्वज्ञत्व आदि गुणोंसे विशिष्ट होना ही ब्रह्मकी उदुत्कृष्टता है।

१. बन्धनकारक अज्ञानका नाशक होनेसे 'सिंह' शब्द ब्रह्मका वाचक है।

सर्वथा शून्य), महादेव (परप्रकाशमय), महेश्वर (सर्व-नियन्ता), महासत्, महाचित्, महानन्द—अर्थात् असीम सच्चिदानन्दमय तथा महाप्रभु (संनिधि एवं सत्तामात्रसे सबके प्रवर्तक) रूप हैं। आत्मा महत्त्वादि गुणोंसे विशिष्ट है और मकार 'महत्' आदि शब्दोंका आदि होनेके कारण तत्तत्स्वरूप है। जो यों जानता है, वह शरीररहित, इन्द्रिय-रहित, प्राणरहित, तम (मोह एवं अज्ञान) से रहित तथा शुद्ध सच्चिदानन्दस्वरूप स्वराट् (स्वयम्प्रकाश ब्रह्म) हो जाता है।

जब कोई किसीसे पूछता है कि 'तुम कौन हो ?' तब वह 'अहम्' (मैं हूँ) ऐसा उत्तर देता है। इसी प्रकार यह समस्त प्राणिसमुदाय 'अहम्' कहकर ही अपनेको सूचित करता है। अतः 'अहम्' यह सबका वाचक है। इस 'अहम्'का आदि अक्षर यह प्रणवकी प्रथम मात्रारूप अकार है। अतः यह अकार भी सबका वाचक होनेसे सर्वरूप है; वह पूर्वोक्त प्रकारसे जाननेवाला विद्वान् वही (सर्वस्वरूप ही) हो जाता है। सम्पूर्ण जगत् यह आत्मा ही है; क्योंकि यह सबका अन्तरात्मा है। यह सम्पूर्ण जगत् बिना आत्माके नहीं रह सकता। अतः आत्मा ही यह सब कुछ है। अतः सर्वात्मक अकारके साथ सर्वात्मक आत्माका अनुसंधान (चिन्तन) करे। सच्चिदानन्दस्वरूप ब्रह्म ही यह सब जगत् है। यह सब कुछ सच्चिदानन्दस्वरूप है।

निश्चय ही यह सब कुछ सत्स्वरूप है; क्योंकि 'तत् सत् (वह है)' ऐसी प्रतीति सबको होती है। निश्चय ही यह सब कुछ चित् (चिन्मय) है; 'घट प्रकाशित होता है, पट प्रकाशित होता है' इत्यादि रूपमें सब कुछ प्रकाशस्वरूप (चिन्मय) ही प्रतीत होता है। देवताओ ! क्या तुमने समझ लिया कि 'सत्' क्या है ? (देवता बोले—) यह-यह सत् है अर्थात् 'इदम्' रूपसे प्रतीत होनेवाली घट-पट आदि सभी वस्तुएँ सत् हैं। (प्रजापतिने कहा—) नहीं। 'इदम्' रूपसे प्रतीत होनेवाला सम्पूर्ण जगत् ही असत् (नाशवान्) है; अतः वह सत् नहीं है। 'अनुभूति' ही सत् है। यदि पूछो कि 'यह अनुभूति क्या है ?' तो सुनो। 'इयम्-इयम्' (यह-यह अनुभूति है) यों कहनेसे अनुभूतिका ज्ञान नहीं होता। अनुभूति वाणीका विषय नहीं है, इसलिये प्रजापतिने बिना कुछ कहे ही स्वयं अनुभव करते हुए देवताओंको उसका स्वरूप बताया, स्वतःसिद्ध स्वरूप ही अनुभूति है—यह बात देवताओंको समझायी। इसी प्रकार 'चित्' और 'आनन्द'-को भी बिना कुछ कहे ही स्वयं अनुभव करते हुए प्रजापतिने देवताओंसे बताया। तात्पर्य यह कि स्वतःसिद्ध स्वरूप शुद्ध-बुद्ध आत्मा ही चित् और आनन्द है, 'इदम्' रूपसे प्रतीत होनेवाला प्राकृत दृश्य प्रपञ्च नहीं। इसी प्रकार ब्रह्मके अन्य सब लक्षण भी स्वतःसिद्ध आत्मस्वरूपके ही बोधक हैं। उनका वाणीद्वारा प्रकाशन नहीं हो सकता, वे सब अनुभवैक-गम्य हैं; परंतु केवल मौन हो जानेसे देवता ब्रह्मका स्वरूप अच्छी तरह समझ न सके, इसलिये प्रजापति 'आनन्द' शब्द-के द्वारा ब्रह्मके स्वरूपका (लक्षणसे) परिचय कराते हैं—वह ब्रह्म परम आनन्द है। उस ब्रह्मका नाम है—'ब्रह्म'। इस 'ब्रह्म' शब्दमें अन्तिम अक्षर मकार है; अतः यह भी ब्रह्म शब्दस्वरूप ही है। इसलिये मकारके द्वारा परम ब्रह्मका अनुसंधान (चिन्तन) करे।

जब कोई किसीसे पूछता है कि 'क्या यह बात ऐसी ही है ?' तब वह मनुष्य, यदि उसको पूछे हुए विषयमें संशय नहीं रहता, तो 'उ' (हाँ, ऐसी ही है) इस प्रकार दृढ़तापूर्वक उत्तर देता है। अतः 'उ' अवधारणार्थक (दृढ़ निश्चयका सूचक) है। इसलिये अ, उ, म्—इन तीन मात्राओंमेंसे अकारके द्वारा इस आत्माका अनुसन्धान (ग्रहण) करके मकारस्वरूप ब्रह्मके साथ उसकी एकता करे और उकारके द्वारा इस एकताके विषयमें निस्संदेह होकर अपना निश्चय प्रकट करे। अर्थात् अ (आत्मा) उ (निश्चय ही) म् (ब्रह्म है) इस प्रकार निश्चित रूपसे जान ले। जो इस प्रकार जानता है, वह शरीररहित, इन्द्रियरहित, प्राणरहित एवं अज्ञानरहित, केवल सच्चिदानन्दमय स्वप्रकाश आत्मा हो जाता है।

'निश्चय ही यह सब कुछ ब्रह्म है; क्योंकि वह अत्ता (कारणरूपसे सबका संहर्ता), उग्र (संहारशक्तिसे विशिष्ट), वीर (पराभवको सहन न करनेवाला), महान्, विष्णु (व्यापक), ज्वलत् (सब ओरसे प्रकाशमान), सर्वतोमुख (सर्वव्यापी), नृसिंह (बन्धननाशक परमात्मा), भीषण (काल, वायु और सूर्य आदिको भी भयभीत करनेवाला), भद्र (परम कल्याणमय), मृत्युका भी मृत्यु, नमामि (अज्ञानशून्य) और 'अहम्' ('अहम्' इस नामका परम आश्रय) है।

निश्चय ही यह ब्रह्म सतत—देश, काल और वस्तुकी सीमासे रहित है; क्योंकि वह उग्र, वीर, महत्, विष्णु, ज्वलत्, सर्वतोमुख, नृसिंह, भीषण, भद्र, मृत्युमृत्यु, नमामि

तथा अहम् है ।* इसलिये प्रणवस्थ अकारके द्वारा परम ब्रह्मका अनुसन्धान (चिन्तन) करके मकारके द्वारा मन आदिके रक्षक तथा मन आदिके साक्षी आत्माका अन्वेषण (चिन्तन) करे । वह साक्षी आत्मा जब सुषुप्ति-अवस्थामें इस कार्य-कारणमय सम्पूर्ण जगत्‌की उपेक्षा—इसके प्रति अहंता और ममताके भावका त्याग कर देता है, तब यह सब इस ब्रह्मस्वरूप आत्मामें प्रवेश कर जाता—लीन हो जाता है; इससे पृथक् जगत्‌की सत्ता नहीं रहती । और जब यह जागता है, तब यह सब जगत् फिर इसीसे प्रकट हो जाता है । यह आत्मा अपनेसे ही प्रकट हुए इस सम्पूर्ण प्रपञ्चको कुछ काल-तक अपनेमें ही स्थापित करके रखता है । फिर अपनेमें ही इसका संहार करके इसको सब ओर व्याप्त कर लेता है । तत्पश्चात् इसे चिन्मय प्रकाशस्वरूपमें परिणत करके अपनेमें ही लीन कर लेता है । इस प्रकार इन समस्त पदार्थोंको ही यह आत्मस्वरूपता प्रदान करता है । (यह सब करनेकी इसमें पूर्ण शक्ति है; क्योंकि) यह अति-उग्र, अतिवीर, अति-महान्, अतिविष्णु (अतिशय व्यापक), अतिज्वलन् (अत्यन्त प्रकाशमय), अतिसर्वतोमुख, अतिनृसिंह, अति-भीषण, अतिभद्र, अतिमृत्युमृत्यु, अतिनमामि (अज्ञानसे अत्यन्त दूर) और अति-अहम् ('अहम्' पदका अन्तिम लक्ष्य) होकर सदा अपनी महिमामें ही स्थित रहता है । इसलिये इस आत्माको अकारके अर्थभूत परब्रह्मके साथ एकीभूत करे और उकारके द्वारा इस एकताके प्रति संदेह-रहित हो जाय । (फिर उस ब्रह्मका मकारके अर्थभूत आत्माके साथ भी एकताका अनुभव और चिन्तन करे ।) जो इस प्रकार जानता है, वह शरीररहित, इन्द्रियरहित, प्राणरहित तथा अज्ञानरहित केवल सच्चिदानन्दमय स्वयंप्रकाश परमात्म-स्वरूप हो जाता है । इस विषयमें यह श्लोक है—

शङ्कं शङ्कार्धमाकृष्य शङ्केणानेन योजयेत् ।
शङ्कमेनं परे शङ्के तमनेनापि योजयेत् ॥

(इस श्लोकमें इस खण्डके भीतर कही हुई सभी बातें सारूपसे आ गयी हैं ।)

शङ्कम्=प्रणवकी प्रथममात्रा अकारके अर्थभूत आत्माको; **शङ्कार्धम् आकृष्य**=द्वितीय मात्रा उकारके पूर्वार्ध—ब्रह्मके प्रति आकृष्ट करके अर्थात् आत्मा और ब्रह्मकी एकताका अनुभव करके; **अनेन शङ्केन योजयेत्**=फिर मकारके अर्थभूत इस आत्माके साथ उकारके उत्तरार्धस्वरूप ब्रह्मको भी संयुक्त करे, अर्थात् ब्रह्मकी आत्माके साथ एकताका चिन्तन करे; **एनम् शङ्कम्**= 'अहं' शब्दके आदिभूत प्रणवस्थ अकारके अर्थरूप आत्माको; **परे शङ्के**=ब्रह्मशब्दके अन्तिम अक्षर मकारसे अभिन्न जो प्रणवस्थ मकार है, उसके अर्थभूत ब्रह्मके साथ (उकारद्वारा एकीभूत करे); **तम्**=उस अन्तिममात्रारूप परमात्माको, जो प्रणवके अकारद्वारा प्रतिपाद्य है; **अनेन अपि योजयेत्**=इस मन आदिके रक्षक एवं साक्षी प्रणवस्थ मकारके अर्थभूत आत्माके साथ संयुक्त करे, अर्थात् परमात्मा और आत्माकी एकताका अनुभव एवं चिन्तन करे ।

अष्टम खण्ड

भयरहित ब्रह्मरूप हो जानेकी विधि

पिछले खण्डोंमें प्रणवकी विभक्त (पृथक्-पृथक् की हुई) मात्राओंद्वारा आत्मा एवं परमात्माका प्रतिपादन किया गया । अब तुरीयस्वरूप अविभक्त प्रणवके द्वारा 'ओत', 'अनुज्ञातृ', 'अनुज्ञा' और 'अविकल्प' रूपसे आत्मतत्त्वके बोधका प्रकार बतलाया जाता है । यह प्रसिद्ध है कि यह ब्रह्मस्वरूप† आत्मा सर्वत्र ओत और प्रोत है (सामान्यतः सत्‌रूपसे सबमें 'ओत' और चिदानन्दस्वरूपसे सबमें 'प्रोत' है । ओत-प्रोतका अर्थ है—पूर्णतः व्यापक) । इस ब्रह्ममय आत्मामें सम्पूर्ण जगत् है; क्योंकि यह सबका आत्मा है । इसीलिये यह सर्वस्वरूप है । (अतएव व्याप्य-व्यापकभाव भी नहीं बन सकता । जब कोई व्याप्य हो, तभी उसमें व्यापक रह सकता है । जब सब कुछ आत्मा ही है, तब व्याप्य कहाँसे आया । इसीलिये श्रुति कहती है—) वास्तवमें आत्मा ओत (व्यापक) नहीं है । निश्चय ही यह आत्मा अद्वितीय है । (अद्वितीय होनेके कारण ही इसे 'ओत' अर्थात् व्यापक भी कहा गया है ।) आत्मा एकमात्र ही है । इसीलिये इसे 'अद्वय' कहा गया है । (अद्वितीयता भी व्यवहारमात्र ही है और समस्त व्यवहार कल्पित हैं; किंतु आत्मा इन कल्पनाओंसे रहित है । अतः) यह अविकल्प है—निर्विशेष है । कोई भी वस्तु, जो आत्मासे भिन्न है, सत् नहीं है । अतएव यह आत्मा 'ओत' अर्थात्

* यहाँ भी उग्र आदि पदोंका भाव वैसा ही है, जैसा ऊपर बताया गया है ।

† सिंहका अर्थ है—ब्रह्मस्वरूप । 'सिं' अर्थात् बन्धनकारक अज्ञानको 'ह' अर्थात् नष्ट करनेवाला ज्ञानस्वरूप ब्रह्म ।

व्यापकके तुल्य है—व्याप्यकी सत्ता न होनेके कारण यह आत्मा वस्तुतः व्यापक न होकर व्यापकके सदृश है। यह आत्मा 'सद्घनस्वरूप' है (घट-सत्ता पट-सत्ता आदि रूपसे जो सत्के भेद प्रतीत होते हैं, वे वास्तविक नहीं, औपाधिक हैं। घट-पटादि वस्तुओंमें भेद है, सत्तामें नहीं)। इसी प्रकार यह आत्मा चिद्घन और आनन्दघन भी है। (सत्-चित् और आनन्द—इन तीन नामोंसे प्रतिपादित होकर भी) यह वास्तवमें एकरस है। यह किसी भी एक शब्द या एक नामके द्वारा व्यवहारमें नहीं लाया जा सकता; क्योंकि आत्मा एकमात्र—अद्वितीय है। (इसके समान दूसरी कोई वस्तु है ही नहीं, जिससे इसकी तुलना हो सके। अतएव यह वाणीका विषय नहीं है।)

(इस प्रकार आत्माको सर्वत्र ओत-प्रोत बतलाकर अब ॐकारकी सर्वव्यापकता बतलाते हैं—) यह ओङ्कार ओत और प्रोत (व्यापक) है; क्योंकि जब कोई किसी मनुष्यसे पूछता है कि 'क्या यह बात ऐसी ही है ? क्या यह बात ऐसी नहीं है ?' तो उसके उत्तरमें वह ओम् (हाँ) का ही उच्चारण करता है। (अतः सबका वाचक होनेके कारण ओङ्कार सर्वत्र व्यापक है।) निश्चय ही वाणीमात्र ॐकार है। यह सब कुछ वाणीमात्र ही है। इस जगत्में कोई भी ऐसी वस्तु नहीं है, जो बिना शब्दके—बिना नामके हो *। निश्चय ही यह ॐकार चिन्मय है (चित्का अर्थ है चेतना—बोध; ॐकार परमात्माका बोधक है, अतएव चिन्मय है)। यह सब जो कुछ प्रतीत होता है, चिन्मय ही है। इसलिये परमात्माके लक्षणभूत चिन्मयत्वसे युक्त होनेके कारण यह ॐकार परमेश्वर ही है। इस प्रकार परमेश्वर और ॐकार दोनोंकी चिन्मयता एक ही है। यह ॐकार और परमेश्वररूप एकमात्र ब्रह्म अमृतस्वरूप और सर्वथा भयरहित है। निश्चय ही ब्रह्म अभय—भयसे अत्यन्त दूर है। जो इस प्रकार जानता है, वह भी अवश्य ही भयरहित ब्रह्म हो जाता है। यह इस प्रसङ्गका गूढ़ रहस्य है।

(इस प्रकार तुरीयस्वरूप ॐकार और आत्माकी ओत-रूपता (सर्वव्यापकता) तथा एकता बतलायी गयी। अब उन दोनोंकी अनुज्ञातृरूपता बतलायी जाती है—) निश्चय ही यह आत्मा अनुज्ञाता है; क्योंकि यही इस सम्पूर्ण जगत्को अपना स्वरूप प्रदान करता है। यह सब कुछ जडरूप होनेके कारण स्वतः आत्मवान् नहीं हो सकता—आत्मा ही इसे अपनेमें लीन करके आत्मस्वरूप बना सकता है। वास्तवमें तो यह आत्मा न ओत है न अनुज्ञाता ही; क्योंकि यह असङ्ग और अविकारी है तथा इससे भिन्न किसी दूसरी वस्तुकी सत्ता भी नहीं है। इसी तरह यह ॐकार भी अनुज्ञाता है; क्योंकि जब कोई किसीसे कुछ माँगते हुए कहता है कि 'क्या मैं आपकी अमुक वस्तुका उपयोग कर लूँ ?' तो वह 'ओम्' (हाँ) यों कहकर ही अपनी अनुमति प्रदान करता है। निश्चय ही वाणीमात्र ओङ्कार है। वाणी ही इन सबके विषय-में अनुमति प्रदान करती है। निश्चय ही यह ओङ्कार चिन्मय है; क्योंकि यह चित्-शक्ति इस सम्पूर्ण अनात्म जगत्को आत्मसात् (अपनेमें लीन) कर लेती है। इसलिये ॐकार साक्षात् परमेश्वर ही है। वे दोनों एकमात्र ब्रह्म ही हैं। यह अमृतस्वरूप है, यह ब्रह्म सर्वथा भयरहित है। यह प्रसिद्ध है कि ब्रह्म सर्वथा भयशून्य है। जो इस प्रकार जानता है, वह अवश्य ही ब्रह्मस्वरूप हो जाता है। इस प्रकार इस प्रकरणका गूढ़ रहस्य है।

निश्चय ही यह आत्मा अनुज्ञैकरस (एकरस बोधस्वरूप) है; क्योंकि यह प्रज्ञानघन ही है। इस सम्पूर्ण कार्य-कारणमय जगत्के पूर्वसे ही यह भलीभाँति प्रकाशित है। अतएव घनीभूत चैतन्यस्वरूप ही है। वास्तवमें तो यह आत्मा न ओत है और न अनुज्ञाता ही; क्योंकि यह सब जगह आत्माकी ही अपेक्षा रखनेवाला है। स्वतः तो अनात्म होनेके कारण असत् ही है (इसलिये कौन किसमें व्यापक हो और कौन किसका अनुज्ञाता हो ?)। निश्चय ही यह ॐकार भी अनुज्ञैकरस है; क्योंकि 'ओम्' इस प्रकार कहकर ही मनुष्य किसी वस्तु-के लिये अपनी अनुमति प्रकट करता है। अवश्य ही वाणी-मात्र ॐकार है। क्योंकि वाणी ही अनुमति देती है। निश्चय ही यह ॐकार चिन्मय है, क्योंकि चित् ही अनुज्ञा है। अतः चिन्मय होनेके कारण ॐकार साक्षात् परमेश्वर ही है। इस प्रकार वे दोनों एकमात्र ब्रह्म ही हैं। यह अमृतस्वरूप है, यह ब्रह्म सदा भयशून्य है। ऐसी प्रसिद्धि है कि ब्रह्म सर्वथा भयसे रहित ही है। जो इस प्रकार जानता है, वह भयरहित ब्रह्म ही हो जाता है। ऐसा इस प्रकरणका गूढ़ रहस्य है।

अवश्य ही यह आत्मा अविकल्प (निर्विशेष) है; क्योंकि इसके सिवा दूसरी कोई वस्तु नहीं है। निश्चय ही यह ॐकार भी अविकल्प है; क्योंकि वह भी अद्वितीय ही है। अवश्य ही यह ॐकार चिन्मय है। इसलिये परमेश्वरस्वरूप ही है। इस प्रकार वे दोनों एकमात्र ब्रह्म ही हैं; क्योंकि वह

* वाणीके चार भेद हैं—परा, पश्यन्ती, मध्यमा और वैखरी। इनमेंसे किसी-न-किसीके द्वारा ही वस्तुओंकी प्रतीति होती है।

ब्रह्म विकल्पसे शून्य है। वास्तवमें परमात्मा अविकल्प भी नहीं है; क्योंकि उसमें कोई भेद नहीं है (भेदकी सत्ता होनेपर ही सविकल्प और अविकल्प आदि भेद हो सकते हैं)। इस परमात्मामें कोई भी भेद उपलब्ध नहीं होता। इसमें जो भेद-सा मानता है, वह सैकड़ों और सहस्रों प्रकारसे भेदको प्राप्त होकर—सहस्रों भिन्न-भिन्न योनियोंमें जन्म लेकर मृत्युसे मृत्युको प्राप्त होता रहता है। इसलिये यह अद्वितीय, स्वयंप्रकाश और महानन्दमय तत्त्व आत्मा ही है। यह ब्रह्म अमृतस्वरूप है, यह ब्रह्म सर्वथा भयसे रहित है। ऐसी प्रसिद्धि है कि ब्रह्म भयसे शून्य ही है। जो इस प्रकार जानता है, वह भयशून्य ब्रह्म ही हो जाता है। ऐसा इस प्रकरणका गूढ़ रहस्य है।

नवम खण्ड

प्रणवके द्वारा आत्माको जानकर साक्षिरूपसे स्थित होनेकी विधि

निश्चय ही उन प्रसिद्ध देवताओंने प्रजापतिसे कहा—भगवन्! हमें इस ॐकारके लक्ष्यार्थभूत आत्माका ही उपदेश करें। 'तथास्तु' कहकर प्रजापति बोले—'उपद्रष्टा (समीप रहकर देखनेवाला साक्षी) और अनुमन्ता (अपनेमें ही अध्यस्त प्राण और बुद्धि आदिको संनिधानमात्रसे केवल अनुमति देनेवाला) यह आत्मा 'सिंह' अर्थात् बन्धननाशक परमात्मा ही है, चित्स्वरूप ही है, निर्विकार है और सर्वत्र साक्षिमात्र है। अतएव द्वैतकी सिद्धि नहीं होती; केवल आत्मा ही सिद्ध होता है—एकमात्र आत्माकी ही सत्ता प्रमाणित होती एवं अनुभवमें आती है आत्मा अद्वितीय है—उससे भिन्न किसी दूसरी वस्तुकी सत्ता नहीं है। मायासे ही अन्य वस्तुकी प्रतीति-सी होती है। निश्चय ही वह उपद्रष्टा आदिके रूपमें बतलाया हुआ यह आत्मा साक्षात् परमात्मा ही है। यह माया ही सम्पूर्ण द्वैत-प्रपञ्चके रूपमें भासित होती है। ठीक ऐसी ही बात है। वही यह माया प्राज्ञमें अविद्यारूपसे स्थित होकर उसके स्वरूपपर आवरण डालती है। वही सम्पूर्ण जगत्के रूपमें भासती है। आत्मा तो विशुद्ध परमात्मा ही है। यद्यपि यह स्वप्रकाश (अपने ही प्रकाशसे प्रकाशित होनेवाला) एवं सर्वज्ञ है, तथापि यहाँ सुषुप्तावस्थामें जानते हुए भी अपने और दूसरेको पृथक्-पृथक् नहीं जानता; क्योंकि उस समय वह अविषयरूप है, सत्तामात्रसे भिन्न किसी भी विषयका उसके साथ सम्बन्ध नहीं है। इसी प्रकार वह अज्ञानरूप भी है अर्थात् भेद-ज्ञानको ग्रहण करनेवाले अन्तःकरणके साथ उसका सम्बन्ध नहीं है। यह बात अनुभवसिद्ध है तथा यह तमोमयी (अज्ञानस्वरूपा) माया भी अनुभवसे ही जानी जाती है। इसलिये जड-मोहात्मक, प्रवाहरूपसे अनन्त और अत्यन्त तुच्छ यह दृश्यमान जगत् ही उसका स्वरूप है। यह माया ही इस पुरुषके समक्ष 'इदम्' रूपसे प्रतीत होनेवाले इस दृश्य-प्रपञ्चको अभिव्यक्त करनेवाली है। यद्यपि यह नित्य निवृत्त है, ढूँढ़नेपर कहीं भी इसकी सत्ता उपलब्ध नहीं होती, तथापि अविवेकी पुरुषोंको यह आत्माकी भाँति अपना स्वरूप ही दिखायी देती है। यह इस चेतन आत्माकी सत्ता और असत्ताका भी दर्शन कराती है (मायाद्वारा प्रकट हुए जगत्का कोई चेतन आत्मा साक्षी अवश्य होना चाहिये—इस युक्तिसे आत्माकी सत्ताका अनुभव होता है; तथा यह माया स्वयं ही आवरण बनकर आत्माके स्वरूपको छिपा देती है, इसलिये उसकी असत्ता-सी प्रतीत होती है)। सिद्धता और असिद्धता तथा स्वतन्त्रता और अस्वतन्त्रताके कारण भी यह आत्माकी सत्ता और असत्ताका भान कराती है।* वही यह प्रसिद्ध माया साधारण वट-बीजकी भाँति एक होकर भी अनेक वटवृक्षोंके समान असंख्य जीवोंके उत्पादनकी शक्तिका केन्द्र है। यह कैसे? सो बतलाते हैं। जैसे एक साधारण वट-बीज अपनेसे अभिन्न अनेकों वट-वृक्षोंको बीजसहित उत्पन्न करके उन सबमें अपनी पूरी शक्तिके साथ मौजूद रहता है, उसी प्रकार यह माया अपनेसे अभिन्न एवं परिपूर्ण क्षेत्रों (शरीरों)को दिखाकर आभासद्वारा चेतन आत्माको जीव और ईश्वरके भेदमें प्रतिष्ठित कर देती है। यह स्वयं ही माया और अविद्या बन जाती है। यह प्रसिद्ध माया अति विचित्र, अत्यन्त दृढ़, अनेक अङ्कुरोंवाली, स्वयं तीन गुणोंमें विभक्त होकर अङ्कुरों-

* अपनी महिमामें स्थित निर्विकल्प चैतन्यस्वरूप आत्मा, अविद्यासे सम्बन्ध होनेपर, उसके साधकरूपसे प्रकट होता है। अतः उसके स्वरूपकी सिद्धि होनेसे उसकी सत्ता प्रमाणित होती है। तथा प्रकृतिस्थ होनेपर आसक्तिवश जब वह जडप्रधान हो जाता है, तब उसके स्वरूपकी सिद्धि न होनेसे उसकी सत्ता उपलब्ध नहीं होती। इसी प्रकार वह मायाका भी शासक और अधिष्ठाता होनेके कारण स्वतन्त्र है और अविद्यावश जब अपने स्वरूपको भूल जाता है, तब मायापरवश होनेके कारण अस्वतन्त्र हो जाता है; स्वतन्त्रता उसकी सत्ताका और अस्वतन्त्रता उसकी असत्ताका भान कराती है।

में भी त्रिगुणमय स्वरूपसे स्थित रहनेवाली, सर्वत्र ब्रह्मा, विष्णु और शिवरूपमें उपस्थित और आत्म-चैतन्यसे उद्दीप्त रहनेवाली है। इसलिये सर्वत्र जो गुण-भेदसे त्रिविध स्वरूपकी उपलब्धि होती है, वह आत्माका ही स्वरूप है। कारणरूपमें भी वही स्थित है। मायाके कारण ही जीव और ईश्वरका भेद है। शरीरमें अभिमान रखनेवाला चेतन जीव कहलाता है और उसपर नियन्त्रण रखनेवाला ईश्वर कहा गया है। सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड अर्थात् समष्टि-शरीरमें अभिमान रखनेवाले जीवका नाम ही 'हिरण्यगर्भ' है। गुण-भेदसे उसके भी तीन रूप हैं। ईश्वरकी भाँति उसमें भी आत्म-चैतन्यका बोध स्वतः प्रकट होता है। यह हिरण्यगर्भ सर्वव्यापी ईश्वर है, क्रिया एवं ज्ञानस्वरूप है। सम्पूर्ण क्षेत्र-समुदाय सर्वमय है (क्योंकि वह सर्वात्मक मायासे उत्पन्न है)। सब अवस्थाओंमें (छोटे-बड़े सभी रूपोंमें) प्रकट हुए सम्पूर्ण जीव भी सर्वमय हैं। तथापि अल्प शरीरमें अभिमान रखनेके कारण वे अल्प कहलाते हैं। वही यह परमात्मा सम्पूर्ण भूतों, इन्द्रियों, विराट् ब्रह्माण्ड, इन्द्रियाधिष्ठाता देवों तथा अन्नमय आदि पाँच कोशोंकी सृष्टि करके उनमें प्रवेश करता है और प्रवेश करके मूढ़ न होते हुए भी मूढ़की भाँति व्यवहार करता रहता है। यह सब कुछ मायासे ही होता है। (अतः मायाका कार्य होनेसे यह जगत् और तत्सम्बन्धी व्यवहार सब-के-सब मिथ्या ही हैं।) इसलिये यह आत्मा एकमात्र—अद्वितीय ही है। यह सन्मात्रस्वरूप, नित्य, शुद्ध, बुद्ध, सत्य, मुक्त, निरञ्जन (मायातीत), विभु (सर्वव्यापक), अद्वैत, आनन्दमय, पर (सर्वोत्कृष्ट) तथा प्रत्यगेकरस (आत्मामें ही एकमात्र रसकी उपलब्धि करनेवाला) है। इन प्रत्यक्ष आदि तथा सत्, चित्, आनन्दकी उपलब्धि आदि प्रमाणोंद्वारा इसका ज्ञान होता है। यह सब कुछ सत्तामात्र ही है। इस कार्य-कारणमय जगत्के पूर्वसे केवल सत्स्वरूप ब्रह्म ही स्वतःसिद्ध है (श्रुति भी कहती है—'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्')। इस ब्रह्ममें उससे भिन्न दूसरी किसी वस्तुका अनुभव नहीं होता। ब्रह्ममें अविद्या भी नहीं है; क्योंकि वह ज्ञानस्वरूप, स्वयम्प्रकाश, सबका साक्षी, निर्विकार और अद्वितीय है। यहाँ इस जगत्में भी देखो—जो कुछ भी है, वह सन्मात्र है। जो सत्से भिन्न है, वह असत् है। इस प्रकार सम्पूर्ण कल्पनाओंके साक्षीरूपसे सत्यस्वरूप ब्रह्मकी ही पहलेसे उपलब्धि होती है। वास्तवमें कार्यकी सत्ता न होनेसे यह परमात्मा कारणरूप भी नहीं है। यह सत्-स्वरूप ब्रह्म अपने आत्मामें ही स्थित, आनन्दमय, चिद्घनस्वरूप एवं स्वतःसिद्ध है। निश्चय ही किन्हीं अन्य प्रमाणोंसे इसकी सिद्धि नहीं होती। वही विष्णु, वही शिव और वही ब्रह्मा है। अन्य सब रूपोंमें भी वही उपलब्ध होता है। वह सर्वग (सर्वत्र व्यापक) एवं सर्वस्वरूप है। अतएव नित्य-शुद्ध है। उसके स्वरूपका कभी बाध नहीं होता। वह बुद्ध (ज्ञानस्वरूप), सुखरूप आत्मा है। यह सम्पूर्ण जगत् निरात्मक (आत्मासे शून्य) नहीं है, तथा निरपेक्ष आत्मा भी नहीं है; क्योंकि स्वतन्त्र आत्मा तो इस जगत्की उत्पत्तिके पहलेसे ही स्वतःसिद्ध है। यह सब जगत् कदापि सत्य नहीं है। आत्मा अपनी ही महिमामें स्थित, सर्वथा निरपेक्ष, एकमात्र साक्षी और स्वयम्प्रकाश है।'

देवताओंने पूछा—'वह नित्य, शुद्ध-बुद्ध एवं आत्मभूत तत्त्व क्या है?' प्रजापतिने कहा—'वही आत्मा है। उस ब्रह्मके आत्मा होनेमें किसी प्रकारका संशय नहीं करना चाहिये। यह आत्मस्वरूप ब्रह्म ही इस सम्पूर्ण जगत्की सृष्टि करता है। यह द्रष्टाका भी द्रष्टा, निर्विकार, साक्षी, नित्य-सिद्ध और अविद्यारहित है; क्योंकि यह बाहर और भीतर है तथा कार्य और कारणका भी निरीक्षण करनेवाला है। यह पहलेसे ही भलीभाँति प्रकाशित है तथा अज्ञानरूप अन्धकारसे सर्वथा परे है।' इतना उपदेश देकर प्रजापतिने पूछा—देवताओ! बताओ तो सही, मेरे द्वारा उपदेश दिये हुए आत्माके स्वरूपका तुम्हें साक्षात्कार हुआ कि नहीं? देवता बोले—हमने आत्माके स्वरूपका साक्षात्कार तो किया; किंतु वह अव्यवहार्य (व्यवहारमें न आनेयोग्य) तथा अल्प है। यह सुनकर प्रजापतिने कहा—'नहीं, आत्मा अल्प नहीं है। वह सबका साक्षी है, निर्विशेष है। उससे भिन्न दूसरी कोई वस्तु है ही नहीं। वह सुख और दुःख दोनोंसे रहित है। अद्वितीय परमात्मा है। सर्वज्ञ है, अनन्त है, अभिन्न है तथा द्वैतरहित है। मायाके कारण ही उसकी सदा सम्यक् प्रकारसे उपलब्धि नहीं होती। परंतु वास्तवमें वह प्रकाशित न होनेवाला नहीं है। कारण कि वह स्वयं-प्रकाश है। माया और अज्ञान भी आत्मामें ही कल्पित होनेके कारण आत्मासे भिन्न नहीं हैं। तुम्हीं सब लोग आत्मा हो।' इतना कहकर पुनः प्रश्न किया—'क्या अब भी तुम्हें आत्म-तत्त्वका दर्शन हुआ? यदि हुआ तो अद्वैतरूपसे या द्वैतरूपसे?' देवताओंने कहा—हमें तो द्वैतका ही दर्शन होता है। प्रजापतिने कहा—'नहीं, तुम्हें द्वैतरूपमें आत्माका दर्शन नहीं होता; क्योंकि आत्मा तो तुम्हीं हो। वह तुमसे

भिन्न नहीं है ।' तब देवताओंने कहा—भगवन् ! अभी पुनः उपदेश कीजिये । प्रजापतिने कहा—'तुम स्वयं ही आत्मा हो । तुमसे पृथक् द्वैतका कहीं दर्शन नहीं होता । यदि तुम्हें द्वैत दिखायी देता है तो तुम आत्मज्ञ नहीं हो; क्योंकि यह आत्मा असङ्ग है । (जो असङ्ग है, उसका द्वैतके साथ सम्बन्ध न होनेके कारण उसे द्वैतका दर्शन भी नहीं हो सकता ।) तुम अपनेको—आत्माको द्वैतदर्शी मानते हो, इसलिये तुम्हें आत्माका ज्ञान नहीं है ।'

अतः तुम्हीं लोग स्वप्रकाश आत्मा हो—तुम स्वयं ही द्वैतरूपमें भासित होते हो, वास्तवमें अद्वैत आत्मा ही हो । यह जो कुछ दिखायी देता है, सब सत्स्वरूप आत्मा ही है; क्योंकि सब कुछ संवित् (ज्ञान)-स्वरूप है । इसलिये तुम्हीं सत् एवं संविद्रूप आत्मा हो (किंतु इस समय ससङ्ग हो रहे हो—मिथ्या द्वैतके प्रति तुम्हारे मनमें आसक्ति हो रही है) । यह सुनकर वे प्रसिद्ध देवता बोले—'नहीं, ऐसी बात नहीं है । अहो ! हम तो असङ्ग ही हैं—हमारी कहीं भी आसक्ति नहीं है ।' तब उन सुप्रसिद्ध प्रजापतिने कहा—'यदि तुम असङ्ग हो तो तुम्हें द्वैत कैसे दिखायी देता है ?' देवता बोले—'हम नहीं जानते कैसे हमें द्वैत दिखायी देता है ।' 'तब तो तुम स्वयं ही द्वैतरूपमें प्रकाशित हो रहे हो । (क्योंकि असङ्ग होनेके कारण आत्माको अपनेसे भिन्न किसी द्वैतका दर्शन नहीं हो सकता । जो कुछ दिखायी देता है, वह आत्मामें ही अध्यस्त है, अतः उससे भिन्न नहीं है)' —यों निश्चयपूर्वक प्रजापतिने कहा । (यदि आपने हमें ससङ्ग, सत्-संविद्रूप बताया है तो ससङ्ग, सत् और संवित् असङ्ग आत्माके लक्षण कैसे हो सकते हैं ? ऐसी शङ्का होनेपर कहते हैं—)'तुम ससङ्ग, सत्संविद्रूप नहीं हो; (तब आपने हमें सत् और संवित्-स्वरूप बताया क्यों ?' देवताओंके इस प्रश्नपर प्रजापति बोले—'हमने सत् और संवित्के लक्ष्यभूत आत्मस्वरूपका प्रतिपादन करनेके लिये ही तुम्हें सत् और संवित् बताया है ।) सत् और संवित्—ये दोनों शब्द उसी आत्मतत्त्वको लक्ष्य कराते हैं, जो सृष्टिके पहलेसे ही भलीभाँति प्रकाशित है । वह अव्यवहार्य (व्यवहारमें न ला सकने योग्य) होता हुआ ही अद्वितीय है । देवताओ ! क्या अब भी तुमने आत्माको समझा ?' देवता बोले—'हाँ, भलीभाँति समझ लिया; आत्मा विदित और अविदित—दोनोंसे परे है । (मन-बुद्धिका विषय न होनेके कारण तो वह विदितसे परे है और स्वप्रकाश, चिन्मय होनेके कारण अविदितसे परे है ।)' तब उन सुप्रसिद्ध प्रजापतिने कहा—वही यह अद्वय ब्रह्म है । वह बृहत् (महान्से भी महान्) होनेके कारण नित्य है; शुद्ध-बुद्ध-मुक्त-स्वरूप है, सत्य, सूक्ष्म, सब ओरसे पूर्ण, द्वैतरहित, सत्स्वरूप, आनन्दरूप तथा चिन्मात्र आत्मा ही है । किसी भी दूसरेके द्वारा वह व्यवहार्य (वाच्य) नहीं है ।

"यद्यपि आत्माको दृष्टि आदिका विषय न होनेके कारण तुम देख नहीं पाते, तथापि इस ब्रह्मको, जो प्रणवका वाच्यार्थ होनेके कारण प्रणवरूप ही है, अपने आत्मरूपमें देखो ! वही यह सत्य है । आत्मा ब्रह्म ही है और ब्रह्म आत्मा ही है । निश्चय ही इस विषयमें संशय नहीं करना चाहिये ! हाँ, अवश्य ही यह सत्य है । इस सत्यको विवेकशील विद्वान् ही देख पाते हैं । यह ब्रह्म या आत्मतत्त्व न शब्द है न स्पर्श है, न रूप है न रस है, और न गन्ध ही है । न वाणीद्वारा बोलनेयोग्य है और न हाथसे ग्रहण करनेयोग्य ! वह पैरोंसे पहुँचनेयोग्य स्थान भी नहीं है । गुदाद्वारा त्यागने अथवा उपस्थ-इन्द्रियद्वारा विषयानन्दके रूपमें अनुभव करनेयोग्य भी नहीं है । मनसे मनन करनेयोग्य और बुद्धिसे जाननेयोग्य भी नहीं है । अहङ्कारका और चित्तका भी विषय नहीं है । प्राण, अपान, व्यान, उदान और समान—इन पाँचों प्राणोंका भी विषय नहीं है । वह न इन्द्रियरूप है न विषयरूप । उसके न करण है न लक्षण है । वह असङ्ग, निर्गुण, निर्विकार, अनिर्देश्य, सत्त्व, रज एवं तमोगुणसे रहित तथा मायासे शून्य है । वह उपनिषदोंके द्वारा ही लक्षणासे जाननेयोग्य है । भलीभाँति प्रकाशित है । सदा एकरस प्रकाशमय है । इस सम्पूर्ण कार्य-कारणमय जगत्के पहलेसे ही भलीभाँति प्रकाशित है । उस अद्वय तत्त्वको 'मैं वह हूँ और वह मेरा स्वरूप है' इस प्रकार देखो ।" यों कहकर वे प्रसिद्ध प्रजापति बोले—देवताओ ! क्या इस आत्माको तुमने देखा अथवा नहीं देखा ? देवताओंने कहा—'देखा, वह विदित और अविदितसे परे है । अहो ! यह माया कहाँ चली गयी ? और कैसे इस स्वप्रकाश आत्मामें पहले रह सकी ?' प्रजापतिने कहा—उससे क्या ? (क्या इस बातको न जाननेसे तुममें कोई न्यूनता आ जाती है ?) नहीं, कुछ भी नहीं—देवताओंने कहा । प्रजापति बोले—'इस मायाके लिये आश्चर्य करनेकी आवश्यकता नहीं, तुम स्वयं ही आश्चर्यरूप हो । (क्योंकि तुम्हारे ही आश्रित रहकर माया विचित्र कार्य करनेकी शक्ति पाती है ।) परंतु वास्तवमें तुम भी आश्चर्य-

रूप नहीं हो (क्योंकि स्वरूपभूत सत्तामात्रसे ही तुम माया-की आश्चर्यरूपतामें हेतु बनते हो, विकारको प्राप्त होकर नहीं; अतः सर्वदा एकरूप होनेके कारण तुम्हें आश्चर्यरूप भी नहीं कहा जा सकता)'—प्रजापतिने कहा । "जो कुछ बताया गया, इसे 'हाँ' कहकर 'अनुज्ञा' रूपसे स्वीकार करो और इस आत्माके विषयमें बताओ ।" आत्मा ज्ञात भी है और अज्ञात भी, देवताओंने उत्तर दिया और कहा—वह ऐसा भी (ज्ञात-अज्ञात भी) नहीं है ।

'फिर भी उसके आत्मसिद्ध स्वरूपको तो बताओ ही ।' प्रजापतिने जब यों कहा, तब देवता बोले—'भगवन्! हम केवल देखते ही हैं, फिर भी नहीं देखते; हम उसे कहकर बता नहीं सकते । भगवन्! आपको नमस्कार है, हमपर प्रसन्न होइये ।' देवताओंका यह कथन सुनकर प्रजापति बोले—डरो मत; पूछो, क्या जानना चाहते हो ? देवता बोले—भगवन् ! यह अनुज्ञा क्या है ? 'यह आत्मा ही अनुज्ञा है,' प्रजापतिने कहा । तब देवता बोले—भगवन् ! आपको नमस्कार है; हम आपके ही हैं ।

इस प्रकार उन प्रसिद्ध प्रजापतिने देवताओंको उपदेश दिया, उपदेश दिया । इस विषयमें यह श्लोक है—

ओतमोतेन जानीयादनुज्ञातारमान्तरम् ।
अनुज्ञामद्वयं लब्ध्वा उपद्रष्टारमाव्रजेत् ।
उपद्रष्टारमाव्रजेत् ॥

'ओत (व्यापक) आत्माको ओत (प्रणव) के द्वारा जाने । फिर अनुज्ञातारूप प्रणवके द्वारा अनुज्ञाता आत्माको जाने । तत्पश्चात् अनुज्ञा-प्रणवके द्वारा अनुज्ञारूप आत्माको जाने तथा अविकल्परूप प्रणवद्वारा अविकल्परूप आत्माको जानकर उपद्रष्टा-भावको प्राप्त हो—साक्षीरूपसे स्थित हो जाय ।'

(इस श्लोकमें आठवें और नवें खण्डोंका संक्षेपसे सार आ गया है । अन्तिम वाक्यकी पुनरावृत्ति ग्रन्थ-समाप्ति सूचित करनेके लिये है ।)

॥ नवम खण्ड समाप्त ॥ ९ ॥

॥ अथर्ववेदीय श्रीनृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

सत्यकी जय है

सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः ।
येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥

(मुण्डक० ३ । १ । ६)

सत्यकी ही जय होती है, असत्यकी नहीं; वह देवयानमार्ग सत्यसे ही व्याप्त है, जिससे पूर्णकाम ऋषिगण गमन करते हैं, जहाँ उस सत्यस्वरूप परमात्माका परमधाम है ।

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

सामवेदीय
महोपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ।

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

प्रथम अध्याय

सृष्टिकी उत्पत्तिका वर्णन

अब यहाँसे महोपनिषद्का व्याख्यान किया जाता है। उस समय निश्चयपूर्वक एक नारायण थे; न ब्रह्मा थे न रुद्र; न जल था न अग्नि और न सोम थे; न ये द्युलोक और भूलोक थे; न नक्षत्र थे और न सूर्य थे; न चन्द्रमा ही थे। उन्होंने एकाकी रहना पसंद नहीं किया। उन परम पुरुषका अन्तःस्थ सङ्कल्परूपी ध्यान यज्ञस्तोम (महान् यज्ञ) कहलाया। उससे उत्पन्न हुए चौदह पुरुष और एक कन्या। दस इन्द्रिय, ग्यारहवाँ तेजस्वी मन, बारहवाँ अहङ्कार, तेरहवाँ प्राण तथा चौदहवाँ आत्मा—ये ही चौदह पुरुष हैं और पंद्रहवीं बुद्धि ही कन्या है। इनके अतिरिक्त पाँच सूक्ष्मभूतरूपी तन्मात्राएँ तथा पाँच महाभूत—इन पचीस तत्त्वोंका एक पुरुष (विराट् शरीर) बना। उसमें विराट् पुरुषने प्रवेश किया। इस पचीस तत्त्वोंवाले पुरुषसे प्रधान संवत्सर नहीं उत्पन्न होते। कालरूपी संवत्सरसे ही इस पुरुषके संवत्सर उत्पन्न हुए।

पश्चात् उन प्रसिद्ध नारायणने अन्य कामनासे मनमें ध्यान किया; उन अन्तःस्थ ध्यान करनेवालेके ललाटसे तीन नेत्रोंवाला, हाथमें त्रिशूल लिये हुए पुरुष उत्पन्न हुआ। उस श्रीसम्पन्न पुरुषके अङ्गमें यश, सत्य, ब्रह्मचर्य, तप, वैराग्य, स्वाधीन मन, ऐश्वर्य और प्रणवके साथ व्याहृतियाँ, ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद और अथर्ववेद तथा सारे छन्द समाश्रित थे। इसी हेतु वह महान् देवता 'ईशान' और 'महादेव' कहलाया।

पश्चात् पुनः नारायणने अन्य कामनासे मनमें ध्यान किया। उन अन्तःस्थ ध्यानीके ललाटसे स्वेद गिरा, वह पसीना फैलकर जल बन गया। उस जलसे हिरण्मय तेजके रूपमें अण्ड उत्पन्न हुआ, उससे चतुर्मुख ब्रह्माकी उत्पत्ति हुई। उन्होंने ध्यान किया। पूर्व दिशाकी ओर मुख करके भूः व्याहृति, गायत्री छन्द, ऋग्वेद एवं अग्नि देवताका ध्यान किया। पश्चिमकी ओर मुख करके भुवः व्याहृति, त्रिष्टुप् छन्द, यजुर्वेद एवं वायु देवताका ध्यान किया। उत्तरकी ओर मुख करके स्वः व्याहृति, जगती छन्द, सामवेद एवं सूर्य देवताका ध्यान किया। दक्षिणकी ओर मुँह करके महः व्याहृति, अनुष्टुप् छन्द, अथर्ववेद, तथा सोम देवताका ध्यान किया।

सहस्रों सिरवाले देवताका, जिनके सहस्रों नेत्र हैं, जो सब प्रकारके कल्याणके हेतु हैं, जो सर्वतः व्याप्त हैं, परात्पर हैं, नित्य हैं, सर्वरूप हैं—उन हरि नारायणका ब्रह्माने ध्यान किया। ये परम पुरुष ही विश्वरूप हैं, इन पुरुषपर ही विश्वका जीवन अवलम्बित है; उन विश्वके स्वामी, विश्वरूप, विश्वेश्वरको—क्षीरसागरमें शयन करनेवाले देवताको ब्रह्माने ध्यानमें देखा।

पद्मकोशके समान, सम्यक्रूपसे कोशके आकारमें लम्बायमान अधोमुख जो हृदय है, जिससे निरन्तर सीत्कार-शब्द निकल रहा है, उसके मध्यमें एक महान् ज्वाला प्रज्वलित हो रही है, जो विश्वको प्रकाशित करनेवाली दीपशिखाके समान दसों दिशाओंमें प्रकाश वितरण करती है; उस ज्वालाके मध्यमें थोड़ी दूर ऊपर उठी हुई एक पतली वह्निशिखा व्यवस्थित है। उस शिखाके बीचमें परमात्माका निवास है; वे ही ब्रह्मा हैं, वे ही ईशान हैं, वे ही इन्द्र हैं, वे ही अक्षर परम स्वराट् हैं।

॥ प्रथम अध्याय समाप्त ॥ १ ॥

ॐ

द्वितीय अध्याय

शुकदेवजीको आत्माके सम्बन्धमें जनकका उपदेश; जीवन्मुक्ति और विदेहमुक्तिका स्वरूप

शुक नामके एक महातेजस्वी मुनीश्वर थे, जो निरन्तर आत्मानन्दके आस्वादनमें तत्पर रहते थे। उन्होंने उत्पन्न होते ही सत्यकी, तत्त्वज्ञानकी प्राप्ति की। इसलिये उन महामना शुकदेवजीने अपने विवेकसे स्वयं—बिना किसी उपदेशके चिरकालतक विचारकर आत्मस्वरूपका निश्चय किया ॥१-२॥

अनिर्वचनीय होनेके कारण, अगम्य होनेके कारण और मनरूपी षष्ठ इन्द्रियमें स्थित होनेके कारण यह आत्मा अणु-परिमाण है, चिन्मात्र है, आकाशसे भी अत्यन्त सूक्ष्म है। इस परम चिद्रूपी अणुके भीतर कोटि-कोटि ब्रह्माण्डरूपी रेणुकाएँ शक्ति-क्रमसे उत्पन्न और स्थित होकर विलीन होती रहती हैं। बाह्यशून्यताके कारण आत्मा आकाश-स्वरूप है और चिद्रूपताके कारण अनाकाशस्वरूप है; उसका निर्देश नहीं किया जा सकता, अतएव वह अवस्तुरूप है; उसकी सत्ता है, अतः वह वस्तुरूप है; प्रकाशात्मक होनेके कारण वह चेतन है और वेदनाका विषय न होनेके कारण वह शिलाके समान है; अपने अन्तःस्थ आत्माकाशमें वह चित्र-विचित्र—नाना प्रकारके जगत्का उन्मेष करता है। यह विश्व उसका आत्म-प्रकाशमात्र है, अतएव उससे पृथक् नहीं है। जगद्भेद भी आत्मा-में ही भासित हो रहा है, अतएव वह भेद भी आत्ममय ही है। वह सबसे सम्बद्ध है, इस दृष्टिसे उसकी सर्वत्र गति है; और उसमें गति न होनेके कारण वह कहीं जाता नहीं। उसका कोई आश्रय न होनेके कारण वह 'नास्ति' रूप है, तथा सत्स्वरूप होनेके कारण 'अस्ति'-रूप है। धनदाताकी परम गति है। जो ब्रह्म आनन्द और विज्ञानस्वरूप है, चित्तके द्वारा सारे सङ्कल्पोंका परित्याग ही जिसका ग्रहण है, जाग्रत् अवस्थाकी प्रतीतिके अभावको ही जिसकी प्रतीति बुद्धिमान् लोग बतलाते हैं, जिसके संकोच और विकाससे जगत्का प्रलय और सृजन होता है, वेदान्त-वाक्योंकी जो निष्ठा है तथा वाणीके लिये जो अगोचर है, वही सच्चित्-परमानन्दस्वरूप ब्रह्म मैं हूँ, दूसरा नहीं हूँ—इस प्रकार अपनी ही सूक्ष्म बुद्धिके द्वारा श्रीशुकदेव मुनिको सब कुछ ज्ञात हो गया। स्वयं प्राप्त हुए परतत्त्वमें वे अविश्रान्त—निरन्तर संलग्न मनसे स्थित हुए। 'यही वस्तु है, वह नहीं' इस प्रकारका विश्वास आत्मतत्त्वमें उनको प्राप्त हुआ और तब, जिस प्रकार जलदके धाराप्रपातसे तुष्ट हुए चातकका चापल्य दूर हो जाता है, उसी प्रकार नाना प्रकारके भोगोंसे उत्पन्न होनेवाले विषय-चापल्यसे विरत होकर उनका चित्त कैवल्य-अवस्थाको प्राप्त हो गया ॥ ३-१३ ॥

एक बार उन विमल प्रज्ञावान् शुकदेवजीने मेरु-पर्वतपर एकान्तमें स्थित हो अपने पिता श्रीकृष्णद्वैपायन मुनिसे भक्ति-पूर्वक प्रश्न किया—'मुनीश्वर! यह जगत्-प्रपञ्च कैसे उत्पन्न हुआ, किस प्रकार विलीन होता है? यह क्या है, किसका है, कब हुआ है? बतलाइये।' इस प्रकार पूछनेपर आत्मज्ञानी व्यासजी महाराजने शुकको यथावत् सारी बातें बतलायीं; किंतु 'ये सब बातें तो मुझे पहलेसे ही ज्ञात हैं' यों समझकर शुकदेवजीने पिताकी बातोंको अपनी बुद्धिसे वैसा आदर नहीं दिया। इस प्रकार शुकदेवजीके अभिप्राय-को समझकर भगवान् व्यासजीने शुकदेव मुनिसे कहा, 'मैं तत्त्वतः इन बातोंको नहीं जानता। मिथिलापुरीमें जनक नामके एक राजा हैं, वे इन सब बातोंको भलीभाँति जानते हैं; पुत्र! तुम उनसे सब कुछ प्राप्त कर सकते हो।' पिताके द्वारा इस प्रकार कहे जानेपर श्रीशुकदेवजीने सुमेरु-पर्वतसे उतरकर भूतलकी ओर प्रयाण किया और वे जनकके द्वारा परिपालित विदेहनगरीमें जा पहुँचे ॥ १४-२० ॥

जब द्वारपालोंने महात्मा जनकको यह समाचार दिया कि 'राजन्! राजद्वारपर महर्षि व्यासके पुत्र श्रीशुकदेव मुनि उपस्थित हैं,' तब शुककी परीक्षाके लिये राजाने अवज्ञापूर्वक केवल इतना ही कहा कि 'वे वहीं ठहरें' इसके बाद राजा सात दिन चुप रहे। तदनन्तर राजा जनकने शुकदेवजीको राज-प्राङ्गणमें बुलवाया। वहाँ भी राजा सात दिनोंतक उसी प्रकार उदासीन रहे। तदनन्तर राजाने उनको अन्तःपुरके आँगनमें बुलवाया, और वहाँ भी सात दिनोंतक राजा शुकदेवजीके सामने नहीं आये। महाराज जनकने अन्तःपुरमें युवती स्त्रियों, नाना प्रकारके भोजन तथा भोग्य-पदार्थोंके द्वारा सौम्यवदन शुकदेवजीका आदर-सत्कार किया। वे भोग और भोज्यपदार्थ व्यास-पुत्र श्रीशुकदेवके मनको उसी प्रकार नहीं हर सके, जिस प्रकार मन्द पवन दृढ़तापूर्वक स्थित हुए पर्वतको चलायमान नहीं कर सकता। शुकदेवजी असङ्ग, समभावापन्न, निर्विकार, मौन और प्रसन्नचित्त होकर निर्मल पूर्णचन्द्रके समान स्थित रहे ॥ २१-२७ ॥

जब राजा जनकने इस प्रकार श्रीशुकदेवजीके स्वभावकी परीक्षा कर ली, तब उन्हें पास बुलाया और प्रसन्नचित्त देखकर उन्हें प्रणाम किया। उनका स्वागत करते हुए राजाने कहा—'आपने अपने सांसारिक कृत्योंको निःशेष कर दिया है, आपको सारे मनोरथ प्राप्त हैं; ऐसी स्थितिमें आपकी क्या अभिलाषा है?' श्रीशुकदेव मुनि बोले—'गुरुवर! मुझे शीघ्र और ठीक-ठीक बतलाइये कि यह जागतिक प्रपञ्च कैसे उत्पन्न होता है और किस प्रकार विलीन होता है?' महात्मा जनकने श्रीशुकदेवजीसे सारी बातें यथावत् बतलायीं, इन्हीं बातोंको उनके परम ज्ञानी पिता पहले ही बतला चुके थे। (इसपर शुकदेवजीने कहा—) 'मैंने स्वयं ही विशेषरूपसे इसे जाना था, पूछनेपर मेरे पिताजीने भी यही बातें मुझको बतलायीं। ज्ञानिश्रेष्ठ! आपने भी यही बात बतलायी और यही विषय शास्त्रोंमें भी दिखलायी देता है। मनके विकल्पसे प्रपञ्च उत्पन्न होता है और उस विकल्पके नाश होनेपर इसका नाश हो जाता है। निन्दनीय संसार निःसार है, यह निश्चित है। तब हे महाभाग! यह है क्या वस्तु? मुझे सत्य बात बतलाइये। जगत्के सम्बन्धमें भ्रान्त हुआ मेरा चित्त आपके द्वारा ही शान्तिको प्राप्त कर सकता है' ॥ २८–३५ ॥

राजा जनकने कहा—'शुकदेवजी! तुम सुनो, मैं सारे ज्ञान-विस्तारको कहता हूँ—जो समस्त ज्ञानका सार तथा रहस्योंका भी रहस्य है, एवं जिसके जाननेसे पुरुष शीघ्र ही मुक्तिको प्राप्त हो जाता है। दृश्य जगत् है ही नहीं—यह बोध हो जानेपर मनकी दृश्य-विषयसे परिशुद्धि हो जाती है। जब यह बोध परिपक्व हो जाता है, तब उससे निर्वाणरूपी परमा शान्ति प्राप्त होती है। वासनाओंका जो निःशेष परित्याग होता है, वही श्रेष्ठ त्याग है, उसी विशुद्ध अवस्थाको साधुजनोंने मोक्ष कहा है। पुनः, जो शुद्ध वासनाओंसे युक्त हैं तथा जिनका जीवन अनर्थोंसे शून्य है एवं जिन्हें ज्ञेयतत्त्व ज्ञात है, महाबुद्धिमान् शुकदेवजी! वे पुरुष जीवन्मुक्त कहलाते हैं। पदार्थ-भावनाकी दृढ़ता ही बन्ध कहलाती है और ब्रह्मन्! वासनाओंकी क्षीणताको ही मोक्ष कहा जाता है ॥ ३६–४१ ॥

'बिना तपःसाधन आदिके, स्वभावतः ही जिसे जगत्के भोग अच्छे नहीं लगते, वह जीवन्मुक्त कहलाता है। यथासमय प्राप्त होनेवाले सुखों और दुःखोंमें अनासक्त हुआ जो न प्रसन्न होता है और न दुखी होता है, वह जीवन्मुक्त कहलाता है। हर्ष, अमर्ष (उद्वेग), भय, क्रोध, काम और कार्पण्य(शोक)की दृष्टिसे जिसका अन्तःकरण अछूता रहता है, वह जीवन्मुक्त कहलाता है। जो अहङ्कारमयी वासनाको सहज ही त्याग करके स्थित होता है, वह चित्तालम्बनका सम्यक् त्याग करनेवाला जीवन्मुक्त कहलाता है। जिसकी दृष्टि सदा अन्तर्मुखी रहती है, जिसको न किसी पदार्थकी आकाङ्क्षा होती है और न उपेक्षा, जो सुषुप्तिके समान स्थितिमें विचरण करता है, वह जीवन्मुक्त कहलाता है। जो सदा आत्मनि रत है, जिसका मन पूर्ण और पवित्र है, परमश्रेष्ठ शान्त अवस्थाको प्राप्तकर जो संसारमें किसी वस्तुकी इच्छा नहीं करता, जो किसीके प्रति आसक्ति न रखता हुआ उदासीन विचरण करता है, वह जीवन्मुक्त कहलाता है। जिसका हृदयाकाश संवेद्य पदार्थोंके द्वारा तनिक भी लिप्तायमान नहीं होता, तथा चेतन संवित् ही जिसका स्वरूप है, वह जीवन्मुक्त कहलाता है। राग-द्वेष, सुख-दुःख, धर्माधर्म, फलाफलकी अपेक्षा न करके जो काम करता है, वह जीवन्मुक्त कहलाता है। जो अहंभावको छोड़कर, मान और मत्सर त्यागकर, निरुद्वेग और संकल्पहीन होकर कार्य करता है, वह जीवन्मुक्त कहलाता है। जो सर्वत्र स्नेहरहित होकर साक्षीके समान अवस्थित रहता है, तथा बिना किसी इच्छाके कर्तव्यमें लगा रहता है, वह जीवन्मुक्त है। जिसने धर्म और अधर्मको, जगत्के चिन्तनको तथा सारी इच्छाओंको अन्तःकरणसे परित्याग कर दिया है, वह जीवन्मुक्त कहलाता है। यह सारा दृश्य-प्रपञ्च, जो देखनेमें आता है—इसको जिसने भलीभाँति त्याग दिया है, वह जीवन्मुक्त कहलाता है। चरपरे, खट्टे, नमकीन, कड़वे, स्वादिष्ट तथा स्वादहीनको जो एक समान समझकर खाता है, वह जीवन्मुक्त कहलाता है। बुढ़ापा, मृत्यु, विपत्ति, राज्य और दारिद्र्य—सबको रम्य मानकर जो उपभोग करता है, वह जीवन्मुक्त है। धर्म और अधर्म, सुख-दुःख, तथा जन्म और मरण—इनको जिसने हृदयसे पूर्णतः त्याग दिया है, वह जीवन्मुक्त है। जो समत्वपूर्ण तथा स्वच्छ बुद्धिसे, उद्वेग और आनन्दसे रहित होकर न शोक करता है न उत्साहित होता है, वह जीवन्मुक्त है। सारी इच्छाओं, सारी शङ्काओं, सारी कामनाओं और सारे निश्चयोंका जिसने मनसे परित्याग कर दिया है, वह जीवन्मुक्त कहलाता है। जन्म, स्थिति और विनाशमें, उन्नति तथा अवनतिमें—सदा जिसका मन एक समान रहता है, वह जीवन्मुक्त है। जो न किसीसे द्वेष करता है और न किसीकी आकाङ्क्षा करता है, जो प्रारब्धप्राप्त भोगोंका उपभोग करता है, वह जीवन्मुक्त कहलाता है। जिसने संसारका चिन्तन छोड़ दिया है, जो कलावान् होकर

भी निष्कल रहता है, चित्तके होते हुए भी निश्चित्त रहता है, वह जीवन्मुक्त कहलाता है। जो सम्पूर्ण अर्थ-जालके मध्य व्यवहार करता हुआ उनसे उसी प्रकार निःस्पृह रहता है, जैसे पराये धनके विषयमें मनुष्य निःस्पृह रहता है, तथा जो आत्मामें ही पूर्णताका अनुभव करता है, वह जीवन्मुक्त है ॥ ४२–६२ ॥

'शरीरके काल-कवलित होनेपर वह जीवन्मुक्त अवस्थाको छोड़कर गतिहीन पवनके समान विदेहमुक्त अवस्थाको प्राप्त होता है। विदेहमुक्त अवस्थामें जीवकी न उन्नति होती है न अवनति होती है और न उसका लय ही होता है; वह अवस्था न सत् है, न असत् है और न दूरस्थ है। उसमें न अहंभाव है और न परायाभाव है। विदेहमुक्ति गम्भीर, स्तब्ध अवस्था होती है; उसमें न तेज व्याप्त होता है और न अन्धकार। उसमें अनिर्वचनीय, और अभिव्यक्त न होनेवाला एक प्रकारका सत् अवशिष्ट रहता है। वह न शून्य होता है न आकारयुक्त होता है, न दृश्य होता है और न दर्शन होता है। उसमें ये भूत और पदार्थोंके समूह नहीं होते—केवल सत् अनन्तरूपमें अवस्थित होता है। वह ऐसा अद्भुत तत्त्व होता है कि जिसके स्वरूपका निर्देश नहीं किया जा सकता। उसकी आकृति पूर्णसे भी पूर्णतर होती है। वह न सत् होता है न असत्, और न सत्-असत् दोनों होता है; न भाव होता है और न भावना; वह चेतनामात्र होता है परंतु चित्तविहीन होता है, अनन्त होता है। अजर होता है परंतु शिवस्वरूप, कल्याणकारी होता है। उसका आदि, मध्य और अन्त नहीं होता। वह अनादि तथा दोषहीन होता है। द्रष्टा, दृश्य और दर्शनकी त्रिपुटीमें वह केवल दर्शनस्वरूप माना जाता है। शुकदेव मुनि! इस विषयमें इसके अतिरिक्त कोई दूसरा निश्चय नहीं किया जा सकता। तुमने इस तत्त्वको स्वयं ही जान लिया है तथा अपने पितासे भी सुना है कि जीव अपने सङ्कल्पसे ही बन्धनमें पड़ता है और सङ्कल्पहीन होनेपर मुक्त हो जाता है। अतएव तुमने स्वयं उस तत्त्वको जान लिया, जिसको जान लेनेपर इस संसारमें महात्माओंको समस्त दृश्योंसे अथवा भोगोंसे विरति उत्पन्न हो जाती है। तुमने पूर्ण चेतनामें स्थिति लाभकर समस्त प्राप्तव्य वस्तुको प्राप्त कर लिया है। तुम तपःस्वरूपमें स्थित हो। ब्रह्मन्! तुम मुक्त हो, भ्रान्तिको छोड़ो। शुकदेवजी! बाहर तथा अत्यन्त बाहर, अन्तःकरणमें तथा उसके भी भीतर देखते हुए भी तुम नहीं देखते; तुम पूर्ण कैवल्य-स्थितिमें साक्षिमात्र रहते हो' ॥ ६३—७३ ॥

तदुपरान्त श्रीशुकदेवजी शोक, भय और श्रमसे रहित होकर, संशयहीन और निष्काम हो, परतत्त्वस्वरूप आत्मामें स्थित होकर चुपचाप विश्रामको प्राप्त हुए। अखण्ड समाधिके लिये वे सुमेरु-पर्वतके शिखरकी ओर लौट गये। वहाँ सहस्रों वर्षोंतक, स्नेहहीन दीपकके समान उन्होंने आत्मदेशमें स्थित हो निर्विकल्प समाधिके द्वारा शान्तिलाभ किया। सङ्कल्परूपी दोषोंसे रहित, शुद्धस्वरूप, पवित्र और निर्मल आत्मपदमें वे महात्मा शुकदेवजी वासनाविहीन होकर उसी प्रकार एकत्वको प्राप्त हुए, जिस प्रकार सलिल-कण समुद्रमें विलीन होकर उसमें एकताको प्राप्त होता है ॥ ७४—७७ ॥

॥ द्वितीय अध्याय समाप्त ॥ २ ॥

ॐ

तृतीय अध्याय

निदाघके वैराग्यपूर्ण उद्गार

निदाघ नामके एक मुनीश्वर बालक अपने पितासे आज्ञा प्राप्तकर अकेले तीर्थयात्राके लिये निकले। साढ़े तीन करोड़ तीर्थोंमें स्नान करके अपने घर लौटे तथा घर लौटकर उन महायशस्वीने अपने पिता ऋभु मुनिसे अपना सब समाचार कह सुनाया। [उन्होंने कहा—] 'पिताजी! साढ़े तीन करोड़ तीर्थोंमें स्नान करनेसे जो पुण्य हुआ है, उसके फलस्वरूप मेरे मनमें इस प्रकारके विचार प्रकट हुए हैं। संसार उत्पन्न होता है, नष्ट हो जाता है और नष्ट होता है पुनः उत्पन्न होनेके लिये। समस्त चर और अचर प्राणियोंकी चेष्टाके साथ यह प्रपञ्च अस्थिर है, क्षणस्थायी है। ऐश्वर्यकी भूमिमें (उत्पन्न होनेवाले) ये पदार्थ सारी आपदाओंके हेतु हैं। लोहेकी सलाईके समान एक दूसरेसे अलग रहते हुए ये पदार्थ केवल इस मानसिक कल्पनारूपी चुम्बकके द्वारा एकत्र होते हैं। जिस प्रकार पथिकको मरुस्थलमें चलते-चलते विरति हो जाती है, उसी प्रकार मेरी इन पदार्थोंमें अरति हो गयी है। ये जागतिक पदार्थ मुझे दुःखमय प्रतीत होने लगे हैं। अब इस दुःखका शमन कैसे होगा—यह सोच-सोचकर मेरा हृदय सन्तप्त हो रहा है। ये धन, जिनके पीछे चिन्ताओंके समूह चक्रके समान भ्रमण करते रहते हैं, मुझे आनन्द नहीं प्रदान करते। स्त्री-पुत्रादि मानो उग्र आपदाओंके निकेतन हैं। मुनीश्वर! संसारमें उदार रूपमें स्थित, अत्यन्त कोमलाङ्गी जो ये श्रीलक्ष्मीजी हैं, वे भी परम मोहकी ही हेतु हैं। निश्चय ही वे भी आनन्द प्रदान करनेवाली नहीं हैं। मनुष्यकी आयु पल्लवके कोणके अग्रभागमें लटकते हुए जलकणके समान क्षणभङ्गुर है। इस तुच्छ शरीरको असमय ही छोड़कर उन्मत्तके समान मुझे जाना ही पड़ेगा। विषयरूपी सर्पके सङ्गसे जिनका चित्त जर्जर हो गया है, तथा जिनको प्रौढ आत्मविवेक नहीं हुआ है, उनके लिये जीवन कष्टका ही हेतु बनता है। वायुको लपेटना बनता है, आकाशको खण्ड-खण्ड करना बनता है, लहरोंको गूँथना बनता है, परंतु जीवनमें आस्था रखना नहीं बनता। जिसके द्वारा प्राप्य वस्तुको सम्यक् रीतिसे प्राप्त कर लिया जाता है, जिसके कारण पुनः शोक नहीं करना पड़ता, जिसमें परा शान्ति प्राप्त कर ली जाती है, वही जीवन कहलाता है। यों तो वृक्ष भी जीते हैं, मृग और पक्षी भी जीते हैं; किंतु वस्तुतः वही जीता है, जिसका मन आत्मचिन्तनमें लगा हुआ है। इस संसारमें उत्पन्न हुए उन्हीं जीवोंका जीवन श्रेष्ठ है, जो पुनः आवागमनमें नहीं पड़ते; शेष तो बूढ़े गधेके समान हैं। ज्ञानी पुरुषके लिये शास्त्र भारस्वरूप हैं, रागी पुरुषके लिये ज्ञान भारस्वरूप है, अशान्त पुरुषका मन भारस्वरूप होता है; और जो आत्मज्ञ नहीं हैं, उनके लिये यह शरीर भाररूप है। अहङ्कारके कारण विपत्ति आती है, अहङ्कारके कारण दुष्ट मनोव्याधियाँ उत्पन्न होती हैं। अहङ्कारके कारण कामनाएँ उत्पन्न होती हैं। अहङ्कारसे बढ़कर मनुष्यका कोई दूसरा शत्रु नहीं है। अहङ्कारके वश होकर चर और अचर-रूप जिन-जिन भोगोंको मैंने भोगा है, वे सब-के-सब अवस्तु अर्थात् मिथ्या भ्रमरूप थे। वस्तु तो केवल अहङ्कारशून्यता ही है। यह मन व्यग्र होकर इधर-उधर व्यर्थ ही दौड़ता है, व्यर्थ ही दूर-दूरतक जाता है; इसका ढंग गाँवमें घूमनेवाले कुत्तेके-जैसा है। तृष्णारूपी कुतियाके पीछे-पीछे भटकनेवाले कुत्तेके समान इस क्रूर मनके वशीभूत होकर मैं जड हो गया था। ब्रह्मन्! अब मैं उसकी दासतासे मुक्त हो गया हूँ। ब्रह्मन्! चित्तका निग्रह करना समुद्र-पानसे भी कठिन है, सुमेरु-पर्वतको उखाड़ फेंकनेसे भी दुष्कर है तथा अग्नि-भक्षणसे भी विषम कार्य है। बाह्य तथा आभ्यन्तर विषयोंका हेतु चित्त है; उसके आधारपर ही जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति—इन तीनों प्रकारके जगत्की स्थिति है। चित्तके क्षीण होनेपर संसार क्षीण हो जाता है। अतएव प्रयत्नपूर्वक चित्तकी ही चिकित्सा होनी चाहिये॥ १—२१॥

'मुनीश्वर! जिन-जिन श्रेष्ठ गुणोंका मैं आश्रय लेता हूँ, मेरी तृष्णा उन-उन गुणोंको उसी प्रकार काट डालती है, जैसे दुष्ट चुहिया वीणाके तारको काट डालती है। यह तृष्णा चञ्चल बंदरीके समान अलङ्घनीय स्थलमें भी अपना पैर जमाना चाहती है, तृप्त होनेपर भी विविध फलोंकी इच्छा करती है, एक स्थानपर चिरकालतक नहीं ठहरती। क्षणमात्रमें पाताल पहुँचती है और क्षणभरमें आकाशकी सैर करती है, क्षणभरमें दिशा-रूपी कुञ्जोंमें घूमने लगती है; यह तृष्णा हृदय-कमलमें विचरण करनेवाली भ्रमरी है। संसारके सारे दुःखोंमें यह तृष्णा ही दीर्घ दुःख देनेवाली है, जो अन्तःपुरमें रहनेवालोंको भी अत्यन्त सङ्कटमें डाल देती है। तृष्णारूपी महामारीका नाश

करनेवाला मन्त्र है—चिन्ताका त्याग करना। ब्राह्मण! थोड़ा भी चिन्ताका त्याग करनेसे आनन्दकी प्राप्ति होती है और थोड़ी भी चिन्ता करनेसे दुःख प्राप्त होता है। शरीरके समान गुणहीन, नीच तथा शोचनीय वस्तु कोई नहीं है। अहङ्कार-रूपी गृहस्थका यह शरीर महागृह है। पिताजी! यह नष्ट हो जाय या चिरकालतक रहे—इससे मुझे क्या? इन्द्रियरूपी पशु जिसमें पंक्तिमें बँधे हुए हैं, जिस घरके प्राङ्गणमें तृष्णा चलती-फिरती है, चित्तवृत्तिरूपी भृत्यजनोंसे जो समाकीर्ण है—ऐसा यह शरीररूपी गृह मुझे इष्ट नहीं, प्रिय नहीं। यह मुखरूपी द्वार जिह्वारूपी बंदरीसे आक्रान्त होकर भयानक बन रहा है। जिसके द्वारपर दाँतरूपी हड्डीके टुकड़े दिखलायी पड़ रहे हैं—ऐसा यह शरीररूपी गृह मुझे इष्ट नहीं, प्रिय नहीं। हे मुनीश्वर! भीतर और बाहर रक्त और मांससे व्याप्त, केवल विनाशशील इस शरीरमें रम्यता कहाँ है, बतलाइये तो? शरत्कालीन बादलोंकी बिजलीमें तथा गन्धर्वनगरीमें यदि किसीने स्थिरता निश्चित की है, तो वह इस शरीरकी स्थिरतामें विश्वास कर सकता है। बाल्यावस्थामें गुरुसे, माता-पितासे, बड़े लड़कोंसे तथा अन्य लोगोंसे डर लगता है; अतएव शैशव भयका घर है। (युवावस्थामें) अपने चित्तरूपी गुफामें रहनेवाले, नाना प्रकारके भ्रमोंमें डालनेवाले इस कामरूपी पिशाचसे बलात् विवश होकर मनुष्य पराजित हो जाता है। बुढ़ापेमें उन्मत्तके समान काँपते हुए मनुष्यको देखकर दास, पुत्र और स्त्रियाँ, बन्धु तथा मित्रगण हँसा करते हैं। बुढ़ापेमें असमर्थताके कारण लालसा बहुत अधिक बढ़ जाती है। यह बुढ़ापा हृदयमें दाह प्रदान करनेवाली सारी आपदाओंकी प्रिय सहेली है। संसारमें जिस सुखकी भावना की जाती है, वह कहाँ है? आयुको तृणके समान पाकर काल उसे काटता ही जा रहा है। छोटेसे तृण तथा रजःकणको महेन्द्र तथा स्वर्णमय सुमेरु पर्वतको सर्षप (सरसों) बना देनेवाला यह सर्वसंहारी काल अपना पेट भरनेके लिये सबको आत्मसात् करनेको उद्यत है। तीनों लोक कालके द्वारा आक्रान्त हैं॥ २२–३८॥

'यन्त्रके समान चञ्चल अङ्गरूपी पिंजरेमें मांसकी पुतलीके समान, स्नायु तथा अस्थिकी ग्रन्थियोंसे निर्मित स्त्रीके शरीरमें कौन-सी वस्तु है, जिसे सुन्दर कहा जाय? नेत्रमें स्थित त्वचा, मांस, रक्त, आँसू—इनको अलग-अलग करके देखो; इनमें कौन-सी वस्तु रम्य है? फिर व्यर्थ ही क्यों मोहको प्राप्त हो रहे हो। मेरु-पर्वतके शिखरोंके तटसे समुल्लसित होनेवाली गङ्गाजीकी चञ्चल गतिके समान, हे मुनि! मुक्ताहारका सम्यक् उल्लास जिसमें देखा गया है, काल आनेपर उस ललनाके स्तनको श्मशानके कोनेमें मांसके छोटे पिण्डके रूपमें कुत्ते खाया करते हैं! केश और काजल धारण करनेवाली तथा देखनेमें प्रिय लगनेवाली होनेपर भी जिनका स्पर्श दुःखदायी होता है, वे दुष्कृतिरूप अग्निकी शिखाके समान नारियाँ पुरुषको तृणके सदृश जला डालती हैं। स्त्रियाँ बहुत दूरपर जलनेवाली नरकाग्नियोंकी सुन्दर और दारुण इन्धनस्वरूपा हैं; वे सरस प्रतीत होनेपर भी वस्तुतः नीरस हैं। काम नामके किरातने पुरुषरूपी मृगोंके अङ्गोंको बन्धनमें बाँधनेके लिये स्त्रीरूपी जाल फैला रक्खा है। पुरुष जो जीवनरूपी तलैयाके मत्स्य हैं और चित्तरूपी कीचड़में विचरण करते हैं; उनको फँसानेके लिये नारी दुर्वासनारूपी रज्जुमें बँधी बंसीमें पिण्डिका (चारे)-के समान है। यह सारे दोषरूपी रत्नोंको उत्पन्न करनेवाला समुद्र ही है। यह दुःखोंकी शृङ्खला हमसे सदा दूर ही रहे। जिसके स्त्री है, उसे भोगेच्छा उत्पन्न होती है। जिसे स्त्री नहीं, उसके लिये भोगका हेतु क्या हो सकता है? जिसने स्त्रीको छोड़ दिया, उसका संसार छूट गया और संसारको छोड़कर ही मनुष्य सुखी बन सकता है॥ ३९–४८॥

'दिशाएँ भी नहीं दीख पड़तीं, देश भी दूसरेके लिये उपदेशप्रद बन जाते हैं, अर्थात् काल-कवलित हो जाते हैं, पर्वत भी चूर-चूर हो जाते हैं, तारे भी टूक-टूक होकर गिर जाते हैं। समुद्र भी सूख जाते हैं, ध्रुव नक्षत्रका जीवन भी अस्थायी होता है। सिद्ध पुरुष भी नाशको प्राप्त होते हैं, दानवादि भी जराग्रस्त हो जाते हैं। चिरकालस्थायी ब्रह्मा तथा अजन्मा विष्णुभगवान् भी अन्तर्धान हो जाते हैं। सारे भाव अभावको प्राप्त होते हैं, दिशाओंके अधिपति भी जीर्ण-शीर्ण हो जाते हैं। बड़े-बड़े देवता तथा सारे प्राणिवर्ग, जैसे जल बडवानलकी ओर दौड़ता है, उसी प्रकार विनाशकी ओर दौड़ते हैं। क्षणभरमें आपदाएँ आ घेरती हैं और क्षणमें सम्पदाएँ आ जाती हैं। क्षणभरमें जन्म होता है और क्षणमें ही मृत्यु हो जाती है। यह समस्त प्रपञ्च नश्वर है। इस विश्वमें कायर पुरुषके द्वारा शूरवीर मारे जाते हैं। एकके द्वारा सैकड़ोंका विनाश होता है। विषय-वासनाके कारण चित्तकी विषमता ही विष है, विष विष नहीं कहलाता; क्योंकि विष एक जन्मका विनाश करता है और विषय जन्म-जन्मान्तरको नष्ट कर देते हैं। इस समय इस दोषरूपी दावानलसे दग्ध मेरे चित्तमें ऐसा भान हो रहा है। मृगतृष्णा-के सरोवरमें खड़े होनेपर भी मुझमें भोगाशाकी स्फुरणा नहीं होती। अतएव हे गुरुवर! आप तत्त्वज्ञानके द्वारा मुझे शीघ्र ही बोध प्रदान कीजिये। नहीं तो मान और मत्सरको छोड़-कर, चित्तमें भगवान् विष्णुका स्मरण करते हुए मैं चित्र-लिखितकी भाँति रहकर मौन धारण कर लूँगा'॥ ४९–५७॥

॥ तृतीय अध्याय समाप्त॥ ३ ॥

ॐ

चतुर्थ अध्याय

निदाघके प्रति उनके पिता ऋभुका उपदेश

निदाघ मुनिकी बात सुनकर उनके पिता ऋभु मुनि बोले—'ज्ञानियोंमें श्रेष्ठ निदाघ मुनि ! तुम्हारे लिये अब कुछ अन्य ज्ञातव्य नहीं रह गया है। तुम ईश्वरकी कृपासे अपनी प्रज्ञासे ही सब कुछ जान गये हो। तथापि चित्तकी मलिनतासे उत्पन्न तुम्हारे भ्रमको, हे मुनि ! मैं दूर करूँगा। मोक्षद्वारके चार द्वारपाल बतलाये गये हैं—शम, विचार, सन्तोष और चौथा सत्सङ्ग। पूर्ण यत्नपूर्वक सब कुछ छोड़कर इनमें एकका भी आश्रय पकड़ ले। एकको वशमें करनेसे शेष तीनों वशमें हो जाते हैं। पहले संसार-बन्धनसे मुक्त होनेके लिये शास्त्रोंके द्वारा, तप और दमके द्वारा तथा सत्सङ्गके द्वारा अपनी प्रज्ञाको बढ़ाये। आत्मानुभव, शास्त्र तथा गुरुके वचनोंकी एकवाक्यताके अभ्याससे निरन्तर आत्मचिन्तन किया जाता है। यदि निरन्तर तुम सङ्कल्प और आशाके अनुसन्धानका त्याग करते हो तो तुम्हें वह पवित्र अचित्तत्व—कैवल्य प्राप्त ही है। चित्तका जो अकर्तृत्व है, वही चित्तकी वृत्तियोंका निरोध अर्थात् समाधि कहलाता है। यही केवल-अवस्था है और यही परम कल्याणरूपा परा शान्ति कहलाती है। संसारके समस्त पदार्थोंमें आत्मभावनाका भलीभाँति मनसे परित्याग करके तुम संसारमें गूँगे, अंधे और बहिरे-से होकर रहो। 'सब कुछ प्रशान्त है, एक है, अजन्मा है, आदि-मध्य-हीन है, सब ओर प्रकाशयुक्त है, केवल अनुभवरूप है, अचित्त है, सब कुछ प्रशान्त है'—इत्यादि जो शब्दमयी दृष्टि है, वह व्यर्थ है। आत्मबोधमें बाधक ही है। जो कुछ भी यह दृश्य प्रपञ्च है, तत्त्वतः सब प्रणवरूप है। जो कुछ भी दृश्य यहाँ दिखलायी देता है, वह चिद्-जगत्में दिखलायी देता है। वह चित्के निष्पन्दका एक अंशमात्र है। अतएव चित्से अतिरिक्त कुछ नहीं है—ऐसी भावना करो। तुम नित्य प्रबुद्धचित्त होकर सांसारिक कार्योंको करते हुए भी आत्माके एकत्वको जानकर प्रशान्त महासिन्धुके समान निश्चल बने रहो ॥१–११॥

'वासनारूपी तृणको दग्ध करनेवाला अग्नि यह आत्म-ज्ञान ही है। इसे ही 'समाधि' शब्दसे लक्षित करते हैं। चुपचाप बैठे रहना समाधि नहीं है। जिस प्रकार रत्नके इच्छारहित होकर पड़े रहनेपर भी लोग उसकी ओर आकर्षित होते हैं, उसी प्रकार सत्तामात्र परतत्त्वकी ओर सारा जगत् आकर्षित होता है। अतएव हे मुनि ! आत्मामें कर्तृत्व और अकर्तृत्व दोनों हैं। इच्छारहित होनेके कारण आत्मा अकर्ता है और सन्निधिमात्रसे वह कर्ता है। मुनि ! कर्तृत्व और अकर्तृत्व—ये दोनों ब्रह्ममें पाये जाते हैं। जिसमें यह चमत्कार है, उसका आश्रय लेकर स्थिर हो जाओ। अतएव 'मैं नित्य ही अकर्ता हूँ' इस प्रकारकी प्रबल भावनासे युक्त होनेपर केवल परम अमृता नामकी समता ही अवशिष्ट रहती है। निदाघ ! सुनो; जो सत्त्वमें स्थित होकर इस लोकमें जन्मे हैं, वे महान् गुणी हैं। उनकी सदा ही उन्नति होती है तथा वे आकाशमें चन्द्रमाओंके समान सदा प्रसन्न रहते हैं ॥ १२–१७ ॥

'सत्त्वस्थ पुरुष रात्रिमें स्वर्णकमलकी भाँति विपत्तिमें कुम्हलाते नहीं। वे प्राप्त भोगके सिवा अन्य वस्तुकी आकाङ्क्षा नहीं करते और शास्त्रोक्त मार्गमें विचरण करते हैं। वे स्वभावतः ही मैत्री, करुणा, मुदिता और उपेक्षा प्रभृति गुणोंसे सुशोभित रहते हैं। सौम्य! वे समभावमें रहते हुए निरन्तर साधुवृत्तिमें एकरस बने रहते हैं। समुद्रके समान मर्यादाको छोड़कर वे विशालहृदय हो जाते हैं। वे महात्मा सूर्यनारायण-के समान नियति-पथपर (नियमानुकूल) चलते रहते हैं। 'मैं कौन हूँ, यह विस्तृत जगत्प्रपञ्च कैसे उत्पन्न हुआ'—संतजनोंके साथ प्राज्ञपुरुष यत्नपूर्वक इन प्रश्नोंपर विचार करे। वह अकार्यमें न लगे, तथा अनार्य पुरुषका सङ्ग न करे; सबका संहार करनेवाले मृत्युको उपेक्षाकी दृष्टिसे न देखे। शरीर, अस्थि, मांस तथा रक्त आदिको घृणास्पद समझकर उनकी उपेक्षा करे तथा प्राणिसमुदायरूपी मोतियोंकी लड़ियोंमें सूत्रके समान पिरोये हुए चिदात्मापर ही दृष्टि रक्खे। उपादेय वस्तुकी ओर दौड़ना तथा हेयवस्तुका सर्वथा त्याग कर देना—यह जो मनका स्वरूप है, वह वाह्य है, आभ्यन्तर नहीं; इसको जान लो। चिद्घनके विषयमें गुरु और शास्त्रके द्वारा बतलाये हुए मार्गसे तथा अपनी अनुभूतिसे 'मैं ब्रह्म ही हूँ'—यों जानकर मुनि शोकविहीन हो जाय। इस अवस्थामें शतशः तीक्ष्ण कृपाणके आघात कमलके कोमल आघातके समान सह्य हो जाते हैं, अग्निके द्वारा दाह हिम-

स्नानके समान सह्य हो जाता है, अँगारोंपर लोटना चन्दनके लेपके समान शीतल लगता है, निरन्तर बाणोंके समूहका शरीरपर गिरना गर्मीको शान्त करनेवाले धाराग्रह (फव्वारे) के जलकणों-की वर्षाके समान मनोरञ्जक बन जाता है, अपने सिरका काटा जाना सुखप्रद निद्राके समान, (जीभ आदि काटकर) गूँगा कर दिया जाना मुखके मूँद दिये जानेके समान तथा बधिरता महान् उन्नतिके समान लगती है; पर यह अवस्था उपेक्षासे नहीं प्राप्त होती। दृढ़ वैराग्यजन्य आत्मज्ञानसे यह प्राप्त होती है। गुरुके उपदेशानुसार स्वानुभूति आदिके द्वारा जो अन्तःकरणकी शुद्धि होती है, उसके अभ्यासद्वारा निरन्तर आत्मसाक्षात्कार किया जाता है। जिस प्रकार दिग्भ्रमके नष्ट हो जानेपर पहलेके समान ही दिशाका बोध होने लगता है, उसी प्रकार विज्ञानके द्वारा विध्वस्त हो जानेपर जगत् नहीं रहता—इस प्रकारकी भावना करनी चाहिये। न धनसे पुरुषका उपकार होता है, न मित्रोंसे और न बान्धवोंसे। न शारीरिक क्लेशके दूर होनेपर और न तीर्थस्थानमें वास करनेसे पुरुष उपकृत होता है। केवल चिन्मात्रमें विलीन होनेपर ही परम पद प्राप्त हो सकता है॥ १८—२८॥

'जितने दुःख हैं, जितनी तृष्णाएँ हैं तथा जितनी दुःसह दुश्चिन्ताएँ हैं, शान्तचित्त पुरुषोंमें वे सब उसी प्रकार नष्ट हो जाती हैं, जिस प्रकार रवि-किरणोंमें अन्धकार नष्ट हो जाता है। इस संसारमें शमसे युक्त पुरुषका कठोर और मृदु—सभी प्राणी उसी प्रकार विश्वास करते हैं जैसे माताका पुत्र विश्वास करते हैं। अमृतके पान करनेसे तथा लक्ष्मीके आलिङ्गनसे वैसा सुख नहीं प्राप्त होता, जैसा सुख मनुष्य मनकी शान्तिसे पाता है। शुभाशुभको सुनकर, स्पर्श करके, भोजन करके, देखकर तथा जानकर जिसे न हर्ष होता है और न दुःख होता है, वह शान्त कहलाता है। चन्द्रमण्डलके समान जिसका मन स्वच्छ है तथा मृत्यु, उत्सव तथा युद्धमें जिसका मन अधीर नहीं होता, वह शान्त कहलाता है। तपस्वियोंमें, बहुश्रुतोंमें, यज्ञ करने-वालोंमें, राजाओंमें, वनवासियोंमें तथा गुणीजनोंमें शमशील ही सुशोभित होता है। सन्तोषरूपी अमृतका पान करके जो शान्त एवं तृप्त हो जाते हैं, वे ही आत्मामें रमण करनेवाले महात्मा परमपदको प्राप्त होते हैं। जो अप्राप्त वस्तुके लिये चिन्ता नहीं करता तथा सम्प्राप्त वस्तुमें सम रहता है, जिसने दुःख और सुखको नहीं देखा है—वही सन्तुष्ट कहलाता है। जो अप्राप्त वस्तुकी कामना नहीं करता, और प्राप्त वस्तुका ही यथेच्छ भोग करता है, वह सौम्य और समान भावसे आचरण करनेवाला पुरुष सन्तुष्ट कहलाता है। अन्तःपुरके आँगनमें ही जिस प्रकार साध्वी स्त्री प्रसन्न रहती है, उसी प्रकार यथाप्राप्तमें ही जब बुद्धि रमने लगती है, तब वह स्वरूपानन्द प्रदान करनेवाली जीवन्मुक्तावस्था कहलाती है। समयानुसार, शास्त्रानुसार, देशानुसार, सुखपूर्वक, जहाँ-तक हो सके सत्सङ्गमें विचरण करते हुए इस मोक्षपथके क्रमका तबतक बुद्धिमान् पुरुष विचार करे, जबतक उसे आत्मविश्रान्ति प्राप्त न हो जाय। गृहस्थ हो या संन्यासी, जो तुरीयावस्थाकी विश्रान्तिसे युक्त है तथा संसार-सागरसे निवृत्त हो चुका है, वह चाहे जागतिक जीवनमें रहे या न रहे, उसे करने अथवा न करनेसे कोई प्रयोजन नहीं। श्रुति-स्मृतिके भ्रमजालसे उसे कोई मतलब नहीं। मन्दराचलसे विहीन (क्षोभरहित) समुद्रके समान वह आत्मस्थ होकर स्थित रहता है॥ २९—४१॥

'जब त्वमात्मक दृश्यको आत्मरूप देखनेवाली शुद्ध सर्वात्मवेदना उदय होती है, तब दिशा और कालमें फैला हुआ सारा बाह्य जगत् चिद्रूपात्मक प्रतीत होता है। इस प्रकार जहाँ जिस रूपमें आत्मा समुल्लसित होता है, वहाँ शीघ्र उसी रूपमें वह स्थित हो जाता है और तद्रूपमें ही विराजमान होता है। जो कुछ यह समस्त स्थावर और जङ्गमात्मक जगत् दिखलायी देता है, वह प्रलयकालमें उसी प्रकार विनाशको प्राप्त हो जाता है, जैसे सुषुप्तिमें स्वप्न विलीन हो जाता है। आत्मा ऋत (यज्ञ)-स्वरूप है, परब्रह्म है, सत्यस्वरूप है—इत्यादि संज्ञाएँ महात्माओं तथा ज्ञानीजनोंने व्यवहारके लिये कल्पित की हैं। जिस प्रकार 'कङ्कण' शब्द और उसका अर्थ स्वर्णसे पृथक् कोई सत्ता नहीं रखता, तथा कङ्कणमें स्थित स्वर्ण कङ्कणसे पृथक् सत्ता नहीं रखता, उसी प्रकार 'जगत्' शब्दका अर्थ परब्रह्म ही है। उस परब्रह्मने जगत्के रूपमें यह इन्द्रजाल फैलाया है। द्रष्टाका दृश्यके अन्तर्भूत होकर रहना ही बन्धन कहलाता है। दृश्यके वशमें होनेसे द्रष्टा बद्ध होता है और दृश्यके अभावमें वह मुक्ति प्राप्त करता है। जगत् और मैं-तू इत्यादिरूप जो सृष्टि है, वह दृश्य कहलाती है। संसारमें सारा प्रपञ्चरूपी इन्द्रजाल मनके द्वारा ही फैलता है; जबतक मनकी यह कल्पना चलती रहती है, तबतक मोक्षके दर्शन नहीं होते। यह विश्व स्वयंभू ब्रह्माकी मानसिक सृष्टि है, अतएव यावत् परिदृश्यमान जगत् मनोमय ही है। बाहर अथवा हृदयके भीतर, कहीं भी मन सद्रूपमें अवस्थित नहीं है। जो विषयोंका भान होना है, वही मन कहलाता है। सङ्कल्प करना ही मनका लक्षण है, मन सङ्कल्परूपमें ही रहता

है; अतएव जो सङ्कल्प है, वही मन है—यह जान लेना चाहिये। किसीने कभी सङ्कल्प और मनको पृथक् नहीं किया, सारे सङ्कल्पोंके गल जानेपर केवल आत्मस्वरूप ही अवशिष्ट रहता है। मैं, तू और जगत् इत्यादि दृश्य-प्रपञ्चके प्रशान्त हो जानेपर, दृश्य जब सत्ताको (परतत्त्वको) प्राप्त होता है, तभी वैसा कैवल्य प्राप्त होता है। जब महाप्रलयके समय समस्त दृश्य सत्ताहीन हो जाता है, उस समय सृष्टिके पूर्वकालमें केवल शान्त आत्मा ही अवशिष्ट रहता है। जो आत्मसूर्य कभी अस्त नहीं होते, जो जन्मरहित तथा सर्वदोषविवर्जित देव हैं, सर्वदा सर्वकर्ता तथा सर्वस्वरूप हैं, जहाँ वाणी जाकर लौट आती है, जिन्हें मुक्त पुरुष ही जानते हैं, तथा जिनकी आत्मा आदि संज्ञाएँ कल्पित हैं, स्वाभाविक नहीं, वे ही परमात्मा कहलाते हैं ॥ ४२—५७ ॥

'चित्ताकाश, चिदाकाश और तीसरा (भौतिक) आकाश है। हे मुनि ! आकाश और चित्ताकाशसे भी सूक्ष्मतर चिदाकाशको जानो। मुनिपुङ्गव ! एक देशसे दूसरे देशमें जानेपर जो बीचमें चित्तका व्यवधान है, उस (बाध) का निमेष होनेपर चिदाकाश ही अवशिष्ट रहता है, यह जानना चाहिये। उस चिदाकाशमें यदि समस्त सङ्कल्पोंको निरस्त करके स्थित होते हो तो निःसन्देह सर्वात्मक शान्त पदको प्राप्त होओगे। चिदाकाशमें स्थित होनेपर जो सुन्दर औदार्य और वैराग्य-रससे युक्त आनन्दमयी अवस्था प्राप्त होती है, उसे समाधि कहते हैं। दृश्य पदार्थोंकी सत्ता ही नहीं है—जब इस प्रकारका बोध होता है तथा राग-द्वेषादि दोष क्षीण हो जाते हैं, उस समय अभ्यासबलसे जो एकाग्र-रति उत्पन्न होती है, उसे समाधि कहते हैं। दृश्यकी सत्ताका अभाव जब बोधमें आता है, तब वही निश्चयपूर्वक ज्ञानका स्वरूप है। वही चिदात्मक ज्ञेयतत्त्व है, वही केवलीभाव अर्थात् आत्मकैवल्य है; उसके अतिरिक्त अन्य सब कुछ मिथ्या है। जिस प्रकार उन्मत्त ऐरावत हाथीका सरसोंके एक कोनेके छिद्रमें बाँधा जाना संभव नहीं, सिंहोंके साथ एक धूलिकणके कोटरमें मच्छरोंका युद्ध करना असंभव है तथा कमलकी पंखड़ीमें स्थापित सुमेरु-पर्वतका भ्रमरशिशुके द्वारा निगला जाना असम्भव कथा है, उसी प्रकार निष्पाप ! इस जगत्का अस्तित्वमें आना सम्भव नहीं; इसे तुम केवल भ्रमात्मक जानो। राग-द्वेष आदि क्लेशोंसे दूषित चित्त ही संसार है; वही चित्त जब दोषोंसे विनिर्मुक्त हो जाता है, तब इसे संसारका अन्त अर्थात् मोक्षकी प्राप्ति कहते हैं। मनसे शरीरकी भावना करनेपर ही आत्मा शरीरी बनता है; जब वह देहवासनासे मुक्त होता है, तब देहके धर्मोंसे लिप्यमान नहीं होता। मन कल्पको क्षण बना देता है और क्षणमें कल्पत्वको आभासित करता है। यह संसार केवल मनोविलास मात्र है—यह मेरी निश्चित मति है ॥ ५८—६८ ॥

'जो दुश्चरितसे विरत नहीं हुआ है, जो अशान्त है, समाहित (एकाग्रचित्त) नहीं है तथा जिसका चित्त शान्त नहीं हुआ है, ऐसे मनुष्यको आत्मबोध नहीं होता। प्रकृष्ट कैवल्यज्ञानके द्वारा ही आत्मसाक्षात्कार किया जा सकता है। उस आनन्दमय, द्वन्द्वातीत, निर्गुण, सत्स्वरूप, चिद्घन ब्रह्मको अपना स्वरूप समझ लेनेपर पुरुष कदापि भयको नहीं प्राप्त होता। जो श्रेष्ठसे भी श्रेष्ठतर, महान्से भी महान्, तेजोमय स्वरूपवाला, शाश्वत, शिवस्वरूप (कल्याणकारी), सर्वज्ञ, पुराणपुरुष, सनातन, सर्वेश्वर, एवं सब देवताओंके द्वारा उपास्य है, वह ब्रह्म मैं हूँ—इस प्रकारका निश्चय महात्माओंके लिये मोक्षका हेतु बनता है। बन्ध और मोक्षके दो ही कारण बनते हैं, ममता और ममताशून्यता। ममतासे प्राणी बन्धनमें पड़ता है और ममतारहित होनेपर मुक्त हो जाता है। जीव और ईश्वररूपसे, ईक्षण (ब्रह्मके संकल्प)से लेकर संकल्पके त्यागतक, सारी जड तथा चेतनात्मक सृष्टि ईश्वरके द्वारा कल्पित हुई है। जाग्रदवस्थासे लेकर मोक्षकी प्राप्तितक समस्त संसार जीवके द्वारा कल्पित है। कठोपनिषद्के त्रिणाचिकेताग्निसे लेकर श्वेताश्वतरके योगतकके ज्ञान ईश्वरीय भ्रान्तिके आश्रित हैं। लोकायत अर्थात् चार्वाक-सिद्धान्तसे लेकर कपिलके सांख्यसिद्धान्ततकका दार्शनिक ज्ञान जीवभ्रान्तिके आश्रित है। अतएव मुमुक्षु पुरुषको जीव और ईश्वरके वाद-विवादमें बुद्धि नहीं लगानी चाहिये, बल्कि दृढ़ होकर ब्रह्मतत्त्वका विचार करना चाहिये। जो पुरुष समस्त दृश्य-जगत्को निर्विशेष चित्स्वरूप समझता है, वही अपरोक्ष ज्ञानवान् है। वही शिव है, वही ब्रह्मा है, वही विष्णु है। विषयोंका त्याग दुर्लभ है, तत्त्वज्ञानकी प्राप्ति दुर्लभ है तथा सद्गुरुकी कृपाके बिना सहजावस्थाकी प्राप्ति दुर्लभ है। जिसकी बोधात्मिका शक्ति जाग्रत् हो गयी है, जिसने सारे कर्मोंका त्याग कर दिया है, ऐसे योगीको सहजावस्था स्वयमेव प्राप्त हो जाती है। जबतक पुरुषको इसमें तनिक भी अन्तर जान पड़ता है, तबतक उसके लिये भय है—इसमें संशय नहीं। सर्वमय सच्चिदानन्दको ज्ञानचक्षुसे देखा जाता है; जिसे ज्ञानचक्षु नहीं, वह परब्रह्मको उसी प्रकार नहीं देख सकता, जैसे अंधेको प्रकाशमान

सूर्यनारायण नहीं दीखते। वह ब्रह्म प्रज्ञानस्वरूप ही है, सत्य ही प्रज्ञानका लक्षण है। अतएव ब्रह्मके परिज्ञानसे ही मर्त्य जीव अमरत्वको प्राप्त होता है। उस कार्य-कारणरूप ब्रह्मका साक्षात्कार हो जानेपर पुरुषके हृदयकी गाँठें खुल जाती हैं, सारे संशय दूर हो जाते हैं और सारे कर्म क्षीण हो जाते हैं ॥ ६९—८२ ॥

'अनात्मताको त्यागकर, जागतिक स्थितिमें निर्विकार होकर, अनन्यनिष्ठासे अन्तःस्थ संवित् अर्थात् आत्मचैतन्यमें ही लीन रहो। मरुभूमिमें भ्रमसे दीखनेवाला सारा जल जैसे मरुस्थल मात्र ही रहता है, उसी प्रकार जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्तिरूप यह समस्त जगत् आत्मविचारसे चिन्मय ही है। जो लक्ष्य-बुद्धि तथा अलक्ष्य-बुद्धिका त्याग करके केवल आत्मनिष्ठ होकर रहता है, वह श्रेष्ठ ब्रह्मज्ञानी स्वयं साक्षात् शिव है। जगत्का अधिष्ठान अनुपम है, वाणी और मनकी पहुँचके परे है; नित्य, विभु, सर्वगत, सूक्ष्मसे भी सूक्ष्म और अव्ययस्वरूप है। यह संसार सर्वशक्तिमान् महेश्वरका मनोविलास मात्र है। संयम और असंयमके द्वारा जागतिक प्रपञ्च शान्तिको प्राप्त होता है ॥ ८३—८७ ॥

'मनोव्याधिकी चिकित्साके लिये तुमको मैं उपाय बतलाता हूँ। जिन-जिन वस्तुओंकी ओर मन जाता है, उन-उनका त्याग करता हुआ मनुष्य मोक्षको प्राप्त करता है। आत्माधीन होना, एकान्तप्रियता तथा अभिलषित जागतिक वस्तुके त्यागकी भावना जिसके लिये दुष्कर हो जाती है, उस पुरुष-कीटको धिक्कार है। केवल अपने प्रयत्नसे सिद्ध होनेवाले अपनी अभिलषित वस्तुके त्यागरूप मनःशान्तिके अतिरिक्त दूसरी शुभ गति नहीं है। सङ्कल्पहीनताके शस्त्रसे जब इस चित्तको काट दिया जाता है, तब सर्वस्वरूप, सर्वान्तर्यामी, शान्त परब्रह्मकी प्राप्ति होती है। प्रपञ्चकी भावनासे मुक्त होकर, महान् बुद्धिसे युक्त होकर, चित्तका निरोध करके स्थिरभावसे अपनेको चिन्मात्रमें स्थित करो। श्रेष्ठ पौरुष अर्थात् अभ्यास और वैराग्यका आश्रय लेकर, तथा चित्तको अचित्तावस्था अर्थात् निरुद्धावस्थामें ले जाकर हृदयाकाशमें ध्यान करते हुए बारंबार चेतनमें लगे हुए चित्त-रूपी चक्रकी धारसे मनको मार दो। तब तुम निःशङ्क हो जाओगे और कामादिरूपी शत्रु तुम्हें बाँध न सकेंगे। यह वह है, मैं यह हूँ, वे पदार्थ मेरे हैं—यह भावना ही मन है; इन भावनाओंके त्यागरूपी दावसे मनका नाश किया जाता है। जिस प्रकार शरद्के आकाशमें छिन्न-भिन्न बादलोंके समूह वायुके वेगसे विलीन हो जाते हैं, उसी प्रकार विचारके द्वारा ही मन अन्तर्हित हो जाता है। चाहे प्रलयकालीन उनचास पवन बहें, अथवा सारे समुद्र मिलकर एकार्णवरूप हो जायँ, बारहों आदित्य तपने लगें, तथापि मनोविहीन पुरुषकी कोई क्षति नहीं हो सकती। केवल सङ्कल्पहीनतारूपी एक साध्यसे समस्त सिद्धियाँ प्राप्त होती हैं, तत्पदका आश्रय लेकर सङ्कल्प-हीनताके विस्तृत साम्राज्यमें स्थित हो जाओ। कहीं भी अचञ्चल मन नहीं दिखलायी देता। चञ्चलता मनका धर्म है, जैसे अग्निका धर्म उष्णता है। यही चञ्चला स्पन्दन-शक्ति चित्तत्वमें स्थित है अर्थात् चित्तका धर्म है; इसी मानसिक शक्तिको जगत्-प्रपञ्चका स्वरूप समझना चाहिये। जो मन चञ्चलताहीन हो जाता है, वह अमृतरूप कहलाता है; वही तप है। उसे ही शास्त्रीय सिद्धान्तमें मोक्ष कहते हैं। मन-की जो चञ्चलता है, वह अविद्या है; वासना उसका स्वरूप है। शत्रुरूपिणी उस वासनाको विचारके द्वारा नष्ट करना चाहिये ॥ ८८—१०२ ॥

'निष्पाप मुनि! पुरुषार्थके द्वारा जिस लक्ष्यमें मनको लगाओ, उसे प्राप्तकर अर्थात् सविकल्प समाधिमें स्थित हो निर्विकल्प समाधिको प्राप्त करो। अतएव प्रयत्नपूर्वक चित्तको चित्त-के द्वारा वशमें करके, शोकहीन अवस्थाके आश्रयसे, आतङ्क-से मुक्त होकर शान्ति लाभ करे। मनका पूर्ण निरोध करनेमें विषयविहीन मन ही समर्थ होता है। राजाको पराजित करनेके कार्यमें राज्यविहीन राजा ही समर्थ होता है। जिन्हें तृष्णारूपी ग्राहने पकड़ रक्खा है, जो संसार-समुद्रमें गिरे हुए हैं, भँवरोंके जालमें पड़कर लक्ष्यसे दूर भटक रहे हैं, उनको बचानेके लिये अपना विषयविहीन मन ही नौकारूप है। ऐसे मनके द्वारा इस भारी बन्धनरूप मनके जालको काट डालो, और स्वयं संसारसागरके पार हो जाओ; दूसरेके द्वारा यह समुद्र पार नहीं किया जाता। अन्तःकरणको वासित (आच्छादित) करनेवाली मन-नामकी वासना जब-जब उदित हो, तब-तब प्राज्ञ (बुद्धिमान्) पुरुष उसका त्याग करे। इससे अविद्याका नाश होता है। एक भोगवासनाका पहले त्याग करो, उसके बाद भेद-वासनाका त्याग करो, उसके बाद भावाभाव दोनोंका त्याग करके विकल्पहीन होकर सुखी हो जाओ। इस मनका नाश ही अविद्यानाश कहलाता है। मनके द्वारा जो कुछ भी अनुभवमें आता हो, उस-उसमें आस्था न होने दो। आस्थाका त्याग कर देना ही निर्वाण है, और आस्थाको पकड़े रहना ही दुःख है। जो प्रज्ञाविहीन हैं, उन्हींमें अविद्या विद्यमान रहती

है। सम्यक् प्रज्ञावान् पुरुष नाममात्रके लिये भी कहीं अविद्याको अङ्गीकार नहीं करते। इस दुःख-कण्टकसे आकीर्ण संसाररूपी भ्रमजालमें तभीतक अविद्या अपने साथ शरीरीको निरन्तर भ्रमाती है, जबतक इसको नष्ट करनेवाली मोहनाशिका आत्मसाक्षात्कारकी इच्छा स्वयं उत्पन्न नहीं होती। अविद्या जब परतत्त्वकी ओर अवलोकन करती है, तब इसका अपने-आप विनाश हो जाता है। सर्वात्मबोध दृष्टिगत होनेपर अविद्या स्वयं ही विलीन हो जाती है। इच्छामात्र अविद्याका स्वरूप है, इच्छाके पूर्णतः नाशको ही मोक्ष कहते हैं और मुनि! इच्छाका नाश सङ्कल्पहीन होनेपर ही सिद्ध होता है॥ १०३—११६॥

'चित्ताकाशमें वासनारूपी रजनीके तनिक भी क्षीण होनेपर, चेतनारूपी सूर्यके प्रकाशसे कलिरूपी तम क्षीणताको प्राप्त हो जाता है। चित्त जब विषयोंके पीछे नहीं पड़ता तथा सामान्यतः सर्वगामी बन जाता है, तब चित्तकी ऐसी अनिर्वचनीय अवस्था ही आत्मा और परमेश्वरनामसे अभिहित होती है। यह सब कुछ निश्चय ही ब्रह्म है। वह नित्य और चिद्घनस्वरूप है। वह अव्यय है। इसके सिवा जो दूसरी मन नामकी कल्पना है, वह कहीं है ही नहीं। केवल भ्रममात्र है। इस त्रिलोकीमें न कोई जन्मता है न मरता है। ये जो भावविकार दीख पड़ते हैं, इनका कहीं अस्तित्व नहीं है। एकमात्र, केवल आभासरूप, सर्वव्यापी, अव्यय और चित्तके विषयोंके पीछे न दौड़नेवाले केवल चिन्मात्रकी ही सत्ता यहाँ है। उस नित्य, व्यापक, शुद्ध, चिन्मात्र, उपद्रवशून्य, शान्त, शमस्वरूपमें स्थित निर्विकार चिदात्मामें स्वयं चित् ही जो स्वभावानुसार सङ्कल्प करके दौड़ता है, वह चैत्य अर्थात् चित्की सङ्कल्पावस्था स्वयं दोषरहित होते हुए भी मनन करनेके कारण मन कहलाती है। अतएव सङ्कल्पके द्वारा सिद्ध मन सङ्कल्पके द्वारा ही विनाशको प्राप्त होता है॥ ११७—१२३॥

'मैं ब्रह्म नहीं हूँ, इस सङ्कल्पके सुदृढ़ हो जानेसे मन बन्धनमें पड़ता है; तथा 'सब कुछ ब्रह्म ही है' इस सङ्कल्पके सुदृढ़ होनेपर मन मुक्त हो जाता है। 'मैं दुबला हूँ, दुःखग्रस्त हूँ, मैं हाथ-पैरवाला हूँ'—इस भावके अनुकूल व्यवहारसे जीव बन्धनमें पड़ता है। 'मैं दुःखी नहीं हूँ; मेरा शरीर नहीं, आत्मतत्त्वमें स्थित मुझको बन्ध कहाँ!'—इस प्रकारके व्यवहारमें लीन मन मुक्त हो जाता है। 'मैं मांस नहीं, मैं अस्थि नहीं, मैं देहसे परे दूसरा ही तत्त्व हूँ'—इस प्रकारका निश्चय कर लेनेपर जिसके अन्तःकरणसे अविद्या क्षीण हो गयी है, वह मुक्तिको प्राप्त होता है। अनात्म पदार्थमें आत्मभावना होनेसे यह अविद्या कल्पनामात्र है। परम पुरुषार्थ अर्थात् अभ्यास और वैराग्यका आश्रय लेकर बहुत बुद्धिमत्तापूर्वक, यत्नसे भोगकी इच्छाका दूरसे ही त्याग करके निर्विकल्प होकर सुखी हो जाओ। 'मेरा पुत्र, मेरा धन, मैं वह हूँ, यह हूँ, यह मेरा है'—यह सब वासना ही इन्द्रजाल फैलाकर विविध खेल कर रही है। तुम अज्ञ मत बनो, तुम ज्ञानी बनो; सांसारिक भावनाको नष्ट कर दो। अनात्म पदार्थमें आत्मभावना करके क्यों मूर्खकी भाँति रो रहे हो। यह मांसका पिण्ड, अपवित्र, मूक, जड शरीर तुम्हारा कौन है, जिसके लिये बलात् दुःख-सुखसे अभिभूत हो रहे हो? अहा! कितने आश्चर्यकी बात है कि जो ब्रह्म सत्य है, उसे मनुष्योंने भुला दिया है। तुम कर्तव्य-कर्मोंमें रत रहते हुए मनको कभी उनके प्रति रागानुरञ्जित मत होने दो। अहा! कैसी आश्चर्यकी बात है कि कमलनालके तन्तुओंसे पर्वत बाँध दिये गये हैं! जो अविद्या है ही नहीं, उसीके द्वारा यह विश्व अभिभूत हो रहा है। उस अविद्याके कारण तृणके समान तुच्छ जाग्रत् आदि तीनों जगत् वज्रवत् हो रहे हैं'॥ १२४—१३४॥

॥ चतुर्थ अध्याय समाप्त ॥ ४ ॥

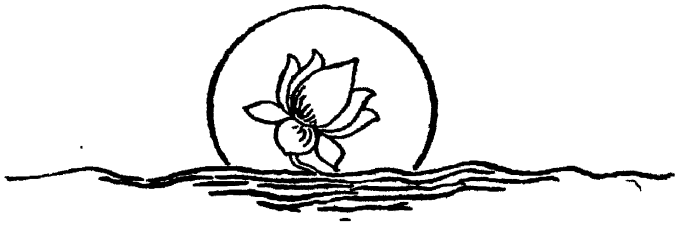

ॐ

पञ्चम अध्याय

ऋभुका उपदेश चालू

अज्ञान एवं ज्ञानकी सात भूमिकाएँ

महर्षि ऋभु बोले—'तात! इसके आगे मैं जो कुछ कहता हूँ, उसे ठीक-ठीक सुनो। अज्ञानकी सात भूमिकाएँ होती हैं, और ज्ञानकी भी सात भूमिकाएँ होती हैं। इनके बीच असंख्य दूसरी भूमिकाएँ उत्पन्न होती हैं। स्वरूपमें अवस्थित होना मुक्ति है। अहं-भावना ही स्वरूपसे च्युत होना है। शुद्ध सत्तामात्र संवित् ही आत्माका स्वरूप है; उससे जो विचलित नहीं होते, उनमें अज्ञानसे उत्पन्न राग-द्वेष आदि दूषित भाव नहीं होते। स्वरूपसे च्युत होकर वासनार्थ जो चित्‌में डूबना है, उससे बढ़कर कोई दूसरा मोह न हुआ है और न होगा। एक विषयसे दूसरे विषयको जाते समय जो मध्यमें स्थिति होती है, वह ध्वस्तमननके आकारवाली स्वरूपस्थिति कहलाती है। सारे सङ्कल्पोंकी सम्यक् शान्तिसे शिलाके समान जो निश्चेष्ट स्थिति होती है, जो जाग्रत्-अवस्था तथा स्वप्नावस्थासे विनिर्मुक्त होती है, वह परा स्वरूपस्थिति कहलाती है। अहंताके क्षीण हो जानेपर, शान्त, चेतन तथा भेदभावसे शून्य जो चित्तकी अवस्था होती है, वह स्वरूपस्थिति कहलाती है॥ १—७॥

'मोह सात प्रकारका होता है—प्रथम बीज-जाग्रत् अवस्था, दूसरा जाग्रत् अवस्था, तीसरा महाजाग्रत् अवस्था, चौथा जाग्रत्स्वप्न अवस्था, पाँचवाँ स्वप्नावस्था, छठा स्वप्नजाग्रत् अवस्था और सातवाँ सुषुप्ति अवस्था। फिर, ये एक दूसरेसे श्लिष्ट होकर अनेक रूप धारण करते हैं। अब इनके पृथक्-पृथक् लक्षण सुनो। प्रथम, जो नामरहित निर्मल चेतनमें चित्‌की आगे होनेवाली चित्त, जीव आदि नाम, शब्द तथा अर्थकी पात्रतासे युक्त अवस्था होती है, वह बीजरूपमें स्थित जाग्रत्-अवस्था बीजजाग्रत् कहलाती है। यह ज्ञाताकी नवीन अवस्था होती है; अब तुम जाग्रत्की सम्यक् स्थितिकी बात सुनो। बीज-जाग्रत् अवस्थाके बाद 'यह मैं हूँ, यह मेरा है'—अपने भीतर जो ऐसी प्रतीति होती है, वह अतिरिक्त भावनाओंसे पहले होनेवाली मोहकी दूसरी जाग्रत् अवस्था कहलाती है। 'यह वह पुरुष है, मैं यह हूँ, वह मेरी वस्तु है' यह पूर्वजन्मोंका उदित हुआ पुष्ट प्रत्यय महाजाग्रत् कहलाता है। अरूढ़ अथवा रूढ़, सर्वथा मनोमय, जो मनकी काल्पनिक सृष्टि जाग्रदवस्थामें होती है, उसे जाग्रत्स्वप्न कहते हैं। एक चन्द्रमें दो चन्द्रोंका भान होना, शुक्ति (सीप) में रजतका भान होना, मृगतृष्णामें जलका भान होना—इत्यादि भेदसे अभ्यासको प्राप्त हुआ जाग्रत्स्वप्न अनेक प्रकारका होता है। थोड़ी देरतक मैंने देखा, अब यह दृष्टिगत नहीं हो रहा है—जिस अवस्थासे जागनेपर मनुष्यको इस प्रकारका परामर्श (स्मृति) होता है, वह स्वप्न कहलाता है। चिरकालतक साक्षात्कार न होनेके कारण जो पूर्ण विकासको नहीं प्राप्त हुआ, बड़ी-बड़ी बातोंवाला, देरतक टिकनेवाला स्वप्न जाग्रत्के समान ही उदित होता है, वह जाग्रत् अवस्थामें भी परिस्फुरित होनेवाला स्वप्न स्वप्नजाग्रत् कहलाता है। इन छः अवस्थाओंका परित्याग कर जीवकी जो जडात्मक अवस्थिति होती है, वह आनेवाले दुःखबोधसे युक्त अवस्था सुषुप्ति कहलाती है। उस अवस्थामें जगत् अन्तस्तममें लीन हो जाता है। ब्रह्मन्! मैंने अज्ञानकी इन सात भूमिकाओंको बतलाया। इनमें एक-एक सैकड़ों प्रकारकी विविध ऐश्वर्योंसे युक्त अवस्थाओंका रूप धारण करती है। अब हे निष्पाप पुत्र! ज्ञानकी जो सात भूमिकाएँ हैं, उनको सुनो, जिनको जान लेनेपर पुरुष पुनः मोह-पङ्कमें नहीं पड़ता॥ ८—२१॥

'सिद्धान्तवादी लोग योग-भूमिकाओंके बहुतेरे भेद बतलाते हैं, परंतु मुझे तो ये ही कल्याणप्रद सात भूमिकाएँ अभीष्ट हैं। इस प्रकार इन सात भूमिकाओंमें होनेवाले अवबोधको 'ज्ञान' कहते हैं; और इन भूमियोंके पश्चात् होनेवाली मुक्ति 'ज्ञेय' कही जाती है। शुभेच्छा नामकी पहली ज्ञानभूमि कहलाती है। दूसरी विचारणा कहलाती है। तीसरी तनुमानसी, चौथी सत्त्वापत्ति, उसके बाद पाँचवीं असंसक्ति, षष्ठी पदार्थाभावना तथा सप्तमी तुर्यगा है। इनके अन्तर्गत वह मुक्ति है, जिसे प्राप्तकर पुनः शोक नहीं करना पड़ता। अब तुम इन भूमिकाओंकी परिभाषा सुनो। 'मैं मूढ़ बनकर क्यों बैठा हूँ! शास्त्र तथा संतजनोंसे मैं जिज्ञासा करूँगा'—इस प्रकारकी वैराग्य-

से पूर्व जो इच्छा होती है, उसे ज्ञानीजन शुभेच्छा कहते हैं। शास्त्र तथा संतजनोंके सम्पर्कके कारण अभ्यास और वैराग्यके साथ-साथ जो सदाचरणकी प्रवृत्ति है, वह विचारणा कहलाती है। विचारणा और शुभेच्छाके द्वारा इन्द्रियोंके विषयोंमें अनुरक्ति जब क्षीणताको प्राप्त होती है, तब वह तनुमानसी अवस्था कहलाती है। इन तीनों भूमियोंके अभ्याससे वैराग्यके वशीभूत हो जब चित्त शुद्ध सत्त्वस्वरूपमें स्थित होता है, तब उसे सत्त्वापत्ति कहते हैं। इन चारों भूमियोंके अभ्याससे सत्त्वारूढ़ होकर चमकनेवाली जो संसर्गहीन कला है, वह असंसक्ति कहलाती है। इन पाँचों भूमियोंके अभ्यासके फलस्वरूप दृढ़तापूर्वक अपने आत्मामें ही रमण करते रहनेसे तथा आन्तर और बाह्य पदार्थोंकी भावना नष्ट हो जानेसे जिसमें दूसरोंके द्वारा चिरकालतक प्रयत्न करनेपर बाह्यज्ञान होता है, वह पदार्थाभावना नामकी षष्ठ भूमिका है। इन छः भूमियोंमें चिरकालतक अभ्यास करनेके बाद भेदबुद्धिका अभाव हो जानेके कारण जो आत्मभावमें एकनिष्ठा हो जाती है, वह तुर्यगा स्थिति कहलाती है। यही तुर्यावस्था जीवन्मुक्त पुरुषकी होती है। इसके पश्चात् जो तुर्यातीत अवस्था है, वह विदेहमुक्तिका विषय है। निदाघ! जो महाभाग्यवान् पुरुष सप्तमी भूमिकाका आश्रय ले चुके हैं, वे आत्मामें रमण करनेवाले महात्मा महान् पदको प्राप्त हो गये हैं। जीवन्मुक्त पुरुष सुख-दुःखके अनुभवकी स्थितिमें नहीं पड़ते। वे कभी कर्तव्य-कर्मोंमें लगे रहते हैं और कभी उनसे अलग हो जाते हैं। अपने पासके लोगोंके द्वारा चेताये जानेपर सोकर जगे हुएके समान उठकर, सनातन आचारोंका आचरण करने लगते हैं। ये सात भूमिकाएँ बुद्धिमान् पुरुषोंको ही ज्ञात होती हैं। इन ज्ञानावस्थाओंको प्राप्तकर जो पशु, म्लेच्छ आदि हैं, वे भी देह रहते या देह त्यागनेके बाद मुक्तिको प्राप्त करते हैं—इसमें सन्देह नहीं है। हृदयकी गाँठोंका खुल जाना ही ज्ञान है, और ज्ञान होनेपर ही मुक्ति होती है॥ २२—४०॥

'मृगतृष्णामें जलकी भ्रान्तिके समान अनात्ममें आत्मबुद्धि आदि अविद्याकी शान्ति ही मुक्ति है; जो मोहसागरसे पार हो गये हैं, उन्होंने ही परम पदको प्राप्त किया है। वे आत्मसाक्षात्कारकी प्राप्तिमें लगे हुए पुरुष इन भूमिकाओंमें स्थित होते हैं। मनकी पूर्णतः शान्तिके उपायको योग कहते हैं। उस योगकी सात भूमिकाएँ हैं और उन भूमिकाओंको ऊपर बतला आये हैं। इन भूमिकाओंका लक्ष्य है ब्रह्मपदकी प्राप्ति—जहाँ तू, मैं, अपने और परायेका कोई भाव नहीं रहता, न कोई भावात्मक बुद्धि होती है और न भावाभावका चिन्तन होता है। सब शान्त, आलम्बनशून्य, आकाशस्वरूप, शाश्वत, शिव, दोषरहित, भासमान न होनेवाला, अनिर्वचनीय, कारणहीन, न सत् न असत्, न मध्य न अन्त, सम्पूर्ण नहीं और सम्पूर्ण भी, मन और वाणीके द्वारा अग्राह्य, पूर्णसे पूर्ण, सुखसे सुखतरस्वरूप, संवेदनमें न आनेवाला, पूर्ण शान्त, आत्मसाक्षात्कारस्वरूप तथा व्यापक ब्रह्मका स्वरूप है। समस्त जागतिक पदार्थोंकी सत्ता आत्मसंवेदनके अतिरिक्त दूसरी कुछ नहीं है॥ ४१—४७॥

'द्रष्टा और दृश्यका सम्बन्ध होनेपर बीचमें दृष्टिका जो स्वरूप होता है, वह द्रष्टा, दृश्य तथा दर्शनकी त्रिपुटीसे वर्जित साक्षात्काररूप स्थिति होती है। चित्त जब एक देशसे दूसरे देशको जाता है, तब बीचमें जो चित्तकी स्थिति होती है, उस जाड्यविहीन संविद्रूप मननमें सदा तन्मय रहो। जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्तिसे परे जो तुम्हारा सनातन स्वरूप है, उस जड-चेतनरहित स्थितिमें सदा तन्मय रहो। एक जडताको छोड़कर—क्योंकि वह पत्थरका हृदय है, पाषाणरूपताकी प्राप्ति है—उससे रहित जो अमनस्क स्थिति है, सदा उसमें तन्मय रहो। चित्तको दूरसे त्यागकर जिस किसी स्थितिमें हो, उसीमें स्थिर रहो। परमात्मतत्त्वसे पहले मन निकला। तत्पश्चात् मनसे ही विकल्पजालसे पूर्ण यह जगत् विस्तृत हुआ। हे विप्र! शून्यसे भी शून्य उत्पन्न होता है, जैसे आकाश शून्य है और उससे सुन्दर लगनेवाली नीलिमा उल्लसित होती है। सङ्कल्पके नाश हो जानेके कारण जब चित्त गलित हो जाता है, तब संसारके मोहका कुहासा भी गल जाता है। तब शरद्के आनेपर स्वच्छ आकाशके सदृश वह अजन्मा, सबका आदि और अनन्त एक चिन्मात्र विभासित हो उठता है। बिना कर्ताके और बिना रंगके आकाशमें चित्र उठ आया। बिना द्रष्टाके, स्वानुभव, निद्राविहीन स्वप्नदर्शन हो रहा है। साक्षिस्वरूप, समानरूपसे स्वच्छ, निर्विकल्प, दर्पण-जैसे चिदात्मामें बिना इच्छाके तीनों जगत् प्रतिबिम्बित हो रहे हैं। ब्रह्म एक है, चिदाकाशरूप है, सर्वस्वरूप है और अखण्डित है—चित्त-चाञ्चल्यकी शान्तिके लिये यत्नपूर्वक यह भावना करनी चाहिये। जिस प्रकार एक मोटी शिलापर रेखाएँ और उपरेखाएँ खिंची होती हैं, उसी प्रकार त्रैलोक्यसे खचित एक ब्रह्मको देखना चाहिये। किसी दूसरे कारणके न होनेपर यह जगत् उत्पन्न ही नहीं हुआ। अब मैंने जो जानना था, उसे जान लिया; जो अद्भुत देखना था, उसे देख लिया। चिरकालका

थका मैं विश्रामको प्राप्त हुआ। चिन्मात्रके अतिरिक्त और कुछ है नहीं, इस प्रकार समझो। इस समस्त जागतिक लीलासे विरत होकर तथा असन्दिग्ध भावसे चिन्मात्रको देखो ॥ ४८—५९ ॥

'जिन्होंने सङ्कल्प-जालको निरस्त कर दिया है, जो चित्तत्व-हीन परम पदको प्राप्त हैं, वे ही समस्त दोषोंसे निवृत्त हो ब्रह्म-को प्राप्त करते हैं; जो विमनस्कताको प्राप्त हो चुके हैं, वे शान्त चित्तवाले महाबुद्धिमान् हैं। वेदान्तविचारशील प्राणी, जिनके चित्तकी वृत्तियाँ क्षीण हो गयी हैं, मनश्चिन्तनके त्यागका अभ्यास करते-करते जिनका मन कुछ परिपक्व हो गया है, जो मोक्षका उपाय खोजनेवाले पुरुष हेय तथा उपादेय—दोनों प्रकारके दृश्योंका त्याग कर रहे हैं, जो नित्य द्रष्टा अर्थात् आत्मतत्त्वके साक्षात्कारमें लगे हैं तथा अद्रष्टा अर्थात् प्रपञ्चको नहीं देखते, जो विशेषरूपसे ज्ञातव्य परम तत्त्वमें जागरूक होकर जीवन धारण कर रहे हैं, जो रसमय तथा रस-हीन पदार्थोंमें अत्यन्त परिपक्व वैराग्यके कारण घने मोहसे युक्त संसार-पथमें सोये हुए हैं, वैराग्यकी तीव्रताके कारण पक्षीके जालके समान जिनका संसार-वासनाका जाल टूट गया है तथा हृदयकी ग्रन्थि शिथिल हो गयी है, ऐसे साधकोंका स्वभाव विज्ञानके द्वारा उसी प्रकार संशुद्ध हो जाता है, जिस प्रकार कातक (निर्मली) फलके द्वारा जल स्वच्छ हो जाता है। मन जब रागविहीन, अनासक्त, द्वन्द्वातीत तथा निरालम्ब हो जाता है, तब वह पिंजड़ेसे छूटे हुए पक्षीके समान मोहजालसे बाहर निकल जाता है। सन्देहरूप दुरात्मापन जिनका शान्त हो गया है, जो प्रपञ्चात्मक कुतूहलसे विरत हैं, उनका चित्त सब प्रकारसे पूर्ण होकर पूर्णचन्द्रके समान सुशोभित होता है ॥ ६०—६८ ॥

'न मैं हूँ और न यहाँ दूसरा कुछ है; मैं सब दोषोंसे रहित ब्रह्मस्वरूप हूँ—जो इस प्रकार सत् और असत्के मध्यसे देखता है, वही वस्तुतः देखता है। जिस प्रकार सहज ही प्राप्त हुए दर्शन, द्रष्टा तथा दृश्योंमें मन बिना रागके ही जाता है, उसी प्रकार धीर बुद्धिवाले कर्तव्य-कर्मोंमें बिना आसक्तिके ही लगे रहते हैं। भलीभाँति जानकर भोगा गया भोग उसी प्रकार तुष्टिका कारण बनता है, जिस प्रकार जानकर सेवा किया गया चोर चोरी छोड़कर मैत्रीका ही निर्वाह करता है। जिसकी मनमें शङ्का भी नहीं थी, ऐसे गाँवके मार्गमें आ जानेपर पथिक जिस दृष्टिसे उसे देखता है, उसी दृष्टिसे ज्ञानी पुरुष भोगके ऐश्वर्योंको देखते हैं। निग्रह किया हुआ मन अनायास प्राप्त हुए थोड़े-से भी भोगको, जो विस्तार-को नहीं प्राप्त हुआ है, क्लेशदायक होनेके कारण, बहुत अधिक समझता है। बन्धनसे मुक्त हुआ राजा भोजनके एक ग्रासमात्रसे सन्तुष्ट हो जाता है; परंतु वह यदि शत्रुके द्वारा आबद्ध न हो तथा आक्रान्त न हो तो राष्ट्र भी उसके लिये उपेक्षणीय हो जाता है। हाथसे हाथको संमर्दितकर, दाँत-से-दाँत पीसकर तथा अङ्गोंसे अङ्गोंको दबाकर, अर्थात् अपने सम्पूर्ण पराक्रम और उत्साहसे, पहले मनपर विजय प्राप्त करनेकी चेष्टा करनी चाहिये। इस संसार-समुद्रमें मनपर विजय करनेके अतिरिक्त कोई दूसरी गति नहीं है। इस महानरकके साम्राज्यमें दुष्कृतरूपी मतवाले हाथी घूम रहे हैं। आशारूपी बाणों और बरछोंसे सजे-धजे इन्द्रियरूपी शत्रुओंका जीतना दुष्कर है। जिन्होंने चित्तके दर्पको नष्ट कर दिया है तथा इन्द्रियरूपी शत्रुओंको वशमें कर लिया है, उनकी भोग-वासना उसी प्रकार नष्ट हो जाती है, जैसे हेमन्त ऋतुमें कमलका पौधा नष्ट हो जाता है। रात्रिमें वेतालके समान हृदयमें वासनाका तभीतक निवास है, जबतक एकाग्रताके अभ्यासद्वारा मनको जीत नहीं लिया जाता। विवेकी पुरुषका मन अभीष्ट कार्य करनेके कारण भृत्यके समान है, सारे प्रयोजनोंको सिद्ध करनेके कारण मन्त्रीरूप है और मेरे विचारसे समस्त इन्द्रियोंको वशमें करनेके कारण सामन्तरूप है। मेरे विचारसे मनीषी पुरुषका मन लालन करनेके कारण स्नेहशील ललनास्वरूप है तथा पालन करनेके कारण पालन करनेवाला पिता है। मनरूपी पिता शास्त्रदृष्टिसे तथा आत्मप्रकाश, आत्मबुद्धि एवं आत्मानुभवके द्वारा परम सिद्धिको प्रदान करता है। अत्यन्त हृष्ट, अत्यन्त दृढ़, स्वच्छ, भलीभाँति वशमें किया हुआ, भलीभाँति जाग्रत्, आत्मगुणोंसे तेजस्वी बनाया हुआ मनोरम मनरूपी मणि हृदयमें सुशोभित होता है। ब्रह्मन्! भाँति-भाँतिके पङ्कोंसे मलिन इस मनरूपी मणिको सिद्धिके लिये विवेकरूपी जलसे धोकर आलोकवान् बनो। श्रेष्ठ विवेकका आश्रय लेकर बुद्धिसे सत्यका साक्षात् (निश्चय) करके, इन्द्रियरूपी शत्रुओंको पूर्णतः छिन्नकर संसार-सागर-से पार हो जाओ ॥ ६९—८४ ॥

'केवल आस्थाको—संसारकी आशाको ही अनन्त दुःखोंका कारण जानो, और सर्वत्र केवल अनास्थाको सुखका घर समझो। वासनाके सूत्रसे बँधा हुआ यह संसार बारंबार होता है। वह प्रसिद्ध वासना-अत्यन्त दुःखका कारण बनती है और सुखका

उन्मूलन करनेके लिये आती है। जीव चाहे धीर हो, अत्यन्त बहुश्रुत हो, कुलीन हो, महान् हो, फिर भी वह तृष्णासे उसी प्रकार बँध जाता है, जैसे शृङ्खलासे सिंह बँध जाता है। परम पुरुषार्थका आश्रय लेकर और भलीभाँति उद्यम करते हुए शास्त्रानुसार शान्तिपूर्वक आचरण करता हुआ कौन पुरुष सिद्धिको नहीं प्राप्त करता। 'मैं ही अखिल विश्वरूप हूँ, मैं अच्युत परमात्मस्वरूप हूँ, मेरे सिवा और कुछ नहीं है'—इस प्रकारके ज्ञानद्वारा होनेवाला अहंभाव ही श्रेष्ठ है। 'मैं समस्त प्रपञ्चसे अतीत हूँ, बालके अग्रभागसे भी सूक्ष्म हूँ'—ब्रह्मन्! इस प्रकारके ज्ञानसे जो अहंकार होता है, वह दूसरा शुभप्रद अहंभाव है और वह मोक्षका कारण बनता है, बन्धनका नहीं। ऐसा अहंभाव जीवन्मुक्त पुरुषोंको ही होता है। 'हाथ-पैर आदिसे युक्त यह शरीरमात्र मैं हूँ'—इस प्रकारका निश्चय तीसरा लौकिक अहङ्कार है और यह अत्यन्त तुच्छ है। यह अहंकारात्मक दुरात्मा जीव ही संसाररूपी दुःखद वृक्षका मूल है। इससे मारा गया प्राणी अधःपतनकी ओर ही दौड़ता है। इस दुःखद अहङ्कारको त्यागकर और चिरकालतक शुभ अहङ्कारकी भावनामें लगा हुआ प्राणी शमयुक्त होकर मुक्तिको प्राप्त होता है। पहले कहे गये दो अलौकिक अहङ्कारोंको अङ्गीकार करके तीसरे दुःखद लौकिक अहङ्कारको त्याग देना चाहिये। पश्चात् उनको भी छोड़कर जो सब प्रकारके अहङ्कारोंसे रहित होकर स्थित है, वही उच्च पदको प्राप्त होता है॥ ८५–९६॥

'भोगकी इच्छामात्र ही बन्धन है और उसका त्याग ही मोक्ष कहलाता है। मनकी उन्नति उसके विनाशमें है। मनोनाश महाभाग्यवान्का लक्षण है। ज्ञानी पुरुषके मनका नाश हो जाता है। अज्ञानीके लिये मन बन्धनरूप है। ज्ञानीका मन न आनन्दरूप है न आनन्दरहित है; न चल है, न अचल और न स्थिर ही है; वह न सत्रूप है, न असत्रूप ही और न इनके बीचकी ही स्थितिमें रहता है। जैसे चित्में प्रकाशित होनेवाला आकाश सूक्ष्मताके कारण दिखलायी नहीं देता, उसी प्रकार अखण्ड चेतनसत्ता सर्वव्यापी होते हुए भी दृष्टिगोचर नहीं होती। सारे सङ्कल्पोंसे रहित, सारी संज्ञाओंसे शून्य यह चिदात्मा अविनाशी तथा स्वात्मा आदि नामोंसे व्यक्त किया जाता है। जो ज्ञानियोंकी दृष्टिमें आकाशसे भी सौगुनी स्वच्छ, निर्मल तथा निष्कल-रूप (अवयवरहित) है, एवं जो सकल एवं निर्मल संसारके रूपमें एकमात्र अपना ही दर्शन कराती है—इस प्रकारकी चित्, चेतनसत्ता न अस्त होती है न उदय होती है; न उठती है न स्थिर रहती है; न जाती है न आती है; न यहाँ है और न यहाँ नहीं है। वह चित् अर्थात् चेतनसत्ता विकल्परहित, निरालम्ब और निर्मल स्वरूपवाली है। गुरुको चाहिये कि प्रारम्भमें शम-दम आदि गुणोंके द्वारा शिष्यके अन्तःकरणको शुद्ध करे। पश्चात् 'यह सब कुछ ब्रह्मरूप है और तुम शुद्ध ब्रह्मस्वरूप हो' ऐसा बोध प्रदान करे। अज्ञानी पुरुषको तथा जो अर्द्ध-जाग्रत् है, उसे जो कहता है कि 'सब ब्रह्म ही है', वह उसे महानरकजालमें ढकेल देता है। जिसकी बुद्धि जाग्रत् हो गयी है, भोगकी इच्छा नष्ट हो गयी है, तथा जो सर्वथा आकाङ्क्षारहित हो गया है—ऐसे पुरुषको प्राज्ञ गुरु वेदान्तका यह उपदेश दे कि अविद्यारूप मल है ही नहीं। जिस प्रकार दीपकके होनेपर ही प्रकाश होता है, सूर्यनारायणके होनेपर ही दिन होता है, पुष्पके होनेपर ही सुगन्ध होती है, उसी प्रकार चित्—चेतनके ऊपर ही जगत्की स्थिति है। यह जगत् वास्तवमें है नहीं, केवल भासता है। जब तुम्हारी ज्ञान-दृष्टि निर्मल—आवरणशून्य हो जायगी, ज्ञानका सब ओर प्रकाश हो जायगा तथा तुम अपने स्वरूपमें स्थित हो जाओगे, तभी तुम मेरे उपदेशके बलाबलको ठीक-ठीक जान सकोगे॥ ९७–१०७॥

'स्वार्थनाशके लिये उद्यम करना ही जिसका एकमात्र प्रयोजन है, ऐसी श्रेष्ठ अविद्याके द्वारा ही, ब्रह्मन्! सब दोषोंको हर लेनेवाली विद्याकी प्राप्ति होती है। अस्त्रके द्वारा अस्त्रका शमन होता है तथा मलके द्वारा मल धोया जाता है; विषके द्वारा विषका शमन होता है, शत्रुके द्वारा शत्रु मारा जाता है। इसी प्रकारकी यह भूतमाया है, जो अपने नाशसे ही हर्ष प्रदान करती है। इसका स्वरूप दिखलायी नहीं देता, दिखलायी देते ही यह नष्ट हो जाती है। परमार्थतः यह माया है ही नहीं—इस प्रकारकी दृढ़ भावनाके साथ 'सब ब्रह्म ही है'—ऐसी जो अन्तर्भावना होती है, वही मुक्ति प्रदान करती है। यह भेददृष्टि ही अविद्या है। इसका सर्वथा त्याग करना चाहिये॥ १०८–११३॥

मुने! (मायाके द्वारा) जो नहीं प्राप्त होता है, वह अक्षयपद कहलाता है। द्विज! यह माया किससे उत्पन्न हुई—यह तुम्हें नहीं विचारना है। 'मैं इसे किस प्रकार नष्ट करूँ'—यही तुम्हें विचार करना है। इसके क्षीण होकर नष्ट हो जानेपर तुम उस अक्षयपदको जान सकोगे। जहाँसे यह प्रकट होती है, जैसा इसका स्वरूप है, जिस प्रकार यह नष्ट होगी—अर्थात् निदान, लक्षण और शमनके

उपायका विचार करते हुए, इस रोगके घर अर्थात् अविद्याकी चिकित्साके लिये पूरा प्रयत्न करो, जिससे यह जन्म अर्थात् आवागमनके कष्टोंमें तुम्हें बारंबार न डाले, और चित्‌रूपी समुद्र अपने-आपमें स्वच्छ आत्मपरिस्पन्दनके द्वारा विभासित हो उठे। 'वह चित्-सत्ता एक अखण्ड स्वरूपवाली है'—इस प्रकार अपने भीतर दृढ़ भावना करनी चाहिये। वह चित्-शक्ति चिन्मय समुद्रमें किञ्चित् क्षुभित हो रही है। समुद्रमें लहरोंके समान वहाँ स्वच्छ चिन्मय तरङ्ग ही उठ रहे हैं। अपने-आप आकाश-सरोवरमें जैसे वायु लहराता है, उसी प्रकार स्वात्मामें ही आत्मशक्तिसे आत्मा तरङ्गायमान होता है। सर्व-शक्तिमत्ताके कारण इस प्रकारकी दैवी स्फुरणा क्षणमात्रके लिये होती है। देश, काल और क्रियाकी शक्ति जिसको चलायमान करनेमें समर्थ नहीं होती, वह आत्मशक्ति अपने स्वभावको जानकर उच्च अनन्त पदमें स्थित है। यह चित्-शक्ति जाननेमें न आनेके कारण परिमित-सी होकर रूपकी भावना करती है। उस परम आकर्षक-शक्तिके द्वारा जब इस प्रकार रूपकी भावना होती है, उसी समय उसके पीछे नाम और संख्या आदि दृष्टियाँ लग जाती हैं। ब्रह्मन्! विकल्पके रूपको धारण करनेवाला तथा देश, काल और क्रियाका आधारभूत जो चित्-शक्तिका रूप है, वह क्षेत्रज्ञ कहलाता है। पुनः वह भी वासनाओंकी कल्पना करता हुआ अहङ्कारका रूप धारण करता है। अहङ्कार जब निश्चयात्मक एवं दोषयुक्त हो जाता है, तब वह बुद्धि कहलाता है। और बुद्धि जब सङ्कल्पका रूप ग्रहण करती है, तब मननास्पद मन बनती है। मन जब घने विकल्पमें पड़ता है, तब शनैः-शनैः इन्द्रियरूप ग्रहण करता है। हाथ-पैरयुक्त शरीरको बुद्धिमान् पुरुष इन्द्रिय कहते हैं। इस प्रकार जीव सङ्कल्प और वासनाकी रज्जुओंसे बँधकर दुःखजालमें फँसा हुआ क्रमशः अधोगतिको प्राप्त होता है। इस तरह शक्तिमय चित् घने अहङ्कारको प्राप्त होकर रेशम बनानेवाले कीड़ेके समान स्वेच्छासे बन्धनमें पड़ता है। अपने ही द्वारा कल्पित तन्मात्ररूपी जालके भीतर रहकर, शृङ्खलामें बँधे हुए सिंहके समान, चित्-शक्ति अत्यन्त विवशताको प्राप्त हो जाती है। आत्मा ही कहीं मन, कहीं बुद्धि, कहीं ज्ञान, कहीं क्रिया, कहीं अहङ्कार और कहीं चित्तके नामसे जाना जाता है। कहीं इसे प्रकृति कहते हैं, और कहीं 'माया है' ऐसी कल्पना करते हैं। कहीं यह बन्धनके नामसे प्रसिद्ध है और कहीं पुर्यष्टक कहलाता है। कहीं इसे अविद्या कहते हैं और कहीं 'इच्छा' माना जाता है। यह आशा-पाशका निर्माण करनेवाले अखिल विश्वको उसी प्रकार धारण करता है, जैसे भीतर फलविहीन वटबीज वटको धारण करता है॥ ११४—१३३॥

'चिन्तारूपी अग्निशिखासे दग्ध, क्रोधरूपी अजगरके द्वारा चबाये हुए, कामरूपी समुद्रके कल्लोलमें स्थित तथा अपने पिता-महं आत्माको भूले हुए इस मनका, ब्रह्मन्! कीचड़से फँसे हाथीके समान उद्धार करो। प्रपञ्चकी भावनासे व्याप्त इस प्रकारके जीवाश्रित भाव ब्रह्मके द्वारा लाखों, करोड़ों तथा असंख्य रूपोंमें कल्पित होकर पहले उत्पन्न हो चुके हैं, और आज भी चारों ओर उत्पन्न हो रहे हैं, तथा निर्झरसे उत्पन्न जलकणोंके समान और भी उत्पन्न होते रहेंगे। कुछ तो प्रथम ही उत्पन्न हो रहे हैं और कुछ भाव सौसे अधिक बार उत्पन्न हो चुके हैं; कोई असंख्य जन्म ग्रहण कर चुके हैं और किन्हींके दो-ही-तीन जन्म हुए हैं। कोई किन्नर, गन्धर्व, विद्याधर एवं नागरूपमें प्रकट हैं; कोई सूर्य, चन्द्र, वरुण, शिव, हरि एवं ब्रह्मारूप बन रहे हैं। कोई ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य या शूद्ररूपमें स्थित हैं। कोई तृण, ओषधि, वृक्ष, फल, मूल एवं पत्रके रूपमें हैं। कोई कदम्ब, नीबू, आम, ताड़ तथा तमाल वृक्ष बन रहे हैं। कोई महेन्द्र, मलय, सह्य, मन्दर, मेरु आदि पर्वतोंका आकार धारण किये हुए हैं। कोई खारे समुद्र, तथा कोई दूध, घृत, ईखके रस तथा जलकी राशिके रूपमें अवस्थित हैं। कोई विशाल दिशाओंका रूप धारण किये हुए हैं। कोई महान् वेगशाली नदियोंके रूपमें हैं। कोई हाथसे फेंके जानेवाले गेंदके समान मृत्युके द्वारा बारंबार ताड़ित होकर आकाशमें ऊपर उठते और नीचे गिरते रहते हैं। कोई-कोई मूर्ख मनुष्य विवेकको प्राप्त करके भी सहस्रों जन्म भोगकर पुनः संसाररूपी सङ्कटमें पड़ते हैं। दिशा और कालके द्वारा अनवच्छिन्न आत्मतत्त्व अपनी शक्तिसे सहज ही दिशा और कालके द्वारा आकलित जो शरीर ग्रहण करता है, वही जीवके पर्यायभूत वासनाके आवेशसे संकल्पोन्मुख चञ्चल मनका रूप धारण करता है। वह सङ्कल्पात्मिका मनःशक्ति क्षणमात्रमें निर्मल आकाशकी भावना करती है, उसमें शब्दबीज अङ्कुरोन्मुख रहता है। तत्पश्चात् वही मन और भी घनीभूत होनेपर घने स्पन्दनके क्रमसे वायुके स्पन्दनकी भावना करता है। उसमें स्पर्श-बीज अङ्कुरोन्मुख रहता है। उसके बाद दृढ़ अभ्यासके द्वारा शब्द और स्पर्शरूप आकाश और वायुके संघर्षसे अग्नि उत्पन्न होती है। वह रूप-तन्मात्राके साथ मिलकर तीन गुणोंसे युक्त होती है। उन तीनों गुणोंके साथ संयुक्त हुआ मन रस-तन्मात्राका अनुभव करता हुआ क्षणमात्रमें जलकी शीतलताका चिन्तन करता है। इससे उसे जलका अनुभव होता है। पश्चात् उन चार गुणोंसे युक्त होकर मन दूसरे ही क्षण गन्ध-तन्मात्राकी भावना करता है, इससे उसे पृथ्वीका अनुभव होता है। इस प्रकार पाँचों तन्मात्राओंसे घिरकर सूक्ष्मताका त्याग करता हुआ वह आकाशमें अग्निकणोंके आकारमें स्फुरित शरीरको देखता है।

वही अहङ्कारकी कलाओंसे युक्त और बुद्धि-बीजसे समन्वित पुर्यष्टक कहलाता है, जो प्राणियोंके हृत्कमलमें मँडरानेवाले षट्पदके समान है। उसमें तीव्रसंवेगके द्वारा तेजस्वी शरीरकी भावना करता हुआ मन उसी प्रकार स्थूलताको प्राप्त होता है, जैसे पाकके द्वारा बिल्वफल। स्वच्छ आकाशमें, मूषा (सोना गलानेके पात्र) में पिघले सोनेके समान स्फुरित होकर वह तेज अपने स्वभावके द्वारा ही गठित होने लगता है। उसका ऊपरी भाग सिरके पिण्डके समान तथा अधोभाग पैरके समान हो जाता है तथा दोनों पार्श्वोंमें बाहुकी आकृतियाँ एवं मध्यमें उदरका आकार समयानुसार व्यक्त होकर शुद्ध शरीररूप धारण करते हैं। वे ही बुद्धि, वीर्य, बल, उत्साह, विज्ञान और ऐश्वर्यसे युक्त होकर सब लोकोंके पितामह भगवान् ब्रह्मा बनते हैं ॥ १३४–१५७ ॥

'भूत, भविष्य और वर्तमानको स्पष्ट देखनेवाले भगवान् ब्रह्माजी अपने उत्तम और सुन्दर शरीरको देखकर सोचने लगे कि इस चिन्मात्र आत्मस्वरूपी परमाकाशमें, जिसका ओर-छोर नहीं दिखायी देता, पहले क्या होना चाहिये। इस प्रकार चिन्तन करते ही तत्काल उन्हें निर्मल आत्म-दृष्टि प्राप्त हुई। उन्होंने अतीत कालके अनेकों सर्गोंको देखा तो समस्त धर्मों और गुणोंके सारे क्रम उन्हें स्मरण हो आये। उन्होंने लीलासे ही नाना प्रकारके आचारोंसे युक्त भाँति-भाँतिकी प्रजाको आकाशमें गन्धर्व-नगरके समान सङ्कल्पसे उत्पन्न कर दिया। उनके स्वर्ग और अपवर्गके लिये तथा धर्म, काम और अर्थकी सिद्धिके लिये अनन्त चित्र-विचित्र शास्त्रोंकी कल्पना की। ब्रह्मारूपी मन-की कल्पनासे जगत्की स्थिति होनेके कारण ब्रह्माके जीवनके साथ ही इसकी स्थिति है, उनके नाशके साथ यह भी नाशको प्राप्त होता है। द्विजवर! वास्तवमें कहीं कोई न उत्पन्न होता है और न मरता है। सब कुछ मिथ्या दीख पड़ता है। यह विश्व-प्रपञ्च आशारूपी सर्पिणियोंकी पिटारी है। इसका त्याग करो। 'यह असत् है' यों जानकर मातृभावमें स्थित हो। अर्थात् मैं ही इसका उत्पादक हूँ, ऐसी भावना करो। गन्धर्वनगर भूषित हो या अभूषित—वह जिस प्रकार तुच्छ है, उसी प्रकार अविद्याके अंशस्वरूप सुत-दारा आदि-की स्थिति है। फिर इनके लिये सुख-दुःख क्या करना। धन-दारा आदि प्रपञ्चका बढ़ना दुःखमय है। इसमें संतुष्ट होनेकी कोई बात नहीं है। मोह-मायाके बढ़नेपर, भला, इस लोकमें किसको शान्ति मिली है। जिन वस्तुओंकी अधिकतासे मूर्खको अनुराग होता है, उन्हींकी प्राप्तिसे प्राज्ञ पुरुषको वैराग्य उत्पन्न होता है। अतएव, तत्त्वज्ञानी निदाघ! सांसारिक व्यवहारोंमें जो-जो नष्ट होता जाय, उसकी उपेक्षा करते चलो और जो-जो प्राप्त होता जाय, उसे ग्रहण करते जाओ। जो भोग प्राप्त नहीं हैं, स्वभावतः उनकी इच्छा न करना तथा जो प्राप्त हैं, उनका उपभोग करना—यही पण्डितका लक्षण है। सत् और असत्के मध्यमें शुद्ध पदको जानकर तथा उसका अवलम्बन करके आभ्यन्तर तथा बाह्य दृश्योंको न तो ग्रहण करो और न त्याग करो। कर्ममें स्थित जिस ज्ञानी पुरुषकी इच्छा और अनिच्छा समान हैं, उसकी बुद्धि जलमें पद्मपत्रके समान लिपाय-मान नहीं होती। ब्राह्मण! यदि ऐन्द्रिय विषयोंका विभव तुम्हारे हृदयमें स्पन्दित नहीं होता, तो तुम ज्ञातव्य पदार्थको जानकर संसार-सागरसे समुत्तीर्ण हो गये। उच्चपदकी प्राप्तिके लिये अत्यन्त बुद्धिमत्तापूर्वक वासनारूपी पुष्पोंसे गन्ध लेकर उससे शीघ्र ही अपनी चित्तवृत्तिको दूर हटा लो ॥ १५८–१७५ ॥

'वासनारूपी जलसे पूर्ण, इस संसार-सागरमें जो प्रज्ञारूपी नौकापर आरूढ़ हैं, वे विद्वान् दूसरे पार पहुँच गये हैं। संसार-रूपी समुद्रको जाननेवाले पुरुष सांसारिक व्यवहारका न तो त्याग करते हैं न उसकी आकाङ्क्षा ही करते हैं। वे सारे व्यवहारोंका अनासक्तरूपसे निर्वाह करते हैं। सत्तासामान्य अनन्त आत्मतत्त्व-रूप चेतनका जो विषयोन्मुख होना है, उसी-को विज्ञ पुरुष सङ्कल्पका अङ्कुर मानते हैं। वह सङ्कल्प थोड़ी-सी सत्ता प्राप्त करके जब शनैः-शनैः घनीभूत होता है, तब वह बादलके समान दृढ़ होकर चित्ताकाशको आच्छन्न करके जडताका कारण बनता है। चेतन विषयोंको अपनेसे पृथक्की भाँति समझता हुआ, जिस प्रकार बीज अङ्कुरावस्था-को प्राप्त होता है, वैसे ही सङ्कल्पावस्थाको प्राप्त होता है। सङ्कल्पसे सङ्कल्प-क्रिया स्वयं ही उत्पन्न होती है और स्वयं ही शीघ्र-शीघ्र बढ़ती है। वह दुःखका ही कारण बनती है, सुख प्रदान नहीं करती। चित्तमें सङ्कल्पकी क्रिया-को रोको। स्थितिमें पदार्थोंकी भावना मत करो; क्योंकि सङ्कल्पका नाश करनेके लिये जिसने कमर कस ली है, वह पुनः उनका अनुगमन नहीं करेगा। भावनाका केवल अभाव हो जानेपर सङ्कल्प स्वयं ही नष्ट हो जाता है। मुनि! सङ्कल्पके द्वारा ही सङ्कल्पको और मनके द्वारा मनको छिन्न करके तुम अपने आत्मस्वरूपमें स्थित हो जाओ; इसमें दुष्कर ही क्या है? क्योंकि जिस प्रकार यह आकाश शून्य है, उसी प्रकार यह जगत् शून्य है। जिस प्रकार धानका छिलका तथा ताँबेकी कालिमा क्रियासे नष्ट हो जाती है, विप्र! उसी प्रकार पुरुषका मलरूपी दोष क्रियासे दूर हो जाता है। धानके छिलके-की भाँति जीवका मल उसके स्वभावगत है, तथापि वह नष्ट अवश्य हो जाता है—इसमें सन्देह नहीं है। अतएव उद्योगी बनो' ॥ १७६–१८६ ॥

॥ पञ्चम अध्याय समाप्त ॥ ५ ॥

ॐ

षष्ठ अध्याय

ऋभुका उपदेश चालू

'अन्तरकी आस्थारूप एवं भावनामय भावोंकी सम्पत्तिका त्याग करके, हे निष्पाप! तुम जो हो, उसी स्थितिमें इस जगत्में सुखसे विचरण करो। 'मैं सर्वत्र अकर्ता हूँ'—इस भावनाकी दृढ़तासे वह परम अमृता नामकी समता ही शेष रहती है। खेद तथा उल्लासके विलास अपने ही किये हुए हैं—इस भावनासे अपने सङ्कल्पके क्षीण होनेपर समता ही अवशिष्ट रह जाती है। समस्त पदार्थोंमें समताकी जो सत्यनिष्ठ स्थिति है, उसमें चित्तके भलीभाँति स्थित होनेपर वह पुनः आवागमनका कारण नहीं बनता। अथवा मुनि! समस्त कर्तृत्व तथा अकर्तृत्वका त्याग करके, मनको पीकर, तुम जो हो, उसी स्थितिमें स्थिर हो जाओ। अन्तमें समाधिस्थ होकर जिससे तुम त्याग करते हो, उसका भी त्याग कर दो। चेतनने ही मनः-संकल्पका आकार धारण कर रक्खा है तथा वही प्रकाश एवं अन्धकार बना हुआ है। अतः वासना करनेवालेका प्राणस्पन्दनके साथ-साथ समूल त्याग करके आकाशके समान निर्लेप एवं प्रशान्तचित्त हो जाओ। हृदयसे सारी वासनाओंका त्याग करके जो निराकुल होकर रहता है, वह मुक्त है; वह परमेश्वर है। उसने दसों दिशाओंमें भ्रान्तिके वश होकर घूमते हुए समस्त द्रष्टव्य पदार्थोंको देख लिया। युक्तिपूर्वक आचरण करनेवाले ज्ञानी पुरुषके लिये यह संसार गोष्पदके समान सहज ही तरनेयोग्य हो जाता है। शरीरके बाहर तथा भीतर, नीचे-ऊपर तथा दिशाओंमें—इधर-उधर, सर्वत्र आत्मा ही आत्मा है। उसके लिये जगत् अनात्ममय नहीं होता॥१—१०॥

'वह स्थान नहीं है, जहाँ मैं नहीं हूँ, और वह वस्तु नहीं है, जो आत्ममय न हो। मैं दूसरी किस वस्तुकी इच्छा करूँ, सब कुछ सत् और चिन्मय होकर व्याप्त है। यह सब कुछ निश्चयपूर्वक ब्रह्म ही है, यह सब आत्मा ही व्याप्त हो रहा है। हे निष्पाप! मैं और हूँ, यह और है—इस प्रकारकी भ्रान्तिको छोड़ दो। व्यापी और नित्य घनब्रह्ममें कल्पित भावोंकी सम्भावना नहीं है। इसमें न शोक है न मोह है, न जरा है न जन्म है। जो आत्मतत्त्वमें है, वही है; अतएव सर्वदा सर्वत्र किसी वस्तुकी इच्छा न करते हुए तथा जो कुछ प्राप्त हो जाय, उसीको अनासक्त होकर भोगते हुए सन्ताप-हीन होकर रहो। त्याग और ग्रहणका परित्याग करके सर्वदा विगतज्वर होकर रहो। हे महामतिमान्! जिसका यह अन्तिम जन्म है, उसमें शीघ्र ही, वंशमें श्रेष्ठ मुक्ताके समान, निर्मल विद्या प्रवेश करती है। विरक्त चित्तवालोंकी, सम्यक्रूपसे, स्वानुभूतिसे प्रकट की गयी यह बात है कि द्रष्टाको दृश्यके सम्बन्धसे जो निश्चयात्मिका आनन्द-प्रतीति होती है, उस अपने आत्मतत्त्वसे उत्पन्न स्पन्दनकी हम सम्यक् रीतिसे उपासना करते हैं। वासनाओंके साथ द्रष्टा, दृश्य और दर्शन—इन तीनोंका त्याग करके साक्षात्कारके रूपमें भासमान आत्माकी हम सम्यक् उपासना करते हैं। अस्ति और नास्ति—इन दोनों पक्षोंके बीचमें स्थित, प्रकाशोंको भी प्रकाशित करनेवाले, शाश्वत आत्माकी हम सम्यक् उपासना करते हैं। अपने हृदयमें स्थित महेश्वरको छोड़कर जो अन्य वस्तुकी प्राप्तिके लिये प्रयत्न करते हैं, वे अपने हाथमें स्थित कौस्तुभ-मणिका त्याग करके दूसरे रत्नकी इच्छा करते हैं। इन इन्द्रियरूपी शत्रुओंको—चाहे ये उठे हुए हों या न हों—बारंबार विवेकरूपी दण्डसे उसी प्रकार मारना चाहिये, जैसे इन्द्र वज्रसे पहाड़ोंको मार गिराते हैं॥ ११—२१॥

'संसाररूपी रात्रिके दुःस्वप्नरूप एवं सर्वथा शून्य इस देहमय भ्रममें जो कुछ प्रपञ्चका प्रसार देखा, सब ही अपवित्र देखा। बाल्यजीवनमें अज्ञानसे आबद्ध रहा, यौवनमें वनिताद्वारा मारा गया; अब अन्तमें यह नराधम स्त्री-पुत्रकी चिन्तामें दुखी होकर क्या कर सकता है। सत्के सिरपर असत् स्थित है। रमणीय भावोंके ऊपर अरमणीयता सवार है। सुखोंके सिर-पर दुःख स्थित हैं। मैं किस एकका आश्रय लूँ? जिनके निमेष और उन्मेषसे जगत्का संहार और सृष्टि होती है, इस प्रकारके पुरुष भी जब कालके गालमें चले जाते हैं, तब मुझ-जैसों-की तो गणना ही क्या है। संसार ही दुःखोंकी अन्तिम सीमा कही गयी है, उसमें शरीरके पड़े रहनेपर सुखास्वादन कैसे हो सकता है? मैं जाग गया हूँ, मैं जाग गया हूँ। मेरी आत्माको चुरानेवाला दुष्ट चोर यह मन ही है। मनने मुझको चिरकाल-से चुरा लिया है। मैं इसको मार डालूँगा। हेय पदार्थोंके लिये खेद न करो, उपादेय पदार्थोंमें अनुरक्त मत होओ। हेय और उपादेयसम्बन्धी दृष्टिका त्यागकर शेषमें स्थित होकर सुस्थिर हो जाओ। संसारकी ओरसे निराशा, निर्भयता, नित्यता,

समता, अभिज्ञता, निष्कामता, निष्क्रियता, सौम्यता, निर्विकल्पता, धृति, मैत्री, संतोष, मृदुता तथा मृदुभाषिता प्रभृति गुण वासनासे विहीन तथा हेयोपादेयसे मुक्त ज्ञानी पुरुषमें रहते हैं। तृष्णारूपी भीलनीके फैलाये हुए वासनारूपी जालमें तुम फँस गये हो; चिन्तारूपी रश्मियोंके द्वारा संसाररूपी मृगजल चारों ओर फैला हुआ है। तात! जिस प्रकार बवंडरसे मेघजाल छिन्न-भिन्न हो जाते हैं, उसी प्रकार इस ज्ञानरूपी तेज बर्छीसे उसे काटकर अपने व्यापक स्वरूपमें स्थित हो जाओ॥ २२–३२॥

'कुल्हाड़ीके द्वारा वृक्षके समान, मनसे ही मनको काटकर पावन पदको शीघ्र ही प्राप्तकर स्थिर हो जाओ। खड़े रहते, चलते, सोते, जागते, निवास करते, उठते और गिरते समय भी 'ये सब असत् ही हैं' ऐसा निश्चय करके दृश्यमें आस्थाको छोड़ दो। यदि इस दृश्यका आश्रय लेते हो तो चित्तयुक्त होकर बन्धनमें पड़ते हो; और यदि इस दृश्यका सम्यक् त्याग करते हो तो चित्तशून्य होकर मोक्षके भागी बनते हो। न मैं हूँ, न जगत् है—इस प्रकार चिन्तन करते हुए तुम पर्वतके समान अचल होकर रहो। आत्मा और जगत्के मध्य, द्रष्टा और दृश्य—इन दोनों अवस्थाओंके बीच अपनेको सर्वदा दर्शनस्वरूप आत्मा ही समझते रहो। आस्वादनके पदार्थ तथा आस्वादनकर्तासे भिन्न तथा इन दोनोंके मध्यमें अवस्थित केवल आस्वादनका ध्यान करते हुए परमात्ममय हो जाओ। बीच-बीचमें निरालम्ब-अवस्थाका अवलम्बन कर स्थिर हो जाओ। रज्जुसे बँधे हुए तो मुक्त हो जाते हैं, परंतु तृष्णासे बँधे हुए जीव किसीके द्वारा भी मुक्त नहीं किये जा सकते। अतएव निदाघ! तुम सङ्कल्पको छोड़ते हुए तृष्णाका त्याग करो। अहंभावशून्यतारूपी बर्छीके द्वारा इस अहंभावमयी, स्वभावतः उत्पन्न हुई पापिनी तृष्णाको काटकर समस्त प्राणियोंको उत्पन्न होनेवाले भयसे अभय होकर सुन्दर परमार्थलोकमें विचरण करो। मैं इन पदार्थोंका हूँ और ये मेरे जीवन हैं, इनके बिना मैं कुछ नहीं हूँ और न ये मेरे बिना कुछ हैं—अन्तःकरणके इस निश्चयका त्याग करके तथा मनसे विचारकर 'मैं पदार्थोंका नहीं हूँ तथा पदार्थ मेरे नहीं हैं'—ऐसी भावना करो। शान्तचित्तसे विचारपूर्वक कर्मोंको सहज भावसे करते हुए जो वासनाका त्याग है, ब्रह्मन्! वही ध्येय कहा गया है॥ ३३–४३॥

'समता रखनेवाली बुद्धिसे जो वासनाका सर्वथा क्षय करके ममतारहित हो जाता है, उसीसे शरीर-बन्धन छोड़ा जाता है। ऐसा वासनाक्षय अवश्यकर्त्तव्य है। जो अहंकारमयी वासनाको सहजमें ही छोड़कर ध्येय वस्तुका सम्यक् त्याग करके स्थित होता है, वह जीवन्मुक्त कहलाता है। जो सङ्कल्परूपी वासनाका मूलसहित त्याग करके शान्तिको प्राप्त होता है, उसीका वह त्याग जानने योग्य है। और उसीको मुक्त एवं ब्रह्मवेत्ताओंमें श्रेष्ठ जानो। ये ही दोनों ब्रह्मत्वको प्राप्त होते हैं, ये ही दो संसारतापसे मुक्त हैं। शम-दमसम्पन्न संन्यासी और योगी; हे मुनीश्वर! यथासमय आ पड़नेवाले सुखों और दुःखोंमें रत नहीं होते। जिसकी अन्तर्दृष्टिमें इच्छा-अनिच्छा दोनों ही नहीं हैं तथा जो सुषुप्तके समान आचरण करता है, वह जीवन्मुक्त कहलाता है। जो वासनाशून्य है, वह हर्ष, अमर्ष, भय, क्रोध, काम और कार्पण्यदृष्टिसे न प्रसन्न होता है, न दुखी होता है। जो तृष्णा बाह्य विषयोंकी वासनासे उत्पन्न होती है, वह बन्धनकारक होती है; और जो तृष्णा सब प्रकारके विषयोंकी वासनासे मुक्त होती है, वह मोक्षकारक होती है। 'मुझे अमुक वस्तु प्राप्त हो'—इस प्रकारकी प्रार्थनासे युक्त इच्छा दुःख, जन्म और भय प्रदान करनेवाली होती है। उसे दृढ़ बन्धनस्वरूप जानो। महात्मालोग सत् और असत्रूप सभी पदार्थोंकी इच्छाका सर्वदा एवं सम्यक् त्याग करके परम उदार पदको प्राप्त होते हैं। बन्धकी आस्था (बन्धनकी सत्तामें विश्वास) तथा मोक्षकी आस्था एवं सुख-दुःख-स्वरूपवाली सत् और असत्की आस्थाका सर्वथा त्याग करके तुम प्रशान्त महासागरकी भाँति स्थिर हो जाओ॥ ४४–५३॥

'महात्मन्! पुरुषको चार प्रकारके निश्चय होते हैं। 'पैरसे लेकर सिरतक मेरी सृष्टि माता-पिताके द्वारा हुई है'—यह पहला निश्चय है। ब्रह्मन्! बन्धनमें दुःख देखकर 'मैं सब प्रकारके सांसारिक भावोंसे परे बालके अग्रभागसे भी सूक्ष्म आत्मा हूँ'—इस प्रकारका दूसरा निश्चय संत जनोंको मुक्ति प्रदानके लिये होता है। विप्रवर! तीसरा निश्चय यह है कि 'मैं समस्त जगत्के पदार्थोंका आत्मा हूँ, सर्वस्वरूप और अक्षय हूँ।' यह निश्चय मोक्षका कारण बनता है। 'मैं अथवा जगत् सब आकाशवत् शून्य है'—इस प्रकारका चौथा निश्चय मोक्षसिद्धि प्रदान करता है। इनमेंसे पहला निश्चय बन्धनमें डालनेवाली तृष्णासे युक्त होता है। शेष तीनों निश्चय स्वच्छ, शुद्ध तृष्णासे युक्त होते हैं और इन त्रिविध निश्चयोंवाले पुरुष जीवन्मुक्त तथा आत्मतत्त्वमें विलास करनेवाले होते हैं। परम बुद्धिमान्! सब कुछ मैं ही हूँ—इस प्रकारका जो निश्चय है, उसको ग्रहण करके बुद्धि पुनः विषादको प्राप्त नहीं होती॥ ५४–६०॥

'शून्य ही प्रकृति, माया, ब्रह्मज्ञान, शिव, पुरुष, ईशान तथा नित्य आत्माके नामसे पुकारा जाता है। परमात्ममयी अद्वैतशक्ति ही द्वैत एवं अद्वैतसे उत्पन्न हुए पदार्थोंसे जगत्के निर्माणकी लीला करके विकसित होती है। जो समस्त प्रपञ्चसे परे आत्मपदका आश्रय लेकर एक परिपूर्ण चिन्मय स्थितिमें रहकर न उद्वेग करते हैं न सन्तुष्ट होते हैं, संसारमें वे शोकको

नहीं प्राप्त होते। जो नित्य प्राप्त कर्मको करता है, शत्रु-मित्रको समान दृष्टिसे देखता है तथा इच्छा और अनिच्छासे मुक्त है, न शोक करता है न किसी वस्तुकी इच्छा करता है, सबसे प्रिय बोलता है, पूछे जानेपर मृदु भाषण करता है, और प्राणियोंके आशयको जानता है, वह संसारमें शोकको नहीं प्राप्त होता। ध्येय वस्तुके त्यागसे विलसित होनेवाली पूर्व दृष्टिका अवलम्बनकर, संसार-तापसे रहित एवं आत्मस्थ होकर जीवन्मुक्तकी भाँति जगत्में विचरण करो। सारी आशाओंको हृदयसे त्यागकर, वीतराग एवं वासनाशून्य होकर, बाहरसे समस्त जागतिक व्यवहारोंको भलीभाँति करते हुए संसारमें ताप-रहित होकर विचरण करो। बाहरसे कृत्रिम क्रोधका नाट्य करते हुए तथा हृदयसे क्रोधशून्य, बाहरसे कर्ता तथा हृदयसे अकर्ता बनकर शुद्धचित्तसे लोकमें विचरण करो। अहङ्कारको छोड़कर, शान्तचित्त होकर, कलङ्क-कालिमासे सर्वथा मुक्त हो, आकाश-सा स्वच्छ जीवन ले शुद्ध मनसे लोकमें विचरण करो॥ ६१–६९॥

'उदार एवं श्रेष्ठ आचरणसे युक्त, समस्त सदाचारोंका अनुगमन करता हुआ, भीतरसे अनासक्त होकर बाहरसे यत्नशील-सा रहे। अन्तःकरणमें वैराग्यवान् होकर बाहरसे आशान्वित व्यवहार करे। यह मेरा बन्धु है और वह नहीं है, यह तुच्छ बुद्धिवालोंकी बात है। उदार चरित्रवालोंके लिये तो सारा संसार ही अपना कुटुम्ब होता है। जो भाव और अभावसे मुक्त है, जरा-मरणसे वर्जित है, जहाँ सारे सङ्कल्प पूर्णतः शान्त हो जाते हैं, ऐसे रागरहित एवं सुरम्य पदका आश्रय लो। यह स्वच्छ, निष्काम, दोषविहीन ब्राह्मी स्थिति है। इसको ग्रहण करके विहार करता हुआ पुरुष सङ्कटकालमें मोहको नहीं प्राप्त होता। वैराग्यसे अथवा शास्त्रज्ञानसे तथा महत्त्वादि गुणोंके द्वारा जो सङ्कल्पका नाश किया जाता है, उससे मन स्वयं ही उन्नत अवस्थाको प्राप्त होता है। निराशाके वशीभूत हुआ मन वैराग्यके द्वारा पूर्णताको प्राप्त होता है। वही आशायुक्त होनेपर शरद्में स्वच्छ सरोवरके समान रागको प्राप्त होता है। उसी भोगसे विरक्त मनको पुनः-पुनः प्रतिदिन व्यापारोंमें डालते हुए प्राज्ञ पुरुषको लज्जा क्यों नहीं आती। चित् और विषयके योगको बन्धन कहते हैं। उस योगसे मुक्त होना ही मुक्ति कहलाता है। निश्चयपूर्वक विषयविहीन चित् ही आत्मा है, यह समस्त वेदान्त-सिद्धान्तका सार है। इस निश्चयको ग्रहणकर प्रदीप्त अन्तःकरणसे स्वयं ही अपने आपको देखो। इससे आनन्दपदकी प्राप्ति होगी। मैं चित् हूँ। ये लोक चित् हैं, दिशाएँ चित् हैं। ये जीवमात्र चित् हैं। दृश्य और दर्शनसे मुक्त होकर, केवल स्वच्छ रूपवाला साक्षी चिदात्मा निराभास और नित्य उदित होकर द्रष्टा बन रहा है। विषयोंसे मुक्त, पूर्ण ज्योतिःस्वरूप, समस्त संवेदनसे पूर्णतया मुक्त चित्स्वरूप तथा महान् संवित् मात्र मैं हूँ। मुनीश्वर! सारे सङ्कल्पोंको पूर्णतः शान्त करके समस्त एषणाओंका परित्यागकर निर्विकल्पपदमें जाकर आत्मस्थ हो जाओ॥ ७०–८२॥

'जो ब्राह्मण इस महोपनिषद्का नित्य अध्ययन करता है, वह अश्रोत्रिय हो तो श्रोत्रिय हो जाता है। उपनीत न हो तो उपनीत हो जाता है। वह अग्निपूत होता है, वह वायुपूत होता है, वह सोमपूत होता है, सत्यपूत होता है। वह सर्वथा पवित्र हो जाता है। वह सब देवताओंका परिचित हो जाता है। उसको सारे तीर्थस्नानोंका फल प्राप्त होता है। उसे सब देवताओंके ध्यानका फल मिल जाता है। वह सब यज्ञोंका अनुष्ठान कर लेता है। सहस्रों गायत्रीके जपका फल उसे प्राप्त होता है। सहस्रों इतिहास-पुराणके पाठका फल उसे मिल जाता है। दस हजार प्रणवजपका फल उसे मिलता है। जहाँतक उसकी दृष्टि जाती है, वह पंक्तिको पवित्र करता है। सात पहले और सात आगेकी पीढ़ियोंको पवित्र करता है। यों भगवान् हिरण्यगर्भ—ब्रह्माजीने कहा। इसका जप करनेसे अमृतत्वकी प्राप्ति होती है, यह उपनिषद्—रहस्य है।'

॥ षष्ठ अध्याय समाप्त ॥ ६ ॥

॥ सामवेदीय महोपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु।

ॐ शान्तिः! शान्तिः!! शान्तिः!!!

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

शुक्लयजुर्वेदीय

मुक्तिकोपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

प्रथम अध्याय

श्रीराम और हनुमान्‌का संवाद; वेदान्तकी महिमा; मुक्तिके भेद; १०८ उपनिषदोंकी नामावली तथा वेदोंके अनुसार विभाग; उपनिषदोंके पाठका माहात्म्य तथा उनके श्रवणके अधिकारी

ॐश्रीरामचन्द्रजी अयोध्यापुरीमें रमणीय रत्नमण्डपके बीच सीता, भरत, लक्ष्मण और शत्रुघ्न आदिसे समन्वित होकर रत्नसिंहासनपर आसीन थे । सनक-सनन्दनादि मुनिगण, वशिष्ठ आदि गुरुजन तथा शुकादि अन्यान्य भागवत रात-दिन उनका स्तवन करते रहते थे । सर्वान्तर्यामी एवं निर्विकार श्रीरामचन्द्रजी एक समय अपने स्वरूप-ध्यानमें रत होकर समाधिस्थ हो रहे थे । उनकी समाधि टूटनेपर श्री-हनुमान्‌जीने भक्तिपूर्वक सुननेकी इच्छासे स्तवन करते हुए श्रीरामचन्द्रजीसे पूछा—'रामजी ! आप परमात्मा हैं, सत्-चित् और आनन्दस्वरूप परब्रह्मके अवतार हैं । रघुवर ! इस अवसरपर मैं आपको बारंबार प्रणाम करता हूँ । श्रीरामजी, मैं आपके यथार्थ स्वरूपको जानना चाहता हूँ, जो मुक्ति प्रदान करनेवाला है, जिससे मैं अनायास—सहजमें ही इस संसार-बन्धनसे छूट जाऊँ । रामजी ! कृपा करके मुझसे उसका वर्णन कीजिये, जिससे मैं मुक्त हो जाऊँ' ॥ १–६ ॥

श्रीरामचन्द्रजीने कहा—'महाबलशाली हनूमान् ! तुमने अच्छा प्रश्न किया । मैं तत्त्वकी बात कहता हूँ, सुनो । मेरा स्वरूप वेदान्तमें अच्छी प्रकारसे वर्णित है, अतएव तुम वेदान्त-शास्त्रका आश्रय लो ।' श्रीहनूमान्‌जीने पूछा—'रघुवंशियोंमें श्रेष्ठ श्रीरामजी ! वेदान्त किसे कहते हैं, और उसकी स्थिति कहाँ है—मुझे बतलायें ।' श्रीरामजीने कहा—'हनूमान्‌जी ! सुनो, मैं तुम्हें अविलम्ब वेदान्तकी स्थिति बतलाऊँगा । मुझ विष्णुके निःश्वाससे सुविस्तृत चारों वेद उत्पन्न हुए । तिलोंमें तेलकी भाँति वेदोंमें वेदान्त सुप्रतिष्ठित है ।' श्रीहनूमान्‌जीने पूछा—'श्रीरामजी ! वेद कितने प्रकारके हैं, और राघव ! उनकी शाखाएँ कितनी हैं तथा उनमें उपनिषद् कौन-कौन-से हैं, यह कृपा करके तत्त्वतः—यथार्थरूपसे समझाइये' ॥७–१०॥

श्रीरामजीने कहा—वेद चार कहे गये हैं—ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद और अथर्ववेद । उन चारोंकी अनेकों शाखाएँ हैं, और उन शाखाओंके उपनिषद् भी अनेकों हैं । ऋग्वेदकी इक्कीस शाखाएँ हैं । पवनतनय ! यजुर्वेदकी एक सौ नौ शाखाएँ हैं । और शत्रुतापन ! सामवेदसे सहस्र शाखाएँ निकली हैं । कपीश्वर ! अथर्ववेदकी शाखाओंके पचास भेद हैं । एक-एक शाखाकी एक-एक उपनिषद् मानी गयी है । जो व्यक्ति उन उपनिषदोंके एक भी मन्त्रका भक्तिपूर्वक पाठ करता है, वह व्यक्ति मुनियोंके लिये भी दुर्लभ मेरी सायुज्य-मुक्ति प्राप्त करता है ॥ ११–१४ ॥

हनूमान्‌जीने कहा—श्रीरामजी ! कोई-कोई मुनिश्रेष्ठ कहते हैं कि मुक्ति एक ही प्रकारकी होती है । और कुछ मुनिगण कहते हैं कि तुम्हारा नामस्मरण करनेसे मुक्ति होती है तथा काशीमें मरनेवालेको भगवान् शंकर तारक-मन्त्रका उपदेश देते हैं, जिससे प्राणी मुक्त हो जाता है । दूसरे मुनियोंका कथन है कि सांख्ययोगसे मुक्ति होती है, और कुछ मुनियोंके मतसे भक्तियोग ही मुक्तिका कारण है । अन्य महर्षियोंके कथनानुसार वेदान्त-वाक्योंके अर्थका विचार करनेसे मुक्ति प्राप्त होती है । और किसी-किसीके मतमें सालोक्य, सायुज्य, सामीप्य और कैवल्यरूपसे मुक्ति चार प्रकारकी कही गयी है' ॥ १५-१६ ॥

श्रीरामने कहा—'कपिवर ! कैवल्य-मुक्ति तो एक ही प्रकारकी है, वह परमार्थरूप है । इसके अतिरिक्त भक्तिपूर्वक मेरा नाम-स्मरण करते रहनेसे दुराचारमें लगा हुआ मनुष्य भी सालोक्यमुक्तिको प्राप्त होता है, वहाँसे वह अन्य

लोकोंमें नहीं जाता। जिसकी काशीक्षेत्रमें ब्रह्मनाल नामक प्रदेशके अन्तर्गत मृत्यु होती है, वह मेरे तारक-मन्त्रको प्राप्त करता है, और उसे वह मुक्ति मिलती है, जिससे उसे आवागमनमें नहीं आना पड़ता। काशीक्षेत्रमें चाहे कहीं भी मृत्यु हो, शङ्करजी प्राणीके दाहिने कानमें मेरे तारक-मन्त्रका उपदेश करते हैं, जिससे उसके सारे पापोंके समूह झड़ जाते हैं, तथा वह मेरे सारूप्यको—समान रूपको प्राप्त हो जाता है। वही सालोक्य-सारूप्य मुक्ति कहलाती है। जो द्विज सदाचार-रत होकर नित्य एकमात्र मेरा ध्यान करता है और मुझे सर्वात्मस्वरूप चिन्तन करता है, वह मेरे सामीप्यको प्राप्त होता है—सदा मेरे समीप निवास करता है। वही सालोक्य-सारूप्य-सामीप्य मुक्ति कहलाती है। जब गुरुके द्वारा उपदिष्ट मार्गसे मेरे अव्यय, निर्विकार स्वरूपका ध्यान करता है, तब वह द्विज भ्रमरकीटके समान सम्यक् रूपसे मेरे सायुज्यको प्राप्त करता है। वही कल्याणमयी, ब्रह्मानन्दको प्रदान करनेवाली सायुज्य-मुक्ति है। मेरी उपासनासे जो चार प्रकारकी मुक्तियाँ होती हैं—सायुज्य, सारूप्य, सालोक्य एवं कैवल्य, उनमें यह कैवल्यमुक्ति किस उपायका अवलम्बन करनेसे सिद्ध होती है, सो सुनो ॥ १७–२३ ॥

अकेली माण्डूक्योपनिषद् मुमुक्षुजनोंको मुक्ति प्रदान करनेमें समर्थ है। यदि उससे भी ज्ञानमें परिपक्वता न आये तो दस उपनिषदोंका पाठ करो। उससे ज्ञान प्राप्त करके शीघ्र ही मुझे अद्वैत धाम अर्थात् तेजके रूपमें प्राप्त करोगे। अञ्जनीकुमार! यदि उससे भी ज्ञानकी दृढ़ता न हो तो बत्तीस उपनिषदोंका सम्यक्रूपसे अभ्यास करके संसारसे निवृत्त हो जाओ। यदि विदेहमुक्त—शरीर छोड़नेके बाद मुक्त होना चाहते हो तो एक सौ आठ उपनिषदोंका पाठ करो। उन उपनिषदोंके नाम, क्रम और शान्तिपाठ यथार्थतः कहता हूँ; सुनो। ईश[१], केन[२], कठ[३], प्रश्न[४], मुण्डक[५], माण्डूक्य[६], तैत्तिरीय[७], ऐतरेय[८], छान्दोग्य[९], बृहदारण्यक[१०], ब्रह्म[११], कैवल्य[१२], जाबाल[१३], श्वेताश्वतर[१४], हंस[१५], आरुणिक[१६], गर्भ[१७], नारायण[१८], परमहंस[१९], अमृतबिन्दु[२०], अमृतनाद[२१], अथर्वशिरस्[२२], अथर्वशिखा[२३], मैत्रायणी[२४], कौषीतकिब्राह्मण[२५], बृहज्जाबाल[२६], नृसिंहतापनीय[२७], कालाग्निरुद्र[२८], मैत्रेयी[२९], सुबाल[३०], क्षुरिका[३१], मन्त्रिका[३२], सर्वसार[३३], निरालम्ब[३४], शुकरहस्य[३५], वज्रसूचिका[३६], तेजोबिन्दु[३७], नादबिन्दु[३८], ध्यानबिन्दु[३९], ब्रह्मविद्या[४०], योगतत्त्व[४१], आत्मप्रबोध[४२], नारदपरिव्राजक[४३], त्रिशिखिब्राह्मण[४४], सीता[४५], योगचूडामणि[४६], निर्वाण[४७], मण्डलब्राह्मण[४८], दक्षिणामूर्ति[४९], शरभ[५०], स्कन्द[५१], त्रिपाद्विभूतिमहानारायण[५२], अद्वयतारक[५३], रामरहस्य[५४], रामतापनीय[५५], वासुदेव[५६], मुद्गल[५७], शाण्डिल्य[५८], पैङ्गल[५९], भिक्षुक[६०], महत्[६१], शारीरक[६२], योगशिखा[६३], तुरीयातीत[६४], संन्यास[६५], परमहंसपरिव्राजक[६६], अक्षमाला[६७], अव्यक्त[६८], एकाक्षर[६९], अन्नपूर्णा[७०], सूर्य[७१], अक्षि[७२], अध्यात्म[७३], कुण्डिका[७४], सावित्री[७५], आत्मा[७६], पाशुपत[७७], परब्रह्म[७८], अवधूत[७९], त्रिपुरातापनीय[८०], देवी[८१], त्रिपुरा[८२], कठरुद्र[८३], भावना[८४], रुद्रहृदय[८५], योगकुण्डली[८६], भस्मजाबाल[८७], रुद्राक्षजाबाल[८८], गणपति[८९], जाबालदर्शन[९०], तारसार[९१], महावाक्य[९२], पञ्चब्रह्म[९३], प्राणाग्निहोत्र[९४], गोपालतापनीय[९५], कृष्ण[९६], याज्ञवल्क्य[९७], वराह[९८], शाट्यायनीय[९९], हयग्रीव[१००], दत्तात्रेय[१०१], गरुड[१०२], कलिसंतरण[१०३], जाबालि[१०४], सौभाग्यलक्ष्मी[१०५], सरस्वतीरहस्य[१०६], बह्वृच[१०७] और मुक्तिकोपनिषद्[१०८] ॥ २४–२६ ॥

ये एक सौ आठ उपनिषदें मनुष्यके आधिदैविक, आधिभौतिक और आध्यात्मिक—तीनों तापोंका नाश करती हैं। इनके पाठ और स्वाध्यायसे ज्ञान और वैराग्यकी प्राप्ति होती है तथा लोक-वासना, शास्त्र-वासना एवं देह-वासनारूप त्रिविध वासनाओंका नाश होता है। पूर्व और पश्चात् विहित प्रत्येक उपनिषद्की शान्तिका पाठ करते हुए, वेदविद्याविशारद, व्रतपरायण, स्नान किये हुए, स्वयं आत्मतत्त्वोपदेष्टाके मुखसे—ग्रहण अर्थात् श्रवण करके जो द्विजश्रेष्ठ अष्टोत्तरशत उपनिषदोंका पाठ करते हैं, वे जबतक प्रारब्धकर्मोंका नाश नहीं हो जाता, तबतक जीवन्मुक्त बने रहते हैं। उसके पश्चात् कालक्रमसे जब प्रारब्धका नाश हो जाता है, तब वे मेरी विदेह-मुक्तिको प्राप्त करते हैं। समस्त उपनिषदोंके बीच एक सौ आठ उपनिषद् सारस्वरूप हैं। इनका एक बार भी श्रवण करनेसे सारे पापोंके समूह नष्ट हो जाते हैं। पवनकुमार! तुम मेरे शिष्य हो, अतएव मैंने तुम्हारे लिये इस शास्त्रका वर्णन किया है। मेरे द्वारा वर्णित यह अष्टोत्तरशत उपनिषद्रूप शास्त्र अत्यन्त गोपनीय है। ज्ञानसे, अज्ञानसे अथवा प्रसङ्गवश भी इनका पाठ करनेसे संसाररूप बन्धनसे मुक्ति मिल जाती है। जो तुमसे राज्य अथवा धन माँगे, उसे उसकी कामना-पूर्तिके लिये राज्य अथवा धन दे सकते हो; परंतु इन एक सौ आठ उपनिषदोंको जिस-किसीको देना ठीक नहीं। निश्चयपूर्वक जो नास्तिक हैं, कृतघ्न हैं, दुराचारी हैं, मेरी भक्तिसे मुँह मोड़े हुए हैं तथा शास्त्ररूप गड्ढोंमें गिरकर मोहित हो रहे हैं अर्थात् जो केवल शास्त्र-चर्चामें ही लगे हुए हैं, उन्हें तो कभी नहीं देना चाहिये। मारुति! सेवापरायण शिष्यको, अनुकूल (आज्ञाकारी) पुत्रको अथवा जो कोई भी मेरा भक्त हो, अच्छे कुलमें उत्पन्न हो, सुशील और सद्बुद्धिसम्पन्न हो, उसे भलीभाँति परीक्षा करके अष्टोत्तरशत उपनिषदों-

को प्रदान करना चाहिये। इस प्रकारका जो व्यक्ति इन उपनिषदोंको पढ़ता या सुनता है, वह मुझको प्राप्त होता है—इसमें कुछ भी संदेह नहीं है ॥ ३७-४७ ॥

यही बात ऋचामें भी कही गयी है। कहते हैं, वेद-विद्या—उपनिषद् ब्राह्मणके पास गयी और बोली—'मेरी रक्षा करो, मैं तुम्हारी निधि हूँ। याद रहे—मुझे निन्दकों, मिथ्याचारी और दुष्ट प्रकृतिवालोंको मत सुनाना, कभी मत सुनाना; तभी मैं वीर्यवती—सामर्थ्ययुक्त अथवा सफल होऊँगी।' जिसे गुरु श्रुतशील (शास्त्राभ्यासी), प्रमादरहित, मेधावी और ब्रह्मचर्यसे युक्त समझे, उसीके समीप आनेपर उसकी सम्यक् परीक्षा करके इस आत्मविषयक वैष्णवी विद्याको प्रदान करे ॥ ४८-४९ ॥

पश्चात् श्रीरामचन्द्रजीसे श्रीहनूमान्‌जीने पूछा—भगवन्! ऋग्वेदादिके अनुसार उपनिषदोंका अलग-अलग विभाग करके शान्ति-मन्त्रोंको मुझपर अनुग्रह करके कहिये ॥ ५० ॥

श्रीरामचन्द्रजीने कहा—ऐतरेय[1], कौषीतकि[2]ब्राह्मण, नाद[3]-बिन्दु, आत्म[4]प्रबोध, निर्वाण[5], मुद्गल[6], अक्षमालिका, त्रिपुरा, सौभाग्य-लक्ष्मी और बह्वृच[10]—ये दस उपनिषद् ऋग्वेदीय हैं और इनका शान्ति-मन्त्र है **'वाङ् मे मनसि'** इत्यादि ॥ ५१ ॥

ईशावास्य[1], बृहदारण्यक[2], जाबाल[3], हंस[4], परमहंस[5], सुबाल[6], मन्त्रिका[7], निरालम्ब[8], त्रिशिखिब्राह्मण[9], मण्डलब्राह्मण[10], अद्वयतारक[11], पैङ्गल[12], भिक्षुक[13], तुरीयातीत[14], अध्यात्म[15], तारसार[16], याज्ञवल्क्य[17], शाट्यायनी[18] और मुक्तिका[19]—ये शुक्लयजुर्वेदके उन्नीस उपनिषद् हैं; इनका शान्तिमन्त्र है **'पूर्णमदः पूर्णमिदम्'** इत्यादि ॥५२॥

कठवल्ली[1], तैत्तिरीय[2], ब्रह्म[3], कैवल्य[4], श्वेताश्वतर[5], गर्भ[6], नारायण[7], अमृतबिन्दु[8], अमृतनाद[9], कालाग्निरुद्र[10], क्षुरिका[11], सर्वसार[12], शुकरहस्य[13], तेजोबिन्दु[14], ध्यानबिन्दु[15], ब्रह्मविद्या[16], योगतत्त्व[17], दक्षिणामूर्ति[18], स्कन्द[19], शारीरक[20], योगशिखा[21], एकाक्षर[22], अक्षि[23], अवधूत[24], कठरुद्र[25], रुद्रहृदय[26], योगकुण्डली[27], पञ्चब्रह्म[28], प्राणाग्निहोत्र[29], वराह[30], कलिसंतरण[31] और सरस्वती-रहस्य[32]—ये कृष्णयजुर्वेदके बत्तीस उपनिषद् हैं; इनका शान्तिमन्त्र है—**'सह नाववतु सह नौ भुनक्तु'** इत्यादि ॥५३॥

केन[1], छान्दोग्य[2], आरुणिक[3], मैत्रायणी[4], मैत्रेयी[5], वज्रसूचिका[6], योगचूडामणि[7], वासुदेव[8], महत्[9], संन्यास[10], अव्यक्त[11], कुण्डिका[12], सावित्री[13], रुद्राक्षजाबाल[14], जाबालदर्शन[15] और जाबालि[16]—ये सामवेदके सोलह उपनिषद् हैं; इनका शान्तिमन्त्र है **'आप्यायन्तु ममाङ्गानि०'** इत्यादि ॥ ५४ ॥

प्रश्न[1], मुण्डक[2], माण्डूक्य[3], अथर्ववशिरस्[4], अथर्वशिखा[5], बृहज्जाबाल[6], नृसिंहतापनीय[7], नारदपरिव्राजक[8], सीता[9], शरभ[10], त्रिपाद्विभूतिमहानारायण[11], रामरहस्य[12], रामतापनीय[13], शाण्डिल्य[14], परमहंसपरिव्राजक[15], अन्नपूर्णा[16], सूर्य[17], आत्मा[18], पाशुपत[19], परब्रह्म[20], त्रिपुरातापनीय[21], देवी[22], भावना[23], भस्मजाबाल[24], गणपति[25], महावाक्य[26], गोपालतापनीय[27], कृष्ण[28], हयग्रीव[29], दत्तात्रेय[30] और गरुड[31]—ये अथर्ववेदके इकतीस उपनिषद् हैं; इनका शान्तिमन्त्र है **'भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम०'** इत्यादि ॥ ५५ ॥

जो लोग मुक्तिके अभिलाषी हैं, जो नित्यानित्यवस्तु-विवेक, इस लोक एवं परलोकके भोगोंसे वैराग्य, शम-दम आदि षट्सम्पत्ति तथा मोक्षाभिलाषरूप साधनचतुष्टयसे सम्पन्न हैं, वे श्रद्धावान् पुरुष सत्कुलमें उत्पन्न, श्रोत्रिय (वेदज्ञान-सम्पन्न), शास्त्रानुरागी, गुणवान्, सरलहृदय, समस्त प्राणियोंकी भलाईमें रत तथा दयाके समुद्र सद्गुरुके निकट विधिपूर्वक भेंट लेकर जाते हैं और उनसे १०८ उपनिषदोंको विधिपूर्वक पढ़कर निरन्तर श्रवण-मनन-निदिध्यासनका अभ्यास करते हैं। फिर प्रारब्धका क्षय होनेपर जब उनके स्थूल, सूक्ष्म तथा आतिवाहिक—तीनों शरीर नष्ट हो जाते हैं, तब वे उपाधिमुक्त घटाकाशके समान परिपूर्णताको प्राप्त करते हैं, अर्थात् ब्रह्ममें लीन हो जाते हैं। यही विदेहमुक्ति कहलाती है, इसीको कैवल्यमुक्ति भी कहते हैं। अतएव ब्रह्मलोकमें रहनेवाले भी ब्रह्माजीके मुखसे वेदान्तका श्रवण-मनन-निदिध्यासन करके उन्हींके साथ कैवल्यको प्राप्त करते हैं। अतः सबके लिये केवल ज्ञानद्वारा ही कैवल्यमुक्ति कही गयी है—कर्मयोग, सांख्य-योग तथा उपासनादिके द्वारा नहीं। यह उपनिषद् है ॥५६॥

॥ प्रथम अध्याय समाप्त ॥ १ ॥

ॐ

द्वितीय अध्याय

जीवन्मुक्ति एवं विदेहमुक्तिका स्वरूप, उनके होनेमें प्रमाण, उनकी सिद्धिका उपाय तथा प्रयोजन

तत्पश्चात् श्रीहनूमान्‌जीने श्रीरामजीसे पूछा—'भगवन्! जीवन्मुक्ति क्या है, विदेह-मुक्ति क्या है और इनके होनेमें प्रमाण क्या है? तथा उनकी सिद्धि कैसे होती है और उस सिद्धिका प्रयोजन क्या है?' ॥ १ ॥

श्रीरामचन्द्रजीने कहा—"हनूमान्! जीवको 'मैं भोक्ता हूँ, मैं कर्ता हूँ, मैं सुखी हूँ और मैं दुखी हूँ'—इत्यादि जो ज्ञान होता है, वह चित्तका धर्म है। यही ज्ञान क्लेशरूप होनेके कारण उसके लिये बन्धनका कारण हो जाता है। इस प्रकारके ज्ञानका निरोध ही जीवन्मुक्ति है। घटरूप उपाधिसे मुक्त घटाकाशकी भाँति प्रारब्धरूप उपाधिके नष्ट होनेपर यह जीव विदेहमुक्त हो जाता है। जीवन्मुक्ति और विदेहमुक्तिके होनेमें अष्टोत्तरशत-उपनिषद् ही प्रमाण हैं। कर्तापन और भोक्तापन आदि दुःखोंकी निवृत्तिके द्वारा नित्यानन्दकी प्राप्ति ही इनका प्रयोजन है। वह आनन्द-प्राप्ति पुरुषके प्रयत्नसे—पुरुषार्थसे सिद्ध होती है। जैसे पुत्रेष्टि-यज्ञके द्वारा पुत्रकी, वाणिज्य-व्यापारके द्वारा धनकी एवं ज्योतिष्टोम यज्ञके द्वारा स्वर्गकी प्राप्ति होती है, उसी प्रकार पुरुषके प्रयत्नसे होनेवाले वेदान्तके श्रवण-मनन और निदिध्यासनसे उत्पन्न हुई समाधिसे जीवन्मुक्ति आदिकी सिद्धि होती है और वह सारी वासनाओंके नाश होनेपर प्राप्त होती है ॥ २ ॥

"पुरुषका प्रयत्न या पुरुषार्थ दो प्रकारका होता है—शास्त्रविरुद्ध और शास्त्रानुकूल। उनमें शास्त्रविरुद्ध पुरुषार्थ अनर्थका कारण होता है और शास्त्रानुकूल पुरुषार्थ परमार्थको सिद्ध करनेवाला होता है। लोक-वासना, शास्त्र-वासना तथा देह-वासनाके कारण प्राणीको यथार्थज्ञानकी प्राप्ति नहीं होती। अर्थात् ये तीन प्रकारकी वासनाएँ ही ज्ञानकी प्राप्तिमें बाधक हैं। वासनाएँ पुनः दो प्रकारकी होती हैं—शुभ और अशुभ। शुभ वासनाओंके द्वारा, हनूमान्! यदि तुम ज्ञानका अनुशीलन करते हो तो क्रमशः उसके द्वारा मेरे पदको प्राप्त करोगे; और यदि अशुभ भावोंसे युक्त रहते हो तो वे तुम्हें महान् संकटमें डाल देंगे। कपीश्वर! पूर्वके संस्कारोंको तुम्हें यत्नपूर्वक जीतना चाहिये। शुभाशुभ मार्गोंसे बहती हुई वासनारूपी नदीको अपने पुरुषार्थके द्वारा शुभमार्गमें लगाना चाहिये। अशुभ मार्गोंमें जाते हुए वासनाप्रवाहको शुभ मार्गोंमें उतारना चाहिये; क्योंकि मनका यह स्वभाव है कि अशुभसे हटानेपर वह शुभकी ओर जाता है और शुभसे हटाये जानेपर अशुभमें प्रवृत्त होता है। मनुष्यको चाहिये कि पुरुषार्थके द्वारा यत्नपूर्वक चित्तरूपी बालकको फुसलाकर—थपथपाकर शुभमें ही लगाये। अभ्यासके द्वारा जब तुम्हारी दोनों प्रकारकी वासनाएँ जल्दी ही क्षीण होने लगें, तब शत्रुओंका मर्दन करनेवाले हनूमान्! तुम जान लेना कि अभ्यास परिपक्वताको प्राप्त हो गया। पवनकुमार! जहाँ वासनाके अस्तित्वका संदेह भी हो, वहाँ शुभ वासनाओंमें ही बारंबार चित्तको लगाये। शुभ वासनाओंकी वृद्धि होनेपर कभी दोष नहीं उत्पन्न हो सकता ॥ ३—१० ॥

"महामति हनूमान्! वासनाक्षय, विज्ञान और मनोनाश—इन तीनोंका एक साथ चिरकालतक अभ्यास करनेपर ये फल प्रदान करते हैं। जबतक इन तीनोंका बारंबार एक साथ अभ्यास न किया जाय, तबतक सैकड़ों वर्ष बीतनेपर भी कैवल्य-पदकी प्राप्ति नहीं होती। यदि अलग-अलग इनका चिरकालतक भी खूब अभ्यास किया जाय तो, जिस प्रकार टुकड़े-टुकड़े करके जपे हुए मन्त्र सिद्ध नहीं होते, उसी प्रकार इनसे सिद्धिकी प्राप्ति नहीं होती। यदि इन तीनोंका चिरकालतक अभ्यास किया जाय तो हृदयकी दृढ़ ग्रन्थियाँ भी निःसंदेह उसी प्रकार नष्ट हो जाती हैं, जैसे कमलकी नालको तोड़नेपर उसके रेशे टूट जाते हैं। जिस झूठी संसार-वासनाका सैकड़ों जन्मोंसे अभ्यास हो रहा है, वह चिरकालतक साधना किये बिना कदापि क्षीण नहीं होती। इसलिये, प्यारे हनूमान्! पुरुषार्थके द्वारा प्रयत्न करते हुए विवेकपूर्वक भोगकी इच्छाओंको दूरसे ही नमस्कार करके इन तीनोंका सम्यक्‌रूपसे अवलम्बन करो ॥ ११—१६ ॥

"वासनासे युक्त मनको ज्ञानियोंने बद्ध बतलाया है और जो मन वासनासे सम्यक्‌तया मुक्त हो गया है, वह मुक्त कहलाता है। महाकपि! मनको वासनाविहीन स्थितिमें शीघ्र ले आओ। भलीभाँति विचार करनेसे और सत्यके अभ्याससे वासनाओंका नाश हो जाता है। वासनाओंके नाशसे चित्त उसी प्रकार विलीन हो जाता है, जैसे तेलके समाप्त हो जानेपर दीपक बुझ जाता है। वासनाओंका भलीभाँति त्याग

करके मुझ चैतन्यस्वरूपमें जो निवात दीपशिखाके समान निश्चल होकर स्थित रहता है, वह मुझ सच्चिदानन्दस्वरूपको एकीभावसे प्राप्त होता है। समाधि अथवा कर्मानुष्ठान वह करे या न करे। जिसके हृदयमें वासनाका सर्वथा अभाव हो गया है, वही मुक्त है, वही उत्तमाशय है ॥ १७–२० ॥

"जिसके मनसे वासनाएँ दूर हो गयी हैं, उसे न नैष्कर्म्यसे—कर्मोंके त्यागसे मतलब है और न कर्मानुष्ठानसे। उसे समाधान अर्थात् षट्सम्पत्ति और जपकी भी आवश्यकता नहीं है। सारी वासनाओंका त्याग करके मनका मौन धारण करनेके अतिरिक्त कोई दूसरा परम पद नहीं है। किसी प्रकारकी प्रत्यक्ष वासना न होनेपर भी चक्षु आदि इन्द्रियाँ जो स्वतः अपने-अपने बाह्य विषयोंमें प्रवृत्त होती हैं, इसमें कोई-न-कोई सूक्ष्म वासना ही कारण है। अनायास सामने आये हुए दृश्य विषयोंमें जैसे चक्षु-इन्द्रियकी बारंबार प्रवृत्ति रागरहित ही होती है, उसी प्रकार धीर पुरुष कार्योंमें अनासक्तभावसे ही प्रवृत्त होते हैं। पवनतनय! जो सत्ता-बुद्धिसे प्रकट होती है और उसीके अनुकूल होती है तथा जिसमें चित्तका उदय और लय भी होता है, मुनिलोग उसी वृत्तिको वासनाके नामसे पुकारते हैं। चिर-परिचित पदार्थोंके अनन्य चिन्तनके द्वारा जो चित्तमें अत्यन्त चञ्चलता उत्पन्न हो जाती है, वही चित्त-चाञ्चल्य जन्म, जरा और मृत्युका एकमात्र कारण होता है। वासनाके कारण प्राणोंमें स्पन्दन होता है और उस स्पन्दनसे पुनः वासनाकी उत्पत्ति होती है; इस प्रकार चित्तरूपी बीजमें अङ्कुर लगते रहते हैं ॥ २१—२६ ॥

"चित्तरूपी वृक्षके दो बीज हैं—प्राण-स्पन्दन (प्राणोंकी गति) और वासना। इन दोनोंमेंसे एकके भी क्षीण होनेसे दोनों नष्ट हो जाते हैं। अनासक्त होकर व्यवहार करनेसे, संसारका चिन्तन छोड़ देनेसे और शरीरकी विनश्वरताका दर्शन करते रहनेसे वासना उत्पन्न नहीं होती। और वासनाका भलीभाँति त्याग हो जानेपर चित्त अचित्तताको प्राप्त होता है, अर्थात् उसकी वासनात्मिका प्रवृत्ति नष्ट हो जाती है। वासनाके नष्ट हो जानेपर जब मन मनन करना छोड़ देता है, तब मनके निराकृत होनेपर परम शान्तिप्रद विवेककी उत्पत्ति होती है। जबतक तुम्हारे अंदर ज्ञानकी उत्पत्ति नहीं हो जाती, जबतक तुम्हें परमपद अज्ञात है, तबतक गुरु तथा शास्त्र-प्रमाणके द्वारा निर्णीत मार्गका आचरण करो। तदनन्तर कर्मोंका परिपाक होनेपर जब निश्चयपूर्वक तुम्हें तत्त्वका ज्ञान हो जाय, तब तुम्हें निश्चिन्त होकर समस्त शुभ वासनाओंका भी त्याग कर देना चाहिये ॥ २७–३१ ॥

"चित्तनाश दो प्रकारका होता है—सरूप और अरूप। जीवन्मुक्तका चित्तनाश सरूप होता है और विदेहमुक्तका अरूप होता है। अर्थात् जीवन्मुक्तका चित्त स्वरूपसे रहता तो है, पर वह अचित्त हुआ रहता है; विदेहमुक्त होनेपर उसका स्वरूपतः नाश हो जाता है। पवननुत! अब एकाग्रचित्तसे मनोनाशके विषयमें सुनो। जब तुम्हारा मन चित्तनाशकी स्थितिको प्राप्त हो जायगा अर्थात् उसकी अनुसंधानात्मिका वृत्ति शान्त हो जायगी, तब मैत्री, करुणा, मुदिता और उपेक्षा प्रभृति गुणोंसे युक्त होकर वह परमशान्तिको प्राप्त कर लेगा—इसमें कोई संशय नहीं है। जीवन्मुक्तका मन आवागमनसे मुक्त हो जाता है, अतः उसका वह मनोनाश सरूप कहलाता है। विदेह-मुक्ति मिल जानेपर जो मनोनाश होता है, वह अरूप कहलाता है। अतएव सहस्रों अङ्कुर, त्वचा, पत्ते, शाखा एवं फल-फूलसे युक्त इस संसार-वृक्षका यह मन ही मूल है—यह निश्चित हुआ। और वह मन सङ्कल्परूप है। सङ्कल्पको निवृत्त करके उस मनस्तत्त्वको सुखा डालो, जिससे यह संसार-वृक्ष भी नीरस होकर सूख जाय। अपने मनके निग्रहका एक ही उपाय है; वह है यह निश्चय करना कि मनका अभ्युदय—उसका स्फीत होना ही उसका विनाश—पतन है, और उसके नाशमें ही उसका महान् अभ्युदय—उसकी उन्नति है। ज्ञानसे मनोनाश होता है। अज्ञानीका मन उसके लिये शृङ्खलारूप—बन्धनका कारण होता है। रात्रिमें वेतालोंकी भाँति हृदयमें वासनाओंका वेग तभीतक रहता है, जबतक एक तत्त्वके दृढ़ अभ्याससे मनपर विजय नहीं कर ली जाती। जिनका चित्त और अभिमान क्षीण हो गये हैं और इन्द्रियरूपी शत्रु वशमें हो गये हैं, उनकी भोग-वासनाएँ उसी प्रकार क्षीण हो जाती हैं, जैसे हेमन्त ऋतुके आनेपर कमलिनी—कमलका पौधा स्वयमेव नष्ट हो जाता है। हाथसे हाथको मलकर, दाँतसे दाँत पीसकर तथा अङ्गोंको अङ्गोंसे दबाकर—अर्थात् अपनी पूरी शक्ति लगाकर पहले अपने मनको जीतना चाहिये। बारंबार एकाग्रचित्त होकर बैठने तथा सद्युक्तिके द्वारा आत्म-चिन्तन करनेके अतिरिक्त मनको जीतनेका दूसरा कोई उपाय नहीं है ॥ ३२–४१ ॥

"जिस प्रकार मदमत्त हाथी अङ्कुशके बिना वशमें नहीं आता, उसी प्रकार चित्तको वशमें करनेके लिये अध्यात्मविद्याका ज्ञान, सत्सङ्गति, वासनाओंका भलीभाँति परित्याग

तथा प्राणवायुका निरोध अर्थात् प्राणायाम—ये प्रबल उपाय हैं। इन श्रेष्ठ युक्तियोंके रहते हुए जो हठपूर्वक चित्तको निरुद्ध करनेकी चेष्टा करते हैं, वे दीपकको छोड़कर अन्धकारमें भटकते हैं। जो मूढ़ पुरुष हठसे चित्तको वशमें करनेका उद्योग करते हैं, वे उन्मत्त हाथीको कमल-नालके तन्तुओंसे बाँधनेकी चेष्टा करते हैं। वृत्तिरूप लताओंके आश्रयभूत चित्तरूपी वृक्षके दो बीज हैं—एक है प्राणोंका स्पन्दन (गति), दूसरी दृढ़ भावना। प्राण-वायुके सञ्चालनसे घट-घट-व्यापक संवित्—समष्टि-चेतना चलायमान हो उठती है। चित्तकी एकाग्रतासे ज्ञानकी प्राप्ति होती है और उससे मुक्ति-लाभ होता है। अतएव चित्तकी एकाग्रताके साधनोंमें ध्यान-की यथोचित विधि बतलायी जाती है—॥ ४२–४७ ॥

"चित्त सर्वथा विकारहीन न हो, तो भी यशके आविर्भाव और अरिष्टके तिरोभावके क्रमसे केवल चैतन्य—चिदानन्द-स्वरूप परब्रह्मका चिन्तन करो। जिस क्षण चित्त चिदानन्दमें आरूढ़ होता है, वह यशकी स्थिति है; और जिस क्षण उससे अलग होता है, वह अरिष्टकी स्थिति है। चित्तकी चाञ्चल्यके कारण यह स्वाभाविक स्थिति होती है, अतएव अरिष्टकी स्थितिसे पुनः-पुनः यशकी स्थितिमें चित्तको स्थापितकर परब्रह्मके चिन्तनमें लगो। अपानवायुके भीतर रोक दिये जानेपर जबतक हृदयमें प्राणवायुका उदय नहीं होता, तबतक वह कुम्भकावस्था रहती है, जिसका योगीलोग अनुभव करते हैं। और प्राण-वायुके बाहर रोक दिये जानेपर जबतक अपान-वायुका उदय नहीं होता, तबतक जो पूर्ण समावस्था रहती है, उसे बाह्य कुम्भक कहते हैं॥ ४८–५० ॥

"चिरकालतक ध्यानका अभ्यास करते रहनेपर जब अहङ्कार विलुप्त हो जाता है और मनोवृत्ति ब्रह्माकारमें प्रवाहित होने लगती है, तब उसे सम्प्रज्ञात समाधि कहते हैं। जब चित्त-की सारी वृत्तियाँ शान्त हो जाती हैं, उस समय परमानन्द प्रदान करनेवाली असम्प्रज्ञात नामकी समाधि होती है, जो योगियोंको प्रिय है। इस समाधिकी अवस्थामें कुछ भी भान नहीं होता। हो कैसे; उस स्थितिमें मन और बुद्धिका अस्तित्वतक नहीं रहता, केवल चित्स्वरूपकी अवस्थिति होती है। इस समाधिमें चित्त निरालम्ब होकर कैवल्य-स्थिति-में रहता है; मुनिलोग इस समाधिकी भावना करते हैं। इस समाधिमें ऊपर, नीचे और बीचमें—सर्वत्र शिवस्वरूप पूर्ण ब्रह्म ही अनुभूत होते हैं; यह समाधि परमार्थ अर्थात् मोक्ष-स्वरूप है तथा साक्षात् ब्रह्माके मुखसे उपदिष्ट हुई है॥५१–५४॥

"दृढ़ भावनाके द्वारा पूर्वापरका विचार छोड़कर चित्त जो पदार्थके स्वरूपको ग्रहण करता है, उस चित्तविकारको वासना कहते हैं। कपिश्रेष्ठ! आत्मा चित्तके तीव्र संवेगसे जैसी भावना करता है, इतर वासनाओंसे मुक्त होकर वह शीघ्र वैसा ही बन जाता है। इस प्रकारका पुरुष वासनाके वशीभूत होकर जो कुछ देखता है, उसीको सद्वस्तु—यथार्थ मानकर मोहको प्राप्त होता है। वासनाके वेगकी विभिन्नताके कारण चित्त अपने वासनात्मक स्वरूपको नहीं छोड़ता। एक वासनाके छोड़ते-छोड़ते दूसरी वासनामें रमने लगता है। जिस प्रकार नशेके कारण पुरुषकी विवेकबुद्धि नष्ट हो जाती है, उसी प्रकार वह दुर्बुद्धि भ्रान्त होकर सब कुछ देखता है। वासना दो प्रकारकी होती है—शुद्ध और मलिन। मलिन वासना आवागमनमें डालती है और शुद्ध वासना मनुष्यको जन्म-मृत्युसे छुड़ाती है। ज्ञानीजन कहते हैं कि मलिन वासना निबिड़ अहङ्कार और घन अज्ञानस्वरूप होती है, वह पुनर्जन्म प्रदान करती है॥ ५५–६० ॥

"जिस प्रकार बीजके अच्छी प्रकार भुन जानेपर उससे अङ्कुर नहीं उत्पन्न होता, उसी प्रकार संसार-वासनाके नष्ट हो जानेपर पुनर्जन्म नहीं होता। अतएव दग्ध-बीजके समान स्थिति होनी चाहिये। वायुनन्दन! चबाये हुएको चबानेके समान नाना शास्त्रोंकी व्यर्थ आलोचनासे क्या लाभ; प्रयत्न होना चाहिये भीतरी प्रकाशको खोजनेके लिये। कपिशार्दूल! दर्शन और अदर्शन अर्थात् सत्-ख्याति और असत्-ख्याति दोनों-को छोड़कर जो स्वयं कैवल्यरूपमें स्थित रहता है, वह ब्रह्मविद् नहीं, स्वयं ब्रह्मस्वरूप ही है। चारों वेदोंका और अनेकों शास्त्रोंका अध्ययन करके भी जो ब्रह्मतत्त्वको नहीं जानता, वह परमानन्दसे उसी प्रकार वञ्चित रहता है, जैसे कलछुल भोजनके पदार्थोंमें रहती हुई भी उनके रसको नहीं जानती। जिसका अपने शरीरकी अपवित्र गन्धको प्रत्यक्ष करके भी उससे विराग नहीं होता, उसको विराग पैदा करनेवाला दूसरा कौन-सा उपदेश दिया जा सकता है॥ ६१–६४ ॥

"शरीर अत्यन्त मलयुक्त है और आत्मा अत्यन्त निर्मल है; दोनोंके भेदको जानकर किसकी शुचिताका उपदेश किया जाय। जो वासनासे बँधा है, वही बद्ध है; और वासनाओंका नाश ही मोक्ष है। अतएव वासनाओंका सम्यक्रूपसे परित्याग करके मोक्ष-प्राप्तिकी वासनाका भी त्याग करो। पहले मानसी वासनाओंका त्याग करके विषय-वासनाओंका भी त्याग करो; और मोक्षादिकी शुद्ध—निर्दोष वासनाओंको ग्रहण करो।

इसके बाद उनको भी छोड़कर, अथवा उन भव्य वासनाओं-को व्यवहारमें रखते हुए भी भीतरसे शान्त अर्थात् सब प्रकारकी वासनाओंसे मुक्त रहकर सबके प्रति समान स्नेह रखते हुए एकमात्र चित्स्वरूपमें अपनी वासना लगाओ। मारुति! फिर उस चिद्वासनाको भी मन और बुद्धिके साथ परित्याग करके अन्ततोगत्वा तुम मुझमें पूर्णतया समाहित हो जाओ। जो शब्दरहित, स्पर्शरहित, रूपरहित, रसरहित और गन्धरहित है, जो कभी विकारको नहीं प्राप्त होता, जिसका न कोई नाम है और न कोई गोत्र है तथा जो सब प्रकारके दुःखोंको हरनेवाला है—पवनतनय! इस प्रकारके मेरे स्वरूपका तुम भजन करो॥ ६५–७०॥

"हनूमान्! जो साक्षिस्वरूप है, आकाशके समान अनन्त है, जिसे एक बार जान लेनेपर कुछ भी जानना शेष नहीं रहता; जो अजन्मा, एक—अद्वितीय, निर्लेप, सर्वव्यापी एवं सर्वश्रेष्ठ है; जो अकार-उकार-मकाररूप तीन कलाओंसे युक्त तथा सम्पूर्ण कलाओंसे विमुक्त अद्वय-तत्त्व है, वह ओङ्काररूप अक्षर—अविनाशी ब्रह्म मैं ही हूँ। मैं द्रष्टा हूँ, शुद्धस्वरूप हूँ, कभी विकारको प्राप्त नहीं होता और मेरे अतिरिक्त कोई दूसरा पदार्थ नहीं है, जो मेरा विषय बने। अर्थात् मेरा द्रष्टापन भी कहनेके लिये ही है। मैं आगे-पीछे, ऊपर-नीचे—सर्वत्र परिपूर्ण हूँ। मैं भूमा हूँ, मुझमें किसी प्रकारकी कमी नहीं है। हे हनूमान्! तुम मेरे इस स्वरूपका चिन्तन करो। मैं अज हूँ, अमर हूँ, अजर हूँ, अमृत हूँ, स्वयंप्रकाश हूँ, सर्वव्यापी हूँ, अव्यय—अविनाशी हूँ, मेरा कोई कारण नहीं—मैं स्वयम्भू हूँ, समस्त कार्य-कलापसे परे मैं शुद्धस्वरूप हूँ, नित्यतृप्त हूँ—इस प्रकार तुम चिन्तन करो। इस प्रकार चिन्तन करते-करते जब कालवश शरीरपात होगा, तब वायुके स्पन्दनके समान तुम जीवन्मुक्त-पदका भी परित्याग करके निर्वाण मुक्ति—विदेह-मुक्तिकी अवस्थामें पहुँच जाओगे। यही बात ऋचामें भी कही गयी है—'जो आकाशमें तेजोमय सूर्यमण्डलकी भाँति, परमव्योममें चिन्मय प्रकाशद्वारा सब ओर व्याप्त है, भगवान् विष्णुके उस परमधामको विद्वान् उपासक सदा ही देखते हैं। साधनामें सदा जाग्रत् रहनेवाले निष्काम उपासक ब्राह्मण वहाँ पहुँचकर उस परमधामको और भी उद्दीप्त किये रहते हैं, जिसे विष्णुका परमपद कहते हैं। वह परमपद निष्काम उपासकको प्राप्त होता है।' जो इस प्रकार जानता है, वह उक्त फलका भागी होता है। यह महा-उपनिषद् है"॥ ७१–७६॥

॥ द्वितीय अध्याय समाप्त ॥ २ ॥

॥ शुक्लयजुर्वेदीय मुक्तिकोपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते॥
ॐ शान्तिः! शान्तिः!! शान्तिः!!!

मन ही बन्ध-मोक्षका कारण है

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः।
बन्धाय विषयासक्तं मुक्तं निर्विषयं स्मृतम्॥
(ब्रह्मबिन्दु० २। ३)

मनुष्योंके बन्ध और मोक्षमें मन ही कारण है; विषयासक्त मन बन्धनके लिये है और निर्विषय मन ही मुक्त माना जाता है।

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

कृष्णयजुर्वेदीय

गर्भोपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै ।
तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

गर्भकी उत्पत्ति एवं वृद्धिके प्रकार

ॐ शरीर पञ्चात्मक, पाँचोंमें वर्तमान, छः आश्रयोंवाला, छः गुणोंके योगसे युक्त, सात धातुओंसे निर्मित, तीन मलोंसे दूषित, दो योनियोंसे युक्त तथा चार प्रकारके आहारसे पोषित होता है । पञ्चात्मक कैसे है ? पृथिवी, जल, तेज, वायु, आकाश (—इनसे रचा हुआ होनेके कारण) शरीर पञ्चात्मक है । इस शरीरमें पृथिवी क्या है ? जल क्या है ? तेज क्या है ? वायु क्या है ? और आकाश क्या है ? इस शरीरमें जो कठिन तत्त्व है, वह पृथिवी है; जो द्रव है, वह जल है; जो उष्ण है, वह तेज है; जो सञ्चार करता है, वह वायु है; जो छिद्र है, वह आकाश कहलाता है । इनमें पृथिवी धारण करती है, जल एकत्रित करता है, तेज प्रकाशित करता है, वायु अवयवोंको यथास्थान रखता है, आकाश अवकाश प्रदान करता है । इसके अतिरिक्त श्रोत्र शब्दको ग्रहण करनेमें, त्वचा स्पर्श करनेमें, नेत्र रूप ग्रहण करनेमें, जिह्वा रसका आस्वादन करनेमें, नासिका सूँघनेमें, उपस्थ आनन्द लेनेमें तथा पायु मलोत्सर्गके कार्यमें लगा रहता है । जीव बुद्धिद्वारा ज्ञान प्राप्त करता है, मनके द्वारा सङ्कल्प करता है, वाक्-इन्द्रियसे बोलता है ।

शरीर छः आश्रयोंवाला कैसे है ? इसलिये कि वह मधुर, अम्ल, लवण, तिक्त, कटु और कषाय—इन छः रसोंका आस्वादन करता है । षड्ज, ऋषभ, गान्धार, मध्यम, पञ्चम, धैवत और निषाद—ये सप्त स्वर तथा इष्ट, अनिष्ट और प्रणिधानकारक (प्रणवादि) शब्द मिलाकर दस प्रकारके शब्द (स्वर) होते हैं । शुक्ल, रक्त, कृष्ण, धूम्र, पीत, कपिल और पाण्डुर—ये सप्त रूप (रंग) हैं ॥ १ ॥

सात धातुओंसे निर्मित कैसे है ? जब देवदत्तनामक व्यक्तिको द्रव्य आदि भोग्य-विषय जुड़ते हैं, तब उनके परस्पर अनुकूल होनेके कारण षट्रस पदार्थ प्राप्त होते हैं—जिनसे रस बनता है । रससे रुधिर, रुधिरसे मांस, मांससे मेद, मेदसे स्नायु, स्नायुसे अस्थि, अस्थिसे मज्जा और मज्जासे शुक्र—ये सात धातुएँ उत्पन्न होती हैं । पुरुषके शुक्र और स्त्रीके रक्तके संयोगसे गर्भका निर्माण होता है । ये सब धातुएँ हृदयमें रहती हैं, हृदयमें अन्ताग्नि उत्पन्न होती है, अग्निस्थानमें पित्त, पित्तके स्थानमें वायु और वायुसे हृदयका निर्माण सृजन-क्रमसे होता है ॥ २ ॥

ऋतुकालमें सम्यक् प्रकारसे गर्भाधान होनेपर एक रात्रिमें शुक्र-शोणितके संयोगसे कलल बनता है । सात रातमें बुद्बुद बनता है । एक पक्षमें उसका पिण्ड (स्थूल आकार) बनता है । वह एक मासमें कठिन होता है । दो महीनोंमें वह सिरसे युक्त होता है, तीन महीनोंमें पैर बनते हैं, पश्चात् चौथे महीने गुल्फ (पैरकी घुट्टियाँ), पेट तथा कटि-प्रदेश तैयार हो जाते हैं । पाँचवें महीने पीठकी रीढ़ तैयार होती है । छठे महीने मुख, नासिका, नेत्र और श्रोत्र बन जाते हैं । सातवें महीने जीवसे युक्त होता है । आठवें महीने सब लक्षणोंसे पूर्ण हो जाता है । पिताके शुक्रकी अधिकतासे पुत्र, माताके रुधिरकी अधिकतासे पुत्री तथा शुक्र और शोणित दोनोंके तुल्य होनेसे नपुंसक संतान उत्पन्न होती है । व्याकुल-चित्त होकर समागम करनेसे अंधी, कुबड़ी, खोड़ी तथा बौनी संतान उत्पन्न होती है । परस्पर वायुके संघर्षसे शुक्र दो भागोंमें बँटकर सूक्ष्म हो जाता है, उससे युग्म

(जुड़वाँ) संतान उत्पन्न होती है। पञ्चभूतात्मक शरीरके समर्थ—स्वस्थ होनेपर चेतनामें पञ्च ज्ञानेन्द्रियात्मक बुद्धि होती है; उससे गन्ध, रस आदिके ज्ञान होते हैं। वह अविनाशी अक्षर ॐकारका चिन्तन करता है, तब इस एकाक्षरको जानकर उसी चेतनके शरीरमें आठ प्रकृतियाँ (प्रकृति, महत्-तत्त्व, अहङ्कार और पाँच तन्मात्राएँ) तथा सोलह विकार (पाँच ज्ञानेन्द्रियाँ, पाँच कर्मेन्द्रियाँ, पाँच स्थूल भूत तथा मन) होते हैं। पश्चात् माताका खाया हुआ अन्न एवं पिया हुआ जल नाड़ियोंके सूत्रोंद्वारा पहुँचाया जाकर गर्भस्थ शिशुके प्राणोंको तृप्त करता है। तदनन्तर नवें महीने वह ज्ञानेन्द्रिय आदि सभी लक्षणोंसे पूर्ण हो जाता है। तब वह पूर्व-जन्मका स्मरण करता है। उसके शुभ-अशुभ कर्म भी उसके सामने आ जाते हैं॥ ३॥

तब जीव सोचने लगता है—'मैंने सहस्रों पूर्व-जन्मोंको देखा, उनमें नाना प्रकारके भोजन किये, नाना प्रकारके—नाना योनियोंके स्तनोंका पान किया। मैं बारंबार उत्पन्न हुआ, मृत्युको प्राप्त हुआ। अपने परिवारवालोंके लिये जो मैंने शुभाशुभ कर्म किये, उनको सोचकर मैं आज यहाँ अकेला दग्ध हो रहा हूँ। उनके भोगोंको भोगनेवाले तो चले गये, मैं यहाँ दुःखके समुद्रमें पड़ा कोई उपाय नहीं देख रहा हूँ। यदि इस योनिसे मैं छूट जाऊँगा—इस गर्भके बाहर निकल गया तो अशुभ कर्मोंका नाश करनेवाले तथा मुक्तिरूप फल-को प्रदान करनेवाले महेश्वरके चरणोंका आश्रय लूँगा। यदि मैं योनिसे छूट जाऊँगा तो अशुभ कर्मोंका नाश करनेवाले और मुक्तिरूप फल प्रदान करनेवाले भगवान् नारायणकी शरण ग्रहण करूँगा। यदि मैं योनिसे छूट जाऊँगा तो अशुभ कर्मोंका नाश करनेवाले और मुक्तिरूप फल प्रदान करनेवाले सांख्य और योगका अभ्यास करूँगा। यदि मैं इस बार योनिसे छूट गया तो मैं ब्रह्मका ध्यान करूँगा।' पश्चात् वह योनिद्वार-को प्राप्त होकर योनिरूप यन्त्रमें दबाया जाकर बड़े कष्टसे जन्म ग्रहण करता है। बाहर निकलते ही वैष्णवी वायु (माया)के स्पर्शसे वह अपने पिछले जन्म और मृत्युओंको भूल जाता है और शुभाशुभ कर्म भी उसके सामनेसे हट जाते हैं॥ ४॥

देह-पिण्डका 'शरीर' नाम कैसे होता है? इसलिये कि ज्ञानाग्नि, दर्शनाग्नि तथा जठराग्निके रूपमें अग्नि इसमें आश्रय लेता है। इनमें जठराग्नि वह है, जो खाये, पिये, चाटे और चूसे हुए पदार्थोंको पचाता है। दर्शनाग्नि वह है, जो रूपोंको दिखलाता है; ज्ञानाग्नि शुभाशुभ कर्मोंको सामने खड़ा कर देता है। अग्निके शरीरमें तीन स्थान होते हैं—आहवनीय अग्नि मुखमें रहता है, गार्हपत्य अग्नि उदरमें रहता है, और दक्षिणाग्नि हृदयमें रहता है। आत्मा यजमान है, मन ब्रह्मा है, लोभादि पशु हैं, धैर्य और संतोष दीक्षाएँ हैं, ज्ञानेन्द्रियाँ यज्ञ-के पात्र हैं, कर्मेन्द्रियाँ हवि (होम करनेकी सामग्री) हैं, सिर कपाल है, केश दर्भ हैं, मुख अन्तर्वेदिका है, सिर चतुष्कपाल है, पार्श्वकी दन्तपंक्तियाँ षोडश कपाल हैं, एक सौ सात मर्मस्थान हैं, एक सौ अस्सी संधियाँ हैं, एक सौ नौ स्नायु हैं, सात सौ शिराएँ हैं, पाँच सौ मज्जाएँ हैं, तीन सौ साठ अस्थियाँ हैं, साढ़े चार करोड़ रोम हैं, आठ पल (तोले) हृदय है, द्वादश पल (बारह तोला) जिह्वा है, प्रस्थमात्र (एक सेर) पित्त, आढकमात्र (ढाई सेर) कफ, कुडवमात्र (पावभर) शुक्र तथा दो प्रस्थ (दो सेर) मेद है; इसके अतिरिक्त शरीरमें आहारके परिमाणसे मल-मूत्रका परिमाण अनियमित होता है। यह पिप्पलाद ऋषिके द्वारा प्रकटित मोक्षशास्त्र है, पैप्पलाद मोक्षशास्त्र है॥ ५॥

॥ गर्भोपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै।
तेजस्वि नावधीतमस्तु। मा विद्विषावहै।

ॐ शान्तिः! शान्तिः!! शान्तिः!!!

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

कृष्णयजुर्वेदीय

कैवल्योपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै ।
तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ।

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

आत्माका स्वरूप तथा उसे जाननेका उपाय

महर्षि आश्वलायन भगवान् प्रजापति ब्रह्माजीके पास विधिपूर्वक समिधा हाथमें लेकर गये और बोले, 'भगवन् ! सदा संतजनोंके द्वारा परिसेवित, अत्यन्त गोप्य तथा अतिशय श्रेष्ठ उस ब्रह्मविद्याका मुझे उपदेश कीजिये, जिसके द्वारा विद्वान्लोग शीघ्र ही सारे पापोंको नष्ट करके परात्पर पुरुष—परब्रह्मको प्राप्त होते हैं ।' ब्रह्माजीने उन महर्षिसे कहा—'आश्वलायन ! तुम उस परात्पर तत्त्वको श्रद्धा, भक्ति, ध्यान और योगके द्वारा जाननेका यत्न करो । उसकी प्राप्ति न कर्मके द्वारा होती है, न संतान अथवा धनके द्वारा । ब्रह्मज्ञानियोंने केवल त्यागके द्वारा अमृतत्वको प्राप्त किया है । स्वर्गलोकसे भी ऊपर गुहामें अर्थात् बुद्धिके गह्वरमें स्थित होकर जो ब्रह्मलोक प्रकाशित है, उसमें यति—संयमशील योगीजन प्रवेश करते हैं । जिन्होंने वेदान्तके सविशेष ज्ञानसे तथा श्रवण, मनन और निदिध्यासनके द्वारा परम तत्त्वका निश्चय कर लिया है, वे शुद्ध अन्तःकरणवाले योगीजन संन्यास-योगके द्वारा ब्रह्मलोकमें जाकर कल्पके अन्तमें अमृतस्वरूप होकर मुक्त हो जाते हैं । स्नानादिसे शुद्ध होनेके अनन्तर निर्जन स्थानमें सुखसे बैठकर, ग्रीवा, सिर और शरीरको सीधे रखकर सारी इन्द्रियोंका निरोध करके भक्ति-पूर्वक अपने गुरुको प्रणाम करके संन्यास-आश्रममें स्थित योगीलोग अपने हृदय-कमलमें रजोगुणरहित, विशुद्ध, दुःख-शोकातीत आत्मतत्त्वका विशदरूपसे चिन्तन करते हैं । इस प्रकार जो अचिन्त्य है, अव्यक्त और अनन्तस्वरूप है, कल्याणमय है, प्रशान्त है, अमृत है; जो ब्रह्म अर्थात् निखिल ब्रह्माण्डका मूल कारण है; जिसका आदि, मध्य और अन्त नहीं; जो एक अर्थात् अद्वितीय है, विभु और चिदानन्द है, रूपरहित और अद्भुत है, उस उमासहित अर्थात् ब्रह्मविद्याके साथ परमेश्वरको, समस्त चराचरके स्वामीको, प्रशान्तस्वरूप, त्रिलोचन, नीलकण्ठ महादेव अर्थात् परात्पर परब्रह्मको—जो सब भूतोंका मूल कारण है, सबका साक्षी है तथा अविद्यासे परे प्रकाशमान हो रहा है, उसको मुनिलोग ध्यानके द्वारा प्राप्त करते हैं ॥ १–७ ॥

'वही ब्रह्मा है, वही शिव है, वही इन्द्र है, वही अक्षर—अविनाशी परमात्मा है, वही विष्णु है; वह प्राण है, वह काल है, अग्नि है, वह चन्द्रमा है । जो कुछ हो चुका है और जो भविष्यमें होनेवाला है, वह सब वही है; उस सनातन तत्त्वको जानकर प्राणी मृत्युके परे चला जाता है । इसके अतिरिक्त मुक्तिका दूसरा कोई मार्ग नहीं है । जो आत्माको सब भूतोंमें देखता है तथा सब भूतोंको आत्मामें देखता है, वह परब्रह्मको प्राप्त करता है; दूसरे किसी उपायसे नहीं । आत्मा—अन्तःकरणको नीचेकी अरणि तथा प्रणवको ऊपरकी अरणि बनाकर ज्ञानीजन ज्ञानरूपी मन्थनके अभ्यासद्वारा संसार-बन्धनको नष्ट कर देते हैं—ज्ञानाग्निमें जला डालते हैं । वही प्राणी मायाके वशीभूत अत्यन्त मोहग्रस्त होकर शरीरको ही अपना स्वरूप मान सब प्रकारके कर्मोंको करता है । वही जाग्रत् अवस्थामें स्त्री, अन्न-पान आदि नाना प्रकारके

भोगोंको भोगता हुआ परितृप्ति लाभ करता है। वही जीव स्वप्नावस्थामें अपनी मायासे कल्पित जीवलोकमें सुख-दुःखका भोक्ता बनता है और सुषुप्तिकालमें सारे मायिक प्रपञ्चके विलीन होनेपर वह तमोगुणसे अभिभूत होकर सुख-स्वरूपको प्राप्त होता है। पुनः जन्मान्तरोंके कर्मोंकी प्रेरणासे वह जीव सुषुप्तिसे स्वप्न-जगत्में उतरता है और उसके बाद जाग्रत्-अवस्थामें आता है। इस प्रकार स्थूल, सूक्ष्म और कारण-शरीररूपी तीन पुरोंमें जो जीव क्रीडा करता है, उसीसे यह सारा प्रपञ्च-वैचित्र्य उत्पन्न होता है ॥ ८–१४ ॥

'इस समस्त प्रपञ्चका आधार आनन्दस्वरूप अखण्ड बोध है—जिसमें स्थूल, सूक्ष्म और कारण-शरीररूपी तीनों पुर लयको प्राप्त होते हैं। इसीसे प्राण उत्पन्न होता है, मन और सारी इन्द्रियाँ उत्पन्न होती हैं; आकाश, वायु, अग्नि, जल और सारे विश्वको धारण करनेवाली पृथ्वी उत्पन्न होती है। जो परब्रह्म सबका आत्मा है, समस्त कार्य-कारणरूप विश्वका महान् आयतन अर्थात् आधार है, जो सूक्ष्म-से-सूक्ष्म है, अविनाशी है, वह तुम्हीं हो, तुम वही हो। जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति आदि जो प्रपञ्च भासमान है, वह ब्रह्म-स्वरूप है और वही मैं हूँ—यों जानकर जीव सारे बन्धनोंसे मुक्त हो जाता है। तीनों धाम अर्थात् जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्तिमें जो कुछ भोक्ता, भोग्य और भोग हैं, उनसे विलक्षण साक्षी, चिन्मात्रस्वरूप, सदाशिव मैं हूँ। मुझमें ही सब कुछ उत्पन्न हुआ है, मुझमें ही सब कुछ प्रतिष्ठित है, मुझमें ही सब लयको प्राप्त होता है; वह अद्वय ब्रह्मस्वरूप मैं ही हूँ। मैं अणुसे भी अणु हूँ, इसी प्रकार मैं महान्से भी महान् हूँ; यह विचित्र विश्व मेरा ही स्वरूप है। मैं पुरातन पुरुष हूँ, मैं ईश्वर हूँ, मैं हिरण्यमय पुरुष ब्रह्मा हूँ, मैं शिवस्वरूप हूँ। वह पाणि-पाद-विहीन, अचिन्त्यशक्ति परब्रह्म मैं हूँ। मैं नेत्रोंके बिना देखता हूँ, कानोंके बिना सुनता हूँ, बुद्धि आदिसे पृथक् होकर मैं ही जानता हूँ; मुझको जाननेवाला कोई नहीं है; मैं सदा चित्स्वरूप हूँ। समस्त वेद मेरा ही ज्ञान कराते हैं, मैं ही वेदान्तका कर्ता हूँ, वेदवेत्ता भी मैं ही हूँ। मुझे पुण्य-पाप नहीं लगते, मेरा कभी नाश नहीं होता और न जन्म ही होता है। और न मेरे शरीर, मन-बुद्धि और इन्द्रियाँ ही हैं। मेरे लिये न भूमि है न जल है, न अग्नि है, न वायु और न आकाश ही है।' जो इस प्रकार गुहा—बुद्धिके गह्वरमें स्थित, निष्कल (अवयवहीन) और अद्वितीय, सदसत्से परे सबके साक्षी मेरे परमात्मस्वरूपको जानता है, वह शुद्ध परमात्मस्वरूपको प्राप्त होता है। जो शतरुद्रियका पाठ करता है, वह अग्निपूत होता है, वायुपूत होता है, आत्मपूत होता है, सुरापानके दोषसे छूट जाता है, ब्रह्महत्याके दोषसे मुक्त हो जाता है; वह स्वर्णकी चोरीके पापसे छूट जाता है, वह शुभाशुभ कर्मोंसे उद्धार पाता है, भगवान् सदाशिवके आश्रित हो जाता है तथा अविमुक्तस्वरूप हो जाता है। अतएव जो आश्रमसे अतीत हो गये हैं, उन परमहंसोंको सदा-सर्वदा अथवा कम-से-कम एक बार इसका पाठ अवश्य करना चाहिये। इससे उस ज्ञानकी प्राप्ति होती है, जो भवसागरका नाश कर देता है। इसलिये इसको इस प्रकार जानकर मनुष्य कैवल्यरूप मुक्तिको प्राप्त होता है, कैवल्य-पदको प्राप्त होता है ॥ १५–२५ ॥

॥ कृष्णयजुर्वेदीय कैवल्योपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै। तेजस्वि नावधीतमस्तु। मा विद्विषावहै।

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

ज्ञानमयी दृष्टि

'दृष्टिं ज्ञानमयीं कृत्वा पश्येद् ब्रह्ममयं जगत्।'

'दृष्टिको ज्ञान (ब्रह्म) मयी करके जगत्को ब्रह्ममय देखे।'

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

कृष्णयजुर्वेदीय

कठरुद्रोपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ।

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

संन्यासकी विधि और आत्मतत्त्वका वर्णन

हरिः ॐ एक समय देवगण भगवान् प्रजापतिके पास गये और बोले—भगवन् ! हमें ब्रह्मविद्याका उपदेश कीजिये । भगवान् प्रजापति बोले—"शिखासहित केशोंका मुण्डन करा और यज्ञोपवीतका त्याग करके, पुत्रको देखकर यों कहे—'तुम ब्रह्मा हो, तुम यज्ञ हो, तुम वषट्कार हो, तुम ॐकार हो, तुम स्वाहा हो, तुम स्वधा हो, तुम धाता हो, तुम विधाता हो, तुम प्रतिष्ठा हो ।' तब पुत्र कहे, 'मैं ब्रह्मा हूँ, मैं यज्ञ हूँ, मैं वषट्कार हूँ, मैं ॐकार हूँ, मैं स्वाहा हूँ, मैं स्वधा हूँ, मैं धाता हूँ, मैं विधाता हूँ, मैं त्वष्टा हूँ, मैं प्रतिष्ठा हूँ ।' परिव्राजक (संन्यासी) होकर घरसे निकलनेपर जब पुत्र-कलत्रादि पीछे-पीछे चलें तो उनको देखकर अश्रुपात न करे । यदि अश्रुपात करेगा तो सन्तानका नाश हो जायगा । फिर वे सब लोग संन्यासीकी प्रदक्षिणा करके इधर-उधर बिना देखे लौट जाते हैं । ऐसा संन्यासी देवलोकका अधिकारी होता है ।

"ब्रह्मचारीके रूपमें वेदोंका अध्ययन करने एवं वेद-शास्त्रानुसार ब्रह्मचर्यका पालन करनेके पश्चात् विवाहपूर्वक पुत्रोंको उत्पन्न करके, उनको सुसंस्कृत बना, यथाशक्ति यज्ञ-हवन करके अपने बन्धु-बान्धवों तथा गुरुजनोंसे अनुज्ञा प्राप्तकर संन्यास ग्रहण किया जा सकता है । इस प्रकार संन्यास ग्रहण करनेवाला वनमें जाकर बारह रात्रियोंतक दुग्धसे अग्निहोत्र करे, बारह रात्रियोंतक केवल दुग्धाहारपर रहे । बारह रात्रियोंके अन्तमें विष्णुसम्बन्धी तथा प्रजापतिसम्बन्धी चरुको, जो तीन मिट्टीकी ठीकरियोंपर सिद्ध किया गया हो, वैश्वानर अग्नि तथा प्रजापतिके उद्देश्यसे हवनकर अग्निहोत्रमें प्रयुक्त दारुपात्रोंको भी अग्निमें होम दे । मिट्टीके पात्रोंका जलमें विसर्जन कर दे और तैजस—स्वर्णादिके बने पदार्थोंको अपने गुरुको प्रदान कर दे । उस समय यों कहे—'तू मुझे छोड़कर दूर न जाना, और मैं तुम्हें छोड़कर दूर नहीं जाऊँगा ।' कुछ शास्त्रोंके मतसे, इसके पश्चात् गार्हपत्य, दक्षिणाग्नि और आहवनीय—इन तीनों प्रकारकी यज्ञाग्नियोंसे अरणियोंके पाससे भस्मकी मुष्टि लेकर पान करे । शिखासहित केशोंका वपन कराके और यज्ञोपवीत उतारकर 'ॐ भूः स्वाहा' इस मन्त्रसे जलमें डाल दे । इसके बाद अनशन, जलप्रवेश, अग्नि-प्रवेश, वीरोंके मार्गका ग्रहण करके (पाण्डवोंकी भाँति) महा-प्रस्थान करे, अथवा किसी वृद्ध संन्यासीके आश्रममें चला जाय । दुग्ध अथवा जलके साथ जो कुछ वह भोजन करे, वही उसका सायंकालीन हवन है; प्रातःकाल जो भोजन करे, वही प्रातः-कालीन हवन है । अमावास्याको जो भोजन करता है, वही दर्श-यज्ञ है । पूर्णिमाको जो भोजन करता है, वह उसका पौर्णमास्य यज्ञ है । वसन्त ऋतुमें जो वह केश, दाढ़ी, मूँछ, शरीर-रोएँ, नख आदि कटवाता है, वह उसका अग्निष्टोम है । संन्यास लेनेके बाद पुनः अग्न्याधान न करे, **'मृत्युर्जयमावहम्'** इत्यादिक आध्यात्मिक मन्त्रोंका पाठ करे । **'स्वस्ति सर्वजीवेभ्यः'**—सब जीवोंका कल्याण हो, यह कहकर केवल आत्मतत्त्वका ध्यान करता हुआ, ऊपर हाथ उठाये प्रपञ्चातीत पथमें विचरण करे, गृहहीन होकर विचरण करे । भिक्षान्नके सिवा और कुछ ग्रहण न करे । थोड़ी देर भी एक जगह न

टहरे, जीव-हिंसासे बचनेके लिये केवल वर्षाकालमें भ्रमण न करे।

"इस विषयमें दूसरे श्लोक भी हैं, जिनका भाव इस प्रकार है—'संन्यासीको चाहिये कि वह कुण्डिका, चमस तथा शिक्य (झोली) आदिको, तथा तिपाई, जूते, शीतको दूर करनेवाली कन्था (कथरी), कौपीनके ऊपर अङ्ग ढकनेवाला वस्त्र, कुशका बना पवित्र, स्नानके अनन्तर धारण करनेका वस्त्र तथा उत्तरीय वस्त्र, यज्ञोपवीत एवं वेदाध्ययन—सबका त्याग कर दे। वह अपना स्नान, पान तथा शौच पवित्र जलके द्वारा सम्पादन करे। नदीके किनारे जाकर सोये या देवमन्दिरमें सोये। अत्यधिक आराम न करे अथवा आयासके द्वारा शरीरको व्यर्थ कष्ट न दे, दूसरोंके द्वारा अपनी स्तुति सुनकर प्रसन्न न हो और निन्दा सुनकर गाली या शाप न दे। संन्यासी प्रमादरहित होकर ब्रह्मचर्यपूर्वक जीवन बिताये। स्त्रियोंका दर्शन, स्पर्श, केलि—क्रीडा, चर्चा, गुह्य (कामसम्बन्धी) विषयोंकी बातचीत, काम-सङ्कल्प, सम्भोगके लिये प्रयत्न तथा सम्भोगकी क्रिया—ये आठ प्रकारके मैथुन विचारवान् पुरुषोंने गिनाये हैं। उपर्युक्त अष्टविध मैथुनके त्यागरूप ब्रह्मचर्यका पालन मुमुक्षुजनोंको करना चाहिये॥ १—६ ॥

"जो जगत्का प्रकाशक है, नित्य प्रकाशके रूपमें अपनेद्वारा ही प्रकाशित है, वही जगत्का साक्षी है, निर्मल आकृतिवाला सबका आत्मा है। वह प्रज्ञानघनस्वरूप है, सब प्राणी उसीमें प्रतिष्ठित हैं। मनुष्य न कर्मके द्वारा, न संतानके द्वारा और न अन्य किसी साधनके द्वारा—बल्कि ब्रह्मानुभवके द्वारा ही ब्रह्मको प्राप्त कर सकता है। वह सत्य-ज्ञान-आनन्दरूप अद्वितीय ब्रह्म इस माया, अज्ञान, गुहा आदि नामोंसे कहे जानेवाले संसारमें व्याप्त है तथा केवल विद्याके द्वारा जाना जाता है। जो परम व्योम नामक नित्य धाममें विराजमान इस ब्रह्मको जानता है, वह द्विजश्रेष्ठ क्रमशः सभी कामनाओंको प्राप्त कर लेता है—पूर्णकाम हो जाता है। अज्ञान और मायाशक्तिके साक्षी प्रत्यगात्माको जो 'मैं एक ब्रह्मस्वरूप हूँ' यों जानता है, वह स्वयं ब्रह्म हो जाता है॥ ७—१२ ॥

"पूर्वोक्त शक्तियुक्त इस ब्रह्मस्वरूप आत्मासे उसी प्रकार अपञ्चीकृत आकाश अर्थात् शब्द-तन्मात्र उत्पन्न हुआ, जैसे रज्जुमें सर्पका भान होता है। पुनः आकाशसे वायुसंज्ञक अपञ्चीकृत स्पर्श-तन्मात्र उत्पन्न हुआ। वायुसे अग्नि, अग्निसे जल और जलसे पृथिवी उत्पन्न हुई। उन सूक्ष्म भूतोंको शिवरूप ईश्वरने पञ्चीकृत करके उन्हींसे ब्रह्माण्ड आदिकी सृष्टि की। ब्रह्माण्डके भीतर प्राणियोंके पुराकृत कर्मोंके अनुसार देव, दानव, यक्ष, किन्नर, मनुष्य, पशु, पक्षी आदि योनियोंकी सृष्टि हुई तथा अस्थि, स्नायु आदिसे निर्मित यह प्राणियोंका शरीर भी कर्मानुसार ही प्रकाशित हो रहा है। समस्त शरीरधारियोंका यह जो अन्नमय आत्मा—स्थूल शरीर प्रकाशित हो रहा है, उससे भिन्न एक प्राणमय आत्मा और है, जो इस अन्नमय आत्माके भीतर स्थित है। उससे भी सूक्ष्म दूसरा विज्ञानमय आत्मा है, जो प्राणमय आत्माके भी भीतर स्थित है। उससे भी सूक्ष्म आनन्दमय आत्मा है, जो विज्ञानमय आत्माके भी भीतर है। अन्नमय आत्मा प्राणमयसे भरा है, उसी प्रकार प्राणमय आत्मा स्वभावतः मनोमय आत्मासे पूर्ण है। मनोमय आत्मा विज्ञानमयसे पूर्ण है। सदा सुखस्वरूप विज्ञानमय आत्मा आनन्दसे पूर्ण रहता है। उसी प्रकार आनन्दमय आत्मा अपनेसे भिन्न साक्षिरूप सर्वव्यापी, सर्वान्तर्यामी ब्रह्मके द्वारा पूर्ण है। वह ब्रह्म किसी दूसरेके द्वारा नहीं, बल्कि स्वतः सब ओरसे पूर्ण है। जो यह सत्य एवं ज्ञानस्वरूप अद्वितीय ब्रह्म है, वही सबका पुच्छ—आधार है। वह सबका सार एवं रसमय (आनन्दस्वरूप) है। उस सनातन तत्त्वको प्राप्तकर यह देही सर्वत्र सुखी होता है। इसके सिवा अन्यत्र सुखता कहाँ है? अखिल प्राणियोंके आत्मस्वरूप इस परानन्द ब्रह्मके न होनेपर कौन मानव जीता रह सकता है अथवा कौन प्राणी नित्य चेष्टा करता है? अतएव सर्वान्तर्यामीरूपसे जो चित्तमें भासित होता है, वही परमपुरुष दुःखोंसे घिरे हुए जीवात्माको सदा आनन्द प्रदान करता है॥ १३—२५ ॥

"जो अदृश्यत्व आदि लक्षणोंसे युक्त इस परतत्त्वसे अभेदरूप परमाद्वैतको प्राप्त कर लेता है, वही महासंन्यासी है। सद्रूप परब्रह्म जो देश-काल-वस्तुसे अपरिच्छिन्न है, वही अभयपद है, परम कल्याणस्वरूप है, परम अमृत है। जबतक मनुष्यको इससे थोड़ा भी अन्तर—व्यवधान दीख पड़ता है, तबतक उसे (जन्म-मृत्युका) भय है—इसमें संदेह नहीं। भगवान् विष्णुसे लेकर क्षुद्रातिक्षुद्र तृणपर्यन्त सभी तारतम्यके अनुसार नित्य इसी आनन्दकोषसे आनन्द प्राप्त करते हैं। इस लोक तथा परलोकके भोगोंसे विरक्त, प्रसन्न चित्तवाले श्रोत्रियको यह स्वरूपभूत आनन्द स्वयं ही अनुभूत होता है—उसी प्रकार जैसे स्वयं परमात्माके अंदर होता है। शब्दकी प्रवृत्ति किसी निमित्तको लेकर होती है। परतत्त्वमें निमित्तका अभाव होनेसे वाणी वहाँसे लौट आती

है । जो सब विशेषोंसे रहित परानन्दरूप तत्त्व है, वहाँ शब्दकी प्रवृत्ति कैसे हो । इस कारण यह मन सूक्ष्म और व्यावृत अर्थात् सीमित शक्ति-सम्पन्न होकर सर्वत्र गमन करता है । क्योंकि श्रोत्र, त्वक्, नेत्र आदि ज्ञानेन्द्रियाँ तथा शब्द, स्पर्श आदि उनके विषय एवं वाक्, पाणि आदि कर्मेन्द्रियाँ सीमित शक्तिसम्पन्न हैं । अतएव परतत्त्वको प्राप्त करनेमें ये समर्थ नहीं हैं । जो साधक उस द्वन्द्वरहित, निर्गुण, सत्य-स्वरूप और विज्ञानघन ब्रह्मानन्दको 'यह मेरा ही स्वरूप है'—इस प्रकार जान लेता है, उसे कहीं भी भय नहीं होता । इस प्रकार जो अपने इन्द्रियोंका स्वामी अपने गुरुके उपदेशसे आत्मसाक्षात्कारके द्वारा ब्रह्मानन्दको जानता है, वह साधु-असाधु कर्मोंके द्वारा कभी संतप्त नहीं होता । विषय तापक हैं और चित्त ताप्य है; चित्त और उसके विषयोंसे यह अखिल जगत् विभासित हो रहा है । परन्तु वेदान्त-शास्त्रके वाक्योंके ज्ञानसे यह प्रत्यगात्माके रूपमें अनुभूत होता है । शुद्ध-बुद्ध-मुक्त-स्वभाव ब्रह्म, ईश्वर-चैतन्य, जीव-चैतन्य, प्रमाता, प्रमाण, प्रमेय और फल—ये सप्तविध तत्त्व कहे गये हैं, जिनमें व्यवहारको लेकर भेद है । मायाकृत उपाधियोंसे अत्यन्त मुक्त ब्रह्म—शुद्ध चैतन्य कहलाता है । मायाके सम्बन्धसे वह ईश है, अविद्याके वशीभूत वही जीव है, तथा अन्तःकरणके सम्बन्धसे वही प्रमाता—ज्ञाता कहलाता है । उस अन्तःकरणकी वृत्तिके सम्बन्धसे वह प्रमाण-संज्ञाको प्राप्त होता है । वह चैतन्य जबतक अज्ञात है, तबतक प्रमेय-कोटिमें आता है और वही ज्ञात हो जानेपर फल कहलाता है । अतएव बुद्धिमान् पुरुष अपने-आपको 'मैं सब उपाधियोंसे मुक्त हूँ'—इस प्रकार चिन्तन करे । इस प्रकार जो तत्त्वतः जानता है, वह ब्रह्मत्वको प्राप्त करनेयोग्य हो जाता है । मैंने समस्त वेदान्तके सिद्धान्तोंका सार यथार्थतः कहा है । जीव स्वयं—अपने ही कर्मोंसे उत्पन्न होता है, स्वयं ही मरता है और स्वयं ही अवशिष्ट रहता है । यह सब आत्माकी क्रीडा है, आत्माके सिवा कोई दूसरा तत्त्व नहीं है । यही उपनिषद्—रहस्य है'' ॥ २६–४३ ॥

॥ कृष्णयजुर्वेदीय कठरुद्रोपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ।

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

देहनाशसे आत्माका नाश नहीं

घटावभासको भानुर्घटनाशे न नश्यति ।
देहावभासकः साक्षी देहनाशे न नश्यति ॥ (आत्मप्रबोध० १८)

'जैसे घड़ेका प्रकाशक सूर्य घड़ेके नाश हो जानेपर नष्ट नहीं होता, वैसे ही देहका प्रकाशक साक्षी (आत्मा) देहके नाशसे नाशको नहीं प्राप्त होता ।'

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

कृष्णयजुर्वेदीय

रुद्रहृदयोपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ।

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

भगवान् रुद्रकी सर्वश्रेष्ठता, सर्वस्वरूपता और ब्रह्मस्वरूपता

हरिः ॐ रुद्रहृदय, योगकुण्डली, भस्मजाबाल, रुद्राक्षजाबाल और गणपति—ये पाँच उपनिषद् प्रणवके मूल तत्त्वको बतलाते हैं । ये श्रुतिके महावाक्य हैं, ब्रह्म-ज्ञानात्मक अग्निहोत्रके ये पाँच महामन्त्र हैं, अथवा मुक्तिकी प्राप्तिके लिये पाँच ब्रह्म अर्थात् मन्त्रात्मक अग्निहोत्र हैं ॥ १ ॥

श्रीशुकदेवजीने व्यासजीके चरणोंमें सिर झुकाकर प्रणाम किया और बोले, 'भगवन् ! बतलाइये, सब वेदोंमें किस एक देवताका प्रतिपादन हुआ है और किसमें सारे देवता वास करते हैं ? किसकी सेवा-पूजा करनेसे सर्वदा सब देवता मुझपर प्रसन्न रहेंगे ?' श्रीशुकदेवजीकी इस बातको सुनकर उनके पिता उनसे बोले—"शुक ! सुनो—भगवान् रुद्र सर्वदेवस्वरूप हैं, और सब देवता रुद्रस्वरूप हैं । रुद्रके दक्षिण पार्श्वमें सूर्यभगवान्, ब्रह्माजी तथा गार्हपत्य, दक्षिणाग्नि और आहवनीय—ये तीन प्रकारके अग्निदेव स्थित हैं । वामपार्श्वमें भगवती उमा, विष्णुभगवान् और सोम—ये तीन हैं । जो भगवती उमा हैं, वही विष्णुभगवान् हैं और जो विष्णुभगवान् हैं, वही चन्द्रमा हैं । जो गोविन्दको नमस्कार करते हैं, वे शङ्करजीको नमस्कार करते हैं । और जो भक्तिपूर्वक विष्णुभगवान्‌की अर्चना करते हैं, वे वृषभध्वज अर्थात् शङ्करजीकी ही पूजा करते हैं । जो विरूपाक्ष अर्थात् भगवान् आशुतोषसे द्वेष करते हैं, वे जनार्दनसे ही द्वेष करते हैं । जो रुद्रको नहीं जानते, वे केशवको भी नहीं जानते । रुद्रसे बीज उत्पन्न होता है और उस बीजकी योनि (अर्थात् क्षेत्र) विष्णुभगवान् हैं । जो रुद्र हैं, वे स्वयं ब्रह्मा हैं और जो ब्रह्मा हैं, वे अग्निदेव हैं । रुद्र ब्रह्मा और विष्णुस्वरूप हैं । और अग्नि-सोमात्मक समस्त जगत् भी रुद्र ही है । सृष्टिमें जितने पुँल्लिङ्ग प्राणी हैं, सब महेश्वर हैं और जितने स्त्रीलिङ्ग प्राणी हैं, सब भगवती उमा हैं । सारी स्थावर और जङ्गमस्वरूप सृष्टि उमा-महेश्वररूप है । समस्त व्यक्त जगत् उमाका स्वरूप है । और अव्यक्त जगत् महेश्वरका स्वरूप है । उमा और शङ्करका योग ही विष्णु कहलाता है । जो उन विष्णुभगवान्‌को भक्तिपूर्वक नमस्कार करते हैं, वे आत्मा, परमात्मा और अन्तरात्मा—इस त्रिविध आत्माको जानकर परमात्माको प्राप्त होते हैं । अन्तरात्मा ब्रह्मा हैं और परमात्मा महेश्वर हैं । और सभी प्राणियोंके सनातन आत्मा विष्णुभगवान् हैं । इस त्रिलोकी-रूप वृक्षके, जिसके तने और शाखाएँ भूमिपर फैली हुई हैं, अग्रभाग विष्णु हैं । मध्य (तना) ब्रह्मा हैं और मूलभाग भगवान् महेश्वर हैं । विष्णु कार्यरूप हैं, ब्रह्मा क्रियारूप हैं और महेश्वर कारण-स्वरूप हैं । प्रयोजनके अनुसार रुद्रने अपनी एक ही मूर्तिको तीन प्रकारसे व्यवस्थित किया है । धर्म रुद्रस्वरूप है, जगत् विष्णुस्वरूप है और समस्त ज्ञान ब्रह्मास्वरूप हैं । 'श्रीरुद्र रुद्र रुद्र' इस प्रकारसे जो बुद्धिमान् जपता है, इससे समस्त देवोंका कीर्तन हो जानेके कारण वह सब पापोंसे मुक्त हो जाता है ॥ २–१६ ॥

"पुरुष रुद्रस्वरूप हैं और स्त्रियाँ उमास्वरूपा हैं—इन दोनों प्रकारके रूपोंमें भगवान् रुद्र और भगवती उमाको

नमस्कार है। रुद्र ब्रह्मा हैं और उमा वाणी हैं। इन दोनों रूपोंमें रुद्र और उमाको नमस्कार। रुद्र विष्णु हैं और उमा लक्ष्मी हैं। उनको और उनको नमस्कार। रुद्र सूर्य हैं और उमा छाया हैं। उनको और उनको नमस्कार। रुद्र चन्द्रमा हैं और उमा तारा हैं, उनको और उनको नमस्कार। रुद्र दिवस हैं और उमा रात्रि हैं। उनको और उनको नमस्कार। रुद्र यज्ञ हैं और उमा वेदी हैं। उनको और उनको नमस्कार। रुद्र अग्निदेव हैं और उमा स्वाहा हैं। उनको और उनको नमस्कार। रुद्र वेद हैं और उमा शास्त्र हैं। उनको और उनको नमस्कार। रुद्र वृक्ष हैं और उमा लता हैं। उनको और उनको नमस्कार। रुद्र गन्ध हैं और उमा पुष्प हैं। उनको और उनको नमस्कार। रुद्र अर्थ हैं और उमा अक्षर हैं। उनको और उनको नमस्कार। रुद्र लिङ्ग हैं और उमा पीठ हैं। उनको और उनको नमस्कार। इस प्रकार सर्वदेवात्मक रुद्रको पृथक्-पृथक् नमस्कार करे। मैं भी इन्हीं मन्त्रपदोंके द्वारा महेश्वर और पार्वतीको नमस्कार करता हूँ। मनुष्य जहाँ-जहाँ रहे, इस अर्धालीसहित मन्त्रका उच्चारण करता रहे। ब्रह्महत्यारा भी यदि जलमें प्रविष्ट होकर इस मन्त्रका जाप करे तो सब पापोंसे मुक्त हो जाता है॥ १७–२५॥

"जो सबका अधिष्ठान है, द्वन्द्वातीत है, सच्चिदानन्दस्वरूप, सनातन परम ब्रह्म है, मन और वाणीके अगोचर है, शुक! उसके भलीभाँति जान लेनेपर यह सब ज्ञात हो जाता है; क्योंकि सब कुछ उसका ही स्वरूप है, उससे भिन्न कुछ भी नहीं है। दो विद्याएँ जानने योग्य हैं—वे हैं परा और अपरा। उनमें अपरा विद्या यह है—ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द और ज्यौतिष; तथा मुनीश्वर! इस अपरा विद्यामें आत्मविषयके अतिरिक्त सब प्रकारके बौद्धिक ज्ञानका समावेश हो जाता है। अब परा विद्या वह है, जिसके द्वारा आत्मविषयका ज्ञान होता है। वह आत्मतत्त्व परम अविनाशी है। वह देखनेमें नहीं आता, ग्रहण नहीं किया जाता। नाम-रूप और गोत्रसे वर्जित है। उसके चक्षु और श्रोत्र नहीं हैं। वह विषयातीत है, उसके हाथ-पैर नहीं हैं; वह नित्य है, विभु है, सर्वगत है, सूक्ष्मसे सूक्ष्म है तथा वह कभी विकारको प्राप्त नहीं होता। वह सब भूतोंका प्रभव-स्थान है, उस परमात्माको धीर पुरुष अपने आत्मामें देखते हैं॥ २६–३२॥

"जो सर्वज्ञ है—जिसे भूत-भविष्य-वर्तमानका ज्ञान है, जो सम्पूर्ण विद्याओंका आश्रय है, ज्ञान ही जिसका तप है, उसीसे भोक्ता एवं अन्नरूपमें यह समस्त जगत् उत्पन्न होता है। जो जगत् सत्यकी तरह प्रतीत होता है, वह सब ब्रह्ममें उसी प्रकार स्थित है, जैसे रज्जुमें सर्प। वही यह अविनाशी ब्रह्म सत्य है; जो इसको जानता है, वह मुक्त हो जाता है। ज्ञानसे ही संसार-बन्धनका नाश होता है, कर्मसे नहीं। अतएव मुमुक्षुको विधिपूर्वक श्रोत्रिय, ब्रह्मनिष्ठ अपने गुरुके पास जाना चाहिये। तब गुरु उसे ब्रह्म और आत्माके एकत्वका ज्ञान करानेवाली पराविद्या प्रदान करे। यदि पुरुष गुहामें निहित उस अक्षरब्रह्मको साक्षात् कर लेता है तो अविद्यारूपी महाग्रन्थिको काटकर वह सनातन शिवके पास पहुँच जाता है। यही वह अमृतरूप सत्य है, जो मुमुक्षुओंको जानना चाहिये॥ ३३–३७॥

"प्रणव धनुष है, आत्मा बाण है और ब्रह्म वह लक्ष्य कहलाता है। उसको प्रमादरहित होकर बींधना (चिन्तन करना) चाहिये तथा लक्ष्यमें घुसे हुए बाणकी भाँति ही उस ब्रह्ममें तन्मय हो जाना चाहिये। लक्ष्य अर्थात् ब्रह्म सर्वगत है। शर अर्थात् आत्मा सब ओर मुखवाला है और वेद्धा अर्थात् साधक यदि सर्वगत हो तो शिवरूप लक्ष्यकी प्राप्तिमें संशय नहीं रह जाता। जहाँ चन्द्रमा और सूर्यका विग्रह प्रकाशित नहीं होता, जहाँ वायु तथा सम्पूर्ण देवताओंकी भी गति नहीं है, वे ही ये तेजोमय परमात्मा साधकके द्वारा चिन्तन करनेपर अपने विशुद्ध एवं रजोगुणरहित स्वरूपसे प्रकाशित होते हैं। इस शरीररूपी वृक्षमें जीव और ईश्वर नामके दो पक्षी निवास करते हैं। उनमें जीव कर्मोंका फल भोगता है, महेश्वर नहीं। महेश्वर कर्मफलका भोग न करते हुए केवल साक्षीरूपमें प्रकाशित हो रहा है, उसमें जीव और ईश्वरका भेद मायाके द्वारा कल्पित है। जिस प्रकार घटाकाश और महाकाश आकाशके ही कल्पित भेद हैं, उसी प्रकार परमात्माके जीव और ईश्वररूप भेद भी कल्पित हैं। वस्तुतः तो चिन्मय जीवात्मा सदा स्वतः साक्षात् शिव है। जीव और ईश्वरमें जो चित् है, वह चित्के औपाधिक आकार-भेदसे भिन्न-भिन्न प्रतीत होती है, स्वरूपतः भिन्न नहीं है; क्योंकि स्वरूपतः भेद होनेपर तो दोनोंकी चित्स्वरूपताकी ही हानि हो जायगी। (जड वस्तुमें ही स्वरूपगत भेद होता है, चित्में नहीं।) चित्से जो चित्का भेद कहा जाता है, वह चिदाकारता (चिन्मयता) से

नहीं, अपितु जडरूप उपाधिके ही कारण है। यदि भेद है तो वह भेद जडरूप ही है। चित् तो सर्वत्र एक ही होती है। युक्ति और प्रमाणसे चित्की एकता ही निश्चित होती है; इसलिये जब पुरुषको चित्के एकत्वका परिज्ञान हो जाता है, तब वह न शोकको प्राप्त होता है न मोहको। वह केवल अद्वैत परमानन्दस्वरूप शिव-भावको प्राप्त हो जाता है। समस्त जगत्का अधिष्ठान वह सत्यस्वरूप चिद्घन परमात्मा है। मुनिलोग उसे 'अहम् अस्मि' (वह परमात्मा मैं ही हूँ) ऐसा निश्चय करके शोकरहित हो जाते हैं। अपने अन्तःकरणमें स्वयंज्योतिः-स्वरूप सर्वसाक्षी परमात्माको वे ही पुरुष देखते हैं, जिनके दोष क्षीण हो गये हैं; जो मायासे आवृत हैं, वे इतर प्राणी नहीं देख सकते। जिस महायोगीको इस प्रकार स्वरूप-ज्ञान हो गया है, उस पूर्णस्वरूपताको प्राप्त हुए सिद्ध महात्माका कहीं आना-जाना नहीं होता। जिस प्रकार एक और पूर्ण आकाश कहीं नहीं जाता, उसी प्रकार अपने आत्मतत्त्वका अनुभव करनेवाला ज्ञानी महात्मा कहीं नहीं जाता। जो मुनि निश्चयपूर्वक उस परम ब्रह्मको जानता है, वह अपने स्वरूपमें स्थित हो, सच्चिदानन्दस्वरूप ब्रह्म ही हो जाता है" ॥ ३८–५२ ॥

॥ कृष्णयजुर्वेदीय रुद्रहृदयोपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ।

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

आठ गुणोंसे युक्त आत्माको जाननेका फल

य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच। (छान्दोग्य० ८ । ७ । १)

प्रजापतिने कहा—जो आत्मा पापरहित, जरा (बुढ़ापा) रहित, मृत्युरहित, शोकहीन, भूखसे रहित, प्याससे रहित, सत्यकाम और सत्यसङ्कल्प (इन आठ स्वभावगत गुणोंसे युक्त) है, उसे खोजना चाहिये, उसे जानना चाहिये। जो उसको खोजकर जान लेता है, वह सब लोकोंको और समस्त कामनाओंको प्राप्त हो जाता है।

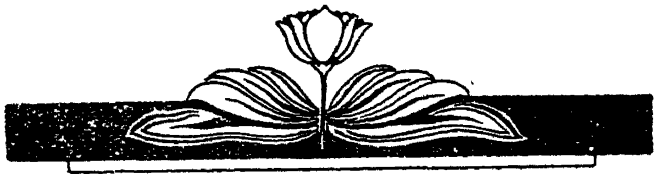

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

अथर्ववेदीय

नीलरुद्रोपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

भगवान् नीलरुद्रकी महिमा और शिव-विष्णुकी एकता

भगवान् नीलकण्ठ ! आपको हम अपने दिव्यधामसे नीचे पृथिवीपर अवतीर्ण होते देखते हैं। हम देखते हैं कि आप दुष्टोंका विनाश करते हुए अपने उग्र रुद्ररूपसे मयूर-पिच्छके समान गगनको ही मुकुट बनाये पृथिवीपर अवतीर्ण होते हैं और पृथिवीमें प्रतिष्ठित होते हैं; क्योंकि आप ही भूमिके अधीश्वर हैं। (तात्पर्य यह कि नीलकण्ठ भगवान् रुद्र अपने गगनव्यापी स्वरूपसे दिव्यधामसे पृथिवीपर अवतीर्ण होकर दुष्टोंका नाश करके पृथिवीकी रक्षा करते हैं। वे पृथिवीके अधिदेवता हैं। उनकी अष्टविध मूर्तियोंमें पृथिवी भी एक मूर्ति है। इस मन्त्रमें भगवान् शिवकी भूमिमयी मूर्तिका निर्देश है।)

लोगो ! इन भगवान् नीलकण्ठको देखो, जिनका वर्ण अत्यन्त लाल है। ये प्राणियोंके जीवनस्वरूप हैं। ये भगवान् रुद्र जलमें निक्षिप्त ओषधियोंमें पधारकर पापोंका विनाश करते हैं। (जलमें ओषधियाँ डालकर उसके द्वारा अभिषेक करनेसे पापनाश होता है।) निश्चय ही तुम्हारे अकल्याणको नष्ट करनेके लिये और तुम्हारे अप्राप्त अभीष्टको प्राप्त करानेके लिये वे (योगक्षेमकारी ओषधियुक्त जलरूप भगवान् रुद्र) तुम्हारे समीप आयें। (इस मन्त्रमें भगवान् रुद्रकी जलमयी मूर्तिका निर्देश है।)

क्रोधस्वरूप भगवान् रुद्र ! आपको नमस्कार। मन्यु (क्रोधावेश)-स्वरूप भगवान् भव ! आपको नमस्कार। भगवान् नीलकण्ठ ! आपकी दोनों भुजाओंको नमस्कार और आपके बाणको भी नमस्कार। कैलासवासी ! आप पर्वतपर (संसारसे अलग) रहकर सबका मङ्गल करते हैं। भगवन् ! जिस बाणको दुष्टोंपर फेंकनेके लिये आपने अपने हाथमें धारण किया है, गिरित्राता ! उस बाणको हमारे लिये कल्याणकारी बनाइये। उसके द्वारा पुरुषों (हमारे स्वजनों) का वध मत कीजिये।

कैलासवासिन् ! (अपनी) कल्याणमयी (पवित्र) वाणीके द्वारा हम आपके निर्मल गुणोंका वर्णन करते हैं। क्योंकि यों करनेसे हमारे लिये यह समस्त जगत् दुःख-रहित तथा अनुकूल हो जायगा। आपके जो बाण हैं, वे कल्याणमय हैं। आपका धनुष कल्याणकारी होता है। आपके धनुषकी प्रत्यञ्चा भी कल्याणरूपिणी है। हे मृड ! हे मङ्गल-स्वरूप ! इन सबके द्वारा आप हमें जीवन प्रदान करते हैं। (तात्पर्य यह कि भगवान् रुद्रका विनाशक रूप एवं विनाशके समस्त साधन भगवद्भक्तोंके लिये तथा जगत्के लिये नव-जीवनका विधान करनेके लिये हैं और वास्तविक रूपमें कल्याणस्वरूप हैं।)

भगवान् रुद्र ! आप पर्वतपर रहकर सबका कल्याण करनेवाले हैं। आपका जो पापहारी अघोर (सौम्य) स्वरूप है, आप अपने उस कल्याणकारी स्वरूपके द्वारा हमें सब ओरसे प्रकाशित करें। अर्थात् हमारे सम्मुख सदा सब ओर आपका सौम्य मङ्गलमय स्वरूप ही रहे। ये जो आपकी ताम्रवर्ण, हल्की लाल, भूरी, अत्यन्त लाल तथा और भी सहस्रों रुद्रमूर्तियाँ (किरणें) चारों ओर दिशाओंमें व्याप्त हैं, निश्चय ही हम स्तुतिके लिये उनकी कामना करते हैं। (यहाँ अन्तमें भगवान् रुद्रके सूर्यस्वरूपका निर्देश है) ॥१॥

विलोहित (अधिक रक्तवर्ण) नीलकण्ठ भगवान् ! हमने अवतार ग्रहण करते हुए आपको देखा है। आपको (उस अवताररूपमें) या तो गोपोंने देखा है या जल भरनेवाली गोपसुन्दरियोंने देखा है। योगियोंके लिये भी दुर्दर्श आपको (उस श्यामसुन्दर-स्वरूपमें) विश्वके समस्त प्राणियोंने देखा है। उस देखे हुए श्रीकृष्णस्वरूपधारी आपको नमस्कार। (यहाँ श्रुति भगवान् रुद्र एवं अवतार-विग्रहोंके एकत्वका निर्देश करती है।) मयूरपिच्छधारी (मयूर-मुकुटी)! आपको हम नमस्कार करते हैं। आप ही महान्

शक्तिशाली इन्द्र हैं । (देवराज इन्द्र नहीं, जो असुरोंसे पराजित होते हैं ; यहाँ गोविन्दसे तात्पर्य है ।) अथवा आप अपने भक्तोंके सामने हजारों (असंख्य) नेत्रोंसे सम्पन्न विराट्स्वरूपमें भी प्रकट होते हैं। और आपके इस (श्रीकृष्ण) स्वरूपके जो सत्त्वात्मक सहचर (गोपाल, गोपिकाएँ आदि) हैं, उन्हें हम नमस्कार करते हैं ।

भगवन् ! आपके शक्तिशाली किंतु इस समय प्रयुक्त न होनेवाले आयुधोंको अनेक नमस्कार ! दोनों हाथ जोड़कर मैं आपके धनुषको नमस्कार करता हूँ । अपने और शत्रुके—इन दोनों पक्षोंके राजाओंके लिये आप अपने धनुषकी प्रत्यञ्चाको उतार दीजिये । अर्थात् आप शान्तस्वरूप धारण कर लें और युद्धकी आशङ्का ही मिटा दें। भगवन् ! आपके हाथमें जो बाण हैं, उन्हें लौटा लें—तूणीरमें रख लें। अर्थात् अपनी संहार-मूर्तिका त्याग करके अपने परम सौम्य शिवरूपमें मुझे दर्शन दें ।

सहस्राक्ष, शिखण्डी, शत बाणोंके युगपत्संधानकर्ता ! आप अपने धनुषको चढ़ाकर, अपने बाणोंके मुखोंको तीक्ष्ण करके हमारे कल्याण एवं सुखके लिये उन्हें धनुषपर चढ़ायें । (हमारे शत्रुओंके नष्ट होनेपर) आपका धनुष प्रत्यञ्चा-रहित हो । क्लेश देनेकी क्रिया छोड़कर बाण तूणीरमें रक्खे जायँ । आपके बाण, जो पर्वतोंको भी चूर्ण करनेवाले हैं, इस आपके निषङ्ग (तरकस) में प्रवेश करके कल्याणमय हों । आपके धनुषमें संधान किया हुआ बाण विश्वमें चारों ओरसे हमारी रक्षा करे। इस रक्षणके अनन्तर आप अपने उस बाणको अपने तूणीरमें रख दें । भक्तोंपर अत्यधिक कृपाकी वर्षा करनेवाले ! आपके समीप जो अमोघ बाण है और आपके हाथमें जो धनुष है, उनके द्वारा आप चारों ओरसे हमारा परिपालन करें ।

उन सर्पों (डसनेवाले जीवों) को नमस्कार, जो पृथिवीपर रहते हैं । जो आकाशमें रहते हैं और जो स्वर्गमें रहते हैं, उन सर्पों (कष्ट देनेवाली शक्तियों) को नमस्कार । जो प्रकाशमय लोकोंमें (ग्रहोंमें) रहते हैं तथा जो सूर्यकी किरणोंमें रहते हैं, जो इस जलमें रहनेवाले हैं, उन सब सर्पों (क्लेशदायिका शक्तियों) को नमस्कार । जो राक्षसोंके बाणके रूपमें हैं, जो वनस्पतियोंमें रहते हैं और जो गड्ढोंमें पड़े हैं, उन सब सर्पोंको नमस्कार । (इस मन्त्रमें सर्वत्र व्यापक भगवान् रुद्रके कालस्वरूपका निर्देश है ।)

जो भगवान् शङ्कर अपने भक्तोंके लिये नीलकण्ठ स्वरूप धारण करते हैं, अर्थात् भक्तोंके कल्याणके लिये ही जिन्होंने हालाहल पान करके उसे चिह्नरूपमें अपने गलेमें धारण किया है, जो भगवान् अपने निज जनोंके लिये हरितवर्ण श्रीहरि रूप बन जाते हैं (यहाँ भगवान् शिव एवं भगवान् विष्णुका एकत्व प्रतिपादित है), हे ओषधियो ! उन काली पूँछवाले (महिषरूपधारी भगवान् केदारेश्वर) के लिये शीघ्र अमोघ शक्तिसम्पन्न बनो; क्योंकि इससे तुम उन्हें संतुष्ट कर सकोगी ।

वे पिङ्गलवर्ण एवं पिङ्गल कानोंवाले, नीलकण्ठधारी भगवान् शिव यही हैं, जिन सर्वस्वरूप, नीलशिखण्डधारी (सर्वव्यापक) भगवान् विरूपाक्ष भव (शङ्कर) के द्वारा देवताओंके ही नहीं, अपितु बाणोंका प्रयोग करनेवाले—चेतन प्राणिमात्रके पिता ब्रह्माजी मारे गये । हे वीर ! सर्वव्यापक स्वरूपसे उन्हें ही प्रत्येक कर्ममें (व्यापक एवं कर्मरूप) देखो । यह उन (भगवान् शङ्कर) के सम्बन्धमें पूछनेकी इच्छा (शङ्का) को छोड़ दो; जिसके द्वारा हम इस विश्वको उनसे विभक्त कर देते हैं—उनसे अलग भोग्य मान लेते हैं । अर्थात् इस विश्वको उन्हींका रूप मानना चाहिये । जगत्कारणस्वरूप भगवान् भवको नमस्कार, संहारकर्ता रुद्रको नमस्कार, जगत्का नाश करनेके लिये शत्रुरूप बने हुए प्रभुको नमस्कार, उन नीलशिखण्डधारी (गगनमुकुटी) को अथवा काले सींगोंवाले (महिषरूप केदारेश्वर नीलरुद्र) को नमस्कार तथा उन (दक्षकी) सभा (विवाहमण्डप) को सुशोभित करनेवाले कुमाररूप प्रभुको नमस्कार।

जिनसे घोड़े उत्पन्न हुए, खच्चर हुए तथा चारों ओर दौड़नेवाले गधे हुए, उन नीलशिखण्डधारी (महिषरूप केदारेश्वर नीलरुद्र) को नमस्कार । सभामण्डपकी शोभा बढ़ानेवाले उन भगवान्को नमस्कार, नमस्कार ॥ ३ ॥

॥ अथर्ववेदीय नीलरुद्रोपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥
ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

ऋग्वेदीय

सरस्वतीरहस्योपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि । वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीः । अनेनाधीतेनाहोरात्रान् संदधाम्यृतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ॥

ॐ शान्तिः । शान्तिः ॥ शान्तिः ॥॥

दस बीजमन्त्रोंसे युक्त ऋग्वेदके मन्त्रोंसे सरस्वतीदेवीकी स्तुति, उसका फल; नाम-रूपके सम्बन्धसे ब्रह्मकी जगत्-स्वरूपता और समाधिका वर्णन

हरिः ॐ । कथा है कि एक समय ऋषियोंने भगवान् आश्वलायनकी विधिपूर्वक पूजा करके पूछा—"भगवन्! जिससे 'तत्' पदके अर्थभूत परमात्माका स्पष्ट बोध होता है, वह ज्ञान किस उपायसे प्राप्त हो सकता है ? जिस देवताकी उपासनासे आपको तत्त्वका ज्ञान हुआ है, उसे बतलाइये ।" भगवान् आश्वलायन बोले—'मुनिवरो ! बीजमन्त्रसे युक्त दस ऋचाओंसहित सरस्वती-दशश्लोकीके द्वारा स्तुति और जप करके मैंने परासिद्धि प्राप्त की है ।' ऋषियोंने पूछा—'उत्तम व्रतका पालन करनेवाले मुनीश्वर ! किस प्रकार और किस ध्यानसे आपको सारस्वत-मन्त्रकी प्राप्ति हुई है तथा जिससे भगवती महासरस्वती प्रसन्न हुई हैं, वह उपाय बतलाइये ।' तब वे प्रसिद्ध आश्वलायन मुनि बोले, 'इस श्री-सरस्वती-दशश्लोकी महामन्त्रका मैं आश्वलायन ही ऋषि हूँ, अनुष्टुप् छन्द है, श्रीवागीश्वरी देवता हैं, 'यद्वाग्' यह बीज है, 'देवीं वाचं' यह शक्ति है, 'प्र णो देवी' यह कीलक है, श्रीवागीश्वरी देवताके प्रीत्यर्थ इसका विनियोग है । श्रद्धा, मेधा, प्रज्ञा, धारणा, वाग्देवता तथा महासरस्वती—इन नाम-मन्त्रोंके द्वारा अङ्गन्यास किया जाता है । (जैसे, **ॐ श्रद्धायै नमो हृदयाय नमः, ॐ मेधायै नमः शिरसे स्वाहा, ॐ प्रज्ञायै नमः शिखायै वषट्, ॐ धारणायै नमः कवचाय हुम्, ॐ वाग्देवतायै नमो नेत्रत्रयाय वौषट्, ॐ महासरस्वत्यै नम अस्त्राय फट् ।**)

ध्यान

हिम, मुक्ताहार, कपूर तथा चन्द्रमाकी आभाके समान शुभ्र कान्तिवाली, कल्याण प्रदान करनेवाली, सुवर्णसदृश पीत चम्पक पुष्पोंकी मालासे विभूषित, उठे हुए सुपुष्ट कुचकुम्भोंसे मनोहर अङ्गवाली वाणी अर्थात् सरस्वतीदेवीको मैं, विभूति (अष्टविध ऐश्वर्य एवं निःश्रेयस)के लिये, मन और वाणी-द्वारा नमस्कार करता हूँ ।

'ॐ प्र णो देवी' इस मन्त्रके भरद्वाज ऋषि हैं, गायत्री छन्द है, श्रीसरस्वती देवता हैं । **ॐ नमः**—यह बीज, शक्ति और कीलक तीनों है । इष्ट अर्थकी सिद्धिके लिये इसका विनियोग है । मन्त्रके द्वारा अङ्गन्यास होता है ।

'वस्तुतः वेदान्त-शास्त्रका अर्थभूत ब्रह्मतत्त्व ही एकमात्र जिनका स्वरूप है और जो नाना प्रकारके नाम-रूपोंमें व्यक्त हो रही हैं, वे सरस्वतीदेवी मेरी रक्षा करें ।'

ॐ प्र णो देवी सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती धीनामविट्र्यवतु ॥ १ ॥

ॐ—दानसे शोभा पानेवाली, अन्नसे सम्पन्न तथा स्तुति करनेवाले उपासकोंकी रक्षा करनेवाली सरस्वतीदेवी हमें अन्नसे सुरक्षित करें (अर्थात् हमें अधिक अन्न प्रदान करें) ॥१॥

'आ नो दिवः०' इस मन्त्रके अत्रि ऋषि हैं, त्रिष्टुप् छन्द है, सरस्वती देवता हैं, ह्रीं—यह बीज, शक्ति और कीलक तीनों है।

अभीष्ट प्रयोजनकी सिद्धिके लिये इसका विनियोग है। इसी मन्त्रके द्वारा अङ्गन्यास करे।

'अङ्गों और उपाङ्गोंके सहित चारों वेदोंमें जिन एक ही देवताका स्तुति-गान होता है, जो ब्रह्मकी अद्वैत-शक्ति हैं, वे सरस्वतीदेवी हमारी रक्षा करें।'

'ह्रीं' आ नो दिवो बृहतः पर्वतादा
सरस्वती यजता. गन्तु यज्ञम्।
हवं देवो जुजुषाणा घृताची
शग्मां नो वाचमुशती शृणोतु ॥ २ ॥

ह्रीं—हम लोगोंके द्वारा यष्टव्य सरस्वती देवी प्रकाशमय द्युलोकसे उतरकर महान् पर्वताकार मेघोंके बीचमें होती हुई हमारे यज्ञमें आगमन करें। हमारी स्तुतिसे प्रसन्न होकर वे देवी स्वेच्छापूर्वक हमारे सम्पूर्ण सुखकर स्तोत्रोंको सुनें ॥२॥

'पावका नः' इस मन्त्रके मधुच्छन्दा ऋषि हैं, गायत्री छन्द है, सरस्वती देवता हैं; 'श्रीं' यह बीज, शक्ति और कीलक तीनों है। इष्टार्थसिद्धिके लिये इस मन्त्रका विनियोग है। मन्त्रके द्वारा ही अङ्गन्यास करे।

'जो वस्तुतः वर्ण, पद, वाक्य—तथा इनके अर्थोंके रूपमें सर्वत्र व्याप्त हैं; जिनका आदि और अन्त नहीं है, जो अनन्त स्वरूपवाली हैं, वे सरस्वतीदेवी मेरी रक्षा करें।'

'श्रीं' पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती। यज्ञं वष्टु धिया वसुः ॥ ३ ॥

श्रीं—जो सबको पवित्र करनेवाली, अन्नसे सम्पन्न तथा कर्मोंद्वारा प्राप्त होनेवाली धनकी उपलब्धिमें कारण हैं, वे सरस्वतीदेवी हमारे यज्ञमें पधारनेकी कामना करें (अर्थात् यज्ञमें पधारकर उसे पूर्ण करनेमें सहायक बनें ॥ ३ ॥

'चोदयित्री०' इस मन्त्रके मधुच्छन्दा ऋषि हैं, गायत्री छन्द है, सरस्वती देवता हैं। 'ब्लूं'—यह बीज, शक्ति और कीलक तीनों है; अभीष्ट अर्थकी सिद्धिके लिये विनियोग है। मन्त्रके द्वारा ही न्यास करे।

'जो अध्यात्म और अधिदैवरूपा हैं तथा जो देवताओंकी सम्यक् ईश्वरी अर्थात् प्रेरणात्मिका शक्ति हैं, जो हमारे भीतर मध्यमा वाणीके रूपमें स्थित हैं, वे सरस्वतीदेवी मेरी रक्षा करें।'

'ब्लूं' चोदयित्री सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनां यज्ञं दधे सरस्वती ॥ ४ ॥

ब्लूं—जो प्रिय एवं सत्य वचन बोलनेके लिये प्रेरणा देनेवाली तथा उत्तम बुद्धिवाले क्रियापरायण पुरुषोंको उनका कर्तव्य सुझाती हुई सचेत करनेवाली हैं, उन सरस्वतीदेवीने इस यज्ञको धारण किया है ॥ ४ ॥

'महो अर्णः'—इस मन्त्रके मधुच्छन्दा ऋषि हैं, गायत्री छन्द है, सरस्वती देवता हैं, 'सौः'—यह बीज, शक्ति और कीलक तीनों है। मन्त्रके द्वारा न्यास करे।

'जो अन्तर्यामीरूपसे समस्त त्रिलोकीका नियन्त्रण करती हैं, जो रुद्र-आदित्य आदि देवताओंके रूपमें स्थित हैं, वे सरस्वतीदेवी हमारी रक्षा करें।'

'सौः' महो अर्णः सरस्वती प्रचेतयति केतुना। धियो विश्वा विराजति ॥ ५ ॥

सौः—(इस मन्त्रमें नदीरूपा सरस्वतीका स्तवन किया गया है) नदीरूपमें प्रकट हुई सरस्वतीदेवी अपने प्रवाहरूप कर्मके द्वारा अपनी अगाध जलराशिका परिचय देती हैं। और ये ही अपने देवतारूपसे सब प्रकारकी कर्तव्यविषयक बुद्धिको उद्दीप्त (जाग्रत्) करती हैं ॥ ५ ॥

'चत्वारि वाक्०'—इस मन्त्रके उचथ्यपुत्र दीर्घतमा ऋषि हैं, त्रिष्टुप् छन्द है, सरस्वती देवता हैं, ऐं—यह बीज, शक्ति और कीलक तीनों है। (इष्टसिद्धिके लिये विनियोग है।) मन्त्रके द्वारा न्यास करे।

'जो अन्तर्दृष्टिवाले प्राणियोंके लिये नाना प्रकारके रूपोंमें व्यक्त होकर अनुभूत हो रही हैं। जो सर्वत्र एकमात्र शक्ति—बोधरूपसे व्याप्त हैं, वे सरस्वतीदेवी मेरी रक्षा करें।'

'ऐं' चत्वारि वाक् परिमिता पदानि
तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः।
गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति
तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥ ६ ॥

ऐं—वाणीके चार पद हैं अर्थात् समस्त वाणी चार भागोंमें विभक्त हैं—परा, पश्यन्ती, मध्यमा और वैखरी। इन सबको मनीषी—विद्वान् ब्राह्मण जानते हैं। इनमेंसे तीन—परा, पश्यन्ती और मध्यमा तो हृदयगुहामें स्थित हैं; अतः वे बाहर प्रकट नहीं होतीं। परंतु जो चौथी वाणी वैखरी है, उसे ही मनुष्य बोलते हैं। (इस प्रकार यहाँ वाणीरूपमें सरस्वतीदेवीकी स्तुति है) ॥ ६ ॥

'यद्वाग्वदन्ति०' इस मन्त्रके भार्गव ऋषि हैं, त्रिष्टुप् छन्द है, सरस्वती देवता हैं। क्लीं—यह बीज, शक्ति और कीलक तीनों है। मन्त्रके द्वारा न्यास करे।

'जो नाम-जाति आदि भेदोंसे अष्टधा विकल्पित हो रही हैं तथा साथ ही निर्विकल्पस्वरूपमें भी व्यक्त हो रही हैं, वे सरस्वतीदेवी मेरी रक्षा करें।'

'क्लीं' यद् वाग्वदन्त्यविचेतनानि
राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा।
चतस्र ऊर्जं दुदुहे पयांसि
क्व स्विदस्याः परमं जगाम ॥ ७ ॥

क्लीं—राष्ट्री अर्थात् दिव्यभावको प्रकाशित करनेवाली तथा देवताओंको आनन्दमग्न कर देनेवाली देवी वाणी जिस समय अज्ञानियोंको ज्ञान देती हुई यज्ञमें आसीन (विराजमान) होती हैं, उस समय वे चारों दिशाओंके लिये अन्न और जलका दोहन करती हैं। इन मध्यमा वाक्में जो श्रेष्ठ है, वह कहाँ जाता है ? ॥ ७ ॥

'देवीं वाचं' इस मन्त्रके भार्गव ऋषि हैं, त्रिष्टुप् छन्द है, सरस्वती देवता हैं; 'सौः'—यह बीज, शक्ति और कीलक तीनों है। मन्त्रके द्वारा न्यास करे।

'व्यक्त और अव्यक्त वाणीवाले देवादि समस्त प्राणी जिनका उच्चारण करते हैं, जो सब अभीष्ट वस्तुओंको दुग्धके रूपमें प्रदान करनेवाली कामधेनु हैं, वे सरस्वतीदेवी मेरी रक्षा करें।'

'सौः' देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां
विश्वरूपाः पशवो वदन्ति।
सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना
धेनुर्वागस्मानुप सुष्टुतैतु ॥ ८ ॥

सौः—प्राणरूप देवोंने जिस प्रकाशमान वैखरी वाणीको उत्पन्न किया, उसको अनेक प्रकारके प्राणी बोलते हैं। वे कामधेनुतुल्य आनन्ददायक तथा अन्न और बल देनेवाली वाग्रूपिणी भगवती उत्तम स्तुतियोंसे सन्तुष्ट होकर हमारे समीप आयें ॥ ८ ॥

'उत त्वः०' इस मन्त्रके बृहस्पति ऋषि हैं, त्रिष्टुप् छन्द है, सरस्वती देवता हैं; 'सं'—यह बीज, शक्ति और कीलक तीनों है। (विनियोग पूर्ववत् है) मन्त्रके द्वारा न्यास करे।

'जिनको ब्रह्मविद्यारूपसे जानकर योगी सारे बन्धनोंको नष्ट कर डालते और पूर्ण मार्गके द्वारा परम पदको प्राप्त होते हैं, वे सरस्वतीदेवी मेरी रक्षा करें।'

'सं' उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाच-
मुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम्।
उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे
जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥ ९ ॥

सं—कोई-कोई वाणीको देखते हुए भी नहीं देखता (समझकर भी नहीं समझ पाता), कोई इन्हें सुनकर भी नहीं सुन पाता; किंतु किसी-किसीके लिये तो ये वाग्देवी अपने स्वरूपको उसी प्रकार प्रकट कर देती हैं, जैसे पतिकी कामना करनेवाली सुन्दर वस्त्रोंसे सुशोभित भार्या अपनेको पतिके समक्ष अनावृतरूपमें उपस्थित करती है ॥ ९ ॥

अम्बितमे—इस मन्त्रके गृत्समद ऋषि हैं, अनुष्टुप् छन्द है, सरस्वती देवता हैं; ऐं—यह बीज, शक्ति और कीलक तीनों है। मन्त्रके द्वारा न्यास करे।

'ब्रह्मज्ञानीलोग इस नाम-रूपात्मक अखिल प्रपञ्चको जिनमें आविष्टकर पुनः उनका ध्यान करते हैं, वे एकमात्र ब्रह्मस्वरूपा सरस्वतीदेवी मेरी रक्षा करें।'

'ऐं' अम्बितमे नदीतमे देवितमे सरस्वति।
अप्रशस्ता इव स्मसि प्रशस्तिमम्ब नस्कृधि ॥ १० ॥

ऐं—(परम कल्याणमयी)—माताओंमें सर्वश्रेष्ठ, नदियोंमें सर्वश्रेष्ठ तथा देवियोंमें सर्वश्रेष्ठ हे सरस्वती देवी ! धनाभावके कारण हम अप्रशस्त (निन्दित)-से हो रहे हैं, मा ! हमें प्रशस्ति (धन-समृद्धि) प्रदान करो ॥ १० ॥

जो ब्रह्माजीके मुखरूपी कमलोंके वनमें विचरनेवाली राजहंसी हैं, वे सब ओरसे श्वेत कान्तिवाली सरस्वतीदेवी हमारे मनरूपी मानसमें नित्य विहार करें। हे काश्मीरपुरमें निवास करनेवाली शारदादेवी ! तुम्हें नमस्कार है। मैं नित्य तुम्हारी प्रार्थना करता हूँ। मुझे विद्या (ज्ञान) प्रदान करो। अपने चार हाथोंमें अक्षसूत्र, अङ्कुश, पाश और पुस्तक धारण करनेवाली तथा मुक्ताहारसे सुशोभित सरस्वती देवी मेरी वाणीमें सदा निवास करें। शङ्खके समान सुन्दर कण्ठ एवं सुन्दर लाल ओठोंवाली, सब प्रकारके भूषणोंसे विभूषिता महासरस्वती देवी मेरी जिह्वाके अग्रभागमें सुखपूर्वक विराजमान हों। जो ब्रह्माजीकी प्रियतमा सरस्वतीदेवी श्रद्धा, धारणा और मेधा-स्वरूपा हैं, वे भक्तोंके जिह्वाग्रमें निवासकर शम-दमादि गुणोंको प्रदान करती हैं। जिनके केश-पाश चन्द्रकलासे अलङ्कृत हैं तथा जो भव-संतापको शमन करनेवाली सुधा-नदी हैं, उन सरस्वतीरूपा भवानीको मैं नमस्कार करता हूँ। जिसको कवित्व, निर्भयता, भोग और मुक्तिकी इच्छा हो, वह इन दस मन्त्रोंके द्वारा सरस्वतीदेवीकी भक्तिपूर्वक अर्चना करके स्तुति करे। भक्ति और श्रद्धापूर्वक सरस्वतीदेवीकी विधिपूर्वक अर्चना करके नित्य स्तवन करनेवाले भक्तको छः महीनेके भीतर ही उनकी कृपाकी प्रतीति हो जाती है। तदनन्तर उसके मुखसे अनुपम अप्रमेय गद्य-पद्यात्मक शब्दोंके रूपमें ललित अक्षरोंवाली वाणी स्वयमेव निकलने लगती है। प्रायः सरस्वतीका भक्त कवि बिना दूसरोंसे सुने हुए ही ग्रन्थोंके अभिप्रायको समझ लेता है। ब्राह्मणो ! इस प्रकारका निश्चय सरस्वती देवीने अपने श्रीमुखसे ही प्रकट किया था। ब्रह्माके

द्वारा ही मैंने सनातनी आत्मविद्याको प्राप्त किया और सत्-चित्-आनन्दरूपसे मुझे नित्य ब्रह्मत्व प्राप्त है ॥ १-११ ॥

तदनन्तर सत्त्व, रज और तम—इन तीनों गुणोंके साम्यसे प्रकृतिकी सृष्टि हुई। दर्पणमें प्रतिबिम्बके समान प्रकृतिमें पड़ी चेतनकी छाया ही सत्यवत् प्रतीत होती है। उस चेतनकी छायासे प्रकृति तीन प्रकारकी प्रतीत होती है; प्रकृतिके द्वारा अवच्छिन्न होनेके कारण ही तुम्हें जीवत्व प्राप्त हुआ है। शुद्ध सत्त्वप्रधाना प्रकृति माया कहलाती है। उस शुद्ध सत्त्वप्रधाना मायामें प्रतिबिम्बित चेतन ही अज (ब्रह्मा) कहा गया है। वह माया सर्वज्ञ ईश्वरकी अपने अधीन रहनेवाली उपाधि है। मायाको वशमें रखना, एक (अद्वितीय) होना और सर्वज्ञत्व—ये उन ईश्वरके लक्षण हैं। सात्त्विक, समष्टिरूप तथा सब लोकोंके साक्षी होनेके कारण वे ईश्वर जगत्की सृष्टि करने, न करने तथा अन्यथा करनेमें समर्थ हैं। इस प्रकार सर्वज्ञत्व आदि गुणोंसे युक्त वह चेतन ईश्वर कहलाता है। मायाकी दो शक्तियाँ हैं—विक्षेप और आवरण। विक्षेप-शक्ति लिङ्ग-शरीरसे लेकर ब्रह्माण्डतकके जगत्की सृष्टि करती है। दूसरी आवरण-शक्ति है, जो भीतर द्रष्टा और दृश्यके भेदको तथा बाहर ब्रह्म और सृष्टिके भेदको आवृत करती है। वही संसार-बन्धनका कारण है, साक्षीको वह अपने सामने लिङ्ग-शरीरसे युक्त प्रतीत होती है। कारणरूपा प्रकृतिमें चेतनकी छायाका समावेश होनेसे व्यावहारिक जगत्में कार्य करनेवाला जीव प्रकट होता है। उसका यह जीवत्व आरोपवश साक्षीमें भी आभासित होता है। आवरण-शक्तिके नष्ट होनेपर भेदकी स्पष्ट प्रतीति होने लगती है (इससे चेतनका जडमें आत्मभाव नहीं रहता, अतः) जीवत्व चला जाता है। तथा जो शक्ति सृष्टि और ब्रह्मके भेदको आवृत करके स्थित होती है, उसके वशीभूत हुआ ब्रह्म विकारको प्राप्त हुआ-सा भासित होता है; वहाँ भी आवरणके नष्ट होनेपर ब्रह्म और सृष्टिका भेद स्पष्टरूपसे प्रतीत होने लगता है। उन दोनोंमेंसे सृष्टिमें ही विकारकी स्थिति होती है, ब्रह्ममें नहीं। अस्ति (है), भाति (प्रतीत होता है), प्रिय (आनन्दमय), रूप और नाम—ये पाँच अंश हैं। इनमें अस्ति, भाति और प्रिय—ये तीनों ब्रह्मके स्वरूप हैं तथा नाम और रूप—ये दोनों जगत्के स्वरूप हैं। इन दोनों—नाम-रूपोंके सम्बन्धसे ही सच्चिदानन्द परब्रह्म जगत्-रूप बनता है ॥ १२—२४ ॥

साधकको हृदयमें अथवा बाहर सर्वदा समाधि-साधन करना चाहिये। हृदयमें दो प्रकारकी समाधि होती है—सविकल्प और निर्विकल्परूप। सविकल्प समाधि भी दो प्रकारकी होती है—एक दृश्यानुविद्ध और दूसरी शब्दानुविद्ध। चित्तमें उत्पन्न होनेवाले कामादि विकार दृश्य हैं तथा चेतन आत्मा उनका साक्षी है—इस प्रकार ध्यान करना चाहिये। यह दृश्यानुविद्ध सविकल्प समाधि है। मैं असङ्ग, सच्चिदानन्द, स्वयम्प्रकाश, अद्वैतस्वरूप हूँ—इस प्रकारकी सविकल्प समाधि शब्दानुविद्ध कहलाती है। आत्मानुभूति-रसके आवेशवश दृश्य और शब्दादिकी उपेक्षा करनेवाले साधकके हृदयमें निर्विकल्प समाधि होती है। उस समय योगीकी स्थिति वायुशून्य प्रदेशमें रक्खे हुए दीपककी भाँति अविचल होती है। यह हृदयमें होनेवाली निर्विकल्प और सविकल्प समाधि है। इसी तरह बाह्य-देशमें भी जिस-किसी वस्तुको लक्ष्य करके चित्त एकाग्र हो जाता है, उसमें समाधि लग जाती है। पहली समाधि द्रष्टा और दृश्यके विवेकसे होती है; दूसरी प्रकारकी समाधि वह है, जिसमें प्रत्येक वस्तुसे उसके नाम और रूपको पृथक् करके उसके अधिष्ठानभूत चेतनका चिन्तन होता है। और तीसरी समाधि पूर्ववत् है, जिसमें सर्वत्र व्यापक चैतन्य-रसानुभूतिजनित आवेशसे स्तब्धता छा जाती है। इन छः प्रकारकी समाधियोंके साधनमें ही निरन्तर अपना समय व्यतीत करे। देहाभिमानके नष्ट हो जाने और परमात्म-ज्ञान होनेपर जहाँ-जहाँ मन जाता है, वहीं-वहीं परम अमृतत्वका अनुभव होता है। हृदयकी गाँठें खुल जाती हैं, सारे संशय नष्ट हो जाते हैं, उस निष्कल और सकल ब्रह्मका साक्षात्कार होनेपर विद्वान् पुरुषके समस्त कर्म क्षीण हो जाते हैं। 'मुझमें जीवत्व और ईश्वरत्व कल्पित हैं, वास्तविक नहीं' इस प्रकार जो जानता है, वह मुक्त है—इसमें तनिक भी सन्देह नहीं है ॥ २५—३३ ॥

॥ ऋग्वेदीय सरस्वतीरहस्योपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि। वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीः। अनेनाधीतेनाहोरात्रान् संदधाम्यृतं वदिष्यामि। सत्यं वदिष्यामि। तन्मामवतु। तद्वक्तारमवतु। अवतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ॥

ॐ शान्तिः! शान्तिः!! शान्तिः!!!

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

अथर्ववेदीय

देव्युपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

देवीकी ब्रह्मस्वरूपता; देवताओंद्वारा देवीकी स्तुति; देवी-महिमा और इसके पाठका फल

सभी देवता, देवीके समीप जाकर, प्रार्थना करने लगे—'महादेवि ! तुम कौन हो ?' ॥ १ ॥

उन्होंने कहा—'मैं ब्रह्मस्वरूपा हूँ। मुझसे प्रकृति-पुरुषात्मक कारणरूप और कार्यरूप जगत् उत्पन्न हुआ है। मैं आनन्द और अनानन्दरूपा हूँ। मैं विज्ञान और अविज्ञानरूपा हूँ। अवश्य जाननेयोग्य ब्रह्म और अब्रह्म भी मैं ही हूँ। पञ्चीकृत और अपञ्चीकृत महाभूत भी मैं ही हूँ। यह सारा दृश्य जगत् मैं ही हूँ। वेद और अवेद मैं हूँ। विद्या और अविद्या भी मैं, अजा और अनजा (प्रकृति और उससे भिन्न) भी मैं हूँ; नीचे-ऊपर, अगल-बगल भी मैं ही हूँ। मैं रुद्रों और वसुओं-के रूपमें सञ्चार करती हूँ। मैं आदित्यों और विश्वेदेवोंके रूपोंमें फिरा करती हूँ। मैं मित्र और वरुण दोनोंका, इन्द्र एवं अग्निका और दोनों अश्विनीकुमारोंका भरण-पोषण करती हूँ। मैं सोम, त्वष्टा, पूषा और भगको धारण करती हूँ। त्रैलोक्यको आक्रान्त करनेके लिये विस्तीर्ण पादक्षेप करनेवाले विष्णु, ब्रह्मदेव और प्रजापतिको मैं ही धारण करती हूँ। देवोंको हवि पहुँचानेवाले और सावधानीसे सोमरस निकालनेवाले यजमानके लिये हविर्द्रव्योंसे युक्त धनको धारण करती हूँ। मैं सम्पूर्ण जगत्की ईश्वरी, उपासकोंको धन देनेवाली, ज्ञानवती और यज्ञार्होंमें (यजन करने योग्य देवोंमें) मुख्य हूँ। मैं ही इस जगत्के पितारूप आकाशको सर्वाधिष्ठान-स्वरूप परमात्माके ऊपर उत्पन्न करती हूँ। मेरा स्थान आत्मस्वरूपको धारण करनेवाली बुद्धिवृत्तिमें है। जो इस प्रकार जानता है, वह दैवी-सम्पत्ति लाभ करता है' ॥२—७॥

तब उन देवोंने कहा—'देवीको नमस्कार है। बड़े-बड़ोंको अपने-अपने कर्तव्यमें प्रवृत्त करनेवाली कल्याणकर्त्री महादेवीको सदा नमस्कार है। गुण-साम्यावस्थारूपिणी मङ्गलमयी देवीको नमस्कार है। नियमयुक्त होकर हम उन्हें प्रणाम करते हैं। उन अग्निके-से वर्णवाली, ज्ञानसे जगमगानेवाली, दीप्तिमती, कर्मफलप्राप्तिके हेतु सेवन की जानेवाली दुर्गा-देवीकी हम शरणमें हैं। असुरोंका नाश करनेवाली देवि ! तुम्हें नमस्कार है। प्राणरूप देवोंने जिस प्रकाशमान वैखरी वाणीको उत्पन्न किया, उसको अनेक प्रकारके प्राणी बोलते हैं। वे कामधेनु-तुल्य आनन्ददायक और अन्न तथा बल देनेवाली वाग्रूपिणी भगवती उत्तम स्तुतिसे संतुष्ट होकर हमारे समीप आयें। कालका भी नाश करनेवाली, वेदोंद्वारा स्तुत विष्णुशक्ति, स्कन्दमाता (शिवशक्ति), सरस्वती (ब्रह्मशक्ति), देवमाता अदिति और दक्ष-कन्या (सती), पापनाशिनी एवं कल्याण-कारिणी भगवतीको हम प्रणाम करते हैं। हम महालक्ष्मीको जानते हैं और उन सर्वशक्तिरूपिणीका ही ध्यान करते हैं। वे देवी हमें उस विषयमें (ज्ञान-ध्यानमें) प्रवृत्त करें। हे दक्ष ! आपकी जो कन्या अदिति हैं, वे प्रसूता हुईं और

उनके स्तुत्यर्ह और मृत्युरहित देवता उत्पन्न हुए। काम (क), योनि (ए), कमला (ई), वज्रपाणि—इन्द्र (ल), गुहा (ह्रीं)। ह, स—वर्ण, मातरिश्वा—वायु (क), अभ्र (ह), इन्द्र (ल), पुनः गुहा (ह्रीं)। स, क, ल—वर्ण, और माया (ह्रीं), यह सर्वात्मिका जगन्माताकी मूल विद्या है और यह ब्रह्मरूपिणी है। (शिवशक्त्यभेदरूपा, ब्रह्म-विष्णु-शिवात्मिका, सरस्वती-लक्ष्मी-गौरीरूपा, अशुद्ध-मिश्र-शुद्धोपासनात्मिका, समरसीभूत शिवशक्त्यात्मक ब्रह्मस्वरूपका निर्विकल्प ज्ञान देनेवाली, सर्वतत्त्वात्मिका महात्रिपुरसुन्दरी—यही इस मन्त्रका भावार्थ है। यह मन्त्र सब मन्त्रोंका मुकुटमणि है और मन्त्रशास्त्रमें पञ्चदशी कादि श्रीविद्याके नामसे प्रसिद्ध है। इसके छः प्रकारके अर्थ अर्थात् भावार्थ, वाच्यार्थ, सम्प्रदायार्थ, कौलिकार्थ, रहस्यार्थ और तत्त्वार्थ 'नित्या-षोडशिकार्णव' ग्रन्थमें बताये गये हैं। इसी प्रकार 'वरिवस्यारहस्य' आदि ग्रन्थोंमें इसके और भी अनेक अर्थ दरसाये हैं। श्रुतिमें भी ये मन्त्र इस प्रकारसे अर्थात् क्वचित् स्वरूपोच्चार, क्वचित् लक्षणा और लक्षित लक्षणासे और कहीं वर्णके पृथक्-पृथक् अवयव दरसाकर जान-बूझकर विशृङ्खलरूपसे कहे गये हैं। इससे यह मालूम होगा कि ये मन्त्र कितने गोपनीय और महत्त्वपूर्ण हैं।) ये परमात्माकी शक्ति हैं। ये विश्वमोहिनी हैं। पाश, अङ्कुश, धनुष और बाण धारण करनेवाली हैं। ये 'श्रीमहाविद्या' हैं। जो इस प्रकार जानता है, वह शोकको पार कर जाता है। भगवती! तुम्हें नमस्कार है। माता! सब प्रकारसे हमारी रक्षा करो॥ ८—१६॥

(मन्त्रद्रष्टा ऋषि कहते हैं—) वही ये अष्ट वसु हैं; वही ये एकादश रुद्र हैं; वही ये द्वादश आदित्य हैं; वही ये सोमपान करनेवाले और न करनेवाले विश्वेदेव हैं; वही ये यातुधान (एक प्रकारके राक्षस), असुर, राक्षस, पिशाच, यक्ष और सिद्ध हैं; वही ये सत्त्व-रज-तम हैं; वही ये ब्रह्म-विष्णु-रुद्ररूपिणी हैं; वही ये प्रजापति-इन्द्र-मनु हैं; वही ये ग्रह, नक्षत्र और तारे हैं; वही कला-काष्ठादि कालरूपिणी हैं; पापका नाश करनेवाली, भोग-मोक्ष देनेवाली, अन्तरहित, विजयाधिष्ठात्री, निर्दोष, शरण लेने योग्य, कल्याणदात्री और मङ्गलरूपिणी उन देवीको हम सदा प्रणाम करते हैं। वियत्—आकाश (ह) तथा 'ई' कारसे युक्त, वीतिहोत्र—अग्नि (र) सहित, अर्धचन्द्र (ँ) से अलंकृत जो देवीका बीज (ह्रीं) है, वह सब मनोरथोंको पूर्ण करनेवाला है। इस एकाक्षर ब्रह्मका ऐसे यति ध्यान करते हैं, जिनका चित्त शुद्ध है, जो निरतिशयानन्दपूर्ण हैं और जो ज्ञानके सागर हैं। (यह मन्त्र देवीप्रणव माना जाता है। ॐकारके समान ही यह प्रणव भी व्यापक अर्थसे भरा है। संक्षेपमें इसका अर्थ इच्छा-ज्ञान-क्रियाधार, अद्वैत, अखण्ड, सच्चिदानन्द समरसीभूत शिव-शक्ति-स्फुरण है।) वाणी (ऐं), माया (ह्रीं), ब्रह्मसू—काम (क्लीं), इसके आगे वक्त्र अर्थात् आकारसे युक्त छठा व्यञ्जन (चा), 'अवाम श्रोत्र'—दक्षिण कर्ण (उ) और बिन्दु अर्थात् अनुस्वारसे युक्त सूर्य (मुं), नारायण अर्थात् 'आ'से युक्त टकारसे तीसरा वर्ण (डा), अधर अर्थात् 'ऐ'से युक्त वायु (यै) और 'विच्चे'—यह नवार्णमन्त्र उपासकोंको आनन्द और ब्रह्मसायुज्य देनेवाला है। (इस मन्त्रका अर्थ—हे चित्स्वरूपिणी महासरस्वती! हे सद्रूपिणी महालक्ष्मी! हे आनन्दरूपिणी महाकाली! ब्रह्मविद्या पानेके लिये हम सब समय तुम्हारा ध्यान करते हैं। हे महाकाली-महालक्ष्मी-महासरस्वतीस्वरूपिणी चण्डिके! तुम्हें नमस्कार है। अविद्यारूप रज्जुकी दृढ़ ग्रन्थिको खोलकर मुझे मुक्त करो।) जो हृदयरूप कमलके मध्यमें रहती हैं, प्रातःकालीन सूर्यके समान जिनकी प्रभा है, जो पाश और अङ्कुश धारण किये रहती हैं, जिनका मनोहर रूप है, जिनके हाथ वरद और अभय मुद्राओंसे युक्त हैं, जिनके तीन नेत्र हैं, जो लाल वस्त्र पहने रहती हैं और भक्तोंके मनोरथ पूर्ण करती हैं, उन देवीको मैं भजता हूँ। महाभयका नाश करनेवाली, महासङ्कटको शान्त करनेवाली और महान् करुणाकी साक्षात् मूर्ति तुम महादेवीको मैं नमस्कार करता हूँ। जिनका स्वरूप ब्रह्मादिक भी नहीं जानते—इसलिये जिन्हें अज्ञेया कहते हैं, जिनका अन्त नहीं मिलता—इसलिये जिन्हें अनन्ता कहते हैं, जिनका स्वरूप देख नहीं पड़ता—इसलिये जिन्हें अलक्ष्या कहते हैं, जिनका जन्म समझमें नहीं आता—इसलिये जिन्हें अजा कहते हैं, जो अकेली ही सर्वत्र हैं—इसलिये जिन्हें एका कहते हैं, जो अकेली ही विश्वरूपमें सजी हुई हैं—इसलिये जिन्हें नैका कहते हैं, वे इसीलिये अज्ञेया, अनन्ता, अजा, एका और नैका कहाती हैं। सब मन्त्रोंमें 'मातृका'—मूलाक्षररूपसे रहनेवाली, शब्दोंमें अर्थरूपसे रहनेवाली ज्ञानोंमें 'चिन्मयातीता', शून्योंमें 'शून्यसाक्षिणी' तथा जिनसे और कुछ भी श्रेष्ठ नहीं है, वे दुर्गा नामसे प्रसिद्ध हैं। उन दुर्विज्ञेया, दुराचारनाशिनी और संसार-सागरसे तारनेवाली दुर्गादेवीको संसारसे डरा हुआ मैं नमस्कार करता हूँ॥ १७—२५॥

इस अथर्वशीर्षका जो अध्ययन करता है, उसे पाँचों अथर्वशीर्षोंके जपका फल प्राप्त होता है। इस अथर्वशीर्षको न जानकर जो प्रतिमास्थापन करता है, वह सैकड़ों लाख जप करके भी अर्चासिद्धि नहीं प्राप्त करता। अष्टोत्तरशत (१०८ बार) जप (इत्यादि) इसकी पुरश्चरणविधि है। जो इसका दस बार पाठ करता है, वह उसी क्षण पापोंसे मुक्त हो जाता है और महादेवीके प्रसादसे बड़े दुस्तर संकटोंको पार कर जाता है। इसका सायंकालमें अध्ययन करनेवाला दिनमें किये हुए पापोंका नाश करता है, प्रातःकालमें अध्ययन करनेवाला रात्रिमें किये हुए पापोंका नाश करता है, दोनों समय अध्ययन करनेवाला पहलेका पापी भी निष्पाप होता है। मध्यरात्रिमें तुरीय* सन्ध्याके समय जप करनेसे वाक्सिद्धि प्राप्त होती है। नयी प्रतिमापर जप करनेसे देवताका सान्निध्य प्राप्त होता है। भौमाश्विनी (अमृतसिद्धि) योगमें महादेवीकी सन्निधिमें जप करनेसे महामृत्युसे तर जाता है। जो इस प्रकार जानता है, वह महामृत्युसे तर जाता है। इस प्रकार यह अविद्यानाशिनी ब्रह्मविद्या है॥ २६॥

॥ अथर्ववेदीय देव्युपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु॥

ॐ शान्तिः! शान्तिः!! शान्तिः!!!

सब ब्रह्म है

सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत। अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत।

(छान्दोग्य ३। १४। १)

यह सब ब्रह्म ही है। ब्रह्मसे ही जगत् उत्पन्न होता है, ब्रह्ममें ही विलीन होता है और ब्रह्ममें ही चेष्टा करता है। शान्त (संयत) होकर ब्रह्मकी उपासना करनी चाहिये। पुरुष कर्ममय है। इस लोकमें जैसा कुछ कर्म करता है, मरनेके बाद परलोकमें वह वैसा ही होता है। इसलिये सत्कर्मका अनुष्ठान करना चाहिये।

* श्रीविद्याके उपासकोंके लिये चार सन्ध्याएँ आवश्यक हैं। इनमें तुरीय-सन्ध्या मध्यरात्रिमें होती है।

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

ऋग्वेदीय
बह्वृचोपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि । वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीः । अनेनाधीतेनाहोरात्रान् संदधाम्यृतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

देवीसे सबकी उत्पत्ति और देवीकी ब्रह्मरूपता

हरिः ॐ । एकमात्र देवी ही सृष्टिसे पूर्व थीं, उन्हींने ब्रह्माण्डकी सृष्टि की । वे कामकलाके नामसे विख्यात हैं, वे ही शृङ्गारकला कहलाती हैं । उन्हींसे ब्रह्मा उत्पन्न हुए, विष्णु प्रकट हुए, रुद्र प्रादुर्भूत हुए । उन्हींसे समस्त मरुद्गण उत्पन्न हुए । उन्हींसे गानेवाले गन्धर्व, नाचनेवाली अप्सराएँ और वाद्य बजानेवाले किन्नर सब ओर उत्पन्न हुए । उन्हींसे भोग-सामग्री उत्पन्न हुई, सब कुछ उत्पन्न हुआ, सब कुछ शक्तिसे ही उत्पन्न हुआ । अण्डज, स्वेदज, उद्भिज्ज तथा जरायुज—जितने स्थावर-जङ्गम प्राणी हैं, उनकी तथा मनुष्यकी सृष्टि भी उन्हींसे हुई । वे ही अपरा शक्ति हैं, वे ही ये शाम्भवी विद्या, कादि विद्या, हादि विद्या या सादि विद्या कहलाती हैं; वे ही रहस्यरूपा हैं । वे ही प्रणववाच्य अक्षर तत्त्व हैं, ॐ अर्थात् सच्चिदानन्द-स्वरूपा वे वाणीमात्रमें प्रतिष्ठित हैं । वे ही जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति—इन तीनों पुरों तथा स्थूल, सूक्ष्म और कारण—इन तीनों प्रकारके शरीरोंको व्याप्तकर बाहर और भीतर प्रकाश फैला रही हैं । देश, काल और वस्तुके भीतर असङ्ग होकर रहती हुई वे महात्रिपुरसुन्दरी प्रत्यक्चेतना हैं । वे ही आत्मा हैं; उनके अतिरिक्त सब असत्य है, अनात्मा है । ये ब्रह्मविद्या हैं, भावाभाव-कलासे विनिर्मुक्त चिन्मयी विद्या-शक्ति हैं तथा अद्वितीय ब्रह्मका बोध करानेवाली हैं । वे सत्, चित् और आनन्दरूप लहरोंवाली श्रीमहात्रिपुरसुन्दरी बाहर और भीतर प्रविष्ट होकर स्वयं अकेली ही विराजमान हो रही हैं । उनके अस्ति, भाति और प्रिय—इन तीन रूपोंमें जो अस्ति है, वह सन्मात्रका बोधक है । जो भाति है, वह चिन्मात्र है और जो प्रिय है, वह आनन्द है । इस प्रकार सब आकारों-में श्रीमहात्रिपुरसुन्दरी ही विराजमान हैं; तुम और मैं, सारा विश्व और सारे देवता तथा अन्य सब कुछ श्रीमहात्रिपुर-सुन्दरी ही हैं । ललिता नामकी वस्तु ही एकमात्र सत्य है; वही अद्वितीय, अखण्ड परब्रह्म-तत्त्व है । पाँचों रूप अर्थात् अस्ति, भाति, प्रिय, नाम और रूपके परित्यागसे तथा अपने स्वरूपके अपरित्यागसे अधिष्ठानरूप जो एक सत्ता बच रहती है, वही महान् परम तत्त्व है ॥ १ ॥

उसीको 'प्रज्ञान ही ब्रह्म है' अथवा 'मैं ब्रह्म हूँ' इत्यादि वाक्योंसे प्रकट किया जाता है । 'वह तू है' इत्यादि वाक्योंसे उसीका कथन किया जाता है । 'यह आत्मा ब्रह्म है', 'ब्रह्म ही मैं हूँ', 'जो मैं हूँ', 'वह मैं हूँ', 'जो वह है, सो मैं हूँ'—इत्यादि श्रुतिवाक्योंके द्वारा जिनका निरूपण होता है, वे यही षोडशी श्रीविद्या हैं । वही पञ्चदशाक्षर मन्त्रवाली श्रीमहात्रिपुर-सुन्दरी, बाला, अम्बिका, बगला, मातङ्गी, स्वयंवर-कल्याणी, भुवनेश्वरी, चामुण्डा, चण्डा, वाराही, तिरस्करिणी, राजमातङ्गी, शुकश्यामला, लघुश्यामला, अश्वारूढा, प्रत्यङ्गिरा, धूमावती, सावित्री, सरस्वती, ब्रह्मानन्दकला इत्यादि नामोंसे अभिहित होती हैं । ऋचाएँ एक अविनाशी परम आकाशमें प्रतिष्ठित हैं, जिसमें सारे देवता भलीभाँति निवास करते हैं; उसको जाननेका प्रयत्न जिसने नहीं किया, वह ऋचाओंके अध्ययनसे क्या कर सकता है । निश्चय ही उसको जो जान लेते हैं, वे ही उसमें सदाके लिये स्थित हो जाते हैं ।

॥ ऋग्वेदीय बह्वृचोपनिषद् समाप्त ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

ऋग्वेदीय
सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि । वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीः । अनेनाधीतेनाहोरात्रान् संदधाम्यृतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

प्रथम खण्ड

श्रीमहालक्ष्मीका श्रीसूक्तके अनुसार ध्यान, न्यास, पूजन और यन्त्रकी विधि

हरिः ॐ । एक समय देवताओंने भगवान् आदिनारायणसे कहा—'भगवन् ! हमारे लिये सौभाग्यलक्ष्मी-विद्याका उपदेश कीजिये ।' भगवान्ने कहा—'बहुत अच्छा, आप सब देवगण एकाग्रचित्त होकर सुनें । जो स्थूल, सूक्ष्म एवं कारणरूप तीनों अवस्थाओंसे परे तुरीयस्वरूपा हैं—नहीं-नहीं, तुरीयसे भी अतीत अर्थात् निर्गुणस्वरूपा हैं, सबसे बढ़कर उत्कट अर्थात् भयङ्कर रूपवाली हैं, तथा जो सभी मन्त्रोंको आसन बनाकर उनपर विराजमान हैं, पीठों और उपपीठोंमें प्रतिष्ठित देवताओंसे आवृत हैं, चार भुजाओंसे युक्त हैं—उन श्री अर्थात् लक्ष्मीदेवीका **'हिरण्यवर्णाम्०'** इत्यादि श्रीसूक्तकी पञ्चदश ऋचाओंके द्वारा ध्यान करें ।

उक्त पञ्चदश ऋचाओंवाले श्रीसूक्तके इन्दिरा, आनन्द, कर्दम और चिक्लीत ऋषि हैं । श्री अर्थात् इन्दिरा प्रथम मन्त्रकी ऋषि हैं तथा आनन्द, कर्दम और चिक्लीत शेष चतुर्दश मन्त्रोंके द्रष्टा हैं । ये तीनों इन्दिरा (लक्ष्मी) के पुत्र हैं । **'हिरण्यवर्णाम्०'** आदि प्रथम तीन ऋचाओंका अनुष्टुप् छन्द है, **'कां सोस्मि०'** इस ऋचाका बृहती छन्द है, उसके आगेकी दो ऋचाओंका त्रिष्टुप् छन्द है, उनसे अगले आठ मन्त्रोंका अनुष्टुप् छन्द है । शेष मन्त्रोंका छन्द है प्रस्तारपङ्क्ति । श्री और अग्नि इन ऋचाओंके देवता हैं, **'हिरण्यवर्णाम्'** यह बीज है, **'कां सोस्मि'** यह शक्ति है । हिरण्मयी, चन्द्रा, रजतस्रजा, हिरण्यस्रजा, हिरण्या, हिरण्यवर्णा—इन नामोंको चतुर्थी विभक्तिमें रखकर आदिमें प्रणव और अन्तमें नमः बोलकर अङ्गन्यास करे । जैसे—

ॐ हिरण्मय्यै नमः हृदयाय नमः । ॐ चन्द्रायै नमः शिरसे स्वाहा । ॐ रजतस्रजायै नमः शिखायै वषट् । ॐ हिरण्यस्रजायै नमः कवचाय हुम् । ॐ हिरण्यायै नमः नेत्रत्रयाय वौषट् । ॐ हिरण्यवर्णायै नमः अस्त्राय फट् ।

—पश्चात् श्रीसूक्तके मन्त्रोंसे अङ्गन्यास करे । सिर, नेत्र, कर्ण, नासिका, मुख, कण्ठ, दोनों भुजाएँ, हृदय, नाभि, लिङ्ग, गुदा, ऊरु (जाँघ), जानु, जङ्घा (पिंडली)—इन स्थानोंमें श्रीसूक्तके मन्त्रोंसे क्रमशः न्यास करे । इसके बाद निम्नलिखित मन्त्रके अनुसार ध्यान करे—

अरुणकमलसंस्था तद्रजःपुञ्जवर्णा
करकमलधृतेष्टाभीतियुग्माम्बुजा च ।
मणिकटकविचित्रालङ्कृताऽऽकल्पजालैः
सकलभुवनमाता संततं श्रीः श्रियै नः ॥

अर्थात् हल्के लाल (गुलाबी) रंगके कमलदलपर बैठी हुई, कमल-परागकी राशिके समान पीत वर्णवाली, चारों हाथोंमें क्रमशः वर-मुद्रा, अभय-मुद्रा और दो कमल-पुष्प धारण किये हुए, मणिमय कड़ोंसे विचित्र शोभा धारण करनेवाली और अलङ्कारसमूहोंसे अलङ्कृत, समस्त लोकोंकी जननी श्रीमहालक्ष्मीदेवी निरन्तर हमें श्रीसम्पन्न करें ॥ १ ॥

(तत्पश्चात् यन्त्र लिखकर उसकी पूजा करे । यन्त्रके कर्णिकावृत्तके ऊपर अष्टदल, उसपर द्वादशदल तथा द्वादशदलके ऊपर षोडशदल बनाकर तीनोंको एक-एक वृत्तसे घेर दे ।) पीठकर्णिका अर्थात् बीजकोषके भीतर साध्य-कार्यसहित श्रीबीज (श्रीं) को लिखे । उसके बाद अष्टदल, द्वादशदल और

षोडशदल पद्मोंके ऊपर और भूवृत्तोंके बीचमें श्रीसूक्तकी आधी-आधी ऋचा लिखे। (अर्थात् अष्टदलके ऊपर और पहले भूवृत्तके अंदर **'अश्वपूर्वां रथमध्यां'** इत्यादि ऋचाको, द्वादशदलके ऊपर तथा द्वितीय भूवृत्तके भीतर **'कां सोस्मितां हिरण्यप्राकाराम्'** इत्यादि तथा षोडशारके ऊपर तथा तृतीय भूवृत्तके भीतर **'गन्धद्वारां दुराधर्षां'** इत्यादि ऋचा लिखे।) उसके बाहर निर्भूवृत्तमें **'यः शुचिः प्रयतो भूत्वा'** इत्यादि फलश्रुतिरूप ऋचाको लिखकर षोडशारके मध्य और ऊपर अकारसे सकारतक मातृका-वर्णोंको लिखे। (क्रम यह है कि प्रत्येक सकार-पर्यन्त दलमें दो-दो व्यञ्जन-वर्ण तथा प्रत्येक दलके ऊपर भूवृत्तके नीचे क्रमशः अकारादि सोलह स्वर-वर्णोंको लिखे। इसी प्रकार द्वादशदलके दो-दो दलोंके पार्श्वमें क्रमशः **'ऐं ह्रीं श्रीं क्लीं ब्लौं जगत्प्रसूत्यै नमः'** ये अक्षर लिखे तथा द्वादशदलके दलोंमें **'ह्रीं श्रीं क्लीं'** इन बीजोंको दो-दो करके लिखे। फिर भूवृत्तके नीचे अष्टदल कमलके दो-दो दलोंके पार्श्वमें क्रमशः 'ह' और 'क्ष' लिखे। अष्टदलके दलोंमें आ, ई, ऊ और ऋ अनुस्वारसहित लिखकर षट्कोणके कोणोंमें **'श्रीं ह्रीं क्लीं'** बीजोंको क्रमशः दो-दो बार लिखे और प्रणवद्वारा षट्कोणको घेर दे।) सबके ऊपर निर्भूवृत्तमें वषड्युक्त त्वरिता-बीजके साथ श्रीबीजको लिखे। इस प्रकार दस अङ्गोंवाला श्रीचक्र अर्थात् प्रणव, षट्कोण, भूवृत्त एवं अष्टदल, भूवृत्त, द्वादशदल, भूवृत्त, षोडशदल, भूवृत्त एवं निर्भूवृत्त बनाये।

'श्रां हृदयाय नमः' इत्यादि अङ्गमन्त्रोंसे प्रथम आवरण-पूजा होती है। पद्म आदि निधियोंसे द्वितीय आवरण-पूजा होती है। लोकपालों अर्थात् इन्द्र आदि देवताओंसे तृतीय आवरण-पूजा होती है। उनके वज्रादि आयुधोंसे चतुर्थ आवरण-पूजा होती है। श्रीसूक्तके अन्तर्गत ऋचाओंद्वारा आवाहनादि अर्थात् आवाहन, संनिधापन, सम्बोधन, सम्मुखीकरण आदि कार्य होते हैं। (फैली हुई अञ्जलिमें दोनों अनामिकाओंके मूलमें अङ्गुष्ठके सिरोंको रखनेसे आवाहनी मुद्रा होती है। दोनों अङ्गुष्ठोंको ऊपर उठा दोनों मुष्टियोंको संयुक्त करनेसे संनिधापनी मुद्रा होती है। इन दोनों अङ्गुष्ठोंको मुष्टियोंमें प्रवेश करानेसे सम्बोधनी मुद्रा होती है। दोनों मुष्टियोंको उत्तान करके मिलाये रखनेसे सम्मुखीकरणी मुद्रा होती है और आवाहनी मुद्राको अधोमुख करनेसे स्थापनी मुद्रा होती है।) इसके पश्चात् (देवीकी षोडशोपचार पूजा करके) पुरश्चरणके लिये षोडश सहस्र मन्त्र-जप करे। (यहाँतक श्रीमहालक्ष्मी-पूजाका क्रम बताया गया।)

(इसके बाद सौभाग्यलक्ष्मी-पूजाका क्रम लिखा जाता है—) एकाक्षर सौभाग्यलक्ष्मी-मन्त्र **'श्रीः'** के भृगु ऋषि हैं, **'नीचृद्गायत्री'** छन्द है और श्री देवता हैं। **'श्रीं'** बीज है। **'श्रां'** इत्यादिके द्वारा अङ्गन्यास करे। जैसे—

श्रां हृदयाय नमः। श्रीं शिरसे स्वाहा। श्रूं शिखायै वषट्। श्रैं कवचाय हुम्। श्रौं नेत्रत्रयाय वौषट्। श्रः अस्त्राय फट्।

इसके पश्चात् नीचे लिखे अनुसार ध्यान करे—

भूयाद्भूयो द्विपद्माभयवरदकरा तप्तकार्तस्वराभा
शुभ्राभ्राभेभयुग्मद्वयकरधृतकुम्भाद्विरासिच्यमाना।
रक्तौघाबद्धमौलिर्विमलतरदुकूलार्तवालेपनाढ्या
पद्माक्षी पद्मनाभोरसि कृतवसतिः पद्मगा श्रीः श्रियै नः॥

'जिन्होंने अपने दोनों हाथोंमें दो पद्म तथा शेष दोमें वर और अभय मुद्राएँ धारण कर रक्खी हैं, तप्त काञ्चनके समान जिनके शरीरकी कान्ति है, शुभ्र मेघकी-सी आभासे युक्त दो हाथियोंकी सूँड़ोंमें धारण किये हुए कलशोंके जलसे जिनका अभिषेक हो रहा है, रक्तवर्णके माणिक्यादि रत्नोंका मुकुट जिनके सिरपर सुशोभित है, जिनके वस्त्र अत्यन्त स्वच्छ हैं, ऋतुके अनुकूल चन्दनादि आलेपनके द्वारा जिनके अङ्ग लिप्त हैं, पद्मके समान जिनके नेत्र हैं, पद्मनाभ अर्थात् क्षीरशायी विष्णुभगवान्‌के उरःस्थलमें जिनका निवास है, वे कमलके आसनपर विराजमान श्रीदेवी हमारे लिये परम ऐश्वर्यका विधान करें।'

(इस प्रकार ध्यान करके एक पीठयन्त्र अङ्कित करे।) वह पीठयन्त्र तीन वृत्तोंसे युक्त अष्टदल पद्म, द्वादश राशिखण्ड तथा चतुष्कोण—इस आकारका रमापीठ होता है। अष्टदल-की कर्णिका अर्थात् बीजकोषमें साध्यसहित श्रीबीज (**श्रीं**) लिखना चाहिये—जैसे **'श्रीं श्रीर्मा देवी जुषताम्।'** (इसके पश्चात् प्रातःकृत्य, पीठन्यास एवं ऋष्यादिन्यास करके) आदिमें प्रणव और अन्तमें 'नमः' जोड़कर प्रत्येक नामके साथ चतुर्थी विभक्तिका प्रयोग करते हुए (जैसे—**'ॐ विभूत्यै नमः'** इत्यादि) विभूति, उन्नति, कान्ति, सृष्टि, कीर्ति, संनति, व्युष्टि, सत्कृष्टि एवं ऋद्धि—इन नौ शक्तियोंकी पूजा करे। (इसके बाद **'श्रीकमलासनाय नमः'** कहकर आसनका न्यास करे, और) अङ्गन्यासके द्वारा प्रथम आवरणकी पूजा करे। (**'श्रां हृदयाय नमः'** इत्यादिके द्वारा अग्नि आदि कोणमें स्थित केशरोंमें तथा दिशाओंमें पूजा करके पूर्वादि दिशाओंमें) क्रमशः वासुदेव, संकर्षण, प्रद्युम्न और अनिरुद्धको पूजे (तथा

अग्नि आदि कोणोंमें क्रमशः मदक—नव शाक-विशेष, सलिल, गुग्गुल एवं कुरुण्टक—पुष्पविशेषकी पूजा करे। देवीके दक्षिणमें शङ्खनामक निधि और वसुधाकी तथा वाममें पद्म-नामक निधि और वसुमतीकी पूजा करे।) इस प्रकार द्वितीय आवरणकी पूजा होती है। फिर बालकी आदि अर्थात् बालकी, विमला, कमला, वनमालिका, विभीषिका, मालिका, शाङ्करी और वसुमालिकाकी पूजा करे। इस प्रकार तृतीय आवरणकी पूजा होती है। इसके पश्चात् इन्द्र आदि देवताओं तथा उनके वज्र आदि आयुधोंकी पूजासे चतुर्थ आवरणकी पूजा होती है। पुरश्चरणके लिये बारह लाख मन्त्र-जप करना चाहिये। (इस प्रकार एकाक्षरी सौभाग्यलक्ष्मीकी पूजा-विधि समाप्त हुई।)

(अब 'श्रीं ह्रीं श्रीं' रूप त्र्यक्षरी विद्याकी पूजा-विधि बतायी जाती है। इसका पूजा-क्रम एकाक्षरीके पूजा-क्रमके समान ही है। केवल तृतीय आवरणकी पूजामें कुछ विशेषता है।) यहाँ आदिमें प्रणव और अन्तमें नमः लगाकर प्रत्येक नामका चतुर्थी विभक्तिसहित प्रयोग करते हुए (जैसे, 'ॐ श्रियै नमः इत्यादि) श्री, लक्ष्मी, वरदा, विष्णुपत्नी, वसुप्रदा, हिरण्यरूपा, स्वर्णमालिनी, रजतस्रजा, स्वर्णप्रभा, स्वर्णप्राकारा, पद्मवासिनी, पद्महस्ता, पद्मप्रिया, मुक्तालङ्कारा, चन्द्रसूर्या, विल्वप्रिया, ईश्वरी, भुक्ति, मुक्ति, विभूति, ऋद्धि, समृद्धि, कृष्टि, पुष्टि, धनदा, धनेश्वरी, श्रद्धा, भोगिनी, भोगदा, सावित्री, धात्री, विधात्री प्रभृति नाम-मन्त्रोंके द्वारा शक्तिकी पूजा करे। एकाक्षर मन्त्रके समान ही अङ्गादिके द्वारा पीठ-पूजा करे। पुरश्चरणके लिये एक लाख मन्त्र-जप करे। जपका दशांश तर्पण, तर्पणका दशांश हवन और हवनका दशांश ब्राह्मणभोजन कराये (तथा ब्राह्मण-भोजनका दशांश अभिषेक अर्थात् मार्जन करे)। निष्काम उपासना करनेवालोंको ही श्रीविद्याकी सिद्धि होती है। सकाम उपासना करनेवालोंको कदापि सिद्धि नहीं होती। इस प्रकार सौभाग्यलक्ष्मी-उपनिषद्का श्रीक्रम नामक प्रथम खण्ड समाप्त हुआ॥ १॥

॥ प्रथम खण्ड समाप्त ॥ १ ॥

द्वितीय खण्ड

योगसम्बन्धी उपदेश

इसके बाद आदिनारायणसे देवताओंने कहा—भगवन्! तुरीया मायाके द्वारा निर्दिष्ट तत्त्वके विषयमें हमसे कहिये। 'बहुत अच्छा' कहकर भगवान् आदिनारायणने उपदेश आरम्भ किया—

'योगसे योगको जानना चाहिये, योगसे योग बढ़ता है। जो योगी योगमें सदा सावधान रहता है, वह योगी चिरकालतक—अनन्तकालतक आनन्दोपभोग करता है। मितभोगी अर्थात् शरीरनिर्वाहके लिये आवश्यक अन्न-वस्त्रादिका उपभोग करनेवाला साधक राग-द्वेष-मोहरूपी कषाय—मलके परिपक्व हो जानेपर, निद्रा—आलस्य त्यागकर, प्रपञ्चके ब्रह्मत्वकी प्राप्तिमें बाधक होनेके कारण एकान्त स्थानमें (संसारके कोलाहलसे रहित प्रदेशमें) जाकर साधन करता है—आत्माको परमात्मामें लगानेका अभ्यास करता है। वह या तो शीतोष्ण आदि द्वन्द्वोंसे रहित होनेके लिये राजयोगमें प्रवृत्त होता है अथवा गुरूपदिष्ट मार्गपर चलता हुआ प्राणायामके द्वारा हठयोगका अवलम्बन करता है। तात्पर्य यह कि राजयोग और हठयोगके भेदसे योग द्विविध है। प्राणायामका अभ्यास करनेवाले पहले मुखसे वायुको खींचकर भीतर भरते हैं और नाभि-प्रदेशसे अपानवायुको जठराग्निके कोष्ठमें खींचकर मुखके द्वारा खींची हुई वायुके साथ उसका संयोग कराते हैं; पश्चात् अँगूठे, अँगुलियों तथा दोनों हथेलियोंके द्वारा दोनों कान, नेत्र तथा नासा-पुटोंको बंद करके प्राणायामके अभ्यास-द्वारा तथा प्रणवका नाना प्रकारसे ध्यान करके उसीमें तल्लीन हुए योगीजन चैतन्यस्वरूप आत्माका साक्षात्कार करते हैं॥ १—३॥

'अभ्यासकी एक और विधि है—जो कान, मुख, नेत्र और नासाछिद्रोंको बंद करके ही की जाती है। वह है शुद्ध सुषुम्णा नाडीमें प्रणवके विशुद्ध अनाहत नामक नादको स्पष्ट सुनना। अनाहतचक्रमें ध्वनिको सुननेपर नाना प्रकारके विचित्र घोष सुने जाते हैं, और इस साधनाके द्वारा साधक तेजस्वी हो जाता है, उसके शरीरमें दिव्य गन्ध आने लगती है और स्वस्थ होकर वह दिव्यदेह प्राप्त करता है। शून्य-में अर्थात् सुषुम्णा नाडीमें पूरे मनोयोगके साथ ध्वनि-सुनते रहनेसे आरम्भमें ही—जहाँसे वह सुषुम्णा नाडी आरम्भ होती है, उस मूलाधारचक्रमें ही साधक योगवान् हो जाता है अर्थात् दीपशिखाके आकारके जीवात्माको हृदय-पुण्डरीकसे मूलाधारचक्रमें लाकर सुषुम्णा नाडीसे संयुक्त कर देता है। इस प्रकार इच्छाशक्तिकी प्रेरणासे जब जीवात्मा सुषुम्णा-मार्गपर चलने लगता है, तब द्वितीय अर्थात् स्वाधिष्ठान-

चक्रको विघटित करके—भेदकर उसीके मध्यस्थित छिद्रमेंसे होकर प्राणवायु मध्यगा होती है अर्थात् सुषुम्णामें प्रवेश कर जाती है ॥ ४–६ ॥

पद्मासनादिपर स्थित हुए योगीका आसन दृढ़ होता है। उसके बाद विष्णुग्रन्थि अर्थात् मायाको, जो तृतीय मणिपूरक नामक चक्रमें रहकर अनेक कामनाओंका विस्तार करती रहती है, विच्छिन्न कर देनेपर परमानन्दकी प्राप्ति सम्भव हो जाती है। शून्य अर्थात् मायाको लाँघकर उठता हुआ प्राणवायु जब नाड़ीके साथ संघर्षणको प्राप्त होता है, तब उससे भेरीके समान ध्वनि सुन पड़ती है और तृतीय मणिपूरक चक्रको भेदकर चलनेपर प्राणवायुसे मर्दल-ध्वनि अर्थात् मृदङ्ग-जैसी ध्वनि होती है। इसके आगे अन्य चक्रोंको भेदता हुआ वह महाशून्य अर्थात् आकाश-चक्रमें जाता है, जहाँ सब प्रकारकी सिद्धियाँ प्राप्त होती हैं। उसके बाद प्राणवायु तालुचक्रसे चित्तको जयकर तालुचक्रको भेदता है, जहाँ चित्तगत सम्पूर्ण आनन्दकी प्राप्ति होती है ॥ ७–९ ॥

इस साधनाकी समाप्तिमें वैष्णवशब्द—प्रणव शब्दायमान होता है, शब्दके रूपमें स्वयं प्रकट होता है। उस प्रणव-ध्वनिमें चित्त विलीन हो जाता है, इस प्रकार सनकादि मुनियोंने कहा है। उस महाशून्य चक्रमें स्थित होकर साधक अन्त अर्थात् जीवमें अनन्त—परमात्माका समारोप करता है, मायाग्रस्त स्वरूप—अंशरूप आत्मामें निरंश परमात्माको समर्पितकर तथा आत्माकी सर्वव्यापक प्रकृतिका ध्यान करके कृतकृत्य हो जाता है, अमृतस्वरूप हो जाता है। संप्रज्ञात योगको असंप्रज्ञात योगसे जीते और भाव अर्थात् सविचार समाधिका निरोध अभाव—निर्विचार समाधिसे करे; उसके बाद निर्विकल्प समाधिको प्राप्त करके साधक परमतत्त्व—कैवल्यमें स्थित होता है। निर्विकल्प समाधिमें स्थित साधकका अहंभाव छूट जाता है और आत्म-तत्त्वमें अध्यस्त मायात्मक जगत्का भी लोप हो जाता है। ऐसा विद्वान् पुनः 'यह मैं हूँ और यह मेरा है' इत्यादि चिन्तामें नहीं पड़ता ॥ १०–१३ ॥

'जिस प्रकार पानीमें नमक मिलानेसे वह उसमें घुल-मिल जाता है, उसी प्रकार मनका आत्मामें विलीन हो जाना समाधि कहलाता है। जब प्राणायामके अभ्याससे प्राणवायु सम्यक्रूपसे क्षीण होकर कुम्भकमें स्थिर हो जाता है, और मानसिक वृत्तियाँ अत्यन्त विलीन हो जाती हैं, उस समय तैलधारावत् चित्तका आत्माके साथ एकीभाव समाधि कहलाता है। जीवात्मा और परमात्माका समत्व होनेपर जब सारे सङ्कल्प नष्ट हो जाते हैं, उस स्थितिको समाधि कहते हैं। प्रभा अर्थात् जागतिक बोधसे शून्य जिस स्थितिमें मन और बुद्धि पूर्णतः विलीन हो जाते हैं, जिसमें कुछ आभासित नहीं होता—सब शून्याकार प्रतीत होता है, वह निरामय—भवरोगकी निवृत्तिकी अवस्था समाधि कहलाती है। शरीरके इधर-उधर चलनेपर भी देही अर्थात् जीवात्मा जब निश्चल, नित्य स्वयम्प्रकाश स्वरूपमें स्थित रहता है, उसे समाधि कहना चाहिये। उस समय साधकका मन जहाँ-जहाँ जाता है, वहाँ-वहाँ परम-पदकी प्राप्ति होती है। उसके लिये सर्वत्र परब्रह्म समवस्थित होता है। सर्वत्र परमब्रह्म समवस्थित होता है' ॥ १४–१९ ॥

॥ द्वितीय खण्ड समाप्त ॥ २ ॥

तृतीय खण्ड

नवचक्र-विवेक

पश्चात् भगवान् आदिनारायणसे देवताओंने निवेदन किया—'भगवन्! आप कृपया हमारे लिये नवचक्रविवेकके विषयमें उपदेश कीजिये।' 'बहुत अच्छा' कहकर भगवान्ने उपदेश आरम्भ किया—

'मूलाधारमें ब्रह्मचक्र है, वह योनिके आकारमें तीन घेरोंसे युक्त है; वहाँ कर्णिकाके मूलमें कुण्डलिनी-शक्ति सोये हुए सर्पके आकारमें स्थित है। तप्त अग्निके रूपमें उसका तबतक ध्यान करना चाहिये, जबतक वह जाग्रत् न हो जाय। वहीं भगवती त्रिपुराका स्थान कामरूप नामक पीठ है, जिसकी उपासना करनेसे सारे भोगोंकी प्राप्ति होती है। इतना आधारनामक प्रथम चक्रके विषयमें हुआ ॥ १ ॥

'दूसरा छः दलोंका स्वाधिष्ठान-चक्र है। उस षट्दल पद्मके कर्णिकापीठमें पश्चिमाभिमुख एक शिवलिङ्गका, जो मूँगेके अङ्कुरके समान लाल वर्णका है, ध्यान करे। वहाँ उड्यानपीठ है, उसकी उपासना करनेसे जगत्को आकर्षित करनेकी सिद्धि प्राप्त होती है। तीसरा नाभिचक्र सर्पके समान कुटिल आकारका और पाँच घेरोंसे आवृत है। उस चक्रमें कोटि-कोटि बालसूर्योंकी-सी प्रभासे युक्त तथा तडित्के समान क्षीण

अङ्गोंवाली कुण्डलिनी-शक्तिका ध्यान करे। यह शक्ति जाग्रत् होनेपर सामर्थ्यवती होती है और सब प्रकारकी सिद्धियों-को प्रदान करती है। मणिपूरक-चक्र हृदयचक्र है। वह अष्टदल पद्मके आकारका नीचेकी ओर मुख किये रहता है। उस चक्रमें ज्योतिर्मय लिङ्गका ध्यान करना चाहिये। वही ज्योतिर्मय लिङ्ग हंसकलाके नामसे विख्यात है, जो सर्वप्रिय है; उसके जाग्रत् होनेपर समस्त लोकोंको वशमें करनेकी शक्ति प्राप्त होती है। कण्ठमें जो चक्र है, वह चार अङ्गुल प्रमाणका है; उसमें बायीं ओर इडा अर्थात् चन्द्रनाड़ी और दाहिनी ओर पिङ्गला अर्थात् सूर्यनाड़ी है। इन दोनोंके बीचमें श्वेतवर्णकी सुषुम्णा नाड़ीका ध्यान करे। जो इसको जानता है, उसका अनाहत-चक्र सिद्धि प्रदान करता है। इसके आगे तालुचक्र है, जहाँ निरन्तर अमृतकी धार प्रवाहित होती रहती है। तालुचक्रमें दस अथवा बारह दल होते हैं। घाँटीके चिह्नकी जड़में तथा आगेके दाँतोंकी जड़तक फैला हुआ जो चक्रके आकारका रन्ध्र—छिद्र है, उसीमें तालु-चक्र स्थित है। उस चक्रमें शून्यका ध्यान करे। इससे चित्त शून्यमें विलीन हो जाता है। सातवाँ भ्रूचक्र अँगूठेके परिमाणका है, उस द्विदल पद्ममें निवातदीपशिखाके आकारमें ज्ञान-नेत्रका ध्यान करे। इस चक्रके जाग्रत् होनेपर कपालकन्द अर्थात् अदृष्टके कारणभूत कर्मोंकी वाक्-सिद्धि अर्थात् उनके विषयका सारा ज्ञान हो जाता है। आठवाँ आज्ञाचक्र है, उसे ब्रह्मरन्ध्र अथवा निर्वाणचक्र भी कहते हैं। वह रन्ध्र सूईकी नोकके परिमाणका है। वहाँ गतिशील धूम्रशिखाके आकारका ध्यान करे। वहाँ जालन्धर पीठ है। उसकी उपासना करनेसे मुक्तिलाभ होता है। अतएव इसे परब्रह्म-चक्र भी कहते हैं। नवाँ आकाशचक्र है। वहाँ षोडशदल पद्म ऊपरकी ओर मुख किये स्थित है। उसके बीचकी कर्णिका त्रिगुणोंकी जननी होनेके कारण तीन शिखरोंवाले पर्वतके आकारकी कही गयी है। उसके बीचमें ऊपरकी ओर झुकी हुई शक्ति है। उसको देखते हुए ध्यान करे। वहाँ ही पूर्णगिरि पीठ है, जिसकी उपासना करनेसे सब प्रकारकी कामनाओंकी सिद्धि होती है॥ २–९॥

'इस सौभाग्यलक्ष्मी-उपनिषद्को जो नित्य पढ़ता है, वह अग्निपूत होता है, वह वायुपूत होता है। वह सब प्रकारके धन-धान्य, स्त्री-पुत्र, हाथी-घोड़े, गाय-भैंस, दास-दासीसे युक्त योगी और ज्ञानी होता है। अन्तमें वह परमपदको प्राप्त करता है—जहाँसे फिर नहीं लौटता, फिर नहीं लौटता॥ १०॥

॥ तृतीय खण्ड समाप्त ॥ ३ ॥

॥ ऋग्वेदीय सौभाग्यलक्ष्मी-उपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि। वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीः। अनेनाधीतेनाहोरात्रान् संदधाम्यृतं वदिष्यामि। सत्यं वदिष्यामि। तन्मामवतु। तद्वक्तारमवतु। अवतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम्॥

ॐ शान्तिः! शान्तिः!! शान्तिः!!!

'न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यः।' (कठोपनिषद् १। १। २७)

'धनसे मनुष्य कभी तृप्त होनेवाला नहीं है।'

(सौभाग्यलक्ष्मी-उपनिषद्में वर्णित श्रीसूक्त)

अथ श्रीसूक्तप्रारम्भः

हिरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णरजतस्रजाम् ।
चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो म आ वह ॥ १ ॥

हे जातवेदा (सर्वज्ञ) अग्निदेव ! सुवर्णके-से रंगवाली, किञ्चित् हरितवर्णविशिष्टा, सोने और चाँदीके हार पहननेवाली, चन्द्रवत् प्रसन्नकान्ति, स्वर्णमयी लक्ष्मीदेवीको मेरे लिये आवाहन करो ॥ १ ॥

तां म आ वह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम् ।
यस्यां हिरण्यं विन्देयं गामश्वं पुरुषानहम् ॥ २ ॥

अग्ने ! उन लक्ष्मीदेवीको, जिनका कभी विनाश नहीं होता तथा जिनके आगमनसे मैं सोना, गौ, घोड़े तथा पुत्रादिको प्राप्त करूँगा, मेरे लिये आवाहन करो ॥ २ ॥

अश्वपूर्वां रथमध्यां हस्तिनादप्रमोदिनीम् ।
श्रियं देवीमुप ह्वये श्रीर्मा देवी जुषताम् ॥ ३ ॥

जिन देवीके आगे घोड़े तथा उनके पीछे रथ रहते हैं तथा जो हस्तिनादको सुनकर प्रमुदित होती हैं, उन्हीं श्रीदेवीका मैं आवाहन करता हूँ; लक्ष्मीदेवी मुझे प्राप्त हों ॥ ३ ॥

कां सोस्मितां हिरण्यप्राकारामार्द्रां
ज्वलन्तीं तृप्तां तर्पयन्तीम् ।
पद्मेस्थितां पद्मवर्णां
तामिहोप ह्वये श्रियम् ॥ ४ ॥

जो साक्षात् ब्रह्मरूपा, मन्द-मन्द मुसकरानेवाली, सोनेके आवरणसे आवृत, दयार्द्र, तेजोमयी, पूर्णकामा, भक्तानुग्रहकारिणी, कमलके आसनपर विराजमान तथा पद्मवर्णा हैं, उन लक्ष्मीदेवीका मैं यहाँ आवाहन करता हूँ ॥ ४ ॥

चन्द्रां प्रभासां यशसा ज्वलन्तीं
श्रियं लोके देवजुष्टामुदाराम् ।
तां पद्मिनीमीं शरणं प्र पद्ये-
ऽलक्ष्मीर्मे नश्यतां त्वां वृणे ॥ ५ ॥

मैं चन्द्रके समान शुभ्र कान्तिवाली, सुन्दर द्युतिशालिनी, यशसे दीप्तिमती, स्वर्गलोकमें देवगणोंके द्वारा पूजिता, उदारशीला, पद्महस्ता लक्ष्मीदेवीकी शरण ग्रहण करता हूँ । मेरा दारिद्र्य दूर हो जाय । मैं आपको शरण्यके रूपमें वरण करता हूँ ॥ ५ ॥

आदित्यवर्णे तपसोऽधि जातो
वनस्पतिस्तव वृक्षोऽथ बिल्वः ।
तस्य फलानि तपसा नुदन्तु
या अन्तरा याश्च बाह्या अलक्ष्मीः ॥ ६ ॥

हे सूर्यके समान प्रकाशस्वरूपे ! तुम्हारे ही तपसे वृक्षोंमें श्रेष्ठ मङ्गलमय बिल्ववृक्ष उत्पन्न हुआ । उसके फल हमारे बाहरी और भीतरी दारिद्र्यको दूर करें ॥ ६ ॥

उपैतु मां देवसखः
कीर्तिश्च मणिना सह ।
प्रादुर्भूतोऽस्मि राष्ट्रेऽस्मिन्
कीर्तिमृद्धिं ददातु मे ॥ ७ ॥

देवि ! देवसखा कुबेर और उनके मित्र मणिभद्र तथा दक्ष प्रजापतिकी कन्या कीर्ति मुझे प्राप्त हों । अर्थात् मुझे धन और यशकी प्राप्ति हो । मैं इस राष्ट्रमें—देशमें उत्पन्न हुआ हूँ, मुझे कीर्ति और ऋद्धि प्रदान करें ॥ ७ ॥

क्षुत्पिपासामलां ज्येष्ठामलक्ष्मीं नाशयाम्यहम् ।
अभूतिमसमृद्धिं च सर्वां निर्णुद मे गृहात् ॥ ८ ॥

लक्ष्मीकी ज्येष्ठ बहिन अलक्ष्मी (दरिद्रताकी अधिष्ठात्री देवी) का, जो क्षुधा और पिपासासे मलिन—क्षीणकाय रहती हैं, मैं नाश चाहता हूँ । देवि ! मेरे घरसे सब प्रकारके दारिद्र्य और अमङ्गलको दूर करो ॥ ८ ॥

गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।
ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम् ॥ ९ ॥

जो दुराधर्षा तथा नित्यपुष्टा हैं, तथा गोबरसे (पशुओंसे) युक्त गन्धगुणवती पृथिवी ही जिनका स्वरूप है, सब भूतोंकी स्वामिनी उन लक्ष्मीदेवीका मैं यहाँ—अपने घरमें आवाहन करता हूँ ॥ ९ ॥

मनसः काममाकूतिं वाचः सत्यमशीमहि ।
पशूनां रूपमन्नस्य मयि श्रीः श्रयतां यशः ॥ १० ॥

मनकी कामनाओं और संकल्पकी सिद्धि एवं वाणीकी सत्यता मुझे प्राप्त हों; गौ आदि पशुओं एवं विभिन्न अन्नों—भोग्य पदार्थोंके रूपमें तथा यशके रूपमें श्रीदेवी हमारे यहाँ आगमन करें ॥ १० ॥

कर्दमेन प्रजा भूता मयि सम्भव कर्दम ।
श्रियं वासय मे कुले मातरं पद्ममालिनीम् ॥११॥

लक्ष्मीके पुत्र कर्दमकी हम संतान हैं । कर्दम ऋषि ! आप हमारे यहाँ उत्पन्न हों तथा पद्मोंकी माला धारण करनेवाली माता लक्ष्मीदेवीको हमारे कुलमें स्थापित करें ॥ ११ ॥

आपः सृजन्तु स्निग्धानि चिक्लीत वस मे गृहे ।
नि च देवीं मातरं श्रियं वासय मे कुले ॥१२॥

जल स्निग्ध पदार्थोंकी सृष्टि करे । लक्ष्मीपुत्र चिक्लीत ! आप भी मेरे घरमें वास करें और माता लक्ष्मीदेवीका मेरे कुलमें निवास करायें ॥ १२ ॥

आर्द्रां पुष्करिणीं पुष्टिं पिङ्गलां पद्ममालिनीम् ।
चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो म आ वह ॥१३॥

अग्ने ! आर्द्रस्वभावा, कमलहस्ता, पुष्टिरूपा, पीतवर्णा, पद्मोंकी माला धारण करनेवाली, चन्द्रमाके समान शुभ्र कान्तिसे युक्त, स्वर्णमयी लक्ष्मीदेवीका मेरे यहाँ आवाहन करें ॥ १३ ॥

आर्द्रां यः करिणीं यष्टिं सुवर्णां हेममालिनीम् ।
सूर्यां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो म आ वह ॥१४॥

अग्ने ! जो दुष्टोंका निग्रह करनेवाली होनेपर भी कोमल-स्वभावकी हैं, जो मङ्गलदायिनी, अवलम्बन प्रदान करनेवाली यष्टिरूपा, सुन्दर वर्णवाली, सुवर्णमालाधारिणी, सूर्यस्वरूपा तथा हिरण्मयी हैं, उन लक्ष्मीदेवीका मेरे लिये आवाहन करें ॥१४॥

तां म आ वह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम् ।
यस्यां हिरण्यं प्रभूतं गावो
दास्योऽश्वान् विन्देयं पुरुषानहम् ॥१५॥

अग्ने ! कभी नष्ट न होनेवाली उन लक्ष्मीदेवीका मेरे लिये आवाहन करें, जिनके आगमनसे बहुत-सा धन, गौएँ, दासियाँ, अश्व और पुत्रादिको हम प्राप्त करें ॥ १५ ॥

यः शुचिः प्रयतो भूत्वा जुहुयादाज्यमन्वहम् ।
सूक्तं पञ्चदशर्चं च श्रीकामः सततं जपेत् ॥१६॥

जिसे लक्ष्मीकी कामना हो, वह प्रतिदिन पवित्र और संयमशील होकर अग्निमें घीकी आहुतियाँ दे तथा इन पंद्रह ऋचाओंवाले श्रीसूक्तका निरन्तर पाठ करे ॥ १६ ॥

॥ श्रीसूक्त समाप्त ॥

सङ्गका त्याग ही मोक्ष है

भावाभावे पदार्थानां हर्षामर्षविकारदा ।
मलिना वासना यैषा सा सङ्ग इति कथ्यते ॥
दुःखैर्न ग्लानिमायासि हृदि हृष्यसि नो सुखैः ।
आशावैवश्यमुत्सृज्य निदाघासङ्गतां व्रज ॥
सङ्गत्यागं विदुर्मोक्षं सङ्गत्यागादजन्मता ।
सङ्गं त्यज त्वं भावानां जीवन्मुक्तो भवानघ ॥

(अन्नपूर्णोपनिषद्)

पदार्थोंके होनेमें हर्ष और न होनेमें शोकरूपी विकार उत्पन्न करनेवाली जो मलिना वासना है, उसे सङ्ग कहते हैं । निदाघ ! तुम दुःखोंमें ग्लानिका अनुभव मत करो और सुखोंसे हृदयमें हर्षित मत होओ । यों आशाओंकी परवशताको छोड़कर असंगावस्थाको प्राप्त करो । हे निष्पाप ! सङ्गके त्यागको ही मोक्ष कहते हैं, सङ्गके त्यागसे जन्म-(मरण) से छुटकारा मिलता है । अतएव समस्त पदार्थोंमें सङ्गका त्याग करके जीते ही मुक्त हो जाओ ।

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

अथर्ववेदीय

सीतोपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥
ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

श्रीसीताजीके स्वरूपका तात्त्विक वर्णन

एक बार देवताओंने प्रजापति ब्रह्माजीसे पूछा कि 'श्रीसीताजी कौन हैं ? उनका क्या स्वरूप है ?' तब उन प्रजापतिने बतलाया कि "वे शक्तिरूपा ही श्रीसीताजी हैं। मूल प्रकृति-स्वरूपा होनेके कारण वे सीताजी ही प्रकृति कहलाती हैं। वे श्रीसीताजी प्रणवकी प्रकृतिस्वरूपा होनेसे भी प्रकृति कही जाती हैं। 'सीता' यह उनका नामात्मक रूप तीन वर्णोंका है और वे साक्षात् योगमायास्वरूपा हैं। सम्पूर्ण जगत्-प्रपञ्चके भगवान् विष्णु बीज हैं और उनकी योगमाया 'ईकार' रूपा हैं। 'सकार' सत्य, अमृत, प्राप्ति* नामक ऐश्वर्य अथवा सिद्धि एवं चन्द्रका वाचक कहा गया है। दीर्घरूप-मात्रायुक्त 'तकार' महालक्ष्मीका स्वरूप, प्रकाशमय एवं विस्तारकारी (जगत्स्रष्टा) कहा गया है। वे 'ईकार'रूपिणी अव्यक्तरूपा महामाया अपने चन्द्रसन्निभ अमृतमय अवयवों एवं दिव्य अलंकार, माला, मुक्तामालादि आभूषणोंसे अलंकृत स्वरूपमें व्यक्त होती हैं। उनके तीन स्वरूप हैं, जिनमें अपने प्रथम स्वरूपसे वे शब्दब्रह्ममयी हैं। वे बुद्धिस्वरूपा स्वाध्यायकालमें प्रसन्न होनेपर बोधको प्रकट करती हैं। अपने दूसरे स्वरूपमें वे पृथ्वीपर महाराज सीरध्वज जनककी यज्ञभूमिमें हलाग्रसे उत्पन्न हुईं। अपने तीसरे स्वरूपमें वे 'ईकार' रूपिणी अव्यक्तस्वरूपा रहती हैं। इन्हीं तीनों रूपोंको सीता कहा जाता है। शौनकीय तन्त्रमें निम्नलिखित भावके श्लोक मिलते हैं—

"श्रीसीताजी श्रीरामकी नित्य सन्निधिके कारण जगदानन्दकारिणी हैं। समस्त शरीरधारियोंकी उत्पत्ति, स्थिति और संहार करनेवाली हैं। श्रीसीताजीको मूलप्रकृति कही जानेवाली षडैश्वर्यसम्पन्ना भगवती जानना चाहिये। प्रणवस्वरूपा होनेके कारण ब्रह्मवादी उन्हें प्रकृति बतलाते हैं। ब्रह्मसूत्रके 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इस सूत्रमें उन्हींका प्रतिपादन है। वे श्रीसीताजी सर्ववेदमयी, सर्वदेवमयी, सर्वलोकमयी, सर्वकीर्तिमयी, सर्वधर्ममयी, सबकी आधारभूता, कार्य एवं कारणरूपा, चेतन एवं जड दोनोंकी स्वरूपभूता, ब्रह्माजीसे लेकर जड पदार्थोंतककी आत्मभूता, इन सबके गुण एवं कर्मके भेदसे सबकी शरीररूपा; देवता, ऋषि, मनुष्य एवं गन्धर्वोंकी स्वरूपभूता; असुर, राक्षस, भूत, प्रेत, पिशाच प्रभृति प्राणियोंकी शरीररूपा; पञ्चमहाभूत, दस इन्द्रियाँ, मन एवं प्राणरूपा अर्थात् समस्त विश्वरूपा महालक्ष्मी देवताओंके भी स्वामी भगवान्‌से भिन्न एवं अभिन्नस्वरूपा जानी जाती हैं।

"वे श्रीसीताजी शक्त्यासना—शक्तिस्वरूपा होकर इच्छाशक्ति, क्रियाशक्ति एवं साक्षात् शक्ति—इन तीन रूपोंमें प्रकट होती हैं। इच्छाशक्तिमय उनका स्वरूप भी त्रिविध होता है—श्रीदेवी, भूमिदेवी एवं नीलादेवीके रूपमें कल्याणरूपा, प्रभाव-

* अणिमादि अष्टविध ऐश्वर्यमें 'प्राप्ति' नामक सिद्धिका भी वर्णन आता है। प्राप्ति कहते हैं सर्वत्र गमनकी शक्तिको।

रूपा तथा चन्द्र, सूर्य एवं अग्निरूपा वे होती हैं। चन्द्रस्वरूपमें वे ओषधियोंका पोषण करती हैं। कल्पवृक्ष, पुष्प, फल, लता एवं गुल्मों (झाड़ियों), ओषधियों एवं दिव्य ओषधियोंकी स्वरूपभूता होती हैं तथा उसी चन्द्रके अमृतस्वरूपमें देवताओंके लिये 'महस्तोम' नामक यज्ञके फलको देनेवाली होती हैं। अमृतके द्वारा देवताओंको, अन्नके द्वारा पशुओं (प्राणियों) को तथा तृणके द्वारा उसपर अवलम्बित रहनेवाले जीवोंको—इस प्रकार सम्पूर्ण प्राणियोंको वे तृप्त करती हैं।

"वे सूर्यादि समस्त भुवनोंको—लोकोंको प्रकाशित करनेवाली हैं। दिन, रात्रि, निमेषसे लेकर घड़ी प्रभृति कालकी कलाएँ, आठ पहरोंसे युक्त दिन-रात्रिके भेदसे पक्ष, मास, ऋतु, अयन तथा संवत्सरके भेदसे मनुष्योंकी सौ वर्षकी आयुकी कल्पनाके द्वारा वे स्वयं ही प्रकाशित होती हैं। विलम्ब तथा शीघ्रतासे उपलक्षित निमेषसे लेकर परार्धपर्यन्त कालचक्र तथा जगच्चक्रादि प्रकारसे चक्रके समान घूमनेवाले कालके सभी विशेष-विशेष विभाग उन्हींके स्वरूप हैं, जो प्रकाशरूपा एवं कालरूपा हैं।

"वे अग्निरूपा होकर प्राणियोंके लिये अन्न एवं जलादि-पानके लिये क्षुधा एवं पिपासारूपसे, देवताओंके लिये मुख-रूपसे (देवता अग्निमें होमे हुए पदार्थ ही पाते हैं), वनौषधियोंके लिये शीतोष्णरूपसे, तथा काष्ठोंके बाहर एवं भीतर नित्य एवं अनित्य दोनों प्रकारसे (नित्यरूपमें व्यापक अग्नितत्त्व एवं अनित्यरूपमें प्रज्वलिताग्नि प्रभृति रूपोंमें) स्थित हैं।

"वे श्रीसीताजी अपने श्रीदेवीरूपमें तीन प्रकारका रूप धारण करके श्रीभगवान्‌के संकल्पानुसार सम्पूर्ण लोकोंकी रक्षाके लिये व्यक्त होती हैं। वे लोकरक्षणार्थ श्री तथा लक्ष्मी-रूपमें लक्षित होती हैं, यों जाना जाता है। भूदेवी सम्पूर्ण जलमय समुद्रोंसहित सातों द्वीपवाली पृथिवीके रूपमें भूः-भुवः आदि चौदहों भुवनोंकी आधार एवं आधेयभूता प्रणवस्वरूपा होकर व्यक्त होती हैं। विद्युन्मालाके समान मुखवाली नीलादेवी भी सम्पूर्ण ओषधियों एवं समस्त प्राणियोंके पोषणके लिये सर्वरूपा हो जाती हैं। समस्त भुवनोंके अधोभागमें जलाकारस्वरूप, मण्डूकमयी तथा भुवनोंकी आधाररूपा वही आदिशक्ति जानी जाती हैं।

"उन श्रीसीताजीका क्रियाशक्ति-रूप श्रीहरिके मुखसे नादके रूपमें व्यक्त हुआ। उस नादसे बिन्दु प्रकट हुआ। बिन्दुसे ॐकारका आविर्भाव हुआ। ॐकारसे परे राम-वैखानस नामका पर्वत है। उस पर्वतकी कर्म एवं ज्ञानात्मिका अनेक शाखाएँ व्यक्त हैं। उसी पर्वतपर वेदत्रयीस्वरूप सर्वार्थको प्रकट करनेवाला आदि-शास्त्र है। तात्पर्य यह कि श्रीराम-वैखानस पर्वत ही नित्य वेदस्वरूप है और लोकमें वह वेदोंके रूपमें व्यक्त होता है। उस आदि-शास्त्रको ऋक्, यजुः एवं सामात्मक होनेसे त्रयी कहा जाता है। कार्य-सिद्धिके लिये चार नामोंसे उसका वर्णन होता है। अर्थात् देवस्वरूप वर्णन-के मन्त्र, यज्ञ-विधि-निर्देशक मन्त्र तथा यज्ञमें गानके मन्त्र—ये ही तीन प्रकारके मन्त्र होनेसे वेदोंको त्रयी कहते हैं; किंतु यज्ञमें ब्रह्मा, होता, अध्वर्यु एवं उद्गाताके कार्यकी दृष्टिसे वेदोंको चार नामोंसे सम्बोधित किया जाता है—ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद तथा अथर्वाङ्गिरसवेद। यज्ञकर्ममें चातुर्होत्र प्रधान है और उसमें देवस्वरूपादि तीनका ही उपयोग होनेसे वेदोंको त्रयी कहते हैं। अथर्वाङ्गिरस वेद साम, ऋक् एवं यजुःस्वरूप ही है। आभिचारिक कर्मोंकी समानता-से इन चारोंका पृथक्-पृथक् निर्देश होता है।

"ऋग्वेदकी इक्कीस शाखाएँ कही गयी हैं। यजुर्वेदीयों-की एक सौ नौ शाखाएँ हैं। सामवेदकी एक सहस्र शाखाएँ हैं और अथर्ववेदकी पाँच शाखाएँ। इन वेदोंमें प्रथम (सर्वश्रेष्ठ) वैखानस मत है, जो प्रत्यक्ष दर्शन है। इसलिये मुनियोंद्वारा नित्य परम वैखानस (श्रीरामरूप) का स्मरण किया जाता है। कल्प, व्याकरण, शिक्षा, निरुक्त, ज्यौतिष तथा छन्द—ये छः वेदाङ्ग हैं। अयन, मीमांसा और न्यायशास्त्रका विस्तार—ये वेदोंके उपाङ्ग हैं। धर्मज्ञ पुरुषोंके सेवनके लिये चारों वेद तथा वेदोंसे अधिक ये अङ्ग-उपाङ्गादि हैं। सभी वैदिक शाखाओंमें उनके समयाचार (साम्प्रदायिक आचरण) की शास्त्रके साथ संगति लगानेके लिये निबन्ध हैं। धर्मशास्त्रों (स्मृतियों)को महर्षियोंने अपने अन्तःकरणके दिव्य ज्ञानसे पूर्ण किया है। मुनियोंने इतिहास-पुराण, वास्तुवेद, धनुर्वेद, गान्धर्ववेद तथा आयुर्वेद—ये पाँच उपवेद बताये हैं। इन सबके साथ दण्ड, नीति और व्यापार-विद्या तथा परतत्त्वमें प्राणजय करके स्थिति—इस प्रकार इक्कीस भेदयुक्त यह स्वतःप्रकाश—स्वयं प्रकटित शास्त्र है।

"पूर्वकालमें वैखानस ऋषिके हृदयमें भगवान् विष्णुकी वाणी प्रकट हुई। उसी वाणीको वेदत्रयीके रूपमें इस प्रकार कल्पित करके देहधारी अपनी उन्नति करता है। वैखानस ऋषिने अपने हृदयमें प्रकट उस भगवद्वाणीको संख्यारूपमें संकल्प करके पहले जिस प्रकार प्रकट किया, उसी प्रकार वह

सब मैं बतलाता हूँ; सुनो। जो सनातन ब्रह्ममय रूपधारिणी क्रियाशक्ति कही गयी है, वह भगवान्‌की साक्षात् शक्ति है। भगवान्‌के स्मरणमात्र (संकल्पमात्र) से वे जगत्‌के रूपोंको प्रकट करती तथा दृश्य-जगत्‌में स्वयं व्यक्त होती हैं। वे शासन एवं कृपास्वरूपा, शान्ति तथा तेजोरूपा, व्यक्त (प्राणियों) की, अव्यक्त (देवादि) की कारणभूता एवं उनके चरणादि समस्त अवयव तथा मुख एवं वर्ण (रूपादि)-भेदस्वरूपा, भगवान्‌के साथ चलनेवाली (उनके संकल्पसे ही गति करनेवाली), भगवान्‌से कभी विलग न होनेवाली एवं अविनाशिनी, निरन्तर भगवान्‌के साथका ही आश्रय करनेवाली, कहे हुए और न कहे हुए सभी स्वरूपोंवाली, निमेष-उन्मेषसे लेकर सृष्टि, स्थिति, संहार, तिरोधान, अनुग्रह आदि समस्त सामर्थ्योंसे युक्त होनेके कारण साक्षात् शक्तिरूपमें वर्णित होती हैं।

"श्रीसीताजीका इच्छाशक्ति रूप भी तीन प्रकारका है। प्रलयके समय विश्रामके लिये भगवान्‌के दाहिने वक्षःस्थलपर श्रीवत्सकी आकृति धारण करके जो विश्राम करती हैं, वे योगशक्ति हैं। भोगशक्ति भोगरूपा हैं। वे कल्पवृक्ष, कामधेनु, चिन्तामणि तथा शङ्ख, पद्म (तथा मकर, कच्छप) आदि नौ निधियोंमें निवास करती हैं और भगवद्भक्तोंकी कामनाके अनुसार अथवा उनकी कामनाके बिना भी नित्य-नैमित्तिक कर्मके द्वारा, अग्निहोत्रादिसे अथवा यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान, समाधिसे—किसी भी निमित्तसे भगवान्‌की उपासना करनेवालोंके उपभोगके लिये बड़े-बड़े भोगोंसे, विशाल द्वार एवं प्राकारवाले भवनोंसे, विमानोंसे अथवा भगवद्विग्रहके अर्चन-पूजनादिकी सामग्रियोंसे अर्चनरूपमें, स्नानादि (तीर्थस्नानादि) रूपमें, पितृपूजा आदिके रूपमें, अन्न (भोज्य पदार्थ) एवं पीने योग्य रस आदिसे, यह भगवान्‌को प्रसन्न करनेके लिये है—यों कहकर वे सब उपभोग-सामग्रियोंका सम्पादन करती हैं।

"श्रीसीताजीकी वीरशक्ति चतुर्भुजा हैं। उनके हाथोंमें अभय एवं वरदानकी मुद्राएँ तथा दो कमल हैं। किरीट एवं आभूषणोंसे वे भूषिता हैं। सम्पूर्ण देवताओंसे घिरी हुई, कल्पवृक्षके मूलमें चार श्वेत हाथियोंद्वारा रत्नजटित कलशोंके अमृत-जलसे अभिषिक्त होती हुई वे आसीन हैं। ब्रह्मादि समस्त देवता उनकी वन्दना करते हैं। अणिमादि अष्ट ऐश्वर्यसे वे युक्त हैं और उनके सम्मुख खड़ी होकर कामधेनु उनकी स्तुति करती हैं। वेद और शास्त्र आदि भी मूर्तिमान् होकर उनकी स्तुति करते हैं। जया आदि अप्सराएँ एवं देवनारियाँ उनकी सेवा कर रही हैं। सूर्य एवं चन्द्र दीपक बनकर वहाँ प्रकाश कर रहे हैं। तुम्बुरु एवं देवर्षि नारद आदि उनका गुणगान कर रहे हैं। राका और सिनीवाली नामकी देवियाँ उनपर छत्र लगाये हैं। ह्लादिनी एवं माया उनके दोनों ओर चँवर डुला रही हैं। स्वाहा एवं स्वधा उनपर पंखे झलती हैं। भृगु और पुण्य आदि महात्मा उनकी पूजा कर रहे हैं। दिव्य सिंहासनपर अष्टदलपद्मके ऊपर आसीन वे महादेवी समस्त कारणों एवं कार्योंको निर्मित करनेवाली हैं। इस प्रकार भगवती लक्ष्मीके भगवान्‌से पृथक् निवासका ध्यान करना चाहिये। उन्होंने अपनेको अनुरूप दिव्य आभूषणोंसे अलंकृत किया है। वे स्थिर होकर प्रसन्न नेत्रोंसे समस्त देवताओंद्वारा पूजित वीरलक्ष्मी कही जाती हैं।"

॥ अथर्ववेदीय सीतोपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु॥

ॐ शान्तिः! शान्तिः!! शान्तिः!!!

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

अथर्ववेदीय

श्रीराधिकातापनीयोपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

श्रुतियोंद्वारा श्रीराधिकाजीकी उपासना और स्तुति

किसी समय उपासनाओंके स्वरूप एवं लक्ष्यका विचार करते समय ब्रह्मवेत्ताओं (वेदज्ञों) ने परस्पर यह विचार करना प्रारम्भ किया कि श्रीराधिकाजीकी उपासना किस लिये होती है। इस विचारमें प्रवृत्त होनेपर उनपर भगवान् आदित्य (वेदोंके अधिष्ठाता प्रकाशमय ज्ञानके रूपमें) अत्यन्त कृपालु हुए। अर्थात् प्रकाशस्वरूप वैदिक ज्ञान उनमें प्रकट हुआ। (उन्होंने श्रीराधिकाजीकी उपासनाके सम्बन्धमें श्रुतियोंको इस प्रकार संलग्न पाया—) ॥ १ ॥

श्रुतियाँ कहती हैं—'सम्पूर्ण देवताओंमें जो देवत्व (शक्ति) है, वह श्रीराधिकाजीकी ही है। समस्त प्राणी श्रीराधिकाजीके द्वारा ही अवस्थित हैं। अर्थात् देवतासे लेकर क्षुद्र प्राणियोंतक सभी जीव श्रीराधिकाजीकी शक्तिसे स्थित एवं चेष्टायुक्त हैं और उन्हींसे अभिव्यक्त हुए हैं। इसलिये हम सब श्रुतियाँ उन श्रीराधिकाजीको नमस्कार करती हैं ॥२॥

'देवताओंके निवास पञ्चभूत, इन्द्रियों आदिमें श्रीराधिकाजीकी प्रेरणासे ही कम्पन (चेष्टा) होती है। तथा उन्हींकी प्रेरणासे वे हँसते (उल्लास प्राप्त करते) और नाचते (क्रियाशील होते) हैं। सबकी अधिदेवता श्रीराधिकाजी ही हैं (सब उनके वशमें हैं)। अतएव अपने सम्पूर्ण पापोंके नाशके लिये व्याहृतियों (भूः-भुवः-स्वः या श्रीं-क्लीं-ह्रीं)-द्वारा हवन करके फिर श्रीराधिकाजीको हम प्रणाम करती हैं। (तात्पर्य यह कि विशुद्ध हृदयसे ही श्रीराधिकाजीकी उपासना सम्भव है, अतः यजनसे आत्मशुद्धि करके तब प्रणाम करती हैं) ॥ ३ ॥

'जिनके दिव्य शरीरकी कान्तिके पड़नेसे (जिन योगमायारूपके आश्रयसे) इन्द्रनीलमणिके समान वर्णवाला (इन्द्रियातीत नीलिमाव्यञ्जक) देवाधिदेव श्रीकृष्णचन्द्रका शरीर भी गौर जान पड़ने लगता है (घनसत्त्व होकर आविर्भूत होता है) तथा जिनकी कान्ति पड़नेसे भौंरे, कौए और कोयल (विषय-रस-लोलुप, कटुभाषी पापी एवं मधुरभाषी, पर स्वरूपसे कृष्ण अर्थात् योग-ज्ञानादि साधक, जिनका बाह्यरूप नीरस एवं अनाकर्षक है) भी (रासमण्डलमें) गौरवर्णके (सत्त्वगुणी एवं भक्तियुक्त) हो जाते हैं, उन विश्वकी पालिका श्रीराधिकाजीको हम नमस्कार करती हैं ॥ ४ ॥

'हम सब श्रुतियाँ, सांख्य-योग शास्त्र तथा उपनिषद् जिन परब्रह्मकी अभिन्न शक्तिकी अगम्यताका प्रतिपादन करती हैं, जिनको स्वरूपतः भली प्रकार पुराण भी नहीं जानते, उन देवताओंकी पालिका श्रीराधिकाजीको हम नमस्कार करती हैं॥५॥

सम्पूर्ण संसारके अधीश्वर त्रिभुवनमोहन श्रीकृष्णचन्द्र जिन्हें प्राणसे भी अधिक प्रिय मानते हैं, वृन्दावनमें स्थित अपनी (श्रुतियोंकी) इष्ट—आराध्य-देवी उन श्रीवृन्दा-

वनकी पालिका—अधिष्ठात्री देवी श्रीराधिकाजीको हम नित्य नमस्कार करती हैं ॥ ६ ॥

'विश्वभर्ता श्रीकृष्णचन्द्र एकान्तमें अत्यन्त प्रेमार्द्र होकर जिनकी पदधूलि अपने मस्तकपर धारण करते हैं और जिनके प्रेममें निमग्न होनेपर हाथसे गिरी वंशी एवं बिखरी अलकों-का भी स्मरण उन्हें नहीं रहता, तथा वे क्रीतकी भाँति जिनके वशमें रहते हैं, उन श्रीराधिकाजीको हम नमस्कार करती हैं ॥ ७ ॥

'श्रीरासमण्डलमें जिनकी रासक्रीडा देखकर चन्द्रमा एवं विवस्त्रा देवपत्नियोंको अपने शरीरका भी भान नहीं रह जाता और श्रीवृन्दाबनके समस्त जड एवं जङ्गम भी अपने स्वरूपको भूल जाते हैं अर्थात् जड पाषाण, तरु प्रभृति स्रवित होने लगते हैं और जङ्गम (चर) प्राणी विमुग्ध—स्थिर हो जाते हैं, श्रीरासमण्डलमें भावावेशयुक्ता उन श्रीराधिकाजीको हम नमन करती हैं ॥ ८ ॥

'जिनके अङ्कमें लेटे हुए श्रीकृष्णचन्द्र अपने शाश्वत विहारस्थान गोलोकका स्मरणतक नहीं करते, कमलोद्भवा लक्ष्मी और श्रीपार्वतीजी जिनकी अंशरूपा हैं, उन समस्त शक्तियोंकी अधिष्ठात्री श्रीराधिकाजीको हम प्रणाम करती हैं॥९॥

'(श्रीललितादि) सखियोंके साथ (ऋषभ, गान्धारादि) स्वरोंसे (तार, मध्य और मन्द्र—इन) तीनों ग्रामोंसे तथा (अनेक) मूर्च्छनाओं (स्वरके चढ़ाव-उतारों) से गाते हुए, प्रेमविवश होकर जिन्होंने (श्रीरासक्रीड़ाके समय) श्रीवृन्दावनमें एकमात्र अपनी ही शक्तिसे ब्राह्मी निशा (एक मासपर्यन्त दीर्घरात्रि) का विस्तार (प्रादुर्भाव) किया, उन श्रीराधिकाजीको हम नमस्कार करती हैं ॥ १० ॥

'किसी समय दो भुजाओंवाली (चतुर्भुजी नहीं) श्रीकृष्ण-की मूर्ति बनकर अर्थात् स्वयं द्विभुज श्रीकृष्ण-वेश धारण करके वंशीके छिद्रोंको श्रीराधिकाजीने स्वरसे भर दिया। (तात्पर्य यह कि श्रीकृष्ण-वेश धारण करके किसी दिन श्रीराधिकाजीने वेणु-वादनका प्रयत्न किया और वे केवल वंशी-छिद्रोंसे (गायन-रहित) ध्वनि निकाल पायीं।) इसीसे अत्यन्त उल्लसित होकर देव-देव श्रीकृष्णचन्द्रने कुन्द एवं कल्पवृक्षके पुष्पोंकी माला बनाकर उनका शृङ्गार करके उन्हें प्रसन्न किया ॥ ११ ॥

'जिनका इस उपनिषद्में वर्णन हुआ है, वे श्रीराधिकाजी और आनन्द-सिन्धु श्रीकृष्णचन्द्र वस्तुतः एक ही शरीर एवं परस्पर नित्य अभिन्न हैं। केवल लीलाके लिये वे दो स्वरूपोंमें व्यक्त हुए हैं। अतएव जिस लीलाके लिये उन परम रस-सिन्धुका श्रीविग्रह दो रूपोंमें शोभित हुआ, उस लीलाको जो सुनता या पढ़ता है, वह उन परम प्रभुके विशुद्ध धाम (गोलोक) में जाता है' ॥ १२ ॥

इस उपनिषद्को पूर्वकालमें वशिष्ठजीने मधुरभाषी बृहस्पतिजीको पढ़ाया। बृहस्पतिजीने अपने यजमान इन्द्रको उपदेश किया और तभीसे यह उपनिषद् बार्हस्पत्यके नामसे प्रसिद्ध हुआ।

प्रणवस्वरूप परमपुरुषको नमस्कार! प्रणवके स्मरणके साथ आद्या परमपालिका शक्तिको नमस्कार! नमस्कार !!

॥ अथर्ववेदीय श्रीराधिकातापनीयोपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु॥

ॐ शान्तिः! शान्तिः!! शान्तिः!!!

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

ऋग्वेदीय

श्रीराधोपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि । वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीः । अनेनाधीतेनाहोरात्रान् संदधाम्यृतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

श्रीराधाजीके स्वरूप तथा नामोंका वर्णन

ॐ एक बार ऊर्ध्वरेता सनकादि महर्षियोंने भगवान् श्रीब्रह्माजीकी स्तुति करके पूछा, 'देव ! सर्वप्रधान देवता कौन हैं और उनकी कौन-कौन-सी शक्तियाँ हैं तथा उन शक्तियोंमें सृष्टिका सर्वश्रेष्ठ कारण कौन-सी शक्ति है ?' यह सुनकर श्रीब्रह्माजी बोले—'पुत्रो ! सुनो; किंतु इस अति गोपनीय रहस्यको तुम किसीसे प्रकट न करना—तुम इसे किसी ऐरे-गैरेको मत दे डालना । हाँ, जो स्नेही हों, ब्रह्मवादी हों, गुरुभक्त हों, उन्हें अवश्य देना । उनके अतिरिक्त और किसीको देनेसे महान् पाप लगेगा । भगवान् हरि श्रीकृष्ण ही परमदेव हैं । वे छहों ऐश्वर्योंसे पूर्ण भगवान् गोप और गोपियोंके सेव्य, श्रीवृन्दा (तुलसी) देवीसे आराधित और श्रीवृन्दावनके अधीश्वर हैं । वे ही एकमात्र सर्वेश्वर हैं । उन्हीं श्रीहरिके एक रूप नारायण भी हैं जो कि अखिल ब्रह्माण्डोंके अधीश्वर हैं । ये श्रीकृष्ण प्रकृतिसे भी पुरातन और नित्य हैं। उनकी आह्लादिनी, सन्धिनी, ज्ञान, इच्छा और क्रिया आदि बहुत-सी शक्तियाँ हैं । उनमें आह्लादिनी सर्वप्रधान हैं । ये ही परम अन्तरङ्गभूता श्रीराधा हैं । कृष्ण इनकी आराधना करते हैं, इसलिये ये राधा हैं; अथवा ये सर्वदा कृष्णकी आराधना करती हैं, इसलिये राधिका कहलाती हैं । श्रीराधाको गान्धर्वा भी कहते हैं; व्रजकी गोपाङ्गनाएँ, द्वारकाकी समस्त श्रीकृष्ण-महिषियाँ और श्रीलक्ष्मीजी इन्हीं श्रीराधिकाजीकी कायव्यूह (अंशरूपा) हैं। ये राधा और श्रीकृष्ण रस-सागर एक होते हुए ही शरीरसे क्रीड़ाके लिये दो हो गये हैं। ये श्रीराधिकाजी भगवान् हरिकी सर्वेश्वरी, सम्पूर्ण सनातनी विद्या हैं और श्रीकृष्णके प्राणोंकी अधिष्ठात्री देवी हैं । वेद एकान्तमें इनकी ऐसी ही स्तुति किया करते हैं । इनकी महिमाका मैं अपनी सम्पूर्ण आयुमें भी वर्णन नहीं कर सकता । जिसपर इनकी कृपा होती है, परमधाम उसके हाथमें आ जाता है । इन श्रीराधिकाजीको न जानकर जो श्रीकृष्णकी आराधना करना चाहता है, वह महामूर्ख है, मूढतम है । श्रुतियाँ इनके इन नामोंका गान करती हैं—१ राधा, २ रासेश्वरी, ३ रम्या, ४ कृष्णमन्त्राधिदेवता, ५ सर्वाद्या, ६ सर्ववन्द्या, ७ वृन्दावनविहारिणी, ८ वृन्दाराध्या, ९ रमा, १० अशेषगोपीमण्डलपूजिता, ११ सत्या, १२ सत्यपरा, १३ सत्यभामा, १४ श्रीकृष्णवल्लभा, १५ वृषभानुसुता, १६ गोपी, १७ मूल-प्रकृति, १८ ईश्वरी, १९ गान्धर्वा, २० राधिका, २१ आरम्या, २२ रुक्मिणी, २३ परमेश्वरी, २४ परात्परतरा, २५ पूर्णा, २६ पूर्णचन्द्रनिभानना, २७ भुक्तिमुक्तिप्रदा तथा २८ भवव्याधिविनाशिनी । इन अट्ठाईस नामोंका जो पाठ करते हैं, वे जीवन्मुक्त हो जाते हैं। यों भगवान् श्रीब्रह्माजीने कहा है* ।

---

* राधा रासेश्वरी रम्या कृष्णमन्त्राधिदेवता । सर्वाद्या सर्ववन्द्या च वृन्दावनविहारिणी ॥
वृन्दाराध्या रमाशेषगोपीमण्डलपूजिता । सत्या सत्यपरा सत्यभामा श्रीकृष्णवल्लभा ॥
वृषभानुसुता गोपी मूलप्रकृतिरीश्वरी । गान्धर्वा राधिकाऽऽरम्या रुक्मिणी परमेश्वरी ॥
परात्परतरा पूर्णा पूर्णचन्द्रनिभानना । भुक्तिमुक्तिप्रदा नित्यं भवव्याधिविनाशिनी ॥

'(इस प्रकार भगवान्‌की आह्लादिनी-शक्ति श्रीराधिकाजीका वर्णन हुआ, अब उनकी सन्धिनी-शक्तिका विवरण सुनो ।) यह सन्धिनी-शक्ति धाम, भूषण, शय्या और आसनादि तथा मित्र और भृत्यादिके रूपमें परिणत होती है और मृत्युलोकमें अवतार लेनेके समय माता-पिताके रूपमें परिणत हो जाती है। यही अनेक अवतारोंकी कारण है। ज्ञानशक्तिको ही क्षेत्रज्ञशक्ति कहते हैं और इच्छाशक्तिके अन्तर्भूत माया-शक्ति है। यह सत्त्व, रज और तमोगुणरूपा है तथा बहिरङ्ग और जड है। (जड होनेके कारण भगवान्‌की दृष्टि पड़नेसे) यह अनन्त कोटि ब्रह्माण्डोंकी रचना करती है तथा यही माया और अविद्यारूपसे जीवका बन्धन करती है। क्रियाशक्तिको ही लीलाशक्ति कहते हैं।

'जो इस उपनिषद्‌को पढ़ते हैं, वे अव्रती भी व्रती हो जाते हैं तथा वे अग्निपूत, वायुपूत और सर्वपूत हो जाते हैं। वे श्रीराधाकृष्णके प्रिय होते हैं और जहाँतक दृष्टिपात करते हैं, वहाँतक सबको पवित्र कर देते हैं। ॐ तत्सत्।'

॥ ऋग्वेदीय श्रीराधोपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि । वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीः । अनेनाधीतेनाहोरात्रान् संदधाम्यृतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

एकमात्र श्रीकृष्ण ही भजनीय हैं

एको वशी सर्वगः कृष्ण ईड्य एकोऽपि सन् बहुधा यो विभाति ।
तं पीठस्थं येऽनुभजन्ति धीरास्तेषां सिद्धिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥
नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
तं पीठगं येऽनुभजन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥

(गोपालपू० ता०)

एकमात्र सबको वशमें रखनेवाले, सर्वव्यापी भगवान् श्रीकृष्ण सर्वथा स्तवन करने योग्य हैं। वे एक होकर भी बहुत रूपोंमें प्रकाशित हैं। जो धीर भक्त उन पीठस्थ भगवान्‌को भजते हैं, उन्हींको सनातनी सिद्धि मिलती है, दूसरोंको नहीं।

जो नित्योंके भी नित्य हैं, चेतनोंके भी परम चेतन हैं, जो एक ही बहुतोंकी कामना पूर्ण करते हैं, उन पीठस्थ श्रीभगवान्‌को जो धीर भक्त भजते हैं, उन्हींको सनातन सुख मिलता है, दूसरोंको नहीं।

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

कृष्णयजुर्वेदीय

ब्रह्मबिन्दूपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै ।
तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ।
ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

मनके लयका साधन; आत्माका स्वरूप तथा ब्रह्मकी प्राप्तिका उपाय

ॐ । मन दो प्रकारका बताया गया है, एक तो शुद्ध मन और दूसरा अशुद्ध । जिसमें कामनाओं—विषय-भोगोंके संकल्प उठते रहते हैं, वह अशुद्ध मन है; तथा जिसमें कामनाओंका सर्वथा अभाव हो गया है, वही शुद्ध मन है। मनुष्योंका मन ही उनके बन्धन और मोक्षका कारण है। विषयासक्त मन बन्धनका और विषय-संकल्पसे रहित मन मोक्षका कारण माना गया है । क्योंकि विषय-संकल्पसे शून्य होनेपर ही इस मनका लय होता है, इसलिये मोक्षकी अभिलाषा रखनेवाला साधक अपने मनको सदा विषयोंसे दूर रक्खे। जब मनसे विषयासक्ति निकल जाती है और वह हृदयमें स्थिर होकर उन्मनीभावको प्राप्त (संकल्प-विकल्पसे रहित) हो जाता है, तब वही परम पद है। मनको तभीतक रोकनेका प्रयत्न करना चाहिये, जबतक कि वह हृदयमें ही विलीन नहीं हो जाता । मनका हृदयमें लय हो जाना—यही ज्ञान और मोक्ष है; इसके सिवा जो कुछ है, वह ग्रन्थका विस्तारमात्र है। जब न तो कोई चिन्तनीय रह जाय और न अचिन्तनीय ही रह जाय, चिन्तनीय तथा अचिन्तनीय दोनोंमेंसे किसीके प्रति भी मनका पक्षपात न रह जाय, उस समय यह साधक ब्रह्मभावको प्राप्त हो जाता है। स्वर अर्थात् प्रणवके साथ परमात्माकी एकता करे और फिर प्रणवसे अतीत परम तत्त्वकी भावना (चिन्तन) करे। प्रणवातीत तत्त्वकी उस भावनाके द्वारा भावस्वरूप परमात्माकी ही उपलब्धि होती है, अभावकी नहीं। अर्थात् उसके बिना समाधि शून्यरूप ही होती है। वही कलाओंसे रहित अर्थात् अवयवहीन, विकल्पशून्य एवं निरञ्जन—मायारूप मलरहित ब्रह्म है। 'वह ब्रह्म मैं हूँ' यों जानकर मनुष्य निश्चय ही ब्रह्म हो जाता है। विकल्प-शून्य, अनन्त, हेतु और दृष्टान्तसे रहित, अप्रमेय तथा अनादि परम कल्याणमय ब्रह्मको जानकर विद्वान् पुरुष अवश्य ही ब्रह्मरूप हो जाता है ॥ १–९ ॥

न संहार है न सृष्टि; न बन्धन है न उससे छूटनेका उपदेश; न मुक्तिकी इच्छा है न मुक्ति। ऐसा निश्चय होना ही परमार्थबोध (यथार्थ ज्ञान) है । जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति—तीनों अवस्थाओंमें एक ही आत्माका सम्बन्ध मानना चाहिये। जो इन तीनों अवस्थाओंसे अतीत हो गया है, उसका पुनर्जन्म नहीं होता। सम्पूर्ण भूतोंका एक ही अन्तर्यामी आत्मा प्रत्येक प्राणीके भीतर स्थित है। पृथक्-पृथक् जलमें प्रतिबिम्बित होनेवाले चन्द्रमाकी भाँति वही एक और अनेक रूपोंमें दृष्टिगोचर होता है। घटमें आकाश भरा है; किन्तु घटके फूट जानेपर जैसे केवल घड़ेका ही नाश होता है, उसमें भरे हुए आकाशका नहीं, उसी प्रकार देहधारी जीव भी आकाशके ही समान है—शरीरके नाशसे आत्माका नाश नहीं होता । जीवोंका यह भिन्न-भिन्न प्रकारका शरीर घटके ही सदृश है, जो बारंबार फूटता या नष्ट होता रहता है। यह नष्ट होनेवाला जड शरीर अपने भीतर परिपूर्ण चिन्मय ब्रह्मको नहीं जानता, परंतु वह सर्वसाक्षी परमात्मा सब शरीरोंको सदा ही जानता रहता है। जीवात्मा जबतक नाममात्रका अस्तित्व रखनेवाली मायासे आवृत है, तबतक हृदय-कमलमें बद्धकी भाँति स्थित रहता है; जब अज्ञानमय अन्धकारका नाश हो जाता है, तब ज्ञानके आलोकमें विद्वान् पुरुष जीवात्मा और परमात्माकी नित्य एकताका ही दर्शन करता है ॥ १०–१५ ॥

शब्दब्रह्म (प्रणव) भी अक्षर है और परब्रह्म भी अक्षर है। इनमेंसे जिसके क्षीण होनेपर जो अक्षय बना रहता है, वह (परब्रह्म) ही वास्तवमें अक्षर (अविनाशी) है। विद्वान् पुरुष यदि अपने लिये शान्ति चाहे तो उस अक्षर परब्रह्मका ही ध्यान करे। दो विद्याएँ जाननेयोग्य हैं—एक तो वह, जिसे 'शब्दब्रह्म' कहते हैं और दूसरी वह, जो 'परब्रह्म' के नामसे प्रसिद्ध है। 'शब्दब्रह्म' (वेद-शास्त्रोंके ज्ञान) में पारङ्गत होनेपर मनुष्य परब्रह्मको जान लेता है। बुद्धिमान् पुरुष ग्रन्थका अभ्यास करके उससे ज्ञान-विज्ञानके तत्त्वको ग्रहण कर ले, फिर समूचे ग्रन्थको त्याग दे—ठीक उसी तरह, जैसे धान्य—अन्न चाहनेवाला मनुष्य अन्नको तो ले लेता है और पुआलको खलिहानमें ही छोड़ देता है। अनेक रंग-रूपोंवाली गौओंका भी दूध एक ही रंगका होता है। इसी प्रकार बुद्धिमान् पुरुष विभिन्न साम्प्रदायिक चिह्नोंको धारण करनेवाले पुरुषोंके ज्ञानको भी गौओंके दूधकी भाँति एक-सा ही देखता है। बाह्य चिह्नोंके भेदसे ज्ञानमें कोई अन्तर नहीं आता। जैसे दूधमें घी छिपा रहता है, उसी प्रकार प्रत्येक प्राणीके भीतर विज्ञान (चिन्मय ब्रह्म) निवास करता है। जिस प्रकार घीके लिये दूधका मन्थन किया जाता है, वैसे ही विज्ञानमय ब्रह्मकी प्राप्तिके लिये मनको मथानी बनाकर सदा मन्थन (चिन्तन और विचार) करते रहना चाहिये। तदनन्तर ज्ञानदृष्टि प्राप्त करके अग्निके समान तेजोमय ब्रह्मका इस प्रकार अनुभव करे कि 'वह कलाशून्य, निर्मल एवं शान्त परब्रह्म मैं हूँ।' यही विज्ञान माना गया है। जिसमें सम्पूर्ण भूतोंका निवास है, जो स्वयं भी सम्पूर्ण भूतोंके हृदयमें निवास करता है तथा सबपर अहैतुकी दया करनेके कारण प्रसिद्ध है, वह सर्वात्मा वासुदेव मैं हूँ, वह सर्वात्मा वासुदेव मैं हूँ। इस प्रकार यह उपनिषद् पूर्ण हुई॥ १६–२२॥

॥ कृष्णयजुर्वेदीय ब्रह्मविन्दूपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै। तेजस्वि नावधीतमस्तु। मा विद्विषावहै।

ॐ शान्तिः! शान्तिः!! शान्तिः!!!

निश्चयके अनुसार ब्रह्मकी प्राप्ति

सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर एष म आत्माऽन्तर्हृदय एतद् ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभिसम्भविताऽस्मीति यस्य स्यादद्धा न विचिकित्साऽस्तीति ह स्माऽऽह शाण्डिल्यः शाण्डिल्यः।

(३।१४।४)

शाण्डिल्य ऋषिके ये वचन हैं—जो सर्वकर्मा, सर्वकाम, सर्वगन्ध, सर्वरस, समस्त विश्वमें सर्वत्र व्याप्त, वाक्‌रहित और सम्भ्रमशून्य है, वह मेरा आत्मा हृदयमें सदा विराजमान है। यही ब्रह्म है। इस शरीरको छोड़कर जानेपर मैं इसी परब्रह्मको प्राप्त हो जाऊँगा। जिसका ऐसा दृढ़ विश्वास है, जिसको इसमें कोई संदेह भी नहीं है (उसे इसी ब्रह्मकी प्राप्ति होती है)।

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

कृष्णयजुर्वेदीय

ध्यानबिन्दूपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ।

ॐ शान्तिः । शान्तिः ॥ शान्तिः ॥॥

ध्यानयोगकी महिमा तथा स्वरूप

यदि बहुयोजनविस्तीर्ण पर्वतके समान भी भारी पापराशि हो, तो भी वह ध्यानयोगके द्वारा नष्ट हो जाती है। (ऐसे महापाप) और किसी साधनसे कभी नष्ट नहीं होते ॥ १ ॥

बीज (कारणभूत) अक्षर (मकार) से परे बिन्दु है और बिन्दुसे परे भी नाद स्थित है, जिससे सुन्दर शब्दका उच्चारण होता है। शक्तिरूप प्रणव नादसे भी परे स्थित है तथा अकारसे लेकर शक्तिपर्यन्त प्रणवरूप अक्षरके क्षीण होनेपर जो शब्दहीन स्थिति होती है, वही 'शान्त' नामसे प्रसिद्ध परम पद है। जो अनाहत (बिना आघातके उत्पन्न, ध्यानमें सुनायी पड़नेवाला, मेघ-गर्जनके समान प्रकृतिका आदि-शब्द) है, उस शब्दका भी जो परम कारण—शक्ति है, उसके भी परमकारण सच्चिदानन्दस्वरूप शान्तपदको जो योगी प्राप्त कर लेता है, उसके समस्त संदेह नष्ट हो जाते हैं ॥ २-३ ॥

बालकी नोकके पचास हजार भाग किये जायँ, फिर उस भागके भी सहस्र भाग करनेपर उस भागका भी जो अर्द्ध-भाग है, उसके समान सूक्ष्मातिसूक्ष्म वह निरञ्जन (विशुद्ध) ब्रह्म है—यों जानना चाहिये। तात्पर्य यह कि वह अत्यन्त दुर्लक्ष्य परमतत्त्व है। जैसे पुष्पमें गन्ध व्याप्त रहती है, जैसे दूधमें घृत अलक्षित रहता है, जैसे तिलमें तेल अनुस्यूत रहता है, जैसे सोनेकी खानके पत्थरोंमें सोना अव्यक्त रहता है, उसी प्रकार वह आत्मा समस्त प्राणियोंमें छिपा है। निश्चयात्मिका बुद्धिसे सम्पन्न, अज्ञानरहित ब्रह्मवेत्ता (सूत्रकी) मणियोंमें सूत्रके समान आत्माको व्याप्त जानकर उसी ब्रह्मस्वरूपमें स्थित रहते हैं। जैसे तिलोंमें तेल व्याप्त है, जैसे फूलोंमें सुगन्ध व्याप्त है, वैसे ही पुरुषके शरीरके बाहर एवं भीतर सब ओर आत्मतत्त्व व्याप्त होकर स्थित है ॥ ४—७ ॥

जैसे वृक्ष अपनी पूरी कलाके साथ रहता है और उसकी छाया वृक्षकी कलासे हीन रहती है, वैसे ही आत्मा अपने कलात्मक (स्व-सच्चिदानन्द) स्वरूपसे और निष्कल (छायास्थानीय जगद्रूप) भावसे सर्वत्र व्याप्त होकर अवस्थित है ॥८॥

(उपर्युक्त आत्मस्वरूपकी उपलब्धि—अनुभूतिके लिये साधन निर्देश करते हैं कि विधिवत् आसनपर अवस्थित होकर) पूरकके द्वारा श्वासको भीतर खींचते हुए नाभिस्थानमें अतसी-पुष्पके समान नीलवर्ण, चतुर्भुज महावीर (भगवान् विष्णु) का ध्यान करना चाहिये। कुम्भकके द्वारा—श्वासको भीतर रोके हुए हृदयस्थानमें लाल कमलकी कर्णिकापर विराजमान, लालवर्णके, चार मुखवाले लोकपितामह ब्रह्माजीका ध्यान करना चाहिये। रेचकके द्वारा श्वास छोड़ते समय ललाटमें विद्यास्वरूप, तीन नेत्रोंवाले, शुद्ध स्फटिकके समान उज्ज्वल रंगके, कलारहित, पापविनाशक भगवान् शङ्करका ध्यान करना चाहिये ॥ ९—११ ॥

सुषुम्णापथमें उपर्युक्त तीनों कमलोंमेंसे नाभिस्थानका कमल आठ दलोंका है। हृदयस्थानका कमल ऊपर नाल एवं नीचे मुख करके अवस्थित है। ललाटमें अवस्थित कमल केलेके फूलके समान नीललोहित (बैंगनी रंगका) है। ये तीनों कमल सर्वदेवमय हैं। इन तीनोंसे ऊपर मूर्धदेशमें एक और कमल है। उसमें सौ दल हैं। उस खिले हुए कमलकी कर्णिका विस्तृत है।

उस कर्णिकापर पहले सूर्य, फिर उनके ऊपर चन्द्रमा और चन्द्रके ऊपर अग्नि—इस प्रकार एकके ऊपर एकका क्रमशः चिन्तन करे। क्योंकि वह कमल सुप्त है; अतः सूर्य, चन्द्र एवं अग्निके धारणके लिये ध्यानके द्वारा उसे पहले जाग्रत्—विकसित कर लेना चाहिये। उस पद्मपर स्थित बीजों (पचास अक्षरों) का उच्चारण करके ही यह जीवात्मा बात-चीत आदि व्यवहारका निर्वाह करता रहता है ॥ १२–१४ ॥

(नाभि, हृदय एवं ललाट)—इन तीनों स्थानों तथा (अपनी उपासनाके पूरक, कुम्भक, रेचक)-रूप तीन मार्गोंवाले; विष्णु, ब्रह्मा एवं शिवरूपसे त्रिविध ब्रह्मस्वरूप; प्रणवरूपमें अकारादि तीन अक्षरोंवाले; उसी रूपमें अकार, उकार, मकार—इन तीन मात्राओंवाले तथा उनमें व्याप्त अर्धमात्रास्वरूप जो परमात्मा हैं, उनको जो जानता है, वही वेदके तात्पर्यका ज्ञाता है। इन तेलकी धाराके समान अविच्छिन्न, घंटेकी अनुरणनरूप ध्वनिके समान दीर्घकालतक ध्वनित होनेवाला तथा बिना वाणीके (प्राणोंद्वारा ही) उच्चरित बिन्दुपर्यन्त प्रणवके बाद प्रकट होनेवाले नादको जो जानता है, वही वेदोंको ठीक जानता है ॥ १५-१६ ॥

प्रणव धनुष है, आत्मा ही बाण है एवं परब्रह्म परमात्मा उसके लक्ष्य हैं। प्रमादहीन साधकके द्वारा ही वह बेधा जाता है। अतः बाणकी भाँति उस लक्ष्यमें तन्मय हो जाना चाहिये। अपने शरीरको नीचेकी अरणि (यज्ञिय अग्निमन्थन-काष्ठ) बनावे और प्रणवको ऊपरकी अरणि बनावे। ध्यानाभ्यासरूपी मन्थन-क्रियाके द्वारा साधक काष्ठमें व्याप्त हुई अग्निकी भाँति सबके भीतर व्याप्त परमदेव परमात्माका साक्षात्कार करे ॥ १७-१८ ॥

जैसे (बच्चे) कमलकी नालसे पानी धीरे-धीरे खींचते हैं, वैसे ही योगी योगावस्थामें स्थित होकर धीरे-धीरे प्राणोंको खींचे (अर्थात् स्वाधिष्ठान आदि चक्रोंका भेदन करते हुए प्राणको क्रमशः ऊर्ध्वभूमिकामें ले जाय)। जैसे किसान रस्सी-द्वारा कुएँसे जल निकालता है, उसी प्रकार प्रणवकी अर्धमात्रा (अव्यक्त नादोच्चारण) को रस्सी बनाकर हृदय-कमलरूपी कुएँसे नाल (सुषुम्णा)-मार्गके द्वारा जलरूपा कुण्डलिनीको भ्रूमध्यमें ले जाय। नासिकाकी जड़से लेकर दोनों भौंहोंके मध्यमें जो ललाट है, वहाँतक अमृत-स्थान समझना चाहिये। यही विश्वका महान् निवास-स्थान (परमात्मपद) है। यही विश्वका महान् निवासस्थान (परमात्मपद) है।

॥ कृष्णयजुर्वेदीय ध्यानबिन्दूपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै। तेजस्वि नावधीतमस्तु। मा विद्विषावहै।

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

ब्रह्मज्ञानसे ब्रह्मत्वकी प्राप्ति

स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद ॥

(बृहदारण्यक ४ । ४ । २५)

यह महान् आत्मा जन्मसे रहित, बुढ़ापेसे रहित, मृत्युसे रहित और भयसे रहित है। ब्रह्म अभय है, निश्चय ब्रह्म अभय है। जो इस प्रकार जानता है, वह निश्चय ही ब्रह्म हो जाता है।

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

कृष्णयजुर्वेदीय

तेजोबिन्दूपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ।

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

प्रणवस्वरूप तेजोमय बिन्दुके ध्यानकी महिमा तथा उसके अधिकारी एवं अनधिकारी

ॐ मायिक जगत्‌से परे हृदयाकाशमें अवस्थित प्रणवस्वरूप तेजोमय बिन्दुका ध्यान ही परम ध्यान है। वह तेजोमय बिन्दुका ध्यान आणव (अत्यन्त सूक्ष्म उपायसे साध्य), शाम्भव (शिवरूपताकी प्राप्ति करानेवाला) एवं शाक्त (गुरुकी शक्तिसे ही साध्य) है। इसी प्रकार स्थूल, सूक्ष्म तथा इन दोनोंसे परे सर्वातीत फलस्वरूप भी है। बुद्धिमान् मुनियोंके लिये भी उस बिन्दुके ध्यानकी साधना बड़ी कठिन है, वह कठिनतासे आराधित (सिद्ध) होता है। वह दुर्दर्श है। उसका आश्रयण कठिनतासे हो पाता है। वह कठिनाईसे ही लक्षित होता है। वह दुस्तर है, उस ध्यानको अन्ततक निभा लेना अत्यन्त कठिन है ॥ १-२ ॥

आहारको जीतकर (मिताहारी होकर), क्रोधको वशमें करके, समस्त सङ्गोंसे तटस्थ होकर, इन्द्रियोंपर विजय करके, सुख-दुःखादि द्वन्द्वोंसे रहित होकर, अहंकारको त्यागकर, समस्त आशाओंको छोड़कर एवं संग्रहहीन होकर, तथा दूसरोंको जो अगम्य है, उसे भी प्राप्त करनेके दृढ़ निश्चयसे युक्त होकर, केवल गुरुसेवाका ही प्रयोजन रखनेवाला साधक इस ध्यानका मुख्य अधिकारी है। इस तेजोमय बिन्दुके ध्यानमें साधकलोग वैराग्य, उत्साह एवं गुरुभक्ति—ये तीन द्वार (प्रमुख साधन) उपलब्ध करते हैं; अतः यह हंस (विशुद्धतत्त्व) त्रिधामा कहा जाता है ॥ ३-४ ॥

यह ध्यान करनेयोग्य तेजोबिन्दु परम गोपनीय एवं अधिष्ठानरूप है। यह सबको प्रतीत न होनेके कारण अव्यक्त है, ब्रह्मस्वरूप है; इसका कोई अधिष्ठान नहीं। यह स्वयं ही सबका आधार है। यह आकाशके समान व्यापक है, सूक्ष्मकलात्मक एवं भगवान् विष्णुका प्रसिद्ध परमपद (परमधाम) भी यही है। यह तीनों लोकोंका पिता (उत्पत्तिस्थान), त्रिगुणमय, सबका आश्रय, त्रिभुवनस्वरूप, निराकार, गतिहीन, समस्त विकल्पोंसे रहित, बिना किसी आधार एवं आश्रयका—स्वप्रतिष्ठानस्वरूप है। यह समस्त उपाधियोंसे रहित, स्थिति, वाणी प्रभृति इन्द्रियों एवं मनकी गतिसे परे, स्वभावकी भावना (अपने वास्तविक स्वरूपके चिन्तन)-द्वारा ही ग्राह्य तथा समष्टि और व्यष्टिवाचक पदोंसे भी अगम्य है ॥ ५—७ ॥

यह तेजोबिन्दु आनन्दस्वरूप, विषय-सुखोंसे परे, बड़ी कठिनाईसे साक्षात् होनेवाला, अजन्मा, अविनाशी, चित्तकी वृत्तियोंसे विनिर्मुक्त, शाश्वत, निश्चल तथा अस्खलित है। वही ब्रह्मस्वरूप है। वही अध्यात्मस्वरूप है। वही निष्ठा, परम मर्यादा और वही परम आश्रय है। वह शून्य न होनेपर भी शून्यके समान है और शून्यसे परे स्थित है। वह न ध्यान है, न ध्यान करनेवाला है और न ध्येय है; तथापि सदा ध्यान करनेयोग्य अथवा ध्येयस्वरूप ही है। वह सर्वस्वरूप और सबसे परे है। शून्यस्वरूप है। उस परमतत्त्वसे परे कुछ भी नहीं है। वह परात्पर है। वह अचिन्त्य है। उसमें जागरण आदिका व्यापार नहीं है। उसे ज्ञानी महात्मा सत्यरूपसे ही जानते हैं। वह मुनियोंके योग्य (मुनियोंका आराध्य) तत्त्व है और देवता उसे परमतत्त्वरूप ही जानते हैं ॥८—११॥

लोभ, मोह, भय, अहङ्कार, काम और क्रोधके परायण तथा पापोंमें लगे हुए लोग, सर्दी-गर्मीके द्वन्द्वोंमें आसक्त, भूख-प्यासकी चिन्ता एवं विविध संकल्प-विकल्पोंमें संलग्न, ब्राह्मण (उच्च) वंशमें उत्पत्तिका गर्व रखनेवाले और मुक्ति-प्रतिपादक शास्त्रोंके केवल संग्रहमें आसक्त (केवल शास्त्र-ज्ञानी) उस तेजोबिन्दुको नहीं जान पाते। तथा वह भय, सुख-दुःख तथा मानापमानादिमें फँसे हुए लोगोंको भी नहीं प्राप्त होता। जो इन सारे (दूषित) भावोंसे छूटे हुए हैं, उन्हींके द्वारा यह परात्पर ब्रह्म प्राप्त होनेयोग्य है। उन्हींके द्वारा वह परात्पर ब्रह्म प्राप्त होनेयोग्य है ॥ १२-१३ ॥

॥ कृष्णयजुर्वेदीय तेजोबिन्दूपनिषद् समाप्त ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

ऋग्वेदीय

नादबिन्दूपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि । वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीः । अनेनाधीतेनाहोरात्रान् संदधाम्यृतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

प्रथम अध्याय

प्रथम खण्ड

ॐकारकी हंसरूपमें उपासना

ॐ। प्रणवरूपी हंसका अकार दक्षिण पक्ष (पाँख) और उकार उत्तर (बायाँ) पक्ष माना गया है। मकार ही उसकी पूँछ है तथा अर्द्धमात्रा सिर है। रजोगुण और तमोगुण उसके दोनों पैर हैं और सत्त्वगुण शरीर कहलाता है। धर्म दक्षिण नेत्र है और अधर्म वाम नेत्र कहलाता है। भूलोक उसके दोनों पैरोंमें है। भुवर्लोक उसके दोनों जानुओंमें है, स्वर्लोक उसके कटिदेशमें है और महर्लोक नाभिदेशमें है। जनलोक उसके हृदयमें है, तपोलोक कण्ठदेशमें है। भौंहों और ललाटके बीचमें सत्यलोक व्यवस्थित है। उपर्युक्त कथनके अनुमोदनमें श्रुतिने संमतिरूपसे 'सहस्राक्ष्यम्'* यह मन्त्र प्रदर्शित किया है। इस प्रकारसे वर्णित जो ॐकाररूपी हंस है, उसपर आरूढ़—उसके चिन्तनमें निमग्न हुआ हंसयोग-विचक्षण पुरुष—प्रणवकी ध्यान-विधिमें कुशल उपासक कर्मानुष्ठान करते हुए कोटि-कोटि पापोंसे छूटकर बन्धन-मुक्त हो जाता है॥ १—५ ॥

द्वितीय खण्ड

ॐकारकी बारह मात्राएँ और उनमें प्राण-वियोगका फल

अकार नामकी प्रथम मात्रा आग्नेयी है, अग्निमण्डलसदृश उसका रूप है, अग्नि उसके देवता हैं। दूसरी उकार नामकी मात्रा वायव्या है, वायुमण्डलसदृश रूपवाली है। वायु उसके देवता हैं। उसके बाद मकार नामकी उत्तर-मात्रा सूर्यमण्डलके सदृश है, सूर्य ही उसके देवता हैं। और चौथी अर्द्धमात्रा वारुणी है, उसके देवता वरुण हैं। उन चारों

---

* पूरा मन्त्र और उसका अर्थ इस प्रकार है—'सहस्राक्ष्यं वियतावस्य पक्षौ हरेर्हंसस्य पततः स्वर्गं स देवान् सर्वानुरस्ययदप्य सम्पश्यन् याति भुवनानि पश्य।'

अर्थात् सूर्यदेवके विचरण करनेयोग्य जो स्वर्ग—द्युलोक है, उसकी ओर उड़नेवाले श्रीविष्णुरूपी हंस (ॐकार) के दो पंख हैं—पूर्व और पश्चिमके आकाशस्वरूप, अकार और उकार—ये दो मात्राएँ। वह ॐकाररूप हंस सात्त्विक देवताओंको अपने सत्त्वमय हृदयमें स्थापित करके सम्पूर्ण लोकोंको प्रत्यक्ष देखता हुआ ब्रह्मलोकतक गमन करता है; उसपर आरूढ़ हुआ उपासक भी वहाँतक पहुँच जाता है।

मात्राओंमेंसे प्रत्येक मात्रा तीन-तीन कलारूपी मुखसे सुशोभित है। इस प्रकार द्वादशकलात्मक 'ॐकार' कहा गया है। धारणा, ध्यान और समाधिके द्वारा इसको जानना चाहिये। उन द्वादश कलाओंमें प्रथमा मात्रा 'घोषिणी' कहलाती है, द्वितीया 'विद्युन्माला', तृतीया 'पतङ्गी', चतुर्थी 'वायुवेगिनी', पञ्चमी 'नामधेया' और षष्ठी मात्रा 'ऐन्द्री' कहलाती है। सप्तमीका नाम 'वैष्णवी' है और अष्टमी 'शाङ्करी' कहलाती है। नवमी 'महती', दशमी 'ध्रुवा', एकादशी 'मौनी' और द्वादशी मात्रा 'ब्राह्मी' कहलाती है। यदि प्रथमा मात्रामें उपासकका प्राणान्त होता है तो वह भारतवर्षमें सार्वभौम चक्रवर्ती राजाके रूपमें जन्म लेता है। द्वितीया मात्रामें प्राणोंका उत्क्रमण होनेपर वह महिमाशाली यक्ष होता है। तृतीया मात्रामें विद्याधर, और चतुर्थीमें गन्धर्व होता है। यदि पञ्चमी मात्रामें उसका प्राणोंसे वियोग होता है तो वह तुषित नामके देवताओंके साथ रहता हुआ चन्द्रलोकमें सम्मानित होता है। षष्ठी मात्रामें (मृत्यु होनेपर) इन्द्रका सायुज्य प्राप्त होता है। सप्तमीमें भगवान् विष्णुके पद (वैकुण्ठ-धाम) को प्राप्त करता है। अष्टमीमें रुद्रलोकमें जाकर पशुपति भगवान् शङ्करका सामीप्य लाभ करता है। नवमी मात्रामें महर्लोक, दशमी मात्रामें ध्रुवलोक, एकादशी मात्रामें तपोलोक तथा द्वादशी मात्रामें प्राणका उत्क्रमण होनेपर उपासक शाश्वत ब्रह्मलोकमें (ब्रह्माकी आयुपर्यन्त) प्रतिष्ठित होता है ॥ १—१० ॥

तृतीय खण्ड

योगयुक्त स्थितिका वर्णन

इसकी अपेक्षा भी परतर—श्रेष्ठ, शुद्ध, व्यापक, निष्कल तथा कल्याणस्वरूप सदा उदित परमब्रह्म-तत्त्व है; उसीसे अग्नि, सूर्य, चन्द्र आदि सभी प्रकारकी ज्योतियोंका उदय होता है। जब मन इन्द्रियातीत और सत्त्व आदि तीनों गुणोंके परे परतत्त्वमें लीन होता है, तब वह उपमारहित और अभावस्वरूप हो जाता है। उस स्थितिमें साधकको योगयुक्त कहना चाहिये। जो परमात्माका भक्त है, जिसका मन परमात्मामें ही आसक्त है, वह योगमार्गके द्वारा स्वस्थ होकर सब प्रकारकी लौकिक आसक्तियोंसे मुक्त हो धीरे-धीरे शरीरमें आत्माभिमानको त्याग दे। तब उसका संसार-बन्धन नष्ट हो जाता है; वह निर्मल, कैवल्य-प्राप्त और परमात्मस्वरूप हो जाता है। और उसी ब्रह्मभावसे परमानन्दको प्राप्त करता है, परमानन्दका उपभोग करता है ॥ १—४ ॥

॥ प्रथम अध्याय समाप्त ॥ १ ॥

द्वितीय अध्याय

प्रथम खण्ड

ज्ञानीके लिये प्रारब्ध नहीं रह जाता

हे महामते ! निरन्तर प्रयत्न करके आत्माके स्वरूपको जानकर उसीके चिन्तनमें अपना समय व्यतीत करो; समस्त प्रारब्धकर्मोंके भोगोंको भोगते हुए तुम्हें उद्विग्न नहीं होना चाहिये। आत्मज्ञान हो जानेपर भी प्रारब्ध स्वयं नहीं छोड़ता। परंतु जब तत्त्वज्ञानका उदय होता है, तब ज्ञानीकी दृष्टिमें प्रारब्धकर्मका उसी प्रकार अभाव हो जाता है, जिस प्रकार स्वप्नलोकके देहादिक असत् होनेके कारण जागनेपर नहीं रह जाते। जन्मान्तरके किये हुए जो कर्म हैं, वे ही प्रारब्ध कहे गये हैं। परंतु ज्ञानीके लिये तो जन्मान्तर भी नहीं है; अतः उसके लिये कभी भी प्रारब्ध नहीं रहता। जिस प्रकार स्वप्नकालीन देह देह नहीं होती, अध्यासमात्र होती है, उसी प्रकार यह जाग्रत्-कालका शरीर भी अध्यासमात्र है। अध्यस्त पदार्थकी उत्पत्ति कहाँ होती है। और जिसकी उत्पत्ति नहीं हुई, उसकी स्थिति कहाँ ! (जैसे रज्जुमें सर्पका अध्यास होनेपर रज्जुमें सर्प नहीं पैदा होता और न वहाँ सर्पकी स्थिति ही होती है।) इस प्रपञ्चका उपादान-कारण आत्मा है, जिस प्रकार मिट्टीके पात्रोंका उपादान-कारण मिट्टी है। वेदान्तके अनुसार यह प्रपञ्च अज्ञानके कारण आत्मामें भासता है; यदि अज्ञान नष्ट हो जाय तो विश्वकी विश्वता कहाँ रहेगी। जिस प्रकार भ्रमसे मनुष्य रज्जुबुद्धिका त्याग करके उसे सर्प-बुद्धिसे ग्रहण करता है, उसी प्रकार अज्ञानी पुरुष सत्य (आत्मा)का ज्ञान न होनेके कारण प्रपञ्चको देखता है।

जब सामने रस्सीके टुकड़ेको अच्छी तरह पहचान लेनेपर जैसे उसमें प्रतीत होनेवाला सर्परूप नहीं रह जाता, उसी प्रकार अधिष्ठानस्वरूप आत्माका ज्ञान होनेपर जब प्रपञ्च भी शून्यताको प्राप्त हो जाता है, तब देह भी प्रपञ्चरूप ही होनेके कारण उसके साथ ही शून्यतामें परिणत हो जाता है। उस अवस्थामें प्रारब्धकी स्थिति कैसे रह सकती है। अज्ञानी-जनोंको समझानेके लिये प्रारब्धकी बात कही जाती है। तदनन्तर कालवश ही प्रारब्धके नष्ट हो जानेपर प्रणव और ब्रह्मकी एकताके चिन्तनसे नादरूपमें साक्षात् ज्योतिर्मय, शिवस्वरूप परमात्माका आविर्भाव होता है—ठीक वैसे ही, जिस प्रकार मेघके दूर हो जानेपर सूर्यनारायण प्रकाशित हो उठते हैं। योगी सिद्धासनसे बैठकर वैष्णवी मुद्रा[1] धारण करके दहिने कानके भीतर उठते हुए नाद (अनाहत ध्वनि) को सदा सुनता रहे। इस प्रकार अभ्यासमें लाया हुआ नाद बाह्य ध्वनियोंको आवृत कर लेता है। इस प्रकार एक पक्ष अर्थात् अकारको जीतकर दूसरे पक्ष उकारको जीते और क्रमशः सम्पूर्ण प्रणवपर विजय प्राप्तकर तुर्यपद अर्थात् आत्मसाक्षात्कारको प्राप्त होता है ॥ १–११ ॥

द्वितीय खण्ड

नादके अनेक प्रकार

अभ्यासके प्रारम्भमें यह नाद बहुत जोर-जोरसे और नाना प्रकारसे सुनायी देता है और अभ्यासके बढ़ जानेपर वह सूक्ष्मसे सूक्ष्मतर रूपमें सुनायी पड़ता है। प्रारम्भमें समुद्र, बादल, भेरी तथा झरनोंसे उत्पन्न ध्वनिके समान एवं मृदङ्ग, घंटे तथा नगारेकी ध्वनिके समान वह नाद सुनायी देता है और अन्तमें किङ्किणी, वंशी, वीणा तथा भ्रमरकी ध्वनिके समान मधुर नाद सुन पड़ता है। इस प्रकार सूक्ष्म-से-सूक्ष्म होते हुए नाना प्रकारके नाद सुनायी पड़ते हैं ॥ १—३ ॥

तृतीय खण्ड

नादानुसंधान

जब महान् भेरी आदिकी ध्वनि सुन पड़े, तब उसमें सूक्ष्मसे सूक्ष्मतर नादका विचार करे—घने नादको छोड़कर सूक्ष्म नादमें अथवा सूक्ष्म नादको छोड़कर घने नादमें रमते या जाते हुए मनको अन्यत्र न ले जाय। पहले जिस किसी भी सूक्ष्म या घन नादमें मन लगता है, वहीं-वहीं वह स्थिर होकर उस नादके साथ ही विलीन हो जाता है। सारे बाह्य प्रपञ्चको भूलकर दूधमें मिले हुए पानीके समान नादमें एकीभूत हुआ मन उस नादके साथ ही सहसा चिदाकाशमें विलीन हो जाता है। इसलिये नाद-श्रवणसे अतिरिक्त विषयोंकी ओरसे उदासीन होकर संयमी पुरुष निरन्तर अभ्यासके द्वारा मनको तत्काल अपने प्रति उत्सुक बनानेवाले नादका ही श्रवण एवं चिन्तन करता रहे। सारी चिन्ताओंका त्याग करके, सारी चेष्टाओंको छोड़कर नादका ही अनुसंधान करे; क्योंकि नादमें चित्त विलीन होता है, नादमें चित्त विलीन होता है ॥ १–५ ॥

॥ द्वितीय अध्याय समाप्त ॥ २ ॥

तृतीय अध्याय

प्रथम खण्ड

नादके द्वारा मन कैसे वशीभूत होता है

जिस प्रकार पुष्परसका पान करता हुआ भ्रमर पुष्पगन्धकी अपेक्षा नहीं करता, उसी प्रकार नादमें सदा आसक्त रहनेवाला चित्त विषयोंकी आकाङ्क्षा नहीं करता। यह चित्तरूपी आन्तरिक सर्प नादको ग्रहण करनेपर उस सुन्दर नादकी गन्धसे बँधकर तत्काल सारी चपलताओंका परित्याग कर देता है। फिर संसारको भूलकर और

१. 'अन्तर्लक्ष्यं बहिर्दृष्टिर्निमेषोन्मेषवर्जिता। एषा सा वैष्णवी मुद्रा सर्वतन्त्रेषु गोपिता ॥
'बाहरकी ओर निर्निमेष दृष्टि हो और भीतरकी ओर लक्ष्य हो—सब तन्त्रोंमें गूढ भावसे बतायी हुई वह वैष्णवी मुद्रा यही है।'

एकाग्र होकर इधर-उधर कहीं नहीं दौड़ता । विषयोंके उद्यानमें विचरनेवाले मनरूपी मतवाले हाथीको वशीभूत करनेमें यह नादरूपी तीक्ष्ण अंकुश ही समर्थ होता है। यह नाद मनरूपी मृगके बाँधनेमें जालका काम करता है । मनरूपी तरङ्गको रोकनेमें तटका काम करता है ॥ १–५ ॥

द्वितीय खण्ड

नादमें मनका लय

ब्रह्मस्वरूप प्रणवमें संलग्न नाद ज्योतिःस्वरूप होता है, उसमें मन लयको प्राप्त होता है। वही भगवान् विष्णुका परमपद है। जबतक शब्दोंका उच्चारण और श्रवण होता है, तभीतक मनमें आकाशका संकल्प रहता है। निःशब्द होनेपर तो वह परम ब्रह्म परमात्मरूपमें ही अनुभूत होता है । जबतक नाद है, तबतक मन है । नादके सूक्ष्मसे सूक्ष्मतर होनेपर मन भी अमन हो जाता है । सशब्द नाद अक्षर-ब्रह्ममें क्षीण हो जाता है । उस निःशब्द नादको ही परम पद कहते हैं। जब निरन्तर नादका अनुसन्धान करनेसे वासनाएँ सम्यक्‌रूपसे क्षीण हो जाती हैं, तब मन और प्राण निःसन्देह निराकार ब्रह्ममें विलीन हो जाते हैं। कोटि-कोटि नाद और कोटि-कोटि बिन्दु ब्रह्मप्रणवनादमें लीन हो जाते हैं ॥ १–५ ॥

तृतीय खण्ड

मनके अमन हो जानेकी स्थितिका वर्णन

जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति प्रभृति सारी अवस्थाओंसे मुक्त हुआ तथा सारी चिन्ताओंको त्यागकर जो योगी मृतवत् रहता है, वह मुक्त है—इसमें संशय नहीं है। वह शङ्ख-दुन्दुभिनादको कदापि नहीं सुनता। जिसमें मन अमन हो जाता है, उस अवस्थाके होनेपर मन इस देहमें रहकर भी काष्ठवत् निश्चेष्ट प्रतीत होता है। वह न शीत जानता है न उष्ण और न सुख जानता है न दुःख । न मान समझता है न अपमान। समाधिके द्वारा वह इन सबका सम्यक्‌रूपसे त्याग कर देता है। योगीका चित्त जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति आदि तीनों अवस्थाओंका कभी अनुसरण नहीं करता । योगी जाग्रत् तथा स्वप्नावस्थासे मुक्त होकर अपने स्वरूपमें अवस्थित होता है। बिना दृश्य वस्तुके ही जिसकी दृष्टि स्थिर है, बिना प्रयत्नके ही जिसकी प्राणवायु स्थिर है, बिना किसी अवलम्ब या आश्रयके ही जिसका चित्त स्थिर हो गया है, वह योगी ब्रह्ममय प्रणवके अन्तर्वर्ती तुरीय-तुरीय स्वरूप नादरूपमें स्थित है। यह इतना उपनिषद् है ॥ १–५ ॥

॥ तृतीय अध्याय समाप्त ॥ ३ ॥

॥ ऋग्वेदीय नादबिन्दूपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि । वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीः । अनेनाधीतेनाहोरात्रान् संदधाम्यृतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ॥

ॐ शान्तिः । शान्तिः ॥ शान्तिः ॥॥

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

कृष्णयजुर्वेदीय

अमृतनादोपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ।

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

प्रणवोपासना; योगके छः अङ्ग; प्राणायामकी विधि; योग-साधनका फल; पाँचों प्राणोंका रंग

बुद्धिमान् पुरुष शास्त्रोंका अध्ययन करके एवं बार-बार उनका अभ्यास करके ब्रह्मविद्याकी प्राप्तिके परम कारणभूत इस बिजलीकी चमकके समान क्षणप्रकाशी जीवनको व्यर्थ नष्ट न करे । ॐकारके रथमें बैठकर और भगवान् विष्णुको सारथि बनाकर ब्रह्मलोकके यथार्थ पदका अन्वेषण करते हुए भगवान् रुद्रकी आराधनामें तत्पर होना चाहिये ।* तबतक रथसे चले, जबतक रथसे चलने योग्य मार्गपर ही स्थिति हो । जब वह मार्ग पूरा हो जाता है, तब उस रथ-मार्गपर खड़े हुए रथको छोड़कर मनुष्य स्वतः आगे चला जाता है । तात्पर्य यह कि जबतक लक्ष्यकी प्राप्ति न हो जाय, तबतक दृढ़तापूर्वक साधनमें संलग्न रहना चाहिये; लक्ष्य-सिद्धिके पश्चात् अनावश्यक साधन स्वतः छूट जाते हैं ।

प्रणवकी जो अकार आदि मात्राएँ हैं, उनके लिङ्गभूत जो **'जागरितस्थानः सप्ताङ्गः एकोनविंशतिमुखः'** इत्यादि पद हैं, उनके आश्रयभूत विश्व, विराट् आदिके चिन्तनपूर्वक उनका त्याग करके स्वरहीन (केवल नादरूप) मकारके द्वारा उसके अर्थभूत प्राज्ञ ईश्वरका चिन्तन करनेसे साधक क्रमशः उस सूक्ष्मपद (तुरीयतत्त्व) में प्रवेश करता है, जो अकारादि स्वरों और ककारादि व्यञ्जनोंसे व्यवहृत होनेवाले सम्पूर्ण प्रपञ्चसे सर्वथा परे है । शब्द-स्पर्शादि पाँचों विषय, उन्हें ग्रहण करनेवाली इन्द्रियाँ तथा अत्यन्त चञ्चल मन—इनको सूर्यस्वरूप अपने आत्माकी किरणोंके रूपमें देखे । अर्थात् आत्मप्रकाशसे ही मनकी सत्ता है और उसी आत्मप्रकाशकी बाह्य सत्तासे शब्दादि विषय भी सत्तावान् हैं, ऐसा चिन्तन करे । इस प्रकार अनात्मपदार्थोंकी ओरसे मन और इन्द्रियोंको समेटकर केवल आत्माके चिन्तनको 'प्रत्याहार' कहा जाता है । प्रत्याहार, ध्यान, प्राणायाम, धारणा, तर्क (विचार) तथा समाधि—ये योगके छः अङ्ग बताये गये हैं ॥ १—६ ॥

जैसे पर्वतोंमें उत्पन्न स्वर्णादि धातुओंका मल उनको अग्निमें तपानेसे भस्म हो जाता है, वैसे ही इन्द्रियोंद्वारा लाये गये दोष प्राणोंके रोकने (प्राणायाम करने) से भस्म हो जाते हैं । प्राणायामके द्वारा दोषों (इन्द्रियोंमें आये हुए विकारों) को तथा धारणाके द्वारा पापों (इन्द्रिय-लोलुपताके संस्कारों) को भस्म कर दे । इस प्रकार पापों तथा उनके संस्कारोंका नाश करके आराध्यके मनोहर स्वरूपका चिन्तन करे । आराध्यके उस मनोहर स्वरूपका चिन्तन करते हुए वायुको भीतर स्थिर रखना (कुम्भक करना), रेचक करना (श्वासको छोड़ना) तथा वायुको खींचना (पूरक करना)—इस प्रकार रेचक, पूरक तथा कुम्भकके रूपमें तीन प्रकारके प्राणायाम बताये गये हैं । प्राण-शक्तिका विस्तार करनेवाला साधक (**ॐ भूः, ॐ भुवः, ॐ स्वः, ॐ महः, ॐ जनः,**

---

* यहाँ प्रणव तथा उसकी मात्राओंके चिन्तनकी बात कही गयी है । प्रणवकी तीन मात्राएँ हैं—अकार, उकार तथा मकार । अकार विष्णुका, उकार ब्रह्माका तथा मकार भगवान् रुद्रका वाचक है । इन तीन मात्राओंका क्रमशः चिन्तन करना चाहिये । विष्णुको सारथि बनाना 'अकार' रूप प्रथम मात्राका चिन्तन करना है । ब्रह्मलोक-पदका अन्वेषण उकारका चिन्तन है और रुद्रकी आराधनाका तात्पर्य मकारका चिन्तन है ।

ॐ तपः, ॐ सत्यम्—इस प्रकार) व्याहृतियों तथा प्रणव-सहित सम्पूर्ण गायत्री-मन्त्रका (ॐ आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् इस) शिरोभागके साथ पूरक, कुम्भक और रेचक करते समय जब तीन-तीन बार मानस-पाठ करे, तब उसे एक 'प्राणायाम' कहते हैं ॥ ७—१० ॥

प्राणवायुको आकाशमें निकालकर हृदयको वायुशून्य एवं चिन्तनशून्य करके शून्यभावमें मनको लगा दे, यह रेचक प्राणायामका लक्षण है। जैसे मनुष्य मुखसे कमल-नालद्वारा धीरे-धीरे जलको खींचता है, उसी प्रकार धीरे-धीरे वायुको अपने भीतर ग्रहण करना चाहिये—यह पूरकका लक्षण है। न तो श्वासको भीतर खींचे, न बाहर ही निकाले और न शरीरको हिलाये ही—इस प्रकार प्राणवायुका निरोध करे; यह कुम्भक प्राणायामका लक्षण है ॥ ११–१३ ॥

रूपोंको अंधेके समान देखे, शब्दको बहरेके समान सुने तथा शरीरको लकड़ीके समान समझे। अर्थात् रूप, शब्द तथा शरीरके सुख-दुःखादिसे तनिक भी प्रभावित न हो। यह 'प्रशान्त' का लक्षण है। बुद्धिमान् पुरुष मनको संकल्पात्मक (संकल्पस्वरूप) समझकर उसे आत्मामें (बुद्धिमें) विलीन कर दे तथा उस बुद्धिको भी परमात्म-चिन्तनमें स्थापित करे—लगाये। इसीको 'धारणा' कहा गया है। शास्त्रोंके अनुकूल ऊहा (युक्तिपूर्वक विचार) 'तर्क' कहा जाता है और जिसे प्राप्त करके दूसरे समस्त प्राप्तव्योंका अपमान कर देता है—सबको तुच्छ समझ लेता है, उस स्थितिको 'समाधि' कहा जाता है ॥ १४—१६ ॥

भूमिके समान एवं रमणीय तथा (अशुद्धता, विषमता, कीटादियुक्तता प्रभृति) सम्पूर्ण दोषोंसे रहित भागमें मानसिक रक्षा (दिग्बन्धादि) करके और मण्डल (यदेतन्मण्डलं तपति—इत्यादि मण्डल-ब्राह्मण) का जप करके पद्मासन, स्वस्तिकासन अथवा भद्रासनमेंसे किसी योगासनको भली प्रकार लगाकर उत्तरकी ओर मुख करके बैठे। फिर एक अँगुलीसे नासिकाके एक छिद्रको बंद करके दूसरे खुले छिद्रसे वायुको खींचकर, दोनों नासापुटोंको बंदकर उस वायुको धारण करे। उस समय तेजोमय शब्द (प्रणव) का ही चिन्तन करे। वह शब्द 'ॐकार' स्वरूप एकाक्षर ब्रह्म ही है। फिर इसी 'ॐ' इस एकाक्षर ब्रह्मका ही चिन्तन करता हुआ रेचक करे—वायुको धीरे-धीरे छोड़े। इस प्रकार अनेकों बार इस प्रणवस्वरूप दिव्य-मन्त्रके द्वारा (प्राणायाम करते हुए) अपने चित्तके मलको दूर करे ॥ १७—२० ॥

इस प्रकार प्राणायामद्वारा पापराशिका नाश करके पहले बताये हुए (अकार, उकार, मकार, बिन्दु तथा नादरूप) प्रणव-मन्त्रका ध्यान करे अर्थात् प्रणवकी प्रत्येक मात्राके साथ उसके लोक, गुण एवं अधिदेवताका चिन्तन करते हुए प्राणायाम करे। इस प्रकारके प्रणवगर्भ प्राणायामको स्थूलाति-स्थूल मात्रा*से अधिक कभी न करे। अपनी दृष्टिको तिर्यक् (सामनेकी ओर), ऊपरकी ओर अथवा नीचेकी ओर स्थिर करके महामति (परम बुद्धिमान्) साधक स्थिरतापूर्वक स्थित होकर, निष्कम्प (अङ्गचालनहीन) रहकर तब योगका अभ्यास करे ॥ २१-२२ ॥

यह योग तालवृक्षके समान कुछ समयमें फल देनेवाला है और इसका धारण नियत योजनापूर्वक (अर्थात् जितना प्रथम प्रारम्भ करे, उसे उतना ही रक्खे या बढ़ाता जाय; पर न तो घटाये और न मध्यमें उसका विराम करे—इस प्रकार) करनेयोग्य है। इसमें द्वादश मात्राओंकी (प्रणवकी अ,उ, म तथा नादरूप चारों मात्राओंकी तीनों प्राणायामोंमें) आवृत्ति भी कालसे निश्चित कही गयी है। अर्थात् एक मात्राके लिये जितना समय दिया जाय, दूसरीके लिये भी उतना ही समय देना चाहिये। कोई मात्रा शीघ्र एवं कोई देरतक मनमें न जपी जाय ॥ २३ ॥

यह प्रणव-नामक घोष बाह्य प्रयत्नसे उच्चारित होनेवाला नहीं है। यह व्यञ्जन नहीं है। स्वर भी नहीं है। कण्ठ, तालु, ओष्ठ और नासिकासे उच्चारित होनेवाला (सानुनासिक) भी नहीं है। यह रेफजातीय (अर्थात् मूर्द्धासे उच्चारित होनेवाला भी) नहीं है। दोनों ओष्ठोंके भीतर स्थित दन्तनामक स्थानसे भी इसका उच्चारण नहीं हो सकता। यह वह अक्षर है, जो कभी क्षरित (च्युत) नहीं होता अर्थात् यह नादके अव्यक्त-रूपसे नित्य प्रकृतिमें विद्यमान रहता है। कहनेका तात्पर्य यह है कि प्रणवका प्राणायामके रूपमें तो उपर्युक्त प्रकारसे समयादि-संयमसे अभ्यास करना चाहिये और निरन्तर नादके रूपमें मनको उसमें लगाये रहना चाहिये ॥ २४ ॥

* एक समय इस प्रकारके प्रणवगर्भ प्राणायामकी अस्सी आवृत्तियोंको 'स्थूल मात्रा' कहते हैं। एक बार वायु रोककर अस्सी बार प्रणवके जप करनेको 'अतिस्थूलमात्रा' प्राणायाम कहते हैं और ऐसे प्राणायामकी अस्सी बार आवृत्ति 'स्थूलातिस्थूलमात्रा' प्राणायाम है। इससे अधिक प्राण रोकना या अधिक आवृत्ति करना हानिकर है। प्राणायाम प्रातः, मध्याह्न, सायं एवं अर्धरात्रिमें—इस प्रकार चार बार नित्य करना चाहिये।

योगी जिससे मार्ग देखता है, अर्थात् मनके द्वारा जिस-जिस स्थानको उसमें प्रवेश करके गमन करनेयोग्य मानता है, प्राण उसी मार्ग (द्वार) से मनके साथ गमन करता है। अतएव प्राण श्रेष्ठ मार्गसे जाय, इसके लिये नित्य अभ्यास करना चाहिये। हृदयद्वार ही वायुके प्रवेशका द्वार है। इसी हृदय-द्वारसे प्राण सुषुम्णामार्गमें प्रवेश करता है। इससे ऊपर ऊर्ध्व-गमनका मार्ग है। सबसे ऊपर इस सुषुम्णामार्गमें मोक्षका द्वार (जिस मार्गसे प्राणोत्सर्ग होनेपर योगी मोक्ष प्राप्त करता है) ब्रह्मरन्ध्र है। इसीको योगी सूर्यमण्डल जानते हैं। (इसी सूर्यमण्डल या ब्रह्मरन्ध्रको बेधकर प्राण छोड़नेसे मुक्ति होती है) ॥ २५-२६ ॥

भय, क्रोध, आलस्य, अत्यन्त निद्रा, अधिक जागना, बहुत भोजन करना और सर्वथा निराहार रहना—इनको योगी सर्वदा छोड़ दे। इस विधिसे भली प्रकार जो क्रमशः (उत्तरोत्तर बढ़ाता हुआ) नित्य अभ्यास करता है, उसे तीन महीनोंमें स्वयं ही ज्ञान प्राप्त हो जाता है—इसमें सन्देह नहीं। चार महीनोंमें वह देवताओंको देखने लगता है, पाँच महीनोंमें देवताओंके समान शक्तिशाली हो जाता है और निःसन्देह छः महीनोंमें यदि उसकी इच्छा हो तो वह कैवल्य (जीवन्मुक्तावस्था) को प्राप्त कर लेता है॥२७–२९॥

पृथिवीतत्त्वकी धारणाके समय प्रणवकी पाँच मात्राओंका, जल-तत्त्वकी धारणाके समय चार मात्राओंका, अग्नितत्त्वकी धारणाके समय तीन मात्राओंका, वायुतत्त्वकी धारणाके समय दो मात्राओं-का, आकाशतत्त्वकी धारणाके समय एक मात्राका और स्वयं प्रणव-के रूपमें उसके अर्धमात्रास्वरूपका चिन्तन करे। अपने शरीरमें ही मनके द्वारा (पैरसे मस्तकतक क्रमशः पृथिवी आदिकी) धारणा करके पञ्चभूतोंकी सिद्धि करके उनका चिन्तन करे। इस प्रकार प्रणव-धारणाद्वारा पञ्चभूतोंपर अधिकार प्राप्त होता है ॥ ३०-३१ ॥

तीस अंगुल लंबा प्राण (श्वास) जिसमें प्रतिष्ठित है, वही इस प्राणवायुका अधिष्ठान (आश्रय) वास्तविक प्राण है। यही 'प्राण' नामसे विख्यात है। जो बाह्य प्राण है, वह तो इन्द्रियगोचर है; इस बाह्य प्राणमें एक लाख तेरह हजार छः सौ अस्सी निःश्वास (श्वास-प्रश्वास) एक दिन-रात्रिमें आते हैं ॥ ३२-३३ ॥

आदि प्राण हृदयस्थानमें, अपान गुदास्थानमें, समान नाभिदेशमें तथा उदान कण्ठमें निवास करता है। व्यान सम्पूर्ण अङ्गोंमें सर्वदा व्यापक होकर रहता है। अब क्रमशः प्राणादि पाँचों वायुओंका रंग वर्णन किया जाता है। प्राणवायु लाल रंगकी मणिके समान कहा जाता है। अपान-वायु गुदाके मध्यमें इन्द्रगोप (वीरबहूटी) नामक कीड़ेके समान लाल है। नाभिके मध्यभागमें समानवायु गायके दूधके समान अथवा स्फटिक मणिके समान उज्ज्वल है। उदानवायु धूसर (मटमैले) और व्यान-वायु अग्नि-शिखाके रंगका अर्थात् प्रकाशमय है ॥ ३४–३७ ॥

जिसका प्राण इस मण्डल (पञ्चतत्त्वात्मक शरीर-स्थान, वायु-स्थान एवं हृदयादि द्वारों) को बेधकर मस्तकमें चला जाता है, वह जहाँ-कहीं भी मरे, फिर जन्म नहीं लेता। वह फिर जन्म नहीं लेता ॥ ३८ ॥

॥ कृष्णयजुर्वेदीय अमृतनादोपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ।

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

भीतर-बाहर नारायण ही व्याप्त हैं

यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ।
अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥ (नारायणोप०)

जो कुछ जगत् देखने या सुननेमें आता है, उस सबको बाहर और भीतरसे व्याप्त करके नारायण स्थित हैं ।

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

ऋग्वेदीय

मुद्गलोपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि । वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीः । अनेनाधीतेनाहोरात्रान् संदधाम्यृतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

प्रथम खण्ड

पुरुषसूक्तका संक्षिप्त विषय-निरूपण

'पुरुषसूक्त'के द्वारा प्रतिपादित अर्थ-निर्णयकी व्याख्या करता हूँ—इसे भगवान् वासुदेवने इन्द्रसे कहा और आगे विवेचन किया। पुरुषसंहितामें पुरुषसूक्तका अर्थ संक्षिप्त रीतिसे इस प्रकार बताया जाता है—

पुरुषसूक्तके **'सहस्रशीर्षा०'** इस मन्त्रमें **'सहस्र'** शब्द अनन्तका वाचक है। इसी प्रकार **'दशाङ्गुलम्'** यह पद भी अनन्त योजनोंका सूचक है। इस पुरुषसूक्तका उक्त **'सहस्रशीर्षा०'** मन्त्र भगवान् विष्णुके देशगत विभुत्वका वर्णन करता है, अर्थात् यह बतलाता है कि भगवान् सम्पूर्ण देशोंमें व्याप्त हैं। दूसरा मन्त्र इन्हीं भगवान् विष्णुकी कालतः व्याप्ति बतलाता है, अर्थात् यह सूचित करता है कि भगवान् विष्णु सर्वकालव्यापी हैं—सब समय रहते हैं। तीसरा मन्त्र भगवान् विष्णुके मोक्षप्रदत्वको अर्थात् भगवान् श्रीहरि मोक्षदाता हैं—यह बतलाता है। **'एतावानेव०'** इस तीसरे मन्त्रसे श्रीहरिके वभवका वर्णन किया गया है ॥ १—३ ॥

इन तीन मन्त्रोंके समुदायद्वारा ही चतुर्व्यूहात्मक भगवत्स्वरूपका वर्णन भी है। **'त्रिपाद्'** प्रभृति मन्त्रके द्वारा चतुर्व्यूहके अनिरुद्ध-स्वरूपका वैभव वर्णित है। **'तस्माद्विराळ्०'** इस मन्त्रद्वारा पादविभूतिरूप नारायणसे श्रीहरिकी स्वरूपभूता प्रकृति (माया) तथा पुरुष (जीव) की उत्पत्ति प्रदर्शित की गयी है। **'यत्पुरुषेण'** इत्यादि मन्त्रद्वारा सृष्टिस्वरूप यज्ञ कहा गया है और **'सप्तास्यासन् परिधयः०'** मन्त्रमें उस सृष्टियज्ञके लिये समिधाका वर्णन हुआ है। यही सृष्टियज्ञ **'तं यज्ञमिति'** मन्त्रके द्वारा बताया गया है और इस मन्त्रके द्वारा मोक्षका वर्णन भी हुआ है। **'तस्मादिति'** इत्यादि सात मन्त्रोंमें जगत्की सृष्टि कही गयी है। **'वेदाहम्'** इत्यादि दो मन्त्रोंमें श्रीहरिके वैभवका वर्णन किया गया है। और **'यज्ञेन०'** इस मन्त्रके द्वारा सृष्टि एवं मोक्षके वर्णनका उपसंहार किया गया है। जो इस प्रकार इस पुरुषसूक्तको जानता है, वह निश्चय ही मुक्त हो जाता है ॥ ४-९ ॥

द्वितीय खण्ड

महापुरुषका रूप-धारण

इस प्रकार प्रथम खण्डके द्वारा मुद्गलोपनिषद्में पुरुषसूक्तका जो वैभव प्रतिपादित हुआ है, उसी भगवदीय ज्ञानका भगवान् वासुदेवने इन्द्रको उपदेश देकर, फिर सूक्ष्मतत्त्व सुननेके लिये नम्र होकर शरणमें आये हुए उन्हीं इन्द्रके लिये उस परम रहस्यस्वरूप ज्ञानका पुरुषसूक्तमय दो खण्डोंके द्वारा उपदेश किया है ॥ १ ॥

इस पुरुषसूक्तके दो खण्ड कहे जाते हैं। पुरुषसूक्तमें जिस पुरुषका वर्णन है, वह नाम-रूप तथा ज्ञानका

अविषय होनेके कारण (अपने ब्रह्मस्वरूपसे) सांसारिक प्राणियोंके लिये दुर्ज्ञेय है। अतः संसारी जीवोंके लिये अपने इस दुर्ज्ञेयविषयत्व (स्वरूप) को छोड़कर क्लेशादिसे युक्त देवादि (सत्त्वगुणविशिष्ट जीवों) के उद्धारकी इच्छासे उन्होंने सहस्र (अनन्त) कलाओंवाले अवयवोंसे युक्त ऐसे कल्याण-स्वरूप वेषको धारण किया, जो दर्शनमात्रसे मोक्ष देनेवाला है। उसी वेष (रूप) से भूमि आदि लोकोंमें व्याप्त होकर वे अनन्त योजनोंतक स्थित हुए। सृष्टिके पूर्व पुरुषस्वरूप नारायण ही भूत, वर्तमान एवं भविष्य—तीनों कालोंके रूपमें अवस्थित थे। वे ही इन सब (जीवों) को मोक्ष देनेवाले हैं। वे सम्पूर्ण महत्त्वशालियोंसे श्रेष्ठ हैं। उनसे अधिक श्रेष्ठ और कोई भी नहीं है ॥ २-३ ॥

उक्त महापुरुष (परमात्मा) ने अपनेको चार अंशों (चतुर्व्यूहों) में प्रकट किया। उनमेंसे तीन अंशों (त्रिपाद्विभूति अथवा वासुदेव, प्रद्युम्न और सङ्कर्षणरूप) से वे परमव्योम (अपने परमधाम वैकुण्ठ) में निवास करते हैं तथा इनसे भिन्न अवशिष्ट चतुर्थ अंश—चतुर्थ व्यूहरूप अनिरुद्ध नामक प्रसिद्ध नारायणके द्वारा सम्पूर्ण विश्वकी रचना (अभिव्यक्ति) हुई ॥४॥

उस अनिरुद्धरूप चतुर्थपादात्मक नारायणने जगत्‌की सृष्टिके लिये प्रकृति (ब्रह्मा) को उत्पन्न किया। वे ब्रह्माजी शरीर प्राप्त करके भी सृष्टिकर्मको न जान सके। तब उन अनिरुद्धस्वरूप नारायणने ब्रह्माजीको सृष्टिका उपदेश किया। भगवान् नारायणने कहा—'ब्रह्माजी! तुम अपनी इन्द्रियोंका यज्ञकर्ताओंके रूपमें ध्यान करो, कमलकोशसे उत्पन्न सुदृढ़ ग्रन्थिरूप (बलवान्) अपने शरीरको हवि समझो, मुझे अग्नि मानो, वसन्तकालमें घृतकी धारणा करो, ग्रीष्म ऋतुमें समिधाका भाव करो, शरद् ऋतुको रसरूप समझो। इस प्रकार अग्निमें हवन करनेपर तुम्हारा शरीर इतना सुदृढ़ हो जायगा कि उसके स्पर्शसे वज्र भी कुण्ठित हो जायगा। तब अपने कार्यरूप (कारणरूपमें विलीन होनेकी अवस्थासे कार्यरूपमें) सब प्राणी—पशु प्रभृति जीव प्रादुर्भूत होंगे। फिर सम्पूर्ण स्थावर-जङ्गम जगत् हो जायगा। इस प्रकार जीव एवं आत्माके योगद्वारा मोक्षका प्रकार भी वर्णन किया गया, यह समझना चाहिये। जो इस सृष्टि-यज्ञ तथा मोक्षप्रकारको भी जानता है, वह पूर्णायुको प्राप्त होता है ॥ ५-७ ॥

तृतीय खण्ड

उपासकोंद्वारा अनेक रूपमें देखे गये महापुरुषमें आत्मत्वकी भावनासे उनके स्वरूपकी प्राप्ति

एक ही देव बहुत प्रकारसे प्रविष्ट होकर स्वयं अजन्मा रहते हुए भी बहुत प्रकारसे प्रकट होता है। (तात्पर्य यह कि वही एक देव नानात्वमें व्याप्त है। वह स्वयं अजन्मा है, किंतु नानात्वकी सृष्टि भी उसीके द्वारा होती है। नानात्वके रूपमें भी वही है) ॥ १ ॥

अध्वर्युगण उसीकी उपासना इस अग्निके रूपमें करते हैं। यजुर्वेदीय उसीको 'यह यजुः है' इस बुद्धिसे सर्वयज्ञिय कर्मोंमें योजित करते हैं। सामगान करनेवाले उसे 'साम' समझते हैं। इसी नारायणरूपमें निश्चय यह सब (दृश्य-जगत्) प्रतिष्ठित है। (तात्पर्य यह कि वही परमतत्त्व यज्ञमें अग्नि, मन्त्र तथा साम है। इससे भी आगे वह समस्त जगत्‌का आधार है।) सर्प उसे विष मानकर अपनाते हैं। सर्पवेत्ता (योगी) इसे सर्प—प्राणरूपसे ग्रहण करते हैं। देवता इसे अमृतरूपमें अपनाते हैं और मनुष्य इसे धन मानकर जीवन-निर्वाह करते हैं। असुर माया समझते हैं, पितर स्वधा (पितृभोजन) मानते हैं, देवजनवेत्ता (देवोपासक) देवता मानते हैं, गन्धर्व रूप समझते हैं और अप्सराएँ गन्धर्व समझती हैं। इसकी जो जिस भावसे उपासना करता है, यह परमतत्त्व उसके लिये उसी रूपका हो जाता है। इसलिये ब्रह्मज्ञानीको 'पुरुषरूप परमब्रह्म मैं ही हूँ' यह भावना करनी चाहिये। ऐसी भावनासे वह उसी स्वरूपको प्राप्त हो जाता है और जो इस रहस्यको इस प्रकार जानता है, वह भी तद्रूप हो जाता है ॥ २-३ ॥

चतुर्थ खण्ड

ब्रह्मका स्वरूप तथा उपनिषद्‌के अध्ययनका माहात्म्य; सूक्तके अनधिकारी तथा उसके उपदेशकी विधि

वह ब्रह्म तीनों तापोंसे रहित, छः कोशोंसे शून्य, षड्-ऊर्मियोंसे वर्जित, पञ्चकोशोंसे अतीत, षड्भावविकारोंसे रहित—इस प्रकार सबसे विलक्षण है। आध्यात्मिक, आधिभौतिक और आधिदैविक—ये 'तीन ताप' हैं जो कर्ता-कर्म-कार्य, ज्ञाता-ज्ञान-ज्ञेय और भोक्ता-भोग-भोग्य—इस प्रकार एक-एक त्रिविध हैं। चर्म, मांस, रक्त, अस्थि, नसें और मज्जा—ये 'छः कोश (धातु)' हैं। काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद और मात्सर्य—ये 'छः शत्रुवर्ग' हैं। 'पञ्च कोश' हैं—अन्नमय,

प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय और आनन्दमय। प्रिय होना, उत्पन्न होना, बढ़ना, बदलना, घटना और नाश होना—ये 'छः भावविकार' हैं। भूख, प्यास, शोक, मोह, वृद्धावस्था और मृत्यु—ये 'छः ऊर्मियाँ' हैं। कुल, गोत्र, जाति, वर्ण, आश्रम और रूप—ये 'छः भ्रम' होते हैं। इन सबके योगसे परम पुरुष ही जीव होता है, दूसरा नहीं ॥ १–९ ॥

जो इस उपनिषद्का नित्य अध्ययन करता है, वह अग्नि-पूत होता है। वह वायुपूत होता है। वह आदित्यपूत होता है। वह रोगहीन हो जाता है। श्रीसम्पन्न हो जाता है। पुत्र-पौत्रादिकी समृद्धिसे युक्त हो जाता है। विद्वान् हो जाता है। महापापोंसे पवित्र हो जाता है। ×××काम, क्रोध, लोभ, मोह, ईर्ष्यादिसे बाधित नहीं होता। सम्पूर्ण पापोंसे मुक्त हो जाता है। इसी जन्ममें वह पुरुष (परमात्मरूप) हो जाता है ॥ १० ॥

इसलिये इस पुरुषसूक्तका अर्थ अत्यन्त रहस्ययुक्त है। यह राजगुह्य, देवगुह्य एवं गोपनीयोंसे भी अधिक गोपनीय है। जो दीक्षित न हो, उसे इसका उपदेश न करे; जो विद्वान् होनेपर भी जिज्ञासुभावसे प्रश्न न करता हो, उसे भी इसका उपदेश न करे। जो यज्ञ न करता हो, उसे भी उपदेश न करे; अवैष्णवको न करे, अयोगीको न करे; बहुभाषीको न करे, अप्रियभाषीको न करे; जो वर्षभरमें एक बार वेदोंका स्वाध्याय न कर ले, उसे भी न करे; असंतोषीको न करे और जिसने वेदोंका अध्ययन न किया हो, उसे भी इसका उपदेश न करे।

इसको इस प्रकार जाननेवाला विद्वान् गुरु भी पवित्र देशमें, पुण्य नक्षत्रमें, प्राणायाम करके, परमपुरुषका ध्यान करता हुआ, विनीतभावसे शरणमें आये हुए शिष्यको ही उसके दाहिने कानमें इस पुरुषसूक्तके अर्थका उपदेश करे। बहुत न बोले। नहीं तो, वह उपदेश यातयामत्वरूप दोषसे दूषित हो जाता है (उसका सार चला जाता है, अतः वह उपदेश सफल नहीं हो पाता)। बार-बार कानमें उपदेश दे। ऐसा करनेवाला अध्येता (शिष्य) और अध्यापक (गुरु) दोनों इसी जन्ममें पुरुष—ब्रह्मरूप हो जाते हैं ॥ ११ ॥

॥ ऋग्वेदीय मुद्गलोपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि। वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीः। अनेनाधीतेनाहोरात्रान् संदधाम्यृतं वदिष्यामि। सत्यं वदिष्यामि। तन्मामवतु। तद्वक्तारमवतु। अवतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम्॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

नारायणपरो ज्योतिरात्मा नारायणः परः।
नारायणपरं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः।
नारायणपरो ध्याता ध्यानं नारायणः परः॥

(नारायणोप०)

नारायण परमज्योति हैं, नारायण परमात्मा हैं, नारायण परमब्रह्म हैं, नारायण परमतत्त्व हैं, नारायण परम ध्याता हैं और नारायण ही परम ध्यान हैं।

(मुद्गलोपनिषद्में वर्णित पुरुषसूक्त)

अथ पुरुषसूक्तप्रारम्भः

ॐ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्।
स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्॥ १ ॥*

उन परमपुरुषके सहस्रों (अनन्त) मस्तक, सहस्रों नेत्र और सहस्रों चरण हैं। वे इस सम्पूर्ण विश्वकी समस्त भूमि (पूरे स्थान) को सब ओरसे व्याप्त करके इससे दस अङ्गुल (अनन्त योजन) ऊपर स्थित हैं। अर्थात् वे ब्रह्माण्डमें व्यापक होते हुए उससे परे भी हैं। [यह मन्त्र भगवान् विष्णुके देशगत विभुत्वका प्रतिपादक है।] ॥ १ ॥

ॐ पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम्।
उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥ २ ॥

यह जो इस समय वर्तमान (जगत्) है, जो बीत गया और जो आगे होनेवाला है, यह सब वे परमपुरुष ही हैं। इसके अतिरिक्त वे अमृतत्व (मोक्षपद) के तथा जो अन्नसे (भोजनद्वारा) जीवित रहते हैं, उन सबके भी ईश्वर (अधीश्वर—शासक) हैं। [यह मन्त्र भगवान्के सर्वकालव्यापी रूपका वर्णन करता है।] ॥ २ ॥

ॐ एतावानस्य महिमातो ज्यायांश्च पूरुषः।
पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥

यह भूत, भविष्य, वर्तमानसे सम्बद्ध समस्त जगत् इन परम पुरुषका वैभव है। वे अपने इस विभूति-विस्तारसे महान् हैं। उन परमेश्वरकी एकपाद विभूति (चतुर्थांश) में ही यह पञ्चभूतात्मक विश्व है। उनकी शेष त्रिपाद्विभूतिमें शाश्वत दिव्यलोक (वैकुण्ठ, गोलोक, साकेत, शिवलोक आदि) हैं। [यह मन्त्र भगवान्के वैभवका वर्णन करता है और नित्य लोकोंके वर्णनद्वारा उनके मोक्षपदत्वको भी बतलाता है।] ॥३॥

ॐ त्रिपादूर्ध्व उदैत् पुरुषः पादोऽस्येहाभवत्पुनः।
ततो विष्वङ् व्यक्रामत् साशनानशने अभि ॥ ४ ॥

वे परमपुरुष स्वरूपतः इस मायिक जगत्से परे त्रिपाद्-विभूतिमें प्रकाशमान हैं। (वहाँ मायाका प्रवेश न होनेसे उनका स्वरूप नित्य प्रकाशमान है।) इस विश्वके रूपमें उनका एक पाद ही प्रकट हुआ है। अर्थात् एक पादसे वे ही विश्वरूप भी हैं। इसलिये वे ही सम्पूर्ण जड एवं चेतनमय उभयात्मक जगत्को परिव्याप्त किये हुए हैं। [इस मन्त्रमें भगवान्के चतुर्व्यूहरूपमेंसे चतुर्थ अनिरुद्धरूपका वर्णन हुआ है। यही रूप एकपाद ब्रह्माण्डवैभवका अधिष्ठान है।] ॥ ४ ॥

ॐ तस्माद् विराळजायत विराजो अधि पूरुषः।
स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद् भूमिमथो पुरः ॥ ५ ॥

उन्हीं आदिपुरुषसे विराट् (ब्रह्माण्ड) उत्पन्न हुआ। वे परमपुरुष ही विराट्के अधिपुरुष—अधिदेवता (हिरण्यगर्भ) हुए। वह (हिरण्यगर्भ) उत्पन्न होकर अत्यन्त प्रकाशित हुआ। पीछे उसीने भूमि (लोकादि) तथा शरीर (देव, मानव, तिर्यक् आदि) उत्पन्न किये। [इस मन्त्रमें श्री-नारायणसे माया एवं जीवोंकी उत्पत्तिका वर्णन है।] ॥ ५ ॥

ॐ यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत।
वसन्तो अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः ॥ ६ ॥

देवताओंने उस पुरुषके शरीरमें ही हविष्यकी भावना करके यज्ञ सम्पन्न किया। इस यज्ञमें वसन्त ऋतु घृत, ग्रीष्म

---

* उपनिषद्के अनुसार पुरुषसूक्तके प्रारम्भिक चार मन्त्रोंमें वासुदेव, संकर्षण, प्रद्युम्न एवं अनिरुद्ध—इन चतुर्व्यूहात्मक भगवत्-स्वरूपोंका वर्णन भी होता है। प्रथम मन्त्रमें भगवान्के वासुदेव-स्वरूपका वर्णन है। मन्त्रके अनुसार वे अनन्त हैं, सबको व्याप्त करके भी सबसे परे हैं। उन्हींका दिव्य प्रकाश समस्त अन्तःकरणोंमें है और फिर भी वे अन्तःकरणोंके धर्मोंसे निर्लिप्त, सबसे परे हैं। यही उनका चेतनात्मक वासुदेवरूप है।

दूसरे मन्त्रमें उनके संकर्षण-स्वरूपका वर्णन है। संकर्षणस्वरूप दिव्य प्राणात्मक है। समस्त जगत् त्रिकालमें इसी रूपसे व्यक्त होता है और भगवान्का यही रूप उसका शासक एवं स्वामी है। यही भगवान्का ईश्वरस्वरूप है।

तीसरे मन्त्रमें भगवान्के प्रद्युम्न-स्वरूपका वैभव है। भगवान्का यह स्वरूप सौन्दर्य-घन, दिव्य कामात्मक एवं ध्यानगम्य है। त्रिपाद्विभूतिमें नित्यलोकोंमें भगवान् इसी स्वरूपसे विराजमान हैं। श्रुतिके इस तात्पर्यको उपनिषद्ने स्पष्ट किया है।

चतुर्थ मन्त्रमें भगवान्का अनिरुद्ध—दुर्निवार स्वरूप है। भगवान्का यह स्वरूप योगमायासमन्वित है। वही जगद्रूप एवं जगत्का कारण है। यही रूप भगवान्की चतुर्थ पादविभूतिका है।

ऋतु इन्धन और शरद् ऋतु हविष्य (चरु-पुरोडाशादि विशेष हविष्य) हुए । अर्थात् देवताओंने इनमें यह भावना की । [इस मन्त्रमें सृष्टिरूप यज्ञका वर्णन है और आगे आठ मन्त्रोंतक वही है ।] ॥ ६ ॥

ॐ तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन् पुरुषं जातमग्रतः ।
तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥ ७ ॥*

सबसे प्रथम उत्पन्न उस पुरुषको ही यज्ञमें देवताओं, साध्यों और ऋषियोंने (पशु मानकर) कुशके द्वारा प्रोक्षण करके (मानसिक) यज्ञ सम्पूर्ण किया । [इस मन्त्रमें सृष्टि-यज्ञके साथ मोक्षका वर्णन भी किया गया है ।] ॥ ७ ॥

ॐ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः सम्भृतं पृषदाज्यम् ।
पशून् ताँश्चक्रे वायव्यानारण्यान् ग्राम्याश्च ये ॥ ८ ॥

उस ऐसे यज्ञसे जिसमें सब कुछ हवन कर दिया गया था, प्रशस्त घृतादि (दूध, दधि प्रभृति) उत्पन्न हुए । इस उस यज्ञरूप पुरुषने ही वायुमें रहनेवाले, ग्राममें रहनेवाले, वनमें रहनेवाले तथा दूसरे पशुओंको उत्पन्न किया । (तात्पर्य यह कि उस यज्ञसे नभ, भूमि एवं जलमें रहनेवाले समस्त प्राणियोंकी उत्पत्ति हुई और उन प्राणियोंसे देवताओंके योग्य हवनीय प्राप्त हुआ ।) ॥ ८ ॥

ॐ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत ॥ ९ ॥

जिसमें सब कुछ हवन किया गया था, उस यज्ञपुरुषसे ऋग्वेद और सामवेद प्रकट हुए । उसीसे गायत्री आदि छन्द प्रकट हुए । उसीसे यजुर्वेदकी भी उत्पत्ति हुई ॥ ९ ॥

ॐ तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादतः ।
गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ॥ १० ॥

उस यज्ञपुरुषसे घोड़े उत्पन्न हुए । इनके अतिरिक्त नीचे-ऊपर दोनों ओर दाँतोंवाले (गर्दभादि) भी उत्पन्न हुए । उसीसे गौएँ उत्पन्न हुईं और उसीसे बकरियाँ और भेड़ें भी उत्पन्न हुईं ॥ १० ॥

ॐ यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।
मुखं किमस्य कौ बाहू का ऊरू पादा उच्येते ॥ ११ ॥

देवताओंने जिस यज्ञपुरुषका विधान (संकल्प) किया, उसको कितने प्रकारसे (किन अवयवोंके रूपमें) कल्पित किया, इसका मुख क्या था, बाहुएँ क्या थीं, जंघाएँ क्या थीं और पैर कौन थे—यह बताया जाता है ॥ ११ ॥

ॐ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः ।
ऊरू तदस्य यद् वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥ १२ ॥

ब्राह्मण इसका मुख था । (मुखसे ब्राह्मण उत्पन्न हुए ।) क्षत्रिय दोनों भुजाएँ बना । (दोनों भुजाओंसे क्षत्रिय उत्पन्न हुए ।) इस पुरुषकी जो दोनों जङ्घाएँ थीं, वही वैश्य हुई अर्थात् उनसे वैश्य उत्पन्न हुए, और पैरोंसे शूद्र-वर्ण प्रकट हुआ ॥ १२ ॥

ॐ चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ।
मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद् वायुरजायत ॥ १३ ॥

इस यज्ञपुरुषके मनसे चन्द्रमा उत्पन्न हुए । नेत्रोंसे सूर्य प्रकट हुए । मुखसे इन्द्र और अग्नि तथा प्राणसे वायुकी उत्पत्ति हुई ॥ १३ ॥

ॐ नाभ्या आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत ।
पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँ अकल्पयन् ॥ १४ ॥

यज्ञपुरुषकी नाभिसे अन्तरिक्षलोक उत्पन्न हुआ । मस्तकसे स्वर्ग प्रकट हुआ । पैरोंसे पृथिवी, कानोंसे दिशाएँ हुईं । इस प्रकार समस्त लोक उस पुरुषमें ही कल्पित हुए ॥ १४ ॥

ॐ सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः ।
देवा यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन् पुरुषं पशुम् ॥ १५ ॥

देवताओंने जब यज्ञ करते समय (संकल्पसे) पुरुषरूप पशुका बन्धन किया, तब सात समुद्र इसकी परिधि (मेखलाएँ) थे । इक्कीस प्रकारके छन्दोंकी (गायत्री, अतिजगती और कृतिमेंसे प्रत्येकके सात-सात प्रकारसे) समिधा बनी ॥ १५ ॥ [इस मन्त्रमें सृष्टि-यज्ञकी समिधाका वर्णन है ।]

---

* उपनिषद्के अनुसार श्रुतिने मोक्षका प्रतिपादन भी किया है । 'परोक्षवादो वेदोऽयम्'—श्रुतियोंमें अध्यात्मवाद परोक्षरूपसे निरूपित है । अतः मोक्षप्रतिपादनके लिये इस श्रुतिका अर्थ इस प्रकार होगा—

उस आत्म-शोधनरूप यज्ञमें देवताओं—दिव्यवृत्तियोंने पुरुष-शरीराभिमानीको, जो शरीरमें अहङ्कार करके पशु हो गया था, कुशोंके—साधनोंके द्वारा प्रोक्षित—विशुद्ध किया । इस प्रकार प्रोक्षित होनेपर वह अग्रजन्मा ब्राह्मण—ब्रह्मज्ञानसम्पन्न हुआ । इसी प्रकार इन्द्रादि देवताओंने, साध्य देवताओंने और ऋषियोंने भी यजन किया । सबने इसी रीतिसे शरीराभिमानीका आत्मशोधन करके मोक्ष प्राप्त किया ।

ॐ वेदाहमेतं पुरुषं महान्त-
मादित्यवर्णं तमसस्तु पारे।
सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो
नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते* ॥ १६ ॥

तमस् (अविद्यारूप अन्धकार) से परे आदित्यके समान प्रकाशस्वरूप उस महान् पुरुषको मैं जानता हूँ। सबकी बुद्धिमें रमण करनेवाला वह परमेश्वर सृष्टिके आरम्भमें समस्त रूपोंकी रचना करके उनके नाम रखता है; और उन्हीं नामोंसे व्यवहार करता हुआ सर्वत्र विराजमान होता है ॥ १६ ॥ [इस मन्त्रमें और इसके आगेके मन्त्रमें भी श्रीहरिके वैभवका वर्णन है।]

ॐ धाता पुरस्ताद्यमुदाजहार
शक्रः प्रविद्वान् प्रदिशश्चतस्रः।
तमेवं विद्वानमृत इह भवति
नान्यः पन्था विद्यते अयनाय† ॥ १७ ॥

पूर्वकालमें ब्रह्माजीने जिनकी स्तुति की थी, इन्द्रने चारों दिशाओंमें जिसे (व्याप्त) जाना था, उस परम पुरुषको जो इस प्रकार (सर्वस्वरूप) जानता है, वह यहीं अमृतपद (मोक्ष) प्राप्त कर लेता है। इसके अतिरिक्त और कोई मार्ग निज-निवास (स्वस्वरूप या भगवद्धाम)-की प्राप्तिका नहीं है ॥ १७ ॥

ॐ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा-
स्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्।
ते ह नाकं महिमानः सचन्त
यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः‡ ॥ १८ ॥

देवताओंने (पूर्वोक्त रूपसे) यज्ञके द्वारा यज्ञस्वरूप परम-पुरुषका यजन (आराधन) किया। इस यज्ञसे सर्वप्रथम सब धर्म उत्पन्न हुए। उन धर्मोंके आचरणसे वे देवता महान् महिमावाले होकर उस स्वर्गलोकका सेवन करते हैं, जहाँ प्राचीन साध्य देवता निवास करते हैं ॥ १८ ॥ [इस मन्त्रमें सृष्टियज्ञ एवं मोक्षके वर्णनका उपसंहार है।]

॥ पुरुषसूक्त सम्पूर्ण ॥

विषय-त्याग

तरङ्गस्थं द्रवं सिन्धुर्न वाञ्छति यथा तथा। विषयानन्दवाञ्छा मे मा भूदानन्दरूपतः ॥
दारिद्र्याशा यथा नास्ति सम्पन्नस्य तथा मम। ब्रह्मानन्दे निमग्नस्य विषयाशा न तद्भवेत् ॥
विषं दृष्ट्वामृतं दृष्ट्वा विषं त्यजति बुद्धिमान्। आत्मानमपि दृष्ट्वाहमनात्मानं त्यजाम्यहम् ॥
(आत्मप्रबोध० १५—१७)

जैसे समुद्र तरङ्गोंमें स्थित जलकी इच्छा नहीं करता, वैसे ही आनन्दस्वरूप हो जानेके कारण मुझको विषयोंके आनन्दकी इच्छा नहीं है। जैसे सम्पत्तिमान् पुरुषको दरिद्रताकी आशा नहीं होती, वैसे ही ब्रह्मानन्दमें निमग्न मुझको विषयोंकी आशा नहीं है। जैसे बुद्धिमान् पुरुष विष तथा अमृतको देखकर विषका त्याग करता है, वैसे ही परमात्माको देखकर मैं अनात्मा (विषयों) का त्याग करता हूँ।

---

*† ये दोनों मन्त्र ऋग्वेदकी प्रचलित प्रतियोंके पुरुषसूक्तमें नहीं मिलते, परन्तु पुरुषसूक्तके पृथक् प्रकाशित कई संस्करणोंमें मिलते हैं। मूल उपनिषद्में भी इनका संकेत है। ये मन्त्र 'पारमात्मिकोपनिषद्,' 'महावाक्योपनिषद्' तथा 'चित्युपनिषद्' में आये हैं। १७ वाँ मन्त्र 'तैत्तिरीय आरण्यक' में भी है।

‡ उपनिषद् इस मन्त्रमें मोक्ष-निरूपणका उपसंहार भी निरूपित—निर्दिष्ट करता है। अतः मोक्ष-निरूपणके लिये श्रुतिका अर्थ इस प्रकार होना चाहिये।

सम्पूर्ण कर्म, जो भगवदर्पण-बुद्धिसे भगवान्के लिये किये जाते हैं, यज्ञ हैं। उस कर्मरूप यज्ञके द्वारा सात्त्विक वृत्तियोंने उन यज्ञस्वरूप भगवान्का यजन—पूजन किया। इसी भगवदर्पणबुद्धिसे किये गये यज्ञरूप कर्मोंके द्वारा ही सर्वप्रथम धर्म उत्पन्न हुए—धर्माचरणकी उत्पत्ति भगवदर्पणबुद्धिसे किये गये कर्मोंसे हुई। इस प्रकार भगवदर्पणबुद्धिसे अपने समस्त कर्मोंके द्वारा जो भगवान्का यजन-रूप कर्मका आचरण करते हैं, वे उस भगवान्के दिव्यधामको जाते हैं, जहाँ उनके साध्य—आराध्य आदिदेव भगवान् विराजमान हैं।

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

सामवेदीय

सावित्र्युपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ।

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

सविता एवं सावित्रीकी सर्वव्यापकता; सावित्रीके चार पाद; सावित्रीको जाननेका फल; बला-अतिबला विद्याओंकी उपासना

हरिः ॐ ॥ सविता कौन हैं और सावित्री कौन हैं ? अग्निदेव ही सविता हैं, पृथिवी सावित्री हैं । वे अग्निदेव जहाँ हैं, वहाँ पृथिवी है । जहाँ पृथिवी है, वहाँ अग्निदेव हैं । वे दोनों योनि अर्थात् विश्वके उत्पादक हैं । वे दोनों एक जोड़ा हैं । सविता देव कौन हैं और सावित्री देवी कौन हैं ? वरुण ही सविता हैं और आप (जल) सावित्री हैं । जहाँ वरुण हैं, वहाँ आप हैं; और जहाँ आप (जल) हैं, वहाँ वरुण हैं । वे दोनों योनि अर्थात् विश्वके जन्मदाता हैं । वे दोनों एक जोड़ा हैं । सविता कौन हैं और सावित्री कौन हैं ? वायुदेव सविता हैं, आकाश सावित्री हैं । जहाँ वायु है, वहाँ आकाश है; जहाँ आकाश है, वहाँ वायु है । वे दोनों योनि हैं, वे दोनों एक जोड़ा हैं । सविता कौन हैं और सावित्री कौन हैं ? यज्ञ सविता हैं और छन्द सावित्री हैं । जहाँ यज्ञ है, वहाँ छन्द हैं; जहाँ छन्द हैं, वहाँ यज्ञ है । वे दोनों योनि हैं । वे दोनों एक जोड़ा हैं । सविता क्या हैं और सावित्री क्या हैं ? गरजनेवाले मेघ सविता हैं और विद्युत् सावित्री हैं । जहाँ गरजनेवाले मेघ हैं, वहाँ विद्युत् है; जहाँ विद्युत् है, वहाँ गरजनेवाले मेघ हैं । वे दोनों योनि हैं । वे दोनों एक जोड़ा हैं । सविता क्या हैं और सावित्री क्या हैं ? आदित्य सविता हैं और द्युलोक सावित्री हैं । जहाँ आदित्य हैं, वहाँ द्युलोक है; जहाँ द्युलोक है, वहाँ आदित्य हैं । वे दोनों योनि हैं । वे दोनों एक जोड़ा हैं । सविता क्या हैं और सावित्री क्या हैं ? चन्द्र ही सविता हैं और नक्षत्र सावित्री हैं । जहाँ चन्द्र हैं, वहाँ नक्षत्र हैं; जहाँ नक्षत्र हैं, वहाँ चन्द्र हैं । वे दोनों योनि हैं । वे दोनों एक जोड़ा हैं । सविता क्या हैं और सावित्री क्या हैं ? मन ही सविता है और वाणी सावित्री है । जहाँ मन है, वहाँ वाणी है; जहाँ वाणी है, वहाँ मन है । वे दोनों योनि हैं । वे दोनों एक जोड़ा हैं । सविता क्या हैं और सावित्री क्या हैं ? पुरुष सविता है, स्त्री सावित्री है । जहाँ पुरुष है, वहाँ स्त्री है; जहाँ स्त्री है, वहाँ पुरुष है । वे दोनों योनि हैं । वे दोनों एक जोड़ा हैं ॥ १–९ ॥

उस सावित्रीका प्रथम पाद है **'भूः*—तत्सवितुर्वरेण्यम् ।'** अग्नि ही वरेण्य है । आप (जल) वरेण्य है । चन्द्रमा वरेण्य है (वरेण्य अर्थात् वरणीय, पूज्यस्वरूप, प्रशंसनीय स्वरूप) । उस सावित्रीका द्वितीय पाद है तेजोमय आप अर्थात् जल **'भुवः—भर्गो देवस्य धीमहि ।'** अग्नि ही वह भर्ग अर्थात् तेज है, आदित्य ही भर्ग है । चन्द्रमा ही भर्ग है । उस

---

* सावित्री देवताका मन्त्र—ॐ भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ।

प्रथम पाद—भूः अर्थात् भूलोक उस सविता देवताका वरेण्य है । महिमा है ।

द्वितीय पाद—भुवः अर्थात् तेजोमय आप (अन्तरिक्ष लोक) उस सविता देवताके तेजका हम ध्यान करते हैं ।

तृतीय पाद—स्वः अर्थात् स्वर्लोक—जो हमारी बुद्धियोंको प्रेरित करे ।

सावित्रीका यह तीसरा पाद है 'स्वः—धियो यो नः प्रचोदयात्।' स्त्री और पुरुष दोनों प्रजोत्पादन करते हुए (गृहस्थाश्रम-का पालन करते हुए) जो इस सावित्रीदेवीको इस प्रकार जानते हैं, वे पुनः मृत्युको नहीं प्राप्त होते। अर्थात् सविता देवताके उपासक मृत्युको जीत लेते हैं और अमरत्वको प्राप्त करते हैं।

बला-अतिबला विद्याओंके विराट् पुरुष ऋषि हैं, गायत्री छन्द है और गायत्री देवता हैं। अकार बीज है, उकार शक्ति है और मकार कीलक है। क्षुधा आदिके निवारणके निमित्त इसका विनियोग है। क्लींके द्वारा षडङ्गन्यास करे। 'ॐ क्लीं हृदयाय नमः, ॐ क्लीं शिरसे स्वाहा, ॐ क्लीं शिखायै वषट्, ॐ क्लीं कवचाय हुम्, ॐ क्लीं नेत्रत्रयाय वौषट्, ॐ क्लीं अस्त्राय फट्।' अब ध्यानका वर्णन करते हैं। अमृतसे जिनके करतल आर्द्र हो रहे हैं, सब प्रकारकी सञ्जीवनी शक्तियोंसे जो सम्पन्न हैं, पापोंका नाश करनेमें जो दक्ष हैं तथा जो वेदोंके सारस्वरूप, किरणात्मक, प्रणवरूप विकारवाले एवं सूर्यनारायणके सदृश सुदीप्त शरीरवाले हैं, उन बला और अतिबला विद्याओंके अधिष्ठातृ-देवताओंको मैं निरन्तर अनुभव करता हूँ। बला-अतिबला विद्याओंके अधिष्ठातृ-देवताका मन्त्र है—

ॐ ह्रीं बले महादेवि ह्रीं महाबले क्लीं चतुर्विधपुरुषार्थ-सिद्धिप्रदे तत्सवितुर्वरदात्मिके ह्रीं वरेण्यं भर्गो देवस्य वरदात्मिके अतिबले सर्वदयामूर्ते बले सर्वक्षुद्रमोपनाशिनि धीमहि धियो यो नो जाते प्रचुर्यः या प्रचोदयादात्मिके प्रणवशिरस्कात्मिके हुं फट् स्वाहा।

इस प्रकार जाननेवाला कृतकृत्य हो जाता है। वह सावित्रीदेवीके ही लोकको प्राप्त होता है। यह उपनिषद् है।

॥ सामवेदीय सावित्र्युपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु।

ॐ शान्तिः! शान्तिः!! शान्तिः!!!

ब्रह्मको ढूँढ़ना चाहिये

अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तरा-काशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति।

(छान्दोग्य ८।१।१)

अब इस ब्रह्मपुर (शरीर) के भीतर जो सूक्ष्म कमलसदृश स्थान है, इसमें जो सूक्ष्म आकाश है और उसके भीतर जो (ब्रह्म) है, उसको ढूँढ़ना चाहिये और उसीकी विशेष जानकारी प्राप्त करनी चाहिये।

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

अथर्ववेदीय

सूर्योपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

आदित्यकी सर्वव्यापकता; सूर्यमन्त्रके जपका माहात्म्य

हरिः ॐ । अब सूर्यदेवतासम्बन्धी अथर्ववेदीय मन्त्रोंकी व्याख्या करेंगे । इस सूर्यदेवसम्बन्धी अथर्वाङ्गिरस-मन्त्रके ब्रह्मा ऋषि हैं । गायत्री छन्द है । आदित्य देवता हैं । 'हंसः' 'सोऽहं' अग्नि नारायणयुक्त बीज है । हृल्लेखा शक्ति है । वियत् आदि सृष्टिसे संयुक्त कीलक है । और चारों प्रकारके पुरुषार्थों-की सिद्धिमें इस मन्त्रका विनियोग किया जाता है । छः स्वरोंपर आरूढ बीजके साथ, छः अङ्गोंवाले, लालकमलपर स्थित, सात घोड़ोंवाले रथपर सवार, हिरण्यवर्ण, चतुर्भुज तथा चारों हाथोंमें क्रमशः दो कमल तथा वर और अभय मुद्रा धारण किये, कालचक्रके प्रणेता श्रीसूर्यनारायणको जो इस प्रकार जानता है, निश्चयपूर्वक वही ब्राह्मण (ब्रह्मवेत्ता) है । 'जो प्रणवके अर्थभूत सच्चिदानन्दमय तथा भूः, भुवः और स्वःरूपसे त्रिभुवनमय हैं, सम्पूर्ण जगत्‌की सृष्टि करनेवाले उन भगवान् सूर्यदेवके सर्वश्रेष्ठ तेजका हम ध्यान करते हैं, जो हमारी बुद्धियोंको प्रेरणा देते रहते हैं ।' भगवान् सूर्यनारायण सम्पूर्ण जङ्गम तथा स्थावर जगत्‌के आत्मा हैं, निश्चयपूर्वक सूर्यनारायणसे ही ये भूत उत्पन्न होते हैं । सूर्यसे यज्ञ, मेघ, अन्न (बल-वीर्य) और आत्मा (चेतना)का आविर्भाव होता है । हे आदित्य ! तुम-को हमारा नमस्कार है । तुम्हीं प्रत्यक्ष कर्म-कर्ता हो, तुम्हीं प्रत्यक्ष ब्रह्म हो, तुम्हीं प्रत्यक्ष विष्णु हो, तुम्हीं प्रत्यक्ष रुद्र हो । तुम्हीं प्रत्यक्ष ऋग्वेद हो । तुम्हीं प्रत्यक्ष यजुर्वेद हो, तुम्हीं प्रत्यक्ष सामवेद हो । तुम्हीं प्रत्यक्ष अथर्ववेद हो । तुम्हीं समस्त छन्दःस्वरूप हो । आदित्यसे वायु उत्पन्न होता है । आदित्यसे भूमि उत्पन्न होती है, आदित्यसे जल उत्पन्न होता है । आदित्यसे ज्योति (अग्नि) उत्पन्न होती है । आदित्यसे आकाश और दिशाएँ उत्पन्न होती हैं । आदित्यसे देवता उत्पन्न होते हैं । आदित्यसे वेद उत्पन्न होते हैं । निश्चय ही ये आदित्य देवता ही इस ब्रह्माण्ड-मण्डलको तपाते (गर्मी देते) हैं । वे आदित्य ब्रह्म हैं । आदित्य ही अन्तःकरण अर्थात् मन, बुद्धि, चित्त और अहङ्काररूप हैं । आदित्य ही प्राण, अपान, समान, व्यान और उदान—इन पाँचों प्राणोंके रूपमें विराजते हैं । आदित्य ही श्रोत्र, त्वचा, चक्षु, रसना और घ्राण—इन पाँच इन्द्रियोंके रूपमें कार्य कर रहे हैं । आदित्य ही वाक्, पाणि, पाद, पायु और उपस्थ—ये पाँचों कर्मेन्द्रिय भी हैं । आदित्य ही शब्द, स्पर्श, रूप, रस और गन्ध—ये ज्ञानेन्द्रियोंके पाँच विषय हैं । आदित्य ही वचन, आदान, गमन, मल-त्याग और आनन्द—ये कर्मेन्द्रियोंके पाँच विषय बन रहे हैं । आनन्द-मय, ज्ञानमय और विज्ञानमय आदित्य ही हैं । मित्रदेवता तथा सूर्यदेवको नमस्कार । प्रभो ! मृत्युसे मेरी रक्षा करो । दीप्तिमान् तथा विश्वके कारणरूप सूर्यनारायणको नमस्कार है । सूर्यसे सम्पूर्ण चराचर जीव उत्पन्न होते हैं, सूर्यके द्वारा ही उनका पालन होता है, और फिर सूर्यमें ही वे लयको प्राप्त होते हैं । जो सूर्यनारायण हैं, वह मैं ही हूँ । सविता देवता हमारे नेत्र हैं तथा पर्वके द्वारा पुण्यकालका आख्यान करनेके कारण जो पर्वतनामसे प्रसिद्ध हैं, वे सूर्य ही हमारे चक्षु हैं । सबको धारण करनेवाले धाता नामसे

प्रसिद्ध वे आदित्यदेव हमारे नेत्रोंको दृष्टिशक्ति प्रदान करके धारण करें।

'(श्रीसूर्यगायत्री) 'हम भगवान् आदित्यको जानते हैं—पूजते हैं, हम सहस्र (अनन्त) किरणोंसे मण्डित भगवान् सूर्यनारायणका ध्यान करते हैं; वे सूर्यदेव हमें प्रेरणा प्रदान करें।'* पीछे सविता देवता हैं, आगे सविता देवता हैं, उत्तर—बायें भी सविता देवता हैं, और दक्षिण भागमें भी (तथा ऊपर-नीचे भी) सविता देवता हैं। सविता देवता हमारे लिये सब कुछ प्रसव करें (सभी अभीष्ट वस्तुएँ दें)। सविता देवता हमें दीर्घ आयु प्रदान करें। 'ॐ' यह एकाक्षर मन्त्र ब्रह्म है। 'घृणिः' यह दो अक्षरोंका मन्त्र है, 'सूर्यः' यह दो अक्षरोंका मन्त्र है। 'आदित्यः' इस मन्त्रमें तीन अक्षर हैं। इन सबको मिलाकर सूर्यनारायणका अष्टाक्षर महामन्त्र—'ॐ घृणिः सूर्य आदित्योम्' बनता है। यही अथर्वाङ्गिरस सूर्यमन्त्र है। इस मन्त्रका जो प्रतिदिन जप करता है, वही ब्राह्मण (ब्रह्मवेत्ता) होता है, वही ब्राह्मण होता है। सूर्यनारायणकी ओर मुख करके जपनेसे महाव्याधिके भयसे मुक्त हो जाता है। उसका दारिद्र्य नष्ट हो जाता है। सारे दोषों—पापोंसे वह मुक्त हो जाता है। मध्याह्नमें सूर्यकी ओर मुख करके इसका जप करे। यों करनेसे मनुष्य सद्यःउत्पन्न पञ्च महापातकोंसे छूट जाता है। यह सावित्री विद्या है, इसकी कहीं कुछ भी प्रशंसा न करे। जो महाभाग इसका प्रातः पाठ करता है, वह भाग्यवान् हो जाता है, उसे गौ आदि पशु प्राप्त होते हैं, वेदार्थ-ज्ञानकी प्राप्ति होती है। तीनों काल इसका जप करनेसे सैकड़ों यज्ञोंका फल प्राप्त होता है। जो सूर्यदेवताके हस्त नक्षत्रपर रहते समय (अर्थात् आश्विन मासमें) इसका जप करता है, वह महामृत्युसे तर जाता है; जो इस प्रकारसे जानता है, वह भी महामृत्युसे तर जाता है।

॥ अथर्ववेदीय सूर्योपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

जगत्की दुःखमयता और आनन्दमयता

अज्ञस्य दुःखौघमयं ज्ञस्यानन्दमयं जगत्।
अन्धं भुवनमन्धस्य प्रकाशं तु सुचक्षुषाम्॥

(वराहोपनिषद् २२)

जैसे अन्धेके लिये जगत् अन्धकारमय है और अच्छी आँखोंवालेके लिये प्रकाशमय है, वैसे ही अज्ञानी (जगत्को भगवान्से रहित विषयमय देखनेवाले) के लिये जगत् दुःखोंका समूहमय है और ज्ञानी (समस्त जगत्में भगवान्से पूर्ण देखनेवाले) के लिये आनन्दमय है।

* 'आदित्याय विद्महे सहस्रकिरणाय धीमहि। तन्नः सूर्यः प्रचोदयात्।'

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

कृष्णयजुर्वेदीय

अक्ष्युपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै। तेजस्वि नावधीतमस्तु। मा विद्विषावहै।

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

प्रथम खण्ड

नेत्ररोगहरी विद्या

कथा है कि एक समय भगवान् साङ्कृति आदित्यलोकको पधारे। वहाँ सूर्यनारायणको प्रणाम करके उन्होंने चाक्षुष्मती विद्याके द्वारा उनकी स्तुति की। ॐ चक्षु-इन्द्रियके प्रकाशक भगवान् श्रीसूर्यनारायणको नमस्कार है। ॐ आकाशमें विचरण करनेवाले सूर्यनारायणको नमस्कार है। ॐ महासेन (सहस्रों किरणोंकी भारी सेना साथ रखनेवाले) श्रीसूर्यनारायणको नमस्कार है। ॐ तमोगुणरूपमें भगवान् सूर्यनारायणको नमस्कार है। ॐ रजोगुणरूपमें भगवान् सूर्यनारायणको नमस्कार है। ॐ सत्त्वगुणके रूपमें भगवान् श्रीसूर्यनारायणको नमस्कार है। ॐ हे भगवन् ! मुझे असत्से सत्की ओर ले चलिये; मुझे अन्धकारसे प्रकाशकी ओर ले चलिये; मुझे मृत्युसे अमृतकी ओर ले चलिये। भगवान् सूर्य शुचिरूप हैं, और वे अप्रतिरूप भी हैं—उनके रूपकी कहीं भी तुलना नहीं है। जो अखिल रूपोंको धारण कर रहे हैं तथा रश्मिमालाओंसे मण्डित हैं, उन जातवेदा (सर्वज्ञ) स्वर्णसदृश प्रकाशवाले ज्योतिःस्वरूप और तपनेवाले भगवान् भास्करको हम स्मरण करते हैं। ये सहस्रों किरणोंवाले और शत-शत प्रकारसे वर्तमान भगवान् सूर्यनारायण समस्त प्राणियोंके समक्ष उदित हो रहे हैं। जो हमारे नेत्रोंके प्रकाश हैं, उन अदिति-नन्दन भगवान् श्रीसूर्यको नमस्कार है। दिनका भार वहन करनेवाले विश्ववाहक सूर्यदेवके प्रति हमारा सब कुछ सादर समर्पित है। इस प्रकार चाक्षुष्मती विद्याके द्वारा स्तुति किये जानेपर भगवान् सूर्यनारायण अत्यन्त प्रसन्न हुए और बोले—'जो ब्राह्मण इस चाक्षुष्मती विद्याका नित्य पाठ करता है, उसको आँखका रोग नहीं होता; उसके कुलमें अंधे नहीं होते। आठ ब्राह्मणोंको इसका ग्रहण करा देनेपर इस विद्याकी सिद्धि होती है। जो इस प्रकार जानता है, वह महान् हो जाता है ॥ १ ॥

द्वितीय खण्ड

ब्रह्मविद्याका उपदेश

तदनन्तर साङ्कृति मुनिने सूर्यनारायणसे कहा, 'भगवन् ! मेरे लिये ब्रह्मविद्याका उपदेश कीजिये।' उनसे भगवान् आदित्य बोले—'साङ्कृति ! सुनो; तुमसे अत्यन्त दुर्लभ तत्त्व-ज्ञानका वर्णन करता हूँ, जिसके विज्ञानमात्रसे तुम जीवन्मुक्त हो जाओगे। सबको एक, अज, शान्त, अनन्त, ध्रुव, अव्यय तथा तत्त्वतः चैतन्यरूप देखते हुए तुम शान्ति और सुखसे रहो। असंवेदन अर्थात् आत्मा अथवा परमात्माके अतिरिक्त दूसरी किसी वस्तुका भान न हो—ऐसी स्थितिको ही योग मानते हैं; यही वास्तविक चित्तक्षय है। अतएव योगस्थ होकर कर्मोंको करो; नीरस अर्थात् विरक्त होकर कर्म मत करो। अब असंवेदनरूपी योगकी प्रथम भूमिका बतलाते हैं—

योगमें प्रवृत्त होनेपर अन्तःकरण प्रतिदिन वासनाओंसे विरक्त होता जाता है और नित्यप्रति उदार कर्मोंमें संलग्न होता और उन्हींमें प्रसन्नताका अनुभव करता है। मूर्ख मनुष्योंकी ग्राम्य-चेष्टाओं (अश्लील विषयभोगकी प्रवृत्तियों) से वह सदा घृणा करता है। किसीकी छिपी हुई मार्मिक बातोंको

दूसरोंपर प्रकट नहीं करता। परंतु सदा पुण्यकर्मोंका ही सेवन करता रहता है और जिनके द्वारा किसी प्राणीको उद्वेग न हो; ऐसे मृदु (दया और उदारतासे पूर्ण) सौम्य कर्मोंका सेवन करता है। निरन्तर पापसे डरता है और भोगकी आकाङ्क्षा नहीं करता। वह ऐसे वचन बोलता है, जिनमें स्नेह और प्रेम भरा हो; मृदुल और उचित हों तथा देश-कालके अनुकूल हों। मन, वचन और कर्मसे वह सज्जन पुरुषोंका सङ्ग करता है और जहाँ कहींसे भी संग्रह करके नित्य सत्-शास्त्रोंका अनुशीलन करता है। ऐसी स्थिति आनेपर वह प्रथम भूमिकाको प्राप्त होता है। संसार-सागरको पार करनेके लिये जो इस प्रकारके विचारोंमें संलग्न रहता है, वह भूमिकावान् कहलाता है और दूसरे 'आर्य' कहलाते हैं। जो योगकी विचार नामकी दूसरी भूमिकाको प्राप्त होता है, उसके लक्षण ये हैं—॥ १—१० ॥

वह ऐसे श्रेष्ठ विद्वानोंका आश्रय लेता है जो श्रुति, स्मृति, सदाचार, धारणा और ध्यानकी उत्तम व्याख्या करनेके कारण अधिक विख्यात हों। वह पद और पदार्थोंके विभागको ठीक-ठीक जानता है और श्रवण करनेयोग्य शास्त्रोंका ज्ञान प्राप्त कर लेनेके कारण कर्तव्य-अकर्तव्यके निर्णयको ठीक उसी प्रकार जानता है, जैसे घरका स्वामी घरके पदार्थोंको जानता है। मद, अभिमान, मत्सरता (डाह), लोभ और मोहकी अधिकता उसके मनमें रहती नहीं; किंतु बाह्य आचरणमें भी जो थोड़ी-बहुत इन दोषोंकी स्थिति देखी जाती है, उसको भी वह उसी भाँति त्याग देता है, जैसे साँप केंचुलको। ऐसी बुद्धिवाला साधक शास्त्र, गुरु और संतजनोंकी सेवाके द्वारा रहस्यपूर्वक सारी बातोंको यथावत् जान लेता है॥ ११—१४॥

इसके बाद वह असंसर्गा नामकी तीसरी योगभूमिकामें प्रवेश करता है—ठीक वैसे ही, जैसे एक सुन्दर पुरुष स्वच्छ पुष्प-शय्यापर आरूढ़ होता है। शास्त्रोंके वाक्य जिस अर्थको प्रकट करते हैं, उसमें विधिपूर्वक अपनी निश्चल बुद्धिको लगाकर (शास्त्रोंके वचनोंपर पूर्ण श्रद्धा रखकर), तपस्वियोंके आश्रममें रहकर तथा अध्यात्मशास्त्रकी चर्चा करते हुए वह पत्थरकी शय्यापर आसीन होकर अपनी विस्तृत आयु व्यतीत करता है। वह नीतिज्ञ पुरुष चित्तको शान्ति प्रदान करनेके कारण अधिक भानेवाले वनभूमि-विहार (वनके स्थानोंमें भ्रमण) द्वारा विषयोंमें अनासक्त हो स्वाभाविक सुख-सौख्यका उपभोग करता हुआ अपना समय बिताता है। सत्-शास्त्रोंके अभ्याससे तथा पुण्यकर्मोंके अनुष्ठानसे जीवकी यह यथार्थ वस्तुदृष्टि निर्मल होती है। इस तृतीय भूमिकाको प्राप्त करके वह स्वयं बुद्ध (ज्ञानी) होकर अनुभव करता है॥ १५—१९ ॥

असंसर्ग दो प्रकारका होता है, उसके इस भेदको सुनो। यह असंसर्ग सामान्य और श्रेष्ठ—दो प्रकारका है। मैं न तो कर्ता हूँ न भोक्ता हूँ, न बाध्य हूँ और न बाधक ही हूँ—इस प्रकार विषयोंमें आसक्त न होनेका भाव ही सामान्य असंसर्ग कहलाता है। सब कुछ पूर्वजन्ममें किये हुए कर्मोंके फल-रूपमें उपस्थित है, अथवा सब कुछ ईश्वराधीन है; अतएव सुख हो या दुःख, इसमें मेरा कर्तृत्व ही क्या है। भोगोंका विस्तार (अधिक संग्रह) महारोग है; सब प्रकारकी सम्पदाएँ परम आपदाएँ हैं। सारे संयोग एक दिन वियोगके लिये ही हैं; आधियाँ (मानसिक चिन्ताएँ) अज्ञानियोंके लिये व्याधिरूप हैं। समस्त पदार्थोंको काल निरन्तर अपना ग्रास बनानेमें लगा है; अतएव सारे पदार्थ अस्थायी हैं;—इस प्रकार शास्त्रोंके वचनोंको समझनेसे सर्वत्र अनास्था हो जानेके कारण जो मनमें उनके अभावकी भावना होती है, उसे सामान्य असंसर्ग कहते हैं। इस प्रकार क्रमशः महात्माओंके सत्सङ्गसे 'मैं कर्ता नहीं हूँ, ईश्वर कर्ता है अथवा मेरे पुराकृत कर्म ही कर्ता हैं' ऐसा निश्चय करके सब प्रकारकी चिन्ताओं तथा शब्द-अर्थकी भावनाको भी अत्यन्त दूर कर देनेके पश्चात् जो मौन (मन-इन्द्रियोंका पूर्ण संयम), आसन (आन्तरिक स्थिति) और शान्तभाव (बाह्य भावोंका विस्मरण) हो जाता है—वह श्रेष्ठ असंसर्ग कहलाता है॥ २०—२६ ॥

संतोष और आनन्दमयी होनेसे मधुर प्रतीत होनेवाली पहली भूमिका इस प्रकार उदय होती है; मानो वह अन्तःकरणकी भूमिमें उगा हुआ अमृतका छोटा-सा अङ्कुर हो। इस भूमिकाके उदित होनेके पश्चात् अन्तःकरणमें अन्य भूमिकाओंके प्रकट होनेके लिये एक भूमि (क्षेत्र) हो जाती है। उसके बाद साधक क्रमशः द्वितीय और तृतीय भूमिकाओंको भी प्राप्त कर लेता है। इनमें यह तीसरी भूमिका ही सर्वश्रेष्ठ होती है; क्योंकि इसमें पुरुष सम्पूर्ण सङ्कल्पात्मक वृत्तियोंका त्याग कर देता है। इन तीनों भूमिकाओंके अभ्याससे अज्ञानके क्षीण होनेपर चतुर्थी भूमिकाको प्राप्त हुए साधक सर्वत्र समभावसे देखते हैं। उस समय अद्वैतभाव दृढ़ होकर द्वैतभावकी शान्ति हो जाती है; इससे चौथी भूमिकापर पहुँचे हुए साधक इस लोकको स्वप्नवत् देखते हैं। पहली तीनों भूमिकाएँ जाग्रत्-स्वरूपा हैं तथा यह चौथी भूमिका स्वप्न कहलाती है॥ २७—३२ ॥

पाँचवीं भूमिकाको प्राप्त होनेपर साधकका चित्त शरत्-कालके मेघखण्डोंके समान आकाशमें विलीन हो जाता है, और केवल सत्त्वमात्र अवशिष्ट रहता है। इसमें चित्तके विलीन हो जानेके कारण सांसारिक विकल्पोंका उदय ही नहीं होता। सुषुप्तपद नामकी इस पाँचवीं भूमिकाके प्राप्त होनेपर सम्पूर्ण विशेषांश (भेद) शान्त हो जाते हैं, और साधक केवल (निर्विशेष) अद्वैत स्थितिमें आ जाता है। द्वैतका आभास नष्ट हो जाता है और आत्मज्ञानसे सम्पन्न प्रसन्न साधक पाँचवीं भूमिकामें पहुँचकर सुषुप्तघन (आनन्दमयी) स्थितिमें ही रहता है। वह बाहरके व्यवहार करता हुआ भी सदा अन्तर्मुख ही रहता है और सदा परिश्रान्त होकर निद्रा लेनेवालेके समान दिखलायी देता है। इस भूमिकामें अभ्यास करता हुआ वह वासना-रहित होकर क्रमशः तुर्या नामकी छठी भूमिकामें पदार्पण करता है। जहाँ न सत् है न असत् है; न अहङ्कार है न अनहङ्कार है, उस विशुद्ध अद्वैतावस्थामें वह अत्यन्त निर्भय होकर मननात्मक वृत्तिसे रहित हो जाता है। उसके हृदयकी ग्रन्थियाँ नष्ट हो जाती हैं, संदेह शान्त हो जाते हैं; वह जीवन्मुक्त होकर भावनाशून्य हो जाता है और निर्वाणको न प्राप्त होनेपर भी निर्वाणको प्राप्त हुआ-सा हो जाता है। उस समय वह चित्रलिखित दीपककी भाँति निश्चेष्ट रहता है। इस छठी भूमिकामें स्थित होनेके पश्चात् वह सातवीं भूमिकाको प्राप्त होता है ॥ ३३–४० ॥

विदेहमुक्तिकी अवस्था ही सातवीं भूमिका बतायी गयी है। यह भूमिका परम शान्त एवं वाणीके द्वारा अगम्य है। यही सब भूमिकाओंकी अन्तिम सीमा है, यहाँ योगकी सारी भूमिकाएँ समाप्त हो जाती हैं। लोकाचारका अनुगमन करना छोड़कर, देहाचारका अनुसरण छोड़कर तथा शास्त्रानुगमनको त्यागकर अपने अध्यासको दूर करो। विश्व, प्राज्ञ और तैजस आदि-रूप समस्त जगत् 'ॐकार' मात्र है; क्योंकि वाच्य और वाचकमें भेद नहीं होता (ॐकार वाचक है और परमात्मरूप सम्पूर्ण विश्व वाच्य है)। भेदसे इसकी उपलब्धि नहीं होती। प्रणवकी पहली मात्रा अकार ही 'विश्व' है, उकार 'तैजस' है और मकार 'प्राज्ञ' स्वरूप है--ऐसा क्रमशः अनुभव करे। समाधिकालसे पूर्व ही अत्यन्त प्रयत्नपूर्वक चिन्तन करके स्थूल और सूक्ष्मके क्रमसे सबको चिदात्मामें विलीन कर दे। चिदात्माको अपना स्वरूप समझे। मैं नित्य, शुद्ध, बुद्ध, मुक्त, सत्तामात्र, अद्वय परमानन्द-संदोहमय एवं वासुदेव-स्वरूप ॐकार हूँ—ऐसी दृढ़ भावना करे। क्योंकि यह सारा प्रपञ्च आदि, मध्य और अन्तमें केवल दुःखमय ही है, अतएव हे अनघ ! सबको छोड़कर तत्त्वनिष्ठ बनो। मैं अविद्यारूपी अन्धकारसे परे, सब प्रकारके आभाससे रहित, आनन्दस्वरूप, निर्मल, शुद्ध, मन और वाणीकी पहुँचके परे, प्रज्ञानघन और आनन्दस्वरूप ब्रह्म हूँ—इस प्रकारकी भावना करनी चाहिये। यह उपनिषद् है ॥ ४१–४९ ॥

॥ कृष्णयजुर्वेदीय अक्ष्युपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै। तेजस्वि नावधीतमस्तु। मा विद्विषावहै।
ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

परमात्माका चिन्तन करो

निद्राया लोकवार्त्तायाः शब्दादेरात्मविस्मृतेः।
क्वचिन्नावसरं दत्त्वा चिन्तयात्मानमात्मनि ॥
(अध्यात्मोपनिषद् ५)

नींद, लोकचर्चा, इन्द्रियोंके शब्दादि विषय और आत्मविस्मृति (परमात्माका स्मरण न करना) इन (चारों) को कहीं तनिक-सा भी अवसर न देकर मनसे निरन्तर आत्मा (परमात्मा) का चिन्तन करो।

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

कृष्णयजुर्वेदीय

चाक्षुषोपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै ।
तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ।

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

अब नेत्र-रोगका हरण करनेवाली पाठमात्रसे सिद्ध होनेवाली चाक्षुषी विद्याकी व्याख्या करते हैं, जिससे समस्त नेत्ररोगोंका सम्पूर्णतया नाश हो जाता है और नेत्र तेजयुक्त हो जाते हैं । उस चाक्षुषी विद्याके ऋषि अहिर्बुध्न्य हैं, गायत्री छन्द है, सूर्यभगवान् देवता हैं; नेत्ररोगकी निवृत्तिके लिये इसका जप होता है—यह विनियोग है *।

चाक्षुषी विद्या

ॐ चक्षुः चक्षुः चक्षुः तेजः स्थिरो भव । मां पाहि पाहि । त्वरितं चक्षूरोगान् शमय शमय । मम जातरूपं तेजो दर्शय दर्शय । यथाहम् अन्धो न स्यां तथा कल्पय कल्पय । कल्याणं कुरु कुरु । यानि मम पूर्वजन्मोपार्जितानि चक्षुःप्रतिरोधकदुष्कृतानि सर्वाणि निर्मूलय निर्मूलय । ॐ नमः चक्षुस्तेजोदात्रे दिव्याय भास्कराय । ॐ नमः करुणाकरायामृताय । ॐ नमः सूर्याय । ॐ नमो भगवते सूर्यायाक्षितेजसे नमः । खेचराय नमः । महते नमः । रजसे नमः । तमसे नमः । असतो मा सद्गमय । तमसो मा ज्योतिर्गमय । मृत्योर्मा अमृतं गमय । उष्णो भगवाञ्छुचिरूपः । हंसो भगवान् शुचिरप्रतिरूपः । य इमां चाक्षुष्मतीविद्यां ब्राह्मणो नित्यमधीते न तस्याक्षिरोगो भवति । न तस्य कुले अन्धो भवति । अष्टौ ब्राह्मणान् ग्राहयित्वा विद्यासिद्धिर्भवति ॥

ॐ (भगवान्‌का नाम लेकर कहे) । हे चक्षुके अभिमानी सूर्यदेव ! आप चक्षुमें चक्षुके तेजरूपसे स्थिर हो जायँ । मेरी रक्षा करें ! रक्षा करें ! मेरे आँखके रोगोंका शीघ्र शमन करें, शमन करें । मुझे अपना सुवर्ण-जैसा तेज दिखला दें, दिखला दें । जिससे मैं अंधा न होऊँ (कृपया) वैसे ही उपाय करें, उपाय करें । मेरा कल्याण करें, कल्याण करें । दर्शन-शक्तिका अवरोध करनेवाले मेरे पूर्वजन्मार्जित जितने भी पाप हैं, सबको जड़से उखाड़ दें, जड़से उखाड़ दें । ॐ (सच्चिदानन्दस्वरूप) नेत्रोंको तेज प्रदान करनेवाले दिव्यस्वरूप भगवान् भास्करको नमस्कार है । ॐ करुणाकर अमृतस्वरूपको नमस्कार है । ॐ सूर्यभगवान्‌को नमस्कार है । ॐ नेत्रोंके प्रकाश भगवान् सूर्यदेवको नमस्कार है । ॐ आकाशविहारीको नमस्कार है । परम श्रेष्ठस्वरूपको नमस्कार है । ॐ (सबमें क्रिया-शक्ति उत्पन्न करनेवाले) रजोगुणरूप सूर्यभगवान्‌को नमस्कार है । (अन्धकारको सर्वथा अपने अंदर समा लेनेवाले) तमोगुणके आश्रयभूत भगवान् सूर्यको नमस्कार है । हे भगवन् ! मुझको असत्‌से सत्‌की ओर ले चलिये । अन्धकारसे प्रकाशकी ओर ले चलिये । मृत्युसे अमृतकी ओर ले चलिये । उष्णस्वरूप भगवान् सूर्य शुचिरूप हैं । हंसस्वरूप भगवान् सूर्य शुचि तथा अप्रतिरूप हैं—उनके तेजोमय स्वरूपकी समता करनेवाला कोई नहीं है । जो ब्राह्मण इस चाक्षुष्मती विद्याका नित्य पाठ करता है, उसको नेत्रसम्बन्धी कोई रोग नहीं होता । उसके कुलमें कोई

---

* तस्याश्चाक्षुषीविद्याया अहिर्बुध्न्य ऋषिः, गायत्री छन्दः, सूर्यो देवता, चक्षूरोगनिवृत्तये विनियोगः ।

अंधा नहीं होता। आठ ब्राह्मणोंको इस विद्याका दान करनेपर—इसका ग्रहण करा देनेपर इस विद्याकी सिद्धि होती है।*

जो सच्चिदानन्दस्वरूप हैं, सम्पूर्ण विश्व जिनका रूप है, जो किरणोंसे सुशोभित एवं जातवेदा (भूत आदि तीनों कालोंकी बातको जाननेवाले) हैं, जो ज्योतिःस्वरूप, हिरण्मय (सुवर्णके समान कान्तिमान्) पुरुषके रूपमें तप रहे हैं, इस सम्पूर्ण विश्वके जो एकमात्र उत्पत्तिस्थान हैं, उन प्रचण्ड प्रतापवाले भगवान् सूर्यको हम नमस्कार करते हैं। ये सूर्यदेव समस्त प्रजाओं (प्राणियों) के समक्ष उदित हो रहे हैं।

ॐ नमो भगवते आदित्याय अहोवाहिनी अहोवाहिनी स्वाहा।

ॐ षड्विध ऐश्वर्यसे सम्पन्न भगवान् आदित्यको नमस्कार है। उनकी प्रभा दिनका भार वहन करनेवाली है, दिनका भार वहन करनेवाली है। हम उन भगवान्के लिये उत्तम आहुति देते हैं। जिन्हें मेधा अत्यन्त प्रिय है, वे ऋषिगण उत्तम पंखोंवाले पक्षीके रूपमें भगवान् सूर्यके पास गये और इस प्रकार प्रार्थना करने लगे—'भगवन्! इस अन्धकारको छिपा दीजिये, हमारे नेत्रोंको प्रकाशसे पूर्ण कीजिये तथा तमोमय बन्धनमें बँधे हुए-से हम सब प्राणियोंको अपना दिव्य प्रकाश देकर मुक्त कीजिये। पुण्डरीकाक्षको नमस्कार है। पुष्करेक्षणको नमस्कार है। निर्मल नेत्रोंवाले—अमलेक्षणको नमस्कार है। कमलेक्षणको नमस्कार है। विश्वरूपको नमस्कार है। महाविष्णुको नमस्कार है।'

॥ कृष्णयजुर्वेदीय चाक्षुषोपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै।
तेजस्वि नावधीतमस्तु। मा विद्विषावहै।

ॐ शान्तिः! शान्तिः!! शान्तिः!!!

***चाक्षुषी (नेत्र)-उपनिषद्की शीघ्र फल देनेवाली विधि—**

(लेखक—पं० श्रीमुकुन्दवल्लभजी मिश्र, ज्यौतिषाचार्य)

नेत्ररोगसे पीड़ित श्रद्धालु साधकको चाहिये कि प्रतिदिन प्रातःकाल हरिद्रा (हल्दी) से अनारकी शाखाकी कलमके द्वारा काँसेके पात्रमें निम्नलिखित बत्तीसे यन्त्रको लिखे—

८	१५	२	७
६	३	१२	११
१४	९	८	१
४	५	१०	१३

'मम चक्षूरोगान् शमय शमय'

फिर उसी यन्त्रपर ताँबेकी कटोरीमें चतुर्मुख (चारों ओर चार बत्तियोंका) घीका दीपक जलाकर रख दे। तदनन्तर गन्ध-पुष्पादिसे यन्त्रका पूजन करे। फिर पूर्वकी ओर मुख करके बैठे और हरिद्रा (हल्दी) की मालासे 'ॐ ह्रीं हंसः' इस बीजमन्त्रकी ६ मालाएँ जपकर नेत्रोपनिषद्के कम-से-कम बारह पाठ करे। पाठके पश्चात् फिर उपर्युक्त बीजमन्त्रकी ५ मालाएँ जपे। तदनन्तर सूर्यभगवान्को श्रद्धापूर्वक अर्घ्य देकर प्रणाम करे और मनमें यह निश्चय करे कि मेरा नेत्ररोग शीघ्र ही नष्ट हो जायगा।

ऐसा करते रहनेसे इस उपनिषद्का नेत्ररोगनाशक अद्भुत प्रभाव बहुत शीघ्र देखनेमें आता है।

१. 'पुण्डरीकाक्ष', 'पुष्करेक्षण' और 'कमलेक्षण'—इन तीनों नामोंका एक ही अर्थ है—कमलके समान नेत्रोंवाले भगवान्।

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

कृष्णयजुर्वेदीय

नारायणोपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै ।
तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ।

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

भगवान् नारायणकी सर्वकारणता एवं सर्वरूपता; अष्टाक्षर नारायण-मन्त्रका स्वरूप और महिमा

ॐ इस परमात्माके नामका स्मरण करके अब नारायणोपनिषद् आरम्भ किया जाता है । निश्चय ही, भगवान् नारायण सबके शरीरोंमें शयन करनेवाले अन्तर्यामी आत्मा हैं । उन्होंने संकल्प किया—'मैं जीवोंकी सृष्टि करूँ ।' अतः उन्हींसे सबकी उत्पत्ति हुई है । नारायणसे ही समष्टिगत प्राण उत्पन्न होता है, उन्हींसे मन और सम्पूर्ण इन्द्रियाँ प्रकट होती हैं । आकाश, वायु, तेज, जल तथा सम्पूर्ण विश्वको धारण करनेवाली पृथ्वी—इन सबकी नारायणसे ही उत्पत्ति होती है । नारायणसे ब्रह्मा उत्पन्न होते हैं । नारायणसे शिवजी प्रकट होते हैं । नारायणसे इन्द्रका जन्म होता है । नारायणसे प्रजापति उत्पन्न होते हैं । नारायणसे ही बारह आदित्य प्रकट हुए हैं । ग्यारह रुद्र, आठ वसु और सम्पूर्ण छन्द (वेद) नारायणसे ही उत्पन्न होते हैं, नारायणसे ही प्रेरित होकर अपने-अपने कार्यमें प्रवृत्त होते हैं और नारायणमें ही लीन हो जाते हैं । यह ऋग्वेदीय उपनिषद्का कथन है ॥ १ ॥

भगवान् नारायण नित्य हैं । ब्रह्मा नारायण हैं । शिव भी नारायण हैं । इन्द्र भी नारायण हैं । काल भी नारायण हैं । दिशाएँ भी नारायण हैं । विदिशाएँ (दिशाओंके बीचके कोण) भी नारायण हैं । ऊपर भी नारायण हैं । नीचे भी नारायण हैं । भीतर और बाहर भी नारायण हैं । जो कुछ हो चुका है तथा जो कुछ हो रहा है और होनेवाला है, यह सब भगवान् नारायण ही हैं । एकमात्र नारायण ही निष्कलङ्क, निरञ्जन, निर्विकल्प, अनिर्वचनीय एवं विशुद्ध देव हैं; उनके सिवा दूसरा कोई नहीं है । जो इस प्रकार जानता है, वह विष्णु ही हो जाता है, वह विष्णु ही हो जाता है । यह यजुर्वेदीय उपनिषद्का प्रतिपादन है ॥ २ ॥

सबसे पहले 'ॐ' इस अक्षरका उच्चारण करे, इसके बाद **'नमः'** पदका, फिर अन्तमें **'नारायणाय'** इस पदका उच्चारण करे । 'ॐ' यह एक अक्षर है । **'नमः'** ये दो अक्षर हैं । **'नारायणाय'** ये पाँच अक्षर हैं । यह **'ॐ नमो नारायणाय'** पद भगवान् नारायणका अष्टाक्षरमन्त्र है । निश्चय ही, जो मनुष्य भगवान् नारायणके इस अष्टाक्षरमन्त्रका जप करता है, वह उत्तम कीर्तिसे युक्त हो पूरी आयुतक जीवित रहता है । जीवोंका आधिपत्य, धनकी वृद्धि, गौ आदि पशुओंका स्वामित्व—ये सब भी उसे प्राप्त होते हैं । तदनन्तर वह अमृतत्वको प्राप्त होता है, अमृतत्वको प्राप्त होता है (अर्थात् भगवान् नारायणके अमृतमय परमधाममें जाकर परमानन्दका अनुभव करता है) । यह सामवेदीय उपनिषद्का कथन है ॥ ३ ॥

आन्तरिक आनन्दमय ब्रह्मपुरुष प्रणवस्वरूप है; 'अ' 'उ' 'म'—ये उसकी मात्राएँ हैं । ये अनेक हैं; इनका ही सम्मिलित रूप 'ॐ' इस प्रकार हुआ है । इस प्रणवका जप करके योगी जन्म-मृत्युरूप संसार-बन्धनसे मुक्त हो जाता है । **'ॐ नमो नारायणाय'** इस मन्त्रकी उपासना करनेवाला साधक वैकुण्ठधाममें जायगा । वह यह वैकुण्ठधाम विज्ञानघन

पुण्डरीक (कमल) है; अतः इसका स्वरूप विद्युत्के समान परम प्रकाशमय है। देवकीनन्दन भगवान् श्रीकृष्ण ब्रह्मण्य (ब्राह्मणप्रिय) हैं। भगवान् मधुसूदन ब्रह्मण्य हैं। पुण्डरीक (कमल)के सदृश नेत्रोंवाले भगवान् विष्णु ब्रह्मण्य हैं। अच्युत विष्णु ब्रह्मण्य हैं। सम्पूर्ण भूतोंमें स्थित एक ही नारायण-देव कारणपुरुष हैं। वे ही कारणरहित परब्रह्म हैं। ॐ यह अथर्ववेदीय उपनिषद्का प्रतिपादन है ॥ ४ ॥

प्रातःकाल इस उपनिषद्का पाठ करनेवाला पुरुष रात्रिमें किये हुए पापका नाश कर डालता है। सायंकालमें इसका पाठ करनेवाला मनुष्य दिनमें किये हुए पापका नाश कर डालता है। सायंकाल और प्रातःकाल दोनों समय पाठ करनेवाला साधक पहलेका पापी हो तो भी निष्पाप हो जाता है। दोपहरके समय भगवान् सूर्यकी ओर मुख करके पाठ करनेवाला मानव पाँच महापातकों और उपपातकोंसे सर्वथा मुक्त हो जाता है। सम्पूर्ण वेदोंके पाठका पुण्य-लाभ करता है। और अन्तमें भगवान् श्रीनारायणका सायुज्य प्राप्त कर लेता है; जो इस प्रकार जानता है, वह भी श्रीमन्नारायणका सायुज्य प्राप्त कर लेता है ॥ ५ ॥

॥ कृष्णयजुर्वेदीय नारायणोपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै ।
तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ।
ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

श्रीनारायणके ध्यानसे मुक्ति

अथ यदिदं ब्रह्मपुरं पुण्डरीकं तस्मात्त-
डिदाभमात्रं दीपवत्प्रकाशम् ।
ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदनः ।
ब्रह्मण्यः पुण्डरीकाक्षो ब्रह्मण्यो विष्णुरच्युतः ॥
सर्वभूतस्थमेकं नारायणं कारणपुरुषमकारणं परं ब्रह्मो ।
शोकमोहविनिर्मुक्तो विष्णुं ध्यायन्न सीदति ॥ (आत्मप्रबोध०)

'अब जो यह ब्रह्मपुर-कमल है, उसमें विद्युत्की आभामात्र दीपकके समान प्रकाशरूप, ब्राह्मणोंके प्रिय अथवा ब्राह्मण जिनको प्रिय हैं, ऐसे देवकीनन्दन, ब्रह्मण्य मधुसूदन, ब्रह्मण्य कमलनयन अच्युत विष्णु भगवान् हैं। (उन) सर्वभूतोंमें स्थित एकमात्र कारणपुरुष कारणरहित परब्रह्म नारायण विष्णुका जो ध्यान करता है, वह शोक-मोहसे छूट जाता है और कोई कष्ट नहीं पाता।'

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

अथर्ववेदीय

श्रीरामोपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

प्रथम खण्ड

श्रीरामका स्वरूप, उनके अङ्ग, राम-मन्त्रका माहात्म्य

एक समय सनकादि योगीन्द्रों तथा अन्य ऋषियों और प्रह्लादादि भगवान् विष्णुके भक्तोंने हनुमान्‌जीसे यह पूछा—हे महाबाहु महाबलवान् वायुपुत्र ! आप यह बतलायें कि अठारहों पुराणों, अठारहों स्मृतियों, चारों वेदों, सम्पूर्ण शास्त्रों एवं समस्त अध्यात्मविद्याओंमें ब्रह्मवादियोंके लिये कौन-सा तत्त्व उपदिष्ट हुआ है ? विष्णुके समस्त नामोंमेंसे तथा गणेश, सूर्य, शिव और शक्ति—इनमेंसे वह तत्त्व कौन-सा है ? ॥ १—३ ॥

श्रीहनुमान्‌जीने उत्तर दिया—योगीन्द्रवृन्द, ऋषिगण तथा विष्णुभक्तजन ! आप संसारके बन्धनको नाश करनेवाली मेरी बात सुनें । इन सब (वेदादिकों)में परम तत्त्व ब्रह्मस्वरूप तारक ही है । राम ही परम ब्रह्म हैं । राम ही परम तपःस्वरूप हैं । राम ही परम तत्त्व हैं । वे श्रीराम ही तारकब्रह्म हैं ॥ ४-५ ॥

श्रीपवनपुत्रके यह उपदेश देनेपर योगीन्द्रों, ऋषियों और विष्णुभक्तोंने फिर हनुमान्‌जीसे पूछा—हनुमान्‌जी ! आप हमें श्रीरामके अङ्गोंका उपदेश करें । तब उन पवनकुमारने कहा—'गणेश, सरस्वती, दुर्गा, क्षेत्रपाल, सूर्य, चन्द्र, नारायण, नरसिंह, वासुदेव, वाराह तथा और भी दूसरे सभी देवताओंके मन्त्रोंको, श्रीसीताजी, लक्ष्मणजी, हनुमान्, शत्रुघ्न, विभीषण, सुग्रीव, अङ्गद, जाम्बवान् और भरतजी—इन सबको श्रीरामका अङ्ग जानना चाहिये । अङ्गोंकी पूजाके बिना राम-मन्त्रका जप विघ्नकारक होता है' ॥ ६ ॥

इस प्रकार हनुमान्‌जीके कहनेपर उन सब योगीन्द्रादिने पुनः उनसे पूछा—महाबलवान् अञ्जनीकुमार ! जो गृहस्थ ब्राह्मण (ब्रह्मवादी) हैं, उनको प्रणवका अधिकार कैसे हो सकता है ?

श्रीहनुमान्‌जी बोले—एक बार श्रीअयोध्याजीमें रत्न-सिंहासनासीन भगवान् श्रीरामसे मैंने इसी प्रकार पूछा था—'योगियोंके चित्तरूपी मानसरोवरमें विहार करनेवाले हंसके समान सीतानाथ ! गृहस्थ ब्राह्मणोंको प्रणवमें किस प्रकार अधिकार प्राप्त हो ?' भगवान् श्रीरामने बताया—'जिनको इस छः अक्षरके मेरे मन्त्रका अधिकार प्राप्त है, उन्हींको प्रणव-जपका अधिकार है, दूसरोंको नहीं । जो प्रणवको केवल अकार, उकार, मकार और अर्धमात्रासहित जपकर पुनः 'रामचन्द्र' मन्त्रका जप करता है, मैं उसका कल्याण करता हूँ । इसलिये प्रणवके अकार, उकार, मकार एवं अर्धमात्राके ऋषि, छन्द, देवताका न्यास करके, इसी प्रकार वर्ण,

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

अथर्ववेदीय

श्रीकृष्णोपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

श्रीकृष्णके परिवारोंके रूपमें विभिन्न देवी-देवताओंका अवतरण, श्रीकृष्णके साथ उनकी एकरूपता

श्रीकृष्णावतारसे पूर्व जब देवताओंसे भगवान्‌ने उन्हें पृथ्वीपर अवतीर्ण होनेके लिये कहा, तब वे (जन्ममीरु) समस्त देवता उन सनातन भगवान्‌से बोले—'भगवन् ! हम देवता होकर पृथ्वीपर जन्म लें, यह हमारे लिये बड़ी निन्दाकी बात है । हमारे द्वारा स्वेच्छासे तो भूतलपर जन्म ग्रहण करना सम्भव नहीं है; परंतु आपकी आज्ञा है, इसलिये हमें वहाँ जन्म लेना ही पड़ेगा । फिर भी इतनी प्रार्थना अवश्य है कि हमें गोप (गँवार मनुष्य) और स्त्रीके रूपमें वहाँ उत्पन्न न करें । जिसे आपके अङ्ग-स्पर्शसे वञ्चित रहना पड़ता हो ऐसा आपके सान्निध्यसे दूर रहनेवाला मनुष्य बनकर हममेंसे कोई भी शरीर धारण नहीं करेगा; हमें सदा अपने अङ्गोंके स्पर्शका अवसर दें, तभी हम अवतार ग्रहण करेंगे ।' रुद्र आदि देवताओंका यह स्नेहपूर्ण वचन सुनकर स्वयं भगवान्‌ने कहा—'देवताओ ! मैं तुम्हें अङ्ग-स्पर्शका अवसर दूँगा, तुम्हारे वचनोंको अवश्य पूर्ण करूँगा' ॥ १-२ ॥

भगवान्‌का यह आश्वासन पाकर वे सब देवता बड़े प्रसन्न हुए और बोले—'अब हम कृतार्थ हो गये ।' फिर सब देवता भगवान्‌की सेवाके लिये प्रकट हुए । भगवान्‌का परमानन्दमय अंश ही नन्दरायजीके रूपमें प्रकट हुआ । नन्दरानी यशोदाके रूपमें साक्षात् मुक्तिदेवी अवतीर्ण हुईं । सुप्रसिद्ध माया सात्त्विकी, राजसी और तामसी—यों तीन प्रकारकी बतायी गयी है । भगवान्‌के भक्त श्रीरुद्रदेवमें सात्त्विकी माया है, ब्रह्माजीमें राजसी माया है और दैत्यवर्गमें तामसी मायाका प्रादुर्भाव हुआ है । इस प्रकार यह तीन प्रकारकी माया बतायी गयी । इससे भिन्न जो वैष्णवी माया है, जिसको जीतना किसीके लिये भी सम्भव नहीं है, जिसे पूर्वकालमें ब्रह्माजी भी पराजित न कर सके तथा देवता भी जिसकी स्तुति करते हैं, वह ब्रह्मविद्यामयी वैष्णवी माया ही देवकी-रूपमें प्रकट हुई । निगम (वेद) ही वसुदेव हैं, जो सदा मुझ नारायणके स्वरूपका स्तवन करते हैं । वेदोंका तात्पर्य-भूत ब्रह्म ही श्रीबलराम और श्रीकृष्णके रूपमें इस महीतलपर अवतीर्ण हुआ । वह मूर्तिमान् वेदार्थ ही वृन्दावनमें गोप-गोपियोंके साथ क्रीडा करता है । ऋचाएँ उस श्रीकृष्णकी गौएँ और गोपियाँ हैं । ब्रह्मा लकुटीरूप धारण किये हुए हैं और रुद्र वंश अर्थात् वंशी बने हैं । देवराज इन्द्र सींगा बने हैं । गोकुल नामक वनके रूपमें साक्षात् वैकुण्ठ है । वहाँ द्रुमोंके रूपमें तपस्वी महात्मा हैं । लोभ-क्रोधादिने दैत्योंका रूप धारण किया है, जो कलियुगमें केवल भगवान्‌का नाम लेनेमात्रसे तिरस्कृत (नष्ट) हो जाते हैं ॥ ३–९ ॥

गोपरूपमें साक्षात् भगवान् श्रीहरि ही लीला-विग्रह धारण किये हुए हैं । यह जगत् मायासे मोहित है, अतः उसके लिये भगवान्‌की लीलाका रहस्य समझना बहुत कठिन है । वह माया समस्त देवताओंके लिये भी दुर्जय है । जिनकी मायाके प्रभावसे ब्रह्माजी लकुटी बने हुए हैं और जिन्होंने भगवान् शिवको

बाँसुरी बना रक्खा है, उनकी मायाको साधारण जगत् कैसे जान सकता है ? निश्चय ही देवताओंका बल ज्ञान है। परंतु भगवान्‌की मायाने उसे भी क्षणभरमें हर लिया। श्रीशेषनाग श्रीबलराम बने, और सनातन ब्रह्म ही श्रीकृष्ण बने। सोलह हजार एक सौ आठ—रुक्मिणी आदि भगवान्‌की रानियाँ वेदकी ऋचाएँ तथा उपनिषद् हैं। इनके सिवा जो वेदोंकी ब्रह्मरूपा ऋचाएँ हैं, वे गोपियोंके रूपमें अवतीर्ण हुई हैं। द्वेष चाणूर मल्ल है, मत्सर दुर्जय मुष्टिक है, दर्प ही कुवलया-पीड हाथी है। गर्व ही आकाशचारी बकासुर राक्षस है। रोहिणी माताके रूपमें दयाका अवतार हुआ है, पृथ्वी माता ही सत्यभामा बनी हैं। महाव्याधि ही अघासुर है और साक्षात् कलि राजा कंस बना है। श्रीकृष्णके मित्र सुदामा शम हैं, अक्रूर सत्य हैं और उद्धव दम हैं। जो शङ्ख है, वह स्वयं विष्णु है तथा लक्ष्मीका भाई होनेसे लक्ष्मीरूप भी है; वह क्षीरसमुद्रसे उत्पन्न हुआ है, मेघके समान उसका गम्भीर घोष है। दूध-दहीके भंडारमें जो भगवान्‌ने मटके फोड़े और उनसे जो दूध-दहीका प्रवाह हुआ, उसके रूपमें उन्होंने साक्षात् क्षीरसागरको ही प्रकट किया है और उस महासागरमें वे बालक बने हुए पूर्ववत् क्रीड़ा कर रहे हैं। शत्रुओंके संहार तथा साधुजनोंकी रक्षामें वे सम्यक्‌रूपसे स्थित हैं। समस्त प्राणियोंपर अहैतुकी कृपा करनेके लिये तथा अपने आत्मजरूप धर्मकी रक्षा करनेके लिये श्रीकृष्ण प्रकट हुए हैं, यों जानना चाहिये। भगवान् शिवने श्रीहरिको अर्पित करनेके लिये जिस चक्रको प्रकट किया था, भगवान्‌के हाथमें सुशोभित वह चक्र ब्रह्मस्वरूप ही है॥ १०—१९॥

धर्मने चँवरका रूप ग्रहण किया है, वायुदेव ही वैजयन्ती मालाके रूपमें प्रकट हुए हैं, महेश्वरने अग्निके समान चमचमाते हुए खड्गका रूप धारण किया है। कश्यप मुनि नन्दजीके घरमें ऊखल बने हैं और माता अदिति रज्जुके रूपमें अवतरित हुई हैं। जैसे सब वर्णोंके ऊपर अनुस्वार शोभा पाता है, उसी प्रकार जो सबके ऊपर सुशोभित आकाश है, उसे ही भगवान्‌का छत्र जानो। व्यास-वाल्मीकि आदि ज्ञानी महात्मा देवताओंके जितने स्वरूप बतलाते हैं तथा जिन-जिनको लोग देवरूप समझकर नमस्कार करते हैं, वे सभी देवता भगवान् श्रीकृष्णके ही आश्रित हैं। भगवान्‌के हाथकी गदा सारे शत्रुओंका नाश करनेवाली साक्षात् कालिका है। शार्ङ्गधनुषका रूप स्वयं वैष्णवी मायाने धारण किया है और प्राणसंहारक काल ही उनका बाण है। जगत्‌के बीजरूप कमलको भगवान्‌ने हाथमें लीलापूर्वक धारण किया है। गरुडने भाण्डीरवटका रूप ग्रहण किया है, और नारद मुनि सुदामा नामके सखा बने हैं। भक्तिने वृन्दाका रूप धारण किया है। सब जीवोंको प्रकाश देनेवाली जो बुद्धि है, वही भगवान्‌की क्रिया-शक्ति है। अतः ये गोप-गोपी आदि सभी भगवान्‌से भिन्न नहीं हैं और विभु—परमात्मा श्रीकृष्ण भी इनसे भिन्न नहीं हैं। उन्होंने (श्रीकृष्णने) स्वर्गवासियों-को तथा सारे वैकुण्ठधामको भूतलपर उतार लिया है॥ २०—२५॥

जो इस प्रकार जानता है, वह सब तीर्थोंका फल पाता है और देहके बन्धनसे मुक्त हो जाता है—यह उपनिषद् है।

॥ अथर्ववेदीय श्रीकृष्णोपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

कृष्णयजुर्वेदीय

कलिसंतरणोपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै ।
तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ।

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

'हरे राम' आदि सोलह नामोंके मन्त्रका अद्भुत माहात्म्य

हरिः ॐ । द्वापरके अन्तमें नारदजी ब्रह्माजीके पास गये, और बोले—'भगवन् ! मैं भूलोकमें पर्यटन करता हुआ किस प्रकार कलिसे त्राण पा सकता हूँ ?' ब्रह्माजी बोले—'वत्स ! तुमने मुझसे आज बहुत अच्छी बात पूछी है । समस्त श्रुतियोंका जो गोपनीय रहस्य है, उसे सुनो—जिससे कलियुगमें भवसागरको पार कर लोगे । भगवान् आदि-पुरुष नारायणके नामोच्चारणमात्रसे मनुष्य कलिके दोषोंका नाश कर डालता है ।' नारदजीने फिर पूछा—'वह कौन-सा नाम है ?' हिरण्यगर्भ ब्रह्माजीने कहा—

हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे ।
हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे ॥

ये सोलह नाम कलिके पापोंका नाश करनेवाले हैं । इससे श्रेष्ठ कोई दूसरा उपाय सारे वेदोंमें भी नहीं देखनेमें आता । इसके द्वारा षोडश कलाओंसे आवृत जीवके आवरण नष्ट हो जाते हैं । तत्पश्चात् जैसे मेघके विलीन होनेपर सूर्यकी किरणें प्रकाशित हो उठती हैं, उसी प्रकार परब्रह्मका स्वरूप प्रकाशित हो जाता है । फिर नारदजीने पूछा—'भगवन् ! इसके जपकी क्या विधि है ?' ब्रह्माजीने उनसे कहा—'इसकी कोई विधि नहीं है । पवित्र हो या अपवित्र, इस मन्त्रका निरन्तर जप करनेवाला सालोक्य, सामीप्य, सारूप्य और सायुज्य—चारों प्रकारकी मुक्ति प्राप्त करता है । जब साधक इस सोलह नामोंवाले मन्त्रका साढ़े तीन करोड़ जप कर लेता है, तब ब्रह्महत्याके दोषको पार कर जाता है । वह वीरहत्याके पापसे तर जाता है । स्वर्णकी चोरीके पापसे छूट जाता है । पितर, देवता और मनुष्योंके अपकारके दोषसे भी छूट जाता है । सब धर्मोंके परित्यागके पापसे तत्काल ही पवित्र हो जाता है । शीघ्र ही मुक्त हो जाता है, शीघ्र ही मुक्त हो जाता है । यह उपनिषद् है ।

॥ कृष्णयजुर्वेदीय कलिसंतरणोपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै ।
तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ।

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

अथर्ववेदीय

गणपत्युपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

भगवान् गणनायककी स्तुति; उनके बीजमन्त्र, महामन्त्र तथा गायत्री; उपनिषद्के पाठका तथा गणपति पूजनका माहात्म्य

हरिः ॐ । भगवान् गणपतिको नमस्कार है । तुम्हीं प्रत्यक्ष तत्त्व हो । तुम्हीं केवल कर्ता हो, तुम्हीं केवल धर्ता हो, तुम्हीं केवल हर्ता हो । निश्चयपूर्वक तुम्हीं इन सब रूपोंमें विराजमान ब्रह्म हो । तुम साक्षात् नित्य आत्मस्वरूप हो । मैं ऋत—न्याययुक्त बात कहता हूँ, सत्य कहता हूँ । तुम मेरी (मुझ शिष्यकी) रक्षा करो, वक्ता (आचार्य) की रक्षा करो । श्रोताकी रक्षा करो । दाताकी रक्षा करो, धाताकी रक्षा करो । व्याख्या करनेवाले आचार्यकी रक्षा करो, शिष्यकी रक्षा करो । पश्चिमसे रक्षा करो, पूर्वसे रक्षा करो, उत्तरसे रक्षा करो, दक्षिणसे रक्षा करो, ऊपरसे रक्षा करो, नीचेसे रक्षा करो, सब ओरसे मेरी रक्षा करो, चारों ओरसे मेरी रक्षा करो । तुम वाङ्मय हो, तुम चिन्मय हो, तुम आनन्दमय हो, तुम ब्रह्ममय हो । तुम सच्चिदानन्द, अद्वितीय हो । तुम प्रत्यक्ष ब्रह्म हो, तुम ज्ञानमय, विज्ञानमय हो । यह सारा जगत् तुमसे उत्पन्न होता है । यह सारा जगत् तुमसे ठहरा हुआ है । यह सारा जगत् तुममें लयको प्राप्त होगा । इस सारे जगत्की तुममें प्रतीति हो रही है । तुम भूमि, जल, अग्नि, वायु और आकाश हो । परा, पश्यन्ती, वैखरी और मध्यमा—वाणीके ये चार विभाग तुम्हीं हो । तुम सत्त्व, रज और तम—तीनों गुणोंसे परे हो । तुम भूत, भविष्य और वर्तमान—तीनों कालोंसे परे हो । तुम स्थूल, सूक्ष्म और कारण—तीनों शरीरोंसे परे हो । तुम मूलाधार चक्रमें नित्य स्थित रहते हो । इच्छा, क्रिया और ज्ञान—तीन प्रकारकी शक्तियाँ तुम्हीं हो । तुम्हारा योगिजन नित्य ध्यान करते हैं । तुम ब्रह्मा हो, तुम विष्णु हो, तुम रुद्र हो, तुम इन्द्र हो, तुम अग्नि हो, तुम वायु हो, तुम सूर्य हो, तुम चन्द्रमा हो, तुम ब्रह्म हो, **भूः, भुवः, स्वः**—ये तीनों लोक तथा ॐकारवाच्य परब्रह्म भी तुम हो ।

गणके आदि अर्थात् ग् का पहले उच्चारण करके उसके बाद वर्णोंके आदि अर्थात् अ का उच्चारण करे, उसके बाद अनुस्वार उच्चारित होता है । इस प्रकार अर्धचन्द्रसे सुशोभित 'गं' ॐकारसे अवरुद्ध होनेपर तुम्हारे बीज-मन्त्रका स्वरूप (ॐ गं) है । गकार इसका पूर्वरूप है, अकार मध्यम रूप है, अनुस्वार अन्त्य रूप है, बिन्दु उत्तर रूप है । नाद सन्धान है । संहिता सन्धि है । ऐसी यह गणेशविद्या है । इस महामन्त्रके गणक ऋषि हैं, निचृद्गायत्री छन्द है, श्रीमहागणपति देवता हैं । वह महामन्त्र है—**ॐ गं गणपतये नमः** । एकदन्तको हम जानते हैं । वक्रतुण्डका

हम ध्यान करते हैं, वह दन्ती (गजानन) हमें प्रेरणा प्रदान करे*। (वह गणेश गायत्री है) एकदन्त, चतुर्भुज, चारों हाथोंमें पाश, अङ्कुश, अभय और वरदानकी मुद्रा धारण किये तथा मूषक-चिह्न-की ध्वजा लिये हुए, रक्तवर्ण, लंबे उदरवाले, सूप-जैसे बड़े-बड़े कानोंवाले, रक्तवस्त्रधारी, शरीरपर रक्तचन्दनका लेप किये हुए, रक्तपुष्पोंसे भलीभाँति पूजित, भक्तके ऊपर अनुकम्पा करनेवाले देवता, जगत्के कारण, अच्युत, सृष्टिके आदिमें आविर्भूत, प्रकृति और पुरुषसे परे श्रीगणेशजीका जो नित्य ध्यान करता है, वह योगी सब योगियोंमें श्रेष्ठ है।

व्रात (देवसमूह)के नायकको नमस्कार, गणपतिको नमस्कार, प्रमथपति (शिवजीके गणोंके अधिनायक) के लिये नमस्कार, लम्बोदरको, एकदन्तको, विघ्नविनाशकको, शिवजीके पुत्रको तथा श्रीवरदमूर्तिको नमस्कार, नमस्कार।†

यह अथर्वशिरस् (अथर्ववेदकी उपनिषद्) है। इसका जो पाठ करता है, वह ब्रह्मत्वको प्राप्त करनेका अधिकारी हो जाता है। सब प्रकारके विघ्न उसके लिये बाधक नहीं होते। वह सब जगह सुख पाता है। वह पाँचों प्रकारके महान् पातकों तथा उपपातकोंसे मुक्त हो जाता है। सायंकाल पाठ करनेवाला दिनके पापोंका नाश करता है। प्रातः पाठ करनेवाला रात्रिके पापोंका नाश करता है। जो प्रातः-सायं दोनों समय इस पाठका प्रयोग करता है, वह निष्पाप हो जाता है। धर्म, अर्थ, काम और मोक्षको प्राप्त करता है। इस अथर्वशीर्षको, जो शिष्य न हो, उसे नहीं देना चाहिये। जो मोहके कारण देता है, वह पातकी हो जाता है। सहस्र बार पाठ करनेसे जिन-जिन कामनाओंका उच्चारण करता है, उन-उनकी सिद्धि इसके द्वारा ही मनुष्य कर सकता है। इसके द्वारा जो गणपतिको स्नान कराता है, वह वक्ता बन जाता है। जो चतुर्थी तिथिको उपवास करके जपता है, वह विद्यावान् हो जाता है। यह अथर्वण-वाक्य है। जो इस मन्त्रके द्वारा तपश्चरण करना जानता है, वह कदापि भयको नहीं प्राप्त होता। जो दूर्वाङ्कुरोंके द्वारा भगवान् गणपतिका यजन करता है, वह कुबेरके समान हो जाता है। जो लाजोंके द्वारा यजन करता है, वह यशस्वी होता है, वह मेधावी होता है। जो सहस्र लड्डुओं (मोदकों) के द्वारा यजन करता है, वह वाञ्छित फलको प्राप्त करता है। जो घृतके सहित समिधासे यजन करता है, वह सब कुछ प्राप्त करता है, वह सब कुछ प्राप्त करता है। आठ ब्राह्मणोंको सम्यक् रीतिसे ग्रहण करानेपर सूर्यके समान तेजस्वी होता है। सूर्यग्रहणमें महानदीमें या प्रतिमाके समीप जपनेसे मन्त्रसिद्धि होती है। वह महाविघ्नसे मुक्त हो जाता है, महापातकसे मुक्त हो जाता है, महान् दोषसे मुक्त हो जाता है। जो इस प्रकार जानता है, वह सर्वज्ञ हो जाता है।

॥ अथर्ववेदीय गणपत्युपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु॥

ॐ शान्तिः! शान्तिः!! शान्तिः!!!

* 'एकदन्ताय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि। तन्नो दन्ती प्रचोदयात्।'

† नमो व्रातपतये नमो गणपतये नमः प्रमथपतये नमस्तेऽस्तु लम्बोदरायैकदन्ताय विघ्नविनाशिने शिवसुताय श्रीवरदमूर्तये नमो नमः।

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

सामवेदीय

जाबालदर्शनोपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ।

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

प्रथम खण्ड

योगके आठ अङ्ग और दस यमोंका वर्णन

सम्पूर्ण भूतोंकी उत्पत्ति और पालन करनेवाले चतुर्भुज भगवान् महाविष्णु महायोगी दत्तात्रेयके रूपमें अवतीर्ण हुए। दत्तात्रेयजी योग-साम्राज्य (के अधिपति-पद) पर दीक्षित हैं—वे योगमार्गके सम्राट् हैं। उनके शिष्य मुनिवर्य साङ्कृति नामसे प्रसिद्ध थे। वे गुरुके बड़े ही भक्त थे। एक दिन एकान्तमें गुरुजीकी सेवामें उपस्थित हो उन्होंने हाथ जोड़कर विनयपूर्वक पूछा—'भगवन् ! आठ अङ्गोंसहित योगका मेरे लिये विस्तारपूर्वक वर्णन कीजिये, जिसके जान लेनेमात्रसे मैं जीवन्मुक्त हो जाऊँ' ॥ १–३ ॥

भगवान् दत्तात्रेयने कहा—'साङ्कृते ! सुनो, मैं तुम्हें आठ अङ्गोंसहित योगदर्शनका उपदेश करता हूँ। ब्रह्मन् ! यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान और समाधि—ये योगके आठ अङ्ग हैं। इनमेंसे यमके दस भेद हैं—अहिंसा, सत्य, अस्तेय (चोरी न करना), ब्रह्मचर्य, दया, आर्जव (सरलता), क्षमा, धृति, परिमित आहार और बाहर-भीतरकी पवित्रता ॥ ४–६ ॥

'तपोधन ! वेदमें बतायी हुई विधिके अतिरिक्त जो मन, वाणी और शरीरद्वारा किसीको किसी प्रकारका कष्ट दिया जाता या उसका प्राणोंसे वियोग कराया जाता है, वही वास्तविक हिंसा है; इसके सिवा दूसरी कोई हिंसा नहीं है (इस हिंसाका सर्वथा त्याग ही अहिंसा है)। मुने ! आत्मा सर्वत्र व्याप्त है, उसका शस्त्र आदिके द्वारा छेदन नहीं हो सकता। हाथों या इन्द्रियोंके द्वारा उसका ग्रहण होना भी सम्भव नहीं है—इस प्रकारकी जो बुद्धि है, उसे ही वेदान्तवेत्ता महात्माओंने श्रेष्ठ अहिंसा बताया है। मुनीश्वर ! नेत्र आदि इन्द्रियोंके द्वारा जो जिस रूपमें देखा, सुना, सूँघा और समझा हुआ विषय है, उसको उसी रूपमें वाणीद्वारा (अथवा संकेत आदिके द्वारा) प्रकट करना सत्य है। ब्रह्मन् ! इसके सिवा सत्यका और कोई प्रकार नहीं है। अथवा सब कुछ सत्यस्वरूप परब्रह्म परमात्मा ही है, परमात्माके सिवा दूसरी कोई वस्तु है ही नहीं—इस प्रकारका जो निश्चय है, उसीको वेदान्तज्ञानके पारगामी विद्वानोंने सबसे श्रेष्ठ सत्य कहा है। दूसरेके रत्न, सुवर्ण अथवा मुक्तामणिसे लेकर एक तृणके लिये भी मन न चलाना—दूसरोंकी छोटी या बड़ी किसी भी वस्तुके लिये मनमें कभी लोभ न लाना ही अस्तेय है। विद्वान् महापुरुषोंने इसीको अस्तेय (चोरी न करना) माना है। इसके अतिरिक्त महामुने ! जगत्के समस्त व्यवहारोंमें अनात्मबुद्धि रखकर उन्हें आत्मासे दूर रखनेका जो भाव है, उसीको आत्मज्ञ महात्माओंने अस्तेय कहा है। मन, वाणी और शरीरके द्वारा स्त्रियोंके सहवासका परित्याग तथा ऋतुकालमें (धर्मबुद्धिसे) केवल अपनी ही पत्नीसे सम्बन्ध—यही ब्रह्मचर्य कहा गया है। अथवा काम-क्रोधादि शत्रुओंको संताप देनेवाले मुनीश्वर ! मनको परब्रह्म परमात्माके चिन्तनमें संचरित करना—लगाये रखना ही सर्वोत्तम

ब्रह्मचर्य है। सब प्राणियोंको अपने ही समान समझकर उनके प्रति मन, वाणी और शरीरद्वारा आत्मीयताका अनुभव करना (अपनी ही भाँति उनके दुःखको दूर करने और उन्हें सुख पहुँचानेकी चेष्टा करना) ही वेदान्तवेत्ता महात्माओंके द्वारा दया कही गयी है। पुत्र, मित्र, स्त्री, शत्रु तथा अपने आत्मामें भी सदा मनका एक-सा भाव रखना ही मेरी दृष्टिमें आर्जव (सरलता) है—सर्वत्र समतापूर्ण भावको ही मैं आर्जव कहता हूँ। मुनिश्रेष्ठ! शत्रुओंद्वारा मन, वाणी और शरीरसे भी भलीभाँति पीड़ा दी जानेपर भी बुद्धिमें तनिक भी क्षोभ न आने देना ही क्षमा है। वेदसे ही (वैदिक आज्ञाओंके पालनसे ही) संसारको मोक्षकी प्राप्ति होती है, अन्यथा नहीं—इस प्रकारका जो दृढ़ निश्चय है, उसीको वैदिकोंने धृति कहा है। अथवा 'मैं आत्मा हूँ, आत्मासे भिन्न दूसरा कुछ नहीं हूँ'—इस निश्चयसे कभी विचलित न होनेवाली जो बुद्धि है, वही सर्वोत्तम धृति है। थोड़ी मात्रामें शुद्ध सात्त्विक अन्न ग्रहण करना, उदरके दो भाग अन्नसे और एक अंशको जलसे पूर्ण करके चतुर्थ अंशको खाली रख छोड़ना—इस प्रकार जो योगमार्गके अनुकूल भोजन है, वही परिमित आहार कहा जाता है। महामुने! मिट्टी और जलसे जो अपने शरीरके मलको छुड़ाया जाता है, उसे बाह्य शौच कहते हैं तथा मनके द्वारा शुद्ध भावोंका जो मनन है, उसे मानसिक शौच माना गया है। इसके अतिरिक्त मनीषी महात्मा 'मैं विशुद्ध आत्मा हूँ' इस ज्ञानको ही सर्वश्रेष्ठ शौच (पवित्रता) कहते हैं। यह शरीर अत्यन्त मलिन है और देहधारी आत्मा अत्यन्त निर्मल है, इस प्रकार शरीर और आत्माका अन्तर जान लेनेपर किसको पवित्र किया जाय! सुव्रत! जो मनुष्य ज्ञान-शौचका परित्याग करके बाह्य शौचमें ही रमा रहता है, वह मूढ़ सुवर्णको त्यागकर मिट्टीके ढेलेका संग्रह करता है। ज्ञानरूपी अमृतसे तृप्त एवं कृतार्थ हुए योगीके लिये कोई भी कर्तव्य शेष नहीं रहता; यदि रहता है तो वह तत्त्ववेत्ता नहीं है। आत्मज्ञ महात्माओंके लिये तीनों लोकोंमें भी कहीं कोई कर्तव्य नहीं है। इसलिये मुने! तुम सब प्रकारसे प्रयत्न करके अहिंसा आदि साधनोंके द्वारा अनुभवात्मक ज्ञान प्राप्त करके आत्माको अविनाशी ब्रह्मस्वरूप समझो' ॥ ७—२५ ॥

॥ प्रथम खण्ड समाप्त ॥ १ ॥

द्वितीय खण्ड

दस नियमोंका वर्णन

'तप, संतोष, आस्तिकता, दान, ईश्वरपूजा, सिद्धान्तश्रवण, लज्जा, मति, जप और व्रत—ये दस नियम कहे गये हैं; इनका क्रमशः वर्णन करता हूँ, सुनो। वेदमें बताये हुए प्रकारसे कृच्छ्र और चान्द्रायण आदि व्रतोंद्वारा जो शरीरको सुखाया—उसे क्षीण किया जाता है, उसे ही विद्वान् पुरुष तप कहते हैं। मोक्ष क्या है तथा आत्मा कैसे और किस हेतुसे संसार-बन्धनको प्राप्त हुआ है, इन सब बातोंके विचारको ही तत्त्वज्ञ विद्वान् तप कहते हैं। दैवेच्छासे जो कुछ मिल जाय, उतनेसे ही मनुष्योंके हृदयमें जो सदा प्रसन्नता बनी रहती है, उसीको ज्ञान-मार्गपर चलनेवाले विद्वान् संतोष मानते हैं। अथवा सर्वत्र आसक्तिरहित होकर ब्रह्मा आदि देवताओं-के लोकतकके सुखोंसे वैराग्य होनेके कारण जो मनमें एक स्वाभाविक प्रसन्नता बनी रहती है, महात्मा पुरुष उसीको उत्तम संतोष मानते हैं। वेदों और स्मृतियोंमें बताये हुए धर्मपर दृढ़ विश्वास होनेको ही आस्तिकता कहते हैं। क्लेशमें पड़े हुए वेदज्ञ पुरुषोंको जो न्यायोपार्जित धन अथवा अन्य आवश्यक वस्तुएँ दी जाती हैं, उसीको मैं दान कहता हूँ॥ १—७॥

'राग आदि दोषोंसे रहित हृदय, असत्य आदिसे अदूषित वाणी और हिंसा आदि दोषोंसे मुक्त जो (भगवत्-प्रीत्यर्थ) कर्म हैं, उन्हींका नाम ईश्वर-पूजन है। सत्य, ज्ञान, अनन्त, सर्वोत्कृष्ट, नित्य—अविचल एवं परमानन्दस्वरूप वही अपना अन्तर्यामी आत्मा है—इस सिद्धान्तको बारंबार सुनना ही सिद्धान्त-श्रवण जानना चाहिये। वैदिक तथा लौकिक मार्गोंमें जो निन्दित कर्म माना गया है, उसको करनेमें जो स्वाभाविक संकोच होता है, उसे ही लज्जा कहा गया है। गुरुजनोंके कहनेपर भी वेद-विरुद्ध मार्गसे सम्बन्ध न रखते हुए सम्पूर्ण वैदिक उपदेशोंमें जो पूर्णतः श्रद्धा होती है, उसी-का नाम मति है। वेदोक्त रीतिसे ही मन्त्रोंकी बार-बार आवृत्तिको जप कहते हैं। इसके अतिरिक्त वेदोंकी ही भाँति कल्पसूत्र, धर्मशास्त्र, पुराण और इतिहासमें जो मनकी वृत्तियों-को निरन्तर लगाये रखना है—अर्थात् इतिहास-पुराण आदिका जो सदैव अनुशीलन करना है, उसीको मैं जप कहता हूँ। जप दो प्रकारका बताया गया है—वाचिक और मानसिक। वाचिक जप 'उच्चैः' और 'उपांशु'—दो प्रकारका माना गया

है। इसी प्रकार मानसिक जप भी मनन और ध्यानके भेदसे दो प्रकारका है। उच्चस्वरसे किये जानेवाले जपकी अपेक्षा उपांशु जप (अत्यन्त मन्दस्वरसे किया गया जप) हजारगुना उत्तम बताया गया है। इसी प्रकार उपांशुकी अपेक्षा मानसिक जप सहस्रगुना श्रेष्ठ कहा गया है। उच्चस्वरसे किया गया जप सब लोगोंको यथावत् फल देनेवाला होता है; परंतु यदि उस मन्त्रको नीच पुरुषोंने अपने कानोंसे सुन लिया तो वह निष्फल हो जाता है (शास्त्रीय पर्वोंपर उपवासादि करना तथा किसी प्रकारका नियम ग्रहण करना व्रत कहलाता है)' ॥ ८–१६ ॥

॥ द्वितीय खण्ड समाप्त ॥ २ ॥

तृतीय खण्ड

नौ प्रकारके यौगिक आसनोंका वर्णन

'मुनिश्रेष्ठ! आसन नौ प्रकारके हैं—स्वस्तिकासन, गोमुखासन, पद्मासन, वीरासन, सिंहासन, भद्रासन, मुक्तासन, मयूरासन और सुखासन। घुटनों और जाँघोंके बीचमें अपने दोनों पैरोंको भलीभाँति रखकर ग्रीवा, मस्तक और शरीरको समभावसे धारण किये रहना स्वस्तिकासन कहलाता है; इसका नित्य अभ्यास करना चाहिये। दाहिने पैरके गुल्फ (टखने) को बायीं ओरके पृष्ठभागतक और बायें पैरके गुल्फ (टखने) को दाहिनी ओरके पृष्ठभागतक ले जाय, इसीको गोमुखासन कहते हैं। विप्रवर! दोनों पैरोंको दोनों जाँघोंपर (व्युत्क्रमसे अर्थात् बायें पैरको दाहिनी जाँघपर और दाहिने पैरको बायीं जाँघपर) रखकर उनके अँगूठोंको दोनों हाथोंसे पीठके पीछेसे पकड़ ले। यही पद्मासन है। यह सम्पूर्ण रोगोंका भय दूर करनेवाला है। बायें पैरको दाहिनी जाँघपर रक्खे और शरीरको सीधा रखकर बैठे; इसको वीरासन कहा गया है। (दोनों टखनोंको अण्डकोषके नीचे सीवनीके दोनों पार्श्वोंमें ले जाय और उन्हें इस प्रकार रक्खे कि बायें टखनेसे सीवनीका दाहिना पार्श्व और दायें टखनेसे सीवनीका बायाँ पार्श्व लगा रहे। फिर दोनों हाथोंको घुटनोंपर रखकर सब अँगुलियोंको फैला दे। मुँहको खोलकर एकाग्रचित्त हो नासिकाके अग्रभागपर दृष्टि जमाये रक्खे। यह योगियोंद्वारा सदा सम्मानित होनेवाला सिंहासन कहा गया है।) दोनों टखनोंको अण्डकोषके नीचे सीवनीके दोनों पार्श्वभागोंमें (इस प्रकार) लगाकर रक्खे (कि पैरोंका अग्रभाग पीछेकी ओर मुड़ा रहे) और दोनों हाथोंसे पार्श्वभाग और पैरोंको दृढ़तापूर्वक बाँधकर स्थिरभावसे बैठ जाय—यह भद्रासन है, जो विषजनित रोगका नाश करनेवाला है। सीवनीकी सूक्ष्म रेखाको बायें टखनेसे दबाकर उस बायें टखनेको फिर दायें टखनेसे दबा दे तो यह मुक्तासन होता है। मुने! लिङ्गके ऊपरी भागमें बायें टखनेको रखकर फिर उसके ऊपर दाहिने टखनेको रख दे तो यह भी मुक्तासन कहलाता है। मुनिश्रेष्ठ! अपनी दोनों हथेलियोंको पृथ्वीपर टिकाकर, कोहनियोंके अग्रभागको नाभिके दोनों पार्श्वोंमें लगाये। फिर एकाग्रचित्त हो सिर और पैरको ऊँचा करके आकाशमें दण्डकी भाँति (पृथ्वीके समानान्तरमें) स्थित हो जाय। यह मयूरासन है, जो सब पापोंका नाश करनेवाला है। जिस-किसी प्रकार बैठनेसे सुख और धैर्य बना रहे, वह सुखासन कहा गया है। असमर्थ साधक इसी आसनका आश्रय ले। जिसने आसन जीत लिया, उसने मानो तीनों लोक जीत लिये। साङ्कृते! इसी विधिसे योगयुक्त होकर तुम सदा प्राणायाम किया करो' ॥ १–१३ ॥

॥ तृतीय खण्ड समाप्त ॥ ३ ॥

चतुर्थ खण्ड

नाड़ी-परिचय तथा आत्मतीर्थ और आत्मज्ञानकी महिमा

'साङ्कृते! मनुष्यका शरीर अपने हाथके मानसे ९६ अंगुलका होता है। इस शरीरका जो मध्यभाग है, उसमें अग्निका स्थान है। उसका रंग तपाये हुए सोनेके समान माना गया है। उसकी आकृति त्रिकोण है। यह मैंने तुमसे सत्य बात बतायी है। गुदासे दो अंगुल ऊपर और लिङ्गसे दो अंगुल नीचेका जो स्थान है, उसे ही मनुष्योंके शरीरका मध्यभाग समझो। वही मूलाधार है। मुनिश्रेष्ठ! वहाँसे नौ अंगुल ऊपर कन्दस्थान है। उसकी लंबाई-चौड़ाई चार-चार अंगुलकी है और आकृति मुर्गीके अंडेके समान है। वह ऊपरसे चमड़े आदिके द्वारा विभूषित है। मुनिपुङ्गव! उस कन्दस्थानके

मध्यभागमें नाभि है, यों योगवेत्ता महात्माओंने कहा है। कन्दके मध्यभागमें जो नाड़ी है, उसका सुषुम्नाके नामसे वर्णन हुआ है। उसके चारों ओर ७२ हजार नाड़ियाँ हैं। उनमें चौदह प्रधान हैं, जिनके नाम इस प्रकार हैं—सुषुम्ना, पिङ्गला, इडा, सरस्वती, पूषा, वरुणा, हस्तिजिह्वा, यशस्विनी, अलम्बुसा, कुहू, विश्वोदरा, पयस्विनी, शङ्खिनी और गान्धारा। ये ही चौदह नाड़ियाँ प्रधान मानी गयी हैं। इन चौदहमें भी प्रथम तीन ही सबसे प्रधान हैं। इनमें भी एक ही नाड़ी—सुषुम्ना सर्वश्रेष्ठ है। मुने! वेदान्तशास्त्रके ज्ञाता विद्वानोंने इसे ब्रह्मनाड़ी कहा है। पीठके मध्यभागमें जो वीणादण्ड (मेरुदण्ड) नामसे प्रसिद्ध हड्डियोंका समुदाय है, उससे होकर सुषुम्नानाड़ी मस्तकतक पहुँची हुई है। मुने! नाभि-कन्दसे दो अंगुल नीचे कुण्डलिनीका स्थान है। वह अष्टप्रकृतिरूपा[1] मानी गयी है। वह वायुकी यथावत् चेष्टा और जल तथा अन्न आदिको रोक करके ही सदा नाभि-कन्दके दोनों पार्श्वोंको घेरकर स्थित रहती है तथा ब्रह्मरन्ध्रके मुखको अपने मुखसे सदा आवेष्टित किये रहती है। सुषुम्नाके वाम-भागमें इडा और दक्षिण भागमें पिङ्गला स्थित है। सरस्वती और कुहू—ये दोनों सुषुम्नाके उभय पार्श्वोंमें स्थित हैं। गान्धारा और हस्तिजिह्वा—ये क्रमशः इडाके पृष्ठ और पूर्व भागोंमें स्थित हैं। पूषा और यशस्विनी क्रमशः पिङ्गलाके पृष्ठ और पूर्व भागोंमें स्थित हैं। कुहू और हस्तिजिह्वाके बीचमें विश्वोदरा नाड़ी है। यशस्विनी और कुहूके मध्य भागमें वरुणा नाड़ी प्रतिष्ठित है। पूषा और सरस्वतीके मध्यमें पयस्विनी नाड़ीकी स्थिति बतायी गयी है। गान्धारा और सरस्वतीके बीचमें शङ्खिनीका स्थान है। अलम्बुसा नाभिकन्दके मध्यभागसे होती हुई गुदातक फैली हुई है। सुषुम्नाका दूसरा नाम राका है। उसके पूर्वभागमें कुहू नामकी नाड़ी है। यह नाड़ी ऊपर और नीचे स्थित है। इसकी स्थिति दक्षिण नासिकातक मानी गयी है। इडा नामकी नाड़ी बायीं नासिकातक स्थित है। यशस्विनी नाड़ी दायें पैरके अँगूठेतक फैली हुई है। पूषा पिङ्गलाके पृष्ठभागसे होती हुई दायें नेत्रतक फैली हुई है और पयस्विनी नाड़ी विद्वानोंद्वारा दाहिने कानतक फैली हुई बतायी जाती है। सरस्वती नाड़ी ऊपरकी ओर जिह्वातक फैली हुई है। हस्तिजिह्वा नाड़ी बायें पैरके अँगूठेतक स्थित है। शङ्खिनी नामकी जो नाड़ी बतायी गयी है, वह बायें कानतक फैली हुई है। गान्धाराकी स्थिति वेदान्तज्ञोंद्वारा बायें नेत्रतक बतायी गयी है। विश्वोदरा नामकी नाड़ी नाभिकन्दके मध्यमें स्थित है॥ १—२२॥

'प्राण, अपान, व्यान, समान, उदान, नाग, कूर्म, कृकर (कृकल), देवदत्त और धनञ्जय—ये दस प्राणवायु सब नाड़ियोंमें सञ्चरण करते हैं। इन दसोंमें प्राण आदि पाँच ही मुख्य हैं। सुव्रत! इन पाँचोंमें भी प्राण और अपान ही श्रेष्ठ एवं आदरणीय माने गये हैं। इनमेंसे प्राण नामक वायु मुख और नासिकाके मध्यभागमें, नाभिके मध्यभागमें तथा हृदयमें नित्य निवास करता है। अपान वायु गुदा, लिङ्ग, जाँघों, घुटनों, सम्पूर्ण उदर, कटि, नाभि तथा पिण्डलियोंमें भी सदा वर्तमान रहता है। व्यान वायु दोनों कानों, दोनों नेत्रों, दोनों कंधों, दोनों टखनों, प्राणके स्थानों और कण्ठमें भी व्याप्त रहता है। उदान वायुकी स्थिति दोनों हाथों और पैरोंमें जाननी चाहिये। समान वायु निःसंदेह सम्पूर्ण शरीरमें व्याप्त होकर रहता है। नाग आदि पाँचों वायु चमड़ी और हड्डी आदिमें रहते हैं॥ २३—२९॥

'साङ्कृते! उच्छ्वास और निःश्वास (श्वासको भीतर ले जाना और बाहर निकालना) और खाँसना—ये प्राणवायुके कार्य हैं। मल-मूत्रादिका त्याग अपान वायुका कार्य है। मुनिपुङ्गव! समान वायु सब शरीरको सम अवस्थामें रखता है। उदान वायु ही ऊपरकी ओर गमन करता है। वेदान्ततत्त्वके ज्ञाता विद्वानोंका कहना है कि व्यानवायु ध्वनिका व्यञ्जक है। महामुने! डकार, वमन आदि नाग वायुका कार्य है। शरीरमें शोभा आदिका सम्पादन धनञ्जय वायुका कार्य बताया गया है। आँखोंका खोलना, मीचना आदि कूर्म नामक वायुकी प्रेरणासे होता है। कृकर (कृकल) नामकी वायु भूख-प्यासका कारण है। तन्द्रा और आलस्य देवदत्त वायुका कार्य बताया गया है॥ ३०—३४॥

'मुने! सुषुम्ना नाड़ीके देवता शिव और इडाके देवता भगवान् विष्णु हैं। पिङ्गला नाड़ीके ब्रह्माजी और सरस्वती नाड़ीके विराट् देवता हैं। पूषाके देवता पूषा नामक आदित्य हैं। वरुणा नाड़ीके देवता वायु हैं। हस्तिजिह्वा नामक नाड़ीके वरुण देवता हैं। मुनिश्रेष्ठ! यशस्विनी नाड़ीके देवता भगवान् भास्कर हैं। जलस्वरूप वरुण ही अलम्बुसा नाड़ीके देवता माने गये हैं। कुहूकी अधिष्ठात्री देवी क्षुधा हैं। गान्धारीके चन्द्रमा देवता हैं। इसी प्रकार शङ्खिनीके देवता भी चन्द्रमा

१. पृथ्वी, जल, तेज, वायु, आकाश, मन, बुद्धि और अहङ्कार—ये आठ प्रकृतियाँ हैं।

ही हैं। पयस्विनीके देवता प्रजापति हैं। विश्वोदरा नाड़ीके अधिदेवता भगवान् अग्निदेव हैं ॥ ३५—३८ ॥

'वेदवेत्ताओंमें श्रेष्ठ मुनीश्वर! इडा नामकी नाड़ीमें नित्य ही चन्द्रमा सञ्चार करते हैं और पिङ्गला नाड़ीमें सूर्यदेव सञ्चरण करते हैं। पिङ्गला नाड़ीसे इडा नाड़ीमें जो संवत्सरात्मक प्राणमय सूर्यका संक्रमण होता है, उसे वेदान्ततत्त्वके ज्ञाता महर्षियोंने उत्तरायण कहा है। इसी प्रकार इडासे पिङ्गलामें जो प्राणात्मक सूर्यका संक्रमण होता है, वह दक्षिणायन कहा गया है। जब प्राण इडा और पिङ्गलाकी संधिमें आता है, उस समय, हे पुरुषश्रेष्ठ! इस शरीरके भीतर अमावस्या कही जाती है। जब प्राण मूलाधारमें प्रवेश करता है, उस समय हे तापसोंमें श्रेष्ठ विद्वद्वर! तपस्वियोंने आद्य विषुव नामक योगका उदय कहा है। मुनिश्रेष्ठ! जब प्राणवायु मूर्द्धा (सहस्रार) में प्रवेश करता है, उस समय तत्त्वका विचार करनेवाले महर्षियोंने अन्तिम विषुव योगकी स्थिति बतायी है। समस्त उच्छ्वास और निःश्वास मास-संक्रान्ति माने गये हैं। इडा नाड़ीद्वारा जब प्राण कुण्डलिनीके स्थानपर आ जाता है, तब हे तत्त्वज्ञशिरोमणि! चन्द्रग्रहण-काल कहा जाता है। इसी प्रकार जब प्राण पिङ्गला नाड़ीके द्वारा कुण्डलिनीके स्थानपर आता है, तब हे मुनिवर! सूर्यग्रहणकी वेला होती है ॥ ३९—४७ ॥

'अपने शरीरमें मस्तकके स्थानपर श्रीशैल नामक तीर्थ है। ललाटमें केदारतीर्थ है। हे महाप्राज्ञ! नासिका और दोनों भौंहोंके मध्यमें काशीपुरी है। दोनों स्तनोंकी जगहपर कुरुक्षेत्र है। हृदयकमलमें तीर्थराज प्रयाग है। हृदयके मध्यभागमें चिदम्बरतीर्थ है। मूलाधार-स्थानमें कमलालय तीर्थ है। जो इस आत्मतीर्थ (अपने भीतर रहनेवाले) का परित्याग करके बाहरके तीर्थोंमें भटकता रहता है, वह हाथमें रक्खे हुए बहुमूल्य रत्नको त्यागकर काँच खोजता फिरता है। भावनामय तीर्थ ही सर्वश्रेष्ठ तीर्थ है। भाव ही सम्पूर्ण कर्मोंमें प्रमाणभूत है। पत्नी और पुत्री दोनोंका आलिङ्गन किया जाता है, किंतु दोनोंमें भावका बहुत अन्तर होता है; पत्नीका आलिङ्गन दूसरे भावसे और पुत्रीका आलिङ्गन दूसरे भावसे किया जाता है। योगी पुरुष अपने आत्मतीर्थमें अधिक विश्वास और श्रद्धा रखनेके कारण जलसे भरे तीर्थों और काष्ठ आदिसे निर्मित देवप्रतिमाओंकी शरण नहीं लेते। महामुने! बाह्यतीर्थसे श्रेष्ठ आन्तरिक तीर्थ ही है। आत्मतीर्थ ही महातीर्थ है; उसके सामने दूसरे तीर्थ निरर्थक हैं। शरीरके भीतर रहनेवाला दूषित चित्त बाह्यतीर्थोंमें गोते लगानेमात्रसे शुद्ध नहीं होता, जैसे मदिरासे भरा हुआ घड़ा ऊपरसे सैकड़ों बार जलसे धो लिया जाय तो भी वह अपवित्र ही रहता है। अपने भीतर होनेवाले जो विषुव-योग, उत्तरायण-दक्षिणायन काल और सूर्य-चन्द्रमाके ग्रहण हैं, उनमें नासिका और भौंहोंके मध्यमें स्थित वाराणसी आदि तीर्थोंमें भावनाद्वारा स्नान करके मनुष्य शुद्ध हो सकता है। मुनिश्रेष्ठ! ज्ञानयोगमें तत्पर रहनेवाले महात्माओंका चरणोदक अज्ञानी मनुष्योंके अन्तःकरणको शुद्ध करनेके लिये उत्तम तीर्थ है ॥ ४८—५६ ॥

'शिवस्वरूप परमात्मा इस शरीरमें ही प्रतिष्ठित हैं; इनको न जाननेवाला मूढ़ मनुष्य तीर्थ, दान, जप, यज्ञ, काठ और पत्थरमें ही सर्वदा शिवको ढूँढ़ा करता है। साङ्कृते! जो अपने भीतर नित्य-निरन्तर स्थित रहनेवाले मुझ परमात्माकी उपेक्षा करके केवल बाहरकी स्थूल प्रतिमाका ही सेवन करता है, वह हाथमें रक्खे हुए अन्नके ग्रासको फेंककर केवल अपनी कोहनी चाटता है। योगी पुरुष अपने आत्मामें ही शिवका दर्शन करते हैं, प्रतिमाओंमें नहीं। अज्ञानी मनुष्योंके हृदयोंमें भगवान्‌के प्रति भावना जाग्रत् करनेके लिये ही प्रतिमाओंकी कल्पना की गयी है ॥ ५७—५९ ॥

'जिससे भिन्न न कोई पूर्व है न पर (न कारण है, न कार्य), जो सत्य, अद्वितीय और प्रज्ञानघनस्वरूप है, उस आनन्दमय ब्रह्मको जो अपने आत्माके रूपमें देखता है, वही यथार्थ देखता है। महामुने! यह मनुष्यका शरीर नाड़ियोंका समुदायमात्र है, जो सदा सारहीन है। इसके प्रति आत्मभावका परित्याग करके बुद्धिके द्वारा यह निश्चय करो कि 'मैं' ही परमात्मा हूँ। जो इस शरीरमें रहकर भी इससे सदा भिन्न है, महान् है, व्यापक है और सबका ईश्वर है, उस आनन्दस्वरूप अविनाशी परमात्माको जानकर धीर पुरुष कभी शोक नहीं करता ॥ ६०—६२ ॥

'मुने! ज्ञानके बलसे भेदजनक अज्ञानका नाश हो जानेपर कौन आत्मा और ब्रह्ममें मिथ्या भेदका आरोप करेगा' ॥ ६३ ॥

॥ चतुर्थ खण्ड समाप्त ॥ ४ ॥

पञ्चम खण्ड

नाड़ी-शोधन एवं आत्मशोधनकी विधियाँ

साङ्कृतिने पूछा—'ब्रह्मन्! नाड़ीकी शुद्धि कैसे होती है, यह मुझे ठीक-ठीक और संक्षेपमें बताइये जिससे कि नाड़ी-शुद्धिपूर्वक सदा परमात्माका चिन्तन करते हुए मैं जीवन्मुक्त हो जाऊँ' ॥ १ ॥

भगवान् दत्तात्रेयने कहा—'साङ्कृते! सुनो, मैं संक्षेपसे नाड़ी-शुद्धिका वर्णन करता हूँ। शास्त्रोंके विधिवाक्योंद्वारा जो कर्म बतलाये गये हैं, उनमें कर्तव्यबुद्धिसे संलग्न रहे। कामना और फलप्राप्तिके संकल्पको त्याग दे। योगके यम आदि आठों अङ्गोंका सेवन करते हुए शान्त एवं सत्यपरायण रहे। अपने आत्माके चिन्तनमें ही स्थित रहे और ज्ञानी महापुरुषोंकी सेवामें उपस्थित हो उनसे भलीभाँति शिक्षा ले। तत्पश्चात् पर्वतशिखर, नदी-तट, बिल्व-वृक्षके समीप, एकान्त वन अथवा और किसी पवित्र एवं मनोरम प्रदेशमें आश्रम बनाकर एकाग्रचित्तसे वहाँ रहे। फिर वहाँ पूर्व या उत्तरकी ओर मुँह करके किसी आसनसे बैठे। ग्रीवा, मस्तक और शरीरको समान भावसे रखकर मुख बंद किये हुए भलीभाँति स्थिर हो जाय। नासिकाके अग्रभागपर चन्द्रमण्डलकी भावना करे और वहाँ प्रणवके बिन्दुमें तुरीयस्वरूप परमात्माको अमृतका स्रोत बहाते हुए नेत्रोंद्वारा प्रत्यक्ष देखे। उस समय चित्तको पूर्णतः एकाग्र रक्खे। फिर इडा नाड़ीके द्वारा (अर्थात् नासिकाके बायें छिद्रसे) प्राणवायुको खींचकर उदरमें भर ले और देहके मध्यमें स्थित जो अग्नि है, उसका ध्यान करे मानो उस वायुका सम्पर्क पाकर अग्निदेव ज्वालाओंके साथ प्रज्वलित हो उठे हों। फिर प्रणवके बिन्दु और नादसे संयुक्त अग्नि-बीज (रं) का चिन्तन करे। तदनन्तर बुद्धिमान् साधक पिङ्गला नाड़ी (अर्थात् नासिकाके दाहिने छिद्रद्वारा) प्राणवायुको विधिपूर्वक शनैः-शनैः बाहर निकाले। फिर पिङ्गला नाड़ीद्वारा पूर्ववत् प्राणवायुको खींचकर अपने भीतर भर ले और अग्निबीजका चिन्तन करे। उसके बाद इडा नाड़ीद्वारा फिर उसे धीरे-धीरे बाहर निकाल दे। इस प्रकार एकान्तमें लगातार तीन-चार दिनोंतक अथवा प्रतिदिन तीनों संध्याओंमें तीन-चार या छः बार यह क्रिया करे। इससे उसकी नाड़ी शुद्ध हो जाती है। फिर इस नाड़ीशुद्धिके पृथक् चिह्न भी उपलक्षित होते हैं। शरीर हल्का हो जाता है, जठराग्नि उद्दीप्त हो जाती है और अनाहतनादकी अभिव्यक्ति होने लगती है। यह चिह्न सिद्धिका सूचक है। जबतक यह चिह्न दिखायी न दे, तबतक इसी प्रकार अभ्यास करता रहे ॥ २–१२ ॥

'अथवा यह सब छोड़कर आत्मशुद्धिका अनुष्ठान करे। यह आत्मा सदा शुद्ध, नित्य, सुखस्वरूप तथा स्वयम्प्रकाश है। अज्ञानवश ही यह मलिन प्रतीत होता है। ज्ञान होनेपर यह सदा विशुद्धरूपमें ही प्रकाशित होता है। जो ज्ञानरूपी जलसे अज्ञानरूपी मल और कीचड़को धो डालता है, वही सर्वदा शुद्ध है; दूसरा नहीं। क्योंकि वह दूसरा मनुष्य ज्ञानकी अवहेलना करके लौकिक कर्मोंमें आसक्त है ॥ १३-१४ ॥

॥ पञ्चम खण्ड समाप्त ॥ ५ ॥

षष्ठ खण्ड

प्राणायामकी विधि, उसके प्रकार, फल तथा विनियोग

'साङ्कृते! अब मैं प्राणायामका क्रम बतलाता हूँ, इसे श्रद्धापूर्वक सुनो। पूरक, कुम्भक और रेचक—इन तीनोंसे जो प्राण-संयम सम्पन्न होता है, उसे प्राणायाम कहा गया है। ॐकारके जो तीन वर्ण अकार, उकार और मकार हैं, वे क्रमशः पूरक, कुम्भक और रेचकसे सम्बन्ध रखनेवाले बताये गये हैं। इन तीनों वर्णोंका समूह ही प्रणव कहा गया है। अतः प्राणायाम भी प्रणवमय ही है। इडा नाड़ीके द्वारा वायुको धीरे-धीरे भीतर खींचकर उसे उदरमें भरे और वहाँ स्थित षोडशमात्राविशिष्ट अकारका चिन्तन करे। तत्पश्चात् उस उदरमें भरी हुई वायुको कुछ कालतक धारण किये रहे और उस समय चौसठ मात्रासे विशिष्ट उकारके स्वरूपका चिन्तन करते हुए प्रणवका जप करता रहे। जबतक सम्भव हो, जपमें संलग्न रहकर वायुको धारण किये रहे। तदनन्तर विद्वान् पुरुष बत्तीस मात्राओंसे विशिष्ट मकारका चिन्तन करते हुए पिङ्गला नाड़ीके द्वारा धीरे-धीरे उस भरी हुई वायुको बाहर निकाले। यह एक प्राणायाम है। इसी प्रकार अभ्यास करता रहे ॥ १-६ ॥

'पुनः पिङ्गला नाड़ीके द्वारा वायुको धीरे-धीरे भीतर

भरते हुए षोडश मात्रासे विशिष्ट अकारस्वरूप प्रणवका एकाग्रचित्त होकर चिन्तन करे। जब वायु भर जाय तब विद्वान् पुरुष मन और इन्द्रियोंको वशमें रखते हुए चौसठ मात्राओंसे विशिष्ट उकारके स्वरूपका कुछ कालतक चिन्तन करे और प्रणवका जप करते हुए वायुको धारण किये रहे। इसके बाद बत्तीस मात्राओंसे विशिष्ट मकारका चिन्तन करते हुए इडा नाड़ीके द्वारा धीरे-धीरे वायुको निकाल दे। बुद्धिमान् पुरुष इसी प्रकार इडा नाड़ीके द्वारा वायुको भरते हुए पुनः अभ्यास करे। मुनीश्वर! इस प्रकार प्रतिदिन प्राणायामका अभ्यास करना चाहिये। नित्य ऐसा अभ्यास करनेसे मनुष्य छः महीनोंमें ज्ञानवान् हो जाता है। एक वर्षतक पूर्वोक्त प्रकारसे प्राणायाम करनेसे साधकको ब्रह्मका साक्षात्कार हो जाता है। इसलिये प्राणायामका नित्य अभ्यास करना चाहिये। जो मनुष्य योगाभ्यासमें संलग्न और सदा अपने धर्मके पालनमें तत्पर है, वह प्राणायामके द्वारा ही ज्ञान प्राप्त करके संसारसे मुक्त हो जायगा ॥ ७–११ ॥

'जिसके द्वारा बाहरसे वायुको उदरके भीतर भरा जाता है, वह पूरक है। जलसे भरे हुए कुम्भ (घड़े) की भाँति वायुको उदरमें धारण किये रहना कुम्भक कहलाता है और उस वायुको पुनः उदरसे बाहर निकालना रेचक कहलाता है ॥ १२–१३ ॥

'जो प्राणायाम प्रस्वेदजनक होता है अर्थात् जिसको करते समय शरीरमें पसीना निकल आता है, वह सब प्राणायामोंमें अधम माना गया है। यदि प्राणायाम करते समय शरीरमें कम्पन होने लगे तो उसे मध्यम श्रेणीका प्राणायाम समझना चाहिये; तथा यदि प्राणायामके समय शरीर ऊपरको उठता हुआ-सा जान पड़े तो उसे उत्तम माना गया है। जबतक उत्थानकारक प्राणायाम सिद्ध न हो जाय, तबतक पूर्वोक्त दोनों प्रकारके प्राणायामोंका ही अभ्यास करता रहे। उपर्युक्त उत्तम प्राणायामके सम्पन्न हो जानेपर विद्वान् पुरुष सुखी हो जाता है। सुव्रत! प्राणायामसे चित्त शुद्ध हो जाता है और विशुद्ध चित्तमें अन्तःप्रकाशस्वरूप शुद्ध आत्मतत्त्वका साक्षात्कार होने लगता है। प्राणायाममें संलग्न रहनेवाले महात्मा पुरुषका प्राण चित्तके साथ संयुक्त हो परमात्मामें स्थित हो जाता है और उसका शरीर कुछ-कुछ ऊपरको उठने लगता है। इससे ज्ञान होकर मोक्ष प्राप्त होता है। रेचक और पूरक छोड़कर विशेषतः कुम्भकका ही नित्य अभ्यास करना चाहिये। यों करनेवाला योगी सब पापोंसे मुक्त होकर उत्तम ज्ञानको प्राप्त कर लेता है। वह मनके समान वेगवान् होता एवं मनपर विजय पा जाता है। उसके शरीरमें बालोंका पकना आदि दोष दूर हो जाते हैं। प्राणायाममें अनन्य निष्ठा रखनेवाले पुरुषके लिये कुछ भी दुर्लभ नहीं है। इसलिये पूर्ण प्रयत्न करके प्राणायामोंका अभ्यास करे ॥ १४–२० ॥

'सुव्रत! अब मैं प्राणायामके विनियोग (रोगविशेषकी निवृत्तिके लिये उपयोग) बतलाता हूँ। दोनों संध्याओंके समय अथवा ब्राह्मवेलामें अथवा मध्याह्नके समय सदा बाहरकी वायुको भीतर खींचकर उदरमें भरने तथा उदर, नासिकाके अग्रभाग, नाभिके मध्यभाग और पैरके अँगूठेमें उस वायुको धारण करनेसे मनुष्य सब रोगोंसे मुक्त हो जाता है तथा सौ वर्षोंतक जीवित रहता है। उत्तम व्रतका पालन करनेवाले मुनीश्वर! नासिकाके अग्रभागमें धारण करनेसे भी प्राण-वायुपर विजय प्राप्त हो जाती है। नाभिके मध्यभागमें धारण करनेसे समस्त रोगोंका निवारण हो जाता है। ब्रह्मन्! पैरके अँगूठेमें वायुका निरोध करनेसे शरीरमें हल्कापन आता है। योगका साधन करनेवाला जो मनुष्य सदा जिह्वाके द्वारा वायु खींचकर उसे पीता रहता है, वह थकावट और जलनसे मुक्त होकर नीरोग रहता है। जिह्वाद्वारा वायुको खींचकर उसे जिह्वाके मूलभागमें ही रोक दें और शान्तभावसे (भावनाद्वारा) अमृतपान करे। यों करनेसे वह सब प्रकारके सुख प्राप्त कर लेता है। जो इडा नाड़ीके द्वारा वायुको खींचकर उसे भौंहोंके बीचमें धारण करता और (भावनाद्वारा) विशुद्ध अमृतका पान करता है, वह सब रोगोंसे मुक्त हो जाता है। वैदिक तत्त्वको जाननेवाले साङ्कृति मुनि! इडा और पिङ्गला नाड़ियोंके द्वारा वायुको खींचकर यदि उसे नाभिमें धारण करे तो उससे भी मनुष्य सब व्याधियोंसे मुक्त हो जाता है। यदि एक मासतक तीनों सन्ध्याओंके समय जिह्वाद्वारा धीरे-धीरे वायुको भीतर खींचकर और पूर्वोक्त अमृतपानकी भावना करते हुए उसे नाभिमें रोके रहे तो वात और पित्तसे उत्पन्न सम्पूर्ण दोष निःसन्देह नष्ट हो जाते हैं। दोनों नासिका-छिद्रोंद्वारा वायुको भीतर खींचकर यदि उसे दोनों नेत्रोंमें धारण करे तो नेत्रके रोग नष्ट हो जाते हैं और कानोंमें उसे रोकनेसे कानके सब रोग नष्ट हो जाते हैं। इसी प्रकार वायुको भीतर खींचकर यदि उसे मस्तकमें स्थापित करे तो सिरके सब रोग नष्ट हो जाते हैं। साङ्कृते! ये सब मैंने तुमसे सच्ची बातें बतायीं हैं ॥ २१—३१ ॥

'एकाग्रचित्त होकर स्वस्तिकासनसे बैठे और प्रणवका जप करते हुए धीरे-धीरे अपानवायुको ऊपरकी ओर उठाये

और कान आदि इन्द्रियोंको दोनों हाथोंसे भलीभाँति दबाये रक्खे—दोनों अँगूठोंसे दोनों कानोंको ढक ले, दोनों तर्जनी अँगुलियोंसे दोनों नेत्र आच्छादित कर ले तथा अन्य दो-दो अँगुलियोंसे नासिकाके दोनों छिद्रोंको बंद कर ले; इस प्रकार ऊपरकी सब इन्द्रियोंको आच्छादित करके उस वायुको तबतक मस्तकमें धारण किये रहे, जबतक आनन्दमय अमृतका आविर्भाव न हो जाय। महामुने! यों करनेसे ही प्राण ब्रह्मरन्ध्रमें प्रवेश करता है। हे निष्पाप सांकृति! जब वायु ब्रह्मरन्ध्रमें प्रवेश कर जाय तब पहले शङ्खध्वनिके समान एक गम्भीर नाद होने लगता है। बीचमें वह नाद मेघकी गर्जनाके समान हो जाता है। जब वायु मस्तकके मध्य भलीभाँति स्थित हो जाती है, उस समय पर्वतसे गिरते हुए झरनेकी कलकल-ध्वनिके समान शब्द होने लगता है। महामते! ऐसा होनेके पश्चात् योगी अत्यन्त प्रसन्नताका अनुभव करते हुए साक्षात् आत्माके सम्मुख हो जाता है। फिर आत्मतत्त्वका सम्यक् ज्ञान होता है और उस योगके प्रभावसे संसार-बन्धनका नाश हो जाता है॥ ३२–३७॥

'(अब प्राणवायुको जीतनेका दूसरा प्रकार बतलाते हैं—) गुदा और लिङ्गके बीचमें जो नाड़ी है, उसे सीवनी कहते हैं; क्योंकि वही शरीरके दो अर्धांशोंको सीलकर एक करती है। बुद्धिमान् मनुष्य अपने दायें और बायें रखनेसे उस सीवनीको स्थिरभावसे दबाकर बैठे और घुटनोंके नीचे जो सन्धि है, उसमें भगवान् त्र्यम्बकनामक ज्योतिर्लिङ्गकी भावना करे। साथ ही सरस्वतीदेवी और गणेशजीका भी ध्यान कर ले। फिर बिन्दुयुक्त प्रणवका जप करते हुए लिङ्गकी नलीके छिद्रद्वारा आगेकी ओरसे वायुको खींचकर उसे मूलाधारके मध्यमें स्थापित करे। वहाँ उस वायुको रोकनेसे वहाँकी अग्नि प्रदीप्त होकर कुण्डलिनीपर आरूढ़ हो जाती है। फिर उस अग्निको साथ लेकर वायु सुषुम्ना नाड़ीके द्वारा ऊपरको जाने लगती है। इस प्रकार अभ्यास करनेसे वायुपर विशेष रूपसे विजय प्राप्त हो जाती है॥ ३८—४२॥

'मुनिश्रेष्ठ! पहले पसीना निकलना, फिर कम्पन होना तत्पश्चात् शरीरका ऊपरकी ओर उठना—ये सब वायुपर विजय प्राप्त कर लेनेके चिह्न हैं। इस प्रकार अभ्यास करनेवाले पुरुषके सब रोग मूलतः नष्ट हो जाते हैं। साङ्कृते! भगन्दर तथा अन्य सब रोग भी मिट जाते हैं। बड़े और छोटे—सभी पातक नष्ट हो जाते हैं। पाप नष्ट हो जानेसे चित्त परम शुद्ध और दर्पणकी भाँति स्वच्छ हो जाता है। तत्पश्चात् हृदयमें ब्रह्मा आदि देवताओंके लोकोंतकमें प्राप्त होनेवाले भोगजनित सुखोंके प्रति वैराग्य उत्पन्न हो जाता है। इस प्रकार जो संसारसे विरक्त होता है, उसे कैवल्य-मोक्षका साधनभूत ज्ञान प्राप्त हो जाता है। उस ज्ञानसे नित्य कल्याणमय परमात्मदेवका तत्त्व जान लेनेके कारण सब प्रकारके बन्धनोंका सर्वथा नाश हो जाता है। जिसने एक बार भी ज्ञानमय अमृतरसका आस्वादन कर लिया, वह सब कार्योंको छोड़कर उसीकी ओर दौड़ पड़ता है। ज्ञानी पुरुष इस सम्पूर्ण जगत्को ज्ञानस्वरूप ही बताते हैं; जिनकी दृष्टि कुत्सित है, वे दूसरे-दूसरे अज्ञानी मनुष्य इस जगत्को विषयरूपमें देखते हैं। आत्मस्वरूपका भलीभाँति ज्ञान होनेपर अज्ञानका पूर्णतः नाश हो जाता है। और हे महाप्राज्ञ! अज्ञानके नष्ट हो जानेपर राग आदिका भी संहार हो जाता है। राग आदि न रहनेसे पुण्य-पापका भी लय हो जाता है। पुण्य-पापके न रहनेसे ज्ञानी मनुष्यको फिर शरीर धारण नहीं करना पड़ता॥ ४३–५१॥

॥ षष्ठ खण्ड समाप्त॥ ६॥

सप्तम खण्ड

प्रत्याहारके विविध प्रकार तथा फल

'महामुने! अब मैं प्रत्याहारका वर्णन करूँगा। विषयोंमें स्वभावतः विचरनेवाली इन्द्रियोंको बलपूर्वक वहाँसे लौटा लानेका जो प्रयत्न है, उसीको प्रत्याहार कहते हैं। 'मनुष्य जो कुछ देखता है, वह सब ब्रह्म है' यों समझते हुए ब्रह्ममें चित्तको एकाग्र कर लेना—यह ब्रह्मवेत्ताओंद्वारा बतलाया हुआ प्रत्याहार है। मनुष्य मरणकालतक जो कुछ भी शुद्ध या अशुद्ध कर्म करता है, वह सब परमात्माके लिये करे—परमात्माको ही उसे समर्पित कर दे; यह भी प्रत्याहार कहलाता है। अथवा नित्य और काम्य, सब प्रकारके कर्मोंको भगवान्की आराधनाके भावसे करे—उन कर्मोंद्वारा भगवान्की पूजा करे; इसे भी प्रत्याहार कहते हैं। अथवा वायुको एक स्थानसे खींचकर दूसरे स्थानपर स्थापित करे—दाँतके मूलभागसे वायुका आकर्षण करके उसे कण्ठमें स्थापित करे, कण्ठसे हृदयमें ले जाय, हृदयसे खींचकर उसे नाभि-प्रदेशमें स्थापित करे, नाभि-प्रदेशसे कुण्डलिनीमें ले जाकर रोके, कुण्डलिनीके स्थानसे हटाकर विद्वान् पुरुष उसे मूलाधारमें

स्थापित करे, तदनन्तर अपानवायुके स्थानसे उस वायुको हटाकर कटिके दोनों भागोंमें ले जाय और वहाँसे जाँघोंके मध्यभागमें ले जाय । जाँघोंसे दोनों घुटनोंमें, घुटनोंसे पिंडलियोंमें और पिंडलियोंसे पैरके अँगूठेमें ले जाकर उस वायुको रोके । प्रत्याहार-परायण महात्माओंने प्राचीन कालसे इसीको प्रत्याहार कहा है ॥ १—९ ॥

'इस प्रकार प्रत्याहारके अभ्यासमें लगे हुए महात्मा पुरुषके सब पाप तथा जन्म-मरणरूप व्याधि नष्ट हो जाती है। स्वस्तिकासनका आश्रय ले विद्वान् पुरुष स्थिरभावसे बैठे और नासिकाके दोनों छिद्रोंसे वायुको भीतर खींचकर उसे पैरसे लेकर मस्तकतकके स्थानोंमें पूर्ण कर दे । दोनों पैरोंमें, मूलाधारमें, नाभिकन्दमें, हृदयके मध्यभागमें, कण्ठके मूलभागमें, तालुमें, भौंहोंके मध्यभागमें, ललाटमें तथा मस्तकमें वायुको धारण करे । यह वायु-धारणात्मक प्रत्याहार है ॥ १०—१२ ॥

'विद्वान् पुरुष एकाग्रचित्त हो देहसे आत्मबुद्धिको हटाकर उसे स्वयं ही निर्द्वन्द्व एवं निर्विकल्पस्वरूप अपने आत्मामें स्थापित करे । वेदान्ततत्त्वके जाननेवाले महात्माओंने इसीको वास्तविक प्रत्याहार बताया है । इस प्रकार प्रत्याहारका अभ्यास करनेवाले पुरुषके लिये कुछ भी दुर्लभ नहीं है' ॥ १३—१४ ॥

॥ सप्तम खण्ड समाप्त ॥ ७ ॥

अष्टम खण्ड

धारणाके दो प्रकार

'सुव्रत ! अब मैं पञ्च धारणाओंका वर्णन करूँगा । अपने शरीरके भीतर जो आकाश है, उसमें बाह्य आकाशकी धारणा करे । इसी प्रकार प्राणमें बाहरी वायुकी, जठरानलमें बाह्य अग्निकी, शरीरगत जलके अंशमें ही बाह्य जल-तत्त्वकी तथा शरीरके पार्थिव भागमें ही समस्त पृथ्वीकी धारणा करे और प्रत्येक तत्त्वकी धारणाके समय क्रमशः हं, यं, रं, वं, लं—इन बीज-मन्त्रोंका उच्चारण करे । यह धारणा सर्वश्रेष्ठ बतायी गयी है; यह सब पापोंका नाश करनेवाली है । पैरसे लेकर घुटनेतकका भाग पृथिवीका अंश माना गया है । घुटनेसे लेकर गुदातकका भाग जलका अंश बताया जाता है । गुदासे ऊपर हृदयतकका भाग अग्निका अंश है । हृदयसे ऊपर भौंहोंके मध्यभागतक वायुका अंश है तथा मस्तकका भाग आकाशका अंश बताया गया है । हे महाप्राज्ञ ! पृथिवीके भागमें ब्रह्माका, जलके अंशमें भगवान् विष्णुका, अग्निके अंशमें महादेवजीका, वायुके अंशमें ईश्वरका तथा आकाशके अंशमें सदाशिवका ध्यान करे* ॥ १—६ ॥

'अथवा मुनिश्रेष्ठ ! तुमसे एक दूसरी धारणाका वर्णन करता हूँ । बुद्धिमान् पुरुष अन्तर्यामी पुरुष (आत्मा)में सबपर शासन करनेवाले बोधमय, आनन्दमय एवं कल्याणस्वरूप परमात्माकी प्रतिदिन धारणा करे । इससे सब पापोंकी शुद्धि हो जाती है । कार्यस्वरूप ब्रह्मा आदिका अपने-अपने कारणमें लय करके सबके परम कारण, अनिर्वचनीय तथा बुद्धिसे परे जो अव्यक्त परमात्मा हैं, उनकी अपने आत्मामें धारणा करे—अर्थात् ये साक्षात् पूर्णब्रह्म परमात्मा ही अन्तर्यामी आत्माके रूपमें विराजमान हैं, ऐसा निश्चय करे तथा इस प्रकार आत्मधारणा करते समय अपने मनको सम्पूर्ण कलाओंसे युक्त प्रणवस्वरूप परमात्मामें ही स्थापित करे । साथ ही मनके द्वारा समस्त इन्द्रियोंको भी अपने-अपने विषयोंसे हटाकर आत्मामें संयुक्त करे' ॥ ७—९ ॥

॥ अष्टम खण्ड समाप्त ॥ ८ ॥

नवम खण्ड

दो प्रकारके ध्यान तथा उनका फल

'अब मैं संसार-बन्धनका नाश करनेवाले ध्यानका प्रकार बतलाता हूँ । जो समस्त संसाररूपी रोगके एकमात्र औषध, ऊर्ध्वरेता, भयङ्कर नेत्रोंवाले, योगीश्वरोंके भी ईश्वर, विश्वरूप तथा महेश्वररूप हैं, उन ऋत एवं सत्यस्वरूप परब्रह्म परमात्माका अपने आत्मारूपसे आदरपूर्वक चिन्तन करे । अपनी बुद्धिमें यह निश्चय करे कि वह परब्रह्म परमात्मा मैं ही हूँ ॥ १-२ ॥

'अथवा ध्यानका दूसरा प्रकार यों है—जो सत्यस्वरूप, सबका ईश्वर, ज्ञानरूप, आनन्दमय, अद्वितीय, अत्यन्त निर्मल, नित्य तथा आदि, मध्य एवं अन्तसे रहित है, स्थूल प्रपञ्चसे

* यह पञ्चभूतोंकी धारणा 'रामतापनीयोपनिषद्' पृष्ठ ५३८ की टिप्पणीमें 'भूत-शुद्धि'के नामसे दी गयी है, उसको पढ़नेसे भूतधारणाका स्वरूप स्पष्ट हो जायगा ।

सर्वथा परे है, आकाशसे भिन्न है, स्पर्शमें आने योग्य वायुसे भी विलक्षण है, नेत्रोंसे दीख पड़नेवाले अग्नितत्त्वसे भी सर्वथा भिन्न है, रसस्वरूप जल और गन्धस्वरूप पृथिवीसे भी सर्वथा विलक्षण है, जिसे प्रत्यक्षादि प्रमाणोंद्वारा नहीं जाना जा सकता, जो अनुपम है, देहसे अतीत है, उस सच्चिदानन्द-स्वरूप एवं अन्तरहित परब्रह्मका अपने आत्माके रूपमें ध्यान करे; बुद्धिके द्वारा यह निश्चय करे कि वह परब्रह्म परमात्मा मैं ही हूँ। इस प्रकार किया हुआ निर्विशेषका ध्यान मोक्षका साधक होता है ॥ ३–५ ॥

'इस तरह ध्यानके अभ्यासमें लगे हुए महात्मा पुरुषको क्रमशः वेदान्तवर्णित ब्रह्मतत्त्वका विशेष ज्ञान हो जाता है, इसमें तनिक भी संदेह नहीं है' ॥ ६ ॥

॥ नवम खण्ड समाप्त ॥ ९ ॥

दशम खण्ड

समाधि एवं उसका फल

'अब मैं संसार-बन्धनका नाश करनेवाली समाधिका वर्णन करूँगा। परमात्मा और जीवात्माकी एकताके विषयमें निश्चयात्मक बुद्धिका उदय होना ही समाधि है। यह आत्मा नित्य, सर्व-व्यापी, कूटस्थ—एकरस एवं सब प्रकारके दोषोंसे रहित है। यह एक होते हुए भी मायाजनित भ्रमके कारण भिन्न-भिन्न प्रतीत होता है; स्वरूपतः उसमें कोई भेद नहीं है। अतः केवल अद्वैत ही सत्य है। प्रपञ्च या संसार नामकी कोई वस्तु नहीं है। जैसे आकाश ही घटाकाश और मठाकाशके नामसे पुकारा जाता है, उसी प्रकार अज्ञानी पुरुषोंने एक ही परमात्माको जीव और ईश्वर—इन दो रूपोंमें कल्पित कर लिया है। मैं न देह हूँ, न प्राण हूँ, न इन्द्रियसमुदाय हूँ और न मन ही हूँ; सदा साक्षीरूपमें स्थित होनेके कारण मैं एकमात्र शिवस्वरूप परमात्मा हूँ—मुनिश्रेष्ठ! इस प्रकारकी जो निश्चयात्मिका बुद्धि है, वही यहाँ समाधि कहलाती है ॥ १–५ ॥

'मैं वह परमात्मा ही हूँ, संसार-बन्धनमें बँधा हुआ जीव नहीं हूँ; इसलिये मुझसे भिन्न किसी भी वस्तुकी किसी भी कालमें सत्ता नहीं है। जैसे फेन और तरङ्ग आदि समुद्रसे ही उठते हैं और पुनः समुद्रमें ही लीन हो जाते हैं, उसी प्रकार यह जगत् मुझमें ही उत्पन्न और विलीन होता रहता है। अतः सृष्टिका कारणभूत समष्टि मन भी मुझसे पृथक् नहीं है। यह जगत् और माया भी मुझसे अलग कोई अस्तित्व नहीं रखते। इस प्रकार जिस पुरुषको ये परमात्मा अपने आत्मा-रूपसे अनुभव होने लगते हैं, वह परम पुरुषार्थस्वरूप साक्षात् परमामृतमय परमात्मभावको प्राप्त हो जाता है। जब योगीके मनमें सर्वत्र व्यापक आत्मचैतन्यका अपरोक्ष अनुभव होने लगता है, तब वह स्वयं परमात्मस्वरूपमें प्रतिष्ठित हो जाता है। जब ज्ञानी महात्मा सब भूतोंको अपनेमें ही देखता है और अपनेको ही सम्पूर्ण भूतोंमें प्रतिष्ठित देखता है, तब वह साक्षात् ब्रह्म हो जाता है। जब समाधिमें स्थित पुरुष परमात्मासे एकीभूत होकर अपनेसे भिन्न किसी भी भूतको नहीं देखता, तब वह केवल परमात्म-स्वरूपसे प्रतिष्ठित होता है। जब मनुष्य केवल अपने आत्मा-को ही परमार्थ—सत्यस्वरूप देखता है और सम्पूर्ण जगत्को मायाका विलासमात्र मानता है, तब उसे परमानन्दकी प्राप्ति हो जाती है।'

महामुनि भगवान् दत्तात्रेयजी इस प्रकार उपदेश देकर मौन हो गये तथा मुनिवर साङ्कृति उस उपदेशको हृदयङ्गम करके अपने यथार्थ स्वरूपसे स्थित हो अत्यन्त निर्भय स्थितिमें पहुँचकर सुखसे रहने लगे ॥ ६–१३ ॥

॥ दशम खण्ड समाप्त ॥ १० ॥

॥ सामवेदीय जाबालदर्शनोपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु।

ॐ शान्तिः! शान्तिः!! शान्तिः!!!

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

कृष्णयजुर्वेदीय

शुकरहस्योपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै ।
तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ।
ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

प्रथम खण्ड

भगवान् शंकरका शुकदेवजीको उपदेश; 'तत्त्वमसि' आदि महावाक्योंके षडङ्गन्यास

अब हम रहस्योपनिषद्की व्याख्या करते हैं । एक समय देवर्षिगणोंने पितामह ब्रह्माजीकी पूजा की और प्रणाम करके उनसे पूछा—'भगवन् ! हमें गूढ़ उपनिषत्तत्त्व बतलायें ।' तब ब्रह्माजीने कहा—पहले एक समय महातेजस्वी, समस्त वेदोंके ज्ञाता, तपोनिधि वेदव्यासने पार्वतीके साथ भगवान् शंकरको दण्डवत् प्रणाम करके, हाथ जोड़कर उनसे प्रार्थना की थी—॥ १ ॥

श्रीवेदव्यासजीने कहा—'देव-देव, महाप्राज्ञ, जीवके बन्धनको काटनेका दृढ़ व्रत धारण करनेवाले प्रभो ! मेरे पुत्र शुकदेवके वेदाध्ययनके लिये किये जानेवाले उपनयन-संस्कार-कर्ममें यह प्रणव एवं गायत्री-मन्त्रके उपदेशका समय आ गया है । अतः हे जगद्गुरो ! आप उन्हें ब्रह्म—प्रणव एवं परमात्म-तत्त्वका उपदेश करें' ॥ २-३ ॥

भगवान् शङ्करने कहा—'मेरे द्वारा कैवल्यस्वरूप साक्षात् सनातन परब्रह्मका उपदेश दिये जानेपर तुम्हारा पुत्र वैराग्य-पूर्वक सब कुछ छोड़कर स्वतः प्रकाशस्वरूपको प्राप्त कर लेगा । तात्पर्य यह कि मेरे द्वारा पुत्रको ब्रह्मज्ञानका उपदेश करानेका आग्रह करोगे तो पुत्र विरक्त हो जायगा' ॥ ४ ॥

श्रीवेदव्यासजीने प्रार्थना की—'महेश्वर ! मेरे पुत्रका जो भी होना हो, सो हो; किंतु इस उपनयन-कर्मके समय आपकी कृपासे, आपके द्वारा ब्रह्मज्ञानका उपदेश पाकर मेरा पुत्र शीघ्र ही सर्वज्ञ हो जाय ! आपकी कृपासे वह चारों प्रकारके (सायुज्य, सामीप्य, सारूप्य एवं सालोक्य) मोक्षोंको प्राप्त करे' ॥ ५-६ ॥

श्रीवेदव्यासजीकी ऐसी प्रार्थना सुनकर भगवान् शङ्कर प्रसन्न होकर सम्पूर्ण देवर्षियोंकी सभामें उपदेश देनेके लिये भगवती पार्वतीके साथ दिव्य आसनपर विराजमान हुए । तब कृत-कृत्य (सफलमनोरथ) श्रीशुकदेवजीने आकर अत्यन्त भक्तिपूर्वक उन (भगवान् शिव)से प्रणवकी दीक्षा ग्रहण की और फिर उन भगवान् शङ्करसे यह प्रार्थना की—'देवाधिदेव, सर्वज्ञ, सच्चिदानन्दस्वरूप, उमारमण, भूत-नाथ, दयानिधे ! आप प्रसन्न हों । आपने मुझे प्रणवके अन्तर्गत (प्रणवात्मारूप) एवं उससे परे स्थित परम ब्रह्मका उपदेश तो कर दिया; अब मैं विशेषतः **'तत्त्वमसि'**, **'प्रज्ञानं ब्रह्म'** प्रभृति चारों महावाक्योंका षडङ्गन्यास क्रमपूर्वक सुनना चाहता हूँ । सदाशिव प्रभो ! अब कृपा करके आप उनका रहस्य बतलायें' ॥ ७—११ ॥

भगवान् सदाशिव बोले—'हे ज्ञाननिधि शुकदेवजी ! मुने ! तुम अत्यन्त बुद्धिमान् हो । तुम्हें अनेकों साधुवाद । तुमने वेदोंमें छिपे हुए, पूछने योग्य रहस्यको ही पूछा है; अतः रहस्योपनिषद् नामसे प्रसिद्ध इस गूढ़ रहस्यमय उपदेशका षडङ्गन्यास-सहित वर्णन किया जाता है, जिसके भली प्रकार जान लेने मात्रसे साक्षात् मोक्ष प्राप्त होता है, इसमें सन्देह नहीं । फिर (नियम यह है कि) गुरु अङ्गहीन वाक्योंका उपदेश न करे । सभी महावाक्योंका उपदेश उनके षडङ्गके साथ ही करे । जैसे चारों वेदोंमें उपनिषद्भाग (ज्ञानकाण्ड) शिरःस्थानीय (सर्वोत्तम) है, वैसे ही समस्त उपनिषदोंमें यह रहस्यो-

पनिषद् शिरःस्थानीय (सर्वोत्तम) है। जिस विचारवान्ने रहस्योपनिषद्में उपदिष्ट ब्रह्मका ध्यान किया है, उसे पुण्यके हेतुभूत तीर्थ-स्नान, मन्त्रजप, वेद-पाठ तथा जपादिसे क्या प्रयोजन है। महावाक्योंके अर्थको सौ वर्षोंतक विचार करनेसे जो फल प्राप्त होता है, वह उनके ऋष्यादि-स्मरण तथा ध्यानपूर्वक एक बारके जपसे ही प्राप्त हो जाता है ॥१२-१७॥

[ऋष्यादि षडङ्गका पाठ करके पुनः उनका मस्तकादिमें न्यास करना चाहिये। वह इस प्रकार है —]

ॐ अस्य श्रीमहावाक्यमहामन्त्रस्य हंस ऋषिः। अव्यक्तगायत्री छन्दः। परमहंसो देवता। हं बीजम्। सः शक्तिः। सोऽहं कीलकम्। मम परमहंसप्रीत्यर्थे महावाक्यजपे विनियोगः।

[निम्न प्रकारसे दोनों हाथोंकी निर्दिष्ट अँगुलियोंका स्पर्श करते हुए न्यास करना चाहिये—]

'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' अङ्गुष्ठाभ्यां नमः।
'नित्यानन्दो ब्रह्म' तर्जनीभ्यां स्वाहा।
'नित्यानन्दमयं ब्रह्म' मध्यमाभ्यां वषट्।
'यो वै भूमा' अनामिकाभ्यां हुम्।
'यो वै भूमाधिपतिः' कनिष्ठिकाभ्यां वौषट्।
'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' करतलकरपृष्ठाभ्यां फट्।

[फिर नीचेकी रीतिसे हृदयादिको स्पर्श करते हुए न्यास करना चाहिये।]

'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' हृदयाय नमः।
'नित्यानन्दो ब्रह्म' शिरसे स्वाहा।
'नित्यानन्दमयं ब्रह्म' शिखायै वषट्।
'यो वै भूमा' कवचाय हुम्।
'यो वै भूमाधिपतिः' नेत्रत्रयाय वौषट्।
'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' अस्त्राय फट्।

'भूर्भुवः सुवरोम्' इस मन्त्रसे दिग्बन्ध करना चाहिये।

ध्यान

नित्यानन्दं परमसुखदं केवलं ज्ञानमूर्तिं
द्वन्द्वातीतं गगनसदृशं तत्त्वमस्यादिलक्ष्यम्।
एकं नित्यं विमलमचलं सर्वधीसाक्षिभूतं
भावातीतं त्रिगुणरहितं सद्गुरुं तं नमामि ॥*

॥ प्रथम खण्ड समाप्त ॥ १ ॥

द्वितीय खण्ड

'तत्त्वमसि' महावाक्यके प्रत्येक पदके पृथक्-पृथक् षडङ्गन्यास

महावाक्य चार हैं—१—**'ॐ प्रज्ञानं ब्रह्म'**। २—**'ॐ अहं ब्रह्मास्मि'**।३—**'ॐ तत्त्वमसि'** और ४—**'ॐ अयमात्मा ब्रह्म।'** इनमेंसे **'तत्त्वमसि'** इस अभेदवाचक (जीवब्रह्मके अभेदके प्रतिपादक) महावाक्यका जो लोग जप करते हैं, वे भगवान् शङ्करकी सायुज्यमुक्तिके अधिकारी होते हैं।

[**'तत्त्वमसि'** महावाक्यके 'तत्' पदरूप महामन्त्रके ऋषि आदिका स्मरण निम्नरूपसे करके उनका यथास्थान न्यास करना चाहिये—]

तत्पदमहामन्त्रस्य परमहंस ऋषिः। अव्यक्तगायत्री छन्दः। परमहंसो देवता। हं बीजम्। सः, शक्तिः। सोऽहं कीलकम्। मम सायुज्यमुक्त्यर्थे जपे विनियोगः।

[करन्यास]

'तत्पुरुषाय' अङ्गुष्ठाभ्यां नमः।
'ईशानाय' तर्जनीभ्यां स्वाहा।
'अघोराय' मध्यमाभ्यां वषट्।
'सद्योजाताय' अनामिकाभ्यां हुम्।
'वामदेवाय' कनिष्ठिकाभ्यां वौषट्।
'तत्पुरुषेशानाघोरसद्योजातवामदेवेभ्यो नमः' करतलकरपृष्ठाभ्यां फट्।

इन्हीं करन्यासके मन्त्रोंसे हृदयादिन्यास करके **'भूर्भुवः सुवरोम्'** इस मन्त्रसे दिग्बन्ध करना चाहिये।

ध्यान

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यादतीतं
शुद्धं बुद्धं मुक्तमप्यव्ययं च।
सत्यं ज्ञानं सच्चिदानन्दरूपं
ध्यायेदेवं तन्महो भ्राजमानम् ॥†

---

* नित्यानन्दरूप, परमसुखदायी, कैवल्यरूप, ज्ञानमूर्ति, द्वन्द्वोंसे परे, आकाशके समान व्यापक एवं निर्लेप, 'तत्त्वमसि' आदि महावाक्योंके लक्ष्य, एक, नित्य, निर्मल, स्थिर, सम्पूर्ण बुद्धियोंके साक्षिरूपमें अवस्थित, षड्भावविकारोंसे अतीत, त्रिगुणोंसे रहित, उन परमब्रह्मस्वरूप सद्गुरुदेवको हम नमस्कार करते हैं।

† ज्ञानके साधन एवं ज्ञानके विषय, तथा साथ ही ज्ञानकी गम्यतासे परे, शुद्ध, बुद्ध, मुक्त, अव्यय, सत्यस्वरूप, ज्ञानस्वरूप एवं सच्चिदानन्दस्वरूप प्रकाशमय रूपमें उस दिव्य प्रकाशका ध्यान करे।

[उसी 'तत्त्वमसि' महावाक्यके 'त्वम्' पदके ऋषि आदिका जप निम्न प्रकारसे करके उसका न्यास करना चाहिये।]

त्वंपदमहामन्त्रस्य विष्णुर्ऋषिः । गायत्री छन्दः । परमात्मा देवता । ऐं बीजम् । ह्रीं शक्तिः । सौः कीलकम् । मम मुक्त्यर्थे जपे विनियोगः ।

'वासुदेवाय' अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ।
'संकर्षणाय' तर्जनीभ्यां स्वाहा ।
'प्रद्युम्नाय' मध्यमाभ्यां वषट् ।
'अनिरुद्धाय' अनामिकाभ्यां हुम् ।
'वासुदेवाय' कनिष्ठिकाभ्यां वौषट् ।
'वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धेभ्यः' करतलकर-पृष्ठाभ्यां फट् ।

[यह करन्यास करके] इसी मन्त्रसे हृदयादिन्यास करना चाहिये । **'भूर्भुवः सुवरोम्'** इस मन्त्रसे दिग्बन्ध करना चाहिये ।

ध्यान

जीवत्वं सर्वभूतानां सर्वत्राखण्डविग्रहम् ।
चित्ताहङ्कारयन्तारं जीवाख्यं त्वंपदं भजे ॥*

[अन्तमें महावाक्यके अन्तिम तीसरे 'असि' पदके ऋषि आदिका एवं न्यास-मन्त्रोंका उल्लेख किया जाता है ।]

'असि'पदमहामन्त्रस्य मन ऋषिः । गायत्री छन्दः । अर्धनारीश्वरो देवता । अव्यक्तादिर्बीजम् । नृसिंहः शक्तिः । परमात्मा कीलकम् । जीवब्रह्मैक्यार्थे जपे विनियोगः ।

'पृथ्वीद्व्यणुकाय' अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ।
'अब्द्व्यणुकाय' तर्जनीभ्यां स्वाहा ।
'तेजोद्व्यणुकाय' मध्यमाभ्यां वषट् ।
'वायुद्व्यणुकाय' अनामिकाभ्यां हुम् ।
'आकाशद्व्यणुकाय' कनिष्ठिकाभ्यां वौषट् ।
'पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशद्व्यणुकेभ्यः' करतलकरपृष्ठाभ्यां फट् ।

[इस मन्त्रसे करन्यास करके इसी प्रकार हृदयादि-न्यास करे ।] **'भूर्भुवः सुवरोम्'** इस मन्त्रसे दिग्बन्ध कर ले ।

ध्यान

जीवो ब्रह्मेति वाक्यार्थं यावदस्ति मनःस्थितिः ।
ऐक्यं तत्त्वं लये कुर्वन्ध्यायेदसिपदं सदा ॥†

इस प्रकार महावाक्यके षडङ्ग (-न्यास) बतलाये गये ।

॥ द्वितीय खण्ड समाप्त ॥ २ ॥

तृतीय खण्ड

चारों महावाक्योंकी पदविन्यासपूर्वक व्याख्या

अब रहस्योपनिषद्के विभागके अनुसार वाक्योंका अर्थ बतलानेवाले श्लोक कहे जाते हैं । [वाक्यार्थ श्लोकोंमें है, और श्लोकोंका भाव इस प्रकार है-] जिसके द्वारा (प्राणी) देखता है, इस जगत्के विषयोंको सुनता है, सूँघता है, वाणी-द्वारा कहता है और स्वादिष्ठ या अस्वादिष्ठको पहचानता है (रसज्ञान करता है), उसे **'प्रज्ञान'** कहा गया है । चतुर्मुख ब्रह्माजी, देवराज इन्द्र, देवगण, मनुष्य एवं घोड़े, गाय प्रभृति पशुओंमें एक ही चेतनतत्त्व ब्रह्म है । वही प्रज्ञान (ज्ञानरूप) ब्रह्म मुझमें भी है ॥ १-२ ॥

ब्रह्मविद्याको प्राप्त करनेके अधिकारी इस (मानव) देहमें परिपूर्ण परमात्मा बुद्धिके साक्षिरूपसे अवस्थित होकर स्फुरित होनेपर **'अहं'** कहे जाते हैं । स्वतः पूर्ण परात्मा यहाँ **'ब्रह्म'** शब्दसे वर्णित हैं, तथा **'अस्मि'** (मैं हूँ) यह पद उनके साथ अपनी एकताका बोध कराता है, अतः मैं ब्रह्मस्वरूप ही हूँ ॥ ३-४ ॥

[**'तत्त्वमसि'** वाक्यमें] सृष्टिके पूर्व एकमात्र द्वैतकी सत्ता-से रहित, नाम-रूपहीन सत्ता थी और अब भी वह सत्ता वैसी ही है—'तत्' पदसे यह प्रतिपादित होता है । उपदेश श्रवण करनेवाले शिष्यका जो देह और इन्द्रियोंसे अतीतस्वरूप है, वही यहाँ महावाक्यके 'त्वं' पदसे वर्णित है तथा महावाक्यके

---

* जो सम्पूर्ण प्राणियोंके जीव-तत्त्वका बोधक है, जिसकी मूर्ति सर्वत्र अखण्डित है और जो चित्त तथा अहङ्कारका नियन्त्रणकर्ता है, उस 'त्वम्' पदके द्वारा बोध्य जीव-नामक परमेश्वरका हम स्मरण करते हैं ।

† जबतक मनकी स्थिति है (जबतक मनोनाश नहीं हो जाता), तबतक 'जीव ब्रह्म ही है', इस वाक्यार्थके रूपमें 'असि' पदका चिन्तन करे, अर्थात् 'असि' पद जीव और ब्रह्मकी एकता बतला रहा है—इस भावका मनन करता रहे । फिर यों करते-करते जब मनका लय हो जाय, तब जीव और ब्रह्म दोनोंकी एकतारूप तत्त्वका अनुभव करते हुए 'असि' पदके तात्पर्यको सदा ध्यानके द्वारा प्रत्यक्ष करता रहे ।

'असि' पदके द्वारा उन 'तत्' एवं 'त्वम्' पदोंके बोध्य ब्रह्म और जीवकी एकताका ग्रहण कराया गया है। उस एकत्वका अनुभव करो।

['अयमात्मा ब्रह्म' इस महावाक्यमें] 'अयम्' पदके द्वारा स्वतःप्रकाश अपरोक्ष—नित्य प्रत्यक्ष स्वरूपका वर्णन हुआ है। अहंकारसे लेकर शरीरपर्यन्तको प्रत्यगात्मा बताया गया है। दिखायी पड़नेवाले सम्पूर्ण जगत्में जो व्यापक तत्त्व है, वही 'ब्रह्म' शब्दसे वर्णित है। वह ब्रह्म स्वतःप्रकाश, आत्मस्वरूप है ॥ ५–८ ॥

"अनात्मामें आत्मदृष्टि करनेसे मैं अज्ञानकी निद्रामें पड़कर 'मैं' और 'मेरे' की प्रतीति करानेवाली स्वप्नावस्थामें आ पहुँचा था। श्रीगुरुदेवके द्वारा महावाक्यके पदोंका स्पष्ट उपदेश दिये जानेपर स्वरूपरूपी सूर्यके उदित होनेसे मैं जग गया हूँ। [ऐसा अनुभव करके शुकदेवजी मनन आरम्भ करते हैं—]

महावाक्यके अर्थको समझनेके लिये वाच्य और लक्ष्य—इन दोनों ही अर्थोंकी प्रणालीका अनुसरण करना चाहिये। वाच्य-सरणीके अनुसार भौतिक इन्द्रिय आदि भी 'त्वं' पदके वाच्य होते हैं; किंतु लक्ष्यार्थ वही है, जो इन्द्रियादिसे अतीत विशुद्ध चेतन है। इसी प्रकार 'तत्' पदका वाच्य तो ईश्वरत्व, सर्वज्ञत्व आदि गुणोंसे विशिष्ट परमात्मा है; किंतु लक्ष्यार्थ है—केवल सच्चिदानन्दमय ब्रह्म। अतः यहाँ भाग-त्याग लक्षणासे 'असि' पदके द्वारा उक्त दोनों पदोंके लक्ष्यार्थको ही लेकर जीव और ब्रह्मकी एकता बतायी जाती है।

'त्वं' और 'तत्'—ये कार्य (शरीर) तथा कारण (माया)रूप उपाधिके द्वारा ही दो हैं। उपाधि न रहनेपर दोनों ही एकमात्र सच्चिदानन्दस्वरूप हैं। जगत्में भी 'यह वही देवदत्त है (जो अमुक स्थानपर अमुक समयमें मिला था)—इस वाक्यमें 'यह' और 'वह' इन दोनों वचनोंके हेतुभूत देश और कालका अन्तर छोड़ देनेपर देवदत्त एक ही निश्चित होता है। यह जीव कार्य (शरीर) की उपाधिसे युक्त है और ईश्वर कारण (माया) की उपाधिसहित है। कार्य एवं कारणरूपको छोड़ देनेपर पूर्ण ज्ञानस्वरूप बच रहता है ॥९–१२॥

पहले गुरुके द्वारा श्रवण करे। अनन्तर मनन किया जाय। फिर निदिध्यासन करे। यह पूर्णबोधका कारण होता है। दूसरी विद्याओंका सम्यक् ज्ञान भी निश्चय ही नश्वर है, किंतु ब्रह्मविद्याका सम्यक् ज्ञान स्थिर ब्रह्मकी प्राप्ति करानेवाला है। भगवान् ब्रह्माजीकी आज्ञा है कि गुरु 'षडङ्ग' सहित महावाक्योंका उपदेश करे। केवल महावाक्योंका उपदेश न करे ॥ १३–१५ ॥

भगवान् शङ्कर बोले—'मुनिश्रेष्ठ शुकदेव ! तुम्हारे ब्रह्मवेत्ता पिता व्यासजीकी प्रार्थनासे प्रसन्न होकर मैंने तुम्हें इस रहस्योपनिषद्का उपदेश किया है। इसमें सच्चिदानन्द-स्वरूप ब्रह्मका उपदेश है। तुम उसका नित्य ध्यान करते हुए जीवन्मुक्त होकर विचरण करोगे। जो स्वर (प्रणव) वेदके प्रारम्भमें उच्चारण किया जाता है और जो वेदान्तमें (ज्ञानकाण्डमें) प्रतिष्ठित है, उसकी प्रकृति (त्रिमात्रा) में लीन होनेपर जो उससे परे (अर्धमात्रास्वरूप) अवस्थित है, वही महेश्वर (परमब्रह्मका स्वरूप) है' ॥ १६–१८ ॥

भगवान् शङ्करके द्वारा इस प्रकार उपदेश दिये जानेपर शुकदेवजी सम्पूर्ण जगत्के साथ तन्मयावस्थाको प्राप्त हो गये। फिर उठकर भगवान् शङ्करको प्रणाम करके सम्पूर्ण परिग्रहको छोड़कर वे मानो परमब्रह्मके समुद्रमें तैर रहे हों—इस प्रकार आनन्दमग्न होकर वहाँसे चल पड़े। पुत्रको जाते देखकर महामुनि कृष्णद्वैपायन व्यासजीने उनके पीछे चलते हुए पुत्र-वियोगसे कातर होकर उन्हें पुकारा। उस समय जगत्के समस्त जड-चेतन पदार्थोंने (व्यासजीकी पुकारका) प्रत्युत्तर दिया। सत्यवतीनन्दन भगवान् व्यासने उस उत्तरको सुनकर पुत्रको सकल—जगदात्माकार देखकर अपने पुत्र शुकदेवजीके साथ (समान) परमानन्द प्राप्त किया (उन्हें परम प्रसन्नता हुई) ॥ १९–२२ ॥

जो गुरुकी कृपासे इस रहस्योपनिषद्का अध्ययन करता है—इसे समझ लेता है, वह सभी पापोंसे छूटकर साक्षात् कैवल्यपदका उपभोग करता है, साक्षात् कैवल्यपदका उपभोग करता है ॥ २३ ॥

॥ तृतीय खण्ड समाप्त ॥ ३ ॥

॥ कृष्णयजुर्वेदीय शुकरहस्योपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै ।
तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ।
ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

अथर्ववेदीय

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

पूर्वकाण्ड

प्रथम अध्याय

पाद-चतुष्टयके स्वरूपका निर्णय

परमतत्त्वके रहस्यको जाननेकी इच्छासे श्रीब्रह्माजीने देवताओंके वर्षोंसे सहस्र वर्षोंतक तपस्या की । सहस्र देववर्ष व्यतीत होनेपर ब्रह्माजीकी अत्यन्त उग्र एवं तीव्र तपस्यासे प्रसन्न होकर भगवान् महाविष्णु प्रकट हुए । ब्रह्माजीने उनसे कहा—'भगवन् ! मुझे परमतत्त्वका रहस्य बतलाइये; क्योंकि परमतत्त्वके रहस्यको बतलानेवाले एकमात्र आप ही हैं, दूसरा कोई नहीं है । यह किस प्रकार ? (यदि आप यह पूछें तो) वही बतलाता हूँ । आप ही सर्वज्ञ हैं । आप ही सर्वशक्तिमान् हैं । आप ही सबके आधार हैं । आप ही सब कुछ बने हुए हैं । आप ही सबके स्वामी हैं । आप ही समस्त कार्योंके प्रवर्तक हैं । आप ही सबके पालनकर्ता हैं । आप ही सबके निवर्तक (विनाशक) हैं । आप ही सत् एवं असत्स्वरूप हैं । आप ही सत् एवं असत्से विलक्षण हैं । आप ही भीतर और बाहर—सर्वत्र व्यापक हैं । आप ही अत्यन्त सूक्ष्मतर हैं । आप ही महान्से भी अत्यन्त महान् हैं । आप ही सबकी मूल-अविद्याके विनाशक हैं । आप ही अविद्यामें विहार करनेवाले भी हैं । आप ही अविद्याको धारण करनेवाले अधिष्ठान हैं । आप ही विद्या (ज्ञान) द्वारा जाने जाते हैं । आप ही विद्यास्वरूप हैं । आप ही विद्यासे परे भी हैं । आप ही समस्त कारणोंके कारण हैं । आप ही समस्त कारणोंकी समष्टि (समुदाय) हैं । आप ही समस्त कारणोंकी व्यष्टि (पृथक्-पृथक् कारण) हैं । आप ही अखण्ड आनन्द-रूप हैं । आप ही पूर्णानन्द हैं । आप ही निरतिशय आनन्द-स्वरूप हैं । आप ही तुरीय-तुरीय (तुरीयावस्थाके तुरीय) हैं । आप ही तुरीयातीत हैं । अनन्त उपनिषदोंद्वारा आप ही अन्वेषणीय हैं । निखिल शास्त्रोंके द्वारा आप ही ढूँढ़ने योग्य हैं । आप ही ब्रह्मा (मैं), शंकरजी, इन्द्र आदि सब देवताओं तथा समस्त तन्त्रशास्त्रोंद्वारा अन्वेषण करने योग्य हैं । सभी मुमुक्षुओंद्वारा आप ही ढूँढ़े जाने योग्य हैं । सभी अमृतमय (मुक्त) पुरुषोंद्वारा आप ही खोजने योग्य हैं । आप ही अमृतमय हैं, आप ही अमृतमय हैं, आप ही अमृतमय हैं । आप ही सर्वरूप हैं, आप ही सर्वरूप हैं, आप ही सर्वरूप हैं । आप ही मोक्षस्वरूप हैं, आप ही मोक्षदाता हैं तथा मोक्षके सम्पूर्ण साधनस्वरूप भी आप ही हैं । आपके अतिरिक्त और कुछ भी नहीं है । आपके अतिरिक्त जो कुछ भी प्रतीत होता है, वह सब (बुद्धिद्वारा) बाधित (अतत्त्व—मिथ्या) है—यह निश्चित है । इसलिये आप ही वक्ता हैं, आप ही गुरु हैं, आप ही पिता हैं, आप ही सबके नियन्ता हैं, आप ही सर्वस्वरूप हैं और आप ही सदा ध्यान करने योग्य हैं—यह सुनिश्चित है' ॥ १ ॥

परमतत्त्वज्ञ भगवान् महाविष्णु 'साधु-साधु' कहकर प्रशंसा

करते हुए (साधुवाद देते हुए) अत्यन्त प्रसन्न होकर ब्रह्माजीसे बोले—"सम्पूर्ण परमतत्त्वका रहस्य तुम्हें बतलाता हूँ। सावधान होकर सुनो। ब्रह्माजी ! अथर्ववेदकी देवदर्शी नामक शाखामें परमतत्त्वरहस्य नामक अथर्ववेदीय महानारायणोपनिषद्में प्राचीन कालसे गुरु-शिष्य-संवाद अत्यन्त सुप्रसिद्ध होनेसे सर्वज्ञात है। पहले (अतीत कल्पमें) उसके स्वरूपको जाननेसे सभी महत्तम पुरुष ब्रह्मभावको प्राप्त हुए हैं। जिसके सुननेसे सभी बन्धन समूल नष्ट हो जाते हैं, जिसके ज्ञानसे सभी रहस्य ज्ञात हो जाते हैं, उसका स्वरूप कैसा है, यह बतलाते हैं—॥ २-३ ॥

"शान्त, अप्रमत्त, अत्यन्त विरक्त, अत्यन्त पवित्र, गुरु-भक्त, तपस्वी शिष्यने ब्रह्मनिष्ठ गुरुको प्राप्तकर, उनकी प्रदक्षिणा की, भूमिपर लेटकर उन्हें साष्टाङ्ग प्रणाम किया और दोनों हाथोंकी अञ्जलि बाँधकर, विनयपूर्वक समीप जाकर कहा—'भगवन् ! गुरुदेव ! मुझे परमतत्त्वके रहस्यको खोलकर बतलाइये।' अत्यन्त आदरपूर्वक हर्षसे शिष्यकी बहुत प्रशंसा करके गुरु बोले—'परमतत्त्व-रहस्योपनिषद्का क्रम बतला रहा हूँ, सावधानीसे सुनो—

'ब्रह्म कैसा है ? (भूत, भविष्य, वर्तमान) तीनों कालोंसे जो अबाधित है—किसी भी कालमें जिसका अभाव नहीं होता, वह ब्रह्म है। समस्त कालोंसे अबाधित (अनवच्छिन्न) तत्त्व ब्रह्म है। ब्रह्म सगुण एवं निर्गुण दोनों है। ब्रह्म आदि, मध्य एवं अन्तसे रहित है। यह सब (दृश्यादृश्य जगत्) ब्रह्म है। ब्रह्म मायातीत है और गुणातीत है। ब्रह्म अनन्त, प्रमाणोंसे अज्ञेय, अखण्ड और परिपूर्ण है। अद्वितीयरूप, परमानन्द, शुद्ध, बुद्ध, मुक्त, सत्यस्वरूप, व्यापक, भेदहीन एवं अपरिच्छिन्न है। ब्रह्म सच्चिदानन्दस्वरूप एवं स्वतःप्रकाश है। ब्रह्म मन-वाणीसे अतीत है। ब्रह्म सम्पूर्ण प्रमाणोंसे परे है। अगणित वेदान्तों (उपनिषदों) द्वारा ब्रह्म ही जानने योग्य है। देशसे, कालसे तथा वस्तुसे ब्रह्म परिच्छेदहीन (असीमित) है। ब्रह्म सब प्रकार परिपूर्ण है। ब्रह्म तुरीयस्वरूप, निराकार एवं अद्वितीय है। ब्रह्म द्वैतके साथ अवर्णनीय है। ब्रह्म प्रणवस्वरूप है। ब्रह्म प्रणवात्मारूपसे कहा गया है। प्रणवप्रभृति समस्त मन्त्रोंका स्वरूपभूत ब्रह्म है। ब्रह्मके चार पाद हैं ॥ ४-५ ॥

'ब्रह्मके वे चार पाद कौन-कौन हैं?—अविद्यापाद, सुविद्या-पाद, आनन्दपाद और तुरीयपाद—ये ही वे चार पाद हैं। तुरीयपाद तुरीयावस्थाका भी तुरीय तथा तुरीयातीत है। इन चारों पादोंमें भेद क्या है? अविद्यापाद प्रथम पाद है, विद्यापाद दूसरा है, आनन्दपाद तीसरा है और तुरीयपाद चौथा है। मूल-अविद्या प्रथम पादमें ही है, दूसरोंमें नहीं। विद्या, आनन्द एवं तुरीयके अंश सभी पादोंमें व्याप्त होकर रहते हैं। यदि ऐसी बात है तो विद्यादि पादोंमें भेद किस प्रकार है ?—उन विद्यादिकी प्रधानताके कारण उनके द्वारा नामोंका निर्देश होता है। वस्तुतः तो अभेद ही है। उन चार पादोंमें एक नीचेका पाद ही अविद्यामिश्रित होता है। ऊपरके तीनों पाद शुद्ध ज्ञान एवं आनन्दस्वरूप तथा अमृत (शाश्वत) रहते हैं। वे तीनों पाद अलौकिक परमानन्दस्वरूप अखण्ड अमित तेजोराशि-के रूपमें प्रकाशित रहते हैं। और वे अनिर्वचनीय, अनिर्देश्य, अखण्ड आनन्दैकरसात्मक हैं। उनमेंसे मध्यम अर्थात् आनन्द-पादके मध्यप्रदेशमें अमित तेजके प्रवाहरूपमें नित्य वैकुण्ठसे विराजमान है और वह निरतिशय आनन्द एवं अखण्ड ब्रह्मा-नन्दस्वरूप अपनी मूर्तिसे प्रकाशित है। जैसे अनन्त मण्डल दिखायी पड़ते हैं, उसी प्रकार अखण्ड आनन्दमय भगवान् विष्णुकी अमित दिव्य तेजोराशिके अन्तर्गत सुशोभित श्रीमहा-विष्णुका श्रेष्ठ स्थान विराजमान है। भगवान् विष्णुका यह परमधाम क्षीरसमुद्रके मध्यमें स्थित अविनाशी अमृतके कलशके समान दिखायी पड़ता है। सुदर्शनचक्रके दिव्य तेजके मध्यमें जैसे सुदर्शनके अभिमानी देवपुरुष रहते हैं, जैसे सूर्यमण्डलमें सूर्यनारायण हैं, वैसे ही अमित, अपरिच्छिन्न, अद्वैत परमानन्दरूप तेजोराशिमें आदिनारायण दिखलायी पड़ते हैं।

'वे ही (आदिनारायण) तुरीय ब्रह्म हैं। वे ही तुरीयातीत हैं। वे ही विष्णु (व्यापक) हैं। वे ही समस्त ब्रह्मवाचक शब्दोंके वाच्य हैं। वे ही परम ज्योति हैं। वे ही मायातीत हैं। वे ही गुणातीत हैं। वे ही कालातीत हैं। वे ही समस्त कर्मों-से परे हैं। वे ही सत्य एवं उपाधिरहित हैं। वे ही परमेश्वर (सर्वसंचालक) हैं। वे ही पुराणपुरुष हैं। प्रणवादि समस्त मन्त्ररूप वाचकोंके वाच्य, आदि-अन्तरहित, आदि-देश-काल-वस्तु तथा तुरीय संज्ञावाले (इन सबके वाच्य) एवं नित्य परिपूर्ण, सब प्रकारसे पूर्ण, सत्यसंकल्प, आत्माराम, तीनों कालोंसे अबाधित स्वरूपवाले, स्वयंज्योति, स्वयंप्रकाशमय, अपने समान वस्तुसे रहित अर्थात् सर्वथा अद्वितीय, जिनके समान भी कोई नहीं है, फिर अधिककी तो बात ही क्या, जिनमें दिन-रात्रिके विभाग नहीं हैं, जिनमें संवत्सरादि काल-विभाग नहीं हैं, निजानन्दमय अनन्त-अचिन्त्य ऐश्वर्यवाले, आत्माके भी अन्तरात्मा, परमात्मा, ज्ञानात्मा, तुरीयात्मा आदि

शब्दोंके वाच्य, अद्वैत परमानन्दरूप, विभु (सर्वव्यापक), नित्य, निष्कलङ्क, निर्विकल्प, निरञ्जन, संशयरहित, शुद्ध देवता एकमात्र नारायण ही हैं; दूसरा कोई नहीं है। जो इस प्रकार जानता है, वह पुरुष उन (श्रीनारायणभगवान्) की उपासनासे उनके सायुज्यको प्राप्त करता है—यह संशयरहित बात है' ॥ ६–११ ॥

॥ प्रथम अध्याय समाप्त ॥ १ ॥

द्वितीय अध्याय

साकार-निराकार परब्रह्मके स्वरूपका निरूपण

तब (प्रथमाध्यायके उपदेशको सुनकर) शिष्यने अपने भगवत्स्वरूप गुरुदेवसे कहा—'भगवन् ! वैकुण्ठ एवं श्रीमन्नारायणको भी आपने नित्य बतलाया है। वे ही (वैकुण्ठ एवं श्रीनारायण) तुरीयतत्त्व हैं, यह भी कहा ही है। श्रीवैकुण्ठधाम साकार है और श्रीमन्नारायण भी साकार हैं; किंतु तुरीयतत्त्व निराकार है। साकारतत्त्व अवयवयुक्त होता है और निराकार अवयवरहित। अतः श्रुति यह कहती है कि साकार अनित्य होता है और निराकार नित्य होता है। जो-जो (पदार्थ) अवयववाले हैं, वे सब अनित्य हैं—अनुमान-प्रमाणसे यही सिद्ध होता है तथा प्रत्यक्ष भी देखा जाता है। अतः उन दोनों (वैकुण्ठ एवं नारायण) की अनित्यता बतलाना ही उचित है। आपने उनका नित्यत्व किस प्रकार बतलाया है ? तुरीयतत्त्व अक्षर (अविनाशी) है—यह श्रुति कहती है; अतः तुरीयतत्त्वका नित्यत्व प्रसिद्ध है। नित्य एवं अनित्य—ये परस्पर-विरोधी धर्म हैं। इन दोनों विरोधी धर्मोंका एक ही ब्रह्ममें होना अत्यन्त विरोधी (असंगत) है। इसलिये श्रीवैकुण्ठ-धाम एवं श्रीमन्नारायणकी भी अनित्यता ही बतलाना उचित है।' (शिष्य यह शङ्का करता है।) ॥ १ ॥

गुरु शङ्काका निवारण करते हुए कहते हैं—"(तुम जो कहते हो, वह) ठीक ही है; (किंतु) साकार-तत्त्व दो प्रकारका होता है—उपाधिसहित तथा उपाधिरहित। इनमें उपाधि-सहित साकार किस प्रकारका है ? अविद्यासे उत्पन्न समस्त कार्य एवं कारण अविद्यापादमें ही हैं, और कहीं नहीं। इसलिये समस्त अविद्योपाधिसे युक्त साकार-तत्त्व (पदार्थ) अवयवयुक्त ही है। अवयवयुक्त होनेसे (वे) अवश्य अनित्य होंगे ही। (इस प्रकार) उपाधियुक्त साकारका वर्णन हो चुका।

"तब उपाधिहीन साकार किस प्रकारका है ? निरुपाधिक साकार तीन प्रकारका है—ब्रह्मविद्यासाकार, आनन्दसाकार तथा उभयात्मक (ब्रह्मविद्यानन्दात्मक) साकार। (यह) त्रिविध साकार भी फिर दो प्रकारका होता है—नित्यसाकार और मुक्तसाकार। नित्यसाकार तो आदि-अन्तहीन सनातन (शाश्वत) है। जो उपासनाद्वारा मुक्तिपदको प्राप्त हुए हैं, उनका साकार देह मुक्तसाकार है। उस (मुक्त पुरुषके आकार) का आविर्भाव अखण्ड ज्ञानसे होता है। अर्थात् भगवद्धाममें स्थित मुक्तात्माओंका शरीर ज्ञानघन है। वह (मुक्तात्माओं-का साकार शरीर) भी शाश्वत होता है; परंतु वह मुक्त-साकार ऐच्छिक (इच्छाधीन) होता है। दूसरे कहते हैं (ऐसी स्थितिमें) उसका शाश्वतपना (नित्यत्व) कैसे होगा ? (इसपर कहते हैं—) ॥ २–७ ॥

"अद्वैत, अखण्ड, परिपूर्ण, निरतिशय परमानन्दरूप, शुद्ध, ज्ञानस्वरूप, मुक्त, सत्यस्वरूप ब्रह्मकी चैतन्यरूप साकारता होनेसे उपाधिहीन साकारका नित्यत्व सिद्ध ही है। इसीलिये निरुपाधिक साकारके निरवयव होनेके कारण उससे कोई अधिक (महान्) होगा, ऐसी शङ्का दूरसे ही निवृत्त हो जाती है। सभी उपनिषदोंमें, समस्त शास्त्र-सिद्धान्तोंमें 'ब्रह्म निरवयव चैतन्य है' यही सुना जाता है। और विद्या, आनन्द तथा तुरीयका सर्वत्र अभेद ही सुना जाता है।'

'(तब) विद्या आदि साकारका भेद किस प्रकार है ?' शिष्यकी इस शङ्काका समाधान करते हुए गुरु कहते हैं—'(तुमने) सत्य कहा है—विद्याकी प्रधानतासे विद्यासाकार, आनन्दकी प्रधानतासे आनन्दसाकार तथा (विद्या, आनन्द) दोनोंकी प्रधानतासे उभयात्मक साकार कहे जाते हैं। यहाँ प्रधानताको लेकर ही भेद है, वह भेद वस्तुतः अभेद ही है' ॥ ८–१० ॥

'भगवन्! अखण्ड अद्वैत परमानन्दस्वरूप ब्रह्मके लिये साकार और निराकार—ये दो विरोधी धर्म प्रतीत होते हैं। दो विरोधी धर्म उनमें किस प्रकार रह सकते हैं ?' इस शङ्काका निवारण करते हुए गुरु कहते हैं—'यह ठीक है। जैसे सर्वव्यापी निराकार महावायुका और उसीके स्वरूपभूत त्वक्-इन्द्रियके अधिष्ठाता-रूपमें प्रसिद्ध साकार महावायु-देवताका अभेद ही सब कहीं सुना जाता है, जैसे पृथिवी आदि व्यापक शरीरवाले देवविशेषोंके

उनके उस व्यापक रूपसे विलक्षण किंतु उस (व्यापक रूप) से अभिन्न, तथा अपरिच्छिन्न होते हुए भी अपनी मूर्तिके आकारके, देवता सर्वत्र सुने जाते हैं—अर्थात् जैसे पृथिवी आदिके अधिष्ठाता देवता अपने पृथिवीरूपी भौतिक शरीर एवं देव-शरीर दोनोंसे युक्त हैं, वैसे ही सर्वात्मक परब्रह्ममें साकार एवं निराकारका भेद होनेपर भी विरोध नहीं है। विविध प्रकारकी अनन्त विचित्र शक्तियोंसे सम्पन्न परब्रह्मके स्वरूपका ज्ञान हो जानेपर विरोध नहीं रह जाता। अर्थात् जब जान लिया जाता है कि परब्रह्ममें विविध प्रकारकी अनन्त विचित्र शक्तियाँ हैं, तब विरोधी धर्मोंका विरोध असङ्गत नहीं लगता। इस (ज्ञान) के अभावमें ही अनन्त विरोध प्रतीत होते हैं ॥ ११-१२ ॥

'और जब श्रीराम-श्रीकृष्णादि अवतारस्वरूपोंमें अद्वैत परमानन्दस्वरूप परब्रह्मके परमतत्त्व एवं परमैश्वर्यकी स्मृति सर्वत्र स्वाभाविक रूपसे ही विद्यमान सुनी जाती है, तब अद्वैत परमानन्दस्वरूप, सब प्रकारसे परिपूर्ण परब्रह्मके विषयमें क्या कहा जाय। अन्यथा यदि सर्वपरिपूर्ण परब्रह्मका साकार-रहित केवल निराकार स्वरूप ही वास्तवमें अभिप्रेत हो, तब तो केवल निराकार आकाशके समान परब्रह्ममें भी जडता आ जायगी। इसलिये परमार्थतः परब्रह्मके साकार एवं निराकार दोनों रूप स्वभावतः सिद्ध हैं ॥ १३ ॥

'इस प्रकारके अद्वैत परमानन्दस्वरूप आदिनारायणके पलक उठाने और गिरानेसे मूल-अविद्याकी उत्पत्ति, स्थिति एवं लय हुआ करते हैं। आत्माराम, अखिल-परिपूर्ण आदि-नारायणकी अपनी इच्छासे जब कभी उनका उन्मेष होता है (पलक उठते हैं), तब उस (उन्मेष) से परब्रह्मके निचले पादमें, जो सब (अभिव्यक्तियों) का कारण है, मूलकारणरूप अव्यक्त (प्रकृति) का आविर्भाव होता है। अव्यक्तसे मूल (संस्कार) का एवं मूल-अविद्याका आविर्भाव होता है। उसी (अव्यक्त) से 'सत्'-शब्दसे वाच्य अविद्यामिश्रित ब्रह्म (जीव) व्यक्त होता है। उस (अव्यक्त-प्रकृति) से महत्तत्त्व, महत्से अहङ्कार, अहङ्कारसे (शब्दादि) पाँचों तन्मात्राएँ, पाँचों तन्मात्राओंसे (आकाशादि) पञ्चमहाभूत और पाँचों महाभूतोंसे ब्रह्मके एक पादसे व्याप्त एक अविद्यात्मक अण्ड उत्पन्न होता है ॥ १४ ॥

'उस (अविद्याण्ड) में तत्त्वतः गुणातीत, शुद्ध सत्त्वमय तथा लीला (क्रीड़ा) के लिये निरतिशय आनन्दरूप धारण किये मायोपाधियुक्त नारायण होते हैं। तात्पर्य यह कि अविद्याण्ड गुणातीत शुद्ध सत्त्वमय नारायणका ही लीलाके लिये धारण किया हुआ निरतिशय आनन्दरूप मायोपाधिक स्वरूप ही है। ये वही नित्य परिपूर्ण पादविभूतिस्वरूप वैकुण्ठवासी नारायण हैं। वे अनन्तकोटि ब्रह्माण्डोंकी उत्पत्ति, स्थिति, प्रलयादि समस्त कार्य एवं कारणसमूहोंके (प्रकृतिरूप) परम कारणके भी कारणरूप महामायातीत तुरीयस्वरूप परमेश्वर विराजित हैं। उनसे स्थूल विराट्स्वरूप उत्पन्न होता है। वही विराट्-स्वरूप समस्त कारणोंका मूल है। वह (विराट्) अनन्त मस्तकों तथा अनन्त नेत्रों, हाथों और पैरोंसे युक्त पुरुष है। वह अनन्त कानोंवाला सबको घेरकर (व्याप्त करके) स्थित है। वह सर्वव्यापक है। वह सगुण एवं निर्गुणस्वरूप है। वह ज्ञान, बल, ऐश्वर्य, शक्ति तथा तेजःस्वरूप है। नाना प्रकारके अनन्त विचित्र जगत्के आकारमें वही स्थित है। वही निरतिशय आनन्दमय अनन्त परमविभूतिके समुदायसे सम्पन्न विश्वरूप परमात्मा है। वह निरतिशय निरङ्कुशता (परम-स्वतन्त्रता) सर्वज्ञता, सर्वशक्तिमत्ता सर्व-नियन्तृत्व आदि अनन्त कल्याणकारी गुणोंका आकर है। वह अवर्णनीय अनन्त दिव्य तेजोराशिके रूपमें स्थित है। वह अविद्याके पूरे अण्डमें व्यापक है। वह महामायाके अनन्त विलासोंका अधिष्ठानविशेष एवं निरतिशय अद्वैत परमानन्दस्वरूप परब्रह्मका विलास-विग्रह है ॥ १५ ॥

'इस (विराट्-पुरुष) के एक-एक रोमकूप-छिद्रमें अनन्त-कोटि ब्रह्माण्ड और (उनके) स्थावर भी उत्पन्न होते हैं। उन सब अण्डोंमेंसे प्रत्येकमें नारायणका एक-एक अवतार होता है। उन्हीं नारायणसे हिरण्यगर्भ(ब्रह्मा)उत्पन्न होते हैं। नारायणसे ही उस अण्डका विराट्स्वरूप उत्पन्न होता है, नारायणसे ही सब लोकोंके स्रष्टा प्रजापति उत्पन्न होते हैं। नारायणसे ही एकादश रुद्र भी उत्पन्न होते हैं। नारायणसे ही अखिल लोक उत्पन्न होते हैं। नारायणसे इन्द्र उत्पन्न होते हैं। नारायणसे समस्त देवता उत्पन्न होते हैं। नारायणसे बारह आदित्य उत्पन्न होते हैं। सब (आठों) वसुनामक देवता, सभी ऋषि, सम्पूर्ण प्राणी तथा समस्त छन्द नारायणसे ही उत्पन्न होते हैं। नारायणसे ही प्रवृत्त होते (क्रियाशील बनते) हैं। नारायणमें ही सब लीन हो जाते हैं। अतः (ये ही) नित्य, अविनाशी, सर्वश्रेष्ठ एवं स्वयंप्रकाश हैं। नारायण ही ब्रह्मा हैं। नारायण ही शिव हैं। नारायण ही इन्द्र हैं। नारायण ही दिशाएँ हैं। नारायण ही विदिशारूप (कोण) हैं। नारायण ही काल हैं। नारायण ही समस्त कर्म हैं। नारायण ही मूर्त एवं अमूर्तरूप हैं। नारायण ही समस्त कारणरूप तथा सम्पूर्ण कार्यस्वरूप हैं। इन दोनों (कारण तथा

कार्य) से विलक्षण भी नारायण ही हैं। परमज्योति, स्वयं-प्रकाशमय, ब्रह्मानन्दमय, नित्य, निर्विकल्प, निरञ्जन, अवर्णनीय, शुद्ध एकमात्र देवता नारायण ही हैं; दूसरा कोई नहीं है। न वे (किसीके) समान हैं और न (किसीसे) अधिक हैं (उनके सिवा कोई दूसरा है ही नहीं)।

'संशयरहित होकर परमार्थतः जो इस प्रकार जानता है, वह सम्पूर्ण बन्धनोंको छेदन करके, मृत्युको पार करके मुक्त हो जाता है, मुक्त हो जाता है। जो इस प्रकार जानकर सर्वदा उन (श्रीनारायण) की उपासना करता है, वह पुरुष नारायण-स्वरूप हो जाता है, वह नारायणस्वरूप हो जाता है' ॥ १६ ॥

॥ द्वितीय अध्याय समाप्त ॥ २ ॥

तृतीय अध्याय

मूलाविद्या और प्रलयके स्वरूपका निरूपण

शिष्यने 'ठीक है' कहकर फिर पूछा—'भगवन्! परमतत्त्वज्ञ गुरुदेव! आपने विलासके सहित महामूल-अविद्याके उदयक्रमका वर्णन किया। उस (मूलाविद्या) से प्रपञ्चकी उत्पत्तिका क्रम किस प्रकार है, इसे विशेषतः वर्णन करें। मैं उसका तत्त्व जानना चाहता हूँ' ॥ १ ॥

'ऐसा ही हो' यह कहकर गुरु बोले—'यह अनादि प्रपञ्च जैसा दिखायी पड़ता है, वह नित्य है या अनित्य—इस प्रकारका संशय उत्पन्न होता है। प्रपञ्च भी दो प्रकारका है—विद्या-प्रपञ्च और अविद्या-प्रपञ्च। विद्या-प्रपञ्चकी नित्यता तो इसीसे सिद्ध है कि वह नित्यानन्दमय चैतन्यका विलास तथा शुद्ध, बुद्ध, मुक्त, सत्य एवं आनन्दस्वरूप है। अविद्याप्रपञ्च नित्य है या अनित्य?—कुछ लोग प्रवाहरूपसे उसकी नित्यता बतलाते हैं। शास्त्रोंमें प्रलयादिका वर्णन सुना जाता है, इस कारणसे दूसरे उसकी अनित्यता बतलाते हैं। वस्तुतः दोनों ही (बातें) नहीं हैं। फिर है किस प्रकार? समस्त अविद्या-प्रपञ्च महामायाका संकोच एवं विकासरूप विलास ही है। क्षण-क्षणमें शून्य (तिरोहित) होनेवाला अनादि मूल-अविद्याका विलास होनेके कारण परमार्थतः कुछ भी नहीं है। अर्थात् समस्त अविद्याप्रपञ्च प्रतिक्षण विलीन होनेवाला है, अतः उसकी पारमार्थिक सत्ता नहीं है। वह किस प्रकार? एकमात्र अद्वितीय ब्रह्म ही है। यहाँ नाना (अनेक) नामकी वस्तु कुछ भी नहीं है (—ऐसी श्रुति है)। अतएव ब्रह्मसे भिन्न सब बाधित (प्रतीतिमात्र, सत्ताहीन) ही है। सत्य ही परम ब्रह्म है। ब्रह्म सत्यस्वरूप, ज्ञानस्वरूप एवं अन्तहीन है' ॥ २ ॥

'तब विलास (अभिव्यक्ति)-सहित मूल-अविद्याके उपसंहारका क्रम किस प्रकार है?' (यों शिष्यके पूछनेपर) अत्यन्त आदरपूर्वक बड़ी प्रसन्नतासे गुरु उपदेश करते हैं—'सहस्र चतुर्युगोंका ब्रह्माजीका एक दिवस होता है। इतने ही समयकी फिर उनकी रात्रि होती है। रात और दिवस दोनोंका सम्मिलित रूप एक दिन होता है। उस एक दिनमें सत्यलोकतकके समस्त लोकोंकी उत्पत्ति, स्थिति एवं लय हो जाते हैं। (ऐसे) पंद्रह दिनोंका (ब्रह्माजीका) पक्ष (पखवाड़ा) होता है। दो पक्षोंका महीना होता है। दो महीनोंका ऋतु होता है। तीन ऋतुओंका अयन होता है। दो अयनोंका वर्ष होता है। ब्रह्माके वर्षोंके प्रमाणसे सौ वर्षकी ब्रह्माजीकी परमायु (पूर्ण आयु) होती है। इतने समयतक उन (ब्रह्माजी) की स्थिति कही जाती है। स्थितिके अन्तमें अण्डगत विराट्पुरुष अपने अंशी हिरण्यगर्भको प्राप्त होते (उनमें लीन हो जाते) हैं। हिरण्यगर्भके कारण परमात्मा अण्डपरिपालक नारायणको वे हिरण्यगर्भ प्राप्त होते हैं। फिर सौ वर्षोंतक उनकी प्रलय होती है। उस समय सब जीव प्रकृतिमें लीन हो जाते हैं। प्रलयके समय सब शून्य (अभावरूप) हो जाता है ॥ ३-४ ॥

'उन ब्रह्माजीकी स्थिति एवं प्रलय आदि-नारायणके अंशसे अवतीर्ण इन अण्ड-परिपालक महाविष्णुके दिवस एवं रात्रि कहे जाते हैं। इन दिवस एवं रात्रिका (अर्थात् ब्रह्माके सौ वर्षोंके जीवन एवं सौ वर्षोंकी प्रलयका) महाविष्णुका एक दिन होता है। इसी प्रमाणसे दिन, पक्ष, मास, संवत्सर आदि भेदसे उनके सौ करोड़ (एक अरब) वर्षोंतक उनकी स्थिति कही जाती है। स्थितिके अन्तमें (वे) अपने कारण महाविराट् पुरुषको प्राप्त होते (उनमें लीन हो जाते) हैं। तब आवरणके साथ ब्रह्माण्ड विनष्ट हो जाता है। ब्रह्माण्डका आवरण विनष्ट होता है, वही (आवरण) विष्णुका स्वरूप है। उनकी (श्रीमहाविष्णुकी) उतनी ही (उनके एक अरब वर्षकी) प्रलय होती है। प्रलयके समय सब शून्य हो जाता है ॥ ५ ॥

'अण्डपरिपालक महाविष्णुकी स्थिति एवं प्रलय (उनके दो अरब वर्ष) आदिविराट् पुरुषके दिवस-रात्रि कहे जाते हैं। उन

दिवस-रात्रिका एक दिन होता है। इसी प्रकार दिन, पक्ष, मास, संवत्सर आदि भेदसे उनके कालमानके सौ करोड़ (एक अरब) वर्षपर्यन्त उनकी स्थिति कही जाती है। स्थितिके अन्तमें आदिविराट् पुरुष अपने अंशी मायोपाधिक नारायणको प्राप्त होता है, अर्थात् उनमें लीन हो जाता है। उस विराट् पुरुषका जितना स्थितिकाल है, उतना ही प्रलयकाल भी होता है। प्रलयके समय सब शून्य हो जाता है ॥ ६ ॥

'विराट्की स्थिति एवं प्रलय मूल-अविद्याण्ड-परिपालक आदि-नारायणके दिवस-रात्रि कहे जाते हैं। उन दिवस-रात्रिका एक दिन होता है। इसी प्रकार दिन, पक्ष, मास, संवत्सर आदि भेदसे उनके कालमानके सौ करोड़ वर्षोंके समयतक उनकी स्थिति कही जाती है। स्थितिके अन्तमें त्रिपाद्विभूति-नारायणकी इच्छासे उनका निमेष होता है (उनकी पलकें गिरती हैं)। इस निमेषसे मूल-अविद्याण्डका उसके आवरणके साथ प्रलय हो जाता है। तब मूल-अविद्या, जो सत्-असत्से विलक्षण, अनिर्वचनीय, लक्षणरहित, आविर्भाव-तिरोभावरूप, अनादि अखिल कारणोंकी कारणरूप एवं अनन्त महामायाविशेषणोंसे युक्त है, अपने विलासके साथ तथा सम्पूर्ण कार्यरूप उपाधिके सहित परमसूक्ष्म मूल कारण—अव्यक्तमें प्रवेश कर जाती है। अव्यक्त फिर ब्रह्ममें प्रवेश कर जाता है; उस समय ईंधनके जल जानेपर जैसे अग्नि अपने वास्तविक स्वरूपको प्राप्त कर लेता है, वैसे ही मायोपाधिक आदिनारायण मायारूप उपाधिके नष्ट हो जानेपर अपने स्वरूपमें स्थित हो जाते हैं। समस्त जीव अपने स्वरूपको प्राप्त हो जाते हैं। जैसे जपा (जवा) पुष्पके सान्निध्य (समीपता) से स्फटिकमें ललाईकी प्रतीति होती है और उस (पुष्प) के अभावमें शुद्ध स्फटिक प्रतीत होता है, वैसे ही ब्रह्ममें भी मायारूप उपाधिसे ही सगुणत्व, परिच्छिन्नत्व आदिकी प्रतीति होती है। उपाधिका नाश हो जानेपर निर्गुणत्व, निरवयवत्व आदिकी प्रतीति होती है' ॥ ७ ॥

॥ तृतीय अध्याय समाप्त ॥ ३ ॥

चतुर्थ अध्याय

महामायातीत अखण्ड अद्वैत परमानन्दमय परतत्त्व-स्वरूपका निरूपण

ॐ। उपाधिका नाश हो जानेके कारण ब्रह्मका निर्विशेष रूप अत्यन्त निर्मल होता है। वह अविद्यासे परे, अतः अत्यन्त शुद्ध है। शुद्ध बोधानन्दमय कैवल्यस्वरूप है। ब्रह्मके चारों पाद निर्विशेष हैं। वह अखण्डस्वरूप, सर्वतः परिपूर्ण, स्वयंप्रकाश सच्चिदानन्द है। अद्वितीय तथा ईश्वररहित है—अर्थात् उसका कोई स्वामी, नियन्ता नहीं है। वह ब्रह्म समस्त कार्य-कारण-स्वरूप, अखण्ड चिद्घनानन्दरूप, अतिदिव्य मङ्गलाकार, निरतिशय आनन्दरूप तेजोराशिविशेष, सर्वपरिपूर्ण, अनन्त चिद्विलासमय विभूतिका समष्टिरूप, अद्भुत आनन्दमय आश्चर्य-पूर्ण विभूतिविशेषस्वरूप, अनन्त चिन्मय स्तम्भाकार, शुद्ध ज्ञान-आनन्दविशेषस्वरूप, अनन्त परिपूर्णानन्दमय दिव्य विद्युन्मालास्वरूप है। इस प्रकार ब्रह्मका अद्वितीय अखण्डानन्दमय स्वरूप वर्णित हुआ ॥ १ ॥

फिर शिष्य कहता है—'भगवन्! ब्रह्मके पादभेदादि कैसे सम्भव हैं और यदि हैं तो वह अद्वैतस्वरूप है—यह किस प्रकार कहा गया?' ॥ २ ॥

गुरु शङ्काका समाधान करते हैं—'इसमें विरोध नहीं है। ब्रह्म अद्वैत है, यही सत्य है। और यही कहा गया है। ब्रह्ममें भेद नहीं बताया गया है; (क्योंकि) ब्रह्मके अतिरिक्त कुछ भी नहीं है। पादभेदादिका वर्णन तो ब्रह्मके स्वरूपका ही वर्णन है। वही कहा जा रहा है। ब्रह्म चार पादवाला (चतुःपादात्मक) है। इन (चारों पादों) में एक अविद्यापाद है और तीन पाद अमृत (नित्य) हैं। (दूसरी शाखाओंके) उपनिषदोंमें वर्णित स्वरूपका ही यहाँ वर्णन किया गया है। (शाखान्तरीय उपनिषदोंमें इस प्रकारके वचन मिलते हैं—) 'त्रिपादस्वरूप ब्रह्म अविद्यारूप अन्धकारसे परे, ज्योतिर्मय, परमानन्दस्वरूप एवं सनातन परम कैवल्यरूप है। मैं इस आदित्यके समान प्रकाशमय, तमस्के परे स्थित महान् पुरुषको जानता हूँ। उसको इस प्रकार (तमस्से परे तेजोमयरूपमें) जाननेवाला यहाँ (संसारमें) अमृतस्वरूप (मुक्त) हो जाता है। मोक्षप्राप्तिके लिये दूसरा कोई मार्ग नहीं है। सम्पूर्ण ज्योतियोंकी ज्योति तमस्से परे कही गयी है। सबकी आधार-भूत, अचिन्त्यस्वरूप, आदित्यवर्ण (प्रकाशस्वरूप) परम ज्योति तमस्से ऊपर (परे) प्रकाशित है। जो एक, अव्यक्त, अनन्तस्वरूप, विश्वरूप पुरातन तत्त्व तमससे परे अवस्थित है, वही अमृत (समस्त काम्य कर्मोंका फल—स्वर्गादि) है। उसीको सत्य (निष्कामभावका प्राप्य) कहा गया है। वही सत्य (नित्यसत्ता) है। वही परम विशुद्ध ब्रह्म है। (इन मन्त्रोंमें)

तमस्-शब्दके द्वारा अविद्या कही जाती है ॥ ३–८ ॥

'समस्त भूत इन (ब्रह्म) का एक पाद (भाग) हैं। इनके शेष तीन पाद अमृतस्वरूप (नित्य) हैं, जो परम व्योममें प्रतिष्ठित हैं। तीन पादोंवाला पुरुष सबसे ऊपर प्रकाशित है और इसका अवशिष्ट एक पाद सम्पूर्ण जीवोंके रूपमें इस जगत्में प्रकट हुआ। इसके बाद वह जड-चेतनात्मक विश्वमें चारों ओर व्याप्त हो गया। विद्या, आनन्द एवं तुरीय नामक तीन पाद शाश्वत हैं। शेष चौथा पाद अविद्याके आश्रित है' ॥ ९-१० ॥

[शिष्य पूछता है—] 'आत्माराम श्रीआदिनारायणके उन्मेष-निमेष (नेत्रोन्मीलन-निमीलन) कैसे होते हैं ? उनका स्वरूप क्या है ?' ॥ ११ ॥

गुरु बतलाते हैं—'बाह्य-दृष्टि उन्मेष (पलक खोलना) है और आन्तरिक-दृष्टि निमेष (पलक बंद करना) है। अन्तर्दृष्टिसे अपने स्वरूपका चिन्तन करना ही निमेष (पलक बंद करना) है। बाह्य-दृष्टिसे अपने स्वरूपका चिन्तन करना ही उन्मेष (पलक खोलना) है। जितने परिमाणका उन्मेषकाल होता है, उतने ही परिमाणका निमेषकाल भी होता है। उन्मेष-कालमें अविद्याकी स्थिति होती है। निमेषकालमें उस (अविद्या) का लय होता है। जैसे उन्मेष होता है, वैसे ही चिरंतन अत्यन्त सूक्ष्म वासनाके प्रभावसे फिर अविद्याका उदय हो जाता है। पहलेकी भाँति ही अविद्याके कार्य उत्पन्न हो जाते हैं। फिर कार्य तथा कारणरूप उपाधिके भेदसे जीव एवं ईश्वरका भेद भी दिखायी देने लगता है। यह जीव कार्यरूप उपाधिसे युक्त है और ईश्वर कारणरूप उपाधिसे युक्त हैं। ईश्वरकी महामाया उन्हींकी आज्ञाके अधीन रहती हैं। वे (महामाया) उन (ईश्वर) के संकल्पके अनुसार कार्य करनेवाली, विविध प्रकारकी अनन्त महामायाशक्तियोंसे भली प्रकार सेवित, अनन्त महामायाजालकी उत्पत्तिका स्थान, महाविष्णुकी लीला-शरीर-रूपिणी तथा ब्रह्मादिके लिये भी अगोचर हैं। जो भगवान् विष्णुका ही भजन करते हैं, वे इन महामायाको अवश्य पार कर जाते हैं। दूसरे लोग (जो भगवान् विष्णुका भजन नहीं करते) अनेक उपायोंका अवलम्बन करके भी कभी नहीं तरते। अविद्याके कार्यरूप अन्तःकरणोंका आश्रय लेकर वे अनन्तकालतक जन्मते रहते हैं; क्योंकि उन (अन्तःकरणों) में ब्रह्मचैतन्य प्रतिबिम्बित होता है। प्रतिबिम्ब ही जीव कहलाते हैं। सभी जीव अन्तःकरणकी उपाधिसे युक्त हैं, यों (कुछ लोग) कहते हैं। समस्त जीव महाभूतोंसे उत्पन्न सूक्ष्मशरीररूप उपाधिसे युक्त हैं, इस प्रकार दूसरे लोग कहते हैं। बुद्धिमें प्रतिबिम्बित चैतन्य ही जीव है, ऐसा दूसरोंका मत है। इन सब (जीवों) में उपाधिको लेकर ही भेद है, अत्यन्त भेद नहीं है। सर्वतः परिपूर्ण श्रीनारायण तो अपनी इस इच्छाशक्तिसे सदा लीला किया करते हैं। इसी प्रकार सब जीव अज्ञानवश उन तुच्छ विषयोंमें, जिनमें सुख नहीं है, सुखप्राप्तिकी आशासे असार संसारचक्रमें दौड़ते रहते हैं। इस प्रकार अनादि संसार-वासनारूप विपरीत-भ्रमके कारण ही जीवोंकी संसार-चक्रमें घूमनेकी अनादि-परम्परा चलती रहती है' ॥ १२–१४ ॥

॥ चतुर्थ अध्याय समाप्त ॥ ४ ॥

॥ पूर्वकाण्ड समाप्त ॥

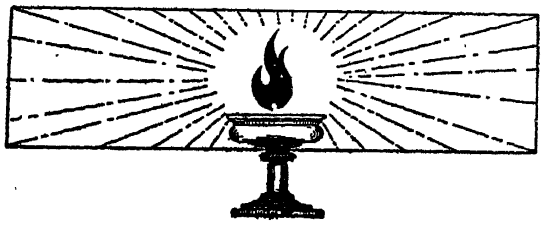

उत्तरकाण्ड

पञ्चम अध्याय

संसारसे तरनेका उपाय और मोक्षमार्गका निरूपण

श्रीगुरुभगवान्‌को नमस्कार करके फिर शिष्य पूछता है—'भगवन्! सम्पूर्णतः नष्ट हुई अविद्याका फिर उदय कैसे होता है?' ॥ १ ॥

'यह सत्य है' यों कहकर गुरु बोले—'वर्षा ऋतुके प्रारम्भमें जैसे मेढ़क आदिका फिरसे प्रादुर्भाव होता है, उसी प्रकार पूर्णतः नष्ट हुई अविद्याका उन्मेषकालमें (भगवान्‌के पलक खोलनेपर) फिर उदय हो जाता है ॥ २ ॥

(शिष्यने फिर पूछा—) 'भगवन्! जीवोंका अनादि संसाररूप भ्रम किस प्रकार है? और उसकी निवृत्ति कैसे होती है? मोक्षके मार्गका स्वरूप कैसा है? मोक्षका साधन कैसा है? अथवा मोक्षका उपाय क्या है? मोक्षका स्वरूप कैसा है? सायुज्य-मुक्ति क्या है? यह सब तत्त्वतः वर्णन करें' ॥ ३ ॥

अत्यन्त आदरपूर्वक, बड़े हर्षसे शिष्यकी बहुत प्रशंसा करके गुरु कहते हैं—'सावधान होकर सुनो! निन्दनीय, अनन्त जन्मोंमें बार-बार किये हुए अत्यन्त पुष्ट अनेक प्रकारके विचित्र अनन्त दुष्कर्मोंके वासनासमूहोंके कारण (जीव) को शरीर एवं आत्माके पृथक्त्वका ज्ञान नहीं होता। इसीसे 'देह ही आत्मा है' ऐसा अत्यन्त दृढ़ भ्रम हुआ रहता है। 'मैं अज्ञानी हूँ, मैं अल्पज्ञ हूँ, मैं जीव हूँ, मैं अनन्त दुःखोंका निवास हूँ, मैं अनादि कालसे जन्म-मरणरूप संसारमें पड़ा हुआ हूँ' इस प्रकारके भ्रमकी वासनाके कारण संसारमें ही प्रवृत्ति (चेष्टा) होती है। इस (प्रवृत्ति) की निवृत्तिका उपाय कदापि नहीं होता। मिथ्यास्वरूप, स्वप्नके समान विषयभोगोंका अनुभव करके, अनेक प्रकारके असंख्य अत्यन्त दुर्लभ मनोरथोंकी निरन्तर आशा करता हुआ अतृप्त (जीव) सदा दौड़ा करता है। अनेक प्रकारके विचित्र स्थूल-सूक्ष्म, उत्तम-अधम अनन्त शरीरोंको धारण करके उन-उन शरीरोंमें विहित (प्राप्त होने योग्य) विविध विचित्र, अनेक शुभ-अशुभ प्रारब्धकर्मोंका भोग करके, उन-उन कर्मोंके फलकी वासनासे वासित (लिप्त) अन्तःकरणवालोंकी बार-बार उन-उन कर्मोंके फलरूप विषयोंमें ही प्रवृत्ति होती है। संसारकी निवृत्तिके मार्गमें प्रवृत्ति (रुचि) भी नहीं उत्पन्न होती। इसलिये (उनको) अनिष्ट ही इष्ट (मङ्गलकारी) की भाँति जान पड़ता है। संसार-वासनारूप विपरीत भ्रमसे इष्ट (मङ्गलस्वरूप मोक्षमार्ग) अनिष्ट (अमङ्गलकारी) की भाँति जान पड़ता है। इसलिये सभी जीवोंकी इष्टविषयमें सुखबुद्धि है तथा (उसके न मिलनेमें) दुःखबुद्धि है। वास्तवमें अबाधित ब्रह्मसुखके लिये तो प्रवृत्ति ही उत्पन्न नहीं होती; क्योंकि उसके स्वरूपका ज्ञान जीवोंको है नहीं। वह (ब्रह्मसुख) क्या है, यह जीव नहीं जानते; क्योंकि बन्धन कैसे होता है और मोक्ष कैसे होता है, इस विचारका ही (उनमें) अभाव है। यह (जीवोंकी अवस्था) कैसे है? अज्ञानकी प्रबलतासे। अज्ञानकी प्रबलता किस कारणसे है?—भक्ति, ज्ञान, वैराग्यकी वासना न होनेसे। इस प्रकारकी वासनाका अभाव क्यों है?—अन्तःकरणकी अत्यन्त मलिनताके कारण ॥ ४ ॥

'अतः (ऐसी दशामें) संसारसे पार होनेका उपाय क्या है?' गुरु यही बतलाते हैं—'अनेक जन्मोंके किये हुए अत्यन्त श्रेष्ठ पुण्योंके फलोदयसे सम्पूर्ण वेद-शास्त्रके सिद्धान्तोंका रहस्यरूप सत्पुरुषोंका संग प्राप्त होता है। उस (सत्संग) से विधि तथा निषेधका ज्ञान होता है। तब सदाचारमें प्रवृत्ति होती है। सदाचारसे सम्पूर्ण पापोंका नाश हो जाता है। पापनाशसे अन्तःकरण अत्यन्त निर्मल हो जाता है ५-६

'तब (निर्मल होनेपर) अन्तःकरण सद्गुरुका कटाक्ष (दयादृष्टि) चाहता है। सद्गुरुके (कृपा-) कटाक्षके लेशसे ही सब सिद्धियाँ प्राप्त हो जाती हैं। सब बन्धन पूर्णतः नष्ट हो जाते हैं। श्रेयके सभी विघ्न विनष्ट हो जाते हैं। सभी श्रेय (कल्याणकारी गुण) स्वतः आ जाते हैं। जैसे जन्मान्धको रूपका ज्ञान नहीं होता, उसी प्रकार गुरुके उपदेश बिना करोड़ों कल्पोंमें भी तत्त्वज्ञान नहीं होता। इसलिये सद्गुरुके (कृपा-) कटाक्षके लेशसे अविलम्ब ही तत्त्वज्ञान हो जाता है ॥ ७ ॥

'जब सद्गुरुका कृपा-कटाक्ष होता है, तब भगवान्‌की कथा सुनने एवं ध्यानादि करनेमें श्रद्धा उत्पन्न होती है। उस (ध्यानादि) से हृदयमें स्थित दुर्वासनाकी अनादि ग्रन्थिका विनाश हो जाता है। तब हृदयमें स्थित सम्पूर्ण कामनाएँ विनष्ट हो जाती हैं। इससे हृदय-कमलकी कर्णिकामें परमात्मा आविर्भूत होते हैं।

'इससे भगवान् विष्णुमें अत्यन्त दृढ़ भक्ति उत्पन्न होती है। तब (विषयोंके प्रति) वैराग्य उदय होता है। वैराग्यसे बुद्धिमें विज्ञान (तत्त्वज्ञान) का प्राकट्य होता है। अभ्यासके द्वारा वह ज्ञान क्रमशः परिपक्व होता है ॥ ८-९ ॥

'परिपक्व विज्ञानसे (पुरुष) जीवन्मुक्त हो जाता है। सभी शुभ एवं अशुभ कर्म वासनाओंके साथ नष्ट हो जाते हैं। तब अत्यन्त दृढ़ शुद्ध सात्त्विक वासनाद्वारा अतिशय भक्ति होती है। अतिशय भक्तिसे सर्वमय नारायण सभी

अवस्थाओंमें प्रकाशित होते हैं। समस्त संसार नारायणमय प्रतीत होता है। नारायणसे भिन्न कुछ नहीं है, इस बुद्धिसे उपासक सर्वत्र विहार करता है॥ १० ॥

'(इस प्रकार) निरन्तर (भाव-) समाधिकी परम्परासे सब कहीं, सभी अवस्थाओंमें जगदीश्वरका रूप ही प्रतीत होता है। ऐसे महापुरुषको कभी-कभी ईश्वर-साक्षात्कार भी होता है॥११॥

'इस (महापुरुष) को जब शरीर छोड़नेकी इच्छा होती है, तब भगवान् विष्णुके सब पार्षद उसके पास आते हैं। तब भगवान्‌का ध्यान करता हुआ हृदय-कमलमें स्थित आत्म-तत्त्वका अपने अन्तरात्माके रूपमें चिन्तन करके भली प्रकार (मानसिक) उपचारोंसे (उसकी) अर्चा करता है। फिर हंस-मन्त्र **'सोऽहम्'** का उच्चारण करता हुआ, सभी (इन्द्रिय-) द्वारोंका संयम करके, मनका भली प्रकार निरोध करता है और प्रणव (के उच्चारण) से प्रणव (के अर्थ) का अनुसंधान (विचार) करता हुआ ऊपरकी ओर गमन करनेवाले वायु (प्राण) के साथ धीरे-धीरे ब्रह्मरन्ध्रसे बाहर चला जाता है। वहाँ **'सोऽहम्'** इस मन्त्रसे बारह (दस इन्द्रियाँ और मन तथा बुद्धि) के अन्तमें (उनके आधाररूपसे) स्थित परमात्मा (चेतनतत्त्व) को एकत्र करके (अर्थात् इन्द्रियों, मन एवं बुद्धिसे चेतना आकर्षित करके) पञ्चोपचार (जल, पुष्प, धूप, दीप, नैवेद्य) से (मानसिक रूपमें उस चेतन-तत्त्वका) पूजन करता है। फिर **'सोऽहम्'** इस मन्त्रसे षोडश तत्त्वोंमें स्थित ज्ञानात्माको एकत्र करके भली प्रकार उपचारोंसे उसकी पूजा करता है। इस प्रकार पहलेके प्राकृत शरीरका त्याग करके फिर कल्पनामय, मन्त्रमय, शुद्ध ब्रह्म-तेजोमय, निरतिशय आनन्दमय महाविष्णुके स्वरूपके समान स्वरूपवाले शरीरको धारण करता है और सूर्यमण्डलमें स्थित भगवान् अनन्तके दिव्य चरणारविन्दके अङ्गुष्ठसे निकले हुए निरतिशय आनन्दमय देवनदी गङ्गाजीके प्रवाहका आकर्षण करके भावनाके द्वारा इस (देवगङ्गा-प्रवाह) में स्नान करता है। तत्पश्चात् वस्त्र-आभरणादि सामग्रियोंसे अपनी पूजा (अलङ्कृति) करके, साक्षात् नारायण-स्वरूप होकर फिर गुरुको नमस्कार करके प्रणवस्वरूप गरुड़का ध्यान करता है और ध्यानके द्वारा प्रकट महाप्रणवरूप गरुड़की पञ्चोपचारसे अर्चा करता है। इसके बाद वह गुरुकी आज्ञासे प्रदक्षिणा एवं नमस्कार करके प्रणवरूप गरुड़पर सवार होता है और महाविष्णुके समस्त असाधारण चिह्नोंसे चिह्नित होकर तथा उन्हींके समस्त असाधारण दिव्य आभूषणोंसे भूषित होकर, सुदर्शन-पुरुष (पुरुष-विग्रहधारी सुदर्शनचक्र) को आगे करके, विष्वक्सेनसे रक्षित, भगवान्‌के पार्षदोंसे घिरा हुआ आकाशमार्गमें प्रवेश करता है। मार्गके दोनों पार्श्वोंमें स्थित अनेक पुण्यलोकोंको पार करके, वहाँ रहनेवाले पुण्य-पुरुषोंसे पूजित होकर, सत्यलोकमें प्रवेश करके ब्रह्माजीकी पूजा करता है और ब्रह्मा तथा सत्यलोकके सभी वासियोंद्वारा भली प्रकार पूजित होकर, भगवान् शङ्करके ईशान-कैवल्य (दिव्य कैलास) में जा पहुँचता है। वहाँ भगवान् शङ्करका ध्यान करके, शिवजी-की पूजा करके, सभी शिवगणों एवं शङ्करजीद्वारा भी पूजित होकर ग्रहमण्डल तथा सप्तर्षिमण्डलको पार करके सूर्यमण्डल एवं चन्द्रमण्डलका भेदन करता है और कीलकनारायणका ध्यान करके, ध्रुवमण्डलका दर्शन करके, भगवान् ध्रुवकी पूजा करता है। फिर शिंशुमार-चक्रका भेदन करके, शिंशुमार प्रजापतिकी भली प्रकार अर्चा करता है और चक्र (शिंशुमारचक्र) के मध्यमें स्थित सर्वाधार सनातन महाविष्णुकी आराधना करके, उनके द्वारा पूजित होकर तब ऊपर जाकर परमानन्दको प्राप्त होता है॥१२॥

'तब सब वैकुण्ठनिवासी उसके पास आते हैं। उन सबकी पूजा करके, उन सबसे पूजित होकर तथा और ऊपर जाकर विरजा नदीको प्राप्त करता है। वहाँ स्नान करके भगवान्‌का ध्यान करते हुए फिर उसमें डुबकी लगाकर, वहाँ अपञ्चीकृत (मूलरूप, अमिश्रित) पञ्च महाभूतोंसे बने सूक्ष्म अङ्गवाले भोगके साधनरूप सूक्ष्मशरीरको छोड़ देता है तथा मन्त्रमय, दिव्य तेजोमय, निरतिशय आनन्दमय महाविष्णुके स्वरूपके समान शरीर धारण करके, फिर जलसे बाहर निकल आता है। वहाँ अपनी पूजा करके, प्रदक्षिणा एवं नमस्कार करते हुए ब्रह्ममय वैकुण्ठमें प्रवेश करके, वहाँके निवासियोंकी भली प्रकार पूजा करके (देखता है कि) उस दिव्यधामके मध्यमें ब्रह्मा-नन्दमय अनन्त परकोटे, भवन, फाटक, विमान एवं उपवन-समूहोंसे तथा देदीप्यमान शिखरोंसे उपलक्षित निरुपम, नित्य, निर्दोष, निरतिशय, असीम ब्रह्मानन्दनामक पर्वत सुशोभित है १३

'उस (पर्वत) के ऊपर निरतिशयानन्दमय दिव्य तेजोराशि प्रज्वलित है। उस (तेजोराशि) के मध्यमें शुद्ध ज्ञानमय आनन्दस्वरूप प्रकाशित है। उसके मध्यमें चिन्मय वेदी है। वह (वेदी) आनन्दमय एवं आनन्दवनसे भूषित है। उसके मध्यमें उसके ऊपर अमित तेजोराशि प्रज्वलित है। (उस तेजोराशिमें) परममङ्गलमय आसन सुशोभित है। उस (भद्रासनपद्म) की कर्णिकापर शुद्ध शेषभगवान्‌का भोगासन सुशोभित है। उसके ऊपर भली प्रकार विराजमान आनन्द-परिपालक आदि-नारायणका ध्यान करके, उन सर्वेश्वरका विविध उपचारोंसे पूजन करता है। फिर प्रदक्षिणा तथा नमस्कार करके, उनकी आज्ञा लेकर और ऊपर-ऊपर जाकर पाँचों वैकुण्ठों-को पार करता है तथा अण्डविराट्‌के कैवल्यपदको प्राप्त करके, उनकी आराधना करके उपासक परमानन्द प्राप्त करता है' १४

॥ पञ्चम अध्याय समाप्त ॥ ५ ॥

षष्ठ अध्याय

मोक्षमार्गके स्वरूपका निरूपण

'तब परमानन्दकी प्राप्ति होनेपर उपासक आवरणसहित ब्रह्माण्डका भेदन करके, चारों ओर देखकर ब्रह्माण्डके स्वरूपका निरीक्षण करता है तथा परमार्थतः उसके स्वरूपको ब्रह्मज्ञानके द्वारा जानकर (समझ जाता है कि) समस्त वेद, शास्त्र, इतिहास, पुराण, समस्त विद्या-समूह, ब्रह्मादि सब देवता और सभी परमर्षि भी ब्रह्माण्डके भीतर स्थित प्रपञ्चके एक देश (एक अङ्ग) का ही वर्णन करते हैं। (वे सब) ब्रह्माण्डके स्वरूपको नहीं जानते। ब्रह्माण्डसे बाहर स्थित प्रपञ्चके रहस्यको तो जानते ही नहीं। फिर ब्रह्माण्डके भीतर एवं बाहरके प्रपञ्चज्ञानसे दूर मोक्षप्रपञ्च (स्वरूप)-ज्ञान तथा अविद्या-प्रपञ्चज्ञानको तो जान ही कैसे सकते हैं' ॥ १ ॥

'ब्रह्माण्डका स्वरूप कैसा है ?' ॥ २ ॥

'वह मुर्गेके अंडेके समान आकारका महत्तत्त्वादि-समष्टिमय ब्रह्माण्ड तेजोमय, तपे हुए स्वर्णके समान प्रभावाला, उदय होते हुए करोड़ों सूर्योंके समान कान्तिवाला, चारों प्रकारकी (उद्भिज्ज, स्वेदज, अण्डज, जरायुज) सृष्टिसे उपलक्षित पाँचों (पृथिवी, जल, अग्नि, वायु और आकाशरूप) महाभूतोंसे ढका हुआ, तथा महत्तत्त्व, अहङ्कार, तम और मूलप्रकृतिसे घिरा हुआ है ॥ ३ ॥

'अण्डकी भित्ति सवा करोड़ योजन विशाल है। प्रत्येक आवरण उसी प्रमाणका (उतना ही विशाल) है ॥ ४ ॥

'चारों ओरसे ब्रह्माण्डका प्रमाण दो खरब योजन है। महामण्डूक आदि अनन्त शक्तियोंसे वह अधिष्ठित (धारण किया हुआ) है। श्रीनारायणके खेलनेकी गेंदके समान वह है। परमाणुके समान विष्णुलोकसे चिपका है। किसीके द्वारा न देखी, न सुनी अनेक प्रकारकी अनन्त विचित्रताओंकी विशेषतासे युक्त है ॥ ५ ॥

'इस ब्रह्माण्डके चारों ओर ऐसे ही दूसरे अनन्त कोटि ब्रह्माण्ड अपने आवरणोंके साथ प्रकाशित होते हुए अवस्थित हैं ॥ ६ ॥

'(वे ब्रह्माण्ड) चार मुखोंके, पाँच मुखोंके, छः मुखोंवाले, सात मुखोंके, आठ मुखोंके—इस प्रकार संख्याक्रमसे सहस्र मुखोंतकके, श्रीनारायणके अंशरूप, रजोगुणप्रधान एक-एक सृष्टिकर्ता (ब्रह्मा) द्वारा अधिष्ठित हैं। विष्णु, महेश्वर नामवाले, श्रीनारायणके अंशरूप, सत्त्व तथा तमोगुणप्रधान एक-एक स्थिति तथा संहारकर्तासे भी अधिष्ठित हैं। (वे सब ब्रह्माण्ड) विशाल जलप्रवाहमें मत्स्य तथा बुलबुलोंके अनन्त समूहोंकी भाँति घूमते रहते हैं ॥ ७ ॥

'क्रीड़ामें लगे बालककी हथेलीमें आँवलोंके समूहकी भाँति महाविष्णुकी हथेलीमें अनन्तकोटि ब्रह्माण्ड शोभित हो रहे हैं ॥ ८ ॥

'जलयन्त्र (रहँट) में लगे घड़ोंकी मालाके समूहकी भाँति महाविष्णुके एक-एक रोमकूपके छिद्रोंमें अनन्तकोटि ब्रह्माण्ड अपने आवरणोंके साथ घूमते रहते हैं ॥ ९ ॥

'(उपर्युक्त गति-प्राप्त उपासक) समस्त ब्रह्माण्डोंके भीतर एवं बाहरके प्रपञ्चके रहस्यको ब्रह्मज्ञानके द्वारा जानकर तथा नाना प्रकारकी विचित्र अनन्त परमैश्वर्यकी समष्टिरूप विशेषोंको भली प्रकार देखकर अत्यन्त आश्चर्यमय अमृतसागरमें गोता लगाता है और निरतिशय आनन्द-समुद्ररूप होकर सम्पूर्ण ब्रह्माण्डसमूहोंको पार कर जाता है। इसी प्रकार अमित, अपरिच्छिन्न तमःसागरको पार करके, मूल अविद्यापुरको देखकर, विविध विचित्र अनन्त महामायाविशेषोंसे घिरी हुई, अनन्त महामायाशक्तियोंकी समष्टिरूपा, अनन्त दिव्य तेजोमय ज्वालामालाओंसे सुशोभित, अनन्त महामायाविलासोंकी परम अधिष्ठानस्वरूपा, निरन्तर अमित आनन्द-पर्वतपर विहार करनेवाली, मूल-प्रकृतिकी जननी अविद्यालक्ष्मीका इस प्रकार (वर्णित रूपसे) ध्यान करता है। फिर विविध उपचारोंसे उनकी आराधना करके, समस्त ब्रह्माण्ड-समष्टिकी जननी भगवान् विष्णुकी महामायाको नमस्कार करके उनसे आज्ञा लेकर और ऊपर-से-ऊपर जाकर महाविराट्-पदको पाता है' ॥ १० ॥

'महाविराट्-स्वरूप कैसा है ?' 'समस्त अविद्यापाद विराट् है। सब ओर आँखोंवाला, सब ओर मुखोंवाला, सब ओर हाथोंवाला तथा सब ओर पैरोंवाला है। हाथोंके द्वारा (हाथवालोंको) तथा पंखोंके द्वारा उड़नेवालोंको युक्त करता है। यह देवता अकेला ही स्वर्ग तथा पृथिवीको उत्पन्न करता है। इसका रूप दृष्टिमें नहीं ठहरता। इसे कोई नेत्रोंसे नहीं देखता। हृदयसे, बुद्धिसे तथ मनसे इसका ध्यान किया जाता है। जो इसको जानते हैं, वे अमृतस्वरूप (मुक्त) हो जाते हैं ॥ ११–१४ ॥

'(ऐसे) मन तथा वाणीसे अगोचर विराट्स्वरूपका ध्यान करके नाना प्रकारके उपचारोंसे उनकी आराधना करता

है तथा उनकी आज्ञा लेकर और ऊपर जाकर विविध विचित्र अनन्त मूल-अविद्याके विलासोंको देखकर उपासक परम आश्चर्यान्वित होता है ॥ १५ ॥

'वहाँ अखण्ड परिपूर्ण परमानन्दस्वरूप परब्रह्मके समस्त स्वरूपोंमें विरोध प्रदर्शित करनेवाली (सब प्रकारसे विरुद्ध धर्मोंवाली), अपरिच्छिन्न यवनिका (पर्दे) के आकारवाली, भगवान् विष्णुकी महायोगमाया मूर्तिमान् अनन्त महामाया-स्वरूपोंसे भली प्रकार सेवित हैं। उनका नगर अत्यन्त कौतुकोंसे पूर्ण, अत्यन्त आश्चर्यसागर, आनन्दस्वरूप, शाश्वत है। अविद्यासागरमें प्रतिबिम्बित नित्य वैकुण्ठके प्रतिबिम्बरूप दूसरे वैकुण्ठकी भाँति (वह) प्रकाशित है ॥ १६ ॥

'उस पुरमें पहुँचकर, उपासक योगलक्ष्मी अङ्गमायाका ध्यान करके अनेक प्रकारके उपचारोंसे उनकी आराधना करता है तथा उनके द्वारा पूजित होकर और उनकी आज्ञा प्राप्त करके और ऊपर जाता है। वहाँ मायाके अनन्त विलासोंको देखकर वह परम आश्चर्यमें डूब जाता है ॥ १७ ॥

'उससे ऊपर पादविभूति नामक वैकुण्ठ-नगर शोभित है। अत्यन्त आश्चर्यमय अनन्त ऐश्वर्यका समष्टिस्वरूप, आनन्द-रसके प्रवाहोंसे भूषित, चारों ओर अमृत नदीके प्रवाहसे अत्यन्त मङ्गलस्वरूप, ब्रह्मतेजोविशेषस्वरूप अनन्त ब्रह्मवनोंसे चारों ओर घिरा हुआ, अनन्त नित्य-मुक्तोंसे चारों ओर व्याप्त, अनन्त चिन्मय भवनसमूहोंसे भरा हुआ अनादि पादविभूति नामक वैकुण्ठ इस प्रकार सुशोभित है। और उसके मध्यमें चिदानन्द-पर्वत शोभित है। उस (पर्वत) के ऊपर निरतिशय आनन्द-स्वरूप दिव्य तेजोराशि प्रज्वलित है। उसके मध्यमें परमानन्द-रूप विमान प्रकाशित है। उसके भीतर मध्यस्थानमें चिन्मय आसन विराजमान है। उस (आसनरूप) पद्मकी कर्णिकापर निरतिशय दिव्य तेजोराशिके मध्य समासीन आदि-नारायणका ध्यान करके विविध उपचारोंसे उनकी आराधना करता है, तथा उनसे पूजित होकर, उनकी आज्ञा लेकर और ऊपर जाता है। आवरणसहित अविद्या-अण्डका भेदन करके, अविद्या-पादको पारकर विद्या-अविद्याकी संधि (मध्यस्थान) में जो विष्वक्सेन-वैकुण्ठ नामक नगर शोभित है (साधक वहाँ पहुँचता है) ॥ १८-१९ ॥

'अनन्त दिव्य तेजकी ज्वालामालाओंसे चारों ओर निरन्तर प्रज्वलित, अनन्त ज्ञान एवं आनन्दके मूर्तिमान् स्वरूपोंद्वारा चारों ओर घिरा हुआ, शुद्ध ज्ञानरूप विमानावलियोंसे विराजित वह नगर अनन्त आनन्दरूप पर्वतोंसे परम कौतुकमय प्रतीत होता है। उस (पुर) के मध्यमें कल्याणपर्वतके ऊपर शुद्ध आनन्द-रूप विमान शोभित है। उसके भीतर दिव्य मङ्गलमय आसन विराजमान है। उस (आसनरूप) पद्मकी कर्णिकापर ब्रह्म-तेजोराशिके मध्यमें समासीन भगवान्के अनन्त ऐश्वर्यस्वरूप, विधि-निषेधके परिपालक, समस्त प्रवृत्तियों एवं सम्पूर्ण कारणोंके कारणस्वरूप, निरतिशय आनन्दलक्षण, महाविष्णुस्वरूप, समस्त मोक्षोंके परिपालक, अमितपराक्रमी—इस प्रकारके श्रीविष्वक्सेनजीका ध्यान करके, प्रदक्षिणा तथा नमस्कार करता है। फिर विविध उपचारोंसे (उनकी) पूजा करके, उनकी आज्ञा लेकर, और ऊपर जाकर उपासक विद्याविभूतिको प्राप्त करता है तथा विद्यामय, चारों ओर स्थित ब्रह्मतेजोमय अनन्त वैकुण्ठोंको देखकर परमानन्द प्राप्त करता है ॥ २० ॥

'(वहाँसे आगे) विद्यामय अनन्त समुद्रोंको पार करके ब्रह्मविद्या नदीको पाकर (उसके पार पहुँचकर) वहाँ स्नान करके, भगवान्का ध्यान करते हुए उपासक पुनः गोता लगाता है और मन्त्रमय शरीरको छोड़कर, विद्यानन्दमय अमृत दिव्य शरीर ग्रहण करता है। इस प्रकार नारायणकी सरूपता (उनके-जैसा विग्रह) प्राप्त करके, आत्माकी पूजा करता है, फिर नित्यमुक्त सभी वैकुण्ठवासियोंद्वारा भलीभाँति पूजित होकर, आनन्द-रससे भरपूर ब्रह्मविद्या-प्रवाहोंसे, अनन्त क्रीडानन्द नामक पर्वतोंसे चारों ओर व्याप्त, ब्रह्म-विद्यामय सहस्रों प्राचीरोंसे तथा आनन्दामृतसे पूर्ण स्वाभाविक दिव्य गन्धसे युक्त चिन्मय अनन्त ब्रह्मवनोंसे अत्यन्त शोभित—इस प्रकारके ब्रह्मविद्या-वैकुण्ठमें उपासक प्रवेश करता है। उसके भीतर अवस्थित अत्यन्त उन्नत बोधानन्द-मय भवनके अग्र (सम्मुख)-भागमें स्थित प्रणवरूप विमानके ऊपर विराजमान अपार ब्रह्मविद्या-साम्राज्यकी अधिष्ठातृदेवी, अपने अमोघ मन्दकटाक्षसे अनादि मूल-अविद्याको नष्ट कर देनेवाली, एकमात्र अद्वितीया, अनन्त मोक्षसाम्राज्य-लक्ष्मीका इस प्रकार ध्यान करके, प्रदक्षिणा तथा नमस्कार करके अनेक प्रकारके उपचारोंसे उनकी आराधना करता है। फिर पुष्पाञ्जलि समर्पित करके, विशिष्ट स्तोत्रोंसे उनकी स्तुति करके, उनके द्वारा भलीभाँति पूजित होकर, उनकी आज्ञा लेकर उन्हींके साथ और ऊपर जाता है। वहाँ ब्रह्मविद्याके तटपर पहुँचकर, ज्ञान एवं आनन्दमय अनन्त वैकुण्ठोंको देखकर, निरतिशय आनन्द प्राप्त करता है तथा ज्ञानानन्दमय अनन्त समुद्रोंको पार करके, ब्रह्मवनोंमें तथा परम मङ्गलमय पर्वत-शिखरपर बराबर चलते हुए, ज्ञानानन्दरूप विमानोंकी

क्रमबद्ध पङ्क्तियोंमें (पहुँचकर) उपासक परमानन्द लाभ करता है ॥ २१ ॥

'उसके बाद तुलसी नामका वैकुण्ठ-नगर प्रकाशित है। वह परम कल्याणरूप, अनन्त ऐश्वर्ययुक्त, अमित तेजोराशि-स्वरूप, अनन्त ब्रह्मतेजोराशिका समष्टिस्वरूप, चिदानन्दमय अनेक प्राकार-विशेषों (चहारदीवारियों) से घिरा हुआ, अमितबोधमय आनन्दपर्वतके ऊपर स्थित, बोधानन्द-नदीके प्रवाहसे अत्यन्त मङ्गलमय, निरतिशयानन्दस्वरूप अनन्त तुलसी-वनोंसे अत्यन्त शोभित, सम्पूर्ण पवित्रोंमें परम पवित्र, चित्स्वरूप, अनन्त नित्यमुक्त पुरुषोंसे अत्यधिक संकुल तथा आनन्दमय अनन्त विमान-समूहोंसे सुशोभित, अमित तेजोराशिके अन्तर्गत दिव्य तेजःस्वरूप है ॥ २२ ॥

'उपासक ऐसे आकारवाले तुलसी-वैकुण्ठमें प्रवेश करके, उसके भीतर दिव्य विमानके ऊपर विराजमान, सर्वपरिपूर्ण महाविष्णुके सर्वाङ्गोंमें विहार करनेवाली, निरतिशय सौन्दर्य-लावण्यकी अधिष्ठात्री देवी, बोधानन्दमय अनन्त नित्य परिजनोंसे परिसेविता, महालक्ष्मीकी सखी श्रीतुलसी-लक्ष्मीका इस प्रकार ध्यानकर, उनकी प्रदक्षिणा तथा (उन्हें) नमस्कार करता है तथा अनेक प्रकारके उपचारोंसे उनकी पूजा करके, स्तोत्रविशेषसे स्तुति करता है। फिर उनके द्वारा भली प्रकार पूजित होकर तथा वहाँके निवासियोंद्वारा भलीभाँति पूजित होकर, उनकी आज्ञा पाकर और ऊपर-ऊपर जाकर परमानन्द नदीके किनारे पहुँचता है। वहाँ चारों ओर स्थित शुद्ध ज्ञानानन्दमय अनन्त वैकुण्ठोंको देखकर, निरतिशय आनन्द प्राप्त करता है तथा वहाँके निवासी चिद्रूप (ज्ञानस्वरूप) पुराणपुरुषोंद्वारा भली प्रकार पूजित होता है। आगे दिव्य गन्ध एवं आनन्दमय पुष्पवृष्टिसमन्वित दिव्य मङ्गल-भवन ब्रह्मवनोंमें, अमित तेजोराशिस्वरूप एवं तरङ्ग-मालाओंसे परिपूर्ण निरतिशय आनन्दरूप अमृतके सागरोंमें, फिर अनन्त शुद्ध ज्ञानस्वरूप विमान-समुदायोंसे भरे आनन्द-गिरिके शिखरसमूहोंमें बराबर चलते हुए उपासक वहाँसे भी ऊपर-ऊपर विमानपङ्क्तियों तथा अनन्त तेजोमय पर्वतपंक्तियोंमें चलकर, इस क्रमसे विद्यापाद तथा आनन्दपादकी संधि (मध्यस्थान) में पहुँचता है। वहाँ आनन्दनदीके प्रवाहमें स्नान करके, बोधानन्द-वनमें पहुँचकर (देखता है कि) वहाँ अमृतमय पुष्पोंकी निरन्तर वर्षासे युक्त शुद्धबोधमय परमानन्द-स्वरूप वन है। परमानन्दरूप प्रवाहोंसे (वह वन चारों ओर) व्याप्त है। मूर्तिमान् परम मङ्गलोंसे परमाश्चर्य-स्वरूप हो रहा है। वह अपार आनन्द-सिन्धुरूप है। क्रीडानन्द नामक पर्वतोंद्वारा सब ओर शोभित है। उसके बीचमें शुद्ध बोधानन्दमय वैकुण्ठ है। यही ब्रह्मविद्यापादका वैकुण्ठ है, जो सहस्रों आनन्द-प्राचीरोंसे प्रज्वलित (भलीभाँति प्रकाशमान) है। वह अनन्त आनन्दरूप विमान-समूहोंसे भरा हुआ, अनन्त बोधमयविशेष भवनोंसे चारों ओर निरन्तर जगमगाता हुआ अनन्त क्रीडा-मण्डपोंसे युक्त, बोध-आनन्दमय, अनन्त श्रेष्ठ छत्र, ध्वजाएँ चँवर, वितान (चँदोवे) तथा द्वारोंसे अलङ्कृत, परमानन्द-व्यूहरूप (घनीभूत परमानन्दविग्रह) नित्य-मुक्तोंद्वारा चारों ओरसे व्याप्त, अनन्त दिव्यतेजोमय पर्वतोंका समष्टिरूप, अपरिच्छिन्न अनन्त शुद्धबोधमय आनन्दका मण्डल, वाणीसे अगोचर (अवर्ण्य), आनन्दमय ब्रह्म-तेजोराशि-मण्डल, अखण्ड तेजोमण्डलरूप, शुद्धानन्द-स्वरूपका समष्टि-मण्डलरूप, अखण्ड चिद्घनानन्द-स्वरूप है ॥ २३ ॥

'उपासक इस प्रकारके बोधानन्दमय वैकुण्ठमें प्रवेश करके, वहाँके सभी निवासियोंद्वारा भलीभाँति पूजित होता है। परमानन्द पर्वतपर अखण्ड बोधरूप विमान प्रकाशमय रूपमें स्थित है। उसके भीतर चिन्मय आसन विराजमान है। उस (आसन) के ऊपर अखण्ड आनन्दमय तेजोमण्डल सुशोभित है। उसके मध्यमें समासीन आदि-नारायणका ध्यान करके, प्रदक्षिणा एवं नमस्कार करके, उपासक विविध प्रकारके उपचारोंसे उनकी भली प्रकार पूजा करता है तथा पुष्पाञ्जलि निवेदित करके, स्तोत्र-विशेषसे स्तुति करता है। अपने (नारायण) स्वरूपसे अवस्थित उपासकको देखकर, उस उपासकको आदि-नारायण अपने सिंहासनपर भली प्रकार बैठाकर, उस वैकुण्ठके सभी निवासियोंके साथ समस्त मोक्ष-साम्राज्यके पट्टाभिषेक (राज-तिलक) के उद्देश्यसे उसे मन्त्रोंद्वारा पवित्र किये हुए आनन्दस्वरूप कलशोंके (जल) द्वारा स्नान कराते हैं, तथा दिव्य मङ्गलस्वरूप महावाद्योंके (घोषके) साथ नाना प्रकारके उपचारोंसे उसकी भली प्रकार अर्चा करते हैं। फिर अपने सभी मूर्तिमान् अलङ्कारोंसे अलङ्कृत करके, (उसकी) प्रदक्षिणा तथा (उसको) नमस्कार करते हैं और 'तुम ब्रह्म हो। मैं ब्रह्म हूँ। हम दोनोंमें अन्तर नहीं है। तुम्हीं 'मैं' (मेरे स्वरूप) हो। मैं ही तुम (तुम्हारा स्वरूप) हूँ।' यों उच्चारण-कर (दीक्षा देकर), यों कहकर (उसका तत्त्व प्रत्यक्ष कराके) उस समय आदिनारायण अन्तर्हित हो जाते हैं' ॥ २४-२५ ॥

॥ षष्ठ अध्याय समाप्त ॥ ६ ॥

सप्तम अध्याय

महानारायण-यन्त्रका वर्णन

'[भगवान् नारायणके पुनः प्रकट होनेपर] उपासक उनकी आज्ञासे नित्य-गरुड़पर चढ़कर, समस्त वैकुण्ठ-वासियोंसे घिरा हुआ, महासुदर्शनको आगे करके, विष्वक्सेन-द्वारा परिपालित (रक्षित) हो, ऊपर-ऊपर जाकर ब्रह्मानन्द-विभूतिमें पहुँच जाता है। वहाँ वह सर्वत्र स्थित ब्रह्मानन्दमय अनन्त वैकुण्ठोंका दर्शन करता है; फिर निरतिशय आनन्द-समुद्ररूप होकर वह आत्माराम, आनन्दविभूतिस्वरूप अनन्त पुरुषोंको देखता और उन सबका उपचारोंसे भली-भाँति अर्चन करता है। फिर उन सबसे भी पूजित होकर उपासक, वहाँसे ऊपर-ऊपर जाते हुए, ब्रह्मानन्दविभूतिमें पहुँच जाता है। तत्पश्चात् अनन्त दिव्य तेजोमय पर्वतोंसे अलङ्कृत, परमानन्दरूप तरङ्गमालाओंसे शोभित असंख्य आनन्दसमुद्रोंको पार करके, तथा विविध विचित्र अनन्त परमतत्त्व-विभूति-समष्टिस्वरूपोंको एवं परमाश्चर्यरूप ब्रह्मानन्द-विभूति-स्वरूपोंको भी अतिक्रमण करके उपासक परमाश्चर्यमें डूब जाता है ॥ १ ॥

'इसके पश्चात् सुदर्शन-नामक वैकुण्ठ नगर प्रकाशित होता है। वह नित्य मङ्गलरूप, अनन्त वैभवपूर्ण, सहस्रों आनन्दरूप प्राचीरों (चहारदीवारियों) से घिरा, दस सहस्र कक्षोंसे युक्त, अनन्त उत्कट प्रज्वलित (प्रकाशमय) अरोंके मण्डलसे युक्त, निरतिशय दिव्य तेजोमण्डलरूप, देवताओंके लिये भी परमानन्दस्वरूप, शुद्ध-बुद्धस्वरूप, अनन्त आनन्दरूप विद्युत्के परम विलासके समान प्रकाशमान, निरतिशय परमानन्दसागर तथा अनन्त चिद्रूप (ज्ञानमूर्ति) आनन्दमय पुरुषोंसे अधिष्ठित है ॥ २ ॥

''उसके मध्यमें सुदर्शन नामक महाचक्र है। 'वह (नित्य) गतिशील, पवित्र, विस्तृत एवं पुरातन है, जिसके द्वारा पवित्र होकर मनुष्य पापोंसे तर जाता है—उस पवित्र, शुद्ध, परमपावन चक्रके द्वारा पवित्र होकर हम अतिपापरूप शत्रुको पार कर जायँगे। वह गतिशील चक्र भगवद्धामका द्वाररूप है; वह ज्वालाओंसे परिपूर्ण, पवित्र, ज्योतिर्मय, अतिशय प्रकाशमान, अत्यन्त तेजस्वी तथा अमृतकी असंख्य धाराओंको स्रवित करनेवाला चक्र हमको लोकमें सुबुद्धियुक्त बनाये।' [श्रुति इस प्रकार जिसकी स्तुति करती है, वह] दस सहस्र अरोंसे युक्त, प्रज्वलित, दस सहस्र अरोंका समष्टिरूप एवं निरतिशय पराक्रमका विलास है, वह अनन्त दिव्यायुधों एवं दिव्य शक्तियोंका समष्टिरूप, महाविष्णुका मूर्तिमान् अमोघ प्रताप अयुतायुत-कोटि योजन विशाल, अनन्त ज्वाला-मालाओंसे अलङ्कृत, समस्त दिव्य मङ्गलोंका निदान (आदिकारण) तथा अनन्त दिव्य तीर्थोंका निज मन्दिरस्वरूप सुदर्शन महाचक्र इस प्रकार प्रज्वलित होता रहता है ॥ ३–६ ॥

'उस (चक्र) के नाभिमण्डलस्थानमें निरतिशय आनन्द-मयी दिव्य तेजोराशि लक्षित होती है। उसके मध्यमें सहस्रार-चक्र प्रज्वलित है। वह (सहस्रारचक्र) अखण्ड दिव्य तेजोमण्डलके आकारका तथा परमानन्दमय विद्युत्-पुञ्जके समान उज्ज्वल है। उसके मध्यमें छः सौ अरोंका चक्र प्रज्वलित है। उसका भी स्वरूप अमित, परम तेजोमय, श्रेष्ठविहारका स्थान एवं विज्ञानका घनीभूत पुञ्ज है। उसके मध्यमें तीन सौ अरोंवाला चक्र प्रकाशित है। वह भी परम कल्याणका विलास-स्वरूप, तथा अनन्त चिन्मय सूर्योंका समष्टिरूप है। उसके भीतर सौ अरोंका चक्र प्रकाशमान है। वह भी परम तेजोमण्डल-रूप है। उसके बीचमें साठ अरोंका चक्र प्रकाशित है। वह ब्रह्मतेजका परम विलासरूप है। उसके भीतरी भागमें षट्कोण-चक्र प्रज्वलित है। वह अपरिच्छिन्न अनन्त दिव्य तेजोराशिस्वरूप है। उसके भीतर महानन्दपद्म शोभित है। उसकी कर्णिकामें चिन्मय सूर्य, चन्द्र तथा अग्निके मण्डल प्रज्वलित हैं। वहाँ निरतिशय दिव्य तेजोराशि दिखायी पड़ती है। उसके भीतरी भागमें एक साथ उदित अनन्तकोटि सूर्योंके समान प्रकाशमय सुदर्शन-पुरुष विराजमान हैं। सुदर्शन-पुरुष महाविष्णु ही हैं; क्योंकि वे महाविष्णुके समस्त असाधारण चिह्नोंसे चिह्नित हैं।

'उपासक इस प्रकार सुदर्शन-पुरुषका ध्यान करके अनेक प्रकारके उपचारोंसे उनकी आराधना करके प्रदक्षिणा तथा नमस्कार करता है; फिर वह उपासक उनके द्वारा भी भली प्रकार पूजित होकर, उनकी आज्ञा प्राप्तकर ऊपर-ऊपरको जाता हुआ परमानन्दमय अनन्त वैकुण्ठोंको देखकर परमानन्द प्राप्त करता है ॥ ७–१५ ॥

'उससे ऊपर विविध विचित्र अनन्त चिद्विलासमय विभूति-स्वरूपोंको पार करके, तथा अनन्त परमानन्द-विभूतिके समष्टि-रूप अनन्त निरतिशय आनन्द-समुद्रोंको लाँघकर उपासक क्रमशः अद्वैत-संस्थान (धाम) को प्राप्त होता है ॥ १६ ॥

'अद्वैत-संस्थान (कैवल्यधाम) कैसा है ? अखण्ड

आनन्दस्वरूप, अनिर्वचनीय, अमितबोधसागर, अपार आनन्द-का समुद्र, विजातीय विशेषताओं (विशेषों) से रहित, सजातीय विशेषताओंसे युक्त, निरवयव, निराधार, निर्विकार, निरञ्जन, अनन्त, ब्रह्मानन्द-समष्टिका घनीभाव, परमचिद्विलासका समष्टि-स्वरूप, निर्मल, निष्कलङ्क एवं दूसरे किसीके आश्रयसे रहित है। अत्यन्त निर्मल अनन्तकोटि सूर्योंके प्रकाश उसके सम्मुख एक चिनगारीके समान हैं; जो अनन्त उपनिषदोंका अर्थ-स्वरूप, समस्त प्रमाणोंसे अतीत, मन एवं वाणीका अविषय और नित्यमुक्तस्वरूप है। उसका कोई आधार नहीं है; वह आदि-मध्य-अन्तरहित, कैवल्यरूप, परम शान्त, सूक्ष्मसे भी सूक्ष्मतर, महान्‌से भी परम महान्, अमित आनन्दस्वरूप, शुद्ध बोध-आनन्द-ऐश्वर्यरूप, अनन्त आनन्दमय स्वरूपोंका समष्टिरूप, अविनाशी, अनिर्देश्य, कूटस्थ (निर्विकार), अचल, ध्रुव, दिशा-देश एवं कालसे रहित, भीतर और बाहरसे भी सम्पूर्ण जगत्-को व्याप्त करके परिपूर्ण, परम योगियोंद्वारा अन्वेषणीय, देश-काल तथा वस्तुके परिच्छेदसे रहित, निरन्तर नूतन, नित्य परिपूर्ण, अखण्ड आनन्द अमृतरूप, शाश्वत, परमपद, निरतिशय आनन्दमय अनन्त विद्युत्पर्वतोंके समान, अद्वितीय, तथा अपने ही प्रकाशसे निरन्तर प्रकाशित है। (वहाँ) परमानन्दस्वरूप अपरिच्छिन्न अनन्त परम ज्योति, जो शाश्वत है, निरन्तर प्रकाशमान है ॥ १७-१८ ॥

'उसके भीतर बोधानन्द-महोज्ज्वल, नित्य मङ्गल-मन्दिर, चिन्मय समुद्रके मन्थनसे उत्पन्न चित्साररूप, अनन्त आश्चर्योंका सागर, अमित तेजोराशिके अन्तर्गत विशेष तेजः-स्वरूप, अनन्त आनन्द-प्रवाहोंसे अलङ्कृत निरतिशय आनन्द-सागर-स्वरूप, निरुपम, नित्य, निर्दोष, निरतिशय, निस्सीम तेजोराशिरूप, निरतिशय आनन्दस्वरूप सहस्रों प्राकारों (चहारदीवारियों) से अलङ्कृत, शुद्ध बोधमय भवनसमूहोंसे भूषित, चिदानन्दमय अनन्त दिव्य उपवनोंसे सुशोभित, निरन्तर होनेवाली अपार पुष्पवर्षासे चारों ओरसे व्याप्त धाम है। वही त्रिपाद्विभूति वैकुण्ठ-स्थान है।

'वही परम कैवल्य है। वही अबाधित परमतत्त्व है। वही अनन्त उपनिषदोंद्वारा अन्वेषणीय पद है। वही समस्त परम-योगियों तथा मुमुक्षुओंद्वारा चाहा जाता है। वही घनीभूत सत् है। वही घनीभूत चित् है। वही घनीभूत आनन्द है। वही घनीभूत शुद्धबोधरूप अखण्ड आनन्दमय ब्रह्मचैतन्यका अधिदेवता-स्वरूप है। सबका अधिष्ठान, अद्वय परब्रह्मका विहार-मण्डल, निरतिशय आनन्दरूप तेजोमण्डल, अद्वैत परमानन्दरूप परब्रह्मका परम अधिष्ठानरूप मण्डल, निरतिशय परमानन्दका परममूर्तस्वरूप मण्डल, अनन्त श्रेष्ठ मूर्तियोंका समष्टिरूप मण्डल, निरतिशय परमानन्दरूप-स्वरूप परमब्रह्मकी परममूर्तिरूप परमतत्त्वके विलासका स्वरूपभूत मण्डल, बोधानन्दमय अनन्त परम विलासोंकी विभूतियोंका समष्टिरूप मण्डल, अनन्त चिद्विलासकी विभूतियोंका समष्टिरूप मण्डल, अखण्ड शुद्ध चैतन्यका निजमूर्तिरूप विग्रह, वाणीके अगोचर अनन्त शुद्धबोधका विग्रहरूप, अनन्त आनन्दसमुद्रों-का समष्टिरूप, अनन्त बोधस्वरूप पर्वतों तथा अनन्त बोधानन्द-रूप पर्वतोंसे अधिष्ठित, निरतिशय आनन्द एवं परम मङ्गलमय स्वरूपोंका समष्टिरूप, अखण्ड अद्वैत परमानन्दस्वरूप परब्रह्मकी परममूर्तिके परम तेजःपुञ्जका पिण्डरूप, चिद्रूप (ज्ञानस्वरूप) सूर्यका मण्डलरूप तथा बत्तीस विभिन्न व्यूहोंसे अधिष्ठित है। केशवादि चौबीस व्यूह, सुदर्शन आदिके न्यास-मन्त्र, सुदर्शनादि यन्त्रोंका उद्धार, अनन्त-गरुड़-विष्वक्सेनादि (पार्षद) तथा निरतिशय आनन्दरूप भी उसीमें हैं ॥ १९-२० ॥

'उपर्युक्त आनन्द-व्यूहके बीचमें सहस्रकोटि योजन विस्तीर्ण उन्नत चिन्मय प्रासाद है। (वह) ब्रह्मानन्दमय करोड़ों विमानसे युक्त एवं अत्यन्त मङ्गलस्वरूप है। अनन्त उपनिषदोंके अर्थ-स्वरूप उपवन-समुदायोंसे भरा है। सामवेदरूपी हंसोंके कलनादसे उसकी अत्यन्त शोभा होती है। आनन्दमय अनन्त शिखरोंसे वह अलङ्कृत है। चिदानन्द-रसके झरनोंसे व्याप्त है। अखण्डा-नन्दरूप तेजोराशिके भीतर स्थित है। अनन्त आनन्दमय आश्चर्योंका समुद्र है। उसके भीतरी भागमें निरतिशय आनन्दस्वरूप प्रणव नामक विमान है, जिसका प्राकार अनन्तकोटि सूर्योंके प्रकाशसे भी अतिशय प्रकाशमय है (वह विमान) आनन्दमय शतकोटि शिखरोंसे जगमगा रहा है। उसके भीतर बोधानन्द-पर्वतके ऊपर अष्टाक्षरीमण्डप सुशोभित है। उस (मण्डप) के मध्यमें आनन्दवनसे विभूषित चिदानन्दमयी वेदिका है। उसके ऊपर निरतिशयानन्दस्वरूप तेजोराशि प्रज्वलित हो रही है। उसके भीतर अष्टाक्षरी पद्मसे विभूषित चिन्मय आसन विराजमान है। उस (आसनरूप पद्म) की प्रणवरूपी कर्णिकापर चिन्मय सूर्य, चन्द्र तथा अग्निके मण्डल (क्रमशः एकके ऊपर एक) प्रज्वलित हैं। वहाँ अखण्ड आनन्दरूप तेजोराशिके भीतर परम मङ्गलाकार अनन्तासन विराजमान है। उसके ऊपर महायन्त्र प्रज्वलित है। निरतिशय ब्रह्मानन्दकी परममूर्तिरूप वह महायन्त्र समस्त ब्रह्मतेजकी राशिका समष्टिस्वरूप, चित्स्वरूप, निर्मल, परब्रह्म-स्वरूप, एवं परब्रह्मका परम रहस्यमय कैवल्यरूप है।

महायन्त्रमय परम वैकुण्ठका यह नारायणयन्त्र विजयी होता है ॥ २१–२९ ॥

'उसका स्वरूप कैसा है ?' शिष्यके इस प्रकार पूछनेपर गुरु 'वह ऐसा है' कहकर (यन्त्रका स्वरूप) बतलाते हैं—"पहले षट्कोण चक्र बनाना चाहिये। उसके मध्यमें छः दलोंका कमल अङ्कित करे। उस कमलकी कर्णिकापर प्रणव (ॐ) लिखे। प्रणवके बीचमें नारायणका बीज-मन्त्र (अं) लिखे। वह बीज-मन्त्र साध्यगर्भित होना चाहिये। अर्थात् उसके साथ जिस उद्देश्यसे यन्त्र-पूजा करनी हो, उसका सूचक **'मम सर्वाभीष्टसिद्धिं कुरु कुरु स्वाहा'** यह वाक्य लिखना चाहिये[1]। कमलके दलोंपर विष्णु एवं नृसिंहके षडक्षर मन्त्रोंको लिखना चाहिये।* विष्णु-षडक्षर मन्त्र **'ॐ विष्णवे नमः'** और नृसिंह-षडक्षर मन्त्र **'ऐं क्लीं श्रीं ह्रीं क्ष्रौं फट्'** है। दल-कपोलोंमें (दो दलोंके मध्यमें) श्रीराम तथा श्रीकृष्णके षडक्षर मन्त्रोंको लिखे। राम-षडक्षर मन्त्र **'रां रामाय नमः'** और कृष्ण-षडक्षर मन्त्र **'क्लीं कृष्णाय नमः'** है। षट्कोण चक्रके छः कोणोंमें **'सहस्रार हुं फट्'** यह सुदर्शन-षडक्षर मन्त्र लिखे। छहों कोण-कपोलोंमें (दो कोनोंके मध्य अर्थात् रेखाओंके सामने बाहर) **'ॐ नमः शिवाय'** यह प्रणव-युक्त शिव-पञ्चाक्षर मन्त्र लिखे ॥ ३० ॥

"उस (षट्कोण चक्र) के बाहर प्रणवको इस प्रकार मालाकी भाँति लिखे कि वृत्त बन जाय। वृत्तके बाहर अष्टदल कमल बनाये। उसके दलोंपर **'ॐ नमो नारायणाय'** यह नारायण-अष्टाक्षर मन्त्र और **'जय जय नरसिंह'** यह नृसिंह-अष्टाक्षर मन्त्र लिखे। दलोंके बीचके स्थानोंपर राम, कृष्ण तथा श्रीकरके अष्टाक्षर मन्त्र लिखे। मन्त्र क्रमशः ये हैं—**'ॐ रामाय हुं फट् स्वाहा' 'क्लीं दामोदराय नमः' 'उत्तिष्ठ श्रीकर स्वाहा'** ॥ ३१ ॥

"उस (अष्टदल कमल) के बाहर प्रणवके मालाकी तरह लिखते हुए वृत्ताकार बना दे। वृत्तके बाहर नौ दलोंका कमल बनाये। कमलके दलोंमें (क्रमशः) राम, कृष्ण एवं हयग्रीवके नवाक्षर मन्त्र लिखे। मन्त्र क्रमशः ये हैं—**'ॐ रामचन्द्राय नमः ॐ', 'क्लीं कृष्णाय गोविन्दाय क्लीं', 'ह्सौं हयग्रीवाय नमः ह्सौं।'** दलोंके मध्यमें **'ॐ दक्षिणामूर्तिरीश्वरोम्'** यह दक्षिणामूर्ति-नवाक्षर मन्त्र लिखे ॥३२॥

"उसके बाहर नारायण-बीज (**अं**) से युक्त (अर्थात् **अं अं** लिखते हुए) वृत्त बनाये। वृत्तसे बाहर दस दलोंका कमल बनाये। उन दलोंपर राम तथा कृष्णके दशाक्षर मन्त्र लिखे। वे मन्त्र ये हैं—**'हुं जानकीवल्लभाय स्वाहा' 'गोपीजनवल्लभाय स्वाहा'**। दलोंके संधिस्थानोंमें **'ॐ नमो भगवते श्रीमहानृसिंहाय कालदंष्ट्रवदनाय मम विघ्नान् पच पच स्वाहा'** यह नृसिंह-माला-मन्त्र लिखे ॥३३॥

"दशदल कमलके बाहर नृसिंहके एकाक्षर मन्त्र **'क्ष्रौं'**के द्वारा वृत्त बनाये। वृत्तके बाहर बारह दलोंका कमल बनाये। दलोंपर नारायण तथा वासुदेवके द्वादशाक्षर मन्त्र लिखे। मन्त्र क्रमशः ये हैं—**'ॐ नमो भगवते नारायणाय', 'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय।'** दलोंके कपोलोंमें (क्रमशः) महाविष्णु, श्रीराम तथा श्रीकृष्णके द्वादशाक्षर मन्त्र लिखे। मन्त्र इस प्रकार हैं—**'ॐ नमो भगवते महाविष्णवे', 'ॐ ह्रीं भरताग्रज राम क्लीं स्वाहा', 'श्रीं ह्रीं क्लीं कृष्णाय गोविन्दाय नमः'** ॥३४॥

"उसके बाहर जगन्मोहन बीज-मन्त्र **'क्लीं'** से वृत्त बनाये। वृत्तसे बाहर चौदह दलोंका कमल बनाये। उन दलोंपर (क्रमशः) लक्ष्मीनारायण, हयग्रीव, गोपाल तथा दधिवामनके मन्त्रोंको लिखे। मन्त्र ये हैं—**'ॐ ह्रीं ह्रीं श्रीं श्रीं लक्ष्मीवासुदेवाय नमः', 'ॐ नमः सर्वकोटिसर्वविद्याराजाय', 'क्लीं कृष्णाय गोपालचूडामणये स्वाहा', 'ॐ नमो भगवते दधिवामनाय ॐ।'** दो दलोंके सन्धि-स्थानोंपर **'ह्रीं पद्मावत्यन्नपूर्णे माहेश्वरि स्वाहा'** यह अन्नपूर्णेश्वरी-मन्त्र लिखे ॥३५॥

"उसके बाहर केवल प्रणवसे एक वृत्त बनाये। वृत्तसे बाहर सोलह दलोंका कमल बनाये। उसके दलोंपर श्रीकृष्ण तथा सुदर्शनके षोडशाक्षर मन्त्रोंको लिखे। मन्त्र क्रमशः इस प्रकार हैं—**'ॐ नमो भगवते रुक्मिणीवल्लभाय स्वाहा', 'ॐ नमो भगवते महासुदर्शनाय हुं फट्।'** उसके दलोंके सन्धि-भागोंमें

---

१. 'मम' यह पद अथवा साधकका षष्ठ्यन्त नाम बीज-मन्त्रके ऊपर होगा 'सर्वाभीष्टसिद्धिम्' यह पद बीज-मन्त्रके नीचे होगा। बीजके वामपार्श्वमें 'कुरु कुरु' लिखा जायगा और दक्षिण पार्श्वमें 'स्वाहा' रहेगा।

* इस प्रकार जहाँ भी मन्त्र लिखनेका वर्णन आता है, वहाँ मन्त्रका एक-एक अक्षर एक-एक दलपर, दलोंके मध्यमें या कोणपर—जहाँ लिखे हैं—क्रमशः लिखने चाहिये। एक मन्त्रको लिखकर उसके अक्षरोंके नीचे दूसरे मन्त्रके अक्षरोंको उसी प्रकार लिखना चाहिये। इस प्रकार जितने मन्त्र लिखने हों, उनके अक्षरोंको क्रमशः एकके नीचे एक लिखता जाय। संयुक्ताक्षरोंको एक ही अक्षर मानकर लिखे।

सब स्वर तथा सुदर्शन-माला-मन्त्र लिखे। पूरा मन्त्र यह है—**'सुदर्शनमहाचक्राय दीप्तरूपाय सर्वतो मां रक्ष रक्ष सहस्रार हुं फट् स्वाहा।'** (पहले एक-एक स्वर लिखा जायगा, फिर स्वरोंके नीचे क्रमशः प्रत्येक दलपर मन्त्रके दो-दो अक्षर जैसे प्रथम दलपर **'सुद'** दूसरेपर **'र्शन'** इस प्रकार लिखे जायँगे) ॥३६॥

"उसके बाहर वराह-बीजसे युक्त वृत्त रहेगा। वह बीज **'हुं'** है। वृत्तसे बाहर अठारह दलोंका कमल बनाये। उन दलोंपर श्रीकृष्ण तथा वामनके अष्टादशाक्षर मन्त्र लिखे। मन्त्र क्रमशः इस प्रकार हैं—**'क्लीं कृष्णाय गोविन्दाय गोपीजनवल्लभाय स्वाहा', 'ॐ नमो विष्णवे सुरपतये महाबलाय स्वाहा।'** दलोंके सन्धि-स्थानोंपर गरुड-पञ्चाक्षर मन्त्र और गरुड-माला-मन्त्र लिखे। मन्त्र क्रमशः ये हैं—**'क्षिप ॐ स्वाहा', 'ॐ नमः पक्षिराजाय सर्वविषभूतरक्षःकृत्यादिभेदनाय सर्वेष्टसाधकाय स्वाहा।'** (इसमें पहले दलपर **'क्षिप'**, दूसरेपर **'ॐ'**, तीसरेपर **'स्वाहा'**, चौथेपर **'ॐ नमः'**, पाँचवेंपर **'पक्षि'**, छठेपर **'राजाय'** और शेषपर शेष मन्त्रभागके दो-दो अक्षर लिखे जायँगे) ॥३७॥

"उसके बाहर **'ह्रीं'** इस माया-बीजसे वृत्त बनाये। उसके बाहर फिर अष्टदल कमल बनाये। उन दलोंपर श्रीकृष्ण तथा वामनके अष्टाक्षर मन्त्र **'ॐ नमो दामोदराय'** और **'ॐ वामनाय नमः ॐ'** इनको (क्रमशः) लिखे। दलोंके सन्धि-स्थलोंपर नीलकण्ठके त्र्यक्षर तथा गरुडके पञ्चाक्षर मन्त्रोंको (पहले तीन दलोंपर पहलेका एक-एक अक्षर, फिर शेषपर दूसरेका एक-एक अक्षर—इस प्रकार) लिखे। मन्त्र ये हैं—**'प्रें रीं ठः, नमोऽण्डजाय'** ॥ ३८ ॥

"उसके बाहर कामदेवके बीज-मन्त्र (**क्लीं**) से वृत्त बनाये। वृत्तसे बाहर चौबीस दलोंका कमल निर्मित करे। उन दलोंपर शरणागत-मन्त्र एवं नारायण-मन्त्र (पहले एक-एक अक्षरके क्रमसे शरणागत-मन्त्र और शेष दलोंपर नारायण-मन्त्रके अक्षर) तथा नारायण एवं हयग्रीवके गायत्री-मन्त्र (क्रमशः) लिखे। मन्त्र इस प्रकार हैं—**'श्रीमन्नारायण-चरणौ शरणं प्रपद्ये', 'श्रीमते नारायणाय नमः', 'नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि तन्नो विष्णुः प्रचोदयात्' 'वागीश्वराय विद्महे हयग्रीवाय धीमहि तन्नो हंसः प्रचोदयात्।'** उसके दलोंके सन्धि-भागोंमें नृसिंह-गायत्री, सुदर्शन-गायत्री तथा ब्रह्मगायत्री-मन्त्र (क्रमशः) लिखे। मन्त्र ये हैं—**'वज्रनखाय विद्महे तीक्ष्णदंष्ट्राय धीमहि तन्नः सिंहः प्रचोदयात्', 'सुदर्शनाय विद्महे हेतिराजाय धीमहि तन्नश्चक्रः प्रचोदयात्' 'तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात्'** ॥३९॥

"उसके बाहर **'ह्सौं'** इस हयग्रीवके एकाक्षर बीज-मन्त्रसे वृत्त बनाये। उसके बाहर बत्तीस दलोंका कमल बनाये। उसके दलोंपर (क्रमशः) नृसिंह एवं हयग्रीवके अनुष्टुप् मन्त्रोंको लिखे। मन्त्र ये हैं—

उग्रं वीरं महाविष्णुं ज्वलन्तं सर्वतोमुखम्।
नृसिंहं भीषणं भद्रं मृत्युमृत्युं नमाम्यहम्॥
ऋग्यजुःसामरूपाय वेदाहरणकर्मणे।
प्रणवोद्गीथवपुषे महाश्वशिरसे नमः॥

"दलोंके सन्धि-भागोंमें (क्रमशः) राम तथा कृष्णके अनुष्टुप्-मन्त्र लिखें—

रामभद्र महेष्वास रघुवीर नृपोत्तम।
भो दशास्यान्तकास्माकं रक्षां देहि श्रियं च ते॥
देवकीसुत गोविन्द वासुदेव जगत्पते।
देहि मे तनयं कृष्ण त्वामहं शरणं गतः॥

"उसके बाहर प्रणवसे सम्पुटित अग्निबीज (**ॐ रमोम्**) से वृत्त बनाये। वृत्तसे बाहर छत्तीस दलोंका कमल बनाये। उसके दलोंपर हयग्रीवका छत्तीस अक्षरोंवाला और फिर (उसके नीचे) अड़तीस अक्षरोंवाला मन्त्र लिखे। मन्त्र क्रमशः यों हैं—

'हंसः' विश्वोत्तीर्णस्वरूपाय चिन्मयानन्दरूपिणे।
तुभ्यं नमो हयग्रीव विद्याराजाय विष्णवे 'सोऽहम्'॥

'ह्सौं ॐ नमो भगवते हयग्रीवाय सर्ववागीश्वरेश्वराय सर्ववेदमयाय सर्वविद्यां मे देहि स्वाहा।'

"(इस मन्त्रमें ३८ अक्षर होनेसे पहलेके दो **'ह्सौमोम्'** प्रथम दलपर तथा **'नमो'** दूसरे दलपर और शेषपर एक-एक अक्षर लिखे जायँगे।) दलोंके सन्धि-स्थलोंमें आदिमें **'ॐ'** तथा अन्तमें **'नमः'** लगाकर केशवादिके चतुर्थी विभक्ति-युक्त चौबीस नाममन्त्र (प्रत्येक दलपर पूरा एक मन्त्र) तथा शेष बारह दलोंपर राम-कृष्णके दोनों गायत्री-मन्त्रोंके चार-चार अक्षर एक-एक स्थलपर (पहली गायत्रीके चार-चार अक्षरके बाद दूसरीके चार-चार अक्षर क्रमसे) लिखे। मन्त्र ये हैं—

ॐ केशवाय नमः, ॐ नारायणाय नमः, ॐ माधवाय नमः, ॐ गोविन्दाय नमः, ॐ विष्णवे नमः, ॐ मधुसूदनाय नमः, ॐ त्रिविक्रमाय नमः, ॐ वामनाय नमः, ॐ श्रीधराय नमः, ॐ हृषीकेशाय नमः, ॐ पद्मनाभाय नमः, ॐ दामोदराय नमः, ॐ संकर्षणाय नमः, ॐ वासुदेवाय नमः, ॐ प्रद्युम्नाय नमः, ॐ अनिरुद्धाय नमः, ॐ पुरुषोत्तमाय

नमः, ॐ अधोक्षजाय नमः, ॐ नारसिंहाय नमः, ॐ अच्युताय नमः, ॐ जनार्दनाय नमः, ॐ उपेन्द्राय नमः, ॐ हरये नमः, ॐ श्रीकृष्णाय नमः ।'

(श्रीरामगायत्री—)

दाशरथाय विद्महे सीतावल्लभाय धीमहि तन्नो रामः प्रचोदयात् ।

(श्रीकृष्णगायत्री—)

दामोदराय विद्महे वासुदेवाय धीमहि तन्नः कृष्णः प्रचोदयात्।

"उसके बाहर प्रणवसे सम्पुटित अंकुश-बीज 'ॐ क्रों ॐ' मन्त्रसे वृत्त बनाये। उस वृत्तसे बाहर (कुछ अन्तर छोड़कर उसी मन्त्रसे) फिर वृत्त बनाये। दोनों वृत्तोंके मध्यमें बारह कोष्ठ (वृत्त) बनाये, जिनके मध्यमें अन्तर हो। उन कोष्ठों (वृत्तों) में आदिमें प्रणव तथा अन्तमें 'नमः' लगाकर चतुर्थी विभक्तियुक्त कौस्तुभ, वनमाला, श्रीवत्स, सुदर्शन, गरुड़, पद्म, ध्वज, अनन्त, शार्ङ्ग, गदा, शङ्ख एवं नन्दकके मन्त्र लिखे। मन्त्र इस प्रकार होंगे—

ॐ कौस्तुभाय नमः, ॐ वनमालायै नमः, ॐ श्रीवत्साय नमः, ॐ सुदर्शनाय नमः, ॐ गरुडाय नमः, ॐ पद्माय नमः, ॐ ध्वजाय नमः, ॐ अनन्ताय नमः, ॐ शार्ङ्गाय नमः, ॐ गदायै नमः, ॐ शङ्खाय नमः, ॐ नन्दकाय नमः ।

"कोष्ठोंके अन्तरालोंमें आदिमें प्रणवयुक्त ये मन्त्र लिखे—

ॐ विष्वक्सेनाय नमः, ॐ आचक्राय स्वाहा, ॐ विचक्राय स्वाहा, ॐ सुचक्राय स्वाहा, ॐ धीचक्राय स्वाहा, ॐ संचक्राय स्वाहा, ॐ ज्वालाचक्राय स्वाहा, ॐ क्रुद्धोल्काय स्वाहा, ॐ महोल्काय स्वाहा, ॐ वीर्योल्काय स्वाहा, ॐ विद्योल्काय स्वाहा, ॐ सहस्रोल्काय स्वाहा ॥ ४०–४२ ॥

"उसके बाहर प्रणवसे सम्पुटित गरुडपञ्चाक्षर 'ॐ क्षिप ॐ स्वाहा ॐ' मन्त्रसे वृत्त बनाये। दोनों वृत्तोंके मध्य भागमें अन्तर छोड़कर बारह वज्र बनाये। उन वज्रोंके कोणोंमें ये मन्त्र लिखे—

ॐ पद्मनिधये नमः, ॐ महापद्मनिधये नमः, ॐ गरुडनिधये नमः, ॐ शङ्खनिधये नमः, ॐ मकरनिधये नमः, ॐ कच्छपनिधये नमः, ॐ विद्यानिधये नमः, ॐ परमानन्दनिधये नमः, ॐ मोक्षनिधये नमः, ॐ लक्ष्मीनिधये नमः, ॐ ब्रह्मनिधये नमः, ॐ मुकुन्दनिधये नमः ।

"उन वज्रोंके बीचके भागोंमें ये मन्त्र लिखे—

ॐ विद्याकल्पकतरवे नमः, ॐ आनन्दकल्पकतरवे नमः, ॐ ब्रह्मकल्पकतरवे नमः, ॐ मुक्तिकल्पकतरवे नमः, ॐ अमृतकल्पकतरवे नमः, ॐ बोधकल्पकतरवे नमः, ॐ विभूतिकल्पकतरवे नमः, ॐ वैकुण्ठकल्पकतरवे नमः, ॐ वेदकल्पकतरवे नमः, ॐ योगकल्पकतरवे नमः, ॐ यज्ञकल्पकतरवे नमः, ॐ पद्मकल्पकतरवे नमः ।

"इस वृत्तको शिवगायत्री तथा परब्रह्म-मन्त्रके अक्षरोंद्वारा वृत्तरूपसे घेरे। (अर्थात् वृत्तके बाहर पहले शिवगायत्री इस प्रकार लिखे कि वृत्तके चारों ओर गोलाईमें आधी दूरके लगभग वह लिखी जाय और आगे **'परब्रह्म'** मन्त्र लिखकर उस गोलेको पूरा कर दे।) मन्त्र ये हैं—

(शिव-गायत्री—)

तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि तन्नो रुद्रः प्रचोदयात्।

(परब्रह्ममन्त्र—)

श्रीमन्नारायणो ज्योतिरात्मा नारायणः परः ।
नारायणपरं ब्रह्म नारायण नमोऽस्तु ते ॥

"उसके बाहर प्रणवसे सम्पुटित श्रीबीज अर्थात् **'ॐ श्रीमोम्'** मन्त्रसे वृत्त बनाये। वृत्तके बाहर चालीस दलोंका कमल बनाये। उसके दलोंपर व्याहृति एवं शिरोभागसे सम्पुटित वेद-गायत्रीके चारों पाद तथा सूर्याष्टाक्षर मन्त्र लिखे। मन्त्र इस प्रकार होंगे—

'ॐ भूः ॐ भुवः ॐ सुवः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यम् ॐ तत्सवितुर्वरेण्यम् ॐ भर्गो देवस्य धीमहि ॐ धियो यो नः प्रचोदयात् । ॐ परो रजसे सावदोम् ओमापो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः सुवरोम् ।' 'ॐ घृणिः सूर्य आदित्यः ।'

"दलोंके सन्धि-स्थलोंपर सब कहीं प्रणव और श्रीबीजसे सम्पुटित नारायण-बीज अर्थात् **'ॐ श्रीमं श्रीमोम्'** यह मन्त्र लिखे ॥ ४३-४४ ॥

"उसके बाहर आठ शूलोंसे अङ्कित भू-चक्र बनाये। चक्रके भीतर चारों दिशाओंमें प्रणवसे सम्पुटित **'हंसः सोऽहम्'** मन्त्र और नारायणास्त्र मन्त्र लिखे। पूरा मन्त्र यह है— **'ॐ हंसः सोऽहमोम्' 'ॐ नमो नारायणाय हुं फट्'** ॥ ४५ ॥

"उसके बाहर प्रणव-मालासे युक्त वृत्त बनाये। वृत्तके बाहर पचास दलोंका कमल बनाये। उन दलोंमें 'ळ' को छोड़कर मातृकाके सभी शेष पचास अक्षर (अर्थात् **अ आ इ ई उ ऊ**

ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ अं अः क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द ध न प फ ब भ म य र ल व श ष स ह क्ष) लिखे । उसके दलोंकी सन्धियोंमें प्रणव तथा श्रीबीजसे सम्पुटित राम एवं कृष्णके माला-मन्त्र (क्रमशः ऊपर-नीचे) लिखे । मंन्त्र इस प्रकार होंगे—

(राममाला-मन्त्र—)

'ॐ श्रीमों नमो भगवते रघुनन्दनाय रक्षोघ्नविशदाय मधुरप्रसन्नवदनायामिततेजसे बलाय रामाय विष्णवे नमः श्रीमोम्'

(श्रीकृष्णमाला-मन्त्र—)

'ॐ श्रीमों नमः कृष्णाय देवकीपुत्राय वासुदेवाय निगलच्छेदनाय सर्वलोकाधिपतये सर्वजगन्मोहनाय विष्णवे कामितार्थदाय स्वाहा श्रीमोम्' ॥ ४६ ॥

"उसके बाहर अष्ट शूलोंसे अङ्कित एक भूचक्र और बनाये। उन शूलोंमें प्रणवसम्पुटित महानीलकण्ठ-मन्त्रके अक्षर अर्थात् **'ॐ ॐ नमो नीलकण्ठाय ॐ'** लिखे । शूलोंके अग्रभागमें आदिमें **प्रणव** तथा अन्तमें **नमः** लगाकर चतुर्थी विभक्तियुक्त लोकपालोंके मन्त्र इस प्रकार क्रमशः लिखे—

ओमिन्द्राय नमः, ओमग्नये नमः, ॐ यमाय नमः, ॐ निर्ऋतये नमः, ॐ वरुणाय नमः, ॐ वायवे नमः, ॐ सोमाय नमः, ओमीशानाय नमः ॥ ४७ ॥

"उसके बाहर प्रणव (ॐ) की मालासे युक्त तीन वृत्त बनाये। उसके बाहर चार द्वारोंसे युक्त चार भूपुर बनाये, जिसमें चक्रके चारों कोनोंपर महावज्र शोभित हों। उन वज्रोंमें प्रणव तथा श्रीबीजसे सम्पुटित दो अमृत-बीज—**'ॐ श्रीं वं चं श्रीं ॐ'** लिखे । प्रणव-वृत्तोंके बाहर सबसे बाहरी भूपुर-वीथीमें ये मन्त्र लिखे— **'ओमाधारशक्त्यै नमः, ॐ मूलप्रकृत्यै नमः, ओमादिकूर्माय नमः, ओमनन्ताय नमः, ॐ पृथिव्यै नमः ।'** मध्यभूपुर-मार्गमें ये मन्त्र लिखे—**ॐ क्षीरसमुद्राय नमः, ॐ रत्नद्वीपाय नमः, ॐ रत्नमण्डपाय नमः, ॐ श्वेतच्छत्राय नमः, ॐ कल्पकवृक्षाय नमः, ॐ रत्नसिंहासनाय नमः ।'** प्रथम भूपुर-वीथीमें आदिमें **प्रणव** तथा अन्तमें **नमः** लगाकर चतुर्थी विभक्तियुक्त धर्म, ज्ञान, वैराग्य, ऐश्वर्य, अधर्म, अज्ञान, अवैराग्य, अनैश्वर्य, सत्त्व, रजस्, तमस्, माया, अविद्या, अनन्त एवं पद्मके मन्त्र लिखे । (इन मन्त्रोंके ये रूप होंगे—**ॐ धर्माय नमः, ॐ ज्ञानाय नमः, ॐ वैराग्याय नमः, ओमैश्वर्याय नमः, ओमधर्माय नमः, ओमज्ञानाय नमः, ओमवैराग्याय नमः, ओमनैश्वर्याय नमः, ॐ सत्त्वाय नमः, ॐ रजसे नमः, ॐ तमसे नमः, ॐ मायायै नमः, ओमविद्यायै नमः, ओमनन्ताय नमः, ॐ पद्माय नमः ।**) बाहरी वृत्तकी वीथीमें—विमला, उत्कर्षिणी, ज्ञाना, क्रिया, योगा, प्रह्वी, सत्या, ईशाना—इन सबके चतुर्थ्यन्त नाम आदिमें प्रणव और अन्तमें 'नमः' लगाकर लिखे **(ॐ विमलायै नमः, ओमुत्कर्षिण्यै नमः, ॐ ज्ञानायै नमः, ॐ क्रियायै नमः, ॐ योगायै नमः, ॐ प्रह्व्यै नमः, ॐ सत्यायै नमः, ओमीशानायै नमः)** । भीतरी वृत्तकी वीथीमें **'ओमनुग्रहायै नमः, ॐ नमो भगवते विष्णवे सर्वभूतात्मने वासुदेवाय सर्वात्मसंयोगयोगपीठात्मने नमः'** लिखे ।

'वृत्तोंके बीचके स्थानोंमें—मन्त्रोंके बीज, प्राण, शक्ति, दृष्टि, वश्य आदि, मन्त्र-यन्त्रोंके नाम, गायत्री, प्राणप्रतिष्ठा, भूतशुद्धि तथा दिक्पालोंके बीज—ये यन्त्रके दस अङ्ग (तथा इनके अतिरिक्त) मूलमन्त्र, मालामन्त्र, कवच तथा दिग्बन्धनके मन्त्र भी दिये जाते हैं ।

'इस प्रकारका यह यन्त्र महायन्त्रमय है । योगके द्वारा जिनका अन्तःकरण ज्ञानसे आलोकित हो उठा है, ऐसे पुरुषोंद्वारा इसे परम मन्त्रोंसे अलङ्कृत किया गया है । षोडशोपचारोंसे पूजे जानेपर तथा जप-हवनादिसे साधित (सिद्ध) होनेपर यह यन्त्र शुद्ध ब्रह्मतेजोमय, सब प्रकारके भयोंसे छुड़ानेवाला, समस्त पापोंका नाशक, सभी अभीष्टोंको देनेवाला तथा सायुज्य मुक्ति देनेवाला है। यह परमवैकुण्ठ-महानारायण-यन्त्र प्रकाशमान है ॥ ४८-४९ ॥

'उस (यन्त्र) के ऊपर भी आदिनारायणका ध्यान करे । वे निरतिशय आनन्दमयी तेजोराशिके भीतर भलीभाँति विराजमान हैं । शब्दातीत आनन्दमय तेजोराशिस्वरूप, चैतन्य (ज्ञान) के सारसे आविर्भूत आनन्दमय विग्रहयुक्त, बोधानन्दस्वरूप, निरतिशय सौन्दर्यसिन्धु, तुरीयस्वरूप, तुरीयातीत तथा अद्वैत परमानन्दमय हैं । निरन्तर तुरीयातीत निरतिशय सौन्दर्य एवं आनन्दके पारावार हैं, लावण्य-सरिताकी लहरोंसे उल्लसित तथा विद्युत्की-सी कान्तिसे प्रकाशित हैं, उनका विग्रह दिव्य एवं मङ्गलमय है । वे मूर्तिधारी परम मङ्गलोंसे सेवित हैं । चिदानन्दमय अनन्तकोटि सूर्योंके समान तेजोमय प्रकाशवाले अनन्त भूषणोंसे अलङ्कृत हैं। सुदर्शन, चक्र, पाञ्चजन्य शङ्ख, पद्म, कौमोदकी गदा, नन्दक खड्ग, शार्ङ्ग-धनुष, मुसल, परिघ आदि चिन्मय अनेकों मूर्तिमान् आयुधोंसे सुसेवित हैं । श्रीवत्स, कौस्तुभ एवं वनमालासे उनका वक्षःस्थल अङ्कित (शोभित) है । ब्रह्मरूप कल्पवनके अमृतमय पुष्पोंकी वर्षासे निरन्तर आनन्दस्वरूप हैं । ब्रह्मानन्दमय

रसके असंख्य झरनोंसे अत्यन्त मङ्गलरूप हैं। शेषनागके दस सहस्र फणसमूहोंके विशाल छत्रसे शोभित हैं। उस फणोंके मण्डलमें स्थित अत्यन्त तेजस्वी मणियोंकी ज्योतिसे उनका श्रीविग्रह विशेष देदीप्यमान है, तथा शेषनागकी अङ्ग-कान्तिके निर्झरोंसे व्याप्त है। वे निरतिशय ब्रह्मगन्धस्वरूपकी निरतिशय आनन्दरूप ब्रह्ममय गन्धके विशेष (घन) स्वरूप हैं। अनन्त ब्रह्मगन्ध-मूर्तियोंके समष्टिरूप हैं। अनन्त आनन्दमय तुलसीकी मालाओंसे नित्य नूतनरूप हैं। चिदानन्दमय अनन्त पुष्प-मालाओंसे सुशोभित हैं। तेज-प्रवाहकी तरङ्गोंके अविरल प्रवाहसे प्रकाशमान हैं। निरतिशय अनन्त कान्तिविशेषके आवर्तोंसे सर्वदा सब ओर प्रज्वलित हैं। बोधानन्दमय अनन्त-धूप-दीपावलियोंसे अत्यन्त शोभित हैं। निरतिशय आनन्द-स्वरूप चँवरोंसे परिसेवित हैं। निरन्तर निरुपम निरतिशय उत्कट ज्ञानानन्दमय अनन्त फलोंके गुच्छोंसे अलङ्कृत हैं। चिन्मयानन्दरूप दिव्य विमान, छत्र एवं ध्वजसमूहोंसे विशेष शोभित हैं। परम मङ्गलमय अनन्त दिव्य तेजोंसे सर्वदा प्रकाशमान हैं। वाणीसे अतीत अनन्त तेजोराशिके अन्तर्गत, अर्धमात्रास्वरूप, तुरीय, अनाहत ध्वनिरूप, तुरीयातीत, अकथनीय तथा नाद-विन्दु-कला एवं अध्यात्मस्वरूप आदि अनन्त रूपोंमें अवस्थित, निर्गुण, निष्क्रिय, निर्मल, निर्दोष, निरञ्जन, निराकार, दूसरेके आश्रयसे हीन, निरतिशय अद्वैत परमानन्दस्वरूप (उन) आदिनारायणका ध्यान करे' ॥५०॥

॥ सप्तम अध्याय समाप्त ॥ ७ ॥

अष्टम अध्याय

परम सायुज्य-मुक्तिके स्वरूपका निरूपण

तब पितामह ब्रह्माजी भगवान् महाविष्णुसे पूछते हैं—भगवन्! शुद्ध अद्वैत परमानन्दस्वरूप आप ब्रह्मके (स्वरूपके) विरुद्ध (ये पूर्ववर्णित) वैकुण्ठ, भवन, प्राचीरें, विमान प्रभृति अनन्त वस्तुरूप भेद कैसे हैं? ॥ १ ॥

'तुमने ठीक ही कहा' यह कहकर भगवान् महाविष्णु शङ्का-का निवारण करते हैं—'जैसे शुद्ध स्वर्णके कड़े, मुकुट, बाजूबंद आदि भेद होते हैं (जैसे ये आकार-भेद स्वर्णकी एकताके बाधक नहीं), जैसे समुद्रीय जलके बड़ी-छोटी तरङ्गें, फेन, बुलबुले, ओले, नमक, बर्फ आदि अनन्त वस्तुरूप भेद हैं (जैसे ये भेद जलके एकत्वमें बाधक नहीं), जैसे भूमिके पर्वत, वृक्ष, तिनके, झाड़ियाँ, लता आदि अनन्त वस्तुभेद हैं (जैसे ये भेद भूमिके एकत्वके विरोधी नहीं), वैसे ही अद्वैत परमानन्द-स्वरूप मुझ परम ब्रह्मका सब कुछ अद्वैतरूप सिद्ध ही है। सब (प्रतीयमान लौकिक-पारलौकिक भेद) मेरे स्वरूप ही हैं। मेरे अतिरिक्त एक अणु भी विद्यमान नहीं। (मुझसे भिन्न तुच्छतम भी कोई स्वतन्त्र सत्ता नहीं है)' ॥ २ ॥

पितामह ब्रह्मा फिर पूछते हैं—'भगवन्! परम वैकुण्ठ ही परम मोक्ष (धाम) है। सर्वत्र (सभी शास्त्रोंमें) परम मोक्ष एक ही सुनायी पड़ता (वर्णित) है। फिर अनन्त वैकुण्ठ तथा अनन्त आनन्द-समुद्रादि अनन्त मूर्तियाँ किस प्रकार हैं?' ॥ ३ ॥

'यह ठीक ही है' कहकर भगवान् महाविष्णु बोले—'एक ही अविद्यापादमें अनन्तकोटि ब्रह्माण्ड अपने आवरणोंके साथ सुने जाते (शास्त्रोंमें प्रतिपादित) हैं। (जैसे अनन्त ब्रह्माण्ड-भेद होनेसे अविद्याकी एकतामें बाधा नहीं आती, वैसे ही) एक ही अण्ड (ब्रह्माण्ड)में बहुत-से लोक, बहुत-से वैकुण्ठ और अनन्त विभूतियाँ भी हैं ही। सभी ब्रह्माण्डोंमें अनन्त लोक हैं और अनन्त वैकुण्ठ हैं, यह सभी (शास्त्रों)को निश्चित रूपसे मान्य है। (जब एक अविद्यापादकी यह स्थिति है तो) पादत्रयके सम्बन्धमें भी यही बात है, उसमें कहना क्या है। निरतिशय आनन्दका आविर्भाव मोक्ष है, यह मोक्षका लक्षण तीनों पादोंमें है; इसलिये तीनों पाद परम मोक्षधाम हैं। तीनों पाद परम वैकुण्ठ हैं। तीनों पाद परम कैवल्य (धाम) हैं। वहाँ शुद्ध चिदानन्द ब्रह्मके विलासरूप आनन्द, अनन्त परमा-नन्दमय ऐश्वर्य, अनन्त वैकुण्ठ और अनन्त परमानन्द-समुद्रादि हैं ही ॥ ४ ॥

"उपासक वहाँ (सातवें अध्यायमें वर्णित श्रीनारायणके समीप) पहुँचकर इस प्रकारके (जैसा स्वरूप उनका वर्णित है) नारायणका ध्यान करके, (उनकी) प्रदक्षिणा तथा (उन्हें) नमस्कार करता है, तथा अनेक प्रकारके उपचारोंसे उनकी अर्चना करके निरतिशय अद्वैत परमानन्दस्वरूप हो जाता है। उनके आगे सावधानीसे बैठकर अद्वैतयोगका आश्रय लेता है और सर्वाद्वैत परमानन्दस्वरूप अखण्ड अमित तेजोराशि-स्वरूपकी विशेष रूपसे (सम्यक्) भावना करके उपासक स्वयं शुद्ध बोधानन्दमय अमृतस्वरूप एवं निरतिशय आनन्दमय तेजोराशिस्वरूप हो जाता है। तब महावाक्योंके अर्थका बार-बार स्मरण करता हुआ—'ब्रह्म मैं हूँ, मैं ही हूँ,

ब्रह्म मैं हूँ, जो भी मैं हूँ, ब्रह्म ही मैं हूँ, मैं ही मैं हूँ, मैं अहंता (भेद-प्रतीति) का हवन करता हूँ—स्वाहा (वह भस्म हो जाय), मैं ब्रह्म हूँ' इस प्रकारकी भावनाद्वारा, जैसे परम तेजोरूप महानदीका प्रवाह परम तेजोरूप समुद्रमें प्रवेश कर जाय, जैसे परम तेजोमय समुद्रकी तरङ्गें उस परम तेजोमय समुद्रमें प्रवेश कर जायँ, उसी प्रकार सच्चिदानन्द-स्वरूप उपासक सर्वरूपसे परिपूर्ण, अद्वैत परमानन्दस्वरूप परब्रह्म मुझ नारायणमें 'मैं सच्चिदानन्दस्वरूप हूँ, मैं अजन्मा हूँ, मैं परिपूर्ण हूँ' इस प्रकार (स्वरूपभूत होकर) प्रविष्ट हो जाता है। तब उपासक तरङ्गहीन, अद्वैत, अपार, निरतिशय सच्चिदानन्द-समुद्र हो जाता है॥ ५ ॥

'जो इस (उपदिष्ट) मार्गके द्वारा भलीभाँति आचरण (उपासना) करता है, वह निश्चय ही नारायण हो जाता है। सभी मुनिगण इसी मार्गसे सिद्धिको प्राप्त हुए हैं। असंख्यों परम योगी (इसी मार्गसे) सिद्धिको (परम गतिको) पहुँचे हैं" ॥ ६ ॥

तब (उपर्युक्त उपदेशके अनन्तर) शिष्य गुरुसे पूछता है—भगवन्! सालम्ब एवं निरालम्ब योग किस प्रकारके हैं ॥ ७ ॥

(गुरुदेव बतलाते हैं—) 'सालम्बयोग वह है, जिसमें सब प्रकारके कर्मोंसे दूर रहकर कर-चरण आदि अङ्गोंवाली मूर्तिविशेष अथवा मण्डल (ज्योति) आदिका (ध्यान-उपासनादिके लिये) आलम्बन किया जाय; यही सालम्ब योग है।

'निरालम्बयोग वह है, जिसमें समस्त नाम, रूप, कर्मको अत्यन्त दूरसे छोड़कर, समस्त कामनादि अन्तःकरणकी वृत्तियोंके साक्षीरूपसे, उस (अन्तःकरणकी किसी भी वृत्ति) के आलम्बनसे शून्य रहकर भावना की जाय। यही (भावनाहीन स्थितिमें स्थित होना ही) निरालम्बयोग है' ॥ ८ ॥

'तब तो (जब निरालम्बयोग इतना दुरूह है) निरालम्बयोगका अधिकारी किस प्रकारका होता है?'॥ ९ ॥

'जो पुरुष अमानित्व आदि (ज्ञानके) लक्षणोंसे युक्त हो, उसीको निरालम्बयोगका अधिकारी बनाना (मानना) चाहिये। ऐसा अधिकारी कोई विरला ही है। इसलिये सभी अधिकारी-अनधिकारियोंके लिये भक्तियोग ही श्रेष्ठ कहा जाता है। भक्तियोग उपद्रव (विघ्न)-रहित है। भक्तियोगसे मुक्ति प्राप्त होती है। भक्तोंको बिना परिश्रमके अविलम्ब ही तत्त्वज्ञान हो जाता है॥ १०-११ ॥

'वह (अनायास अविलम्ब तत्त्वज्ञान) कैसे होता है?' इस शंकाके उत्तरमें बतलाते हैं—'भक्तवत्सल भगवान् स्वयं ही मोक्षके सभी विघ्नोंसे सभी भक्तिनिष्ठ लोगों (भक्तों) की रक्षा करते हैं। (उनके) समस्त अभीष्ट प्रदान करते हैं। मोक्ष दिलवाते हैं। (भक्त स्वतः मोक्ष नहीं चाहता। भगवान् उसे अपनी ओरसे मोक्ष प्रदान करते हैं, इसीसे दिलवाते हैं—बरबस देते हैं, यह कहा गया।) विष्णु-भक्तिके बिना ब्रह्मादि समस्त (देवताओं) का भी करोड़ों कल्पोंमें भी मोक्ष नहीं होता। क्योंकि कारणके बिना कार्य प्रकट नहीं होता, अतः भक्ति (जो कारण है, उस) के बिना (कार्य) ब्रह्मज्ञान कभी उत्पन्न नहीं होता। इसलिये तुम भी समस्त उपायोंको छोड़कर भक्तिका आश्रय लो। भक्तिनिष्ठ बनो। भक्तिनिष्ठ बनो। भक्तिके द्वारा सभी सिद्धियाँ सिद्ध (प्राप्त) होती हैं। भक्तिके द्वारा कुछ भी असाध्य नहीं है ॥ १२ ॥

"इस प्रकार गुरुके उपदेशको सुनकर, परम तत्त्वके सभी रहस्योंको जानकर, सम्पूर्ण संशयोंको दूर करके 'शीघ्र ही मोक्ष प्राप्त कर लूँगा' ऐसा निश्चय करके, तब शिष्य उठा। उठकर गुरुकी प्रदक्षिणा एवं उन्हें नमस्कार करके, गुरुकी पूजा करके, गुरुकी ही आज्ञासे उसने क्रमशः भक्तिनिष्ठ होकर परिपक्व भक्तिके आधिक्यसे परिपक्व विज्ञान प्राप्त किया। उस (परिपक्व विज्ञान) से बिना परिश्रमके ही शिष्य शीघ्र ही साक्षात् नारायणस्वरूप हो गया' ॥ १३ ॥

(यह आख्यान सुनाकर) तब भगवान् महाविष्णु चतुर्मुख ब्रह्माजीकी ओर देखकर बोले—'ब्रह्माजी! मैंने आपसे परम तत्त्वका समस्त रहस्य कह दिया। उसके स्मरणमात्रसे मोक्ष हो जाता है। उसके अनुष्ठानसे सम्पूर्ण अज्ञात ज्ञात हो जाता है। जिसके स्वरूपको जान लेनेसे अज्ञात भी ज्ञात हो जाता है, वह सम्पूर्ण परमतत्त्व-रहस्य मैंने बतला दिया' ॥ १४॥

'गुरु कौन है?' ब्रह्माजीके इस प्रश्नके उत्तरमें भगवान् बतलाते हैं—'गुरु साक्षात् आदिनारायण पुरुष हैं। वह आदि-नारायण मैं ही हूँ। इसलिये एकमात्र मेरी शरणमें आओ। मेरी भक्तिमें निष्ठावान् होओ। मेरी उपासना करो। इस प्रकार मुझे ही प्राप्त करोगे। मेरे अतिरिक्त सब कुछ बाधित (अतत्त्व) है। मुझसे अतिरिक्त अबाधित (सत्ता रखनेवाला) कुछ भी नहीं है। अद्वितीय निरतिशय आनन्द मैं ही हूँ। सब प्रकार परिपूर्ण मैं ही हूँ, मैं ही सबका आश्रय हूँ। वाणीका अविषय निराकार परब्रह्मस्वरूप मैं ही हूँ। मुझसे भिन्न अणुमात्र भी नहीं है' ॥ १५ ॥

इस प्रकार भगवान् महाविष्णुके इस परम उपदेशका लाभ करके पितामह ब्रह्माजीने परम आनन्द प्राप्त किया। तदनन्तर भगवान् विष्णुके कर-स्पर्शसे दिव्यज्ञान प्राप्त करके पितामह उठे और उठकर उन्होंने प्रदक्षिणा तथा नमस्कार करके विविध उपचारोंसे भगवान् महाविष्णुकी भलीभाँति पूजा की। फिर अञ्जलि बाँधकर, विनयपूर्वक समीप जाकर बोले—'भगवन्! मुझे भक्तिनिष्ठा प्रदान करें! हे कृपानिधे! मैं आपसे अभिन्न हूँ, मेरा सब प्रकार पालन करें' ॥ १६-१७ ॥

'वही हो, साधु! साधु!' इस प्रकार (ब्रह्माजीकी) भलीभाँति प्रशंसा करते हुए भगवान् महाविष्णु बोले—'मेरा उपासक सबसे उत्कृष्ट हो जाता है। मेरी उपासनासे सब मङ्गल होते हैं। मेरी उपासनासे वह सबको विजय कर लेता है। मेरा उपासक सबके द्वारा वन्दनीय होता है। मेरे उपासकके लिये असाध्य कुछ नहीं है। सम्पूर्ण बन्धन पूर्णतः नष्ट हो जाते हैं। सदाचारीकी जैसे सब लोग सेवा करते हैं, वैसे ही समस्त देवता उसकी सेवा करते हैं। महाश्रेय भी (उसकी) सेवा करते हैं। मेरा उपासक उस (उपासना) से निरतिशय अद्वैत परमानन्दस्वरूप परब्रह्म हो जाता है। जो भी मुमुक्षु इस मार्गसे सम्यक् आचरण करता है, वह परमानन्दस्वरूप परब्रह्म हो जाता है ॥ १८ ॥

'जो कोई (इस) परमतत्त्व-रहस्य आथर्वण महानारायणोपनिषद्का अध्ययन करता है, वह समस्त पापोंसे मुक्त हो जाता है। वह जान-बूझकर तथा अनजानमें किये पापोंसे मुक्त हो जाता है। महापापोंसे पवित्र हो जाता है। छिपाकर किये गये, प्रकट-रूपसे किये गये, बहुत दिनोंतक अधिक रूपमें किये गये सभी पापोंसे मुक्त हो जाता है। वह सभी लोकोंको जीत लेता है। उसकी सभी मन्त्रोंके जपमें निष्ठा हो जाती है। वह समस्त वेदान्तके रहस्यको प्राप्त करके परमार्थका ज्ञाता हो जाता है। वह सम्पूर्ण भोगोंका भोक्ता (उन भोगोंके द्वारा मिलनेवाले आनन्दसे युक्त) हो जाता है। उसे सभी योगोंका ज्ञान हो जाता है। वह समस्त जगत्का परिपालक हो जाता है। वह अद्वैत-परमानन्दस्वरूप परब्रह्म हो जाता है ॥ १९ ॥

'यह परमतत्त्व-रहस्य गुरुभक्तिविहीनको नहीं बतलाना चाहिये। जो सुनना न चाहता हो, उसे भी नहीं बतलाना चाहिये; न तपस्याविहीन नास्तिकको और न मेरी (भगवान्की) भक्तिसे रहित दाम्भिकको बतलाना चाहिये। मत्सरयुक्त पुरुषको नहीं बतलाना चाहिये। मेरी निन्दामें लगे (भगवान्में दोषदृष्टि करनेवाले) कृतघ्नको भी नहीं बतलाना चाहिये ॥२०॥

'जो यह परम रहस्य मेरे (भगवान्के) भक्तको बतलावेगा, वह मेरी भक्तिमें निष्ठावान् होकर मुझे (भगवान्को) ही प्राप्त करेगा। जो हम दोनों (ब्रह्माजी एवं भगवान् विष्णु) के इस संवादका अध्ययन करेगा, वह मनुष्य ब्रह्मनिष्ठ हो जायगा। जो श्रद्धावान् तथा असूया (दोषदृष्टि) रहित होकर सुनेगा या हम दोनोंके इस संवादको पढ़ेगा, वह पुरुष मेरे सायुज्यको प्राप्त करेगा' ॥ २१–२३ ॥

(इतना कहकर) तब महाविष्णु अन्तर्धान हो गये। तत्पश्चात् ब्रह्माजी अपने स्थान (ब्रह्मलोक) को चले गये ॥२४॥

॥ अष्टम अध्याय समाप्त ॥ ८ ॥

॥ उत्तरकाण्ड समाप्त ॥

॥ अथर्ववेदीय त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

अथर्ववेदीय

नारदपरिव्राजकोपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥
ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

प्रथम उपदेश

नारद-शौनक-संवाद

एक समयकी बात है, परिव्राजकोंके समुदायको सुशोभित करनेवाले नारदजी सब लोकोंमें विचरण कर रहे थे । उन्होंने अपूर्व-अपूर्व पुण्य-स्थलों एवं पुण्य-तीर्थोंमें जाकर उन्हें और भी पवित्र बनाया और उन तीर्थोंके दर्शनसे स्वयं भी चित्तशुद्धि प्राप्त की । उनके मनमें कहीं किसी भी प्राणीके प्रति वैरका भाव नहीं था । उनका मन शान्त था और सम्पूर्ण इन्द्रियाँ वशमें हो गयी थीं । वे सब ओरसे विरक्त होकर अपने स्वरूपके अनुसंधानमें लगे हुए थे । घूमते-घूमते वे नैमिषारण्यमें आये, जो नियमजनित आनन्दके कारण विशेषरूपसे गणना करनेयोग्य पवित्र तीर्थ है । वह स्थान असंख्य मुनिजनोंसे भरा हुआ था । उन्होंने उस पुण्य-स्थलीका दर्शन किया । वे अपनी वीणाके तारोंसे वैराग्य-बोधक 'स रि ग म प ध नि' इन स्वरविशेषोंका झंकार कर रहे थे । वे जागतिक चर्चासे दूर रहकर मुखसे भगवान्‌की मधुर कथाके गीत अलाप रहे थे । उन्हें सुनकर स्थावर-जङ्गम सभी प्राणी आनन्दसे झूम उठते थे। वे उस भक्तिप्रधान संगीतसे मनुष्य, मृग, किम्पुरुष;देवता, किंनर तथा अप्सराओंको भी मोहित कर रहे थे । नैमिषारण्यमें बारह वर्षोंका सत्रयाग चल रहा था । उसमें वेदाध्ययनसे सम्पन्न, सर्वज्ञ, तपस्यामें संलग्न रहनेवाले और ज्ञान-वैराग्यसे विभूषित शौनक आदि महर्षि सम्मिलित हुए थे । उन्होंने परम भागवत ब्रह्मकुमार देवर्षि नारदको आया देख उनकी अगवानी की । उनके चरणोंमें मस्तक झुकाया और यथायोग्य अतिथि-सत्कार करके उन्हें एक सुन्दर आसनपर बैठाया । फिर स्वयं भी सब लोग यथास्थान बैठ गये । तत्पश्चात् शौनक आदि महर्षियोंने विनयपूर्वक उनसे पूछा—'भगवन् ! ब्रह्मकुमार नारदजी ! संसार-बन्धन-से मुक्ति कैसे होती है ? उस मुक्तिका उपाय क्या है—यह हमलोगोंको बतानेकी कृपा करें' ॥ १ ॥

उनके इस प्रकार प्रश्न करनेपर वे त्रिभुवनप्रसिद्ध देवर्षि नारदजी इस प्रकार बोले—'उत्तम कुलमें उत्पन्न पुरुष यदि उपनयन-संस्कारसे युक्त न हुआ हो तो पहले विधिपूर्वक उपनयन-संस्कार कराये । फिर चौवालीस* संस्कारोंसे सम्पन्न

---

* चौवालीस संस्कार इस प्रकार हैं—(१) गर्भाधान, (२) पुंसवन, (३) सीमन्तोन्नयन, (४) विष्णुबलि, (५) जातकर्म, (६) नामकरण, (७) उपनिष्क्रमण, (८) अन्नप्राशन, (९) चूडाकर्म, (१०) कर्णवेध, (११) अक्षरारम्भ, (१२) उपनयन, (१३) व्रतारम्भ, (१४) समावर्तन, (१५) विवाह, (१६) उपाकर्म, (१७) उत्सर्जन ।

सप्त पाकयज्ञ-संस्था

(१८) हुत, (१९) प्रहुत, (२०) आहुत, (२१) शूलगव, (२२) बलिहरण, (२३) प्रत्यवरोहण, (२४) अष्टकाहोम ।

सप्त हविर्यज्ञ-संस्था

(२५) अग्न्याधान, (२६) अग्निहोत्र, (२७) दर्श-पूर्णमास, (२८) चातुर्मास्य, (२९) आग्रयणेष्टि, (३०) निरूढपशु-बन्ध, (३१) सौत्रामणी ।

सप्त सोमयज्ञ-संस्था

(३२) अग्निष्टोम, (३३) अत्यग्निष्टोम, (३४) उक्थ्य, (३५) षोडशी, (३६) वाजपेय, (३७) अतिरात्र, (३८) आप्तोर्याम ।

(३९) वानप्रस्थ, (४०) संन्यास—ये तो चालीस संस्कार हैं; इनके साथ शौच, संतोष, तप और स्वाध्याय—ये चार और गिन लेनेसे चौवालीस संस्कार होते हैं ।

और अपने मनके अनुरूप एक गुरुके समीप निवास करे। वहाँ गुरुकी सेवा करते हुए पहले अपनी शाखाका अध्ययन करे। फिर क्रमशः सम्पूर्ण विद्याओंका अभ्यास करते हुए बारह वर्षोंतक गुरु-सेवापूर्वक ब्रह्मचर्यका पालन करे। तत्पश्चात् क्रमशः पचीस वर्षोंतक गृहस्थ-धर्मका और पचीस वर्षोंतक वानप्रस्थ-आश्रमके धर्मोंका विधिपूर्वक पालन करे। चार प्रकारके ब्रह्मचर्य,* छः प्रकारके गार्हस्थ्य† तथा चार प्रकारके वानप्रस्थ‡-धर्मका भलीभाँति अभ्यास करके उन-उन आश्रमोंके उचित समस्त कर्मोंका यथावत् अनुष्ठान करे। फिर साधन-चतुष्टयसे सम्पन्न हो समस्त संसारसे ऊपर उठकर मन, वाणी, शरीर और क्रियाद्वारा सब प्रकारकी आशाको त्याग दे। इसी प्रकार वासनाओं और एषणाओंके भी ऊपर उठे—उनका भी त्याग कर दे। फिर सबके प्रति वैरभावका त्याग करके मन और इन्द्रियोंको वशमें रखते हुए संन्यासी हो जाय। परमहंस-आश्रम (संन्यास) में रहकर अपने अच्युतस्वरूपका चिन्तन करते हुए जो शरीर-त्याग करता है, वह मुक्त हो जाता है, वह मुक्त हो जाता है। यह उपनिषद् (गूढ़ रहस्यमय ज्ञान) है ॥ २ ॥

॥ प्रथम उपदेश समाप्त ॥ १ ॥

द्वितीय उपदेश

संन्यास-ग्रहणका क्रम

तदनन्तर वे शौनक आदि सम्पूर्ण महर्षि इन भगवान् नारदजीसे विनयपूर्वक बोले—'भगवन्! हमें संन्यासकी विधि बताइये।' नारदजीने उनकी ओर देखकर कहा—'संन्यासका सारा स्वरूप लोकपितामह ब्रह्माजीके मुखसे ही समझना उचित होगा।' यों कहकर सत्रयागकी पूर्तिके पश्चात् उन सबको साथ ले वे सत्यलोकमें गये और विधिवत् ब्रह्मचिन्तनमें लगे हुए परमेष्ठीको प्रणाम करके उनकी स्तुति करने लगे। स्तुति करनेके अनन्तर पितामहकी आज्ञासे वे सबके साथ वहाँ यथायोग्य आसनपर बैठे। तदनन्तर नारदजीने पितामहसे कहा—"भगवन्! आप हमारे गुरु, पिता, सम्पूर्ण विद्याओंके रहस्यको जाननेवाले तथा सर्वज्ञ हैं। अतः आप मुझे एक रहस्यकी बात, जो मुझे बहुत प्रिय है,

* चार प्रकारके ब्रह्मचारी ये हैं—गायत्र, ब्राह्म, प्राजापत्य तथा बृहत्। इनमेंसे उपनयनके बाद जो तीन राततक बिना नमकका भोजन करके गायत्रीका जप करता है, वह गायत्र है; जो वेदाध्ययनपर्यन्त ब्रह्मचर्यका पालन करता है, वह ब्राह्म है, जो एक वर्षतक वैदिकव्रत (ब्रह्मचर्य) का पालन करता है, वह प्राजापत्य कहलाता है और जो मृत्युपर्यन्त गुरुकुलमें रहकर ब्रह्मचर्यका पालन करता है, वह नैष्ठिक ब्रह्मचारी बृहत् कहा गया है।

† छः प्रकारके गृहस्थोंके नाम ये हैं—वार्ताक, शालीन, यायावर, घोर संन्यासिक, उञ्छवृत्ति और अयाचित। इनमें जो खेती, गो-रक्षा और वाणिज्यरूप वैश्योचित वृत्तिसे जीवन-निर्वाह करते हुए स्व-धर्मका पालन करता है, वह वार्ताक कहलाता है; जो यजन-याजन, अध्ययन-अध्यापन, दान और प्रतिग्रह—इन छः कर्मोंमें संलग्न रहकर याजन, अध्यापन और प्रतिग्रहके द्वारा जीवन-निर्वाह करता है, वह शालीन माना गया है; जो सत्पुरुषोंके घरोंपर जा-जाकर उनसे थोड़ा-थोड़ा माँगकर अपने कुटुम्बके भरण-पोषणके लिये आवश्यक अन्नका संग्रह करता है, वह यायावर कहलाता है; जो अपने हाथसे निकाले हुए पवित्र जलसे सब कार्य करते हुए प्रतिदिन साधुपुरुषोंसे एक दिनके निर्वाहके लिये अन्न ग्रहण करता है, वह घोर संन्यासिक है; जो खेत कट जानेपर या बाजार उठ जानेपर वहाँ बिखरे हुए अनाजके दानोंको चुन-चुनकर लाता है और उन्हींसे जीवन-निर्वाह करता है, उसे उञ्छ कहते हैं और जो किसीसे याचना न करके दैवेच्छासे प्राप्त हुए अन्नपर ही जीवन-निर्वाह करता है, वह अयाचक कहलाता है।

‡ वानप्रस्थके भी चार भेद हैं—वैखानस, औदुम्बर, वालखिल्य और फेनप। इनमेंसे जो बिना जोते-बोये उत्पन्न हुए नीवार आदि जंगली अन्नोंसे अग्निहोत्र आदि कर्म करता है, वह वैखानस कहलाता है; जो सबेरे उठते ही जिस दिशाकी ओर दृष्टि जाय, उसी दिशामें जाकर वहाँके गूलर, बेर आदि फलों तथा नीवार और श्यामाक आदि अन्नोंका संग्रह करके उन्हींसे प्रतिदिन जीविका चलाता है, वह औदुम्बर माना गया है; जो जटा और वल्कल धारण करके आठ महीनोंतक वृत्ति उपार्जन करता, चौमासेमें संगृहीत अन्नका भोजन करता तथा कार्तिकी पूर्णिमाको संगृहीत फूल और फलका त्याग करता है, वह वालखिल्य कहलाता है; तथा जो सूखे पत्ते और फलका आहार करते हुए जहाँ-कहीं भी रहकर अपने कर्तव्यका पालन करता है, उसे फेनप कहते हैं।

बतलानेकी कृपा करें। आपके सिवा दूसरा कौन है, जो मेरे अभीष्ट रहस्यका भलीभाँति प्रतिपादन कर सके। यदि कहें, 'पूछो, वह तुम्हारा अभीष्ट विषय क्या है?' तो सुनिये। मेरी प्रार्थना है कि यहाँ बैठे हुए हम सब लोगोंसे आप संन्यासके स्वरूप और क्रमका वर्णन करें।'

इस प्रकार नारदजीके प्रार्थना करनेपर ब्रह्माजीने सब ओर दृष्टिपात करके सबको देखा और दो घड़ीतक वे जन्म-मृत्युरूप सांसारिक क्लेशके निवारणका उपाय ढूँढ़नेके लिये समाधिनिष्ठ हो गये। समाधिके द्वारा किसी निश्चयपर पहुँचकर ब्रह्माजीने पुनः नारदजीकी ओर देखा और इस प्रकार कहना प्रारम्भ किया—

'बेटा नारद! पूर्वकालमें पुरुषसूक्त और उपनिषदोंमें वर्णित गूढ़ रहस्यके अनुरूप सर्वोत्कृष्ट दिव्य विग्रह धारण करनेवाले भगवान् विराट् पुरुषने जिस रहस्यका उपदेश मुझे दिया था, उसीको सोच-विचारकर मैं तुम्हें बतलाता हूँ। संन्यासका स्वरूप और क्रम अत्यन्त गूढ़ है। अतः तुम पूर्ण सावधान होकर उसे सुनो। नारद! उत्तम कुलमें उत्पन्न और माता-पिताकी आज्ञाके अधीन रहनेवाला बालक यदि उपनयन-संस्कारसे सम्पन्न न हुआ हो तो सबसे पहले विधि-पूर्वक उसका उपनयन-संस्कार होना चाहिये। तत्पश्चात् वह अपने पिताके समीपसे अन्यत्र किसी उत्तम कुलमें उत्पन्न हुए सद्गुरुकी सेवामें उपस्थित होवे। वे सद्गुरु किसी श्रेष्ठ सम्प्रदायमें स्थित, श्रद्धालु, श्रोत्रिय, शास्त्रके प्रति अनुराग रखनेवाले, गुणवान् तथा सरल हों। उनके पास पहुँचकर शिष्य गुरुके चरणोंमें नमस्कार करे और आवश्यक सेवा-शुश्रूषाके अनन्तर गुरुको अपना अभीष्ट बताये। फिर बारह वर्षोंतक गुरुकी सेवा करते हुए सम्पूर्ण विद्याओंका अभ्यास करे। अध्ययन समाप्त करके गुरुकी आज्ञासे किसी ऐसी कन्याके साथ विवाह करे, जो उसके कुलके योग्य तथा मनके अनुरूप हो। फिर पचीस वर्षोंतक गुरुकुलवास करके गुरुकी आज्ञासे गृहस्थोचित कर्म करते हुए,—ब्राह्मणोंके लिये जो दोषकी बातें हैं, उनका त्याग करके,—अपने वंशकी वृद्धि-के उद्देश्यसे एक पुत्र उत्पन्न करे। और गृहस्थोचित पचीस वर्ष व्यतीत करनेके अनन्तर वानप्रस्थका आश्रय ले। उसमें भी पचीस वर्षोंतक तीनों समय स्नान करते हुए दिनके चौथे पहरमें एक बार भोजन करे, अकेला होकर ही वनमें रहे, ग्राम और नगरके पूर्वपरिचित मार्गोंको छोड़ दे और बिना जोते-बोये उत्पन्न तिन्नीके चावल आदि संग्रह करके उसीके द्वारा आश्रमोचित धर्मका निर्वाह करते हुए, दृष्ट और श्रुत लोक और परलोकके भोगोंसे पूर्णतः विरक्त हो जाय। चालीस संस्कारोंसे सम्पन्न हो, सब ओरसे वैराग्य धारणकर चित्तशुद्धि प्राप्त करे। और आशा, असूया, ईर्ष्या (दोषदृष्टि), तथा अहङ्कार आदि दोषोंको भस्म करके साधन-चतुष्टयसे सम्पन्न होवे। ऐसा होनेपर वह संन्यास लेनेका अधिकारी हो जाता है। यह उपनिषद् है'॥ १-२॥

॥ द्वितीय उपदेश समाप्त ॥ २॥

तृतीय उपदेश

संन्यासके अधिकारी, स्वरूप, विधि, नियम एवं आचार आदिका निरूपण

तदनन्तर देवर्षि नारदने अपने पिता ब्रह्माजीसे पूछा—'भगवन्! किस प्रकार संन्यास लिया जाता है? तथा संन्यासका अधिकारी कौन है?' ब्रह्माजीने कहा—'अच्छा, पहले संन्यासका अधिकारी कौन है, इसका निरूपण करके पश्चात् संन्यासकी विधि बतायी जायगी; सावधान होकर सुनो। नपुंसक, पतित, किसी अङ्गसे हीन, स्त्रीके प्रति अधिक आसक्त, बहरा, बालक, गूँगा, पाखण्डी, चक्री (षडयन्त्रकारी), लिङ्गी (वेषधारी), वैखानसहर द्विज, वेतन लेकर अध्यापन करनेवाला, शिपिविष्ट (गंजा अथवा कोढ़ी) तथा अग्निहोत्र न करनेवाला—ये वैराग्यवान् होनेपर भी संन्यासके अधिकारी नहीं हैं। यदि संन्यास ले भी लें, तो भी 'तत्त्वमसि' इत्यादि महावाक्योंका उपदेश प्राप्त करनेके अधिकारी नहीं होते। जो पहलेसे ही संन्यासी है, अर्थात् कर्मफलकी इच्छा न रखते हुए वर्णाश्रमोचित कर्तव्यका पालन करता है, वही संन्यास-आश्रममें प्रवेश करनेका अधिकारी है॥ १॥

'जो दूसरोंसे स्वयं नहीं डरता तथा दूसरोंको अपनेद्वारा भय नहीं पहुँचाता, वही परिव्राजक (संन्यासी) है—ऐसा स्मृतियोंका कथन है। नपुंसक, किसी अङ्गसे हीन, अंधा, बालक, पापी, पतित, परस्त्रीगामी, वैखानसहर द्विज, चक्री, लिङ्गी, पाखण्डी, शिपिविष्ट, अग्निहोत्र न करनेवाला, दो-तीन बार संन्यास ग्रहण करनेवाला तथा वेतन लेकर अध्यापन करनेवाला—ये आतुर-संन्यासके सिवा क्रम-संन्यासके अधिकारी नहीं होते॥ २—४॥

'यदि कहो, आतुर संन्यासका कौन-सा समय विद्वानोंको मान्य है, तो सुनो। जब प्राण निकलनेका समय अत्यन्त निकट हो, वह आतुर-संन्यासका ठीक समय माना गया है। इससे भिन्न समयको ठीक नहीं माना गया है। आतुर संन्यास यदि ठीक समयसे हो तो वह मुक्तिमार्गकी प्राप्ति करानेवाला होता है। आतुर-संन्यासमें भी विद्वान् पुरुष शास्त्रविहित मन्त्रोंका पाठ करते हुए विधिवत् सब आवश्यक कृत्य करके ही मन्त्रोच्चारणपूर्वक संन्यास ग्रहण करे। आतुर-संन्यास हो चाहे क्रम-संन्यास, उसके विधि-विधानमें कोई भेद नहीं है; क्योंकि कर्म मन्त्रकी अपेक्षा करता है और कोई भी मन्त्र ऐसा नहीं है, जो किसी-न-किसी कर्मसे सम्बन्ध न रखता हो। मन्त्रहीन कर्म वास्तवमें कर्म ही नहीं है। अतः मन्त्रका परित्याग न करे। यदि मन्त्रके बिना कर्म करे तो वह राखमें छोड़ी हुई आहुतिके समान व्यर्थ होता है। मुने! शास्त्रविधिके अनुसार बताये हुए कर्मको संक्षेपमें करनेसे आतुर-संन्यास सम्पन्न होता है। इसलिये आतुर-संन्यासमें मन्त्रोंका बार-बार उच्चारण आवश्यक एवं विहित है॥ ५—९॥

'यदि अग्निहोत्री पुरुष देशान्तरमें गया हुआ हो और उसे वैराग्य हो जाय तो जलमें ही प्राजापत्येष्टि करके तत्काल संन्यास ले ले। यह प्राजापत्य याग केवल मनसे करे अथवा विधिमें बताये अनुसार मन्त्रोंका उच्चारणमात्र करके करे अथवा वेदोक्त अनुष्ठान-पद्धतिके अनुसार विधिवत् कर्म-अनुष्ठान करे। यह सब करके ही विद्वान् पुरुष संन्यास ग्रहण करे। अन्यथा वह पतित हो जाता है॥ १०-११॥

'जब मनमें सब पदार्थोंकी ओरसे पूर्ण वैराग्य हो जाय, तभी संन्यासकी इच्छा करनी चाहिये। इसके विपरीत आचरण करनेसे मनुष्य पतित हो जाता है। विरक्त बुद्धिमान् संन्यास ग्रहण करे और रागवान् पुरुष घरपर ही निवास करे। जो मनमें राग (आसक्ति) होते हुए भी संन्यास ग्रहण करता है, वह द्विजोंमें अधम है तथा उसे नरककी प्राप्ति होती है॥ १२-१३॥

'जिसकी जिह्वा, शिश्नेन्द्रिय, उदर और हाथ आदि सभी इन्द्रियाँ भलीभाँति वशमें हों तथा जिसने विवाह न किया हो, ऐसा ब्रह्मचारी ब्राह्मण ही संन्यास ले। संसारको सारहीन समझकर सार वस्तुको प्राप्त करनेकी इच्छासे बुद्धिमान् पुरुष पूर्ण वैराग्यका आश्रय लेकर विवाह किये बिना ही संन्यास ले लेते हैं। कर्म ही प्रवृत्ति (संसारमें प्रवृत्त होने) का लक्षण है और ज्ञान ही संन्यासका मुख्य लक्षण है। अतः बुद्धिमान् पुरुष ज्ञानको सामने रखकर ही यहाँ संन्यास ग्रहण करे॥ १४—१६॥

'जब परमतत्त्वरूप सनातन ब्रह्मका ज्ञान हो जाय, तब एक दण्ड धारण करके यज्ञोपवीतसहित शिखाको त्याग दे। जो परमात्मामें अनुरक्त और उनसे भिन्न वस्तुओंकी ओरसे विरक्त है, जिसके मनसे लोकैषणा, वित्तैषणा, पुत्रैषणा—ये सभी एषणाएँ निकल गयी हैं, वही भिक्षान्नभोजन करने (संन्यास लेने) का अधिकारी है। जैसे साधारण मनुष्य अपनी पूजा और वन्दना होनेपर अत्यधिक प्रसन्न होता है, वैसी ही प्रसन्नता जब डंडोंसे पीटे जानेपर भी हो, तभी वह भिक्षु होनेका अधिकारी होता है। मैं ही वासुदेव नामसे प्रसिद्ध अद्वितीय अविनाशी ब्रह्म हूँ—ऐसा भाव जिसके मनमें दृढ़ हो गया है, वही भिक्षान्नभोजनका अधिकारी है। जिस पुरुषमें शान्ति, शम (मनोनिग्रह), दम (इन्द्रियनिग्रह), शौच, संतोष, सत्य, सरलता, कुछ भी संग्रह न करनेका भाव तथा दम्भका अभाव हो, वही संन्यास-आश्रममें प्रवेश करे। जब मनुष्य मन, वाणी और क्रियाद्वारा किसी भी प्राणीके प्रति पापका भाव नहीं रखता, तभी संन्यासका अधिकारी होता है। (मनुप्रोक्त) दस प्रकारके धर्मोंका अनुष्ठान करते हुए एकाग्रचित्त हो विधिपूर्वक उपनिषदोंका श्रवण करे तथा ब्रह्मचर्य-पालन एवं स्वाध्यायद्वारा ऋषि-ऋणसे, यज्ञानुष्ठानद्वारा देव-ऋणसे और पुत्रकी उत्पत्तिद्वारा पितृ-ऋणसे मुक्त होकर (विरक्त) द्विज संन्यास ग्रहण करे। धृति, क्षमा, दम (मनोनिग्रह), अस्तेय (चोरी न करना), शौच (बाहर-भीतरकी पवित्रता), इन्द्रियनिग्रह, ह्री (निषिद्ध कर्म एवं अविनय आदिसे स्वाभाविक संकोच), विद्या, सत्य तथा अक्रोध (क्रोधका अभाव)—ये दस धर्मके स्वरूप हैं। जो भूतकालमें किये हुए भोगोंका चिन्तन, भविष्यमें मिलनेवाले भोगोंकी आकाङ्क्षा तथा वर्तमान समयमें प्राप्त हुए भोगोंका अभिनन्दन नहीं करता, वही संन्यास-आश्रममें निवास कर सकता है। जो अन्तःकरणमें स्थित इन्द्रियोंको अपने भीतर और बाहरके विषयोंको बाहर ही रोक रखनेमें सदा समर्थ है, वही संन्यास-आश्रममें निवास करे। जैसे प्राण निकल जानेपर शरीर सुख-दुःखका अनुभव नहीं करता, उसी प्रकार प्राण रहते हुए भी जिसपर सुख-दुःखका प्रभाव नहीं पड़ता, वही संन्यास-आश्रममें निवास करनेका अधिकारी है॥ १७—२७॥

'दो कौपीन (लँगोटियाँ), एक कन्था (गुदड़ी) और एक दण्ड—इतनी ही वस्तुओंका परमहंस संन्यासीको संग्रह करनेका अधिकार है; इससे अधिक संग्रहका उसके लिये विधान नहीं

है। यदि रागवश अधिक वस्तुओंका संग्रह करता है तो वह मृत्युके पश्चात् रौरव नरकमें जाकर पुनः पशु-पक्षी आदि योनियोंमें जन्म लेता है। शीत आदिसे बचनेके लिये फटे-पुराने साफ कपड़ोंको सीकर एक गुदड़ी बना ले और बस्तीसे बाहर रहकर गेरुए रंगका वस्त्र धारण करे। संन्यासी एक ही वस्त्र धारण करे अथवा बिना वस्त्रके ही (दिगम्बर) रहे। दृष्टिको इधर-उधर चारों ओर न ले जाकर एक ही स्थानपर नियन्त्रित रक्खे। मनमें किसी भी वस्तुके लिये लोभ न आने दे। सदा अकेला ही विचरण करे। वर्षा ऋतुमें किसी एक ही स्थानपर निवास करे। कुटुम्ब, स्त्री-पुत्र, (व्याकरण आदि) वेदाङ्गोंके ग्रन्थ, यज्ञ और यज्ञोपवीतका त्याग करके संन्यासीको सर्वत्र गूढ़ भावसे (बिना अपना विज्ञापन किये) विचरण करना चाहिये॥ २८—३२॥

'काम, क्रोध, घमंड, लोभ और मोह आदि जितने भी दोष हैं, उन सबका परित्याग करके संन्यासी सब ओरसे ममताको हटा ले। अपने मनमें राग और द्वेषको स्थान न दे। मिट्टीके ढेले, पत्थर और सुवर्णको समान समझे। प्राणियोंकी हिंसासे सर्वथा दूर रहे तथा सब ओरसे निःस्पृह होकर मुनिवृत्तिसे रहे। जो दम्भ और अहङ्कारसे मुक्त है, हिंसा और चुगली आदि दोषोंसे दूर है तथा आत्मज्ञानके लिये उपयोगी गुणोंसे सुशोभित है, वह संन्यासी मोक्षको प्राप्त होता है। इन्द्रियोंकी विषयोंमें आसक्ति रहनेपर मनुष्य निःसंदेह अनेक प्रकारके दोषोंमें फँस जाता है; किंतु यदि उन्हीं इन्द्रियोंको अच्छी प्रकार वशमें कर ले तो वह (मोक्षरूप) सिद्धिको प्राप्त होता है। विषय-भोगोंकी कामना भोगोंके उपभोगसे कदापि शान्त नहीं होती। भोगसे तो वह उल्टे बढ़ती ही है—ठीक उसी तरह, जैसे घी डालनेसे आग और भी प्रज्वलित हो उठती है। जो मधुर या कटु शब्द सुनकर, कोमल या कठोर वस्तुका स्पर्श कर, स्वादिष्ठ या स्वादहीन भोजन करके, सुन्दर या विकृत रूप देखकर और सुगन्ध या दुर्गन्ध सूँघकर न तो हर्षसे फूल उठता है और न ग्लानिका ही अनुभव करता है, उसीको जितेन्द्रिय जानना चाहिये। जिसके मन और वाणी शुद्ध हैं तथा सर्वदा भलीभाँति दोषोंसे सुरक्षित (बचे हुए) हैं, वही वेदान्तश्रवणका पूर्ण फल प्राप्त करता है। ब्राह्मण सम्मानसे विषकी भाँति उद्विग्न रहे और अपमानको अमृतकी भाँति समझकर सदा उसकी अभिलाषा करे। अपमानित पुरुष सुखसे सोता, सुखसे जागता और इस लोकमें सुखसे ही विचरता है; किंतु अपमान करनेवाला स्वतः नष्ट हो जाता है। अतिवादों (कठोर वचनों) को सहन करे, किसीका अनादर न करे तथा इस (नश्वर) देहको लेकर किसीके साथ वैर न करे। जो अपने ऊपर क्रोध करता है, उसके प्रति बदलेमें क्रोध न करे। यदि वह गाली देता हो, तो भी स्वयं तो उसे अच्छी ही बात कहे। दो नेत्र, दो कान, दो नासिकाछिद्र और एक मुख—इन सातों द्वारोंके अनुभवसे सम्बन्ध रखनेवाली वाणीको कभी असत्यरूपमें न बोले। सुख चाहनेवाला पुरुष अध्यात्मतत्त्वमें अनुराग रखकर स्थिरभावसे बैठे, किसीसे कोई अपेक्षा न रक्खे, मनसे सब तरहकी कामनाओंको निकाल दे तथा अपने सिवा किसी दूसरेको सहायक न बनाकर अकेला ही इस संसारमें विचरता रहे। इन्द्रियोंको वशमें रखने, राग-द्वेषका नाश करने तथा किसी भी प्राणीकी हिंसा न करनेसे मनुष्य अमृतत्व (मोक्ष) का अधिकारी होता है। यह शरीर रोगोंका घर है, इसमें हड्डियोंके खंभे लगे हैं। स्नायुजालकी डोरीसे यह बँधा है। मांस और रक्त इसपर थोप दिया गया है। इसे चमड़ेसे मढ़ दिया गया है। यह मल और मूत्रसे सदा ही पूर्ण रहता है। इससे दुर्गन्ध निकलती रहती है। बुढ़ापे और शोकसे व्याप्त होनेके कारण यह सदा आतुर (असमर्थ) रहता है। वीर्य और रजसे उत्पन्न होनेके कारण यह रजस्वल (रजोगुणी अथवा धूलसे भरा हुआ) है। साथ ही यह अनित्य भी है (आज गिरेगा या कल, इसका कुछ भी ठिकाना नहीं है)। इसमें पाँच भूत सदा ही डेरा डाले रहते हैं; अतः इसे त्याग दे (इसके प्रति अहंता और ममता न रक्खे)। यदि मूर्ख मनुष्य मांस, रक्त, पीब, मल, मूत्र, नाड़ी, मज्जा और हड्डियोंके समुदायभूत इस शरीरसे प्रेम करता है तो वह नरकसे भी अवश्य प्रेम करेगा। इस शरीरमें जो अहंभाव है, वही कालसूत्र नामक नरकका मार्ग है, वही महावीचि नामक नरकमें ले जानेके लिये बिछा हुआ जाल है। तथा वही असिपत्र वन नामक नरककी श्रेणी है। शरीरमें होनेवाली अहंता कुत्तेका मांस लेकर चलनेवाली चाण्डालिनीके समान है। उसको सब प्रकारके यत्नोंद्वारा त्याग दे। सर्वनाश उपस्थित हो, तो भी कल्याणकामी पुरुषको उसका स्पर्शतक नहीं करना चाहिये। अपने प्रियजनोंमें सुकृत (पुण्य) को और अप्रियजनोंमें दुष्कृत (पाप) को छोड़कर—स्वयं उनसे सम्बन्ध न रखकर ध्यानयोगके द्वारा साधक सनातन ब्रह्मको प्राप्त कर लेता है। इस प्रकार धीरे-धीरे सम्पूर्ण आसक्तियोंका त्याग करके संन्यासी पुरुष सब प्रकारके द्वन्द्वोंसे मुक्त हो परब्रह्म परमात्मामें ही स्थिति प्राप्त करता है। सिद्धिलाभके

लिये किसी दूसरेको साथी न बनाकर सदा अकेला ही विचरण करे। एककी सिद्धि देखकर संन्यासी न तो अपने साधनको छोड़ता है और न सिद्धिसे वञ्चित होता है॥ ३३—५३॥

'पानी पीनेके लिये कपाल (लकड़ी या नारियलका पात्र), रहनेके लिये किसी वृक्षकी जड़, पहननेको फटे पुराने कपड़े, सदा अकेले रहनेका स्वभाव और सबमें समताका भाव—यही जीवन्मुक्त पुरुषका लक्षण है। संन्यासी सम्पूर्ण भूतोंका हितैषी हो, शान्तभावसे रहे, त्रिदण्ड और कमण्डलु धारण करे, एकमात्र आत्मामें ही रमण करनेवाला हो तथा सब कुछ छोड़कर अकेला घूमता रहे। केवल भिक्षाके लिये ही वह गाँवमें प्रवेश करे। संन्यासी यदि अकेला रहे, तभी वह शास्त्रीय आदेशके अनुसार यथार्थ भिक्षु होता है। एकसे दो होते ही वह 'मिथुन' (जोड़ा) माना गया है। तीनका समुदाय होनेपर उसे 'गाँव' कहा गया है; तथा इससे अधिक व्यक्ति एक साथ हो जायँ, तब तो पूरा नगर-सा ही हो जाता है। संन्यासीको कभी अपने पास अधिक व्यक्तियोंको आनेका अवसर देकर नगर, गाँव अथवा मिथुनकी स्थिति नहीं उत्पन्न करनी चाहिये। इन तीनों (नगर, ग्राम और मिथुन) का आयोजन करनेवाला संन्यासी अपने धर्मसे गिर जाता है। अनेक व्यक्तियोंका एकत्र संयोग होनेपर उनमें या तो राजा—प्रभु, सेठ आदिकी बातें होंगी; अथवा कहाँ कैसी भिक्षा मिलती है—यह चर्चा शुरू हो जायगी; अथवा परस्पर स्नेह, चुगली और मत्सरता आदिके भाव उत्पन्न होंगे। इसमें तनिक भी संदेह नहीं है। संन्यासी निःस्पृह होकर सदा अकेला रहे। किसीके साथ वार्तालाप न करे। वह सदा 'नारायण' कहकर ही दूसरोंकी बात या नमस्कार आदिका उत्तर दे। वह एकाकी रहकर मन, वाणी, शरीर तथा क्रियाद्वारा केवल ब्रह्मका ही चिन्तन करे। किसी तरह भी मृत्यु या जीवनका अभिनन्दन न करे। जबतक आयु पूरी न हो, तबतक केवल कालकी ही प्रतीक्षा करता रहे। न तो वह मृत्युकी प्रशंसा करे और न जीवनका अभिनन्दन करे। जैसे भृत्य अपने स्वामीकी आज्ञाकी प्रतीक्षा करता रहता है, उसी प्रकार वह एकमात्र कालकी प्रतीक्षा करे। (जिह्वारहित), नपुंसक, लूला, अंधा, बहिरा एवं मुग्ध (जड) की भाँति रहनेवाला भिक्षु—इन छः प्रकारके गुणोंसे निश्चय ही मुक्त हो जाता है। जो भोजन करते हुए भी 'यह स्वादिष्ट है, यह स्वादयुक्त नहीं है।' इस भावसे अन्नके रसमें आसक्त नहीं होता तथा हितकर, सत्य और नपी-तुली बात कहता है, उसे 'अजिह्व' (जिह्वारहित) कहते हैं। जो आजकी जन्मी हुई नवजात कन्या, सोलह वर्षोंकी युवती नारी तथा सौ वर्षोंकी आयुवाली वृद्धा स्त्रीको देखकर कहीं भी राग-द्वेष आदि विकारोंके वशीभूत नहीं होता, वह 'षण्डक' (नपुंसक) कहा गया है। भिक्षाके लिये तथा मल-मूत्रका त्याग करनेके लिये ही जिसका घूमना होता है, और एक स्थानसे दूसरे स्थानपर जानेके लिये भी जो प्रतिदिन एक योजन (चार कोस) से आगे नहीं जाता (एक योजनका रास्ता तै करके शेष समय ध्यान आदिमें व्यतीत करता है), वह 'पङ्गु' (लूला) ही है। चलते या खड़ा होते समय जिसके नेत्र चार युग (लगभग दस हाथ) भूमि छोड़कर इससे अधिक दूरतक नहीं देखते, वह संन्यासी 'अन्ध' कहलाता है। हितकी बात हो या अहितकी, मनको सुख देनेवाली बात हो या शोक प्रदान करनेवाली, उसे सुनकर भी जो मानो नहीं सुनता (उसपर ध्यान नहीं देता), वह 'बधिर' कहा गया है। विषय अपने समीप हों, शरीरमें शक्ति हो और सभी इन्द्रियाँ स्वस्थ हों, तब भी जो सोये हुए पुरुषकी भाँति उन विषयोंके प्रति आकृष्ट नहीं होता, उस भिक्षुको 'मुग्ध' (भोलाभाला) कहते हैं॥ ५४–६८॥

'नट आदिके खेल, जूआ, युवती स्त्री, सम्बन्धियों, भक्ष्य-भोज्य पदार्थ तथा रजस्वला स्त्री—इन छः वस्तुओंकी ओर संन्यासी कभी दृष्टिपात न करे। राग, द्वेष, मद, माया, दूसरोंके प्रति द्रोह तथा अपनोंके प्रति मोह—इन छः बातोंको संन्यासी कभी मनसे भी न सोचे। मञ्च (कुर्सी), श्वेत वस्त्र, स्त्रियोंकी चर्चा, इन्द्रियोंकी लोलुपता, दिनमें सोना और सवारीपर चलना—ये संन्यासियोंके लिये छः पातक हैं। आत्मचिन्तन करनेवाला संन्यासी दूरकी यात्राका यत्नपूर्वक त्याग करे॥ ६९–७१॥

'संन्यासी सदा मोक्षकी हेतुभूता उपनिषद्-विद्याका अभ्यास करे। वह न तो सदा तीर्थोंका सेवन करे और न अधिक उपवास ही करे। वह अधिक विद्याएँ पढ़नेका स्वभाव न बनाये। सभाओंमें व्याख्यान देनेवाला न बने। सदा ऐसा बर्ताव करे जिसमें पाप, शठता और कुटिलता न हो। जैसे कछुआ सब ओरसे अपने अङ्गोंको समेट लेता है, उसी प्रकार इन्द्रियोंको विषयोंकी ओरसे समेटकर जो इन्द्रिय और मनके व्यापारको क्षीण कर देता है, कामना और परिग्रहसे मुँह मोड़ लेता है, सुख-दुःख आदि द्वन्द्वोंसे हर्ष या शोकके वशीभूत नहीं होता, नमस्कार (भिन्न-भिन्न देवताओंकी स्तुति) और स्वधा (श्राद्ध-तर्पण) को छोड़ देता है,

ममता और अहङ्कारसे शून्य हो जाता है, किसी भी वस्तुकी अपेक्षा नहीं रखता, निष्काम तथा एकान्तसेवी हो जाता है, वह निश्चय ही संसार-बन्धनसे मुक्त हो जाता है ॥ ७२–७६ ॥

'प्रमादरहित, कर्म, भक्ति एवं ज्ञानसे सम्पन्न तथा केवल आत्माके ही अधीन रहनेवाला साधक, चाहे वह—ब्रह्मचारी, गृहस्थ अथवा वानप्रस्थ—कोई भी क्यों न हो, वैराग्य होनेपर संन्यास ग्रहण कर सकता है। अथवा यदि वैराग्य मन्द होनेके कारण उन-उन आश्रमोंमें प्रधानतः आस्था बनी हुई हो तो पहले ब्रह्मचर्याश्रमकी अवधि पूरी करके गृहस्थ बने, गृहस्थसे वानप्रस्थ हो जाय और वानप्रस्थ होनेके अनन्तर संन्यास ले। अथवा तीव्र वैराग्य होनेपर ब्रह्मचर्य-आश्रमसे ही संन्यासमें प्रवेश करे। या गृहस्थ अथवा वानप्रस्थ-आश्रमसे संन्यास ग्रहण करे। अथवा ब्रह्मचारी हो या अब्रह्मचारी, स्नातक हो या न हो, अग्निहोत्र त्याग चुका हो या उससे अलग ही रहा हो—जिस दिन उसे वैराग्य हो, उसी दिन वह घर छोड़कर संन्यासी हो जाय। संन्यास-आश्रममें प्रवेशके समय कुछ विद्वान् प्राजापत्य नामक इष्टि करते हैं; उसे करे अथवा न करे। अथवा केवल 'आग्नेयी' इष्टिका ही अनुष्ठान करे (अग्नि देवतासे सम्बन्ध रखनेके कारण यह इष्टि 'आग्नेयी' कहलाती है)। अग्नि ही प्राण है, अतः इस आग्नेयी इष्टिद्वारा साधक प्राणका ही पोषण करता है। अथवा 'त्रैधातवीया' इष्टि का ही (जिसका इन्द्र देवतासे सम्बन्ध है) अनुष्ठान करे। सत्त्व, रज और तम—ये ही तीन धातु हैं, जिनका इस त्रैधातवीय इष्टिके द्वारा हवन किया जाता है। शास्त्रोक्त विधिसे इष्टि करके 'अयं ते योनेः···'* इस मन्त्रसे अग्निको सूँघे। मन्त्रका अर्थ इस प्रकार है—'हे अग्निदेव ! यह समष्टि प्राण तुम्हारे आविर्भावका कारण है। यह प्राण ही संवत्सरात्मक काल है, जिससे उत्पन्न होकर तुम उत्तम कान्तिसे देदीप्यमान हो रहे हो। अपनी उत्पत्तिके कारणभूत इस प्राणको जानकर तुम इसीमें स्थित हो जाओ और इस प्रकार हमारे प्राणसे तादात्म्य प्राप्त करके हमारे ज्ञानरूपी धनको बढ़ाओ।' निश्चय ही यह प्राण अग्निकी उत्पत्तिका कारण है। इसलिये **'प्राणं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहा'** (हे अग्निदेव ! तुम प्राणको प्राप्त कर, अपने कारणको प्राप्त कर उसके साथ एक हो जाओ) इसी प्रकार यह मन्त्र कहता है। (इसी प्रकार साधक भी कहे।)

* अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः।
तं जानन्नग्न आरोहाथा नो वर्धया रयिम् ॥

'आहवनीय अग्निमेंसे अग्नि ले जाकर पूर्वोक्त प्रकारसे इष्टि करके अग्निको सूँघे। यदि अग्नि न मिल सके तो जलमें ही हवन करे। 'निश्चय ही सम्पूर्ण देवता जलस्वरूप हैं। सम्पूर्ण देवताओंके लिये मैं हवन करता हूँ, यह उन्हें प्राप्त हो' (**आपो वै सर्वा देवताः सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहोमि स्वाहा**) यों कहकर हवन करे। फिर उस जलमेंसे थोड़ा-सा जल उठाकर उसका आचमन कर ले। वह घृतयुक्त जल आरोग्यकारक एवं मोक्षदायक होता है। फिर शिखा, यज्ञोपवीत, पिता, पुत्र, स्त्री, कर्म, अध्ययन एवं अन्यान्य मन्त्रोंका जप त्यागकर ही आत्मवेत्ता पुरुष परिव्राजक (संन्यासी) होता है। त्रैधातवीय मोक्षसम्बन्धी मन्त्रोंसे ब्रह्मको जाने। जो सत्य, ज्ञान आदि लक्षणोंसे युक्त है, वही ब्रह्म है, वही उपासनाके योग्य है। यह ठीक ऐसा ही है' ॥ ७७–७९ ॥

नारदजीने ब्रह्माजीसे पुनः प्रश्न किया—'यज्ञोपवीत न रहनेपर वह ब्राह्मण कैसे रह सकता है ?' तब ब्रह्माजीने उनसे कहा—'विद्वान् पुरुष शिखासहित सम्पूर्ण सिरके बालोंका मुण्डन कराके शरीरपर यज्ञोपवीतके रूपमें धारण किये जानेवाले बाह्य सूत्रको तो त्याग दे और जो अविनाशी परब्रह्म परमात्मा हैं, उन्हींको सबमें व्यापक सूत्ररूप समझकर अपने भीतर धारण करे। जो सूचन (ज्ञान) का हेतु हो, उसे 'सूत्र' कहते हैं। अतः 'सूत्र' परमपदका नाम है। जिसने उस परमपदरूप सूत्रको जान लिया, वही वेदोंका पारगामी ब्राह्मण है। जैसे सूत्रमें मनके पिरोये हुए होते हैं उसी प्रकार जिस परमात्मामें यह सम्पूर्ण जगत् पिरोया हुआ है, वही सूत्र है। योगका ज्ञाता तत्त्वदर्शी योगी उसी सूत्रको धारण करे। विद्वान् पुरुष उत्तम योगका आश्रय ले बाह्य सूत्रका तो त्याग करे और इस ब्रह्मस्वरूप सूत्रको धारण करे। जो यों करता है, वही चेतन है। उस ब्रह्मरूप सूत्रके धारण करनेसे संन्यासी न तो कभी उच्छिष्ट (जूठे मुँह) होता है और न कभी अपवित्र ही होता है। ज्ञानरूपी यज्ञोपवीत धारण करनेवाले जिन संन्यासियोंके भीतर वह ब्रह्मरूपी सूत्र विद्यमान है, वे ही इस संसारमें सूत्रके यथार्थ स्वरूपको जाननेवाले तथा यज्ञोपवीतधारी हैं। संन्यासी ज्ञानमयी शिखा धारण करते हैं, ज्ञानमें ही स्थित होते हैं और ज्ञानका ही यज्ञोपवीत पहनते हैं। उनके लिये ज्ञान ही सबसे बड़ा पुरुषार्थ है। ज्ञान ही सबसे पवित्र बताया गया है। जैसे अग्निकी शिखा उसके स्वरूपसे भिन्न नहीं होती, उसी प्रकार जिस विद्वान् संन्यासीने ज्ञानमयी शिखा धारण कर रक्खी है, वही शिखाधारी कहलाता है; दूसरे

लोग, जो केवल केश धारण करते हैं, वास्तविक शिखाधारी नहीं हैं। जो ब्राह्मण आदि द्विज वैदिक कर्मके अधिकारी माने जाते हैं, उन्हींको यह बाह्य सूत्र—यज्ञोपवीत धारण करना चाहिये; क्योंकि वह कर्मका अङ्ग माना गया है। जिसके ज्ञानमयी शिखा और ज्ञानमय ही यज्ञोपवीत है, उसीमें पूर्णरूपसे ब्राह्मणत्व प्रतिष्ठित है—ब्रह्मज्ञ पुरुष यही मानते हैं ॥ ८०–८९ ॥

'यह सब जानकर ब्राह्मण घरका त्याग करके संन्यासी हो जाय; एक वस्त्र धारण करे, सिरके बाल मुँडा ले और किसी भी वस्तुका संग्रह न करे। यदि शारीरिक क्लेश सहनेमें समर्थ न हो, तो कौपीन आदि धारण करे। यदि वह शारीरिक क्लेश सह सकता हो तो विधिपूर्वक संन्यास ले दिगम्बर रहे। अपने पुत्र, मित्र, स्त्री, माननीय गुरुजन तथा भाई-बन्धु आदिको छोड़कर चला जाय, स्वाध्याय एवं वैदिक कर्मोंके अनुष्ठानका त्याग करके समस्त ब्रह्माण्डके साथ सम्बन्ध त्याग दे। कौपीन, दण्ड और अङ्ग ढकनेका वस्त्र भी न रक्खे। सब प्रकारके द्वन्द्वोंका सहन करते हुए न सर्दीकी परवा करे न गर्मीकी; न सुखके लिये लालायित हो और न दुःखसे भयभीत ही हो। निद्राकी भी चिन्ता न करे। मान-अपमानमें समान भावसे रहे। छहों ऊर्मियोंसे प्रभावित न हो। निन्दा, अहङ्कार, मत्सरता (डाह), गर्व, दम्भ, ईर्ष्या, असूया (दोषदृष्टि), इच्छा, द्वेष, सुख, दुःख, काम, क्रोध, लोभ, मोह आदि छोड़कर, अपने शरीरको मुर्देके समान मानकर, आत्मासे अतिरिक्त दूसरी किसी भी वस्तुको बाहर-भीतर न स्वीकार करते हुए, न तो किसीके सामने मस्तक झुकाये, न यज्ञ और श्राद्ध करे, न किसीकी निन्दा या स्तुति करे। अकेला ही स्वतन्त्रतापूर्वक विचरण करता रहे। दैवेच्छासे भोजन आदिके लिये जो कुछ भी मिल जाय, उसीपर संतुष्ट रहे। सुवर्ण आदिका संग्रह न करे। न किसीका आवाहन करे न विसर्जन। न मन्त्रका प्रयोग करे न मन्त्रका त्याग करे। न ध्यान करे न उपासना। न कोई लक्ष्य हो न लक्ष्यहीनता। न किसीसे अलग रहे, न संयुक्त। न किसी एक स्थानपर रहनेका आग्रह हो, न अन्यत्र जानेका। कोई उसका अपना घर या आश्रम न हो। उसकी बुद्धि सदा स्थिर रहे। जनशून्य भवन, वृक्षकी जड़, देवालय, घास-फूसकी कुटिया, कुलालशाला, अग्निहोत्रशाला, अग्निदिगन्तर, नदी-तट, पुलिन (कछार), भूगृह (गुफा), पर्वतीय गुफा, झरनेके पास, चबूतरे या वेदीपर अथवा वनमें रहे। श्वेतकेतु, ऋभु, निदाघ, ऋषभ, दुर्वासा, संवर्तक, दत्तात्रेय तथा रैवतककी भाँति न कोई चिह्न धारण करे और न अपने आचारको ही किसीपर प्रकट होने दे। बालक, उन्मत्त अथवा पिशाचकी भाँति व्यवहार करे। उन्मत्त न होते हुए भी उन्मत्तकी भाँति आचरण करे। त्रिदण्ड, झोली, पात्र, कमण्डलु, कटिसूत्र और कौपीन—सब कुछ 'भूः स्वाहा' कहकर जलमें छोड़ दे ॥ ९० ॥

'कटिसूत्र, कौपीन, दण्ड, वस्त्र और कमण्डलु—सबको जलमें छोड़कर दिगम्बर होकर विचरे। आत्माका अनुसंधान करे। दिगम्बरकी भाँति रहकर द्वन्द्वोंको सहन करे—उनसे प्रभावित न हो। किसी भी वस्तुका संग्रह न करे। तत्त्व एवं ब्रह्मकी प्राप्ति करानेवाले ज्ञानमार्गमें भलीभाँति स्थित रहे। मनको शुद्ध रक्खे। प्राण-रक्षाके लिये उचित समयपर हाथरूपी पात्रसे अथवा और किसी पात्रसे बिना माँगे ही मिले हुए आहारको ग्रहण करे। लाभ-हानिको समान मानकर ममतासे रहित हो जाय। केवल ब्रह्मका चिन्तन करे। अध्यात्म-चिन्तनमें ही निष्ठा रक्खे। शुभाशुभ कर्मोंका निर्मूलन करके अपने आत्माके अतिरिक्त प्रत्येक वस्तुको सर्वथा त्याग दे। एकमात्र पूर्णानन्दस्वरूप परमात्माके बोधसे सम्पन्न हो, 'अहं ब्रह्मास्मि' (वह ब्रह्म मैं ही हूँ) ऐसी निश्चित धारणा रखकर भ्रमरका चिन्तन करनेवाले कीटकी तरह केवल ब्रह्मस्वरूप प्रणवका ही चिन्तन करे। तीनों शरीरोंके प्रति अहंता और ममताका भाव त्यागकर, सर्वत्याग करके ही वह शरीरका त्याग करे। इस प्रकार करनेवाला संन्यासी कृतकृत्य होता है, यह उपनिषद् है ॥ ९१-९२ ॥

॥ तृतीय उपदेश समाप्त ॥ ३ ॥

चतुर्थ उपदेश

संन्यास-धर्मके पालनका महत्त्व तथा संन्यासग्रहणकी शास्त्रीय विधि

'जो लोक, वेद, विषय-भोग तथा इन्द्रियोंकी अधीनता त्यागकर केवल आत्मामें ही स्थित रहता है, वह संन्यासी परमगतिको प्राप्त होता है। श्रेष्ठ संन्यासी नाम, गोत्र आदिके वरण देश, काल, शास्त्रज्ञान, कुल, अवस्था, आचार, व्रत और शीलका विज्ञापन न करे। किसी भी स्त्रीसे बातचीत न करे। पहलेकी देखी हुई किसी स्त्रीका स्मरणतक न करे, उनकी चर्चासे भी दूर रहे तथा स्त्रियोंका चित्र भी न देखे। सम्भाषण, स्मरण, चर्चा और चित्रावलोकन—स्त्रीसम्बन्धी

इन चार बातोंका जो मोहवश आचरण करता है, उसके चित्तमें अवश्य ही विकार उत्पन्न होता है और उस विकारसे उसका धर्म निश्चय ही नष्ट हो जाता है। तृष्णा, क्रोध, असत्य, माया, लोभ, मोह, प्रिय, अप्रिय, शिल्पकला, व्याख्यानमें योग देना, कामना, राग, संग्रह, अहङ्कार, ममता, चिकित्साका व्यवसाय, धर्मके लिये साहसका कार्य, प्रायश्चित्त, दूसरोंके घरपर रहना, मन्त्र-प्रयोग, औषध-वितरण, जहर देना, आशीर्वाद देना—ये सब संन्यासीके लिये निषिद्ध हैं। इनका सेवन करनेवाला संन्यासी अपने धर्मसे नीचे गिर जाता है। मोक्षधर्ममें तत्पर रहनेवाला मुनि (संन्यासी) अपने किसी सुहृद्के लिये भी 'आओ, जाओ, ठहरो' स्वागत और सम्मान-की बात न करे। भिक्षु स्वप्नमें भी कभी किसीका दिया हुआ दान न ले। दूसरेको भी न दिलाये और न स्वयं किसीको देने-लेनेके लिये प्रेरित ही करे। स्त्री, भाई, पुत्र आदि तथा अन्य बन्धु-बान्धवोंके शुभ या अशुभ समाचारको सुनकर या देखकर भी संन्यासी कभी कम्पित (विचलित) न हो; वह शोक और मोहको सर्वथा त्याग दे। अहिंसा, सत्य, अस्तेय (चोरी न करना), ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह (किसी वस्तुका संग्रह न करना), उद्दण्डताका अभाव, किसीके सामने दीन न बनना, स्वाभाविक प्रसन्नता, स्थिरता, सरलता, स्नेह न करना, गुरुकी सेवा करना, श्रद्धा, क्षमा, इन्द्रियसंयम, मनोनिग्रह, सबके प्रति उदासीनताका भाव, धीरता, स्वभावकी मधुरता, सहन-शीलता, करुणा, लज्जा, ज्ञान-विज्ञान-परायणता, स्वल्प आहार तथा धारणा—यह मनको वशमें रखनेवाले संन्यासियोंका विख्यात सुधर्म है। द्वन्द्वोंसे रहित, सत्त्वगुणमें सर्वदा स्थित और सर्वत्र समान दृष्टि रखनेवाला तुरीयाश्रममें स्थित परमहंस संन्यासी साक्षात् नारायणका स्वरूप है। गाँवमें एक रात रहे और बड़े नगरमें पाँच रात; किंतु यह नियम वर्षाके अतिरिक्त समयके लिये ही है, वर्षामें चार महीनेतक वह किसी एक ही स्थानपर निवास करे। भिक्षु गाँवमें दो रात कभी न रहे। यदि रहता है तो उसके अन्तःकरणमें राग आदिका प्रसङ्ग आ सकता है। इससे वह नरकगामी होता है। गाँवके एक किनारे किसी निर्जन प्रदेशमें मन और इन्द्रियोंको संयममें रखते हुए निवास करे। कहीं भी अपने लिये मठ या आश्रम न बनाये। जैसे कीड़े हमेशा घूमते रहते हैं, उसी प्रकार आठ महीनोंतक संन्यासी इस पृथिवीपर विचरता रहे। केवल वर्षाके चार महीनोंमें वह एकत्र निवास करे। वह एक वस्त्र पहन-कर रहे अथवा बिना वस्त्रके दिगम्बर होकर रहे। उसकी दृष्टि इधर-उधर चञ्चल न होकर एक लक्ष्यपर ही स्थिर रहे। वह कभी विषयोंमें आसक्त न हो तथा सत्पुरुषोंके पथको कलङ्कित न करते हुए ध्यानपरायण रहकर पृथ्वीपर विचरे। संन्यासी अपने धर्मका पालन करते हुए सदा पवित्र स्थानपर रहे। योगपरायण भिक्षु पृथ्वीतलपर दृष्टि रखते हुए ही सदा विचरण करे। रातको, दोपहरमें तथा दोनों सन्ध्याओंके समय कभी भ्रमण न करे तथा ऐसे स्थानोंपर भी न घूमे जो शून्य, दुर्गम तथा प्राणियोंके लिये बाधाकारक हों। गाँवमें एक रात, पुरवेमें दो दिन, पत्तन (छोटे शहर, कस्बे) में तीन दिन और नगरमें पाँच रात्रियोंतक संन्यासीको रहना चाहिये। वर्षाकालमें किसी एक स्थानपर, जो पवित्र जलसे घिरा हुआ हो, निवास करना चाहिये। भिक्षु सम्पूर्ण भूतोंको अपने ही समान देखता हुआ अंधे, जड़, बहरे, पागल और गूँगेकी भाँति चेष्टा रखकर पृथ्वीपर विचरण करे। बहूदक और वनस्थ यतियोंके लिये तीनों कालोंका स्नान बताया गया है। परंतु जो 'हंस' संन्यासी है, उसके लिये एक ही बार स्नान करनेका विधान है। हंससे भी ऊँची स्थितिमें जो परमहंस है, उसके लिये स्नान आदिका कोई बन्धन नहीं है॥ १–२२॥

'मौन, योगासन, योग, तितिक्षा, एकान्तशीलता, निःस्पृहता तथा समता—ये सात एकदण्डी संन्यासियोंके पालन करनेयोग्य नियम हैं। जो परमहंसकी स्थितिमें पहुँचा हुआ है, उसके लिये स्नान आदि अनिवार्य न होनेके कारण वह केवल सम्पूर्ण चित्तवृत्तियोंका त्यागमात्र करे। चमड़ी, मांस, रक्त, नाड़ी, मज्जा, मेद और हड्डियों-के समुदायरूप इस शरीरमें रमनेवाले पुरुषों तथा मल, मूत्र और पीबमें रमनेवाले कीड़ोंमें कितना अन्तर है? सम्पूर्ण कफ आदि घृणित वस्तुओंकी महाराशिरूप यह शरीर कहाँ और अङ्गशोभा, सौन्दर्य एवं कमनीयता आदि गुण कहाँ। मूर्ख मनुष्य मांस, रक्त, पीब, विष्ठा, मूत्र, नाड़ी, मज्जा और हड्डियोंके समुदायरूप इस शरीरमें यदि प्रीति करता है, तो नरकमें भी उसकी अवश्य प्रीति होगी। स्त्रियोंके उच्चारण न करने योग्य गुप्त अङ्ग और सड़े हुए नाड़ीके घावमें कोई भेद न होनेपर भी मनुष्य अपने मनकी मान्यताके भेदसे प्रायः ठगा जाता है। स्त्रियोंका वह गुप्त अङ्ग क्या है? —दो भागोंमें विदीर्ण हुआ चर्मखण्डमात्र। वह भी अपानवायु-के निकलनेसे दुर्गन्धपूर्ण रहता है। जो लोग उसमें रमण करते हैं, उन्हें नमस्कार है! भला, इससे बढ़कर दुस्साहस और क्या हो सकता है! विद्वान् संन्यासीके लिये न कोई कर्तव्य शेष रहता है और न चिह्नविशेषको धारण करनेकी आवश्यकता। वह ममतारहित, निर्भय, शान्त, निर्द्वन्द्व, वर्ण

आदिके अभिमानसे रहित एवं आहारोपार्जनकी चेष्टासे रहित होता है। संन्यासी मुनि कौपीन पहनकर रहे अथवा नंगा ही रहकर ध्यानमें तत्पर रहे। इस प्रकार ज्ञानपरायण योगी ब्रह्मभावकी प्राप्तिमें समर्थ होता है। संन्यासका चिह्नविशेष होते हुए भी उसमें ज्ञान ही मोक्षका विशेष कारण है। प्राणियोंके लिये नाना प्रकारके चिह्नोंका धारण मोक्षसाधक ज्ञानके अभावमें निरर्थक ही होता है। जिसके विषयमें कोई भी यह नहीं जानता कि यह साधु है या असाधु, मूर्ख है या बहुत बड़ा विद्वान्, अथवा सदाचारी है या दुराचारी, वही ब्रह्मवेत्ता ब्राह्मण है। इसलिये विद्वान् संन्यासी किसी भी चिह्नविशेषको न धारण करके स्वधर्मका ज्ञान रखते हुए सर्वोत्तम ब्रह्मचिन्तन-व्रतका पालन करे। वह गूढ़ धर्मका आश्रय लेकर इस प्रकार आचरण करे, जिससे उसके आचरणके विषयकी कोई बात दूसरोंपर प्रकट न हो। समस्त प्राणियोंके लिये संदेहका विषय बना हुआ वह वर्ण और आश्रमसे रहित हो अन्ध, जड और मूककी भाँति पृथिवीपर विचरण करे। उस शान्तचित्त संन्यासीका दर्शन करके देवता भी वैसी स्थिति प्राप्त करनेके लिये लालायित होते हैं। जब आत्मसत्ताके अतिरिक्त दूसरी किसी वस्तुके अस्तित्वका चिह्न भी न रह जाय, तभी कैवल्य प्राप्त होता है। यही ब्रह्म-तत्त्वका उपदेश है' ॥ २३–३६ ॥

तदनन्तर नारदजीने ब्रह्माजीसे पूछा—'भगवन्! संन्यासकी विधि क्या है, यह बतानेकी कृपा करें।' तब ब्रह्माजीने 'तथास्तु' कहकर स्वीकृति दी और इस प्रकार कहा—'आतुर-संन्यासमें अथवा क्रम-संन्यासमें चतुर्थ आश्रम स्वीकार करनेके लिये पहले प्रायश्चित्तरूपमें कृच्छ्र आदि व्रत करके फिर अष्टश्राद्ध करे। देवता, ऋषि, दिव्यमनुष्य, भूत, पितर, माताएँ और आत्मा—इन आठके निमित्त आठ श्राद्ध करना आवश्यक है। पहले 'सत्य' और 'वसु' नामके विश्वेदेवोंका आवाहन करे; फिर देवश्राद्धमें ब्रह्मा, विष्णु तथा महादेवजीका; ऋषिश्राद्धमें देवर्षि, राजर्षि तथा मानवर्षियोंका; दिव्यश्राद्धमें आठ वसुओं, ग्यारह रुद्रों तथा बारह आदित्योंका; मनुष्य-श्राद्धमें सनक, सनन्दन, सनत्कुमार तथा सनत्सुजातका; भूतश्राद्धमें पृथिवी आदि पञ्च महाभूतों, नेत्र आदि इन्द्रियों तथा जरायुज आदि चतुर्विध प्राणिसमुदायोंका; पितृश्राद्धमें पिता, पितामह तथा प्रपितामहका; मातृश्राद्धमें माता, पितामही और प्रपितामहीका तथा आत्मश्राद्धमें अपना, अपने पिताका और पितामहका—यदि उसके पिता जीवित हों तो पिताको छोड़कर अपना, पितामह और प्रपितामहका आह्वान करे। आठों श्राद्धोंको एक ही यज्ञका अङ्ग बनाकर करनेपर प्रत्येक श्राद्धमें दो-दोके क्रमसे ब्राह्मणोंको निमन्त्रित करके उनका विधिवत् पूजन करे। अथवा यदि आठ पृथक्-पृथक् यज्ञ किये जायँ तो ऐसी स्थितिमें अपनी शाखामें आये हुए मन्त्रोंद्वारा इन आठ श्राद्धोंको आठ दिनमें या एक दिनमें करे। पितृयाग (श्राद्धकल्प) में बताये हुए विधानके अनुसार ब्राह्मणोंके पूजनसे लेकर भोजनतक सब कृत्य विधिपूर्वक सम्पन्न करके पिण्डदान दे। फिर दक्षिणा और ताम्बूलसे ब्राह्मणोंको संतुष्ट करके उन्हें विदा करे और शेष कर्मकी सिद्धिके लिये सात या आठ छोड़कर शेष सभी केशोंको मुँड़वा दे। साथ ही मूँछ, दाढ़ी और नख भी कटवा दे। ऊपर बताये अनुसार सात केशोंको अवश्य बचा ले। काँख और उपस्थके केश भी न कटाये। क्षौरके पश्चात् स्नान करे। उसके बाद सायंकालीन संध्या-वन्दन करके एक सहस्र गायत्रीका जप करे। फिर ब्रह्मयज्ञ करके स्वतन्त्र अग्निकी स्थापना करे। फिर अपनी शाखाका उपसंहार करके उसमें बताये अनुसार आज्यभागपर्यन्त घीकी आहुति दे। हवनकी विधि पूरी करके तीन ग्रास सत्तूका प्राशन (भोजन) करे। फिर आचमन करके अग्निकी रक्षाके लिये उसमें ईंधन आदि रखकर स्वयं अग्निसे उत्तरकी ओर काले मृगचर्मपर बैठ जाय और पुराण-कथा सुनते हुए रातभर जागरण करे। रातके चौथे पहरके अन्तमें स्नान करके पूर्वोक्त अग्निमें चरु पकाये। फिर पुरुषसूक्तके सोलह मन्त्रोंद्वारा उस चरुकी सोलह आहुतियाँ अग्निमें डाले और विरजा-होम करके आचमनपूर्वक दक्षिणासहित वस्त्र, सुवर्ण, पात्र और धेनुका दान करे, और इस प्रकार विधिको पूर्ण करे। इसके बाद ब्रह्माका विसर्जन करके—

सं मा सिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः सं बृहस्पतिः।
सं मायमग्निः सिञ्चत्वायुषा च धनेन च बलेन चायुष्मन्तं करोतु मा ॥*

या ते अग्ने यज्ञिया तनूस्तयेहारोहात्मात्मानम्।
अच्छा वसूनि कृण्वन्नस्मे नर्या पुरूणि ॥
यज्ञो भूत्वा यज्ञमासीद स्वां योनिम्।
जातवेदो भुव आजायमानः सक्षय एहि ॥†

* अर्थात् मरुद्गण, इन्द्र, बृहस्पति तथा अग्नि—ये सभी देवता मुझपर कल्याणकी वर्षा करें। ये अग्निदेव मुझे आयु, ज्ञान-रूपी धन तथा साधनकी शक्तिसे सम्पन्न करें, साथ ही मुझको दीर्घजीवी भी बनायें।

† हे अग्निदेव! जो तुम्हारा यज्ञिय (यज्ञोंमें प्रकट होनेवाला) स्वरूप है, उसी स्वरूपसे तुम यहाँ पधारो और मेरे लिये बहुत-से

—इन दो मन्त्रोंद्वारा अग्निके आधिदैविक स्वरूपको अपने आत्मामें स्थापित कर ले। फिर अग्निका ध्यान करके प्रदक्षिणा और नमस्कारपूर्वक अग्निशालामें उसका विसर्जन कर दे। तदनन्तर प्रातःसंध्योपासन करके सहस्र बार गायत्रीका जप और सूर्योपस्थान करे। तत्पश्चात् नाभितक जलमें प्रवेश करके उसमें बैठकर अष्ट दिक्पालोंको अर्घ्य दे। फिर गायत्रीका विसर्जन करके सावित्रीको व्याहृतियोंमें प्रविष्ट करे अर्थात् सावित्रीदेवीसे व्याहृतियोंमें प्रवेश करनेकी प्रार्थना करे।

प्रार्थनाके मन्त्र इस प्रकार हैं—

'अहं वृक्षस्य रेरिवा। कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव। ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीव स्वमृतमस्मि। द्रविणं सवर्चसम्। सुमेधा अमृतोक्षितः। इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम्।' *

'यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः। छन्दोभ्योऽध्यमृतात्संबभूव। स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु। अमृतस्य देव धारणो भूयासम्॥' †

शरीरं मे विचर्षणम्। जिह्वा मे मधुमत्तमा। कर्णाभ्यां भूरि विश्रवम्। ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधयापिहितः। श्रुतं मे गोपाय॥' ‡

'दारैषणायाश्च धनैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थितोऽहम्' 'ॐ भूः संन्यस्तं मया' 'ॐ भुवः संन्यस्तं मया' 'ॐ सुवः संन्यस्तं मया' 'ॐ भूर्भुवः सुवः संन्यस्तं मया' §

'इस प्रकार मन्द, मध्यम और उच्च स्वरसे वाणीद्वारा अथवा मन-ही-मन इन मन्त्रोंका उच्चारण करके तथा **'अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः सर्वं प्रवर्तते स्वाहा'** (मेरी ओरसे सब प्राणियोंको अभयदान दिया गया, मुझसे ही सबकी प्रवृत्ति होती है) इस मन्त्रसे जलका आचमन करके पूर्व दिशाकी ओर पूरी अञ्जलि भर जल डालकर **'ॐ स्वाहा'** कहकर शेष बचे हुए शिखाके बालोंको उखाड़ डाले। तत्पश्चात्—

यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात्।
आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः॥
यज्ञोपवीतं बहिर्न निवसेत् त्वमन्तः प्रविश्य मध्ये ह्यजस्रम्।
परमं पवित्रं यशो बलं ज्ञानवैराग्यं मेधां प्रयच्छ॥ *

—यह मन्त्र पढ़कर यज्ञोपवीत तोड़ डाले। और उसे जलाञ्जलिके साथ हाथमें लेकर **'ॐ भूः समुद्रं गच्छ स्वाहा'**—इस मन्त्रके द्वारा जलमें ही होम दे। फिर **'ॐ भूः संन्यस्तं मया' 'ॐ भुवः संन्यस्तं मया' 'ॐ सुवः संन्यस्तं मया'**—इस प्रकार तीन बार कहकर, तीन बार जलको अभिमन्त्रित करके उसका आचमन करे। तत्पश्चात् **'ॐ भूः स्वाहा'** कहकर वस्त्र और कटिसूत्रको भी जलमें ही त्याग दे। तदनन्तर इस बातका स्मरण करते हुए कि मैं सब कर्मोंका त्यागी हूँ, दिगम्बर होकर स्वरूपका चिन्तन करते हुए ऊपर बाँह उठाये हुए उत्तर दिशाकी ओर चला जाय॥ ३७॥

'यदि पूर्ववत् विद्वत्-संन्यासी हो तो गुरुसे प्रणव और महावाक्यका उपदेश प्राप्त करके, मुझसे भिन्न दूसरा कोई नहीं है—इस निश्चयके साथ आनन्दपूर्वक विचरण करता रहे। फल, पत्र और जलका ही आहार करे। पर्वत, वन तथा देवमन्दिरोंमें संचरण करे। संन्यासके बाद यदि दिगम्बर हो गया तो वह अपने हृदयमें सदा केवल आनन्दस्वरूप आत्माकी अनुभूतिको ही भरकर कर्मोंसे अत्यन्त दूर रहनेमें ही लाभ मानता हुआ फलोंके रस, छिलके, पत्ते, मूल एवं जलसे प्राण धारण करे और केवल मोक्षकी ही अभिलाषा रखकर पर्वतकी कन्दराओंमें प्रणवका जप एवं ब्रह्मका चिन्तन करते हुए सर्वत्र संचरण करनेवाले अपने शरीरका त्याग कर दे॥३८॥

मनुष्योपयोगी विशुद्ध धन (साधन-सम्पत्ति) की सृष्टि करते हुए आत्मारूपसे मेरे आत्मामें विराजमान हो जाओ। तुम यज्ञरूप होकर अपने कारणरूप यज्ञमें पहुँच जाओ। हे जातवेदा! तुम पृथिवीसे उत्पन्न होकर अपने धामके साथ यहाँ पधारो।

* इस मन्त्रका अर्थ इसी अङ्कके पृष्ठ ३२८ पर देखिये।

†-‡ ये दोनों मन्त्र एक ही मन्त्रके भाग हैं। पूरे मन्त्रका अर्थ इसी अङ्कके पृष्ठ ३१८ पर देखिये।

§ इन वाक्योंका अर्थ इस प्रकार है—'मैं स्त्रीकी कामना, धनकी कामना और लोकमें ख्यातिकी कामनासे ऊपर उठ गया हूँ। मैंने भूलोकका संन्यास (पूर्णतः त्याग) कर दिया। मैंने भुवः (अन्तरिक्ष) लोकका परित्याग कर दिया तथा मैंने स्वर्गलोकको भी सर्वथा त्याग दिया। मैंने भूर्लोक, भुवर्लोक और स्वर्गलोक—इन तीनोंको भलीभाँति त्याग दिया।'

* यह यज्ञसूत्र परम पवित्र है। यह पूर्वकालमें प्रजापतिके साथ ही प्रकट हुआ था। यह सर्वश्रेष्ठ आयुष्य (आयु बढ़ानेका साधन) है। इस यज्ञोपवीतको मेरे कण्ठमें पहना दो। यह शुभ्र यज्ञोपवीत मेरे बल और तेजको बढ़ानेवाला हो। यज्ञोपवीत बाहर न रहे। हे यज्ञमय सूत्र! तुम मेरे भीतर प्रवेशकर मेरे आत्माके साथ निरन्तर एक होकर रहो। तुम परम पवित्र हो। मुझे सुयश, बल, ज्ञान, वैराग्य तथा धारणाशक्ति प्रदान करो।

'यदि ज्ञानप्राप्तिकी इच्छासे संन्यासी हुआ हो तो वह सौ पग जानेके पश्चात् आचार्य आदि ब्राह्मणोंद्वारा यों कहकर बुलानेपर कि—'हे महाभाग ! ठहरो, ठहरो; यह दण्ड, वस्त्र और कमण्डलु ग्रहण करो। तुम्हें प्रणव और महावाक्यका उपदेश ग्रहण करनेके लिये गुरुके निकट आना चाहिये।' उनके समीप आ जाय। फिर आचार्योंद्वारा देनेपर दण्ड, कटिसूत्र, कौपीन, एक शाटी (चादर) और एक कमण्डलु ग्रहण करे। दण्ड बाँसका होना चाहिये। उसकी ऊँचाई पैरसे लेकर मस्तक तककी हो। वह खरोंच अथवा छेदसे रहित, बराबर चिकना एवं उत्तम लक्षणोंसे युक्त हो। उसका रंग काला न हो। इन सब वस्तुओंको लेनेके पहले वह आचमन कर ले और—

सखा मा गोपायौजः सखा योऽसीन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नः शर्म मे भव यत्पापं तन्निवारय।*

—इस मन्त्रका उच्चारण करके दण्डको हाथमें ले। फिर—

जगज्जीवनं जीवनाधारभूतं मा ते मा मन्त्रयस्व सर्वदा सर्वसौम्य।

—इस मन्त्रके साथ प्रणवका उच्चारण करते हुए कमण्डलु ग्रहण करे। तत्पश्चात् **'कौपीनाधारं कटिसूत्रमोम्'** यों कहकर कटिसूत्र ग्रहण करे; **'गुह्याच्छादकं कौपीनमोम्'** यों कहकर कौपीन ग्रहण करे तथा **'शीतवातोष्णत्राणकरं देहैकरक्षणं वस्त्रमोम्'** इस मन्त्रका उच्चारण करके वस्त्र ग्रहण करे। तदनन्तर पुनः आचमन करके योगपट्टाभिषिक्त हो 'मैं कृतार्थ हो गया,' यह मानता हुआ अपने आश्रमोचित सदाचारके पालनमें तत्पर हो जाय। यह उपनिषद् है॥ ३९॥

॥ चतुर्थ उपदेश समाप्त ॥ ४ ॥

पञ्चम उपदेश

संन्यास और संन्यासीके भेद तथा संन्यास-धर्म और उसके पालनका महत्त्व

इसके बाद अपने पिता ब्रह्माजीसे देवर्षि नारदने पूछा—'भगवन् ! आपने ही बताया है कि संन्यास सब कर्मोंकी निवृत्ति करनेवाला है; फिर आप ही यह भी कहते हैं कि संन्यासी अपने आश्रमोचित आचारके पालनमें तत्पर हो जाय। (ये दोनों बातें परस्परविरुद्ध जान पड़ती हैं। इस विरोधका परिहार कैसे हो ?)' तब पितामहने कहा—'शरीरमें स्थित देहधारी जीवकी चार अवस्थाएँ होती हैं—जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति और तुरीय। इन अवस्थाओंके अधीन होकर ही पुरुष कर्म, ज्ञान और वैराग्यके प्रवर्त्तक होते हैं। तथा समस्त प्राणी इन चार अवस्थाओंके अधीन होकर जब-जब जिस अवस्थामें स्थित होते हैं, उसके अनुकूल आचरण करते हैं। (इसी प्रकार जो जिस आश्रममें स्थित होता है, वह उसीके अनुकूल आचरण करता है। ब्रह्मचारी, गृहस्थ और वानप्रस्थके द्वारा अनिवार्यरूपसे सेवन करनेयोग्य जो श्रौत-स्मार्त कर्म हैं, संन्यास उन्हीं कर्मोंका निवर्तक है। परंतु संन्यास-आश्रमके अनुकूल जो श्रवण, मनन, निदिध्यासन आदि साधन हैं, उनका त्याग वहाँ भी नहीं होता। इसी दृष्टिसे यह कहा गया है कि संन्यासी अपने आश्रमोचित सदाचारके पालनमें तत्पर हो जाय।' नारदजीने कहा—'भगवन् ! ठीक है। अब हमें यथार्थरूपसे यह बताइये कि संन्यासके कितने भेद हैं और उनके अनुष्ठानमें किस प्रकारका अन्तर है ?'

ब्रह्माजीने कहा—'बहुत अच्छा। संन्यास-भेदसे आचार-भेद कैसे होता है, यह जानना चाहते हो तो बतलाता हूँ; श्रवण करो। वास्तवमें तो संन्यास एक ही है; किंतु अज्ञानसे, असमर्थतावश और कर्मलोपके कारण तीन भेदोंमें विभक्त होकर वैराग्य-संन्यास, ज्ञान-संन्यास, ज्ञान-वैराग्य-संन्यास और कर्म-संन्यास—इन चार भेदोंको प्राप्त होता है। वह सब इस प्रकार है। मनमें अनर्थकारी दुष्ट कामका अभाव होनेसे विषयोंकी ओरसे विरक्त होकर जो पूर्वजन्मके पुण्यकर्मके प्रभावसे संन्यास लेता है, वह वैराग्य-संन्यासी कहलाता है। जो शास्त्रको जाननेसे तथा पापमय एवं पुण्यमय लोकोंका अनुभव और श्रवण करनेसे प्रपञ्चकी ओरसे स्वभावतः विरक्त हो गया है, क्रोध, ईर्ष्या, असूया (दोषदृष्टि), अहंकार और अभिमान ही जिसके स्वरूप हैं, ऐसे समस्त संसारको अपने मनसे हटाकर, स्त्री-कामना धन-कामना और लोकमें ख्यातिकी

* हे दण्ड ! तुम मेरे सखा (सहायक) हो, मेरी रक्षा करो। मेरे ओज (प्राणशक्ति) की रक्षा करो। तुम वही मेरे सखा हो, जो इन्द्रके हाथमें वज्रके रूपमें रहते हो। तुमने ही वज्ररूपसे आघात करके वृत्रासुरका संहार किया है। तुम मेरे लिये कल्याणमय बनो। मुझमें जो पाप हो, उसका निवारण करो।

कामना—इन त्रिविध स्वरूपोंवाली दैहिक वासनाको, शास्त्रवासनाको तथा लोक-वासनाको त्याग देता है; तथा जैसे साधारण लोग वमन किये हुए अन्नको त्याज्य समझते हैं, उसी प्रकार इन समस्त भोगोंको त्याज्य मानकर जो साधन-चतुष्टयसे सम्पन्न हो संन्यास ग्रहण करता है, वही ज्ञान-संन्यासी कहलाता है। जो क्रमशः सब शास्त्रोंका अभ्यास करके, सब कुछ अनुभवमें लाकर ज्ञान और वैराग्यके द्वारा केवल अपने स्वरूपका ही चिन्तन करते हुए दिगम्बर हो जाता है, वही यह ज्ञान-वैराग्य-संन्यासी है। जो ब्रह्मचर्यको समाप्त करके गृहस्थ होकर, तथा गृहस्थसे वानप्रस्थ-आश्रममें प्रवेश करके पूर्ण वैराग्य न होनेपर भी आश्रम-क्रमके अनुसार अन्तमें संन्यास ग्रहण करता है, वह कर्म-संन्यासी है। अथवा ब्रह्मचर्यसे ही संन्यास लेकर संन्याससे जो दिगम्बर हो जाता है, वह वैराग्य-संन्यासी है। विद्वत्संन्यासी ज्ञान-संन्यासी है। तथा विविदिषा-संन्यासी कर्म-संन्यासी है ॥ १–७ ॥

"कर्म-संन्यास भी दो प्रकारका होता है—एक निमित्त-संन्यास और दूसरा अनिमित्त-संन्यास। आतुर-संन्यास निमित्त-संन्यास कहलाता है और क्रम-संन्यासको अनिमित्त-संन्यास कहते हैं। रोग आदिसे आतुर होनेके कारण जिसमें सब कर्मोंका लोप हो जाता है, अर्थात् जिसमें नित्य-नैमित्तिक आदि कोई कर्म नहीं बन सकते, तथा जो प्राणत्यागके समय स्वीकार किया जाता है, वह संन्यास निमित्त-संन्यास माना गया है। (इसीको आतुर-संन्यास भी कहते हैं।) शरीरके सबल होनेपर जो विचारके द्वारा यह निश्चय करके कि उत्पन्न होनेवाली सब वस्तुएँ नश्वर हैं, देह आदि सबको त्याज्य मानता और—

हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत्।
नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत्॥

'वह परमात्मा आकाशमें विचरनेवाला हंस (सूर्य) है, अन्तरिक्षचारी वसु है। वही होता और वेदीपर स्थापित अग्नि है। गृहस्थोंके घरोंमें अतिथिरूपसे आश्रय लेनेवाला भी वही है। मनुष्योंमें उसीकी सत्ता है। श्रेष्ठ वस्तुओंमें भी उसीका अस्तित्व है। सत्यमें उसीका निवास है। आकाशमें भी वही सत्य है। वही जलसे प्रकट होता है। वही गौ (पृथ्वी एवं वाणी) से प्रकट होनेवाला है। सत्यसे भी उसीका प्रादुर्भाव होता है। वही पर्वतोंसे प्रकट होता है तथा इन सबसे भिन्न एवं विलक्षणरूपमें वही एकमात्र महान् सत्य है।'

—इस मन्त्रके अनुसार केवल परब्रह्म परमेश्वरको ही सत्य समझता और ब्रह्मसे अतिरिक्त सब कुछ नश्वर है, इस निश्चयपर पहुँचकर क्रमशः संन्यास-आश्रम ग्रहण करता है, उसका वह संन्यास अनिमित्त-संन्यास कहा गया है। संन्यासी छः प्रकारके होते हैं—कुटीचक, बहूदक, हंस, परमहंस, तुरीयातीत तथा अवधूत। कुटीचक संन्यासी शिखा और यज्ञोपवीतसे युक्त होता है। वह दण्ड, कमण्डलु, कौपीन और कन्था धारण करता है। पिता, माता और गुरु—तीनोंकी सेवामें संलग्न रहता है। पिठर (पात्र), खनित्र (खनती) और झोली आदि साथ रखता है और मन्त्र-साधनमें लगा रहता है, एक ही जगह भोजन करता रहता है, श्वेत ऊर्ध्वपुण्ड्र धारण करता है और त्रिदण्डी होता है। बहूदक भी कुटीचककी भाँति शिखा, यज्ञोपवीत, दण्ड, कमण्डलु, कौपीन और कन्था धारण करते हैं। ललाटमें त्रिपुण्ड्र लगाते हैं। सबके प्रति समभाव रखते हैं और मधुकरी-वृत्तिसे कई घरोंसे अन्न लाकर केवल आठ ग्रास भोजन करते हैं। हंसनामक संन्यासी जटा धारण करनेवाले, त्रिपुण्ड्रोर्ध्व-पुण्ड्रधारी, अनिश्चित घरोंसे मधुकरी लाकर भोजन करनेवाले तथा कौपीनखण्ड एवं तुण्ड (तूँबी) धारण करते हैं। परमहंस शिखा और यज्ञोपवीतसे रहित होते हैं। वे पाँच गृहोंसे अन्न लाकर केवल एक रात भोजन करते हैं अर्थात् दूसरे दिन दूसरे पाँच गृहोंका अन्न ग्रहण करते हैं। उनका हाथ ही पात्र होता है। अतएव वे 'करपात्री' कहलाते हैं। एक कौपीन धारण करते, एक ओढ़नेका वस्त्र रखते और बाँसका दण्ड धारण करते हैं। वे या तो एक चादर ओढ़कर रहते हैं या सब अङ्गोंमें भस्म रमाये रहते हैं। परमहंस सर्वत्यागी होते हैं। तुरीयातीत संन्यासी गोमुख होते हैं अर्थात् जैसे गायें दैवेच्छावश जो तृण आदि प्राप्त हो जाय, उसीसे निर्वाह करती हैं, उसी प्रकार वे दैवेच्छावश जो कुछ प्राप्त हो जाय उसीको अपना ग्रास बनाते हैं। विशेषतः वे फलाहारी होते हैं। यदि अन्नाहारी हों तो केवल तीन घरोंका अन्न ग्रहण करते हैं। देहके सिवा और कुछ उनके पास शेष नहीं रहता। वे दिगम्बर रहते और मुर्दोंकी तरह शारीरिक चेष्टासे रहित होते हैं। अवधूत किसी नियमके बन्धनमें नहीं रहता। वह कलङ्कित और पतित मनुष्योंको छोड़कर शेष सभी वर्णोंके मनुष्योंसे अजगर-वृत्तिके अनुसार आहार ग्रहण करता है तथा सर्वदा अपने स्वरूपके चिन्तनमें लगा रहता है ॥ ८—१७ ॥

'आतुर पुरुष संन्यास लेनेके बाद यदि जी जाय तो उसे सम्पूर्ण विधियोंका पालन करते हुए क्रम-संन्यास ग्रहण करना चाहिये। कुटीचक, बहूदक और हंस—इन तीन प्रकारके संन्यासियोंकी संन्यास-विधि ब्रह्मचर्यादि आश्रमसे लेकर चतुर्था-

श्रमतककी भाँति है अर्थात् उनके लिये क्रम-संन्यासका विधान है। परमहंस आदि (अर्थात् परमहंस, तुरीयातीत एवं अवधूत—इन) तीन प्रकारके संन्यासियोंके लिये कटिसूत्र, कौपीन, वस्त्र, कमण्डलु और दण्ड धारण करनेकी आवश्यकता नहीं है। वे सभी वर्णोंके घरसे एक बार भिक्षाटन कर सकते हैं, तथा उन्हें दिगम्बर होना चाहिये। यही उनके लिये सामान्य विधि है। संन्यास-ग्रहणके समय भी जबतक उनके भीतर अलंबुद्धि न हो जाय अर्थात् अबतक मैंने जो कुछ अध्ययन किया है, वह पर्याप्त है; उससे अधिक अध्ययन करनेकी अपने लिये कोई आवश्यकता नहीं है—ऐसी बुद्धि जबतक उत्पन्न न हो जाय, तबतक उन्हें अध्ययन करना चाहिये। उसके पश्चात् कटिसूत्र, कौपीन, दण्ड, वस्त्र और कमण्डलु—सबका जलमें विसर्जन कर देना चाहिये। यदि वह दिगम्बर हो तो कन्थाका लेशमात्र भी अपने पास न रक्खे। न अध्ययन करे, न व्याख्यान दे और न कुछ श्रवण ही करे। प्रणवके सिवा और कुछ न पढ़े। न तर्कशास्त्र पढ़े, न शब्दशास्त्र। बहुत-से शब्दोंकी शिक्षा न दे। वागिन्द्रियके द्वारा वाणीका व्यर्थ अपव्यय न करे (अधिक न बोले)। हाथ आदिके इशारे-से बात करना या अन्य किसी भाषाविशेषके द्वारा भी बात करना निषिद्ध है। शूद्र, स्त्री, पतित एवं रजस्वलासे बातचीत न करे। यतिके लिये देव-पूजाका विधान नहीं है। उसे उत्सव नहीं देखना चाहिये तथा तीर्थ-यात्रा भी उसके लिये आवश्यक नहीं है॥ १८—२०॥

'अब पुनः संन्यासीके विशेष नियम बताये जाते हैं। कुटीचक संन्यासीके लिये ही एक स्थानपर भिक्षा ग्रहण करनेकी विधि है। बहूदकके लिये अनिश्चित घरोंसे मधुकरी ग्रहण करने-का विधान है। हंसके लिये आठ घरोंसे आठ ग्रास अन्न लेकर भोजन करनेका विधान है। परमहंसके लिये पाँच घरोंसे अन्न लेनेका नियम है। हाथ ही उसका पात्र है। तुरीयातीत-के लिये गोमुख-वृत्तिसे फलाहारका नियम है। अर्थात् जैसे गायको जो कुछ भी खिलाया जाय, वह मुँह खोलकर ले लेती है, उसी प्रकार दैवेच्छासे जो कुछ भी फल-फूल मिल जाय, उसीको वह ग्रहण करे। अवधूतके लिये सभी वर्णोंके लोगोंके यहाँसे अजगरवृत्तिके अनुसार अन्न-ग्रहण करनेका नियम है। यति किसी गृहस्थके घर एक रात भी न ठहरे। किसीको भी नमस्कार न करे। तुरीयातीत और अवधूत—इन दोनोंमें अवस्थाके अनुसार कोई जेठा या छोटा नहीं होता। जिसे अपने स्वरूपका ज्ञान नहीं है, वह अवस्थामें बड़ा होनेपर भी छोटा ही है। संन्यासी अपने हाथसे तैरकर नदी पार न करे। पेड़पर न चढ़े। सवारीपर न चले। खरीद-बिक्री न करे। किसी वस्तुकी अदला-बदली भी न करे। दम्भी और असत्य-वादी न बने। यतिके लिये कुछ भी कर्तव्य नहीं है। यदि है तो उसमें अन्य आश्रमोंके धर्मोंकी संकरताका दोष आता है। इसलिये संन्यासियोंका मनन आदिमें ही अधिकार है॥२१॥

'आतुर और कुटीचकके लिये भूर्लोक और भुवर्लोककी प्राप्ति होती है। बहूदकको स्वर्गलोक, हंसको तपोलोक तथा परमहंसको सत्यलोक प्राप्त होता है। तुरीयातीत एवं अवधूतको अपने आत्मामें ही कैवल्य प्राप्त होता है। वह भ्रमरका चिन्तन करनेवाले कीटकी भाँति निरन्तर स्वरूपका अनुसंधान करते रहनेके कारण आत्मरूप ही हो जाता है। मनुष्य जिस-जिस भावका चिन्तन करते हुए अन्तमें शरीरका त्याग करता है, उसी-उसीको वह प्राप्त होता है—यह बात अन्यथा नहीं है। यह श्रुतिका उपदेश है॥ २२-२३॥

'अतः यों जानकर संन्यासी आत्माके स्वरूपका चिन्तन छोड़कर और किसी आचारमें तत्पर न हो। भिन्न-भिन्न आचारोंका अनुष्ठान करनेसे तदनुकूल लोकोंकी प्राप्ति होती है; परंतु ज्ञान-वैराग्यसम्पन्न संन्यासीकी अपने आपमें ही मुक्ति होती है। किसी भी अन्य आचारमें आसक्त न होना ही उसका अपना आचार है। जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति—इन तीनों अवस्थाओंमें वह एकरूप होता है। जाग्रत्कालमें वही विश्व, स्वप्नकालमें तैजस और सुषुप्तिकालमें प्राज्ञ कहलाता है। अवस्था-भेदसे उन-उन अवस्थाओंके स्वामीमें भेद होता है। कार्य-भेदसे ही कारण-भेद माना जाता है। जाग्रत् आदि अवस्थाओंमें चौदह करणोंकी[1] जो बाह्य वृत्तियाँ और अन्तर्वृत्तियाँ हैं, उनका उपादान-कारण एक है। आन्तरिक वृत्तियाँ चार मानी गयी हैं—मन, बुद्धि, अहंकार और चित्त। उन-उन वृत्तियोंके व्यापार-भेदसे पृथक्-पृथक् आचार-भेद होता है॥ २४॥

'जाग्रत्-अवस्था और उसके स्वामी विश्वकी स्थिति नेत्रके भीतर है। स्वप्न और उसके अधिष्ठाता तैजसका कण्ठमें समावेश है। सुषुप्त और उसके स्वामी प्राज्ञकी स्थिति हृदयमें है तथा तुरीय परमेश्वरकी स्थिति मस्तक (ब्रह्मरन्ध्र)में मानी

१. श्रोत्र, नेत्र, घ्राण, त्वचा, रसना—ये पाँच ज्ञानेन्द्रियाँ; वाक्, पाणि, चरण, गुदा और उपस्थ—ये पाँच कर्मेन्द्रियाँ तथा मन, बुद्धि, चित्त और अहंकार—ये चार अन्तःकरण—सब मिलकर चौदह करण कहे गये हैं।

गयी है। जाग्रत् आदि तीनों अवस्थाओंको प्रकाशित करते हुए तुरीयरूपमें जिसकी स्थिति बतायी गयी है, वह तुरीयस्वरूप अविनाशी परमात्मा मैं ही हूँ—यों जानकर जो जाग्रत्-अवस्थामें भी सुषुप्तकी भाँति रहता है; जो-जो सुनी और जो-जो देखी हुई वस्तु है, वह सब मानो अविज्ञात (अपरिचित)-सी है—इस प्रकार उनकी ओर ध्यान न देते हुए जो निवास करता है, उसकी स्वप्नावस्थामें भी वैसी ही अवस्था बनी रहती है। अर्थात् वह स्वप्नमें उपलब्ध पदार्थोंको भी ग्रहण नहीं करता। ऐसा पुरुष जीवन्मुक्त है—इस प्रकार ज्ञानीजन कहते हैं। समस्त श्रुतियोंके अर्थका प्रतिपादन भी यही है कि उसी-की मुक्ति होती है। भिक्षु इहलोक और परलोकके विषयोंकी भी अपेक्षा नहीं रखता। यदि उसमें अपेक्षा हो तो उसीके अनुरूप वह बन जायगा—अपने स्वरूपसे नीचे गिर जायगा। स्वरूपानुसन्धानको छोड़कर अन्य शास्त्रोंका अभ्यास उसके लिये उसी प्रकार व्यर्थ है, जैसे ऊँटकी पीठपर लदा हुआ केसरका भार। उसकी योगशास्त्रमें प्रवृत्ति नहीं होनी चाहिये। उसे सांख्यशास्त्रका अभ्यास तथा मन्त्र-तन्त्रका व्यापार भी नहीं करना चाहिये। यदि संन्यासीकी प्रवृत्ति अन्यान्य शास्त्रों-में होती है, तो वह सब उसके लिये मुर्देको पहनाये हुए आभूषणके समान है। चमारकी भाँति सबसे अत्यन्त दूर रहकर कर्म, आचार और विद्यासे भी दूर रहे। प्रणवका भी उच्च स्वरसे कीर्तन न करे; क्योंकि मनुष्य जो-जो कर्म करता है, उसका फल भी उसे भोगना पड़ता है। अतः सबको रेड़ी-के तेलके फेनकी भाँति निःसार समझकर त्याग दे और परमात्मचिन्तनमें संलग्न मनोमय दण्ड तथा हाथरूपी पात्र धारण करनेवाले दिगम्बर संन्यासीका दर्शन करके—उसके आदर्शको सामने रखकर भिक्षु सब ओर विचरण करे। वह बालक, उन्मत्त तथा पिशाचकी भाँति जीवन अथवा मृत्युकी कामना न करे। आज्ञाकारी भृत्यकी भाँति भिक्षु केवल काल-की ही प्रतीक्षा करता रहे॥ २५-२६॥

'जो तितिक्षा (सहनशीलता), ज्ञान, वैराग्य और शम-दम आदि सद्गुणोंसे शून्य रहकर केवल भिक्षासे जीवन-निर्वाह करता है, वह संन्यासी संन्यास-वृत्तिका हनन करनेवाला है। केवल दण्ड धारण करने, मूँड़ मुँड़ाने, वेष बनाने और दिखावेके लिये किसी आचारका पालन करनेसे मोक्ष नहीं मिलता। जिसने ज्ञानरूप दण्ड धारण किया है, वही एकदण्डी कहलाता है। जिसने काष्ठका दण्ड तो धारण कर लिया है किंतु मनमें सम्पूर्ण कामनाओंको स्थान दे रक्खा है, तथा जो ज्ञानसे सर्वथा शून्य है, वह संन्यासी महारौरव नामक घोर नरकोंमें पड़ता है। महर्षियोंने प्रतिष्ठाको शूकरीकी विष्ठाके समान बताया है। अतः संन्यासी इस प्रतिष्ठाको त्यागकर, कीटकी भाँति सर्वत्र विचरण करे। दिगम्बर संन्यासी बिना माँगे जो मिल जाय, वही भोजन करे और वैसे ही वस्त्रसे अपने शरीरको ढँके। वह दूसरोंकी इच्छासे ही वस्त्र पहने और दूसरोंकी इच्छासे ही स्नान करे। जो स्वप्नमें भी जाग्रत्-अवस्थाकी भाँति ही विशेषरूपसे सावधान हो वैसी ही चेष्टा करता है, वह श्रेष्ठ संन्यासी ब्रह्मवेत्ताओंमें वरिष्ठ (प्रधान) माना गया है। भिक्षा आदि न मिलनेपर विषाद न करे और मिल जानेपर हर्षसे फूल न उठे। भिक्षा उतनी ही ग्रहण करे, जितनेसे प्राण-रक्षा हो सके। शब्द आदि विषयोंकी आसक्तिसे सर्वथा दूर रहे। सम्मानकी प्राप्तिको वह सब प्रकारसे घृणाकी दृष्टिसे ही देखे। सम्मानका लाभ उठानेवाला संन्यासी मुक्त होनेपर भी बँध जाता है॥ २७—३४॥

'जब चूल्हेकी आग बुझ जाय, घरके सब लोग भोजन कर लें, ऐसे समयमें संन्यासी उत्तम वर्णवाले गृहस्थोंके घर भिक्षा लेने जाय। भिक्षाका उद्देश्य प्राण-यात्राका निर्वाहमात्र होना चाहिये। हाथको ही पात्र बनाकर विचरनेवाला करपात्री यति बार-बार भिक्षा न माँगे। एक बारमें जो मिल जाय, उसे खड़े-खड़े पा ले या चलते-चलते भोजन करे। जबतक हाथका भोजन समाप्त न हो जाय, बीचमें आचमन (जलपान) न करे। संन्यासी समुद्रकी भाँति मर्यादाके भीतर ही रहते हैं। उनका आशय महान् होता है। वे महान् होकर भी सूर्यकी भाँति नियति (नियत मार्ग) का त्याग नहीं करते। जिस समय संन्यासी मुनि गौकी भाँति मुखसे आहार ग्रहण करने लगता है अर्थात् यदि कोई उसके मुखमें कुछ डाल दे, तभी वह भोजन करता है, उस समय सम्पूर्ण प्राणियोंके प्रति उसका समभाव हो जाता है और वह अमृतत्व (मोक्ष)-प्राप्तिका अधिकारी बन जाता है। जो घर निन्दनीय न हो, वहीं भिक्षा लेनेके लिये जाय। निन्दनीय घरोंको छोड़ दे। जिस घरका दरवाजा खुला हो, उसीमें प्रवेश करे। जिसका द्वार बंद हो, उस घरमें न जाय। वह धूलसे आच्छादित निर्जन घरोंमें आश्रय ले अथवा वृक्षकी जड़को ही अपना निवासस्थान बनाये। समस्त प्रिय और अप्रियकी भावनाओंको त्याग दे॥ ३५—४०॥

'संन्यासी मुनि जहाँ सूर्यास्त हो जाय, वहीं सो रहे। न तो अग्नि रक्खे और न कोई घर ही बनाये। दैवेच्छासे जो कुछ प्राप्त हो जाय, उसीपर जीवन-निर्वाह करे। मन

और इन्द्रियोंको सदा अपने वशमें रक्खे। जो संन्यासी घरसे निकलकर वनका आश्रय ले इन्द्रिय-संयमपूर्वक ज्ञानयज्ञका अनुष्ठान करता है और कालकी प्रतीक्षा करता हुआ विचरता रहता है, वह निश्चय ही ब्रह्मभावको प्राप्त करनेका अधिकारी होता है। जो मुनि सम्पूर्ण भूतोंको अभय-दान करके विचरता है, उसे भी किसी प्राणीसे कहीं भय उत्पन्न नहीं होता। जो मान और अहंकारका त्याग करके द्वन्द्वजनित विकारसे रहित हो जाता है; जिसके मनके संदेह नष्ट हो जाते हैं; जो न तो किसीपर क्रोध करता, न किसीसे द्वेष रखता और न वाणीसे कभी असत्य ही बोलता है; जो पुण्य-स्थानोंमें विचरता, किसी भी प्राणीकी हिंसा नहीं करता तथा समय प्राप्त होनेपर भिक्षासे जीवन-निर्वाह करता है, वह ब्रह्मभावको प्राप्त करनेमें समर्थ होता है। संन्यासी वानप्रस्थ और गृहस्थोंसे कभी संसर्ग न रक्खे। वह इस बातको चाहता रहे कि जिससे उसकी जीवन-चर्या दूसरोंपर प्रकट न हो। संन्यासीमें हर्षका आवेश नहीं होना चाहिये। जैसे कीट सदा चलते रहते हैं, उसी प्रकार संन्यासी भी सूर्यके दिखाये हुए मार्गसे पृथिवीपर विचरता रहे अर्थात् रातको न चले॥ ४१—४६॥

'कामनासे युक्त, हिंसासे युक्त तथा लोक-संग्रहसे युक्त जो-जो कर्म हैं, उनको संन्यासी न तो स्वयं करे और न दूसरोंसे ही कराये। असत् शास्त्रोंमें कभी आसक्त न हो। कोई जीविकाका साधनभूत कर्म करके जीवन-निर्वाह न करे। अनावश्यक बात करना और तर्क करना छोड़ दे। वादी और प्रतिवादीमेंसे किसीका पक्ष ग्रहण न करे। शिष्योंका संग्रह न करे। बहुत-से ग्रन्थोंका अभ्यास न करे तथा अपने पक्षकी सिद्धिके लिये खींचतानकी व्याख्याका उपयोग न करे। नये-नये आयोजन कभी न करे—सर्वथा निःसङ्कल्प होकर रहे। वह अपने आश्रमके चिह्नविशेष तथा अपने गूढ़ अभिप्रायको दूसरोंपर प्रकट न होने दे। मुनि होकर भी उन्मत्त और बालकोंकी भाँति चेष्टा करे। विद्वान् होते हुए भी मूककी भाँति रहे। मनुष्योंके समक्ष उन्हींकी दृष्टिके अनुसार अपनेको प्रदर्शित करे। वह न तो कुछ करे, न कुछ बोले और न भले अथवा बुरेका चिन्तन ही करे। अपने आत्मामें ही रमण करता रहे। संन्यासी मुनि इसी वृत्तिसे रहकर जड़की भाँति सर्वत्र विचरता रहे। इन्द्रियोंको संयममें रखते हुए आसक्तिका सर्वथा त्याग करके वह अकेला ही इस पृथिवीपर भ्रमण करे। आत्मामें ही क्रीडा और आत्मामें ही रमण करनेवाला मनस्वी पुरुष सर्वत्र समान दृष्टि रक्खे। विद्वान् होकर भी बालककी भाँति क्रीडा करे। कार्यकुशल होकर भी मूर्खकी भाँति आचरण करे, उन्मत्तकी भाँति बात करे और वेदोंका विद्वान् होकर भी गौकी भाँति आचरण करे अर्थात् यह हो और यह न हो—इस बातके लिये कोई आग्रह न रक्खे। दुष्ट पुरुषोंके आक्षेप करने, अपमान करने, वञ्चना एवं दोषारोपण करनेपर भी सम रहे। उनके मारने, बाँध रखने या वृत्तिमें बाधा डालकर कष्ट पहुँचानेपर भी वह विचलित न हो। मूर्ख लोग शरीरपर या आसपास मल-मूत्रका त्याग कर दें अथवा और भी अनेक प्रकारके कष्ट देकर तंग करें, तो भी कल्याणकामी पुरुष चुपचाप सहन करे। संकटमें पड़नेपर भी वह अपने आत्माके द्वारा अपना ही उद्धार करे। लोगोंसे मिला हुआ सम्मान योग-सम्पत्तिकी बड़ी भारी हानि करता है। साधारण लोगोंद्वारा अपमानित योगी योगसिद्धिको अवश्य प्राप्त कर लेता है। योगी पुरुष सत्पुरुषोंके धर्मको कलङ्कित न करते हुए अवश्य ही ऐसा आचरण करे, जिससे साधारण लोग उसका अपमान ही करें औरउसके सम्पर्कमें न आवें। संन्यासी योगयुक्त होकर मन, वाणी, शरीर और क्रियाद्वारा जरायुज और अण्डज आदि किसी भी प्राणीके साथ द्रोह न करे तथा सब प्रकारकी आसक्तियोंको त्याग दे। काम, क्रोध, घमंड, लोभ और मोह आदि जितने भी दोष हैं, उनका परित्याग करके संन्यासी निर्भय हो जाता है॥ ४७—५९॥

'भिक्षाका अन्न भोजन करना, मौन रहना, तपस्या करना, विशेषतः ध्यानमें लगे रहना, उत्तम ज्ञान प्राप्त करना और वैराग्यवान् होना—यह भिक्षुका धर्म माना गया है। गेरुआ वस्त्र पहनकर संन्यासी सदा ध्यानयोगमें तत्पर रहे। गाँवके किनारे, वृक्षके नीचे अथवा किसी देवालयमें निवास करे। वह नित्य भिक्षाके अन्नसे ही जीवन-निर्वाह करे। किसी एकके अन्नका भोजन तो वह कभी न करे। बुद्धिमान् पुरुष प्रतिदिन अपने आश्रमोचित आचारका पालन करे और तबतक करता रहे जबतक, अन्तःकरण पूर्णतः शुद्ध न हो जाय। अन्तःकरण शुद्ध हो जानेपर वह संन्यास लेकर जहाँ-कहीं भी स्वेच्छानुसार विचरण करे। संन्यासी बाहर और भीतर—सर्वत्र नारायणका दर्शन करते हुए वायुकी भाँति पाप-सम्पर्कसे रहित होकर मौनभावसे सब ओर विचरता रहे। वह सुख-दुःखमें समान भावसे रहे। मनमें क्षमा-भाव रक्खे। हाथपर जो कुछ आ जाय, उसीको भोजन करे। कहीं भी वैर न रखते हुए ब्राह्मण, गौ, घोड़े और मृग आदि सभी प्राणियोंमें समदृष्टि

रक्खे। मन-ही-मन सबके ईश्वर सर्वव्यापी परमात्माका चिन्तन करते हुए, 'मैं ही परमानन्दस्वरूप ब्रह्म हूँ', ऐसी भावना रक्खे। जो इस प्रकार जानकर, मनोमय दण्ड धारण करके, आशासे निवृत्त हो जाता है तथा दिगम्बर होकर सदा मन, वाणी, शरीर और क्रियाद्वारा समस्त संसारको त्यागकर, प्रपञ्चकी ओरसे मुँह मोड़कर भ्रमरका चिन्तन करनेवाले कीटकी भाँति सदा अपने स्वरूपके चिन्तनमें ही संलग्न रहता है, वह मुक्त हो जाता है। यह उपनिषद् है' ॥ ६०—६६ ॥

॥ पञ्चम उपदेश समाप्त ॥ ५ ॥

षष्ठ उपदेश

तुरीयातीत पद और उसकी प्राप्तिके उपाय तथा यतिकी जीवनचर्या

तदनन्तर नारदजीने ब्रह्माजीसे पूछा—'भगवन्! भ्रमर-कीट-न्यायसे अपने स्वरूपका अनुसन्धान करनेपर मोक्ष प्राप्त होता है—यह आपने बताया; किंतु उस स्वरूपानुसन्धानका अभ्यास कैसे हो?' तब ब्रह्माजीने नारदजीसे कहा—'सत्यवादी होकर ज्ञान और वैराग्यद्वारा इस शरीरकी आसक्तिको त्यागकर, शेष बचे हुए एक विशिष्ट शरीरमें स्थित होकर रहे ॥ १ ॥

"ज्ञान ही वह शरीर है। वैराग्यको ही उसका प्राण समझो। शम और दम—ये दो नेत्र हैं। विशुद्ध मन मुख है, बुद्धि कला है; पाँच ज्ञानेन्द्रिय, पाँच कर्मेन्द्रिय, पाँच प्राण, पाँच विषय, चार अन्तःकरण तथा अव्यक्त प्रकृति—ये पचीस तत्त्व ही उस शरीरके अवयव हैं। समष्टिगत जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति, तुरीय और तुरीयातीत—ये पाँच अवस्थाएँ ही उस विशिष्ट शरीरके पाँच महाभूत हैं। कर्म, भक्ति, ज्ञान और वैराग्य—ये शरीरकी शाखा अर्थात् भुजाएँ हैं। अथवा जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति और तुरीय—ये चार अवस्थाएँ ही चार भुजाएँ हैं। पहले बताये हुए चौदह करण पङ्कमें स्थित कमजोर खंभोंके समान हैं। ऐसी स्थितिमें भी जैसे कीचड़में पड़ी हुई नावको भी अच्छा नाविक ढकेलकर उसे ठीक मार्गपर ला ही देता है, उसी प्रकार संसार-सिन्धुके पङ्कमें फँसी हुई इस जीवनरूपी नौकाको उत्तम बुद्धिके द्वारा वशमें रखकर पार लगाये—ठीक उसी तरह, जैसे हाथीवान् हाथीको अपने वशमें रखकर उसे ठीक रास्तेसे ले जाता है। ज्ञानमय विशिष्ट शरीरमें स्थित हुआ पुरुष 'मेरे अतिरिक्त जो कुछ भी है, वह सब कल्पित होनेके कारण नश्वर है'—यों समझकर सदा **'अहं ब्रह्मास्मि'** (मैं ब्रह्म ही हूँ) इस प्रकार उच्चारण करे। अपने आत्माके अतिरिक्त दूसरी कोई भी वस्तु ज्ञातव्य नहीं है, ऐसा निश्चय करके जीवन्मुक्त होकर रहे। इस प्रकार रहनेवाला पुरुष कृतकृत्य हो जाता है। व्यवहार-कालमें भी यों न कहे कि 'मैं ब्रह्म नहीं हूँ।' अपितु निरन्तर 'मैं ब्रह्म हूँ' इस धारणाको ही पुष्ट करता रहे। जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति—इन तीन अवस्थाओंको पार करके तुरीयावस्थामें पहुँचकर संन्यासी तुरीयातीत परमात्मपदमें प्रवेश करे ॥ २ ॥

'दिन जाग्रत्-अवस्था है, रात्रि स्वप्न है, अर्द्धरात्रि सुषुप्ति-स्थानीय है। ये तीनों अवस्थाएँ तुरीयमें हैं और तुरीयकी स्थिति तुरीयातीतमें है। इस प्रकार एककी अवस्थामें चार अवस्थाएँ हैं। मन, बुद्धि, चित्त, अहङ्कार—इन चार अन्तःकरणोंमेंसे प्रत्येकके अधीन जो नेत्र आदि चौदह करण हैं, उनके व्यापार बतलाये जाते हैं। नेत्रोंका काम है रूपको ग्रहण करना, श्रोत्रोंका कार्य है शब्दकी उपलब्धि; जिह्वाका कार्य है रसास्वादन, गन्धका अनुभव घ्राणेन्द्रियका काम है, बोलनेकी क्रिया वाक्-इन्द्रियका व्यापार है, हाथोंका काम है किसी वस्तुको ग्रहण करना, पैरोंका कार्य है चलना, मलत्याग गुदाका और विषयजनित आनन्दका अनुभव उपस्थका कार्य है। त्वचाका कार्य स्पर्शका अनुभव करना है। इनके अधीन विषय-ग्रहणकी बुद्धि है। बुद्धिसे जानता है। चित्तसे चेतना प्राप्त करता है। अहङ्कारसे अहंताका अनुभव करता है। इन सब भावोंकी विशेषरूपसे सृष्टि करके इनके समुदायरूपी शरीरमें आत्माभिमान करनेके कारण तुरीय-चेतन ही जीव हो जाता है। जैसे घरमें अभिमान करके मनुष्य गृहस्थ बनता है, उसी प्रकार शरीरमें अभिमान करके तुरीय-चेतन जीव होकर विचरता है। शरीरके भीतर जो अष्टदल कमलसे युक्त हृदय है, उसमें रहनेवाला जीव जब उक्त कमलके पूर्ववर्ती दलमें विचरता है, तब उसमें पुण्यानुष्ठानकी प्रवृत्ति होती है। आग्नेय कोणवाले दलमें जानेपर उसे निद्रा और आलस्य सताते हैं। दक्षिण दिशाके दलमें स्थित होनेपर उसमें क्रूरताका भाव आता है। नैर्ऋत्यकोणवाले दलका आश्रय लेनेपर उसमें पापबुद्धि जाग्रत् होती है। पश्चिम दलमें स्थिति होनेपर उसका क्रीडामें अनुराग होता है। वायव्यकोणके दलमें जानेपर उसकी बुद्धि गमनमें लगती है—वह इधर-उधर जानेका संकल्प

करता है। उत्तर दिशावाले दलमें प्रवेश करनेपर उसे शान्ति-का अनुभव होता है। ईशान-दलमें जानेपर ज्ञान होता है। उस कमलकी कर्णिकामें स्थित होनेपर उसके भीतर वैराग्य-भाव जाग्रत् होता है तथा केसरोंमें स्थित होनेपर उसका मन आत्मचिन्तनमें लगता है। इस प्रकार चैतन्य ही जिसमें मुखकी भाँति प्रधान है, उस आत्मस्वरूपको जानकर विद्वान् पुरुष तुरीयातीत ब्रह्मरूपमें स्थित हो जाता है॥ ३॥

'जीवकी चार अवस्थाओंमें प्रथम अवस्था जाग्रत् है, दूसरी अवस्था स्वप्न है, तीसरी अवस्था सुषुप्ति है, चौथी अवस्था तुरीय है तथा इन चारोंसे रहित तुरीयातीत है। एक ही आत्मा विश्व, तैजस, प्राज्ञ और तटस्थ-भेदसे चार प्रकार-का प्रतीत होता है। अतः 'एक ही परमात्मदेव सबके साक्षी एवं सत्त्वादि गुणोंसे रहित हैं और वह ब्रह्म मैं स्वयं हूँ' यों कहे। तुरीयातीत पुरुषको जाग्रत् आदि चारों अवस्थाओंके अनुभवसे परे मानना चाहिये। नहीं तो जैसे जाग्रत्-अवस्थामें जाग्रत् आदि चार अवस्थाएँ होती हैं, स्वप्नमें स्वप्नादि चार अवस्थाएँ होती हैं, सुषुप्तिमें सुषुप्ति आदि चार अवस्थाएँ होती हैं तथा तुरीयमें तुरीयादि चार अवस्थाएँ होती हैं, उसी प्रकार तुरीयातीतमें भी इन अवस्थाओंके होनेकी सम्भावना हो सकती है। किंतु वास्तवमें तुरीयातीत-तत्त्व निर्गुण है, अतः उसमें इस प्रकारके अवस्था-भेद सम्भव नहीं हैं। स्थूल, सूक्ष्म एवं कारणरूप जो विश्व, तैजस एवं प्राज्ञ ईश्वर हैं, उनके साथ सब अवस्थाओंमें एक ही साक्षी स्थित होता है। अथवा तटस्थ ईश्वर ही द्रष्टा हैं—यदि यों कहें तो ठीक नहीं; क्योंकि तटस्थ पुरुष बीजोपाधिक (मायोपाधिक) ईश्वररूपसे देखे जाते हैं। अतः उनका भी कोई द्रष्टा होनेके कारण तटस्थको द्रष्टा नहीं माना जा सकता। इसलिये वह द्रष्टा नहीं है, ऐसा ही निश्चय करना चाहिये। फिर तो जीवको ही द्रष्टा मान लिया जा सकता है। नहीं, जीव द्रष्टा नहीं हो सकता; क्योंकि वह कर्तृत्व, भोक्तृत्व और अहङ्कार आदिसे संयुक्त है। जीवसे इतर जो तुरीयातीत परमात्मा हैं, वे उक्त दोषोंके सम्पर्कसे रहित हैं। यदि कहें जीव भी तो स्वरूपतः शुद्ध चैतन्य ही है, अतः वह भी कर्तृत्व आदिके संस्पर्शसे रहित है, तो यह ठीक नहीं। क्योंकि उसमें जीवत्वका अभिमान होनेसे इस शरीररूपी क्षेत्र-में भी उसका अभिमान है और शरीराभिमानके कारण ही उसमें जीवत्व है। परमात्मासे जीवत्वका व्यवधान वैसा ही है, जैसे महाकाशसे घटाकाशका। व्यवधानके कारण ही यह हंस-स्वरूप जीव उच्छ्वास और निःश्वासके बहाने सदा 'सोऽहम्' इस मन्त्रका जप करते हुए अपने स्वरूपका अनुसंधान करता है। यों समझकर शरीरमें आत्माभिमान त्याग दे। जो शरीराभिमानी नहीं होता, वही ब्रह्म है, यह कहा जाता है। संन्यासी आसक्तिका त्याग करके क्रोधपर विजय प्राप्त करे, स्वल्पाहारी एवं जितेन्द्रिय हो तथा बुद्धिके द्वारा समस्त इन्द्रिय-द्वारोंको बंद करके मनको परमात्मचिन्तनमें लगाये। योगी सदा साधनमें संलग्न रहकर कहीं निर्जन स्थानोंमें, गुफाओं और वनोंमें बैठ जाय और भलीभाँति ध्यान आरम्भ करे। सिद्धिकी इच्छा रखनेवाला योगवेत्ता पुरुष अतिथि-सत्कार, श्राद्ध और यज्ञोंमें तथा देवयात्रा-सम्बन्धी उत्सवोंमें जहाँ अधिक जनसमुदाय एकत्र होता हो, कदापि न जाय। योगी पुरुष योगमें प्रवृत्त होकर ऐसा बर्ताव करे, जिससे दूसरे लोग उसका अनादर और तिरस्कार करें। परंतु वह सत्पुरुषोंके मार्गको कलङ्कित न करे। वाग्दण्ड, कर्मदण्ड और मनो-दण्ड—ये तीन दण्ड सदा जिसके नियन्त्रणमें रहते हों, वह महासंन्यासी ही यथार्थ त्रिदण्डी है। जो यति धुआँ निकलना बंद हो जाने और अग्नि बुझ जानेपर श्रेष्ठ ब्राह्मणोंके घरसे मधुकरी लाकर उसका आहार करता है, वह सर्वश्रेष्ठ माना गया है। जो बिना अनुराग ही संन्यास-धर्ममें स्थित रहकर दण्ड धारणपूर्वक भिक्षासे जीवन-निर्वाह करता है, किंतु जिसे संसारसे वैराग्य नहीं होता, वह संन्यासी नीच श्रेणीका माना गया है। जिस घरमें उसे विशेषरूपसे भिक्षा मिलती है, उसमें वासनावश पुनः भिक्षाके लिये जो नहीं जाता, वही वास्तविक यति माना गया है—इससे विपरीत आचरण करनेवाला नहीं। जो शरीर और इन्द्रिय आदिसे रहित, सर्वसाक्षी, पारमार्थिक विज्ञानस्वरूप, सुखमय, स्वयम्प्रकाश एवं परमतत्त्वरूप परमात्माको अपने आत्मारूपसे जानता है, वही वर्ण और आश्रमसे अतीत यथार्थ संन्यासी है। देहमें वर्ण और आश्रम आदिकी कल्पना मायासे ही हुई है। 'मैं बोधस्वरूप आत्मा हूँ, मुझसे उन वर्ण और आश्रम आदिका किसी कालमें सम्बन्ध नहीं है'—इस प्रकार जो उपनिषदोंके अनुशीलनद्वारा भली-भाँति समझ लेता है, वही अतिवर्णाश्रमी (यथार्थ संन्यासी) है। अपने आत्माका साक्षात्कार कर लेनेके कारण जिसके वर्ण और आश्रमसम्बन्धी आचार छूट गये हैं, वह समस्त वर्णों और आश्रमोंसे ऊपर उठकर अपने आत्मामें ही स्थित है। जो पुरुष अपने आश्रमों और वर्णोंसे ऊपर उठकर आत्मामें ही स्थित है, उसीको सम्पूर्ण वेदार्थका ज्ञान रखनेवाले ज्ञानी पुरुषोंने अतिवर्णाश्रमी (यथार्थ संन्यासी) कहा है। इसलिये नारद! सभी वर्ण और आश्रम अन्यगत (शरीरगत) होनेपर भी

भ्रान्तिवश आत्मामें आरोपित कर लिये जाते हैं; परंतु आत्मवेत्ता पुरुष ऐसा नहीं करते। नारद ! ब्रह्मज्ञानी पुरुषोंके लिये न कोई विधि है न निषेध। उनके लिये अमुक वस्तु त्याज्य है और अमुक वस्तु त्याज्य नहीं है, इस तरहकी कल्पना नहीं होती। और भी नियम उनपर लागू नहीं होते ॥ ४–१९ ॥

'जिज्ञासुको चाहिये कि वह सम्पूर्ण भूतोंसे तथा ब्रह्मातकके पदसे भी विरक्त हो, सबमें, पुत्र और धन आदिमें भी प्रेम न रखते हुए मोक्षके साधनोंमें श्रद्धा करे और उपनिषदोंका ज्ञान प्राप्त करनेकी इच्छासे हाथमें कुछ भेंट लेकर ब्रह्मवेत्ता गुरुकी सेवामें जाय। वहाँ दीर्घकालतक अपनी सेवाओंसे गुरुको संतुष्ट रखते हुए चित्तको भलीभाँति एकाग्र करके ध्यानपूर्वक उपनिषद्-वाक्योंके अर्थका श्रवण करे। ममता और अहङ्कार त्याग दे। सब प्रकारकी आसक्तियोंसे पृथक् रहे तथा शम-दम आदि साधनोंसे सम्पन्न होकर अपनेमें ही आत्माका दर्शन करे। संसारमें सदा जन्म, मृत्यु और जरा आदि दोषोंका दर्शन करनेसे ही उसकी ओरसे विरक्ति होती है। और जो संसारसे विरक्त हो गया है, उसीके द्वारा यथार्थरूपसे संन्यासग्रहण सम्भव होता है। इसमें तनिक भी संदेहके लिये स्थान नहीं है। मुक्तिकी इच्छा रखनेवाला परमहंस उपनिषदोंके श्रवण आदिके द्वारा साक्षात् मोक्षके एकमात्र साधन ब्रह्मविज्ञानका अभ्यास करे। परमहंस-नामक यति ब्रह्मविज्ञानकी प्राप्तिके लिये शम-दम आदि सम्पूर्ण साधनोंसे सम्पन्न होवे। वेदान्तवेत्ता विद्वान् योगी सदा उपनिषदोंके अभ्यासमें तत्पर रहे। शम-दम आदिसे सम्पन्न हो मन और इन्द्रियोंको अपने वशमें कर ले। भयको त्याग दे। कहीं भी ममता न रक्खे। सदा निर्द्वन्द्व रहे। परिग्रहको सर्वथा त्याग दे। सिरके बालोंको मुँड़ा ले। पुराने वस्त्रका कौपीन पहने अथवा दिगम्बर रहे। मनमें ममता और अहङ्कारको कभी स्थान न दे। जो मित्र और शत्रु आदिमें समान भाव रखता है तथा सम्पूर्ण जीवोंके प्रति मैत्रीका भाव रखता है, जिसका अन्तःकरण सर्वथा शान्त है, वह एकमात्र ज्ञानी पुरुष ही संसार-समुद्रसे पार होता है, दूसरा —अज्ञानी नहीं ॥ २०–२९ ॥

'जिज्ञासु पुरुष गुरुके हितमें तत्पर रहकर वहाँ एक वर्षतक निवास करे। नियमोंके पालनमें कभी प्रमाद न करे तथा ब्रह्मचर्य और अहिंसा आदि यमोंके पालनमें भी सतत सावधान रहे। इस प्रकार साधन करते हुए (गुरुकृपासे) वर्षके अन्तमें सर्वोत्तम ज्ञानयोगकी उपलब्धि करके धर्मानुकूल आचरण करते हुए इस पृथ्वीपर विचरण करे। ऊपर बताये अनुसार वर्षके अन्तमें सर्वोत्तम ज्ञानयोगकी प्राप्तिके अनन्तर ब्रह्मचर्य आदि तीनों आश्रमोंका त्याग करके अन्तिम आश्रम संन्यासको ग्रहण करे तथा गुरुकी आज्ञा लेकर इस पृथ्वीपर विचरण करे। वह आसक्तिको त्याग दे। क्रोधको काबूमें रक्खे। आहार स्वल्पमात्र करे और सदा जितेन्द्रिय बना रहे ॥ ३०–३३ ॥

'कर्म न करनेवाला गृहस्थ और कर्मपरायण भिक्षु—ये दोनों अपने आश्रमके विपरीत व्यवहार करनेके कारण कभी शोभा नहीं पाते। मनुष्य मदिराको तो पीनेपर मतवाला होता है, परंतु तरुणी स्त्रीको देखकर ही उन्मत्त हो उठता है। इसलिये दर्शनमात्रसे विषका-सा प्रभाव डालनेवाली नारीको संन्यासी दूरसे ही त्याग दे। स्त्रियोंके साथ बातचीत करना, उनके पास संदेश भेजना, नाचना, गाना, हास-परिहास करना तथा परायी निन्दा करना—संन्यासी इन सबका त्याग कर दे। नारद ! यतिके लिये (नैमित्तिक) स्नान, जप, पूजा, होम तथा अग्निहोत्र आदि कार्य कर्तव्य नहीं हैं। उसके लिये देव-पूजन, श्राद्ध-तर्पण, तीर्थयात्रा, व्रत, धर्म-अधर्म तथा लोकाचारसम्बन्धी कार्य भी नहीं हैं। योगयुक्त संन्यासी सम्पूर्ण कर्मोंको त्याग दे, समस्त लोकाचारोंसे भी दूर रहे। विद्वान् यति अपनी बुद्धिको परमार्थमें लगाकर कृमि, कीट, पतङ्ग तथा वनस्पति आदि जीवोंकी कभी हिंसा न करे। वह सदा अन्तर्मुख रहे; बाहर और भीतरसे भी स्वच्छता रक्खे। अपने अन्तःकरणको पूर्णतः शान्त बनाये रहे तथा बुद्धिको आत्मानन्दसे ही परिपूर्ण किये रहे। नारद ! तुम भीतरसे सम्पूर्ण आसक्तियोंका परित्याग करके संसारमें विचरते रहो। संन्यासीको अकेले किसी ऐसे प्रदेशमें नहीं घूमना चाहिये, जहाँ अराजकता फैली हुई हो। संन्यासी स्तुति और नमस्कारसे दूर रहे। श्राद्ध और तर्पणसे भी अलग रहे। किसी शून्य भवनमें अथवा पर्वतकी गुफाओंमें आश्रय ले। संन्यासीको सदा स्वच्छन्दरूपसे विचरना चाहिये। यह उपनिषद् है' ॥ ३४–४२ ॥

॥ षष्ठ उपदेश समाप्त ॥ ६ ॥

सप्तम उपदेश

संन्यासीके सामान्य नियम और कुटीचक आदिके विशेष नियम

तदनन्तर नारदजीके यह पूछनेपर कि 'यतिका नियम कैसा होना चाहिये ?' ब्रह्माजीने इस प्रश्नको सामने रखकर उत्तर देना आरम्भ किया। उन्होंने कहा, 'संन्यासी विरक्त होकर केवल वर्षाके चार महीनोंमें ही किसी निश्चित स्थानपर विश्राम करे। शेष आठ महीनोंमें एकाकी विचरण करे। कहीं एक स्थानपर अधिक दिनोंतक निवास न करे; क्योंकि वैसा करनेसे पतनका भय है। भ्रमरोंकी भाँति एक स्थानपर न ठहरे। अपने अन्यत्र जानेका यदि कोई विरोध करे तो संन्यासी उस विरोधको स्वीकार न करे। अपने हाथों तैरकर नदी पार न करे। पेड़पर भी न चढ़े। देव-उत्सवके निमित्त होनेवाले मेलेको न देखे। सदा एक घरका भोजन और आत्माके अतिरिक्त बाह्य देवताओंका पूजन न करे। आत्माके अतिरिक्त सबका त्याग करके मधुकरी वृत्तिसे भिक्षा लाकर ग्रहण करे। शरीरको कृश बनाये रक्खे। मेदेकी वृद्धि न होने दे। घीको रुधिरके समान समझकर त्याग दे। एक घरके अन्नको मांसकी भाँति समझकर छोड़ दे। इत्र या चन्दन आदिके लेपको अशुद्ध मल-मूत्रादिके लेपकी भाँति मानकर उसका त्याग करे। क्षार (सोडा, साबुन आदि) को चाण्डालके समान अस्पृश्य समझे। कौपीन आदिके अतिरिक्त अन्य वस्त्रोंको जूठे बर्तनके समान समझकर उन्हें त्याग दे। अभ्यङ्ग (तेल आदि मलने) को स्त्रीके आलिङ्गनकी भाँति मानकर उससे दूर रहे। मित्रोंके आनन्ददायक सङ्गको मूत्रके समान त्याज्य समझे। किसी वस्तुकी प्राप्तिके लिये मनमें होनेवाली स्पृहाको अपने लिये गोमांसके समान वर्जनीय माने। परिचित स्थानको चाण्डालका बगीचा समझे। स्त्रीको सर्पिणीके समान भयङ्कर समझे। सुवर्णको कालकूट, सभा-स्थलको श्मशानभूमि, राजधानीको कुम्भीपाक नरक तथा एक स्थानके अन्नको मुर्देके लिये अर्पित पिण्डकी भाँति समझकर त्याग दे। देहको आत्मासे पृथक् देखना और प्रवृत्तिमें फँसना छोड़ दे। स्वदेशको त्याग दे और परिचित स्थानोंसे भी दूर रहे। अपनी आनन्दरूपताका निरन्तर चिन्तन करते हुए ऐसी प्रसन्नताका अनुभव करे मानो कोई भूली हुई बहुमूल्य वस्तु पुनः प्राप्त हो गयी हो। जहाँ जानेपर अपने शरीरमें ही आत्माभिमान जाग्रत् हो जाय, जिसमें अपने शरीरसे सम्बन्ध रखनेवाले लोग रहते हों, उस प्रदेशको सदाके लिये भूल जाय। अपने शरीरको भी मुर्देकी भाँति त्याज्य मानकर उसमें आसक्त न हो। जैसे जेलखानेसे छूटा हुआ चोर लज्जावश अपनी जन्मभूमिको न जाकर कहीं दूर जा बसता है, उसी प्रकार संन्यासी जहाँ उसके पुत्र और माता-पितादि गुरुजन रहते हों, उस स्थानको छोड़कर वहाँसे दूर ही रहे। बिना यत्न किये ही जो कुछ प्राप्त हो जाय, उसीका आहार करे। ब्रह्मस्वरूप प्रणवके चिन्तनमें तत्पर रहकर अन्य समस्त कर्मोंके बन्धनसे मुक्त हो जाय। काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद और मत्सरता आदिको जलाकर त्रिगुणातीत हो जाय। क्षुधा, पिपासा आदि छः प्रकारकी ऊर्मियोंसे प्रभावित न हो। जन्म, वृद्धि आदि छः प्रकारके भावविकारोंसे भी अपना सम्बन्ध न माने। सत्य बोले, शरीर और मनसे पवित्र रहे तथा किसीसे भी द्रोह न करे। गाँवमें एक रात, नगरमें पाँच रात, किसी पुण्यक्षेत्रमें पाँच रात तथा तीर्थमें भी पाँच रातसे अधिक न रहे। कहीं भी अपने लिये घर न बनाये। बुद्धिको परमात्मचिन्तनमें स्थिर रक्खे। झूठ कभी न बोले। पर्वतकी गुफाओंमें निवास करे। भ्रमणकालमें सदा अकेला ही रहे। (चौमासेके समय) दो व्यक्तियोंके साथ भी रह सकता है। तीनके साथ रहनेपर तो गाँव-सा ही बन जाता है; और चारके साथ वहाँ नगर-सा बस जाता है। अतः संन्यासी अकेला ही रहे। अपने चौदह करणों (इन्द्रियों) को पृथक्-पृथक् विषयोंके चिन्तनका अवकाश न दे। अखण्ड बोधसे वैराग्य-सम्पत्तिका अनुभव करके 'मुझसे भिन्न दूसरा कोई नहीं है; मेरे सिवा दूसरेका अस्तित्व ही नहीं है'—ऐसा मन-ही-मन विचार करके सब ओर अपने स्वरूपका ही साक्षात्कार करता हुआ जीवन्मुक्त-अवस्थाको प्राप्त करे। जबतक प्रारब्धके प्रतिभासका नाश न हो जाय, प्रणव-चिन्तनपूर्वक ओत, अनुज्ञातृ आदि चार स्वरूपोंमें अभिव्यक्त होनेवाले तुरीय-तुरीयरूपमें स्थित अपने निर्विकल्प आत्माका सम्यक् बोध प्राप्त करे। स्वरूपका ज्ञान हो जानेपर जबतक यह शरीर गिर न जाय, तबतक स्वरूपका चिन्तन करते हुए ही कालयापन करता रहे॥ १॥

'कुटीचकके लिये तीनों काल स्नानका विधान है। बहूदक सायं-प्रातः दो बार स्नान करे। हंसके लिये दिनमें एक बार ही स्नानका नियम है। परमहंस मानसिक स्नान करे। तुरीयातीतके लिये भस्मस्नान बताया गया है। अर्थात् वह सारे शरीरमें केवल विभूति लगा ले। तथा अवधूतके लिये वायव्य-

स्नान कहा गया है। अर्थात् शरीरमें वायुके स्पर्शमात्रसे ही वह शुद्ध हो जाता है, उसे जलसे स्नान करनेकी आवश्यकता नहीं है ॥ २ ॥

'कुटीचकके लिये ललाटमें ऊर्ध्वपुण्ड्र तिलक लगानेका विधान है। बहूदकके लिये त्रिपुण्ड्रका तथा हंसके लिये ऊर्ध्वपुण्ड्र, त्रिपुण्ड्र दोनोंकी विधि है। परमहंस केवल विभूति धारण करे। तुरीयातीतके लिये तिलकपुण्ड्र कहा गया है। अवधूतके लिये किसी प्रकारका तिलक आवश्यक नहीं है अथवा तुरीयातीत एवं अवधूत दोनोंके लिये ही तिलक अनावश्यक है ॥ ३ ॥

'कुटीचक दो महीनेपर बाल बनवाये; बहूदक चार महीनेपर। हंस और परमहंसके लिये बाल बनवानेका विधान नहीं है। यदि है भी तो छः महीनेपर। तुरीयातीत और अवधूतके लिये तो क्षौरका नियम है ही नहीं ॥ ४ ॥

'कुटीचकके लिये एक स्थानका अन्न खानेकी विधि है। बहूदकको मधुकरीका अन्न खाना चाहिये। हंस और परमहंसके लिये हाथ ही पात्र है; उसपर जो कुछ आ जाय, उतना ही खाकर सन्तोष करे। तुरीयातीतके लिये गो-मुखवृत्ति है अर्थात् उसके मुखमें दूसरा कोई जो कुछ फल-फूल देना चाहे, उसे वह गायकी भाँति मुँह फैलाकर ले ले। अवधूतके लिये अजगर-वृत्ति है अर्थात् दैवेच्छा या परेच्छासे कभी जो कुछ भी प्राप्त हो जाय, उसीपर वह संतोष करे ॥ ५ ॥

'कुटीचकके लिये दो वस्त्र रखनेका विधान है। बहूदकके लिये एक चादर और हंसके लिये वस्त्रका एक टुकड़ा रखनेका नियम है। परमहंस दिगम्बर रहे अथवा एक कौपीनमात्र धारण करे। तुरीयातीत और अवधूतको तो दिगम्बर ही रहना चाहिये। हंस और परमहंसके लिये ही मृगचर्म रखनेका विधान है, अन्य संन्यासियोंके लिये नहीं ॥ ६ ॥

'कुटीचक और बहूदकके लिये प्रत्यक्ष देवपूजनका विधान है। हंस और परमहंस केवल मानसिक पूजन कर सकते हैं। तुरीयातीत और अवधूत केवल **'सोऽहमस्मि'** (वह ब्रह्म मैं ही हूँ) यही भावना करें ॥ ७ ॥

'कुटीचक और बहूदकका मन्त्र-जपमें अधिकार है। हंस और परमहंस केवल ध्यानके अधिकारी हैं। तुरीयातीत और अवधूतका स्वरूपानुसंधानके सिवा और किसी कार्यमें अधिकार नहीं है। तुरीयातीत, अवधूत और परमहंस—इन तीनको ही 'तत्त्वमसि' आदि महावाक्योंके उपदेशका अधिकार प्राप्त है। कुटीचक, बहूदक और हंस—ये तीनों दूसरोंके लिये उपदेश देनेके अधिकारी नहीं हैं ॥ ८ ॥

'कुटीचक और बहूदकके लिये मानुषप्रणव अर्थात् बाह्य-प्रणवके चिन्तनका विधान है। हंस और परमहंसको अन्तः-प्रणवका तथा तुरीयातीत और अवधूतको ब्रह्मरूप प्रणवका चिन्तन करना चाहिये ॥ ९ ॥

'कुटीचक और बहूदकका प्रमुख साधन है—श्रवण। हंस और परमहंसका प्रमुख साधन है मनन तथा तुरीयातीत और अवधूतका प्रमुख साधन है निदिध्यासन। आत्मानुसंधानकी इन सभीके लिये विधि है ॥ १० ॥

'इस प्रकार मुक्तिकी इच्छा रखनेवाला संन्यासी सदा संसार-सागरसे पार उतारनेवाले तारकमन्त्र (प्रणव) का चिन्तन करते हुए जीवन्मुक्त होकर रहे। वह अधिकार-विशेषके अनुसार कैवल्य-प्राप्तिके उपायका अन्वेषण करे। यह उपनिषद् है' ॥ ११ ॥

॥ सप्तम उपदेश समाप्त ॥ ७ ॥

अष्टम उपदेश

प्रणवके स्वरूपका विवेचन

तत्पश्चात् नारदजीने भगवान् ब्रह्माजीसे पूछा—'भगवन्! जन्म-मृत्युसे तारनेवाला मन्त्र कौन-सा है? मैं आपकी शरणमें हूँ, बतानेकी कृपा करें।' ब्रह्माजीने 'तथास्तु' कहकर इस प्रकार उपदेश आरम्भ किया—'वत्स! ॐ यही तारक-मन्त्र है। यह ब्रह्मस्वरूप है। व्यष्टि और समष्टि दोनों प्रकारसे इसीका चिन्तन करना चाहिये।' नारदजीने पूछा—'भगवन्! व्यष्टि और समष्टि क्या है?' ब्रह्माजीने कहा—'व्यष्टि और समष्टि ब्रह्म-प्रणवके अङ्ग हैं। एक ही ब्रह्म-प्रणवके तीन भेद माने

जाते हैं—एक संहार-प्रणव, दूसरा सृष्टि-प्रणव और तीसरा उभयात्मक प्रणव। उभयात्मक प्रणवके आन्तर और बाह्य—दो स्वरूप हैं। इसीलिये उसे उभयात्मक कहते हैं। अन्तः-प्रणवका स्वरूप आगे बतलायेंगे। उपर्युक्त ब्रह्म-प्रणवका एक भेद व्यावहारिक प्रणव है। व्यष्टि-प्रणवका ही दूसरा नाम बाह्य-प्रणव है। इन सबके अतिरिक्त एक आर्षप्रणव भी है। अन्तर्-बाह्य—उभयस्वरूप जो ब्रह्म-प्रणव है, वही विराट्प्रणवके नामसे कहा गया है। संहार-प्रणव ब्रह्मादिसे अधिष्ठित होनेके कारण ही ब्रह्म-प्रणव माना गया है। स्थूल आदि भेदसे युक्त अकारादि चार मात्राएँ जिसका स्वरूप हैं, उस मात्रा-चतुष्टयात्मक प्रणवका नाम अर्द्धमात्रा-प्रणव है॥ १॥

अब अन्तःप्रणवका स्वरूप बतलाते हैं। ॐ यह ब्रह्म

---

१. अर्द्धमात्रा, अकार और उकार जिसके अङ्ग हैं, ऐसा मकारमात्रा-प्रधान 'संहार-प्रणव' होता है। ब्रह्मा, विष्णु और रुद्र इसके अधिष्ठाता हैं। अतः यह मात्रात्रयप्रधान माना गया है, जैसा कि कहा गया है—

त्रिमात्राकलनोपेतसंहारप्रणवासनाः। ब्रह्मविष्ण्वीश्वरा विश्वसर्गस्थित्यन्तहेतवः॥
भवेयुर्यत एवायं संहारप्रणवो भवेत्॥

२. उकार, मकार और अर्धमात्राको अङ्ग बनाकर अकारमात्रकी प्रधानतासे बोला जानेवाला प्रणव 'सृष्टि-प्रणव' कहलाता है। इसके अधिष्ठाता देवता ब्रह्माजी हैं; अतः यह एकमात्राप्रधान है। जैसा कि वचन है—

एकमात्रात्मकं तारमुपादाय चतुर्मुखः। यतः ससर्ज सकलं सृष्टितारो ह्यतो भवेत्॥

३. उपर्युक्त संहार और सृष्टि-प्रणवके अतिरिक्त एक अन्तर्बाह्योभयस्वरूप प्रणव और होनेसे 'ब्रह्म-प्रणव' तीन प्रकारका होता है। संहार-प्रणवकी तीन मात्राएँ, सृष्टि-प्रणवकी एक मात्रा, अन्तःप्रणवकी आठ मात्राएँ तथा बाह्यप्रणवकी चार मात्राएँ—ये सब मिलकर सोलह होती हैं। इन सोलह मात्राओंसे विशिष्ट प्रणवको 'ब्रह्म-प्रणव' कहा जाता है। यद्यपि यह एक ही है, तथापि दृष्टिभेदसे अनेक भेदवाला हो जाता है।

४. जिसके गर्भमें (वर्णमालाके) पचास अक्षर छिपे हुए हैं, उस 'अकार' की प्रधानताको लेकर व्यवहृत होनेवाला प्रणव व्यावहारिक प्रणव कहलाता है। 'अकारो वै सर्वा वाक् सैषा स्पर्शोष्मभिः व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवति' (अकार ही समस्त वाणी है। यह अकार-मात्रा ही स्पर्श और ऊष्मा आदि वर्णोंके रूपमें व्यक्त होकर बहुत-सी होती है, अनेक रूपोंमें दिखायी देती है)—इस श्रुतिके अनुसार अकार ही समस्त वर्णोंका मूल है। पचास वर्णोंसे विभूषित एकमात्राप्रधान यह प्रणव है। वैखरी वाणीका, जिसके द्वारा मानवमात्र व्यवहार करते हैं, हेतु होनेसे इस प्रणवको 'व्यावहारिक' कहा गया है। दुर्गा आदि तथा इच्छा आदि तीन शक्तियोंसे यह युक्त है। वसुगण, रुद्रगण और आदित्यगण इसके अङ्ग हैं। नौ ब्रह्मा एवं पाँच ब्रह्मा इसके अधिष्ठाता देवता हैं। जैसा कि कहा गया है—

एकमात्रात्मकस्तारः पञ्चाशद्वर्णभूषितः। वैखरीकलनाहेतुर्व्यावहारिक ईरितः॥
दुर्गादिशक्तित्रितयं तथेच्छादित्रिशक्तिकम्। वस्वादित्यरुद्रजातं नवब्रह्माधिदैवतम्॥
तथा पञ्चब्रह्मदैवं तद्वाच्यार्थ इतीरितः।

५. विराट्-प्रणव समष्टिरूप है; इससे बाह्य व्यष्टि-प्रणव है, उसकी चार मात्राएँ हैं। उसीको 'बाह्य प्रणव' कहते हैं। विश्व या वैश्वानर ही इसका अधिष्ठाता है। कहा भी है—

व्यष्टेः समष्टिबाह्यत्वात्तूलातुर्यांशयोगतः। बाह्यप्रणव आम्नातो विश्वाद्या वाच्यतां गताः॥

६. अकार, उकार, मकार, बिन्दु, नाद, कला और कलातीतरूपसे ऋषिमण्डलीद्वारा उपास्यमान सप्तमात्रात्मक प्रणवका नाम 'आर्षप्रणव' है। पञ्चब्रह्मा, विराट् और अन्तर्यामी इसके अधिष्ठाता हैं। कहा भी है—

सप्तमात्रात्मकः पञ्चब्रह्मान्तर्याम्यधिष्ठितः। ऋषिमण्डलसेव्यत्वादार्षप्रणव उच्यते॥

७. आर्ष-प्रणवके अतिरिक्त एक स्थिति-प्रणव भी होता है; यह अकार-उकार—उभयमात्रारूप है। ब्रह्मा और विष्णु इसके अधिष्ठाता हैं। समष्टि अकार आदि मात्राचतुष्टयात्मक प्रणवको 'विराट्-प्रणव' कहते हैं। 'विराट्' आदि इसके अधिष्ठाता हैं। जैसा कि कहा है—

चतुःसमष्टिमात्रायुग् विराट्प्रणव उच्यते। विराडादिर्भवेद्वाच्यं तल्लक्ष्यं परमाक्षरम्॥

८. स्थूल, सूक्ष्म, कारण और साक्षी—इन चारकी मात्राओंसे युक्त 'अर्धमात्रा-प्रणव' होता है। ओत, अनुशासु, अनुशा और अविकल्परूप परमात्मा ही इसके अधिष्ठाता हैं।

है। 'ॐ' इस एकाक्षर मन्त्रको अन्तःप्रणव समझो। यह आठ भागोंमें विभक्त होता है। अकार, उकार, मकार, अर्द्धमात्रा, बिन्दु, नाद, कला और शक्ति—ये ही उसके आठ भाग हैं। यह प्रणव केवल चार ही मात्राओंसे युक्त नहीं है; उसकी एक-एक मात्रा भी अनेकानेक भेदोंसे सम्पन्न है। केवल अकार ही दस हजार अवयवोंसे सम्पन्न है। उकारके एक सहस्र और मकारके एक सौ अवयव हैं। इसी प्रकार अर्द्धमात्रा-प्रणवका स्वरूप अनन्त अवयवोंसे युक्त है। विराट्-प्रणव सगुणरूप है, संहार-प्रणव निर्गुणरूप है और सृष्टि-प्रणव उभयात्मक है—वह सगुण-निर्गुण उभयरूप है। जैसे विराट्-प्रणव प्लुत अर्थात् अकार आदि चार मात्राओंकी समष्टिसे युक्त है, उसी प्रकार संहार-प्रणव प्लुत-प्लुत अर्थात् चतुर्थमात्रात्मक अर्द्धमात्रास्वरूप है ॥ २ ॥

विराट्-प्रणव अर्थात् विराट्स्वरूप ब्रह्म-प्रणव सोलह मात्राओंका है। यह छत्तीस तत्त्वोंसे परे है। वह षोडश मात्रारूप कैसे है, यह बताते हैं। अकार पहली मात्रा है, उकार दूसरी, मकार तीसरी, अर्द्धमात्रा चौथी, बिन्दु पाँचवीं, नाद छठी, कला सातवीं, कलातीता आठवीं, शान्ति नवीं, शान्त्यतीता दसवीं, उन्मनी ग्यारहवीं, मनोन्मनी बारहवीं, पुरी (वैखरी) तेरहवीं, मध्यमा चौदहवीं, पश्यन्ती पंद्रहवीं और परा सोलहवीं मात्रा है। यह सोलह मात्राओंवाला ब्रह्म-प्रणव ओत, अनुज्ञातृ, अनुज्ञा और अविकल्परूप चतुर्विध तुरीयसे अभिन्न होनेके कारण पुनः चौसठ मात्राओंवाला होता है। यही प्रकृति और पुरुषरूपसे पुनः दो भेदोंको प्राप्त होकर एक सौ अट्ठाईस मात्राओंवाला स्वरूप धारण करता है। इस प्रकार एक होकर भी ब्रह्म-प्रणव दृष्टिभेदसे अनेकविध सगुण और निर्गुण स्वरूपको प्राप्त होता है ॥३॥

(ॐकारको ब्रह्मस्वरूप बताया गया है। वह परब्रह्म परमात्मा कैसा है, यह बताते हैं।) ये ब्रह्म-प्रणवरूप परमात्मा सबके आधारभूत तथा परम ज्योतिःस्वरूप हैं। ये ही सबके ईश्वर और सर्वत्र व्यापक हैं। सम्पूर्ण देवता इन्हींके स्वरूप हैं। समस्त प्रपञ्चका आधार—प्रकृति भी इन्हींके गर्भमें है। ये सर्वाक्षरमय हैं— वर्णमालाके पचास वर्ण और उनके द्वारा बोध्य अर्थ, सब इनके स्वरूप ही हैं। ये कालस्वरूप, समस्त शास्त्रमय तथा कल्याणरूप हैं। समस्त श्रुतियोंमें श्रेष्ठ तत्त्व पुरुषोत्तमरूपसे इनका ही अनुसंधान करना चाहिये। समस्त उपनिषदोंके मुख्य अर्थ ये ही हैं। इन्हींमें उपनिषदें गतार्थ होती हैं। भूत, वर्तमान और भविष्य—इन तीनों कालोंमें होनेवाला जो जगत् है तथा इन तीनों लोकोंसे परे जो कोई अविनाशी तत्त्व है, वह सब ॐकारस्वरूप परब्रह्म परमात्मा ही है—यह जानो। श्रेष्ठ नारद! ॐकारको ही मोक्षदायक समझो। प्रणवके वाच्यार्थभूत परमात्मा ही यह आत्मा हैं। **'अयमात्मा ब्रह्म'** (यह आत्मा ब्रह्म है)—इस श्रुतिद्वारा 'ब्रह्म' शब्दसे उन्हींका वर्णन हुआ है। ब्रह्मकी आत्माके साथ ॐकारके वाच्यार्थरूपसे एकता करके वह एकमात्र (अद्वितीय), जरारहित (मृत्युरहित) एवं अमृतस्वरूप चिन्मय तत्त्व ॐ है—इस प्रकार अनुभव करो। इस अनुभवके पश्चात् उस परमात्मस्वरूप ॐकारमें स्थूल, सूक्ष्म और कारण—इन तीनों शरीरोंवाले इस सम्पूर्ण दृश्य-प्रपञ्चका आरोप करके—अर्थात् एक परमात्मा ही सत्य हैं, उन्हींमें इस स्थूल, सूक्ष्म और कारण-जगत्की कल्पना हुई है—विवेकद्वारा ऐसा अनुभव करके यह निश्चय करे कि यह जगत् ॐ (सच्चिदानन्दस्वरूप परमात्मा) ही है। तथा तन्मय (परमात्ममय) होनेके कारण यह अवश्य तत्स्वरूप (परमात्मरूप) ही है। इस प्रकार जगत्को 'ॐ' समझो अर्थात् इसे 'ॐ'के वाच्यार्थभूत परमात्मामें विलीन कर डालो तथा त्रिविध शरीरवाले अपने आत्माको भी 'यह त्रिविध शरीररूप उपाधिसे युक्त ब्रह्म ही है' ऐसी भावना करते हुए ब्रह्मरूप ही निश्चय करो। इस तरह आत्मा और परब्रह्मकी एकताका दृढ़ निश्चय हो जानेपर आत्मस्वरूप परब्रह्मका निरन्तर चिन्तन करते रहना चाहिये। अब क्रमशः विश्व, तैजस आदिके वाचक प्रणवकी मात्राओंका क्रम बताया जाता है।

'स्थूल (विराट् जगत्स्वरूप) एवं स्थूल जगत्का भोक्ता होनेसे, सूक्ष्म (सूक्ष्म जगत्स्वरूप) एवं सूक्ष्म जगत्का भोक्ता होनेके कारण, एकमात्र आनन्दस्वरूप एवं आनन्दमात्रका उपभोक्ता होनेसे तथा इन तीनोंकी अपेक्षा भी विलक्षण होनेके कारण वह आत्मा चार भेदोंवाला है। ये चार भेद ही उसके चार पाद हैं, अतः वह चार पादोंवाला है। जाग्रत्-अवस्था तथा इसके द्वारा उपलक्षित होनेवाला यह सम्पूर्ण जगत् ही जिनका स्थान अर्थात् शरीर है—जो सम्पूर्ण विश्वमें व्याप्त हो रहे हैं, जिनका ज्ञान इस स्थूल (बाह्य) जगत्में सब ओर फैला हुआ है, जो इस समस्त विश्वके भोक्ता (रक्षक) हैं; पाँच ज्ञानेन्द्रियाँ, पाँच कर्मे-

१. पाँच ज्ञानेन्द्रिय, पाँच कर्मेन्द्रिय, पाँच प्राण, पाँच शब्दादि विषय, चार अन्तःकरण, पाँच महाभूत, पाँच तन्मात्राएँ, महत्तत्त्व और अव्यक्त प्रकृति—ये छत्तीस तत्त्व हैं।

न्द्रियाँ, पाँच प्राण तथा चार अन्तःकरण—ये उन्नीस समष्टि-करण ही जिनके मुख हैं; पाताल, भूः, भुवः, स्वः, महः, जनः, तपः और सत्यम्—ये आठ लोक ही जिनके आठ अङ्ग हैं; जो स्थूल जगत्के उपभोक्ता हैं; स्थूल, सूक्ष्म, कारण और साक्षी—इन चार स्वरूपोंमें जिनकी अभिव्यक्ति होती है; वे स्थूल विश्वमें सर्वत्र व्यापक एवं अखिल विश्वरूप वैश्वानर पुरुष ही विश्वविजेता प्रभुके प्रथम पाद हैं।

'स्वप्नावस्था और उसके द्वारा उपलक्षित सूक्ष्म जगत्में व्याप्त परमात्मा सूक्ष्मप्रज्ञ हैं—उनका विज्ञान बाह्य जगत्की अपेक्षा आन्तरिक अर्थात् सूक्ष्म जगत्में व्याप्त है। स्वतः वे पूर्वोक्तरूपसे आठ अङ्गोंवाले हैं। काम-क्रोधादि शत्रुओंको तपानेवाले नारद! वे स्वप्नलोकमें एकमात्र ही हैं, उनके सिवा दूसरा नहीं है। (उनके भी पूर्ववत् उन्नीस ही मुख हैं।) वे सूक्ष्म जगत्के सूक्ष्म तत्त्वोंका अनुभव और पालन करनेवाले हैं। उनके भी पूर्ववत् स्थूल-सूक्ष्म आदि भेदसे चार स्वरूप हैं। उन्हें तैजस पुरुष कहते हैं; क्योंकि वे तेजोमय एवं प्रकाशके स्वामी हैं। वे समस्त भूतोंके स्वामी हिरण्यगर्भ हैं। पूर्वोक्त वैश्वानर तो स्थूल हैं और हिरण्यगर्भ अन्तःप्रदेशमें स्थित होनेके कारण सूक्ष्म बताये गये हैं। इन्हें परमात्माका द्वितीय पाद बताया जाता है ॥ ४–१३ ॥

'जिस अवस्थामें सोया हुआ पुरुष किसी भी भोगकी कामना नहीं करता, कोई भी स्वप्न नहीं देखता, वह स्पष्ट ही सुषुप्ति है। ऐसी सुषुप्ति तथा उसके द्वारा उपलक्षित सम्पूर्ण जगत्-की प्रलयावस्था (जब कि सम्पूर्ण विश्व अपने कारणमें विलीन हो जाता है) जिनका स्थान (शरीर) है, अर्थात् समष्टि कारण-तत्त्वमें जिनकी स्थिति है, जो एकीभूत (अद्वितीय) हैं—जिनकी अभी नाना रूपोंमें अभिव्यक्ति नहीं हुई है, जो घनीभूत प्रज्ञानसे परिपूर्ण हैं, सुखी अर्थात् आनन्दस्वरूप हैं, नित्यानन्दमय हैं, सब जीवोंके भीतर स्थित अन्तर्यामी आत्मा हैं तथा अपने स्वरूपभूत आनन्दमात्रका उपभोग करने-वाले हैं, चिन्मय प्रकाश ही जिनका मुख है, जो सर्वत्र व्यापक एवं अविनाशी हैं; ओत, अनुज्ञातृ, अनुज्ञा और अविकल्प—इन चार स्वरूपोंमें जिनकी अभिव्यक्ति होती है; वे प्राज्ञनामसे प्रसिद्ध ईश्वर ही परब्रह्म परमात्माके तृतीय पाद हैं ॥ १४–१६ ॥

'इस प्रकार तीनों पादोंके रूपमें वर्णित ये परमात्मा सबके ईश्वर हैं। ये सर्वज्ञ हैं। ये सूक्ष्मरूपसे भावना (ध्यान) करने योग्य परमेश्वर ही अन्तर्यामी आत्मा हैं। ये सम्पूर्ण विश्वके कारण हैं तथा सम्पूर्ण प्राणियोंकी उत्पत्ति, स्थिति और प्रलयके स्थान भी ये ही हैं। जाग्रत् आदि तीनों ही अवस्थाओंमें लक्षित होनेवाला यह जगत् भी वास्तवमें सुषुप्तरूप ही है। यह सब प्रकारकी उपरतिमें बाधक बना रहता है। (सुषुप्तरूप इसलिये है कि इससे मोहित हुए मनुष्योंको कभी किसी वस्तुका तात्त्विक ज्ञान नहीं होता।) इसी प्रकार यह त्रिविध जगत् स्वप्नवत् भी है; क्योंकि यहाँ वस्तुका प्रायः विपरीत ही ज्ञान होता है। इतना ही नहीं, कुछ-का-कुछ प्रतीत होनेके कारण यहाँ सब कुछ मायामात्र ही है।

'उक्त तीनों पादोंके अतिरिक्त जो चौथा तुरीय पाद है, वह ओत, अनुज्ञातृ, अनुज्ञा और अविकल्प—इन चार भेदोंके कारण चार रूपवाला है। तुरीयरूपमें स्थित ये परमात्मा एकमात्र सच्चिदानन्दरूप हैं। ओत आदि चार भेदोंमें स्थित होनेपर भी चतुर्थ पाद 'तुरीय' ही कहलाता है, उसके चारों भेद तुरीय नामसे ही प्रतिपादित होते हैं; क्योंकि प्रत्येक रूपका तुरीयमें ही पर्यवसान—लय होता है। इस तुरीय पादमें भी जो ओत, अनुज्ञातृ और अनुज्ञारूप तीन भेद हैं, वे विकल्प-ज्ञानके साधन हैं; अतः इन तीन विकल्पों (भेदों) को भी यहाँ पूर्ववत् सुषुप्ति एवं मनोमय स्वप्नके समान तथा मायामात्र ही समझना चाहिये। यों जानकर यह निश्चय करना चाहिये कि इन विकल्पोंसे परे जो निर्विकल्परूप तुरीय-तुरीय परमात्मा हैं, वे एकमात्र सच्चिदानन्दरूप ही हैं* ॥ १७–२० ॥

'मुने! इसके अनन्तर श्रुतिका यह स्पष्ट उपदेश है—जो सदा ही न तो स्थूलको जानता है, न सूक्ष्मको ही जानता है और न दोनोंको ही जानता है; जो न तो अधिक जाननेवाला है न नहीं जाननेवाला है, न अन्तःप्रज्ञ है न बहिःप्रज्ञ (न भीतरका ज्ञान रखनेवाला है न बाहरका); तथा जो प्रज्ञानका घनीभूत स्वरूप भी नहीं है; जिसे नेत्रों-द्वारा नहीं देखा गया; जिसका कोई लक्षण नहीं है; जो कभी पकड़में नहीं आ सकता, व्यवहारमें नहीं लाया जा सकता; जिसका चिन्तन नहीं हो सकता; जिसे किसी परिभाषामें नहीं बाँधा जा सकता; एकमात्र आत्मसत्ताकी प्रतीति ही जिसका

* इस प्रसङ्गको स्पष्ट समझनेके लिये नृसिंहोत्तरतापनी-योपनिषद्का प्रथम खण्ड और वहाँ दी हुई टिप्पणियोंको ध्यानपूर्वक पढ़ना चाहिये।

सार अथवा स्वरूप है; जिसमें प्रपञ्चका सर्वथा अभाव है—ऐसा परम कल्याणमय शान्त, अद्वितीय तत्त्व ही उन पूर्ण ब्रह्म परमात्माका चतुर्थ पाद है—यह ज्ञानी महात्मा मानते हैं। वही ब्रह्म-प्रणव है। वही जानने योग्य है, दूसरा नहीं। सर्वप्रकाशक सूर्यकी भाँति वही मुमुक्षुजनोंका जीवनाधार है। स्वयम्प्रकाश ब्रह्म परम आकाशरूप है। परब्रह्म होनेके कारण ही वह सदा सर्वत्र विराजमान है। यह उपनिषद्का गूढ़ रहस्य है' ॥ २१–२३ ॥

॥ अष्टम उपदेश समाप्त ॥ ८ ॥

नवम उपदेश

ब्रह्मके स्वरूपका वर्णन; आत्मवेत्ता संन्यासीके लक्षण

तदनन्तर नारदजीने पूछा—'भगवन्! ब्रह्मका स्वरूप कैसा है?' तब ब्रह्माजीने उनसे कहा—'वत्स! ब्रह्म और क्या है, अपना स्वरूप ही तो है—(यह आत्मा ब्रह्म ही है—सब कुछ ब्रह्म ही है, ब्रह्मके सिवा कुछ नहीं है)। ब्रह्म दूसरा है और मैं दूसरा हूँ—इस प्रकार जो लोग जानते हैं, वे पशु हैं; जो स्वभावसे पशु-योनिमें उत्पन्न हैं, केवल उन्हींका नाम पशु नहीं है। उन परब्रह्म परमात्माको इस प्रकार सर्वात्मा और सर्वरूपमें जानकर विद्वान् पुरुष मृत्युके मुखसे सदाके लिये छूट जाता है। परमात्मज्ञानके सिवा दूसरा कोई मार्ग मोक्षकी प्राप्ति करानेवाला नहीं है' ॥ १ ॥

(ब्रह्मविषयक चर्चा करनेवाले कुछ जिज्ञासु आपसमें कहते हैं—) 'क्या काल, स्वभाव, निश्चित फल देनेवाला कर्म, आकस्मिक घटना, पाँचों महाभूत या जीवात्मा (जगत्का) कारण है? इसपर विचार करना चाहिये। इन काल आदिका समुदाय भी इस जगत्का कारण नहीं हो सकता; क्योंकि वे चेतन आत्माके अधीन हैं (जड होनेके कारण स्वतन्त्र नहीं हैं)। जीवात्मा भी इस जगत्का कारण नहीं हो सकता, क्योंकि वह सुख-दुःखोंके हेतुभूत प्रारब्धके अधीन है। इस प्रकार विचार करके उन्होंने ध्यानयोगमें स्थित होकर अपने गुणोंसे ढकी हुई उन परमात्मदेवकी स्वरूपभूत अचिन्त्यशक्तिका साक्षात्कार किया, जो परमात्मदेव अकेले ही उन कालसे लेकर आत्मातक (पहले बताये हुए) सम्पूर्ण कारणोंपर शासन करते हैं। उस एक नेमिवाले, तीन घेरोंवाले, सोलह सिरोंवाले, पचास अरोंवाले, बीस सहायक अरोंसे तथा छः अष्टकोंसे युक्त, अनेक रूपोंवाले एक ही पाशसे युक्त, मार्गके तीन भेदोंवाले तथा दो निमित्त और मोहरूपी एक नाभिवाले चक्रको उन्होंने देखा। पाँच स्रोतोंसे आनेवाले विषयरूप जलसे युक्त, पाँच स्थानोंसे उत्पन्न होकर भयानक और टेढ़ी-मेढ़ी चालसे चलनेवाली, पाँच प्राणरूप तरङ्गोंवाली, पाँच प्रकारके ज्ञानके आदिकारण मनरूप मूलवाली, पाँच भँवरोंवाली, पाँच दुःखरूप प्रवाहके वेगसे युक्त, पाँच पर्वोंवाली और पचास भेदोंवाली नदीको हमलोग जानते हैं। सबकी जीविकारूप, सबके आश्रयभूत इस विस्तृत ब्रह्मचक्रमें जीवात्मा घुमाया जाता है। वह अपने-आपको और सबके प्रेरक परमात्माको अलग-अलग जानकर उसके बाद उन परमात्मासे स्वीकृत होकर अमृतभावको प्राप्त हो जाता है। ये वेदवर्णित परब्रह्म ही सर्वश्रेष्ठ आश्रय और अविनाशी हैं। उनमें तीनों लोक स्थित हैं। वेदके तत्त्वको जाननेवाले महापुरुष यहाँ (हृदयमें) अन्तर्यामीरूपसे स्थित उन ब्रह्मको जानकर उन्हींके परायण हो उन परब्रह्म परमात्मामें ही लीन हो गये। विनाशशील जडवर्ग एवं अविनाशी जीवात्मा—इन दोनोंके संयुक्त रूप व्यक्त और अव्यक्तस्वरूप इस विश्वका परमेश्वर ही धारण और पोषण करते हैं तथा जीवात्मा इस जगत्के विषयोंका भोक्ता बना रहनेके कारण प्रकृतिके अधीन हो इसमें बँध जाता है और उन परमदेव परमेश्वरको जानकर सब प्रकारके बन्धनोंसे मुक्त हो जाता है। सर्वज्ञ और अज्ञानी, सर्वसमर्थ और असमर्थ—ये दो अजन्मा आत्मा हैं तथा भोगनेवाले जीवात्माके लिये उपयुक्त भोग्यसामग्रीसे युक्त अनादि प्रकृति एक तीसरी शक्ति है। (इन तीनोंमें जो ईश्वरतत्त्व है, वह शेष दोसे विलक्षण है; क्योंकि) वे परमात्मा अनन्त, सम्पूर्ण रूपोंवाले और कर्तापनके अभिमानसे रहित हैं। जब मनुष्य इस प्रकार ईश्वर, जीव और प्रकृति—इन तीनोंको ब्रह्मरूपमें प्राप्त कर लेता है, तब वह सब प्रकारके बन्धनोंसे मुक्त हो जाता है। प्रकृति तो विनाशशील है और इसको भोगनेवाला जीवात्मा अमृतस्वरूप अविनाशी है। इन विनाशशील जडतत्त्व और चेतन आत्मा दोनोंको एक ईश्वर अपने शासनमें रखते हैं; (इस प्रकार जानकर) उनका निरन्तर ध्यान करनेसे, मनको उन्हींमें लगाये रहनेसे तथा तन्मय हो जानेसे मनुष्य अन्तमें उन्हें प्राप्त कर लेता है; फर तो समस्त मायाकी निवृत्ति हो जाती है। उन परमदेव

का निरन्तर ध्यान करनेसे उन प्रकाशमय परमात्माको जानकर मनुष्य समस्त बन्धनोंसे मुक्त हो जाता है; क्योंकि क्लेशोंका नाश हो जानेके कारण जन्म-मृत्युका सर्वथा अभाव हो जाता है। (अतः वह) शरीरका नाश होनेपर तीसरे लोक (स्वर्ग) तकके समस्त ऐश्वर्यका त्याग करके सर्वथा विशुद्ध एवं पूर्णकाम हो जाता है। अपने ही भीतर स्थित इन ब्रह्मको सदा ही जानना चाहिये। इनसे बढ़कर जाननेयोग्य तत्त्व दूसरा कुछ भी नहीं है। भोक्ता (जीवात्मा), भोग्य (जडवर्ग) और उनके प्रेरक परमेश्वर—इन तीनोंको जानकर मनुष्य सब कुछ जान लेता है। इस प्रकार इन तीन भेदोंमें बताया हुआ यह सब कुछ ब्रह्म ही है। आत्मविद्या और तपस्या ही जिसकी प्राप्तिके मूल साधन हैं, वह उपनिषद्-वर्णित परमतत्त्व ही ब्रह्म है। (दृष्टिभेदसे वह द्विविध या त्रिविध बताया जाता है; परंतु वास्तवमें भेद-दृष्टि अज्ञान-मूलक है, अतः सब रूपोंमें वह एक ही ब्रह्म विराजमान है) ॥ २–१३ ॥

जो इस प्रकार जानकर निरन्तर अपने स्वरूपभूत ब्रह्मका ही चिन्तन करता है, उस एकत्वदर्शी ज्ञानीको वहाँ क्या शोक है और क्या मोह। इसलिये भूत, भविष्य और वर्तमान —तीनों कालोंमें प्रकट होनेवाला यह विराट् जगत् अविनाशी ब्रह्मस्वरूप ही है। यह सूक्ष्मसे भी अत्यन्त सूक्ष्म और महान्से भी परम महान् परमात्मा इस जीवकी हृदयरूपी गुहामें स्थित है। सबकी सृष्टि एवं रक्षा करनेवाले परमात्माकी कृपासे जो मनुष्य उस संकल्परहित परमेश्वरको तथा उसकी महिमाको भी देख लेता है, वह सब प्रकारके दुःखोंसे रहित हो जाता है। वह परमात्मा हाथ-पैरोंसे रहित होकर भी सब वस्तुओंको ग्रहण करनेवाला तथा वेगपूर्वक सर्वत्र गमन करनेवाला है। आँखोंके बिना ही वह सब कुछ देखता है। कानोंके बिना ही वह सब कुछ सुनता है। वह जाननेमें आनेवाली सभी वस्तुओंको जानता है; परंतु उसको जाननेवाला कोई नहीं है। ज्ञानी पुरुष उसे पुरातन महान् पुरुष (पुरुषोत्तम) कहते हैं। वह इन अनित्य शरीरोंमें नित्य एवं शरीररहित होकर स्थित है; उन सर्वव्यापी महान् परमात्माको जान लेनेपर धीर पुरुष कभी शोक नहीं करता। वह सबका धारण-पोषण करनेवाला है, उसकी अघटित-घटना-पटीयसी शक्ति अचिन्त्य है, सम्पूर्ण शास्त्रोंके सिद्धान्तरूपसे स्वीकृत अर्थविशेष—परमात्माके रूपमें वही जाननेयोग्य है। परात्पर परब्रह्मरूपमें भी वही ज्ञातव्य है तथा सबके अवसानमें अर्थात् सम्पूर्ण जगत्का प्रलय होनेपर सबके संहारकरूपमें भी उसीको जानना चाहिये। वह कवि (त्रिकालज्ञ), पुराण-पुरुष तथा सबसे उत्तम पुरुषोत्तम है। वही सबका ईश्वर तथा सम्पूर्ण देवताओं-द्वारा उपासना करनेयोग्य है। वह आदि, मध्य और अन्तसे रहित है, उसका कभी विनाश नहीं होता। वही शिव, विष्णु तथा कमलजन्मा ब्रह्मारूपी वृक्षोंको प्रकट करनेवाला महान् भूधर (पर्वत) है। जो पञ्चभूतात्मक है तथा पाँच इन्द्रियों-में विद्यमान रहता है, जिसने अनन्त जन्मोंके विस्तारकी परम्पराको बढ़ा रक्खा है, उस सम्पूर्ण प्रपञ्चको उस परमात्माने पञ्चभूतोंके रूपोंमें प्रकट किये हुए अपने ही अवयवोंद्वारा स्वयं ही व्याप्त कर रक्खा है; फिर भी वह स्वयं इन पञ्चभूतात्मक अवयवोंसे आवृत नहीं है। वह परसे भी पर और महान्से भी महान् है। वह स्वरूपतः स्वतः प्रकाशमय, सनातन एवं कल्याणरूप है। जो दुराचारसे निवृत्त नहीं हुआ है, जिसकी इन्द्रियाँ अशान्त हैं—वशमें नहीं हैं, जो एकाग्रचित्त नहीं हुआ है तथा जिसका मन पूर्णतः शान्त नहीं हो पाया है, वह इस परमात्माको उत्तम ज्ञानद्वारा नहीं पा सकता (उसके भीतर आत्मज्ञानका उदय होगा ही नहीं)। वह पूर्ण ब्रह्म न भीतर जानता है, न बाहर जानता है, न बाहर-भीतर—दोनोंको ही जानता है; वह न स्थूल है न सूक्ष्म है; न वह ज्ञानरूप है, न अज्ञानरूप है, वह पकड़में आनेवाला तथा व्यवहारका विषय नहीं है। वह अपने भीतर स्वयं ही स्थित है। जो इस प्रकार जानता है, वह मुक्त हो जाता है, वह मुक्त हो जाता है—इस प्रकार भगवान् ब्रह्माजीने उपदेश दिया ॥ १४–२२ ॥

अपने स्वरूपको जाननेवाला संन्यासी अकेला ही विचरता है। वह भयभीत मृगकी भाँति कभी एक स्थानपर नहीं ठहरता। अन्यत्र जानेका यदि कोई विरोध (अथवा न जानेका अनुरोध) करता है, तो उसे वह स्वीकार नहीं करता। अपने शरीरके सिवा अन्य सब वस्तुओंको त्यागकर वह मधुकरी-वृत्तिसे भिक्षा ग्रहण करता है। सदा अपने स्वरूपका ही चिन्तन करते हुए उसकी सबके प्रति अनन्य बुद्धि हो जाती है—वह सबको अपना आत्मा ही समझता है तथा इस प्रकार अपने-आपमें ही स्थित रहनेवाला वह यति सब प्रकारके बन्धनोंसे मुक्त हो जाता है। वह परिव्राजक सम्पूर्ण क्रियाओं और कारकोंसे भेद-बुद्धि त्याग देता है। गुरु (शास्ता), शिष्य और शास्त्र

आदिकी त्रिपुटीसे भी वह मुक्त हो जाता है। समस्त संसारको त्यागकर वह कभी उसके दुःखसे मोहित नहीं होता। परिव्राजक कैसा हो ? वह लौकिक धनसे रहित होनेपर ही सुखी होता है। वह ब्रह्मात्मज्ञानरूप धनसे सम्पन्न हो ज्ञान-अज्ञान दोनोंसे ऊपर उठ जाता है। सुख-दुःख दोनोंके पार पहुँच जाता है। वह आत्मज्योतिसे ही प्रकाश ग्रहण करता है। सब ज्ञातव्य पदार्थ उसे ज्ञात हो जाते हैं। वह सर्वज्ञ, सब सिद्धियोंका दाता और सर्वेश्वर हो जाता है। क्योंकि 'सोऽहम्' (वह ब्रह्म मैं हूँ)—इस महावाक्यके उपदेशमें उसकी सहज स्थिति हो जाती है। वह परब्रह्म ही भगवान् विष्णुका परमधाम है; जहाँ जाकर योगी पुरुष वहाँसे इस संसारमें नहीं लौटते। वहाँ न तो सूर्य प्रकाशित होता है और न चन्द्रमा ही प्रकाश फैलाता है। उस परम पदको प्राप्त होनेवाला वह महात्मा इस संसारमें नहीं लौटता, इस संसारमें नहीं लौटता। वही कैवल्यपद है। इतना ही यह उपनिषद् है ॥ २३ ॥

॥ नवम उपदेश समाप्त ॥ ९ ॥

॥ अथर्ववेदीय नारदपरिव्राजकोपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

अमृतत्वकी प्राप्तिका साधन

तपोविजितचित्तस्तु निःशब्दं देशमास्थितः। निःसङ्गतत्त्वयोगज्ञो निरपेक्षः शनैः शनैः ॥
पाशं छित्त्वा यथा हंसो निर्विशङ्कं खमुत्क्रमेत्। छिन्नपाशस्तथा जीवः संसारं तरते सदा ॥
यथा निर्वाणकाले तु दीपो दग्ध्वा लयं व्रजेत्। तथा सर्वाणि कर्माणि योगी दग्ध्वा लयं व्रजेत् ॥
अमृतत्वं समाप्नोति यदा कामात्स मुच्यते। सर्वैषणाविनिर्मुक्तश्छित्त्वा तं तु न बध्यते ॥
(क्षुरिकोपनिषद्)

तपके द्वारा जिसने चित्तको जीत लिया है, उसे शब्दरहित एकान्त स्थानमें स्थित होकर सङ्गशून्य तत्त्वके लिये योगका ज्ञाता बनना और धीरे-धीरे अपेक्षारहित बनना चाहिये। जैसे बन्धनको काटकर हंस आकाशमें निःशङ्क उड़ जाता है, वैसे ही जिसके बन्धन कट गये हैं, वह जीव संसारसे सदाके लिये तर जाता है। जैसे दीपक बुझनेके समय सारे तेलको जलाकर बुझ जाता है, वैसे ही योगी समस्त कर्मोंको जलाकर ब्रह्ममें लीन हो जाता है। साधक जब समस्त कामनाओंसे छूट जाता है और सारी एषणाओंसे रहित हो जाता है, तब वह अमृतत्वको प्राप्त होता है। यों संसार-बन्धनको काट डालनेके बाद वह बँधता नहीं।

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

सामवेदीय

आरुणिकोपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ।

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

संन्यासग्रहणकी विधि तथा संन्यासके नियम

ॐ—प्रजापतिके उपासक अरुणके पुत्र आरुणि ब्रह्मलोकमें ब्रह्माजीके पास गये । वहाँ जाकर बोले—'भगवन् ! किस प्रकार मैं समस्त कर्मोंका त्याग कर सकता हूँ ?' ब्रह्माजीने उनसे कहा—'अपने पुत्र, भाई-बन्धु आदिको, शिखा, यज्ञोपवीत, यज्ञ एवं स्वाध्यायको तथा भूलोक, भुवर्लोक, स्वर्लोक, महर्लोक, जनलोक, तपोलोक, सत्यलोक एवं अतल, तलातल, वितल, सुतल, रसातल, महातल और पातालको—इस प्रकार सम्पूर्ण ब्रह्माण्डका त्याग कर दे । केवल दण्ड, आच्छादनके लिये वस्त्र तथा कौपीन धारण करे । शेष सब कुछ त्याग दे ॥ १ ॥

'गृहस्थ हो, ब्रह्मचारी हो या वानप्रस्थ हो, यज्ञोपवीतको भूमिपर अथवा जलमें छोड़ दे । लौकिक अग्नियोंको अर्थात् अग्निहोत्रकी तीनों अग्नियोंको अपनी जठराग्निमें लीन करे तथा गायत्रीको अपनी वाणीरूपी अग्निमें स्थापित करे । कुटीमें रहनेवाला ब्रह्मचारी अपने कुटुम्बको छोड़ दे, पात्रका त्याग कर दे, पवित्री (कुशा) को त्याग दे । दण्डों और लोकोंका त्याग करे—इस प्रकार उन्होंने कहा । इसके बाद मन्त्रहीनके समान आचरण करे । ऊर्ध्वगमन अर्थात् ऊर्ध्वलोकोंमें जानेकी इच्छा भी न करे । औषधकी भाँति (स्वाद-बुद्धि न रखकर, केवल शरीर-रक्षाके लिये) अन्न ग्रहण करे, तीनों सन्ध्याओंके पूर्व स्नान करे । सन्ध्याकालमें समाधिमें स्थित होकर परमात्माका अनुसन्धान करे । सब वेदोंमें आरण्यकोंकी आवृत्ति (पाठ एवं मनन) करे, उपनिषदों-की आवृत्ति करे । उपनिषदोंकी आवृत्ति करे ॥ २ ॥

'निश्चय ही ब्रह्मको सूचित करनेवाला सूत्र—ब्रह्मसूत्र मैं ही हूँ, यों समझकर त्रिवृत्सूत्र अर्थात् उपवीतका त्याग करे । इस प्रकार समझनेवाला विद्वान् 'मया संन्यस्तम्, मया संन्यस्तम्, मया संन्यस्तम्' (मैंने संन्यास लिया, मैंने सर्वत्याग कर दिया, मैंने सब कुछ छोड़ दिया)—यों तीन बार कहकर—

अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
सखा मा गोपायौजः सखा योऽसीन्द्रस्य वज्रोऽसि
वार्त्रघ्नः शर्म मे भव यत्पापं तन्निवारय ॥*

—इस मन्त्रसे अभिमन्त्रित बाँसका दण्ड और कौपीन धारण करे; ओषधिकी भाँति भोजन करे; ओषधिकी भाँति अल्पमात्रामें भोजन करे; जो कुछ मिल जाय वही खा ले । आरुणि ! ब्रह्मचर्य, अहिंसा, अपरिग्रह तथा सत्यकी यत्नपूर्वक रक्षा करो, रक्षा करो, रक्षा करो ॥ ३ ॥

---

* सब (हिंस्र तथा अहिंस्र) प्राणियोंको अभय प्राप्त हो—किसीको भी मुझसे भय न हो; क्योंकि मुझसे ही सारा विश्व प्रवर्तित होता है । दण्ड ! तुम मेरे मित्र हो, मेरे ओजकी रक्षा करो । तुम मेरे मित्र हो, वृत्रासुरको मारनेवाले इन्द्रके वज्र हो । वज्र ! मुझे सुख प्रदान करो । मुझे संन्यास-धर्मसे गिरानेवाला जो भी पाप हो, उसका निवारण करो ।

'इसके पश्चात् परमहंस परिव्राजकोंके लिये भूमिपर ही आसन और शयन आदिका, ब्रह्मचर्यपूर्वक रहनेका तथा मिट्टी-का पात्र, तूँबी अथवा काष्ठका कमण्डलु रखनेका विधान है। संन्यासियोंको काम, क्रोध, हर्ष, रोष, लोभ, मोह, दम्भ, दर्प, इच्छा, परनिन्दा, ममता, अहङ्कार आदिका भी परित्याग कर देना चाहिये। वर्षा ऋतुमें एक स्थानमें स्थिर होकर रहे; शेष आठ महीने अकेला विचरण करे, अथवा एक और साथी लेकर, दो होकर विचरे, दो होकर विचरे॥ ४॥

'इस प्रकार जाननेवाला जो विद्वान् (संन्यासी होना चाहे) वह उपनयनके अनन्तर अथवा पहले भी उपर्युक्त विधिसे अपने माता-पिता, पुत्र, अग्नि, उपवीत, कर्म, पत्नी अथवा अन्य जो कुछ भी हो—सबका परित्याग कर दे। संन्यासियोंको चाहिये कि हाथोंको ही पात्र बनाकर अथवा उदरको ही पात्रके रूपमें लेकर भिक्षाके लिये गाँवमें प्रवेश करे। उस समय 'ॐ हि ॐ हि ॐ हि' इस उपनिषद्-मन्त्रका उच्चारण करे। यह उपनिषद् है; जो इस उपनिषद्को निश्चयपूर्वक यों जानता है, वही विद्वान् है। पलाश, बेल, पीपल अथवा गूलरके दण्ड, मूँजकी मेखला तथा यज्ञोपवीत (अर्थात् द्विजत्वके बाह्य उपकरणों) को त्यागकर जो इस प्रकार जानता है, वही शूरवीर है। जो आकाशमें तेजोमय सूर्यमण्डलकी भाँति, परम व्योममें चिन्मय प्रकाशद्वारा सब ओर व्याप्त है, भगवान् विष्णुके उस परम धामको विद्वान् उपासक सदा ही देखते हैं। साधनामें सदा जाग्रत् रहनेवाले निष्काम उपासक ब्राह्मण वहाँ पहुँचकर उस परमधामको और भी उद्दीप्त किये रहते हैं, जिसे विष्णुका परम पद कहते हैं। वह परम पद निष्काम उपासकको प्राप्त होता है। जो इस प्रकार जानता है, वह उक्त फलका भागी होता है। यह महा उपनिषद् है'॥ ५॥

॥ सामवेदीय आरुणिकोपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु।

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

दो विद्याएँ

द्वे विद्ये वेदितव्ये तु शब्दब्रह्म परं च यत्। शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति॥
ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञानतत्त्वतः। पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद् ग्रन्थमशेषतः॥

(ब्रह्मबिन्दूपनिषद् १७-१८)

दो विद्याएँ जाननेकी हैं—'शब्दब्रह्म' और 'परब्रह्म'—शास्त्रज्ञान और भगवान्का यथार्थ स्वरूपज्ञान। शास्त्रज्ञानमें निपुण हो जानेपर मनुष्य भगवान्को भी जान लेता है। बुद्धिमान् पुरुषको चाहिये कि वह ग्रन्थका अभ्यास करके उसके ज्ञान-विज्ञानरूप तत्त्वको प्राप्त कर ले, फिर उस ग्रन्थको वैसे ही त्याग दे, जैसे धान चाहनेवाला मनुष्य धानको लेकर पुआलको खलिहानमें छोड़ देता है।

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

सामवेदीय

जाबाल्युपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ।

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

पाशुपत-मतके अनुसार तत्त्वविचार; भस्म-धारणकी विधि तथा माहात्म्य; त्रिपुण्ड्रकी तीन रेखाओंका अर्थ

हरिः ॐ । एक बार भगवान् जाबालिके पास पिप्पलादके पुत्र पैप्पलादि मुनि गये और उनसे बोले—'भगवन् ! मुझे परमतत्त्वका रहस्य बतलाइये। क्या तत्त्व है, कौन जीव है, कौन पशु है, कौन ईश्वर है और मोक्षका उपाय क्या है ?' भगवान् जाबालिने उनसे कहा—'तुमने बहुत अच्छी बात पूछी है, जैसा मुझे ज्ञात है, वह सब निवेदन करूँगा ।' फिर पैप्पलादि मुनिने उनसे पूछा—'आपको यह किसके द्वारा ज्ञात हुआ ?' वे पुनः उनसे बोले—'श्रीकार्तिकेयजीसे ।' पैप्पलादिने फिर पूछा—'षडाननको किससे ज्ञात हुआ ?' वे बोले—'श्रीमहादेवजीसे ।' पैप्पलादिने फिर उनसे पूछा—'महादेवजीसे उन्होंने किस प्रकार जाना ?' तब जाबालिने उत्तर दिया—'महादेवजीकी उपासनाके द्वारा ।' फिर पैप्पलादिने जाबालिसे कहा—'भगवन् ! कृपापूर्वक हमें यह सब कुछ रहस्यसहित बतलाइये ।' उनके द्वारा पूछे जानेपर जाबालिने सब तत्त्व बतलाया—'पशुपति ही अहङ्कारसे युक्त होकर जब सांसारिक जीव बनते हैं, तब पशु कहलाते हैं । पाँच कृत्योंसे सम्पन्न सर्वज्ञ, सर्वेश्वर महेश्वर ही पशुपति हैं ।' 'पशु कौन हैं ?' यह पूछनेपर उन्होंने बतलाया कि 'जीव ही पशु कहलाते हैं ।' उनके पति होनेके कारण महेश्वर पशुपति हैं। पैप्पलादिने फिर पूछा—'जीव कैसे पशु कहलाते हैं और महेश्वर कैसे पशुपति ?' भगवान् जाबालिने उनसे कहा—'जिस प्रकार घास-चारा खानेवाले, अविवेकी—जड, दूसरोंके द्वारा हाँके जानेवाले, खेती आदिके काममें नियुक्त, सब दुःखोंको सहनेवाले तथा अपने स्वामीके द्वारा बाँधे जानेवाले गौ आदि पशु होते हैं, वैसे ही जीव भी पशु कहलाते हैं । तथा उनके स्वामीके समान होनेके कारण सर्वज्ञ ईश्वर ही पशुपति हैं ।' 'उनका ज्ञान किस उपायसे होता है ?' तब भगवान् जाबालिने उत्तर दिया 'विभूति धारण करनेसे ।' 'उसकी क्या विधि है ? कहाँ-कहाँ उसे धारण करना चाहिये ?' भगवान् जाबालि पुनः उनसे कहने लगे—'सद्योजातादि' पाँच ब्रह्मसंज्ञक मन्त्रोंसे* भस्म

---

* ॐ सद्योजातं प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमो नमः ।
भवे भवेनातिभवे भवस्व मां भवोद्भवाय नमः ॥

ॐ वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नमः श्रेष्ठाय नमो रुद्राय नमः कालाय नमः कलविकरणाय नमो बलविकरणाय नमो बलाय नमो बलप्रमथनाय नमः सर्वभूतदमनाय नमो मनोन्मथाय नमः ॥

ॐ अघोरेभ्योऽथ घोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यः सर्वेभ्यः सर्वशर्वेभ्यो नमस्तेऽस्तु रुद्ररूपेभ्यः ॥

ॐ तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ॥

ॐ ईशानः सर्वविद्यानाम् ईश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणो ब्रह्मा शिवो मेऽस्तु सदाशिवोम् ॥

संग्रह करे। 'अग्निरिति भस्म'* इस मन्त्रसे भस्मको अभिमन्त्रित करे, 'मा नस्तोके०'† इस मन्त्रसे उठाकर जलसे मले, 'त्र्यायुषम्०'‡ इत्यादि मन्त्रसे मस्तक, ललाट, वक्षःस्थल और कन्धोंपर त्रिपुण्ड्र करे। 'त्र्यायुषम्०' तथा 'त्र्यम्बकम्०'§ इन दोनों मन्त्रोंको तीन-तीन बार पढ़ते हुए तीन रेखाएँ खींचे। यह 'शाम्भव' व्रत है, सम्पूर्ण वेदोंमें वेदज्ञोंद्वारा कहा गया है। मुमुक्षु आवागमनसे बचनेके लिये इसका सम्यक् आचरण करे।' तदनन्तर सनत्कुमारने इन रेखाओंका परिमाण पूछा। त्रिपुण्ड्र-धारणकी तीन रेखाएँ ललाटभरमें चक्षु और भ्रुवोंके मध्यतक होती हैं। इनमें जो प्रथमा रेखा है, वह गार्हपत्य-अग्निका प्रतीक, प्रणवका अकार, रजोगुणस्वरूप, भूर्लोक, देहात्मा, क्रियाशक्ति, ऋग्वेद, प्रातःकालीन सवन और ब्रह्मादेवताका स्वरूप है। इसकी जो द्वितीय रेखा है, वह दक्षिणाग्निका प्रतीक, उकार, सत्त्वगुण, अन्तरिक्ष, अन्तरात्मा, इच्छाशक्ति, यजुर्वेद, माध्यन्दिन सवन और विष्णुदेवताका स्वरूप है। जो इसकी तृतीय रेखा है, वह आहवनीय अग्निका प्रतीक, मकार, तमोगुण, द्युलोक, परमात्मा, ज्ञानशक्ति, सामवेद, तृतीय सवन और महादेवदेवताका स्वरूप है। यों समझकर जो भस्मका त्रिपुण्ड्र धारण करता है, वह विद्वान्, ब्रह्मचारी, गृहस्थ, वानप्रस्थ, संन्यासी—जो भी कोई हो, महापातक और उपपातकोंसे मुक्त हो जाता है। सब देवताओंके ध्यानका फल उसको मिलता है। उसे सब तीर्थोंके स्नानका फल प्राप्त हो जाता है। वह समस्त रुद्रमन्त्रोंके जापका फल प्राप्त कर लेता है। वह पुनः आवागमनमें नहीं पड़ता, पुनः आवागमनमें नहीं पड़ता। ॐ सत्यम्—यह उपनिषद् है।

॥ सामवेदीय जाबाल्युपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु।

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

शिवका उपासक धन्य है

सर्गादिकाले भगवान् विरिञ्चिरुपास्यैनं सर्गसामर्थ्यमाप्य।
तुतोष चित्ते वाञ्छितार्थांश्च लब्ध्वा धन्यः सोपास्योपासको भवति धाता ॥(दक्षिणामूर्ति० २०)

सृष्टिके आदिकालमें भगवान् ब्रह्मा इन (शिव) की उपासना करनेसे सामर्थ्य प्राप्तकर और मनोऽभिलषित अर्थको पाकर सन्तुष्ट होते हैं। इन उपास्य (शिव) का उपासक धन्य है; क्योंकि वह भी धाता (सबका धारण-पोषण करने-वाला) हो जाता है।

* ॐ अग्निरिति भस्म वायुरिति भस्म व्योमेति भस्म जलमिति भस्म स्थलमिति भस्म ॥

† मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः। मा नो वीरान्रुद्र भामिनो वधीर्हविष्मन्तः सदमित्त्वा हवामहे ॥ (यजुर्वेद १६ । १६)

‡ त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम्। यद्देवेषु त्र्यायुषं तन्नोऽस्तु त्र्यायुषम् ॥ (यजुर्वेद ३ । ६२)

§ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम्। उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय माऽमृतात् ॥ (यजुर्वेद ३ । ६०)

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

सामवेदीय

वासुदेवोपनिषद्

शान्तिपाठ

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ।

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

गोपीचन्दनका महत्त्व, उसके धारणकी विधि और फल

देवर्षि नारदने सर्वेश्वर भगवान् वासुदेवको नमस्कार करके उनसे पूछा—भगवन् ! द्रव्य, मन्त्र, स्थान आदि (देवता, रेखा, रंग एवं परिमाण) के साथ मुझे ऊर्ध्वपुण्ड्रकी विधि बतलाइये ।

तब देवर्षि नारदसे भगवान् वासुदेव बोले—'जिसे ब्रह्मादि मेरे भक्त धारण करते हैं, वह वैकुण्ठधाममें उत्पन्न, मुझे प्रसन्न करनेवाला विष्णुचन्दन मैंने वैकुण्ठधामसे लाकर द्वारकामें प्रतिष्ठित किया है । कुङ्कुमादिसहित विष्णुचन्दन ही चन्दन है । मेरे अङ्गोंमें वह चन्दन गोपियोंद्वारा उपलेपित और प्रक्षालित होनेसे गोपीचन्दन कहा जाता है । मेरे अङ्गका वह पवित्र उपलेपन चक्रतीर्थमें स्थित है । चक्र (गोमतीचक्र) सहित तथा पीले रंगका वह मुक्ति देनेवाला है । [चक्रतीर्थमें जहाँ गोमती-चक्रशिला हो, उस शिलासे लगा पीला चन्दन ही गोपी-चन्दन है । शिलासे पृथक् तथा दूसरे रंगका नहीं ।]

पहले गोपीचन्दनको नमस्कार करके उठा ले, फिर इस मन्त्रसे प्रार्थना करे—

गोपीचन्दन पापघ्न विष्णुदेहसमुद्भव ।
चक्राङ्कित नमस्तुभ्यं धारणान्मुक्तिदो भव ॥

'हे विष्णुभगवान्‌के देहसे समुत्पन्न पापनाशक गोपी-चन्दन ! हे चक्राङ्कित ! आपको नमस्कार है । धारण करनेसे मेरे लिये मुक्ति देनेवाले होइये ।'

इस प्रकार प्रार्थना करके 'इमं मे गङ्गे०'[1] इस मन्त्रसे जल लेकर 'विष्णोर्नु कम्०'[2] इस मन्त्रसे (उस चन्दनको) रगड़े ।

फिर 'अतो देवा अवन्तु नो०'[3] आदि ऋग्वेदके मन्त्रोंसे तथा

---

१. 'इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्ण्या । असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तयाऽऽर्जीकीये शृणुह्या सुषोमया ॥'

(ऋक्० १० । ७५ । ५)

इस मन्त्रके सिन्धुद्वीप ऋषि हैं, मन्त्रोक्त सब नदियाँ देवता हैं, जगती छन्द है, जलदानमें इसका विनियोग है ।' इन ऋषि आदिका न्यास करना चाहिये ।

२. 'विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।
यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥'

(ऋक्० १ । १५४ । १)

इस मन्त्रका 'विष्णोर्नु कमिति मन्त्रस्य दीर्घतमा ऋषिः नारायणो देवता त्रिष्टुप् छन्दः मर्दने विनियोगः ।' इस प्रकार विनियोग है । इन ऋषि आदिका न्यास करना चाहिये ।

३. 'अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्त धामभिः ॥'

'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् । तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं पदम् ।'

(ऋक्० १ । २२ । १६, २०-२१)

इन तीनों मन्त्रोंको पढ़े । इनका विनियोग वाक्य यह है—'अतो देवा

विष्णुगायत्रीसे तीन बार अभिमन्त्रित करे। तदनन्तर—

शङ्खचक्रगदापाणे द्वारकानिलयाच्युत।
गोविन्द पुण्डरीकाक्ष मां पाहि शरणागतम्॥

'हाथोंमें शङ्ख, चक्र तथा गदा धारण किये, द्वारकाधाममें रहनेवाले हे अच्युत! हे कमललोचन गोविन्द! मैं आपकी शरणमें आया हूँ, मेरी रक्षा करो।'

इस प्रकार मेरा ध्यान करके गृहस्थ अनामिका अंगुलिद्वारा ललाट आदि (ललाट, उदर, हृदय, कण्ठ, दोनों भुजाएँ, दोनों कुक्षि, कान, पीठका (पेटके पीछेका) भाग, गर्दनके पीछे तथा मस्तक—इन) बारह स्थानोंपर विष्णुगायत्रीसे अथवा केशव आदि बारह नामोंसे (चन्दन) धारण करे। ब्रह्मचारी अथवा वानप्रस्थ (अनामिकासे ही) ललाट, कण्ठ, हृदय तथा बाहुमूल (कन्धोंके पास बाहुके कूल्हों) पर विष्णुगायत्रीके द्वारा अथवा कृष्णादि पाँच नामोंसे (चन्दन) धारण करे। संन्यासी तर्जनी अँगुलीसे सिर, ललाट तथा हृदयपर प्रणवके द्वारा (चन्दन) धारण करे।

इति ब्रूचस्य काण्वो मेधातिथि ऋषिः विष्णुः देवता गायत्री छन्दः अभिमन्त्रणे विनियोगः।' पूर्ववत् न्यास करे।

१. (विष्णुगायत्री)—नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि तन्नो विष्णुः प्रचोदयात्।

२. ललाटे केशवं विद्यान्नारायणमथोदरे।
माधवं हृदये न्यस्य गोविन्दं कण्ठकूपके॥
विष्णुञ्च दक्षिणे कुक्षौ तद्भुजे मधुसूदनम्।
त्रिविक्रमं कर्णदेशे वामे कुक्षौ तु वामनम्॥
श्रीधरं तु सदा न्यस्येद् वामबाहौ नरः सदा।
पद्मनाभं पृष्ठदेशे ककुद्दामोदरं स्मरेत्॥
वासुदेवं स्मरेन्मूर्ध्नि तिलकं कारयेत् क्रमात्।

ललाटमें केशव, उदरमें नारायण, हृदयमें माधव, कण्ठकूपमें गोविन्द, दाहिनी कुक्षिमें विष्णु, दाहिनी भुजामें मधुसूदन, कानोंमें त्रिविक्रम, बायीं कुक्षिमें वामन, वामबाहुमें श्रीधर, पीठमें पद्मनाभ, ककुत् (गर्दनके पीछे) में दामोदर, मस्तकपर वासुदेव—इस प्रकार भगवन्नामका न्यास करते हुए तिलक करे।

३. 'कृष्णः सत्यः सात्वतः स्याच्छौरिः शूरो जनार्दनः।'

अथवा—

कृष्णाय वासुदेवाय देवकीनन्दनाय च।
नन्दगोपकुमाराय गोविन्दाय नमो नमः॥

कृष्ण, सत्य, सात्वत, शौरि एवं जनार्दन अथवा कृष्ण, वासुदेव, देवकीनन्दन, नन्दगोपकुमार और गोविन्द—इन नामोंसे तिलक करे।

ब्रह्मादि (ब्रह्मा, विष्णु, शिव), तीनों मूर्तियाँ, तीनों (भूः भुवः स्वः) व्याहृतियाँ, तीन (गण-छन्द, मात्रा-छन्द तथा अक्षर-छन्द) छन्द, तीनों (ऋक्, यजुः एवं साम) वेद, तीनों (ह्रस्व, दीर्घ, प्लुत) स्वर, तीनों (आहवनीय, गार्हपत्य, दक्षिणाग्नि) अग्नियाँ, तीनों (चन्द्र, सूर्य, अग्नि) ज्योतिष्मान्, तीनों (भूत, वर्तमान, भविष्य) काल, तीनों (जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति) अवस्थाएँ, तीनों (क्षर, अक्षर, परमात्मा) आत्मा, तीनों पुण्ड्र (अकार, उकार, मकार—प्रणवकी ये तीन मात्राएँ)—ये सब प्रणवात्मक तीनों ऊर्ध्वपुण्ड्रके स्वरूप हैं। अतः ये तीन रेखाएँ एकत्रित होकर ॐके रूपमें एक हो जाती हैं (अर्थात् तीनों पुण्ड्र मिलकर प्रणवरूप होते हैं)। अथवा परमहंस प्रणवद्वारा एक ही ऊर्ध्वपुण्ड्र ललाटपर धारण करे। वहाँ (ललाटमें) दीपके प्रकाशके समान अपने आत्माको देखता हुआ तथा 'मैं ब्रह्म ही हूँ' ऐसी भावना करता हुआ योगी मेरा सायुज्य (मोक्ष) प्राप्त करता है और दूसरे (परमहंसके अतिरिक्त) कुटीचक, त्रिदण्डी, बहूदक आदि संन्यासी हृदयपरके ऊर्ध्वपुण्ड्रके मध्यमें या हृदयकमलके मध्यमें अपने आत्मतत्त्वकी भावना (ध्यान) करें।

उस हृदयकमलके मध्यमें नीले बादलके मध्यमें प्रकाशमान विद्युल्लताकी भाँति अत्यन्त सूक्ष्म ऊर्ध्वमुखी अग्निशिखा स्थित है। वह नीवारके शूक (सिके—कोंपलमूल) की भाँति पतली, पीतवर्ण तथा प्रकाशमय अणुके समान है। उसी अग्निशिखाके मध्यमें परमात्मा स्थित हैं। पहले हृदयके ऊपरके ऊर्ध्वपुण्ड्रमें (अग्निशिखाके मध्य परमात्माकी भावनाका) अभ्यास करे। उसके पश्चात् हृदय-कमलमें (उसी ध्यानका) अभ्यास करे। इस प्रकार क्रमशः अपने आत्मरूपकी मुझ परम हरिरूपसे भावना करे।

जो एकाग्र मनसे मुझ अद्वैतरूप (जिसके अतिरिक्त और कोई सत्ता नहीं, उस) हरिका हृदय-कमलमें अपने आत्मरूपसे ध्यान करता है, वह मुक्त है; इसमें सन्देह नहीं। अथवा जो भक्तिद्वारा मेरे अव्यय, ब्रह्म (व्यापक), आदि-मध्य एवं अन्तसे रहित, स्वयंप्रकाश, सच्चिदानन्दस्वरूपको जानता है (वह भी मुक्त है, इसमें सन्देह नहीं)।

मैं एक ही विष्णु अनेक रूपवाले जङ्गमों तथा स्थावर भूतोंमें भी ओतप्रोत होकर उनके आत्मरूपसे

निवास करता हूँ । जैसे तिलोंमें तेल, लकड़ीमें अग्नि, दूधमें घी तथा पुष्पमें गन्ध (व्याप्त है), वैसे ही भूतोंमें उनके आत्मरूपसे मैं अवस्थित हूँ । जगत्‌में जो कुछ भी दिखायी पड़ता है अथवा सुना भी जाता है, उस सबको बाहर और भीतरसे भी व्याप्त करके मैं नारायण स्थित हूँ । मैं देहादिसे रहित, सूक्ष्म, चित्प्रकाश (ज्ञानस्वरूप), निर्मल, सबमें ओतप्रोत, अद्वैत परम ब्रह्मस्वरूप हूँ ।

ब्रह्मरन्ध्रमें, दोनों भौंहोंके मध्यमें तथा हृदयमें चेतनाको प्रकाशित करनेवाले श्रीहरिका चिन्तन करे । इन स्थानोंको गोपीचन्दनसे उपलिप्त करके (वहाँ गोपीचन्दनका तिलक करके) तथा ध्यान करके साधक परमतत्त्वको प्राप्त करता है । ऊर्ध्वदण्डी, ऊर्ध्वरेता (ब्रह्मचारी), ऊर्ध्वपुण्ड्र (धारी) तथा ऊर्ध्वयोग (उत्तम गति देनेवाले योग) को जाननेवाला—इस ऊर्ध्व-चतुष्टयसे सम्पन्न संन्यासी ऊर्ध्वपद (दिव्यधाम) को प्राप्त करता है ।

इस प्रकार यह निश्चित ज्ञान है । यह मेरी भक्तिसे स्वयं सिद्ध हो जाता है । नित्य गोपीचन्दन धारण करनेसे एकाग्र भक्ति प्राप्त होती है । वैदिक ज्ञानसम्पन्न सर्वश्रेष्ठ सभी ब्राह्मणोंके लिये पानीके साथ घिसकर गोपीचन्दनके ऊर्ध्वपुण्ड्र (करने) का विधान है । जो मुमुक्षु (मोक्षकी इच्छा रखनेवाला) है, वह अपरोक्ष आत्मदर्शनकी सिद्धिके लिये गोपीचन्दनके अभावमें (गोपीचन्दन न हो, तब) तुलसीके जड़की मिट्टी (से) नित्य (तिलक) धारण करे । जिसका शरीर गोपीचन्दनसे लिप्त रहता है, उसके शरीरकी हड्डियाँ निश्चय ही (दधीचिकी हड्डियोंके समान) दिनोंदिन चक्र (वज्रके समान सुदृढ़) होती जाती हैं ।

(दिनमें तो गोपीचन्दनका ऊर्ध्वपुण्ड्र करे) और रात्रिको अग्निहोत्रकी भस्मसे **'अग्नेर्भस्मासि[1]०'** आदिसे (भस्म लेकर) **'इदं विष्णु[2]०'** आदि मन्त्रसे मलकर तथा **'त्रीणि पदा[3]०'** आदि मन्त्रसे, विष्णुगायत्रीसे तथा (यदि साधु हो तो) प्रणवसे उद्धूलन करे (सम्पूर्ण शरीरको मले) ।

जो इस विधिसे गोपीचन्दन धारण करता है, अथवा जो इस (उपनिषद्) का अध्ययन करता है, वह समस्त महापातकोंसे पवित्र हो जाता है । उसे पाप-बुद्धि उत्पन्न नहीं होती । वह सम्पूर्ण तीर्थोंमें स्नान कर चुकता है । (सब तीर्थोंके स्नानका पुण्य प्राप्त कर लेता है ।) सम्पूर्ण यज्ञोंका यजन करनेवाला (उनके यजनके फलको प्राप्त) होता है । सम्पूर्ण देवताओंसे पूजनीय हो जाता है । उसकी मुझ नारायणमें अचला भक्ति वृद्धिको प्राप्त होती है । वह सम्यक् ज्ञान प्राप्त करके भगवान् विष्णुका सायुज्य (मोक्ष) प्राप्त करता है । फिर (संसारमें) लौटकर नहीं आता, नहीं आता ।

आकाशमें व्याप्त हुए सूर्यकी भाँति भगवान् विष्णुके उस परमपदको सूक्ष्मदर्शी (ज्ञानी) सदा अपने हृदयाकाशमें देखते (साक्षात् करते) हैं । भगवान् विष्णुका वह जो परम पद है, उसे लोक-व्यवहारमें अनासक्त एवं साधनके लिये सदा जाग्रत् रहनेवाले विप्रगण ध्यानमें प्रकाशित करते हैं । (ध्यानमें उसका साक्षात् दर्शन करते हैं ।)

॥ सामवेदीय वासुदेवोपनिषद् समाप्त ॥

शान्तिपाठ

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ।

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

---

१. 'अग्नेर्भसास्यग्नेः पुरीषमसि चितः स्थ परिचित ऊर्ध्वचितः श्रयध्वम् ।' (वाजसनेयिसंहिता १२ । ४६)

२. 'इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पाꣳसुरे ॥' (ऋक्० १ । २२ । १७)

३. 'त्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः । अतो धर्माणि धारयन् ।' (ऋक्० १ । २२ । १८)

उपनिषदोंमें श्रीसर्वेश्वर

(लेखक—विद्याभूषण, सांख्य-साहित्य-वेदान्ततीर्थ श्रीव्रजवल्लभशरणजी वेदान्ताचार्य)

वेदेषु यत्किमपि गुप्तमनन्ततत्त्वं
ब्रह्मात्मसत्पुरुषशब्दमुखैर्विनीतम् ।
नत्वेह निर्गुणमशेषगुणाश्रयं तं
सर्वेश्वरं श्रुतिगिरा सुविभावयामि ॥

अनन्त कोटि ब्रह्माण्ड-नायक विश्वम्भर परमपिता परमेश्वर-तत्त्वकी वेद एवं उपनिषदोंमें जो मीमांसा की गयी है, वह ब्रह्म, आत्मा, विष्णु, रुद्र, शिव, केवल, सर्वज्ञ, इन्द्र, उपेन्द्र, नारायण, नृसिंह, कृष्ण, गोपाल, गोविन्द, परमात्मा, परमेश्वर, पुरुषोत्तम, वासुदेव, राम, यम, काल, ईश्वर, प्राण, आकाश, कं, खं, ॐ, सत्, असत्, चित्, आनन्द और अक्षर आदि अनेकों नामोंसे की गयी है। उपर्युक्त सभी नाम सार्थक हैं। इन सभीमें श्रीसर्वेश्वरके ही स्वरूप-गुणोंकी झाँकी होती है; क्योंकि शब्द और अर्थका तादात्म्य-सम्बन्ध माना जाता है। अतः शब्दके उच्चारण होते ही उसका अर्थ भाषित हो जाता है; परंतु जो व्यक्ति शब्दकी शक्तिसे अनभिज्ञ हों, उनको बारंबार उच्चारण करनेपर भी इन शब्दोंका अर्थ ज्ञात नहीं हो पाता। जबतक शब्दशक्ति-को द्योतन करनेवाले साधनोंकी प्राप्ति नहीं होती, तबतक अर्थ चाहे स्वयं मूर्तिमान् बनकर भी किसीके सामने उपस्थित हो जाय, अबोध व्यक्तिको यह पता नहीं चल सकता कि यह कौन वस्तु है, इसका क्या महत्त्व है एवं यह किस उपयोगमें आती है। जैसे नवजात शिशुको उसके माता-पिता, भाई आदि तत्तद्व्यक्तियोंको दिखलाकर जबतक बारंबार उनके नाम नहीं सुनाये जाते, तबतक वह शिशु अपने जनक-जननी आदि परमहितैषी आत्मीयोंको भी नहीं जान पाता। परंतु उनका ज्ञान हो जानेपर वह अपने उन माता-पिता-भ्राता आदिको उन-उन नामोंसे पुकारने लगता है और उनमें आत्मरक्षाका अभिनिवेश बना लेता है। अतएव जब कभी कोई भी आपत्ति आती दीखती है, तो वह तत्क्षण तल्लीन होकर रोता है और अपने उन पोषक-रक्षक माता-पिता आदिको पुकारता है और वे अपने कर्तव्यानुसार यथाशक्ति उसकी रक्षा करते हैं। अवस्था बढ़ जानेपर भी जबतक उस व्यक्ति-को किसी विशिष्ट शक्तिशाली संरक्षकका ज्ञान नहीं होता, तबतक वह उन्हीं भौतिकविग्रही माता-पिता आदिपर निर्भर रहता है। यही कारण है कि कुछ लोग वृद्ध हो जानेपर भी दुःखके अवसरपर अरी मैया! अरे बाप! आदि शब्दोंके वाच्यार्थको ही अपना संरक्षक मानते हैं। अतः ईश्वर आदि शब्दोंसे पुकार न करके अरी मा! आदि-आदि सम्बोधनोंके साथ-साथ ही रुदन करते देखे जाते हैं। यह लौकिक ज्ञानका उदाहरण शास्त्रीय ज्ञानके साथ भी घनिष्ठ सम्बन्ध रखता है। जैसे माता-पिता शब्दोंके प्रतिपाद्य व्यक्ति अपने पालनीयोंकी जहाँतक जितनी रक्षा करते हैं, वैसे ही उस सर्वाधार सर्वनियन्ता सर्वेश्वर प्रभुके ब्रह्म आत्मा आदि अन्यान्य नाम एवं उन नामोंके द्वारा अभिव्यक्त होनेवाला तत्तद्गुणशक्ति-विशिष्ट परमात्म-तत्त्व भी वहींतक उतनी ही रक्षा करता है, जितनी मात्रामें कि उन-उन नामोंसे परमात्म-शक्तिका आविर्भाव होता है, क्योंकि 'सर्वे शब्दा ब्रह्म-वाचकाः' इस उक्तिके अनुसार माता-पिता, भैया आदि सभी शब्द ब्रह्म (परमेश्वर) के ही वाचक होनेपर भी उनसे परिसीमित त्राणरूप ही फल मिलता है। अतः असीम रक्षाके लिये माता-पिता आदि शब्दोंके अतिरिक्त किसी दूसरे ही शब्दका अवलम्ब लिया जाता है; किंतु परमात्माके नाम अनन्त हैं। क्रमशः एक-एक नामकी उपासना करते-करते सहस्रों मानवजन्म व्यतीत हो जायँ तब भी, निर्हेतुक असीम कृपाकारक सर्वोच्च परमात्मतत्त्व-प्रतिपादक नामका प्राप्त होना कठिन है। अतः उपनिषदोंमें उस अनन्त ब्रह्माण्डनायक सर्वाधार सर्वेश्वर प्रभुके कुछ ऐसे विशिष्ट नामोंका उल्लेख है कि जिनका क्रम पूर्ण होकर एक ही जन्ममें मनुष्यको सर्वोच्च नामकी प्राप्ति हो सकती है, जिसके प्रयोगसे असीम रक्षा सुलभ हो जाती है और फिर अन्य नामादिका अन्वेषण भी अवशिष्ट नहीं रहता।

वेद, उपनिषद् आदि समस्त निगमागममें ऐसा एक महान् शब्द 'श्रीसर्वेश्वर' है, जिसका उच्चारण करते ही साधकको सर्वोच्च परमात्मतत्त्वकी झाँकी हो जाती है। किंतु यह शब्द, इस शब्दकी महिमा, इस नामकी प्रतिमा और उसकी उपासना—ये सब प्राचीन कालसे ही बड़ी गोपनीय वस्तु मानी गयी हैं। यही कारण है कि जैसे लोकमें विशेष गोप्यवस्तु, जो अत्यन्त अभीष्ट हो उसका अत्यन्त गोपन (छिपाव) किया जाता है, वैसे ही वेद और उपनिषदोंमें 'श्रीसर्वेश्वर' शब्दका अत्यन्त गोपन किया गया है। अर्थात्

ब्रह्म, आत्मा आदि अन्यान्य परमात्मवाचक शब्दोंकी अपेक्षा 'श्रीसर्वेश्वर' शब्दका प्रयोग अत्यन्त स्वल्प संख्यामें ही हुआ है। दूसरा हेतु यह भी माना जा सकता है कि ब्रह्म, आत्मा आदि शब्द अनेकार्थ-द्योतक हैं और सर्वेश्वर शब्द केवल एक ही सर्वोच्च पारमार्थिक पदार्थका प्रतिपादक है। अतएव उनका प्रयोग विभिन्न अर्थोंमें होनेके कारण अधिक स्थलोंमें एवं अधिक रूपेण हुआ है और 'सर्वेश्वर' शब्दका प्रयोग उसी स्थलमें हुआ है, जहाँ कि एक सर्वोच्च पारमार्थिक परमात्मतत्त्वके प्रतिपादनकी आवश्यकता हुई। इसलिये अन्यान्य उपनिषदोंमें प्रयुक्त 'सर्वेश्वर' शब्दकी चर्चा न करके केवल माण्डूक्य और बृहदारण्यक उपनिषद्में पठित सर्वेश्वर शब्दका ही पाठकोंको दिग्दर्शनमात्र करा दिया जाता है।

'एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम्।' (माण्डूक्य० १।५)

'यही सर्वेश्वर प्रभु हैं, जो चराचरके शासक और भूत-भविष्यत्-वर्तमान कालत्रयमें बाहर-भीतरकी समस्त वस्तु और भावोंके ज्ञाता हैं। अतएव ये ही अन्तर्यामी हैं और ये ही प्रभु समस्त चराचरके उपादान और समस्त भूत-प्राणियोंके निमित्तकारण तथा संहारक भी ये ही हैं।' यद्यपि कुछ महानुभाव इस श्रुतिकी व्याख्या करते हुए इसके 'सर्वेश्वर' शब्दको वैसे ही परब्रह्मका प्रतिपादक नहीं मानते हैं, जैसा कि उन्होंने परब्रह्म मान रक्खा है, तथापि उपक्रमोपसंहारादिपर विचार करनेसे उनकी वह व्याख्या असंगत-सी हो जाती है। क्योंकि इस उपनिषद्के आरम्भमें ही ॐकारपदवाच्य परब्रह्मकी प्रस्तावना की गयी है, फिर उस परब्रह्मको सुगमरूपसे जाननेके लिये उसी परब्रह्मके चार पादोंकी गणना की गयी है। यद्यपि वह परमात्मतत्त्व एक ही है। किसी प्रकारसे विभक्त नहीं होता तथापि स्थानादिके विभेदसे विश्व, तैजस, प्राज्ञ, तुरीय आदि उसकी अनेकों संज्ञाएँ हो जाती हैं। उपर्युक्त सभी संज्ञाएँ सापेक्ष हैं, इनमें अन्तर्यामिता एवं सर्वेश्वरता सर्वत्र निरपेक्षरूपेण विद्यमान रहती है। जाग्रत्-अवस्थामें आत्मा, इन्द्रिय, शरीर—ये सब सञ्चरित रहते हैं। अतः इस अवस्थामें वह अन्तर्यामी 'विश्व' कहलाता है। जब सब इन्द्रियोंकी शक्ति मनमें लीन हो जाती है, तब उस स्वप्नावस्थामें वह अन्तर्यामी प्रभु 'तैजस' कहलाता है, क्योंकि वहाँ मनका ही अन्तर्नियमन करता है। जब वह मन भी आत्मामें लीन हो जाता है, तब उस सुषुप्ति-अवस्थामें केवल जीवात्माका ही अन्तर्नियमन करनेसे वह अन्तर्यामी प्रभु 'प्राज्ञ' कहलाता है। जब वह प्रभु जाग्रत् आदि समस्त भेदोंको अत्यन्त सूक्ष्मरूपसे अपनेमें लीन करके योगनिद्रास्थ होता है—तब वही 'तुरीय' कहलाता है। यद्यपि जाग्रदादि अवस्थाएँ बदलती रहती हैं; किंतु परब्रह्मका सच्चिदानन्दात्मक वास्तविक स्वरूप चारों पादों (अवस्थाओं) में अनुस्यूत रहता है। अतः सभी पादों (अवस्थाओं) के अन्तर्यामीमें सर्वेश्वरत्व भी निर्बाध है ही। यदि इस उपनिषद्में स्वप्रतिपाद्य चतुर्थ पादमात्र ही परब्रह्मत्वेन अभीष्ट होता तो आरम्भमें 'सर्वं हि एतद्ब्रह्म' ऐसी प्रतिज्ञा न करके 'चतुर्थपाद एव ब्रह्म' ऐसी प्रतिज्ञा की जाती। अतः तृतीय पादके पश्चात् और चतुर्थ पादके पूर्वपठित 'सर्वेश्वर' शब्द देहली-दीपकन्यायसे दोनों पादोंके साथ ही अन्वित हो सकता है—यह नहीं, अपितु चारों पादोंके साथ ही अन्वित समझना चाहिये। उपनिषदोंमें जहाँ कहीं किसी श्रुतिके शब्दार्थमें सन्देह प्रतीत होता है, वह अन्यत्र दूसरी श्रुतिमें स्पष्ट हो जाता है, अतएव यही 'सर्वेश्वर' शब्द बृहदारण्यक उपनिषद्में स्पष्टतया उसी परात्पर ब्रह्मका प्रतिपादन करता हुआ दृष्टिगत होता है, जैसा कि समस्त व्याख्याकारोंने उच्च-से-उच्च परात्मतत्त्व मान रक्खा है। क्योंकि इसके अतिरिक्त फिर और कोई उपनिषत्-प्रतिपाद्य सर्वोच्च तत्त्व है ही नहीं।

'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान् एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनैतमेव विदित्वा मुनिर्भवति।' (बृहदारण्यक० ४।४।२२)

'वह यही परमपिता परमेश्वर महान् अज है, जिसका शास्त्रोंमें अनेकों नामोंसे उल्लेख मिलता है। यही प्रभु शरीर, इन्द्रिय, मन, प्राणादिमें विज्ञान (प्रकाश) मयरूपसे विराजमान है, अन्तर्यामीरूपसे हृदयान्तर्वर्ति-आकाशमें सदा स्थित रहता है। अतएव समस्त प्राणी इसीके वशमें हैं; इसीकी प्रेरणासे प्रवृत्त होते हैं, क्योंकि यही प्रभु सबके शासक हैं एवं चराचरके अधिपति हैं। यद्यपि प्रत्येक जीव और समस्त सदसद् वस्तुओंके भीतर यह प्रभु विराजमान है तथापि उनके गुण-दोषोंसे एवं भले-बुरे कर्मोंसे लिप्त नहीं होता, पक्षपातरहित, न्यायकर्ता और सर्वत्र समान दयालु होनेके कारण यही सर्वेश्वर है, यही सर्वेश्वर प्रभु समस्त भूतप्राणियोंका अधिपति, पालक और सेतुस्वरूप सर्वाधार है। इसीके आश्रित

रहनेके कारण अत्यन्त सूक्ष्म जीवसमूह और परमाणु आदि वस्तुओंका साङ्कर्य नहीं होता। विद्वान् भक्त वेदादि सच्छास्त्रों-द्वारा एवं यज्ञ-दान-तप आदि साधनोंसे इसी सर्वेश्वर प्रभुको जानने एवं प्राप्त करनेकी इच्छा करते हैं; क्योंकि इसी सर्वेश्वर प्रभुको जानने एवं प्राप्त करनेमें जीवनकी परम सफलता है।'

प्राचीन समयमें सभी मुनिजन 'श्रीसर्वेश्वर' नाम और श्रीसर्वेश्वरकी ही उपासना करते थे। श्रीसर्वेश्वर-प्राप्तिके लिये लौकिक प्रपञ्चको त्यागकर विरक्तिका अवलम्ब लेते थे। श्रीसनकादि-जैसे मुनिजनोंने पुत्रादि लौकिक एषणाओं-को छोड़कर श्रीसर्वेश्वरको ही अपना परमाराध्य एवं परम प्राप्य माना है; क्योंकि श्रुतियोंमें 'नेति-नेति' कहकर जिस तत्त्वको सर्वोच्च बतलानेका संकेत किया है, वह यही सर्वेश्वर-तत्त्व है। अतएव इसी तत्त्वके उपासक प्राचीन ऋषि-मुनि सर्वेश्वरवादी कहलाते थे। श्रीहंसभगवान्‌ने श्रीसनकादिको इसी सर्वेश्वर-तत्त्वका उपदेश किया था। फिर सनकादिने श्रीनारदजीको इसी तत्त्वकी उपासनाका उपदेश दिया—जो छान्दोग्य-उपनिषद्‌में भूमाविद्याके नामसे वर्णित है। बृहदारण्यक उपनिषद्‌में वही भूमाविद्या सर्वेश्वरविद्याके रूपसे उपदिष्ट हुई है। देवर्षि श्रीनारदजीने श्रीनिम्बार्क आदि मुनिवरोंको इसी सर्वेश्वर-उपासना (विद्या) का उपदेश किया। इस प्रकार परम्पराके रूपमें यह विद्या चली आ रही है। श्रीनिम्बार्काचार्य-के परवर्ती सभी आचार्योंने इसे अपनी परम गोप्य विद्या मानकर केवल उत्तमोत्तम अधिकारियोंको ही इसका उपदेश किया, जिससे उत्तरोत्तर यह विद्या विरलप्रचार बनती गयी। अन्यान्य नामोंसे इस विद्याका विशेष विस्तार हुआ।

श्रीभगवान्‌के सभी नाम सर्वविधि कल्याणप्रद एवं समान ही हैं, इसमें तनिक भी संदेह नहीं। तथापि नामोंमें प्रकृति-प्रत्ययात्मक विशेषता कुछ-न-कुछ अवश्य माननी पड़ती है। क्योंकि जिन-जिन नामोंमें जैसा-जैसा प्रकृति-प्रत्ययका योग है, उन-उन नामोंसे वैसे ही शक्तिविशेषका विकास होता है। इसलिये उन-उन नामोंसे उपासना करनेवाले साधकोंको उन्हीं अर्थोंके अनुसार फल-प्राप्ति होती है। अतएव वेद, ब्राह्मण, उपनिषद्, आरण्यक, इतिहास, पुराण आदि शास्त्रोंमें ध्यान, यजन, पूजन, कीर्तन आदि विभिन्न-विभिन्न युगोंके विशेष साधनोंकी भाँति परमात्माके नामोंकी उपासनाका भी क्रम देखा जाता है; जिससे यह स्पष्ट हो जाता है कि किस-किस अवसरपर किन-किन ऋषि-मुनियोंने किन-किन नामोंसे परमात्माकी उपासना की।

जिस प्रकार 'ब्रह्म' 'विष्णु' आदि व्यापकत्व-प्रतिपादक शब्द प्रकृति-प्रत्ययके तात्पर्यानुसार उस परमात्म-तत्त्वकी व्यापकताको सूचित करते हैं। 'आत्म' शब्द निरन्तर स्थिति और 'सत्' शब्द अस्तिता, 'पुरुष' शब्द पुरीरूप समस्त क्षेत्रोंमें स्थिति और 'असत्' शब्द सूक्ष्म-कारणत्व प्रदर्शित करता है। 'अक्षर' शब्द अविनाशिता एवं 'राम' शब्द योगियोंके रमण-स्थलका द्योतन करता है। तथा 'कृष्ण' शब्द अपनी ओर आकर्षित कर संसारसे निवृत्तिकारिता प्रकटित करता है। 'रुद्र' शब्द भयदर्शकत्व, 'शिव' शब्द मङ्गलमयता, 'शङ्कर' शब्द कल्याण-कारकता, 'इन्द्र' शब्द आह्लादकत्व, 'सूर्य' शब्द प्रकाशकत्व, 'काल' शब्द गणनात्मकता, 'यम' शब्द नियामकता, 'प्रजापति' शब्द प्रजापालकता, 'गणपति' शब्द गणोंका आधिपत्य द्योतित करता है। 'महादेव' शब्द एक बड़े प्रकाशात्मक स्वरूपका निर्देश करता है और 'ईश्वर' शब्द शासकता प्रकटित करता है। 'विश्वेश्वर' शब्द प्राकृत विश्वकी शासकता प्रदर्शित करता है। 'पुरुषोत्तम' और 'परमात्म' शब्द भी सदा स्थित रहनेवालोंमें सर्वोच्च आत्मत्व-का प्रदर्शन कराते हैं। उसी प्रकार 'सर्वेश्वर' शब्द समस्त प्राकृत-अप्राकृत वस्तुजातकी शासकता एवं नित्य-निरतिशय ऐश्वर्य आदि सर्वोपरि शक्तिका प्रकाश करता है। यद्यपि 'ईश्वर' शब्दके साथ अखिल और निखिल शब्दोंके योगसे भी उपर्युक्त अर्थ सम्भावित हो सकता है; किंतु उपनिषदोंमें ऐसे विशेषणविशिष्ट शब्द सर्वोच्च-तत्त्व प्रतिपादनके अवसरपर कहीं नहीं अपनाये गये। इसलिये यही निश्चित होता है कि उपनिषदोंमें 'सर्वेश्वर' शब्द सर्वोच्च परमात्मतत्त्वका प्रतिपादक है। क्योंकि 'ब्रह्म' 'विष्णु' 'रुद्र' आदि जितने भी परमात्मतत्त्वके वाचक शब्द हैं, उन सभीकी शक्ति एक 'सर्वेश्वर' शब्दमें समाविष्ट है।

इसलिये प्रभुको प्रसन्न कर अपनी समस्त आपत्तियोंको मिटाने एवं नित्य निरतिशय आनन्दकी प्राप्तिके लिये, किस अवसरपर प्रभुके किस नामसे किस स्वरूपकी उपासना (प्रार्थना) करनी चाहिये—यह समझकर इस महान् धार्मिक सङ्कटके समय, उपनिषदोंके सर्वस्वरूप रहस्यात्मक इसी 'सर्वेश्वर' मन्त्रका उपयोग करना विशेष हितकर है। श्रीसर्वेश्वर प्रभुमें अपनी रक्षाके लिये ऐसा घनिष्ट अभिनिवेश कर लेना चाहिये कि—

मां चेन्न पास्यसि ततो भगवन्ममैव
हानिर्भवेदिति तु नो मननीयमीश।
सर्वेश्वरस्य करुणादिगुणामृताब्धे-
र्दासो हि सीदति जना इति वै क्षिपेयुः॥

हे भगवन्! हे ईश! आप यदि मेरी रक्षा न करेंगे तो आप यह न समझें कि उससे केवल मेरी ही हानि होगी, किंतु 'अहा देखो, सर्वेश्वरका सेवक होकर भी दुःख पा रहा है' यह कहकर जनता आपको भी उलाहना दिये बिना नहीं रहेगी।

ऐसे विश्वासी भक्तोंपर ही सर्वेश्वर प्रभु शीघ्रातिशीघ्र द्रवित होते हैं।

उपनिषदोंमें आत्मानुभव

(लेखक—श्रीबाबूलालजी गुप्त 'श्याम')

सृष्टिके पूर्व जो जगत्‌की अनिर्वचनीय अव्याकृत अवस्था है, उसीको 'अव्यक्त' कहते हैं। यह 'अव्यक्त' ही परमेश्वरकी 'माया' नामक शक्ति है। सृष्टिके प्रारम्भमें परमात्माद्वारा जो सृष्टिविषयक ईक्षण[1] (आलोचन) होता है, उसका नाम समष्टि 'बुद्धि' (महत्तत्त्व) है। अथवा यों कहिये कि सृष्टि-रचनाविषयक परमेश्वरका ज्ञान ही 'ईक्षण' है। ईक्षणके अनन्तर 'अहं बहु स्याम्' (मैं बहुत रूपोंमें प्रकट हो जाऊँ)—इस प्रकारका जो परमेश्वरीय संकल्प है, वही 'अहङ्कार'[2] कहलाता है। उस अहङ्कारसे ही आकाशादि-क्रमसे पञ्चमहाभूतोंकी उत्पत्ति हुई है[3]।

ये पञ्चमहाभूत तमःप्रधान प्रकृतिसे उत्पन्न हुए हैं। इन सबके जो पृथक्-पृथक् सत्त्व-अंश हैं, उनसे श्रोत्र आदि पाँच ज्ञानेन्द्रियोंका प्रादुर्भाव हुआ है। इन पाँचों सत्त्वांशोंका संघात ही अन्तःकरण है। इसी प्रकार आकाश आदि पाँचों भूतोंके जो पृथक्-पृथक् राजस अंश हैं, उनसे क्रमशः वाक्, पाणि, पाद, गुदा तथा उपस्थ—ये पाँच कर्मेन्द्रियाँ उत्पन्न हुईं। उक्त पाँचों राजस अंशोंके मेलसे प्राणका प्रादुर्भाव हुआ, जो वृत्तिभेदसे मुख्यतः पाँच प्रकारका माना गया है। पाँच ज्ञानेन्द्रिय, पाँच कर्मेन्द्रिय, पाँच प्राण, मन तथा बुद्धि—इन सत्रह तत्त्वोंका समुदाय ही सूक्ष्म शरीर है। पिण्ड और ब्रह्माण्डकी उत्पत्तिके लिये पाँचों भूतोंका पञ्चीकरण हुआ। पञ्चीकृत भूतोंसे बना हुआ यह स्थूल शरीर 'अन्नमय कोष' कहलाता है। सूक्ष्म शरीरके रजोमय अंश—पाँच प्राण एवं पाँच कर्मेन्द्रियोंका समुदाय मिलकर 'प्राणमय कोष' है। मन तथा सात्त्विक अंशभूत ज्ञानेन्द्रियाँ 'मनोमय कोष'के अन्तर्गत हैं। निश्चयात्मिका बुद्धि एवं ज्ञानेन्द्रियाँ 'विज्ञानमय कोष' हैं। कारण शरीर ही 'आनन्दमय कोष' है। यही संक्षेपसे सृष्टिकी प्रक्रिया है (पञ्चदशी तत्त्व-विवेक १७ । ३६)। पञ्चीकृत भूतोंसे उत्पन्न विषयोंका ही दर्शन-स्पर्श आदि होता है। प्रत्येक इन्द्रिय अपनेसे संबन्ध रखनेवाले केवल एक ही विषयको ग्रहण करती है; इसलिये सम्पूर्ण इन्द्रियग्राह्य विषय पाञ्चभौतिक होनेके कारण विनश्वर हैं। उनकी उत्पत्ति होती है, अतः विनाश भी अवश्यम्भावी है। आत्मा नित्य-सिद्ध चेतन है; इन विनाशशील जड वस्तुओंसे उसका कोई सम्बन्ध नहीं है। वह इनसे सर्वथा पृथक् एवं विलक्षण है। इस प्रकार अन्वय-व्यतिरेकसे आत्माको इन भूतोंसे पृथक् और अपना ही स्वरूप जानकर उसमें स्थिति प्राप्त की जा सकती है। आत्मस्थिति प्राप्त होनेपर ही जीव कृतकृत्य होता है। श्रीगुरुदेवकी कृपासे इस शरीरके रहते हुए ही आत्माका अनुभव होता है; और प्रयत्न करनेपर सबको हो सकता

१. 'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' (उन्होंने ध्यानयोगमें स्थित होकर परमात्माकी अपनी ही शक्तिका, जो अपने गुणोंसे आच्छादित (अव्यक्त) है, साक्षात्कार किया)—श्वेताश्वतर० १ । ३ । यह श्रुतिप्रतिपादित अव्यक्त है।

२. 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' (श्वेता० ४ । ९) यह श्रुति परमेश्वरकी शक्तिका नाम 'माया' बतलाती है।

३. 'तदैक्षत' इति ईक्षणरूपा बुद्धिः।

४. 'बहु स्यां प्रजायेय' (छान्दो० ४ । ९) इति बहुभवन-संकल्परूपः अहङ्कारः।

५. तस्माद् वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः, आकाशाद् वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथिवी' (तैत्ति० ३ । १) इति पञ्चभूतानि श्रौतानि।

है। अतः प्रस्तुत लेखमें इसी विषयका दिग्दर्शन कराया जाता है।

गीतोपनिषद्में आत्माको 'ज्योति' कहा गया है—**'ज्योतिषामपि तज्ज्योतिः'** (गीता १३। १७)। 'ज्योति'शब्दका अर्थ है—अवभासक, प्रकाशक अथवा चैतन्य। आत्मा सर्वत्र विद्यमान होनेपर भी मन तथा बुद्धिके द्वारा गम्य नहीं है। उसे 'अस्ति' या 'नास्ति' भावसे बुद्धिका विषय नहीं बनाया जा सकता। वह अप्रमेय है, बुद्धि उसे माप नहीं सकती। लौकिक बुद्धिसे आत्माका रहना और न रहना—दोनों समान जान पड़ते हैं; क्योंकि बुद्धिकी पहुँच वहाँतक है ही नहीं। आत्मा सबका आश्रय है; किंतु वह आश्रय-आश्रित-सम्बन्धसे लिप्त नहीं है। उसका आश्रय-भाव भी कल्पित ही है। आत्मा एक सर्वविलक्षण वस्तु है। भेद-अभेद, विभक्त-अविभक्त किसी भी लक्षणद्वारा उसे यथार्थतः व्यक्त नहीं किया जा सकता। श्रीगुरुके मुखसे आत्मतत्त्वका इस प्रकार प्रतिपादन सुनकर शिष्य चकित हो उठता है और पूछता है—'भगवन्! यदि सर्वत्र विद्यमान होनेपर भी आत्माकी उपलब्धि सम्भव नहीं है, तब तो वह परमाणु आदिकी भाँति जडरूप ही हो जायगा?' इस शङ्काका समाधान करते हुए श्रीगुरुदेव कहते हैं—

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम्॥
(गीता १३। १७)

बुद्धि अथवा इन्द्रियोंद्वारा उपलब्ध न होनेसे ही आत्माको 'जड' नहीं कहा जा सकता; क्योंकि वह उन बुद्धि आदिकी पहुँचसे परे है। इन्द्रियोंद्वारा जिन रूप आदि विषयोंका ग्रहण होता है, उन सबसे रहित होनेके कारण ही आत्माकी उनके द्वारा उपलब्धि नहीं होती। अतः उसका इन्द्रियाग्राह्यत्व उचित ही है। 'तत्' वह ज्ञेय ब्रह्म **'ज्योतिषामपि ज्योतिः'** प्रकाशकोंको भी प्रकाश देनेवाला है। सूर्य आदि बाह्य ज्योति हैं और बुद्धि आदि आन्तरिक ज्योति हैं—इन सबका वह प्रकाशक है। चैतन्य-ज्योति ही जड-ज्योतिकी प्रकाशिका है—चैतन्यसे ही जडका प्रकाश होता है। यदि ऐसा न हो तो जड निःसाक्षिक होकर अप्रकाशित ही रह जाय।

'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः' 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति'

—इत्यादि श्रुतियोंसे तथा—

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्॥
(गीता १५। १२)

—इत्यादि भगवद्वाक्योंसे भी यही बात सिद्ध होती है। यदि कहें, आत्मा स्वरूपतः चैतन्य होते हुए भी जडसे संसर्ग-युक्त तो है ही; तो यह भी ठीक नहीं; क्योंकि वह **'तमसः परम्'** है—अविद्याकल्पित जडवर्गसे परे है। जड अविद्याका कार्य होनेसे असत् है और आत्मा नित्य सत् है; अतः उससे उसका संसर्ग नहीं है। तात्त्विक दृष्टिसे सत् और असत्का सम्बन्ध हो ही नहीं सकता। सम्बन्धकी प्रतीति भी अज्ञानके ही कारण होती है। **'उच्यते'**—यह बात श्रुतियों और स्मृतियोंद्वारा वर्णित है। यथा—

'अक्षरात् परतः परः' (मुण्डक० २। १। २)

निःसङ्गस्य ससङ्गेन कूटस्थस्य विकारिणा।
आत्मनोऽनात्मना योगो वास्तवो नोपपद्यते॥*

'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' (श्वेताश्वतरोपनिषद् ३। ८)

अर्थात् आत्मा आदित्यवर्ण और तमसे परे है। यहाँ 'आदित्यवर्ण'का अर्थ है—आदित्य (सूर्य) जिस प्रकार अपने प्रकाशके लिये अन्य किसीकी भी अपेक्षा नहीं करता, उसी प्रकार ब्रह्म भी अपने प्रकाशके लिये किसीकी अपेक्षा नहीं रखता अर्थात् वह सर्वप्रकाशक तथा स्वयंप्रकाश है। वह आत्मा **'स्वयंज्योतिः'** अर्थात् जड़वर्गके साथ असंस्पृष्ट होनेसे **'ज्ञानम्'**—ज्ञानस्वरूप है। तात्पर्य यह कि प्रमाणजन्य जो चित्तवृत्ति है अर्थात् वेदान्त-श्रवणादि-रूप शब्द-प्रमाणसे जो चित्तवृत्ति विशेष उत्पन्न होती है, उस अविद्या-कालुष्यरहित चित्तवृत्तिमें जो संवित् (चेतना या ज्ञान) अभिव्यक्त होती है वह आत्मा (ब्रह्म) की ही एक झलक है; वह आत्मा संवित्-स्वरूप है और इसीलिये वह चेतन ही **'ज्ञेयम्'**—ज्ञेय है; क्योंकि वही अविद्यासे आवृत रहनेके कारण अज्ञात है। जड़ वस्तुकी अज्ञातता न रहनेसे वह ज्ञेय नहीं कही जा सकती।†

* असङ्ग एवं निर्विकार आत्माका आसक्तियुक्त विकारी अनात्माके साथ वास्तविक सम्बन्ध होना सम्भव नहीं है।

† अभिप्राय यह कि आवृत वस्तु ही अज्ञात होती है, ज्ञानके द्वारा आवरणभङ्गमात्र होता है। जड वस्तुका आवरण नहीं स्वीकार किया गया है; क्योंकि वह इन्द्रियग्राह्य है। अनावृत होनेसे वह अज्ञात नहीं है, अतएव ज्ञेय भी नहीं है; क्योंकि अज्ञात ही ज्ञातव्य होता है, जो ज्ञात है, वह ज्ञातव्य नहीं।

अब प्रश्न होता है, यदि वह ज्ञानके योग्य है तो सभी लोग उसे क्यों नहीं जान सकते ? इसके उत्तरमें कहते हैं—**'ज्ञानगम्यम्'**—वह ज्ञानगम्य है अर्थात् **'अमानित्व'**से लेकर **'तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्'** (गीता १३ । ७—११) पर्यन्त जिस साधन-कलापको ज्ञानका हेतु कहा है, ज्ञानशब्दवाच्य उन साधन-समूहोंसे ही आत्मा गम्य (प्राप्य) है, अन्यथा उसे नहीं प्राप्त किया जा सकता। फिर प्रश्न होता है कि यदि आत्मा साधनोंसे ही गम्य होता है तो क्या वह किसी दूर स्थानमें मिलेगा ? इसका उत्तर है—नहीं **'हृदि सर्वस्य विष्ठितम्'**—वह सबके हृदयमें अर्थात् निखिल प्राणियोंकी बुद्धिरूप हृदय-गुहामें ही स्थित है। सूर्यके प्रकाशके सर्वत्र सामान्यभावसे रहनेपर भी जैसे वह दर्पण किंवा सूर्यकान्तमणि आदिमें विशेष रूपसे अभिव्यक्त होता है, उसी प्रकार वह आत्मा भी सर्वत्र सामान्यभावसे रहनेपर भी उस हृदयकन्दरारूप बुद्धि-गुहामें विशेष रूपसे प्रकाशित होता है। वह वस्तुतः व्यवधानरहित है, परन्तु भ्रान्ति (अविद्या)के कारण व्यवहित प्रतीत होता है तथा सब प्रकारके भ्रमका कारण जो अज्ञान है, उसकी निवृत्ति होनेपर प्राप्त हुआ-सा ज्ञात होता है। ज्ञानक्रियाका कर्म, जो ज्ञेय वस्तुका जानना है, उस प्रकार ज्ञानके फलरूपसे ज्ञेय न होनेपर भी वह आत्मा सबके हृदयमें अधिष्ठित है तथा स्वयं साक्षात् ज्ञानस्वरूप है। अमानित्वादि साधनोंसे प्रतिबन्ध दूर होकर इसका प्रकाश्य होनेके कारण इसे 'ज्ञेय' कहा गया है। आत्मा स्वप्रकाशस्वरूप स्वयंसिद्ध है, अतएव वह आवरण-भङ्गरूप वृत्तिव्याप्तिका ही विषय है; उसमें फल-व्याप्ति कैसे हो सकती है ?

स्वप्रकाशस्वरूपत्वात् सिद्धत्वाच्च चिदात्मनः।
वृत्तिव्याप्यत्वमेवास्तु फलव्याप्तिः कथं भवेत्॥

(सदाचारा० ५)

अर्थात् उसमें फल-व्याप्ति नहीं हो सकती। अस्तु, जाग्रदादि सभी अवस्थाओंमें एक अद्वितीय निर्मल ज्ञान (सत्ता) ही सदा भास रहा है; परंतु उस सर्वव्यापक निरवधिक, केवल शुद्ध विज्ञानघनस्वरूपको मन्द भाग्यवाले नहीं जान सकते—

ज्ञानमेकं सदा भाति सर्वावस्थासु निर्मलम्।
मन्दभाग्या न जानन्ति स्वरूपं केवलं बृहत्॥

(सदाचारानुसन्धानम् ३१)

जो संकल्पका साक्षी ज्ञानस्वरूप है, जो सब चराचर प्राणियोंका जीवनरूप है 'चेतनश्चेतनानाम्' है, वही आत्मा है और वही 'मैं हूँ' इस प्रकार जो जानता है और अनुभव करता है, वह मुक्त और कृतकृत्य है—इसमें कुछ भी संशय नहीं। प्रमाता (अन्तःकरणविशिष्ट जीवात्मा), प्रमाण (प्रत्यक्षादि), प्रमेय (घट-पट आदि) तथा (वृत्तिज्ञान) प्रमा जिस चैतन्य-प्रकाशसे प्रतीत होते हैं, उस चैतन्य-ज्ञानके लिये कौन प्रमाण चाहिये अर्थात् वह चैतन्य वस्तु स्वतः-सिद्ध स्वयंप्रकाश है, प्रमाणान्तरसे उसका ज्ञान नहीं हो सकता। क्योंकि वही तो प्रमाणोंका भी प्रमाण है अर्थात् प्रमाण भी उस चैतन्यसे ही प्रकाशित होकर प्रमाणित होते हैं।

इसी आत्माको—

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च॥

(श्वेताश्वतर० ६ । ११)

'समस्त प्राणियोंमें एक ही देव स्थित है। वह सर्वव्यापक, समस्त भूतोंका अन्तरात्मा, कर्मोंका अधिष्ठाता, समस्त प्राणियोंमें बसा हुआ, सबका साक्षी, सबको चेतनत्व प्रदान करनेवाला, शुद्ध और निर्गुण है।' इस श्रुतिमें 'साक्षी' कहा गया है। श्रीगीताजीमें भी **'उपद्रष्टानुमन्ता च'** (१३ । २२) कहा गया है अर्थात् देह, चक्षु, मन और बुद्धिरूप दृश्य-पदार्थोंमें रहकर भी उन देह, चक्षु, मन और बुद्धि आदिके समस्त व्यापारोंको एवं दृश्योंको अविक्रियरूपसे वह देखता है। इसलिये 'उपद्रष्टा' है और उन देह, इन्द्रिय प्रभृतिको अपने-अपने व्यापारमें अपनी-अपनी इच्छानुसार प्रवृत्त होनेपर उन्हें रोकता भी नहीं—वह केवल साक्षीरूपसे सब कुछ देखता है—अतः आत्मा स्वभावसे ही साक्षी एवं द्रष्टा है। इसलिये द्रष्टाभाव आत्माका स्वरूप है। इसकी गाढ़ अवस्थामें सविकल्प समाधि लगती है। अतः सब कालमें विराजमान सच्चिदानन्द-घन निर्गुण निर्विकार निराकार आत्माका द्रष्टाभाव रखना ब्रह्माभ्यास ही है तथा यह उच्चकोटिकी साधना है।

चित्तगत काम, संकल्प प्रभृति वृत्तियाँ दृश्य हैं, आत्म-चैतन्य उनका द्रष्टा है, इस भावसे आत्मचैतन्यका ध्यान करना चाहिये अर्थात् उन काम-संकल्पादि वृत्तियोंमेंसे प्रत्येक वृत्तिको द्रष्टाका दृश्यरूप जानकर तथा जो चैतन्य उन वृत्तियोंका साक्षी हुआ है, उस द्रष्टा साक्षीको ही अपना यथार्थ स्वरूप जानना चाहिये। मैं असङ्ग, सच्चिदानन्द स्वयंप्रकाश हूँ तथा सब प्रकारके काम-संकल्पादि द्वैतसे वर्जित हूँ; स्वगत, सजातीय तथा विजातीय भेदसे शून्य अन्तरात्मस्वरूप साक्षी

हूँ—इस प्रकारका भाव सदा जागरित रखना चाहिये और मैं अन्तरात्मस्वरूप चैतन्य-मात्र, द्रष्टा, साक्षी हूँ—इस चिन्तन-धाराको ऐसे प्रवाहित करना चाहिये कि तार न टूटने पावे। इस प्रकारका अभ्यास सहज होनेपर स्वरूपभूत ज्ञानानन्दका आविर्भाव होकर आत्मस्थितिपूर्वक जीव कृतकृत्य हो जाता है।

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः॥
(श्वेताश्वतर० ६। २३)

'जिसकी परमेश्वरमें अत्यन्त भक्ति है और जैसी परमात्मामें है वैसी ही श्रीगुरुदेवमें भी है, उसीके अन्तःकरणमें इन तत्त्वोंका प्रकाश होता है।'

निवेदन और क्षमा-प्रार्थना

मनुष्य-जीवनका चरम और परम उद्देश्य है—अखण्ड पूर्ण आनन्द तथा सनातन शान्तिरूप भगवान्‌को प्राप्त करना। जीवनके अन्य सारे कार्य इसी एकमात्र चरम लक्ष्यकी सिद्धिके लिये किये जाने चाहिये। हमारे उपनिषद् इसी परम लक्ष्यके स्वरूप तथा उसकी प्राप्तिके विविध अनुभवपूर्ण साधनोंका उपदेश करते हैं। हम भारतीय आज इस अपने घरके दिव्य परमोज्ज्वल प्रकाशको छोड़कर अज्ञानान्धकारके नाशके लिये दूसरोंकी टिमटिमाती चिराग़पर मुग्ध हुए जा रहे हैं! हमारा यह मोह दूर हो। हम उपनिषदोंका किसी अंशमें यत्किञ्चित् परिचय प्राप्त कर सकें, इसी उद्देश्यसे 'उपनिषद्-अङ्क'के प्रकाशनका हमारा यह क्षुद्र प्रयास है।

उपनिषदें ज्ञानकी खानें हैं। जीवनकी सभी दिशाओंमें प्रकाश देनेवाली अखण्ड परम ज्योति हैं। परमात्माके पुनीत मार्गकी पथप्रदर्शिका हैं और परमात्मा परमेश्वरके विभिन्न रूपोंके निर्भ्रान्त और समन्वयात्मक स्वरूपका साक्षात्कार करानेवाली हैं। उपनिषदोंकी महिमा इसलिये नहीं है कि दाराशिकोहने इनसे प्रकाश प्राप्त किया या शोपेनहर, मैक्समूलर एवं अन्यान्य पाश्चात्य विद्वानोंने इनकी प्रशंसा की है। यह उनका सौभाग्य है, जो उन्हें उपनिषदोंका कुछ आभास प्राप्त हुआ। वे उपनिषदोंको न जान पाते, जानकर भी प्रशंसा न करते या कोई इन्हें व्यर्थ बताकर निन्दा भी करता तो इससे उपनिषदोंका महत्त्व तो अक्षुण्ण ही रहता। क्योंकि उनकी महिमाका आधार उनका निर्मल मङ्गलमय-प्रकाशमय स्वरूप ही है।

आजकल काल-निर्णयकी पद्धति चली है, और पाश्चात्य विद्वानोंके मतोंका अनुकरण करके भारतीय विद्वान् भी उसी पद्धतिके अनुसार चल रहे हैं। इसीसे उपनिषदोंका निर्माण-काल ईसासे सात-आठ सौ वर्ष पूर्व बतलाते हैं। पर उन्हें यह समझना चाहिये कि ब्रह्मसूत्रमें उपनिषदोंकी व्याख्या है और ब्रह्मसूत्रका श्रीमद्भगवद्गीतामें उल्लेख है, इससे यह सिद्ध है कि भगवद्गीतासे पूर्व उपनिषदोंका अस्तित्व था। श्रीमद्भगवद्गीताका प्रादुर्भाव ईसासे ३१०० वर्ष पूर्व महाभारत-युद्धमें हुआ था—यह प्रायः निर्णीत हो चुका है। ऐसी अवस्थामें दूसरोंके अन्धेरेमें काल टटोलनेकी यह पद्धति कहाँतक समीचीन है, इसपर विद्वान् सज्जन विचार करें। वस्तुतः उपनिषदोंकी महत्ता कालपर नहीं है, वह तो उनकी महान् ज्ञानराशिको लेकर है, जो वेदोंके सारके रूपमें ऋषियों-द्वारा श्रुत और संगृहीत है एवं जो नित्य, सत्य और सनातन है।

उपनिषदोंमें तत्त्वज्ञान या ज्ञानके परम साध्य तत्त्वके स्वरूपका साक्षात्कार ही नहीं है, वहाँतक पहुँचनेके विभिन्न रुचिके अधिकारियोंके अनुकूल विविध साधनोंका भी वर्णन है, और साथ ही मनुष्यको ऊँचे उठानेवाले उस सदाचारका भी महत्त्वपूर्ण उल्लेख है, जिसे जानकर प्रत्येक मनुष्य अपनेको ऊँचा उठानेका प्रयत्न कर सकता है। यह भारतीयोंकी परम निधि है और किसी दिन इन्हींके प्रकाशसे विश्वमें यथार्थ सुख-शान्तिका प्रसार होगा।

उपनिषद् सैकड़ों हैं। उनमें बारह प्रधान मानी जाती हैं। इन बारहमेंसे—ईश, केन, कठ, प्रश्न, मुण्डक, माण्डूक्य, ऐतरेय, तैत्तिरीय और श्वेताश्वतर इन नौ उपनिषदोंको तो मूल, पदच्छेद, अन्वय तथा व्याख्यासहित प्रकाशित किया जा रहा है। समय-संकोचसे शेष तीन—छान्दोग्य, बृहदारण्यक और कौषीतकि-ब्राह्मणपर व्याख्या नहीं लिखी जा सकी।

अतएव उन तीनोंका तथा बयालीस अन्य उपनिषदोंका केवल हिंदी-भाषान्तर दिया गया है। यों इस अङ्कमें कुल ५४ उपनिषदें आ गयी हैं। **नौ उपनिषदोंकी जो पदच्छेद-अन्वयसहित व्याख्या प्रकाशित हुई है, वह 'कल्याण' पाठकोंके सुपरिचित गीताशाङ्करभाष्य और गीता-रामानुजभाष्यके अनुवादक भाई श्रीहरिकृष्णदासजी गोयन्दकाकी उनके अपने दृष्टिकोणसे लिखी हुई है और उसमें प्रकाशित मतके लिये वे ही उत्तरदाता हैं।** शेष उपनिषदोंमें, कुछ स्थलोंको टिप्पणियाँ आदि देकर स्पष्ट करनेके अतिरिक्त प्रायः सभीका अक्षरानुवाद देनेका प्रयत्न किया गया है। विषय गहन है, हमलोगोंका ज्ञान सीमित और अल्प है तथा समय भी कम था, इसलिये यह निश्चित है कि यथासाध्य बहुत सावधानी बर्तनेपर भी अनुवादमें तथा छपाईमें भूलें रही हैं। इसलिये हम अपने कृपालु पाठकोंसे क्षमा चाहते हैं। उपनिषदोंके अतिरिक्त इस अङ्कमें उपनिषदोंपर कुछ प्रबन्ध भी प्रकाशित किये गये हैं। निबन्धलेखक परमादरणीय आचार्यों एवं विद्वानोंने अपने-अपने दृष्टिकोणसे विचार प्रकट किये हैं। उनमें भी विभिन्न मत हैं और उनके लिये वे लेखक महानुभाव ही उत्तरदाता हैं।

यह सत्य है कि गतवर्षके 'नारी-अङ्क' के सदृश 'उपनिषद्-अङ्क' की सामग्री 'कल्याण' के सभी पाठकोंके लिये सरलतासे समझने योग्य नहीं है। तथापि यह एक ऐसी महान् और परम आवश्यक वस्तु है कि जिसपर प्रत्येक भारतीयको गर्व है और जो प्रत्येक भारतीयके घरमें परम प्रिय तथा अत्यन्त समादरणीय अमूल्य रत्नकी भाँति सुरक्षित रहनी चाहिये। इससे अपनी-अपनी योग्यता, रुचि और अधिकारके अनुसार जो लोग जितना भी प्रकाश प्राप्त कर सकेंगे, उनके लिये वह उतना ही परम कल्याणकारी होगा। इस हेतुसे, विश्वास है कि सभी श्रेणीके पाठक इस अङ्कका हृदयसे विशेष सत्कार तथा स्वागत करेंगे। और जिस उत्सुकताके साथ तथा जिस बड़ी संख्यामें पुराने तथा नये ग्राहकोंके पत्र इस अङ्कको प्राप्त करनेके लिये आ रहे हैं, उसे देखनेसे हमारा विश्वास सर्वथा सफल प्रतीत होता है।

उपनिषदोंका भाषान्तर तथा इस अङ्कका सम्पादन करनेमें सम्पादक-मण्डलके सदस्योंने तो न्यूनाधिकरूपसे पर्याप्त परिश्रम किया ही है, भाई श्रीहरिकृष्णदासजीने नौ उपनिषदोंपर व्याख्या लिखकर, अन्यान्य कतिपय हमारे पूज्य महानुभावोंने संशोधन आदिमें पूरा सहयोग देकर तथा विद्वान् लेखकोंने लेख भेजकर जो सहायता की है, उसके लिये हम उन सभीके हृदयसे कृतज्ञ हैं। इस अङ्कमें जो कुछ अच्छापन है, उसका श्रेय तो वस्तुतः उपनिषदोंको ही है और है उन महानुभावोंको, जिन्होंने अपना समय और मस्तिष्क लगाकर सहायता की है और लेख भेजे हैं। और भ्रम, प्रमाद, अज्ञान तथा असावधानीसे जो दोष रह गये हैं, वे सब निश्चय ही हमारे हैं। विज्ञ पाठकगण हमारे इस प्रयासको बाल-प्रयास समझकर प्रसन्न ही होंगे, ऐसी आशा है। हमारा तो यही सौभाग्य है कि इस अङ्कके सम्पादनका अनिच्छित भार आ पड़नेसे जीवनका कुछ समय महान् ज्ञानार्णवमें गोते लगानेके प्रयासमें बीता, यद्यपि यह निर्विवाद सत्य है कि हमलोग, अपनी अयोग्यतावश गहरे गोते लगानेमें असमर्थ ही रहे। पर यह जो कुछ हुआ, सब केवल भगवत्कृपा और संत-कृपाका ही प्रसाद है। हमारा यह अनुभव है कि हमपर भगवान्‌की तो असीम और अपार कृपा है, परन्तु हमारी असीम अयोग्यता और नीचता भी कम नहीं है। परन्तु विश्वास यही है कि भगवत्कृपामें इतनी अपरिमित शक्ति है कि उसके सामने हमारी अयोग्यता और नीचता परास्त होकर ही रहेगी।

हनुमानप्रसाद पोद्दार
चिम्मनलाल गोस्वामी } सम्पादक

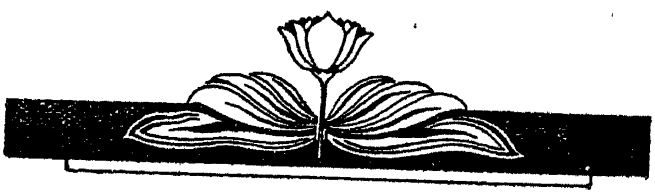

कल्याणके नियम

उद्देश्य—भक्ति, ज्ञान, वैराग्य, धर्म और सदाचार-समन्वित लेखोंद्वारा जनताको कल्याणके पथपर पहुँचानेका प्रयत्न करना इसका उद्देश्य है।

नियम

(१) भगवद्भक्ति, भक्तचरित, ज्ञान, वैराग्यादि ईश्वर-परक, कल्याणमार्गमें सहायक, अध्यात्मविषयक, व्यक्तिगत आक्षेपरहित लेखोंके अतिरिक्त अन्य विषयोंके लेख भेजनेका कोई सज्जन कष्ट न करें। लेखोंको घटाने-बढ़ाने और छापने अथवा न छापनेका अधिकार सम्पादकको है। अमुद्रित लेख बिना माँगे लौटाये नहीं जाते। लेखोंमें प्रकाशित मतके लिये सम्पादक उत्तरदाता नहीं हैं।

(२) इसका डाकव्यय और विशेषाङ्कसहित अग्रिम वार्षिक मूल्य भारतवर्षमें ६≡) और भारतवर्षसे बाहरके लिये ८॥=) (१३ शिलिंग) नियत है। बिना अग्रिम मूल्य प्राप्त हुए पत्र प्रायः नहीं भेजा जाता।

(३) 'कल्याण'का नया वर्ष जनवरीसे आरम्भ होकर दिसम्बरमें समाप्त होता है, अतः ग्राहक जनवरीसे ही बनाये जाते हैं। वर्षके किसी भी महीनेमें ग्राहक बनाये जा सकते हैं, किन्तु जनवरीके अङ्कके बाद निकले हुए तब-तकके सब अङ्क उन्हें लेने होंगे। 'कल्याण'के बीचके किसी अङ्कसे ग्राहक नहीं बनाये जाते; छः या तीन महीनेके लिये भी ग्राहक नहीं बनाये जाते।

(४) इसमें व्यवसायियोंके विज्ञापन किसी भी दरमें प्रकाशित नहीं किये जाते।

(५) कार्यालयसे 'कल्याण' दो-तीन बार जाँच करके प्रत्येक ग्राहकके नामसे भेजा जाता है। यदि किसी मासका अङ्क समयपर न पहुँचे तो अपने डाकघरसे लिखा-पढ़ी करनी चाहिये। वहाँसे जो उत्तर मिले, वह हमें भेज देना चाहिये। डाकघरका जवाब शिकायती पत्रके साथ न आनेसे दूसरी प्रति बिना मूल्य मिलनेमें अड़चन हो सकती है।

(६) पता बदलनेकी सूचना कम-से-कम १५ दिन पहले कार्यालयमें पहुँच जानी चाहिये। लिखते समय ग्राहक-संख्या, पुराना और नया नाम, पता साफ-साफ लिखना चाहिये। महीने-दो-महीनोंके लिये बदलवाना हो, तो अपने पोस्टमास्टरको ही लिखकर प्रबन्ध कर लेना चाहिये। पता-बदलनेकी सूचना न मिलनेपर अङ्क पुराने पतेसे चले जानेकी अवस्थामें दूसरी प्रति बिना मूल्य न भेजी जा सकेगी।

(७) जनवरीसे बननेवाले ग्राहकोंको रंग-बिरंगे चित्रोंवाला जनवरीका अङ्क (चालू वर्षका विशेषाङ्क) दिया जायगा। विशेषाङ्क जनवरीका ही तथा वर्षका पहला अङ्क होगा। फिर दिसम्बर तक महीने-महीने नये अङ्क मिला करेंगे।

(८) छः आना एक साधारण संख्याका मूल्य मिलनेपर नमूना भेजा जाता है; ग्राहक बननेपर वह अङ्क न लें तो ।=) बाद दिया जा सकता है।

आवश्यक सूचनाएँ

(९) 'कल्याण'में किसी प्रकारका कमीशन या 'कल्याण'की किसीको एजेन्सी देनेका नियम नहीं है।

(१०) पुराने अङ्क, फाइलें तथा विशेषाङ्क कम या रियायती मूल्यमें नहीं दिये जाते।

(११) ग्राहकोंको अपना नाम-पता स्पष्ट लिखनेके साथ-साथ ग्राहक-संख्या अवश्य लिखनी चाहिये। पत्रमें आवश्यकताका उल्लेख सर्वप्रथम करना चाहिये।

(१२) पत्रके उत्तरके लिये जवाबी कार्ड या टिकट भेजना आवश्यक है। एक बातके लिये दुबारा पत्र देना हो तो उसमें पिछले पत्रकी तिथि तथा विषय भी देना चाहिये।

(१३) ग्राहकोंको चंदा मनीआर्डरद्वारा भेजना चाहिये। वी० पी० से अङ्क बहुत देरसे जा पाते हैं।

(१४) प्रेस-विभाग और कल्याण-विभागको अलग-अलग समझकर अलग-अलग पत्र-व्यवहार करना और रुपया आदि भेजना चाहिये। 'कल्याण'के साथ पुस्तकें और चित्र नहीं भेजे जा सकते। प्रेससे १) से कमकी वी० पी० प्रायः नहीं भेजी जाती।

(१५) चालू वर्षके विशेषाङ्कके बदले पिछले वर्षोंके विशेषाङ्क नहीं दिये जाते।

(१६) मनीआर्डरके कूपनपर रुपयोंकी तादाद, रुपये भेजनेका मतलब, ग्राहक-नंबर (नये ग्राहक हों तो 'नया' लिखें), पूरा पता आदि सब बातें साफ-साफ लिखनी चाहिये।

(१७) प्रबन्ध-सम्बन्धी पत्र, ग्राहक होनेकी सूचना, मनीआर्डर आदि व्यवस्थापक "कल्याण" गोरखपुरके नामसे और सम्पादकसे सम्बन्ध रखनेवाले पत्रादि सम्पादक "कल्याण" गोरखपुरके नामसे भेजने चाहिये।

(१८) स्वयं आकर ले जाने या एक साथ एकसे अधिक अङ्क रजिस्ट्रीसे या रेलसे मँगानेवालोंसे चंदा कम नहीं लिया जाता।

Regd. No. A. 175.

श्रीहरिः

भगवान् ही सब कुछ हैं

स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ।
स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ॥
स एव सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं सनातनम् ।
ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः पन्था विमुक्तये ॥
सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
सम्पश्यन् ब्रह्म परमं याति नान्येन हेतुना ॥

(कैवल्योपनिषद् ८—१०)

वे (परात्पर परब्रह्म परमेश्वर ही) चतुर्मुख ब्रह्मा हैं, वे ही पञ्चमुख शिव हैं, वे ही देवराज इन्द्र हैं, वे ही अक्षर परमात्मा हैं, वे ही चतुर्भुज विष्णु हैं, वे प्राण हैं, वे काल हैं, वे अग्नि हैं, वे चन्द्रमा हैं। जो कुछ हो चुका और जो कुछ आगे होनेवाला है, सब वे ही हैं। उन सनातन भगवान्‌को जानकर जीव मृत्युके परे चला जाता है। इसके अतिरिक्त मुक्तिका अन्य कोई उपाय नहीं है। जो इन परमात्माको सब चराचर भूत-प्राणियोंमें देखता है और सब भूतप्राणियोंको परमात्मामें देखता है अर्थात् सब प्रकारसे एक भगवान्‌को ही सदा सर्वत्र देखता है, वह उन पर-ब्रह्मको प्राप्त करता है। दूसरे किसी उपायसे उनकी प्राप्ति नहीं होती।

M. Vaishnava
22-2-49
वर्ष २३
अङ्क २

हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे । हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे ॥
जयति शिवा-शिव जानकि-राम । जय रघुनन्दन जय सियाराम ॥
रघुपति राघव राजा राम । पतितपावन सीताराम ॥
जय जय दुर्गा जय मा तारा । जय गणेश जय शुभ-आगारा ॥

विषय-सूची

कल्याण, सौर फाल्गुन, फरवरी सन् १९४९ की

विषय			पृष्ठ-संख्या
१–सेवाके आदर्श [कविता]	...	...	७७७
२–कल्याण ('शिव')	...	...	७७८
३–संसारका वास्तविक स्वरूप (श्री १००८ श्रीपूज्य स्वामीजी श्रीकरपात्रीजी महाराज)			७७९
४–जीवन जलके बुद्बुदेके समान है [कविता] ('रत्नाकर')	...	...	७८०
५–दुःखनाशका अमोघ उपाय	...	...	७८१
६–दुःखसे तरनेका उपाय [कविता] (श्रीनानकजी)		...	७८४
७–श्रीकृष्णलीलाका चिन्तन	...	...	७८५
८–श्रीरामानुजाचार्यका विशिष्टाद्वैतवाद (साहित्यमहोपाध्याय पं० श्रीजनार्दनजी मिश्र 'पङ्कज' साहित्यव्याकरणाचार्य, काव्यतीर्थ, बी० ए०, साहित्यरत्न, साहित्यालङ्कार)		...	७८८
९–नाथ-भागवत (श्रीवि० हर्षे एम्० ए०, साहित्यविशारद)		...	७९३
१०–दीनता (पं० श्रीमूलनारायणजी मालवीय)		...	७९९
११–वैदिक-साहित्यका परिचय (पं० श्रीरामगोविन्दजी त्रिवेदी)		...	८०२
१२–किसके द्वार जायँ [कविता] (श्रीव्यासजी)		...	८०७
१३–प्रशान्त [कहानी] (श्री 'चक्र')	...	...	८०८
१४–शान्तिकी खोज (साधुवेषमें एक पथिक)		...	८१५
१५–पक्षी [कहानी] (श्रीआत्मारामजी देवकर 'साहित्यमनीषी')		...	८१७
१६–जीवनका दार्शनिक विश्लेषण और प्राच्यदर्शनके अनुसार उसकी व्याख्या (श्रीजयनारायणजी मल्लिक, एम्० ए०, साहित्याचार्य, साहित्यालङ्कार)		...	८१८
१७–वही बचेगा [कविता] (श्रीभारतेन्दु हरिश्चन्द्रजी)		...	८२४
१८–चातक चतुर राम स्याम घनके (पं० श्रीरामकिङ्करजी उपाध्याय)		...	८२५
१९–कामके पत्र	...	...	८२९
२०–संसारमें मनुष्यका वास्तविक शत्रु (डा० महम्मद हाफिज सैयद, एम्० ए०, पी-एच्०डी०, डी० लिट्)			८३७
२१–अपूर्व आत्मसमर्पण (श्रीयुत एस० एम० बोरा)		...	८३९

चित्र-सूची

तिरंगा

१–सेवाके आदर्श श्रीसीताजी और श्रीलक्ष्मणजी	...	... ७७७

वार्षिक मूल्य
भारतमें ६≡)
विदेशमें ८॥=)
(१२ शिलिङ्ग)

जय पावक रवि चन्द्र जयति जय । सत् चित् आनँद भूमा जय जय ॥
जय जय विश्वरूप हरि जय । जय हर अखिलात्मन् जय जय ॥
जय विराट जय जगत्पते । गौरीपति जय रमापते ॥

साधारण प्रति
भारतमें ।=)
विदेशमें ॥–)
(१० पेंस)

सम्पादक—हनुमानप्रसाद पोद्दार, चिम्मनलाल गोस्वामी, एम्० ए०, शास्त्री
मुद्रक-प्रकाशक—घनश्यामदास जालान, गीताप्रेस, गोरखपुर

सेवाके आदर्श श्रीसीताजी और श्रीलक्ष्मणजी

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ।

वेणुवादनशीलाय गोपालायाहिमर्दिने । कालिन्दीकूललीलाय लोलकुण्डलधारिणे ॥
वल्गुवीनयनाम्भोजमालिने नृत्यशालिने । नमः प्रणतपालाय श्रीकृष्णाय नमो नमः ॥

वर्ष २३ | गोरखपुर, सौर फाल्गुन २००५, फरवरी १९४९ | संख्या २ पूर्ण संख्या २६७

सेवाके आदर्श

बसे रघुनंदन कानन जाय ।
जनकलली लछिमन दोउ सेवत संतत सहज सुभाय ॥
प्रमुदित-मन पदकमल पलोटति सीय सहित अनुराग ।
निरखति नित निरुपम छबि माधुरि भरि नयनन्हि, बड़भाग ॥
सूर संत सौमित्रि अन्न-निद्रा-तियदर्शन त्याग ।
सदा सचेत धनुष कर धारे रहे रैन-दिन जाग ॥
अतुलित मूर्तिमंत सेवा जनु शोभित उभय शरीर ।
सर्वभाव सर्बस करि अर्पन भजत सदा रघुबीर ॥

याद रक्खो—श्रीभगवान्‌के आश्रय बिना सत्य, अहिंसा, ब्रह्मचर्यादि सद्गुण वैसे ही नहीं ठहर सकते, जैसे बिना प्राणोंके शरीरकी इन्द्रियाँ। भगवान्‌का आश्रय न होनेपर सद्गुणोंसे मनुष्यके मनमें वह अभिमान उत्पन्न होता है, जो समस्त सद्गुणोंका नाशक और दुर्गुणोंका जनक है और तुरंत ही अपने परिवारको फैलाकर सद्गुणोंको हृदयसे निकाल देता है।

याद रक्खो—अभिमान मनुष्यको अपने दोष देखनेका अवसर ही नहीं आने देता, वह निरन्तर उसे अंधा बनाये रखता है, जिससे मनुष्य अपनी तनिक-सी भी सच्ची समालोचना, जो उसके लिये परम हितकर होती है, नहीं सह सकता; एवं इसलिये सहज ही दोषोंका घर बन जाता है।

याद रक्खो—जो मनुष्य अभिमानके वशमें होकर केवल जगत्-सम्मानके लिये लालायित हो उठता है, उसमें एक ऐसी दुर्बलता आ जाती है जो उसके हृदयमें एक विषाक्त क्षत कर देती है। फिर वह सम्मानके लोभसे अपने अपराध, पाप, दोष, स्वार्थपरता, कृतघ्नता, नीचाशयता, परस्वापहरणला, परसुखकातरता आदि जघन्य वृत्तियोंको छिपाकर अपनेको सत्पुरुष प्रसिद्ध करनेके लिये न मालूम कितनी नयी-नयी झूठ बोलता है, कितने सुन्दर स्वाँग बनाता है और कितने उपदेश करता है, इससे उसको परिणाममें सम्मान तो मिलता ही नहीं; प्रत्युत उसके भीतरका घाव बढ़ता ही जाता है एवं अन्तमें ऐसी स्थिति हो जाती है कि एक दिन उसकी भीषण यन्त्रणासे छटपटाकर उसे आर्त पुकार करनी पड़ती है, परंतु फिर उसकी रक्षाका कोई सहज साधन नहीं रह जाता।

याद रक्खो—जो अपने अपराधोंको छिपाता है और दूसरोंपर सहस्रों नये-नये दोष मढ़नेका प्रयत्न करता है—वह बड़ा ही अभागा है। उसमें कभी सद्गुण आ ही नहीं सकते। सद्गुणोंको लाना और उन्हें स्थायीरूपसे अपने अंदर बसाना हो तो समस्त सद्गुणोंके समुद्र भगवान्‌को हृदयमें बसा लो।

याद रक्खो—भगवान्‌के हृदयमें आते ही समस्त दुर्गुण वैसे ही नष्ट हो जायँगे, जैसे सूर्यका उदय होते ही अन्धकार मर जाता है। जगत्‌का यह सूर्य तो फिर छिपता भी है, परंतु भगवान् एक बार जिसके हृदयमें उदय हो जाते हैं—फिर वे कभी छिपते ही नहीं; एक बार जिसके हृदयमें आ बसते हैं, फिर वहाँसे निकालनेपर भी नहीं निकलते।

याद रक्खो—दुर्गुणोंका ही परिणाम दुःख है, जब दुर्गुण नहीं रहेंगे, तब दुःख भी नहीं रहेंगे। और सद्गुण आ जायँगे तो सद्गुणोंका स्वाभाविक परिणाम सुख भी अनायास ही आवेगा। साथ ही भगवान्‌की निवासभूमिमें सद्गुण उनके स्वभावगत होनेसे सबसे बड़ा लाभ यह होगा कि ये सद्गुण फिर कभी नष्ट नहीं होंगे, इसलिये सुख भी स्थायी और आत्यन्तिक होगा।

याद रक्खो—वस्तुतः सुख किसी सद्गुणमें नहीं है या सद्गुणका परिणाम भी नहीं है। यह तो भगवान्‌में स्वभावगत वैसे ही है, जैसे सूर्यमें स्वभावतः ही प्रकाश और उष्णता होती है और उनसे अन्धकार एवं सर्दीका स्वाभाविक नाश होकर विलक्षण दृष्टिशक्ति और स्फूर्ति प्राप्त होती है। भगवान्‌से रहित जो सद्गुण हैं, वे वस्तुतः सद्गुण ही नहीं हैं। वे तो वैसे ही नकली गुण हैं जैसे मिट्टीपर रंग चढ़ाये हुए नकली आम, अमरूद, संतरे, सेब आदि खिलौने होते हैं। जो ऊपरसे फल-से दीखते हैं परंतु वे हैं केवल मिट्टी-ही-मिट्टी। इसी प्रकार भगवान्‌से रहित सद्गुण केवल

कल्पनामात्र होते हैं। इस बातको समझो और समझकर निरन्तर अपने हृदयमें भगवान्‌को बसानेका प्रयत्न करो।

याद रक्खो—भगवान् तो सभीके हृदयमें हैं; परंतु तुम इस बातपर विश्वास नहीं करते, इसीसे नित्य निवास करनेवाले भगवान् भी वहाँ प्रकट नहीं हो पाते। और इसीसे सद्गुण टिक नहीं पाते तथा दुर्गुणोंका परिवार बढ़ता रहता है। भजनके द्वारा विश्वास प्राप्त करो और फिर विश्वासकी आँखोंसे देखो, भगवान् तुम्हारे अंदर प्रकट हो जायँगे। उनके प्रकट होते ही तुम सब प्रकारसे निहाल हो जाओगे।

'शिव'

संसारका वास्तविक स्वरूप

(श्री १००८ श्रीपूज्य स्वामीजी श्रीकरपात्रीजी महाराज)

सम्पूर्ण व्यावहारिक प्रपञ्च स्वप्नवत् है, फिर भी अबाधित चिरकालानुवृत्त होनेके कारण उसमें दृढ़ प्रत्यय होता है, अचित् बाधित होनेसे स्वप्नमें इतना दृढ़ प्रत्यय नहीं होता। कभी किसी दीर्घ स्वप्नमें अभिनिवेशाधिक्यसे जागनेपर भय-कम्पादि होता रहता है, सहसा उसकी सत्तामें अविश्वास नहीं होता। प्राणियोंके भोगारम्भक शुभाशुभ अदृष्ट भी कुछ प्रत्यय-दार्ढ्यमें हेतु हो जाते हैं। यह बात अलग है कि सब स्वप्न एक-से नहीं होते, उनकी विचित्रता स्पष्ट ही है। भ्रममें कोई भी बात असम्भव नहीं है। समुद्रमें बड़वानलके समान जलमें अग्नि, आकाशमें नगर, शिलामें पङ्कज, शिलाके भीतर सृष्टि, शिलाओंका उड़ना आदि भी सम्भव होते हैं। यन्त्रपुमान्‌के समान अचेतनका भी कर्म करना दृष्ट है। स्वप्ननिमग्नबुद्धि प्राणी स्वप्नकी स्थिरता और सत्यताका जैसे अनुभव करता है, वैसे ही सर्गनिमग्नबुद्धि प्राणी सर्गको सत्य और स्थिर देखता है। स्वप्नसे स्वप्नान्तरगमनके समान ही सर्गभ्रमण भी होता है।

इसी सम्बन्धमें 'योगवाशिष्ठ'का भिक्षूपाख्यान है। समाधिसम्पन्न भिक्षुके शुद्ध चित्तके सङ्कल्पसे लीलया एक जीवट नामक सामान्य मनुष्य उत्पन्न हुआ। वही स्वप्नमें अपने-आपको वेदपाठी ब्राह्मण देखने लगा। ब्राह्मणने भी निद्रामें पड़कर स्वप्नमें अपनेको सामन्त देखा। सामन्तने स्वप्नमें अपनेको सम्राट् देखा। सम्राट् स्वप्नमें अप्सरा हो गये। अप्सरा भी स्वप्नमें मृगी बन गयी। मृगी स्वप्नमें लता बन गयी। लता कटकर भ्रमर बन गयी और पद्मिनीमें आसक्त होकर मदान्ध गजद्वारा कमलिनीके साथ ही वह भी नष्ट होकर मदान्ध गज बन गया। गज भी मरकर भ्रमरोंको देखता-देखता भ्रमर हो गया और फिर गजपादसे चूर्णित हो गया। हंसकी भावनासे वही हंस हो गया। हंस मरकर सारस हो गया, सारसने रुद्रको देखकर रुद्र होना चाहा और रुद्र हो गया (यहाँ रुद्रका अर्थ रुद्रसारूप्यप्राप्त रुद्रगण है)। रुद्र होते ही जब सर्वज्ञता आ गयी, तब अपने अनेकानेक जन्मों और स्वप्नोंकी सब कथा उसकी स्मृतिमें आयी। अहो! असत्या ही जगन्मोहिनी माया मरुभूमिमें यद्यपि जलके समान ही है, तथापि कितनी विचित्रता इसमें है। जो मैं प्रथम केवल चिन्मात्र था, वह चित्त बना। गगनादि प्रपञ्चकी भावना करके जीव बना। फिर भिक्षु, फिर स्वप्नसे स्वप्नमें भटकते हुए कहाँसे कहाँ गया। यह सब भावना और सङ्कल्पके अभ्यासका ही परिणाम है। देहादिप्राप्तिमें भी सङ्ग, सङ्कल्प, भावना ही निमित्त होती है। यह भावना आदि विचार करने-

पर कुछ भी नहीं ठहरते। इस सम्पूर्ण संसारभ्रमका एकमात्र असंवेदन ही मार्जन है। यह सब विचारकर रुद्रने शयान भिक्षुको जगाया। जागकर तत्त्वज्ञ भिक्षुने विचित्र स्वप्नपरम्पराका स्मरण किया। पुनः दोनों मिलकर जीवटके पास गये, उसे प्रबुद्ध किया। ये सब पृथक्-पृथक् सर्गके ही आकाशमें थे। फिर उन तीनोंने विप्रके संसारमें जाकर उसे जगाया। इस तरह सामन्त, राजा, सुराङ्गना आदि पूर्वोक्त सभी मिलकर अन्तमें रुद्रभावको प्राप्त हुए। सभी निरावरण चित्स्वरूप होकर अवेदनात्मक मोक्षको प्राप्त हुए।

संवेदन ही सर्ग और बन्ध है, अवेदन ही मोक्ष है। सर्वसाधारणके सङ्कल्पमें अभ्यासाभावसे शक्ति नहीं होती, तथापि एकाग्रतासे दृढ़ सङ्कल्प करनेवाले योगीलोग एक क्षणमें ही अनेक देहोंका निर्माण कर लेते हैं। जैसे क्षीरसागरमें रहते हुए शेषशायी भगवान् अन्यत्र सहस्रों अवतारकार्य करते हैं, वैसे ही सिद्धसङ्कल्प योगियोंके सङ्कल्पानुसार ही सृष्टिपरम्परा चल पड़ती है। दूसरे प्राणी प्राक्तन शुभाशुभ कर्मानुसारी दृढ़ सङ्कल्पके अनुसार संसारको प्राप्त होते हैं। इस तरह कर्मानुसार सभी जीव एक स्वप्नसे दूसरे स्वप्नमें भटक रहे हैं। शान्त, निर्विकार ब्रह्मभावका बोध होनेपर प्राणरोध, इन्द्रियरोधके बिना, दृश्य प्रपञ्चके अस्तगमनके बिना भी सब कुछ सर्वदा शान्त, शुद्ध, मौन ब्रह्म ही उपलब्ध होता है। प्रयत्नानपेक्ष इसी अवस्थाको सौषुप्त-मौन कहा है। इसमें यथास्थित वस्तुके बोधमात्रसे यथास्थित अनाद्यनन्त उदयास्तवर्जित, आकाशसे भी परम सूक्ष्म, शिलासे भी अनन्त घन, निरवकाश, ठोस, शुद्ध, अमल ब्रह्म अपने आपमें ही स्थित रहता है।

वासनामात्र ही चित्त है। चित्तके अभावमें ही परमपद है। रज्जु-सर्पभ्रमके समान इस संसृतिका विवेकमात्रसे बाध हो जाता है। एकार्थाभ्यास, प्राणरोध, मनोनाश ये सब संसृतिसमाप्तिमें कारण हैं। प्राणके शान्त होनेपर मन शान्त होता है, मनःस्पन्दके शान्त होनेपर प्राणस्पन्द भी शान्त होता है। ये दोनों आपसमें रथ-रथीके समान हैं। एकके अभावमें दोनोंका ही अभाव हो जाता है। अनन्तात्मतत्त्वका विचार करके उसीका दृढाभ्यास करनेसे मनको ब्रह्माकार बनाना चाहिये। अज्ञान और ज्ञान दोनोंका ही बाध होनेसे अधिष्ठानतत्त्व ही रह जाता है। सम्पूर्ण द्वैत अविद्यामात्र है। अविद्या भी चित्तमात्र है। चित्त भी स्वभासक अधिष्ठानमात्र है। विचारसे क्षणमें जीव अजीव, चित्त अचित्त हो जाता है। मृगतृष्णा-जलके समान ही मन और अहन्तादि संसार उपलब्ध होता है। सब असत् ही है। किञ्चिन्मात्र विचारसे इसका बाध हो जाता है।

जीवन जलके बुद्बुदेके समान है

फूले फूले फिरत कहौ तौ तुम कापै अहो याकी तो महत्ता सत्ता सब कछु जानी है।
कहै 'रतनाकर' विडंबना विचित्र जेती जीवनके चित्र सौं न अधिक प्रमानी है॥
हाँ सौं नहीं होति औ नहीं सौं होति हाँ है सदा तातैं हाँ चहैयनि नहीं सौं रुचि मानी है।
इहिं भवसागर मैं स्वास आस ही पै बस पानीके बबूले-सी थिरानी जिंदगानी है॥

हमारे अंदर ये तीन बातें होनी चाहिये । वास्तवमें ही प्रभुका प्रत्येक विधान मङ्गलसे ही भरा होता है, प्रत्येक परिस्थितिकी ओटमें उनके मङ्गलमय हाथ छिपे हैं। लोगों-को ऐसी अनुभूति होती है, हो चुकी है, हमें भी ऐसा अनुभव हो सकता है, यह दृढ़ विश्वास हमारे अंदर हो । तथा इस विश्वासके अनन्तर इसे प्रत्यक्ष अनुभव कर लेनेके लिये हमारा प्रयत्न आरम्भ हो । प्रयत्नका रूप सर्वथा सबके लिये एक नहीं हो सकता । अधिकारी-भेदसे उसके अनेकों रूप बन सकते हैं । पर अधिकांश-के लिये लाभकारी एक साधन यह है—

हमारा जीवन कितना भी व्यस्त क्यों न हो, हमें चाहिये कि प्रतिदिन हम कुछ समय निकालकर यथा-सम्भव किसी एकान्तस्थानमें जा बैठें । सुखपूर्वक बैठकर अपने नेत्र बंद कर लें । निद्रा आ जानेकी सम्भावना हो तो नेत्र खुले ही रक्खें । तदनन्तर मनकी वृत्तियोंको सब ओरसे बटोरकर शान्तिसे मन-ही-मन इन भावोंकी आवृत्ति आरम्भ करें—

'हमारे चारों ओर इस निर्मल आकाशके अणु-अणुमें प्रभु ओतप्रोत हैं, वायुके प्रत्येक स्पन्दनमें प्रभु भरे हैं, सूर्य-चन्द्रकी किरणोंमें, अग्निमें प्रभुकी ही ज्योति भरी है, जल प्रभुके ही रससे परिपूर्ण है, पृथ्वीके कण-कणमें प्रभु विराजित हैं, चर-अचर समस्त प्राणियोंमें प्रभुका निवास है, सबकी सत्ता प्रभुकी सत्तापर ही निर्भर है, हमारी इन्द्रियोंमें समस्त शक्तियाँ सर्वशक्तिमान् प्रभुकी ओरसे आ रही हैं। नेत्र प्रभुकी शक्तिसे देख पाते हैं । कान प्रभुकी शक्तिसे श्रवण करते हैं । त्वचा प्रभुकी शक्तिसे स्पर्शका अनुभव करती है। नासा प्रभुकी शक्तिसे गन्ध ग्रहण करती है । रसना प्रभुकी शक्तिसे रस लेती है । हाथोंमें काम करनेकी शक्ति प्रभुकी ओर-से आ रही है । पैरोंमें चलनेकी शक्ति प्रभु देते हैं । हमारा मन प्रभुकी शक्तिसे मनन करता है । हमारी बुद्धि प्रभुकी शक्तिसे निश्चय करती है । समस्त जगत्में जहाँ जिसमें, जो कुछ भी हलन-चलन क्रिया है, सब प्रभुकी सत्ता एवं शक्तिसे ही हो रही है । प्रभु अनन्त मङ्गलमय हैं, उनमें सर्वथा सदा मङ्गल-ही-मङ्गल भरा है । प्रभु एवं प्रभुका विधान दो वस्तु नहीं है । जो प्रभु है, वही प्रभुका विधान है । विधाता और विधान, लीलामय और लीला एक ही है । अतः मङ्गलमय प्रभुका प्रत्येक विधान अनन्त असीम मङ्गलसे भरा है । जगत्में जो कुछ हुआ है, हो रहा है, होगा—सबमें मङ्गल भरा है । अबतक मेरे लिये जिसने जो भी जैसी भी चेष्टा की है, कर रहा है, करेगा—सबमें मेरे प्रभु भरे हैं, उनकी मङ्गलमयता भरी है ।'

इस प्रकारके भावोंकी, कुछ देर पुनः-पुनः रस ले-लेकर आवृत्ति करते रहें । इस भावनाका परिणाम यह होगा कि ये विचार हमारे चारों ओर फैल जायँगे तथा अन्य समयमें भी, जब कि हम दूसरे-दूसरे कार्योंमें व्यस्त रहेंगे, ये रह-रहकर हमारे मनमें स्फुरित होते रहेंगे । जैसे-जैसे एकान्तका अभ्यास दृढ़ होगा, वैसे-वैसे व्यवहारके समय ऐसी स्फुरणाएँ अधिकाधिक होने लगेंगी । आज जो हमारा वातावरण प्रभुसे शून्य है, वह प्रभुसे भरने लगेगा। क्षण-क्षणमें क्षुद्र-से-क्षुद्र घटनामें अमङ्गलकी भावना होकर हमें जो प्रतिकूलताकी प्रतीति होती है, वह मिटने लगेगी । पद-पदपर जो हमारा अहङ्कार जाग उठता है, वह भी शिथिल पड़ने लगेगा। शत्रु-मित्र, दुष्ट-साधु, ऊँच-नीच—सर्वत्र सबमें समान-रूपसे एकमात्र प्रभुकी सत्ता स्फुरित होने लगेगी । अन्तमें प्रभुके अतिरिक्त अन्य कोई भी सत्ता नहीं बच रहेगी । बस, उसी समय हमारी प्रतिकूलताका भी अन्त हो जायगा, हमारा दुःख भी सदाके लिये जाता रहेगा ।

किंतु यह स्थिति प्राप्त होगी पूरी लगनसे इस अभ्यासमें जुट पड़नेपर ही । आज किया, कल नहीं; दो दिन भावना की, चार दिन नहीं—ऐसे अभ्याससे सफलताकी आशा नहीं है । प्रतिदिन नियमपूर्वक

कोई भी व्यतिक्रम न करके ऐसी भावनाके अभ्यासमें जब हम लगेंगे, तभी हमारे उद्देश्यकी सिद्धि होगी। अन्यथा प्रतिकूल परिस्थिति सामने आते ही ठीक अवसर-पर ही हमें इस भावनाकी विस्मृति हो जायगी तथा स्वभाववश पूर्वकी भाँति ही प्रतिकूलताका अनुभव करके हम दुखी होते रहेंगे।

इस अभ्यासका क्रम निभता रहे, इसके लिये अपने अंदर प्रभुकी दी हुई शक्तियोंका सदा सदुपयोग हो, दुरुपयोग कदापि न हो जाय, इसके लिये भी सावधानी रखना आवश्यक है। जबतक हममें अहङ्कार है, तबतक हम सदा सजग रहें—व्यवहारके समय हमारे नेत्र सदा उचित, आवश्यक, पवित्र, निर्मल दृश्य-को ही अपने अंदर भरें; कदापि अनुचित, अनावश्यक अशुद्ध मलिनको स्थान न दें। श्रवणेन्द्रिय सदा पवित्र शब्द ही ग्रहण करे, कदापि अश्लील अनावश्यक शब्दों-की ओर न झुके। घ्राण, त्वक्, रसना, कर्मेन्द्रियाँ, मन, बुद्धि—सभी शुभमें प्रवृत्त हों; भूलकर भी घ्राण शौकीनीके लिये किसी गंदी गन्धसे न जुड़ जाय; ऐश-आरामकी भावना लेकर त्वक् कदापि अनुचित अवैध स्पर्शमें न संलग्न हो जाय; स्वादकी आसक्तिवश रसना अखाद्य-में तो प्रवृत्त हो ही नहीं, खाद्यमें भी चटोरी न बन जाय। कर्मेन्द्रियाँ अनावश्यक क्रियाशील कदापि न हों; हमारा मन अनर्थक सङ्कल्प-विकल्पोंमें न लगे। बुद्धि क्षणभरके लिये भी व्यर्थ बातोंका निर्णय देनेमें निश्चय करनेमें न फँस जाय। इस प्रकार हमारे अंदर प्रभुकी दी हुई सम्पूर्ण शक्तियोंको हम नियन्त्रित करके अपने निश्चित उद्देश्यकी सिद्धिमें लगा दें। इनका सदुपयोग करें, दुरुपयोग नहीं। फिर प्रत्येक घटनाको ठीक-ठीक ग्रहण करनेकी—प्रभुसे जुड़ी हुई देखनेकी योग्यता हमारे अंदर उत्तरोत्तर बढ़ती जायगी। क्षोभ—दुःखके प्रसङ्ग उपस्थित होनेपर भी क्रमशः दुःखका भाव कम होता जायगा।

हम कह सकते हैं कि ठीक है, बाहरकी घटनाओंमें तो हमारा प्रतिकूल भाव ही हमारे दुःखमें हेतु है, उसके प्रति भावना परिवर्तन करनेसे हमारा दुःख मिट सकता है; किंतु मान लें, हमारे शरीरमें कहीं भयङ्कर फोड़ा हो गया, उसकी पीड़ासे हम व्याकुल हो रहे हैं। हमें दुःख हो रहा है। ऐसे अवसरपर तो हमें प्रतिकूलताकी अनुभूति होगी ही, दुःख होगा ही। यह दुःख तो घटनाजन्य ही है, इसमें हमारा भाव कैसे हेतु हुआ? तो इसका उत्तर यह है कि यहाँ भी हमारे दृष्टिकोणका ही अन्तर है। साथ ही यह भी समझ रखनेकी बात है कि पीड़ाका अनुभव होना और बात है तथा दुःख होना दूसरी बात है। यदि हमारा दृष्टिकोण बदल जाय, इस घटनाको भी हम ठीक-ठीक ग्रहण करना सीख जायँ तो पीड़ाकी अनुभूति तो होगी, पर दुःख हमें सर्वथा नहीं होगा। यदि किसी प्रकार फोड़ेके प्रति हमारी यह भावना हो जाय कि यह तो प्रभुका प्रसाद है, दयामयके विधानसे आया है, और आया है मेरे दुष्कर्मोंका भार हलका करनेके लिये; नहीं-नहीं, स्वयं ही प्रभु इस रूपमें मुझे स्पर्श कर रहे हैं—ऐसा हमारा दृष्टिकोण हो जाय तो फिर सच मानें, पीड़ाकी अनुभूतिके साथ-ही-साथ एक परम सात्त्विक सुखकी अनुभूति होगी; दुःख तो रत्तीमात्र भी नहीं होगा। ऐसी भावना हो जाना अथवा इस भावना-की बातको अच्छी तरह समझ लेना मात्र भी कठिन अवश्य है। पर कठिनाई भी इसीलिये है कि हमने कभी भी सच्चे मनसे प्रभुकी सत्ताको स्वीकार नहीं किया। जिन्होंने स्वीकार किया है, उनके लिये यह ध्रुव सत्य सिद्धान्त है। उन्हें इसके आचरणमें ऐसी भावना करने-में परिश्रम भी नहीं करना पड़ता। प्रभुके अस्तित्वकी स्वीकृति उन्हें स्वतः ऐसे भावना-राज्यमें पहुँचा देती है।

बृहदारण्यक श्रुति है—

एतद् वै परमं तपो यद् व्याहितस्तप्यते परमं ह वै लोकं जयति य एवं वेद।

कोई ज्वरादि व्याधियोंसे अत्यन्त पीड़ित है, शरीर ज्वरके तापसे जल रहा है। उसे ऐसी भावना करनी चाहिये कि यही मेरे लिये परम तप है, मैं तप कर रहा हूँ। जो ऐसा मानता है वह इस भावनाके फलस्वरूप परम लोकको जीत लेता है।'

ऐसे ही यदि हम फोड़ेमें अथवा शरीरकी अन्य व्याधियोंमें, शरीरसम्बन्धी प्रत्येक प्रतिकूल घटनामें प्रभुके प्रसादकी, स्वयं प्रभुकी भावना करके उस घटनाके प्रति अपना दृष्टिकोण बदल लें, तो पीड़ाकी अनुभूति होनेपर भी हमारा दुःख तो निश्चय ही जाता रहे।

लोकमें भी हम प्रत्यक्ष देखते हैं कि एक व्यक्ति आत्मशुद्धिके लिये किसी दिन व्रत रखकर उपवास करता है, वही किसी दिन संयोग-क्रमसे भोजनकी व्यवस्था न होनेके कारण भूखा रह जाता है। दोनों ही दिन भूखकी पीड़ा तो उसे समान भावसे होती है; किंतु व्रतवाले दिन वह पीड़ाको सुखपूर्वक सहन करता है, साथ ही व्रतका पालन हो रहा है, इस सुखका अनुभव करते हुए उस दिन होनेवाले उत्सवमें वह उल्लास-पूर्वक सम्मिलित भी होता है। भूखकी पीड़ा होते हुए भी उसके अन्तरमें दुःखकी छाया भी नहीं है। पर वही व्यक्ति दूसरे दिन भोजन न मिलनेके कारण दुखी है, चिन्तित हो रहा है कि क्या करें, भोजनकी व्यवस्था अभीतक नहीं हो सकी है, सन्ध्या होने जा रही है। उस दिन अन्य कार्योंमें भी उसका मन नहीं लगता। भूखकी पीड़ासे मन-ही-मन व्यथित होकर वह सारा उत्साह खो बैठता है। ऐसा क्यों? भूखका अनुभव तो दोनों दिन समान भावसे ही होता है? ऐसा इसीलिये कि पहले दिन वह भूख, भूखकी पीड़ा उसके लिये अनुकूल है, और दूसरे दिन प्रतिकूल। दृष्टिकोणमें भेद होनेसे ही एक ही प्रकारकी घटना एक दिन सुख और दूसरे दिन दुःखका कारण बन जाती है। कदाचित् वह दृष्टिकोण बदल सके; ऐसा सोच ले कि मङ्गलमय प्रभु-के विधानसे ही आज मुझे भोजन नहीं मिला, इसमें निश्चय ही मेरा कोई अत्यन्त मङ्गल छिपा है, तो वह तत्क्षण सुखी हो जाय।

अबतकके विवेचनका सारांश यह है कि घटनामें दुःख नहीं है। घटनाके प्रति प्रतिकूल भावना ही हमारे दुःखका सृजन करती है। अतः यदि हम अपना दुःख मिटाना चाहते हों तो घटनाकी ओर न देखकर उसमें ओतप्रोत प्रभुकी ओर दृष्टि स्थिर करें। उनकी ओर दृष्टि लगी कि बस, वे-ही-वे दीखने लगेंगे, सर्वत्र उनके ही मङ्गलमय कर-कमल काम करते दीखेंगे। फिर हमारी प्रतिकूलता मिट जायगी और हमारा दुःख भी सदाके लिये समाप्त हो जायगा। दुःखनाशका यही अमोघ उपाय है।

दुःखसे तरनेका उपाय

जो नर दुखमें दुख नहिं मानै।
सुख सनेह अरु भय नहिं जाके, कंचन माटी जानै॥
नहिं निंदा नहिं अस्तुति जाके, लोभ मोह अभिमाना।
हरष-सोकतें रहै नियारो, नाहिं मान-अपमाना॥
आसा-मनसा सकल त्यागिकै, जगतें रहै निरासा।
काम क्रोध जेहि परसै नाहिन, तेहिं घट ब्रह्म निवासा॥
गुरु किरपा जेहिं नरपै कीन्ही, तिन यह जुगति पिछानी।
नानक लीन भयो गोविंदसों, ज्यों पानी सँग पानी॥

—नानकजी

श्रीकृष्णलीलाका चिन्तन

[वर्ष २२, पृष्ठ १४५६ से आगे]

(२८)

कज्जलमिश्रित अश्रुप्रवाह उनके कपोलोंको सिक्त कर रहा है, आकुल नेत्र बारंबार आभीरसुन्दरियोंसे कुछ मूक विनय, दया-याचना-सी कर रहे हैं; कुन्तलराशि मुखचन्द्रपर बिखर गयी है—इस प्रकार श्रीकृष्णचन्द्र अतिशय करुण-अवस्थामें ऊखलसे बँधे खड़े हैं। गोपसुन्दरियाँ उन्हें घेरे खड़ी हैं। सभी चाहती हैं—व्रजेश्वरी अब द्रवित हो जायँ, स्वल्प अपराधके लिये पर्याप्त दण्ड वे अपने नीलमणिको दे चुकीं। एकने यशोदारानीसे बन्धन खोल देनेकी प्रार्थना की—

जसुदा तेरौ मुख हरि जोवै।
कमलनैन हरि हिचिकिनि रोवै, बंधन छोरि जसोवै॥

दूसरी समझाने लगी—

जो तेरौ सुत खरौ अचगरौ, तऊ कोखिकौ जायौ।
कहा भयौ जो घरकैं ढोटा, चोरी माखन खायौ॥

तीसरीने भी समझाया—

जसुदा यह न बूझिकौ काम।
कमलनैनकी भुजा देखि धौं, तैं बाँधे हैं दाम॥
पुत्रहु ते प्यारौ कोउ है री, कुल-दीपक मनि-धाम।
हरि पर वारि डारि सब तन, मन, धन गोरस अरु ग्राम॥

एक वृद्धा गोपीमें तो कुछ दैवी आवेश हो गया, उसके नेत्रोंमें रोष भर आया, सारे अङ्ग किसी विचित्र तेजःपुञ्जसे व्याप्त हो गये। वह यशोदारानीकी भर्त्सना करती हुई भगवत्तत्त्वकी बातें बताने लगी और श्रीकृष्ण-चन्द्रको छोड़ देनेके लिये व्रजेश्वरीको शपथ देने लगी—

(जसोदा !) तेरौ भलौ हियौ है माई।
कमल-नैन माखनकैं कारन, बाँधे ऊखल ल्याई॥
जो संपदा देव-मुनि-दुर्लभ सपनेहुँ देइ न दिखाई।
याही तैं तू गर्ब भुलानी, घर बैठे निधि पाई॥
जो मूरति जल-थल मैं व्यापक निगम न खोजत पाई।
सो मूरति तैं अपनैं आँगन, चुटकी दै जु नचाई॥
तब काहू सुत रोवत देखति, दौरि लेति हिय लाई।
अब अपने घरके लरिका सौं इती करति निठुराई॥
बारंबार सजल लोचन करि चितवत कुँवर कन्हाई।
कहा करौं, बलि जाउँ छोरि तू, तेरी सौंह दिवाई॥
सुर पालक, असुरनि उर सालक, त्रिभुवन जाहि डराई।
सूरदास प्रभुकी यह लीला, निगम नेति नित गाई॥

किंतु व्रजेश्वरीका हृदय तो आज मानो पाषाण बन गया है। वे किसीकी बातसे तनिक भी द्रवित नहीं होतीं। अपि तु सबका इतना आग्रह देखकर उलटे खीझ जाती हैं और कहने लगती हैं—

जाहु चली अपनैं-अपनैं घर।
तुमहिं सबनि मिलि ढीठ करायौ, अब आईं छोरन बर॥
मोहिं अपने बाबाकी सौंहैं, कान्हहिं अब न पत्याउँ।
भवन जाहु अपनैं-अपनैं सब, लागति हौं मैं पाउँ॥
मोकौ जनि बरजौ जुवती कोउ, देखौ हरिके ख्याल।
सूर स्याम सौं कहति जसोदा, बड़े नंदके लाल॥

व्रजरानी इतनी कठोर तो कभी नहीं थीं! उन्होंने इतना रूक्ष व्यवहार तो हम सबसे आजतक कभी नहीं किया! गोपरामाओंके हृदयमें ठेस-सी लगती है। उन सबमें रोषका सञ्चार हो जाता है। वे बोलीं—

ऐसी रिस तोकौं नँदरानी।
भली बुद्धि तेरैं जिय उपजी, बड़ी बैस अब भई सयानी॥
ढोटा एक भयौ कैसैंहु करि, कौन-कौन करबर बिधि भानी।
क्रम-क्रम करि अब लौं उबरयौ है, ताकौं मारि पितर दै पानी!
को निरदई रहै तेरैं घर, को तेरैं सँग बैठै आनी॥

तथा हृदयमें दुःखका भार लिये, अत्यन्त उदास, अतिशय खिन्न वे अपने घरकी ओर चल पड़ीं—

सुनहु सूर कहि-कहि पचि हारीं, जुवती चलीं घरनि बिरुझानी॥

पुरसुन्दरियाँ मुझे जननीके अनुशासनसे, जननी-प्रदत्त बन्धनसे मुक्त कर देंगी—श्रीकृष्णचन्द्रकी यह आशा टूट गयी। अब वे अश्रुपूरित कण्ठसे अग्रज बलरामका

नाम ले-लेकर पुकारने लगते हैं; किंतु अग्रज यहाँ कहाँ ? वे तो जननीके साथ उपनन्द-गृहमें हैं। फिर भी अनुजका आह्वान व्यर्थ नहीं होता। रोहिणी मैया कुछ भी न जान सकीं, पर रोहिणीनन्दन बलरामके हृत्तन्तुओंपर श्रीकृष्णचन्द्रका करुण क्रन्दन झङ्कृत हो उठा। वे व्याकुल हो उठे। माताके लौटनेमें तो अभी पहरभरका विलम्ब है। इतना धैर्य राममें कहाँ ? वे भाग चले, क्षणोंमें ही निर्विघ्न नन्दभवनके समीप जा पहुँचे। मार्गमें कोई बाधा नहीं आयी; क्योंकि योगमायाने उपनन्दपत्नी एवं श्रीरोहिणीके स्मृति-पथमें, 'राम यहीं खेल रहा है, या कहीं चला गया ?' इसके सामने एक झीनी चादर डाल दी थी। अस्तु—

नन्दप्राङ्गणसे लौटती हुई कुछ व्रजपुरन्ध्रियोंने बलराम-की ओर देखा एवं बलरामने उनकी ओर। एक अतिशय व्यथित गोपी चटपट श्रीकृष्णचन्द्रके ऊखल-बन्धनकी सारी बात रामको सुनाने लगी—

हलधरसौं कहि ग्वालि सुनायौ।
प्रातहिं तैं तुम्हरौ लघु भैया, जसुमति ऊखल बाँधि लगायौ॥

फिर तो रोहिणीनन्दन दौड़ पड़े, श्रीकृष्णचन्द्रके समीप चले आये। पर आह ! अनुजकी दशा देखकर रोहिणीनन्दनके नेत्र तो छल-छल करने लगे—

यह सुनिकै हलधर तहँ धाए।
देखि स्याम ऊखल सौं बाँधे, तबहीं दोउ लोचन भरि आए॥

बलराम अपने हाथसे यशोदारानीका अञ्चल धारण-कर गद्‌गद कण्ठसे बोले—

स्यामहिं छोरि मोहिं बाँधै बरु, निकसत सगुन भले नहिं पाए।
मेरे प्रान-जिवन-धन कान्हा, तिनकें भुज मोहिं बँधे दिखाए॥

ओह ! अग्रजकी बात सुनते ही यशोदारानीके प्राणोंमें टीस-सी चलने लगी। उन्हें भान हुआ कि अब कठोरताके इस झूठे स्वाँगका निर्वाह करना उनके लिये तो असंभव है; किंतु नहीं, उसी क्षण अचिन्त्यलीला-महाशक्तिने वात्सल्यरसघनमूर्ति यशोदारानीके मनको अपने हाथोंमें ले लिया। व्रजेश्वरी तो उमड़ते हुए वात्सल्य-सिन्धुमें बहने जा रही थीं, पर लीलाशक्ति उन्हें बाहर निकाल ले आयीं तथा उनपर अपना हाथ फेरकर कुछ समयके लिये धैर्य धारण करने योग्य बना डाला। अवश्य ही मैया अग्रजको बोलकर उत्तर न दे सकीं। केवल उनकी प्रार्थनाको अस्वीकार करते हुए अपना सिर किञ्चिन्मात्र हिला पायीं।

अब तो रोहिणीनन्दनको क्रोध हो आया। नेत्र और भी अरुण हो उठे। कुछ क्षण तिरछी चितवनसे जननीकी ओर देखकर वे बोले—

काहे कौं कलह नाध्यौ, दारुन दाँवरि बाँध्यौ,
कठिन लकुट लै तैं, त्रास्यौ मेरैं भैया।
नाहीं कसकत मन, निरखि कोमल तन,
तनिक-से दधि-काज, भली री तू मैया॥
हौं तौ न भयौ री घर, देख्यौ तेरी यौं भर,
फोरतौ बासन सब, जानति बलैया।
सूरदास हित हरि, लोचन आए हैं भरि,
बलहू कौं बल जाकौं सोई री कन्हैया॥

इस बार जननी मन-ही-मन हँस पड़ती हैं। साथ ही यह अनुभव करती हैं कि अब यहाँ और रुकना उचित नहीं; अन्यथा वे अपना धैर्य खो बैठेंगी; तथा इस प्रकार अबतकका सारा प्रयास निष्फल हो जायगा। इस विचारसे व्रजेश्वरी पार्श्ववर्ती प्राङ्गणमें चली जाती हैं। यहाँ रह जाते हैं—गोपशिशुओंसे आवृत, ऊखलमें निबद्ध श्रीकृष्णचन्द्र एवं उनकी ओर सकरुण दृष्टिसे देखते हुए रोहिणीनन्दन बलराम। इनके अतिरिक्त अन्तरिक्षमें अवस्थित हैं अमरवृन्द, जो श्रीकृष्णचन्द्रकी इस भक्तवत्सलताको निहार-निहारकर आनन्दसिन्धुमें डूब-उतरा रहे हैं। क्यों न हों ? सर्वतन्त्र-स्वतन्त्र, स्वयं भगवान् श्रीकृष्णचन्द्रका जननीके प्रति यह आत्मसमर्पण इस योग्य ही है। समस्त लोकपालोंके सहित यह परिदृश्यमान जगत् जिनके वशमें है, जिनपर किसीका बन्धन—शासन नहीं है, जो नित्य परम स्वतन्त्र हैं, उन

अनन्त ऐश्वर्यनिकेतन, यशोदानन्दन श्रीकृष्णचन्द्रने जननीके द्वारा दिये हुए बन्धनको स्वीकार कर आज वास्तवमें अपनी भक्ताधीनताको प्रत्यक्ष प्रकट जो कर दिया है—

एवं सन्दर्शिता ह्यङ्ग हरिणा भृत्यवश्यता।
स्ववशेनापि कृष्णेन यस्येदं सेश्वरं वशे॥
(श्रीमद्भा० १०।९।१९)

जिस कृपा-वैभवका आस्वाद व्रजेश्वरीने पाया, उसे आजतक नारायणके नाभिकमलसे उत्पन्न, प्रापञ्चिक भक्तोंके आदिगुरु जगत्-विधाता ब्रह्माने भी न पाया, आत्मस्वरूप शङ्करने भी कभी उसे अनुभव न किया, वक्षःस्थल-विलासिनी लक्ष्मीको भी वह न मिला। मुक्तिपर्यन्त पुरुषार्थदाता श्रीकृष्णचन्द्रसे जो प्रसाद गोपमहिषीने पाया, वह किसीने नहीं—

नेमं विरिञ्चो न भवो न श्रीरप्यङ्गसंश्रया।
प्रसादं लेभिरे गोपी यत्तत् प्राप विमुक्तिदात्॥
(श्रीमद्भा० १०।९।२०)

आज यह भी प्रत्यक्ष हो गया—यशोदानन्दन स्वयं भगवान् श्रीकृष्णचन्द्रको अनायास सुखपूर्वक पा लेनेका मार्ग कौन-सा है? व्रजवासियोंके समान केवल प्रेमके लिये ही प्रेम करनेवाले भक्तोंको वे जितने सुलभ हैं, उतने सुलभ किसी भी प्राणीके लिये नहीं और तो क्या अपने आत्मभूत तत्त्वज्ञानियोंके लिये भी नहीं—

नायं सुखापो भगवान् देहिनां गोपिकासुतः।
ज्ञानिनां चात्मभूतानां यथा भक्तिमतामिह॥
(श्रीमद्भा० १०।९।२१)

यह सब प्रत्यक्ष देखकर, अनुभव कर देववृन्द तो आनन्दमत्त हो गये हैं; किंतु यशोदारानीके ध्यानमें बस, इतनी-सी बात है कि अपने चञ्चल नीलमणिको उन्होंने कुछ क्षणोंके लिये ऊखलसे बाँध दिया है। 'भर्त्सनासे अपमानित मानकर, रूठकर कहीं वह वनकी ओर एकाकी भाग न जाय, इसकी उचित व्यवस्थामात्र मैंने की है।' वे तो इतना ही जानती हैं। इसीलिये दूसरे कक्षमें जाकर निश्चिन्त मनसे गृहकार्यमें संलग्न हो गयी हैं।

इधर अनुजके प्रति इतनी कठोरता एवं अपनी प्रार्थनाकी जननीकृत उपेक्षा—दोनों ही रोहिणीनन्दनके लिये असह्य हो जाती है। वे क्रोधसे दाँत पीसने लगते हैं; किंतु श्रीकृष्णचन्द्रका क्रन्दन क्रमशः शान्त होने लगता है। जबतक गोपसुन्दरियाँ थीं, जननी उपस्थित थीं, तबतक तो वे अत्यन्त व्याकुल थे। पर उनके जानेके कुछ क्षणोंके पश्चात् ही वे शान्त होने लगे। धीरे-धीरे क्रन्दन समाप्त हो जाता है; और अब तो उसके बदले उनके अरुण अधरोंपर मन्द मुसकान छा जाती है। अवश्य ही अभी यह मुसकान व्रजरानीके वात्सल्य-रसपानसे मत्त हुए, अपने अनन्त ऐश्वर्यको विस्मृत हुए स्वयं भगवान् व्रजेन्द्रनन्दन श्रीकृष्णचन्द्रकी नहीं है, यह मुसकान है उनके अधरोंकी ओटमें उनके लीलामञ्चकी अधिष्ठात्री योगमायाकी! वह व्यक्त हुई है अतिशय व्याकुल बलरामको आश्वासन देनेके लिये, क्षणभरके लिये बलराममें उनके अनुजके अनन्त असमोर्द्ध्व ऐश्वर्यका उन्मेष कर उनकी चिन्ता हर लेनेके लिये, साथ ही रसपानप्रमत्त श्रीकृष्णचन्द्रमें एक सुदूर अतीतकी—अपने परमभक्त नारदके द्वारा दी हुई प्रतिश्रुतिकी स्मृति जगानेके लिये। उस मुस्कानने रोहिणीनन्दनकी चिन्ता हर ली। ठीक वैसी ही एक किरण उनके अधरोंपर भी व्यक्त हो जाती है, तथा नेत्रोंमें ऐश्वर्यका चित्रपट भर जाता है—

निरखि स्याम हलधर मुसुकाने।
को बाँधै, को छोरै इनकौं, यह महिमा येई पै जाने॥
उतपति प्रलय करत हैं येई, सेष सहस-मुख सुजस बखाने।
जमलार्जुन तरु तोरि उधारन, कारन करन आपु मन माने॥
असुर-सँहारन, भक्तनि तारन, पावन-पतित कहावत बाने।
सूरदास प्रभु भाव-भक्तिके, अति हित जसुमति हाथ बिकाने॥

श्रीकृष्णचन्द्र भी मानो जाग-से उठते हैं। नन्दसदनके समीप खड़े गगनचुम्बी यमलार्जुन वृक्षोंकी ओर उनकी दृष्टि चली जाती है। उसी क्षण बाल्यावेशके अन्तरालसे उनकी सर्वज्ञता-शक्ति सङ्केत करने लगती

है—'लीलाविहारिन् ! दामोदर ! देखो नाथ ! देव-परिमाणसे शतवर्ष पूर्व ये युग्म अर्जुन-वृक्ष यहाँ आकर तुम्हारी प्रतीक्षा कर रहे हैं। कुबेरपुत्र नलकूबर एवं मणिग्रीव ही वृक्ष बनकर तुम्हारी कृपाकी बाट देख रहे हैं। धनमदने इन्हें अन्धा कर दिया था; किंतु तुम्हारे परम भक्त देवर्षि नारदकी इनपर कृपा हुई। देवर्षिने शाप देकर इन्हें वृक्ष-योनि दे दी, अनुग्रह करके तुम्हारे क्रीडा-प्राङ्गणके किनारे निवास दे दिया। तबसे बारंबार ग्रीष्मके आतपका, पावसकी झड़ीका, शिशिरके हिमका और पवनके प्रचण्ड झंझावातका उपभोग करते हुए ये अपनी सारी मलिनता धो चुके हैं। अब समय पूर्ण हो चुका है, नाथ ! अपना पावन स्पर्श दानकर इन्हें कृतार्थ करो, प्रभो ! अवसर भी सुन्दर है, जननी गृहकार्यमें व्यस्त हैं।'—

कृष्णस्तु गृहकृत्येषु व्यग्रायां मातरि प्रभुः।
अद्राक्षीदर्जुनौ पूर्वं गुह्यकौ धनदात्मजौ॥
पुरा नारदशापेन वृक्षतां प्रापितौ मदात्।
नलकूबरमणिग्रीवाविति ख्यातौ श्रियान्वितौ॥

(श्रीमद्भा० १०। ९। २२-२३)

सर्वज्ञताशक्तिके उपर्युक्त सङ्केतपर श्रीकृष्णचन्द्र भी अपनी स्वीकृति दे देते हैं—

हरि चितए जमलार्जुनके तन।
अबहीं आजु इन्हैं उद्धारौं, ये हैं मेरे निज जन॥
× × × ×
ये सुकुमार, बहुत दुख पायौ, सुत कुबेरके तारौं।
सूरदास प्रभु कहत मनहिं मन, यह बंधन निरवारौं॥

श्रीरामानुजाचार्यका विशिष्टाद्वैतवाद

[एक विहङ्गम-दृष्टि]

(साहित्यमहोपाध्याय पं० श्रीजनार्दनजी मिश्र 'पङ्कज' साहित्य-व्याकरणाचार्य, काव्यतीर्थ, बी० ए०, साहित्यरत्न, साहित्यालङ्कार)

आचार्य श्रीरामानुजकी दार्शनिक चिन्तन-धारा श्रीशङ्कराचार्यके अद्वैतवाद और मायावादके विरोध और प्रतिक्रियाका परिणाम है। इनकी दार्शनिक अट्टालिकाके तीन स्तम्भ हैं—चित् (जीव), अचित् (जड-समूह) और पुरुषोत्तम। उनका ईश्वर अचिन्त्यानन्त-कल्याण-गुणाकर, सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान् और स्वतःप्रकाश है। वह सृष्टि-स्थिति-पालनका एकमात्र नियन्ता है। स्थूल, सूक्ष्म—चेतनाचेतनविशिष्ट ब्रह्म ही ईश्वर है। अनन्त जीव और जगत् उसीके शरीर हैं।

श्रीप्रज्ञानन्द सरस्वतीने (यतीन्द्रमतदीपिका—प्रथम परिच्छेदके आधारपर) अपने वेदान्त-दर्शनके इतिहास, द्वितीय भागमें ऊपरके तीनों तत्त्वोंके समर्थनके लिये निम्नलिखित विषयोंपर विचार किया है।

१. स्थूल-सूक्ष्म—चेतनाचेतनविशिष्ट ब्रह्मका एकत्व।
२. द्वैत और अद्वैत श्रुतिका अविरोध।
३. ब्रह्मका सगुणत्व और विभुत्व—ब्रह्म सविशेष।
४. ब्रह्मके निर्गुणत्व और निर्विशेषत्ववादका खण्डन।
५. जीवका अणुत्व, ब्रह्मस्वभावत्व और दासत्व।
६. जीवका बन्धन और उसका कारण—अविद्या।
७. जीवका मोक्ष और उसका उपाय—विद्या।
८. उपासनारूपी भक्तिका श्रेष्ठत्व और मोक्षसाधनत्व।
९. मुक्तावस्थामें जीवकी ब्रह्मस्वभाव-प्राप्तिका निरसन।
१०. शाङ्करमतकी अविद्या या मायावादका खण्डन।
११. अनिर्वचनीयतावादका खण्डन।
१२. जगत्की तुच्छताका खण्डन और सत्यताका स्थापन।
१३. जीव और जगत्का ब्रह्म अथवा ईश्वर-शरीरत्वका निरूपण।

आचार्य रामानुजके मतानुसार प्रमाण तीन प्रकारके हैं—प्रत्यक्ष, अनुमान और शब्द। प्रमेय दो प्रकारके हैं—द्रव्य और अद्रव्य। और पदार्थसमूह प्रमाण-प्रमेयके भेदसे दो प्रकारके हैं। द्रव्यके दो भेद हैं—जड और अजड। जडके दो भेद हैं—प्रकृति और काल। प्रकृति चतुर्विंशत्यात्मिका (२४ प्रकारकी) है और काल तीन प्रकारके हैं—अतीत, वर्तमान और भविष्यत्। पराक् और प्रत्यक्के भेदसे अजडके दो प्रकार हैं—नित्य विभूति और धर्मभूत ज्ञानरूप पराक् तथा जीव और ईश्वर—प्रत्यक् कहलाते हैं। बद्ध, मुक्त और नित्यके भेदसे जीव तीन प्रकारके हैं। बद्धके दो भेद हैं—बुभुक्षु और मुमुक्षु। बुभुक्षु दो प्रकारके

हैं—'अर्थकामपरायण' और 'धर्मपरायण'। मुमुक्षु भी दो प्रकारके हैं—कैवल्यपर और मोक्षपर।

आचार्य रामानुजके छः प्रसिद्ध ग्रन्थ हैं—(१) वेदार्थसंग्रह—इसमें श्रीशङ्कराचार्य और भास्कराचार्यके मतवादोंका खण्डन है। (२) वेदान्तसार—ब्रह्मसूत्रकी लघ्वक्षरटीका। (३) वेदान्त-दीप—ब्रह्मसूत्रकी वेदान्तसारसे विस्तृत टीका। (४) गद्यत्रय—इसमें ईश्वरका, प्रपत्तिका उत्कृष्ट वर्णन है। (५) गीताभाष्य—वेदान्तदेशिककृत तात्पर्यचन्द्रिका टीका और (६) श्रीभाष्य—यह श्रीरामानुजके दार्शनिक पाण्डित्यका उत्कृष्ट उदाहरण है। इसमें विशिष्टाद्वैतके सिद्धान्तोंकी विस्तृत और प्रामाणिक आलोचना की गयी है।

श्रीरामानुजके चित्, अचित् और ईश्वर—पदार्थत्रयकी कल्पना मौलिक नहीं है। बल्कि श्वेताश्वतर-उपनिषद्के भोक्ता, भोग्य और प्रेरिता ब्रह्मके आधारपर प्रतिष्ठित है। ईश्वर पाँच प्रकारके हैं—पर, विभु, व्यूह, अन्तर्यामी और अर्चावतार। पर—एक नारायण हैं। व्यूह—वासुदेव, संकर्षण, प्रद्युम्न और अनिरुद्धके भेदसे चार हैं। केशवादि व्यूहान्तर हैं। मत्स्य-कच्छपादि अनन्त विभव हैं। अन्तर्यामी प्रत्येक शरीरमें स्थित है। जीव नित्य पदार्थ होते हुए भी ईश्वराधीन है। अर्चावतार—श्रीरंगम्, वेंकट और वरदराजादि स्थूल-मूर्तिविशेष हैं। अद्रव्य—दस प्रकारके हैं—सत्त्व, रज, तम, शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्ध, संयोग और शक्ति।

आचार्य रामानुजके मतानुसार जगत्में निर्गुण वस्तुकी कल्पना असम्भव है। अतएव सगुण या सविशेष ब्रह्म ही उपनिषत्प्रतिपाद्य है। जगत्के सभी पदार्थ परिदृश्यमान और गुणविशिष्ट होते हैं। अतएव निर्विकल्पक प्रत्यक्षमें भी सगुण या सविशेष वस्तुकी प्रतीति होती है।

श्रीरामानुजके मतसे प्रत्यक्ष, अनुमान और शब्द—ये तीन ही प्रमाण हैं। प्रमाका करण ही प्रमाण है और यथावस्थित व्यवहारानुगुण ज्ञान ही प्रमा है। शुक्ति (सीप) में रजत-ज्ञान भी ज्ञानपद-वाच्य हो सकता है। उसकी निवृत्तिके लिये व्यवहारानुगुण शब्द व्यवहृत हुआ है। प्रमाणके बलसे तत्काल ही ज्ञानोत्पत्ति होती है। सविकल्प और निर्विकल्पके भेदसे प्रत्यक्ष दो प्रकारके होते हैं। प्रत्यक्ष ज्ञानकी प्रक्रिया—जैसे, आत्मा मनके साथ युक्त होता है और इन्द्रियाँ विषयोंके साथ। ज्ञानोत्पत्तिका यही क्रम है। अथ च ज्ञान विषयावगाही है। निर्गुण या निर्विशेष वस्तुका ज्ञान नहीं हो सकता। कारण, स्मृति भी प्रत्यक्षके ही अन्तर्भुक्त है। पूर्वानुभूत वस्तुके संस्कारसे स्मृति जगती है, अतएव वह कोई प्रमाण नहीं। प्रत्यभिज्ञा भी प्रत्यक्षके अन्तर्भुक्त है। अभाव भावान्तररूप है। अतएव वह भी प्रत्यक्षके अन्तर्भुक्त है। पुण्यवान् मनुष्यकी प्रतिभा (योगजज्ञान) भी प्रत्यक्षके अन्तर्भुक्त है। इनके मतसे सभी ज्ञान सत्य और सविशेषविषयक हैं*, आचार्य श्रीरामानुज विशिष्टाद्वैतके प्रवर्तक हैं। अतएव इनकी ईश्वर-कल्पना शाङ्करमतकी कल्पनासे बिल्कुल भिन्न है। इनके मतानुसार अन्तर्यामी ईश्वर और जगत्प्रपञ्चका निर्माता ईश्वर दोनोंमें तत्त्वतः एकता है। इसी तात्त्विक एकताके कारण एक विशेषणसे विशिष्ट ईश्वर तदन्यविशेषणसे विशिष्ट ईश्वरके साथ बिल्कुल अभिन्न है। यह नितान्त अभिन्नता अर्थात् एकता विशिष्ट (ईश्वर) की है। 'अथ च विशिष्टयोरैक्यम्'—सूत्रके अनुसार आचार्य श्रीरामानुजद्वारा प्रतिपादित सिद्धान्त 'विशिष्टाद्वैत' कहलाता है।

श्रीरामानुजकी 'अपृथक्सिद्धि' से भी विशिष्टाद्वैतका ही समर्थन होता है। उन्होंने द्रव्य और गुण अथवा द्रव्य और अन्य द्रव्यमें विद्यमान रहनेवाले सम्बन्धको स्वीकार किया है। उनका यह स्वीकृत सम्बन्ध न्याय-वैशेषिक-सम्मत होते हुए भी समवायकी अनुरूपताके कारण उससे प्रभिन्न है। समवाय बाह्य और अपृथक्सिद्धि आन्तर सम्बन्ध है।† शरीर वही है, जिसे आत्मा धारण करती है, नियमन करती है और कार्यमें प्रवृत्त करती है।

ईश्वर भी उसी प्रकार चित् (जीव) और अचित् (जडसमूह) को आश्रित और कार्यमें प्रेरित करता है। इनमें जो प्रमुख है, वही नियामक होता है और विशेष कहलाता है। जो गौण होता है, वह नियम्य होता है और विशेषण कहलाता है। नियम्य और गौण होनेसे जीव 'विशेषण' तथा नियामक और प्रधान होनेसे ईश्वर 'विशेष्य' कहलाता है। चित् और अचित् उस विशेष्य भूतके ही विशेषण हैं। विशेषण विशेष्यसे पृथक् नहीं हो सकता। अथ च विशेषणयुक्त विशेष्यकी एकत्व-कल्पना युक्तिसंगत है और विशिष्टाद्वैतका यही गूढार्थ है।

अपौरुषेय और नित्य वेदवाक्य ही रामानुजका शब्द-प्रमाण है। ऐसा प्रतीत होता है कि आचार्य रामानुजने

* 'भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत्॥' (श्वेता० १। १२)।

† श्रीभाष्य।

जैमिनिकी पूर्वमीमांसाके मतके सामञ्जस्यकी रक्षा की है। जैमिनिके मतानुसार सभी वेदवाक्य प्रामाणिक हैं और आचार्यके मतसे सभी सिद्ध ब्रह्मपर-वाक्य उपासनारूप कार्यान्वयी हैं।

ज्ञान—श्रीशङ्करके मतानुसार निरपेक्ष और रामानुजके मतानुसार आपेक्षिक है। शङ्करके मतसे ज्ञान स्वप्रकाश और निर्विशेष है। ज्ञानका सविशेषत्व उपाधिकृत है और ज्ञान प्रत्यगात्मस्वरूप है; किंतु रामानुजके मतसे ज्ञान सविशेष-विषयक हैं। दोनोंमें दर्शनगत यही मौलिक भेद है। शङ्करके मतसे माया अथवा अज्ञान एक ही पदार्थ है। संशय, विपर्यय और मिथ्या ज्ञान सभी अज्ञान हैं। रामानुजके मतसे माया भगवान्‌की शक्ति है। माया और अज्ञान एक ही पदार्थ नहीं। माया भगवान्‌की आश्रिता है और अज्ञान ज्ञानका अभाव है और वह जीवाश्रित है। दोनोंके दार्शनिक सिद्धान्तोंमें यह मौलिक पार्थक्य है।

आचार्य रामानुजके मतानुसार कर्म-सम्बन्धमें जिसका ज्ञान है, वही व्यक्ति ब्रह्मजिज्ञासाका अधिकारी है। जैसे—पहले वेदाध्ययन, वेदाध्ययनके फलस्वरूप कर्मके अनित्य फलका ज्ञान, उसके बाद मुक्तिकी ब्रह्मजिज्ञासा उत्पन्न होती है। कर्ममीमांसा और ब्रह्ममीमांसा—दोनोंका मूल एक ही वेद है। वेदमें प्रथम कर्मकाण्ड और पश्चात् ज्ञानकाण्ड है। अथ च मुक्तिका प्रथम साधन कर्ममीमांसा है। ब्रह्ममीमांसा द्वितीय साधन है। ज्ञान और कर्ममें कार्य-कारण-भाव विद्यमान है। निष्काम कर्मसे चित्तकी शुद्धि होती है। सुतरां ज्ञान कार्य या उत्पाद्य है और कर्म उसका कारण या उत्पादक है।

रामानुजके मतानुसार कहीं भी निर्विशेष वस्तुकी सिद्धि या प्रतीति नहीं होती। यहाँतक सुषुप्ति, मत्तता और मूर्च्छाकालीन अनुभव भी निर्विशेषमें नहीं होता। वह भी सविशेष ही है। यहाँतक कि शब्द और शास्त्र भी निर्विशेष वस्तुका प्रतिपादन नहीं कर सकते; क्योंकि शब्द और पद वाक्यरूपमें परिणत होकर ही अर्थबोधक होते हैं। अथ च शब्द सगुण—सविशेष वस्तुके प्रतिपादनमें ही समर्थ हैं; क्योंकि पद प्रकृति और प्रत्ययके योगसे सिद्ध होता है। प्रकृति और प्रत्यय एक नहीं हैं। यही कारण है कि कोई भी विशिष्टार्थके प्रतिपादनका परित्याग नहीं कर सकता है। अर्थभेदके कारण पद-पार्थक्य होता है। अथ च निर्विशेष वस्तुका प्रतिपादन करना शब्दकी सामर्थ्यसे बाहर है।

आचार्य शङ्करके मतानुसार निर्विशेष चिन्मात्र ब्रह्म ही प्रतिपाद्य है। एक अद्वितीय ब्रह्म ही तत्त्व है। श्रुति निषेधमुखसे ही उसका प्रतिपादन करती है। उसका इदमित्थं या इदन्तया प्रतिपादन नहीं किया जा सकता। कारण, वह अवाङ्मनसगोचर है। वह प्रत्यगात्मस्वरूप है। ब्रह्म ज्ञानकी वस्तु नहीं है। ज्ञानके विषय जड पदार्थ हैं। ज्ञान प्रकाशक है और जड दृश्य—प्रकाश्य। यदि ब्रह्म ज्ञानका विषय हो तब तो वह भी दृश्य हो जाता है और दृश्य होते ही वह जड हो जायगा। अथ च ब्रह्मका जडत्व स्वीकार नहीं किया जा सकता।

शङ्करके मतसे ब्रह्मका गुणमय भाव मायिक है—निर्गुण-भाव ही पारमार्थिक है। ब्रह्मको सगुण और ज्ञानका विषयी-भूत स्वीकार करते ही ब्रह्म मूर्त वस्तु बन जाता है और मूर्त वस्तुका परिणाम अनिवार्य विनाश है; अतएव ब्रह्म निर्गुण है।

इसके उत्तरमें रामानुजका तर्क है कि ब्रह्म या पुरुषोत्तम प्रतिपाद्य और शास्त्र प्रतिपादक है। शास्त्र सगुण और सविशेष ब्रह्मका ही प्रतिपादन करता है। निर्विशेष वस्तुकी प्रतिपत्ति (या प्रपत्ति) असम्भव है। साथ ही अनुमानादिकी सहायतासे ब्रह्मका निर्णय नहीं किया जा सकता।

ईश्वर सम्पूर्ण जगत्‌का निमित्त और उपादान-कारण है। यह कारण न तो अविद्या-कर्मनिबन्धन है और न परनियोग-मूलक। यह स्वेच्छाजन्य है। सृष्टिका प्रयोजन केवल लीला है। आचार्य रामानुजके मतानुसार ब्रह्म सविशेष और सगुण है। माया ब्रह्मकी शक्ति है। जीव और जगत् दोनों उसके शरीर हैं और दोनों ही नित्य हैं। ब्रह्मके गुणोंकी इयत्ता नहीं और न उसमें कोई दोष है। वही सृष्टिकर्ता है—वही कर्मफलदाता है। वही नियन्ता है—वही सर्वान्तर्यामी है। प्रकृति पुरुषसे भिन्न है। तद्विशिष्ट परब्रह्म नारायण ही पुरुषोत्तम है। शिव प्रभृति पुरुषोत्तम या परब्रह्म नहीं हैं। परंतु शङ्करके मतमें शिव ही परब्रह्म है।

आचार्य रामानुजके मतानुसार अविद्या-निवृत्तिका प्रयोजन है, क्योंकि जीवमें अज्ञान है। उपासनाके बलसे ब्रह्म-साक्षात्कार होनेपर अज्ञान विदूरित हो जाता है। जीव मुक्त होकर भी ईश्वरका दास बना रहता है और वह ईश्वरकी अपार लीलामें आनन्दका उपभोग करता है। ब्रह्मरूपता ही परमानन्दस्वरूपता है। अविद्या शङ्कर और रामानुज दोनोंको मान्य है। शङ्करके मतसे ज्ञान होनेपर अविद्या या अज्ञान लुप्त हो जाता है और रामानुजके मतसे ईश्वरकी उपासनासे

अविद्याका नाश होता है; परंतु शङ्करके मतानुसार अज्ञान ज्ञानका अभाव नहीं, बल्कि वह भाव वस्तु है।

रामानुजका ईश्वर विभु है। विभुका अर्थ है व्यापक। ईश्वरका व्यापकत्व तीन प्रकारका है—स्वरूपतः, धर्मभूत-ज्ञानतः और विग्रहतः। वह अनन्त है। अनन्तका अर्थ त्रिविध परिच्छेदशून्य है। देश, काल और वस्तु ही त्रिविध परिच्छेद हैं।

आचार्य रामानुजके मतानुसार ब्रह्म ही जगत्का सूक्ष्म-रूपमें कारण है। स्थूलरूपमें वह जगत् है। जगत्रूपमें परिणत होते हुए भी वह अविकृत है। जगत् सत् है—मिथ्या नहीं।

जीव ब्रह्मका शरीर है। ब्रह्म और जीव दोनों ही चेतन हैं। ब्रह्म विभु और जीव अणु है। दोनोंमें सजातीय या विजातीय भेद नहीं है। फिर भी स्वगतभेद है। जीव कार्य और ईश्वर कारण है। ब्रह्म पूर्ण और जीव खण्डित (अंश) है। दोनों ही स्वयंप्रकाश हैं।

दोनों चेतन और ज्ञानाश्रय हैं। जीव तीन प्रकारके हैं—बद्ध, मुक्त और नित्य। जिसकी संसारसे निवृत्ति नहीं हुई है, वह बद्ध है। देवता, मनुष्य, तिर्यग्, वनस्पति और अचरादि सभी बद्ध हैं। अविद्या जीवके बन्धनका कारण है। वह बीजाङ्कुरन्यायेन अनादि है। भक्ति या उपासनासे अविद्या-का नाश होता है। भक्तिमार्गमें त्रिवर्णका अधिकार है।

श्रीरामानुजके मतानुसार भगवान्का कैङ्कर्य मिलना ही मुक्ति है। प्राकृत देहके छूट जानेपर अप्राकृत देहसे नारायणके समान उपभोग करना ही मुक्ति है। वैकुण्ठमें श्री, भू, लीला देवियोंके साथ नारायणकी सेवा करना ही परम पुरुषार्थ है। जीव स्वभावतः नित्य है। जीव नित्य दास है—वह नित्य अणु है। वह अणु है—अतएव विभु कभी नहीं हो सकता। मुक्त जीव अपने प्रयोजनवश ही नित्य नैमित्तिक भगवान्की आज्ञाका कैङ्कर्य साधन करता हुआ देहावसानके समय पुण्य और पाप, मित्र और शत्रु—सभीको समर्पण कर देता है।

हाँ, एक बात और है। रामानुज योगशास्त्रपर भी चर्चा करना नहीं भूले हैं। मुक्तिद्वारभूत सुषुम्ना नामकी हृदय-नाड़ीमें प्रविष्ट होकर जीव ब्रह्मरन्ध्र नाड़ीसे उत्क्रमण करता है। हृदयस्थित देवताओंके साथ वह सूर्य-किरणके द्वारा अग्निलोकमें प्रवेश करता है। रास्तेमें दिन, पूर्वपक्ष, (कृष्ण-शुक्ल) उत्तरायण और संवत्सर प्रभृति अभिमानी देवताओंके द्वारा सत्कृत होकर सूर्यमण्डलका भेद करता है। तत्पश्चात् चन्द्र, विद्युत्, वरुण और इन्द्रादि लोकोंका अतिक्रमण करता हुआ वैकुण्ठ-सीमा-परिच्छेदक 'विरजा' उत्तीर्ण होता है। यहाँ आनेपर सूक्ष्म शरीर छूट जाता है। तब मानवीय स्पर्श नहीं रह जाता। वहाँ दिव्य—अप्राकृत देह प्राप्त होती है। चतुर्भुज होकर ब्रह्मालङ्कारोंसे अलङ्कृत इन्द्र और प्रजापति नामके द्वारपालोंकी अनुमतिसे वह वैकुण्ठनगरमें उपनीत होता है। वहाँ पहुँचकर गरुड़ और अनन्तयुक्त ध्वजाओंसे अलङ्कृत—दधि-प्रासादवेष्टित गोलोकमें वह प्रवेश करता है। वहाँ 'ऐरम्मद' नामक सरोवर और 'सोम-सवन' नामक अश्वत्थ वृक्षके दर्शनके उपरान्त अप्सराओंसे अभिनन्दित होता है। अनन्त, गरुड़ और विष्वक्सेन प्रभृतिको प्रणाम करनेके पश्चात् अपने आचार्यगणको प्रणाम करता है। उसके बाद पर्यङ्कके समीप पहुँचाया जाता है। उसी पर्यङ्कपर—धर्म्यादि पीठकमलके ऊपर नानाभरणभूषित, अपरिमित उदार, कल्याण-गुण-गण-सागर, श्री, भू, लीलासेवित भगवान् विराजमान हैं।

श्रीशङ्करके मतानुसार उत्क्रान्ति-गति-वर्जित ब्रह्मस्वरूपता ही मुक्ति है। अविद्याका अस्त होना ही मोक्ष है। शङ्कर जीवन्मुक्तिको स्वीकार करते हैं। उनके मतसे मुक्ति क्रिया-साध्य नहीं—आत्मा नित्य मुक्त है। केवल अज्ञानका नाश होते ही मुक्त आत्मा अपने स्वरूपमें प्रकाशित होता है। मुक्ति आप्य है—संस्कार्य, उत्पाद्य या विकार्य नहीं।

उन्होंने सबल युक्तियोंसे जीवन्मुक्तिका प्रतिपादन किया है; परंतु रामानुजने उसका खण्डन किया है। उनका मत है कि मुक्तावस्थामें भी जीव ब्रह्मका दास ही है; क्योंकि एक ईश है, दूसरा अनीश। एक असीम है—दूसरा ससीम। एक प्राज्ञ है—दूसरा अज्ञ। जिस प्रकार स्फुलिङ्ग (चिनगारी) अग्निका अंश है, उसी प्रकार जीव भी ब्रह्मका अंश है। अतएव जीव और ब्रह्ममें अंशांशिभाव या विशेषण-विशेष्य-भाव है।

रामानुजका 'तत्त्वमसि' भी इस प्रसङ्गमें उल्लेखनीय है। उनके मतानुसार 'तत्त्वमसि' वाक्य जीव और ब्रह्मका अभिन्नताबोधक नहीं है; किंतु आचार्य शङ्करके मतानुसार 'तत्त्वमसि' वाक्य सामानाधिकरण्यके बलसे निर्विशेष ब्रह्मात्मैक्यपर है। रामानुजने सामानाधिकरण्यको स्वीकार किया है। पर साथ ही यह बतलाया है कि 'तत्' और 'त्वम्' सविशेष ब्रह्मपरक है। 'त्वम्' पदार्थका साधारणतः जीवको ही प्रतीक

माना जाता है। पर 'विशिष्टाद्वैत' में 'त्वम्'का अर्थ है विशिष्ट जीव—शरीरवाला ब्रह्म। 'तत्' पदसे सर्वज्ञ, सत्सङ्कल्प और जगत्कारण ईश्वरसे ही अभिप्राय है। साथ ही विशेषण-विशेष्य-भावापन्न 'त्वम्' पद भी जडसहकृत जीव-शरीरधारी ब्रह्मका ही बोधक है। कारण, विभिन्न पदार्थोंकी एकार्थबोधकता ही सामानाधिकरण्य है। 'तत्' और 'त्वम्'—पदोंमें यदि प्रकारगत भेद स्वीकार न किया जाय, तब तो शब्द-व्यवहारमें जो प्रधान कारण है, वह प्रवृत्ति-निमित्तमें प्रभेद न रहनेसे दोनों ही पदोंका सामानाधिकरण्य छोड़ना होगा। पक्षान्तरमें दोनों पदोंका मुख्यार्थ बाधित होनेके कारण गौणार्थकी भी लक्षणा या कल्पना करनी पड़ेगी; किंतु मुख्यार्थ सम्भव हो तो लक्षणा दोषावह हो जाती है।

आचार्य रामानुजने शङ्कराचार्यके—'सोऽयं देवदत्तः'—वह देवदत्त यही है—का इस प्रकार खण्डन किया है। कहा है कि यहाँ लक्षणा करनेकी कुछ आवश्यकता ही नहीं। कारण, एक ही देवदत्तमें अतीत और वर्तमानकालकी प्रतीतिमें कुछ भी विरोध नहीं है। भिन्न देशोंमें अवस्थितिसे भी ऐक्य-प्रतीतिमें बाधा नहीं पड़ती। कारण, एक ही व्यक्ति विभिन्न समयमें—विभिन्न स्थानमें बिना किसी बाधाके रह सकता है। विशेषतः 'तत्' शब्दका निर्विशेषत्व-अर्थ ग्रहण कर लेनेपर जिस उपक्रममें 'तदैच्छत्, बहु स्याम्' श्रुतिमें प्रयुक्त हुए हैं, उनके साथ भी विरोध घटित होता है। यहाँतक कि 'एकविज्ञाने सर्वविज्ञानम्'-जैसी प्रतिज्ञा भी नहीं टिक सकती। अतएव रामानुजके मतसे 'तत्' और 'त्वम्' इन पदोंसे जीव जिसका शरीर है और जो जगत्का कारण है, उसीका बोध होता है।

परंतु आचार्य शङ्करका कहना है कि 'सोऽयं देवदत्तः' अर्थात् यह वही देवदत्त है—ऐसा कहनेपर लक्षणाके बिना तो इस वाक्यका अर्थ ही नहीं सङ्गत होता। कारण, 'तत्' शब्दका साधारण अर्थ अतीतकालीन इन्द्रियोंका अगोचर कोई पदार्थ है और 'अयम्' शब्दका अर्थ वर्तमान और नेत्रादि इन्द्रियोंका ग्राह्य पदार्थ है। जो इन्द्रियोंद्वारा अग्राह्य और अतीत है, वही फिर इन्द्रियग्राह्य और वर्तमान किस तरह रह सकता है? फलतः एक ही पदार्थ, एक ही समयमें कभी अतीत और कभी वर्तमान रह ही नहीं सकता।

अतएव 'सः अयम्' वाक्योक्त सामानाधिकरण्यमें विरोध पड़ता है। अथ च 'सः' और 'अयम्' पदोंका मुख्य अर्थ परोक्षत्व, अपरोक्षत्व आदि विशेष-विशेष धर्मोंको छोड़कर केवल देवदत्तरूपी एकमात्र विशेष्यरूप अर्थमें लक्षणा करनी पड़ती है। अतएव 'तत्त्वमसि' वाक्यमें भी उसी प्रकार 'तत्' और 'त्वम्' पदोंके विरोधी अंशोंको छोड़कर केवल एक निर्विशेष चैतन्य आत्मामें लक्षणा करनेसे ही विरोधका परिहार हो सकता है।

जीव-पक्षमें ईश्वरकी शरणागति और ईश्वर-पक्षमें जीवके प्रति 'अहैतुकी' कृपा है—ये श्रीरामानुजके दर्शनमें दो सबसे बड़ी खूबियाँ हैं। जीवके शुद्धसत्त्व, मिश्रसत्त्व और सत्त्वशून्य—ये तीन भेद हैं। शुद्धसत्त्वमें रजोगुण और तमोगुणका लेश भी नहीं रहता। मिश्रसत्त्व रजोगुण और तमोगुणसे मिश्रित रहता है और यही सृष्टिका उपादानकारण है। सत्त्वशून्य तत्त्वको ही 'काल' कहते हैं।

न्यासविद्या रामानुजके शब्दमें प्रपत्ति है। आनुकूल्यका सङ्कल्प और प्रातिकूल्यका वर्जन ही प्रपत्ति है। संक्षेपमें भगवान्को आत्मसमर्पण करना ही प्रपत्ति है। उनके 'गद्यत्रय' में इसपर यथेष्ट प्रकाश डाला गया है। साथ ही इसमें शरणापत्तिके विषय भी प्रतिपादित हुए हैं। आत्मनिवेदनका भाव इसमें सर्वत्र परिस्फुटित—ओतप्रोत है। श्रीरामानुजकी भक्तिमें भावुकता अधिक है।

शङ्करके मतानुसार मायावादकी प्रधानता सर्वोपरि है। रामानुजके मतानुसार शङ्करकी माया या अविद्या एक कल्पनामात्र है और यह कल्पना सात प्रकारसे अनुपपन्न की गयी है। शङ्करके मतानुसार अविद्या सत् भी हो सकती है। कारण, सत्पदार्थकी कोई भी बाधा नहीं हो सकती; किंतु अविद्या या अज्ञानकी बाधा ज्ञानोदय है। अतएव अविद्याको सत् (Existing) क्योंकर कहा जा सकता है?

फिर भी अविद्याको असत् कैसे कहा जाय? कारण, असत् वस्तु प्रत्यक्ष नहीं होती। जैसे—आकाशकुसुम, वन्ध्यापुत्र और शशक-शृङ्ग। विशेषतः जिसका अस्तित्व था ही नहीं, उसकी बाधा कैसी? जिसकी सत्ता है, अवस्थाभेदसे उसकी बाधा हो सकती है। अविद्याकी जब प्रतीति होती है, तब वह नहीं है, ऐसा नहीं कहा जा सकता।

श्रीरामानुजने शङ्कराचार्यके अनिर्वचनीयतावादका खण्डन किया है। श्रीशङ्करके मतसे सदसद्-विलक्षण होनेके कारण ही माया अनिर्वचनीय है। कारण, सीपमें चाँदीका भ्रम होता है और वहाँ सचमुच ही चाँदीकी तत्काल सृष्टि हो जाती है। शुक्ति-अविच्छिन्न जो चैतन्य है, वही चैतन्यनिष्ठ है और जो

अज्ञान है, वही अज्ञान रजतका उपादान और शुक्ति उसका अधिष्ठान या आश्रय है। यह रजत 'प्रातिभासिक' और अनिर्वचनीय है।

इसपर श्रीरामानुजका तर्क है कि अनिर्वचनीयता युक्ति-युक्त नहीं हो सकती। कारण, एक वस्तुकी अन्य आकारमें प्रतीति ही भ्रम है। इस प्रकारका भ्रम तो अनिर्वचनीयतावादियों-को भी मानना पड़ेगा। शुक्तिमें उत्पन्न प्रतीतिको, जो इस तरहका भ्रम स्वीकार कर लिया जायगा—जब कि पूर्वोक्त प्रतीति, प्रवृत्ति और बाध-व्यवहारादि सङ्गत हो सकते हैं—तो अनुभवविरुद्ध और प्रत्यक्षादिके प्रमाणोंसे अग्राह्य अनिर्वचनीयताको स्वीकार करनेकी आवश्यकता ही क्या है? विशेषतः वह रजत, जो अनिर्वचनीय है, लोकप्रसिद्ध रजतसे सर्वथा भिन्न है, ऐसा तो कोई भी दर्शक उस समय अनुभव नहीं कर पाता। यदि ऐसी अनुभूति हो सकती तो यह भ्रम ही किस प्रकार हो सकता था? अथ च कहना पड़ता है कि वास्तवमें सीप ही मिथ्या चाँदीके रूपमें प्रकाशित होती है। अतएव अनिर्वचनीयतावाद अयौक्तिक और अश्रौत है।

साथ ही श्रीरामानुजने इस प्रकरणमें असत् ख्याति—माध्यमिक बौद्धोंकी, आत्मख्याति—योगाचार बौद्धोंकी, अख्याति—प्रभाकरनामक पूर्वमीमांसककी, अन्यथाख्याति नैयायिकोंकी—का खण्डन किया है। उनके मतमें निर्विकल्पक ज्ञान न्याय, शाङ्करमत, सांख्य और पातञ्जल मतसे पृथक् है। न्यायके अनुसार निर्विकल्पक ज्ञान विशेष्य-विशेषण-भावरहित वस्तु-स्वरूपमात्र ज्ञान है। शङ्करका मत भी प्रायः वैसा ही है। पातञ्जलकी असम्प्रज्ञात समाधिमें निरवलम्ब स्वरूपमात्रनिष्ठ ज्ञानका उदय होता है; परंतु रामानुजके मतानुसार निर्विकल्पक ज्ञान सविकल्पक ज्ञानका आश्रित है। निर्विकल्पक विषयमें प्रत्यक्ष ज्ञान तो हो ही नहीं सकता।

नाथ-भागवत

(लेखक—श्रीवि० हर्षे एम्० ए०, 'साहित्य-विशारद')

संतशिरोमणि एकनाथजीका लिखा हुआ 'नाथ-भागवत' मराठीके धार्मिक साहित्यका एक अमर ग्रन्थ-रत्न है। यह श्रीमद्भागवतके एकादश स्कन्धकी एक विस्तृत टीकाके रूपमें है। श्रीमद्भागवतके प्रथम दस स्कन्धोंतक चला आता हुआ कथा-सूत्र एकादश स्कन्धमें लुप्त-सा हो जाता है। इस स्कन्धमें केवल अध्यात्म-चर्चाको ही स्थान दिया गया है। इसमें परमार्थके विविध अङ्गोपाङ्गोंका जो विस्तृत विवरण है, कदाचित् उसीके कारण श्रीएकनाथजीकी अध्यात्म-प्रवण बुद्धिको इस स्कन्धमें अनुपम माधुरी दीख पड़ी होगी और सम्भवतः इसीलिये अपने प्रवचनके लिये उन्होंने इस स्कन्ध-का चुनाव किया होगा। इसमें कुल ३२ अध्याय हैं। इन अध्यायोंके प्रत्येक श्लोकपर श्रीएकनाथजीने मराठीमें विस्तृत टीका लिखी है। टीका पद्यबद्ध है। सम्पूर्ण ग्रन्थकी छन्द-संख्या १८००० के ऊपर है। इसीसे ग्रन्थ-विस्तारकी कल्पना की जा सकती है। दूसरी बात यह है कि इस ग्रन्थमें कई छन्द ऐसे भी हैं, जिनका अर्थ पूर्णरूपसे समझने-समझानेके लिये विवेचनात्मक व्याख्याकी आवश्यकता पड़ जाती है। अतः अर्थबोधकी दृष्टिसे ग्रन्थका विस्तार और भी अधिक हो जाता है। इस द्विविध विस्तार और भाषाकी क्लिष्टताके कारण सहस्रों अध्यात्मप्रेमी इस ग्रन्थकी माधुरीका आस्वाद नहीं ले सकते। इसीलिये नाथ-भागवतका सारांश एक लेख-मालामें देनेका विचार है। यद्यपि ऐसी इच्छा करना बौनेका आकाश छूना है; और जिस ग्रन्थको समझनेके लिये विस्तृत टीकाकी आवश्यकता है, उसीको संक्षिप्त करके छोटा बनाना उल्टी गङ्गा बहाना है, तथापि जिस प्रकार परम पावनी श्रीगङ्गाजी-का थोड़ा-सा भी जल समस्त पाप-ताप-नाशनमें समर्थ है, उसी प्रकार नाथ-भागवतका सारांश भी परम कल्याणमय होगा।

अपनी टीकामें श्रीएकनाथजीने संस्कृत-श्लोकोंका केवल अनुवाद ही नहीं किया है। कुछका अनुवाद, कुछका विस्तार और कई स्थानोंपर परिवर्तन भी किया है। जहाँ मूल श्लोकों-का केवल अनुवाद है, उन स्थानोंपर प्रस्तुत लेख-मालामें विशेष प्रकाश नहीं डाला जायगा, क्योंकि उन्हें तो हिंदी-टीकाद्वारा हिंदी-भाषी जान सकते हैं; किंतु श्रीएकनाथजीने जिन आध्यात्मिक सिद्धान्तोंका वैशिष्ट्यपूर्ण प्रतिपादन किया है तथा जिन सिद्धान्तोंको उन्होंने व्यावहारिक दृष्टान्तोंद्वारा हृदयङ्गम करनेके योग्य बना दिया है, उन्हीं सिद्धान्तोंका यहाँपर संक्षेपमें सारांश दिया गया है। आज इस प्रथम लेखमें एकादश स्कन्धके प्रथम पाँच अध्यायोंकी चर्चा की जाती है।

एकादश स्कन्धके प्रथम पाँच अध्यायोंका मुख्य विषय नारदकथित 'जनक और नौ ऋषियोंका संवाद' है। एक बार महामुनि नारदजी भगवान् श्रीकृष्णके पिता वसुदेवजीके यहाँ

गये। वसुदेवजीने उनका यथोचित स्वागत-सत्कार किया। उनकी पूजा करनेके बाद वसुदेवजीने उनसे प्रार्थना की, 'हे मुनीश्वर! जिन धर्मोंके आचरणका सहारा लेकर मनुष्य समस्त भयोंसे मुक्त हो जाता है, उन धर्मोंका उपदेश आप हमें कीजिये।' वसुदेवजीके इस प्रश्नका साङ्गोपाङ्ग उत्तर देनेके उद्देश्यसे नारदजीने उन्हें उस संवादका वृत्तान्त सुनाया जो राजा जनकका नौ ऋषियोंके साथ एक यज्ञ-सत्रमें हुआ था। इस संवादमें राजा जनकने उन नौ ऋषियोंसे अध्यात्मविषयक नौ प्रश्न पूछे थे, जिनके उत्तर ऋषियोंने दिये थे। इन प्रश्नोत्तरोंमें एक प्रकारसे समस्त अध्यात्म-शास्त्रका सार आ जाता है। इसीलिये श्रीएकनाथजीने समूचे एकादश स्कन्धमें इस पञ्चाध्यायीको परमोच्च स्थान दिया है। उनका कहना है कि ये पाँच अध्याय ही एकादश स्कन्धके पञ्च-प्राण हैं, और भगवद्भक्तोंको उपदेशामृत पिलानेके लिये ही इनका आविर्भाव हुआ है। एकादश स्कन्धरूपी सुहावनी वसंत ऋतुमें यह पञ्चाध्यायी कोयलका मधुर पञ्चम स्वर है और पाठकगण अलिकुलके समान हैं। इस प्रकारके काव्यात्मक वर्णनके अनन्तर श्रीएकनाथजी कहते हैं कि जो इस जनक-नौ ऋषि-संवादका अध्ययन करके उसका रहस्य समझ लेगा, उसका अन्तःकरण विशुद्ध हो जायगा, उसका जीव-ईश्वर-भेद नष्ट हो जायगा एवं आत्मज्ञानके प्रकाशसे वह आनन्दमय परब्रह्मस्वरूप बन जायगा। इस दृष्टिसे श्रीएकनाथजीने इन पाँच अध्यायोंका सावधान चित्तसे अध्ययन करनेका आदेश किया है।

राजा जनकने नौ ऋषियोंसे निम्नाङ्कित नौ प्रश्न पूछे थे।

१. भागवत-धर्म कौन-सा है?
२. भागवतोंके लक्षण क्या हैं?
३. माया क्या है?
४. मायासे छूटनेका क्या उपाय है?
५. ब्रह्म क्या है?
६. कर्मयोग क्या है?
७. परमेश्वरके अवतार-चरित्र कितने हैं?
८. अभक्तोंकी गति कौन-सी है?
९. किस युगमें, किस नाम-रूप-वर्ण-आकारके ईश्वरका किस प्रकार पूजन करना चाहिये।

मूल भागवतके एकादश स्कन्धमें इन प्रश्नोंके उत्तर संक्षेपमें इस प्रकार हैं—

प्रश्न १—भागवत-धर्म कौन-सा है?

इस प्रश्नका उत्तर उन नौ ऋषियोंमेंसे 'कवि'नामक ऋषिने इस प्रकार दिया—

जिस धर्मके आचरणसे मायाग्रसित मनुष्यको आत्मज्ञान हो जाता है, वही भागवत-धर्म है। इस धर्मके सहारे आँखें बंद करके भी चलनेसे मनुष्यका पतन नहीं होता। मायाके कारण द्वन्द्वाभासकी उत्पत्ति होती है। इस मायाको लाँघकर निर्द्वन्द्व स्थितिमें पहुँचनेके लिये ईश्वरार्पण-बुद्धिसे कर्म करना तथा ईश्वर-भक्ति करना ही भागवत-धर्मका आचरण करना है। भक्तिसे ईश्वर-प्रीति बढ़ती है एवं पञ्चमहाभूतात्मक इस विश्वमें ईश्वरका रूप प्रकट होता है। भक्तिकी परिपक्व दशामें साधकको भक्ति-ज्ञान-वैराग्य एक साथ ही प्राप्त होते हैं। अन्तमें ईश्वर और भक्त एकरूप हो जाते हैं। यह भागवत-धर्मका स्वरूप है।

प्रश्न २—भागवतोंके लक्षण क्या हैं?

इस प्रश्नका उत्तर द्वितीय ऋषि 'हरि'ने इस प्रकार दिया—

जो भक्त जन्म-मरण, क्षुधा-तृषा, अहंभाव आदि मायोत्पादित विकारोंसे पूर्णतया मुक्त है, जो सारे कर्म निष्काम बुद्धिसे करता है, जो सर्वत्र परमेश्वरका स्वरूप देखता है एवं जो विषयभोगोंसे अलिप्त है वह भागवतोत्तम कहलाता है। उसमें देहात्मबुद्धि नहीं रहती। उसका जाति-वर्ण-वैभव-ज्ञान आदिका अभिमान नष्ट हो जाता है। त्रिभुवनकी सम्पत्तिके लिये भी उसका चित्त भगवत्स्मरणसे विचलित नहीं होता। परम भक्तिरूपी रज्जुसे वह ईश्वरको बाँध लेता है। परमेश्वरकी पादकिरणोंकी चन्द्रिकासे उसके काम-क्रोधादि सब तम-ताप नष्ट हो जाते हैं।

प्रश्न ३—माया क्या है?

इस प्रश्नका उत्तर ऋषि अन्तरिक्षने इस प्रकार दिया—

अव्यक्त परब्रह्मसे पञ्चमहाभूत, पञ्चधातु, त्रिगुण आदि-की और इनसे दृश्य-जगत्‌की उत्पत्ति होती है। उसके पश्चात् आत्माभिमानके कारण काम्य-कर्म करनेवाला जीव जन्म-मरणके चक्करमें पड़ता है। यही माया है। इसी प्रकार यह दृश्य, साकार सगुण जगत् विपरीत क्रमसे पुनः अव्यक्त परब्रह्ममें विलीन हो जाता है। ब्रह्माण्डकी इन अवस्थाओंकी कारणभूत शक्ति ही माया है।

प्रश्न ४—मायासे छूटनेके क्या उपाय हैं?

इस प्रश्नका उत्तर प्रबुद्ध ऋषिने इस प्रकार दिया—

जो मायाके ऊपर विजय प्राप्त करना चाहता है, उसे अपने मनमें गृह, अपत्य, पशु आदि ऐहिक विषयोंके प्रति अनासक्ति उत्पन्न करनी चाहिये। उसके बाद उसे

शाब्दिक ज्ञान एवं स्वसंवेद्य विज्ञानमें निष्णात सद्गुरुकी शरणमें जाना चाहिये और उनसे भागवत-धर्मोंका ज्ञान प्राप्त करना चाहिये । शौच, तप, तितिक्षा, मौन, स्वाध्याय आदि यम-नियमोंसे अपना अन्तःकरण शुद्ध कर लेना चाहिये । इसके पश्चात् समस्त कर्मोंको ईश्वरार्पण करना, ईश्वरके प्रति अनन्य प्रीति, ईश्वर-भक्ति तथा आत्मानुभूति आदिके द्वारा सर्वत्र ईश्वरके रूपका साक्षात्कार करना चाहिये । इस प्रकार साधक सहजमें ही मायासे मुक्त हो सकता है ।

प्रश्न ५—ब्रह्म क्या है ?

इस प्रश्नका उत्तर ऋषि पिप्पलायनने इस प्रकार दिया—

जो स्थिति, उद्भव और प्रलयका कारण है, जो मन-बुद्धि आदि इन्द्रियोंसे परे है, जो वाणीका विषय नहीं हो सकता, जो प्राणका भी आधार है एवं जो जन्म-मरण आदि विकारोंसे अलिप्त रहता है, वह ब्रह्म है तथा वही सबका मूल-तत्त्व है । वह सबमें है और सब उसमें हैं ।

प्रश्न ६—कर्मयोग क्या है ?

इस प्रश्नका उत्तर ऋषि आविर्होत्रने इस प्रकार दिया—

निःसङ्ग होकर तथा कर्मफलकी इच्छा न करते हुए वेदोक्त कर्म करना कर्मयोग है । वेदोक्त कर्मका त्याग करना दोषार्ह है । अतः ईश्वरप्राप्तिके लिये उसकी विधिपूर्वक अर्चा करके तथा ध्येयमूर्तिसे तदाकार होकर मोक्ष प्राप्त करना चाहिये । इसे नैष्कर्म्य कहते हैं और यही कर्मयोग है ।

प्रश्न ७—परमेश्वरके अवतार-चरित्र कितने हैं ?

इस प्रश्नका उत्तर मुनि द्रुमिलने इस प्रकार दिया—

परमेश्वरके गुणकर्मोंकी गणना करना धूलिकणोंकी गणना करनेके समान असम्भव है । तो भी यह कहा जा सकता है कि ईश्वरने इस ब्रह्माण्डकी सृष्टि रजोगुणसे की । उसकी रक्षा वह सत्त्वगुणसे करता है और उसका नाश तमोगुणसे करता है । ईश्वरके प्रथमावतारोंमें मुनि नारायणकी गणना की जाती है । इन्द्रप्रेषित अप्सराओंके मोह-जालमें न फँसकर उन्होंने अपने वैराग्यकी रक्षा की । उसके बाद हंसावतारमें ईश्वरने आत्मज्ञानका उपदेश किया । तत्पश्चात् मत्स्य, कूर्म, वामन आदि अवतार हुए । उनमें श्रीरामचन्द्रजी-का अवतार मुख्य है । इस समय श्रीकृष्णावतार चल रहा है ।

प्रश्न ८—अभक्तोंकी गति कौन-सी है ?

इस प्रश्नका उत्तर मुनि चमसने इस प्रकार दिया—

जो परमेश्वरको सबका कर्ता नहीं मानते, जो ज्ञानाभिमान-के कारण ईश्वर-सेवासे विमुख रहते हैं तथा जो स्तैण एवं कामी हैं, वे अभक्त कहलाते हैं । ज्ञान, विभूति, त्याग आदिमें अपनेसे जो श्रेष्ठ हैं, उन भगवद्भक्तोंकी वे अभक्त अवहेलना करते हैं । वे विषयोंका उपभोग करनेमें धार्मिक बन्धनोंका उल्लङ्घन किया करते हैं । इस प्रकार धर्मसे विमुख होनेके कारण उन्हें मानसिक शान्ति कभी नहीं मिलती । धीरे-धीरे ऐहिक सुखभोगोंसे भी वे वञ्चित हो जाते हैं । अन्तमें मायारूपी अन्धकारमें वे सदाके लिये डूब जाते हैं ।

प्रश्न ९—किस युगमें, किस नाम-रूप-वर्ण-आकारके ईश्वरका किस प्रकार पूजन करना चाहिये ?

इस प्रश्नका उत्तर ऋषि करभाजनने इस प्रकार दिया—

कृतयुगके निर्वैर, शान्त, वल्कलधारी, श्वेतवर्णमय ईश्वरको हंस, सुपर्ण आदि नामोंसे पुकारते हैं तथा शम, दम आदि तपसे उसका अर्चन करते हैं । त्रेतायुगके सर्वत्र ईश्वरका स्वरूप देखनेवाले, ब्रह्मवादी, स्रुक्-स्रुवा धारण करनेवाले, रक्तवर्ण परमेश्वरको विष्णुयज्ञ आदि नामोंसे पहचानते हैं और विद्याके द्वारा उसका अर्चन करते हैं । द्वापरयुगके जिज्ञासु, मर्त्यनिवासी, श्रीवत्सलाञ्छनधारी, पीतवसन, श्यामवर्ण ईश्वरको नारायण, पुरुष आदि नामोंसे जानते हैं तथा वेदमन्त्रोंसे उसका अर्चन करते हैं । कलियुगमें बुद्धिमान् मनुष्य कृष्णवर्ण श्रीकृष्णचन्द्र एवं श्रीरामचन्द्रजीको नाम-सङ्कीर्तनद्वारा पूजते हैं । कलियुगमें नाम-सङ्कीर्तन ही एकमात्र पर्याप्त साधन है । यही कारण है कि अन्य युगवाले जीव कलियुगमें जन्म लेनेकी इच्छा करते हैं ।

एकादश स्कन्धके मूल पञ्चाध्यायीका संक्षेपमें यही सारांश है । अब उसीकी श्रीएकनाथजीकृत मराठी टीका 'नाथ-भागवत' की व्याख्या देखिये ।

ग्रन्थके आरम्भमें श्रीएकनाथजीने गणेश प्रभृति देव, सद्गुरु, पूर्ववर्ती साहित्याचार्य एवं अपने पूज्य पूर्वज आदिको नमन किया है । इसके पश्चात् उन्होंने उस घटनाका वर्णन किया, जिसके कारण वे ग्रन्थ-रचनाके लिये उद्यत हुए । उन्होंने लिखा है—'एक बार साधुवृन्दने मुझसे कहा कि पुराणोंमें भागवत सबसे श्रेष्ठ है । उसमें भी श्रीकृष्ण-उद्धव-संवाद तो बहुत ही मनोहर है । उस कथाको हमें सुनाओ । हमें हरि-कथा-श्रवणकी चाह तो पहलेसे ही थी । अब तेरे-जैसा रसिक वक्ता मिल गया तो मानो दूधमें शक्कर मिल गयी । संतोंके इन कृपापूर्ण वचनोंको सुनते ही मैं फूला नहीं समाया और उसी प्रकार हर्षित हुआ जिस प्रकार मेघ-

गर्जनसे मयूर अथवा चन्द्रमाको देखकर चकोर हर्षित होता है। योग्य न होते हुए भी मैंने संतोंके प्रोत्साहन एवं सद्गुरु पूज्यपाद श्रीजनार्दन स्वामीजीकी कृपासे ग्रन्थ आरम्भ कर दिया, जो भगवत्कृपासे पूरा भी हो गया।'

श्रीएकनाथजीने इस प्रकारकी विनययुक्त भूमिका लिखी है। इसके पश्चात् उन्होंने भाषाके प्रश्नको उठाया है। आध्यात्मिक ग्रन्थकी रचना प्राकृत भाषामें करना तत्कालीन विचारधाराके सर्वथा विरुद्ध था; किंतु उन्होंने इसका खण्डन करके प्राकृत भाषाका सबल समर्थन किया है। उन्होंने लिखा है, 'संस्कृतमें ग्रन्थ-रचना करनेवाले यदि महाकवि बन सकते हैं तो प्राकृत-भाषामें कविता करनेवाले महाकवि क्यों नहीं हो सकते? स्वर्णका पुष्प नया हो या पुराना, उसके मूल्यमें अन्तर नहीं पड़ सकता। कपिला धेनुका दूध 'दूध' कहलायेगा और दूसरी गायोंका दूध क्या 'पानी' कहलायगा? जो तत्त्वज्ञान संस्कृतमें लिखनेसे पवित्र रहता है, वह दूसरी भाषामें लिखनेसे अपवित्र कैसे हो जायगा? प्राकृत भाषाओंमें प्रादेशिक रूपके कारण शब्दों या पदोंमें भले ही कुछ अन्तर हो जाय; किंतु इस भाषा-भेदके कारण राम-कृष्ण आदि परम पावन विभूतियोंमें तो अन्तर नहीं पड़ सकता? हरि-कथा किसी भी भाषामें हो, वह परम पावन होगी। हरि-कथाके लिये जिस किसी भाषाका उपयोग किया जायगा, वह संस्कृत हो या अन्य कोई भाषा, उसी भाषाके साधनसे सत्यके आविष्कारका कार्य ही होगा।

इतनी प्रस्तावनाके बाद श्रीएकनाथजीने प्रथम अध्यायमें साम्बका स्त्रीवेष, ऋषियोंका शाप, यादवकुलका नाश एवं श्रीकृष्ण-निर्याण आदि घटनाओंका वर्णन किया है। तत्पश्चात् लोकोद्धारके लिये अपनी कीर्ति जगत्में रखकर श्रीकृष्णके स्वधाम पधारनेके अनन्तर प्रथम अध्याय समाप्त होता है। मुख्य विषयका प्रारम्भ द्वितीय अध्यायसे होता है। दूसरेसे पाँचवें अध्यायतक श्रीएकनाथजीने जनक-नौ ऋषि-संवादके प्रश्नोत्तरोंका सविस्तर विवेचन किया है। प्रथम पाँच अध्यायोंका महत्त्वपूर्ण विषय भी यही है। उन नौ प्रश्नोत्तरोंपर श्रीएकनाथजीकी टीकाका सारांश आगे दिया जाता है।

प्रश्न १—भागवत-धर्म कौन-सा है?

भागवत-धर्मकी व्याख्यामें श्रीएकनाथजीने सामान्य मानवकी द्वन्द्वस्थितिसे मुक्त पुरुषकी निर्द्वन्द्व अवस्थातक शास्त्रोक्त धर्मोंके आचरणसे जो उत्क्रान्ति होती है, उसका विस्तृत वर्णन किया है। उनका कहना है कि जो देहमें आत्म-बुद्धि रखता है, उसे सुख कभी नहीं मिल सकता। वह सदा आधि-व्याधिके महार्णवमें डूबा रहेगा। दुःखसागरसे पार होनेका प्रयत्न करनेवाले मनुष्यको विषयलोलुप इन्द्रियों-का दमन करते ही बीतता है। मनके लिये विषयोंका आकर्षण इतना प्रबल है कि उसको वशमें रखना कठिन हो जाता है। आध्यात्मिक साधनामें विषय-सुखोंकी इच्छा सदा बाधक होती है। इन मायिक विषयोंपर विजय प्राप्त करके आत्मज्ञान प्राप्त करनेके लिये यदि कोई मार्ग है तो वह ईश्वरभजन है। माया भी ईश्वरीय शक्ति है, अतः उसे जीतनेके लिये ईश्वरकी कृपा आवश्यक है। इस भव-भयनाशक भगवद्भजनका रहस्य समझनेके लिये सद्गुरुकी कृपा चाहिये, क्योंकि भक्तिभण्डार-की कुंजी उन्हीं सद्गुरुके पास ही है। सद्गुरुकी कृपा प्राप्त होनेपर विषयोंका चिन्तन करनेवाला चञ्चल मन अपनी चञ्चलता खो बैठता है। इस अवस्थामें मन जिन-जिन विषयोंका ध्यान करता है, वे विषय ही भगवद्रूप हो जाते हैं। तब साधकके सब कर्म निष्काम और मोक्षप्रद हो जाते हैं; किंतु जबतक इस प्रकारकी सद्गुरु-कृपा न प्राप्त हो जाय, तबतक भक्तिके मार्गोंका ही अनुसरण करना चाहिये।

श्रीएकनाथजी कहते हैं कि भगवद्भजन अपनी सभी इन्द्रियोंके द्वारा होना चाहिये। मनसे भगवान्का चिन्तन करना, कानोंसे हरि-कथा सुनना, जिह्वासे अहर्निश हरि-कीर्तन करना, हाथोंसे हरि-पूजन करना, पैरोंसे तीर्थ एवं हरि-मन्दिरोंमें जाना तथा नासिकासे भगवत्-निर्माल्यकी सुगन्ध लेना आदि उपायोंसे हरि-कृपा प्राप्त करनी चाहिये। इस प्रकारकी भक्तिसे अन्तःकरणमें प्रभु-प्रीति बढ़ती है। हरि-कथाका मननयुक्त श्रवण करनेसे मनमें अनुपम शान्तिका सञ्चार होता है और लोक-लाज छोड़कर भगवद्भक्त कीर्तना-नन्दमें बेसुध होकर नाचने लगता है। हरि-नामकी परम पावन और मधुर ध्वनिमें निरभिमान होकर वह तल्लीन हो जाता है। इस प्रकार बढ़ते हुए पुण्यके प्रभावसे वह सद्गुरु-की कृपाका अधिकारी हो जाता है। इसके अनन्तर जब वह आत्मज्ञानके भव्य प्राङ्गणमें प्रवेश करता है, तब उसे वहाँ जीव-ईश्वर-सम्मिलन दिखायी पड़ता है। जिस प्रकार बहुत दिनोंसे खोया हुआ बालक अपनी माताको देखते ही उससे चिपककर सिसकने लगता है, उसी प्रकार चिर-विरही जीवका ईश्वरके साथ सम्मिलन देखकर भक्तकी आँखोंसे हर्ष-की अश्रुधारा बहने लगती है। परमात्माके आलिङ्गनसे भक्त-को रोमाञ्च हो जाता है। जिस भक्तिके साधनसे उसे इस अनुपम सुखकी प्रत्यक्षानुभूति मिली, उस भक्तिकी वह मुक्त-कण्ठसे प्रशंसा करता है। उस समय वह समदृष्टि हो जाता है और हैतुक अथवा अहैतुक सभी कर्म भगवान्को अर्पण कर देता है। जिस प्रकार सतरंजकी गोटें राजा, हाथी, ऊँट, प्यादे सब काष्ठ-ही-काष्ठ हैं, उसी प्रकार भगवद्भक्तके सब संकल्प-विकल्प भी भगवद्रूप बन जाते हैं। जाग्रत्, स्वप्न और

सुषुप्ति तीनों अवस्थाओंमें उसका परमात्मानुसन्धान नहीं छूटता। जैसे घरमें दीपक जलानेसे उसका प्रकाश गवाक्ष-द्वारोंसे सभी ओर फैलता है, वैसे ही जब हृदयमें परम ज्योति प्रकाशमान होती है तब उसका प्रकाश भगवद्भक्तकी सभी इन्द्रियोंमें प्रतीत होता है। वह समझ जाता है कि जिसके कारण पुष्पको पुष्पत्व प्राप्त हुआ, उसीके कारण उस पुष्पमें सुगन्ध आयी और तब ज्ञेय, ज्ञाता एवं ज्ञान आदि त्रिपुटी-का नाश हो जाता है। सब कर्मोंका ब्रह्मार्पण होनेसे भागवतों-के सब बन्धन छूट जाते हैं। उसकी बुद्धि आत्मरूप चिन्तन-में निरवधि निमग्न रहनेके योग्य हो जाती है। उसकी लीला ईश्वरकी महापूजा है और उसके निरर्थक शब्द भी ईश्वरकी स्तुति हैं। आत्मस्वरूपके चिन्तनसे ऐसे भक्तोंके हृदयमें प्रतिक्षण आनन्दकी लहरें उठती हैं। जिस प्रकार बीजरूपसे एक होते हुए भी वटवृक्षकी लटकती सोरोंसे दूसरे वटवृक्ष बन जाते हैं, उसी प्रकार यद्यपि मूल-चैतन्यसे ही सरितारूप अनेक धाराएँ निकलती हैं तथापि वे सब भी चैतन्यरूप ही हैं। जिस प्रकार चन्द्रबिम्बमें अमृत बिम्बरूपसे रहता है, उसी प्रकार इस नामरूपभासात्मक जगत्में सर्वव्याप्त ईश्वर-का रूप यह भक्त सभी जगह देखता है। जैसे लवण सागरमें एकरूप होकर रहता है, वैसे ही वह सर्वभूतनिवासी परमात्मा-से अभिन्न रूपसे रहता है। इस प्रकारकी निर्द्वन्द्व स्थिति जिसे प्राप्त हो गयी, उसे भक्ति, विरक्ति तथा भगवत्प्राप्ति एक साथ ही मिल जाती है और वह 'जीवन्मुक्त' अभिधानका पात्र हो जाता है।

प्रश्न २—भागवतोंके क्या लक्षण हैं?

भागवतोंके लक्षण बतलाते हुए श्रीएकनाथजीने विषय-विरक्ति, निरभिमानता, जगदीश्वरैक्यकी भावना एवं प्रीतियुक्त ईश्वरभक्ति—इन चारोंको महत्त्वपूर्ण स्थान दिया है। जिस प्रकार कल्पनाके सरोवरमें स्नान करनेवालेका अन्तर्बाह्य शुष्क ही रहता है, उसी प्रकार सब इन्द्रियोंद्वारा विषयोंका उपभोग करते हुए भी भागवतके मनमें सुख-दुःखका उद्भव नहीं होता। विषयसुखोंकी क्षणभङ्गुरता वह अच्छी तरह जानता है; किंतु साथ-ही-साथ यह भी है कि यदि भागवत विषयोंका उपभोग करता है तो स्वयं विषय ही भगवद्रूप बन जाते हैं। उसकी दृष्टि पड़ते ही दृश्य-वस्तु नारायणरूप हो जाती है। कानोंमें पड़ते ही ध्वनि नारायणरूप हो जाती है। इस प्रकार भागवतके सब विषय नारायणरूप हो जानेसे उसे बाँधनेवाले नहीं होते। विषयोंसे आसक्ति हटते ही जीव और ईश्वरमें भेद दिखानेवाला देहाभिमान नष्ट होने लगता है। उसे यह प्रतीत होने लगता है कि जन्म-मरण तो देहकी उपाधि है। जिस प्रकार अपनी छायाको पालकीमें बिठाकर सुख पहुँचानेकी इच्छा कोई नहीं करता, उसी प्रकार देहके सम्मान या अपमानके विषयमें भागवत सर्वथा निरीह हो जाता है। उसकी देहमें अहंबुद्धि नष्ट हो जाती है। वह समझता है कि स्वर्णको अँगूठीका आकार देनेसे स्वर्ण अँगूठीपनमें विलीन नहीं होता। देह-प्रेम नष्ट होनेसे भक्त ईश्वरसे प्रेम करने लगता है और फिर स्वयं भगवान् उस निरभिमान भक्तकी देख-भाल ऐसे करते हैं, जैसे मा अपने नन्हे बच्चेका सारा भार वहन करती है।

ऐसे भक्तको धीरे-धीरे भगवत्कृपासे निर्द्वन्द्व आत्मतत्त्वका बोध होने लगता है। वह अपनेको सभी भूतोंमें और सभी भूतोंको अपनेमें देखता है। क्षणमात्रके लिये भी वह आत्म-चिन्तनसे विलग नहीं होता। जैसे निशानाथके उदय होनेसे उनकी शीतल चन्द्रिकाके कारण किसी प्रकारका ताप नहीं रह जाता, वैसे ही हृदयाकाशमें परमात्मस्वरूपका उदय होनेसे कामादि ताप भक्तको नहीं सता सकते। इस प्रकारका भगवद्भक्त 'भागवतोत्तम' कहलानेका अधिकारी है। जो अनन्य-भावसे परमेश्वरकी भक्ति करता है, उसकी प्रीतिमें भगवान् बँध जाते हैं। जो प्रेमोल्लासके साथ हरिनामकीर्तनमें मस्त रहता है, उसका सारा भार स्वयं भगवान् अपने सिरपर लेते हैं। भगवान् अत्यन्त करुणापूर्ण हैं। वे भक्तोंके प्रेममें बँध जाते हैं। भगवान्के चरणोंमें जिसकी अनन्य भक्ति है, वही आध्यात्मिक उन्नतिके परमोच्च शिखरतक पहुँच सकता है। अतः वह धन्य है। इस प्रकारका भगवद्भक्त या भागवत सर्वश्रेष्ठ है।

प्रश्न ३—माया क्या है?

मायाका वर्णन करते हुए श्रीएकनाथजीने कहा है कि मायाका वर्णन करना अनुत्पन्न बालककी श्राद्धविधि करनेके समान है, अथवा अश्वशृङ्गसे आकाशको चीरना है, या वन्ध्यापुत्रकी जन्मपत्रिका बनाना है, या मृगमरीचिकाका पान करके प्यास बुझाना है, या वायुको पीसकर आटा बनाना है, अथवा आकाश-कुसुमकी सुगन्ध या निर्गन्धके विषयमें तर्क करना है। ये सब जितने निरर्थक हैं, उतना ही निरर्थक मायाके स्वरूपकी चर्चा करना है, क्योंकि अस्तित्व न होते हुए भी वह भासमान होती है। इस प्रकार यद्यपि मायाका प्रत्यक्ष वर्णन नहीं किया जा सकता तो भी उसकी कल्पना उपलक्षणोंसे की जा सकती है।

इतनी प्रस्तावनाके पश्चात् श्रीएकनाथजीने मायाका आभासकत्व, उसका स्वरूप और कार्य—इन तीनोंकी चर्चा की है। मायाके विषयमें उनका पहला सिद्धान्त यह है कि 'माया आभासात्मक है।' जिस प्रकार आकाशमें नीलिमा दृश्यमान होती है; किंतु खोजनेसे वहाँ तनिक भी नहीं मिलती,

उसी प्रकार सत्यरूप परब्रह्ममें मायाका आभास होता है। अथवा जिस प्रकार देहके साथ मिथ्या छाया रहती है, उसी प्रकार ब्रह्मके साथ मिथ्या माया रहती है। मृगजलकी महानदी किस पर्वतसे निकली है—जैसे यह बताना असम्भव है वैसे ही मायाके उद्गमस्थानका पता लगाना असम्भव है। वह कल्पनाके सहारे बनाया हुआ एक आभासमात्र है। भ्रम मायाका मूल है और भ्रान्ति उसका फल है। यदि मायाको सत्य मानें तो उसका नाश होता है, अतः ऐसा कहना ठीक नहीं। यदि उसे असत्य कहें तो भी ठीक नहीं, क्योंकि वह भासमान होती है। इसलिये यही कहना उचित है कि अज्ञानावस्थामें उसका अस्तित्व है; किंतु ज्ञानावस्थामें उसका अस्तित्व नहीं है। दर्पणमें कोई प्रतिबिम्ब नहीं रहता, उसमें देखनेवाला अपना ही प्रतिबिम्ब देखता है। इसी प्रकार अपने ही संकल्प-विकल्पोंसे उत्पन्न होनेवाली माया एक शक्ति है। शुद्ध ब्रह्ममें कोई विकल्प या द्वन्द्व नहीं है। फिर भी अहंकी जो भावना स्फुरित होती है, वही माया है।

मायाके स्वरूपके पश्चात् श्रीएकनाथजीने मायाके कार्यका वर्णन किया है। वे कहते हैं कि मायाके कारण निर्विकार आत्मतत्त्वकी विस्मृति हो जाती है। देह और मैं—इन दोनोंमें अभिन्नताका अभिमान पैदा हो जाता है। इसी अभिमानके मूलसे अखिल संसारकी उत्पत्ति होती है। इसीलिये जगत्‌की उत्पत्ति, स्थिति और प्रलयकी कारणभूता शक्ति माया ही है। इन्द्रियाँ और विषय—इन दोनोंमें चराचरव्यापी ईश्वर प्रकाशमान है, तो भी मायाके कारण ही देहात्मबुद्धिसे मनुष्य विषयोंका सेवन करता है। देहाभिमानसे इन्द्रियोंकी विषयासक्ति बढ़ती है तथा आत्मवृत्ति लुप्त होती है। वह देहको ही 'अहं' कहता है। अपने भाई, बन्धु, सम्बन्धी, मित्र आदिको अपनाता है और विषयोंके लिये लालायित रहता है। विषयकामनासे किये हुए कर्मोंमें बन्धन आ जाता है। धर्माधर्म, पाप-पुण्य-आदिके प्रश्न खड़े होते हैं। कर्म और उनके फलोंसे बद्ध होकर वह जन्म-मरणके चक्करमें फँस जाता है। जैसे आँखोंपर पट्टी बँधी होनेसे तेलीका बैल लगातार अपनी वर्तुलाकार-लीकमें घूमता रहता है, वैसे ही विवेकपूर्ण आँखोंपर अज्ञानका परदा डालकर, अपने काम्य-कर्मोंका फल भोगते हुए संसारके विविध सुख-दुःखोंका अनुभव करते-करते बेचारा मानव विकल हो जाता है, परंतु जन्म-मरणके अटल चक्रसे नहीं छूटता। जन्म-मरणकी अनन्त यात्रामें उसे सुख-दुःखोंके आवर्त और मोह-शोकोंकी विकराल गुफाएँ मिलती हैं। अनन्त यातनाओंका अनुभव करके वह निरन्तर कालके भयसे भीत रहता है। इस प्रकार मायाके आक्रमणसे परास्त होकर वह अनन्त जन्मोंतक आत्मज्ञानसे वञ्चित रहता है।

प्रश्न ४—मायासे छूटनेके क्या उपाय हैं ?

मायासे मुक्त होनेकी विधिका वर्णन करते हुए श्रीएकनाथजीने उसे तीन भागोंमें विभक्त किया है—(१) विषय-विरक्ति, (२) सद्गुरुकी शरणागति और (३) भागवत-धर्मोंका आचरण।

विषय-विरक्तिके विषयमें वे लिखते हैं कि जहाँ विषयोंके लिये मन लालायित है, वहाँ विरक्तिका पूर्णतया अभाव ही होगा। उस दशामें मायासे छूटना असम्भव ही है। अतः साधकको पहले समझ लेना चाहिये कि विषय मूलतः नश्वर हैं और उनसे जो सुख मिलता है वह दुःखमूलक और बन्धनकारक है। देह और इन्द्रियाँ जो विषयभोगोंके साधन हैं, दोनों क्षणभङ्गुर हैं। अतः विषय भी वैसे ही होंगे। इतनेपर भी अज्ञानी मनुष्य विषयसुखके लिये, स्त्रीसुखके लिये तथा धनोपार्जनके लिये अविरत श्रम करता है। यहाँतक कि यज्ञादि धार्मिक कृत्य भी स्वर्गके विषय-भोगोंकी इच्छासे करता है। वह इसे समझता है कि बार-बार उन्हीं विषयोंको भोगनेपर भी तृप्ति नहीं होती, फिर भी विषयोंका वास्तविक स्वरूप उसके ध्यानमें नहीं आता। यही मायाकी मोहिनी शक्ति है। वासनामय किसी भी कर्मका फल बन्धनकारक ही होता है। परिणामतः जन्म-मरणके फंदेमें उसे फँसना ही पड़ता है।

अतः साधकको सबसे पहले यह ज्ञान होना चाहिये कि विषयोंमें चिरशान्ति देनेकी शक्ति नहीं है। यदि मिट्टीकी दीवारको जलसे धोवें तो दीवार तो स्वच्छ होगी नहीं, उलटे जल और हाथ मैले होंगे। विषयोंसे सुख पानेकी लालसा कभी पूरी नहीं हो सकती। वेश्या कितना भी साज-शृङ्गार करे, किंतु तो भी उसके निर्भ्रान्त रमणीय सौन्दर्यसे सुखकी उत्पत्ति नहीं होती, वरं धनकी हानि होती है। विषयोंके संगसे मनुष्य अधिकाधिक दुखी होता है। अतः जो लोग सांसारिक अथवा स्वर्गीय विषयभोगोंकी इच्छासे काम्य कर्म करते हैं, वे मायाके फंदेमें फँसे हुए हैं। उनका अमूल्य मानव-जन्म व्यर्थ गया समझिये। इस घोर पतनका कारण है विषयोंका संग। (शेष आगे)

दीनता

(लेखक—पं० श्रीमूलनारायणजी मालवीय)

दीनता, दरिद्रता और निर्धनता इत्यादि ऐसे जितने शब्द हैं, उन सबका प्रायः एक ही अर्थ है। यद्यपि कोषकारोंने नम्रताको भी इसी श्रेणीमें रक्खा है; किंतु मेरे इस लेखका अभिप्राय अर्थहीनता अर्थात् गरीबी है। वास्तवमें दरिद्रता बुरी वस्तु है। देखा गया है गरीबका अपना भी पराया हो जाता है, कहीं उसका आदर नहीं होता। पग-पगपर उसे अपमानित होना पड़ता है। निर्धनका जीवन कष्टमय होता है। 'कष्टं निर्धनजीवनम्', 'सर्वशून्यं दरिद्रता', 'नहिं दरिद्र सम दुख जग माहीं' आदि कहावतें इसके ऊपर पूर्णरूपसे चरितार्थ होती हैं। दूसरी ओर धनवान्‌का आदर सर्वत्र होता है; और दूसरे भी उसके सगे हो जाते हैं। अगस्त्यजीने लक्ष्मीजीकी स्तुति करते हुए लक्ष्मीवान्‌का चित्र बड़े अच्छे ढंगसे चित्रित किया है—

लक्ष्मि त्वयालङ्कृतमानवा ये
पापैर्विमुक्ता नृपलोकमान्याः।
गुणैर्विहीना गुणिनो भवन्ति
दुःशीलिनः शीलवतां वरिष्ठाः॥

'लक्ष्मी! तुमसे अलङ्कृत मनुष्य पाप अर्थात् दुःखसे मुक्त होते हैं, राजदरबारमें और लोकमें आदर पाते हैं। गुणहीन होते हुए भी गुणवान् माने जाते और बुरे स्वभावके होते हुए भी शीलवानोंमें श्रेष्ठ गिने जाते हैं।'

यह अक्षरशः सत्य है कि दीनजनोंकी बड़ी दुर्गति होती है, उन्हें अनेक प्रकारकी यातनाएँ सहनी पड़ती हैं, किंतु दीनजनोंका एक सहायक दीनबन्धु, दीननाथ, दीनदयालु होता है। श्रीमद्भागवतमें देवर्षि नारदजीने दीनोंके सम्बन्धमें यह कहा है कि—

दरिद्रो निरहंस्तम्भो मुक्तः सर्वमदैरिह।
कृच्छ्रं यदृच्छयाऽऽप्नोति तद्धि तस्य परं तपः॥
नित्यं क्षुत्क्षामदेहस्य दरिद्रस्यान्नकाङ्क्षिणः।
इन्द्रियाण्यनुशुष्यन्ति हिंसापि विनिवर्तते॥
दरिद्रस्यैव युज्यन्ते साधवः समदर्शिनः।
सद्भिः क्षिणोति तं तर्षं तत आराद् विशुद्ध्यति॥
(१०। १०। १५—१७)

'दरिद्र पुरुषके मनमें 'मैं हूँ', 'मेरा है' इस प्रकारका अहंभाव नहीं रहता, वह सब प्रकारके मदोंसे मुक्त रहता है। उसे अनायास जो कष्ट मिलता है, वही उसका परम तप है। अन्नहीन दरिद्र पुरुषका शरीर क्षुधा सहनेसे निर्बल और क्षीण हो जाता है, इन्द्रियोंकी भी प्रबलता जाती रहती है, जिससे हिंसाकी प्रवृत्ति भी निवृत्त हो जाती है। समदर्शी साधुगण दरिद्रोंसे ही मिलते हैं। उन साधुओंके संगसे सब प्रकारकी तृष्णा त्यागकर दरिद्र पुरुष शीघ्र ही शुद्ध हो जाते हैं।'

देवर्षि नारदजीके उपर्युक्त शब्दोंमें जितना तथ्य है, वह प्रत्यक्ष है पर दरिद्रतासे सभी डरते हैं। हाँ, कुछ ऐसे लोग भी हैं, जिनको दीनता प्रिय है। सहजोबाई गरीबीकी प्रशंसामें कहती हैं—

भली गरीबी नवनता, सकै न कोई मार।
सहजो रुई कपास की, काटै ना तरवार॥

यह ठीक है कि दीनतामें दुःख बहुत है; किंतु गरीब अपने सत्कर्तव्योंको करता हुआ सदाचार तथा सन्तोषके साथ जीवनयापन करता है, यही उसकी शोभा है। गरीबीके कारण धनवान् बननेकी लालसासे जो असत्-मार्गका अनुसरण करता है, वह पथभ्रष्ट होकर अधोगतिको प्राप्त होता है। दीनजनोंको चाहिये कि वे अपने प्रारब्धको बनायें। अच्छे-से-अच्छा भाग्य सत्कर्मोंसे बनता है और निष्काम सत्कर्मोंके द्वारा ही ईश्वरकी प्राप्ति होती है। दीनोंके लिये धैर्य ही उनके कष्टोंके काटनेका एकमात्र

अस्त्र है। दुःख सहते हुए ईश्वरपर विश्वास रखना ही उनका परम तप है। प्रारब्ध बलवान् होता है, उसीके बन्धनमें बँधा जीव अपने किये हुए कर्मोंके फलस्वरूप सुख-दुःखोंको भोगा करता है।* ऐसी दशामें ईश्वरको छोड़कर गरीब क्यों इधर-उधर भटके, क्यों दूसरोंका मुँह देखे। रैदासजी तो दीनोंसे जोर देकर यह कहते हैं कि—

हरि-सा हीरा छाँड़ि कै, करै और की आस।
सो नर जमपुर जायँगे, सत भाषै रैदास॥

रैदासजीसे भी जोरदार शब्दोंमें किसी कविने कहा है—

धीरज ना छोड़ो औ जाओ नहिं धाम धाम
दीन वचन कहे नाहिं दीनता सरैगी।
चिंता ना करो चित्त, चातुरी न छाँड़ो मीत,
नीचनको नवाये सिर ना आपदा टरैगी॥
अधमनके आगे रहिये ना अधीन ह्वै कै,
सेखी के छाँड़े नाहिं संपदा जुरैगी।
जा दिन दीनानाथ हाथ छाया तरे छत्र धरैं
ता दिन प्रारब्ध आय पाँयन परैगी॥

वास्तवमें यह बिल्कुल ठीक है कि कोई किसीको कुछ दे नहीं सकता, भले ही गरीब इधर-उधर दर-दरकी ठोकरें खाय। प्रारब्धका अन्न खलिहानसे स्वयं उठकर आ जाता है। यह देखा गया है कि जबतक मनुष्य किसीसे याचना नहीं करता, तभीतक सब कुछ है। माँगते ही मर्यादा नष्ट हो जाती है। विद्वानोंका मत है कि दूसरेके घर जाकर माँगनेसे अपना रहस्य प्रकट हो जाता है और अपमानित भी होना पड़ता है। रहीमजी कहते हैं कि—

'रहिमन' पर घर जायके दुःख न कहियो रोय।
अपनो भरम गँवायके बात न पूछै कोय॥

यह स्वतः सिद्ध है कि ईश्वर ही जब विश्वका भरण-पोषण करता है और यह भी प्रत्यक्ष है कि उससे की गयी याचना कभी निष्फल नहीं होती। फिर एकको छोड़कर अनेकोंके पास क्यों ठोकर खायँ। प्रयागीय महाकवि अकबरने बड़ी खूबसूरतीसे यह फरमाया है कि—

जो कुछ माँगना हो खोदासे माँग ऐ 'अकबर'।
यही वह दर है कि जिल्लत नहीं सवाल के बाद॥

इन्हीं सब बातोंको पढ़-सुनकर दीनजनोंको ईश्वरपर निष्ठा और विश्वास रखना चाहिये। ईश्वर ही सबका सुखदाता है और दीन हुए बिना वह किसीसे मिलता भी नहीं। जीवन उसीका सफल है, जो भगवान्‌का भक्त बनता है तथा ईश्वरप्राप्तिका उपाय किया करता है। बड़े-बड़े सम्राट्, धनवान् और बलवान् ईश्वरकी कृपा-कोरके अभिलाषी रहते हैं, फिर गरीब क्यों न गरीब-निवाजका आश्रय ग्रहण करे।

सुदामा दीन थे। घरमें न खानेको अन्न था, न तन ढाँकनेको वस्त्र ही। उनकी पत्नीने किसी धनवान्‌के पास धनके माँगनेकी सलाह नहीं दी। उसने दीनबन्धु भगवान् श्रीकृष्णके पास यह कहकर पतिको भेजा कि—

हरिहैं दुख-दारिदके हर्ता, कर्ता सुखके सो कृपा करिहैं।
करिहैं यदुनाथ सनाथ जबै अघ ओघ सबै छनमें टरिहैं॥
टरिहैं मनके दुख औ दुबिधा जनके हिय तोष सुधा भरिहैं।
भरिहैं धन सों पिय भवन भँडार दरिद्र तुम्हार हरी हरिहैं॥

फिर जितना ही जिनके पास धन अधिक है, उतना ही उसका हृदय अधिक जलता रहता है। धनियोंके हृदयकी बात जाननेवालोंसे उनका अपार दुःख छिपा नहीं है। वास्तवमें संसारभरका ऐश्वर्य प्राप्त होनेपर

---

* यह सत्य है कि मनुष्य अपने पूर्वकृत कर्मोंके फल-स्वरूप ही सुख-दुःखका भोग करता है। दुःखमें पड़े हुए मनुष्यको यही मानना चाहिये। परंतु जो सुखमें है, उसके लिये तो यही कर्तव्य है कि वह दुखी प्राणीके दुःखको उसके प्रारब्धका फल मानकर टाल न दे, बल्कि उसके दुःखमें सच्चे हृदयसे साथ देकर उसे दूर करनेका प्रयत्न करे। यही समझे कि हमारा सुख वस्तुतः दुखियोंकी ही धरोहर है और उसे उनको तुरंत सहर्ष लौटा देनेमें ही कल्याण है।—सम्पादक

भी प्राणी सुख-शान्ति प्राप्त नहीं करता। ('न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यः' कठ०) सुख-शान्तिकी प्राप्ति तो संतोषसे होती है। विषयोंके त्यागका नाम ही संतोष है। इसीको भगवान् श्रीकृष्णने महारानी रुक्मिणीका संदेश ले जानेवाले ब्राह्मणसे कहा था—

असन्तुष्टोऽसकृल्लोकानाप्नोत्यपि सुरेश्वरः।
अकिञ्चनोऽपि संतुष्टः शेते सर्वाङ्गविज्वरः॥
विप्रान् स्वलाभसंतुष्टान् साधून्भूतसुहृत्तमान्।
निरहङ्कारिणः शान्तान्नमस्ये शिरसासकृत्॥
(श्रीमद्भा १० । ५२ । ३२-३३)

'जो कोई बार-बार अभिलषित पदार्थ पाकर भी असन्तुष्ट रहता है, वह इन्द्रकी पदवी पाकर भी सुख-शान्ति नहीं पा सकता; क्योंकि उसके मनमें संतोष-रूपी वृक्षकी शीतल छाया नहीं है और जो दरिद्र होते हुए भी सुखसे अपने जीवनको बिताते हैं, वे साधु हैं, सब प्राणियोंके परम बन्धु हैं, अहङ्कारशून्य हैं और शान्त हैं। उन ब्राह्मणोंको सिर झुकाकर मैं बारंबार प्रणाम करता हूँ।' यह हैं भगवद्वाक्य, जो कभी मिथ्या नहीं हो सकते। इसी संतोषके सम्बन्धमें तुलसीदासजी कहते हैं कि—

गोधन, गजधन, बाजिधन, और रतन धन खान।
जब आवै संतोष मन, सब धन धूरि समान॥

प्राणीकी एक ऐसी भी अवस्था होती है जब उसका धन-बल, जन-बल और शरीर-बल भी काम नहीं देता। इसे भी दीनावस्था कहा जाता है। देखिये, जगदम्बा जानकीजीके हरणके समय रावणके हाथोंसे बूढ़ा जटायु आहत होकर पड़ा था, उस समय वह दीनकी तरह असहाय था। ऐसे अवसरोंपर दीनबन्धु ही कृपा किया करते हैं। किसीने बड़े अच्छे ढंगसे कहा है कि—

दीन मलीन अधीन है अंग बिहंग परयो छिति खिन्न-दुखारी।
राघव दीनदयाल कृपालु कों देख दुखी करुणा भई भारी॥
गीधको गोदमें राखि कृपानिधि नैन सरोजनमें भरि बारी।
बारहिं बार सुधारत पंख जटायुकी धूरि जटान सों झारी॥

द्रौपदीके पाँच बलवान् पति थे, किंतु जिस समय वह भरी सभामें दुर्योधनकी आज्ञासे नंगी की जा रही थी, उस समय उसने दीनकी तरह यह कहकर दीनबन्धु दीननाथको पुकारा था—

गोविन्द द्वारकावासिन् कृष्ण गोपीजनप्रिय।
कौरवैः परिभूतां मां किं न जानासि केशव॥
हे नाथ हे रमानाथ व्रजनाथार्तिनाशन!
कौरवार्णवमग्नां मामुद्धरस्व जनार्दन॥
कृष्ण कृष्ण महायोगिन् विश्वात्मन् विश्वभावन।
प्रपन्नां पाहि गोविन्द कुरुमध्येऽवसीदतीम्॥
(महा० सभा० ६७ । ४१—४४)

'हे गोविन्द! हे द्वारकावासी! हे सच्चिदानन्दस्वरूप प्रेमघन! हे गोपीजनवल्लभ! हे सर्वशक्तिमान् प्रभो! कौरव मुझपर जो अत्याचार कर रहे हैं, इस बातको क्या आप जानते नहीं हैं? हे नाथ! हे रमानाथ! हे व्रजनाथ! हे आर्तिनाशन जनार्दन! मैं कौरवोंके समुद्रमें डूब रही हूँ। आप मेरी रक्षा कीजिये। श्रीकृष्ण! आप सच्चिदानन्दस्वरूप महायोगी हैं। आप सर्वस्वरूप और सबके जीवनदाता हैं। हे गोविन्द! मैं कौरवोंसे घिर-कर बड़े संकटमें पड़ गयी हूँ। आपकी शरण हूँ। आप मेरी रक्षा कीजिये।'

द्रौपदीकी ही तरह गजराजकी भी दयनीय दशा थी और वह भी दीनोंकी तरह यह कहकर चिल्लाया था—

यः कश्चनेशो बलिनोऽन्तकोरगात्
प्रचण्डवेगादभिधावतो भृशम्।
भीतं प्रपन्नं परिपाति यद्भयान्
मृत्युः प्रधावत्यरणं तमीमहि॥
(श्रीमद्भा० ८ । २ । ३३)

'जो कोई सर्वसमर्थ ईश्वर अधिक बलवान् एवं बड़ी तीव्र गतिसे दौड़ रहे कालरूप भयङ्कर सर्पके भयसे घबड़ाये हुए, आपत्तिमें पड़े हुए प्राणीकी रक्षा करते हैं और जिनके डरसे काल अपने कार्यमें लगा हुआ है, मैं उन्हीं ईश्वरकी शरणमें हूँ।'

कहते हैं कि द्रौपदीकी पुकारकी तरह गजकी

टेर भी खाली नहीं गयी। भगवान्‌ने अपने वाहनको छोड़कर शीघ्र-से-शीघ्र गजके पास पहुँचकर ग्राहको मारकर गजकी रक्षा की।

गजकी टेर सुनते ही परमधाममें हलचल मच गयी—

पर्यङ्कं विसृजन् गणानगणयन् भूषामणिं विस्मर-
न्नुत्तानोऽपि गदागदेति निगदन् पद्मामनालोकयन्।
निर्गच्छन्नपरिच्छदं खगपतिं चारोहमाणोऽवतु
ग्राहग्रस्तमतङ्गपुङ्गवसमुद्धाराय नारायणः॥

'ग्राहके चंगुलमें फँसे हुए गजराजका उद्धार करनेके लिये भगवान् श्रीहरि इतने उतावले हो उठे कि लक्ष्मीजीकी बिछायी हुई सुखदायिनी शय्याको भी तत्काल त्यागकर चल पड़े। सामने सेवाके लिये आये हुए पार्षदोंको भी कुछ नहीं गिना। गलेमें कौस्तुभ मणि पहननेकी भी सुध न रही; उतान सोये थे, उसी दशामें 'गदा! गदा!' कहते हुए सहसा उठकर खड़े हो गये। प्रियतमा लक्ष्मीकी ओर भी दृष्टि नहीं डाली। पक्षिराज गरुड़की पीठपर बिना गद्दी कसे ही सवार हो गये और बड़े वेगसे गजराजके पास जा पहुँचे।'

इसलिये दीन होना बहुत बुरा नहीं है, क्योंकि इसी स्थितिमें दीनबन्धुकी कृपाका प्रसाद मिलता है, जो मदान्ध धनियोंके लिये सर्वथा दुर्लभ है।

ऊपर जो बातें लिखी हैं, उन्हें मैंने अपनी ओरसे नहीं लिखा है, यह बातें शास्त्र तथा विद्वानोंकी हैं। ऐसी दशामें मुझे कोई कारण नहीं दिखलायी पड़ता कि इन बातोंपर दीनजन विश्वास न करें। यह सत्य है कि दरिद्रके समान कोई बड़ा दुःख नहीं होता; किंतु 'निर्बल-के बल राम' तो होते ही हैं। व्यासजी तो डंकेकी चोटपर कहते हैं—

केचिद् वदन्ति धनहीनजनो जघन्यः
केचिद् वदन्ति गुणहीनजनो जघन्यः।
व्यासो वदत्यखिलवेदपुराणविज्ञो
नारायणस्मरणहीनजनो जघन्यः॥

वैदिक-साहित्यका परिचय

ऋग्वेद-संहिता

(लेखक—पं० श्रीरामगोविन्दजी त्रिवेदी)

छन्दों और चरणोंसे युक्त मन्त्रोंको ऋक् वा ऋचा कहा जाता है। वेद शब्दका अर्थ ज्ञान है। ऋचाओंका जो ज्ञान है, उसे ऋग्वेद कहते हैं। गुप्त कथनका नाम मन्त्र है। किसी देवताकी स्तुतिमें प्रयुक्त होनेवाले अर्थके स्मरण करानेवाले वाक्यको भी मन्त्र कहा जाता है। संहिता मन्त्रोंके संग्रहका नाम है।

अनेक पुराणों और पातञ्जल महाभाष्य (पस्पशाह्निक) आदिके अनुसार ऋग्वेदकी २१ संहिताएँ वा शाखाएँ हैं; परंतु इन दिनों केवल एक शाकल-संहिता ही उपलब्ध है। देश-विदेशमें यही छपी है। इसके विभाग दो तरहसे किये गये हैं—(१) मण्डल, अनुवाक और वर्ग तथा (२) अष्टक, अध्याय और सूक्त। सारी संहितामें १० मण्डल, ८५ अनुवाक और २००८ वर्ग (वालखिल्यके १६ सूक्तोंको छोड़कर) हैं तथा ८ अष्टक, ६४ अध्याय और १०१७ सूक्त हैं। १४ छन्दोंमें समस्त मन्त्र गाये गये हैं। सब १०४६७ मन्त्र हैं। केवल दो चरणवाले १७ और एक चरणवाले ६ मन्त्र हैं। स्वरपर ३५८९, कवर्गपर ४०७, चवर्गपर १४२, तवर्गपर १८३३, पवर्गपर १३७७, अन्तःस्थ अक्षरोंपर १७६३ और ऊष्म-अक्षरोंपर १३५६ मन्त्र हैं। शौनक ऋषिकी 'अनुक्रमणी' के अनुसार तो १०५८०½ मन्त्र, १५३८२६ शब्द और ४३२००० अक्षर हैं। औसतसे प्रत्येक सूक्तमें १० मन्त्र और प्रत्येक मन्त्रमें ५ अक्षर हैं; परंतु शाकल-संहिताके कितने ही संस्करणोंके मन्त्रोंकी गणना करनेपर उक्त 'अनुक्रमणी' के मन्त्रों, शब्दों और अक्षरोंकी संख्या कम मिलती है। सम्भव है, कुछ मन्त्र लुप्त हो गये हों। ऋग्वेद (१०।११४।८) में जो ऋग्वेदकी १५००० मन्त्र-संख्या मानी गयी है, उससे भी कुछ मन्त्रोंके लोप होने-का अनुमान होता है। ऋग्वेद संसारकी सबसे प्राचीन पुस्तक है—ऐसा विश्वकी चोटीके ऐतिहासिक भी मानते हैं। कुछ ऐतिहासिक कहते हैं कि 'कोणाकार लिपिमें लिखी असी-

रियाकी खण्डित धर्म-पुस्तक ऋग्वेदके समयकी है; परंतु अब तो इस मतका प्रामाणिक खण्डन हो चुका है। ऋग्वेदकी भाषा ऐसी है कि केवल लौकिक संस्कृतका ज्ञाता मन्त्रोंका अर्थ नहीं समझ सकता। इसीलिये संहिताओंके आधारपर बने संस्कृत-साहित्यके अच्छे विद्वान् भी संहिताओंसे उदासीन रहते हैं—वेद-प्रचारसे दूर भागते हैं; यद्यपि 'वेदोऽखिलो धर्ममूलम्' की 'रट' लगाने और 'वैदिक-धर्मानुयायी' बननेका इनका मन बना रहता है। जिसने वैदिक संहिताओंका सविधि स्वाध्याय नहीं किया, वह भला वेद-धर्म समझने और उसका अनुयायी बननेका अधिकारी कैसे हुआ? संस्कृतके विद्वानों और वेदधर्मानुयायी कहलानेवालोंकी यह स्थिति बहुत ही कारुणिक है।

वेदार्थ समझनेके साधन सायण-भाष्य, ब्राह्मण-ग्रन्थ, प्रातिशाख्य, बृहद्देवता, सर्वानुक्रमणी, कल्पसूत्र, निरुक्त, जैमिनीय मीमांसा आदि हैं—सायण, स्कन्द-स्वामी, उद्गीथ, वेङ्कट-माधव, उव्वट और महीधरके भाष्य भी हैं; परंतु शाकल-संहितापर सायणाचार्यके सिवा किसीका भी भाष्य पूर्ण नहीं है। इसलिये एकमात्र आधार सायण ही हैं। सन् १३५० से १३७९ ई० तकमें सायणने वेदों (शाकल, तैत्तिरीय, काण्व, कौथुम, शौनक आदि संहिताओं), ब्राह्मणों (ऐतरेय, तैत्तिरीय, शतपथ, ताण्ड्य, सामविधान, गोपथ आदि), आरण्यकों (ऐतरेयारण्यक, तैत्तिरीयारण्यक आदि) और साम-प्रातिशाख्यपर भाष्य लिखा था। इस महाकार्यमें हरिहर आदि अनेक सत्पुरुष सायणाचार्यके सहायक थे। विजय-नगराधिपति बुक्करायके समयमें भाष्य-लेखन समाप्त हुआ और विजयनगरमें ही ऋग्वेद-भाष्य सर्वप्रथम प्रकाशित भी हुआ।

वेदाध्ययनसे विमुख हो केवल वाणी-मात्रसे वेद-भक्त बननेवाले कुछ लोग कहते हैं कि, 'अनेक जन्म तपस्या किये बिना और जीवन्मुक्ति प्राप्त किये बिना कोई भी न तो वेदोंका अर्थ ही समझ सकता है और न उनके बारेमें कोई राय ही दे सकता है।' किन्तु इन पङ्क्तियोंके लेखकमें न तो ये गुण ही हैं, न लेखक इस मतका समर्थक ही है। यह बात तो अवश्य है कि नैरुक्त, नैदान, ऐतिहासिक, ब्रह्मवादी, याज्ञिक, परिव्राजक, स्वरमुक्तिवादी आदि कितने ही ऐसे सम्प्रदाय हैं, जो वेदार्थके सम्बन्धमें विभिन्न मत रखते हैं। औपमन्यव, कौत्स, यास्क, उद्गीथ, स्कन्दस्वामी, भरतस्वामी, रावण, भट्टभास्कर, वेङ्कट माधव, उव्वट, महीधर, सत्यव्रत सामश्रमी, स्वा० दयानन्द, लो० तिलक, अविनाशचन्द्रदास, राथ, ग्रिफिथ, मैक्डानल, मैक्समूलर, लुड्विग, लांगलोआ, ग्रासमान रेले, दाराशिकोह आदि-आदि वेद-समीक्षकोंकी वेदार्थ-सम्बन्धिनी अनेक सम्मतियाँ भी हैं; परंतु सारे मत इन तीन वर्गोंमें ही आ जाते हैं—आध्यात्मिक, आधिदैविक और आधिभौतिक—ये तीनों ही मत वेदोंमें यथास्थान विन्यस्त हैं। इनमेंसे किसी एकको लेकर और सारे मन्त्रोंकी खींचतान करके एक-सा ही अर्थ निकालना साम्प्रदायिक वा एकपक्षीय मनोवृत्तिका परिचायक है। निरपेक्षता, उदारता और दृष्टि-व्यापकताका नहीं। प्रयोग, निरीक्षण, व्यवहार, निर्वचन, अभ्यास, समनुगमन आदिका विचार किये बिना केवल अध्यात्मवादकी काल्पनिक उड़ान उड़ने और ग्रीक, लैटिन भाषाओंका कोरा अभ्यास करनेसे कोई भी वेदार्थ नहीं समझ सकता।

वेदोंमें आध्यात्मिक आदि तीनों ही अर्थ हैं और सायणाचार्यने निरपेक्ष होकर तीनों ही अर्थोंको यथास्थान लिखा है। वेदोंमें समाधिभाषा, परकीय भाषा और लौकिक भाषा—तीनों ही भाषाओंका प्रयोग है और सायणने यथास्थान तीनोंका ही रहस्य बताया है। इसीलिये उन्होंने इन्द्रका अर्थ ईश्वर, देव, ज्ञान, विद्युत्तक लिखा है और वृत्रका अर्थ असुरराज, असुर, अज्ञान और मेघतक। जहाँ जिस भाषा और जिस वादका कथन है, वहाँ उसीका उल्लेख करके सायणने अर्थ-समन्वय किया है।

यह सब होते हुए भी देश और विदेशमें सायण-द्रोहियोंकी कमी नहीं है। विदेशी वेदाभ्यासियोंमें 'Los von Sayana' (सायणका बहिष्कार करो) की आवाज कई बार उठायी गयी। ऋग्वेदके सायण-भाष्यके प्रकाशक मैक्समूलरने भी सायणको 'Blind man's stick' (अन्धेकी लकड़ी) कहा है। 'वैदिक कोष' लिखनेवाले राथ और ग्रासमानका सायण-द्रोह तो विश्व-विदित है ही; परंतु लेखकके मतसे ये सारे द्रोह-विद्रोह निरर्थक हैं; क्योंकि—

१—वेदार्थ-निर्णय करनेमें सायणने आर्य-जातिकी प्राचीन मर्यादा और परम्पराका पालन किया है।

२—स्कन्द स्वामी, वेङ्कट माधव और उद्गीथ आदि ऋग्वेदके प्राचीन टीकाकारोंका सायणने अनुगमन किया है।

३—सायण-भाष्यका समर्थन सारे वैदिक साहित्य, प्राचीन इतिहास और आर्यजातिके आचार-विचारोंसे होता है।

४—विश्वकी विविध भाषाओंमें प्रकाशित वेद-सम्बन्धी ग्रन्थोंके प्रणेता सायणानुयायी हैं।

५—सनातन धर्मानुयायी सदासे सायण-भाष्यको आर्य-जातिकी संस्कृति, सभ्यता और रीति-नीतिके अनुयायी मानते हैं।

६—सायण-भाष्यके सिवा ऋग्वेदपर किसीका भी पूर्ण भाष्य नहीं है। इसलिये सायण-भाष्यके अभावमें ऋग्वेदका न तो सम्यक् अर्थ-ग्रहण होता, न रोठराचार्य (राथ) की 'पीटर्सबर्ग लेक्जिकन' नामक कोष-पुस्तक बन पाती और न ग्रासमानका 'वैदिक-कोष' ही लिखा जाता।

फलतः जिन विद्वानोंकी धारणा है कि ग्रीक और लैटिन भाषाओंका ज्ञान और साधारण संस्कृत-ज्ञान रहनेसे मनुष्य वेदार्थ समझ सकता है, वे भारी भ्रममें हैं। हिंदू-संस्कृति, हिंदू-धर्म और हिंदू-शास्त्रोंका मर्म समझनेवाले सायणभाष्यसे वेदार्थ समझनेमें जो सहायता मिलेगी, उसकी टुकड़ी सहायता भी ग्रीक और लैटिनके ज्ञानसे अथवा लांगलोआ (फ्रेंच), लुड्विग (जर्मन) और ग्रीफिथ (इंगलिश) के किये वेदार्थसे नहीं मिलेगी। इसलिये वैदिक-साहित्यका परिचय पानेके लिये सायण-भाष्य प्रधान सहायक है। इन पङ्क्तियोंका लेखक सायण-भाष्यके अनुकूल वेद-परिचय देना उत्तम समझता है। इसीलिये यहाँ सायणके सम्बन्धमें थोड़ी-सी चर्चा की गयी।

ऋग्वेदकी यह शाकल-शाखा वैदिक-साहित्यमें रत्न है। यद्यपि 'अनुवाकानुक्रमणी'में लिखा है कि 'शाकलासे वाष्कलामें केवल ८ सूक्त अधिक हैं; परंतु 'वाष्कल-संहिता' का पता नहीं चलता। यह कहीं भी नहीं छपी। कहते हैं, 'बर्लिन-लाइब्रेरी (जर्मनी) में ४० हजार और इंडिया हाउस (लंदन) में ३० हजार हस्तलिखित संस्कृत-पुस्तकें हैं। पता नहीं, इनमें वाष्कल-संहिता है कि नहीं। जबतक वाष्कला नहीं छपती, तबतक तो शाकला ही वैदिक-साहित्यका खजाना और विराट् पुस्तक मानी जायगी। इसके सामने सामवेदकी कौथुमसंहिताका प्रायः अस्तित्व ही नहीं है, क्योंकि कौथुममें शाकलके ही सारे मन्त्र हैं—केवल ७५ मन्त्र ही कौथुमके अपने हैं। अथर्ववेदकी शौनकसंहितामें शाकलसंहिताके १२०० मन्त्र पाये जाते हैं। शौनकके बीसवें काण्डके सारे मन्त्र (कुन्ताप-सूक्त और दो अन्य मन्त्रोंको छोड़कर) शाकलके हैं। कृष्णयजुर्वेदकी तैत्तिरीय संहितामें भी शाकलके बहुत मन्त्र हैं। इसलिये ऋग्वेदसंहिता (शाकल-शाखा)के अन्तर्गत ही प्रायः तीनों वेद हैं और इसके सविधि अध्ययनसे प्रायः चारों वेदोंका स्वाध्याय हो जाता है। इसीलिये ऋग्वेद सबसे महत्त्वपूर्ण माना जाता है। अनेक लोगोंने तो इसके अध्ययनमें अपना सारा जीवन ही खपा डाला है।

करोड़ों हिंदुओंका विश्वास है कि वेद ईश्वरका श्वास है, इसलिये वेद ईश्वरकी ही तरह नित्य है, शाश्वत है, अपौरुषेय है और ऋषियोंने समाधि-दशामें अपने विशुद्धान्तःकरणमें वेदको उसी रूपमें प्राप्त किया था जिस रूपमें—छन्द, वाक्य, शब्द और अक्षरके रूपमें—वह इन दिनों पाया जाता है। अनन्त हिंदुओंकी धारणा है कि वेद ईश्वरकृत है। बहुतोंका विश्वास है—

'वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ।'

'वेदसे ही धर्म निकला है।' इसीलिये अनन्त कालसे लाखों हिंदू वेद-विद्याकी रक्षाके लिये अपने प्राणतक देते आये हैं।

लोग पूछते हैं—'क्या वेदकी नित्यतामें प्रत्यक्ष या अनुमान प्रमाण है?' परंतु हमारे यहाँ शङ्कराचार्य आदिने प्रत्यक्ष और अनुमानका खण्डनकर शब्द-प्रमाणको ही स्थापित किया है। (शारीरक-भाष्य २। ३। १) क्षुद्रतम मानव-मस्तिष्क अज्ञेय-कालके तत्त्वोंका कैसे प्रत्यक्ष करेगा और अनन्त समयकी बातोंकी कैसे अनुमिति करेगा? इसीलिये भगवान् श्रीकृष्णकी इस उक्तिपर हिंदुओंका दृढ़ विश्वास है—

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ।

(गीता १६। २४)

'इसलिये कार्य और अकार्यकी व्यवस्थिति अर्थात् कर्तव्य और अकर्तव्यका निर्णय करनेके निमित्त तेरे लिये शास्त्र प्रमाण हैं।'

और हिंदुओंके समस्त शास्त्र वेदको नित्य मानते हैं। जैमिनीय मीमांसामें ऐसे अनेक प्रमाण हैं, जिनसे वेदकी नित्यता सिद्ध होती है। कौषीतकिब्राह्मणके मतसे (१०। ३०) वेद-मन्त्र देखे गये हैं, बनाये नहीं। ऐतरेय ब्राह्मणसे (३। १९) मालूम होता है कि गौरवीतिने सूक्तों वा मन्त्रसमूहोंको देखा था। ईश्वरतकका खण्डन करनेवाले सांख्यने लिखा है—

न पौरुषेयत्वं तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात्।

(वेद अपौरुषेय है; क्योंकि वेद-कर्ताका अभाव है।)

बृहदारण्यकका कहना है—

अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद् ऋग्वेदो यजुर्वेदः।

—इत्यादि। अर्थात् वेद भगवान्‌का श्वास है।

श्वेताश्वतर (६। ८) का कहना है—

यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै।

(ब्रह्माको पहले उत्पन्न कर ईश्वर ब्रह्माको लोक-शिक्षाके लिये वेद देता है।) स्मृति-ग्रन्थोंमें तो वेदकी नित्यताके अनेकों प्रमाण हैं। सायणाचार्य भी वेदको नित्य मानते हैं।

ये ही कारण हैं कि वेदपर हिंदू-जातिकी अविचल श्रद्धा है और वेदके प्रत्येक शब्दको मानना हिंदुत्व और हिंदू-धर्मका लक्षण है—

प्रामाण्यबुद्धिर्वेदेषु। (लो० तिलक)

यही नहीं, वेद हिंदुओंकी प्रायः समूची कलाओं और विद्याओंका मूल भी है—

सर्वं वेदात् प्रसिद्ध्यति। (मनु)

मनुष्य-जातिके प्राचीनतम इतिहास, सामाजिक नियम, राष्ट्र, धर्म, सदाचार, कला, त्याग, सत्य आदिका ज्ञान प्राप्त करनेके लिये एकमात्र साधन वेद ही है। वैदिक ग्रन्थोंमें ऋग्वेद, सभी दृष्टियोंसे सर्वश्रेष्ठ और विशाल है।

शाकल-संहिताके प्रत्येक सूक्तके ऊपर उसके ऋषि, देवता, छन्द और विनियोग लिखे रहते हैं। वेदार्थ जाननेके लिये इन चारोंका ज्ञान रखना आवश्यक है। शौनककी अनुक्रमणी (११)में लिखा है कि 'जो ऋषि, देवता, छन्द और विनियोगका ज्ञान प्राप्त किये बिना वेदका अध्ययन, अध्यापन, हवन, यजन, याजन आदि करते हैं, उनका सब कुछ निष्फल हो जाता है और जो ऋष्यादिको जानकर अध्ययनादि करते हैं, उनका सब कुछ फलप्रद होता है तथा ऋष्यादिके ज्ञानके साथ जो वेदार्थ भी जानते हैं, उनको अतिशय फल प्राप्त होता है। याज्ञवल्क्य और व्यासने भी अपनी स्मृतियोंमें ऐसा ही लिखा है।

'ऋषिर्दर्शनात्' अर्थात् मन्त्रको देखनेवाले या साक्षात्कार करनेवालेको ऋषि कहा जाता है।(निरुक्त, नैगमकाण्ड २।११) महर्षि कात्यायनने भी 'सर्वानुक्रमसूत्र'में ऋषिको स्मर्ता वा द्रष्टा बताया है। याज्ञवल्क्यने भी ऐसा ही लिखा है। जिन ऋषिने जिस सूक्तका आविष्कार किया, उनका वा उनके वंशका ही सूक्तके ऊपर नाम रहता है।

ऋग्वेद (शाकलसंहिता)के दस मण्डलोंमेंसे द्वितीय मण्डलके गृत्समद, तृतीयके विश्वामित्र, चतुर्थके वामदेव, पञ्चमके अत्रि, षष्ठके भारद्वाज और सप्तमके वसिष्ठ और इनका परिवार ऋषि हैं। अष्टम मण्डलके ऋषि कण्व और उनके वंशज तथा उनके गोत्रज हैं। आश्वलायनने प्रगाथ-परिवारको अष्टमका ऋषि माना है; परंतु षड्गुरु शिष्यने प्रगाथको कण्व ही माना है। नवम मण्डलके ऋषि अनेक हैं। आश्वलायनने लिखा है कि 'दशम मण्डलके ऋषि क्षुद्रसूक्त और महासूक्त हैं।' परंतु वस्तुतः दशम मण्डलके ऋषि और उनके वंशज अनेकानेक हैं। प्रथम मण्डलके तो २३ ऋषि हैं।

सब ऋषि ब्राह्मण थे; परंतु ऐतिहासिक कहते हैं कि 'दशम मण्डल'के इन सूक्तोंके बनानेवाले ये राजर्षि भी थे—सूक्त ३१ कवष ९१ आरुण वैतहव्य, १३३ सुदास पैजवन और १३४ मान्धाता यौवनाश्व। ४६ वें सूक्तके ऋषि वत्सप्रि भालन्दन वैश्य थे और १७५ सूक्तके ऋषि ऊर्द्ध्वग्रावा अनार्य थे। परंतु यह विषय अभी सन्दिग्ध है।

निरुक्तकारने लिखा है—

देवो दानाद् द्योतनाद् दीपनाद् वा।

(दैवत १।५)

लोकोंमें भ्रमण करनेवाले, प्रकाशित होनेवाले या भोज्य आदि सारे पदार्थ देनेवालेको देवता कहा जाता है। तीन प्रकारके देवोंको निरुक्तकारने माना है—पृथिवी-स्थान अग्नि, अन्तरिक्ष-स्थान वायु वा इन्द्र और द्युस्थान सूर्य। इन्हींकी अनेक नामोंसे स्तुतियाँ की गयी हैं। जिस सूक्त वा मन्त्रके ऊपर जो देवता लिखे रहते हैं, उस सूक्त वा मन्त्रके वे ही प्रतिपादनीय और स्तवनीय हैं। जहाँ ओषधि, जल, शाखा आदि जड पदार्थोंको देवता लिखा गया है, वहाँ ओषधि आदि वर्णनीय हैं और उनके अधिष्ठाता देवता स्तवनीय हैं। आर्यलोग प्रत्येक जड पदार्थका एक अधिष्ठाता देवता मानते थे। इसीलिये उन्होंने जडकी स्तुति चेतनकी ही तरह की है। मीमांसक कहते हैं, 'जिस मन्त्रमें जिस देवताका वर्णन है, उसमें उसीकी-सी दिव्य शक्ति अनादि कालसे निहित है। मीमांसा मन्त्रमें ही देवत्व-शक्ति मानती है।

ऋग्वेद (१।१३९।११)से मालूम पड़ता है कि पृथिवीस्थानीय ११, अन्तरिक्षस्थानीय ११ और द्युस्थानीय ११—सब ३३ देवता माने गये हैं। कृष्ण-यजुर्वेदकी तैत्तिरीय-संहिता (१।४।१०१)में भी यही बात है। ऋग्वेदके अनेक स्थानों (१।३४।११; १।४५।२; ९।९३।२; १०।५५।३ आदि)में तथा शतपथ ब्राह्मण (४।५।७।२) और ऐतरेय ब्राह्मण (२।२८)में ३३ देवोंका उल्लेख है। शतपथमें ८ वसु, ११ रुद्र, १२ आदित्य, आकाश और पृथिवी—ये ३३ देवता हैं और ऐतरेयमें ११

प्रयाज देव, ११ अनुयाजदेव और ११ उपयाजदेव—३३ देवता हैं। विष्णुपुराणके मतसे ११ रुद्र, १२ आदित्य, ८ वसु, प्रजापति और वषट्कार—ये ३३ देवता हैं। परंतु ऋग्वेदके दो स्थानों (३ । ९ । ९ और १० । ५२ । ६)में ३३३९ देवताओंका कथन है। सायणाचार्यने लिखा है कि देवता तो ३३ ही हैं; परंतु देवोंकी विशाल महिमा बतानेके लिये ३३३९ देवोंका उल्लेख किया गया है।

जो मनुष्योंको प्रसन्न करे और यज्ञादिकी रक्षा करे, उसे छन्द कहा जाता है (निरुक्त, दैवत १ । १२)। मुख्य छन्द २१ हैं। २४ अक्षरसे लेकर १०४ अक्षरतक ये सब छन्द होते हैं।

जिस कामके लिये मन्त्रका प्रयोग होता है, उसे विनियोग कहा जाता है। मन्त्रमें अर्थान्तर वा विषयान्तर होनेपर भी विनियोगके द्वारा अन्य कार्यमें उस मन्त्रको विनियुक्त किया जा सकता है—पूर्वाचार्योंने ऐसा माना है। इससे ज्ञात होता है कि शब्दार्थसे भी अधिक आधिपत्य मन्त्रोंपर विनियोगका है। ब्राह्मण-ग्रन्थों और कल्पसूत्रोंसे ऋषि, देवता आदि जाने जाते हैं।

विदेशी, विधर्मी और संशयात्मा लोग कहते हैं कि 'आर्योंको परमात्माका ज्ञान नहीं था। उनकी पहुँच देवोंतक ही थी। प्राकृतिक शक्तियों (अग्नि, वायु आदि)में अद्भुत शक्ति देखकर वे इन्हें ही चेतन शक्तिवाले देवता समझते थे। इसीलिये उन्होंने अग्नि, इन्द्र, वरुण, मित्र, अर्यमा, वायु, पूषा, सरस्वती, आदित्यगण, विष्णु, मरुत्, स्वर्ग, सोम, रुद्र, अदिति, ब्रह्मणस्पति, भग, बृहस्पति, त्वष्टा, ऋभुगण आदि-आदिको देवता मान लिया। (ऋग्वेद १० । ६५ । १) प्रकृतिकी लोल-लीलाओंको न समझनेके कारण आर्योंने इन्हें देवता जान लिया।'

परंतु उनका कथन निराधार है—देवता-रहस्य न समझनेका फल है। देवताका रहस्य 'बृहद्देवता' बताती है। उसके प्रथमाध्यायके पाँच श्लोकों (६१–६५) से पता चलता है कि इस ब्रह्माण्डकी जड़में एक ही शक्ति विद्यमान है, जिसे ईश्वर कहा जाता है। वह 'एकमेवाद्वितीयम्' है। उसी एककी नाना रूपोंमें—विविध शक्तियोंके अधिष्ठातृरूपोंमें—स्तुति की गयी है। नियन्ता एक ही है; इसी मूल सत्ताके विकास सारे देव हैं। इसी बातको यास्कने (निरुक्त, दैवत-काण्ड, ७ अध्यायमें) कितनी सुन्दरतासे कहा है—

महाभाग्याद् देवताया एक एव आत्मा बहुधा स्तूयते। एकस्यात्मनोऽन्ये देवा प्रत्यङ्गानि भवन्ति॥

इसी तरह—

तस्या महाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि भवन्ति।

(नि० दै० १ । ५)

ऐतरेयारण्यक (३ । २ । ३ । १२) ने भी कहा है कि ऋग्वेदी लोग एक ही सत्ताकी उपासना ऋग्वेदीय मन्त्रों (उक्थों) में करते हैं। दूर न जाकर यदि ऋग्वेदको ही देखें, तो इस बातके अनेकानेक प्रमाण मिलेंगे।

ऋग्वेद तृतीय मण्डल ५५वें सूक्तमें २२ मन्त्र हैं और सबके अन्तमें 'महद्देवानामसुरत्वमेकम्' वाक्य आया है। तात्पर्य यह है कि देवोंकी शक्ति (असुरत्व=बल) एक ही है, दो नहीं अर्थात् महाशक्तिका विकास होनेके कारण देवोंकी शक्ति पृथक् नहीं—स्वतन्त्र नहीं है।

ऋषियोंने जिन प्राकृत शक्तियोंकी स्तुति वा प्रशंसा की है, उनके स्थूल रूपकी नहीं की है, प्रत्युत उनकी शासिका वा अधिष्ठात्री चेतन-शक्तिकी की है। इस चेतन-शक्तिको वे परमात्मासे पृथक् या स्वतन्त्र नहीं मानते थे—परमात्म-रूप ही मानते थे। उन्होंने ऋग्वेदके प्रथम मन्त्रमें ही अग्नि-की स्तुति की है; परंतु अग्निको परमात्मासे स्वतन्त्र मानकर नहीं। वे स्थूल अग्निके रूपके ज्ञाता होते हुए भी सूक्ष्म अग्नि—परमात्मशक्ति-रूप—के स्तोता और प्रशंसक थे। वे मरण-शील अग्निमें व्याप्त अमरताके उपासक थे। इसीलिये उन्होंने गाया है—

अपश्यमहं महतो महित्वममर्त्यस्य मर्त्यासु विक्षु।

(ऋ० १० । ७९ । १)

'मरणशील प्रजामें मैंने अमर अग्निकी महिमाको देखा है इसी तरह इन्द्रको वे देवता मानते हुए भी इन्द्रकी सूक्ष्म शक्तिको परमात्मशक्तिसे पृथक् नहीं समझते थे—परमात्मरूप समझते थे।' तभी तो उन्होंने कहा है—'इन्द्र मनुष्योंके धारक हैं। उनकी महिमा समुद्रोंसे भी अधिक है। इन्द्र तेजसे सारे संसारको पूर्ण कर देते हैं।' (ऋ० १० । ८९ । १) 'स्तुत्य, नाना मूर्तियोंवाले, दीप्तियुक्त, अनुपम प्रभु और श्रेष्ठ आत्मीय इन्द्रकी मैं स्तुति करता हूँ।' (ऋ० १० । १२० । ६) 'जो इन्द्र सृष्टिकर्ताओंके भी कर्ता हैं, जो भुवनोंके अधिपति हैं, जो रक्षक और शत्रुविजेता हैं, उनकी मैं स्तुति करता हूँ।' (ऋ० १० । १२८ । ७)

भला, परमात्माके सिवा किसकी महिमा समुद्रोंसे भी

अधिक हो सकती है ? कौन संसारको तेजसे पूर्ण कर सकता है ? कौन नाना मूर्तियोंवाला और अनुपम प्रभु हो सकता है ? दूसरा कौन भुवनाधिपति और सृष्टिकर्ताका भी कर्ता है ?

इसी तरह सूर्य, विष्णु, वाग्देवी, अदिति वा जितने देवता हैं, सबको वे उसी तरह परमात्मरूप समझते थे, जिस तरह एक ही धागेमें मालाकी सारी मनियाँ ओतप्रोत रहती हैं और केवल माला ही कहाती हैं।

यह कहना तो बिल्कुल व्यर्थ है कि 'आर्योंको परमात्माका ज्ञान नहीं था।' परमात्मतत्त्वका जैसा गहन-गम्भीर ज्ञान उनको था, वैसा तो आजतक प्रायः किसी भी मनुष्यजातिको नहीं हुआ। लो० तिलकने ठीक ही लिखा है कि 'ऋग्वेदके नासदीय सूक्तमें जितनी स्वाधीन उच्चतम चिन्ता है, उतनी आजतक मनुष्यजाति नहीं कर सकी।' नासदीय सूक्तमें ही नहीं, ऋग्वेदके अनेक स्थानोंमें ऐसी ही गम्भीर चिन्ताएँ हैं। दो-चार उदाहरण देखिये—

ऋग्वेद १ मण्डल, १६४ सूक्तके ६ और २० मन्त्रोंमें परमात्माका स्पष्ट निर्वचन है। ३। ५५। ३ और ५। ८५। १ में ईश्वरीय सत्ताका अनुभव है। १०। २७। ९ में ऋषि समाधि-दशाका अनुभव करते हुए कहते हैं—'संसारमें घास और अन्न खानेवाले जितने मनुष्य हैं, सब मैं ही हूँ। हृदयाकाशमें जो अन्तर्यामी ब्रह्म अवस्थित हैं, वह मैं ही हूँ।' भला, इससे बढ़कर अद्वैतवादकी अनुभूति क्या होगी ? १०। ३१। ८ में कहा गया है—'ईश्वर प्रजाका बनानेवाला और द्यावापृथिवीका धारण करनेवाला है। इससे अधिक ईश्वरत्वका ज्ञान किस धर्मको है ?'

कुछ मन्त्र और देखिये—'परमात्मा एक हैं परंतु क्रान्तिदर्शी विद्वान् उनकी अनेक प्रकारसे कल्पना करते हैं।' (१०। ११४। ५) जो देवता-तत्त्व नहीं जानते, वे इस मन्त्रको बार-बार पढ़नेका कष्ट करें। १०वें मण्डलका ९० सूक्त 'पुरुषसूक्त' कहाता है। यह सारा सूक्त ही ईश्वरमय है। नमूनेके तौरपर इसका दूसरा मन्त्र देखिये—'जो कुछ हुआ है और जो कुछ होनेवाला है, वह सब ईश्वर है। ईश्वर देवताके स्वामी हैं। प्राणियोंके भाग्यके निमित्त वे अपनी कारणावस्थाको छोड़कर जगदवस्थाको प्राप्त होते हैं।' इसमें स्पष्ट ही 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' का उद्घोष है। इसमें यह भी बता दिया गया है कि जैसे जीवात्माके स्वामी होते हुए भी परमात्मा और जीवात्मा एक हैं, उसी तरह देवोंके स्वामी होते हुए भी ईश्वर और देवता एक हैं। इससे यह भी सूचित होता है कि जीवोंके कर्मफलभोगके लिये ईश्वर सृष्टिकी रचना करते हैं। आगे देखिये—'उस समय—प्रलयावस्थामें—मृत्यु नहीं थी, अमरता भी नहीं थी, रात और दिनका भेद भी नहीं था। वायुशून्य और आत्मावलम्बनसे श्वास-प्रश्वासयुक्त केवल एक ब्रह्म थे। उनके अतिरिक्त और कुछ नहीं था।' (१०। १२९। २) 'चूँकि सृष्टि-कालमें कर्मफल-बीज था; इसलिये परमात्माके मनमें प्रथम सिसृक्षा उत्पन्न हुई। (१०। १२९। ४) 'जिनसे ज्योतिर्मय सूर्य उत्पन्न हुए हैं, वे ही सबसे ज्येष्ठ हैं। उनके पहले कोई नहीं था।' (१०। ११४। ७) 'परमात्माके चौदह भुवन हैं।' १०। ११४। ७) दसवें मण्डलका एक सौ इक्कीसवाँ सूक्त 'हिरण्यगर्भ-सूक्त' कहाता है। यह भी ईश्वरमय है। इसके दसों मन्त्र कण्ठस्थ करनेयोग्य हैं।

इन समस्त उद्धृत मन्त्रोंपर विचार करनेसे विदित होता है कि ऋग्वेदसे बढ़कर ईश्वरवादका स्पष्ट विवरण किसी भी धर्म, धर्मशास्त्र वा पुराणमें नहीं है। जिनकी अन्तर्दृष्टि नष्ट नहीं हुई है, वे सभी लेखकके इस मतका समर्थन करेंगे।

(शेष आगे)

किसके द्वार जायँ

जैयें कौनके अब द्वार।
जो जिय होय प्रीति काहूके, दुख सहिये सौ बार॥
घर-घर राजस, तामस बाढ़्यो धन-जोबनकौ गार।
कामबिबस ह्वै दान देत नीचनकौं होत उदार॥
साधु न सूझत, बात न बूझत, ये कलिके ब्यौहार।
ब्यासदास कत भाजि उबरियै परियै माँझीधार॥

—व्यासजी

तथा एक सीमातक सहन कर सकें।' बड़े स्नेहसे कंधेपर हाथ रक्खा उन्होंने। भला ऐसे पुरुषसे कौन उद्विग्न होगा।

'अरे, किसीने स्मरणतक नहीं किया।' एकने मुखपर अंगुली रखकर सङ्केत किया और वह उन्मुक्त हास्य, अनर्गल प्रलाप, सब सहसा बंद हो गया। कूपकी पश्चिम दिशामें अस्तंगत भगवान् आदित्यकी ओर मुख किये वे ध्यानस्थ बैठे थे। सन्ध्याकी अरुणिमा उनके भव्य भालपर अन्तरका अनुराग लेकर प्रतिबिम्बित हो रही थी। शिक्षकोंका भी उपहास करनेवाले वे उद्धत इस प्रकार शान्त एवं मृदुपदोंसे चले जा रहे थे जैसे अपराधी बालक गुरुजनोंके समीपसे दूर जानेका प्रयत्न करते हैं।

'हमने प्रमादवश बाधा दी आपकी सायं-उपासनामें।' सन्ध्यासे उठते ही मण्डलीने उनको घेर लिया। 'हाकीके उल्लासमें हममेंसे किसीको स्मरण नहीं रहा कि आप समीप ही पूजा कर रहे हैं। खेलमें कोलाहल तो होना ही था। अब कलसे पीछेके पार्कमें सब जाया करेंगे।' सब समझ रहे थे कि यदि उनकी आराधनामें बाधा पहुँची तो शीघ्र चले जायँगे। पता नहीं क्यों, एक ऐसा सौहार्द हो गया था कि कोई नहीं चाहता था कि वे जायँ।

'इस प्रकार सङ्कुचित वातावरणमें तो मुझसे नहीं रहा जायगा।' हँसकर उन्होंने आशङ्का दूर कर दी। 'यदि मेरे कारण सबको सदा सशङ्क रहना पड़े तो मुझे यहाँ नहीं रहना चाहिये। मैं भी तुमलोगोंमेंसे ही एक हूँ। मनुष्यको इस कोलाहलपूर्ण विश्वमें ही रहना है। वह कहाँ-कहाँसे उद्वेग प्राप्त करता रहेगा। यदि खेलका कोलाहल मुझे बाधा पहुँचाता तो कमरेमें आसन लगा लेता। अपने मनके भीतर उद्विग्नता न हो तो बाहरसे कोई उद्विग्न नहीं कर सकता। मनमें उद्विग्नता हो तो वनमें भी भ्रमर, पक्षी, बंदर आदि उद्विग्नताके निमित्त बन जाते हैं।' यह तत्त्वज्ञान छात्रोंके मस्तिष्कमें उतरनेवाला नहीं था। उनके लिये यही बहुत था कि उनके आदरणीय अतिथिको कष्ट नहीं हुआ है और कलसे तो वे अपने खेलका स्थान बदल ही देंगे।

× × × ×

[२]

घरपर वृद्ध पिता हैं और छोटा भाई है। थोड़ेसे खेत हैं। भाई खेतीका प्रबन्ध कर लेता है। एक वर्ष अनावृष्टि और फिर अतिवृष्टि। इस वर्ष आशा थी कि कुछ हो जायगा। विशेषतः ईख अच्छी लगी थी। ऋणसे छुटकारा मिल जायगा। पिछले वर्षका लगान भी देना है। सारी आशाएँ भगवती जाह्नवीकी बाढ़में बह गयीं। इतनी बड़ी बाढ़ अभी कई वर्षोंमें नहीं आयी थी। अब क्या हो? यदि इस वर्ष लगान न दिया जा सका तो पूर्वजोंकी सम्पत्ति जो थोड़ी-सी भूमि है, वह भी चली जायगी। वर्षभर पेटकी ज्वालाको भी शान्त करना ही होगा। घरका बीज भी तो गङ्गाजी ले गयीं। सोचा था कि इस वर्ष आचार्यका खण्ड देंगे। परिस्थितिने विवश किया। कहीं कामके अन्वेषणमें नगरमें भ्रमण प्रारम्भ हुआ। वह तो अपने ग्रामका छात्र है एक छात्रावासमें। अध्ययन छोड़नेपर कौन अपने यहाँ रहने देता। छात्रावास ही पण्डित मदनमोहनजीका आश्रयस्थल बन गया है इस समय।

'आपका प्रार्थना-पत्र स्वीकार हो गया है।' कितना उल्लास था सुनानेवालेमें। छात्रोंने घेर लिया। उन सबको अत्यन्त प्रसन्नता थी। अब वे उनके ही विद्यालयमें संस्कृतका अध्यापन करेंगे।

'आपके द्वारा मैं तो अब संस्कृत पढ़ूँगा।' यहाँके छात्र संस्कृतको मृत-भाषा मानते हैं। प्रायः संस्कृत अध्यापकको दो-चार छात्र ही मिलते हैं और वे भी विद्यालयमें 'खूसट' समझे जाते हैं। शेष सब अर्थशास्त्र, राजनीति और विज्ञानको महत्त्व देते हैं। 'मैं भी' एक

साथ कई कण्ठ-स्वरोंने आवृत्ति की। पण्डितजीके कारण संस्कृतका स्नेह उमड़ पड़ा था।

'मैं सन्ध्या करनेके लिये कुछ समय चाहता हूँ।' स्थिर शान्त शब्दोंमें सबसे उन्होंने आग्रह किया। आज-तक जिस स्थानपर दो-दो, तीन-तीन विषयोंके आचार्य ही नियुक्त होते रहे हैं, उस स्थानपर एक शास्त्रीकी नियुक्ति और वह भी ऐसे व्यक्तिकी जो इधर दो सप्ताह-से छात्रावासका अतिथि हो रहा है। दस, पंद्रह रुपये-के स्थानोंके लिये दिन-दिनभर नगरमें यहाँ-वहाँ भटकता रहता है। एक बार भी नहीं पूछा गया कि नियुक्तिकी सूचना कैसे मिली। प्रार्थना-पत्र कैसे स्वीकृत हुआ। सन्ध्याके आसनपर पहुँच चुके थे और कुछ क्षण भी व्यर्थ खोने अब सह्य नहीं थे।

'आप हमलोगोंको मिठाई कब खिलायेंगे?' छात्रों-का उत्साह शिथिल नहीं हुआ था। वे अबतक यही सोच रहे थे कि किस प्रकार अपने नये शिक्षकका सत्कार किया जाय। आयोजनोंकी रूप-रेखा अभी सम्पूर्ण नहीं हुई थी। सन्ध्यासे उठते ही पण्डितजीको उन्होंने पुनः घेर लिया।

'मेरे भगवान् तो मिठाई खाते नहीं।' हँस रहे थे वे। 'प्रसाद सबको नित्य प्राप्त ही होता है और मिठाई ही खानी हो तो प्रतीक्षा करनी चाहिये, जबतक मैं प्रथम पारिश्रमिक कहींसे प्राप्त करूँ।' यह प्रसङ्ग यहीं समाप्त करके उन्होंने पुस्तक उठायी अपने आसन-पर पहुँचकर। इस समय गीता पढ़ाया करते हैं वे कई छात्रोंको।

पानी पड़े या पत्थर—उनका कार्य चलता रहेगा अपनी स्वाभाविक गतिसे। दूसरे तो उनके समान नहीं हैं। छात्रोंका मन गीतामें नहीं लग रहा था। अन्तरका उल्लास दबाना उन्होंने सीखा नहीं है। जीवनके जटिल भारके नीचे जबतक हृदयका उन्मद ओज पिस नहीं जाता; दया, करुणा, ममता, त्याग एवं कष्टको सहनेका उत्साह तभीतक रहता है। युवक प्रेरणाशील होता है। वह प्रेरणाको गम्भीरतासे ग्रहण करता है और उसीमें शक्ति होती है आदर्शपर मिट जानेकी। उसे भ्रान्त आदर्शसे प्रेरित करना समाजको विनाशके हाथोंमें सौंप देना है। एक बार जब युवक उल्लसित हो जाता है, उसका वेग अदम्य होता है। उसकी श्रद्धा उमड़ती है और जहाँ भी उमड़ती है, सम्पूर्ण वेग होता है, उसमें।

जिसके हर्षका समय था, वह तो आज एकाकी हो गया था। पता नहीं अपने तख्तेपर बैठा किस अज्ञात-का ध्यान कर रहा था। हर्ष जैसे उसके लिये अस्पृश्य है। जब वह प्रातः उठा तो समझते देर न लगी कि छात्रोंके उल्लासने बहुत रात्रितक उन्हें जाग्रत् रक्खा है और इसीलिये उनमेंसे प्रत्येक अभी गम्भीर निद्रामें निमग्न है।

'आदेशको सञ्चालकने पुनः निरीक्षणके लिये माँगा है।' सबसे प्रथम छात्र पहुँचे विद्यालयके अध्यक्षके समीप। वे नियुक्तिपत्रको पढ़ लेना चाहते थे। उन्हें कुछ खिन्नता हुई इस उत्तरसे। 'मैं स्वयं चाहता हूँ पण्डित मदनमोहनजीकी नियुक्ति। अपनी सम्मतिके साथ शीघ्रता करनेको भी लिखा है मैंने।' छात्रोंको आश्वस्त करना चाहा उन्होंने। उनको विश्वास था कि कोई परिवर्तन नहीं किया जायगा। एक बार जो बात निश्चित हो चुकी है, उसे पुनः देखनेकी सञ्चालककी इच्छा कुछ अस्वाभाविक अवश्य प्रतीत होती थी; किंतु आशंकाका कोई कारण नहीं जान पड़ता था। छात्रों-को सन्तोषप्रद उत्तर मिले वहाँसे।

'आपके साथ अन्याय हुआ है!' सायंकाल छात्रोंमें प्रबल असन्तोष था। ज्ञात हुआ था कि सञ्चालकने नियुक्ति परिवर्तित कर दी है। 'अच्छी मोटी रकम दी गयी होगी या किसी 'बड़े' का दबाव पहुँचा होगा!' अनुमानने निश्चयका रूप लिया और कुछ लोगोंने तो यहाँतक बता दिया कि किस प्रलोभनने सञ्चालकसे यह दुष्कृत्य करा लिया है।

'भाई दिनेशचन्द्र मुझसे अधिक योग्य हैं।' पण्डितजीको न दुःख था और न रोष। 'वे मेरे सहाध्यायी रहे हैं। उनके किसी सद्गुणके कारण ही उन्हें सञ्चालकजीने उपयुक्त समझा है। हमें स्वार्थ एवं पक्षपातके कारण दूसरोंपर आक्षेप नहीं करना चाहिये।' जान-बूझकर भी उन्होंने नहीं बताया कि दिनेशचन्द्र द्वितीय श्रेणीमें उत्तीर्ण हुए हैं और कक्षामें भी सबसे पीछे ही बैठना अपने लिये उपयुक्त समझा करते थे वे।

'उनका सबसे बड़ा सद्गुण यह है कि वे सञ्चालकजीके सम्बन्धीके पुत्र हैं!' एक छात्र रोषसे उबल पड़ा। 'लेकिन विद्यालय तथा हमारे हितका यह दमन हमलोग नहीं करेंगे।' प्रदर्शन तथा हड़तालके निश्चयके साथ विद्यालयसमितिके सदस्योंके समीप आवेदन करना भी स्थिर हो गया।

'मैं इस परिस्थितिमें अपनेको उलझाना नहीं चाहता और यदि मुझे सन्तुष्ट करके तुमलोगोंको मेरा सहयोग अभीष्ट है तो शान्त रहना चाहिये। यदि असन्तोष व्यक्त किया गया तो मुझे छात्रावास छोड़ना होगा और तब तुम्हारे प्रयत्नोंका कोई अर्थ ही नहीं होगा।' उन्होंने एकदम शान्त कर दिया सबको। 'मेरे एक सहपाठीको यह पद प्राप्त करनेका अवसर मिला है, मैं इससे प्रसन्न हूँ। मेरे कष्ट, मेरी कठिनाइयाँ और यही सब उनके सम्मुख भी तो होंगी। वे अपनी विकट परिस्थितियोंसे किसी प्रकार छूटें तो सही।' कौन जानता था छात्रोंमें कि दिनेशचन्द्र सर्वदा उन्हें अपमानित किया करते थे। उनसे द्वेष रखते तथा शिक्षकसे उनकी निन्दा करते रहते थे। इस ईर्ष्याका कारण था उनकी प्रतिभा। कक्षामें दिनेश कभी उनके समकक्ष न हो सके। आवश्यकता न होनेपर भी अध्यापनका स्थान उन्होंने प्राप्त किया था, केवल मदनमोहनजीकी ईर्ष्याके कारण। सञ्चालक उनके सम्बन्धी थे और यह सह्य नहीं हुआ कि अपने प्रतिस्पर्धीको वे इस पदपर प्रतिष्ठित देखें।

'आप क्या करेंगे?' हतोत्साह छात्रोंने प्रश्न किया।

'मैं प्रयत्न कर रहा हूँ और यही प्रत्येक व्यक्ति कर सकता है।' स्वर शान्त था। 'प्रत्येक जल-सीकर तथा प्रत्येक अन्न-कणपर—विश्वके प्रत्येक पदार्थपर नामाङ्कन कर रक्खा है स्रष्टाने। जो जिसके प्रारब्धका है, केवल वही उसे प्राप्त कर सकता है। मनुष्यका लोभ, अमर्ष व्यर्थ है।' मदनमोहनजीके सन्ध्याका समय हो गया था और वे आसन उठा चुके थे।

'अपने पुस्तकालयमें एक स्थान रिक्त है!' एक छात्रने सूचना दी।

'तुम चाहते हो कि पण्डितजी अपने सहपाठीके निरीक्षणमें काम करें?' दूसरेने डाँटा। पुस्तकालयके निरीक्षणका भार संस्कृत-अध्यापकके ऊपर होता है और वही उस विभागके कर्मचारियोंको नियन्त्रित करता है।

'मैंने उसके लिये प्रार्थना कर दी है!' उन्होंने पीछे मुख किये बिना ही सूचित किया। 'ग्रन्थावलोकन तथा अध्ययनका अवकाश है उसमें। जब कार्य करना है तो किसीके भी नियन्त्रणमें कार्य करना अपमानका कारण नहीं हो सकता।' छात्रोंको आश्चर्य हुआ। इस प्रकारके निर्लिप्त पुरुषके परिचयमें वे प्रथम बार आये थे।

'आप ग्रन्थोंकी पुरानी सूची देख लें! मिला लें और नवीन सूची बना लें।' नवीन संस्कृत अध्यापकने प्रार्थनापत्र स्वीकार कर लिया था। कक्षामें जिससे सदा वे पीछे रहे, उसीपर शासन करनेकी भावनाने उदार बना दिया उन्हें। पहले ही दिन उन्होंने आदेश दिया—'जिन ग्रन्थोंके आवरण-पृष्ठ नष्ट या अस्त-व्यस्त हुए हैं, उन्हें सुधर जाना चाहिये। एक व्यवस्थित सूचीपत्र चाहिये कि किन आवश्यक ग्रन्थोंका अभाव है।' आज ग्रन्थोंके प्रति उनमें अनुराग जाग्रत् हो गया था। अध्ययन-कालमें की गयी उपेक्षाका जैसे पूरा प्रायश्चित्त कर लेना चाहते हों। मदनमोहनजीने शान्तिपूर्वक सावधानीसे समस्त आदेश स्वीकार कर लिये।

× × ×

[३]

'आपको रहना चाहिये। कम-से-कम एक व्यक्ति तो रहे विद्यालयके निरीक्षणार्थ !' दिनेशचन्द्रने आज स्वरको नम्र बना लिया था। 'ग्रामशिविरमें पुस्तकालय ले जाना अनावश्यक है और ऐसे समय यह बहुत निश्चित है कि मरे हुए चूहोंकी दुर्गन्धिसे वह भर जायगा। आपके रहनेसे उसकी सँभाल रहेगी और साथ ही सँभाल रहेगी विद्यालयकी भी।' नगरमें प्लेग फैल चुका था। नागरिकोंमेंसे अधिकांश बाहर जा चुके थे और जो रह गये थे, भागनेकी चिन्तामें थे। विद्यालयके तंबू-खेमे आदि नगरसे दूर भेजे जा चुके थे। दूसरे ही दिन विद्यालय वहाँ चला जायगा।

'क्लेश और मृत्यु—दोनों प्रारब्धके भोग हैं। यदि उन्हें आना है तो वन रोक नहीं सकता और नहीं आना है तो नगर उन्हें बुलानेमें समर्थ नहीं !' पण्डित मदन-मोहनजीने शान्तिपूर्वक स्वीकृति दी। 'मैं अपने दायित्वका अनुभव करता हूँ। आप निश्चिन्त होकर जा सकते हैं !' घरसे बार-बार आग्रहभरे पिताके पत्र आ रहे थे कि इस समय वे घर चले आवें; किंतु ऐसे कठिन समयमें विद्यालयको छोड़ना उपयुक्त नहीं जान पड़ा उनको।

'गणेशजीके एक बाहन इधर पड़े हैं !' मध्याह्नमें सेवकने सूचित किया। वह पुस्तकोंको स्वच्छ करनेमें लगा था।

'रुको !' पण्डितजी जानते थे कि अशिक्षित जन आशङ्कासे अधिक आक्रान्त हुआ करते हैं। 'अब यहाँ काम करना बंद कर दो !' उन्होंने स्वयं एक कागजपर चूहेको उठाया और दूर ले जाकर अग्निसंस्कार कर दिया। स्नान तो करना ही था इसके पश्चात्।

'तड़-तड़ तड़-तड़ !' कोई मुख्य द्वारपर आघात कर रहा था। पण्डितजीको साधारण ज्वर हो आया था। वे उठे। दीपककी बत्ती ऊँची हुई। 'कौन है ?' ज्ञात हो रहा था कि एक पूरी भीड़ खड़ी है बाहर। खिड़कीके छेदोंसे उन्होंने देखा। अन्धकारमें पता नहीं भालोंके नोक चमक रहे थे या नंगी तलवारें। लाठियोंकी खटपट सुनायी पड़ती थी। द्वारका प्रकाश आततायियोंने नष्ट कर दिया था।

'द्वार खोलो !' बाहरसे किसी भारी कण्ठने क्रुद्ध स्वरमें आदेश दिया। जनहीन नगरमें कई स्थानोंपर गतरात्रि ताले टूटनेकी बात सुनी जा चुकी है। 'तुम लोगोंने बड़ा ऊधम मचा रक्खा है ! तुम्हारे संग्रहालयमें सुनते हैं, दूसरोंके धर्मग्रन्थोंकी खोज हो रही है और इस तरह तुम हमारी खिल्ली उड़ाया करते हो ! हमें महज अपनी चीजोंसे मतलब है और तुम सीधे उन्हें दे दो, यह तुम्हारे भलेके लिये है।' विद्यालयके प्रति एक वर्ग रुष्ट रहा करता है और विशेषतः उसके साहित्यिक अन्वेषण-विभागसे। आज अवसर पाकर आततायी बन गया है वह समूह।

'आपलोग लौट जायँ ! जबतक मैं यहाँ हूँ, आप भीतर आनेका व्यर्थ प्रयास कर रहे हैं !' एक ज्वरार्तके कण्ठस्वर-जैसा नहीं था वह स्वर। यह समझ लिया गया था कि यदि द्वार खोला गया तो पुस्तकालय अग्निकी लपटोंमें होगा। आततायियोंके हाथोंके जलते उल्मुक उन्हें रात्रिमें पिशाच बनाये हुए थे।

'अच्छा, देखेंगे हम !' द्वारपर आघात और प्रबल हो गया। 'काफिरको कुत्तेकी मौत न मारा तो आना ही बेकार हुआ।' गालियोंकी बीभत्सताका वर्णन व्यर्थ है।

'मैं अन्तिम बार कहता हूँ, आपलोग हट जायँ !' भय जब मनुष्यके मानसको अव्यवस्थित नहीं करता, स्थिर बुद्धि स्वतः आपत्तिमेंसे मार्ग निकाल लेती है। द्वारके ऊपरसे पण्डितजीका निश्चयात्मक स्वर सुनायी पड़ा। 'अब मैं यहाँसे ईंटें डाल रहा हूँ नीचे और उससे आहतोंका उत्तरदायित्व स्वयं उनपर होगा।' एक क्षण—एक धमाका और एक कोई आह करके बैठ

गया। मुख्य द्वारके ऊपरके कमरेसे सचमुच पण्डितजीने एक ईंटा छोड़ दिया था।

'अच्छा, देख लेंगे !' क्रुद्ध आततायी पीछे हटनेको विवश हो गये। एक ब्राह्मणने उन्हें इस प्रकार नीचा दिखाया, इसका बदला लेंगे वे। पण्डितजी परिस्थिति न समझते हों, ऐसी बात नहीं। वे जानते थे कि ये लोग विद्यालयके समीपके घरोंसे ही आये हैं। छिपकर उनका आघात कभी भी सम्भव है। कोई कबतक अपनेको विद्यालयके घेरेमें बन्दी रक्खेगा। यह ठीक होकर भी ठीक नहीं था। पण्डितजी जानते हैं कि विश्वनियन्ताकी इच्छाके विरुद्ध कोई कुछ कर नहीं सकता। ऐसा विश्वासी हृदय भयके लिये कभी उन्मुक्त नहीं होता।

'पण्डितजी ! आप विद्यालयके आदर्शको जानते हैं !' दिनेशचन्द्रजीने नगरमें पहुँचते ही व्यङ्ग्यवर्षा प्रारम्भ कर दी। आभार मानना तो किसीका उन्होंने सीखा ही नहीं है। 'आपसे आशा थी कि अपनेको उसके अनुकूल बना लेंगे। हमें इन ट्रेडमार्कोंकी अब आवश्यकता नहीं है।' यह आक्षेप था तिलकपर। उनकी पूजा-पाठका तो प्रायः परिहास किया जाता रहा है।

'मेरे व्यक्तिगत आचरणोंका कोई अनिष्ट प्रभाव मेरे कार्यपर नहीं पड़ता।' पण्डितजीका एक नियमित उत्तर रहा है।

'आपके द्वारा छात्रोंके सम्मुख एक भ्रान्त आदर्श उपस्थित होता है।' जो आक्षेप करनेपर ही उतारू हो, उसके लिये निमित्तोंका क्या अभाव। 'इसी छूत-छातके खटरागके कारण देशका सर्वनाश हुआ और आप यहाँ भी वही रोग संक्रामक बना रहे हैं। आपका यह नाक दबाना और घंटी हिलाना, यहाँके सुसंस्कृत वातावरणके उपयुक्त नहीं है।' इधर कई छात्र पूजाके अवसरपर ही उन्हें स्पर्श कर दिया करते हैं। कई बार स्नान करना पड़ता है। भोजनालयमें भी उच्छृङ्खलता होने लगी है। फलतः कई समय फलोंपर रहना पड़ता है। इस सबमें जिसका गुप्त संकेत है, वह अज्ञात नहीं।

'मैं समीपमें कोई स्थान देख रहा हूँ।' पण्डितजीने शान्तिसे सूचित कर दिया। 'शीघ्र ही छात्रावाससे वहाँ अपना आसन बदल लूँगा और तब आपको कोई अवसर नहीं प्राप्त होगा।' एक मकान उन्होंने देख भी लिया है। पड़ोस अच्छा नहीं। आसपासके लोग द्वेष करते हैं उनसे। उनके कारण ही उस रात्रिमें विफल जो लौटना पड़ा था। जो भी हो, स्थान तो बदलना ही होगा।

अब भी गिल्टियोंमें पीड़ा है मन्द-मन्द। ज्वरने छोड़ दिया; किंतु शरीरमें शक्ति नहीं लौटी। नवीन स्थान अनुकूल तो क्या पड़ेगा, जो छात्रों और विद्यालयके सेवकोंकी सहायता मिल जाती थी, उससे भी वञ्चित हो गये। अब अपने ही हाथों सब कार्य करना है। ठीक समयसे तनिक भी विलम्ब हुआ पुस्तकालय पहुँचनेमें तो बहुत कठोर शब्द मिलेंगे स्वागतमें। इधर एक और आपत्ति आ गयी। कभी आँगनमें अस्थिखण्ड मिलता है और कभी मांसके टुकड़े। पड़ोसियोंका रोष इस रूपमें प्रकट हुआ है। पूरा स्थान प्रक्षालित करना और फिर स्नान करना। दिनमें दो बार यह करनेमें भोजन बनानेको समय कहाँ रह जाता है।

'दिनेशचन्द्रजीको तो गिल्टियाँ आ गयी हैं।' पहुँचते ही किसीने सूचित किया। दो दिनसे संस्कृतके अध्यापक ज्वरमें पड़े थे। पण्डितजी उनकी दिनमें दो बार पूछ-ताछ कर आते थे। शीघ्रतासे उनके निवासपर पहुँचे। वहाँ उनके पिता आ गये थे और पुत्रको घर ले जानेकी व्यवस्था हो रही थी।

'भाई मदनमोहनजी !' बहुत दिनोंपर दिनेशजीके मुखसे ये शब्द निकले थे। 'मैंने जो नीच व्यवहार किया है, उसके लिये क्षमा करना।' जो कोई नहीं

समझा सकता था, रोग एवं मृत्यु-भयने उसे समझा दिया।

'भाई ! लज्जित न करो मुझे।' पण्डितजी बैठ गये उनके सिरहाने। 'तुम स्वस्थ हो जाओ ! मैं हृदयसे चाहता हूँ, तुम अच्छे हो और यदि मेरे कोई सत्कर्म तुम्हारी सहायता कर सकें, तो तुम्हारे लिये मैं उन्हें अर्पित करता हूँ।' तबतक वे वहीं रहे, जबतक दिनेशकी मोटर चली नहीं गयी वहाँसे।

'मालिक आपका भला करे !' दिनेशजीके यहाँसे लौटकर वे इस बुढ़ियाके घर जानेको विवश हुए। क्या हुआ जो इसी मकानसे हड्डी और मांसके टुकड़े गिरते रहे हैं, उनके यहाँ। क्या हुआ जो स्थान सर्वथा दूषित, दुर्गन्धित एवं अशुद्ध है। वे कुछ थोड़ा-सा उपचार जानते हैं और एक वृद्धाका एकमात्र पुत्र रोग-शय्यापर पड़ा था। रात्रिभर रोगीके सिरहाने जागते हुए व्यतीत करके लौटे हैं वे। 'आपकी दुआसे बच्चेने आँखें खोल दी हैं और बुखार कम हो गया है।' बेचारी बुढ़िया कृतज्ञताके आवेशमें पैरोंपर पड़ते समय भूल ही गयी कि पण्डितजी स्नान करके पूजापर बैठने जा रहे हैं।

'उहूँ, तुम्हारी यह छोटी-सी माला हमारे गलेमें नहीं आवेगी। डाल दो इसे चरणोंपर !' दुबारा स्नान करके पण्डितजी आसनपर बैठे। यह क्या हो रहा है आज। उनके श्रीविग्रह तो इतने बड़े नहीं हैं। अहा ! ये ज्योतिर्मय अरुण चरण ! यह स्निग्ध धवल प्रकाश और यह मन्द-मुसकानसे वह नटखट कह क्या रहा है। हर्ष, अमर्ष, भय, उद्वेगपर विजय पाकर जो कर्तव्य एवं आर्तोंकी सेवामें अपनेको समर्पित कर चुका है, सर्वस्वरूप आज उसके सम्मुख नवजलधर श्यामके रूपमें घनीभूत हो गया था।

शान्तिकी खोज

(लेखक—साधुवेषमें एक पथिक)

मनुष्य जबतक पूर्ण परात्पर परमात्मामें ही बुद्धि स्थिरकर उन्हींमें निवास नहीं करता, तबतक पूर्ण शान्ति अथवा परमानन्दका अनुभव कहीं नहीं कर सकता, उसे नित्य किसी-न-किसी अभावसे दुखी रहना पड़ता है। सभी प्रकारके अभाव—दुःखकी निवृत्ति और परमानन्दकी प्राप्तिका साधन सत्याधार परमात्माका पूर्ण योगानुभव है।

परमानन्दस्वरूप परमात्माके योगानुभवसे सांसारिक पदार्थोंके संयोग-वियोगजनित सुख-दुःख मिट जाते हैं। संसारके सुख तथा दुःख ही तो प्राणीके बन्धनका कारण हैं। अब प्रश्न उठता है कि परमात्माका योगानुभव किस तरह हो, तो इसका साधन परमात्माके प्रति प्रगाढ़ भक्ति है। इस प्रकारकी भक्तिका साधन प्रगाढ़ ध्यान है। ध्यान करना नहीं पड़ता है, स्वतः ही होता रहता है और वही सच्चा ध्यान है। इस तरहके ध्यानका साधन प्रगाढ़ प्रेम है, प्रेम होनेपर स्वतः ध्यान रहता है और प्रेम वह है जिसमें प्रेमपात्रके अतिरिक्त अन्य किसीके लिये हृदयमें स्थान न रहे, अपने तन-मनके सुख-दुःखका भी ध्यान न रहे। इस प्रकारके प्रेमका साधन परम प्रभु परमात्माकी नित्य कृपाका अनुभव है। सांसारिक सम्बन्धियोंमें जिसकी जितनी अधिक सुखमय कृपाका अनुभव होता है, उतना ही उससे प्रगाढ़ स्नेह होता है। विचार-दृष्टिसे देखनेपर पता चलता है कि परमात्माकी हमपर अनन्त कृपा है, वे तो हमारा कभी त्याग या तिरस्कार करते ही नहीं हैं, उन्हींमें रहकर उन्हींकी सत्तासे हम अपनी सभी प्रकारकी वासनाओं, कामनाओंकी पूर्ति करते हैं। नाना प्रकारके सुख भोगते हैं; अज्ञानवश अपने सुखकी प्राप्तिके लिये हम चाहे जितने पाप-अपराध करें फिर भी उन्हींसे नित्य जीवनकी शक्ति पाते हैं। इस तरहकी कृपाका जितना ही अधिक अनुभव होता है, उतना ही परम प्रभुके प्रति प्रेम बढ़ता जाता है। इस प्रकार कृपानुभवका साधन

परमाधार प्रभुका ज्ञान है। परमाधार परमात्माको जाननेका साधन सूक्ष्मबुद्धि और सद्गुरुदेवके प्रति सात्त्विक श्रद्धा है। कदाचित् किसीकी बुद्धि मन्द है तो ज्ञानी सत्पुरुषका समागम करते हुए भी अधिक कालतक ज्ञान नहीं होता। यदि किसीकी बुद्धि तीव्र है परंतु सद्गुरुके प्रति शुद्ध श्रद्धा नहीं है तो भी यथार्थ ज्ञान नहीं होता। श्रद्धाके अभावमें अपनी सीमित जानकारीका अभिमान ज्ञानके उच्च सोपानोंमें नहीं बढ़ने देता। शुद्ध ज्ञानके लिये ज्ञानीके प्रति श्रद्धा और तीव्र बुद्धि दोनोंका होना अत्यावश्यक है। इस प्रकारकी श्रद्धा तथा तीव्र बुद्धिका साधन संत-महात्माओंका सत्संग है। संगके अनुसार ही बुद्धि बनती है और बुद्धिके अनुसार ही न्यूनाधिक ज्ञान होता है।

मनुष्यको अपने जन्मके साथ ही किसी-न-किसी तरहका संग अवश्य मिलता है, जिस प्रकारके भाव-विचार और भाषा-भूषावाले लोगोंका संग सुलभ रहता है उसी प्रकारके भाव-विचार, वेष-भूषा आदि मनुष्यमें दृढ़ हो जाते हैं। यदि किसीको जन्म लेनेके साथ ही यथार्थदर्शी ज्ञानी महात्माओंका संग सुलभ हो जाता है तो निस्सन्देह उसकी बुद्धिमें उन्हीं ज्ञानी पुरुषोंका ज्ञान बढ़ता जाता है। यह भी समझ लेना आवश्यक है कि संगका आशय शरीरमात्रकी समीपतासे ही नहीं है अपि तु शरीरके साथ इन्द्रिय-मन और बुद्धिके संयोगसे है, क्योंकि किसीका शरीर कदाचित् ज्ञानी पुरुषके समीप रहने लगे और मन-बुद्धि किसी अज्ञानी प्रपञ्चोपासक व्यक्तिमें लगे रहें तो उसके मन-बुद्धिपर प्रपञ्चीका ही प्रभाव पड़ेगा, जिसमें मन लगा होता है, जिसमें बुद्धि स्थिर होती है उसीका प्रभाव पड़ता है, उसीका ज्ञान होता है; इसीलिये ज्ञानी संत-महात्माओंका मनोयोगपूर्वक बुद्धिसे संग होना चाहिये। ऐसा होनेपर ही ज्ञानी पुरुषोंकी कृपासे बुद्धि सूक्ष्मातिसूक्ष्म होती जाती है और गुरुदेवके प्रति श्रद्धा भी शुद्ध और स्थिर होती है।

ज्ञानी संत-महात्माओंके सुसंगका साधन सञ्चित पुण्य है, मन्दभागीको संत-समागम सुलभ नहीं होता, पाप संतोंके प्रति झुकने नहीं देते हैं। जब कभी पुण्य बन गये तो उन्हींके प्रभावसे संत-महात्माओंके प्रति आकर्षण होता है, उनका सुयोग सुलभ हो जाता है। पुण्य-प्राप्तिका साधन दूसरोंकी सेवा और हित है।

सेवा करनेवालोंको सदा यह ध्यान रखना चाहिये कि यदि सेवा करते हुए दूसरोंको केवल बाहरसे सुखी करनेका ही पक्ष लिया जाता है और उसके हितका ध्यान नहीं रक्खा जाता है तो वह कभी-कभी पुण्य न होकर पाप एवं अपराध बन जाता है। इसलिये बुद्धिमान्को दूसरेके सुखका ही ध्यान न रखकर उसके हितका ध्यान रखना चाहिये। हितमूलक सेवाका परिणाम अत्यन्त सुखमय होता है। सुखकी अनुभूति इन्द्रिय-मन आदि निम्नक्षेत्रोंद्वारा होती है और हितका ज्ञान बुद्धि अर्थात् विज्ञानमय क्षेत्रसे होता है। पुण्यवान् होनेके लिये सेवारूप साधनमें यदि निर्बलता बाधक बने तो निर्बलता दूर करनेका साधन तप है। तपका अर्थ है—सभी प्रकारके कष्टोंको धैर्यपूर्वक सहते चलना। यदि कष्ट सहनेकी शक्ति न हो तो शक्ति-प्राप्तिका साधन संयम है। मर्यादाके भीतर आहार-विहारमें संयमसे देहमें कष्टसहिष्णुताकी शक्ति बढ़ती है। रूप, रस, गन्ध, स्पर्शादिमें संयम रखनेसे इन्द्रियोंमें शक्ति दौड़ती है, इसी प्रकार सङ्कल्प, विकल्प, वासना और इच्छामें संयम रखनेसे मनोबलकी वृद्धि होती है और विचारोंमें संयम रखनेसे बुद्धिमें योग्यता आती है। संयमीको अपनी शक्तिका कहीं भी दुरुपयोग नहीं करना चाहिये और यह तभी सम्भव है जब साधक सद्गुणोंसे सम्पन्न हो जाय। सद्गुणोंसे सम्पन्न होनेका साधन मोह-माया, मान, लोभ और क्रोधादि विकारोंका त्याग है। विकाररहित एवं निरभिमान होनेका साधन विनम्रतापूर्वक निर्विकार ज्ञानी पुरुषकी उपासना है। ज्ञानी पुरुषके निकटस्थ होनेपर ही साधक अपने दोषोंको देख पाता है और

अपने दोषोंको ही समस्त दुःखोंका कारण समझकर सदाके लिये उनका त्याग कर देता है। निर्दोष जीवन पूर्णानन्दकी प्राप्तिका साधन है। इस प्रकारका जीवन ही भगवान्‌को अति प्रिय होता है। निर्दोष जीवन अपने सर्वाङ्गोंसे पवित्र होनेके कारण ही भगवान्‌को पूर्णरूपसे ग्रहण करनेमें सफल होता है। वह निर्दोष शरीरसे सर्वरूपमय भगवान्‌के साकार रूपकी सेवा करता है, अपने निर्दोष नेत्रोंसे भगवान्‌की विश्व-व्याप्त सुन्दरताको देखता रहता है और उन्हींको अपना सर्वस्व मानकर निरन्तर मनन करते हुए परम संतुष्ट रहता है। इसी प्रकार अपनी निर्दोष बुद्धिसे नाम-रूपमय जगत्‌के पीछे रहनेवाली सर्वाधार भगवान्‌की सत्ताको जानते हुए निर्भर रहता है और अपने निर्दोष अहंसे भगवान्‌के अखण्ड चिन्मात्र स्वरूपका अनुभव करते हुए विन्दुकी भाँति आनन्दसिन्धुमें तन्मय रहता है। और इस तरह अपूर्ण संसारमें अभावग्रस्त जीवात्मारूपी साधक अपने निर्दोष जीवनरूपी साधनके द्वारा पूर्णानन्दस्वरूप जगदाधार परमात्माको प्राप्त करता है। यही पूर्णसिद्धावस्था है, इसमें पहुँचे बिना संसारमें किसीको कहीं भी परम शान्ति नहीं मिल सकती।

पक्षी

[कहानी]

(लेखक—श्रीआत्मारामजी देवकर 'साहित्यमनीषी')

घोंसलेमें बैठा हुआ पक्षी मधुर स्वरसे गा रहा था। प्रातःकालकी भीनी-भीनी वायु चित्तको प्रसन्न कर रही थी। भगवान् भास्करका स्वागत करनेवाले सहयोगी पक्षियोंका कलरव आनन्दको बढ़ा रहा था। नैसर्गिक शोभा किसी अलक्षित प्रेम-राज्यका स्मरण दिला रही थी। अचानक एक अहेरी आकर घोंसलेके आगे खड़ा हो गया। उसने भैरव-हुंकार करके पक्षीको ललकारा और तत्काल धनुषपर बाण चढ़ा लिया। घोंसला कदलीपत्रकी नाईं काँप उठा। पक्षीने व्यग्र होकर कहा—'तुम कौन हो?' अहेरीने कड़ककर उत्तर दिया—'मुझे लोग कराल काल कहते हैं।' पक्षीने प्रश्न किया—'तुम्हारे आनेका क्या कारण है?' अहेरीने निःस्पृहतासे कहा—'मैं तुम्हारा अन्त करनेके लिये आया हूँ।' पक्षी मुसकराकर बोला—'मैंने क्या अपराध किया है?' अहेरीने उत्तर दिया—'तुमने कर्म-सूत्र छिन्न नहीं किया; बस, यही तुम्हारा अपराध है।' पक्षी खिल-खिलाकर हँसने लगा और भौंहें चढ़ाकर बोला—'तुम महामूर्ख हो।' अहेरीने गर्जकर कहा—'यह उद्दण्डता! तुम मुझे किस आधारपर मूर्ख बना रहे हो?' पक्षीने उत्तर दिया—'न जानना ही मूर्खता है, जिसे जीवका धर्म कहते हैं।' अहेरीने तीव्र स्वरसे कहा—'मैं त्रिकालज्ञ हूँ, ऐसी कौन-सी बात है, जिसे मैं नहीं जान सकता?' पक्षीने शान्तभावसे उत्तर दिया—'अच्छा, तो बतलाओ मैं कौन हूँ?' अहेरी बोला—'पाञ्चभौतिक शरीरधारी संसारी।' पक्षीने अट्टहास किया और भर्त्सना करके कहा—'यही तुम्हारा अज्ञान है, तुम घोंसलेको मेरा रूप मान रहे हो, इसीसे मुझे पाञ्चभौतिक कहते हो। यह नहीं जानते कि तुम्हारे नष्ट हो जानेपर भी मैं बना रहूँगा।' अहेरीने साश्चर्य घोंसलेकी ओर देखकर उत्तर दिया—'अच्छा, तुम्हीं मुझे अपना वास्तविक रूप बतला दो।' पक्षीने आश्वस्त स्वरसे कहा—'मैं वही हूँ, जिसका भेद आजतक किसीको नहीं मिला, न मिल सकता है, वेदोंने जिसका अन्त नहीं पाया, जिसपर सुख-दुःखका प्रभाव नहीं पड़ता, जो काल, कर्म और स्वभावके बन्धनसे मुक्त है, जिसको नित्य, निरञ्जन एवं सच्चिदानन्द कहते हैं।' अहेरी लाल-लाल नेत्र दिखलाकर बोला—'इसका क्या प्रमाण है?' पक्षीने दृढ़तासे कहा—'प्रत्यक्षके लिये प्रमाणकी क्या आवश्यकता है, करके देख लो।'

अहेरीने कानतक धनुष खींचकर बाण छोड़ दिया। घोंसला शाखाका आधार त्याग नीचे गिर पड़ा। अहेरीने देखा कि घास-फूसके अतिरिक्त उसमें अन्य कोई पार्थिव पदार्थ नहीं है। एक ही क्षणके अनन्तर अहेरीको स्पष्ट सुनायी दिया कि दूसरे घोंसलेमें बैठा हुआ वही पक्षी अत्यन्त ललित, आकर्षक एवं हर्षोत्फुल्ल स्वरसे स्वर्गीय गानकी तान छेड़ रहा है।

जीवनका दार्शनिक विश्लेषण और प्राच्यदर्शनके अनुसार उसकी व्याख्या

(लेखक—श्रीजयनारायणजी मल्लिक, एम्० ए०, साहित्याचार्य, साहित्यालङ्कार)

जीवन एक समष्टि है। शरीर और आत्मा—दोनोंके संयुक्त समूहका नाम जीवन है और दोनोंके वियोगका नाम मृत्यु है। बिना शरीरका आत्मा शक्तिहीन है तथा बिना आत्माका शरीर शवके रूपमें जड तथा चैतन्यहीन है। हम किसीके शरीरको जीवनके नामसे नहीं पुकार सकते और न उसके आत्माको ही। दोनोंकी समष्टिको ही हम जीवन कहते हैं। इसी प्रकार इस विशाल सृष्टिका भी एक शरीर है और एक इसका आत्मा है। सृष्टिकी अवस्थामें ये संयुक्त तथा प्रलयकी अवस्थामें वियुक्त रहते हैं। सृष्टिका शरीर प्रकृति और सृष्टिका आत्मा परब्रह्म या परमात्मा है। इन्हीं दोनों तत्त्वोंको हम चित् और अचित् (Nature and God), प्रकृति और पुरुष (Matter and Spirit), ब्रह्म और माया, आत्मा और शरीर (Soul and Body) तथा अन्य भिन्न-भिन्न नामोंसे पुकारते हैं। इन्हीं दोनों तत्त्वोंकी समष्टिका नाम संसार है। सृष्टिकी अवस्थामें ये अपने स्थूल तथा प्रलयकी अवस्थामें ये अपने सूक्ष्मरूपमें पाये जाते हैं। संसारमें कुछ लोगोंका ध्यान सृष्टिके शरीरतत्त्वकी ओर गया और अन्य लोगोंका ध्यान उसके आत्मतत्त्वकी ओर। पश्चिमने जीवन और सृष्टिके शरीरको ग्रहण किया, प्राचीने उसकी आत्माको। शरीर भौतिक और दृष्टिगोचर है, अतः इसमें Observation और Experiment (दृष्टि-गणना तथा जाँच) की गुंजाइश है। अतः यह विज्ञानका विषय है। आत्मतत्त्व स्थूल इन्द्रियोंसे नहीं देखा जा सकता। यह गम्भीर विचार तथा सूक्ष्म-बुद्धिका विषय है। अब इसको दर्शनने अपनाया। पश्चिम विज्ञानकी ओर झुका; पूर्व दर्शनकी ओर। पश्चिम सृष्टिके शरीर-तत्त्व—प्रकृतिका विश्लेषण करने लगा; पूर्व दार्शनिक सिद्धान्तके आधारपर आत्माका अन्वेषण करने लगा। पश्चिमकी कला और साहित्यपर भौतिक विज्ञानकी छाप है। वह भौतिक और शारीरिक सौन्दर्यकी ओर विशेष आकृष्ट हुआ है; प्राचीने शारीरिक सौन्दर्यके अन्तर्गत अध्यात्मवादकी एक रूपरेखा देखी। पश्चिमकी सर्वोत्कृष्ट नायिका—हेलेनमें हम शारीरिक सौन्दर्यकी प्रधानता पाते हैं, पर पूर्वकी सर्वोत्कृष्ट नायिका—सीताका सौन्दर्य उसकी पवित्र आत्माका दिव्य प्रतिबिम्बमात्र है। हेलेन हमारे सामने भोग्या नारीके रूपमें आती है, सीता परम पूज्या नारीके रूपमें। आज पश्चिम विज्ञानके द्वारा बाह्य प्रकृतिपर बहुत अंशोंमें विजय प्राप्त कर चुका है, पर आत्मतत्त्वकी अवहेलना करनेके कारण अन्तःप्रकृतिके ऊपर विजय प्राप्त करनेकी चेष्टा नहीं करनेके कारण पश्चिमके जीवनमें एक विराट् हाहाकार है—विलासिताकी लपट है—और स्वार्थ, हिंसा तथा द्वेषके कारण पारस्परिक संघर्ष है। पर पूर्व अध्यात्मवादकी धारामें इतनी दूरतक बह गया कि वह भौतिक विज्ञान तथा वास्तविक जीवनसे बहुत दूर चला गया था। (दुःख है आजकल वह भी अपने आदर्शको भूलकर पश्चिमका अन्धानुकरण करने लगा है!)

मैं कह चुका हूँ कि जीवन एक समष्टि है—शरीर और आत्मा दोनोंका समूह है। शुद्ध आत्मतत्त्व तो निर्विकार और सच्चिदानन्द है, पर शरीरके आवरणके अन्तर्गत ढँका हुआ आत्मा जीवात्माके रूपमें हमारे सामने आता है। आत्मा तीन शरीरों और पाँच कोशोंसे आच्छादित है—स्थूल शरीर, सूक्ष्म शरीर और कारण या लिङ्ग शरीर तथा अन्नमय कोश, प्राणमय कोश, मनोमय कोश, विज्ञानमय कोश और आनन्दमय कोश। स्थूल शरीर ही हमारा अन्नमय कोश है। स्थूल शरीरका निर्माण तथा वृद्धि खाये हुए भोजनसे होती है। हमारे सूक्ष्म शरीरमें प्राणमय कोश, मनोमय कोश तथा विज्ञानमय कोश स्थित हैं। हमारे कारण-शरीरमें आनन्दमय कोश है। मृत्युके समय स्थूल शरीरसे हमारा वियोग हो जाता है, पर सूक्ष्म शरीर मृत्युके बाद स्वर्ग, नरक एवं पुनर्जन्मकी अवस्थामें भी हमारे साथ रहता है। हमारे कर्मोंके संस्कार इसी सूक्ष्म शरीरपर अङ्कित रहते हैं और वही सूक्ष्म शरीर स्वर्ग, नरक, पुनर्जन्म तथा भव-बन्धनका कारण है। इसी सूक्ष्म शरीरसे छुटकारा पाना मोक्ष है। कारण-शरीर तो जीवात्माके साथ सदैव रहता है। गीतामें एक श्लोक है—

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा॥

अर्थात् सृष्टिकी रचना प्रकृतिके आठ अवयवोंसे हुई है। भूमि, जल, अग्नि, वायु और आकाश (Ether)—इन पाँच स्थूल तत्त्वोंसे स्थूल शरीरका निर्माण तथा मन, बुद्धि और अहङ्कार—इन तीन सूक्ष्म तत्त्वोंसे सूक्ष्म शरीरका निर्माण हुआ है। हमारे असंख्य पुनर्जन्मों तथा योनि-परिवर्तनोंका कारण यही मन-बुद्धि-अहङ्कारसे बना हुआ सूक्ष्म शरीर है।

हमारे कर्मोंकी छाप इसी सूक्ष्म शरीरपर पड़ती है। हमारा वर्तमान जीवन हमारे अतीत जीवनका फल और हमारे भविष्य-जीवनका बीज है। जिस प्रकार एक छोटे-से वट-वृक्षमें सम्पूर्ण वट-वृक्षका विस्तार अन्तर्हित है, उसी प्रकार सूक्ष्म शरीरमें भी सारे स्थूल शरीरका विस्तार और विकास अन्तर्हित है। अनुकूल परिस्थितिमें यह विस्तार विकसित एवं प्रत्यक्ष होने लगता है। यह आश्चर्यकी बात है कि हमारे पूर्वजन्मका कर्म किस प्रकार हमारे वर्तमान जीवनको आन्दोलित तथा प्रभावित करता है। साधारणतः कर्म हम-लोग अपने स्थूल शरीरसे करते हैं और मृत्युके समय हमारा स्थूल शरीर नष्ट हो जाता है, फिर स्थूल शरीरसे किया हुआ कर्म क्यों नहीं नष्ट होता और किस प्रकार यह प्रारब्ध तथा संस्कारके रूपमें दूसरे जन्मपर भी प्रभाव डालता है? कर्म स्वतः न तो अच्छा है न बुरा। कर्म किस ध्येयसे किया जाता है, उसका लक्ष्य (Motive) क्या है, उसीपर कर्मका स्वरूप निर्भर करता है। जब हमलोग कोई कर्म करते हैं तो ज्ञानेन्द्रियाँ तथा स्नायु-जालकी ज्ञान-तन्तुएँ इसकी खबरें हमारे मस्तिष्कमें ले जाती हैं। हमारे बृहत् मस्तिष्क (Cerebrum) में कुछ कम्पन होता है—मानसिक जगत्में कुछ उथल-पुथल हो जाती है—और सूक्ष्म-शरीर-पर एक गहरी छाप पड़ जाती है, कर्मका संस्कार अङ्कित हो जाता है। यही संस्कार हमारा प्रारब्ध बन जाता है। स्थूल शरीरके नष्ट होनेपर भी सूक्ष्म शरीर तो हमारे साथ रहता है और यही सूक्ष्म शरीर अपने पूर्व-जन्मका कर्म-संस्कार प्रवृत्तिके रूपमें ले आता है, एवं प्रवृत्ति (Instincts) अज्ञातरूपसे हमारे जीवनका पथ-प्रदर्शन करती है। यदि कर्म करनेपर भी हमारे सूक्ष्म शरीरमें कोई लहर—कोई तरङ्ग उत्पन्न न हो, हमारे मानसिक जगत्में कोई उथल-पुथल न हो, तो कर्म न तो हमारे लिये बन्धनका कारण हो सकता है और न पाप या पुण्य उत्पन्न कर सकता है। उदाहरणके लिये—किसी नग्न युवतीका दर्शन या उसके वक्षःस्थलका स्पर्श पाप है; क्योंकि इन कर्मोंसे मनमें एक विकार उत्पन्न हो जाता है और सूक्ष्म शरीरपर एक छाप पड़ जाती है। पर यदि किसी नवजात शिशुके सम्मुख कोई युवती नग्न हो जाय, या किसी सोये हुए व्यक्तिका हाथ भूलसे किसी युवतीके शरीरका स्पर्श कर ले, तो कोई पापका भागी नहीं होता, क्योंकि किसीके सूक्ष्म शरीरमें विकार उत्पन्न नहीं होता। एक व्यक्ति किसी नवयुवतीकी अङ्गुलिका स्पर्श भी यदि काम-भावनासे कर ले, तो वह पापका भागी हो जाता है, पर यदि उसी नवयुवतीके वक्षःस्थलमें कोई घाव हो जाय और कोई चिकित्सक चिकित्साके हेतु उसके वक्षःस्थलका स्पर्श करे, तो वह पापका भागी नहीं होता। क्योंकि पहलेके सूक्ष्म शरीरमें कामवासनाकी लहर उत्पन्न होती है और दूसरेके सूक्ष्म शरीरमें शुद्ध कर्तव्य-प्रेरणाकी।

मैं कह चुका हूँ कि हमारा सूक्ष्म शरीर मन, बुद्धि, अहङ्कार—इन तीन तत्त्वोंसे निर्मित है। पुनर्जन्मके सारे खेल इन्हीं तीन तत्त्वोंकी न्यूनाधिक मात्राओंपर निर्भर हैं। अहङ्कार पहला तत्त्व है और इसीसे हमें प्रथम-प्रथम स्वार्थ, ममत्व (अपनापन) तथा अहं (मैं) की भावना आती है। निर्जीव और सजीवमें यही अन्तर है कि निर्जीवमें अहंकी भावना नहीं रहती और सजीवमें रहती है। इसी अहङ्कार-तत्त्वसे हमें भोजनकी तथा विकास और वृद्धिकी प्रेरणा मिलती है। वृक्ष-योनिमें केवल अहङ्कार-तत्त्वकी प्रधानता रहती है।

सूक्ष्म शरीरका दूसरा तत्त्व मनस्तत्त्व है। मनस्तत्त्वसे प्रवृत्ति (Instincts), इच्छा (Will), सुख-दुःखका अनुभव (Capacity of feeling pleasure and pain), स्मृति (Memory), विचार (Thinking) तथा कल्पना (Imagination) की प्रेरणा मिलती है। पशु-योनिमें अहङ्कार और मन—दो तत्त्वोंकी प्रधानता रहती है। भोजन और विकास, जो अहङ्कार-तत्त्वके प्रधान कार्य हैं, वृक्ष-योनि और पशु-योनिमें समान रूपसे पाये जाते हैं, पर मनस्तत्त्वके कार्य, इच्छा, अनुभूति, स्मृति इत्यादि प्रधानतः पशुओंमें पाये जाते हैं, वृक्षोंमें नहीं।

सूक्ष्म शरीरका तीसरा तत्त्व बुद्धि है। बुद्धि विवेककी जननी है और कर्तव्याकर्तव्यका निर्णय करती है। मनुष्य-योनिमें सम्पूर्ण सूक्ष्म शरीर—मन, बुद्धि, अहङ्कार—तीनों विकसित रूपमें पाये जाते हैं। पशुओंको कर्म करनेकी प्रेरणा प्रवृत्तिसे मिलती है, मनुष्योंको बुद्धि-तत्त्व और विवेकसे। पशु यह नहीं समझते कि समाजके कल्याणके लिये—जीवनको उन्नत बनानेके लिये सेवा, प्रेम और त्यागकी कितनी आवश्यकता है। यह मानवताकी पुकार है। पशुता तो प्रवृत्ति-हीका दूसरा नाम है। यदि हम अपनी प्रवृत्तिके अनुसार कार्य करते हैं, तो हममें पशुताकी प्रधानता है और यदि हम कर्तव्यकी प्रेरणासे विवेककी कसौटीपर कसकर कर्म करते हैं, तो वह पशुतापर मानवताकी विजय है।

जीवात्मा जिस किसी योनिमें क्यों न रहे, पर वह एक सूक्ष्म शरीरके आवरणके अन्तर्गत बंद है।

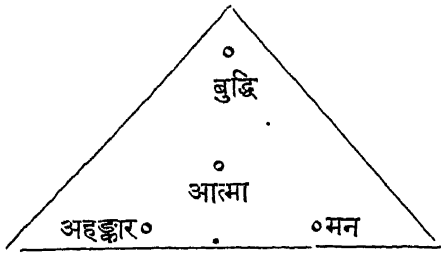

जीवनका विकासवाद हमें जीवनके सोपानकी ओर संकेत करता है। जीवनके मुख्यतः पाँच स्तर हैं। दो तो हम (मानव) पार कर चुके, अभी तीसरे स्तरमें वर्तमान हैं, किंतु दो उन्नत स्तर हमारे आगे हैं।

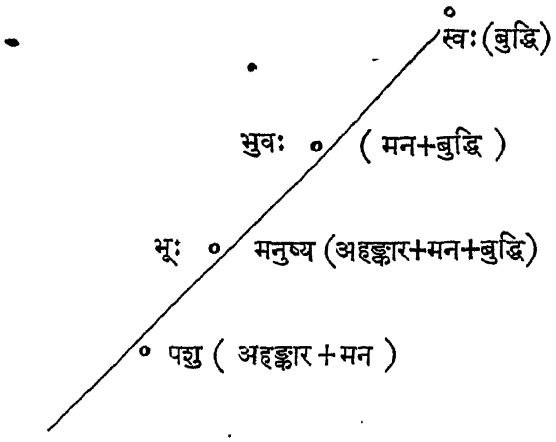

अभी हम जीवनके विकासके मध्यमें हैं। जीवनके प्रथम सोपान—वृक्षयोनिमें अहंकार जाग्रत् और मन तथा बुद्धि—ये दोनों न्यूनाधिक मात्रामें सुषुप्त रहते हैं। जीवनके द्वितीय सोपान—पशुयोनिमें बुद्धि-तत्त्व न्यूनाधिक मात्रामें सुषुप्त एवं मन तथा अहङ्कार जगे रहते हैं। मनुष्य-योनिमें तीनों तत्त्व जगे रहते हैं। अभी हम भूलोकके स्तरमें हैं। दो उन्नत स्तर—भुवर्लोक और स्वर्लोक हमसे आगे हैं। भुवर्लोकमें अहङ्कार सो जायगा, केवल बुद्धि और मन जगे रहेंगे। स्वर्लोकमें मन और अहङ्कार—दोनों सो जायँगे, केवल बुद्धि-तत्त्वकी प्रधानता रहेगी। जीवनके विकासमें वृक्ष-योनि निम्नतम है और देव-योनि उच्चतम। अहङ्कारमें तमकी प्रधानता है, मनमें रजकी और बुद्धिमें सत्त्वकी। मन, बुद्धि, अहङ्कार—इन्हीं तीन तत्त्वोंमें सत्त्वगुण, रजोगुण, तमोगुण—ये तीनों गुण वर्तमान रहते हैं। अहङ्कारमें प्राणमय कोशकी झलक मिलती है, मनस्तत्त्वमें मनोमय कोशकी और बुद्धिमें विज्ञानमय कोशकी। वृक्ष-योनिमें तमकी प्रधानता है, पशुयोनिमें रज और तमकी, मनुष्य-योनिमें सत्त्व, रज, तम—तीनोंकी; भुवर्लोकके स्तरमें, जो मनुष्य-योनि और देव-योनि दोनोंके बीचका जीवन है, सत्त्व और रजकी; तथा देव-योनिमें केवल सत्त्वकी प्रधानता है। गायत्री इसी भुवर्लोक और स्वर्लोककी ओर संकेत करती है। 'ॐ भूर्भुवः स्वः' के द्वारा वह हमें याद दिलाती है कि जीवनके नीचेके सोपानोंकी ओर मत देखो। जीवनके ऊपरके दो स्तरोंकी ओर देखो। गायत्रीका संकेत पशुताके ऊपर मानवताकी विजय है। पशुतामें प्रवृत्तिकी प्रधानता है, मानवतामें विवेककी। गायत्री हमें कहती है कि प्रवृत्तिकी धारामें—सुख-भोगकी लालसामें अपनेको मत बहने दो, किन्तु विवेकके द्वारा अपने कर्तव्यका निश्चय करो।

वृक्ष-योनिसे लेकर देव-योनितक—स्वर्लोकतक सूक्ष्म शरीरका क्रीड़ास्थल है—मायाका राज्य है। सूक्ष्म शरीरमें चाहे बुद्धिकी प्रधानता हो या अहङ्कारकी—चाहे देव-योनि हो या वृक्षयोनि—पर आत्मा जबतक सूक्ष्म शरीरमें है, तबतक वह कर्म-संस्कारके अधीन—प्रारब्धके अधीन है और बद्ध है। जब वह सूक्ष्म शरीरसे—मन, बुद्धि अहङ्कारसे—सत्त्व, रज, तमसे पूर्णतया स्वतन्त्र हो जाता है, तभी वह मुक्त कहलाता है। इसी बातकी ओर गीताके ये श्लोक संकेत करते हैं—

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति।
(९। २१)

अथवा—

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन।
(८। १६)

मोक्ष-मार्ग किधर है, और सूक्ष्म शरीरसे छुटकारा हम कैसे पायँगे ? सूक्ष्म शरीरका विकास कर्म-संस्कारसे होता है। हम जो अच्छे या बुरे कर्म करते हैं, वे अपनी छाप—अपना प्रभाव सूक्ष्म शरीरपर रख देते हैं। इसीका नाम आसक्ति है। यदि हम अनासक्त और निर्लिप्त होकर केवल कर्तव्यकी प्रेरणासे कार्य करें, यदि कर्म करनेपर भी हमारे सूक्ष्म शरीरमें—हमारे अन्तःकरणमें किसी प्रकारकी हलचल न हो, तो उस कर्मसे सूक्ष्म शरीरका विकास नहीं होगा और उस कर्मके संस्कारसे हमारी प्रवृत्ति भी नहीं बनेगी। यदि आगे हमारे सूक्ष्म शरीरका विकास रुक गया तो प्रारब्ध भोगनेके पश्चात् हम मुक्त हो जायँगे। गीतामें कहा है कि—

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते।
हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते॥

(१८। १७)

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा।

(४। १४)

इसीका नाम कर्मयोग है। पर कर्मकाण्ड इससे भिन्न है। कर्मकाण्ड सकाम है, कर्मयोग निष्काम। कर्मकाण्ड हमें स्वर्ग दे सकता है, पर हमारे सूक्ष्म शरीरका विकास नहीं रोक सकता। शारीरिक कर्म अच्छा भी हो, पर यदि मनको वह पवित्र नहीं बना सकता, तो उससे विशेष लाभ नहीं होता।

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः।

इसी उपनिषद्-वाक्यको लक्ष्य करके तुलसीदासजीने लिखा है—

माधव! मोह-फाँस क्यों टूटै।
बाहिर कोटि उपाय करिय, अभ्यंतर ग्रंथि न छूटै॥
घृतपूरन कराह अंतरगत ससि-प्रतिबिंब दिखावै।
ईंधन अनल लगाय कलप सत, औटत नास न पावै॥

यदि हम अपने अन्तःकरणको निर्मल नहीं कर सकते, यदि हम कर्मेन्द्रियोंको विषय-भोगसे रोककर मनमें उनका चिन्तन करते रहते हैं तो हम मोक्ष-मार्गकी ओर अग्रसर नहीं हो सकते।

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन्।
इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते॥

(गीता ३। ६)

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते॥

(गीता २। ५९)

मैं कह चुका हूँ कि जीवन शरीर और आत्मा—दोनोंकी समष्टि है। किसीने जीवनमें—सृष्टिमें शरीरको देखा, किसीने आत्माको। शरीर स्थूल है, इसलिये कर्मका विषय है; आत्मा सूक्ष्म है, इसलिये ज्ञानका विषय है। शरीरमें हम मूर्त्त सुन्दरताकी झलक देखते हैं, इसलिये शारीरिक कर्मसे रस और आनन्दकी सृष्टि होती है। आत्माका ज्ञान शुष्क और नीरस विचारका विषय है। वेदके पूर्वभाग संहिता और ब्राह्मणने कर्मको अपनाया। वेदके उत्तरभाग—उपनिषद् और आरण्यकने ज्ञानको लिया। जैमिनिने पूर्वमीमांसामें कर्मकी मीमांसा की तथा बादरायणने उत्तरमीमांसा या वेदान्त-सूत्रमें ज्ञानकी। माता कर्मका प्रतीक है, पिता ज्ञानका। शाक्तधर्मने सृष्टिके शरीर, सृष्टिकी जननी प्रकृति देवीकी अनेक रूपोंमें, अनेक प्रकारोंमें अर्चना की। निवृत्तिमार्गी विद्वानोंने सृष्टिको, प्रकृतिको तथा संसारको माया एवं मिथ्या समझकर केवल सृष्टिके आत्मा ब्रह्मको खोजने तथा समझनेकी चेष्टा की। शाक्तों तथा मीमांसकोंका कर्म-मार्ग रहा, वेदान्तियोंका तथा निवृत्तिमार्गियोंका ज्ञानमार्ग। गीतामें कहा है—

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्॥

(३। ३)

कर्म और ज्ञान दोनों मोक्षके मार्ग हैं, पर दोनोंमेंसे प्रत्येक एकाङ्गी है, अतः अपूर्ण है। मानव न तो केवल शरीर है और न केवल आत्मा, पर दोनोंकी समष्टि है। न तो हम माताकी अवहेलना कर सकते, न पिताकी। न तो हम कर्मको छोड़ सकते, न ज्ञानको। न हम संसारका तिरस्कार कर सकते हैं, न परमात्माका। श्रीरामानुजाचार्यने अपने श्रीभाष्यमें कर्मयोग और ज्ञानयोग दोनोंका संमिश्रण कर उसपर भक्तियोगका आवरण दे दिया है। रामानुजका विशिष्टाद्वैत-वेदान्त पूर्वमीमांसा और उत्तरमीमांसा—कर्म और ज्ञान दोनोंपर अवलम्बित है। अपने मतमें उन्होंने श्रीमन्नारायणके रूपमें भगवती और भगवान्—दोनोंकी उपासना की है। श्रीशङ्कराचार्यका निर्गुण निर्विशेष ब्रह्म, श्रीरामानुजाचार्यका चिदचिद्विशिष्ट सगुण ब्रह्म हो जाता है। पर सगुण ब्रह्मकी उपासनाकी अपेक्षा निर्गुण ब्रह्मज्ञान अधिक कष्टकर है।

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्।

(गीता १२। ५)

श्रीशङ्कराचार्यने संसारको मिथ्या और भ्रममात्र समझा है, अतः उनकी दृष्टिमें स्त्री, पुत्र, धन, शरीर सभी भ्रम हैं। इसलिये शरीरको स्वस्थ तथा नीरोग रखना, द्रव्योपार्जन करना, सन्तानोत्पत्ति इत्यादि सभी कार्य भ्रम मान लिये गये। और उन्हें तभीतक करना चाहिये जबतक ब्रह्मज्ञान हो जाय। पर मनोविज्ञान बतलाता है कि प्रवृत्तिकी धाराको एकाएक हम नहीं रोक सकते। हमारे अनेक जन्मोंके कर्म-संस्कार हमारी प्रवृत्तिमें एकत्रित हो गये हैं। कर्मेन्द्रियोंको बलपूर्वक हम रोक सकते हैं, पर प्रवृत्तिकी छाप जो हमारे सूक्ष्म शरीरपर अङ्कित है, उसको हम सर्वथा नहीं मिटा सकते। पर प्रवृत्तिकी धारामें निश्चेष्ट होकर बहते रहना तो पशुता है। प्रवृत्तिकी धारा बड़े वेगसे ऊपरसे नीचेकी ओर बह रही है—

मानवतासे पशुताकी ओर जा रही है। यदि हम अपनेको इस धारामें छोड़ देंगे तो यह हमें पशुताके निम्नतम स्तरमें ले जायगी। यदि हम इस धाराको जबर्दस्ती रोकनेकी चेष्टा करें तो हम सहसा सफल नहीं हो सकते। प्रवृत्तिकी धारा इतनी प्रबल है कि रोकनेकी चेष्टा किये जानेपर वह अपना मार्ग छोड़कर और भी कण्टकाकीर्ण मार्गसे बहने लगेगी। पहला मार्ग अनुचित है, तो दूसरा असम्भव। पहलेकी झलक हमें बार्हस्पत्य-दर्शनमें मिलती है, दूसरेकी श्रीशङ्कराचार्यके ज्ञानमार्गमें। चार्वाकके भौतिकवादने प्रवृत्ति-पथपर अबाध निरङ्कुश होकर चलनेका आदेश दिया। उन्होंने यहाँतक कह डाला कि—

यावज्जीवेत् सुखं जीवेद् ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत्।

तथा—

मातृयोनिं परित्यज्य विहरेत् सर्वयोनिषु।

उन्होंने कामिनी और काञ्चनके बीच रसना तथा उपस्थको मुक्त होकर विचरनेकी अनुमति दे दी। इधर निरे निवृत्तिवादने विवाह, भोजन तथा गार्हस्थ्य-धर्मतकको अनुचित ठहराकर, संसारको मिथ्या बताकर, संसारको तथा प्रवृत्तिको सर्वथा त्याग करनेका आदेश किया। श्रीरामानुजाचार्य आदिने बतलाया कि न तो हम निरी प्रवृत्तिकी धारामें बह सकते, क्योंकि वह पशुताकी ओर ले जाती है; और न हम प्रवृत्तिको सर्वथा रोक ही सकते हैं, क्योंकि प्रवृत्ति प्रकृतिका सूक्ष्मरूप है और प्रकृतिके साथ सङ्घर्षमें हम विजय प्राप्त नहीं कर सकते। हमें प्रवृत्तिके साथ चलना चाहिये, पर प्रवृत्तिको परिमार्जित कर लेना चाहिये (We should sublimate the instincts)। भोजन तथा अन्य भोग हम नहीं छोड़ सकते, पर विषय-भोगकी लालसासे नहीं—मौज उड़ाने-के खयालसे नहीं, किंतु कर्तव्यकी प्रेरणासे विवेककी आज्ञासे हमें ये कार्य करने चाहिये। स्वादिष्ठ भोजन हम कर सकते हैं, पर शरीर-रक्षाके निमित्त। स्त्री-सहवास हम कर सकते हैं, पर समाजके कल्याणकी दृष्टिसे, विवाहिता पत्नीके साथ और वह भी नियम तथा संयमके साथ केवल सन्तानोत्पत्तिके लिये ही। द्रव्योपार्जन हम कर सकते हैं, पर कर्तव्यकी दृष्टिसे और वह भी सदुपयोगके लिये। गार्हस्थ्य जीवनके सारे कर्म हम कर सकते हैं, पर निष्काम निर्लिप्त अनासक्त होकर केवल कर्तव्य-की प्रेरणासे—केवल भगवत्प्रीत्यर्थ। रामानुजके मतमें कर्मयोग और ज्ञानयोग एक ही मोक्षमार्गके दो दृष्टिकोण हैं। गीता कहती है—

'सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः।'

.....

'एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति॥'

(गीता ५। ४-५)

प्रवृत्तिको सर्वथा रोकनेकी चेष्टा करते हुए प्रकृतिको शत्रु बनाकर हम मोक्षमार्गमें जितनी दूरतक अग्रसर हो सकते हैं, उससे कहीं आगे हम प्रकृतिको मित्र बनाकर जा सकते हैं; क्योंकि प्रकृतिके साथ सङ्घर्ष करनेमें हमारी जितनी शक्तिका अपव्यय होगा, उतनी शक्तिके सदुपयोगसे हम परमात्माके और भी समीप पहुँच सकते हैं।

मैं कह चुका हूँ कि कर्तव्यका पथ-प्रदर्शक बुद्धि-तत्त्व या विवेक है। प्रवृत्ति तो केवल इच्छाकी जननी है। जब हम कोई कर्म करते हैं, तब बुद्धि-तत्त्व उसका पथ-प्रदर्शन करता है, वह यह बतलाता है कि कर्मको किस रास्तेसे किस रूपमें चलना चाहिये। प्रवृत्ति जो पूर्वकर्मोंके संस्कारको लेकर बलवती हो गयी है, कर्मको अपनी ओर खींचती है और बुद्धि-तत्त्व यदि विकसित तथा बलवान् नहीं रहा, तो कर्म-प्रवृत्तिका अनुसरण करने लगता है। जिन योनियोंमें बुद्धि-तत्त्व विकसित नहीं रहता, उन योनियोंके कर्मके लिये जीव उत्तरदायी नहीं होता। पशु प्रवृत्तिसे प्रेरित होकर कर्म करते हैं, न कि विवेकके द्वारा विचारकर। वृक्षयोनि और पशुयोनि भोगयोनि हैं और मनुष्य कर्मयोनि। वृक्ष और पशु अपने पूर्वजन्मके किये हुए कर्मके फलको प्रवृत्तिसे प्रेरित होकर भोगते रहते हैं। वे नवीन कर्म-संस्कारका निर्माण नहीं करते। मनुष्य अपने कर्मके लिये जिम्मेवार है, क्योंकि उसके पास बुद्धि-तत्त्व है। मनुष्योंमें भी शिशु, पागल और सोये हुए व्यक्ति अपने कर्मके लिये उत्तरदायी नहीं होते; क्योंकि शिशुका बुद्धि-तत्त्व पूर्ण विकसित नहीं रहता, पागलका निश्चेष्ट रहता है और सोये हुएका सुषुप्त। प्रवृत्तिका स्थान मनस्तत्त्वमें है। अतः शिशुमें, पागलमें और सोये हुए व्यक्तियोंमें भी प्रवृत्ति काम करती रहती है।

संसार प्रत्येक क्षण परिवर्तित होता रहता है। जीवन चञ्चल है, पर हम इस बातकी जाँच कर सकते हैं कि हम किधर जा रहे हैं। यदि हमारे जीवनमें अभिमान, जडता, अकर्मण्यता तथा स्वार्थकी मात्रा अधिक है, यदि हममें तमोगुणकी प्रधानता है, तो इसके बाद हम वृक्षयोनिमें जायँगे। यदि हमारे जीवनमें प्रवृत्ति, भोगलिप्सा तथा कामनाकी मात्रा अधिक है। यदि हममें रजोगुणकी प्रधानता

है, तो हम पशु-योनिमें जा रहे हैं। यदि हममें प्रवृत्ति और भोगलिप्साके साथ-साथ कर्तव्यज्ञान और विवेक भी है, तो हम फिर मनुष्ययोनिमें आ रहे हैं। यदि पशुताके ऊपर मानवताकी—विवेककी पूरी विजय हो गयी, यदि हमारे सारे कर्म केवल कर्तव्यकी भावनासे प्रेरित होते हैं, तो हम जीवनके उच्च सोपान—भुवर्लोक और स्वर्लोककी ओर बढ़ते जाते हैं। हम जीवनके कितने ऊँचे सोपानपर चले आये, हम स्वर्गके कितने समीप पहुँच गये, यह उतनी प्रधान बात नहीं है, पर हमारा मुख किधर है, यही सबसे प्रधान बात है। जीवनके निम्नतम सोपानपरका व्यक्ति भी यदि स्वर्गकी ओर मुँह किये हुए है, तो वह एक-न-एक दिन स्वर्ग अवश्य पहुँचेगा, पर स्वर्गके समीप पहुँचा हुआ व्यक्ति भी यदि नीचेकी ओर मुँह करके चलेगा, तो वह कभी-न-कभी पतनके गर्त्तमें जा गिरेगा!

शरीर-विज्ञान (Physiology) शरीरके जिन-जिन अवयवोंका ज्ञान देता है, वे सभी अन्नमय कोशके अन्तर्गत हैं; क्योंकि उनका विकास खाये हुए अन्नसे होता है, पर स्नायु-संस्थान और मस्तिष्क (Nervous system and Brain) अन्नमय कोशमें रहनेपर भी अन्नमय कोश और प्राणमय कोश—दोनोंका सन्धिस्थल है। यह संवेदनाका केन्द्र है और यहींसे प्राणमय कोश अपना कार्य प्रारम्भ करता है। जब प्रारब्धका क्षय हो जाता है और सञ्चित कर्म ज्ञानयोगकी अग्निमें जल जाता है तथा क्रियमाण कर्म अनासक्त कर्मयोगके कारण नवीन संस्कारका निर्माण ही नहीं करता, तब सूक्ष्म शरीर क्षीण और निर्जीव-सा हो जाता है। भक्तियोग और प्रपत्तियोग सूक्ष्म शरीरके बचे हुए अंशको भी छिन्न-भिन्न कर देता है। उस समय जब प्राणमय कोश सुषुम्णा नाड़ी (Central nervous system) के द्वारा सुषुम्णाद्वार (Medula) पर पहुँचता है, उस समय शरीर निश्चेष्ट हो जाता है और प्राणमय कोशकी समाप्ति हो जाती है। लघु मस्तिष्क (Cerebellum) में मनोमय कोशका भी अन्त हो जाता है तथा बृहत् मस्तिष्क (Cerebrum) के ब्रह्मरन्ध्रके समीप विज्ञानमय कोश तथा सूक्ष्म शरीरका पूर्ण अन्त हो जाता है। वह आत्मा अपने कारण-शरीर तथा आनन्दमय कोशमें आगे बढ़ता है। सूक्ष्म शरीरके नष्ट हो जानेसे पुनर्जन्म तथा स्वर्ग-नरकका कोई झंझट नहीं रहता। वह आत्मा छान्दोग्य तथा बृहदारण्यकमें कहे हुए अर्चिरादि मार्गपर अग्रसर होता है। हमें याद रखना चाहिये कि जीवात्मा प्रकाश-कण है और परमात्मा प्रकाशपुञ्ज। भौतिक विज्ञानका नियम है कि बड़ा पदार्थ छोटे पदार्थको अपनी ओर खींचता है। यदि छोटा पदार्थ किसी अन्य पदार्थसे बँधा न हो। परमात्मा भी जीवात्माको अपनी ओर खींचता है, यदि वह सूक्ष्म शरीरसे बँधा न हो। जब प्रकाशकण प्रकाशसमूहसे मिलनेके लिये प्रस्थान करता है तो प्रकाशमार्ग इसमें सहायक होता है और अन्धकार बाधक। गीता कहती है—

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः॥
(८। २४)

इसीलिये अर्चिरादि मार्गको मोक्षमार्ग कहा गया है। ईशावास्योपनिषद्के अन्तमें इसी मार्गसे जानेकी प्रार्थना की गयी है। रामानुजने इसे सद्योमुक्ति और शङ्करने इसे क्रममुक्ति बतलाया है।

आर्यजाति सदासे प्रकाशकी आराधना और प्रकाशका अन्वेषण करती आयी है। उपनिषद्वाक्य है कि—

असतो मा सद्गमय, मृत्योर्मामृतं गमय, तमसो मा ज्योतिर्गमय।

अन्धकार, अहङ्कार और पशुता—अज्ञान और तमोगुणका प्रतीक है, प्रकाश ज्ञान और मानवताका। गायत्री आर्यजातिकी चिरन्तन प्रार्थना है। गायत्री कहती है कि—

ॐ भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात्।

हम सवितादेवके उस पवित्र प्रकाशका ध्यान करते हैं जो हमारी बुद्धिको प्रकाशित करे। यहाँ सविताका अर्थ कोई-कोई सूर्य करते हैं, पर सविताका वास्तविक अर्थ परब्रह्म परमात्मा है।

ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती नारायणः।

परमात्मा ही सृष्टिका मूल कारण है।

जन्माद्यस्य यतः। (ब्रह्मसूत्र)

अथवा—

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते।

प्राणि-विद्या (Biology) बतलाती है कि सूर्यहीसे हममें जीवन आता है—सूर्यकी (Ultra-Violate) किरणोंसे हमें जीवनीशक्ति मिलती है। पर आकाशमें—इस विराट् प्रकृतिके वक्षःस्थलपर असंख्य सूर्य और असंख्य सौर-मण्डल

हैं । सूर्यके अन्तस्तलमें जो प्रकाश और जीवनीशक्ति है, उसका स्रोत परमात्मा ही है। फिर सूर्यकी किरण हमारे शरीरको प्रकाशित कर सकती है, पर हमारी बुद्धिको प्रकाशित नहीं कर सकती। परमात्माका प्रकाश हमारे अन्तस्तलमें पैठकर हमारी बुद्धिको उज्ज्वल और ज्योतिर्मय बना सकता है। फिर यदि हमारा अन्तःकरण पवित्र हो गया, हमारी बुद्धि प्रकाशित हो गयी, पशुता और अज्ञान हमसे दूर हो गये, तब तो हमारा जीवन ही सफल हो गया। इसीलिये गायत्रीकी इतनी महत्ता है।

आधुनिक विज्ञान बच्चेके शरीरको और स्वभावको पिता-माता तथा वंशपरम्परा (Heredity) पर निर्भर बतलाता है। बात है भी सही, पर इससे पुनर्जन्मका सिद्धान्त खण्डित नहीं होता। जिस प्रकार वटका बीज मिट्टीमें जाकर अपने अनुकूल रस खींचकर एक विशाल वटवृक्षमें परिणत होता है और धानका बीज अपने अनुकूल रस खींचकर धानके रूपमें, उसी प्रकार सूक्ष्म शरीर अपने संस्कार और प्रवृत्तिके अनुरूप अनुकूल योनि तथा अनुकूल पिता-माता और वंश-परम्परा खोज लेता है और तदनुसार अपने स्थूल शरीर और स्वभावका विकास करता है। सूक्ष्म शरीर तथा प्राणमय कोश प्रथम-प्रथम पिताके गर्भमें वीर्य-कीटके रूपमें अन्नमय कोश ग्रहण करता है और वर्षों वहाँ रहकर फिर माताके गर्भमें प्रवेश करता है। इस बीचमें वह अपने सूक्ष्म शरीरके संस्कार-के अनुकूल पिता-मातासे स्वभाव, विचारधारा और जीवन-शैली ग्रहण करने जाता है। जन्म लेनेके बाद फिर मित्रोंसे और समाजसे अपने सूक्ष्म शरीरके अनुकूल संस्कार ग्रहण करने जाता है।

अब हम एक बात कहकर इस लेखको समाप्त करते हैं। परमात्मा एक है और वही इस विराट् सृष्टिके स्वामी तथा सञ्चालक हैं। शक्ति, शील, सौन्दर्यके द्वारा वे सृष्टि-के सारे कार्य सम्पन्न करते हैं। सौन्दर्यगुणके सहारे ब्रह्मा-रूपसे सृष्टि, शीलगुणके सहारे विष्णुरूपसे पालन और शक्ति-गुणके सहारे रुद्ररूपसे संहार करते हैं। पाञ्चरात्रकी भाषामें जिसे संकर्षण, प्रद्युम्न, अनिरुद्ध कहा गया है, पुराणकी भाषामें उसे ही ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र कहा गया है। उसी परमात्मा-का अंश जीवात्मा है—

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः।

(गीता १५ । ७)

और प्रत्येक प्राणीके शरीरमें इसी जीवात्माका निवास-स्थान है। इसलिये प्रत्येक प्राणीका शरीर परमात्माका मन्दिर है। किसीके साथ द्वेष रखना, किसीकी हिंसा तथा किसीके साथ अन्याय या बुराई करना, किसीको किसी रूपमें कष्ट पहुँचाना परमात्माकी अवहेलना है। सबके साथ प्रेम, न्याय तथा उपकार करना सर्वोत्कृष्ट कर्तव्य है। यही उपनिषद्की शिक्षा है।

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग् भवेत्॥

वही बचेगा

तुझपर काल अचानक टूटैगो।
गाफिल मत हो, लवा बाज ज्यों हँसी खेलमें लूटैगो॥
कब आवैगो कौन राहसे प्रान कौन विधि छूटैगो।
यह नहिं जानि परैगो बीचहिं यह तन-दर्पन फूटैगो॥
तब न बचावैगो कोई जब काल दंड सिर कूटैगो।
'हरीचंद' एक वही बचैगो जो हरिपद-रस घूँटैगो॥

—भारतेन्दु

चातक चतुर राम स्याम घनके

(लेखक—पं० श्रीरामकिङ्करजी उपाध्याय)

नमस्कार है उस महाभाग चातकको, जिसपर केवल प्रभुके गुणानुवाद ही गानेको दृढप्रतिज्ञ महाकविकी लेखनी भी मचल उठी। इतना ही नहीं, उसके मनमें स्वयं भी 'राम-घनस्याम तुलसी पपीहा' बन जानेकी चाह मुखरित हो उठी।

चातक पक्षी जो ठहरा, बिना पक्षके प्रेम-निष्ठा सम्भव भी तो नहीं है। अन्य पक्षी तो केवल साधारण अर्थमें ही पक्षी (पङ्खवाले) हैं, पर चातक तो हृदयसे भी पक्षी है। इसीसे तो महाकविने अन्य पक्षियोंसे तुलना करते हुए एक चातककी ही प्रशंसा की—

मुख मीठे मानस मलिन, कोकिल मोर चकोर।
सुजस धवल चातक नवल, रहो भुवन भरि तोर॥

यों तो पक्षियोंमें मराल प्रत्येक दृष्टिसे प्रशंसित है, फिर भी उसके प्रेममें त्यागकी वह कमनीय कान्ति कहाँ, जो चातकमें है। वह तो मानस-सरका प्रेमी है, जहाँ आनन्द और सुखका ही साम्राज्य है। मराल! तुम प्रत्येक दृष्टिसे प्रशंसित हो, पर ध्यान रहे, अनन्यप्रेमी चातककी तुलना तुम नहीं कर सकोगे।

बास बेष बोलनि चलनि, मानस मंजु मराल।
तुलसी चातक प्रेम की, कीरति बिसद बिसाल॥

चातक घनश्यामको देखकर सदा 'पिउ-पिउ' पुकारा करता है, इससे कहीं भ्रम न हो जाय कि उसकी यह पुकार जलके लिये है। वह जलका प्यासा होता तो सरिता-सरोवरकी क्या कमी थी। वह भी अन्य पक्षियोंकी भाँति चाहे जहाँ जल पीकर प्रसन्न और तृप्त हो जाता—

डोलत बिपुल बिहंग बन पिअत पोखरनि बारि।
सुजस धवल चातक नवल तुही भुवन दस चारि॥

पर वह तो प्रेमका ही प्यासा है—

चातक तुलसी के मते, स्वातिहिं पिये न पानि।
प्रेमतृषा बाढ़ति भली, घटे घटैगी आनि॥

वह तो स्वाती-मेघके दर्शनका ही प्रेमी है। इसीलिये वह यदि स्वातीकी बूँदें भी तिरछी गिरती हैं तो उन्हें पानेके लिये अपने मुखको टेढ़ा नहीं करता। दर्शन करते समय यदि एक-आध स्नेह-बिन्दु उसके मुखमें गिर जाय तो वही उसके लिये बहुत है। दर्शनसे वञ्चित होकर उसे स्वातीका जल भी नहीं चाहिये—

तुलसी चातक ही फबै, मान राखिबो प्रेम।
बक्र बुंद लखि स्वातिहू, निदरि निबाहत नेम॥

धन्य है चातक तुम्हारी अनोखी प्रेम-तृषाको!

चातक वृद्ध हो चला, मृत्यु क्रमशः निकट आ रही है। पर उसे इसकी चिन्ता कहाँ! वह तो बार-बार पुत्रोंको पास बैठाकर दोहराता है। पुत्र! कहीं तुम मेरे मरनेके बाद स्वाति-जल छोड़कर दूसरे जलसे तर्पण न कर देना—

तुलसी चातक देत सिख, सुतहिं बारहीं बार।
तात! न तर्पन कीजियो, बिना बारिधर धार॥

पर ऐसा अनन्यप्रेमी अपनी वृद्धावस्थासे न मरा। मर जाता तो प्रेमका यह दिव्य आदर्श उपस्थित करता। बधिकका बाण चातकके शरीरको क्षत-विक्षत करके उसे गङ्गाजीमें गिरा देता है। पर वह गङ्गाजी, जिसे पानेके लिये मृत्युके समय महामुनि भी तरसा करते हैं, आज चातकके लिये परम सुलभ होनेपर भी उसकी प्रेमभरी दृष्टिमें हेय—तुच्छ जँचती हैं। इसलिये वह चोंचको ऊपर उठाकर उसे बंद कर लेता है कि जिससे गङ्गा-जल मुखमें प्रविष्ट न हो जाय। बधिकका बाण शरीरमें छेद कर सका, पर प्रेम-पटमें नहीं—

बध्यो बधिक पर्‌यो पुन्य जल उलटि उठाई चोंच।
तुलसी चातक प्रेम पट मरतहुँ लगी न खोंच॥

पक्षी चातक-जैसा प्रेम प्रभुसे जबतक नहीं हो जाता, तबतक प्रेमका दम भरना व्यर्थ है।

एक ऐसे ही चातकका चरित्र-चित्रण मानसमें भी श्रीगोस्वामीजीने अपनी चमत्कारपूर्ण लेखनीसे किया है।

आइये, हम उस मूर्तिमान् प्रेम श्रीलक्ष्मणजीके दर्शन कर अपनेको कृतकृत्य करें। गोस्वामीजीका तो वह परम धन ही है—

भावते भरतके, सुमित्रा-सीताके दुलारे
चातक चतुर राम स्याम घनके।
बल्लभ उरमिलाके, सुलभ सनेहबस,
धनी धन तुलसीसे निरधनके॥

मानसमें ऐसे महान् पात्रोंका अभाव नहीं, जो महान् मर्यादापालक, धर्मधुरीण और प्रभुके प्रिय चरणसेवक हैं।

जिनका चरित्र एक पूर्ण मानवका चरित्र है । जो पूर्णताकी कसौटीपर पूर्ण रीतिसे खरे उतरते हैं । जिनका वैराग्य, जिनकी तपस्या अद्वितीय है। जिनका निर्मल यश चन्द्रमाके सदृश हृदयके समस्त पाप-तापोंका शमन करनेवाला और असमर्थ-से-असमर्थके लिये भी आशाका उज्ज्वल सन्देश देनेवाला है । जिनकी यश-प्रभासे सारा मानस प्रकाशित हो रहा है। जिनके हृदयकी भक्ति, ज्ञान और कर्मकी समन्वयात्मक त्रिवेणीमें स्नान कर महामुनियोंने भी अपनेको कृतार्थ अनुभव किया । अधिक क्या, जिनकी यश-गाथा गाते-गाते भगवान् श्रीराघवेन्द्र भी कभी नहीं थकते ।

पर इस परम प्रेमीमें यदि आप उपर्युक्त गुण ढूँढ़ने जायँगे तो सम्भव है कि आपको निराश होना पड़े । यहाँ तो प्राप्त होगा, केवल चातकका-सा अनन्य प्रेम । न यहाँ धर्म है, न ज्ञान ही । यह तो एक 'शिशु'की कथा है । जो एकको छोड़ 'सब भाँति अयाना' है । पर फिर भी मैं स्मरण करा दूँ—

बास बेष बोलनि चलनि मानस मंजु मराल ।
तुलसी चातक प्रेमकी कीरति बिसद बिसाल ॥

यद्यपि इस महाप्रेमीका यश लोकदृष्टिसे न तो उतना आदर्श ही है, और न निर्मल ही । पर इसमें कोई सन्देह नहीं कि उस यशके बिना प्रभुकी वह गरिमामयी गुण-गाथा, जिससे मानसका कण-कण ओतप्रोत है और जिसकी निर्मलता असन्दिग्ध है, न तो निर्मल ही रह पाती और न तो प्रकाशित ही हो पाती । ध्वज-वस्त्रके सौन्दर्य, रंग और ऊँचाईको देखकर भले ही अधिकांश व्यक्तियोंकी दृष्टि दण्डपर न पड़े, पर ध्वजको उठाने और उसको ऊँचे आकाशपर ले जाकर लोगोंकी दृष्टि आकर्षित करनेका सारा श्रेय तो उस दण्डको है! इसे भला, दृष्टिहीनको छोड़कर कौन अस्वीकार करेगा । इसीसे तो सूक्ष्मद्रष्टा कविने उसकी वन्दनामें दण्डकी उपमा देकर उसके महत्त्वकी ओर सङ्केत किया—

बंदउँ लछिमन पद जलजाता । सीतल सुभग भगत सुख दाता ॥
रघुपति कीरति बिमल पताका । दंड समान भयउ जस जाका ॥
सेष सहससीस जग कारन । जो अवतरेउ भूमि भय टारन ॥
सदा सो सानुकूल रह मो पर । कृपासिंधु सौमित्रि गुनाकर ॥

देवताओंको अमरत्व प्रदान करनेवाला यद्यपि अमृत ही माना जाता है । पर कौन कह सकता है कि परम कृपालु शिवके बिना वह अपना कार्य करनेमें समर्थ होता अथवा नहीं । यहाँ मेरा अभिप्राय है श्रीशङ्करजीके गरल-पानसे । भूतभावन भगवान् शिवने यदि कृपा करके उस भीषण गरलका पान न कर लिया होता—जिससे समस्त सचराचर जला जा रहा था, तो अमृत पान करके अमर होनेके लिये शेष ही कौन रहता ! यद्यपि यह सत्य है कि अमरताका सारा श्रेय अमृतको ही प्राप्त हुआ और भगवान् शिवका कण्ठ नील हो गया, पर क्या वह नीलिमा शिव-सौन्दर्यका दूषण है ? स्वीकार करना पड़ता है कि कदापि नहीं; वह नीलिमा तो उनके सौन्दर्यका भूषण है । 'नीलकण्ठ' उनका पवित्र नाम है, जिसका स्मरण होते ही उनके इस अकारण-कारुण्यसे श्रद्धावनत हो यह कहना ही पड़ता है कि—

जरत सकल सुर बृंद बिषम गरल जेहिं पान किय ।
तेहि न भजसि मन मंद को कृपाल संकर सरिस ॥

एवं—

चलत्कुंडलं भ्रू सुनेत्रं विशालं । प्रसन्नाननं नीलकंठं दयालं ॥

यदि एक बार विष पान कर लेनेसे शङ्करकी कृपा अतुलनीय हो जाती है तो जिसने 'मानस'में न जाने कितनी बार 'अयश-विष'का पान किया, उसके लिये कौन-सा शब्द प्रयुक्त किया जाय ? निश्चित रूपसे शब्द उसकी महत्ताको व्यक्त करनेमें असमर्थ हैं । प्रेम और प्रेमी दोनों ही अनिर्वचनीय हैं।

प्रायः आलोचकोंने इनके चरित्रमें असहिष्णुता, क्रोध और उद्दण्डतासम्बन्धी आरोप लगाये हैं ।

आइये, इस दृष्टिसे हम इनके चरित्रपर एक दृष्टि डालें । जनकपुरका धनुष-यज्ञस्थल, जहाँपर आये हुए हैं देश-देशके भूपति । मानवकी तो कथा ही क्या, देव-दानव भी लोभका संवरण न कर सके; क्योंकि वहाँ 'त्रिभुवन जय समेत बैदेही' जो प्राप्त होनेवाली थी । यद्यपि उसे प्राप्त करना सरल न था क्योंकि उसके साथ जुड़ी हुई थी धनुर्भङ्गकी प्रतिज्ञा । और वह धनु भी था महाकाल रुद्रका पिनाक । यथा—

सोइ पुरारि कोदंडु कठोरा । राज समाज आजु जोइ तोरा ।
त्रिभुवन जय समेत बैदेही । बिनहिं बिचार बरइ हठि तेही ॥

भगवान् श्रीराघवेन्द्र भी सानुज महर्षि विश्वामित्रजीके साथ रङ्गभूमिमें पधारे । महाराज जनकजीने बड़े सत्कारपूर्वक एक विशाल मञ्चपर तीनों मूर्तियोंको ले जाकर बैठा दिया । इसके बाद प्रारम्भ हुआ राजाओंद्वारा धनुष तोड़नेका प्रयत्न । पर तोड़नेकी तो बात ही क्या, सहस्रों राजा मिलकर भी उसे अपनी जगहसे तिलभर न हिला सके । वह वैसे ही अडिग रहा, जैसे पतिव्रता नारीका मन कामी पुरुषके सहस्रों उपलोभनोंको ठुकराकर अटल रहता है ।

डगइ न संभु सरासनु कैसें। कामी बचन सती मनु जैसें॥

लज्जित नरेश सिर नीचा करके अपने-अपने आसनोंपर बैठ गये, पर श्रीजनकजीकी अवस्था तो उस रेशमके कीटकी-सी हो गयी जो अपने बनाये हुए बन्धनमें आप ही जकड़ गया हो।

एक ओर था प्राणप्रिय पुत्रीका नित्य कौमार्य और दूसरी ओर थी सत्यनिष्ठा। धर्मभीरु महाराज अन्तमें निर्णय कर लेते हैं कि सत्य-रक्षाके लिये यह पुत्रीके कुमारी रहनेका दुःसह कष्ट भी सहन करना ही होगा। पर जगत्‌में वीरोंका अभाव देखकर उनकी व्याकुलता अपनी चरम सीमापर पहुँच गयी, बिना कुछ कहे न रहा गया उनसे और वे उद्वेगभरी वाणीमें बोल पड़े—

अब जनि कोउ माखै भट मानी। बीर बिहीन मही मैं जानी॥
तजहु आस निज निज गृह जाहू। लिखा न बिधि बैदेहि बिबाहू॥
जौं जनतेउँ बिनु भट भुबि भाई। तौ पनु करि होतेउँ न हँसाई॥
सुकृतु जाइ जौं पनु परिहरऊँ। कुअँरि कुआरि रहउ का करऊँ॥

योगिराज जनककी यह अवस्था देख नगरनिवासी नर-नारियोंके नेत्रोंमें आँसू भर आये!

चारों ओर घोर निराशाका साम्राज्य छा गया। और यह सब हुआ सर्वाभयप्रद वीरेन्द्रमुकुटमणि भगवान् श्रीराघवेन्द्रकी उपस्थितिमें! अवश्य ही इस समय प्रभुका विरद उस शोक-सरितामें बहा जा रहा था, पर गुणसागर प्रभु न बोले। बोलते भी कैसे! उनका एक गुण नम्रता जो है! अपने मुखसे, अपनी वीरताका वर्णन भला मर्यादापुरुषोत्तम कैसे करते? सभी किंकर्तव्यविमूढ़ थे; बस, वहाँ एक ही महात्यागी था, जिसका न कोई स्वतन्त्र अस्तित्व था और न कोई विरद। उसे केवल एक चिन्ता थी—प्रभुके यशकी रक्षा कैसे हो। और सब कुछ शोक-सरितामें बह जाता, पर प्रभुके विरदको शोक-सरितामें बहते वह महात्यागी कैसे देख सकता था! वह जानता था, उसकी रक्षाके लिये अपनी नम्रता और मर्यादाका बलिदान करना ही होगा। पर प्रेम तो सर्वस्व बलिदान चाहता है। लक्ष्मण-जैसे बलिदानीके लिये यह कुछ कठिन नहीं था, और उन्होंने वही किया भी। वे बोले—खूब बोले। आत्मप्रशंसा भी करनी पड़ी। पर किसके लिये? उन्होंने जो कुछ कहा, उसमें जनकजीकी अवहेलना थी और मर्यादाका अभाव भी था। पर एक वस्तु उसमें आदिसे अन्ततक ओतप्रोत थी और वह थी श्रीलक्ष्मणजीका प्रभुके प्रति अगाध स्नेह। उन्होंने जो कुछ कहा—उसे गोस्वामीजीके शब्दोंमें ही पढ़िये—

कहि न सकत रघुबीर डर लगे बचन जनु बान।
नाइ राम पद कमल सिरु बोले गिरा प्रमान॥
रघुबंसिन्ह महुँ जहँ कोउ होई। तेहिं समाज अस कहइ न कोई॥
कही जनक जसि अनुचित बानी। बिद्यमान रघुकुल मनि जानी॥
सुनहु भानुकुल-पंकज-भानू। कहउँ सुभाउ न कछु अभिमानू॥
जौं तुम्हारि अनुसासन पावौं। कंदुक इव ब्रह्मांड उठावौं॥
काचे घट जिमि डारौं फोरी। सकउँ मेरु मूलक जिमि तोरी॥
तव प्रताप महिमा भगवाना। को बापुरो पिनाक पुराना॥
नाथ जानि अस आयसु होऊ। कौतुकु करौं बिलोकिअ सोऊ॥
कमल नाल जिमि चाप चढ़ावौं। जोजन सत प्रमान लै धावौं॥
तोरौं छत्रक दंड जिमि तव प्रताप बल नाथ।
जौं न करौं प्रभु पद सपथ कर न धरौं धनु माथ॥

'सुनहु भानुकुल-पंकज-भानू' में तो मानो कविने श्रीलक्ष्मणजीके हृदयको ही खोलकर रख दिया। वह महाव्रती चतुर चातक तो महाज्ञानी जनकसे भी सीधे बात करनेमें अपमानका अनुभव करता है। उत्तर देनेमें भी सजल घनश्याम-रामको छोड़ और दूसरेकी ओर कैसे देखे? धन्य है महाप्रेमी चातक तुम्हारे इस मानको—

चितव कि चातक मेघ तजि कबहुँ दूसरी ओर।

यद्यपि श्रीजनकजीका भाव प्रभुको अपमानित करनेका नहीं था। पर राम-प्रेमोन्मत्त श्रीलखनलालजी अनजानमें भी प्रभुका अनादर सहन करें—यह असम्भव है।

महात्यागी लक्ष्मणजीके इस अद्भुत प्रेममय त्यागको देख प्रभुके युगल कमल-नयन प्रेमाश्रुओंसे भर जाते हैं। उस समय उन्होंने जिस प्रेम और कृतज्ञताभरी दृष्टिसे लक्ष्मणको देखा, उसका वर्णन लेखनीका विषय नहीं। प्रेमके कारण प्रभुका कण्ठ रुद्ध हो गया। सङ्केतसे ही उन्होंने लक्ष्मणको बैठा लिया। उनके हाथोंको अपने श्रीकर-कमलोंमें लेकर भक्तवत्सल भगवान् अपनी सुधि-बुधि खो बैठे। विश्वके इतिहासमें न मिलेगा ऐसा चातक, न दूसरा घनश्याम। पर ऋणी कौन है पयद या पपीहा (चातक)? गोस्वामीजी तो पयदको ही ऋणी बताते हैं—

को को न ज्यायो जगतमें, जीवन दायक पानि।
भयो कनौड़ो जाचकहि पयद प्रेम पहिचानि॥

(२)

पूर्व-प्रसङ्गसे भी अधिक आक्षेप किया जाता है परशुराम-संवादके समय किये गये लक्ष्मणजीके भाषणपर। प्रभुके द्वारा

धनुर्भङ्ग हो जानेपर श्रीकिशोरीजीके साथ ही त्रिभुवनव्यापी यश भी प्राप्त हुआ। फिर भी आये हुए राजाओंमें क्षोभकी एक लहर-सी फैल गयी और उन्होंने युद्ध करने तथा श्रीजानकीजीको छीन लेनेके लिये योजना बनाना प्रारम्भ कर दिया—

लेहु छड़ाइ सीय कह कोऊ। धरि बाँधहु नृप बालक दोऊ॥
तोरें धनुषु चाड़ नहिं सरई। जीवत हमहि कुअँरि को बरई॥

उसी समय आगमन होता है 'भृगुकुल-कमल-पतंग' श्रीपरशुरामजीका। क्रोधके कारण जिनका मुख और नेत्र रक्त-वर्ण हो रहे हैं। उन्हें देखते ही वे अहंमन्य राजा, जो अभी-अभी युद्ध और वीरताकी बड़ी-बड़ी बातें सोच रहे थे, काँपने लग जाते हैं और अपने नामके साथ बापका नाम बता-बताकर परशुरामजीके पाद-पद्मोंमें प्रणत होते हैं—

पितु समेत कहि कहि निज नामा। लगे करन सब दंड प्रनामा॥

इसके पश्चात् उभय रघुकुलवीर भी प्रेमपूर्वक परशुरामजीको प्रणाम करते हैं। प्रभुका कोटि-कन्दर्प-कमनीय सौन्दर्य देखकर कुछ क्षणोंके लिये परशुरामजी देहस्मृति भूल जाते हैं—

रामहि चितइ रहे थकि लोचन। रूप अपार मार मद मोचन॥

फिर स्मरण आता है अपने आनेकी आवश्यकताका। और तब उबल पड़ते हैं सारे राजसमाजपर; किंतु क्रोध तो उन्हें उससे भी अधिक आ रहा था महाराज जनकपर, क्योंकि वे ही यहाँ इस काण्डके मूल कारण थे। क्रुद्ध स्वरमें उन्होंने प्रश्न किया—

अति रिस बोले बचन कठोरा। कहु जड़ जनक धनुष कै तोरा॥
बेगि देखाउ मूढ़ न त आजू। उलटउँ महि जहँ लगि तव राजू॥

योगिराज जनकका भी सारा ज्ञान साथ छोड़ बैठा। भयके मारे उनके मुखसे कोई उत्तर नहीं निकला।

अति डरु उतरु देत नृपु नाहीं।.....॥

कुटिल राजाओंके हृदयमें प्रसन्नताकी किरण चमक उठी। पर जनकपुरवासी स्त्री-पुरुषोंकी दशा तो बड़ी ही दयनीय हो रही थी। करुणामय भगवान् श्रीराघवेन्द्र लोगोंको भयभीत देख स्वयं आगे बढ़े। 'बिनय सील करुना गुन सागर' होनेके नाते उनकी वाणी भी उनके अनुरूप ही थी। बड़ी नम्रतासे प्रभुने कहा कि—'धनुष तोड़नेवाला कोई आपका दास ही होगा—

नाथ संभुधनु भंजनिहारा। होइहि केउ एक दास तुम्हारा॥

पर इसका फल तो उलटा ही हुआ। परशुरामजीने क्रुद्ध स्वरमें धनुष तोड़नेवालेको सहस्रबाहुके समान अक्षम्य शत्रुओंकी श्रेणीमें घोषित कर दिया—

सुनहु राम जेहिं सिवधनु तोरा। सहसबाहु सम सो रिपु मोरा॥
सो बिलगाउ बिहाइ समाजा। न त मारे जैहहिं सब राजा॥

महाधीर श्रीलक्ष्मणजी सारी घटनाका अध्ययन बड़े ही ध्यानके साथ कर रहे थे। उनकी दूरदर्शिनी दृष्टिने भविष्यका भलीभाँति दर्शन कर लिया। वे तो देख रहे थे—प्रभुकी नम्रताका इनके ऊपर क्या प्रभाव पड़ता है? नम्रताका यह उलटा प्रभाव तथा श्रीकोशलेन्द्रके प्रति इन शब्दोंका प्रयोग उन्हें असह्य-सा हो गया। पर इसका कारण केवल इतना ही न था, अपि तु उससे भी एक महत्त्वपूर्ण बात थी, जिसपर श्रीलक्ष्मणजीकी दृष्टि पड़ चुकी थी। उन्होंने सोचा—'यदि नम्रतासे परशुरामजी शान्त भी हो जायँ तो इससे लोगोंमें कुछ भ्रान्ति फैलनेकी ही सम्भावना है, विशेषकर वे 'कुटिल राजा' जो प्रभुका अगाध बाहु-बल देखकर भी प्रभावित नहीं हुए थे, युद्ध करनेके लिये पुनः विशेषरूपसे उत्साहित होंगे, क्योंकि उन्हें तो प्रभुकी नम्रतामें भी उनका भयभीत हो जाना ही भान होगा। वे समझेंगे कि परशुरामजीने भयभीत रामपर क्षमा कर दी। इससे उनमें तामसी आग्रह उत्पन्न होगा और तब होगा एक भयानक संग्राम। संग्राममें विजय तो निश्चित प्रभुकी ही होगी। तथापि प्रभुके पवित्र पाणिग्रहणके इस पुनीत अवसरपर ऐसे बीभत्स काण्डका होना सर्वथा अशोभन है। इससे तो प्रभुके विरदकी वृद्धि नहीं होगी। पर प्रभुसे तो उग्रताकी आशा व्यर्थ है, फिर नम्र बने रहनेमें उनकी शोभा भी जो है।'

फिर क्या था, अपना कर्तव्य निर्णय करनेमें उन्हें देर न लगी। उन्होंने टेढ़ी और उग्रतासे भरी हुई जिस व्यङ्गवाणीका परशुरामजीके प्रति प्रयोग किया, उससे दो बहुत ही महत्त्वपूर्ण कार्य हुए। प्रथम तो—राजाओंमें यह भ्रम न फैल सका कि श्रीराघवेन्द्रकी नम्रता भयमूलक है। दूसरे, श्रीराघवेन्द्रकी तो यश-चन्द्रिका इससे चौगुनी चमक उठी। लोगोंने यह अनुभव किया कि बड़े भाईमें बड़प्पनके अनुरूप गम्भीरता भी है। वीरताके साथ नम्रताके इस अद्भुत संयोगको लोगोंने मणिकाञ्चनयोग समझा। इस प्रकार श्रीलक्ष्मणजीद्वारा दिखायी गयी असहिष्णुतासे ही प्रभुकी सहिष्णुताका मूल्य बढ़ गया। लोगोंने 'छोट कुमार खोट बड़ भारी' कहकर जिस उपाधिसे लक्ष्मणको पुरस्कृत किया, वह सच्चे प्रेमीके लिये दूषण नहीं, भूषण है। इस प्रकार श्रीलक्ष्मणजीने अपने

कार्यके द्वारा शत्रु-मित्र दोनोंके मनोंमें अपने प्रति नहीं, अपितु श्रीराघवेन्द्रके प्रति महान् आदर और श्रद्धाका भाव भर दिया। अपने यशका बलिदान करके प्रभुकी यश-पताकाको उठाये रखना इस अनन्यप्रेमीका ही कार्य था। आलोचक आलोचना करते समय यह भूल जाते हैं कि श्रीलक्ष्मणजीके जीवनका एकमात्र लक्ष्य है—'प्रभुकी विरद-रक्षा', अपनी यश-रक्षा नहीं। क्या वे चाहते हैं कि वे भी नम्र बनकर एक महायुद्धको आमन्त्रण दे देते। प्रभुकी यशःपताकाको झुक जाने देते! यदि नहीं, तो फिर श्रीलक्ष्मण-जैसे मूर्तिमान् प्रेमको आवेश-शील बताना कहाँतक युक्तियुक्त है? इसीसे तो गोस्वामीजी उनकी वन्दना करते हुए उनमें सबसे पहला गुण शीतलताका ही बताते हैं—

बंदउँ लछिमन पद जल जाता। सीतल सुभग भगत सुख दाता॥

नमस्कार है महाव्रती लक्ष्मण तुमको और तुम्हारे बलिदानमय जीवनको! लोग यदि तुम्हें 'खोट' कहते हैं तो यह तो तुम्हारी नाट्य-कुशलताका ही सूचक है। सच्चा प्रेमी प्रदर्शन चाहता ही कब है। इस प्रकार 'रघुबर बाल पतङ्ग'की तुलनामें आये हुए 'भृगुकुल कमल पतङ्ग'के लिये श्रीलक्ष्मणजी अस्ताचल सिद्ध हुए और प्रभु प्रतिद्वन्द्वितारहित सूर्यकी तरह चमकते ही रहे! (क्रमशः)

कामके पत्र

(१)

बुराईका कारण अपने ही अंदर खोजिये

आपका कृपापत्र मिला। उत्तरमें कुछ विलम्ब हो गया है, इसके लिये क्षमा करें। बात यह है कि हम-लोग दूसरोंके अच्छे-बुरे कार्योंपर, दूसरोंकी उन्नति-अवनति-पर और दूसरोंकी सद्गति-दुर्गतिपर विचार करनेमें और उन-पर अपना मत देनेमें जितना समय नष्ट करते हैं, उतना समय यदि श्रीभगवान्‌के नाम-लीला आदिके चिन्तनमें और उनके गुण-कीर्तनमें लगावें तो हमें बहुत बड़ा लाभ हो सकता है। जहाँ दूसरोंके गुण-दोष-चिन्तन और कथनमें राग-द्वेष, स्तुति-निन्दा होती है और मनमें वैसे ही संस्कार अङ्कित होते हैं, वहाँ यदि हम श्रीभगवान्‌के दिव्य कल्याणमय गुणगणका स्मरण-कीर्तन करें तो हमारे अंदर छिपे हुए पाप नष्ट हो जाते हैं। अन्तः-करण शुद्ध होता है और भगवान्‌की भक्ति प्राप्त होती है। पर हम इतने मूढ़ हैं कि हमें परचर्चा बहुत मीठी लगती है और इसीसे हम अपने जीवनके अमूल्य समय-को व्यर्थ ही इसमें लगाकर विविध भाँतिकी असत् भावनाओं, कुविचारों एवं दुर्गुणोंको अपने अंदर भरते रहते हैं!

इससे एक बड़ी हानि यह होती है कि हमें अपने दोषोंकी ओर देखनेका समय नहीं मिलता और अंदर-ही-अंदर दोष बढ़ते जाते हैं। असलमें बुद्धिमान् मनुष्य तो वही है कि जो अपने उत्थान-पतनकी ओर दृष्टि रखकर नित्य-निरन्तर सावधानीके साथ पतनके कारणों-को दूर करता रहता है।

आपको मैं क्या परामर्श दूँ। मुझे तो ऐसा लगता है कि जबतक आप अपनी बुराइयोंकी ओर ध्यान देकर उनको मिटानेका पूर्ण प्रयत्न नहीं करेंगे, तबतक अपने प्रतिद्वन्द्वियोंसे अच्छाईकी आशा करना आपके लिये निराशाका ही कारण होगा। मनुष्य अपनी बुराई नहीं देखता, इसीसे उसे दूसरोंमें सारी बुराईका विस्तार दीखता है। और जितनी बुराई दीखती है, उतना ही द्वेष बढ़ता है तथा जितना द्वेष बढ़ता है, उतनी ही बुराई भी अधिक दीखने लगती है। यह नियम है कि जिसमें राग होता है, उसके दोष भी गुणके रूपमें दिखायी देते हैं और जिसके प्रति द्वेष होता है, उसके गुण भी दोष दीखते हैं। मनुष्यको दूसरेकी बुराईका कारण अपनेमें खोजना चाहिये। सचाई और गहराईसे देखनेपर तुरंत ऐसा कोई दोष अपनेमें दीख जायगा, जो दूसरेमें बुराई उत्पन्न करनेमें हेतु है।

आप पढ़े-लिखे हैं, समझदार हैं। सोचिये, अपनी ओर देखिये। यदि मेरी बात मानें तो श्रीमद्भगवद्गीताके १६वें अध्यायको ध्यानसे पढ़िये और उसमें वर्णित आसुरी-सम्पदाके लक्षणोंसे अपने आचरणोंकी तुलना कीजिये। आपको पता लगेगा कि आपमें दोष हैं कि नहीं। और यदि दोष हों तो फिर, उनको दूर करनेका प्रयत्न करना आपका कर्तव्य ही होगा।

इसीके साथ-साथ आप नित्य कुछ समयतक भगवान्‌के मङ्गलमय नामका जप कीजिये और इस मानसिक अशान्तिके कारणका सच्चा सन्धान बतलाने और उसे दूर करनेके लिये दयासिन्धु भगवान्‌से कातर प्रार्थना कीजिये। आप विश्वास रखिये, आपकी कातर प्रार्थना अकारण सुहृद् भगवान् अवश्य सुनेंगे और आपको मानस शान्ति प्राप्त हो, इसकी समुचित व्यवस्था कर देंगे। आपको ऐसी आँख देंगे जिससे आप अशान्तिके कारणको, जो आपके ही अंदर वर्तमान है, स्पष्ट देख सकेंगे और साथ ही ऐसी शक्ति देंगे, जिससे आप उसका अनायास ही विनाश भी कर सकेंगे। उस कारणके मिटते ही आप निर्मल शान्तिका अनुभव करेंगे।

(२)

मान-बड़ाईसे बचिये

आपका पत्र मिला था। इधर काम-काज बहुत अधिक रहा, इससे समयपर उत्तर नहीं दिया जा सका। मनुष्यमें यह एक बड़ी दुर्बलता है कि वह अपनी बड़ाई सुनकर प्रसन्न हो जाता है और अपनी वास्तविक स्थितिको भूलकर अपने सम्बन्धमें लोगोंकी मिथ्या उच्च धारणाको स्वीकार कर लेता है। आप सोचिये तो, किसी कंगालको यदि दूसरा कोई पुरुष या समाजके बहुसंख्यक लोग भी बड़ा धनी मानकर उसकी प्रशंसा करने लगें तो इससे क्या वह धनी हो जाता है? दूसरोंकी प्रशंसासे उसे क्या लाभ हुआ? इसी प्रकार हमारे अंदर यदि सद्गुण नहीं हैं, हमारे हृदयमें यदि प्रभुके प्रति निष्काम प्रेम नहीं है, हमारे पास यदि भगवान्‌के भजनका परम धन नहीं है और लोग हमें बड़ा सद्गुणसम्पन्न, बड़ा प्रेमी और बड़ा भजनानन्दी मानते हैं तो इससे हमें क्या मिल गया और हमारा क्या उपकार हो गया? और यदि इसको हम स्वीकार कर लेते हैं तो अपनेको धोखेमें डालनेके अतिरिक्त और क्या करते हैं। इस झूठी बड़ाई तथा मिथ्या सम्मानके बोझको उठाकर हम सिवा बोझ मरनेके और कुछ भी तो नहीं पा सकेंगे।

बड़ाई तथा सम्मान यदि सच्चे गुणोंको लेकर भी हों, तो भी साधकके लिये उनका स्वीकार करना परम हानिकर है। जहाँ मान-बड़ाईमें मिठास आया (और वह आता ही है), वहीं हमारी क्रियामेंसे वास्तविकता निकल जायगी और हम वही काम करने लगेंगे, जिसमें हमें लोगोंके द्वारा सम्मान मिले एवं लोग हमारी प्रशंसा करें। मतलब यह कि फिर हमारे कार्य सत्यकी सेवा—प्रभुकी भक्तिके लिये न होकर केवल लोकरञ्जनके लिये होंगे, फिर वे चाहे अकार्य या अधर्म ही क्यों न हों और उनसे परिणाममें हमारा परम अकल्याण ही क्यों न होता हो। इसलिये साधकको चाहिये कि वह सदा सचेत रहे और मान-बड़ाईका दूरसे ही त्याग करता रहे। उन्हें पास भी न आने दे। साधकका आचरण विषयी पुरुषसे सर्वथा प्रतिकूल होना चाहिये, तभी उसे साधनामें सिद्धि मिलती है और तभी वह सिद्धावस्थाके समत्वमें स्थित होता है। विषयी मान-बड़ाईका भूखा रहता है और इन्हें पानेके लिये कोई भी अकार्य करनेको तैयार रहता है। पर साधक मान-बड़ाईको विषवत् मानकर उनका त्याग करता है तथा अपमानके योग्य किसी भी निन्दनीय कार्यको न करता हुआ भी अपमान और निन्दाको अपने लिये शुभ समझता है एवं बड़ी प्रसन्नतासे इनका वरण करता है। वही जब सिद्धावस्थामें पहुँच जाता है, तब उसके लिये मानापमान और

निन्दा-स्तुति समान हो जाते हैं। अपने प्रिय भक्तोंका लक्षण बतलाते हुए भगवान् उन्हें मानापमानको तथा निन्दा-स्तुतिको समान माननेवाले बतलाते हैं। 'मानाप-मानयोस्तुल्यः' 'तुल्यनिन्दास्तुतिः।'

(गीता १४, १२ अध्याय)

आपको जो बड़ाई हो रही है तथा आपको जो सम्मान मिल रहा है, आप इनको अपनी साधनाका विघ्न मानिये। भजन तो खूब कीजिये। और भी बढ़ाइये, परंतु मान-बड़ाईको तनिक भी पास मत फटकने दीजिये। इसीलिये भक्तलोग अपने भजन-धनको बहुत छिपाकर रखते हैं, वैसे ही जैसे सम्भ्रान्त कुलकी कोई नारी जारके प्रेमको गुप्त रखती है। पर यदि अब आप-के लिये ऐसा सम्भव न हो तो आप मान-बड़ाईका स्वीकार तो मत कीजिये। सम्भव हो तो लोगोंको नम्रता और विनयके साथ रोकर समझा दीजिये कि 'जब आप-लोग मेरे हितैषी हैं, मेरा पतन नहीं चाहते हैं और कल्याण ही चाहते हैं, तब फिर मुझे मान-बड़ाई देकर मेरा अकल्याण क्यों कर रहे हैं। मेरे पतनका मार्ग क्यों प्रशस्त कर रहे हैं।' और यदि वे मान जायँ तो बहुत ही अच्छी बात है। परंतु यहाँ भी बहुत सावधानीकी आवश्यकता है। कहीं-कहीं ऐसा भी होता है कि मनको तो मान-बड़ाई प्रिय लगते हैं और उन्हें प्राप्त करनेकी लालसा भी रहती है; परंतु ऊपरसे उनका विरोध किया जाता है, वह इस अभिप्रायसे कि ऐसा करनेपर लोगोंकी यह धारणा होगी कि ये कितने अच्छे पुरुष हैं, जो मान-बड़ाईको सर्वथा नहीं चाहते और इसके लिये इतने दुःखी होकर—रो-रोकर प्रार्थना करते हैं—और फलतः वे पहलेसे भी अधिक सम्मान और प्रशंसा करने लगेंगे।

मनके इस दुर्भावकी परीक्षा दूसरे सहजमें नहीं कर पाते—यह तो स्वयं आपके ही देखनेकी चीज है। आप अपने मनसे मान-बड़ाईको सचमुच बुरा समझने लगें और जैसे किसीके द्वारा आदरपूर्वक दिये जानेपर भी बुद्धिमान् मनुष्य अपने लिये हानिकर और घृणित वस्तुको स्वीकार नहीं करते, वैसे ही मान-बड़ाईको स्वीकार न करें। फिर यदि कहीं कोई आपका सम्मान कर भी देगा, बड़ाई कर भी देगा तो उससे आपकी हानि नहीं होगी। यद्यपि साधकको इससे बचना ही चाहिये, क्योंकि यह मीठा विष है, और है अत्यन्त आकर्षक। समझता हुआ भी मनुष्य मोहवश इसे स्वीकार कर लेता है। इसीलिये कोई-कोई संत जान-बूझकर ऐसी चेष्टा किया करते हैं कि जिससे लोगोंके हृदयोंमें उनके प्रति जो सम्मानकी भावना होती है, वह नष्ट हो जाय। यह तो सच्चे सद्गुणोंके लिये प्राप्त होनेवाले सम्मान और प्रशंसाके लिये बात हुई। जहाँ बिना ही किसी सद्गुणके कोई अपनी बड़ाई या सम्मान करे और उसे हम स्वीकार कर लें तो यही समझना चाहिये कि या तो हम महामूर्ख हैं, या हममें किसी अंशमें दम्भ आ गया है जो हमारा पतन करके छोड़ेगा। मैं मानता हूँ—आपमें सद्गुण हैं और लोग आपका जो सम्मान तथा प्रशंसा करते हैं, वे सम्भवतः सद्भावसे ही करते हैं, तथापि उन्हें स्वीकार करना न तो आदर्श है और न आपके लिये तनिक भी लाभ-दायक ही है। हानिकारक तो प्रत्यक्ष ही है। मान-बड़ाईको सुनकर मनुष्यमें कहीं अपने सम्बन्धमें यथार्थसे अधिक उच्च धारणा हो गयी कि वह डूब गया। फिर उसमें अनेक दोष अपने-आप ही आ जायँगे।

असलमें मनुष्यको चाहिये कि वह नित्य-निरन्तर अपनेको देखता रहे। मैं किस ओर जा रहा हूँ। मेरे पास कितना धन है। मैं किस स्थितिमें हूँ। और यह सब भलीभाँति देखकर जैसा अपनेको पावे, वैसा ही समझे और दोष हों तो उन्हें स्पष्ट व्यक्त कर दे, एवं कदाचित् कुछ गुण हों तो उन्हें छिपा ले तथा अपनेसे अधिक सद्गुणवालोंकी ओर देखकर—

अनन्त अपार कल्याणगुण-सागर श्रीभगवान्‌के गुणोंका स्मरण कर अपनेको तुच्छ समझे, मनमें जरा भी अभिमानका अङ्कुर न उत्पन्न होने दे। इसीमें उसका कल्याण है।

धनी तो मनुष्य धन होनेपर ही हो सकता है, लोगोंके कहनेसे नहीं हो सकता। इसलिये मनुष्यको नित्य-निरन्तर भजनरूपी धनको बढ़ाना चाहिये और उसके लिये उत्तरोत्तर लोभ भी अधिक-से-अधिक करना चाहिये। विषयोंका लोभ जितना हानिकारक है, उतना ही भजनका लोभ महान् लाभदायक है। काम-क्रोध-लोभ-मोह आदि दुर्गुण भी यदि भगवान्‌के सम्बद्ध हो जाते हैं, तो सद्गुण बन जाते हैं।

कामं क्रोधं भयं स्नेहमैक्यं सौहृदमेव च।
नित्यं हरौ विदधतो यान्ति तन्मयतां हि ते॥

(श्रीमद्भा० १०। २९। १५)

'काम, क्रोध, भय, स्नेह, ऐक्य और सौहार्द—इनमेंसे कोई भी भाव भगवान् श्रीहरिके साथ जोड़ दिया जाय तो फिर ये भाव भगवद्रूप ही हो जाते हैं।'

मेरे इस पत्रसे आपको कुछ भी सत्-प्रेरणा मिली तो आप उसे भगवान्‌की कृपा समझिये। मैं तो निमित्तमात्र हूँ।

(३)

उपदेशक बननेके पहले योग्यता-सम्पादन करना आवश्यक है

सप्रेम हरिस्मरण! आपका बहुत लंबा-चौड़ा पत्र मिला। आपके चित्तमें बहुत उत्साह है और आप पढ़ना छोड़कर तथा घरके काम-काजका भी त्याग कर समाज और देशकी सेवा करना चाहते हैं, एवं गाँव-गाँव घूमकर जनताको सदुपदेश देना चाहते हैं। सो यह तो बहुत ही श्रेष्ठ भाव है। जो मनुष्य अपने-को सेवाव्रती बनाना और निःस्वार्थभावसे समाज एवं देशकी सेवा करना चाहता है, वह धन्य है। ऐसा होते हुए भी मेरी रायमें अभी आपको पढ़ना चाहिये तथा घरका काम-काज भी नहीं छोड़ना चाहिये। आप अभी अल्पवयस्क हैं और आपकी बुद्धि भी अभी स्थिर नहीं है। आप यह भी स्वीकार करते हैं कि मनमें बहुत बार पापभावना भी आती है। असत्य, कपट तथा काम-क्रोध भी हैं ही। द्वेष-दम्भके कार्य भी आपसे होते हैं। तथा भगवान्‌की ओर वैसा आपका आकर्षण भी नहीं है। भजन आपसे बहुत ही कम बनता है। ये सभी बातें आपने लिखी हैं। ऐसी अवस्थामें अभी आपको यह चाहिये कि आप स्वयं पहले देश तथा समाजकी सेवा करनेके योग्य बनें। इसके लिये पहले अपनी समुचित सेवा करें। पढ़-लिखकर तथा अपने शास्त्रोंका यथेष्ट ज्ञान प्राप्त कर ऐसी योग्यता प्राप्त कर लें कि जिससे आप शास्त्रानुसार लोगोंको अच्छी-से-अच्छी बात सुन्दर भाषामें और आकर्षक रीतिसे भलीभाँति समझा सकें तथा उनपर अपने भाषणका प्रभाव डाल सकें। इसके साथ ही यह भी परम आवश्यक है कि आप अपने मनकी पापभावनाको समूल नष्ट कर दें; असत्य-कपट तथा काम-क्रोधसे सर्वथा छूट जायँ; द्वेष-दम्भ भी आपमें सर्वथा न रहें; भगवान्‌के प्रति आपका सच्चा आकर्षण हो और भगवान्‌के मङ्गलमय भजनमें आपकी असीम अभिरुचि हो। जब ये बातें आपमें आ जायँगी, सचमुच तभी आप सच्चे सेवाव्रती बन सकेंगे, तभी आपके द्वारा देश तथा समाजकी यथार्थ सेवा होगी एवं तभी आपको किसीके प्रति उपदेशादि देनेका अधिकार प्राप्त होगा। आपने जो 'समाचार-पत्र' निकालने-की इच्छा प्रकट की है, सो समाचारपत्र निकालकर उसके द्वारा लोगोंको उपदेश देनेका अधिकार भी आपको वस्तुतः तभी प्राप्त होगा।

दूसरेका सुधार होना—उसकी बुराइयोंका दूर होना आवश्यक है, और उसमें हमारे द्वारा जितनी

सेवा हो, उतना ही उत्तम है; परंतु दूसरोंकी बुराई वही निकाल सकता है, दूसरोंका सुधार वही कर सकता है, जो स्वयं बुराइयोंसे रहित होकर सर्वथा सुधर गया हो। जनताको उपदेश देकर उनकी सेवा करना बहुत बड़े दायित्वका कार्य है। दूसरेके घरका कूड़ा साफ करना पुण्य है, पर वह कूड़ा हम तभी साफ कर सकेंगे, जब हमारा झाड़ू साफ होगा, झाड़नेकी कला हम जानते होंगे, और कौन कूड़ा है तथा कौन किसके लिये कामकी चीज है, इसको भलीभाँति जान सकेंगे। तीनोंमेंसे एक बात भी नहीं होगी, तो किसीका सुधार करने जाकर हम उसका बिगाड़ कर देंगे। हमारे झाड़ूमें यदि गंदा मैला लगा होगा तो हम दूसरोंके घरकी धूल झाड़नेके बदले वहाँ गंदा मैला फैला देंगे। झाड़ना नहीं जानते होंगे तो इकट्ठे कूड़ेको उल्टे इधर-उधर बिखेर आवेंगे और कौन कूड़ा है—इस बातको नहीं जानेंगे तो किसीके बड़े ही कामकी आवश्यक वस्तुको हम कूड़ा समझकर फेंक देंगे और उसकी बड़ी हानि कर देंगे—उसके जीवनकी जड़ ही काट डालेंगे।

मनुष्यकी वाणीसे तथा क्रियासे वही वस्तु प्रकट होती है, जो उसके हृदयमें होती है। मनुष्य चाहे कितना भी कपट-दम्भ करे, हृदयका असली भाव किसी-न-किसी क्रियामें प्रकट हो ही जाता है। अतएव जबतक हमारे हृदयमें काम-क्रोध, असत्य-कपट, द्वेष-दम्भ, हिंसा-प्रतिहिंसा, लोभ-मोह, कामना-वासना, अभिमान-अहङ्कार, ममता-माया आदि दोष वर्तमान हैं, जबतक हमारे द्वारा पाप बनते हैं और उनमें हमें रस आता है, तबतक हम दूसरोंको क्या देंगे? ऐसे हृदयको लेकर किसीका सुधार करने जायँगे तो सिवा अपने हृदयकी इस गंदगीको वहाँ भी फैला देनेके और उसका क्या उपकार करेंगे। यदि जनतामें वैसी बुरी बातें पहले न भी रही होंगी तो हमारी वाणी और लेखनीसे निकली हुई बुरी बातें उनमें आ जायँगी, वहाँके वातावरणमें हम एक नया क्षोभ उत्पन्न कर देंगे। जागृति, क्रान्ति, सुधार, अधिकार, उन्नति, शिक्षा, बुद्धिवाद, व्यक्ति-स्वातन्त्र्य और लोकतन्त्र आदिके मनोहर नामोंपर हम लोगोंमें द्रोह, द्वेष, कर्तव्यशून्यता, प्रमाद, अश्रद्धा, नास्तिकता, उच्छृङ्खलता, स्वेच्छाचारिता, असंयम, असत्य, स्तेय, अहङ्कार, हिंसा आदि अनेकों दोषोंको बढ़ाकर परस्पर दलबन्दियाँ और उन्हें एक दूसरेको गिरानेके प्रयत्नमें लगाकर उनके लोक-परलोक दोनोंको नष्ट कर देंगे, जैसा कि आजकल न्यूनाधिकरूपमें संसारमें प्रायः सर्वत्र हो रहा है। इसका एक प्रधान कारण यह भी है कि उपदेशकों, पथप्रदर्शकों और नेताओंके पवित्र और दायित्वपूर्ण स्थानोंपर ऐसे लोगोंका अधिकार हो गया है, जो स्वयं असंस्कृत, असंयमी और दायित्वज्ञानशून्य हैं। आजकी हिंसा-प्रतिहिंसा-मयी ध्वंसकारिणी प्रवृत्ति इसीका कुपरिणाम है! इस प्रकार सुधारके बदले बिगाड़ तो होता ही है—सफाईके बदले गंदा मैला तो फैलता ही है। साथ ही यदि कहीं सचमुच झाड़नेका काम किया जाता भी है तो वहाँ झाड़ना न जाननेसे जैसे कूड़ा इधर-उधर बिखर जाता है, वैसे ही एक या कुछ थोड़ेसे लोगोंमें रही हुई परिमित बुराई समाजभरमें फैल जाती है। चौबेजीको छब्बेजी न बनकर दूबेजी बननेको बाध्य होना पड़ता है। इसके अतिरिक्त ऐसे उपदेशकों और सुधारकोंके द्वारा अविवेकवश सुधारके नामपर समाजमें विस्तृत अमृतवल्लीपर ही भयानक विषसिञ्चन या उनके जीवनके मूलपर ही कुठाराघात किया जाता है। भगवद्भजन, देवपूजाराधना, शास्त्रीय आचरण, वर्णाश्रमधर्म, शौचाचार, सदाचार, संयम, मातृ-पितृ-भक्ति, पातिव्रत-धर्म, ब्राह्मणमहत्ता, सात्त्विक यज्ञ-दानादि, सन्ध्यावन्दन, शास्त्रीय भेद, नियमानुवर्तिता एवं वंशपरम्परागत पवित्र सुप्रथाओं आदिका विरोध और ऐसे पवित्र कार्योंके

प्रति लोगोंमें अश्रद्धा उत्पन्न करानेकी चेष्टा—इसी प्रकारके जीवनमूलका उच्छेद करनेवाले कुकार्य हैं, जो विपरीत शिक्षा और उच्छृङ्खल उपदेशादिके फलस्वरूप बड़े गर्व एवं उल्लासके साथ किये जाते हैं ! इस प्रकार जनताको खास करके अपक्वबुद्धि सरलहृदय बालकों, नवयुवकों और नवयुवतियोंको उभाड़कर सदाचारके विरुद्ध खड़े कर देना सुधारके नामपर कितना बड़ा बिगाड़ है, संस्कारके नामपर कितना भयानक संहार है ! इसपर आप विचार करें ।

अतएव प्रत्येक मनुष्यको आत्मसुधारके लिये प्रयत्न करना चाहिये । उन लोगोंको तो विशेष रूपसे करना चाहिये जो समाज और देशकी सेवा करना चाहते हैं । वाणीसे या लेखनीसे वह कार्य नहीं होता, जो स्वयं वैसा ही कार्य करके आदर्श उपस्थित करनेसे होता है । यहाँतक कि फिर उपदेशकी भी आवश्यकता नहीं होती । महापुरुषोंके आचरण ही सबके लिये आदर्श और अनुकरणीय होते हैं । इसीलिये महापुरुषोंको यह ध्यान भी रखना पड़ता है कि उनके द्वारा ऐसा कोई कार्य न हो जाय जो नासमझीके कारण जगत्‌के लिये हानिकर हो । इसलिये वे उन्हीं निर्दोष कर्मोंको करते हैं जो उनके लिये आवश्यक न होनेपर भी जगत्‌के लिये आदर्शरूप होते हैं और करते भी इस प्रकारसे हैं, जिनका लोग सहज ही अनुकरण करके लाभ उठा सकें । स्वयं सच्चिदानन्दघन भगवान् श्रीकृष्णने अर्जुनसे गीतामें इसी दृष्टिसे कहा है—

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥
न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥
यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥
उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।
संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥

(३ । २१—२४)

'श्रेष्ठ पुरुष जैसा-जैसा आचरण करता है, दूसरे लोग भी वैसा-वैसा ही आचरण करते हैं । वह अपने आचरणसे जो कुछ प्रमाण कर देते हैं—जैसा आदर्श उपस्थित करते हैं, सारा जनसमुदाय उसीका अनुकरण करने लगता है । अर्जुन ! मेरे लिये तीनों लोकोंमें कोई भी कर्तव्य शेष नहीं है और न कोई ऐसी वस्तु ही है जिसे मुझको प्राप्त करना हो, एवं जो मुझे प्राप्त न हो, ऐसा आप्तकाम एवं पूर्णकाम होनेपर भी मैं कर्माचरण करता हूँ । यदि कदाचित् मैं सजग रहकर (जगत्‌को लाभ पहुँचानेवाले) कर्मोंका आचरण न करूँ तो बहुत बड़ी हानि हो जाय; क्योंकि भैया अर्जुन ! लोग तो मुझे श्रेष्ठ मानकर मेरे पीछे-पीछे ही चलते हैं । मेरे कर्म न करनेका फल यह हो कि, सब लोग नष्ट-भ्रष्ट हो जायँ और मैं संकरताका उत्पन्न करनेवाला और इस सारी प्रजाका उच्छेद करनेवाला बनूँ ।'

इससे पता लगता है कि अपनेको श्रेष्ठ माननेवाले अगुआ पुरुषपर कितना बड़ा दायित्व है और उसे अपने दायित्वका निर्वाह करनेके लिये कितनी योग्यता प्राप्त करनी चाहिये, एवं किस प्रकारसे स्वयं आचरण करके लोगोंके सामने पवित्र आदर्श उपस्थित करना चाहिये ।

फिर, एक बात यह भी है कि व्यक्तियोंके समूहको लेकर ही समाज बनता है । यदि एक व्यक्ति यथार्थरूपमें सुधर गया तो समाजका एक अङ्ग सुधर गया । यों सभी व्यक्ति अपना-अपना सुधार करने लगें तो सारा समाज अपने-आप सुधर जाय । एवं यदि इसके विपरीत सभी लोग दूसरोंका सुधार करनेमें लग जायँ, और अपने सुधारकी ओर ध्यान ही न दें तो किसीका भी सुधार न हो ।

इसलिये मेरा आपसे यही निवेदन है कि आप दूसरोंके लिये उपदेशक बननेकी लालसाको दबाकर पहले अपनेमें योग्यता बढ़ावें, एवं अपने जीवनको परम विशुद्ध और भगवान्‌की सेवाके परायण बना दें । फिर आपके द्वारा

जो कुछ होगा, सब विश्वकी सेवा ही होगी। विश्वकी सच्ची सेवा वही कर सकता है, जिसका जीवन विश्वात्मा भगवान्‌के अनुकूल होता है और जो अपनेको विश्वम्भरकी सेवामें समर्पित कर देता है।

(४)

परिस्थितिपर फिरसे विचार कीजिये

सप्रेम हरिस्मरण। आपका पत्र मिले चार महीने हो गये। समयाभाव और स्वभावदोषसे मैं उत्तर नहीं लिख सका, इसके लिये क्षमा चाहता हूँ। आपने अपनी परिस्थिति लिखी, वह अवश्य ही विचारणीय है। ऐसी परिस्थितिमें, आपने जैसा लिखा है, दुर्बल-हृदय और अनिश्चित-बुद्धि मनुष्यके लिये बाध्य होकर इस प्रकारके कर्म करना स्वाभाविक हो जाता है, यह भी ठीक ही है। ऐसी परिस्थितिमें पड़े बिना कोई कैसे कह सकता है कि इस प्रकारके आपद्धर्ममें क्या करना चाहिये। वस्तुतः—

'जाके कबहुँ न फटी बेवाँई। सो का जानै पीर पराई॥

—के अनुसार दूसरेकी परिस्थितिका अनुभव करना और उसे उस परिस्थितिमें इच्छा न रहते हुए भी क्यों ऐसा कार्य करना पड़ता है, इसका यथार्थ निर्णय करना बहुत ही कठिन है। तथापि यह तो मानना ही पड़ेगा कि मनुष्य पापको पाप बताते हुए भी यदि उसे करता है तो या तो वह उसे पाप बताता है पर यथार्थमें समझता नहीं। संखिया खानेसे मनुष्य मर जाता है, यह पक्का विश्वास जिसको होता है वह सुन्दर दीखनेवाले सुमिष्ट लड्डुओंमें भी संखियेका सन्देह हो जानेपर उन्हें नहीं खाता; क्योंकि वह समझता है कि खाऊँगा तो मैं मर जाऊँगा। या इतना उन्मत्त हो गया है कि अपने भले-बुरेका ज्ञान ही खो बैठा है; अथवा उसकी पापमें पापबुद्धि है ही नहीं, केवल दम्भसे उन्हें पाप बतलाता है और परिस्थितिका बहाना लेकर युक्तिवादके द्वारा अपनी दुर्बलताको अवश्यकर्तव्य बतलाकर उसका समर्थन करता है। बहुत बार अच्छाईके वेषमें बुराई आती है, धर्मके नामपर अधर्म आता है और कर्तव्यका स्वरूप धारण करके नितान्त अकर्तव्य आया करता है। ऐसी अवस्थामें मनुष्य उन शास्त्रीय शब्दों या लोकोक्तियोंका, जो अवस्थाविशेषके लिये कर्तव्य होती हैं, सहारा लेकर बुराई, अधर्म या अकर्तव्यका प्रसन्नतापूर्वक वरण करता है। जैसे—

(१) झूठ बोलनेवाला व्यापारी कहता है—व्यापारमें झूठ मिले हुए सत्यके बिना काम ही नहीं चलता। मनुमहाराजने—'सत्यानृतं तु वाणिज्यम्' कहा है। महाभारतादिमें भी व्यापार-विवाह आदिमें मिथ्या भाषण अपराध नहीं माना गया है।

(२) परिवारमें मोह-आसक्ति रखनेवाला सोचता है—भगवान्‌ने इनको हमारे हाथों सौंपा है, इसलिये इनकी सार-सँभाल करना हमारा धर्म है। भरतजीने भी यही किया था।

(३) आलसी कहता है—

अजगर करै न चाकरी पंछी करै न काम।
दास मलूका यों कहै सबके दाता राम॥

(४) भक्त बनकर अपनी पूजा करानेवाला कहता है—

'राम तें अधिक राम कर दासा।'

(५) कड़वा बोलनेवाला कहता है—

बुरे लगें हितके बचन हिये बिचारो आप।
कड़वी भेषज बिनु पिये मिटै न तनकी ताप॥

(६) अपनेको गुरु बताकर पुजवानेवाला उपदेश करता है—

गुरु गोबिंद दोऊ खड़े काकै लागूँ पाय।
बलिहारी गुरुदेवकी जिन गोबिंद दिये मिलाय॥

(७) संत सजकर पूजा करानेवाला भगवान् रामके वचनोंका प्रमाण देता है—

'मोते अधिक संत करि लेखे'

(८) चोर कहता है—स्वयं श्रीकृष्णने माखन चुराया था। इसीसे उनका नाम 'चौराग्रगण्य' है।

(९) जुआरी मानता है—'द्यूतं छलयतामस्मि' गीताके वचनानुसार जुआ तो भगवान्‌का स्वरूप है।

(१०) शराबी और मांसाहारी मनुका प्रमाण देते हैं—

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने।

'न तो मांसभक्षणमें दोष है, न मद्यमें और न मैथुनमें ही।'

(११) स्त्री और सेवकोंपर अत्याचार करनेवाले सारा दोष तुलसीदासजीपर मँढ़ते हुए कहते हैं—

ढोल गवाँर सूद्र पसु नारी। ए सब ताड़न के अधिकारी॥

(१२) क्रोधी कहता है—

साँच कहूँ होकर निडर कोई हो नाराज।
मैंने तो सीखा यही साँच बोलिये गाज॥

(१३) माता-पिताकी अवहेलना करके अपने मतका समर्थन करनेवाला गाता है—

जाके प्रिय न राम-बैदेही।
तजिये ताहि कोटि बैरी सम, जद्यपि परम सनेही॥

(१४) झूठा आश्वासन देनेवाले सोचते हैं—कुछ भी कह देना है, करना तो है नहीं 'वचने का दरिद्रता।'

(१५) बात-बातमें डाँट-डपट करनेवाला कहता है—'साँप काटे नहीं तो क्या फुफकारे भी नहीं?'

(१६) भाई-भाईसे लोभवश लड़नेवाला—कौरव-पाण्डवोंकी कथा उपस्थित करता है।

(१७) पर-दोष-दर्शन तथा परनिन्दा करनेवाले प्रमाण देते हैं—

बैद्य न जानैं रोगकौं औ जो नहिं देत बताहिं।
बैद्य धरमतें सो गिरैं रोगी प्रान नसाहिं॥

—और कहते हैं कि यदि हम किसीके दोष न देखें एवं लोगोंको बताकर सावधान न करें तो कैसे उसके दोष छूटें और कैसे लोग उसके दोषोंसे बचें।

(१८) वर्णाश्रमानुकूल धर्म, संयम-नियम, सन्ध्या-वन्दनादिका त्याग करनेवाले अपनेको प्रेमी घोषित करके कहते हैं—'भाई! ये सब तो उन लोगोंके लिये हैं, जिन्होंने प्रेमका मुख नहीं देखा है, प्रेम-राज्यमें इनका क्या काम? एवं नारायण स्वामीके ये दोहे पढ़ देते हैं—

तब लौं यह फाँसी गले, बरनाश्रम ब्रत नेम।
नारायण जब लौं नहीं, मुख दिखलावे प्रेम॥
धर्म धैर्य संयम-नियम, सोच बिचार अनेक।
नारायण प्रेमी निकट, इनमें रहैं न एक॥

(१९) कर्तव्य-कर्मोंका त्याग करनेवाला अपनेको ज्ञानी मानकर भगवान्‌के शब्दोंकी दुहाई देता है—

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः।
आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते॥

जिसकी आत्मामें ही रति है, जो आत्मामें ही तृप्त है और आत्मामें ही सन्तुष्ट है, उस मनुष्यके लिये कोई भी कर्तव्य नहीं है।

(२०) आहार-विहारमें पशुवत् व्यवहार करनेवाला गीताका श्लोक पढ़ देता है—

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः॥

विद्या-विनयसम्पन्न ब्राह्मण, चाण्डाल, गौ, हाथी और कुत्ता इन सभीमें ज्ञानी पुरुष समदर्शी होते हैं।

इसी प्रकार और भी अनेकों बहाने होते हैं बुराईका समर्थन करनेके लिये। वस्तुतः यह इन सद्विचारों एवं सदुक्तियोंका भीषण दुरुपयोग और अर्थका अनर्थ है, जो मूर्खतासे या दम्भसे अपनी दुर्बलताको छिपानेके लिये मनुष्य करता है।

अतएव आप अपने हृदयको टटोलकर देखिये, उसमें कोई छिपा हुआ ऐसा दोष तो नहीं है जो युक्तिवादसे परिस्थितिका बहाना करके आपको धोखा देता हो।

फिर जो धर्मका सच्चा सेवक है और भगवान्‌के पवित्र पथपर चलना ही जीवनका परम कर्तव्य समझता है उसके लिये तो खुला मार्ग है, उसमें किंतु-परंतुको स्थान ही नहीं है। वह तो ऐसा कोई भी कर्म, किसी भी हेतुसे नहीं करता जो अधर्म हो और भगवान्‌के पवित्र पथसे च्युत करानेवाला हो।

संसारमें मनुष्यका वास्तविक शत्रु

(लेखक—डा० महम्मद हाफिज सैयद, एम्०ए०, पी-एच्० डी०, डी०लिट्०)

अर्जुनके भगवान्‌से यह पूछनेपर कि 'मनुष्य बलात्कारसे लगाये हुए-के सदृश न चाहता हुआ भी किसकी प्रेरणासे पापाचरणमें प्रवृत्त होता है?' श्रीभगवान्‌ने उत्तर दिया—

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्॥

(गीता ३। ३७)

'रजोगुणसे उत्पन्न यह 'काम' ही क्रोध है, यही महाशन (भोगोंसे कभी तृप्त न होनेवाला) और बड़ा पापी है। यहाँ तुम इसीको वैरी समझो।'

सामान्यतया शोक और संतापके शिकार होकर हम अपने दुर्भाग्यके लिये भगवान्‌को अपराधी ठहराया करते हैं। ऐसी प्रवृत्तिका आधार केवल एक भ्रान्त धारणा है। श्रीभगवान् तो सदा निरपेक्ष और तटस्थ हैं, उनमें न तो कोई राग है न द्वेष। हमारे पथ-प्रदर्शनके लिये उन्होंने केवल किसी अटल नियमविशेषका निर्माण भर कर दिया है। यदि हम उसके अनुकूल आचरण करते हैं तो सुखका अनुभव करते हैं और प्रतिकूल करनेपर स्वाभाविक ही दुःखको प्राप्त होते हैं। भगवदीय इच्छाकी अभिव्यञ्जनास्वरूप यह नियम अपने काममें बिल्कुल अचूक और पक्का है तथा हमारी सत्ताके शारीरिक, मानसिक और नैतिक—सभी क्षेत्रोंको अनुशासित करता है। अपने शोक-संतापोंको उत्पन्न करनेवाले स्वयं हमी हैं, वे हमारी ही कुकृतियों एवं कुविचारोंके परिणाम हैं।

बुद्धि मनुष्यके श्रेष्ठतम तत्त्वोंमेंसे एक है। यदि इसका उचित रीतिसे विकास किया जाय और सचाईसे अनुगमन किया जाय तो यह कठिनाइयोंमें तो बहुत कम डालती है, उल्टे हमें सब ओरसे बचाते हुए बड़ी सुरक्षित रीतिसे मनोवाञ्छित उद्देश्य तक पहुँचा देती है। स्वर्ण तो सभी चाहते हैं, पर उसके लिये परिश्रम करनेसे, उसे खानसे खनकर निकालनेसे भागते हैं। प्रत्येक प्राणी शान्ति, सुरक्षा और सुखकी इच्छा करता है; पर उन्हें वहाँ ढूँढ़ता है, जहाँ वे हैं नहीं। आजकल बहुत-से ऐसे लोग मिलेंगे, जो बुद्धिकी श्रेष्ठताके विषयमें बहुत बढ़ा-चढ़ाकर बातें करते हैं और उसे मनुष्यके लिये निरापद मार्गकी निर्देशिका बताते हैं; पर ऐसे लोगोंकी संख्या ही कितनी है जो अपने व्यवहारको शुद्ध और निर्लिप्त—अनासक्त बुद्धिके आदेशानुसार ठीक रखते हैं। यदि लोग अपनी बुद्धि और साधारण समझकी प्रेरणाओंको सचाईसे मानें तो उनके शोक-संताप बहुत अंशमें कम हो जायँगे।

जब हम अपने हृदयमें खोज-खोजकर यह देखने चलते हैं कि कौन हमारी असंख्य व्याधियोंका कारण बन रहा है, कौन हमें दासताकी बेड़ियोंमें बाँधे हुए और बंद किये हुए है, तो बहुत ध्यानसे देखनेपर यही विदित होता है कि हमारी अनियन्त्रित कामनाएँ ही हमारे अपमान, असफलता, निराशा, शोक और संतापकी जननी हैं। हम बिना विचारे ही इन्द्रिय-भोगोंकी ओर, उनसे अधिक से-अधिक सुख पानेकी आशामें दौड़ पड़ते हैं। परंतु सूक्ष्म विश्लेषण करनेपर हमको पता चलता है कि भोगों और भोग-सामग्रियोंसे हमें जो कुछ मिल रहा था, वह एक ऐसे सुखकी क्षणिक प्रतीति भर है कि जिससे न तो हमें कोई नैतिक संतोषकी प्राप्ति होती है और न वह मनकी उस शान्तिकी ओर ले जाता है जिसे पानेके लिये हमें वास्तवमें प्रयत्नशील होना चाहिये। ज्ञात साधनोंसे हम चाहे जबतक सुखकी आकाङ्क्षा करनेके लिये स्वतन्त्र हैं, पर उचित यही होगा कि कम-से-कम एक बार तो ठहरकर हम अपने अन्तरात्मासे पूछें कि जिसके पीछे हम दौड़ रहे हैं, वह वास्तवमें स्पृहणीय है या नहीं। जगद्गुरु भगवान् श्रीकृष्णके शब्द हमें बार-बार यही चेतावनी देते हैं कि—

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते।
आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः॥

(गीता ५। २२)

'इन्द्रिय-विषय-संस्पर्शसे उत्पन्न सभी भोग दुःखको प्राप्त करानेवाले हैं, वे आदि-अन्तवाले होनेसे अस्थायी हैं। अतः भैया अर्जुन! बुद्धिमान् पुरुष उनमें नहीं रमते।'

अब यह हमलोगोंका कर्तव्य है कि भगवान्‌के इस कथनकी सत्यताको प्रमाणित करें और स्वयं इस बातका पता लगावें कि भोगोंसे अन्तमें जाकर हमें कोई सन्तोष प्राप्त होता है या नहीं। दूसरी ओर जो लोग भगवान्‌के शब्दोंकी परीक्षा करके उसकी सत्यता प्रमाणित कर चुके हैं, वे हमें निश्चयपूर्वक विश्वास दिलाते हैं कि क्षणिक सुखोंकी आराधना मानसिक शान्तिको उत्पन्न करनेकी जगह हमारे हृदय तथा मनमें और भी अधिक अराजकता, अशान्ति एवं अव्यवस्था उत्पन्न कर देती है। जीवनके उन क्षणोंमें जब हमें ऐसा अनुभव होता है कि हमें किसीके पीछे दौड़ना नहीं है, किसीके पीछे-पीछे चलना नहीं है, किसीके लिये लालसा

नहीं करनी है और कुछ पाना नहीं है, तब हमें भान होता है कि हमारा बोझा हल्का हो गया है, मन शान्त हो गया है और हृदय निर्मल हो गया है। केवल शुद्ध बौद्धिक दृष्टिकोणसे देखते हुए विवेककी कसौटीपर कसकर हमें ग्रहण करना है या तो सुखकी क्षणिक अनुभूतियोंको या उनकी तुलनामें अधिक चिरस्थायी एवं शाश्वत सुखसाधनको। श्री जे० एस्० मिलके शब्दोंमें ऐन्द्रिय-सुखसे बौद्धिक सुख अधिक कालव्यापी होता है।

सुरक्षा एवं सुखकी अधिक विशाल तथा उत्तमतर भावनासे भूषित होनेके लिये हमें अपने समस्त उपद्रवोंके मूलको ढूँढ़ निकालना है और जहाँतक हो सके इसको निकालकर दूर फेंक देना है एवं अपनेको इसके जालसे मुक्त कर लेना है। केवल इसी रीतिसे चिन्ता, अव्यवस्था और कलहके बोझसे हम वास्तविक स्वतन्त्रता तथा सन्त्राण पाकर भारमुक्त हो सकते हैं। सुख और अपने शत्रुपर विजय-प्राप्तिके मार्गमें प्रत्येक पदपर हमें अपनी कामनाके महाशन और महापापात्मक स्वरूपको पहचानकर उसे किसी महत्तर उद्देश्यकी प्राप्तिकी अभिवाञ्छामें परिणत एवं रूपान्तरित कर देना चाहिये। भगवदीय इच्छाकी योजनानुसार हमारे विकास-के उषःकालमें हमें क्रियाशील बनाने तथा योग्यताकी कतिपय दिशाओंमें जानेवाली प्रवृत्तियोंको विकसित करनेमें कामनाका कुछ कम हाथ नहीं रहता। यदि हम निश्चेष्ट रह जायँ तो वे प्रवृत्तियाँ पनपें ही नहीं। भौतिक जगत्के नाना क्षेत्र तथा सांसारिक व्यापारोंके बृहत् विस्तार, जिनसे हम कई विशेष प्रकारकी योग्यताओंको प्राप्त करते हैं—निष्फल हो जाते, यदि हमें अपनी कामनाकी प्रेरणा न प्राप्त होती रहती। यह भी स्वीकार किया जा सकता है कि कम विकसित लोगोंके लिये एक सीमातक कामनाके अनुगमनका भी अपना एक महत्त्व है। पर जब हम अपने मानसिक वृत्तका पर्याप्त विस्तार कर चुके हों और अपनी कुछ नैतिक दुर्बलताओंपर विजय प्राप्त कर चुके हों, तब यह उचित और न्याय्य होगा कि हम अपने भीतर तर्क-वितर्क करके यह जानते कि कौन-सी कार्य-प्रणाली तथा कौन-सी विचारधारा हमें अपने लक्ष्यके समीप ले जानेवाली तथा नष्ट होनेसे बचानेवाली है। अपने विकासके इसी दुराहेपर हम अपने शत्रु और मित्रकी पहचान करना प्रारम्भ कर देते हैं। हमारे विकासके प्रारम्भिक दिनोंमें जो हमारा मित्र था, वही जब हम वयस्क हो जाते हैं और अपने आत्मा तथा भाग्यपर अपना ही शासन एवं प्रभुत्व स्थापित करनेकी इच्छा-से अपने पैरोंपर स्वयं खड़ा होना सीखने लगते हैं, हमारा शत्रु हो जाता है। केवल बुद्धि और सद्विवेक ही हमें यह निर्णय करनेमें सहायता प्रदान कर सकते हैं कि किस कार्य-प्रणालीका अनुसरण करके हमें उसपर चलते रहना चाहिये—बुद्धि एवं धर्मका अथवा इनके विरोधी भावोंका।

कुछ ऐसे नैतिक तथ्य और आदेश हैं, जिनका प्राचीन और अर्वाचीन—सभी धर्मोंने सार्वभौमरूपसे और एक स्वरसे उपदेश किया है। इन धर्मोंके आदि-प्रवर्तकोंको मानव-जाति-के विगत विकास तथा भावी भाग्यका पूरा-पूरा अनुभव और ज्ञान था। अपनी लंबी अनुभूतिके द्वारा वे जानते थे कि नैतिक उन्नतिके मार्गमें मनुष्यके लिये किधर पग बढ़ाना ठीक है। वे व्यवहारके कुछ नियम बना गये हैं जो युग-युगसे-कालकी कसौटीपर खरे उतरते चले आ रहे हैं। इसलिये नैतिक तथ्योंमें विश्वास रखनेवाले एवं अपने कल्याण तथा सुखके लिये नैतिक संतोषकी खोज करनेवाले व्यक्तियोंके लिये उनका पालन करना अनिवार्य हो गया है। हमें बार-बार कुमार्गसे बचनेके लिये तथा सत्य और अहिंसा आदि धनात्मक गुणोंका विकास करनेके लिये कहा गया है। हमें अपने भीतर-की कुप्रवृत्तियोंको, उनके विरोधी गुणोंका विकास करके निकाल देना है। मनुष्यकी सत् अथवा असत् प्रवृत्तियाँ उसके बहुधा आवृत्त विचारों और क्रियाओंका ही परिणाम बनकर आती हैं। निरन्तर चिन्तन तथा विचारके सतत आग्रहसे हम अपने चरित्रमें कतिपय गुणोंका विकास कर सकते हैं और जब हम प्रलोभनमें पड़कर भ्रान्त हों अथवा जीवनकी स्वीकृत और यथोचित योजनाके विरुद्ध काम करनेको उद्यत हों, तब उन विकसित गुणोंके प्रकाशसे यथार्थ मार्ग देख सकते हैं। इस प्रकार हम अपने नैतिक चरित्रका पुनर्निर्माण और सुधार कर सकते हैं और समस्त दोषोंकी मूल कामनारूपी अपने शत्रुको परास्त करनेमें सफल हो सकते हैं।

पथ-प्रकाशके शब्दोंमें जीवनके कष्टों तथा कामनाके दुःखोंको दूर करनेकी इसके सिवा और कोई दवा नहीं है कि हम अपने ध्यानको उसपर केन्द्रित करें जो अविनाशी, अपरिवर्तनशील और अनामय है। दूसरे शब्दोंमें हमें सदैव अपने दिव्य स्वरूपका ध्यान करना चाहिये और अपनेको अपने अन्तरमें स्थित परमात्माके उस सनातन अंशसे एकीभूत करना सीखना चाहिये जो वास्तविक सुख और नित्यजीवनका एक-मात्र स्रोत है। अपने इस महान् काम-शत्रुको परास्त करनेका केवल यही एक उपाय है।

अपूर्व आत्मसमर्पण

(लेखक—श्रीयुत एस० एम० बोरा)

दक्षिण भारतके एक छोटे-से गाँवकी एक छोटी-सी कोठरीमें रेड़ीके तेलका दीपक जल रहा है। कोठरीका कच्चा आँगन और मिट्टीकी दीवालें गोबरसे लिपी-पुती बड़ी स्वच्छ और सुन्दर दिखायी दे रही हैं। एक कोनेमें कुछ मिट्टी पड़ी है, एक ओर पानीका घड़ा रक्खा है; दूसरे कोनेमें एक चक्की, मिट्टीके कुछ बरतन और छोटी-सी एक चारपाई पड़ी है। दीपकके समीप कुशके आसनपर एक पण्डितजी बैठे हैं, पास ही मिट्टीकी दावात रक्खी है और हाथमें कलम लिये वे कुछ लिख रहे हैं। आसपास कुछ पुस्तकें पड़ी हैं, कुछ ही दूरपर पोथियाँ बाँधनेके बैठन पड़े हैं। पण्डितजी बड़ी एकाग्रतासे लिख रहे हैं। बीच-बीचमें पास रक्खी पोथियोंके पन्ने उलट-पलटकर पढ़ते हैं, फिर पन्ने रखकर आँखें मूँद लेते हैं। कुछ देर गहरा विचार करनेके पश्चात् पुनः आँखें खोल-कर लिखने लगते हैं। इतनेमें दीपकका तेल बहुत कम हो जानेके कारण बत्तीपर गुल आ गया और प्रकाश मन्द पड़ गया। इसी बीच एक प्रौढा स्त्रीने आकर दीपकमें तेल भर दिया और वह बत्तीसे गुल झाड़ने लगी। ऐसा करते दीपक बुझ गया। पण्डितजीका हाथ अँधेरेमें रुक गया। स्त्री बत्ती जलाकर तुरंत वहाँसे लौट रही थी कि पण्डितजीकी दृष्टि उधर चली गयी। उन्होंने कौतूहलमें भरकर पूछा—'देवी! आप कौन हैं?' 'आप अपना काम कीजिये। दीपक बुझनेसे आपके काममें विघ्न हुआ इसके लिये क्षमा कीजिये' स्त्रीने जाते-जाते बड़ी ही नम्रतासे कहा। 'परंतु ठहरो, बताओ तो आप कौन हैं? और यहाँ क्यों आयी हैं?' पण्डितजीने बल देकर पूछा। स्त्रीने कहा, 'महाराज! आपके काममें विघ्न पड़ रहा है, इस विक्षेपके लिये मैं बड़ी अपराधिनी हूँ।'

अब तो पण्डितजीने पन्ने नीचे रख दिये, कलम भी रख दी, मानो उन्हें जीवनका कोई नया तत्त्व प्राप्त हुआ हो। वे बड़ी आतुरतासे बोले—'नहीं, नहीं, आप अपना परिचय दीजिये—जबतक परिचय नहीं देंगी, मैं पन्ना हाथमें नहीं लूँगा।' स्त्री सकुचायी, उसके नेत्र नीचे हो गये और बड़ी ही विनयके साथ उसने कहा—"प्राणनाथ! मैं आपकी परिणीता पत्नी हूँ, मुझे 'आप' कहकर मुझपर पाप न चढ़ाइये।"

पण्डितजी आश्चर्यचकित होकर बोले—'हैं, मेरी पत्नी? विवाह कब हुआ था?' स्त्रीने कहा—'लगभग पचास साल हुए होंगे, तबसे दासी आपके चरणोंमें ही है।'

पण्डितजी—तुम इतने वर्षोंसे मेरे साथ रहती हो, मुझे आजतक इसका पता कैसे नहीं लगा।

स्त्री—प्राणनाथ! आपने विवाहमण्डपमें दाहिने हाथसे मेरा बायाँ हाथ पकड़ा था और आपके बायें हाथमें ये पन्ने थे। विवाह हो गया, पर आप इन पन्नोंमें संलग्न रहे। तबसे आप और आपके ये पन्ने नित्य संगी बने हुए हैं।

पण्डितजी—पचास वर्षका लंबा समय तुमने कैसे बिताया—मैं तुम्हारा पति हूँ, यह बात तो तुमने इससे पहले मुझको क्यों नहीं बतलायी?

स्त्री—प्राणेश्वर! आप दिन-रात अपने काममें लगे रहते थे और मैं अपने काममें। मुझे बड़ा सुख मिलता था इसीमें कि आपका कार्य निर्विघ्न चल रहा है। आज दीपक बुझनेसे विघ्न हो गया! इसीसे यह प्रसङ्ग आ गया।

पण्डितजी—तुम प्रतिदिन क्या करती रहती थी?

स्त्री—नाथ! और क्या करती, जहाँतक बनता, स्वामीके कार्यको निर्विघ्न रखनेका प्रयत्न करती। प्रातःकाल आपके जागनेसे पहले उठकर धीरे-धीरे चक्की चलाती। आप उठते तब आपके शौच-स्नानके लिये जल दे देती। तदनन्तर सन्ध्या आदिकी व्यवस्था करती, फिर भोजनका प्रबन्ध होता। रातको पढ़ते-पढ़ते आप सो जाते, तब मैं पोथियाँ बाँधकर ठिकाने रखती और आपके सिरहाने एक तकिया लगा देती एवं आपके चरण दबाते-दबाते वहीं चरणप्रान्तमें सो जाती।

पण्डितजी—मैंने तो तुमको कभी नहीं देखा।

स्त्री—देखना अकेली आँखोंसे थोड़े ही होता है, उसके लिये तो मन चाहिये। दृष्टिके साथ मन न हो तो फिर ये चक्षुगोलक कैसे किसको देख सकते हैं। चीज सामने रहती है, पर दिखायी नहीं देती। आपका मन तो नित्य निरन्तर तल्लीन रहता है अध्ययन, विचार और लेखनमें। फिर आप मुझे कैसे देखते?

पण्डितजी—अच्छा तो, हमलोगोंके खान-पानकी व्यवस्था कैसे होती है ?

स्त्री—दुपहरको अवकाशके समय अड़ोस-पड़ोसकी लड़कियोंको बेल-बूटे निकालना तथा गाना सिखा आती हूँ और वे सब अपने-अपने घरोंसे चावल, दाल, गेहूँ आदि ला देती हैं, उसीसे निर्वाह होता है।

यह सुनकर पण्डितजीका हृदय भर आया, वे उठकर खड़े हो गये और गद्गद कण्ठसे बोले—'तुम्हारा नाम क्या है देवी !' स्त्रीने कहा—'भामती।' 'भामती ! भामती ! मुझे क्षमा करो, पचास-पचास सालतक चुपचाप सेवा ग्रहण करनेवाले और सेविकाकी ओर आँख उठाकर देखनेतककी शिष्टता न करनेवाले इस पापीपर क्षमा करो' यों कहते हुए पण्डितजी भामतीके चरणोंपर गिरने लगे।

भामतीने पीछे हटकर नम्रतासे कहा—'देव ! आप इस प्रकार बोलकर मुझे पापग्रस्त न कीजिये। आपने मेरी ओर दृष्टि डाली होती, तो आज मैं मनुष्य न रहकर विषयविमुग्ध पशु बन गयी होती। आपने मुझे पशु बननेसे बचाकर मनुष्य ही रहने दिया, यह तो आपका अनुग्रह है। नाथ ! आपका सारा जीवन शास्त्रके अध्ययन और लेखनमें बीता है। मुझे उसमें आपके अनुग्रहसे जो यत्किञ्चित् सेवा करनेका सुअवसर मिला है, यह तो मेरा महान् भाग्य है। किसी दूसरे घरमें विवाह हुआ होता तो मैं संसारके प्रपञ्चमें कितना फँस जाती। और पता नहीं शूकर-कूकरकी भाँति कितनी वंश-वृद्धि होती। आपकी तपश्चर्यासे मैं भी पवित्र बन गयी। यह सब आपका ही प्रताप और प्रसाद है। अब आप कृपापूर्वक अपने अध्ययन-लेखनमें लगिये। मुझे सदाके लिये भूल जाइये।' यों कहकर वह जाने लगी।

पण्डितजी—भामती ! भामती ! तनिक रुक जाओ, मेरी बात तो सुनो !

भामती—नाथ ! आप अपनी जीवनसंगिनी साधनाका विस्मरण करके क्यों मोहकी गर्तमें गिरते हैं और मुझको भी क्यों इस पाप-पङ्कमें फँसाते हैं ?

पण्डितजी—भामती ! मैं तुझे पाप-पङ्कमें नहीं फँसाना चाहता। मैं तो अपने लिये सोच रहा हूँ कि मैं पाप-गर्तमें गिरा हूँ या किसी ऊँचाईपर स्थित हूँ।

भामती—नाथ ! आप तो देवता हैं, आप जो कुछ लिखेंगे, उससे जगत्का उद्धार होगा।

पण्डितजी—'भामती ! तुम सच मानो ! भगवान् व्यासने वर्षों तप करनेके बाद इस ग्रन्थकी रचना की और मैंने जीवनभर इसका पठन एवं मनन किया; परंतु तुम विश्वास करो कि मेरा यह समस्त पठन-मनन, मेरा समग्र विवेक, यह सारा वेदान्त तुम्हारे पवित्र सहज तपोमय जीवनकी तुलनामें सर्वथा नगण्य हैं। व्यास भगवान्ने ग्रन्थ लिखा, मैंने पठन-मनन किया, परंतु तुम तो मूर्तिमान् वेदान्त हो।' यों कहते-कहते पण्डितजी पुनः उसके चरणोंपर गिरने लगे। भामतीने उन्हें उठाकर विनम्रभावसे कहा—'पतिदेव ! यह क्या कर रहे हैं ? मैंने तो अपने जीवनमें आपकी सेवाके अतिरिक्त कभी कुछ चाहा नहीं। आपने मुझ-जैसीको ऐसी सेवाका सुअवसर दिया। यह आपका मुझपर महान् उपकार है। आजतक मैं प्रतिदिन आपके चरणोंमें सुखसे सोकर नींद लेती रही हूँ, यों इन चरणोंमें ही सोती-सोती महानिद्रामें पहुँच जाऊँ, तो मेरा महद्-भाग्य हो।'

पण्डितजी—भामतीदेवी ! सुनो, मैंने अपना सारा जीवन इन पन्नोंके लिखनेमें ही बिता दिया। परंतु तुमने मेरे पीछे जैसा जीवन बिताया है, उसके सामने मुझे अपना जीवन अत्यन्त क्षुद्र और नगण्य प्रतीत हो रहा है। मुझे इस ग्रन्थके एक-एक पन्नेमें, एक-एक पङ्क्तिमें और अक्षर-अक्षरमें तुम्हारा जीवन दीख रहा है, अतः जगत्में यह ग्रन्थ अब तुम्हारे ही नामसे प्रसिद्ध होगा। तुमने मेरे लिये जो अपूर्व त्याग किया, उसकी चिरस्मृतिके लिये मेरा यह अनुरोध स्वीकार करो। 'प्रभो ! आप ऐसा कीजिये जिसमें इस अतुलनीय आत्मत्यागके सामने मुझ-जैसे क्षुद्र मनुष्यको जगत् भूल जाय।' 'आप अपने काममें लगिये देव !' यों कहकर भामती जाने लगी। तब 'तुमको जहाँ जाना हो, जाओ। परंतु अब मैं जीवित मूर्तिमान् वेदान्तको छोड़कर वेदान्तके मृत शवका स्पर्श नहीं करना चाहता।' यों कहकर पण्डितजीने पोथी-पत्रे बाँध दिये।

पण्डितजीके द्वारा रचित महान् ग्रन्थ आज भी वेदान्तका एक अप्रतिम रत्न माना जाता है। इस ग्रन्थका नाम है—'भामती' और इसके लेखक हैं—पण्डित वाचस्पति मिश्र।

॥ श्रीहरिः शरणम् ॥

श्रीगीता-रामायण-प्रचार-सङ्घका निवेदन

'कल्याण' में 'गीता-जयन्ती' तक सवा लाख गीतापाठके लिये प्रार्थना की गयी थी। इस सम्बन्धमें पाठकोंकी सूचना प्राप्त हो गयी थी। साथ ही श्रीगीताजी और श्रीरामचरितमानस-प्रचार-सङ्घके सदस्य बननेके लिये भी निवेदन किया गया था। हर्ष और संतोषकी बात है कि 'कल्याण'के पाठक-पाठिकाओंने बड़े ही उत्साहके साथ इस ज्ञानयज्ञमें हाथ बँटाया है तथा हार्दिक सहयोग प्रदान किया है। अबतक श्रीगीता-रामायण-प्रचार-सङ्घके गीता-विभागमें ३२४५ सदस्य और रामायण-विभागमें ३१२५ सदस्य बने हैं। इस प्रकार कुल मिलाकर प्रतिदिन ७८४ पाठ श्रीगीताजीके और ५२ पाठ श्रीरामायणजीके, इसी हिसाबसे २८२२४० पाठ गीताजीके और १८७२० रामायणजीके वार्षिक स्थायी रूपसे हो रहे हैं।

जिन महानुभावोंने पाठका नियम लिया है आशा है, वे सब-के-सब उसी उत्साहसे नियमानुसार बराबर पाठ करते रहेंगे। यदि किसी कारणविशेषसे किसी सज्जनका कोई पाठ छूट जाय तो वे कृपापूर्वक पाठकी पूर्ति कर लें और भविष्यमें अनुष्ठानका क्रम न टूटे—इस बातका विशेष ध्यान रक्खें। कृपापूर्वक सालमें दो बार, 'पाठ बराबर चालू है' यह सूचना अवश्य देनेकी कृपा करें।

× × ×

आप जानते ही हैं कि गीता और रामायणके पाठकी कितनी अपार महिमा है। विश्व-साहित्यके ये दो अमूल्य रत्न हैं। ये दोनों प्रासादिक ग्रन्थ माने गये हैं और इनके प्रेमपूर्वक स्वाध्यायसे बड़ा भारी लाभ मिलता है। अतः प्रत्येक व्यक्तिका इनके स्वाध्यायके लिये प्रयत्न करना परम कर्तव्य है—ऐसा समझकर आप भी इस कार्यमें योग प्रदान करते रहनेकी कृपा करें।

जिन महानुभावोंने गीता-रामायण-प्रचारमें अपना हार्दिक सहयोग प्रदान कर सदस्य बनाये हैं और बना रहे हैं, उनके प्रति हम बहुत अधिक कृतज्ञ हैं और हम आशा करते हैं कि इसी प्रकार वे विशेष उत्साहसे इस भगवत्कार्यमें हाथ बँटाते रहेंगे—जिससे इसके लाखों सदस्य बनाये जा सकें। प्रत्येक सदस्य कम-से-कम एक-एक और सदस्य बना दें तो यह संख्या सहज ही दुगुनी हो सकती है। सदस्य बनने और बनानेके-लिये आवेदनपत्र नीचे लिखे पतेसे मँगवानेकी कृपा करें।

आशा और विश्वास है—आपका सहयोग हमें सदा मिलता रहेगा।

विनीत,

संयोजक—श्रीगीता-रामायण-प्रचार-सङ्घ
पो० गीताप्रेस (गोरखपुर)

Regd. No. A. 175.

श्रीहरिः

परोपकारकी महत्ता

दानेन भूतानि वशीभवन्ति
दानेन वैराण्यपि यान्ति नाशम् ।
परोऽपि बन्धुत्वमुपैति दानै-
र्दानं हि सर्वव्यसनानि हन्ति ॥

तृणं चाहं वरं मन्ये नरादनुपकारिणः । घासो भूत्वा पशून् पाति भीरून् पाति रणाङ्गणे ॥
परोपकृतिकैवल्ये तोलयित्वा जनार्दनः । गुर्वीमुपकृतिं मत्वा ह्यवतारान् दशाग्रहीत् ॥
परोपकारशून्यस्य धिङ् मनुष्यस्य जीवितम् । जीवन्तु पशवो येषां चर्माप्युपकरिष्यति ॥

दानसे सब प्राणी वशमें हो जाते हैं, दानसे वैर नष्ट हो जाते हैं, दानसे पराये भी अपने भाई-बन्धु बन जाते हैं और दान सारे व्यसनोंको मिटा देता है। उपकार न करनेवाले मनुष्यसे मैं तिनकेको भी श्रेष्ठ मानता हूँ, क्योंकि वह घास बनकर पशुओंकी रक्षा करता है और रणाङ्गणसे भागे हुए डरपोक मनुष्योंको छिपाकर बचा लेता है। एक बार विष्णु भगवान्‌ने मुक्ति और परोपकारको तराजूके पलड़ोंपर रखकर तौला तो परोपकार-का पलड़ा ही भारी रहा। इसीलिये उन्होंने दस अवतार धारण करके परोपकार किया। परोपकार न करनेवाले मनुष्यके जीवनको धिक्कार है। जीते रहें वे पशु, जिनका चमड़ा भी जूता बनकर उपकार करेगा।

आथर्वणोपनिषदः ।

श्रीनारायणभट्टकृतदीपिकाख्यटीकासहिताः ।

पण्डितकुलपतिना

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

संस्कृताः प्रकाशिताः ।

द्वितीय संस्करणम् ।

कलिकातानगर्य्याम् ।

नारायणयन्त्रे

मुद्रिताः ।

सं १८९२ ।

Uttarpara Jaikrishna Public Library
Accn No. 20097 Date. 26.12.62

सूचीपत्रम् ।

विषयः			पृष्ठाङ्कः ।
१ शिर उपनिषत्	—	—	१
२ गर्भोपनिषत्	—	—	२७
३ नादविन्दूपनिषत्	—	—	४१
४ ब्रह्मविन्दूपनिषत्	—	—	४६
५ अमृतविन्दूपनिषत्	—	—	५२
६ ध्यानविन्दूपनिषत्	—	—	७१
७ तेजोविन्दूपनिषत्	—	—	८४
८ योगशिखोपनिषत्	—	—	८८
९ योगतत्त्वोपनिषत्	—	—	९३
१० सन्यासोपनिषत्	—	—	९९
११ आरुणेयोपनिषत्	—	—	१३३
१२ ब्रह्मविद्योपनिषत्	—	—	१४५
१३ क्षुरिकोपनिषत्	—	—	१५१
१४ चूलिकोपनिषत्	—	—	१६४
१५ अथर्वशिखोपनिषत्		—	१७१
१६ ब्रह्मोपनिषत्	—	—	१८०
१७ प्राणाग्निहोत्रोपनिषत्		—	१९७
१८ नीलरुद्रोपनिषत्	—	—	२०६
१९ कण्ठश्रुत्युपनिषत्	—	—	२१३
२० पिण्डोपनिषत्	—	—	२२५
२१ आत्मोपनिषत्	—	—	२२८

२२	रामपूर्वतापन्युपनिषत्	—	—	२३२
२३	रामोत्तरतापन्युपनिषत्	—	—	२७४
३४	हनुमदुक्तरामोपनिषत्	—	—	२८४
२५	सर्वोपनिषत्सारः	—	—	३०१
२६	हंसोपनिषत्	—	—	३१०
२७	परमसंसोपनिषत्	—	—	३२०
२८	जाबालोपनिषत्	—	—	३३७
२९	कैवल्योपनिषत्	—	—	३५३

शिर उपनिषत्।

ॐ देवा ह वै स्वर्गलोकमायंस्ते रुद्रमपृच्छन्
को भवानिति। सोऽब्रवीदहमेकः प्रथममासी-

रुद्राध्यायोऽथर्वशिरः सप्तखण्डो ह्यथर्वणः।
शिरो भित्त्वा यतो जातं ततोऽथर्वशिरः स्मृतम्॥

योगमारूढस्य महत्पदमारुरुक्षोर्मुनेर्देवादिकृतविघ्नसम्भावनागम्यार्थोपदेशापेक्षा च स्यात्; अतो विघ्ननिवृत्तये उपदेशाय च रुद्रस्तुतिरारभ्यते। किञ्च योगोऽपि तत्प्रसादं विना न सिध्यति। तथा च स्मृतिः।

"न सिध्यति महायोगो मदीयाराधनं विना।
मत्प्रसाद-विहीनानां मन्निन्दापरचेतसाम्।
पशूनां पाशबद्धानां योगः क्लेशाय जायते।
सन्त्यज्याङ्गां शिवेनोक्तां पूजां सन्त्यज्य मामिकाम्"॥ इति।

तत्प्रसादे च निर्विघ्नसिद्धिरुक्ता।

"युञ्जतः सततं देवि! सर्वलोकमयं शिवम्।
मद्ध्यानासक्तचित्तस्य तुष्यन्ते सर्वदेवताः॥
तस्मां सम्पूज्य युञ्जीत मत्प्रसादेन खेचरी।
अन्यथा क्लिश्यतेऽत्यर्थं न सिद्धिर्जन्मकोटिभिः॥ इति।

अमृतविन्दौ, "रुद्राराधनतत्परस्य" इति। तस्मात् रुद्राराधनस्य योगसिद्धाङ्गत्वेनोक्तत्वात् सिद्धिमिच्छता रुद्रोऽप्यवश्यं सेव्य इति रुद्रस्तुतिरारभ्यते, ॐ देवा इति॥ आख्यायिकाविद्यास्तुत्यर्थाः 'देवाः' इन्द्रियाणि इन्द्रादयो वा 'स्वर्गं'

वर्त्तामि च भविष्यामि च नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इति। सोऽन्तरादन्तरं प्राविशत्, दिशश्चान्तरं प्राविशत्, सोऽहं नित्यानित्यो व्यक्ताव्यक्तो ब्रह्माब्रह्माहं प्राञ्चः प्रत्यञ्चोऽहं दक्षिणाञ्च उदञ्चोऽहम् अधश्चोर्ध्वश्चाहं दिशश्च प्रतिदिशश्चाहं पुमानपुमान् स्त्रियश्चाहं सावित्र्यहं गायत्र्यहं त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप् चाहं छन्दोऽहं सत्योऽहं गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीयोऽहं गौरहं गौर्य्यहमृगहं यजुरहं सामाहमथर्वाङ्गिरसोऽहं ज्येष्ठोऽहं श्रेष्ठोऽहं वरिष्टोऽहमापोऽहं तेजोऽहं गुह्योऽहमरण्योऽहमक्षरमहं क्षरमहं पुष्करमहं पवित्रमहमुग्रञ्च बलिञ्च पुरस्ताज्ज्योतिरित्यहमेव, सर्वेभ्यो मामेव

सत्त्ववृत्तिं कैलासं वा ऋषिभिर्दृतं 'रुद्रम्' आत्मानम् उमापतिं वा। 'आसीत्' व्यत्ययेन प्रथमपुरुषः। 'वर्त्तामि' व्यत्ययेन परस्मैपदम्। 'सः' रुद्रो मङ्गलक्षणः 'अन्तरादन्तरं' गुह्यादगुह्यं प्रविष्टः 'दिशो व्यन्तरं' जातावेकवचनं, दिशां विविधम् अन्तरम् 'प्राविशत्' प्राविशम्, सर्वात्मा सर्वव्यापी च बभूवेत्यर्थः। 'अपुमान्' नपुंसकम्। 'पुष्करं' पद्मं, 'पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि पयः-करिकराग्रयोः। औषधी-द्वीप-विहङ्ग-तीर्थ-रोगोरगान्तरे' इति विश्वः। अहमेव 'सर्वे' भावाः व्योममेव, स इति सोऽहमेव सर्वात्मकोऽपि व्योममेव व्योमात्मतां शुद्धात्मतां न जहामीत्यर्थः। व्योमशब्दोऽकारा-

स सर्वः समा यो मां वेद स देवान् वेद सर्वांश्च वेदान् साङ्गानपि ब्रह्म ब्राह्मणैश्च गां गोभिर्ब्राह्मणान् ब्राह्मण्येन हविर्हविषा आयुरायुषा सत्येन सत्यं धर्मेण धर्मं तर्पयामि स्वेन तेजसा। ततो ह वै ते देवा रुद्रमपृच्छन्, ते देवा रुद्रमपश्यन्, ते देवा रुद्रमध्यायन्, ते देवा ऊर्ध्वबाहवो रुद्रं स्तुवन्ति ॥ १ ॥

न्तोऽयम्। तर्हि त्वमुत्कृष्टः, अन्ये अपकृष्टा इति ब्रह्मणि वैषम्यं स्यात्? अत आह, सर्वे समा इति। 'समाः' तुल्याः मत्तो भेदकैर्विशेषैः रहिताः, तेन मत्तोऽन्यन्नास्तीति कथमुत्कर्षापकर्षसम्भव इति भावः। ऐक्यज्ञानफलमाह, यो मामिति। साङ्गानपि वेदेत्यनुषङ्गः; ब्रह्म ब्राह्मणैस्तर्पयामीत्यग्रतनेन सम्बन्धः। 'ब्रह्म' वेदः, स ह्यभ्यासेन त्वत्तो भवति, तदुक्तं, "विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि" इति। 'गां' स्त्रियं 'गोभिः' पुंभिः, गोशब्देन लिङ्गमेव विवक्षितं न सुरभित्वमनुगतञ्च जातिः। 'ब्राह्मण्येन' ब्रह्मतेजसा, 'हविः' ओदनादि, 'हविषा' संस्कारकेण सर्पिरादिना, पित्राद्यायुः पुत्राद्यायुषा, सत्येन 'सत्यं' सत्यवादी, सत्यवादि-दर्शनेन त्वत्तो भवति। एवं धार्मिको धार्मिकस्य, स्वेनेति यत्तृप्तिहेतुस्तन्ममैव तेजः। तदुक्तम्।

"या या प्रकृतिरुदारा यो योऽप्यानन्दसुन्दरो भावः।
यदपि च किञ्चिद्रमणीयं वस्तु शिवस्तत्तदाकारः" ॥इति।
"यद्यद्विभूति मत्सत्त्वम्" इत्यादि च ॥

'रुद्रमपृच्छन्' तात्पर्येण पारमार्थिकं रूपं पुनरपृच्छन्

ओं यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च विष्णुस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च स्कन्दस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्चेन्द्रस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्चाग्निस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च वायुस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च सूर्य्यस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च सोमस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् ये चाष्टौ ग्रहास्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् ये चाष्टौ प्रतिग्रहास्तस्मै वै नमो०
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च भूस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च भुवस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च स्वस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च महस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् या च पृथिवी तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्चान्तरिक्षं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् या च द्यौस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् याश्चापस्तस्मै वै नमोनमः

'अपश्यन्' यथाभूतं ज्ञातवन्तः, ततो ध्यातवन्तः, तत उच्चैः स्तुवन्ति स्म ॥ १ ॥

ततो ब्रह्म-विष्णु-स्कन्देन्द्राग्नि-वायु-सूर्य्य-सोमाष्टग्रहाष्ट-

यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च तेजस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च कालस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च यमस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च मृत्युस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्चामृतं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्चाकाशं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च विश्वं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च स्थूलं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च सूक्ष्मं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च शुक्लं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च कृष्णं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च कृत्स्नं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च सत्यं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च सर्वं तस्मै वै नमोनमः ॥२॥

भूस्ते आदिर्मध्यं भुवस्ते स्वस्ते शीर्षं विश्वरू-
पोऽसि ब्रह्मैकस्त्वं द्विधा त्रिधा बुद्धस्त्वं शान्ति-

प्रतिग्रह-भूर्भुवः-स्वः-पृथिव्यन्तरिक्ष-दिवप्--तेज--आकाश--काल-
यम-मृत्वमृत--विश्व-स्थूल-सूक्ष्म-शुक्ल--कृष्ण--कृत्स्न--सत्य--सर्व-
रूपै-रेक-त्रिंशत्पर्य्यायैः अस्तुवन् अत्र यमपर्य्यायानन्तरमन्तक-
पर्य्यायोऽपि पठनीयः, तेन त्र्यम्बक-मन्त्राक्षर-सङ्ख्यया द्वात्रिं-
शत् पर्य्याया भवन्ति ॥ २ ॥

स्त्वं पुष्टिस्त्वं हुतमहुतं दत्तमदत्तं सर्वमसर्वं विश्वमविश्वं कृतमकृतं परमपरं परायणञ्च त्वम्। अपाममसोममभूता अभूमागन्मे ज्योतिर-विदामदेवान्। किं नूनमस्मान् कृणवदरातिः। किमुधूर्त्तिरमृतं मर्त्यस्य सोमसूर्य्यपुरस्तात् सूक्ष्मः पुरुषः। सर्वं जगद्धितं वा एतदक्षरं प्राजापत्यं सौम्यं सूक्ष्मं पुरुषं ग्राह्यमग्राह्येण भावं भावेन

ब्रह्मरूपेणैकस्त्वं ; विराड्रूपेण स्तुतिमाह, भूरिति। 'आदिः' पादौ 'मध्यम्' उदरम्, ब्रह्मरूपेणैकस्त्वं 'द्विधा बुद्धः' सदसद्रूपेण, 'त्रिधा बुद्धः' गुणत्रयभेदेन। 'परायणं' परमयनं स्थानम्। 'अपाममसोमम्' इति त्वयि दृष्टे सर्वं सिद्धमित्यर्थः। 'कृणवत्' छिन्दन् 'अरातिः' शत्रुः, अस्मान् प्रति न किञ्चिदित्यर्थः। 'धूर्त्तिः' हिंसाप्यस्माकं किं त्वदभिरक्षितानां त्वद्रूपमापन्नानां हिंसाकृतदोषाभावात् ; यद्गीतासु, "हत्वापि स इमान् लोकान् न हन्ति न निबध्यते" इति ; अथवा शत्रुकृता हिंसा त्वच्छरणानस्मान् न स्पृशतीत्यर्थः। 'अमृतम्' आदेयं, 'मर्त्यं' हेयञ्च त्वदाश्या कृतार्थानां नो नास्तीत्यर्थः। सोमश्चासौ सूर्य्यश्च 'सोमसूर्य्यः' तेनोभयात्मक एक इत्यर्थः। सोमसूर्य्य इत्युपलक्षणं पञ्चभूतानि सोमसूर्य्यौ यजमानश्चेत्यष्टमूर्त्तिरीश्वरः 'पुरस्तात्' पूर्वस्यां दिशि उदेतीति शेषः। सूक्ष्मो यः पुरुषः स एव 'सर्वं' स्थूलं सम्पन्नम्।

जनु सर्वभावापन्त्या किमर्थं सृष्टिं तनोतीत्यत आह, जगदिति। जगतां हितं 'जगद्धितं' 'एतदक्षरं' ब्रह्म, जीवभोगापवर्गार्थं कृपया सृष्टिरिति भावः। 'प्राजापत्यं' प्रजापतिरूपेण

सौम्यं सौम्येन सूक्ष्मं सूक्ष्मेण वायव्यं वायव्येन ग्रसति, तस्मै महाग्रासाय वै नमोनमः।

हृदिस्था देवताः सर्वा हृदि प्राणा प्रतिष्ठिताः।
हृदि त्वमसि यो नित्यं तिस्रो मात्राः परस्तु सः॥
तस्योत्तरतः शिरो दक्षिणतः पादौ, य उत्तरतः स ओङ्कारः, य ओङ्कारः स प्रणवः, यः प्रणवः स

ग्रसति, तथा भावादिकं तेनैव रूपेण पालितम् 'सौम्यं' सामोऽन्नं यद्रूपेणाप्यायितं 'सूक्ष्मं पुरुषं' जीवं 'ग्राह्यं' देहभावापन्नम् 'अग्राह्येण' कालरूपेण ग्रसति स्थूलस्य सूक्ष्मेऽन्तर्भावात्. 'वायव्यं' प्राणाख्यं 'वायव्येन' वाह्यवायुरूपेण 'महाग्रासाय' उक्तप्रकारेण सर्वभक्षकाय मृत्युमृत्यवे।

'हृदिस्थाः' अन्तःकरणवर्त्तिन्यः 'देवताः' इन्द्रियाधिष्ठातारः 'प्राणाः' वागादयः त्वम् अन्तर्यामिरूपेण यो हृदि त्वमसि तस्मै नमो नम इत्यन्वयः, अतएव स्वप्ने अन्तःकरणेनैव सर्वेन्द्रियव्यवहार इत्युक्ता ध्यानेन देवा उपरताः। इदानीं श्रुतिराख्यायिकामुपसंहृत्य स्वेन रूपेणाह, तिस्र इति। 'तिस्रो मात्राः' अकारोकार-मकाराः सर्वदेवमयाः 'परस्तु' अर्द्धमात्रात्मकः 'सः' शिवः। तस्येति मात्रात्रयातीतो हृदि त्वमसीत्युक्तम्, तत्र सन्देहः, कस्यां दिशि तस्य शिरः? कस्यां वा पादौ? इत्यत उक्तं, 'तस्य' परस्य हृदिस्थस्य उत्तरतः शिरो वर्त्तते, तेन उत्तरमार्गेण गतानां यातायातेन भवतो रुद्रमुखादुपदेशलाभात्; 'दक्षिणतः पादौ' तेन दक्षिणमार्गगामिनां मतागते भवतः, पादयोर्गमनशीलत्वात्; य उत्तरतः स

सर्वव्यापी यः सर्वव्यापी सोऽनन्तः, योऽनन्तस्तत्तारं, यत्तारं तच्छुक्लं, यच्छुक्लं तत्सूक्ष्मं, यत् सूक्ष्मं तद्वैद्युतं, यद्वैद्युतं तत् परं ब्रह्म, यत् परं ब्रह्म स एकः, यः एकः स रुद्रः, यो रुद्रः स ईशानः, य ईशानः स भगवान् महेश्वरः ॥ ३ ॥

अथ कस्मादुच्यते ओङ्कारः, यस्मादुच्चार्य्यमाण एव प्राणान् ऊर्ध्वमुत्क्रामयति तस्मादुच्यते ओङ्कारः । अथ कस्मादुच्यते प्रणवः, यस्मादुच्चार्य्यमाण एव ऋग्यजुःसामाथर्वाङ्गिरसं ब्रह्म ब्राह्मणेभ्यः प्रणामयति नामयति च तस्मादुच्यते

ओङ्कारः, स प्रणव इति तथा प्रसिद्धेः ; 'सर्वव्यापी' सर्वव्यापकोऽपि ब्रह्मवाचकत्वात् सोऽनन्तः, अन्यथा सर्वव्याप्यसम्भवात् ; तारम् 'शुक्लं' निर्मलं 'सूक्ष्मम्' इन्द्रियाद्यग्राह्यम् । कथं तर्हि तज्ज्ञानम् ? अत उक्तम् 'तद्वैद्युतं' स्वप्रकाशं 'परं ब्रह्म' सर्वबृहत् अन्येषामात्मलाभस्य तदधीनत्वात् ; अत एवैकः अन्यात्मनस्तदपेक्षत्वेन तदनतिरेकात् । 'सः' रुद्रः "एको रुद्र" इति मन्त्रवर्णात्, 'ईशानः' स्वतन्त्रः, अतएव 'भगवान्' षड्विधैश्वर्यसम्पन्नः एष 'महेश्वरः' अनवधिकैश्वर्यः सर्वेऽप्येते प्रवृत्तिनिमित्तभेदेऽप्येकार्थाः समानाधिकरणवत् ॥३॥

पर्य्यायत्व-शङ्का-निवृत्तये त्रयोदशानामपि प्रवृत्ति-निमित्त-भेदं पृच्छन्ति, अथेति । ऊर्ध्वोत्क्राम-शब्दयोरोङ्कार इति निपातनम्, उपायस्य उपायान्तराविरोधान्न व्याकरण-विरोधः शङ्क्यः, एवमुत्तरेष्वपि । चतुर्वेदात्मकं ब्रह्म 'ब्राह्मणेभ्यः'

प्रणवः। अथ कस्मादुच्यते सर्वव्यापी, यस्मादुच्चार्य्यमाण एव यथा स्नेहेन पललपिण्डमिव शान्तरूपमोतप्रोतमनुप्राप्तो व्यतिषक्तश्च तस्मादुच्यते सर्वव्यापी। अथ कस्मादुच्यतेऽनन्तः यस्मादुच्चार्य्यमाण एव तिर्य्यगूर्द्ध्वमधस्ताच्चास्यान्तो नोपलभ्यते तस्मादुच्यतेऽनन्तः। अथ कस्मादुच्यते तारं, यस्मादुच्चार्य्यमाण एव गर्भ-जन्म-व्याधि-जरा-मरण-संसार-महाभयात् तारयति त्रायते च तस्मादुच्यते तारम्। अथ कस्मादुच्यते शुक्लं, यस्मादुच्चार्य्यमाण एव क्लन्दते क्लामयति च

अध्येतृभ्यः 'प्रणामयति' प्रणतं नम्रं करोति 'नामयति' प्रकरोति तत्तन्त्वमिव करोति स प्रणवः, 'पललं' तिलपिष्टं तस्य 'पिण्डं' गुड़िका, इव शब्दो वाक्यालङ्कारे; यथा तिलपिष्टपिण्डं सर्वतः 'स्नेहेन' तैलेन व्याप्तम्, एवं पटे तन्तुमिव कार्यमात्रे 'ओतञ्च प्रोतञ्च' तानवितानभावमापन्नं 'शान्तरूपं' ब्रह्म 'उच्चार्य्यमाणः' वाचा प्रयुक्तः प्रतीतः एवं सर्वत्र, 'अनु' अनुसृत्य 'प्राप्तः' भेदमापन्नः प्रतिमेव देवेन, तथा वाचकभावेन 'व्यतिषक्तः' सम्बद्धः सर्वात्मकं ब्रह्म तद्रूपेण व्याप्नोति वाचकतया वा सम्बध्नाति सर्वव्यापीत्यर्थः। एवं प्रणवस्य सर्वव्यापित्वादिकम् अर्थाभेदविवक्षया द्रष्टव्यम्। स चार्य्यमाणेऽस्मिन् 'तस्य' ओङ्कारस्य अन्तो ब्रह्मैकत्वान्नोपलभ्यते तेनानन्तः। धातु 'क्लन्दते' कन्दते क्रन्दते ध्वनि-

तस्मादुच्यते शुक्रम्। अथ कस्मादुच्यते सूक्ष्मं, यस्मादुच्चार्य्यमाण एव सूक्ष्मो भूत्वा शरीराण्यधितिष्ठति, सर्वाणि चाङ्गान्यभिमृशति, तस्मादुच्यते सूक्ष्मम्। अथ कस्मादुच्यते वैद्युतं, यस्मादुच्चार्य्यमाण एव व्यक्ते महति तमसि द्योतयति तस्मादुच्यते वैद्युतम्। अथ कस्मादुच्यते परम्ब्रह्म, यस्मात् परमपरं परायणञ्च बृहद्बृहत्या बृंहयति तस्मादुच्यते परम्ब्रह्म। अथ कस्मादुच्यते एकः, यः सर्वान् प्राणान् सम्भक्ष्य सम्भक्षणेनाजः

रूपेण व्यज्यते 'क्लामयति च' उदात्ततया उच्चारणे प्रयत्नाधिक्यात् शरीरं क्लमयुक्तं करोति तत् शुक्रम्; पूर्वोत्तरपदयोराद्यन्तलोपः। सूक्ष्मो भूत्वा अङ्कुरावस्थायामेवापि 'शरीराणि' देहावयवान् स्वहेतुप्राणाभेदेन प्रयत्नाभेदेन ब्रह्माभेदेन वा 'अधितिष्ठति' आरोहति 'अभिमृशति' सम्बध्नाति व्याप्नोति च सूक्ष्मम्; तस्मात् अव्यक्ते महति 'तमसि' अविद्यायां 'द्योतयति' तन्निरासेन ब्रह्मप्रकाशं करोति तत् वैद्युतम् 'परमपरं' सगुणं निर्गुणञ्च 'परायणं' परमगति, तस्मात् परमित्यन्वयः।

ब्रह्मशब्दनिमित्तमाह, बृहदिति। यस्मात् 'बृहत्' महत्, तस्मात् ब्रह्मेत्यन्वयः। निमित्तान्तरमाह, बृहत्येति। 'बृहत्या' मायया 'बृंहयति' वर्द्धयति कार्य्यं, तेन 'परं ब्रह्म' ओङ्कारः। यः सर्वान् प्राणान्' प्राणाभिव्यङ्ग्यान् वेदान्, अर्थपक्षे वागादीन् 'सम्भक्ष्य' संहारकाले आत्मनि उपसंहृत्य

संसृजति विसृजति तीर्थमेके व्रजन्ति तीर्थमेके दक्षिणाः प्रत्यञ्च उदञ्चः प्राञ्चोऽभिव्रजन्त्येके तेषां सर्वेषामिह सङ्गतिः। साकं स एको भूतश्चरति प्रजानां तस्मादुच्यते एकः। अथ कस्मादुच्यते रुद्रः, यस्मादृषिभिर्नान्यैर्भक्तैर्द्रुतमस्य रूपमुपलभ्यते तस्मादुच्यते रुद्रः। अथ कस्मादुच्यते ईशानः, यः सर्वान् देवानीशते ईशानीभिर्जननीभिश्च

मन्त्रवर्णेन क्रत्वा 'संसृजति' तैरेकीभवति, स्वयन्तु अजः वाचा विरूपनित्ययेति लिङ्गात्, नित्यं विज्ञानमिति श्रुतेश्च, पुनः सिसृक्षायां विसृजति चेति कार्य्यकारणयोरभेदात् मृदादिवदेकः, अत एव "क्रते तु प्रणवो वेदः" इत्याद्युपपन्नम्। कारणत्वेनैक्यम् उक्ता फलत्वेनापि ऐक्यं मन्त्रेणाह, तीर्थमिति। 'तीर्थम्' उपायः तज्जनानुष्ठानम्; दिक्चतुष्कग्रहणं तत्रानात्वोपलक्षणार्थं नानामार्गैः अप्युपायैः सर्वेषाम् 'इह' ईश्वरे 'सङ्गतिः' फलत्वेन प्राप्तिः। 'साकं' सहैव सः 'एको भूतः' सिद्धः 'चरति' सृष्ट्या प्रवर्त्तते भक्षयति वा प्रजानामशुभकर्म-विपाकम्; तदुक्तं कविभिः,

"बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः।
त्वय्येव निपतन्त्योघा जाह्नवीया इवार्णवे" ॥ इति।

वाच्यधर्मेण वाचको व्यवक्रियते। 'ऋषिभिः' ज्ञानिभिः द्रुतं गम्यते इति रुद्रः। 'ईष्टे' ईष्टे इति ईशानः, ईश्वते एभिरिति ईशिन्यः ताभिः, देवान् स्वेच्छया नियुनक्ति अजातानां विनियोगासम्भवात्, जननीभिश्च शक्तिभिः' जनयन्ति

शक्तिभिः। अभित्त्वा शूर ! इन्द्र ! नुमः अदुग्धा इव धेनवः। ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशान-मिन्द्रतस्थुष इति तस्मादुच्यते ईशानः। अथ कस्मादुच्यते भगवान् महेश्वरः, यस्माद्भक्तान्ज्ञा-नेन भजत्यनुगृह्णाति च वाचं संसृजति विसृ-जति च सर्वान् भावान् परित्यज्यात्मज्ञानेन योगैश्वर्य्येण महति महीयते तस्मादुच्यते भग-वान् महेश्वरः, तदेतद्रुद्रचरितम् ॥ ४ ॥

ईशते। ईशानत्वे मन्त्रसङ्गतिमाह, अभीति। हे 'शूर !' इन्द्र ! परमेश्वर ! 'त्वा' त्वाम् 'अभि' अभितो नुमः' आभिमुख्येन अतिशयेन स्तुमः, 'अदुग्धाः' दुग्धरहिताः पयोऽर्थिनो वत्साः 'धेनवः' दोग्ध्रीः गा इव स्तुवन्ति, द्वितीयार्थे प्रथमा; 'अदुग्धाः' प्रसूताः 'धेनवः' गावो वत्सानिवेति न व्याख्यातम्, स्नेहसाम्येऽप्युपासकस्य माहता, उपास्यस्य वत्सतेति हीनो-पमादोष-प्रसङ्गात्। 'जगतः' जङ्गमस्य 'तस्थुषः' स्थावरस्य ईशानम्, आदरार्थं पुनः प्रयोगः, 'स्व ईशं' दिव्यदृष्टिम्। 'भक्ता' भजनकर्त्ता, तस्यैवार्थो ज्ञानेनेति; यद्वा 'भक्ताः' भक्तान् ज्ञानेन 'भजति' सेवते अनुगृह्णाति चेति भग, शब्दार्थः, 'वाचं' वेदाख्यां संसृजति ब्रह्मादिमुखे विसृजति स्वमुखादिति वान् शब्दार्थः। महेश्वरशब्दार्थमाह, यदिति। 'भावान्' विषयान् 'परित्यज्य' त्याजयित्वा वेदमुपदिश्य तदर्थबोधन-द्वारा विषय-वैराग्यमुत्पाद्य अधिकारिणं कृत्वा दत्तेन आत्म-ज्ञानेन मनःस्थिरतायै च अष्टाङ्गयोग-जन्यैश्वर्य्येण च भक्तान्

एको ह देवः प्रदिशोनुसर्वाः
पूर्वो ह जातः स उ गर्भ अन्तः।
स एव जातः स जनिष्यमाणः
प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः॥

'महति' पूजयति; तेन परानुग्रहेण च 'महीयते' महिमानं याति जगद्विख्यातयशा भवति; तेन भगवान् महेश्वरः, "अक्षरसाम्येन निर्ब्रूयात्" इति न्यायेनेदं निर्वचनम्।

ननु परब्रह्मपर्य्यायादारभ्य उच्चार्य्यमाण एवेति कस्मान्नोक्तम्? अत आह, तदेवद्रुद्रचरितमिति। नाम-नामिनोरैक्य-बोधनायोङ्कारोपक्रमश्च आदित आरभ्य रुद्रस्यैवैतद्वर्णितमित्यर्थः॥ ४॥

ईशस्य प्रतिज्ञातमैक्यमुपपादयितुं साधनानि च वक्तुमवयवशः प्रणवस्योपासनायाः पृथक् फलानि प्रतिपाद्य ईशभक्तिप्रधानेन ज्ञानेनैव परमपुरुषार्थ-सिद्धिरिति प्रतिपादयितुञ्चोत्तरखण्ड आरभ्यते, एको ह देव इति। रुक एव देवः सर्वा दिशः 'प्रजातः' सर्वदिक् रूपो बभूव; दिग्ग्रहणं तत्स्थवस्तूनामप्युपलक्षणम्।

ननु कथमेकस्यानेकत्वसम्भवः? इत्याशङ्क्य सर्वाश्चर्य्ये भगवति किं किं रूपं न सम्भवति? इत्याशयेन परिहरति, पूर्वो हेति। पूर्वः 'स उ' स एव 'गर्भे' जगतो मध्यावस्थायां, स एव 'अन्तोऽपि' सर्वान्ते वर्त्तमानोऽपि। स एव उत्पत्त्युपाधिना कालविरोधं परिहरति, स एवेति। ननु कथमस्यानुभवः? इत्याशङ्क्याह, प्रत्यङ्डिति। हे 'जनाः'!

एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्थौ
य इमाँल्लोकानीशत ईशानीभिः ।
प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सञ्चुकोचा-
न्तकाले संसृज्य विश्वा भुवनानि गोप्ता ॥
यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको
येनेदं सर्वं विचरति सर्वम् ।
तमीशानं वरदं देवमीड्याम्
निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥

आबाल-स्त्री-गोपालाः ! सर्वजनीनमनुभवं पश्यतेति श्रुतेर्वचः ; किं तत् ? 'सर्वतोमुखः' आदित्यवत् सर्वेषां सम्मुखः, 'प्रत्यङ्' अवस्थात्रयानुभूयमानाहम्प्रत्ययवेद्यात्मरूपेण, तिष्ठति यः, स ईशः ।

द्वितीयगन्धमपि निषेधति, एक इति । स द्वितीयमैच्छ-दिति श्रुतेः प्राप्तां सहायापेक्षां निषेधति, न द्वितीयाय तस्थाविति । तत्तु लीलामात्रं, द्वितीय-चेतनाभावादेको द्रष्टेति श्रुतेः ; 'सञ्चुकोच' इति 'अन्तकाले' प्रलयकाले सङ्कोचं कृतवान्, 'संसृज्य' व्याप्य ।

ननु बहवः शरीरिणश्चेतना दृश्यन्ते ; एकत्वन्तु ईश्वरा-पेक्षमेवेत्यत आह, यो योनिं योनिमिति । सर्वे जीवा व्युच्चरन्तीति श्रुतेः, विस्फुलिङ्ग इव ततो भिन्न एव इति भावः । ज्ञानशक्तिवत् क्रियाशक्तिरप्येकत्रैवास्तीत्याह, सर्व-मिति । सर्वं 'सञ्चरति' प्रविशति 'विचरति' नाना गच्छति च, 'येन' शक्तिमता इत्यर्थः । सर्वगुणैः सम्पन्नः स एव सेव्य

क्षमां हित्वा हेतुजालस्य मूलं
बुद्ध्या सञ्चितं स्थापयित्वा तु रुद्रे।
रुद्रमेकत्वमाहुः॥
शाश्वतं वै पुराणमिषमूर्जेण पशवोऽनुनाम-
यन्तं मृत्युपाशान्। तदेतेनात्मन्नेतेनार्धचतुर्थेन

इत्याह, तमिति। 'वरदं' सकामानामप्युपास्यं 'देवं' स्वतो द्रष्टारम् 'ईड्यं' स्तुत्यं वेदानां 'निचाय्य' नितरां सर्वभावेन पूजयित्वा 'इमाम्' ईश्वरावस्थामेव 'अत्यन्तशान्तिं' कैवल्याख्याम् एति।

तत्प्राप्त्यन्तरङ्गोपायानाह, क्षमामिति। 'हेतुजालस्य' हेतुवाद-कल्पना-समूहस्य 'मूलं' कारणभूतां 'क्षमां' भूमिम्, अविवेकदृष्टिलक्षणां 'हित्वा' त्यक्त्वा 'बुद्ध्या' निपुणधिया 'सञ्चितं' स्वीकृतं वस्तु रुद्रे 'स्थापयित्वा' समर्प्य "तत् कुरुष्व मदर्पणम्" इत्युक्तत्वात्, रुद्रमेव 'एकत्वम्' एकभावमेकरसमेति इत्यनुषङ्गः; 'आहुः' इति आहुराचार्याः इत्यर्थः। कीदृशं रुद्रं? 'शाश्वतं' सर्वकालव्यापिनं, 'पुराणं' पुरापि नवं न कदाचिज्जीर्णम्, 'इषम्' अन्नम्, 'ऊर्जेन' बलेन सह 'पशवः' द्वितीयार्थे प्रथमा, पशून् 'अनुनामयन्तम्' अधीनीकुर्वन्तं भक्तेभ्योऽर्पयन्तमिति यावत्; मृत्युपाशान् नामयन्तं न्यक्कुर्वन्तं तेभ्यो मोचयन्तमिति यावत्, भक्तिमुक्तिप्रदमित्यर्थः।

इदानीं प्रणवस्य मात्राभेदेन ध्यानभेदस्य फलानि वक्तुं प्रथमं प्राधान्यात् चतुर्मात्रस्य तस्य फलमाह, तदेतेनात्मन्निति। 'तत्' तस्मात् पूर्वोक्तप्रकारात् 'एतेन' प्रणवेन 'आत्मन्' आत्मनि 'एतेन' आहृतेन आगतेन आत्मप्रतिपाद-

मात्रेण शान्तिं संसृजति पशुपाशविमोचणम् या सा प्रथमा मात्रा ब्रह्मदेवत्या रक्ता वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेद् ब्रह्मपदम्। या सा द्वितीया मात्रा विष्णुदेवत्या कृष्णा वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेद्वैष्णवं पदम्। या सा तृतीया मात्रा ईशानदेवत्या कपिला वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेदैशानं पदम्। या सार्ध-चतुर्थी मात्रा सर्वदेवत्याऽव्यक्तीभूता खं विचरति शुद्धा स्फटिकसन्निभा वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेत्पदमनामयम्। तदेतदुपासीत मुनयो

केन, अर्द्धा चतुर्थी मात्रा यस्य तेन ओङ्कारेण शान्तिं संसृजति ईश्वरः। तथा, पशुपाश-विमोचण-शान्तिद्वारा कर्मपाशहानिं करोति। प्रत्येकमात्राणां फलमाह, या सेति। 'प्रथमा' अकाररूपा अर्द्धचतुर्थी मात्रा, चतुर्थी अर्द्धरूपा मात्रेत्यर्थः, 'सर्वदेवत्या' ब्रह्म-विष्णु-रुद्र-देवत्या 'अव्यक्तीभूता' अवर्णकत्वात् अव्यक्तीभूता वर्णरूपेणानिर्वाच्या 'खं' मूर्द्धानं प्रविचरति। 'शुद्धा' इति विशुद्धसत्त्वात्मक-त्वात् पद्मनामकं सहस्रदलं पद्ममिति प्रसिद्धम्। तदुक्तं, "मूर्ध्नि प्रतिष्ठितं पद्मं सहस्रदलसंयुतम्" इति; षोड़शदलं वा। तदिति। 'तत्' तस्मात् कारणात् 'एतत्' पद्मनामकं पदं चतुर्थमात्राद्वारा उपास्ते। तस्य पद्मान्तरवैलक्षण्यमाह,

वाग्वदन्ति न तस्य ग्रहणमयं पन्था विहित
उत्तरेण येन देवा यान्ति येन पितरो येन ऋषयः
परमपरं परायणञ्चेति ॥

वालाग्रमात्रं हृदयस्य मध्ये
विश्वं देवं जातरूपं वरेण्यम्।

मुनयो वाग्वदन्तीति। 'अवाक्' अधोमुखं, यच्छ्रुतिः, "अवाङ्मुखश्चमस ऊर्द्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम्" इति। याज्ञवल्क्योऽपि।

"षोड़शच्छन्दसंयुक्तं शिरः पद्मादधोमुखात्।
निर्गत्यामृतधाराभिः' इति।

विशेषान्तरमाह, न तस्य ग्रहणमिति। गृह्यते अनेनेति 'ग्रहणं' नालं, तत् यस्य नास्ति, अधोमुखस्य तस्य मूर्द्धोपरि नालत्वादर्शनात्। एतत् भिक्षा ये यान्ति, तेषां गतिमाह, अयमिति। 'अयं पन्थाः' ओङ्कारोपासन-लक्षणः, 'येन' उत्तरेण पथा देवा 'यान्ति' गच्छन्ति, 'पितरः' ज्ञानरहित-कर्म्मोपासनेन गच्छन्ति। ये न पितर इति पाठे, ये पितरः, ते उत्तरेण पथा न गच्छन्तीत्यर्थः। नेष्टापूर्त्तमात्रकारिणां ज्ञानरहितानामुत्तरेण पथा गतिरस्ति। अथवा 'पितरः' पितृमार्गाधिपाः कव्यवालादयः, तेषां हि ज्ञानित्वादुत्तरमार्ग एव; तत्रापि विशेषः, केचित् परमेव यान्ति; यदुक्तम्। "ब्रह्मणा सह ते सर्वे मुच्यन्ते" इति। केचित् 'अपरं' ब्रह्मलोकादि, येषाममति ज्ञानपरिपाके कल्पान्तरे पुनर्जन्म भवति। केचित् 'परायणं'

तमात्मस्थं ये तु पश्यन्ति धीराः
तेषां शान्तिर्भवति नेतरेषाम् ॥
यस्मिन् क्रोधं याञ्च तृष्णां क्षमाञ्चा-
क्षमां हित्वा हेतुजालस्य मूलम् ।
बुद्ध्या सञ्चितं स्थापयित्वा
तु रुद्रे रुद्रमेकत्वमाहुः ॥

वैकुण्ठ-कैलासादि । तत्र के परमेव यान्ति ? इत्यपेक्षायामाह, बालाग्रमात्रमिति । दुर्लक्ष्यत्वेन सूक्ष्मत्वोक्तिः, हृदयस्य मध्ये गह्वरे 'विश्वं' जाग्रदवस्थाभिमानिनं 'देवं' द्योतनात्मकं 'जातरूपं' सुवर्णवर्णं, जातरूपं जगद् यस्मादिति, 'वरेण्यं' वरणीयम् 'आत्मस्थं' बुद्धिप्रकाशकं 'शान्तिः' मुक्तिः, इतरेषां तदनभिज्ञानात् ।

इतरेषामप्राप्ते हेतुं त्याजयितुमाह, यस्मिन्निति । यस्मिन्निति विषयनिर्देशः, क्रोधविषयं क्रोधञ्च 'हित्वा' विस्मृत्येत्यर्थः, या च तृष्णाविषया ताञ्च तृष्णां हित्वा, क्षमाग्रहणं सर्वसाधनोपलक्षणं, लब्धे तत्त्वे साधनान्यपि चेत्यर्थः, "येन त्यजति सन्त्यजो" इत्युक्तेः । 'हेतुजालस्य' विकल्पराशेः मूलभूतां 'क्षमां' भूमिम् अविवेकदृष्टिञ्च हित्वा 'बुद्ध्या' ब्रह्मार्पणधिया सञ्चितं विवेकदृष्ट्या रुद्रे स्थापयित्वा समर्प्य "यज्जुहोषि ददासि" इत्यादि स्मृतेः ।

ननु विष्णौ ब्रह्मणि चेति वक्तव्ये रुद्रे इति किमर्थमुच्यते ? इत्याशङ्क्याह, रुद्रमिति । रुद्रम् एकत्वमापन्नम् आहुराचार्य्या इत्यपेक्षितम् । अयं भावः । भगवच्छब्दवाच्यो

रुद्रो हि शाश्वतेन वै पुराणेनेषमूर्जेण तपसा नियन्ताग्निरिति भस्म वायुरिति भस्म जलमिति भस्म स्थलमिति भस्म व्योममिति भस्म सर्वं ह वा इदं भस्म मन एतानि चक्षूंषि यस्माद् व्रतमिदं पाशुपतं यज्ञस्य नाङ्गानि संस्पृशेत् तस्माद् ब्रह्म तदेतत् पाशुपतं पशुपाशविमोक्षणाय ॥ ५ ॥

महेश्वर एव शुद्धं ब्रह्म, स एव स्वमहिम्ना चित्तैश्वर्य्येण नामानि रूपाणि चापन्न इति। रुद्रो ह्रीति। 'शाश्वतेन' अनवच्छिन्नेन 'पुराणेन' अपरिणामिना 'ऊर्जेन' ऐश्वर्य्येण तपसा च रुद्ररूपम् 'इषम्' अन्नं भूतजातं नियन्ता, "हृन् न लोकेति" षष्ठीनिषेधः। सर्वभूतजातं नियच्छति ऐश्वर्य्यतपसोः शाश्वतं रुद्रस्य दशाव्ययत्वात्, तथा हि।

"ज्ञानं विरागितैश्वर्य्यं तपः शौचं क्षमा धृतिः।
स्रष्टृत्वमात्मसम्बन्धो ह्यधिष्ठातृत्वमेव वा।
अव्ययानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शङ्करे" ॥ इति ॥

भस्मधारणमीश्वरस्य प्रसिद्धम्। तद्यथा, भस्म लीलया धृतं नायासकारि, तथा जगदपीति वक्तुमग्न्यादीनां भस्मोपमामाह, अग्निरित्यादि। विश्वं भस्मविशेषेण धृतमित्यर्थः। 'स्थलं' पृथिवी 'सर्वम्' आकाशादिकमपि 'इदं' जगत् 'चक्षूंषि' इन्द्रियाणि।

ननु किमर्थममङ्गलं भस्म दधाति? अत आह पशुपतेः रुद्रस्येदं व्रतम्; यस्मादिति। यद्यपि पूर्णकामस्य न च

योऽग्नौ रुद्रो योऽप्स्वन्तर्य ओषधीर्वीरुध आविवेश । य इमा विश्वा भुवनानि चक्लृपे तस्मै रुद्राय नमोऽस्त्वग्नये । यो रुद्रोऽग्नौ यो रुद्रोऽप्स्वन्तर्यो रुद्र ओषधीवीरुध आविवेश । यो रुद्र इमा विश्वा भुवनानि चक्लृपे तस्मै रुद्राय नमो-नमः । यो रुद्रोऽप्सु, यो रुद्र ओषधिषु यो रुद्रो वनस्पतिषु । येन रुद्रेण जगदूर्ध्वं धारितं पृथिवी

व्रतेनापि, प्रयोजनं तथापि भक्तानुग्रहार्थं, व्रते मया कृते भक्ता अपि तथा कुर्य्युरिति ; 'यत्' यस्मात् भस्म नाङ्गानि संस्पृशेदिति, व्रतं पशुपतिना प्रोक्तं पशुपतिना धृतञ्च भस्म, तस्मात् ब्रह्म ज्ञेयमिति स्तुतिः । फलमाह, तदिति । 'पशूनां' जीवानां 'पाशस्य' बन्धस्य, 'विमोचणाय' त्यागाय 'एतत्' व्रतं ; भस्मधारणविधिः फलविशेषश्च कालाग्निरुद्रोपनिषदि द्रष्टव्यः ॥ ५ ॥

अग्न्यादीनां रुद्ररूपतया रुद्रस्य चाग्निरूपतया अग्न्याद्यधिकरणतया च नमस्कर्त्तुं मन्त्रत्रयमाम्नातं योऽग्नौ रुद्र इत्यादि प्रकृत्यान्तः पादमव्यय इति प्रकृतिभावः, 'ओषधीः' व्रीह्याद्याः 'वीरुधः' गुल्माः ; एकैकग्रहणं प्रदर्शनार्थम् ।

"विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति" स्मृतेः ।

"या या प्रकृतिरुदारा यो योऽप्यानन्दसुन्दरो भावः ।
यदपि च किञ्चिद्रमणीयं वस्तु शिवस्तत्तदाकारः" ॥

इति च स्मृतेः ।

'इमाः' इमानि विश्वानि 'चक्लृपे' कृतवान् ; पृथिवी

द्विधा त्रिधा धर्ता धारिता नागा येऽन्तरिक्षे
तस्मै रुद्राय वै नमोनमः।
मूर्धानमस्य संशीव्याथर्वा हृदयञ्च यत्।
मस्तिष्कादूर्द्धः प्रेरयत्यवमानोऽधिशीर्षतः॥
तद्वा अथर्वणः शिरो देवकोशः समुञ्जितः।
तत् प्राणोऽभिरक्षति शिरोऽन्त मथो मनः॥

द्विधा त्रिधा धर्त्ता धारितेति। ऋता सत्यासत्या धारा मतौ पृथिवी द्विधा त्रिधा शेषरूपेण दिग्गजरूपेण राजन्यरूपेण च 'धारिता' धृता। शेषनागरूपेण धृता इत्युक्ते पाताल एव नागरूपेण तिष्ठतीति शङ्का स्यादत आह, नागा इति। तदुक्तं नीलरुद्रेण,

"नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु।
ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्वेभ्यो नमः" ॥ इति।

'नागाः' दिग्गजा वा, तेऽप्यन्तरिक्षस्था दन्तैः पृथिवीं बिभ्रति।

इदानीमथर्वशिरसोऽस्य ग्रन्थस्योत्पत्ति-प्रकारमाह, मूर्धानमिति। 'अथर्वा' अथर्वर्षि-शरीराधिष्ठाता 'पवमानः' वायुः प्राणः 'अस्य' अथर्वणो मुनेः मूर्द्धानं 'संशीव्य' संशीर्य्य विदार्य्य 'मस्तिष्कात्' मस्तकात् ऊर्द्धः सन् यदस्य 'हृदयं' हृदिस्थं ग्रन्थरूपं तत् 'शीर्षतः' अधिशीर्षं 'प्रेरयत्' प्रेरितवान्। तदेति। 'अधिशीर्षतः, शिर ऊर्द्धंतः, यस्मात् प्राणेन प्रेरितं, 'तत्' तस्मात् 'वै' निश्चितम् अथर्वणः 'शिरः' एतद् ग्रन्थरूपं 'देवकोशः' देवानामिन्द्रादीनां कोशो निधिः 'समुञ्जितः सुगोपितः सुरक्षितः। तद्ग्रन्थरूपमुद्भूतं सत् केन रक्षितम्? अत आह, तत् प्राण इति। 'तत् शिरः'

न च दिवो देवजनेन गुप्ता
न चान्तरिक्षाणि न च भूम इमाः ।
यस्मिन्निदं सर्वमोतप्रोतं
तस्मादन्यं न परं किञ्च नास्ति ॥
न तस्मात्पूर्वं न परं तदस्ति
न भूतं नोत भव्यं यदासीत् ।

अथर्वशिरः प्राणोऽभिरक्षति प्राणाधीनत्वादध्ययनस्य, प्राणस्य अन्नाधीनस्थितिकत्वादन्नमप्यभिरक्षति। तर्हि सुषुप्ते कस्माधीत इत्यत आह, मन इति। 'मनसा मनस्यभिमन्वानधीयेयेत्यथाधीत' इति श्रुतेः मनोऽप्यभिरक्षति।

यं देवमेषोपनिषत् स्तौति, तस्योपनिषदुत्पत्तिप्रकार-कथनेन महत्त्वमुक्ता प्रकृतं तदेव स्तवनमनुसन्धत्ते न चेति। देवादीनां नवत्वं गुणसङ्करेण द्रष्टव्यम्; तद्यथा, द्यौर्लोकः सात्त्विक-राजस-तामस-भेदेन त्रिधा; त्रिविधोऽपि प्रत्येकं सङ्करेण नवधा; एवमन्तरिक्षं भूमिश्च। यद्वा जम्बूद्वीपस्य नवखण्डत्वात् इतरयोरपि तथा खण्डाः कल्पाः। 'देवजनेन' देवजनकेन, अथवा, देवाः 'जनाः' सेवका यस्य तेन रुद्रेण 'गुप्ता' गोपिता रक्षिता। भूम इमा इति छान्दसो वर्णलोपः, भूमय इमाः गुप्ता इति। न च केवलं गुप्ताः, किन्तु व्याप्ता अपि इत्याह, यस्मिन्निति। ओतं प्रोतं तन्तुष्विव पट आतत प्रततश्च ऊर्ध्वं तन्तुभिरावयनं तिर्यक् तन्तुभिः प्रवयणं 'यस्मात्' देवात् न ह्यन्यत् 'परं' भिन्नमस्ति देवसत्त्वायत्तत्वात् जगत्सत्त्वस्य, 'परम्' उत्कृष्टं वा नास्ती-

सहस्रपादेकमूर्ध्ना व्याप्तं
स एवेदमावरीवर्त्ति भूतम् ॥
अक्षरात् सञ्जायते कालः कालाद् व्यापक उच्यते ॥
व्यापको हि भगवान् रुद्रो भोगायमानो
यदा शेते रुद्रस्तदा संहार्य्यते प्रजाः। उच्छ्वसिते
तमो भवति, तमस आपोऽप्स्वङ्गुल्या मथिते

त्यर्थः। वर्त्तमानव्याप्तिमुक्त्वा भूतभविष्यतोरपि व्याप्तिमाह, न तत्रादिति। यत् भूतं भव्यं वा अस्ति तदपि तस्मात् पूर्वं परञ्च नासीत् न भविष्यति च इत्यपि बोध्यम्।

नन्वेकेन कथमनेकं व्याप्तम्? अत आह, सहस्रेति। सहस्रपात् कार्य्यरूपेण 'एकमूर्द्धा' कारणरूपेण सहस्रपाच्चा-मावेकमूर्द्धा च सहस्रपादेकमूर्द्धा तेन व्याप्तमिदम्; कार-णेन कार्य्यव्याप्तिर्मृदादौ प्रसिद्धा; न केवलं तिलतैल-दधि-सर्पिरादिवत् व्याप्तिमात्रम्; किन्तु स एवातिशयेन आह-णोति, 'आवरीवर्त्ति' सर्वांशेन व्याप्नोति; न तु खलु चक्रा-दिवत् ततोऽन्यत् किञ्चिदस्ति। 'अक्षरात्' कूटस्थात् 'कालः' सङ्कर्षणः हन्त्रधिपः क्षणादिव्यवहारनिमित्तभूतः सञ्जायते, 'कालाद्व्यापक उच्यते' सति काले व्याप्य व्यापक सञ्ज्ञां लभते; 'भोगायमानः' सर्पशरीरमिव सर्वतः सङ्क्षिप्य यदा 'शेते' उपरतक्रियो भवति, तदा 'संहार्य्यते' संहर्त्ता भवतीत्यर्थः।

सम्प्रति सृष्टिमाह, उच्छ्वसिते इति। 'उच्छ्वसिते' कार्य्य-जननोत्सुके ईश्वरे सति 'तमः' अज्ञानं प्रवृत्तं भवति,

मथितं शिशिरे शिशिरं मथ्यमानं फेनं भवति, फेनादण्डं भवत्यण्डाद् ब्रह्मा भवति, ब्रह्मणो वायुः, वायोरोङ्कारः, ओङ्कारात् सावित्री, सावित्र्या गायत्री, गायत्र्या लोका भवन्ति । अर्च्चयन्ति तपः सत्यं मधु क्षरन्ति यद् ध्रुवम् ।

तमसः आकाशादिक्रमेण आपः, अप्सु अङ्गुल्या 'मथिते' मथने कृते सति तक्रमिव जायते । ततः 'शिशिरे' विलम्बे सति 'शिशिरं' शीतं भवति ; शीतार्थाः शब्दाः विलम्बार्था अपि भवन्ति, यथा, शीतकोऽयं विलम्बकारीति गम्यते । अथ वा, 'शिशिरे' वायौ वाति शिशिरं भवतीत्यर्थः । शीतलं सत् पुनर्मथ्यमानं फेनो भवति, फेनात् कालेन अण्डं भवति, 'ब्रह्मा' प्रजापतिः, 'वायुः' प्राणाख्यः, "मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम्" इत्युक्तेः । वायोरोङ्कारः, ओङ्कारात् 'सावित्री' गायत्र्याः पूर्वावस्था व्याहृत्याख्या, "प्रणवादक्षरत्रयाद्व्याहृतित्रयम्" इत्युक्तेः । 'गायत्री' तत्पदादिका, 'गायत्र्याः' वेदत्रयद्वारा त्रयो लोका भवन्ति ।अर्च्चयन्ति लोकान् बुधाः, कुतः ? यतो लोकः तपः सत्यं यच्च ध्रुवं 'मधु' अमृतं मोक्षाख्यं तत् क्षरन्ति । शरीरसाध्यत्वात् तप आदीनां, शरीरस्य च सृष्टिप्रधानत्वात् इतरथा विद्यात्, यतः सुषुप्तिवज्जाड्यात्तन्न निवर्त्तते, अत एव ईश्वरस्य जीवानुग्रहाय सृष्टिनिर्माणमिति ।

किं तत् परमं तपः ? इत्याह, आप इति । तपःसाधनत्वादयं मन्त्रस्तप इत्युक्तः ; तस्मात् प्रयत्नेन प्राणायामोऽप्यावर्त्तनीयः, इति भावः । 'तपःसत्ये' लोकाख्ये ध्रुवं

एतद्धि परमं तपः। आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरों नम इति ॥ ६ ॥

य इदमथर्वशिरो ब्राह्मणोऽधीते, अश्रोत्रियः श्रोत्रियो भवति, अनुपनीत उपनीतो भवति, सोऽग्निपूतो भवति, स वायुपूतो भवति, स सूर्य्यपूतो भवति, स सोमपूतो भवति, स सत्यपूतो भवति, स सर्वैर्देवैर्ज्ञातो भवति, स सर्वैर्वेदैरनुध्यातो भवति, स सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो

मधु 'चरन्ति' प्रस्तुवन्ति, 'लोकाः', भूरादयः; तेन तान्-र्चयन्ति; एतत् 'हि' यस्मात् परमं 'तपः' तपःफलं गायत्री-शिरः साध्यमिति चार्थः। सम्प्रत्यध्ययनफलमाह, य इद-मथर्वशिर इति। 'ब्राह्मणः' इति वचनात् उपनीतस्यापि क्षत्रियादेर्नाधिकार इति गम्यते, मुख्यत्वावबोधनाय वा ब्राह्मणग्रहणम्। अधीते इति, अर्थबोधपर्य्यन्तमध्ययनं पाठ-मात्रस्य निन्दाश्रुतेः। न चाल्पायासेन कथं बहुयत्नसाध्यं फलं स्यादिति शङ्क्यं अल्पायासेनाप्यमृतादेर्महाफलस्य-जनकत्वादि-दर्शनात्, वस्तुशक्त्यर्य्यनुयोगायोगात् ॥ ६ ॥

अनधीतवेदोऽपि मात्राध्ययनेनैतादृशो भवतीत्याह, अश्रो-त्रिय इति। श्रोत्रियः' वेदमधीत्य तदर्थानुष्ठाता; 'अनुप-नीतः, द्वितीयादिसंस्कारादि-रहितः; अग्निपूतः 'अग्निना' हुतेन यथा पूतः, वायुना' प्राणायामैर्यथा पूतः, 'सूर्य्येण' उपस्थितेन यथा पूतः, 'सोमेन' सोमयागेन यथा पूतः, 'सत्येन' सत्यभाषितेन यथा पूतः, 'सर्वैः' धर्मसाधनैरनुष्ठितैर्यथा पूतः, तथा सर्वैरित्यर्थः। 'वेदैः' इति वेदानां देवतारूपेण

भवति, तेन सर्वैः क्रतुभिरिष्टं भवति, गायत्र्याः षष्टिसहस्राणि जप्तानि भवन्ति, इतिहास-पुराणानां रुद्राणां शतसहस्राणि जप्तानि भवन्ति। प्रणवानामयुतं जप्तं भवति। स चक्षुषः पङ्क्तिं पुनाति। आसप्तमात् पुरुषयुगान् पुनातीत्याह भगवानथर्वशिरः, सकृज्जप्त्वैव शुचिः स पूतः कर्मण्यो भवति। द्वितीयं जप्त्वा गणाधिपत्यमवाप्नोति। तृतीयं जप्त्वैवमेवानुप्रविशत्योंं सत्यमोंं सत्यमोंं सत्यम्। इत्यथर्ववेदे शिर उपनिषत् समाप्ता ॥ १ ॥

चेतनत्वादनुध्यानं सम्भवति। 'पुरुषयुगान्' पितृपक्षीयान् मातृपक्षीयांश्च। सप्तमात् पुरुषादात्मानमभिव्याप्य पुनातीत्याह 'भगवान्' अथर्वा।

सकृदादिपाठस्य फलमाह, अथर्वशिर इति। 'एवमेव अनुप्रविशति' इति विशेषमपश्यन् सामान्यमेव प्रविशति, तच्च सामान्यरूपं ब्रह्मैव, मोक्षं यातीत्यर्थः। यद्वा, 'एः' विष्णुः 'वः' शिवः, तयोः समाहारः 'एवं' हरि-हर स्वरूपं, तदेव अनुप्रविशतीति; "एर्विष्णुर्वो महेश्वर" इति चैकाक्षरनिर्वचनः। हरोपास्त्या हरिप्राप्तिः, अविरुद्धैक-मूर्त्तित्वात्तयोरिति।

किं तत्सामान्यरूपम् ? यदनुप्रविशतीत्यपेक्षायामाह, सत्यमिति। ओङ्कारवाच्यं सत्यमित्यर्थः, हरिहररूपमप्येत-

गर्भोपनिषत्

ओं पञ्चात्मकं पञ्चसु वर्त्तमानं
षड़ाश्रयं षड्गुणयोगयुक्तम् ।
तं सप्तधातुं त्रिमलं द्वियोनिं
चतुर्विधाहारमयं शरीरम् ॥

दुभयवाच्यं भवति, एकवाच्यं वा ओङ्कारवाच्यं सत्यमेव, साधनान्तरं विनैव अनुप्रविशतीति। द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना।
असष्टपदवाक्यानां दीपिकाथर्वमस्तके ॥
इत्यथर्वशिर उपनिषद्दीपिका समाप्ता ॥ १ ॥

ओं गर्भसंस्था निरूप्यात्र गर्भोपनिषदित्यपि।
पञ्चखण्डाष्टमान्मुण्डात् पैप्पलादभिधा तथा ॥

गर्भवासान्मुच्यत इत्युक्तम्; तत्र को गर्भः? कथञ्च तद्वासः? इत्यपेक्षायां संसारवैराग्यार्थञ्च जन्ममरणादिदुःखं निरूपणीयमिति गर्भोपनिषदारभ्यते। तत्र गर्भस्य मातृपितृशरीरापेक्षत्वात् प्रथमं शरीरस्वरूपमाह, पञ्चात्मकमिति। 'पञ्चात्मकं' पञ्चभूतात्मकं 'पञ्चसु' धारणादिषु आनन्दादिषु च 'वर्त्तमानं' प्रवर्त्तमानं; पञ्चस्वित्यत्र वीप्सा द्रष्टव्या, प्रश्नोत्तरे पञ्चकानां चित्वात्; 'षड़ाश्रयं' षण्णां मधुरादिरसानाम् आश्रयतीति आश्रयं भोगायतनमित्यर्थः। षड्गुणयोगयुक्तं गानादिकलाकुशलत्वात्; सप्त 'धातवः' रसादयो यस्मिन् तत्; सप्तधातुकत्वभावो बहुव्रीहौ, अग्रे तु कपिसप्तधातुकमिति निर्देशः शेषादिभाषेति। 'त्रिमलं' त्रयो मला नख-

पञ्चात्मकमिति कस्मात्, पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमित्यस्मिन् पञ्चात्मके शरीरे का पृथिवी, का आपः, किं तेजः, को वायुः, किमाकाशम्। तत्र पञ्चात्मके शरीरे यत्कठिनं सा पृथिवी, यद् द्रवं ता आपः, यदुष्णं तत्तेजः, यत्समुच्चरति स वायुः, यच्छुषिरं तदाकाशम्। तत्र पृथिवी धारणे, आपः पिण्डीकरणे, तेजः प्रकाशने, वायुर्व्यूहने, आकाशमवकाशप्रदाने। पृथक् श्रोत्रे शब्दोपलब्धौ, त्वक् स्पर्शे, चक्षुषी

लोम-केशा यत्र तत्; मूत्रादीनान्तु अग्नितपीतमलत्वात् न देहमलत्वम्। अथवा, कफादीनां श्लेष्मादिरूपाणां मलत्वम्। द्वियोनिं 'द्वयोः' मातापित्रोः 'योनिः' उत्पत्तिर्यस्य। चतुर्विधाहारमयं लेह्यपेयखाद्यचोष्यलक्षणचतुर्विधाहारविकार इत्यर्थः।

गुरुणा प्रतिज्ञाते शिष्यो विशेषज्ञानाय पृच्छति, पञ्चात्मकं कस्मादिति। अत्र पञ्चसु वर्त्तमानं कथम्? इति प्रश्नो द्रष्टव्यः, उत्तरानुरोधात्, इतिशब्दान्तमुत्तरे। पृथिवीप्रभृतीनां किं लिङ्गम्? इति पृच्छति, का पृथिवीति। कठिन्यादिषु पृथिव्यादिलिङ्गमित्युत्तरयति, तत्र यदिति। शरीरे तेषामुपयोगं दर्शयन् पञ्चसु कथं वर्त्तमानमित्यस्योत्तरमाह, तत्रेति। 'व्यूहनं' मेलनम्। ननु मास्तूदवकाशप्रदानम्? इत्यत आह, पृथुस्त्विति। पृथुः 'एषः' शरीरं यदर्थः। अवकाशं विना पार्थिवं न स्यादिति भावः। द्वितीयपञ्चक-

रूपे, जिह्वा रसने, नासिका घ्राणे, उपस्थ आनन्दने, अपानमुत्सर्गे, बुद्ध्या बुध्यति, मनसा सङ्कल्पयति, वाचा वदति। षड़ाश्रयमिति कस्मात्, मधुराम्ल-लवण-तिक्त-कटु-कषाय-रसान् विन्दतीति, षड़्ज-ऋषभ-गान्धार-मध्यम-पञ्चम-

---

माह, श्रोत्रे इति। श्रोत्रे द्वे शब्दोपलब्धी वर्त्तेते। तृतीय-पञ्चकमाह, उपस्थ इति।

षड़ाश्रयं कस्मादित्यत्र षड्गुणयोगयुक्तञ्च कस्मादित्यपि द्रष्टव्यम्। आद्यस्योत्तरमाह, मधुरेति। 'विन्दति' लभते जानातीत्यर्थः। द्वितीयस्योत्तरं षड़्जेति। एते गायनेषु प्रसिद्धाः; एतत् सप्तस्वरग्रहणं षड्रागोपलक्षणार्थं षड्गुणेत्युक्त-त्वात्। ते च,

'श्रीरागोऽथ वसन्तश्च पञ्चमो भैरवस्तथा।
मेघनादश्च विज्ञेयाः षष्ठो नटनरायणः' ॥ इति

तेषां प्रत्येकं सप्त स्वरा भवन्ति, षट् च षट् च रागिण्यो देव्यः स्त्रियो भवन्तीति षट्त्रिंशत् ज्ञेयाः; ता यथा,

गौड़ी कोलाहली धानी द्रविड़ी मालव-कौशिका।
षष्ठी स्यादेव गन्धारी श्रीरागाच्च विनिर्गता ॥
आदोली कौशिकी चैव रामगरी पुटमञ्जरी।
गुर्ज्जरी चैव देशाख्या वसन्तस्य प्रियास्त्विमाः ॥
भैरवी गुर्जरी चैव भाषा वेलावती तथा।
कर्णाटी रक्तसिंहा च पञ्चमात्ता विनिर्गताः ॥
त्रिगुणा स्तम्भतीर्था च आभीरी ककुभा तथा।
विराड़ी चैव सामेरी भैरवाच्च विनिर्गता ॥

धैवत-निषादास्त्वेतीष्टानिष्ट-शब्दसंज्ञाः प्रणिधा-
नाद्दशविधा भवन्ति ॥ १ ॥

समधातुकमिति कस्मात्, शुक्लो रक्तः
कृष्णो धूम्रः पीतः कपिलः पाण्डुर इति । यथा

वङ्गाला मधुरा चैव कामदा चोकमादिका ।
कम्बुग्रीवा च देवाला मेघरागाद्विनिर्गता ॥
वोटको च———नदा चैव प्रकीर्त्तिता ।
गान्धारी शुद्धमुद्गारी जाता नदनरायणात् ॥ इति ।

तेषां मिथुनानां योगोऽस्मिन् शरीरे भवतीति षड्गुण-
योगयुक्तमित्यर्थः ; इति शब्द एतदर्थविवक्षार्थः ।

ननु पृथिव्यादीनां वृत्तयो धारणादयस्त्रयः पञ्चका उक्ताः,
ते किं सर्वे पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्त्योः उपयुज्यन्ते ? आहोस्वित्
कतिपये ? इति संशये निर्णयमाह । इष्टानिष्टानीति । धारणा-
दिषु 'इष्टानिष्टानि' प्रवृत्तिहेतुभूतानि 'दशविधा' दशविधानि
भवन्ति । भूतवृत्तानां धारणादीनां पञ्चानाम् इष्टानिष्टत्वा-
भावेन प्रवृत्तिनिवृत्त्यजनकत्वात् शब्दादीन्येव दश इष्टा-
निष्टानि भवन्तीति भावः । इष्टानिष्टत्वे द्वारमुक्तम् । शब्देति ।
'शब्द-प्रणिधानं' शब्दप्रयोग-जनकत्वं ; संज्ञाप्रणिधानं प्रत्यय-
जनकत्वं ; व्यवच्छियमाणाः प्रतीयमानास्तु दशैव शब्दादय
इष्टानिष्टत्वेन प्रवृत्तिनिवृत्तिजनका इत्यर्थः ॥ १ ॥

उभयत्र प्रश्नस्याप्युपलक्षणम् । समाधानन्तु तत्र भविष्यति ।
शुक्ल इत्याद्यव्यवहार्य्यद्रव्याणां प्रकारभेदकथनं; न त्वेत एव
समधातवः, तेषामग्रे वक्ष्यमाणत्वात् ; शुक्लपाण्डुरयोः कृष्ण-
धूम्रयोः पीत-कपिलयोश्चावान्तरभेदो द्रष्टव्यः ; नीलश्च कृष्णे-

देवदत्तस्य द्रव्यादिविषया जायन्ते। परस्परं सौम्यगुणत्वात् षड्विधो रसः, रसाच्छोणितं, शोणितान्मांसं, मांसान्मेदो, मेदसः स्नायवः, स्नायुभ्योऽस्थीनि, अस्थिभ्यो मज्जा, मज्जातः शुक्रं, शुक्रशोणितसंयोगादावर्त्तते गर्भो हृदि व्यवस्थां नयति, हृदयेऽन्तराग्निः, अग्निस्थानं

ऽन्तर्भाव्यम्; चित्रञ्च सर्ववर्गेषु यथालाभम्। 'देवदत्तस्य' पुंसो 'द्रव्याणि' सप्तप्रकाराणि 'विषयाः' भोग्यानि 'जायन्ते' सम्पद्यन्ते। तेषां 'परस्परम्' अन्योऽन्यं 'सौम्यगुणत्वात्' अनुकूलगुणत्वात्; यथा, ओदनादीनां व्यञ्जनादयोऽनुकूलाः, तेषां परिणामे षड्विधो रसः, वर्णतः शुक्लादिरूपः, स्वादनो मधुरादिरूपो भवति। चित्ररूपस्य च षट्स्वेवान्तर्भावात्।

शोणितादीन् सप्त धातूनाह, रसादिति। 'रसः' धातुर्मूलं, न स्वयं धातुः; तादर्थ्यात्तु कैश्चित् धातुत्वेनोक्तः; रक्त धातुवादिनान्तु भेदः। स्नायोरैक्यं द्रष्टव्यम्। मज्ज इति। मज्जन् शब्दस्य पञ्चम्येकवचने अनो लोपः। स्त्रीभ्यश्च आवर्त्तते इति। 'शुक्रशोणितसंयोगात्' आशुक्रशोणितसंयोगमारभ्य 'वर्त्तते' अस्तित्वं भजते इत्यर्थः।

धातूनां स्थानमाह,

हृदि व्यवस्थानीति। इत्येतान्युक्तानि धातुरूपाणि 'हृदि व्यवस्था येषां' तानि हृदि व्यवस्थानि; सप्तम्या अलुक्; अतएव धातुषु न्यासो हृदय उक्तः, 'धातुषु प्राणेषु हृत्स्थले'। इति

पित्तं, पित्तस्थाने वायुः, वायुतो हृदयं, प्राजापत्यात् क्रमात् ॥ २ ॥

ऋतुकाले सम्प्रयोगादेकरात्रोषितं कललं

पुनर्हृदये कानि ? इत्यत आह. हृदये इति। हृदये अन्तराग्निर्वर्त्तते, अन्तरश्चामावग्निश्च, 'अग्निः' ओजः ; तदुक्तं प्रपञ्चसारे। "शुक्रं परिणतं हि स्यादोजो नामाष्टमी दशा" इति। अग्निस्थाने पित्तमिति। 'अग्निः' ओजः, स एव 'स्थानम्' आधारः, तत्र पित्तम, अग्नौ तेजोरूपे प्रवर्त्तकं पित्तमित्यर्थः। पित्तस्थो 'वायुः' वातः, वायुं विना प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। हृदयान्तरोजःपित्तवाता वर्त्तन्ते इत्यर्थः। एतत् कफस्याप्युपलक्षणं, दोषाणां वातपित्तकफानां समानदेशत्वस्यौचित्यात्।

ततः किम् ? इत्याह, वायुत इति। वायुतो 'हृदयं' लिङ्गं प्राजापत्यात् क्रमात् प्रवर्त्तते ; प्राजापत्यः क्रमो यथा, स आत्मानं द्वेधा अपातयत्, पतिश्च पत्नी च भवतीति : प्रजापतिर्यथा एकः सन् द्विधाभूतः, तथा पितृहृदयोपलक्षितं लिङ्गमपि द्विधा भवति ; वायुघातेन दीपादिव प्रदीपः, कुसुमादिव गन्ध इति। न स मूलोत्क्रम आशङ्कनीयः ; तेन शरीरं वातपित्तकफात्मकमुच्यते ; यद्वा, प्राजापत्यः क्रमः' धूमादिमार्गः, "अग्ने संवत्सरो वै प्रजापतिः" इत्यादिना प्रजापतिव्रतोक्तो द्रष्टव्यः। स च आरोहावरोहक्रमः, "तद् य इत्थं विदुः" इत्यादिना छान्दोग्ये उक्तः। गीतायाञ्च,

"धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्त्तते" ॥ इति ॥२॥

प्राजापत्यात् क्रमात् पञ्चम्याहुतौ ऋतुकाले प्रयोगादित्य-

भवति, सप्तरात्रोषितं वुद्वुदम्, अर्द्धमासाभ्यन्तरे पिण्डं, मासाभ्यन्तरे कठिनं, मासद्वयेन शिरः, मासत्रयेण पादप्रदेशः, चतुर्थे गुल्फ-जठर-कटि-प्रदेशाः, पञ्चमे पृष्ठवंशः, षष्ठे मुख-नासिकाक्षि-श्रोत्राणि, सप्तमे जीवेन संयुक्तः, अष्टमे सर्वलक्षण-सम्पूर्णः। पितूरेतोऽतिरेकात् पुरुषः, मातूरे-तोऽतिरेकात् स्त्री, उभयोर्वीजतुल्यत्वान्नपुंसकं व्याकुलितमनसोऽन्धाः खञ्जाः कुब्जा वामना

स्वयः। एतेन त्रिमलं कस्मात्? इति प्रश्न उत्तरितः, कफा-दीनां श्लेष्मादिमलरूपत्वात्। ऋतुकाले योषिद्धातुपोषकं पुंवीजं भवति; तेन पुंसः सम्प्रयोगे स्त्रियास्तेजो विशेषो दृश्यते। 'कललम्' ईषद्घनं 'वुद्वुदं' वर्त्तुलम्। याज्ञेन तु अन्यथोक्तम्; तद्यथा, "एकरात्रोषितं कलिलं भवति, पञ्च-रात्राद्वुद्वुदः, सप्तरात्रात् पेशी, द्विसप्तरात्रादर्वुदः, पञ्चविंशति-रात्रात् स्वस्थितो युक्तो भवति, मासमात्रात् कठिनो भवति, द्विमासाभ्यन्तरे शिरः सम्पद्यते, मासत्रयेण ग्रीवाव्यादेशः, मासचतुष्टयेन त्वग्व्यादेशः, पञ्चमे मासि नखरोमव्यादेशः, षष्ठे मुखनासिकाक्षिश्रोत्रञ्च भवति, सप्तमे चलनमसमर्थो भवति, अष्टमे बुद्ध्याध्यवस्यति, नवमे सर्वाङ्गसम्पूर्णो भवति"। 'जीवेन' जीवलिङ्गेन चलनादिना।

पितुरिति। अनेन द्वियोनि कस्मात्? इति परिहृतम्। 'व्याकुलितमनसः' अन्धादिविक्षिप्तचित्तान्निषेकः? 'अन्यो-ऽन्यस्य, स्त्रीपुंसस्य वायुना परिपीड़ितं यत् शुक्रं, तस्य द्वैवि-

भवन्ति। अन्योऽन्यवायु-परिपीड़ित-शुक्रद्वैध्याद् द्विधा तनू स्यादुग्माः प्रजायन्ते। पञ्चात्मकः समर्थः पञ्चात्मिका चेतसा बुद्धिर्गन्धरसादि-ज्ञानाक्षराक्षरमोङ्कारं चिन्तयतीति तदेकाक्षरं ज्ञात्वाष्टौ प्रकृतयः षोड़श विकाराः शरीरे तस्यैव देहिनः। अथ मात्राशित-पीत-नाड़ी-सूत्रगतेन प्राण आप्यायते। अथ नवमे मासि सर्वलक्षणज्ञानसम्पूर्णो भवति, पूर्वजातिं स्मरति, शुभाशुभञ्च कर्म्म विन्दति ॥ ३ ॥

ध्यात् 'तनुः' शुक्रस्वरूपं द्विधा स्यात्; ततो युग्माः प्रजायन्ते। 'पञ्चात्मकः' पञ्चभूतात्मकः पिण्डः 'समर्थः' चिन्तनादौ, 'पञ्चात्मिका' शब्दादिविषया 'चेतसा' अन्तःकरणेन गन्धरसादिविषयं ज्ञानं यस्याः सा गन्धरसादिज्ञाना बुद्धिर्भवति; सा 'क्षरम्' अनित्यम् 'अक्षरं' नित्यं मोक्षञ्च चिन्तयति; 'तदेकाक्षरं' ब्रह्म प्रणवं चिन्तयति, ज्ञात्वा प्रकृतयोऽष्टौ विकाराः षोड़श जायन्ते इति शेषः। तदुक्तम्;

"मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त।
षोड़शकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" ॥ इति।

तत्र मुख्यव्यापाराभावेन शिशुः कथं वर्द्धते? इत्यत आह, अथेति। 'मात्रा' जनन्या 'अशितपीत' इत्यविभक्तिको निर्देशः, अशितपीतेन इत्यर्थः, बालकस्तु रतिसमये पुरुषाङ्गवन्मातुः सम्मुखो वर्द्धते पिण्डप्रतिशरीरत्वात्; तथा च, या अस्य नाभिसम्बद्धा नाड़ी मातुर्हृदयेन सम्बध्यते, सैव सूत्रं;

पूर्वयोनि-सहस्राणि दृष्ट्वा चैव ततो मया।
आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः।
जातश्चैव मृतश्चैव जन्म चैव पुनः पुनः॥
यन्मया परिजनस्यार्थे कृतं कर्म्म शुभाशुभम्।
एकाकी तेन दह्येऽहं गतास्ते फलभोगिनः॥
अहो दुःखोदधौ मग्नो न पश्यामि प्रतिक्रियाम्।
यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत् प्रपद्ये महेश्वरम्॥
अशुभ-क्षयकर्त्तारं फलमुक्ति-प्रदायकम्।
यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत् प्रपद्ये नारायणम्॥

तद्गतेन अन्नरसेन तस्य प्राण आप्यायते; अतएव जातमात्रस्य शिरसि कर्णद्वयमध्यदेशे मातृहृदयास्थिचिह्नलेखा दृश्यते, सा मातुः सम्मुखत्वं व्यनक्ति। सर्वेति। 'सर्वैर्लक्षणज्ञानैः' मनुष्यत्वादिजातिव्यञ्जकैः अवयवैः, अथ च सर्वेषां लक्षणेन ज्ञानकरणानामिन्द्रियाणां 'ज्ञानेन' दर्शनश्रवणादिना समाकीर्णः 'भवति' सम्पद्यते, 'पूर्वजातीः' प्राक्तनजन्मानि 'विन्दति' लभते जानीते इत्यर्थः॥ २॥

तस्याभिलाषमाह, आहारा इति। 'विविधाः' खग-शूकरादिभोग्या अपि; एतेन शरीरं कस्मात्? इति प्रश्नस्य, शीर्य्यतीति व्युत्पत्त्या, उत्तरं दत्तम्। पीताश्चेति नानायोनिषु जातत्वात्। 'जन्म जन्मेति', जन्मनः प्रादुर्भावः एकजन्मानन्तरं द्वितीयं जन्म। 'परिजनस्य' पुत्रकलत्रादेः। एकाकीति, कर्त्तुरेव पापसम्बन्धो नार्जितद्रव्य-भोक्तुरित्य-

अशुभ-क्षयकर्त्तारं फलमुक्ति-प्रदायकम् ।
यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत् साङ्गं योगमभ्यसे ॥
अशुभ-क्षयकर्त्तारं फलमुक्ति-प्रदायकम् ।
यदि योन्याः प्रमुच्यामि ध्याये ब्रह्मसनातनम् ॥

अथ योनिद्वारं सम्प्राप्तो यन्त्रेणापीड्यमानो महता दुःखेन जातमात्रस्तु वैष्णवेन वायुना संस्पृष्टस्तदा न स्मरति जन्ममरणानि, न च कर्म्म शुभाशुभं विन्दति ॥ ४ ॥

शरीरमिति कस्मात्, अग्नयो ह्यत्र श्रियन्ते ज्ञानाग्निर्दर्शनाग्निः कोष्ठाग्निरिति, तत्र कोष्ठाग्निर्नामाशित-पीत-लेह्य-चोष्यं पचति । दर्शनाग्नी रूपाणां दर्शनं करोति । ज्ञानाग्निः

त्यर्थः । इदं लिङ्गम् । 'अभ्यसेत्' अभ्यसेयम् । दुःखेन जन्ममरणानि न स्मरतीत्ययत्नेन सम्बन्धः । अस्मरणे हेत्वन्तरमाह, जातमात्रेति । 'वायुना' मायारूपेण ; तदुक्तम् ।

"दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते" ॥ इति ।

'विन्दति' जानाति ॥ ४ ॥

श्रियन्ते इति, श्रयन्ते इति वक्तव्ये इयट् । 'ज्ञानाग्निः' शरीराग्निः भोक्ता शुभाशुभस्य, 'दर्शनाग्निः' प्रमाता, 'कोष्ठाग्निः' ।

शुभाशुभञ्च कर्म्म विन्दति। तीणि स्थानानि भवन्ति, मुखे आहवनीय, उदरे गार्हपत्यो, हृदि दक्षिणाग्निः, आत्मा यजमानो मनो ब्रह्मा लोभादयः पशवो धृतिर्दीक्षा सन्तोषश्च बुद्धीन्द्रियाणि यज्ञपात्राणि कर्मेन्द्रियाणि हवींषि शिरः कपालं केशा दर्भाः मुखमन्तर्वेदिः चतुष्कपालं

"अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः।
प्राणापान-समायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्" ॥ इत्युक्तः।
अन्त्यादिक्रमेण त्रयाणां लक्षणमाह, तत्रेति। अग्नितेति।
अनेन चतुर्विधाहारमयं कथमिति प्रश्नस्योत्तरमुक्तम् भवति;
स च गार्हपत्यो भूत्वा नाभ्यां तिष्ठति। दर्शनाग्निरिति।
स चतुरस्र आहवनीयो भूत्वा मुखे तिष्ठति। ज्ञानाग्निरिति,
स चार्द्धचन्द्राकृतिर्दक्षिणाग्निर्भूत्वा हृदये तिष्ठति। 'विन्दति'
लभते भोक्तेत्यर्थः।

अत्राग्नित्रये सति शरीरे यज्ञदृष्ट्योपासनमाह, त्रीणीति।
'आहवनीयः' दर्शनाग्निः, 'गार्हपत्यः' कोष्ठाग्निः, 'दक्षि-
णाग्निः' ज्ञानाग्निः; अग्नित्रयं स्थानत्रये स्मृत्वा आहवनी-
यादिबुद्धिः कार्य्या। आत्मा यजमानः अधिपतित्वात्; मनो
ब्रह्मा सोम्यत्वात्; लोभादयः पशवः बध्यत्वात्; कर्मेन्द्रियाणि
हवींषि ज्ञानाग्नौ होमार्हत्वात्; शिरः कपालं तत्साम्यात्;
केशा दर्भाः विक्षिप्तत्वात्; मुखमन्तर्वेदिः मुख्यस्थलत्वात्।

इदानीं शरीरे अवयवविभागमाह, चतुरिति। तदुक्तं
याज्ञवल्क्येन;
"द्वौ शङ्खौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा"। इति।

शिरः षोड़श पार्श्वदन्तपटलानि सप्तोत्तरं मर्म्मशतं माशीतिकं सन्धिशतं सनवकं स्नायुशतं सप्त शिराशतानि पञ्च मज्जाशतानि अस्थीनि च ह वै त्रीणि शतानि षष्टिः सार्द्धचतस्रो रोमाणि कोट्यो हृदयं पलान्यष्टौ द्वादश पला जिह्वा

"अष्टाकपालं शिर" इति तु यास्कः। षोड़शेति। षोड़श-पार्श्वानि, षोड़शदन्ताः षोड़शास्थिदन्तस्थलानि षोड़शपटलानि पार्श्वस्थलानि; एवं द्वितीयभागे चतुःषष्टिदन्ताः स्थलैः सह; तदुक्तम्।

"स्थलैः सह चतुःषष्टिर्दन्ता वै विंशतिर्नखाः" इति। "पार्श्वकाः स्थलकैः सार्द्धं सर्वादेश द्विसप्ततिः" इति। सप्तेति। तदुक्तम्; सप्तोत्तरं मर्म्मशतमिति। माशीतिकमिति। तदुक्तं; द्वे च सन्धिशते तथेति। अवान्तरभेदे न्यूनाधिक्यं स्मृतावुक्तम्। सनवकमित्यादि। नवसंख्याः परिमाणमस्येति, नवकं नवकत्वेन सह वर्त्तते सनवकं, सधीरं सानुकूलमिति-वद्भावप्रधानो निर्देशः नवस्नायुशतानि इत्यर्थः। तदुक्तम्; "शिरः शतानि सप्तैव नवस्नायुशतानि च" इति। पञ्च मज्जाशतानीति। 'मज्जा' पेशी; तदुक्तम्; "पञ्च पेशीशतानि च" इति। अस्थीनि चेति। तदुक्तम्; "तथास्थ्नाञ्च सह षष्ट्या शतत्रयम्" इति। अर्द्धचतस्र इति। चतस्रः कोट्यः एका चार्द्धकोटीत्यर्थः। इदन्तु स्थूलकेशाभिप्रायेण, सूक्ष्माभिप्रायेण तु याज्ञवल्क्योक्तम् बोद्धव्यम्।

यथा, "रोम्णां कोट्यस्तु पञ्चाग्र्यचतस्रश्च तथापराः।
सप्तषष्टिस्तथा लक्ष्याः सार्द्धाः स्वेदायनैः सह।

पित्तप्रस्थं कफस्याढ़कं शुक्रकुड़वं मेदः प्रस्थौ द्वावनियतं मूत्रपुरीषमाहारपरिमाणात्। पैप्पलादं मोक्षशास्त्रं पैप्पलादं मोक्षशास्त्रमिति॥

इति गर्भोपनिषत् समाप्ता॥ २॥

वायवीयैर्विगण्यन्ते विभक्ताः परमाणुभिः" ॥ इति।

'हृदयशब्देन' रसः, जिह्वाशब्देन च जलमुच्यते; तदुक्तम्;

"रसस्य नव विज्ञेया जलस्याञ्जलयो दश"। इति।

पित्तप्रस्थमिति। पित्तस्य 'प्रस्थं' सपादमानीहयं, मानी तु तुरुष्काणां सेरः। तदुक्तम्; पञ्च पित्तमिति। अञ्जलय इति वर्त्तते। कफस्याढ़कमिति। चतुःप्रस्थं तथाढ़कम् इति। 'शुक्रकुड़वम्' इति। शुक्रस्य द्वे प्रसृती इत्यर्थः। याज्ञवल्क्येन तु "श्लेष्मौजसोस्तावदेव रेतसस्तावदेव तु" इति कफशुक्रयोः समपरिमाणत्वमुक्तम्। मेदप्रस्थौ द्वाविति। याज्ञवल्क्येन तु द्वौ मेद इत्युक्तम्। अञ्जलिग्रहणं वर्त्तते। अनियतमिति। याज्ञवल्क्येन तु नियम उक्तः, "समैव तु पुरीषञ्च चत्वारो मूत्रमेव च" इति। अञ्जलय इति वर्त्तते, तत्तु प्रायोऽभिप्रायेण; निष्कर्षे क्रियमाणे तु नास्ति नियमः; अनियमे हेतुः आहारपरिमाणादिति; तस्मिन्नधिके अधिकं, न्यूने न्यूनमित्यर्थः। पिप्पलादेन प्राप्तं पैप्पलादं; द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था।

अत्र प्रसङ्गान्मागधपरिभाषोच्यते पलादिज्ञानार्थम्। तद्यथा;—

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां जायते क्वचित्।
अतः प्रयोग-कार्य्यार्थं मानमत्रोच्यते मया।
त्रसरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः।

त्रसरेणुस्तु पर्य्याय नाम्ना वंशो निगद्यते ।
जालान्तरगतैः सूर्य्यकरैर्वंशो विलोक्यते ।
षड्वंशीभिर्मरीचिः स्यात्ताभिः षड्भिश्च राजिका ।
तिसृभी राजिकाभिश्च सर्षपः प्रोच्यते बुधैः ।
यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम् ।
षड्भिस्तु रत्तिकाभिः स्यान्माषको हेमधानकौ ।
माषैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्धरणः स निगद्यते ।
टङ्कः स एव कथितस्तद् द्वयं कोल उच्यते ।
क्षुद्रो मोरटकश्चैव द्रङ्क्षाणः स निगद्यते ।
कोलद्वयञ्च कर्षः स्यात् स प्रोक्तः पाणिमानिका ।
अक्षः पिचुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ।
विड़ालपदकञ्चैव तथा षोड़शिका मता ।
करमध्यं हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ।
उदुम्बरश्च पर्य्यायैः कर्ष एव निगद्यते ।
स्यात् कर्षाभ्यामर्द्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा ।
शुक्तिभ्याञ्च पलं ज्ञेयं मुष्टिराम्रं चतुर्थिका ।
प्रकुञ्चः षोड़शी विल्वं पलमेवाच कीर्त्तितम ।
पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतश्च निगद्यते ।
प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात् कुड़वोऽर्द्धशरावकः ।
अष्टमानञ्च विज्ञेयं कुड़वाभ्याञ्च मानिका ।
शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र विचक्षणैः ।
शरावाभ्यां भवेत् प्रस्थश्चतुःप्रस्थैस्तथाढ़कम् ।
भाजनं कंसपात्रन्तु शौनक इति ।

इति गर्भोपनिषद्दीपिका समाप्ता ॥ २ ॥

नादविन्दूपनिषत् ।

ओम् अकारो दक्षिणः पक्ष उकारस्तूत्तरः स्मृतः ।
मकारस्तस्य पुच्छं वा अर्धमात्रा शिरस्तथा ॥ १ ॥
पादौ रजस्तमस्तस्य शरीरं सत्वमुच्यते ।
धर्मश्च दक्षिणं चक्षुरधर्मश्चोत्तरं स्मृतम् ॥ २ ॥
भूर्लोकः पादयोस्तस्य भुवर्लोकस्तु जानुनोः ।
स्वर्लोकः कटिदेशे तु नाभिदेशे महर्जगत् ॥ ३ ॥
जनलोकस्तु हृदये कण्ठदेशे तपस्ततः ।
भ्रुवोर्ललाटमध्ये तु सत्यलोको व्यवस्थितः ॥ ४ ॥
सहस्रात्तमिति चात्र मन्त्र एव प्रदर्शितः ।

ओं प्रणवः पञ्चधाकारोकार-मैर्विन्दुनादयुक् ।
अन्त्यो नादस्ततो वर्ण्यस्त्रिखण्डे नादविन्दुनि ॥

तत्राद्यमात्रात्रयं सार्धमात्रहंसाभिधानपक्षिरूपकेण तावद्विविनक्ति, ओं अकार इति । 'पक्षः' पतत्रं, येन पक्षीत्युच्यते 'पुच्छम्' अन्त्यत्वात् । 'वै' प्रसिद्धौ, 'शिरः' उत्तमाङ्गम्, ऊर्ध्वलोकफलत्वात्, रजस्तमः पादौ अधस्त्वसामान्यात् । 'सत्त्वं शरीरं' सर्वाधारत्वात्, धर्माधर्मौ चक्षुषी गतिहेतुत्वात् ।

सप्त लोकान् हंसशरीरे विभज्य दर्शयति, भूर्लोक इत्यादिना । औत्तराध्र्यसाम्यात् भूरादीनां पादाद्याश्रयत्वम् । भुवो लोक इति । भुवश्च महाव्याहृतेरिति सकारस्य उत्व-रेफयोर्विधानात् उत्वपक्षे उत्वे गुणे च रूपम् । 'महर्जगत्' महर्लोकः । भ्रुवोर्ललाटमध्ये च सत्यलोकः, 'तुः' चार्थे ।

एवमेनं समारूढ़ो हंसं योगविचक्षणः ॥ ५ ॥
न बध्यते कर्मचारी पापकोटि-शतैरपि ।
आग्नेयी प्रथमा मात्रा वायव्यैषा वशानुगा ॥ ६ ॥
भानुमण्डल-सङ्काशा भवेन्मात्रा तथोत्तरा ।
परमा चार्द्धमात्रा च वारुणीं तां विदुर्बुधाः ॥ ७॥

सहस्राह्ल्यमिति चात्र मन्त्र एव प्रदर्शितः । सम्मतिरूपेण स यथा, "सहस्राह्ल्यं वियतावस्य पक्षौ हरेर्हंसस्य पततः स्वर्गं म देवानुरस्युपदध्य साक्षी सम्पश्यन् याति भुवनानि विश्वा" इति । स्वशाखायां पूर्वकाण्डे गतत्वात् सम्पूर्णो नोदाहृतः ; अस्यार्थः, सहस्रमहानि किरणाः यस्य स 'सहस्राह्ल्यः' सूर्य्यः एक ऋषिः, स च मूर्धाधिष्ठानः ; तदुक्तम् प्राणाग्निहोत्रे । "तत्र सूर्य्योऽग्निर्नाम सूर्य्यमण्डलाकृतिः सहस्ररश्मिभिः परिवृत एक ऋषिर्भूत्वा मूर्ध्नि तिष्ठति" इति ; तमर्हति सहस्राह्ल्यं 'स्वर्गं' द्युलोकं 'पततः' गच्छतः अस्य 'हरेः' विष्णुरूपस्य 'हंसस्य' ओङ्काररूपस्य 'वियतौ' पूर्वापरावकाशभागौ अकारोकाररूपौ 'पक्षौ' पतत्रे ज्ञातव्यौ, 'स' ओङ्कारः सर्वान् देवान् सात्त्विकान् 'उरसि' हृदये सत्त्वरूपे 'उपदध्य' निधाय विश्वानि भुवनानि साक्षात् पश्यन् याति शाश्वतं ब्रह्मलोकपर्य्यन्तम् ; तदारूढ़ उपासकोऽपि तद्यातीति भावः । समारूढ़स्तच्चिन्तनात् ।

ओङ्कारस्य हंसरूपेणोपासनां फलञ्चोक्त्वा चतसृणां मात्राणां देवता आह, आग्नेयीति । 'एषा' मध्यमा मध्यवृत्तित्वात् उभयोः, 'वशानुगा' वशवर्त्तिनी 'उत्तरा' मकाराख्या, 'भानुमण्डलसङ्काशा' अर्थात् भानुदेवत्या 'अर्द्धमात्रा' चतुर्थी ।

कलात्रयानना वापि तासां मात्रा प्रतिष्ठिता।
एष ओङ्कार आख्यातो धारणाभिर्निबोधत॥ ८॥
योषिणी प्रथमा मात्रा विद्युन्माला तथापरा।
पतङ्गी च तृतीया स्याच्चतुर्थी वायुवेगिनी॥ ९॥
पञ्चमी नामधेया च षष्ठी चैन्द्री विधीयते।
सप्तमी वैष्णवी नाम शङ्करी च तथाष्टमी॥ १०॥
नवमी महती नाम ध्रुवेति दशमी मता।
एकादशी भवेन्मौनी ब्राह्मीति द्वादशी मता॥ ११॥

इदानीं चतसृणामुदात्तादिभेदेन लक्षणं प्रत्येकं तिस्रस्तिस्रो मात्रा दर्शयितुमाह, कलात्रयानना वेति। वा शब्दश्चार्थे; 'तासां' चतसृणां मात्राणां मध्ये एकैका मात्रा कलात्रयानना च 'प्रतिष्ठिता' निश्चिता, 'कलात्रयेण' मात्रात्रयेण 'आननम्' प्राणनं यस्याः सा, मात्रात्रयशरीरा इत्यर्थः। 'एषः' इत्युपसंहारः।

इदानीं द्वादशानां कलानां मध्ये स्थानतो नामतश्चिन्तारूपां धारणां दर्शयति, धारणाभिरिति। 'घोषः प्रज्ञा तत् फला घोषिणी, 'विद्युन्माली' यक्षराजः, तल्लोकप्रदा विद्युन्माली, 'पतङ्गी' पक्षिणी, आकाशगतिप्रदत्वात्, 'वायुवेगिनी' शीघ्रगतिप्रदा, 'नामधेया' पितृलोकप्रदत्वात्; पितरो हि नामभिरिज्यन्ते, "यन्नाम्ना पातयेत् पिण्डं तं नयेत् ब्रह्म शाश्वतम्" इत्युक्तेः। 'ऐन्द्री' इन्द्रसायुज्यप्रदत्वात्; 'वैष्णवी' विष्णुलोकप्रदत्वात्; 'शाङ्करी' शिवलोकप्रदत्वात्; 'महती' महर्लोकप्रदत्वात्; 'ध्रुवा' ध्रुवलोकप्रदत्वात्; 'मौनी' मुनीनां

प्रथमायान्तु मात्रायां यदि प्राणैर्वियुज्यते ।
स राजा भारते वर्षे सार्वभौमः प्रजायते ॥ १२ ॥
द्वितीयायां समुत्क्रान्तो भवेद्यक्षो महात्मवान् ।
विद्याधरस्तृतीयायां गन्धर्वस्तु चतुर्थिकाम् ॥ १३ ॥
पञ्चम्यामथ मात्रायां यदि प्राणैर्वियुज्यते ।
उषितः सहदेवत्वं सोमलोके महीयते ॥ १४ ॥
षष्ठ्यामिन्द्रस्य सायुज्यं सप्तम्यां वैष्णवं पदम् ।
अष्टम्यां व्रजते रुद्रं पशूनाञ्च पतिस्तथा ॥ १५ ॥
नवम्याञ्च महर्लोकं दशम्याञ्च ध्रुवं व्रजेत् ।
एकादश्यां तपोलोकं द्वादश्यां ब्रह्म शाश्वतम् १६॥२
ततः परतरं शुद्धं व्यापकं निष्कलं शिवम् ।
सदोदितं परं ब्रह्म ज्योतिषामुदयो यतः ॥ १७॥

लोकं तपोलोकं प्रददाति ; तेन 'ब्राह्मी' ब्रह्मलोकं गमयति ; तेन ततः परन्तु फलं नादान्ते न लभ्यते ॥

इदानीं तत्तद्धारणासु स्थितान्तःकरणस्य प्राणवियोगे फल-विशेषं नामभिः सूचितमाह, प्रथमायामित्यादिना । चतुर्थिकां प्राप्य समुत्क्रान्त इत्यन्वयः । देवत्वं प्राप्य सह देवैः 'ओषितः' वा उषितः सन् ब्रह्मलोकं 'शाश्वतं' ब्रह्मायुःपरिमितम् ॥२॥

पञ्चमात्रस्य नादान्तस्य विन्दुनामकस्य फलमाह, तत इति । ततः परतरं परं ब्रह्म इत्यन्वयः, ज्ञेयमिति शेषः । पूर्वोक्तं फलं परं, तस्मादिदमुत्कृष्यते इति परतरं, 'निष्कलं' कला द्वादशमात्राः, तद्विषयातिगं निष्कलं ; यद्वा 'कलाः'

अतीन्द्रियं गुणातीतं मनो लीनं यदा भवेत्।
अनौपम्यमभावञ्च योगयुक्तं तदादिशेत्॥ १८॥
तद्भक्तस्तत्समासक्तः शनैर्मुञ्चेत् कलेवरम्।

षोड़श षष्ठप्रश्नोक्ताः, तद्रहितम्; यतो 'ज्योतिषां' मन-आदीनां चक्षुरादीनां सूर्य्यादीनाञ्च उदयः, "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति श्रुतेः।

कथमिदं लभ्यते? यदा तदेतद्धारणा भवति, किं नाद-धारणया फलं? मनोलय एव; तदुक्तम्।

"काष्ठे प्रवर्त्तितो वह्निः काष्ठेन सह शाम्यति।
नादे प्रवर्त्तितं चित्तं नादेन सह लीयते"॥ इति
द्वादशान्तेः तदेवाह मनो लीनमिति।

ननु मनोलये माध्यमिकवच्छून्यमेव तत्त्वं फलं स्यादित्यत आह आदिशेदिति। यदा मनो लीनं भवेत्तदा 'आदिशेत्' उपदिशेत् गुरुः, तदैव हि परमोऽधिकारः, न तु मनागपि विषयाभिलाषे सति मुख्योऽधिकारः। अथवा, 'तदादिशेत्' लब्धमिति कथयेत् मध्यस्थः, मध्ये मनो विशेषणानि। उपमैव औपम्यम्, स्वार्थे ष्यण्; न औपम्यं यस्य मनसः अनौपम्यम्, न भावयति चिन्तयति इत्यभावम्, जीवपरमात्मनोरैक्यं योगः, तदुक्तम्; अथवा 'योगः' चित्तवृत्तिनिरोधः, तदुक्तम्।

अथवा योगयुक्तस्य मनसः किं लक्षणम्? अत आह, मन इति। यदा मनो लीनं भवत् तथा अनौपम्यमभावं भवेत्, तदा 'योगयुक्तम्' प्राप्तयोगमिति 'आदिशेत्' कथयेदित्यर्थः। तस्मिन् भक्तियेस्य स तद्भक्तः। "भक्त्या लभ्यस्त्वन-

सुस्थितो योगचारेण सर्वसङ्ग-विवर्जितः ॥ २९ ॥
ततो विलीनपाशोऽसौ विमलः केवलः प्रभुः ।
तेनैव ब्रह्मभावेन परमानन्दमश्नुते ।
परमानन्दमश्नुते ॥ ३० ॥ इति ॥ ३ ॥
इत्यथर्ववेदे नादविन्दूपनिषत् समाप्ता ॥ ३ ॥

अथ ब्रह्मविन्दूपनिषत् ।

ओं मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धञ्चाशुद्धमेव च ।
अशुद्धं कामसङ्कल्पं शुद्धं कामविवर्जितम् ॥ १ ॥

न्यथा" इत्युक्तत्वात् । तस्मिन् मना यस्य तन्मनाः, 'असक्तः' विषयेषु ; छान्दसः सन्धिः ; अथवा 'तन्मनाः सक्तः' इति पठनीयम्, 'सक्तः' आसक्तस्तत्रैव । 'योगचारेण' योगमार्गेण, 'सुस्थितः' सुस्थीभूतः, 'पाशाः' कर्म्माणि, 'केवलः प्रभुः' जीव-भावरहितः । द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था । अत्र प्रणवस्य नादविन्दो-र्निरूपणादकारादि-त्रये सत्यपि प्राधान्यान्नादविन्दूपनिषत् सञ्ज्ञा ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपदवाक्यानां दीपिका नादविन्दुके ॥ ३ ॥
इति नादविन्दूपनिषद्दीपिका सम्पूर्णा ॥

ओं ब्रह्मावबोधिका ब्रह्मविन्दूपनिषदुच्यते ।
अष्टादशी चतुःखण्डा शौनकग्रन्थविस्तरे ॥ १ ॥

उक्तो योगः, तत्फलं ब्रह्मसाक्षात्कारः ; तद् ब्रह्म कीदृशम् ?

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्ध-मोक्षयोः।
बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम् ॥ २ ॥
यतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते।
तस्मान्निर्विषयं नित्यं मनः कार्य्यं मुमुक्षुणा ॥ ३ ॥
निरस्त-विषयासङ्गं सन्निरुद्धं मनो हृदि।
यदा यात्युन्मनीभावं तदा तत् परमम्पदम् ॥ ४॥
तावदेव निरोद्धव्यं यावद्धृदि गतं क्षयम्।
एतज्ज्ञानञ्च मोक्षञ्च अतोऽन्यो ग्रन्थविस्तरः ॥५॥ १॥
नैव चिन्त्यं न चाचिन्त्यमचिन्त्यं चिन्त्यमेव च।

कीदृशः साक्षात्कारः? कीदृशश्च लयरूपः समाधिः? एतदर्थमुत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते, मनो हि द्विविधमित्यादिना। तयोर्लक्षणमाह, शुद्धमिति। कामात् सङ्कल्पयते तत कामसङ्कल्पम्। मनसो 'मुक्तिः' लयः, 'हृदि' हृत्कमले 'उन्मनीभावः' निःसङ्कल्पता; तदुक्तम्। "यो मनःसुस्थिरीभावः सा चावस्था मनोन्मनी" इति। नैवेति। आद्यपादे विधेयद्वयम्, द्वितीयपादे क्रमेणोद्देश्यद्वयम्।

ननु मनः कथं निर्विषयं स्यात्? तत्त्वस्य चिन्तनीयत्वात्, अतत्त्वस्य च विस्मरणीयताच्च, इत्यत आह, अचिन्त्यमिति। 'अचिन्त्यं' चिन्तयितुमशक्यं यत् तत्त्वं, तन्नैव चिन्त्यम् अविषयत्वात्, 'चिन्त्यमेव' सर्वदा चिन्तयितुं योग्यमेव यत् विषयजातं तदचिन्त्यम् चिन्तयितुमयोग्यं विस्मरणीयं नास्ति, अवस्तुत्वात् न स्मर्त्तव्यं नापि विस्मर्त्तव्यम् किञ्चिदस्तीत्यर्थः।

पक्षपात-विनिर्मुक्तं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ६ ॥
स्वरेण सम्भयेद् योगमस्वरं भावयेत् परम् ।
अस्वरेण हि भावेन भावो नाभाव इष्यते ॥ ७ ॥
तदेव निष्कलं ब्रह्म निर्विकल्पं निरञ्जनम्।
तद् ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा ब्रह्म सम्पद्यते ध्रुवम् ॥ ८॥
निर्विकल्पमनन्तञ्च हेतु-दृष्टान्त-वर्जितम् ।
अप्रमेयमनाद्यञ्च ज्ञात्वा च परमं शिवम् ॥ ९ ॥

'पक्षपातस्तु' तत्त्वचिन्तनम्, अतत्त्वविस्मरणञ्च, तेन 'विनिर्मुक्तं, रहितं यदा भवति, तदा ब्रह्म सम्पद्यते।

प्रथमाधिकारिणं प्रत्याह, स्वरेणेति। 'स्वरेण' शब्देन गुरूपदेशेन प्रणवेन वा 'योगं' चित्तनिरोधं 'सम्भयेत्' आरभेत, 'अस्वरं' शब्दातीतं 'परं' वस्तु 'भावयेत्' चिन्तयेत्। 'भावेन' भाव्यमानेन चिन्त्यमानेन 'भावः' वस्तु परं ब्रह्म, 'अभावः' शून्यं नेष्यते, किन्तु अस्तीति 'इष्यते' गम्यते ; इष सर्पणे : ब्रह्मसाक्षाङ्गवतीत्यर्थः। ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः। अथवा 'स्वरेण' अकारोकारोपलक्षितेन जाग्रत्-स्वप्नाख्येन योगं कुर्य्यात्, अज्ञातिशयेन जाग्रत्-स्वप्नेऽपि तदभ्यास-सम्भवात्, 'अस्वरं' मकारोपलक्षितम् आनन्दस्थानम् 'परम्' अग्रेतनम् भावयेत्। 'अस्वरेण' मकाराख्येन भावेन मात्रया 'नाभावः' अभावो न, किन्तु पूर्णो 'भावः' तुरीयम् 'इष्यते' गम्यते इति तदुक्तममृतविन्दौ,

"अस्वरेण मकारेण पदं सूक्ष्मञ्च गच्छति" इति।

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो न च शासनम्।
न मुमुक्षा न मुक्तिश्च इत्येषा परमार्थता॥१०॥२॥
एक एवात्मा मन्तव्यो जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्तिषु।
स्थानत्रयाद्व्यतीतस्य पुनर्जन्म न विद्यते॥ ११॥
एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्॥ १२॥
घटसम्भृतमाकाशं लीयमाने घटे यथा।
घटो लीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो घटोपमः॥ १३॥
घटवद्विविधाकारं भिद्यमानं पुनः पुनः।
तज्ज्ञानं न च जानाति स जानाति च नित्यशः॥ १४॥
शब्द-मायावृतो यावत्तावत्तिष्ठति पुष्करे।
भिन्ने तमसि चैकत्वमेकमेवानुपश्यति॥ १५॥ ३॥

तदेवेति यत् साक्षात् भवति, तदेव ब्रह्म, न तु तदेव नैवमिति शक्यते। 'निरोधः' मरणम्, 'शासनम्' उपदेशः : न मुक्तिश्च इति। 'एषा' इति पदच्छेदः इदमर्थको निपातः, यद्वा, इत्येषा चेद्बुद्धिः, तर्हि 'परमार्थता' सत्यार्थज्ञता सम्यक्त्वमित्यर्थः। 'व्यतीतस्य' निष्क्रान्तस्य अधिकारिणः, 'नभोपमः' आकाशतुल्यः ; छान्दसः सन्धिः ; नभशब्दोऽकारान्तः। 'भिद्यमानं' देहजालं, 'नित्यशः' नित्यम् आत्मानं स जानाति : द्वितीयान्तात् स्वार्थे शस्प्रत्ययः। शब्देति। शब्दमात्रं या माया न वास्तवी, "वाचा रम्भणम्" इति श्रुतेः ; तया आवृतो यावत्, तावत् 'पुष्करे' हृत्-पुण्डरीके तिष्ठति। 'भिन्ने' ज्ञानेन

शब्दाक्षरं परं ब्रह्म यस्मिन् क्षीणे यदक्षरम् ।
तद्विद्वानक्षरं ध्यायेद्यदीच्छेत्क्षान्तिमात्मनः ॥१६॥
द्वे विद्ये वेदितव्ये तु शब्द-ब्रह्मपरञ्च यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥१७॥
ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी ज्ञान-विज्ञान-तत्त्वतः ।
पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद्ग्रन्थमशेषतः ॥ १८ ॥
गवामनेकवर्णानां क्षीरस्याप्येकवर्णता ।

निहत्ते 'तमसि' अज्ञाने एकत्वं भवति, एकमेव च अनुपश्यति ;

"पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि पयः-करिकराग्रयोः ।
औषधौद्वीप-विहग-तीर्थ-रागोरगान्तरे ।
पुष्करं तुर्य्यवक्त्रे च काण्डे खड्गफलेऽपि च" ॥

इति विश्वः ।

शब्दाक्षरमिति । शब्दश्च तदक्षरञ्च 'शब्दाक्षरं' शब्दब्रह्म इत्यर्थः, तथा 'परं' ब्रह्म चैतन्यञ्च, एतद्द्वयं वर्त्तते । 'विद्वान्' पण्डितः, एतयोर्मध्ये यस्मिन् क्षीणे सति यत् 'अक्षरम्' अक्षीणं भवति, तत् अक्षरं यदि 'ध्यायेत्' चिन्तयेत्, तथा यदि 'इच्छेत्' वाञ्छेत् ; तर्हि शान्तिम् आप्नुयात्, नान्यथा, तदेव स्पष्टयति, द्वे इति । 'निष्णातः' कुशलः ; "निनदीभ्यां स्नातेः कौशले" इति षत्वम् । विद्यास्नात इत्यर्थः । 'मेधावी' ग्रन्थाभ्यासेन कृतबुद्धिः 'ज्ञानं' शाब्दं 'विज्ञानं' साक्षात्कारः, उभयोः 'तत्त्वतः' तत्त्वं ज्ञात्वा, 'त्यबर्थे' पञ्चमी । गवामिति । 'गवां' सौरभेयीणाम् अनेकवर्णानामपि सतीनां यत् क्षीरं, तस्यैक-

क्षीरवत्पश्यते ज्ञानं लिङ्गिनस्तु गवां यथा ॥ १९ ॥
घृतमिव पयसि निगूढं भूते भूते च वसति विज्ञानम्
सततं मन्थयितव्यं मनसा मन्थानभूतेन ॥ २० ॥
ज्ञाननेत्रं समादाय चरेद्वह्निमतःपरम् ।
निष्कलं निर्मलं शान्तं तद्ब्रह्माहमिति स्मृतम् २१
सर्वभूताधिवासञ्च यङ्गूतेषु वसत्यधि ।
सर्वानुग्राहकत्वेन तदस्म्यहं वासुदेव
तदस्म्यहं वासुदेव ॥ २२ ॥ इति ॥ ४ ॥

इत्यथर्ववेदे ब्रह्मविन्दूपनिषत् समाप्ता ॥ ४ ॥

वर्णता भवति, विद्वान् ग्रन्थेषु क्षीरवज्ज्ञानं 'पश्यते' परीक्ष्य गृह्णाति ; यथा 'लिङ्गिनः' वेत्रधारिणः आभीराः गवां क्षीरं गृह्णन्ति, तद्वत्।

सदृष्टान्तं ज्ञेयस्य ग्रहणोपायमाह, घृतमिवेति ज्ञाननेत्रमिति। 'ज्ञानं' शास्त्रोत्थं, तदेव 'नेत्रं' दृष्टिः, तत् 'समादाय' शास्त्रतो गुरुतश्च गृहीत्वा ततः परं 'वह्निं' वैश्वानरम् अनुभवरूपं 'चरेत्' साधयेत्। साक्षात्कारस्य वह्निता शास्त्रे प्रसिद्धा ; यथा,

"ज्ञानाग्निः सर्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन" इति।

यद्वा 'वह्निं' प्रणवं 'चरेत्' उच्चरेत् ; वक्ष्यति च, अग्निं शब्दमेवानुचिन्तयेत्। ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेति। शब्दस्याग्नितां मुखजत्वात् "मुखादग्निरजायत" इति श्रुतेः, प्रकाशकत्वाच्च।

अनुभवस्य विषयमाह निष्कलमिति। अनुभवस्य स्वरू-

अथ अमृतविन्दूपनिषत् ।

ओं शास्त्राण्यधीत्य मेधावी अभ्यस्य च पुनः पुनः ।
परमं ब्रह्मविद्याया उल्कावान्नान्यथोत्सृजेत् ॥ १ ॥

पमभिनीय दर्शयति, तदिति । 'तत्' ज्ञानं ब्रह्माहमित्येवमाकारं स्मृतम् । सर्वेषां भूतानामधिवासोऽस्मिन् सर्वभूताधिवासं यच्च भूतेष्वधिवसति, यस्मादधिकमिति सप्तमी, सर्वानुग्रहकर्तृत्वेन वासुदेव इति प्रसिद्धं तदहमस्मि, स एव वासुदेव इति प्रसिद्धं तदहमस्मि, स एव वासुदेव ईश्वरोऽपि, जीवेश्वरयोर्ब्रह्मण्यैक्यमित्यर्थः । द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपद-वाक्यानां दीपिका ब्रह्मविन्दुके ।

इति ब्रह्मविन्दूपनिषद्दीपिका सम्पूर्णा ॥ ४ ॥

अमृतस्य यथा विन्दुर्मर्त्यं हरति देहिनाम् ।
अल्पग्रन्थोऽप्यष्टखण्डोऽमृतविन्दुस्तथा ह्ययम ॥ १ ॥

योगसाधनस्य प्रथमां पीठिकामाह, शास्त्राणीति । मेधावीति । अध्ययनेन तर्काभ्यासेन मेधापि कर्त्तव्या इत्यर्थः यच्छ्रुतिः ।

"पण्डितो मेधावीति, बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्विद्येति च" । स्मृतिरपि ।

"यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः" इति ।

ब्रह्मविद्यायाः परमं कारणं जीवितमिति शेषः । 'उल्कावत्' चञ्चलं विद्युदुन्मिषित-तुल्यं जीवितम्, 'अन्यथा' प्रकारान्तरेण कामव्यसनादिना 'नोत्सृजेत्' न क्षिपेत्, शास्त्राण्यधीत्ये-

ओङ्कारं रथमारुह्य विष्णुं कृत्वा तु सारथिम्।
ब्रह्मलोक-पदान्वेषी रुद्राराधन-तत्परः ॥ २ ॥
तावद्रथेन गन्तव्यं यावद्रथ-पथि स्थितः।
हित्वा रथपथ-स्थानं रथमुत्सृज्य गच्छति ॥ ३ ॥
मात्रा लिङ्गपदं त्यक्त्वा शब्दव्यञ्जनवर्जिता।
अस्वरेण मकारेण पदं सूक्ष्मञ्च गच्छति ॥ ४ ॥

त्ये तदर्थसाक्षात्काराय प्रयतेत; प्रयत्नश्च वक्ष्यमाणो योगाभ्यासः। यद्वा, ब्रह्मविद्यायाः 'परमं' कारणम् अध्ययनम् 'अन्यथा' ज्ञानमप्राप्य नोत्सृजेत्, 'उल्कावत्' दीपिकावत्: यथा दीपिका तमसि मार्गं गृहीता गृहमप्राप्य नोत्सृज्यते, तद्वत् शास्त्रं साक्षात्कार-पर्य्यन्तं नोत्सृजेदित्यर्थः। ओङ्कारं रथं गतिहेतुत्वात्, रथः ओंकारः; 'विष्णुम्' उकारदेवतां सारथिं कृत्वा; स ह्यूर्द्ध्वगतौ प्रेरकः, तेन सारथ्यं सम्भवति। अकार-देवता यो ब्रह्मा, तस्य यः 'लोकः' ब्रह्मसदनं, तस्य 'पदं' मार्गः, तदन्वेषणशीलः, मकारदेवता यो रुद्रः, तदाराधने 'तत्परः' परायणः।

तावदिति। 'रथेन' ओङ्कारेण तावद्गन्तव्यं, यावत् 'रथ पथि' गन्तव्यं गच्छन् तन्मार्गे स्थितः; समासान्तविधेरनित्यत्वादप्रत्ययो न कृतः। स्थित्वेति। यदा तदेत्यध्याहारः; यदा रथस्य पन्थाः रथपथः; समासान्तोऽकारः; तस्य 'स्थानं' स्थितिः निवृत्तिर्भवति; अत्र तिष्ठतिर्निवृत्तौ वर्त्तते; तदा 'स्थित्वा' कियत्कालं विलम्ब्य रथम् 'उत्सृज्य' त्यक्त्वा 'गच्छति' साध्यसाधनभाव-रहितं स्थानं प्रविशतीत्यर्थः, साकारोपासनापरिवासित-चेतसो यतयो ब्रह्मपदवीमनुप्राप्य प्रव्रजन्तीति

शब्दादिविषयाः पञ्च मनश्चैवातिचञ्चलम् ।
चिन्तयेदात्मनो रश्मीन् प्रत्याहारः स उच्यते ॥५॥१
प्रत्याहारस्तथा ध्यानं प्राणायामोऽथ धारणा ।
तर्कश्चैव समाधिश्च षड़ङ्गो योग उच्यते ॥ ६ ॥

श्रुतेः । 'मात्राः' अकारादयः, तासां 'लिङ्गं' जागरितस्थानो वहिःप्रज्ञः समाङ्ग इत्यादि तस्य 'पदं' स्थानं जागरादि त्यक्त्वा 'शब्देन' स्वरेण 'व्यञ्जनेन च' मकारेण 'वर्जितं' रहितम् । 'अस्वरेण' स्वरातिरिक्तेन मकारेण अन्तरङ्ग-साधनेन 'सूक्ष्मं पदं' तुरीयाख्यं गच्छति ।

शब्दादीति । शब्दादीनि पञ्च 'विषयाः' तदुपलक्षिता-नीन्द्रियाणि 'अतिचञ्चलं' सर्वेन्द्रिय-विषयव्यापि मनश्च 'आत्मनः' सूर्य्यस्थानीयस्य, रश्मय इति, 'चिन्तनम्' आत्मैक्यापादनमिति यावत्, स प्रत्याहारः इत्यर्थः ; तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ।

"यद्यत् पश्यति तत्सर्वं पश्येदात्मानमात्मनि ।
प्रत्याहारः स च प्रोक्तो योगवद्भिर्महात्मभिः" ॥ इति ।

प्रत्याहारः इति । यम-नियमासनानि तु वाह्याङ्गत्वात् न गणितानि । यम-नियमौ तु ;

"अहिंसा सत्यमस्तेयमसङ्गो ह्रीरसञ्चयः ।
आस्तिक्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च मौनं स्थैर्यं क्षमाभयम् ॥
शौचं जपस्तपो होमः श्रद्धातिथ्यं सुरार्चनम् ।
तीर्थाटनं परार्थेहा तुष्टिराचार्य्य-सेवनम् ।
एते यमाः सनियमा उभयोर्द्वादश स्मृताः ॥"

इति द्रष्टव्यौ । 'तर्कः' मननं 'समाधिः' निदिध्यासनं 'रुचिरं' मनोहरं गुरूपदिष्टं रूपं 'चिन्तयेत्' ध्यायेत् । रुचिर इति ।

यथा पर्वतधातूनां दह्यन्ते धमनान्मलाः।
तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणनिग्रहात् ॥७॥
प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषम्।
किल्बिषञ्च क्षयं नीत्वा रुचिरञ्चैव चिन्तयेत् ॥८॥
रुचिरे रेचकञ्चैव वायोराकर्षणन्तथा।
प्राणायामास्त्रयः प्रोक्ता रेचक-पूरक-कुम्भकाः ॥९॥
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह।
त्रिः पठेदायत-प्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥१०॥२
उत्क्षिप्य वायुमाकाशं शून्यं कृत्वा निरात्मकम्।

'रुचिरे' चिन्त्यमाने सति रेचकं कुर्य्यात्; चकारात् कुम्भकम्; तथा वायोः 'आकर्षणम्' अन्तर्नयनं कुर्य्यात्।

प्राणायामत्रयं कुर्य्यादित्याह, प्राणायामा इति। 'प्राणायामाः' निरोधाः 'त्रयः' त्रिविधाः। प्राणायाम-मन्त्रमाह, सव्याहृतिमिति। व्याहृति-शिरसोरपि सप्रणवत्वं बोद्धव्यम्; तदुक्तम्;

"एता एतां सदैतेन तथैभिर्दशभिः सह।
त्रिर्जपेदायत-प्राणः प्राणायामः स उच्यते॥" इति।

'एताः' सप्त व्याहृतीः, 'एतां' गायत्रीम्, 'एतेन' शिरसा, 'एभिः' प्रणवैः; शक्तौ सत्यां त्रिः पठेत्, अशक्तौ तु सकृत्पठेत्।

प्रत्येकं रेचकादीनां लक्षणमाह, उत्क्षिप्येति। वायुम् 'उत्क्षिप्य' ऊर्द्ध्वं नीत्वा 'आकाशम्' उदरं कृत्वा 'निरात्मकं' प्राणरहितम्;

शून्यभावेन युञ्जीयाद्रेचकस्येति लक्षणम् ॥ ११ ॥
न चोच्छ्वसेन्नानुच्छ्वसेन्नैव गात्राणि चालयेत् ।
एवं वायुर्ग्रहीतव्यः पूरकस्येति लक्षणम् ॥ १२ ॥
वक्त्रेणोत्पलनालेन वायुं कृत्वा निराश्रयम् ।
एवं वायुर्ग्रहीतव्यः कुम्भकस्येति लक्षणम् ॥ १३ ॥
अम्बवत् पश्य रूपाणि शृणु शब्दमकर्णवत् ।
काष्ठवत्पश्यते देहं प्रशान्तस्येति लक्षणम् ॥१४॥३॥

"आत्मा देह-मनो-ब्रह्म-स्वभाव-धृति-बुद्धिषु । प्रयत्ने वापि" इति, अपि-शब्दात् प्राणे चेति विश्वाभिधानात् । 'आत्मानं प्राणं' शून्यत्वेन योजयेत्, स रेचक इत्यर्थः ।

अनुच्छ्वसेदिति । नञस्तिङा समासः । उच्छ्वासानुच्छ्वासौ न कुर्य्यात् ; किन्तु निगरण-लक्षण-मनुच्छ्वासमेव कुर्य्यात्, स एव गृहीत इत्युक्तत्वात् । वक्त्रेणेति । उत्पलस्य नालमिव वायुसञ्चार-हेतुत्वात्, तादृशेन वक्त्रेण वायुं 'निराश्रयं' वहिर्निर्गतं कृत्वा यदवस्थानं स कुम्भकः ; प्रकारान्तरेण कुम्भकः एवमिति । यथा वहिः कृतः, तथा वक्त्रेण 'ग्रहीतव्यः' अन्तर्नेयः । नीत्वा रोद्धव्य इति द्विविधं कुम्भकस्य लक्षणम् ; तदुक्तम् ।

"पूरणादि-रेचनान्तः प्राणायामस्तु वैदिकः ।
रेचनादि-पूरणान्तः प्राणायामस्तु तान्त्रिकः" ॥ इति ।

प्रत्याहार-प्राणायामयोर्लक्षणे उक्ता धारणां लक्षयितुं तदधिकारिणं शान्तं लक्षयति, अम्बवदिति । 'पश्य' हे शिष्य ! इति श्रुतेर्वचः ; 'ते' तव स्वीयं देहं काष्ठवत् पश्य निरभि-

मनः सङ्कल्पकं ध्यात्वा संक्षिप्यात्मनि बुद्धिमान्।
धारयित्वा तथात्मानं धारणा परिकीर्त्तिता॥१५॥
आगमस्याविरोधेन ऊहनं तर्क उच्यते।
यं लब्ध्वाप्यवमन्येत समाधिः परिकीर्त्तितः॥१६॥
भूमिभागे समे रम्ये सर्वदोष-विवर्जिते।
कृत्वा मनोमयीं रक्षां जप्त्वा चैवाथ मण्डलम्॥१७॥
पद्मकं स्वस्तिकं वापि भद्रासनमथापि वा।
बद्ध्वा योगासनं सम्यगुत्तराभिमुखः स्थितः॥१८॥

मानितया; प्रशान्तस्यापीति। इदमेव लक्षणम्; अन्यस्य यथा रूपादिकारो न भवति, तद्वत् यस्य रूपदर्शनेऽप्यविक्रियं मनः, काष्ठवत् देहेऽप्यास्थारहितः, स प्रशान्त इत्यर्थः। मन इति। 'मनः' मानसं 'सङ्कल्पकं' सङ्कल्पकर्तृ 'ध्यात्वा' विचिन्त्य 'आत्मनि' बुद्धौ प्राणे वा संक्षिप्य 'आत्मानं' प्राणं बुद्धिं वा 'धारयित्वा' स्थिरीकृत्य यत् तिष्ठति सा धारणा उक्ता।

चतुर्णां लक्षणमुक्त्वा शिष्टयोस्तर्क-समाध्योराह, आगमस्येति। आगम-विरोधेन ऊहने वाच्यता-प्रसङ्गात्; यं 'लब्ध्वा' प्राप्यापि दृष्ट्वापि 'अवमन्येत' अवजानीयात् यदर्थेपि शब्दादिष्टमिति लभ्यते, यं प्राप्य सर्वमन्यत् न रोचते, स समाधिरित्यर्थः "यं लब्ध्वा वापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः" इति गीतोक्तेः। 'मनोमयीम्' आत्मचिन्तनरूपां चक्रमन्त्रादिना दिग्बन्धादिरूपां वा 'मण्डलं' मण्डलब्राह्मणम् आदित्यदेवत्यं "यदेतन्मण्डलं तपति" इत्यादिरूपम्। पद्मकमिति। पद्मकादीनां लक्षणानि योगयाज्ञवल्क्ये उक्तानि।

"ऊर्वरूपरि विप्रेन्द्र ! कृत्वा पादतले उभे ।
पद्मासनं भवेदेतत् सर्वेषामपि पूजितम् ॥
जानूर्वोरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे ।
ऋजुकाय: समासीन: स्वस्तिकं तत् प्रचक्षते" ॥ इति ।

तत्रैव प्रकारान्तरेण स्वस्तिकमुक्तम् ।

"सीवन्यामात्मन: पार्श्वे गुल्फौ निक्षिप्य पादयो: ।
सव्ये दक्षिण-गुल्फन्तु दक्षिणे दक्षिणेतरम् ।
एतच्च स्वस्तिकं प्रोक्तं सर्वपाप-प्रणाशनम्" ॥ इति ।
"गुल्फौ तु वृषणस्याध: सीवन्या: पार्श्वयो: क्षिपेत् ।
पार्श्व-पादौ च पाणिभ्यां दृढं बद्ध्वा सुनिश्चलम् ।
भद्रासनं भवेदेतत् सर्वव्याधि-विषापहम्" ॥ इति ।

'योगासनं' सिद्धासनम् ; तदुक्तं हटप्रदीपिकायाम् ।

योनिस्थानकमङ्घ्रिमूल-घटितं कृत्वा दृढं विन्यसेत्
मेढ्रे पादमथैकमेव नियतं कृत्वा समं विग्रहम् ।
स्थाणु: संयमितेन्द्रियोऽचलदृशा पश्यन् भ्रुवोरन्तरं
चैतन्मोक्ष-कपाट-भेदजनकं सिद्धासनं प्रोच्यते ॥ इति ।

मतान्तरे च ।

"मेढ्रादुपरि विन्यस्य सव्यं गुल्फं तथोपरि ।
गुल्फान्तरञ्च निक्षिप्य सिद्धासनमिदं भवेत् ॥
एतत् सिद्धासनं प्राहुरन्ये वज्रासनं विदु: ।
मुक्तासनं वदन्त्यन्ये प्राहुर्मुक्तासनं परे ॥
यमेष्विव मिताहारोऽप्यहिंसा नियमेष्विव ।
मुख्यं सर्वासनेष्वेकं सिद्धा: सिद्धासनं विदु: ॥
चतुरशीति-पीठेषु सिद्धमेव सदाभ्यसेत् ।
द्वि-सप्तति-सहस्रेषु सुषुम्नामिव नाड़िषु" ॥ इति ।

नासिका-पुटमङ्गुल्या पिधायैकेन मारुतम्।
आकृष्य धारयेदग्निं शब्दमेवाभिचिन्तयेत्॥१९॥४॥
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ओमित्येकेन रेचयेत्।
दिव्यमन्त्रेण बहुशः कुर्यादात्ममल-च्युतिम्॥२०॥
पश्चाज्जायेत पूर्वोक्तं क्रमान्मन्त्रं विनिर्दिशेत्।

योगार्थमासनमिति वा। उत्तरेति। योगस्य उत्तरमार्गप्रदत्त्वात्। नासिकेति। एकं नासिकापुटम् अङ्गुल्या पिधाय 'एकेन' पार्श्वेन 'मारुतं' वायुम् आकृष्य 'धारयेत्' अन्तः स्तम्भयेत्, 'अग्निं' तेजोमयम्, अर्थप्रकाशकञ्च शब्दमेव अभिचिन्तयेत्।

कं शब्दम्? इत्यपेक्षायामाह, ओमित्येकाक्षरमिति। ओमित्येतेनैव मन्त्रेण 'एकेन' पूरणातिरिक्तेन पार्श्वेन रेचयेत् वायुं: तदुक्तम्।

"बद्धपद्मासनो योगी प्राणं चन्द्रेण पूरयेत्।
धारयित्वा यथाशक्ति पुनः सूर्येण रेचयेत्"॥ इति।

'दिव्यमन्त्रेण' प्रणवेन 'आत्ममल-च्युतिं' शरीरमल-नाशं नाड़ीशुद्धिं, प्राणायामैर्नाड़ीमलाः शुष्यन्ति ततस्तासु वायु-प्रचारो भवति। 'आत्ममलः' पापं, तस्य 'च्युतिं' नाशम् इति वा; तदुक्तम्।

"नित्यमेवं प्रकुर्वीत प्राणायामांस्तु षोड़श।
अपि भ्रूणहनं मासात् पुनन्त्यहरहः कृताः"॥ इति।

'पश्चात्' प्राणायामैः पापं दग्ध्वा 'ध्यायेत्' चिन्तयेत् 'पूर्वोक्तं' शब्दमेवाभिचिन्तयेदित्युक्तं, 'क्रमशः' अनुक्रमेण अकारोकार-मकारार्द्धमात्राः लोक-वेद-देवाग्न्यादि-सहिता घोषिण्यादि-मात्राः क्रमसहिताश्च 'ध्यायेत' चिन्तयेत्, 'मन्त्र' मन्त्रं 'निर्दि-

स्थूलातिस्थूल-मात्रायां नातिमूर्धमतिक्रमः ॥२१॥
तिर्य्यगूर्द्ध्वमधो दृष्टिं विनिधार्य्य महामतिः ।
स्थिरस्थायी विनिष्कम्पस्तदा योगं समभ्यसेत् ॥२२॥

येत् उच्चरेत्; अत्र मन्त्रेत्यविभक्तिको निर्देशः। स्थूलेति। 'स्थूलमात्रा' अशीति-प्रणवावृत्तिपर्य्यन्तं धारणम्; तदुक्तम्।

"प्रातर्मध्यदिने सायमर्द्धरात्रे च कुम्भकान्।
शनैरशीति-पर्य्यन्तं चतुर्वारं समभ्यसेत्" ॥ इति।

'अतिस्थूलां' ततोऽप्यधिकाधिकं धारणम्; एवं स्थूलायां मात्रायाम् अतिस्थूलायाञ्च मात्रायाम् 'अतिम्' अतिशयम् ऊर्द्ध्वं नयेत्, मात्रास्वतिशयं न कुर्य्यादित्यर्थः। कस्मात् न कुर्य्यात्? प्रत्युत अतिशये शीघ्रं सिद्धिर्भवति? इत्यत आह, अतिक्रम इति। एवं हि वायोरतिक्रमे दोष उक्तः,

"हिक्का श्वासश्च कासश्च शिरः-कर्णादि-वेदना।
भवन्ति विविधा दोषाः पवनस्य व्यतिक्रमात्" ॥ इति।

तिर्य्यगिति। 'तिर्य्यक्' अग्रे धावन्तीम् 'ऊर्द्ध्वम्' आकाशगामिनीम् 'अधः' वा चरणन्यस्तां 'दृष्टिं' नेत्रकान्तिं 'विनिधार्य्य' धृत्वा 'महामतिः' स्थूललक्ष्यः, 'स्थिरः' चित्तेन, 'स्थायी' दृढ़ासनः। दृष्टेस्तिर्य्यक्त्वमुक्तम्।

"अन्तर्लक्ष-बहिर्दृष्टिर्निमेषोन्मेष-वर्जिता।
एषा हि शाम्भवी मुद्रा सर्वतन्त्रेषु गोपिता" ॥ इति।

ऊर्द्ध्वत्वमप्युक्तम्।

"भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी"। इति।

अधस्त्वमप्युक्तम्।

"दृष्ट्या निश्चलतारया बहिरधः पश्यन्" ॥ इति।

तालमात्रा तथा योगो धारणा योजनन्तथा।
द्वादशमात्रो योगस्तु कालतो नियतः स्मृतः॥२३॥

'विनिष्कम्पम्' विशेषेण निष्कम्पम् 'योगम्' उत्तमं योगं तदा अभ्यसेत्। निष्कम्पोऽप्युत्तमो योगः, सकम्पो मध्यमः, सस्वेदः कनीयान्; तदुक्तम्।

"कनीयसि भवेत् स्वेदः कम्पो भवति मध्यमे।
उत्तिष्ठत्युत्तमे प्राणरोधे पद्मासनं मुहुः" ॥ इति।

कम्पात् 'निष्क्रान्तः' अपगतः, निष्कम्पः उत्तमः, विशेषेण निष्कम्पः अत्युत्तमः, तं समभ्यसेत्।

तालेति। अयं पदार्थो योगशास्त्रे 'कालतः' कालेन 'नियतः' एकरूपः स्मृतः। कः पदार्थः? एकतालौ वायोः कालतो बहिः स्थूलस्य मध्ये प्रवेशः, मध्यस्थस्य च बहिरिनिर्गमनं, सा नियतकाला भवति; यावत्काला पूर्वदिने, तावत्काला परदिने, इति मात्रा नियतकाला भवति; अन्यथा कल्पपर्य्यन्तं भूविवरे भवति।

षोड़श पूरणे चेत्, चतुःषष्टिः कुम्भने, द्वात्रिंशत् रेचने इति; 'योगः' समाधिः, सोऽपि नियतकालः; अन्यथा कल्पपर्य्यन्तं भूविवरे समाधिस्थस्य विदेह-कैवल्याभाव-प्रसङ्गः। 'धारणा' मनःसङ्कल्पकमित्यादि-लक्षणा, सापि "धारयेत् पञ्च घटिका भवरोगैर्विमुच्यते" इत्यादौ नियतकालैवोक्ता; 'योजनं' संयोजनं प्राणापानयोः; यथा पूर्वदिने चेत् षोड़श प्राणायामाः, तर्हि परदिने ततो न्यूना अधिका वा न भवन्ति। द्वादशमात्रो योगो नादविन्दावुक्तः, सोऽपि कालतो नियतः स्मृतः; परस्पर-तुल्यकाला एव घोषिण्यादयो ध्येया इत्यर्थः। अथ च तालादिः फलेऽपि कालतो नियतः स्मृतः, नियतकाल-

अघोषमव्यञ्जनमस्वरञ्च अकण्ठताल्वोष्ठ मनासिकञ्च अरेफजातमुभयोष्ठवर्जितं यदक्षरं न क्षरते कदाचित्

मेव फलं ददाति परिच्छिन्नं, न तु कालापरिच्छिन्नं फलं ददातीत्यर्थः।

तर्हि कालापरिच्छिन्नं फलं किम्? इत्यत आह, अघोषमिति। यदक्षरं तदपरिच्छिन्नफलमित्यर्थः, तत् किमकारादिष्वन्यतरत्? न इत्याह, 'अघोषं' वर्गाणां प्रथमाः, द्वितीयाः, श-ष-सास्वाघोषाः; ततोऽन्ये घोषाः; तत्र भवति। तर्हि फलव्यञ्जनं तद्रूपं नेत्याह, अव्यञ्जनमिति। तर्हि अचः स्वरास्तद्रूपं नेत्याह, अस्वरमिति। न स्वरत्वं यस्य तदस्वरम्। तर्हि अ-कु-ह-विसर्जनीयानां कण्ठः, 'इ-चु-य-शानां तालु' उपूपध्मानीयानामोष्ठौ, तद्रूपं नेत्याह, अकण्ठताल्वोष्ठम्, अस्वरञ्च, अकण्ठोत्पन्नाविवक्षितत्वादसन्धिः; सन्धौ तु न्यूनाक्षरं छन्दः स्यात्। तर्हि नासिकानुस्वारस्य तद्रूपं नेत्याह, अनासिकञ्चेति। तर्हि ऋ-ऌ-र-षाणां मूर्द्धा, तदन्तर्भूतं नेत्याह, अरेफेति। 'रेफजातं' रेफवर्गो मूर्द्धन्यः, तत्र भवतीत्यर्थः। तर्हि ऌ-तु-ल-सानां दन्ताः, तद्रूपं नेत्याह, उभयोष्ठवर्जितमिति। उभौ 'ओष्ठौ' आवरकौ यस्य उभयोष्ठो दन्तः, तेन तदुच्चार्यो वर्णः, तत्र भवतीत्यर्थः। यद्यप्यव्यञ्जनमस्वरमिति वर्णमात्रं प्रतिषिद्धम्, एतावन्तो हि वर्णाः, यद्व्यञ्जनानि स्वराश्च, तथापि सामान्यतो विशेषतश्च प्रतिषेधार्थमघोषाद्युपादानम्।

तर्हि किं तदक्षरं? यस्य लक्षणं वक्तव्यम्, इत्यत आह, न क्षरते कदाचिदिति। नादान्तस्थं परं शान्तमित्यर्थः

यत्प्रतिपादनादमृतविन्दुरिति ग्रन्थाभिधा। अचेत्यं योग-प्रक्रिया। यम-नियमाभ्यां क्षपित-बाह्यदोषः, निर्याति तीर्थादिदेशे सिद्धक्षेत्रे वा सिद्ध-स्वस्तिक-पद्म-भद्र-सिंहाद्यन्यतमदासनमालम्ब्य नियतभुक्,

धौतिर्वस्तिश्च नेतिश्च त्राटकं नौलिका तथा।
कपालभातिश्चैतानि षट्कर्म्माणि प्रचक्षते॥

इत्युक्तैः कर्म्मभिः प्राणसंयमैरेव वा शुद्धनाड़ीगणः, प्राणायामाभ्यासेन सिद्धकेवल-कुम्भकः, अङ्गुष्ठादि-मूर्द्धान्त-मर्म्मप्रदेशेषु प्राणमनो-धारणाभिः प्रत्याहृतेन्द्रियगणः, पृथिव्यादि-पञ्चधारणाभिः शुद्धभूत-भौतिक-तत्त्वः, सगुण-निर्गुण-ध्यानैः क्षपिततमोमलः, उन्मनीभाव-लक्षणं समाधिमारुरुक्षुः, षट्चक्र-भेदेन द्वादशान्तं ब्रह्मरन्ध्रमातिष्ठेत्। तत्प्रकारस्तु मूलबन्धोड्डियानबन्धजालन्धरबन्धैः महाबन्ध-महावेध-शक्तिचालनैश्चापानस्थमपानवायुमूर्द्धमाक्रुच्य, तेन मूलाधारगतं त्रिकोणस्थमग्निं प्रज्वाल्य, तेन कन्दोत्थां कुण्डलीं सर्पाकारां पश्चिम-देहभागेन पूर्वदेहभागमष्टधावेष्ट्य, मुखेन पुच्छं गृहीत्वा, मुखञ्च सुषुम्णा मुखे प्रवेश्य, सुप्तां प्रताप्य, तानेन प्रबोध्य, रोधनं सुषुम्णा मुखं विरलीकृत्य, प्रसार्य्य, तत्र साग्निशिखं वायुं मनसा प्रवेश्य, वंशदेशस्थ-वंशाकृति-सुषुम्णायाः पर्वस्थानीयानि चक्राणि ओङ्कारं समुच्चरन्, मनसा विष्णुचिन्तन-सनाथेन वायुग्नि-महायेन भिन्दानो, मूर्ध्नि महच्छदलमाक्रामेत्, इति। तदुक्तं हंसोपनिषदि। "तं विदित्वा न मृत्युमेति; गुदमवष्टभ्य, आधाराद्वायुमुत्थाप्य, स्वाधिष्ठानं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य, मणिपूरकञ्च गत्वा, अनाहतमतिक्रम्य, विशुद्धौ प्राणान् निरुध्य, आज्ञामनुध्यायन् ब्रह्मरन्ध्रं त्रिमात्रोऽहमित्येवं सर्वदा ध्यायन् इति।

न च प्राणापानयोर्युगपन्निरोधे शूल-हिक्काध्मानादि दोष प्रसङ्ग इति वाच्यम्, गुरूपदिष्टबोधत्रयस्य युगपदनुष्ठितस्य महिम्नः, अमृत-मुखस्य महिम्नः, अमृतमुखस्य जलपूर्णघट-स्येव दोषानवकाशात्। अस्य च योगस्य फलमक्षरावगतिरूपं स्वरव्यञ्जन-वर्जितमित्युपक्रम्य अघोषमित्यादिना उपसंहृतम्।

षट् कर्म्माणि यथा—

"चतुरङ्गुल-विस्तारं सिक्तं वस्त्रं शनैर्ग्रसेत्।
ततः प्रत्याहरेच्चैतदाख्यातं धौतिकर्म्म तत् ॥ १ ॥
नाभिदघ्ने जले पायुन्यस्त-नालोत्कटासनः।
आधाराकुञ्चनं कुर्य्यात् प्रख्यातं वस्तिकर्म्म तत् ॥२॥
सूत्रं वितस्ति सुस्निग्धं नासानाले प्रवेशयेत्।
मुखान्निर्गमयेच्चैषा नेतिः सिद्धैर्निगद्यते ॥ ३ ॥
ईक्षते निश्चलदृशा सूक्ष्मलक्ष्यं समाहितः।
अश्रु-सम्पात-पर्य्यन्तमाचार्य्यैस्त्राटकं मतम् ॥ ४ ॥
अमन्दावर्त्तवेगेन तुन्दं सव्यापसव्यतः।
नतांसो भ्रामयेदेषा नौली गोलैः प्रशस्यते ॥ ५ ॥
भस्त्रेव लोहकारस्य रेच-पूरौ ससम्भ्रमौ।
कपालभाती विख्याता कफदोष-विशोषिणी" ॥ ६ ॥ इति।

बन्धत्रयं क्षुरिकायां व्याख्यातम्। महाबन्धो यथा।

"पार्ष्णिं वामस्य पादस्य योनिस्थाने नियोजयेत्।
वामोरूपरि संस्थाप्य दक्षिणं चरणन्तथा ॥ १ ॥
पूरयित्वा ततो वायुं हृदये चिबुकं दृढ़म्।
निभृत्य योनिमाकुञ्च मनोमध्ये नियोजयेत् ॥ २ ॥
धारयित्वा यथाशक्ति रेचयेदनिलं शनैः।
सव्याङ्गे च समभ्यस्य दक्षाङ्गे पुनरभ्यसेत् ॥ ३ ॥
मतमत्र तु केषाञ्चित् कण्ठबन्धं विवर्जयेत्।

येनासौ पश्यते मार्गं प्राणस्तेन हि गच्छति।
अतः समभ्यसेन्नित्यं सन्मार्ग-गमनाय वै ॥ २५ ॥

राजदन्तद्वयं तत्र जिह्वयोक्तं भवेदिति ॥ ४ ॥
अयं खलु महाबन्धो महासिद्धि-प्रदायकः।
कालपाता महाबन्ध-विमोचन-विचक्षणः।
अयञ्च सर्वनाड़ीनामूर्द्धगति-प्रबोधकः" ॥ इति।

महाविधो यथा।

"महाबन्धस्थितो योगी कृत्वा पूरकमात्मधीः।
वायूनां गतिमाकृष्य निभृतं कण्ठमुद्रया ॥ १ ॥
न्यस्तहस्तयुगो भूमौ निभृतं ताड़येच्छनैः।
पुटद्वयं समाकृत्य वायुः स्फुरति सत्वरम् ॥ २ ॥
सोम-सूर्य्याग्नि-बन्धाय जायते वामृताय वै।
मृतावस्था समुत्पन्ना ततो वायुं विरेचयेत्।
महाविधोऽयमभ्यासान्महासिद्धि-प्रदायकः" ॥३॥ इति।

शक्तिचालनं यथाः।

"पुच्छं प्रगृह्य भुजगीं सुप्तामुद्बोधयेद् बुधः।
निद्रां विहाय सा ऋत्वा ऊर्द्ध्वमुत्तिष्ठते हटात्"॥१॥ इति।

अन्यत्रापि।

सन्तप्तो वह्निना तत्र वायुना चालितो यदा।
प्रसार्य्य फणभृद्भोगं प्रबोधं याति तत्तदा" ॥१॥ इति॥५॥

ननु प्राणस्तत्र तत्र प्रदेशे केनोपायेन नेतव्यः? इत्याह, येनेति। 'असौ' योगी 'येन' मनोलक्षणेन करणेन 'मार्गं' गन्तव्यं 'पश्यते' प्रविश्य गन्तव्यतया निश्चिनोति, प्राणः 'तेन' एव मनसा सह तत्र तत्र याति, मनसा तत्तत्स्थान-

हृद्वारं वायुद्वारञ्च ऊर्द्धद्वारमतः परम् ।
मोक्षद्वारविलञ्चैव शुषिरं मण्डलं विदुः ॥ २६ ॥
भयं क्रोधमथालस्यमतिस्वप्नातिजागरम् ।
अत्याहारमनाहारं नित्यं योगी विवर्जयेत् ॥२७॥
अनेन विधिना सम्यङ् नित्यमभ्यस्यतः क्रमात् ।
स्वयमुत्पद्यते ज्ञानं विभिर्मासैर्न संशयः ॥ २८ ॥
चतुर्भिः पश्यते देवान् पञ्चभिस्तुल्यविक्रमः ।

ध्यानमेव तत्र मूलाधारादौ प्राण-प्रवेशे उपाय इत्यर्थः । यतोऽयं प्राण-प्रवेशे उपाय उपदिष्टः, अतो नित्यं 'सन्मार्ग-गमनाय' सुषुम्णा मार्गप्रवेशाय 'समभ्यसेत्' मनोधारणादि कुर्य्यात् ।

ननु येन मनो याति, तेनैव प्राण इत्यवगत उपायः ; तयोर्मार्गः क्वास्ति ? इत्यत आह, हृदिति । 'हृदः' मनसः 'वायोश्च' प्राणस्य 'द्वारं' प्रवेश-मार्गः, सुषुम्णाख्यमूर्द्धद्वारं वर्त्तते, कण्ठादि मूर्द्धान्तं पृष्ठवंश-गामि सुषुम्णा द्वारमस्तीत्यर्थः । तत ऊर्द्ध्वं किमस्ति ? इत्यत आह, अतः परमिति । 'अतः' अस्मात् द्वारात्परं मोक्षद्वारविलं शिरो भित्त्वा निर्गतमस्ति, मोक्षस्य 'द्वारम्' उपायो ब्रह्मलोकः, तस्य कामविवरम् ।

ननु ब्रह्मलोकस्य क्रममोक्षस्थानत्वात् सूर्य्यमण्डले व्यवधायके सति कथं तत्र गतिः ? इत्यत आह, शुषिरं मण्डलमिति । सूर्य्यमण्डलस्य सच्छिद्रता ; "द्वामिमौ पुरुषौ लोके सूर्य्यमण्डल-भेदिनौ" इत्यादि स्मृतेश्चावसीयते ।

इच्छयाप्नोति कैवल्यं षष्ठे मासि न संशयः ॥२९॥६॥
पार्थिवः पञ्चमात्राणि चतुर्मात्राणि वारुणः ।
आग्नेयस्तु त्रिमात्राणि द्विमात्रो मारुतस्तथा ॥३०॥
एकमात्रस्तथाकाशो ह्यर्द्धमात्रञ्च चिन्तयेत् ।
सिद्धिं कृत्वा तु मनसा चिन्तयेदात्मनात्मनि ॥३१॥

योगे वर्जनीयान्याह भयमिति। 'तुल्यविक्रमः' देवैरेव. कैवल्यञ्च ऐश्वर्य्ययुक्तं च्रुरिकायां प्रदर्शितम् ॥ ६ ॥

पञ्चभूत-धारणासु तदतीत-धारणासु च कीदृशं प्रणव-स्वरूपं ध्येयम् ? इति पृच्छन्तं प्रति क्रमेणोत्तरमाह, पार्थिव इत्यादि। 'पार्थिवः' पृथिवीतत्त्व-धारणायामाश्रितश्चेत् प्रणवो भवति, तदा तस्य पञ्चमात्राणि रूपाणि ध्येयानि। 'वारुणः' जलतत्त्व-धारणायामुपास्यत्वेन आश्रितश्चेदित्यर्थः। गन्धादे-कैकगुण-क्रमान्मात्राह्रासो द्रष्टव्यः। अर्द्धमात्रन्विति। 'तु' अव्याहृत्यर्थः; निरपेक्षीभूय अर्द्धमात्रन्तु चिन्तयितव्यमित्यर्थः।

तर्हि पूर्वेषां चिन्तनानां कोऽभिप्रायः ? इत्यत आह. सिद्धिमिति। तत्तत्सिद्धिमभिप्रेत्य तत्तल्लोकजयाय तानि तानि पार्थिवादि रूपाणि 'मनसा' साधनेन 'आत्मना' स्वयम् 'आत्मनि' बुद्धौ चिन्तयेदित्यर्थः। शरीरे पदादिमूर्द्धपर्य्यन्ते तत्तद्भूतस्थाने तत्तद्भूतस्थानलोकजयो भवति। भूतस्थानादि. यथा।

"भूमिरापस्तथा तेजो वायुराकाश एव च।
एतेषु पञ्चदेवानां धारणा पञ्चधेष्यते ॥
पदादि जानुपर्य्यन्तं पृथिवीस्थानमुच्यते।
आजानु पायुपर्य्यन्तमपां स्थानं प्रकीर्त्यते ॥

विंशत्यर्वाङ्गुलः प्राणो यत्र प्राणः प्रतिष्ठितः ।
एष प्राण इति ख्यातो वाह्यप्राणः सगोचरः ॥३२॥

आपायोर्हृदयान्तञ्च वह्निस्थानं तदुच्यते ।
आहृन्मध्याद् भ्रुवोर्मध्यं यावद्वायुकुलं स्मृतम् ॥
आ भ्रूमध्यात्तु मूर्द्धान्तमाकाशमिति चोच्यते" ॥ इति ।

प्राणायाम एकः, आयम्यत्वेन प्राण उक्तः, अग्निहोत्रादावुपास्यत्वेन वैक उक्तः, तयोः का भेदः ? इत्यत आह । विंशदिति । विंशत्सङ्ख्यकानि पर्वाङ्गुलानि मानमस्य विंशत्यर्वाङ्गुलः ; अङ्गुलान्यनेक-प्रकाराणि सन्ति, तदर्थं पर्वेति विशेषणम् ; तिर्यक्चतुरङ्गुल मितस्य काष्ठस्य चतुर्थोंऽशः पर्वाङ्गुलं, तदेव मुष्यङ्गुलम्, तदुक्तम् ।

"विनाङ्गुष्ठेन शेषाभिर्मुष्टिमङ्गुलिभिः कृताम् ।
चतुर्धा विभजेदेको भागो मुष्यङ्गुलः स्मृतः" ॥ इति ।

द्वादशाङ्गुलता, पञ्चदशाङ्गुलता चान्यत्रोक्ता ; मात्र मध्यमाङ्गुलि-मध्यपर्वतमितादि-स्थूलाङ्गुलाभिप्रायेण, श्वासस्य स्थूल-सूक्ष्म-तारतम्याभिप्रायेण वेत्यविरोधः । तथा च याज्ञवल्क्याः ।

"शरीरादधिकः प्राणो द्वादशाङ्गुलमानतः ।
चतुर्दशाङ्गुलं केचिद् वदन्ति मुनिसत्तमाः" ॥ इति ।
गोरक्षेण तु षड़धिकान्युक्तानि ॥

"षट्त्रिंशदङ्गुलो हंसः प्रयाणं कुरुते वहिः ।
वाम-दक्षिण-भागेन ततः प्राणोऽभिधीयते" ॥ इति ।

वामे पञ्चदश, दक्षिणे च तथेति मिलित्वा त्रिंशदिति वा न विरोधः, अयमायम्यत्वेनोक्तः प्राणः, एष प्राणो यत्र 'प्रतिष्ठितः', यदाधारत्वेन महिमानं गतः स प्राण इति

अशीति-षट्शतञ्चैव सहस्राणि त्रयोदश।
लक्षञ्चैकोऽपि निश्वासः अहोरात्र-प्रमाणतः ॥३३॥
प्राण आद्यो हृदि स्थाने अपानस्तु पुनर्गुदे।
समानो नाभिदेशे तु उदानः कण्ठमाश्रितः ॥३४॥

'ख्यातः' उपास्यत्वेन प्रसिद्धः परमात्मा। तटस्थलक्षणमुक्त्वा स्वरूपलक्षणमाह, वाह्येति। यो वाह्यः प्राणः स 'गोचरः' विषयः दृश्य इत्यर्थः। अर्थादन्यस्त्वदृश्य इति स्वरूपभेदः।

ननु वाह्यप्राणस्य जन्मायुषि कियान् व्यापारः? इति पृष्टे तस्य परिगणनस्य वक्तायास-साध्यत्वादहोरात्र व्यापार परिगणनमाह, अशीतिरिति। एका अशीतिः, षट्शतञ्च, त्रयोदश सहस्राणि च, एको लक्षश्चाहोरात्रेण तावन्निश्वासः। अङ्कतोऽपि ११३६८०। अनेन मानेन आयुर्निश्वास-प्रमाणं गणनीयम्; स्मृतिविरोधश्चिन्त्यः। तत्र हि "एकविंशति-सहस्राणि षट्शतानि दिने दिने" इत्युक्तम्। हंसोपनिषदि च षट्सङ्ख्यया एकविंशति सहस्राणि षट्शतान्यधिकानि भवन्तीति। अत्रोनत्वे नासिक्य प्राणापेक्षया अन्यत्र ग्रन्थे गणना; इह तु रन्ध्रान्तराणि मुखादीन्यपेक्ष्याधिकसङ्ख्योक्तिः, नासिक्ये प्राणे वहति रन्ध्रान्तरेष्वपि किञ्चिद्वहनं भवति, तेनोक्तसङ्ख्यासिद्धिरित्यविरोधसिद्धिः। यदि तु षट्-सङ्ख्याधिकानि षट्शतानीति नान्वयः, किन्तु गुणितानीत्यध्याहृत्य षट्सङ्ख्यया गुणितान्येकविंशति-सहस्राणि षट्-शतानि चेति व्याख्या. अधिकानीति च किञ्चिदधिकानीत्यशीतिरेवेति व्याख्या। अत्र च दशसहस्राणि लिङ्गव्यत्ययेन

व्यानः सर्वेषु चाङ्गेषु सदा व्याहृत्य तिष्ठति ।
अथ वर्णास्तु पञ्चानां प्राणादीनामनुक्रमात् ३५॥७
रक्तवर्ण-मणिप्रख्यः प्राणो वायुः प्रकीर्त्तितः ।
अपानस्तस्य मध्ये तु इन्द्रगोपक-सन्निभः ॥ ३६ ॥
समानस्तस्य मध्ये तु गोक्षीर-स्फटिक-प्रभः ।
आपाण्डुर उदानस्तु व्यानोऽप्यर्चिसमप्रभः ॥ ३७॥
यस्यैष मण्डलं भित्त्वा मारुतो याति मूर्द्धनि ।

वयस्त्रीणि, तेन त्रिंशत् सहस्राणि इति व्याख्या आश्रीयते. तदा श्रुत्योर्नसङ्ख्याभेदः । स्यात् ।

धारणोपयोगितया प्राणादीनां स्थानान्याह, प्राण इति । पञ्च प्राणा वर्त्तन्ते ; तेषां मध्ये य आद्यः 'प्राणः' प्रथममनन-कर्त्ता, स हृदि वर्त्तते इत्यर्थः । नन्वेकः सर्वेष्वङ्गेषु कथं वर्त्तते ? अत उक्तं व्याहृत्येति । विशेषेण 'आहृत्य' आवरण-माच्छादनं कृत्वा व्याप्येत्यर्थः । अथ ध्यानोपयोगितया वर्णानाह, अथेति । ब्रूम इति शेषः, पञ्चानामिव मुख्यत्वात् । तत्तु नाग कूर्म-कृकर-देवदत्त-धनञ्जयानां दशानामपि भाव्यम् । याज्ञवल्क्येन तु दशानां स्थानानि कर्माणि चोक्तानि । ७ ।

रक्तेति । रक्तवर्णो यो मणिः 'तत्प्रख्यः' तत्प्रभः । 'तस्य मध्ये' गुदस्य मध्ये, 'इन्द्रगोपः' कीटविशेषः रक्तवर्णो वर्षासु प्रथमं दृश्यते । समानः 'तस्य मध्ये' नाभिदेशस्य मध्ये 'अर्चिः' वह्निशिखा । योगसाधनस्य प्रयोजनमाह, यस्येति । 'मण्डलं' सहस्रदलम् एक ऋषिस्थानं 'यस्य' साधकस्य एष मारुतो मण्डलं भित्त्वा मूर्द्धनि याति मूर्द्धस्फोटेन

यत्र यत्र म्रियेद्वापि न स भूयोऽभिजायते ॥
न स भूयोऽभिजायते ॥ ३८ ॥

इत्यथर्ववेदे अमृतविन्दूपनिषत् समाप्ता ॥ ५ ॥

ध्यानविन्दूपनिषत्।

ओं योगतत्त्वं प्रवक्ष्यामि योगिनां हितकाम्यया।
तच्छ्रुत्वा च पठित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १ ॥
विष्णुर्नाम महायोगी महामायी महातपाः।
तत्त्वमार्गे यथा दीपो दृश्यते पुरुषोत्तमः ॥ २ ॥
यदि शैलसमं पापं विस्तीर्णं योजनान् बहून्।

स यत्र कुत्रापि मृतो मोक्षं यातीत्यर्थः। द्विरुक्तिर्निश्चयार्था।
इति शब्दः समाप्त्यर्थः।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना।
अस्पष्ट-पद-वाक्यानां दीपिकामृतविन्दुके ॥ इति

अमृतविन्दूपनिषद्दीपिका समाप्ता ॥ ५ ॥

ओं ध्यानविन्दुर्द्विखण्डेयं विष्णोर्ज्ञान प्रधानिका।
ध्यानस्य धारणादिभ्यो यदीत्याह विशिष्टताम् ॥ १ ॥

ध्यानस्य धारणादिभ्यो विशेषं वक्तुमिदमारभ्यते। यदीति।
विस्तीर्णमिति स्वकार्योपलब्ध्या विस्तरो गम्यते; अन्यो

भिद्यते ध्यानयोगेन नान्यो भेदः कदाचन ॥ ३ ॥
वीजाक्षरात्परं विन्दुं नादं विन्दोः परे स्थितम् ।
सुशब्दञ्चाक्षरे क्षीणे निःशब्दं परमं पदम् ॥ ४ ॥

'भेदः' भेदकः नाशकः नास्ति । अत्र यदीत्यतः प्राक् श्लोकद्वयं कैश्चित् पठ्यते, तद्यथा,

"योगतत्त्वं प्रवक्ष्यामि योगिनां हितकाम्यया ।
यच्छ्रुत्वा च पठित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १ ॥
विष्णुर्नाम महायोगी महाकायो महातपाः ।
तत्त्वमार्गं यथा दीपो दृश्यते पुरुषोत्तमः" ॥ २ ॥ इति ।

ततः "यदि शैलसमं पापम्" इत्यादि । तत्तु योगतत्त्वोपनिषदादिभूतम्, अत्र प्रमादतः पठितम् । वीजेति । 'वीजाक्षरं' स्पष्टाक्षरं मकारादि त्रयं पञ्चाशद्वर्णवीजाद्यमिति पीठाब्जकर्णिकायां वर्णानां वीजत्वात् तस्मात्परं 'विन्दुः' विन्दाक्षरं वर्त्तते ; विन्दोः 'परे' भागे 'नादं' नादाक्षरं स्थितम् । तदुक्तं सारदातिलके ।

"सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् ।
आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादविन्दु-समुद्भवः" ॥ इति ।

अत्र शब्दार्थं सृष्टिद्वारा प्रणवसृष्टिरुच्यते । सनातनं नित्यं ब्रह्म निर्गुणं सगुणञ्च ; तत्र निर्गुणं यथा ।

नित्यः सर्वगतः सूक्ष्मः सदानन्दो निरामयः ।
विकार-रहितः साक्षी शिवो ज्ञेयः सनातनः ॥

तथा । निष्क्रियं निर्गुणं शान्तमानन्दमजमव्ययम् ।
अजरामरमव्यक्तमज्ञेयं सकलं ध्रुवम् ॥
ज्ञानात्मकं परं ब्रह्म स्वयं वेद्यं हृदि स्थितम् ।

सत्यं बुद्धेः परं नित्यं निर्मलं निष्कलं स्मृतम्"॥ इति।

सगुणन्तु शक्तिः; यदुक्तम्—

"तच्छक्तिभूतः सर्वेशो भिन्नो ब्रह्मादिमूर्त्तिभिः।

कर्त्ता भोक्ता च संहर्त्ता सकलः स जगन्मयः"॥ इति।

तत्र सृष्टिक्रमः। आदौ सच्चिदानन्दात्मनः शक्तिः उच्छूनरूपतयाभिव्यक्ता पार्थक्येन व्यवहार्य्या। तदुक्तम्।

"तस्माद्विनिर्गता नित्या सर्वगा विश्वसम्भवा"। इति।

तथा "शिवेच्छया परा शक्तिः शिवतत्त्वैकसङ्गता।

ततः परिस्फुरत्यादौ सर्गे तैलं तिलादिव"॥ इति।

तस्याः शक्तेर्नादः, तस्या एवोत्तरावस्थारूपः पुंकालादिव्यपदेशार्हः। तदुक्तम्।

"नादात्मना प्रबुद्धा सा निरामय-पदोन्मुखी।

यदा शक्तिः स्फुरद्रूपा पुंरूपा सा तदा स्मृता"॥ इति।

नादाद्बिन्दुः, तस्या एव घनीभावः क्रियाप्रधानो विः। तदुक्तम्।

"सा तत्त्वसञ्ज्ञा चिन्मात्र-ज्योतिषः सन्निधेस्तदा।

विचिकीर्षुर्घनीभूता क्वचिदभ्येति बिन्दुताम्"॥ इति।

तथा। "अभिव्यक्ता पराशक्तिरविनाभावलक्षणा।

अखण्डा परचिच्छक्ति-व्याप्ता चिद्रूपिणी विभुः॥

समस्त-तत्त्वभावेन विवर्त्तेच्छा-समन्विता।

प्रयाति बिन्दुभावञ्च क्रिया-प्राधान्य-लक्षणम्"॥ इति।

स च बिन्दुः शिव शक्त्युभयात्मकः, क्षोभ्य क्षोभक सम्बन्धरूपश्चेति त्रिविधः। शिवात्मतया बिन्दुसञ्ज्ञः, शक्त्यात्मतया बीजसंज्ञः, सम्बन्धरूपेण नादसंज्ञः, एतौ नादबिन्दुभ्यामन्यौ तत्कार्य्यरूपौ; एभ्यस्त्रिभ्यस्तिस्रः शक्तयो जाताः; बिन्दो रौद्री, नादाज्ज्येष्ठा, बीजाद्वामा। तदुक्तम्।

"विन्दुः शिवात्मकस्तत्र वीजं शक्त्यात्मकं स्मृतम्।
तयोर्योगे भवेन्नादस्तेभ्यो जाता त्रिशक्तयः" ॥ इति।

ताभ्यः क्रमेण रुद्र-ब्रह्म-रमाधिपा जाताः; ते च क्रमेण इच्छाशक्ति-क्रियाशक्ति-ज्ञानशक्ति-स्वरूपाः, वह्नीन्दुर्कस्वरूपिणो निरोधिकार्द्धेन्दु-विन्दु-रूपाः शक्तेरेवावस्थाविशेषाः; एषा-मिच्छा-क्रिया-ज्ञानात्मत्वं शक्तौ तदुत्पन्नत्वात्; आद्य-विन्दोरखण्डो नादमात्रं शब्दब्रह्मात्मा सत उत्पन्नमिति।

"क्रियायाः शक्तिप्रधानायाः शब्दशब्दार्थ-कारणम्।
प्रकृते विन्दुरूपिण्याः शब्दब्रह्माभवत्परम्" ॥ इति।

स शब्दब्रह्म, न तु शब्दार्थरूपम्, आन्तरः स्फोटः शब्द-रूपो वा वाह्यस्फोटः शब्दब्रह्म तयोर्जड़त्वात् ब्रह्मशब्दानर्ह-त्वात्, किन्तु चैतन्यमेव शब्दब्रह्म, तदुक्तम्।

"अनादि-निधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्।
विवर्त्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः" ॥ इति।

तद्विन्दुरूप एवास्यैव सर्वशरीरेषु शब्दत्वेनाविर्भावः। तदुक्तम्।

"सोऽन्तरात्मा तदा देवो नादात्मा यतते स्वयम्।
यथा संस्थान-भेदेन स भूयो वर्णतां गतः ॥
वायुना प्रेर्य्यमाणोऽसौ पिण्डाद्व्यक्तिं प्रयाति हि" ॥ इति।

शब्दब्रह्मैव परानाम शब्दावस्था, सैव चैतन्यरूपा कुण्डलिनी शक्तिः; ततः पश्यन्त्यादिरूपेण वेदराशिराविर्भवति। इयं शब्दसृष्टिः। अथार्थसृष्टिः, शम्भोः शक्तिभावमापन्नान्नादरूप-काल-सहायात्-मायाघनविन्दुरूपमापन्नात् सृष्टि-स्थितिध्वंस-निग्रहानुग्रह-कार्य्य-पञ्चक-कर्त्ता, अतएव जगन्निर्माण-वीज-रूपो जगत् साक्षी सदाशिवो जातः; ततः क्रमेणेश-रुद्र-विष्णु-ब्राह्मण उत्पन्नाः; सर्वसृष्टिमूल-रूपादव्यक्तात् सूक्ष्मसूक्ष्मा-

द्विन्दोर्महान्; ततोऽहंकारः, स त्रिविधः; ततो वैकारिका देवाः तैजसादिन्द्रियाणि, भूतादेस्तन्मात्रद्वारा पञ्चभूतानि; ततो विराड़ित्यर्थसृष्टिः; तत्र शब्दक्रमः शक्तिः, ततोध्वनिः तस्मान्नादः, तस्मान्निरोधिका, ततोऽर्द्धेन्दुः, ततो विन्दुः, तस्मादासीत्परा; ततः पश्यन्ती मध्यमा वाचि वैखरी सर्वजन्मभूरिति; तत्र सत्त्वप्रतिष्ठा चित् शक्तिशब्दवाच्या परमाकाशावस्था, सैव सत्त्वप्रतिष्ठा रजोऽनुविद्धा नादशब्दवाच्याव्यक्तावस्था, सैव तमःप्राचुर्य्यान्निरोधिकाशब्दवाच्या, सैव सत्त्वप्राचुर्य्यादर्द्धेन्दुशब्दवाच्या, तदुभयसम्बन्धाद्विन्दुशब्दवाच्या, असावेव विन्दुर्मूलाधारेऽभिव्यक्तः, परानाम स्वाधिष्ठाने पश्यन्ती, हृदि मध्यमा, जिह्वायां वैखरीति, तदुक्तम्।

"सूक्ष्मा कुण्डलिनी मध्ये ज्योतिर्मात्रास्वरूपिणी।
अश्रोत्रविषया तस्मादुच्छ्वस्त्यूर्द्ध्वगामिनी ॥१॥
स्वयं प्रकाशा पश्यन्ती सुषुम्णामाश्रिता भवेत्।
सैव हृत्पङ्कजं प्राप्य मध्यमा नादरूपिणी ॥ २ ॥
ततः सङ्कल्पमात्रा स्यादविभक्तोर्ध्वगामिनी।
सैवोरः-कण्ठ-तालुस्था शिरो-घ्राणोदर-स्थिता ॥ ३ ॥
जिह्वाभ्रूलोष्ठ-निश्वास-रूपवर्ण-परिग्रहा।
शब्दप्रपञ्चजननी श्रोत्रग्राह्या तु वैखरी" ॥ इति ॥ ४॥

पराशक्तिरूपत्वात् परात्मकत्वात् पश्यन्ती मध्यमा बुद्धिर्यस्या सा मध्यमा हिरण्यगर्भस्थानीया, विशेषेण स्वरत्वाद्वैखरी विराट्स्थानीया, निरोधिकाग्नि-शिवरूपा, अर्द्धेन्दुः सोमशक्तिरूपः, तदुभयसंयोगः सूर्य्यरूपो विन्दुः, तत्र शब्दसृष्टौ प्रणवस्याकारोकार-मकाराः क्रमेण रुद्र-ब्रह्म-रमाधिपाः। इच्छाज्ञानशक्तिरात्मनो वह्नीन्दुर्क-स्वरूपिणी रौद्री ज्येष्ठा वामाशक्तिरूपा गौरी ब्राह्मी वैष्णवीरूपा, विन्दुनादबीजरूपा निरोधि-

अनाहतञ्च यच्छब्दं तस्य शब्दस्य यत्परम् ।
तत्परं चिन्तयेद्यस्तु स योगी छिन्नसंशयः ॥ ५ ॥
बालाग्रशत-साहस्रं तस्य भागस्य भागशः ।
तस्य भागस्य भागार्द्धं तज्ज्ञेयञ्च निरञ्जनम् ॥ ६॥

कार्द्धेन्दुविन्दु सज्ज्ञाः, शक्तिरेवावस्थाविशेषा द्रष्टव्या । अर्थ-सृष्टौ तु ब्रह्म-विष्णु-रुद्राः सूर्य्येन्दु पावकाः इत्येवं क्रमा इति विशेषः । मकारात्परााणि त्रीणि शक्तेरवस्थाविशेषाः, सप्तमी शान्ताख्या ; तत्र वर्णदेवता ब्रह्म-विष्णु-रुद्रेश्वर-शिव-सर्वेश्वराः शक्तिशान्तावस्थेत्युक्ताः । पञ्चधात्वपक्षे तु,

"ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरः शिव एव च ।
पञ्चधा पञ्चदेवत्यः प्रणवः परिकीर्त्तितः" ॥

इत्यथर्वशिखोक्ता पञ्चदेवता द्रष्टव्याः । क्वचिद्व्यत्यासेन देवताकथनं सर्गभेदादेवेति द्रष्टव्यम् ।

प्रकृतमनुसरामः । सुष्ठु 'शब्दः' नादो यस्मात् तत् 'सुशब्दं' शक्तिरूपं, तदपि परेस्थितमर्थान्नादादेवाकारादि व्यज्यते, तस्मिन्नक्षरे क्षीणे सति निःशब्दं परमं पदं वर्त्तते शान्ताख्य परं ब्रह्म । उक्तमेव स्पष्टयति ॥

अनाहतञ्चेति । सर्वत्र स्वरूपापेक्षं नपुंसकत्वं, 'तस्य' शब्दस्य यत् 'परं' कारणं शक्तिः 'तत्परं' तस्यापि परं सच्चिदानन्दरूपं, यो विन्दते सः 'छिन्नसंशयः' नष्टसन्देहः भिद्यते, हृदयग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशया इत्यादि, श्रुतेश्च । तस्यात्यन्त-सूक्ष्मतामाह । बालाग्रेति । शतसहस्रार्द्धं 'भागशः' भागे सति भागस्य 'भागार्द्धं' भागस्य यो भागस्तस्यार्द्धं तत् 'निरञ्जनं' शुद्धं ब्रह्म ज्ञेयं, सर्वपरिमाणानाश्रयत्वेऽपि दुर्लक्षत्व-

पुष्पमध्ये यथा गन्धं पयोमध्ये यथा घृतम्।
तिलमध्ये यथा तैलं पाषाणेष्विव काञ्चनम्॥७॥
एवं सर्वाणि भूतानि मणिसूत्रमिवात्मनि।
स्थिरबुद्धिरसम्मूढ़ो ब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थितः॥८॥
तिलानान्तु यथा तैलं पुष्पे गन्धमिवार्पितम्।
पुरुषस्य शरीरे तु स वाह्याभ्यन्तरे स्थितः॥ ९॥
वृक्षन्तु सकलं विद्याच्छाया तस्यैव निष्कला।

प्रतिपादनायातिसूक्ष्मत्वोक्तिः॥ पुष्पेति। पुष्पमध्ये यथा 'गन्धं' स्वरूपं वर्त्तते। एवमिदं गन्धस्थानीयं देहादिषु वर्त्तते इति शेषः।

ननु तर्हि देहादयः क्व वर्त्तन्ते? इत्यत आह। एवमिति 'एवम्' अनेन प्रकारेण यथा सर्वेषु भूतेष्वात्मा वर्त्तते, एवं सर्वाणि भूतानि वर्त्तन्ते। अत्रापि दृष्टान्तमाह, मणिसूत्रमिति। समाहारद्वन्द्वः; यथा सूत्रे मणयो वर्त्तन्ते, तद्वदित्यर्थः। तदुक्तम्।

"सर्वभूतेषु यः पश्येद् भगवद्भावमात्मनः।
भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः" इति॥

तथा।

"मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव"। इति।

ध्यानाभ्यास-प्रदर्शनायोक्तस्यापि पुनरभिधानम्। तिलानान्विति। तिलानां मध्ये यथा तैलम् 'अर्पितं' व्याप्य स्थितमिति, तथा ब्रह्मवैवर्त्ते इति शेषः॥

ननु कथं सत्यादसत्योद्भवः? इत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन वारयति, वृक्षमिति। 'सकलं' पूर्णं यत्तार्थं 'निष्कला' व्याप्तिः

सकले निष्कले भावे सर्वत्रात्मा व्यवस्थितः ॥१०॥
अतसी-पुष्प-सङ्काशं नाभिस्थाने प्रतिष्ठितम् ।
चतुर्भुजं महावीरं पूरकेण विचिन्तयेत् ॥ ११ ॥
कुम्भकेन हृदि स्थाने चिन्तयेत् कमलासनम् ।
ब्रह्माणं रक्तगौराङ्गं चतुर्वक्त्रं पितामहम् ॥ १२ ॥
रेचकेन तु विद्याच्च ललाटस्थं त्रिलोचनम् ।

मात्रं न पारमार्थिकी । ननु छाया यथा वृक्षातिरिक्ता भवत्येवं जगत् ब्रह्मातिरिक्तं चेद्द्वैतापत्तिरित्याशङ्क्याह । सकल इति । यथार्थे चायथार्थे च ।

इदानीं गुरुरूपेणाज्ञानतिमिरापहं साकार-स्वरूपं ध्येयमित्याह, अतसीति । पूरकेणोपलक्षितं पूरणकाल इति यावत्, षोड़शभिः प्रणवैः पूरयन्नुकारमूर्त्तिं विष्णुं नाभौ स्मरेदिति ज्ञेयम् ॥ पितामहं 'रक्तगौराङ्गं' कपिलवर्णं हृदि स्थाने कुम्भकेन विचिन्तयेदित्यन्वयः । अत्रापि चतुःषष्टिभिः कुम्भयन्नकारात्मकं चिन्तयेदिति ज्ञेयम् ॥ रेचकेनोपलक्षितं 'त्रिलोचनं चिन्तयेत्' मकारमूर्त्तिं ध्यायेत् । द्वात्रिंशद्वीरेचयेदिति ज्ञेयम् । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ।

"वर्णत्रयात्मका ह्येते रेचक-पूरक-कुम्भकाः ।
स एष प्रणवः प्रोक्तः प्राणायामश्च तन्मयः" ॥ इति ॥

तत्र पूरक-कुम्भक-रेचका अकारोकार-मकारा ब्रह्म-विष्णु-रुद्रात्मका ध्येयत्वेनोक्ताः । अत्र तु ब्रह्म विष्णु-रुद्रा इति ब्रह्मणो हृदि ध्यानमुक्तम्, अन्यत्र तु स्वाधिष्ठान उक्तं, न वचनस्य पर्य्यनुयोगोऽस्ति । 'विद्यात्मा' विद्यात्मानं, व्यत्ययेन प्रथमा, अथवा कर्त्तृविशेषणं विद्यावान् साधक इत्यर्थः ॥

शुद्धस्फटिक-सङ्काशं निष्कलं पापनाशनम् ॥ १३॥
अष्टपत्रमधः पुष्पमूर्द्धनालमधोमुखम्।
कदलीपुष्प-सङ्काशं सर्वदेवमयात्मकम् ॥ १४ ॥
शताब्जं शतपत्राढ्यं विप्रकीर्णाब्ज-कर्णिकम्।

नाभौ हृदि ललाटे च ब्रह्म-विष्णु-रुद्राणां ध्यानमुक्तं : तत्र स्थानत्रयपद्मानां सुषुम्णारूपैकनालत्वादेकमेवाभिप्रेत्यावान्तरभेदं दर्शयति, अष्टपत्रमिति। 'अधः' पुष्पमध्ये, अवस्थितं नाभिदेशे वर्त्तमानं पुष्पम्। हृत्पद्ममाह, ऊर्द्धेति। सर्वदेवमयमम्बुजम्। सर्वदेवमयात्मकमिति क्वचित् पाठः॥ मण्डूकाद्यावरणाः तदेवात्मकम्। 'शताब्जं' शतमब्जानि यत्र शताब्जं, शतग्रहणमाधिक्योपलक्षणं ; तेन मूलादि मूर्द्धान्त बहुपद्मं सुषुम्णानालं, तत केचिद्दादशपद्ममाहुः, अपरे षोड़षपद्मम्, अपरे बहुतरपद्ममाहुः, तद्यथा।

"ततस्तु ब्रह्मके काले ध्यायेच्चक्रक्रमं सुधीः।
आधारचक्रं प्रथमं कुलदीपमनन्तरम् ॥
यज्ञचक्रं ततः प्रोक्तं स्वाधिष्ठानात्मकं परम्।
रौद्रं करालचक्रञ्च गह्वरात्मकमेव च ॥
विद्यापदञ्च त्रिमुखं त्रिपदं कालदण्डकम्।
उकारचक्रञ्च ततः कालहारं करण्डकम् ॥
दीपकं लोभजनकमानन्दललितात्मकम्।
मणिपूरक मज्ज्ञञ्च नाकुलं कालभेदनम् ॥
महोत्साहञ्च परमं पादकं पद्ममुच्यते।
कल्पजालं ततश्चिन्त्यं पोषकं लोलमं ततः ॥
नादावर्त्तं पदं प्रोक्तं त्रिपुटञ्च तदुत्तरम्।

तत्रार्क-चन्द्र-वह्नीनामुपर्य्युपरि चिन्तयेत् ॥१५॥
पद्मस्योत्थापनं कृत्वा बोढुं चन्द्राग्नि-सूर्य्ययोः ।

कङ्कालकमतश्चक्रं विख्यातं पुटभेदनम् ॥
महाग्रन्थि विराकाच बन्धे ज्वलन-सञ्ज्ञिकम् ।
अनाहतं यत्र पुटं व्योमचक्रं तथा भवेत् ॥
बोधनं ध्रुवसञ्ज्ञञ्च कलाकन्दलकं ततः ।
क्रौञ्चभेरुण्डविभवं डामरं कुलपीठकम् ॥
कुलकोलाहलं हालावर्त्तं चैव महद्वयम् ।
घोराभैरव-सञ्ज्ञञ्च विशुद्धिः कण्ठमुत्तमम् ॥
पूर्णकं पदमाख्यातमाज्ञाकाकपुटं तथा ।
शृङ्गाटं कामरूपाख्यं पूर्णगिर्य्यात्मकं परम् ॥
महाव्योमात्मकं चक्रं शक्तिरूपमनुस्मरेत्" ॥ इति ।

तदेव मूर्ध्नि शतपत्राब्जमधः वर्त्तते इति शेषः; इदं सहस्रपत्रमित्याहुः। इदमम्बुजत्रयं सुषुम्णालसृणैकनालत्वा-दैकत्वेन विवक्षितमिति विशेषण-विशेष्यभावः। कीदृशं ? विप्रकीर्णाजकर्णिकं 'विप्रकीर्णानि' विवक्षितानि अजानि पूर्वोक्तान्याधारादीनि तथा तत्कर्णिकाश्च यस्य तत्तथा नाना-कमलमित्यर्थः। तत्र प्रत्येकमर्क-चन्द्र-वह्नीनां मूर्त्तिरेकैको-परि ध्यायेत्। तदुक्तं "तस्मिन् सूर्य्येन्दु-पावकम्" इति। 'उत्थापनम्' ऊर्द्धमुखत्वम्। यद्यपि शरीरावयवोऽन्यथाकर्त्तुं न शक्यते विनाशप्रसङ्गात्, तथाप्यधोमुखत्वमधर्मोन्मुखता, ऊर्द्धमुखत्वमास्तिकत्वेनोर्द्धलोकोन्मुखता, विकाशश्च विनि-द्रतानलसतेत्येवं बोद्धव्यम्। अथवा सुषुम्णानाललग्नानि पद्मा-न्येव वाताहतानि ऊर्द्धमुखानि भवन्ति इति तदुत्थापनं द्रष्टव्यम्।

तस्याहुर्बीजमाहृत्य आत्मा सञ्चरते ध्रुवम् ॥ १६ ॥
त्रिस्थानञ्च त्रिमार्गञ्च त्रिब्रह्म च त्रिरक्षरम्।
त्रिमात्रञ्चार्द्धमात्रञ्च यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १७ ॥

किमर्थमुत्थापनम्? अत आह, वोढुं चन्द्राग्नि-सूर्य्ययोरिति। कर्म्मणि षष्ठी, सूर्य्यचन्द्राग्नीन् वोढुमित्यर्थः, चन्द्रस्य मध्ये सूर्य्यपावकयोश्चाद्यन्तयोः क्रमार्थं प्रयोगे कर्त्तव्ये एषां त्रित्वाद्बहुवचनप्रयोगे च कर्त्तव्ये तथानुक्तिरग्नि-सूर्य्ययोरैक्यसूचनार्था, अग्निसूर्य्यौ पुरुषरूपं; चन्द्रश्च स्त्रीरूपं प्रकृतिरूपं; तेन प्रकृतिपुरुषौ वोढुमित्यर्थः। प्रकृतेश्चन्द्रस्य मध्ये ध्यानन्तु तस्याः पुरुषेण व्याप्तिं दर्शयितुं; प्रकृतिर्हि पुरुषेण व्याप्ता पुरुषायत्ता च वर्त्तते। पुंसः सप्तमी वा, चन्द्रादिषु देवतां वोढुमित्यर्थः।

तस्येति। 'तस्य' पद्मस्य 'बीजं' तदर्जितं कर्म्म ज्ञानञ्च 'आहृत्य' गृहीत्वा 'आत्मा' जीवः 'सञ्चरते' लोकाल्लोकान्तरं गच्छतीत्याहुः। 'ध्रुवं' निश्चितम्; श्रुतयः, "पुण्यो वै पुण्येन कर्म्मणा भवति. पापः पापेनेति, तमेतं विद्याकर्म्मणो समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति, साधुकारी साधुर्भवति, पापकारी पापो भवति" इत्याद्याः। अथवा 'सञ्चरते' पत्रात् पत्रान्तरं गच्छति, तस्याष्टधा वृत्तिर्भवति। पूर्वदले पुण्ये मतिः, आग्नेय्यां निद्रालस्यादयो भवन्ति, याम्ये क्रूरे मतिः, नैर्ऋत्ये पापे मनीषा, वारुण्यां क्रीड़ा, वायव्ये गमनादौ बुद्धिः, सौम्ये रतौ प्रीतिः, ईशाने द्रव्यादानं, मध्ये वैराग्यं, केशरे जाग्रदवस्था, कर्णिकायां स्वप्नः, लिङ्गे सुषुप्तम्। पद्मत्यागे तुरीयमिति हंसोपनिषदि पत्रभेदश्रुतेः। अथवा 'तस्य' पद्मस्य 'बीजं' पद्मावयवरूपम् 'आहृत्य' उद्धार्य्य आत्मा 'सञ्चरते'

तैलधारमिवाच्छिन्नं दीर्घघण्टा-निनादवत् ।
अवाग्जं प्रणवस्याग्रं यस्तं वेद स वेदवित् ॥१८॥
प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ १९ ॥

व्यवहरति शब्दव्यवहारस्य मातृकाधीनत्वात् पञ्चाशद्वर्ण-वोजाख्यामिति कर्णिकाविशेषणोक्तेः । तत्पद्मं 'त्रिस्थानं' नाभिर्हृदयं मूर्द्धा चेति त्रीणि स्थानान्यस्य, 'त्रिमार्गञ्च' स्थान-भेदेनोपासनगतिभेदात्, 'त्रिब्रह्म' नाभौ विष्णुः, हृदि ब्रह्मा, मूर्द्धनि त्रिलोचन इति त्रीणि ब्रह्माण्यस्य, 'त्रिरक्षरं' त्रिवार-मक्षराण्यकारादीन्यस्य, 'त्रिमात्रं' ता एव मात्राः अस्य, अकारादिषु मात्राव्यवहारात् । तदेवाजं तदुपर्य्यर्द्धमात्रञ्च, 'यः' पुमान् अकारादिवर्णान्यर्द्धमात्रञ्चं पुरुषं वेद, स 'वेद-वित्' वेदोक्तं वेत्ति ।

इदानीमर्द्धमात्मारूपाद्विन्दोः परस्य नादस्य स्वरूपं दर्श-यंस्तद्ज्ञाने फलमाह, तैलेति । तैलस्य धारा तैलधारं, छान्दसं क्लीवत्वं, यथा तैलधारा अच्छिन्ना सती अविच्छेदेनानुभूयते, तथा विशदा दीर्घा चानुभूयते, तद्वत् । ननु तर्हि धारा-वदेवाग्रे सूक्ष्मो न स्यात् ? अत उपमान्तरम् । दीर्घेति । 'अवाग्जं' ब्रह्मणोऽवाक् अधः तदनुभवात्, प्राग्वर्त्तमानम् ; अथवा न वाचो जातमवाग्जं वाचो विराम उपलभ्यत्वात् । तथा 'प्रणवस्य अग्रं' प्रणवादूर्ध्वं प्रतीयमानं 'तं नादं 'वेद' उपास्ते 'वेदवित्' शास्त्रिशास्ते अपि प्रणवरूपे जानातीत्यर्थः ॥

इदानीं शरस्य युद्ध इव त्रिप्रकारित्वमुपदिशन् प्रणवाभ्यासे प्रकारमाह । प्रणव इति । अयं मन्त्रो मुण्डकेऽप्यस्ति ।

स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवञ्चोत्तरारणिम्।
ध्यान-निर्मथनाभ्यासादेवं पश्येन्निगूढ़वत् ॥ २० ॥
यथैवोत्पलनालेन तोयमाकर्षयेत् पुनः।
तथैवोत्कर्षयेद्वायुं योगी योगपदे स्थितः ॥ २१ ॥
अर्धमात्रां रज्जुं कृत्वा कूपभूतन्तु पङ्कजम्।
कर्षयेन्नालमार्गेण भ्रुवोर्मध्ये नयेल्लयम् ॥ २२ ॥
भ्रुवोर्मध्ये ललाटन्तु नासिकायान्तु मूलतः।

'वेद्यं' मनसा ब्रह्म प्रवेष्टव्यम्, किंवत्? शरवत्, यथा शरो विध्यति; फलं तन्मय इति, ब्रह्ममयो जीवः स्यादित्यर्थः। स्वदेहमिति। आत्मानमरणिमिति ब्रह्मोपनिषदि पाठः। 'स्वदेहः' लिङ्गम्, 'एवम्' अनेन प्रकारेण 'निगूढ़वत्' निलीनवत् गुप्तवस्तुवत् 'पश्येत्' सूक्ष्मदृष्ट्या निरीक्षेत, 'उत्कर्षयेत्' वायुं स्वाधिष्ठानादिचक्रभेदेनोर्द्धभूमिकां प्रापयेत्॥

अभ्यासप्रकारमाह, अर्द्धेति। क्षणिकत्वयथा कूपात् रज्ज्वा जलमाकर्षति, एवमर्द्धमात्रया सह मनो वह्नित्यवनां कुण्डलीं भ्रूमध्यमानयेदित्यर्थः। 'पङ्कजम्' आधारादि 'नालं' सुषुम्णा, तन्मार्गेण 'लयं' तदमृतस्थानम्। तस्य लक्षणमाह, भ्रुवोरिति। भ्रुवोर्मध्ये यो ललाटैकदेशः तदमृतस्थानं, 'नासिकायान्तु' लक्षणीभूतायां 'मूलतः' नासिकामूलादारभ्य अमृतस्थानं बोद्धव्यं, नासिकामूलस्योपरिभागममृतस्थानमित्यर्थः। तदुक्तम्,

"भ्रूमध्ये धाम यत् प्रोक्तं तत् प्रोक्तं सोममण्डलम्" इति।

अमृतस्थानं विजानीयाद्विश्वस्यायतनं महत् ॥
विश्वस्यायतनं महदिति ॥ २३ ॥
इत्यथर्ववेदे ध्यानविन्दूपनिषत् समाप्ता ॥ ६ ॥

तेजोविन्दूपनिषत् ।

ओं तेजोविन्दुः परं ध्यानं विश्वातीतं हृदि स्थितम् ।
आगवं शाम्भवं शाक्तं स्थूलं सूक्ष्मं परञ्च यत् ॥ १ ॥

तस्यामृतस्य किं स्वरूपम् ? अत आह, विश्वस्येति । विश्वस्यायतनमित्युक्ते आकाशादि स्यात्, तदर्थमुक्तं महदिति । ब्रह्मैव निरवधिमहत्त्वाधिकरणममृतं, तच्च भ्रूमध्ये धारणाया ध्यानं लक्ष्यते ; येनामृतो भवतीत्यर्थः । द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपदवाक्यानां दीपिका ध्यानविन्दुके ॥
इति ध्यानविन्दूपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ ६ ॥

ओं तेजोविन्दुः परं ध्यानं विश्वातीतं हृदि स्थितम् ।
द्विखण्डमकविंशञ्च तेजोभावफलं हि तत् ॥ १ ॥

प्रणवस्याकारोकार-मकार-विन्दु-नादानां ध्यानं ध्यानविन्दौ उक्तम् ; मुक्तिप्राप्त्योर्ध्यानं वक्तुं तेजोविन्दूपनिषदारभ्यते । तेजनं तेजः घञ्, तिजेः क्षमायां सन्, अत्र निशाने घञ् ; तस्य 'विन्दः' कला एवं विधं परं ध्यानं भवति, विश्वातीतं

दुःसाध्यञ्च दुराराध्यं दुष्प्रेक्ष्यञ्च दुराश्रयम्।
दुर्लक्ष्यं दुस्तरं ध्यानं मुनीनाञ्च मनीषिणाम्॥ २॥
जिताहारो जितक्रोधो जितसङ्गो जितेन्द्रियः।
निर्द्वन्द्वो निरहङ्कारो निराशीरपरिग्रहः॥ ३॥
अगम्यागम्यकर्त्ता च गुरुमानार्थ-मानसः।
सुखानि तीणि विन्दति त्रिधामा हंस उच्यते॥४॥

तदगोचरत्वात्, 'आणवम्' अणोरिदं सूक्ष्मवस्तुविषयं, 'शाम्भवं' शम्भुविषयं, 'स्थूलं' तद्विषयत्वात्, एवं सूक्ष्मं, 'परं' सर्वातीत-फलं दुःसाध्यञ्च। तदुक्तम्,

"चञ्चलं हि मनः कृष्ण! प्रमाथि बलवद्दृढम्।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम्" ॥ इति।

अत एव तज्ज्ञानं 'दुराराध्यं' दुःसेव्यं 'दुष्प्रेक्ष्यं' दुर्दर्शं 'दुराश्रयं' कष्टसाध्यं निर्विषयं 'दुर्लक्ष्यं' दुःखप्राप्यं 'दुस्तरं' दुरन्तं, न केवलमस्माकं, मुनीनामपि, 'मनीषिणां' बुद्धिमताम्।

तर्हि प्राक्तनस्यैतज्ज्ञानप्राप्तौ किमन्तरङ्गसाधनम्? अत आह, जितेति। हितमिताशी 'जिताहारः', हेयोपादेयानि द्वन्द्वानि तेभ्यो निष्क्रान्तो 'निर्द्वन्द्वः' समलोष्टाश्मकाञ्चन इत्यर्थः। 'निराशीः' वाञ्छारहितः, 'अगम्यगम्यकर्त्ता' यद्-व्यैरगम्यं स्थलं तदपि प्रयत्नेन गम्यं करोति यः सः, 'गुरुमाना-र्थमानसः' गुरोर्मानः पूजा स एवार्थः प्रयोजनं यस्य तादृशं मानसं यस्य सः, गुरोर्माने चार्थे च मानसं साधनाय प्रवृत्तं यस्येति वा, सोऽधिकारीत्यर्थः। 'सुखानि' द्वाराणि 'त्रीणि' त्रिसंख्यानि पूर्वोक्तानि वैराग्यमुत्साहो गुरुभक्तिश्चेति त्रीणि

परं गुह्यमिदं स्थानमव्यक्तं ब्रह्म निराश्रयम् ।
व्योमरूपं कलासूक्ष्मं विष्णोस्तत् परमम्पदम् ॥ ५॥
त्र्यम्बकं त्रिगुणं स्थानं त्रिधातुं रूपवर्जितम् ।
निश्चलं निर्विकल्पञ्च निराधारं निराश्रयम् ॥ ६ ॥
उपाधिरहितं स्थानं वाङ्मनोऽतीतगोचरम् ।
स्वभाव-भावनाग्राह्यं सङ्गातैकपदोज्झितम् ॥७॥१
आनन्दं नन्दनातीतं दुर्ज्ञेयमजमव्ययम् ।

द्वाराण्येतद्ध्याने 'विन्दन्ति' प्राप्नुवन्ति साधवः ; तेन हंसस्त्रि-धामा उच्यते, त्रीणि 'धामानि' प्राप्त्युपाया यस्य, जाग्र-दादीनि वा ।

ध्यानं प्रशस्याधिकारिणश्चोक्ता ध्येयस्वरूपमाह, पर-मिति । 'गुह्यं' गुह्यमर्हति स्थानेषु 'अव्यक्तं' सर्वजनाप्रसिद्धं ब्रह्म बृहत्वात् निराश्रयं सर्वाधारत्वात् कलात्मकं विष्णोः सत्वोपाधिः परमं पदं विश्रान्तिभूमिः ।

हरिहरसाधारणं स्वरूपं ध्येयमुक्ता हरस्वरूपमाह, 'त्र्यम्बकं' त्रयाणां वेदानामम्बको वक्ता त्र्यम्बकः, त्रयाणां लोकानां गन्ता, अम्बगतौ अवि ह शब्दे इति धातुभ्यां ण्वुल् ; 'त्रिगुणं' सत्वादि गुणत्रयोपेतं, 'स्थानम्' आश्रयः, 'त्रिधातुं' त्रयो लोका धातवो यस्य, अन्यदपि त्रयात्मकं सर्वमस्यैव धातवः, 'वाङ्मनोऽतीतगोचरं' वाङ्मनसयोरतीतो गोचरः स्थानं यस्य तत्तथा । स्वभावेति कृत्रिमसंस्कारत्यागेन स्वाभाविकवस्तु भावनया ग्राह्यं 'सङ्गातैकपदोज्झितं' सङ्गातवाचिना पदेन वाच्यं शब्दातीतत्वात्, 'आनन्दं' स्वयमानन्दरूपं, 'नन्दनम्'

चित्तवृत्ति-विनिर्मुक्तं शाश्वतं ध्रुवमच्युतम् ॥ ८ ॥
तद्ब्रह्माणं तदध्यात्मं तन्निष्ठा तत्परायणम्।
अचिन्तचितमात्मानं तद्व्योम परमं स्थितम् ॥ ९ ॥
अशून्ये शून्यभावञ्च शून्यातीतमवस्थितम्।
न ध्यानं न च वा ध्याता न ध्येयो ध्येय एव च ॥१०
सर्वञ्च परमं शून्यं न परं परमात् परम्।
अचिन्त्यमप्रबुद्धञ्च न च सत्यं न संविदुः ॥ ११ ॥

अन्यकृतानन्दः तदतीतमन्येनास्यानन्दः कर्त्तुं न शक्यते, 'चित्तवृत्ति-विनिर्मुक्तं' विकारातीतत्वात्, तत् 'ब्रह्माणं' लिङ्ग-विभक्तिव्यत्ययः, ब्रह्मेत्यर्थः। 'तदध्यात्मं' तदेवाध्यात्ममात्मेत्यर्थः, 'तन्निष्ठा' तदेव निष्ठा मर्य्यादा, तदुक्तम्, "अतः परतरं नान्यत्" इति। 'तत्परायणं' परमयनं, तदुक्तं, "सा काष्ठा सा परा गतिः" इति। 'अचिन्तं' चिन्तारहितं चितं ज्ञानं यस्य तादृशं, 'आत्मानम्' आत्मरूपं 'परमं व्योम' परमाकाशं 'स्थितं' सर्वकार्य्येषु तत्परम् नत्वासीनम् अलसवत्। 'अशून्यं' पूर्णे अस्मिन् सति 'शून्यभावं' शून्यत्वेन भाव्यमानं जड़ैः, वस्तुतः शून्यातीतमवस्थितं पूर्णत्वात्। 'नध्यानम्' इति क्रियाकारकभावशून्यम् अथ च 'ध्येय एव' ध्यातव्य एव समाधिनां मुक्तिदत्वात्, तद्ब्रह्म 'सर्वं' सर्वात्मकम् अथ च 'परमं शून्यम्' असङ्गत्वात्, 'अपरं' न परं यस्मात्तत्, निषेधार्थेन नकारेण बहुव्रीहिः; 'परमात्' अपि आकाशादेः परम्, "अतः परतरं नान्यत्" इति स्मृतेः। 'अप्रबुद्धम्' जाग्रद्व्यापाररहितं तत्सत्यं न संविदुरिति न अपि तु सत्यं विदन्त्येव,

मुनीनां तत्त्वयुक्तन्तु न देवा न परं विदुः ।
लोभं मोहं भयं दर्पं कामं क्रोधञ्च किल्विषम् ॥ १२
शीतोष्णं क्षुत्पिपासञ्च सङ्कल्पञ्च विकल्पकम् ।
न ब्रह्म कुलदर्पञ्च न मुक्तिग्रन्थसञ्चयम् ॥ १३ ॥
न भयं सुख-दुःखञ्च तथा मानापमानयोः ।
एतद्भाव-विनिर्मुक्तं तद्ग्राह्यं ब्रह्म तत्परम् ।
तद्ग्राह्यं ब्रह्म तत्परमिति ॥ १४ ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदे तेजोविन्दूपनिषत् समाप्ता ॥ ७ ॥

'मुनीनाम्' ऋषीणां तत्त्वभावेन 'युक्तम्' आदरणीयं, न देवा इति, देवाः परं न विदुरिति न अपि तु विदुरेव ।

साधनानि पूर्वमुक्तानि, सम्प्रत्यसाधनान्याह, लोभमिति । लोभं श्रिता न विदुरित्यन्वयः । शीतोष्णं श्रिताः कातराः, वयं ब्रह्मकुले जाता इति दर्पं श्रिता न विदुः, मुक्तिग्रन्थानां 'सञ्चयं' समूहं श्रोतारो न विदुः । न भयमिति । पुनर्भय-ग्रहणं लोकलज्जाभयवन्तोऽपि न विदुरित्येवमर्थम् । मानापमानयोर्वर्त्तमाना न विदुः । एतदिति, एतैर्भावैः 'विनिर्मुक्तं' रहितं प्रति तद्ब्रह्म ग्राह्यं, एतद्भावसहितं लोभादिसहितं प्रति तत् ब्रह्म न ग्राह्यमित्यर्थः । 'तत्परं' तच्च ब्रह्म परमुत्कृष्टं यस्य तत्परं ब्रह्मनिष्ठम् । तद्ग्राह्यमिति द्वितीयावृत्तिरादरार्था । इति शब्दः समाप्तौ ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपदवाक्यानां दीपिका तेजोविन्दुके ॥
इति तेजोविन्दूपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ ७ ॥

योगशिखोपनिषत् ।

ओं योगशिखां प्रवक्ष्यामि सर्वज्ञानेषु चोत्तमाम् ।
यदा तु ध्यायते मन्त्रं गात्रकम्पोऽभिजायते ॥ १ ॥
आसनं पद्मकं बद्ध्वा यच्चान्यद्वापि रोचते ।
कुर्यान्नासाग्र-दृष्टिञ्च हस्तौ पादौ च संयुतौ ॥२॥
मन्. सर्वत्र संयम्य ओङ्कारं तत्र चिन्तयेत् ।
ध्यायेत सततं प्राज्ञो हृत्कृत्वा परमेष्ठिनम् ॥ ३॥
एकस्तम्भे नवद्वारे त्रिस्थूणे पञ्चदैवते ।
ईदृशे तु शरीरे वा मतिमानुपलक्षयेत् ॥ ४ ॥

योगमूर्ध्वप्रतिष्ठेयमुक्ता. योगशिखा ततः ।
त्रिखण्डा ग्रन्थमन्दोक्ते द्वात्रिंशतितमी मता ॥ १ ॥
यद्वा वह्निशिखा ध्यानयोगाद्योगशिखा मता ।
साङ्गोपाङ्गो योगयुक्तस्तथा तत् साधनानि च ॥ २ ॥

सम्प्रति दृष्टान्ते योगिनो गमनप्रकारो वक्तव्यः, एतदर्थं योगशिखारभ्यते । योगशिखामिति । 'मन्त्रं' प्रणवं 'गात्र-कम्पः' श्रद्धातिशय सूचकः : यद्वा "कम्पो भवति मध्यमः" इति वचनाद्यदा मध्यमः प्राणविजयो भवति, तदा पद्मासनं बद्ध्वा 'अन्यत्' सिद्धादि. संयतौ कुर्य्यात्, सर्वत्र वर्त्तमानं सदि-तिशेषः ; 'हृत्' 'हृदि' 'परमेष्ठिनं' कमलासनं "परमेष्ठी पिता-मह" इति कोशात्, एकमूर्त्तित्वाद्धरिहरवत्, परमेष्ठिध्यानमपि मुक्तिहेतुः, अग्निर्वा परमेष्ठी : 'एकस्तम्भः' सुषुम्णाख्यो मुण्डाधारदण्डः क्रोड़ाख्यो यस्य तत् तस्मिन्, इड़ा-पिङ्गला-सुषुम्णाख्यास्तिस्रः 'स्थूणाः' यस्मिन् त्रिस्थूणे त्रिगुणात्मके वा,

आदित्यमण्डलं दिव्यं रश्मिज्वाला-समाकुलम् ।
तस्य मध्यगतो वह्निः प्रज्वलेद्दीपवर्त्तिवत् ॥५॥१॥
दीपशिखायां या मात्रा सा मात्रा परमेष्ठिनः ।

पञ्च इन्द्रियाधिष्ठात्र्यो देवता एव 'दैवतानि' प्राणादयो वा यत्र तस्मिन् पञ्चदैवते, शरीरे वेति हृदयापेक्षो विकल्पः ।

हृदि ध्यानप्रकारमाह, आदित्येति । दिव्यमादित्यमण्डलं 'रश्मीनां' किरणानां ज्वालाभिः समाकुलम् ; अनेन चन्द्रोप्युक्तो द्रष्टव्यः, "तस्मिन् सूर्येन्दुपावकान्" इत्युक्तत्वात् । वह्निमेव ध्येयतया निर्दिशति । तस्येति । 'तस्य' आदित्यस्य मध्ये 'गतः' प्रविष्टो वह्निः दीपवर्त्तिवत् 'प्रज्वलेत्' प्रज्वलति, 'मात्रा' परिमाणं, सा 'परमेष्ठिनो' ब्रह्मणो वह्नेर्वा देहाधिष्ठातुर्मात्रा ; इदं वह्नेर्ध्यानं याज्ञवल्क्येनोक्तं, तद्यथा ।

"हृत्सरोरुहमध्येऽस्मिन् प्रकृत्यात्मककर्णिके ।
अष्टैश्वर्य्यदलोपेते विकारमयकेसरे ॥
ज्ञाननाले बृहत्कन्दे प्राणायामप्रबोधिते ।
विश्वार्चिषं महावह्निं ज्वलन्तं विश्वतो मुखम् ॥
वैश्वानरं जगद्योनिं शिखा तद्बीजमोङ्कारम् ।
तापयन्तं स्वकन्देहमापादतल-मस्तकम् ॥
निर्वातदीपवत्तस्मिन् दीपितं हव्यवाहनम् ।
दृष्ट्वा तस्य शिखामध्ये परमात्मानमच्चरम् ॥
नील-तोयद-मध्यस्थं विद्युल्लेखेव राजते ।
नीवारशूकवद्तनूपं पीताभं सर्वकारणम् ॥
ज्ञात्वा वैश्वानरं देवं सोऽहमात्मेति या मतिः ।
सगुणेभूतमेवैतद्ध्यानं योगविदो विदुः ॥
वैश्वानरत्वं सम्प्राप्य मुक्तिं तेनैव गच्छति" ॥ इति ।

भिन्दन्ति योगिनः सूर्य्यं योगाभ्यासेन वै पुनः॥६॥
द्वितीयं सुषुम्णाद्वारं परिशुद्धं विसर्पति।
कपाल-सम्पुटं भित्वा ततः पश्यति तत्परम्॥७॥
अथ नाध्याययेज्जन्तुरालस्याच्च प्रमादतः।
यदि त्रिकालमावर्त्तेत् स गच्छेत् परमं पदम्॥८॥

इदानीमेतज्ज्ञानविशुद्धात्मनः सुषुम्णापश्चिममार्गेण षट्-चक्रभेदद्वारोर्द्ध्वं गतिमाह भिन्दन्तीति। 'सूर्य्यं' सहस्रदलस्थ-मधिदेवतामादित्यञ्च भिन्दन्ति 'योगाभ्यासेन' उपायेन।

भेदने उपायमाह, द्वितीयमिति। सुषुम्णायाः 'द्वितीयं' पश्चिमं 'परिशुद्धं' निर्गुणं 'विसर्पति' प्रविशति, मनःप्रवेशोपा-योऽमृतविन्दावुक्तः. द्वितीयमिति वचनात् सुषुम्णाया द्वौ मार्गाविति लक्ष्यते; पूर्वमार्गः पश्चिममार्गश्च; तत्र पूर्वमार्गः प्रवृत्तिविषयः, पश्चिमो निवृत्तिविषयः; अत एव परिशुद्धः उक्तश्च स्वात्मारामेण. "पूरयेन्मारुतं दिव्यं सुषुम्णापश्चिमे मुखे" इति। पश्चिममुखस्य योगमार्गत्वात्, पूर्वमुखं कर्म-मार्गः; कपालसम्पुटं 'भित्त्वा' विदार्य्य अध्यात्मं शिरोऽस्थि अधिदैवतं ब्रह्माण्डोर्द्ध्वशकलं 'ततः' तदनन्तरं 'तत्परं' पदं 'पश्यन्ति' साक्षात्कुर्वन्ति; तदुक्तं खेचर्य्याम्।

"मनसा सह वागीश्या भित्त्वा ब्रह्मार्गलं क्षणात्।
परामृतमहाम्भोधौ विश्रान्तिं तत्र कारयेत्" ॥ इति।

उक्तयोगासमर्थं प्रति सुगमोपायमाह, अथेति। 'अथ-शब्दः' पक्षान्तरे, 'न ध्यायेत' न ध्यानं कुर्य्यात्, 'जन्तुः' देही 'आलस्यात्' अलसत्वात् प्रमादतो वा यदि न ध्यानं कुर्य्यात् तर्हि यदि 'एतत्' मन्त्ररूपं 'त्रिकालं' त्रिसन्ध्यम् 'आवर्त्तेत्'

पुण्यमेतत् समासाद्य सङ्केपात् कथितं मया ।
लब्धयोगेन बोद्धव्यं प्रसन्नं परमेष्ठिनम् ॥ ९ ॥
जन्मान्तर-सहस्रेषु यदा नाश्नाति किल्विषम् ।
तदा पश्यन्ति योगेन संसारच्छेदनं परम् ॥
संसारच्छेदनं परमिति ॥ १० ॥ २ ॥
इत्यथर्ववेदे योगशिखोपनिषत् समाप्ता ॥ ८ ॥

आवर्त्तयेत् पठेत्, स परमं पदं गच्छेत् । कथितं मया इति आचार्यो जातसाक्षात्कारः शिष्यान् प्रति वदति, एतत् 'पुण्यं' पवित्रं योगतत्त्वं मया 'सङ्केपात्' अविस्तरेण कथितं भवद्भिर्बोद्धव्यम् : कथम्भूतेन मया ? प्रसन्नं 'परमेष्ठिनं' ब्रह्माणं 'समासाद्य' प्राप्य 'लब्धयोगेन' ब्रह्मणः सकाशात् मया योगो लब्धः, इति ऋषेर्वाक्यम् ।

अस्य योगस्य दुष्प्रापतां श्रद्धाजननायाह, जन्मेति । जन्मान्तरसहस्रेषु तपांसि चरतः पुंसो यदा किल्विषं 'नाश्नाति' न भक्षयति न ग्रसति तदा योगेन परं 'संसारच्छेदनं' ब्रह्म पश्यन्ति, तदुक्तम्,

"बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः" ॥ इति ।

द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था, इति शब्दश्च ।

नारायणेन रचिता स्मृतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपद-वाक्यानां दीपिका योगशैखकी ॥

इति योगशिखोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ ८ ॥

योगतत्त्वोपनिषत् ।

ओं योगतत्त्वं प्रवक्ष्यामि योगिनां हितकाम्यया ।
यच्छ्रुत्वा च पठित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १ ॥
विष्णुर्नाम महायोगी महाकायो महातपाः ।
तत्त्वमार्गे यथा दीपो दृश्यते पुरुषोत्तमः ॥ २ ॥
यः स्तन्यं पूर्वं पीत्वापि निष्पीड्य च पयोधरान् ।
यस्मिन् जाते भगे पूर्वे तस्मिन्नेव भगे रमेत् ॥३॥

ओं योगिनां मुक्तिकामानां मुक्तिमार्ग-प्रदर्शिका ।

त्रयोविंशा तूपनिषद्योगतत्त्वं निरूप्यते ॥ १ ॥

ग्रन्थस्य तावत् फलमाह, यच्छ्रुत्वेति । मङ्गलार्थं योगसिद्धये च परमदेवतां स्तौति, विष्णुरिति । 'महाकायः' यद्देहे ब्रह्माण्डकोटयो वसन्ति । 'तत्त्वमार्गे' परमार्थदृष्टिमार्गे, यथा दीपः प्रकाशकः, तथा विष्णुर्दृश्यत इत्यन्वयः । 'पुरुषोत्तमः', तदुक्तम्,

"यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः" ॥ इति ।

योगप्रवृत्त्यङ्गं वैराग्यं तावदाह, यः स्तन्यमिति । 'यः' विवेकी स्तनेषु भवं 'स्तन्यं' दुग्धं, शरीरावयवात् यत् : 'पूर्वः' बाल्यदशायां, पीत्वापि पयोधरान् निष्पीड्य रमेत्, बालाहि धयन्तो मातुः पयोधरौ मर्दयन्ति । पश्चात्, यस्मिन्नवात्मना पूर्वं भगे जातः 'तस्मिन्नेव' तज्जातीये एव भगे 'रमेत्' रमेत ; अत्रापि निष्पीड्य च पयोधरानिति सम्बध्यते ; स

या माता सा पुनर्भार्य्या या भार्य्या जननी हि सा।
यः पिता स पुनः पुत्रो यः पुत्रः स पुनः पिता ॥४॥
एवं संसारचक्रेण कूपचक्र-घटा इव।
भ्रमन्तो यानि जन्मानि श्रुत्वा लोकान् समश्नुते ॥५॥
त्रयो लोकास्त्रयो वेदास्त्रयः सन्ध्यास्त्रयः सुराः।
त्रयोऽग्नयो गुणास्त्रीणि स्थिताः सर्वे त्रयाक्षरे ॥६॥
त्रयाणामक्षरे प्राप्ते योऽधीतेऽप्यर्द्धमक्षरम्।

कथं परं पश्येदिति शेषः। योषिदासक्त-चित्तानां मातृ-गामिनां ज्ञानलेशोऽपि दुर्लभ इति भावः।

सांसारिक-धर्म-व्यवहारोऽपि सिकतासेतुप्राय इत्याह, या इति। जन्मान्तरे इति भावः। एवमिति। 'एवम्' उक्तेन प्रकारेण 'संसारस्य' जन्मनः 'चक्रेण' वृत्तिलक्षणेन 'कूप-चक्रम्' 'यन्त्रम्' अरघट्टाख्यं, तस्य 'घटाः' घट्य इव, ते यथा उपरिस्था अधोयान्ति, अधस्थाश्चोपरि, तद्वत् भ्रमन्तो जीवाः 'यानि जन्मानि' पूर्वोक्तानि, तानि यान्ति इति शेषः। तानि श्रुत्वा 'लोकान्' पितृलोक-देवलोकादीन् पुण्योदयेन 'समश्नुते' प्राप्नोति इति श्रवणफलम।

इदानीमेतत् संसारतरणोपायं प्रणवाक्षरोपासनमाह, त्रय इति। अकारादीनां क्रमेण पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौश्चेति त्रयो लोकाः, 'वेदाः' ऋग्यजुः-सामानि, 'त्रयः सन्ध्याः' तिस्रः सन्ध्या इत्यर्थः, त्रयः 'सुराः' ब्रह्म-विष्णु-रुद्राः ब्रह्म-रुद्र-विष्णवो वा, त्रयः 'अग्नयः' गार्हपत्य-दक्षिणाग्न्याहवनीयाः, 'गुणा-स्त्रीणि' गुणास्त्रय इत्यर्थः, सत्त्व-रजस्तमांसि, 'त्रयाक्षरे' त्रया-

तेन सर्वमिदं प्राप्तं लब्धं तत्परमं पदम् ॥७॥
पुष्पमध्ये यथा गन्धं पयोमध्येऽस्ति सर्पिवत्।
तिलमध्ये यथा तैलं पाषाणेष्विव काञ्चनम् ॥८॥
हृदि स्थाने स्थितं पद्मं तच्च पद्ममधोमुखम्।
ऊर्द्धनालमधोविन्दुं तस्य मध्ये स्थितं मनः ॥९॥
अकारे शोचितं पद्ममुकारेणैव भिद्यते।
मकारे लभते नादमर्द्धमात्रा तु निश्चला ॥ १० ॥

त्रयमक्षरम् अकारादि यच्च प्रणवे। त्रयाणामिति। 'त्रयाणाम' अक्षराणां मध्ये प्राप्ते 'अक्षरे' मकारे अधीते सति यः अर्द्धम् अक्षरम् अधीतेऽपि 'अपिः' अल्पभावे, तेनाधिकारिणां सर्वमिदं प्राप्तव्यं प्राप्तम् इह लोके यच्च परमं 'पदं' मोक्षाख्यं तदपि 'लब्ध" प्राप्तम्।

ननु परमं पदं क्व वर्त्तते? सर्वत्रास्ति चेत्, कथं नोपलभ्यते? सदामकारेण उपलभ्यत एवानुस्मृतं, को दृष्टान्तः? उच्यते, पुष्पे ति। 'सर्पिवत्' छान्दसो वर्ण-लोपः, यथा एते दृष्टान्तास्तद्वदनुस्यूतमस्तीत्यर्थः।

इदानीं हृत्पद्मं ध्यानस्थानमादर्शयति, हृदीति। पद्मं 'स्थितम्' वर्त्तते, तच्च पद्ममधोमुखं वर्त्तते, 'अधोविन्दुम्' अधोमुखा विन्दवो यस्य। तदुक्तम्, "मततं शौकराभिश्च" इति। तस्य मध्ये मनः स्थितं पक्षीव कुलाये। उद्घाटनोपायमाह, अकार इति अकारे उच्चारिते सति 'शोचितं' द्रवीभूतं चलनोचितं जातम्; उकारेण उच्चारितेनैव 'भिद्यते' विकसति; मकारे उच्चारिते सति 'नादं' रवम् अव्यक्तशब्दं लभते अनाहत

शुद्धस्फटिक-सङ्काशं किञ्चित्सूर्य्य-मरीचिवत् ।
लभते योगयुक्तात्मा पुरुषोत्तम-तत्परः ॥११॥
कूर्म्मवत् पाणिपादाभ्यां शिरस्यात्मनि धारयेत् ।
एवं सर्वेषु द्वारेषु वायुः पूरत पूरत ॥१२॥
निषिद्धे तु नवद्वारे उच्छ्वसन्निश्वसंस्तथा ।
घटमध्ये यथा दीपं निर्वाणं कुम्भकं विदुः ॥१३॥

ग्रहणोचितं भवति, छान्दसत्वाद्विभक्तिप्रक्रमभङ्गो न दोषः । 'अर्द्धमात्रा तु निश्चला' अर्द्धमात्रायाम् उच्चारितायां निश्चला भवतीत्यर्थः ।

ध्येयस्वरूपमाह, शुद्धेति 'योगयुक्तात्मा' योगेन अष्टाङ्गेन युक्तोऽभियन्वितः आत्मा मनो यस्य, 'पुरुषोत्तमः' वासुदेवः तत्र 'तत्परः' तत्परायणः, उज्ज्वलं निर्मलं ध्येयं स्वरूपं लभत-इत्यन्वयः, सगुणध्यानान्निर्गुणरूपं भातीति भावः ।

इदानीं प्रत्याहार-धारणे आह, कूर्म्मवदिति । पाणि-पाद-व्यापाराभ्यां सह सर्वेन्द्रियवृत्तीः । शिरसि सहस्रदले स्थिते 'आत्मनि' मनसि धारयेत् । एवं सेन्द्रिये मनसि शिरसि नीते सर्वेषु द्वारेषु नवसु 'वायुः' वायुं 'पूरत' पूरयत योगिनो यूयं पूरत पूरतेति प्रेरणा । ततो वायुपूर्णे उदरे सति नवद्वार-रोधः कर्त्तव्य इत्याह, नवद्वार इति । नवद्वारे निषिद्धे सत्य-न्तरेवोच्छ्वसन् निश्वसंस्तिष्ठेत, इमं कुम्भकं 'निर्वाणं' मोक्षदं विदुः घटनिक्षिप्तदीपोपमम् । अयं केवलकुम्भकः । तदुक्तं,

"रेचकं पूरकं मुक्त्वा सुखं यद्वायुधारणम् ।
प्राणायामोऽयमित्युक्तः स वै केवलकुम्भकः ॥

पद्मपत्रमिवाच्छिन्नमूर्द्ध्वं वायु-विमोचणे।
भ्रुवोर्ललाटमध्यस्थं तज्ज्ञेयञ्च निरञ्जनम्॥ १४॥

केवले कुम्भके सिद्धे रेच-पूरक-वर्जिते।
न तस्य दुर्लभं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते" ॥ इति।

अयमष्टविध-कुम्भकानामन्त्यो मुख्यः।

तदुक्तं,—

"सूर्य्यभेदनमुज्जायी सीत्कारी शीतली तथा।
भस्त्रिका भ्रमरी मूर्च्छा केवलश्चाष्टकुम्भकाः" ॥ इति।

गोरक्षोऽपि,

"द्वाराणां नवकं निरुद्ध्य मरुतं पीत्वोदरे धारितम्,
नीत्वाकाशमपान-वह्नि-सहितं शक्त्या समुच्चालितम्।
आत्मध्यानयुतस्त्वनेन विधिना मूर्ध्नि ध्रुवं विन्यसेत्,
यावत्तिष्ठति तावदेव महतां सङ्घेन संस्तूयते" ॥ इति।

यद्वा कूर्म्मवदित्युत्तान-कूर्म्मासनेन शिरस्यारोपिताभ्यां पाणिपादाभ्याम् आत्मनि मनसि 'धारयेत्' धारणं कुर्य्यात्। एवं कृत्वा पवनाभ्यासे कृते निर्वाणकुम्भक-सिद्धिरित्यर्थः। उत्तानकूर्म्मासनं यथा,

"पद्मासनं सुसंस्थाप्य जानूर्वोरन्तरे करौ।
निवेश्य भूमौ संस्थाप्य व्योमस्थः कुक्कुटासनम्॥
कुक्कुटासन-बन्धस्थो दोर्भ्यां सम्बध्य कन्धराम्।
शेते कूर्म्मवदुत्तान एतदुत्तानकूर्म्मकम्" ॥ इति।

इदानीं ब्रह्मरन्ध्रेण गमनोपायमाह, ऊर्द्धमिति। ऊर्द्धं वायु-विमोचणे सति पद्मपत्रमिव तनीयो ब्रह्मरन्ध्रार्गलं छिन्नं भवति, तस्मिन् भ्रुवोर्मध्ये कूर्म्मस्थाने 'निरञ्जनं' शुद्धं ब्रह्म ध्येयं ज्ञेयञ्च;

निषिद्धे तु न निर्वाते निर्जने निरुपद्रवे ।
निश्चितञ्चात्मभूतानामरिष्टं योगसेवया ।
अरिष्टं योगसेवया इति ॥ १५ ॥

इत्यथर्ववेदे योगतत्त्वोपनिषत् समाप्ता ॥ ९ ॥

वायूद्गमन-प्रकारस्त्वमृतविन्दावुक्तः ; भ्रूमध्ये देवस्य स्थान-मुक्तं गोरक्षेण,

"आकाशं यत्परं स्थानं यत्राज्ञाचक्रमुच्यते ।
तत्रात्मानं शिवं ध्यात्वा योगी मुक्तिमवाप्नुयात्" ॥ इति ॥

योगसाधनस्थानं किम् ? इत्यत आह । निषिद्धेति । निषिद्धे स्थले न कर्त्तव्यम् । क्व तर्हि ? निर्वात-देशे उपविश्य 'आत्मभूतानां' सर्वात्मभावमापन्नानां 'निश्चितं' निर्द्धारितं 'योग-सेवयेति' योगाभ्यासेन, न रिष्टमरिष्टं वस्तु ज्ञेयमित्यन्वयः । द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था ।

निषिद्धस्थलानि तु,

"सुराज्ये धार्मिके देशे सुभिक्षे निरुपद्रवे ।
एकान्ते मठिकामध्ये स्थातव्यं हठयोगिना" ॥

इत्यादयुक्तेभ्योऽन्यानि ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपदज्ञानां योगतत्त्वस्य दीपिका ॥
इति योगतत्त्वोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ ९ ॥

सन्न्यासोपनिषत् ।

ओं अथाहिताग्निर्म्रियते प्रेतस्य मन्त्रैः संस्कारोपतिष्ठते स्वस्थो वाश्रमपारं गच्छेयमिति। एतान् पितृमेधिकानौषधिसम्भारान् सम्भृत्यारण्ये गत्वा अमावस्यायां प्रातरेवाग्नीनुपसमाधाय पितृभ्यः श्राद्धतर्पणं कृत्वा ब्राह्मेष्टिं निर्वपेत्। स सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं

ओं सन्न्यासोपनिषत् पञ्चखण्डा तत्त्वमितानया ।
सन्नियत्योपकार्य्याङ्गं सन्न्यासे ज्ञानमीर्य्यते ॥

योगाभ्यासेन कृतात्मसाक्षात्कारस्य विदुषः सन्न्यास एवोचित इति सैतिकर्त्तव्यताकं सन्न्यासं संविधातुं सन्न्यासोपनिषदारभ्यते। अथाहिताग्निरिति। 'प्रेतस्य' मृतस्य, संस्कार उपतिष्ठते इति वक्तव्ये छान्दसः सन्धिः ; स्वस्थः सन् 'आश्रमपारं' सर्वाश्रमाणामन्त्यं सन्न्यासं गच्छेयमिति। यदीच्छेत् तदापि मन्त्रैः संस्कार उपतिष्ठते इति सम्बन्धः। 'एतान्' वक्ष्यमाणान्, पितृमेधोऽस्ति येषां ते 'पितृमेधिकाः' श्राद्धीयाः, 'अरण्ये' इति वने एतान् 'औषधिसम्भारान्' औषधीनां समूहान् 'सम्भृत्य' समूहीकृत्य अन्त्येष्टये 'अग्नीन्' आहवनीयादीन् 'उपसमाधाय' प्रकटीकृत्य श्राद्ध-तर्पणं, श्राद्धस्याल्पाक्षरत्वात् पूर्वनिपातः, तर्पणञ्च श्राद्धञ्च कृत्वेत्यर्थः, 'ब्राह्मेष्टिं' ब्रह्मा देवता अस्याः सा ब्राह्मी, सा चासाविष्टिश्च तां 'निर्वपेत्' उपक्रमेत्, 'स सर्वज्ञः' इत्यादि कल्पतामित्यन्तं मन्त्रं पठन् निर्वपेदित्यन्वयः। अत ऊर्द्धं, "यद्ब्रह्मेति,

तपस्तप्यैषाहुतिर्दिव्या अमृतत्वाय कल्पतामित्येवमत ऊर्द्धं यद्ब्रह्माभ्युदयदिवञ्च लोकमिदममुञ्च सर्वं सर्वमभिजन्युः सर्वश्रियं दधतु सुमनस्यमाना ब्रह्मजज्ञानमिति ब्रह्मणेऽथ-

---

"ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विमीमतः सुरुचो वेन आवः।
स बुध्न्या उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च विवः" ॥

इति च द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां ब्रह्मणे चरुं हुत्वा अथर्वादिभ्यश्चतुराहुतीर्हुत्वा यज्ञ यज्ञं गच्छेति मन्त्राभ्याम् 'अग्नावरणी' अग्निमन्थनकाष्ठे 'हुत्वा' क्षिप्त्वा, "यज्ञयज्ञं गच्छ, कृष्णं पतिं गच्छ, स्वां योनिं गच्छ स्वाहा" इत्यधरारणिम्, "एष ते यज्ञो यज्ञपते वाकः सर्ववीरस्तं जुषस्व स्वाहा" इत्युत्तरारणिं क्षिप्त्वा, ओं चिदित्याज्याहुतीर्जुहुयादित्यन्वयः।

मन्त्रार्थस्तु, यो ब्रह्मा 'सर्वज्ञः' सर्वस्य ज्ञाता 'सर्ववित्' सर्वं विन्दति लभते प्राप्तकामः 'तपः' तपःफलाय अमृतत्वाय तस्यामृतत्वात् तद्यागो ममाप्यमृतत्वं दिशतु इत्यर्थः।

यद्ब्रह्मत्यस्यार्थस्तु, 'यत्' यत्र यस्मिन् नक्षत्रे 'ब्रह्मा' देवः 'अभ्युदय' अभ्यजयत्, किं? दिवं लोकम्, 'इदं' दृश्यमानम् 'अमुञ्च' अदृश्यमानं सर्वमभिजितवानिति पूर्वार्द्धेन अभिजिन्नाम नक्षत्रं ब्राह्मदेवत्यं स्तौति, नक्षत्रद्वारा तद्देवताया ब्रह्मणोऽपि स्तुतिः; उत्तरार्द्धेन प्रार्थना; 'सर्वमभिजन्युः' सर्वजगत्कर्त्री अभिजित् 'सुमनस्यमाना' सुमना भवन्ती 'सर्वश्रियं' सर्वां श्रियं 'दधतु' दधातु करोतु।

ब्रह्मजज्ञानमित्यस्यार्थस्तु, 'वेनः' वेञ् तन्तुसन्ताने इत्यौणादिको नः, बाहुलकादेव चात्वाभावः; 'जगन्वान्' कर्त्ता

र्वणे प्रजापतयेऽनुमतयेऽग्नये स्विष्टकृत इति हुत्वा यच्चयच्चं गच्छेत्यग्नावरणी हुत्वोच्चित्स-खायमिति चतुर्भिरनुवाकैराज्याहुतीर्जुहुयात्।

ब्रह्मा 'सुरुचः' सुदीप्तेः 'सीमतः' मर्य्यादातः 'पुरस्तात्' पूर्वं 'प्रथमं' मुख्यं 'ब्रह्मजज्ञानं' ब्रह्म वेदः, तस्य जज्ञानं, छान्दसं हित्वम्, 'व्यावः' विवृतवान् प्रकटीचकार, मुख्यो वेदार्थः सुमर्य्यादायाः प्रथमं येन प्रज्ञापित इत्यर्थः। आव इति, वृञ् वरणे लुङ् च्लेर्लुङि मन्त्रे घसेति च्लेर्लुक्, छन्दस्यपि दृश्यत इत्यड़ागमः, गुणः, हलङ्याविति तियोलोपः, व्यव-हिताश्चेति वेर्व्यवहितप्रयोगः, 'व्यावः' व्यवारीत् विवृतवान्, पदस्य पौरुषेयत्वादव इति पदकालेऽटमेव प्रयुञ्जते। किमु-पायोऽयम् ? अत आह, 'बुन्ध्या' मुख्या उपमा 'अस्य' ब्रह्मणः 'विष्ठा' विस्थानं प्राप्ता, विरुद्धस्थितयो नात्र प्रचरन्ति, अनु-पमोऽयमित्यर्थः : वेदार्थोऽनेन प्रकाशितः। अन्यच्च किं कृतम् ? अत आह, सतश्च असतश्च 'योनिम्' उत्पत्तिं 'विवः' विवृतवान् प्रकाशितवान् सर्वमुत्पादितवानित्यर्थः। वृञो लुङि बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यड़भावः, विपूर्वः।

अनुवाकैराज्याहुतीरिति पत्यृचं होमोऽवगन्तव्यः मन्त्र-भेदात्। अनुवाकानां व्याख्यानन्तु गौरवात् प्रस्तुतानुपयोगाच्च नोच्यते। 'तैरेव' अनुवाकैः 'उपतिष्ठते' स्तौति मन्त्रप्रकाशित-देवताः ; तेषु ऋक्सङ्ख्या यथा, आद्ये एकषष्टिर्ऋचः ; द्वितीये षष्टिः ; तृतीये सप्तत्रिंशत् ; चतुर्थे एकोननवतिः ; एवं मिलिता ऋचो द्वे शते सप्तचत्वारिंशच्च ॥ २४७ ॥ तद्यथा,

ओं चित्सखायं सख्या ववृत्यां तिरः पुरू चिदर्णवं जगन्वान् ।
पितर्नपातमा दधीत वेधा अधि क्षमि प्रतरं दीध्यानः ॥ १ ॥
न ते सखा सख्यं वष्ट्येतत्सलक्ष्मा यद्विषुरूपा भवति ।
महस्पुत्रासो असुरस्य वीरा दिवो धर्तार उर्विया परिख्यन् ॥२॥
उशन्ति घा ते अमृतास एतदेकस्य चित्त्यजसं मर्त्यस्य ।
नि ते मनो मनसि धाय्यस्मे जन्युः पतिस्तन्वमा विविश्याः ॥३॥
न यत्पुरा चकृमा कद्ध नूनमृतं वदन्तो अनृतं रपेम ।
गन्धर्वो अप्स्वप्या च योषा सा नो नाभिः परमं जामि तन्नौ ॥४॥
गर्भे नु नौ जनिता दम्पती कर्देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः ।
नकिरस्य प्र मिनन्ति व्रतानि वेद नावस्य पृथिवी उत द्यौः ॥५॥
को अध युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हृणायून् ।
आसन्निषून्हृत्स्वसो मयोभून्य एषां भृत्यामृणधत्स जीवात् ॥६॥
को अस्य वेद प्रथमस्याह्नः क ईं ददर्श क इह प्र वोचत् ।
बृहन्मित्रस्य वरुणस्य धाम कदु ब्रव आहनो वोच्या नॄन् ॥ ७ ॥
यमस्य मा यम्यं काम आगन्त्समाने योनौ सहशेय्याय ।
जायेव पत्ये तन्वं रिरिच्यां वि चिद्वृहेव रथ्येव चक्रा ॥ ८ ॥
न तिष्ठन्ति न नि मिषन्त्येते देवानां स्पश इह ये चरन्ति ।
अन्येन मदाहनो याहि तूयं तेन वि वृह रथ्येव चक्रा ॥ ९ ॥
रात्रीभिरस्मा अहभिर्दशस्येत्सूर्यस्य चक्षुर्मुहुरुन्मिमीयात् ।
दिवा पृथिव्या मिथुना सबन्धू यमीर्यमस्य विवृहादजामि ॥१०॥१
आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणवन्नजामि ।
उपबर्बृहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥११॥
किं भ्रातासद्यदनाथं भवाति किमु स्वसा यन्निर्ऋतिर्निगच्छात् ।
काममूता बह्वेतद्रपामि तन्वा मे तन्वं सं पिपृग्धि ॥ १२ ॥
न ते सखा सख्यं वष्ट्येतत्सलक्ष्मा यद्विषुरूपा भवाति ।
महस्पुत्रासो असुरस्य वीरा दिवो धर्तार उर्विया परिख्यन् ॥१३॥

न वा उ ते तनूं तन्वामं पपृच्यां पापमाहुर्यः स्वसारं निगच्छात्
असंयदेतन्मनसो हृदो मे भ्राता स्वसुः शयने यच्छयीय ॥ १४ ॥
वतो बतासि यम नैव ते मनो हृदयं चाविदाम ।
अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परि ष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ॥१५
अन्य ऊ षु यम्यन्य उ त्वां परि ष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ।
तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा सबाधा कृणुष्व संविदं सुभद्राम् १६
त्रीणि छन्दांसि कवयो वि येतिरे पुरुरूपं दर्शतं विश्वचक्षणम्।
आपो वाता ओषधयस्तान्येकस्मिन् भुवन आर्पितानि ॥ १७ ॥
वृषा वृष्णे दुदुहे दोहसा दिवः पयांसि यह्वो अदितिरदाभ्यः ।
विश्वं स वेद वरुणो यथा धिया स यज्ञियो यजति यज्ञियाँ ऋतून्१८
रपद्गन्धर्वीरप्या च योषणा नदस्य नादे परि पातु नो मनः ।
दृष्टस्य मध्ये अदितिर्नि धातु नो भ्राता नो ज्येष्ठः प्रथमो विवोचति
मो चिन्नु भद्रा क्षुमती यशस्वत्युषा उवास मनवे स्वर्वती ।
यदीमृण्वन्तमृणतामनक्रतुमग्निं होतारं विदथाय जीजनन्२०॥२
अश्वत्थं दृप्तं विभ्वं विचक्षणं विराभरदिपिरः श्येनो अध्वरे ।
यदी विशो वृणते दस्ममार्या अग्निं होतारमध धीरजायत॥२१॥
मदासि रघ्वी यवमेव पुष्यसि होत्राभिरग्ने मनुषः स्वध्वरः ।
विप्रस्य वाँयच्छशमान उक्थ्यो वाजं समवाँउपयासि भूरिभिः २२
उदीरय पितरा जार आ भगमियक्षति हूयतो हृत्त इष्वति ।
विवक्ति वह्निः स्वपस्यते मखस्तविष्यते असुरो वेपते मती ॥२३॥
यस्ते अग्ने सुमतिं मर्तो अख्यत्सहसः सूनो अति स प्र शृण्वे ।
दृषं दधानो वह्मानो अश्वैरा स द्युमाँ अमवान् भूषति द्यून्॥२४॥
शुधी नो अग्ने सदने सधस्थे युक्ष्वा रथममृतस्य द्रवित्नुम् ।
आ नो वह रोदसी देवपुत्रे माकिर्देवानामप भूरिह स्याः ॥२५॥
यदग्न एषा समितिर्भवाति देवो देवेषु यजता यजत्र ।
रत्ना च यद्विभजासि स्वधावो भागं नो अत्र वसुमन्तं वीताम्॥२६

अन्वग्निरुषसामग्रमख्यदन्वहानि प्रथमो जातवेदाः ।
अनु सूर्य्य उषसो अनु रश्मीननु द्यावापृथिवी आ विवेश ॥२७॥
प्रत्यग्निरुषसामग्रमख्यत्प्रत्यहानि प्रथमो जातवेदाः ।
प्रति सूर्य्यस्य पुरुधा च रश्मीन् प्रति द्यावापृथिवी आ ततान २८
द्यावा ह क्षामा प्रथमे ऋतेनाभिश्रावे भवतः सत्यवाचा ।
देवो यन्मर्त्तान्यजथाय कृण्वन्त्सौदद्धोता प्रत्यङ् स्वमसुं यन्॥२९॥
देवो देवात्परिभूर्ऋतेन वह्ना नो हव्यं प्रथमश्चिकित्वान् ।
धूमकेतुः समिधाभाऋजीकोमन्द्रोहोतानित्योवाचायजीयान् ३०
अर्चामि वां वर्द्धायापो घृतस्नूद्यावाभूमी शृणतं रोदसी मे
अह्ना यद्वे वा असुनौतिमायन्मध्वा नो अत्र पितरा शिशीताम्३१
स्वाहाग्ने वह्यामृतं यदी गोरतो जातासो धारयन्त उर्वीं ।
विश्वे देवा अनु तत्ते यजुर्गृणन्हे यदेनी दिव्यं घृतं वाः ॥ ३२ ॥
किं स्विन्नो राजा जगृहे कदस्यति व्रतं चकृमा को वि वेद ।
मित्रश्चिद्धि षा जुहुराणो देवां क्लोको न यातामपि वाजो अस्ति३३
दुर्मन्त्वत्रामृतस्य नाम सलक्ष्मा यद्विषुरूपा भवाति ।
यमस्य यो मनवते सुमन्त्वग्ने तमृष्व पाह्यप्रयुच्छन् ॥ ३४ ॥
यस्मिन्देवा विदथे मादयन्ते विवस्वतः सदने धारयन्ते ।
सूर्य्ये ज्योतिरदधुर्मास्य कृत्परि द्योतनिं चरतो अजस्रा ॥३५॥
यस्मिन्देवा मन्मनि सञ्चरन्त्यपीच्ये न वयमस्य विद्म ।
मित्रो नो अत्रादितिरनागान्त्सविता देवो वरुणाय वोचत्॥३६॥
सखाय आ शिषामहे ब्रह्मेन्द्राय वज्रिणे ।
स्तुष ऊ षु नृतमाय धृष्णवे ॥ ३७ ॥
शवसा ह्यसि श्रितो हवहत्येन हवहा ।
मघैर्मघोनो अति शूर दाशसि ॥ ३८ ॥
स्तेगो न क्षामत्येषि पृथिवीं महो नो वाता इह वान्तु भूमी ।
मित्रो नो अत्र वरुणो युज्यमानो अग्निर्वने न व्यसृष्ट शोकम्३९

स्तुहि श्रुतं गर्तसदं जनानां राजानं भीममुपहत्नुमुग्रम।
मृड़ा जरित्रे रुद्र स्तवानो अन्यमस्मत्ते न वपन्तु सेन्यन् ॥४०॥४
सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते सरस्वतीमध्वरे तायमाने।
सरस्वतीं सुकृतो हवन्ते सरस्वती दाशुषे वार्यंदात् ॥ ४१ ॥
सरस्वतीं पितरो हवन्ते दक्षिणा यज्ञमभिनक्षमाणाः।
आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वमनमीवा इष आ धेह्यस्मे ॥ ४२ ॥
सरस्वति या सरथं ययाथोक्थैः स्वधाभिर्देवि पितृभिर्मदन्ती।
सहस्रार्घमिड़ो अत्र भागं रायस्पोषं यजमानाय धेहि ॥ ४३ ॥
उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमा पितरः सोम्यासः।
असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥ ४४ ॥
आहं पितॄन्त्सुविदत्राँ अविन्सि नपातं च विक्रमणं च विष्णोः।
बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य भजन्त पित्वस्त इहागमिष्ठाः॥४५॥
इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य ये पूर्वासो ये अपरास ईयुः।
ये पार्थिवे रजस्या निषत्ता ये वा नूनं सुवृजनासु दिक्षु ॥ ४६ ॥
मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिर्बृहस्पतिर्ऋक्वभिर्वावृधानः।
यांश्च देवा वावृधुर्ये च देवांस्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥ ४७ ॥
स्वादुः किलायं मधुमाँ उतायं तीव्रः किलायं रसवाँ उतायम्।
उतो न्वस्य पपिवांसमिन्द्रं न कश्चन सहत आहवेषु ॥ ४८ ॥
परेयिवांसं प्रवतो महीरिति बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानम्।
वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां यमं राजानं हविषा सपर्यत ॥ ४९ ॥
यमो नो गातुं प्रथमो विवेद नैषा गव्यूतिरपभर्तवा उ।
यत्रा नः पूर्वे पितरः परेता एना जज्ञानाः पथ्या अनु स्वाः ५०॥५
बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वागिमा वो हव्या चकृमा जुषध्वम्।
त आ गतावसा शन्तमेनाधा नः शं योररपो दधात ॥ ५१ ॥
आच्या जानु दक्षिणतो निषद्येदं नो हविरभि गृणन्तु विश्वे।
मा हिंसिष्ट पितरः केन चिन्नो यद्व आगः पुरुषता कराम ॥५२

त्वष्टा दुहित्रे वहतुं कृणोति तेनेदं विश्वं भुवनं समेति ।
यमस्य माता पर्य्युह्यमाना महो जाया विवस्वतो ननाश ॥५३॥
प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्य्याणैर्यत्रा ते पूर्वे पितरः परेताः ।
उभा राजानौ स्वधया मदन्तौ यमं पश्यासि वरुणं च देवम् ॥५४
अपेत वीत वि च सर्पतातोऽस्मा एतं पितरो लोकमक्रन् ।
अहोभिरद्भिरक्तुभिर्व्यक्तं यमो ददात्यवसानमस्मै ॥ ५५ ॥
उशन्तस्त्वेधीमह्युशन्तः समिधीमहि ।
उशन्नुशत आ वह पितॄन् हविषे अत्तवे ॥ ५६ ॥
द्युमन्तस्त्वेधीमहि द्युमन्तः समिधीमहि ।
द्युमान् द्युमन्त आ वह पितॄन् हविषे अत्तवे ॥५७॥
अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।
तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ५८ ॥
अङ्गिरोभिर्यज्ञियैरा गहीह यम वैरूपैरिह मादयस्व ।
विवस्वन्तं हुवे यः पिता तेऽस्मन्बर्हिष्या निषद्य ॥ ५९ ॥
इमं यम प्रस्तरमा हि सीदाङ्गिरोभिः पितृभिः संविदानः ।
आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता वहन्त्वेना राजन्हविषो मादयस्व ६०
इम एत उदारुहन्दिवस्पृष्ठान्यारुहन् ।
प्र भूर्जयो यथा पथा द्यामङ्गिरसो ययुः ॥ ६१ ॥ ६

प्रथमोऽनुवाकः ॥

यमाय सोमः पवते यमाय क्रियते हविः ।
यमं ह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरङ्कृतः ॥ १ ॥
यमाय मधुमत्तमं जुहोता प्र च तिष्ठत ।
इदं नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्य पूर्वेभ्यः पथिकृद्भ्यः ॥२॥
यमाय घृतवत्पयो राज्ञे हविर्जुहोतन ।
स नो जीवेष्वा यमे दीर्घमायुः प्र जीवसे ॥ ३ ॥
मनमग्ने वि दहो माभि शूशुचो मास्य त्वचं चिक्षिपो मा शरीरम्।

घृतं यदा करसि जातवेदोऽथेममेनं प्र हिणुतात्पितृं रूंप ॥४॥
यदा घृतं क्रणवो जातवेदोऽथेममेनं परि दत्तात्पितृभ्यः।
यदो गच्छात्यसुनीतिमेतामथ देवानां वशनीर्भवाति ॥ ५ ॥
त्रिकद्रुकेभिः पवते षडुर्वीरेकमिद्बृहत्।
त्रिष्टुब्गायत्री छन्दांसि सर्वा ता यम आर्पिता ॥६॥
सूर्यं चक्षुषा गच्छ वातमात्मना दिवं च गच्छ पृथिवीं च धर्मभिः।
अपो वा गच्छ यदि तत्र ते हितमोषधीषु प्रति तिष्ठा शरीरैः ७॥
अजो भागस्तपसस्तं तपस्व तं ते शोचिस्तपतु तं ते अर्चिः।
यास्ते शिवास्तन्वो जातवेदस्ताभिर्वहैनं सुकृताम् लोकम् ॥८॥
यास्ते शोचयो रंहयो जातवेदोयाभिरापृणासि दिवमन्तरिक्षम्।
अजं यन्तमनुताः समृग्वतामथेतराभिः शिवतमाभिः शिवं कृधि ९
अव सृज पुनरग्ने पितृभ्यो यस्त आहुतश्चरति स्वधावान्।
आयुर्वसान उप यातु शेषः सं गच्छतां तन्वासुवर्चाः ॥ १० ॥७॥
अति द्रव श्वानौ सारमेयौ चतुरक्षौ शबलौ साधुना पथा।
अधा पितॄन्त्सुविदत्राँ अपीहि यमेन ये मधमादं मदन्ति ॥११॥
यौ ते श्वानौ यम रक्षितारौ चतुरक्षौ पथिषदौ नृचक्षसा।
ताभ्यां राजन्परि धेह्येनं स्वस्त्यस्मा अनमीवं च धेहि ॥ १२ ॥
उरूणसावसुतृपावुदुम्बलौ यमस्य दूतौ चरतो जनाँ अनु।
ताविस्मभ्यं दृशये सूर्याय पुनर्दातामसुमद्येह भद्रम् ॥ १३ ॥
सोम एकेभ्यः पवते घृतमेक उपासते।
येभ्यो मधु प्रधावधि तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ १४ ॥
ये चित्पूर्व ऋतसाता ऋतजाता ऋतावृधः।
ऋषीन्तपस्वतो यम तपोजाँ अपि गच्छतात् ॥ १५ ॥
तपसा ये अनाधृष्यास्तपसा ये स्वर्ययुः।
तपो ये चक्रिरे महस्तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ १६ ॥
ये युध्यन्ते प्रधनेषु शूरासो ये तनूत्यजः।

ये वा सहस्रदक्षिणास्तांश्चिटेवापि गच्छतात् ॥ १७ ॥
सहस्रणीथाः कवयो ये गोपायन्ति सूर्य्यम् ।
ऋषीन्तपस्वतो यम तपोजाँ अपि गच्छतात् ॥ १८ ॥
स्योनास्मै भव पृथिव्यनृक्षरा निवेशनी। यच्छास्मै शर्म्म सप्रथाः१९
अमम्बाधे पृथिव्या उरौ लोके नि धीयस्व ।
स्वधा याश्चक्रुषे जीवंस्तास्ते सन्तु मधुश्चुतः ॥ २० ॥ ८
ह्वयामि ते मनसा मन इहेमान् गृहाँ उप जुजुषाण एहि ।
सङ्गच्छस्व पितृभिः सं यमेन स्योनास्त्वा वाता उप वान्तु शग्माः२१
उत्त्वा वहन्तु मरुत उदवाहा उदप्रुतः ।
अजेन क्रव्यन्तः शीतं वर्षेणोत्तन्तु बालिति ॥ २२ ॥
उदह्वमायुरायुषे क्रत्वे दक्षाय जीवसे ।
स्वान् गच्छतु ते मनोऽधा पितॄंरुप द्रव ॥ २३ ॥
मा ते मनो मासोर्माङ्गानां मा रसस्य ते ।
मा ते हास्त तन्वः किं चनेह ॥ २४ ॥
मा त्वा वृक्षः सं बाधिष्ट मा देवी पृथिवी मही ।
लोकं पितृषु वित्वैधस्व यमराजसु ॥ २५ ॥
यत्ते अङ्गमतिह्रितं पराचैरपानः प्राणो य उ वाते परेतः ।
तत्ते सङ्कल्प्य पितरः सनोडा घासाङ्गासं पुनरा वेशयन्तु ॥ २६ ॥
अपेमं जीवा अरुधन् गृहेभ्यस्तं निर्वृहत परि ग्रामादितः ।
मृत्युर्यमस्यासीद्दूतः प्रचेता असून् पितृभ्यो गमयां चकार ॥२७
ये दस्यवः पितृषु प्रविष्टा ज्ञातिमुखा अहुतादश्चरन्ति ।
परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्टानस्मात्प्रधमाति यज्ञात् ॥२८॥
सं विश्रन्त्विह पितरः स्वा नः स्योनं कृण्वन्तः प्रतिरन्त आयुः ।
तेभ्यः शर्म हविषा नह्यमाणा जीग्जीवन्तः शरदः पुरूचीः॥२९
यां ते धेनुं निपृणामि यमु ते चीर ओदनम् ।
तेना जनस्यासो भर्त्ता योऽत्रासदजीवनः ॥ ३० ॥

अश्वावतीं प्र तर या सुशेवार्त्काकं वा प्रतरं नवीयः।
यस्त्वा जघान वध्यः सो अस्तु मा सो अन्यद्विदत भागधेयम् ३१
यमः परोऽवरो विवस्वान्ततः परं नाति पश्यामि किञ्चन।
यमे अध्वरो अधि मे निविष्टो भुवो विवस्वानन्वाततान ॥ ३२ ॥
अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वा सवर्णामदधुर्विवस्वते।
उताश्विनावभरद्यत्तदासीदजहादुद्वा मिथुना सरण्यूः ॥ ३३ ॥
ये निखाता ये परोप्ता ये दग्धा ये चोद्धिताः।
सर्वांस्तानग्न आ वह पितॄन् हविषे अत्तवे ॥ ३४ ॥
ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा मध्ये दिवः स्वधया मादयन्ते।
त्वं तान्वेत्थ यदि ते जातवेदः स्वधया यज्ञं स्वधितिं जुषन्ताम् ३५
शं तप मातिं तपो अग्ने मा तन्वं तपः।
वनेषु शुष्मो अस्तु ते पृथिव्यामस्तु यद्वरः ॥ ३६ ॥
ददाम्यस्मा अवसानमेतद्य एष आगन्नम चेदभूदिह।
यमश्विकित्वान् प्रत्येतदाह ममैष राय उप तिष्ठतामिह ॥ ३७ ॥
इमां मात्रां मिमीमहे यथापरं न मासातै। शते शरत्सुनो पुरा ३८
प्रेमां मात्रां०।०॥ ३९ ॥
अपेमां मात्रां०।०॥ ४० ॥ (१०)
वीमां मात्रां०।०॥ ४१ ॥
निरिमां मात्रां०।०॥ ४२ ॥
उदिमां मात्रां०।०॥ ४३ ॥
समिमां मात्रां मिमीमहे यथापरं न मासातै।
शते शरत्सु नो पुरा ॥ ४४ ॥
अमासि मात्रां स्वरगामायुष्मान् भूयासम्।
यथापरं न मासातै शते शरत्सु नो पुरा ॥ ४५ ॥
प्राणो अपानो व्यान आयुश्चक्षुर्दृशये सूर्य्याय।
अपरिधरिण्या यमराज्ञः पितॄन् गच्छ ॥ ४६ ॥

ये अग्रवः शशमानाः परेयुर्हित्वा द्वेषांस्यनपत्यवन्तः ।
ते द्यामुदित्याविदन्त लोकं नाकस्य पृष्ठे अधि दीध्यानाः ॥४७॥

उदन्वती द्यौरवमा पीलुमतीति मध्यमा ।
तृतीया ह प्रद्यौरिति यस्यां पितर आसते ॥ ४८ ॥

ये नः पितुः पितरो ये पितामहा य आविविशुरुर्वन्तरिक्षम् ।
य आक्षियन्ति पृथिवीमुत द्यां तेभ्यः पितृभ्यो नमसा विधेम ४९

इदमिद्वा उ नापरं दिवि पश्यसि सूर्य्यम् ।
माता पुत्रं यथा सिचाभ्येनं भूम ऊर्णुहि ॥ ५० ॥

इदमिद्वा उ नापरं जरस्यन्यदितोऽपरम् ।
जाया पतिमिव वाससाभ्येनं भूम ऊर्णुहि ॥ ५१ ॥

अभि त्वोर्णोमि पृथिव्या मातुर्वस्त्रेण भद्रया ।
जीवेषु भद्रं तन्मयि स्वधा पितृषु सा त्वयि ॥ ५२ ॥

अग्नीषोमा पथिकृता स्यानं देवेभ्यो रत्नं दधथुर्वि लोकम् ।
उप प्रेष्यतं पूषणं यो वहात्यजयानैः पथिभिस्तत्र गच्छतम् ॥५३

पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः ।
स त्वैतेभ्यः परि ददत्पितृभ्यो अग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः ॥५४

आयुर्विश्वायुः परि पातु त्वा पूषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् ।
यत्रासते सुकृतो यत्र त ईयुस्तत्र त्वा देवः सविता दधातु ॥५५।

इमौ युनज्मि ते वह्नी असुनीताय वोढवे ।
ताभ्यां यमस्य सादनं समितीश्चाव गच्छतात् ॥ ५६ ॥

एतत्त्वा वासः प्रथमं न्वागन्नपैतदूह यदिहाबिभः पुरा ।
इष्टापूर्त्तमनुसङ्क्राम विद्वान्यत्र ते दत्तं बहुधा विबन्धुषु ॥ ५७ ।

अग्नेर्वर्म परि गोभिर्व्ययस्व सं प्रोर्णुष्व मेदसा पीवसा च ।
नेत्त्वा धृष्णुर्हरसा जर्हृषाणो दधृग्विधक्षन्यरीङ्खयातै ॥ ५८ ॥

दण्डं हस्तादाददानो गतासोः सह श्रोत्रेण वर्चसा बलेन ।
अत्रैव त्वमिह वयं सुवीरा विश्वा मृधो अभिमातीर्जयेम ॥५९

धनुर्हस्तादाददानो मृतस्य सह क्षत्रेण वर्चसा बलेन।
समागृभाय वसु भूरि पुष्टमर्वाङ् त्वमेह्युप जीवलोकम् ६०॥१२

द्वितीयोऽनुवाकः।

इयं नारी पतिलोकं वृणाना नि पद्यत उप त्वा मर्त्यप्रेतम्।
धर्म्मं पुराणमनुपालयन्ती तस्यै प्रजां द्रविणं चेह धेहि॥ १॥
उदीर्ष्व नार्य्यभि जीवलोकं गतासुमेतमुप शेष एहि।
हस्तग्राभस्य दधिषोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभि सं बभूथ॥ २॥
अपश्यं युवतिं नीयमानां जीवामृतेभ्यः परिणीयमानाम्।
पन्थेन यत्तमसा प्रावृतासीत्प्राक्तो अपाचीमनयं तदेनाम्॥ ३॥
प्रजानत्यघ्न्ये जीवलोकं देवानां पन्थामनुसञ्चरन्ती।
अयं ते गोपतिस्तं जुषस्व स्वर्गं लोकमधि रोहयैनम्॥ ४॥
उप द्यामुप वेतसमवत्तरो नदीनाम्।
अग्ने पित्तमपामसि॥ ५॥

यं त्वमग्ने समदहस्तमु निर्वापया पुनः।
क्याम्बूरत्र रोहतु शाण्डदूर्वा व्यल्कशा॥ ६॥

इदं त एकं पर ऊ त एकं तृतीयेन ज्योतिषा सं विशस्व।
संवेशने तन्वा चारुरेधि प्रियो देवानां परमे सधस्थे॥ ७॥
उत्तिष्ठ प्रेहि प्र द्रवौकः कृणुष्व सलिले सधस्थे।
तत्र त्वं पितृभिः संविदानः सं सोमेन मदस्व सं स्वधाभिः॥८॥
प्र च्यवस्व तन्वं सं भरस्व मा ते गात्रा वि हायि मो शरीरम्।
मनो निविष्टमनुसंविशस्व यत्र भूमेर्जुषसे तत्र गच्छ॥९॥
वर्चसा मां पितरः सोम्यासो अञ्जन्तु देवा मधुना घृतेन।
चक्षुषे मा प्रतरं तारयन्तो जरसे मा जरदष्टिं वर्द्धन्तु॥१०॥१३
वर्चसा मां समनक्त्वग्निर्मेधां मे विष्णुर्न्यनक्त्वासन्।
रयिं मे विश्वे नि यच्छन्तु देवाः स्योना मापः पवनैः पुनन्तु॥११

मित्रावरुणा परि मामधातामादित्या मा स्वरवो वर्द्धयन्तु ।
वर्चो म इन्द्रो न्यनक्तु हस्तयोर्जरदष्टिं मा सविता कृणोतु ॥१२
यो ममार प्रथमो मर्त्यानां यः प्रेयाय प्रथमो लोकमेतम् ।
वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां यमं राजानं हविषा सपर्य्यत ॥१३॥
परा यात पितर आ च यातायं वो यज्ञो मधुना समक्तः ।
दत्तो अस्मभ्यं द्रविणेह भद्रं रयिं च नः सर्ववीरं दधात ॥१४॥
कण्वः कक्षीवान् पुरुमीढ़ो अगस्त्यः श्यावाश्वः सोभर्यर्चनानाः ।
विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरत्रिरवन्तु नः कश्यपो वामदेवः ॥१५॥
विश्वामित्र जमदग्ने वशिष्ठ भरद्वाज गोतम वामदेव ।
शर्दिर्नो अत्रिरग्रभीन्नमोभिः सुसंशासः पितरो मृड़ता नः ॥१६
कस्ये मृजाना अति यन्ति रिप्रमायुर्दधानाः प्रतरं नवीयः ।
आप्यायमानाः प्रजया धनेनाध स्याम सुरभयो गृहेषु ॥ १७ ॥
अञ्जते व्यञ्जते समञ्जते क्रतुं रिहन्ति मधुनाभ्यञ्जते ।
सिन्धोरुच्छासे पतयन्तमुक्षणं हिरण्यपावाः पशुमासु गृह्णते ॥१८
यद्वो मुद्रं पितरः सोम्यं च तेनो सचध्वं स्वयशसो हि भूतम् ।
ते अर्वाणः कवय आ शृणोत सुविदत्रा विदथे हूयमानाः ॥१९॥
ये अत्रयो अङ्गिरसो नवग्वा इष्टावन्तो रातिषाचो दधानाः ।
दक्षिणावन्तः सुकृतो य उ स्थासद्यास्मिन् वर्हिषि मादयध्वम् २०॥१४
अधा यथा नः पितरः परासः प्रत्नासो अग्न ऋतमाशशानाः ।
शुचीदयन्दीध्यत उक्थशासः क्षामा भिन्दन्तो अरुणीरपव्रन् ॥२१
सुकर्म्माणः सुरुचो देवयन्तो अयो न देवा जनिमा धमन्तः ।
शुचन्तो अग्निं वावृधन्त इन्द्रमुर्वीं गव्यां परिषदं नो अक्रन् ॥२२
आ यूथेव क्षुमति पश्वो अख्यद्देवानां जनिमान्त्युग्र ।
मर्त्तासश्चिदुर्वशीरकृप्रन्वृधे चिदर्य्य उपरस्यायोः ॥ २३ ॥
अकर्म्म ते स्वपसो अभूम ऋतमवस्रन्नुषसो विभातीः ।
विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ २४ ॥

इन्द्रो मा मरुत्वान् प्राच्या दिशः पातु बाहुच्युता पृथिवी द्यामिवोपरि ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥२५

धाता मा निर्ऋत्या दक्षिणाया दिशः पातु बाहु० ।०॥२६॥

अदितिर्मादित्यैः प्रतीच्या दिशः पातु बाहु० ।०॥ २७ ॥

सोमो मा विश्वैर्देवैरुदीच्या दिशः पातु बाहु० । ० ॥२८॥

धर्त्ता ह त्वा धरुणो धारयाता ऊर्ध्वं भानुं सविता द्यामिवोपरि ।

लोककृतः० । ० ॥ २९ ॥

प्राच्यां त्वा दिशि पुरा संवृतः स्वधायामा दधामि बाहु०।०॥३०॥१५

दक्षिणायां त्वा दिशि पुरा०।०॥३१॥

प्रतीच्यां त्वा दिशि पुरा०।०॥ ३२ ॥

उदीच्यां त्वा दिशि पुरा०।०॥ ३३॥

ध्रुवायां त्वा दिशि पुरा०।०॥३४॥

ऊर्ध्वायां त्वा दिशि पुरा संवृतः स्वधायामा दधामि बाहुच्युता पृथिवी द्यामिवोपरि ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥३५

धर्त्तासि धरुणोऽसि वंसगोऽसि ॥ ३६ ॥

उदपूरसि मधुपूरसि वातपूरसि ॥ ३७ ॥

इतश्च मामुतश्चावतां यमे इव यतमाने यदैतम् ।

प्र वां भरन्मानुषा देवयन्त आ सीदतं स्वमु लोकं विदानं ॥३८॥

स्वासस्थे भवतमिन्दवे नो युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिः ।

वि श्लोक एति पथ्येव सूरिः शृण्वन्तु विश्वे अमृतास एतत् ॥३९॥

त्रीणि पदानि रुपो अन्वरोहच्चतुष्पदीमन्वैतद्व्रतेन ।

अक्षरेण प्रति मिमीते अर्कमृतस्य नाभाववि तं पुनाति ।४०।१६

देवेभ्यः कमवृणीत मृत्युं प्रजायै किममृतं नावृणीत ।

बृहस्पतिर्यज्ञमतनुत ऋषिः प्रियां यमस्तन्वमा रिरेच ॥४१॥

त्वमग्न ईड़ितो जातवेदोऽवाड्ढव्यानि सुरभीणि कृत्वा ।
प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्नद्धि त्वं देव प्रयता हवींषि ॥४२
आसीनासो अरुणीनामुपस्थे रयिं धत्त दाशुषे मर्त्याय ।
पुत्रेभ्यः पितरस्तस्य वस्वः प्र यच्छत त इहोर्ज दधात ॥ ४३ ॥
अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत सदःसद सदत सुप्रणीतयः ।
अत्तो हवींषि प्रयतानि बर्हिषि रयिं च नः सर्ववीरं दधात ॥४४
उपहूता नः पितरः सोम्यासो बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ।
त आ गमन्तु त इह श्रुवन्त्वधि ब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥ ४५ ॥
ये नः पितुः पितरो ये पितामहा अनूहिरे सोमपीथं वशिष्ठाः ।
तेभिर्यमः संरराणो हवींष्युशन्नुशद्भिः प्रतिकाममत्तु ॥ ४६ ॥
ये तातृषुर्देवत्रा जेहमाना होत्राविदः स्तोमतष्टासो अर्कैः ।
अग्ने याहि सहस्रं देववन्दैः सत्यैः कविभिर्ऋषिभिर्घर्मसद्भिः ४७
ये सत्यासो हविरदो हविष्पा इन्द्रेण देवैः सरथं तुरेण ।
आग्ने याहि सुविदत्रेभिरर्वाङ्परैः पूर्वैर्ऋषिभिर्घर्मसद्भिः ॥४८
उप सर्प मातरं भूमिमेतामुरव्यचसं पृथिवीं सुशेवाम् ।
ऊर्णम्रदाः पृथिवी दक्षिणावत एषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् ॥४९
उच्छ्वञ्चस्व पृथिवि मा नि बाधथाः सूपायनास्मै भव सूपसर्पणा ।
माता पुत्रं यथा सिचाभ्येनं भूम ऊर्णुहि ॥ ५० ॥ १७ ॥
उच्छ्वञ्चमाना पृथिवी सु तिष्ठतु सहस्रं मित उप हि श्रयन्ताम् ।
ते गृहासो घृतश्चुतः शोना विश्वाहास्मै शरणाः सन्त्वत्र ॥ ५१ ॥
उत्ते स्तभ्नामि पृथिवीं त्वत्परीमं लोगं निदधन्मो अहं रिषम् ।
एतां स्थूणां पितरो धारयन्ति ते तत्र यमः सादना ते कृणोतु ५२
इममग्ने चमसं मा वि जिह्वरः प्रियो देवानामुत सोम्यानाम् ।
अयं यश्चमसो देवपानस्तस्मिन्देवा अमृता मादयन्ताम् ॥५३॥
अथर्वा पूर्णं चमसं यमिन्द्रायाबिभर्वाजिनीवते ।
तस्मिन् कृणोति सुकृतस्य भक्षं तस्मिन्निन्दुः पवते विश्वदानीम् ५४

यत्ते कृष्णः शकुन आतुतोद पिपीलः सर्प उत वा श्वापदः।
अग्निष्टद्विश्वादगदं कृणोतु सोमश्च यो ब्राह्मणाँ आविवेश ॥५५

पयस्वतीरोषधयः पयस्वन्मामकं पयः।
अपां पयसो यत्पयस्तेन मा सह शुम्भन्तु ॥ ५६ ॥

इमा नारीरविधवाः सुपत्नीराञ्जनेन सर्पिषा सं स्पृशन्ताम्।
अनश्रवो अनमीवाः सुरत्ना आ रोहन्तु जनयो योनिमग्रे ॥५७

सं गच्छस्व पितृभिः सं यमेनेष्टापूर्त्तेन परमे व्योमन्।
हित्वावद्यं पुनरस्तमेहि सं गच्छतां तन्वा सुवर्चाः ॥ ५८ ॥

ये नः पितुः पितरोये पितामहा य आविविशुरुर्वन्तरिक्षम्।
तेभ्यः स्वराड्सुनीतिर्नो अद्य यथावशं तन्वः कल्पयाति ॥५९॥

शं ते नीहारो भवतु शं ते प्रष्वाव शीयताम्।
शीतिके शीतिकावति ह्लादिके ह्लादिकावति।
मण्डूक्यप्सु शं भुव इमं स्वग्निं शमय ॥ ६० ॥१८॥

विवस्वान्नो अभयं कृणोतु यः सुत्रामा जीरदानुः सुदानुः।
इहेमे वीरा बहवो भवन्तु गोमदश्ववन्मय्यस्तु पुष्टम् ॥ ६१ ॥

विवस्वान्नो अमृतत्वे दधातु परैतु मृत्युरमृतं न ऐतु।
इमान्रक्षतु पुरुषाना जरिम्णो मो ष्वेषाममवो यमं गुः ॥६२॥

यो दभ्रे अन्तरिक्षेण मङ्क्षा पितॄणां कविः प्रमतिर्मतीनाम्।
तमर्चत विश्वमित्रा हविर्भिः स नो यमः प्रतरं जीवसे धात् ॥६३

आ रोहत दिवमुत्तमामृषयो मा बिभीतन।
सोमपाः सोमपायिन इदं वः क्रियते हविरगन्म ज्योतिरुत्तमम् ६४

प्र केतुना बृहता भात्यग्निरा रोदसी वृषभो रोरवीति।
दिवश्चिदन्तादुपमामुदानडपामुपस्थे महिषो ववर्ध ॥ ६५ ॥

नाके सुपर्णमुप यत्पतन्तं हृदा वेनन्तो अभ्यचक्षत त्वा।
हिरण्यपक्षं वरुणस्य दूतं यमस्य योनौ शकुनं भुरण्युम् ॥ ६६ ॥

इन्द्र क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा।

शिक्षा णो अस्मिन् पुरुहूत यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि ॥६७

अपूपापिहितान् कुम्भान्यांस्ते देवा अधारयन् ।
ते ते सन्तु स्वधावन्तो मधुमन्तो घृतश्चुतः ॥ ६८ ॥

यस्ते धाना अनुकिरामि तिलमिश्राः स्वधावतीः ।
तास्ते सन्तु विभ्वीः प्रभ्वीस्तास्ते यमो राजानु मन्यताम् ॥ ६९ ॥

पुनर्देहि वनस्पते य एष निहितस्त्वयि ।
यथा यमस्य सादन आसातै विदथा वदन् ॥ ७० ॥
आ रभस्व जातवेदस्तेजस्वद्धरो अस्तु ते ।
शरीरमस्य सं दहाथैनं धेहि सुकृतामु लोके ॥ ७१ ॥
ये ते पूर्वे परागता अपरे पितरश्च ये ।
तेभ्यो घृतस्य कुल्यैतु शतधारा व्युन्दती ॥ ७२ ॥

एतदा रोह वय उन्मृजानः स्वा इह वृहदु दीदयन्ते ।
अभि प्रेहि मध्यतो माप हास्थाः पितॄणां लोकं प्रथमो यो अत्र
॥ ७३ ॥ (१९)

तृतीयोऽनुवाकः ।

आ रोहत जनित्रीं जातवेदसः पितॄयाणैः सं व आ रोहयामि ।
अवाड्ढव्येषितो हव्यवाह ईजानं युक्ताः सुकृतां धत्त लोके ॥१॥
देवा यज्ञमृतवः कल्पयन्ति हविः पुरोडाशं स्रुचो यज्ञायुधानि ।
तेभिर्याहि पथिभिर्देवयानैर्यैरिजानाः स्वर्गं यन्ति लोकम् ॥ २ ॥
ऋतस्य पन्थामनु पश्य साध्वङ्गिरसः सुकृतो येन यन्ति ।
तेभिर्याहि पथिभिः स्वर्गं यत्रादित्या मधु भक्षयन्ति तृतीये नाके
अधि वि श्रयस्व ॥ ३ ॥
त्रयः सुपर्णा उपरस्य मायू नाकस्य पृष्ठे अधि विष्टपि श्रिताः ।
स्वर्गा लोका अमृतेन विष्ठा इषमूर्जं यजमानाय दुह्राम् ॥ ४ ॥
जुहूर्दाधार द्यामुपभृदन्तरिक्षं ध्रुवा दाधार पृथिवीं प्रतिष्ठाम् ।
प्रतिमां लोका घृतपृष्ठाः स्वर्गाः कामङ्कामं यजमानाय दुह्राम् ५

ध्रुव आ रोह पृथिवीं विश्वभोजसमन्तरिक्षमुपभृदा क्रमस्व।
जुहु द्यां गच्छ यजमानेन साकं सुवेण वत्सेन दिशः प्रपीनाः सर्वा
धुक्ष्वाहूणीयमानाः ॥ ६ ॥
तीर्थैस्तरन्ति प्रवतो महीरिति यज्ञकृतः सुकृतो येन यन्ति।
अचादधुर्यजमानाय लोकं दिशो भूतानि यदकल्पयन्त ॥ ७ ॥
अङ्गिरसामयनं पूर्वो अग्निरादित्यानामयनं गार्हपत्यो दक्षिणा-
यनं दक्षिणाग्निः।
महिमानमग्नेर्विहितस्य ब्रह्मणा समङ्गः सर्व उप याहि शग्मः ८॥
पूर्वो अग्निष्टा तपतु शं पुरस्ताच्छं पश्चात्तपतु गार्हपत्यः।
दक्षिणाग्निष्टे तपतु शर्म वर्म्मोत्तरतो मध्यतो अन्तरिक्षाद् दिशो
दिशो अग्ने परि पाहि घोरात् ॥ ९ ॥
यूयमग्ने शन्तमाभिस्तनूभिरोजानमभि लोकं स्वर्गम्।
अश्वा भूत्वा पृष्टिवाहो वहाथ यत्र देवैः सधमादं मदन्ति १०॥२०
शमग्ने पश्चात्तप शं पुरस्ताच्छमुत्तराच्छमधरात्तपैनम्।
एकस्येधा विहितो जातवेदः सम्यगेनं धेहि सुकृताम् लोके ११॥
शमग्नयः समिधा आ रभन्तां प्राजापत्यं मेध्यं जातवेदसः।
शृतं कृण्वन्त इह मावं चिक्षिपन् ॥ १२ ॥
यज्ञं नयति वितनः कल्पमान ईजानमभि लोकं स्वर्गम्।
तमग्नयः सर्वहुतं जुषन्तां प्राजापत्यं मेध्यं जातवेदसः।
शृतं कृण्वन्त इव मावं चिक्षिपन् ॥ १३ ॥
ईजानश्चित्तमारुक्षदग्निं नाकस्य पृष्टाद्दिवमुत्पतिष्यन्।
तस्मै प्र भाति नभसो ज्योतिषीमान्त्स्वर्गः पन्थाः सुकृते देव-
यानः ॥ १४ ॥
अग्निर्होताध्वर्युष्टे बृहस्पतिरिन्द्रो ब्रह्मा दक्षिणतस्ते अस्तु।
हुतोऽयं संस्थितो यज्ञ एति यत्र पूर्वमयनं हुतानाम् ॥ १५ ॥
अपूपवान् क्षीरवांश्चरुरेह सीदतु।

लोकक्रतः पथिक्रतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ १६॥
अपूपवान् दधिवांश्चरुरेह० । ० ॥ १७ ॥
अपूपवान् दृप्तवांश्चरुरेह० । ० ॥ १८ ॥
अपूपवान् घृतवांश्चरुरेह० । ० ॥ १९ ॥
अपूपवान् मांसवांश्चरुरेह० । ० ॥ २० ॥ २१ ॥
अपूपवानन्नवांश्चरुरेह० । ० ॥ २१ ॥
अपूपवान्मधुमांश्चरुरेह० । ० ॥ २२ ॥
अपूपवान् रसवांश्चरुरेह० । ० ॥ २३ ॥
अपूपवानपवांश्चरुरेह सीदतु ।
लोकक्रतः पथिक्रतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ २४॥
अपूपापिहितान् कुम्भान्यांस्ते देवा अधारयन् ।
ते ते मन्तु स्वधावन्तो मधुमन्तो घृतश्चुतः ॥ २५ ॥
यास्ते धाना अनुकिरामि तिलमिश्राः स्वधावतीः ।
तास्ते मन्तृन्वीः प्रभवीस्तास्ते यमो राजानु मन्यताम् ॥२६॥
अक्षितिं भूयसीम् ॥ २७ ॥
दृप्तश्चस्कन्द पृथिवीमनु द्यामिमं च योनिमनु यश्च पूर्वः ।
समानं योनिमनु संचरन्तं दृप्तं जुहोम्यनु सप्त होत्राः ॥२८॥
शतधारं वायुमर्कं स्वर्विदं नृचक्षसस्ते अभि चक्षते रयिम् ।
ये पृणन्ति प्र च यच्छन्ति मर्वदा ते दुक्षते दक्षिणां सप्तमातरम्
कोशं दुहन्ति कलशं चतुर्बिलमिड़ां धेनुं मधुमतीं स्वस्तये ॥
ऊर्जं मदन्तीमदितिं जनेष्वग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन्॥३०॥२२
एतत्ते देवः सविता वासो ददाति भर्त्तवे ।
तत्त्वं यमस्य राज्ये वसानस्तार्प्यं चर ॥ ३१ ॥
धाना धेनुरभवद्वत्सो अस्यास्तिलोऽभवत् ।
तां वै यमस्य राज्ये अक्षितामुपजीवति ॥ ३२ ॥
एतास्ते असौ धेनवः कामदुघा भवन्तु ।

एनी: श्येनी: सरूपा विरूपास्तिलवत्सा उप तिष्ठन्तु त्वाव॥३३॥
एनीर्धाना हरिणी: श्येनीरस्य कृष्णा धाना रोहिणीर्धेनवस्ते।
तिलवत्सा ऊर्जमस्मै दुहाना विश्वाहा सन्त्वनपस्फुरन्ती: ॥३४॥
वैश्वानरे हविरिदं जुहोमि साहस्रं शतधारमुत्सम्।
सबिभर्त्ति पितरं पितामहान् प्रपितामहान् बिभर्त्ति पिन्वमान:३५
सहस्रधारं शतधारमुत्समक्षितं व्यच्यमानं सलिलस्य पृष्ठे।
ऊर्जं दुहानमनपस्फुरन्तमुपासते पितर: स्वधाभि: ॥ ३६ ॥
इदं कपाम्बु चयनेन चितं तत्सजाता अव पश्यतेत।
मर्त्योऽयममृतत्वमेति तस्मै गृहान् कृणुत यावत्सबन्धु ॥ ३७ ॥
इहैवैधि धनसनिरिहचित्त इह क्रतु:।
इहैधि वीर्य्यवत्तरो वयोधा अपराहत: ॥ ३८ ॥
पुत्रं पौत्रमभितर्पयन्तीरापो मधुमतीरिमा:।
स्वधां पितृभ्यो अमृतं दुहाना आपो देवीरुभयांस्तर्पयन्तु ॥३९॥
आपो अग्निं प्र हिणुत पितृं रुपेमं यज्ञं पितरो मे जुषन्ताम्।
आमीनामूर्जमुप ये सचन्तेते नो रयिं सर्ववीरं नियच्छान् ४०॥२३
समिन्धते अमर्त्यं हव्यवाहं घृतप्रियम्।
स वेद निहितान्निधीन् पितॄन् परावतो गतान् ॥ ४१ ॥
यं ते मन्थं यमोदनं यन्मांसं निपृणामि ते।
ते ते सन्तु स्वधावन्तो मधुमन्तो घृतश्चुत: ॥ ४१ ॥
यास्त धाना अनुकिरामि तिलमिश्रा: स्वधावती:।
तास्ते सन्तु विभ्वी: प्रभ्वीस्तास्ते यमो राजानु मन्यताम् ॥४३॥
इदं पूर्वमपरं नियानं येना ते पूर्वे पितर: परेता:।
पुरोगवा ये अभिषाचो अस्य ते त्वा वहन्ति सकृतामु[लोकम् ४४
सरस्वतीं देवयन्तो वहन्ते सरस्वतीमध्वरे तायमाने।
सरस्वतीं सुकृतो ह्वन्ते सरस्वती दाशुषे वार्यं दात् ॥ ४५ ॥
सरस्वतीं पितरो ह्वन्ते दक्षिणा यज्ञमभिनक्षमाणा:।

आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वमनमीवा इष आ धेह्यस्मे ॥४६॥
मरुतो या सरथं ययाथोक्थैः स्वधाभिर्देवि पितृभिर्मदन्ती ।
महस्वार्घमिड़ो अत्र भागं रायस्पोषं यजमानाय धेहि ॥ ४७ ॥
पृथिवीं त्वा पृथिव्यामा वेशयामि दैवो नो धाता प्र तिरात्यायुः।
परापरैता वसुविदो अस्वधा मृताः पितृषु सं भवन्तु ॥ ४८ ॥
आ प्र च्यवेथामपतन्मृजेथां यद्वामभिभा अब्रोचुः ।
अस्मादेतमघ्न्यो तद्वशाय दातुः पितृष्विह भोजनं मम ॥ ४९ ॥
एयमगन्दक्षिणा भद्रतो नो अनेन दत्ता सुदुघा व्योधाः ।
यौवने जीवानु पपृच्चती जरा पितृभ्य उपसम्पराणयादि-
मान् ॥ ५० ॥ ॥ २४ ॥
इदं पितृभ्यः प्र भरामि बर्हिर्जीवं देवेभ्य उत्तरं स्तृणामि ।
तदा रोह पुरुष मेध्यो भवन् प्रति त्वा जानन्तु पितरः परेतम्५१
एतं बर्हिरसदो मेध्योऽभूः प्रति त्वा जानन्तु पितरः परेतम् ।
यथापरु तन्वं सं भरस्व गात्राणि ते ब्रह्मणा कल्पयामि ॥ ५२ ॥
पर्णो राजापिधानं चरूणामूर्जो बलं सह ओजो न आगन् ।
आयुर्जीवेभ्यो विदधद्दीर्घायुत्वाय शतशारदाय ॥ ५३ ॥
ऊर्जो भागो य इमं जजानाश्मान्नानामाधिपत्यं जगाम ।
तमर्चत विख्यमित्वा हविर्भिः स नो यमः प्रतरं जीवसे धात् ५४॥
यथा यमाय हर्म्यमवपन् पञ्च मानवाः ।
एवा वपामि हर्म्यं यथा मे भूरयोऽसत ॥ ५५ ॥
इदं हिरण्यं बिभृहि यत्ते पिता बिभः पुरा ।
स्वर्गं यतः पितुर्हस्तं निर्मृङ्धि दक्षिणम् ॥ ५६ ॥
ये च जीवा ये च मृता ये जाता ये च यज्ञियाः ।
तेभ्यो घृतस्य कुल्येतु मधुधारा व्युन्दती ॥ ५७ ॥
वृषा मतीनां पवते विचक्षणः सूरो अह्नां प्रतरीता उषसां दिवः ।
प्राणः सिन्धूनां कलशा अचिक्रददिन्द्रस्य हार्दिमाविशन मनी-
षया ॥ ५८ ॥

त्वेषस्ते धूम ऊर्णोतु दिवि षं छुक्र आततः।
सूरो न हि द्युता त्वं कृपा पावक रोचसे ॥ ५८ ॥
प्र वा एतीन्दुरिन्द्रस्य निष्कृतिं सखा सख्युर्न प्र मिनातिसङ्गिरः।
मर्य इव योषाः समर्षसे सोमः कलशे शतयामना पथा ॥६०॥२५
अत्यन्नमीमदन्त ह्यव प्रियाँ अधूषत।
अस्तोषत स्वभानवो विप्रा यविष्ठा ईमहे ॥ ६१ ॥
आ यात पितरः सोम्यासो गम्भीरैः पथिभिः पितृयाणैः।
आयुरस्मभ्यं दधतः प्रजां च रायश्च पोषैरभि नः सचध्वम् ॥६२॥
परा यात पितरः सोम्यासो गम्भीरैः पथिभिः पूर्व्याणैः।
अधा मासि पुनरा यात नो गृहान् हविरत्तुं सुप्रजसः सुवीराः६३॥
यद्वो अग्निरजहादेकमङ्गं पितृलोकं गमयं जातवेदाः।
तद्व एतत्पुनरा प्याययामि साङ्गाः स्वर्गे पितरो मादयध्वम् ॥६४॥
अभूदूतः प्रहितो जातवेदाः सायं न्यङ्ङ उप वन्यो नृभिः।
प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्नद्धि त्वं देव प्रयता हवींषि ॥६५॥
असौ हा इह ते मनः ककुत्सलमिव जामयः।
अभ्येनं भूम जर्णुहि ॥ ६६ ॥
शुम्भन्ता लोकाः पितृषदनाः पितृषदने त्वा लोक आ सादयामि ॥ ६७ ॥
येऽत्राकं पितरस्तेषां बर्हिरसि ॥ ६८ ॥
उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय।
अधा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥ ६९ ॥
प्रास्मत्पाशान् वरुण मुञ्च सर्वान्यैः समामे बध्यते यैर्व्यामि।
अधा जीवेम शरदां शतानि त्वया राजन् गुपिता रक्षमाणाः
॥ ७० ॥ (२६)

अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नमः ॥ ७१ ॥
सोमाय पितृमते स्वधा नमः ॥ ७२ ॥

तैरेवोपतिष्ठते । अथाग्नेरग्निमिति च द्वावग्नी

पितृभ्यः सोमवद्भ्यः स्वधा नमः ॥ ७३ ॥

यमाय पितृमते स्वधा नमः ॥ ७४ ॥

एतत्ते प्रतामह स्वधा ये च त्वामनु ॥ ७५ ॥

एतत्ते तामह स्वधा ये च त्वामनु ॥ ७६ ॥

एतत्ते तत स्वधा ॥ ७७ ॥

स्वधा पितृभ्यः पृथिवीषद्भ्यः ॥ ७८ ॥

स्वधा पितृभ्यो अन्तरिक्षसद्भ्यः ॥ ७९ ॥

स्वधा पितृभ्यो दिविषद्भ्यः ॥ ८० ॥ २७ ॥

नमो वः पितर ऊर्जे नमो वः पितरो रसाय ॥ ८१ ॥

नमो वः पितरो भामाय नमो वः पितरो मन्यवे ॥ ८२ ॥

नमो वः पितरो यद्घोरं तस्मै नमो वः पितरो यत्क्रूरं तस्मै ॥८३॥

नमो वः पितरो यच्छिवं तस्मै नमो वः पितरो यत्स्योनं तस्मै ॥८४॥

नमो वः पितरः स्वधा वः पितरः ॥ ८५ ॥

येऽत्र पितरः पितरोऽत्र यूयं स्थ युष्मांस्तेऽनु यूयं तेषां श्रेष्ठा भूयास्थ ॥ ८६ ॥

य इह पितरो जीवा इह वयं स्म अस्मांस्तेऽनु वयं तेषां श्रेष्ठा भूयास्म ॥ ८७ ॥

आ त्वाग्न इधीमहि द्युमन्तं देवाजरम् ।

यद्ध मा ते पनीयसी समिद्दीदयति द्यवीषं स्तोतृभ्य आ भर ॥८८॥

चन्द्रमा अप्स्वन्तरा सुपर्णो धावते दिवि ।

न वो हिरण्यनेमयः पदं विन्दन्ति विद्युतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ८९ ॥ २८ ॥

॥ चतुर्थोऽनुवाकः ॥

मय्यग्न अग्निमिति च, मय्यग्ने अग्निं गृह्णामि सह

समारोपयेत्, व्रतवान् स्यादतन्द्रित इति ॥ १ ॥

तत्र श्लोकाः।

ब्रह्मचर्य्याश्रमे खिन्नो गुरु-शुश्रूषणे रतः।
वेदानधीत्यानुज्ञात उच्यते गुरुणाश्रमी ॥ १ ॥
दारमाहृत्य सदृशमग्निमादाय शक्तितः।
ब्राह्मीमिष्टिं यजेतासामहोरात्राणि निर्वपेत्॥२॥
संविभज्य सुतानर्थैर्ग्राम्यकामान् विसृज्य च।
चरेत वनचर्य्येण शुचौ देशे परिभ्रमन्॥ ३ ॥

चक्षुषेण वर्चसा बलेन मयि प्रजां मय्यायुर्दधामि स्वाहा इति मन्त्रेण अथो अग्नौन् 'समारोपयेत्' आत्माग्नौ निवेशयेत् समारोपणेन व्रतवान् 'स्यात्' भवेत्, 'तन्द्रा' आलस्यं, तद्रहितोऽतन्द्रितः। 'इति' अर्थसमाप्तौ।

मन्त्राणां सम्मतिमाह, तत्रेति। प्रथममाश्रमक्रमेण ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वाणप्रस्थ-लक्षणद्वारा सन्न्यासपीठिकामाह। ब्रह्मेति। वेदं वेदौ वेदान् वेत्येकशेषः, अधीत्य स्थितः सन् गुरुणा अनुज्ञातः सन् दाराग्नौन् परिगृह्य 'आश्रमी' गृहस्थ इत्युच्यते। शक्तित इति। अग्निष्टोमादि-संस्कारान् सम्पादयेति शेषः। स आश्रमी सन्न्यासविधये 'ब्राह्मीं' पूर्वोक्ताम् इष्टिं 'यजेत्' कुर्य्यात्, 'तासां' देवतानां प्रीतये 'अहोरात्रेण निर्वपेत्' अहोरात्रमुपोष्य ततो निर्वपेत्; इदं हि द्वाहसाध्यं कर्म, तत्र च जागरणादिकं कुर्य्यात्। संविभज्येति 'सुतान्' पुत्रान् अर्थैः 'संविभज्य' विभक्तधनान् कृत्वा 'ग्राम्यकामान्' स्त्रीसङ्गादीन् विसृज्य चरेत, 'वनचर्य्येण' वनमार्गेणेति क्वचित्पाठः,

वायुभक्ष्योऽम्बुभक्ष्यो वा विहिता नोत्तरः फलैः।
स्वशरीरे समारोपः पृथिव्यां नाश्रुपातकाः ॥ ४॥
सह तेनैव पुरुषः कथं सन्यस्त उच्यते।
सनामधेयस्तु स किं यस्मिन् सन्यस्त उच्यते ॥५॥

वनचर्य्यया 'चरेत' चरेत् विचरेत्। साग्निकश्चेत् द्वादशरात्रीः पयसा होमभक्षी वनेऽभिनिवर्त्य ततो ब्राह्मेष्टिं कृत्वा समारोप्य चरेदिति द्रष्टव्यम्। 'शुचौ' पवित्रे 'देशे' तीर्थादौ, परिभ्रमतीति परिभ्रमः सन् तस्मिन् काले वायुमात्राहारोऽम्बुमात्राहारो वा भवेत्। "भिक्षार्थं प्रविशेद् ग्रामम्" इत्यादि पक्षस्य दीक्षाविषयत्वादस्य चाद्यापि दीक्षामुपेयादिति वक्तव्यमाणत्वेन दीक्षाया प्रकृतत्वात्; 'फलैः' हृत्तादिभवैः विहितम् 'अनस्य' प्राणस्य उत्तरं येन प्राणेन, उत्तरं किं मे दास्यसीति, तत्र फलदानमेवोत्तरं विदधातीति विहितानोत्तरः फलैः शक्तितारतम्येन पक्षत्रय-परिग्रहः। विविधानोत्तरफलैरिति पाठे 'उत्तरफलैः' स्वर्गादिभिः न 'विविधाः' विशेषेण विधत्ते करोति प्रयत्नं, विविधाः, उत्तरफलोद्देशेन प्रयत्नमकुर्वन्।

अग्निमुपसमाधायेत्युक्तं, तस्याग्नेः का प्रतिपत्तिः ? इत्यत आह, स्वशरीरे समारोप इति। 'स्वशरीरे' स्वदेहे कोष्ठाग्नौ वाह्याग्नीनां समारोपः, यतः परमहंस-दीक्षायामुदराग्नौ लोकाग्नीनां परमहंसोपनिषदि समारोपो विहितः। पृथिव्यां नाश्रुपातका इति। पुत्रादयो भूमौ नाश्रु पातयन्ति।

नन्वजरामरं वा एतत् सत्रमिति श्रुतेः कथमग्नेः परित्यागः ? इत्यत आह, सह तेनैवेति। 'तेन' अग्निना सहैव वर्त्तमानः पुरुषः कथं 'सन्यस्तः' कृतसन्यास उच्यते नैवोच्यते इत्यर्थः।

तस्मात् फलविशुद्धाङ्गी सन्न्यासं सहतेऽर्चिमान्।
अग्निवर्णं निष्क्रामति वानप्रस्थं प्रपद्यते ॥ ६ ॥
लोकाद्भार्य्यया सहितो वनं गच्छति संयतः।

ननु तर्हि कथमग्निशब्दमेवाभिचिन्तयेदिति ओङ्काराग्नौ ध्येये अपरित्यक्ते सन्न्यासोऽग्नित्वाविशेषादत आह, सनामधेयस्त्विति। 'यस्मिन्' प्रणवाग्नौ सति पुमान् सन्न्यस्त उच्यते स प्रणवाग्निः किं सनामधेयः? नैव नामधेयवान्, यथा आहवनीयादि-शब्दवाच्योऽग्निः, नैवमसौ शब्दवाच्यः प्रणवाग्नेर्ब्रह्मार्थकत्वात् ब्रह्मप्रतीकत्वाद्वा ब्रह्मातिरिक्तं नाभिमतं ब्रह्म च न शब्दवाच्यं; तेन सन्न्यासे तस्य त्यागो न भवतीत्यर्थः।

ननु स्वरूपेण तस्य दृश्यान्तर्भूतत्वात् कथं न सन्न्यासविरोधित्वम्? इति शङ्कामुपसंहार-व्याजेन परिहरति, तस्मादिति। 'फलविशुद्धाङ्गी' फलेन ब्रह्माख्येन विशुद्धः संसारातीतो योऽङ्गी संसारातीत-फलप्रदो यः प्रधानमोङ्कारः, 'अर्चिमान्' अर्च्चिष्मान् अग्निः, स सन्न्यासविरोधी न भवतीत्यर्थः।

ननु तथापि अग्निहोत्रादि-साधितस्य तल्लोक-प्राप्ति हेतुभूतस्य सुकृताख्यस्य तेजसः क्व प्रतिपत्तिः? न हि तत् सुकृतं सन्न्यासिनि तिष्ठति, तल्लोकप्राप्ति-लक्षण-फलाभावादत आह, अग्निवर्णमिति। अग्नेर्वर्ण इव वर्णो यस्य तत् 'अग्निवर्णं' सुकृतं तेजः सन्न्यासिनः 'निष्क्रामति' निर्य्याति; क्व याति? स्वाव्यवहितं वानप्रस्थं प्रपद्यते, सन्न्यासाधिकारिणोऽकृतसन्न्यासस्य ये लोकास्ते सन्न्यासे सति वानप्रस्थस्य भवन्तीत्यर्थः 'सुकृतमप्यस्य स्वजना दुष्कृतं दुर्जना उपजीवन्ति' इति श्रुत्युक्तेः; अत्रापि प्रत्या[illegible]क्तिमन्तश्चेति बोद्धव्यम्।

ननु वानप्रस्थोऽपि मुक्तिफलभाक् कस्मान्न भवति? इत्यत

त्यक्त्वा कामान् सन्न्यस्यति भयं किमनुतिष्ठति ॥७॥
किं वा दुःखं समुद्दिश्य भोगांस्त्यजति सुस्थितान् ।
गर्भवास-भयाद्भीतः शीतोष्णाभ्यां तथैव च ॥८॥
गुहां प्रवेष्टुमिच्छामि परं पदमनामयम् ॥९॥२॥

आह, लोकादिति। वानप्रस्थः प्रकरणाल्लभ्यते, वानप्रस्थः संयतोऽपि 'लोकात्' ग्रामादिभ्यः भार्य्यया सहितो वनं गच्छति, भार्य्यया सहित इत्युच्चैः पठनीयम्; यतो भार्य्यया सहितस्ततः क्षतभयमोऽपि लोकानेव गच्छति, न तु स्वस्थो भवतीत्यर्थः। लोकानित्येव क्वचित्पाठः।

इदानीं मध्यस्थः सन्न्यासफलं जिज्ञासुः पृच्छति, त्यक्त्वेति। 'कामान्' विषयान् त्यक्त्वा सन्न्यस्यति, पुरुषः संसारे किं भयं 'अनुपश्यति' आलोचयति, 'वा' अथवा किं दुःखं 'समुद्दिश्य' हेयत्वेन मनसि निश्चित्य 'सुस्थितान्' सम्यक् स्थितान् भोगान् त्यजति श्रुतिः। तस्योत्तरत्वेन सन्न्यास-प्रयोजनमाह, गर्भेति। संसारे यद्यपि पुण्यातिशयं करोति, तेन नरकं न प्रतिपद्यते; तथापि क्षीणे पुण्ये अवतरणमावश्यकमिति गर्भवासभयं परिहर्त्तुमशक्यम्; तेन ततो भीतः। तथा शरीरिणः पुण्यवतोऽपि शीतोष्णादि-द्वन्द्व-दुःखमपरिहार्य्य-मित्याह, शीतेति। भीतः सन्निति हेतोः सन्न्यस्यति इति किम् अनामयं यत्परं पदं तदेव 'गुहां' संहतस्थानं ब्रह्माख्यं प्रवेष्टुमिच्छामीति हेतोः सन्न्यासकाले त्यक्त्वेति मन्त्रो गुरुणा पठनीयः प्रश्नरूपेण गर्भेत्यादि शिष्येणेति विधिरूहनीयः। त्यक्त्वेति मन्त्रे सर्वत्र प्रथमपुरुषस्थाने मध्यमो द्रष्टव्यः।

इति सन्न्यास्याग्निमपुनरावर्तनं मन्युर्जाया मावहदिति। अथाध्यात्ममन्त्रान् जपन् दीक्षामुपेयात्। काषायवासाः कक्षोपस्थ-लोमयुतः स्यादिति। ऊर्द्ध्वको बाह्तर्विमुक्तमार्गो भवत्य-

---

सन्न्यास्य पुनरङ्गीकारे दोषमाह, इति सन्न्यास्येति। अग्निं सन्न्यास्य 'अपुनरावर्त्तनं' पुनः परिग्रहो न कर्त्तव्यः। कस्मादिति शङ्कायां स्त्रियोऽभावादित्युत्तरिते सापि कस्मान्नाङ्गीक्रियते इत्याशङ्क्याह, मन्युरिति। मन्युनामा रुद्रगणो 'जाया' सन्न्यासिपत्नीम् 'आवहन्' गृहीतवान् इति हेतोः सन्न्यासि भार्य्यायां मन्योरधिकार इत्यस्मादेव वाक्यादवसीयते; अयं सन्न्यासत्यागरूपो न तु दीक्षारूपः, तस्मिन् सति निषिद्धत्वात् पुनरङ्गीकारशङ्काभावात्।

तर्हि अग्निशुश्रूषाद्यभावे किं तस्य कार्य्यम्? अत आह. अध्यात्ममन्त्रानिति। एतावन्तं कालं त्याग श्रामीत् न तु दीक्षारूपः सन्न्यासः इति; तामाह, दीक्षामुपेयादिति। दिव्यं भावं ददाति, क्षीयन्तेऽस्य दोषा इति 'दीक्षा' व्रतविशेषः; तदुक्तम्,

"क्षानं दिव्यं यतो दद्यात् कुर्य्यात् पाशक्षयं लघु।
तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता देशिकैस्तन्त्रवेदिभिः" ॥ इति।

ताम् 'उपेयात्' गृह्णीयात् गृहीत्वा पालयेदिति भावः। काषायेति। कषायेण रक्तं 'काषायं' वासो यस्य तादृशः स्यात्। "कषायो रसभेदे स्यादङ्गरागे विलेपने।
निर्य्यासे च कषायोऽपि सुरभौ लोहितेऽन्यवत्" ॥ इति विश्वः ॥

कक्षोपस्थलोमानि दर्शयेदिति, अन्यानि वापयेदित्यर्थात्।

नयैव चेद्भिक्षाशनं दध्यात्, पवित्रं धारयेज्जन्तु-
संरक्षणार्थम् ॥ ३ ॥

तत्र श्लोकाः ।

कुण्डिकाञ्चमसं शिक्यं त्रिविष्टपमुपानहौ ।
शीतोष्णघातिनीं कन्थां कौपीनाच्छादनन्तथा ॥१॥

ऊर्ध्वको बाहुरिति । ऊर्ध्वौ बाहुः कर्त्तव्यः । न मे कश्चित् प्रतिबन्धोऽस्तीति भावेन तदेव फलाभिधान-द्वारेण स्पष्टयति, विमुक्तेति। अनयैव चेदृच्छया तिष्ठति, तर्हि 'विमुक्तः' अप्रतिबन्ध मार्गो यस्य तादृशो भवति, कुत्रापि तस्य प्रतिबन्धो न भवतीत्यर्थः । अनिकेतश्चरेदिति पाठे स्पष्टोऽर्थः ।

परिग्रहविशेषानाह, भिक्षाशनं दध्यादिति । भिक्षा अश्यते भुज्यते अनेनेति 'भिक्षाशनं' भोजनपात्रं 'दध्यात्' गृह्णीयात् 'पवित्रं' चामरादिपिच्छं मशकादि-निवारणार्थं, वस्त्रखण्डं वा जलजन्तुनिवारणार्थम् । श्लोकोक्तानामुपलक्षणमेतत् । 'कुण्डिकां' भिक्षाटन-पात्रं 'चमसः' काष्ठमयः पात्रविशेषः 'शिक्यम्' रज्जुमयम् अन्तरिक्षे भाण्डधारणार्थं मन्त्रं 'त्रिविष्टपं' त्रिर्विष्टपः अन्योऽन्याश्रयं काष्ठत्रयम् 'अनामयं' मज्जनभग्नं, उपानहाविति पाठे 'उपानहौ' पादत्राणे, कौपीनाच्छादनमिति, कूपे प्रवेशनमर्हतीति कौपीनं पुंलिङ्गं, तद्धि गुह्यत्वात् प्रकाशयितुमयोग्यमिति कूपे प्रवेशनमेवार्हति ; स्त्रीयोनिर्वा कूपः, तस्मिन् हि बहवो मग्ना न पुनरुन्मज्जन्ति, तमर्हतीति कौपीनं, शालीन-कौपीने अदृश्याकार्य्ययोरिति निपातनात् साधुः, तस्याच्छादनं वासःखण्डः तच्च दध्यात्,

पवित्रं स्नानशाटीञ्च उत्तरासङ्गं विदण्डकम्।
अतोऽतिरिक्तं यत्किञ्चित् सर्वं तद्वर्जयेद् यतिः ॥२॥
नदीपुलिन-शायी स्याद्देवागारेषु वाह्यतः।
नात्यर्थं सुख-दुःखाभ्यां शरीरमुपतापयेत् ॥ ३ ॥
स्नानं दानं तथा शौचमद्भिः पूताभिराचरेत्।
स्तूयमानो न तुष्येत निन्दितो न शपेत् परान् ॥४॥
भिक्षादि वैदलं पात्रं स्नानद्रव्यमुदाहृतम्।
एतां वृत्तिमुपासीना घातयन्तीन्द्रियाणि ते ॥ ५ ॥
विद्याया मनसि संयोगो मनसाकाशस्याका-

'पवित्रं' पूयतेऽनेनेति पुवः सञ्ज्ञायामिति इत्रं; "पवित्रं घर्षणे कुशे। पवित्रं ताम्र-पयसोर्मेध्ये चापि तदन्यवत्" इति विश्वः। इह तु जलपात्रं जलशोधन-वस्त्रखण्डं पिच्छं वा गृह्यते। नदीपुलिनादन्यत्र चेद्दर्भं व्याघ्रादि-भयात् सृप्यात् तर्हि देवागारेषु न पुनर्जनकृत् संस्थानके गृहादौ। नात्यर्थमिति। सुखार्थं दुःखपरिहारार्थञ्च नात्यन्तं यत्नः कर्त्तव्यः, नापि बलाद्दुःखं जनयेत्। 'दानं' तर्पणादि; ध्यानमिति पाठे ध्यानसाधनमाचमनादि। 'परान्' निन्दकान्, भिक्षादि अवारितं न निषिद्धं यतीनां; तथा 'वैदलं' फलार्द्रखण्डादि तदप्यवारितम्; एताम् 'वृत्तिं' वर्त्तनम् 'उपासीनाः' एतस्या वृत्तेराश्रयं कुर्वाणाः ते 'इन्द्रियाणि' चक्षुरादीनि 'घातयन्ति' हिंसार्थाश्चक्षुरादयः तान् घ्नन्तीत्यर्थः।

कार्य्यकारणयोरैक्यात् ब्रह्मणो जातं ब्रह्मैवेति जीवस्यापि ब्रह्मसम्पत्तिरुपपद्यते इति दर्शयितुमाह, विद्याया इति।

शाद्वायुर्वायोर्ज्योतिर्ज्योतिष आपोऽङ्गाः पृथिवी पृथिव्या इत्येषां भूतानां ब्रह्म प्रपद्यते, अजरममरमक्षरमव्ययं प्रपद्यते, तदभ्यासेन प्राणापानौ संयम्य ॥

तत्र श्लोकाः ।

वृषणापानयोर्मध्ये पाणी आस्थाय संश्रयेत् ।
मन्दश्य दशनैर्जिह्वां यवमात्रे विनिर्गताम् ॥ १ ॥
माषमात्रां तथा दृष्टिं श्रोत्रे स्थाप्य तथा भ्रुवि ।

'विद्यायाः' स्वरूपज्ञानस्य, मनोऽधिकरणं, सम्बन्धः आध्यासिकः ; मनसः सकाशादाकाशः सम्भूत इत्यादि योजना ; छान्दसः सन्धिः ; पृथिव्याः सकाशात्, 'इति' एवम्प्रकाराणाम् एषां 'भूतानां' शरीराणां सम्भव इति शेषः । तेन ज्ञानी 'ब्रह्म प्रपद्यते' तद्भवतीत्यर्थः ; अथवा विद्याया मनसि 'संयोगः' ब्रह्म ज्ञानस्योत्पत्तिः ; तेन मनसि ज्ञानेन लीने तत्कार्यं सर्वं लीनं भवतीत्यर्थः । तत्स्वरूपमाह, अजरमिति । किं कृत्वा प्रपद्यते ? 'तस्य' ब्रह्मणोऽभ्यासेन 'प्राणापानौ' वायू 'संयम्य' नियम्य निरुध्य इति पूर्वोक्तयोगानुसन्धानं कृत्वा अक्षरं प्रपद्यते इत्यन्वयः ।

अविलम्बेन सिद्धिदं श्लोकैः प्रयोगविशेषमाह, वृषणापानयोरिति 'अपानात्' पायोरूर्ध्वं वृषणयोरधश्च पाणी 'आस्थाय' स्थापयित्वेत्यर्थः, संश्रयेत् प्राणायाममिति शेषः । पुनः किं कृत्वा ? 'दशनैः' दन्तैः यवमात्रे विनिर्गतां जिह्वां संदश्य संश्रयेत् प्राणायाममिति सम्बन्धः । तथा 'माषमात्रां' चक्षु-

श्रवणे नासिके न गन्धाय न त्वचं स्पर्शयेत् ॥२॥
अथ शैवं पदं यत्र तद्ब्रह्म तत् परायणम् ।
तदभ्यासेन लभ्येत पूर्वजन्मार्जितात्मनः ॥ ३ ॥

चितां दृष्टिं 'श्रोत्रे' हृषणे 'स्थाप्य' स्थापयित्वा, श्रुगताविति शृणोतेर्गत्यर्थत्वात् वीर्य्यश्रवणरूपगत्याधारत्वेन हृषणोऽपि श्रोत्रं भवति; तथा पर्य्यायेण भ्रुवि स्थाप्य, तदुक्तम-मृतविन्दौ,

"तिर्य्यगूर्द्धमधो दृष्टिं विनिधाय्य महामतिः" इति ।

श्रोत्रे धारणमधः, भ्रुवि धारणमूर्द्धं, श्रवणे तिर्य्यगिति । तथा 'नासिके' नासाग्रे दृष्टिं स्थाप्य संश्रयेत् । नासाग्रे दृष्टिः किं ? गन्धैकाग्रतया नेत्याह, न गन्धायेति । गन्धग्रहणमुपलक्षणम् । श्रवणे दृष्टिः न शब्दं श्रोतुम् । एवमधो दृष्टावपि हृषणादौ स्थितायां कामोद्भवेन स्त्रीस्मरणात् तत्स्पर्शनाया-भिलाषे प्राप्ते तं निषेधति, न त्वचं स्पर्शयेत् मनसा प्रयोज्येन : पुनर्नेति वचनमुक्तार्थदार्ढ्याय, न शब्द एवार्थो वा अनेकार्थ-त्वान्निपातनानां नैव स्पर्शयेदित्यर्थः ।

तर्हि कुत्र मनः स्थाप्यम् ? इत्यत आह, अथेति । यत्र शैवं पदं 'शिवं' ब्रह्म, सदाशिवो वा शिवः, तत्सम्बन्धि 'यत्र' स्थले 'पदं' व्यवसितं निश्चयः, तत्र मनः स्थापयेदिति शेषः । "पदं व्यवसित-त्राण-स्थान-लक्ष्माङ्घ्रि-वस्तुषु" इत्यमरः । तदेवं यच्छैवं पदं तत् ब्रह्म तदेव परमयनम् । तत् कथं लभ्यते ? इत्यत आह, तदिति । अभ्यासेन योगस्य ; कस्य ? येन पूर्व-जन्मनि स्वात्मा 'अर्जितः' साधितः प्रसन्नीकृतः ; तदुक्तं,

"बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते" इति ।

अथ तैः सम्भृतैर्वायुः संस्थाप्य हृदयं तपः ।
ऊर्ध्वं प्रपद्यते देहाद्भित्त्वा मूर्धानमव्ययम् ॥ ४ ॥ ४ ॥
अथायं मूर्धानमस्य देहैषा गतिर्गतिमतां ये
प्राप्य परमां गतिं भूयस्ते न निवर्तन्ते परात् परम-
वस्थात् परात् परमवस्थादिति ॥ ५ ॥
इत्यथर्ववेदे सन्न्यासोपनिषत् समाप्ता ॥ १० ॥

अभ्यासे क्रियमाणे यज्ञवति तदाह, अथेति । तैः 'सम्भृतैः' मिलितैः साधनैः आसन-प्राणायामादिभिः हृदयं तपः तत् प्राप्तं 'हृदयं' मनः 'संस्थाप्य' स्थिरीकृत्य 'वायुः' प्राणः 'देहात्' शरीरात् ऊर्ध्वम् 'अव्ययं' ब्रह्म प्रपद्यते ; किं कृत्वा ? 'मूर्धानं भित्त्वा' ब्रह्मरन्ध्रेण ।

पश्चात् किं स्यात् ? अत आह, अथायमिति । 'अथ' अनन्तरम् 'अयं' वायुः मूर्धानम् 'अस्य' असुत्त्वेपणे, क्विप् 'दिह' दिदेह, दिह उपचये, उपचयं गतः ब्रह्मणैकीभूतत्वात् ; द्विर्वचने छन्दसि वा वचनमिति द्वित्वाभावः । उपसंहरति, एषा गतिर्गतिमतामिति । गतिमताम् एषा गतिः, अतः परा गतिर्नास्ति, गतेरयमवधिरित्यर्थः । पाठान्तरं दुर्योज्यम् ।

ननु ये मुक्तास्तेऽपीश्वरेच्छया पुनरुन्मज्जेरन्निति साधन-वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य परिहरति, य इति । 'ये' पुरुषाः परमाकृतिं प्राप्य वर्त्तन्ते, 'ते' पुरुषाः भूयो न निवर्त्तन्ते ; कस्मात् ? इत्यत आह, परात्परमवस्थादिति 'परादपि' हिरण्यगर्भादेः यत् 'परं' स्थानं तत् प्राप्य 'अवस्थात्' अवस्थानात् इति, अवस्थानम् अवश्यम्, सुपिस्थ इत्यत्र सुपीति योगविभागात् कः ; नियति-रेषा परमेश्वरस्य, यः स्वतो व्यवहितः, तं यदा व्यवहितं करोति

आरुणेयोपनिषत् ।

ओं आरुणिः प्रजापतेर्लोकं जगाम, तं गत्वो-
वाच, केन भगवन् कर्माण्यशेषतो विसृजामीति ।
तꣳहोवाच प्रजापतिस्तव पुत्रान् भ्रातॄन् बन्धूंश्च

तदा पुनस्तमेव न व्यवदधातीति सत्यप्रतिज्ञत्वात् दत्तापहारा-
कारित्वात् मुक्तस्योन्मज्जनं नास्तीति भावः । द्विरुक्तिः समा-
स्यर्था ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्ट-पदवाक्यानां सन्न्यासस्य प्रदीपिका ॥

इति सन्न्यासोपनिषदो दीपिका समाप्ता ।

आरुणेयौ पञ्चविंशौ खण्डपञ्चकमण्डिता ।
प्रतिखण्डं द्विरुक्तिश्च खण्डा वसति सूचिका ॥१॥

त्रिदण्डी सन्न्यास उक्तः ; इदानीं सर्वपरित्यागरूपं पर-
हंस-सन्न्यासमुपदेष्टुमारुण्युपनिषदारभ्यते, आरुणिरिति । आ-
ख्यायिका विद्या स्तुत्यर्था । विद्वत्-सन्न्यासोऽस्या विषयः ;
विष्णुपद-दर्शनं प्रयोजनम् ; विद्वान् निविद्वत्सुरधिकारी ;
यथायोगं सम्बन्ध ऊह्यः । अरुणस्यापत्यमारुणिः, 'प्रजापतेः'
ब्रह्मणः, 'केन' उपायेन, 'भगवन्' ।

"ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञान-वैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा" ॥

तद्वत् ; एतेन प्रश्नार्हता उक्ता ; 'कर्माणि' संसृति-निमि-
त्तानि ; 'इति प्रश्न-समाप्तौ ; तꣳहोवाच प्रजापतिरिति श्रुतेः
वचः प्रजापतेर्वचः, तवेत्यादि । 'तव' त्वत्सम्बन्धिनः त्वदीयान्

शिखां यज्ञोपवीतञ्च यागञ्च सूत्रञ्च स्वाध्यायञ्च भूर्लोक-भुवर्लोक-स्वर्लोक-महर्लोक-जनलोक-तपोलोक-सत्यलोकञ्च, अतल-पाताल-वितल-सुतल-रसातल-महातल-तलातलं ब्रह्माण्डञ्च विसृजेत्, दण्डमाच्छादनञ्च कौपीनञ्च परिग्रहेत्, शेषं विसृजेत् शेषं विसृजेदिति ॥ १ ॥

ममत्वालम्बनान् 'बन्धादीन्' बन्धवो बान्धवा ज्ञातयः उपकारिणश्च, आदिशब्देन भार्य्यादयः, तान् 'सूत्रं' योगप्रतिपादको ग्रन्थः, 'स्वाध्यायः' वेदराशिः, तदन्ता अष्टौ द्वितीयान्ताः; यज्ञोपवीतयाग-सूत्र-स्वाध्यायेषु प्रत्येकं चशब्दैः तत्सम्बन्धीनि सन्ध्यादि धनादि-पुस्तकादि-षड़ङ्गादीनि गृह्यन्ते; भूर्लोकादीनां सप्तानां समाहारद्वन्द्वः, सत्यलोकं चेति चकारात् प्रकृत्यादि-समुच्चयः।

ऊर्द्ध्वलोकान् हेयत्वेनोक्त्वा अधोलोकानाह, अतलेति। अतलादीनां सप्तानां ब्रह्माण्डेन सह समाहारद्वन्द्वः; तानि च पा-नि-वि-सु रसा-महा-तला-पूर्वाणि तलानि; पाताले तलशब्दस्य दीर्घः; नितलं महातलमप्याहुः। पाताल-रसातल-नितल-तलातल सुतल-वितलानि पादतल-तदग्र-गुल्फ-जङ्घा-जानुरु-तदूर्द्ध्वभागतयोपास्यानि, तथैव क्रमेण उत्तरोत्तराणि तथापि हेयतया अनास्थया व्युत्क्रमेण निर्दिष्टानि। ब्रह्माण्डे विराड्देहः; चकारादसद्विषयं मनोरथमपि विसृजेत्।

सर्वत्यागे कथं शरीर-यात्रा-निर्वाहः? इत्याशङ्क्य ग्राह्याण्याह, दण्डमिति। गो-सर्प-निवारणार्थं दण्डं, लज्जाशीतातप-वृष्टि-बाधा-निवारणार्थमाच्छादनञ्च, चकारात् जलपात्रञ्च

गृहस्थो ब्रह्मचारी वा वानप्रस्थो वा लौकिकाग्नीनुदराग्नौ समारोपयेत्। गायत्रीञ्च स्ववाचाग्नौ समारोपयेत्, उपवीतं शिखां भूमावप्सु वा विसृजेत्। कुटीचरो ब्रह्मचारी कुटुम्बं विसृजेत्, पात्रं विसृजेत्, पवित्रं विसृजेत्,

---

परिग्रहेत्, व्यत्ययेन शेषं परिगृह्णीयात्। देहोपयोगि चेत् ग्राह्यं, तर्हि मञ्चकोष्णीषादीन्यपि प्राप्नुवन्ति इत्यत आह, शेषं विसृजेदिति। मञ्चकोष्णीषादि प्राणात्ययेऽपि न गृह्णीयादित्यादरार्थोऽभ्यासः॥ १॥

अधिकारिणो निर्दिशति, गृहस्थ इत्यादिना। 'लौकिकाग्नीन्' लोकप्राप्ति-हेतून् श्रौत-स्मार्त्ताग्नीन् अन्त्येष्टिं कृत्वा 'उदराग्नौ' कोष्ठाग्नौ सम्यगग्ने इत्यादिमन्त्रेण निर्वाणपुरःसरं समारोपयेत्। ज्ञानिनोऽर्थे प्राप्तेऽपि त्यागे निवृत्तप्रयोजनविषयाणां प्रक्षेपवत् इयमग्न्यादीनां शास्त्रीय-प्रतिपत्तिः, 'गायत्रीं' सवितृदेवत्यां, च शब्दात् अन्यदपि मन्त्रजातं 'स्ववाचाग्नौ' स्वीया वाचा वागेवाग्निः, तत्र 'भूःसावित्रीं प्रविशामि' इत्यादिमन्त्रैः समारोपयेत्; उपवीतं शुद्धोदकालाभे भूमौ शुद्धायां, तल्लाभे शुद्धास्वप्सु वा 'भूःसमुद्रं गच्छ स्वाहा' इति मन्त्रेण विसृजेत्। वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पे। 'कुटीचरः' कुटीचर्यास्त्रिदण्डी पुत्र एव भिक्षानिरतः; उपलक्षणमिदं बहूदक-हंसयोरपि; ब्रह्मचारिग्रहणं तस्य विशेषणम्, आश्रमि-ब्रह्मचारिणः उक्तत्वात्, पालाशं वैल्वमित्यादिना तद्दण्डादित्यागस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च; कुटुम्बमिति पुत्रभिक्षानिरतस्य कुटुम्बे वाममभ्यात्, 'पात्रं' भिक्षापात्रं 'पवित्रं' जलपावनवस्त्रं 'दण्डान्'

दण्डान् लोकांश्च विसृजेत्, लौकिकाग्नींश्च विसृजेदिति होवाच। अत ऊर्ध्वममन्त्रवदाचरेत्, ऊर्ध्वगमनं विसृजेत्, त्रिसन्ध्यादौ स्नानमाचरेत्, सन्धिं समाधावात्मन्याचरेत्, सर्वेषु वेदेष्वारण्यकमावर्त्तयेत्, उपनिषदमावर्त्तयेदुपनिषदमावर्त्तयेदिति ॥ २ ॥

वीन् वैणवान्, चात्पूर्ववस्त्रादिकमपि। लौकिकाग्नीनिति त्रिदण्डिनो वैश्वदेवाधिकारात्। लोकांश्चेति पाठे स्वतपोऽर्जितान्; तात्तदिन्धनादिकमपि प्रत्येकं विसृजेदित्यावश्यकत्वार्थमुक्तम्। 'इतिह' किल 'उवाच' उक्तवान् प्रजापतिः आरुणिम् 'अत ऊर्ध्वं' त्यागानन्तरममन्त्रवत् स्वाध्यायस्य विसृष्टत्वादाचरेत् स्नानाचमनादिकम्।

नन्वमन्त्रस्य कथमूर्ध्वं लोकाप्तिः ? अत आह, ऊर्ध्वगमनं विसृजेदिति। भूर्लोकादेरुक्तत्वात् पुनस्तद्वासनामपि त्यजेदित्यर्थः। तर्ह्याचमनादिकमपि अप्रयोजनात् त्यज्यतामित्याशङ्क्याह, त्रिसन्ध्यादाविति। तिसृणां सन्ध्यानाम् 'आदौ' प्राक्काले 'स्नानं' मौषलम्।

सन्ध्यावन्दनकाले किं कार्य्यम् ? अत आह, सन्धिमिति। 'सन्धिं' सन्धानं समाधिमाश्रित्य 'आत्मनि' स्वस्मिन् परमात्मना सन्धानमभेदम् 'आचरेत्' भावयेत्। स्वाध्यायस्य परित्याग उक्तः, तस्य प्रतिप्रसवमाह, सर्वेष्विति। 'सर्वेष्विति निर्द्धारणे सप्तमी, 'आवर्त्तयेत्' पाठतोऽर्थतश्चाभ्यस्येत्।

आरण्यकेषु प्रवर्ग्यादयोऽपि कर्म्मत्वेन दृश्यन्ते, किं तत्स-

खल्वहं ब्रह्मसूचनात् सूवं ब्रह्म सूवमहमेव विद्वान् विद्वत्सूवं त्यजेद्विद्वान्, य एवं वेद।

हितस्यावृत्तिर्नेत्याह, उपनिषदमिति। ज्ञानप्रतिपादकं भागमभ्यस्येत्। वाक्याभ्यास आदरार्थः, सन्ग्रामो ह्युपनिषदावर्त्तनार्थः; तदनावृत्तौ ज्ञानापाटवेन पातित्यं स्यादित्यादरः ॥ २ ॥

तत्रापि परमामुपनिषदमावृत्त्यर्थमाह, खल्वहं ब्रह्मेति। इदं महावाक्यं, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, तच्च सत्यादिवत् 'खलु' निश्चितम् 'अहम्' अहङ्कारोपलक्षितं शोधितजीवचैतन्यं ब्रह्मैव न ततोऽन्यदितिज्ञाने सर्वानर्थनिवृत्तिः परमानन्दावाप्तिश्च फलम्।

ननु प्रबन्धभेदे सति कथमनर्थनिवृत्तिः? इत्याशङ्क्य सूवपटन्यायेनाभेदं वक्तुं ब्रह्मणः सूचरूपकमाह, सूचनात् सूच ब्रह्मेति। तन्तुर्हि स्वात्मनैवातान-वितानभूतेनापात-रमणीयं पटं सूचयन् न तु जनयन् सूवं भवति, तथा ब्रह्मापि जगत्पटसूचनात् सूवं, कारणातिरिक्तं कार्यं नास्तीति ब्रह्मैव सूवमित्यर्थः।

ननु सूचयितुर्मायया जीवो मुच्येदेवेत्याशङ्क्य मय्यज्ञाने इदं स्यात्, ज्ञाने त्वहमेव सूचयिता कथं मुच्येयमित्याह, सूवमहमेव विद्वानिति। यतो विद्वान्, अतोऽहमेव सूवमित्यन्वयः, मायापतित्वेन गृहीतस्य कथं मायया भिभव इत्यर्थः। त्यागमुपसंहरति। विद्वत्सूवं त्यजेद्विद्वानिति। स विद्वान् विद्वत् सूवन्त्यजेदित्यन्वयः; विद्वत् सन्न्यासेनैवोपसंहारः।

सन्नास्तं मया सन्नास्तं मया सन्नास्तं मया इति, त्रिःकृत्वोर्द्ध्वं वैणवं दण्डं कौपीनञ्च परिग्रहेत्। औषधवदशनमाचरेदौषधवदशनमाचरेत्। अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्त इति ब्रूयात्। सर्वं प्रवर्त्तते मत्तः। सखासि मा गोपाय, ओजः सखासि, इन्द्रस्य वज्र इति। ब्रह्मचर्य्यमहिंसाञ्चापरि-

---

इदानीं सूत्रत्यागार्थं सन्नासप्रैषानाह, सन्नास्तं मया सन्नास्तं मया सन्नास्तं मयेति। त्रिः कृत्वेति पाठेनैव त्रित्वे लब्धे त्रिरितिवचनं त्रयाणामपि त्रिःपाठार्थं, तच्चा-यमाम्नायः, एते त्रयोऽपि प्रैषाः सव्याहृतिकास्त्रिभिर्मन्द-मध्यमोत्तम-स्वरैरुच्चारणीयाः, लोकत्रयं श्रावयितुं त्रिरभि-धानं प्रैषोच्चारणेन यत्त्यक्तं तत्पुनरभिलषन् बध्यो निन्द्यो बध्यश्चेति बोधयितुं 'सम्यक्' अपुनरादेयतया न्यस्तं सन्नास्त-मित्यर्थः। प्रैषानन्तरं 'मत्तः' कृतप्रैषात् सर्वभूतेऽभ्योऽभय-मस्तु। कुतोऽभयं दत्तमित्यत आह, सर्वं प्रवर्त्तते मत्त इति। मत्त एव ब्रह्मणो यतः सर्वं प्रवर्त्तते, न हि जनयितुरेव भयं युक्तम् इति भावः।

इदानीं दण्डादाने मन्त्रमाह। सखेति। त्वं 'सखा' अबन्धकोऽसि 'मा' मां गोसर्पादिभ्यो गोपाय, ओजोनाम शुक्रस्य परिणामो धातूनामष्टमी दशा तत्फलं तेजः शरीर-शक्तिः, सखेति यत् त्वं सखा दृष्टे कर्म्मणि 'असि' भवसि, 'इन्द्रस्य' परमेश्वरस्य 'वज्रः' अरिभयङ्करोऽसि, एतावत् प्रतीकं मन्त्रस्य शाखान्तरे सम्पूर्णं पठितम्। 'इन्द्रस्य वज्रोऽग्निर्वार्च्चभ्रः

ग्रहञ्च सत्यञ्च यत्नेन हे रक्षत, हे रक्षत, हे रक्षत ॥ ३ ॥

अथातः परमहंस-परिव्राजकानामासन-शय-

शर्म्म मे भव यत्पापं तन्निवारय इति' इतिशब्द इन्द्रस्य वज्रोऽग्निरिति मन्त्र-प्रतीकार्थः। त्रिःकृत्वोर्द्ध्वं वैणवं दण्डमित्यनेन मन्त्रेण वैणवं दण्डम् 'ऊर्द्ध्वम्' उपरि दक्षिणकरे निधायेत्यर्थः, अत एव सन्न्यासोपनिषद्यूर्द्ध्वं गोपायुरिति दण्डविशेषणम्; कौपीनं लज्जाहेतुत्वात्, कूप प्रवेशनमर्हति कौपीनं पुल्लिङ्गं, तन्मात्राच्छादकत्वाद्-यतिवासोऽपि; कौपीन शालीने अधृष्टाकार्य्ययोरिति साधुः, तदपि परिग्रहेत्। औषधवत् प्रीतिं विना शरीरस्थित्यर्थम् 'अशनं' भोजनमाचरेत्; अभ्यासस्त्वादरार्थः, सर्वथा रसाशक्तिं न कुर्य्यात्, त्यागवैयर्थ्यादित्यादरः ॥ ३ ॥

इदानीं यदभावे महापातकिवत् पातित्यं, तानि पञ्चावश्यकान्याह, ब्रह्मचर्य्यमिति। युवतीनां स्मरण-कीर्त्तन केलि-प्रेक्षण-गुह्यभाषण-सङ्कल्पाध्यवसाय-क्रिया-निर्वृति-वर्जनं ब्रह्मचर्य्यम्; अहिंसा च मनो-वाक्-काय-कर्म्मभिर्भूतानिष्टवर्जनम्; 'अपरिग्रहम्' उक्तपरिग्रह-व्यतिरिक्तवर्जनम्; सत्यं प्रियहितप्रमाणं दृष्टार्थवचनम्; द्वौ चशब्दावुक्त-समुच्चयार्थौ; तृतीयोऽनुक्तास्तेय-समुच्चयार्थः; एतानि पञ्च यत्नेन हे यतयो रक्षत रक्षत, पुनरेव द्वयोः प्लुतः, तृतीये पर्य्याये हे रक्षतेति ल्युतिरुच्चैः श्रुत्यर्था, सर्वानुच्चैः श्रावयति प्रजापतिः; त्रिरुक्तिरादरार्था; प्राणात्ययेऽप्येतानि न परित्याज्यानीति; इतिशब्द उपदेशसमाप्त्यर्थः; हे शब्द उशब्दश्चाभिमुखीकरणे, हे मुमुक्षवो ब्रह्मचर्य्यादीनि 'रक्षत' पालयतावश्यमित्यर्थः।

नाभ्यां भूमौ। ब्रह्मचारिणां मृत्पात्रं वालावु-
पात्रं दारुपात्रं वा। काम-क्रोध-लोभ-मोह-

इदानीं ब्रह्मचर्य्यादि पञ्चकस्यैर्य्यादि परमहंसधर्म्मं पुन-र्विशेषेणाह, अथातः परमहंस-परिव्राजकानामिति। धर्म्मा वक्ष्यन्त इति शेषः। 'अथ' प्रणवोच्चारण-दण्डग्रहणानन्तरं यतो ब्रह्मचर्य्यादिरक्षणं विना न सिद्धिरतो धर्म्मा वक्ष्यन्ते: केषां? 'परं' केवलम् अहं मः न ततोऽन्योऽहमिति निश्चिताः परम-हंसाः. परिव्रजन्ति गृहबन्धं परित्यज्य परिव्राजकाः, ते च ते च तेषाम्, आसन-शयनाभ्यां भूमाविति. भूमावेवासनेन दिवा, शयनेन रात्रौ कालं नयेदिति शेषः; 'आसनं' स्वरूपावस्थानं, 'शयनं' बाह्यविषय-विस्मृतिः, तदुक्तं,

"यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः" इति। तेन पर्य्यङ्कादि-परित्यागेऽपि स्वरूपविस्मृतौ विषयचिन्तनेन चाकृतार्थ एवेति भावः। ब्रह्मचारिणामिति। तेषामेव विशे-षणम्. उपलक्षणमेतत्, अहिंसासत्यास्ते यापरिग्रहवतामित्यपि ज्ञेयम्।

उदकव्यवहारार्थं पात्राण्याह. मृत्पात्रं वालावुपात्रं दारु-पात्रं चेति। 'अलावुः' तुम्बीफलम्. अशनपात्रन्तु वक्ष्यति, पाणिपात्रश्चेतिः वा शब्दोऽनास्थायां यथालाभम तैजसानि पात्राणि स्युरिति न तव पुत्रानित्यादिना बाह्यानि त्याज्यानि उक्तानि. वैणवं दण्डमित्यादिना बाह्यानि ग्राह्याणि. खल्वहं ब्रह्मेत्यादिनान्तरं ग्राह्यमुक्तं; मन्मत्यान्तराणि त्याज्यान्याह, काम-क्रोधेत्यादिना। 'कामः' मैथुनेच्छा विषयमात्राभिलाषो वा; 'क्रोधः' कामाविद्यातेजः कामानुजः प्रज्वलनात्मकः; 'लाभः' उपात्तस्यातितित्सा; 'मोहः' नित्याशुचिदुःखात्मनि

दम्भ-दर्पासूया-ममत्वाहङ्कारानृतादीन् परित्यजेत्, वर्षासु ध्रुवशीलोऽष्टौ मासानेकाकी यतिश्चरेत्, द्वावेव वा चरेत् द्वावेव वा चरेदिति ॥४॥

शरीरे नित्यशुचि-सुखात्मबुद्धिः ; 'दम्भः' धर्मध्वजित्वं ; 'दर्पः' गर्वः परावज्ञानेन स्वात्मन्यधिकबुद्धिः ; 'असूया' परोत्कर्षासहिष्णुता ; 'ममत्वं' परस्मिन् स्वसम्बन्धित्वबुद्धिः ; 'अहङ्कारः' जाति गुण-कर्म्माभिमानः ; 'अनृतम्' अप्रियाहितापप्रमाणदृष्टार्थवचनम् ; आदिशब्देन हर्ष-शोकादि-द्वन्द्वानि गृह्यन्ते. कामादीनां नवानां द्वन्द्वः तत आदिशब्देन बहुव्रीहिः : तानि परित्यजेत् न पुनः स्मरेत्।

परिव्राजक-मज्ज्ञया परितो व्रजनकर्त्तृत्वे प्राप्ते तदपवादमाह, वर्षासु ध्रुवशील इति। अग्नेऽष्टावित्युक्तेः पञ्चचतुःपक्षे चत्वारो मासा वर्षाः, तासु ध्रुवं शीलमस्य, ध्रुव इत्येव सिद्धे शीलग्रहणं कोटाकुलायां भूमौ सर्वथाटननिषेधार्थम् ; शेषेष्वर्थसिद्धमटनमित्यनुजानाति, अष्टौ मासानेकाकी यतिश्चरेदिति।

"बहूनां कलहो यस्मात् द्वयोर्वार्त्ता भवेद्यतः।
एक एव चरेद्विद्वान् कुमार्य्या इव कङ्कणम्" ॥ इत्युक्तेः।

समानशीलत्वे द्वितीयमनुजानाति, द्वावेव वा चरेदिति। अध्यात्म-कथारस-व्यसने तु द्वावेव मिलित्वा चरेत्। चरतामिति वक्तव्ये चरेदित्युक्तिरेकचित्ततामावेदयितुम् ; वा शब्दोऽनास्थायाम्। एकचित्तता दशानामपि जायते पाण्डवानां महाटस्मरणात्। एवकारो भिन्नशीलव्यावृत्त्यर्थः। वाक्याभ्यास आदरार्थः ॥ ४ ॥

खलु वेदार्थं यो विद्वान् सोपनयनादूर्ध्वमेतानि प्राग्वा त्यजेत्, पितरं पुत्रमग्न्युपवीतं कर्म कलत्रञ्चान्यदपीह्। यतयो हि भिक्षार्थं ग्रामं प्रविशन्त्युदरपात्रं पाणिपात्रं वा। ॐ हि ॐ हि ॐ हीत्येतदुपनिषदं विन्यसेत्, खल्वेतदुप-

---

मन्यासे यथा आश्रम-क्रमनियमो नास्ति, तथा उपनयनस्यापि नास्तीत्याह, खलु वेदार्थमित्यादिना। वेदार्थं विद्वानिति न लौकिति षष्ठीनिषेधः; सोपनयनादिति मन्थिरार्षः; 'तानि' पूर्वोक्तानि, एतानीति पाठे वक्ष्यमाणानि, प्राग्वा त्यजेदिति, यस्तु प्राग्भवीयानन्त-सुकृत-वशादुपनयनमन्तरेणापि केनचिन्निमित्तेन विज्ञातवेदार्थः, स उपनयनात् पूर्वमपि त्यजेत्, तथा स्मर्य्यन्ते हि भरतैतरेयक-दुर्वासो-व्यास-शुकादयः, प्राक् त्यागपक्षे यानि बाल्येन दुस्त्याज्यानि, पितरं त्यजेत्, पुत्रं यतिपिता त्यजेत्, अग्न्याद्युपवीतं विषयं; च शब्देन समुच्चितं सामान्येनाह, अन्यदपीह्रेति। 'अन्यत्' गृहक्षेत्रादिकम्, अपिशब्दाद् यद्यस्य स्वभावप्रियं तदपि त्यजेत्।

यतेरग्रामवासश्च कर्त्तव्य इत्याह, यतयो ह्रीति। विशेषविधिः शेषनिषेधफलः ब्राह्मणैः प्रवेष्टव्यमिति वत्; तेन अन्यदग्रामं न प्रविशन्तीत्यर्थः। जलपात्रवद्भिक्षापात्रं न सङ्ग्राह्यमित्याह, पाणीति। पाणिपात्रमुदरपात्रञ्चेति कर्म्मधारयो 'पाणिः' अञ्जलिः पाणिर्वा पात्रम्, उदरं ग्रासार्थं मुखप्रमाणेन पात्रं, वा शब्दोऽनाख्यायाम्; तेन भूम्यादिकमपि भिक्षादौ।

जप्यं मन्त्रमाह ॐ ह्रीति। मन्त्रार्थस्तु 'हि' निश्चितं

निषदं विद्वान् य एवं वेद, पालाशं वैल्वमाप्लवत्थं दण्डमजिनं मेखलां यज्ञोपवीतञ्च त्यक्त्वा शूरो य एवं वेद। तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति

सर्वम् 'ओं' परमात्मैव; चिराद्वृत्तिर्जपप्रकार-प्रदर्शनार्थम्, ओङ्कारस्यैव प्राधान्येऽपि हिशब्दः सन्धिव्याद्वृत्त्यर्थः। तस्य कल्पोक्तान् न्यासानपि कुर्य्यादित्याह, एतदुपनिषदं विन्यसेदिति। उपनिषद-शब्दोऽकारान्तो नपुंसकम्, यद्वा, एषा चासावुपनिषच्च तां. रहस्यज्ञानमुपनिषत् उपचारान् मन्त्रोऽपि। न्यासप्रकारस्तु प्रणवकल्पादवसेयः।

उपासनफलमाह, विद्वान् य एवमिति। ब्रह्मचर्य्यादिभिर्यः 'एवं' एवङ्गुणकमोङ्कारं शब्दतोऽर्थतश्च 'वेद' विदित्वा चाभ्यस्यति, स विद्वान् भवति, यथोक्तं ब्रह्म साक्षात् करोतीत्यर्थः।

इदानीं ब्रह्मचारिणां सन्यासे कर्त्तव्ये पूर्वदण्डेनैव दण्डत्वनिरासार्थमाह, पालाशमित्यादि। अत्र दण्डस्य पलाशादिप्रकृतित्वयं त्रैवर्णिकाभिप्रायं, द्वयोरनधिकारिऽपि ब्राह्मणस्यैव पूर्वलाभे उत्तरग्रहण-सूचनार्थम्।

"सन्यासो ब्राह्मणस्योक्तो नान्यवर्णस्य कस्यचित्" इति स्मृतेः।

अजिन-मेखलयोः पूर्वमनुक्तत्वादुपादानम्। उपवीतस्य दण्डबन्धनशङ्का-निरासार्थं यज्ञोपवीतञ्चेत्युक्तम्, चकारो लौकिकाग्नि-समिद्धोमादीनां समुच्चयार्थः, 'त्यक्त्वा' परित्यज्य शूरः अन्यथानधिकारः भवेदिति शेषः; न हि त्यागमात्रेण किन्तु शूरो मनोऽरिजये स्यात्, तदुक्तं,

"न हि सन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति" इति।

कः शूरः? इत्यत आह, य एवं वेदेति, 'यः' विदित-

सूरयः दिवीव चक्षुराततम्। तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते विष्णोर्यत्परमं पदमिति, एवं निर्वाणमनुशासनमिति, वेदानुशासनमिति, वेदानुशासनमिति ॥ ५ ॥

इत्यथर्ववेदे आरुणेयोपनिषत् समाप्ता ॥ ११ ॥

वेदार्थः सन्न्यासं सत्यधिकारि कर्त्तव्यत्वेन 'वेद' जानाति, सः 'शूरः' साधकश्रेष्ठः।

उक्तसन्न्यासफलावेदकमृग्द्वयमुदाहरति, तद्विष्णोरित्यादि। सूरयो दिव्यदृष्ट्या 'तत्' मुक्तोपस्पृष्यं विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति। तस्य नित्यत्वात् स्वरूपे दृष्टान्तमाह दिवीति। निर्म्मल आकाशे 'आततं' व्याप्तं चक्षुर्यथा आवरकाभावादिततं निर्विकल्पकं ज्ञानं भवति, तथा विकल्पकशून्यं चिद्घनं तदित्यर्थः।

ननु कथं तदेवं लभ्यमित्याशङ्क्य गुरूपदेशादित्याह, तद्विप्रास इति। छान्दसोऽसुक्, ब्राह्मणानामेवोपदेशाधिकार इति विप्रग्रहणेन सूचितम्; 'विपन्यवः' विमन्यवः छान्दसो वर्णव्यत्ययः, काम-क्रोधादिरहिताः, यतस्तुतौ पत्युः स्तुतिः तद्रहिताः, तुल्यनिन्दास्तुतय इति वा, 'जागृवांसः' त्यक्ताज्ञाननिद्राः, तदुक्तम्,

"या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्त्ति संयमी" इति।

'समिन्धते' सम्यक् दीपयन्ति परहिताय प्रकाशयन्ति; किं तत्? यद्विष्णोः परमं 'पदं' पदनीयं मुक्तोपस्पृष्यं स्थानं स्वरूपात्मकमेव, विप्रोपदेशादेव तल्लभ्यमितिभावः। इति शब्दो मन्त्रद्वयसमाप्त्यर्थः।

ब्रह्मविद्योपनिषत् ।

ॐ ब्रह्मविद्यां प्रवक्ष्यामि सर्वज्ञानमनुत्तमाम् ।
यत्रोत्पत्तिं लयञ्चैव ब्रह्म-विष्णु-महेश्वरात् ॥ १ ॥

उपसंहरति, एवं निर्वाणेति वार्तेभावे क्तः, निर्वाणोऽवाते इति निष्ठानत्वं, 'निर्वाणम्' उपशान्तिर्मोक्ष इति यावत्, तस्यानुशासनमेवं द्रष्टव्यम्। ननु किमिदं प्रजापतेरनुशासनम् ? ओमिति चेत्, तथा सति पौरुषेयत्वेनाप्रामाण्य-शङ्का स्यादित्याशङ्क्याह वेदानुशासनमिति। आरुणिप्राजापत्याख्यायिका तु विद्या स्तुत्यर्थैव 'वेदस्य' शब्दराशेः सर्वज्ञस्य सर्ववर्णाश्रमादिव्यवस्थाहेतोः राजकल्पस्यानुशासनं, तदकरणे संसारशूले तस्करादेरिव विनिक्षेपः स्यात्। अभ्यासोऽन्येषामपि वेदानामेतावदर्थ-पर्य्यवसायित्वमित्येतदर्थः। इति शब्द उपनिषत्समाप्त्यर्थः।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना।
अस्पष्टपद-वाक्यानामारुणेय-प्रदीपिका ॥

इत्यारुणेयोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ ११ ॥

ॐ ब्रह्मविद्योपनिषदि द्विखण्डायां विदेवताः।
स्थित्युत्पत्ति-लयाः प्रोक्ताः प्रणवस्याक्षरत्रयात् ॥ १ ॥

प्रश्ने प्रणवस्त्रिमात्राभेदेनोपास्यतयोपक्षिप्तः, तस्यावयवशः शरीर-वर्ण-स्थान-लया नोक्ता इति तदर्थं ब्रह्मविद्योपनिषदारभ्यते। ब्रह्मविद्यां प्रवक्ष्यामीति श्लोकः क्वचिदेवादौ पठ्यते। 'ब्रह्म' प्रणवः तस्य 'विद्यां' ज्ञानं, तां किम्भूतां ? सर्वेषां 'ज्ञानम्' उपायभूताम. तथा 'यत्र' विद्यायां देवत्रयात् उत्पत्तिं

प्रसादान्तःसमुत्थस्य विष्णोरद्भुतकर्म्मणः।
रहस्यं ब्रह्मविद्यायां ध्रुवाग्निः सम्प्रचक्षते ॥ २ ॥
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म यदुक्तं ब्रह्मवादिभिः।
शरीरं तस्य वक्ष्यामि स्थानं कालं लयं तथा ॥३॥

लयं चकारात् पालनञ्च प्रवक्ष्यामीति पूर्वेणान्वयः। श्रुतेः प्रतिज्ञेयम् ॥ १ ॥

प्रसादेति। विष्णोर्ब्रह्मविद्यायां रहस्यं 'ध्रुवाग्निः' प्रणवतेज इति प्रचक्षते बुधा इत्यन्वयः। विष्णुनेयं विद्या प्रवर्त्तितेत्यर्थः। कीदृशस्य ? 'प्रसादेन' भक्तकृपया 'अन्तः' अन्तरात स्तम्भमध्यात् 'समुत्थस्य' नृसिंहरूपेण प्रकटीभूतस्य, यद्वा "प्रमादो देव-भूभुजाम्" इति कोषात् क्षीरोदार्णव-वैकुण्ठबलिगृहद्वारादेः प्रसादस्यान्तरात् जगद्रक्षणार्थं प्रकटीभूतस्य, यद्वा 'प्रसादः' लिङ्गादपेक्षया प्रसन्नरूपो जीवः, तस्य आन्तरम् आवरणमविद्यादि, ततः 'समुत्थस्य' निष्क्रान्तस्य अविद्यावरण-रहितस्येत्यर्थः; यथोक्तं छान्दोग्ये 'स एष प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतीरूपं सम्पद्य स्वेन रूपेणाभिसम्पद्यते, स उत्तमः पुरुषः' इति। अद्भुतकर्म्मणः मत्स्यादिरूपेण, ओङ्कारः 'ध्रुवः' अक्षरनिर्घण्टावुक्तः; तथाहि,

"ओङ्कारो वर्त्तुलस्तारो विन्दुः शक्तिस्त्रिदेवता।
प्रणवो मन्त्रगर्भश्च पञ्च देवो ध्रुवः शिवः।
मन्त्रादिः परमं बीजं मूलमाद्यश्च तारकः।
शिवादि व्यापको व्यक्तः परं ज्योतिश्च संविदः" ; इति।

स्थानं कालं लयं तथेति। कालशब्दो मेचकवाचको वृ

तव देवास्त्रयः प्रोक्ता लोका वेदास्त्रयोऽग्नयः।
तिस्रो मात्रार्द्धमात्रा च त्र्यक्षरस्य शिवस्य च॥ ४ ॥
ऋग्वेदो गार्हपत्यश्च पृथिवी ब्रह्म एव च।
अकारस्य शरीरन्तु व्याख्यातं ब्रह्मवादिभिः॥ ५ ॥
यजुर्वेदोऽन्तरिक्षञ्च दक्षिणाग्निस्तथैव च।
विष्णुश्च भगवान् देव उकारः परिकीर्त्तितः॥ ६ ॥
सामवेदस्तथा द्यौश्चाहवनीयस्तथैव च।
ईश्वरः परमो देवो मकारः परिकीर्त्तितः॥ ७ ॥
सूर्य्यमण्डलमिवाभात्यकारः शङ्खमध्यगः।

लक्षयति, तेन वर्णं वक्ष्यामीत्यर्थः। वर्णमित्येव वक्तव्ये काल-ग्रहणं मात्रारूप-कालस्यापि सङ्ग्रहार्थमिति द्रष्टव्यम् ॥२॥३॥

अवयवशः शरीरं तावदाह, तव देवा इति। त्र्यक्षरस्य शिवस्य चेति, 'शिवः' अर्द्धमात्रार्थः तिस्रो मात्रास्त्र्यक्षरस्य अर्द्धमात्रा शिवस्येत्यर्थः, प्रणवस्य देवादयस्त्रय उक्ताः। तिस्रो मात्रा अर्द्धमात्रा चेति वक्तव्ये छान्दसः सन्धिः। तदुक्तं षट्-प्रदीपिकायाम्।

"अकारश्च उकारश्च मकारो विन्दु-सञ्ज्ञकः।
त्रिधा मात्रा स्थिता यत्र तत्परं ज्योतिरोमिति" ॥ ४ ॥

त्रय इत्युक्तं, तदेव विभजते, ऋग्वेद इत्यादिना। ब्रह्म एव चेत्यत्र छान्दसो ह्रस्वः प्रकृतिभावश्च, ब्रह्मा देव इत्यर्थः।

॥ ५—७ ॥

खण्डान्तेन ग्रन्थेन शरीरमुक्तं, सम्प्रति स्थानं वर्णसहित-

उकारश्चन्द्र-सङ्काशस्तस्य मध्ये व्यवस्थितः ॥८॥
मकारश्चाग्नि-सङ्काशो विधूमो विद्युतोपमः ।
तिस्रो मात्रास्तथा ज्ञेयाः सोम-सूर्य्याग्नि-तेजसः ॥९॥
शिखाभा दीपसङ्काशा यस्मिन्नुपरि वर्त्तते ।
अर्द्धमात्रा तु सा ज्ञेया प्रणवस्योपरि स्थिता ॥ १० ॥
पद्मसूत्रनिभा सूक्ष्मा शिखाभा दृश्यते परा ।

मात्र, सूर्य्येति । सूर्य्यमण्डलमिव आभाति अकारः, 'शङ्खः' ललाटास्थि 'तन्मध्यं' नेत्रस्थानं तत्र वर्त्तमानः. योऽयं दक्षिणोऽक्षपुरुष इति श्रुतेः ।

"शङ्खो निध्यन्तरे कम्बु-ललाटास्थि-नखेषु च" इति विश्वः। 'तस्य मध्ये' शङ्खस्यैव मध्ये अर्थात् वामनेत्रे स्थितः। मकार इति । अत्रापि तस्य मध्ये इत्यपेक्षते, शङ्खस्य मध्ये अर्थात् तृतीयनेत्रे व्यवस्थितः ; अतएव याज्ञवल्क्येनोक्तम् ।

"इड़ायां पिङ्गलायाञ्च चरतश्चन्द्र-भास्करौ ।
इड़ायां चन्द्रमा ज्ञेयः पिङ्गलायां रविः स्मृतः" ॥ इति।

खेचर्य्याञ्च ।

"जिह्वामूले स्थितो देवि ! सर्वतेजोमयोऽनलः ।
तदग्रे भास्करश्चन्द्रस्तालुमध्ये प्रतिष्ठितः ।
एवं यो वेत्ति तत्त्वेन तस्य सिद्धिः प्रजायते" ॥ इति ।

'तिस्रो मात्राः' अकारादयः, अनेन काल उक्तः, सोम-सूर्य्याग्नि-तेजस इत्यनेन वर्णा उक्ताः, 'यस्मिन्' शङ्खे 'उपरि' तृतीयनेत्रादुपरि, अनेनार्द्धमात्रास्थानमुक्तम् ॥ ८—१० ॥

पद्मसूत्रेति । पद्मसूत्रनिभेति तस्या वर्ण उक्तः, 'शिखाभा'

सा नाडी सूर्य्यसङ्काशा सूर्य्यं भित्त्वा तथा परम्॥ ११॥
द्वासप्तति-सहस्राणि सूर्य्यं भित्त्वा तु मूर्धनि।
वरदः सर्वभूतानां सर्वं व्याप्यैव तिष्ठति॥ १२॥

ज्वालाभा ऊर्द्ध्वता-वैषद्याभ्यां, तथा मूले स्थूला उपर्य्युपरि तन्वी च।

"शिखा शिखायां ज्वालायां चूड़ायामग्रमात्रके।
लाङ्गूल्याञ्चापि शाखायां चूड़ायाञ्च शिखण्डिनः"॥

इति विश्वः।

'सा नाड़ी' सुषुम्णा, तस्या एव वा पूर्वाणि विशेषणानि, 'सूर्य्य' चक्षुरधिष्ठानम्, अथवा, सूर्य्यात् लब्धरश्मित्वान्मनोऽधिष्ठानश्चन्द्रः सूर्य्यः, तं भित्त्वा, तथापरम् अधस्कन्धे द्वासप्तति-सहस्राणि नाड़ीर्भित्त्वा ऊर्द्ध्वं गता, तदुक्तं गोरक्षेण,

"ऊर्द्ध्वं मेढ्रादधो नाभेः कन्दयोनिः खगाण्डवत्।
तत्र नाड्यः समुत्पन्नाः सहस्राणि द्विसप्ततिः"॥ इति।

पुनरधिदैवतं सूर्य्यं भित्त्वा 'मूर्द्धनि' ब्रह्मलोके द्वादशान्ते च दृश्यते इत्यनुषङ्गः। तदुक्तं याज्ञवल्क्येन,

"तासां मुख्यतमास्तिस्रस्तिसृष्वेकोत्तमोत्तमा।
मुक्तिमार्गेति सा प्रोक्ता सुषुम्णा विश्वधारिणी॥
कन्दस्था मध्यमा गार्गि! सुषुम्णा सुप्रतिष्ठिता।
पृष्ठमध्य-स्थिता नाड़ी सा हि मूर्ध्नि व्यवस्थिता॥
मुक्तिमार्गे सुषुम्णा सा ब्रह्मरन्ध्र-प्रतिष्ठिता।
अव्यक्ता सैव विज्ञेया सूक्ष्मा सा वैष्णवी मता"॥ इति।

प्रणवो नादरूपेण सर्वव्याप्येवेत्याह, वरद इत्यनेन। ओङ्कारोऽनाहतशब्दो विष्णुश्चैक इत्युक्तं भवति॥ ११—१२॥

कांस्यघण्टा-निनादस्तु यथा लीयति शान्तये ।
ओङ्कारस्तु तथा योज्यः शान्तये सर्वमिच्छता ॥१३॥
यस्मिन् संलीयते शब्दस्तत्परं ब्रह्म गीयते ।
ध्रुवं हि चिन्तयेद् ब्रह्म सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥
सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १४ ॥

इति ब्रह्मविद्योपनिषत् समाप्ता ॥ १२ ॥

इदानीं लयमाह, कांस्यघण्टेति। यथा 'लीयति' लीनो भवति उपरतव्यापारो भवति, ओङ्कारस्तथा शान्तये योज्यः प्लुततरो जप्तव्य इत्यर्थः। 'सर्वं' सर्वात्मभावं ब्रह्मभावमिच्छता ॥ १३ ॥

यस्मिन् 'संलीयते' यद्वस्तु अनुभूय 'शब्दः' विषयः नोपलभ्यते विलीयते, तत्परं ब्रह्म। तदुक्तं हठप्रदीपिकायाम्,-

"काष्ठे प्रवर्त्तितो वह्निः काष्ठेन सह शाम्यति।
नादे प्रवर्त्तितं चित्तं नादेन सह लीयते ॥
विसृज्य सकलं बाह्यं नादे दुग्धाम्बुवन्मनः।
एकीभूयास्य मनसा ब्रह्माकाशे विलीयते" ॥ इति।

लयलक्षणन्तु।

"लयो लय इति प्राहुः, कीदृशं लयलक्षणम् ?।
अपुनर्वासनोत्थानात् लयो विषय-विस्मृतिः" ॥ इति।

यद्वा यतो वाचो निवर्त्तन्ते इत्यर्थः ॥ १४ ॥

[illegible]मिति। 'ध्रुवम्' ओङ्कारं हि ब्रह्म चिन्त-
वा एकाग्रतया वा ब्रह्म चिन्तयेत्।

क्षुरिकोपनिषत् ।

ओं क्षुरिकां सम्प्रवक्ष्यामि धारणां योग-सिद्धये ।
यां प्राप्य न पुनर्जन्म योगयुक्तः स जायते ॥ १ ॥
वेद-तत्त्वार्थ-विहितं यथोक्तं हि स्वयम्भुवा ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपद-वाक्यानां दीपिका ब्रह्मवेदने ॥

इति ब्रह्मविद्योपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ १२ ॥

ओं क्षुरिका शस्त्रिका प्रोक्ता तत्तुल्या धारणा यतः ।
तद्वाचकस्त्रिखण्डोऽयं क्षुरिकाग्रन्थ उच्यते ॥ १ ॥

गुरुतः प्राप्तविद्यस्य तत एव लब्धज्ञान-प्रणव-मन्त्रस्य षड़ङ्गे योगेऽधिकार इति तदर्थमुत्तरो ग्रन्थः. क्षुरिकामित्यादि । 'क्षुरिकामिव' संसारोच्छित्तये शस्त्रिकामिव रूपकं, 'धारणाम्' आत्मनि चित्तावस्थानलक्षणाम्, उक्तञ्च योगियाज्ञवल्क्येन,

"शमादि-गुणयुक्तस्य मनसः स्थितिरात्मनि ।
धारणेत्युच्यते सद्भिः शास्त्रतात्पर्य्य वेदिभिः" ॥ इति ।

न पुनर्जन्म भवतीति शेषः । 'सः' धारणावान् कुतश्चिदपराधाद् यदि योगभ्रष्टो भवति [illegible] जन्मान्तरे योगयुक्त एव जायते इत्यर्थः योगश्चित्तवृत्ति[illegible] ।

"तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदैहिक[illegible] इति स्मृतेः ॥१॥

वेदेति । इदं योगस्वरूपं वेदेन 'तत्त्वार्थेन' परमार्थेन 'विहितं' विधि-विषयीकृत 'स्वयम्भुवा' ब्रह्मणा 'यथोक्त'

निःशब्दं देशमास्थाय तत्रासनमवस्थितः ॥ २ ॥
कूर्मोऽङ्गानीव संहृत्य मनो हृदि निरुध्य च ।

यथा वर्त्तते तथोक्तं न विसंवादीत्यर्थः। तथोक्तं योगि-याज्ञवल्क्येन,

"वक्ष्यामि योगसर्वस्वं ब्रह्मणा कीर्त्तितं पुरा"। इति।

"तथोक्तं परमेष्ठिना"० ० ० इति च।

योगस्वरूपं साधयितुं षड़ङ्गान्याह, निःशब्दमिति। यदुक्तं,

"कान्तारे विजने देशे फल-मूलोदकान्विते।
तपश्चरन् वसेन्नित्यम् ० ० ० इति।

षड़ङ्गलक्षणान्यमृतविन्दावुक्तानि। यमादीनां पूर्वकाण्डा-देव सिद्धत्वादिहानभिधानं, न तु कापालिकवदनङ्गीकारात्।

यमा यथा

"अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यं दयार्जवम्।
क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचञ्चेति यमा दश" ॥

नियमा दश यथा,—

"तपः सन्तोष आस्तिक्यं दानमीश्वरपूजनम्।
सिद्धान्त-श्रवणञ्चैव ह्रीर्मतिश्च जपो हुतम्" ॥ इति।

'अवस्थितः' आवस्थिक आरूढः, तदुक्तं गीतासु।

"शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः।
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिन-कुशोत्तरम्" ॥ इति।

तथा तन्त्रेणासनं पद्मादावास्थित इत्यपि बोध्यव्यम्। तदुक्तं हटप्रदीपिकायाम्।

"हठस्य प्रथमाङ्गत्वादासनं पूर्वमुच्यते।
तत्कुर्य्यादासनस्थैर्य्यमारोग्यञ्चाङ्ग-पाटवम्" ॥ इति ॥२॥

मात्रा-द्वादश योगेन प्रणवेन शनैः शनैः ॥३॥
पूरयेत् सर्वमात्मानं सर्वद्वारान् निरुध्य च।
उरो-मुख-कटि-ग्रीवं किञ्चिदुन्नतम् ॥ ४ ॥

कूर्म्मोऽङ्गानीवेति प्रत्याहार उक्तः, अत्र इन्द्रियाणीति शेषः। तदुक्तम्,

"इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः।
बलादाहरणं तेषां प्रत्याहारः स उच्यते" ॥ इति।

आन्तर-प्रत्याहार-मिङ्गये मन इति। 'हृदि' हृत्पुण्डरीके। मात्रा इति। द्वादश मात्रा नादविन्दावुक्ताः 'घोषिणी प्रथमा मात्रा' इत्यादिना, तत्रैव द्रष्टव्याः। प्रणवेन शनैरुच्चारितेन वायुं पूरयेत्; कीदृशेन? 'मात्राः' अकारोकार मकारार्द्ध-मात्राख्याश्चतस्रः, तासां प्रत्येकं तिस्रस्तिस्रो मात्रा घोषिण्या-दयो भूमिपत्यादिफलाः द्वादश, तासां 'योगः' चिन्तनं यस्मिन् तेन, यदा द्वादशभिः प्रणवैः पूरणं, तदा अष्टचत्वारिंशद्भिः कुम्भन, चतुर्विंशतिभिश्च रेचनम्; यदा तु षोड़शभिः पूरणं. तदा चतुःषष्टिभिः कुम्भनं, द्वात्रिंशद्भिः रेचनम्; अष्टभिर्यदा पूरणं, तदा द्वाचिंशद्भिः कुम्भनं, शोड़षभिः रेचनमिति विवेकः। सर्वमात्मानं न तु कतिपयाङ्गानि, रोधेनोपविशेत्, तथा सति वायुवैषम्यं स्यात्। 'सर्वद्वारान्' सर्वद्वाराणीत्यर्थः। उरो-मुख-कटि-ग्रीवमुन्नतं धारयेदिति शेषः।

तदुक्तं गीतासु,—

"समं काय-शिरो-ग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरम्" ॥ इति।

हृदयं किञ्चिदुन्नतं धारयेत्, अनेन जालन्धरबन्धः सूचितः; स यथा,—

प्राणान् सञ्चारयेद्-योगी नासाभ्यन्तरचारिणः ।
भूत्वा तत्र गतः प्राणः शनैरथ समुत्सृजेत् ॥ ५ ॥
स्थिरमात्रा दृढ़ं कृत्वा अङ्गुष्ठे तु समाहितः ।
द्वे तु गुल्फे तु कुर्वीत जङ्घे चैव त्रयस्त्रयः ॥६॥
द्वे जानुनि तथोरुभ्यां गुदे शिश्ने त्रयस्त्रयः ।
वायोरायतनञ्चात्र नाभिदेशे समाश्रयेत् ॥ ७ ॥

"कण्ठमाकुञ्च्य हृदये स्थापयेच्चिबुकं दृढ़म् ।
बन्धो जालन्धराख्योऽयममृतोघ्य-कारकः" ॥ इति ॥३-४॥

सञ्चारयेत् पूरकमात्राभिः, तस्मिन् हृदये। नासेति। तेन मुखेन पूरक-रेचकौ निषिद्धौ।

भूत्वेति। प्राणः 'तत्र' सर्वशरीरे 'गतः' प्रविष्टः भूत्वा तिष्ठतीति शेषः। एतेन कुम्भक उक्तः, स च पूरक-मात्रापेक्षया चतुर्गुणाभिर्मात्राभिः कार्य्यः। अथ रेचकमाह, शनैरिति। समुत्सर्जनञ्च पूरणापेक्षया द्विगुणाभिर्मात्राभिः ॥५॥

स्थिरेति, 'स्थिराभिः' एकरूपाभिर्मात्राभिः 'दृढ़' स्थिरं प्राणं कृत्वा, केवलकुम्भकः सिद्ध इत्यर्थः। ततो धारणाभिः प्रत्याहारमभ्यस्येदित्याह, अङ्गुष्ठ इत्यादिना। अङ्गुष्ठे इत्यादौ जातावेकवचनम्, अङ्गुष्ठयोः गुल्फयोः जङ्घयोः इत्यादि बोद्धव्यम्। अङ्गुष्ठयोर्धारणे कुर्वीतित्यन्वयः, द्वे तु धारणे कुर्य्यादित्यर्थः। त्रयस्त्रय इति। आद्यन्त-मध्येषु निरोधाः कर्त्तव्याः इति शेषः। जानुनि आद्यन्तयोः ऊरुभ्यां साधनाभ्याम् उर्वीरपि तथा द्वे इत्यर्थः। नाभिदेशे इति। अत्र नाभिदेशे वायोः 'आयतनं' मुख्यं स्थानमस्ति। तच्च धारणया समाश्रयेदित्यर्थः ॥ ६—७ ॥

तत्र नाड़ी सुषुम्णा तु नाड़ीभिर्बहुभिर्वृता।

तत्रेति। 'तत्र' नाभौ 'सुषुम्णा' मध्यनाड़ी 'बहुभिः' द्वासप्ततिसहस्रैः वृता; मूलन्तु तस्याः कन्दमध्ये। कन्दस्तु—

"गुद-ध्वजान्तरे कन्दमुत्सेधाद् द्व्यङ्गुलं विदुः"। इति।

"गुद-मेढ्रान्तरे यद्वै वेणुकन्दं तदुच्यते" ॥ इति च।

'वेणुः' सुषुम्णा, सा च षट्चक्रवती मूलाधार-दण्डान्त-विवरं गता मूर्द्धानं भित्त्वा ब्रह्मलोकान्तं निर्गता। तदुक्तं छान्दोग्ये, "शतञ्चैका च हृदयस्य नाड्यः, तासां मूर्धानमभिविसृत्यैका" इति। नाभेरूर्द्ध्वन्तु चक्रानुक्रमेण धारणा मूर्द्धान्तं दृष्ट्या, उक्तञ्च योगियाज्ञवल्क्येन,

"मर्मस्थानानि सिद्ध्यर्थं शरीरे योग-चेमयोः।
तानि सर्वाणि वक्ष्यामि यथावच्छृणु सुव्रते! ॥
पादाङ्गुष्ठौ च गुल्फौ च जङ्घामध्यौ तथैव च।
चित्योर्मूलञ्च जान्वोश्च मध्ये चोरुभयस्य च ॥
पायुमूलं ततः पश्चान्मध्यदेहश्च मेढ्रकम्।
नाभिश्च हृदयं गार्गि! कण्ठकूपस्तथैव च ॥
तालुमूलञ्च नासाया मूलञ्चाक्ष्णोश्च मण्डले।
भ्रुवोर्मध्यं ललाटञ्च प्रोक्तानि मुनिसत्तमैः ॥
मर्म्मस्थानानि चैतानि" इति।

एतेषु च तत्रैव धारणोक्ता,—

"स्थानेष्वेतेषु मनसा वायुमारोप्य धारयेत्।
स्थानात् स्थानं समाक्रम्य प्रत्याहारं प्रकुर्वतः।
सर्वे रोगाश्च नश्यन्ति योगाः सिध्यन्ति तस्य च" ॥ इति।

अङ्गुष्ठादूर्द्ध्वमारोहे फलमिदमुक्तम्; मूर्ध्नोऽङ्गुष्ठपर्य्यन्तावरोहेऽपि धारणानां फलमुक्तम्,—

अणुरक्ताश्च पीताश्च कृष्णास्ताम्र-विलोहिताः ॥८॥
अतिसूक्ष्माश्च तन्वीश्च शुक्लां नाड़ीं समाश्रयेत् ।

"स्थानात् स्थानं समाकृष्य यस्त्वेवं धारयेत् सुधीः ।
सर्वपाप-विशुद्धात्मा जीवेदाचन्द्र-तारकम्" ॥ इति ।

अणुरक्ताश्चेति । अणुरक्ताश्चेत्यादि नाड़ीनां विशेषणम् तदुक्तं छान्दोग्ये, "अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गल-स्याणिम्नस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्य" इति । अणवश्च ता रक्ताश्चेति समासः ॥ ८ ॥

एवं केवल-कुम्भके सिद्धे प्राण-मनसोः स्थानविशेषेषु प्रत्याहारमभ्यस्य धारणा-सिद्धये सुषुम्णायां प्राण-मनसोः प्रवेशः कर्त्तव्यः ; तदुपायः, मूलोड्डियाण-जालन्धर-बन्धैः शक्ति-चालनेनापानमूर्द्ध्वमाकृष्य तेन देहमध्येऽग्निं प्रज्वाल्य तज्ज्वालया कुण्डलीं प्रतप्योद्बोध्य ब्रह्मनाड़ीद्वार-मध्यस्थ-तन्मुख प्रसारणेन तत्र वायु-मनो-बह्नीन् प्रवेशयेदित्याशये-नाह, अतिसूक्ष्मामिति । तत्र जालन्धर-बन्ध उक्तः ; उड्डि-याणो यथा,—

"उदरे पश्चिमं तानं नाभेरूर्द्ध्वं तु कारयेत् ।
उड्डियाणो ह्ययं बन्धो मृत्यु-मातङ्ग-केशरी" ॥ इति ।

मूलबन्धो यथा,—

"पार्ष्णिभागेन सम्पीड्य योनिमाकुञ्चयेद् गुदम् ।
अपानमूर्द्ध्वमाकृष्य मूलबन्धो निगद्यते" ॥ इति ।

शक्ति-चालनं यथा,—

"सव्यासनस्थस्य फणावतो सा प्रातश्च सायं प्रहरार्द्धमात्रम् ।
प्रपूर्य्य सूर्य्यात् परिधानयुक्ता प्रदह्य नित्यं परिचालनीया" ॥
इति ।

ततः सञ्चारयेत् प्राणानूर्णनाभीव तन्तुना ॥९॥
ततो रक्तोत्पलाभासं पुरुषायतनं महत्।
दहरं पुण्डरीकेति वेदान्तेषु निगद्यते ॥ १० ॥
तद्भित्त्वा कण्ठमायाति तां नाडीं पूरयन् यतः।
अनस्तु क्षुरं गृह्य सुतीक्ष्णं बुद्धि-निर्म्मलम् ॥ ११ ॥

अतिसूक्ष्मां 'तन्वीं' बालाग्रशत-सहस्रान्त-भागोपमां 'नाड़ीं' सुषुम्णां 'समाश्रयेत्' अन्या नाड़ीरुत्सृज्य तत्रैव मनो दध्यादित्यर्थः। 'ततः' तयेत्यर्थः, तृतीयार्थे तसिः, तन्तुनेति प्रतियोगिनि तृतीया-श्रवणात्, सुषुम्णया प्राणान् 'सञ्चारयेत्' ऊर्द्धं नयेत्। 'ऊर्णनाभौ' लूताख्या कीट-विशेषः तन्तुना यथा ऊर्द्धं सञ्चरति, तथा सञ्चारयेदित्यर्थः ॥ ९ ॥

'ततः' सञ्चारणानन्तरं तद्भित्त्वेत्यग्रतनेनान्वयः, 'तत्' पुण्डरीकं, कीदृशं ? रक्तोत्पलवदाभासं रक्तवर्णं नानावर्ण-नाड़ी-योगात् रक्तता "पुण्डरीकं सिताम्बुजे" इति कोषात् सितत्वेऽप्यौपाधिकी ज्ञेया। 'पुरुषायतनं' जीवननीड़ः 'महत्' सर्वावभासकत्वात्, 'दहरं' दभ्रं सूक्ष्मस्वरूपेण हृत्पद्मं दहराख्यमाकाशं 'वेदान्तेषु' छान्दोग्यादिषु 'निगद्यते' पठ्यते ; तद्यथा,—"अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्" इति ॥ १० ॥

'तत्' पुण्डरीकम् अनाहताख्यं कुण्डलिनीं मन-प्राणाग्निभिर्भित्त्वा 'कण्ठं' विशुद्धचक्र-स्थानम् अर्गलां भेत्तुमायाति जीवः, 'तां' सुषुम्णां 'पूरयन्' व्याप्नुवन् 'यतः' प्रयतः सावधानः,

पादस्योपरि मर्मृज्य तद्रूपं नाम कृन्तयेत् ।
मनोद्वारेण तीक्ष्णेन योगमाश्रित्य नित्यशः ॥१२॥

'पूरयन् दिवि' इति पाठे, दिवि इति निमित्तसप्तमी, फलमपि च निमित्तं भवति, दिवः प्राप्त्यर्थम् ऊर्द्ध्वमारोहेदित्यर्थः। मनः-प्रकृतिकं क्षुरं शास्त्रनिष्णातं मन एवेत्यर्थः 'सुतीक्ष्ण' तर्केण घर्षणोपलेन निर्घृष्टं शानस्थानीयया बुद्ध्या निर्म्मलम् ॥ ११ ॥

पादस्येति। ब्रह्मणः 'पादस्य' श्रुत्यन्तरोक्तस्य पुम्पाद-स्थानीयस्य उपरि तदुपासनाय 'मर्मृज्य' निर्म्मलीकृत्य, मृजे-र्यङन्तात् ल्यप् छान्दसः। ब्रह्मणः पादा यथा,—

"तदेतच्चतुष्पाद् ब्रह्म, वाक् पादः, प्राणः पादः, चक्षुः पादः, श्रोत्रं पादः, इत्यध्यात्मम्, अथाधिदैवतम्, अग्निः पादः, वायुः पादः, आदित्यः पादः, दिशः पादः, इत्युभयमेव आदिष्ट भवति, अध्यात्मञ्चैवाधिदैवतञ्चेति"।

अथवा प्रणवस्य चत्वार्य्यक्षराण्येव जाग्रदादि-रूपाणि पादाः, "ओमित्येतदक्षरस्य पादाश्चत्वारः" इत्यथर्वशिखोक्तेः : 'तत्' प्रसिद्धं 'रूपं' भूतादिस्वरूपं 'नाम' तद्वाचकः शब्दः, तद्द्वयं ब्रह्मणो लोमस्थानीयं स्वरूपाद्-वाह्यं 'कृन्तयेत्' निवर्त्त-येत्, तद्विषयां वृत्तिं भूतशुद्धि-मार्गेण त्यजेदित्यर्थः। इदमेव तस्य निकृन्तनं यदविषयीकरणं मनोमयत्वात् संसारस्य मन-मानुपरक्तस्य स्वरूपाभावात्, हटपक्षे उत्तरमार्ग-रोधकं सङ्ग्र-न्थिनाड़ीचक्रं छिन्द्यात्, तदुक्तं,—

"नासादक्षिण मार्गवाहि-पवनः प्राणातिदीर्घीकृत-
श्चन्द्राभः-परिपूरितामृततनुः प्राग्-घण्टिकायां तदा।
छिन्द्यात् काल-विशालवह्नि-वशतो भ्रूरन्ध्रनाड़ीगणां-
स्तत् कार्य्यं कुरुते पुनर्नवतरं छिन्नद्रुमस्कन्धवत्" ॥ इति।

इन्द्रवज्र इव प्रोक्तो मर्म्म-जङ्घानुकीर्त्तनम्।
तज्ज्ञान-बलयोगेन धारणाभिर्निकृन्तयेत् ॥१३॥
जरोर्मध्ये तु संस्थाप्य मर्म्म-प्राण-विमोचनम्।

किं कृत्वा निकृन्तयेत्? अत आह, मन इति। मनसा उपायेन 'नित्यशः' अभीक्ष्णं 'योगं' जीवात्म-परमात्मनोरैक्यं. पक्षान्तरे 'योगम्' उद्योगम् आश्रित्य ॥ १२ ॥

कीदृशं योगम्? इन्द्रवज्र इवेति। तथा प्रोक्तं यथा इन्द्रो वज्रेण भेदं भिनत्ति, एवमयं योगः छेद्यं वासना-जालम्, 'इन्द्रवज्रः' विद्युत् तत्तुल्यया कुण्डलिन्या नाड़ी जालञ्च छिनत्ति। पुनः कीदृशं? मर्म्मणो जङ्घाया अनु-कीर्त्तनं यस्मिन् स तं, जङ्घारूपं मर्म्मध्यानस्थानं यत्र कथि-तम्। जङ्घाग्रहणमङ्गुष्ठादेरप्युपलक्षणं तुल्यन्यायत्वात्, अङ्गु-ष्ठादि-मूर्द्धान्तानां मर्म्मणामनुकीर्त्तनात्। 'मर्म्मजङ्घानुकर्त्तनम्' इति पाठे, यथा नापितेन क्षुरस्य तैक्ष्ण्यज्ञानाय जङ्घा अनु-कृत्यते मुण्ड्यते, तथा अङ्गुष्ठादिमर्म्मस्थानानि नाड़ीमलान-कृन्तनेन निर्म्मलीक्रियन्ते इत्यर्थः। तदिति, तच्छब्देन योग्यता-वशात् मर्म्मजङ्घादि गुणीभूतमपि परामृश्यते, 'तत्' सनाड़ीकं मर्म्मादि धारणाभिश्छिन्द्यात्। अथवा व्यवहित-मपि रूपं नाम तच्छब्देन परामृश्यते, स एवार्थः ॥ १३ ॥

जरोरिति। जरुग्रहणमुत्तरोत्तर-स्थानोपलक्षणम्, जरो-र्मध्ये समनस्कं प्राणं संस्थाप्य मर्म्मणः प्राणस्य च विमोचनं कर्त्तव्यम्। 'अस्मिन् मर्म्मण्यहं स्थितः' इत्यभिमानं त्यक्त्वा निरालम्बस्तिष्ठेदित्यर्थः। एवं स्थानान्तरेष्वप्यूह्यम्। अथवा

चतुरभ्यास-योगेन छिन्देदनभिशङ्कितः ॥ १४ ॥
ततः कण्ठान्तरे योगी समूहन् नाड़ि-सञ्चयम् ।
एकोत्तरं नाड़िशतं तासां मध्ये वराः स्मृताः ॥१५॥
इड़ा रचतु वामेन पिङ्गला दक्षिणेन तु ।
तयोर्मध्ये वरं स्थानं यस्तं वेद स वेदवित् ॥१६॥

सर्वत्रावच्छेदेन व्यवधायकं नाड्यादि विदार्य्य स्थानात् स्थानान्तरे गमनञ्च ।

चतुरिति । ऊरोरुत्तरेषु 'चतुर्षु' गुद-शिश्न-नाभि-हृदय-स्थानेषु अभ्यासयोगेन नाम-रूप-मर्म्म-प्राणान् छिन्देत् । अथवा 'चतुर्वारं' चतुराहृत्या प्रातर्मध्याह्ने सायं निशीथे च सर्वेषु स्थानेष्वभ्यास-योगेन ।

नन्वेवं छेदने देहाभिमान-त्यागेन देहपातः स्यादत आह, अनभिशङ्कित इति । अयं भावः, न ह्यभिमान-त्यागेन देहपातो भवति सुषुम्णादिषु तथा दर्शनात्, ध्यानिनां चिरकालं देहावस्थानस्मृतेश्च, न वा चक्रादि-भेदेनापि सा शङ्केति ॥ १४ ॥

तत इति । तदनन्तरं योगी 'कण्ठान्तरे' कण्ठमध्ये नाड़ी-सञ्चयं 'समूहन्' सञ्चयीकुर्वन् छिन्देदित्यनुषङ्गः । कियत्यो नाड्यः सन्ति ? इत्यपेक्षायां मध्यमसङ्ख्यामाह, एकेति । 'वराः' उत्तमाः ॥ १५ ॥

इड़ा वामेन पिङ्गला दक्षिणेन इत्येवं वक्तव्ये रचतुशब्द-योगः शिष्याणामाशिषे विद्यासम्प्रदायोच्छेदो माभूदिति । 'वरं स्थानं' सुषुम्णाख्यं 'तं' तदधिष्ठातारं पुंलिङ्गनिर्देशात् ॥ १६ ॥

सुषुम्णा तु परे लीना विरजा ब्रह्मरूपिणी।
द्वासप्तति-सहस्राणि प्रति नाड़ीषु तैतिलम् ॥१७॥
छिद्यते ध्यानयोगेन सुषुम्णैका न छिद्यते।
योग-निर्म्मलधारेण क्षुरेणानलवर्चसा ॥ १८ ॥
छिन्दन्नाड़ीशतं धीरः प्रभावादिह जन्मनि।
जातीपुष्प-समायोगैर्यथा वास्यन्ति तैतिलम् ॥१९॥
एवं शुभाशुभैर्भावैः सा नाड़ी तां विभावयेत्।
तद्भाविताः प्रपद्यन्ते पुनर्जन्म-विवर्जिताः ॥२०॥

किं तत् स्थानं ? कश्च तदधिष्ठाता ? इत्यपेक्षायामाह. सुषुम्णेति। सुषुम्णा 'परे' परपुरुषे ब्रह्मणि लीना 'विरजाः' निर्म्मला 'ब्रह्मरूपिणी' ब्रह्मस्थानत्वात् सुषुम्णैव वरं स्थानं. पर एव तदधिष्ठातेत्यर्थः। कथम्भूता सुषुम्णा ? नाड़ीषु मध्ये द्वासप्तति-सहस्राणि नाड़ीः प्रति 'तैतिलम्' उच्छीर्षं गण्डुकं. यथा गण्डुकाधारे उत्तमाङ्गं तिष्ठति, एवं सुषुम्णाधारे सर्वा नाड्यः स्थिता इत्यर्थः ॥ १७ ॥

"तैतिलो गण्डुके प्रोक्तस्तैतिलं करणान्तरे"। इति विश्वः।

न छिद्यते तस्याः परमसूक्ष्मत्वेन मनो-विषयत्वायोग्यत्वात्, मनोविषयस्यैव योगेन छेद्यत्वात्, ऋजुतया अप्रतिहन्तित्वाच्च।

तैतिलेन सुषुम्णायाः सादृश्यान्तरमाह। जातीति। 'जातौ' वासन्ती, तस्याः पुष्पाणां 'समायोगैः' संयोगैः कृत्वा यथा प्रसाधकाः 'तैतिलं' गण्डुकं 'वास्यन्ति' वासेन पारिमलेन युक्तं कुर्वन्ति, एवं सा नाड़ी शुभाशुभैर्भावैः वास्यते

ततो विदित-चित्तस्तु निःशब्दं देशमास्थितः ।
निःसङ्गस्त्व-योगज्ञो निरपेक्षः शनैः शनैः ॥२१॥
पाशं छित्त्वा यथा हंसो निर्विशङ्कः खमुत्क्रमेत् ।
छित्त्वपाशस्तथा जीवः संसारं तरते तदा ॥२२॥
यथा निर्वाण-काले तु दीपो दग्ध्वा लयं व्रजेत् ।
तथा सर्वाणि कर्म्माणि योगी दग्ध्वा लयं व्रजेत् २३

इति विपरिणामः । पुम्यादि-वामाश्रयो यथा गण्डुकं भवति. तथैव नाडी वामनाश्रय इत्यर्थः । तर्हि किं कार्य्यम ? अत आह. तामिति । चिन्तनफलमाह, तदिति । 'प्रपद्यन्ते' सम्पद्यन्ते ॥ १८—२० ॥

तत इति । विदितं चित्तं येन स विदितचित्तः । 'मात्रा-धारिणं' मात्राः द्वादशादि-सङ्ख्याः प्रणवमात्राः, ता एव धारा यस्य मनः-क्षुरस्य स तथा । 'तन्तुं' वासनारूपम् । द्विरुक्तिर्निश्चयार्थः ; ममास्त्यर्थ इतिशब्दः । अयमारोह-प्रकार उत्क्रान्तिसमये खेचरीपटले उक्तः, यथा. —

"यदा तु योगिनो बुद्धिरुत्क्रान्तिं देहमिमं भवेत् ।
तदा स्थिरासनो भूत्वा मूलाच्छक्तिं समुज्ज्वलाम् ॥
सूर्य्यकोटि-प्रतीकाशां भावयेच्चिरमात्मनः ।
आपादतल-पर्य्यन्तं प्रसृतं जीवमात्मनः ॥
संहृत्य क्रमयोगेन मूलाधारपदं नयेत् ।
तत्र सुप्तोल्लसीं शक्तिं संवर्त्तानल-सन्निभाम् ॥
जीवं निजेन्द्रियाणि यसन्तों चिन्तयेद्धिया ।
सम्प्राप्य कुम्भकावस्थां तड़िज्ज्वलन-भासुराम् ॥

प्राणायाम-सुतीक्ष्णेन मात्राधारेण योगवित्।
वैराग्योपल-घृष्टेन क्षित्त्वा तन्तुं न बध्यते ॥२४॥
अमृतत्वं समाप्नोति यदा कामान् स मुच्यते।
सर्व्वैषणा-विनिर्मुक्तश्छित्त्वा तन्तुं न बध्यते ॥
क्षित्त्वा तन्तुं न बध्यते ॥ २५ ॥

इति क्षुरिकोपनिषत् समाप्ता ॥ १३ ॥

मूलाधाराद् यतिर्देवि ! स्वाधिष्ठानपदं नयेत्।
तत्रस्थं जीवमखिलं ग्रसन्तीं चिन्तयेद् व्रती ॥
तड़ित्-कोटि-प्रतीकाशां तस्मादुन्नीय सत्वरम्।
मणिपूरपदं प्राप्य तत्र पूर्ववदाचरेत् ॥
तत्र स्थित्वा क्षणं देवि ! पूर्ववद् योगमार्गवित्।
अनाहतं नयेद् योगी तत्र पूर्ववदाचरेत् ॥
उन्नीय तस्माद्-भ्रूमध्ये नीरक्षरं ग्रसेत् पुनः।
ग्रस्तं क्षीरं महाशक्त्या कोटिसूर्य्य-समप्रभा ॥
मनसा सह वागीशा भित्त्वा ब्रह्मबिलं क्षणात्।
परामृत-महाम्भोधौ विश्रान्तिं तत्र कारयेत् ॥
तत्रस्थं परमं देवं शिवं परम-कारणम्।
शक्त्या सह समायोज्य तयोरैक्यं विभावयेत्" ॥

इति ज्ञातमुत्क्रान्ति कालं वञ्चयित्वा यदि जीवितमिच्छेत्, तदावरोहं कुर्य्यादित्यपि वक्तव्यम्। तद्यथा,

"यदि वञ्चितुमुद्युक्तः कालं कालविभागवित्।
कालस्तु यावद् व्रजति तावत्तत्र सुखं वसेत् ॥
ब्रह्मद्वारार्गलस्थाने इदं कालप्रयोजनम्।

चूलिकोपनिषत् ।

ओम् अष्टपादं शुचिहंसं त्रिसूत्रं मणिमव्ययम् ।

तस्मादूर्ध्वं पदं देयं न हि कालप्रयोजनम् ॥
यदा देव्यात्मनः कालमतिक्रान्तं प्रपश्यति ।
तदा ब्रह्मार्गलं भित्त्वा शक्तिं मूलपदं नयेत् ॥
शक्तिदेह-प्रसूतन्तु स्वजीवञ्चेन्द्रियैः सह ।
तत्तत् कर्म्मणि संयोज्य स्वस्थदेहः सुखं व्रजेत् ॥
अनेन देवि ! योगेन वञ्चयेत् कालमागतम्" ॥ इति ।

आरोहावरोहाभ्यां स एव सर्वयोग-शास्त्रेषु मुख्यो योग इति द्रष्टव्यम् । स च चुरिकायां प्रकाशितः ॥ २१—२५ ॥

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रालम्बिना ।
अस्यष्टपद-वाक्यानां दीपिका चुरिकाभिधे ॥

इति चुरिकोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ १२ ॥

ओं चूलिका चूलिका लोके स्तम्भाग्रं तीक्ष्णमुच्यते ।
तद्वदेदान्त-भागोऽयं चतुःखण्डा हि पञ्चमी ॥ १ ॥

योगफलमालदर्शनम्, स चात्मा अतिसन्निहितोऽपि कण्ठस्थ-हारवत् पराग्दृष्टिना गुरुं विना न दृश्यते इति तद्बोधनार्थ-मुत्तरो [illegible] त्र हाररूपकेणाह, अष्टपादमिति । 'अष्टौ प्रकृतिरूपाः 'पा[illegible] अथवा अस्य तम् अष्टपादम्, तदुक्तम्,—

"भूमिरापोऽनलो [illegible] मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार [illegible] धा" ॥ इति ।

अस्याः [illegible] अवतः [illegible] ख्यात् । 'शुचिः' उज्ज्वलं ; शुचिः शब्दः [illegible] कम् ; शुचिमिति वा पाठः । हन्ति अज्ञानं [illegible] त्रीणि 'सूत्राणि' धर्मार्थ-कामा

द्विवर्त्तमानं तेजसैद्धं सर्वः पश्यन् न पश्यति ॥१॥
भूतसम्मोहने काले भिन्ने तमसि चैश्वरे।
अन्तः पश्यति सत्त्वस्थं निर्गुणं गुणकोटरे ॥२॥
अशक्यः सोऽन्यथा द्रष्टुं ध्येयमानः कुमारकः।
विकार-जननीं मायामष्टरूपामजां ध्रुवाम् ॥३॥

यस्य, मोक्षस्य स्वरूपानतिरेकात्। त्रयो गुणा वा, त्रिसूत्रं तिस्रो नाड्यो वा। 'मणिं' प्रकाशकत्वात्, न विविधमितीति 'अव्ययम्' एकरूपं, 'द्वयोः' स्थूल-सूक्ष्म-देहयोः 'वर्त्तमानं तिष्ठन्तं द्विवर्त्तमानं, 'तेजसा' प्रकाशेन 'इद्धं' दीप्तं तेजसैद्धं. छान्दसो वृद्धिः। एवंविधमात्मानं कण्ठस्थ-हारमिव 'सर्वः' लोकः पश्यन्नपि न पश्यति। हारोऽपि अष्टकः कण्ठिकावयवः उज्ज्वलः हंसलक्षणोपेतः त्रिवृत्सूत्रः मणिमयः दृढः 'द्वयोः दक्षिणोत्तरभागयोर्वर्त्तमानः तेजसा दीप्तश्च भवति, सर्वो लोकः तं पश्यन्नप्यतिमान्निध्यान्न पश्यति ॥ १ ॥

तर्हि तद्दर्शने क उपायः ? इत्यत आह, भूतेति। भूतमोह-जनके 'काले' कृष्णवर्णे 'ऐश्वरे' ईश्वराधिष्ठिते 'तमसि' अज्ञाने 'भिन्ने' नष्टे सति 'अन्तरेव' सन्निहितं पश्यति 'सत्त्वस्थं' बुद्धिस्थं तत्साक्षिणं तत् प्रकाश्यं वा दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या इति श्रुतेः। स्वयं निर्गुणमपि 'गुणकोटरे' लिङ्गे भासमानं, मेघ-मण्डले इव सूर्य्यम् ॥ २ ॥

अशक्य इति। सः 'कुमारकः' जरा-रहितः 'अन्यथा दिव्यदृष्टिं विना प्रकारान्तरेण द्रष्टुं न शक्यः, सः 'ध्येयमानः' बाह्यदृष्ट्या चिन्त्यमानोऽपि, छान्दस एकारः। अथवा अद्यापि 'ध्येयं' चिन्तनीयं विचार्य्यं 'मानं' प्रमाणमस्य दुर्विज्ञेयत्वात्

ध्यायतेऽध्यासिता तेन तन्यते प्रेरिता पुनः ।
सूयते पुरुषार्थञ्च तेनैवाधिष्ठिता पुरा ॥ ४ ॥
गौरनादवती सा तु जनित्री भूतभाविनी ।
असिता सित-रक्ता च सर्वकामदुघा विभोः ॥५॥

मायां 'ध्यायते' चिन्तयति जगत् सृष्ट्यर्थं सम्भावयति, नारी-मिवर्त्तुः, मा तां तदुक्तम्,—

"मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।
सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत !" ॥ इति ।

तेन 'अध्यासिता' आक्रान्ता आरूढ़ा प्रेरिता च सती 'तन्यते' स्वयमेव कार्य्यरूपेण ततो भवति, कर्म्मकर्त्तरि कर्म्मवत् प्रत्ययः । तेनैवाधिष्ठिता सती पुरा 'पुरुषार्थं' भोग्यं सूयते प्रसूतवती कर्म्म-कर्त्तरि पुरि लुङ् चास्य इति भूतेऽनद्यतने लट् ॥ ४ ॥

भोग्यवस्तु-जनकत्वेन मायां ध्यात्वा रूपयति, गौरिति । इयं 'गौः' दोग्ध्री । दोग्ध्री चेत् हम्भारवं करोति न इत्याह, 'अनादवती' नादरहिता अचेतनत्वादक्रमसमर्था ईश्वराधीनेत्यर्थः । यद्वा 'गौरी' शुक्ला सत्त्वप्रधाना सती नादवती वेदप्रवर्त्तिका, पुंवद्भावः पूर्वस्य । "गौरः शुक्लेऽरुणेऽपि च" इति विश्वः । 'असिता' तामसी, सिता चासौ रक्ता च 'सितरक्ता' सात्त्विकी राजसी चेत्यर्थः । 'विभोः' ईश्वरस्य 'सर्वकामदुघा' सर्वान् कामान् दोग्धि यथेष्ट-कार्य्यकरी । महानारायणीये श्वेताश्वतरे च अस्याश्छागीसाम्यमुक्तम्,—

"अजामेकां लोहित-शुक्ल-कृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।

पिबन्ति नाम-विषयमसङ्घाताः कुमारकाः ।
एकस्तु पिबते देवं स्वच्छन्देन वशानुगः ॥ ६ ॥
ध्यान-क्रियाभ्यां भगवान् भुङ्क्तेऽसौ प्रथमं प्रभुः ।
सर्वसाधारणीं दोग्ध्रीमिज्यमानां सुयज्वभिः ॥ ७॥

अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः" ॥

इति ॥ ५ ॥

जीवानां बहुत्वं, भोक्तृत्वमीश्वरस्यैकत्वञ्चाह, पिबन्तीति । 'नाम' शब्दः 'विषयः' अर्थः, तयोः समाहारः नाम-विषयं 'पिबन्ति' भुञ्जते 'कुमारकाः' जीवाः, 'एकः' ईश्वरः 'पिबते' पाययतीत्यर्थः, तद्विधम् । "प्रयोजक-व्यापारः कर्त्रभिप्रायः क्रियाफलम्" इति कैयटः । छान्दसत्वादकर्त्रभिप्रायेऽपि क्रियाफले आत्मनेपदम् । 'वशाः' स्वविधेयाः 'अनुगाः' परिवारा यस्य स वशानुगः ॥ ६ ॥

तर्हि किमस्य सर्वथा अभोक्तृत्वं ? नेत्याह, ध्यान-क्रियाभ्यामिति । प्रथमं ध्यायति भगवानिदमिति, ततः पश्यति, सैव क्रिया, ताभ्यां स प्रथमं भुङ्क्ते तदुच्छिष्टमन्यो भुङ्क्ते, ध्यात्वावलोकनमेव तस्य भोजनं "न वै देवा अश्नन्ति, न पिबन्ति, एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति" इति श्रुतेः ।

भुङ्क्ते इत्युक्तम् ; कां भुङ्क्ते ? तत्राह, सर्वेति । सर्वेषां 'साधारणीं' समभोग्याम् अव्याकृतरूपामित्यर्थः । "एकमस्य साधारणम्" इति श्रुतेः । दोग्ध्री तु स्वभक्षण-मपेक्षते, अन्यथा दोहासम्भवादत आह, इज्यमानामिति । 'सुयज्वभिः' साधु-याज्ञिकैः 'इज्यमानां' हव्य-कव्येन पूज्यमानाम् ॥ ७ ॥

पश्यन्त्यस्यां महात्मानं सुपर्णं पिप्पलाशनम् ।
उदासीनं ध्रुवं हंसं स्नातकाध्वर्य्यवो हवेत् ॥ ८ ॥
शंसन्तमनुशंसन्ति बह्वृचाः शस्त्र-कोविदाः ।
रथन्तरे बृहत् साम्नि सप्तवैते च गीयते ॥ ९ ॥
मन्त्रोपनिषदं ब्रह्म पदक्रम-समन्वितम् ।
पठन्ते भार्गवा ह्यतदथर्वाणो भृगूत्तमाः ॥ १० ॥

पश्यन्तीति । वृक्षस्थानीयमेकं देहं त्यक्त्वा देहान्तरं गच्छन्तीति सुपर्णोपमम् ; सुपर्णं 'पिप्पलं' कर्म्मफलमश्नाति, तं पिप्पलाशनं, वस्तुवृत्त्या उदासीनं, स्नातकाध्वर्य्यवः 'हवेत्' होमात् पश्यन्तीत्यन्वयः । वहेदिति पाठे, तानियं 'वहेत्' निर्वहेत् योग-क्षेमादिनेति व्याख्येयम् । हवे इति पाठे, हवन-कर्म्मणि । हयेदिति पाठे, तानियं वर्द्धयेत् । हये इति पाठे, 'हयः' अश्वः तदुपलक्षिते अश्वमेध-कर्म्मणि ॥ ८ ॥

आध्वर्य्यव-फलमुक्त्वा होत्रफलमाह शंसन्तमिति । 'शस्त्र-कोविदाः' सपादबन्धो मन्त्रः ऋक्, तया केवलया स्तुतिः शस्त्रं, गीयमानया तया स्तुतिः स्तोत्रम्, "ऋग्भिः शंसन्ति, यजुर्भिः शंसन्ति, सामभिः शंसन्ति" इति यास्कवचनात् । शस्त्रे 'कोविदाः' कुशलाः, फलं पूर्वोक्तमेवानुसन्धेयम् ।

सर्वत्र सामगानां व्यापारमाह, रथन्तरे इति । रथन्तरे गीयते बृहत्साम्नि गीयते सामगैर्दोग्ध्रीति शेषः । किं बहुना, सप्तवैते च सामभेदा गीयन्ते इति विपरिणामः । रथन्तरं बृहत्साम, वैरूप्यं, वैराजं, महानाम्नी, रेवती, वामदेव्यम्, इति सप्त सामानि । दोग्ध्री फलं पूर्वोक्तं ददातीति ज्ञेयम् ॥९॥

अथर्वणां व्यापारमाह, मन्त्रेति । मन्त्राश्च उपनिषदश्च

ब्रह्मचारी च व्रात्यश्च स्कम्भोप्यथर्वशिरस्तथा।
अनड्वान् रोहितोच्छिष्टः पठ्यते भृगुविस्तरे ॥११॥
कालः प्राणश्च भगवानात्मा पुरुष एव च।
शिवो भवश्च रुद्रश्च ईश्वरः पुरुषस्तथा ॥ १२ ॥
प्रजापतिर्विराट् चैव पार्ष्णिः सलिलमेव च।
स्तूयते मन्त्रसंयुक्तैरथर्व-विहितैर्विभुः ॥ १३ ॥
तं षड्विंशकमित्येके सप्तविंशमथापरे।
पुरुषं निर्गुणं साङ्ख्यमथर्वाणः शिरो विदुः ॥१४॥
चतुर्विंशति-सङ्ख्याकमव्यक्तं व्यक्त-दर्शनम्।

मन्त्रोपनिषदम्, उपनिषदश्चेऽकारान्तो नपुंसकमस्ति।
'ब्रह्म' ब्रह्माणम् ॥ १० ॥

भार्गव-ग्रन्थानां विषयमाह, ब्रह्मचारीत्यादि-सार्द्धाभ्याम्। तर्ह्येतन्निरूपणेन भगवतो निरूपणमित्याशङ्क्याह, स्तूयते इति। 'अथर्वविहितैः' अथर्वप्रतिपाद्यैरर्थैः। 'विभुः' ईश्वरः परमात्मा, षड्विंशकं पौराणिकाः, सप्तविंशं तद्भेदा एव,

"माया भूतानीन्द्रियाणि मनो बुद्धिरहङ्कृतिः।
महान् प्रधानं तत्त्वानि षड्विंशः परमेश्वरः" ॥ इति।

चित्तेन साहित्ये समाविश्य इति सङ्ख्यायते। अर्थात्। 'सङ्ख्या' ज्ञानं, तत्सम्बन्धी साङ्ख्यः, तज्ज्ञानगम्यमित्यर्थः ॥११-१४॥

चतुर्विंशति-सङ्ख्याकमिति। कापिलाः चतुर्विंशति-सङ्ख्याकमस्तुवन्, तदुपरितनं पञ्चविंशकमित्यर्थः। तदुक्तम्,—

"मूल-प्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृति-विकृतयः सप्त।
षोड़शकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" ॥ इति।

अद्वैतं द्वैतमित्येतत्त्रिधा तं पञ्चधा तथा ॥ १५ ॥
ब्रह्मादिं स्थावरान्तञ्च पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषः।
तमेकमेव पश्यन्ति परिशुद्धं विभुं द्विजाः ॥ १६ ॥
यस्मिन् सर्वमिदं प्रोतं ब्रह्म स्थावर-जङ्गमम्।
तस्मिन्नेव लयं यान्ति बुद्बुदाः सागरे यथा ॥ १७॥
यस्मिन् भावाः प्रलीयन्ते लीनास्या व्यक्ततां ययुः।
नश्यन्ति व्यक्ततां भूयो जायन्ते बुद्बुदा इव ॥ १८ ॥
चेतज्ञाधिष्ठितञ्चैव कारणैर्व्यज्ञयेद्बुधः।
एवं सहस्रशो देवं पर्य्यस्यन्तं पुनः पुनः ॥ १९ ॥

स्वयम् 'अव्यक्तम्' अप्रत्यक्ष 'व्यक्तादर्शनं' व्यक्तस्य जगतो भासकम्, अद्वैतं वेदान्तिनः, द्वैतं काणादयः, त्रिधा गुणभेदेन, पञ्चधा तु भूतभेदेन, "स एकधा भवति, त्रिधा भवति, पञ्चधा भवति, सप्तधा, नवधा, पुनश्चैकादश इति श्रुत्यन्तरात् ॥१५॥

'द्विजाः' त्रैवर्णिका वेदविदः। ब्रह्मेति ब्रह्मकार्य्यं स्थावरादि तस्मिन् प्रोतं तमेकं ब्रह्मैव पश्यन्तीत्यन्वयः। लयं यान्ति सर्वे भावाः 'लीनास्याः' लीनम् आस्यं मुखं द्वारमविद्यालक्षणं येषां ते तथोक्ताः। यस्मिन् प्रोताः सन्तो व्यक्ततां 'ययुः' गताः पुनर्नश्यन्ते नश्यन्ति भूयश्च व्यक्ततां 'जायन्ते' जनयन्ति अन्तर्भावितण्यन्तत्वात् सकर्मकः, गच्छन्ति वा। द्विः कथनं सृष्टिप्रलययोरभ्यास ज्ञापनार्थम् ॥ १६—१८ ॥

चेतज्ञेन अधिष्ठितं शरीरं, 'कारणैः' अनुमिति-कारणैः हेतुभिः विमतत्वेनाधिष्ठितं क्रियावत्त्वाद्ग्यादिवदित्यादिभिः 'व्यज्ञयेत्' लक्षयेत, 'बुधः' पण्डितः। एवं सहस्रशः पर्य्यस्यन्तं

य एवं श्रावयेच्छ्राद्धे ब्राह्मणो नियतव्रतः।
अक्षय्यमन्नपानञ्च पितृणाञ्चोपतिष्ठते ॥ २० ॥
ब्रह्म ब्रह्मविधानन्तु ये विदुर्ब्राह्मणादयः।
ते लयं यान्ति तत्रैव नीलास्या ब्रह्मशायिने।
नीलास्या ब्रह्मशायिने ॥ २१ ॥
इत्यथर्ववेदे चूलिकोपनिषत् समाप्ता ॥ १४ ॥

अथर्वशिखोपनिषत्।

ॐ पिप्पलादोऽङ्गिराः सनत्कुमारश्चाथर्वाणं भगवन्तं पप्रच्छ।

तं 'देवं' पुनः पुनर्जन्म-मरणादि प्रबन्धमापद्यमानं जीवम् उक्त-योगेन उद्धरेदिति शेषः। वैराग्यार्थमिदमभिहितं लक्षयेत् चेष्टादिना सर्वशरीरेष्वनुमायादित्यर्थः ॥ २० ॥

'ब्रह्म' कूटस्थं 'ब्रह्मविधानं' तज्ज्ञानोपायम्; लौनम् 'आस्यम्' मुखं प्रवृत्तिद्वारं रागादि येषां ते तथोक्ताः। किमर्थं लौनास्याः? 'ब्रह्मशायिने' ब्रह्मणि शेते तच्छीलो ब्रह्मशायी, भावप्रधानो निर्देशः. ब्रह्मशायिन्, ब्रह्मणि शयनं कर्तुम् एको भवितुमित्यर्थः। द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना।
अस्पष्टपद-वाक्यानां दीपिका चूलिकाभिधे ॥
इति चूलिकोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ १४ ॥

एषाथर्वशिखा नाम शिर ऊर्ध्वं शिखोचिता।
द्विखण्डा सप्तमी मुण्डात् प्रणवार्थ निरूपिणी ॥ १ ॥

किमादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यं ? किं तद्ध्यानं ? को वा ध्याता, ? कस्मिन्द्ध्येयः ? इति ।

अथैभ्योऽथर्वा प्रत्युवाच, ओमित्येतदक्षरमादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यम् ।

सर्वार्थसिद्धिदं शिवमाराध्य विधूत विघ्नव्रातो भगवन्महेश्वरपूजनेन विधूताखिल कल्मषो देशिकः क्षुरिकोक्त-मार्गेण साधित-यमादि-प्रत्याहारान्तं योगाङ्गधारणा-पूर्वकं ध्यानपथ-मारुरुक्षुः सबीजयोगे मन्त्रस्याङ्गत्वात् सर्वमन्त्र-शिरोमणिं प्रणवमवयवशः स्वरूपतश्च निर्णीय ध्याने विनियोक्तुं पुनः प्रकृतं तमेवानुसन्धत्ते, पिप्पलाद इति । अत्र प्रष्टॄणां त्रित्वम् एभ्य इत्यग्रेऽनुवादादवसीयते । आख्यायिका तु विद्या स्तुत्यर्था ॥ १ ॥

प्रश्नानाह, किमादावित्यादि । 'आदौ' सर्वमन्त्रादौ सर्व-वेदादौ मुख्यत्वेन च प्रयुक्तं, ध्यायते यत्तदिति व्युत्पत्त्या 'ध्यानं' ध्येयं 'ध्यायितव्यं' ध्यानार्हञ्च किमित्यर्थः । अत्र छान्दसश्चिद्वत् इट् । प्रथमप्रयुक्तो ध्येयश्च मन्त्रः क इति प्रथमप्रश्नार्थः । किं तद्ध्यानमिति । 'तस्य' ध्यातव्यस्य मन्त्रस्य किं ध्यानमिति द्वितीयः प्रश्नः । को वा 'ध्याता' अधिकारी इति तृतीयः । कश्च 'ध्येयः ईशः इति चतुर्थः । 'चित्' इति वितर्के, को देवो ध्येयः ? इति विचार्य वक्तव्यमित्यर्थः । इति शब्दः प्रश्नसमाप्तौ ।

आद्यस्योत्तरमाह, ओमित्येतदक्षरमिति । सर्वस्य वक्त-व्यस्य मन्त्र ब्राह्मणादेर्देवता-ध्यानस्य च 'आदौ' प्रथमं प्रयुक्तम् 'आदौ' ईश्वरे वाचकत्वेन प्रतिनिधित्वेन वा प्रयुक्तमित्यर्थः ।

ओमित्येतदक्षरस्य पादाश्चत्वारो देवाश्चत्वारो वेदाश्चत्वारः।

चतुष्पादेतदक्षरं परं ब्रह्म, पूर्वस्य मावा पृथिव्यकारः, स ऋग्भिर्ऋग्वेदो ब्रह्मा वसवो गायत्री गार्हपत्यः। द्वितीयान्तरिक्षमुकारः, स यजुर्भिर्यजुर्वेदो विष्णू रुद्रास्त्रिष्टुप् दक्षिणाग्निः। तृतीया द्यौर्मकारः स सामभिः सामवेदो विष्णु-रादित्या जगत्याऽवनीयः। यावसानेऽस्य चतुर्थ्य-र्द्धमात्रा, सा लुप्तमकारः, सोऽथर्वाङ्गैर्मन्त्रैरथर्ववेदः संवर्त्तकोऽग्निर्मरुतो विराडेकर्षिः।

द्वितीयस्योत्तरमोमित्येतदक्षरस्येति। पाद-देव-वेदाश्चतुः-सङ्ख्यकाः, यथासङ्ख्यकं ध्येया इत्यर्थः। 'देवाः' उभयेऽपि अधिष्ठात्रो गणदेवताश्च देव-शब्देन गृहीताः, पृथिव्यादयो लोकाः, गायत्र्यादीनि छन्दांसि च रूपाणि त्रिष्वेव सन्ति, न चतुर्थ इति पादादि पञ्चकौ नोक्तानि; अग्नयश्चोक्ताः, 'पादाश्चत्वारः' अकारादयः।

पादादीन् वक्तुं पुनश्चतुष्पात्त्वं प्रतिजानीते, चतुष्पादेतद-क्षरं परं ब्रह्मेति। ऋग्भिरुपलक्षितत्वादृग्वेदः। ब्रह्मादयो-ऽधिष्ठात्रः, वस्वादयो गणदेवताः, लुप्तमकारः मकारस्य विरतत्वात्। सः अथर्वाङ्गैर्मन्त्रैरथर्ववेदः, 'संवर्त्त-कोऽग्निः' ब्रह्मादिस्थानीयोऽग्निर्देवता, 'मरुतः' एकोनपञ्चा-शत्सङ्ख्यका गणदेवताः। अत्र विराडित्यर्थपरः। चतुष्क-

रुचिरा भास्वती स्वभा,

प्रथमा रक्ता ब्राह्मी ब्रह्मदेवत्या। द्वितीया शुभा रौद्री रुद्रदेवत्या। तृतीया कृष्णा वैष्णवी विष्णुदेवत्या। चतुर्थी विद्युन्मती सर्ववर्णा पुरुषदेवत्या। स एष ह्योङ्कारश्चतुष्पादश्चतुःशिराः।

पाठेऽपठितत्वात्, अन्यथा पादाश्चत्वार इत्यत्र छन्दांसि चत्वारीति च पठेत्, वर्णावसानत्वाच्चार्द्धमात्रा तुर्य्या, अत्र वर्णधर्म्म-च्छन्दसोऽसम्भवात्। नारसिंहे तु किराडित्यपि पठितं, तत्र औपचारिकं छन्दस्त्व' बोध्यम्। एकऋषिर्नामाग्निः।

मूर्द्धन्यवस्थितायास्तु मात्राया ध्यानमाह, रुचिरेति। 'रुचिरा' रम्या 'भास्वती' दीप्तिमती 'स्वभा' अन्यनिरपेक्षप्रकाशा।

इदानीं मात्राणां वर्णानाह, प्रथमेति। रक्ता वर्णेन सृष्टिहेतुत्वेन राजसत्वात्, 'ब्राह्मी' ब्रह्मवती, अग्रे विष्णुमतीत्युक्तत्वात्। ब्रह्मा देवतापि तटस्थो भविष्यति, न सम्बद्ध इति शङ्कानिरासाय ब्राह्मीत्युक्तम्। 'शुभा' शुक्ला चन्द्रसन्निभा 'रौद्री' नित्य-सन्निहितरुद्रा, 'पुरुषः' ईश्वरः।

यद्यपि ब्रह्मविद्योपनिषदि अकारादीनां क्रमेण ब्रह्म-विष्णु-रुद्रा देवता उक्ताः, तथा तृतीया मात्रा "मकारश्चाग्नि-सङ्काशो धूमो विद्युतोपमः" इत्युक्तम्; अत्र तु ब्रह्म-रुद्र-विष्णवो देवता उक्ताः, तथा तृतीया मात्रा च कृष्णा उक्ता इति विरोधः। तथा अथर्वशिरसि "या सा द्वितीया मात्रा विष्णुदेवत्या कृष्णा वर्णेन" इति देवता वर्णविपर्य्यास उक्तः,

चतुर्थ्यर्द्धमात्रा स्थूल-ह्रस्व-दीर्घ-प्लुतः ॥

ओमोमोमिति विरुक्तश्चतुर्थः शान्तात्मा प्लुतप्रयोगी नसममित्यात्मज्योतिः सकृदावर्त्तव्यः।

तथापि वस्तुतो ब्रह्मादीनां त्रयाणामेकरूपत्वादुपासनाङ्गत्वेन फलभेदाय तत्तद्रूपोपादानम्। एतेन वर्णभेदोऽपि परिहृतः, ध्यानभेदेन फलभेदात्; अतएव कालाग्निरुद्रोपनिषदि महेश्वर-सदाशिव-शिवाः शिवं प्रति प्रणव-वर्णत्रये देवा उक्ताः; आगमेषु क्वचित् सात्विकादिभेदेन एकस्या एव देवतायास्त्रिधा ध्यानमुक्तम् वास्तवस्थितिस्त्वत्रैव वक्ष्यति,—

"ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरः शिव एव च।
पञ्चधा पञ्चदैवत्यः प्रणवः परिपठ्यते" ॥ इति ॥

कल्पभेदेन वा ब्रह्मादीनामुत्पत्तिक्रमे भेदः। चत्वारः 'पादाः' अकारोकार-मकारार्द्धमात्राः विश्व-तैजस-प्राज्ञ-तुरीय-लक्षणाः यस्य, स चतुष्पादः, चत्वारि 'शिरांसि' उत्तमाङ्गानि मुखस्थानीयानि अग्नयो यस्य, स चतुःशिराः। अकारादीनां पादत्वं प्राथम्यात्, सर्वधर्माश्रयत्वाच्च; अग्नीनां मुखत्वं "मुखादग्निरजायत" इति श्रुतेः अग्नेः सर्वदेव-मुखत्वादस्य-निर्दिष्टत्वाच्च द्रष्टव्यम्।

स्थूलं रूपं त्रिधा विभक्तं, सूक्ष्मं पृथक् करोति, चतुर्थीति। 'चतुर्थ्यर्द्धमात्रा' नादसञ्ज्ञा लुप्तमकारः। स्थूले विभागमाह, स्थूलेति। यः 'स्थूलः' वर्णकूटरूपः प्रणवः, स ह्रस्व-दीर्घ-प्लुतः, उद्देश्य-विधेययोरपि विशेषणविशेष्यत्वमात्र-विवक्षया समासः।

ह्रस्वादीनां स्वरूपमभिनीय दर्शयति, ओमोमोमिति। प्रथमः एकमात्रः, द्वितीयो द्विमात्रः, तृतीयस्त्रिमात्र इत्यर्थः।

स एष सर्वान् प्राणान् सकृदुच्चारितमात्रः,
स एष ह्यूर्ध्वमुत्क्रामयतीत्योङ्कारः ॥ १ ॥

प्रणवः सर्वान् प्राणान् प्रणामयति नामयति

नन्वेवं ह्रस्वो नास्तीति कथं ह्रस्व ओङ्कारः ? नैषः दोषः, पार्ष्वदश्रुतिरियम्, यथा तत्रभवतां नारायणीयानां सुजात एव अश्व सूनृत अध्वर्यो ओम् अद्भिः सुतमिति व्याकरणात् मिङ्ग प्रयोगे तस्य ह्रस्वत्वं नास्तीत्यर्थः इति विरुक्त इत्यभिनीय तस्योपसंहारः ।

चतुर्थः पादः क्व वर्त्तते ? अत आह, प्लुतप्रयोगे इति । वर्त्तते इति शेषः, तत्रैवाभिव्यक्तत्वात् ; 'नसमम्' अनुपमं रूपम्, 'इति' हेतोः आत्मज्योतिस्तत् । विरम्यमाण-घण्टानादादयुपमापि न भवति, ततोऽप्यतिसूक्ष्मत्वात् । 'सकृदावर्त्तव्यः' सकृदावर्त्तयितव्यः अनाहत-शब्दरूप इत्यर्थः । यदा सकृद्विभागः तदापि कुतो भवतीति चेत् ? शृणुतां, निर्विशेषत्वात् पूर्वापरविभागे भेदकाभावात्, तथा निर्विशेषत्वात् पूर्वापरावृत्तौ भेदकाभावात् सकृदावर्त्तव्यः शब्दब्रह्मसञ्ज्ञः ।

स एष इति । वर्णित-प्रणवस्योपसंहारः । ओङ्कार शब्दस्य प्रवृत्ति-निमित्तमाह, सर्वान् प्राणानिति । 'प्राणाः' दशवायवः ; तान् ममनस्कान् साग्नीन् षट्चक्र-भेदनेन सुषुम्णाद्वारेण मूर्द्धानमानयतीत्यर्थः । पुनः स एष इत्यनुवाद आदरार्थः । अनेकार्थत्वान्निपातानाम् । ओमित्यूर्द्ध भावे ऊर्द्धान् प्राणान् कारयति उच्चारयितुरित्योङ्कार इति योगिभिरवश्यं ध्येय इतिभावः ।

तस्य नामान्तरमाह, प्रणव इति । प्रणवशब्द-निमित्त-

वै; तस्मात् प्रणवश्चतुर्द्धाविस्थितः श्रुति वेद-देवयोनिः, धियाश्चेति मन्धर्त्ता सर्वेभ्यो दुःख-भयेभ्यः सन्तारयति।

तारणात्तानि सर्वाणीति विष्णुः सर्वान् जयति, ब्रह्माबृहत् सर्वकारणानि सम्प्रतिष्ठाप्य ध्यानात्।

माह, सर्वानिति। 'प्रणामः' नम्रतापादन, नामनं न्यग्भावापादनम्। चतुर्धा यतोऽवस्थितः, ततश्चतुर्णां वेदानां देवानाञ्च योनिः; अनेन क्रमेण पूर्वत्रापि वेदाश्चत्वारो देवाश्चत्वार इति पाठेन भवितव्यम्। साम्प्रदायिकैर्निश्चयो विधेयः।

किं तद्ध्यानमिति यत् पृष्टं, तदुत्तरं निगमयति, धियाश्चेति। धा धातो रूपं, धातव्याः धारणीयाः पादादयो बुद्ध्या न त्यक्तव्याः ध्यातव्या इत्यर्थः। धारणस्य फलमाह, मन्धर्त्तेति। 'मन्धर्त्ता' एष हि पादादीनां धारयिता तारयति आश्रितान्, त्यक्त्य किं वक्तव्यम्।

को ध्याता? इति प्रश्नं ध्यातृ-ब्रह्म विष्णु-निदर्शनेनोत्तरयति, तारणात्तानीति। 'तारणेन' आश्रितानां दुःखभयापनयनेन 'अत्तानि', अङ्गत्वेन निष्ठा, छान्दसो जग्धभावः, ग्रस्तानि अभिभूतानि दुःखभयानि सर्वाणि 'इति' हेतोः विष्णुः सर्वान् 'जयति' अभिभवति दैत्यादीन्। अथवा 'तारणात्' तारकत्वाद्धेतोः 'तानि' पादादीनि सर्वाणीति पूर्वोक्तप्रकारेण विष्णुर्ध्यातवानिति शेषः।

ध्यानफलमाह, सर्वान् जयतीति। अथ ब्रह्मापि 'अबृहत्' बृहत्त्वं गतवान्, कस्मात्? 'सर्वकारणानि' सर्वेन्द्रियाणि

विष्णुर्मनसि नादान्ते परमात्मनि स्थाप्य ध्येयमीशानं प्रध्यायन्तीशा वा सर्वमिदं प्रयुक्तम्।

ब्रह्म-विष्णु-रुद्रेन्द्राः सम्प्रसूयन्ते सर्वाणि चेन्द्रियाणि महभूतानि, कारणं सर्वमैश्वर्य्यं सम्पन्नं शिवमाकाशं मध्य ध्रुवस्थम्।

'सम्यतिष्ठाप्य' स्थिरीकृत्य ध्यानात्, विष्णु ब्रह्मणोर्ध्यानकथनेन तत्फलार्थी ध्यातेत्युक्त भवति।

कस्विद्वेयः ? इति चतुर्थमुत्तरयति, विष्णुर्मनसीति। नादान्ते शक्तिद्वारा शान्ते ब्रह्मणि, प्रणवो हि पञ्चकूटात्मकः अकारोकार-मकार-विन्दु नादात्मकः, तत्र नादान्ते परमात्मस्थाने 'स्थाप्य' आराप्य 'ध्येयं' ध्यानोचितम् ईशानं मनसि विष्णुः 'प्रध्यायन्ति' प्रध्यायतीत्यर्थः। वचन व्यत्ययाऽन्येषामपि ईशस्य ध्येयत्वसूचनार्थः।

ननु अन्यान् देवानपहाय ईशान एव किमिति ध्येयः ? अत आह, ईशा वेति। वा शब्द एवार्थः, ईशैव सर्वमिदं प्रयुक्तं नान्येन।

ननु भवतु सर्वं प्रयुक्तं, न तु ब्रह्मादय इत्यत आह, ब्रह्मेति। 'इन्द्रः' मघवा, एते चत्वारः ईशा 'सम्प्रसूयन्ते' जन्यन्ते, 'महभूतानि, भूतसहितानि इन्द्रियाणि ईशा सम्प्रसूयन्ते।

पुनः किं किमीशा प्रयुक्तम् ? अत आह, कारणमिति। 'कारणं' साधकतमम् उपायभूतं, साधकतमं सर्वमेव ईशा प्रयुक्तमित्यर्थः, स हि प्रथममुपायबोधकः, 'ऐश्वर्य्यं' प्रभुशक्तिः सम्पन्नम्। कार्य्यमात्र-निदर्शनाय सर्वकार्य्य-मूर्द्धन्यमाकाशमाह, शिवमिति। 'शिवं' निर्म्मलं 'मध्ये' सर्वस्यान्तः 'ध्रुवम्'

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरः शिव एव च।
पञ्चधा पञ्चदेवत्यः प्रणवः परिपठ्यते॥

तदाधिकं क्षणमेकमास्थाय क्रतुशतस्यापि फलमवाप्नोति, कृत्स्नमोङ्कारगतञ्च सर्वज्ञान-योगध्यानानां शिव एक एव ध्येयः, शिव ओङ्कारः, सर्वमन्यत् परित्यज्य एतामधीत्य द्विजो गर्भवासान्मुच्यते, गर्भवासान्मुच्यते॥ २॥

इत्यथर्वशिखोपनिषत् समाप्ता॥ १५॥

एकरूपेण तिष्ठति। मध्ये ध्रुवस्थम् आकाशम् ईशा प्रयुक्तं, तच्च वायुादीनामुपलक्षणं यदा सम्यक्त्वादि चतुष्टयं शिवस्य विशेषणं जन्यत्वशङ्कानिवृत्तये।

मादान्तग्रहणेन सूचितां प्रणवस्य पञ्चकूटतामाह, ब्रह्मेति। 'पञ्चधा' अकारादिरूपेण।

पञ्चात्मकस्य ज्ञाने फलमाह, तदेति। सदाधिक्ये फलाधिक्यमिति न्यायात्। कृत्स्नमोङ्कारगतश्चेति। 'कृत्स्नम्' ओङ्कारपादादि कर्म ओङ्कारगतञ्च ध्यात्वा क्रतुशतस्यापि फलमवाप्नोतीत्यनुषज्यते।

परमोपदेशमाह, सर्वमन्यत् परित्यज्येति। प्राक्तनेन सम्बध्यते। ईश एव परमो ध्येय इति चतुर्थमुत्तरमुपसंहरन् तदध्ययनफलमाह एतामिति। 'एताम्' उपनिषदम् अथर्वशिखा-संज्ञाम्। द्विज इति शूद्रनिरासः। द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था, इति शब्दश्च।

ब्रह्मोपनिषत् ।

ओं शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं भगवन्तं पिप्पलादं पप्रच्छ ।

दिव्ये ब्रह्मपुरे रम्ये सम्प्रतिष्ठिता-भवन्ति कथं ? सृजन्ति ? कस्यैष महिमा बभूव ? यो ह्येष महिमा बभूव, क एषः ? ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमार्गोपजीविना ।
अस्पष्टपद-वाक्यानां दीपिकाथर्व-शिखिके ॥
इत्यथर्वशिखोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ १५ ॥

ब्रह्मोपनिषदारभ्या ब्रह्मज्ञान-प्रदायिनी ।
चतुष्खण्डा तु दशमी शमिनां हृदयङ्गमा ॥ १ ॥

इदानीं चतुरवस्थस्य चतुःस्थानस्य दस्याक्षनो ? निर्गुण-ध्यानसिद्धये स्वस्वरूपं सर्वं वक्तव्यमिति ब्रह्मोपनिषदारभ्यते, ओं शौनक इति । "ओम् अथास्य पुरुषस्य चत्वारि स्थानानि भवन्ति, नाभि हृदयं कण्ठं मूर्धेति" । तत्र चतुष्पादं ब्रह्म विभातीति ग्रन्थो द्वितीयखण्डादौ पठितः, प्रथमखण्डादा-वपि क्वचित् पठन्ति, स पाठो नातिप्रयोजनः, अर्थसम्बन्धा-भावात् । 'महाशालः' महत्यः शाला गृहा यस्य स तथा, 'आङ्गिरस' गोत्रतः अपत्यापत्यम् अवान्तरभेदोपचारात्, पिप्पलादं नामतः 'पप्रच्छ' पृष्टवान् ।

प्रश्नानाह, दिव्य इति । 'दिव्ये' वागादिदेव-निवासार्हे ब्रह्मोपलब्धस्थाने 'ब्रह्मपुरे' शरीरे सम्प्रतिष्ठिता भवन्ति वागा-दयः कथम् ? इति शेषः । किमाधारा वागादयः शरीरे प्रति-ष्ठिताः ? इति प्रथमः प्रश्नः । सृजन्तीत्यत्रापि कथमिति

तस्मै स होवाच ब्रह्म-विद्यां वरिष्ठां प्राणो ह्येष आत्मा, आत्मनो महिमा बभूव।

देवानामायुः, स देवानां निधनमनिधनम्।

दिव्ये ब्रह्मपुरे, विरजं निष्कलं शुभ्रमक्षरं यद् ब्रह्म विभाति, स नियच्छति।

सम्बध्यते, किं बलेन स्वस्वविषयेषु व्याप्रियन्ते? इत्यर्थः; एष द्वितीयः प्रश्नः। कस्यैष महिमा? बुद्ध्यादि-विस्तारो जात इति तृतीयः। यो हि एक एष प्रत्यक्ष महिमा बभूव, क एष किन्तत्त्वकः? महिम तत्त्व-प्रश्नद्वारा महत एव तत्त्वं पृष्टं वेदितव्यमिति चतुर्थः।

उत्तरमाह, तस्मै इति। 'सः' पिप्पलादयः 'ह' प्रसिद्धौ 'उवाच' परितो विचार्य्य बभाषे ब्रह्म-विद्यां, सर्वैरपि प्रश्नैर्ब्रह्मण एव पृष्टत्वात् ब्रह्मविद्येयम्, 'वरिष्ठाम्' अतिशयवतीं; प्राणो ह्येष इति। किं भौतिकः? नेत्याह, आत्मेति। यस्मिन् देवाः प्रतिष्ठिताः, यद्बलेन च सृजन्ति, यस्यैष महिमा, यच्च महिम्नस्तत्वं स एष आत्मेत्यर्थः; सामान्येनेदं चतुर्णामप्युत्तरम्, आत्मनः प्राणत्वं प्राणाश्रयत्वात्, अतएव तथा प्राण इति भगवत् सूत्रम्। विशेषेण तृतीयस्योत्तरमाह, आत्मन इति।

प्रथमस्य विशेषत उत्तरमाह, देवानामिति। 'देवानां' वागादीनाम् 'आयुः' जीवितम्, आत्मा को ह्येवान्यात् कः प्राण्याद्येष 'आत्मा आनन्दो न स्यात्' इति श्रुतेः।

आत्मसत्तयैव तेषां सत्तालाभात्, तदेव विशेषेणाह, स इति। 'निधनं' मरणम्, 'अनिधनं' जीवनम्।

स क्वास्तीत्यादिद्वितीयमाह, दिव्ये ब्रह्मपुरे इति। चतुर्थमुत्तर-

मधुकर-राजानं माक्षीकवत्। यथा माक्षी-कैकेन तन्तुना जालं विक्षिपति, तेनापकर्षति। तथैवैष प्राणः यदा याति संसृष्टमाकृष्य।

यति, विरजमित्यादि। यत् 'ब्रह्म' परमात्मा 'विभाति' प्रकाशते तत् 'विरजं' निरवद्यतत्त्वं, 'निष्फलं' कलाविद्याकार्य्यं प्राणादि, तद्रहितम्। निषेधमुखेनोक्ता विधिमुखेनाप्याह, शुभ्रमिति, 'शुभ्रम्' उज्ज्वलं प्रकाशात्मकम् 'अक्षरम्' अश्नुते व्याप्नोति, अश्नोतेर्वासरोऽक्षरमिति स्मृतेः।

कथं सृजन्तीत्यस्य द्वितीयस्योत्तरं, स इति। 'नियच्छति' नियमनं करोति। नियमनं बृहदारण्यके अन्तर्य्यामिब्राह्मणे, "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरः, यः पृथिवीं यमयति, यं पृथिवी न वेद, एष त आत्मा अन्तर्य्याम्यमृत" इत्यादि चतुर्विंशतिभिः पर्य्यायैर्व्याख्यातम्।

तत्र प्रत्येकं पृथिव्यादीनां नियन्तृत्वमुक्तं; अत्र तु एकधा इत्याह, मधुकर-राजानमिति। 'मधुकराः' इन्द्रियाणि तेषां 'राजानं' तदभिमानिनं जीवं नियच्छति तेन सर्वाणि नियतानि इत्युक्तं भवति। समासान्तविधेरनित्यत्वादच् न भवतः। एकस्य सङ्घनियन्तृत्वे दृष्टान्तमाह, माक्षीकवदिति। माक्षिकाभिर्जीवति 'माक्षीकः' ऊर्णनाभो लूताख्य-कीटविशेषः, तद्वत्। तद्विवृणोति, यथेति। यथा माक्षीका, छान्दसमीकारस्य दीर्घत्वं, टाप् च; लूता एकेन 'तन्तुना' लालारूपेण द्वारेण 'जालं' स्वकुलायं 'विक्षिपति' स्वशरीरात् बहिः करोति, 'तेनैव' एकेन तन्तुना 'अपकर्षति' तत्स्थानादन्तर्नयति। वक्ष्यति,—

प्राणदेवतास्ताः सर्वा नाड्यः सुस्वपे श्येनाकाशवत्, यथा खं श्येनमास्थित्य याति स्वमालयमेवं सुषुप्तः।

ब्रूते, यथैवैष देवदत्तो यष्ट्यादिना ताड्य-

"ऊर्णनाभिर्यथा तन्तून् सृजते संहरत्यपि।
जाग्रत् स्वप्ने तथा जीवो गच्छत्यागच्छते पुनः" ॥ इति।

लूतास्थानीय आत्मा, तन्तुस्थानीयः प्राणः, जालस्थानीयं वागादि। यथायं दृष्टान्तः, तथैवैष प्राणो यदा 'याति' गच्छति, तदा संसृष्टमाकृष्य गच्छति, वागादि-सङ्घातं गृहीत्वैव याति; यथोक्तम्,—"यथा सुहृदः षड्विंश अङ्गून् सङ्गिदेत्, एवमितरान् प्राणान् समखिददिति"।

ननु वागाद्याकर्षणे प्राणस्य तैः कः सम्बन्धः? इति प्रश्ने, नाड़ीद्वारक इत्युत्तरिते, नाड़ीभिः प्राणस्य कः सम्बन्धः? इति शङ्का स्यात्, तामपनेतुमाह, प्राणेति। प्राणो देवता यासां ताः प्राणदेवताः 'ताः' पूर्वोक्ताः सर्वाः 'नाड्यः' सुषुम्णादयः। यातीत्युक्तम्, तत् कदा? इत्यपेक्षायामाह, सुस्वपे इति। सूतरां स्वपनं 'सुस्वपः' सुषुप्तिः, तत्र सुषुप्तिकाले यातीत्यर्थः। एतत् मरण मूर्च्छादेरप्युपलक्षणम्। क्व यातीति प्रश्ने स्वालयं यातीत्युत्तरम्; तत्र दृष्टान्तः, श्येनाकाशवदिति। विवरणं यथेति। श्येनो यथा 'स्वम्' आकाशमास्थित्य स्वालयं याति, तथा सुषुप्तः 'स्वालयं' ब्रह्म याति।

कथं ज्ञायते स्वालयं ब्रह्म याति, न यत्र कुत्रचित्? इति पृष्टे उत्तरमाह, ब्रूते इति। उत्थितः सन् सुखमहमस्वाप्समिति

मानो न यति, एवमिष्टापूर्त्तैः शुभाशुभैर्न लिप्यते।

यथा कुमारो निष्क्राम आनन्दमुपयाति, तथैवैष देवदत्तः स्वप्ने आनन्दमभियाति।

वेद एव परं ज्योतिर्ज्योतिष्कामो ज्योतिरानन्दयते॥

लोकान् वदति; तेन आनन्दं स्वालयं गतः, आनन्दाच्चागत इति ज्ञायते, आनन्दश्च ब्रह्म।

ननु शुभाशुभेषु कर्म्मसु सत्सु कथमानन्दानुभवः सुषुप्तेऽपि स्यात्? इत्याशङ्क्य शुभाशुभाभावं प्रतिपादयितुं दृष्टान्तमाह, यथैवैष इति। यथैव एष देवदत्तः 'यष्ट्यादिना' काष्ठेनापि ताड्यमानो 'न यति' न याति, छान्दसो ह्रस्वः, न गच्छति न पलायते, सुषुप्ते तत् कस्य हेतोः? इतरानुभवाभावादित्येव तदपि, कुतः? कारणाधर्म्माभावादेव एवमनेन निदर्शनेन 'इष्टापूर्त्तैः' इष्टापूर्त्तयोः कर्त्ता तत्फलैर्न लिप्यते।

ननु यथा सुषुप्ते दुःखहेतुरधर्म्मो नास्ति, तथा सुखहेतुर्धर्म्मोऽपि नास्ति; तत् कुत आनन्दानुभवः? इत्याशङ्क्य, यद्यपि धर्म्म-हेतुक आनन्दो नास्ति, तथापि नित्यानन्दो वर्त्तते, सोऽनुभूयते इत्युत्तरिते, किं तत्र प्रमाणम्? इति पृष्टे अनुभवं प्रमाणयति, यथेति। ननु तथापि क्रीड़नकादि-निमित्त आनन्दो भविष्यतीत्यत आह, निष्क्राम इति। तदुक्तम्,—

"द्वावेव चिन्तयामुक्तौ परमानन्द-सम्प्लुतौ।
यो विमुग्धो जड़ो बालो यो गुणेभ्यः परङ्गतः" ॥ इति।

'स्वप्ने' सुषुप्ते।

नन्वानन्दः सुखं, तत् सुषुप्तौ ज्ञानाभावेन कथं भासते?

भूयस्तेनैव स्वप्नाय गच्छति जलौकावत्। यथा जलौका अग्रमग्रं नयत्यात्मानं नयति परं सन्धय यत् परं नापरं त्यजति, स जाग्रद्-भिधीयते।

अत आह वेद एवेति। वेत्तीति 'वेदः' जानात्येवेत्यर्थः, यतः 'परं ज्योतिः' परं साधन-निरपेक्षम् आत्मज्योतिः, न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वादिति श्रुतेः।

ननु यद्यपि वेदस्तथापि निष्कामः कथमानन्दं पश्येदत आह, ज्योतिष्काम इति। आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति इति श्रुतेरात्मनो नित्यकामत्वात् ज्योतिष्कामः सन् आत्म-रूपं ज्योतिः 'आनन्दयते' आनन्दरूपमनुभवति सुषुप्तावन्य-कामाभावे परिशेषसिद्धमात्मकामत्वं विमलतः सकामः पुरुष-त्वाज्जाग्रत् पुरुषवत्, न च परमात्मनि व्यभिचारः पक्षतुल्य-त्वात्, आप्तकाम आत्मकाम इति श्रुतेः यथास्यात्मनः सकामत्वम्।

इदानीं स्वप्नावस्थामाह, भूय इति। 'तेनैव' येन यथा सुषुप्तिं गतः तेनैव यथावृत्य 'स्वप्नाय' स्वप्नं प्राप्तुं गच्छति।

जलौकावदिति। 'जलौका' तृणस्थ-कीटविशेषः। दृष्टान्तं विवृणोति, यथेति। सा यथा 'अग्रं' पादाग्रम् 'अग्रं' तृणं पादाग्रदेशं 'नयति' प्रापयति पादाभ्यां गृह्णाति, गृहीत्वा तत्र 'आत्मानं' देहं नयति, स्वयं गच्छति तत्रेत्यर्थः। किं कृत्वा? 'परं सन्धय' परम् अग्रे वर्त्तमानं तृणादिकं सन्धाय अभिप्रेत्ये-त्यर्थः, छान्दसं धातोर्ह्रस्वत्वम्। अयमर्थः, सा यथा उत्तरं गृहीत्वैव पूर्वं त्यजति, एवमयं स्वप्नदेहाद्यालम्बनेव पूर्वावस्थां

यथैवैष कपालाष्टकं सन्नयति, तमेव स्तन इव लम्बते, वेद-देवयोनिः ।

यत जाग्रति शुभाशुभं निरुक्तम् अस्य

सुषुप्तयादिरूपां त्यजति, जाग्रदाद्यालम्बैव स्वप्नादि त्यजति, एवं मरणे देहान्तरमालम्बैव पूर्वं देहं त्यजति। तदुक्तम्,—

"यथा तृण-जलौकैवं देही कर्म्मानुगो वशः" इति। तथा, "यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वा" इत्यादि श्रुतिश्च।

इदानीं जाग्रत् स्थानमाह, यत्परमिति। यत् 'परम्' उत्तरम् 'अपरं' पूर्वं न त्यजति, अवस्थात्रितयानुगतं यत्र पश्यति, स जाग्रदभिधीयते। जाग्रति हि स्वप्न-सुषुप्तयोरप्यनुसन्धानं भवति। यद्वा, 'यत्' यत्र 'परं' धर्म्मम् 'अपरम्' अधर्मं न त्यजति, शुभाशुभाधिकारी भवति, स जाग्रत्। स्वप्ने तु कृतं शुभाशुभं न फलति।

नन्वेकस्यानेकावस्थाश्रयत्वं कथम्? इत्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह, यथैवेष इति। 'एषः' देवदत्तादिः यथा अष्टौ कपालानि 'सन्नयति' समकालं वहति, तथा एकोऽप्यात्मा अनेकावस्था वहतीत्यर्थः।

ननु सङ्कोच-विकाशात्मकमवस्थात्रयं कथमेकरूपे आत्मनि? इत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन साधयति, तमेवेति। 'तमेव' आत्मानम् आविर्भाव-तिरोभाव-स्वभावमप्यवस्थात्रयं 'लम्बते' श्रयति, स्तन इव सङ्कोच विकाशात्मकः एकरूपां स्त्रियम्, स जाग्रदेव 'वेददेव योनिः' वेदयोनिः देवयोनिश्च।

कथं ज्ञायते जाग्रदेव वेद-देव-योनिः, न स्वप्नादिरिति, तत्राह, यत्रेति। यत्र जाग्रति पदस्थाने अस्य देवस्य शुभा-

देवस्य, सम्प्रसारोऽन्तर्यामी, खगः कर्कटकः पुष्करः पुरुषः प्राणो हिंसा परापरं ब्रह्मात्मा देवता वेदयति।

य एवं वेद, स परं ब्रह्मधाम क्षेवत्तमुपैति, स परं ब्रह्मधाम क्षेवत्तमुपैति ॥ १ ॥

अथास्य पुरुषस्य चत्वारि स्थानानि भवन्ति, नाभि, हृदयं, कण्ठं, मूर्द्धेति।

शुभं 'निरुक्तं' नितरामुक्तं शुभाशुभफलञ्च वेद देवाधीनं; तेन ते जाग्रदुत्पन्ना इति भावः। नितरामुक्तमित्युक्तत्वात् स्वप्नेऽपि कियानपि फलमम्बन्धो भवतीति लक्ष्यते; अतएव स्वप्ननिमित्तरेतस्खलनादौ प्रायश्चित्त-स्मरणं शास्त्रे। स देवः 'सम्प्रसारः' सम्यक् प्रसारोऽस्मात् लोकस्येति। 'अन्तर्य्यामी' अन्तःस्थितो नियच्छति वागादीन्। अयं संयच्छतीत्यस्य उपसंहारः। खगो देशान्तरस्थ-वस्तुग्राहित्वात्; 'कर्कटः' जलचरप्राणिभेदः स एव कामितया वक्रगतिमत्त्वात् कर्कटकः; 'पुष्करः' पुष्टिकरः; यद्वा 'पुष्करं' गगनं तद्वत् स्वच्छः; 'पुरुषः' पुरि देहे वसति; 'प्राणः' प्राणकर्त्ता, तेन प्राण इत्युच्यते; 'हिंसा' हिंसको हिंस्रः 'परापरं' परं कारणम्, अपरं कार्य्यं, सगुण-निर्गुण-भेदेन वा स एव ब्रह्मा। तर्हि किं देहिनो भिन्नं? नेत्याह, आत्मेति। 'आत्मा' प्रत्यक्, तेन ब्रह्मात्मनोरभेद इत्यर्थः। सा देवता वेदयति सर्वचेतनत्वात् नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेति श्रुतेः।

फलमाह, य एवमिति। 'धाम' [illegible]धारं प्रकाशात्मकं वा, 'क्षेवत्तं' साक्षिणम् 'उपैति' [illegible]तिपद्यते।

तत्र चतुष्पादं ब्रह्म विभाति, ।

जागरितं, स्वप्नं सुषुप्तं, तुरीयमिति । जागरिते ब्रह्मा, स्वप्ने विष्णुः, सुषुप्ते रुद्रः, तुरीये परमक्षरम्, स आदित्यश्च विष्णुश्चेश्वरश्च, स पुरुषः स प्राणः स जीवः सोऽग्निः सेश्वरश्च जाग्रत्; तेषां मध्ये यत् परं ब्रह्म विभाति ।

'पुरुषस्य' उक्तलक्षणस्य स्थानानि, तत्र ध्याने सति शीघ्रमभिव्यक्तेः । 'नाभि' मणिपूरचक्रं, 'हृदयम्' अनाहतं, 'कण्ठ' कण्ठः विशुद्धिचक्रं, 'मूर्द्धा' आज्ञाचक्रम् । आधाराद्यनेक ध्यानस्थानसत्त्वेऽपि प्राशस्त्यर्थं चतुर्णां ग्रहणम्, यदुक्तम्,—

"आधारे प्रथमे चक्रे द्रुतकाञ्चन-सन्निभे ।
नासाग्रदृष्टिरात्मानं ध्यात्वा योगी सुखी भवेत् ॥
स्वाधिष्ठाने शुभे चक्रे, सन्माणिक्य-शिखोपमे ।
नासाग्रदृष्टिरात्मानं ध्यात्वा योगी सुखी भवेत्" ॥ इत्यादि।

ननु किमेतावन्त्येव स्थानानि निर्दिश्यन्ते नाधारादीनि ? इत्यत आह, तत्रेति । 'तत्र' तेषु स्थानेषु 'विभाति' विशेषेण भाति, अल्पध्यानेन प्रकाशते ।

के पादाः ? इत्यत आह, जागरितमिति । एषां पादत्वं पर्य्याय-व्याप्तत्वात्, आरोपितत्वेनानुत्तमाङ्गत्वात्, प्रवृत्तेस्तदधीनत्वाच्च । 'सः' चतुरवस्थः आत्मा आदित्यादिः, सेश्वरश्चेति स ईश्वरश्च । 'जाग्रत्' इति ब्रह्मणो विशेषणं देदीप्यमानमित्यर्थः । 'तेषां' जाग्रदादीनाम् ।

स्वयममनस्कमश्रोत्रमपाणिपादं ज्योतिर्वर्जि-
तम्; न तत्र लोका न लोकाः, देवा न देवाः,
वेदा न वेदाः, यज्ञा न यज्ञाः, माता न माता,
पिता न पिता, स्नुषा न स्नुषा, चाण्डालो न
चाण्डालः, पौक्कसो न पौक्कसः, श्रमणो न
श्रमणाः, पशवो न पशवः, तापसो न तापसः,
इत्येकमेव परं ब्रह्म विभाति।

हृद्याकाशे तद्विज्ञानमाकाशं तत् शुषिरमा-
काशं तद्वैदं हृद्याकाशं, तस्मिन्निदञ्च विचरति,
यस्मिन्निदं सर्वमोतं प्रोतम्।

तस्य स्वरूपमाह, स्वयमिति। ज्योतिर्वर्जितं, किन्तु इन्द्रि-
यादि-रहितमपि ज्योतीरूपमेव; 'स्नुषा' पुत्रबधूः, शूद्राद्
ब्राह्मण्यां जातश्चाण्डालः। पौक्कस इति, निषादाच्छूद्रायां
जातः 'पुक्कसः' भिल्लः, स एव पौक्कसः। श्रमण इति, सोऽपि-
नीचजातिभेदः,

"श्रमणो जातिभेदे च श्रमणो निन्द्यजीविनि"। इति विश्वः।

क्व भाति? किंरूपञ्च ब्रह्म? इत्यत आह, हृदीति।
'विज्ञानं' चिद्रूपम्, आकाशं स्वस्थं 'तत्' ब्रह्म। उभयोराका-
शयोरविशेषमाशङ्क्य क्रमेण हयोर्लक्षणे आह, तत् शुषिर-
मिति।

मन्त्रेऽप्युक्तं—

"हृदयं तद्विजानीयाद्विश्वस्यायतनं महत्"। इति।

स्वं विभोः प्रजाः संविज्ञायेरन् ।

न तत्र देवा लोका ऋषयः पितर ईशते,

प्रतिबुद्धः सर्वविदिति ।

हृदिस्था देवताः सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।

हृदि प्राणश्च ज्योतिश्च विहृत् सूत्रञ्च यन्महत् ॥

हृदि चैतन्ये तिष्ठति ।

एतज्ज्ञानस्य फलं सर्वज्ञतामाह, स्वं विभोरिति। विभोः प्रजाः सम्यक् ज्ञायेरन्, यस्मिन् विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीत्यर्थः; यच्छान्दोग्ये, "स यदि पितृलोककामो भवति, सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति, तेन पितृलोकेन सम्पन्नो महीयते" इत्यादि।

फलान्तरमाह, न तत्रेति। 'तत्र' ज्ञानिनि देवा ऋषयः पितरश्च न ईशते, ऋणत्रयातीतो भवतीत्यर्थः। प्रतिबुद्धो यः, सः 'सर्ववित्' सर्वमात्मत्वेन बुद्धवान्। न ह्यात्मन एव भयं भवतीति हेतोः।

विदित-वेदितव्यस्य सन्न्यासं विवक्षुर्वाह्यदेव-पूजादित्यागः साहसमित्याशङ्क्यान्तरेव सर्वमस्तीति प्रतिपादयति मन्त्रः, हृदिस्था इति। 'देवताः' ब्रह्मादयः, इन्द्रियाधिष्ठातारश्च, 'प्राणाः' वागादयः, 'प्राणः' मुख्यप्राणः 'ज्योतिः' विषयप्रकाशः।

शुद्धं ब्रह्म च सर्वमूलभूतमव्यक्तमपि ह्यत्रैवास्तीत्याह, विहृदिति। सत्त्व-रजस्तमसां परस्परसङ्करेण नवगुणमव्यक्तं 'विहृत्' सर्वकर्मार्हं वाह्यं नवतन्तुकञ्च सूत्रं, प्रकृतिश्च तत्त्वः, 'महत्' अव्याकृतं निष्पन्नमुपवीतम्।

हृदि प्राणश्चेति मन्त्रस्थं हृदीति पदं व्याचष्टे, हृदि चैतन्ये तिष्ठतिति

यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात्।
आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः॥
सशिखं वपनं कृत्वा बहिःसूत्रं त्यजेद्बुधः।
यदक्षरं परं ब्रह्म तत् सूत्रमिति धारयेत्॥
सूचनात् सूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदम्।
तत् सूत्रं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः॥

स्थूलोपवीतस्य वाचकं परिधानमन्त्रमाह, यज्ञेति। यत् हृदि चैतन्ये तिष्ठति यज्ञोपवीतं, तत् प्रतिमुञ्चेति योज्यम्। यस्मादेवं हृदि चैतन्ये तिष्ठति यज्ञोपवीतं, तस्मात् हृदयस्थोपरि बहिर्विधार्य्यमाणं त्रैवर्णिकैरिदं यज्ञोपवीतं यज्ञोपवीतस्थानत्वात् त्रिवृत् कायमादिसूत्रवत्त्वं वीर्य्यवत्तु कर्म्मकारणम्, 'अस्तु' भूयात्, 'तेजः' ब्रह्म-वर्चसादि, उभयं भूयादिति पुरोधे। 'यज्ञस्य' विष्णोः परमात्मानं 'उप' सामीप्येन 'वीतं' विविधभागं तं जीवस्वरूपं 'परम्' उत्कृष्टं 'पवित्र' सर्वपवित्रभूतं 'प्रजापतेः' प्रजानां पालयितुः 'यत्' सिद्धं सर्वव्यवहार-कारणं 'सहजं' स्वभावभूतम्, अथवा देहेन्द्रियादिभिः सहोत्पन्नं 'पुरस्तात्' पूर्वम् आयुष्करम् 'अग्र्यं' श्रेष्ठं 'प्रतिमुञ्च' सर्वतोऽविद्याविमोचणं कुरु, 'शुभ्रम्' उज्ज्वलं कृत्वा दिविमुक्तमित्यर्थः, 'परिमुञ्च' परिधेहि शिष्यबलप्रदं 'तेजः' तेजःप्रदञ्च अस्तु तव इति मन्त्रार्थः। अयं मन्त्रोऽपि हृदि चैतन्ये तिष्ठतीत्यन्वयः।

कर्म्माङ्गभूत-तदुपवीतत्यागेन सन्न्यासयोगमाह, सशिखमिति। 'बहिःसूत्रं' बाह्योपवीतं 'बुधः' विप्रः तस्यैवाधि-

तेन सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।
तत् सूत्रं धारयेद्योगी योगवित्तत्त्व-दर्शिवान् ॥
वहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान् योगमुत्तममास्थितः ।
ब्रह्मभावमयं सूत्रं धारयेद्यः स चेतनः ॥
धारणात्तस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाशुचिर्भवेत् ।
सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ॥
ते वै सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ।
ज्ञान-शिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञान-यज्ञोपवीतिनः ॥
ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुत्तमम् ।
अग्नेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा ।
स शिखीत्युच्यते विद्वानितरे केशधारिणः ॥
कर्म्मण्यधिकृता ये तु वैदिके ब्राह्मणादयः ।
तैः सन्धार्य्यमिदं सूत्रं क्रियाङ्गं तद्धि वै स्मृतम् ॥

कारात् । सूचनादिति, 'सूच्यते' वेदान्तैर्निरूप्यते तत् सूत्रम् । नोच्छिष्ट इति एतन्मूलनान्न दोषेण मस्करीति स्मृतिः ।

ध्यानाभ्यासं विधातुं वीतरागाणां कर्म्मण्यनधिकारात् सरागाणामेव तदित्याह, कर्म्मणीति । ये 'ब्राह्मणादयः' त्रयः कर्म्मण्यधिकृताः, ते सरागाः, तैरेव वहिःसूत्रं सम्यक् धार्य्यं न निवृत्तैः । 'हि' यस्मात् तत् कर्म्माङ्गं स्मृतम्, अङ्गि-निवृत्तौ अङ्गस्याप्रयोजनत्वात् ।

शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतञ्च तन्मयम्।
ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः॥
इदं यज्ञोपवीतन्तु परमं यत्-परायणम्।
स विद्वान् यज्ञोपवीती स्यात् स यज्ञः स च यज्ञवित्॥
एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
सर्वव्यापी सर्व-भूतान्तरात्मा।
कर्म्माध्यक्षः सर्व-भूताधिवासः
साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च॥ १॥

निवृत्तस्य शिखा-सूत्रादित्यागे प्रत्यवायाभावं वक्तुं तयो-रूपकमाह, शिखेति। 'ब्रह्मविदः' वेदविदः।

बाह्योपवीतिभ्यो ज्ञानोपवीतिनो विशेषमाह, इदमिति। 'इदं' ज्ञानाख्यं यज्ञोपवीतं 'यज्ञः' विष्णुः आत्मा, तस्य 'उपवीतं' वेष्टकं तदाकारमिति यावत्, तत् पवित्रं बाह्यापेक्षया, तच्च 'यत् परायणं' यस्य परमयनं सः विद्वान् 'स यज्ञः' स विष्णुः।

यल्लाभेन विविधबन्धो निवृत्तः; यत्प्रसादाद्दिव्यं चक्षुराप्तम्, मृत्युमुखाच्च निष्क्रान्तिः, तं प्रेष्ठतमं मन्त्राभ्यां स्तौति, एक इति। एकस्य सतो नानाभूतेषु स्थितिरलौकिको धर्मः। न च सत्त्वादौ दृष्टत्वात् लौकिक इति वाच्यम्, तत्स्वरूपातिरिक्तस्य सत्त्वादेरनभ्युपगमात्। 'सर्वव्यापी' एकस्य सतः सर्वव्यापित्यद्भुतम्, 'सर्वभूतान्तरात्मा' एकस्य सर्वभूतान्तरत्वे दृष्टान्तो नास्ति, 'कर्माध्यक्षः' तत्फलदाता, 'सर्वभूताधिवासः' सर्वावस्थास्वाश्रयत्वाव्यभिचारात्, 'साक्षी' साक्षादीक्षते,

एको मनीषी निष्क्रियाणां बहूना-
मेकं सततं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीराः
तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ २ ॥

आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवञ्चोत्तरारणिम् ।
ध्यान-निर्मथनाभ्यासाद्देवं पश्येन्निगूढ़वत् ॥

तिलेषु तैलं दधनीव सर्पिः
आपः स्रोतःस्वरणीषु चाग्निः ।
एवमात्मात्मनि गृह्यतेऽसौ
सत्येनैनं तपसा येऽनुपश्यन्ति धीराः ॥

न त्विन्द्रियादिव्यवधानेन । चेता इति, चितेरणिच्, चेतयितेत्यर्थः । अथवा, पृथिव्यादि-सञ्चयनकर्त्ता, 'केवलः' सजातीय भेदशून्यः, 'निर्गुणः' अद्वितीयत्वात् ॥ १ ॥

'एको मनीषी' असाधारणः पण्डितः, अनेन ज्ञानशक्तिरुक्ता । निष्क्रियाणां बहूनां मध्ये 'एकः' क्रियावान् ; निर्धारणस्य स्वजातीयापेक्षत्वात् । अनेन क्रियाशक्तिरुक्ता । 'एकम्' आत्मानं सततं यो बहुधा करोति मायित्वात्, 'आत्मस्थं' बुद्धिस्थं, 'धीराः' धीमन्तः 'शाश्वती शान्तिः' मोक्षः, न 'इतरेषाम्' उक्तसाधन-रहितानाम् ॥ २ ॥

आत्मानं बुद्धिं, निगूढ़वत् जलूकानिक्षिप्तेन तुल्यं स्थितं देवं 'पश्येत्' साक्षात् कुर्य्यात् ।

'आत्मा' ईशः 'आत्मनि' बुद्धौ 'सत्येन' वाग्नियमेन 'तपसा' शरीरनियमेन ।

ऊर्णनाभिर्यथा तन्तून् सृजते संहरत्यपि।
जाग्रत् स्वप्ने तथा जीवो गच्छत्यागच्छते पुनः॥
पद्मकोश-प्रतीकाशं शुषिरञ्चाप्यधोमुखम्।
हृदयं तद्विजानीयाद्विश्वस्यायतनं महत्॥
नेत्रस्थं जाग्रतं विद्यात् कण्ठे स्वप्नं विनिर्दिशेत्।
सुषुप्तं हृदयस्थन्तु तुरीयं मूर्ध्नि संस्थितम्॥
यदात्मा प्रज्ञयात्मानं सम्बत्ते परमात्मनि।

'जाग्रत्' जीवः यथा स्वप्नदशां गच्छति, तथा पुनः स्वप्नादागच्छति जाग्रद्दशां गच्छति।

हृदये ध्येयत्वात् हृदयलक्षणमाह, पद्मेति। मुखे 'शुषिः' विलम् अस्यास्ति तत् 'अधोमुखं' कदलीकोषवत् 'हृदयं' मांसमयं पद्मं तज्ज्ञेयं तदेव 'विश्वस्यायतनं' सर्वस्य स्थानम्। ननु कथं सूक्ष्मे विश्वं मातीत्यत आह, महदिति।

ननु विरोधः, अतएव केचित् शून्यं तत्त्वं प्रतिपन्नाः, अपरे ज्ञानस्यैवान्तरत्वात् साकारं ज्ञानम्, अनिर्वचनीयं विश्वमित्याचार्य्यः, वटबीजन्यायमपरे, वस्तुतत्त्वन्त्वेको देव एव ज्ञातुमर्हतीति, अनुभवस्तु हृद्येव वस्तुमात्रस्यास्ति बहिःस्थमप्यन्तरेव भाति, अन्तः शून्यानां न किञ्चिद्भाति; अतोऽनुभवाद् गृहीतया श्रुत्या हृदयस्य महत्त्वं सिद्धम्।

अवस्थाविशेषे पुंसः स्थानभेदमाह, नेत्रस्थमिति। हृदयस्थमिति। पुरीतति स्थितं तुरीयमिति। यदुक्तम्,—

"मनसा सह वागीशा भित्त्वा ब्रह्मागलं क्षणात्।
परानन्द-महाम्भोधौ विश्रान्तिं तत्र कारयेत्" ॥ इति।

तेन सन्ध्याध्यानमेव, तस्मात् सन्ध्याभिवन्दनम् ॥
निरोदका ध्यानसन्ध्या वाक्-काय-क्लेशवर्जिता ।
सन्धिनी सर्वभूतानां सा सन्ध्या ह्येकदण्डिनाम् ॥
यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
आनन्दमेतज्जीवस्य यं ज्ञात्वा मुच्यते बुधः ॥
सर्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे सर्पिरिवार्पितम् ।
आत्मविद्या-तपोमूलं तद्ब्रह्मोपनिषत् परम् ॥
सर्वात्मैकत्व-सारेण तद्ब्रह्मोपनिषत् परम् ।
तद्ब्रह्मोपनिषत् परम् ॥

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

इत्यथर्ववेदे ब्रह्मोपनिषत् समाप्ता ॥ १६ ॥

तत्त्वज्ञानमेव सन्ध्येत्याह, यदेति । 'निरोदका' निर्गतमाम-मन्तादुदकं यस्याः सा, तथा 'सन्धिनी' एकत्वबोधिका,

'आनन्दम्' आनन्दः 'एतत्' एषः ; 'यम्' आनन्दं ज्ञात्वा मुच्यते । यमित्यस्य विशेषणद्वयं सर्वेति ।

इदानीमेतद् ग्रन्थस्य नाम निर्वक्ति. आत्मेति । ब्रह्म आत्मा यस्य उपनिषत् विद्या, मैव तपः, "यस्य ज्ञानमयं तपः" इति श्रुतेः, तस्य 'मूलं' परं कारणम्, अयं ग्रन्थ इत्युपचारात् ग्रन्थो-ऽपि ब्रह्मोपनिषदित्यर्थः । तदस्मान्निरुक्त्यन्तरमाह, सर्वेति । सर्वं ब्रह्मेत्युपनिषद्रहस्य-ज्ञानं यस्याः सा ब्रह्मोपनिषदित्यर्थः । द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था, इति शब्दश्च तद्द्योतकः ।

प्राणाग्निहोत्रोपनिषत् ।

ओम् अथातः सर्वोपनिषत्सारं संसारज्ञान-
मधीतमन्नसूत्रं शारीरयज्ञं व्याख्यास्यामः ।

अस्मिन्नेव पुरुषशरीरे विनाप्यग्निहोत्रेण,
विनापि साङ्ख्ययोगेन संसार-विमुक्तिर्भवतीति
स्वेन विधिना अन्नं भूमौ निक्षिप्य, या ओषधयः
सोमराज्ञीरिति तिसृभिः, अन्नपत इति द्वाभ्या-
मनुमन्त्रयते ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपद-वाक्यानां ब्रह्मोपनिषद्दीपिका ॥
इति ब्रह्मोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ १६ ॥

प्राणाग्निहोत्रोपनिषत् चतुःखण्ड-विराजिता ।
एकादशी शौनकीये सारभूता हि सर्वतः ॥ १ ॥

ननु विरक्तस्यापि देहस्थितये अन्नादनमावश्यकं, तच्च मुक्तावनुपयुक्तत्वादनर्थकं स्यादित्याशङ्क्य उपासनया सार्थक-त्वाय अग्निहोत्रोपनिषदारभ्यते, अथात इति । 'संसारज्ञानं' संसारो हेयतया ज्ञायतेऽनेनेति, अधीतं वेदेषु, अन्नमिव 'सूत्रं' साधनं यस्मिन्, 'शारीरयज्ञं' शरीरे भवं यज्ञम् ।

प्ररोचनार्थमादौ फलमाह, ओमित्यादि । 'स्वेन' स्वगृह्यो-क्तेन, अन्नं भूमाविति न त्वन्यत्रेति यदादावन्नपात्रमारोप्य-मित्यर्थः । यद्वा व्याहृतिभिर्भक्तित्रयं भूमौ दत्त्वेत्यर्थः ।

या ओषधयः सोमराज्ञीर्बह्वीः शतविलक्षणाः ।
बृहस्पति-प्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥
याः फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः ।
बृहस्पति-प्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥
जीवलां नघारिषां मा ते बभ्राम्योषधे ! ।
यातयापुरुपहरादप रक्षांसि चातयात् ॥
अन्नपतेऽन्नस्य नो धेह्यनमीवस्य शुष्मिणः ।
प्रप्रदातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥

सोमराज्ञीति । सोमो राजा यासां ताः सोमराज्य इत्यर्थः, ताः 'नः' अस्मान् 'अंहसः' पापात् मुञ्चन्तु इत्यन्वयः । 'शतम्' अनेकजातीयाः, 'विलक्षणाः' रोगाद्यपनयनाः । तयोः कर्म्मधारयः । बृहस्पतिना 'प्रसूताः' दर्शितवीर्य्याः ।

'जीवलां' जीवं लाति आदत्ते सा विषौषधिरित्यर्थः, तां 'नघारिषां' हर्षाजननीम् उद्वेग-कारिणीं, यथा लाङ्गली गृहोपरि निक्षिप्ता कलहं करोति कुटुम्बिनां, तादृशीं ; हे 'ओषधे' ! हे दनभवे ! 'ते' तव त्वत्सम्बन्धिनीं त्वत्स्वामिकां तां 'मा बभ्रामि' न स्वीयां करोमि । 'उपहरात्' उपहरेत्, रक्षांसि च अप 'आतयात्' आयात् आगतानि कुर्य्यात्, तां मा बभ्रामीत्यन्वयः ।

'अनमीवस्य' न अमीवं पापं यस्य, 'शुष्मिणः' तेजस्विनः । "शुष्मं तेजोऽर्कयोरुक्तम्" इति विश्वः । 'प्रप्रदातारं' "प्रसमुपोदः पादपूरणे" इति प्रशब्दस्य द्विर्भावः । 'तारिषः' तारय ऊर्द्ध्वं लोकं नय, 'ऊर्जम्' अन्नं बलं वा 'नः' अस्मभ्यं 'धेहि' देहि

ओं यदन्नमग्निर्बहुधा विराजि
रुद्रैः प्रजग्धं यदि वा पिशाचैः ।
सर्वं तदीशानो अभयं कृणोतु शिवमीशानाय स्वाहा ॥
अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ।
त्वं यज्ञस्त्वं ब्रह्मा त्वं रुद्रस्त्वं विष्णुस्त्वं वषट्कारः ॥
आपो ज्योतीरमोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरों नमः ।
आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथ्वी पूता पुनातु माम् ।
पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम् ॥
यदुच्छिष्टमभोज्यञ्च यद्वा दुश्चरितं मम ।
सर्वं पुनन्तु मामापो असताञ्च प्रतिग्रहम् ॥

"डुधाञ्लि धारणे पुष्टौ दाने" इति वोपदेवः। 'हिपट्' मनुष्याय।

'विराजि' मिञ्जिविरोधि विराजेरवाह, रुद्रैरिति। रुद्र-पिशाचादिभ्यो यजमानेनार्पितमित्यर्थः, सर्वं 'तत्' अन्नम् 'ईशानः' परमात्मा 'अभयं' भयाजनकं 'कृणोतु' करोतु, तदर्थम् ईशानाय स्वाहा, आहुतिं ददामीत्यर्थः।

जठराग्नेः प्रार्थना, अन्तरिति।

अपां प्रार्थना, आपो ज्योतिरित्यादि। हे आपः! यूयं 'ज्योतिः' आदिरूपाः स्थ, तस्मात् ओं नम इत्यन्वयः।

आपः पुनन्त्वित्ति तासामेवाधरो मन्त्रः। पूता सती मां पुनातु। 'ब्रह्मणस्पतिः' ब्रह्मणस्पतयः पृथिवीं पुनन्तु, 'ब्रह्मपूता' ब्रह्मभिः ब्राह्मणैः पवित्रिता पृथिवी मां पुनातु। मम उच्छिष्टादि सर्वं तदापः 'पुनन्तु' शोधयन्तु इत्यन्वयः।

आपोऽमृतमस्यमृतोपस्तरणमस्यमृतञ्च प्राणे जुहोमि, अमा शिष्यान्तोऽसि प्राणाय प्राधानाय स्वाहा, अपानाय स्वाहा, व्यानाय स्वाहा, समानाय स्वाहा, उदानाय स्वाहा, इति कनिष्ठयाङ्गुल्या अङ्गुष्ठेन च प्राणे जुहोमि, अनामिकया अपाने, मध्यमया व्याने, प्रदेशिन्या समाने, सर्वाभिरुदाने, तूष्णीमेकामेकऋषौ जुहोति। हे आहवनीये एकां दक्षिणाग्नावेकां गार्हपत्ये एकां सर्वप्रायश्चित्तीये।

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अथापिधानमस्यमृतत्वाय उपदधामीत्युपस्पृश्य पुनरादाय पुनरुपस्पृशेत्। स ते प्राणा वापो गृहीत्वा हृदयमन्वालभ्य जपेत्।

आपोऽमृतमसीति, हे आपः! आप्नोतेरसन्, विधेयवचनानुरोधेन वा असीत्येकवचनम्। अमा सह हे शिष्य प्राण! 'अन्तोऽसि' अमितोऽसि भोजितोऽसि। अम्गतौ भोजने शब्दे। अनामिकया इत्यादौ अङ्गुष्ठः सर्वत्रान्वेति। 'एकऋषौ' अग्नौ तन्नाम्नि सूर्ये, 'आहवनीये' दर्शनाग्नौ मुखस्थे, 'दक्षिणाग्नौ' शरीराग्नौ हृदयस्थे, 'गार्हपत्ये' कोष्ठाग्नौ नाभिस्थे, सर्वप्रायश्चित्तीये नाभेरधःस्थिते।

'अपिधानम्' आच्छादनम्। अनेन मन्त्रेण द्विराचम्य

प्राणो अग्नि. परमात्मा पञ्चवायुभिरावृतः।
अभयं सर्वभूतेभ्यो न भवेऽहं कदाचन ॥ इति।
विश्वोऽसि वैश्वानरो विश्वरूपो
विश्वं त्वया धार्य्यते जायमानम्।
विश्वन्तु त्वाहुतयः सर्वा
यत्र ब्रह्मा विश्वामृतोऽसि ॥ इति।
महानवोऽयं पुरुषो योऽङ्गुष्ठाग्रे प्रतिष्ठितः।
तमग्निः परिषिञ्चामि सोऽस्यान्ते अमृताय योनौ ॥ इति
एष एवात्मा ध्यायेताग्निहोत्रं जुहोमीति।
सर्वेषामेव सूनुर्भवति।

ततो वामेन उदकं गृहीत्वा दक्षिणेन हृदयम् 'आलभ्य' स्पृष्ट्वा अमृतोऽसीत्यन्तं जपेत्।

अभयमिति। सर्वभूतेभ्योऽभयं भवेत्। अहं 'कदाचन' कदाचिदपि न भवे अपि तु भवेयमेवेत्यन्वयः।

इमे हे प्रार्थने। विश्वन्त्विति। विश्वमिव 'त्वा' तव सर्वा आहुतयः। 'यत्र' विश्वस्मिन् ब्रह्मा वर्त्तते, ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तं जगत् तव आहुतय इत्यर्थः। तर्हि त्वमपि कस्यचिदाहुतिः स्याः? अत आह, विश्वामृत इति। 'विश्वामृतोऽसि' विश्वेषु नित्योऽसि।

महानिति। 'अवः' अन्नं तर्पक इत्यर्थः; 'अमृताय योनौ' निषेकस्थाने अमृतभावाय; अनेन दक्षिणाङ्गुष्ठाग्रं सिञ्चेत्।

'एषः' भोक्ता अङ्गुष्ठाग्रे स्थितः, स एवात्मा ज्ञेयः। अत्राग्निहोत्रे बुद्धिः कर्त्तव्येत्याह, ध्यायेतेति। 'सूनुः' जनकः

अथ यज्ञपरिवृतयाहुतीर्होमयति स्वे शरीरे यज्ञं परिवर्त्तयामीति, चत्वारोऽग्नयः ; ते किं नामधेयाः ?। तत्र सूर्य्योऽग्निर्नाम सूर्य्यमण्डलाकृतिः सहस्ररश्मिभिः परिवृत एकऋषिर्भूत्वा मूर्धनि तिष्ठति। यस्मादुक्तो दर्शनाग्निर्नाम चतुराकृतिराहवनीयो भूत्वा मुखे तिष्ठति।

शारीराग्निर्नाम जराप्रणुदा हविरविस्कन्दति। अर्द्धचन्द्राकृतिर्दक्षिणाग्निर्भूत्वा हृदये तिष्ठति।

सोता, सूते इति व्युत्पत्त्या, न तु रूढ्या, "सूनुः पुत्रेऽनुजे रवौ" इति विश्वोक्तेः। यद्वा 'सूनुः' पुत्रः यथा पितुस्तर्पकः, एवं सर्वेषां तर्पको भवतीत्यर्थः।

यज्ञपरिवृते इति। यज्ञपरिवर्त्तनाय, सम्पदादित्वात् क्विप्। 'अथ' अग्निहोत्रबुद्ध्यनन्तरम्, अधिकारप्राप्तौ आहुतयो यास्ता यज्ञबुद्ध्या 'होमयति' मुखे क्षिपति यज्ञं परिवर्त्तयामीति बुद्ध्या। चत्वार इति। पञ्चमस्य प्रायश्चित्तीयस्य असार्वत्रिकत्वात्।

उपासनार्थं नामानि पृच्छति, ते इति। यस्मादुक्त इति पूर्वेण सम्बध्यते, यस्मात् सूर्य्यः सहस्रदलाधिष्ठातेति वेदेषु उक्तः। तदधस्तनमग्निमाह, दर्शनाग्निरिति। 'चतुराकृतिः' चतुरस्राकृतिः। मुखे इति। तदुक्तम्,—

"जिह्वामूले स्थितो देवि ! सर्वतेजोमयोऽनलः।
तदग्रे भास्करश्चन्द्रस्तालुमूले प्रतिष्ठितः" ॥ इति।

दक्षोयाग्निमाह, शारीरेति। 'शारीराग्निः' जठराग्निः

तत्र कोष्ठाग्निरिति, कोष्ठाग्निर्नामाशित-पीत-लीढ़-खादितानि सम्यक् श्रपयित्वा गार्हपत्यो भूत्वा नाभ्यां तिष्ठति। प्रायश्चित्तीयस्त्वध-स्तात् स्त्रियस्तिस्रो हिमांशुप्रभाभिः प्रजननकर्म्मा।

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

ज्ञानाग्निः शुभाशुभभोक्ता, 'जराप्रणुदा' जरां प्रणुदति, कनित् प्रत्ययः। अजरो न जीवो म्रियत इति श्रुतेः। हृदये इति। तदुक्तम्, "हृत्सरोरुहमध्येऽस्मिन्" इत्युपक्रम्य,

"विश्वाच्चिषं महावह्निं ज्वलन्तं विश्वतो मुखम्" इत्यादि।

'हविः' भुक्तम् 'अविस्कन्दति' अवस्कन्दति शोषयति तद्रसं गृह्णातीत्यर्थः।

तत्र कोष्ठाग्निरिति य उक्तः, स निरूप्यते इति शेषः। प्रतिज्ञातमर्थं दर्शयति, कोष्ठाग्निर्नामेति। 'अशितं' चोष्यं 'लीढ़' लेह्यम्। नाभ्यामिति। तदुक्तम्,—

"नाभिमध्ये भवत्येष भास्करो देहनायकः"। इति।

प्रायश्चित्तीयस्तु अधस्ताद्वर्त्तते सर्वेषामिति शेषः। तदुक्तम्,—

"त्रिकोणञ्च पुरं वह्नेरधो मेढ्रादवस्थितम्" इति।

स्त्रियस्तिस्रो यस्य वर्त्तन्ते इति शेषः। नाड़ीनां बाहुल्येऽपि मुख्या नाड्यस्तिस्र एव, इडा-पिङ्गला-सुषुम्णाः; ताभिः किं करोति? इत्यत आह, हिमांश्विति। 'हिमांशोः' ललाटस्थ-चन्द्रमण्डलात् नाड़ीद्वारा च्युताभिः 'प्रभाभिः' शुक्ररूपाभिः 'प्रजननं' प्रजोत्पत्तिः कर्म्म यस्य सः, तथा पुंलिङ्गमूलं ह्यग्नि-कुण्डमध्येऽस्ति; तेनाग्निकुण्डे पतितं शुक्रं प्राणेन

अस्य शरीरयज्ञस्य यूप रशना-शोभितस्य को यजमानः ? का पत्नी ? के ऋत्विजः ? कोऽध्वर्युः ? को होता ? को ब्राह्मणाच्छंसी ? कः प्रतिप्रस्थाता ? कः प्रस्तोता ? को मैत्रावरुणः ? क उद्गाता ? के सदस्याः ? कानि यज्ञपात्राणि ? कानि हवींषि ? का वेदिः ? का उत्तरवेदिः ? केडा ? को द्रोणकलशः ? को रथः ? कः पशुः ? कः धारापोता ? के दर्भाः ? कः स्रुवः ? का आज्यस्थाली ? का वाघारौ ? का आज्यभागौ ? के प्रयाजाः ? के अनुयाजाः ? कः सूक्तवाकः ? कः शंयोर्वाकः ? का अहिंसा ? के पत्नी-संयाजाः ? को यूपः ? का रशना ? का इष्टयः ? का दक्षिणा किमवभृथमिति ।

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अस्य शरीरयज्ञस्य यूप-रशना-शोभितस्य आत्मा

इष्टं लिङ्गाग्रेण गर्भाशयं प्रविश्य प्रजा भवति ; तेनाग्नीषोमात्मकं शरीरमुच्यते ।

शरीरयज्ञस्य यूपेनोङ्कारेण रशनयाग्नया शोभितस्य उपकरणानि पृच्छ्यन्ते, पृच्छ्या चोत्तरार्थं क्वचित् क्रमेण, क्वचिद्विपरीतक्रमेणानास्यया दृष्टि सम्पादन एव तात्पर्यात् । 'केडा' का इडा, ।

यजमानः, बुद्धिः पत्नी, वेदा महर्त्विजः, प्राणो ब्राह्मणाच्छंसी, अपानः प्रतिप्रस्थाता, व्यानः प्रस्तोता, समानो मैत्रावरुणः, उदान उद्गाता, अहङ्कारोऽध्वर्युः, होता चित्तं, शरीरं वेदिः, नासिकोत्तरवेदिः, मूर्द्धा द्रोणकलशः, दक्षिण-हस्तः स्रुवः, सव्यहस्त आज्यस्थाली, श्रोत्रे आघारौ, चक्षुषी आज्यभागौ, ग्रीवा धारापोता, तन्मात्राणि सदस्याः, महाभूतानि प्रयाजाः, भूतान्यनुयाजाः, जिह्वेडा, दन्तोष्ठौ सूक्तवाकः, तालुः संयोवाकः, स्मृतिर्दयाक्षान्तिरहिंसा पत्नीसंयाजाः, ओङ्कारो यूपः, आशा रशना, मनो रथः, कामः पशुः, केशा दर्भाः, बुद्धीन्द्रियाणि यज्ञपात्राणि, कर्मेन्द्रियाणि हवींषि, अहिंसा दृष्टयः, त्यागो दक्षिणा, अवभृथं मरणात्।

वेदाः 'महर्त्विजः' ऋत्विजामपि ऋत्विजः सर्वेषामुपदेष्टृत्वात्। सामान्य-प्रश्नस्य विशेष-पर्य्यवसायित्वात् विशेषेणोत्तरं प्राण इत्यादिना। आत्मादीनां यजमानादिसाम्यं स्वातन्त्र्यादिना यथासम्भवमूहनीयम्, 'ग्रीवा' कन्धरा 'धारापोता' धाराभिरुपलक्षितः पोता पावमानाध्येता, 'जिह्वेडा' जिह्वा इडा पात्रविशेषः; स्मृतिः, दया, क्षान्तिः, अहिंसा,

सर्वा ह्यस्मिन् देवताः शरीरेऽधिसमाहिताः ।
वाराणस्यां मृतो वापि इदं वा ब्रह्म यः पठेत् ।
एकेन जन्मना जन्तुर्मोक्षञ्च प्राप्नुयादिति ।
मोक्षञ्च प्राप्नुयादिति ।
चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥
इत्यथर्ववेदे प्राणाग्निहोत्रोपनिषत् समाप्ता ॥१७॥

नीलरुद्रोपनिषत् ।

ओम् अपश्यं त्वावरोहन्तं दिवितः पृथिवीमवः ।

चत्वारः पत्नीसंयाजाः. 'मनो रथः' मन एव रथः, 'मरणात्' देहाख्य-मलापनयनात्, 'अवभृथः' यजमानस्य यज्ञान्तस्नानम् ।

ननु भवन्तु यज्ञोपकरणानि, तथापि देवताऽभावे कथं यज्ञः स्यात् ? इत्यत आह, सर्वा ह्रीति । यावदधिदैवतं तावदध्यात्मं वर्त्तते, चक्षुरादीनां सूर्य्याद्यधिष्ठितत्वादिति भावः । ननु ज्ञानाभावे कथं मोक्षः ? इत्याशङ्क्य वाराणसी-मरणं दृष्टान्त', । द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपद-वाक्यानामग्निहोत्रस्य दीपिका ॥
इति प्राणाग्नि-होत्रोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥१७॥

ओं नीलरुद्रोपनिषदि षोड़श्यां खण्डकत्रयम् ।
श्रुतिरूपेण तं देवं स्तौत्यपश्यमिति क्रमात् ॥ १ ॥
असर्गयोगमुक्त्वा तत्सम्प्रदाय-प्रवर्त्तकं परमगुरुं योगसिद्धि-

अपश्यमस्यन्तं रुद्रं नीलग्रीवं शिखण्डिनम् ॥ १ ॥
दिव उग्रो अवारुक्षत् प्रत्यष्ठाद्भूम्यामधि।
जनासः पश्यते महं नीलग्रीवं विलोहितम् ॥ २ ॥
एष एत्यवीरहा रुद्रो जलास-भेषजाः।
यत्तेऽक्षेममनीनशद्-वातीकारोऽप्येतु ते ॥ ३ ॥

प्रदं नीलरुद्रं स्तौति, अपश्यमिति। 'दिवितः' दिवः 'पृथिवीं' भूमिम् 'अवः' अधस्तात् अवरोहन्तं 'त्वा' त्वाम् अहमपश्यमिति मन्त्रदृष्टुर्वचः। 'अस्यन्तम्' असुक्षेपणे, क्षिपन्तं दुष्टान्, 'शिखण्डिनं' "शिखण्डो बर्ह-चूड़योः" इति विश्वः। तयोरन्यतरदस्यास्ति शिखण्डी, तम्।

दिवः सकाशात् 'उग्रः' रुद्रः 'अवारुक्षत्' अवतीर्णवान्, 'प्रत्यष्ठात्' प्रतिष्ठां स्थितिं कृतवान्, 'भूम्यामधि' अधिरीश्वरे इति, अधिः कर्म्मप्रवचनीयः, यस्मादधिकं यस्य चेश्वर-वचनमिति तत्र सप्तमी, भूमेरीश्वरः इत्यर्थः।

'जनासः' आज्जसेरसुक्, सम्बोधने चेति प्रथमा। 'एति' आगच्छति, न वीरहा 'अवीरहा' सौम्यः; यद्वा 'अवीराणि' पापानि हन्तीत्यवीरहा, जले 'आसः' क्षेपो यासां ताः जलासाः, ताश्च ता भेषजाश्च, ता एतीत्यन्वयः, जलक्षिप्तानामोषधीनामक्षेम—निर्णेजकत्वं रुद्रसन्निधानादेव। यत् 'ते' तव अक्षेममनीनशत्; अनेन क्षेमकारित्वमुक्तम्।

अलब्धलाभो योगः, तत्कारित्वमप्याह, वातीकार इति। 'वातिः' प्राप्तिः, अप्राप्तं प्राप्तं करोतीति वातीकारः, सोऽपि ते तव अपूर्वलाभकरः 'एतु' आगच्छतु, योग-क्षेमकरोऽभि-

नमस्ते भवभावाय नमस्ते भाममन्यवे ।
नमस्ते अस्तु बाहुभ्यामुतो त इषवे नमः ॥ ४ ॥
यामिषं गिरिशन्तं हस्ते बिभर्ष्यस्तवे ।
शिवां गिरित्र ! तां कृणु मा हिंसीत् पुरुषान्मम ॥
शिवेन वचसा त्वा गिरिशाच्छावदामसि ।
यथा नः सर्वमिज्जगदयक्ष्मं सुमना असत् ॥ ६ ॥
या ते इषुः शिवतमा शिवं बभूव ते धनुः ।
शिवा शरव्या या तव तया नो मृड़ जीवसे ॥७॥

षेकजले सन्निहितो भवत्वित्यर्थः । मन्त्र लिङ्गादभिषेके विनियोगः ।

'भामः' क्रोधः, 'मन्युः' तत्पूर्वावस्था, 'उतः' उ ते 'इषवे' वाणरूपाय ।

'अस्तवे' अस्तुक्षेपणे तवेत्प्रत्ययस्तुमर्थे, अस्तुं क्षेप्तुमित्यर्थः। कं क्षेप्तुं ? 'गिरिशन्तं' श्यति श्यन्, गिरेः श्यन् गिरिश्यन्, सम्बन्धसामान्ये षष्ठीसमासः । तं गिरिशन्तं, छान्दसो यलोपः । हे 'गिरित्र !' गिरिरक्षक ! तां 'शिवां' कल्याणीं 'कृणु' कुरु ।

'अच्छावदामसि' 'अच्छं' निर्मलं वदाम, अच्छशब्दस्य निपातस्येति दीर्घः । इदन्तो मसि इदमर्थको निपातश्च । 'अयक्ष्मं' नीरोगं 'सुमनाः' सुमनस्कम् 'असत्' भवेत् लिङ्थ लेट् तिप्, इतश्च लोपः परस्मै पदेषु लेटोऽड़ादाविट्यट् ।

'शरव्या' शरसम्बायिनी ज्या, "शरो दध्यग्र-वाणयोः" इति

या ते रुद्र! शिवा तनूरघोरा पापकाशिनी।
तया नस्तन्वा शन्तमया गिरिशं त्वाभिचाकशत्॥८॥
असौ यस्ताम्रो अरुण उत बभ्रुर्विलोहितः।
ये चेमे अभितो रुद्रा दिक्षु श्रिताः सहस्रशो
वैषां हेड़ ईमहे॥ ९॥

प्रथमः खण्डः॥ १॥

अट्टशन् त्वावरोहन्तं नीलग्रीवं विलोहितम्।
उत त्वा गोपा अट्टशन्नुत त्वोदहार्य्यः।
उत त्वा विश्वा भूतानि तस्मै दृष्टाय ते नमः॥१०॥

विश्वः। शरमर्हति यत्, "अव शरस्य" इति अवादेशः। यद्वा शरुःहृताद्वा सिद्धं "शरुरायुध-कोपयोः" इति विश्वः। उगवादिभ्यो यत्। 'जीवसे' जीवितुं 'मृड़' मोदय; यद्वा हे मृड़! 'तया' तन्वा 'नः' अस्मान् जीवयसि।

'शन्तमया' अतिशयेन शं शन्तमा तया, 'अभिचाकशत्' कशेर्यङ्लुगन्तान्लोट तिप्, अट्, अतिशयेन प्रकाशयत्विति प्रार्थना।

'बभ्रुः' पिङ्गलः, वा एषां ह 'ईडे' स्तुतये 'ईमहे' कामयामहे॥

'गोपा' गोपालाः 'अट्टशन्' अपश्यन् 'उदहार्य्यः' पानीयहारिण्यः। 'विश्वाः' विश्वानि भूतानि अट्टशन्, योगिनामप्यदृश्यं त्वां कृपया आविर्भवन्तम् आदित्यवत् प्रकाशमानं पामरा अपि ददृशुरित्यर्थः। 'वाजिने' नेत्रवते वाणरूपाय वा, सीदन्तीति 'सत्वानः' गणाः।

नमोऽस्तु नीलशिखण्डाय सहस्राक्षाय वाजिने ।
अधो ये अस्य सत्वानस्तेभ्योऽहमकरं नमः ॥ ११॥
नमांसि त आयुधायानाततायै धृष्णवे ।
उभाभ्यामकरं नमो बाहुभ्यां तव धन्वने ॥ १२ ॥
प्रमुञ्च धन्वनस्त्वमुभयो राज्ञोर्ज्याम् ।
याश्च ते हस्त इषवः परास्ता भगवो वप ॥ १३ ॥
अवतत्य धनुस्त्वं सहस्राक्ष ! शतेषुधे ! ।
निशीर्य्य शल्यानां मुखा शिवो नः शम्भुराभरः १४
विज्यं धनुः शिखण्डिनो विशल्यो बाणवानुत ।
अनेशन्नस्येषवः शिवो अस्य निषङ्गतिः ॥ १५ ॥

'नमांसि' नमस्काराः, 'न आततायै' अनाततायै, 'धृष्णवे' प्रगल्भाय, बाहुभ्यां कृत्वा धन्वने नमोऽकरवमित्यर्थः ।

'उभयोः' अरि-प्रत्यरि-भूतयोः राज्ञोर्धन्वनो ज्यां 'प्रमुञ्च' अनाततां कुरु, राज्ञोर्विग्रहे लोकानां क्लेशो भवति ; ततस्तं शमय इति भावः । हे भगवः यास्ते हस्ते 'इषवः' बाणाः, ताः 'परावप' पराङ्मुखं मुञ्च, त्वमपि कोपं लोकेषु माकृथा इति भावः ।

इन्द्ररूपेण जगद्रक्षा इति प्रार्थयते । अवतत्येति । धनुः त्वमधिज्यं कृत्वा 'सहस्राक्ष !' शक्ररूप ! शतं 'इषुधयः' तूणा यद्रूपा यस्य तत्सम्बोधनं, 'निशीर्य्य' तीक्ष्णीकृत्य 'मुखा' मुखानि 'नः' अस्मान्, 'शिवः' कल्याणरूपः 'शम्भुः' सुखहेतुः सन् 'आभर' धारय पोषय वा ।

'बाणवान्' तूणीरः विशल्योऽस्तु तोमररहितो भवतु, वैरिषु

परि ते धन्वनो हेतिरस्मान् वृणक्तु विश्वतः।
अथो य इषुधिस्तवारे! अस्मिन्निधेहि तम् ॥१६॥
या ते हेतिर्मीढुष्टम! हस्ते बभूव ते धनुः।
तया त्वं विश्वतो अस्मानयक्ष्मया परिभुज ॥१७॥
नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु।
ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥१८॥
ये चामी रोचते दिवि ये च सूर्य्यस्य रश्मिषु।
येषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥१९॥
या इषवो यातुधानानां ये वा वनस्पतीनाम्।
ये वाऽवटेषु शेरते तेभ्य. सर्पेभ्यो नमः ॥२०॥

द्वितीयः खण्डः ॥२॥

हतेषु तत्-प्रयोजनाभावात्। 'अनेशन्' अदृश्या अभूवन्. नशिषमुमो वलिख्येत्वमिति वार्त्तिकेन लुङि पुषाद्यङि एत्वम्. 'निषङ्गतिः' निषङ्गः।

'विश्वतः' सर्वतः, अस्मान् 'परिवृणक्तु' परिरक्षतु, अरे सम्बोधने, 'अथो' पश्चात् रक्षणानन्तरं यः तव इषुधिः, अस्मिन् 'तं' हेतिं वाणं निधेहि स्थापय।

हे मीढुष्टम! सेवकतम 'अयक्ष्मया' असज्जया 'तया' हेत्या 'परिभुज' परिपालय।

'सदस्कृतं' गृहं 'यातुधानानां' रक्षसां, वनस्पतीनां ये सर्पाः, ते हि जनान् दंशन्ति। 'अवटेषु' गर्तेषु।

यः स्वजनान्नीलग्रीवो यः स्वजनान् हरिरुत ।
कल्माष-पुच्छमोषधे ! जम्भयाश्वरुन्धति ॥ २१ ॥
वभ्रुश्च वभ्रुकर्णश्च नीलगलमालः शिवः पश्य ।
शर्वेण नीलशिखण्डेन भवेन मरुतां पिता ॥२२॥
विरूपाक्षेण वभ्रूणां वाचं वदिष्यतो हतः ।
सर्वनील-शिखण्डेन वीर ! कर्म्मणि कर्म्मणि ॥२३॥
इमामस्य प्राशं जहि येनेदं विभजामहै ।

केदाराधीशं महिषरूपं स्तौति, य इति । 'यः' शिवः 'स्वजनान्' भक्तान् प्रति नीलग्रीवः, यश्च स्वजनान् भक्तान् प्रति 'हरिः' हरितवर्णो भक्तवात्सल्येन भवति । महिषस्य हि तादृग्रूपं सम्भवति । हे ओषधे ! 'अरुन्धति' रोधरहितं तं 'कल्माषपुच्छं' कृष्णपाण्डरपुच्छम् 'आशु' शीघ्रं 'जम्भय' स्ववीर्य्येण वीर्य्यवन्तं कुरु, ओषधीनां पशुभ्यो बलप्रदत्वात् ।
"कल्माषो राक्षसे कृष्णे कल्माषः कृष्ण-पाण्डुरे" इति विश्वः ।
केदारेश्वरस्य महिषरूपत्वात् पुच्छवत्ता सम्भवति ।

'वभ्रुः' क्वचिद्वयवे पिङ्गलवर्णः ; अतः पिङ्गलवर्णकर्णः, नीला गले माला यस्य सः, शिव इत्यत्र नीलग्रीवश्च यः शिव इति पाठो युक्तः । पितेति तृतीयार्थे प्रथमा, पित्रा इत्यर्थः ।

अथ वाचं वदिष्यतः पिता देहमात्रस्य जनको ब्रह्मा येन ईश्वरेण हतः, तं त्वं पश्येत्यन्वयः । 'हे वीर ! 'कर्मणि कर्मणि' विहित-प्रतिषिद्धरूपे ।

इमाम् 'अस्य' जनस्य 'प्राशं' पृच्छतीति प्राट्, तां प्राशं पृच्छिकां वाचं 'जहि' वेद-विहित-प्रतिषिद्ध-कर्मविषयं संशयं

नमो भवाय नमः सर्वाय नमः कुमाराय शर्ववे २४
नमो नीलशिखण्डाय नमः सभाप्रपादिने ।
यस्य हरौ अश्वतरौ गर्दभावभितः सरौ ॥ २५ ॥
तस्मै नीलशिखण्डाय नमः सभाप्रपादिने ।
नमः सभाप्रपादिने ॥ २६ ॥
तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥
इति नीलरुद्रोपनिषत् समाप्ता ॥ १८ ॥

कण्ठश्रुत्युपनिषत्।

ओं योऽनुक्रमेण सन्यसति, स सन्यस्तो

निराकुरु इत्यर्थः। 'येन' कर्मणा 'इदं' जगत् 'विभजामहै' कर्मभूमि-भोगभूमि-रूपेण विभक्तं कुर्महे। 'कुमाराय' कालानभिभूताय, 'शर्ववे' संहर्त्रे।

'सभाप्रपादिने' सभां प्रपद्यते तच्छीलः सभाप्रपादी तस्मै सभ्याय इत्यर्थः। 'अश्वतरौ' ईषदनमश्वत्वं ययोः तौ अश्वतरौ, गर्दभादश्वायां जातौ द्विसरौ, अभितः सरत इति अभितः सरौ गर्दभौ वर्त्तेते। द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना।
अस्पष्टपद-वाक्यानां नीलरुद्रस्य दीपिका॥
इति नीलरुद्रोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ १८ ॥

यजुर्वेदे तु चरका द्वादशैषा कण्ठाश्रयः।
सन्यासोपनिषत्तुल्या चतुःखण्डा श्रुतस्मृतिः ॥ १ ॥

य आश्रमानुक्रमेण सन्यासः, स एव मुक्त्युपयोगी, न तु

भवति । कोऽयं सन्यास उच्यते ? कथं सन्यस्तो भवति ? ।

य आत्मानं क्रियाभिः सुगुप्तं करोति, मातरं पितरं भार्य्यां पुत्रान् सुहृदो बन्धूननुमोदयित्वा, ये चास्यर्त्विजस्तान् सर्वांश्च पूर्ववद्वृणीत्वा वैश्वानरीमिष्टिं कुर्य्यात्, सर्वस्वं दद्यात्, यजमानस्याङ्गान् ऋत्विजः सर्वैः पात्रैः समारोप्य,

---

सति रागे आश्रमव्युत्क्रमेण, इत्याह, योऽनुक्रमेणेति । ब्रह्मणो देवान् प्रत्युक्तिरूपा आख्यायिका विद्या सम्प्रदाय-प्रदर्शनार्था । 'अनुक्रमः' "ब्रह्मचारी वेदमधीत्य" इत्यादिवक्ष्यमाणः । कोऽयमिति सन्यास-स्वरूपप्रश्नः । कथमिति प्रकारप्रश्नः ।

'क्रियाभिः' ब्रह्मचर्य्यादारभ्य नित्य-नैमित्तिकाभिः 'सुगुप्तं' रक्षितं पापास्पृष्टम् । 'पूर्ववत्' यथा अग्निष्टोमादौ हुतवान्, तथा हुत्वा सन्यासकालेऽपि 'वैश्वानरीं' विश्वानर-देवत्यां, 'सर्वस्वं' यथायोग्यं मात्रादिभ्यः । यद्वा ऋत्विग्भ्यः सर्वस्वं दक्षिणां दद्यात्, ऋत्विजः हुत्वेत् पृत्विक् हुत्वा कारणात्, 'अङ्गान्' अङ्गानि हस्त मुख-नासिकादीनि, ऋत्विजः प्रयोज्य-कर्तॄन् सर्वैः 'पात्रैः' स्थाल्यादिभिः अधिकरणभूतैः करणैः, यथा स्थाल्या पचतीति, 'समारोप्य' समारोपं कारयित्वा, अग्निषु प्राणान् समारोपयेत् इत्यन्वयः । अयमर्थः । प्रेते यजमाने चितायां यस्मिन्नङ्गे यत् पात्रं स्थाप्यते, तस्याङ्गस्य तस्मिन् पात्रे ऋत्विग्भिः समारोपः कारयितव्यः । यथा स्थाल्यां

यदाहवनीये गार्हपत्ये अन्वाहार्य्य-पचने सभ्यावसथ्ययोश्च प्राणापान-व्यानोदान-समानान्, सर्वान् सर्वेषु समारोपयेत्, सर्वान् सर्वेषु समारोपयेत्।

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

सशिखान् केशान् निष्कृत्य, विसृज्य यज्ञोपवीतं, निष्क्रम्य, पुत्रं दृष्ट्वा, त्वं ब्रह्मा त्वं यज्ञस्त्वं सर्वमित्यनुमन्त्रयेत्। यद्यपुत्रो भवति, आत्मानमेवं ध्यात्वाऽनपेक्षमाणं प्राचीमुदीचीं वा दिशं प्रव्रजेत्, चतुर्षु वर्णेषु भैक्षचर्य्यं चरेत्,

---

दक्षिणहस्तस्य, सुवयोर्नासिकायाः, इत्येवं तत्तत्पात्रेषु तत्तदङ्गानां समारोपः।

एवं कस्मिन्नग्नौ कस्य प्राणादेः समारोपः? इत्यत आह, यदाहवनीये इति। 'आहवनीये' पूर्वदिग्भागस्थे प्राणं 'गार्हपत्ये' पश्चिम-दिग्भागस्थे अपानम्, 'अन्वाहार्य्य-पचने' दक्षिणदिग्भागस्थे व्यानं, 'सभ्यावसथ्ययोश्च उत्तरदिग्भागस्थयोः क्रमेण उदान-समानौ समारोपयेत्, 'सर्वान्' प्राणान् 'सर्वेषु' अग्निषु वा। अयमङ्गानां प्राणानाञ्च समारोपो यतीनां विदेहत्व-सिद्धये, अङ्गादिषु हि पात्रादिषु समारोपितेषु शुद्धोऽवतिष्ठते ॥ १ ॥

सशिखान् न तु शिखावर्जं 'निष्कृत्य' मुण्डयित्वा, विसृज्य अप्सु, 'निष्क्रम्य' पुरत उत्तरतो वा गन्तुमारभ्य अनुमन्त्रयेत्

पाणिपात्रेणाशनं कुर्य्यात्, औषधवत् प्राश्नीयात्, यथालाभमश्नीयात् प्राणसम्धारणार्थं, यथा मेदोवृद्धिर्न जायते ।

क्षशीभूत्वा ग्रामे एकरात्रं, नगरे पञ्चरात्रं, चतुरो मासान् वार्षिकान् ग्रामे वा नगरे वापि वसेत्, विशीर्णं वस्त्रं वल्कलं वा प्रतिगृह्यमाणो नान्यत् प्रतिगृह्णीयात् । यद्यशक्तो भवति, यो न क्लेशः, स तप्यते तप इति ।

यो वा एवं क्रमेण सन्न्यसति, यो वा व्युत्तिष्ठति, किमस्य यज्ञोपवीतं ? का वास्य शिखा ? कथं वास्योपस्पर्शनमिति ।

पुत्रम् । 'एवम्' एवं ध्यात्वा अहं ब्रह्मा अहं यज्ञः अहं सर्वमिति । 'भैक्षचर्य्यं' भिक्षैव भैक्षं, प्रज्ञादिभ्यो णः, भिक्षायाः समूहो वा भैक्षं, भिक्षादिभ्योऽण् इत्यण् । तस्य चर्य्यं चरणं, गद-चर-यम-श्वानुपसर्गे इति यत् । 'चरेत्' आचरेत् ।

'क्षशीभूत्वा' क्षशीभूयः कामादि-विकार-निरासार्थम् । 'विशीर्णं' जीर्णं यतीनां बृहदस्त्र-स्वीकाराचारस्तु श्रुतिविरुद्धः । 'अन्यत्' नूतनम् अधिकं वा ।

यद्यशक्तो भवति, तर्हि गृह्णीयादित्यनुषङ्गः । 'यो न क्लेशः' तपसि शीतोष्ण-क्षुधादि-सहने न क्लेशः क्लेशरहितः समर्थः, स तप्यते तपः, तत् सहेतैवेत्यर्थः ।

'एवं' मातरं पितरमित्यादि-प्रकारेण 'क्रमेण' ब्रह्मचर्य्या-

तान् होवाच, इदमेवास्य तद्यज्ञोपवीतं यदात्मध्यानं, विद्या सा शिखा, नीरैः सर्ववाव-स्थितैः कार्य्यं निर्वर्त्तयन्नुदपात्रे जलतीरे निकेतनं हि ब्रह्मवादिनो वदन्ति।

अस्तमित आदित्ये कथं वास्योपस्पर्शनमिति। तान् होवाच, यथाहनि तथा रात्रौ नास्य नक्तं नवा दिवा। तदप्येतदृषिणोक्तं सकृद्दिवाहैवास्मै भवति। य एवं विद्वान् नैतेनात्मानं सम्यक्ते, सम्यक्ते।

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

व्यनुक्रमेण। 'वा' अथवा यः 'व्युत्तिष्ठति' व्युत्क्रमेण सन्यस्यति, यदि चेतरथेत्यादुक्तत्वात् यदहरेव विरजेदित्येवकारेणा-विलम्बोक्तेश्च। किमस्येति। यज्ञोपवीताद्यभावे कथं ब्राह्म-ण्यम्? इति प्रश्नः। कथं वेति। परमहंसस्य यात्राभावात् 'उपस्पर्शनम्' आचमनादि।

'विद्या' ज्ञानम्। कथं वेत्यस्योत्तरं नीरैरिति। 'उदपात्रे' परकीये।

अस्तमिते इति। अत एव लिङ्गाद्रात्रौ तडागाद्युदकं न स्प्रष्टव्यमिति गम्यते। यथाहनीति, सरागविषयः प्रतिषेध इति भावः। 'ऋषिणा' वेदेन, 'सकृद्दिवा' एकं दिनमेव नित्यं ब्रह्मदर्शितत्वात्। 'एतेन' सन्यासोपायेन, इयं शाखान्तर-छान्दोग्यश्रुतिः,

"न हि सन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति" इति स्मृतिः।

देवा ह वै समेत्य प्रजापतिमब्रुवन्, न विदामो न विदाम इति। सोऽब्रवीत् ब्रह्मिष्ठेभ्यो, मे तद्वदतो ज्ञास्यथेति।

ततो वै ते ब्रह्मिष्ठा न वदन्तो न वदन्त इत्येतत् सर्वम्।

देवानां सार्ष्टितां सालोक्यतां सायुज्यतां गच्छति। य एवं वेद, सशिखान् केशान् निष्कृत्य, विसृज्य यज्ञोपवीतं, निष्क्रम्य, पुत्रं दृष्ट्वा, त्वं

सन्न्यासेनाकृतर्थतां मन्वानास्त्वरमाणा ऊचुः, देवा ह वा इति। 'देवाः' पण्डिताः 'प्रजापतिं' गुरुम् अब्रवीत् 'ब्रह्मिष्ठेभ्यः' ब्रह्मविद्भ्यः, तमतिभयेन ब्रुवन्तो ये ते ब्रह्मिष्ठाः, वेदनिष्ठान् देवान् प्रत्यूचिवानित्यर्थः। ईप्सिततमस्यापि क्रियया अभिप्रेयमाणत्वविवक्षया सम्प्रदानत्वम्। वेदत एव ज्ञानप्राप्तिर्नान्यथेति दर्शयितुं देवानां ब्रह्मिष्ठत्व-विशेषणम्।

किमुक्तवान्? इत्याह, मे तदिति। 'मे' मम 'वदतः' ब्रुवतः सम्बन्धेन 'तत्' ब्रह्म 'ज्ञास्यथेति' ज्ञानं प्राप्स्यथेति सोऽब्रवीत्।

'ततः' अनन्तरं गुरुप्रसादेन ज्ञानप्राप्त्यनन्तरं 'वै' निश्चितं 'ते' देवा ब्रह्मिष्ठा वेदवित्तमाः 'न वदन्तो न वदन्तः' प्रत्येकं मौनिनः स्थिताः, यैर्यैर्ज्ञानं प्राप्तं, ते ते नोचुः कृतार्थत्वादित्यर्थः। वाक्यब्रवीच्छान्दसि। 'इति' उपदेशसमाप्तौ। उक्तं सन्न्यास-पूर्वकृत्यमुपसंहरति एतत् सर्वमिति। तत् 'एतत् सर्वं' परम-हंससन्न्यास-ज्ञानं कथितमित्यर्थः।

ज्ञानस्य फलमाह, देवानामिति। 'सार्ष्टितां' समानर्द्धितां

ब्रह्मा त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोङ्कारस्त्वं स्वाहा त्वं स्वधा त्वं धाता त्वं विधाता त्वं त्वष्टा त्वं प्रतिष्ठासीति। अथ पुत्रो वदति, अहं ब्रह्माऽहं यज्ञोऽहं वषट्कारोऽहमोङ्कारोऽहं स्वाहा अहं स्वधाऽहं धाताऽहं विधाताऽहं त्वष्टाऽहं प्रतिष्ठास्मीति तान्येतानि।

अनुव्रजन्नाश्रुमापातयेत्। यदश्रुमापातयेत्, प्रजां विद्यां छिन्द्यात्, प्रदक्षिणमावृत्य एतच्चैतच्चानवेक्षमाणाः प्रत्यायन्ति, स स्वर्गी भवति, स स्वर्गी भवति।

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

'सालोक्यतां' सलोकतां 'सायुज्यतां' संयुक्तताम् ऐक्यं, स्वार्थस्य जन्ताभ्यां भावे तल्।

परमहंसविधिः संक्षेपत उक्तः, विस्तरेणाह, सशिखानिति। 'धाता' धारयिता, 'विधाता' कर्त्ता। प्रतिवचनेऽपि अहं स्वाहा अहं स्वधेति द्रष्टव्यम्। 'तान्येतानि' प्रतिवचनानीति शेषः।

पितरि व्रजति नातिदूरमनुव्रजनं कर्त्तव्यं, शोकश्च न कर्त्तव्य इत्याह, अनुव्रजन्नाश्रुमिति। अश्रुपाते दोषमाह, यदिति। 'यत्' यदि, तत उद्क्रान्तं चैत्यवृक्षपर्य्यन्तं वा गत्वा निवर्त्तमानाः 'प्रदक्षिणमावृत्य' पितरं प्रदक्षिणीकृत्य पुत्रादयः 'एतच्चैतच्च' इति वृक्षाराम-तड़ाकादि 'अनवेक्षमाणाः'

ब्रह्मचारी वेदमधीत्य वेदौ वेदान् वा चरित-ब्रह्मचर्य्यो दारानाहृत्य पुत्रानुत्पाद्य ताननुरूपा-भिर्वृत्तिभिर्वितत्येष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैस्तस्य सन्न्यासो गुरुभिरनुज्ञातस्य बान्धवैश्च सोऽरण्यं परेत्य द्वादशरात्रं पयसाग्निहोत्रं जुहुयात्, द्वादशरात्रं पयो भक्षः स्यात्, द्वादशरात्रस्यान्ते-

---

अनवलोकयन्तः 'प्रत्यायन्ति' प्रत्यागच्छन्ति, यमुद्दिश्य न शोचन्ति, स पुमान् पित्रादिः, 'स्वर्गः' नित्यसुखं मोक्षः तमनु-भवति ॥ ३ ॥

क्रमसन्न्यास-प्रकारमाह, ब्रह्मचारीति। ब्रह्मचारी सन् वेदं वेदौ वेदान् वा अधीत्येति शक्त्यपेक्षो विकल्पः। चरितं 'ब्रह्मचर्य्यं' ब्रह्मचर्य्य-व्रतानि येन, विद्या-व्रत-स्नातो न्याया-गताभिः 'वृत्तिभिः' जीविकाभिः 'वितत्य' विस्तृतधनाः कर्त्तव्याः इत्युक्तत्वात्, यज्ञैः शक्तित इष्ट्वा च यः स्थितः, तस्य सन्न्यासो नान्यस्य, तदुक्तं याज्ञवल्क्येन,—

"अधीतवेदो जपकृत् पुत्रवानग्नदोऽग्निमान्।
शक्त्या तु यज्ञैरुन्मोक्षे मनः कुर्य्यात्तु नान्यथा" ॥ इति।

तत्रापि विशेषो गुरुभिरिति। 'बान्धवैः' पक्वान्नादिभिश्चानु-ज्ञातः "आश्रमादाश्रमं गच्छेत्" इति वचनात् वानप्रस्थाश्रम-पूर्वकः सन्न्यास इति, तमादावाह, सोऽरण्यमिति। 'परेत्य' गत्वा। एकं द्वादशरात्रं होम-भोजने पयसा कार्य्यं इत्याह, द्वादशेति। "यदन्नः पुरुषो लोके तदन्नस्तस्य देवता" इति स्मृतेः पयसा भोजनवद्धोमोऽपि युक्तः।

ऽग्नये वैश्वानराय प्रजापतये च प्राजापत्यं चरुं वैष्णवं त्रिकपालम्, अग्निसंस्थितानि पूर्वाणि दारुपात्राण्यग्नौ जुहुयात्, मृण्मयान्यप्सु, जुहुयात्, तैजसानि गुरवे दद्यात्।

मा त्वं मामवहाय परागाः, नाहं त्वामवहाय परागामित्येवं गार्हपत्यमेवं दक्षिणाग्निमेवमाहवनीयमरणिदेशाद् भस्ममुष्टिं पिबेदित्येके।

सशिखान् केशान् निष्कृत्य, विसृज्य यज्ञोपवीतं भूः स्वाहेत्यप्सु, जुहुयात्। अत ऊर्ध्वमन-

---

सन्यासविधिमाह, द्वादशरात्रस्येति। अग्नये आग्नेयं, वैश्वानराय वैश्वानरं, प्रजापतये प्राजापत्यं चरुं जुहुयादित्यन्वयः। 'त्रिकपालं' त्रिषु कपालेषु संस्कृतं पुरोडासं विष्णुदेवताकं जुहुयात्, 'अग्निसंस्थितानि' अग्न्यर्थं स्थापितानि अरण्यादीनि "यज्ञाद्-यज्ञं गच्छ" इति मन्त्रेणाग्नौ 'जुहुयात्' प्रक्षिपेत्। 'गुरवे' आचार्य्याय ऋत्विजे।

अग्निप्रार्थनमाह, मात्वमिति। माम् 'अवहाय' हित्वा त्वं मा 'परागाः' परागच्छ। अहमपि त्वां हित्वा 'न परागां' न परागच्छेयमिति त्रीनग्नीन् प्रार्थयते। अरणिदेशादिति। यत्र अरणिर्दग्धा, ततो देशात् 'उद्धृत्य' गृहीत्वा मुष्टिमाः भस्म पिबेदित्येके।

'निष्कृत्य' समूलान् निष्काश्य स्थानाद्बहिःकृत्य, डुकृञ्करणे; यद्वा कृतीच्छेदने, 'निष्कृत्य' निःशेषं छित्त्वा 'सशिखान्' शिखासहितान्, शिखापि न रक्षणीयेत्यर्थः। 'विसृज्य'

शनमपां प्रवेशमग्निप्रवेशं वीराध्वानं महाप्रस्थानं वृद्धाश्रमं वा गच्छेत् ।

स यः सायं प्राप्नीयात्, सोऽस्याः सायं होमः, यत् प्रातः सोऽयं प्रातः, यद्दर्शे तद्दर्शे, यत् पौर्णमास्ये तत् पौर्णमास्ये, यद्वसन्ते केश-श्मश्रु-लोम-नखानि वापयत्, सोऽस्याग्निष्टोमः, सोऽस्याग्निष्टोमः ।

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

कण्ठादुत्तार्य्य । अत ऊर्द्धमिति । एतावत् स्वयं कृत्वा अनन्तरमनशनादि कुर्य्यात्, इच्छाविकल्पोऽयम् । 'वीराध्वानं' हि युद्धे सम्मुखतयाऽकातर्य्येण मरणम् । तदुक्तम्—

"द्वावेव पुरुषौ लोके सूर्य्यमण्डल-भेदिनौ ।
परिव्राड्योग-युक्तात्मा रणे वाभिमुखो हतः" ॥ इति ।

यद्वा वीराध्वान-नामकं तीर्थं ; तदुक्तं वायुपुराणे उत्तर-खण्डे तीर्थावलिवर्णने,—

"शाङ्करं मानसञ्चैव देवखातमथापरम् ।
वीराध्वानं महापीठं पश्चिमोत्तर-दक्षिणे" ॥ इति ।

'महाप्रस्थानं' यावन्मरणमुत्तराशा-गमनम्, 'वृद्धाः' ज्ञानिनः, तेषामाश्रमं स्थानं निवासं वा गच्छेत् । अस्मिन् पक्षे वृद्धेभ्यो दीक्षामुपेयात्, दीक्षोपादाने महावाक्योपदेशो योग-यज्ञदानञ्च ।

कर्म्म-परित्याग-प्रयुक्त-प्रत्यवाय-शङ्कां निरस्यति, स य इति । अनेन द्विरशनमनुज्ञायते, कादाचित्काभिप्रायञ्चेदं, यद्दर्शे

सन्न्यास्याग्नीन् न पुनरावर्त्तयेत्, यन्मन्युर्जा-
यामावहेदिति। अथाध्यात्म-मन्वान् जपेत्, स्वस्ति
सर्वजीवेभ्य इत्युक्त्वा दीक्षामुपेयात्, काषायवासः,
कक्षोपस्थलोमान् वर्जयेत्; लघुमुण्डोऽसूत्रोदर-
पात्रं कस्मादित्यध्यात्ममस्य ध्यायत ऊर्द्ध्वगो
बाहुः।

विमुक्तमार्गो भवेदनिकेतश्चरेत्, भिक्षाशी

प्राश्नीयात् तद्यज्ञे कर्त्तव्यं, दर्शे दृष्टि-लक्षितं कर्म्म करोतीत्यर्थः। केशेति, कक्षोपस्थवर्जम्। अस्मादेव लिङ्गाद्वसन्ते क्षौरमिति गम्यते। द्विरुक्तिः खण्डसमाप्त्यर्था॥ ४॥

सन्न्यस्येत्यादि सन्न्यासोपनिषदि व्याख्यातम्। शाखाभेदात् क्वचित् पाठभेदः। 'इत्युक्त्वा' अभयं दत्त्वेत्यर्थः। 'दीक्षां' सन्न्यासदीक्षाम् एतावन्तं कालं चैतन्यमेव स्थितः। कक्षो-पस्थं स्थितानि 'लोमान्' लोमानि वर्जयेत्; अतएव 'लघु-मुण्डः' न गुरुमुण्डनक्रियः, लघुमुण्डं शिरो यस्य इति च। 'असूत्रः' अयज्ञोपवीतसूत्रः, छान्दसः सन्धिः। उदरपात्रं कस्मा-दिति प्रश्नस्त्वयविषयः, अस्योदरमेव पात्रम्, असूत्रत्वं, मुण्ड-शिरस्त्वञ्च कस्मादित्यर्थः। अध्यात्ममस्य ध्यायत इति भवे-दित्यन्तम् उत्तरम्। 'अस्य' यतेः अध्यात्मं ध्यायतः सतः ऊर्द्ध्वगो बाहुः 'भवेत्' वर्त्तते, प्रसिद्धोऽयमध्यात्मनिष्ठ इति किं वाह्योप-वीतादिना इत्यर्थः। ऊर्द्ध्वगोपायुरिति पाठे ऊर्द्ध्वलोकस्यायं 'गोपायुः' रक्षकः नास्येह लोके प्रयोजनमस्तीत्यर्थः। ऊर्द्ध्वो 'गोपायुः' दण्डो यस्य इति वा।

न दद्यात् लवैकं धारयेज्जन्तु-संरक्षणार्थं वर्षा-वर्जमिति ।

तदपि श्लोकः ।

कुण्डिकां चमसं शिक्यं त्रिविष्टपमुपानहौ ।
शीतोपघातिनीं कन्थां कौपीनाच्छादनन्तथा॥१॥
पवित्रं स्नानशाटीञ्च उत्तरासङ्गमेव च ।
यज्ञोपवीतं वेदांश्च सर्वं तद्वर्जयेद्यतिः ॥ २ ॥
स्नानं दानं तथा शौचमद्भिः पूताभिराचरेत् ।

ननु शिखादिकं परलोकोपयोग्यपि भवत्येव इत्यत आह, विमुक्तमार्ग इति। अनेन, दक्षिणोत्तरमार्गौ विमुक्ताविहैव समवनीयत इति श्रुतेरिति भावः। भिक्षामश्नातीति भिक्षाशी, 'न दद्यात् लवैकम्' अन्नमध्ये एकं लवमपि न दद्यात् अधिकाराभावात्, 'धारयेत्' एकत्र तिष्ठेत्। किमर्थम् ? जन्तु-संरक्षणार्थम्, कदा ? 'वर्षावर्जं' विरोधिलक्षणया वर्षास्वित्यर्थः।

अथवा, अनिकेतः, सन् 'चरेत्' अटेदेव, वर्षावर्जं वर्षासु नाटेत्। तत् कुतः ? जन्तु-संरक्षणार्थमित्यन्वयः ; वर्षास्वटने हि जन्तवो म्रियन्ते। न दद्यात् भिक्षान्नं भिक्षुकान्तराय, लवैकं धारयेदित्यत्र न इत्येव, भिक्षान्न-लवस्य सङ्ग्रहं न कुर्यादित्यर्थः। इति शब्दो ब्राह्मण-समाप्तौ।

कुण्डिकादिकं त्रिदण्डिनः प्राप्तं परमहंसस्य निषिध्यते, कुण्डिकामित्यादिना। 'यतिः' परमहंसः। ननु स्नान-शौचादिकं पात्राद्यभावे कथं स्यात् ? अत आह, स्नानमिति।

नदी-पुलिन-शायी स्याद्देवागारेषु वा स्वपेत् ॥३॥
नात्यर्थं सुख-दुःखाभ्यां शरीरमुपतापयेत् ।
स्तूयमानो न तुष्येत निन्दितो न शपेत् परान्॥४॥
एतां वृत्तिमुपासन्ते घातयन्तीन्द्रियाणि च ॥

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

इति कण्ठश्रुतिरुपनिषत् समाप्ता ॥ १९ ॥

पिण्डोपनिषत् ।

ओं देवता ऋषयः सर्वे ब्रह्माणमिदमब्रुवन् ।

'दानं' जलदानं प्रणवतर्पणम्; ध्यानमिति पाठे 'ध्यानं' समर्पणम्। 'पूताभिः' शुद्धनद्यादि-निष्ठाभिः। जनाकुले देशे शयनं निषेधति, नदीति। 'स्वपेत्' सुप्यात्। न मिष्टान्न-रुचिर्नापि क्षुच्छादिपरः स्यादित्याह, नात्यर्थमिति। गमनादि-समर्थं शरीरं धारयेदित्यर्थः। तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः स्यादित्याह, स्तूयमान इति। 'घातयन्ति' अभिभवन्ति। अन्ते द्विरुक्तिर्द्रष्टव्या।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना।
अस्पष्टपद-वाक्यानां दीपिकेयं कण्ठश्रुतेः ॥
इति कण्ठश्रुत्युपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ १९ ॥

ओं खण्डमेकं पिण्डहेतुः सप्तविंशति-पूरणी।
पिण्डोपनिषदुद्दण्ड-वैराग्य-जननाय सा ॥ १ ॥
संसार-विमुक्तये परमहंससन्यास उक्तः; तद्रहितानां विप-

मृतस्य दीयते पिण्डं कथं गृह्णन्त्यचेतसः ? ॥१॥
भिन्ने पञ्चात्मके देहे गते पञ्चसु पञ्चधा ।
हंसस्त्यक्त्वा गतो देहं कस्मिन् स्थाने व्यवस्थितः ?॥२॥

ब्रह्मोवाच,—

अहं वसति तोयेषु अहं वसति चाग्निषु ।
अहमाकाशगो भूत्वा दिवमेकन्तु वायुगः ॥ ३ ॥
प्रथमेन तु पिण्डेन कलानां तस्य सम्भवः ।
द्वितीयेन तु पिण्डेन मांस-त्वक्-शोणितोद्भवः ॥४॥
तृतीयेन तु पिण्डेन मतिस्तस्याभिजायते ।
चतुर्थेन तु पिण्डेन अस्थि-मज्जा प्रजायते ॥ ५ ॥
पञ्चमेन तु पिण्डेन हस्ताङ्गुल्यः शिरो मुखम् ।

नानां का गतिः ? इति संशये वैराग्यजननाय संसारिणां पराधीनां गतिं निरूपयितुं पिण्डोपनिषदारभ्यते, देवता इति। आख्यायिका विद्या सम्प्रदायाविच्छेद-प्रदर्शनार्था दीयते पिण्डं लोकैरिति शेषः। तच्च शरीरमन्तरेण चेतना-रहिता मृताः कथं गृह्णन्ति ? इति प्रश्नः।

'पञ्चसु' भूतेषु विषये पञ्चधा देहे गते सति हंसः कस्मिन् स्थाने व्यवस्थितः ? इति द्वितीयः प्रश्नः।

द्वितीयस्योत्तरमाह, अहमिति।

भोगोचित-शरीरोत्पत्तिद्वारा चेतनः सन् पिण्डं गृह्णातीति।

आद्यस्योत्तरमाह, प्रथमेन त्विति। 'कलाः' षोड़श षष्ठ-प्रश्नोक्ताः, यथा,—

षष्ठेन कृतपिण्डेन हृत्-कण्ठं तालु जायते ॥ ६ ॥
सप्तमेन तु पिण्डेन दीर्घमायुः प्रजायते।
अष्टमेन तु पिण्डेन वाचं पुष्यति वीर्य्यवान् ॥ ७॥
नवमेन तु पिण्डेन सर्वेन्द्रिय-समाहृतिः।
दशमेन तु पिण्डेन भावानां भ्लवनं तथा ॥ ८ ॥
पिण्डे पिण्डे शरीरस्य पिण्डदानेन सम्भवः।
पिण्डदानेन सम्भवः ॥ इति ॥ ९ ॥

इत्यथर्ववेदे पिण्डोपनिषत् समाप्ता ॥ २० ॥

"कलाः षोड़श भूतानि प्राणोऽन्नं जन्म कर्म्म च।
श्रद्धा यज्ञस्तपो मन्त्रा मनो मातृं शरीरकम्" ॥ इति।

दश पिण्डा दशसु दिनेषु पुत्रादिभिर्दीयमानाः प्रथमादि-शब्देनोक्ताः। 'भावाः' क्षुत्तृषादयः, 'भ्लवनम्' उद्बोधः। अयमर्थो गरुड़पुराणे एतच्छ्रुतिमूल एव सोपपत्तिको भगवता गरुड़ं प्रत्युपपादितः। देहावयवोत्पत्तौ च मूर्द्धादिक्रम उक्तः; तथा हि,—

"प्रथमेऽहनि यः पिण्डस्तेन मूर्द्धा प्रजायते।
ग्रीवास्कन्धं द्वितीये च तृतीये हृदयं भवेत् ॥
चतुर्थे च भवेत् पृष्ठिः पञ्चमे नाभिरेव च।
षट्-सप्तमे कटिर्गुह्यमूरू चाप्यष्टमे तथा ॥
जानु-पादौ तु नवमे दशमेऽङ्ग क्षुधा भवेत्।
देहभूतः क्षुधाविष्टो गृहद्वारे च तिष्ठति ॥
दशमेऽहनि यः पिण्डस्तं दद्यादामिषेण तु।
यतो देहे समुत्पन्ने प्रेतो जीवः क्षुधान्वितः ॥

आत्मोपनिषत् ।

ओम् अथाङ्गिरा-स्त्रिविधः पुरुषः ; तद्यथा,—
वाह्यात्मा, अन्तरात्मा, परमात्मा चेति ।
त्वगस्थि-मांस-मज्जालोमाङ्गुल्यङ्गुष्ठ-पृष्ठि-वंश-
नख--गुल्फोदर--नाभि--मेढ्र--कण्यूरु--कपोल-भ्रू-
ललाट-बाहु-पार्श्व-शिरो-धमनिकाक्षीणि श्रोत्राणि
भवन्ति, जायते, म्रियते, इत्येष वाह्यात्मा नाम ।
प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अतस्त्वामिष-वाह्येन क्षुधा तस्य न नश्यति ।
एकादशं द्वादशञ्च प्रेतो भुङ्क्ते दिनद्वयम्” ॥ इति ।
नारायणेन रचिता स्मृतिमात्रोपजीविना ।
अस्मदृष्टपद-वाक्यानां पिण्डोपनिषद्दीपिका ॥
इति पिण्डोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ २० ॥

आत्मत्रयी परात्मोपनिषत् खण्डत्रयान्विता ।
अष्टाविंशी ग्रन्थसङ्ख्या शौनकवर्त्तिता ॥ १ ॥
पिण्डग्रहणे विरक्तस्य परमात्मानं बोधयितुं शाखाचन्द्र-
न्यायेन आत्मद्वयं निरूप्य निरञ्जनं संसारातीतं परमात्मानं
निरूपयितुमियमारभ्यते, अथाङ्गिरा इति । ‘अथ’ ब्रह्मणा
देवर्षीन् प्रति पिण्डनिरूपणानन्तरं तद्विमोक्षार्थी अङ्गिरा
उवाचेति शेषः । वाह्यात्मादयो वक्ष्यमाणलक्षणाः ।
जायते म्रियते इति, प्रत्याहारेण षड्भावविकारा यास्कोक्ता
गृह्यन्ते । ते यथा, “जायते, अस्ति, वर्द्धते, विपरिणमते,

अथान्तरात्मा नाम पृथिव्यप्-तेजो-वाय्वा-काश-मिच्छा-द्वेष-सुख-दुःख-काम-मोह--विकल्प-नादिभिः स्मृतिलिङ्गोदात्ताऽनुदात्त-ह्रस्व-दीर्घ-प्लुत-स्खलित-गर्जित--स्फुटित--मुदित-नृत्य-गीत-वादित्र-प्रलय-विजृम्भितादिभिः श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुषः पुराणं न्यायो मीमांसा धर्म्मशास्त्राणीति श्रवण-घ्राणाकर्षण-कर्म्मविशेषणं करोति, एषोऽन्त-रात्मा नाम।

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अथ परमात्मा नाम, यथाचरमुपासनीयः। स च प्राणायाम-प्रत्याहार-समाधि-योगानुमाना-ध्यात्म-चिन्तकम्।

अपक्षीयते नश्यति च" इति। यत्र पञ्चविंशतिस्त्वगादयो भवन्ति, षड्भावविकाराश्च, स वाङ्मयात्मा नाम इत्यन्वयः ॥१॥

पृथिव्यादि-विजृम्भितादि-पर्य्यन्तैरुपलक्षितः 'विज्ञानात्मा' बुद्धिमयः 'कर्म' सामान्यं श्रवणादि-लक्षणं यः करोति, सोऽन्त-रात्मेत्यन्वयः ॥ २ ॥

ननु परमात्मा वाङ्मनस-गोचरातीतत्वात् कथं ज्ञेयः? इत्याशङ्क्याह, यथेति। 'यथाचरम्' यथोपदेशम् 'उपासनीयः' उपास्यो ज्ञेयः, तं त्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति तस्य वेदैक-गम्यत्वात्, मनसैवानुद्रष्टव्यमिति श्रुतेः असंस्कृतेन च मनसा

वटकणिका श्यामाक-तण्डुलो बालाग्रशत-सहस्रविकल्पनादिभिर्न लभ्यते, नोपलभ्यते, न जायते, न म्रियते, न शुष्यते, न क्लिद्यते, न दह्यते, न कम्पते, न भिद्यते, न छिद्यते, निर्गुणः साक्षी भूतः शुद्धो निरवयवात्मा केवलः सूक्ष्मो निष्कको निरञ्जनो निरभिमानः शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्ध-वर्जितो निर्विकल्पो निराकाङ्क्षः।

अग्राह्यत्वात् संस्कारानाह, प्राणायामेति। प्राणायामादिभिर्योगानुमानेन च अध्यात्मचिन्तकं प्रति प्रकाशते इति शेषः।

नन्वसौ विभुर्विश्वाधिक-प्रमाणः कथमप्रत्यक्षः? इत्याशङ्क्याह, वटकणिकेति। यथा 'वटकणिका' वटबीजं सूक्ष्मापि महान्तं वटं सूते, एवमसौ सूक्ष्मोऽपि जगत् सूते। श्यामाक-तण्डुलोऽतिसूक्ष्मोऽपि महान्तं स्तम्बं सूते, तद्वदसावित्यर्थः।

ननु बीजवद्दृष्टीनां प्रत्यक्षोऽपि किं न स्यात्? अत आह, बालाग्रेति।

"बालाग्र-शतभागस्य शतधा कल्पितस्य च।
भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्ताय कल्पते" ॥

इति श्रुतेः। अतिसूक्ष्मत्वात् सर्वथा अप्रत्यक्ष इत्यर्थः। न जायते कर्मेन्द्रियैः, नोपलभ्यते ज्ञानेन्द्रियैः, जन्म-मरण-शोष-क्लेद-दाह-कम्प-भेद-च्छेद-निषेधैः क्रियामात्रं निषिद्धम्। 'साक्षी' साक्षाद्द्रष्टा 'भूतः' सिद्धः 'शुद्धः' सहजागन्तुक-मल-रहितः 'निरवयवात्मा' सावयवात्मभेदशून्यः 'केवलः' सजा-

सर्वव्यापी सोऽचिन्त्योऽवर्ण्यश्च, पुनात्यशुद्धान्यपूतानि, निष्क्रियः संस्कारो नास्ति, इत्येष परमात्मा पुरुषो नाम, एष परमात्मा पुरुषो नाम।

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

इत्यथर्ववेदे आत्मोपनिषत् समाप्ता ॥ २१ ॥

तीय-विजातीय-भेदशून्यः 'सूक्ष्मः' दुर्लक्ष्यः 'निष्कलः' षोड़श-कला-रहितः 'निरञ्जनः' आगन्तुक-मलरहितः 'निरभिमानः' अहङ्कार-दोष-रहितः शब्देति वाह्येन्द्रिय-दोष-रहितः 'निर्विकल्पः' मनोदोष-रहितः 'निराकाङ्क्षः' आकाङ्क्षादि-बुद्धिदोष-रहितः।

ननु सूक्ष्मश्चेत् कथमाकाशादीनामात्मप्रदः ? इत्यत आह, सर्वव्यापीति। अत एव विकल्पनादिभिरित्युक्तं वस्तुतस्तु अणु-महत्त्वादि-परिमाण-रहित एव स्वमहिम्ना सर्वं व्याप्नोति भगवान्; अतएव 'सः' ईश्वरः अचिन्त्योऽवर्ण्यश्च, 'अशुद्धानि' चाण्डालादीनि 'अपूतानि' पापादिदुष्टानि सत्त्वानि 'निष्क्रियोऽपि ध्यानस्थः पुनाति। यद्यपि आगमशास्त्रे ज्ञानात्मापि चतुर्थ उक्तः शरीरान्तःकरण-जीव-परमात्म-भेदेन, तथापि जीव-परमात्मनोरभेदमाश्रित्य इह त्रिविध एवोक्तः। तदुक्तं गीतासु,—

"द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।
क्षरः सर्वाणि भूतानि, कूटस्थोऽक्षर उच्यते।
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः" ॥ इति ॥

इदमात्मचतुष्टयं प्रणवस्याकारोकार-मकारात् परं विन्दु-

रामपूर्वतापनीयोपनिषत् ।

ओं चिन्मयेऽस्मिन् महाविष्णौ जाते दशरथे हरौ ।
रघोः कुलेऽखिलं राति राजते यो महीस्थितः ॥१॥

नाद-शक्ति-शान्ताख्यावस्था-चतुष्टयात्मकं द्रष्टव्यम् । 'संस्कारः' पूर्वप्रज्ञा, स नास्ति स्वतोऽसङ्गत्वात् । द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्ट-पद-वाक्यानामात्मोपनिषद्दीपिका ॥

इत्यात्मोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ २१ ॥

ओं श्रीराम-तापनीयेऽस्मिन् पञ्चविंशत्तमे मते ।
आथर्वणे तथा खण्डा दश पूर्वाभिधे मताः ॥ १ ॥
"यस्याम्भसि शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः ।
नाभिह्रदाम्बुजादासीत् ब्रह्मा विश्वसृजां पतिः ॥
यस्यावयव-संस्थानैः कल्पितो लोक-विस्तरः ।
तद्वै भगवतो रूपं विशुद्धं सत्वमूर्जितम् ॥
एतन्नानावताराणां निधानं वीजमव्ययम्" ॥ इति स्मृतेः नारायण-कथनानन्तरं सदवतार-कथनावसरे प्राप्ते मुख्यत्वात् रामावतारमादौ निरूपयति, चिन्मये इति । श्रीरामस्वरूपन्तु नारसिंहे निर्णीतम् । 'दशरथे' अधिकरणे 'रघोः' दिलीपात्मजस्य सूर्यवंश्यस्य कुले 'चिन्मये' ज्ञानस्वरूपे 'महाविष्णौ' नानावतार-मूलकारणे हरौ जाते सति रामाभिधा प्रवृत्तेति शेषः । अनेनास्य पूर्णावतारता सूचिता । तस्य निर्वचनम् अखिलं रातीत्यादि ।

स राम इति लोकेषु विद्वद्भिः प्रकटीकृतः।
राक्षसा येन मरणं यान्ति स्वोद्रेकतोऽथवा ॥ २ ॥
रामनाम भुवि ख्यातमभिरामेण वा पुनः।
राक्षसान् मर्त्यरूपेण राहुर्मनसिजं यथा ॥ ३ ॥
प्रभाहीनांस्तथा कृत्वा राज्यार्हाणां महीभृताम्।
धर्ममार्गं चरित्रेण ज्ञानमार्गञ्च नामतः ॥ ४ ॥

'सः' हरिः विद्वद्भिः लोकेषु राम इति प्रकटीकृतः। 'महीस्थितः' भूमौ नित्यं वसन् 'राति' ददाति साधुभ्योऽखिलं वाञ्छितम्, 'राजते' शोभते च, इत्यन्वर्थता-श्रयणेन राम इति लोकेषु विद्वद्भिः स्मृतः। रातेः प्रकृति-मात्रशेषः, महीस्थित-शब्दस्याद्याक्षरशेषः।

राक्षस-मरण-शब्दयोराद्याक्षर शेष इत्याह, राक्षसा इति। "रामो राक्षस-मर्दनः" इति प्रसिद्धेः। अथवा डित्यादि-शब्द-वद् यदृच्छाशब्द एवायं न क्रिया-शब्दः, गुणातिशयात् प्रसिद्धिं गत इत्याह, स्वेति। 'स्वोद्रेकतः' स्वमहिमतो गुणातिशयाद्वा अनलार्कादेरिव ॥ १ ॥ २ ॥

राम इति नाम भुवि 'ख्यातं' प्रसिद्धिमागतं, नत्वयं क्रियानिमित्त इत्यर्थः। चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति पक्षे गुणक्रिया-जाति-शब्दवद्यदृच्छाशब्दोऽस्ति स्वरूपनिमित्तः। नि-मित्तान्तरमाह, अभिरामेणेति। रमयतीति रामः, ज्वलिति-कसन्तेभ्यो णः। विग्रहान्तरं राक्षसानिति। राक्षसान् मर्त्यरूपेण रामः, आद्याक्षरशेषः। 'मनसिजं चन्द्रं "चन्द्रमा मनसो जातः" इति मन्त्रवर्णात्, यथा प्रभाहीनं करोति, तथा राक्षसान् प्रभाहीनान् कृत्वा विख्यातो यः स राम

स्वस्य ध्यानेन वैराग्यमैश्वर्य्यं स्वस्य पूजनात्।
तथा रामस्य रामाख्या भुवि स्यादथ तत्त्वतः ॥५॥
रमन्ते योगिनोऽनन्ते नित्यानन्दे चिदात्मनि।
इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते ॥ ६ ॥
चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः।
उपासकानां कार्य्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥ ७॥

इत्यर्थः। निमित्तान्तरमाह, राज्यार्हाणामिति। धर्ममार्गमिति। स्वस्य चरित्रेण श्रुतेन धर्ममार्गं राति, 'नामतः' उच्चारितात् ज्ञानमार्गं राति, स्वस्य ध्यानेन वैराग्यं राति, स्वस्य पूजनात् ऐश्वर्यं 'राति' ददाति, राज्यार्हाणां महीभृतां तथेति समुच्चये। अतोऽस्य रामस्य रामाख्या भुवि स्यात्। अथ 'तत्त्वतः' वस्तुतः अर्थत उच्यते इति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

रमन्ते इति। 'अनन्ते' देश काल-कृत-परिच्छेद-शून्ये 'नित्ये' नियते अवयव विकार-शून्ये च, 'आनन्दे' सुखैकरूपे 'चिदात्मनि' चिद्घने अमूर्त्तब्रह्मणि 'योगिनः' निरुद्धेन्द्रियग्रामाः 'रमन्ते' ध्यानेन तृप्यन्ति; 'इति' हेतोः रामपदेन 'असावेव' दशरथात्मजः 'परं' मुख्यं ब्रह्म अभिधीयते, अधिकरणे घञ्।

ननु मूर्त्तस्य कथमानन्त्यादि? नन्वमूर्त्तस्यापि कथमानन्त्यादि? इति चेत्, समः समाधिः, अपरिदृष्टार्थ-स्वीकारस्तूभयत्रापि समः; तस्मात् "द्वावेव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तञ्चामूर्त्तञ्च" इति श्रुतेरसङ्कोच एव न्यायः, वचनानि त्वपूर्वत्वादिति न्यायादलौकिकार्थ-बोधनं श्रुतेरलङ्कार एव ॥ ६ ॥

रामशब्दार्थं निरूप्य ब्रह्मणः कथं शरीरित्वमित्याशङ्क्य

रूपस्थानां देवतानां पुंस्त्वाङ्गास्त्रादि-कल्पना ।
द्वि चत्वारि षड़ष्टासां दश द्वादश षोड़श ॥ ८ ॥
अष्टादशापि कथिता हस्ताः शङ्खादिभिर्यताः ।
सहस्रान्तास्तथा तासां वर्ण-वाहन-कल्पना ॥ ९ ॥
शक्ति-सेना-कल्पना च ब्रह्मणैवं हि पञ्चधा ।

उत्तरमाह, चिन्मयस्येति। चिन्मयस्य ब्रह्मणः 'रूपकल्पना. मायिकं रूपमित्यर्थः। स्वरूपानतिरिक्तया मायाशक्त्या नरस्यैवैकस्यापि विरुद्ध-नानाधर्माविरोध इति भावः ॥ ७ ॥

तदायुधादिकमपि कल्पितमेवेत्याह, रूपस्थानामिति। रूपे तिष्ठन्तीति रूपस्थाः, तासां, देवतानां पुंस्त्वकल्पना यथा रामः पुमान्, स्त्रीत्वकल्पना यथा सीता स्त्री, अङ्गकल्पना यथा त्रिनयनचतुर्भुजत्वादि रुद्र विष्णुादीनाम्, अस्त्रकल्पना यथा शार्ङ्गं धनुः, नन्दकः खड्गः; आदिशब्दाद्भूषणवाहनादि-कल्पना।

उक्तमर्थमुदाहरति, द्वि चत्वारीति। 'आसां' देवतानां 'द्वि' द्वौ हस्तौ कथितावितति विपरिणामोऽविभक्तिकश्च निर्देशः। तथा 'चत्वारि' चत्वारो हस्ताः कथिताः, यथा हरेर्लिङ्गव्यत्ययः। तथा तासां षड्भुजाः कथिताः, यथा मूर्त्तिभेदानामम्बिकाया अष्टहस्ताः पुरुषोत्तमस्य दश शङ्करस्य द्वादश षोड़शाष्टादश चण्डिकामूर्त्तिभेदानाम्। 'शङ्खादिभिः' आयुधैः। सहस्रहस्ता विश्वरूपस्य। 'वर्णाः' श्याम-श्वेतादयः, 'वाहनानि' पक्षीन्द्रादीनि तेषां कल्पना न तु वस्तुवृत्तिः ॥८॥९॥

शक्तेरपि कल्पना, स्वरूपातिरिक्तायाः पृथक् शक्तेरभावात् तस्याः पार्थक्यं कल्प्यते। अथवा, प्रभु-मन्त्रोत्साह-लक्षणा-

कल्पितस्य शरीरस्य तस्य सेनादि-कल्पना ॥१०॥
ब्रह्मादीनां वाचकोऽयं मन्त्रोऽन्वर्थादि-सञ्ज्ञकः।
जप्तव्यो मन्त्रिणा नैवं विना देवः प्रसीदति ॥११॥

स्तिस्रः शक्तयः, तासां कल्पना, 'सेना' सैन्यं, तस्याः कल्पना। एवं ब्रह्मणि पञ्चधा कल्पना, रूपकल्पना, ।१। पुंस्त्र्यङ्गास्त्रादि-कल्पना ।२। वर्णवाहन-कल्पना ।३। शक्ति-कल्पना ।४। सेना-कल्पना चेति ।५। अथवा, ब्रह्मण्येवं हि पञ्चधेति परेणान्वेति। ब्रह्मणि पञ्चायतनभेदेन कल्पितस्य देहस्य सतः तस्य सेनादि-कल्पना ॥१०॥

'ब्रह्मादीनां' स्थावरान्तानां वाचकोऽयं 'मन्त्रः' राममन्त्रः। वक्ष्यति हि "तथैव रामबीजस्थं जगदेतच्चराचरम्" इति। यद्वा "इति रामपदेनासौ परं ब्रह्म" इत्यादीनां पूर्वोक्तानामर्थानां 'वाचकः' रामनामात्मको मन्त्रः। आदिशब्दः पूर्वोक्तसन्निवेशापेक्षः।

यद्वा 'ब्रह्म' अद्वैत-परमानन्दात्मा, तदादीनां वक्ष्यमाण-सप्तचत्वारिंशद्ग्रहाणां, "रमन्ते योगिनोऽनन्ते" इत्याद्युक्तस्य मूलव्यूहस्य च वाचकः, 'अन्वर्थं' सर्वार्थानुगतं ब्रह्म तत्त्वादि-प्रपञ्चजातं, तस्य 'सञ्ज्ञा' ज्ञानं यस्मात् सोऽन्वर्थसञ्ज्ञः, स्वार्थे कः, सर्ववाचक इत्यर्थः।

यद्वा द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः, अन्वर्थ-सञ्ज्ञकः, आदिसञ्ज्ञ-कश्च, अन्वर्थता "मननात्त्राणनान्मन्त्र" इति, "राक्षसा मरणं यान्ति" इत्यादिश्च ; आदिसञ्ज्ञकः आदिमन्त्रत्वात्। स च 'मन्त्रिणा' गुरुतो लब्धमन्त्रेण जप्तव्यः। विपक्षे बाधकम् एव-मिति। 'एवं विना' अर्थस्मरण-पूर्वकमन्त्रजपं विना 'देवः' परमेश्वरः न प्रसीदति ॥ ११ ॥

क्रिया-कर्मेति-कर्तृणामर्थं मन्त्रो वदत्यथ।
मननात्त्राणनान्मन्त्रः सर्ववाच्यस्य वाचकः ॥१२॥
सोऽभयस्यास्य देवस्य विग्रहो यन्त्रकल्पना।
विना यन्त्रेण चेत् पूजा देवता न प्रमीदति ॥१३॥
स्वभूर्ज्योतिर्मयोऽनन्तरूपी स्वेनैव भासते ॥

'क्रिया' आह्वानादिरूपा, 'कर्म्म' रक्षोमारणादि, 'इति' इदमात्मकं कर्त्तृणां मतां देवानाम् अर्थं मन्त्रो वदति। मन्त्रत्वं कस्मादत आह, अथेति। 'मननात्' बोधनात् 'त्राणनात्' त्राणात् मन्त्रः, त्राणस्य कारणं त्राणनं, मननेन त्रायते इति विग्रहः। आद्यः सम्पदादित्वात् क्विबन्तः, अन्त्यः सुपिस्थ इति कान्तः। सर्वस्य 'वाच्यस्य' वक्तव्यस्य व्यूहद्वयात्मकस्य वाचकः प्रणववत् ब्रह्माभिधायकत्वात् ब्रह्मणि च सर्वान्तर्भावादित्यर्थः ॥ १२ ॥

सेति। 'सा' यन्त्रकल्पना उभयस्य पुम्प्रत्यक्षात्मकस्य मूर्त्तात्मकस्य सूक्ष्मस्थूल-व्यूहात्मकस्य वा अस्य देवस्य 'विग्रहः' शरीरं, यन्त्रस्थ देवानां सेनारूपत्वात्, तस्य सेनादि-कल्पनेति श्रुतेश्च सर्वदेव-शरीरमित्यर्थः।

अथवा 'सः' मन्त्रः 'अभयस्य' निर्भयस्य 'देवस्य' रामस्य 'विग्रहः' शरीरं "मूर्त्तिं मूलेन कल्पयेत्" इति स्मृतेः, ततो यन्त्रकल्पना कर्त्तव्या, अयं विधिः। अकरणे बाधकं विनेति ॥ १३ ॥

देवस्वरूपमाह, स्वभूरिति। 'स्वयम्' अन्यनिरपेक्षः 'भवति' विद्यते स्वभूः, 'ज्योतिर्मयः' प्रकाशात्मा, 'अनन्तः' देशतः कालतश्च परिसमाप्तिरहितः। अनन्त इत्येव वक्तव्यं

जीवत्वेनेदमों यस्य सृष्टि-स्थिति-लयस्य च ॥१४॥
कारणत्वेन चिच्छक्त्या रजःसत्त्व तमो-गुणैः ।
यथैव वटबीजस्थः प्राक्तनश्च महाद्रुमः ॥ १५ ॥
तथैव रामबीजस्थं जगदेतच्चराचरम् ।
रेफारूढ़ा मूर्त्तयः स्युः शक्तयस्तिस्र एव चेति ॥१६॥
सीता-रामौ तन्मयावत्र पूज्यौ
जातान्याभ्यां भुवनानि द्विसप्त ।

रूपौतिपदं रूपवत्त्वेऽप्यनन्तताऽव्याहतिसूचनार्थम् । स्वेनैव भासते न त्वन्येन स्वप्रकाशत्वात् । अथच 'स्वभूः' विन्दुः 'ज्योतिर्मयः' रेफमिलितः आकारेण निरूपितो मध्य आलिङ्गितो रामितिमन्त्रः 'स्वेनैव' स्वात्मनैव भासते, शब्दस्य हि स्वं स्वं रूपमर्थो वाच्यश्चेति । यद्वा स्फोटस्य ब्रह्मरूपत्वात्, तस्य च स्वप्रकाशत्वात् ।

जीवत्वेनेति । यस्य जीवत्वेन स्थित्युत्पत्ति-लयस्य च कारणत्वेन चिच्छक्त्या रजः-सत्त्व तमो-गुणैः यथासङ्ख्य-मिदं वर्त्तते, यस्य चिच्छक्त्या जीवत्वेन गुणैः कारणत्वेन च 'इदं' सर्वं भातीत्यर्थः । कथं भूतम् इदम् ? 'ओं' परमात्मरूपमेव, वस्तुगत्या यथैवोङ्कारः, तथैव रामबीजमिति ।

वटबीजं दृष्टान्तमाह, यथैवेति । प्राक्तनः प्रकृतेर्वटबीजादुत्पन्नः ॥ १४ ॥ १५ ॥

रेफारूढ़ा इति । रेफोपरिस्थाः 'रः' कृष्णः 'मा' ब्रह्मा 'मः' महेश्वरः तिस्रो मूर्त्तयः, तिस्रः 'शक्तयः' उत्पत्ति-स्थिति-संहारशक्तयः ॥ १६ ॥

सीता-रामौ 'तन्मयौ' प्रकृति-पुरुषमयौ अत्र बीजेन पूज्यौ

स्थितानि च प्रहतान्येव तेषु
ततो रामो मानवो माययाऽधात् ॥ १७ ॥
जगत्-प्राणायात्मनेऽस्मै नमः स्यात्
नमस्त्वैक्यं प्रवदेत् प्राग्गुणेन इति ॥ १८ ॥ २ ॥
जीवावाचि नमो नाम चात्मा रामेति गीयते ।
तदात्मिका या चतुर्थी तथा चायेति कथ्यते ॥ १९ ॥

बीजस्य मूर्त्तित्वात् "मूर्त्तिं मूलेन कल्पयेत्" इत्युक्तेः । 'आभ्यां' सीतारामाभ्यां 'द्विसप्त' द्विरावृत्तानि सप्त, चतुर्दशेत्यर्थः, 'जातानि' उत्पन्नानि, 'स्थितानि च' तयोरेव स्थितिं प्राप्तानि, 'प्रहतानि' लीनान्येव, 'तेषु' अकारोकार-मकारेषु ब्रह्म विष्णु-महेश्वरेषु ; 'ततः' कारणात् रामो 'मायया मानवोऽधात्' कपटेन मानवोऽहमिति दध्यौ ॥ १७ ॥

'जगत्-प्राणाय' जगतां प्राणाय आत्मने 'अस्मै' रामाय नमनं 'नमः' नमस्कारः स्यात्, कर्त्तव्य इत्यर्थः । नमस्तु कृत्वेति शेषः, नमस्कारन्तु कृत्वा 'प्राक् गुणेन' गुणेभ्यः प्राग्भू-तेन ब्रह्मणा सह ऐक्यं नमस्यदेवताया वदेत् । नमस्यैक्यमिति पाठे स्पष्टोऽर्थः । इति शब्दः खण्डसमाप्तौ ॥ १८ ॥ २ ॥

मन्त्रपदार्थमाह, जीवावाचीति । 'नमो नाम' नम इति नाम, नम इति प्रादिपदिकम्, 'जीवावाचि' जीवमात्रोक्ति, तस्य नामत्वात् नत्वाभिधानम् । रामेति नाम्ना च आत्मा गीयते । 'तदात्मिका' तेन रामेण आत्मना सह ऐक्यमापन्ना एकपदतां गता या चतुर्थी-विभक्तिः आयेति, तया तथा कथ्यते

मन्त्रोऽयं वाचको रामो वाच्यः स्याद्योग एतयोः।
फलदश्चैव सर्वेषां साधकानां न संशयः ॥ २० ॥
यथा नामी वाचकेन नाम्ना योऽभिमुखो भवेत्।
तथा वीजात्मको मन्त्रो मन्त्रिणोऽभिमुखो भवेत्॥२१॥
वीज-शक्ती न्यसेद्दक्ष-वामयोस्तनयोरपि।
कीलो मध्ये विना भाव्यः स्ववाञ्छा-विनियोगवान् २२

तथोच्यते, जीवात्म-परमात्मनोरैक्यमेवोच्यते; तेन यस्त्वम-स्यादिवाक्यार्थः, स एवास्य मन्त्रस्यार्थ इत्यर्थः ॥ १९ ॥

वाक्यार्थमाह, मन्त्रोऽयमिति। अयं मन्त्रो वाचको रामस्य; रामोऽस्य मन्त्रस्य वाच्यः स्यात्; 'एतयोः' वाच्य-वाचकयोः 'योगः' योजनमात्मना सहैक्यापादनं, सर्वेषां साधकानां फलप्रदः इति निश्चितमेव, तत उक्तम्,—

"देवता-गुरु-मन्त्राणां भावयेदैक्यमात्मना"। इति। २० ॥

यथेति। यथा यः 'नामी' नामवान्, स वाचकेन नाम्ना आकारितः सन् अभिमुखो भवेत् आकारयितुरिति शेषः। यद्वा, 'आययति' आकारयति आय्, अय्गतावाङ्पूर्वः क्विप्, तस्य, आकारयितुरित्यर्थः। तथा वीजात्मकः नामवज्ज्ञातव्यं, येन आकारितो देवो मन्त्रिणोऽभिमुखः शीघ्रफलदो भवेदिति पदार्थ-वाक्यार्थ-ज्ञानफलमुक्तम् ॥ २१ ॥

न्यासमाह, वीजेति। 'वीजम्' आद्यपदं, 'शक्तिः' उत्तर-पदम्, तदुक्तं शौनकीकल्पे,—

"जानीयात् प्रथमं वर्णं वीजं शक्तिं नतिन्तथा" ॥ इति।

वीजं दक्षिणस्तने, शक्तिं वामस्तने न्यसेत्। केचन आद्येति शक्तिमाहुः। कील इति। कीलो य इति वर्णो 'मध्ये' स्तनयोः

सर्वेषामेव मन्त्राणामेष साधारणः क्रमः।
अत्र रामोऽनन्तरूपस्तेजसा वह्निना समः ॥ २३॥

मध्ये विना भाव्यः, नियमेन न्यसनीयः। न केवलं हृदि कौलो न्यास्यः, किन्तु स्वस्य 'वाञ्छा' अभिलाषो विनियोगश्च, तावपि न्यास्याविति आह, स्वेति। प्रयोगस्तु, श्रीराम-प्रीत्यर्थं लक्ष्मणादि-प्राप्तये वा जपे पूजायां वा विनियोग इति हृदि स्मर्त्तव्यमिति। यद्वा ननु हृदये कौलन्यासस्य किं प्रयोजनम्? अत आह, स्वेति। स्वस्य या 'वाञ्छा' साधकस्य योऽभिलाषः, तस्याः यो 'विनियोगः' विशेषेण नियोगः भवेदिति प्रेरणं, तद्वान् साधकेच्छापूरक इत्यर्थः ॥ २२ ॥

सर्वेषामिति। बीजं, शक्तिः, कीलकमिति त्रयं स्ववाञ्छा-विनियोगाभ्यां सहितमुक्तस्थानेषु न्यसनीयमिति, सर्वमन्त्रस्य साधारणो विधिरित्यर्थः। उद्धारः शिष्टन्यासा ऋष्यादयः षड़ङ्गानि च यथा,—

"अनन्तो न्यासतः सेन्दुबीजं रामाय हृन्मनुः।
षड़क्षरोऽयमादिष्टो भजतां कामदो मणिः॥
ब्रह्मा प्रोक्तो मुनिश्छन्दो गायत्रं देवता मनोः।
दैशिकेन्द्रैः समाख्यातो रामो राक्षस-मर्दनः॥
दीर्घभाजा स्वबीजेन कुर्य्यादङ्गानि षट् क्रमात्।
ब्रह्म-रन्ध्रे भ्रुवोर्मध्ये हृन्नाभ्यंसेषु पादयोः॥
षड़क्षराणि विन्यस्येन्मन्त्रस्य मनुवित्तमः" ॥ इति।

आद्यं बीजन्तु रां, तस्य ध्यानमाह, अत्रेति। 'रामः' दाशरथिः, 'अनन्तरूपः' ब्रह्मरूपः 'तेजसा' बलेन वह्नितुल्यः, अथ च रामः 'अनुष्णगुना' चन्द्रेण सीतया विश्वो श्यामः वेष्टितश्चेत्, तदा पुम्प्रकृत्यात्मकं जगत् सिद्धम्, अथ 'चन्द्रेण'

सत्वनुषागु विश्वश्चेदग्नीषोमात्मकं जगत् ।
उत्पन्नं शीतया भाति चन्द्रश्चन्द्रिकया यथा ॥२४॥
प्रकृत्या सहितः श्यामः पीतवासा जटाधरः ।
द्विभुजो कुण्डली रत्नमाली धीरो धनुर्धरः ॥२५॥
प्रसन्नवदनो जेता धृष्ट्यष्टक-विभूषितः ।
प्रकृत्या परमेश्वर्य्या जगद्योन्याङ्कितोऽङ्गभृत् ॥२६॥
हेमाभया द्विभुजया सर्वालङ्कृतयाचिता ।
श्लिष्टः कमल-धारिण्या पुष्टः कोशलजात्मजः ॥२७॥

विश्वविन्दुनाविष्टश्चेत्, तदा अग्नीषोमात्मकं जगत्, तद्वाचकः गमिति सिद्धम्। उत्पन्नमिति पूर्वेण सम्बध्यते। स रामः 'शीता' लाङ्गल-पद्धतिः, शेते शीता, औणादिकस्तन् प्रत्ययः। तज्जत्वात् जनकात्मजापि शीता, तया भाति ; दृष्टान्तश्चन्द्र इति ॥ २३ ॥ २४ ॥

इदानीं ध्यानार्थं देवस्वरूपमाह, प्रकृत्येति। श्यामो वर्णेन 'धीरः' निर्भयः।

'धृष्टिः' प्रागल्भ्यः सा च 'अष्टकम्' अणिमाद्यष्टकञ्च, तेन 'विभूषितः' शोभितः। अथवा, धृष्ट्याद्यष्टकावरणेन। 'प्रकृत्या' मूलप्रकृतिरूपया 'परमेश्वर्य्या' परमया ईश्वर्य्या जगतां 'योन्या' उत्पत्तिहेतु-भूतया 'अङ्कितः' चिह्नितः यः 'अङ्गः' उमाङ्गः, तं बिभर्त्ति ॥ २५ ॥ २६ ॥

'सर्वालङ्कृतयाचिता' सर्वेण अलङ्कृतेन अलङ्कारेण 'आचितया' व्याप्तया। सर्वालङ्कृताचितया इति वक्तव्ये छान्दसो विभक्तिभंग्या प्रयोगः। यद्वा, सर्वैरलङ्कारैरलङ्कृतया, तया

दक्षिणे लक्ष्मणेनाथ सधनुष्पाणिना पुनः।
हेमाभेनानुजेनैव तदा कोणत्रयं भवेत् ॥ २८ ॥
तथैव तस्य मन्त्रस्य यस्याणुश्च खंडितया।
एवं त्रिकोणरूपं स्यात् तं देवा ये समाययुः॥२९॥
स्तुतिं चक्रुश्च जगतः पतिं कल्पतरौ स्थितम्।
कामरूपाय रामाय नमो माया-मयाय च ॥३०॥

'चिता' चिच्छक्ति-रूपया। सर्वथालङ्कृतया तथा श्लिष्ट इति युक्तः पाठः। 'पुष्टः' विपुलाङ्गः, 'कोमलाङ्गः' कौशलजायाः कौशल्यायाः आत्मजः पुत्रः ॥ २७ ॥

दक्षिणे इति। दक्षिणे भागे लक्ष्मणेन श्लिष्टः, अर्थात् वामे शीतया श्लिष्टः। तदुक्तम्—

"वामभागे समासीनां शीतां काञ्चन-सन्निभाम्" इति।

'तदा' देवतात्रय उपविष्टे सति 'कोणत्रयं भवेत्' एकं त्रिकोणं भवेदित्यर्थः। अनुजेनैवेत्येवकारेण अस्मिन् त्रिकोणे देवतान्तर-पूजा वार्य्यते ॥ २८ ॥

तथैवेति। यथा बीजमुक्तम्, एवं तस्य 'मन्त्रस्य' राममन्त्रस्य शेषोऽंश उच्यते इति शेषः। तस्य कस्य ? यस्य खंडितया सह अणुः 'खं' रामस्वरूपं शब्दः, तस्य 'डेता' विभक्तिश्चतुर्थ्येकवचनं तेन सह 'अणुः' सूक्ष्मो भागः नम्रांशो नतिः नमःशब्द इत्यर्थः। डेतो रामो नमःशब्दः खमन्त्रशेषोऽंश इत्यर्थः। 'एवं' सति षड़क्षरे मन्त्रे सिद्धे सति द्वितीयं त्रिकोणरूपं स्यात्, त्रिकोणद्वये कोणषट्क-षड़क्षर-समावेशार्थं, तं देवा इति। ये देवाः तं समाययुः ॥ २९ ॥

द्रष्टुं लब्धावसरास्ते तं स्तुतिं स्तूयते यः, स स्तुतिः, तं

नमो वेदादिरूपाय ओङ्काराय नमोनमः ।
रामाधाराय रामाय श्रीरामायात्ममूर्त्तये ॥ ३१ ॥
जानकीदेह-भूषाय रक्षोघ्नाय शुभाङ्गिने ।
भद्राय रघुवीराय दशास्यान्तक-रूपिणे ॥ ३२ ॥
रामभद्र ! महेष्वास ! रघुवीर ! नृपोत्तम ! ।
भो दशास्यान्तकास्माकं रक्ष, देहि श्रियञ्च ते॥३३॥
त्वमैश्वर्य्यं दापयाथ सम्प्रत्याखरमारणम् ।
कुर्विति स्तुत्य देवाद्यास्तेन सार्द्धं सुखं स्थिताः॥३४

'स्तुतिं' स्तुतिविषयं चक्रुः। स्तुतिमाह, कामेति। 'कामिन' स्वेच्छया रूपं यस्य, तस्मै, 'रामा' स्त्री, तस्याः 'धाराय' धर्त्रे, रमाधारायेति युक्तः पाठः। 'शुभाङ्गिने' शुभमङ्गमस्यास्ति शुभाङ्गी, तस्मै। छान्दसत्वात् कर्म्मधारयादपि मत्वर्थीयः साधुः, शुभश्वासावङ्गी चेति वा, 'अङ्गी' प्रधान-पुरुषः ॥३०॥३१॥३२॥

रामभद्र इत्यादि सम्बोधन-चतुष्टयम्। भो भगवन् 'दशा-' स्यान्तक !' दश आस्यानि यस्य सः दशास्यः रावणः, तस्य अन्तक ! अस्माकं 'रक्ष' रक्षणं कुरु, 'ते' तव श्रियञ्च अस्मभ्यं देहि। यद्वा 'ते अस्मान्' त्वदीयानस्मान् स्वियं देहीत्यन्वयः। त्वम् 'ऐश्वर्य्यम्' ईश्वरभावं 'दापय' राक्षसैर्गृहीतं प्रत्यर्पय, 'अथ सम्प्रति' इदानीं सङ्क्षेपेण प्रार्थयामहे, 'आखरमारणं' खरो नाम राक्षसः, तस्य मारण-पर्य्यन्तं कुरु, भो दशास्यान्तक ! अस्माकं रक्षेत्यादिना प्रार्थितन्तु पौरुषं पश्चात् करिष्यसि। 'इति स्तुत्य' एवं स्तुत्वा 'देवाद्याः' मुख्यदेवाः 'तेन' रामेण सार्द्धं सुखं यथा स्यात्तथा स्थिताः रावणवधेन निज-

स्तुवन्त्येवं हि ऋषय-स्तदा रावण आसुरः।
रामपत्नीं वनस्थां यः स्वनिवृत्त्यर्थमाददे ॥ ३५ ॥
स रावण इति ख्यातो यद्वा रावाच्च रावणः।
तद्राजनेच्छितुं सीतां रामो लक्ष्मण एव च ॥३६॥
विचेरतुस्तदा भूमौ देवीं सन्दृश्य चासुरम्।
हत्वा कबन्धं शवरीं गत्वा तस्याज्ञया तया ॥३७॥

औलाभं प्रतीक्षमाणाः। अन्तिस्तुत्येति पाठे 'अन्ति' समीपे स्थिता इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

न केवलं देवाद्याः, किन्त्वन्येऽपीत्याह, स्तुवन्तीति। यथा च देवाः स्तुवन्ति, एवमृषयोऽपीत्यर्थः। 'तदा' खरादिषु हतेषु, रावणनामा 'आसुरः' असुर एव आसुरः 'यः' प्रसिद्धः, स रामपत्नीं वनस्थां 'स्वनिवृत्त्यर्थं' स्वविनाशार्थम् आददे ॥ ३५ ॥

स इति। रामपत्नीं वनस्थामाददे यः, स रावण इति रावणपदव्युत्पत्तिः। 'यद्वा' अथवा, 'रावात्' शब्दात्, कैलास-तोलनावसरे ईश्वरेण भारे दत्ते रौति स्म; तेन रावणः; ततः पूर्वन्तु दशाननेनामाभूत्। तदिति। 'तत्' तस्मात्, यतः रामपत्नीमाददे, तस्मात् कारणात् सीतामीक्षितुं यद्वाजं, तेन। सीताशब्दो दन्त्यादिस्तालव्यादिरपि ॥ ३६ ॥

विचेरतुरिति। न सीतेक्षणमुद्देश्यम्, किन्तु दशास्य-वध एवोद्देश्यः, यदर्थं देवप्रार्थनया अवतीर्णः। 'भूमौ' उपानदाद्यनन्तर्हितायां विचेरतुः, 'देवीं' राजपत्नीं सीतां 'सन्दृश्य' इतस्ततो विलोक्य 'असुरं कबन्धं' हत्वा 'शवरीं' तापसीं 'गत्वा' प्राप्य तत्र तत् क्षागतं गृहीत्वा 'तस्य' रामस्य आज्ञया 'तया'

पूजितावीरपुत्रेण भक्तेन च कपीश्वरम् ।
आहूय शंसतां सर्वमाद्यन्तं राम-लक्ष्मणौ ॥ ३८ ॥
स तु रामे शङ्कितः सन् प्रत्ययार्थञ्च दुन्दुभेः ।
विग्रहं दर्शयामास यो रामस्तमचिच्छिपत् ॥ ३९ ॥
सप्ततालान् विभिद्याशु मोदते राघवस्तदा ।
तेन हृष्टः कपीन्द्रोऽसौ सरामस्तस्य पत्तनम् ॥ ४० ॥

श्वश्र्या पूजितौ सन्तौ 'ईरः' वायुः तस्य पुत्रेण 'भक्तेन' भजन-परेण हनूमता करणेन प्रयोज्यकर्त्रा वा 'कपीश्वरं' सुग्रीवम् आहूय 'शंसताम्' अशंसतां कथितवन्तौ सर्वम् 'आद्यन्तम्' आदिश्च अन्तश्च आद्यन्तौ तम् आद्यन्तं, वाहिताग्न्यादिषु, आदित आरभ्य अन्तं यावत् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

ततो रामेण सुग्रीवस्य राज्ये प्रतिज्ञाते सति, स तु रामे 'शङ्कितः' बालिबधे रामस्य सामर्थ्यमस्ति न वेति सन्दिग्धः सन् 'प्रत्ययार्थं' स्वविश्वासार्थम्। 'तत्प्रत्ययार्थम्' इति पाठे 'तस्मिन्' रामे पौरुषस्य विश्वासार्थं 'दुन्दुभेः' दैत्यस्य बालिहतस्य 'विग्रहम्' अस्थिपुञ्जं रामाय दर्शयामास, अयं दैत्यो बालिना हत इति। ततो 'यः' रामो दुन्दुभेर्द्रष्टा, स 'तं' दुन्दुभिम् 'अचिच्छिपत्' अनतिप्रयत्नेनैव क्षिप्तवान्। अथवा "यस्तु मातरिश्वनि" इति निर्घण्टः ; 'यः' मातरिश्वा इव वायुरिव तूलपुञ्जं, शीघ्रकारी रामः 'तं' विग्रहम् अचिच्छिपत् ॥ ३८ ॥

ततो बलनिश्चये सत्यपि धानुष्कता-सन्देह-निरासार्थं सप्त-तालान् एकेन बाणेन 'आशु' शीघ्रं 'विभिद्य' निर्भिद्य मोदते रघोरपत्यं 'राघवः' रामः। वर्त्तमानकाल-निर्देशस्तु कल्पे कल्पे एवं भवतीति द्योतनार्थम्। तेन सुग्रीवो हृष्टः सन्

जगामागर्जदनुजो बालिनो वेगतो गृहात् ।
बाली तदा निर्जगाम तं बालिनमथाहवे ॥ ४१ ॥
निहत्य राघवो राज्ये सुग्रीवं स्थापयेत्ततः ।
हरीनाहूय सुग्रीवस्त्वाह चाशाविदोऽधुना ॥४२॥
आदाय मैथिलीमद्य ददत प्वाशु गच्छत ।
ततस्ततार हनूमानब्धिं लङ्कां समाययौ ॥ ४३ ॥
सीतां दृष्ट्वासुरान् हत्वा पुरं दग्ध्वा तथा स्वयम् ।
आगत्य रामाय स्वयं न्यवेदयत तत्त्वतः ॥ ४४ ॥

'सरामः' रामसहितः 'तस्य' बालिनः 'पत्तनं' नगरं 'जगाम' गतवान् । ततः 'अगर्जत्' सिंहनादं कृतवान् 'अनुजः' कनिष्ठः, बालिन इत्युभाभ्यां सम्बध्यते । 'वेगतः' वेगेन गृहात् जगाम, अगर्जच्चेत्यन्वयः । 'निर्जगाम' गृहान्निर्गतः ॥ ४०॥४१ ॥

'आशाविदः' दिक्कुशलान् । 'अधुना' शीघ्रं गच्छत, आशु मैथिलीमादाय अद्य ददत, 'शु' आशु स्वरूपतो वा सन्देशतो वा शु आदाय आशु ददतेत्यर्थः । शुशब्द आशब्दार्थे । ददत, शु, आशु, इति पदच्छेदः ।

'ततः' तदनन्तरं 'हनुमान्' वायुपुत्रः 'अब्धिं' समुद्रं 'ततार' तीर्णवान्, तीर्त्वा लङ्कां समाययौ । कथाविस्तरस्तु वाल्मीकीयाद्बोद्धव्यः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

अशोकवनिकायां सीतां दृष्ट्वा 'असुरान्' रक्षःकुमारादीन् हत्वा 'पुरं' लङ्कां पुच्छाग्निना दग्ध्वा तथा स्वयं रामं प्रति आगत्य रामाय 'स्वयं' स्वमुखेन तत्त्वतः 'न्यवेदयत' नितरां बोधितवान् । दिःस्वयम्पदमादरातिशयार्थम् ॥४४॥

तदा रामः क्रोधरूपी तानाह्वयाथ वानरान् ।
तैः सार्द्धमादायास्त्रांश्च पुरीं लङ्कां समाययौ ॥४५॥
तां दृष्ट्वा तदधीशेन सार्द्धं युद्धमकारयत् ।
घट-श्रोत्र-सहस्राक्षजिह्वां युक्तं तमाहवे ॥ ४६ ॥
हत्वा विभीषणं तत्र स्थाप्याथ जनकात्मजाम् ।
आदायाङ्कस्थितां कृत्वा स्वपुरं तैर्जगाम सः ॥४७॥
ततः सिंहासनस्थः सन् द्विभुजो रघुनन्दनः ।
धनुर्धरः प्रसन्नात्मा सर्वाभरण-भूषितः ॥ ४८ ॥
मुद्रां ज्ञानमयीं याम्ये वामे तेजः-प्रकाशनम् ।

'क्रोधरूपी' क्रोधं रूपयति निरूपयति आत्मना दर्शयति, तद्धर्मी। तैः सार्द्धं लङ्कां समाययौ। किं कृत्वा ? 'अस्त्रान्' एकोनपञ्चाशतः प्रयोग-मन्त्रान्, एकोनपञ्चाशतः संहार-मन्त्रान् विश्वामित्रोपदिष्टान् कृशाश्वसुतान् 'आदाय' गृहीत्वा ॥ ४५ ॥

तामिति। 'ताम्' लङ्कां दृष्ट्वा 'तदधीशेन' रावणेन सार्द्धं युद्धम् 'अकारयत्' कृतवान्, कारितवान् वानरैरिति वा। 'घट-श्रोत्रः' कुम्भकर्णः, 'सहस्राक्षजित्' इन्द्रजित् मेघनादः। 'तैः' वानरविभीषणादिभिः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

'याम्ये' दक्षिणे बाहौ। ज्ञानमुद्रा, तल्लक्षणन्तु,—

"तर्जन्यङ्गुष्ठको सक्तावग्रतो हृदि विन्यसेत्।
वामं हस्ताम्बुजं वामे जानुमूर्धनि विन्यसेत्।
ज्ञानमुद्रा भवेदेषा रामचन्द्रस्य वल्लभा" ॥ इति ॥

वामे 'तेजः प्रकाशनं' धनुः धृत्वा, यद्वा 'प्रकाशनं तेजः'

धृत्वा व्याख्यान निरतश्चिन्मयः परमेश्वरः ॥ ४८ ॥
उदग्-दक्षिणयोः स्वस्य शत्रुघ्न भरतौ धृतः।
हनूमन्तञ्च श्रोतारमग्रतः स्वाच्चिकोणगम् ॥ ५० ॥
भरताधस्तु सुग्रीवं शत्रुघ्नाधो विभीषणम्।
पश्चिमे लक्ष्मणं धृत्वा धृतच्छत्रं सचामरम् ॥ ५१ ॥

पुस्तकाख्यमुद्रां धृत्वा वाममुष्टिं स्वाभिमुखौ कृत्वा पुस्तक-मुद्रिकाव्याख्यान-निरतः स्थितः। व्याख्यानमुद्रा तु,—

"दक्षिणाङ्गुष्ठ-तर्जन्यावग्रलग्ने पराङ्गुलीः।
प्रसार्य्य संहतोत्तानाः एषा व्याख्यानमुद्रिका।
रामस्य च सरस्वत्या अत्यन्तं प्रेयसी मता" ॥ इति ॥

ज्ञान-व्याख्यान-पुस्तकानां युगपत् सम्भवः। धनुर्मुद्रा तु,—

"वामस्य मध्यमाग्रन्तु तर्जन्यग्रे नियोजयेत्।
अनामिकां कनिष्ठाञ्च तस्याङ्गुष्ठेन पीड़येत्।
दर्शयेद्वामके स्कन्धे धनुर्मुद्रेयमीरिता" ॥ इति ॥ ४८ ॥

'स्वस्य' रामस्य। धृत इत्यत्र धृतचामरौ इति पदलोपो द्रष्टव्यः। तदुक्तम्,—

उभौ भरत-शत्रुघ्नौ पार्श्वयोर्धृतचामरौ" ॥ इति ॥

यद्वा धृङ् स्थैर्य्य, व्यत्ययेन परस्मैपदम्, छान्दसः शप्लुक्। 'धृतः' स्थिरीभूय तिष्ठतः। हनूमन्तञ्च श्रोतारं रामे व्याख्यातरि शिष्यम् 'अग्रतः' गुरोरग्रे विकोणगं पूजयेदिति प्रकारः स्यात्। अथवा भरत-शत्रुघ्नौ धृतवान् रामः स्यात् अग्रतो हनूमन्तञ्च धृतः स्यात्, कर्त्तरि क्तः, न लोकाव्ययेति षष्ठी-निषेधः ॥ ५० ॥

'भरताधः' रामात् भरतव्यवधानेन धृत्वा स्थापयित्वा

तदधस्तौ तालहस्तकरौ व्यस्तं पुनर्भवेत् ।
एवं षट्कोणमादौ स्वदीर्घाङ्गैरेष संयुतः ॥ ५२ ॥
द्वितीयं वासुदेवाद्यैराग्नेय्यादिषु संयुतः ।
तृतीयं वायुसूनुञ्च सुग्रीवं भरतन्तथा ॥ ५३ ॥
विभीषणं लक्ष्मणञ्च अङ्गदञ्चारिमर्दनम् ।
जाम्बवन्तञ्च तैर्युक्तः ततो धृष्टिर्जयन्तकः ॥ ५४ ॥
विजयश्च सुराष्टश्च राष्ट्रवर्द्धन एव च ।
अकोपो धर्म्मपालश्च सुमन्त्रैरेभिरावृतः ॥ ५५ ॥
सहस्रदृग्वह्नि-धर्म्म-रक्षो-वरुणानिलाः ।
इन्दीश-धातनन्ताश्च दशभिस्त्वे भिरावृतः ॥ ५६ ॥

रामः कर्त्ता । 'तदधः' लक्ष्मणाधः 'तौ' भरत-शत्रुघ्नौ धृत्वा व्याख्यान-निरतः स्थित इत्यनुषङ्गः । पुनस्त्र्यस्रं भवेत् ; तेन एवं षड़स्रं जातम् । इदानीमावरणान्याह, आदाविति । 'एषः' देवः 'आदौ' प्रथमावरणे 'स्वदीर्घाङ्गैः' स्वस्य दीर्घाङ्गैः रा० री० रू० रै० रौ० रः इत्येतैः संयुक्तः स्यात् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

इदं दलमूले । तृतीयमिति । वायुपुत्रादीन् प्राप्य तैर्युक्तो देवो यदा भवति, तदा तृतीयं भवेदित्यर्थः । एते पूर्वादिष्वष्टसु क्रमेण पूज्याः । 'ततः' अनन्तरं 'सुमन्त्रैः' सुमन्त्र-सहितैः एभिरावृतश्चेत्, तदा चतुर्थं भवति । धृष्टिस्थाने सृष्टिरिति केचित् पठन्ति । इदं दलाग्रे ॥ ५३—५५ ॥

पञ्चममाह, सहस्रदृगिति । 'सहस्रदृक्' इन्द्रः 'धर्म्मः' यमः, 'रक्षोवरुण-वायवः' इति युक्तः पाठः । 'इन्दु-' चन्द्रः 'ईशः' ईशानः ; 'धाता' पूब्रह्मा, सर्वेशानयोर्मध्ये

वज्रिस्तदायुधैः पूज्यो नलादिभि-रलङ्कृतः।
वशिष्ठ-वामदेवादि-मुनिभिः समुपासितः ॥५७॥
एवमुद्देशतः प्रोक्तं निर्देशस्तस्य चाधुना।
त्रिरेखापुटमालिख्य मध्ये तारद्वयं लिखेत् ॥५८॥
तन्मध्ये वीजमालिख्य तदधः साध्यमालिखेत्।
द्वितीयान्तञ्च तस्योर्द्धं षष्ठ्यन्तं साधकं तथा ॥५९॥

पूज्यः; 'अनन्तः' शेषः, स निर्ऋति-वरुणयोर्मध्ये; ततो वज्रिः, 'तदायुधैः' इन्द्राद्यायुधैः आवृतः पूज्यः; तदायुधान्युक्तानि, यथा,—

"वज्रं शक्तिं दण्डमसिं पाशमङ्कुशकं गदाम्।
शूलं चक्रं पद्ममेषामायुधानि क्रमाद्विदुः" ॥ इति।

'नलः' नाम वानरः अनलावतारः, येन बद्धः सेतुर्नलसेतुरुच्यते। आदिशब्दवाच्यान् नीलाद्यान् षोड़श दलावरणे वक्ष्यामः। वशिष्ठादिभिश्च द्वादशभिः सेवितः; तेऽप्यावरणे पूज्या इति भावः। तानपि वक्ष्यामः; एतेन दशावरण-पक्षः सूचितः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

एवम् 'उद्देशतः' सङ्क्षेपतः पूजनं प्रोक्तं, तस्याधुना 'निर्देशः' निःशेषतो देश उपदेशः क्रियते स्पष्टतरम् धारण-यन्त्रमुपदिश्यते, तदेव चाङ्गादि-देवता-सहितं मन्त्रवर्णसहितं पूजनयन्त्रमित्यर्थः। त्रिधा रेखा 'त्रिरेखा' त्रिकोणं, तस्याः 'पुटं' द्वयं षट्कोणम् आलिख्य 'मध्ये' षट्कोणमध्ये 'तारद्वयं' प्रणवद्वयं सव्यवधानं लिखेत् ॥ ५८ ॥

तयोर्मध्ये आद्यवीजमालिख्य तस्याधः साध्यं षट्प्राप्त्यान्यतर-विषयमालिखेत्। कीदृशं? द्वितीया-विभक्त्यन्तं

कुरुद्वयञ्च तत्पार्श्वे लिखेद्बीजान्तरे रमाम् ।
तत् सर्वं प्रणवाभ्याञ्च वेष्टयेद्बुद्धि-वृद्धिमान् ॥६०॥
दीर्घभाजि षड़स्रेषु लिखेद्बीजं हृदादिभिः ।
कोणपार्श्वे रमा-माये तदग्रेऽनङ्गमालिखेत् ॥६१॥
क्रोधं कोणाग्रान्तरेषु लिख्य मन्त्राभितो गिरम् ।

'तस्योर्द्ध' बीजस्योर्द्धभागे षष्ठीविभक्त्यन्तं 'साधकं' वह्न्यादि-कारकं लिखेत्। कुरु कुरु इति वर्णद्वयं 'तत्पार्श्वे' बीजपार्श्वे बीजस्य वाम-दक्षिणयोः लिखेत्। 'बीजान्तरे' बीजमध्ये माध्यस्योर्द्धभागे 'रमां' श्रीबीजं लिखेत्। 'तत्सर्वं' बीजादि 'प्रणवाभ्यां' पूर्वोक्ताभ्यां यथा वेष्टितं स्यात्, तथा लिखेत्। बुद्धेर्वृद्धिः, तद्वान् लिपिविचक्षणः ॥ ५९ ॥ ६० ॥

दीर्घेति। 'षड़स्रेषु' षट्कोणेषु 'हृदादिभिः' सह, हृदयाय नमः इत्यादि-जातिसहितं मूलस्य बीजं लिखेत्। कीदृशं बीजं ? 'दीर्घभाजि' दीर्घान् भजति तच्छीलं दीर्घभाजि षड्दीर्घयुक्तमित्यर्थः। कोणपार्श्वे त्रिकोण-गण्डेषु रमाबीज-मायाबीजे लिखेत्। 'तदग्रे' कोणाग्रे 'अनङ्गं' कामबीजं लिखेत्। तेषामुद्धारो यथा—

"वान्तं वह्नि-समारूढं वामनेत्रेन्दु-संयुतम्।
बीजमेतच्छ्रियः प्रोक्तं चिन्तारत्नमिवापरम् ॥
नकुलीशोऽग्निमारूढो वामनेत्रार्द्धचन्द्रवान्।
बीजं तस्याः समाख्यातं सेवितं सिद्धिकाङ्क्षिभिः ॥
ब्रह्मा भूम्या समासीनः शान्तिबिन्दु-समन्वितः।
बीजं मनोभुवः प्रोक्तं जगत्त्रय-विमोहनम्" ॥ इति ॥ ६१

क्रोधमिति। 'क्रो..' हुङ्कारः "हुं क्रोधबीजं कवचम्"

वृत्तत्रयं साष्टपत्रं सरोजं विलिखेत् स्वरान् ॥६२॥
केसरेष्वष्टपत्रेषु वर्गाष्टकं तथा लिखेत्।
तेषु मालामन्त्र-वर्णान् विलिखेदूर्म्मि सङ्ख्या ॥६३॥
अन्ते पञ्चाक्षरानेवं पुनरष्टदलं लिखेत्।
तेषु नारायणाष्टार्णं लिखेत् तत् केसरे रमाम् ॥६४॥
तद्बहिर्द्वादशदलं विलिखेद् द्वादशाक्षरम्।
तथों नमो भगवते वासुदेवाय इत्ययम् ॥६५॥
आदिचान्तान् केसरेषु वृत्ताकारेण सं लिखेत्।

इति लक्ष्मीकुलार्णवे। तं क्रोधं कोणाग्रेषु कोणान्तरेषु च 'लिख्य' लिखित्वा 'अभितः' परितः 'गिरं' सारस्वतं बीजम् ऐमिति लिखेत्। वृत्तत्रयं षट्कोणस्योपरि एकं वृत्तं, मध्ये चैकं, पत्राग्रे चैकम्, अष्टपत्र-सहितं 'सरोजं' कमलं विलिखेत्। स्वरान् केसरेषु च द्विशो लिखेत्। अष्टपत्रेषु स्वरोपरि वर्गाष्टकम् क-च-ट-त-प-य-श-लाक्ष्यं लिखेत्। तेषु पत्रेषु वक्ष्यमाण-मालामन्त्र-वर्णान् षट् संख्यया विलिखेत् ॥६२॥६३॥

'अन्ते' चरमपत्रे पञ्चाक्षरान् तावतामेवावशिष्टत्वात्। 'एवं' पूर्वोक्त-वृत्तत्रयं साष्टपत्रमित्यादि-मार्गेण पुनरष्टदलं लिखेत्, 'तेषु' दलेषु नारायणस्य अष्टाक्षरम् ओं नमो नारायणायेति प्रत्येक-मेकैकाक्षरं लिखेत्।

केसरेषु 'रमां' श्रीबीजं लिखेत् ॥ ६४ ॥

'तद्बहिः' तदुपरि द्वादशदलं पद्मं विलिखेत्। द्वादशाक्षरमाह, ओं नम इति। अयं द्वादशार्णो ज्ञेय इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

'आदिचान्तान्' अकारादि-चकारान्तान् वृत्ताकारेण न तु

तद्बहिः षोड़शदलं विलिखेत् केसरे क्रियम् ॥६६॥
वर्म्मास्त्र-नति-संयुक्तं दलेषु द्वादशाक्षरम् ।
तत्सन्धिष्वीरजादीनां मन्त्रान् मन्त्री समालिखेत्॥६७
हृं स्तं भृं व्रं लृं शृं जृञ्च लिखेत् सम्यक् ततो बहिः ।
द्वात्रिंशारं महापद्मं नाद-विन्दु-समायुतम् ॥६८॥
विलिखेन्मन्त्र-राजार्णान् तेषु पत्रेषु यत्नतः ।
ध्यायेदष्टवसूनेकादश रुद्रांश्च तत्र वै ॥ ६९ ॥

वैषम्येण प्रतिकेसरं चतुरश्चतुरो लिखित्वा अन्तिमे सप्तेति सम्भवः 'क्रियं' माया, 'वर्म्म' हुं 'अस्त्रं' फट् 'नतिः' नमः शब्दः 'दलेषु' षाड़शसु प्रत्येक-मेकैको वर्णः 'तत् सन्धिषु' षोड़शपत्रसन्धिषु, 'ईरजादीनामिति। 'ईरः' वायुः, तज्जो हनुमान्, तदादीनाम् आवरणोक्तानां षोड़शानां स्वाद्याक्षरादीनि ऋकारविन्दु-सहितानि षोड़श-वीजानि, अङ्गदस्य त्वमिति, अकोपस्याप्यमिति, धृष्टेर्धर्म्मपालस्य धृमिति, राष्ट्रवर्द्धनस्य ऋमिति, वीजानि, चकारमुच्चितानि हनुमतो हृमिति, सुग्रीव-सुराष्ट्रयोः स्तमिति, भरतस्य भृमिति, विभीषण-विजययोर्व्रमिति, लक्ष्मणस्य ल्रमिति, शत्रुमर्दनस्य शृमिति, जाम्बवज्जयन्तयोर्जुमिति, सप्तैतानि पृथक् षोड़श-सन्धिस्थानेषु लिखेत् ।

नादेति । 'नादः' अर्द्धचन्द्रः 'विन्दुः' चन्द्रः, ताभ्यां प्रान्ते अङ्कितम् । यद्वा नाद-विन्दु-समायुतं यथा स्यात्तथा 'मन्त्र-राजार्णान्' नारसिंहान् सविन्दुकान् लिखेत् ।

ध्यायेदष्टवसूनिति । ते यथा,—

"ध्रुवो ध्वरश्च सोमश्च आपश्चैवानिलोऽनलः ।

द्वादशैनांश्च धातारं वषट्कारञ्च तद्बहिः।
भूगृहं वज्र-शूलाढ्यं रेखात्रय-समन्वितम् ॥७०॥

ग्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः" ॥ इति।

रुद्रानिति। ते यथा,—

"वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरिशश्च महायशाः।
अजैकपादहिर्ब्रध्नः पिनाकी चापराजितः॥
भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशाम्पतिः।
स्थानुर्भवश्च रुद्रश्च" इत्येकादश।
महायशा विशाम्पतिरिति विशेषणे।६६।६७।६८।६९॥

'इनान्' सूर्य्यांश्च ; ते यथा,—

"धातार्य्यमा च मित्रश्च वरुणोऽंशो भगस्तथा।
इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्य्यन्यो दशमः स्मृतः।
ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः" ॥

इति द्वादश। धातारमिति, 'धाता' प्रथमादित्यः : अयन्तु वषट्कारस्य विशेषणम्। पुनरुक्तो वषट्कारो हि दानार्थः, दानेन लोका धीयन्ते इति वषट्कारो धाता भवति। ध्रुवादि-वषट्कारान्तान् द्वात्रिंशत् पत्रेषु न्यसेत्। ततो वह्निभागे 'भूगृहं' भूपुरं ; तल्लक्षणन्तु, "भूमौ चतुरस्रं सवज्रकं पीतञ्च" इति। दिक्षु वज्राढ्यं, कोणेषु शूलाढ्यञ्च। वज्रलक्षणन्तु, "चतुरस्र-सम्पातरेखाः सम्बुद्धाष्ट-वज्राणि कुर्य्यात्" इति केचित्। सम्प्रदायविदस्तु चतुरस्ररेखास्वेवाष्टवज्राणि कार्य्याणि इति वदन्ति। स्वरूपन्तु अन्योऽन्याभिमुखतमात्रिचक्रं रेखा-द्वयं परस्पर-सम्बद्धं परस्परसम्बद्धमधोरेखाद्वय-मिति केचित्। रेखेति। सात्विकराजस-तामस-भेदेन ॥ ७० ॥

द्वारोपेतञ्च राश्यादि-भूषितं फणिसंयुतम् ।
एवं मण्डलमालिख्य तस्य दिक्षु विदिक्षु च ॥७१॥
नारसिंहञ्च वाराहं लिखेन्मन्त्रद्वयं तथा ।
क-ष-रेफानुग्रहेन्दु-नाद-शक्त्यादिभिर्युतः ॥७२॥
यो नृसिंहः समाख्यातो ग्रह-मारण-कर्मणि ।

'द्वारोपेतं' मण्डपवत्, 'राश्यादि-भूषितं' ज्योतिश्चक्र-विराजितं परितो राश्यादि स्थाप्यमित्यर्थः। भूपुरमेव शूलाख्यं सदाशिचक्रं भवति। 'फणिसंयुतं' फणिना शेषेण धृतमिति लेख्यम्।

दिक्षु नारसिंहं, विदिक्षु वाराहं लिखेत्। नारसिंहमुद्धरति, कषेति। क-ष-योगे क्षः, ततो रेफः, ततः 'अनुग्रहः' ओकारः, 'इन्दुः' अनुस्वारः 'नादः' अनुस्वारानन्तरो रवविशेषः कांस्य-चरमध्वनिनिभः, ततः 'शक्तिः' मन्त्र-सामर्थ्यम् ; आदि-शब्दात् ब्रह्म शान्ताख्यं, क्ष्रौमिति रूपम् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

अस्य स्वातन्त्र्यमाह, य इति। 'ग्रह-कर्म्मणि' भूतादि-विमोक्षणे, 'मारण-कर्म्मणि'-शत्रु-क्षयादौ। अस्य ऋष्यादिकं यथा,—

"ऋषिरत्रिश्च गायत्री च्छन्दः श्रीनृहरिः प्रभुः।
देवता दीर्घयुग्-वीजेनैवाङ्गं कल्पयेत् सुधीः।
ध्यानं सर्वस्य देवस्यैकलक्षं प्रजपेन्मनुम्।
तद्दशांशं हुते सम्यक् घृताक्तैः पायसैः शुभैः।
अर्च्चा-होमादिकं सर्वमस्य पूर्ववदाचरेत्।
मन्त्रराजवदेवास्य प्रयोगानपि साधयेत्।
द्विलेखा-सम्पुटं केचित् सङ्गिरन्ते मनुत्विमम्" ॥ इति।

अन्त्यार्घीश-युतो विन्दु-नादैर्वीजञ्च सौकरम् ॥७३॥
हुङ्कारञ्चात्र रामस्य मालामन्त्रोऽधुनेरिता।
तारो नतिश्च निद्रायाः स्मृतिर्मेदश्च कामिका ॥७४
रुद्रेण संयुता वह्निर्मेधामर-विभूषिता।

वाराहमन्त्रमुद्धरति, अन्त्य इति:। 'अन्त्य:' केवलमातृकार्णान्त्यो हकार: 'अर्घीश:' उकार: तेन युत:, 'विन्दु-नादै:' विन्दु-नाद-शक्त्यादिभिरपि युत:। 'सौकरं' सूकरस्येदं वर्म्मात्मकम् ॥ ७३ ॥

दशाक्षर-राममन्त्र-वीजमाह, हुङ्कारञ्चात्र रामस्येति। रामस्य दशाक्षरस्य 'हुङ्कारं' ह्रस्वोकार-विन्दुसहितं हकारं वीजं जानीयात्। तच्चात्र वाराहवीज-समीपे लिखेत्। दशाक्षरो यथा,—

"जानकीवल्लभायाथ भवेत् पावक-वल्लभा।
हुमादिरेष कथितो राममन्त्रो दशाक्षर:" ॥ इति।

मालामन्त्रोऽधुनेरितेति। रामस्य इत्येव। अधुना रामस्य मालामन्त्र: ईरिता, लुट्, अद्यतनेऽपि छान्दस:। ईरिष्यते कथयिष्यते।

'तार:' प्रणव: 'नति:' नम: शब्द: 'निद्राया:' भकारात् परा 'स्मृति:' गकार:। प्रणव-कलासु प्रायेणैतानि नामानि। अत्र स्वरानुक्तौ प्रथमत्वादकारो बोद्धव्य:। 'मेदो धातु:' वकार: 'कामिका' तकार:, सा 'रुद्रेण' एकादशेन, एकादशत्वात्, 'संयुता' सहिता; तेन ओं नमो भगवते इति सिद्धम्।

'वह्नि:' रेफ: 'मेधा' घकार:, सा 'अमरविभूषिता' अमर: उकार:, तेन 'विभूषिता' शोभमान[illegible] सिद्धं रघु इति सिद्धम्।

दीर्घा-क्रूरयुता ह्लादिन्यथो दीर्घा समानदा ॥७५॥
क्षुधा क्रोधिन्यमोघा च विश्वमप्यथ मेधया ।
युक्ता दीर्घा ज्वालिनी च मसूक्ष्मा मृत्युरूपिणी ॥७६
सप्रतिष्ठा ह्लादिनी त्वक्त्वेलः प्रीतिश्च सामरा ।
ज्योतिस्तीक्ष्णाग्नि-संयुक्ता श्वेतानुस्वार-संयुता ॥७७
कामिका-पञ्चमो लान्तस्तान्तान्तो धान्त इत्यथ ।
स सानन्तो दीर्घयुतो वायुः सूक्ष्मयुतो विषः ॥७८॥

'दीर्घा' कला नकारः 'अक्रूरेण' अनुस्वारेण संयुता नं, 'ह्लादिनी' दकारः, 'अथो' अनन्तरं 'दीर्घा' नकारः सा 'समानदा' मानदया कलया आकारेण सह वर्त्तमाना, 'क्षुधा' यकारः ; तेन नन्दनाय इति सिद्धम् ।

'क्रोधिनी' रेफः 'अमोघा' क्षकारः । अनन्ता चेति युक्तः पाठः, प्रणवकलासु अनन्तायाः क्षकार कलात्वात्, कीर्त्यादि-ष्वमोघायास्तत्सर्वाक्षर कालकलात्वाच्च । 'विश्वम्' ओकारः, 'अपि' अथ, 'मेधया' धकारेण युक्ता 'दीर्घा' नकारः 'ज्वालिनी' वह्निकला वकारः सा 'मसूक्ष्मा' सूक्ष्मेण औकण्ठादि-तृतीय-रूपेण इकारेण सहिता 'मृत्युरूपिणी' मृत्युः प्रणवकला श्रकारः, 'सप्रतिष्ठा' प्रतिष्ठया आकारेण सहिता 'ह्लादिनी' दकारः 'त्वक्' यकारः ; तेन रक्तोष्ण-विप्रदायेति सिद्धम् ।

'त्वेलः' मकारः 'प्रीतिः' धकारश्च 'सामरा' सोकारा, 'ज्योतिः' रेफः तीक्ष्णा पकारः 'अग्नि-संयुक्ता' रेफसंयुक्ता 'श्वेता' सकारः 'अनुस्वार-संयुता' सानुस्वारा 'कामिका पञ्चमः' तकारपञ्चमः नकारः 'लान्तः' वकारः 'तान्तान्तः' तस्यान्तः

कामिका कामिका-रुद्र-युक्ताथोऽथ स्थिरा स ए ।
तापिनी दीर्घयुक्ता भूरनिलोऽनन्तगोऽनलः ॥७९॥
नारायणात्मकः कालः प्राणोऽभ्भो विद्यया युतम् ।
पीता रतिस्तथा लान्तो योन्या युक्तोऽन्ततो नतिः ८०
सप्तचत्वारिंशदर्णो गुणान्तः सगुणः स्वयम् ।
राज्याभिषिक्तस्य तस्य रामस्योक्तक्रमाल्लिखेत् ॥८१॥

थकारः, तस्यान्तो दकारः 'धान्तः' नकारः, सः 'सानन्तः' अनन्तेन आकारेण सहितः 'दीर्घस्वरेण' आकारेण युतः 'वायुः' यकारः सूक्ष्मेण इकारेण युतः 'विषः' मकारः 'कामिका' तकारः, पुनः सैव 'रुद्रेण' एकारेण युक्ता, 'अथो अथ' अनन्तरं 'स्थिरा' जकारः, ततः सः, सकारात् पर एकारः ; तेन मधुर-प्रसन्नवदनायामित-तेजसे इति सिद्धम् ।

अत्र सन्धिर्न कार्यः । 'तापिनी' बकारः दीर्घयुक्ता 'भूः' लकारः, 'अनिलः' यकारः ; तेन बलायेति । 'अनन्तगः आकारगः 'अनलः' रेफः, 'नारायणः' आकारः, तदात्मकः 'कालः' मकारः, 'प्राणः' यकारः ; तेन रामायेति सिद्धम् । 'अभ्भः' वकारः 'विद्यया' इकारेण 'युतं' सहितं' 'पीता' षकारः, 'रतिः' णकारः, तेन 'युता' संयुता, 'लान्तः' वकारः 'योन्या' एकारेण युक्तः ; तेन विष्णवे इति सिद्धम् । 'अन्ततः' अन्ते 'नतिः' नमः शब्दः ॥७४॥७५॥७६॥७७॥७८॥७९॥८०॥

एवं सप्तचत्वारिंशत् 'अर्णः' वर्णः । 'गुणान्तः सगुणः स्वयम्' स्वयं सगुणोऽपि भक्तानां 'गुणान्तः' त्रैगुण्यनाशकः मोक्षदत्वात् । अथवा, 'गुणान्तः' त्रीजत्रयान्तः 'सगुणः' त्रीजत्रयादिः । तदुक्तम्,—

"तारकं कामवीजैश्च सम्पुटं प्रजपेदमुम् ।
शिरस्याननवक्त्रे च भ्रूमध्ये सिद्धयेऽपि च ॥
श्रोत्रयोर्घ्राणयोश्चैव गण्डयो रोष्ठयोरपि ।
दन्तयोरास्यदेशे च दोः-पत्-सन्ध्यग्रकेषु च ॥
कण्ठे हृदि स्तनद्वन्द्वे पार्श्वयोः पृष्ठदेशतः ।
जठरे चाप्यधिष्ठाने गुह्ये वर्त्मान् प्रविन्यसेत् ।
मप्त षट् सप्तदश षड् रुद्रमन्त्रैः षड़ङ्गकम् ॥
उन्निद्र-नीलकमलामलकान्ति-मञ्ज-
चापासि-बाण-करमम्बुज-पत्रनेत्रम् ।
पीताम्बरं स्मितसुधा-मधुरं मुरारिं
मञ्चिन्तयेन्मिथिलराज-सुता-सहायम् ॥
जपेद् द्वादश-लक्षञ्च ध्यात्वैवं विजितेन्द्रियः ।
विल्वैः फलैः प्रसूनैश्च पत्रैस्त्विमधुर-प्लुतैः ॥
मधुरत्रय-युक्तेन पयोऽन्नेन सिताम्बुजैः ।
होमं दशांशतः कुर्य्यात् तथा सर्वत्र तर्पणम् ॥
प्राक् प्रोक्ते पूजयेत् पीठे पूज्याश्च वाह्यदेवताम् ।
प्रथमाङ्गा रतिः प्रोक्ता सप्तमी ज्या समीरिता ॥
लक्ष्मणो भरतश्चैव शत्रुघ्नश्च हनूमता ।
सुग्रीवः पञ्चमः प्रोक्तः षष्ठ उक्तो विभीषणः ॥
अङ्गदः सप्तमः प्रोक्तो नीलोऽष्टम उदाहृतः ।
नारदश्च वशिष्ठश्च वामदेवस्तृतीयकः ॥
जाबालो गौतमश्चापि भरद्वाजोऽथ कश्यपः ।
अगस्त्योऽष्टमः प्रोक्तो लक्ष्मीश्चाथ सरस्वती ॥
रतिः प्रीतिः कीर्त्ति-कान्ती तुष्टिः पुष्टिरिमाः क्रमात् ।
सृष्टिर्जयन्त-विजयौ सिद्धार्थः कार्य्य-साधकः ॥
अशोकश्चैव सर्वस्यां श्रीवत्सश्च गदा तथा ।

इदं सर्वात्मकं यन्त्रं प्रागुक्तमृषि-सेवितम्।
सेवकानां मोक्षकरमायुरारोग्य-वर्द्धनम् ॥ ८२ ॥
अपुत्रिणां पुत्रदञ्च बहुना किमनेन वै।
प्राप्नुवन्ति क्षणात् सम्यगत्र धर्म्मादिकानपि ॥८३॥
इदं रहस्यं परममीश्वरेणापि दुर्गमम्।
एवं यन्त्रं समाख्यातं न देयं प्राकृते जने॥ इति॥८४॥

पाञ्चजन्यः कौस्तुभाख्यो वनमाला च दक्षिणे ॥
उत्तरे चक्र-पद्मे च शार्ङ्गं बाणं सखड्गकम्।
पश्चिमे धर्म्म-गरुड़-धर्म्मपाल-सुमन्त्रकान् ॥

इत्युक्तक्रमादेकैकस्मिन् षट् षट् मन्त्रे पञ्चेति क्रमेण अस्यो-द्धारोऽन्यत्राप्युक्तः।

ओं नमो भगवते ब्रूयाच्चतुर्थ्या रघुनन्दनम्।
रक्षोघ्न विशदायेति मधुरादि समीपयेत् ॥
प्रमन्त्र-वदनायेति पश्चादमित-तेजसे।
बलाय पश्चाद्रामाय विष्णवे तदनन्तरम् ॥
प्रणवादि-नमोऽन्तोऽयं मालामनुरुदीरितः ॥ ८१ ॥

'सर्वात्मकम्' त्रैलोक्यमयं 'प्रागुक्तं' पूर्वाचार्य्यैरुक्तम्, 'अनेन' उक्तेन, 'धर्म्मादिकान्' धर्म्मार्थ काम-मोक्षान्, धर्म्म-ज्ञान-वैराग्यैश्वर्य्याणि वा, 'अपि' शब्दात् अणिमादि सिद्धिरपि ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

'ईश्वरेण' सर्वशक्तिमतापि उपदेशं विना 'दुर्गमम्' अगम्यम्। इति शब्दो यन्त्राभिधान-समाप्तौ ॥ ८४ ॥

भूतादिकं शोधयेद् द्वारपूजां
कृत्वा पद्माद्यासनस्थः प्रसन्नः ।
अर्च्चाविधावस्य पीठाधरोर्द्ध्वं
पार्श्वार्च्चनं मध्यपद्मार्च्चनञ्च ॥ ८५ ॥

भूतादिकमिति । 'भूतानि' पृथिव्यादीनि पञ्च ; आदिशब्दान्महदहङ्कारादि, तत् 'शोधयेत्' आत्मनि विलापयेत् । भूतशुद्धिः प्राणप्रतिष्ठाया मातृकान्यासस्य चोपलक्षणम् ; भूतशुद्धिप्राणप्रतिष्ठे मातृकान्यासञ्च कुर्य्यादित्यर्थः । तत् करणप्रकारस्तु,—

भूतशुद्धिं ततः कुर्य्यात्तत्प्रकारोऽधुनोच्यते ।
पादादिजानुपर्य्यन्तं चतुरस्रं सवज्रकम् ॥
लंयुतं पीतवर्णञ्च भुवः स्थानं विचिन्तयेत् ।
जानो रानाभि चन्द्रार्द्धनिभं रामेण लाञ्छितम् ॥
शुक्लवर्णं स्ववीजेन युतं ध्यायेदपां स्थलम् ।
नाभितः कण्ठपर्य्यन्तं त्रिकोणं रक्तवर्णकम् ॥
स्ववौजेन युतं ०००० वह्नेस्तु मण्डलम् ॥
कण्ठाद् भ्रूमध्य-पर्य्यन्तं क्षणं वायोस्तु मण्डलम ॥
षट्-कोणं विन्दुभिः षड्भिर्युतं वीजेन चिन्तयेत् ।
भ्रूमध्याद्-ब्रह्म-रन्ध्रान्तं वर्त्तुलं ध्वज-लाञ्छितम् ॥
धम्रवर्णं स्ववीजेन युक्तं ध्यायेन्नभस्तलम् ।
एवं ध्यात्वा पुनस्तानि भूतानि प्रविलापयेत् ॥
पृथ्वीमप्सु च ता वह्नौ वह्निं वायौ समीरणम् ।
प्रविलाप्य तथाकाशेऽप्याकाशं प्रकृतौ ततः ॥
अपर ब्रह्मरूपां तां मायाशक्तिं परात्मनि ।

इत्थं समस्तदेहादि-प्रपञ्चं परमात्मनि ॥
प्रविलाप्य पर ब्रह्मरूपस्तिष्ठेत् कियत्-क्षणम्।
पुनरुत्पादयेद्देहं पवित्रं परमात्मनः ॥
शब्दब्रह्मात्मिका जाता प्रकृतिः परमात्मनः।
अजायत जगद्धातुराकाशं ० ० ० ० ०।
नभसोऽभिन्न ० ० ० ०।
समीरणादभूद्वह्निर्वह्नेरापस्ततः ० ० ०।
स्वीयमेभ्योऽपि भूतेभ्यस्तेजो रूपं कलेवरम्।
देवताराधने योग्यमुत्पन्नमिति भावयेत्।
तस्मिन् देहे परात्मानं सर्वज्ञं सर्वशक्तिमत्।
समस्त-देवतारूपं सर्वमन्त्रमयं शुभम्।
आत्मरूपेण देहे स्वे बीजभावेन तिष्ठति।
इत्येषा भावना मुख्या भूतशुद्धिरितीरिता ॥
अथवान्य-प्रकारेण भूतशुद्धिर्विधीयते।
धर्म्मकन्द-समुद्भूतं जानता लं सुशोभनम्।
ऐश्वर्य्याष्टदलञ्चैव परं वैराग्य-कर्णिकम्।
स्वीयहृत् कमलं ध्यायेत् प्रणवेन विकाशितम्।
कृत्वा तत्कर्णिकासंस्थं प्रदीपकलिकाकृतिम्।
सुषुम्णा वर्त्मना तच्च परमात्मनि योजयेत्।
योगयुक्तेन विधिना सोऽहं मन्त्रेण साधकः।
तत्रैव सर्वतत्त्वानि विलीनानि विचिन्तयेत्।
पुरुषाभं ततः पापमनादिभव-सञ्चितम्।
ब्रह्महत्या शिरस्कञ्च स्वर्णस्तेयं भुजद्वयम्।
सुरापानहृदा युक्तं गुरुतल्प-कटिद्वयम्।
तत्संयोगि-पदद्वन्द्वमङ्ग-प्रत्यङ्ग-पातकम्।
उपपातक-रोमाणं रक्त-श्मश्रु-विलोचनम्।

खड्ग-चर्म्म-धरं कृष्णं कुक्षौ दक्षिणतः स्मरेत् ।
ततः संशोधयेद्धंसं पूरकादि-क्रमेण वै ।
विधाय प्राणसंरोधं वायुवीजेन वायुना ।
वह्निवीजेन तेनैव सन्दहेत् सकलां तनुम् ।
भस्म तद्घ्राणमार्गेण निर्गतं चिन्तयेत् सुधीः ।
ततो वमिति वीजेन प्लावयेत् सकलां तनुम् ।
सञ्जाते निर्म्मले देहे देवतोपासन-क्षमे ।
आत्मजीवादि-तत्त्वानि स्वस्थानं प्रापयेत्ततः ।
आत्मानं हृदयाम्भोजमानयेत् परमात्मनः ।
हंसमन्त्रेण विधिवदेवावश्यं विधीयते ।
भूतशुद्धि-विहीनेन कृता पूजाभिचारिका ।
विपरीतं फलं दद्यादभक्त्या पूजनं यथा ।
भूतशुद्धिं विधायेत्थं ततो वै स्थापयेदसून् ।
पाशाङ्कुशेन पुटितां शक्तिमादौ समुच्चरेत् ।
यकारादि-सकारान्तान् विन्दु-मस्तक-लाञ्छितान् ।
तदन्ते उद्धरेत् प्राज्ञो व्योममर्द्धेन्दु-संयुतम् ।
ततो हंस-परात्मानौ ततोऽमुष्य पदं वदेत् ।
प्राणा इति वदेत् पश्चादिह प्राणास्ततः परम् ।
अमुष्य जीव इह तु स्थितोऽमुष्य पदं ततः ।
सर्वेन्द्रियाण्यमुष्यान्ते वाङ्मनश्चक्षुरन्ततः ।
श्रोत्र-घ्राण-पदे प्राणा इहागत्य सुखं चिरम् ।
तिष्ठन्त्वग्निबधूः पूर्वं प्रत्यमुष्यपदं बुधः ।
पाशाद्यानि प्रयोज्येवं प्राणमन्त्रं समुद्धरेत् ।
ब्रह्मर्षिरस्यच्छन्दस्तु विराट् प्राणस्तु देवता ।
प्रणवोऽग्निर्वधूर्बीजं शक्तिरुक्ता मनीषिभिः ।
शिरो-वदन-हृदगुह्य-पाद-पृष्ठादि विन्यसेत् ।

अमुष्येति पदस्थाने साध्यनाम समुच्चरेत्।
विर्जपेत् साध्य-संस्पर्शं कृत्वा मन्त्रमुदारधीः।
एष प्राण-प्रतिष्ठायाः प्रकारः परिकीर्त्तितः।

आं पाशः, ह्रीं माया, क्रोम् अङ्कुशः। मातृकान्यासो यथा ऋष्यादिपूर्वः।

ऋषिर्ब्रह्मा समुद्दिष्टो गायत्री च्छन्द ईरितम्।
सरस्वती समाख्याता देवता देशिकोत्तमैः।
अक्षीव-ह्रस्व-दीर्घान्तर्गतैः षड्वर्गकैः क्रमात्।
षड़ङ्गानि विधेयानि जातियुक्तानि देशिकैः॥
पद्माश्लिपिभिर्विभक्त-मुख-दोः-पन्मध्य-वक्षस्थलां
भास्वन्मौलि-निबद्ध-चन्द्र-शकलामापीन-तुङ्गस्तनीम्।
मुद्रामक्षगुणं सुधाढ्य-कलशं विद्याञ्च हस्ताम्बुजै-
र्बिभ्राणां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवतां संश्रये॥
ललाट-मुख-हृत्ताक्षि-श्रुति-घ्राणेषु मस्तके।
ओष्ठ-दन्तोत्तमाङ्गास्ये दोः-पत्-सन्ध्यग्रकेषु च।
पार्श्वतः पृष्ठतो नाभौ जठरे हृदयेऽंसके।
ककुद्यंसे च हृत्पूर्वं पाणौ पादयुगे ततः।
जठराननयोर्न्यस्येन्मातृकार्णान् यथाक्रमात्॥ इति॥

द्वारपूजां कृत्वेति। सा यथा,—

देशिको विधिवत् स्नात्वा कृत्वा पूर्वाह्णिकाः क्रियाः।
यायादलङ्कृतो मौनी यागार्थं यागमण्डपम्॥
आचम्य विधिवत्तत्र सामान्यार्घ्यं विधाय च।
द्वारमस्त्राम्बुभिः प्रोक्ष्य द्वारपूजां समाचरेत्॥
ऊर्द्वोडुम्बरके विघ्नं महालक्ष्मीः सरस्वती।
ततो दक्षिण-शाखायां विघ्नक्षेत्र-समन्वितः॥
तयोः पार्श्वगते गङ्गा-यमुने पुष्पवारिभिः।

कृत्वा मृदु-श्लक्ष्ण-सतूलिकायां
रत्नासने देशिकस्चार्च्चयित्वा ।
शक्तिञ्चाधाराख्यकां कूर्म्म-नागौ
पृथिव्यञ्जे स्वासनाधः प्रकल्प्य ॥ ८६ ॥

देवल्यामर्च्चयेदस्त्रं प्रतिद्वारमिति क्रमात्" ॥ इति ॥ पद्माद्यासनस्थ इति । पद्मासनन्तु,—

"वामोरूपरि दक्षिणन्तु चरणं संस्थाप्य वामं तथा
याम्योरूपरि पश्चिमेन विधिना धृत्वा कराभ्यां दृढम् ।
अङ्गुष्ठौ हृदये निधाय चिबुकं नासाग्रमालोकयेत्
एतद्व्याधि-विघात-कारि यमिनां पद्मासनं प्रोच्यते"॥ इति

आदिशब्दात् स्वस्तिकादि । पूजाविधौ तु तन्निर्वाहार्थं-मङ्गुष्ठ बन्धनं हस्ताभ्यां न कर्त्तव्यम् । आदौ द्वारपूजां कृत्वा पद्मासने उपविश्य प्रसन्नचित्तो भूतशुद्ध्यादिकं कुर्य्यादित्य-न्वयः ।

अर्च्चाविधाविति । 'अस्य' रामस्य 'अर्च्चाविधौ' पूजाविधौ, पीठस्य अधरदेशार्च्चनम्, ऊर्द्ध देशार्च्चनम्, पार्श्वदेशार्चनं, मध्य-वर्त्तिनः पद्मस्य चार्चनं कृत्वा पीठस्याङ्गेषु धर्म्मादिकानर्चये-दिति सम्बन्धः ॥ ८५ ॥

रत्नबद्धे आसने 'मृदुः' कोमला, 'श्लक्ष्णा' मनोहरा, 'समाना' रत्नासनतुल्य-परिमाणा या तूलिका, तस्यां 'देशिकं' देशः उप-देशोऽस्यास्ति देशिकः अत इति ठन् । उपदेष्टा, तञ्च 'अर्च्च-यित्वा' सम्पूज्य । पीठाधर-भागादिषूक्तमर्चनं विधदयति, शक्ति-मिति । 'शक्तिञ्चाधाराख्यकाम्' आधारशक्तिं 'कूर्म्मः' कच्छपः

विघ्नं दुर्गां क्षेत्रपालञ्च वाणीं
वीजादिकांश्चाग्नि-देशादिकांश्च।
पीठस्याङ्घ्रिष्वेषु धर्म्मादिकांश्च
नञ्पूर्वां-स्तांस्तस्य दिक्ष्वर्च्चयेच्च ॥ ८७ ॥

'नागः' शेषः तौ च पृथिवीलक्षणे च 'अब्जे' कमले एताः स्वासनस्य देवताः, स्वासनस्य अधः प्रकल्प्य। तदुक्तम्,—

"आधारशक्तिं प्रजपेत् पङ्कजद्वयधारिणीम्।
मूर्ध्नि तस्याः समासीनं कूर्म्मं नीलाभमर्चयेत्।
ऊर्द्ध्वं ब्रह्म शिलासीनमनन्तं कुन्द-सन्निभम्।
यजीश्वरधरं मूर्ध्नि धारयन्तं वसुन्धराम्।
तमाल-श्यामलां तस्मिन् नीलेन्दीवर-धारिणीम्।
अभ्यर्चयेदसुमतीं स्फुरत्सागर-मेखलाम्।
तस्यां रत्नमयं द्वीपं तस्मिंश्च मणिमण्डपम्" ॥ इति।

एवं मण्डपान्तं पूजयित्वा मण्डपं प्रविशेत्। द्वारे विं विघ्नाय नमः, दुं दुर्गायै नमः, क्षं क्षेत्रपालाय नमः, वां वाण्यै नमः, इति वीजादिकान् यथास्थानमभ्यर्च्च 'अग्नि-देशादिकान्' धर्म्मादीन्; तदुक्तम्,—

"यजेत् कल्पतरूंस्तस्मिन् साधकाभीष्ट-सिद्धिदान्।
अधस्तात् पूजयेत्तेषां वेदिकां मण्डलोज्ज्वलाम्।
पश्चादभ्यर्चयेत्तस्यां पीठं धर्म्मादिभिः पुनः।
रक्त-श्याम-हरिद्रेन्द्र-नीलाभान् पाद-रूपिणः।
वृष-केशरि-भूतेभरूपान् धर्म्मादिकान् यजेत्।
गात्रेषु पूजयेत्तांस्तु नञ्पूर्वकाननुक्रमात्।
आग्नेयादिषु कोणेषु दिक्षु चाद्याम्बुजं यजेत्" ॥ इति।

मध्ये क्रमादर्क-विध्वग्नि-तेजां-
स्युपर्य्युपर्य्युत्तमैरर्च्चितानि ।
रजः सत्वं तम एतानि वृत्त-
त्रयं वीजाढ्यं क्रमाद्भावयेच्च ॥ ८८ ॥
आशा-व्याशास्वप्यथात्मानमन्तः
आत्मानञ्च परमात्मानमन्तः ।
ज्ञानात्मानञ्चार्च्चयेत्तस्य दिक्षु
माया-विद्ये ये कला पारतत्वे ॥ ८९ ॥

'अङ्घ्रिषु' पादेषु 'तज्पूर्वान्' धर्म्मादिकान् 'तस्य' पीठस्य 'दिक्षु' पूर्वादिषु ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

मध्ये इति । सूर्य्येन्द्वग्नयः क्रमेण पूज्याः, यत् 'वृत्तत्रयं' तत् रजः सत्वं तमः एतानि यानि गुणरूपाणि तज्ज्ञातव्यम् 'वीजाढ्यं' कलिकारूपं 'क्रमात्' अनुक्रमेण 'भावयेत्' पूजयेत् ॥ ८८ ॥

आशेति । 'आशा-व्याशासु' दिक्षु-विदिक्षु च अष्टौ पद्म-पत्राणि पूजयेदिति शेषः । अथेति । 'आत्मानं' लिङ्गम् 'अन्त-रात्मानं' जीवं 'परमात्मानम्' ईश्वरं 'ज्ञानात्मानं' ब्रह्म विन्दु-नाद-शक्तिशान्तात्मकान् एतान् 'अन्तः' मध्ये अर्च्चयेत् । माया, विद्या, कला, पारतत्वं' परमं तत्वञ्च, एतानि चत्वारि तत्वानि दिक्षु पूज्यानि । तदुक्तम्,—

"आनन्दकन्दं प्रथमं संविन्नालमनन्तरम् ।
सर्वतत्वात्मकं पद्ममभ्यर्च्च्य तदनन्तरम् ॥
मन्त्री प्रकृति-पत्राणि विकारमय-केशरान् ।

सम्पूजयेद्विमलादीश्च शक्तीरभ्यर्च्चयेद्देवमावाहयेच्च ।

पञ्चाशद्वर्ण-बीजाढ्यां कर्णिकां पूजयेत्ततः ॥
कलाभिः पूजयेत् सार्द्धं तस्यां सूर्य्येन्दुपावकान् ।
प्रणवस्य त्रिभिर्मन्त्रैरथ सत्त्वादिकान् गुणान् ॥
आत्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमर्च्चयेत् ।
ज्ञानात्मानञ्च विधिवत् पीठं मन्त्रावसानिकम्" ॥ इति।

तत्त्वपूजायां, मां मायातत्त्वाय नमः, विं विद्यातत्त्वाय नमः, कं कलातत्त्वाय नमः, पं परतत्त्वाय नमः इति प्रयोगः ॥ ८६ ॥

विमलादीश्चेति। 'विमला' उत्कर्षिणी ज्ञानक्रियायोगेति शक्तयः,

"प्रह्वी सत्या यथेशानानुग्रहा नवमी मता"।

इत्यासनस्थानमुक्तम्।

"पीठशक्ति-केशरेषु मध्ये च सवराभया"।

इति पीठमन्त्रो नारायणीये उक्तः।

देवमावाहयेच्चेति, मूलमन्त्रेण आहूतो भव इत्याद्युक्ता-वाहनादिमुद्राः प्रदर्शयेत्। ता यथा,—

"आवाहनादिका मुद्रा नव साधारणी मताः।
तथा षड़ङ्गमुद्राश्च सर्वमन्त्रेषु योजयेत् ॥
हस्ताभ्यामञ्जलिं बद्ध्वानामिका-मूलपर्वणोः।
अङ्गुष्ठौ निक्षिपेत् सेयं मुद्रा त्वावाहनी स्मृता ॥ १ ॥
अधोमुखौ त्वियं चेत्स्यात् स्थापनी मुद्रिका स्मृता ॥ २ ॥
उच्छ्रिताङ्गुष्ठ मुष्योस्तु संयोगात् सन्निधापनी ॥ ३ ॥
अन्तः प्रवेशिताङ्गुष्ठा सैव संरोधिनी मता ॥ ४ ॥

अङ्गव्यूहानि जलाद्यैश्च पूज्य
धृष्ट्यादिकैर्लोकपालैस्तदस्त्रैः ॥ ९० ॥

उत्तानमुष्टि-युगला सम्मुखीकरणी मता ॥ ५ ॥
देवताङ्गे षड़ङ्गानां न्यासः स्यात् सकलीकृतिः ॥ ६ ॥
सव्यहस्ताकृता मुष्टिदीर्घाधो-मुखतर्जनी ।
अवगुण्ठनमुद्रेयमभितो भ्रामिता सती ॥ ७ ॥
अन्योऽन्याभिमुखाश्लिष्ट-कनिष्ठानामिका पुनः ।
तथैव तर्जनीमध्या धेनुमुद्रा समीरिता ।
अमृतीकरणं कुर्य्यात् तया साधक-सत्तमः ॥ ८ ॥
अन्योऽन्य-ग्रथिताङ्गुष्ठा प्रसारित-पराङ्गुली ।
महामुद्रेयमाख्याता परमीकरणे बुधैः ।
प्रयोजयेदिमा मुद्रा देवताह्वान-कर्म्मणि" ॥ ९ ॥ इति ।

अङ्गव्यूहानीति । 'अङ्गव्यूहानि' हृदयादीनि 'जलाद्यैः' उदकदानाद्यैः पाद्यादिभिः सम्पूज्येत्यर्थः । अङ्गव्यूहानिलजाद्यैरिति पाठे, अङ्गव्यूहैः 'अनिलजाद्यैः' हनुमदाद्यैश्च साकं देवं पूज्येत्यन्वयः । अङ्गव्यूहानलाद्यैरिति तु युक्तः पाठः । 'नलाद्यैः' नीलाद्यैः षोड़शभिः सहेत्यर्थः । तेषां स्थानानि "आग्नेयादिषु कोणेषु हृदयादीनि पूजयेत् । नेत्रमग्रे दिशास्वस्त्रम्" इति ।

अङ्गमुद्रा यथा—

"अङ्गन्यासस्य या मुद्रास्तासां लक्षणमुच्यते ।
अनङ्गुष्ठा ऋजवो हस्तशाखा भवेन्मुद्रा हृदये शिरस्यपि ।
अधोऽङ्गुष्ठा खलु मुष्टिः शिखायां करद्वन्द्वाङ्गुलयो वर्म्मणि स्युः ॥
नाराचमष्टाङ्गुलवृत्ताहयुग्मकाङ्गुष्ठ-तर्जन्युदितो ध्वनिस्तु ।
[illegible]विष्वग्निषिक्तः कथितास्त्रदा यत्राक्षिणी तर्जनिमध्यमे स्तु ।

वशिष्ठाद्यैर्मुनिभिर्नीलमुख्यैः
आराधयेद्राघवं चन्दनाद्यैः।
मुख्योपहारैर्विविधैश्च पूज्य
तस्मै जपादींश्च समर्प्य सम्यक् ॥ ९१ ॥

नेत्रवयं तत्र भवेदनामा षड़ङ्गमुद्राः कथिता यथावत्" ॥ इति।
इष्ट्यादिकैरिति। इष्ट्यादीनन्ये पठन्ति। तथा हि,—

पूजयेद्वैष्णवे पीठे मूर्त्तिं मूलेन कल्पयेत्।
ओं सीतायै दिगन्तेन सीतां पार्श्वगतां यजेत् ॥
अग्रे पार्श्वद्वये शार्ङ्ग-शरानङ्गानि तद्बहिः।
हनूमन्तं ससुग्रीवं भरतं सविभीषणम्।
लक्ष्मणाङ्गद-शत्रुघ्नान् जाम्बवन्तं दलेष्विमान्।
वाचयन्तं हनूमन्तमग्रतो धृतपुस्तकम् ॥
यजेद्भरत-शत्रुघ्नौ पार्श्वयोर्धृतचामरौ।
धृतातपत्रं हस्ताभ्यां लक्ष्मणं पश्चिमे यजेत् ॥
सृष्टिं जयन्तं विजयं सुराष्ट्रं राष्ट्रवर्द्धनम्।
अकोपं धर्म्मपालाख्यं सुमन्त्रञ्च दलाग्रतः ॥
सर्वाभरण-सम्पन्नाल्लोकेशानर्च्चयेत्ततः।
तदस्त्राणि ततो वाह्ये वज्रादीनि च पूजयेत्" ॥ इति। ९०

वशिष्ठाद्यैरिति। वशिष्ठ-वामदेव-जाबाल-गोतम-भरद्वाज-कौशिक-वाल्मीकि-नारद-सनक-सनन्दन-सनातन-सनत्कुमारान् द्वादश कमण्डलुधरान् सर्वान् मन्त्रमुच्चरतो मुनीन् द्वादशाग्रे अर्च्चयेत् पूर्वदिक्-क्रमेण च तत्परान्। नीलमुख्यैरिति। नील-सुषेण-मैन्द-शरभ-द्विविद-धनद-गवाक्ष-किरीट-कुण्डल-श्रीवत्स-कौस्तुभ-शङ्ख-चक्र-गदा-पद्मानि षोड़शाग्रे अर्च्चयेत्

एवम्भूतं जगदाधारभूतं
रामं वन्दे सच्चिदानन्दरूपम् ।
गदादि-शङ्ख-धरं भवारिं
स यो ध्यायेन्मोक्षमाप्नोति सर्वतः ॥ ९२॥
विश्वव्यापी राघवोऽथो तदानीम्
अन्तर्धे शङ्ख-चक्रे गदाब्जे ।
धृत्वा रमासहितः सावृतश्च
ससपत्नजः सानुजः सर्वलोकी ॥ ९३ ॥
तद्भक्ता ये लब्धकामांश्च भुक्त्वा
तथा पदं परमं यान्ति ते च ।

पूर्वदिक्क्रमेण कृताञ्जलौन् । 'चन्दनाद्यैः' सुगन्धिभिः । जपादीनिति । आदिशब्देन उपचाराः । जपसमर्पणे मन्त्रः,—

"गुह्याति-गुह्य-गोप्ता त्वं गृहाणास्मत्कृतं जपम् ।
सिद्धिर्भवतु मे देव ! त्वत्प्रसादात्त्वयि स्थिताः" ॥ इति ।

'सर्वतः' सर्वस्मात् बन्धनात् । सर्वः इति तु युक्तः पाठः

॥ ९१ ॥ ९२ ॥

राघवः, अथो, तदादनीम्, इति पदच्छेदः । 'अन्तर्धे' लोकादृश्यो बभूव, न तु देहधर्म्मं गतः, रामायणेऽपि तेनैव रूपेण ब्रह्मलोके गमनमुक्तम् । 'सावृतः' आवरणैः परिवारैः सहितः, 'ससपत्नजः' सपत्नजेन वैरिसन्तानेनापि सहितः, समदर्शित्वात् 'सर्वलोकी' सर्वदर्शी ॥ ९३ ॥

ये तद्भक्ताः, ते कामान् लभन्ते, लब्धांश्च कामान् भुक्त्वा परमं पदं यान्ति ।

इमा ऋचः सर्वकामार्थदाश्च
ये ते पठन्त्यमला यान्ति मोक्षम्।
ये ते पठन्त्यमला यान्ति मोक्षम् ॥ इति ॥ ६४ ॥ १०

इत्यथर्ववेदे रामपूर्व-तापनीयोपनिषत् समाप्ता ॥ २२ ॥

उपनिषत् पाठे फलमाह, इमा इति। द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था। दशावरण-पूजा गण-संहितायामुक्ता,—

"षट्कोणे प्रथमा वृत्तिः स्यादङ्गैरन्विताः क्रमात्।
द्वितीयाद्यादिकैः प्रोक्ता देवैरष्टाब्जमूलके" ॥ इति।

तथा, आत्मा १। निवृत्तिः २। अन्तरात्मा ३। प्रतिष्ठा ४। परमात्मा ५। विद्या ६। ज्ञानात्मा ७। शान्तिः ८। इत्यादयः।

"तृतीया वासुदेवाद्यैरष्टपत्रे तथैव च।
चतुर्थी वायुपुत्राद्यैः पत्रान्ते पूर्वतः क्रमात् ॥
धृत्याद्यैः पञ्चमी वृत्तिर्द्वितीयाष्टदले तथा।
षष्ठी द्वादश-पत्रेषु नारदाद्यैर्महर्षिभिः ॥
सप्तमी षाड़शाब्जे स्यान्नीलाद्यैः कपिपुङ्गवैः।
ध्रुवाद्यैरष्टमी ज्ञेया द्वात्रिंशद्दलपद्मके ॥
इन्द्राद्या भूगृहे चाद्या नवमावरणं भवत्।
तदस्त्रैर्वज्रशक्त्याद्यैर्दशमावरणं शुभम्।
दशावरण-पूजेयं कर्त्तव्या साधकोत्तमैः" ॥ इति।

पूजायन्त्रे चैतान्यावरणानि, अस्य धारण-यन्त्रादयं विशेषः। अत्र हि षट्कोणादि-भूपुरान्ते देवरूपाणि भवन्ति। धारण-यन्त्रे तु मन्त्रवर्णा इति, आवरणक्रमोऽप्ययमेव श्रुतौ द्रष्टव्यः, पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वात्।

रामोत्तरतापनीयोपनिषत् ।

ओँ बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यम् । यदनु कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् । अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् । तस्माद् यत्र क्वचन गच्छति, तदेव मन्येतेति ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्ट-पद-वाक्यानां रामपूर्वस्य दीपिका ॥

इति रामपूर्वतापनीयोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ २२ ॥

ओं रामोत्तर-तापनीयं स्वरूप-महिमोक्तये ।
रामचन्द्रस्य षट्त्रिंशं खण्ड-पञ्चक-मण्डितम् ॥ १ ॥

ऋषि-संवादेन रामचन्द्रस्य मन्त्रतोऽर्थतश्च महिमानं स्वरूपञ्च प्रकाशयितुमादौ क्षेत्रोत्तमं विविनक्ति, बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यमिति । यत् क्षेत्रम् 'अनु' हीनं कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रादपि यन्महिम्ना अधिकं, कुरुक्षेत्रं हि 'कुरोः' ब्रह्मणो वरदानात् क्षेत्रोत्तमं प्रसिद्धं, तत्तु यतो हीनमित्यर्थः । हीने द्योत्ये अनुः कर्मप्रवचनीयम्, तद्योगे यदिति द्वितीया । तथा देवानामपि देवपूजास्थानं, तथा सर्वेषां प्राणिनां ब्रह्मलोकतुल्यं, तत् वाक्पतिः याज्ञवल्क्यापत्यं प्रति 'उवाच' तन्नामतो विशदतश्च दर्शयेति पप्रच्छेत्यर्थः । याज्ञवल्क्यस्तु उत्तरयन् तावत्तन्नामतो निर्दिशति, अविमुक्तं वै इति । 'अविमुक्तम्' ईश्वरेणापरित्यक्तम् अविमुक्तं वाराणसीक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं, कुरु इति

इदं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्। अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे, येनासावमृती भूत्वा मोक्षी भवति। तस्मादविमुक्तमेव निषेवेत, अविमुक्तं न विमुञ्चेदेवमेवैतद् याज्ञवल्क्याः॥

प्रथमः खण्ड॥ १॥

देवैः प्रार्थितेन शिवेन कृतत्वात् कुरुक्षेत्रम्। तथा देवानामित्यादि विशेषणद्वयम् उत्तरेऽप्यनूदितम्। देशान्तरं तद्दृष्ट्योपास्यमित्याह, तस्मादिति। 'तदेव' अविमुक्तमेव 'मन्येत' जानीयात्।

तस्य मननोल्लेखमाह, इदं वा इति। 'इदं' यत्र वयं विचराम:, तदेव विशेषण-द्वय-युक्तमविमुक्तमिति मन्येतेत्यन्वयः। एवं कृते सति अविमुक्त-निवासफलं भवतीति भावः। नन्वन्येभ्यः क्षेत्रेभ्यः को विशेषः? अत्राह, अत्र हीति। 'जन्तोः' प्राणिमात्रस्य न मनुष्यस्यैव 'तारकं' षड़क्षरं बीजं वा। तस्य किं फलम्? अत आह, येनेति। 'अमृतीभूत्वा' ब्रह्मीभूय मोक्षी भवति, मोक्षोऽस्यास्तीतिः; बन्धाद्रहितो भवति। कर्त्तव्यमाह, तस्मादिति। निषेवणं चिन्तनादि। देशान्तरस्थस्यापि सम्भवतीत्यत उक्तं न विमुञ्चेदिति। 'एवमेवैतत्' भवदुक्तं याज्ञवल्क्येति आह बृहस्पतिः; याज्ञवल्क्येनोक्तमर्थं श्लोकतवान्। 'एवमेष भगवन्' इति पाठे, हे भगवन्! 'एषः'

अथ हैनं भरद्वाजः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यम्, किं तारकं ? किं तरतीति ? । स होवाच याज्ञवल्क्यः, तारकं विन्दुपूर्वकं दीर्घानलं पुनर्माय नमः, चन्द्राय नमः, भद्राय नमः, इति । ओं तत् ब्रह्मात्मकाः सच्चिदानन्दाख्या इत्युपासितव्यम् ।

भवदुक्तोऽर्थः एवं, नान्यथा, इति याज्ञवल्क्यं श्रोता बृहस्पतिराह इत्यर्थः ॥ १ ॥

एवं बृहस्पति-प्रोक्तार्थतत्त्वं याज्ञवल्क्यं प्रश्नस्वरूपम् आह, किं तारकमिति । ननु तरणक्रिया कर्म्म प्रसिद्धमेव इत्याशङ्क्य प्रश्नस्य विशेषतामाह, किं तरतीति । यत् 'तरति' संसारं तारयति, तस्य किं स्वरूपमित्यर्थः । तरतिरन्तर्भूतण्यर्थः । यद्वा कर्म्मप्रश्नोऽयं, यस्य गर्भेत्याद्युत्तरं भावि, उत्तरमाह, स इति ॥ 'दीर्घानलं' दीर्घे आकारे आरूढः 'अनलः' रेफः यस्मिन् तत्, तच्च 'विन्दुपूर्वकं' विन्दोः पूर्वमेव पूर्वकं रा सिद्धम् । दीर्घानलं रा इति । पुनर्माय नमः इति स्वरूपम् । चन्द्राय नमः, भद्राय नमः इति द्वौ मन्त्रौ पृथक् । तदुक्तम्,—

"रामेति रामभद्रेति रामचन्द्रेति वा स्मरन् ।
नरो न लिप्यते पापैर्भुक्तिं मुक्तिञ्च विन्दति" ॥ इति ।

ओं रूपाः तद्रूपाः ब्रह्मरूपाः, तथा सदाख्याश्चिदाख्या आनन्दाख्याश्चेत्येवमेता रामाद्याख्या उपासितव्याः । तदुक्तं गीतायाम्,—

"ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रैविधः स्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा" ॥ इति ।

अकारः प्रथमाक्षरो भवति, उकारो द्वितीयाक्षरो भवति, मकारस्तृतीयाक्षरो भवति, अर्द्धमात्रश्चतुर्थाक्षरो भवति, विन्दुः पञ्चमाक्षरो भवति, नादः षष्ठाक्षरो भवति, तारकत्वात्तारको भवति ; तदेव तारकं ब्रह्म त्वं विद्धि, तदेवोपास्यमिति ज्ञेयम् ; गर्भ-जन्म-जरा-मरण-संसार-महाभयात् सन्तारयतीति ; तस्मादुच्यते तारकमिति ।

य एतत्तारकं ब्राह्मणो नित्यमधीते, स सर्वं पाप्मानं तरति, स मृत्युं तरति, स ब्रह्महत्यां तरति, स भ्रूणहत्यां तरति, स वीरहत्यां तरति, स सर्वहत्यां तरति, स संसारं तरति, स सर्वं तरति, सोऽविमुक्तमाश्रितो भवति, स महान् भवति, सोऽमृतत्वञ्च गच्छतीति ।

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

ओङ्कारात्मिका रामाद्याख्या इत्युक्तम् : तेन रामादीनां तारकत्व-मुपपादयितु-मोङ्कारस्य तारकत्वमुपपादयति, अकार इत्यादिना । अकारादयस्त्रयो मूर्त्ताः, अर्द्धमात्रादयस्त्रयोऽमूर्त्ताः, नादात् परे शक्तिमान्नाख्ये अप्यवस्थे वेदितव्ये । 'तदेवं' रां वीजमेव प्रणवात्मकत्वाद् ब्रह्मणो वाचकम्, 'अविमुक्तं' वाराणसीक्षेत्रम्, यत्र तत्र स्थितो वाराणस्यामेव स्थितो भवति,

अथैते श्लोका भवन्ति ;

अकाराक्षर-सम्भूतः सौमित्रिर्विश्वभावनः ।
उकाराक्षर-सम्भूतः शत्रुघ्नस्तैजसात्मकः ॥ १ ॥
प्रज्ञात्मकस्तु भरतो मकाराक्षर-सम्भवः ।
अर्द्धमात्रात्मको रामो ब्रह्मानन्दैक-विग्रहः ॥ २ ॥
श्रीराम-सान्निध्य-वशाज्जगदानन्द-दायिनौ ।
उत्पत्ति-स्थिति-संहार-कारिणौ सर्वदेहिनाम् ॥३॥
सा सीता भवति ज्ञेया मूलप्रकृति-सञ्ज्ञिता ।
प्रणवत्वात् प्रकृतिरिति वदन्ति ब्रह्मवादिनः । इति ४

यत्र तत्र मृतो वाराणस्यामेव मृतो भवतीत्यर्थः । आश्रितो भवतीत्यस्यानन्तरं स महान् भवतीति कैश्चित् पठ्यते ; तेन भुक्तिरुक्ता, अमृतत्वञ्चेति मुक्तिरुक्ता ॥ २ ॥

प्रणव-षड़क्षराणां क्रमेणार्थानाह मन्त्रैः, अथैते इत्यादिना। 'विश्वभावनः' विश्वाभिधानः जाग्रदभिमानी सङ्कर्षणः 'तैजसात्मकः' स्वप्नाभिमानी प्रद्युम्नः 'प्रज्ञात्मकः' सुषुप्त्यभिमानी अनिरुद्धः रामः ॥ १ ॥ २ ॥

तुरीयावस्थं ब्रह्मक्षणाख्यं विन्दर्थमाह, श्रीरामेति । आनन्दस्य ब्रह्मांशत्वात् केवलया प्रकृत्या स दातुमशक्यः, कार्य्यकर्तृ-विन्दंश-वाच्या कार्य्योन्मुखी नादांशवाच्या सा रुक्मिणी । सीतायाः शक्ति-शान्ताख्ये अप्यवस्थे आह, प्रणवत्वादिति । वाच्य-वाचकभावं त्यक्त्वा प्रणवेन यदाऽभेदं गता, तदा प्रकृतिरिति वदन्ति 'ब्रह्मवादिनः' ज्ञानिनः । इति शब्दः श्लोकसमाप्त्यर्थः ॥ २ ॥ ४ ॥

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं, भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव। यच्चान्यत्त्रिकालातीतं, तदप्योङ्कार एव। सर्वं ह्येतद्ब्रह्म, अयमात्मा ब्रह्म, सोऽयमात्मा चतुष्पाज्जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः, स्थूलभुग्-वैश्वानरः प्रथमः पादः।

स्वप्नस्थानेऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोन-विंशति-मुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः।

यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते, न कञ्चन स्वप्नं पश्यति, तत् सुषुप्तं, सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः।

एष सर्वेश्वरः, एष सर्वज्ञः, एषोऽन्तर्यामी, एष योनिः, सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानां, नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न घनप्रज्ञं न प्रज्ञानमदृष्ट-मव्यवहार्य्य-मग्राह्य-मलक्षण-मलिङ्ग-मचिन्त्य-मव्यपदेश्य-मेकात्म-प्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते।

'त्रिकालातीतम्' आत्मस्वरूपम्। ननु कथमेकस्य मूर्त्तामूर्त्तरूपता? विरोधात्; अत आह, सर्वं ह्येतद् ब्रह्मेति।

स आत्मा स विज्ञेयः सदोज्ज्वलोऽविद्या-तत् कार्य्यहीनः स आत्मा बन्धहरः सर्वदा द्वैत-रहितः आनन्दरूपः सर्वाधिष्ठानः सन्मात्रो निरस्ताविद्या-तमोमोहोऽहमेवेति सम्भाव्योऽह-मित्यों तत् सत् यत् परं ब्रह्म रामचन्द्रः ।

चिदात्मकः सोऽहमों तद्रामभद्रः परं ज्योतीरसोऽहमित्यात्मानमादाय मनसा ब्रह्मणै-कीकुर्य्यात् । सदा रामोऽहमित्येतत् तत्त्वतः प्रवदन्ति ; येन ते संसारिणो नूनं राम एव, न

मायिकत्वात् मूर्त्तस्य न विरोध इति भावः । ननु तथापि जीवस्य ब्रह्मणो भेदे कथमैक्यसिद्धिरित्यत आह, अयमात्मा ब्रह्मेति । योऽयम् 'आत्मा' जीवः प्रसिद्धः, सोऽपि ब्रह्मैव, तस्य आत्मनो ब्रह्मणः ओङ्कार-वाच्यस्य रामस्यैकात्मत्वे कथं भेद-व्यवहारः ? इत्याशङ्क्योपाधि-भेदादित्याह, सोऽयमिति । चतुर्थं मन्यन्ते इत्यन्तो ग्रन्थो माण्डूक्ये नारसिंहे च व्याख्यातः । स आत्मेत्यादिः स्पष्टः । 'अहमित्यों तत्सदिति' एतच्छब्द-चतुष्टयवाच्यं यत् परं ब्रह्म, स रामचन्द्रः ।

स किं भूतात्मकः ? न इत्याह, चिदात्मक इति । ज्ञानैक-विग्रहः, सोऽहमिति, 'सः' प्रसिद्धः अमुकपुत्रोऽमुकनामा अह-मस्य । स मनुष्यादिरूपो न, किन्तु ओङ्काररूपः तद्रूपः परं ज्योतीरूपः, इत्येवमात्मानं प्रसिद्धमादाय तत्त्वमस्यादि व्याख्यानन्यायेन 'मनसा' करणेन 'ब्रह्मणा' अविकृतेन सहै-

संशयः, इत्युपनिषत्, य एवं वेद, स मुक्तो भवतीति याज्ञवल्क्यः।

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ, याज्ञवल्क्य! य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा, तं कथमहं जानीयामिति। स होवाच याज्ञवल्क्यः। सोऽविमुक्त उपास्यः, य एषोऽक्षरोऽनन्तोऽव्यक्तः परिपूर्णानन्दैकरसश्चिदात्मा, योऽयमनन्तोऽव्यक्त आत्मा, सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति। सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठितः? इति। वरणायां नाश्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति। का वै वरणा? का च नाशी? इति। सर्वानिन्द्रियकृतान् दोषान् वारयतीति, तेन वरणा भवतीति। सर्वानिन्द्रिय-कृतान् पापान् नाशयतीति, तेन नाशी भवतीति।

कौकुर्य्यात्। एकीकरणे फलमाह, सदेति। 'उपनिषत्' परमार्थज्ञानं याज्ञवल्क्यः आह भरद्वाजं प्रतीति शेषः ॥ ३ ॥

अविमुक्ताधिष्ठान-पुरुष-स्वरूपमाह, य एष इति। 'अव्यक्तः' इन्द्रियाग्राह्यः। अविमुक्ते किमित्युपास्यः? इत्यत उक्तम् अविमुक्ते प्रतिष्ठित इति। नन्वविमुक्तो देशो न ज्ञायते; अतः पृच्छति, स इति। 'वरणायां' वरण-नामिकायां नद्यां, 'नाश्यां' नाशी-नामिकायाञ्च, मध्ये यो देशः प्रतिष्ठा-प्रसिद्धः, तत्र प्रतिष्ठितोऽविमुक्तः। प्रवृत्ति-निमित्तं पृच्छति, का वै

कतमच्चास्य स्थानं भवति ?। भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः सन्धिः, स एव द्यौर्लोकस्य परस्य च सन्धिर्भवति, एतद्वै सन्धिं सन्ध्या ब्रह्मविद् उपासत इति। सोऽविमुक्त उपास्य इति। सोऽविमुक्तं ज्ञानमाचष्टे, यो वै तदेवं वेदेति। अथ तं प्रत्युवाच स्वयमेव याज्ञवल्क्यः।

वरणा इति। उत्तरमाह, सर्वानिति। यत्र स्नाताः पापदोष-रहिता भवन्ति। तदुक्तम्,—

"असी-वरणयोर्मध्ये पञ्चक्रोशं महत्तरम्।
अमरा मरणमिच्छन्ति का कथा इतरे जनाः" ॥ इति।

स्कान्दे वाह्यस्य प्रसिद्धैव ज्ञातत्वादान्तराभिप्रायेण पृच्छति कतमच्चेति। 'अस्य' अविमुक्तस्य। भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः सन्धिः कूर्पस्थानमित्यर्थः; तत्र हि इड़ा-पिङ्गले सङ्गते। सन्धिशब्दस्य निमित्तान्तरमाह, स एष इति। द्यौरिति प्रसिद्धस्य लोकस्य परस्य दिवो ज्योतिषश्च 'एतत्' वस्तु-सन्धिरूपं 'ब्रह्मविदः' योगिनः सन्ध्येत्युपासते, सोऽविमुक्तः सन्धिधिया उपास्य इत्यर्थः। इति शब्दो वाक्यसमाप्तौ। स रामः परमात्मा अविमुक्त-क्षेत्रे उपास्य इति विधिफलमाह, स इति। 'अविमुक्तं ज्ञानम्' अविमुक्त-प्रदेशे ध्यानबलेन यत् प्राप्तम्। यद्वा 'अविमुक्तम्' अत्यक्तं नित्यं 'ज्ञानं' ब्रह्मास्त्रं यत्, तत् 'आचष्टे' कथयति। 'यः' पुमान् 'वै' निश्चितं 'तत्' अविमुक्तं स्थानम् उक्तप्रकारं 'वेद' जानाति।

अथेति। 'तम्' ऋषिं प्रति याज्ञवल्क्यः कथान्तरमुवाच,

श्रीरामस्य मनुं काश्यां जजाप वृषभध्वजः ।
मन्वन्तर-सहस्रैस्तु जपहोमार्च्चनादिभिः ॥ ५ ॥
ततः प्रसन्नो भगवान् श्रीरामः प्राह शङ्करम् ।
वृणीष्व यदभीष्टं तद्दास्यामि परमेश्वरः ॥६॥इति॥
अतः सत्यानन्द-चिदात्मा श्रीराममीश्वरः पप्रच्छ ।
मणिकर्ण्यां वा मत्क्षेत्रे गङ्गायां वा तटे पुनः ।
म्रियते देहि तज्जन्तोर्मुक्तिं नातो वरान्तरम् ॥७इति

अथ सहोवाच श्रीरामः ।

क्षेत्रेऽत्र तव देवेश ! यत्र कुत्रापि वा मृताः ।
क्रिमि-कीटादयोऽप्याशु मुक्ताः सन्तु न चान्यथा ॥८

श्रीरामस्येति । वृषभध्वजः काश्यां श्रीरामस्य 'मनुं' मन्त्रं जजाप । ततः श्रीरामः प्राह, अहं परमेश्वरः, यदभीष्टं' तत् दास्यामि । 'इति' वाक्यसमाप्तौ ।

अतः परं श्रीराममीश्वरः 'पप्रच्छ' ययाचे इति । सत्यानन्दचिदात्मेति द्वितीयार्थे प्रथमा, सत्यानन्द-चिदात्मानं श्रीरामम् ईश्वरः पप्रच्छ इति । अस्य स्थाने सहोवाचेति क्वचित् पाठः ।

'मणिकर्ण्यां' मणिकर्णिकायां, 'मत्क्षेत्रे' काश्यां यो म्रियते, तज्जन्तोर्मुक्तिं देहि ; अतः परं वरान्तरं न प्रार्थनीयम् ।

[illegible] क्षेत्रमपि तुभ्यं मया दत्तमिति भावः । क्रमेरिच्चोपधाया [illegible] इन् । 'क्रिमिः' क्रमचारी पिपीलि-

अविमुक्ते तव क्षेत्रे सर्वेषां मुक्ति-सिद्धये ।
अहं सन्निहितस्तत्र पाषाण-प्रतिमादिषु ॥ ९ ॥
क्षेत्रेऽस्मिन् योऽर्च्चयेद्भक्त्या मन्त्रेणानेन मां शिव ! ।
ब्रह्महत्यादि-पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥१०॥
त्वत्तो वा ब्रह्मणो वापि ये लभन्ते षडक्षरम् ।
जीवन्तो मन्त्रसिद्धाः स्युर्मुक्ता मां प्राप्नुवन्ति ते॥११॥
मुमूर्षोर्दक्षिणे कर्णे यस्य कस्यापि वा स्वयम् ।
उपदेक्ष्यसि मन्मन्त्रं स मुक्तो भविता शिव! १२॥ इति

श्रीरामचन्द्रेणोक्तं योऽविमुक्तं पश्यति, स जन्मान्तरितान् दोषान् नाशयतीति ।

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ हैनं भरद्वाजो याज्ञवल्क्यमुवाच । अथ कैर्मन्त्रस्तुतः श्रीरामः प्रीतो भवति, स्वात्मानं

क्वादिः । कीट बन्ध-वर्णयोः, कीटति बध्नातीति । 'कीटः' लूतादिः । न चान्यथा इति महाक्यशेषः । 'अनेन' षड़क्षरेण । 'मा शुचः' प्राणिदुःखेन शोकं मा कृथाः । 'मुक्ताः' त्यक्तदेहाः । 'यस्य कस्यापि' पशु-पक्षि-मृगादेरपि । 'जन्मान्तरितानिति' अन्यजन्मार्जितानपि दोषान् 'नाशयति' क्षिनत्ति । तेन वरेणेति क्वचित् पाठः, श्रीराम-दत्तेन वरेण । इति शब्दः खण्डसमाप्तौ । इदं वाराणसी शब्दस्य व्युत्पत्त्यक्षरम्, वरेण नाशयति दोषान् वाराणसीति ॥ ४ ॥

श्रीरामेणेति, यद्यपि शङ्करः प्रकृतस्तथापि समयान्तरे

दर्शयति, तन्नो ब्रूहि भगवन्निति। स होवाच याज्ञवल्क्यः। श्रीरामेणैवं शिक्षितो ब्रह्मा पुनरेतया गदया नमस्करोति।

विश्वाधारं महाविष्णुं नारायणमनामयम्।
पूर्णानन्दैक-विज्ञानं परं ज्योतिः स्वरूपिणम्।
मनसा संस्मरन् ब्रह्मा तुष्टाव परमेश्वरम्॥

ओं यो वै श्रीरामः, स भगवानद्वैत-परमानन्दात्मा, यः परं ब्रह्म भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः॥ १॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्चाखण्डैकरसात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः॥ २॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च ब्रह्मानन्दामृतं भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः॥ ३॥

ब्रह्मापि एवं वाराणशी वृत्तान्तं रामेण शिक्षितः सन्नित्यर्थः। 'गदया गद्येन गाथया व्यक्तवाचा, गद् व्यक्तायां वाचि। 'यः' प्रसिद्धः 'वै' निश्चितं श्रिया जुष्टो रामचन्द्रः, स 'भगवान्' षड्विधैश्वर्य्य-सम्पन्नः 'अद्वैत-परमानन्दात्मा' अद्वैतो यः परमानन्दः तदात्मा यः 'परम्' उत्कृष्टं ब्रह्मापि सन् 'भूर्भुवः स्वः' लोकत्रयीरूपः मूल स्थूल व्यूहरूपः, 'तस्मै' एवं रूपाय 'वै' निश्चितं नमो नमः।

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च तारकं ब्रह्म भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च ब्रह्मा विष्णुरीश्वरो यः सर्ववेदात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ५ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् ये च सर्वे वेदाः साङ्गाः सशाखाः सपुराणा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नम. ॥ ६ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यो जीवात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ७ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च सर्व-भूतान्तरात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥८॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् ये देवासुर-मनुष्यादिभावा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ९

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च मत्स्या-कूर्मादिवतारः भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः १०॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च प्राणो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ११ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्चान्त-करण-चतुष्टयात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १२ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च यमो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १३ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्चान्तको भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १४ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च मृत्युः भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १५ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्चामृतं भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १६ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यानि च पञ्च महाभूतानि भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥१७॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यः स्थावर-जङ्गमात्मको भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥१८॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् ये च पञ्चा-त्मनो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १९ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च सप्त व्याहृतयो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥२०॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् या विद्या भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २१ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् या च सर-स्वती भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २२ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् या च लक्ष्मी-
र्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २३ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् या च गौरी
भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २४ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् या च जानकी
भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २५ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यच्च त्रैलोक्यं
भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २६ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च सूर्य्यो
भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २७ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च सोमो
भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २८ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यानि च
नक्षत्राणि भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २९ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् ये च नव-
ग्रहा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३० ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् ये चाष्टौ
वसवो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३१ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् ये चाष्टौ
लोकपाला भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥३२॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् ये चैकादश रुद्रा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३३ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् ये च द्वादशादित्या भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३४ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यच्च भूतं भव्यं भविष्यत् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३५ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च ब्रह्माण्डस्यान्तर्बहिर्व्याप्नोति विराट् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३६ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च हिरण्यगर्भो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३७ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् या च प्रकृतिर्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३८ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्चोङ्कारो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३९ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च चतस्रोऽर्द्धमात्रा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४० ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च परमपुरुषो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४१ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च महे-
श्वरो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४२ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च महा-
देवो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४३ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्चोँ नमो
भगवते वासुदेवाय महाविष्णुर्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै
नमो नमः ॥ ४४ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च परमात्मा
भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४५ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च ज्ञानात्मा
भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४६ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च सच्चिदा-
नन्दाद्वैतैकरसात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो
नमः ॥ ४७ ॥

एतान् ब्रह्मवित् सप्त-चत्वारिंशन्मन्त्रैर्नित्यं

एवं सप्तचत्वारिंशत् पर्य्यायाः पूर्वोद्धृत-मालामन्त्राक्षर-सङ्ख्यका नारसिंहस्यैवानुष्टुभाक्षर-सङ्ख्यका द्रष्टव्याः; अतः प्रतिपर्य्यायं क्रमेण मालामन्त्राक्षराण्येकैकश आदावुच्चार्य्याणि। अयं षड़क्षर-वाच्य-राममूल-व्यूहस्य मालामन्त्र-वाच्यः सप्त-चत्वारिंशद्व्यूहः। तदुक्तम्,—

"कल्पितस्य शरीरस्य तस्य सेनादि-कल्पना"। इति।

देवं स्तुवन्; ततो देवः प्रीतो भवति; तस्माद् य एतैर्मन्त्रैर्नित्यं देवं स्तौति, स देवं पश्यति, सोऽमृतत्वञ्च गच्छति सोऽमृत्वञ्च गच्छतीति।

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

इत्यथर्ववेदे रामोत्तर-तापनीयोपनिषत्

समाप्ता ॥ २३ ॥

'शरीरस्य' मूलव्यूहस्य 'सेनादि-कल्पना' सप्तचत्वारिंश-व्यूहस्य कल्पना इत्यर्थः। इति शब्दः स्तुतिसमाप्तौ।

'एतान्' पूर्वोक्तान् अद्वैत-परमानन्दात्मादीन् ब्रह्मत्वेन 'वित्' वेत्ता एतैर्मन्त्रैः 'नित्यं' प्रत्यहं 'देवं' रामं स्तुवन् भवेत्। 'ततः' स्तवनात् देवः 'प्रीतः' अनुकूलो भवति। तस्मात्, यतः अयं स्तवः प्रीतिकृत्, तस्मात् 'यः' पुमान् एतैर्मन्त्रैः 'नित्यं' त्रिसन्ध्यं देवं स्तौति 'सः' स्तोता 'देवं' विष्णुं 'पश्यति' साक्षात् करोति, अमृतत्वञ्च गच्छति। द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था। उक्तमेव पुनरुच्यते, उत्तर-ग्रन्थाभावादिति हि द्विरुक्त्या सूच्यते।

नारायणेन रचिता स्तुतिमात्रोपजीविना।
अस्पष्टपद-वाक्यानां रामोत्तर-प्रदीपिका ॥

इति रामोत्तर-तापनीयोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ २३ ॥

रामोत्तरतापन्यां बहुषु मूल-पुस्तकेषु पञ्च खण्डाः सन्ति क्वचित् पुस्तके तु सप्त खण्डा दृश्यन्ते। दीपिकायामप्यस्यातिरिक्त-खण्डद्वयस्य व्याख्या नास्ति तत्खण्डद्वयम् अत्र निवेश्यते। यथा,—

अथैनं भरद्वाजो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्योवाच।
श्रीरामचन्द्रस्य महात्मनो ब्रूहि भगवन्! इति।
स होवाच याज्ञवल्क्यः॥
स्वप्रकाशः स्वयं ज्योतिः स्वयम्भूरेक-चिन्मयः।
तदेव रामचन्द्रस्य मनुरध्यक्षरः स्मृतः॥ १॥
अखण्डैक-रसानन्द-तारक-ब्रह्म-वाचकः।
रामायेति सुविज्ञेयः सदानन्द-चिदात्मकः॥ २॥
नमः पदं सुविज्ञेयं पूर्णानन्दैक-विग्रहम्।
सदा रमन्ति हृदये सर्ववेदा मुमुक्षवः॥ इति॥ ३॥

य एतं मन्त्रराजं रामचन्द्रस्य षड़क्षरं नित्यमधीते, सोऽग्नि-पूतो भवति, स सोमपूतो भवति, स ब्रह्मणा पूतो भवति, स विष्णुना पूतो भवति, स रुद्रेण पूतो भवति, स सर्वेण पूतो भवति, स सर्वयज्ञ-क्रतुभिरिष्टवान् भवति, स सर्वैर्देवैर्ज्ञातो भवति, इतिहास-पुराणानां रुद्राणां शतसहस्राणि जप्तानि भवन्ति, गायत्र्याः षष्टिशत-सहस्राणि जप्तानि भवन्ति, प्रणवानामयुतानि जप्तानि भवन्ति। दश पूर्वान् दशोत्तरान् पुनाति, स पङ्क्ति-पावनो भवति, स महान् भवति, सोऽमृतत्वञ्च गच्छति।

षष्ठः खण्डः॥ ६॥

अथ पुराणेषु उदाहरन्ति,—

गाणपत्येषु शैवेषु शाक्त-सौर्य-मन्त्रेष्वथ।
वैष्णवेष्वपि सर्वेषु राममन्त्रः फलाधिकः॥ १॥
गाणपत्यादि-मन्त्रेषु जपः कोटिगुणाधिकः।
मन्त्रराजस्त्वनायास-फलदोऽयं षड़क्षरः॥ २॥
षड़क्षरोऽयं मन्त्रस्तु सर्वाघौघ-विनाशनः।
मन्त्रराज इति प्रोक्तः सर्वेषामुत्तमोत्तमः॥ ३॥

कृतं दैन्येन दुरितं पक्ष-मासर्त्तु-वर्षजम्।
स हरेत निःशेषन्तु चलाचलमिवाचलः ॥ ४ ॥
ब्रह्महत्या-सहस्राणि ज्ञानाज्ञान-कृतानि च।
स्वर्णस्तेय-सुरापाण-गुरुतल्पायुतानि च ॥ ५ ॥
कोटिकोटि-सहस्राणि उपपातकजान्यपि।
सर्वाण्यपि प्रणश्यन्ति राम-मन्त्रानुकीर्त्तनात् ॥ ६ ॥
भूत-प्रेत-पिशाचाद्याः कुष्माण्ड-ग्रह-राक्षसाः।
दूरादेव प्रधावन्ति राममन्त्र-प्रभावतः ॥ ७ ॥
ग्राम्यारण्य-पशुघ्नत्वे सञ्चितं दुरितञ्च यत्।
मद्यपानेन यत् पापं तदप्याशु विनाशयेत् ॥ ८ ॥
अभक्ष्य-भक्षणोत्पन्नं मिथ्याज्ञान-समुद्भवम्।
सर्वं विलीयेत पापं राममन्त्रानुकीर्त्तनात् ॥ ९ ॥
श्रोत्रियः स्वर्णहरणात् यच्च पापमुपस्थितः।
रत्नादे-र्वाथ हरणाज्जपेन तद्विनाशयेत् ॥ १० ॥
गत्वापि मातरं मोहादगम्याञ्चैव योषितम्।
उपासितेन मन्त्रेण रामस्तदपि नाशयेत् ॥ ११ ॥
महापातकया बध्वा सङ्कल्प सञ्चितञ्च यत्।
ऋद्धिपूर्वमघं कृत्वा तदप्याशु विनाशयेत् ॥ १२ ॥
कृच्छ्रैः सप्त पराकाद्यैर्नानाचान्द्रायणैरपि।
पापं दुरपनोद्यं यत् तदप्याशु विनाशयेत् ॥ १३ ॥
आत्मतुल्य-सुवर्णाद्यैर्दानैर्बहुविधैरपि।
एतदप्यपरिक्षीणं तदप्याशु विनाशयेत् ॥ १४ ॥
अवस्थास्तु त्रयश्चैव मूलबन्धमघञ्च यत्।
तन्मन्त्र-स्मरणादेव न शेषं तत् प्रणश्यति ॥ १५ ॥
तत्तद्गुरूपदिष्टेन वर्त्मनानुष्ठितञ्च यत्।
रामात्मा मनुरेवायं पापराशि-विनाशकृत् ॥ १६ ॥

हनुमदुक्त-रामोपनिषत् ।

ओं सनकादयो योगीन्द्रा अन्ये च ऋषयस्तथा ।
प्रह्लादाद्या विष्णुभक्ता हनुमन्तमिदं ब्रुवन् ॥ १ ॥

आ ब्रह्मवीजदोषाच्च नाशयेत पृथक् तथा ॥ १७ ॥
पितृ-मातृ-बधोत्पन्नं बुद्धिपूर्वमघच्च यत् ।
निःशेषं नाशयेत्त्वेव राममन्त्वानुकीर्त्तनात् ॥ १८ ॥
पितृ-मातृ-स्वसृघ्नानां यद्वा विश्वास-घातिनाम् ।
यद्वा बालबोधोत्पन्नं कृत्याः शस्त्वासुसायकम् '?' ॥ १९ ॥
गुरुपुत्र-कलत्रादि-बधोत्पन्नमघच्च यत् ।
तदनुध्यानमात्रेण सर्वमेतद्विलीयते ॥ २० ॥
यः प्रयागादि-तीर्थेषु सर्वेषु कुरुक्षेत्रादिषु ।
सूर्य्य-नियमादि-क्रमाद् भूयः ० ० ० ० ॥ २१ ॥
स्त्रीणाच्च पुरुषाणां स्यान्मन्त्रेणानेन दोषतः ॥ २२ ॥
येषु येषु विरोधेषु रामभद्रमुपासते ।
दौर्बल्यादि-भयान्येषु न भवन्ति कदाचन ॥ २३ ॥
शान्तः प्रसन्न वदनो अक्रोधो भक्तवत्सलः ।
अनेन सदृशो मन्त्रो जगत्स्वपि न विद्यते ॥ २४ ॥
सम्यगाराधितो रामः प्रसीदत्येव सत्वरम् ।
ददात्यायुष्यमैश्वर्य्यमन्ते विष्णु-पदञ्च यत् ॥ २५ ॥
तदेतदृचाभ्युक्तं तद्विष्णोः परमं यदम् ॥ २६ ॥
स मुक्तो भवति, स मुक्तो भवति ॥ २७ ॥

इत्याथर्वण-रहस्ये रामोत्तर-तापनीयोपनिषत् समाप्ता ॥

पूर्वतापनीये साङ्गस्तारको वर्णितः । उत्तरतापनीये प्रणवस्यापि तारकत्वमुक्तम्, रामस्य परब्रह्मणः प्रणव-वीजा-

वायुपुत्र! महाबाहो! किं तत्त्वं? ब्रह्मवादिनाम्।
पुराणेष्वष्टादशसु स्मृतिष्वष्टादशस्वपि ॥ २ ॥
चतुर्वेदेषु शास्त्रेषु सर्वाध्यात्म-विद्यासु च।
सर्वेषु विष्णुभिधानेषु विघ्न-सूर्य्येश-शक्तिषु ॥ ३ ॥
एतेषु मध्ये किं तत्त्वं कथय त्वं महाबल!।

हनुमानुवाच।

भो भो योगीन्द्रा ऋषयो विष्णुभक्तास्तथैव च ॥४॥

भ्यास्च वाच्यत्वमुक्तम्। इदमिदानीं मन्दिह्यते, किं विघ्नराजादयः पञ्चापि तुल्यसामर्थ्या एव? आहोस्विदन्यतरस्मिन् विशेषोऽस्ति? किं श्रेष्ठं नाम? अथ के च रामस्याङ्गमन्त्राः? तथा प्रणवे गृहस्थ-ब्राह्मणानामधिकारोऽस्ति? उत यतीनामेवेति?। अधिकार-पक्षे कियांश्च प्रणवो जप्यः? कियांश्च षड़क्षरः? इति। विभीषणकृता रामस्तुतिश्च किमित्यप्रसिद्धा? कियता च पुरश्चरणेन परम-पुरुषार्थसिद्धिः? के च पुरश्चरणानुकल्पाः? इति। तदर्थं रामोपनिषदारभ्यते, ॐ सनकादय इति।

अस्य अनुष्टुप्छन्दः। 'अन्ये च' नारदादयः, 'ब्रुवन्' अब्रुवन्, बहुलं छन्दसीत्यमाङ्योगेऽप्यडभावः। ब्रह्मवादिनामभिमतमिति शेषः। पुराणादिषु प्रतिपाद्यं किं तत्त्वं? सर्वेषु विष्णोः 'अभिधानेषु' नामसु मध्ये किं 'तत्त्वं'? श्रेष्ठं नाम?। 'विघ्नः' गणेश्वरः 'सूर्य्यः' आदित्यः 'ईशः' रुद्रः 'शक्तिः' चण्डी, प्रकृतत्वात् विष्णुश्च, एतेषु मध्ये किं 'तत्त्व'? परमदैवतम्?।

शृणुत मामकीं वाचं भवबन्ध-विनाशिनीम् ।
एतेषु चैव सर्वेषु तत्त्वञ्च ब्रह्म तारकम् ॥ ५ ॥
राम एव परं ब्रह्म राम एव परं तपः ।
राम एव परं तत्त्वं श्रीरामो ब्रह्म तारकम् ॥ ६ ॥

वायुपुत्रेणोक्ता योगीन्द्रा ऋषयो विष्णुभक्ताः पुनः पप्रच्छुर्हनुमन्तं, रामस्याङ्गान् नो ब्रूहि हनुमन् !। स होवाच वायुपुत्रः, विघ्नं वाणीं दुर्गां क्षेत्रपालं सूर्य्यं चन्द्रं नारायणं नारसिंहं वासुदेवं वाराहम् अन्यांश्च कांश्चित् सर्वान् मन्त्रान् श्रीसीतां लक्ष्मणं हनुमन्तं शत्रुघ्नं विभीषणं सुग्रीवम् अङ्गदं जाम्बवन्तं प्रणवम् एतान् रामस्याङ्गान् जानीयात् । अङ्गान् विना रामो विघ्नकरो भवति ।

भो भो इत्यादरे वीप्सा । 'एतेषु' शास्त्रेषु तत्त्वं प्रतिपाद्यं, देवेषु तत्त्वं परमदैवतं, नामसु तत्त्वं सर्वाधिकफलं ब्रह्म तारकं, 'राम एव' श्रीराम एव तारकं ब्रह्म ।

राममन्त्रं जपता के चाङ्गमन्त्रा जप्तव्याः ? इति तृतीयं सन्देहं पृच्छन्ति, वायुपुत्रेणोक्ता इति । 'अङ्गान्' अङ्गस्थानीयान् मन्त्रान् देवांश्च ब्रूहि हे हनुमन् !। 'वाणीं' सरस्वतीं, विघ्नादयो वाराहान्ता दशाङ्गदेवताः, अन्यांश्च कांश्चित् : वशिष्ठवामदेवादीन्, अन्येषामप्राधान्य-सूचनाय सामान्यशब्दप्रयोगः । श्रीबीज-पूर्विकां सीतां, सीताशब्दं चतुर्थ्यन्तं

पुनर्वायुपुत्रेणोक्तास्ते हनुमन्तं पप्रच्छुः। आञ्जनेय! महाबल! विप्राणां गृहस्थानां प्रणवाधिकारः कथं स्यात्? इति।

पुनरुवाच हनुमान्।

अयोध्यानगरे रम्ये समासीनो रामो मया पृष्टः, सीतापते! योगि-मानस-हंस! विप्राणां गृहस्थानां प्रणवाधिकारः कथं स्यात्? इति। स होवाच रामः। येषामेष षड़क्षराधिकारो वर्त्तते, तेषां प्रणवाधिकारः स्यात्, नान्येषाम्।

स्वाहान्तं, सीतादयः प्रणवान्ता दश, एतान् रामस्य 'अङ्गान्' अङ्गमन्त्रान् जानीत। एषां प्रणवादि विन्द्वन्तमाद्यक्षरं वीजं. चतुर्थ्यन्तं नाम मन्त्रः। तदुक्तं डामरे।—

"आङ्कार-विन्दु-मध्यस्थं नामधेयाद्यमक्षरम्।
देवतानां स्ववीजं तत् पूजायामृद्धि-सिद्धिदम्" ॥ इति।

एतन्मन्त्रोल्लङ्घने बाधकमाह, अङ्गान् विनेति। विघ्नकारित्वे जप-पूजनादिकमिव न मिध्यति।

चतुर्थं संशयं पृच्छन्ति, आञ्जनेयेति। अञ्जनाया अपत्यम् आञ्जनेयः, तत् सम्बोधनम्। महाबलेति संशय-निराकरण-सामर्थ्यं सूचितम्। कथं स्यादिति यतीनामिव स्वातन्त्र्येण तदुपासन-विधानात्।

सीतापते! इत्यादि हनुमदुक्तं रामस्य सम्बोधनम्। येषामिति। गृहस्थ-साधूनां षड़क्षराधिकारः सम्मतिपन्नः प्रणवस्याङ्गत्वात्, तत्समान-योगक्षेमः प्रणवाधिकारः, 'नान्येषां'

प्रणवं केवलम् अकारमकार मकारमर्द्धमात्रा-सहितं जपित्वा यो रामचन्द्रमन्त्रं जपते, तस्य शुभकरोऽहं स्यात्; तस्मात् प्रणवस्य चाकारस्य चोकारस्य च मकारस्य चार्द्धमात्रस्य च ऋषि-च्छन्दो-देवता: तद्वत् वर्ण-चतुःस्थान-स्वर-वेदाग्नि-गुणादीन्युच्चार्य्य न्यासं कृत्वा प्रणवमन्त्रान् द्विगुणं जप्त्वा पश्चाद्राममन्त्रमाद्यन्त-प्रणवं यो जपते, स रामो भवेत्, इति रामेणोक्तम्; तस्मात् रामाङ्गं प्रणव: कथित इति वायुपुत्रेणोक्ता: पुनर्हनुमन्तं पप्रच्छु: ।

स होवाच हनुमान् रामभक्त-विभीषणकृत-रामपरिचर्य्यायां सप्त सहस्राणि संस्कृतवाक्यानि,

षड़क्षरेणादौचितानाम् । प्रणवजपं विना राममन्त्रजपेऽधिकार एव नास्तीत्याह, प्रणवमिति । अकारादि-चतुरक्षर-सहितमिति वक्तव्यम् । अकारादिषु पृथग्विभक्त्युच्चारणं स्वातन्त्र्येण छन्दऋष्याद्यभिधान-सूचनार्थम् । तदेवाह, तस्मादिति । एषामर्थादयोऽथर्वशिरसि, माण्डूक्ये, नारसिंहे चोक्ता: । न्यासं कृत्वा प्रणवकलोक्त-मन्त्रान् षड़क्षरान्, 'आद्यन्त-प्रणवम्' आदौ अन्ते च प्रणवोऽस्य तं, प्रणव-पुटितमित्यर्थ:, 'जपते' जपति । उपसंहार:, तस्मादिति । इत्यमृतकल्पे उक्ता: । पुन: पञ्चमं संशयं पप्रच्छुरित्यन्वय: ।

रामस्य भक्तो यो विभीषण:, तेन कृता 'रामपरिचर्य्या'

सप्त सहस्राणि गद्यानि, पञ्चशतान्यार्य्याः, अष्टौ सहस्राणि श्लोकाः, चतुर्विंशति-सहस्राणि पद्यानि, दश सहस्राणि दण्डकाः, इत्येवमनुक्रमं ज्ञात्वा कृतकृत्यो भवेदिति। इति हनुमदुपनिषत्।

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

हनुमानुवाच।

सिंहासने समासीनं रामं पौलस्त्यसूदनम्।

प्रणम्य दण्डवद्-भूमौ पौलस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ॥७

रघुनाथ! महाबाहो कैवल्यं कथितं मया।

अज्ञाना-मुलभञ्चैव कथनीयञ्च सौलभम् ॥ ८ ॥

रामस्तुतिः, मा विस्तरतः सम्प्रति श्रोतुमशक्या बहुत्वात्, उद्देशतस्तु वक्ष्यामीत्याशयेनाह, स होवाचेति। 'गद्यानि' संस्कृत-प्राकृत-साधारणानि, 'आर्य्या' गणच्छन्दः, 'श्लोकाः' वृत्तानि 'पद्यानि' अनुष्टुप्प्रायाः, 'दण्डका' षड्विंशत्याद्यक्षरपादाः। ननु उद्देशमात्रेण तदर्थाज्ञानात् फलासम्बन्धः? इत्याशङ्क्य फलमाह, इत्येवमिति। उद्देशेन अनुक्रमो ज्ञातः, तावतापि कृतार्थो भवेदित्यर्थः। इति हनुमदुक्तं रहस्यज्ञानम्। अति-विस्तृतत्वात् सा न सर्वजनप्रसिद्धेति भावः।

षष्ठं सन्देहं निरस्यति, हनुमानुवाचेति।

'पौलस्त्यः' पुलस्त्यापत्यं रावणः तस्य 'सूदनं' निरसितारम्; सूद् निरसने। 'पौलस्त्यः' विभीषणः। कैवल्यमिति। यन्मया संस्कृतवाक्यादिषु कैवल्यं 'कथितं' निरूपितं, तत् 'अज्ञानानाम्'

श्रीराम उवाच ।

अथ पञ्च दण्डकाः, पितृघ्नो मातृघ्नो जारो गुरुहानेककोटि-यतिघ्नोऽनेक-कृतपापो यो मम षण्मवति-कोटि-नामानि जपते, स तेभ्यः पापेभ्यः प्रमुच्यते ; स्वयमेव सच्चिदानन्दस्वरूपो भवेन्न किम् ? ।

पुनरुवाच विभीषणः । तत्राप्यशक्तो यः, स किं करोति ? । स होवाच रामः । पञ्चाशल्लक्ष-मन्मन्त्र माद्यन्त-प्रणवं मन्मन्त्राद्विगुणः प्रणवी यो जपते, स स्वयमेवाहं भवेन्न किम् ? । पुनरुवाच कार्कशेयः । तत्राप्यशक्ता ये, ते किं कुर्वन्तीति । स होवाच रामः । अथ त्रीणि पद्यानि पुरश्च-

अकृतबुद्धीनाम् 'असुलभं' दुष्प्रापं, च शब्दो हेतौ, ततः 'सौलभं' सुलभस्य ज्ञानस्य इदं कारणं सौलभं सुलभज्ञान-प्राप्तिसाधनं त्वया कथनीयमिति प्रार्थितो राम उवाच ।

'अथ' शब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । पञ्च दण्डकाः पठनीयाः विभीषणोक्त-दशसहस्रेभ्य उद्धृत्य पञ्च पठनीयाः । 'जारः' गुरुतल्पगः, चतुर्न्यून-शतकोटिनामानि रामेत्यादीनि । सच्चि-दानन्दरूपः स्वयमेव किं न भवेत् ? अपि तु भवेदेव । इदं मुख्यं पुरश्चरणम् ।

सप्तमं सन्देहं निरस्यन् अनुकल्पान् प्रश्नपूर्वकमाह, पुनरिति । इति । मन्मन्त्रं यो जपते इत्यन्वयः । मन्मन्त्राच्च द्विगुणः प्रणवो

रणानि, तवाप्यशक्तो यो मम गीता मन्नामसहस्रं महिश्वरूपं मदष्टोत्तर-शताभिधानं नारदोक्तं स्तवराजं हनुमदुक्तं मन्त्रराजात्मक-स्तवञ्च सीता-स्तवञ्च राम! रक्षेत्यादिभिः स्तवैरेतैर्यो मां नित्यं स्तौति, स मत्सदृशो भवेन्न किम् इति ।

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्याथर्वण-रहस्ये रामोपनिषत् समाप्ता ॥ २४ ॥

सर्वोपनिषत्सारः ।

ॐ कथं बन्धः कथं मोक्षः काऽविद्या का विद्येति जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्तं तुरीयञ्च कथम् अन्न-

---

ज्ञातव्य इति शेषः। स स्वयमेव 'अहं' रामः किं न भवेत् ?। पक्षान्तरं पुनरिति। कर्कशाया अपत्यं कार्कशेयः। त्रीणि 'पद्यानि' श्लोकाः, गीतादीन्यष्ट।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना।
असृष्ट-पद-वाक्यानां रामोपनिषदीपिका ॥
इति श्रीभट्टरत्नाकरसूनु-भट्टनारायण-विरचिता
श्रीरामोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ २४ ॥

ॐ बन्धादिमायापर्य्यन्तं लक्षणं तैत्तिरीयके।
सर्वोपनिषदां सारः सप्तविंशे चतुर्दशे ॥ १ ॥
त्रयोविंशति-रर्थानामादौ स्वरूप-लक्षणप्रश्ने बन्धस्वरूपं

मयः प्राणमयो मनोमय आनन्दमयः कथं कर्त्ता जीवः क्षेत्रज्ञः साक्षी कूटस्थोऽन्तर्य्यामी कथं प्रत्यगात्मा परमात्मा आत्मा माया चेति कथमात्मेश्वरः। अनात्मनो देहादीनात्मत्वेनाभिमन्यते सोऽभिमान आत्मनो बन्धः; तस्मिन् निवृत्तिर्मोक्षः तमभिमानं कारयति या, साऽविद्या; सोऽभिमानो यया निवर्त्तते, सा विद्या; मन आदिचतुर्दशकरणैः पुष्कलैरादित्याद्यनुगृहीतैः शब्दादीन् विषयान् स्थूलान् यदोपलभते, तदात्मनो जागरणम्।

तद्वासनारहितस्वतुर्भिः करणैः शब्दाद्यभावे-

तावदाह, आत्मेश्वर इति। अनात्मनः स्थूलत्वात् देहेन्द्रियादीन् 'आत्मत्वेन' ब्राह्मणोऽहं, स्थूलोऽहं, गच्छामीत्यात्मत्वेनाभिमन्यते, सोऽभिमानो बन्धः; तत्त्यागो मोक्षः; तत्कारिका अविद्या; तन्निवर्त्तिका विद्या। मन आदीति, मनो-बुद्धि-चित्ताहङ्कार-श्रोत्र-त्वक्-चक्षूरसना-घ्राण-वाक्-पाणि-पाद-पायूपस्थाख्यैर्ज्ञान-कर्मकरणैः 'पुष्कलैः' बहिराविर्भूतैश्चन्द्राच्युत-शङ्कर-चतुर्मुख-दिक्-वातार्क-प्रचेतोऽश्वि-वह्नीन्द्रोपेन्द्र-मित्र-ब्रह्मभिरनुगृहीतैः सङ्कल्पाध्यवसाय-चेतनाभिमान-शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्ध-वक्तव्यादानगमनविसर्गानन्दान् स्थूलान् बहिर्भूतान् यदोपलभते, तदा आत्मनो जाग्रद् व्यवहारः।

तद्वासनारहित इति। देवतानिमित्ते अदृष्टनिमित्ते च

ऽपि वासनामयान् शब्दादीन् यदोपलभते तन्मनः स्वप्नम्। चतुर्दशकरणोपरमाद्विषय-विशेष-विज्ञा-नाभावात् यदा, तदा आत्मनः सुषुप्तम्। अवस्था-त्रयाभावाद्-भावसाक्षि स्वयं भावरहितं नैरन्तर्य्यं चैतन्यं यदा, तदा तत्तुरीयं चैतन्यमित्युच्यते ।

अन्नकार्य्याणां षण्णां कोशानां समूहोऽन्नमयः कोश इत्युच्यते । प्राणादि-चतुर्दश वायु-भेदा

स्वप्न इति बोद्धव्यम्, चिन्तास्वप्ने वासनाया निमित्तत्वात्; अतएव वासनामयानित्युक्तम्। अरहित इति वा च्छेदः। देवताद्दष्टकृते तु वासनाद्वये वासनाशब्देन देवेच्छा धर्माधर्मौ च व्याख्येयौ। तन्मनःस्वप्नमिति। सा मनोवृत्तिः स्वप्न इत्यर्थः। तदा आत्मनः स्वप्नमिति तु युक्तः पाठः जागरण-सुषुप्त्योरात्म-शब्दग्रहणात्। चतुर्दशेति, स्वप्ने तु दशानामेवोपरमः, चतु-र्णामन्तःकरणानां व्यापारः करणाभावे विषयाणां शब्दादीनां विशेषतो ज्ञानाभावात् यदा आत्मनोऽवस्थानमिति शेषः, तदा आत्मनः 'सुषुप्तं' सुषुप्तिरित्यर्थः। तन्मनः सुषुप्तमिति क्वचित् पाठः, तदा तन्मनः सुषुप्तम् उपरम इति व्याख्येयम्। 'भावसाक्षि' भावानां साक्षि साक्षाद्दृष्टृ, साक्षिशब्दः साक्षा-द्दृष्टृवाची, स्वयं भावरहितं निर्लेपत्वात्, 'नैरन्तर्य्यं' स्वार्थे भावप्रत्ययः, व्यवधायक-वस्त्वन्तर-रहितं 'चैतन्यं' ज्ञानमात्रं यदा अवतिष्ठते इति शेषः, तदा तुरीयम्।

अन्नेति। षट्कोशा यथा—

"अस्थि मज्जा मेद-त्वङ्मांस-शोणितम्।

अन्नमये कोशे यदा वर्त्तन्ते, तदा प्राणमयः कोश इत्युच्यते। एतत्कोशद्वयसंयुक्तो मन आदिभिश्चतुर्भिः करणैरात्मा शब्दादिविषयान् सङ्कल्पादिधर्म्मान् यदा करोति, तदा मनोमयः कोश इत्युच्यते। एतत्-कोशत्रय-संयुक्तस्तद्गत-विशेषाविशेषज्ञो यदा भासते, तदा विज्ञानमयः कोश इत्युच्यते। एतत् कोशचतुष्टय स्वकारण-विज्ञाने वटकणिकायामिव वृक्षो यदा वर्त्तते, तदा आनन्दमयः कोश इत्युच्यते।

षट्कोशिकमिदं प्रोक्तं सर्वदेहेषु देहिनाम्" ॥ इति।

प्राणादिचतुर्दशेति। प्राणापान-व्यानोदान-समान-नाग-कूर्म्म-कृकर-देवदत्त-धनञ्जया दश, चत्वारोऽन्ये,—

वैरम्भणः स्थानमुख्यः प्रद्योतः प्रकृतस्तथा।

"वैरम्भणादयस्तत्र सर्ववायु-वशङ्गताः" ॥ इति।

एते चतुर्दश वायवो देहे यदा कृतास्पदाः, तदा प्राणमयः कोशः। एतदिति, 'एतौ' अन्नमय-प्राणमयौ कोशौ, तयोर्द्वयं, तेन संयुक्तः आत्मा 'शब्दादिविषयान्' शब्दादयः पञ्च विषया येषां ते तान्, सङ्कल्पादयो ये धर्म्मास्तान्। एतदिति, 'एतेन' पूर्वोक्त-कोशत्रयेण संयुक्तः 'तद्गत-विशेषा-विशेषज्ञः' तद्गत सङ्कल्पादिगतः विशेषः ब्राह्मणत्वादिः, 'अविशेषः' मनुष्यत्वादि-सामान्यं, तयोर्ज्ञाता, स विकल्प-कल्पनादिमान्, 'स्वकारण-विज्ञाने' स्वस्य कारणीभूतं यदा एतत् कोशचतुष्टयं

तं ज्ञानं ब्रह्म तत्र वर्त्तते। तत्र दृष्टान्तः, वटबीजे यथा

सुख-दुःख-बुद्ध्याश्रयो देहान्तःकर्त्ता यदा, तदा इष्टविषये बुद्धिः सुखबुद्धिः, अनिष्टविषये बुद्धिर्दुःखबुद्धिः, शब्दस्पर्श-रूप-रस-गन्धाः सुख-दुःख-हेतवः ।

पुण्य-पाप-कर्म्मानुसारी भूत्वा प्राप्त-शरीर-सम्बन्ध-वियोगम् अप्राप्तशरीर-संयोगमिव कुर्वाणो यदा दृश्यते, तदोपहितत्वाज्जीव इत्युच्यते ।

वटो वर्त्तते तद्वत्, स च निर्विषये जाग्रति मनसि सुषुप्ते च भवति ।

कर्त्तृलक्षणमाह, सुखेति । सुखं मे भवतु, दुःखं मे मा भूदिति प्रवृत्तः सुख-दुःखयोरनुभविता देहान्तः स्थूल-सूक्ष्म-देहोपाधिः कर्त्तेत्यर्थः । यदा तदेति पूर्वेण सम्बध्यते ; यदा देहोपाधिस्तदा कर्त्तेत्यर्थः ।

सुख-दुःखबुद्ध्योर्लक्षणे लक्षणाङ्गतया आह, इष्टेति । इष्टानिष्ट-विषयानाह, शब्देति । अनुकूलवेद्याः सुखहेतवः, प्रतिकूलवेद्या दुःखहेतवः ।

सुख-दुःख-हेतून् निदर्शयन् जीवलक्षणमाह, पुण्येति । पुण्य-पापानुसारित्वं ज्ञान-संस्कारयोरप्युपलक्षणम्, "तमेव विद्या-कर्म्मणी समन्वारभते पूर्वप्रज्ञा च" इति श्रुतेः । प्राप्तस्य शरीरस्य यः सम्बन्धः, तस्य वियोगमिव कुर्वाणः अप्राप्तस्य शरीरस्य संयोगमिव शब्दो वस्तुतोऽसङ्गत्वात् । 'उपहितत्वात् नाना-शरीरोपाधिमत्त्वात् जीव इत्युच्यते । प्राप्त-शरीर-सन्धि-र्योगमिति पाठे प्राप्तः शरीर-योग-सन्धिः येन सः । एकशरीर-

मन आदिश्च, प्राणादिश्च, सत्त्वादिश्च, इच्छादिश्च, पुण्यादिश्चैते पञ्च वर्गा इति।

एतेषां पञ्चवर्गाणां धर्मीभूतात्मज्ञानाद्दते न विनश्यति। आत्मसन्निधौ नित्यत्वेन प्रतीयमान आत्मोपाधिर्यस्तल्लिङ्गशरीरं हृदयग्रन्थिरित्युच्यते।

तत्र यत् प्रकाशते चैतन्यं, स क्षेत्रज्ञ इत्यु-च्यते। ज्ञातृ-ज्ञान-ज्ञेयानामाविर्भाव-तिरोभाव-

---

त्यागेन अपर-शरीर-ग्रहणम्। सन्धिर्योगमित्यस्यैव व्याख्या-नम् अप्राप्त-शरीर-संयोगमिति।

क्षेत्रज्ञं लक्षयितुं लिङ्गं लिलक्षयिषुः पञ्च वर्गानाह, मन आदिरिति। मनो बुद्धिश्चित्तमहङ्कारश्च; 'प्राणादिः' पञ्च वायवः; 'सत्त्वादिः' त्रयो गुणाः; 'इच्छादिः' कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा, श्रद्धाऽश्रद्धा, धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीश्च; 'पुण्यादिः' पुण्यपाप-ज्ञान-संस्काराः; पञ्च एते वर्गाः, 'इति' वाक्य-समाप्तौ।

लिङ्गस्य मन आदिसन्धिमाह, एतेषामिति। 'धर्मी भूतात्मज्ञानात्' भूतसिद्धो य आत्मा, तस्य ज्ञानं विना न नश्यति, आत्मज्ञाने तु नश्यति "भिद्यते हृदयग्रन्थिः" इत्यादि-श्रुतेः।

इदानीं लिङ्गलक्षणान्तर्भूतमात्मान्तरमाह, आत्मसन्निधा-विति। आत्मनो नित्यत्वधर्माध्यासात् नित्य इव भासमान इति स्वरूपकथनम्, एवंविधो य आत्मोपाधिः, तस्य द्वे सञ्ज्ञे, लिङ्गं हृदयग्रन्थिरिति च।

यदर्थं लिङ्गलक्षणमुक्तं, तल्लक्षणमाह, तत्रेति। 'ज्ञाता'

ज्ञाता स्वयमेव-माविर्भाव-तिरोभाव-हीनः स्वयं ज्योतिः, स साक्षीत्युच्यते। ब्रह्मादि-पिपीलिका-पर्य्यन्तः सर्वप्राणि-बुद्धिष्वविशिष्टतयोपलभ्यमानः सर्वप्राणि-बुद्धिस्थो यदा, तदा कूटस्थ इत्युच्यते। कूटस्थादुपहितभेदानां स्वरूप-लाभ-हेतुर्भूत्वा मणिगणसूत्रमिव सर्वक्षेत्रेष्वनुस्यूतत्वेन यदा प्रकाशते आत्मा, तदान्तर्यामीत्युच्यते। सर्वोपाधि-विनिर्मुक्त-सुवर्णघनवद्विज्ञानचिन्मात्र-स्वभाव आत्मा यदावभासते, तदा त्वं पदार्थः प्रत्यगात्मेत्युच्यते।

प्रमाता, 'ज्ञानं' चित्तवृत्तिः, 'ज्ञेयाः' विषयाः, तेषामुत्पत्ति-विलयौ जानाति स्वयमेवं ज्ञात्रादिवत् यस्य तौ नस्तः, किन्तु निर्विकारः, स्वप्रकाशश्च, स 'साक्षात्' अव्यवधानेन तद्द्रष्टृत्वात् साक्षीत्युच्यते। 'अविशिष्टतया' विशेष-रहित चेतनाकारेण सर्वप्राणिबुद्धिस्थः ध्यायतीव लेलायतीव सुधीरिति श्रुतेः, 'कूटे' बुद्ध्यादौ मिथ्याभूते तिष्ठति कूटस्थः, कूटस्थादयो ये उपहिताः 'भेदा': उपाधियुक्ता विशेषाः, तेषां स्वरूपलाभं प्रति हेतुः सन् मणिगुच्छस्थसूत्रवत् सर्वशरीरेष्वनुगतत्वेन यदा भात्यात्मा. तदान्तर्यामि-सञ्ज्ञो भवति। तदुक्तम्—

"अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव" ॥ इति।

सत्यं ज्ञानमनन्तमानन्दं ब्रह्म, सत्यमविनाशि, नाम-देश-काल-वस्तु-निमित्तेषु विनश्यत्सु यन्न विनश्यति, तदविनाशि ज्ञानमिति उत्पत्ति-विनाश-रहितं चैतन्यं ज्ञानमित्यभिधीयते। अनन्तं नाम मृद्विकारेषु मृदिव, सुवर्णविकारेषु सुवर्णमिव, तन्तुकार्य्येषु तन्तुरिव, अव्यक्तादि-सृष्टिप्रपञ्चेषु पूर्वं व्यापकं चैतन्यमनन्तमित्युच्यते। आनन्दो नाम सुखचैतन्य-स्वरूपोऽपरिमितानन्द-समुद्रः।

अविशिष्ट-सुख-स्वरूपश्च आनन्द इत्युच्यते।

त्वम्पदार्थः शोधित इति शेषः, न ह्यशोधिते त्वम्पदार्थे सर्वोपाधि-विनिर्मुक्तत्वादि-विशेषण-सम्भवः।

परमात्मानं तत्पदार्थं वक्तुं ब्रह्मणो रूप-चतुष्टयमाह, सत्यमिति। चतुष्टयं क्रमेण लक्षयति, सत्यमविनाशीति। अविनाशीत्यस्य कोऽर्थः? इत्यत आह, नामेति। नामादिपञ्चसु नष्टेष्वपि यत् तत्वं स्थिरं, तदविनाशि ज्ञातव्यमिति शेषः। ज्ञानपदार्थमाह, ज्ञानमितीति। आद्यं ज्ञानपदं प्रतीकम्, उत्तरमर्थनिर्देशः। एवमनन्तानन्दयोरपि द्रष्टव्यम्। 'पूर्वं कार्य्यात् प्राग्-वर्त्तमानं कार्य्यजातस्य च व्यापकं रूपाच्छादकं शुक्तिरिव रजत-व्यापिका। सुखेति, सुखात्मकं यच्चैतन्यं तद्रूपः, न तु ज्ञानाद्भिन्नं सुखमस्ति। तस्य निरवधितामाह, अपरिमितेति। दृष्टिसुखं श्रोत्रसुखमितिवत्।

विशेषोऽत्र नास्तीत्याह। अविशिष्टेति। लक्षणमिति।

एतद्वस्तुचतुष्टयं यस्य लक्षणं देश-काल-निमित्तेष्वव्यभिचारि, स तम्पदार्थः परमात्मा परं ब्रह्मेत्युच्यते। त्वंपदार्थादौपाधिकात् तत्पदार्थादौपाधिकाद् विलक्षणः आकाशवत् सूक्ष्मः केवलः सत्तामात्रस्तत्पदार्थस्यात्मेत्युच्यते।

अनादिरन्तर्वत्नी प्रमाणाप्रमाण-साधारणा, न सती, नासती, न सदसती, स्वयमविकारा-

एतच्चतुष्टयं रूपमित्यर्थः। 'अव्यभिचारि' सदोपलभ्यमानं यद्रूपं, स तत्पदार्थ ईश्वर इत्युच्यते। तस्यैव पुनर्नामद्वयमाह, परमिति। परमित्युभयत्राप्यन्वयम्। तत्त्वं पदलक्षितमर्थं लक्षयति, त्वम्पदार्थादिति। अतत्पदार्थश्च तत्पदार्थादौपाधिकाद्विलक्षण इत्यर्थः। 'आत्मा' शुद्धं ब्रह्मेत्यर्थः।

मायालक्षणमाह, अनादिरिति। 'अनादिः' पूर्वावधिविधुरा, 'अन्तवत्नी' गर्भिणी कार्योत्पादन समर्था। अन्तवतीति पाठे कार्य्य-रूपेण नश्वरा, चिद्रूपेण कारणात्मना तु नित्यैव शक्ति शक्तिमतोरभेदात् चिच्छक्तित्वाच्चास्याः कदाचिदपि ब्रह्मणो जगज्जननाद्यसामर्थ्यासम्भवात् स्वभावहानिप्रसङ्गात् प्राग्ज्ञानात् सत्त्वात् सान्तेति सम्प्रदायविदः।

प्रमाणेति। उभयोरतत्त्व-विषयत्वात् ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेन प्रमाणाविषयत्वात् 'न सती' ब्रह्मातिरेकेण 'नासती' उपलम्भविरोधात्, 'न सदसती' विरोधात्, किन्तु सदसद्विलक्षणानिर्वचनीया ज्ञानवाध्या इति साम्प्रदायिकाः। वयन्तु ब्रूमः ब्रह्मरूपेण सती, कार्य्यरूपेणासती; तेन सर्वात्मना सती,

विकारहेतौ निरूप्यमाणे असती, अनिरूप्यमाणे सती, लक्षणशून्या, सा मायेत्युच्यते ।

इत्यथर्ववेदे सर्वोपनिषत्सारः समाप्तः ॥ २५ ॥

—०—

हंसोपनिषत् ।

गौतम उवाच ।

भगवन् सर्वधर्मज्ञः सर्वशास्त्रार्थपारगः ।
ब्रह्मविद्या-प्रबोधो हि केनोपायेन जायते ? ॥१॥

नाप्यसती, नापि सदसती, सद्रूपेणासत्त्वाभावात् असद्रूपेण सत्त्वाभावात्, एतदुपपादितम् अधस्त्वात् स्वयमधिष्ठानस्य ब्रह्मणोऽविकारात् विकारहेतौ निरूप्यमाणे 'असती' आत्मानमदर्शयन्ती ब्रह्मातिरेकेणानुपलभ्यमाना 'अनिरूप्यमाणे' अविवेक-दशायां 'सती' स्वकार्यं दर्शयन्ती 'लक्षणशून्या' ईदृशी तादृशीति निर्वक्तुमशक्या सा माया । माशब्दो निषेधे, यांशब्दः प्राप्तौ, प्राप्तापि सती या नास्ति, सा माया ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्ट-पद-वाक्यानां सर्वोपनिषदौपिका ॥
इति सर्वोपनिषत्सारस्य दीपिका सम्पूर्णा ॥ २५ ॥

ॐ हंसोपनिषदं विद्यादष्टत्रिंशत्तमीं ततः ।
आथर्वणे चतुःखण्डां हंसज्ञान-पटीयसीम् ॥ १ ॥

शास्त्रतो ब्रह्मणि ज्ञाते सति तत्साक्षात्-कारायोपाय उप-

सनत्सुजात उवाच।

विचार्य्य सर्ववेदेषु मतं ज्ञात्वा पिनाकिनः।
पार्वत्या कथित तत्त्वं शृणु गौतम! तन्मम ॥२॥
अनाख्येयमिदं गुह्यं योगिनां कोश-सन्निभम्।
हंसस्यागति-विस्तारं भुक्ति-मुक्ति-फल-प्रदम् ॥३॥

अथ हंस-परमहंस-निर्णयं व्याख्यास्यामः, ब्रह्मचारिणे शान्ताय दान्ताय गुरुभक्ताय हंस हंसेति सदा अयं सर्वेषु देहेषु व्याप्तो वर्त्तते, यथा ह्यग्निः काष्ठेषु, तिलेषु तैलमिव। तं विदित्वा न मृत्युमेति। गुदमवष्टभ्य आधाराद्वायुमुत्थाप्य स्वाधिष्ठानं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य मणिपूरकञ्च गत्वा अनाहतमतिक्रम्य विशुद्धौ प्राणान् निरुध्य आज्ञामनुध्यायन् ब्रह्मरन्ध्रं ध्यायन् त्रिमात्रोऽहमित्येव सर्वदा ध्यायन्। अथो

दिश्यते। तत्रापि प्रामाण्य-दार्ढ्याय आख्यायिकारभ्यते, भवन्निति। ब्रह्मविद्यायाः प्रबोधः "आदिशान्त-दलस्थार्णान् संहरेत् कमलासनः" इत्यादि कुण्डल्यनुसारेण वायोरपि चोर्द्ध्वं गच्छतः त्रिः परिवृत्तिः, 'मणिपूरकं' नाभिचक्रं 'गत्वा' प्राप्य 'अनाहतम्' अनाहतचक्रं हृदि चक्रम् 'अतिक्रम्य' उल्लङ्घ्य 'विशुद्धौ' कण्ठदेशे 'प्राणान्' वायून् निरुध्य 'आज्ञाम्' आज्ञाचक्रं भ्रूमध्यवर्त्ति अनुध्यायन् ब्रह्मरन्ध्रञ्च सहस्रदलपङ्कजे

नादमाधाराद्-ब्रह्मरन्ध्र-पर्य्यन्तं शुद्धस्फटिक-सङ्काशं स वै ब्रह्म परमात्मेत्युच्यते ॥ १ ॥

अथ हंसऋषिः पङ्क्तिश्छन्दः परमहंसो देवताऽहमिति बीजं स इति शक्तिः सोऽहमिति कीलकं षट्सङ्ख्यया अहोरात्रयोरेक-विंशति सहस्राणि षट्शतान्यधिकानि भवन्ति। सूर्य्याय सोमाय निरञ्जनाय निराभासाय तनु सूक्ष्म

ध्यायन् 'त्रिमात्रः' ओङ्कारः अहमित्येव 'सर्वदा' नित्यं ध्यायन्। अथो नादं ध्यायन्, कीदृशं ? 'आधारात्' आधार-मारभ्य ब्रह्मरन्ध्रपर्य्यन्तं प्रतीयमानं तथा उज्ज्वलं स वै ब्रह्म आत्मा परमात्मैव ॥ १ ॥

हंसमन्त्रस्य ऋष्यादिकमाह, अथ हंस इति। अन्यत्र तु भिन्ना ऋष्यादय उक्ताः, यथा,—

"ऋषिर्ब्रह्मा स्मृतो देवी गायत्रीच्छन्द ईरितम्।
देवता जगतामादिः सम्प्रोक्तो गिरिजापतिः" ॥ इति।

तत् हंसस्य वाह्यपुरश्चरण-विषयं ज्ञातव्यम्। षट्सङ्ख्यया ऋष्यादयो ज्ञेया इति शेषः। यद्वा 'षट्शतानि' षट्सङ्ख्यया अधिकानि भवन्तीन्वयः, षट्शतोपरि षट् इत्यर्थः। २१६०६ इत्यङ्कतः। अमृतविन्दौ तु—

"अशीतिः षट्शतञ्चैव सहस्राणि त्रयोदश।
लक्षञ्चैकोऽपि निश्वासा अहोरात्र-प्रमाणतः" ॥ इति

सङ्ख्याभेद उक्तः, स तत्रैव समाहितः।

षड़ङ्गान्याह, ॐ सूर्य्याय हृदयाय नमः, ॐ सोमाय शिरसे स्वाहा, ॐ निरञ्जनाय शिखायै वषट्, ॐ निराभासाय

प्रचोदयादिति, अग्नीषोमाभ्यां वौषट्, हृदया-द्यङ्गन्यास-कराङ्गन्यासौ भवतः एवं कृत्वा हृदये अष्टदले हंसात्मानं ध्यायेत्।

अग्नीषोमौ पक्षावोङ्कारः शिरो विन्दुस्तु नेत्रं मुखं रुद्रो रुद्राणी चरणौ बाहू कालश्वाग्निश्चोभे पार्श्वे भवतः। पश्यत्यनागारश्च शिष्टोभयपार्श्वे भवतः।

एषोऽसौ परमहंसो भानुकोटि-प्रतीकाशः

कवचाय हुं, ओं तनु सूक्ष्म नेत्रत्रयाय वौषट्, ओं प्रचोदयात् अस्त्राय फट्। एभिरेवादौ करन्यासः। हसां हसौमित्यादिना षड़ङ्गानीत्यपरे। हसां सूर्य्यात्मने हृं, हसीं सोमात्मने शिर इत्यादिनेत्यन्ये। अग्नीषोमाभ्यां वौषड़िति षष्ठां शेषः। 'हम्' अग्निः 'सः' सोमः "हं पुमान् प्रकृतिस्तु सः" इति चोक्तम्। हृदयादीनि यानि अङ्गानि तेषां न्यासः करन्यासश्च तौ भवतः। एवं न्यासं कृत्वा हृदये अष्टदलं, तत्र हंसात्मानं ध्यायेत्।

ध्येयस्वरूपमाह, अग्नीषोमाविति। हंसस्य पक्षित्वात् पक्षिरूपेण ध्यानं ताभ्यां जगत् प्रवृत्तेः। ओङ्कारः शिरः उत्तमाङ्गत्वात्, विन्दुस्तु नेत्रं प्रकाशकत्वात्, मुखं रुद्रो वक्तृत्वात्, रुद्राणी चरणौ सर्वाधारत्वात्, बाहू कालश्च सर्वदातृत्वात्, अग्निश्चोभे पार्श्वे भवतः पूर्वापरे दक्षिणोत्तरे वासौ सत्वसामान्यात्, 'पश्यति' दृशधातुः लक्षणया ज्ञानम्, 'अनागारः' अनिकेतः वैराग्यं, ते अवशिष्टे उभयपार्श्वे भवतः पूर्वापरे दक्षिणोत्तरे वा।

ध्यानमुपसंहरति, एषोऽसाविति। तस्याष्टसु दलेषु स्थितस्य

येनेदं व्याप्तम्, तस्याष्टधा वृत्तिर्भवति । पूर्वदले पुण्ये मतिः, आग्नेय्यां निद्रालस्यादयो भवन्ति, याम्ये क्रूरे मतिः, नैर्ऋते पापे मनीषा, वारुण्यां क्रीड़ा, वायव्ये गमनादौ बुद्धिः, सौम्ये रतिप्रीतिः, ईशाने द्रव्यादान मध्ये वैराग्यं,

---

अष्टधा वृत्तिमाह, तस्येति । तत्र दिक्पाल-बुद्ध्यनुसारेण फलं बोद्धव्यम् । इदञ्च दिगभिप्रायेण सामान्यतः फलमुक्तम्, तत्तद्दलाभिप्रायेण तु विशेषफलमध्यात्मविवेके उक्तम्, तद्यथा—

गुद-लिङ्गान्तरे चक्रमाधारन्तु चतुर्दलम् ।
परमः सहजस्तद्वदानन्दो वीरपूर्वकः ॥
योगानन्दश्च तस्य स्यादीशानादिदले फलम् ।
स्वाधिष्ठान-लिङ्गमूले षट्पत्रं चक्रमस्य तु ॥
पूर्वादिषु दलेष्वाहुः फलान्येतान्यनुक्रमात् ।
प्रश्रयः क्रूरता गर्व नाशो मूर्च्छा ततः परम् ॥
अवज्ञा स्यादविश्वासो जीवस्य चरतो ध्रुवम् ।
नाभौ दशदलं पद्मं मणिपूरक-सञ्ज्ञकम् ॥
सुषुप्तिरत्र तृष्णा स्यादीर्ष्या पिशुनता तथा ।
लज्जाभय-घृणा-मोह-कुधियोऽथ विषादिता ॥
हृदयेऽनाहतं चक्रं दलैर्द्वादशभिर्युतम् ।
लौल्य-प्रणाशः कपटं वितर्कोऽप्यनुतापिता ॥
आशाप्रकाशश्चिन्ता च समीहा ममता ततः ।
क्रमेण दम्भो वैकल्यं विवेको हुङ्कृतिस्तथा ॥
फलान्येतानि पूर्वादि-दलस्थस्यात्मनो विदुः ।
कण्ठेऽस्ति भारतीस्थानं विशुद्धिः षोड़शच्छदम् ॥

केशरे जाग्रदवस्था, कर्णिकायां स्वप्नं, लिङ्गे सुषुप्तिः, पद्मत्यागे तुरीयं, यदा हंसो नादे लीनो भवति, तदा तुर्य्यातीतमुन्मननमजपोपसंहार-मित्यभिधीयते।

एवं सर्वं हंसवशात्; तस्मान्मनो हंसो विचार्य्यते; स एव जपकोट्या नादमनुभवति; एवं सर्वं हंसवशात्।

तत्र प्रणव उद्गीथ हुं फड्वषड्थ स्वधा।
स्वाहा नमोऽमृतं सप्तस्वराः षड्जादयो मताः॥
इति पूर्वादिपत्रस्थे फलान्यात्मनि षोड़श" ॥ इति ॥३॥

स्थानान्तरेषु नियममाह, मध्य इति। 'लिङ्गे' नाले 'पद्मत्यागे' पद्मादूर्द्धं निरालम्ब-प्रदेशे 'नादे' वक्ष्यमाणे 'तुर्य्यातीतं' तुरीयात्परम्, 'उन्मननम्' मनन रहितम् 'अजपोपसंहारं' प्राणव्यापार-रहितम्। त्रय एते पर्य्यायाः।

एवं सर्वमित्यादि। 'एवं' तुरीयातीतपर्य्यन्तमुक्तं सर्वं फलं 'हंसवशात्' हंसजप-निवेदनाधीनं वेदितव्यम्। 'तस्मात्' सर्वफलदत्वात् मनो 'हंसः' हन्ति गच्छति हंसः सप्तदशकं लिङ्गं मनो विचार्य्यते मनःस्वरूपमेव विचार्य्य निश्चेतव्यम्, येन त्वमर्थोऽवभासते, 'स एव' हंसोपासकः 'जपकोट्या' कोटिसङ्ख्यकजपनिवेदन-पूर्वकमनो-नियमे सति नादं वक्ष्यमाणम् अनुभवति। तस्यैवेति पाठे हंसस्यैव, पुनरेवमित्यादिरुपसंहारः नादहेतुत्वस्याधिकस्योक्तत्वात्।

नादो दशविधो जायते। चिणीति प्रथमं, चिच्चिणीति द्वितीयं, घण्टानादस्तृतीयः, शङ्ख-नादश्चतुर्थः, पञ्चमस्तन्त्रीनादः, षष्ठस्ताल-नादः, सप्तमो वेणुनादः, अष्टमो मृदङ्गनादः, नवमो भेरीनादः, दशमो मेघनादः ; नवमं परित्यज्य दशममेवाभ्यसेत्।

प्रथमे चिच्चिणी गात्रं, द्वितीये गात्रभञ्जनम्।
तृतीये खेदनं याति, चतुर्थे कम्पते शिरः॥
पञ्चमे स्रवते तालुं षष्ठेऽमृतनिषेवणम्।
सप्तमे गूढ़विज्ञानं परा वाचा तथाष्टमे॥
अदृश्यं नवमे देहं दिव्यं चक्षुस्तथामलम्।
दशमे परमं ब्रह्म भवेद्ब्रह्मात्म-सन्निधौ॥

तस्मिन् मनो विलीयते मनसि सङ्कल्प-

सप्रकारां नादोत्पत्तिमाह, नाद इति। चिण्यादयोऽनुकरणशब्दाः ; इति शब्दा अनुकरणत्वद्योतकाः ; 'घण्टानादः' घण्टाया इव नादः, एवमग्रेऽपि। नवमं परित्यज्येति, नवमपर्य्यन्तान् त्यक्त्वा ब्रह्मभवनफलं दशममेव अभ्यसेत्॥

दशानां प्रत्येकं लक्षणानि, फलानि चाह, प्रथमे इति। चिच्चिणीशब्दाकारं तदिदं भवति। 'गात्र-भञ्जनं' गात्रभङ्गः इव भवति, 'खेदनं' खिन्न इव भवति, 'अमृतनिषेवणम्' अमृतपानमिव। दशममिति, दशमञ्चेदभ्यस्यति परमं ब्रह्म भवेत्।

तस्य फलमाह, ब्रह्मात्मेति। तस्मिन् ब्रह्मण आत्मनः सन्निधौ

विकल्पे दग्धे पुण्यपापे सदाशिवः शक्त्यात्मा सर्वत्रावस्थितः स्वयं ज्योतिः शुद्धो बुद्धो नित्यो निरञ्जनः प्रकाशते इति ॥ २ ॥

सति मनो 'विलीयते' विलीनं भवति, मनसि सङ्कल्प-विकल्प-रूपे गते सति, पुण्यञ्च पापञ्च तयोः समाहारे दग्धे सति, सदाशिवो भवति। शक्त्यात्मा च शिवशक्ति-रूपो भूत्वा सर्वत्रावस्थितादिरूपो ब्रह्मरूपः प्रकाशते ब्रह्मैव भवति। इति शब्दो हंसवर्णन-समाप्त्यर्थः ॥ २ ॥

सनत्सुजातेन गौतमं प्रति पार्वती-परमेश्वर-संवादे हंस-वर्णनमुक्तम्। स संवादो यथा,—

श्रीं ईश्वर उवाच।

अजपाराधनं देवि ! कथयामि तवानघे !।
यस्य विज्ञानमात्रेण परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १ ॥
हंसं परं महेशानि ! प्रत्यहं जपते नरः।
मोहान्धो यो न जानाति मोक्षस्तस्य न विद्यते ॥२॥
श्रीगुरोः कृपया देवि ! ज्ञायते जप्यते यदा।
तस्योच्छ्वासैस्तु निश्वासैस्तदा बन्धक्षयो भवेत् ॥३॥
उच्छ्वासे चैव निश्वासे हंस इत्यक्षर-द्वयम्।
तस्मात् प्राणस्तु हंसाख्य आत्माकारेण संस्थितः ॥४॥
नाभेरूर्द्धं स निश्वासो हृदयाग्रे व्यवस्थितः।
षष्टिश्वासैर्भवेत् प्राणः षट्प्राणा नाड़िका मता ॥५॥
षष्टिनाड्या ह्यहोरात्रं जपसंख्या क्रमो मतः।
एकविंशति-साहस्रं षट्शताधिकमीश्वरि ! ॥६॥
प्रत्यहं जपते प्राणी सान्द्रानन्दमयीं पराम्।

उत्पत्तिर्जप आरम्भोऽस्तिरस्य निवेदनम् ॥ ७ ॥
विना जपेन देवेशि ! जपो भवति मन्त्रिणः ।
अजपेयं ततः प्रोक्ता भवपाश-निकृन्तनी ॥ ८ ॥
एवं जपं महेशानि ! प्रत्यहं विनिवेदयेत् ।
गणेश-ब्रह्म विष्णुभ्यो हराय परमेश्वरि ! ॥९॥
जीवात्मने क्रमेणैव तथा च परमात्मने ।
षट् शतानि सहस्राणि षडेव च तथा पुनः ॥ १० ॥
षट् सहस्राणि च पुनः सहस्रञ्च सहस्रकम् ।
पुनः सहस्रं गुरवे क्रमेण विनिवेदयेत् ॥११॥
आधारे स्वर्णवत् स्मृत्वा वादि-सान्तानि संस्मरेत् ॥१२॥
द्रुतसौवर्ण-वर्णानि दलानि परमेश्वरि ! ।
स्वाधिष्ठाने हि हेमाभे वादिलान्तानि च स्मरेत् ॥१३॥
विद्युत्पुञ्ज-प्रभाभानि सुनीलमणिपूरके ।
उफान्तानि महानील-प्रभाणि च विचिन्तयेत् ॥१४॥
पिङ्गवर्ण-महावह्नि-कर्णिकाभानि चिन्तयेत् ।
कादिवान्तानि पत्राणि चतुर्थेऽनाहते प्रिये ! ॥१५॥
विशुद्धौ धूम्रवर्णे तु रक्तवर्णान् स्वरान् स्मरेत् ।
आज्ञायां विद्युदाभायां शुभौ हक्षौ विचिन्तयेत् ॥१६॥
कर्पूर-द्युति-संराजत्-सहस्रदल-नीरजे ।
नादात्मकं ब्रह्मरन्ध्रं जानीहि परमेश्वरि ! ॥ १७ ॥
एतेषु सप्त चक्रेषु स्थितेभ्यः परमेश्वरि ! ।
जपं निवेदयेदेनमहोरात्र-भवं प्रिये ! ॥ १८ ॥
अजपा नाम गायत्री योगिनां मोक्षदायिनी ।
अस्याः सङ्कल्पमात्रेण नरः पापैः प्रमुच्यते ॥ १९ ॥
अनया सदृशी विद्या अनया सदृशो जपः ।
अनया सदृशं पुण्यं न भूतं न भविष्यति ॥ २० ॥

अस्य पुरश्चरणरूपेणापि सारदातिलके विधानमुक्तम्, तद्यथा—

वियदर्द्वेन्दु-ललितस्तदादिः सर्गसंयुतः।
अजपाख्यो मनुः प्रोक्तो ह्यक्षरः सुरपादपः॥ १॥
ऋषिर्ब्रह्मा स्मृतो देवी गायत्री च्छन्द ईरितम्।
देवता जगतामादिः प्रोक्तोऽत्र गिरिजापतिः।
हंसा षड्दीर्घ-युक्तेन कुर्य्यादङ्ग-क्रियां मनोः॥ २॥
उद्यद्भानु-स्फुरित-तड़िदाकार मूर्द्धाम्बिकेशं
पाशाभीती वरद-परशू सन्दधानं कराब्जैः।
दिव्याकल्पैर्नवमणिमयैः शोभितं विश्वमूलं
सौम्याग्नेयं वपुरवतु नश्चन्द्रचूड़ं त्रिनेत्रम्॥ ३॥
भानुलक्षं जपेन्मन्त्रं पायसेन ससर्पिषा।
दशानां जुहुयात् सम्यक् ततः सिद्धो भवेन्मनुः॥ ४॥
दीप्तादीप्तजिते पीठे प्रागुक्ते प्रयजेद्विभुम्।
मूर्त्तिं मूलेन सङ्कल्प्य यजेदङ्गादिभिः सह॥५॥
ऋतुं वत्सर रव्यारो दिग्दलेषु विदिक्षु च।
अर्चयेत्तनजां गोजामजाक्या-मद्रिजां पुनः॥६॥
लोकेश्वरांस्तदस्त्राणि पूजयेद्देवमन्वहम्।
अर्घ्यञ्च विधिवद्दद्यात् प्राक् प्रोक्तेनैव वर्त्मना॥७॥
मन्त्राद्य मातृकापद्मे पूर्णकुम्भं निधाय तम्।
पिधाय वामहस्तेन ततो मन्त्रेण संयतः॥ ८॥
अष्टोत्तर-शतं मन्त्रं जपेत् [illegible]यं सुधामयम्।
स्मृत्वा तेनाभिषिञ्चेद्यं स भवेद्विगतामयः॥ ९॥
आयुरारोग्य-विभवानमितांल्लभते नरः।
अनेनैव विधानेन विषार्त्तो निर्विषो भवेत्॥ १०॥
इन्दुभ्यां विगलत्-सुधा परिचितं मन्त्राद्यबीजं ततः

ॐ वेदप्रवचनं वेदप्रवचनम् ॥

इत्यथर्ववेदे हंसोपनिषत् समाप्ता ॥ २६ ॥

परमहंसोपनिषत् ।

अथ योगिनां परमहंसानां कोऽयं मार्गः ?

प्रश्नो तत्परमामिताई-शक्तिना संसिक्तमाद्यं स्मरन् ।
मन्त्री मन्त्रमिमं जपन् विष-गदोन्मादापमृत्यु-ज्वरान्
जित्वा वर्षशतं समग्र-विभवो जीवेत् सुखं बन्धुभिः"

इति ॥ ११ ॥

ॐ वेदप्रवचनमिति। इदं हंसनिरूपणम् अकाराद्यात्मकस्य वेदस्य 'प्रवचनं' निर्वचनहेतुः। तद्यथा हंसमन्त्रस्यैव पुम्प्रकृत्यात्मकस्य वर्णविपर्यासे सोऽहं भवति; स च परमात्ममन्त्रः, तस्य चतुष्टयवद्व्यञ्जन-परित्यागे पूर्वरूपे च ओमिति भवति, स च शुद्धब्रह्मवाची, तत्प्रतीकश्च ओङ्कारात्त्रयो व्याहृतयः, ताभ्यस्त्रिपदा, त्रिभ्यः पदेभ्यस्त्रयो वेदाः, वेदेभ्यो लोकत्रयमिति। इदमुक्तिः समाप्त्यर्था।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना।
अस्पष्टपद-वाक्यानां हंसोपनिषद्दीपिका ॥

इति हंसोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ २६ ॥

ॐ शुद्धात्मा परमो हंसस्तस्योपनिषदुच्यते।
त्रिखण्डाथर्वशिखरे चत्वारिंशत्तमी मता ॥ १ ॥

सन्यासोपनिषदि परमहंस-सन्यास उक्तः, हंसोपनिषदि

तेषां का स्थितिः ? इति नारदो भगवन्तमुपगम्योवाच। तं भगवानाह।

च योग उक्तः, तत्र प्राप्तयोगस्य ज्ञानिनः कीदृशी लोके स्थितिः? इति मन्दिह्यते। यदुक्तम्,—

"स्थितप्रज्ञस्य का भाषा ? समाधिस्तस्य केशव !।
स्थितधीः किं प्रभाषेत ? किमासीत ? व्रजेत किम् ?" ॥ इति।

तथा च, पामरत्व-शङ्कया अवज्ञा स्यात्, ततो महान् प्रत्यवाय इत्येतत् स्वरूपज्ञानार्थं परमहंसोपनिषदारभ्यते। 'योगः चित्तवृत्ति-निरोधः, तद्वन्तो योगिनः 'परमहंसाश्च' उत्पन्न-तत्त्वज्ञानाः, तत्र निरुद्धचित्तोऽप्यणिमादि-सिद्धिषु वियुक्ति-दशायां समासक्तः सन् आत्मनि संलीनो विपर्य्यस्तश्च परम-पुरुषार्थाद् भ्रश्यतीति परमहंसपदं, परमहंसश्च विवेकैनैश्व-र्य्यस्वारतां बुद्ध्वा विरज्यति। तदुक्तम्,—

"चिदात्मन इमा इत्थं प्रस्फुरन्तीह शक्तयः।
इत्यस्वार्थ्य-जालेषु नाभ्युदेति कुतूहलम्" ॥ इति।

परमहंसो विद्याबलेन विधि-निषेधान् लङ्घयति, ततः शिष्टविज्ञानं स्यात्। तदुक्तम्,—

"सर्वे ब्रह्म वदिष्यन्ति सम्प्राप्ते तु कलौ युगे।
नानुतिष्ठन्ति मैत्रेय ! शिश्नोदर परायणाः" ॥ इति ॥

तदर्थं योगिग्रहणम्। अधिकारप्राप्त-निष्काम-कर्म्मानुष्ठानमपि योग एव। विशेषणद्वयेन स्थितप्रज्ञत्व-गुणातीतत्वासङ्गत्वादयोऽपि विशेषा दर्शिताः। यदुक्तं प्रश्न-प्रतिवचनाभ्यां वाशिष्ठे,

"एवं स्थिते हि भगवन् जीवन्मुक्तस्य सम्मतः।

योऽयं परमहंसमार्गो लोकेषु दुर्लभतरो न

अपूर्वातिशयः कोऽसौ भवत्यात्मविदांवर !" ॥ १ ॥

वशिष्ठ उवाच ।

"नास्य कस्मिंश्चिदेवांशे भवत्यतिशयेन धीः ।
नित्यतृप्तः प्रशान्तात्मा स आत्मन्येव तिष्ठति ॥ २ ॥
मन्त्रसिद्धैस्तपःसिद्धैर्योग-सिद्धैश्च भूरिशः ।
कृतमाकाश-यानादि तत्र का स्यादपूर्वता ॥ ३ ॥
एक एव विशेषोऽस्य न समो मूढ़बुद्धिभिः ।
सर्वत्रास्था-परित्यागः सदा निर्वासनं मनः ॥
एतावदेव खलु लिङ्गमलिङ्ग-मूर्त्तेः
संशान्त-संसृति-चिरभ्रम-निर्वृतस्य ।
तज्ज्ञस्य यन्मदन-कोप-विषाद-मोह-
लोभापदामनुदिनं निपुणं तनुत्वम्" ॥ ५ ॥ इति ॥

को मार्ग इति प्रष्टव्ये अयमिति वचनमदृष्टपूर्वं प्रत्यक्षतो दर्शय इति प्रश्नार्थम्। प्रकृतान्वयेनैव सिद्धे पुनस्तेषामिति वचनं गौरवार्थम्। 'नारदः' ब्रह्मपुत्रो देवर्षिः 'भगवन्तं' सनत्-कुमारं, स हि नारदाय शोकतरणाय भूमानमुपदिष्टवान्। यथा "छन्दोगानामाम्नातमधीहि भगव ! इति ह्रो मसमाद सनत्कुमारं नारदः" इत्यारभ्य "तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः" इत्यन्तेन। स ततो लब्धसाक्षात्कारो मार्ग-स्थिती पृच्छति विज्ञानदार्ढ्याय 'उप-गम्य' न्यायेनोपसन्नः सन् 'उवाच' पप्रच्छ। उत्तरोपक्रमः, तमिति। 'आह' ब्रवीति; कालसामान्ये लट्।

अज्ञातिशयाय प्रशंसामाह योऽयमिति। यः पृष्टः सोऽयं

तु बाहुल्योऽपि, यद्येकोऽपि भवति, स एव नित्य-पूतस्थ इति, स एव वेदपुरुष इति विदुषो मन्यते ॥

मनसि स्फुरन् परमकाष्ठां प्राप्तस्य वैराग्यात् दृष्टचरत्वात् दुर्लभतरत्वम् । अत्यन्तासत्त्वमाशङ्क्याह, न त्विति । बाहुल्यमस्यास्तीति बाहुल्यः शौभ्रादयच् ॥

अयं मार्गोऽतिदुर्लभश्चेन्नादर्त्तव्यः,

"अतिक्लेशेन ये ह्यर्था अनर्थास्ते मता मम" ।

इति न्यायादित्याशङ्क्याह, यदीति ।

"मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः" ॥

इति न्यायेन यद्येकः कश्चिद् भवति पुरुषधौरेयः । यथा जाबालोपनिषद्युक्तं "तत्र परमहंसा नाम संवर्त्तकारुणि-श्वेतकेतु-दुर्वास-ऋभु--निदाघ-जडभरत--दत्तात्रेय-रैवतक--प्रभृतयोऽव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्त" इति । स एव 'नित्यपूतः' परमात्मा, तत्र तिष्ठति नित्यपूतस्थः स एव न केवलो योगी, नापि केवलः परमहंसः, स एव 'वेदपुरुषः' वेदप्रतिपाद्यः पुरुषो ब्रह्मेति 'विदुषः' विद्वांसः ब्रह्मानुभव-चित्तविश्रान्ति-प्रतिपादक-शास्त्रपारङ्गताः, मन्यते, वचनव्यत्ययः । तस्य ब्रह्मनिष्ठत्वन्तु अन्येऽपि मन्यन्ते, विद्वांसस्तु ब्रह्मत्वमेव मन्यते । तथा च स्मृतिः,—

"दर्शन-स्पर्शने हित्वा स्वयं केवलरूपतः ।
यस्तिष्ठति स तु ब्रह्मण्! ब्राह्मणो ब्रह्मवित् स्वयम्" ॥ इति ।

न तु बाहुल्योऽपि यद्येकोऽपि इत्यपिशब्दद्वयमार्य्यपाठे दृश्यते, तत्र पदार्थे अपिशब्दावल्पतां द्योतयतः,

महापुरुषो यच्चित्यं तत् सदा मय्येवावतिष्ठते ; तस्माद्दृश्च तस्मिन्नेवावस्थीयते ।

असौ स्वपुत्र-मित्र-कलत्र बन्धादीन् शिखां नित्यपूतस्थत्वं वेदपुरुषत्वञ्च मुखतो विषदयन् अर्थात् का स्थितिरिति प्रश्नस्योत्तरं सूचयति, महापुरुष इति। महापुरुषत्वे हेतुः 'यत्' यस्मात् चित्तं तदीयं 'मय्येव' भगवत्यात्मनि अवतिष्ठते, तत् तस्मात् महापुरुषः संसारगोचराणां मनोवृत्तीनाम् अभ्यास-वैराग्याभ्यां निरुद्धत्वादात्मन्येव स्थापनात् भगवान् शास्त्रसिद्धं परमात्मानं स्वानुभवेन परामृशन् मयीति व्यपदिशति, यस्मात् योगी मय्येव चित्तं स्थापयति, तस्मात् 'अहञ्च' अहमपि परमात्म-स्वरूपत्वेन 'तस्मिन्नेव' योगिनि प्रादुर्भूतः 'व्यवस्थीयते' अवतिष्ठे, पुरुषादित्यत्ययः, नान्येषु योग्यताहीनेषु।

इदानीं पृष्टमार्गमुपदिशति, असाविति। 'असौ' जनकयाज्ञवल्क्यादिन्यायेन गार्हस्थ एवोत्पन्न-ज्ञानोऽयं विद्वान् चित्तविश्रान्ति-सिद्धये स्वपुत्रादि सन्यस्य कौपीनादि परिग्रहेत्। यद्यपि विदुषोऽर्थसिद्ध एव सन्यासः, तथापि ज्योतिष्टोमे कृष्णविषाणया कण्डूयेदिति प्रतिपत्तिवदयं लौकिको वैदिकश्च त्यागः। न च

"ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः।
नैवास्ति किञ्चित् कर्त्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित्" ॥

इत्यादि-स्मृति-विरोधः, सत्यपि ज्ञाने विश्रान्ति-रहितस्य तृप्त्यभावेन विश्रान्ति-सम्पादन-लक्षण-कर्त्तव्य-सद्भावेन कृतकृत्यत्वाभावात् चित्त-विश्रान्ति-प्रतिबन्ध-वारणस्य दृष्टफलस्य

यज्ञोपवीतञ्च यागञ्च स्वाध्यायञ्च सर्वकर्म्माणि सन्न्यस्यायं ब्रह्माण्डञ्च हित्वा कौपीनं दण्डमाच्छादनञ्च स्वशरीरस्योपभोगार्थाय च लोकस्योपकारार्थाय च परिग्रहेत्।

सम्भवेन श्रवणादि-विधिवन्नानादृष्ट-फलकल्पना; तस्मात् विविदिषुरिव विद्वानपि गृहस्थो नान्दीमुख-श्राद्धोपवास-जागरणादि विधिपूर्वकमेव सन्न्यसेत्; प्रकृतिवद्विकृतिरिति न्यायेनात्र विविदिषा सन्न्यासवत् प्रैषमन्त्रेणैव पुत्रवित्तादि त्यागः। बन्धादीत्यादिशब्देन भृत्य-पशु-क्षेत्रादि-लौकिक-परिग्रहादि-विशेषाः संगृह्यन्ते। शिखां यज्ञोपवीतञ्च यागञ्च स्वाध्यायञ्चेति चकारेण तदर्थोपयुक्तानि पद-वाक्य-प्रमाण-शास्त्राणि, वेदौपबृंहणादीनि, इतिहास-पुराणानि च समुच्चिनोति। औत्सुक्यनिवृत्तिमात्र-प्रयोजनानां काव्य-नाटकादीनां त्यागः कैमुतिकन्याय-सिद्धः। सर्वकर्म्माणीति सर्वशब्देन लौकिक-वैदिक-नित्य-नैमित्तिक-निषिद्ध-काम्यानि संगृह्यन्ते। पुत्रादि-त्यागेनैहिकभोगाः परिहृताः। सर्वकर्म्मत्यागेन आमुष्मिक-भोगाश्चा चित्तविक्षेप-कारिणी परिहृता। अयमसौ परिग्रहेदित्यन्वयः, अयमसौ अहमागममितिवत् ब्रह्माण्डञ्चेति ब्रह्माण्ड-त्यागेन तत्प्राप्तिहेतोर्विराडुपासनस्य त्यागः। चकारेण सूत्राव्याकृतात्म-प्राप्तिहेतोर्हिरण्यगर्भोपासनस्य; तत्त्वज्ञान-हेतूनां श्रवणादीनां समुच्चयस्य। पुत्रादि अव्याकृतोपासनान्तमैहिकमामुष्मिकञ्च सर्वं प्रैषमन्त्रोच्चारणेन परित्यज्य कौपीनादिकं परिगृह्णीयात्। आच्छादनञ्चेति चकारेण पादुकादि-परिग्रहः समुच्चितः। स्मृतिश्च,—

तच्च न मुख्योऽस्ति, को मुख्यः ? इति चेदयं मुख्यो न दण्डं न कमण्डलुं न शिखं न यज्ञोपवीतं न स्वाध्यायं नाच्छादनं चरति परमहंसः, न च शीतं न चोष्णम् ।

"कौपीनं युगलं वासः कन्थां शीत-निवारिणीम् ।
पादुके चापि गृह्णीयात् कुर्य्यान्नान्यस्य सङ्ग्रहम्" ॥ इति ।

स्वशरीरोपभोगो नाम कौपीनेन लज्जाव्यावृत्तिः, दण्डेन गो-सर्पाद्युपद्रव-परिहारः, आच्छादनेन शीतादि-परिहारः । चकारेण पादुकाभ्यामुच्छिष्टदेश-स्पर्शादि-परिहार समुच्चिनोति । लोकस्योपकारो नाम दण्डादि-लिङ्गेनैतदीयमुत्तमाश्रमं परिज्ञाय तदुचिताभिवन्दन-भिक्षा-प्रदानादि-प्रवृत्त्या सुकृतसिद्धिः । चकारात् सन्यास-मर्य्यादायाः शिष्टाचार-प्राप्तायाः पालनं समुच्चीयते ।

कौपीनादि-परिग्रहस्यानुकल्पत्वमभिप्रेत्य मुख्यत्वं प्रतिषेधति, तच्च न मुख्योऽस्तीति । यत् कौपीनादि-परिग्रहणमस्ति तदस्य योगिनः परमहंसस्य मुख्यः कल्पो न भवति ; किन्त्वनुकल्प एव, विविदिषा सन्यासिनस्तु दण्डग्रहणं मुख्यमिति, दण्डवियोगस्य निषेधः स्मर्य्यते,—

"दण्डात्मनोस्तु संयोगः सर्वदैव विधीयते ।
न दण्डेन विना गच्छेदिषुक्षेपत्रयाद् बुधः" ॥ इति ।

प्रायश्चित्तमपि दण्डत्यागे प्राणायामशतं स्मर्य्यते,

"दण्डत्यागे शतं चरेत्" इति । योगिनः परमहंसस्य मुख्यं कल्पं पृच्छति, कोऽयं मुख्य इति चेदिति । उत्तरमाह, अयं मुख्य इति । अयं कः ? इत्यत आह, न दण्डमित्या-

न सुखं न दुःखं न मानापमानञ्च षड्ऊर्म्मि-रहितं न शब्दं न स्पर्शं न रूपं न रसं न गन्धं न च मनोऽप्येवं निन्दा-गर्व-मत्सर-दम्भ-दर्पेच्छा-द्वेष-सुख--दुःख-काम-क्रोध-रोष-लोभ--मोह-मद-हर्षासूयाहङ्कारादींश्च हित्वा स्वं वपुः कुणप-मिव दृश्यते।

दिना। शिखम् इति छान्दसो ह्रस्वः। न स्वाध्यायमिति पाठः। 'चरति' गच्छति निरुद्धाशेष-चित्तवृत्तेर्योगिनः शीतादि नास्ति तत्प्रत्ययाभावात्। यथा बालस्य लीलासक्तस्य शीताद्य-भावः तथा परमात्मन्यासक्तस्य योगिनः। न चोष्णमिति वर्षा-भावसमुच्चयार्थश्चकारः, शीतादि-निषेधे तज्जन्यसुखादेरप्यभा-वात्।

न सुखमित्यादि। 'मानः' पुरुषान्तरेण सम्पादितः सत्कारः, 'अपमानः' तिरस्कारः, यदा योगिनः स्वात्म-व्यतिरिक्तं पुरुषा-न्तरमेव न प्रतीयते, तदा मानापमानौ दूरापास्तौ। चकारः शत्रु-मित्र-राग-द्वेषादि-द्वन्द्वाभावं समुच्चिनोति। 'षड्ऊर्म्मयः'—

"क्षुत्-पिपासे शोक-मोहौ जरा-मरणमेव च"।

तेषां त्रयाणां द्वन्द्वानां प्राण-मनो-देह-धर्म्मत्वादात्मतत्त्वाभि-मुखस्य योगिनः तद्वर्जनं युज्यते। न शब्दं न स्पर्शं न रूपं न रसं न गन्धं न च मनोऽप्येवमित्यादिग्रन्थः शिष्टैरव्याख्यातः। अस्त्वेवं समाधि-दशायां शीताद्यभावावुत्थानदशायां निन्दादि-क्लेशः संसारिणमिवैनं बाधेतैव इत्यत आह, निन्देति। रोष-मदावनाय्यौ, विरोधिभिः पुरुषैः स्वस्मिन्नापादित-दोषो-क्तिर्निन्दा, अन्येभ्योऽहमधिक इति चित्तवृत्तिर्गर्वः, विद्या-

यतस्तद्वपुरपध्वस्तं संशय-विपरीत-मिथ्या-ज्ञानानां यो हेतुस्तेन नित्यनिवृत्तः ।

धनादिभिरस्य सदृशो भवामीति बुद्धिर्मत्सरः, परेषामग्रे जप-ध्यानादि-प्रकाशनं दम्भः, भर्त्सनादिषु बुद्धिर्दर्पः, धनाद्यभि-लाष इच्छा, शत्रुवधादि-बुद्धिर्द्वेषः, अनुकूल-लाभेन बुद्धि-स्वास्थ्यं सुखं, तद्विपर्ययो दुःखं, योषिदाद्यभिलाषः कामः, कामितार्थ-विघातजन्यो बुद्धिविक्षोभः क्रोधः, प्राप्तस्य धनस्य त्यागासहिष्णुत्वं लोभः, हितेष्वहितबुद्धिरहितेषु हितबुद्धि-र्मोहः, चित्तगत-तुष्यभि-व्यक्ति-मुख-विकाशादि-हेतुर्धीवृत्ति-र्हर्षः, परगुणेन दोषारोपणमसूया, देहेन्द्रियादि-सङ्घातेष्वा-त्मत्वभ्रमोऽहङ्कारः। आदिशब्देन भोग्यवस्तुषु ममत्वाकार-समीचीनत्वादि बुद्धयो गृह्यन्ते। चकारो यथोक्त-निन्दादि-विपरीत-स्तुत्यादि-समुच्चयार्थः। एतान् निन्दादीन् 'हित्वा' पूर्वोक्तवासनात्रयाभ्यासेन परित्यज्य अवस्थीयते इति पूर्वेणा-न्वयः।

ननु विद्यमाने देहे कथं निन्दादि-परित्यागः? अत आह, स्वं वपुः कुणपमिव दृश्यते इति। पूर्वं यत् स्वकीयं वपुः तदानीं योगिना चैतन्यभूतेन मृतकमिवालोक्यते इत्यर्थः। लोकः स्पर्शभीत्या कुणपं यथा दूरस्थोऽवलोकयति, तथा योगी तदात्मबुद्ध्युदय-भिया तटस्थो देहं नित्यमात्मनो विविनक्तीति भावः।

तत्र हेतुमाह, यतस्तद्वपुरपध्वस्तमिति। 'यतः' हेतोः, तद्वपुः आचार्योपदेशानुभवैः 'अपध्वस्तं' चिदात्मभावान्निरा-कृतम्, 'अतः' चैतन्य-वियुक्तस्य देहस्य शवतुल्यतया दृश्यमान-त्वात् सत्यपि देहे निन्दादित्यागो घटते इत्यर्थः।

तन्नित्यबोधः, तत् स्वयमेवावस्थिति-रिति।

ननु उत्पन्नो दिग्भ्रमो यथा सूर्योदय-दर्शनेन विनष्टोऽपि कदाचिदनुवर्त्तते, तथा चिदात्मनि संशयाद्यनुवृत्तौ निन्दादि-क्लेशः पुनः प्रसज्येत इत्याशङ्क्याह, संशयेति। आत्मा कर्त्तृत्वादि-धर्मोपेत-स्तद्रहितो वा इत्यादि संशयज्ञानं, देहा-दिरूप आत्मेति विपरीतज्ञानम्। तद्धेतुश्चतुर्विधः, अनित्या-शुचि-दुःखा नात्मसु नित्य-शुचि-सुखात्म-ख्यातिरविद्येति पत-ञ्जलिसूत्रात्। 'अनित्ये' गिरि-नदी-समुद्रादौ नित्यत्व-मिथ्या-भ्रान्तिरेका अविद्या, 'अशुचौ' पुत्र-कलत्रादौ शुचित्वबुद्धि-र्द्वितीया, 'दुःखे' कृषि-वाणिज्यादौ सुखत्व-भ्रान्तिस्तृतीया, 'गौणात्मनि' पुत्रादौ अन्नमयादिके तु मुख्यात्मत्व-भ्रान्तिश्च-तुर्थी; एषां संशयादीनां 'हेतुः' अद्वितीय-ब्रह्मतत्त्वावरक-मज्ञानं, तद्वासना च; तच्चाज्ञानं तस्य महावाक्यार्थ-बोधेन निवृत्तम्; वासना च योगाभ्यासेन निवृत्ता। दिग्भ्रान्तौ त्वज्ञाने निवृत्तेऽपि तद्वासनायाः सद्भावात् यथापूर्वं व्यवहारः; योगिनस्तु भ्रान्तिहेतु-राहित्यात् कुतः संशयादीन्यनुवर्त्ते-रन्। तदयमर्थः, संशयादीनां यो हेतुरज्ञानं तद्वासना च, तेन हेतुद्वयेन योगी 'नित्यनिवृत्तः, अधिकरणे क्तः, अज्ञान-तद्वासनयोर्निवृत्तिस्तत्र नित्या, पुनस्तयोरनुद्भवादिति; तेन नित्यनिवृत्तः अज्ञान-रहित इति यावत्।

सवासनाऽज्ञान-निवृत्तेर्नित्यत्वे हेतुमाह, तन्नित्य--बोध इति। 'तस्मिन्' परमात्मनि नित्यो बोधो यस्य सः; नित्य-पूतस्य इत्यर्थः। योगी हि विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेति मतमनु-सृत्य चित्तविक्षेपान् योगेन परिहृत्य नैरन्तर्येणात्मरूपमात्म-

तं शान्त-मचल--मद्वयानन्द--विज्ञानघन एवास्मि ; तदेव म परमं धाम, तदेव शिखा च, तदेवोपवीतञ्च, यदा पदे निलयपूतस्थः तदे-वावस्थानम् ।

विषयामिव प्रज्ञां करोति ; तेन बोधस्य नित्यत्वम्, तन्नि-त्यत्वात् ।

तद्विनाश्यरयोरज्ञान-तद्वासनयोरपि निवृत्तिर्नित्येत्यर्थः । "तन्नित्य-पूतस्थः" इति केषाञ्चित् पाठः । 'तत्र' तस्मिन् 'नित्यपूते' परमात्मनि स्थित इत्यर्थः ।

बुध्यमानस्य परमात्मनस्तार्किकेश्वरवत् तटस्थत्व-शङ्कां वारयति, तत् स्वयमिति । यत् वेदान्तवेद्यं परं ब्रह्मास्ति, तत् स्वरूपं, न तु स्वस्मादन्य इत्येवं निश्चित्य योगिनोऽव-स्थितिर्भवति ।

अनुभव-प्रकारमाह, तं शान्तमिति । पदत्रये द्वितीया प्रथमार्थे द्रष्टव्या । यः परमात्मा 'शान्तः' क्रोधादि-विक्षेप-रहितः, 'अचलः' गमनादि-क्रिया-रहितः, 'अद्वयः' स्वगत-सजातीय-विजातीयभेद-रहितः, सच्चिदानन्दैक-रसोऽस्ति, स एवाहमस्मि 'तदेव' ब्रह्मतत्त्वं 'मे' मम योगिनः 'परमं धाम' वास्तवं स्वरूपं, नत्वेतत् कर्तृत्व-भोक्तृत्वादि-युक्तं तस्य मायिकत्वात् ।

आचार-त्यागे दोषमाशङ्क्य निरस्यति, तदेव शिखा च तदेवोपवीतञ्चेति । 'तदेव' ज्ञानमेव शिखा चोपवीतञ्च । चका-राभ्यां मन्त्र-द्रव्यरूपे अपि कर्माङ्गे । ज्ञानमेव यदाम्नातमाथर्व-णिकैर्ब्रह्मोपनिषदि, "सशिखं पवनं कृत्वा" इत्यादि । अत्र

परमात्मात्मनोरेकत्व-ज्ञानेन तयोर्भेद एव विभग्नः, या सा सन्ध्या। सर्वान् कामान् परित्यज्याद्वैते परमस्थितिः ॥ २ ॥

ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डी स उच्यते।
काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञान-वर्जितः।

"यदा पदे नित्यपूतस्थस्तदेवावस्थानम्" इति ग्रन्थः शिष्टैर्नाद्रतः।

सन्ध्यालोपे दोषमाशङ्क्याह, परमात्मात्मनोरेकत्व-ज्ञानेन तयोर्भेद एव विभङ्गः, या सा सन्ध्येति। जीव-ब्रह्मणोरैक्य-ज्ञानेन महावाक्यत्वेन तयोर्यः प्रतीतो भेदः विशेषेण भग्नः पुनर्भ्रान्त्यनुदयात्, 'या' इयमेकत्व-बुद्धिः सैवोभयोरात्मनोः सन्धौ जातत्वात् सन्ध्या, अहोरात्रयोः सन्धावनुष्ठीयमाना क्रिया सन्ध्या यथा, तद्वत्, तथा च नास्य प्रत्यवायः।

कोऽयं मार्ग इत्यस्य असौ स्वपुत्रेत्यादिना उत्तरमुक्तम्। का स्थितिरित्येतस्य महापुरुष इत्यादिना सङ्क्षिप्योत्तरमुक्तम्। संशय-विपर्य्ययेत्यादिना तदेव प्रपञ्च्य इदानीमुपसंहरति, सर्वान् कामान् परित्यज्याद्वैते परमस्थितिरिति। क्रोध-लोभादीनां कामपूर्वकत्वात् काम-परित्यागेन चित्तदोषाः सर्वे त्यज्यन्ते। अतएव वाजसनेयिनाम् "अथो खल्वाहुः काममयः स एवायं पुरुषः" इति ॥ २ ॥

ननु माभूत् कर्म्ममार्ग-त्यागे दोषः, चतुर्थाश्रम-लिङ्ग-त्याग-निमित्तो दोषस्तस्य स्यादेव इत्यत आह, ज्ञानदण्ड इत्यादि। त्रिदण्डिनो यथा वाग्दण्डो मनोदण्डः कायदण्डश्चेति त्रिविधो

स याति नरकान् घोरान् महारौरव-सञ्ज्ञकान् ॥
इदमन्तरं ज्ञात्वा स परमहंसः ।
आशाम्बरो ननमस्करो नस्वधाकारो ननिन्दा-
स्तुतिर्नवषट्कारो याट्टच्छिको भवेद्भिक्षुः ।

दण्डः ; एवमेकदण्डिनो द्विविधः, ज्ञानदण्डः, काष्ठदण्डश्चेति । तेषां स्वरूपञ्च दत्तेणोक्तम्,

"वाग्दण्डे मौनमातिष्ठेत् कर्म्मदण्डे त्वनीहता ।
मानसस्य तु दण्डस्य प्राणायामो विधीयते" ॥ इति ॥

एवं सति मौनादीनां वागादि-दमनहेतुत्वात् यथा दण्डत्वं, तथैव अज्ञान-तत्कार्य्ययोर्दमन-हेतोर्ज्ञानस्यापि दण्डत्वम् । अयं ज्ञानदण्डो 'येन' परमहंसेन धृतः, स एव मुख्य एकदण्डी-त्युच्यते । मानसस्य ज्ञानदण्डस्य चित्तविक्षेपेण विस्मृतिर्मा-भूदिति स्मारकः काष्ठदण्डो ध्रियते । एतदेव ज्ञात्वा वेष-मात्रेण पुरुषार्थ-सिद्धिमभिप्रेत्य येन परमहंसेन काष्ठदण्डो धृतः, स बहुविध-यातनोपेतत्वात् घोरान् महारौरव-सञ्ज्ञ-कान् नरकान् 'याति' प्राप्नोति । तत्र हेतुः, यतः 'सर्वाघी' वर्ज्यावर्ज्यमक्रत्वा सर्वमश्नाति । 'इदं' ज्ञानदण्ड-काष्ठदण्ड-योर्यत् 'अन्तरम्' उत्तमत्वाधमत्व-लक्षणमुक्तं, तज्ज्ञात्वा उत्तमं ज्ञानदण्डं यो धारयति, स एव परमहंसो मुख्यो ज्ञेय इत्यर्थः ।

ननु माभूदस्य काष्ठदण्डः, अन्या तु चर्य्या कीदृशी ? इत्याशङ्क्याह, आशाम्बर इत्यादि । आशा एवाम्बरं यस्य सः दिग्वासाः, न नमस्कारः कर्त्तव्यो यस्य स ननमस्कारः । निषे-धार्थ-नकारस्य समासत्वान्नलोपाभावः । तदुक्तं, "निर्नमस्कार-मस्तुतिम्", इति । श्राद्धादावपि न स्वधाकारोऽस्य स तथा,

नावाहनं न विसर्जनं न मन्त्रो न ध्यानं नोपासनञ्च, न लक्ष्यं, नालक्ष्यं, न पृथक्, नापृथक्, नाहं, नत्वम् न सर्वञ्चानिकेत-स्थिति-रेव स भिक्षु-हाटकादीनां नैव परिग्रहेत्, न लोकं नावलोकनञ्च।

न निन्दास्तुतिः। निन्दागर्वेत्यादि-वाक्ये परैः कृतया निन्दया अस्य क्लेशो निवारितः; अत्र तु स्वकर्तृके निन्दा-स्तुती निषिध्येते। 'याद्दच्छिकः' निर्बन्ध-रहितः 'भवेत्' स्यात् 'भिक्षुः' परमहंसः।

नन्वस्ति निर्बन्धः,

"भिक्षाटनं जपः शौचं स्नानं ध्यानं सुरार्चनम्।
कर्त्तव्यानि षडेतानि सर्वदा नृपदण्डवत्" ॥

इति मुख्यस्य भेदादग्रिंवात्तत्र सम्भवति इत्यभिप्रायेणाह, नावाहनमित्यादि। 'ध्यानं' स्मरणम् 'उपासनं' परिचर्य्येति भेदः। यथा स्तुति-निन्दादि लौकिकं न, यथा देवपूजादि धर्म्मशास्त्रीयं न, तथैव तत्त्वमस्यादि ज्ञानशास्त्रीयमपि।

लक्ष्य—वाच्यादि व्यवहार्य्यं योगिनामित्याह, न लक्ष्य-मिति। साक्षिचैतन्यं त्वम्पदेन लक्ष्यं, देहादि-विशिष्टं चैतन्यं त्वंपदेन वाच्यं, न लक्ष्यं नालक्ष्यं तदपि तस्य न व्यवहार्य्य-मित्यर्थः। चित्पदार्थो जड़ात् पृथक्, तत् त्वम्पदयोर्वाच्यं पृथक्, लक्ष्यं पृथक् इत्यपि योगिनो नास्ति; स्वदेह-निष्ठो वाच्यो-ऽर्थोऽहं, परदेह—निष्ठस्त्वं, तदप्यस्य नास्ति; सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यपि न, चकारादसर्वं न किञ्चिदस्तीत्यपि तस्य नास्ति, तच्चित्तस्य ब्रह्मणि विश्रान्तत्वात्; अतएव अनिकेत-स्थितिरेव

अथावलोकनमात्रेण अवाधक इति चेत्, तद्बाधकोऽस्त्येव । यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन दृष्ट्वा स ब्रह्महा भवेत् । यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन स्पृष्ट्वा स पौल्कसो भवेत् । यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन ग्राह्यञ्च स आत्महा भवेत् । यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं यो न दृष्ट्वा न स्पृष्ट्वा न ग्राह्यञ्च सर्वे कामा मनोगता व्यावर्त्तन्ते ।

स भिक्षुः यदि नियतवासार्थं कञ्चिन्मठं सम्पादयेत्, तदा तस्मिन् ममत्वे सति तदीयहानौ वृद्धौ वा चित्तं विक्षिपेत् । मठवत् 'हाटकादीनां' सुवर्ण-रजतादि-पात्राणां भिक्षाचमनाद्यर्थानामेकमपि 'नैव परिग्रहेत्' नापि गृह्णीयात् विकरण-व्यत्ययः । यदाह यमः,—

"हिरण्मयानि पात्राणि कृष्णायस-मयानि च ।
यतीनां तान्यपात्राणि वर्जयेज्ज्ञानि भिक्षुकः" ॥ इति ।

तथा न 'लोकं' जनं शिष्यवर्गं परिग्रहेत् । न केवलं लोकं त्यजेत्, किन्तु नावलोकनञ्च सान्निध्याल्लोकस्यैवावलोकनञ्च न कुर्य्यात् ।

योगिनो लौकिक-वैदिक-व्यवहार-गतानां बाधकानां वर्जनमभिहितम् । अथ प्रश्नोत्तराभ्यामत्यन्त-बाधकं प्रदर्श्य तद्वर्जनमाह, अबाधक इति चेत् तद्बाधकोऽस्त्येवेति । अथावलोकनमात्रेणेति प्रक्षिप्तम्, वाक्योपक्रम आकरः । तत्रापि हिरण्यस्यात्यन्त-बाधकत्वमाह, यस्माद्भिक्षुरित्यादिना । 'रसेन' प्रेम्णा । ब्रह्महा इति, ब्रह्मैव सत्यमन्यत् मिथ्या इत्यनङ्गी-

दुःखे-नोद्विग्नः, सुखे निस्पृहः, त्यागो रागे, सर्वत्र शुभाशुभयोरनभिस्नेहः, न द्वेष्टि, न प्रमोदश्च,

---

कारात् ब्रह्म तेन हतमिव भवति, तेन ब्रह्महा भवेत्। यत् स्मृतिः,

"ब्रह्म नास्तीति यो ब्रूयात् द्वेष्टि ब्रह्मविदश्च यः।
अभूतब्रह्मवादौ च त्रयस्ते ब्रह्म-घातकाः॥ इति॥

यद्वा ब्रह्मघ्न इति तस्य नरको भवति। पौल्कस इति, निषादाच्छूद्रायां जातः पुक्कसः, प्रज्ञादित्वात् पौक्कसः, वर्ण-व्यत्ययेन पौल्कसः, तत्तुल्य इति यावत्। यत् स्मृतिः,

"पतत्यसौ ध्रुवं भिक्षुर्यस्य भिक्षोर्हृदयं भवेत्।
धीपूर्वं रेत उत्सर्गो द्रव्यसङ्ग्रह एव च" ॥ इति॥

आत्महा इति, असङ्गस्याभोक्तुरात्मनो हिरण्यसङ्गित्व-भोक्तृत्वाङ्गीकारात्। यत् स्मृतिः,

"अन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते।
किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा" ॥ इति।

श्रुतिरपि तस्यान्धतामिस्र-लोकानाह,—

"असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः" ॥ इति॥

न दृष्टश्च न स्पृष्टश्च ग्राह्यश्चेति इच्छेदिति शेषः। चकारैः श्रुतश्च कथितश्च व्यवहृतश्च नेच्छेदिति समुच्चयः। दर्शन-स्पर्शन-ग्रहण-वदभिलाष-पूर्वक हिरण्य-वृत्तान्त-श्रवण-तद्गुण-कथन-तदीय-क्रियादि-व्यवहारा अपि प्रत्यवाय-हेतव इत्यर्थः। हिरण्य-वर्जनस्य फलमाह, सर्वे कामा मनोगता इति। पुत्र-भार्य्यादीनां हिरण्य-मूलकत्वादिति भावः।

कामनिवृत्तेः स्थितप्रज्ञत्वं फलमाह, दुःखेनोद्विग्न इति।

सर्वेषामिन्द्रियाणां गतिरुपरमते, ज्ञाने स्थिरस्थः, य आत्मन्येवावस्थीयते, स एव योगी च, स एव ज्ञानी च।

दुःखे सति उद्वेगं न गतः, सुखे अभिलाषरहितः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः। सुख-दुःखयोरविक्षेपकत्वेन तत्साधनयोरप्यविक्षेपकत्वमाह, त्यागी रागी इति। 'रागी' रञ्जनहेतौ, ऐहिकामुष्मिके त्वस्य त्यागो भवति फलानपेक्षत्वात्। रागत्यागं विवृणोति, सर्वत्र शुभाशुभयोरिति। अनभिस्नेहोऽनभिद्वेष इत्यपि ज्ञेयम्।

रागत्यागस्य फलमाह, न द्वेष्टि, न प्रमोदश्चेति। प्रतिकूलान् न द्वेष्टि, अनुकूलं दृष्ट्वा प्रमोदश्च न याति। ततः किं स्यादत आह, सर्वेषामिन्द्रियाणां गतिरुपरमते इति। सुखप्राप्तये दुःखपरिहाराय च इन्द्रिय-प्रवृत्तिः, तदुभयस्य योगिनोऽनुद्देश्यत्वादिन्द्रियोपरम इति भावः।

ननु निर्बीजो योगो दुःसाध्य इत्याशङ्क्य परमप्रेमास्पदात्मावलम्बत्वात् सुसाध्य एवेत्याशयेन आत्मनिष्ठामुपसंहरति, य आत्मन्येवावस्थीयते इति। अवतिष्ठते इति वाच्ये व्यत्ययः। तदुक्तम्,—

"न सुखं देवराजस्य न सुखं चक्रवर्त्तिनः।
यत् सुखं वीतरागस्य ज्ञाननिष्ठस्य योगिनः" ॥ इति।

इन्द्रियोपरतौ च न कदाचिदात्मनि निर्विकल्पक-समाधेर्विघ्ना भवन्ति, तेषां का स्थितिरिति प्रश्नस्य संक्षेप-विस्ताराभ्यामुत्तरं पूर्वसूत्रं, तदेवात्र पुनरपि हिरण्य-निषेध-प्रसङ्गेन स्पष्टीकृतम्।

यत् पूर्णानन्दैकरस-बोधः तद् ब्रह्माहम-
स्मीति कृतकृत्यो भवति, तद् ब्रह्माहमस्मीति
कृतकृत्यो भवति।

इत्यथर्ववेदे परमहंसोपनिषत् समाप्ता ॥ २७ ॥

अथ जावालोपनिषत्।

ओं बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यं, यदनु कुरु-

अथ विद्वत्सन्यास-मुपसंहरति, यत् पूर्णानन्दैक-रसबोधः तद् ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवति, तद् ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवतीति। अधिक-प्रक्षिप्त-ग्रन्थ-निरासाय सम्पूर्ण-प्रतीकोपादानम्। 'यत्' ब्रह्म वेदान्तेषु 'पूर्णानन्दैकरसबोधः' परमात्मेति निरूपितं, तद् ब्रह्माहमस्मीति अनुभवन् योगी परमहंसः 'कृतकृत्यः' कृतार्थो भवतीत्यर्थः। यत् स्मृतिः।

"ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः।
नैवास्ति किञ्चित् कर्त्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित्" ॥ इति।

द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था।

नारायणेन रचिता जीवन्मुक्ति-विवेकतः।
श्रुत्यर्थापार-परम-हंसोपनिषद्दीपिका ॥ १ ॥
सच्चिदानन्द-पूर्णोऽहं कूटस्थाद्वैत-रूपतः।
महावाक्य-प्रबोधेन कृतकृत्यो भवेन्मुनिः ॥ २ ॥

इति परमहंसोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ २७ ॥

ओं जावालोपनिषत् खण्ड-षट्क-युक्ता हि याजुषी।
एकचत्वारिंशत्तमी वर्ण्या मुनिजन-प्रिया ॥ १ ॥

क्षेत्रं देवानां देवजयनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्म-सदनम्। अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्; तस्मात् यत्र क्वचन गच्छति तदेव मन्येत, तदविमुक्तमेव; इदं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्।

अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं

परमहंसोपनिषदि योगिनां परमहंसानां मार्ग स्थितौ उक्तौ। इदानीं तादृशेन परमहंसेनात्मा कथं ज्ञेयः? तदुपासना च कस्मिन् देशे कस्मिंश्च देहभागे कर्त्तव्या? कीदृशे च वयसि पारमहंस्याधिकारः? तदङ्गीकारे कश्च विधिः? तेषां क आचारः? किञ्च फलं? कुतो वायं सम्प्रदायः प्रवृत्तः? के च सम्प्रदायिकाः? कथं वा देहं त्यजेत्? इति ज्ञातुं सत्यकाम-नामक-जाबाल-पुत्रोपज्ञातोपनिषदारभ्यते, बृहस्पतिरित्यादि। आख्यायिका सम्प्रदायप्रदर्शनार्था, 'उवाच' पप्रच्छ। किं पप्रच्छेत्यत आह, यदन्विति। यतो हीनं कुरुक्षेत्रं यच्च देवानामपि देवपूजास्थानं सर्वमोक्षप्रदञ्च, तत् पप्रच्छेत्यर्थः। याज्ञवल्क्य उत्तरयति, अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रमिति। अविमुक्तं नामतस्तत् क्षेत्रं मुक्तये कुर्वंति देवैः प्रार्थितेन शिवेन स्वीकृतम्, अतोऽविमुक्तं कुरुक्षेत्रं देवानामिति. देवैः पुण्यार्थमधिष्ठितं सर्वप्राणि-ब्रह्मप्राप्ति-स्थानत्वाविमुक्तमेव विद्धि इत्युत्तरमत्र तस्मादित्यादि ग्रन्थः।

ब्राह्मणस्या अन्येभ्योऽतिशयमाह, अत्र हीति। 'तारकं'

ब्रह्म व्याचष्टे, येनामावमृतीभूत्वा मोक्षीभवति ; तस्मादविमुक्तमेव निषेवेत ; अविमुक्तं न विमुञ्चेत् ; एवमेवैतद् याज्ञवल्क्य ! ॥ १ ॥

अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं, य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा, तं कथ-महं विजानीयामिति। स होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽविमुक्त उपास्यः, य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा, सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति।

षड़क्षरं रामिति वीजं 'व्याचष्टे' शब्दतोऽर्थतश्च उपदिशति। 'अमृतौ' अमृतवान् ज्ञानी 'मोक्षी' मोक्षवान्। फलितमाह, तस्मादिति। परमहंसः कर्त्ता। एवकारेण देशान्तर-सेवने निषिद्धेऽपि तत्सेवा न कण्ठोक्ता इत्यत आह, अविमुक्तं न विमुञ्चेदिति। वाक्पतिरङ्गीं करोति, एवमेवैतद् याज्ञवल्क्येति ॥ १ ॥

नामतो देशे ज्ञातेऽपि लिङ्गतोऽपि ज्ञानार्थं पृच्छत्यत्रिरित्याह, अथ हैनमत्रिरिति। अत्र हि बृहदारण्यक इव ऋषिः सङ्घः प्रष्टा, याज्ञवल्क्यः समाधाता, जनकः सभ्यः ; परन्तु नात्र जल्पः, किन्तु वाद इति ज्ञेयम्। अनन्ताव्यक्त-विशेषणे दुर्बोधत्व-ख्यापनाय ; कथमिति अधिकरणप्रश्नः। इतरो विदिताभिप्राय आह, सोऽविमुक्त इति। तत्र हेतुः सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति। 'सः' आत्मा परम-शिवाख्यः अविमुक्ते नित्यं सन्निहित इत्यर्थः।

सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । वरणायां नाश्यास्च मध्ये प्रतिष्ठित इति । का वै वरणा, का च नाशीति । सर्वानिन्द्रिय-कृतान् दोषान् वारयतीति ; तेन वरणा भवतीति । सर्वानिन्द्रिय-कृतान् पापान् नाशयतीति ; तेन नाशी भवतीति ।

कतमच्चास्य स्थानं भवतीति । भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः सन्धिः स एष द्यौर्लोकस्य परस्य च सन्धिर्भवतीति ।

इदानीं साक्षाल्लिङ्गं पृच्छति, म इति । उत्तरं वरणायां नाश्यास्चेति । यत् स्कान्दे,

"अशी-वरणयोर्मध्ये पञ्चक्रोशं महत्तरम् ।

अमरा मरणमिच्छन्ति का कथा इतरे जनाः" ॥ इति ।

वरणा-नाशी-शब्दयोः प्रवृत्ति-निमित्तं पृच्छति, का वै इति । अन्वर्थ-निर्वचनेनोत्तरयति, सर्वानिति ।

लोक-पुराण-प्रसिद्धाधिभूतमविमुक्तं ज्ञातम् ; सम्प्रत्यध्यात्माभिप्रायेणाविमुक्त-स्थानं पृच्छति, कतमच्चास्येति । 'च' पुनः, उक्तादन्यदप्यविमुक्तस्य किं स्थानमिति प्रश्नः, इतरो विदितामिप्राय आह, भ्रुवोर्घ्राणस्य चेति । भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः 'सन्धिः' कूर्पाख्यः, तदविमुक्तस्य स्थानमित्यर्थः । तदुक्तम्,

"इड़ा भगवती गङ्गा पिङ्गला यमुना नदी ।

तयोर्मध्ये प्रयागस्तु यस्तं वेद स वेदवित्" ॥ इति ।

नासाग्रच्च प्रयागः, तेन ततः पूर्वभागे भ्रूमध्ये अविमुक्त-

मिति ज्ञेयम्। भ्रू-घ्राण-सन्धेः सन्धित्वे निमित्तान्तरमाह, स एष इति। 'द्यौर्लोकस्य' द्युलोकस्य स्वर्गस्य परस्य च यत् परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते, तस्य च एष एव सन्धिः। घ्राणमूलादर्वाक् द्युलोकः, ललाटादारभ्य परः सत्यलोकः। अनेन शरीरेऽपि ब्रह्माण्ड-सन्निवेशोऽस्तीति सूचितम्। तदुक्तं गरुड़-पुराणे,—

"ब्रह्माण्डे ये गुणाः सन्ति शरीरे तेऽप्यवस्थिताः।
पातालं भूधरा लोकास्ततोऽन्ये द्वीप-सागराः॥ १॥
आदित्याद्या ग्रहाः सर्वे पिण्डमध्ये व्यवस्थिताः।
पदोऽधस्तु तलं प्रोक्तं पादोर्ध्वं वितलं स्मृतम्॥ २॥
जानुभ्यां सुतलं विद्धि नितलं सर्व-बन्धने।
तथा तलातलञ्चोर्ध्वं गुह्यदेशे रसातलम्॥ ३॥
पातालं कटिसंस्थन्तु पादार्द्धे लक्षयेद् बुधः।
भूर्लोकं नाभिमध्ये तु भुवर्लोकं तदूर्ध्वकम्॥ ४॥
स्वर्लोकं हृदये विद्यात् कण्ठदेशे महस्तथा।
जनलोकं वक्त्रदेशे तपोलोकं ललाटतः॥ ५॥
सत्यलोकं महारन्ध्रे भुवनानि चतुर्दश।
त्रिकोणे संस्थितो मेरुरधः कोणे च मन्दरः॥ ६॥
दक्षिणे चैव कैलासो वामे कोणे हिमाचलः।
निषधश्चोर्ध्वभागे तु दक्षिणे गन्धमादनः॥ ७॥
रमणो वामरेखायां सप्तैते कुलपर्वताः।
कुशद्वीपं स्थितं मांसे क्रौञ्चद्वीपं शिरास्थितम्॥ ८॥
अस्थि-स्थान-स्थितं जम्बु शाकं मज्जासु संस्थितम्।
त्वचायां शाल्मलिद्वीपं प्लक्षं केशे प्रतिष्ठितम्॥ ९॥
नखस्थं पुष्करद्वीपं गोमेदं रोमसञ्चये।
क्षीरोदञ्च तथा मूत्रे क्षीरे क्षीरोद-सागरः॥ १०॥

एतद्वै सन्धिं सन्ध्यां ब्रह्मविद उपासते इति, सोऽविमुक्त उपास्य इति। सोऽविमुक्तं ज्ञानमाचष्टे यो वैतदेवं वेद ॥ २ ॥

सुरोदधिः श्लेष्मसंस्थो मज्जायां घृतसागरः।
रसोदधिं रसे विद्याच्छोणिते दधिसागरम् ॥ ११ ॥
स्वादूदं लम्बिकास्थाने गर्भोदं शुक्र-संस्थितम्।
नादचक्रे स्थितः सूर्य्यो विन्दुचक्रे च चन्द्रमाः ॥ १२ ॥
लोचनाभ्यां कुजो ज्ञेयो हृदये च बुधः स्मृतः।
कण्ठदेशे गुरुं विद्यात् शुक्रः शुक्रे व्यवस्थितः ॥ १३ ॥
नाभिस्थाने स्थितो मन्दो मुखे राहुः स्थितः स्मृतः।
वायुस्थाने स्थितः केतुः शरीरे ग्रह-मण्डलम् ॥ १४ ॥
विभक्तञ्च समाख्यातमापाद-तल-मस्तकम्" ॥ इति।

तेन द्युलोक-परलोकयोः सन्धिः।

ननु सन्ध्यादि-कर्म्महीनस्य योगिनः कथं ब्राह्मणम् ? अत आह, एतद्वै सन्धिं सन्ध्यामिति। एतदिति क्रियाविशेषणम्, सन्धिं सन्धेयमित्येतदुपासनं कुर्वन्ति। तत्त्व-परम-ज्योतिर्ध्यानमेव ब्रह्मविदां सन्ध्यादि-फलदमित्यर्थः। सर्वस्य कर्म्मफल-सुखस्य ब्रह्मसुखेऽन्तर्भावात्। तदुक्तं गौतायाम्,—

"यावानर्थ उदपाने सर्वतः सम्प्लुतोदके।
तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः" ॥ इति ॥

उपसंहरति, स इति। 'सः' आत्मा 'अविमुक्ते' वाराणस्यां स्थितः 'अविमुक्ते' भ्रूमध्ये 'उपास्यः' ध्येय इत्यादृत्या योज्यः। 'इति' उपादेश-समाप्तौ।

उपासनाज्ञाने फलमाह, सोऽविमुक्तमिति। 'यो वा' यश्च-

अथ हैनं ब्रह्मचारिण ऊचुः, किं जप्येना-मृतत्वं ब्रूहीति। स होवाच याज्ञवल्क्यः। शत-रुद्रियेणेत्येतान्येव ह वा अमृतस्य नामानि, एतैर्ह वा अमृतो भवतीति, एव-मेवैतद् याज्ञवल्क्यः ॥३॥

'एतत्' आत्मोपासनम् 'एवम्' अविमुक्ताधिकरणकं 'वेद' जानाति, सः 'अविमुक्तं' नित्यसम्बद्धं ज्ञानम् 'आचष्टे' शिष्येभ्यः उपदेष्टुं क्षमो भवति ॥ २ ॥

अव्यक्तानन्तमात्मानं ज्ञातुं चिन्तयितुञ्चाशक्ताः प्रथमाधि-कारिणः सरलोपायं पृच्छन्तिस्मेत्याह, अथ हैनं ब्रह्मचारिण इति। 'ऊचुः' पप्रच्छुः 'किं जप्येन' केन जपनीयेन 'अमृतत्वं' मोक्षं सत्त्व-शुद्धिद्वारा गच्छतीति तत् जाप्यं वदेति शेषः। ब्रूहीति पाठे स्पष्टम्। यथाधिकारमुत्तरयति, शतरुद्रियेणे-तीति।

"षट्षष्टिर्नील-सूक्तञ्च षोड़शर्चस्तथैव च।
एष ते इति नमस्ते इति नतं विदु हयमेव च॥
मौदुष्टय-चतुष्कञ्च एतद्धि शतरुद्रियम्" ॥

नमस्ते इत्यादिः षट् षष्टिः, नीलसूक्तञ्च यः सोमेत्यष्टौ, षोड़शर्चो नमस्ते इत्यादिरिवाहत्या, ततो द्विकत्रयं, ततश्चतु-ष्कमिति शतमृचो रुद्रजाप्यं यजुर्विदाम्, "रुद्रजापी दहेत् पापम्" इति स्मृतेः। ज्ञानं सत्त्वशुद्ध्या प्राप्य अमृता भवन्ती-त्यर्थः। द्रोणपर्व-पठितं वा स्तोत्रं परम-हंसानान्तु कैवल्योप-निषदाम्नातमेव शतरुद्रियमुचितम्। तत्र हेतुमाह, एतान्येव ह वा इति।

'अमृतस्य' ब्रह्मणः 'एतैः' जपैः, 'इति' वाक्यसमाप्तौ। एव-

अथ हैनं जनको वैदेहो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्योवाच, भगवन्! सन्न्यासं ब्रूहीति स होवाच याज्ञवल्क्यः, ब्रह्मचर्य्यं परिसमाप्य गृही भवेत्, गृही भूत्वा वनी भवेत्, वनी भूत्वा प्रव्रजेत्।

मेवैतद्-याज्ञवल्क्येति ब्रह्मचारिणामङ्गीकार-वाक्यम्। याज्ञवल्क्यः इति पाठे याज्ञवल्क्यो यदाह, एवमेवैदिति श्रुतेर्वचः॥ ३॥

ननु सन्न्यासिनामेव अविमुक्तोपासन-द्वारा मुक्तिः, तर्ह्याश्रमान्तर-परिग्रहं न कोऽपि कुर्य्यादित्याशङ्क्य जनकः पृच्छति, अथेति। पितृव्यावृत्त्यर्थं वैदेह इति विशेषणम्। 'उपसमेत्य' समीपमागम्येति विनय-प्रदर्शनार्थम्। असत्यपि सन्न्यासे भवतः सिद्धिं पश्यामीति प्रदर्शनार्थं भगवन्निति सम्बोधनम्। 'सन्न्यासं' सन्न्यासाधिकारं, तद्विधिञ्च। इतरो विदिताभिप्रायः क्रमेणोत्तरयन्नादौ क्रमसन्न्यासमाह, स होवाचेति। ब्रह्मचर्य्यं परिसमाप्येति, अन्यथा अनधीत-वेदस्य कर्म्मण्यनधिकारात्। गृहीभूत्वेति, अन्यथा सन्तत्यभावे पितृऋणानपाकरणात्। वनीभूत्वेति, "तपसा हन्ति किल्विषम्" इति सकिल्विषस्यानधिकारात्। अतएव स्मृतिः,

"ऋणत्रयमपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्"॥ इति।

तथा। "अधीतवेदो जपकृत् पुत्रवानन्नदोऽग्निमान्।
शक्त्या तु यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्य्यात्तु नान्यथा"॥ इति च।

"न्यायागत-धनस्तत्त्व-ज्ञान-निष्ठोऽतिथि-प्रियः।
श्राद्धकृत् सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते"॥

यदि वेतरथा, ब्रह्मचर्य्यादेव प्रव्रजेत्, गृहाद्-वनाद्वा। अथ पुनरव्रती वा व्रती वास्नातको वा उत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्।

तदैके प्राजापत्यामेवेष्टिं कुर्वन्ति। तदुतथा

इति स्मृतेराश्रमान्तरस्यापि ज्ञानसाधनत्वात् ज्ञानिनोऽपि याज्ञवल्क्यादेः क्रमसंन्यासो न विरुद्ध इति भावः।

ननु तृतीयखण्डे ब्रह्मचारिभिरात्म-ज्ञानोपायः पृष्टः; ब्रह्मचारिणाञ्च विवाहादि-कर्म्म-व्यग्राणां कथमात्मज्ञानावसरः? इत्याशङ्क्य वैराग्यपाटवे सत्यातिक्रमेणापि सन्न्यास-सम्भवात् ज्ञान-प्रश्नोपपत्ति-रित्याशयेनाह, यदि वेति। 'यदि वा' इत्यनियमे; 'इतरथा' गार्हस्थ्याद्यनङ्गीकृत्य व्युत्क्रम-प्रकारेणापि परम-विरक्तस्य कर्म्मणि प्रवृत्त्यनुपपत्तेरर्थात् सन्न्यास-मिष्टिरिति भावः। गृहाद्वनाद्वेति वा शब्दः प्रत्येक-मभिसम्बध्यते। 'वनात्' तृतीयाश्रमात्। एतज्जन्मावच्छिन्न-मेव व्रतादि न सन्न्यासाङ्गमित्याह, अथ पुनरिति। 'अव्रती' अचीर्णाध्ययनाङ्गव्रतः 'स्नातकः' कृतविद्यो व्रतान्त-स्नातः, 'उत्सन्नाग्निः' मृतदारः, 'अनग्निकः' अगृहीताग्निकः। यद-हरेवेत्येवकारोऽविलम्बार्थः "हेतु-हेतुमतोर्लिङ्" इति लिङ्।

सन्न्यासविधिमाह, तदैक इति॥ तदुक्तं याज्ञवल्क्येन,

"वनाद् गृहाद्वा कृत्वेष्टिं सर्ववेद सदक्षिणाम्।
प्राजापत्यां तदन्ते तानग्नीनारोप्य चात्मनि"॥ इति।

मोक्षे मनः कुर्य्यादिति दूषयति, तदुतथा न कुर्य्यादिति।

न कुर्य्यादाग्नेयीमेव कुर्य्यात्; अग्निर्ह वै प्राणः प्राणमेव तथा करोति। वैधातवीयामेव कुर्य्यात्; एतयैव त्रयो धातवो यदुत सत्त्वं रजस्तम इति। अथ ते योनिं ऋत्विजो यतो जातः प्राणा-

---

तर्हि किं कुर्य्यादत आह. आग्नेयीमेव कुर्य्यादिति। प्रजापतये इत्यपेक्षाय अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीति प्रयोगः। अग्नेयेष्टि-करणे हेतुः अग्निर्ह वै प्राण इति। प्रजापतीष्टिस्तु मनः प्राण-मनसोश्च प्राण एव बलीयान् सुहय-दृष्टान्तेन छान्दोग्ये तथोपपादानात्। आग्नेयेष्टेः सामर्थ्यमाह, प्राणमेव तथा करोतीति। यत्र प्राणस्तत्र मनः, यत्र मनस्तत्र सर्वेन्द्रियाणि, तत्र विषयाः इत्याग्नेय्यां सर्वं मिध्यति।

ततोऽधिक-वीर्य्यमाह, वैधातवीयामेव कुर्य्यादिति। त्रयाणां वेदानां धातवः रसगर्भाण्व इव श्रीरतेऽस्यां वैधातवीया इष्टिः, तस्यां ह्यैन्द्रो वैष्णवो द्वादशकपालः पुरोडाशो हविः, तच्च तण्डुल पिष्ट-वेष्टित यवपिष्टरूपं, सर्वस्वदानात् दृश्यः सस्यामाधिकारः। तदुक्तं शतपथब्राह्मणे,

"द्वे सहस्रे भूयो वा दद्यात्, स एतया यजेत्" इति।

तस्याः सामर्थ्यमाह, एतयैव त्रयो धावत इति, वर्द्धन्ते इति शेषः। के ते इत्यपेक्षायां तान् धातून् निष्कृष्य दर्शयति, यदुत सत्त्वं रजस्तम इति। त्रिविधा अपि वैविधा रसा अनया वर्द्धन्ते इत्यर्थः। तिसृणामिष्टीनां यथोत्तरमधिक-वीर्य्यत्वं द्रष्टव्यम्।

आघ्राणेनाग्नेरात्मनि समारोप-लक्षण-मन्त्रमाह, अयं ते योनिरिति। 'अयं' प्राणः 'ते' तव अग्नेः 'योनिः' उत्पत्ति-

दरोचथाः। तं प्राणं जामन्नग्ने ! आरोह, अथा नो वर्द्धय रयिम् इत्यनेन मन्त्रेणाग्निमाजिघ्रेत्। एष ह वा अग्नेर्योनिर्यः प्राणः प्राणं गच्छ स्वाहेत्येवमेवैतदाह। ग्रामादग्निमाहृत्य पूर्ववदग्निमाघ्रापयेत्।

यद्यग्निं न विन्देदप्सु जुहुयात्; आपो वै

स्थानम्, "वायोरग्निः" इति श्रुतेरनुभवाच्च। 'ऋत्विजः' ऋतुर्गर्भाधान-समयः प्राप्तोऽस्य इति वसन्तः समयः "तदस्य प्राप्तम्" इत्यधिकृत्य ऋतोरणच्छन्दसि घस्। अग्नेः प्राणयोनित्वे प्रमाणमाह, यत इति। जातः सन् 'यतः' प्राणात् 'अरोचथाः' रुचिदीप्तौ, दीप्तिमापद्यसे, पितुः संयोगेनेव पुत्रः; तेन ते प्राणयोनित्वमिति गम्यते। तं 'प्राणं' स्वयोनिं जानन् अग्ने ! 'आरोह' मत्प्राणारूढो भव मत्प्राणमाविशेत्यर्थः। अथ प्राणमाविष्टः सन् 'नः' अस्माकं कुले 'रयिं' धनम् ऐश्वर्यं 'वर्द्धय' पोषयेति। पुत्रादि-श्रेयसे प्रार्थनामन्त्रं व्याचष्टे, एष ह वा इति। तृतीयं पादं व्याचष्टे, प्राणं गच्छेति। एतन्मन्त्ररूपमग्निं प्रति गच्छ स्वाहेत्येवमेव 'आह' प्रतिपादयति।

यद्यनग्निकः स्यात्, तदा इष्ट्यनधिकारात् किं कार्य्यम् ? अत आह, ग्रामादिति। 'पूर्ववत्' अयं ते इति मन्त्रेण; अत्रापि सन्न्यासोपनिषदुक्तो होमविधिर्द्रष्टव्यः, प्राणापानेत्यादिनापि होमश्च।

ननु महावनादौ यदि सन्न्यासेच्छा स्यात्, तदा तदहरेवेति नियम-विधानात् तत्कालश्च अन्यलाभात् किं

सर्वा देवताः ; सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहोमि स्वाहेति हुत्वा, उद्धृत्य प्राश्नीयात् साज्यं हविरनामयं मोक्षमन्वः त्रय्येवं वदेत्, एतद् ब्रह्मैतदुपासितव्यम्, एवमेवैतद् भगवन्निति वै याज्ञवल्क्याः ॥ ४ ॥

अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यम्, पृच्छामि त्वा याज्ञवल्क्य ! अयज्ञोपवीतो कथं ब्राह्मण

कार्य्यम् ? अत आह, यद्यग्निं न विन्देदिति। आपो वा इति। "आपो वा इदमग्र आसन्" इति श्रुतेरपां सर्वदेवताकारणत्वात् कार्य्यस्य च कारणानतिरेकादाप एव सर्वा देवताः। तत्र मन्त्रः सर्वाभ्य इति।

हविःशेषस्य प्रतिपत्तिमाह, हुत्वेति। 'उद्धृत्य' पात्राद्गृहीत्वा 'प्राश्नीयात्' भुञ्जीत, 'साज्यम्' आज्यसहितं 'हविः' चरुम्। सन्यासस्य फलमाह, अनामयं मोक्षमन्व इति। सन्यासो निष्पृत्यूह-मोक्षोपाय इत्यर्थः। तत्र प्रमाणमाह, त्रय्येवं वदेदिति। वेदत्रयी एव सन्यासिनामनामयं मोक्षमन्व इत्येवं 'वदेत्' वदतीत्यर्थः। वेदेति क्वचित् पाठः। एतद्ब्रह्मेति। 'एतत्' सन्यासलक्षणवस्तु ब्रह्म ज्ञातव्यं ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वात् ; अत एव सन्यासानन्तरं ब्रह्मेति सन्यासिनं व्यवहरन्ति। एतदुपासितव्यमिति। मोक्षार्थिभिः 'एतत्' सन्यासरूपम् उपास्यम् अङ्गीकृत्य "त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः" इति श्रुतेः। एवमेवैतदित्यादि पूर्ववत् ॥ ४ ॥

उपवीतत्यागे ब्राह्मण-सन्देहं प्रश्नपूर्वकं निराकरोति, अथ

इति। स होवाच याज्ञवल्क्यः, इदमेवास्य तद् यज्ञोपवीतं य आत्मा प्राप्त्याचम्यायं विधिः परिव्राजकानाम्।

वीराध्वाने वा अनाशके वा अपां प्रवेशे वा अग्निप्रवेशे वा महाप्रस्थाने वा।

हैनमत्रिरिति। उक्तं यज्ञोपवीतं किमित्यत आह, य आत्मेति। आत्मध्याने सर्वं कर्म्मफलमन्तर्भूतमित्यर्थः। तदुक्तं याज्ञवल्क्येन,—

"ध्यानमेव हि जन्तूनां कारणं बन्धमोक्षणे"। इति।

शङ्कां निवर्त्त्य प्राप्नीयादिति पूर्वोक्तमनुसरति, प्राप्त्याचम्येति। प्राशनमनूद्याचमने विधिः, आचम्य अग्निमाघ्रापयेदिति पूर्वेणान्वयः। अग्न्यभावे जलमेवोपसंहरति, अयं विधिः परिव्राजकानामिति। एवं परिव्रज्या कर्त्तव्येत्यर्थः।

इमं विधिं पञ्चस्वतिदिशति, वीराध्वाने वेत्यादिना। वाशब्द-पञ्चकं समुच्चये। एतेष्वपि पञ्चसु यथाधिकारम् अयम् इष्ट्यादिविधिः। ते चोक्ता आदित्यपुराणे;—

"समायुक्तो भवेद्यस्तु पातकैर्महदादिभिः।
दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैः पीड़ितो वा भवेत्तु यः॥ १॥
स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामतिः।
अब्राह्मणो वा स्वर्गादि-महाफल-जिगीषया॥२॥
प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं करीत्यनशनं तथा।
अगाध-तोयराशिं वा भृगोः पतनमेव वा॥ ३॥
गच्छेन्महापथं वापि तुषारगिरि-मादरात्।
प्रयाग-वट-शाखाग्रात् देहत्यागं करोतु वा॥ ४॥

अथ परिव्राड्विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः शुचिरद्रोही भैक्षणो ब्रह्मभूयाय भवतीति। यद्यातुरः स्यान्मनसा वाचा सन्यसेत्।

उत्तमान् प्राप्नुयाल्लोकान् नात्मघाती भवेत् क्वचित्।
महापाप-क्षयात् सद्यो दिव्यान् भोगान् समश्नुते ॥५॥
एतेषामधिकारस्तु तपसां सर्वजन्तुषु।
नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा" ॥ ६ ॥ इति।

वीराध्वाने अग्निपुराणे फलमुक्तम्,—

"यस्तु शास्त्रमनुस्मृत्य वीर्य्यवान् वाहिनी-मुखे।
सम्मुखे वर्त्तते शूरः स स्वर्गान्न निवर्त्तते।
वीरशय्या च वीराध्वा वीरस्थान-स्थितिः स्थिरा" ॥ इति।

अध्वान-शब्दोऽध्वपर्य्यायः।

अनाशके फलमुक्तं भविष्योत्तरे,—

"समाः सहस्राणि तु सप्त वै जले दशैकमग्नौ पतने च षोड़श।
महाहवे षष्टि-रशीति गोग्रहे अनाशके भारत! चाक्षया गतिः"।
इति।

अनेनापां प्रवेशे अग्निप्रवेशे वा फलमुक्तम्।

महाप्रस्थाने ब्रह्मपुराणोक्तं फलमाह,—

"महाप्रस्थान-यात्रा तु कर्त्तव्या निहितोपरि।
आश्रित्य सत्यं धैर्य्यञ्च सद्यः स्वर्गप्रदा च सा" ॥ इति।

आनुषङ्गिकमुक्त्वा प्रकृत-परिव्राजमाह, अथ परिव्राड़िति। 'विवर्ण' गैरिकादिना त्यक्त-स्वाभाविकवर्णं वासो यस्य स विवर्णवासाः 'मुण्डः' मुण्डितशिराः। अत्रामतोऽपि क्वचित् पाठः। अपरिग्रह इति, स्त्रिया सन्न्यासिना सह न गन्तव्यमित्यर्थः। 'शुचिः' बाह्याभ्यन्तर-शौचवान् 'भैक्षणः' नित्यमागमशासन-

एष पन्था ब्रह्मणा हानुचितः तेनैवैति सन्न्यासी ब्रह्म विदित्येवमेवैष भगवन् याज्ञवल्क्य ! ॥ ५ ॥

तत्र परमहंसा नाम संवर्त्तकारुणि-श्वेतकेतु-दुर्वासा-ऋभु-निदाघ-जड़भरत-दत्तात्रेय-रैवतक-प्रभृतयोऽव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्तः ।

मिति कामनशब्दवत् युङ्भावः सार्थिकोऽण्। 'ब्रह्मभूयाय' ब्रह्मभावाय 'भवति' सम्पद्यते। नानेनानशनादिना पूर्व-वद्देहत्याज्यः। आतुरसन्न्यास-विधिमाह, यदीति। वाङ्म-नसयोरेव सामर्थ्यादैहिक-सामर्थ्याभावात्।

सन्न्यासमार्गस्य कल्पितत्व-शङ्कां निराकरोति, एष पन्था इति। 'ब्रह्मणा' विरिञ्चिना 'ह' प्रसिद्धौ 'अनुचितः' बोधितः 'तेन' मार्गेण 'एति' प्राप्नोति, सन्न्यासी 'ब्रह्म' सच्चिदा-नन्दाख्यं; कथं भूतः? 'वित्' तत्त्ववेत्ता 'इति' उपदेश-समाप्तौ, एवमेव 'एषः' अर्थः। याज्ञवल्क्येति अनेरङ्गीकार-वाक्यम्। सविसर्गपाठे एवमेवैषोऽर्थ इति याज्ञवल्क्योक्तमिति श्रुतेर्वचः ॥ ५ ॥

परमहंस-सन्न्यास एव नास्तीति विप्रतिपन्नं प्रति सत्सम्प्र-दायं दर्शयति, अत्रेति। संवर्त्तकादयोऽष्टौ पुराणप्रसिद्धाः। अरुणस्यापत्यं श्वेतकेतुः। प्रभृति-ग्रहणात् इतरे पञ्चवृषभ-देवादयः। अव्यक्तानि 'लिङ्गानि' उपवीतादीनि येषां ते अव्यक्तलिङ्गाः 'अव्यक्तः' आश्रमाविरुद्धः आचारो येषां ते

त्रिदण्डं कमण्डलुं शिक्यं जलपवित्रं पात्रं शिखां यज्ञोपवीतञ्च, इत्येतत् सर्वं भूस्वाहेत्यप्सु परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत् ।

यथा-जातरूपधरो निर्ग्रन्थो निष्परिग्रहः तत्तद् ब्रह्ममार्गे सम्यक् सम्पन्नः शुद्धमानसः प्राणसन्धारणार्थं यथोक्तकाले विमुक्तो भैक्षमाचरन् उदर-पात्रेण लाभालाभयोः समो भूत्वा शून्यागार-देवगृह--तृण--कूट-वल्मीक-वृक्षमूल-कुलालशाला-ग्निहोत्रगृह- नदी-पुलिन-गिरिकुहर-कन्दर-कोटर-निर्जर-स्थण्डिलेषु-तेष्वनिकेतवास्य प्रयत्नो निर्म्ममः शुक्लध्यान-परायणोऽध्यात्मनिष्ठो-

अव्यक्ताचाराः । तदेवाह, उन्मत्तवदिति । यथा दत्तात्रेयस्य मदिरा-स्त्री निषेवणादि ।

त्रिदण्डी यदा परमहंस-पदवीमधितिष्ठति, तदा दण्डादीनां का प्रतिपत्तिः ? अत आह, त्रिदण्डमिति । त्रयाणां दण्डानां समाहारः पात्रादि 'जलपवित्रं' जलशोधितं वस्त्रम् । चकारात् कुण्डिका-चमस-त्रिविष्टाध्वकोपानत्-कन्था-कौपीन-स्नानवस्त्राद्युत्तरासङ्गानां ग्रहणम् ।

'यथाजातरूपधरः' यथाजातो निर्वस्त्रः तथारूपस्य धरो धर्त्ता 'सम्पन्नः' कुशलः 'यथोक्तकाले' "निवृत्ते धूमसञ्चारे मन्दीभूते दिवाकरे" इत्यादि स्मृत्युक्ते काले 'विमुक्तः' अप्रतिबन्धः, अथवा जीवन्मुक्तः । तस्य स्थानान्याह, शून्येति । 'शुक्ल'

ऽशुभकर्म्म-निर्मूलनपरः सन्न्यासेन देहत्यागं करोति, स परमहंसो नाम, परमहंसो नामेति ॥ ६ ॥

इत्यथर्ववेदे जावालोपनिषत् समाप्ता ॥ २८ ॥

कैवल्योपनिषत्।

ॐ अथाश्वलायनो भगवन्तं परमेष्ठिनमुपसमेत्योवाच।

ब्रह्म, तच्चिन्तन-परः। अशुभेति, शुभस्याप्युपलक्षणम्। सन्न्यासेन देहत्यागं करोति न वीराध्वानादिना। स परमहंसो नाम प्रसिद्धः सेति शब्दात्, द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था।

नारायणेन रचिता श्रुति-मात्रोपजीविना।
अस्पष्ट-पद-वाक्यानां जावालस्य प्रदीपिका ॥

इत्यथर्ववेदे जावालोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ २८ ॥

ॐ कैवल्योपनिषद् ब्रह्म शतरुद्रिय-सञ्ज्ञिका।
एकचत्वारिंशत्तमो मध्ये खण्डद्वयान्विता ॥ १ ॥

साधनोपदेश-प्रकरणत्वात् जावाले शतरुद्रियं ब्रह्म ज्ञान-साधनत्वेन विनियुक्तम्; तत् किं स्वरूपम्? इत्यपेक्षायां सेतिहासं तत् कैवल्योपनिषदि प्रदर्श्यते, अथाश्वलायन इति। अश्वलस्यापत्यम् आश्वलायनः नड़ादिफगन्तः। परमे तिष्ठतीति 'परमेष्ठी' ब्रह्मा तम्।

अधीहि भगवन् ब्रह्मविद्यां वरिष्ठां
सदा सद्भिः सेव्यमानां निगूढ़ाम् ।
यथा चिरात् सर्वपापं व्यपोह्य
परात्परं पुरुषं याति विद्वान् ॥ १ ॥
तस्मै स होवाच पितामहश्च
श्रद्धा-भक्ति-ध्यान-योगादवैहि ।
न कर्म्मणा न प्रजया धनेन
त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ॥ २ ॥
परेण नाकं निहितं गुहायां
विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति ।
वेदान्त-विज्ञान-सुनिश्चितार्थाः
सन्न्यासयोगाद्-यतयः शुद्धसत्त्वाः ॥ ३ ॥

अधीहि इत्यादिः विद्वानित्यन्त एको मन्त्रः । एतदादयः सप्त वृत्तमन्त्राः ; ततश्चतस्रोऽनुष्टुभः ; पुनस्त्रीणि सार्धानि वृत्तानि ; एतावच्छतरुद्रियमिति । अस्य फलावबोधको द्वितीयः खण्डः । तत्र अस्पष्टपदानि स्पष्टीक्रियन्ते । सद्भिः' साधुभिः । यतिभिरिति क्वचित् पाठः । 'अचिरात्' अविलम्बेन 'सर्वपापं' सर्वबन्धनं 'व्यपोह्य' निराकृत्य 'याति' प्राप्नोति । क्वचिदुपैतीति पाठः । 'अवैहि' जानीहि । अवेहीति युक्तः पाठः । 'एके' मुख्याः ।

परेण नाकमित्यनया द्वितीया इति परेण योगे द्वितीया । 'गुहायाम्' अज्ञानगह्वरे ।

ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले
परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ।
विविक्त-देशे च सुखासनस्थः
शुचिः समग्रीव-शिरः-शरीरः ॥ ४ ॥
अन्त्याश्रमस्थः सकलेन्द्रियाणि
निरुध्य भक्त्या स्वगुरुं प्रणम्य ।
हृत्पुण्डरीकं विरजं विशुद्धं
विचिन्त्य मध्ये विषदं विशोकम् ॥ ५ ॥
अचिन्त्य-मव्यक्त-मनन्तरूपं
शिवं प्रशान्तममृतं ब्रह्मयोनिम् ।
तमादि-मध्यान्त-विहीनमेकं
विभुं चिदानन्द-मरूप-मद्भुतम् ॥ ६ ॥
उमा-सहायं परमेश्वरं प्रभुं
त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम् ।

'परान्तकाले' कल्पान्तसमये ।

"ब्रह्मणा सह मुच्यन्ते सम्प्राप्ते युगपर्य्यये" इति स्मृतेः ।

सन्न्यासयोगादित्युक्तम्, तत्र गुहानिहित-प्रकाशनाय योगस्वरूपमाह, विविक्तेति । समानि ग्रीवा-शिरः-शरीराणि यस्य स समग्रीव-शिरः-शरीरः । आप इति ग्रीवाशब्दस्य ह्रस्वः । समा ग्रीवा यस्य तत् समग्रीवं, तादृशं शिरो यस्मिन् तत् समग्रीव-शिरः, तादृशं शरीरं यस्य स तथेति वा ।

'अन्त्याश्रमः' चतुर्थाश्रमः, 'ब्रह्मयोनिं' वेदकारणं,

ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं
समस्त-साक्षिं तमसः परस्तात् ॥ ७ ॥
स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट्।
स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ॥८॥
स एव सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं सनातनम् ।
ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः पन्था विमुक्तये ॥९॥
सर्वभूतस्थ-मात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
सम्पश्यन् ब्रह्म परमं याति नान्येन हेतुना ॥१०॥
आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवञ्चोत्तरारणिम् ।
ज्ञान-निर्मथनाभ्यासात् पापं दहति पण्डितः ॥११॥
स एव माया-परिमोहितात्मा
शरीरमास्थाय करोति सर्वम् ।
स्त्रियन्न-पानादि-विचित्रभोगैः
स एव जाग्रत् परितृप्तिमेति ॥ १२ ॥
स्वप्ने स जीवः सुख-दुःख-भोक्ता
स्वमायया कल्पित-जीव-लोके ।

'समस्तसाक्षिं' सर्वसाक्षिणम्। इकारान्तः साक्षिशब्दश्छान्दसः।

'सेन्द्रः' स इन्द्रः, छान्दसः सन्धिः।

स्त्रियन्नेति छान्दस इयङ्।

'स्वमायया' स्वाज्ञानेन कल्पिते जीवलोके सुख-दुःख-भोक्ता

सुषुप्तिकाले सकले विलीने
तमोऽभिभूतः सुखरूपमेति ॥ १३ ॥
पुनश्च जन्मान्तर-कर्म्म-योगात्
स एव जीवः स्वपिति प्रबुद्धः।
पुरत्रये क्रीड़ति यश्च जीवः
ततः सुजातं सकलं विचित्रम् ॥ १४ ॥
आधार-मानन्द-मखण्ड-बोधं
यस्मिन् लयं याति पुरत्रयञ्च।
एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च।
खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी ॥ १५ ॥
यत् परं ब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्यायतनं महत्।
सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं नित्यं तत्त्वमेव त्वमेव तत् ॥ १६
जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्तादि प्रपञ्चं यत् प्रकाशते।
तद् ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वबन्धैः प्रमुच्यते ॥ १७ ॥

इत्यन्वयः। 'सकले' जगति 'विलीने' कारणभावमापन्ने 'तमो-ऽभिभूतः' अज्ञानावृतः स्वपिति, 'प्रबुद्धः' स्वप्नादुत्थितः 'पुरत्रये' विश्व-तैजस-प्राज्ञैरभिमते अवस्थात्रये सकलं 'ततः सुजातं' तस्मात् जीवात् सम्यगुत्पन्नम्। ततस्तु जातमिति युक्तः पाठः। तुरीयमाधारमिति, पुरत्रयञ्च यस्मिन् लयं याति।

'एतस्मात्' तुरीयावस्थात् ब्रह्मणः।

तत्त्वमेवेति। ब्रह्मणस्त्वदनन्यत्वं बोध्यते; त्वमेव तदिति, तव ब्रह्मानन्यत्वम्। प्रपञ्चमिति छान्दसं नपुंसकत्वम्।

विषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् ।
तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदा शिवः १८
मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
मयि सर्वं लयं याति तद् ब्रह्माद्वयमस्म्यहम् ॥ १९ ॥

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अणोरणीयानहमेव तद्वत्
महानहं विश्वमहं विचित्रम् ।
पुरातनोऽहं पुरुषोऽहमीशो
हिरण्मयोऽहं शिवरूपमस्मि ॥ २०
अपाणि-पादोऽहमचिन्त्य-शक्तिः
पश्याम्यचक्षुः स शृणोम्यकर्णः ।
अहं विजानामि विविक्तरूपो
न चास्ति वेत्ता मम चित् सदाहम् ॥ २१ ॥
वेदैरनेकैरहमेव वेद्यो
वेदान्तकृत् वेदविदेव चाहम् ।
न पुण्य-पापे मम नास्ति नाशो
न जन्म देहेन्द्रिय-बुद्धिरस्ति ॥ २२ ॥

न चास्ति वेत्ता ममेति, नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा, नान्योऽतोऽस्ति श्रोतेति श्रुत्यन्तरात् ।

न पुण्य-पापे मम स्तः ; नास्ति नाशो ममेत्येव ; न जन्म

न भूमिरापो न च वह्निरस्ति
न चानिलो मेऽस्ति न चाम्बरञ्च ।
एवं विदित्वा परमात्मरूपं
गुहाशयं निष्कलमद्वितीयम् ॥ २३ ॥
समस्त-साक्षिं सदसद्विहीनं
प्रयाति शुद्धं परमात्मरूपम् ।

यः शतरुद्रियमधीते सोऽग्निपूतो भवति, स वायु-पूतो भवति, आत्मपूतो भवति, स सुरापानात् पूतो भवति, स ब्रह्महत्यायाः पूतो भवति, स सुवर्णस्तेयात् पूतो भवति, स कृत्या-कृत्यात् पूतो भवति ; तस्मादविमुक्तमाश्रितो भवत्वित्याश्रमी, सर्वदा सकृद्वा जपेत् ।

अनेन ज्ञानमाप्नोति संसारार्णव-नाशनम् ।
तस्मादेवं विदित्वैनं कैवल्यं पद-मश्नुते ॥
कैवल्यं पदमश्नुते ॥ २४ ॥

इतीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदे कैवल्योपनिषत् समाप्ता ॥ २९ ॥

ममेत्येव ; देहेन्द्रिययुक्ता बुद्धिर्मम नेत्येव । आपो न चेति वाक्यम् ; वह्निरस्ति न चेति वाक्यम् ; अनिलो नास्तीति वाक्यम् ; अम्बरञ्च नास्तीति वाक्यम् । एकं फलमाह, एव-मिति । एवं विदित्वा शुद्धं परमात्मरूपं प्रयातीत्यन्वयः ।

वेदने फलमुक्त्वा पाठफलमाह, य इति। सकृद्वा इति प्रत्यहमिति शेषः। 'कैवल्यं' केवलभावं मोक्षं पदम्, 'अश्नुते' प्राप्नोति। द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था। 'इति' स्वरूप-कथने।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना।
अस्पष्ट-पद-वाक्यानां कैवल्यस्य प्रदीपिका॥
इत्यथर्ववेदे कैवल्योपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा॥ २९॥

कैवल्याख्योपनिषदं कैवल्यार्थावबोधिनीम्।
व्याख्यास्ये केवलस्तेन कैवल्यात्मा प्रसीदतु॥ १॥

भगवती श्रुतिर्मातेव सुखप्रतिपत्त्यर्थं कञ्चनाश्वलायनमुरीकृत्य आख्यायिकामवतारयति ब्रह्मविद्यायामास्तिक्यं जनयितुम्। 'अथ' साधन-चतुष्टय-सम्पत्त्यनन्तरम्, 'आश्वलायनः' ऋग्वेदाचार्यः 'भगवन्तं' पूजावन्तं 'परमेष्ठिनं' सर्वोत्कृष्टस्थान-निवासं 'परिसमेत्य' शास्त्रीयेण विधिना समीपमागत्य 'उवाच' उक्तवान्।

'अधीहि' मदनुग्रहार्थं स्मर, भगवन्! समग्र-धर्मज्ञान-वैराग्यैश्वर्य-यशः-श्रीमन्! 'ब्रह्मविद्यां' ब्रह्मणः देश-काल-वस्तु-परिच्छेद-शून्यस्य विद्या बुद्धिः साक्षात्कार-कारणं तां, 'वरिष्ठाम्' अतिशयेन श्रेष्ठां, 'सदा' नित्यं 'सद्भिः' देहादि-ष्वात्म-बुद्धिशून्यैः, 'सेव्यमानां' हृदये म्रियमाणां 'निगूढां' सर्व-भूतेष्वात्मना विद्यमानत्वेन विद्यमानामप्यविद्यया नितरां संवृताम्, 'यया' ब्रह्मविद्यया 'अचिरात्' अदीर्घेण कालेन 'सर्वंपापं' निखिलं दुःखकारणम् अज्ञानं ससंस्कारं 'व्यपोह्य' विविधं परित्यज्य विनाश्येत्यर्थः। 'परात्' सर्वजगत्-कारणा-दव्याकृतात् 'परम्' उत्कृष्टम् अज्ञानाश्रय-विषयत्वाभ्यां,

'पुरुषं' परिपूर्णं 'याति' प्राप्नोति, 'विद्वान्' अहमेव सोऽस्मीति साक्षात्कारवान् ॥ १ ॥

एवं पृष्टः 'तस्मै' स्वशिष्याय ब्रह्मविद्यार्थिने 'सः' गुरुः सर्वज्ञः 'ह' किल 'उवाच' उक्तवान्, 'पितामहश्च' जगत्-पितॄणां दक्षादीनां पिता पितामहः कमलासनः, 'चकारः' अपि-कारार्थः; स पितामहोऽप्युवाच, न तूपेक्षां कृतवानित्यर्थः। ब्रह्मविद्यायाः साक्षादुक्तुमशक्यत्वात्, तदर्थस्य च ब्रह्मणो वाङ्मनसातीतत्वात्, अतः सोपायां तामाह, 'श्रद्धा-भक्ति-ध्यान-योगात्' श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः, भक्तिः भजनं तदेक-तात्पर्य्य-बुद्धिः, ध्यानं विजातीय-प्रत्यय-शून्य-सजातीय-प्रत्यय-प्रवाहः, एतेषां 'योगः' सम्बन्धः एतत्-कारणमिति यावत्, तस्मात्, 'अवैहि' जानीहि।

इदानीं यथा श्रद्धा-भक्ति-ध्यान-योगो ब्रह्मविद्यायां कारणं, तद्वत् सन्न्यासोऽपीत्याह, न 'कर्मणा' श्रौतेन स्मार्त्तेन वा, न 'प्रजया' पुत्रादिना, 'धनेन' दैवेन मानुषेण वा वित्तेन, नेति पूर्वमनुषज्यते; अमृतत्वमिति वक्ष्यमाणानुषङ्गः कर्म-प्रजा-धन-पदेष्ववगन्तव्यः; 'त्यागेन' निखिल-श्रौत-स्मार्त्त-कर्म-परित्यागेन पारम-हंस्याश्रम-रूपेण, 'एके' महात्मानः सम्प्र-दायविदः 'अमृतत्वम्' अविद्या-मरणभाव-राहित्यं 'आनशुः' आनशिरे प्राप्ताः ॥ २ ॥

एवं कृते सन्न्यासे 'परेण' परस्तात् 'नाकं' कं सुखं, तद्वि-रोधि दुःखम् अकम्, न अकं यस्मिन् स नाकः तं, स्वर्गसुखो-परीत्यर्थः। अथ वा, 'परेण' ऽरं, 'नाकम्' आनन्दात्मानं 'निहितं' प्रविष्टं धात्रा 'गुहायां' बुद्धौ 'विभ्राजते' विशेषेण स्वयं प्रकाशत्वेन दीप्यते, 'यत्' प्रसिद्धं विश्वव्यापिस्वरूपं 'यतयः' कृतसन्न्यासाः प्रयत्नवन्तो ब्रह्मसाक्षात्कार-सम्पन्नाः

'प्रविशन्ति' इदं वयं स्म इति साक्षात्कारेण तदेव भवन्तीत्यर्थः।

यतीनां विशेषणान्याह, 'वेदान्त-विज्ञान-सुनिश्चितार्थाः' वेदान्ताः प्रसिद्धाः, तेभ्यो जातं विशिष्टम् अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानं, तस्मिन्नेव सुनिश्चितः अर्थः प्रयोजनं येषां ते। अथवा सुनिश्चितः अयमित्थमेवेति सम्यगवधारितो ब्रह्मलक्षणः अर्थो विषयो यैस्ते वेदान्त-विज्ञान-सुनिश्चितार्थाः। 'सन्न्यासयोगात्' सम्यक् वान्तविष्ठादिवत् लोकद्वय-भोगस्य न्यासः त्यागः सन्न्यासः तस्य योगः अहं सन्न्यास्यस्मीति बोधः, तस्मात्, 'यतयः' व्याख्यातम्, पुनरादानं विशेषत्व-कथनार्थम्। 'शुद्ध-सत्वाः' शुद्धं रागादिकषाय-रहितं सत्वम् अन्तःकरणं येषां ते शुद्धसत्त्वाः ॥ ३ ॥

एवम्भूता अपि कुतश्चित् प्रतिबन्धादस्मिन् शरीरे अनुत्पन्न-साक्षात्काराश्चेत्, तदा 'ते' उक्ता यतयः 'ब्रह्मलोकेषु' ब्रह्मणः कार्य्यस्यैक एव लोकोऽनेक-भूमिका-प्रासादवदध उपर्य्यादि-भागेनावस्थिता बहव एव तेनाभिधीयन्ते, तेषु ब्रह्मलोकेषु 'परान्तकाले' परस्य कार्य्यस्य ब्रह्मणः अन्तकालो विनाश-कालः द्विपरार्द्धावसानः परान्तकालः, तस्मिन्, 'परामृतात्' उत्कृष्टात् अमरण-धर्मिणोऽव्याकृतात् 'परिमुच्यन्ति' परि-मुच्यन्ते सर्वतो विमुक्ता भवति, 'सर्वे' निखिलाः।

इदानीं ब्रह्मज्ञानावाप्त्यर्थमुपासनं कर्त्तुम् उपवेशनार्थं देशविशेषादिकमाह, 'विविक्तदेशे' एकान्तदेशे, चशब्दाद्व्या-कुल-कालेऽपि, 'सुखासनस्थः सुखम् अनुद्वेगकरं दर्भाद्यासनं सुखासनं, तस्मिन् तिष्ठतीति सुखासनस्थः, 'शुचिः' बहिरन्तः-शौचवान्, 'समग्रीव-शिरः-शरीरः' समं ग्रीवा च शिरश्च शरी-रञ्च यस्य स समग्रीव-शिरः-शरीरः, ऋजुकायः पद्म-स्वस्तिका-द्यासनस्थ इत्यर्थः ॥ ४ ॥

'अत्याश्रमस्थः' अति अधिकः ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थ-कुटीचक बह्वदक-हंसेभ्य आश्रमः पारमहंस्य-लक्षणः अत्याश्रमः, तस्मिन् तिष्ठतीति अत्याश्रमस्थः, 'सकलेन्द्रियाणि' निखिलानि समनस्कानि ज्ञान-कर्मेन्द्रियाणि 'निरुध्य' स्व-स्व-प्रकारेभ्योऽवरुध्य 'भक्त्या' देववत् देवादाधिक्याद्वा 'स्वगुरु" स्वस्य तत्त्वमसीत्यर्थस्यावबोधकं 'प्रणम्य' प्रकर्षेण नत्वा, अनन्तरं हृत्पुण्डरीकं हृदयकमलं पञ्च-छिद्रादि-विशेषणं 'विरजं' विरजस्कम् अपगत-रागद्वेषादिकं, 'विशुद्धं' विगत-समस्त-दुःखादिदोषं 'विचिन्त्य' विशेषेण ध्यात्वा, 'मध्ये' हृदयपुण्डरीकस्यान्तः, 'विषदं' निर्मलं शुद्धस्फटिक-सङ्काशमित्यर्थः, 'विशोकं' विगत-शोक--दुःखं विशोकम्-आनन्दपूर्ण-हृदयं स्मेराननञ्चेत्यर्थः ॥ ५ ॥

वस्तुतस्तु, 'अचिन्त्यं' वाङ्मनसातीतत्वेन प्रत्यय-सन्तत्य-विषयम्। वाङ्मनसातीतत्वे हेतुः 'अव्यक्तं' शब्दाद्यशेष-शून्यत्वादस्पष्टमव्यक्तम्। असत्वं परिच्छेदञ्च वारयति, 'अनन्तरूपं' न विद्यते अन्तः इयत्ता रूपाणां शरीराणां यस्य सोऽनन्तरूपः तं, देश-काल-वस्तु-परिच्छेद-शून्यं वा अनन्तरूपं, 'शिवं' मङ्गलरूपं 'प्रशान्तम्' अविद्यादिदोष-रहितम्, 'अमृतं' कालत्रयासंस्पृष्टम्, अमृतत्वद्वा निरतिशयानन्द-रूपत्वेन, 'ब्रह्म' बृहत् सर्वस्मादभ्यधिकं, 'योनिं' जगज्जन्मादि-कारणं, 'तथा' यथैतद्विशेषेण जातं, तद्वत् स्वरूपमपि, 'आदि-मध्यान्त-विहीनम्' उत्पत्ति-परिच्छेद-विनाश-वर्जितम्, तत्र हेतुः, 'एकं' द्वितीय-वस्तुमात्र-रहितं 'विभुं' समर्थं व्यापिनं वा, 'चिदानन्दं' स्वयं प्रकाशमानं निरतिशयानन्दम्, 'अरूपं' चिदानन्द-व्यतिरिक्त-रूप-रहितं, ततः 'अद्भुतम् आश्चर्यकरम् ॥ ६ ॥

'उमासहायं' ब्रह्मविद्या भवानी, सहायः

मच्छकः अर्द्धनारी-शरीरत्वेन वामाङ्क-स्थितानुपम-युवतिरूप-त्वेन वा यस्य स उमासहायः तं, 'परमेश्वरम्' उत्कृष्टब्रह्मादि-नियन्तारं 'प्रभुं' समर्थं 'त्रिलोचनं' त्रीणि सोम-सूर्य्याग्न्यात्मकानि लोचनानि यस्य स त्रिलोचनः तं, 'नीलकण्ठं' कृष्ण-कण्ठं 'प्रशान्तं' प्रसन्नवदनेन्द्रियं, 'ध्यात्वा' प्रत्यय-प्रवाहेण साक्षात् कृत्य 'मुनिः' मननशीलः 'मच्छति' प्राप्नोति 'भूत-योनिम्' आकाशादि-महाभूत-कारणम्।

तर्हि किं कारणत्वोपाधिकमित्याशङ्क्य नेत्याह, 'समस्त-साक्षिं' समस्त-साक्षिणं सर्वबुद्धि-प्रचार-द्रष्टारम्। साक्षित्व-मपि न केवलस्य इत्यत आह, 'तमसः' आवरण-शक्ति-विक्षेप-रूपाया अविद्यायाः, 'परस्तात्' परतः अविद्या-सम्बन्ध-शून्य-मित्यर्थः, उमासहायोपासनातः प्राप्यो निरवद्यो विद्यादशायां सर्वात्मेत्यर्थः ॥ ७ ॥

'सः' उक्तः 'ब्रह्मा' प्रथमशरीरी कार्य्य-कारणभूतः, 'सः' उक्तः 'शिवः' उमासहायः, 'सेन्द्रः' 'सः' उक्तः 'इन्द्रः' त्रिलोकी-पतिः, 'सः' उक्तः 'अक्षरः' विनाश-रहितः, 'परमः' उत्कृष्टः 'स्वराट्' अन्यानपेक्षत्वेन स्वेनैव राजते इति स्वराट्, 'स एव' उक्त एव 'विष्णुः' व्यापन-शीलः शङ्ख-चक्र-गदा-धरः, 'सः' उक्तः 'प्राणः' प्राणादि-पञ्च-वृत्तिरूपः, 'सः' उक्तः 'कालाग्निः' काल-रूपी वैश्वानरः, 'सः' उक्तः 'चन्द्रमाः' शशाङ्कः ॥८॥

'स एव' उक्त एव 'सर्वं' निखिलं 'यत्' प्रसिद्धं 'भूतम्' अतीतं, 'यच्च' यदपि 'भव्यं' भावि, चकारात् वर्त्तमानमपि, 'सनातनं' चिरन्तनं 'ज्ञात्वा' अहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्कृत्य, 'तम्' उक्तमानन्दात्मानं 'मृत्युम्' अविद्यां ससंस्कारां 'अत्येति' अतीत्य गच्छति। 'नान्यः' उक्तात् ब्रह्मज्ञानाद्-व्यतिरिक्तः 'विमुक्तये' विमुक्त्यर्थं नास्तीति शेषः ॥

यदा त्रयाणां विश्व-तैजस-प्राज्ञानां, विराड् हिरण्यगर्भेश्व-राणां वा स्वयं प्रकाशत्वेन लोचनं प्रकाश-स्वरूपं त्रिलोचनं नीलं तमोऽज्ञानं कण्ठे कण्ठवच्छिदेकदेशे अधिकव्याप्तत्वेन चैतन्यस्य वर्त्तते यस्य स नीलकण्ठः तमिति व्याख्यातं, तदा 'विषदम्' अविद्या-रहितं 'विशोकं' दुःखसंस्कार-रहितम्, 'उमासहायं' ब्रह्मविद्या-सहायं 'प्रशान्तं' पुनरुत्थान-संस्कार-वर्जितमिति निर्गुणपरत्वेन समग्रं वाक्यमवगन्तव्यम्, निर्गुण-स्याप्युपलब्धत्वेन हृदयप्रदेश-मध्यस्थत्वमविरुद्धम्; तथा च ध्यात्वा मनन-निदिध्यासने कृत्वा इत्येतदप्युपपन्नमेव ॥ ९ ॥

'सर्वभूतस्थं' निखिलेषु स्थावर-जङ्गमेषु तिष्ठतीति सर्व-भूतस्थं, तम्, 'आत्मानम्' अस्मत्-प्रत्यय-व्यवहार-योग्यं, 'सर्व-भूतानि च' निखिलानि स्थावर-जङ्गमानि च, 'चकारः' आधा-राधेय-भावव्युत्क्रमार्थः। 'आत्मनि' आनन्दात्मनि अहम्प्रत्यय-योग्ये, 'सम्पश्यन्' सम्यक् संशय-विपर्य्यय-मन्तरेणावलोकयन् 'ब्रह्म' बृहत् देश-काल-वस्तु-परिच्छेद-शून्यं 'परमम्' उत्कृष्टम् अनुपचरितमित्यर्थः; 'याति' प्राप्नोति, न यातीति देहली-प्रदीप-न्यायेन सम्बध्यते, 'न याति' न प्राप्नोति, 'अन्येन' उक्त-बोध-व्यतिरिक्तेन 'हेतुना' कारणेन ॥ १० ॥

ध्यात्वा गच्छतीत्यस्य व्याख्यानं ज्ञात्वा तमित्यादि; नान्यः पन्था विमुक्तये इत्यस्य व्याख्यानन्तु इदं सर्वभूतस्थमित्यादि। यदा तु एवं ज्ञानं नोपपद्यते, तदा तदुत्पादनोपायमाह, 'आत्मानम्' अन्तःकरणम् 'अरणिं' वह्निजनकं मन्थ-संस्कृतं काष्ठं 'कृत्वा' अधो निधाय अधरारणित्वेन चिन्तयित्वेत्यर्थः। 'प्रणवम्' ओङ्कारम् उत्तरारणिमपि, 'चकारः' कृत्वेत्येतदनु-वृत्त्यर्थः। 'ज्ञान-निर्मथनाभ्यासात्' ज्ञानस्य सर्वात्मकोऽहमस्मी-त्येवं रूपस्य 'निर्म्मथनं' युक्तिभिर्विलोडनं, तस्य 'अभ्यासः'

आहत्तिरूपः, ज्ञान-निर्मथनाभ्यासः, तस्मात्, उत्पन्नेनाहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्काराग्निना 'पाशम्' आत्मनो बन्धनरूपम् अज्ञानरज्जु-रचितम् अहमादिग्रन्थिं 'दहति' भस्मीकरोति, 'पण्डितः' पण्डा अहं ब्रह्मास्मीति बुद्धिः, ताम् 'इतः' प्राप्तः पण्डितः ॥ ११ ॥

नन्वस्यासङ्गोदासीनस्याद्वितीयस्य कुतः संसार-पाशरूपः ? इत्यत आह, 'स एव' उक्तोऽसङ्गोदासीन एव, न त्वन्यः, 'माया-परिमोहितात्मा' माया अविद्या आवरण-विक्षेपकरी शक्तिः, तया परिमोहितः स्वयमप्रकाशः आनन्दात्मा स्वस्वरूपः माया-परिमोहितात्मा, 'शरीरं' स्थूलादि-भेदभिन्नं मनुष्यादिकलेवरम् 'आस्थाय' अहं मनुष्य इत्याद्यभिमानम् आसमन्तात् स्वीकृत्य 'करोति सर्वं' निखिलं व्यापारजातं कुरुते। 'स्त्रियन्न-पानादि-विचित्रभोगैः' 'स्त्रियः' मनोऽनुकूला युवत्यः, 'अन्नपाने' मनोऽनुकूले, आदिशब्देन वासनाच्छादनादीनि मनोऽनुकूलानि, तैः स्त्रियन्न-पानादिभिः विचित्रैः भोगैः स्त्रियन्नेति छान्दसम्। 'स एव' माया-परिमूढ़ एव न त्वन्यः, 'जाग्रत्' जागरणम् इन्द्रियैर्बाह्य-विषयोपलब्धिरूपं कुर्वन्, 'परिदृप्तिः' सर्वतो विषय-सुखजा तृप्तिः परिदृप्तिः, ताम् 'एति' गच्छति, सुखं दुःखञ्च प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

इदानीं स्वप्न-सुषुप्त्योर्विक्षेप-तदभाव कथनेन संसार-मोक्षयोरर्थात् दृष्टान्तमाह, 'स्वप्ने' इन्द्रिय-ग्रामोपरम-रूपायां स्वप्नावस्थायां, सः 'जीवः' प्राणानां धारयिता विविध-वासनावासितः 'सुख-दुःख-भोक्ता' सुख-दुःखयोः प्रसिद्धयोः 'भोक्ता' अहं सुखी, अहं दुःखीत्येवंरूप-प्रत्ययवान् सुख-दुःख भोक्ता।

तत्र संसारस्य दृष्टान्तेन वास्तवत्वं वारयति, 'स्वमायया' स्वस्य तत्तद्देहाभिमानिनः माया अज्ञानं, विपरीत-ज्ञानत्वं,

तया 'कल्पितविश्वलोके' कल्पिते वासनारूपे विश्वस्मिन् रथ रथयोगे पथादिके निखिले लोके भुवने जने च कल्पितविश्व-लोके। स्वप्ने यथा, तद्वज्जागरणेऽपीत्यर्थः। 'सुषुप्तिकाले' आनन्दभोगावसरे 'सकले' निखिले 'विलीने' विशेष-विज्ञाने स्वकारणे लयं गते; एतावत् सुषुप्तौ मोक्षे च समम्; दृयांस्तु विशेषः, 'तमोऽभिभूतः' अज्ञानावृतः 'सुखरूपं' स्वस्वरूपं स्वयं प्रकाशमानम् आनन्दात्म-स्वरूपम् 'एति' गच्छति ॥१३॥

पुनश्च आनन्दात्म-स्वरूपं प्राप्य भूयोऽपि 'जन्मान्तर-कर्म्म-योगात्' प्राग्भवीय—कर्मानुसारात् 'स एव' आनन्दात्म-स्वरूपं प्राप्त एव सुषुप्तिं गतः, न त्वन्यः, 'जीवः' प्राणविधारकः 'स्वपिति' स्वप्नावस्थां गच्छति। अथवा, सुषुप्तात् 'प्रबुद्धः' प्रबोधं जागरणं प्राप्तः भवतीति शेषः ॥

इदानीं जीव-ब्रह्मणो-रैक्यमाह, 'पुरत्रये' स्थूल-सूक्ष्म-ज्ञानाख्ये शरीरत्रये 'क्रीड़ति' विहरति, यश्च जीवः 'चकारः' एवकारार्थः, प्रसिद्धः परमात्मैव प्राणधारकः, 'ततस्तु' तस्मा-देव जीवाभिपन्नः, न त्वन्यः, तस्मात् 'जातम्' उत्पन्नम्, 'सकलं' निखिलं 'विचित्रं' विविधकर्म्म-नाम-रूपं विश्वम् ॥ १४ ॥

'आधारं' रज्जुरिव सर्पधारा-बलीवर्दं-मूर्त्तितत्वादेः, सक-लस्य विश्वस्याधारभूतम् 'आनन्दं' निरतिशयानन्द-स्वरूपम्, 'अखण्डबोधम्' आनन्दरूपत्वेऽपि स्वयं प्रकाशैकस्वभावम्। 'यस्मिन् अखण्डबोधे 'लयं' विनाशं 'याति' गच्छति, पुर-त्रयञ्च व्याख्यातम्, च शब्दादन्यपि।

'एतस्मात्' पुरत्रयाधिष्ठानात् बुद्धेर्द्रष्टुः, 'जायते' उत्प-द्यते, 'प्राणः' क्रियाशक्तिः, 'मनः' अन्तःकरणं ज्ञानशक्तिः, 'सर्वेन्द्रियाणि च' सर्वज्ञान-कर्म्मेन्द्रियाण्यपि, च शब्दाद्देहा-दिकमपि, 'खं' नभः, 'वायुः' नभस्वान्, 'ज्योतिः' धातुः,

'आपः' नीराणि, 'पृथिवी' भूमिः, 'विश्वस्य' निखिलस्य स्थावर-जङ्गमात्मकस्य प्राणिजातस्य 'धारिणी' विधारिणी ॥१५॥

इदानीं महावाक्यार्थमाह, 'यत्' प्रसिद्धं 'परम्' उत्कृष्टं 'ब्रह्म' बृहत् देश-काल-वस्तु-परिच्छेद-शून्यं 'सर्वात्मा' सर्व-प्राणिहृदिस्थितः, सर्वानन्यश्च, 'विश्वस्य' सर्वस्य कार्य-कारण-जातस्य 'आयतनम्' आधारभूतम्, 'महत्' प्रौढ़ं सर्वाधार-त्वेन ; एवं 'सूक्ष्मात्' अणुपरिमाणात् 'सूक्ष्मतरं' महदप्यति-शयेन अणु, 'नित्यं' विनाशशून्यं 'तत्' उक्तं परं ब्रह्म 'त्वमेव' त्वदनुगतमेव न त्वन्यत्।

ननु तत् मत्तोऽन्यत्, अहन्तु तस्मादन्यः, मयि कर्तृ-त्वादिविशेषोपलम्भादित्यत आह, 'त्वमेव तत्' त्वं कर्त्ता भोक्ता अविद्यया, वस्तुतः परं ब्रह्मैव, न त्वन्यः ॥ १६ ॥

इदानीमेवं ज्ञाने फलमाह, 'जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्त्यादि-प्रपञ्चं, जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्त्यादयः उक्ताः, तदादयः विश्व-विराड़ादयः, त एव प्रपञ्चो जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्त्यादि-प्रपञ्चः तं, 'यत्' प्रसिद्धं स्वयं प्रकाशमानं 'प्रकाशयति'। 'तत्' उक्तं स्वयं प्रकाशं 'ब्रह्म' सत्य-ज्ञानादि-लक्षणम्। 'अहं' ब्रह्मावगन्ता चिदानन्दात्मा, 'इति' अनेन प्रकारेण 'ज्ञात्वा' साक्षात् कृत्य 'सर्वबन्धैः' निखिलबन्धैः अहं ममाद्यैश्च सकारणैः 'प्रमुच्यते' प्रकर्षेण मुक्तो भवतीति ॥ १७ ॥

इदानीं सर्वस्मात् प्रपञ्चाद्वैलक्षण्यमाह, 'त्रिषु' जागरण-स्वप्न-सुषुप्तेषु 'धामसु' स्थानेषु 'यत्' प्रसिद्धं 'भोग्यं' स्थूलं प्रवि-विक्तानन्दरूपं 'भोक्ता' विश्व-तैजस-प्राज्ञाख्यः, 'भोगश्च' स्थूल-प्रविविक्तानन्द-भोगोऽपि, चशब्दादधिदैवादि-विभागोऽपि 'यत्' उक्तं त्रिधामं भोग्यादि-प्रपञ्चजातं, 'भवेत्' स्यात्म् ; 'तेभ्यः' त्रिधामादिभ्यः 'विलक्षणः' विपरीतलक्षणः, वैलक्षण्यमाह,

'साक्षी' स्वाध्यः तस्य विश्वस्य द्रष्टा 'चिन्मात्रः' चिदेकरसः 'अहं' अहं-प्रत्यय-व्यवहार-योगः 'सदाशिवः' कैवल्यात्मा नित्य-कल्याणरूपो महेश्वरः ॥ १८ ॥

प्रपञ्च-वैलक्षण्यं स्वस्योक्त्वा इदानीं जगज्जन्मादि-कारणत्व-मपि स्वस्याह, 'मय्येव' मत्त एव ब्रह्माभिन्नात्, न त्वन्यस्मात्, 'सकलं' निखिलं भूत-भौतिक-प्रपञ्चजातं 'जातम्' उत्पन्नम्; 'मयि' ब्रह्माभिन्ने 'सर्वं' निखिलं विश्वं 'प्रतिष्ठितं' प्रकर्षेण स्थितिमापन्नम्; 'मयि सर्वं' व्याख्यातम्; 'लयं याति' नाशं गच्छति; 'तत्' तस्मात् सर्वजगज्जन्म-स्थिति-ध्वंस-कारणात् 'ब्रह्म' बृहत् देश-काल-वस्तुपरिच्छेद-शून्यम् 'अद्वयं' ज्ञाट-ज्ञेयादि-विभाग-शून्यम् 'अस्मि' भवामि। 'अहं' ब्रह्मणो-ऽवगन्ता ॥ १९ ॥

'अणोः' अणुपरिमाणात् 'अणीयान्' अतिशयेनाणुः 'अह-मेव' जगत्कारणम् अहंप्रत्यय-व्यवहारस्य योग्यः, न त्वन्यः, 'तद्वत्' यथा अणुः, तथा महान् सर्वस्मादभ्यधिकः, अहं व्याख्यातम्; अणीयसां महतां च कारणानां यथा भेदः, तथा तत्रापि स्यादित्यत आह, 'विश्वं' साविद्यं भूत-भौतिकं प्रपञ्च-जातम्, अहं व्याख्यातम्; अस्य तत्त्वाभेद-राहित्ये स्वस्मादप्य-भेदः स्यादित्यत आह, 'विचित्रं' विविधं स्वयमनन्तभेदव-दित्यर्थः।

तदभिन्नस्य तस्य तवाप्याधुनिकत्वं स्यादित्यत आह, 'पुरातनः' चिरन्तनः आधुनिक-सर्पधारा-क्लीवर्द-मूत्रितत्वाद्य-भिन्ना चिरन्तनी रज्जुरिव, अहं व्याख्यातम्; 'पुरुषः' परि-पूर्णो वस्तुतः, अहं व्याख्यातम्; अविद्यादशायाम् 'ईशः' नियन्ता, नियन्तृत्वे सामर्थ्यमाह, 'हिरण्मयः' ज्ञानप्रचुरः तत्प्रधानो वा

आदित्यस्थः सर्वकार्यकारणात्मा, अहं व्याख्यातम्, शिवरूपं, मङ्गल-स्वरूपं ब्रह्म 'अस्मि' भवामि ॥ २० ॥

इदानीं सर्वकारण-हीनस्य सर्वज्ञतां स्वस्याह, 'अपाणि-पादः' पाणि-पाद-हीनः, अहं व्याख्यातम्; 'अचिन्त्यशक्तिः' दुर्बोधशक्तिः, एवम्भूतोऽपि जवनो गृहीतवेग इत्यर्थः, 'पश्यामि' अवलोकयामि, सः 'अचक्षुः' चक्षुषा हीनः, सः अचक्षुः द्रष्टा, 'शृणोमि' श्रवणं करोमि 'अकर्णः' कर्णरहितः, अहं व्याख्यातम्; 'विजानामि' विविधं प्रपञ्चजातम् अवगच्छामि, 'विविक्तरूपः' बुद्ध्यादि-पृथग्-रूपः, 'न चास्ति' नास्त्येव, 'वेत्ता' कर्म्म-कर्त्तृ-भावनावगन्ता, 'मम' आनन्दात्मनो भेदरहितस्य 'चित्' स्वयं प्रकाश-बोध-स्वभावः 'सदा' सर्वदा, अहं व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

इदानीं सर्वशास्त्र-प्रतिपाद्यस्यात्मनः सर्वविकारभावं दर्शयति, 'वेदैः' ऋगादिभिः 'अनेकैः' बहुभिः, अहमेव व्याख्यातम्; 'वेद्यः' प्रतिपाद्यः; 'वेदान्तकृत्' वेदान्त-सूत्रकृत् वेदव्यासरूपः, 'वेदविदेव च वेदान्तकृतो विशेषणम्; वेदानां साङ्गानां साङ्ग्यविद्या-स्थानानां वेत्ता वेदवित् स एव, न त्वन्यः, चशब्दादनेकतपःसम्पन्नश्च, अहं व्याख्यातम्; अनेन विभूति-मत्त्वेऽपीदमिव प्रधानमित्युक्तम्। 'न पुण्य-पापे' मम स्पष्टम्; न स्त इति शेषः; 'नास्ति नाशः' विनाशो न विद्यते ममेत्यनुषङ्गः; 'न जन्म' जनिः न मम अस्तीत्यनुषङ्गः; 'देहेन्द्रिय-बुद्धिः' देहश्च इन्द्रियाणि च बुद्धयश्च देहेन्द्रिय-बुद्धिः 'नास्ति' न विद्यते, ममेत्यनुषङ्गः ॥ २२ ॥

'न भूमिरापो मम' पृथिवी सोदका मम नास्ति इत्यनुषङ्गः; 'वह्निः' प्रसिद्धः 'नास्ति' न विद्यते, ममेत्यनुषङ्गः; 'न चानिलो मेऽस्ति' वायुरपि मम न विद्यते; चकारात् वायवीयं कार्य-

मपि ; 'न चाम्बरञ्च' आकाशमपि मम नास्तीत्यर्थः ; 'चकारौ' आकाशकार्य्य-तद्व्यतिरिक्तोक्तानुक्त-भावार्थौ। 'एवम्' उक्तप्रकारेण 'विदित्वा' साक्षात्कृत्य 'परमात्मरूपम्' उत्कृष्टानन्दात्मरूपम्, 'गुहाशयं' बुद्धौ शयानं 'निष्कलं' निर्गत-प्राण-श्रद्धा-खं-वायु-ज्योति-रापः-पृथ्वीन्द्रिय-मनोऽन्यद्वीर्य्य-तपो-मन्त्र-कर्म-लोकनामाख्यकलः तम्, 'अद्वितीयं' सजातीय-विजातीय-वस्तु-शून्यं, 'समस्तसाक्षिं' समस्त-साक्षिणं सर्वद्रष्टारं, 'सदसद्विहीनं' भावाभाव-विवर्जितम्। तदेव निरवद्यं गच्छतीत्याह, 'प्रयाति शुद्धं परमात्म-रूपं' स्पष्टम् ॥ २३ ॥

एवम्भूतं परमात्मानं प्रतिपत्तुमशक्तस्य अशुद्धान्तःकरणस्य अन्तःकरण-शुद्ध्यर्थमाह, 'यः' प्रसिद्धः मुमुक्षुः अनुत्पन्न-साक्षात्कारः, 'शतरुद्रियं' नमस्ते रुद्र इत्यादि रुद्राध्यायम् 'अधीते' पठति 'यथाशक्ति' नित्यं, 'सः' शतरुद्रियाध्यापकः 'अग्निभिः' श्रौतैः स्मार्त्तैः पवित्रीकृतः 'पूतो भवति' स्पष्टम् ; 'सुरापानात्' मदिरापानात् महापातक-दोषात् 'पूतो भवति' स्पष्टम् ; 'ब्रह्महत्यात्' ब्रह्महत्यायाः ब्रह्महत्यारूपात् महापातक-दोषात् 'पूतो भवति' स्पष्टम् ; 'कृत्याकृत्यात्' कृत्यं करणीयं बुद्धिपूर्वकं पापम्, 'अकृत्यम्' अबुद्धिपूर्वकं पापं, कृत्यम् अकृत्यञ्च कृत्याकृत्यं, तस्मात्, पूतो भवतीति स्पष्टम् ; 'तस्मात्' शतरुद्रियाध्यापनात् अविमुक्तविरुद्धत्वेन मुक्ताः विमुक्ताः पशवः, तेभ्यो व्यतिरिक्तः 'अविमुक्तः' पशुपतिः, तम् 'आश्रित्य' भवति' स्पष्टम् ; 'अत्याश्रमी' अत्याश्रमः उक्त-परमहंस-लक्षणः स यस्यास्तीति, सोऽत्याश्रमी, 'सर्वदा' निरन्तरम्, 'सकृद्वा' कदाचिद्वा दिवसे दिवसे एकवारमित्यर्थः।

'अनेन' रुद्राध्यायजपेन 'ज्ञानम्' अहं ब्रह्मास्मीति

साक्षात्कारस्वरूपम् 'आप्नोति' प्राप्नोति 'संसारार्णव-नाशनं' संसार-सागर-शोषणम्।

यस्मात् रुद्राध्यायजप. अशेष-पाप निर्हरणद्वारा ब्रह्मज्ञान-हेतुः, 'तस्मात्' ततः 'एवम्' उक्तेन प्रकारेण विनेत्रध्यान-रुद्राध्यायाध्ययनेन 'विदित्वा' साक्षात्कृत्य 'एनं' परमात्मानं 'कैवल्यं' केवलस्य आत्मनो भावः कैवल्यं, तत् 'फलं' पुरुषाभि-लाष-विषयं सर्वपुरुषार्थ-समाप्तिभूतम् 'अश्नुते' प्राप्नोति, 'कैवल्य फल-मश्नुते' व्याख्यातम्। पदाभ्यासः उपनिषत्-समाप्त्यर्थः।

इति श्रीपरमहंस-परिव्राजकाचार्य्यानन्दात्म-पूज्यपाद-
शिष्यस्य श्रीशङ्करानन्द-भगवतः कृतिः
कैवल्योपनिषद्दीपिका समाप्ता।

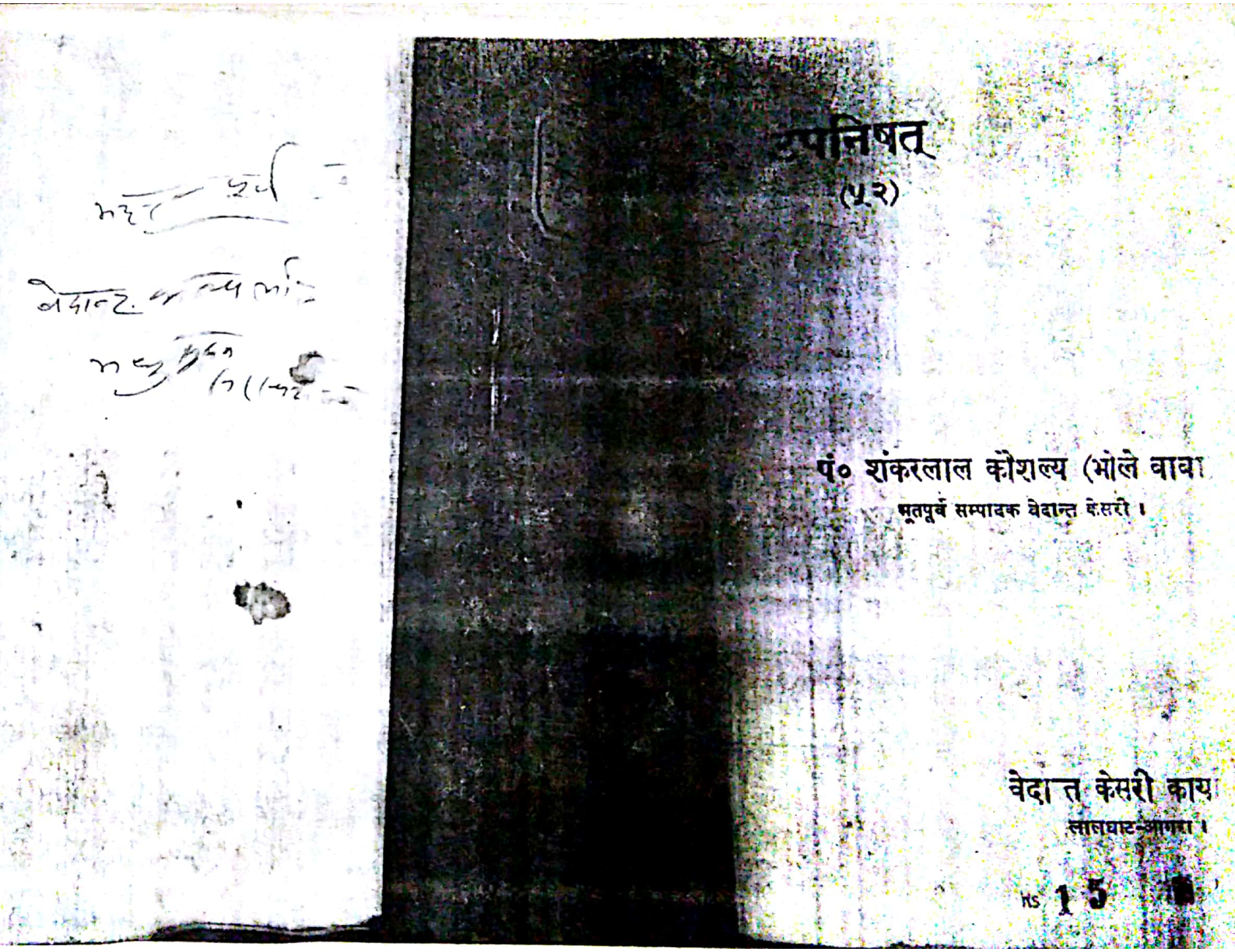

Scanned by CamScanner

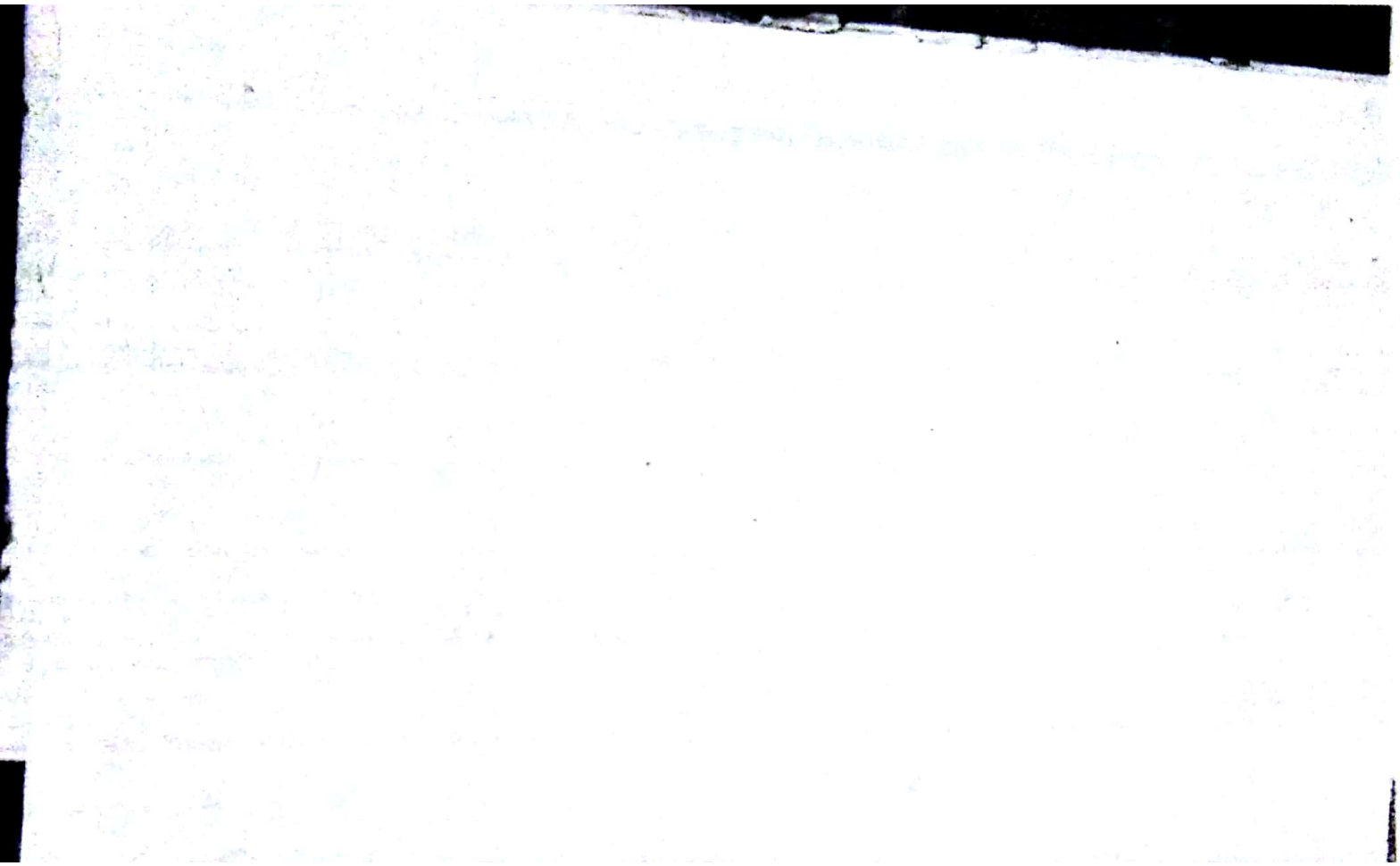

Scanned by CamScanner

उपनिषत्

(५२)

भाग पहिला ।

अनुवादक

पं० शंकरलाल कौशल्य (भोले बाबा)

भूतपूर्व सम्पादक वेदान्त केसरी ।

वेदान्त केसरी कार्यालय,

वेलनगंज-आगरा ।

सर्व अधिकार सुरक्षित ।

१०००] प्रथम संस्करण संवत् १९८८ [मूल्य

१०००] द्वितीय संस्करण संवत् २०१९ [मूल्य ३-००

Scanned by CamScanner

मुद्रक—रामा प्रिंटिंग प्रेस,
रावतपाड़ा, आगरा।
फोन नं० २७३६

प्रकाशक—
श्री योगान्द आश्रम
सत्सङ्ग सभा रजि०
लालघाट, आगरा।

प्रस्तावना।

भारतवर्षके प्राचीन ज्ञान भंडार वेद नामसे प्रसिद्ध है। वे इह तथा परलोक के असीम सुख को प्राप्त करने के लिये तथा मानव जातिको एक उच्चतम लक्ष्य की ओर निश्चित रूपसे जानेके लिये उपदेश देते हैं, इनके पूर्व भागमें कर्मकाण्ड दिया है; तथा इनके अन्तिम भागमें तत्त्व ज्ञान के सर्वश्रेष्ठ सिद्धान्त तथा उसके आधार स्वरूप ऋषियोंके आत्मानुभव ग्रथित किये गये हैं। वेदों के अन्त में होने से इस भाग को वेदान्त कहते हैं। इसी विभाग में उपनिषत् आते हैं। उपनिषदों की संख्या बहुत बतायी जाती है; परन्तु आजकल एक सौ आठ ही का प्रचार है। इनमें से दस ही अत्यन्त प्राचीन होने से अधिक माने जाते हैं और इन दस उपनिषदों पर सभी आचार्यों ने भाष्य लिखे हैं तथा कुछ महत्त्व रखने वाली सभी भाषाओं में इनका अनुवाद भी होगया है। वेद का शिरो भाग रूप प्राचीनता आदि के कारण दस उपनिषदों को महत्त्व दिया जाता है वह योग्य ही है; परन्तु इससे अन्य उपनिषदों का महत्त्व घटता नहीं है, अन्य उपनिषत् भी अपना स्वतन्त्र स्थान और महत्त्व रखते हैं। इनको अर्वाचीनता ही इनका एक भूषण बनगया है। जिस प्राचीन कर्मकाण्ड युग में दस उपनिषदों का प्रचार हुआ उससे वर्तमान कालीन प्रजा अत्यन्त अपरिचित है, इसलिये उस काल में प्रचलित बातों के दृष्टांत और रूपक देकर समझाई हुई बातों का इस समय दुर्बोध होना स्वाभाविक है। परन्तु अन्य उपनिषत् अर्वाचीन होने से

Scanned by CamScanner

उनमें जो भाषा लिखी है, जिन दृष्टांतों का और रूपकों का प्रयोग किया गया है वे हमारे लिये इतने दुर्बोध नहीं है। उन्हीं प्राचीन दस उपनिषदों का आशय इनमें अधिक सुबोध शैली में मिलता है। इसलिये मुमुक्षुओं को स्वाध्याय के लिये ये एक अनमोल साधन रूप है। वैसे ही, मनुष्य की विभिन्न प्रकृति के अनुसार विभिन्न प्रकार की उपासनाओं का तथा योग क्रियाओं का वर्णन इनमें स्थान-स्थान पर आता है इसलिये सभी मनुष्यों के लिये ये एकसे उपयोगी हैं। ऐसे अत्यन्त उपयोगी साहित्य का लाभ सामान्य भाषा जानने वाले भी ले सकें इस उद्देश्य से "वेदान्त केसरी" में इनका अनुवाद प्रकाशित किया गया है। नौ वर्ष में आये हुए इक्यावन उपनिषदों का यह संग्रह पाठकों के आगे उपस्थित है। इस अनुवाद को पुस्तकाकार प्रकाशित करने के पूर्व इसमें यथा संभव संशोधन किया गया है।

इस पुस्तक का यह द्वितीय प्रकाशन श्री योगानन्द आश्रम सत्संङ्ग सभा रजि० लालघाट, आगरा द्वारा किया गया है।

अनुक्रमणिका।

उपनिषत्	पृष्ठ
शान्तिपाठ	१
नमन	३
१ ब्रह्म बिन्दु उपनिषत्:—सगुण, निर्गुण ब्रह्म की उपासना ब्रह्मज्ञान।	५
२ कैवल्य उपनिषत्:—आश्वलायन ऋषि को ब्रह्म विद्या का उपदेश।	८
३ हंसोपनिषत्:—षट् चक्र, हृदय कमल पर हंस की स्थिति और फल, दस नाद।	१२
४ जाबालोपनिषत्: भृकुटी और नासिका की संधि की उपासना, संन्यास सम्बन्धी उपदेश।	१६
५ नारायणोपनिषत्:—ॐ नमोनारायण मन्त्र का वर्णन और उपासना।	२१
६ परमहंसोपनिषत्:—परमहंस का मार्ग, स्थिति और सब प्रकार के भेद का वर्णन।	२४
७ ब्रह्मोपनिषत्:—पुरुष के स्थान और अवस्थायें, यज्ञोपवीत का तात्पर्य, आत्मज्ञान, ज्ञानी के शिखा सूत्र का वर्णन।	२७
८ गर्भोपनिषत्:—पंचभूतात्मक शरीर का वर्णन, गर्भ स्थिति और वृद्धि, पूर्व कर्मों का ज्ञान प्रतिज्ञा और विस्मरण।	३१
९ निरालम्ब उपनिषत्:—निरालम्ब के आश्रय से परम पद की प्राप्ति। ईश्वर, जीव, प्रकृति आदि का वर्णन।	३६

Scanned by CamScanner

उपनिषत्	पृष्ठ
१० क्षुरिका उपनिषत्:—प्राणायाम, नाड़ियां धारणा और समाधि।	४१
११ सर्वसारोपनिषत्:—बंध, मोक्ष, अविद्या, विद्या, चारों अवस्थायें, पञ्चकोश, पंचवर्ग, क्षेत्रज्ञ साक्षी, कूटस्थ, अन्तर्यामी, प्रत्यगात्मा, परात्मा और माया का वर्णन, आत्मा का स्वरूप।	४४
१२ आत्म प्रबोध उपनिषत्:—ॐकार, नारायण, विष्णु तथा आत्मा की उपासना और फल।	४६
१३ कालाग्नि रुद्र उपनिषत्:—त्रिपुण्ड विधि।	५३
१४ तुरीयातीत उपनिषत्:—अवधूत मार्ग, स्थिति।	५५
१५ अध्यात्म उपनिषत्:—ज्ञान का उपदेश, जीवन्मुक्तकी स्थिति, ब्रह्म का स्वरूप।	५८
१६ स्कन्दोपनिषत्:—शिव तथा जीव की एकता, वास्तविक शिव पूजन।	६७
१७ तेजोबिन्दु उपनिषत्:—ॐकार का ध्यान, चिन्मात्र स्वरूप वर्णन, आत्मानुभव, ग्रंह ग्रह, अभ्यास, जीवन्मुक्त, विदेह मुक्त, आत्म अनात्म विवेक।	६६
१८ योग चूड़ामणि उपनिषत्:—योग के ६ अंग, षट्चक्र, लिंग शरीर, ॐकार का अर्थ।	१११
१९ शरीरकोपनिषत्:—आत्मअनात्मविवेक, चार अवस्था, सूक्ष्म शरीर, आठ विकार।	१२४

उपनिषत्	पृष्ठ
२० ब्रह्मविद्या उपनिषत्:—ब्रह्म विद्या रहस्य, ॐकार के शरीर आदि देह में हंस का पूजन, हंस विद्या के दाता गुरु का महत्व।	१२७
२१ योग तत्वोपनिषत्:—अष्टांग योग, आत्म भावना, पंच भूत विजय, वज्रोली अमरोली राजयोग।	१३८
२२ मुक्तिकोपनिषत्:—उत्पत्ति लय, मोक्ष साधन, प्राण के कार्य, आत्मा की उपासना, लय।	१५२
२३ कुण्डिकोपनिषत्:—संन्यास विधि तथा उपासना।	१७४
२४ संन्यासोपनिषत्:—संन्यास ग्रहण विधि, संन्यास के भेद, अवधूत का स्वरूपानुसंधान, आतुर संन्यास, संन्यासियों की गति, भिक्षा वृत्ति।	१७८
२५ परमहंस परिव्राजक उपनिषत्:—संन्यास विधि निष्ठा, ब्रह्म प्रणव, परमहंस की स्थिति।	१९४
२६ त्रिशिख ब्राह्मण उपनिषत्:—सृष्टि की उत्पत्ति, जीव की गति, अष्टांग योग, कर्म योग, यमनियमादि, आसन, प्राणायाम अग्नि का स्थान, नाभि चक्र, नाड़ियां, अरिष्टदर्शन।	२०१
२७ कलिसंतरणोपनिषत्:—तारक मन्त्र उसका महात्म्य और फल।	२१९
२८ जाबालि उपनिषत्:—जीव पशु और सर्वज्ञ ईश पशुपति, विभूति धारण, त्रिपुण्ड विधि।	२२१

Scanned by CamScanner

उपनिषत्	पृष्ठ
२६ अमृतनाद उपनिषत्:—आत्म चिन्तन, योगांग वर्णन, पंच तत्वकी धारणा, प्राणों के स्थान और वर्ण।	२२१
३० मैत्रेयी उपनिषत्:—ज्ञानोपदेश, आत्म, शुद्धि, अद्वैत भावना, संन्यास, आत्म निदिध्यासन।	२२६
३१ नादविन्दु उपनिषत्:—ॐकार की उपासना, आत्म ज्ञानी की स्थिति, वैष्णवी मुद्राद्वारा नाद श्रवण।	२३६
३२ अद्वयतारकोपनिषत्:—ब्रह्म ध्यान, ब्रह्मानुसंधान, तारक के लक्ष्य रूप आकाश पंचकका वर्णन, शांभवी मुद्रा, गुप्त शब्द का अर्थ और महिमा।	२४५
३३ निर्वाणोपनिषत्:—परिव्राजक के लक्षण।	२५०
३४ ध्यान विन्दु उपनिषत्:—ध्यान योग, एकाक्षर ब्रह्म, प्राणायाम, त्रिदेव का ध्यान, नाड़ियों—प्राण संचालन, हंस का जाप, कुंडलिनी बोधन, खेचरी मुद्रा।	२५३
३५ मण्डल ब्राह्मण उपनिषत्:—अष्टांग योग, प्रणव का ध्यान, अमनस्क रहस्य, तारक योग, अवधूत स्थिति।	२६६
३६ भिक्षुकोपनिषत्:—चार प्रकार के संन्यासियों का आचार वर्णन।	२७५
३७ आरुणिक उपनिषत्:—संन्यास विधि।	२७९

उपनिषत्	पृष्ठ
३८ मैत्रायणी उपनिषत्:—आत्म तत्व वर्णन, जीव कर्म बन्धन, ब्रह्म की स्तुति, प्रणव उपासना, गायत्री उपासना, आत्मा का साक्षात्कार।	२८२
३९ योग शिखोपनिषत्:—ध्यान, क्रिया, प्राणायाम, मंत्र, लय, हठ और राज योग, कायमत, सिद्धियां, जीवन्मुक्त, कुण्डलिनी और चक्र। नाद, ब्रह्म, आत्म ज्ञान, काम रूप पीठ, ब्रह्मगिरि पीठ, नाड़ी चक्र, खेचरी मुद्रा, सिद्धियां, नाड़ियां, प्राण निरोध, पराशक्ति संचालन. आधार चक्र निरोध, दस नादादि अनुभव. प्राण, विन्दु, चक्र और चित्त का अभ्यास।	२९८
४० पैङ्गलोपनिषत्:—जगत की उत्पत्ति, पंचभूत कोष, चैतन्य की पांच अवस्थायें, महावाक्य, धर्म मेघ समाधि, अपरोक्ष अनुभव, आत्म ध्यान, ज्ञानी के कर्म और स्थिति।	३२७
४१ शाण्डिल्योपनिषत्:—अष्टांग योग, प्रागादि के कर्म, साधन, वंध, सहित और केवल कुम्भक, वैष्णवी तथा खेचरी मुद्रा, विभिन्न स्थानों में प्राण तथा चित्त धारण करने का फल, आत्मा का स्वरूप, विश्व की उत्पत्ति।	३५२
४२ कठ रुद्रोपनिषत्:—संन्यास विधि, आचार, ब्रह्मज्ञान, अभय प्राप्ति।	३७७

Scanned by CamScanner

उपनिषत्

		पृष्ठ
४३	अवधूतोपनिषत्:—अवधूत की स्थिति आचार और भावना।	३८४
४४	अथर्व शिरोपनिषत्: रुद्र का स्वरूप, रुद्र स्तुति, ॐकार स्वरूप, रुद्र का ध्यान, विश्व रूप रुद्र की उपासना, रुद्र से प्रजोत्पत्ति।	३८६
४५	वज्र सूचिका उपनिषत्:—वास्तविक ब्राह्मण।	३९८
४६	कौषीतकि ब्राह्मणोपनिषत्:—देवयान—ब्रह्मलोक-मार्ग वर्णन। प्राण उपासना, आन्तर अग्नि होत्र, प्राणों की श्रेष्ठता, पुत्रीय सम्प्रदान, प्राण की उपासना. अजात शत्रु काबालाकि को ब्रह्मोपदेश।	४०१
४७	अथर्व शिखोपनिषत्:—ॐकार की उपासना।	४३३
४८	शरभोपनिषत्:—रुद्र स्तुति।	४३६
४९	पाशुपत ब्रह्मोपनिषत्:—हंस की उपासना, यज्ञोपवीत और संन्ध्या का आध्यात्मिक भाव।	४४२
५०	योग कुण्डल्युपनिषत्:—प्राण—जय, प्राण निरोध, कुण्डली शोधन, खेचरी विद्या, खेचरी मंत्र।	४५२
५१	नारद परिव्राजकोपनिषत्:—संन्यास के अधिकारी, संन्यासियों के आचार, संन्यास विधि, संन्यासियों के भेद।	४६९
५२	वाराह उपनिषत्:—ब्रह्म विद्या का उपदेश।	५३४

सिवा आत्म कोई नहीं दूसरा है।
सभी विश्वमें एक आत्मा भरा है॥
न मैं हूँ, न तू है नहीं ये पसारा।
यही ब्रह्म विद्या यही ज्ञान सारा॥

Scanned by CamScanner

उपनिषत् ।

[५१]

भाग पहिला ।

॥ शान्ति पाठ ॥

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्ण मेवावशिष्यते ॥
ॐ शान्तिः शन्तिः शान्तिः ।

शब्दार्थः—यह पूर्ण है, वह पूर्ण है, पूर्ण से पूर्णवत्ता है, पूर्ण में से पूर्ण ले लेने से पूर्ण ही शेष रहता है। ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ सह नाववतु । सहनौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

Scanned by CamScanner

शब्दार्थः—वह हम दोनों का रक्षण करे, वह हम दोनों का पालन करे, हम दोनों एक साथ सामर्थ्य को प्राप्त हों, हमारा अध्ययन तेजस्वी हो, हम परस्पर द्वेष न करें। ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः।

ॐ आप्ययान्तु ममाङ्गानि वाक् प्राण-श्चक्षुः श्रोत्र मथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्व निराकरणं मेऽस्तु। तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि संतु ते मयि संतु। ॐ शांतिः शांतिः शांतिः

शब्दार्थः—मेरे अंग वृद्धि को प्राप्त हों, वाणी, घ्राण, चक्षु श्रोत्र, बल और सब इन्द्रियां वृद्धि को प्राप्त हों। सब उपनिषत् ब्रह्म है। मुझसे ब्रह्म का त्याग न हो और ब्रह्म मेरा त्याग न करे, मेरा त्याग न करे। उसमें रत हुए मुझको उपनिषत् में प्रतिपादित धर्म की प्राप्ति हो। ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः।

ॐ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनोमे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावि र्म एधि वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनाधीतेनाहो

रात्रात्संदधाम्यृतं वदिष्यामि सत्यं वदि-ष्यामि। तन्माममवतु। तद्वक्तारमवतु। अवतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम्।

मेरी वाणी मन में स्थित है, मेरा मन वाणी में स्थिति है। हे स्वप्रकाश ब्रह्म, तुम मुझे प्रकट हो, मुझे ज्ञान प्राप्त हो। मेरा श्रवण किया हुआ मुझसे भुलाओ नहीं, मैं रात दिन पढ़े हुए का अनुसंधान करता हूँ। मैं शास्त्रानुसार भाषण करूंगा, मैं सत्य भाषण करूंगा। वह मेरी रक्षा करें, वक्ता की रक्षा करें, मेरी रक्षा करे तथा वक्ता की रक्षा करें।

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं-पश्येमाक्षभिर्यजत्राः। स्थिरैरंगैस्तुष्टुवाँसस्त-नूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः॥

हे देव, हम कान से कल्याण की बातें सुनें, आँखों से कल्याण देखें। दृढ़ अंगों से तथा शरीर से अपनी ईश्वर प्रदत्त आयु हम तुम्हारी स्तुति करते हुए व्यतीत करें।

नमन।

ॐ नारायणं पद्मभवं वसिष्ठं शक्तिं चतत्पुत्र पराशरंच। व्यासं शुकं गौडपदं महान्तं गोविन्द योगीन्द्र मथास्य शिष्यम्॥१॥

Scanned by CamScanner

श्री शंकराचार्यं मथास्य पद्मपादं च हस्तामलकं च शिष्यम् । तं त्रोटकं वार्तिक-कारमन्यानस्मद्गुरुन्संततमानतोऽस्मि ॥२॥

नारायण, ब्रह्मा, वशिष्ठ, शक्ति तथा उनका पुत्र पराशर, व्यास, शुक, गौड़पाद, गोविन्द, योगीन्द्र तथा उनके शिष्य ।

श्री शंकराचार्य तथा उनके शिष्य पद्मपाद हस्तामलक, त्रोटकाचार्य और वार्तिककार सुरेश्वराचार्य तथा अन्य सद्गुरुओं को मेरा सदा नमस्कार है ।

श्रुति स्मृति पुराणानामालयं करुणालयं ।
नमामि भगवत्पादं शंकरं लोक शंकरम् ॥३॥

श्रुति स्मृति और पुराण के मर्मज्ञ, जगत, के कल्याण कर्त्ता, करुणा सागर भगवत्पाद श्री शंकराचार्य को मेरा नमस्कार है ।

शंकर शंकराचार्यं केशवं वादरायणं ।
सूत्रभाष्य कृतौ वन्दे भगवन्तौ पुनः पुनः ॥

शंकर स्वरूप शंकराचार्य हैं तथा विष्णु स्वरूप वादरायण हैं इस प्रकार इन सूत्रकार और भाष्यकार महात्माओं को मेरा वार वार नमस्कार है ।

ब्रह्मविन्दु उपनिषत् ।

[१]

मन दो प्रकार का है—शुद्ध और अशुद्ध । कामना वाले मन को अशुद्ध कहते हैं कामना रहित मन को शुद्ध कहते हैं ॥१॥ मनुष्य के बन्धन और मोक्ष का कारण मन है । जो मन विषया-सक्त हो तो बन्धन को प्राप्त होता है और विषय वृत्ति से रहित मन मुक्त होता है ॥२॥ इसलिए मुक्ति की इच्छा वाले मनुष्य को चाहिए कि मन को शुद्ध करे निर्विषय मन वाले की ही मुक्ति होती है ॥३॥ विषय संग से पृथक् हुआ हृदय में स्थित मन जब उन्मनी भाव को प्राप्त होता है तब वह परम पद को प्राप्त होता है ॥४॥ जब तक हृदय में मन का क्षय (नाश) न हो तब तक उसको निरोध करना चाहिये । मन के निरोध को ज्ञान और मोक्ष कहते हैं और इससे भिन्न मात्र ग्रन्थ का विस्तार रूप है ॥५॥ अशुद्ध मन से ब्रह्म का चिन्तवन नहीं हो सक्ता परन्तु शुद्ध मन से ब्रह्म अचिन्त्य नहीं है इसलिए ब्रह्म अचिन्त्य होते हुए भी चिन्तवन हो सक्ता है । इस प्रकार चिन्तवन करने से पक्षपात रहित ब्रह्म की प्राप्ति होती है ॥६॥

प्रथम स्वरमें (सगुण ब्रह्म) मनको लगाकर फिर अस्वर (निर्गुण ब्रह्म) की धारणा करनी चाहिये, निर्गुण भावनासे भाव (परमार्थ वस्तु) अभावरूप नहीं होता ॥७॥ यही सब प्रकारकी कलासे रहित, सब विकल्पसे रहित और मायासे रहित ब्रह्म है,

Scanned by CamScanner

इस प्रकारका ब्रह्म स्वरूप मैं हूँ ऐसे ज्ञान की जब प्राप्ति होती है तब निश्चय ब्रह्म को प्राप्त होता है ॥८॥ ब्रह्म में किसी प्रकार का विकल्प नहीं है। वह अन्त रहित है उसमें हेतु दृष्टान्त (कार्य कारण) भाव नहीं होता। वह प्रमाण रहित है उससे प्रथम कोई नहीं है। ऐसे परम शिव का ज्ञान प्राप्त होने से ज्ञानी को किसी प्रकार बन्धन नहीं रहता, उसमें उत्पत्ति भाव नहीं रहता उसको वन्दन करने योग्य कोई नहीं होता, उसका शासन रूप कोई नहीं होता, उसको मुक्ति की इच्छा नहीं होती और मुक्ति का भाव भी नहीं होता यह स्थिति परमार्थता है ॥९-१०॥

जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति तीनों अवस्थाओं में एक ही आत्मा है, ऐसे मानना चाहिये। इन तीनों अवस्थाओं को अतिक्रमण (उल्लंघन) करने वाले को पुनर्जन्म नहीं होता ॥११॥ प्रत्येक प्राणी में रहा हुआ आत्मा एक ही है। जैसे चन्द्रमा एक रूप से और जल में अनेक रूपों से भासता है, वैसे ही वह आत्मा एक रूप से तथा अनेक रूप से दीखता है ॥१२॥ जब घट का नाश होता है तब उसमें रहने वाला आकाश महाकाश में लय होता है परन्तु घट में रहने वाले आकाश का नाश नहीं होता इसी प्रकार देह के नाश होने से जीव का नाश नहीं होता ॥१३॥ देह का नाश होने से घट के समान जीव अनेक प्रकार के देह वारम्वार धारण करता है। देह, जिसकानाश होता है, कुछ भी नहीं जानता परन्तु आत्मा, जो नित्य है वह सब जानता है ॥१४॥ जीव जब तक शब्द की माया में आवृत्त है यानी शब्द ज्ञान

होते हुए लक्ष्य नहीं होता तब तक वह हृदयाकाश में टिकता है परन्तु अज्ञान के नाश होने से सब एक रूप हैं, ऐसे देखता है ॥१५॥ देहादिक के नाश होने से जिसका नाश नहीं होता वह शब्दाक्षर परब्रह्म है। जो अधिकारी पुरुष आत्मा के कल्याण की इच्छा करता हो उस अधिकारी को अक्षर ब्रह्म का ध्यान करना चाहिये ॥१६॥ शब्द ब्रह्म और परब्रह्म (परा और अपरा) ऐसी दो प्रकार की विद्या जानो, जो शब्द ब्रह्म के जानने में कुशल होता है उसको परब्रह्म की प्राप्ति होती है ॥१७॥ जैसे धान की इच्छा वाले, धान को ग्रहण करके पराल को त्याग देते हैं, वैसे बुद्धिमान् पुरुष ग्रन्थों का अभ्यास करके ज्ञान विज्ञान के तत्त्व को जानने के पश्चात् सब ग्रन्थों का त्याग करदे ॥१८॥ जैसे अनेक रंग वाली गौओं का दूध एक ही रंग का श्वेत होता है वैसे ही ज्ञान दूध के समान सर्वत्र एक ही है, भेद जैसे गौओं में है ऐसे देहों में है ॥१९॥ जैसे दूध में घी अवश्य रहता है वैसे ही सब भूतों में विज्ञानात्मा रहता है। इस विज्ञानात्मा का मन रूप रई से मन्थन करे ॥२०॥ इस रई में ज्ञान रूप नेति जोड़े, इसके पीछे उसमें से उत्पन्न हुए मन्थन में से घी निकले, (योग रूप) अग्नि पर धरे, इस प्रकार करने से 'सब कलाओं से रहित शुद्ध और शान्त ब्रह्म मैं ही हूँ' ऐसी स्मृति होती है ॥२१॥ जो सब प्राणियों का आधार है और जो सब प्राणियों में अनुग्रह कर के भीतर स्थित है वही वासुदेव रूप आत्मा मैं स्वयं हूँ वासुदेव रूप वही आत्मा मैं स्वयं हूँ ॥२२॥

वेदान्त

Scanned by CamScanner

कैवल्य उपनिषत् ।

[२]

आश्वलायन मुनि ब्रह्माके पास जाकर कहने लगे, हे भगवन् ! सत्पुरुषों के सेवन करने योग्य, गुप्त ब्रह्म विद्याका मुझको उपदेश कीजिये, जिससे दीर्घ काल के किये हुए अनेक पापों का नाश करके पर से पर, परम पुरुष को विद्वान् प्राप्त होते हैं ॥१॥ तब पितामह ब्रह्मा कहने लगे "श्रद्धा, भक्ति और ध्यान से इस ब्रह्म-विद्या को जान ॥२॥ कर्म से, प्रजा से तथा धन से इस ब्रह्मभाव की प्राप्ति नहीं होती, मात्र त्याग से अमृत रूप ब्रह्मकी प्राप्ति होती है । वह स्वर्ग से भी श्रेष्ठ है, हृदय रूप गुफा में विराजता है और उसीको यति प्राप्त होते हैं ॥३॥ जो मुनि लोग वेदान्त के विज्ञान से निश्चय होते हैं तथा संन्यास योग से शुद्ध अन्तःकरण वाले होते हैं, विशुद्ध अन्तःकरण वाले वे सब मोक्ष स्वरूप मरने पर ब्रह्मलोक में जाते हैं परम अमृत रूप वे सब ब्रह्मा के साथ मुक्त होजाते हैं ॥४॥ संन्यासी एकान्त प्रदेश में शुचिभूत होकर सुखा-सन पर ग्रीवा, मस्तक तथा सब शरीर सीधा रख कर बैठ जाय, फिर इन्द्रियोंका निरोध करके सद्गुरुको भक्तिसे प्रणाम करे ॥५॥ रजोगुण से रहित और शुद्ध होकर, सुख दुःखादि से रहित, हृदय में कमल रूप रहे हुए आत्मा का चिंतन करना आत्मा का स्वरूप अचिंत्य है, अव्यक्त है, अनंत रूप वाला है, शिव रूप है, प्रशान्त

है, अमृत रूप है, ब्रह्म योनि रूप है ॥६॥ वह आदि, मध्य और अन्त से रहित है, एक है, सर्वत्र व्यापक है, चिदानन्द रूप है, सर्व रूप से रहित है, और अद्भुत है । उमा सहाय है जिसकी ऐसा प्रभु रूप त्रिनेत्र वाला, नीलकंठ वाला, प्रशांत ऐसे परमेश्वर का ध्यान करके मुनि प्राणी मात्र के कारण रूप, सर्व के द्रष्टा रूप अज्ञान से भिन्न ऐसे परब्रह्म को प्राप्त होता है ॥७॥ यह परमात्मा ही ब्रह्मा है, वह ही शिव है, वह ही इन्द्र है, वह ही अक्षर है वही परम है स्वयंप्रकाश है, विष्णु है, प्राण रूप, काल रूप, अग्नि रूप तथा चन्द्र रूप है ॥८॥ वही सर्व रूप से तथा भूत, भविष्य, वर्त-मान तथा सनातन रूप है, ऐसे परमात्मा का ज्ञान जिसको होता है वह मृत्यु को अतिक्रमण करता है । इसके सिवाय मुक्ति का और कोई मार्ग नहीं है ॥९॥ सब भूतों में मेरा आत्मा रहता है और मेरे आत्मा में सब भूत रहते हैं, ऐसा जो जानता है उसको परब्रह्म भाव की प्राप्ति होती है, दूसरे को किसी कारण से नहीं होती ॥१०॥ अपने आत्मा को अरणि (मथने योग्य लकड़ी) रूप करके और प्रणव रूप ॐकार को नीचे की अरणि करके ज्ञानाग्नि को मन्थन दंड से मन्थन करने से विवेकी पुरुष सब पापों का नाश करता है ॥११॥ माया से मुग्ध बना सो ही आत्मा शरीर को प्राप्त करके, स्त्री, अन्न, पानादि अनेक प्रकार के भोगों को भोग कर जाग्रत में तृप्त होता है ॥१२॥ सो ही (जीव) स्व-प्नावस्था में अपनी माया से कल्पित जीव लोक में सुख दुःख का भोक्ता बनता है वैसे ही सुषुप्तावस्था में तम से आच्छादित हुआ

Scanned by CamScanner

सो जीव सब इन्द्रियों का लय होने से सुख को प्राप्त होता है ॥१३॥ पूर्व जन्म में किये हुए कर्म के योग से जाग्रत भाव को प्राप्त हुआ जीव पुनः सुषुप्ति भाव को प्राप्त होता है। जीव इस प्रकार से तीनों शरीरों की तीनों अवस्थाओं में क्रीड़ा करने वाला होने से सब विचित्र भावों को उत्पन्न करता है; यह जीवात्मा सबका आत्मा रूप, आनन्द रूप और अखंड ज्ञान रूप है। इस आत्मा में तीनों प्रकार की अवस्थायें लय को प्राप्त होती हैं ॥१४॥ इस आत्मा में से प्राण, मन, सब इन्द्रिय, आकाश, वायु, ज्योति, जल और विश्व धारण करने वाली पृथ्वी उत्पन्न हुई है ॥१५॥ जो परब्रह्म सर्वात्म रूप विश्व का कारण रूप महत् रूप है सो ही परमात्मा सूक्ष्म से भी सूक्ष्म नित्य सत्य स्वरूप तथा स्वंरूप (जीव रूप) है ॥१६॥ जो ब्रह्म जाग्रत, स्वप्न और सुषुप्ति आदि प्रपंच को प्रकाश करता है सो ब्रह्म मैं स्वयं हूँ इस प्रकार के ज्ञान को प्राप्त होकर मुनि सब प्रकार के बन्धनों से मुक्त होता है ॥१७॥ यह आत्मा तीनों अवस्थाओं में भोक्ता, भोग्य और भोग रूप बनता है तो भी सब से विलक्षण साक्षी, चिन्मात्र, नित्य, शिव रूप मैं हूँ ॥१८॥ मुझमें सब की उत्पत्ति स्थिति और लय होती है। यह अद्वय ब्रह्म रूप मैं स्वयं हूँ ॥१९॥ प्रथम खंड समाप्त।

मैं अणु से भी अणु तथा महान् भी मैं हूँ। विचित्र विश्व रूप भी मैं हूँ, मैं ही पुरातन पुरुष, ईश, हिरण्यमय तथा शिव रूप हूँ ॥२०॥ हाथ पैर से रहित आत्मा मैं हूँ। अचिंत्य शक्ति

वाला भी मैं हूँ। नेत्र से रहित होकर भी देखता हूँ। कर्ण से रहित सुनता हूँ, मेरा जानने वाला कोई नहीं है बहुत प्रकार के रूपों को जानने वाला मैं ही ज्ञान स्वरूप हूँ और मैं ही चित् रूप और नित्य रूप हूँ ॥२१॥ अनेक वेद वाक्यों से जानने योग्य मैं ही हूँ। वेदान्त का बनाने वाला और जानने वाला मैं हूँ। मुझ में पुण्य पाप नहीं है। मेरा नाश नहीं है, जन्म नहीं है तथा देह इन्द्रिय और बुद्धि भी नहीं है ॥२२॥ मैं भूमि नहीं हूँ, जल नहीं हूँ, अग्नि नहीं हूँ, वायु और आकाश नहीं हूँ, ऐसे जो जानता है सो कला से रहित अद्वितीय, हृदयाकाश में रहे हुए परमात्मा रूप सर्व के साक्षी रूप, सत् असत् से रहित शुद्ध परमात्मा रूप को प्राप्त होता है।

जो शत रुद्र का पाठ करता है सो अग्नि से, वायु से, शरीर से, सुरापान से, ब्रह्म हत्या से, सुवर्ण की चोरी से, कृत्याकृत्य से पवित्र होता है सो ईश्वर का आश्रय वाला है। इसी कारण हमेशा या प्रतिदिन एक बार सन्यासियों को इस रुद्र का जप करना चाहिए। इस प्रकार करने से ज्ञान की प्राप्ति और संसार का नाश होता है। ज्ञान के बाद कैवल्य परमपद की प्राप्ति होती है ॥२३-२४॥

वेदान्त

Scanned by CamScanner

हंसोपनिषत्।

[३]

गौतम और सनत्कुमार का संवाद।

गौतम ने कहा ! हे सब धर्मों के जानने वाले ! हे सर्व शास्त्रों में कुशल ! हे भगवन् ! ब्रह्मविद्या का ज्ञान किस उपाय से उत्पन्न होता है ॥१॥ सनत्कुमार ने कहा, हे गौतम ! सर्व वेदों के सार को जान के महादेवजी ने जो पार्वतीजी से कहा है वह सर्व हे गौतम ! तू मुझसे सुन ॥२॥ यह सार किसी (अनधिकारी) से कहना योग्य नहीं है और योगी के लिए एक कोश (खजाने) के समान है। हंस यानी आत्मा के स्वरूप का वर्णन करने वाला यह उपनिषत् तथा मोक्षरूपी फल का प्राप्त कराने वाला है ॥३॥

हमको, ब्रह्मचारी, शान्त, जितेन्द्रिय और जो गुरु में भक्ति वाला है उसके आगे हंस तथा परमहंस का निर्णय प्रकट करना योग्य है। यह जीव "हंस हंस" ऐसा ध्यान करता हुआ सर्व देह में व्यापक होकर रहा हुआ है जैसे काष्ठ में अग्नि व्यापक होकर रहा हुआ है तथा तिलों में तेल व्यापक रहा हुआ है इस प्रकार जिसको ज्ञान होता है वह मृत्यु को उल्लंघन करता है।

गुदा का अवरोधन करके आधार चक्र में से वायु को बाहर निकाल कर स्वाधिष्ठान चक्र में तीन प्रदक्षिणा करके, मणि पूरक

को प्राप्त करना ? उस के पीछे अनाहत चक्र का अतिक्रमण (उल्लंघन) करके विशुद्ध चक्र में प्राणों को रोकना चाहिये पीछे आज्ञा चक्र का ध्यान करके ब्रह्म रन्ध्र का ध्यान करना चाहिये ? और त्रिमात्र आत्मा मैं हूँ इस प्रकार ध्यान करने से आधारचक्र से लेकर ब्रह्मरन्ध्र तक नाद होता रहता है वही शुद्ध स्फटिक के समान ब्रह्म परमात्मा है ऐसा कहा जाता है ॥१॥ इस में हंस यह ऋषि है अव्यक्त गायत्री छन्द है परमहंस देवता रूप है अहं यह बीज रूप है, सुशक्ति बीज रूप है, सोहं यह कीलक रूप है। इसी प्रमाण से ऋषि आदि छः संख्या द्वारा एक दिन तथा रात्रि में इक्कीस हजार छः सो वार श्वास लेने में आता है। " सूर्याय सोममा निरञ्जनाय निराभयासाय तनुसूक्ष्म प्रचंदयात् इस अग्निषोमाभ्यां वौषट " ऐसा कह कर हृदयादि अंगन्यास तथा करन्यास करना। न्यास करने के पीछे अष्ट पत्र वाले हृदय कमल में हंसात्मक का ध्यान करना। इस हंस के अग्नि तथा सोम पक्ष रूप हैं ओंकार उसका मस्तक रूप है। विन्दु नेत्र रूप रुद्र मुख रूप रुद्राणी दो चरण रूप, दो बाहु काल रूप तथा अग्नि दो बगल रूप हैं। पश्यन्ति (सगुण ब्रह्म) तथा अनाकार (निर्गुण ब्रह्म) इस श्रेष्ठ के दोनों कांख के नीचे का हिस्सा बगल रूप है ? इस परमहंसका प्रकाश करोड़ सूर्य के समान है इस परम हंस से सर्व व्याप्त हैं। (जब वह हंस हृदय कमल के पृथक् २ भागों पर बैठता है तब) इस की आठ प्रकार की वृत्तियां होती हैं। पूर्व दिशा के पत्र पर बैठता है तब पुण्य में बुद्धि जुड़ती है, आग्नेय दिशा के पत्र पर बैठता है तब निद्रा तथा

Scanned by CamScanner

आलस्य होता है। दक्षिण दिशा के पत्र पर बैठता है तब क्रूर बुद्धि होती है, नैऋत दिशा के पत्र पर बैठता है तब पाप में बुद्धि जाती है, पच्छिम दिशा की पांखडी पर बैठता है तब क्रीड़ा करने की बुद्धि होती है। वायव्य दिशा पर बैठता है तब गमनादि की बुद्धिहोती है। उत्तर दिशा की पांखडी पर बैठता है तब विषय में प्रीति होती है। ईशान पाखंडी पर बैठता है तो द्रव्यादि का लोभ होता है तथा जब मध्य में बैठता है इस लोक तथा परलोक से वैराग्य होता है। जब हंस पद्म के केसर पर जाकर बैठता है तब जाग्रतावस्था आती है। जब पद्म की कर्णिका पर बैठता है तब स्वप्नावस्था होती है तथा जब मध्य प्रदेश में सूक्ष्म भाग में रहता है तब सुषुप्ति अवस्था आती है। जब हंस पद्म का त्याग करता है तब हंस तुरीयावस्था को प्राप्त होता है। जब हंस नाद के विषे लीन होता है तब उसे तुर्यातीत, उन्मन अजयोपसंहार ऐसे नाम से कहने में आता है इस प्रकार से सर्व भाव हंस के वश होता है इसलिये मन में रहे हुए हंस ही चिन्तवन करता है। यह ही हंस जब एक करोड़ जप किये जाते हैं तब नादका अनुभव करता है यह सब हंस के वश में है। नाद दस प्रकार का होता है। १ चिण, २ चिचिणनाद ३ घण्टानाद, ४ शंखनाद, ५ तंत्रीनाद, ६ तालनाद, ७ वेणुनाद, ८ मृदंगनाद ९ भेरीनाद, १० मेघनाद इस प्रकार के नौ नादों को त्याग कर दशवें नाद का अभ्यास करना। प्रथम नाद के अनुभव से गात्र चिनमिनाता है, द्वितीय नाद के अनुभव से गात्र का भंग होता है

तृतीय नाद के अनुभव से प्रस्वेद (पसीना) होता है, चतुर्थ नाद के अनुभव से शिरोकम्प, पंचमनाद के अनुभव से तालु टपकता है, षष्ठनाद के अनुभव से अमृत वृष्टि होती है, सप्तम के अनुभव से गूढ़ विज्ञान होता है, अष्टम के अनुभव से श्रेष्ट वाणी होती है, नवम नाद के अनुभव से अदृश्य विद्या तथा दिव्य नेत्र प्राप्त होते हैं। दशम नाद के अनुभव होने से परब्रह्म भाव प्राप्त होता है तथा ब्रह्मात्मा का साक्षात्कार होता है। मन उसमें (हंस में) लय होता है तथा संकल्प विकल्प का मन में लय होता है पीछे पुण्य तथा पाप का नाश होता है तथा वह हंस सदाशिव रूप से, शक्ति रूप से, सर्वत्र स्थिति कर्ता रूप से, स्वयं ज्योति रूप से, शुद्ध रूप से, बुद्ध रूप से अर्थात् ज्ञान रूप से, नित्य रूप से, माया रहित रूप से तथा शान्त रूप से प्रकाशता है ऐसा वेद वचन है, ऐसा वेद वचन है ॥२॥

योग

Scanned by CamScanner

जाबालोपनिषत् ।

[४]

बृहस्पति ने याज्ञवल्क्य मुनि से पूछा:—प्राणों का स्थान क्या है ? इन्द्रियों का देवयजन क्या है ? तथा सब भूतों का ब्रह्मसदन क्या है ?" "अविमुक्त ही सर्व प्राणों का स्थान, इन्द्रियों का देवयजन रूप तथा प्राणियों का सदन रूप है । इससे कोई भी स्थान जहाँ कोई भी जाय वहाँ यह अविमुक्त ही प्राणों का आश्रय स्थान, देवों का यजन रूप और ब्रह्म का निवास स्थान है ऐसे मानना । जब प्राणी के प्राण का उत्क्रमण होता है तब भगवान् रुद्र तारने वाले ब्रह्म के सम्बन्ध में उपदेश करते हैं जिससे प्राणी अमृत भाव को तथा मोक्ष भाव को प्राप्त होता है । इसलिए अविमुक्त की उपासना करना चाहिए और उसका त्याग कभी भी न करना चाहिए," ऐसे याज्ञवल्क्य मुनि ने कहा ।।१।।

इसके बाद अत्रि मुनि याज्ञवल्क्य से पूछने लगे "इस अनन्त और अव्यक्त आत्मा का ज्ञान किस रीति से हो ?" तब याज्ञवल्क्य ने कहा, "अविमुक्त की उपासना करनी चाहिए क्योंकि अव्यक्त ऐसा आत्मा अविमुक्त में ही रहा हुआ है ।" तब अत्रि ने पूछा, "अविमुक्त किस विषे रहा हुआ है ।" तब याज्ञवल्क्य ने कहा, "वरणा और नाशी नाम की दो शक्तियों में जीव रहा हुआ है ।" अत्रि ने पूछा "वरणा क्या है और नाशी क्या है ?" याज्ञवल्क्य ने कहा "जो शक्ति इन्द्रियों के किये हुये दोषों को रोकती है उसे वरणा, ऐसे ही सब इन्द्रियों के किये हुये पापों का जो नाश करती है उसको नाशी कहते हैं" "इस जीव का स्थान कहां है ?" ऐसा अत्रि ने पूछा । याज्ञवल्क्य ने कहा, "दो भ्रकुटी और नासिका के बीच में जो भाग हैं सो अविमुक्त का स्थान है । यह सन्धि ही इस लोक और परलोक दोनों की सन्धि रूप कही जाती है । ब्रह्मज्ञानी सायं प्रातः इस संधि की उपासना करते हैं । अविमुक्त उपासना के योग्य है इस प्रकार उपासना करने से जिसको अपना ज्ञान होता है वह आत्मज्ञान का उपदेश कर सकता है ।।२।।

याज्ञवल्क्य के शिष्यों ने याज्ञवल्क्य से पूछा "किस का जाप करने से अमृतत्व प्राप्त होता है सो कहो ।" तब याज्ञवल्क्य ने कहा "शत रुद्र का जाप करने से अमृत भाव प्राप्त होता है, रुद्र के नाम अमृत रूप हैं, उन नामों से मृत्यु को अतिक्रमण कर सकते हैं ।" ।।३।।

विदेह देश के राजा जनक एक समय याज्ञवल्क्य के पास आकर कहने लगे "हे भगवान् ! संन्यासाश्रम सम्बन्धी मुझको उपदेश दीजिये ।" याज्ञवल्क्य ने कहा "ब्रह्मचर्यावस्था को समाप्त करके गृहस्थाश्रम का पालन करना, गृहस्थाश्रम को पूर्ण करके वानप्रस्थाश्रम लेना और वानप्रस्थ को पूर्ण करके संन्यस्त दीक्षा लेना अथवा दूसरी रीति से, ब्रह्मचर्य से, गृहस्थाश्रम से अथवा वानप्रस्थ से संन्यास लेना । व्रत से रहित हो या सहित हो,

Scanned by CamScanner

स्नातक (वेद कुशल) हो या न हो, अग्नि का गृहण करके स्त्री के मरने से उसका त्याग करना पड़ा हो अथवा असंस्कार के कारण अग्नि का गृहण न हुआ हो जिस दिन से विराग वृत्ति उत्पन्न हो उस दिनसे ही संन्यास को गृहण करे। "कोई प्रजापति की इष्टि करते हैं परन्तु वह नहीं करनी चाहिये; अग्नि ही की इष्टि करनी चाहिये अग्नि ही निश्चय करके प्राण है, क्योंकि इस इष्टि से अग्नि प्राण को बढ़ाती है। पश्चात् त्रैधातवा इष्टि करना चाहिये। तीन धातु ये इस प्रकार हैं:—सत्व, रज और तम, "हे अग्नि ! यह प्राण तुच्छ कारण रूप है, क्योंकि प्राण से तुम्हारी उत्पत्ति हुई है, तुम प्रकाश को प्राप्त हो, प्राण को जानने वाले हे अग्नि देव ! तुम वृद्धि को प्राप्त हो, और हमारी सम्पत्ति बढ़ाओ।" इस मंत्र से अग्नि को सूंघना। "जो प्राण अग्नि का कारण रूप है उस प्राण में अग्नि देव ! तुम प्रवेश करो" ऐसा कह कर आहुति देना। जो अग्निहोत्र न लिया हो तो उस गांव में जिस के यहाँ अग्नि हो उसके यहां से अग्नि लाकर ऊपर कहे प्रकार से पूज कर सूंघना। गांव में भी अग्नि न प्राप्त हो तो जल में आहुति देना। "जल सब देव रूप है, यह आहुति मैं सब देवों को देता हूँ" ऐसे जल में आहुति देने के बाद उस घृत युक्त पवित्र हवि को लेकर भक्षण करना, मोक्ष मंत्र ही वेद है ऐसा जानना। "यह ब्रह्मरूप है इसकी उपासना करना। हे भगवन् ! यह इस प्रकार है" ऐसा याज्ञवल्क्य ने कहा ॥४॥

इसके बाद अत्रि मुनि याज्ञवल्क्य से पूछने लगे "हे याज्ञवल्क्य ! मैं पूछता हूँ कि यज्ञोपवीत से रहित ब्राह्मण किस प्रकार

कहा जाय ?" याज्ञवल्क्य ने कहा "आत्मा ही इसका यज्ञोपवीत है। जो संन्यासी है उसके लिये वीर मार्ग में आहार त्याग में, जल प्रवेश में, अग्नि प्रवेश में अथवा महाप्रस्थान में यह विधि है।" "संन्यासी गेरुये वस्त्र धारण करके शिखा रहित, परिग्रह रहित शुचि हो और द्रोह रहित होकर भिक्षा वृत्ति करता है वह ब्रह्मको प्राप्त होता है। जो आतुर संन्यास लिया हो तो मन और वाणी से सबका त्याग करना चाहिये। यह मार्ग वेद में प्रसिद्ध है ब्रह्मज्ञानी संन्यासी इसी मार्ग से जाता है। यह ऐसा है ऐसा, भगवन् याज्ञवल्क्य ने कहा ॥५॥

जो परमहंस संन्यासी है उनमें से असंवर्तक, आरुणि, श्वेतकेतु, दुर्वासा, ऋभु, निदाघ, जड़ भरत, दत्तात्रेय और रैवतक आदि परमहंस वर्ण आश्रम के सब चिन्हों से रहित थे। उनके आचार विचार जानने में न आवें ऐसे थे वे उन्मत्त भाव से रहित होकर भी उन्मत्त की समान रहते थे। संन्यासियोंको त्रिदंड, कमंडलु, छींका, जल से शुद्ध ऐसा पात्र, शिखा और यज्ञोपवीत इन सब का 'भु स्वाहा' कर जल में त्याग कर के आत्मा को ढूंढ़ना चाहिये।

संन्यासी दिगम्बर यानी नग्न और सब प्रकार के बंधन से रहित होता है। वह प्रतिगृह का त्याग करता है। वह ब्रह्म मार्ग में भली प्रकार आगे बढ़ा हुआ होता है' शुद्ध मन वाला होता है। वह मुक्त है तो भी प्राण के टिकने के लिये योग्य समय पर

Scanned by CamScanner

उदर रूपी पात्र में आहर डालता है। लोभालोभ में समान दृष्टि वाला होता है। एकान्त स्थान, देव मन्दिर, घास की गंजी, सर्प का विल, वृक्षों का मूल, कुम्हार का घर, अग्निहोत्र वाला मकान नदी रेतिया, पर्वत, गड्ढा, गुफा, भेंटा, छिद्र तथा छोटे छोटे झरणों वाले स्थान में रहने के लिये सब प्रकार के घर से रहित होता है। 'मेरा' यह अभिमान भी उसको नहीं होता है। शुद्ध ज्योति के ध्यान में तत्पर होता है। अध्यात्म ज्ञान में निष्ठा होती है और शुभ अशुभ कर्म के छेदन करने में तत्पर रहता है। इस रीति का संन्यास करके जो अपने देह को त्याग करता है वह परमहंस संन्यासी है ! वह ही परमहंस संन्यासी है !!

नारायणोपनिषत्

[५]

पुरुष रूप नारायण भगवान् ने इच्छा की कि प्रजा उत्पन्न होनी चाहिये। नारायण में से प्राण की उत्पत्ति हुई, मन और सब इन्द्रियां भी उन्हीं में से हुईं। आकाश, वायु, ज्योति, जल और विश्व को धारण करने वाली पृथ्वी नारायण में से हुई। नारायण में से ब्रह्मा, नारायण में से रुद्र, नारायण में से इन्द्र, उसी में से बारह आदित्य, आठ वसु और सब छन्द उत्पन्न हुए। वे सब नारायण में से होते हैं और फिर उसी में लय को प्राप्त होते हैं। इस ऋग्वेद के श्रेष्ठ भाग का विद्वान् अभ्यास करते हैं ॥१॥

नारायण नित्यरूप, ब्रह्मरूप, इन्द्ररूप, कालरूप, दिशारूप, विदिशारूप, ऊर्ध्वरूप, अधोरूप, अन्तर और ब्रह्मरूप, है। जो कोई उत्पन्न हुआ है और जो कोई उत्पन्न होगा वह सब नारायण रूप है। यह नारायण कलंक से रहित, माया से रहित, विकल्प से रहित, वर्ण से रहित, शुद्धदेव रूप और एक है। इन नारायण के विषे द्वैतभाव नहीं होता। जो इस प्रकार जानता है सो विष्णु रूप होता है, सो विष्णु होता है। विद्वान यजुर्वेद के इस श्रेष्ठ भागका अध्ययन करते हैं ॥२॥

Scanned by CamScanner

प्रथम भाग में ॐ उच्चारण करना पीछे नमः मन्त्र का उच्चारण करना, और अंत में नारायण का उच्चारण करना। ॐकार में एक अक्षर है, नमः इसमें दो अक्षर हैं, और नारायणाय इसमें पांच अक्षर हैं। जो नारायण के आठ अक्षर वाले पद का जाप करता है, सो ध्यान करने वाला अकाल मृत्यु से रहित पूरी आयु को प्राप्त होता है। वह प्रजा को, लक्ष्मी को और पशु को प्राप्त करता है, पीछे अमृत भाव को प्राप्त होता है, सो अमृत भाव को प्राप्त होता है इस सामवेद के मुख्य भाग का जो अध्ययन करता है ॥३॥

अकार, उकार और मकार यह प्रत्येक् आनन्द रूप, ब्रह्म-पुरुषरूप और प्रणव रूप है। सो मात्रा अनेक प्रकार से सम हैं, यह ॐकार करके कहने में आता है; जिसको उच्चारण करने से योगी लोग जन्म मरण संसार के बंधन से मुक्त होते हैं। ॐनमो नारायणाय इस प्रकार के मन्त्र की उपासना करने वाला वैकुण्ठ लोक में जाता है। हृदय कमल विज्ञान घन रूप है, उससे विद्युत् प्रकाशित है, ब्रह्मण्य को देवकीपुत्र, मधुसूदन, पुण्डरीकाक्ष और विष्णु कहने में आता है। वह सब प्राणी मात्र में रहा हुआ है, वह एक नारायण रूप है, कारण पुरुष रूप, कारण भाव से रहित और परब्रह्म रूप है। इस अथर्व वेद के मुख्य भाग का अध्ययन करना ॥४॥

प्रातःकाल में इसका अध्ययन करने से रात्रि में किया हुआ पाप नाश होता है। सायंकाल को इसका जाप करने से दिन में किये हुये पाप का नाश होता है। जो सायंकाल और प्रातःकाल इसका पठन करता है वाह पापी होय तो भी पवित्र होता है। मध्याह्न में सूर्य के सामने इसका पाठ करे तो पंच महापातकों और उपपातकों से मुक्त होता है। सब वेद के पारायण का फल उसको मिलता है, और उसको नारायण का साक्षात्कार होता है। जो इस प्रकार जानता है उसको नारायण का साक्षात्कार होता है ॥५॥

वेदान्त

Scanned by CamScanner

परमहंसोपनिषत् ।

[६]

"जिसने परमहंस दीक्षा ली है ऐसे योगी का मार्ग किस प्रकार का है और उसकी स्थिति किस प्रकार की होती है ?" इस प्रकार नारद मुनि ने भगवान् ब्रह्मा के पास जाकर कहा तब भगवान् ब्रह्मा मुनि से कहने लगे "परमहंस संन्यासियों का मार्ग इस लोक में अत्यन्त दुर्लभ है। ऐसे परमहंस बहुत नहीं हैं, एकाद परमहंस संन्यासी होता है। वह नित्यकूटस्थ भाव में टिका हुआ रहता है वही वेद पुरुष रूप है, ऐसा विद्वान लोग मानते हैं। ऐसे महापुरुष का चित्त मुझ में रहता है इसलिये मैं उसमें स्थिति करके रहता हूँ। इस रीति से मानने वाला संन्यासी अपना पुत्र, मित्र, स्त्री और बांधव आदिक का तथा शिखा और यज्ञोपवीत का, याग का, सूत्र का, स्वाध्याय का और सब कर्मों का त्याग कर, तथा इस ब्रह्माण्ड का त्याग करके कौपीन, दण्ड और चद्दर अपने शरीर के भोग के लिए और लोगों के कल्याण के लिये धारण करना; परन्तु यह संन्यास दीक्षा मुख्य नहीं है।" तब मुख्य संन्यास दीक्षा किस प्रकार की है ? उसके विषे कहा है "दंड, कमंडल, शिखा, यज्ञोपवीत और चद्दर नहीं रखना, ऐसा धर्म परम दीक्षा लेने वाला आचरता है। वह शीत, उष्ण, सुख, दुःख, मान, अपमान इन छः ऊर्मी से रहित होता है तिस में शब्द स्पर्श रूप रस और मन भी नहीं रहता, इसी प्रकार

निन्दा गर्व, मत्सर, दंभ, दर्प, इच्छा, द्वेष, सुख, दुःख, काम, क्रोध, लोभ, मोह, हर्ष, असूया और अहङ्कारादि को त्यागकर अपने शरीर को मृतक समान देखता है, क्योंकि उसके छिन्न भिन्न हुए संशय और मिथ्या ज्ञान के कारण (अविद्या) का समूल नाश हो गया है। वह नित्य ज्ञान रूप है, वह स्वयं स्थिति रूप है अर्थात् प्रत्येक आश्रय रहित होता है। मैं स्वयं शांत अचल, अद्वयानन्द और विज्ञान घन रूप हूँ ऐसे वह मानता है, वही अद्वय ब्रह्म मेरा परम धाम है, वही मेरी शिखा और यज्ञोपवीत है। परमात्मा और आत्मा के ऐक्यज्ञान से उसको भेद भाव नहीं रहता, उसकी वही संध्या है, वह सब कामनाओं का त्याग करके परम अद्वैत ब्रह्म में स्थित है। जिस परमहंस ने ऐसा ज्ञान रूप दण्ड धारण किया है उसको एक दण्डी कहते हैं ! जिसने काष्ठ का दण्ड ग्रहण किया है जिसके सर्व आशा भरी हैं, जिसको ज्ञान नहीं है, क्षमा, ज्ञान, वैराग्य, और शमादि गुणों से रहित है और भिक्षा मात्र से जीता है सो पापी यति वृत्ति का नाश करने वाला है और महा रौरव नर्क में पड़ता है। इस प्रकार के भेद को जानने वाले परमहंस संन्यासी को आकाश वस्त्र रूप होता है, वह नमस्कार स्वाहाकार, निन्दा और स्तुति से रहित होता है, भिक्षा करने वाला सो यति इच्छानुसार विचरता है, जिसको आवाहन, विसर्जन, मन्त्र, ध्यान, उपासना, लक्ष्य, अलक्ष्य, भिन्न भाव, समान भाव, सत्य भाव, या सर्व भाव कुछ भी नहीं होता; उसके रहने का स्थान नहीं होता, वह स्थिर बुद्धि

Scanned by CamScanner

वाला होता है। इस प्रकार भिक्षा मात्र करने वाला यति सुवर्ण अलङ्कार इत्यादि का कभी भी संग्रह न करे। उसको कुछ देखने योग्य नहीं होता उसको कुछ सुन्दर नहीं लगता। उसे कौन वस्तु बाधक होती हैं? बाधक यह है:—जो भिक्षा वृत्ति वाला—यति सुवर्ण को प्रीति से स्पर्श करे तो उसको ब्रह्म हत्या का पाप लगता है। जो वह भिक्षु प्रीति से सुवर्ण का स्पर्श करे तो चाण्डाल से भी नीच होता है और जो सुवर्ण को प्रीति से ग्रहण करे तो आत्मघाती है इसलिए परमहंस सुवर्ण को प्रीति से देखता नहीं, स्पर्श करता नहीं, और ग्रहण करता नहीं। उसके मन में रहने वाली कामनायें नष्ट हो जाती हैं। दुःख से उसको उद्वेग नहीं होता, सुख में उसको स्पृहा नहीं होती, वह प्रीति का त्याग कर देता है, शुभ और अशुभ किसी में उसको स्नेह नहीं होता, वह किसी से द्वेष नहीं करता, तथा कभी हर्ष को प्राप्त नहीं होता। उसकी सब इन्द्रियां उपराम को प्राप्त हो जाती हैं। वह अपने आत्मा में ही स्थिति करके रहता है। जो ब्रह्म पूर्ण आनन्द रूप, अद्वितीय रूप है सो मैं स्वयम् हूँ, इस प्रकार मानने वाला कृत कृत्य होता है, सो ही कृत कृत्य होता है।

संन्यास

ब्रह्मोपनिषत्।

[७]

पुरुष के चार स्थान हैं:—नाभी, हृदय, कण्ठ और मस्तक। चारों स्थानों में चार पाद वाला ब्रह्म प्रकाशता है। जाग्रत अवस्था में ब्रह्मारूप है, स्वप्न अवस्था में विष्णुरूप है, सुषुप्ति अवस्था में रुद्र रूप है और तुर्यावस्था में अक्षर रूप है वह आदित्य विष्णु और ईश्वर है। वह स्वयं रूप अमन रूप, श्रोत्र, हाथ और पाद से रहित ज्योति रूप और ज्ञान रूप है। जहाँ लोक अलोक, देव अदेव, वेद अवेद, यज्ञ अयज्ञ, माता अमाता, पिता अपिता, वधू अवधू, चांडाल अचांडाल, पौल्कस (एक प्रकार की जाति) अपौल्कस, श्रमणः अश्रमणः और तापस अतापस रूप होजाते हैं यही एक रूप, परब्रह्म प्रकाश रूप और निर्वाण रूप से प्रकाशता है। उसमें देव ऋषि और पित्रों की कुछ श्रेष्ठता नहीं है वह ज्ञेय और ज्ञानरूप है।

सब देव हृदय में रहे हुए हैं हृदय में प्राण रहा हुआ है और इसी प्रकार हृदय में ज्योति रही हुई है। यही तीन लड़ों वाला यज्ञोपवीत है और वह हृदय में अर्थात् चैतन्य में रहता है। हे यज्ञोपवीत तू यज्ञ रूप भगवान की सूचना करने वाला, परमपवित्र प्रजापति के साथ उत्पन्न हुआ प्रथम रूप आयुष्य रूप श्वेत और श्रेष्ठ है। हे शिष्य! भगवन् को दिखलाने वाले उस यज्ञोपवीत को धारण कर वह तुझ में बल की और तेज की वृद्धि करे।

Scanned by CamScanner

के ज्ञान होने के पीछे अधिकारी जन्म मरण के चक्कर से निवृत्त होता है। जैसे दूध में घी गुप्त रहता है वैसे आत्मा सब में रहता है। आत्मज्ञान ही सब तप का कारण रूप है और ब्रह्म को जानने वाला है।

वेदान्त

गर्भोपनिषत्

[८]

यह पंचात्मक शरीर पांच के विषे रहता है छः का आश्रय रूप और छः गुणों के योग वाला है, सात धातु वाला है, तीन मल वाला है, दो योनि वाला है, चार प्रकार के भोजनों वाला है।

प्रश्नः—यह शरीर पंचात्मक किस प्रकार है ?

उत्तरः—यह शरीर पृथ्वी, जल, तेज, वायु और आकाश इन पंच महाभूतों से बना हुआ है।

प्रश्नः—इस पंच भूतात्मक शरीर में पृथ्वी का जल का तेज का वायु का और आकाश का कौन कौन भाग है ?

उत्तरः—शरीर में जो कठिन भाग है वह पृथ्वी, द्रव भाग है वह जल, उष्ण भाग है वह तेज, गति वाला भाग वायु और पोल का भाग आकाश है। पृथ्वी का गुण धारण करना, जल का गुण सब को एकत्र करना, तेज का गुण प्रकाश करना, वायु का गुण वहन करना और आकाश का गुण अवकाश (जगह) देना है। कर्ण का विषय शब्द, त्वचा (चमड़ी) का विषय स्पर्श, चक्षु का विषय रूप, जिह्वा का विषय स्वाद, नासिका का विषय गन्ध, उपस्थेन्द्रिय का विषय आनन्द, गुदा का विषय मल त्याग है। बुद्धि का विषय ज्ञान, मन का विषय संकल्प करना, वाणी का विषय बोलना है।

Scanned by CamScanner

प्रश्नः—शरीर छः का आश्रय रूप कहाता है सो क्या है ?

उत्तरः—मीठा, खट्टा, खारा, कड़वा, तीखा और कषाय रस को प्राप्त करता है। षड्ज, ऋषभ, गांधार, मध्यम, पंचम, धैवत निषाद, इष्ट, अनिष्ट और प्राणिधान ये दश प्रकार के शब्द गुण हैं। शुक्ल, रक्त, कृष्ण, धूम्र, पीत, कपिल और पांडर ॥१॥

प्रश्नः—शरीर सप्त धातु वाला किस कारण कहाता है ?

उत्तरः—देवदत्तादि अमुक मनुष्य के द्रव्यादि विषय इस प्रकार उत्पन्न होते हैं, एक दूसरे की अनुकूलता के कारण, रस छः प्रकार का होता है, रस में से रुधिर, रुधिर में से मांस, मास में से मेद, मेद में से स्नायु, स्नायु में से हड्डी, हड्डी में से मज्जा, मज्जा में से शुक्र की उत्पत्ति होती है। पुरुष का वीर्य और स्त्री का रुधिर दोनों का संयोग होता है तब गर्भ होता है। सो हृदय में इस प्रकार की व्यवस्था करता है:—अग्निस्थान में जठराग्नि को रखता है, पित्त के स्थान में पित्त को रखता है, वायु, वायु में से और हृदय प्रजापति में से क्रम से होता है ॥२॥

ऋतुकाल में संगम होने से प्रथम रात्रि में गर्भ कलल रूप बनता है, सात रात्रि में बुदबुदा रूप होता है अर्ध मास के भीतर पिंड रूप होता है, एक मास में कठिन दूसरे मास में शिर की उत्पत्ति, तीसरे मास में पैर के भाग की उत्पत्ति होती है चौथे मास में उस गर्भ में गुल्फ, जठर और कटि प्रदेश होता है, पांचवें मास में पीठ, छटे मास में मुख, नासिका, चक्षु और कर्ण होते हैं, सातवें मास में जीव से युक्त होता है, आठवें मास में गर्भ

सर्व लक्षणों से पूर्ण होता है। पिता का वीर्य माता के रज से प्रमाण में विशेष हो तो पुत्र की उत्पत्ति होती है और माता का रज पिता के वीर्य से प्रमाण में विशेष हो तो पुत्री की उत्पत्ति होती है, और जो दोनों का प्रमाण समान हो तो नपुंसक होता है। संयोग समय पर जो मन व्याकुल हो तो संतान अंध, खंडित, कुबड़ी और वामन (नाटी) होती है। स्त्री पुरुष की अपान वायु के दोष से शुक्र के दो भाग हों तो दो की उत्पत्ति होती है। इस प्रकार गर्भ, पंचात्मक के योग्य होता है, मन से पंच भूतात्मक को प्राप्त हुई बुद्धि, गंध रसादिक का ज्ञान कर के अक्षर से भी अक्षर ऐसे ओंकार का चिन्तन करती है, इस प्रकार एकाक्षर का ज्ञान होने के पश्चात् उस गर्भ के देह की आठ प्रकृति और सोलह विकार होते हैं, तत् पश्चात् उसकी माता जो कुछ खाती पीती है उससे नाड़ी के सूत्र से गर्भ के प्राण का रक्षण होता है। यह गर्भ नव मास में सब लक्षण और ज्ञानेन्द्रियों से पूर्ण होता है, उसको अपनी पूर्व जाति का स्मरण होता है, वह अपने शुभाशुभ कर्म को जानता है ॥३॥

"मैंने पूर्व हजारों योनियों में प्रवेश किया और मैंने अनेक प्रकार के भोग भोगे तथा मैंने अनेक प्रकार के स्तन पान किये। मैं बारम्बार जन्म को प्राप्त हुआ, बारम्बार मृत्यु को प्राप्त हुआ; मैंने कुटुम्ब के कारण जो कुछ शुभाशुभ कर्म किये उससे मैं अकेला ही दुःख भोगता हूँ, मेरे कर्म करने से जो सुख को भोगते

Scanned by CamScanner

थे वे मुझको अकेला छोड़कर चले गये। मैं दुःख रूप महान् समुद्र में डूबा हुआ हूँ, इसको तर जाने का उपाय मैं नहीं देखता हूँ। जब मैं इस योनि से बाहर निकलूँगा तब मैं महेश्वर की शरण में जाऊँगा, जब मैं इस योनि से बाहर निकलूंगा तब में अशुभ कर्म के क्षय करने वाले, फल और मुक्ति के देने वाले नारायण भगवान् के शरण में जाऊँगा। जब मैं इस योनि से मुक्त होऊंगा तब मैं अशुभ का क्षय करने वाले और मुक्ति फल के देने साँख्य शास्त्र और योग का अभ्यास करूँगा, और सनातन परब्रह्म का ध्यान करूंगा, तत्व ज्ञान को प्राप्त करूंगा।" छोटे स्थान में सुकड़ कर रहा हुआ अत्यंन्त दुःख से दुखी जब योनि द्वार के पास आता है तब उसको वैष्णव वायु का स्पर्श होता है, इस कारण उसको जन्म मरण का स्मरण नहीं रहता और शुभाशुभ कर्म को नहीं जानता ॥४॥

प्रश्नः—इस देह को शरीर कहने का क्या कारण है ?

उत्तरः—इसका यह कारण है कि अग्नि इस देह का आश्रय करके रहा हुआ है, यह अग्नि तीन प्रकार का है:—ज्ञानाग्नि, दर्शनाग्नि और कोष्ठाग्नि अन्न, पान, लेह्य और चोष्य का पाचन करता है, दर्शनाग्नि रूप का दर्शन करता है और ज्ञानाग्नि शुभाशुभ कर्म जानता है। इन तीनों अग्नियों के भिन्न भिन्न स्थान हैं, मुख विषे आहवनीय अग्नि है, उदर में गार्हपत्याग्नि है और हृदय में दक्षिणाग्नि है।

आत्मा यजमान रूप है, मन ब्रह्मा रूप है, लोभादि पशु रूप है, दीक्षा धति और सन्तोष रूप है यज्ञ का पात्र रूप बुद्धि और इन्द्रियां हैं, कर्मेन्द्रियाँ यज्ञ का हवि रूप हैं; शिर यज्ञ का कपाल रूप है, केश यज्ञ का दर्भ रूप हैं, मुख अन्तर वेदी है! चार कपाल का माप वाला मस्तक है, बाजू में सोलह दंतपंक्ति हैं, एकसौ सात मर्म हैं, एक सौ अस्सी सन्धि हैं, एक सौ नौ स्नायु हैं, सात सौ शिरा हैं, पांच सौ मज्जा हैं, तीन सौ आठ हड्डियां हैं, साढ़े तीन करोड़ रुवां हैं, आठ पल का माप वाला हृदय है, बारह पल की माप वाली जीभ है, एक प्रस्थ पित्त है, एक आढ़क कफ है, एक कुड़व शुक्र है, दो प्रस्थ मेद है और मल मूत्र और आहार का नियम नहीं है। यह पिप्पलाद मुनि का कहा हुआ मोक्ष शास्त्र है पिप्पलाद का कहा हुआ मोक्ष शास्त्र है।

वेदान्त

Scanned by CamScanner

निरालंब उपनिषत्।

[६]

शिव गुरु सच्चिदानन्द मूर्ति निष्प्रपंच शांत, अधिष्ठान रहित तेज को नमस्कार है। जो निरालम्ब का आश्रय करके अवलम्बन सहित का त्याग करता है, वह सन्यासी और योगी है, वह ही परमपद को प्राप्त करता है। अज्ञानी जीवों के दुःख की शांति के लिए जो ज्ञान कहने योग्य है उसको मैं प्रश्नोत्तर रूप से वर्णन करता हूँ।

"ब्रह्म क्या है? ईश्वर किसको कहें? जीव, प्रकृति, परमात्मा ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, इन्द्र, यम, सूर्य, चन्द्र, सुर, असुर, पिशाच, मनुष्य, स्त्री, पश्वादि, स्थावर, ब्राह्मणादि जाति, कर्म, अकर्म, ज्ञान, अज्ञान, सुख, दुःख, स्वर्ग, नरक, बन्ध, मोक्ष, उपास्य, शिष्य, विद्वान, मूढ़, आसुर, तप, परमपद, ग्राह्य, अग्राह्य और सन्यासी किसे कहें?" तब ब्रह्मा ने कहा—

ब्रह्म—महत्, अहङ्कार, पृथ्वी, अप, तेज, वायु और आकाशादि बड़े अण्डे के समान तथा कर्म और ज्ञान से जिसका भास होता है, जो अद्वितीय है, अखिल उपाधि से रहित है, सब शक्तियों से आवृत है; अनादि, अनन्त, शुद्ध, शिव, शांत और निर्गुण होने से जो अनिर्वाच्य चैतन्य है सो ब्रह्म है।

ईश्वर—ब्रह्म प्रकृति नाम की अपनी शक्ति का आश्रय करके लोकों को उत्पन्न करके अन्तर्यामीपने से प्रवेश करता है और ब्रह्मादिक की बुद्धि और इन्द्रियों का नियामक होने से उसको ईश्वर कहते हैं।

जीव—ब्रह्मा, विष्णु, शिव और इन्द्र आदि नाम रूप के कारण मैं स्थूल रूप हूँ, इस प्रकार के मिथ्या अध्यास से जीव बनता है। यद्यपि मैं जीव एक हूँ तो भी अनेक देहों के भेद से जीव अनेक रूप से भासता है।

प्रकृति—ब्रह्म में से उत्पन्न हुए, विविध, विचित्र जगत् को निर्माण करने वाली बुद्धि रूप जो ब्रह्म की शक्ति है उसको प्रकृति कहते हैं।

परमात्मा—देहादि के श्रेष्ठपने से ब्रह्म ही परमात्मा रूप से, ब्रह्मा रूप से, विष्णु रूप से, इन्द्र रूप से, यम रूप से, चन्द्र, सुर, असुर, पिशाच, मनुष्य, स्त्री, पश्वादि, स्थावर और ब्राह्मणादि रूप से है। सब मात्र ब्रह्म है। उसमें किसी प्रकार विविध भेद नहीं है।

जाति—चर्म, रक्त, मांस, अस्थि और जाति आत्मा की नहीं है। ये व्यवहार में कल्पना किए हुए है।

कर्म—क्रियमाण इन्द्रियों से मैं इस कर्म को करता हूँ, इस प्रकार अध्यात्म निष्ठा से जो कर्म किये जाते हैं, उसको कर्म कहते हैं।

Scanned by CamScanner

अकर्म—कर्तृत्व, भोक्तृत्व, आदि अहङ्कार से बन्ध रूप जन्मादि का जो कारण है और नित्य नैमित्तिक याग, व्रत तप और दान में फल के साथ जोड़ता है यह अकर्म है।

ज्ञान—देह इन्द्रियों के निग्रह से, सद्गुरु की उपासना से तथा श्रवण, मनन और निदिध्यासन से जो दृग और दृश्य स्वरूप से है, जो सर्वान्तर रूप से रहता है, सबको समान रूप से है, जो घट पटादि के पदार्थ के विकारों में अविकारी समान रूप से जो कुछ चैतन्य है उसके सिवाय कुछ भी नहीं है इस प्रकार के साक्षात्कार के अनुभव को ज्ञान कहते हैं।

अज्ञान—रज्जु में सर्प की भ्रांति के समान अद्वितीय सब में ओत प्रोत और सर्वमय ब्रह्म में देव, पक्षी, नर, स्थावर, स्त्री, पुरुष, वर्णाश्रम और बन्ध मोक्ष रूप उपाधि से ज्ञान की जो अनेक रूप से कल्पना करने में आती है सो अज्ञान है।

स्वर्गादि—सच्चिदानन्द स्वरूप का ज्ञान होने के पश्चात् आनन्द रूप जो स्थिति है सो सुख है। अनात्म रूप विषय का जो संकल्प है सो दुःख है।,सन्तों का समागम सो स्वर्ग है। अनात्म रूप संसार का और विषयी जनों का जो संसर्ग है सो नरक है।

बंध—'अनादि अविद्या की वासना के कारण मैं जन्मा हूँ' इत्यादि संकल्प सो बन्ध है। माता, पिता, मित्र, स्त्री, लड़के गृह

बगीचा, क्षेत्रादिक में ममता से संसार का आवरण रूप संकल्प सो बंध हैं। कर्तापने में अहङ्कार का संकल्प बंध है। अणिमादि अष्ट ऐश्वर्य की आशा की सिद्धि का संकल्प बंध है। देव और मनुष्यादिक की उपासना वाला काम संकल्प सो बंध है। यमादि अष्टांग योग का संकल्प सो बन्ध है। वर्णाश्रम धर्म कर्म का संकल्प सो बंध है। आशा भय और संशय ये गुण आत्माके हैं ऐसा जानना यह बंध है। याग, व्रत, तप, दान, विधि और विधान के ज्ञान का संभव सो बंध है। मात्र मोक्ष की इच्छा का संकल्प हो सो भी बंध है। संकल्प मात्र की उत्पत्ति ही बंध है।

मोक्ष—नित्य और अनित्य वस्तु के विचार से अनित्य संसार के सुख दुःख विषय में और सब क्षेत्रों में रहने वाली ममता रूप बंधन का नाश सो मोक्ष है।

उपास्य आदि—सब शरीरों में रहने वाले चैतन्य ब्रह्म की प्राप्ति कराने वाला गुरु उपास्य है। विद्या से नाश हुए, प्रपंच के कारण संस्कार वाला ज्ञानावशेष रूप ब्रह्म ही शिष्य है। सब के भीतर जो रहता है सो अपना चैतन्य स्वरूप है ऐसा जो जानने वाला है सो विद्वान् है। कर्तृत्वादि अहं भाव में जो रहता है सो मूढ़ है ब्रह्मा विष्णु, ईशान, इन्द्रादिक के ऐश्वर्य की इच्छा से जो उपवास, जप, अग्निहोत्रादिक कर के आत्मा को संताप देने वाला है तथा अत्युग्र राग द्वेष, हिंसा और दंभादिक से युक्त जो तप है सो आसुर तप है। ब्रह्म सत्य

Scanned by CamScanner

रूप है, जगत् मिथ्या रूप है इस प्रकार के अपरोक्ष ज्ञानाग्नि से ब्रह्मा आदिक ऐश्वर्य की आशा से युक्त बीज रूप संकल्प की उत्पत्ति का जो संताप सो तप है। प्राणेन्द्रियादि अन्तःकरण के गुणों से परे सच्चिदानन्दमय नित्य मुक्त जो ब्रह्म स्थान सो परम पद है। देश, काल और वस्तु के परिच्छेद से रहित जो चिन्मात्र स्वरूप सो ग्राह्य स्वस्वरूप है। स्वस्वरूप से अतिरिक्त मायामय बुद्धि इन्द्रिय का विषय रूप जगत् का सत्य रूप से जो चिंतवन है सो अग्राह्य है। सब धर्मो का त्याग करके ममता और अहङ्कार से रहित होकर ब्रह्मके शरण में जाना, तत्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि, सर्वखल्विदं ब्रह्म, नेह नानास्ति किंचनः इत्यादि महा वाक्यों के अनुभव वाले ज्ञान से "मैं ही ब्रह्म रूप हूँ" इस प्रकार के निश्चय होने के पश्चात् निर्विकल्प समाधि से स्वतन्त्र जो यति विचरता है वह ही सन्यासी, मुक्त, पूज्यः योगी परमहंस, अवधूत और ब्राह्मण है। जो गुरु के अनुग्रह से इस निरालंब उपनिषत् का अध्ययन करता है वह अग्नि से व वायु से पवित्र होता है उसको पुनरावृत्ति नहीं होती उसकी पुनरावृत्ति नहीं होती। फिर जन्म नही लेता पुनः उत्पन्न नहीं होता।

वेदान्त

क्षुरिका उपनिषत्

[१०]

क्षुरिका अर्थात् छुरी के समान संसार को काटने वाली धारणा का योग की सिद्धि के लिये व्याख्यान करता हूँ। इस धारणा की प्राप्ति के पश्चात् योगी का पुनर्जन्म नहीं होता ॥१॥ वेद तत्व के अर्थ की विधि के अनुसार जैसा ब्रह्मा ने कहा है एकान्त देश में आसन लगा कर बैठे ॥२॥ जैसे कछुआ अपने अंगों को समेट लेता है तैसे मन को हृदय में संकोच करके बारह मात्रा से प्रणव युक्त पूरक करके सब शरीर धीरे धीरे ॥३॥ पूर्ण करे और सब द्वारों को बन्द करले। छाती, मुख, ग्रीवा और हृदय को किंचित् ऊंचा रक्खे ॥४॥ नासिका के मध्य भाग में रहने वाले प्राण को हृदय में धारण करे, वहां रहने वाले प्राण को धीरे से उत्सर्ग करे ॥५॥ स्थिरता से अंगुष्ट से आरम्भ करके दो गुल्फों के भाग में जंघाओं में तीन तीन ॥६॥ दो जानुओं में दो उरुमें गुदा और शिश्न इन में तीन तीन समाहार करके वायु का स्थान जो नाभि प्रदेश है, उसमें आश्रय करे ॥७॥ इस नाभि प्रदेश में सुषुम्ना नाड़ी अनेक नाड़ियों से आवृत है। अणु, रक्त, पीत, कृष्ण, ताम्र, विलोहित अनेक नाड़ियां हैं ॥८॥ परन्तु अत्यन्त सूक्ष्म शुक्ल विस्तार वाली नाड़ी का आश्रय करे। जैसे मकड़ी तंतु का विस्तार

Scanned by CamScanner

करती है तैसे योगी को प्राण का संचार करना चाहिये ॥९॥ उस स्थान पर रक्तोत्पल के समान महा पुरुषायतन—पुरुष का स्थान है इसको वेदान्त में दहर अर्थात् पुण्डरीक कहते हैं ॥१०॥ उसको भेदन करके प्राण कंठ में ले जावे । निर्मल बुद्धि रूप तीक्ष्ण खड्ग को ग्रहण करे ॥११॥ पग के ऊपर के भाग में रहने वाले सब मर्मों का छेदन करे तीक्ष्ण दृढ़ मन से सर्वदा योग का आश्रय करे ॥१२॥ मर्म और जंघा का जो छेदन है उसके इन्द्रवज्र कहते हैं । उसको ध्यान के बल वाली योग की धारणा से छेदन करना चाहिये ॥१३॥ उरु के नव्य भाग में प्राण की स्थापना करे और मर्म स्थानों में से प्राण का विसर्जन करे; इन चार रीति के योग के अभ्यास से सब ग्रन्थियोंका निर्भयतासे छेदन करे ॥१४॥ योगी कंठ प्रदेशमें नाड़ी समूह को इकट्ठा करता है, सब नाड़ियोंमें एक सौ एक नाड़ी उत्तम हैं ॥१५॥ सुषुम्ना नाड़ी पर (परब्रह्म) में लीन होती है यह विशुद्ध नाड़ी ब्रह्म रूपिणी है । वाम में इड़ा नाड़ी रहती है और पिंगला दक्षिण में रहती है ॥१६॥ इन दोनों नाड़ियों के मध्य में जो स्थान है, उसको जो जानता है सो आत्म ज्ञानी है । सूक्ष्म नाड़ियों का विस्तार बहत्तर हजार का है ॥१७॥ ध्यान से सब नाड़ियों का छेदन होता है परन्तु सुषुम्ना का छेदन नहीं होता । योग रूपी निर्मल धार वाले और अग्नि के तेज वाले खड्ग द्वारा ॥१८॥ समाधि की प्रभा से योगी इस जन्म में ही सौ नाड़ियों का छेदन करता है । जैसे मालती पुष्पों के योग से पुष्प की वास तेल में आती है ॥१९॥ इस

रीति से शुभाशुभ से विस्तार वाली सुषुम्ना नाड़ी का ध्यान करे इससे पुनर्जन्म का नाश होता है ॥२०॥ जिसने तप से चित्त को जीत लिया है, ऐसा पुरुष एकांत का आश्रय करके और अपेक्षा से रहित होकर निस्संग रूप योग के तत्त्व का जानने वाला धीरे धीरे ॥२१॥ पाश का छेदन करके जिस प्रकार हंस शंका रहित होकर आकाश में उड़ जाता है इसी प्रकार यह जीव पाश का त्याग करके संसार को तर जाता है ॥२२॥ जैसे दीपक सबको भस्म करके लय को प्राप्त होता है वैसे ही योगी सब कर्मों का दहन करके लय को प्राप्त होता है ॥२३॥ योगवान् उत्कृष्ट प्राणायाम से दृढ़ किये हुए वैराग्य रूप पत्थर से घिसे हुए मात्रा के आधार रूप मन से बंध का नाश करके मोक्ष को प्राप्त होता है ॥ २४ ॥ जब कामनाओं से मुक्त होता है तब अमृतपने को प्राप्त होता है । सब ईषणाओं से मुक्त होकर तंतु का छेदन करके बंधन को प्राप्त नहीं होता ॥२५॥

योग

Scanned by CamScanner

सर्वसारोपनिषत् ।

[११]

बंध किस प्रकार है ? मोक्ष किस प्रकार है ? विद्या किसको कहते हैं ? अविद्या किसको कहते हैं ? जाग्रत, स्वप्न सुषुप्ति और तुरीयावस्था कैसे होती है ? अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय और आनन्दमय क्या हैं ? कर्ता, जीव, पंच वर्ग, क्षेत्रज्ञ, साक्षी, कूटस्थ और अंतर्यामी क्या हैं ? प्रत्यगात्मा, परात्मा और माया किसको कहते हैं ?

बंध——देहादिक अनात्म में जीव का जो आत्मपने का अभिमान है सो बंध है ।

मोक्ष——अभिमान का नाश सो मोक्ष है ।

अविद्या——जो अभिमान कराती है वह अविद्या है ।

विद्या——जिससे अभिमान निवृत्त होता है वह विद्या है ।

जाग्रत——आदित्य से अधिष्ठित मन आदि चौदह इन्द्रियों से शब्दादिक स्थूल विषयों की जब प्राप्ति होती है तब आत्मा की जाग्रत अवस्था होती है ।

स्वप्न——शब्दादिक का अभाव होते हुए भी जब वासना सहित चौदह इन्द्रियों से वासनामय शब्दादिक की जब प्राप्ति होती है तब आत्मा की स्वप्नावस्था है ।

सुषुप्ति—जब चौदह इन्द्रियां विराम को प्राप्त हो जाती हैं और विशेष ज्ञान के अभाव के पश्चात् जब शब्दादिक की प्राप्ति नहीं होती तब आत्मा की सुषुप्ति अवस्था होती है ।

तुरीया—तीनों अवस्थाओं के भावाभाव का साक्षी, स्वयं भाव से रहित, जब निरन्तर चैतन्य रूप होता है तब तुरीय-चैतन्य कहलाता है !

अन्नमय——अन्न के कार्य रूप कोशों का समूह अन्नमय कोश कहा जाता है ।

प्राणमय——अन्नमय कोश में जब प्राणादि चौदह वायु रहते हैं तब वह प्राणमय कोश कहलाता है ।

मनोमय——जब इन दोनों कोशों से युक्त (होकर) आत्मा मन आदि चौदह इन्द्रियों से शब्दादि विषयों को और संकल्पादि धर्मों को ग्रहण करता है तब मनोमय कोश कहलाता है ।

विज्ञानमय——जब आत्मा ऊपर के तीन कोश युक्त उनमें रहने वाले विशेष भावों को जानता है तब विज्ञानमय कोश कहलाता है ।

आनन्दमय——जैसे वट के बीज में वट वृक्ष रहता है ऐसे जब आत्मा इन चार कोशों से युक्त और स्वकारण के अज्ञान में अर्थात् अव्यक्तपने में होता है तब आनन्दमय कोश कहलाता है ।

Scanned by CamScanner

कर्ता———जब अन्तःकरण सुख दुःख बुद्धि का आश्रय वाला होता है तब (अंतः) कर्ता कहलाता है। जब इष्ट विषय में बुद्धि होती है तब सुख कहलाता है और जब अनिष्ट विषय में बुद्धि होती है तब दुःख कहलाता है। शब्द, स्पर्श, रूप, रस और गंध ये सुख दुःख के हेतु हैं।

जीव———कर्म के अनुसार पुण्य पाप से शरीर को प्राप्त होता है तो भी शरीर प्राप्त न हुआ हो ऐसा जब जाना जाय तब वह उपाधि युक्त जीव कहलाता है।

पंच वर्ग———मनादि, प्राणादि, इच्छा आदि, सत्व आदि और पुण्यादि पांच वर्ग हैं।

क्षेत्रज्ञ———इन पांचों वर्गों के धर्म वाला आत्मा बिना ज्ञान इन धर्मों से रहित नहीं होता और जो मैं हूँ यह उपाधि आत्मा की संनिधि में शाश्वत रूप से भासती है वह लिङ्ग शरीर है, उसको हृदय ग्रन्थि कहते हैं, उसमें जो चैतन्य प्रकाशता है उसको क्षेत्रज्ञ कहते हैं।

साक्षी———ज्ञाता ज्ञान और ज्ञेय इन तीनों के आविर्भाव और तिरोभाव को जानने वाला, स्वयं ज्योति आत्मा जो आविर्भाव और तिरोभाव रहित और स्वयं प्रकाश होता है, उसको साक्षी कहते हैं।

कूटस्थ———ब्रह्मा से लेकर चेंटी पर्यन्त सब प्राणियों की बुद्धिमें जो अवशेष रूपसे देखनेमें आता हुआ और सब प्राणियों की बुद्धि में जो रहता है, उसको कूटस्थ कहते हैं।

अंतर्यामी———कूटस्थ और उपहित जीव के स्वरूप की पृथक प्राप्ति का कारण रूप होकर जो मणियों के समूह में सूत्र की समान सब क्षेत्रों में प्रोया हुआ भाषता है उसको अन्तर्यामी कहते हैं।

प्रत्यगात्मा———सत्य, ज्ञान, अनंत और आनन्द रूप, सब उपाधियों से रहित, कड़े. कुण्डल आदि उपाधियों से रहित घन सुवर्ण की समान विज्ञान चिन्मात्र स्वभाव वाला आत्मा जब प्रकाशता है तब वह 'त्वं' पद के अर्थ रूप है।

परात्मा———ब्रह्म, सत्य, ज्ञान और अनंत रूप है। सत्य का अर्थ अविनाशी है। देश, काल और वस्तुओं के परिच्छेदों के नाश होने पर भी जिसका नाश नहीं होता उसको अविनाशी कहते हैं। उत्पत्ति, विनाश रहित जो अखण्ड चेतन्य है उसको ज्ञान कहते हैं। मिट्टी के विकार में मिट्टी के समान, सुवर्ण के विकार में सुवर्ण समान, तंतु के विकार में तंतु समान और अव्यक्तादि सृष्टि के प्रपञ्चों में पूर्ण व्यापक रूप से जो चैतन्य है उसको अनन्त कहते हैं। सुख चैतन्य स्वरूप वाला, परिमाण रहित, आनन्द के समुद्र रूप और अवशिष्ट सुख रूप वाला आनन्द कहलाता है। जिसके ये चारों लक्षण हैं और जो देश, काल और निमित्त में अव्यभिचारी—निश्चल रहता है, वह परमात्मा 'तत्' पद का अर्थ है।

परब्रह्म———त्वं पदार्थ रूप उपाधि से और तत्पदार्थ रूप उपाधि के भेद से विलक्षण, आकाश के समान सूक्ष्म, सत्ता मात्र स्वभाव वाला परब्रह्म कहलाता है।

Scanned by CamScanner

माया——अनादि, अन्त वाली, प्रमाण और अप्रमाण दोनों को समान, सत् नहीं, असत् नहीं तथा सदसत् भी नहीं, आप ही अधिक रूप से, विकार से रहित दीखती, सत् आदि अन्य लक्षणों से रहित माया है। यह माया अज्ञान रूप, तुच्छ और तीनों काल में असत् रूप है तो भी लौकिक मूढ़जनों की उसमें वास्तविक सद्बुद्धि होने से यह ऐसी ही है ऐसा कहना नहीं बनता।

मैं आत्मा उत्पत्ति से रहित, दश इन्द्रियों से रहित, बुद्धि मन अहंकार से रहित ॥१॥ अप्राण रूप, अमन रूप, शुभ्र रूप, बुद्धि आदि का सर्वदा साक्षी रूप, सर्वदा नित्य रूप और चिन्मात्र रूप हूँ इसमें संशय नहीं है ॥२॥ मैं कर्ता रूप भोक्ता रूप नहीं हूँ। प्रकृति का साक्षी रूप हूँ। मेरी समक्षता से देहादि चैतन्य के समान प्रवृत हों ऐसे दीखते हैं ॥३॥ मैं स्थाणु, नित्य, सदानन्द, शुद्ध, ज्ञानमय, मल रहित, सब भूतों का आत्मा रूप, विभु, साक्षी रूप हूँ इसमें संशय नहीं है ॥४॥ ब्रह्मरूप, सर्व वेदान्त से जानने योग्य, आकाश वायु के समान होने से अवेद्य नाम, रूप और कर्म से रहित मैं ही ब्रह्म सच्चिदानन्द स्वरूप हूँ ॥५॥ मैं देह नहीं हूँ मुझको जन्म मृत्यु कैसे हो? मैं प्राण रूप नहीं हूँ इससे मुझमें क्षुधा पिपासा नहीं है। मैं चेतस् रूप नहीं हूँ इसलिये मुझमें शोक और मोह कैसे होवें? मैं कर्ता से रहित होने से बंध मोक्ष भाव से रहित हूँ।

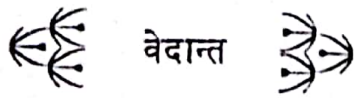

आत्मप्रबोध उपनिषत्।

[१२]

प्रत्यक् आनन्द रूप और ब्रह्म पुरुष प्रणव रूप है। अकार, उकार और मकार ये तीन अक्षर प्रणव रूप हैं, इसको ॐकार कहते हैं। इसका उच्चारण करने से योगी जन्मरूप संसार बंधन से मुक्त होता है। शंख चक्र और गदा को धारण करने वाले नारायण को नमस्कार। नमोनारायण इस मंत्र की उपासना करने वाला वैकुण्ठ में जायगा। जो ब्रह्मरंध्र रूप कमल है, वह बिजली के समान प्रकाशता है। यह ब्रह्मण्य देवकीपुत्र रूप से, मधुसूदन रूप से, पुण्डरीकाक्ष रूप से, विष्णु रूप से और अच्युत रूप से है। सब प्राणियों में जो एक नारायण स्थिति करता है। वह कारण रूप पुरुष, कारण से रहित, परब्रह्म रूप ओंकार, शोक मोह रहित और विष्णु रूप है। इस विष्णु के ध्यान करने वालों का नाश नहीं होता। वह द्वैत से अद्वैत रूप होकर अभय होजाता है। जो भिन्नता को देखता है, वह अनेक प्रकार के मृत्यु को प्राप्त होता है। हृदय कमल में जो कुछ उसकी स्थिति प्रज्ञा में है। लोक प्रज्ञा नेत्र है, प्रज्ञा प्रतिष्ठा रूप से और ब्रह्म रूप से है। इस प्रज्ञा से इस लोक का उत्क्रमण करके दूसरे लोक अर्थात् स्वर्ग में मनुष्य सब कामनायें प्राप्त करता है। वह अमृत रूप होता है। सतत ज्योति जिस लोक में रहती है वह लोक मुझको दीजिये। यह

Scanned by CamScanner

अक्षत लोक मान से रहित और अच्युत रूप है। जो इस लोक को प्राप्त होता है, वह अमृत होता है अमृत रूप ओंकार को नमस्कार है ॥१॥

मुझमें से माया का नाश हुआ है, स्वच्छ दृष्टि रूप वस्त्र मात्र मैं हूँ। अस्मिता का नाश करने वाला, जगत् ईश और जीव के भेद से रहित हूँ (१) प्रत्यक् अभिन्न रूप हूँ, विधि निषेध का नाश रूप हूँ, आश्रयों से पर हूँ, परमानन्द रूप पूर्ण संवित् रूप हूँ, (२) अपेक्षा रहित साक्षी हूँ, अपनी महिमा में स्थित हूँ, अचल हूँ, अजर हूँ, अव्यय हूँ, पक्ष विपक्ष भेद से रहित हूँ। (३) एक रस ज्ञान स्वरूप हूँ, मोक्ष आनन्द का एक सिन्धु भी मैं ही हूँ, सूक्ष्म हूँ, अक्षर हूँ, गुण समूह से रहित केवल आत्मा हूँ, (४) तीन गुणों से रहित पद हूँ, कुक्षी स्थान में लोक कलना रूप हूँ, कूटस्थ चैतन्य हूँ, निष्क्रियमान हूँ, तर्क से रहित हूँ। (५) एक हूँ, कला से रहित हूँ, निर्मल, निर्वाण मूर्ति भी हूँ, निरवयव हूँ, अज हूँ, केवल सन्मात्र सार भूत हूँ। (६) अवधि रहित निज बोध रूप हूँ, शुभ तर भाव रूप हूँ, अभेद्य हूँ, विभु हूँ, निन्दा से रहित, अवधि रूप हूँ, परमतत्व मात्र हूँ। (७) जानने योग्य हूँ वेद में आराधन करने योग्य, सब भुवनों में सुंदर हूँ, परमानन्द घन हूँ, परमानन्द का एक भूमा रूप हूँ। (८) शुद्ध हूँ, अद्वय हूँ, सर्व भाव रूप हूँ, आदि शून्य हूँ, देशकाल और वस्तु इनके परिच्छेद से रहित हूँ, बंध मुक्त हूँ, अद्भुत आत्मा हूँ, (९) शुद्ध हूँ, अन्तर हूँ, शाश्वत विज्ञान एक रस आत्मा हूँ, शोभन किया हुआ परम तत्त्व मैं हूँ,

बोध और आनन्द की एक मूर्ति भी हूँ। (१०) विवेक और युक्ति की बुद्धि वाला हूँ, अद्वय आत्मा को जानता हूँ तो भी बंध मोक्ष आदि व्यवहार प्रतीत होता है। (११) निवृत्त हुआ प्रपंच भी मुझको सत्य के समान सर्वदा भासता है। जैसे सर्प आदि में रज्जु की सत्ता है, ऐसे प्रपंच में केवल ब्रह्म सत्ता ही है। (१२) मैं प्रपंच का आधार रूप हूँ इसलिए जगत् है ही नहीं, जैसे ईक्ष में रस रूप से शक्कर रहती है तैसे ही (१३) अद्वितीय ब्रह्म रूप से तीनों लोकों में व्याप्त हूँ। ब्रह्मा से लेकर कीटपर्यन्त सब प्राणी मुझ में कल्पित हैं। (१४) बुद्बुदे से लेकर तरंग तक जितने विकार समुद्र में दीखते हैं, उन तरङ्गों में स्थित विकारों को जैसे सिंधु नहीं चाहता तैसे ही (१५) आनन्द रूप होने से मुझे विषयानन्द की इच्छा नहीं होती, जैसे धनवान् को दरिद्र होने की इच्छा नहीं होती तैसे ही (१६) मुझ ब्रह्मानन्द में निमग्न को विषय की आशा नहीं होती, विष और अमृत को देखकर बुद्धिमान् पुरुष विष को त्यागता है। (१७) तैसे ही आत्मा को देखकर मैं अनात्मा का त्याग करता हूँ, घट में प्रकाशने वाले सूर्य का घट के नाश से नाश नहीं होता (१८) तैसे ही देह को प्रकाशने वाले साक्षी का देह के नाश होने से नाश नहीं होता। मुझको बंध, मोक्षशास्त्र और गुरु कोई नहीं है। (१९) ये सब केवल माया का विकाश मात्र है और मैं माया से रहित अद्वय हूँ। उसके धर्मों से प्राण चला करो और मन कामना से मरता रहो। (२०) आनन्द बुद्धि से पूर्ण मुझको दुःख कहां से हो ? में आत्मा को प्रत्यक्ष

Scanned by CamScanner

अक्षत लोक मान से रहित और अच्युत रूप है। जो इस लोक को प्राप्त होता है, वह अमृत होता है अमृत रूप ओंकार को नमस्कार है ॥१॥

मुझमें से माया का नाश हुआ है, स्वच्छ दृष्टि रूप वस्त्र मात्र मैं हूँ। अस्मिता का नाश करने वाला, जगत् ईश और जीव के भेद से रहित हूँ (१) प्रत्यक् अभिन्न रूप हूँ, विधि निषेध का नाश रूप हूँ, आश्रयों से पर हूँ, परमानन्द रूप पूर्ण संवित् रूप हूँ, (२) अपेक्षा रहित साक्षी हूँ, अपनी महिमा में स्थित हूँ, अचल हूँ, अजर हूँ, अव्यय हूँ, पक्ष विपक्ष भेद से रहित हूँ। (३) एक रस ज्ञान स्वरूप हूँ, मोक्ष आनन्द का एक सिन्धु भी मैं ही हूँ, सूक्ष्म हूँ, अक्षर हूँ, गुण समूह से रहित केवल आत्मा हूँ, (४) तीन गुणों से रहित पद हूँ, कुक्षी स्थान में लोक कलना रूप हूँ, कूटस्थ चैतन्य हूँ, निष्क्रियमान हूँ, तर्क से रहित हूँ। (५) एक हूँ, कला से रहित हूँ, निर्मल, निर्वाण मूर्ति भी हूँ, निरवयव हूँ, अज हूँ, केवल सन्मात्र सार भूत हूँ। (६) अवधि रहित निज बोध रूप हूँ, शुभ तर भाव रूप हूँ, अभेद्य हूँ, विभु हूँ, निन्दा से रहित, अवधि रूप हूँ, परमतत्व मात्र हूँ। (७) जानने योग्य हूँ वेद में आराधन करने योग्य, सब भुवनों में सुंदर हूँ, परमानन्द घन हूँ, परमानन्द का एक भूमा रूप हूँ। (८) शुद्ध हूँ, अद्वय हूँ, सर्व भाव रूप हूँ, आदि शून्य हूँ, देशकाल और वस्तु इनके परिच्छेद से रहित हूँ, बंध मुक्त हूँ, अद्भुत आत्मा हूँ, (९) शुद्ध हूँ, अन्तर हूँ, शाश्वत विज्ञान एक रस आत्मा हूँ, शोभन किया हुआ परम तत्त्व मैं हूँ,

बोध और आनन्द की एक मूर्ति भी हूँ। (१०) विवेक और युक्ति की बुद्धि वाला हूँ, अद्वय आत्मा को जानता हूँ तो भी बंध मोक्ष आदि व्यवहार प्रतीत होता है। (११) निवृत्त हुआ प्रपंच भी मुझको सत्य के समान सर्वदा भासता है। जैसे सर्प आदि में रज्जु की सत्ता है, ऐसे प्रपंच में केवल ब्रह्म सत्ता ही है। (१२) मैं प्रपंच का आधार रूप हूँ इसलिए जगत् है ही नहीं, जैसे ईक्ष में रस रूप से शक्कर रहती है तैसे ही (१३) अद्वितीय ब्रह्म रूप से तीनों लोकों में व्याप्त हूँ। ब्रह्मा से लेकर कीटपर्यन्त सब प्राणी मुझ में कल्पित हैं। (१४) बुद्बुदे से लेकर तरंग तक जितने विकार समुद्र में दीखते हैं, उन तरङ्गों में स्थित विकारों को जैसे सिंधु नहीं चाहता तैसे ही (१५) आनन्द रूप होने से मुझे विषयानन्द की इच्छा नहीं होती, जैसे धनवान् को दरिद्र होने की इच्छा नहीं होती तैसे ही (१६) मुझ ब्रह्मानन्द में निमग्न को विषय की आशा नहीं होती, विष और अमृत को देखकर बुद्धिमान् पुरुष विष को त्यागता है। (१७) तैसे ही आत्मा को देखकर मैं अनात्मा का त्याग करता हूँ, घट में प्रकाशने वाले सूर्य का घट के नाश से नाश नहीं होता (१८) तैसे ही देह को प्रकाशने वाले साक्षी का देह के नाश होने से नाश नहीं होता। मुझको बंध, मोक्षशास्त्र और गुरु कोई नहीं है। (१९) ये सब केवल माया का विकाश मात्र है और मैं माया से रहित अद्वय हूँ। उसके धर्मों से प्राण चला करो और मन कामना से मरता रहो। (२०) आनन्द बुद्धि से पूर्ण मुझको दुःख कहां से हो ? में आत्मा को प्रत्यक्ष

Scanned by CamScanner

जानता हूँ, मेरा अज्ञान नष्ट हुआ है। (२१) मेरा कर्तृत्व नष्ट हो गया है, अब कर्तव्य कुछ नहीं है। ब्राह्मणपना, कुल, गोत्र,नाम, सौन्दर्य, जाति (२२) ये स्थूल देह में रहते हैं, स्थूल देह से भिन्न मुझमें नहीं रहते। भूख, प्यास, अन्धापना, बहिरापना, काम, क्रोधादि (२३) ये सम्पूर्ण लिङ्ग देह में होते हैं परन्तु मैं लिंग देह से रहित होने से मुझमें कुछ भी नहीं है। जड़पना, प्रिय, मोद, आदि धर्म कारण देह के हैं। (२४) परन्तु मैं नित्य निर्वकारी हूँ, इसलिये वे मेरे नहीं हैं। जैसे घुग्घू को सूर्य अन्धकार रूप से दीखता है। (२५) तैसे मूढ़ को स्वप्रकाश परानन्द में अन्धेरा दीखता है। चक्ष दृष्टि की बादल से रोक होने के कारण सूर्य नहीं है; ऐसा माना जाता है (२६) तैसे ही अज्ञान से ढका हुआ जीव 'ब्रह्म नहीं है' ऐसा मानता है। जैसे अमृत विषसे भिन्न है और विषके दोषोंसे लिप्तायमान नहीं होता (२७) तैसे ही जड़से भिन्न मुझको जड़ादि दोषोंका स्पर्श नहीं होता,जैसे एक छोटे से दीपक की ज्योति बहुत अन्धकार का नाश करती है (२८) तैसे थोड़ा सा भी ज्ञान महान् अज्ञान का नाश करता है। जैसे तीनों काल में रज्जु में सर्प नही है, वैसे ही मुझमें। (२९) अहंकारादि से देह पर्यंत का जगत् नहीं है। मैं अद्वय रूप हूँ। मैं चेतन रूप होने से मुझमें जड़ता नहीं है। मैं सत्य रूप होने से मुझमें असत्य नहीं है (३०) मैं आनन्द रूप होने से मुझमें दुःख नहीं है। अज्ञान से मुझको दुःख सत्य रूपसे भासता है। आत्म प्रबोध उपनिषत् की जो एक मुहूर्त भी उपासना करता है, उसकी पुनरावृत्ति नहीं होती, पुनरावृत्ति नहीं होती।

वेदान्त

कालाग्नि रुद्र उपनिषत्।

[१३]

एक समय भगवान कालाग्नि रुद्र से सनत्कुमार ने पूछा "हे भगवन्! मुझे त्रिपुण्ड की विधि तत्व सहित श्रवण कराइये। त्रिपुण्ड्र क्या है, उसका स्थान कौन है, प्रमाण क्या है, कौन सी रेखा है, मन्त्र कौन से है, कौन सी शक्ति का दैवत् कौन कर्ता है और उसका क्या फल है?" भगवान् कालाग्नि रुद्र ने कहा "जो द्रव्य है, सो अग्नि होत्र की भस्म है। 'सद्यो जातादि' पांच मन्त्र से इस भस्म को ग्रहण करना, 'अग्नि रिति भस्म, वायु रिति भस्म, व्योमेति भस्म, जल मिति भस्म और स्थल मिति भस्म, इस मन्त्र से अभिमन्त्रित करके 'मान स्तोक' इस मन्त्र से अंगुली पर लेकर 'मानो महान्' इस मन्त्र से जल लेकर 'त्रियायुष' इस मन्त्र से शिर, ललाट वक्ष और स्कन्ध पर 'त्रियायुष' और 'त्र्यंवक' इस मन्त्र से तीन रेखा करना। यह शांभव व्रत कहलाता है। सब देवताओं में इस व्रत को वेद वेत्ताओं ने कथन किया है। पुनः जन्म लेना न पड़े इसलिए मुमुक्षुता धारण करने वाला इसका आचरण करे।" सनत्कुमार ने पूछा "तीन रेखा करने में आती हैं इसका क्या कारण है?" उत्तरः—"तीन रेखाओं में से प्रथम रेखा गार्हपत्य रूप, आकाश रूप, रजो रूप, भूलोक रूप, स्वात्म रूप क्रिया शक्ति रूप,

Scanned by CamScanner

ऋग्वेद रूप, प्रातः सवन रूप, और महेश्वर रूप, है। दूसरी रेखा दक्षिणाग्नि रूप, उकार रूप, सत्व रूप, अन्तिरिक्ष रूप, अन्तरात्मा रूप, इच्छा शक्ति रूप, यजुर्वेद रूप, मध्य दिन सवन रूप और सदाशिव रूप है। तीसरी रेखा अद्वितीय रूप, मकार रूप, तम रूप, द्यौलोंक रूप, परमात्मा रूप, ज्ञानं शक्ति रूप, सामवेद रूप, तृतीय सवन रूप और महादेव रूप है। जो कोई विद्वान्, ब्रह्मचारी, गृहस्थाश्रमी, वानप्रस्थाश्रमो अथवा यति हो और वह जो त्रिपुण्ड्र को धारण करे तो महापातकों और उपपातकों से मुक्त होता है। सब तीर्थों में उसने स्नान किया सा होता है, उसने सब वेदों का अध्ययन किया साहोता है। सब देवताओं का वह ज्ञाता होता है, वह सब रुद्र मन्त्रों का जप करने वाला होता है, वह सब भोग का भोगता है और देह त्याग करके शिवपने को प्राप्त होता है। उसकी पुनरावृत्ति नहीं होती।" इस प्रकार कालाग्नि रुद्र ने कहा। जो इसका अध्ययन करता है वह भी उसके समान होता है।

वेदान्त

तुरीयातीत उपनिषत्

[१४]

पितामह 'ब्रह्मा अपने पिता भगवान नारायण के समीप आकर पूछने लगे "तुरीयातीत अवधूत का मार्ग कैसा है और उसकी स्थिति कैसी होती है?" भगवान नारायण ब्रह्मा से कहने लगे "जो अवधूत मार्ग में होता है, ऐसा पुरुष दुर्लभ्य है, ऐसे पुरुष बहुत रूप से नहीं होते। यदि कहीं एकाध होता है, तो वह हमेशा पवित्र है, वैराग्य मूर्ति रूप है, ज्ञानाकार रूप से है और वेद पुरुष रूप से है ऐसा ज्ञानी मानते हैं। जो महा पुरुष है, वह अपना चित्त मुझमें स्थित करके रहा हुआ है और मैं उसमें स्थिति करके रहा हुआ हूँ। वह प्रथम कुटीचक सन्यासी रूप होता है, पीछे क्रम से बहूदक होता है। बहूदक हंस संन्यस्त का अवलम्बन करके पीछे परमहंस रूप होता है और स्वरूपानुसंधान से सब प्रपंच को जानकर, दंड, कमंडलु, कटिसूत्र, कौपीन, आच्छादन और विधि अनुसार कही हुई सब क्रियादिक का जल में त्याग करके दिगम्बर रूप होकर, विवर्ण और जीर्ण वल्कल, अजिन का भी त्याग करके विधि निषेध रहित जीवन बिताता है वह क्षौर, तेल, मर्दन, स्नान और ऊर्ध्व पुंड्रादिक (तिलक) का त्याग करता है। वह पुण्य, अपुण्य से रहित होता है। वह ज्ञान और अज्ञान का भी त्याग करता है। उसको शीत, उष्ण सुख

Scanned by CamScanner

दुःख मान और अपमान नहीं होता। तीन वासनाओं सहित, निन्दा, अनिन्दा, गर्व, मत्सर, दंभ, दर्प, द्वेष, काम, क्रोध, लोभ, मोह, हर्ष, अमर्ष, असूया और अपने देह का संरक्षण आदिक का उसने दहन किया होता है। वह अपने शरीर को मृतक के आकार के समान देखता है। वह यत्न से रहित होता है, नियम से रहित होता है, उसको लाभ हानि सब समान होते हैं। एक गाय के समान घास आदि जो कुछ प्राप्त हो उससे निर्वाह करता है और वह लालच से रहित होता है। उसने सब विद्या और पांडित्य रूप प्रपंच का त्याग किया होता है इसलिये वह अपने को गूढ़ रखता है और ज्येष्ठ और कनिष्ठ के भेद को पूर्ववत् कायम रखता है वह सर्वोत्कृष्ट और सर्वात्मफ अद्वैत रूप से कल्पना करता है। 'मुझसे अन्य कुछ भी नहीं है,' ऐसा वह मानता है वह देव गुरु आदि धन का आत्मा में उपसंहार करता है। वह दुःख से दुखी नहीं होता, सुख से हर्ष नहीं मानता। उसे राग में प्रीति नहीं होती, उसकी सब इन्द्रियाँ शुभाशुभ से उपराम को प्राप्त हुई होती है। पूर्व प्राप्त हुए आश्रम, आचार, विचार, विद्या, धर्म प्रभाव आदि की स्मृति उसकी नहीं होती। उसने वर्णाश्रम और आचार का त्याग किया हुआ होता है। रात्रि और दिन उसको समान होता है इसलिये वह सोता नहीं वह विचरता रहता है उसके पास देहमात्र रहा हुआ होता है। उसको जल और स्थल कमंडल रूप से हैं और वह हमेशा उन्मत्तपने से रहित है तो भी बालक, उन्मत्त और पिशाच के समान

अकेला विचरता है, किसी से बोलता नहीं परन्तु स्वरूप के ध्यान में रहा हुआ होता है। निरालम्ब का अवलम्बन करके आत्मनिष्ठा से वह और सब विस्मरण करता है, ऐसा तुरीयातीत अवधूत वेष वाला अद्वैत निष्ठा में तत्पर, प्रणय के भाव से युक्त होकर देह का त्याग करता है वह अवधूत है। वह ही कृत कृत्य हो जाता है॥ ॐ तत् सत्॥

सन्यास

Scanned by CamScanner

अध्यात्म उपनिषत्

[१५]

शरीर के मध्य भाग में अज, एक और नित्यरूप आत्मा रहता है। इस आत्मा का पृथिवी शरीर है। वह पृथिवी के मध्य भाग में रहता है तो भी पृथिवी उसे जान नहीं सकती। इस आत्मा का जल शरीर है। जल के मध्य में आत्मा रहता है तो भी जल आत्मा को नहीं जानता। इस आत्मा का तेज शरीर है। तेज के मध्य में आत्मा रहता है तो भी तेज उसको नहीं जानता। इस आत्मा का वायु शरीर है। वह वायु के मध्य में रहता है तो भी वायु उसको नहीं जानता। आत्मा का आकाश शरीर है आकाश में संचार करने पर भी आकाश उसको नहीं जानता। आत्मा का मन शरीर है, वह मनमें रहता है तो भी मन उसको नहीं जानता। आत्मा का बुद्धि शरीर है। आत्मा बुद्धि में रहता है तो भी बुद्धि आत्मा को नहीं जानती। अहंकार उसका शरीर है, वह अहंकार में रहता है तो भी अहंकार उसको नहीं जानता। चित्त उसका शरीर है, वह चित्त में रहता है तो भी चित्त उसको नहीं जानता। अव्यक्त उसका शरीर है, वह अव्यक्त में रहता है तो भी अव्यक्त उसको नहीं जानता। अक्षर उसका शरीर है, वह अक्षर में रहता है तो भी अक्षर उसको नहीं जानता। मृत्यु उसका शरीर है, वह मृत्यु में रहता है तो भी मृत्यु

उसको नहीं जानता। यह सब प्राणियों का अंतरात्मारूप शुद्ध, दिव्य, प्रकाशरूप और नारायणरूप है।

देह, चक्षु, आदिक अनात्म वस्तुओं में जो 'मैं' और 'मेरा' ऐसा भाव होता है, उसको अध्यास कहते हैं। विद्वान् पुरुषों को ब्रह्म में आसक्ति रखकर अध्यास का त्याग करना चाहिये ॥१॥ बुद्धि और उसकी वृत्ति के साक्षीरूप इस प्रत्यक् आत्मा को 'आत्मा मैं ही हूँ' ऐसी वृत्ति रखकर अपने और दूसरे में आत्म-बुद्धि का त्याग कर दे ॥२॥ लोगों के अनुसार वर्तने के भाव को त्याग कर देह के अनुवर्तन के भाव का त्याग करे, शास्त्र के समान वर्तने के भाव का त्याग कर दे, और अपने अध्यास का भी त्याग कर दे ॥३॥ आत्मा के सर्वात्मपने को जान कर श्रुतियों और युक्तियों से उसका अनुभव करके योगियों का मन स्वात्मा में हमेशा स्थिति करके नाश को प्राप्त होता है ॥४॥ निद्रा को, लोक वार्ता को, शब्दादिक को और आत्मविस्मृति को कभी भी अवकाश न देकर आत्मा में आत्मा का चिंतन करे ॥५॥ माता पिता के मल से उत्पन्न हुए ऐसे मल मांस वाले शरीर का चण्डाल के समान त्याग करके ब्रह्मरूप से तू कृतार्थ हो ॥ ६ ॥ जैसे घटाकाश का महाकाश में लय होता है तैसे आत्मा का परमात्मा में लय करके हे मुनि ! तू मौनी होजा ॥७॥ आत्मा से हमेशा अधिष्ठान रूप स्वप्रकाश का अनुभव करके शरीर का और ब्रह्माण्ड का भी मैले के पात्र के समान त्याग कर ॥८॥

Scanned by CamScanner

आनन्द रूप चिदात्मा में, देह में रहने वाली अहं बुद्धि को स्थापन करके; सब चिन्हों को त्याग करके तू केवल रूप हो ॥९॥ जैसे दर्पण में अंतःपुर का भास होता है तैसे जिसमें जगत् का भास होता है 'वह ब्रह्मरूप मैं स्वयं हूं' ऐसा मान कर कृत-कृत्य हो ॥१०॥ अहंकाररूप मगर से भुक्त हुआ अपने स्वरूप को प्राप्त होता है, वह चन्द्र के समान निर्मल, पूर्ण, सदानन्दमय और स्वयंप्रभा रूप होकर रहता है ॥११॥ क्रिया के नाश होने से चिन्ता का नाश होता है, चिंता के नाश होने से वासना का क्षय होता है और वासना क्षय होने से मोक्ष होता है, उसको जीवन-मुक्ति कहते है ॥१२॥ सबमें और सब दिशाओं में एक ब्रह्म का ही अवलोकन करने और सद्भाव रूप भावना दृढ़ होने से वासना का लय होता है ॥१३॥ किसी समय ब्रह्मनिष्ठा में प्रमाद न करना चाहिये। ब्रह्मवादियों को ब्रह्मविद्या में प्रमाद करना मृत्यु-रूप कहलाता है ॥१४॥ जैसे हाथ से हटाई हुई जलकी काई थोड़ी देर भी नहीं रहती तैसे परांगमुख ऐसे प्राज्ञ को माया आवरण करती है ॥१५॥ हे निष्पाप जो मनुष्य जीता हुआ ही केवल अवस्था को प्राप्त हुआ है, वह ही केवल विदेह रूप है, (इसलिये) समाधि को प्राप्त करके तू निर्विकल्प हो ॥१६॥ जब निर्विकल्प समाधि से अद्वैत आत्मा का साक्षात्कार होता है तब अज्ञान रूप हृदय ग्रन्थि का समूल नाश होता है ॥१७॥ इस आत्मा में अहंभाव को दृढ़ कर देहादि में उसका त्याग करते हुए घट पटादिक के समान सब में उदासीन रहना चाहिये ॥१८॥

ब्रह्मा से लेकर स्तंभ पर्यन्त सब मिथ्या उपाधि रूप है इसलिए उनमें एक आत्म रूपसे रहने वाले स्वात्म स्वरूपका दर्शन करना चाहिए ॥१९॥ मैं ही ब्रह्मा, विष्णु, इन्द्र, शिव और विश्व रूप हूँ और मेरे सिवाय अन्य कुछ भी नहीं है ॥२०॥ आभास सहित सब वस्तुओं का निराश कर के जिसने उनको अपने आत्मा में आरोपण किया है और जो आप पूर्ण, अद्वय और अक्रिय रूप से हुआ है ॥२१॥ एक ही परमार्थ वस्तु में विश्व जैसी कल्पना असत् कल्पना रूप, है, पर वस्तु ब्रह्म है, जो निर्विकार, निराकार, और निर्विशेष है, उसमें भेद भाव कहां से हो ? ॥२२॥ आत्मा द्रष्टा, दर्शन और दृश्यादि भाव से रहित है, निरामय रूप है, कल्पना रहित है, महान समुद्र के समान अत्यन्त परिपूर्ण है॥२३॥ जैसे तेज में अंधकार का लय होता है, तैसे जिसमें सब भ्रांति का लय होता है ऐसे चिदात्मा में भेद कहां से हो ? ऐसे एक परम तत्व में भेद का कर्ता किस प्रकार संभवित हो सके ॥२४॥ एक परम तत्व में भेद किस प्रकार हो ? सुख मात्र सुषुप्ति में भेद किसने देखा है ॥२५॥ यह विश्वचित्त में से उत्पन्न हुआ है और चित्त के अभाव से उसमें का कुछ भी नहीं रहता इसलिए परमात्मा में चित्त को एकाग्र करना चाहिए ॥२६॥ अखंडानन्द आत्मा जो अपना स्वस्वरूप है उसको जानकर बाहर और भीतर सदानन्द रसका आस्वाद आत्मामें होता है॥२७॥ बोध इसवैराग्य का फल है, बोधका फल उपरति है उपरति का फल स्वानन्द के अनुभव से होने वाली शांति है ॥२८॥ उत्तर २ के अभाव से

Scanned by CamScanner

पूर्व २ का रूप निष्फल है, निवृत्ति ही परम तृप्ति है और उपमा से रहित आनंद है॥२९॥माया रूपीउपाधिसे युक्त,जगत् का कारण रूप सर्वज्ञत्वादि लक्षण वाला, परोक्ष और सत्यादि लक्षण वाला तत्पद कहा जाता है॥३०॥जो अन्तःकरण वालाचैतन्य 'मैं' ऐसे विषयपने से प्रतीत होता है वह त्वंपद से कहा जाता है॥३१॥ माया तथा अविद्या जो ईश्वर और जीव की उपाधि है, उनको छोड़कर अखण्ड सच्चिदानन्द परब्रह्म का अनुभव होता है ॥३२॥ इस प्रकार वेदान्त वाक्यों से प्रतिपादन किए हुए अर्थ का जो अनुसंधान है वह श्रवण है, युक्ति से निश्चित किए हुए का जो अनुसंधान है वह मनन है॥३३॥ श्रवण मनन द्वारा संशय से रहित हुये अर्थ में जो चित्त की एकाग्रता का होना है वह निदिध्यासन कहलाता है॥३४॥ध्याता और ध्यान का त्याग करके केवल ध्येय का विषय करने वाली निर्वात स्थान में दीपशिखा के समान स्थिर चित्त की जो अवस्था है, वह समाधि कहलाती है ॥३५॥ वृत्ति तो आत्मगोचर होने से उस काल में ज्ञात है समाधि से उठे हुए के स्मरण से अनुमान होती है॥३६॥इस अनादि संसार में करोड़ों प्रकार के कर्म संचय हो रहे हैं इस समाधि से सब लय को प्राप्त हो जाते हैं और शुद्ध (आत्म) धर्म की वृद्धि होती है॥३७॥ योग जानने वाले इस समाधि को धर्म मेघ कहते हैं यह धर्म रूप अमृत की हजारों धारायें वर्षती हैं ॥३८॥ इससे वासना जाल का समग्र नाश होजाता है और पाप पुण्य रूप जितने कर्मों का संचय हुआ होता है वे सब मूल सहित नाश हो

जाते हैं ॥३९॥ पहिले जिन वाक्यों का प्रतिबंध रहित सत्य ज्ञान अपरोक्ष होता था और अब हाथ में आमला हो इस प्रकार अपरोक्ष बोध की उत्पत्ति होती है ॥४०॥ भोग्य पदार्थों में वासना की उत्पत्ति न हो, यह वैराग्य की अवधि है, अहंता का उदय न हो, यह बोध की अवधि है ॥४१॥ लीन हुई वृत्तियों को फिर से उत्पत्ति न हो यह उपराम की अवधि है और स्थिति प्रज्ञा वाला अर्थात् मुक्त है जिसको सदानन्द प्राप्त होता है ॥४२॥

ब्रह्म और आत्मा की उपाधियों को छोड़ कर, एकता करने वाला अखंडी निर्विकार, क्रिया रहित ब्रह्म में लीन वृत्ति होता है ॥४३॥ ब्रह्म और आत्मा को एक विषय करने वाली विकल्प रहित केवल मात्र वृत्ति को प्रज्ञा कहते हैं वह सर्वदा वह प्रज्ञावान जीवन्मुक्त कहलाता हैं ॥४४॥ जिसको देह और इन्द्रियों में कभी अहंभाव और अन्य में 'यह' भाव कहीं भी नहीं होता उसको जीवन्मुक्त जानना चाहिये ॥४५॥

जो पुरुष अपनी बुद्धि से जीव और ब्रह्म में और ब्रह्म और जगत् में भेद नहीं जानता वह जीवन्मुक्त है ॥४६॥ सत्पुरुषों से पूजित होने से और दुर्जनों से दुःख प्राप्त होने से जो समभाव में रहता है, वह जीवन्मुक्त है ॥४७॥ जिसने ब्रह्म तत्त्व को जाना है, उसको प्रथम के समान संसार नहीं रहता और जो प्रथम के समान है उसे तो जानना चाहिये कि वह ब्रह्मतत्त्व से अज्ञात—बहिर्मुख है ॥४८॥ जब तक सुखादि का अनुभव होता है तब तक प्रारब्ध

Scanned by CamScanner

मानने में आता है; क्योंकि फल का उदय पूर्व की क्रिया से ही होता है, क्रिया बिना कभी भी नहीं होता ॥४९॥ जैसे जाग्रत अवस्था प्राप्त होने से स्वप्न कर्म का लय होजाता है तैसे ही मैं 'ब्रह्म हूँ' ऐसा ज्ञान होने से सैकड़ों और करोड़ों कल्पों के बने हुए संचित कर्मों का लय होता है ॥५०॥ जैसे आकाश किसी से लेपायमान नहीं होता ऐसे ही जिस यति को 'मैं असंग उदासीन हूँ' ऐसा ज्ञान उत्पन्न हुआ है वह किसी प्रकार के कर्मों से कभी भी लेपायमान नही होता ॥५१ जैसे आकाश घट का योग करके और दारू की गंध से लेपायमान नहीं होता तैसे आत्मा उपाधि के योग व उनके धर्मों से लेपायमान नहीं होता ॥५२॥ ज्ञान होने के प्रथम जिसका फल प्राप्त होना आरम्भ हो चुका है ऐसा प्रारब्ध कर्म निशान लगाने के उद्देश्य से छुट चुके हुए वाण के समान; फल दिये विना नाश को प्राप्त नहीं होता ॥५३॥ वाघ समझकर वाण छोड़ दिया, पीछे से जाना गया कि गाय है तो भी वह वाण स्थिर नहीं होता, वेग से भरा हुआ निशान पर जाकर लगता ही है ॥५४॥ 'मैं अजर हूँ अमर हूँ' इस प्रकार आत्मा को जानने वाले को—आत्मा में टिके हुए को प्रारब्ध कर्म की कल्पना ही कहाँ से हो ? ॥५५॥ जब देह रूप से स्थिति होती है तब प्रारब्ध सिद्ध होता है, देहात्म भाव ही इष्ट नहीं है इसलिये प्रारब्ध को छोड़ देना चाहिये ॥५६॥ देह का प्रारब्ध कहना भी भ्रांति की कल्पना है ॥५७॥ अध्यस्त पदार्थ सत्य नहीं होता, असत्य का जन्म नहीं होता, जो जन्मा नही है उसका नाश नहीं होता और

असत् का प्रारब्ध नहीं होता ॥५८॥ ज्ञान से अज्ञान के कार्य का मूल सहित, नाश होता है तब देह का रहना ही किस प्रकार संभवे ? ऐसी शंका जड़ पुरुषों की होती है। उसका समाधान करने के लिये श्रुति से "बाह्य दृष्टि" से प्रारब्ध रहता है ऐसा कहा है ॥५९॥ देहादिक सत्य हैं, ऐसा विद्वान् पुरुषों के जानने के निमित्त नहीं।

ब्रह्म परिपूर्ण आदि और अन्त से रहित, क्रिया के अयोग्य और विक्रिया रहित है ॥६०॥ सद्रूप, चिद्रूप, आनन्द रूप और अव्यय, सबका अपना आप, एक रस, पूर्ण, अनन्त और सब तरफ मुख वाला है ॥६१॥ छोड़ा न जाय ऐसा, ग्रहण न किया जाय ऐसा, विषयों से रहित, आश्रय से रहित, निर्गुण, अक्रिय, सूक्ष्म, निर्विकल्प और निरंजन है ॥६२॥ जिसको मन ओ वाणी नहीं पहुँचते, इसलिये जिसका स्वरूप निरूपण नहीं होसक्ता ऐसा, सत्य, परिपूर्ण, स्वतः सिद्ध, शुद्ध ज्ञान स्वरूप उपमा रहित ऐसा ब्रह्म एक और अद्वितीय है, उसमें नानापना कुछ भी नहीं है ॥६३॥ अपने अनुभव से अपने ही आत्मा को स्वयं अखंडित जानकर, सिद्ध होकर, अपने ही निर्विकल्प रूप से सुख पूर्वक आत्मा में रहना ॥६४॥ यह जगत् कहां गया, वह कहां लीन होगया, और उसे कौन ले गया ? यह तो अभी मेरे देखने में आया था ! क्या यह बड़ा आश्चर्य नहीं है ? ॥६५॥ अखंड आनन्द रूप अमृत से भरा हुआ, ब्रह्मरूप महा सागर में क्या लेना ? क्या छोड़ना ? क्या भिन्न है ? और क्या विलक्षण है ? कुछ भी नहीं ॥६६॥ इस

Scanned by CamScanner

स्थिति में मैं कुछ भी देखता नहीं हूँ, सुनता नहीं हूँ, और जानता भी नहीं हूँ ! मैं तो सदानन्दमय अपने स्वरूप से स्व लक्षण हूँ ॥६७॥ मैं असंग हूँ, अंग रहित हूँ, लिंग रहित हूँ, शांत हूँ, अनंत हूँ, निर्मल हूँ और सनातन हूँ ॥६८॥ मैं अकर्ता हूँ, अभोक्ता हूँ, निर्विकार हूँ, क्रिया रहित हूँ, शुद्ध बोध रूप हूँ, केवल हूँ और हमेशा मंगल स्वरूप हूँ, ॥६९॥ यह विद्या प्रथम हिरण्यगर्भ को दी, गई, हिरण्यगर्भ से ब्रह्मा को मिली ब्रह्मा ने घोर आंगिरस को दी घोर आंगिरस ने रैक्व को दी, रैक्व ने राम को दी, राम से सब भूत प्राणियों में प्रवृत्त हुई। यह निर्वाण का उपदेश है, वेद का उपदेश है, वेद का उपदेश है।

वेदान्त

स्कन्दोपनिषत् ।

[१६]

स्कन्द कहते हैं:—हे महादेव ! मैं आपकी किंचित् कृपा से अच्युत रूप, शिव स्वरूप हूँ और विज्ञानघन हूँ, इससे अधिक क्या होगा ! ॥१॥ जब अन्तःकरण विषयाकार होकर विस्तार को प्राप्त होता है तब अपने स्वरूपका भान नहीं होता और जब अंतः-करण का नाश होजाता है तब ज्ञान स्वरूप हरि ही रहता है ॥२॥ मैं ज्ञान स्वरूप में स्थित हूँ और अजन्मा हूँ, इससे अधिक और क्या है ! इसके सिवाय सब जड़ स्वप्न के समान नष्ट होने वाला है ॥३॥ चैतन्य और जड़ का जो द्रष्टा है वह ही अच्युत, ज्ञान स्वरूप है, वह ही महादेव है, वह ही महा हरि है ॥४॥ वह ही ज्योतियों का ज्योति है, वह ही परमेश्वर हैं, वह ही परब्रह्म वह ही ब्रह्म मैं हूँ, इसमें संशय नहीं है ॥५॥ जीव शिव है, शिव जीव है, वह जीव केवल शिव है, जिस प्रकार छिलके से ढका हुआ धान होता है, छिलका उतर जाने से चाँवल होजाता है ॥६॥ इसी प्रकार (कर्म में) बंधा हुआ जीव है, कर्म (वासना) नाश होने पर सदा शिव है, इसी प्रकार पाश में बाधा हुआ जीव है, पाश से छूटा हुआ सदा शिव है ॥७॥ शिव विष्णुरूप है और विष्णु शिव रूप है, शिवका हृदय विष्णु है और विष्णु का हृदय शिव है ॥८॥ जैसे शिवमय विष्णु है ऐसे ही विष्णुमय शिव है

Scanned by CamScanner

इनमें जब मैं अन्तर नहीं देखता हूँ तब मैं इसी शरीर में कल्याण को प्राप्त हुआ हूँ ॥९॥ जिस प्रकार शिव और केशव में भेद नहीं है इसी प्रकार देह को देवालय कहा है और जीव केवल शिव है, अज्ञान निर्माल्य को छोड़ कर सोऽहं (वह मैं हूँ) इस भाव से उसका पूजन करे ॥१०॥ अभेद देखना ज्ञान है, मन का विषय (वृत्ति) रहित होना ध्यान है, मन के मल का त्याग स्नान है और इन्द्रयों को रोकना शौच है ॥११ ब्रह्म रूपी अमृत का पान करे, देह रक्षा के लिये भिक्षा का भोजन करे, द्वैत से रहित एकान्त स्थान में अकेला वास करे, जो बुद्धिमान् इस प्रकार का आचरण करे सो मुक्ति को प्राप्त हो ॥१२॥ श्री परमधाम, कल्याण स्वरूप, चिरायु को नमस्कार है, हे नृसिंह देवेश ! आपके प्रसाद से विरिंचि, नारायण, शंकर स्वरूप, अचिन्त्य, अव्यक्त, अनंत, अव्यय, वेद स्वरूप ब्रह्म को आत्म स्वरूप से जानते हैं ॥१३॥ जो विद्वान् पुरुष उस विष्णु के परम पद को स्वर्ग के विस्तार के समान नेत्रों से प्रत्यक्ष देखते हैं ॥१४॥ वे विद्वान् ब्रह्म भाव में लीन होकर ब्रह्म को प्राप्त होते हैं वह विष्णु का परम पद है वह ही निर्वाण का उपदेश है, वह ही वेद का उपदेश है वह ही वेद का उपदेश है ॥१५॥

वेदान्त

तेजो बिन्दु उपनिषत् ।

[१७]

विश्वात्मा हृदय में टिका हुआ ॐकार स्वरूप तेजोबिन्दु परंध्यान रूप है । जो अणु रूप, शंभु रूप, शान्त, स्थूल, सूक्ष्म और पर है ॥ १ ॥ दुःख से प्राप्त होने योग्य, कठिनाई से आराधना करने योग्य, कठिनाई से देखने योग्य मुक्त और अव्यय स्वरूप है मुनि और विद्वानों को उसका साक्षात् ध्यान दुर्लभ हैं ॥२॥ नियमिताहार करनेवाला, क्रोधको जीतने वाला, संग को जीतनेवाला, इन्द्रियों को जीतनेवाला, द्वन्द्व रहित अहँकार रहित, आशारहित, परिग्रहरहित, ॥३॥ जो अगम्य वेदका कर्ता, स्थिर मनसे प्राप्त होनेयोग्य और तीनों (वेदों) को जिसके मुख्यमें जानता है, वह तीनों धाम वाला हंस कहलाता है ॥४॥ उस विष्णु के परम पद को तन्द्रा रहित, आश्रय रहित, चन्द्र रूप कला वाला, सूक्ष्म, परम और अत्यन्त गुप्त जानो ॥५॥ वही तीन मुख वाला, तीन गुण के स्थान रूप, तीन धातु वाला, रूप रहित निश्चल, विकल्प रहित, आकार रहित और आश्रय रहित ॥६॥ उपाधि रहित स्थान वाणी और मनका अविषय, भाव से ग्रहण करने योग्य स्वभाव वाला, शरीर रहित और अविनाशी पद है ॥७॥ वह अद्वितीय, आनन्द से अतीत, दुःख से देखने योग्य, मुक्त, अव्यय स्वरूप,

Scanned by CamScanner

चिंतवन करने योग्य, विशेष मुक्त, सनातन, अचल और नाश रहित है ॥८॥ वह ब्रह्म है, वह अध्यात्म है, वह विष्णु है, वह शरण है। चिंतन न किया जाय ऐसा जो चिन्मय आत्मा है, वह परम आकाश रूपसे स्थित है ॥९॥ वह शून्यसे विरुद्ध, शून्य भाव वाला परंतु शून्य से अतीत और हृदय में स्थित है। न ध्यान है, न ध्यान करने वाला है और न ध्यान करने योग्य ध्येय ही है ॥१०॥ न सब है, केवल परम शून्य है, उसने ॐ न पर है न अपर, न अपर से पर है। वह चिंतवन करने के अयोग्य, और न जानने योग्य है, न सत्य न पर है ऐसा जानो ॥११॥ मुनियों से न मिला हुआ, देवताओं से न मिला हुआ परं जानो लोभ, मोह, भय, गर्व, काम, क्रोध और पाप रूप नहीं है ॥१२॥ शीत उष्ण भूख प्यास और संकल्प विकल्प रूप नहीं है। उसमें न ब्रह्म कुल का दर्प है, न मुक्ति की ग्रन्थि का संचय है ॥१३॥ न भय है, न सुख दुःख है, न मान अपमान है। इन भावों से छुटा हुआ, वह ब्रह्म ग्रहण करने योग्य है और वही परम है ॥१४॥

यम, नियम, त्याग, मौन देश और काल। आसन, मूल बंध, देह की समानता और दृष्टि की स्थिरता ॥१५॥ प्राणायाम, प्रत्याहार और धारणा आत्म ध्यान और समाधि ये क्रम से अंग कहे हैं ॥१६॥ सब ब्रह्म है इस प्रकार के ज्ञान से और इन्द्रिय समूह का संयम यह यम कहा जाता है, इस प्रकार कहे हुए यम का वारम्वार अभ्यास करना चाहिये ॥१७॥ सजातीय

(मैं असंग ब्रह्म हूँ इस प्रकार) का प्रवाह और विजातीय (मैं जीव हूँ इस प्रकार) का तिरस्कार यह परानन्द रूप नियम विद्वानों से नियम से किया जाता है ॥१८॥ त्याग अत्यन्त पूज्य और शीघ्र मोक्ष का देने वाला है ॥१९॥ मन सहित वाणीं जिसको न प्राप्त करके निवृत्त होती है ऐसे योगियों को प्राप्त होने योग्य मौन का पण्डित सदा आचरण करे ॥२०॥ जो वाणी का विषय न हो उसे कौन कह सकता है ? यद्यपि प्रपंच का कथन हो सकता है, तो वह भी शब्द से रहित अनिर्वचनीय है ॥२१॥ अथवा जो सब स्वाभाविक हो जाय वह मौन है। वाणी का मौन तो वालकों के लिए है, ब्रह्मवादियों के लिये अयोग्य है ॥२२ जिसमें आदि अन्त और मध्य में जगत् नहीं है, जिस करके यह हमेशा व्याप्त है, वह देश निर्जन कहा गया है ॥२३॥ ब्रह्मा आदि सब भूतों की कल्पना निमेष (जितनी देर में पलक बन्द किए जांय उस काल—क्षण का १६२०० वाँ भाग) से है और अखण्ड आनन्द, अद्वितीय ब्रह्म काल शब्द से कहा गया है ॥२४॥ जिसमें नित्य ब्रह्म का चिंतवन सुख से ही हो, उसको आसन जाने, जो इससे अन्य प्रकार का है वह सुख का नाश करने वाला है ॥२५॥ सिद्धि प्राप्त करने के लिए सब भूतों के आदि रूप और विश्व के अद्वितीय अधिष्ठान आसन है जिसमें टिकने से सिद्धों को सिद्धि प्राप्त हुई है, उसको सिद्धासन कहते हैं ॥२६॥जो सब लोकों का मूल है, जो मूल चित्त का बंधन है, वह मूल बंध ब्रह्मवादियों को सेवन करने योग्य है ॥२७॥

Scanned by CamScanner

समान ब्रह्म में लीन होने को अङ्गों की समानता जाने, सूखे वृक्ष के समान सीधा रहना समानता नहीं है ॥२८॥ ज्ञानमयी दृष्टि करके जगत् को ब्रह्ममय देखे, वही दृष्टि परम उदार है, नासिका के अग्र भाग को देखने वाली उदार नही है ॥२९॥ अथवा जहाँ द्रष्टा, दर्शन और दृश्य का अन्त हो जाय वहां ही दृष्टि करनी चाहिये, नासिका के अग्र भाग को देखने वाली नहीं ॥३०॥ चित्त आदि सर्व भागो में ब्रह्म रूप की भावना करके सब वृत्तियों का रोकना प्राणायाम कहलाता है ॥३१॥ प्रपंच का निषेध करना रेचक कहा गया है। मैं ब्रह्म ही हूँ, यह वृत्ति पूरकवायु कहलाती है॥३२॥उस वृत्ति की निश्चलता कुंभक प्राणा याम है; यहप्राणायाम ज्ञानियों के लिएहै अज्ञानियों के लिएनाकका दबाना है॥३३॥ विषयोंमें आत्मपना देखकर मनका चैतन्य में रंग जाना प्रत्याहार जानना चाहिये, उसका बारम्बार अभ्यास करना चाहिए॥३४॥ जहाँ-जहाँ मन जाता है वहाँ-वहाँ ब्रह्म के देखने से मन की धारणा होती है, वह धारणा उत्तम मानी गई है ॥३५॥ 'मैं ही ब्रह्म हूँ' इस प्रकार की निरालम्ब सद्वृत्ति से परमानन्द देने वाली स्थिति का नाम ध्यान है ॥३६॥ और निर्विकार बुद्धि ब्रह्माकार होकर फिर वृत्ति का विस्मरण होना समाधि कहलाती है॥३७॥ जब तक इस प्रकार के अकृत्रिम (वास्तविक) आनन्द की प्राप्ति न हो तब तक साधु अच्छी प्रकार से अभ्यास करे; जब तक पुरुष का लक्ष्य स्वयं प्रत्यक्ष न हो जावे ॥३८॥ बाद योगीराज साधन से मुक्त होकर सिद्ध होता है तब उसके मन

और वाणी का विषय ही अपना स्वरूप हो जाता है ॥३९॥ परन्तु समाधि करते हुए विघ्न अवश्य आते हैं। अनुसन्धान का त्याग, आलस्य, भोग की इच्छा ॥४०॥ लय, अन्धकार, विक्षेप, तेज, पसीना और शून्यता, इस प्रकार के बहुत से विघ्न ब्रह्म ज्ञानियों को त्यागने चाहिए ॥४१॥ भाव वृत्ति से भावना है, शून्य वृत्ति से शून्यता है, ब्रह्म वृत्ति से पूर्णता है, उस (ब्रह्म वृत्ति) से पूर्णता का अभ्यास करे ॥४२॥ जो मनुष्य इस परम पवित्र ब्रह्म नाम वाली वृत्ति को छोड़ते हैं वे पशुओं के समान वृथा ही जीते हैं ॥४३॥ जो इस वृत्ति को जानते हैं और जान कर जो उसे बढ़ाते हैं वे पुरुष धन्य हैं, और तीनों लोकों में वन्दना करने योग्य हैं ॥४४॥ जिनकी वृत्ति समान होकर वृद्ध हुई है और फिर परिपक्व हुई है, वे ही सत्य ब्रह्म भाव को प्राप्त हुए हैं, दूसरे शब्दवादी नहीं प्राप्त होते ॥४५॥ ब्रह्म वार्ता में कुशल, वृत्तिहीन और राग वाले वे भी अज्ञानता के कारण बारम्बार आते जाते है ॥४६॥ वे (ज्ञानी) ब्रह्ममती वृत्ति के विना आधे क्षण भी नहीं टिकते जैसे कि ब्रह्मादि, सनकादि शुकादि टिकते हैं ॥४७॥ जिसका कार्य कारण रूप होता है, उसके कार्य में कारण ही उत्पन्न होता है। इस प्रकार कार्य के अभाव का विचार करने से स्वरूप से कारण नाश हो जाता है॥४८॥जब वाणी को अविषय रूप वस्तु शुद्ध होती है तब शुद्ध चित्त वालों को परम वृत्ति का ज्ञान उदय होता है ॥४९॥ तीव्र वेग से भावना की हुई जो वस्तु निश्चय स्वरूप है उसका दृश्य

Scanned by CamScanner

अदृश्य करके ब्रह्माकार से चिंतवन करे ॥५०॥ बुद्धि को चैतन्य रस से पूर्ण करके विद्वान् नित्य सुख में टिके ॥

दूसरा अध्याय ।

कुमार ने शिवजी से पूछा कि अखण्ड एक रस चिन्मात्र का स्वरूप कहिए । वे परम शिव बोले:—अखण्ड एक दृश्य है, अखण्ड एक रस जगत् है । अखण्ड एक रस भाव है, अखण्ड एक रस आप है ॥१॥ अखण्ड एक रस मन्त्र है, अखण्ड एक रस क्रिया है, अखण्ड एक रस ज्ञान है, अखण्ड एक रस जल है॥२॥ अखण्ड एक रस पृथ्वी है, अखण्ड एक रस आकाश है, अखण्ड एक रस शास्त्र है, अखण्ड एक रस श्रुति है॥३॥ अखण्ड एक रस ब्रह्म है, अखण्ड एक रस व्रत है, अखण्ड एक रस जीव है, अखण्ड एक रस अज है ॥४॥ अखण्ड एक रस ब्रह्मा है, अखण्ड एक रस विष्णु है । अखण्ड एक रस रुद्र है, अखंड एक रस मैं हूँ ॥५॥ अखंड एक रस आत्मा है, अखण्ड एक रस गुरु है, अखण्ड एक रस लक्ष्य है, अखण्ड एक रस महर्लोक है ॥६॥ अखण्ड एक रस देह है, अखण्ड एक रस मन है, अखण्ड एक रस चित्त है, अखण्ड एक रस मुख है॥७॥ अखण्ड एक रस विद्या है, अखण्ड एक रस अव्यय है, अखण्ड एक रस नित्य है, अखण्ड एक रस परम है ॥८॥ अखण्ड एक रस किंचित् है, अखण्ड एक रस पर है, अखण्ड एक रस से अन्य षडानन नहीं है, नहीं है ॥९॥ अखंड एक रस से नहीं है,

अखण्ड एक रस से निश्चय नहीं है, अखण्ड एक रस से कि है, अखण्ड एक रस से मैं हूँ ॥१०॥ अखण्ड एक रस स्थूल और सूक्ष्म अखण्ड स्वरूप वाला है, अखंड एक रस वेद्य अखंड एक रस आप हैं ॥११॥ अखंड एक रस गुह्य है, अ एक रसादिक हैं, अखंड एक रस जानने वाला है, अखंड रस स्थिति है ॥१२॥ अखंड एक रस माता है, अखंड एक पिता है । अखण्ड एक रस भाई है अखंड एक रस पति है ॥ अखंड एक रस सूत्रात्मा है, अखंड एक रस विराट है, अ एक रस शरीर है, अखंड एक रस शिर है ॥१४॥ अखंड रस भीतर है, अखण्ड एक रस बाहर है, अखण्ड एक रस है, अखंड एक रस अमृत है ॥१५॥ अखण्ड एक रस गोत्र अखण्ड एक रस घर है, अखण्ड एक रस गुप्त रखने योग्य अखण्ड एक रस चन्द्रमा है ॥१६॥ अखण्ड एक रस तारे अखण्ड रससूर्य है । अखण्ड एक रस क्षेत्र है, अखण्ड एक पृथ्वी है ॥१७॥ अखण्ड एक रस शान्त है, अखण्ड एक निर्गुण है, अखण्ड एक रस साक्षी है, अखण्ड एक सुहृद् है ॥ अखण्ड एक रस बन्धु है, अखण्ड एक रस सखा है, अख एक रस राजा है, अखण्ड एक रस नगर है ॥१९॥ अखण्ड रस राज्य है, अखण्ड एक रस प्रजा है, अखण्ड एक रस त (ऊंची ध्वनि) है, अखण्ड एक रस जप है ॥२०॥ अखण्ड रस ध्यान है, अखण्ड एक रस पद है, अखण्ड एक ग्रहण कर योग्य है, अखण्ड एक रस महान् है ॥२१॥ अखण्ड एक र

Scanned by CamScanner

ज्योति है, अखण्ड एक रस घन है, अखण्ड एक रस भोजन है, अखण्ड एक रस हवि है ॥२२॥ अखण्ड एक रस होम है, अखण्ड एक रस जप है, अखण्ड एक रस स्वर्ग है, अखण्ड एक रस आप हैं ॥२३॥ सब कुछ अखण्ड एक रस और चिन्मात्र हैं, इस प्रकार भावना करे। अखण्ड एक रस ऐसा परम चिन्मात्र ही चिन्मात्र है ॥२४॥ संसार से रहित चिन्मात्र है (और संसारी) सब चिन्मात्र ही है, यह सब चिन्मात्रमय, निश्चय चिन्मय ही है ॥२५॥ आत्म भाव और चिन्मय अखण्ड एक रस जानो सर्वलोक के चिन्मात्र तूने और मैंने को चिन्मय जानो ॥२६॥ आकाश, भूमि, जल, वायु, अग्नि, विष्णु, शिव जो किंचित् और किंचित् नहीं है, सब चिन्मात्र ही है ॥२७॥ सब अखंड एक रस हैं जो जो है चिन्मात्र ही है। भूत, वर्तमान और भविष्य सब चिन्मात्र ही है ॥२८॥ द्रव्य और काल चिन्मात्र है, ज्ञान ज्ञेय चित् ही है, ज्ञाता चिन्मात्र रूप है और सब चिन्मय ही है ॥२९॥ बोलना चिन्मात्र है, जो जो है चिन्मात्र ही है। असत् और सत् चिन्मात्र है, आदि और अंत सदा चिन्मय है ॥३०॥ आदि और अंत चिन्मात्र है, गुरु और शिष्य आदि चिन्मय है। यदि दृष्टि और दृश्य चिन्मात्र है तो सदा चिन्मय ही है ॥३१॥ सब आश्चर्य हो चिन्मात्र है देह भी चिन्मात्र है। लिंग, कारण चिन्मात्र सिवाय विद्यमान नहीं रहते ॥३२॥ मैं, तू भी चिन्मात्र हैं, मूर्त, अमूर्तादि चिन्मय हैं। पुण्य पाप चिन्मात्र हैं, जीव चिन्मात्र स्वरूप है ॥३३॥ चिन्मात्र से सिवाय संकल्प नहीं है, चिन्मात्र से सिवाय जानना

नहीं है, चिन्मात्र से सिवाय मन्त्रादि नहीं हैं, चिन्मात्र के सिवाय देवता नहीं है ॥३४॥ चिन्मात्र के सिवाय दिक्पाल नहीं हैं, चिन्मात्र से व्यवहार है, चिन्मात्र से परब्रह्म है, चिन्मात्र के सिवाय कोई भी नहीं है ॥३५॥ चिन्मात्र के सिवाय माया नहीं है, चिन्मात्र के सिवाय पूजन नहीं है। चिन्मात्र के सिवाय मानने योग्य नहीं हैं, चिन्मात्र के सिवाय सत्यता नहीं है ॥३६॥ चिन्मात्र के सिवाय कोशादि नहीं है, चिन्मात्र के सिवाय वसु नहीं हैं। चिन्मात्र के सिवाय मौन नहीं है, चिन्मात्र के सिवाय अमौनता नहीं है ॥३७॥ चिन्मात्र के सिवाय वैराग्य नहीं है, सब चिन्मात्र से ही है। जो और जितना चिन्मात्र है, जो और जितना दीखता है ॥३८॥ जो जितना और दूर स्थित सब चिन्मात्र ही है। जो और जितने भूतादि, जो और जितने समझ में आते हैं॥३९॥ जो और जितने वेदान्त हैं, सब चिन्मात्र ही हैं। चिन्मात्र के सिवाय गमन नहीं है, चिन्मात्र के सिवाय मोक्ष नहीं है ॥४०॥ चिनमात्र के सिवाय लक्ष्य नहीं है, सब चिन्मात्र ही है। अखंड एक रस ब्रह्म चिन्मात्र के सिवाय विद्यमान नहीं है॥४१॥ शास्त्रमें, मुझमें, तुझमें और ईशमें अखंड एक रस आप हैं। इस प्रकार जो एक रूपता से अथवा मैं ही है, इस प्रकार जानता है ॥४२॥ उसको एक बार ही ऐसा जानने से मुक्ति होती है। यथार्थ जानने से वह स्वयं गुरु होता है ॥४३॥

Scanned by CamScanner

तीसरा अध्याय ।

कुमार ने पिता से पूछा:—आत्मा का अनुभव फिर कहिए। वे परम शिव बोले;—मैं परब्रह्म स्वरूप हूं, मैं परमानन्द हूं, मैं केवल ज्ञान हूं, मैं केवल परम हूं ॥१॥मैं केवल शान्त रूप हूं। मैं केवल चिन्मय हूं। मैं केवल नित्य रूप हूं। मैं केवल सनातन हूं ॥२॥ मैं केवल सत्व रूप हूं, मुझको छोड़कर मैं ही मैं हूं। मैं सर्व रहित स्वरूप हूं, मैं चिदाकाशमय हूं ॥३॥ मैं केवल तुर्य रूप हूं, केवल तुर्यातीत हूं, सदा चैतन्य रूप हूं, मैं सच्चिदानंदमय हूं॥४॥ केवल आकार रूप हूं, मैं सदा शुद्ध रूप हूं। मैं केवल ज्ञान रूप हूं। मैं केवल प्रिय हूं॥५॥ निर्विकल्प स्वरूप हूं, चेष्टा रहित हूं, रोग रहित हूं। सदा असङ्ग स्वरूप हूं, मैं अव्ययनिर्विकार हूं,॥६॥ सदा एक रस रूप हूं सदा चिन्मात्र स्वरूप हूं, अपरिच्छिन्न रूप हूं। अखंड आनन्द रूप वाला हूं ॥७॥ सत्य परमानन्द रूप हूं, मैं चित्त परानन्द हूं। मैं वाणी और मन का अविषय भीतर और बाहर का रूप हूं ॥८॥ मैं आत्मानन्द स्वरूप हूं, मैं सदा सत्य आनन्द हूं। मैं आत्मा रामस्वरूप हूं, मैं ही सदा शिव आत्मा हूं ॥९॥ आत्म प्रकाश रूप हूं, मैं आत्म ज्योति रस हूं। आदि मध्य और अन्त से रहित हूं, मैं आकाश के समान हूं ॥१०॥ मैं नित्य, शुद्ध, चित्त आनन्द, अव्यय, सत्ता मात्र हूं, मैं नित्य, बुद्ध, विशुद्ध, एक सच्चिदानन्द हूं ॥११॥ नित्य शेष स्वरूप हूं, मैं सदा सब से अतीत हूं। रूप से अतीत स्वरूप, परमाकाश स्वरूप

हूं ॥१२॥ भूमा आनन्द स्वरूप हूं, मैं सदा भाषा रहित हूं। सबका अधिष्ठान रूप हूं, मैं हमेशा चैतन्य घन हूं ॥१३॥ देह भाव से रहित हूं। हमेशा चिन्ता से रहित हूं। मैं चित् वृत्ति रहित हूं, एक रस चिदात्मा हूं ॥१४॥ मैं सब दृश्य से रहित हूं, मैं ही दृष्टि रूप हूं। हमेशा पूर्ण रूप हूं। मैं सदा नित्य तृप्त हूं ॥१५॥ मैं ब्रह्म ही सब होऊं, मैं चैतन्य ही हूं। भूमि आकाश स्वरूप मैं ही मैं हूं ॥१६॥ मैं महान् आत्मा हूं, मैं ही पर से पर हूं। मैं ही अन्य के समान भासता हूं, मैं ही शरीर के समान हूं ॥१७॥ मैं शिष्य के समान भासता हूं, तीनों लोकों का आश्रय हूं। मैं तीनों काल से अतीत हूं, मैं वेदों से उपासना किया जाता हूं ॥१८॥ मैं शास्त्र से निर्णय किया गया हूं, मैं चित्त में स्थित हूं; मेरे सिवाय कुछ नहीं है, मेरे सिवाय पृथिवी नहीं है ॥१९॥ मेरे सिवाय जो जो हैं, वह नहीं है, निश्चय करो। मैं ब्रह्मा हूं, सिद्ध हूं, मैं सदा नित्य शुद्ध हूं ॥२०॥ मैं निर्गुण केवल आत्मा हूं, मैं सदा निराकार हूं। केवल ब्रह्म मात्र हूं, मैं अजर अमर हूं ॥२१॥ आप ही आप भासता हूं, आप ही सदा आत्म स्वरूप हूं। आप ही आत्मा में स्थित, आप ही परम गति हूं ॥२२॥

आप ही आप भोगता हूं, आप ही आप रमण करता हूं। आप ही ज्योति, आप ही आप महान् हूं ॥२३॥ आप अपने आत्मा को देखने को अपने आत्मा में आप प्रवेश करता हूं। अपने आत्मा की विशेष मात्रा से अपने आत्मा में ही सुख से बैठा हुआ हूं ॥२४॥ अपने चैतन्य में आप स्थित होता हूं, अपने

Scanned by CamScanner

आत्म राज्य के सुख में स्मरण करता हूँ, अपने आत्मा के सिंहासन पर बैठकर, आत्मा से अन्य का चिंतवन न करे ॥२५॥ चित् रूप मात्र ब्रह्म ही, सच्चिदानन्द रूप अद्वितीय आनन्द घन मैं हूँ, मैं केवल ब्रह्म हूँ ॥२६॥ मैं हमेशा सब से शून्य हूँ, मैं सर्वात्म आनन्द वाला हूँ, मैं नित्यानंद स्वरूप हूँ, मैं नित्य आत्माकाश हूँ ॥२७॥ मैं ही चैतन्य आदित्य स्वरूप वाला हृदय आकाश हूँ, आत्मा से आत्मा में तृप्त हूँ, मैं अव्यय, रूप रहित हूँ ॥२८॥ मैं नित्य मुक्त स्वरूप वाला एक की संख्या से रहित हूँ, मैं आकाश से भी सूक्ष्म हूँ, मैं आदि अंत के अभाव वाला हूँ ॥२९॥ मैं सर्व प्रकाश रूप हूँ, मैं वार पार सुख हूँ, मैं सत्ता मात्र स्वरूप हूँ, शुद्ध मोक्ष स्वरूप वाला हूं, ॥३०॥ मैं सत्य आनन्द स्वरूप हूं, मैं ज्ञान आनन्द घन हूं, मैं सच्चिदानन्द लक्षण वाला विज्ञान मात्र रूप हूं, ॥३१॥ यह सर्व ब्रह्म मात्र है, ब्रह्म के सिवाय कुछ नहीं हैं, वह सदानन्द मैं हूं, मैं ही सनातन ब्रह्म हूं ।३२॥ तू और यह वह और यह मेरे सिवाय कुछ नहीं है। मैं चित्त चैतन्य स्वरूप हूं मैं ही परम शिव हूं ॥३३॥ अत्यन्त भाव स्वरूप मैं हूं, मैं ही सुख स्वरूप हूं, साक्ष्य वस्तु के अभाव से मुझमें सदा साक्षीपना नहीं है ॥३४॥ केवल ब्रह्म मात्रपने से मैं सनातन आत्मा हूं, मैं ही आदि शेष हूं मैं ही मैं शेष हूं ॥३५॥ मैं नाम रूप रहित हूं मैं आनन्द स्वरूप हूँ, सर्व भाव स्वरूप वाला इन्द्रियों का अभाव रूप हूँ ॥३६॥ मैं सदा आनन्द स्वरूप बंधे और मोक्ष से रहित हूँ, मैं आदि चैतन्य मात्र हूँ, मैं अखंड

एक रस हूँ ॥३७॥ मैं वाणी और मनका अविषय हूँ, मैं सर्वत्र सुख वाला हूँ, मैं सर्वत्र पूर्ण रूप हूँ, मैं भूमा आनन्दमय हूँ ॥३८॥ मैं सर्वत्र तृप्त रूप हूँ, मैं परम अमृत का रस हूँ, एक अद्वितीय सत् ब्रह्म मैं ही हूँ, इसमें संशय नहीं है ॥३९॥ सब वेदों का विषय, सर्व सून्य स्वरूप हूँ, में मुक्त हूँ, में मोक्ष रूप हूँ निर्वाण सुखरूप वाला हूँ॥४०॥ में सत्य विज्ञानमात्र हूँ, मैं सन्मात्र आनंद वाला हूँ, मैं निर्विकल्प स्वरूप वाला तुरीयातीत रूप हूँ ॥४१॥ में सर्वदा अज रूप हूँ निरंजन, निरोग हूँ, मैं शुद्ध हूँ, बुद्ध हूँ, नित्य हूँ, मैं प्रभो हूँ ॥४२॥ ओकार का अर्थ स्वरूप हूँ, में निष्कलंक हूँ, चैतन्याकार स्वरूप हूँ, न मैं हूँ न वह मैं हूँ॥४३॥ व्यापार रहित स्वरूप वाला में किंचित् स्वरूप हूँ, में आभास रहित और अंश रहित हूँ, मैं न मन हूँ, न इन्द्रिय हूँ ॥४४॥ मैं न बुद्धि हूँ, न विकल्प हूँ न मैं देहादि तीनों हूँ, मैं जाग्रत स्वप्न रूप नहीं हूँ, न सुषुप्ति स्वरूप वाला हूँ ॥४५॥ न मैं तीन ताप रूप हूँ, न तीन ऐषना वाला हूँ, मुझ चैतन्य आत्मा में श्रवण और मनन सिद्ध नहीं होता ॥४६॥ मुझमें कुछ सजातीय नहीं है, न मुझमें कहीं विजातीय है, न मेरा कोइ स्वगत है, न मुझमें कहीं तीनों भेद हैं ॥४७॥ मन रूप असत्य है, बुद्धि रूप असत्य है। अहंकार की सिद्धि नहीं है इसलिये मैं नित्य शाश्वत और अजन्मा हूँ ॥४८॥ तीनों देहों को असत् जानो, तीनों काल को हमेशा असत् जानो, तीनों गुणों को असत् जानो, क्योंकि मैं ही एक पवित्र सत्य स्वरूप हूँ ॥४९॥सब सुने हुए को असत्य जानो, सब वेदों को

Scanned by CamScanner

सदा असत्य जानो, सब शास्त्रों को असत्य जानो, मैं ही सत्य चैतन्य स्वरूप हूँ ॥५०॥ तीनों मूर्तियों को असत्य जानो, सब भूतों को सदा असत्य जानो, तत्त्वों को असत्य जानो, मैं भूमा सदा शिव हूँ ॥५१॥ गुरू शिष्य को असत्य जानो, गुरू के मंत्रको असत्य जानो, जो दृश्य है उसको असत्य जानो, मुझे इस प्रकार का न जानो, ॥५२॥ जो चिंतवन करने योग्य है उसको असत्य जानो, जो न्याय है उसे सदा असत्य जानो। जो हित है उसको असत्य जानो, मुझे इस प्रकार का मत जानो ॥५३॥ सब प्राणों को असत्य जानो, सब भोगों को असत्य जानो। देखे हुए और सुने हुए को असत्य जानो ओत प्रोत सब असत्य मयहै ॥५४॥ कार्य अकार्य को असत्य जानो, नष्ट हुए और प्राप्त हुए को असत्य जानो। दुःख अदुःख को असत्य जानो, सर्व और असर्व को असत्य जानो ॥५५॥ पूर्ण अपूर्ण को असत्य जानो, धर्म अधर्म को असत्य जानो, लाभ अलाभ को असत्य जानो, जीत हार को असत्य जानो ॥५६॥ सब शब्दों को असत्य जानो, सब स्पर्शको सदा असत्य जानो, सब रूपको असत्य जानो सब रसोको असत्य जानो ॥५७॥ सर्व गँध को असत्य जानो, सर्व अज्ञान को असत्य जानो सदा सब असत्य ही है, संसारकी उत्पत्ति असत्य है ॥५८॥ सब गुण भी असत्य हैं, सत्य मात्र मैं ही हूं। अपने आत्म मंत्र को सदा देखें, अपने परम मंत्र का सदा अभ्यास करे ॥५९॥ "मैं ब्रह्म हूं" यह मंत्र दृश्य पापों का नाश करता है। "मैं ब्रह्म हूं" यह मंत्र अन्य मंत्रों का नाश करता है ॥६०॥ "मैं ब्रह्म हूं" यह मंत्र देह के दोषों का नाश करता है। "मैं ब्रह्म हूँ" यह मंत्र जन्मों के पाश

को नाश करता है ॥६१॥ "मैं ब्रह्म हूँ" यह मंत्र मृत्यु के पाश को नाश करता है "मैं ब्रह्म हूँ" यह मंत्र द्वैत के दुःख को नाश करता है ॥६२॥ "मैं ब्रह्म हूँ" यह मन्त्र बुद्धि को नाश करता है। "मैं ब्रह्म हूँ" यह मन्त्र चिंता के दुःख को नाश करता है॥६३॥ "मैं ब्रह्म हूँ" यह मन्त्र बुद्धि को व्यक्ति को नाश करता है। "मैं ब्रह्म हूँ" चित्त के बँधन को नाश करता है ॥६४॥ 'मैं ब्रह्म हूँ' यह मन्त्र सब व्यक्तियों को नाश करता है। 'मैं ब्रह्म हूँ' यह मंत्र सर्वशोक को नाश करता है ॥६५॥ 'मैं ब्रह्म' हूँ यह मन्त्र कामादि को क्षण भर में नाश कर देता है 'मैं ब्रह्म हूँ' क्रोध शक्ति को नाश करता है ॥६६॥ 'मैं ब्रह्म हूँ' यह मन्त्र चित्त वृत्ति का नाश करता है। मैं ब्रह्म हूँ' यह मन्त्र संकल्प आदि को नाश करता है॥६७॥ 'मैं ब्रह्म हूँ' यह मन्त्र करोड़ों दोषों को नाश करता है। 'मैं ब्रह्म हूँ' यह मन्त्र सब तन्त्रों को नाश करता है ॥६८॥ 'मैं ब्रह्म हूँ' यह मन्त्र आत्मा के अज्ञान को नाश करता है। 'मैं ब्रह्म हूँ' यह मन्त्र आत्म लोक की जय को देने वाला है ॥६९॥ 'मैं ब्रह्म हूँ' यह मन्त्र अखंड सुख का देने वाला है। 'मैं ब्रह्म हूँ' यह मन्त्र चैतन्यता को देता हैं॥७०॥ 'मैं ब्रह्म हूँ' यह मन्त्र अनात्म रूप असुर को मारने वाला है। 'मैं ब्रह्म हूँ' यह वज्र अनात्म रूप पर्वतों को हरण करता है॥७१॥ 'मैं ब्रह्म हूँ' यह मन्त्र अनात्म रूपी असुरों को हरण करता है। 'मैं ब्रह्म हूँ' यह मन्त्र उन सबसे छुड़ा देता है॥७२॥ 'मैं ब्रह्म हूँ' यह मन्त्र ज्ञान आनन्द को देता है। सात करोड़

Scanned by CamScanner

महामन्त्र हैं, वे सौ करोड़ जन्म के देने वाले हैं ॥७३॥ इसलिए इन सब मंत्रों को त्यागकर इसी मंत्र का अभ्यास करे। शीघ्र ही मोक्ष को प्राप्त करता है इसमें जरा सा भी सन्देह नहीं है ॥७४॥

चौथा अध्याय।

कुमार ने परमेश्वर से पूछा:—जीवन्मुक्त और विदेह मुक्त की स्थिति कहिए। वे परम शिव बोले:—में चिदात्मा हूं, परात्मा हूँ, मैं निर्गुण पर से पर हूँ ऐसा जानकर जो आत्म मात्र रूप से स्थित है वह जीवन्मुक्त कहलाता है ॥१॥ मैं तीनों देहों से भिन्न हूँ, मैं शुद्ध चैतन्य हूँ। मैं ब्रह्म हूँ, इस प्रकार का जिसका निश्चय है, वह जीवन्मुक्त कहलाता है ॥२॥ मैं आनन्द घन रूप हूँ, परानन्द घन हूँ, जिसकी देहादिक नहीं है, जो ब्रह्म ही है इस प्रकार जिसका निश्चय है, जो परमानन्द से पूर्ण है वह जीवन्मुक्त कहलाता है ॥३॥ जिसको किंचित अहङ्कार नहीं है, जो चिन्मात्र रूप से स्थित है। चिन्मात्र जिसका (अन्तः) निश्चय है, जो एक चिन्मात्र स्वरूप वाला है ॥४॥ जो सर्वत्र पूर्ण रूप आत्मा है, सर्वत्र आत्म स्वरूप वाला, आनन्द रति वाला, अविकारी, परिपूर्ण चित्त स्वरूप वाला ॥५॥ शुद्ध चैतन्य रूप सर्व सङ्ग से रहित, नित्य आनन्द स्वरूप, प्रसन्न आत्मा और जो अन्य चिंताओं से रहित ॥६॥ जो किंचित् अस्तित्व से भी रहित है, वह जीवन्मुक्त कहलाता है। न मेरा चित्त है, न मेरी बुद्धि और अहङ्कार है, न इन्द्रियाँ हैं ॥७॥

न मेरा कभी देह है न मेरे कहीं प्राणादिक हैं न मेरी माया है न मेरा काम है, न मेरा क्रोध है, मैं पर हूँ ॥८॥ न मेरा किंचित् यह है, न मेरा किंचित कहीं जगत् है, न मेरा दोष है, न मेरा लिंग है, न मेरे नेत्र हैं, न मेरा मन है ॥९॥ न मेरे कान हैं, न मेरी नासिका है, न मेरी जिह्वा है. न मेरे हाथ हैं, न मेरा जाग्रत है न मेरा स्वप्न है, न मेरा जरासा भी कारण है ॥१०॥ न मेरा तुरीय है, ऐसा जो है सो जीवन्मुक्त कहलाता है। यह सब मेरा कुछ नहीं है यह सब मेरा कहीं नहीं है ॥११॥ न मेरा काल है, न मेरा देश है, न मेरी वस्तु है, न मेरी बुद्धि है न मेरा स्नान है न मेरी संध्या है, न मेरा देव है, न मेरा मन्दिर है ॥१२॥ न मेरा तीर्थ है, न मेरी सेवा है, न मेरा ज्ञान है, न मेरा पद है, न मेरा बन्धन है न मेरा जन्म है, न मेरा बचन है, न मेरा सूर्य है ॥१३॥ न मेरा पुण्य है, न मेरा पाप है, न मेरा कार्य है, न मेरा शुभ है, न मेरा जीव है, इस प्रकार मेरे—स्वात्मा में तीनों जगत् किंचित् भी नहीं हैं ॥१४॥ न मेरा मोक्ष है, न मेरा द्वैत है, न मेरा वेद है, न मेरी विधि है ,न मेरा पास है, न मेरा दूर है, न मेरा बोध है, न मेरा एकांत है ॥१५॥न मेरा गुरु है, न मेरा शिष्य है, न मेरा न्यून है, न मेरा अधिक है, न मेरा ब्रह्मा है, न मेरा विष्णु है, न मेरा रुद्र है, न चन्द्रमा है ॥१६॥ न मेरी पृथ्वी है, न मेरा जल है, न मेरा वायु है, न मेरा आकाश है, न मेरा अग्नि है, न मेरा गोत्र है, न

Scanned by CamScanner

मेरा लक्ष्य है, न मेरा संसार है ॥१७॥ न मेरा ध्याता है, न मेरा ध्येय है, न मेरा ध्यान है, न मेरा मंत्र है, न मेरा शीत है, न मेरा उष्ण है, न मेरी प्यास है, न मेरी भूख है ॥१८॥ न मेरा मित्र है, न मेरा शत्रु है, न मेरा मोह है, न मेरा जय है, न मेरा आगे है, न मेरा पीछे है, न मेरा ऊपर है, न मेरी दिशा हैं ॥१९॥ न मेरा जरा सा भी वक्तव्य—कहने योग्य है, न मेरा जरा सा भी श्रोतव्य सुनने योग्य है। न मेरा थोड़ा सा भी मन्तव्य है, न मेरा जरा सा भी ध्यातव्य है॥२०॥न मेरा जरा सा भी भोक्तव्य है, न मेरा जरा सा भी स्मरण करने योग्य है, न मेरा भोगहै न मेरा रोगहै, न मेरा योग है, न मेरा लय है ॥२१॥ न मेरी मूर्खता है, न मेरी शाँति है, न मेरा बंध है, न मेरा प्रिय है। न मेरा मोद, प्रमोद है, न मेरा मोटा है, न मेरा पतला है ॥२२॥ न मेरा लम्बा है, न मेरा छोटा हैं, न मेरी वृद्धि है, न मेरा नाश है। न मेरा अध्यारोप अथवा अपवाद है, न मेरा एक है, न मेरे बहुत हैं ॥२३॥ न मेरा अंधपना है, न मेरा मंदपना है, न मेरी जरासी भी चातुर्यता है। न मेरा मांस है, न मेरा रक्त है, न मेरा मेद है, न मेरी चर्बी है ॥२४॥ न मेरी मज्जा है, न मेरी हड्डी है, न मेरी त्वचा है, न मेरे सात प्रकार के धातु हैं। न मेरा सफेद है, न मेरा लाल है, न मेरा नीला है, न मेरा पृथक् है॥२५॥ न मेरा ताप है, न मेरा लाभहै, मेरा मुख्य गौण कुछ भी नहीं है। न मेरी भ्रांति है, न मेरी स्थिरता है न मेरा गुप्त है न मेरा कुल है॥२६॥ न मेरा त्याज्य है, न मेरा ग्राह्य है, न मेरा हास्य है, न मेरी नीति है, न मेरा वृत्त है, न मेरी

ग्लानि है, न मेरा सोच है, न मेरा सुख है ॥२७॥ न मेरा ज्ञाता है, न मेरा ज्ञान है, न मेरा ज्ञेय है, न मेरा स्वयं है, न मेरा तू पना है, न मेरा मैं पना है, न मेरा तूहै, न मेरा मैं है ॥२८॥ न मेरा बुढ़ापा है, न मेरा बालकपन है, न जरासा भी यौवन है। मैं ब्रह्म हूँ, मैं ब्रह्म हूँ, मैं ब्रह्म हूँ, इस प्रकार निश्चय है ॥२९॥ मैं चेतन्य हूँ, ऐसा वह जीवन्मुक्त कहा जाता है। ब्रह्म ही मैं हूँ, चित्त ही मैं हूँ, मैं पर हूँ, इसमें संशय नहीं है ॥३०॥ आप ही आप हंस हूँ आप ही आप स्थित, आप ही आप को देखे, अपने आत्म राज्य में सुख से निवास करे ॥३१॥ अपने आत्मानन्द को आप भोगे, वह जीवन्मुक्त कहलाता है। आगे आप ही एक वीर, आप ही प्रभु स्मरण किया गया, अपने स्वरूपमें आप आनन्द माने वह जीवन्मुक्त कहलाताहै ॥३२॥ब्रह्म स्वरूप शान्त आत्मा, ब्रह्मानन्द युक्त, सुखी। स्वच्छ रूप महा मौनीं, वह विदेह मुक्तहै ॥३३॥ सर्वात्मा, समान रूप आत्मा, शुद्ध आत्मा, और मैं के उत्थान रूप एक से रहित एक आत्मा, सब की आत्मा, अपना आत्म मात्र स्वरूप ॥३४॥ अज आत्मा और अमृत आत्मा सब मैं हूँ, स्वयं निर्विकार आत्मा मैं हूं। लक्ष आत्मा, सुन्दर आत्मा मैं हूँ, चुपचाप आत्म स्वभाव वाला मैं हूँ ॥३५॥आनन्द आत्मा, प्रिय आत्मा, मोक्ष आत्मा, बंध से रहित, ब्रह्म ही मैं हूँ, अथवा चित् ही मैं हूँ, इस प्रकार भी वह चिंतवन नहीं करता ॥३६॥

जो चिन्मात्र से ही स्थित हो, वह ही विदेह मुक्त है ॥३७॥ निश्चय मैं ब्रह्म हूँ, इस निश्चय को भी त्याग कर आनन्द से

Scanned by CamScanner

परिपूर्ण आंतर वाला हो वह ही विदेह मुक्त है ॥३८॥ सर्व है तथा नहीं है इस प्रकार के निश्चय को त्याग कर टिकता है। मैं ब्रह्म हूँ और नहीं हूँ इस प्रकार सच्चिदानन्द मात्र स्वरूप मैं हूँ, ॥३९॥ वह किंचित्, कहीं कभी आत्मा का स्पर्श नहीं करता चुप ही स्थित है चुपचाप, और कुछ सत्य नहीं है ॥४०॥ वह परमात्मा, गुणों से अतीत, सर्वात्मा, भूत भावन है। काल भेद, वस्तु भेद, देशभेद, स्वभेद॥४१॥ ऐसा उसको किंचित् भी भेद नहीं है। अथवा मैं, तू, यह, वह किंचित् भी विद्यमान नहीं है। यह काल का आत्मा, काल से रहित है ॥४२ यह शून्य आत्मा, सूक्ष्म रूप आत्मा, विश्व आत्मा, विश्व से रहित है। देव आत्मा, देव रहित आत्मा मेय आत्मा, मेय रहित है ॥४३॥ वह सर्वत्र जड़ रहित आत्मा, सब का आंतरात्मा सब संकल्पों से रहित आत्मा, ऐसा मैं हमेशा चिन्मात्र हूँ, ॥४४॥ मैं केवल परमात्मा हूँ, केवल ज्ञान स्वरूप हूँ। सत्तामात्र स्वरूप आत्म हूँ, जगत् का अन्य किंचित् भी भय नहीं है ॥४५॥जीव ईश्वर की वाणी कहां, इसी प्रकार वेद शास्त्रादि कहां और मैं कहां ? यह चैतन्य ही है, मैं भी चैतन्य ही हूँ ॥४६॥ जो इस प्रकार के निश्चय से भी जो शून्य है, वह ही विदेह मुक्त है। चेतन्य मात्र ससिद्ध, अपने आत्मा में प्रसन्न सुख से बैठा हुआ ॥४७॥ जो अपरिच्छिन्न अणु स्थूल आदि से रहित तुर्य का तुर्य परानन्द है, वह ही विदेह मुक्त है ॥४८॥ वह नाम रूप रहित संवित्से पर, सुखस्वरूप, तुरीयसे अतीतरूप शुभ अशुभ से रहित है ॥४९॥वह योग रूप और योग युक्त आत्मा

बंध मोक्ष से रहित है गुण अगुण से रहित देश काल आदि से रहित है ॥५०॥ साक्ष्य, साक्षी से रहित (यदि ऐसा) वह कुछ है (ऐसा कहो तो वह ठीक नहीं है) वह कुछ भी नहीं है। जिस को न प्रपंच का भान है, न ब्रह्माकार का भान है ॥५१॥ वह अपने स्वरूप में आप प्रकाशता है, अपने स्वरूप में आप प्रेम रखता है। उसका आनंद वाणी का अविषय है और वह आप वाणी और मनका अविषय है ॥५२॥ इस प्रकार जो पर से भी पर भाव वाला है, वह ही विदेह मुक्त है। चित् वृत्ति से अतीत जो चित् वृत्ति का प्रकाशक है ॥५३॥ और सर्व वृत्ति से रहित है, वह ही विदेह मुक्त है। उस काल में 'मैं विदेही हूं' इस प्रकार देह स्मरण से वह रहित है ॥५४॥ यदि कुछ भी स्मरण हो तो सब वह से युक्त है यानी विदेह नहीं है। उसका बाहरी स्वरूप दूसरों से अदृष्ट है और वह परमानन्द चैतन्यघन है ॥॥५५॥ औरों को न दीखता हुआ उसका बाह्य आत्मा सब वेदान्तों का विषय है। वह ब्रह्म रूप अमृत का रसास्वाद है, ब्रह्म रूपी अमृत रसायन है ॥५६॥ ब्रह्म रूपी अमृत रस युक्त है, ब्रह्म रूप अमृत का रस आप है, ब्रह्म रूपी अमृत के रस में मग्न होकर ब्रह्मानन्द से शिवका पूजन करता है ॥५७॥ ब्रह्म रूप अमृत के रस से तृप्त हुआ वह ब्रह्मानन्द का अनुभव करने वाला है। वह ब्रह्मानन्द और शिवानन्द रूप है और ब्रह्मानन्द रस का प्रकाश करने वाला है ॥५८॥ ब्रह्मानन्द परम ज्योति है, ब्रह्मानन्द अखंड है। ब्रह्मानन्द के रस से ब्रह्मानन्द का कुटुम्ब रूप नाद है ॥५९॥ वह

Scanned by CamScanner

ब्रह्मानन्द रस युक्त है, ब्रह्मानन्द एक चित् घन है और ब्रह्मानन्द रस का प्रवाह है, ब्रह्मानन्द रस से पूर्ण है ॥६०॥ वह ब्रह्मानन्द रूपी मित्रों से युक्त है, ब्रह्मानन्द आत्मा में स्थित है, उसके लिये यह सब आत्म रूप है, आत्मा से भिन्न कुछ नही है ॥६१॥ सब आत्मा है, मैं आत्मा हूँ, परम आत्मा हूं, पर आत्मा हूँ, । शिवानन्द स्वरूप आत्मा हूँ ऐसा अनुभव करे वह ही विदेह मुक्त है, ॥६२॥ जो पूर्ण रूप महान् आत्मा है जिनको आत्मा ही प्रिय है, जो शाश्वत सबका अन्तर्यामी रूप है निर्मल और निरात्मा स्वरूप है ॥६३॥ जो निर्विकार स्वरूप, शुद्ध, शांत रूप वाला तथा शाँत और अशाँत दोनों स्वरूप हैं, जिसको आत्मा के नानापना का भाव नहीं है ॥६४॥

जो जीवात्मा और परमात्मा इस प्रकार के सब चिंतवनसे रहित मुक्त अमुक्त स्वरूप और मुक्त अमुक्त भाव से रहित है ॥६५॥ बंध मोक्ष स्वरूप और बंध मोक्ष से रहित, द्वैत अद्वैत स्वरूप और द्वैत अद्वैत से रहित ॥६६॥ सर्व असर्व स्वरूप और सर्व असर्व से रहित, मोद प्रमोद रूप और मोद आदि से रहित है ॥६७॥ तथा सब संकल्पों से रहित, वह ही विदेह मुक्त है। जो पाप रहित, निर्मल, प्रबुद्ध, पुरुष स्वरूप ॥६८॥ आनंदादि से रहित, अमृतमय और अमृत स्वरूप, तीन काल स्वरूप और तीनों काल से रहित है ॥६९॥ जो संपूर्ण, प्रमाण न करने योग्य, जो प्रमाण रूप और प्रमाण से रहित जो नित्य प्रत्यक्ष रूप, नित्य प्रत्यक्ष रूप नित्य प्रत्यक्षनिर्णय किया गया हुआ ॥७०॥

अन्य से रहित स्वभाव वाला, अन्य से रहित स्वयं प्रकाश, जो विद्या और अविद्या से अनुमान करने योग्य परन्तु विद्या अविद्या से रहित है ॥७१॥ जो नित्य अनित्य से रहित, यहाँ और वहां से रहित, शम आदि छःओं से रहित, मुमुक्षता आदि से रहित ॥७२॥ स्थूल देह से रहित, सूक्ष्म देह से रहित, कारण आदि से रहित, तुरीय आदि से रहित ॥७३॥ अन्नकोश से रहित, प्राणकोश से रहित, मनोमयकोश से रहित, विज्ञान आदि कोशों से रहित॥७४॥ आनन्दकोश से रहित तथा पंच कोशों से रहित है। जो निर्विकल्प स्वरूप, विकल्प से रहित॥७५॥ दृश्य के सम्बन्ध से रहित और शब्द के सम्बन्ध से रहित है; जो सदा समाधि से शून्य, आदि, मध्य और अन्त से रहित॥७६॥ प्रज्ञान वाक्य से रहित, 'अहं ब्रह्मास्मि' से रहित। 'तत्वमसि' आदि से रहित, 'अयमात्मा ब्रह्म' से रहित ॥७७॥ ओंकार वाच्य से रहित, सर्व वाच्य से रहित, तीनों अवस्थाओं से रहित, नाश रहित, चेतन स्वरूप॥७८॥ आत्मा अब जिसको ज्ञेय नहीं है, जो कुछ है यह है, इस स्वरूप वाला तथा जो भान और अभान से रहित है, वह ही विदेह मुक्त है ॥ ७९॥ आत्मा को ही देख, अपने आत्मा ही को जान, हे षडानन ! अपने आत्मा को ही आप भोग और स्वस्थ हो ॥८०॥ अपने आत्मा में ही आप तृप्त होकर अपने आत्मा में आप विचर। आत्मा में ही मोद-आनन्द कर और विदेह मुक्त हो, यह उपनिषत् है ॥

Scanned by CamScanner

पांचवां अध्याय।

निदाघ नाम मुनि ने ऋभु से पूछा—हे भगवन्! आत्म अनात्म का विवेक कहिए। वे ऋभु बोले:—ब्रह्म सब वाणियों की अवधि है, गुरु सब चिंताओं की अवधि है। आत्मा सबका कारण और कार्य है परन्तु स्वयं कार्य कारण से रहित है ॥१॥ वह सब संकल्प से रहित, सर्व नादमय शिव है। सबसे रहित चिन्मात्र है, सर्व आनन्दमय है पर है॥२॥ सर्व तेज रूप प्रकाश रूप है, नाद आनन्दमय आत्मा है। सब अनुभवों से मुक्त, सर्व ध्यान से रहित है ॥३॥ सब नाद कलाओं से अतीत अव्यय और आत्म अनात्म विवेक आदि भेद अभेद से रहित ऐसा यह आत्मा मैं हूँ॥४॥शांत अशांत से रहित जो नाद का आंतर्ज्योति रूप है, जो महा वाक्य के अर्थ से दूर है, 'ब्रह्मास्मि' से अति दूर है ॥५॥ तत् शब्द से रहित, त्वं शब्द से रहित तथा वाक्य के अर्थ से रहित है, जो क्षर अक्षर से रहित है, वह ही नाद का आन्तर्ज्योति है ॥६॥ अखंड एक रस अथवा 'मैं आनन्द हूँ' इससे रहित, सबसे अतीत स्वभाव वाला, वही नाद का आन्तर्ज्योति है ॥७॥आत्म शब्द से रहित तथा जो आत्म के शब्दार्थ से रहित है तथा जो सच्चिदानन्द से रहित है ऐसा ही यह सनातन आत्मा है ॥८॥ इसका कथन करना अशक्य है, जो वेदवाक्यों से अगम्य है, जिससे बाहर कुछ नहीं है, भीतर कुछ नहीं है और न कुछ है ॥९॥जिसका कार्य और कारण ब्रह्म ही है ऐसा आत्मा

हो है, इसमें संशय नहीं है; जिसका शरीर नहीं अथवा जीव नहीं है तथा भूत भौतिक नहीं है ॥१०॥ जिसका नाम रूप, भोज्य, भोग अथवा भोक्ता नहीं है, जो सत्, असत् नहीं है अथवा जिसकी स्थिति भी नहीं है, जो क्षर अक्षर नहीं हैं ॥११॥ गुणी अथवा गुण रहित भी नहीं है, वह सम आत्मा ही है, इसमें संशय नहीं है। जिसका वाच्य, वाचक अथवा श्रवण मनन नहीं है ॥१२॥अथवा जिसमें गुरु शिष्यादि भेद, देव, लोक, सुर, असुर, अथवा धर्म अधर्म अथवा शुद्ध अशुद्ध जरा भी नहीं है ॥१३॥जिसमें काल अकाल, निश्चय या संशय नहीं है, जिसमें मन्त्र अमन्त्र अथवा विद्या अविद्या नहीं है ॥१४॥ जिसमें द्रष्टा, दर्शन, दृश्य जरा सा नाम मात्र भी हो तो अनात्मत्व का प्रसङ्ग आता है अथवा अनात्म मन ॥१५॥ अथवा अनात्म जगत् भी जहाँ नहीं है, कभी भी नहीं है, इस प्रकार निश्चय कर वह सर्व संकल्प शून्य होने से, सर्व कार्य रहित होने से ॥१६॥ केवल ब्रह्म मात्र होने से, अनात्मा नहीं है, ऐसा निश्चय कर। तीनों देह रहित होने से, तीनों काल रहित होने से ॥१७॥ जीव के तीनों गुणों के अभाव से, तीनों ताप से रहित होने से, तीनों लोक रहित होने से सब आत्मा है, इस प्रकार के उपदेश से (यह अनात्म नहीं है, ऐसा निश्चय कर) ॥१८॥ उसके चित्त के अभाव से चिंतवन करने योग्य और देह के अभाव से बुढ़ापा नहीं है, पैरों के अभाव से उसकी गति नहीं है, हाथ के अभाव से क्रिया नहीं है ॥१९॥ जीव के

Scanned by CamScanner

पांचवां अध्याय ।

निदाघ नाम मुनि ने ऋभु से पूछा—हे भगवन्! आत्म अनात्म का विवेक कहिए। वे ऋभु बोले:—ब्रह्म सब वाणियों की अवधि है, गुरु सब चिंताओं की अवधि है। आत्मा सबका कारण और कार्य है परन्तु स्वयं कार्य कारण से रहित है ॥१॥ वह सब संकल्प से रहित, सर्व नादमय शिव है। सबसे रहित चिन्मात्र है, सर्व आनन्दमय है पर है॥२॥ सर्व तेज रूप प्रकाश रूप है, नाद आनन्दमय आत्मा है। सब अनुभवों से मुक्त, सर्व ध्यान से रहित है।३॥ सब नाद कलाओं से अतीत अव्यय और आत्म अनात्म विवेक आदि भेद अभेद से रहित ऐसा यह आत्मा मैं हूँ॥४॥शांत अशांत से रहित जो नाद का आत्मज्योति रूप है, जो महा वाक्य के अर्थ से दूर है, 'ब्रह्मास्मि' से अति दूर है ॥५॥ तत् शब्द से रहित, त्वं शब्द से रहित तथा वाक्य के अर्थ से रहित है, जो क्षर अक्षर से रहित है, वह ही नाद का आत्मज्योति है ॥६॥ अखंड एक रस अथवा 'मैं आनन्द हूँ' इससे रहित, सबसे अतीत स्वभाव वाला, वही नाद का आत्म-ज्योति है ॥७॥आत्म शब्द से रहित तथा जो आत्म के शब्दार्थ से रहित है तथा जो सच्चिदानन्द से रहित है ऐसा ही यह सनातन आत्मा है ॥८॥ इसका कथन करना अशक्य है, जो वेदवाक्यों से अगम्य है, जिससे बाहर कुछ नहीं है, भीतर कुछ नहीं है और न कुछ है ॥९॥जिसका कार्य और कारण ब्रह्म ही है ऐसा आत्मा

ही है, इसमें संशय नहीं है; जिसका शरीर नहीं अथवा जीव नहीं है तथा मृत भौतिक नहीं है ॥१०॥ जिसका नाम रूप, भोक्ता, भोग अथवा भोक्ता नहीं है, जो सत्, असत् नहीं है अथवा जिसकी स्थिति भी नहीं है, जो क्षर अक्षर नहीं है ॥११॥ गुणी अथवा गुण रहित भी नहीं है, वह सब आत्मा ही है, इसमें संशय नहीं है। जिसका वाच्य, वाचक अथवा अवगम मनन नहीं है ॥१२॥अथवा जिसमें गुरु शिष्यादि भेद, देव, लोक, सुर, असुर, अथवा धर्म अधर्म अथवा वृद्ध अवृद्ध जरा भी नहीं है ॥१३॥जिसमें काल अकाल, निश्चय या संशय नहीं है, जिसमें मन्त्र अमन्त्र अथवा विद्या अविद्या नहीं है ॥१४॥ जिसमें द्रष्टा, दर्शन, दृश्य जरा सा नाम मात्र भी हो तो अनात्मत्व का प्रसङ्ग आता है अथवा अनात्म मन ॥१५॥ अथवा अनात्म जगत् भी जहाँ नहीं है, कभी भी नहीं है, इस प्रकार निश्चय कर वह सर्व संकल्प शून्य होने से, सर्व कार्य रहित होने से ॥१६॥ केवल ब्रह्म मात्र होने से, अनात्मा नहीं है, ऐसा निश्चय कर। तीनों देह रहित होने से, तीनों काल रहित होने से ॥१७॥ जीव के तीनों गुणों के अभाव से, तीनों ताप से रहित होने से, तीनों लोक रहित होने से सब आत्मा है, इस प्रकार के उपदेश से (यह अनात्म नहीं है, ऐसा निश्चय कर) ॥१८॥ उसके चित्त के अभाव से चिंतवन करने योग्य और देह के अभाव से बुढ़ापा नहीं है, पैरों के अभाव से उसकी गति नहीं है, हाथ के अभाव से क्रिया नहीं है ॥१९॥ जीव के

Scanned by CamScanner

अभाव से मृत्यु नहीं है, बुद्धि के अभाव से सुखादिक नहीं हैं, धर्म नहीं है, पवित्र नहीं है, सत्य नहीं है और भय नहीं है ॥२०॥ उसके लिये अक्षरों का उच्चारण नहीं है, गुरु शिष्यादि भी नहीं है; एक के अभाव में दूसरा नहीं है और दूसरे के अभाव में एकता नहीं है ॥२१॥ सत्यता है तो किंचित् असत्य सम्भव नहीं है और यदि सत्यता होवे तो सत्यता न घटेगी ॥२२॥ यदि शुभ है तो अशुभ जान क्योंकि अशुभ से शुभ कहा जाता है, यदि भय है तो अभय जान, अभय से भय प्राप्त होवे ॥२३॥ बंध है तो मोक्ष है, बंध के अभाव में मोक्षता कहां ? यदि मरण हो तो जन्म हो, जन्म के अभाव में मरण नहीं है ॥२४॥ यदि तू हो तो मैं हो, तू नहीं तो मैं भी नहीं। यह है तो वह है, वह के अभाव में यह नहीं है ॥२५॥ है है तो नहीं है, नहीं है तो है किंचित् नहीं है कार्य है तो कुछ कारण भी है, कार्य के अभाव में कारण नहीं है ॥२६॥ द्वैत है तो अद्वैत है द्वैत के अभाव में दोनों नहीं हैं। यदि दृश्य है तो द्रष्टा भी है, दृश्य के अभाव में द्रष्टा भी नहीं है ॥२७॥ यदि भीतर है तो बाहर है, भीतर के अभाव में बाहर नहीं है। पूर्णता है तो कुछ अपूर्णता उत्पन्न करती है ॥२८॥ इसलिये यह तू, यह मैं, ये ऐसा कहीं नहीं है। सत्य में दृष्टांत नहीं है अत्र में दृष्टान्त नहीं है ॥२९॥ परब्रह्म मैं हूं, इस प्रकार स्मरण करने वाला मन नहीं है, यह जगत् ब्रह्म मात्र है, मैं और तू भी ब्रह्म मात्र है ॥३०॥ मैं केवल चिन्मात्र हूँ, अनात्मा नही हूँ, इस प्रकार निश्चय कर। यह प्रपंच

है ही नहीं न कहीं उत्पन्न हुआ है, न कहीं स्थित है ॥३१॥ चित्त को प्रपंच कहते हैं वह सर्वदा नहीं है; न प्रपंच है, न चित्तादि न अहंकार, न जीव ॥३२॥ माया के कार्य आदिक नहीं है, माया नहीं है और भय नहीं है। कर्ता नहीं है, क्रिया नहीं है, श्रवण मनन नहीं हैं, ॥३३॥ दो प्रकार की समाधि नहीं है, प्रताप प्रमाण आदि नहीं है अज्ञान भी नहीं है अविवेक भी कभी नहीं है ॥३४॥ तथा चार अनुबंध और तीन संबंध भी नहीं है। न गंगा न गया सेतु है न भूत है न अन्य ही है ॥३५॥ न कहीं भूमि है न जल है न अग्नि है न वायु है न आकाश है न देवता न दिक्पाल न वेद न गुरु है ॥३६॥ न कहीं दूर न पास न कहीं अन्त है न मध्य है न कहीं स्थिति है न द्वैत है न अद्वैत है न सत्य है न असत्य है न यह है ॥३७॥ बंध मोक्षादिक नहीं है सत् या असत् या सुखादि या जाति नहीं है गति नहीं है वर्ण नहीं है न लौकिक है ॥३८॥ सब ही ब्रह्म है ब्रह्म नहीं है इस प्रकार भी नहीं है। चित्त ही है और नहीं भी हैं मैं चित् हूँ इस प्रकार कहना नहीं है ॥३९॥ मैं ब्रह्म हूं ऐसा नहीं है या मैं नित्य शुद्ध हूँ यह नहीं है वाणी से कहा हुआ या मन से माना हुआ कुछ भी नहीं है ॥४०॥ बुद्धि से निश्चय किया हुआ वह नहीं है चित्त से जाना हुआ नहीं है योगी का योगादि नहीं है सदा सब सदा सब नहीं है ॥४१॥वह दिन रात्रि आदिक नहीं है स्नान ध्यान आदिक नही है भ्रांति नही है अनात्मा नही है ऐसा निश्चय कर ॥४२॥ वेद

Scanned by CamScanner

शास्त्र पुराण कार्य कारण ईश्वर लोक भूत प्रजा एकता सब मिथ्या हैं इसमें संशय नहीं है ॥४३॥

बंध मोक्ष सुख दुःख ध्यान चित्त सुर असुर गौण मुख्य पर और अन्य सब मिथ्या है इसमें संशय नहीं है ॥४४॥वाणी जोकुछ कहती है संकल्पों से कुछ कल्पा जाता है मन से जो चिंतवन किया जाता है सब मिथ्या है इसमें संशय नहीं है ॥४५॥ जो कुछ बुद्धि से निश्चय किया जाता है चित्त से जो कुछ निश्चय किया जाता है शास्त्र से जो रचा जाता है नेत्रों से जो जो देखा जाता है ॥४६॥ कानों से जो सुना जाता है जो अन्य सद्भाव है तथा नेत्र कान और शरीर यह सब मिथ्या है यह अच्छी प्रकार से निश्चय किया गया है ॥४७॥ यह इस प्रकार ही कहागया है। यह इस प्रकार ही कल्पा गया है। तू मैं वह यह वह मैं और अन्य सद्भाव॥४८॥ जो कुछ लोक में प्रतीत होता है सब संकल्प और भ्रम है। सब अभ्यास है सब गोप्य है सब भोगों का भेद है ॥४९॥ सब दोषों के भेद से है, आनात्मा नहीं है, ऐसा निश्चय कर। मुझ और तुझ मेरा और तेरा ॥५०॥ मेरे लिये तेरे लिये मुझसे इत्यादि यह सब मिथ्या हो। रक्षक विष्णु है इत्यादि, ब्रह्मा सृष्टि का कारण ॥५१॥ और संहार रुद्र करता है यह सब मिथ्या है ऐसा निश्चय कर। स्नान, जप, तप होम, स्वाध्याय, देव पूजन ॥५२॥ मंत्र, तंत्र, सत्सङ्ग, गुण दोष बताना, अन्तःकरण का सद्भाव, अविद्या का संभव ॥५३॥ तथा

अनेक करोड़ ब्रह्मांड सब मिथ्या हैं, ऐसा निश्चय कर। सब उपदेशकों की वाणी का कथन, जिस किसी का निश्चय किया हुआ ॥५४॥ जो कुछ जगत में दीखता है, जो कुछ जगत् में देखा जाता है; जो जो जगत् में वर्तता है; सब मिथ्या है ऐसा निश्चय कर ॥५५॥ जिस किसी अक्षर कर के कहा हुआ जिस किसी से निश्चय किया हुआ जिस किसी से कहा हुआ जिस किसी से विचारा हुआ ॥५६॥ जिस किसी से जो दिया गया जिस किसी से जो किया गया; जहाँ जहाँ शुभ कर्म है जहाँ जहाँ अशुभ कर्म है ॥५७॥ जो जो तू करता है सच मुच सब मिथ्या हैं ऐसा निश्चय कर। तू ही परमात्मा है। तू हो परम गुरु है ॥५८॥ तू ही आकाश रूप है, तू हमेशा साक्षी रहित है, तू ही सर्व भाव है तू ब्रह्म है, इसमें संशय नहीं है ॥५९॥ तू काल रहित है, सदा चैतन्य परब्रह्म है। सर्व प्रकार से तू अपना ही स्वरूप है, तू चैतन्य घन स्वरूप है ॥६०॥ तू सत्य है, तू सिद्ध है, तू सनातन है, तू मुक्त है, तू मोक्ष है, तू आनंद अमृत है। तू देव है, तू शांत है, तू निरामय है, तू ब्रह्म है, तू पूर्ण है, तू पर से पर हैं ॥६१॥ तू सम है, सत्य है, सनातन है, सत्य आदि वाक्य से तू जाना जाता है। तू सब अंगों से रहित है। तू सदा स्थित है, तू ब्रह्मा, इन्द्र, रुद्र आदि विशेष भाव वाला है ॥६२॥ तू सर्व प्रपंच भ्रम से रहित है, तू सब भूतों में प्रकाशमान है। तू सर्वज्ञ संकल्प से रहित है। तू सर्व वेदान्तों के अर्थ से प्रकाशित है ॥६३॥ सर्वत्र संतोष वाला

Scanned by CamScanner

तू सुख से बैठा हुआ है। सर्वत्र गति आदि से तू रहित है। सर्वत्र लक्ष्यादिसे तूरहित है, सर्वदा विष्णुआदि देवताओं से ध्यान किया जाता है ॥६४॥ तू चैतन्य आकार स्वरूप है तू अंकुश रहित चिन्मात्र है। तू आत्मा मेंही स्थित है तू निर्गुण सबसे शून्य ॥६५॥ तू आनन्द है, तू पर है, तू एक ही अद्वितीय स्वरूप है। तू चैतन्य घन आनन्द रूप है, परिपूर्ण स्वरूप वाला है ॥६६॥ तू सत्य है, तू तू है, तू ज्ञाता है तू वह है, तू जानता है, तू देखता है। तू सच्चिदानन्द रूप है, तू निश्चय प्रभु वासुदेव है ॥६७॥ तू अमृत है, तू विभु है, तू चंचल और अचल है। तू सर्व है, तू सर्व रहित है, शान्त अशान्त से रहित है ॥६८॥ तू सत्तामात्र प्रकाश है, तू ही सामान्य सत्ता है। तू नित्य सिद्ध स्वरूप है, सब सिद्धियों से रहित है ॥६९॥ तू किंचित्मात्र विशेष शून्य है, अणु मात्र से रहित है। तू होनेपने से रहित है, नहीं होनेपने आदि से रहित है ॥७०॥ तू लक्ष्य और लक्षण से रहित है, निर्विकार निरामय है। तू सब नाड़ों के भीतर है,कला काष्ठा से रहित है ॥७१॥ तू ब्रह्मा, विष्णु और ईश्वर से रहित है, तू अपने स्वरूप को देखता है, तू अपने स्वरूप का शेष है, तू अपने आनन्द समुद्र में मग्न है ॥७२॥ अपने आत्म राज्य में तू आप ही है, स्वयं भाव से रहित है। तू अंश पूर्ण स्वरूप है, तू अपने से कुछ भी नहीं देखता ॥७३॥ तू अपने स्वरूप से नहीं चलता, तू अपने स्वरूप से फैलता है। तू अपने स्वरूप से अन्य नहीं है: निश्चय कर कि मैं ही तू हूँ ॥७४॥ जो कुछ यह प्रपंच है, जो जो जगत् में विद्यमान है;

दृश्य रूप और दृष्टि रूप है सब शश के सींग के समान है ॥७५॥ भूमि जल अग्नि वायु आकाश मन और बुद्धि अहङ्कार, तेज लोक भुवन मण्डल ॥७६॥ नाश जन्म सत्य पुण्य पाप जय आदि का राग काम क्रोध लोभ ध्यान श्रेष्ठ ध्येय तथा गुण ॥७७॥ गुरु शिष्य उपदेश आदि आदि अन्त सम शुभ भूत भविष्य वर्तमान लक्ष्य लक्षण अद्वय ॥७८॥ सम विचार संतोष भोक्ता भोग आदि रूप यमादि अष्टांग योग जाना और आना ॥७९॥ आदि मध्य और अन्तरंग ग्रहण के योग्य छोड़ने योग्य हरि शिव इन्द्रियां और मन तथा तीनों अवस्थायें ॥८०॥ चौबीस तत्त्व और चार साधन सजातीय विजातीय क्रम से भू आदि लोक ॥८१॥ सब वर्णाश्रम का आचार मन्त्र तन्त्रादिकों का संग्रह विद्या अविद्या सर्व वेद जड़ अजड़ ॥८२॥ बंध मोक्ष का विभाग ज्ञान विज्ञान का रूपक अथवा बोध अबोध का स्वरूप द्वैत अद्वैत का कथन ॥८३॥ सब वेदान्त का सिद्धान्त सब शास्त्रार्थ का निर्णय अनेक जीवों का सत्य भाव अनेक जीव आदि का निर्णय ॥८४॥ जो जो चित से ध्यान किया जाता है जो जो संकल्प किया जाता है जो बुद्धि से निश्चय किया जाता है जो गुरु से सुना जाता है ॥८५॥ जो जो वाणी कहती है जो जो आचार्य का कथन है। जो जो इन्द्रियों से प्रतीत होता है जो जो पृथक् विचारा जाता है॥८६॥ जो कुछ महान् वेद के पारदर्शियों से न्याय द्वारा निश्चय किया गया है शिव लोकों का संहार करता है विष्णु तीनों जगत् को पालता है ॥८७॥ ब्रह्मा लोकों को उत्पन्न करता

Scanned by CamScanner

है इस प्रकार आदि की क्रिया आदिक जो जो पुराणों में है जो जो वेदों में निर्णय है॥ ८८॥ सब उपनिषदों का भाव सब अश्व के सींगों के समान है, मैं देह हूं इस प्रकार का संकल्प अन्तःकरण का माना हुआ ॥८९॥ मैं देह हूं इस प्रकार का संकल्प महान् संसार कहलाता है। मैं देह हूं यह संकल्प ही बंध कहलाता है ॥९०॥ मैं देह हूं इस प्रकार का संकल्प दुःख कहलाता है। मैं देह हूं इस प्रकार का जो भान है उसको नरक समझे ॥९१॥ मैं देह हूं इस प्रकार का संकल्प सब जगत् कहलाता है। मैं देह हूं इस प्रकार का संकल्प हृदय की ग्रन्थि कहलाता है ॥९२॥ मैं देह हूं इस प्रकार का ज्ञान अज्ञान कहलाता है। मैं देह हूं इस प्रकार का ज्ञान ही असत्य भावना है ॥९३॥ मैं देह हूं इस प्रकार की बुद्धि अविद्या कहलाती है। मैं देह हूं इस प्रकार का ज्ञान ही द्वैत कहलाता है ॥९४॥ मैं देह हूं इस प्रकार का संकल्प ही सच्चा जीव है। मैं देह हूं इस प्रकार का ज्ञान ही परिच्छिन्न कहा गया है ॥९५॥ मैं देह हूं इस प्रकार का संकल्प प्रत्यक्ष महा पाप है मैं देह हूं इस प्रकार की बुद्धि ही प्रसिद्ध तृष्णा दोष रूप रोग है ॥९६॥ जो कुछ भी संकल्प है वह तीनों ताप कहा गया है। काम क्रोध बंधन है सर्व दुःख है सब दोष रूप है काल करके नाना स्वरूप धारण करते हैं यह जो कुछ है सब संकल्प का जाल है। हे सोम्य ! ऐसे इस किंचितको मन का विचार जान ॥९७॥ मन ही सब जगत् है मन ही महा शत्रु है। मन ही संसार है मन ही तीनों जगत् है ॥९८॥ मन ही महा दुःख है मन ही जरा आदिक है। मन ही काल

है और मन ही मल है ॥९९॥ मन ही संकल्प है मन ही जीव है। मन ही चित्त है मन ही अहङ्कार है ॥१००॥ मन ही महा बंध है मन ही अन्तःकरण है। मन ही पृथ्वी है मन ही जल है ॥१०१॥ मन ही तेज है मन ही महान् वायु है। मन ही आकाश है। मन ही शब्द रूप है ॥१०२॥ स्पर्श रूप रस गन्ध पांचों कोश मन से हुए हैं। जाग्रत स्वप्न सुषुप्ति आदि मनोमय कहे जाते हैं ॥१०३॥ दिक्पाल वसु रुद्र आदित्य मनोमय हैं। दृश्य जड़ द्वन्द्व जन्म अज्ञान मन के समझे गये हैं ॥१०४॥ जो कुछ संकल्प है वह नहीं ही है, ऐसा निश्चय कर। सब जगत् नहीं है, नहीं है गुरु शिष्य आदिक भी नहीं है यह उपनिषत् है ॥१०५॥

छठा अध्याय।

ऋभु ने कहा:—सब सत् चित्मय जान सर्व सत् चित्मय व्यापक है। सच्चिदानन्द अद्वैत है, सच्चिदानन्द अद्वय है ॥१॥ सच्चिदानन्द अमात्र है सच्चिदानन्द अन्य रूप है सच्चिदानन्द रूप मैं हूं सच्चिदानन्द ही आकाश है ॥२॥ सच्चिदानंद ही तू है सच्चिदानन्द रूप मैं हूं ये मन बुद्धि अहङ्कार चित्त समूह ॥३॥ ये न तू है न मैं हूं न अन्य कोई है सब केवल ब्रह्म ही है। न वाक्य न पद न वेद न अक्षर न जड़ कहीं है ॥४॥ न मध्य न आदि न अन्त न सत्य न बंध न दुःख न सुख भाव, न माया, न प्रकृति है ॥५॥ न देह है, न मुख है, न

Scanned by CamScanner

घ्राण है, न जिह्वा है, न तालू, है, न दांत, न ओष्ठ, न मस्तक है, न श्वास उश्वास ही है ॥६॥ न पसीना, हड्डी, मांस है, न रक्त है, न मूत्र है। न दूर, न पास, न अङ्ग, न उदर, न मुकुट है ॥७॥ न हाथ पैर का चलना, न शास्त्र, न उपदेश न जानने वाला, न ज्ञान, न ज्ञेय है, न जाग्रत, न स्वप्न, न सुषुप्ति है ॥८॥ मुझ में तुरियातीत किंचित् नहीं है, सर्व सच्चित्मय व्यापक है। न अध्यात्मिक है, न अधिभूत है, न अधिदेव है, न मायिक है ॥९॥ न विश्व तैजस, प्राज्ञ, विराट्, सूत्रात्मा, ईश्वर है, न आगे जाने की चेष्टा है, न नष्ट है, न प्रयोजन है ॥१०॥ त्यागने योग्य, ग्रहण करने योग्य वा दूषित नहीं है, न पवित्र अपवित्र है, न मोटा है, न पतला है, न क्लेद, न काल, न देश का कथन है ॥११॥ न सब, न भय, न द्वैत, न वृक्ष, तृण पर्वत, न ध्यान, न योग संसिद्धि न ब्राह्मण, न क्षत्रीय, न वैश्य ॥१२॥ न पक्षी, न मृग, न अङ्गी, न लोभ, न मोह, ही है। न मद, न मत्सरता, न काम क्रोधादि हैं ॥१३॥ स्त्री, शूद्र, विल्ली आदि और भक्ष्य भोज्य आदिक नहीं हैं। न मोटा पतला है, न आस्तिक्य है, न वार्ता ही का अवसर है ॥१४॥ न लौकिक है, न लोक हैं, न व्यापार है न मूढ़ता है, न भोक्ता, भोजन, भोज्य है, न पात्र है, न पान है, न पीने योग्य है ॥१५॥ न शत्रु, मित्र, पुत्र आदि है, न माता पिता, वहिन न जन्म है, न मृत्यु हैं, न वृद्धि है। मैं देह हूँ, यह भ्रम है ॥१६॥ न शून्य है, न अशून्य है, न अन्तःकरण है, न संसार है, न रात्रि है, न दिन रात्रि है, न ब्रह्मा है, न हरि है, न

शिव है ॥१७॥ न वार, पक्ष मास आदिक हैं, न संवत्सर है न स्थूल है, न ब्रह्म लोक है न वैकुन्ठ लोक है, न कैलाश है न अन्य लोक है।।१८॥ न स्वर्ग है, न देवता इन्द्र है न अग्नि, है न श्लोक है, न अग्निहोत्री है, न यम है, न यमलोक है, न लोक पाल हैं ॥१०॥ नभू, भुवः और स्वः ये तीन लोक है, न पाताल है न भूतल है न अविद्या है, न विद्या है, न माया है, न जड़ प्रकृति है ॥२०॥ न स्थिर है, न क्षणिक है, न नाश है, न गति है और न दौड़नाहै। न मुक्त है न ध्येय है, न ध्यान है, न मंत्र है न कहीं जप है ॥२१॥ न पदार्थ है, पूजने योग्य है, न अभिषेक है, न पूजा है। न पुष्प है, न फ़ल है, न पत्र, गंध, पुष्प आदि धूप है ॥२२॥ न स्तोत्र है, न नमस्कार है, न थोड़ी सी भी प्रदक्षिणा है, न प्रार्थना है, न प्रथक् भाव है, न हवि है, न अग्नि की वन्दना है ॥२३॥ न होम है, न कर्म है, न दुर्वचन है, न सुन्दर भाषण है, न गायत्री है, न संधि है, न ध्यान है, न मन की दुष्ट स्थिति है, ॥२४॥ न दुराशा है, न दुष्टात्मा है, न चंडाल है, न पौल्कस (एक प्रकार की नीच जाति) है। न दुःसह है, न निन्दा है, न किरात है, न कैतव है ॥२५॥ न पक्षपात है, न पक्ष है, न आभूषण है, न चोर है, नदंम्भ है, न दम्भ करने वाला है, न नीच है, न श्रेष्ठ ॥२६॥ एक, दो, तीन चार, नहीं है, महान्ता है, न अल्पपना है, न पूर्ण है, न परिच्छिन्न है, न काशी है, न व्रत है, न तप है ॥२७॥ न गोत्र है, न कुल है, न सूत्र है, न व्यापकता है, न शून्यता है, न स्त्री है, न युवती है, न बूढ़ी है, न

Scanned by CamScanner

कन्या है, न तन्तु पना है, ॥२८॥ न सूतक है, न जन्म है, न आंतर्मुख है, नभ्रम है, न महा वाक्य है, न एकता है, न अणिमा आदि सिद्धियां हैं ॥२९॥ सर्व चैतन्य मात्र होने से सदा सब दोष नहीं हैं, सर्व सत्यमात्र रूप होने से सच्चिदानन्द मात्र है ॥३०॥ सब ब्रह्म ही हैं, अन्य नहीं है, इसी प्रकार वह मैं हूँ वह वह मैं हूँ वह ही मैं हूं, वह ही मैं हूं, में सनातन ब्रह्म हूँ ॥३१॥ मैं ब्रह्म ही हूँ, संसारी नहीं हूँ, मैं ब्रह्म ही हूँ, मुझसे मन नहीं है, मैं ब्रह्म ही हूँ, मुझसे बुद्धि नहीं है, मैं ब्रह्म ही हूँ इन्द्रियां नहीं हूँ ॥३२॥ मैं ब्रह्म ही हूं देह नहीं हूँ, में ब्रह्म ही हूँ, विषय नहीं हूँ। में ब्रह्म ही हूँ, जीव नहीं हूँ, मैं ब्रह्म ही हूं, भेद वाला नहीं हूं ॥३३॥ में ब्रह्म ही हूं, जड़ नहीं हूँ मैं ब्रह्म ही हूँ मुझमें मरण नहीं है। में ब्रह्म ही हूं प्राण नहीं हूं, मैं पर से परब्रह्म ही हूँ ॥३४॥ यह ब्रह्म है, पर ब्रह्म है, सत्य ब्रह्म है, वह प्रभु है। काल ब्रह्म है, कला ब्रह्म है, सुख ब्रह्म है, स्वयं प्रकाश है ॥३५॥ एक ब्रह्म है, दो ब्रह्म है, मोह ब्रह्म है, शमादिक ब्रह्म है, दोष ब्रह्म है, गुण ब्रह्म है, दम, शान्त, विभु, प्रभु, ब्रह्म, हैं, ॥३६॥ लोक ब्रह्म है, गुरु ब्रह्म है, शिष्य ब्रह्म है, सदाशिव ब्रह्म है। पूर्व ब्रह्म है, पर ब्रह्म है, शुद्ध ब्रह्म है, शुभ अशुभ ब्रह्म है, ॥३७॥ जीव ही सदा ब्रह्म है, मैं सच्चिदानन्द हूँ। सर्व ब्रह्ममय कहा है, सब जगत् ब्रह्म मय है ॥३८॥ संदेह रहित आप ही ब्रह्म है, अपने से अन्य कुछ नहीं है। सब आत्म ही है, शुद्धात्मा है, सब चिन्मात्र अद्वितीय है, ॥३९॥ आत्मा नित्य निर्मल रूप है, आत्मा से

अन्य कुछ नहीं है। अणु मात्र शुद्ध रूप है, अणु मात्र यह जगत् है ॥४०॥ अणु मात्र शरीर है, अणु मात्र सत्य है। अणु मात्र अचिन्त्य है, अथवा अणु मात्र चिन्त्य है ॥४१॥ ब्रह्म ही सब चिन्मात्र है, ब्रह्म मात्र तीनों जगत् हैं, आनन्द परमानन्द है, अन्य कुछ न कुछ है ॥४२॥ चैतन्य मात्र ओंकार है, ब्रह्म ही सब आप है। मैं ही सब जगत् हूँ, मैं ही परम पद हूँ ॥४३॥ मैं ही गुणातीत हूँ, मैं ही पर से पर हूँ। मैं ही पर ब्रह्म हूँ, मैं ही गुरुओं का गुरु हूँ ॥४४॥ मैं ही सबका आधार हूँ, मैं ही सुख का सुख हूँ। आत्मा से भिन्न जगत् नहीं है, और आत्मा से भिन्न सुख भी नहीं है ॥४५॥ आत्मा से भिन्न गति नहीं है, सब जगत् आत्ममय है। आत्मा से भिन्न कहीं नहीं है, आत्मा से भिन्न तृण भी नहीं है ॥४६॥ आत्मा से भिन्न तुष (भूसा) नहीं है, सब जगत् आत्मामय है। ब्रह्म मात्र यह सब है, ब्रह्म मात्र असत् नहीं है ॥४७॥ सब सुना हुआ ब्रह्म मात्र है, ब्रह्म ही केवल आप है। ब्रह्म मात्र सब वृत है, ब्रह्म मात्र रस और सुख है ॥४८॥ ब्रह्म मात्र चिदाकाश सच्चिदानन्द अद्वितीय है, ब्रह्म के सिवाय अन्य नहीं है, ब्रह्म से भिन्न जगत् नहीं हैं ॥४९॥ ब्रह्म से भिन्न मैं नहीं हूँ, ब्रह्म के सिवाय फल नहीं है। ब्रह्म से भिन्न तृण नहीं है, ब्रह्म से भिन्न पद नहीं हैं ॥५०॥ ब्रह्म से भिन्न गुरु नहीं है, ब्रह्म बिना शरीर असत्य है। ब्रह्म से अन्य अहंता तुझ पना यह वे, कहीं नहीं है ॥५१॥ अपने को ब्रह्म स्वरूप जान। अपने से अन्य कुछ नहीं है, जो कुछ जगत् में देखा जाता है, जो कुछ लोगों से

Scanned by CamScanner

कहा जाता है ॥५२॥ जो कुछ कही भी भोगा जाता है, वह सब असत्य ही है। कर्त्ता भेद, क्रिया भेद, गुण भेद रस आदिक ॥५३ यह सब लिंग भेद असत्य ही हैं। सदा सुख काल भेद देश भेद, वस्तु भेद, जीत हार ॥५४॥ जो जो भेद हैं, वे केवल असत्य ही हैं। अन्तःकरण असत्य है, इन्द्रिय आदिक असत्य हैं ॥५५॥ प्राण आदिक सब असत्य हैं, शरीर असत्य है, पांच कोश असत्य हैं देवता असत्य हैं ॥५६॥ छः विकार आदि असत्य हैं, शत्रु वर्ग असत्य हैं, छः ऋतु असत्य हैं और छः रस असत्य हैं ॥५७॥ मैं सच्चिदानन्द मात्र हूँ यह जगत् कभी उत्पन्न नहीं हुआ है। मैं परं सत्य आत्मा ही हूँ, अन्य संसार दृष्टि नहीं है ॥५८॥ मैं सत्य आनन्द रूप हूँ, चैतन्य घन आनन्द स्वरूप हूँ, मैं ही परानन्द हूँ, मैं ही पर से पर हूँ ॥५९॥ यह सब ज्ञाना-कार है, मैं अद्वितीय ज्ञान आनन्द रूप हूँ, मैं सबका प्रकाश रूप हूँ, सर्व अभाव स्वरूप हूँ, ॥६०॥ मैं ही सदा भासता हूँ, कहाँ असत्य है, तू ही चिन्मात्र आनन्द रूप वाला परब्रह्म है ॥६१॥ चैतन्य आकार है, चैतन्य आकाश है, चैतन्य ही परम सुख है, मैं आत्मा ही हूँ, असत् नहीं हूं, मैं कूटस्थ हूँ श्रेष्ठ गुरु हैं ॥६२॥

मैं सच्चिदानन्द मात्र हूँ और यह जगत् उत्पन्न ही नहीं हुआ है काल नहीं है, जगत् नहीं है, माया प्रकृति भी नहीं है ॥६३॥ मैं ही साक्षात् हरि हूँ, मैं ही सदाशिव हूँ, मैं शुद्ध सत्व को प्रकाश

करने वाला शुद्ध चैतन्य भाव हूँ ॥६४॥ मैं अद्वितीय आनन्द मात्र हूं, चैतन्य घन एक रस हूँ, सब सदा ब्रह्म ही है, सब केवल ब्रह्म ही है ॥६५॥ सब सदा ब्रह्म ही है, सब ही ब्रह्म चेतन है, मैं सबका अन्तर्यामी रूप हूं, सर्व साक्षीपने के लक्षण वाला हूँ ॥६६॥ परमात्मा परंज्योति, परंधाम, परगति, सब वेदान्त का सार हूँ, सब शास्त्रों से निश्चित किया गया हूँ ॥६७॥ मैं योगानन्द स्वरूप हूँ, मुख्य आनन्द महोदय हूं, मैं सब ज्ञान का प्रकाश हूं, मुख्य विज्ञान स्वरूप हूँ, ॥६८॥ मैं तुर्य अतुर्य का प्रकाश हूँ, तुर्य अतुर्य आदि से रहित हूँ, मैं चैतन्य अक्षर हूं, मैं सत्य हूँ, वासुदेव अजर, अमर हूँ ॥६९॥ मैं ब्रह्म चिदाकाश हूँ, नित्य ब्रह्म निरंजन हूँ, शुद्ध, बुद्ध सदायुक्त, अनाम, अरूप हूँ ॥७०॥ मैं सच्चिदानन्द रूप हूँ, यह जगत् उत्पन्न नहीं हुआ है। सत्य असत्य जगत् नहीं है, संकल्प, कलना आदिक नहीं हैं ॥७१॥ नित्य आनन्दमय ब्रह्म, केवल हमेशा आप है, अनन्त अविकारी, शांत, एक रूप और अनामय है ॥७२॥ यदि मुझसे कुछ अन्य है तो वह मृगजल के समान मिथ्या है। यदि वंध्या पुत्र के वचन में भय है तो यह कुछ है ॥७३॥ शशके सींगो से सिंह मर जाय तो जगत है। मृग तृष्णा जल से तृप्त हो जाय तो यह जगत है ॥७४॥ मनुष्य के सींगों से नष्ट हो जाय तो यह भी है। गंधर्व नगर के सत्य होने में जगत हमेशा है ॥७५॥ आकाश में नीलता सत्य हो तो जगत सत्य होगा। सीपी में रूपा सत्य हो तो जगत भूषण होगा ॥७६॥ रस्सी के सर्प से मनुष्य मर जाय तो संसार हो।

Scanned by CamScanner

सोने के बाण से ज्वाला अग्नि नाश हो जाय तो जगत है ॥७७॥ बिन्ध्याचल के वन में खीर हो जाय तो जगत उत्पन्न हुआ है। केले के स्तंभके काठ से रसोई वनजाय तो जगत है ॥७८॥ गवार पाठे के रूप से पाक सिद्ध होजाय तो जगत हो। चित्र के दीपक से अँधेरा चला जाय तो यह जगत है ॥७९॥ मास से पहिले मरा हुआ मनुष्य आजाय तो जगत है। यदि मठे का दूध हो जाय तो नित्य जगत है ॥८०॥ गौ के थन से निकाला हुआ दूध फिर भर दिया जाय तो जगत है। मट्टी के रेत में समुद्र उत्पन्न हो जाय तो जगत हमेशा वस्तु है ॥८१॥ कछुये के रोमों से मस्त हाथी बाँध दिया जाय तो जगत है। कमल की डण्डी के तन्तु से मेरु चलने लगे तो जगत हो ॥८२॥ तरंगों की माला से समुद्र बांध दिया जाय तो जगत है। अग्नि की ज्वाला नीचे को जाय तो सर्वदा जगत है ॥८३॥ अग्नि की ज्वाला ठन्डी हो तो जगत हो, जलती हुई अग्नि मण्डल में कमलों की वृद्धि हो तो यह जगत हो ॥८४॥ महान् हिमाचल में नील हो तो जगत हो, मेरु आकर नेत्र की पुतली में स्थित हो तो यह जगत है ॥८५॥भ्रंग का शब्द वाणी रहित हो, मेरु चलायमान हो, मच्छर सिंह को मार डाले तो यह जगत सत्य हो ॥८६॥अणु रूप कोटर के विस्तार होने में तीन लोक हों तो यह जगत है, क्षणिक के फूस की आग नित्य हो तो जगत हो॥८७॥ स्वप्न की देखी हुई वस्तु जाग्रत में रहे तो जगत हो, नदी का वेग किसी प्रकार निश्चल होजाय तो जगत हो ॥८८॥भूख का भोजन अग्नि हो तो जगत की कुछ कल्पना

हो। जन्मका अन्धा रत्न परोक्षक हो तो यह जगत् सदा हो ॥८९॥ नपुंसक के पुत्र को स्त्री का सुख हो तो जगत हो। शश के सींगों से रथ बन जाय तो जगत हो ॥९०॥ हाल की जन्मी हुई कन्या भोग के योग्य हो तो जगत हो। बंध्या गर्भ प्राप्ति के सुख को जानने वाली हो तो जगत हो ॥९१॥ काक हंस के समान चले तो जगत निश्चल हो। गधा सिंह के साथ युद्ध करे तो जगत को स्थिति हो ॥९२॥ गधा हाथी की चाल चले तो जगत हो। चन्द्र सूर्य से प्रकाश किया हुआ संपूर्ण जगत स्वयं जड़ है ॥९३॥ चन्द्र सूर्य आदि को छोड़कर राहु दीखता हो, भृष्ट बीज उत्पन्न होकर वृद्धि हो तो जगत सत्य हो ॥९४॥ दरिद्री धनवानों का सुख भोगे तो जगत हो। कुत्ते के वीर्य से सिंह उत्पन्न हो तो जगत है ॥९५॥ मूढ़ ज्ञानी के हृदय को जान ले तो कल्पना हो। कुत्ता संपूर्ण समुद्र को पी ले तो मन हो ॥९६॥ शुद्ध आकाश मनुष्यों पर गिर पड़े तो जगत हो। अथवा भूमि पर आकाश गिरे, अथवा आकाश के पुष्प सुगंध वाले हों ॥९७॥ शुद्ध आकाश में वन उत्पन्न हों और चले तो जगत है। शुद्ध दर्पण में प्रतिबिम्ब नहीं पड़े तो जगत है ॥९८॥ अज को कुक्षि में जगत नहीं है, आत्म कुक्षि में जगत नहीं है। भेद कलना, द्वैत अद्वैत किसी प्रकार से विद्यमान नहीं है ॥९९॥ यदि यह माया का कार्य है ऐसा भेद है तो वह ब्रह्म की भावना है। मैं देह हूँ यह दुःख है तो मैं ब्रह्म हूँ यह निश्चय है ॥१००॥ हृदय ग्रन्थि के होने से ब्रह्म चक्र छेदा जाता है। संशय प्राप्त होने पर ब्रह्म के निश्चय का आश्रय

Scanned by CamScanner

करे ॥१०१॥ अनात्म रूप चोर है तो आत्म रूप रत्न का रक्षण है। ब्रह्म नित्य आनन्दमय, केवल सर्वदा आप है ॥१०२॥ इस प्रकार के दृष्टांतों से ब्रह्म मात्र साधा जाता है। ब्रह्म सब भुवन है, भुवनों का नाम छोड़ दे ॥१०३॥ मैं ब्रह्म हूं इस प्रकार निश्चय करके मैं' भाव को त्याग दे। सोये हुए के हाथ में रहे हुए पुष्प के समान सब ही लय होजाता है ॥१०४॥ न देह है, न कर्म है सब केवल ब्रह्म ही है। न भूत है, न कार्य है, न चार अवस्थायें है ॥१०५॥ तीन लक्षणाओं का विज्ञान सब केवल ब्रह्म ही है। सब व्यापार छोड़कर मैं ब्रह्म हूं, इस प्रकार भावना कर ॥१०६॥ संदेह रहित मैं ब्रह्म हूं, मैं चैतन्य स्वरूप ब्रह्म हूं। मैं सच्चिदानन्द मात्र हूं, ऐसा निश्चय करके उसको भी छोड़ दे ॥१०७॥

यह शङ्कर का किया हुआ महाशास्त्र नास्तिक कृतघ्न, दुराचारी, दुष्टात्मा हर किसी को न देना चाहिए ॥१०८॥ गुरु भक्ति से शुद्ध किए हुए अन्तःकरण वाले महात्मा को अच्छी तरह से मास, छः मास, एक वर्ष परीक्षा करके देना चाहिए ॥१०९॥ सब उपनिषदों के अभ्यास को दूर से त्याग कर आदर सहित तेजो बिन्दु उपनिषत् का सर्वदा प्रसन्न होकर अभ्यास करे ॥११०॥ एक बार अभ्यास मात्र से आप ब्रह्म ही होता है, आप ब्रह्म ही होता है यह उपनिषत् है ॥

वेदान्त

योग चूडामणि उपनिषत्

[१८]

योगियों के हित की कामना से मैं योगचूडामणि उपनिषत् को कहता हूँ। यह योग वेत्ताओं से सेवन किया गया है, गूढ़ है और कैवल्य सिद्धि को देने वाला है ॥१॥ आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान और समाधि ये योग के छः अङ्ग है ॥२॥ एक सिद्धासन और दूसरा पद्मासन कहा गया है। छः चक्र, सोलह आधार, तीन लक्ष्य और पांच आकाशों को ॥३॥ जो अपने देह में नहीं जानता, उसको सिद्धि किस प्रकार हो? आधार चक्र चार दल वाला है स्वाधिष्ठान चक्र छः दल वाला है ॥४॥ नाभि में दश दल वाला कमल है, हृदय में बारह दल वाला पद्म है। विशुद्ध नाम का चक्र सोलह दल वाला है और भकुटीके मध्य में दो दल वाला कमल है ॥५॥ महापथ ब्रह्म रन्ध्र में हजार दल की संख्या वाला चक्र है। आधार पहिला चक्र है, दूसरा स्वाधिष्ठान चक्र है ॥६॥ योनि स्थान में है, दोनों के मध्य में है उसको काम रूप कहते हैं। काम नाम का चार दल वाला कमल गुदा के स्थान में है ॥७॥ उसके मध्य में काम नाम की, सिद्धों से वन्दना की गई, योनि कहलाती है। उसके मध्य में पश्चिम की तरफ मुख वाला लिंग स्थित है ॥८॥ जो नाभि से मणि के समान बिम्ब वाले को जो जानता है, वह योगवित्

Scanned by CamScanner

है तपे हुए सोने के समान प्रकाश वाला, बिजली की रेखा के समान चमकता हुआ ॥९॥ तीन कोण वाला मेढ़ के नीचे स्थित वह्नि का पुर है। समाधि में अनन्त और विश्वतोमुख परम ज्योति दीखती है ॥१०॥ महा योग में उसको देखने से आना जाना नहीं रहता। स्व शब्द से प्राण होता है स्वाधिष्ठान उनका आश्रय होता है ॥११॥ वह स्वाधिष्ठान के आश्रय होने से मेढ़ भी कहा जाता है। यहाँ जो तंतु से पिरोये हुए मणि के समान सुषुम्ना से प्रोया हुआ कन्द है ॥१२॥ नाभि मण्डल में वह मणि पूरक चक्र कहलाता है। पुण्य पाप से रहित बारह दल वाले महा चक्र में ॥१३॥ जब तक जीव तत्व को नहीं जानता तब तक भ्रमण करता है। मेढ़ से ऊपर नाभि से नीचे कन्द में पक्षी के अण्डे के समान योनि है ॥१४॥ वहाँ बहत्तर हजार नाड़ियाँ उत्पन्न हुई हैं, उन बहत्तर हजार नाड़ियों में बहत्तर प्रधान कहलाती हैं ॥१५॥ उनमें से दश प्राण को चलाने वाली मुख्य समझी जाती हैं। इडा, पिंगला और तीसरी सुषुम्ना है ॥१६॥ गांधारी हस्तिजिह्वा. पूषा, यशस्विनी, अलम्बुसा, कुहू और शंखिनी दशवीं कही गई हैं, ॥१७॥ इस नाड़ी महाचक्र को योगियों को सदा जानना चाहिए। इडा वाम भाग में स्थित है, पिंगला दक्षिण भाग में स्थित है ॥१८॥ सुषुम्ना मध्य देश में, गांधारी बायें नेत्र में। हस्तिजिह्वा दक्षिण नेत्र में, पूषा दक्षिण कर्ण में ॥१९॥ यशस्विनी बायें कर्ण में, अलम्बुसा मुख में, कुहू लिंग देश में और शंखिनी मूल स्थान में है ॥२०॥ इस प्रकार क्रम से एक एक

द्वार का आश्रय करके सब नाड़ियां स्थित हैं, इडा, पिंगला और सुषुम्ना प्राण मार्ग में स्थित हैं ॥२१॥ चन्द्र, सूर्य और अग्नि देवता सदा प्राण को चलाने वाले हैं। प्राण, अपान, समान, व्यान और उदान नाम के वायु हैं ॥२२॥ नाग, कूर्म, कृकर, देवदत्त और धनंजय (उपवायु है। प्राण नित्य हृदय में स्थित है, अपान गुदा मंडल में ॥२३॥ समान नाभि देश में, उदान कण्ठ के मध्य में और व्यान सब शरीर में है, ये पांच प्राण ही मुख्य हैं ॥२४॥ डकार लेने में नाग और पलक मूंदने में कूर्म कहा गया है। कृकर छींक लाने वाला और देवदत्त जम्भाई लेने में जानो ॥२५॥ सर्व व्यापी धनंजय मरने पर भी नहीं छोड़ता। इन नाड़ियों में सब जीव तन्तु भ्रमण करते हैं ॥२६॥ जिस प्रकार भुज दण्ड से फेंकी हुई गेंद चलती है इसी प्रकार प्राण अपान से फेंका हुआ जीव नहीं ठहरता ॥२७। प्राण अपान के वश हुआ जीव नीचे, ऊपर, वाम और दक्षिण मार्ग से दौड़ता है; चंचल होने से दिखाई नहीं देता ॥२८॥ जिस प्रकार रस्सी से बांधा हुआ श्येन पक्षी गया हुआ भी खिच आता है इसी प्रकार गुणों में बँधा हुआ जीव प्राण अपान करके खिचता है ॥२९॥ प्राण अपान के वश हुआ जीव नीचे ऊपर जाता है। अपान प्राण को खेंचता है और प्राण अपान को खेंचता है ॥३०॥ ऊपर और नीचे स्थित इन दोनों को जो जानता है वह योगवित् है। वह हकार शब्द द्वारा बाहर आता है और सकार शब्द द्वारा फिर भीतर घुसता है ॥३१॥ इस

Scanned by CamScanner

प्रकार 'हंस हंस' इस मन्त्र को जीव सदा जपता है। दिन रात में इक्कीस हजार छः सौ ॥३२॥ इस संख्या युक्त मंत्र को जीव सदा जपता है। यह अजपा नाम की गायत्री योगियों को सदा मोक्ष की देने वाली है ॥३३॥ इसके संकल्प मात्र से मनुष्य सब पापों से छूट जाता है। इसके समान विद्या, इसके समान जप ॥३४॥ इसके समान ज्ञान न हुआ न होगा। कुंडलिनी में उत्पन्न हुई गायत्री प्राण को धारण करने वाली है ॥३५॥ प्राण विद्या महा-विद्या है, जो उसको जानने वाला है, वह वेद को जानने वाला है। कन्द के ऊपर कुंडल के आकार वाली आठ प्रकार की कुण्डली शक्ति ॥३६॥ ब्रह्म द्वार के मुख को नित्य मुख से ढांप कर स्थित है। उपद्रव रहित ब्रह्म जिस द्वार में होकर जाना होता है ॥३७॥ परमेश्वरी उस द्वार को मुख से ढांप कर सोई हुई है। वह्नियोग से जगाई हुई वह मन और प्राण सहित ॥३८॥ मुख उठाकर सुषुम्ना में सुई के समान ऊपर जाती है। जिस प्रकार कुंजी से घर को खोलते हैं, इसी प्रकार कुण्डलिनी से योगी मोक्ष के द्वार का भेदन करे। ३९॥

दोनों हाथों को संपुटित करके, दृढ़ रीति से पद्मासन लगा कर और ठोडी को छाती पर दृढ़ रीति से लगा कर चित्त में वारम्वार उस (ब्रह्म) का ध्यान करता हुआ वायु को ऊपर खींचे, पूरण किये हुए वायु को छोड़ने से मनुष्य शक्ति के प्रभाव से अतुल बोध को प्राप्त होता है ॥४०॥ श्रम से उत्पन्न हुए पसीने से

अंगों को मले। कड़वे, खट्टे पदार्थ और लवण का त्याग कर दूध का भोजन करे ॥४१॥ ब्रह्मचारी, सूक्ष्म आहार करने वाला योग परायण योगी साल भर के बाद सिद्ध हो जाता है, इसमें संदेह नहीं है ॥४२॥ चिकना, मधुर आहार पेट का चौथा अंश खाली छोड़कर, शिव की प्रीति के लिये भोजन करे, वह मिता-हारी कहलाता है ॥४३॥

कन्द के ऊपर कुण्डल के आकार वाली आठ प्रकार की कुण्डली शक्ति मूढ़ों को बंधन करने वाली और योगियों को सदा मोक्षकी देने वाली है॥४४॥ महामुद्रा, नभमुद्रा, ओड्याण, जलंधर और मूलबंध को जो जानता है वह योगी मुक्ति का पात्र है ॥४५॥ एड़ी से दृढ़ दवा कर योनि को सकोड़े और अपान को ऊपर खींचे; यह मूल बंध कहलाता है ॥४६॥ मूल बंध सदा करने से अपान और प्राण की एकता और मूत्र पुरीष की न्यूनता होने से वृद्ध भी जवान होजाता है ॥४७॥ जिससे थका हुआ महा पक्षी उड्याण करता है, वह उड्याण मृत्यु रूपी हाथी के लिये सिंह है ॥४८॥ उदर से नाभि के नीचे तानना पश्चिम ताण कह-लाता है। उड्याण बंध उदर में होता है, इसलिये वहां बंध कहा जाता है ॥४९॥ नीचे जाने वाले आकाश और जल को शिर में बांध देता है। इसलिये जालंधर बंध कष्ट और दुःख समूह को नाश करने वाला है ॥५०॥ कंठ संकोच लक्षण वाले जालंधर बंध के करने से अमृत अग्नि में नहीं पड़ता और न वायु दौड़ता

Scanned by CamScanner

है ॥५१॥ जीभ को उलटो करके कपाल के छिद्र में प्रवेश करा कर दृष्टि भ्रकुटी के मध्य में लगाने से खेचरी मुद्रा होती है ॥५२॥ जो खेचरी मुद्रा को जानता है उसको रोग, मरण, निद्रा, भूख, प्यास और मूर्छा नहीं होती ॥५३॥ रोग से पीड़ा को नहीं प्राप्त होता, न कर्मों से लिपायमान होता है, किसी से बाधा नहीं पहुँचाया जाता, जो खेचरी मुद्रा को जानता है ॥५४॥ जिससे चित्त आकाश में विचरता है और जिह्वा आकाश में विचरती है, इसलिये वह खेचरी मुद्रा सब सिद्धों से नमस्कार की गई है ॥५५॥ पैर से लेकर मस्तक तक के शरीरों को पोषण करने वाली शिरायें जहाँ होती है ऐसा शरीर विन्दु से स्थित है ॥५६॥ जिह्वा के ऊपर का छिद्र खेचरी द्वारा जिसने मूंद दिया है उसका विन्दु कामिनी के आलिंगन से भी क्षय नहीं होता ॥५७॥ जब तक विन्दु देह में स्थित है तब तक मृत्यु का भय कहां ? और जब तक खेचरी मुद्रा बांधी हुई है तब तक विन्दु नहीं जाता ॥५८॥ और निकला हुआ भी अग्निको प्राप्त हुआ विन्दु योनि मुद्रा द्वारा शक्ति से रोका जाने से ऊपर जाता है ॥५९॥ वह विन्दु सफेद और लाल दो प्रकार का है, सफेद शुक्ल कहलाता है और लाल महारज कहलाता है ॥६०॥

सिन्दूर समूह के समान चमकने वाले सूर्य के स्थान में रज स्थित है, चन्द्रमा के स्थान पर शुक्ल स्थित है, दोनों की एकता दुर्लभ है ॥६१॥ विन्दु ब्रह्मा है, रज शक्ति है, विन्दु चन्द्रमा है,

रज सूर्य है; दोनों के संगम से ही परमपद प्राप्त होता है॥६२॥ जब वायु करके शक्ति को चलाने से प्रेरित हुआ रज विन्दु के साथ सदा एकता को प्राप्त होता है तब दिव्य शरीर हो जाता है ॥६३॥ शुक्ल चन्द्र से संयुक्त और रज सूर्य से संयुक्त है, उन दोनों की समान रस वाली एकता को जो जानता है, वह योगवित् है ॥६४॥ सर्व नाड़ियों का शोधन, चन्द्र सूर्य का चलाना और रसों का सुखाना महामुद्रा कहलाती है ॥६५॥ छाती पर ठोड़ी रख कर और योनि को बांयें चरण से देर तक दबाकर और फैलाये हुए, दक्षिण पाद को दोनों हाथों से पकड़ कर, दोनों बांधी हुई कांखों को श्वास से भर कर धीरे-धीरे रेचन करे ।यह मनुष्यों की व्याधि को नाश करने वाली महामुद्रा कहलाती है ॥६६॥ चन्द्र अंश से अभ्यास करके फिर सूर्य अंश से अभ्यास करे, जब संख्या बराबर होजावे तब मुद्रा को छोड़ देवे ॥६७॥ अपथ्य ही पथ्य नहीं होजाता किन्तु सब निरस भी रस होजाते हैं और खाया हुआ घोर विष भी अमृत के समान पच जाता है ॥६८॥ जो महामुद्रा का अभ्यास करे उसके क्षय, कुष्ट, भगन्दर, गुल्म, अजीर्ण और आगे होने वाले रोग क्षय होजाते हैं ॥६९॥ मनुष्यों को महा सिद्धि की देने वाली यह महामुद्रा कही है, यह प्रयत्न से गुप्त रखनी चाहिए और हर किसी को देनी न चाहिए ॥७०॥ पद्मासन लगा कर, शरीर और शिर को समान करके, नासिका के अग्र भाग में दृष्टि करके अव्यय ॐकार का एकांत में जप

Scanned by CamScanner

करे ॥७१॥ॐ नित्य, शुद्ध, बुद्ध, निर्विकल्प, निरञ्जन, नाम रहित, अनादि, मृत्यु रूप, एक, तुरीय, जो भूत, भविष्य और वर्तमान में सदा अवच्छेद रहित परब्रह्म है, उससे ज्योति रूप परा शक्ति उत्पन्न हुई। (पराशक्ति रूप) आत्मा से आकाश हुआ, आकाश से वायु हुआ, वायु से अग्नि हुआ, अग्नि से जल हुआ, और जल से पृथ्वी हुई। इन पांच भूतों के पांच पति सदा शिव, ईश्वर, रुद्र, विष्णु और ब्रह्मा हैं। उनमें ब्रह्मा, विष्णु और रुद्र उत्पत्ति स्थिति और लय करने वाले हैं। ब्रह्मा, राजस है, विष्णु सात्विक है और रुद्र तामस है। इस प्रकार ये तीनों गुणयुक्त हैं। ब्रह्मा देवताओं में प्रथम हुआ। ब्रह्मा उत्पन्न करने के लिये, विष्णु स्थिति के लिये, रुद्र नाश करने के लिये और चन्द्रमा भोग के लिये, इस प्रकार प्रथम उत्पन्न होने वाले हुए। इनमें से ब्रह्मा से लोक, देवता, तिर्यक् नर और स्थावर उत्पन्न होते हैं। उन मनुष्य आदि का शरीर पांच भूत समूह का है। ज्ञानेन्द्रिय, कर्मेन्द्रिय, ज्ञान और विषय, प्राणादि पांच वायु, मन बुद्धि चित्त और अंहकार स्थूल कल्पे हुये हैं। वह (शरीर) ही स्थूल प्रकृति कहलाता है। ज्ञानेन्द्रिय कर्मेन्द्रिय ज्ञान और विषय, प्राणादि पांच वायु, मन और बुद्धि सूक्ष्म में स्थित लिंग कहलाता है। तीन गुणों से युक्त कारण है। इस प्रकार सबके तीन शरीर वर्तते हैं। जाग्रत, स्वप्न, सुषुप्ति, तुरीय ये चार अवस्थायें हैं उन अवस्थाओं के अधिपति विश्व, तैजस, प्राज्ञ और आत्मा ये चार पुरुष हैं। विश्व स्थूल का भोक्ता है, तैजस एकांत का भोक्ता है, आनन्द का भोक्ता

प्राज्ञ है, उससे पर सबका साक्षी है ॥७२॥ वह सब जीवों में भोग काल में सदा पृथक् रहता है और सब अवस्थाओं में अधोमुख यानी तटस्थ रूप से आनन्द रूप है ॥७३॥ अकार, उकार और मकार तीन वर्णों को, तीन वेदों को, तीन लोकों को, तीन गुणों को, तीन अक्षरों को, तीन स्वरों को प्रणव प्रकाशता है। अकार सब जन्तुओं में जाग्रत् में नेत्रों में वर्तता है, उकार स्वप्न में कंठ में और मकार सुसुप्ति में हृदय में ॥७४॥ अकार स्थूल, विराट और विश्व है। उकार सूक्ष्म, हिरण्यगर्भ और तैजस है। मकार कारण अव्याकृत और प्राज्ञ है। अकार राजस, रक्त, ब्रह्मा और चेतन कहलाता है। उकार सात्विक, शुक्ल और विष्णु कहलाता है ॥७५॥ मकार तामस, कृष्ण और रुद्र कहलाता है। प्रणव से ब्रह्मा उत्पन्न हुआ, प्रणव से विष्णु उत्पन्न हुआ ॥७६॥ प्रणव से रुद्र उत्पन्न हुआ, प्रणव ही पर हुआ। अकार में ब्रह्म लय होता है, उकार में विष्णु लय होता है ॥७७॥ मकार में रुद्र लय होता है परन्तु प्रणव प्रकाशता रहता है। वह ज्ञानियों में ऊपर जाने वाला होता है, अज्ञानी में नीचे मुख वाला होता है ॥७८॥ इस प्रकार निश्चय प्रणव स्थिति है, जो उसको जानता है, वह वेद का जानने वाला है। अनाहत स्वरूप से ज्ञानियों में ऊपर जाने वाला होता है ॥७९॥ तेल की अवच्छिन्न धारा और लम्बे घन्टों के नाद के समान प्रणव की ध्वनि है। उसका अग्र ब्रह्म कहलाता है ॥८०॥ वह अग्र ज्योतिमयऔर अवाच्य है। सूक्ष्म बुद्धि से महात्मा उसको देखते हैं। जो उसको जानता है, वह वेद

Scanned by CamScanner

का जानने वाला है ॥८१॥ जाग्रत में दोनों नेत्रों के बीच में हंस ही प्रकाशता है। सकार खेचरी कहलाता है, निश्चित यह त्वं पद है ॥८२॥ हकार परमेश्वर है, यह तत् पद निश्चित है। जो जन्तु सकार का ध्यान करता है, निश्चय हकार ही होजाता है ॥८३॥ इन्द्रियों करके जीव बांधा जाता है, आत्मा नहीं बांधा जाता ममता से जीव होता है, ममता रहित केवल होता है ॥८४॥ भूः भुवः स्वः ये लोक, चन्द्र, सूर्य और अग्नि देवता जिसकी मात्राओं में स्थित हैं, वह परम ज्योति ॐ है ॥८५॥ क्रिया, इच्छा और ज्ञान तथा ब्राह्मी रौद्री और वैष्णवी, ये तीन प्रकार की मात्राएं जिसमें स्थित हैं, वह परम ज्योति ॐ है ॥८६॥ वाणी से उसे नित्य जपे, शरीर से उसका अभ्यास करे, मन से उसे नित्य जपे, वह परम ज्योति ॐ है ॥८७॥ पवित्र हो या अपवित्र जो प्रणव को सदा जपता है, वह कमल पत्र के समान पापों से लिपायमान नहीं होता ॥८८॥ वायु चलने पर बिन्दु चलित होता है और निश्चल होने पर निश्चल होता है। (बिन्दु स्थिर होने से) योगी निश्चलता को प्राप्त होता है, इसलिये वायु का निरोध करे ॥८९॥ जब तक वायु देह में स्थित है तब तक जीव नहीं मरता। उसका निकल जाना मरण है इसलिये वायु का निरोध करे ॥९०॥ जब तक वायु देह में स्थित है तब तक जीव नहीं जाता। जब तक दृष्टि भ्रकुटियों के मध्य में है तब तक कालका भय कहां ॥९१॥ अल्प कालके भयसे ब्रह्मा प्राणायाम परायण हुआ, इसलिये योगी और मुनि भी प्राणों का निरोध करें ॥९२॥ हंस छब्बीस अंगुल बाहर

जाता है। वाम और दक्षिण मार्ग से प्राणायाम किया जाता है ॥९३॥ जब सब मलयुक्त नाड़ी चक्र शुद्ध होजाता है, तब ही योगी प्राण को रोकने में समर्थ होता है ॥९४॥ योगी पद्मासन लगा कर चन्द्र से प्राण को पूर्ण करे, यथाशक्ति धारण करे और फिर सूर्य द्वारा निकाल देवे ॥९५॥ अमृत के समुद्र के समान, गौ के सफेद दूध की उपमा वाले चन्द्रमा के विम्ब का ध्यान करता हुआ प्राणायाम करने में सुखी होवे ॥९६॥ ककड़ते हुये प्रज्वलित अग्नि रूप, हृदय में स्थित पूज्य आदित्य मण्डल का ध्यान करता हुआ योगी प्राणायाम करने में सुखी होवे ॥९७॥ इडा नाड़ी से प्राण को पिये फिर रोक कर दूसरी (पिंगला) से निकाल देवे। फिर पिंगला से वायु को पीकर और रोककर वाईं (इडा) से निकाल देवे। इस प्रकार से सूर्य और चन्द्रमा दोनों बिंदुओं के ध्यान करने से योगी की नाड़ियां दो मास के बाद शुद्ध हो जाती हैं ॥९८॥ इच्छानुसार वायु का धारण करना, अग्नि का प्रज्वलित करना, नाद का प्रकट होना और आरोग्यता ये नाड़ी शोधन करने से उत्पन्न होते हैं ॥९९॥ जब तक प्राण देह में स्थित है तब तक अपान को रोके। आकाश में ऊपर और नीचे गति वाली एक श्वास वाली मात्रा है ॥१००॥ रेचक, पूरक और कुम्भक प्रणव स्वरूप है। प्राणायाम बारह मात्रा युक्त होता है ॥१०१॥ बारह मात्रा संयुक्त सूर्य, चन्द्रमा दोष समूह को नाश करने वाले हैं ऐसा योगियों को जानना चाहिए ॥१०२॥ बारह पूरक करे, कुम्भक सोलह हो और रेचक दश हो, वह ओंकार

Scanned by CamScanner

प्राणायाम कहलाता है ॥१०३॥ हलकी में बारह मात्रा और मध्यम में दूनी मानी गई हैं, उत्तम में तीन गुणी कही हैं, यह प्राणायाम का निर्णय है ॥१०४॥ हलकी में पसीना उत्पन्न होता है, मध्यम में कम्प होता है उत्तम में स्थान को प्राप्त होता है इसलिए वायु का निरोध करे ॥१०५॥ योगी पद्मासन लगाकर, गुरु रूप शिव को नमस्कार करके, नासिका के अग्र भाग में दृष्टि लगाकर एकांत में प्राणायाम का अभ्यास करे ॥१०६॥

नव द्वारों को तथा प्राणों को रोककर दृढ़ धारणा पूर्वक शक्ति चालन करके काल रूप कुण्डलिनी को अग्नि और अपान के साथ ऊपर ले जाय। फिर इस विधि से आत्म ध्यान करते हुए उसके मस्तक में स्थिर करे। जब तक यह स्थिर रहे तब तक ही महात्माओं के नज्ञ की विशेषता है ॥१०७॥ यह प्राणायाम पातक रूपी ईंधन के लिये अग्नि है और संसार रूपी समुद्र का सेतु सदा योगियों से कहा जाता है ॥१०८॥ आसन से रोग को और प्राणायाम से पातक को नाश करते हैं, योगी मन के विकारों का प्रत्याहार से त्याग करता है ॥१०९॥ धारणा से मन के धैर्य को प्राप्त करता है, समाधि में अद्भुत चैतन्य को प्राप्त करता है और शुभाशुभ कर्मों का त्याग करके मोक्ष को प्राप्त करता है ॥११०॥ बारह प्राणायाम का प्रत्याहार कहलाता है, बारह प्रत्याहार से शुभ धारणा उत्पन्न होती है ॥१११॥योग वेत्ताओं ने बारह धारणा को ध्यान कहा है और बारह ध्यान की समाधि कहलाती है ॥११२॥ समाधि में जो परम ज्योति, अनन्त

और विश्वतोमुख है, उसके देखने से उसका गमन और क्रिया कर्म नहीं रहता ॥११३॥ दोनों चरण मेढ़ पर लगा आसन बांध कर, कर्ण, नेत्र, और नासिका के द्वारों को अंगुलियों से रोक कर पवन को मुख से पूर्ण करे, उसको अपान सहित छाती में रोक कर फिर मूर्धा में स्थिर धारण करे, इस प्रकार योगीश्वर उसमें मन लगा कर तत्त्व की विशेष समता को प्राप्त करते हैं ॥११४॥ पवन आकाश में प्राप्त होने पर घंटादि बाजों की महान् ध्वनि उत्पन्न होती है, यह नाद सिद्धि कही गई है ॥११५॥ प्राणायाम से युक्त होने से, सब रोग नाश हो जाते हैं, प्राणायाम से रहित के सब रोग उत्पन्न होते हैं ॥११६॥ हुचकी, खांसी, श्वास, शिर, कर्ण, आंखों की पीड़ा अनेक प्रकार के रोग पवन के विकार से होते है ॥११७॥ जिस प्रकार सिंह, हाथी, व्याघ्र, धीरे धीरे वश हो जाते हैं, इसी प्रकार सेवन किया हुआ वायु वश हो जाता है, नहीं तो साधक को मारता है ॥११८॥ नियम पूर्वक वायु को छोड़े, नियम पूर्वक भरे, नियम पूर्वक रोके, इस प्रकार सिद्धि को प्राप्त करे ॥११९॥ विषयों में यथा क्रम से चक्षु आदि का जो चलना है, उनका जो रोकना है, वह प्रत्याहार कहलाता है ॥१२०॥ जिस प्रकार तीसरे काल में सूर्य का प्रकाश कम हो जाता है इसी प्रकार योगी तीसरे अङ्ग में स्थित मन के विकार को दूर करे, यह उपनिषत् है। इति योग चूडामणि उपनिषत् ॥

योग

Scanned by CamScanner

शारीरकोपनिषत्।

[१६]

शरीर पृथिवी आदि महाभूतों का समुदाय है। कड़ी है, सो पृथिवी है, जो वहने वाला है, वह जल है। जो उष्ण, है वह तेज है, जो संचार करता है, वह वायु और जो पोला है, वह आकाश है। श्रोत्रादि ज्ञान इन्द्रियां हैं। आकाश में श्रोत्र, वायु में त्वचा, अग्नि में नेत्र, जल में जिह्वा और पृथिवी में घ्राण है। शब्द, स्पर्श, रूप, रस और गन्ध इन्द्रियों के यथा क्रम से विषय हैं ये पृथिवी आदि महाभूतों से क्रम से उत्पन्न हुए हैं। वाणी, पाणि, पाद, पायु, और उपस्थ कर्मेन्द्रियां कही जाती है। उनके क्रम से वचन, ग्रहण करना, चलना, त्यागना और आनन्द ये विषय पृथ्वी आदि महाभूतों से क्रम से उत्पन्न हुए हैं। मन, बुद्धि, अहङ्कार और चित्त ये चार अन्तःकरण हैं। उनके क्रम से संकल्प विकल्प, निश्चय, अभिमान और विचार स्वरूप ये विषय हैं। मन का स्थान कण्ठ, बुद्धि का मुख, अहङ्कार का हृदय और चित्त का नाभि है। हड्डी, चमड़ी, नाड़ी, रोंगटे और मांस ये पृथ्वी के अंश हैं। मूत्र, कफ, लोहू, वीर्य और पसीना ये जल के अंश हैं। भूख, प्यास, आलस्य, मोह और मैथुन अग्नि के अंश है। फैलना, दौड़ना स्थूलादि (मुड़ना, सकोड़ना, चलना) पलक खोलना बन्द करना आदि (डकार, छींक, जंभाई और मृतक शरीर को फुलाना) वायु के अंश हैं। काम, क्रोध, लोभ, मोह और भय आकाश के अंश हैं। शब्द, स्पर्श, रूप, रस और गंध पृथ्वी के गुण है। शब्द, स्पर्श, रूप और रस जल के गुण हैं। शब्द, स्पर्श और रूप अग्नि के गुण हैं। शब्द और स्पर्श वायु के दो गुण हैं। शब्द एक गुण आकाश का है। सात्विक, राजस और तामस तीनो गुणों के लक्षण हैं। अहिंसा,, सत्य, चोरी न करना, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह, क्रोध न करना, गुरु की सेवा करना, शौच, संतोप, सीधापन ॥१॥ मान रहितपना, पाखण्ड रहितपना, आस्तिकपना, अहिंसकपना, इतने गुण विशेष करके सात्विक के जानने चाहिये ॥२॥ मैं कर्त्ता हूँ, मैं भोक्ता हूँ, मैं अभिमान वाला वक्ता हूं। ब्रह्म वेत्ताओं ने ये गुण राजस के कहे हैं ॥३॥ निद्रा, आलस्य, मोह, राग मैथुन और चोरी। ब्रह्म वादियों ने ये गुण तामस के कहे हैं ॥४॥ सात्विक ऊपर है; मध्य में राजस है और नीचे तामस है। सत्य ज्ञान सात्विक है। धर्म ज्ञान राजस है। तिमिरांध तामस है। जाग्रत, स्वप्न, सुषुप्ति और तुर्य ये चार प्रकार की अवस्थायें हैं। ज्ञानेन्द्रिय, कर्मेन्द्रिय और चार अन्तःकरण, इन चौदह इन्द्रियों युक्त जाग्रत है। चार अंतःकरण से युक्त स्वप्न है, एक चित्त इन्द्रिय वाली सुषुप्ति है। तुरीय केवल जीव युक्त ही है। खुले हुए पलक और मुंदे हुए पलक के बीच मैं टिका हुआ जीव परमात्मा के मध्य में जीवात्मा क्षेत्रज्ञ है, इस प्रकार जाना जाता है, ज्ञानेन्द्रिय, कर्मेन्द्रिय, पांच प्राण

Scanned by CamScanner

और बुद्धि इन सत्तरह का सूक्ष्म शरीर लिङ्ग कहलाता है ॥५॥ मन, बुद्धि, अहंकार, आकाश, वायु, अग्नि जल पृथिवी; ये प्रकृति के आठ विकार हैं, सोलह और हैं ॥६॥ श्रोत्र त्वचा, चक्षु, जिह्वा, घ्राण यह पांच। गुदा, उपस्थ, हाथ, पैर और वाणी दशमी है ॥७॥ शब्द, स्पर्श, रूप, रस और गंध; ये तेईस प्रकृतियां है ॥८॥ चौवीसवां अव्यक्त प्रधान है, पुरुष उससे पर है ॥

ब्रह्मविद्या उपनिषत्।

[२०]

ब्रह्मविद्या उपनिषत् को कहते हैं:—उस अद्भुत कर्म करने वाले विष्णुरूप के प्रसाद से ध्रुवाग्नि ब्रह्म विद्या का रहस्य कहना है ॥१॥ ब्रह्मवादियों ने जिस ब्रह्म को ॐ एकाक्षर कहा है, उस के शरीर, स्थान और तीन काल को मैं कहता हूँ ॥२॥ उस (ॐकार) में तीन देव, तीन लोक, तीन वेद और तीन अग्नि कहे हैं। उस तीन अक्षर रूप शिव की तीन और अर्ध यानी साढ़े तीन मात्रायें हैं ॥३॥ ऋग्वेद, गार्हपत्य, पृथ्वी और ब्रह्मा को ब्रह्मवादियों ने अकार का शरीर कहा है ॥४॥ यजुर्वेद अंतरिक्ष, दक्षिणाग्नि और देव विष्णु भगवान् उकार का (शरीर) कहा गया है ॥५॥ सामवेद, स्वर्ग, आहवनीय और परमदेव ईश्वर मकार का (शरीर) कहा गया है ॥६॥ शंख के मध्य का अकार सूर्य मण्डल के मध्य में है। चन्द्र के समान उकार उस (चन्द्र) के मध्य में टिका हुआ है ॥७॥ मकार धूम रहित अग्नि के समान और बिजली की उपमा वाला है। इस प्रकार तीनों मात्राओं को चन्द्र, सूर्य, और अग्नि रूप जानना चाहिए ॥८॥ जैसे दीपक की शिखा उसके ऊपर होती है। उसी प्रकार अर्ध मात्रा को प्रणव के ऊपर जानना चाहिए ॥९॥ वह पूरा शिखा कमल सूत्र के समान अत्यन्त सूक्ष्म दिखलाई देती

Scanned by CamScanner

है। वह सूर्य के समान सारी सूर्यको भेदन करने तथा अन्या॥१०॥ बहत्तर हजार नाड़ियों को भेदन करके सब प्राणियोंको वरदान देने वाली, सब को व्याप्त करके सूर्यमें टिकती है॥११॥ कांसेके घंटोंके नाद जिस प्रकार शांति में लीन होजाते है इसी प्रकार सब ऐश्वर्य की इच्छा करने वाले को उसकी शांति के लिए ओंकार की योजना करनी चाहिये ॥१२॥ जिसमें शब्द लीन होता है वह परब्रह्म कहलाता है। और बुद्धि ब्रह्म में लीन हो जाती है, वह अमृत होने के योग्य समझी जाती है ॥१३॥ वायु, प्राण और आकाश तीन प्रकार की जीव संज्ञा है। उस प्राण रूप जीव का प्रमाण बाल के अग्रभाग का सौवा भाग कल्पा गया है॥१४॥ नाभि स्थान में विश्व का शुद्ध तत्व, निर्मल शिव रूप आदित्य के समान किरणों से सबको प्रकाशता हुआ स्थित है॥१५॥सकार और हकार को जीव सदा जपता है। नाभि के छिद्र मे निकलता हुआ यह विषयों की व्यापकता से रहित है ॥१६॥ इसलिए दूध में से निकले हुये घी के समान अपने कारण से युक्त इस कला रहित को पांच प्राणायाम द्वारा जाने ॥१७॥ जैसे लकड़ी से मथा हुआ दूध इस प्रकार जब चार कला से युक्त हृदय में स्थित देह में भ्रमण कराया जाता है ॥१८॥ (तब) इस (देह) में अविश्रांत महापक्षी शीघ्र वास करता है। जब श्वास रुक जाता है तब जीव निष्कलापने को प्राप्त होता है॥१९॥ आकाश में स्थित कला रहित का ध्यान करके संसार बंधन से मुक्त होता है। जो हृदय में स्थित स्व प्रकाश चित् आनन्द रूप अनाहत ध्वनि युक्त हंस

को जानता है, वह हंस कहलाता है। रेचक पूरक को छोड़ कर कुम्भक से स्थित विद्वान् ॥२०-२१॥ नाभि के मूल में प्राण अपान को रोक कर समान करके मस्तक में स्थित अमृत के स्वाद को आदर सहित ध्यान द्वारा पी कर ॥२२॥ नाभि के मध्य में दीपक के आकार वाले तेज वाले महादेव को अमृत का सिंचन करते हुए जो हंस हंस इस प्रकार जप करता है ॥२३॥ उसको जरा मरण रोगादि पृथ्वी पर नहीं होते। इस प्रकार अणिमा आदि सिद्धियों के निमित्त दिन प्रतिदिन करे ॥२४॥ सदा अभ्यास में प्रीति वाला पुरुष ईश्वरत्व को प्राप्त करता है। बहुत से इस एक मार्ग से नित्यत्व को प्राप्त हुए हैं ॥२५॥ हंस विद्या के सिवाय नित्यत्व का अन्य कोई साधन नहीं है। जो हंस नाम की परमेश्वरी महा विद्या को देता है ॥२६॥ उसको सदा शुद्ध बुद्धि से सेवा करनी चाहिये। इस जगत में शुभ, अशुभ या अन्य जो कुछ गुरु ने कहा हो ॥२७॥ उसको संतोष युक्त शिष्य विचारे बिना हो करे। इस हंसविद्या को मनुष्य गुरु से प्राप्त करके ॥२८॥ आत्मा से आत्मा को साक्षात् निश्चल ब्रह्म जान कर वर्णाश्रम से युक्त देह जाति आदि संबंधों को ॥२९॥ तथा वेद और अन्य शास्त्रों को पैर की रज के समान त्याग देवे और गुरु भक्ति सदा करे इससे मनुष्य कल्याण को प्राप्त होता है ॥३०॥ गुरु साक्षात् हरि है, अन्य नहीं ऐसा श्रुति कहती है ॥३१॥ श्रुति ने जो कहा है वह सब परमार्थ ही है, इसमें संशय नहीं है इसलिये श्रुति के विरोध होने पर कुछ भी प्रमाण नहीं है और जो अप्रमाण हो वह अनर्थकारी ही होती है ॥३२॥

Scanned by CamScanner

देह में स्थित को सकल और देह से रहित को निष्कल कला से रहित जानना चाहिए। आप्त-गुरु के उपदेश से जानने योग्य वह सर्वत्र समान स्थित है ॥३३॥ जो हंस हंस इस प्रकार बोलता है। ब्रह्मा, हरि और शिव है, वह गुरु मुख से सर्वत्र मुख वाले परब्रह्म को प्रत्यक्ष प्राप्त करता है ॥३४॥तिलों में जैसे तैल और पुष्प में गन्ध रहता है इसी प्रकार पुरुष के शरीर में बाहर और भीतर वह स्थित है ॥३५॥ जिस प्रकार लोक में पलीते को हाथ में लेने वाला वस्तु को देख कर उस पलीते को त्याग देता है इसी प्रकार ज्ञान से ज्ञेय को देख कर पीछे ज्ञान को भी त्याग दे ॥३६॥ सब को पुष्प के समान जाने और उसकी गन्ध को कला रहित जाने, सबको वृक्ष जाने और उसकी छाया को कला रहित जाने ॥३७॥ निष्कल और सकल भाव सर्वत्र ही स्थित हैं, कलायुक्त भाव उपाय है और उपेय (प्राप्त होने योग्य वस्तु ब्रह्म) कला रहित है ॥३८॥ कला सहित में सब भाव हैं, कला रहित में कोई नहीं है। एक मात्रा, दो मात्रा और तीन मात्रा भेद से ॥३९॥ अर्ध मात्रा को परा-उत्तम जाने। उसके ऊपर पर से पर है। पांच प्रकार का पांच दैवत वाला सकल पढ़ा जाता है॥४०॥ब्रह्मा का हृदय स्थान है; विष्णु कंठमें स्थितहै, तालूके मध्य में रुद्र स्थित है और मस्तक में महेश्वर है॥४१॥नासाके अग्र भाग में अच्युतको जाने, उसके अन्तमें परमपद है परत्वसे पर कोई नहीं है, ऐसा शास्त्र का निर्णय है ॥४२॥ उस देहातीतको नासाके अग्र में बारह अंगुल का जाने, उसका अन्त उसको जाने, उसमें

स्थित प्रभु व्यापक है ॥४३॥ मनको अन्य में लगावें, अथवा नेत्र को अन्य पर डालें तो भी योगियों का योग अपरिच्छिन्न ही रहता है ॥४४॥

यह परम गुप्त है, यह परम शुभ है। इससे बढ़कर और कुछ नहीं है, इससे बढ़ कर और शुभ नहीं है ॥४५॥ शुद्ध ज्ञान रूपी अमृत को प्राप्त करके परम अक्षर का निर्णय होता है, गुप्त से भी अत्यन्त गुप्त को प्रयत्न करके ग्रहण करना चाहिए ॥४६॥ यह शास्त्र जो पुत्र न हो उसको न देना चाहिए, जो शिष्य न हो उसको कभी न देना चाहिए। गुरुदेव के भक्त, नित्य भक्ति परायण को ॥४७॥ यह शास्त्र देना चाहिए, दूसरे को नहीं देना चाहिए, यदि दे तो इसका दाता नरक को जाता है कभी सिद्धि नहीं प्राप्त होती ॥४८॥

गृहस्थ, ब्रह्मचारी, वानप्रस्थ अथवा संन्यासी हो वह कहीं भी रहता हो वह अक्षर ब्रह्म को जानने वाला ज्ञानी ही है॥४९॥

इस शास्त्र के ज्ञान से सब अवस्थाओं में विषयों में आसक्त विषयी मनुष्य भी दूसरे देह में शुभ को प्राप्त होता है ॥५०॥ ब्रह्म हत्या और अश्वमेधादि के पुण्य और पापों से लिप्त नहीं होता। प्रेरक, बोधक और मोक्ष देने वाले श्रेष्ठ समझे गये हैं ॥५१॥ संसार में इस प्रकार इन तीनों प्रकार के आचार्यों को जाने, प्रेरक मार्ग दिखलाता है, बोधक स्थान पर चलाता है ॥५२॥ मोक्ष

Scanned by CamScanner

देने वाला परम तत्त्व है, जिसको जान कर परमात्मा को प्राप्त होता है।

हे गौतम ! देह में प्रत्यक्ष पूजन को संक्षेप से सुन ॥५३॥ इस पूजन को करने से वह मनुष्य सनातन अव्यय पद को प्राप्त होता है और स्वयं ही देह में कला रहित विन्दु को देखता है ॥५४॥ हे वत्स ! दोनों अयनों के समान दिन रात्रि में प्रथम रेचक; पूरक और कुम्भक प्राणायाम को करके मार्ग जानने वाला सदा देखता है ॥५५॥ प्रथम दोनों का उच्चारण करके यथाक्रम से पूजन करे, नमस्कारसे, योगसे और मुद्रासे आरम्भ करके अर्चन करे ॥५६॥ हे वत्स ! सूर्य का ग्रहण प्रत्यक्ष यजन कहा गया है। जैसे जल में जल इसी प्रकार ज्ञान से ही सायुज्य कहा है ॥५७॥ योगाभ्यास का श्रम करने से इतने गुण वर्तते हैं। इसलिये योग करके सब दुःखों को बाहर करके ॥५८॥ हंस मंत्र का उच्चारण करता हुआ योग रूप ध्यान करके ज्ञान की तन्मयता को प्राप्त करें। ज्ञान से परम स्वरूप को प्राप्त होता है ॥५९॥ प्राणियों के देह के मध्य में अच्युत हंस सदा स्थित है। हंस परम सत्य है, हंस ही शक्ति वाला है ॥६०॥ हंस ही परम वाक्य है, हंस ही वेदों का सार है, हंस ही परम रुद्र है, हंस ही पर से पर है ॥६१॥

सब देवों के मध्य में स्थित हंस ही महेश्वर है। पृथिवी से लेकर शिव पर्यन्त और अकारादि वर्णों से ॥६२॥ 'क्ष' कार तक हंस ही मात्राओं के समान स्थित है, मात्रा रहित मंत्र का

कहीं भी उपदेश नहीं दिया जाता ॥६३॥ हंस रूप उपमा रहित ज्योति देवों के मध्य में स्थित है। दक्षिण की तरफ मुंह करके ज्ञान मुद्रा धारण करे ॥६४॥और हंस मंत्र का स्मरण करता हुआ सदा समाधि करे ।निर्मल स्फटिक के आधार वाले परम उत्तम दिव्य रूप ॥६५॥ मध्य देश में ज्ञान मुद्रा वाले आत्म रूप, परमहंस का स्मरण करे। प्राण, अपान, समान, उदान, व्यान, वायु ॥६६॥ पांच कर्मेन्द्रियों से युक्त होकर क्रिया शक्ति और बल वाले होते हैं। नाग, कूर्म, कृकर, देवदत्त, धनंजय ॥६७॥ पांच ज्ञानेन्द्रियों से युक्त होकर ज्ञान शक्ति और बल वाले होते हैं। शक्ति में अग्नि और नाभि चक्र में सूर्य स्थित है ॥६८॥ प्रथम बंध मुद्रा करे, नासिका के अग्र और अपने नेत्रों में अकार में अग्नि कहा है, उकार में अग्नि हृदय में स्थित है ॥६९॥मकार में और भ्रकुटियों के मध्य में प्राण शक्ति को लगावे। ब्रह्म ग्रन्थि अकार में और विष्णु ग्रन्थि हृदय में स्थित है ॥७०॥ रुद्र ग्रन्थि भ्रकुटियों के मध्य में अक्षर वायु भेदन की जाती है। अकार में ब्रह्मा स्थित है, उकार में विष्णु स्थित हैं ॥७१॥मकार में रुद्र स्थित है, उसके अन्त में पर से पर है। कण्ठ को सकोड़ कर नाड़ी आदि जिसकी शक्ति से अचल हो जाती हैं ॥७२॥ जिह्वा को दवाकर सोलह आधार वाली, ऊपर जाने वाली, तीन शिखर वालीं, तीन प्रकार की, ब्रह्मरंध्र में जाने वाली अत्यन्त सूक्ष्म उस सुषुम्ना नाड़ी को तथा ॥७३॥ त्रिशंख, वज्ररूप ॐकार

Scanned by CamScanner

रूप, ऊर्ध्व नाल वाली. भ्रकुटियों की तरफ जाने वाली कुण्डली और प्राणों को चला कर, चन्द्र मण्डल को भेदन करके ॥७४॥ वज्रकुम्भ का साधन करते हुये नौ द्वारों को बन्द करे। प्रीति पूर्वक निर्गुण मन को पवन पर आरूढ़ करे ॥७५॥ तो ब्रह्म स्थान में नाद होवे और शाकिनी नाडी अमृत वर्षनि वाली होवे। षट्चक्र मण्डल के भेदन करने से ज्ञान दीपक प्रकाशित होता है ॥७६॥ सब भूतों में स्थित देव सबके ईश्वर का नित्य पूजन करे। उस आत्म रूप, ज्ञान रूप, रोग रहित को देख कर ॥७७॥ सर्व व्यापक माया रहित को दिव्य रूप से देखता हुआ 'हंस हंस' इस वाक्य को बोले, प्राणियों के देह में स्थित वह प्राण और अपान की ग्रन्थि अजपा कहलाती है ॥७८॥ सदा इक्कीस हजार छः सौ उच्चारण करता हुआ हंस सोऽहम् कहलाता है ॥७९॥ कुण्डली के पूर्व भाग में अधोलिंग का, शिखा में पश्चिम लिंग का, भ्रकुटियों के मध्य में ज्योतिर्लिङ्ग का यती नित्य ध्यान करे ॥८०॥ मैं अच्युत हूं, मैं अचिंत्य हूं, मैं तर्क में न आऊं ऐसा हूं, मैं अजन्मा हूँ, मैं प्राण रहित हूँ, मैं काया रहित हूं, मैं अङ्गों से रहित हूँ, मैं भय रहित हूँ ॥८१॥ मैं अशब्द हूँ, मैं अरूप हूँ, मैं स्पर्श रहित हूँ। मैं अद्वय हूँ, मैं रस रहित हूँ, मैं गन्ध रहित हूँ, मैं अनादि अमृत हूँ, ॥८२॥ मैं नाश रहित हूं; मैं लिंग रहित हूँ, मैं अजर हूँ, मैं कला रहित हूँ। प्राण रहित हूँ, मैं अमूक (गूंगा नहीं) हूँ, मैं अचिंत्य हूँ, मैं अक्रिय हूं ॥८३॥ मैं अन्तर्यामी हूँ, मैं पकड़ने योग्य नहीं हूँ, मैं कथन न करने योग्य

और लक्षण रहित हूँ। मैं गोत्र रहित हूँ, मैं गात्र रहित हूँ, मैं चक्षु रहित हूँ, मैं वाणी रहित हूं ॥८४॥ मैं अदृश्य हूं, मैं वर्ण रहित हूँ, मैं अखण्ड हूँ, मैं अद्भुत हूँ, मैं न सुना हुआ हूँ, न देखा हुआ हूँ, मैं खोजने योग्य हूँ, मैं अमर हूँ ॥८५॥ मैं वायु रहित, आकाश रहित, तेज रहित, अव्यभिचारी हूँ, मैं न माना हुआ हूँ, न जन्मा हुआ, अति सूक्ष्म अविकारी हूँ ॥८६॥ मैं रजोगुण तमोगुण रहित हूं, सतोगुण रहित, गुण रहित हूँ, मैं माया रहित अनुभव स्वरूप हूँ, मैं अनन्य अविषय हूँ ॥८७॥ मैं अद्वैत हूँ, मैं अपूर्ण हूँ, मैं बाहर रहित हूँ, मैं भीतर रहित हूँ, मैं श्रोत रहित हूँ, मैं अदीर्घ हूँ, मैं टुकड़ा रहित हूँ, मैं रोग रहित हूँ ॥८७॥ मैं अद्वय आनन्द रूप विज्ञान घन हूँ, मैं विकार रहित हूँ। मैं इच्छा रहित हूँ, मैं लेप रहित हूँ, मैं अद्वय अकर्ता हूँ ॥८९॥ मैं अविद्या के कार्य से रहित हूँ, वाणी और रसना का अविषय हूँ। मैं अल्प नहीं हूँ, मैं शोक रहित हूँ, मैं विकल्प रहित और विशेष अग्नि रहित हूँ ॥९०॥ मैं आदि, मध्य और अन्त से रहित हूँ, मैं आकाश के समान हूँ, मैं आत्म चैतन्य रूप हूँ, मैं आनन्द चेतन घन हूँ, ॥९१॥ मैं आत्म संस्था हूँ, आनन्द अमृत रूप हूँ, मैं भीतर हूँ, मैं आत्मकाम हूँ, मैं आकाश से परम आत्मा ईश्वर हूँ ॥९२॥ मैं ईशान हूं, मैं पूज्य उत्तम पुरुष हूँ, मैं उत्कृष्ट हूँ, मैं उपद्रष्टा हूँ, मैं पर से पर हूँ ॥९३॥ मैं केवल हूँ, कवि हूँ, कर्म का अध्यक्ष और कारण का अधिपति हूँ, मैं गुप्त आशय हूँ, गुप्त रखने वाला हूँ, मैं नेत्रों का नेत्र

Scanned by CamScanner

हूँ ॥९४॥ मैं चित् आनन्द हूँ, चेतनता देने वाला, चिद्घन, चिन्मय हूँ। मैं ज्योतिमय हूँ, मैं उत्तम ज्योतियों में ज्योति हूँ ॥९५॥ मैं अंधेरे का साक्षी हूँ, मैं अंधेरे से पर तुर्य का तुर्य हूँ, मैं दिव्य देव हूँ, मैं दुर्दर्श, दृष्टि का आधार ध्रुव हूँ ॥९६॥ मैं नित्य हूँ, मैं दोष रहित हूँ, मल रहित और क्रिया रहित हूँ। मैं निर्मल और निर्विकल्प हूँ, निश्चल और नाम रहित हूँ ॥९७॥मैं निर्विकार, नित्य पवित्र, निर्गुण और स्पृहा रहित हूँ, मैं इन्द्रिय रहित नियामक हूँ, मैं कला रहित और अपेक्षा रहित हूं ॥९८॥ मैं पुरुष परमात्मा हूँ, मैं परम पुराण हूँ, मैं आर पार हूं, मैं प्राज्ञ प्रपंच का नाश करने वाला हूँ ॥९९॥ मैं परम अमृत हूँ, प्राचीन पूर्ण प्रभु हूँ, मैं पूर्ण आनन्द एक बोध रूप हूँ, मैं प्रत्यक्ष एक रस हूँ ॥१००॥ मैं प्रज्ञाता हूँ, मैं प्रशान्त, प्रकाश, परमेश्वर हूँ, मैं द्वैत अद्वैत से विलक्षण एक प्रकार से चिंतवन करने योग्य हूं ॥१०१॥ मैं बुद्ध हूँ, मैं भूतपाल हूँ, मैं प्रकाश रूप भगवान् हूँ, मैं महान् महाज्ञेय महेश्वर हूँ ॥१०२ मैं विमुक्त हूँ, मैं विभु हूँ, श्रेष्ट और व्यापक हूँ, वैश्वानर, वासुदेव विश्व का चक्षु हूँ ॥१०३॥ मैं विश्व से अधिक हूँ, निर्मल विष्णु विश्व का करने वाला हूँ, मैं शुद्ध हूं, लूक्ल शान्त हूँ, शाश्वत हूँ, शिव हूँ ॥१०४॥ मैं सब भूतों का आंतरात्मा सनातन हूँ। मैं अपनी महिमा में सदा स्थित एक साथ प्रकाशित हुआ हूँ ॥१०५॥ मैं सब का आन्तर, ज्योति सबका अधिपति हूँ, मैं सब भूतों का निवास स्थान हूँ, मैं सर्व व्यापक स्वयं राजा हूँ ॥१०६॥ सबका

साक्षी, सबका आत्मा सब भूतों का गुहाशय। सब इन्द्रियों और गुणों का प्रकाश, सब इन्द्रियों से रहित हूँ ॥१०७॥ मैं तीनों स्थानों से अतीत हूँ, मैं सब पर अनुग्रह करने वाला हूँ। मैं सच्चिदानन्द, पूर्ण आत्मा सबके प्रेम का विषय हूँ ॥१०८॥ मैं सच्चिदानन्द मात्र, स्व प्रकाश, चेतन घन हूँ। मैं सत्व स्वरूप, सन्मात्र सिद्ध और सबका आत्मा हूँ ॥१०९॥ अधिष्ठान, सन्मात्र, स्वआत्मा के बंध को हरने वाला हूँ। मैं सबका ग्रास करने वाला हूँ, मैं सबका द्रष्टा और सबका अनुभव हूँ ॥११०॥ जो इस प्रकार तत्त्व से जानता है, वह ही पुरुष कहलाता है, यह उपनिषत् है॥

योग

Scanned by CamScanner

योग तत्त्वोपनिषत् ।

[२१]

योगियों के हित की इच्छा से मैं योग तत्व को कहता हूं, जिसके सुनने और पढ़ने से सब पापों से छूट जाता है ॥१॥ सब भूतों का आदि भगवान् विष्णु ही महान् तपस्वी और महा योगी है। वह पुरुषोत्तम योग मार्ग में दीपक के समान दिखाई देता है ॥२॥ पितामह ब्रह्मा ने उस जगन्नाथ की आराधना करके और नमस्कार करके पूछा "अष्टांग सहित योग तत्व मुझसे कहिये" ॥३॥ उससे हृषीकेश भगवान् ने कहा मैं तत्व को कहता हूं, सुनः—

सब जीव सुख दुःख के माया जाल से घिरे हुए हैं॥४॥ उनकी मुक्ति करनेवाला माया जालको काटनेवाला, जन्म, मृत्य जरा और व्याधि का नाश करने वाला और मृत्युसे पार करनेवाला यहीमार्ग है॥५॥ कैवल्य परम पद अनेक मार्ग करके कठिनाई से प्राप्त होने योग्य है, (क्योंकि) शास्त्र जाल में पड़े हुओं की बुद्धि उससे मोहित है ॥६॥ स्वात्म प्रकाश रूप अकथनीय पद को देवता भी नहीं कह सकते तो उसका शास्त्र से किस प्रकार प्रकाश किया जाय ॥७॥ कला रहित, मल रहित, शांत, सबसे पर उपद्रव रहित ऐसा वह ही जीव रूप होने से पुण्य और पाप के फलों से युक्त होता है ॥८॥

वह परमात्मा पद, नित्य, सर्व भाव और पदसे अतीत, ज्ञान रूप, माया रहित है, तो वह किस प्रकार जीवत्व को प्राप्त हुआ ? ॥९॥

जलके समान उसमें से स्फुरन हुआ, उस (स्फुरन) में से अहंकार उत्पन्न हुआ, और पांच महा भूत रूप, धातु से बंधा हुआ, गुण रूप पिंड हुआ ॥१०॥ सुख दुःख से युक्त होकर जीने की भावना करने लगा इसलिये पंडितों ने परमात्मा में जीव भाव कहा है ॥११॥ काम, क्रोध, भय, मोह, लोभ, मद, रजोगुण, जन्म मृत्यु, कृपणता, शोक, तन्द्रा, भूख, प्यास, ॥१२॥ तृष्णा, लज्जा, भय, दुःख, विषाद और हर्ष, इन दोषों से छुटा हुआ वह जीव केवल माना गया है ॥१३॥ इसलिये दोष के नाश करने के लिये मैं तुझे उपाय बताता हूं। योग रहित ज्ञान किस प्रकार अचल मोक्ष को देने वाला हो ? ॥१४॥ ज्ञान रहित योग भी मोक्ष करने में समर्थ नहीं है। इसलिये मुमुक्षु ज्ञान और योग का दृढ़ अभ्यास करे ॥१५॥ अज्ञान से ही संसार है, ज्ञान से ही निवृत होता है। आदि में ज्ञान स्वरूप ही है, और ज्ञान ही ज्ञेयका एक मात्र साधन है ॥१६॥ जिस करके कैवल्य, परमपद, कला रहित, निर्मल, साक्षात् सच्चिदानन्द रूप, उत्पत्ति स्थिति संहार और फुरना के ज्ञान से रहित, अपना रूप जाना जाय वह ज्ञान कहलाता है। अब मैं तुझसे योग कहता हूं ॥१७–१८॥

Scanned by CamScanner

हे ब्रह्मा ! व्यापार के भेदसे योगके बहुत से भेद हैं मंत्रयोग, लययोग हठ और राजयोग ॥१९॥ आरम्भ, घट, परिचय और निष्पत्ति ये योग की अवस्थायें सर्वत्र की गई है ॥२०॥ हे ब्रह्मा ! इनके लक्षण मैं संक्षेप से कहता हूँ, सुनः—जो मात्रा युक्त बारह सौ मंत्र जपे ॥२१॥ वह क्रम से अणिमा आदि गुण युक्त ज्ञानका प्राप्त करता है। इस योग को अल्प बुद्धि मन्द साधन करता है ॥२२॥ चित्त का लय रूप लययोग करोड़ों प्रकार का कही गया है। चलते, बैठते, सोते, खाते, कला रहित ईश्वर का ध्यान करे ॥२३॥ वह ही लययोग है। अब हठयोग सुन। यम, नियम आसन, प्राणों का संयम ॥२४॥ प्रत्याहार, धारणा और भ्रकुटी मध्य में हरि का ध्यान, समाधि—समतावस्था यह अष्टांग योग कहलाता है ॥२५॥ महामुद्रा, महाबन्ध, महा वेध और खेचरी, जालंधर, उड्डियाण और मूलबन्ध ॥२६॥ दीर्घ प्रणव का अनुसंधान, परम सिद्धांतका श्रवण, वज्रोली अमरोली और सहजोली तीन प्रकार की मानी गई है ॥२७॥ हे ब्रह्मा ! इनमें प्रत्येक के ठीक २ लक्षण सुन।

यमों में एक सूक्ष्म आहार ही मुख्य है, अन्य नहीं ॥२८॥ हे चतुरानन ! नियमों में एक अहिंसा ही मुख्य है। सिद्ध, पद्म, सिंह और भद्र ये चार आसन हैं ॥२९॥ हे चतुरानन ! प्रथम अभ्यास काल में विघ्न होते हैं। आलस्य, अपनी बड़ाई करना, धूर्तपने की बातें, मंत्र आदि साधन ॥३०॥ धातु और स्त्री की लोलुपता आदिक को बुद्धिमान् मृग तृष्णा और रोग जान कर

इन सब विघ्नों को पुण्य के अभाव से त्याग दे ॥३१॥ फिर स्वयं पद्मासन से बैठकर प्राणायाम करे। सूक्ष्म द्वार वाला छिद्र रहित सुन्दर मठ बनावे ॥३२॥ सुन्दर गोबर से लिपा हुआ प्रयत्न पूर्वक निर्मल किया हुआ हो। खटमल, मच्छर, और मकड़ी से रहित हो और प्रयत्न पूर्वक ॥३३॥ दिन प्रतिदिन झाड़ कर शुद्ध किया जाय और विशेष करके धूप गुग्गल आदि सुगन्धों से सुगन्धित किया जाय ॥३४॥ मृगचर्म, वस्त्र और कुशा के न अत्यन्त ऊँचे और न अत्यन्त नीचे आसन पर बुद्धिमान् पद्मासन से बैठकर ॥३५॥ सीधा शरीर कर, हाथ जोड़, इष्ट देवता को नमन करे। फिर दक्षिण हाथ के अंगूठे से पिंगला (नाड़ी) को ॥३६॥ रोक कर इडा नाड़ी से धीरे-धीरे वायु को भरे। फिर यथा शक्ति विरोध रहित कुम्भक करे ॥३७॥ फिर धीरे से पिंगला को छोड़े वेग से नहीं। फिर पिंगला से वायु खेंचकर धीरे-धीरे उदर को भरे ॥३८॥ यथा शक्ति धारण करके इडा से धीरे-धीरे निकाले। जिससे छोड़े उसीसे भर के विरोध रहित धारण करे ॥३९॥ न शीघ्र न विलम्ब से जानु की प्रदक्षिणा करके चुटक। बजावे इतने काल को मात्रा कहते है ॥४०॥ इडा द्वारा सोलह मात्रा से धीरे२ वायु को भरकर, कुम्भक करे पीछे चौसठ मात्रा तक कुम्भक करे ॥४१॥ फिर पिंगला नाड़ी से बत्तीस मात्रासे निकाले। पिंगला से भर कर पूर्व के समान सावधान होकर ॥४२॥ सवेरे, दोपहर संझा और आधी रात को चार वार धीरे २ अस्सी कुम्भकों तक का अभ्यास करे ॥४३॥ इस प्रकार तीन मास के अभ्यास से

Scanned by CamScanner

नाड़ियों की शुद्धि हो जाती है। जब नाड़ियों की शुद्धि होजाती है तब जो बाहर के चिन्ह ॥४४॥ योगी की देह में उत्पन्न होते है, उन सब को कहता हूँ। शरीर का हल्कापन, कांति, जठराग्नि का बढ़ना ॥४५॥ तथा तब शरीर की कृषता अवश्य होती है। योग में विघ्न करने वाला आहार श्रेष्ठ योगी को वर्जित है॥४६ नमक सरसों, खट्टा, उष्ण, रूखा और तीक्ष्ण पदार्थ, हरा शाक, हींग आदि अग्नि, स्त्री, मार्ग का सेवन ॥४७॥सवेरे का स्नान, उपवास और काया के क्लेशोंका योगी त्याग दे। अभ्यास काल में प्रथम दूध घीके भोजन श्रेष्ठ हैं॥४८॥ गेहूँ, मूंग और चावल को योगकी वृद्धि करने वाला जाने। ऐसा करने से वायु धारण करने में इच्छानुसार समर्थ होता है ॥४९॥ इच्छानुसार वायु धारण करने से केवल कुम्भक सिद्ध होता है। रेचक पूरक रहित केवल कुम्भक सिद्ध होने पर ॥५०॥ उसको तीनों लोकों में कुछ भी दुर्लभ नहीं रहता। प्रथम पसीना आता है, उसको मल लेवे॥५१॥ फिर क्रम से धीरे-धीरे वायु धारण करने से आसन पर स्थित देहो के देह में कम्प होता है ॥५२॥ फिर अधिक अभ्यास करने से मेंड़क का सा शब्द होता है, जिस प्रकार मेंड़क उछल २ कर चलता है ॥५३॥ पद्मासन से बैठा हुआ योगी तब भूतल में जाता है। उससे अधिक अभ्यास से भूमि का त्याग हो जाता है ॥५४॥ पद्मासन से बैठा हुआ वह भूमि छोड़कर वर्तता है और मनुष्य से न होने योग्य चेष्टा आदि करने का सामर्थ्य उत्पन्न होता है ॥५५॥ योगी अपना सामर्थ्य किसी को दिखावें नहीं, स्वयं अपने आप देखे

तो उससे अधिक उत्साह बढ़ता है। फिर वह योगी थोड़े या बहुत दुःख से पीड़ा को नहीं प्राप्त होता ॥५६॥ अल्प मल मूत्र वाला और अल्प निद्रावाला हो जाता है कीचड़, नजला, लार, पसीना और मुख में दुर्गन्ध ॥५७॥ ये सब इसके पीछे उसको किसी प्रकार से नहीं होते।

उससे अधिक अभ्यास करने से बहुत बल उत्पन्न होता है ॥५८॥ जिसको भूचर सिद्धि होजाती है, भूचरोंपर जय प्राप्त करनेको समर्थ होता है। व्याघ्र, शरभ हाथी अथवा गवय ॥५९॥ अथवा सिंह उस योगी के हाथसे ताड़न कियेहुए मरजाते हैं। काम देवके समानयोगी कारूपहोजाता है ॥६०॥ उसके रूप वश होकर स्त्रियां उसके संगम को इच्छा करती हैं। यदि यह संगम करे तो उसका बिन्दु क्षय हो जाता है ॥६१॥ स्त्रियों का संग छोड़ कर आदर से अभ्यास कर। बिन्दु को धारण करने से योगी के अंग में सुगन्ध उत्पन्न होता हैं ॥६२॥ तब एकांत में बैठ कर पूर्व किए हुए पापों के नाश करने के लिये प्लुत मात्रा से प्रणव को जपे ॥६३॥ प्रणव मंत्र सब विघ्नों और सब दोषों का हरने वाला है। इस प्रकार अभ्यास योग से आरम्भ ही में सिद्धियां प्राप्त होती हैं ॥६४॥ तब पवन के अभ्यास परायण होने से घटावस्था होती है। प्राण, अपान, मन, बुद्धि तथा जीवात्मा और परमात्मा ॥६५॥ इनके एक दूसरे के अविरोध से जब एकता घटती है। तब वह घटावस्था कहलाती है, मैं उसके चिह्न कहता हूँ ॥६६॥

Scanned by CamScanner

जो पूर्व में अभ्यास कहा है, उसका चौथा अंश ग्रहण करे। दिन में या रात में एक पहर मात्र अभ्यास करे ॥६७॥ प्रति दिन एकवार केवल कुम्भक करे। योगी कुम्भक में स्थित होकर इन्द्रियों को इन्द्रियों के विषयोंसे जो भली प्रकार खींच लेता है वह प्रत्याहार कहलाता है जो जो नेत्रों से देखे उस उसको 'वह आत्मा ही है' इस प्रकार भावना करे ॥६८-६९॥जो कर्णों से सुने उस उस को 'वह आत्मा है' इस प्रकार भावना करे। जो जो नासिका से प्राप्त करे उस उस को 'वह आत्मा है' ऐसी भावना करे ॥७०॥ जिह्वा से जो जो रस खावे उस उस को वह आत्मा है' ऐसी भावना करे। त्वचा से योगी जिस २ को छुये उस २ को 'वह आत्मा है' ऐसी भावना करे ॥७१॥ इस प्रकार ज्ञानेन्द्रियों के उन २ सुखों को योगी प्रति दिन एक पहर तक आलस्य रहित प्रयत्न पूर्वक साधन करे ॥७२॥ ज्यों २ योगी के चित्त का सामर्थ्य दृढ़ होता जाता है, त्यों २ दूरका सुनना, क्षण में तेर से आना तथा ॥७६॥ वचन सिद्ध, काम रूपपना, अदृश्य हो जाना तथा मल मूत्र लेपन करने से लोहे आदिका सोना हो जाना ये सिद्धियां प्राप्त हो जाती हैं ॥७४॥ सदा अभ्यास के योग से उस की आकाश में गति हो जाती है। बुद्धिमान् योगी को योग की सिद्धि के लिये सदा भावना करनी चाहिए ॥७५॥ सिद्धि में ये विघ्न होते हैं, बुद्धिमान् उनमें प्रीति न करे। योगीराज अपने सामर्थ्य को हर किसी को न दिखलावे ॥७६॥ जैसे मूढ़, मूर्ख अथवा बहिरा होता है इसी प्रकार लोगों से अपने सामर्थ्य के

गुप्त रखने को वर्ते ॥७७॥ शिष्य अपने अपने कार्य के लिये प्रार्थना करते हैं, इसमें संशय नहीं है परंतु उस २ कर्म के करने में व्यग्र होने से अपने अभ्यास को न भूल जावे ॥७८॥ गुरु के वाक्य को न भूल कर दिन रात अभ्यास करे। इस प्रकार सदा अभ्यास के योगसे घटावस्था होती है ॥७९॥ बिना अभ्यास किये वृथा बातों से सिद्धि नहीं होती। इसलिये प्रयत्न पूर्वक सदा योग का अभ्यास करे ॥८०॥ फिर अभ्याससे योग से परिचय अवस्था होती है। यत्न से अग्नि और कुंडली सहित वायु का परिचय करके ॥८१॥ भावना करके सुषुम्ना में हठ रहित प्रवेश करे। वायु के साथ चित्तको महापथ (सुषुम्ना) में प्रवेश करे ॥८२॥

जिसका चित्त और पवन सुषुम्ना में प्रवेश करता है उसके लिये भूमि, जल, अग्नि, वायु और आकाश ॥८३॥ इन पांचों में देवताओं की पांच प्रकार की धारणा कही जाती है। पैर से जानु तक पृथिवी का स्थान कहलाता है ॥८४॥ पृथिवी चार कोण वाली, पीले रंग की और 'ल' वर्ण वाली है, पृथिवी में वायु को आरोप कर के लकार से युक्त हो कर ॥८५॥ सुवर्ण के रंग वाले चार भुजा वाले और चार मुख वाले ब्रह्मा का ध्यान करता हुआ पांच घड़ी तक धारणा करे तो पृथिवी पर जय प्राप्त होता है ॥८६॥ पृथिवी के योग से उस योगी का मृत्यु नहीं होता। जानु से गुदा पर्यन्त जल का स्थान कहा है ॥८७॥ जल अर्ध चन्द्र

Scanned by CamScanner

वाला शुक्ल और 'वं' बीज वाला कहा गया है। जल में वायु का आरोप कर के वकार से युक्त हो कर ॥८८॥ चार भुजा वाले, शुद्ध स्फटिक के समान तथा पीले वस्त्र वाले, अच्युत नारायण देव का स्मरण करता हुआ ॥८९॥ पांच घड़ी तक धारणा करे तो सब पापों से अत्यन्त मुक्त हो जाता है। फिर जल से भय नहीं होता, न जल से मृत्यु होता है ॥९०॥ गुदा से ले कर हृदय पर्यन्त अग्नि का स्थान कहा है। अग्नि तीन कोण वाला, लाल, 'रफ' अक्षर से उत्पन्न हुआ है ॥९१॥ अग्नि में वायु का आरोप करके 'र' अक्षरसेयुक्त दीप्तिमान् तीन नेत्रवाले, वर देने वाले तरुण सूर्य के समान प्रकाश वाले, सब अंग में भस्म लगाये हुए अत्यन्त प्रसन्नता वाले रुद्र का स्मरण करते हुए पांच घड़ी तक धारणा करे वह अग्नि से जलाया नहीं जाता ॥९२-९३॥ उनका शरीर अग्नि मंडल में प्रवेश करने पर भी नहीं जलता। हृदय से लेकर भ्रकुटी मध्य तक वायु का स्थान कहा है ॥९४॥ वायु छः कोण वाला, कृष्ण, यकार अक्षर से प्रकाशित है। मरुतों के स्थान में यकार अक्षर से प्रकाशित मारुत है ॥९५॥ वहां विश्वतोमुख सर्वज्ञ ईश्वर की धारणा करे। पांच घड़ी तक धारणा करने से वायु के समान आकाश में जाने वाला होवे ॥९६॥ उस योगी को वायु से भय अथवा मरण नहीं होता। भ्रकुटी के मध्य से मूर्धा के अन्त तक आकाश का स्थान कहा गया है ॥९७॥ आकाश गोल, धुआं रूप और हकार अक्षर से प्रकाशित है, आकाश में वायु का आरोप

करके हकार के ऊपर शंकर ॥९८॥ जो विन्दु रूप महादेव है, व्योम के आकार वाले सदाशिव है, शुद्ध स्फटिक के समान है, द्विज का चन्द्रमा मस्तक पर धारण किये हुए हैं ॥९९॥ पांच मुख वाले, सौम्य, दश भुजा वाले, तीन नेत्र वाले, सब अस्त्र धारण किये हुए, सब भूषणों से भूषित ॥१००॥ पार्वती के अर्ध देह वाले, सब कारणों के कारण हैं, उनको आकाश में धारणा करने से निश्चय आकाश में चलने की गति होती है ॥१०१॥ जहाँ कहीं भी टिका हुआ अत्यन्त सुखको भोगता है।

इसस प्रकार बुद्धिमान् योगी पांच प्रकारकी धारणा करे ॥१०२ तव शरीर दृढ़ होजाता है, उसका मृत्यु नहीं होता और वह महा-मति ब्रह्मा के लय होने पर भी दुःखी नहीं होता ॥१०३॥ छः घड़ी तक वायुको आकाश में रोक कर इष्ट सिद्धि देने वाले देवताओं का इस प्रकार ध्यान करे ॥१०४॥ सगुण ध्यान करने से अणिमा आदिक सिद्धियाँ प्राप्त होती हैं। निर्गुण ध्यान युक्तको उससे समाधि होती है ॥१०५॥ वारह दिन में ही समाधि को प्राप्त करे यह बुद्धिमान् वायु को रोक कर जीवन्मुक्तहोता है॥१०६॥ जीवात्मा और परमात्मा की समान अवस्था समाधि है। यदि अपनी देह को छोड़ने की इच्छा होतो स्वयं छोड़ देवे ॥१०७॥ परब्रह्म में लय होने से फिर उसका उत्थान नहीं होता। यदि अपना शरीर प्रिय हो तो उसे न छोड़े ॥१०८॥ अणिमादि सिद्धियों से युक्तसब लोकों में विहार करता हुआ ,कभी अपनी इच्छासे देव होकर स्वर्ग में महत्वता को प्राप्त होता है॥१०९॥ अपनी इच्छा अथवा विचारसे

Scanned by CamScanner

ही मनुष्य अथवा यक्ष हो जाता है, सिंह व्याघ्र हाथी अथवा घोड़ा होकर अपनी इच्छा से ही अनेकता को प्राप्त हो जाता है ॥११०॥ महेश्वर योगी अपनी इच्छानुसार वर्ताव करता है।

अभ्यास के भेद से भेद है, फल तो समान ही है ॥१११॥ बायें पैर की एड़ी को योनि स्थान में लगावे। दाहिने पैर को पसार कर हाथों से दृढ़ पकड़े रहे ॥११२॥ ठोड़ी को छाती पर रख फिर वायु से पूर्ण करे। कुम्भक से यथाशक्ति धारण करके रेचन करे ॥११३॥ बायें अंग से अभ्यास करके फिर दायें अंग से अभ्यास करे। जो पैर फैलाया हुआ था उसको जांघ पर झुकावे ॥११४॥ यह ही महाबंध है, उसको दोनों तरफ से अभ्यास करे। महाबंध में स्थित योगी एकाग्र बुद्धि से पूरक करके ॥११५॥ कण्ठ मुद्रा से धारण किये हुए वायु की गति को रोक कर दोनों नथनों का संकोच करने से वायु शीघ्र भर जाता है ॥११६॥ यह ही महावेध सिद्धों से नित्य अभ्यास किया जाता है। कपाल के भीतर के छिद्र में जिह्वा को उलट कर धारण करे ॥११७॥ और भ्रकुटी के मध्य में दृष्टि रक्खे, यह खेचरी मुद्रा होती है। कण्ठ को सकोड़ कर दृढ़ बुद्धि से छाती पर रक्खे ॥११८॥ यह जालंधर नाम का बंध मृत्यु रूपी हाथी के लिये सिंह है। जिससे बंधा हुआ प्राण सुषुम्ना में उड़ जाता है ॥११९॥ इसलिये इसको योगियों ने उड्डयान बंध कहा है। एड़ी के भाग से योनी को भली प्रकार दबाकर संकोच करे ॥१२० ॥ अपान को ऊपर उठाना योनि-बंध कहलाता है। प्राण और

अपान तथा नाद और विन्दू मूल बंध से एकता को ॥१२१॥ प्राप्त होने से योग की सिद्धि प्राप्त होती है, इसमें संशय नहीं है। विपरीता नाम की करणी सब व्याधियों को नाश करने वाली है ॥१२२॥ नित्य अभ्यास कराने वाले की जठराग्नि को बढ़ाने वाली है और उस साधक का आहार बढ़ाने वाली है ॥१२३॥ यदि थोड़ा आहार हो तो उसी क्षण अग्नि देह को नाश करे। प्रथम दिन क्षण भर नीचे को शिर और ऊपर को पैर वाला होवे ॥१२४॥ और क्षण से कुछ अधिक प्रतिदिन अभ्यास बढ़ावे। तो तीन मास में झुर्रियां और वालों की सफेदी नहीं दिखाई देगी ॥१२५॥

जो एक पहर तक नित्य अभ्यास करे तो काल को जीतने वाला होवे। जो योगी वज्रोली का अभ्यास करता है वह सिद्धि का पात्र है ॥१२६॥ यदि (वज्रोली) प्राप्त हो जाय तो योग सिद्धि उसके हाथ में ही स्थित है। वह भूत भविष्य को जान जावे और निश्चय आकाशचारी होवे ॥१२७॥ जो अमरी का प्रतिदिन पान करे तथा नासिका द्वार नास ले और वज्रोलीका नित्य अभ्यास करे, वह अमरोली कहलाती है॥१२८॥ तव राजयोग होता है, देर नहीं लगती। जब राज योग द्वारा योगी क्रिया से रहित होते हैं ॥१२९॥ तब उनको निश्चय विवेक और वैराग्य प्राप्त होता है।विष्णु भगवान ही महा योगी, महा ऐश्वर्य वाला और महा तप वाला है ॥१३०॥ तत्व मार्ग में

Scanned by CamScanner

दीपक के समान वह पुरुषोत्तम दिखाई देता है, जो स्तन प्रथम पिया था उसको ही दवाकर आनन्द भोगता है ॥१३१॥ जिन योनि में से उत्पन्न हुआ था उसी योनि में रमता है। जो माता है वह फिर भार्या और जो भार्या है वह फिर माता होती है ॥१३२॥ जो पिता था वह ही पुत्र होता है और पुत्र पिता होता है। इस प्रकार संचार चक्र द्वारा कूप चक्र में घड़ों के समान ॥१३३॥ नाना योनियों में भ्रमता हुआ सुनकर लोकों को प्राप्त होता हैं। तीन लोक, तीन वेद, तीनसंध्या, तीन स्वर॥१३४॥ तीन अग्नि, तीन गुण, सब तीन अक्षरों में स्थित हैं, तीनों अक्षर और आधे अक्षर को भी जो योगी पढ़ता है ॥१३५॥ उसमें यह सब प्रोया हुआ है, वह सत्य है, वह परम पद है। पुष्प में जिस प्रकार गन्ध है, दूध में जिस प्रकार घी है ॥१३६॥ जैसे तिल में तेल है, जैसे पत्थर में सोना होता है वैसा वह व्यापक होता है।

हृदय स्थान में कमल स्थित है, उसका मुख नीचे की तरफ है ॥१३७॥ ऊपर डन्डी है, नीचे बिंदु है, उसके मध्य में मन स्थित है। अकार में रेचन किया हुआ कमल उकार से भेदन किया जाता है ॥१३८॥ मकार में नाद को प्राप्त करता है, अमात्रा निश्चल शुद्ध स्फटिक के समान कला रहित और पाप नाशक है ॥१३९। योग युक्त पुरुष उस परम पद को प्राप्त करता है। जिस प्रकार कछुआ अपने हाथ, पैर, सिर आदि को अपने में

धारण करता है ॥१४०॥ इसी प्रकार सब द्वारों में भर कर दवाया हुआ वायु नौ द्वारों के वन्द होने से ऊपर चला जाता है ॥१४१॥ घटमें वायु रहित दीप के समान कुंभक जान। नौ द्वार रोके हुये होने से निर्जन उपद्रव रहित देश में ॥१४२॥ योग का सेवन करने से केवल आत्म रूप से शेष रहा हुआ है ऐसा निश्चय करके जान यह उपनिषत् है ॥ इति योग तत्वोपनिषत् समाप्त ॥

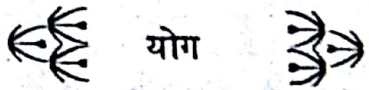

Scanned by CamScanner

सुबालोपनिषत्।

[२२]

"वह क्या था ?" वे विचारने लगे। उससे कहा "वह न सत् था, न असत् था, उसमें से तम उत्पन्न हुआ, तम में से भूतादि, भूतादि से आकाश, आकाश से वायु, वायु से अग्नि, अग्नि से जल, जल से पृथ्वी हुई। वह (पृथ्वी) अण्ड रूप हुई, उस (अण्ड) ने संवत्सर मात्र रह कर अपने दो विभाग किये, नीचे का भाग पृथ्वी और ऊपर का आकाश हुआ मध्य में पुरुष हुआ, यह दिव्य पुरुष हजारों शिर वाला, हजारों आंखों वाला, हजारों पैर वाला और हजारों भुजाओं वाला था। उसने प्रथम भूतों का मृत्यु उत्पन्न किया, उस तीन अक्षर वाले, तीन शिर वाले, तीन पाद वाले और खण्ड परशु वाले को (देखकर) ब्रह्मा डरता है। उसने ब्रह्मा में प्रवेश किया, उसने मानसी सात पुत्र उत्पन्न किए। उन सात विराट ने मानसिक सत्य प्रजा उत्पन्न की, वे ही प्रजापति हुए ब्राह्मण उसके मुख से हुए, भुजाओं से क्षत्रियों को उत्पन्न किया, उसकी जंघाओं से वैश्य और पैरों से शूद्र उत्पन्न हुए। चन्द्रमा मन से उत्पन्न हुआ, नेत्रों से सूर्य उत्पन्न हुआ, श्रोत्रों से वायु और प्राण हृदय से यह सब उत्पन्न हुआ ॥इति प्रथम खण्ड समाप्त हुआ ॥१॥

अपान से निषाद, यज्ञ, राक्षस और गन्धर्व, हड्डी से पर्वत, रोमों से औषधि और वनस्पति, ललाट से क्रोध रूप रुद्र उत्पन्न

होता है। उस महान् भूत के निश्वास में से ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द, ज्योतिष, न्याय, मीमांसा, धर्मशा,स्त्र व्याख्यान, उपव्याख्यान और सब भूत होते हैं। उस हिरण्यज्योति आत्मा में भुवन और विश्व टिके हुए हैं। उसने अपने दो भाग किये, आधे से स्त्री और आधे से पुरुष। देव होकर देवों को उत्पन्न किया, ऋषि होकर ऋषियों को यक्ष, राक्षस, गन्धर्व, ग्राम और वन के पशुओं को (इसी रीति से) उत्पन्न किया। एक गौ हुई, दूसरा बैल, एक घोड़ी, दूसरा घोड़ा, एक गधी, दूसरा गधा, एक विश्वम्भरी और दूसरा विश्वम्भर हुआ। अन्त में उसने वैश्वानर होकर सब भूतों को जलाया। पृथिवी जल में लय हुई, जल तेज में लय हुआ, तेज वायु में लय हुआ, वायु आकाश में लय हुआ, आकाश इन्द्रियों में, इन्द्रियां तन्मात्राओं में, तन्मात्रा भूतादि में लय हुई। भूतादि महत् में लय हुए, महत् अव्यक्त में लय हुआ, अव्यक्त अक्षर में लय हुआ, अक्षर तम में लय हुआ और तम परदेव में मिल गया। उससे परे न सत् है, न असत् है, यह निर्वाण का उपदेश है, यह वेद का उपदेश है यह वेद का उपदेश है ॥ इति दूसरा खण्ड समाप्त हुआ ॥२॥

पूर्व में यह असत् ही था। आत्मा उत्पत्ति रहित, भूत रहित प्रतिष्ठा रहित, शब्द रहित, स्पर्श रहित, रूप रहित, रस रहित, गन्ध रहित, व्यय रहित, महान् भाव से रहित, वृद्धि से रहित, जन्म रहित, मान कर धीर पुरुष शोच नहीं करता। प्राण रहित,

Scanned by CamScanner

मुख रहित, श्रोत्र रहित, वाणी रहित, मन रहित, तेज रहित, चक्षु रहित, नाम और गोत्र से रहित, शिर रहित, हाथ पैर रहित, चिकनाई रहित, लोहू रहित, प्रमाण रहित, न ह्रस्व, न दीर्घ, न स्थूल, न अणु, न अल्प, पार रहित, अकथनीय, न प्राप्त करने योग, तर्क रहित, न प्रकाश करने योग्य, न छुपाने योग्य अन्तर रहित, बाह्य रहित, वह न कुछ खाता है और न कोई उसको खाता है। उसको सत्य, दान, उपवास युक्त तप, ब्रह्मचर्य, निर्वेदन (वैराग्य) और संन्यास इन छः अंगों से प्राप्त करे। दम, दान और दया इन तीनों को धारण करे जो इस प्रकार जानता है, उसका प्राण उत्क्रमण नहीं करता, यहां ही लय हो जाता है। वह ब्रह्म होकर ब्रह्म को ही प्राप्त होता है॥ इति तीसरा खण्ड समाप्त हुआ॥ ३॥

हृदय के मध्य में लाल मांस का पिण्ड है, उसमें वह दहर रूप कमल, कुमुद के समान अनेक प्रकार से खिला हुआ है। हृदय में दश छिद्र होते हैं, जिनमें प्राण स्थित हैं। जब वह प्राण से युक्त होता है तब बहुत प्रकार के नदी और नगर देखता है, जब व्यान के साथ युक्त होता है तब देवता और ऋषियों को देखता है और जब अपान के साथ युक्त होता है तब यक्ष, राक्षस और गन्धर्वों को देखता है, जब उदान के साथ युक्त होता है तब देवलोक, देव, स्कन्द और जयन्त को देखता है और जब समान के साथ युक्त होता है तब देवलोक और धनों को देखता है। जब वैरम्भ के साथ संयुक्त होता है तब

देखे हुए, सुने हुए, खोये हुए, न खोये हुए, सत् और असत् सब को देखता है। ये दश दश नाड़ियां होती हैं, उन एक एक की बहत्तर बहत्तर शाखा हजार नाड़ियां होती हैं, जिसमें यह आत्मा सोता और शब्दों को करता है। जब वह दूसरे कोश में सोता है तब इस लोक और परलोक को देखता है, सब शब्दों को जानता है, वह संप्रसाद कहलाता है। प्राण शरीर की रक्षा करता है, हरी, नीली, पीली, लाल और सफेद नाड़ियां रुधिर पूर्ण हैं। यहां यह दहर कमल कुमुद के समान अनेक प्रकार से खिला हुआ है, जैसे केश के हजारों भाग किए हों वैसे ही सूक्ष्म हिता नाम की नाड़ियां हैं। हृदय आकाश के पर कोश में यह दिव्य आत्मा सोता है, जहां सोया हुआ न किसी कामना की इच्छा करता है, न किसी स्वप्न को देखता है, न वहां देव, न देवलोक, न अयज्ञ, न यज्ञ, न माता, न पिता, न बन्धु न सम्बन्धी, न चोर, न ब्रह्म हत्यारा, तेजःपुञ्ज अमृत स्वरूप जल में जैसे जल मग्न हो वैसा है। फिर उस मार्ग से सम्राट (आत्मा) जाग्रत में दौड़ता है" इस प्रकार उसने कहा॥ इति चौथा खण्ड समाप्त हुआ ॥४॥

जो स्थानियों को स्थान देता है, स्थान, नाड़ी उनसे सम्बन्ध वाली है, चक्षु अध्यात्म है, द्रष्टव्य अधिभूत है और आदित्य अधिदैवत है, नाड़ी उनसे सम्बन्ध वाली है, जो चक्षुओं में, जो द्रष्टव्य में, जो आदित्य में, जो नाड़ियों में जो प्राण में, जो विज्ञान—बुद्धि में, जो आनन्द में, जो हृदयाकाश में है, जो इन

Scanned by CamScanner

सबके भीतर घूमता है सो यह आत्मा है, उस अजर, अमर, निर्भय, शोक रहित, अनन्त आत्मा की उपासना करे। श्रोत्र अध्यात्म है, श्रोतव्य अधिभूत है, दिशा उनमें अधिदैवत है, नाड़ी उनसे सम्बन्ध वाली है, जो श्रोत्र में, जो श्रोतव्य में, जो दिशाओं में, जो नाड़ियों में, जो प्राण में, जो बुद्धि में, जो आनन्द में, जो हृदयाकाश में है, जो इन सबके भीतर घूमता है, सो यह आत्मा है उस अजर, अमर निर्भय, शोक रहित अनन्त आत्मा की उपासना करे। नासिका अध्यात्म है, घ्रातव्य अधिभूत है, पृथ्वी उनमें अधिदैवत है, नाड़ी उनसे सम्बन्ध वाली है, जो नासिका में, जो घ्रातव्य में, जो पृथ्वीमें, जो नाड़ियों में, जो प्राणमें जो बुद्धि में, जो आनन्द में, जो हृदयाकाश में, जो इन सब में घूमता है, सो यह आत्मा है, उस अजर, अमर, निर्भय शोक रहित अनन्त आत्मा की उपासना करे। जिह्वा अध्यात्म है, चखने योग्य अधिभूत है, वरुण उनमें अधिदैवत है, नाड़ी उससे सम्बन्ध वाली है, जो जिह्वा में, जो चखने योग्य में, जो वरुण में, जो नाड़ियों में, जो प्राणमें, जो बुद्धिमें, जो आनन्दमें, जो हृदयाकाश में, जो इन सबके भीतर घूमता है, वह आत्मा है, उस अजर, अमर, निर्भय, शोक रहित, अनंत आत्मा कीउपासना करे। त्वचा अध्यात्महै, स्पर्श के योग्य अधिभूत है, वायु उनमें अधिदैवत है, नाड़ी उनसे संबंध वाली है, जोत्वचामें, जोस्पर्शकरने योग्यमें, जो वायुमें, जोनाड़ियों में, जो प्राणमें, जो बुद्धिमें, जोआनंदमें, जो हृदयाकाशमें, जो इन सब में घूमता है, वह आत्मा है, उस अजर, अमर, निर्भय, शोक

रहित अनन्त आत्मा की उपासना करे। मन अध्यात्म है, मन्तव्य अधिभूत है, चद्र उनमें अधिदैवत है, नाड़ी उनसे सम्बन्ध वाली है, जो मन में, जो मन्तव्य में, जो चन्द्र में जो नाड़ियों में, जो प्राण में, जो बुद्धि में, जो आनन्द में, जो हृदयाकाश में, जो इन सब में घूमता है, वह आत्मा है, उस अजर, अमर, निर्भय, शोक रहित अनन्त आत्मा की उपासना करे॥ बुद्धि अध्यात्म है बोद्धव्य अधिभूत है, ब्रह्मा उनमें अधिदैवत है, नाड़ी उनसे सम्बन्ध वाली है, जो बुद्धि में, जो बाद्धव्य में, जो ब्रह्मा में, जो नाड़ियों में, जो प्राण में, जो विज्ञान में, जो आनन्द में, जो हृदयाकाश में, जो इन सब में घूमता है, वह आत्मा है, उस अजर, अमर, निर्भय, शोक रहित अनन्त आत्मा की उपासना करे॥ अहंकार अध्यात्म है, अहंकार करने के योग्य अधिभूत है, रुद्र उनमें अधिदैवत है, नाड़ी उन से सम्बन्ध वाली है, जो अहंकार में, जो अहंकार करने योग्य में, रुद्र में, जो नाड़ियों में, जो प्राण में, जो विज्ञान में, जो आनन्द में, जो हृदयाकाश में, जो इन सब में घूमता है वह आत्मा है, उस अजर, अमर, निर्भय, शोक रहित, अनन्त आत्मा की उपासना करे॥ चित्त अध्यात्म है, चिन्तन योग्य अधिभूत है,क्षेत्रज्ञ उनमें अधिदैवत है, नाड़ी उनसे सम्बन्ध वाली है, जो चित्त में, जो चिन्तन योग्य में, जो क्षेत्रज्ञ में, जो प्राण में, जो विज्ञान में, जो आनन्द में, जी हृदयाकाश में, जो इन सब में घूमता है, वह आत्मा है, उस अजर, अमर, निर्भय, शोक रहित, अनन्त आत्मा की उपासना करे॥ वाणी अध्यात्म है, वक्तव्य

Scanned by CamScanner

अधिभूत है, अग्नि उनमें अधिदैवत है, नाड़ी उनसे सम्बन्ध वाली है, जो वाणी में, जो वक्तव्य में, जो अग्नि में, जो नाड़ियों में, जो प्राण में, जो विज्ञान में, जो आनन्द में, जो हृदयाकाश में, जो इन सब में घूमता है, वह आत्मा है उस अजर, अमर, निर्भय, शोक रहित, अनन्त आत्मा की उपासना करे ॥ हाथ अध्यात्म है, पकड़ने योग्य अधिभूत है, इन्द्र उनमें अधिदैवत है, नाड़ी उनसे सम्बन्ध वाली है, जो हाथ में, जो पकड़ने योग्य में, जो इन्द्रमें, जो नाड़ियोंमें, जो प्राणमें, जो आनन्दमें जो हृदयाकाश में जो इन सब में घूमता है वह आत्मा है; उस अजर, अमर, निर्भय शोकरहित, अनन्त आत्माकी उपासना करे । पाद अध्यात्म है, चलना अधिभूत है, विष्णु उनमें अधिदैवत है, नाड़ी उनसे सम्बन्ध वाली है, जो पाद में जो चलने में जो विष्णु में; जो नाड़ियों में जो प्राण में जो विज्ञान में जो आनन्द में जो हृदयाकाश में; जो इन सब में घूमता है, वह आत्मा है, उस अजर, अमर निर्भय शोक रहित अनन्त आत्मा की उपासना करे ॥ पायु अध्यात्म है, त्यागने योग्य अधिभूत है, मृत्यु उनमें अधिदैवत है, नाड़ी उनसे सम्बन्ध वाली है, जो पायु में जो त्यागने योग्य पदार्थ में जो मृत्यु में जो नाड़ियों में जो प्राण में जो विज्ञान में जो आनन्द में, जो हृदयाकाश में जो इन सब में घूमता है, वह यह आत्मा है, इस अजर, अमर निर्भय शोक रहित, अनन्त आत्मा की उपासना करे ॥ उपस्थ अध्यात्म है, आनन्द अधिभूत है प्रजापति उनमें अधिदैवत है, नाड़ी

उनसे सम्बन्ध वाली है, जो उपस्थ में जो आनन्द में, जो प्रजापति में जो नाड़ियों में जो प्राण में जो विज्ञान में जो आनन्द में, जो हृदयाकाश में, जो इन सब में घूमता है, वह यह आत्मा है, उस अजर, अमर, निर्भय शोक रहित, अनन्त आत्मा की उपासना करे ॥ यह ही सर्वज्ञ है, यह ही सबका ईश्वर है, यह सबका अधिपति है, यह अंतर्यामी है, यह सबका कारण है जो सबको सुख पूर्वक उपासना करने योग्य है और जो सब सुखों की उपासना नहीं करता, जो वेद शास्त्रों से उपासना करने योग्य है और जो वेद शास्त्रों की उपासना नहीं करता, जिसके यह सब अन्न हैं, और जो किसी का अन्न नहीं है, इसलिये पर है, सब का नेत्र है, प्रशास्ता अन्नमय है भूतात्मा प्राणमय है, इन्द्रिय आत्मा मनोमय है, संकल्पात्मा विज्ञानमय है, कालात्मा आनन्दमय है, लयात्मकपना नहीं है तो द्वैत कहां, मरण नहीं है तो अमृत कहां न अन्तर्प्रज्ञ है, न बहिर्प्रज्ञ है, न दोनों (भीतर बाहर) प्रज्ञ है, न प्रज्ञानघन है न प्रज्ञ है। अप्रज्ञ भी नहीं है, न जाना हुआ है, न जानने योग्य है, यह निर्वाण का उपदेश है, यह वेद का उपदेश है, यह वेद का उपदेश है ॥ इति पाँचवाँ खण्ड समाप्त हुआ ॥५॥

यह कुछ भी प्रथम नहीं था। यह प्रजा मूल रहित और आधार रहित उत्पन्न होती है। दिव्य देव एक नारायण चक्षु और द्रष्टव्य है, नारायण श्रोत्र और श्रोतव्य है, नारायण घ्राण और घ्रातव्य है, नारायण जिह्वा और रसयितव्य है, नारायण त्वचा

Scanned by CamScanner

और स्पर्शयितव्य है, नारायण मन और मन्तव्य है, नारायण बुद्धि और बोद्धव्य है, नारायण अहङ्कार और अहं कर्तव्य है, नारायण चित्त और चेतव्य है, नारायण वाणी और वक्तव्य है, नारायण हाथ और पकड़ने योग्य है, नारायण पाद और गंतव्य है, नारायण पायु और त्यागने योग्य है, नारायण उपस्थ और आनन्द का विषय है और नारायण धाता, विधाता, कर्त्ता, विकर्त्ता है। दिव्यदेव एक नारायण आदित्य, रुद्र, मरुत, वसु, अश्वनी-कुमार, ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, मंत्र, अग्नि, घृत, और आहुति है। नारायण उत्पत्ति और स्थिति रूप है। दिव्य देव एक नारायण माता, पिता भाई, स्थान, शरण, सन्मित्र और गति है, नारायण विराट है, सुदर्शना, अजिता, सोम्या, मोघा, कुमारा, अमृता, सत्या, मध्यमा, नासीरा, शिशुरा, सूरा, सूर्या और स्वरा में नाड़ियों के दिव्य नाम जानने चाहिए। नारायण गर्जता है, गाता है, वहन करता है, वर्षता है। वरुण, यम, चन्द्रमा, कला, कलि, धाता ब्रह्मा, प्रजापति, इन्द्र, दिन आधादिन, कला, कल्प ऊर्ध्व और दिशा सब नारायण है। जो कुछ है, जो कुछ था, जो कुछ होगा (जो अन्न से वृद्धि को प्राप्त होता है और जो अमृत रूप है, उन सबका यह परमात्मा) वह सब पुरुष ही है। उस विष्णु के परमपद को विद्वान् सदा देखते हैं, वह आकाश के समान फैला हुआ है। काम क्रोध रहित ब्राह्मण सदा ज्ञाननिष्ठामें रह कर उसको प्राप्त करते हैं। वह विष्णु का परमपद है। यह

निर्वाण का उपदेश है, यह वेद का उपदेश है यह वेद का उपदेश है॥ इति छठा खंड समाप्त हुआ॥६॥

शरीर के भीतर गुहा में अज, एक, नित्य स्थित है, जिसका पृथिवी शरीर है, जो पृथिवी के भीतर संचार करता है, जिसको पृथिवा नहीं जानती। जिसका जल शरीर है, जो जल के भीतर संचार करता है, जिसको जल नहीं जानता। जिसका तेज शरीर है, जो तेज के भीतर संचार करता है, जिसको तेज नहीं जानता। जिसका वायु शरीर है, जो वायु के भीतर संचार करता है, जिसको वायु नहीं जानता। जिसका आकाश शरीर है, जो आकाशके भीतर संचार करता है, जिसको आकाश नहीं जानता जिसका मन शरीर है, जो मन के भीतर संचार करता है, जिसको मन नहीं जानता। जिसका बुद्धि शरीर है, जो बुद्धि के भीतर संचार करता है, जिसको बुद्धि नहीं जानती। जिसका अहंकार शरीर है, जो अहंकार के भीतर संचार करता है, जिसको अहंकार नही जनता। जिसका चित्त शरीर है, जो चित्त के भीतर संचार करता है, जिसको चित्त नहीं जानता। जिसका अव्यक्त शरीर है, जो अव्यक्त के भीतर संचार करता है, जिसको अव्यक्त नहीं जनता। जिसका अक्षर शरीर है, जो अक्षर के भीतर संचार करता है जिसको अक्षर नहीं जानता। जिसका मृत्यु शरीर है, जो मृत्यु के भीतर संचार करता है, जिसको मृत्यु नहीं जानता वह ही सब भूतोंका अन्तरात्मा, पाप रहित दिव्य देव एक नारायण है। यह विद्या अपान्तरतम (विष्णु) को दी,

Scanned by CamScanner

अपान्तरतमं ने ब्रह्मा को दी ब्रह्मा ने घोरांगिर को दी, घोरांगिर ने रैक्व को दी, रैक्व ने राम को दी, और राम ने सब प्राणियों को दी। यह निर्वाण का उपदेश है, यह वेद का उपदेश है, यह वेद का उपदेश है ॥ इति सातवां खण्ड समाप्त हुआ ॥ ७ ॥

शरीर के भीतर गुहा में रहा हुआ यह सबका शुद्ध आत्मा है, दीवारपर खिचे हुए चित्रके समान गंधर्व नगरकी उपमा वाले केलेके वृक्षके गर्भ के समान सार रहित, मेद, मांस और पसीने से युक्त, जल के बुदबुदे के समान चंचल और अत्यन्त नाशवान् शरीर के मध्य में अचित्य रूप, दिव्य देव रूप, असंग, शुद्ध, तेज रूप शरीर वाले, रूप रहित, सबके ईश्वर, अचित्य, शरीर रहित गुहा में रहे हुए अमृत रूप शोभायमान् और आनन्द रूप उस आत्मा को भिन्न कर के विद्वान् देखते है। उसके लय होने पर नहीं देखते ॥ इति आठवां खण्ड समाप्त हुआ ॥ ८ ॥

रैक्व ने अपने गुरु से पूछा "हे भगवान्! सब किस में अस्त होते हैं?" उसने उससे कहा "चक्षु को प्राप्त होता है, चक्षुको भी अस्तकरके जाता है, द्रष्टव्यको प्राप्त होता है, जो द्रष्टव्य को भी अस्त कर के जाता है, आदित्य को प्राप्त होता है, जो आदित्य को भी अस्त करके जाता है विराट को प्राप्त होता है, जो विराट को भी अस्त कर के जाता है, प्राण को प्राप्त होता है, जो प्राण को भी अस्त करके जाता है, विज्ञान को प्राप्त होता है, जो विज्ञान को भी अस्त करके जाता है, आनन्दको प्राप्त होता है.

जो आनन्द को भी अस्त करके जाता है, तुरीय को प्राप्त होताहै, जो तुरीय को भी अस्त कर के जाता है; वह उस अमृत, अभय अशोक, अनन्त, निर्बीज को प्राप्त होता है" इस प्रकार कहा ॥ "श्रोत को प्राप्त होता है, जो श्रोत्र को भी अस्त कर के जाता है, श्रोतव्य को प्राप्त होता है, जो श्रोतव्य को भी अस्त करके जाता है, दिशा को प्राप्त होता है, जो दिशा को भी अस्त कर के जाता है, सुदर्शना को प्राप्त होता है, जो सुदर्शना को भी अस्त करके जाता है, अपान को प्राप्त होता है, जो अपान को भी अस्त करके जाता है, विज्ञान को प्राप्त होता है, जो विज्ञान को भी अस्त करके जाता है, आनन्द को प्राप्त है, जो आनन्द को भी अस्त करके जाता है, तुरीय को प्राप्त होता है जो तुरीय को भी अस्त करके जाता है, वह उस अमृत, अभय, अशोक, अनन्त निर्बीज को प्राप्त है" "नासिका को प्राप्त होता है, जो नासिका को भी अस्त कर जाता है, घ्रातव्य को प्राप्त होता है, घ्रातव्य को भी अस्त करके जाता है, पृथिवी को प्राप्त होता है, जो पृथिवी को भी अस्त करके जाता है, जिता को प्राप्त होता है, जो जिता को भी अस्त करके जाता है, व्यान को प्राप्त होता है, जो व्यान को भी अस्त करके जाता है, विज्ञान को प्राप्त होता है, जोविज्ञान को भी अस्त करके जाता है, आनन्द को प्राप्त होता है, जो आनन्द को भी अस्त करके जाता है, तुरीय को प्राप्त होता है, जो तुरीय को भी अस्त करके जाता है वह उस अमृत, अभय, अशोक, अनन्त, निर्बीज को प्राप्त होता है," ॥ इस प्रकार कहा ॥

Scanned by CamScanner

"जिह्वा को प्राप्त होता है, जो जिह्वा को अस्त करके जाता है, रसयितव्य को प्राप्त होता है जो रसयितव्य को भी अस्त करके जाता है, वरुण को प्राप्त होता है, जो वरुण को भी अस्त करके जाता है, सौम्या को प्राप्त होता है, जो सौम्या को भी अस्त करके जाता है उदान को प्राप्त होता है, जो उदान को भी अस्त करके जाता है, विज्ञान को प्राप्त होता है, जो विज्ञान को भी अस्त करके जाता है, आनन्द को प्राप्त होता है जो आनन्द को भी अस्त करके जाता है, तुरीय को प्राप्त होता है, जो तुरीय को भी अस्त करके जाता है, वह उस अमृत, अभय अशोक, अनन्त, निर्बीज को प्राप्त होता है" इस प्रकार कहा ॥ "त्वचा को प्राप्त होता है, जो त्वचा को भी अस्त करके जाता है, स्पर्शयितव्य को प्राप्त होता है, जो स्पर्शयितव्य को भी अस्त करके जाता है वायु को प्राप्त होता है, जो वायु को भी अस्त करके जाता है मोघा को प्राप्त होता है, जो मोघा को भी अस्त करके जाता है, समान को प्राप्त होता है, जो समान को भी अस्त करके जाता है, विज्ञान को प्राप्त होता है, जो विज्ञान को भी अस्त करके जाता है, आनन्द को प्राप्त होता है, जो आनन्द को भी अस्त करके जाता है, तुरीय को प्राप्त होता है, जो तुरीय को भी अस्त करके जाता है, वह उस अमृत, अभय, अशोक, अनन्त, निर्बीज को प्राप्त होता है" इस प्रकार कहा ॥ "वाणी को प्राप्त होता है, जो वाणी को भी अस्त करके जाता है वक्तव्य को प्राप्त होता है। जो वक्तव्य को भी अस्त करके जाता है,

अग्नि को प्राप्त होता है, जो अग्नि को भी अस्त करके जाता है कुमारा को प्राप्त होता है, जो कुमारा को भी अस्त करके जाताहै वैरम्भ को प्राप्त होता है, जो वैरम्भ को भी अस्त करके जाताहै, विज्ञान को प्राप्त होता है; जो विज्ञान को भी अस्त करके जाता है, आनन्द को प्राप्त होता है, जो आनन्द को भी अस्त करके जाता है, तुरीय को प्राप्त होता है, जो तुरीय को भी अस्त करके जाता है, वह उस अमृत, अभय अशोक, अनन्त, निर्बीज को प्राप्त होता है" इस प्रकार कहा। "हाथको प्राप्तहोता है,जो हाथको भी अस्त करके जाता है, ग्रहण करने योग्य को प्राप्त करता है,जो ग्रहण करने योग्य को भी अस्त करके जाता है, इन्द्रको प्राप्तहोता है जोइन्द्रकोभी अस्तकरके जाता है, अमृताको प्राप्त होता है, जो अमृताको भी अस्त करके जाता है मुख्यको प्राप्त होता है, जो मुख्य को भी अस्त करके जाता है, विज्ञानको प्राप्त होताहै, जोविज्ञानको भी अस्त करके जाता है, आनन्द को प्राप्त होता है, जो आनन्द को भी अस्त करके जाता है, तुरीय को प्राप्त होता है, जो तुरीय को भी अस्त करके जाता है, वह उस अमृत, अभय, अशोक, अनन्त, निर्बीज को प्राप्त होता है" इस प्रकार कहा ॥ "पाद को प्राप्त होता है, जो पाद को भी अस्त करके जाता है, गन्तव्य को प्राप्त होता है, जो गन्तव्य को भी अस्त करके जाता है विष्णु को प्राप्त होता है, जो विष्णु को भी अस्त करके जाता है, सत्या को प्राप्त होता है, जो सत्या को भी अस्त करके जाता है, अंतर्यामी

Scanned by CamScanner

को प्राप्त होता है, जो अंतर्यामी को भी अस्त करके जाता है, विज्ञान को प्राप्त होता है, जो विज्ञान को भी अस्त करके जाता है आनन्द को प्राप्त होता है, जो आनन्द को भी अस्त करके जाता है तुरीय को प्राप्त होता है, जो तुरीय को भी अस्त करके जाता है वह उस अमृत, अभय अशोक, अनन्त, निर्बीज को प्राप्त होता है" इस प्रकार कहा ॥

"पायु को प्राप्त होता है, जो पायु को भी अस्त करके जाता है, विसर्जयितव्य को प्राप्त होता है, जो विसर्जयितव्य को भी अस्त करके जाता है, मृत्यु को प्राप्त होता है, जो मृत्यु को भी अस्त करके जाता है, मध्यमा को प्राप्त होता है, जो मध्यमा को भी अस्त करके जाता है, प्रभंजन को प्राप्त होता है, जो प्रभंजन को भी अस्त करके जाता है, विज्ञान को प्राप्त होता है, जो विज्ञान को भी अस्त करके जाता है आनन्द को प्राप्त होता है, जो आनन्द को भी अस्त करके जाता है, तुरीय को प्राप्त होता है, जो तुरीय को भी अस्त करके जाता है, वह उस अमृत, अभय अशोक अनंत निर्बीजको प्राप्त होता है" इसप्रकार कहा ॥"उपस्थ को प्राप्त होता है, जो उपस्थ को भी अस्त करके जाता है, आनन्दयितव्य को प्राप्त होता है, जो आनन्दयितव्य को भी अस्त करके जाता है, प्रजापति को प्राप्त होता है, जो प्रजापति को भी अस्त करके जाता है, नासीरा को प्राप्त होता है, जो नासीरा को भी अस्त करके जाता है, कुमार को प्राप्त होता है, जो कुमार को भी अस्त करके जाता है, विज्ञान को प्राप्त होता है

जो विज्ञान को भी अस्त करके जाता है, आनन्द को प्राप्त होता है, जो आनन्द को भी अस्त करके जाता है, तुरीय को प्राप्त होता है, जो तुरीय को भी अस्त करके जाता है वह उस अमृत, अभय, अशोक अनन्त, निर्बीज को प्राप्त होता है" इस प्रकार कहा ॥"मन को प्राप्त होता है, जो मन को भी अस्त करके जाता है, मनतव्य को प्राप्त होता है, जो मनतव्य को भी अस्त करके जाता है, चन्द्र को प्राप्त होता है, जो चन्द्र को भी अस्त करके जाता है, शिशु को प्राप्त होता है, जो शिशु को भी अस्त करके जाता है, श्येन को प्राप्त होता है, जो श्येन को भी अस्त करके जाता है, विज्ञान को प्राप्त होता है, जो विज्ञान को भी अस्त करके जाता है, आनन्द को प्राप्त होता है, जो आनन्द को भी अस्त करके जाता है, तुरीय को प्राप्त होता है, जो तुरीय को भी अस्त करके जाता है, वह उस अमृत, अभय, अशोक, अनन्त निर्बीज को प्राप्त होता है" इस प्रकार कहा ॥"बुद्धि को प्राप्त होता है, जो बुद्धि को भी अस्त करके जाता है, वोद्धव्य को प्राप्त होता है, जो वोद्धव्य को भी अस्त करके जाता है, ब्रह्मा को प्राप्त होता है, जो ब्रह्मा को भी अस्त करके जाता है, सूर्या को प्राप्त होता है, जो सूर्या को भी अस्त करके जाता है, कृष्ण को प्राप्त होता है, जो कृष्ण को भी अस्त करके जाता है; विज्ञान को प्राप्त होता है, जो विज्ञान को भी अस्त करके जाता है, आनन्द को प्राप्त होता है, जो आनन्द को भी अस्त करके जाता है, तुरीय को प्राप्त होता है, जो तुरीय

Scanned by CamScanner

को भी अस्त करके जाता है, वह उस अमृत, अभय, अशोक, अनन्त, निर्बीज को प्राप्त होता है" इस प्रकार कहा। "अहङ्कार को प्राप्त होता है, जो अहङ्कार को भी अस्त करके जाता है, अहं कर्त्तव्य को प्राप्त होता है, जो अहं कर्त्तव्य को भी अस्त करके जाता है, रुद्र को प्राप्त होता है, जो रुद्र को भी अस्त करके जाता है, असुरा को प्राप्त होता है, जो असुरा को भी अस्त करके जाता है, श्वेत को प्राप्त होता है, जो श्वेत को भी अस्त करके जाता है, विज्ञान को प्राप्त होना है, जो विज्ञान को भी अस्त करके जाता है, आनन्द को प्राप्त होता है, जो आनन्द को भी अस्त करके जाता है, तुरीय को प्राप्त होता है, जो तुरीय को भी अस्त करके जाता है, वह उस अमृत, अभय, अशोक, अनन्त, निर्बीज को प्राप्त होता है" इस प्रकार कहा ॥ "चित्त को प्राप्त होता है, जो चित्त को भी अस्त करके जाता है, चेतयितव्य को प्राप्त होता है, जो चेतयितव्य को भी अस्त करके जाता है, क्षेत्रज्ञ को प्राप्त होता है, जो क्षेत्रज्ञ को भी अस्त करके जाता है, भास्वती को प्राप्त होता है, जो भास्वती को भी अस्त करके जाता है, नाग को प्राप्त होता है, जो नाग को भी अस्त करके जाता है विज्ञान को प्राप्त होता है, जो विज्ञान को भी अस्त करके जाता है, आनन्द को प्राप्त होता है, जो आनन्द को भी अस्त करके जाता है, तुरीय को प्राप्त होता है, जो तुरीय को भी अस्त करके जाता है, वह उस अमृत, अभय अशोक अनन्त निर्बीज को प्राप्त होता है" इस प्रकार कहा ॥ "जो इस निर्बीज को जानता है, वह

निर्बीज ही हो जाता है। वह न जन्मता है, न मरता है, न मोहित होता है, न भेदन किया जाता है, न जलाया जाता है, न छेदन किया जाता है, न कांपता है न कोप करता है, सबका दहन करने वाला, यह आत्मा कहलाता है। यह आत्मा सैकड़ों प्रवचनोंसे प्राप्त नहीं होता, न बहुत सुनने से, न बुद्धि ज्ञानके आश्रय से, न मेधा से, न वेदों से न यज्ञों से न उग्र तपों से न सांख्य से न योग से न आश्रमों से और न अन्य किसी उपाय से आत्मा को प्राप्त कर सक्ते हैं। शुश्रुवान् (श्रवण करने की इच्छा वाले) और मौन व्रत धारण करने वाले, ब्राह्मण, प्रवचन व्युत्थान और प्रशंसा से उसको प्राप्त करते हैं। शांत दांत उपरति और तितिक्षा वाला होकर आत्मा में आत्मा को देखता है। जो इसको जानता है वह सबका आत्मा होता है" ॥ इति नवमां खंड समाप्त हुआ ॥ ९ ॥

फिर रैक्व ने गुरु से पूछा "भगवान् ! सब किसमें स्थित हैं ?" कहा "रसातल लोक में" (पूछा) रसातल लोक किस में ओत प्रोत है ?" कहा "भूर्लोक में" (पूछा भूर्लोक किस में ओत प्रोत है) ?" कहा "भुवर्लोक में" (पूछा) "भुवर्लोक किस में ओत प्रोत है ?" कहा "स्वर्लोक में" (पूछा) "स्वर्लोक किस में ओत प्रोत है ?" कहा "महर्लोक में" (पूछा) "महर्लोक किस में ओतप्रोत है ?" कहा "जन लोक में" (पूछा) "जनलोक किस में ओत प्रोत है ?" कहा "तपलोक में" (पूछा) "तपलोक किस

Scanned by CamScanner

में ओत प्रोत है ?!! कहा "सत्यलोक में" (पूछा) "सत्यलोक किस में ओत प्रोत है ?" कहा "प्रजापति लोक में" (पूछा) "प्रजापति लोक किस में ओत प्रोत है ?" कहा "ब्रह्मलोक में" (पूछा) ब्रह्मलोक किस में ओत प्रोत है ?" कहा "सब लोक आत्मा रूप ब्रह्म में मणियों के समान ओत प्रोत हैं इस प्रकार आत्मा में स्थित इन लोकों को जो जानता है, वह आत्मा ही हो जाता है यह निर्वाण का उपदेश है यह वेद का उपदेश है यह वेद का उपदेश है" ॥ इति दसवां खंड समाप्त हुआ ॥ १० ॥

फिर रैक्व ने पूछा "हे भगवान ! यह विज्ञान घन आत्मा उत्क्रमण करता हुआ किस करके कौन २ सी अवस्थाओं को त्याग करके जाता है ?;' उसने कहा "हृदय के मध्य में लाल मांस का पिंड है, जिसमें वह हृदय कमल कुमुद के समान अनेक प्रकार से खिला हुआ है उसके मध्य में समुद्र है समुद्र के मध्य में कोश है और उसमें चार नाड़ियां हैं' रमा, अरमा इच्छा और अपुनर्भवा उनमें रमा पुण्य से पुण्य लोक को ले जाती है। अरमा पाप से पाप को ले जाती है। इच्छा नाड़ी से जिस पाप का स्मरण करता है, उसको प्राप्त होता है। अपुनर्भवा से कोश को तोड़ता है कोश को तोड़ कर शीर्षकपाल को तोड़ता है शीर्षकपाल को तोड़कर पृथिवी को तोड़ता है पृथिवी को तोड़ कर जल को तोड़ता है जलको तोड़ कर तेजको तोड़ता है तेज को तोड़कर वायु को तोड़ता है वायु को तोड़ कर आकाश को

तोड़ता है आकाश को तोड़ कर मन को तोड़ता है मनको तोड़ कर भूतादि को तोड़ता है भूतादि को तोड़ कर महत् को तोड़ता है महत् को तोड़ कर अव्यक्त को तोड़ता है अव्यक्त को तोड़ कर अक्षर को तोड़ता है अक्षर को तोड़ कर मृत्यु को तोड़ता है और मृत्यु को तोड़ कर परमदेव के साथ एक रूप होता है। उससे परे न सत् है न असत् है। यह निर्वाण का उपदेश है यह वेद का उपदेश है यह वेद का उपदेश है ॥" इति ग्यारहवां खण्ड समाप्त हुआ ॥११॥

ॐ नारायण से अन्न हुआ। वह ब्रह्मलोक में पका फिर महा संवर्तक में पका फिर आदित्य में पका और फिर कव्यादि में पका। फफूंदायुक्त और बासी अन्न त्याज्य है अयाचित अन्न पवित्र है। अयाचित और बिना संकल्प के प्राप्त हुआ अन्न भक्षण करे याचना कभी न करे ॥इति बारहवां खण्ड समाप्त हुआ ॥१२॥

प्रजापति ने कहा "बालक के समान रहे, बालक का स्वभाव असंग और निर्दोष होता है। मौन से पंडिताई से, अवधि रहित होकर यानी संन्यास से वेद में कहे हुए कैवल्य को प्राप्त होता है। महान् पद को जान कर, वृक्ष के मूल में मैले कुचैले वस्त्र धारण किए हुए, असहाय, अकेला, समाधि में स्थित, आत्मकाम, आप्तकाम, निष्काम, जीर्णकाम होकर वास करे। हाथी, सिंह, डांस, मच्छर, नौले, सर्प, राक्षस, गंधर्व को मृत्यु रूप

Scanned by CamScanner

(मारनेवाला) जानकर किसीसे न डरे। वृक्षके समान रहे, छेदनकिया हुआ भी कोप न करे, न कांपे पत्थर के समान रहे। छेदन किया हुआ भी कोप न करे, न कांपे आकाश के समान रहे, छेदन किया हुआ भी कोप न करे, न कांपे, सत्य से रहे (क्योंकि यह आत्मा सत्य है। सब गन्धों का पृथ्वी हृदय है, सब रसों का जल हृदय है, सब रूपों का तेज हृदय है, सब स्पर्शों का वायु हृदय है, सब शब्दों का आकाश हृदय है सब गतियों का अव्यक्त हृदय है, सब सत्त्वोंका मृत्यु हृदय है, और मृत्यु परदेव (ब्रह्म) के साथ एक रूप होता है। उस से पर न सत् है, न असत् है, न सत् असत् है। यह निर्वाण का उपदेश है, यह वेद का उपदेश है, यह वेद का उपदेश है, ॥इति तेरहवां खण्ड समाप्त हुआ ॥१३॥

ॐ पृथ्वी अन्न है, जल अन्नाद (अन्न को भक्षण करने वाला) है जल अन्न है ज्योति अन्नादि है, ज्योति अन्न है वायु अन्नाद है, वायु अन्न है, आकाश अन्नाद है, आकाश अन्न है इन्द्रियां अन्नाद है, इन्द्रियां अन्न हैं मन अन्नाद है, मन अन्न है बुद्धि अन्नाद है, बुद्धि अन्न है अव्यक्त अन्नाद है, अव्यक्त अन्न है अक्षर अन्नाद है, अक्षर अन्न है मृत्यु अन्नाद है, और मृत्यु परदेव के साथ एक रूप होता है। उस से पर न सत् है न असत् हैं, न सत् असत् है, यह निर्वाण का उपदेश है, यह वेद का उपदेश है, यह वेद का उपदेश है।" इति चौदहवां खण्ड समाप्त हुआ ॥१४॥

फिर रैक्व ने उससे पूछा. "हे भगवन्! जो यह विज्ञानघन उत्क्रमण करता है, वह किस करके कौन कौन सी अवस्थाओं को जलाता है?" उसने कहा "जो यह विज्ञान घन उत्क्रमण करता है, वह प्राण को जलाता है अपान, व्यान, उदान, समान वैरम्भ, मुख्य, अन्तर्यामी, प्रभंजन, कुमार, श्येन, श्वेत, कृष्ण, नाग को जलाता है, पृथिवी जल तेज वायु और आकाश को जलाता है। जाग्रत, स्वप्न, सुषुप्ति, तुरीय महत् लोक और परलोक को जलाता है। लोकालोक को जलाता है, धर्माधर्म को जलाता है, पीछे अभास्कर, अमर्याद, निरालोक को जलाता है, महत् को जलाता है, अव्यक्त को जलाता है, अक्षर को जलाता है और मृत्यु को जलाता है। मृत्यु परदेव के साथ एक रूप होता है। इससे पर न सत् है, न असत् है, न सत् असत् है, यह निर्वाण का उपदेश है, यह वेद का उपदेश है, यह वेद का उपदेश है" ॥ इति पन्द्रहवां खण्ड समाप्त हुआ ॥ १५ ॥

सौबाल बीज ब्रह्म उपनिषत् अप्रशान्त को न देना चाहिये, अपुत्र को न देना चाहिये, अशिष्य को न देना चाहिये, एक वर्ष तक साथ रक्खे बिना न देना चाहिये, कुल शील की परीक्षा किये बिना न देना चाहिये, न कहना चाहिये। जिसकी देव में परा-भक्ति हो और जैसी देव में हो, वैसी ही गुरु में हो, उस ही महात्मा को इसमें कहे हुए अर्थ प्रकाश होते हैं। यह निर्वाण का उपदेश है, यह वेद का उपदेश है, यह वेद का उपदेश है ॥ इति सोलहवां खण्ड समाप्त हुआ ॥१६॥ इति सुबालोपनिषत् समाप्त ॥

वेदान्त

Scanned by CamScanner

कुण्डिकोपनिषत् ।

[२३]

गुरु की सेवा में प्रीति रखकर जिसने वेदों को पढ़ लिया है और जिसको ब्रह्मचर्य आश्रम को समाप्त करने की गुरु से आज्ञा मिली है वह आश्रमी कहलाता है ॥ १ ॥ समान स्त्री से विवाह कर यथाशक्ति अग्निको धारण करके ब्रह्मयज्ञ करे और उसका दिन रात पूजन करे ॥ २ ॥ पुत्रों को धन बांट कर, ग्राम सम्बन्धी कामों को सोंप कर वन मार्ग से विचरता हुआ पवित्र देश में भ्रमण करता हुआ ॥ ३ ॥ वायु को भक्षण करता हुआ, या जल का पान करता हुआ अथवा विहित कन्द मूल से अपने शरीर का पोषण करे और ऐसे कष्ट से पृथिवी पर आंसू न गिरावे ॥ ४ ॥ इतने से ही पुरुष को संन्यास कैसे कहा जाय ? वह तो नाम मात्र ही है, उसे संन्यास कैसे कहा जाय ॥ ५ ॥ इसलिये फल की इच्छा से रहित संन्यास में युक्त होकर, अग्नि और वर्ण को छोड़कर वानप्रस्थ आश्रम को ग्रहण करता है ॥ ६ ॥ लोगों के समान स्त्री में आसक्त, संयम से वन में जाकर संसार सुख को छोड़कर वृथा ही क्यों अनुष्ठान करता है ॥ ७ ॥ अथवा गर्भवास के भय से और शीत उष्ण से डरा हुआ दुःखों का स्मरण करके भोगों को क्यों छोड़ता है ॥ ८ ॥ मैं गुह्य, उपद्रव रहित परम पद में प्रवेश करने की इच्छा करताहूं

इसलिये अग्नि को छोड़कर मृत्युंजय परब्रह्म को भजता हूं। पश्चात् अध्यात्म मन्त्रों को जपे। भगवां वस्त्र धारण करके दीक्षा लेवे, कांख और उपस्थ के बालों को छोड़कर सब क्षौर करावे। ऊंची भुजा करके स्वच्छन्द से घूमे। घर रहित, भिक्षा का भोजन करने वाला होकर विचरे। निदिध्यास करता रहे। जंतुओं की रक्षा के निमित्त पवित्र धारण करे। इसके विषय में यह कहा है। कमण्डलु, चमस, छीका त्रिविष्टप, जूता शीत निवारण करनेवाली गुदड़ी तथा पहनने का कौपीन ॥९॥ पवित्र (पानी छानने का वस्त्र)स्नान करने की धोती और अंगोछा इनके सिवाय जो कुछ भी है, उसको यती त्याग देवे ॥१०॥ नदी किनारे शयन करने वाला होवे अथवा देवालय के बाहर रहे। सुख दुःख से शरीर को बिना प्रयोजन न तपावे ॥११॥ स्नान पान तथा शौच, पवित्र जल से करे। स्तुति किया हुआ संतुष्ट न होवे और निन्दा किया हुआ दूसरों को शाप न देवे ॥१२॥ भिक्षादि का खप्पर, स्नान का जल यथा प्राप्त ग्रहण करे। इस प्रकार की वृत्ति धारण करके यती जप करे ॥१३॥ विद्वान् समय के लिए मन्त्र के संयोग को मन से भावना करे। आकाश से वायु, वायु से अग्नि अग्नि से जल, जल से पृथ्वी। इन भूतों में व्यापक को मैं प्राप्त हुआ हूं। अजर, अमर, अक्षर, अव्यय, को प्राप्त हुआ हूं। मुझ अखण्ड सुख के समुद्र में बहुत प्रकार की विश्व रूपी लहरें माया रूप वायु से हिलाई हुई उत्पन्न होती हैं और लय होती हैं ॥१४॥ जैसे आकाश का मेघसे

Scanned by CamScanner

सम्बन्ध नहीं है इसी प्रकार मेरा देह से सम्बन्ध नहीं है। इसलिए इस (देह) के धर्म जाग्रत स्वप्न और सुषुप्ति मुझ में कहां ॥१५॥ आकाश के समान मैं कल्पना से दूर हूँ आदित्य के समान भास्य पदार्थों से विलक्षण हूँ पर्वत के समान मैं नित्य निश्चल हूँ। मैं समुद्र के समान पार से रहित हूँ ॥१६॥ मैं नारायण हूं, मैं नरकान्तक हूँ, मैं पुरान्तक हूँ, मैं पुरुष हूँ, ईश हूँ, मैं अखण्ड बोध हूँ, सबका साक्षी हूँ, मैं ईश्वर रहित हूँ, अहङ्कार और ममता से रहित हूँ ॥१७॥

प्राण अपान के संयम करने के विषय में यह कहा है वृषण और गुदा के बीच में दोनों हाथों को रख कर बैठे। दांतों से धीरे से जिह्वा को दवाकर जब मात्र बाहर निकाले ॥१८॥ दृष्टि को श्रोत्र और भूमि पर स्थापित करे। जिससे श्रवण और नासिका में गन्ध पहुँचे ॥१९॥

जो ब्रह्म में तत्पर है वह ब्रह्म ही है, हव ही शिव पद है, पूर्व जन्मों में प्राप्त किए पुण्य वाला उसको अभ्यास से प्राप्त करता है ॥२०॥ वायु के नाद का उत्पन्न होना हृदय का तप कहलाता है वह देह का भेदन करके ऊपर, अव्यय मूर्धा को प्राप्त होता है ॥२१॥ अपने देह में मूर्धा की प्राप्ति परम गति है। जो उसको प्राप्त होते हैं वे पर अपर के जानने वाले फिर नहीं लौटते ॥२२॥ जैसे घर के धर्म दीपक को स्पर्श नहीं करते इसी प्रकार साक्ष्य के धर्म विलक्षण अविकारी और उदासीन साक्षी

को स्पर्श नहीं करते ॥ २३ ॥ यह जड शरीर चाहे जल में, चाहे स्थल में लुढ़के मैं उसके धर्मों से लिपायमान नहीं होता जैसे घटके धर्मोसे आकाश लिपायमान नहीं होता ॥ २४ ॥ मैं क्रियारहित हूँ विकाररहित हूँ कलारहित हूं आकाररहित हूँ विकल्परहित हूँ नित्य हूँ आधार रहित अद्वय हूँ ॥ २५ ॥ सबका आत्मा हूं सर्व हूँ सब से अतीत अद्वय हूँ केवल अखंड बोध रूप हूँ निरंतर स्वयं आनन्द रूप हूं ॥ २६ ॥ अपने को ही सर्वत्र देखता हुआ अपने को अद्वय मानता हुआ और अपने आनन्द को भोगता हुआ मैं निर्विकल्प हूँ ॥ २७ ॥ जाता हुआ ठहरा हुआ बैठा हुआ सोता हुआ अन्य प्रकार से भी विद्वान् आत्माराम मुनि इच्छा पूर्वक सदा वास करे ॥ २८ ॥ इति उपनिषित् ॥

इति कुण्डिकोपनिषत् समाप्त ।

Scanned by CamScanner

संन्यासोपनिषत् ।

[२४]

अब संन्यास उपनिषत् कहते हैं। जो क्रम क्रम से त्याग करता है, वह संन्यासी होता है। यह संन्यास क्या कहलाता है ? संन्यस्त कैसा होता है ? जो क्रियाओं से आत्मा की रक्षा करता है, माता, पिता, स्त्री, पुत्र बंधुओं की सम्मति लेकर, अपने सब ऋत्वजों को पूर्व के समान प्रणाम करके वैश्वानर यज्ञ को करे, यजमान सर्वस्व दे देवे, ऋत्विज सब घृत आदि को पात्रों के सहित हवन कर दे। आहवनीय गार्हपत्य दक्षिणाग्नि सभ्य और आवस्वथ्य इन सबको प्राण अपान व्यान उदान और समान इन सब को आरोपित करे। शिखा सहित केशों को त्याग कर, यज्ञोपवीत को तोड़ कर पुत्र को देख करं इस प्रकार उपदेश देवे कि तू यज्ञ है तू सर्व है। यदि अपुत्र होवे तो आत्मा का इसी प्रकार ध्यान करके किसी को न देखता हुआ पूर्व अथवा उत्तर दिशा को चला जावे। तीनों वर्णों में भिक्षा करे हाथ रूपी पात्र में भोजन करे औषधि के समान भोजन का आचरण करे यानी औषधि के समान भोजन करे प्राण को रक्षा के लिये यथा प्राप्त भोजन करे जिससे चरबी की वृद्धि न हो। दुबला होकर ग्राम में एक रात नगर में पाँच रात बसे। बर्षा के चार महीने ग्राम अथवा नगर में वास करे अथवा दो महीने वास

करे पक्ष को ही महीना समझना। फटे वस्त्र अथवा छाल के वस्त्र ग्रहण करे अन्य ग्रहण न करे। जो अशक्त होता है और क्लेश से तपता है वह तप है। इस प्रकार क्रम से संन्यास करता है अथवा जो इस प्रकार देखता है उसका यज्ञोपवीत क्या है ? उसकी शिखा क्या है ? अथवा उसका आचमन कैसा है ? उससे कहा जो उसका आत्म-ध्यान है वह ही उसका यज्ञोपवीत है विद्या शिखा है सर्वत्र स्थित जल से उदर पात्र द्वारा कार्य करे जल के किनारे घर है। ऐसा ब्रह्म वादी कहते हैं। सूर्य के अस्त होने पर उसका आचमन कैसा है ? उनसे कहा जैसा दिन में है वैसा ही रात्रि में है उसके लिये न रात है न दिन है, तो भी ऋषियों ने कहा है जो इस प्रकार आत्मा को धारण करता है उसके लिये एक ही बार दिन हो जाता है॥ इति प्रथम अध्याय॥

चालीस संस्कारोंसे युक्त सबसे विरक्त होकर चित्त को शुद्ध करके आशा असूया इर्षा और अहङ्कार को जला कर चारों साधनों से युक्त ही संन्यस्त के योग्य होता है। जो संन्यस्त का निश्चय करके फिर नहीं करता वह कृच्छ्र व्रत ही करे तो फिर संन्यस्त करने के योग्य होता है॥१॥ जो संन्यास से पतित हो जो पतित को संन्यास देवे और जो संन्यास में विघ्न करने वाला हो इन तीनों को पतित जानो॥२॥ नपुंसक पतित अङ्गहीन स्त्रैण (खोजा) बहिरा बालक गूंगा पाषड करने वाला लिंगी चक्री कोढी वैखानस (बौद्ध साधु) द्विज संस्कार

Scanned by CamScanner

रहित वस्त्रों को पढ़ाने वाला गंजा अग्नि से रहित और नास्तिक वैराग्य युक्त हो तो भी संन्यास के योग्य नहीं है, और यदि संन्यस्त ले लें तो भी महावाक्यों के उपदेश के अधिकारी नहीं हैं पतित संन्यासी की संतान खराब नख वाला लाल (मैले) दांत वाला पागल अङ्ग से विकल ये भी संन्यास के योग्य नहीं है ॥३॥ तत्काल वैराग्य हुआ हो उसको, महा पातकियों को संस्कारहीनों को और लोक निंदा से दूषित हुओं को संन्यास न देवे ॥४॥ व्रत यज्ञ तप दान होम स्वाध्याय से रहित और सत्य तथा शौच से भ्रष्ट हुए को संन्यास न देवे ॥५॥ ये लोग आतुर संन्यास के सिवाय क्रम संन्यास के योग्य नहीं हैं।

'ॐ भूः स्वाहा' ऐसा कहकर शिखा उखाड़ डाले यज्ञोपवीत को न उतारे 'यश बल ज्ञान वैराग्य और मेधा (बुद्धि) को दे' ऐसा कहकर यज्ञोपवीत को काट डाले "ॐ भूः स्वाहा" यह कह कर जल में वस्त्र और कटि सूत्र को त्याग कर "संन्यस्तंमया" इस मंत्र को तीन बार बोले। संन्यासी ब्राह्मण को देख कर सूर्य अपने स्थान से चलायमान होता है (और कहता है) यह मेरे मण्डल को भेद कर परब्रह्म को प्राप्त होता है ॥६॥ साठ पीछे के कुलों का और साठ आगामी कुलों का उद्धार करता है जो प्राज्ञ संन्यासी "संन्यस्त" इस मंत्र को कहता है यानी संन्यास लेता है ॥७॥ जो संतान से उत्पन्न हुए दोष हैं जो देह से उत्पन्न हुए दोष हैं उनको प्रेषाग्नि इस प्रकार जला देता है जिस प्रकार भूसी का अग्नि सुवर्ण (के मल) को जला देता है ॥८॥

'सखा ! मेरी रक्षा कर' इस प्रकार कहकर दण्ड को ग्रहण करे दण्ड बाँस का सौम्य बिना छिला समान गांठों वाला पवित्र भूमि में उत्पन्न हुआ दाग आदि निकाला हुआ बिना जला हुआ कीड़ों का न खाया हुआ पर्व गांठों से शोभित नासिका तक ऊँचा वा शिर अथवा भोंओं के बराबर दंड यती धारण करे ॥९-१०॥ दंड और आत्मा का संयोग सब प्रकार से किया जाता है इसलिये बुद्धिमान दंड के बिना तीन बार वाण फेंका जाय इससे दूर न जावे ॥११॥ "हे माता ! सब से सौम्य जगत् का जीवन जीवन का आधारस्वरूप मेरी रक्षा कर" इस प्रकार कह कर कमण्डलु को ग्रहण करके योगपट्ट से अभिषिक्त होकर सुख से विहार करे ॥धर्म अधर्म को त्यागदे सच और झूंठ दोनों को त्याग दे सच्चे और झूंठे दोनों को त्याग कर जिससे दोनों का त्याग किया है उसको भी त्याग दे ॥१२॥

वैराग्य संन्यासी, ज्ञान संन्यासी, ज्ञान वैराग्य संन्यासी और कर्म संन्यासी चार प्रकार के संन्यासी हुये हैं वे इस प्रकार हैं:—जिसने देखे हुए और सुने हुए विषयों में तृष्णा रहित हो कर पूर्व पुण्य कर्म विशेष से संन्यास किया है वह वैराग्य संन्यासी है। शास्त्र के ज्ञान से शुभ अशुभ लोकों के अनुभव और श्रवण से प्रपंच से उपराम को प्राप्त होकर देह वासना शास्त्र वासना लोक वासना को त्याग कर वमन किए हुए अन्न के समान सब प्रकार की प्रवृत्ति को त्यागने योग्य मान कर चारों साधनों से

Scanned by CamScanner

युक्त होकर जो संन्यस्त करता है वह ही ज्ञान संन्यासी है। क्रम २ से सब का अभ्यास कर के सबका अनुभव करके ज्ञान और वैराग्य से स्वरूप के अनुसंधान से देह मात्र शेष रह कर संन्यास लेकर नग्न रहता है वह ज्ञान वैराग्य संन्यासी है ब्रह्मचर्य को समाप्त करके गृहस्थ होकर वानप्रस्थ आश्रम को प्राप्त हो कर वैराग्य न होने पर भी जो क्रमानुसार आश्रमों को त्यागता है वह कर्म संन्यासी है।

वह संन्यास छः प्रकार का होता है:—कुटीचक, बहूदक, हंस, परमहंस, तुरीयातीत और अवधूत। कुटीचक शिखा यज्ञोपवीत वाला, दण्ड कमण्डलु धारण करने वाला, कौपीन, चादर और कंथा धारण करने वाला, पिता माता और गुरु की आराधना करने वाला, बटलोई, खनित्र (कुदाली), छींका आदि मात्र साधन वाला, एक स्थान पर अन्न का भोजन करने वाला, श्वेत और खड़ा तिलक धारण करने वाला और तीन दण्ड वाला होता है। बहूदक शिखादि कंथा धारण करने वाला, त्रिपुंड धारी, सब प्रकार कुटीचक के समान मधुकर वृत्तिवाला और आठ ग्रास खाने वाला होता है। हंस जटाधारी, त्रिपुंड्र ऊर्ध्व पुंड्रधारी, अनियत स्थान से माधूकर अन्न का भोजन करने वाला और कौपीन का टुकड़ा धारण करने वाला होता है, परमहंस शिखा यज्ञोपवीत रहित, पांच घरों से हाथ में भिक्षा मांगने वाला, एक कौपीन धारण करने वाला, एकचादर और एक बांसका

दण्ड वाला हो अथवा एक चादर धारण कर भस्म लगाने वाला और है। सब का त्याग करने वाला होता है। तुरीयातीत गो मुख वृत्ति वाला, तीन घरों में फल अथवा अन्न का आहार करने वाला, देह मात्र रखने वाला, नग्न, मृतक के समान शरीर वृत्ति वाला होता है। अवधूत नियम रहित होता है, पतित अथवा निन्दित को छोड़कर सब वर्णों में अजगर वृत्ति से आहार करने वाला और स्वरूप के अनुसंधान वाला होता है। वृक्ष, तृण और पर्वतों सहित जितना यह जगत है, वह मैं नहीं हूँ। जो बाहर है, वह अत्यन्त जड़ है, मैं विभु वह (जड़) किस प्रकार होऊँ ॥ १३ ॥ थोड़े समय में लय होने वाला जड़ देह मैं नहीं हूँ कानों में आने वाला जड़ और क्षण भर टिकने वाला, कल्पा हुआ ॥ १४ ॥ शून्य आकृति वाला: शून्य स्वरूप वाला अचेतन शब्द मैं नहीं हूँ। क्षण में नाश होने वाली, प्राप्त और अप्राप्त होने वाली यह त्वचा मुझसे भिन्न है ॥ १५ ॥ चैतन्य की प्रसन्नता से आत्मा को प्राप्त हुआ मैं जड़ स्पर्श नहीं हूँ। आत्मा को प्राप्त हुए मुझको चञ्चल और चञ्चल मन से युक्त जिह्वा से ॥१३॥ द्रव्य के सहारे उत्पन्न होने वाला तुच्छ स्पंद रूप जड़ मैं नहीं हूँ।

दृश्य और दर्शन के लीन होने पर क्षय होने वाला और ज्ञानमें नाश होने वाला ॥१७॥ मैं केवल दृष्टा हूँ क्षीण होने वाला जड़ रूप नहीं हूँ। गंध जड़ होने से क्षय होने वाली होने से

Scanned by CamScanner

नासिका से कल्पी हुई है ॥१८॥ ऐसी तुच्छ नियत आकार वाली जड़ गंध मैं नहीं हूँ। ममता रहित चितवन रहित शांत पांचों इन्द्रियों के भ्रम से रहित ॥ १६ ॥ कला और मैल से रहित मैं शुद्ध चेतन ही हूं चैत्य से रहित चिन्मात्र प्रकाश करने वाला मैं हूँ ॥२०॥ मैं कलारहित बाहर भीतर व्यापक और माया रहित हूँ, निर्विकल्प चिदाभास सर्वत्र व्यापक एक हूं ॥२१॥ मुझ एक चेतन से ही ये सब घट पट आदिसे सूर्य पर्यन्त दीपक के समान आत्म तेज से प्रकाशित किये जाते हैं ॥ २२ ॥ जैसे अग्नि से चिंगारियां उठती हैं इसी प्रकार ये विचित्र इन्द्रियों की वृत्तियां मुझ तेजस के अंतर प्रकाश से स्फुरित होती हैं ॥ २३ ॥ अनन्त आनन्द को भोगने वाली, परम शांत स्वभाव वाली, शुद्ध, चेतन मय यह दृष्टि सब दृष्टियों में जय को प्राप्त होती है ॥ २४ ॥ सब भावों के भीतर टिकने वाला, चैत्य से रहित, चेतन आत्मा, प्रत्यक् चेतन्य रूप मुझको नमस्कार है ॥ २५ ॥ स्वच्छ सम और विचित्र शक्तियाँ निर्विकार कला और कल्पना से रहित चित् से की जाती हैं ॥ २६ ॥ तीनों काल की उपेक्षा करने वाली, दृश्य के बंधन से रहित और चैत्य की उपेक्षा वाली चित् की समता ही शेष रहती है ॥ २७ ॥ वही ही वाणी से अगम्य होने के कारण शाश्वत असत्ता के समान विचित्र आत्मा के अभाव समान शेष रहती है ॥ २८ ॥ इच्छा और अनिच्छा वालों के भीतर रहने वाली चित् मलों से घिरी हुई है, पाश में बंधी हुई चिड़िया के समान वह चित् उत्पन्न करने को समर्थ

नहीं है ॥२९॥ इच्छा और द्वेष से उत्पन्न हुए द्वन्द्व रूपी मोह से जतु पृथवी के गड्ढे में गिरे हुए कीड़ों की समता को प्राप्त हुए हैं ॥३०॥

मुझ अविच्छिन्न चेतन आत्मा को नमस्कार है, मैं चिरकालसे ही परम प्रत्यक्ष हूँ, प्राप्त हूं, और हमेशा उदित हूँ। मैं विकल्पों से दूर हूँ, जो हूँ, सो हूँ; उसको नमस्कार है ॥३१॥ तुझ मुझ अनन्त को तुझ मुझ चिदात्मा को (नमस्कारहै) तुझ परमेश्वर को नमस्कार है, मुझ शिव को नमस्कार है ॥३२॥ बैठता हुआ भी नहीं बैठता, जाता हुआ भी नहीं जाता, शांत होकर भी व्यवहार करता है, करता हुआ भी लिपायमान नहीं होता ॥३३॥ यह अत्यन्त सुलभ है, विश्वासू बंधु के समान चतुर है। कमल के छिद्र रूप सबके शरीरों में भ्रमर है ॥३४॥ न मुझे भोग प्राप्त करने की इच्छा है, न मुझे भोग त्यागने की इच्छा है, जो आता हो, आओ, जो जाता हो वह जाओ ॥३५॥ मन से मन के छिन्न होने पर, अहंकारपने से रहित होने पर और भाव से भाव नाश होने पर मैं केवल स्वस्थ स्थित हूँ ॥३६॥ भाव रहित, अहंकार रहित, मन रहित, चेष्टा रहित, केवल, स्पन्द रहित, शुद्ध आत्मा में मेरा शत्रु टिकता है ॥३७॥ मैं नहीं जानता हूँ कि तृष्णारूप रस्सी समूह को काट कर मेरे शरीर रूप पिंजरे में से अहंकार रहित चिड़िया उड़ कर कहां गई ॥३८॥ 'मैं नहीं करता' यह जिसका भाव है, जिसकी बुद्धि लिपायमान नहीं होती, और जो सब भूतों में समान है, उसीका जीवन शोभता है ॥३९॥ जो

Scanned by CamScanner

भीतर शीतल है, जिसकी बुद्धि राग द्वेष से रहित है, जो इस (दृश्य) को साक्षी के समान देखता है, उसीका जीवन शोभता है ॥४०॥ जिसने यथार्थ ज्ञान प्राप्त कर त्याग और ग्रहण को छोड़ दिया है और चित्त में चित्त को अर्पण कर दिया है, उसीका जीवन शोभता है ॥४१॥ ग्रहण करने योग्य और ग्रहण करने वाले का सम्बन्ध टूट जाने पर पूर्ण शांति उदय होती है। इस स्थिति को प्राप्त हुई शांति मोक्ष कहलाती है ॥४२॥ जैसे भुना हुआ बीज फिर जन्मने वाले अंकुर से रहित होता है, इसी प्रकार जीवन्मुक्तों के हृदय में वासना शुद्ध हो जाती है ॥४३॥ पवित्र, परम उदार, शुद्ध सतोगुण बखेरने वाली, आत्मध्यान वाली, नित्य (वासना) सुषुप्ति के समान टिकती है ॥४४॥ चित्त रहित चेतन ही प्रत्यक् चेतन कहलाता है, मन रहित स्वभाव होने से वहां कलना रूप मैल नहीं होता ॥४५॥ वह सत्यता है, वह शिवता है, वह पारमार्थिक अवस्था है, वह सर्वज्ञता है, वह संपूर्ण तृप्ति है, जहां मन का छिद्र नहीं है ॥४६॥ बोलता हुआ त्याग करता हुआ, ग्रहण करता हुआ, पलक खोलता और मूंदता हुआ भी, मनन से मुक्त, आनंद रूप, केवल संवित् मैं हूं ॥४७॥ संवेद्य रूप मल को त्याग कर, मन को परम निर्मूल करके, आशा का पाश रूप अग्नि को काट कर मैं केवल संवित् रूप हूं ॥४८॥ अशुभ और अशुभ संकल्पों से परम शांत हुआ मैं उपद्रव रहित हूं, इष्ट अनिष्ट प्रवृत्ति से रहित मैं केवल संवित् रूप हूं ॥४९॥ अध्यात्म ताप और प्रीति को त्याग कर, विभाग रहित, जगत् में

स्थित। वज्र के खम्भ समान आत्मा का अवलम्बन करके मैं स्थिर हूं ॥५०॥ निर्मल और आशा रहित अपनी संवित् में मैं स्थित हूं, चेष्टा अचेष्टा से मुक्त हूं, ग्रहण और त्याग से रहित हूं ॥५१॥ स्वप्रकाश पद में स्थित होकर मैं आंतर संतोष को कब प्राप्त हूंगा और कब शांत मनन वाला होकर पर्वत की गुफा में ॥५२॥ निर्विकल्प समाधि में शिला की समानता को प्राप्त होऊंगा ? अंश रहित ध्यान की विश्रांति से मूक हुये मेरे मस्तक पर ॥५३॥ कोयलें कब घोंसला बनावेंगी। संकल्प रूप वृक्षों और तृष्णा रूप लताओं को काट कर मन रूप वन ॥५४॥ विस्तीर्ण भूमि को प्राप्त होकर मैं यथा सुख विहार करता हूं। अब मैं उस परमपद को प्राप्त हुआ हूं, मैं केवल हूं, मेरी अब विजय हुई है ॥५५॥ मैं दुःख रहित हूं, चेष्टा रहित हूं, अंश रहित हूं, इच्छा रहित हूं, स्वच्छता, वीर्यता, सत्ता, हृद्यता, सत्यता, ज्ञता ॥५६॥ आनन्दता, उपशमता, सदा उदित प्रमुदिता, पूर्णता, उदारता, सत्प्रकाश स्वरूप और सदा अद्वैत हूं ॥५७॥ इस प्रकार भिक्षु स्वरूप स्थिति रूप तत्वार्थ का चिन्तवन करता हुआ, निर्विकल्प स्वरूप का जानने वाला होकर निर्विकल्प हुआ ॥५८॥

आतुर जोता रहे तो उसको क्रम संन्यास करना चाहिए, वह शूद्र, स्त्री, पतित और रजस्वला के साथ बात चीत न करे। यती देव पूजन के उत्सव का दर्शन न करे क्योंकि संन्यासियों का यह लोक नहीं है, आतुर और कुटीचक का भूलोक और भुवर्लोक

Scanned by CamScanner

है। बहूदक का स्वर्गलोक है, हंस का तप लोक है, परम-हंस का सत्य लोक है, तुरीयातीत और अवधूत को स्वरूप के अनुसंधान से भ्रमर और कीट के न्यायानुसार अपने आत्मा में ही कैवल्य है। स्वरूपानुसंधान के सिवाय अन्य शास्त्रों का अभ्यास व्यर्थ है जैसे ऊँट को केसर का भार व्यर्थ है। यति के लिये न योग शास्त्र की प्रवृत्ति, सांख्य शास्त्र का अभ्यास, न मन्त्र तन्त्र का व्यापार और न उसके लिए अन्य शास्त्र की प्रवृत्ति है। यदि है तो वह मृतक के आभूषणों के समान है, वह यति कर्म आचार और विद्या से दूर है। संन्यासी नाम कीर्तन के परायण न हो क्योंकि जो २ कर्म करता है, उस २ के फल का अनुभव करता है। अरंडी के तेल के फेन के समान सबको त्याग देवे, न देवता का प्रसाद ग्रहण करे, न बाहर के देव का पूजन करे, अपने सिवाय सबको त्याग कर मधुकर वृत्ति से आहार करता हुआ दुबला होकर चरबी को न बढ़ाता हुआ विहार करे। माधुकर से कर पात्र से अथवा मुख रूप पात्र से काल व्यतीत करे। आत्म को जानने वाला यति माप से आहार करे आहार के दो भाग हैं और तीसरा भाग जल का है, वायु के घूमने के लिए चौथा भाग खाली रक्खे ॥५९॥ नित्य भिक्षा वृत्ति से वर्ते, एक घरके अन्न का भोजन करने वाला कभी न हो, उद्वेग रहित राह देखते रहते हों उनके घर यत्न से जावे ॥६०॥ क्रियावानों के पांच या सात घरों में से भिक्षा लेने की इच्छा करे गौ दोही जाय उतना काल मात्र प्रतीक्षा करे, एक बार गया हुआ

फिर न जावे ॥६१॥ रात में खाने से उपवास श्रेष्ठ है, उपवास से बिना मांगा हुआ श्रेष्ठ है, बिना मांगे हुए से भिक्षा श्रेष्ठ है इसलिये भिक्षा से निर्वाह करे ॥६२॥ भिक्षा के समय बायें दायें होकर घरों में प्रवेश न करे, जहां दोष न हों, उस घर को मोह से छोड़ न जावे ॥६३॥ श्रद्धा भक्ति से रहित श्रोत्रिय के घरमें भी भिक्षा न करे, श्रद्धा भक्ति से युक्त संस्कार हीन के घर भी करले ॥६४॥ असंक्लिप्त माधूकरि प्राक्प्रणीत, अयाचित, तात्कालिक और उपपन्न पांच प्रकार की भिक्षा कही गई है ॥६५॥ मन में संकल्प न किये हुए तीन, पांच अथवा सात घरों से शहद की मक्खी के समान भिक्षा करना असंक्लिप्त माधूकर कहलाती है ॥६६॥ प्रातःकाल में अथवा पूर्व दिन में भक्ति से बारंबार प्रार्थना की गई हो, तो वह भिक्षा प्राक्प्रणीत कहलाती है, इस प्रकार भी संन्यासी निर्वाह कर सकते हैं ॥६७॥

भिक्षा के लिये घूमते समय किसी ने निमंत्रण कर दिया तो मुमुक्षुओंको उस अयाचित भिक्षाका भोजन करना चाहिये ॥६८॥ भिक्षा जाने के समय कोई ब्राह्मण आकर भिक्षा के लिये कहे तो उस तात्कालिक नाम की भिक्षा का यति भोजन करे ॥६९॥ बना हुआ अन्न जो ब्राह्मण मठ पर लाया हो उसको मोक्ष की इच्छा करने वाले मुनि उपपन्न कहते हैं ॥७०॥ यति माधूकर भिक्षा म्लेच्छ के घर में भी कर लेवे किंतु बृहस्पति के समान पंडित के यहां भी एक ही घर का भोजन न करे।

Scanned by CamScanner

याचित अथवा अयाचित भिक्षाओं से निर्वाह करे ॥ ७१ ॥ स्पर्श के दोष से वायु जलाने के कर्मों से अग्नि और मूत्र पुरीष से जल दूषित नहीं होता वैसे ही अन्न के दोष से संन्यासी दूषित नहीं होता ॥७२॥ धुयें रहित और मूसल के शब्द रहित घर में अग्नि बुझ जाने पर जहां मनुष्य भोजन कर रहे हों, वहां तीसरे पहर के पश्चात् भिक्षा करे ॥७३॥ निंदित पतित पाखंडी और देवपूजक को छोड़कर यति आपत्ति में सब वर्णों के यहां भिक्षा कर ले ॥ ७४ ॥ (यति के लिये) घी कुत्ते के मूत्र के समान शहद मदिरा के समान है, तेल सूकर के मूत्र के समान है। लहसन संयुक्त रसोई ॥ ७५ ॥ उड़द, पूपादि गौ के मांस के समान है दूध मूत्र के समान है। इसलिये घृत आदिक को प्रयत्न पूर्वक त्याग देवे। घृत रस आदि संयुक्त अन्न कभी न खावे ॥ ७६ ॥ हाथ ही उसका पात्र है इसलिये उसीसे सदा निर्वाह करे। हाथ रूपी पात्र वाला योगी दूसरी वार भोजन न करे ॥ ७७ ॥ जो मुनि गौ के समान मुख से आहार करता है वह सब में समान होजाता है और अमृत होने के योग्य समझा जाता है ॥७८॥ घी को रुधिर के समान त्याग दे, एकत्र अन्न को मांस के समान, गंध लेपन करने को अशुद्ध लेपन के समान क्षारको भंगीके समान वस्त्र को झूठे पात्रके समान अभ्यंग स्नान को स्त्री संगके समान मित्रोंके आह्लादको मूत्र के समान स्पृहा को गौ के मांस के समान, पहिचानने वालों के देश को चण्डाल की वाटिका के समान, स्त्री को सर्पिणी के समान, सुवर्ण को

विष के समान, सभा स्थान को श्मशान के स्थान के समान, राजधानी को कुम्भीपाक के समान, एक ही घर के भोजन को मृतक पिण्ड के समान त्याग दे। देव पूजन न करे। प्रपंच वृत्ति को त्याग कर जीवन्मुक्त होवे। आसन, पात्र लोप, संचय, शिष्य संचय, दिन का सोना, वृथा बोलना ये छः यति को बंधन करने वाले हैं ॥ ७९ ॥ वर्षा सिवाय जो स्थान है, वह आसन कहलाता है। कहे हुए तूंबी आदि पात्रों के अभाव में अन्य का ग्रहण करना ॥८०॥ यति के व्यवहार के लिये, वह पात्र लोप कहलाता है। ग्रहण किये दण्डादि के सिवाय दूसरे का ग्रहण करना ॥ ८१ ॥ दूसरे काल में उपभोग के लिए संचय कहलाता है। शुश्रूषा, लाभ, पूजा अथवा यश के लिये परिग्रह करना ॥ ८२ ॥ शिष्यों का, जो करुणा से न हो, वह शिष्य संग्रह कहलाता है। प्रकाश रूप होने से विद्या दिन और अविद्या रात्रि कहलाती है ॥ ८३ ॥ विद्या के अभ्यास में जो प्रमाद है, वह दिन का सोना कहलाता है। अध्यात्म कथा को छोड़कर, भिक्षा की बात के सिवाय तथा ॥ ८४ ॥ अनुग्रह और उत्तर देने के सिवाय अन्य वृथा जल्प कहलाता है। मद और मात्सर्य एकान्न है, गंध पुष्प भूषण है ॥ ८५ ॥ ताम्बूल और तेल लगाना कीड़ा है, भोगों में इच्छा न होना रसायन है। खुशामद, निन्दा, स्वास्ति और ज्योति क्रय विक्रय ॥ ८६ ॥ क्रिया, कर्म और विवाद गुरु के वाक्य का उल्लंघन है। संधि और विग्रह वाहन है। पलंग शुक्ल वस्त्र है ॥ ८७ ॥ वीर्य का छोड़ना दिन

Scanned by CamScanner

का सोना है, भिक्षा का आधार सुवर्ण है। विष आयुध है बीज हिंसा है और तीक्ष्णपना मथुन है ॥ ८८ ॥ सन्यास योग से गृहस्थ के धर्मादिक का छोड़ना व्रत है। गोत्रादि के सब आचार और पिता माता का कुल धन इन सब निषेध किये हुओं के सेवन करने से नीच गति को प्राप्त होता है ॥ ८९ ॥ वृद्ध हुआ विद्वान् भी वृद्ध स्त्री का विश्वास न करे। (क्योंकि) पुरानी कंथा में भी पुराना वस्त्र लगता है ॥ ९० ॥ स्थावर, जंगम बीज, सुवर्ण, विष, आयुध इन छः को मूत्र पुरीष के समान यति ग्रहण न करे ॥ ९१ ॥ आपत्ति के सिवाय मार्ग के लिये कोई भी वस्तु यति ग्रहण न करे। आपत्ति में जब तक अन्न न मिले पक्वान्न को ग्रहण करे ॥९२॥ निरोगी और युवा भिक्षु किसी के घर में वास न करे। दूसरे के लिए न लेना चाहिये न कुछ देना चाहिये ॥ ९३ ॥ जीवों के सौभाग्य के लिये यति दीन भाव का आचरण करे, पका हुआ अथवा न पका हुआ मांगने से अधो-गति को प्राप्त होता है ॥ ९४ ॥ अन्न पान परायण भिक्षु वस्त्रादि का ग्रहण करने वाला, ऊनी कपड़ा, विना ऊन का कपड़ा तथा रेशम का वस्त्र ॥ ९५ ॥ इनको ग्रहण करने से यति पतित होता है, इसमें संशय नहीं है, अद्वैत नाव का आश्रय करके जीवन्मुक्ति को प्राप्त करे ॥ ९६ ॥ वाणी के दण्ड के लिये मौन रहे, काया के दण्ड के लिये भोजन रहित रहे। मन को दण्ड देने के लिये प्राणायाम किया जाता है ॥ ९७ ॥ जीव कर्म से बंधन को प्राप्त होता है और विद्या से मुक्त होता

है इसलिये पारदर्शी यति कर्म नहीं करते ॥९८॥ मार्गों में बहुत से वस्त्र (फटे पुराने) पड़े मिलते हैं और भिक्षा सर्वत्र मिल जाती है। पृथिवी विस्तार वाली शय्या है फिर यति किस लिये दुखी हों ? ॥९९॥ यति ज्ञान के अग्नि से सम्पूर्ण प्रपंच को जला देवे। जो भली प्रकार से आत्मा में अग्नियों का आरोप कर दे वह महा यति अग्नि होत्र करने वाला है ॥१००॥ प्रवृत्ति दो प्रकार की है मार्जारी और वानरी। ज्ञान के अभ्यास वालों को तो प्रधानता से मार्जारी है और गौणता से वानरी नाम की है ॥१०१॥ बिना पूछा हुआ किसी से न बोले अन्याय से पूछा भी न बोले बुद्धिमान् जानता हुआ भी जड़ के समान लोक में आचरण करे ॥१०२॥ वह पापों के समूह के उपस्थित होने पर बारह हजार तारक मन्त्र का अभ्यास करे। वह पापों का काटने वाला है ॥१०३॥ जो प्रतिदिन बारह हजार प्रणव का जाप करे उसको बारह महीने में ही परब्रह्म का प्रकाश होता है ॥१०४॥ यह उपनिषत् है ॥ ॐ तत्सत् ॥ इति द्वितीय अध्याय ॥

॥इति संन्यास उपनिषत् समाप्त ॥

Scanned by CamScanner

परमहंस परिव्राजक उपनिषत् ।

[२५]

पितामह (ब्रह्मा) ने अपने पिता आदि नारायण के पास जाकर प्रणाम करके पूछा "हे भगवन् ! वर्ण आश्रम के धर्म कर्म सब आपके मुख से सुनकर मैंने जानलिए हैं। अब मैं परमहंस परिव्राजकके लक्षण जानना चाहता हूं। परिव्राजक का अधिकारी कौन है ? परिव्राजकके लक्षण कैसे हैं ? परमहंस कौनहै ? परिव्राजक पना कैसा है ? यह सब मुझसे कहिये।" उन भगवान् आदि नारायण ने कहा 'सदगुरु के समीप सब विद्याओं को परिश्रम से जानकर विद्वान् इस लोक और परलोक के सुख को श्रम रूप जानकर, तीनों एषणा, तीनों वासना, ममता, अहंकारादिक को वमन किए हुए अन्न के समान त्यागने योग्य समझ कर मोक्ष मार्ग के मुख्य साधन रूप ब्रह्मचर्य को समाप्त करके गृहस्थ होवे, घर से वानप्रस्थ होकर जावे। अथवा दूसरी रीति से ब्रह्मचर्य से ही जावे अथवा घर से जावे अथवा बन से जावे। व्रत वाला या व्रत रहित, स्नातक या अस्नातक, अग्नि का त्याग किया है या अग्नि रहित, जिस दिन वैराग्य हो उसी दिन संन्यास ग्रहण करे इस प्रकार जानकर, सब संसार से विरक्त होकर, ब्रह्मचारी गृहस्थ अथवा वानप्रस्थ पिता माता, स्त्री पुत्र और प्राप्त बांधवों से और उनके अभाव में शिष्य और साथियों से सलाह लेकर

उस दिन कोई प्रजापति संबंधी यज्ञ करते हैं परन्तु वह न करे। आग्नेयी ही करे। 'इष्टि अग्नि ही प्राण है' अग्नि प्राण को करता है इस मंत्र से त्रैधातवी इष्टि करे। सतोगुण, रजोगुण, तमोगुण ये ही तीन धातु हैं। 'हे अग्नि ! यह प्राण तुम्हारा कारण रूप है, प्राण से उत्पन्न हुए तुम प्रकाश को प्राप्त हो, प्राण के जानने वाले हे अग्नि देव ! तुम वृद्धि को प्राप्त हो और हमारी सम्पत्ति विशेष करो, इस मंत्र से अग्नि को सूंघे। 'जो प्राण अग्नि का कारण रूप है, उस प्राण में अग्नि देव तुम प्रवेश करो' ऐसे कह कर आहुति दे। ग्राम से श्रोत्रिय के स्थान से अग्नि लाकर अपनी कही हुई विधि के अनुसार पूर्व के समान अग्नि को सूंघे। जो आतुर हो और अग्नि न मिले तो जल में हवन करे। 'जल ही सब देवता हैं, सब देवताओं के लिये हवन करता हूँ स्वाहा, इस प्रकार हवन करके उठकर घृत सहित पवित्र हवि का भोजन करे। यह विधि वीर मार्ग में या अनाशक में यह संप्रवेश में या अग्नि प्रवेश में या महा प्रस्थान में है। जो आतुर (रोगी) हो तो मन से या वाणीसे संन्यासकी विधि करे। स्वस्थ क्रमसे ही आत्म श्राद्ध और विरजा होम करे। अग्नि को आत्मा में आरोप करके लौकिक, वैदिक सामर्थ्य को और अपनी चौदह करण प्रवृत्ति को पुत्र में आरोप करके पुत्र के अभाव में शिष्य में और शिष्य के अभाव में अपने आत्मा में आरोप करके 'तू ब्रह्मा है, तू यज्ञ है....' यह मन्त्र बोल कर ब्रह्म भावना से ध्यान करके सावित्री के प्रवेश जल में सब विद्याओं के अर्थ स्वरूप

Scanned by CamScanner

वाली, ब्राह्मण्यके आधाररूप वेद माताको, क्रमसे तीनों व्याहृतियों में लय करके तीनों व्याहृतियोंको अकार, उकार और मकार में लय करके सावधान होकर जलकापान करे। प्रणव उच्चारणपूर्वक शिखाको उखाड़कर, यज्ञोपवीतको काटकर, वस्त्रको भूमिया जल में छोड़कर 'ॐ भूः स्वाहा ॐ भुवः स्वाहा ॐ स्वः स्वाहा' इस मंत्र से नग्न होकर स्वरूपका ध्यान करता हुआ, फिर पृथक् प्रणव और व्याहृति पूर्वक मन से और वाणी से 'मैंने संन्यास किया, 'मैंने संन्यास किया, मैंने संन्यास किया' इस प्रकार मंद, मध्यम और उच्चध्वनि से तीन वार तीन गुणा प्रेष मंत्रका उच्चारण करके एक प्रणव के ही ध्यान परायण होकर सब भूतोंको अभय मानकर 'स्वाहा' इस प्रकार कहकर ऊंची भुजाएं करके 'मैं ब्रह्म हूँ' इस प्रकार 'तत्त्वमसि' आदि वाक्य के अर्थ से स्वरूप का अनुसंधान करता हुआ उत्तर दिशा को चला जावे। शुद्ध होकर विचरे। यह संन्यास है। यदि उसका अधिकारी न हो तो गृहस्थ की प्रार्थना पूर्वक सब भूतों को अभयदान कर, 'हे सखा ! मेरे बल की रक्षा कर, तू सखा है, तू वृत्रासुर को मारने वाला इन्द्र का वज्र है, मुझको शांति देने वाला हो, जो पाप हो उसको निवारण कर !' प्रणव सहित इस मंत्र से लक्षण सहित वांस के दंड को, कटिसूत्र को, कौपीन को, कमंडलु को, नीचे के एक वस्त्र को ग्रहण करके सद्गुरुके पास जाकर नमस्कार करके गुरुमुखसे 'तत्त्वमसि' महा वाक्यको प्रणव सहित प्राप्त करके पुराने छालके वस्त्र अथवा मृग चर्म को धारण करके जल में उतरना, ऊँचे चढ़ना और एक

घर की भिक्षा को त्याग कर तीनों काल स्नान का आचरण करता हुआ, वेदान्त के श्रवण पूर्वक प्रणव का अनुष्ठान करता हुआ, ब्रह्म मार्ग में भली प्रकार संपन्न होकर अपने भाव को आत्मा में छुपा कर, ममता रहित आत्म निष्ठा वाला, काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मात्सर्य, दंभ, दर्प, अहंकार, असूया, गर्व, इच्छा, द्वेष, हर्ष, आमर्ष, ममता आदि को त्याग कर, ज्ञान वैराग्य से युक्त होकर, धन और स्त्री से विमुख होकर, शुद्ध मन वाला होकर सब उपनिषदों के अर्थ को विचारे। ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह, अहिंसा, सत्य की यत्न पूर्वक रक्षा करे। इन्द्रियों को जीत कर, बाहर और भीतर स्नेह रहित होकर शरीर धारण करने के निमित्त निन्दित और पतित को छोड़कर तीनों वर्णों में पशुओं के समान द्रोह से रहित होकर भिक्षा करता हुआ ब्रह्म होने के योग्य होता है। सब समय में लाभ और हानि को समान करके हाथ रूपी पात्र में माधुकर अन्न का भोजन करता हुआ, चरबी को न बढ़ाता हुआ कृश होकर 'मैं ब्रह्म हूँ' इस प्रकार भावना करता हुआ, भिक्षाके लिए ग्राममें जाकर दृढ़शील हो कर ८ मास अकेला विचरे। इस प्रकार भाव और वर्ताव दोनों का आचरण करे। जब अल बुद्धि होवे तब उस२ के मंत्र सहित कटिसूत्र कौपीन दंड कमंडलु सबको जल में छोड़कर कुटीचक या बहूदक या हंस या परमहंस होकर नंगा विचरे। ग्राम में एक रात, तीर्थ में तीन रात, शहर में पांच रात, क्षेत्र में सात रात, घर रहित,

Scanned by CamScanner

स्थिर बुद्धि, अग्नि की सेवा रहित, निर्विकार, नियम अनियम को छोड़कर, प्राण धारण करने के ही निमित्त लाभ हानि को समान करके गौवृत्ति से भिक्षा करे। जल के स्थान को कमंडलु जानकर अबाधक एकांत स्थान में बास करने वाला, लाभ हानि में फिर प्रीति न करता हुआ, शुभ अशुभ कर्मों को काटने के परायण हो। सर्वत्र भूतल में शयन करने वाला होकर, क्षौर कर्म को त्याग कर, चातुर्मास नियम व्रतों को भी छोड़ दे और शुक्ल ध्यान के परायण रहे। धन स्त्री और शहर से विमुख, अनुन्मत्त भी उन्मत्त के समान आचरण करता हुआ, अप्रकट लिंग वाला, अप्रकट आचार वाला, उसका दिन रात एक होने से वह सदा जागने वाला होता है। स्वरूप का अनुसंधान और ब्रह्म प्रणव के ध्यान मार्ग से युक्त संन्यास से देह का त्याग करता है वह परमहंस परिव्राजक होता है।"

ब्रह्मा पूछता है—"हे भगवन्! ब्रह्म प्रणव किस प्रकार का है?" उन नारायण ने कहा, "ब्रह्म प्रणव सोलह मात्रा वाला है। वह चारों अवस्था में चारों अवस्था के मिलने से पाई जाती है। जाग्रत अवस्था में जाग्रत आदि चार अवस्था, स्वप्न में स्वप्न आदि चार अवस्था, सुषुप्ति में सुषुप्ति आदि चार अवस्था और तुरीय में तुरीय आदि चार अवस्थायें होती हैं। जाग्रत अवस्था में विश्व चार प्रकार का है, विश्व विश्व, विश्व तैजस, विश्व प्राज्ञ और विश्व तुरीय। स्वप्न अवस्था में तैजस चार प्रकार का है, तैजस विश्व, तैजस तैजस, तैजस प्राज्ञ और तैजस तुरीय। सुषुप्ति

अवस्था में प्राज्ञ चार प्रकार का है; प्राज्ञ विश्व, प्राज्ञ तैजस, प्राज्ञ प्राज्ञ और प्राज्ञ तुरीय। तुरीय अवस्था में तुरीय चार प्रकार का है, तुरीय विश्व, तुरीय तैजस, तुरीय प्राज्ञ और तुरीय तुरीय। वह क्रम से सोलह मात्रा पर आरूढ़ रहते हैं। आकार में जाग्रत विश्व, उकार में जाग्रत तैजस, मकार में जाग्रत प्राज्ञ और अर्ध मात्रा में जाग्रत तुरीय, बिन्दु में स्वप्न विश्व, नाद में स्वप्न तैजस, कला में स्वप्न प्राज्ञ, कलातीत में स्वप्न तुरीय, शान्ति में सुषुप्त विश्व, शान्त्यतीत में सुषुप्त तैजस, उन्मनी में सुषुप्त प्राज्ञ, मनोन्मनी में सुषुप्त तुरीय, वैखरी में तुरीय विश्व, मध्यमा में तुरीय तैजस, पश्यन्ति में तुरीय प्राज्ञ और परा में तुरीय तुरीय। जाग्रत की चार मात्रायें अकार अंश वाली हैं, स्वप्न की चार मात्रायें उकार अंश वाली हैं, सुषुप्ति की चार मात्रायें मकार अंश वाली हैं, तुरीय की चार मात्रायें अर्ध मात्रा के अंश वाली हैं, यह ही ब्रह्म प्रणव है, वह तुरीयातीत परमहंस और अवधूत इनका उपास्य है। उससे ही ब्रह्म प्रकाशता है, उससे विदेह मुक्ति है।"

ब्रह्मा पूछता है "भगवन् यज्ञोपवीत रहित, शिखा रहित, सब कर्मों को त्याग करने वाला कैसे ब्रह्म निष्ठा परायण और कैसे ब्राह्मण होता है?"

उन विष्णु ने कहा "हे बालक! जो अद्वैत आत्म ज्ञान है, वह ही उसका यज्ञोपवीत है। ध्यान निष्ठा ही उसकी शिखा है।

Scanned by CamScanner

उसका कर्म पवित्र है, क्योंकि वह सब कर्म कर चुका है वह ब्राह्मण है, वह ब्रह्मनिष्ठा परायण है वह देव है, वह ऋषि है, वह तपस्वी है, वह श्रेष्ठ है. वही सबसे बड़ा है, वही जगद्गुरु है, और वह ही मैं हूँ, ऐसा जान। लोक में परमहंस परिव्राजक एकादिक होता है, वह अत्यन्त दुर्लभ है, वह ही नित्य पवित्र है, और वह ही वेदपुरुष महापुरुष है, जिसका चित्त मुझ ही में स्थित है, और मैं उसमें स्थित हूँ, वह नित्य तृप्त है वह शीत उष्ण, सुख दुःख, मान अपमान रहित है वह निन्दा और आमर्ष का सहन करने वाला है, वह छः उर्मियों से रहित है, और छः भाव विकारों से रहित है वह छोटे बड़े के विचार से रहित है, और वह अपने सिवाय अन्य को देखने वाला नहीं है दिशायें उसके वस्त्र हैं, न वह नमस्कार करता है, न स्वाहाकार, न स्वधाकार और विसर्जन परायण होता है। वह न निन्दा स्तुत करता है, न मन्त्र तन्त्र का उपासक है। अन्य देव के ध्यान से रहित लक्ष अलक्ष को छोड़ने वाला, सब से उपराम वाला वह सच्चिदानन्द, अद्वय, चेतनघन सम्पूर्ण आनन्द का एक बोध वाला, और ब्रह्म प्रणव के अनुसन्धान से मैं ब्रह्म हूँ इस प्रकार के अखंड भाव से कृत कृत्य होजाता है, वह ही परमहंस परिव्राजक है, यह उपनिषत् है।"

॥ इति परमहंस परिव्राजक उपनिषत् समाप्त ॥

संन्यास

त्रिशिखि ब्राह्मण उपनिषत्।

[२६]

त्रिशिखी ब्राह्मण आदित्य लोक में गया और उन (आदित्य) के पास जाकर कहा "हे भगवान्! देह क्या है? प्राण क्या है? कारण क्या है? आत्मा क्या है?" उसने कहा "इस सबको शिव ही जान!" किन्तु नित्य, शुद्ध, निरंजन, विभु, अद्वितीय, शिव एक अपने प्रकाश से इस सबको देखकर तपे हुये लोहे के पिण्ड के समान एक ही को भिन्न के समान प्रकाशता है। यदि पूछो कि वह प्रकाश करने वाला कौन है तो कहा जाता है। अविद्या सहित ब्रह्म सत् शब्द का वाच्य है। ब्रह्म अव्यक्त, अव्यक्त से महत्, महत् से अहंकार, अहंकार से पांच तन्मात्रा, पांच तन्मात्राओं से पांच महाभूत, पाँच महाभूतों से सम्पूर्ण जगत् है। वह सम्पूर्ण क्या है? भूतों के विकारों के विभाग है। एक ही पिण्ड में भूतों के विकारों के विभाग कैसे होते हैं? उन उनके कार्य कारण के भेद से अंश तत्व, वाचक वाच्य, स्थान भेद, विषय, देवता, कोश भेद, ये विभाग होते हैं। जैसे अन्तःकरण, मन, बुद्धि, चित्त और अहंकार ये आकाश है। समान, उदान, व्यान, अपान और प्राण ये वायु हैं। श्रोत्र, त्वचा, नेत्र, जिह्वा और नासिका ये अग्नि है। शब्द, स्पर्श, रूप, रस और गन्ध ये जल हैं। वाणी, हाथ, पैर, गुदा और उपस्थ ये पृथ्वी हैं। ज्ञान,

Scanned by CamScanner

संकल्प, निश्चय, अनुसंधान और अभिमान ये आकाश के कार्य और अन्तःकरण के विषय ये हैं:—एकत्र करना, आँख खोलना पकड़ना, फैलना और उश्वास वायु के कार्य और प्राणादि के विषय हैं। शब्द, स्पर्श रूप, रस और गन्ध अग्नि के कार्य और ज्ञानेन्द्रिय के विषय और जल के आश्रित है। बोलना, पकड़ना, चलना, त्यागना और आनन्द पृथिवी के कार्य और कर्मेन्द्रिय के विषय है। ज्ञानेन्द्रिय और कर्मेन्द्रिय के विषयों में प्राण और तन्मात्राओं के विषय अन्तर्भूत हैं। मन और बुद्धि में चित्त और अहंकार अंतर्भूत हैं, अवकाश, ठेलना, दर्शन, पिंडीकरण, धारण ये पांच सूक्ष्मतम तन्मात्रा के विषय हैं। इस प्रकार आध्यात्मिक, आधिभौतिक और आधिदैविक बारह अङ्ग हैं। उनमें, चन्द्रमा, ब्रह्मा, दिशा, वायु, सूर्य, वरुण, अश्विनीकुमार, अग्नि, इन्द्र, उपेन्द्र, प्रजापति और यम ये इन्द्रियों के अधिदेवता रूप से बारह नाड़ियों के भीतर स्थित प्राण ही हैं, ये अंग हैं। अंगों का ज्ञान रूप ही ज्ञाता है।

आकाश, वायु, अग्नि, जल और अन्न का पञ्चीकरण इस प्रकार है। जाननापना समान वायु के योग से है श्रोत्र द्वारा शब्द गुण वाणी के सहारे आकाश में स्थित है और आकाश स्थित है। मन व्यान के योग से है त्वचा द्वारा स्पर्श गुण हाथ के सहारे वायु मे स्थित है और वायु स्थित है। बुद्धि उदान के योग हे, चक्षु द्वारा रूप गुण पाद के सहारे अग्नि में स्थित है और अग्नि स्थित है। चित्त अपान के योग से है जिह्वा द्वारा रस गुण उपस्थ

के सहारे जल में स्थित है और जल स्थित है। अहंकार प्राण के योग से है, नासिका द्वारा गंध गुण गुदा के सहारे पृथ्वी में स्थित है और पृथ्वी स्थित है ऐसा वह जानता है। इसमें ये श्लोक हैं। प्रत्येक भूत के अपने आधे भाग और दूसरों की क्रम से सोलह कलाओं से अन्तःकरण (आकाश), व्यान (वायु), अक्षि (तेज), जिह्वा (जल) और गुदा (पृथ्वी) ये आकाश के क्रम से ॥१॥ प्रत्येक भूत का मुख्य पहिला भाग और पिछले चार २ भाग आकाश से लेकर पृथिवी आदि में स्थित हैं॥ २॥ मुख्य भाग से ऊपर के सूक्ष्म भूत को जाने, पीछे बने हों उनको स्थूल जाने। इसी प्रकार उससे अंश हुआ और वैसे ही उनसे अंश हुए॥ ३॥ इस प्रकार एक दूसरे का आश्रय करके क्रम से सब ओत प्रोत हैं।

वह पांच भूतों वाली पृथिवी चेतन से युक्त हैं॥ ४॥ उसी (पृथिवी) से ओषधी और अन्न हैं, उसीसे चार प्रकार के पिण्ड हैं रस, लोहू, मांस, चरबी, हड्डी, मज्जा और वीर्य धातु हैं॥५॥ कहीं २ उन धातुओं के संयोग से प्राणियों के कुछ पिन्ड हुए, अन्नमय पिण्ड नाभि मण्डल मैं स्थित है॥ ६॥ उसके मध्य में नाल सहित कमल कोश के समान हृदय है। हृदय के भीतर कर्ता के अहंकार से चेतन ऐसे सत्त्वगुणी देवता बैठे हुए हैं॥ ७॥ इसका बीज मोह रूप जड़ और घन ऐसा तमोगुण का पिण्ड रूप अज्ञान कंठ का आश्रय करके वर्तता है यह जगत् उससे व्याप्त है॥ ८॥ प्रत्येक आनंद रूप आत्मा मूर्धा के स्थान परम

Scanned by CamScanner

पद में अनंत शक्तियों से युक्त होकर जगत् रूप हो भासता है ॥९॥ जाग्रत सर्वत्र वर्तता है स्वप्न जाग्रत में वर्तता है, सुषुप्ति और तुरीय ये अन्य अवस्थाओं में कहीं नहीं वर्ततीं ॥१०॥ चारों रूप से शिव स्वरूप सब देशों में ओत प्रोत है, जैसे कि सब महा-फलों में रस सबका प्रवर्तक है ॥११॥ इस प्रकार अन्नमय कोश के भीतर इतर कोश स्थित हैं, जैसे कोश हैं वैसा जीव है और जैसा जीव है वैसा शिव है ॥१२॥ जीव विकारी है और शिव निर्विकार है। कोश उसके विकार हैं और वे सब अवस्थाओं में प्रवर्तक हैं ॥१३॥ जैसे दूध के पात्र में मथने से फेन उत्पन्न होता है, ऐसे ही मन के मथने से बहुत से विकल्प होते हैं ॥१४॥ कर्मी कर्मों से वर्तता है और उनके त्याग से शांति को प्राप्त होता है। दक्षिण अयन में प्राप्त होने से प्रपंच में फँसा हुआ है ॥१५॥ सदाशिव अहंकार के अभिमान से जीव हुआ है, वह अविवेक और प्रकृति के संग से वहाँ मोह को प्राप्त होता है ॥१६॥ वासना के वश होकर वह सैकड़ों योनियों में जाकर सोता है और मोक्ष से विमुख होकर भटका करता है जैसे कि मत्स्य दोनों किनारों पर आता जाता है ॥१७॥ पीछे काल के वश से ही आत्म ज्ञान और विवेक से उत्तर मार्ग परायण होकर एक स्थान से दूसरे स्थान को क्रम से प्राप्त होता है ॥१८॥ अपने प्राण को मूर्धा में धारण करके योगाभ्यास में लगता है, योग से ज्ञान उत्पन्न होता है और ज्ञान से योग प्रवृत्त होता है ॥१९॥ वह नित्य ज्ञानयोग परायण योगी नष्ट नहीं

होता, विकार में स्थित शिव को देखता है। किन्तु शिव में तो विकार है ही नहीं। २०॥ योग के प्रकाशक (शिव) का अनन्य भाव से योग द्वारा ध्यान करे जिसको योग और ज्ञान नहीं होता उसका भाव सिद्ध नहीं होता ।२१॥ इसलिये अभ्यास योग से मन का प्राण द्वारा निरोध करे, मानो क्षुरे की पैनी धार से उसको काट डालो। यमादि आठ योग के आगे के अभ्यास से आत्माज्ञान रूप योग शिखा उत्पन्न होती है।

ज्ञानयोग और कर्मयोग दो प्रकार का योग माना गया है ॥ २२-२३ ॥ हे उत्तम ब्राह्मण ! अब कर्मयोग सुन ! अव्याकुल चित्त वाले का विषयों से बंधन कहां ? ॥ २४ ॥ हे द्विज श्रेष्ठ ! जो संयोग है, वह दो प्रकार का कहा जाता है। शास्त्र विहित कर्मों में कर्म कर्तव्य है ॥ २५ ॥ मन का नित्य निग्रह करना कर्मयोग कहलाता है, और जो चित्त को सदा अपने कल्याण में लगाना ॥ २६ ॥ वह शिव रूप सब सिद्धियों को देने वाला ज्ञानयोग जानना चाहिए। कहे हुए लक्षण वाले दोनों प्रकार के योग में जिसका मन निर्विकार है ॥ २७ ॥ वह मोक्ष लक्षण वाले परम श्रेय को शीघ्र प्राप्त होता है।

देह इन्द्रियों में वैराग्य को पंडित यम कहते हैं ॥ ४८ ॥ परम तत्व में सदा अनुराग नियम कहलाता है। सब वस्तुओं में उदा-सीन भाव उत्तम आसन कहलाता है ॥ २९ ॥ इस सब जगत् को मिथ्या प्रतीति प्राण का संयम है। हे श्रेष्ट! चित्त का अंतर्मुखी

Scanned by CamScanner

भाव प्रत्याहार है ॥३०॥ चित्त के निश्चल भाव धारण करने को धारणा जान। 'मैं वह चिन्मात्र हूँ' इस प्रकार चिंतवन करना ध्यान कहलाता है ॥३१॥ ध्यान का भली प्रकार विस्मरण होना समाधि कहलाती है।

अहिंसा, सत्य, चोरी न करना, ब्रह्मचर्य, दया, सीधापन ॥३२॥ क्षमा धैर्य सूक्ष्माहार और शौच ये दश यम हैं। तप, संतोष, आस्तिकाना, दान, ईश्वर का आराधन ॥३३॥ वेदान्त का श्रवण, लज्जा की बुद्धि और जप व्रत है। हे ब्राह्मण! स्वस्तिक आदि आसन और उनके अंग यानी विधि कहते हैं:—॥३४॥ दोनों पैरों के तलुओं को परस्पर दोनों घोंटुओं के बीच में करके बैठने को स्वास्तिक आसन कहते हैं ॥३५॥ पीठ के वाम भाग में दांयां टकना और दांयें भाग में वायें टकने को लगा कर जो गौ के मुख के समान हो जाता है, वह गोमुख आसन होता है ॥३६॥ एक चरण को वाम जंघा पर और दूसरे को दक्षिण जंघा पर रख कर वीरासन कहलाता है ॥४७॥ दोनों एड़ियों से गुदा को विपरीत क्रम से दबा कर यानी दांई से वाम भाग को और वांई से दक्षिण भाग को दबा कर जो सावधानी से बैठा जाय वह योगासन होता है, इस प्रकार योग के जानने वाले जानते हैं ॥३८॥ जब दोनों जंघाओं पर दोनों पैर के तलुये रक्खे जाते हैं तब यह पद्मासन सब व्याधि और विष नाश करने वाला होता है ॥३९॥ पद्मासन को लगा कर फिर विपरीत क्रम से दोनों अंगूठों को दोंनों हाथों से पकड़े तो बद्ध पद्मासन होता

है ॥ ४० ॥ पद्मासन को लगा कर जानू और जंघाओं के बीच में दोनों हाथों को भूमि में लगा कर आकाश में स्थित रहे, यह कुक्कुट आसन है ॥४१॥ कुक्कुट आसन को लगाकर दोनों भुजाओं से कंधों को भली प्रकार बांध कर कूर्म के समान सीधा हो तो वह उत्तान कूर्मासन कहलाता है ॥४२॥ दोनों पैरों के अंगूठों को हाथों से पकड़ कर मनुष्य के समान कान तक खींचें, उसको धनुरासन कहते हैं ॥४३॥ सीवनी को दोनों एड़ियों से विपरीत रीति से दबा कर दोनों घोंटुओं और हाथों को फैलाने से सिंहासन होता है ॥४४॥ वृषणों के नीचे सीवनी के दोनों पार्श्व भागों में एड़ियों को रख कर पैर और हाथों को बांध कर बैठने से भद्रासन होता है ॥४५॥ सीवनी के दोनों पार्श्व भागों को एड़ियों से विपरीत रीति से दबावे उसको मुक्तासन कहा है ॥४६॥ दोनों हाथों से भूमि को स्पर्श करके उन हाथों की कुहनी के ऊपर नाभि के दोनों पार्श्व भागों को मोर के समान स्थापित करके ॥४७॥ शिर और पैरों को उठे हुए रखने से मयूरासन कहलाता है। बांई जंघा के मूल में दहिना चरण रख कर और जानु से बाहर वाम पाद को हाथ से लपेट कर ॥४८॥ और वाम भाग से बांये अंगूठे को पकड़े वह मत्स्येन्द्र आसन होता है। बांयें पैर से एड़ी को दबा कर मेढ के ऊपर दक्षिण पैर को रख कर ॥४९॥ सीधा शरीर करके बैठे इसको सिद्धासन कहा है। दोनों चरणों को भूमि पर फैला कर, दोनों पैर के अंगूठों को भली प्रकार पकड़ कर ॥५०॥

Scanned by CamScanner

घोंटुओं के ऊपर मस्तक को रक्खे तो वह आसन पश्चितमान कहलाता है जिस किसी प्रकार से सुख और स्थिरता उत्पन्न होती है ॥५१॥ वह सुखासन कहलाता है, असमर्थ पुरुष उसको लगावे, जिसने आसन को जीत लिया उसने तीनों जगत् को जीत लिया ॥५२॥

आदि में यम नियम और आसन से युक्त होकर नाड़ियों की शुद्धि करके प्राणायाम करे ॥५३॥ देह का प्रमाण अपनी अंगुलियों से छ्यानवे अंगुली विस्तार वाला है, शरीर से बारह अंगुल अधिक प्राण का प्रमाण है ॥५४॥ देह में स्थित वायु को देह से उत्पन्न हुए अग्नि से योग द्वारा न्यून अथवा समान करता हुआ ब्रह्म जाना जाता है ॥५५॥ देह के मध्य में तपे हुए मनुष्यों में सोने की प्रभाव वाला तीन कोण वाला अग्नि का स्थान होता है, और चार कोण वाला चार पद वाले पशुओं में होता है ॥५६॥ पक्षियों का गोल होता है, सर्प की योनि वालों का छः कोण का होता है। पसीने से उत्पन्न होने वालों का आठ कोण का होता है। मनुष्यों के देह में उस स्थान पर दीपक के समान उज्ज्वल नौ अंगुल वाला कन्द स्थान होता है। वह चार अंगुल ऊँचा और चार अंगुल चौड़ा होता है ॥५७॥ तिर्यक्, पक्षियों और चौपायों में अण्डे की आकृति वाला पेट के मध्य में वह स्थित है, उसके मध्य को नाभि कहते हैं ॥५८॥ वहां बारह आरे वाले चक्र हैं, उनमें विष्णु आदि की मूर्तियाँ हैं, वहां स्थित चक्र को मैं अपनी माया से घुमाता हूँ ॥५९॥ हे

उत्तम ब्राह्मण ! उन आरों में जीव क्रम से इस प्रकार घूमता है जिस प्रकार तन्तु के जाल में मकड़ी घूमती है ॥६०॥ प्राण पर चढ़ा हुआ जीव चलता है, उसके बिना नहीं चलता, उस नाभि के ऊपर कुण्डली का स्थान तिरछा और ऊँचा है ॥६१॥ वह आठ प्रकृति वाली आठ प्रकार की कुण्डली किये हुए है; वह वायु तथा अन्न जल के संचार को ठीक ठीक कन्द के पास चारों तरफ से रोक कर सदा स्थित है इसी प्रकार ब्रह्म रंध्रके मुखको मुखसे घेर कर स्थित है ॥६२-६३॥ योग काल में अग्नि सहित पवन से जाग्रत की हुई हृदय आकाश में नाग रूप से अत्यन्त प्रकाश वाली स्फुरित होती है ॥६४॥ अपान से दो अंगुल ऊँची मेढ़ के नीचे तक मनुष्यों के देह का मध्य होता है और चौपायों का हृदय में होता है ॥६५॥ तथा औरों का टूंडी के मध्य में होता है। (प्राण अपान से संयुक्त सुषुम्ना से देह के मध्य में चार प्रकार से प्रकाशती है) ॥६६॥ कन्द के मध्य में प्रसिद्ध सुषुम्ना नाड़ी स्थित है। वह कमल सूत्र के समान सूक्ष्म सोधी ऊपर गई हुई है ॥ ६७ ॥ ब्रह्मरंध्र तक बिजुली के समान प्रकाशित नाल वाली वैष्णवी ब्रह्म नाड़ी निर्वाण प्राप्ति का मार्ग रूप है ॥६८॥ इडा और पिंगला उसके इधर-उधर स्थित हैं, इडा कन्द से बाँई नासिका के पुट तक चली गई है ॥६९॥ पिंगला उससे दांई नासिका के पुट तक चली गई है। गांधारी हस्तिजिह्वा दो नाड़ी और अन्य नाड़िया स्थित हैं ॥ ७० ॥ वे उसके आगे पीछे

Scanned by CamScanner

बांई और दांई आंख तक गई हैं। पूषा और यशस्विनी नाड़ियां उसी से निकली हैं ॥७१॥ वे मुदा के मूल से दांयें और बायें कान तक गई हैं। अलम्बुसा शुभा नाड़ी मेढ्र के अन्त तक नीचे गई हुई है ॥७२॥ कन्द के नीचे पैर के अंगूठे तक कौशिकी है। ये दश प्रकार की नाड़ियां कंद से उत्पन्न हुई कही गई है ॥ ७३ ॥ उसके मूल में बहुत सी सूक्ष्म और स्थूल नाड़ियां हैं स्थूल और सूक्ष्म बहत्तर हजार नाड़ियां हैं ॥७४॥ स्थूल मूल वाली नाड़ियों की भिन्न २ प्रकार से गिनती नहीं हो सकती जैसे पीपल के पत्ते में सूक्ष्म और स्थूल नसें फैली हुई है ॥ ७५ ॥ प्राण, अपान, समान उदान, और व्यान। नाग, कूर्म कृकर देवदत्त और धनंजय ॥७६॥ प्राणादिक दश वायु दश नाड़ियों में चलते हैं, उन में प्राणादि पांच मुख्य हैं और उनमें दो (प्राण अपान मुख्य हैं ॥७७॥ अथवा प्राण ही मुख्य है और जीव को धारण करता है। मुख और नासिका का मध्य, हृदय नाभि मंडल ॥७८॥ और पैरका अंगूठा, हे श्रेष्ठ ब्राह्मण ! ये प्राण के स्थान हैं। हे ब्राह्मण अपान गुदा, मेढ्र जंघा और घुटू में चलता है ॥७९॥ समान सब अंगों में सर्वव्यापी होकर स्थित है। उदान दोनों पैर दोनों हाथ और सब संधियों में स्थित है ॥८०॥ व्यान श्रोत्र जंघा कमर, एड़ी, कन्धे और गले में स्थित है। नागादि पांच वायु त्वचा और हड्डी आदिकों में स्थित है ॥ ८१ ॥ तुन्द में स्थित जल, अन्न और रसादिकों को एकत्र कर के तुन्द के मध्य मेंरहा हुआ प्राण पृथक् २ करता है ॥८२॥ इत्यादि चेष्टा प्राण पृथक्

स्थित हो कर करता है। अपान मूत्रादि और विसर्जन करता है ॥८३॥ व्यान वायु से प्राण अपान आदि की चेष्टा की जाती हैं शरीर में स्थित उदान से आकाश की तरफ उड़ाया जाता है ॥८४॥ समान शरीरादि का पोषण आदि करता है। डकार आदि क्रिया नाग की है। कूर्म की क्रिया आँखों का खोलना मुदना है ॥८५॥ कृकर भूख लगाता है। देवदत्त निद्रा आदि कर्म करता है मृतक शरीर की शोभा आदि धनंजय करता है ॥८६॥ नाड़ी भेद, वायु भेद और प्राणों का स्थान और चेष्टा अनेक हैं। हे ब्राह्मण श्रेष्ठ ! उनको जान कर ही ॥ ८७ ॥

पूर्वोक्त ज्ञान से युक्त होकर नाड़ियों को शुद्ध करने का यत्न करे। सर्व संबंध से रहित योग के अंगों की सामग्री से संपूर्ण और एकान्त देश में जाकर वहां लकड़ी के बने हुये शुभ स्थान में दर्भ, कुश और काले मृग चर्म का आसन बनावे ॥८८-८९॥ जब तक दोनों अंग समान न होजांय तब तक आसन की साधना करे। आसन पर बैठ कर यथा रुचि स्वस्तिक आदि आसन भली प्रकार लगावे ॥९०॥ ब्राह्मण सीधा शरीर रख कर समाचित चित्त होकर प्रथम आसन लगाकर नासा के अग्र भाग में दृष्टि करके दांतों से दांतों को न स्पर्श करते हुए ॥९१॥ जिह्वाको तालू में रख कर उपद्रव रहित स्वस्थ चित होकर सकोड़े हुए शिर को योग मुद्रा से कुछ २ हाथों को बाँध कर कही हुई विधि से प्राणायाम करे। रेचन, पूरण, वायु का शोधन तथा रेचन ॥ ९२-९३ ॥ चार प्रकार से वायु के नियमन को प्राणा-

Scanned by CamScanner

याम कहते हैं। दहिने हाथ से नासिका के पुट को दबाकर ॥९४॥ फिर धीरे २ पिंगला के वायु को बाहर फेंके। हे ब्राह्मण ! इड़ा से सोलह मात्रा से वायु को भर कर ॥९५॥ भरे हुए को चौंसठ मात्रा से रोके। पिंगला वायु को बत्तीस मात्रा से भली प्रकार रेचन करे ॥९६॥ क्रम से और विपरीति क्रम से इस प्रकार वारंवार करे। कुंभ के समान देह में भरे हुए वायु को रोके ॥९७॥ इस प्रकार पूर्ण करने से सब नाड़ियाँ वायु से भर जाती हैं। हे ब्राह्मण ! ऐसा करने से दश वायु चलने लगते हैं ॥९८॥ हृदय कमल भी प्रत्यक्ष विकस जाता है। वहां पाप रहित वासुदेव परात्मा को देखे ॥९९॥ सवेरे, दोपहर, सांझ और आधीरात को धीरे २ अस्सी तक चार वार कुंभक करे ॥ १०० ॥ एक दिन मात्र करने से ही सब पापों से छूट जाता है। प्राणायाम परायण मनुष्य तीन साल के बाद ॥ १०१ ॥ योगी योग सिद्ध हो जाता है। वायु का जीतने वाला जितेन्द्रिय, थोड़ा भोजन करने वाला, थोड़ा सोने वाला, तेजस्वी और बलवान् हो जाता है ॥ १०२ ॥ अकाल मृत्यु को उल्लंघन करके दीर्घ आयु को प्राप्त होता है। पसीना उत्पन्न करने वाला प्राणायाम अधम है ॥ १०३ ॥ जिस प्राणायाम में शरीर कांपता है वह मध्यम है। जिसमें शरीर उठ जाता है, वह उत्तम कहा गया है ॥१०४॥ अधम प्राणायाम में व्याधि और पापों का नाश होता है, मध्यम में पाप, रोग और महा व्याधि का नाश होता है और उत्तम में ॥ १०५ ॥ उसका

मल मूत्र अल्प होजाता है, देह हल्का होजाता है, उसका भोजन थोड़ा होता है, परन्तु इन्द्रिय और बुद्धि तीव्र होजाती है और वह तीनों काल का जानने वाला होजाता है ॥ १०६ ॥ रेचक और पूरक को छोड़कर जो कुंभक ही करता है, उसको तीनों काल में कुछ दुर्लभ नहीं है ॥ १०७ ॥ यत्न करने वाला नाभि कंद में, नासिकाके अग्रभागमें और पैरके अंगूठेमें सदा अथवा संन्ध्याकाल में मनमें प्राण को धारण करे ॥ १०८ ॥ वह योगी सब रोगोंसे मुक्त होकरअशांति रहित होकरजीताहै। नाभिकंदमें प्राणधारण करने से कुक्षि के रोग नाश होते हैं ॥ १०९ ॥ नासा के अग्र में धारण करने से दीर्घायु होता है और देह हलका होता है। ब्राह्म मुहूर्त में वायु को जिह्वा से खेंच कर ॥ ११० ॥ तीन मास तक पीये तो महान् वाक् सिद्धि होती है। छः मास के अभ्यास से महा रोग का नाश होता है ॥ १११ ॥ रोगादि से दूषित जिस २ अंग में वायु धारण किया जाता है वायु के धारण करने से वह अंग आरोग्य होजाता है ॥ ११२ ॥ मनके धारण करनेसे पवन धारण किया हुआ हो जाता है। हे उत्तम ब्राह्मण ! मनके धारण करने का हेतु प्राण कहा जाता है ॥ ११३ ॥ समाहित होकर इन्द्रियों को विषयों से रोक कर अपान को ऊपर खेंचे और ऊपर २ धारण करे ॥ ११४ ॥ श्रोतादि इन्द्रियों को हाथों से बंद करके कहे हुए योग करने वाले का मन वश हो जाता है ॥ ११५ ॥

Scanned by CamScanner

मन के वश हो जाने से प्राण वायु सदा स्वाधीन रहता है। नासिका के छिद्रों में क्रमसे वर्तता है ॥ ११६ ॥

नाड़ियां तीन होती है। उन प्राणायाम करने वाले महात्माओं के प्राण जितने काल तक दाहिने नासा पुट से चलता है उतने ही काल बांयें से चलता है। इस प्रकार क्रम से चलते हुए प्राण वाला प्राणको जीतने वाला मनुष्य ॥ ११७–११८ ॥ दिन रात, पक्ष, मास, ऋतु अयनादिक काल भेद को समाहित और अन्तर्मुख होकर जानता हैं ॥ ११९ ॥ अंगुष्ठादि अपने अवयवों का स्फुरण वा दर्शन होना बन्द होजाना इन अरिष्टों से जीते हुए ही अपना क्षय मृत्यु जाने ॥ १२० ॥ ऐसा जानकर श्रेष्ठ योगी कैवल्य का प्रयत्न करे। जिसके पैरके अंगूठे और हाथ के अंगूठे में स्फुरण सुनाई न दे ॥ १२१ ॥ तो उसके जीवन का साल भरके बाद क्षय होता है। जिसके कलाई और एड़ी का स्फुरण बंद हो जावे ॥ १२२ ॥ तो उसके जीवित की छः मास तक स्थित रहें। जिसकी कुहनी में स्फुरण न हो, उसकी तीन मास की स्थित है ॥ १२३ ॥ कोख, शिश्न और पांसू में स्फुरण न रहने से एक मास तक जीवे और दृष्टि में स्फुरण न होने से आधे मास जीवे ॥ १२४ ॥ जठर द्वार पर स्फुरण न होने से दश दिन जीवन होता है। जिसकी ज्योति जुगनू के समान हो जाती है उसका जीवन पाँच दिन होता है ॥ १२५ ॥ जिह्वा का अग्र न दीखने पर तीन दिन उसकी स्थिति रहती है। ज्वाला के न दीखने पर दो दिन में निश्चय मृत्यु होजाता है ॥ १२६ ॥ इत्यादि अरिष्ट दृश्य

आयु के क्षय के कारण है इसलिये जप ध्यान परायण होकर अपने कल्याण का यत्न करे ॥१२७॥ मन से परमात्मा का ध्यान करके उसकी एक रूपता को प्राप्त करे।

मर्म स्थानों में धारणा अठारह भेद वाली है ॥१२८॥ स्थान से स्थान का जो खींचना है, वह प्रत्याहार कहलाता है। पैर का अंगूठा, एड़ी, जंघा का मध्य ॥१२९॥ उरुका मध्य, गुदा का मूल, हृदय, शिश्न, देह का मध्य, नाभि, कंठ कुहनी ॥ १३० ॥ तालु का मूल, घ्राण का मूल और आंखों का मंडल, भौंओं का मध्य, मस्तक का ऊर्ध्व मूल घोंटू ॥ १३१ ॥ का मूल और हाथों का मूल, हे ब्राह्मण ! पांचों भूतों के इस पंचभौतिक देह में, ये महार (मर्म स्थान) हैं ॥१३२॥ युक्त मन का जो यमादि से धारण करना है वही संसार से तारने का कारण रूप धारणा है ॥१३३॥

घोंटू से पैर तक पृथ्वी का स्थान कहलाता है। पीली, चार कोण वाली पृथ्वी वज्र से लांछित है ॥१३४॥ पांच घड़ी तक वायु को रोक कर पृथ्वी का ध्यान करना चाहिए। घोंटू से कमर तक जल का स्थान कहा है ॥ १३५ ॥ आधे चन्द्र के समान आकार वाला, श्वेत और चांदी से लांछित है। दश घड़ी तक श्वास को रोक कर जल का ध्यान करना चाहिये ॥१३६॥ देह के मध्य से कटि पर्यन्त अग्नि का स्थान कहा है। वहाँ सिन्दूर के रंग वाले प्रज्वलित अग्नि का पन्दरह घड़ी ॥१३७॥ प्राण को

Scanned by CamScanner

नाड़ियों में रोक कर ध्यान करना चाहिये, इस प्रकार कहा है। नाभि के ऊपर नासिका पर्यन्त वायु का स्थान है, वहां ॥ १३८ ॥ वेदी के आकार वाला, धुएं के रंग वाला, बलवान् पवन है। कुंभक करके पवन को प्राण में बीस घड़ी तक रोक कर ध्यान करना चाहिये, घ्राण से ब्रह्मरंध्र तक आकाश का स्थान है, वहां नीले रंग के समान प्रभा है॥ १३९-१४० ॥ यत्न करने वाला कुम्भक से आकाश में वायु को रोके। फिर देह के पृथ्वी अंश में चार भुजा वाले, किरीट वाले ॥ १४१ ॥ अनिरुद्ध हरि का योगी संसार से मुक्त होने के लिये ध्यान करने का यत्न करे। सूक्ष्म बुद्धिवाला योगी जलके अंशमें नारायणको पूर्ण करे ॥ १४२ ॥ अग्नि में प्रद्युम्न को, वायु के अंश में संकर्षण को और पीछे आकाश अंश में परमात्मा वासुदेवका सदा स्मरण करे ॥ १४३ ॥ सदा अभ्यास करने वाले को इस परमात्मा की प्राप्ति शीघ्र ही हो जाती है, इसमें संशय नहीं है।

प्रथम योगासन को बांधकर हृदय देश में हृदय को रोक कर ॥ १४४ ॥ नासा के अग्र भाग में दृष्टि लगाकर जिह्वा को तालू में करके दांतो से दांतों को न स्पर्श करते हुए ऊँचा शरीर करके समाहित होकर ॥ १४५ ॥ शुद्ध आत्मबुद्धि से इन्द्रियों के समूह को रोक कर वासुदेव परमात्मा का चिंतवन करे ॥ १४६ ॥ अपने में व्याप्त रूप का ध्यान कैवल्य सिद्धि को देने वाला है। जो एक पहर कुम्भक द्वारा वासुदेव का चिंतवन करे ॥ १४७ ॥ उस योगी का सात जन्म का किया हुआ पाप नष्ट हो जाता है।

नाभि कन्द से लेकर हृदय स्थान तक ॥१४८॥ जाग्रत वृत्ति को जाने। स्वप्न वाला कंठ में स्थित होना है। सुषुप्त तालू के मध्य स्थित होता है, तुर्य भोंओं के मध्य में स्थित होता है ॥ १४९ ॥ और तुर्यातीत ब्रह्मरंध्र में परब्रह्म का लक्ष करता है। जब तक जाग्रत वृत्ति से आरंभ कर के ब्रह्मरंध्र के भीतर है ॥ १५० ॥ तब तक यह तुरीय का आत्मा है, तुर्या के अन्त में विष्णु कहलाता है। ध्यान से युक्त होकर अत्यंत निर्मल आकाश में ॥१५१ ॥ करोड़ सूर्य की द्युत वाले हृदय कमल में बैठे हुए नित्य उदय रूप क्षयवा विश्व रूप विष्णु का ध्यान करे ॥१५२॥ अनेक आकारों से युक्त, अनेक मुखों से युक्त, अनेक भुजाओं से युक्त, अनेक आयुधों से मंडित ॥ १५३ ॥ नाना वर्ण वाले, देव रूप शांत, उग्र आयुध उठाये हुए अनेक नेत्र वाले, कोटि सूर्य के समान प्रभा वाले (विश्वरूप विष्णु) का ॥ १५४ ॥ ध्यान करने वाले योगी की सब मन की वृत्तिवां नष्ट हो जाती हैं। हृदय कमल के मध्य स्थित, चैतन्य, ज्योति, अव्यय ॥ १५५ ॥ कदंब के समान गोल आकार वाले, तुर्यातीत, पर से पर, अनन्त, आनन्दमय, चिन्मय, प्रकाशमान, विभु ॥१५६॥ वायु रहित स्थान के दीपक समान आकृत्तिम मणि की प्रभा वाले (निर्मल ब्रह्म) का ध्यान करने वाले योगी के हाथ में ही मुक्ति स्थित है ॥ १५७ ॥ विश्व रूप देव का स्थूल सूक्ष्म अथवा अन्य जो कुछ रूप है उसको हृदय कमल में देख कर ॥१५८॥ जो योगी ध्यान करता है, उसको वह साक्षात् प्रकाशता है और अणिमा

Scanned by CamScanner

आदि का फल सुख से ही उत्पन्न होता है ।। १५९ ।। जीवात्मा और परमात्मा दोनों काही ज्ञान होकर मैं ही परब्रह्म हूँ इस प्रकार स्थित ।।१६०।। समाधि है उसको सब वृत्तियों से रहित होकर जानना चाहिए । जो योगी ब्रह्म को संपादन करता है, वह फिर संसार में नहीं आता ।।१६१।। इस प्रकार तत्त्वों का शोधन करके स्पृहा रहित चित्त वाला योगी, जिस प्रकार इन्धन रहित अग्नि शान्त हो जाती है इसी प्रकार स्वयं शान्त होता है ।। १६२ ।। ग्रहण करने योग्य के अभाव होने पर मन और प्राण निश्चय आत्म ज्ञान युक्त होने से जीव शुद्ध तत्त्व परमात्मा में नमक के डेले के समान लीन हो जाते हैं ।।१६३।। फिर वह मोह जाल के समूह रूप विश्व को स्वप्न के समान देखता है जो स्वभाव से ही पूर्ण निश्चल होकर सुषुप्ति के समान आचार करता है ।।१६४।। वह योगी निर्वाण पद का आश्रय करके कैवल्य को भोगता है, यह उपनिषत् है ।

।। इति त्रिशिखि ब्राह्मण उपनिषत् समाप्त ।।

योग

कलि संतरणोपनिषत् ।

[२७]

द्वापर के अन्त नारद ने ब्रह्मा के पास जाकर कहा "भगवन् पृथ्वी में विचरता हुआ मैं कलियुग को किस तरह तरूं ?" ब्रह्मा ने कहा "तू ने मुझसे अच्छा प्रश्न किया । सब श्रुतियों का जो गुप्त रहस्य है, उसको सुन जिससे तू कलियुग में संसार को तैर जायगा । भगवान् आदि पुरुष नारायण के नाम उच्चारण मात्र से पाप रहित होता है ।" नारद ने फिर पूछा "वे नाम क्या हैं ?" उन हिरण्यगर्भ (ब्रह्मा) ने कहा "हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे । हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे ।। १ ।। ये सोलह नाम कलियुग में पाप को नाश करने वाले हैं, सब वेदों में इससे बढ़ कर अन्य कोई उपाय दिखाई नहीं देता ।।२।। ये नाम सोलह कला से ढके हुए जीव के आवरण को नाश करने वाले हैं । पीछे बादल के हट जाने से जैसे सूर्य किरण मण्डल प्रकाशता हैं ऐसे ही परब्रह्म प्रकाशता है ।" फिर नारद ने पूछा "भगवन् इसकी बिधि क्या है ?" ब्रह्मा ने कहा इसकी विधि नहीं हैं ! ब्राह्मण सर्व काल में पवित्र अथवा अपवित्र पढ़ता हुआ सालोकता सामीपता सारूपता और सायुज्यता को प्राप्त होता है । जो इन सोलह को साढ़े

Scanned by CamScanner

तीन करोड़ वार जपता है, वह ब्रह्म हत्या से छूट जाता है, वीर हत्या से छूट जाता है। सुवर्ण की चोरी करने के पाप से पवित्र होता है, पित, देव और मनुष्यों के अपकार से पवित्र होता है, सब धर्मों के परित्याग के पाप से शीघ्र पवित्र हो जाता है, शीघ्र मुक्त होता है ॥ इति उपनिषत् ॥

॥ इति श्री कलि संतरणोपनिषत् समाप्त ॥

वेदान्त

जाबालि उपनिषत् ।

[२८]

भगवान् जाबलिसे पैप्पादिने पूछा "हे भगवन् परम तत्त्व के रहस्य को कहिये ! तत्त्व क्या है ? जीव कौन है ? पशु कौन है ? ईश कौन है ? मोक्षका उपाय क्या है ?" उन्होंने उससे कहा "अच्छा प्रश्न किया, जो कुछ मैंने जाना है, सच कहता हूँ" फिर उसने उससे कहा "आपने कहाँ से जाना है ?" फिर उन्होंने उससे कहा "षडानन से !" फिर उसने उनसे पूछा "उन्होंने कहाँ से जाना था ?" फिर उन्होंने उससे कहा "ईशान से जाना था ।" फिर उसने उससे पूछा "उन्होंने उनसे किस प्रकार जाना था ।" उन्होने उससे कहा "उन्होंने उनकी उपासना करके जाना ।" फिर उसने उनसे कहा "हे भगवन् ! कृपा करके वह सब रहस्य मुझसे कहिये !" उसके प्रश्न करने पर वे सम्पूर्ण तत्त्व का निवेदन करने लगे:—"अहंकार से युक्त पशुपति संसारी जीव है, वह हीं पशु है, सर्वज्ञ पाँच कृत्योंसे युक्त सबका ईश्वर शिव पशुपति है ।" "पशु कौन है ?" फिर उन्होंने उनसे कहा "जीव पशु कहलाते हैं, उनका पति होने से वह पशुपति है ।" फिर उसने उनसे पूछा "जीव पशु किस प्रकार हैं ?" उनका वह पति किस प्रकार है ?" उन्होंने उससे कहा "जैसे घास खाने वाले, विवेक हीन दूसरे के दास, खेती आदि कर्म में नियुक्त, सब दुःखों के

Scanned by CamScanner

सहने वाले अपने मालिक के बंधुआ गौ आदि पशु हैं, ऐसे उनके मालिक के समान सर्वज्ञ ईश पशुपति है।" "उसका ज्ञान किस उपाय से होता है ?" फिर उन्होंने उससे कहा" विभूति धारण करने से" "उसकी विधि किस प्रकार है ? कहाँ कहाँ धारण की जाती है ?" फिर उन्होंने उससे कहा 'सद्योजातादि पाँच ब्रह्म मंत्रों से भस्म ग्रहण करके 'अग्निरितिभस्म' इस मंत्र से अभिमंत्रित करके 'मानस्तोक' इस मन्त्र से धारण करके, जल से गीला करके 'त्रायुष' इस मन्त्र शिर, ललाट, छाती कन्धों में 'त्रायुष और त्रियम्बक' इन मन्त्रों से तीन रेखा करे। यह शुभ व्रत सब वेदों में वेदवासियों से कहा गया है, फिर उत्पन्न न होने के निमित्त मुमुक्षु उसको करे। फिर सनत्कुमार प्रयाण पूछता है। त्रिपुण्ड धारण की नीन प्रकार की रेखा मध्य में ललाट तक, नेत्रों तक और भोंओं तक है। जो उसको प्रथम रेखा है, वह गार्हपत्य अग्नि है, अकार मात्रा है, रजोगुण है, भूलोक है, अपना आत्मा (शरीर) है, क्रिया शक्ति है, ऋग्वेद है, प्रात सवन है और प्रजापति देव उसका देवता है। जो उसकी दूसरी रेखा है वह दक्षिण अग्नि है. उकार मात्रा है, सतोगुण हैं; अन्तरिक्ष लोक है, अन्तरात्मा है, इच्छा शक्ति है, यजुर्वेद है, मध्य दिन सवन है, विष्णुदेव देवता है। जो उसकी तीसरी रेखा है, वह आहवनाय अग्नि है; मकार मात्रा है, तमो गुण है, स्वर्ग लोक है, परमात्मा है, ज्ञान शक्ति है, सामवेद है. तीसरा पहर वनस है, महादेव देवता है। जो विद्वान् ब्रह्मचारी,

गृहस्थ, वानप्रस्थ अथवा यती भस्म से त्रिपुण्ड लगाता है, वह महापातकों और उपपातकों से पवित्र होता है। वह सब देवताओं का ध्यान करने वाला होता है, वह सब तीर्थों में स्नान किया हुआ होता है, वह सब रुद्र मंत्रों का जप करने वाला होता है, वह फिर नहीं लौटता, वह फिर नहीं लौटता।

॥ इति श्री जाबालि उपनिषत् समाप्त ॥

Scanned by CamScanner

अमृतनाद उपनिषत्

[२९]

बुद्धिमान् पुरुष को शास्त्र का अध्ययन करके तथा बारम्बार अभ्यास करके उसमें से सार रूप परब्रह्म का ज्ञान प्राप्त करने के पश्चात् शास्त्र को (पलीता) जलती हुई लकड़ी के समान त्याग देना चाहिये ॥ १ ॥ ॐकार रूपी रथ पर आरूढ़ होकर और विष्णु रूप बुद्धि को सारथी बना कर ब्रह्मलोक प्राप्ति की इच्छा रखने वाले अधिकारियों को रुद्र भगवान् के आराधन में तत्पर होना चाहिये ॥ २ ॥ जब तक वह रथ के मार्ग में रहे तब तक रथ के भीतर बैठा रहे परन्तु जब आत्मा का स्थान आ पहुँचे तब उसको त्याग कर ब्रह्म में लीन हो जाय ॥ ३ ॥ अकार आदि मात्रा का, स्थूलादि शरीर का, विश्वादि पाद का त्याग करके तथा व्यंजन से रहित, स्वर रहित, मकार से सूक्ष्म पद को विद्वाजू प्राप्त होता है ॥ ४ ॥ पाँच शब्दादि विषयों में भटकने वाले अति चंचल मन को आत्मा की रश्मि रूप से चिन्तन करना इसको प्रत्याहार कहते हैं ॥ ५ ॥ प्रत्याहार, ध्यान, प्राणायाम, धारणा, तर्क और समाधि इस रीति से योग के छः अंग हैं ॥ ६ ॥ जिस प्रकार पर्वत की धातु में रहने वाला मल अग्नि में तपाने से जल जाता है उसी प्रकार प्राण को रोकने से इन्द्रियों में रहने वाला मल जल जाता है ॥ ७ ॥ प्राणायाम से दोषों को, धारणा से

पाप को प्रत्याहार से संसर्ग को और ध्यान से अनात्म गुणों को जला देवे ॥ ८ ॥ इस प्रकार पाप के नाश होने पश्चात् आत्मा का चिन्तन करे ॥ ९ ॥ वायु का रेचक और पूरक करे इस प्रकार प्राणायाम तीन प्रकार का है, उनको रेचक, पूरक और कुम्भक कहते हैं ॥ १० ॥ व्याहृति और प्रणव सहित तथा शिरोमंत्र सहित गायत्री का तीन बार पाठ करते हुए प्राण का नियमन करना, इसको प्राणायाम कहते हैं ॥ ११ ॥ आधार चक्र में उठाये हुए वायु को एक नासापुट द्वारा बाहर निकाल देना और उदर को संकल्प से रहित, स्थूल प्राणवायु से रहित करना यह रेचक का लक्षण है ॥ १२ ॥ कमल की नाल से जिस प्रकार जल ऊपर खेंचने में आता है, उसी प्रकार बाहर के वायु को भीतर खेंचना यह पूरक का लक्षण है ॥ १३ ॥ ऊपर और नीचे श्वास का न लेना और गात्र को हिलने न देना इस प्रकार का योग करना कुम्भक का लक्षण है ॥ १४ ॥ अंधे के समान न देखना, बहरे के समान शब्द न सुनना और देह को काष्ट के समान देखना यह प्रशान्त का लक्षण है ॥ १५ ॥ मन संकल्पात्मक है ऐसे समझ कर बुद्धिमान् पुरुष उसको आत्मा में लय करे इस प्रकार मन को आत्मा में तल्लीन करना, उसको धारणा करते हैं ॥१६॥ शास्त्रानुकूल ऊहापोह को तर्क कहते हैं। साक्षात्कार होने से समभाव की प्राप्ति होती है, उसको समाधि कहते हैं ॥ १७ ॥ सर्व दोष से रहित सुन्दर भूमि पर दर्भासन बिछावे, मन से रक्षा का संकल्प करके रथ मंडल का जप

Scanned by CamScanner

करे ॥१८॥पश्चात् पद्म, स्वस्ति और भद्रासन आदि किसी भी योगासन से उत्तर की तरफ मुख करके बैठे ॥१९॥ नाक के एक छिद्र को अंगुली से ढांप कर दूसरे छिद्र से वायु को खंचे, अग्नि को नियम में रखकर यानी मूत्र बंध करके शब्द ब्रह्म का चिन्तन करे ॥२०॥ ॐ यह एकाक्षर मंत्र ब्रह्म है ॐ इस अक्षर से रेचन करे, इस प्रकार से दिव्य मंत्रसे पाप नाश होनेके निमित्त अनेक वार किया करे॥२१॥ पश्चात् मंत्र को जानने वाला बुद्धिमान् मनुष्य उपरोक्त क्रम से ध्यान धरे। नाभि के ऊपरके भागके विषे प्रथम स्थूल आदिकका औरतिस पीछे स्थूल सूक्ष्मका ध्यानधरे॥२२॥ टेढ़ी, ऊँची नीची दृष्टि का त्याग करके, स्थिर बैठ कर किंचित् भी हिले चले नहीं, इस प्रकार योगाभ्यास करे ॥२३॥ एक मात्रासे ध्यान होता है चार मात्रासे धारणा तथा बारह मात्रा से योग होता है ऐसा कालानुसारी नियम है ॥२४॥ जो घोष से रहित, व्यंजन से रहित, स्वर से रहित जिनका तालु कंठ और ओष्ठ स्थान नहीं है, जो नासिका के स्थान से रहित है जिनमे रेफ नहीं है, जो दो उष्म प्राण से रहित है ऐसा जो अक्षर ब्रह्म है सो कभी विकार को प्राप्त नहीं होता ॥२५॥ जिस मार्ग से मन गमन करता है उसी मार्ग से प्राण गमन करता है, इस-लिये उस मार्ग से जाने के लिये उसका चिन्तन करे ॥२६॥ हृदय का द्वार, वायु द्वार और मस्तक द्वार अनुक्रम से मोक्ष द्वार सुषिर और ब्रह्म द्वार कहलाते हैं (यही वह मार्ग है) ॥२७॥

भय, क्रोध आलस्य, अति स्वप्न, अति जाग्रत, अति आहार अथवा निराहार रहना ये सब योगियों को त्याग करना चाहिये ॥ २८ ॥ इस विधि से सम्यक् प्रकार से क्रम करके चिंतवन करे, इससे तीन मास के भीतर आपने आप ज्ञान का आविर्भाव होता है ॥ २९ ॥ चार मास के पीछे उसे देवताओं का दर्शन होता है, पांच मास में संसार के क्रम का त्याग और छटे मास में इच्छानुसार कैवल्य को प्राप्त होना है इसमें किसी प्रकार का संशय नहीं है ॥ ३० ॥ पृथ्वी तत्त्व की धारणा में प्रणव का पांच मात्रा पर्यन्त उच्चारण करे, जल तत्त्व की धारणा में चार मात्रा पर्यन्त प्रणवका उच्चारण करे अग्नि तत्त्वकी धारणा में तीन मात्रा पर्यन्त प्रणव का उच्चारण करे, वायु तत्त्व की धारणा में दो मात्रा पर्यन्त प्रणव का उच्चारण करे ॥ ३१ ॥ आकाश तत्व की धारणा में एक मात्रा पर्यन्त प्रणव का उच्चारण करे और ॐकार का चिन्तवन मात्रा से रहित करे, मन से संधि करके आत्मा में आत्मा का चिन्तवन करे ॥ ३२ ॥

तीन अंगुल माप का प्राण वायु है जो हृदय में इन्द्रियों से प्रतिष्ठित है इसको प्राणवायु कहते हैं और बाहर का प्राण वायु विषय रूप है ॥ ३३ ॥ दिन और रात मिलके मनुष्य के निश्वास एक लाख तेरह हजार एक सौ अस्सी होते हैं ॥ ३४ ॥ आदि प्राण का स्थान हृदय है, अपान का स्थान गुदा है, समान का स्थान नाभि प्रदेश है, उदान का स्थान कण्ठ है। ३५। व्यान वायु सर्व अंग में व्यापक होकर रहता है। अनुक्रम से पांच

Scanned by CamScanner

प्राण पांच वर्ण वाले हैं ॥ ३६ ॥ प्राण वायु मणि समान रक्त वर्ण है, प्राण के मध्य में रहने वाले अपान वायु का बीरबहुट्टी के समान अत्यन्त लाल है ॥ ३७ ॥ प्राण और अपान दोनों के बीच में रहने वाले समान वायु का वर्ण गऊ के दुग्ध समान श्वेत है, उदान वायु का वर्ण सहज फीका है और व्यान वायु का वर्ण ज्वाला के समान कान्ति वाला है ॥ ३८ ॥ जब वायु मण्डल का छेदन करके मस्तक में जाता है उसके पीछे वह मनुष्य चाहे जहाँ मरे, उसका पुनर्जन्म नहीं होता, उसका पुनर्जन्म नहीं होता ॥ ३९ ॥

॥ इति श्री अमृतनाद उपनिषत् समाप्त ॥

योग

मैत्रेयी उपनिषत् ।

[३०]

प्रथम अध्याय ।

वृहद्रथ नाम के राजा ने अपने बड़े पुत्र को राज्य दिया । यह शरीर नाशवान् है ऐसा समझ वैराग्य वृत्ति से अरण्य में गया । वहाँ जाकर उसने परम तप का आरम्भ किया । वह ऊँचे हाथकरके सूर्यके सामने देखा करता था । एक सहस्त्र वर्षके अन्त में राजा के पास एक मुनि आया । यह मुनि बिना धुवें के अग्नि के समान तेज वाला था और तेज से सबको जलाता हो ऐसा दीखता था । वह आत्म ज्ञानी था और उसका नाम शाकायन्य था । उसने राजा से कहा "हे राजन् ! तू खड़ा हो, खड़ा हो, और जो बरदान चाहता हो सो मांग ।" राजा प्रणाम करके कहने लगा "हे भगवन् ! मैं आत्म ज्ञानी नहीं हूँ, और आप तो तत्व ज्ञानी हैं, मैं आपसे श्रवण करने की इच्छा रखता हूँ, आप मुझे उपदेश दीजिये ।" तब मुनि ने कहा "समझने में न आवे, ऐसा यह परम प्रश्न तू मत पूछ जो कुछ बरदान माँगना हो सो मांगले ।" राजा शाकायन्य मुनि के चरण स्पर्श करके यह गाथा कहने लगा ॥१॥

Scanned by CamScanner

"कितनेक बड़े समुद्र सूख जाते हैं, पर्वतों के शिखर टूट जाते हैं, ध्रुव पदार्थ चलायमान होते है, वृक्षों के स्थान पर स्थल हो जाता है, पृथ्वी डूब जाती है, देवता अपने स्थान से भ्रष्ट होते हैं, संसारमें इस प्रकारके काम और भोग किस कामके हैं कि जिसके आश्रय से बार बार आवागमन हुआ करता है? इससे आप मेरा उद्धार करने योग्य हैं, जैसे कूप में जल से ढका हुआ मेंढक हो तैसे मैं इस संसार में पड़ा हूँ, हे भगवन्! आप हमारा उद्धार करने वाले हैं ॥२॥ हे भगवन्! यह शरीर मैथुन से उत्पन्न हुआ है, ज्ञान से रहित है और केवल नरक ही है। मूत्र द्वार से निकला हुआ है, हड्डियों से चिना है, मांस से मढ़ा हुआ है, चर्म से सिया गया है, विष्ठा, मूत्र, वात, पित्त, कफ़, मज्जा, मेद, वसा और अनेक मल से व्याप्त है। इस प्रकार शरीर की स्थिति होने से आप ही हमारी गति रूप हैं" ॥३॥

तब भगवान् शाकायन्य प्रसन्न होकर राजा से कहने लगे "हे महाराज—इक्ष्वाकु वंश में श्रेष्ठ बृहद्रथ! तू आत्मज्ञानी है, कृत कृत्य है, तू मुक्त इस नाम से प्रसिद्ध है, तेरे आत्मा का वर्णन इस प्रकार है:—तू देख कि जो शब्द स्पर्श वाले अर्थ हैं, वे अनर्थ हों इस प्रकार शरीर में स्थिति करके रहते हैं, इन शब्दादि अर्थों में जो आसक्त है, वह भूतात्मा परम पद का स्मरण नहीं कर सकता (१) तप के सामर्थ्य से सत्व की प्राप्ति होती है, सत्व से मन की प्राप्ति है, मन से आत्म प्राप्ति होती है और आत्म साक्षात्कार से पुनरावृत्ति नहीं होती। (२) जैसे

लकड़ी रहित अग्नि अपनी उत्पत्ति विषे लय हो जाता है, तैसे ही वासना का क्षय होने से चित्त अपने कारण में लय हो जाता है (३) जिनका चित्त अपने कारण में लय हो जाता है उनका मन फिर इन्द्रियों के विषयों में मोह को प्राप्त नहीं होता। उन सत्यनिष्ठ पुरुषों के मन की वृत्तियां केवल प्रारब्ध के अनुसार उठती हैं इसलिये वे मिथ्या हैं। (४) यह चित्त ही संसार है, इस का प्रयत्न से शोधन करना चाहिए, जिस प्रकार का चित्त हो पुरुष उसी मय हो जाता है यह सनातन रहस्य है। (५) चित्त के प्रसाद से शुभाशुभ कर्म का नाश होता है और प्रसन्न आत्मा में स्थिति पाकर अव्यय सुख को भोगता है। (६) जिस प्रकार प्राणी का चित्त आसक्ति वाला होकर विषयों में लुब्ध होता है, इसीप्रकार ब्रह्ममें आसक्त हो तो कौन बंधनसे मुक्त न हो (७) हृदय कमलमें परमात्मा का ध्यान करना चाहिए। यह परमात्मा साक्षी रूप है और शुद्ध चित्त वाले को परम प्रेम का विषय है (८) वह मन और वाणी का अविषय है। वह निर्विशेष परमात्मा केवल सत्ता मात्र प्रकाश हो ऐसा एक प्रकाश रूप है और भावना के परे (९) वह हेय और उपादेय से रहित है और सामान्य विशेष भावों से रहित है वह ध्रुव अत्यंत गम्भीर तेज और तम से रहित संकल्प का अभाव रूप आभास से रहित और मोक्ष स्थान रूप है (१०) वह नित्य शुद्ध बुद्ध मुक्त स्वभाववाला सत्यरूप, सूक्ष्म, विभुरूप, अद्वितीय, आनन्द का सागर रूप, परम रूप, सोहमस्मि इस नाम वाला प्रत्यक् और संशय से रहित है। (११) आनन्द

Scanned by CamScanner

रूप स्वाश्रय में रहने वाला, आशारूपी पिशाचिनी का नाश करने वाला, सब प्रकार के संग से रहित और जगत् को माया रूप देखने वाले ऐसे मुझमें (अज्ञान रूप) आपत्ति किस प्रकार प्रवेश कर सकें ? (१२) वर्णाश्रम और आचार से युक्त अज्ञानी अपने २ कर्म के अनुसार फल प्राप्त करते हैं, जो वर्णादि धर्मों का त्याग करता है वह पुरुष स्वानन्द से तृप्त होता है। (१३) वर्णाश्रम धर्म और अवयव युक्त अपना शरीर आदि और अंत वाला और केवल कष्ट ही देने वाला है। अपनी तथा पुत्रादि की देह में जो अभिमान से रहित होता है, वह सुख करने वाले अनंत में स्थिति करता है।" (१४) ॥ ४ ॥

दूसरा अध्याय।

एक समय मैत्रेय नाम के मुनि कैलाश में गये, वहाँ जाकर महादेव से कहने लगे 'हे भगवन् ! मुझे परम तत्व के रहस्य का उपदेश कीजिये।" महादेव बोले "देह देवालय है और जीव ही शिव रूप हैं। अज्ञानरूपी निर्माल्य का त्याग कर 'सोहं" (वह और मैं एक हूँ) इस प्रकार की भावना से उनका पूजन करना चाहिये ॥ १ ॥ अभेद का साक्षात्कार ज्ञान रूप है, सब प्रकार के विषयों से रहित होना ध्यान है, मन से दोषों का त्याग करना स्नान रूप है और इन्द्रिय निग्रह करना शौच रूप है ॥ २ ॥ ब्रह्म रूप अमृत पीना चाहिये, देह के रक्षण अर्थ ही भिक्षा करना चाहिये और द्वैत से रहित ऐसे एकान्त स्थान में अकेले रहना

चाहिये। इस प्रकार बुद्धिमान् को चलना चाहिये, इस प्रकार करने से मुक्ति होती है ॥ ३ ॥ माता पिता के मल से उत्पन्न मरण धर्म वाला शरीर है ॥ ४ ॥ वह सुख दुख का स्थान रूप है, अपवित्र होने से स्पर्श करके स्नान करना चाहिये। यह देह धातुओं से बना है, रोग वाला है, पाप का आश्रय और अशाश्वत है ॥ ५ ॥ वह विकार और आकार से पूर्ण है, उसका स्पर्श करके स्नान करना चाहिये, इसमें से स्वाभाविक रीति से ही उत्पन्न हुए मलों का नव द्वारों से स्राव हुआ करता है ॥ ६ ॥ वह दुर्गन्धि युक्त मल वाला है, उसको स्पर्श करके स्नान करना चाहिये। माता पिता सूतक में हैं, ऐसे सम्बन्ध सहित ही जन्म है ॥ ७ ॥ मरण अशौच वाला भी देह है, उसका स्पर्श करके स्नान करना चाहिये। यह मैं हूँ और यह मेरा देह है इस रीति के अभिमान वाला शरीर है और विष्ठा, मूत्र, राल आदि दुर्गन्धि का त्याग करने वाला है ॥ ८ ॥ लोकिक रीति से वह मृत्तिका और जल से शुद्ध और पवित्र होता है परन्तु वास्तविक रीति से तो शरीर चित्त की शुद्धि से शुद्ध होता है, तीनों प्रकार की वासनाओं के क्षय से वह शौच होता है, ज्ञानरूपी मृत्तिका और वैराग्यरूपी जल से धोने से देह पवित्र होता है ॥ ९ ॥ अद्वैत भावना भिक्षारूप है और द्वैत भावना भक्षण करने योग्य नहीं है, गुरु और शास्त्र का कथन किया हुआ भाव ही भिक्षुक की भिक्षा कहलाती है ॥ १० ॥ संन्यास ग्रहण करके संन्यासी अपने ईश को स्वतः छोड़ता है, जैसे चोर जेलखाने से छूट कर दूर

Scanned by CamScanner

बसता है ॥ ११ ॥ अहंकाररूपी पुत्र का, संपत्‌रूपी भाई का, मोहरूपी मन्दिर का और आशारूपी पत्नी का जब त्याग करने में आता है, तब अवश्य मुक्त होता है ॥ १२ ॥ जिसकी मोह रूपी माता मर गई है, ज्ञानरूप जिसका पुत्र उत्पन्न हुआ है, जिसको ये दो प्रकार के सूतक प्राप्त हुए हैं, ऐसे मुझको संध्या क्यों करनी चाहिये ॥ १३ ॥ हृदयाकाश में चित्तरूपी सूर्य सर्वदा प्रकाशता है, जो अस्त, उदय से रहित है, तो संध्या को क्यों करना चाहिये ॥ १४ ॥ सब एक और अद्वयरूप है, गुरु के उपदेश से जिसको इस प्रकार निश्चय हुआ है, वह ही एकांत स्थान कहा है, मठ अथवा अन्य वन एकांत नहीं है ॥ १५ ॥ जो संशय भाव रहित है, उसकों मुक्ति है परन्तु जो संशय वाला है, उसको एक जन्म में अथवा अनेकों जन्मों में भी मुक्ति नहीं है, इस कारण विश्वास को प्राप्त करना चाहिये ॥१६॥ कर्म का त्याग यह संन्यास नहीं है, संन्यास की दीक्षा लेने से संन्यास नहीं होता है, जीवात्मा और परमात्मा की एकता होना, यही संन्यास है ॥ १७ ॥ सब प्रकार की एषणायें जिनको वमन किये हुए भोजन के समान हैं और जो देहाभिमान रहित है उसका संन्यास में अधिकार है ॥ १८ ॥ जब मन से सब वस्तुओं में वैराग्य हो तब अधिकारी संन्यास धारण करे नहीं तो वह पतित होता है ॥ १९ ॥ धन की इच्छा से, अन्न और वस्त्र की इच्छा से और प्रतिष्ठा प्राप्त होने के निमित्त जो संन्यास लेता है, वह दोनों लोकों से भ्रष्ट होता है और उसे

मुक्ति की प्राप्ति नहीं होती ॥ २० ॥ तत्त्व का चिंतन उत्तम है, शास्त्र का चिंतन मध्यम है, मंत्र का चिंतन अधम है और तीर्थों का भ्रमण अधम से भी अधम है ॥ २१ ॥ जैसे वृक्ष की शाखा के प्रतिबिम्ब में लगे हुए फल का स्वाद वृथा है तैसे ही मूढ़ को अनुभव बिना ब्रह्मानन्द वृथा है ॥ २२ ॥ जिस यति की मधुकरीरूप माता है, वैराग्यरूप पिता हैं, श्रद्धारूप स्त्री है, ज्ञानरूप पुत्र है, वह मुक्त है, उसको कुछ भी त्यागना न चाहिये ॥ २३ ॥ धन में जो बड़े हैं, वय में जो बड़े हैं, तैसे ही जो विद्या में बड़े हैं, वे सब ही जो ज्ञान में बड़ा है, उसके शिष्य और शिष्य के शिष्यरूप हैं ॥ २४ ॥ जिसका चित्त माया से मूढ़ है और आत्मरूप मुझको पूर्णरूप से जिसने प्राप्त किया वे विद्वान् होते भी कौवे के समान क्षुद्र उदर को पूर्ण करने के लिये ही घूमते हैं ॥ २५ ॥ पाषाण, सुवर्ण, मणि और मृतिका से बनी हुई मूर्ति की बाह्य पूजा मुमुक्षुओं को पुनर्जन्म और भोग को देने वाली है । पुनर्जन्म न हो इसलिये यति को अपने हृदय में ही अर्चन करना चाहिये और बाह्यर्चन का त्याग करना चाहिये ॥ २६ ॥ समुद्र में पानी से भरा हुआ घट भीतर और बाहर से पूर्ण है, तैसे ही आकाश में रहने वाला घट भीतर के भाग में शून्य है और बाहर के भाग में शून्य हैं (वैसा यह है) ॥ २७ ॥ भाव ग्राह्यरूप से तू मत हो, तैसे ही ग्राहक आत्मा-रूप से मत हो, सब भावनाओं का त्याग करके शेषरूप से रहने वाला तू हो ॥ २८ ॥ वासना त्याग के साथ द्रष्टा, दर्शन, दृश्य

Scanned by CamScanner

का त्याग कर, दर्शन के पूर्व द्रष्टा रूप से रहे हुए आत्मा का ही अवलम्बन कर ॥ २९ ॥ सब संकल्प शान्त होने से शिला के समान जो स्थिति है, जो जाग्रत और निद्रावस्था से रहित है, वह ही श्रेष्ठ स्वरूप स्थिति है" ॥ ३० ॥

। तीसरा अध्याय ।

मैं हूँ, पर रूप मैं हूँ, ब्रह्म रूप मैं हूँ, सबका उत्पत्ति स्थान मैं हूँ, सब लोगों का गुरू मैं हूँ, सब लोकों में जो हूँ, वह मैं हूँ, ॥ १ ॥ मैं ही सिद्ध रूप हूं, परम रूप मैं हूँ, शुद्ध रूप मैं हूँ, मैं हमेशा हूँ वह मैं हूं, नित्य हूँ, निर्मल रूप मैं हूँ ॥ २ ॥ विज्ञान रूप मैं हूँ, विशेष रूप मैं हूं, सोम रूप मैं हूँ, सकल रूप मैं हूँ शुभ रूप से मैं हूँ, शोक से रहित रूप से मैं हूँ, चैतन्य रूप मैं हूँ और उत्तम रूप मैं हूँ, ॥ ३ ॥ मैं मान और अपमान से रहित हूँ; मैं निर्गुण हूँ, मैं शिव हूँ, मैं द्वैत और अद्वैत से रहित हूँ, मैं द्वन्द्वों से रहित हूं, और वह मैं आप हूं ॥ ४ ॥ भाव और अभाव से रहित मैं हूँ; वाणी से रहित मैं हूँ, कान्ति रूप से मैं हूँ शून्य और अशून्य के प्रभाव रूप से मैं हूँ और शोभन और अशोभन रूप से मैं हूँ ॥ ५ ॥ तुल्य और अतुल्य से रहित हूँ, नित्य शुद्ध और सदा शिव रूप हूं, सब और सब नहीं, इन दोनों के रहित रूप से, सात्विक रूप से और सदा रूप से मैं हूँ ॥ ६ ॥ एक की संख्या से रहित, दो की संख्या से रहित सद् और असद् रहित रूप

और संकल्प रहित रूप से मैं हूँ ॥ ७ ॥ अनेक आत्मा के भेद रहित रूप से अखंड आनन्द की मूर्ति मैं हूँ, मैं नहीं हूँ, अन्य रूप से मैं नहीं हूँ, देहादिक रहित रूप से मैं हूँ, ॥ ८ ॥ आश्रय और अनाश्रय रहित रूप से आधार रहित रूप से बंध मोक्ष रहित रूप से शुद्ध ब्रह्म रूप मैं हूँ ॥ ९ ॥ चिन्तादि सब से रहित, परम रूप, परात्पर रूप, सदा विचार रूप, विचार रहित रूप हूं, सो मैं हूँ ॥ १० ॥ मैं ही सनातन, अकार, उकार और मकार रूप हूँ, ध्याता, ध्यान और ध्येय रहित रूप मैं हूं, ॥ ११ ॥ संपूर्ण रूप सच्चिदानन्द लक्षण रूप सब तीर्थों के स्वरूप परमात्मा रूप और शिव रूप मैं हूँ ॥ १२ ॥ लक्ष्य और अलक्ष्य रहित रूप से अखंड रस रूप माता, मान और मेय रहित रूप से शिव रूप मैं हूँ ॥ १३ ॥ मैं जगत् रूप नहीं हूँ, सबका द्रष्टा रूप, नेत्रादि रहित रूप से बृद्ध रूप, ज्ञान रूप, प्रसन्न रूप और पर रूप हूँ ॥ १४ ॥ सब इन्द्रिय से रहित हूं, सब कर्मों का कर्ता भीं मैं हूँ, सब वेदान्त से तृप्त और सुलभ रूप से मैं हूँ ॥ १५ ॥ मुदित और प्रमुदित रूप, सब मौन के फल रूप और सदा नित्य चिन्मय रूप मैं हूँ ॥ १६ ॥ जो कुछ है उतसे हीन रूप से, स्वल्प रूप से, चिन्मात्र रूप और चिन्मय हृदय ग्रन्थि रहित रूप से और हृदय कमल के मध्य में रहने वाला मैं हूँ ॥ १७ ॥ छः विकारों से रहित, छः कोशों से रहित, छः शत्रुओं से रहित, भीतर से भी विशेष भीतर मैं हूँ ॥ १८ ॥ देश काल से रहित, दिशा रूपी वस्त्रों से सुखी ऐसा मैं हूँ, मेरे सिवाय अन्य कुछ नहीं है, मैं विमुक्त हूँ और नकार से रहित

Scanned by CamScanner

है ॥ १६ ॥ अखंडाकाश रूप, अखंडाकाश रूप, प्रपंच से मुक्त चित्त वाला और प्रपंच से रहित हूँ ॥ २० ॥ सर्व प्रकाश रूप, चिन्मात्र ज्योति रूप, तीनों काल से रहित और कामादि से रहित मैं हूँ ॥ २१ ॥ शरीरादिक के दोषों से रहित, निर्गुण मात्र एक रूप, मुक्ति से रहित मुक्त रूप और मोक्ष रहित मैं सर्वदा हूँ ॥ २२ ॥ सत्य और असत्यादि से रहित, हमेशा केवल सद्भाव से नहीं हूँ, जाने योग्य स्थानसे रहित, गमनादि से रहित हूँ ॥ २३ ॥ मैं हमेशा सम रूप, शांत रूप, पुरुषोतम हूँ, ऐसा जिसका स्वानुभव है वह मैं हूँ, इसमें संशय नहीं है ॥ २४ ॥ जो कोई एक वार भी यह सुनता है, वह आप ब्रह्म रूप हो जाता है, ऐसा उपनिषत् विद्या कहती है ॥ २५ ॥

॥ इति मैत्रेयी उपनिषत् समाप्त ॥।

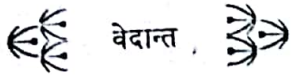

नाद बिन्दु उपनिषत् ।

[३१]

ॐकार को अकार दांई पंख है, उकार बांई पंख है, मकार पुच्छ है और अर्ध मात्रा शिर है ॥१॥ गुण उसके पाद आदिक हैं तत्व उसका शरीर है और धर्म अधर्म उसकी दांई बांई आंखें हैं ॥२॥ पैर में भूः लोक है, घोंटू में अंतरिक्ष है, कटि में स्वर्ग-लोक है, और नाभि में महर्लोक है ॥३॥ हृदय में जनलोक है, कंठ में तपलोक है और भ्रू और ललाट के मध्य में सत्यलोक है ॥४॥ वह हजारों मंत्रों से प्रकट 'सहस्राहन्यं·····:·····।' इस श्रुति में इस प्रणव मंत्र का वर्णन किया गया है। हंसयोग में पारंगत पुरुष प्रणव की इस प्रकार उपासना करता है ॥५॥ तव सैकड़ों और करोड़ों पाप कर्म भी उसमें प्रवेश नहीं कर सकते अर्थात् उसके सब पाप नष्ट होजाते हैं।

अग्नि प्रथम की अकार मात्रा हैं, वायु दूसरी उकार मात्रा है ॥ ६ ॥ सूर्य देव तीसरी मकार मात्रा है और वरुण चौथी और सबसे श्रेष्ठ अर्ध मात्रा है उसे बुद्धिमान् मनुष्य जाने ॥ ७ ॥ ये चारों मात्रा काल भेद से एक २ की तीन २ होकर बारह होती हैं, इस ॐ का व्याख्यान धारणा के निमित्त करते हैं ॥ ८ ॥ प्रथम घोषिणी मात्रा, दूसरी विद्या मात्रा (विधुन्माली), तीसरी

Scanned by CamScanner

पतंगिनी और चौथी मात्रा वायु वेगिनी ॥ ९ ॥ पांचवी मात्रा नामधेया, छठीऐन्द्रि, सातवीं वैष्णवी और आठवीं शांकरी ॥१०॥ नवमी महति, दशवीं धृति, ग्यारहवीं नारी और बारहवीं ब्राह्मी ॥ ११ ॥ प्रथम मात्रा में जिसका प्राण छूटता है, वह भारतवर्ष का सार्वभौम राजा होता है ॥ १२ ॥ दूसरी मात्रा में जिसका प्राण छूटता है, वह महात्म्य वाला यक्ष होता है, तीसरी मात्रा में जिसका प्राण छूटता है, वह विद्याधर होता है और चौथी मात्रा में जिसका प्राण छूटता है वह गंधर्व होता है ॥ १३॥ पांचवीं मात्रा में जिसका प्राण छूटता है वह सोमलोक में देवत्व को प्राप्त होता है ॥ १४ ॥ छठी मात्रा में जिसका प्राण छूटता है वह इन्द्रके साथ सायुज्यपने को प्राप्त होता है जिसका प्राण सातवीं मात्रा में छूटता है, उसे विष्णु लोक की प्राप्ति होती है और जब आठवीं मात्रा में मृत्यु होता है तब रुद्र के साथ रुद्र लोक को प्राप्त होता है ॥ १५ ॥ नवमी मात्रा में मरण होता है तब महलोंक को प्राप्त होता है, दशवीं मात्रा में मृत्यु होने से जनलोक को प्राप्त होता है, एकादश मात्रा में मृत्यु होने से तपलोक को प्राप्त होता है और बारहवीं मात्रा में प्राण का वियोग होने से साक्षात् ब्रह्म को प्राप्त होता है ॥ १६ ॥

ब्रह्म शुद्ध, व्यापक, निर्मल और शिवरूप और प्रकाशरूप है, इस ब्रह्म में से ज्योतियों की उत्पत्ति होती है ॥ १७ ॥ जब मन अतीन्द्रिय और गुणातीत होकर उसका लय होता है तब वह उपमा रहित शांत, योगयुक्त शिवमें टिकता है ॥ १८ ॥ वह जीव

शिव में तन्मय होकर होकर, त्वरित शरीर को छोड़ता है तब सर्व संग से रहित होकर योग मार्ग से चलता है ॥ १९ ॥ तब उसके सब बंधन टूट जाते हैं, विमल होकर कमलापति होता है और ब्रह्म भाव से परमानन्द की प्राप्ति होती है ॥ २० ॥

आत्मा को सतत जानते हुए बुद्धिमान् काल व्यतीत करे और सर्व उद्वेग रहित प्रारब्ध को भोग लेता है ॥ २१ ॥ तत्त्व विज्ञान होने पर भी प्रारब्ध छूटता नहीं है परन्तु तत्त्व ज्ञान के पीछे प्रारब्ध दीखता नहीं है ॥२२॥ जैसे स्वप्न के पदार्थ जानने पर मिथ्या होते है वैसे देहादि मिथ्या हैं, ऐसे ही जन्मान्तर में किये हुए कर्मों का जो बोध होता है उसे प्रारब्ध कहते है ॥ २३ ॥ जैसे स्वप्न के अध्यास में किये हुए कर्मो का स्थूल देह से संबंध नहीं है इसी प्रकार जन्मान्तर के किये हुए कर्मों से पुरुष का भाव नहीं होता ॥ २४ ॥ अध्यस्त का जन्म कहां और जन्म के अभाव से स्थिति कहां ? बरतनों के उपादान कारण मृत्तिका के समान सब प्रपंचके उपादान को देखता है ॥ २५ ॥ सब कुछ अज्ञान ही है, जब ऐसा वेदान्त से जाना और जान कर अज्ञान चला गया, तब विश्व कहां है ! जैसे रस्सी के अबोध से सर्प को भ्रम से ग्रहण करता है ॥ २६ ॥ इसी प्रकार सत्य को न जानने से मूढ मनुष्य जगत को देखते हैं, रस्सी के जानने से सर्प का रूप कहीं नहीं दीखता ॥ २७ ॥ अधिष्ठान के जानने से जब प्रपंच शून्य हो जाता है तब प्रपंच की देह और प्रारब्ध की स्थिति कहां ? ॥ २८ ॥ अज्ञानी मनुष्यों के बोध के निमित्त

Scanned by CamScanner

प्रारब्ध का कथन किया है। काल पाकर प्रारब्ध का क्षय होता है तब ॥ २९ ॥ ब्रह्म-प्रणव संधान से जैसे बादल हट जाने से सूर्य का आविर्भाव होता है, ऐसे ही अज्ञान के निवृत्त होने से नाद ज्योति रूप मंगलकारी आत्मा का स्वयं आविर्भाव हो जाता है ॥ ३० ॥ योगी को सिद्धासन से बैठ कर वैष्णवी मुद्रा का अनुसन्धान करना चाहिये और दहिने कर्ण में सदा होने वाले भीतर के नाद को सुनना चाहिये ॥ ३१ ॥ नाद का अभ्यास करने से बाहर की ध्वनि का रोध होता है। अनुकूल नाद से प्रतिकूल नादों को जीत कर तुर्य पद को प्राप्त होता है ॥ ३२ ॥ प्रथम सुनने वाले को अनेक प्रकार के महान् नाद सुनने में आते हैं, जैसे २ अभ्यास बढ़ता जाता है तैसे २ सूक्ष्म से सूक्ष्म सुना जाता है ॥ ३३ ॥

प्रथम समुद्र, बादल भेरी और झरने के समान शब्द, मध्य में मृदंग का शब्द, घन्टे का शब्द ॥ ३४ ॥ अन्त में किंकिणी, बांसरी वीणा और भ्रमर का शब्द होता है। ऐसे अनेक प्रकार के सूक्ष्म से सूक्ष्म नाद सुनाई देते हैं ॥ ३५ ॥ स्थूल नाद सुनने से बड़े भेरी आदिक के समान नाद होता है, वही सूक्ष्म से सूक्ष्म नाद का ध्यान करे ॥ ३६ ॥ बड़े को छोड़ कर सूक्ष्म में और सूक्ष्म को छोड़ कर बड़े में रमण करने से चंचल मन और कहीं नहीं जाता ॥ ३७ ॥ प्रथम जिस किसी नादमें मन लग जाय उसी में स्थिर करने से मन उसमें लय को प्राप्त हो जाता है ॥ ३८ ॥ बाहर के सब पदार्थों भूल कर दूध में जल के

समान मन नाद में मिल कर-एक रूप होकर सहज ही चिदाकाश में लीन हो जाता है ॥ ३९ ॥ इसलिये संयम करने वाले अभ्यासी को बाह्य पदार्थों में उदासीन होकर उन्मनी भाव को उत्पन्न करने वाले नाद का शीघ्र ही अभ्यास करना चाहिये ॥४०॥ सब चिंताओं को छोड़ कर, सब क्रियाओं से रहित होकर एक नाद का ही अनुसंधान करने से चित्त उसी में लय हो जाता है ॥ ४१॥ जिस प्रकार भ्रमर रस को पीता है, गन्ध की अपेक्षा नहीं करता इसी प्रकार नाद में आसक्त हुआ चित्त विषयों की इच्छा नहीं करता ॥ ४२ ॥ जिस प्रकार नाद के ग्रहण से सर्प चंचलता को छोड़ देता है इसी प्रकार नाद में बद्ध हुआ चित्त रूप अन्तःकरण में रहने वाला सर्प ॥ ४३ ॥ एकाग्र होकर जगत को भूल जाता है फिर कहीं भी नहीं जाता। मनरूप मदोन्मत्त हाथी जो विषय रूप वन में घूमा करता था, ॥ ४४ ॥ उसके नियमन करने में समर्थ यह नाद ही पैने अंकुश के समान है, मन रूप हरिन के बांधने को नाद रूप जाल है ॥ ४५ ॥ आन्तर समुद्र के रोकने के लिये ज्योति स्वरूप ब्रह्म-प्रणव में संलग्न नाद ही किनारा है ॥ ४६ ॥ जहां मन लय को प्राप्त होता है वह विष्णु का परम पद है। जब तक शब्द की प्रवृत्ति होती है तब तक आकाश की कल्पना है ॥ ४७ ॥ जब रहित होता है तब परब्रह्म में समन होता है, जब तक मन है तब तक नाद है नाद के अंत में मनोन्मनी होती है ॥ ४८ ॥ जब शब्द अक्षर में क्षीण हो जाता है तब निशब्द रूप परम पद ही रहता है, हमेशा नाद

Scanned by CamScanner

का अनुसंधान करने से वासना का क्षय होता है ॥ ४६ ॥ जहां मन रूप वायु का निसंशय निरंजन में लय होता है, वहां हजारों करोड़ नाद और सैकड़ों करोड़ बिन्दु ॥ ५० ॥ सबका ब्रह्म प्रणव रूप नाद में लय हो जाता है, तब सब अवस्थाओं से और सब चिंताओं से रहित होता है ॥ ५१ ॥ जो योगी मरे हुए के समान टिकता है, उसकी मुक्ति में संशय नहीं है, वह शंख अथवा दुन्दुभी का नाद कभी नहीं सुनता ॥ ५२ ॥ स्थिरता वाली उन्मनी अवस्था में शरीर काठ के समान जड़ होजाता है, वह (योगी) शीतोष्ण, सुख दुःख को नहीं जानता ॥ ५३ ॥ समाधी में मान अपमान नहीं होता चित्तहीन होने से योगी तीनों अवस्थाओं को नहीं प्राप्त होता ॥ ५४ ॥ जाग्रत और निद्रा से रहित स्वस्वरूप में टिक जाता है ॥ ५५ ॥ दृश्य बिना उसकी दृष्टि स्थिर होती है, प्रयत्न बिना वायु स्थिर होता है अवलम्बन बिना चित्त स्थिर होता है, यह ही आंतर नाद रूप ब्रह्मपना है ॥ ५६ ॥

॥ इति नाद बिन्दु उपनिषत् समाप्त ॥

अद्वय तारकोपनिषत्

[३२]

अब हम यति, जितेन्द्रिय और शम दम आदि षट् गुणों से पूर्ण पुरुषों के लिये अद्वय तारक उपनिषत् का व्याख्यान करते हैं। 'मैं चित् स्वरूप हूँ' इस प्रकार हमेशा भाव करता हुआ, आंखों को ठीक २ बन्द रख कर अथवा कुछ खुली रख कर अंतर दृष्टि से भृकुटी के ऊपर के आकाश में सच्चिदानन्द तेज समूहरूप परब्रह्म का अवलोकन करते हुए परब्रह्म रूप होजाता है। परब्रह्म को तारक कहने का कारण यह है कि वह गर्भ, जन्म, बुढ़ापा, मरण और संसार इन महाभयों से तारण करता है। जीव और ईश्वर को मायिक जान कर सब विशेष भावों का 'वह नहीं, वह नहीं' इस प्रकार जो त्याग करने से जो अवशेष रहता है, वह अद्वय ब्रह्म है। इस ब्रह्म की सिद्धि के लिए तीन लक्ष्य का अनुसंधान करना चाहिये। देह के मध्य भाग में सुषुम्ना नाम की ब्रह्म नाड़ी सूर्य के समान रूप वाली और पूर्ण चन्द्र के समान प्रकाश वाली वर्तती है वह मूलाधार से आरम्भ होकर ब्रह्मरन्ध्र तक गई हुई है। इस ब्रह्म नाड़ी के मध्य में करोड़ों बिजली के समान प्रकाश वाली कमल के तंतु के समान सूक्ष्म अंग वाली कुंडलनी प्रसिद्ध है। मन से इसका दर्शन

Scanned by CamScanner

करने से मनुष्य सब पापों से रहित होकर मुक्त हो जाता है। तारक ब्रह्म के योग से कपाल के उर्ध्व में रहे हुए ललाट के विशेष भाग में तेज के विस्फुलिंगों को जो हमेशा देखता है, वह सिद्ध होता है। तर्जनी अंगुली के अग्रभाग से दोनों कानों के छिद्रों को बन्द करने से फुत्कार शब्द उत्पन्न होता है। जब मन उसमें स्थिति करता है तब चक्षुओं के मध्य भाग में नील ज्योति स्थान को अंतर्दृष्टि से देखने से योगी निरतिशय सुख को प्राप्त होता है इसी प्रकार हृदयमें भी देखता है। इस प्रकार अंतर्लक्ष्य के लक्षण की मुमुक्षुओं को उपासना करनी चाहिये।

अब बहिर्लक्ष्य को कहते हैं:—नासिका के अग्र भाग में कम से चार छः दस अथवा बारह अंगुल की दूरी से कुछ नील श्यामता लिये हुए रक्त भृंग के समान प्रकाश जो पीत शुक्ल वर्ण से युक्त है जब उसको आकाश में देखता है तब वह योगी होता है। चल दृष्टि से आकाश में देखने वाले पुरुष की दृष्टि के आगे ज्योति के किरण वर्तते हैं उनके देखने से योगी होता है। अथवा नेत्र के कोण प्रदेश में तप्त सुवर्ण के समान ज्योति के किरणों को जब दृष्टि देखती है तब वह स्थिर हो जाती है। मस्तक के ऊपर बारह अंगुल पर ज्योति को देखने वाला अमृत भाव को प्राप्त होता है। चाहे जहां स्थित हो जो मस्तक में आकाश ज्योति को देखता है वह योगी होता है।

अब मध्य लक्ष्य का लक्षण कहते हैं:—प्रातःकाल चित्रादि वर्ण वाले अखण्ड सूर्य के चक्र के समान, अग्नि के ज्वाला के समान और उनसे रहित अन्तरिक्ष के समान देखता है, उनके आकार के समान होकर टिकता है, उसके फिर दर्शन से गुण रहित आकाश हो जाता है। चमकने वाले तार के प्रकाश से प्रकाशमान, प्रातःकाल के अन्धकार के समान परम आकाश होता है। कालानल के समान प्रकाश वाला महाकाश होता है। सर्व से उत्कृष्ट प्रकाश वाला, प्रबल ज्योति तत्त्वाकाश होता है। कोटि सूर्य के प्रकाश के वैभव के समान सूर्याकाश है। इस प्रकार बाहर और भीतर टिका हुआ आकाशपञ्चक तारक का लक्ष्य है। उसको देखने वाला, कर्म बंधन से मुक्त होकर उसी आकाश के समान हो जाता है। इस कारण तारक का लक्ष्य ही अमनस्क फल का देने वाला होता है। यह योग दो प्रकार का है:—पूर्वार्ध तारक और अमनस्क-उत्तरार्ध तारक। इसमें यह श्लोक है:—पूर्व और उत्तर विधान करके इस योग को दो प्रकार का जानो। पूर्व को तारक और दूसरे को अमनस्क जानो। नेत्रों में रहे हुए तारकों से सूर्य और चन्द्र के प्रतिबिम्ब दीखते हैं। तारकों से जैसे ब्रह्माण्ड में सूर्य और चन्द्र मण्डल का दर्शन होता है वैसे ही ब्रह्माण्ड के समान पिण्ड में शिर के मध्य भाग के स्थान में सूर्य और चन्द्र मण्डल दोनों हैं, ऐसा निश्चय करके उनका दर्शन करना चाहिये। दोनों एक ही है ऐसी दृष्टि रखकर मन को युक्त करके ध्यान करे; क्योंकि मनोयोग न

Scanned by CamScanner

होने से इन्द्रियों की प्रवृत्ति को अवकाश मिलता है। इसलिये अन्तर दृष्टि से तारक ही का अनुसन्धान करना चाहिये।

यह तारक दो प्रकार का है:— मूर्ति तारक और अमूर्ति तारक जो इन्द्रियों के अन्त में है, वह मूर्ति तारक है। जो दोनों भृकुटियों से अतीत है, वह अमूर्ति तारक है। अन्तर के पदार्थों के विवेचन में सर्वत्र मन सहित अभ्यास करना चाहिये। सत्व के दर्शन से युक्त मन से अन्तर में देखने से दोनों तारकों से ऊर्ध्व में टिका हुआ सच्चिदानन्द ब्रह्म ही है। इससे सिद्ध होता है कि ब्रह्म शुक्ल तेजोमय है। वह ब्रह्म मन सहित नेत्रों की आंतर दृष्टिसे जाना जाता है। इसी प्रकार अमूर्ति तारक दहरादिक भी मन युक्त नेत्रों से जाना जाता है रूप के देखने में मन चक्षुओं के आधीन होने से बाहर के समान अन्तर में भी मन और चक्षु के संयोग से रूप ग्रहण का कार्य होता है इसी कारण मन सहित आंतर दृष्टि से तारक का प्रकाश होता है। दोनों भृकुटियों के मध्य बिल में दृष्टि देने से उनके द्वार के ऊर्ध्व में टिके हुए तेज का आविर्भाव तारक योग है। उसके सहित युक्त मन से तारक की भली प्रकार प्रयत्न पूर्वक योजना करके सावधानी से दोनों भृकुटियों को कुछ ऊर्ध्व में रक्खे। यह पूर्व भागी तारक योग है। दूसरा अमूर्तिमान अमनस्क कहलाता है। तालू के मूल के ऊपर के भाग में महा ज्योति मण्डल होता है। यह योगियों का ध्येय है। इससे अणिमादिक सिद्धियां प्राप्त होती हैं। अन्तर और बाह्य लक्ष्य वाली दृष्टि जब खुलने और

बंद होने से रहित होती है तब शांभवी मुद्रा होती हैं। इस मुद्रा में आरूढ़ ज्ञानी जहां निवास करता है, वह भूमि पवित्र होती है। उसके दर्शन से सब लोग पवित्र होते हैं। इस प्रकार के परम योगी की पूजा करनेवाला मुक्त होता है और आंतर लक्ष्य जल (द्रव रूप) ज्योति स्वरूप होता है। परमगुरुके उपदेशसे सहस्रारमें जल ज्योति अथवा बुद्धि की गुहा में रही हुई ज्योति अथवा सोलह (कला) के अन्त में स्थित तुरीय चैतन्य अन्तर्लक्ष्य होता है। यह दर्शन सदाचार का मूल है। आचार्य वेद सम्पन्न, विष्णभक्त, मत्सर रहित योग का ज्ञाता, योग की निष्ठा वाला, योग स्वरूप पवित्र गुरु भक्ति से युक्त, विशेष रूप से पुरुष को जानने वाला। इन लक्षणों से सम्पन्न गुरु कहलाता है। गु शब्द अंधकार है और रु शब्द उसका रोकने वाला है। अन्धकार को रोकने से गुरु कहलाता है। गुरु ही परब्रह्म है, गुरु ही परमगति है। गुरु ही पराविद्या है, गुरु ही श्रेष्ठ गति है। गुरु ही पराकाष्ठा है, गुरु ही परम धन है क्योंकि वह उपदेश करने वाला है इसलिये श्रेष्ठ से भी श्रेष्ठ गुरु है। एक बार जो इसका उच्चारण करता है, उनका संसार छूट जाता है। सब जन्मों के किए हुए पाप उसी क्षण नष्ट हो जाते है। उसकी सब कामनायें पूर्ण होती है सब पुरुषार्थ सिद्ध होजाता है, जो इस प्रकार जानता है। यह उपनिषत् है।

॥ इति अद्वय तारकोपनिषत् समाप्त ॥

योग

Scanned by CamScanner

निर्वाणोपनिषत् ।

[३३]

अब हम निर्वाणोपनिषत् की व्याख्या करते हैं। वह मैं परमहंस हूँ। परिव्राजक, पश्चिम लिंग वाले यानी संन्यास चिन्ह धारी होते हैं। वे निरहंकार शिवरूप हैं। आकाश सिद्धान्त है अमृत की बड़ी लहरों वाली नदी है। अक्षय निरञ्जन है। निःसंशय ऋषि है। निर्वाण देवता है। कुल रहित प्रवृत्ति है। निष्केवल ज्ञान है ऊर्ध्व वेद है। निरालम्ब पीठ है। ब्रह्म संयोग दीक्षा है। प्रपंच का वियोग उपदेश है और सन्तोष का पान दीक्षा है। बारह आदित्य का अवलोकन—देखना है। विवेक रक्षा है। करुणा की क्रीड़ा है। आनन्द माला है। एकान्त गुहा में मुक्तासन से बैठना सुख गोष्ठी—सभा है। अकल्पित भिक्षा भोजन है। हंस आचार है। सब भूतों के अन्तर वर्तने वाला हंस है, यह प्रतिपादन है। धैर्य कंथा है। उदासीनता कौपीन है। विचार दण्ड है। ब्रह्म का अवलोकन करना योगपट्ट है। श्री खड़ाऊँ है। दूसरे की इच्छा चरण है। कुण्डलिनी बंध रूप है। परभाव से मुक्त जीवन्मुक्त है। कल्याण योग निद्रा है और खेचरी आकाश में गमन करने वाली मुद्रा है। जो परमानन्दी है। तीनों गुणों से रहित है। विवेक से प्राप्त होने योग्य हैं। मन वाणी का विषय नहीं है। अनित्य

जगत जो उत्पन्न हुआ है, स्वप्न के जगत, बादल के हाथी आदि के समान है। इसी प्रकार देहादि संघात मोह और गुण का बना हुआ जाल रस्सी में सर्प के संतान कल्पित है। विष्णु ब्रह्मा आदि सैंकड़ों नाम से लक्ष्य है। अंकुश मार्ग है। शून्य संकेत नहीं है। परमेश्वर सत्ता है। सत्य सिद्ध योग मठ है। अमर पद तत्व स्वरूप है। आदि ब्रह्म स्वसंवित् है। अजपा गायत्री है। विकार को दण्ड देना ध्येय है। मन को रोकना कंथा है। योग करके सदानन्द स्वरूप का दर्शन है। आनन्द भिक्षा भोजन है। महा शमशान में भी आनन्द वन में निवास है। एकान्त स्थान है। आनन्द मठ है। उन्मनी अवस्था है शारदा चेष्टा है। उन्मनी गति है। निर्मल गात्र है। निरालम्ब पीठ है। अमृत की लहरें आनन्द क्रिया है। शुद्ध चिदाकाश महा सिद्धान्त है। शम दमादि दिव्य शक्तियों के आचरण में देह की तथा मन की आरोग्यता है। पर और अन्तर का संयोग है। तारक उपदेश है। अद्वैत सदानन्द देवता है। अपने भीतर की इन्द्रियों का निग्रह नियम है। भय, मोह, शोक और क्रोध का त्याग त्यांग है। पर और अवर की एकता रसास्वाद है अनियामकपना निर्मल शक्ति है। स्वप्रकाश ब्रह्म तत्व में शिव शक्ति का मेल रूप प्रपंच का छेदन है। तीनों देह कमण्डलु है भाव, अभाव का दहन है। आकाश के आधार रूप ब्रह्म को धारण करता है। तुरीय शिव यज्ञोपवीत है। तन्मय शिखा है। चिन्मय सृष्टि दण्ड है। अखंड ज्ञान कमंडलु है।

Scanned by CamScanner

कर्म का निर्मूल करना कंथा है। माया, ममता और अहंकार का दहन करना। (शुद्ध चैतन्य में) निर्विकार है। तीनों गुण रहित स्वरूप का अनुसंधान करना समय है। भ्रान्ति का हरण। कामादि वृत्ति का दहन करना। दृढ़ कठिनता कौपीन है। वस्त्र मृगचर्म वास है। अनाहत मन्त्र है। अक्रियसे उसका सेवन होता है। स्वेच्छाचार, स्वस्वभाव, मोक्ष परब्रह्म है। नौका रूप आचरण है। शान्तिका संग्रह करना ब्रह्मचर्य है। ब्रह्मचर्य आश्रम में अध्ययन किये हुए, वानप्रस्थ में अध्ययन किये हुए, इस सब संवित् का त्याग संन्यास है। अन्त में ब्रह्म अखण्डाकार है। सब संदेह का नाश रूप ज्ञान नित्य है। इस निर्वाण दर्शन को शिष्य और पुत्र के सिवाय और किसी को न देना चाहिये, यह उपनिषत् है। ॐ वाणी और मन में शान्ति हो। यह निर्वाणोपनिषत् समाप्त हुआ।

॥ इति निर्वाणोपनिषत् समाप्त ॥

ध्यान विन्दु उपनिषत्

[३४]

यदि पर्वत के समान अनेक योजन विस्तार वाले पाप हों तो भी ध्यान योग से छेदन हो जाते हैं, इसके सिवाय दूसरे से कभी भी उनका छेदन नहीं होता ॥ १ ॥ बीजाक्षर परम विन्दु हैं, और उसके ऊपर नाद स्थित है, वह शब्द अक्षर में लीन होने पर शब्द रहित परम पद है ॥ २ ॥ अनाहत शब्द से परे जो शब्द है उसे प्राप्त करने से योगी संशय रहित होता है ॥ ३ ॥ बाल के अग्र भाग के सौवें भाग का हजारवां भाग और उसके अर्ध भाग और उसको अर्ध भाग का भी क्षय हो जाने से निरंजन होता है ॥ ४ ॥ जिस प्रकार पुष्प में गन्ध होता है, दूध में घी होता है, तिलों में तेल होता है और पाषाण में सुवर्ण होता है ॥ ५ ॥ जिस प्रकार धागे में मणि पिरोये हुए होते हैं इसी प्रकार उस (निरंजन) में सब भूत प्राणी पिरोये हुए हैं। स्थिर बुद्धि वाला ज्ञानी मोह रहित होकर ब्रह्म को जान कर ब्रह्म में टिका हुआ होता है ॥ ६ ॥ जैसे तेल का आश्रय तिल है और जैसे गंध का आश्रय पुष्प है इसी प्रकार पुरुष के शरीर में भीतर और बाहर वह (ब्रह्म) टिका हुआ है ॥ ७ ॥ जैसे वृक्ष को संपूर्ण जानने से उसकी छाया कला रहित होती है इसी प्रकार सब कला रहित भाव में सब स्थानों पर आत्मा टिका हुआ है ॥ ८ ॥ ॐ यह जो

Scanned by CamScanner

एकाक्षर ब्रह्म है, वह सब मुमुक्षुओं को ध्यान करने योग्य है। पृथिवी अग्नि, ऋग्वेद, भू और पितामह ॥ ९ ॥ इनका प्रणव के प्रथम अंश अकार में लय होता है। अंतरिक्ष, वायु, यजुर्वेद, भुवः और विष्णु जनार्दन ॥ १० ॥ इनका प्रणवके दूसरे अंश उकार में लय होता है। आकाश, सूर्य सामवेद स्वः और महेश्वर ॥ ११ ॥ इनका प्रणव के तीसरे अंश मकार में लय होता है। अकार पीत वर्ण, रजोगुण वाला कहा जाता है ॥१२॥ उकार सतोगुणी श्वेत है, मकार तमोगुणी और काले रंग वाला है। आठ अंग वाले चार पाद वाले, तीन नेत्र वाले और पांच प्रकार के दैवत वाले ॥ १३ ॥ ॐकारको जो नहीं जानता, वह ब्राह्मण नहीं कहा जा सकता है। प्रणव धनुष है, आत्मा बाण है और ब्रह्म उसका लक्ष्य कहा जाता है ॥ १४ ॥ बाण के समान तन्मय होकर सावधानी से वेधन करे। उस पर अवरको जानने से सब क्रियाओं की निवृत्ति होजाती है ॥ १५ ॥ ॐकार से देवता हुए हैं, ॐकार से स्वर हुए हैं, ॐकार से सब चर अचर रूप तीनों लोक उत्पन्न हुए हैं ॥ १६ ॥ लघु पाप को नाश करता है, दीर्घ अव्यय रूप संपत्ति को देता है और अर्ध मात्रा से युक्त प्रणव मोक्ष को देने वाला है ॥ १७ ॥ तैल की अखंडित धार के समान, घंटे के दीर्घ नाद के समान नादके अग्र में अवाच्य रूप प्रणव है, जो उसे जानता है वह वेद को जानता है ॥ १८ ॥ हृदय कमल की कर्णिका में स्थिर दीपक की शिखा की आकृति वाले, अंगुष्ट प्रमाण वाले, स्थिर ॐकार रूप ईश्वर का

ध्यान करे ॥१९॥ इड़ा नाड़ी से वायु को खेंच कर उदर में भरे और देह के मध्य में ज्वाला युक्त ॐकार का ध्यान करे ॥२०॥ पूरक ब्रह्मा और कुम्भक विष्णु कहा जाता है, रेचक रुद्र कहा जाता है; ये प्राणायाम के देवता हैं ॥२१॥ आत्मा को नीचे की अरणी और प्रणव को ऊपर की अरणी करके मंथन रूप ध्यान के अभ्यास से गूढ़ तत्त्व को देखना चाहिये ॥२२॥ ॐकार ध्वनि करते हुए पूर्ण रेचक होजाने पर नाद का लय भी हो जाता है वहीं आत्मा का दर्शन है। जितना सामर्थ्य हो उतना उसका ध्यान करना चाहिये ॥२३॥ गमनागमन में स्थित और गमनादि से शून्य है, ऐसे करोड़ों सूर्य्य के समान प्रकाश वाले सबके हृदय में रहे हुए हंस रूप ॐकार को जो देखते हैं वे पाप रहित होजाते हैं ॥२४॥ जो मन जगत की उत्पत्ति, स्थिति और लय तीनों क्रियाओं का करने वाला है उस मन का जहाँ विलय होता है, वह विष्णु का परमपद है ॥२५॥हृदय कमल आठ दल वाला और बत्तीस पंखड़ियों वाला है, उसके मध्य में सूर्य्य टिका हुआ है, और उस सूर्य के मध्य में चन्द्र है ॥२६॥ चन्द्र के मध्य में अग्नि है, अग्नि के मध्य में प्रकाश है, और प्रकाश के मध्य में पीठ (आसन) है, जो अनेक प्रकार के रत्नों से जड़ा हुआ है ॥२७॥ उसके मध्य में देव है, जो सब स्थानों पर बसा हुआ निरंजन है, जो श्रीवत्स कौन्तुभ धारण किये हुए, मोती और मणियों से भूषित है ॥२८॥ जो स्वच्छ स्फटिक के समान, करोड़ों चन्द्र के प्रकाश वाला है, इस प्रकार के विष्णु का विनय युक्त होकर ध्यान

Scanned by CamScanner

करे ॥२९॥ तिसी के पुष्प के समान नाभि के स्थान में टिके हुए, चार भुजा वाले महा विष्णु का पूरक प्राणायाम करता हुआ चिंतवन करे ॥३०॥ कुम्भक प्राणायाम करते समय पद्मासन से बैठे हुए, चार मुख वाले, रक्त और गोरे रंग वाले पितामह ब्रह्मा का हृदय से ध्यान करे ॥३१॥ रेचक प्राणायाम करते समय ललाट में त्रिनेत्र वाले शंकर का ध्यान करे, जो शुद्ध स्फटिक के समान, कला रहित और पापों का नाश करने वाला हैं ॥३२॥ केलेके फूलके समान नीचे फूल, और ऊपर डंडी और नीचे मुखवाला सौ आरे वाला, सौ पत्रों से युक्त, विस्तीर्ण कर्णिका वाला' हृदय कमल होता है। वह सर्व वेदमय शिव का, सूर्य, चन्द्र और अग्नि के ऊपर २ चिंतवन करे ॥३३-३४॥ कमल को खोलने से चन्द्र अग्नि और सूर्य का बोध होता है, उनके बीज को ग्रहण करने से स्थिर आत्मा में विचरता है ॥३५॥ तीन स्थान, तीन मात्रा, तीन ब्रह्म तीन अक्षर, तीन मात्रा और अर्धमात्रा जो इनको जानता है, वह वेद का जानने वाला है ॥३६॥ तैल की धार के समान अखंड दीर्घ घन्टे के (प्रणव नाद के अन्त) के समान बिन्दु नाद कला से अतीत आत्मा है, जो उसको जानता है, वह वेद का जानने वाला है ॥३७॥ जिस प्रकार कमल की नाल से मनुष्य जल को खेंचता है, इसी प्रकार योगी योग मार्ग में स्थिति होकर वायु को खेंचे ॥३८॥ मूंदे हुए हृदय कमल को अर्ध मात्रा स्वरूप करके सुषुम्ना से खेंचे और भृकुटियों के मध्य मे लय करे ॥ ३९ ॥ और नासिका के मूल से भृकुटियों के मध्य में ललाट में अमृत के स्थान को जाने, वह ब्रह्म का महान् स्थान है ॥४०॥

आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान और समाधि ये योग के छः अंग हैं ॥ ४१ ॥ जितनी जीव जाति हैं, उतने ही आसन है, उनके अनेक भेदों को महेश्वर जानता है ॥ ४२ ॥ सिद्ध, भद्र, सिंह और पद्म ये चार आसन हैं। आधार प्रथम चक्र है और स्वाधिष्ठान दूसरा चक्र है योनि स्थान उन दोनों के मध्य में काम रूप कहा जाता है। आधार नाम के गुदा स्थान में चार दलवाला कमल है ॥ ४३—४४ ॥ उसके मध्य में सिद्धों से वन्दना की गई काम नाम की योनि है। तथा योनि के मध्य में पश्चिम मुखवाला लिङ्ग स्थित है ॥ ४५ ॥ उसके मस्तक में मणि के समान प्रकाश को जो जानता है, वह योग जानने वाला है। तप्त सोने के आकारवाला, बिजली के रेखा के समान चंचल, अग्नि से चार अंगुल ऊपर मेढ़ से नीचे स्वशब्द करके प्राण स्थित हैं, स्वाधिष्ठान उसका आश्रय है ॥ ४६—४७ ॥ स्वाधिष्ठान चक्र मेढ़ भी कहलाता है, यहां जैसे मणि तन्तु से वैसे शरीर वायु से पूर्ण है ॥ ४८ ॥ वह नाभि मंडल चक्र मणि पूरक कहलाता है बारह दल वाले महाचक्र में पुण्य पाप से बंधा हुआ है ॥ ४९ ॥ जीव जब तक तत्त्व को नहीं जानता तब तक भ्रमण करता है। मेढ़ से ऊपर और नाभि के नीचे पक्षी के अंडे के समान जो कन्द हैं, वहाँ से बहत्तर हजार नाड़ियां उत्पन्न हुई हैं, उनमें बहत्तर मुख्य कही गई हैं, फिर भी उनमें प्राण को चलाने वाली दश प्रधान हैं, इड़ा, पिंगला और तीसरी सुषुम्ना ॥ ५०।५१।५२ ॥ गान्धारी, हस्ति जिह्वा,

Scanned by CamScanner

पूषा, यशस्विनी, अलम्बुसा, कुहू और दशवीं शंखिनी ॥ ५ ॥ इस प्रकार के नाड़ी चक्र योगियों को हमेशा जानना चाहिये। चन्द्र सूर्य और अग्नि देवता इन देवताओं वाली और सदा प्राण जिसमें चला करते हैं ऐसी ॥ ५४ ॥ इड़ा पिंगला और सुषुम्ना तीन मुख्य नाड़ियाँ कही गई हैं। इड़ा वाम भाग में स्थित है और पिंगला दक्षिण भाग में स्थित है ॥ ५५ ॥ सुषुम्ना मध्य देश में स्थित है, प्राण के ये तीन मार्ग कहे गये हैं। प्राण, अपान, समान, उदान, व्यान ॥ ५६ ॥ नाग, कूर्म, कृकर, देवदत्त, धनंजय। प्राण आदि पाँच और नाग आदि पाँच वायु प्रसिद्ध हैं ॥ ५७ ॥ जीव रूप से ये हजारों नाड़ियों में रहते हैं। जीव प्राण और अपान के वश होकर ऊपर नीचे दौड़ता है ॥ ५८ ॥ वाम, दक्षिण मार्ग से चंचल होने के कारण दिखाई नहीं देता। जिस प्रकार भुजाओं से फेंकी हुई गेंद चली जाती है ॥ ५९ ॥ इसी प्रकार प्राण अपान से फेंका हुआ जीव विश्राम नहीं पाता रस्सी से बंधे हुए पक्षी के समान अपान से प्राण खिंचता है और प्राण से अपान खिंचता हैं ॥ ६० ॥

जो इनको जानता है वह योगवित् है, हकार द्वारा बाहर आता है और सकार द्वारा भीतर जाता है ॥ ६१ ॥ इस प्रकार हंस हंस वह मन्त्र जीव सदा जपता है, दिन रात में इक्कीस हजार छः सौ इतनी संख्या युक्त मंत्र को जीव सदा जपता है, यह अजपा नाम की गायत्री योगियों को सदा मोक्ष देने वाली है ॥ ६२-६३ ॥ इसके संकल्प मात्र से मनुष्य पापों से से छूट

जाता है। इसके समान विद्या; इसके समान जप और इसके समान पुण्य न हुआ है और न होगा।

जिस मार्ग से निरामय ब्रह्म के स्थान को पहुँचा जाता है, उस द्वार को मुख से ढांक कर सोई हुई परमेश्वरी योग अग्नि से जागी हुई, जैसे सुई तागे को ले जाय वैसे, सुषुम्ना मन और प्राण सहित ऊपर जाती है और जैसे कुञ्जी से कपाट झट खोल लेते हैं ॥ ६४—६७ उस कुण्डलिनी से योगी मोक्ष के द्वार को खोलता है ॥ ६८ ॥ दोनों हाथों को सम्पुटित करके, दृढ़ रीति से पद्मासन बांध कर और ठोड़ी को दृढ़ रीति से वक्षस्थल में लगा कर चित्त में बारम्बार उस (ब्रह्म) का ध्यान करता हुआ, बारम्बार अपान वायु को ऊपर चढ़ाता हुआ, पूर्ण किये प्राण को नीचे ले जाता हुआ मनुष्य (कुण्डलिनी) शक्ति के प्रभाव से अतुल बोध को प्राप्त करता है ॥ ६९ ॥ जो योगी पद्मासन से बैठ कर नाड़ी द्वारों में वायु को भर कर रोकता है, वह मुक्त है; इसमें संशय नहीं है ॥ ७० ॥ श्रम से उत्पन्न हुए पसीने को अंगों में मलने वाला कड़ुये, खट्टे और लवण को त्यागने वाला, दूध पीने में प्रीति वाला, सुखी ॥ ७१ ॥ ब्रह्मचारी, सूक्ष्म आहार करने वाला योगी योग परायण होकर एक वर्ष में सिद्ध हो जाता है, इसमें संशय न करना चाहिये ॥७२॥ [कन्द (मूल) के ऊपर कुण्डलिनी शक्ति वाला वह योगी सिद्ध होता है।] सदा मूल बंध करने से अपान और प्राण की एकता होती है, मल मूत्र कम हो जाता है और बूढ़ा भी जवान हो

Scanned by CamScanner

जाता है। एड़ी से योनि को दाबकर गुदाको सकोड़े ॥ ७३-७४ ॥ और अपान को ऊपर खेंचे, यह मूल बंध कहलाता है। थका हुआ प्राण रूप पक्षी जिससे उड़ता है, वह ही उड्डियाण होता है। उस (उड्डियाण) बंध का स्वरूप कहा जाता है। उदर में पिछली ताण को नाभि के उपर करे ॥ ७५-७६ ॥ यह उड्डियाण बंध मृत्यु रूपी हाथी के लिये सिंह है। मस्तक के आकाश से उत्पन्न हुए जल को नीचे जाने से रोकता है ॥ ७७ ॥ यह जालंधर बंध कर्म और दुःख समूह का नाश करने वाला है। कण्ठ का संकोचन करना जिसका लक्षण है, ऐसा जालंधर बंध करने से अमृत अग्नि में नहीं पड़ता और न वायु दौड़ता है।

जिह्वा को उलट कर कपाल के छिद्र में प्रवेश करने से और भृकुटियों के बीच में दृष्टि रखने से खेचरी मुद्रा होती है। जो खेचरी मुद्रा को जानता है, उसको रोग और मरण नहीं होता, निद्रा नहीं आती न भूख प्यास लगती है, न मूर्च्छा होती है। वह रोग से पीड़ित नहीं होता और न कर्मों से लिपायमान होता है ॥ ७८—८१ ॥ जिसकी खेचरी मुद्रा है, वह काल से नहीं बंधता क्योंकि उसका चित्त आकाश में विचरता है और जिह्वा आकाश में गमन करती है ॥ ८२ ॥ इसलिये यह खेचरी मुद्रा सिद्धों से नमस्कार की गई है। जिसने खेचरी से तालू के छिद्र को ढक लिया है, कामिनी के आलिंगन करने से भी उसका वीर्य नहीं गिरता, जब तक देह में वीर्य स्थित है तब तक मृत्यु कहां है ॥ ८३-८४ ॥ जब तक खेचरी मुद्रा बंधी रहती है

तब तक वीर्य नहीं जाता, चला हुआ वीर्य भी जब योनि मंडल में प्राप्त होता है ॥ ८५ ॥ तब भी योनि मुद्रा से निरंतर बंधा हुआ बिंदु आकर्षण शक्ति से खेंचा हुआ हठ से ऊपर को चला जाता है। वह बिंदु सफेद और लाल दो प्रकार है ॥ ८६ ॥ सफेद शुक्र कहलाता है और लाल महारज कहलाता है। मूंगे के वृक्ष के समान रज योनि स्थान में स्थित है, चन्द्र के स्थान में बिंदु रहता है। उनकी एकता अत्यन्त दुर्लभ है। बिंदु शिव है, रज शक्ति है, बिंदु चन्द्रमा है, रज सूर्य है ॥ ८७-८८ ॥ दोनों के संगम से परम शरीर प्राप्त होता है। वायु द्वारा शक्ति के चलाने से जब रज आकाश में प्रेरित होता है और रवि के साथ एकता को प्राप्त होता है, तब शरीर दिव्य हो जाता है। शुक्ल चन्द्रमा के साथ संयुक्त है और रज सूर्य के साथ संयुक्त है ॥ ८९-९० ॥ जो दोनों के एक रस भाव को जानता है, वह योग को जानने वाला है। चन्द्र सूर्य को मिलाना, मल समूह को शोधन करना है ॥ ९१ ॥ रसों को भली प्रकार शोषण करना इसके लिये महा मुद्रा कहलाती है ॥ ९२ ॥ ठोड़ी को छाती पर रख कर, बांई एड़ी से योनि के छिद्र को दबा कर फैलाये हुए दक्षिण पाद को पकड़ कर, दोनों कुक्षियों को बांध कर भरी हुई श्वास को धीरे-धीरे छोड़े, मनुष्यों के महा पातक को नाश करने वाली यह महा मुद्रा कहलाती है ॥ ९३ ॥

Scanned by CamScanner

अब आत्मा के निर्णय का वर्णन करते हैं। हृदय के स्थान में आठ दल वाला कमल है, उसके मध्य में रेखाओं का अवलम्बन करके उसमें जीवात्मा ज्योति स्वरूप अणुमात्र रूप से वर्तता है। उसमें सब टिका हुआ होता है। सब जानता है, सब करता है। इन सब चरित्रों का मैं कर्ता मैं भोक्ता, सुखी, दुखी, काना, कुबड़ा, दुबला और मोटा हूं; इस प्रकार स्वतन्त्रता से वर्तता है। पूर्व दल श्वेत वर्ण वाला है, पूर्व दल में उसका विश्राम होने से भक्ति युक्त धर्म में बुद्धि होती है। आग्नेय दल रक्त वर्ण वाला है, जब आग्नेय दल में विश्राम होता है तब निद्रा और आलस्य में बुद्धि होती है। दक्षिण दल कृष्ण वर्ण वाला है, जब दक्षिण दल में विश्राम होता है तब द्वेष और कोप की बुद्धि होती है॥ नैऋत दल नील वर्ण वाला है, जब नैऋत दल में विश्राम होता है तब पाप कर्म हिंसा में बुद्धि होती है। पश्चिम दल स्फटिक के रंग का है, जब पश्चिम दल में विश्राम होता है तब क्रीडा और विनोद में बुद्धि होती है। वायव्य दल माणिक्य के रंग का है, जब वायव्य दल में विश्राम होता है तब जाने, चलने और वैराग्य में बुद्धि होती है। उत्तर दल पीले रंग का है, जब उत्तर दल में विश्राम होता है तब सुख और शृंगार में बुद्धि होती है॥ ईशान दल वैडूर्य मणि के रंग वाला है, जब ईशान दल में विश्राम होता है तब दान आदि कृपा की बुद्धि होती है। जब संधियों की संधियों में बुद्धि होती है तब वात, पित्त कफ महा व्याधियों का कोप होता है। जब मध्य में स्थित होती

है तब सब जानती है, गाती है नाचती है, पढ़ती है और आनन्द करती है। जब नेत्र को श्रम होता है तो श्रम दूर करने को प्रथम रेखाके मध्य में डुबकी लगाती है, तब निद्रावस्था होती है, प्रथम रेखा चंपूक पुष्प(दोपहरिया)के रंग वाली है॥ निद्रावस्था के मध्य में स्वप्नावस्था है। स्वप्नावस्था में देखी सुनी अनुमान से होनेवाली वार्ता इत्यादि कल्पना करती है, जब श्रम होता है॥तब श्रम दूरकरने कोदूसरी बीरबहूटीके रंगवाली रेखा के मध्य से डुबकी लगाती है तब सुषुप्ति अवस्था होती है, सुषुप्तिमें बुद्धि केवल ईश्वरके सम्बन्ध वाली नित्य बोध स्वरूप होती है, पीछे परमेश्वर की प्राप्ति होती है॥ तीसरी रेखा पद्मराग के रंग की है, जब तीसरी रेखा के मध्य में डुबकी लगाता है तब तुरीयावस्था होती है। तुरीया में बुद्धि केवल परमात्मा के सम्बन्ध वाली होती है, नित्य बोध स्वरूप वाली होती है तब शनैः २ उपराम को प्राप्त होकर, धैर्य ग्रहण करने वाली बुद्धि से मन को आत्मा में स्थित कर के कुछ भी चिंतवन न करे। तब प्राण अपान को एक कर के सब विश्व को आत्म स्वरूप के लक्ष्य से धारण करता है। जब तुरीयातीत अवस्था होती है, तब सब आनन्द स्वरूप होता है, द्वन्द्व से अतीत होता है। जब तक देह का प्रारब्ध रहता है, तब तक ठहरता है, पश्चात् परमात्म तत्त्व की प्राप्ति होती है, इस प्रकार से मोक्ष होता है, ये आत्म दर्शन के उपाय हैं॥

चार मार्गके युक्त महा द्वारमें जाने वाले के वायुके साथ स्थित होकर अर्ध त्रिकोण में जाने से अच्युत (नाश रहित परमात्मा)

Scanned by CamScanner

दीखता है ॥९४॥ पूर्वोक्त त्रिकोण स्थान से ऊपर पांच रंग वाले पृथवी आदि ध्यान करने योग्य हैं और बीज रंग और स्थान वाले पांच वायु ध्यान करने योग्य हैं। नीले मेघ के समान यकार वायु रूप प्राण का बीज है। आदित्य के समान रकार अग्नि रूप अपान का बीज है ॥ ९५ ॥

बन्धूक पुष्प के समान लकार पृथ्वी रूप व्यान है। शंख के रंग वाला वकार जल रूप उदान का बीज है ॥९६॥ स्फटिक के सदृश हकार आकाश रूप समान है। हृदय, नाभि, नासिका, कर्ण और पैर का अंगूठा आदि समान के स्थान हैं ॥९७॥ वह बहत्तर हजार नाड़ियों में वर्तती हैं। शरीरमें अट्ठाईस करोड़रोम कूप हैं वहाँ भी समान रहता है ॥९८॥ समान प्राण एक है वह ही एक जीव है। चित्त को अच्छी तरह सावधान करके रेचक आदि तीनों करे ॥९९॥ सबको धीरे २ खेंच कर हृदय कमल के कोटर में प्राण अपान को रोककर प्रणव का उच्चारणकरे॥१००॥ कंठका संकोचन करके तथा लिंग का संकोचन करके मूलाधार से पद्म तंतु के समान सूक्ष्म सुषुम्ना का संकोचन करे ॥ १०१ ॥ वीणा दण्ड से उत्पन्न हुआ अमूर्त नाद वर्तता है। शंख नाद आदि के समान उसीके मध्य में ध्वनि होती है ॥१०२॥ कपाल छिद्र के मध्य में चारों द्वारों का मध्य है, वहां आकाश रंध्र में जाता हुआ नाद मोर के नाद के समान होता है ॥१०३॥ जैसे आकाश में सूर्य तैसे यहां आत्मा विराजमान है और ब्रह्मरंध्र में

दो मनुष्यों के मध्य शक्ति विराजमान है ॥ १०४ ॥ वहां मनको लय करके पुरुष अपने आत्मा को देखे, रत्नज्योति नाद रूप बिन्दु परमेश्वर का पद है। जो पुरुष इस प्रकार जानता है, वह कैवल्य को भोगता है, यह उपनिषत् है ॥ १०५ ॥

॥ इति ध्यान विन्दु उपनिषत् समाप्त ॥

Scanned by CamScanner

मण्डल ब्राह्मण उपनिषत् ।

[३५]

प्रथम ब्राह्मण

याज्ञवल्क्य महामुनि आदित्य लोक को गये, उन आदित्य को नमस्कार करके बोले "हे भगवान् ! आदित्यका आत्मतत्व कहिये" वह नारायण बोले ज्ञान सहित यमादि अष्टांग योग कहलाता है। शीत,उष्ण, आहार और निद्राको जीतना, हमेशा शांति निश्चलपन और विषय इन्द्रियों का रोकना ये यम हैं। गुरु की भक्ति, सत्य मार्गमें प्रीति, सुख से प्राप्ति हुई वस्तुका अनुभव और उस वस्तु के अनुभव से संतुष्टि, असंगपना, एकान्त वास, मन की निवृत्ति, फल में अनिच्छा और वैराग्य का भाव नियम है। आसन सुखपूर्वक रहे और बहुत काल तक रहे यह आसन का नियम है। पूरक, कुम्भक और रेचक भेद से सौलह, चौंसठ और बत्तीस यथा क्रम से प्राणायाम की संख्या है। इन्द्रियों के अर्थ यानी विषयों से मन को रोकना प्रत्याहार है। सब शरीरों में चैतन्य की एकता विचारना ध्यान है। विषयों से निवृत्त करके चित्त को चैतन्य में स्थापित करना धारणा है। ध्यान को भूल जाना समाधि है। इस प्रकार सूक्ष्म अंग है। जो इस प्रकार जानता है, वह मुक्त होता है ॥१॥ देह के पाँच दोष होते हैं:— काम, क्रोध, श्वास निकलना, भय और निद्रा। संकल्प रहित होने से क्षमा, हलका भोजन, सावधानी और तत्व सेवन

करने से उन दोषों का त्याग होता है। निद्रा भय नदी का प्रवाह है, हिंसा आदिक तरंग हैं, तृष्णा भँवर है, स्त्री कीचड़ है, ऐसे संसार समुद्र को पार जाने को सूक्ष्म मार्ग का अवलम्बन करके सत्त्वादि गुणों का उल्लंघन करके तारक का अवलोकन करे। भौंओं के मध्य में सच्चिदानन्द तेज स्थिर पहाड़ का सा तारक ब्रह्म है। उसको प्राप्त करने का उपाय, तीन लक्ष्य का अवलोकन है। मूलाधार से लेकर ब्रह्मरंध्र तक सुषुम्ना सूर्य के समान प्रकाश वाली है। कमल की डण्डी के तन्तु के समान सूक्ष्म कुण्डलिनी है। वहाँ अंधेरे की निवृत्ति है। उसके दर्शन से सब पापों की निवृत्ति होती है। तर्जनी अँगुली के अग्र भाग से दोनों कानों के छिद्र बन्द करने से फुत्कार शब्द होता है। वहां मन के स्थित होने से नेत्रों के मध्य में नील ज्योति को देखता है। इसी प्रकार हृदय में भी देखता है। बहिर्लक्ष्य कहते हैं:— नासिका के अग्र में चार, छः, आठ, दस, बारह अँगुल पर क्रम से नील ज्योति, श्यामता के समान, बीरबुहट्टी के समान, पीला और दोनों रंग युक्त आकाश को देखता है, वह योगी है। चल दृष्टि से व्योम भाग को देखने वाले पुरुष की दृष्टि के सामने ज्योति के किरण होते हैं। वहां दृष्टि स्थिर हो जाती है, मस्तक के ऊपर बारह अँगुल वाली ज्योति देखता है तब अमृतपने को प्राप्त होता है। मध्य लक्ष्य कहते हैं:— प्रातःकाल चित्रादि वर्ण, सूर्य, चन्द्र, अग्नि की ज्वाला के समान, इनसे रहित अन्तरिक्ष के समान देखता है। उसके

आकार वाला होता है। अभ्यास से निर्विकार, गुण रहित आकाश होता है। चमकते हुए तारे के आकार वाला, गाढ़ अन्धकार के समान पराकाश होता है। कालाग्नि के समान प्रकाश वाला महाकाश होता है। सबसे ऊँचा परम अद्वितीय प्रकाश वाला तत्त्वाकाश होता है। करोड़ो सूर्य के प्रकाश वाला सूर्याकाश होता है। इस प्रकार अभ्यास से तन्मय होता है, जो इस प्रकार जानता है ॥ २ ॥

पूर्व और उत्तर विभाग से उस योग को दो प्रकार का जानो। पहिले को तारक जानो और दूसरे को अमनस्क जानो। तारक दो प्रकार का है। मूर्ति तारक और अमूर्ति तारक। जो इन्द्रियों का अन्त तक है वह मूर्ति तारक है। जो दोनों भोओं से अतीत है, वह अमूर्ति तारक है। युक्त मन होकर दोनों का ही अभ्यास करे। मन युक्त आन्तर दृष्टि तारक का प्रकाश होता है। दोनों भोओं के मध्य बिल में तैजस का आविर्भाव हो जाता है, यह पूर्व तारक है। दूसरा अमनस्क है। तालू की मूल के ऊपर के विभाग में महा ज्योति विद्यमान है। उसके दर्शन से अणिमा आदि सिद्धियाँ होती हैं। अन्तर और बाहर के लक्ष्य में दृष्टि को खुलने और मुंदने से रहित रखना, यह शांभवी मुद्रा है। सब तंत्रों में यह महाविद्या गुप्त रखने योग्य होती है। उसके ज्ञान से संसार की निवृत्ति होती है। उसका पूजन मोक्ष फल देने वाला है। अन्तर्लक्ष्य जल ज्योति स्वरूप होता है। महा ऋषियों के जानने योग्य, अन्तर और बाहर की इन्द्रियों से न देखी जा

सके ऐसी है ॥ ३ ॥ हजारों किरणों वाला जल ज्योति अन्तर्लक्ष्य है। दूसरे ऐसा कहते हैं, बुद्धि रूपी गुफा में सब अंगों से सुन्दर पुरुष रूप अन्तर्लक्ष्य है मस्तक के भीतर मण्डल में रहने वाला, पाँच मुख वाला, उमा सहाय वाला, नील कण्ड वाला अत्यन्त शान्त, ऐसा शिव अन्तर्लक्ष्य है ऐसा कोई कहते हैं। कोई कहते हैं कि अंगुष्ट मात्र पुरुष ही अन्तर्लक्ष्य है। कहा हुआ सब विकल्प आत्मा ही है और उस लक्ष्य को जो शुद्ध आत्म दृष्टि से देखता है वह ही ब्रह्मनिष्ठ होता है। पच्चीसवां जीव अपने कल्पे हुए चौबीस तत्त्वो को त्याग कर मैं छब्बीसवां परमात्मा हूँ ऐसा निश्चय करने से जीवन्मुक्त होता है। इस प्रकार अन्तर्लक्ष्य को देखने से जीवन्मुक्त की दशा में आप ही अन्तर्लक्ष्य होकर अखण्ड मण्डल वाला परमाकाश होता है ॥ ४ ॥

दूसरा ब्राह्मण।

अब याज्ञवल्क्य ने आदित्य मंडल के पुरुष से पूछा "हे भगवन्! आपने अन्तर्लक्ष्य आदिक बहुत प्रकार से कहे। मैंने उस (आत्म तत्त्व) को न जाना। उसको मुझसे कहो।" तब उसने कहा, वह पंच भूतों का कारण, बिजली के पर्वत के समान, प्रकाश वाला और वैसे ही चार पीठ वाला है। उसके मध्य में तत्त्व का प्रकाश होता है। वह अत्यन्त गुप्त और अप्रकट है। उसको ज्ञान की नौका पर चढ़ कर जानना चाहिए। वह भीतर और बाहर का लक्ष्य है। उसके मध्य में जगत् लीन है। वह नाद

Scanned by CamScanner

बिन्दु कला से अतीत अखंड मंडल है। वह सगुण और निर्गुण स्वरूप है। उसका जानने वाला विमुक्त होता है। आदि में अग्नि मंडल है। उसके ऊपर सूर्य मंडल है। उसके मध्य में अमृतमय चन्द्र मंडल है। उसके मध्य में अखंड ब्रह्म तेज का मंडल है। वह बिजली की किरणों के समान शुक्ल प्रकाश वाला है। वह ही शांभवी लक्षण है, उसके दर्शन में अमावस, पड़वा और पूर्णमासी तीन दृष्टियां हैं। मुंदी हुई आंखों से देखना अमावस की दृष्टि है। आधी मुंदी हुई आंखों से देखना पड़वा है। आँखें बिलकुल खुली रखना पूर्णमा है। इसलिये पूर्णमा का अभ्यास करना चाहिये। उसका लक्ष्य नासिका का अग्र भाग है। तब तालू के मूल में गाढ़ा अन्धकार दिखाई देता है। उसके अभ्यास से अखंड मंडल के आकार की ज्योति दीखती है वह ही सच्चिदानन्द ब्रह्म है। इस प्रकार सहज आनन्द में जब मन लवलीन हो जाता है तब शांतो भवी (मुद्रा) होती है। उसको ही खेचरी कहते हैं। उसके अभ्यास से मनकी स्थिरता होती है। फिर वायु की स्थिरता होती है। ये उसके चिह्न है। आदि में तारों के समांन दिखाई देता है। फिर दर्पण, उसके पश्चात् चन्द्र मंडल, फिर नव रत्न प्रभा का मंडल, फिर दोपहर के सूर्य का मंडल, फिर अग्नि की शिखा का मंडल, ये क्रम से दोखता है ॥ १ ॥

तब पश्चिम मुख बाला प्रकाश, स्फटिक. धुवां, विन्दु, नाद कला, नक्षत्र, जुगुनु, दीप की शिखा सुवर्ण नव रत्न आदि प्रभा दीखती हैं। वह ही प्रणव का स्वरूप है। प्राण और अपान

की एकता करके कुम्भक धारण करके दृढ़ भावना से नासिका के अग्रभाग को देखना, दोनों हाथों की अंगुलियों से षण्मुखी (कर्ण, नेत्र नासिका को बन्द) करके प्रणव की ध्वनि सुनकर मन वहाँ लीन हो जाता है। उसको कर्म का लेप नहीं होता। सूर्य के उदय और अस्त के काल में कर्म अवश्य करना चाहिये, परन्तु इस प्रकार जानने वाले को चैतन्य रूपी सूर्य के उदय और अस्त के अभाव से कर्म का अभाव होता है। शब्द और काल के लय होने से दिन और रात्रि से अतीत होकर सबके परिपूर्ण ज्ञान से उन्मनी अवस्था की प्राप्ति से ब्रह्म की एकता होती है। उन्मनी अमनस्क होती है, चिंता रहित होना उसका ध्यान है। सब कर्मों का नाश आवाहन है। दृढ़ ज्ञान आसन है। उन्मनी भाव पाद्य है, सदा अमनस्क अर्घ्य है, सदा प्रकाश और अखंड ब्रह्म की वृत्ति रखना स्नान है। सर्वत्र ब्रह्म की भावना गंध है। द्रष्टा के स्वरूप की अवस्था अक्षत् है। चैतन्य की प्राप्ति पुष्प है चैतन्य अग्नि स्वरूप धूप है, चैतन्य आदित्य स्वरूप दीप है। परिपूर्ण चन्द्र के अमृत रस को एकत्र करना नैवेद्य है। निश्चलता प्रदक्षिणा है। सोऽहं (वह मैं) भाव नमस्कार और मौन स्तुति है और पूर्ण सन्तोष उसका विसर्जन है, जो इस प्रकार जानता है ॥ २ ॥

इस प्रकार त्रिपुटी छूटने पर तरंग रहित समुद्र के समान वायु स्थान पर रक्खे हुए दीप के समान अचल, संपूर्ण भाव अभाव से रहित, कैवल्य का प्रकाश होता है। जाग्रत और

Scanned by CamScanner

निद्रा के भय को जानने से ब्रह्म को जानने वाला होता है। अज्ञान में लीन होने के कारण और मुक्ति के हेतु का अभाव होने से सुषुप्ति और समाधि में मन का लय समान होने पर भी दोनों में महान अन्तर है। प्रपंच मनका कल्पा हुआ होने से समाधि में अज्ञान का विकार मिट जाने से उसके आकार से आकार वाली अखंडाकार वृत्ति वाले आत्म रूप साक्षी चैतन्य में प्रपंच का लय हो जाता है। इसलिये भेद के अभाव और मिथ्यापने के भान से कभी वृत्ति बाहर जाय तो भी एक वार प्रकाश रूप सदानन्द के अनुभव होने से ब्रह्म जानने वाला ब्रह्म ही होता है। जिसका संकल्प नाश हुआ है उसके हाथ में ही मुक्ति रक्खी हुई है। इसलिये भाव अभाव को छोड़ कर परमात्मा का ध्यान करने से मुक्ति होती है। वारम्बार सब अवस्थाओं में ज्ञान ज्ञेय, ध्यान, ध्येय लक्ष्य, अलक्ष्य, दृश्य अदृश्य और उहापोह आदि छोड़कर जो इस प्रकार जानता है वह जीवन्मुक्त होता है ॥३॥ जाग्रत स्वप्न सुषुप्ति तुर्य और तुर्यातीत पांच अवस्थायें हैं। जाग्रत में प्रवृत्त हुआ जीव प्रवृत्ति मार्ग में आसक्त होकर पाप का फल नरकादि मत हो, शुभ कर्म का फल स्वर्ग हो इस प्रकार की इच्छा करता है। वह ही स्वीकार किये हुए वैराग्य से कर्म का फल जन्म रूप संसार अब वस है ऐसा विचार के विमुक्ति की इच्छा करके निवृत्ति मार्ग में प्रवृत्त होता है। वह ही संसार से तरने के लिये गुरु का आश्रय लेकर कामादि त्याग कर शास्त्र विहित कर्मों का आचरण करते हुए, साधन चतुष्टय

से सम्पन्न होकर हृदय कमल के मध्य में भगवत् सत्ता मात्रका अंतर्लक्ष्य करके सुषुप्ति अवस्था की मुक्त, ब्रह्मानन्द की स्मृति प्राप्त करके 'मैं ही एक अद्वितीय हूँ', कुछ काल से अज्ञान वृत्तिसे भूलकर जाग्रत की वासनाके फल से 'मैं तैजस हूँ, इस प्रकार उन दोनों के निवृत्त होने पर मैं एक ही अव प्राज्ञ हूँ, स्थान और अवस्थाओं के भेद से ऐसा है परन्तु मैं इनसे अन्य हूँ, इस प्रकार विवेक होने पर शुद्ध अद्वैत ब्रह्म मैं हूँ, इस प्रकार भेद की गन्ध को त्याग कर अपने अंतर में व्यापक भानुमण्डल का ध्यान करके उसके आकार का होने से परब्रह्म के आकार वाले मुक्ति मार्ग पर आरूढ़ होकर परिपक्व होता है। संकल्पादि वाला मन वन्धन का हेतु है, इनसे रहित मन मोक्ष के योग्य होता है। मोक्ष वाला चक्षु आदि पांच से अतीत प्रपंच की गन्ध रहित सव जगत को आत्मरूप देखता हुआ अहंकार को त्याग कर मैं ब्रह्म हूँ, इस प्रकार चिंतवन करता हुआ जो यह है, सब आत्मा ही है, इस प्रकार भावना करता हुआ कृत कृत्य होता है ॥ ४ ॥ सर्व परिपूर्ण तुर्यातीत ब्रह्म रूप योगी होता है। उसकी ब्रह्म के समान स्तुति करते हैं। वह सव लोकों की स्तुति करने योग्य है सर्व देशों में व्यापक होता है, परमात्मा रूपी आकाश में विन्दु को धारण करके शुद्ध अद्वैत जड़ता रहित सहज अमनस्क योग निद्रा के अखंड आनन्द पद की अनुवृत्ति से जीवन्मुक्त होता है। योगी आनन्द समुद्र में मग्न होते है। उनकी अपेक्षा

Scanned by CamScanner

से इन्द्र आदिक का आनन्द थोड़ा है। इस प्रकार आनन्द प्राप्त करने वाला परम योगी होता है, यह उपनिषत् है ॥६॥

तीसरा ब्राह्मण।

याज्ञवल्क्य महा मुनि ने मण्डल पुरुष से पूछा "स्वामिन्! अमनस्क के लक्षण कहने पर भी याद नहीं है, इसके लक्षण फिर कहिये," तब इस प्रकार मंडल पुरुष बोला:—यह अमनस्क अत्यन्त रहस्य है जिसके जानने से भी कृतार्थ होता है। वह नित्य शांभवी मुद्रा से युक्त है। परमात्म दृष्टि से उसके प्रत्यक्ष लक्षणों को देखकर उसके पीछे सर्व के ईश्वर, प्रमाण रहित, अज, शिव, परमाकाश, आलम्बन रहित अद्वय, ब्रह्मा विष्णु रुद्रादि का एक मात्र लक्ष्य रूप, सबके कारण को परब्रह्म रूप आत्मा में ही देखता हुआ, यह जीव अतःकरण रूप में विहार करता है, ऐसा निश्चय पूर्वक जान कर भाव अभाव आदि द्वन्द्वों से अतीत होकर, मनोन्मनी के अनुभव को जानकर, उसके पीछे सब इन्द्रियों के क्षय होने से अमनस्क सुख रूप ब्रह्मानन्द के समुद्र में मन का प्रवाह योग रूप निर्वात स्थान में रक्खे हुए दीपक के समान, अचल परब्रह्म को प्राप्त होता है। तब सूखे वृक्ष के समान मूर्छा और निद्रामय श्वासोश्वास के अभाव से निर्द्वन्द्व और सदा अचंचल गात्र वाला होकर परम शांति को प्राप्त करके मन प्रचार से शून्य होने से वह परमात्मा में लीन होता है। दूध निकालने के बाद गौ के थनों के दूध के समान

सब इन्द्रिय समूह के नष्ट होने से मन का नाश होता है, वह ही अमनस्क है। उस के पीछे नित्य शुद्ध परमात्मा 'मैं ही हूँ' इस प्रकार तत्त्वमसि के उपदेश से 'तू ही मैं हूँ, मैं ही तू है' इस प्रकार तारक योग के मार्ग से अखंड आनन्द से पूर्ण होकर कृतार्थ होता है ॥ १ ॥ पराकाश में परिपूर्ण मग्न होकर उन्मनी अवस्था को प्राप्त करके सब इन्द्रिय समूह को त्याग कर अनेक जन्मों के किये हुए पुण्य समूह के पक्व होने से कैवल्य फल को पाकर अखंडानन्द स्वरूप सब क्लेशों और पापों से रहित ब्रह्म मैं हूँ, इस प्रकार (अनुभव कर) कृत कृत्य होता है। परमात्मा पूर्ण होने से तू और मैं में भेद नहीं है। इस प्रकार कहते हुए शिष्य को आलिंगन देकर उसको ज्ञान को प्राप्त किया ॥ ३ ॥

॥ चौथा ब्राह्मण ॥

याज्ञवल्क्यने मंडल पुरुषसे फिर पूछा "व्योम पंचकका लक्षण विस्तार से फिर कहिये" वह बोला:—"आकाश पराकाश, महाकाश, सूर्याकाश, परमाकाश इस प्रकार आकश पांच हैं। बाहर और भीतर अंधकारमय आकाश है। बाहर और भीतर कालाग्नि के समान पराकाश है। बाहर और भीतर प्रमाण रहित ज्योति की प्रभा वाला तत्त्व महाकाश है, बाहर और भीतर सूर्य की प्रभा वाला सूर्याकाश है। अनिर्वचनीय ज्योति; सर्व व्यापक अत्यंत आनंदलक्षण वाला परमाकाश है। इस प्रकार उस उसके लक्ष्यको देखने से उसका रूप होता है। नव चक्र वाला, छः आधार वाला, तीन लक्ष्य वाला व्योम पंचक है। जो इनको यथार्थ नहीं जानता वह नाम मात्र का योगी होता है ॥ १ ॥

Scanned by CamScanner

विषय वाला मन बंध का और विषय रहित मन मुक्ति का हेतु होता है। इसलिये सब जगत चित्त का विषय है वह ही चित्त आश्रय रहित और मनोन्मनी अवस्था के पक्व होने पर लय के योग्य होता है। मुझ पूर्ण में उसके लय करने का अभ्यास करे। मन के लय का कारण मैं ही हूं। अनाहत शब्द की जो ध्वनि है उस ध्वनि के अन्तर्गत ज्योति है, ज्योति के अन्तर्गत मन है। जिससे तीनों जगत सृष्टि स्थिति और लय का कर्म है।

वह मन जहां लय हो जाता है, वह विष्णु का परम पद है। उनके लय होने से भेद के अभाव से शुद्ध अद्वैत की सिद्धि होती है। यह ही परम तत्त्व है उसका जानने वाला बाल, उन्मत्त अथवा पिशाच के समान जड़ कृति से इस लोक में आचरण करे। इस प्रकार अमनस्क के अभ्यास से ही नित्य तृप्ति, अल्प मल मूत्र थोड़ा भोजन दृढ़ अंग तथा जड़ता, निद्रा, दृष्टि और वायु चलना इनका अभाव होता है ब्रह्म के दर्शन से जाने हुए सुख स्वरूप की सिद्धि होती है। इस प्रकार दीर्घ काल तक की हुई समाधि से उत्पन्न हुए ब्रह्म रूपी अमृत के पान में परायण होकर वह संन्यासी परमहंस अवधूत होता है। उसके दर्शन से सब जगत पवित्र होता है। उसकी सेवा करने वाला अज्ञानी भी मुक्त होता है। वह एक सौ एक कुल को तारता है। उसके माता, पिता स्त्री और पुत्र समूह मुक्त होते हैं। यह उपनिषत् है।

॥ इति मण्डल ब्राह्मण उपनिषत् समाप्त ॥

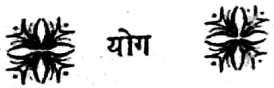

भिक्षुकोपनिषत्।

[३६]

मोक्ष की इच्छा वाले संन्यासी कुटीचक, बहूदक, हंस और परमहंस चार प्रकार के हैं। गौतम, भारद्वाज, याज्ञवल्क्य, वशिष्ठ कुटीचक नाम के संन्यासी आठ ग्रास का भोजन करके योग मार्ग से ही मोक्ष की प्रार्थना करते हैं। और बहूदक नाम के संन्यासी त्रिदंड, कमंडलु, शिखा, यज्ञोपवीत और काषाय वस्त्र धारण करने वाले ब्रह्मर्षि के घर में मधुमास को छोड़कर आठ ग्रास का भोजन करके योग मार्ग से मोक्ष ही की प्रार्थना करते हैं। और हंस नाम के (संन्यासी) ग्राम में एक रात्रि, नगर में पाँच रात्रि और क्षेत्र में सात रात्रि से उपरांत वास नहीं करते। वे गोमूत्र और गोबर का आहार करने वाले नित्य चांद्रायण व्रत करते हुए योग मार्ग से मोक्ष ही की प्रार्थना करते हैं। और परमहंस नाम के (संन्यासी) संवर्तक, आरुणि, श्वेतकेतु, जड़ भरत, दत्तात्रेय; शुक, वामदेव, हरीतक आदि आठ ग्रास का भोजन करके योग मार्ग से मोक्ष ही की प्रार्थना करते हैं। वे वृक्ष की जड़, शून्य गृह, अथवा श्मशान में वास करने वाले वस्त्र सहित अथवा नग्न रहते हैं। उनको धर्म, अधर्म, लाभ, अलाभ, शुद्ध, अशुद्ध और द्वैत नहीं होता, वे मिट्टी का डेला, पत्थर और सुवर्ण

Scanned by CamScanner

में समान भाव रखते हैं, सब वर्णों में से भिक्षा करके सर्वत्र आत्मा ही देखते हैं। वे नंगे, निर्द्वन्द्व परिग्रह, रहित, शुक्ल ध्यान परायण, आत्मनिष्ठा वाले प्राण धारण के लिये यथा योग्य समय पर भिक्षा करके शून्य स्थान, देव मन्दिर' पर्णकुटी, बांबी, वृक्षकी जड़, कुम्हार के घर, अग्नि होत्र के स्थान नदी के किनारे, गिरि-गुफा, टीला गड्ढा अथवा स्रोत के स्थान में रह कर ब्रह्म मार्ग में अच्छी प्रकार से संपन्न होकर शुद्ध मन से परमहंस के आचार से, संन्यास से देह त्याग करते हैं, वे परमहंस नाम के संन्यासी हैं। उपनिषत् समाप्त हुआ।

॥ भिक्षुकोपनिषत् समाप्त ॥

संन्यास

आरुणिक उपनिषत्।

[३७]

प्रजापति से उत्पन्न हुए अरुणि नाम के एक मुनि एक समय प्रजापति के लोक में गये और पूछने लगे "हे भगवन् किस उपाय करके मैं सब कर्मों का त्याग करूं?" तब प्रजापति कहने लगे "तुम को पुत्र, भाई, बान्धव, शिखा, यज्ञोपवीत, याग, स्वाध्याय भूर्लोक, भुवर्लोक, स्वर्लोक, महर्लोक, जनलोक, तप-लोक सत्यलोक, अतल, तलातल, वितल, सुतल, रसातल, महातल, पाताल और ब्रह्माण्ड सबका त्याग करना चाहिये, (सब लोकोंकी इच्छाओं का त्याग करना) दण्ड और वस्त्रों में चादर और कोपीन को ग्रहण करना चाहिये, शेष सबका त्याग करना चाहिये" ॥ १ ॥

गृहस्थ ब्रह्मचारी और वानप्रस्थको अपने उपवीत को भूमि में अथवा जल में त्याग करना चाहिये। अग्निहोत्र के पंचाग्नि को उदराग्नि में आरोपण करना और गायत्री का वाणी रूप अग्नि में आरोपण करना। कुटीचर (कुटी में रहने वाले) ब्रह्मचारी को प्रथम कुटुम्ब का त्याग करना, पात्र का त्याग करना, पवित्र का त्याग करना, दन्ड और लोक का त्याग करना, मंत्र रहित होना, ऊर्ध्वगमन यानी इस लोक में या परलोक में प्रतिष्ठा प्राप्त करने के भाव को छोड़ देना, औषधि रूप से अन्न को खाना,

Scanned by CamScanner

तीनों काल की सन्ध्या में स्नान करना और सन्धि समय आत्मा की समाधि में व्यतीत करना। सब वेदों में से आरण्यक उपनिषत् का पठन करना, ब्रह्म ज्ञान का पठन करना ॥ २ ॥

मैं ही ब्रह्म सूत्र रूप हूँ, (वस्त्र) उत्पन्न करने वाले को सूत्र कहते हैं (जगत्को) उत्पन्न करने वाला ब्रह्म सूत्र मैं ही हूँ। ऐसा जान कर विद्वान् अधिकारी तीन तार वाले उपवीत का त्याग करे। इस प्रकार जिसको ज्ञान है वह परम विद्वान् अधिकारी है। 'मैंने सब वस्तुओं का त्याग किया है' ऐसे तीन बार कहना' मैं सब भूत प्राणियोंसे भयरहित हूँ, मुझसे सब प्रवृत्त हो रहा है।

सखा मागोपायोजः सखायोऽसीन्द्रस्य वज्रोऽसि
वार्त्रघ्नः शर्म मे भव यत्पापं तन्निवारय।

अर्थ :—हे मित्र, तुम तेजस्वी हो, इन्द्र का सखा वज्र हो, वृत्र का तुमने ही नाश किया। तुम मेरे लिये कल्याणकारी बनो और मेरा जो पाप हो उसका निवारण करो।

इस मंत्र से मन्त्रित वैष्णव दण्ड और कोपीनको धारण करे। औषधि के समान प्राण रक्षणार्थ अन्न भक्षण करे, औषधि समान अन्न भक्षण करे, जिस समय जो मिले भक्षण करे। ब्रह्मचर्य, अहिंसा, अप्रतिग्रह, सत्य इन सबका यत्न से रक्षण करे ॥ ३ ॥ परमहंस संन्यासियों को आसन शयनादि भूमि पर करना चाहिये और ब्रह्मचर्य का पालन करना चाहिये; तैसे ही

यति को मट्टी की हांड़ी, तुम्बी पात्र, अथवा लकड़ी के कमंडलु को रखना चाहिये। काम, क्रोध, हर्ष, रोष, लोभ, मोह, दम्भ, दर्प, इच्छा, असूया, ममत्व और अहंकार आदि का यति त्याग करे। वर्षा ऋतु में सदाचार से एक स्थान पर रहे और आठ मास अकेला अथवा दो साथ रह कर फिरे ॥४॥ इस प्रकार का अधिकार जिसको प्राप्त हुआ है वह विद्वान् उपनयन संस्कार के पश्चात् अथवा उससे भी प्रथम सब वस्तु का त्याग करे। पिता, पुत्र अग्नि, उपवीत, कर्म, स्त्री तथा और सब वस्तुओं का त्याग करे, और हाथ रूपी पात्र वा उदर रूपी पात्र को ही साथ रख कर ॐ हि ॐ हि ॐ हि इस उपनिषत् वाक्य का उच्चारण करते हुए भिक्षा मांगे। सच मुच यह ही ब्रह्मज्ञान है, जो अधिकारी इस प्रकार जानता है उसको ढाक की, बेल की पीपल की, अथवा गूलर की लकड़ी का दण्ड तथा मौंजी, मेखला, तथा यज्ञोपवीतका त्याग करना चाहिये, जो इस प्रकार का अधिकारी है वह ही श्रेष्ठ है। जिस पदको नित्य देवता देखा करते हैं अर्थात् इच्छा करते हैं वह ही विष्णु का परमधाम है। स्वर्ग में विस्तार को प्राप्त चक्षु हो उसके समान वह धाम है। इस प्रकार का जो विष्णु का परम धाम है उसको उत्तम अधिकारी ब्रह्म भाव में लीन होकर प्राप्त होता है, ये ही मोक्ष का उपदेश है, और वेद का उपदेश है ॥ ५ ॥

॥ इति आरुणिक उपनिषत् समाप्त ॥

संन्यास

Scanned by CamScanner

मैत्रायणी उपनिषत्

[३८]

प्रथम प्रपाठक ।

बृहद्रथ नामक राजा ने अपने बड़े पुत्र को राजा के स्थान में स्थापित किया। राजा इस शरीर को अशाश्वत मानता था, वैराग्य उत्पन्न होने से वह अरण्य में गया। वहाँ जाकर उसने परम तपश्चर्या की। ऊँचे बाहु करके श्रीसूर्य नारायण के समक्ष खड़ा रहा। अन्त में सूर्यनारायण की कृपा से राजा के पास एक मुनि आया। यह मुनि धुंवें रहित अग्नि के समान अपने तेज से सर्व को दहन करता हो ऐसा तेजस्वी और आत्मज्ञानी था। उस मुनि का नाम भगवान् शाकायन्य था। उसने राजा से कहा "हे राजन्! खड़ा हो वरदान मांग।" राजा ने मुनि को नमस्कार किया और कहा "हे भगवन्! मैं आत्मज्ञानी नहीं हूँ, आप तत्व ज्ञानी हैं, जो आप उपदेश करेंगे सो मैं एकाग्र चित्त होकर सुनूंगा" मुनि ने कहा "हे ऐक्ष्वाक! तू कोई अन्य वरदान जो तेरी इच्छा में आवे सो माँग क्योंकि तेरे इस शरीर से आत्म ज्ञान की प्राप्ति होना अशक्य है।" तब राजा मुनि का चरण स्पर्श करके इस प्रकार कहने लगा (१)

"हे भगवन्! यह शरीर, हड्डी, चमड़ी, स्नायु, मज्जा, मांस, वीर्य, रक्त, श्लेष्म और आँसु से दूषित है। वह विष्टा, मूत्र, वात,

पित्त और कफ से पूर्ण है दुर्गंधि युक्त है और सर्व प्रकार के सार से रहित है, इसमें भोग की कामना का क्या प्रयोजन है? (२) यह शरीर काम, क्रोध, लोभ, भय, शोक, ईर्षा, इष्ट वस्तुओं का वियोग, अनिष्ट का संयोग, क्षुधा, तृषा, जरा, मृत्यु, रोग और शोकादिक से पूर्ण हैं। ऐसे शरीर में कामोपभोग से क्या फल होगा? (३) इस लोक में सब नाशवंत है। डांस मच्छर और तृण के समान नाश को प्राप्त होते हैं। इस प्रकार सबका मरण जन्म हुआ ही करता है। (४) कितने बड़े धनुर्धारी, चक्रवर्ती हो गये हैं; जैसे कि सुद्युम्न, भूरिद्यम्न इन्द्रद्युम्न, कुवलयाश्व, यौवनाश्व, वृद्धियाश्व, अश्वपति, शशविन्दु, हरिश्चन्द्र, अंबरीष, स्वयाति, ययाति, अनरण्य, उक्षसेनोत्थ, मरुत्त, भरत आदिक राजाओं ने अपने वन्धु वर्ग के अर्थ अनेक प्रकार की लक्ष्मी सम्पादन की, और उसका त्याग करके इस लोकसे परलोकको चले गये (५) और भी लोग गंधर्व, असुर, यक्ष, राक्षस, भूत गण, पिशाच, सर्प और ग्रह के आदि निरोध (नाश) को देखते हैं इससे क्या? (६) और बड़े महासागर भी सूख जाते हैं, पर्वतों का नाश हो जाता है। अचल पदार्थ हिल जाते हैं अथवा वृक्ष उखड़ जाते हैं, पृथ्वी डूब जाती है और देवताओं का स्वर्ग से पतन होता है। ऐसा जानने वाले मुझको इस संसार के काम और भोगों से क्या? यदि इनका आश्रय किया जावे तो वारम्वार जन्म मरण ही देखने में आता है। आपको इस संसार से मेरा उद्धार करना चाहिये। जैसे अंधेरे कुए में मेंडक हो इस प्रकार

Scanned by CamScanner

संसार में हमारी स्थिति है। हे भगवन्! आप मेरे आश्रय रूप हैं"। (७)

दूसरा प्रपाठक।

भगवान् शाकायन्य प्रसन्न होकर राजा से कहने लगे "हे महाराज बृहद्रथ! तू इक्ष्वाकु वंश के ध्वजशीर्ष का पुत्र है, तू कृत कृत्य है और 'मरुत' नाम से प्रसिद्ध है। आत्मा कैसा है, उसका मैं वर्णन करता हूँ, वह तू श्रवण कर [१] यह प्राणात्मा बाह्येन्द्रियों के रोधन करने रूप योग से ऊर्ध्व गति करने वाला, दुःख से रहित और तम का नाश करने वाला है। यह आत्मा जीव भाव में से छूट कर शिव भाव को प्राप्त होकर अपने तेज से प्रकाशित होता है। यह आत्मा अमृत रूप, अभय रूप और ब्रह्म रूप है [२] हे राजन्! भगवान् मैत्रेय ने ब्रह्म विद्या रूप उपनिषदों का जो हम से वर्णन किया है सो मैं तुझसे कहूँगा। पाप से रहित, उत्कृष्ट तेज वाले और ऊर्ध्वरेता ब्रह्मचारी वालखिल्य नाम के मुनि कहलाते हैं वे एक समय प्रजापति के पास जाकर कहने लगे 'हे भगवन्! गाड़ी के समान यह शरीर अचेतन है, ऐसे शरीर को प्रेरणा करने वाला कौन है? सो आप हमसे कहो' तब भगवान् ब्रह्मा ने कहा [३] 'जो ऊर्ध्व भाग में रहने वाला कहलाता है वह ही शुद्ध, पूत, शान्त, प्राण रहित, मन रहित, अनन्त, अक्षय, स्थिर, शाश्वत, अज, स्वतन्त्र और जो अपनी महिमा में रहता है, उससे यह शरीर चेतन समान होता

है, वह ही इस शरीर को प्रेरणा करने वाला है।, तब वालखिल्य कहने लगे 'हे भगवन्! इस इच्छा से रहित ने इस चेतन वाले शरीर को क्यों प्रेरणा की? इस शरीर को प्रेरणा करने वाला किस प्रकार है सो कहो' प्रजापति कहने लगे [४] 'यह आत्मा सूक्ष्म, अग्राह्य, अदृश्य, पुरुष संज्ञा वाला, अपने अंश से बुद्धि पूर्वक आवर्तन करने वाला, सुषुप्त को बुद्धि पूर्वक जाग्रत करने वाला, जो चेतन मात्र है उसका यह निश्चय करके अंश है। सब शरीरों में क्षेत्रज्ञ रूप से रहने वाला, संकल्प, निश्चय और अभिमान वाला, प्रजापति रूप और सर्वत्र द्रष्टा रूप है इस प्रकार के चेतन ने इस शरीर को चेतन वाला किया है, इसलिये वह प्रेरणा करने वाला कहलाता है।' तब मुनि ने कहा 'जो आत्मा सूक्ष्मादि स्वरूप वाला है, उसको अपने अंश से बर्ताव किस प्रकार संभवे?, भगवान् प्रजापति ने कहा [५] आद्य में मात्र प्रजापति था, उसको अकेले न सुहाया तब उसने आत्मा का ध्यान करके अनेक प्रकार की प्रजा उत्पन्न की। उत्पन्न की हुई इस प्रजा को ज्ञान रहित प्राण से रहित और स्थाणु की समान स्थिर देखा इसलिये उसको ठीक नहीं लगा। प्रजापति ने विचार किया कि मैं उसमें प्रवेश करके उसको चेतना युक्त करूं, इसलिये उसने वायु रूप बनकर प्रजा में प्रवेश किया। उसने एक रूप से प्रवेश नहीं किया परन्तु पांच प्रकार का होकर प्रवेश किया। ये पांच वायु प्राण, अपान, समान, उदान और व्यान हैं [६] जो ऊर्ध्व गति करता है सो प्राण है, जो नीचे गति करता है सो अपान

Scanned by CamScanner

वायु है, जो स्थूल अन्न को अपान में योजता है और सब अंग में वायु को सम भाग में रखता है, उसको समान कहते है, जो जल को और अन्न को ऊपर नीचे ले जाता है, उसको उदान कहते हैं। जो नाड़ियों में व्याप्त होकर रहता है उसको व्यान कहते है [७] अन्तर्यामी अदृश्य प्राणवायु उपांशु—व्याप्त होकर रहने वाले प्राण वायु को अभिभव करता है। इन दोनों प्राण वायु के मध्य में जो मांस वत् उष्णता है, वह ही पुरुष रूप है, वही वैश्वानर अग्नि है; ऐसा अन्यत्र भी कहा है। उससे जिस अन्न का भक्षण किया जाता है, वह पाचन होता है। जब कान को दाब देते हैं तब जो घोष सुनने में आता है, वह उसका ही है। जब यह प्राणात्मा शरीर में से जाता है तब घोष सुना नहीं जाता। [८] यह आत्मा अपने मनोमय, प्राण, शरीर बहु रूप, सत्य संकल्प और आत्मा पांच प्रकार से विभक्त करके हृदयाकाश में रहता है। हृदयाकाश में रहने से वह मनोमयादिको को अकृतार्थ मानने लगा। वह अपने पांच द्वारों को भेदन करके प्रगट होता है और पांच रश्मि रूप इन्द्रियों से विषयों का भक्षण करता है। इसमें बुद्धि इन्द्रियादि रश्मि रूप हैं, कर्मेन्द्रियां अश्व रूप हैं, शरीर रथ रूप है, मन शारथी रूप है और स्वभाव चाबुक रूप है। इस प्रकार प्रेरित हुआ शरीर चक्र के समान घूमा करता है। मरने के पीछे शरीर चेतन वाला नहीं दीखता इसलिये आत्मा को शरीर का प्रेरक कहा है [९] यह आत्मा शरीर के वश में हो इस प्रकार शुभाशुभ कर्म के फल से अभिभव को प्राप्त हुआ

हो इस प्रकार सब शरीरों में संचार करता है। अव्यक्त, सूक्ष्म, अदृश्य, अग्राह्य और ममता से रहित होने से सब प्रकार अवस्थाओं से रहित और कर्तृत्वभाव से रहित है तो भी कर्तारूप हो ऐसे रहता है। [१०] आत्मा, शुद्ध, स्थिर, अचल, संग रहित, दुःख रहित, स्पृहा रहित द्रष्टा रूप रहता है, और अपने चरित्रों को भोगता हुआ गुण रूप वस्त्र से वेष्टित होकर रहता है [११]

तीसरा प्रपाठक।

वालखिल्य कहने लगे 'हे भगवन्! आप आत्मा की महिमा इस प्रकार कहते हैं तब शुभाशुभ कर्म फल से अभिभव को प्राप्त होने वाला और इसीसे सत् असत् योनियों को प्राप्त होने वाला आत्मा क्या कोई और है? सुख दुःखादि द्वन्द्व वाली ऊंच नीच गति में यह कौन भ्रमण करता है?' ऐसा प्रश्न सुनकर प्रजापति ने कहा ॥ १ ॥ "दूसरा भूतात्मा है जो शुभाशुभ कर्म के फल से अभिभव को प्राप्त होकर सत् असत् योनियों को प्राप्त होता है और सुख दुःखादि द्वन्द्व भाव से अभिभव को प्राप्त होकर ऊंच नीच गति में भ्रमण करता है। यह भूतात्मा इस प्रकार है:—भूत शब्द से पांच तन्मात्रायें कही हैं।

भूत शब्द से पांच महाभूत कहे जाते हैं, इन पंच महाभूतों के समुदाय को शरीर कहते हैं। यह जो शरीर है उसीको भूतात्मा कहते हैं। इसमें रहने वाला आत्मा कमल पर जलकी बिन्दु

Scanned by CamScanner

समान रहता है। यह अपने प्राकृत गुणों से अभिभव को प्राप्त होता है इसी से मोह को प्राप्त होता है और मोह से आत्मा में रहने वाले कर्ता रूप प्रभु भगवान् को नहीं देखता, गुणों के समूह से तृप्त, पापयुक्त, अस्थिर, चंचल, लालसायुक्त, स्पृहावाला, व्यग्र, अभिमान को प्राप्त और इसलिये 'यह वह और मेरा' इत्यादि भाव वाला होकर जिस प्रकार पक्षी जाल से बन्धन में पड़ता है इसी प्रकार अपने को आप ही बाँधता है और किये हुए कर्मों का फल भोगता हुआ भ्रमता है ॥ २॥ और अन्यत्र कहा है कि जो कर्ता है वह ही भूतात्मा है, वह इन्द्रियों से कर्मों का कराने वाला अन्तः पुरुष है। जैसे लोह पिंड अग्नि से आवृत होकर कर्ता से कूटा जाता है तब विविध भाव को प्राप्त होता है। इस प्रकार अन्तः पुरुष से आवृत हुआ गुणों से दबा हुआ विविध भाव को प्राप्त होता है। चौरासी लक्ष योनियों में परिणत होने वाला त्रिगुणात्मक भूतात्मा होता है, यह ही उसके विविध प्रकार के रूप हैं। जैसे चक्र का चलाने वाला चक्र को प्रेरता है वैसे पुरुष इन गुणों का प्रेरक है। जैसे लोह पिंड को कूटने से उसमें रहने वाले अग्नि का पराभव नहीं होता वैसे ही पुरुष का अभिभव नहीं होता परन्तु भूतात्मा का संसर्ग के दोष से अभिभव होता है ॥ ३॥ इस शरीर का उद्भव मैथुन से है, यह शरीर चेतन रहित है, नरक रूप है, मूत्र द्वार से बाहर निकलता है, हड्डियों से बनता है, मांस से वेष्टित होता है, चर्म से बँधा होता हैं और विष्ठा, मूत्र, पित्त, कफ,

मज्जा मेद, बसा और अन्य बहुत मलों से पूर्ण एक भण्डार के समान है ॥४॥ संमोह, भय, विषाद, निद्रा, तन्द्रा, व्रण, जरा, शोक, क्षुधा, पिपासा, कृपणता, क्रोध नास्तिक्यता, अज्ञान, मत्सर, क्रूरता, मूढ़ता, निर्लज्जता शठता, उद्धतपना, असमता आदिक गुण यह भूतात्मा (शरीर) तामस गुण युक्त होने से होते हैं। तृष्णा, स्नेह, राग लोभ, हिंसा रति और देखने में आसक्ति, ईर्षा, कामना चंचलता, हरण करने की इच्छा, अर्थ प्राप्ति करना मित्र में अनुग्रह, परिग्रह, आश्रय, इन्द्रियों के अनिष्ट विषयों में द्वेष, इष्ट विषयों में प्रीति, इस प्रकार के अनेक राजस गुणों से भूतात्मा परिपूर्ण होता है इसलिये इन गुणों से अभिभव को प्राप्त हुआ अनेक रूपों को प्राप्त होता है" ॥५॥

चौथा प्रपाठक।

नैष्ठिक ब्रह्मचारी वालखिल्य अति आश्चर्य को प्राप्त हो कहने लगे, "हे भगवन्! आपको नमस्कार है, हमको उपदेश दीजिये। आपके सिवाय हमको अन्य आश्रय नहीं है। भूतात्माओं में से कौन पुरुष इस सबको त्याग कर सायुज्यता को प्राप्त होता है?" तब शाकायन्य कहने लगे [१] "जैसे महानदीमें विवर्त होता है तैसे इन भूतात्मा को पूर्वके कर्म होते हैं, जो अवश्य भोगने पड़ते हैं। जैसे समुद्र का किनारा अवश्य है तैसे भूतात्मा को मृत्यु की प्राप्ति अवश्य होती है। जैसे पशु रस्सी से बांधा जाता है तैसे शुभाशुभ कर्मों से यह भूतात्मा बंधन को प्राप्त होता है।

Scanned by CamScanner

जेलखानेमें पड़े हुए जन्तु की समान अस्वतन्त्र होता है। यम के राज्य में रहता हो इस प्रकार वह अत्यन्त भय युक्त होता है। जैसे कोई मदिरा पीकर उन्मत्त हुआ हो ऐसे सुख रूप मदिरा से उन्मत्त हो जाता है। दुष्टों से घिर गया हो ऐसे भटकता है। महा सर्पसे काटे हुए के समान विपत्ति से दुखी होता है। महा अन्धकार में हो ऐसे राग से अन्ध होजाता है। जादू की समान मायामय होता है। स्वप्न की समान मिथ्या देखता है। केले के वृक्ष के समान सार रहित होता है। नट के समान क्षण क्षण में वेष बदलने वाला होता है। दीवार के ऊपर चित्र के समान मिथ्या सुन्दर है। शब्द स्पर्शादि सब विषय अनर्थ रूप हैं। इनमें आसक्त भूतात्मा परम पद का स्मरण नहीं करता [२] इस भूतात्मा के तैर जाने का उपाय इस प्रकार है:— विद्या की प्राप्ति रूप धर्म का आचरण करना, अपने आश्रम के अनुसार रहना। वह अपने धर्म से ही सबका धारण करता है, अन्य सब (धर्मरूप) स्तम्भकी शाखाके समान है स्वयंही ऊर्ध्व गति को प्राप्त होते हैं यानी उनका धारण होता है। ऐसा न करने से वे सब नीचे गिरते हैं। यह स्वधर्म वेद में कहा हुआ है इसका उल्लंघन करने वाला आश्रमी नहीं कहलाता। जो अपने आश्रम धर्म को आचरता है उसी को तपस्वी कहते हैं। जो तपस्वी नहीं होता उसको आत्म ध्यान की प्राप्ति अर्थात् कर्म शुद्धि नहीं होती। तप से सत्त्व की शुद्ध बुद्धि की प्राप्ति होती है, सत्त्वसे मन यानी (प्रयत्न की) वृत्ति की प्राप्ति होती है, मन से आत्मा की प्राप्ति

होती है और आत्म साक्षात्कार होने से संसार चक्र से निवृत्त होता है इन [३] श्लोकों में कहा है कि जैसे लकड़ी विना अग्नि शान्त यानी अपनी प्रकृति में लय हो जाती है तैसे वृत्ति का क्षय होने से चित्त अपनी मूल प्रकृति में लय हो जाता है (१) जिनका चित्त अपने कारण में लय हो जाता है उनका मन इन्द्रियों के विषयों में मोह को नहीं प्राप्त होता। उन सत्य कामियों के मन की वृत्तियां केवल प्रारब्ध के अनुसार उठती हैं इसलिये वे मिथ्या हैं (२) चित्त ही संसार है, प्रयत्न करके उनका शोधन करना चाहिये, क्योंकि जैसा चित्त होता है वैसा ही वह बन जाता है यह ही सनातन रहस्य है (३) चित्त की कृपा से शुभाशुभ कर्मों का नाश होता है, प्रसन्नात्मा में रह कर ही अव्यय सुख की प्राप्ति करता है (४) प्राणी का चित्त जिस प्रकार विषयों में आसक्त होता है यदि ऐसा ही ब्रह्म में आसक्त हो तो कौन मनुष्य बन्धन से मुक्त न हो (५) मन दो प्रकार का है शुद्ध और अशुद्ध। कामना युक्त मन अशुद्ध और कामना रहित मन शुद्ध कहलाता है (६) मन को लय और विक्षेप से रहित और भली प्रकार स्थिर करे, जब मन अमन बन जाता है तब परम पद की प्राप्ति होती है (७) जब तक मन के संकल्पों का क्षय न हो तब तक मन को हृदय में रोका करे, यह ही ज्ञान और मोक्ष है अन्य सब ग्रन्थ का विस्तार रूप है (८) समाधि से जिसका मल दूर हो जाता है, ऐसे मन को आत्मा में युक्त करने से जो सुख होता है उसका वर्णन वाणी से करना अशक्य है,

Scanned by CamScanner

वह स्वयं अन्तःकरण से ग्राह्य है (९) जैसे जल में जल, अग्नि में अग्नि और आकाश में आकाश एकत्र हुआ देखने में नहीं आता इसी प्रकार जब चित्त का लय होता है तब पुरुष मोक्ष भाव को प्राप्त होता है (१०) मनुष्य का मन ही बंधन और मोक्ष में कारण है, जब मन विषयों में आसक्त होता है तब बंधन को प्राप्त होता है और जब विषयों से रहित होता है तब मुक्त होता है। (११)

कौत्सायनि ने ब्रह्म की इस प्रकार स्तुति की है :—तू ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, प्रजापति, अग्नि, वरुण, वायु, इन्द्र और चन्द्र रूप है। (१२) तू मनु, यम, पृथ्वी, अच्युत स्वार्थ तथा स्वाभाविक अर्थ में और बहुत रूप से स्वर्ग में रहता है (१३) हे विश्वेश्वर! तुझे नमस्कार है, तू विश्वात्मा, विश्व के कर्म करने वाला, विश्व का भोक्ता, विश्व की माया वाला विश्व क्रीड़ा-प्रिय और व्यापक है। (१४) शांतात्मा, ऐसे तुझे नमस्कार है, अत्यंत गुह्य ऐसे तुझे नमस्कार है। अचिंत्य, अप्रमेय, आदि और अंत से रहित ऐसे तुझे नमस्कार है। (१५) [४]

प्रथम केवल तम ही था यह तम पुरुष से प्रेरित होकर विषमता को प्राप्त होता है इससे रज रूप होता है। इस रजस में प्रेरणा होती है तब विषम भाव को प्राप्त होता है यह तम का रूप है। इस तम में प्रेरणा होने से उसमें से सत्व रूप प्रगट होता है, इस सत्य गुण में जब प्रेरणा की जाती है तब वह अंश

रूप से प्रगट होता है। यह अंश चेतन मात्र, सब पुरुषों में क्षेत्रज्ञ रुप और संकल्प, प्रयास, अभिमान रूप प्रजापति है। उसका प्रथम का शरीर इस प्रकार है :—ब्रह्मा, विष्णु और रुद्र। जो राजस अंश रूप है सो ब्रह्मा, तमका अंश रूप रुद्र, और सत्त्व का अंश रूप विष्णु, इस प्रकार एक प्रजापति तीन रूप से, आठ रूप से, एकादश रूप से, द्वादश रूप से और अनेक रूप से हुआ है जो प्रगट हुए सब प्राणियों में रहता है, वह सब प्राणियों का आधार रूप और अधिपति रूप है। यह आत्मा भीतर और बाहर सब स्थानों में व्यापक है। [५]

पांचवां प्रपाठक।

जो प्रथम एक था सो दो प्रकार का हुआ, प्राण और आदित्य। ये दोनों पांच प्रकार के होकर रात्रि दिन, भीतर और बाहर सर्वत्र व्याप रहे हैं। आदित्य बहिरात्मा है अन्तरात्मा प्राण है अन्तरात्मा की गति से बहिरात्मा का अनुमान होता है। गति क्या है सो कहते हैं। जो कोई विद्वान् है, जिसका पाप नाश हो गया है, जो श्रेष्ठ है, जो शुद्ध मन वाला है, ब्रह्म में निष्ठा वाला है और जिसने चक्षु बंद किये हैं ऐसा; अन्तरात्मा की गति से बहिरात्मा का स्थूल वस्तु का अनुमान बांधता है, इसको गति कहते हैं। जो इस आदित्य में हिरण्यमय पुरुष रूप से मेरा दर्शन करता है वह हृदय कमल ही में रह कर, हिरण्यगर्भ के समान भोगों को

Scanned by CamScanner

भोगता है। (१) जो अन्तरात्मा हृदय कमल में रहता है और अन्न का भक्षण करता है यानी भोग भोगता है, सो ही अग्नि रूप है स्वर्ग में रहता है, सौर रूप है, कालरूप है अदृश्य रूप है और सब प्राणियों के अन्न का भक्षण करता है। कमल किसको कहते हैं और वह क्या है? जो आकाश रूप है सो कमल है, इसकी ये चार दिशा और उपदिशा हैं। यही अग्नि प्राचीन है, प्राण और आदित्य इससे इधर है। व्याहृति के गायत्री युक्त ॐकार अक्षर से इनकी उपासना करे। (२) ब्रह्म के दो स्वरूप हैं मूर्त और अमूर्त। जो मूर्त स्वरूप है सो असत्य हैं, जो अमूर्त हैं वही सत्य है, वह ब्रह्म है। जो ब्रह्म है वही ज्योति रूप है जो ज्योति रूप है वही आदित्य रूप है और वही ॐकार रूप है। उसने अपने आत्मा को तीन प्रकार से व्यक्त किया है। इसलिये ॐकार तीन मात्रा वाला है इन मात्राओंसे सब जगत् व्याप्त है। आदित्य का ॐकार रूप से ध्यान करे और उसमें आत्मा को लगावे (३) और कहा है जो उद्गीथ है सो ही प्रणव है, प्रणव ही उन्दीथ है आदित्य और उद्गीथ यह ही प्रणव है। इस उद्गीथको प्रणवरूप प्रेरक, नाम और रूप वाला, निद्रा रहित और जरा रहित, मृत्यु से रहित और पांच प्रकार का जाने। आकाश में उनकी स्थिति है। ऊर्ध्व मूल वाला, ब्रह्म तक शाखा वाला, आकाश, वायु, अग्नि, उदक और भूमि आदि रूप, एक रूप होकर सर्वत्र व्यापक और ब्रह्म रूप है। यह आदित्य ॐकार के विषे है। इससे ॐकार की निरंतर उपासना करे। इसको रस रूप जो जानता

है कि यह अक्षर पुण्य रूप है, इस प्रकार जान कर जिसकी जो कामना होती है वह पूर्ण होती है (४) और कहा है कि इस प्रजापतिका ॐकार इस अक्षरसे नाद वाला शरीर है, स्त्री पुमान् और नपुंसक से लिंग वाला, अग्नि वायु और आदित्य से प्रकाश वाला विष्णु और रुद्र से अधिपति रूप, गार्हपत्य, दक्षिणाग्नि और आहवनी से मुख रूप, ऋक् यजुः और साम से विज्ञान रूप, भूः भुवः और स्वः से लोक वाला, भूत भविष्य और वर्तमान से काल वाला और प्राण अग्नि और सूर्य से प्रताप वाला है। अन्न जल और चन्द्र से पोषण करने वाला, और मन बुद्धि अहंकार से चेतन वाला, प्राण अपान और व्यान से प्राण वाला है। कितनेक कहते हैं कि प्रजापति ऐसा कहते हैं कि अमुक शरीर का मैं त्याग करता हूँ इसलिये प्रस्तोता रूप से वह शरीर धारण किया हुआ है। ये ही, हे सत्य काम, पर और अपर रूप है जो ॐकार रूप है। (५) यह सब सत्य रूप से था, प्रजापति तपश्चर्या करके भूर्भुवः और स्वः बोले। यह प्रजापति का स्थूल अथवा लोक वाला शरीर है। स्वः यह प्रजापति का मस्तक है. भूः नाभि रूप और भुवः पाद रूप है। इस व्यापक पुरुष के चक्षु आदित्य रूप हैं ॐकार की मात्रायें महत् अहंकार में रहती हैं। चक्षु से यह प्रजापति मात्रा में संचार करता है। सत्य ही चक्षु हैं इस चक्षु में रहने वाला पुरुष सब विषयों में व्यक्त होता है इसलिये भूर्भुवः और स्वः रूप से उसकी उपासना करे। अन्न ही प्रजापति और विश्वात्मा रूप है।

Scanned by CamScanner

आदित्य की समान इस विश्वात्मा की उपासना होती है यह शरीर प्रजापति और विश्व रूप है और सर्वत्र रहता है इस शरीर में सब और सब में यह शरीर रहता है। इसलिये इस प्रजापति के शरीर की उपासना करे। (६) **तत्सवितुवरेण्यं** इस चरण में सविता को आदित्य भगवान् समझो ब्रह्मवादी कहते हैं कि आत्मा की कामना से याचना करने को यह कहा है। **भर्गो देवस्य धीमहि** इस चरण के लिये ब्रह्मवादी कहते हैं कि हम किस का चिन्तवन करते हैं कि जो सविता रूप से स्थित कर रहा है उसके तेज को। **धियो योनः प्रचोदयात्** इस चरण से ब्रह्मवादी कहते हैं कि हमारी बुद्धि वें विषे तुम प्रेरणा करो तारक रूप, चक्षु रूप, इस आदित्य में जो भर्ग रहता है, उसकी हम उपासना करते हैं, कान्ति से जिसकी गति सर्वत्र है, उसको भर्ग कहते हैं अथवा जो सबको तपावे उसको भर्ग कहते हैं। भर्ग यह ही रुद्र है। ब्रह्मवादी कहते हैं कि भर्ग अर्थात् जो सर्व लोकों को प्रकाशता है वह भर्ग, भूतमात्र को जो रंजन करता है वह भर्ग है। इस प्रजा का जिसमें गमन होने के पीछे आना नहीं होता, इस प्रकार रक्षा करने वाला होने से उसको भर्ग कहते हैं। शत्रु को तपाने वाला होने से उसको सूर्य, उत्पन्न करने से सविता, दान अर्थात् इच्छा पूर्ण करने से आदित्य, पवित्र करने वाला होने से पावमान और सुपुप्त को उठाने वाला होने से आदित्य कहते हैं। सत् होने से आत्मा अमृत रूप कह-

लाता है। सो ही आत्मा मनन करने वाला, गमन वाला, खिसकने वाला, आनन्द प्राप्त करने वाला, कर्त्ता, वक्ता, स्वाद लेने वाला, सूंघने वाला, स्पर्श करने वाला और सब के शरीर में रहता है। जब आत्मा में द्वैत ज्ञान होता है सब वह सुनता है देखता है सूंघता हैं चखता है और स्पर्श करता है और इस प्रकार आत्मा सब जानता है जब अद्वैत भान हो जाता है तब आत्मा कार्य कारण से मुक्त है, वर्णन न हो ऐसा है, उपमा से रहित है, उसकी वाचा क्या है ? (७) यह आत्मा ईशान, शंभु रूप, भव रूप, रुद्र रूप, प्रजापति रूप, विश्व कर्ता रूप, हिरण्य-गर्भ, सत्य, प्राण, हंस, शांत, विष्णु, नारायण, अर्क, सविता, धाता, साम्राट् इन्द्र और इन्दु रूप से है। अग्नि से आवृत्त होकर वही प्रकाशता है; सहस्राक्षि रूप से, हिरण्य-मय रूप से और आनन्द रूप से उसे जानना चाहिये और ध्यान करना चाहिए। सब प्राणी मात्र को अभय देकर मनुष्यको अरण्य में जाकर सब इन्द्रियों के विषयों को अपने शरीरसे बाहर निकाले। इस प्रकार करनेसे परमात्माका साक्षात्कार होता है वह विश्वरूप है, पापों का हरण करनेवाला, जातवेदस् अंतिम गतिरूप, ज्योति, एक, प्रकाशरूप, सहस्र रश्मि रूप, अनेक रूप से स्थिति कर्ता और प्रजा का प्राण रूप है, यह ही सूर्य उदय को प्राप्त होता है।

॥ इति मैत्रायणी उपनिषत् समाप्त ॥

वेदान्त

Scanned by CamScanner

योग शिखोपनिषत् ।

[३९]

'सब जीव सुख दुःख और मायाजाल से घिरे हुए हैं, हे शंकर, उनकी मुक्ति किस प्रकार होगी, हे देव, कृपा करके कहिये ॥ १ ॥ सर्वसिद्धि करने वाला माया जाल का काटने वाला, जन्म, मृत्यु, जरा और व्याधि का नाश करने वाला और सुख देने वाला कोई मार्ग कहिये' ॥ २ ॥ इस प्रकार हिरण्य-गर्भ ने पूछा तब महेश्वर ने कहा, कैवल्य परमपद नाना मार्गों से प्राप्त होना कठिन है ॥ ३ ॥ हे ब्रह्मा, वह सिद्धि मार्ग से प्राप्त होता है अन्य मार्ग से नहीं; शास्त्रजाल में उनकी बुद्धि फँसी हुई हैं इसलिये वे मोह को प्राप्त होते हैं ॥ ४ ॥ स्वात्म प्रकाश रूप, कला रहित, मल रहित, शान्त, सबसे परे और उपद्रव रहित ऐसा कैवल्यपद शास्त्र द्वारा कैसे प्रकाशित होगा ॥ ५॥ वह जीवरूप से पुण्य-पाप के फल द्वारा आवृत्त है। परमात्पद नित्य है, वह तत्त्वातीत है सर्व भावों से परे है, ज्ञान रूप और निरंजन है। ऐसा कैवल्य पद, जीव भाव को कैसे प्राप्त हुआ, हे देव यह कृपा करके कहिये ॥ ६-७ ॥ अपने में (कैवल्यपद में) वायु के समान स्फुरण हुआ, यही अहंकार उत्पन्न हुआ; तथा पंच भूतात्मक सप्त धातुओं (रक्तमांस अस्थि आदि) से युक्त और गुणात्मक ऐसा देह उत्पन्न हुआ ॥ ८ ॥ सुख दुःख से

और जीव भाव से युक्त होने से उस विशुद्ध परमात्मा में होवे जीव कहलाते हैं ॥ ९ ॥ काम क्रोध, भय, मोह, लोभ, चंचलता, जन्म, मृत्यु, कृपणता, शोक, आलस्य भूख, प्यास ॥ १० ॥ तृष्णा, लज्जा, भय, दुःख विवाद और हर्ष इन दोषों से मुक्त होने पर जीव शिव कहलाता है ॥ ११ ॥ इसलिये दोष नाश करने के लिये मैं तुझसे उपाय कहता हूँ। कोई ज्ञान को उपाय रूप कहते हैं परन्तु केवल ज्ञान से सिद्धि नहीं होती ॥ १२ ॥ हे ब्रह्मा, इस संसार में योग रहित ज्ञान किस प्रकार मोक्ष देने वाला होगा और ज्ञान रहित योग भी मोक्ष के लिये असमर्थ हैं ॥ १३ ॥ इसलिये मुमुक्षु ज्ञान और योग का दृढ अभ्यास करे। प्रथम ज्ञान के स्वरूप को जाने (क्योंकि) वही एक ज्ञान का साधन है ॥ १४ ॥ वैसे ही मुमुक्षु विचार करे कि अज्ञान किस प्रकार का है। जिसने अपना स्वरूप कैवल्य परमपद जान लिया है ॥ १५ ॥ वह काम, क्रोध, भय आदि दोषों से रहित है। सर्व दोषों से युक्त जीव ज्ञान से किस तरह मुक्त हो जायगा ? ॥ १६ ॥ (यदि कहो कि) आत्मरूप ज्ञान जब पूर्ण और व्यापक है तब काम क्रोध, आदि दोष भी स्वरूप से भिन्न नहीं है ॥ १७ ॥ फिर उसके लिये विधि क्यों और निषेध भी क्यों ? संसार भ्रम से रहित विवेकी मुक्त है ॥१८॥ (तो) हे ब्रह्मन्, वास्तविक वह परिपूर्ण स्वरूप सफल और निष्कल है; और पूर्ण होने से वह ही ॥ १९ ॥ भेदभाव का स्फुरण होने से निष्कल, निर्मल, प्रत्यक्ष परिपूर्ण तथा आकाश

Scanned by CamScanner

के समान व्यापक होते हुए भी उत्पति स्थिति संहार की गति के ज्ञान से रहित हुआ संसार भ्रम को प्राप्त होता है। इस रूप को प्राप्त हुआ वह विद्या को छोड़—कर हे महाबाहो, किस प्रकार मोह सागर में बार बार डूबता रहता है और संसारी लोगों के समान सुख दुःख मोह में गोते खाता है॥ २०-२१-२२॥ यदि ज्ञानी भी इसी प्रकार वासाना से युक्त ही रहे तो दोनों में विशेष (भेद) क्या रहा संसार भावना दोनों की एक सी ही रही॥२३॥ इस प्रकार के जानने (ही) को यदि ज्ञान कहे तो अज्ञान और कैसा होता है? (इसलिये) कोई ज्ञाननिष्ठ विरक्त धर्मज्ञ और विजितेन्द्रिय भी हो॥ २४॥ देह के योग के विना हे ब्रह्मन्! वह मोक्ष को प्राप्त नहीं होता।

देही दो प्रकार के होते हैं; एक अपक और दूसरे परिपक्व॥२५॥ योग रहित देही अपक है और योग किये हुए पक्व है (क्योंकि) योगाग्नि से उसका सर्व देह अजड़ यानी चेतन और शोक रहित हो जाता है॥ २६॥ पृथ्वी का अंश जिसमें अधिक है उसको जड़ कहते हैं ऐसा देह अपक्व और दुःखदायी होता है। ध्यान में बैठा हुआ भी वह इन्द्रियों से व्याकुल होता है॥ २७॥ उनको बहुत २ रोकने पर, शीत, उष्ण, सुख, दुःख आदि मानसिक-व्याधियों से व्याकुल होता है॥ २८॥ और भी जब नाना प्रकार के जीव द्वारा, शस्त्र अग्नि जल या पवन द्वारा शरीर को पीड़ा पहुंचती है, तब मन भी उस समय क्षोभको प्राप्त होता है॥२९॥ वैसे ही प्राण निकलने के समय वायु का क्षोभ होता है और

इस करके सैकड़ों दुःख से युक्त होकर चित्त क्षोभ को प्राप्त होता है॥ ३०॥ देह छूटने के समय चित्त जो जो भावना करेगा उस उस गति को प्राप्त होगा—यही जन्म का कारण है॥ ३१॥ देह का नाश होने पर कौनसा जन्म होगा यह मनुष्य नहीं जानते इसलिये जीव का ज्ञान और वैराग्य केवल श्रम ही है॥ ३२॥ जो चींटी भी काट जाय तो ध्यान से चलित हो जाता है, उसको मरण समय अनेक बिच्छू काटते हैं तब किस प्रकार सुखी रह सकता है॥ ३३॥ इसलिये, मिथ्या तर्क से युक्त मूढ़ मनुष्य इस बात को नहीं जानते कि जिसका अहंकार नष्ट हुआ है उसका॥ ३४॥ देह भी नष्ट होता है फिर उसको रोग, जल अग्नि, शस्त्र घात आदि की पीड़ा किस प्रकार होगी॥ ३५॥ जब २ क्षीण हुआ अहंकार पुनः पुष्ट होजाता है, तब २ रोग आदि प्रवृत्त होकर इस द्वारा उसका नाश करते हैं॥ ३६॥ कारण के विना कार्य कभी भी विद्यमान नहीं होता वैसे ही विना अहंकार के देह में दुःख कैसे हो॥ ३७॥ शरीर ने सबको जीत लिया है और योगियों ने शरीर को जीत लिया है वह सुख दुःख आदि फल उनको किस प्रकार प्रदान कर सकते हैं॥ ३८॥ जिसने इन्द्रिय. मन, बुद्धि और काम क्रोधादि जीत लिये उसने सब कुछ जीत लिया इसको किसी से भी बाधा नहीं पहुंचती॥ ३९॥ जिसने महाभूत और तत्त्वों का क्रम से संहार किया है और सप्त धातु वाला देह योगाग्नि द्वारा धीरे २ जला दिया है॥४०॥ नाना शक्ति युक्त, भेद बंध से विमुक्त महाबल शाली ऐसे

Scanned by CamScanner

श्रेष्ठ योगी के देहको देवता भी नहीं जान सकते ॥ ४१ ॥ उसका देह आकाश के समान है वा आकाश से भी निर्मल है। उसको सूक्ष्म से भी अति सूक्ष्म स्थूल से स्थूल और जड़ से जड़ समझो ॥ ४२ ॥ क्योंकि योगीन्द्र अपने इच्छानुसार रूप धारण करके स्वतंत्र अजर और अमर होकर तीनों लोकों में जहां तहां लीला से क्रीड़ा करता है ॥ ४३ ॥ विजितेन्द्रिय और अचित्य शक्ति वाला योगी नाना प्रकार के रूप धारण कर सकता है और पुनः अपनी इच्छा से उनका संहार भी कर सकता है ॥ ४४ ॥ योगबल के होने से योगी फिर मृत्यु को प्राप्त नहीं होता; हठ (योग) से वह मरा हुआ ही है; मरे हुए का और मरण कहां से होगा ॥ ४५ ॥ जहां सब मरे हुए हैं वहां यह भली प्रकार जीता है और जहां मूढ़ जीते हैं वहां यह मरा हुआ है ॥ ४६ ॥ उसको कुछ भी कर्त्तव्य नहीं है और कुछ कर्म करे तो उसको उसका लेप भी नहीं होता। वह जीवन्मुक्त है सदा स्वच्छ है और सर्व दोषोंसे रहित है ॥ ४७ ॥ और जो ज्ञानी तथा विरक्त होते हुए देह से सदा जीते हुए हैं ऐसे वे मांस पिंड वाले कुदेही किस प्रकार योगी के समान हो सकते हैं ॥ ४८ ॥ देह छूटने पर ज्ञानियों को पुण्य पाप का फल मिलता है ऐसा हो तो उसका भोग होने पर ज्ञानी को पुनः जन्म मिलेगा ॥ ४९ ॥ पश्चात् पुण्य से उसको सिद्ध की संगति होती है, फिर सिद्ध की कृपा से वह योगी होता है अन्यथा नहीं ॥ ५० ॥ तब ही संसार (संसरण) नष्ट होता है—शिवभाषित मिथ्या नहीं

होता —हे ब्रह्मा, योगरहित ज्ञान मोक्षदायी नहीं होता ॥५१॥ विना ज्ञान के योग की सिद्धि कभी नहीं होती, ज्ञान से अनेक जन्मों के पश्चात् योग की प्राप्ति होती है ॥५२॥ परन्तु योग से एक ही जन्म में ज्ञान हो जाता है इसलिये मोक्ष देने वाला योग को छोड़कर और कोई मार्ग नहीं है ॥ ५३ ॥ ज्ञान का बहुत काल तक विचार करके मैं मुक्त हूँ ऐसी भावना करता है। भावना करने से क्या वह तत्काल मुक्त हो जाता है ॥५४॥ अन्य सैकड़ों जन्मों के पश्चात् योग ही से वह मुक्त होता है। इस प्रकार योग से वारम्वार जन्म मरण नहीं होता ॥ ५५ ॥ प्राण और अपान के योग से चन्द्र सूर्य की एकता होवे और सप्तधातु वाला देह उस अग्नि द्वारा परिपूर्ण होवे ॥ ५६ ॥ तब उसकी सब व्याधियां जल अग्नि, शस्त्र आदि की बाधा नष्ट हो जाती हैं तब यह देही परम आकाशरूप रह जाता है ॥ ५७ ॥ अधिक क्या कहना, उसका मृत्यु ही नहीं होता; जले हुए कपूर के समान वह देही हो ऐसा लोक में प्रतीत होता है ॥ ५८ ॥ सब जीवों के चित्त, प्राण से बंधे हुए हैं। जैसे रस्सी से पक्षी बंधा हुआ होता है; मन भी वैसा ही बंधा हुआ है ॥ ५९ ॥ नाना प्रकार के विचारों से भी मन जीता नहीं जाता; इसलिये उसको जीतने का उपाय एक प्राण ही है अन्य कोई उपाय नहीं है ॥ ६० ॥

सिद्धि योग के विना तर्क से, वाद विवाद से, शास्त्रों से युक्तियों से, मंत्र और औषधियों से, हे ब्रह्म, प्राण वश नहीं होता ॥ ६१ ॥ उस उपाय को (सिद्धि योग को) न जानकर जो

Scanned by CamScanner

योग मार्ग में प्रवृत्त होता है उसको अल्प ज्ञान के कारण अधिक क्लेश ही होता है ॥ ६२ ॥ जो पवन को न जीतते हुए मोह से योगियों के योग की इच्छा करता है वह (मानो) कच्चे घड़े पर चढ़ कर समुद्र को पार करना चाहता है ॥ ६३ ॥ जिस साधक के जीवित रहते हुए प्राण भीतर विलीन होगया हो और पिंड (शरीर) नहीं गिरे, उसका चित्त दोषों से रहित होजाता है ॥ ६४ ॥ चित्त शुद्ध होने पर उसका आत्मज्ञान प्रकाशित होता है, इस प्रकार हे ब्रह्मा योग से एक ही जन्म में ज्ञान होजाता है ॥ ६५ ॥ इसलिये प्रथम साधक उस योग का सदा अभ्यास करे । मुमुक्षुओं को भी मोक्ष के लिये प्राण का जय करना चाहिये ॥ ६६ ॥ क्योंकि योग से बढ़ कर पुण्य नहीं है, योग से बढ़ कर कल्याण नहीं है, योग से अधिक कुछ सूक्ष्म नहीं है योग से बढ़कर कुछ भी नहीं है ॥ ६७ ॥ प्राण और अपानकी एकता, अपने रज और वीर्य की एकता, सूर्य और चन्द्रमा का संयोग, जीवात्मा और परमात्मा का संयोग ॥ ६८ ॥ इस प्रकार के द्वन्द्वों का संयोग योग कहलाता है । अब मैं सब ज्ञानों में उत्तम योग शिखा का वर्णन करता हूँ ॥ ६९ ॥

जब मंत्र का ध्यान किया जाता है तब शरीर में कंप होता है, इसलिये पद्मासन अथवा अन्य आसन, जिसमें रुचि हो, बांध कर ॥ ७० ॥ नासा के अग्रभाग में दृष्टि लगा कर हाथ और पैरों को मिला कर, मन को सब तरफ से रोकते हुए वहाँ ॐकार का चिंतन (ध्यान) करे ॥ ७१ ॥ प्राज्ञ हमेशा परमेश्वर को हृदय

में रख कर ध्यान करे, एक स्तम्भ वाले नौ द्वार वाले तीन कड़ी वाले और पांच देवता वाले ॥ ७२ ॥ ऐसे शरीर में बुद्धिमान लक्ष्य न दें । आदित्य मंडल के आकार वाला किरणों की ज्वाला से युक्त ॥ ७३ ॥ उस (ॐकार) के मध्य में दीपशिखा (दीपक की बत्ती) के समान अग्नि को प्रज्वलित करे । जितना दीपशिखा का परिमाण है उतने परिमाण की ज्योति का परमेश्वरका ध्यान करे ॥ ७४ ॥ योगी लोग, पश्चात् योगाभ्यास से सूर्य का भेदन करते हैं, सुषुम्ना के परमशुभ्र द्वितीय द्वार से ॥ ७५ ॥ कपाल संपुट का पान करके उससे उस परमपद को देखता है । परन्तु जीव आलस से या प्रमाद से ध्यान नहीं करता ॥ ७६ ॥ यदि तीनों काल कपाल संपुट का पान करे तो महान् पुण्य को प्राप्त करता है, इस पुण्य को प्राप्त करके मैंने संक्षेप से कहा है ॥ ७७ ॥ योग का लाभ होने पर प्रसन्न हुए परमेश्वर को जानता है, तब उनके सहस्र जन्मों का पाप क्षीण हो जाता है ॥ ७८ ॥ और योग से संसार के संपूर्ण उच्छेद [नाश] को देखता है ।

अब मैं योगाभ्यास के लक्षण कहता हूं ॥ ७९ ॥ जिसने प्राण जय कर लिया है ऐसे गुरु का सदा सेवन करे गुरु के वचन प्रसाद से बुद्धिमान प्राण का जय करे ॥ ८० ॥ एक वालिश्त लम्बा और चार अंगुल चौड़ा, शुभ्र और कोमल, लपेटने के वस्त्र के समान (कन्द होता है) ॥८१॥ (उसमें) प्राण को दृढ़ता पूर्वक रोक कर शक्ति चालन युक्ति से आठ वार कुण्डलाकार होकर रही हुई कुण्डली को सीधी करे ॥ ८२ ॥ गुदा का संकोच

Scanned by CamScanner

करते हुए कुण्डली को चलावे, तव मृत्यु के चक्र में भी फंसे हुए योगी को भी मृत्यु का भय कहां ॥ ८३ ॥ यह परम गुह्य मैंने तुझसे कहा है—(और) वज्रासन लगा कर नित्य ऊर्ध्व आकुंचन करने का अभ्यास करे ॥ ८४ ॥ वायु प्रज्वलित किये हुए अग्नि से रात दिन कुण्डली को तपावे । अग्नि से संतप्त हुई, तीनों लोकों को मोहने वाली वह जीव शक्ति ॥ ८५ ॥ मेरुदण्ड में सुषुम्ना के मुख से प्रवेश करती हुई अग्नि युक्त वायु से ब्रह्म-ग्रन्थि का भेदन करती है ॥८६॥ पश्चात् विष्णुग्रन्थि का भेदन करके रुद्र ग्रन्थि में स्थित रहती है, तब वारम्वार पूरक करते हुए दृढ़ कुम्भक युक्त ॥ ८७ ॥ सूर्य भेदन उज्जाई शीतली और भस्त्रा इन चार कुम्भकों का अभ्यास करें ॥ ८८ ॥ तीन वंधों से युक्त ये कुम्भक केवल कुम्भक को प्राप्त कराते हैं । अव इनके लक्षण संक्षेप से भली प्रकार कहता हूँ ॥ ८९ ॥ निर्जन देश में अकेला जाकर हलका भोजन करता हुआ, धैर्य पूर्वक, संसार रोग को निवारण करने वाली अद्वितीय औषधि के समान जो परमार्थ तत्त्व रूप और अमृतरूप है ऐसा प्राण जय करे ॥ ९० ॥ योगाभ्यासी सूर्य नाड़ी से वायु का आकर्षण कर, विधिवत् कुम्भक करके चन्द्रनाड़ी से रेचन करे ॥ ९१ ॥ यह उदर के रोगों को और कृमिदोष को दूरकरता है । ऊपर लिखा हुआ सूर्य भेदन वार २ करना चाहिए ॥ ९२ ॥ दोनों नाड़ियों से वायु आकर्षण करके बुद्धिमान उसको कुण्डली के वाजू में ले जाकर उदर में धारण करे फिर बुद्धिमान इडा से रेचन करे ॥ ९३ ॥ कंठ के कफ

आदि दोषों को दूर करने वाला, शरीर की अग्नि बढ़ाने वाला, नाड़ी जल का नाश करने वाला और धातु गत दोषों को दूर करने वाला ॥९४॥ यह उज्जाई कुंभक चलते बैठते हर हालत में करना चाहिये । मुख से वायु का ग्रहण करके नाक से रेचन करे ॥९५॥ यह शीतलीकरण पित्त और क्षुधातृषा को दूर करता है । छाती से लुहार की धोंकनी के समान वेगपूर्वक ॥ ९६ ॥ देह को श्रम मालूम होने तक बुद्धिमान वायु का रेचक पूरक करे । जब श्रम प्रतीत होने लगे तब सूर्य से पूरक करे ॥ ९७ ॥ कण्ठ का संकोच करके फिर चन्द्र से रेचन करे । वात, पित्त कफ का नाश करने वाला शरीर की अग्नि को बढ़ाने वाला॥९८॥ कुंडली का बोधन कराने वाला मुख के दोषों को दूर करने वाला सुखकर और शुभ कर ब्रह्मनाड़ी के मुख में स्थित कफ आदि की रुकावटें दूर करने वाला ॥९९॥ भली प्रकार से बंध सहित करने से तीनों ग्रन्थियों का भेदन करने वाला यह भस्त्रिका कुंभक विशेष करके करना चाहिये ॥१००॥

अब यथा क्रम से तीनों बंधों को कहता हूं । उनके नित्य करनेसे वायुका जय होता है ॥१०१॥चारों प्रकारके कुंभक करते समय तीनोबंध करना चाहिए(वह किसप्रकार करना)सो मैं कहता हूँ ॥१०२॥पहिला मूलबंध दूसरा उड्डियानबंध और तीसरा जालंधर बंध है । उनके लक्षण कहता हूं ॥ १०३ ॥ एडी से गुदा को दबा कर उसका (गुदा का) बल से बारंवार आकुंचन करे, जिस करके वायु ऊपर चला जाय ॥ १०४॥ प्राण और अपान, तथा

Scanned by CamScanner

नाद और विंदु मूल बंध से एकता को प्राप्त होकर संसिद्धि को देता है इसमें कुछ भी संदेह नहीं ॥१०५॥ कुंभक के अन्त में और रेचक के आदि में उड्डियान वंध करना चाहिये जिससे प्राण सुषुम्ना में उड़ता है (गमन करता है) ॥ १०६ ॥ इसीलिये योगी इसको उड्डियान कहते हैं। गुरु का कथन है कि उड्डियान का सदा स्वभाविकता से ॥ १०७ ॥ आलस रहित अभ्यास करने से वृद्ध भी तरुण होजाता है। नाभी के ऊपर और नीचे भी प्रयत्न से तान रखे यानी खिचाव रखे ॥१०८॥ जो इसका छःमास अभ्यास करे वह मृत्यु को भी जीत लेता है इसमें संशय नहीं है। पूरक के अन्त में जालंधर नामक बंध करना चाहिये ॥१०९॥ इसमें कंठ का संकोच किया जाने से यह वायु के मार्ग को रोकने वाला है। कंठ का आकुंचन करके इच्छा से (प्रयत्न से) दृढ़ता पूर्वक हृदय में स्थापन करे ॥११०॥ यह जालन्धर वंध अमृत की प्राप्ति कराने वाला है। नीचे से जरा आकुंचन करते हुए कंठ के संकोचन करने से ॥१११॥ तथा पश्चिमतान से प्राण नाड़ी में जाने लगता है। वज्रासन लगाये हुए कुण्डली को चालन कर, योगी ॥११२॥ पश्चात् भस्त्रा को करे और कुण्डलनी को जगावे। जैसे गरम लोहे की छड़ से बाँस की गांठों का भेदन होता है ॥११३॥ इसी प्रकार मेरुदंड में प्राण से ग्रन्थियों का भेदन होता है। तव चींटी लगने के समान वहां खुजली होती है ॥११४॥ सदा अभ्यास करने से इस प्रकार वायु से खुजली मालूम होती है तब रुद्र ग्रन्थि का भेदन करके शिव रूप हो

जाता है ॥ ११५ ॥ चन्द्र सूर्य को समान करने से उन दोनों का योग होता है। तीनों ग्रन्थियों का भेदन करने से योगी तीनों गुणों से अतीत हो जाता है ॥ ११६ ॥ शिव और शक्ति के संयोग में वह परम श्रेष्ठ अवस्था प्राप्त होती है। जैसे हाथी सूंड़ से सदा पानी पिया करता है ॥ ११७ ॥ इसी प्रकार सुषुम्ना वज्रनाल से (ब्रह्म नाड़ी से) वायु को ग्रहण करती है। वज्र दण्ड से उत्पन्न इक्कीस मणि होते हैं ॥ ११८ ॥ वह सब सुषुम्ना में रहे हुए हैं जैसे सूत्र में मणि होते हैं। मोक्ष मार्ग में स्थित होने से सुषुम्ना विश्वरूपिणी है ॥ ११९ ॥

निश्चित काल तक चन्द्र सूर्य के निबंधन से पूरक करके कुम्भक किया हुआ वायु साधक के बाहर नहीं जाता ॥ १२० ॥ इसी तरह से पश्चिम द्वार के लक्षण वाला वायु बार वार पूर्ण किया हुआ उन द्वारों से किंचित् कुम्भकत्व को प्राप्त होता है ॥ १२१ ॥ पश्चिम मार्ग से वायु सर्व गात्रों में प्रवेश करता है। रेचन करने से वह क्षीण होता है और पूरक करने से पोषित होता है ॥ १२२ ॥ शरीर सहित मन जहांसे उत्पन्न होता है, वहीं उसे योग बल से जो लीन कर देता है, वही एक मुक्त है, अहंकार रहित और सुखी है। जो केवल खाने ही से गरज रखते हैं ऐसे मूर्ख इस बात को नहीं जानते ॥ १२३ ॥ यदि चित्त का नाश प्रतीत होवे तो वहां प्राण का भी नाश होता है। ऐसा यदि न होवे तो उसके लिये न शास्त्र है, न अनुभव, न गुरु

Scanned by CamScanner

हैं, न मोक्ष ॥ १२४ ॥ जिस प्रकार जौंक स्वयं बल से रुधिर को खींचती है इसी प्रकार योग के सतत अभ्यास से ब्रह्मनाड़ी धातुओं को खींचती हैं ॥ १२५ ॥ आसन बंध के नित्य अभ्यास योग से चित्त लीन हो जाता है और बिंदु नीचे को नहीं जाता ॥ १२६ ॥ तथा रेचक और पूरक को छोड़कर प्राण स्थिर होता है, तब नाना प्रकार के नाद प्रवृत्त होते हैं और चंद्रमण्डल (से अमृत) टपकने लगता है ॥ १२७ ॥ तब भूख प्यास आदि सर्व दोष नष्ट हो जाते हैं, केवल सच्चिदानन्द में उसकी स्थिति हो जाती है ॥ १२८ ॥ तेरी प्रीति के अर्थ यह अभ्यास का वर्णन किया है।

मंत्र, लय, हठ और राजयोग यह क्रमशः अन्तर्भूमिकाएं हैं ॥ १२९ ॥ एक ही महायोग इस प्रकार के चार भेद से कहा जाता है। (प्राण हकार से बाहर जाता है, सकार से फिर भीतर चला जाता है ॥ १३० ॥ इस प्रकार 'हंस हंस' यह सब जीव जपते रहते हैं। गुरु वाक्य से सुषुम्ना में यह जप उलटा होने लगता है ॥ १३१ ॥ इसीको सोहं सोहं मंत्र कहते हैं, इसीको मंत्र योग कहते हैं। मंत्र योग से पश्चिम मार्ग में प्रतीत होने लगती है ॥ १३२ ॥ सूर्य को हकार कहते हैं, सकार चन्द्रमा कहलाता है। और सूर्य चन्द्र की एकता को हठ कहते हैं ॥१३३॥ सर्व दोषों द्वारा उत्पन्न हुई जड़ता हठ से नाश हो जाती है। जब क्षेत्रज्ञ और परमात्मा इन दोनों की एकता होजाती है ॥१३४॥ हे ब्रह्मन्, उनकी एकता होने पर चित्त विलीन होजाता है और

लय योग का प्रारम्भ होते ही प्राण स्थिरता को प्राप्त होते हैं॥१३५॥ लय होने पर सुखरूप और स्वरूपानन्दरूप परमपद प्राप्त होता है। महाक्षेत्रके योनि मध्य में तथा जपापुष्प या बंधूक पुष्प के समान (रक्तवर्ण)॥१३६॥जीवों का रज रहताहै यही ढका हुआ दैवी तत्त्व है। रजके और रेतके योगको राजयोगकहते हैं ॥१३७॥राजयोगसे योगी अणिमादि सिद्धियां प्राप्त करके विराजता है। प्राण और अपान का योग ही योग चतुष्टय जानो ॥ १३८ ॥ यह हे ब्रह्मन्, तुझको संक्षेपसे कहा है। शिवकथन मिथ्या नहीं होता। अभ्यास द्वारा क्रम से प्राप्य वस्तु पाई जाती है, अन्यथा नहीं ॥ १३९ ॥ योगी एक ही शरीरसे धीरे-धीरे दीर्घकाल तक के योगाभ्यास द्वारा मुक्ति को प्राप्त होता है; बंदर के समान ही यह बात है (बंदर एक शाखा से दूसरी शाख के प्रति ऐसे क्रम से पेड़ की चोटी पर चढ़ जाता है) ॥१४०॥ प्रमाद से यदि योग सिद्ध के पूर्व ही देह का नाश हो जाय, तो पूर्व वासना से युक्त होने के कारण उसको दूसरा शरीर प्राप्त होता है ॥ १४१ ॥ तब पुण्य बल से सिद्ध गुरु की संगति पाता है। पश्चिम द्वार मार्ग से फल तुरन्त प्राप्त होता है ॥१४२॥ पूर्व जन्म में अभ्यास किया हुआ होने से उसको तुरन्त फलकी प्राति होती है। यही जानने योग्य है इसको काकमत कहते हैं ॥१४३॥ काकमत के अभ्यास योग से अन्य और कोई श्रेष्ठ योग नहीं है, इसीसे मुक्ति प्राप्त होती है। शिव भाषित मिथ्या नहीं होता ॥१४४॥ हठ योग क्रम से उसकी पराकाष्ठा रूप जीव लयादि जिसने न किया हो, उसको मोक्ष

Scanned by CamScanner

नहीं होता, क्योंकि यह प्रसिद्ध है कि पश्चिम मार्ग के बिना मोक्ष लाभ नहीं होता ॥१४५॥ (इस योग में) प्रथम रोग नष्ट हो जाते हैं पीछे शरीर की जड़ता दूर होती है, तब चन्द्र समरस होकर सदा बरसता रहता है ॥१४६॥ पवन से अग्नि चारों ओर से धातुओं को खींचता है तब शरीर में कोमलता आजाती है और नाना नाद प्रवृत्त होते हैं ॥१४७॥ वृष्टि आदि जनित जड़ता को जीत कर वह योगी खेचर यानी आकाश में चलने वाला हो जाता है, पवन के समान वेग वाला, सर्वज्ञ और सुन्दर रूप वाला हो जाता है ॥१४८॥ वह तीनों लोकों में क्रीड़ा करता है और उसमें सब सिद्धियां उत्पन्न होजाती हैं। कपूर के लीन हो जाने पर उसमें फिर कठिनता कहां ? ॥ १४९ ॥ वैसे ही अहंकार के नाश होने पर (योगी के देह में) कठिनता कहांसे रहे? वह सर्वकर्ता, स्वतन्त्र और अनन्त रूप वाला ॥१५०॥ महायोगी जीता हुआ भी मुक्त ही है, इसमें कोई संदेह नहीं है।

इस जगत में सिद्धियां दो प्रकार की होती हैं, एक कल्पित और दूसरी अकल्पित ॥१५१॥ रस, औषधि और नाना प्रकार की क्रियाओं के साथ मन्त्र अभ्यास के साधन से जो सिद्धियां प्राप्त होती हैं वे कल्पित कही जाती हैं ॥१५२॥ वे साधन द्वारा उत्पन्न हुई सिद्धियां अनित्य और अल्प शक्ति वाली होती हैं। ऐसे ही बिना साधन के स्वभाव ही के उत्पन्न हुई सिद्धियां होती हैं ॥१५३॥ अपने आत्मा के योग में निष्ठा रखने वालों में स्वतन्त्रता से ईश्वर को प्रिय ऐसी सिद्धियां उत्पन्न होती हैं, वे

अकल्पित कही जाती है ॥ १५४ ॥ वासना रहित (योगियों) में महा शक्ति वाली अपने योग से उत्पन्न हुई, इच्छा रूप सिद्धियां चिर काल के अभ्यास से उत्पन्न होती हैं ॥ १५५ ॥ परन्तु अव्यय ऐसे परमात्म पद के योग के लिये उन सिद्धियों को सदा तृप्त रखना चाहिये। विना कार्य के सदा गुप्त रहना यही योग सिद्ध का लक्षण है ॥ १५६ ॥ आकाश मार्ग से जाने वाले पथिक को मार्ग में जैसे अनेक तीर्थ और नाना मार्ग नजर आते हैं वैसी ही नाना प्रकार की सिद्धियां हैं ॥ १५७ ॥ लाभ हानि से रहित निर्वासन योगी को योग मार्ग में चलते हुए नाना प्रकार की सिद्धियां प्राप्त होती हैं ॥ १५८ ॥ परीक्षक सुवर्णकार जैसे सुवर्ण की परीक्षा करता है वैसे सिद्धियों से सिद्ध और जीवन्मुक्त को पहचानना चाहिये ॥ १५९ ॥ कभी उसके अलौकिक गुण अवश्य दिखाई देते हैं परन्तु जिसकी सिद्धियां चली गई हों ऐसे पुरुष को वद्ध ही समझो ॥ १६० ॥ जिसकी देह जरा रहित अमर है वही जीवन्मुक्त है और वे पशु पक्षी, कीटक (के समान) हैं जो मृत्यु को प्राप्त होते हैं ॥ १६१ ॥ उनको, हे ब्रह्मन् ! क्या शरीर नष्ट होने के पश्चात् मुक्ति मिलती है ? उनके प्राण ही वाहर नहीं निकलते तो शरीर कहां से गिरेगा ? ॥ १६२ ॥ शरीर के पतन से जो मुक्ति हो वह मुक्ति नहीं मृत्यु है। देह को ब्रह्मत्व प्राप्त होने पर जैसे जल में नमक ॥ १६३ ॥ अनन्यता को प्राप्त होता है, (वैसे ही देह और ब्रह्म अनन्यताको प्राप्त होने पर) उसको मुक्त कहते हैं, शरीर और इन्द्रियां उससे वैसे ही अभिन्न

Scanned by CamScanner

हैं ॥ १६४ ॥ ब्रह्म देहत्व को वैसे ही प्राप्त होता है जैसे जल बबूले बन जाय। दस द्वार वाले नगर के समान दस नाड़ी रूप जिसमें मार्ग हैं ऐसे, ॥ १६५ ॥ दस वायुओं से युक्त, दस इन्द्रियों के परिवार वाले, छः आधाररूप निवास स्थान वाले, छः अन्वयरूप महा वन वाले ॥ १६६ ॥ चार पीठों से युक्त, चार वेद रूप दीपक वाले, विन्दु नाद और महत लिंग वाले; शिव शक्ति के निवास स्थान रूप ॥ १६७ ॥ देह को शिवालय कहते हैं, यही सब देहधारियों को सिद्धि देने वाला है। गुदा और मेढ़ के बीच में त्रिकोणाकार मूलाधार चक्र है ॥ १६८ ॥ जीव रूप वह स्थान बोला जाता है, यहीं पर कुण्डलिनी नाम की परा शक्ति प्रतिष्ठित है ॥ १६९ ॥ यही स्थान है जिससे वायु उत्पन्न होता है, जिससे अग्नि उत्पन्न होता है, जिससे बिन्दु और नाद उत्पन्न होते हैं ॥ १७० ॥ और जिससे हंस और मन उत्पन्न होते है, ऐसा यह काम रूप नाम का पीठ सर्व कामनाओं को पूर्ण करने वाला है ॥ १७१ ॥ छः पखुरीवाला स्वाधिष्ठान नामक चक्र लिंग मूलमें है। दस पखुरीवाला मणिपूरक चक्र नाभी देश में स्थित है ॥ १७२ ॥ बारह पखुरीवाला अनाहत नाम का महान् चक्र हृदय में स्थित है। हे ब्रह्मा यही वह ब्रह्मागिरी नाम की पीठ हैं ॥ १७३ ॥ कंठ कूप में सोलह पखुरीवाला विशुद्ध नामक चक्र है जालंधर नाम की पीठ, हे सुरेश्वर यहां पर स्थित है ॥ १७४ ॥ भ्रूमध्य में दो दल वाला आज्ञा नाम का उत्तम चक्र है, इसके ऊपर उड्डयान नामक महापीठ प्रतिष्ठित है ॥ १७५ ॥

चार पखुरीवाला पृथ्वी का मंडप है, उसका अधिदेवता ब्रह्म है। अर्ध चन्द्राकार जल का मंडल है यहां विष्णु अधिदेव हैं ॥१७६॥ त्रिकोणाकार मंडल अग्नि का है, उसका अधिदेवता रुद्र हैं, वायु का बिंव त्रिकोण वाला है ईश्वर उसका अधिदेवता है ॥ १७७ ॥ आकाश का मंडल वर्तुलाकार है इसका देवता सदाशिव है। नाद रूप मन का मंडल भ्रूमध्य में है, ऐसा जानते हैं ॥ १७८ ॥

॥ इति प्रथमोऽध्याय ॥

हे शंकर, मैं योगके महात्म्य को फिर सुनना चाहता हूँ जिसके जानने ही से खेचरी समान अवस्था प्राप्त होती हैं ॥१॥(शंकरनेकहा) हे ब्रह्मन्, प्रयत्न से गुप्त रखने के योग्य बात कहता हूँ सो श्रवण कर। जोबारह वर्ष तक प्रमादरहित सेवा करे ॥२॥ उस दमनशील ब्रह्मचारी को यह यथार्थ रूप से बताना चाहिये। पांडित्य बताने के लिये, धन के लोभ से अथवा प्रमाद से किसी को नहीं देना चाहिये ॥ ३ ॥ उसने सब कुछ पढ़ लिया और सुन लिया और सबका अनुष्ठान कर लिया जो विद्वान् गुरु के बताए हुए मूल मंत्र को जानता है ॥ ४ ॥ मूलाधार से उत्पन्न हुआ शिव शक्तिमय मंत्र है। उस मंत्र के, हे ब्रह्मन्, श्रोता और वक्ता दोनों दुर्लभ हैं ॥ ५ ॥ इसको पीठ कहते हैं। यह चिदात्मक और नादलिंग रूप है इसके अनुभव मात्र से मनुष्य जीवन्मुक्त होजाता है ॥६॥ और अल्प काल में अणिमादि सिद्धियां उसको प्राप्त होती हैं। मेरे स्वरूप का मनन, ध्यान तथा मेरे स्वरूप का बोध करता है

Scanned by CamScanner

इसलिये ॥ ७ ॥ इसको मंत्र कहते है। अथवा, हे ब्रह्मन्, मेरा अधिष्ठान होने से अथवा सर्व मन्त्रों का मूल होने से, मूलाधार से उत्पन्न होने से और ॥ ८ ॥ मूल स्वरूप का चिह्न होने से इसको मूल मंत्र कहते हैं। सूक्ष्म होने से, कारण होने से तथा उसमें सबका लय वा गमन होने से ॥ ९ ॥ तथा यह परमेश्वर का लक्षण होने से इसको लिंग कहते हैं। सब जन्तुओं के सदा समीप और व्यापक होने से ॥ १० ॥ तथा रूप का सूचन करने वाला होने से उसको सूत्र कहते हैं। महामाया, महालक्ष्मी, महादेवी सरस्वती रूप ॥ ११ ॥ अव्यक्त आधार शक्ति जिससे विश्व चलता है, सूक्ष्म तेज युक्त बिंदुरूप से और पीठरूप से रहती है ॥ १२ ॥ बिंदुपीठ का भेदन करने से नादलिंग उत्पन्न होता है, हे ब्रह्मन्, जिसका षण्मुखी क्रिया द्वारा प्राण से उच्चारण किया जाता है ॥ १३ ॥ गुरु के उपदेश के अनुसार, ब्रह्म के स्थूल सूक्ष्म और कारण तीनों शरीर सहज में प्रकाशित होते हैं ॥ १४ ॥ पंच ब्रह्ममय स्थूल रूप को विराट् कहते हैं। नादमय और बीजत्रयात्मक सूक्ष्म को हिरण्यगर्भ कहते हैं ॥ १५ ॥ परब्रह्म, परम सत्य सच्चिदानन्द लक्षण वाला, अपरिमेय, जिसका निर्देश हो न सके ऐसा इन्द्रिय और मनका अविषय ॥ १६ ॥ शुद्ध सूक्ष्म निराकार निर्विकार निरंजन अनन्त, परिच्छेद रहित, उपमा रहित उपद्रव रहित ॥ १७ ॥ ऐसा परम तत्त्व आत्म मंत्र के सदा अभ्यास करने से प्रकाशित होता है। उसके प्रकट होने के चिह्न रूप सिद्धि द्वार मुझसे श्रवण कर ॥ १८ ॥ सदा युक्त योगी को प्रकाशमान

दीपज्वाला, चन्द्र, खद्योत (पटबीजना), बिजली और नक्षत्र ये सूक्ष्म रूप से दिखाई देते हैं ॥१९॥ शीघ्र ही उसको अणिमादि ऐश्वर्य प्राप्त होता है। नाद से श्रेष्ठ मंत्र नहीं है, आत्मा से श्रेष्ठ कोई देव नहीं है ॥ २० ॥ अनुसंधान से बढ़ कर कोई पूजा नहीं है, तृप्ति से श्रेष्ठ कोई सुख नहीं है। यह सिद्धि चाहने वाले को प्रयत्न से गुप्त रखना चाहिये। मेरा भक्त इसको जान कर कृत कृत्य और सुखी होजाता है ॥ २१ ॥ जिसकी देव में परमभक्ति है और जैसी देव में है वैसी ही गुरु में है, उसी महात्मा को ऊपर कहे हुए अर्थ प्रकाशित होते हैं ॥ २२ ॥

॥ इति द्वितीय अध्याय ॥

जो नमस्कार करने योग्य है, जो चित् रूप है, जो सिद्धियों का कारण है, जिसके जानने मात्र ही से जन्म के बन्धन से जीव छूट जाता है ॥ १ ॥ ऐसे अक्षर और परम नाद को शब्द ब्रह्म कहते हैं। मूलाधार चक्र में रही हुई बिंदुरूपिणी शक्ति अपने आधार में होती है ॥ २ ॥ सूक्ष्म बीज में से जिस प्रकार अंकुर उत्पन्न होता है इस प्रकार बिंदुरूपिणी शक्ति में से नाद उत्पन्न होता है उसको पश्यन्ति कहते हैं, क्योंकि योगी लोग इसी शक्ति से विश्व को देखते हैं ॥ ३ ॥ हृदय में मेघ की गर्जना के समान बड़ी ध्वनि होती है, वहां, हे ब्रह्मन् जो शक्ति होती है उसको मध्यमा कहते हैं ॥ ४ ॥ प्राण के योग से स्वर रूप से प्रकट होने वाली वैखरी शक्ति है तालु आदि स्थानों के स्पर्श से

Scanned by CamScanner

शाखा पत्तों के समान वह नाना अक्षरों के रूप से प्रकट होती है ॥ ५ ॥ इस प्रकार 'अ' से लेकर 'क्ष' तक के सब अक्षरों का उच्चारण होता है। अक्षरों से पद और पदों से वाक्य होते हैं ॥ ६ ॥ मंत्र वेद और शास्त्र सब पुराण तथा कल्प और नाना भाषाएं सब वाक्यमय ही होते हैं ॥ ७ ॥ सात स्वर तथा गाथाएं यह सब नाद ही से उत्पन्न होते हैं (इसलिये) सब प्राणियों के हृदय में रही हुई यह सरस्वती देवी है ॥ ८ ॥ प्राण और अग्नि की प्रेरणा से धीरे धीरे यही विवर्त रूप होकर पद और वाक्य रूप से वर्तती हैं ॥ ९ ॥ जो योगी इस वैखरी शक्ति को अपने में देखता है, वह सरस्वती के प्रसाद से वाक्-सिद्धि को प्राप्त करता है ॥ १० ॥ वह स्वयं वेद, शास्त्र और पुराणों का कर्त्ता बनता है। जहां विंदु, नाद, चन्द्र, सूर्य, अग्नि, वायु ॥ ११ ॥ और सब इन्द्रियां लय को प्राप्त होती हैं, हे सुव्रत, जहां प्राण लीन हो जाते हैं मन भी लीन हो जाता है ॥ १२ ॥ जिसको प्राप्त करने पर उससे अधिक प्राप्त करने योग्य कुछ भी नहीं मानता, जिसमें स्थिति हुआ महात्मा महान् दुःख से भी विचलित नहीं होता ॥ १३ ॥ जहां योगाभ्यास द्वारा निरोध को प्राप्त हुआ चित्त उपराम को प्राप्त होता है और जहां आत्मा ही से आत्मा को देखकर योगी संतोष को प्राप्त होता है ॥ १४ ॥ जो इन्द्रियातीत और बुद्धि से ही ग्रहण करने योग्य ऐसा आत्यंतिक सुखरूप है उसको क्षर और अक्षर से परे ऐसा (परम) अक्षर कहते हैं ॥ १५ ॥ सब भूत प्राणियों को क्षर और सूत्रात्मा को

अक्षर कहते हैं और निर्विशेष निरंजन परब्रह्म को परम अक्षर कहते है ॥ १६ ॥ वह लक्षण रहित, अलक्ष्य और अतर्क्य है, उपमा रहित है, उसका पारावार नहीं है, उसका छेदन नहीं हो सकता, तथा उसका चिन्तवन नहीं हो सकता और वह परम निर्मल है ॥ १७ ॥ वह सब भूतों का आधार है, उसका कोई आधार नहीं है। वह निर्दोष और प्रमाण रहित है, उसको कोई बता नहीं सकता, उसका कोई माप नहीं है और वह इन्द्रियों से परे है ॥ १८ ॥ वह स्थूल नहीं है, सूक्ष्म भी नहीं है, ह्रस्व या दीर्घ नहीं है। वह अजन्मा और नाश रहित है। वह शब्द, स्पर्श, रूप या आंख, कान तथा नाम से रहित है ॥ १९ ॥ वह सबको जानने वाला है, सब स्थान पर उसकी गति है। वह शान्त है और सब प्राणियों के हृदय में रहा हुआ है। गुरू के वाक्य से वह सहज जाना जाता है और भाव हीन मनुष्य उसको बड़ी कठिनाई से जानने पाता है ॥ २० ॥ वह कला रहित और गुण रहित है शान्त और निर्विकार है, वह आश्रय रहित निलप नाश रहित कूटस्थ अचल और ध्रुव है ॥ २१ ॥ वह अंधेरे के परे रहा हुआ है और ज्योति की भी ज्योति है। वह भाव और अभाव से रहित केवल भावना गोचर है ॥ २२ ॥ चित्त को अन्तरलीन करके भक्ति युक्त होकर उस परम तत्त्व को पाया जाता है। इसमें, हे ब्रह्मन्, भावना ही केवल कारण है ॥ २३ ॥ जैसे दूसरे देह की प्राप्ति में मनुष्य को भावना कारण होती है, जिस प्रकार विषय का ध्यान करने वाले का मन

Scanned by CamScanner

विषय में रमता रहता है ॥ २४ ॥ वैसे ही मेरा अनुस्मरण करने वाले का चित्त मुझमें ही विलीन हो जाता है सर्वज्ञता परमेश्वरत्व तथा सब प्रकार की सम्पूर्ण शक्तियां ॥ २५ ॥ तथा अनंत शक्तियां मेरे अनुस्मरण से प्राप्त होती है।

॥ इति तीसरा अध्याय ॥

चैतन्य के एक रूप होने के कारण कहीं भी भेद का मानना युक्त नहीं है। रज्जु में सर्प का भ्रम होता है. वैसा ही जीव भाव समझो ॥ १ ॥ रज्जु के अज्ञान से क्षण में ही जैसे रज्जु सर्पिणी भासने लगती है वैसे ही अज्ञान से साक्षात् एक चिति ही विश्व रूप से भासती है ॥ २ ॥ प्रपंच के उपादान कारण ब्रह्म को छोड़ कर और कुछ भी नहीं है, इसलिये यह सब प्रपंच ब्रह्म ही है, और कुछ नहीं है ॥ ३ ॥ सब कुछ आत्मा ही है, इस उपदेश द्वारा व्याप्य व्यापक भाव मिथ्या होजाता है। इस प्रकार अद्वैत परम तत्त्व को जानने पर भेद को स्थान ही कहां ? ॥ ४ ॥ परमात्मा परब्रह्म से सब उत्पन्न होते है, इसलिये यह सब ब्रह्म ही है ऐसा चिन्तन करो ॥ ५ ॥ सब नाम, नाना प्रकार के रूप तथा सब कर्म ब्रह्म ही धारण करता है ऐसा समझो ॥ ६ ॥ सुवर्ण से उत्पन्न हुई वस्तु सदा सुवर्ण ही होती है वैसे ही ब्रह्म से उत्पन्न हुआ विश्व सदा ब्रह्म स्वरूप ही है ॥ ७ ॥ जो जीवत्मा और परमात्मा में अल्प भी भेद मानता है उस विमूढ़ आत्मा को भय की प्राप्ति होती है ऐसा (श्रुति का) कथन है ॥ ८ अज्ञान

से द्वैत भासता है तब अन्य को देखने लगता है। आत्म दृष्टि से देखा जाय तो यह सब (जगत) आत्मा से भिन्न कुछ भी नहीं है ॥ ९ ॥ इस लोक का अनुभव होता है, यहां व्यवहार भी होता है तो भी जागने के उत्तर क्षण में स्वप्न जैसा असत् होजाता है, वैसे यह सब असद्रूप ही है ॥१०॥ स्वप्न में जाग्रत नहीं होता, और जाग्रत में स्वप्न नहीं होता। यह दोनों लय में नहीं होते और इन दोनों में लय नहीं होता ॥११॥ तीनों गुणों से उत्पन्न हुई यह तीनों अवस्थायें मिथ्या हैं; इनका द्रष्टा गुणातीत और नित्य ऐसा चैतन्य है ॥ १२ ॥ जिस प्रकार मिट्टी में घट की भ्रान्ति होती है; सीपी में चांदी होती है वैसा ही ब्रह्म में जीव भाव है। उसको विचारपूर्वक देखने से वह नष्ट हो जाता है ॥ १३ ॥ जैसे मृतिकामें घट होता है, कनक में कुण्डल का कथन होता है, सीपी को रजत कहा जाता है, वैसा जीव भी कथन मात्र है ॥ १४ ॥ जिस प्रकार आकाश में नीलता होती है मरुभूमि में जल होता है, स्थाणु (ठूंठ) में पुरुष की भ्रान्ति होती है, वैसा ही चेतन्य में यह विश्व है ॥ १५ ॥ जैसे शून्य में वैताल या गन्धर्व नगर मिथ्या होता है, जिस प्रकार आकाश में (नेत्र दोष से) दो चन्द्र भासते हैं वैसे ही सत्य (ब्रह्म) में जगत भासता है ॥ १६॥ जिस प्रकार तरंग और लहरों में जल ही जल स्फुरता है, घट नाम से जैसे मिट्टी ही वर्तती है या पट नाम से तन्तु ही रहते हैं ॥१७॥ वैसे ही जगत के नाम से चिति ही प्रकाशती है। सब कुछ केवल ब्रह्म ही है। जिस प्रकार बन्ध्यापुत्र कोई वस्तु

Scanned by CamScanner

नहीं है या मरुभूमि में जल नहीं होता ॥ १८ ॥ जिस प्रकार आकाश में वृक्ष होता ही नहीं, वैसे ही जगत की स्थिति है ही नहीं। घट का ग्रहण करने पर जैसे बलात्कार से मिट्टी ही नजर आती है ॥ १९ ॥ प्रपंच को विस्तार पूर्वक देखा जाय तो प्रकाश स्वरूप ब्रह्म ही दीखता है। आत्मा सदा विशुद्ध है तो भी वह अशुद्ध भासता है, ॥२०॥ जिस प्रकार रज्जु ज्ञानी को और अज्ञानी को सदा दो प्रकार से भासती है। जिस प्रकार घड़ा मिट्टी ही है वैसे देह भी चैतन्य ही है ॥ २१ ॥ विद्वान् लोग आत्मा और अनात्मा का विवेक वृथा ही करते हैं। जैसे रस्सी को सर्प रूप से और सीपी को रजत रूप से देखा जाय ॥ २२ ॥ वैसे ही मूढ़ मनुष्य आत्मा को देह रूप से देखता है, मिट्टी को घट रूप से, मरुभूमि को जल रूप से देखता है ॥२३॥ काठ को घर रूप से और लोहे को तलवार रूप से देखा जाय वैसे ही मूढ़ जन आत्मा को देह रूप से देखते हैं ॥ २४ ॥

॥ इति चतुर्थ अध्याय ॥

फिर मैं तुमसे ब्रह्मस्वरूप के गुह्य योग को क्रमपूर्वक कहता हूँ, हे ब्रह्मा, स्थिर चित्त होकर सुनो ॥१॥ दस द्वार वाले नगर के समान, दस नाड़ी रूप जिसमें महा मार्ग हैं, जो दस वायुओं से युक्त है ऐसे दस इन्द्रियों के परिवार वाले ॥२॥ छः आधार रूप निवास स्थान वाले, छः अव्ययरूप महावन वाले, चार पीठों से युक्त, चार वेद रूप दीपक वाले ॥३॥ बिन्दु नाद और

महालिंग वाले, विष्णु तथा लक्ष्मी के निवास स्थानरूप, देह को विष्णु का मन्दिर कहते हैं, यही सब देह धारियों को सिद्धि देने वाला है ॥४॥ गुदा और मेढ्र के बीच में त्रिकोणाकार मूलाधार चक्र है। वह जीवरूप शिवका स्थान कहा जाता है ॥५॥ यहीं पर कुण्डलिनी नाम की पराशक्ति प्रतिष्ठित है। यहीं से वायु उत्पन्न होता है, यहीं से वह्नि उत्पन्न होता है ॥ ६ ॥ जिससे बिन्दु उत्पन्न होता है और जिससे नाद उत्पन्न होता है, जिससे हंस और मन उत्पन्न होते हैं ॥ ७ ॥ ऐसा यह कामरूप नाम का पीठ सब कामनाओं को पूर्ण करने वाला है। छः पखुरीवाला स्वाधिष्ठान नाम का चक्र लिंगमूल में है ॥८॥ दस पखुरीवाला मणि पूरक चक्र नाभि देश में स्थित है। बारह पखुरी वाला अनाहत नाम का महान चक्र हृदय में स्थित है ॥९॥ हे ब्रह्मा, यही वह ब्रह्मगिरि नाम का पीठ है। कंठ कूप में सोलह पखुरी वाला विशुद्ध नामक चक्र है ॥१०॥ जालंधर नाम का पीठ, हे ब्रह्मा, यहां पर स्थित है भ्रूमध्य में दो दल वाला आज्ञा नाम का उत्तम चक्र है ॥११॥ इसके ऊपर उड्डियान नामक महापीठ प्रतिष्ठित है, इस देहमें इतने स्थान शक्तिरूप से विराजते हैं ॥१२॥ चार पखुरीवाला पृथ्वी का मण्डल है, उसका अधिदेवता ब्रह्मा है। अर्ध चन्द्राकार जलका मंडल है यहां विष्णु अधिदैवत है ॥१३॥ त्रिकोणाकार मंडल अग्नि का है, उसका अधिदेवता रुद्र है। वायु का बिंब षट्कोणाकार है, संकर्षण उसका अधिदेवता है ॥१४॥ आकाश का मण्डल वर्तुलाकार है इसका देवता

Scanned by CamScanner

नारायण है, नादरूप मनका मण्डल भ्रूमध्य में है ऐसा जानते हैं ॥१५॥ हे ब्रह्मा, यह शांभव स्थान का तुझसे वर्णन किया। अब नाड़ी चक्रका निर्णय कहता हूँ॥१६॥ मूलाधार चक्रके त्रिकोण में बारह अंगुलकी सुषुम्ना होती है, यह मूलके अर्ध में से निकली हुई बांस के समान होती है और इसीको ब्रह्मनाड़ी कहते हैं ॥१७॥ इसके दोनों ओर इडा और पिंगला होती है, और यह तीनों बिलंबिनी में पिरोई हुई होती है जो नाकतक जाती है ॥१८॥इडा में बांई ओर से सुवर्णरूप वायु गमन करता है। दाहिने ओर से सूर्य रूप प्राण पिंगला में गमन करता है ॥१९॥ बिलंबिनी नाड़ी नाभि स्थान में प्रकट होती है। नाभि स्थान में से नाड़ियां उत्पन्न होती हैं और उँची नीची और तिरछी जाती हैं ॥ २० ॥ इसको नाभि चक्र कहते हैं और यह मुर्गी के अण्डे के समान होता है; यहां से गान्धारी और हस्ति जिह्वा दो नाड़ियां दोनों नेत्रों को जाती हैं ॥२१॥ पूषा और अलंबुसा यह दो कानों के प्रति जाती हैं। शूरा नाम की बड़ी है, वह यहां से भ्रूमध्य को जाती है ॥ २२ ॥ विश्वोदरी वह नाड़ी है जो चतुर्विध अन्न का भोजन करती है। सरस्वति नाड़ी जिह्वा के अन्त तक गई हुई है ॥२३॥ राका नाम की नाड़ी है, वह तुरन्त जल का पान करती है भूख को उत्पन्न करती है और नाक में श्लेष्मा का संचय करती है ॥२४॥ कण्ठ कूप में उत्पन्न हुई अधोमुख वाली शंखिनी नाम की नाड़ी है, वह अन्न के सार का ग्रहण करके उसका शिरोभाग में संचय करती

है ॥ २५ ॥ नाभि से तीन अधोमुख वाली नाड़ियां नीचे को जाती हैं उनमें से कुहू नाड़ी मल का त्याग करती है, वारुणी मूत्र का त्याग करती है ॥ २६ ॥ चित्रा नाम की नाड़ी सीवनी में है वह शुक्र मोचन करती है। इस प्रकार नाड़ी चक्र तुझसे कहा अब बिंदु का रूप श्रवण कर ॥ २७ ॥ स्थूल, सूक्ष्म और कारण तीन ब्रह्म के शरीर हैं; शुक्ररूप बिंदु स्थूल है, पंचाग्नि रूप सूक्ष्म शरीर है ॥ २८ ॥ और चन्द्ररूप कारण शरीर है वह सदा साक्षी रहता है और सर्वदा जैसा का वैसा ही रहता है। जो पातालों के नीचे कालाग्नि रहता है ॥ २९ ॥ वही शरीर में मूलाग्नि है, जिसमें से नाद उत्पन्न होता है। वड़वाग्नि शरीर में होता है. वह अस्थि में रहता है ॥ ३० ॥ काष्ठ और पाषाण का अग्नि अस्थि में रहता है और काष्ठ और पाषाण से जनित पार्थिव अग्नि आंतों में होता है ॥ ३१ ॥ वैद्युत अग्नि आकाश का है वह शरीर के भीतर है। आकाश में रहा हुआ सूर्यरूप अग्नि नाभि मण्डल में स्थित है ॥ ३२ ॥ सूर्य विष की वर्षा करता है (परन्तु) उसके ऊपर के मुख से अमृत झरता है; तानु मूल में रहा हुआ चन्द्र अधोमुख अमृत की वृष्टि करता है ॥ ३३ ॥ भ्रूमध्य में शुद्ध स्फटिक के समान बिन्दु रहा हुआ है, वह महा विष्णु का सूक्ष्म स्वरूप कहा जाता है ॥ ३४ ॥ जो बुद्धिमान पुरुष बताये हुए पञ्चाग्नि को बुद्धि से भावना करता है वह जो कुछ खाता है या पीता है

Scanned by CamScanner

सभी हवन ही करता है, इसमें कोई सन्देह नहीं है ॥ ३५ ॥ बड़े प्रेम के साथ उत्तम प्रकार से सेवा करके शयन करते हुए भली प्रकार पाचन हो सके ऐसा लघु भोजन करके प्रथम शरीर की शुद्धि करे। पश्चात् सुखासन में स्थित हो कर ॥ ३६ ॥ रेचक कुंभक द्वारा प्राण के मार्ग का शोधन करे। प्रयत्न पूर्वक गुदा का आकुंचन करके मूलाधार में रही हुई शक्ति की उपासना करे ॥ ३७ ॥ नाभि और लिंग के मध्य में उडयान बन्धको करे, इस बन्ध द्वारा शक्ति उड़कर ऊपर पीठ में जाती है, इसलिये इसको उडयान पीठ कहते हैं ॥ ३८ ॥ किंचित् कंठ का संकोच करे, यह जालंधर बंध है सावधानता पूर्वक दृढ़ चित्त से खेचरी मुद्रा को करे ॥ ३९ ॥ कपाल के छिद्र में जीभ को उलटा कर लगावे और दोनों भ्रुकुटियों के बीच में दृष्टि रखे। इसको खेचरी मुद्रा कहते हैं ॥ ४० ॥ खेचरी मुद्रा द्वारा जिह्वा के अग्र भाग से जिसने कपाल विवर बन्द किया हो उसका अमृत अग्नि में नहीं गिरता और प्राण भी नहीं चलते ॥ ४१ ॥ उसको भूख, प्यास, निद्रा या आलस्य नहीं उत्पन्न होते। जो खेचरी मुद्रा जानता है, उसकी मृत्यु ही नहीं होती ॥ ४२ ॥ पश्चात् पूर्वापर आकाश में अच्युत रूप द्वादशान्त में, निरालम्ब और निरंजन द्वन्द्व रहित उडयान पीठ में ॥ ४३ ॥ और पश्चात् चंद्र मंडल के अंतर्गत कमल के मध्य में, जिससे अमृत सदा स्रवता रहता है ऐसे नारायण का ध्यान करे ॥ ४४ ॥ जिसको परम ब्रह्म का साक्षात्कार होगया है उसकी हृदयग्रंथि विनष्ट हो जाती है सर्व

संशय नष्ट हो जाते हैं और उसके सर्व कर्मों का क्षय हो जाता है ॥ ४५ ॥ हे सुरेश्वर जो जितेन्द्रिय और शान्त है और जिन्होंने मन और प्राण जीत लिये हैं उनको सुखपूर्वक प्राप्त होने वाली सिद्धियों को कहता हूँ ॥ ४६ ॥ हे ब्रह्मा नाद में मनोलय करने से दूर श्रवण प्राप्त होता है, बिंदु में मनोलय करने से दूर दर्शन प्राप्त होता है ॥ ४७ ॥ कालात्मा में मनको लीन करने से त्रिकाल ज्ञान प्राप्त होता है और परकाया प्रवेश करने वाला दूसरे के शरीर में अपने मन का लय करदे ॥ ४८ ॥ क्षुधा, तृषा या विष के निवारण के लिये मूर्धा में अमृत का चिंतवन करे। पृथ्वी में चित्त को धारण करने से पाताल गमन सिद्ध होता है ॥ ४९ ॥ जल में चित्त को धारण करने से जल से निर्भय हो जायगा। अग्नि में चित्त की धारणा करने से वह आग से जलेगा नहीं ॥ ५० ॥ वायु में मन को लय कर देने से आकाश गमन सिद्ध होगा। आकाश में चित्त को धारण करने से अणिमादिक सिद्धियां प्राप्त होती हैं ॥ ५१ ॥ विराट् के रूप से मन का योग करने से महिमा को प्राप्त होगा। ब्रह्मा में मन का योग करने से वह जगत का सृष्टिकर्त्ता बनेगा ॥ ५२ ॥ मृत्यु लोक के भोगों की इच्छा रखने वाला इन्द्ररूप आत्मा की भावना करे और विष्णु रूप में यदि महायोगी धारणा करे तो वह अखिल जगत का पालन करेगा ॥ ५३ ॥ रुद्र रूप में मनको धारण करने से अपने तेज से जगत का संहार करेगा और नारायण में मनको लय करने से वह नारायण मय हो जायगा और वासुदेव में

Scanned by CamScanner

मनको लय कर देने से सर्व सिद्धियां प्राप्त होती हैं ॥ ५४ ॥ योग युक्त और जितेन्द्रिय योगी जो जो संकल्प करेगा वही सब उस को प्राप्त होगा, इसमें केवल एक भाव ही कारण है ॥ ५५ ॥ गुरु ब्रह्मा है, गुरु विष्णु है, गुरु ही देव और सदा अच्युत है। तीनों लोक में गुरु से अधिक कुछ भी नहीं है ॥ ५६ ॥ दिव्य ज्ञान का उपदेश करने वाले देशिक (ब्रह्मनिष्ठ गुरु) भगवान् की परम भक्ति से जो पूजा करता है वह ज्ञान रूप फल को प्राप्त करता है ॥ ५७ ॥ जैसा गुरु वैसा ही ईश्वर और जैसा ईश्वर वैसा ही गुरु है इनकी महाभक्ति से पूजा करनी चाहिये, इन दोनों में कुछ भी भेद नहीं है ॥ ५८ ॥ कभी गुरु के साथ अद्वैत की बात न करे। भक्ति से गुरुदेव और आत्मा में अद्वैतताकी करे ॥ ५९ ॥ जो बुद्धिमान अत्यंत गुह्य योग शिखाको जानता है उसको तीनों लोक में अज्ञात कुछ भी नहीं है ॥ ६० ॥ उसको न पुण्य पाप है, न अशान्ति है, न दुःख और पराजय है; उसकी इस संसार में पुनरावृत्ति भी नहीं है ॥ ६१ ॥ चित्त की चपलता के वश सिद्धियों में चित्त न लगावे और इस प्रकार तत्त्व को जानले वह मुक्त ही है इसमें कुछ भी संदेह नहीं है ॥ ६२ ॥

॥ इति पांचवां अध्याय ॥

हे परमेश्वर, आप मुझसे ऐसी उपासना का प्रकार कहो, जिसको भली प्रकार जानने मात्र से मनुष्य संसार से मुक्त हो

जाता है ॥१॥ हे ब्रह्मा, श्रुति का सारतत्त्व और गुह्य ऐसी उपासना का प्रकार तुमसे कहता हूँ, उसको श्रवण करके ठीक २ उपासना कर ॥२॥ सुषुम्ना कुण्डलिनी, चन्द्रमण्डल से गिरने वाला अमृत, मन की उन्मन अवस्था इन सब रूप से विराजने वाली, हे चैतन्यस्वरूप महाशक्ति, तुमको मेरा नमस्कार है ॥३॥ हृदय से एक सौ एक नाड़ियां निकलती हैं, उनमें से एक सिर की ओर जाती है। इस नाड़ीसे ऊर्ध्व गमन करने वाला अमृतत्व को प्राप्त होता है। अन्य चारों ओर जाने वाली नाड़ियों से मृत्यु को प्राप्त होता है ॥४॥ एक सौ एक नाड़ियों में एक ही नाड़ी श्रेष्ठ है, उसको सुषुम्ना कहते हैं। रजोगुण रहित, ब्रह्मरूपिणी वह नाड़ी ब्रह्म में विलीन रहती है ॥५॥ उसके बाईं ओर इडा और दाहिनी ओर पिंगला रहती है, उसके बीच में परम स्थान है, उसको जो जानता है वही सच्चा विद्वान् है ॥६॥ नासिका में चलने वाले प्राण उसमें धारण करे। वहां प्राण स्थिर करके धीरे २ अभ्यास करे ॥७॥ गुदा के पृष्ठ भाग में वीणा दंड के समान मेरु दंड है, वह देह को धारण करता है, दीर्घ अस्थि देह (मेरुदण्ड में की नीचे की बड़ी हड्डी) तक ब्रह्मनाड़ी कही जाती है ॥८॥ उसमें एक सूक्ष्म विवर है उसको विद्वान् ब्रह्मनाड़ी कहते हैं। इडा और पिंगला के मध्यमें सूर्यरूपिणी सुषुम्ना होती है ॥९॥ उसमें सब कुछ रहा हुआ है, वह सर्वव्यापी और सब देह वाली है सूर्य, चन्द्र, अग्नि और परमेश्वर उसीमें रहे हुए हैं ॥१०॥ भूतलोक, दिशा, क्षेत्र, समुद्र, पर्वत, शिला, द्वीप,

Scanned by CamScanner

नदियां उसीमें हैं, वेद, शास्त्र, विद्या कला अक्षर ॥११॥ स्वर, मंत्र, पुराण और सब प्रकार के गुण, बीज और बीज के आत्मा-रूप क्षेत्रज्ञ, प्राणवायु ॥१२॥ सब विश्व सुषुम्ना के अन्तर्गत है सब उसीमें रहा हुआ है, वही सब भूतों के शरीरों में नाना नाड़ियां उत्पन्न करती हैं ॥१३॥ उसका मूल ऊपर है और शाखायें नीचे हैं वायुमार्ग से वह सर्वत्र गमन करती है। बहत्तर हजार नाड़ियों में वायु चलती है ॥१४॥ कुण्डलिनी के तिरछे, ऊपर और नीचे चारों ओर छेद हैं, इन सब द्वारों को रोकने से ॥१५॥ प्राण के साथ जीव ऊर्ध्वगामी होने से मोक्ष को प्राप्त होता है। सुषुम्ना को जानकर उसका भेद करके वायु को उसके बीच चला कर ॥१६॥ ब्रह्मरंध्र के चन्द्रपीठ में उसका निरोध करे। शरीरमें बहत्तर हजार नाड़ियोंके द्वार हैं॥१७॥उसमें सुषुम्ना ही एक शांभवी शक्ति है और सब निरर्थक हैं। वह परमानन्दरूप हृदय में और तालु मूल में स्थित है ॥१८॥ इसके ऊपर प्राण का निरोध मध्य में होने से मध्यम कहा जाता है। फिर ब्रह्मरंध्र में स्थित पराशक्ति चलावे, इस समय यदि भ्रमर सृष्टि यानी भंवरों की सी गुंज सुनाई दे तो चित्त को संसार में न भ्रमावे यानी उसीमें लगावे ॥१९॥

गमनागमन में रहा हुआ और गमनागमन से रहित, घन अन्धकार का नाश करने वाले चिद्रूप दीप के समान, सब लोगों के अन्तःकरण में रहे हुए परमात्मस्वरूप हंसको मेरा नमस्कार है ॥२०॥ अनाहत शब्द के भीतर जो ध्वनि होती है उसके

अन्दर ज्योति होती है और उस ज्योति के भीतर मन रहा हुआ होता है। वह मन जहां लय को प्राप्त होता है वह विष्णु का परम पद है ॥ २१ ॥ उसको कोई आधार कहते हैं, और कोई सुषुम्ना या सरस्वति कहते हैं। आधार से विश्व उत्पन्न होता है और उसी में विश्व का लय होजाता है ॥ २२ ॥ इसलिये सर्व प्रयत्न से गुरु चरणों का सेवन करे (क्योंकि) आधार शक्ति की निद्रा में अविद्या से विश्व उत्पन्न हो जाता है ॥ २३ ॥ उस शक्ति को जाग्रत करने से त्रैलोक्य जाग्रत हो जाता है। आधार को जो जानता है वह अन्धकार रूप माया से श्रेष्ठ ऐसे परमपद का सेवन करता है ॥ २४ ॥ उसके अनुभव मात्र से ही मनुष्य सब पापों से मुक्त हो जाता है ॥ २५ ॥ आधार चक्र के बल से विद्युत्पुन्ज के समान प्रकाश प्राप्त हो और यदि उस पर स्वयं गुरुप्रसन्न हैं तब उसको मोक्षपद प्राप्त होता है इसमें कुछ भी सन्देह नहीं है ॥ २६ ॥ आधार चक्र के बल से पुण्य पाप का नाश करो, आधार चक्र में प्राण का अवरोध करने से वह आकाश में लीन होजाता है ॥ २७ ॥ आधार चक्र में वायु का जब अवरोध होता है, योगी का शरीर कांपने लगता है। आधार चक्र में प्राण रोकने से योगी सर्वदा नृत्य करने लगता है ॥ २८ ॥ आधार चक्र में वात का निरोध करने से वहीं सम्पूर्ण विश्व दीखने लगता है। आधार ही सृष्टि है, आधार ही में सर्व देवता हैं, आधार में वेद है, इसलिये आधार ही का आश्रय ग्रहण करो ॥ २९ ॥ आधार के पश्चिम

Scanned by CamScanner

भाग में त्रिवेणी का संगम होता है वहां स्नान करने से और उसका पान करने से मनुष्य सब पापों से मुक्त होजाता है ॥ ३० ॥ आधार के पश्चिम में लिंग होता है, वहां एक द्वार होता है; उसको खोलने ही से मनुष्य जन्म बन्धन से मुक्त हो जाता है ॥ ३१ ॥ आधार के पश्चिम भाग में यदि चन्द्र, सूर्य सदा स्थिर हो जायें तो वहां स्वयं विश्वेश्वर रहा हुआ है। उसका ध्यान करके ब्रह्ममय हो जाता है ॥ ३२ ॥ आधार के पश्चिम में ज्ञानमयी मूर्ति (जीव) रहती है वह छःओं चक्रों का भेदन करके ब्रह्मरंध्र के बाहर जाती है ॥ ३३ ॥ बाएं और दाहिने प्राण को एक कर सुषुम्ना में प्रवेश करते हुए, ब्रह्मरंध्र में योगी प्रविष्ट हो अन्त में परमगति को प्राप्त होते हैं ॥ ३४ ॥ सुषुम्ना में जब प्राण ऊँचे नीचे दौड़ता है और योगी सुषुम्ना में प्राण को निरन्तर चलाता रहता है ॥ ३५ ॥ जब बुद्धिमान योगी का प्राण सुषुम्ना में स्थिर होजाता है, तब सुषुम्ना में प्रवेश होने से चन्द्र सूर्य का लय हो जाता है ॥३६॥ उस समय के समरस भावको जो जानता है वही योग का जानने वाला है। सुषुम्ना जब स्थिर होती है योगी के मन का चांचल्य दूर हो जाता है ॥ ३७ ॥ सुषुम्ना में योगी जब एक क्षण भी टिकता है या अर्ध क्षण भी रहता है ॥ ३८ ॥ या पानी में जैसा नमक मिल जाता है वैसा योगी जब सुषुम्नामें एकमेक होजाता है जैसे पानी दूधमें मिल जाता है वैसे योगी जब सुषुम्ना के साथ विलीन हो जाता है ॥ ३९ ॥ तब उसकी हृदय ग्रन्थि टूट जाती है और सब संशय नष्ट हो

जाते हैं। वे परमाकाश में विलीन होकर परमगति को प्राप्त होते हैं ॥ ४० ॥ गंगा में और सागर में स्नान कर मणिकर्णिका को नमस्कार करे, वह मध्य नाड़ी में विचरण करने वाले के सोलहवें अंश के भी बराबर नहीं हैं ॥ ४१ ॥ श्रीशैल के दर्शन से मुक्ति होती है। वाराणसी में मृत्यु यानी लय होने से मुक्ति होती है, केदार का जल पान करने से और मध्य नाड़ी का दर्शन करने से मुक्ति होती है ॥ ४२ ॥ हजारों अश्वमेघ यज्ञ तथा सैकड़ों वाजपेय यज्ञ सुषुम्ना के ध्यान योग के एक सोलहवें अंश के भी बराबर नहीं हैं ॥ ४३ ॥ जो सुषुम्ना का सदा योग करता है वह पुरुष सब पापों से मुक्त होकर परम कल्याण को प्राप्त करता है ॥ ४४ ॥ सुषुम्ना ही परम तीर्थ है, सुषुम्ना ही परम जय है, सुषुम्ना ही श्रेष्ठ ध्यान है और सुषुम्ना ही परम गति है, ॥ ४५ ॥ नाना प्रकार के यज्ञ, दान, व्रत और नियम, सुषुम्ना के ध्यान योग के सोलहवें अंश की भी बराबरी नहीं करते ॥ ४६ ॥ ब्रह्मरन्ध्र के महास्थान में हमेशा शिव रूपिणी शक्ति रहती है, परमदेवी चिच्छक्ति मध्यम में प्रतिष्ठित रहती है ॥ ४७ ॥ ललाट के अग्र भाग में स्थित आकाश कमल में माया शक्ति रहती है। ललाट के मध्य भाग में नादरूपा श्रेष्ठ शक्ति रहती है ॥ ४८ ॥ ललाट के अपर भाग में बिंदुमयी शक्ति रहती है; बिंदु के मध्य में जीवात्मा सूक्ष्म रूप से वास करता है ॥ ४९ ॥ हृदय में स्थूल रूप से और शरीर के मध्य (मेरुदण्ड) में मध्यम रूप से रहता है ॥ ५० ॥

Scanned by CamScanner

प्राण और अपान के वश हो जीव नीचे और ऊपर वाएं और दाहिने मार्ग से दौड़ता रहता है परन्तु चंचलता के कारण दीखता नहीं ॥ ५१ ॥ हाथ के आघात से गेंद जैसी उछलती रहती है जैसे ही प्राण अपान के आघात से जीव को विश्रान्ति नहीं मिलती ॥५२॥ अपान प्राण को खींचता है और प्राण अपान को; हकार से बाहर आता है और सकार से भीतर जाता है ॥ ५३ ॥ इस प्रकार 'हंस हंस' यह मंत्र जीव सर्वदा जपता रहता है। उसी को जो विद्वान अक्षर और नित्य समझता है वही सच्चा विद्वान् है ॥ ५४ ॥ कन्द के ऊर्ध्व भाग में कुण्डली शक्ति रही हुई है; योगियों को वह मुक्ति देती है और मूढ़ लोगों को बंधन में रखती है। जो उसको जानता है वही योग को जानता है ॥ ५५ ॥ भूलोक, भुवर्लोक और स्वर्गलोक तथा चन्द्र, सूर्य, अग्नि आदि देवता यह जिसकी मात्रा में रहते हैं वह परमज्योति ॐ है ॥५६॥ तीन काल, तीन देवता, तीन लोक, तीन स्वर, तीन वेद जिसमें स्थित हैं वह परं ज्योति ॐ है ॥ ५७ ॥ चित्त चलता है तब संसार है, वह निश्चल हो जाय उसीको मोक्ष कहते हैं। इसलिये, हे ब्रह्मा, दृढ़ बुद्धिपूर्वक चित्त को स्थिर करना चाहिये ॥ ५७ ॥ विषयों का कारण चित्त है, चित्तके होने ही से तीन लोक हैं; उसके क्षीण होने से जगत का क्षय हो जाता है, इसका ठीक ठीक विचार कर ॥ ५९ ॥ मन या अहंकार आकाश के समान विशाल है मन या अहंकार सर्वतोमुख है मन या अहंकार ही सब का आत्मा है जहां मन नहीं है वहां केवल परमब्रह्म

है ॥ ६० ॥ कर्मों से मन उत्पन्न होता है और मन ही पातकों से लेपायमान होता है ; मनही यदि उन्मन होजाय तो न पुण्य है न पाप ॥ ६१ ॥ मन से मन को देखकर जब वृत्ति शून्य हो जाय तो परम दुर्लभ ऐसे परब्रह्म का दर्शन हो जाता है ॥ ६२ ॥ योगी मन से मनको देखकर मुक्त हो जाता है, मन से मनको देखकर उन्मनी के अन्त स्वरूप का सदा स्मरण करे ॥ ६३ ॥ मन से मनको देखकर सदा योगनिष्ठ रहना चाहिये। मनसे मन को देखने से दस अनुभव प्राप्त होते हैं ॥ ६४ ॥ जब ये अनुभव आजाय तब वह योगीश्वर हो जाता है ॥ ६५ ॥ बिन्दु, नाद, कला, ज्योति, सूर्य, चन्द्र, ध्रुव, तारका, शान्त और शान्तातीत यह शान्तातीत ही परब्रह्म है ॥ ६६ ॥ (यह अनुभव प्राप्त होने के) पश्चात् योगी हंसता है प्रसन्न होता है, प्रेम से क्रीड़ा करता है और सुखी होता है। अनुभव युक्त बुद्धि से जीवन व्यतीत करता है, सब ओरसे भय रखता है यानी विषयों से दूर रहता है ॥६७॥ शोक के समय वह नियम से तथा बुद्धिमानी से रहता है और सम्पदा प्राप्त होने से वह मोह में नहीं गिरता। शत्रुता के कार्य में कांपता है और काम की उपेक्षा करते हुए उसमें रमण नहीं करता ॥६८॥ चित्त काममें रत है ऐसा स्मरण रखकर उसको शरीर में जानता है क्योंकि जहां प्राण रहता है वहीं चित्त अवश्य रहता है ॥ ६९ ॥ मन चन्द्र है, रवि प्राण है और दृष्टि (इन्द्रिय) अग्नि है। हे ब्रह्मा, बिन्दु, नाद और कला ये; विष्णु, ब्रह्मा और शंकर ये तीन देवता हैं ॥ ७० ॥ सदा नाद का अनुसन्धान करने से

Scanned by CamScanner

वासना क्षीण हो जाती है, तब हे ब्रह्मा, प्राण निरंजन (तम रहित) मनमें लीन हो जाते हैं ॥ ७१ ॥ जो नाद है वह ही बिन्दु है और जो बिन्दु है उसी का चित्त कहते हैं; नाद बिन्दु और चित्त तीनों से एकता प्राप्त कर ले ॥ ७२ ॥ मन ही बिन्दु है वही उत्पत्ति स्थिति का कारण है; जैसे दूध से घी उत्पन्न होता है, वैसे मनसे विंदु उत्पन्न होता है ॥ ७३ ॥ छःओं चक्रों को जानकर सुख रूप मण्डल में प्रवेश करे। प्राण को खींच कर प्रवेश करे और उसको ऊर्ध्व चढ़ावे ॥ ७४ ॥ प्राण, बिंदु, चक्र और चित्त इनका अभ्यास करे एक ही समाधि से योगी समता रूप अमृत को प्राप्त हो जाते हैं ॥ ७५ ॥ काष्ठ में रही हुई अग्नि जिस प्रकार विना मथन के निकलती नहीं, वैसे ही अभ्यास के विना ज्ञानदीप भी प्रज्वलित नहीं होता ॥ ७६ ॥ जैसे घड़े में रखा हुआ दीप घट के बाहर नहीं प्रकाशता और उससे भिन्न ऐसे घट में दीप की ज्वाला भासती है ॥ ७७ ॥ उसी प्रकार उसके शरीर को घट कहते हैं और जीव उसका स्थान है और गुरु के उपदेश के प्राप्त होने से ब्रह्मज्ञान प्रकाशने लगता है ॥ ७८ ॥ मल्लाह रूप गुरु को प्राप्त करके उसके वचन का नौका के समान दृढ़ आश्रय करके, अभ्यास और वासना शक्ति के बल से मनुष्य भवसागर को तैर जाते हैं ॥ ७९ ॥ इति छठा अध्याय।

॥ इति योग शिखोपनिषत् समाप्त ॥

पैङ्गलोपनिषत्।

[४०]

पैङ्गल ऋषि याज्ञवल्क्य के यहां गये। बारह संवत्सर उनकी सेवा सुश्रुषा करने के पश्चात् पैङ्गल ऋषि बोले, 'परम गूढ़ कैवल्य का मुझे उपदेश दीजिये।' याज्ञवल्क्य बोले, हे सोम्य यह संसार पहले सत् ही था। वही नित्यमुक्त अविक्रिय, सत्य, ज्ञान और आनन्द स्वरूप, परिपूर्ण, सनातन अद्वितीय केवल एक ऐसा ब्रह्म है। उसमें मरुभूमि में जल के समान अथवा सीपी में चांदी के समान अथवा स्थाणु में पुरुष के समान अथवा स्फटिक में रेखा के समान लाल स्वेत और काले गुण वाली परन्तु जिसमें यह तीनों गुण साम्य अवस्था में हैं ऐसी अनिर्वचनीय मूल प्रकृति हुई। उसमें प्रतिबिंबित हुआ वह साक्षी चेतन्य हुआ। फिर वह (मूल प्रकृति) विकृति को प्राप्त होकर सत्व गुण वाली आवरण शक्ति हुई, इसीको अव्यक्त कहते हैं। उसीमें जो प्रतिबिंब पड़ा वह ईश्वर चैतन्य हुआ। वह सर्वज्ञ है, माया उसके अधीन है वह सृष्टि स्थिति और प्रलय का आदि कर्ता है, वही जगत का अंकुर है। अपने में छिपा हुआ सकल जगत वह उत्पन्न करता है। प्राणियों के कर्मानुसार जिस प्रकार वह विश्व पट फैलाता है, उन प्राणियों के कर्मों का क्षय हो जाने से वह उसको उसी प्रकार समेट लेता है। तब उसीमें अखिल विश्व लपेटे हुए वस्त्र के

Scanned by CamScanner

समान रहता है। ईश्वर में अधिष्ठित आवरण शक्ति से रजोगुण मयी विक्षेप शक्ति होती है उसको महत् कहते हैं। उसमें प्रतिबिंबित चैतन्य हिरण्यगर्भ चैतन्य कहा जाता है। वह महत्तत्व का अभिमानी है और उसका शरीर कुछ स्पष्ट और कुछ अस्पष्ट होता है। हिरण्यगर्भ में रही हुई विक्षेप शक्ति से तमोगुण वृद्धि वाली अहंकार नामक स्थूल शक्ति होती है। उसमें प्रतिबिंबित जो चैतन्य है वह विराट् चैतन्य हुआ। उसका अभिमानी स्पष्ट शरीर वाला सर्व स्थूल जगत का पालन कर्ता प्रधान पुरुष विष्णु होता है। उस आत्मा से आकाश उत्पन्न हुआ; आकाश से वायु, वायु से अग्नि, अग्नि से जल, जल से पृथिवी उत्पन्न हुई। यह पंचतन्मात्र तीनों गुणों वाले होते हैं। जगत्कर्ता को सृष्टि करने की इच्छा हुई तब उसने तमोगुण का अंगीकार करके सूक्ष्मतन्मात्राओं को स्थूल भूतों में परिणत करने की इच्छा की। उत्पन्न किये हुए परिमित भूतों में से हर एक को आधा करके हर आधे के पुनः चार भाग किये। प्रति अर्ध भाग के साथ अन्य भूतोंके आधेके चौथे भाग मिलाके भूतोंका पंचीकरण किया और इन पंचीकृत भूतों से अनंत कोटि ब्रह्माण्ड, उन उन ब्रह्माण्डों के उचित चौदह भुवन और उन उन भुवनों के उचित इन्द्रिय वाले स्थूल शरीर उसने उत्पन्न किये। पंच भूतों के रजोगुण के अंश के उसने चार विभाग किये इनके तीन भागों से पाँच प्रकार के प्राण उत्पन्न किये और चौथे भाग से कर्मेन्द्रियों को उत्पन्न किया। भूतों के सत्वांश के चार भाग कर

के उनमें से तीन भागों से पांच वृत्ति वाला समष्टि अंतःकरण उत्पन्न किया और चौथे सत्वगुण के अंश से ज्ञानेन्द्रियां उत्पन्न कीं। सत्वगुण के समष्टि से इन्द्रियों के देवता उत्पन्न किये। उनको उत्पन्न करके उसने ब्रह्माण्डों में स्थापित कर दिये और उसकी आज्ञा से अहंकार से युक्त विराट स्थूलों की रक्षा करने लगा। हिरण्यगर्भ उसकी आज्ञा से सूक्ष्म सृष्टियों की पालना करने लगा। ब्रह्माण्ड में स्थित वे सब उसके विना चल न सके। न कुछ चेष्टा कर सके। उसको सचेतन करने की उसने इच्छा की और समस्त व्यष्टि का मस्तक विदीरण करके उसने ब्रह्माण्डों में और ब्रह्मरन्ध्रों में प्रवेश किया, तब वे सब जड़ होते हुए भी चेतन के समान सब प्रकार के काम करने लगे। सर्वज्ञ ईश्वर माया के अंश से युक्त होकर व्यष्ठि शरीर में प्रवेश करके माया से मोहित होकर जीव भाव को प्राप्त हुआ। तीनों शरीरों से तादात्म्य को प्राप्त करके वह कर्ता भोक्ता बन गया। जाग्रत, स्वप्न सुषुप्ति, मूर्छा और मरण इन धर्मों से युक्त होकर बहुत दुख को प्राप्त करता है, घटियंत्र के समान अथवा कुम्हार के चक्र के समान जन्म मरण के फेरे में फिरा करता है।

॥ इति प्रथम अध्याय ॥

पैङ्गल ऋषि ने पुनः याज्ञवल्क्य से प्रश्न किया कि 'सब लोकों की सृष्टि स्थिति और संहार करने वाला उसका प्रभु ऐसा

Scanned by CamScanner

ईश्वर जीव भाव को किस प्रकार प्राप्त हुआ ?' याज्ञवल्क्य ने कहा: स्थूल, सूक्ष्म और कारण देहों की उत्पत्ति सहित जीव के और ईश्वर के स्वरूप का विवेचन करके तुझसे कहता हूँ, सावधानता पूर्वक एकाग्रता से श्रवण कर। पंचीकृत महाभूतों के अंश को ग्रहण करके व्यष्टि और समष्टि के स्थूल शरीरों को ईश्वर ने क्रमशः उत्पन्न किया। कपाल, चर्म, आंतें, हड्डी, मांस और नख ये पांच पृथिवी के अंश हैं। रुधिर, मूत्र, लार, पसीना आदि जल के अंश हैं। भूख, प्यास, उष्णता, मोह, मैथुन आदि अग्नि के अंश हैं। चलना, उठना, सांस लेना आदि वायु के अंश हैं। काम, क्रोध आदि आकाश के अंश हैं। इन सबका संघात रूप, कर्म से बना हुआ, त्वचा आदि इन्द्रियों से युक्त बाल्य आदि अवस्थाओं के अभिमान का आधार भूत और नाना प्रकार के दोषों से युक्त ऐसा यह स्थूल शरीर है।

पश्चात् अपंचीकृत महाभूतों के समष्टि रजोगुण के तीन अंश से प्राण उत्पन्न किये। प्राण, अपान, व्यान, उदान और समान यह पांच प्रकार के प्राण हैं। नाग, कूर्म, कृकल, देवदत्त और धनंजय ये उप प्राण हैं। हृदय, मुख, नाभि, कंठ और सब शरीर यह उनके स्थान हैं। आकाशादि के रजोगुण के चतुर्थ अंशसे उसने कर्मेन्द्रिय उत्पन्न किये। वाक्, पाणि, पाद पायु और उपस्थ ये पांच कर्मेन्द्रिय हैं। बोलना, ग्रहण करना, चलना, मल विसर्जन करना और आनन्द यह उनके विषय हैं। इस प्रकार पंच महाभूतों के सत्व गुणी तीन अंश से समष्टि से उसने अन्तःकरण

उत्पन्न किया। मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार और अन्तःकरण उसकी वृत्तियां हैं। संकल्प, निश्चय, स्मरण, अभिमान और अनुसंधान उसके विषय है। गला, मुख, नाभि, हृदय और भ्रू मध्य उनके स्थान हैं। भूतों के सत्वगुणी चतुर्थ अंश से ज्ञानेन्द्रियां उत्पन्न कीं। श्रोत्र, त्वचा, चक्षु, जीभ और नाक यह पांच ज्ञानेन्द्रियां हैं। शब्द, स्पर्श रूप, रस और गंध उनके विषय हैं। दिशा, वायु, सूर्य, वरुण, अश्विनी, अग्नि, इन्द्र, उपेन्द्र, यम, चन्द्र, विष्णु, चतुर्मुखी ब्रह्मा और शंकर–यह इन्द्रियों और अंतःकरण के अधिपति हैं।

अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय और आनन्दमय यह पांच कोश हैं। अन्न के रस से उत्पन्न हुआ, अन्न रस से ही बढ़ने वाला और अन्नरस मय पृथ्वी में जो लय को प्राप्त होता है वह अन्नमय कोश है। यही स्थूल शरीर है। कर्मेन्द्रियों के सहित पांच प्राण का प्राणमय कोश होता है। ज्ञानेन्द्रियों के सहित मन लेने से मनोमय कोश और ज्ञानेन्द्रियों के साथ बुद्धि लेने से विज्ञानमय कोश होता है। यह तीन कोश वाला लिंग शरीर है। स्वरूप का जिसमें अज्ञान होता है वह आनन्दमय कोश है। यही कारण शरीर है। ज्ञानेन्द्रिय पंचक, कर्मेन्द्रियपंचक, प्राणादि पंचक, पंच महाभूत, अन्तःकरण चतुष्टय, काम, कर्म और अविद्या इनको पुर्यष्टका कहते हैं। ईश्वर की आज्ञा से विराट ने व्यष्टि गेह में प्रवेश किया और बुद्धि से रह कर विश्व संज्ञा को प्राप्त

Scanned by CamScanner

हुआ। विज्ञानात्मा, चिदाभास, विश्व, व्यवहारिक, जाग्रत अवस्था के स्थूल देह का अभिमानी और कर्मभू यह विश्व के नाम हैं। ईश्वर की आज्ञा से सूत्रात्मा मन के अधिष्ठान में व्यष्टि सूक्ष्म शरीर को प्राप्त होकर तैजस् हुआ। तैजस्, प्रातिभासिक, स्वप्न कल्पित--यह तैजस् के नाम हैं। ईश्वर की आज्ञा से माया की उपाधि वाला अव्यक्त से युक्त हुआ व्यष्टि के कारण शरीर में प्रवेश करके 'प्राज्ञ' संज्ञा को प्राप्त हुआ। प्राज्ञ अविच्छिन्न, पारमार्थिक, सुषुप्ति का अभिमानी--यह प्राज्ञ के नाम हैं। अव्यक्त के अंश रूप अज्ञान से आच्छादित हुए परमार्थिक जीव की 'तत्त्वमसि' आदि महावाक्य ब्रह्म से एकता बताते हैं न कि व्यवहारिक या प्रतिभासक की ब्रह्म से। अंत करण में जो प्रतिबिंबित चैतन्य है वही अवस्थात्रय को प्राप्त होता है। वह जाग्रत, स्वप्न और सुषुप्ति इन तीनों अवस्था को प्राप्त होता है। यह जाग्रत स्वप्न सुषुप्ति अवस्था को प्राप्त होकर घटी यंत्र के समान दुखी होता है और मृत के समान हो रहता है। जाग्रत स्वप्न, सुषुप्ति, मूर्छा और मरण यह पांच अवस्था हैं।

अपने अपने देवताओं के अंश से युक्त होकर श्रोत्र आदि ज्ञानेन्द्रियां शब्दादि विषयों का ग्रहण जिस अवस्था में करती हैं वह जाग्रत अवस्था है। उस अवस्था में जीव भ्रूमध्य में रहकर मस्तक से लेकर चरण तक व्याप्त करके देखी और श्रवणादि यानी कर्मेंद्रिय तथा ज्ञानेंद्रियों के समस्त कर्म करता है और उन उन कर्मों के फल का भोगने वाला होता है। वही परलोक

में जाकर अपने कर्मों के फल भोगता है। वह सार्वभौम राजा के समान व्यवहार से श्रमित होकर अंतर्गृह में प्रवेश करने की इच्छा से मार्ग में ठहरता है। इन्द्रियों की क्रिया बन्द होने पर जाग्रत अवस्था के संस्कारों से उपस्थित हुई प्रबोध अवस्था में विषय विषयी रूप जो स्फुरणा होती है वह स्वप्नावस्था है। उस अवस्था में जागृति के व्यवहार का लोप कर विश्व नामा जीव नाडी मध्य में विचरण करता हुआ तैजस के भावको प्राप्त होता है और अपनी वासना के अनुरूप विचित्र सृष्टि अपने आभास से भासित करता है और स्वयं ही अपनी इच्छानुसार भोग भोगता है।

जिसमें चित्त ही एक कारण होता है उस अवस्था को सुषुप्ति कहते हैं। भ्रमण करके थका हुआ पक्षी जिस प्रकार पंख समेट कर घोंसले की ओर जाता है वैसे ही जाग्रत स्वप्न के प्रपंच के व्यवहार से थका हुआ जीव भी अज्ञान में प्रवेश करके स्वानंद का भोग करता है।

अकस्मात् दण्ड या मुद्गर से ताडन किये हुए मनुष्य के समान भय और अज्ञान से जिसमें सब इन्द्रियां कांप रही हों ऐसी मृत तुल्य अवस्था मूर्छा है। जाग्रत, स्वप्न, सुषुप्ति और मूर्छा इन अवस्थाओं से भिन्न कीट से लेकर ब्रह्मा तक सब जीवों को भय देने वाली स्थूल देह का नाश करने वाली मरण अवस्था है। कर्मेन्द्रिय, ज्ञानेन्द्रिय, उनके विषय (तन्मात्राएं) और प्राण इन

Scanned by CamScanner

सबको संकलित करके काम और कर्म से युक्त हुआ और अविद्या से वेष्टित हुआ जीव अन्य देह को प्राप्त करके परलोक को जाता है। पूर्व कर्मों के फल के विपाक से भँवर में फँसे हुए कीट के समान शान्ति को प्राप्त नहीं होता। सत्कर्मोके परिपाक से बहुत जन्मों के पश्चात् मनुष्य को मोक्ष की इच्छा होती है तब सद्गुरु का आश्रय कर और उनकी चिरकाल सेवा करके वह बंध से मोक्ष पाता है। अविचार से बंध हैं। विचार से मोक्ष होता है इसलिये सदा विचार करे। अध्यारोप और अपवाद से स्वरूप का निश्चय किया जा सकता है इसलिये जगत, जीव और ईश्वर के जीव भाव और (जगत के) भाव का बाध करने से अपने प्रत्यगात्मा से अभिन्न ऐसा ब्रह्म ही शेष रहता है इस प्रकार सदा विचार करते रहना चाहिये।

॥ इति द्वितीय अध्याय ॥

अश्चात् पैङ्गल ऋषि ने याज्ञवल्क्य ऋषि से कहा, 'मुझे महावाक्यों का विवरण सुनाइये'। याज्ञवल्क्य बोले, 'तत्त्वमसि' (वह तू है) त्वं तदसि (तू वह है) त्वं ब्रह्मासि (तू ब्रह्म है), अहं ब्रह्मास्मि (मैं ब्रह्म हूँ), इस प्रकार महावाक्य का अनुसंधान करना चाहिये। 'तत्त्वमसि' महावाक्य में सर्वज्ञता आदि लक्षणों से युक्त माया की उपाधि वाला, सत्, चित् और आनन्द स्वरूप, जगत का कारण ऐसा अव्यक्त ईश्वर 'तत्' पद का वाच्य है। वही अन्तःकरण की उपाधि के कारण भिन्नता से बोध करता हुआ 'मैं' शब्द का प्रयोग करने वाला

जीव 'त्वम्' पद का वाच्य है। ईश्वर और जीव की उपाधियां जो माया और अविद्या है, उनको छोड़ कर जो 'तत्' और 'त्वम्' पद का लक्ष्य होता है वह अपने प्रत्यगात्मा से अभिन्न ऐसा ब्रह्म है। 'तत्त्वमसि' (वह तू है) और 'अहं ब्रह्मास्मि' (मैं ब्रह्म हूँ) इन महावाक्यों का विचार करना श्रवण है। एकान्त में बैठ कर श्रवण किये हुए वाक्यों का जो लक्ष्यार्थ है उसका अनुसंधान करना मनन है। श्रवण और मनन द्वारा सुनिर्णीत अर्थ स्वरूप जो वस्तु है, उसमें एकाग्रता पूर्वक चित्त की स्थापना करना निदिध्यासन है। ध्याता ध्यान के भाव को छोड़कर वात रहित स्थान में रहे हुए दीप की ज्योति के समान, केवल ध्येय के आकार वाली चित्त की अवस्था को समाधि कहते है। उस अवस्था में वृत्तियां केवल आत्माकार ही होती हैं परन्तु जानी नहीं जातीं, पश्चात् उनका स्मृति से अनुमान किया जाता है। इस अवस्था में आत्माकार वृत्ति द्वारा अनादि संसार में संचय किये हुए अनंत कर्म नष्ट हो जाते हैं पश्चात् अभ्यास में प्रवीणता प्राप्त होने पर सदा अमृत की सहस्रों धारा बरसती है इसलिये योगी लोग इसको धर्म मेघ समाधि कहते हैं। इस धर्म मेघ समाधि द्वारा समस्त वासनाओं का जाल कट जाता है, पुण्य पाप रूप संचित कर्म समूल नष्ट हो जाते हैं और 'तत्त्वमसि' महावाक्य का बोध जो पहिले परोक्ष होता था सो अब हथेली में रखे हुए आंवले के समान यह वाक्य स्पष्टतया

Scanned by CamScanner

विना किसी अवरोध के, ब्रह्म के अपरोक्ष अनुभव को कराता है, तब योगी जीवन्मुक्त होता है।

ईश्वर ने पंचीकृत भूतों को अपंचीकृत करने की इच्छा की। ब्रह्माण्ड तथा उसमें रहे हुए कार्य रूप लोक उसने उनके कारण भाव को प्राप्त कर दिये। पश्चात् सूक्ष्म कर्मेन्द्रिय, प्राण, ज्ञानेन्द्रिय और अन्तःकरण चतुष्टय, इन सबको एकत्रित करके सब भौतिक पदार्थों को उनके कारण भूत पंचक में मिलाकर भूमि जल में, जल अग्नि में, अग्नि वायु में, वायु आकाश में, आकाश अहंकार में, अहंकार महत् में, महत् अव्यक्त में और अव्यक्त पुरुष में इस क्रम से लय किया। विराट, हिरण्यगर्भ और ईश्वर की उपाधियां नष्ट हो जाने से वे परमात्मा में विलीन होजाते है। पंचीकृत महाभूतों से बना हुआ कर्मों द्वारा प्राप्त होने वाला स्थूल शरीर कर्मों के (असत् कर्मों के) क्षय से और सत्कर्मों के परिपाक से अपञ्चीकृत होकर सूक्ष्म में संमिलित होता है और कारण रूप को प्राप्त होकर कारण के कारण रूप कूटस्थ प्रत्यगात्मा में विलीन हो जाता है। विश्व तैजस् और प्राज्ञ अपनी २ उपाधियों के लय होने से प्रत्यगात्मा में लीन हो जाते हैं। ज्ञान रूपी अग्नि से दग्ध होनेके करण ब्रह्माण्ड उसके कारणरूप अविद्या के साथ परमात्मामें लीन होजाताहैइसलिये ब्रह्मरत पुरुष(ब्राह्मण) समाहित होकर हमेशा 'तत्' और 'त्वम्' पदका ऐक्य किया करे। ऐसा करने से मेघ के दूर होने से जैसे सूर्य प्रकाशता है वैसे आत्मा का साक्षात्कार होता है।

घड़े में रहे हुए दीपक के समान शरीर में रहने वाले निर्धूम ज्योतिरूप अंगुष्ठमात्र आत्मा का ध्यान करें ॥ १ ॥ भीतर रहे हुए प्रकाशमान कूटस्थ अव्यय आत्मा का जो मुनि नींद आवे तब तक तथा मृत्यु को प्राप्त हो तब तक ध्यान करता रहता है ॥ २ ॥ उसको जीवन्मुक्त समझना चाहिए। वह धन्य है, कृतकृत्य है! जीवन्मुक्त पद का त्याग कर अपने देह को काल के वश करने के पश्चात् यह विदेह मुक्ति को प्राप्त होता है जैसे पवन का बहना बंद हो जाय ॥ ३ ॥ पश्चात् शब्द, स्पर्श, रूप, रस और गंध से रहित, अव्यय नित्य, अनादि, अनंत, महत् से पर और शाश्वत ऐसा वही निर्विकार शुद्ध ब्रह्म रह जाता है ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीय अध्याय ॥

पुनः पैङ्गल ऋषि ने याज्ञवल्क्य से पूछा, 'ज्ञानियों के कर्म कैसे होते हैं और उनकी स्थिति कैसी होती है'। याज्ञवल्क्य बोले अमानित्वादि साधन संपन्न मुमुक्षु इक्कीस कुल को तारता है। ब्रह्म को जानने मात्र ही से एक सौ एक कुल को तारता है। आत्मा को रथी जान और शरीर को रथ, बुद्धि को सारथी और मन को लगाम जान ॥ १ ॥ इन्द्रियां को अश्व कहते हैं, विषय उनके मार्ग हैं और विद्वान् पुरुष के हृदय मानो उड़ने वाले विमान हैं ॥ २ ॥ इन्द्रिय और मन से युक्त आत्मा ही भोक्ता है ऐसा महान ऋषि लोग कहते हैं, इसलिये हृदय में साक्षात

Scanned by CamScanner

नारायण ही निवास करता है ॥ ३ ॥ सांप की केंचुली के समान प्रारब्ध कर्म क्षय होने तक व्यवहार करता है। जो देही चन्द्र के समान चलता रहता है वह मुक्त है, अनिकेतन (त्यागी) है ॥ ४ ॥ वह तीर्थ स्थान में या चाण्डाल के घर देह छोड़े. कैवल्य ही को प्राप्त होता है; प्राणों को त्याग कर वह कैवल्य को प्राप्त होता है। उसके देह को चाहे जंगल में फेंक दिया जाय या गाड़ दिया जाय। संन्यास पुरुष के लिये कहा है अन्य के लिये नहीं ॥ ५ ॥ ब्रह्मी भूत संन्यासी के लिये न सूतक रखना चाहिये, न उसको दाह देना चाहिये, न पिण्ड तर्पण करना चाहिये, न श्राद्ध ॥ ६ ॥ जैसे पके हुए को फिर से नहीं पकाया जाता, जले हुए को जलाया नहीं जाता, वैसे ही जिसका देह ज्ञानग्नि से जला हुआ है उसका न श्राद्ध होता है न क्रिया ॥ ७ ॥ जब तक उपाधि नाश न हो तब तक गुरु की सेवा करनी चाहिये और गुरु के समान उनकी स्त्री तथा पुत्रों के साथ वर्ताव करना चाहिए ॥८॥ जब "शुद्ध मन वाला, शुद्ध चैतन्यरूप सहिष्णु मैं हूँ, मैं ही सहिष्णु हूँ," इस प्रकार का ज्ञान प्राप्त होने पर, ज्ञान से अनुभव स्वरूप ज्ञेयरूप परमात्मा हृदय में भली प्रकार आरूढ़ होजाय और देह शांतिपद को प्राप्त होजाय, तब वह मन और बुद्धि से रहित चैतन्य रूप होजाता है। अमृत से तृप्त हुए पुरुष को जल से क्या प्रयोजन ? उसी प्रकार अपने आत्मा को जानने के पश्चात् वेदों से क्या प्रयोजन हो सकता है ? ज्ञानामृत से तृप्त हुए योगी को कुछ भी कर्तव्य नहीं रहता और यदि कर्तव्य है तो वह ज्ञानी

भी नहीं है। दूर स्थित होने पर भी वह दूर नहीं है और पिण्ड में स्थित हुए भी वह पिण्ड से भिन्न ऐसा प्रत्यगात्मा सर्वव्यापी है। हृदय को निर्मल करके और निरंजन का चिंतवन करके 'सर्व रूप ब्रह्म मैं हूँ परम सुख रूप ब्रह्म मैं हूँ' ऐसा जाने ॥९॥ जिस प्रकार जलमें जल, दूधमें दूध और घी में घी डालने से एक रूप होजाता है वैसे ही जीवात्मा और परमात्मा एक रूप हो जाते हैं ॥१०॥ ज्ञानसे देह दग्ध होने के पश्चात् जब बुद्धि अखंडाकार रूप होजाती है तब बुद्धिमान् पुरुष ज्ञानाग्नि से कर्म बन्ध को दग्ध करता है। पश्चात् शुद्ध वस्त्र के समान, पवित्र, अद्वैत रूप परमात्मा में प्राप्त होकर, जैसे जल में जल मिल कर एक रूप होजाता है, वैसेही वह उपाधिरहित अपने स्वरूपमें स्थित होजाता है ॥११॥ आत्मा आकाश के समान सूक्ष्म है तथा वायु के समान अदृश्य है। आत्मा बाह्य और आभ्यंतरमें निश्चल है और वह ज्ञान दोष से दीखता है ॥१२॥ ज्ञानी कहीं भी और कैसे भी मरे जैसे आकाश सब स्थान पर है वैसा ब्रह्म सर्व व्यापक होनेसे ज्ञानी उसी स्थान पर ब्रह्म में विलीन हो जाता है ॥१३॥ आकाश में घटाकाश के समान जो अपना तत्त्व से लय जान लेता है वह सब ओर से निरालंब और ज्ञान स्वरूप ब्रह्म का प्रकाश पाता है ॥१४॥ यदि मनुष्य एक पाद पर स्थित होकर सहस्र वर्ष तक तपस्या करे तो भी वह ध्यान योग की सोलहवीं कला के बराबर भी नहीं हैं ॥१५॥ जितना ज्ञान है और जितना ज्ञेय है उस सबको यदि कोई जानना चाहे तो सहस्र वर्षों में भी शास्त्रों का अन्त नहीं

Scanned by CamScanner

पावेगा॥१६॥जानने योग्य एक केवल अक्षर परब्रह्म है और दूसरी यह जानने योग्य बात है कि मनुष्य का जीवन चंचल है, इसलियेशास्त्रों के आडंबर को छोड़कर, जो सत्य है उसकी उपासना करो ॥१७॥ नाना प्रकार के कर्म, शौच, जप, यज्ञ, तीर्थ यात्रा, सब कुछ वहीं तक हैं जहां तक तत्व की प्राप्ति न हुई हो ॥१८॥ "मैं ब्रह्म हूं" यह भाव ही महात्माओं के मोक्ष का हेतु है। बन्ध और मोक्ष के लिये दो ही शब्द है, एक 'मेरा नहीं' और दूसरा 'मेरा' ॥१९॥ मेरा कहने ही से बन्धन होता हैं और 'मेरा' को त्यागने ही से मोक्ष होता हैं। मन जब उन्मनी भाव का प्राप्त होता हैं तब द्वैतभाव नहीं रहता ॥२०॥ उन्मनी भाव को प्राप्त होना ही परमपद है; उन्मनी अवस्था में जहां जहां मन जाय वहीं पर परमपद है ॥२१॥ सर्वत्र अवस्थित परब्रह्म ही है। जैसे आकाश में कोई घूंसा मारे या भूख लगने पर धान के बदले भूसी कूटे (उसके ये व्यवसाय जैसे निरर्थक होते हैं)॥२२॥ उसी प्रकार जो 'मैं ब्रह्म हूं, इस बात को नहीं जानता उसका मोक्ष नहीं होता।

जो इस उपनिषत् को नित्य पढ़ता है वह अग्नि, वायु, सूर्य, ब्रह्मा, विष्णु, और शंकर के समान पवित्र हो जाता है उसको सब तीर्थों में स्नान करने का फल मिलता है, उसको सब वेदों के अध्ययन का फल मिलता है और सब वेद विहित व्रत आचरण करने का फल प्राप्त होता है। उसको इतिहास पुराण आदि पढ़ने का तथा रुद्र का लाखों जप करने का और

दस हजार प्रणव के जप का फल मिलता है उसकी आगे की और पीछे की दस दस पीढ़ियां पवित्र हो जाती हैं, और वह अपने साथ बैठने वालों को पावन करता है। वह महान होता है ब्रह्महत्या, सुरापान, सुवर्ण की चोरी, गुरु स्त्री गमन तथा ऐसे पाप करने वाले से संगति रखने के पाप से वह मुक्त हो जाता है।

आंख जैसे समस्त आकाश को देखती है वैसे ही विद्वान् ब्राह्मण विष्णु पद को स्पष्ट देखता है, वे सदा खुली आंख से उसे देखते हुए उस विष्णु पद की स्तुति कर उसको प्रकाश करते हैं। ॐ सत्य है, यह उपनिषत् है।

॥ इति पैङ्गलोपनिषत् समाप्त ॥

वेदान्त

Scanned by CamScanner

शाण्डिल्योपनिषत् ।

[४१]

शाण्डिल्य ने अथर्वा से कहा, 'आत्म प्राप्ति के लिये साधन रूप ऐसे अष्टांग योगका मुझे उपदेश दीजिये' अथर्वा ने उत्तर दिया, हे शाण्डिल्य यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान और समाधि,—ये योग के आठ अंग हैं। योग में यम दस हैं, और उतने ही नियम हैं। आसन आठ हैं। प्राणायाम तीन हैं। प्रत्याहार पांच हैं और उतनी ही धारणाएं हैं। ध्यान दो प्रकार का है और समाधि एक ही है। इसमें अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, दया, जप, क्षमा, धृति, मिताहार और शौच—यह दस यम हैं। मन वचन और कर्म से किसी भूत प्राणी को किसी समय क्लेश पहुँचाना हिंसा है (इससे विपरीत अहिंसा है) मन, वचन और कर्म से सब भूत प्राणियों के हित के अर्थ यथार्थ भाषण करना सत्य कहलाता है। मन, वचन और कर्म से दूसरे के धन के लिये निस्पृह रहना अस्तेय है। मन, वचन और कर्म द्वारा सर्वदा सर्वत्र मैथुन का त्याग ब्रह्मचर्य कहा जाता है। सर्व भूत प्राणियों में सदा अनुग्रह (प्रेम) रखना दया है। कोई विहित आचरण करे या कोई अविहित आचरण करे उनके प्रवृत्ति निवृत्ति में सदा समान रहना, इसको आर्जव कहते हैं। कोई प्रिय हो या अप्रिय हो उन सबके सत्कार या तिरस्कार

को सहन करना क्षमा कही जाती है। अर्थ की हानि होने पर अथवा इष्ट मित्र का वियोग होने पर अथवा इनकी प्राप्ति होने पर मन को स्थिर रखना, इसको धृति कहते हैं। चौथाई पेट खाली रखकर स्निग्ध (चिकना) और मधुर आहार करना मिताहार कहा जाता है। बाह्य और आभ्यंतर मिलकर दो प्रकार का शौच होता है; मृत्तिका और जल से बाह्य शौच होता है और मन को शुद्ध करना आंतर शौच है, वह अध्यात्म ज्ञान से प्राप्त होता है ॥१॥

तप, सन्तोष, आस्तिकता, दान, ईश्वरपूजा, सिद्धान्त श्रवण, लज्जा, मति, जप और व्रत—ये दस नियम हैं। विधि के अनुसार कृच्छ्र चांद्रायणादि द्वारा शरीर को क्षीण करना तप हैं। जो कुछ सहज प्राप्त हो उसी में आनन्द मानना संतोष है। वेद में कहे हुए धर्म और अधर्म के निर्णय में विश्वास रखना यह आस्तिक्य है। न्याय से उपार्जित धन और धान्य, जिसको आवश्यकता हो उसको, श्रद्धा पूर्वक देने का नाम दान है। प्रसन्नता पूर्वक और यथा शक्ति विष्णु शिव आदि देवताओं का पूजन करना वही ईश्वर पूजन कहा है। वेदांत वाक्यों के अर्थ का विचार करना यह श्रवण है। वेद वचन के अनुसार अथवा लौकिक रीति के अनुसार जो कर्म बुरे माने गये है, उनके करनेमें लज्जा रखने को लज्जा कहते हैं। वेद विहित मार्ग में श्रद्धा रखने का नाम मति है। वेद से विरुद्ध न हो ऐसे मंत्र का गुरु से उपदेश लेकर उसका वारंवार उच्चारण करने को जप कहते हैं। जप दो

Scanned by CamScanner

प्रकार का होता है; वाचिक और मानस। मन से ध्यान पूर्वक जप करते हैं उसको मानस जप कहते है। वाचिक जप दो प्रकार से होता हैं; उच्च ध्वनि से और धीरे स्वर से। मंत्र का उच्च ध्वनि से उच्चारण करने से यथोक्त फल होता है, धीरे स्वर से मंत्र जपने से सहस्र गुणा और मन ही मन जाप करने से कोटि गुणा फल होता है। वेदोक्त विधि निषेध का नित्य अनुष्ठान करना व्रत है ॥ २ ॥

स्वस्तिकासन, गोमुखासन, पद्मासन, वीरासन, सिंहासन, भद्रासन, मुक्तासन, और मयूरासन—ये आठ आसन हैं। घोंटू और जांघ के बीच में पैर के तलुए रखकर सीधे बैठना उसको स्वस्तिकासन कहते है ॥ १ ॥ पीठ के पीछे बाईं ओर दाहिने पैर की एड़ी और दाहिनी ओर बाएं पैर की एड़ी लगाकर दोनों हाथों से परस्पर अंगूठे पकड़ कर गोमुखाकार बनाकर बैठने से गोमुखासन होता है ॥ २ ॥ बाईं जांघ पर दाहिने पैर का तलुआ और दाहिनी जांघ पर बाएं पैर का तलुआ रखकर बैठने से, हे शाण्डिल्य, सबको पूजनीय ऐसा पद्मासन हो जाता है ॥ ३ ॥ बाईं जांघ पर दाहिना पैर और दाहिनी जांघ पर बायां पैर रखने से वीरासन होता है ॥ ४ ॥ दाहिनी जांघ में बाईं एड़ी और बाईं जांघ में दाहिनी एड़ी लगाकर हाथ घोंटू पर रखते हुए हाथ की उंगलियां पसार रखे ॥ ५ ॥ और मुख फाड़कर दृष्टि नासिकाग्र रखे—इस प्रकार सावधान बैठने से योगियों को पूजनीय ऐसा सिंहासन हो जाता है ॥ ६ ॥ बायां पैर गुदा और

लिंग के बीच में लगाकर दाहिना पैर लिंग के ऊपर लगावे और भ्रूमध्य में ध्यान लगावे, इसको सिद्धासन कहते हैं ॥ ७ ॥ एड़ियों को वृषण के नीचे सीवनी के बाजू में लगाकर और दोनों हाथों से उनको दृढ़ जमाने से सब रोगों को और विष को दूर करने वाला भद्रासन होता है ॥ ८ ॥ सीवनी के बाईं ओर दाहिने पैर की एड़ी से दाहिनी ओर बाएं पैर की एड़ी से सीवनी को दबाकर बैठना उसको मुक्तासन कहते है ॥ ९ ॥ दोनों हाथों की हथेलियां जमीन पर टेककर हाथ की कोनियां नाभि के पास रखे ॥ १० ॥ और सिर तथा पैर अधर ऊँचे उठाकर दंडाकार हो जाय—सर्व दोषों को दूर करने वाला ऐसा यह मयूरासन हो जाता है ॥ ११ ॥ आसन से शरीरगत सब रोग नष्ट हो जाते हैं, तथा विष भी पच जाता है। जो अशक्त हो वह जिस किसी आसन को सुखपूर्वक कर सके उसी को करे। जिसने आसन साध लिया उसने तीनों जगत जीत लिये यम नियम से संयुक्त पुरुष प्राणायाम का आचरण करे, इससे नाड़ियां शुद्ध होती हैं ॥ ३ ॥ पश्चात् शाण्डिल्य ने अथर्वा से पूछा, 'किस उपाय से नाड़ियां शुद्ध होती हैं ? नाड़ियां कितनी हैं और उनकी उत्पत्ति किस प्रकार होती ? है उनमें कितने वायु होते हैं और उनके स्थान कौन से हैं ? उनके कर्म क्या होते हैं—यह तथा शरीर में और जो कुछ जानने योग्य हो सब मुझे बता दीजिये'।

अथर्वा बोले, यह शरीर छियानवे अंगुल लंबा होता है और शरीर से प्राण द्वादश अंगुल अधिक विस्तार वाला होता

Scanned by CamScanner

है। जो योगाभ्यास से शरीर में अवस्थित प्राण को और अग्नि को समान अथवा न्यूनता रहित करता है वह उत्तम प्रकार का योगी है। मनुष्यों के देह में तप्त सुवर्ण के समान कान्ति वाला त्रिकोणाकार अग्नि स्थान होता है। पशुओं में चार कोने वाला और पक्षियों में अग्नि स्थान गोल होता है। अग्नि स्थान में छोटी सी और शोभायमान अग्नि की ज्वाला होती है। देह का मध्य गुदा के दो अंगुल ऊपर और लिंग के दो अंगुल नीचे मनुष्यों में होता है। पशुओं में उनके हृदय स्थान में और पक्षियों में पेट में होता है। मनुष्यों का देह मध्य नौ अँगुल लम्बा चार अंगुल चौड़ा और अंडे की आकृति का होता है। उसके मध्य में नाभि होती है। नाभि स्थान में बारह पखुरियों का एक चक्र होता है; पुण्य पाप से प्रेरित होकर जीव उसमें घूमा करता है तथा प्राण भी उसी में चला करता है। तन्तुओं के जाल में जैसे मकड़ी घूमा करती है वैसे ही यह प्राण उसमें घूमता रहता है। इस देह में जीव प्राण पर आरूढ़ रहता है। नाभि से ऊपर नीचे चारों ओर कुण्डलिनी का स्थान है (इसको स्कंध या कंद कहते हैं) अष्ट प्रकृतिरूप आठ आवर्त वाली कुण्डलिनी शक्ति होती है। प्राण का ठीक २ संचारण करने से अन्न जल आदि स्कंध के चारों ओर नियन्त्रित होते हैं और कुण्डलिनी शक्ति जो अपने मुखसे ब्रह्मरंध्र को ढांप कर रहती है। योगाभ्यास के समय अपान और अग्नि द्वारा चालित होती है। वह जब हृदयाकाश में पहुँचती है तब परम उज्ज्वल ऐसे ज्ञानस्वरूप को

प्राप्त होती है। मध्यस्थ कुण्डलिनी के आसरे चौदह प्रधान नाड़ियां होती हैं— इड़ा, पिंगला, सुषुम्ना, सरस्वती, वारुणी, पूषा, हस्तिजिह्वा, यशस्विनी, विश्वोदरी, कुहू, शंखिनी, पयस्विनी अलम्बुसा और गान्धारी—यह चौदह नाड़ियां हैं। उनमें सुषुम्ना सबको धारण करने वाली और मोक्ष के मार्गरूप कही जाती है। यह गुदा के पृष्ठ भाग से सिर के ब्रह्मरंध्र तक व्यक्त रहती है और सूक्ष्म रूप से यह महाशक्ति है। सुषुम्ना की बाईं ओर इड़ा और दाहिनीओर पिंगला होती है। इडा में चन्द्र नामा प्राण चलता है और पिंगला में सूर्यनामा प्राण चलता है। चन्द्र तमोरूप और सूर्य रजोरूप होता है; सूर्य विषवाला और चन्द्र अमृत वाला होता है। वे दोनों काल को धारण करते हैं और सुषुम्ना काल का भोग करती है। सुषुम्ना के पीछे समीप ही सरस्वति और कुहू होती है। यशस्विनी और कुहू के बीच में वारुणी रहती है। पूषा और सरस्वति के बीच में पयस्विनी व्यवस्थित है। गान्धारी और सरस्वति के बीच में यशस्विनी रहती है। कन्द में अलंबुसा रहती है। सुषुम्ना के पूर्व भाग में लिंग तक कुहू पहुँचती है; कुण्डलिनी के ऊपर और नीचे वारुणी होती है, वह चारों ओर जाती है। यशस्विनी और सौम्या पैर के अँगूठों तक पहुँचती है। पिंगला ऊपर की ओर दाहिनी नासिका तक जाती है। पिंगलाके पीछे से दाहिने नेत्र तक पूषा होती है। दाहिने कान तक यशस्विनी जाती है। जीभ के अग्रभाग तक सरस्वति रहती है।

Scanned by CamScanner

ऊपर की ओर बाएं कान तक शंखिनी जाती है। इडा के पीछे से वाएं नेत्र के अन्त तक गांधारी होती है। गुदा के मूल भाग से नीचे अनम्बुसा जाती है, इन चौदह नाड़ियों में से अन्य नाड़ियां निकलती हैं और उनसे भी फिर और और नाड़ियां निकलती हैं।

जैसे पीपल के पत्र में रेखाएं होती हैं वैसे ही यह शरीर नाड़ियों से व्याप्त रहता है। प्राण, अपान, समान, उदान, और व्यान तथा नाग, कूर्म, कृकल, देवदत्त और धनंजय—यह दश वायु सब नाड़ियों में चलते रहते हैं। मुख, नासिका, कण्ठ, नाभि दोनों चरण के अंगुष्ठ और कुण्डलिनी के ऊपर नीचे प्राण चलता है। कान, आंख, कमर, एड़ियां, नासिका, गला और चूतडों में व्यान का संचार रहता है। गुदा, लिंग, जांघें, घोंटू, पेट, वृषण, कमर, चूतड़, नाभि, गुदा और अग्नि स्थान में अपान संचार करता है। सब सन्धियों में उदान संचार करता है, सब अंगों में हाथ पैर में भी—समान संचार करता है।

खाये हुए अन्न के रस आदि को अग्नि के साथ समस्त शरीर में पहुँचा कर बहत्तर हजार नाड़ियों में चलता हुआ समान वायु अग्नि सहित सांगोपांग शरीर को व्याप कर रहता है। नाग आदि वायु त्वचा, अस्थि आदि पांच स्थानमें उत्पन्न होते हैं। पेट में रहे हुए अन्न जल आदि को रसादि में परिणत करने के लिये पेट में रहा हुआ वायु उनको अलग अलग करता है। अग्नि के ऊपर जल और जल के ऊपर अन्न आदि

रख कर और स्वयं अपान बनकर, अपान के साथ प्राण देह मे रहा हुआ ज्वलन उत्पन्न करता है। वायु से पालन किया हुआ अग्नि देह में शनैः शनैः जलता रहता है। प्राणि से अग्नि की ज्वाला पेट में अवस्थित जल को अति उष्ण कर देती है और इस जल में डाला हुआ व्यंजनों के सहित अन्न अग्नि युक्त जल से पक्व होजाता है। उसीसे पसीना, मूत्र, जल, रक्त और वीर्य इन रसों को पुरीष (पाखाना) आदि से प्राण अलग करता है। समान वायु से साथ सब नाड़ियों में रस पहुँचा कर श्वास रूपसे वायु देहमें संचार करता है। शरीरके वायु नव द्वारों से मल मूत्र आदिका विसर्जन करते हैं। श्वास, उच्छ्वास और खांसनायह प्राणके कर्महैं। मारना, ग्रहणकरना चेष्टा करना आदि कर्म व्यान करता है। देह को उठाना आदिक कर्म उदान से होते हैं। शरीर का पोषण समान का काम है। उद्गार आदि नाग के कर्म हैं, आंख मूंदना कूर्म का काम है, छींकना कृकर का काम है, तन्द्रा देवदत्त का और नाक छिनकना धनंजय का काम है। इस प्रकार नाड़ियों के स्थान और प्राणों के स्थान तथा उनके कर्म ठीक २ जानकर नाड़ी शोधन करना चाहिये ॥ ४ ॥

अध्ययन समाप्त करके, सत्यधर्म से चलने वाला क्रोध को जीतने वाला गुरु शुश्रूषा में तत्पर, माता पिता की आज्ञा पालन करने वाला अपने आश्रम के योग्य आचार जिसने गुरूओं से जान लिये हों ऐसा पुरुष सब संग का त्याग करके यम नियम से युक्त होकर फल मूल और उदक से समृद्ध तपो-

Scanned by CamScanner

वन में चला जाय। वह तपोवन भी रमणीय देश में हो, उसके चारों ओर वेदपाठ होता हो और स्वधर्म निरत ब्राह्मण समाज निवास करता हो। वह फल मूल पुष्प तथा जल से समृद्ध हो। ऐसे देवभूमि समान तपोवन में नदी के किनारे, गाँव में अथवा नगर में बहुत सुन्दर ऐसा मठ बनावे। मठ बहुत ऊंचा न होना चाहिये न बहुत नीचा और उसका द्वार छोटा होना चाहिये। उसको गोबर से खूब लीप कर और भली प्रकार सुरक्षित कर वहां वेदान्त का श्रवण करते हुए योगका अभ्यास करना चाहिये।

प्रथम गणेशजी का पूजन करके अपने इष्ट देवता को नमस्कार करे और पूर्वोक्त आसनों में से जो सिद्ध हो उस आसन से मृदु आसन पर पूर्व या उत्तर की ओर मुख करके बैठे। फिर विद्वान् साधक शिर और ग्रीवा समान रख, भ्रूमध्य में चंद्र मंडल का ध्यान करते हुए चन्द्र के अमृत को नेत्र से पान करे। बारह मात्रासे इड़ासे पूरक करके उदर में स्थित ज्वाला युक्त अग्नि मंडल का 'र'' बीज के सहित ध्यान करे और पिंगला से रेचन करे।

पश्चात् पिंगला से पूरक करके कुंभक करे और इड़ा से रेचक करदे। तीन, चार, सात वा बारह मास पर्यंत तीनों संध्या काल में तथा बीच में मिलकर छः बार अभ्यास करने से नाड़ियां शुद्ध होती है। तब शरीर लघु और दीप्तिमान होता है; जठराग्नि बढ़ता है तथा नाद सुनाई देने लगता है।।५।।

प्राण और अपान के योग के प्राणायाम कहते हैं, रेचक, पूरक और कुंभक भेद से प्राणायाम तीन प्रकार के होते हैं। वे वर्णात्मक है, इसलिये प्रणव ही प्राणायाम है। पद्म आदि किसी आसन से बैठ कर साधक नासिका के अग्रभाग में चन्द्रमा की प्रभा से संवेष्टित, 'अ' कार स्वरूप रक्त वर्ण देह वाली, हाथ में दण्ड धारण करने वाली और हंस पर आरूढ हुई ऐसी बाल रूपा गायत्री का ध्यान करे। 'उ' कार स्वरूप शुभ्र देह वाली हाथ में चक्र धारण करने वाली गरुड़ पर आरूढ़ हुई युवती रूपा सावित्री होती है। 'म' कार स्वरूप कृष्ण देह वाली बैल पर आरूढ हुई त्रिशूलधारिणी वृद्धारूपा सरस्वति होती है। 'अ' कार आदि तीनों के सम्पूर्ण कारणरूप और पर ज्योति स्वरूप प्रणव है इस प्रकार ध्यान करे। सोलह मात्रा से बाहर के वायु को 'अ' कार का ध्यान करते हुए पूरक करे, चौसठ मात्रा से 'उ' कार का ध्यान करते हुए कुम्भक करे और 'म' कार का ध्यान करते हुये पिंगला द्वारा बत्तीस मात्रा से रेचन करे; इसी क्रम से बारंबार करना चाहिये॥ ६॥

आसन दृढ़ होने पर योगी इन्द्रियों का निग्रह करके परिमित और हितकर आहार ग्रहण करते हुए सुषुम्ना नाड़ी में स्थित मल को दूर करने के लिये पद्मासन से बैठकर चन्द्र से पूरक करके यथाशक्ति कुम्भक करे और सूर्य से रेचक करे; पुनः सूर्य से पूरक करके कुम्भक करे और चन्द्र से रेचन करे, जिससे

Scanned by CamScanner

रेचन करे उसीसे पूरक करके कुम्भक करे। इस विषयक ये श्लोक हैं—

प्रथम इडा से प्राण आकर्षण करके कुम्भक करके पिंगला से रेचन करे, फिर पिंगला से वायु को प्राशन करके कुम्भक करे और बाईं नासिका से रेचक कर दे। इस प्रकार नियमपूर्वक सूर्य चन्द्र का अभ्यास लगातार करते रहने से तीन मास के पश्चात् नाड़ियां शुद्ध हो जाती हैं ॥ १ ॥

प्रातःकाल, दुपहर में सायंकाल और मध्य रात्रि में मिलकर चार बार शनैः शनैः अस्सी बार तक कुम्भक का अभ्यास किया करे ॥ २ ॥ साधारण प्राणायाम में पसीना आता है, मध्यम में कम्प होता है और उत्तम कुम्भक में पद्मासन ऊपर उठ जाता है ॥ ३ ॥ श्रम से निकले हुये पसीने से शरीर का मर्दन करे, इससे शरीर लघु और दृढ़ होजाता है ॥४॥ प्रथम अभ्यास काल में घी दूध का आहार रखना चाहिये परन्तु अभ्यास स्थिर होने के पश्चात् इसकी कोई विशेष आवश्यकता नहीं है ॥ ५ ॥ जिस प्रकार सिंह, हाथी या व्याघ्र धीरे धीरे वश में किये जाते हैं उसी प्रकार वायु का सेवन करना चाहिये नहीं तो वह साधक को नष्ट कर देता है ॥ ६ ॥ सावधानतापूर्वक वायु को बाहर निकाले, सावधानतापूर्वक पूरक करे और सावधानतापूर्वक कुम्भक करे—इस प्रकार करने ही से सिद्धि प्राप्त होगी ॥ ७ ॥ प्राण को यथेष्ट धारण करने से अग्नि प्रदीप्त होता है, (अनाहत)

नाद सुनाई देता है और नाड़ी का शोधन होने से आरोग्य प्राप्त होती है ॥ ८ ॥ विधिवत् प्राणायाम करने से सब नाड़ि शुद्ध हो जाती हैं और उनमें से प्राण निकल कर सुषुम्ना मुख में सुखपूर्वक प्रवेश करता है ॥ ९ ॥ मध्य में प्राण संचार होने से मन स्थिर हो जाता है और मन का जो सुस्थि भाव है वही उन्मनी अवस्था है ॥ १० ॥ पूरक के अन्त जालंधर बंध करना चाहिए और कुम्भक के अन्त में और रे के आदि में उड्डियान बंध करना चाहिये ॥ ११ ॥ नीचे (गुदासे) संकोचन करके त्वरित कण्ठका संकोचन करे और वी पश्चिमतान करने से प्राण ब्रह्मनाड़ी में गमन करता है ॥ १ अपान को ऊर्ध्व उठाकर प्राण को कण्ठ से नीचे ले जाने योगी जरा मरण से रहित होकर सोलह वर्ष का युवा जाता है ॥ १३ ॥

सुखासन से बैठ कर दाहिनी नासिका से बाहर रहा हु पवन भीतर खींचे, केश और नखों तक वायु को पूरण क रोक रखे और बाईं नासिका से रेचक कर दे। ऐसा करने कपाल की शुद्धि होती है और प्राण संचार की नाड़ियों के रोग नष्ट हो जाते हैं। हृदय से लेकर कंठ तक शब्द आवाज क हुए नासिका से धीरे २ पवन को खींचे और यथा शक्ति कुम्भ करके इड़ा से रेचक करे-ऐसा चलते बैठते हर समय किया क इससे कफ दोष दूर होते है तथा जठराग्नि बढ़ती है। मुख सीत्कार करते हुए वायु को खींचकर, यथा शक्ति कुम्भक क

Scanned by CamScanner

नासिका से रेचक करे। इससे भूख, प्यास आलस और निद्रा नहीं उत्पन्न होते। जीभ से वायु ग्रहण करके यथा शक्ति कुम्भक करने पर नासिका से रेचन करे; ऐसा करने से गुल्म, प्लीहा, ज्वर, पित्त और क्षुधा आदि निवृत्त हो जाते हैं।

अब कुंम्भक कहते हैं। कुम्भक दो प्रकार के होते हैं; सहित और केवल। रेचक पूरक के सहित करते है उसको सहित कुंम्भक और रेचक पूरक न करते हुए करते है उसको केवल कुंम्भक कहते हैं। केवल कुंम्भक सिद्ध न हो वहां तक सहित कुंम्भक करना चाहिये। केवल कुंम्भक सिद्ध हो जाने पर उसके लिये तीनों लोकों में कुछ भी दुर्लभ नहीं है। केवल कुंम्भक से कुण्डलिनी जागृत होजाती है, तब शरीर कृश (हलका) होजाता है, मुख प्रसन्न रहता है और दृष्टि निर्मल हो जाती है। उसको अनाहत ध्वनि सुनाई देता है; वह समस्त रोगों से मुक्त रहता है; उसका ब्रह्मचर्य अखंड रहता है और उसकी जठराग्नि तीव्र होजाती है।

अंतर में ध्यान रखना और बाहर बिना पलक गिराये एकसी दृष्टि रखना,—यही सब शास्त्रों में बताई हुई वैष्णवी मुद्रा है॥ १४॥ अन्तर के ध्यान में जिसका मन और प्राण विलीन होगया हो उसकी बहिर्दृष्टि नीची और निश्चल होती है, आंख का तारा तक नहीं हिलता. वह देखता कुछ नहीं परन्तु देखता सा प्रतीत होता है। जब यह कल्याण-कारिणी खेचरी मुद्रा एक ही लक्ष्य वाली होती है, तब शून्य

और अशून्य से रहित ऐसे पद की प्राप्ति होती है वही वैष्णवी पद है॥१५॥

आधी आंखें मूंद कर मनको स्थिर करते हुए दृष्टि नासिकाग्र रखे और चंद्र और सूर्य को विलीन करके प्राण निष्पंद भावको प्राप्त करे। इसके पश्चात् बाह्य जगत से रहित दैदीप्यमान परम-ज्योति स्वरूप, सबका आधार; ऐसा तत्त्व रह जाता है, हे शाण्डिल्य, उसको तू यहां जान ले॥१६॥ तारका को किंचित् ऊँची चढ़ा के भ्रुकुटी में लाकर ज्योति में मिलावे; यह त्वरित उन्मनी भाव को प्राप्त कराने वाले मार्ग का प्रथम अभ्यास है॥१७॥ इसलिये खेचरी मुद्रा का अभ्यास करे, उससे उन्मनी अवस्था प्राप्त होती है और उन्मनी से योग निद्रा प्राप्त होती है। योग निद्रा जिसको प्राप्त होती है उस योगी के लिये काल नहीं है। शक्ति में मन प्रविष्ट कराकर मनमें शक्ति प्रविष्ट कर और मनसे मनको देखकर हे शाण्डिल्य, सुखी होजा!॥१८॥ मन को आकाश में धार कर मनमें आकाश करदे इस प्रकार सब आकाश मय कर किसी की भी चिन्ता मत कर यानी भिन्न वृत्ति उठने मत दे॥१९॥ बाह्य विषय का चिन्तवन न कर वैसे ही आंतर का चिन्तवन छोड़ दे, इस प्रकार सब चिन्तवन छोड़ कर केवल चैतन्य स्वरूप होजा॥२०॥ जिस प्रकार अग्नि में कपूर अथवा जल में नमक लीन हो जाता है इसी प्रकार मनका लय हो जाने से वह तत्त्व में विलीन होजाता है॥२१॥ जितना जानने में आता है वह ज्ञेय है और उसका ज्ञान ही मन है; जब ज्ञान

Scanned by CamScanner

और ज्ञेय दोनों नष्ट हो जांय तब और दूसरा मार्ग ही नहीं है ॥ २२ ॥ ज्ञेय वस्तुओं का त्याग करने में मन का लय हो जाना है और मन का लय हो जाने से कैवल्य ही शेष रहता है ॥ २३ ॥ हे मुनीश्वर चित्त के नाश के लिये ज्ञान और योग दो मार्ग हैं; योग वृत्ति निरोध को कहते हैं और यथार्थ देखने को ज्ञान कहते हैं ॥ २४ ॥ उस निरोध में मन बहुत उपशान्त होजाता है और मनका स्फुरण बंद होजाने से संसार का भी लय होजाता है ॥ २५ ॥ सूर्य प्रकाश चला जाने पर (रात में) जैसे सब व्यवहार बन्द होजाता है, वैसे ही शास्त्र का विचार और सज्जनों की संगति तथा वैराग्य और अभ्यास के (संसार नष्ट हो जाता है) ॥ २६ ॥ संसार के पदार्थों में पहिले जो आसक्ति थी उसका नाश होने से, इच्छानुसार ध्यान करने से अथवा अद्वैत का मनन करने से ॥ २७ ॥ या दृढ़ता से एक तत्त्व का अभ्यास करने से प्राण का स्पन्दन बन्द होजाता है अथवा सुखकर ऐसा पूरकादि प्राणायाम का दृढ़ अभ्यास करने से प्राण की गति रुक जाती है ॥ २८ ॥ एकान्त में रहकर ध्यान योग करने से स्फुरणा बंद होजाती है। ओङ्कार के उच्चारण के पश्चात् (अमात्र रूप) जो शब्द तत्त्व रहता है उसका अनुभव करने से अथवा सुषुप्ति का प्रत्यक्ष ज्ञान करने से प्राण की गति रुक जाती है ॥२९॥ तालु के मूल में जो उपजिह्वा होती है उसके पीछे जीभ को प्रयत्नपूर्वक डालने पर प्राण जब ऊर्ध्व रंध्र में जाते हैं, तब प्राण की गति रुक जाती

है ॥ ३० ॥ प्राण में जानने का (मनका) लय होकर अभ्यास वंश तालु के ऊपर प्राण द्वादशान्त में जाने से ऊर्ध्व रंध्र द्वारा प्राण का स्पन्दन नहीं होता ॥ ३१ ॥ नासिका के अग्र भाग में बारह अंगुल तक निर्मल आकाश में मन स्थिर हो जाने से प्राण की गति रुक जाती है ॥ ३२ ॥ भ्रूकुटी के मध्य में तारका और ज्योति के शान्त होने पर प्राण जब द्वादशान्त में जाते हैं और मन के संकल्प बंद होते हैं तब प्राण का निरोध हो जाता है ॥ ३३ ॥ जितना ज्ञान उत्पन्न हो वह संकल्प विकल्पों से पर ऐसा ज्ञेयरूप कल्याणकारक ॐ ही है ऐसा अनुभव करने से प्राण का रोध हो जाता है ॥ ३४ ॥ हे मुने हृदय में रहे हुए आकाश का चिरकाल तक ध्यान करने से और वासना रहित मनका ध्यान करने से प्राण निःस्पन्द हो जाता है ॥ ३५ ॥ इन मार्गों से अथवा अन्य प्रकार से, जो नाना योग के आचार्यों ने रचे हैं और कहे है, प्राण का निरोध होता है ॥ ६ ॥

(अपान द्वार का) आकुंचन करके मोक्ष के द्वार रूप कुण्डलिनी का द्वार खोले। जिस द्वार से जाना है उस द्वार को मुख से ढांप कर सर्पिणी के समान लपेटे लगाये हुए कुण्डलिनी सोती है। उस शक्ति का जिसने चालन किया है वह मुक्त ही है। वह कुण्डलिनी यदि कन्ठ के ऊपर जाकर सोवे तो वह योगियों को मुक्ति देने वाली होती है और नीचे सो जाय तो वह मूढ़ों के बंधन का हेतु बनती है। वह इड़ा पिंगला के दो मार्ग छोड़कर यदि सुषुम्ना के मार्ग से जाय तो वही विष्णु का

Scanned by CamScanner

परमपद है। प्राणायाम के जितने अभ्यास हैं सब में मन का योग देना अवश्य है। बुद्धिमानों को प्राणायाम के अभ्यास के समय मन को इधर उधर नहीं जाने देना चाहिये ॥ ३७ ॥ दिन में विष्णु (प्राण) की पूजा नहीं करनी चाहिये न केवल रात में; केवल दिन या रात्रि में ही नहीं, हमेशा विष्णु की पूजा करनी चाहिये ॥ ३८ ॥

जान देने वाले विवर में पांच स्रोत हैं, वहां खेचरी मुद्रा होती है, हे शाण्डिल्य उसका अभ्यास कर ॥ ३९ ॥ दाहिनी और बांई नाड़ी में प्राण चला करता है। वह यदि बीच में स्थिर हो जाय तो वहीं खेचरी है, उसमें कोई शंका नहीं है ॥ ४० ॥ इड़ा और पिंगला के बीच में प्राण शून्य हो जाय, तो वहीं खेचरी मुद्रा है और वहीं सत्य प्रतिष्ठित है ॥ ४१ ॥ चन्द्र और सूर्य के बीच निराधार स्थान में आकाश चक्र (सहस्रार) में खेचरी मुद्रा होती है ॥ ४२ ॥ छेदन चालन और दोहन द्वारा कपाल तक जीभ लम्बी बढ़ाकर दृष्टि भ्रूकुटी के मध्य में स्थापन करके वह लम्बी जीभ उलटी करके कपाल विवर में जब प्रविष्ट की जाती है तब खेचरी मुद्रा होती है। इसमें जिह्वा और चित्त आकाश में रहते हैं, इसलिये जिसकी जिह्वा ऊर्ध्व है वह पुरुष अमर हो जाता है। वाम चरण लिंग मूल में दबावे और दाहिना चरण लम्बा पसारे; लम्बे पैर को दोनों हाथ से पकड़ कर नासिका से वायु पूरण करे; पश्चात् जलधर बंध करके वायु को ऊर्ध्व धारण कर रखे। ऐसा करने से सब क्लेश दूर हो

जाते हैं। तब विष भी अमृत के समान पच जाता है तथा क्षय; गुल्म गुदावर्त, जीर्णत्वक् आदि रोग नष्ट हो जाते हैं। यह प्राण जय का उपाय सब प्रकार के मृत्यु को दूर करने वाला है। वामपाद के एड़ी को लिंग के नीचे लगाकर दाहिना पाद बाईं जांघ पर रखे, फिर पूरक करके हृदय में ठोड़ी लगावे और योनि (गुदा के ऊपर लिंग के नीचे का स्थान) आकुंचन करके मन से बने उतना समय आत्मा का ध्यान करे; इससे अपरोक्ष ज्ञान सिद्ध होता है। बाहर से वायु को खींच कर उदर में धारण करे फिर नाभि में, नासिका के अग्र भाग में तथा चरण के अंगूठे में युक्ति पूर्वक ॥ ४३ ॥ मन से प्राण को धारण करे इस प्रकार हमेशा सायंकाल अभ्यास करने से योगी सब रोगों से तथा परिश्रम से मुक्त हो जाता है ॥ ४४ ॥ नासिका के अग्र भाग में प्राण धारण करने से प्राण जय होता है, नाभि में करने से सब रोग नष्ट हो जाते हैं। चरणांगुष्ठ में प्राण धारण करने से शरीर लघु हो जाता है। जीभ से वायु को आकर्षण करके उसका जो पान करता है, उसको परिश्रम तथा उष्णता नहीं सताती और उसको कोई रोग भी नहीं होता ॥ ४५ ॥ संध्या समय ब्राह्म मुहूर्त पर जो पुरुष यह प्राणायाम करता है, तीन महीने के अन्दर कल्याणकारिणी सरस्वति उसकी वाणी में उपस्थित होती है ॥ ४६ ॥ और इस प्रकार छः महीने अभ्यास करने से सब रोग दूर हो जाते हैं। जिह्वा से वायु को खींचकर जिह्वा मूल में धारण करे। जो विद्वान् पुरुष इस प्रकार अमृत का

Scanned by CamScanner

पान करता है उसको सर्व मंगल प्राप्त होता है ॥ ४७ ॥ इड़ा से पूरक करके भ्रकुटी के मध्य में मन से आत्मा की धारणा कर अमृत का पान करता है, वह रोगी हो तो भी रोग से मुक्त हो जाता है ॥ ४८ ॥ पेट के पार्श्व की दोनों नाड़ियों से प्राण धारण करके नाभि में उसका एक घड़ी भर जो वहन करता है वह सब व्याधियों से मुक्त हो जाता है ॥ ४९ ॥ एक मास तक तीनों संध्याकाल में जो जिह्वा से वायु खींचता है और अमृत को पिलाकर पेट में धारण करता है ॥ ५० ॥ उसके सब प्रकार के ज्वर तथा विष नष्ट हो जाते हैं। जो एक मुहूर्त भर भी नित्य नासिका के अग्र भाग में मन सहित प्राणों को स्थिर करता है ॥ ५१ ॥ उसके सैकड़ों जन्मों के पाप दूर हो जाते हैं।

तारे में संयम करने से सब विषयों का ज्ञान होता है। नासिका के अग्र भाग में चित्त का संयम करने से इन्द्रलोक का ज्ञान होता है। उसके नीचे संयम करने से अग्नि लोक का ज्ञान होता है। आँख में चित्त का संयम करने से सब लोकों का ज्ञान होता है। कान में चित्त का संयम करने से यमलोक का ज्ञान होता है। उसके पार्श्व में संयम करने से निर्ऋति लोक का ज्ञान होता है। पृष्ठ भाग में संयम करने से वरुण लोक का ज्ञान होता है। बायें कान में संयम करने से वायु लोक का, कण्ठ में संयम करने से चन्द्रलोक का, दाईं आँख में संयम करने से शिवलोक का और शिर में संयम करने से ब्रह्मलोक का ज्ञान होता है। पाद के नीचे के भाग में संयम करने से अतल लोक का,

पाद में संयम करने से वितल लोक का, पैर के गोड़ की पुरवा में संयम करने से नितल लोक का, पिंडली में संयम करने से सुतल लोक का, घुटने में संयम करने से महातल लोक का, जाँघ में चित्त का संयम करने से रसातल लोक का, कमर में चित्त का संयम करने से तलातल लोक का, नाभि में चित्त का संयम करने से भूलोक का, कुक्षि (कुक्ष) में संयम करने से भुवर्लोक का, हृदय में चित्त का संयम करने से स्वर्लोक का, हृदय के ऊर्ध्व भाग में चित्त का संयम करने से महर्लोक का, कण्ठ में चित्त का संयम करने से जनलोक का, भ्रूमध्य में चित्त का संयम करने से तपोलोक का और शिर में चित्त का संयम करने से सत्यलोक का ज्ञान होता है। धर्म और अधर्म में संयम करने से भूत और भविष्यत् का ज्ञान होता है। वाणी की ध्वनि में संयम करने से सब जन्तुओं की भाषा का ज्ञान होता है। संचित कर्मों में चित्त का संयम करने से पूर्व जन्म का ज्ञान होता है। दूसरे के चित्त पर संयम करने से उसके चित्त का ज्ञान हो जाता है। शरीर के रूप पर चित्त का संयम करने से अपना शरीर दूसरे किसी को दिखाई नहीं देता। बल में संयम करने से हनुमान आदि का सा बल प्राप्त होता है। सूर्य में चित्त का संयम करने से भुवनों का ज्ञान होता है। चन्द्र में संयम करने से तारागणों की रचना का ज्ञान होता है और ध्रुव में संयम करने से उनकी गति का ज्ञान होता है। अपने में संयम करने से पुरुष का ज्ञान होता है। नाभि चक्र में संयम करने से शरीर की

Scanned by CamScanner

रचना का ज्ञान होता है। कण्ठ कूप में संयम करने से क्षुधा तृष्णा निवृत्त होजाती है। कूर्म नाड़ी में संयम करने से स्थिरता प्राप्त होती है। तारे में संयम करने से सिद्धों का दर्शन होता है। शरीर गत आकाश में संयम करने से आकाश में गमन करने की शक्ति आती है और उन २ स्थानों में संयम करने से उन २ सम्बन्धी सिद्धियां प्राप्त होती हैं ॥ ७ ॥

अब प्रत्याहार का वर्णन करते हैं। प्रत्याहार पांच प्रकार का होता है विषयों में भटकने वाली इन्द्रियों को बलपूर्वक खींच लेने को प्रत्याहार कहते हैं। जो कुछ दीखता है वह सब आत्मा है, यह प्रत्याहार है नित्य और विहित कर्मों के फल का त्याग करना प्रत्याहार है। सब विषयों से मुंह मोड़ना प्रत्याहार है। अठारह मर्म स्थानों पर क्रम से धारण करना प्रत्याहार है। पैर के अंगूठे, एड़ियां पिंडलियां, घोंटू, जांघें, गुदा, मेढ्र, नाभि, हृदय, कंठ कूप, तालु, नासिका, आंख, भ्रूमध्य, ललाट और शिर,—ये स्थान हैं, इन स्थानों में नीचे से ऊपर और ऊपर से नीचे, इस प्रकार क्रम क्रम से प्रत्याहार करें ॥ ८ ॥

अब धारणा कहते हैं। धारणा तीन प्रकार की होती है, आत्मा में मन को धारणा करना, अंतराकाश में बाहर के आकाश को धारण करना और पृथिवी, जल, तेज, वायु और आकाश में पांच मूर्तियों की धारणा करना ॥ ९ ॥

अब ध्यान कहते हैं। ध्यान दो प्रकार का होता है; सगुण और निर्गुण। सगुण ध्यान मूर्ति का होता है और निर्गुण ध्यान आत्मा के यथार्थ स्वरूप का होता है ॥१०॥

अब समाधि कहते हैं—जीवात्मा और परमात्मा को त्रिपुटी रहित परमानन्द स्वरूप और शुद्ध चैतन्य स्वरूप एकता की अवस्था समाधि है ॥११॥

॥ इति प्रथम अध्याय ॥

ब्रह्मऋषि शाण्डिल्य को चारों वेदों में जब ब्रह्मज्ञान नहीं प्राप्त हुआ तब वह भगवान अथर्वा के पास ब्रह्मज्ञान के लिये आये और उनसे कहा, 'हे भगवन्, मुझे ब्रह्मज्ञान का उपदेश दीजिये, जिससे मैं कल्याणको प्राप्त होऊं।' अथर्वा ऋषि बोले, 'हे शाण्डिल्य, ब्रह्म सत्य, विज्ञानमय और अनन्त है जिसमें यह दृश्य ओत प्रोत है, जिसमें यह ताने बाने की तरह भरा हुआ है और जिसके जानने से यह सब जाना हुआ होजाता है। वह हाथ, पैर से रहित है. उसको आंख, कान वा जीभ नहीं है; न उसको शरीर है, न उसका ग्रहण वा निर्देश हो सकता है। जहां से मन सहित वाणी (यानी इन्द्रिय) विना उसको प्राप्त किये ही लौट जाती है और जो केवल ज्ञानगम्य है; जहां से प्रज्ञा और वेद की उत्पत्ति है, जो अद्वितीय और

Scanned by CamScanner

एक है, आकाश के समान जो सर्व व्यापक है, सूक्ष्म है, निरंजन निष्क्रिय, और सत्स्वरूप है, जो चिदानन्दस्वरूप, कल्याणस्वरूप शान्त और अमृत है, वही परब्रह्म है वह तू है। जो एक मात्र देव है, आत्मशक्ति में प्रधान है, जो सर्वज्ञ, सब भूतों का अंतरात्मा, सब भूतों का निवास स्थान है, जो सब भूतों में छुपा हुआ है, जहां से सब भूत उत्पन्न हुये है और जो केवल योग द्वारा ही पाया जाता है; जो विश्व को उत्पन्न करता है, धारण करता है और नष्ट करता है वही आत्मा है, उसको ज्ञान से ही जानले। आत्मा में उन उन लोकों का ज्ञान कर। शोच मत कर आत्म विज्ञानी के शोक का अन्त होजाता है!'

॥ इति द्वितीय अध्याय ॥

अब शाण्डिल्य ने अथर्वा से पूछा. 'जब परब्रह्म एक अक्षर, निष्क्रिय शिव और केवल सत्स्वरूप है, तब यह विश्व किस प्रकार उत्पन्न होता है, किस प्रकार रहता है और किस प्रकार लय होता है? मेरा यह संशय आप दूर करें।' अथर्वा बोले, 'हे शाण्डिल्य परब्रह्म सत्य ही निष्क्रिय और अक्षर है। तथापि इस अरूप ब्रह्म के तीन रूप हैं, सकल, निष्कल और सकल निष्कल। जो सत्य विज्ञान स्वरूप, आनन्द स्वरूप, निष्क्रिय, निरंजन, सर्व व्यापक, अतिसूक्ष्म, जिसका सर्वत्र मुख है, जिसका निर्देश नहीं होता और जो अमृत है वही इसका निष्कल रूप है। इसकी जो स्वाभाविक अविद्या. मूलप्रकृति अथवा सत्व

रज और तमोगुण रूप माया है, उसकी सहायता से कृष्णपिंगल स्वरूप महेश्वर विश्व का नियन्त्रण करते हैं, यह ब्रह्म का सकल निष्कल रूप है। जब वह ज्ञानमय तपसे वृद्धि को प्राप्त हुआ तब उसने इच्छा की कि 'मैं एकसे बहुत हो जाऊं"। तब उस सत्य काम ईश्वर के तप से तीन अक्षर उत्पन्न हुए। इसीसे तीन व्याहृतियां, तीन पद वाली गायत्री, तीन वेद, तीन देव तीन वर्ण और तीन अग्नि उत्पन्न हुए। यही वह सर्व ऐश्वर्य से सम्पन्न, सर्व व्यापक. सर्व भूतों के हृदय में अधिष्ठित, मायावी और अपनी माया से क्रीड़ा करने वाला देव है। वही ब्रह्मा है, वही विष्णु वही रुद्र है, वही इन्द्र है, वही सब देवता है, वही सब भूत है, वही आगे है, पीछे है, दाहिनी ओर और बाईं ओर वही है, नीचे वही है, ऊपर वही है और वही सब कुछ है। अपने ही से क्रीड़ा करने वाले उस ऐश्वर्य शाली देवता की शक्ति का भक्तों पर कृपा करने वाला. लाल कमल के समान सुन्दर रूप वाला, शान्त और निष्पाप रूप से प्रकाशने वाला; चार भुजा वाला श्रीदत्तात्रय का रूप है; यह ब्रह्म का सकल रूप है' ॥ १ ॥

पुनः शाण्डिल्य ऋषि ने अथर्वा से पूछा; 'हे भगवन्, केवल सत्यस्वरूप चैतन्य और आनन्द स्वरूप ऐसे इस देवता को ब्रह्म क्यों कहते हैं?" अथर्वा बोले, 'इसे परब्रह्म इसलिये कहते है कि वह स्वयं बढ़ता है और सबको वही बढ़ाता है।' 'इसको आत्मा किस लिये कहते हैं? वही सबको प्राप्तकरता है, सबको ग्रहण करता है, सबको खाजाता है. इसी लिये उसको आत्मा कहते हैं।'

Scanned by CamScanner

'उसको महेश्वर क्यों कहते हैं ?' 'वह महान् का भी ईश्वर है अपने शब्दध्वनि से (आज्ञा से) और अपनी शक्ति से वह बड़ों से बड़ों का भी नियन्त्रण करता है, इसलिये उसको महेश्वर कहते हैं।' 'उसको दत्तात्रेय क्यों कहते हैं ?' पुत्र के लिये अति कठिन तपस्या करने वाले अत्रि ऋषि पर बहुत प्रसन्न होने के कारण भगवान् ने स्वयं ज्योतिर्मय ऐसे अपने ही को उसको दे दिया, और अनसूया और अत्रि का वह पुत्र हुआ, इसलिये उसको दत्तात्रेय कहते हैं। जो इसके निरुक्त को जानता है, वह सब कुछ जानता है। जो ज्ञान से उस श्रेष्ठ देवता को 'मैं वही हूँ' इस प्रकार से उपासना करता है वह ब्रह्मज्ञानी होजाता है। इस विषय के ये श्लोक हैं :—नीलमणि के समान कान्ति वाले, शान्त, अपनी माया में रत, देव, प्रभु, दिगम्बर, ॥ १ ॥ भस्म से जिसका सर्व अंग लेपायमान है, जो जटा मुकुट धारण करता है, प्रभु है, जिसके चार हाथ हैं और जिसका देह विशाल है और नेत्र प्रफुल्ल कमल के समान है ॥ २ ॥ जो ज्ञान और योग का खजाना है, जो विश्व का गुरु है और योगियों को जो अत्यन्त प्रिय है; जो सबका साक्षी, सिद्धों द्वारा सेवित और भक्तों पर कृपा करने वाला है ॥ ३ ॥ ऐसे सनातन देवों के देव दत्तात्रेय का सदा ध्यान करता है वह सब पापों से मुक्त होकर परम कल्याण को प्राप्त करता है। इस प्रकार ॐ सत्य है यह उपनिषत् है। इति तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ इति शाण्डिल्योपनिषत् समाप्त ॥

कठरुद्रोपनिषत् ।

[४२]

देवगण भगवान् ब्रह्माजी से बोले, 'भगवान्, हमको ब्रह्मविद्या का उपदेश दीजिये।' ब्रह्माजी बोले, '(मुमुक्षु पुरुष) शिखा सहित सब केश उतार कर यज्ञोपवीत का त्याग कर, पुत्र की ओर देख कर 'तू ब्रह्मा है, तू यज्ञ है, वषट्कार और ॐकार है, तू स्वाहा और स्वधा है, तू धाता और विधाता है, तूही जगत की प्रतिष्ठा है' ऐसा उससे कहे। फिर पुत्र बोले "मैं ब्रह्मा हूँ, मैं यज्ञ हूँ, मैं वषट्कार और ॐकार हूँ, मैं स्वाहा और स्वधा हूँ, मैं ही धाता, विधाता और विश्वकर्मा हूँ और मैं ही जगत की प्रतिष्ठा हूँ।" पुत्रादि के साथ चलते हुए (उनको छोड़ने के ख्याल से) आंसू न बहावे। यदि आंसू बहे तो उसकी प्रजा का नाश होगा। सबको प्रदक्षिणा करके किसी की ओर ध्यान न देते हुए जो चल देता है वह स्वर्ग के योग्य होता है।

ब्रह्मचर्य अवस्था में वेदों का अध्ययन करके वेदोक्त रीति से ब्रह्मचर्य का पालन करके गृहस्थाश्रम में प्रवेश करे। पुत्र उत्पन्न करके और उनको सब प्रकार के उपाधि (झंझट) से रहित करके यथाशक्ति यज्ञ करे, फिर गुरु और बंधुवर्ग की आज्ञा से संन्यास ग्रहण करे। पश्चात् अरण्य में जा बारह रात्रि तक दूध

Scanned by CamScanner

से अग्नि होत्र करे और बारह रात्रि तक दूध ही का भोजन करे। द्वादश रात्रि के अन्त में वैश्वानर और प्राजापत्य अग्नि, प्राजापत्य का चरु और राख के उठाने के बर्तन तथा पूर्व के रखे हुए काठ के बर्तन सब अग्नि में हवन कर दे। मिट्टी के बर्तन हो वे पानी में बहा दे और धातु के बर्तन गुरु को दे दे, ऐसा कहकर कि "मुझे छोड़ कर तुम (मेरे पास) लौटना मत और मैं भी तुमको छोड़ कर (संसार में) लौटूंगा नहीं !" कोई ऐसा कहते है कि गार्हपत्य, दक्षिणाग्नि और आहवनीय अग्नि में से अग्नियों के स्थान से मुट्ठी भर भस्म निकाल कर पी लेना चाहिये।

शिखा सहित केश वपन यानी मुड़ा करके "भूः स्वाहा" कह कर यज्ञोपवीत जल में त्याग दे। इसके पश्चात् अग्न त्याग दे, जल में या अग्नि में प्रवेश करे अथवा वीर मार्ग का ग्रहण करे। इस प्रकार देह विसर्जन करे अथवा संन्यासी बन कर विचरण करे। संन्यासी जलपान करे वही उसका सायंकाल का होम है, प्रातः-काल जलपान करे वह प्रातःकाल का होम है, जल को देखे वही उसकी दर्श यज्ञ है, पूर्णमासी के दिन जलपान करे वही उसका पौर्णमास्य हवन है। वसंत ऋतु में केश श्मश्रु (डाढ़ी) लोम और नख उतरवा ले वही उसका अग्निष्टोम यज्ञ है। संन्यास लेने पर फिर अग्नि न जलावे, "मृत्युर्जायमावहम्" इत्यादि अथर्वोक्त मंत्रों का ही पाठ किया करे। "सब जीवों का कल्याण हो" ऐसा कह कर आत्मा का अनन्यता से ध्यान करे और खाली हाथ से स्वच्छन्द विचरण करने को निकल जाय। संन्यासी घर या

आश्रम में न रहे और भिक्षा छोड़कर और कुछ भी न खावे। छोटे जीवों को कष्ट न पहुँचे इस ख्याल से संन्यासी क्षण मात्र भी दौड़े नहीं और वर्षा काल में विचरण भी न करे। इस अर्थ के श्लोक हैं—

कटोरा, चमस् (चमचा) छींका, तीन कटोरियां, जूता, शीत निवारण करे ऐसी कंथा, लंगोटी, ओढ़ने का वस्त्र ॥ १ ॥ पानी छानने का वस्त्र, स्नान के लिये एक धोती और एक ओढ़ने के लिये धोती, यज्ञोपवीत और वेद—सबको यति त्याग दे ॥ २ ॥ स्नान, पान तथा शौच विधि पवित्र जल से करे और नदी तालाब के किनारे अथवा देव मन्दिर में शयन करे ॥ ३ ॥ अधिक सुख या दुःख के लिये शरीर को कष्ट न दे, कोई स्तुति करे तो प्रसन्न न हो और कोई निन्दा करे तो उसको शाप भी न दे ॥ ४ ॥ संन्यासी ब्रह्मचर्य में रहे, प्रमाद से बचे, दर्शन, स्पर्शन, क्रीड़ा, कीर्तन, गुह्य भाषण, ॥ ५ ॥ संकल्प, चिन्तवन और आनन्द यह आठ प्रकार का मैथुन होता है, ऐसा विद्वान् लोग कहते है ॥ ६ ॥ मुमुक्षुओं को इसके विपरीत आचार रखना ही ब्रह्मचर्य है।

जिस चैतन्य से जगत भासित होता है और जो नित्य अपने प्रकाश ही से भासता है ॥ ७ ॥ वही शुद्ध स्वरूप चैतन्य जगत का साक्षी और सबका आत्मा है। वही प्रज्ञानघन है और सब भूतों का अधिष्ठान है ॥ ८ ॥ मनुष्य ब्रह्मज्ञान ही से ब्रह्म को प्राप्त

Scanned by CamScanner

होता है, कर्म से प्रजा से अथवा अन्य किसी से भी ब्रह्म की प्राप्ति नहीं होती ॥ ९ ॥ वह सत्य, ज्ञान और आनन्द स्वरूप अद्वैत ब्रह्म केवल ज्ञान का विषय है संसार में माया, अज्ञान आदि नाम से अन्तःकरण की गुहा— ॥ १० ॥ जिसे परम आकाश भी कहते हैं— उसमें छुपा हुआ ब्रह्म को जानता है, उस ब्राह्मण की क्रम से सब कामनायें पूर्ण होती हैं ॥ ११ ॥ 'अज्ञान और मायाशक्ति का साक्षी प्रत्यगात्म स्वरूप अद्वितीय ब्रह्म मैं हूं,' इस प्रकार जो जानता है, वह स्वयं ब्रह्म ही होता है ॥ १२ ॥

इस ब्रह्मभूत आत्मा में, शक्ति के योग से, रस्सी में जैसे सर्प की उत्पत्ति होती है, वैसे ही अपंचीकृत आकाश उत्पन्न होता है ॥ १३ ॥ इस आकाश से वायु नामक अपंचीकृत स्पर्श उत्पन्न हुआ, फिर वायु से अग्नि, अग्नि से जल और जल से पृथ्वी उत्पन्न हुई ॥ १४ ॥ उन सूक्ष्म भूतों को पंचीकृत करके ईश्वर ने ब्रह्माण्ड आदि की उत्पत्ति की ॥ १५ ॥ और ब्रह्माण्ड के भीतर देव, दानव, यक्ष, किन्नर, मनुष्य पशु, पक्षी आदि की उनके कर्मानुसार उत्पत्ति की ॥ १६ ॥ हाड़ मांस का जो यह प्राणियों का शरीर दीखता, है वही यह सर्व शरीरधारियों का अन्नमय आत्मा है ॥ १७ ॥ उससे भिन्न और उसके भीतर एक प्राणमय आत्मा होता है, उसके भीतर विज्ञान मय ॥ १८ ॥और उसके भीतर आनन्दमय आत्मा रहा हुआ है। जो अन्नमय है वह प्राणमय से परिपूर्ण है ॥ १९ ॥ प्राणमय आत्मा मनोमय

आत्मा से पूर्ण होता है और मनोमय विज्ञानमय से पूर्ण है ॥२०॥ और विज्ञानमय सुखस्वरूप आनन्दमय आत्मासे पूर्ण है। वैसे ही आनन्दमय आत्मा ब्रह्म से भिन्न ऐसे सर्वान्तर्यामी साक्षी से पूर्ण है ॥ २१ ॥ परन्तु ब्रह्म और किसी से पूर्ण नहीं है; इसी-लिये इसको अद्वैत, सत्य ज्ञान आनंद रूप ब्रह्मपुच्छ यानी परम आधार कहते हैं ॥ २२ ॥

साक्षात् साररूप आनंदरूप ब्रह्म का लाभ करके ही देही सुखको प्राप्त होता है अन्यथा सुख कहां ? ॥ २३ ॥ सब भूतों के आत्मभूत इस परमानन्द के अभाव में कौन प्राणी जी सकता है वा नित्य चेष्टा कर सकता है ? ॥ २४ ॥ इसलिये चित्त में भासमान होने वाला यह पुरुष ही सर्वात्मरूप से दुःखी जीवात्मा को आनन्द की प्राप्ति कराता है ॥ २५ ॥ जब यह जीव इस दृश्यत्व आदि लक्षण वाले द्वैत में परम अद्वैतता को लाभ करता है वही महायति है ॥ २६ ॥ वही परम अभय स्थान है, अत्यन्त कल्याण है और वही परम अमृत है; वही देश काल अवस्था के परिच्छेद से रहित सद्रूप परब्रह्म है ॥ २७ ॥ जब पुरुष, जीव ब्रह्म को तत्त्व से क्षण भर के लिये भी जान लेगा तब वह अभय को प्राप्त होगा, इसमें कुछ भी संदेह नहीं है ॥ २८ ॥ निर्जीव खंभे से लेकर विष्णु पर्यन्त अल्प अधिक प्रमाण से इस आनन्दमय कोष ही से सुखको लाभ करते हैं ॥ २९ ॥ परन्तु उन उन पदों से विरक्त ऐसे विद्वान् और प्रसन्न पुरुष को अपने स्वरूप का आनन्द स्वयं वैसा ही प्रकट होता है जैसा कि परब्रह्म

Scanned by CamScanner

में है ॥ ३० ॥ किसी निमित्त को ग्रहण करते हुए ही शब्द की प्रवृत्ति होती है; निमित्त के अभाव से जहां से वाणी लौट जाती है ॥ ३१ ॥ ऐसे निर्विशेष परमानन्द में शब्द की प्रवृत्ति किस प्रकार हो ? सबको विषय करने वाला मन भी वहां से लौट जाता है ॥ ३२ ॥ श्रोत्र, त्वक् नेत्र आदि ज्ञानेन्द्रिय और मुख आदि कर्मेन्द्रिय भी जिसको प्राप्त करने के लिये समर्थ नहीं होते और लौट जाते हैं ॥ ३३ ॥ उस द्वंद्व रहित आनन्द रूप, निर्गुण, सत्य और चिद्घन ब्रह्म को आत्मरूप जान कर फिर वह किसी से भी डरता नहीं ॥ ३४ ॥ अपने गुरु के उपदेश द्वारा इस प्रकार जानता है वह अच्छे या बुरे कर्मों से दुःख नहीं पाता ॥ ३५ ॥ जो संपूर्ण जगत ताप्यतापक रूप से भासता था वही अब वेदान्त वाक्य जनित ज्ञान से प्रत्यगात्म रूप से भासता है ॥ ३६ ॥ शुद्ध चैतन्य, ईश्वर चैतन्य, जीव चैतन्य, प्रमाता, प्रमाण, प्रमेय और फल ॥ ३७ ॥ व्यवहार दृष्टि से यह सात भिन्न २ हैं; उनमें मायाके उपाधि से रहित चैतन्य को शुद्ध चैतन्य कहते हैं ॥ ३८ ॥ मायाके संबंध से वही ईश्वर कहलाता है और अविद्या के सम्बन्ध से जीव। अन्तःकरण के सम्बन्ध से वही प्रमाता कहलाता है ॥ ३९ ॥ वैसे ही वृति के सम्बन्ध से वह प्रमाण कहलाता है और अज्ञान चैतन्यको प्रमेय (जगत्) कहते हैं ॥ ४० ॥ वैसे ही ज्ञान चैतन्य को फल कहते हैं। बुद्धिमान अपने को इन सब उपाधियों से मुक्त समझे ॥ ४१ ॥

इस प्रकार जो तत्त्व से जानता है वह ब्रह्म को प्राप्त होने के योग्य है—यह सर्व उपनिषदों के सिद्धान्त का यथार्थ रूप से सार कहता है ॥ ४२ ॥ स्वयं मर कर स्वयं होजाय तो स्वयं ही शेष रह जाता है, यह उपनिषत् है।

॥ इति कठरुद्रोपनिषत् समाप्त ॥

Scanned by CamScanner

अवधूतोपनिषत् ।

[४३]

एक समय सांस्कृति ऋषि भगवान् दत्तात्रय को प्रदक्षिणा करके पूछने लगे, 'हे भगवन् अवधूत की स्थिति कैसी होती है ? उनका क्या लक्ष्य है तथा उनका संसार कैसा होता है ?'

परम करुणामय भगवान् दत्तात्रय ने उत्तर दिया—अक्षर होने के कारण, सबको इष्ट होने के कारण संसार बंधन से निवृत्त होने के कारण, तथा 'तत्त्वमसि' आदि महावाक्यों का लक्ष्य होने के कारण उसको अवधूत कहते हैं ॥ १ ॥ वर्णाश्रम का उल्लंघन करके जो आत्मा ही में अवस्थित है, ऐसा वर्णाश्रम से पर हुआ योगी अवधूत कहा जाता है ॥ २ ॥ प्रिय उसका शिर करके मोद दक्षिण पक्ष करके प्रमोद उत्तर पक्ष करके गौ के पैर के समान आनन्द आत्मा है ॥ ३ ॥ वह शिर में मध्य में और नीचे नहीं है ब्रह्म ही पुच्छ रूप प्रतिष्ठा है ऐसी भावना करे ॥ ४ ॥ इस प्रकार चार मार्ग करने वाले परमपद को प्राप्त होते हैं। कर्म से, प्रजा से, धन से या त्याग से कोई परमपद को प्राप्त नहीं होता ॥ ५ ॥

स्वेच्छाचार से विहार करना यही उसका आचरण है। वे वस्त्र रखते हैं या नहीं भी रखते। उनके लिये न धर्म अधर्म है न पवित्र वा अपवित्र है। वे सदा साग्रहण्या इष्टि तथा अश्वमेध

अपने अन्तर ही में करते हैं। यह महायज्ञ करना महायोग है। इनके सब कर्म विचित्र होते हैं। स्वेच्छाचारी अवधूत की निंदा नहीं करनी चाहिये यह महाव्रत है। क्योंकि मूढ़ मनुष्य के समान वे लेपायमान नहीं होते। जैसे सूर्य सब प्रकार के जल को खींच ता है, जैसे, अग्नि सब का भक्षण करता है; इसी प्रकार योगी विषयों को भोगता है परन्तु वह शुद्ध रहता है, पुण्य पाप से लेपायमान नहीं होता ॥ ६ ॥ पूर्ण भरे हुए और सदा एक समान रहने वाले समुद्र में जिस प्रकार जल प्रवेश करता है, उसी प्रकार जिसमें सब काम प्रवेश करते हैं उसीको शांति प्राप्त होती है; कामनाओं को चाहने वाले को नहीं ॥ ७ ॥ न निरोध है, न उत्पत्ति है, न बद्ध है न साधक है, न मुमुक्षु है और न मुक्त है; यहीं परमार्थ है ॥ ८ ॥ इहलोक और परलोक के सुख साधन के लिये तथा मोक्ष प्राप्ति के लिये पहिले बहुत कुछ किया, वह सब अब पूर्ण होगया ॥ ९ ॥ इसी कृत कृत्यता का पूर्व के कर्म की अशांति के साथ मिलान करके वह सदा तृप्त रहता है ॥१०॥ अज्ञानी और दुखी जीव पुत्रादि की इच्छा से भले कर्म करें, पूर्णानन्द से पूर्ण हुआ मैं किस निमित्त कर्म करूं ? ॥ ११ ॥ परलोक प्राप्ति की इच्छा वाले भले कर्मों का अनुष्ठान करें, मैं सर्वलोक स्वरूप हूँ मैं कौनसा कर्म करूं और कैसे करूं ? ॥ १२ ॥ जिनका अधिकार है, वे भले शास्त्रों का व्याख्यान करें और वेदों का अध्ययन करावें, मैं अक्रिय होने से मेरा तो अधिकार ही नहीं है ॥ १३ ॥ निद्रा, भिक्षा, स्नान या शौच किसी की मुझे इच्छा नहीं है, न मैं कुछ करता हूं। देखने वाले यदि मुझमें

Scanned by CamScanner

कल्पना करें तो उनकी कल्पना से मुझे कुछ हानि भी नहीं है ॥ १४ ॥ अन्य कोई गुंजा (गोंगची) के ढेर में अग्नि की कल्पना करें, तो उससे वह जलता नहीं, वैसे ही, औरों से आरोपित किये हुए संसार धर्मों का मेरे साथ कुछ भी सम्बन्ध नहीं है ॥ १५ ॥ जिनको तत्त्व का ज्ञान नहीं है वे भले श्रवण करें, मैं तत्त्वको जानता हूँ मैं किस लिये श्रवण करूं ? वैसे ही, जिनको संशय है वे मनन या विचार करें मुझे संदेह है न मैं विचार करता हूं ॥ १६ ॥ जिसको विपरीत भाव हो वे निदिध्यासन करें, मुझे विपरीत भाव ही नहीं है तो मैं क्या ध्यान करूं ? देह में आत्म भाव रूप विपरीत भावना मैं कभी पास नहीं फटकने देता ॥ १७ ॥ मैं मनुष्य हूँ' इत्यादि का व्यवहार, इस विपरीत भाव के विना ही, केवल चिरकाल के अभ्यास से हुआ करता है ॥ १८ ॥ यह व्यवहार प्रारब्ध का क्षय होते ही निवृत्त होजाता है; कर्मों का क्षय न हो तो सहस्रों ध्यान से वह निवृत्त नहीं होता ॥ १९ ॥ व्यवहार का क्षय होना यदि इष्ट हो तो तू ध्यान कर, मैं कर्मों के बाध के साथ व्यवहार देखता हूँ, फिर मैं क्यों ध्यान करूं ? ॥ २० ॥ मुझमें विक्षेप नहीं है, इसलिये मेरी कोई समाधि नहीं है। विक्षेप वा समाधि ये विकारी मन की अवस्थाएं हैं। मैं नित्य अनुभव स्वरूप हूं, मेरे लिये यहां पृथक् अनुभव ही कहां है ? ॥ २१ ॥ करने का था सो कर लिया, पाने का था सो पा लिया, इसलिये अब लौकिक अथवा शास्त्रानुसार अन्य किसी प्रकार का व्यवहार मेरे अकर्ता और अलिप्त रहते हुए जैसे नित्य से चलते आये हैं भले चला करें ॥ २२ ॥ अथवा,

यद्यपि मैं स्वयं कृत कृत्य हूँ, तो भी लोगों के कल्याण की इच्छा से शास्त्रों के अनुकूल मार्ग ही से वर्ताव रखूं तो भी मेरी हानि क्या है ? ॥ २३ ॥ देव पूजा, स्नान, शौच, भिक्षा आदि कर्म शरीर भले किया करे तथा वाणी भले प्रणव का जाप किया करे अथवा वेदान्त का पठन किया करे ॥२४॥ बुद्धि भले विष्णु का ध्यान करे अथवा ब्रह्मानन्द में विलीन होजाय। मैं तो साक्षी हूँ इसमें मैं तो न कुछ करता हूँ, न कराता हूं ॥ २५ ॥ करने का कर चुकने से तथा पाने का पा चुकने से तृप्त हुआ वह अपने मन से उस तृप्ति की भावना नहीं करता रहता ॥ २६ ॥

मैं धन्य हूँ, धन्य हूँ क्योंकि मैं निसंदेह आत्मा को जानता हूँ। मैं धन्य हूं, धन्य हूँ, ब्रह्मानन्द का मुझको स्पष्ट अनुभव होता है ॥ २७ ॥ मैं धन्य हूँ, धन्य हूँ संसार के दुःख मुझे यहां दीखते ही नहीं ! मैं धन्य हूँ धन्य हूँ, मेरा अज्ञान न मालूम कहां भाग गया ॥ २८ ॥ मैं धन्य हूँ, धन्य हूँ, मुझे अब कोई कर्तव्य शेष नहीं रहा। मैं धन्य हूँ, धन्य हूँ, क्योंकि पाने के योग्य था सो सब यहीं पर मिल गया ॥ २९ ॥ मैं धन्य हूँ धन्य हूँ। मेरी तृप्ति के लिये विश्व में उपमा हो क्या है ? इसलिये मैं धन्य हूँ धन्य हूँ बार बार कहता हूँ कि मैं धन्य हूं धन्य हूँ धन्य हूँ ॥ ३० ॥ अहो पुण्य ! पुण्य फल मिला और मिला भी कैसा ? इस पुण्य की संपत्ति से हम भी धन्य है ॥ ३१ ॥ अहो ज्ञान ! अहो ज्ञान ! अहो सुख ! अहा सुख ! अहो शास्त्र ! अहो शास्त्र ! अहो गुरु ! अहो गुरु ॥ ३२ ॥

Scanned by CamScanner

जो इसको पढ़ता है वह भी कृत कृत्य हो जाता है। उसका सुरापान का पाप निवृत्त होजाता है। सुवर्ण की चोरी का दोष निवृत्त हो जाता है ब्रह्म हत्या का पाप दूर होजाता है अथवा और जो कुछ किया हो उसका पाप दूर हो जाता है। ऐसा जानकर स्वेच्छाचार परायण हो जाय। ॐ सत् यह उपनिषत् है॥

॥ इति अवधूतोपनिषत् समाप्त ॥

अथर्वशिरोपनिषत्।

[४४]

एक समय देव घूमते २ रुद्र लोक में गये और वहां जाकर रुद्र से पूछने लगे "आप कौन हैं"? रुद्र भगवान् ने कहा "मैं एक हूँ, मैं भूत, भविष्य और वर्तमान काल में हूँ ऐसा कोई नहीं है जो मुझसे रहित हो। जो अत्यन्त गुप्त है, जो सर्व दिशाओं में रहता है वह मैं हूँ। मैं नित्यानित्यरूप, व्यक्तरूप, अव्यक्तरूप, ब्रह्म रूप अब्रह्मरूप, पूर्व, पश्चिम, उत्तर और दक्षिण दिशारूप, ऊर्ध्व और अधो रूप, दिशा, प्रतिदिशा पुमान, अपुमान, स्त्री, गायत्री, सावित्री, त्रिष्टुप, जगती, अनुष्टुप छन्द, गार्हपत्य, दक्षिणाग्नि, आहवनीय, सत्य, गौ, गौरी, ऋग्, यजु, साम, अथर्व, अंगरिस, ज्येष्ठ, श्रेष्ठ, वरिष्ट, जल, तेल गुह्य, अरण्य, अक्षर, क्षर, पुष्कर, पवित्र, उग्र, मध्य, वाह्य, पुरस्तात, इस प्रकार ज्योतिरूप मैं हूं। मुझको सब में रमा हुआ जानो। जो मुझको जानता है, वह सब देवों को जानता है और अंगों सहित सब वेदों को भी जानता है। मैं अपने तेज से ब्रह्म को ब्राह्मण से गौ को गौ से, ब्राह्मण को ब्राह्मण से, हविष्य को हविष्य से, आयुष्य को आयुष्य से, सत्य को सत्य से और धर्म से धर्म की तृप्ति करता हूँ।" वे देव संका के सम्बन्ध से रुद्र से पूछने लगे, रुद्र को देखने लगे और उनका

Scanned by CamScanner

ध्यान करने लगे पीछे उन देवों ने ऊंचे हाथ कर के इस प्रकार स्तुति की ॥ १ ॥

हे रुद्र भगवन् ! आप ब्रह्मारूप; विष्णुरूप, रुद्ररूप, स्कंदरूप इन्द्ररूप, वायुरूप, अग्निरूप; सूर्यरूप, सोमरूप, आठग्रहरूप, प्रतिग्रहरूप, भूरूप, भुवर्रूप, स्वरूप, महरूप, पृथिवीरूप, अंतरिक्षरूप द्योरूप जलरूप, तेजरूप, कालरूप, यमरूप, मृत्युरूप, अमृतरूप, आकाशरूप, विश्वरूप; स्थूलरूप सूक्ष्मरूप, कृष्णरूप, शुक्लरूप, सत्यरूप सर्वरूप हो आपको नमस्कार हो ॥ २ ॥

पृथ्वी आपका आदिरूप, भुवर्लोक, मध्य प्रदेश रूप और स्वर्गलोक आपका शिररूप है। आप विश्वरूप केवल ब्रह्म रूप हो दो प्रकार के या तीन प्रकार से (भासते हो आप वृद्धिरूप, शांतिरूप, पुष्टिरूप, हुतरूप, अहुतरूप, दत्तरूप, अदत्तरूप, सर्वरूप, असर्वरूप, विश्व, अविश्व, कृत, अकृत, पर; अपर और परायणरूप हो आपने हमको अमृत पिला के अमृतरूप किया हम ज्योतिभाव को प्राप्त हुए और हमको ज्ञान प्राप्त हुआ अब शत्रु हमारा क्या कर सकेंगे ? हमको वे पीड़ा नहीं दे सकेंगे आप मनुष्य को अमृतरूप हो, चन्द्र सूर्य से प्रथम और सूक्ष्म पुरुष हो। जो यह अक्षर और अमृतरूप प्रजापति का सूक्ष्म रूप है वही जगत का कल्याण करने वाला पुरुष है। वही अपने तेज द्वारा ग्राह्यवस्तु को अग्राह वस्तु से, भाव को भाव से सौम्य को सौम्य से, सूक्ष्म को सूक्ष्म से वायु को वायु से ग्रास करता है।

एसे उपसंहार और महाग्रास करने वाले आपको नमस्कार है। सबके हृदय में देवताओं का, प्राणों का तथा आपका वास है। ये तीन मात्राएं हैं और उनके पर हो। उत्तर में उसका मस्तक है, दक्षिण में पाद है, जो उत्तर में है, सो ही ॐकाररूप है, जो ॐकार है सो ही प्रणवरूप है, जो प्रणव हैं सो सर्व व्यापीरूप है। जो सर्व व्यापी है सो ही अनन्त रूप, जो अनन्त रूप है सो ही तारूप जो तार रूप है वही सूक्ष्म रूप है, जो सूक्ष्मरूप है वह शुक्लरूप और शुक्ल रूप है वही विद्युत रूप, जो विद्युत रूप है वही परब्रह्म रूप, जो परब्रह्मरूप है वही एक रूप, जो एक रूप है वही इन्द्र रूप जो इन्द्र रूप है वही ईशान रूप, जो ईशान रूप है वही भगवान् महेश्वर है ॥ ३ ॥

ॐकार इस कारण है कि ॐकार का उच्चारण करने के समय प्राण ऊपर खेंचने पड़ते हैं इसलिये आप ॐकार कहे जाते हो। प्रणव कहने का कारण यह है कि इस प्रणव के उच्चारण करते समय ऋग्, यजु, साम, अथर्व, अंगिरस और ब्रह्मा ब्राह्मण को नमस्कार करने आते हैं इसलिए प्रणव नाम है। सर्व व्यापी कहने का कारण यह है कि इसके उच्चारण करने के समय जैसे तिलों में तेल व्यापक होकर रहता है, तैसे आप सब लोकों में व्यापक हो रहे हो अर्थात् शांत रूप से आप सब में ओत प्रोत हो इसलिए आप सर्व व्यापी कहलाते हो। अनन्त कहने का कारण यह है कि उच्चारण करते समय, उच्च, नीच और तिर्यक कहीं भी आपका अन्त देखने में नहीं आता इसलिये आप

Scanned by CamScanner

अनन्त कहलाते हो। तारक कहने का कारण यह है कि उच्चारण के समय पर गर्भ जन्म व्याधि जरा और मरण वाले संसार के महा भय से तारने वाले हैं इसलिये इसको तारक कहते है। शुक्ल कहने का कारण यह है कि उच्चार करने में क्लेद होता है अर्थात् श्रम पहुंचता है। सूक्ष्म कहने का कारण यह है कि उच्चारण करने में सूक्ष्म रूप वाले होकर स्थावरादि सब शरीर को आधीन करता है। सूक्ष्म वैद्युत कहने का कारण यह है कि उच्चारण के साथ में स्थूल महान् अन्धकार में सब शरीर प्रकाश को प्राप्त होता है इसलिये वैद्युत रूप कहा है। ब्रह्म कहने का कारण यह है कि पर, अपर और परायण का बड़ी वीणा से ज्ञान कराते हो इसलिये आपको परब्रह्म कहते हैं। एक कहने का कारण यह है कि सब प्राणों का भक्षण करके अज रूप होकर उत्पत्ति और संहार करते हैं। कोई पुण्य तीर्थ में जाते है। कितने ही दक्षिण, पश्चिम, उत्तर और पूर्व दिशा में तीर्थाटन करते है, उन सबकी सद्गति यही है। सब प्राणियों के साथ में एक रूप से रहते हो इसलिये आपको एक कहते है। आपको रुद्र क्यों कहते हैं? ऋषियों को आपका रूप प्राप्त होसक्ता है, सामान्य भक्तों को आपका रूप प्राप्त नहीं होसक्ता इसलिये आपको रुद्र कहते हैं। ईशान कहने का कारण यह है कि सब देवताओं का ईशानी और जननी नाम की परम शक्तियों से आप नियमन करते हो। हे सूर, जैसे दूध के लिये गाय को रिझाते हैं, वैसे ही आपकी हम स्तुति करते हैं, हे इन्द्र, आप

ही इस वर्तमान जगत के ईश और दिव्य दृष्टि वाले हो इसलिये आपको ईशान कहते हैं। आपको भगवान परमेश्वर कहते हैं इसका कारण यह है कि भक्त जो ज्ञान के लिये भजते हैं उनके ऊपर आप अनुग्रह करते हो और उनके लिये वाणी का प्रादुर्भाव करते हो तथा सब भावों को त्याग कर आत्मज्ञान से तथा योग के ऐश्वर्य से अपने महिमा में विराजते हो इसलिये आपको भगवान् महेश्वर कहते हैं। ऐसा यह रुद्र चरित्र है॥ ४॥

एक ही देव सब दिशाओं में रहता है। प्रथम जन्म उसी का है मध्य में तथा अन्त में वह ही है, वह ही उत्पन्न होता है और होगा। प्रत्येक व्यक्ति भाव में वह ही व्याप्त हो रहा है। एक रुद्र ही किसी अन्य की अपेक्षा न रखते हुए, अपनी महाशक्ति से इस लोक को नियम में रखता है। सब उसमें रहते हैं और अन्त में सबका संकोच उसीमें होता है। विश्व का प्रकट करने वाला और रक्षण करने वाला वही है। जो सब योनियों में व्याप रहा है और जिससे यह सर्व व्याप्त हो रहा है, उस पूज्य ईशान और देव रूप पुरुष का चिंतवन करने से मनुष्य परम शांति को प्राप्त करते हैं। सब हेतु समूह के मूल रूप अज्ञान का त्याग करके संचित कर्मों को बुद्धि से रुद्र में स्थापित करने से एकता को प्राप्त होता है। जो शाश्वत, पुराण और अपने वल से प्राणियो को अन्न तथा पशु देकर उनके मृत्यु पाश को नाश करने वाला है उसके साथ आत्मज्ञानप्रद अर्ध चतुर्थ मात्रा से वह कर्म के बंध को तोड़ता हुआ परम शांति प्रदान

Scanned by CamScanner

करता है। आपकी प्रथम ब्रह्मयुक्त मात्रा रक्त वर्ण वाली है, जो उसका नित्य ध्यान करते हैं वे ब्रह्मा के पद को प्राप्त होते हैं। विष्णु देव युक्त आपकी दूसरी मात्रा कृष्ण वर्ण वाली है, जो उसका नित्य ध्यान करते हैं वे वैष्णव पद को प्राप्त होते हैं। आपकी रुद्र देव युक्त जो तीसरी मात्रा है वह पीले वर्ण वाली है उसका जो नित्य ध्यान करते हैं वे ईशान यानी रुद्र लोक को प्राप्त होते हैं। अर्ध चतुर्थ मात्रा को अव्यक्त रूप में रहकर आकाश में विचरती है उसका वर्ण शुद्ध स्फटिक के समान है, जो उसका ध्यान करते हैं उनको मोक्ष पद की प्राप्ति होती है। मुनि कहते हैं कि इस चौथी मात्रा की ही उपासना करनी चाहिए। जो इसकी उपासना करते हैं उसको कर्म बन्ध नहीं रहता। यह ही वह मार्ग है जिस उत्तर मार्ग से देव जाते हैं, जिससे पितृ जाते हैं और जिस उत्तर मार्ग से ऋषि जाते हैं वह ही पर, अपर और परायण मार्ग है। जो बाल के अग्र भाग समान सूक्ष्म रूप से हृदय में रहता है, जो विश्वरूप, देवरूप, सुन्दर और श्रेष्ठ है, जो विवेकी पुरुष हृदय में रहने वाले इस परमात्मा को देखते हैं उनको ही शांति भाव प्राप्त होता है दूसरे को नहीं।

क्रोध, तृष्णा, क्षमा और हेतु समूह का मूल रूप अज्ञान का त्याग करके संचित कर्मों को बुद्धि से रुद्र में अर्पण कर देने से रुद्र में एकता को प्राप्त होते हैं कि रुद्र शाश्वत और पुराण रूप होने से अपने तप और बल से अन्न का यानी प्राणियों का नियंता है। अग्नि, वायु, जल, स्थल और आकाश

ये सब भस्म रूप हैं। पशुपति की भस्म का जिसके अंग में स्पर्श नहीं होता, उसका मन और इन्द्रियां भस्म रूप यानी निरर्थक है, इसलिये पशुपति की वह्म रूप भस्म पशु के बंधन को नाश करने वाली है ॥ ५ ॥

जो रुद्र अग्नि में है, जो रुद्र जलके भीतर है, उसी रुद्र ने औषधियों और वनस्पतियों में प्रवेश किया है। जिस रुद्र ने इस सब विश्व को उत्पन्न किया है, उस अग्नि रूप रुद्र को नमस्कार है! जो रुद्र अग्नि में, जल में, अंतरिक्ष में औषधियों और वनस्पतियों में रहता है और जिस रुद्र ने विश्व को और भुवनों को उत्पन्न किया है, उस रुद्र को नमस्कार है। जो रुद्र जल में, औषधियों में और वनस्पतियों में स्थिति कर रहा है, जिस रुद्र ने जगत को धारण कर रक्खा है, जो रुद्र शिवशक्ति रूप से और तीन गुणों से जगत को धारण करता है, जिसने अंतरिक्ष में नागों को धारण किया है, उस रुद्र को नमस्कार है। इस (रुद्र भगवान्) के प्रणव रूप मस्तक की उपसासना करने से अथर्वा ऋषि को उच्च स्थिति प्राप्त होती है। जो इस प्रकार उपासना न की जाय तो नीच गति प्राप्त होती है। रुद्र भगवान् का मस्तक देवों का समूह रूप व्यक्त है, उसका प्राण और मन मस्तक का रक्षण करता है। देव समूह, स्वर्ग, आकाश अथवा पृथ्वी किसी का भी रक्षण नहीं कर सकते। इस रुद्र भगवान् में सब ओत प्रोत है। इससे पर कोई अन्य नहीं है, उससे पूर्व कुछ नहीं है तैसे ही उससे पर कुछ नहीं है, होगया और होने

Scanned by CamScanner

वाला भी कुछ नहीं है। उसके हजार पाद हैं, एक मस्तक है और सब जगत् में व्याप्त हो रहा है। अक्षर से काल उत्पन्न होता है, काल रूप होने से उसको व्यापक कहते है। व्यापक अथवा भोगायमान् रुद्र जब शयन करता है तब प्रजा का संहार होता है। जब वह श्वास सहित होता है तब तम होता है, तम से जल होता है जलमें अपनी अंगुली से मंथन करने से वह जल शिशिर ऋतु के दव (ओस) रूप होता है, उसका मंथन करने से उसमें फेन होता है, फेन से अंडा होता है, अण्डे से ब्रह्मा होता है, ब्रह्मा से वायु होता है, वायु से ॐकार होता है। ॐकार से सावित्री होती है, सावित्री से गायत्री होती है और गायत्री में से सब लोक होते हैं। फिर लोक तप की उपासना करते हैं, जिससे सत्य होता है और पीछे शाश्वत अमृत बहता है। यह ही परम तप है। यह ही तप, जल, ज्योति, रस अमृत, ब्रह्म भूलोक भुवलोक और स्वर्लोक है ॥ ६ ॥

जो कोई ब्राह्मण इस अथर्वशिर का अध्ययन करता है, वह अश्रोत्रिय हो तो श्रोत्रिय होजाता है, उपनयन संस्कार से रहित हो तो उपनयन संस्कार वाला होजाता है। वह अग्नि से पवित्र, वायुपूत, सूर्यपूत, सत्यपूत और सोमपूत होता है। वह सब देवों से जाना हुआ और ध्यान किया हुआ होता है। वह सब तीर्थों में स्नान किया हुआ होता है, उसको सब यज्ञों का फल मिलता है। साठ हजार गायत्री के जप का तथा इतिहास और पुराण में एवं रुद्र के एक लाख जप का उसको फल होता है, दश सहस्र

प्रणव के जप का फल उसको मिलता है। उसके दर्शन से मनुष्य पवित्र होता है। वह पूर्व में हुए सात पीढ़ी के पुरुषों को तारता है। भगवान् ने कहा है कि अथर्वशिर का एक वार जाप करने ही से पवित्र होता है और कर्म का अधिकारी होता है। दूसरी बार जपने से गणों में अविपतिपन प्राप्त करता है और तीसरी बार जप करने से सत्य स्वरूप ॐकार में उसका प्रवेश होता है ॥ ७ ॥

॥ इति अथर्वशिरोपनिषत् समाप्त ॥

Scanned by CamScanner

वज्रसूचिका उपनिषत् ।

[४५]

चित्सदानन्द रूप वाला, सबकी बुद्धि का साक्षी रूप, वेदान्त से जानने योग्य और अनंत रूप वाले ब्रह्म को मैं नमस्कार करता हूं। अज्ञान को नाश करने वाले वज्रसूचि नामका शास्त्र मैं कहता हूं। यह ज्ञान रहित को दूषण रूप है और ज्ञान चक्षु वाले को आभूषण रूप है ॥ १ ॥ ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र ऐसे चार वर्ण है उनमें ब्राह्मण मुख्य है ऐसा वेद और स्मृति में कहा है। यहां प्रश्न उत्पन्न होता है कि ब्राह्मण कौन है ? क्या वह जीव है ? क्या वह देह है, क्या जाति है ? क्या वह ज्ञान कर्म या कोई धार्मिक व्यक्ति है ?

उनमें प्रथम जीव को जो ब्राह्मण कहा सो नहीं हो सकता; क्योंकि हुए और होने वाले अनेक देहों में जीव का एकपना है। जीव एक है और कर्म के कारण से अनेक देहों में उसकी उत्पत्ति होती है। सब शरीरों के जीव की एकता है इसलिये भी जीव ब्राह्मण रूप नहीं है। तब क्या देह ब्राह्मण है ? नहीं ! इस प्रकार भी नहीं है, चांडाल से लेकर सब मनुष्यों का पंच महाभूतों से बना हुआ देह एक रूप है इसलिये बुढ़ापा, मरण, धर्म और अधर्मादि सबको एक ही प्रकार होते हैं, ब्राह्मण श्वेत वर्ण वाला,

क्षत्रिय रक्त वर्ण वाला, वैश्य पीतवर्ण वाला और शूद्र कृष्णवर्ण वाला ही हो, ऐसा नियम नहीं है और पिता आदिक के शरीरका दहन करने में पुत्रादिक को ब्रह्महत्यादिक दोषका संभव होता है। इसलिये देह ब्राह्मण है ऐसा कभी भी सिद्ध नहीं होता। तब क्या जाति ब्राह्मण है ? नहीं ! ऐसा भी नहीं है। भिन्न जाति वाले जन्तुओं से अनेक जाति वाले बहुत महर्षि उत्पन्न हुए हैं। जैसे:— ऋष्यशृङ्ग मृगली से, कौशिक कुशसे जेबुक श्याल से, वाल्मीकि बांबो (राफड़ा) में से, व्यास मल्लाह की कन्या से, गौतम खरगोश की पीठ में से, वशिष्ठ उर्वशी से और अगस्त्य कलश से उत्पन्न हुए हैं ऐसा सुना है। इन ऋषियों में से अनेक, जाति को प्राप्ति बिना भी पूर्ण ज्ञानवान् थे इसलिये ब्राह्मण जाति रूप नहीं है। तब क्या ज्ञान ब्राह्मण है ? नहीं ! ऐसा भी नहीं है। परमार्थ को जानने वाले और ज्ञानवान् बहुत क्षत्रिय भी हैं इसलिये ज्ञान ब्राह्मण रूप नहीं है। तब क्या कर्म ब्राह्मण रूप है ? नहीं ! ऐसा भी नहीं है। सब प्राणियों के प्रारब्ध संचित और आगामी कर्मों का साधर्म्म दीखता है और कर्म से प्रेरित हुए जीव क्रिया करते हैं इसलिये कर्म भी ब्राह्मण नहीं है। तब क्या धार्मिक व्यक्ति ब्राह्मण है ? नहीं, ऐसा भी नहीं है। बहुत क्षत्रिय सुवर्ण का दान करने वाले होते हैं इसलिये धार्मिक व्यक्ति ब्राह्मण नहीं है। तब ब्राह्मण किसको कहें ? जो आत्मा के द्वैत भाव से रहित, जाति, गुण और क्रिया से रहित, छः ऊर्मी और छः प्रकार के भाव आदिक

Scanned by CamScanner

दोषों से रहित सत्य ज्ञान आनंद अनंत स्वरूप स्वयं निर्विकल्प रूप से रहने वाले, अशेष कल्पों का आधार रूप अशेष भूतों में अंतर्यामी रूप से रहने वाले, भीतर और बाहर आकाश की समान प्रोये हुए अखंड आनन्द स्वभाव वाले, प्रमेय से रहित अनुभव से ही जानने योग्य, अपरोक्ष भासने वाले आत्मा को हाथ में रहने वाले आमले की समान अपरोक्ष साक्षात्कार करता है और कृतार्थ होकर कामरागादि दोषों से रहित, शम दमादि से युक्त भाव, मात्सर्य, तृष्णा, आशा मोहादिक से रहित और दंभ अहंकारादि को जिसका चित्त कभी छूता न हो ऐसे लक्षण वाले को ब्राह्मण कहे। ऐसा श्रुति, स्मृति, पुराण और इतिहास का अभिप्राय है। इसके सिवाय अन्य कोई स्थान पर ब्राह्मणत्व की सिद्धि ही नहीं होती। आत्मा सच्चिदानन्द रूप और अद्वितीय है ऐसे ब्रह्म रूपसे मनुष्यों को मानना चाहिये। यह उपनिषत् है।

॥ इतिवज्रसूचिका उपनिषत् समाप्त ॥

कौषीतकि ब्राह्मणोपनिषत्।

[४६]

प्रथम अध्याय।

गार्ग्य का पुत्र चित्र यज्ञ करने वाला था। उसने यज्ञ कराने के लिये आरुणि को पसन्द किया। आरुणि ने आप न जाकर अपने बदले में अपने पुत्र श्वेतकेतु को भेजा। जब वह चित्र के पास आया तब चित्रने पूछा "तू गौतम का पुत्र है, क्या इस लोक में कोई ऐसा गुप्त स्थान है कि जहां तू यज्ञ करके मुझे स्थापित कर सकेगा? अथवा अर्चिरादि मार्गसे जिस लोक में जाया जाता है उस लोक में क्या तू मुझे स्थापित करेगा?" श्वेतकेतुने कहा 'यह मैं कुछ नहीं जानता, इसके विषय में आचार्य से पूछ देखूँगा।"

यह (श्वेत केतु) अपने पिता के पास लौट गया और बोला "चित्र ने मुझसे इस प्रकार पूछा है, मैं इसका क्या उत्तर दूं?" उसके पिता ने कहा "मैं भी यह नहीं जानता, चल हम उसके घर पर चलें और वहां वेदाध्ययन करके उससे ज्ञान प्राप्त करें, क्योंकि जब अन्य अपने को देता है तो प्राप्ति के लिये दोनों चलें। (उसको ना न करनी चाहिये।)" अनन्तर हाथ में समिध लेकर वह गार्ग्य के पुत्र चित्र के पास गया और कहा मैं आप से ज्ञान प्राप्त करने आया हूं' तब चित्र ने कहा "गौतम! तू

Scanned by CamScanner

ब्रह्मविद्या प्राप्त करने योग्य है (क्योंकि तुझमें अहंकार नहीं है) तू मेरे पास आ, मैं तुझे ब्रह्म विद्या का उपदेश करूंगा" ॥ १ ॥

चित्र बोला:—"जो कोई इस लोक में से जाते हैं वे सब चन्द्रलोक में जाते हैं। शुक्ल पक्ष में चन्द्र उन लोगों के प्राणों से पुष्ट होता है परन्तु कृष्ण पक्ष में उनको फिर उत्पन्न नहीं करता सचमुच चन्द्र स्वर्ग का द्वार है, जिसको इस चन्द्रलोक की इच्छा नहीं होती उसको वह ऊर्ध्व लोक में भेजता है, परंतु जिसको चन्द्रलाक की इच्छा होती है उसको वह वृष्टि रूप से इस लोक में भेजता है। वहां वह कोट, पतंग, पक्षी, वाघ, सिंह, मत्स्य, रीछ, मनुष्य अथवा कोई अन्य इतने स्थानों में प्राणी रूप से अपने कर्म और विद्या के अनुसार धारण करता है। जब वह जन्म लेता है तब गुरु उसको पूछता है "तू कौन है?" तब इसका उत्तर नीचे के समान देना चाहिये "विचक्षण और ऋतु के अधिष्ठाता ऐसे चन्द्र में से रेत एकत्र हुआ था यह चन्द्र शुक्ल पक्ष और कृष्ण पक्ष को उत्पन्न करता है, वह पितरों का स्थान रूप है। उस चन्द्र की उत्पत्ति नित्य के हवि में से होती है। रेत रूप मुझको देवताओं ने मनुष्य में रक्खा। मनुष्य का निमित्त करके देवताओं ने मुझे स्त्री में रक्खा, उस में से मैं बारह अथवा तेरह मास रूप से अथवा जीवित रूप से मनुष्य जन्म को प्राप्त हुआ था। सत्य असत्य का ज्ञान जानने के निमित्त बारह अथवा तेरह मास रूप पिता के साथ जुड़ा था, हे देवताओ! मेरा जीवित योग्य समय तक रहने दो कि जिससे

अमृतता को प्राप्त होऊं। अपने सत्य से—महनत और सहन शीलतासे मैं काल रूप हूँ, मैं कालके आधीन हूँ, तुम कौन हो?" तब वह कहता है "मैं भी तेरे समान हूँ!" पश्चात् वह उसको आगे जाने देता है ॥ २ ॥

देवयान मार्ग को प्राप्त होकर वह अग्निलोक की तरफ जाता है, उस स्थान से वायु लोक में जाता है। वहाँ से वरुण लोक में, वहां से आदित्य लोक में, वहां से इन्द्र लोक में, वहां से प्रजापतिलोक में और वहां से ब्रह्मलोक में जाता है। ब्रह्म लोक में अर नामका सरोवर, इष्टिह नाम का समय, विरजा नामकी नदी इल्य नामका वृक्ष, सालज्य नामका नगर, अपराजित नामका प्रासाद इन्द्र (वायु) और प्रजापति (आकाश) द्वारपाल रूप से हैं। ब्रह्म का विभु नामक सुसज्जित कमरा है, विचक्षणा (बुद्धि) उसकी गद्दी है। उत्कृष्ट तेज वाला उसका पलंग है, मानसी नाम की प्रिया, चाक्षुषी नाम का प्रतिबिम्ब है जो पुण्यों के समान जगत को बुनता है सबकी माता श्रुति) रूप और अक्षर (श्रुति ज्ञान) रूप अप्सरायें और ब्रह्मज्ञान में वहन करने वाली नदियां होती हैं। ब्रह्म को जानने वाला आगे बढ़ता है, उस समय ब्रह्मा अपने सेवकों से कहता है:—मेरे यश से तुम दौड़े जाकर उनसे मिलो, वह विरजा नाम की नदी को फलांग चुका है, अब वह कभी भी जरा युक्त नहीं होगा। ३ ॥

Scanned by CamScanner

पांच सौ अप्सरायें उसे मिलने को सामने जाती हैं। उनमें से सौ अप्सराओं के हाथों में मालाएं होती हैं, एक सौ अप्सराओं के हाथों में अंजन होता है, एक सौ अप्सराओं के हाथों में चूर्ण होता है, एक सौ अप्सराओं के हाथों में वस्त्र होते हैं और एक सौ अप्सराओं के हाथों में जवाहरात होते हैं। वे उसको ब्रह्म के अलंकार से सुशोभित बनाती हैं। ब्रह्म के अलंकारों से अलंकृत और ब्रह्म को जानने वाला ऐसा वह ब्रह्म के समीप जाने लगता है। प्रथम वह अर नाम के सरोवर के पास आता है, मन से इस सरोवर का अतिक्रमण करता है। जो वर्तमान समय को जानते हैं वे इस सरोवर के पास आते ही उसमें डूब जाते हैं। पश्चात् वह यज्ञ की इष्टि के नाश करने वाले मुहूर्तों के पास आता है। वे उसे देखते ही भाग जाते हैं, पीछे वह विरजा नाम की नदी के पास आता है, इस नदी का मन से अतिक्रमण करता है। इस स्थान पर वह अपने सुकृत और दुष्कृतका त्याग करता है। उसके प्रिय कुटुम्बी—उपासना करने वाले उसके सुकृत को प्राप्त करते हैं और उसका अप्रिय करने वाले, उसके दुष्कृत को लेते है। जैसे रथ में बैठकर जल्दी से गमन करने वाला पुरुष रथ के चक्र की तरफ दृष्टि करता है वैसे ही वह दिन और रात्रि को देखता है। इसी प्रकार सुकृत और दुष्कृत तथा सर्व द्वन्द्व भावों को देखता है। इस प्रकार सुकृत और दुष्कृत से रहित होकर ब्रह्म ज्ञानी ब्रह्म के प्रति जाता है॥ ४॥

वह इल्य नाम से वृक्ष के पास आता है, उसको ब्रह्म की गंध आती है। पीछे सालज्य नाम के शहर के पास आता है, उसमें ब्रह्म तेज का प्रवेश होता है, पीछे वह अपराजित महल के पास आता है उसमें ब्रह्म तेज प्रवेश करता है पीछे जिस स्थान पर इन्द्र और प्रजापति द्वारपाल हैं वहां आता है। वे उसे देख कर भग जाते हैं। वह विभु नाम के कमरे में आता है तब उसमें ब्रह्म का यश प्रवेश करता है। वह विलक्षण नाम की गद्दी के पास आता है। इस गद्दी के पूर्व की तरफ के दो पाद बृहत् और रथंतर नाम के साम हैं। श्यैत और नौधस उसकी पश्चिम तरफ के पाद हैं। विरूप और वैराज साम उसके उत्तर और दक्षिण के कौण हैं और शाक्कवर और रैवत साम पूर्व पश्चिम की तरफ के कौण हैं। यह वेदी ज्ञान रूप है। प्रज्ञा से वह सबको देखता है। पीछे वह उत्कृष्ट तेज वाले पलंग के पास आता है। यह पलंग प्राण रूप है, भूत और भविष्य उसके पूर्व पाद हैं, श्री और पृथ्वी उसके पश्चिम पाद हैं, बृहत् और रथंतर नाम के साम उत्तर और दक्षिण तरफ की पाटी हैं, भद्र और यज्ञायज्ञीय पूर्व और पश्चिम की तरफ की पाटी है। ऋक् तथा यजुष् पूर्व, पश्चिम तरफ की निवार है यजुष् उत्तर दक्षिण तरफ की निवार है। चन्द्र की किरणें गेंदुआ (कान के नीचे रखने का तकिया) है, उद्गीथ चद्दर है, अभ्युदय तकिया है, इस पलंग पर ब्रह्म विराजता है। जब एक पैर को ऊपर रख कर ब्रह्म का ज्ञाता ऊपर चढ़ने को

Scanned by CamScanner

जाता है, तब ब्रह्म उससे पूछता है "तू कौन है ?" तब उसे नीचे के समान कहना चाहिये ॥ ५ ॥

"मैं काल रूप हूं, ऋतुओं में जो होता है, सो रूप मैं हूं। मेरी उत्पत्ति आकाश में से है, संवत्सर का रेत रूप, भूत और कारण का तेज रूप, जड़, चैतन्य सबका आत्मा रूप और पंच भूतात्मक सबल ब्रह्म के तेज में से मेरा उद्भव है। तू यह आत्मा रूप है, जैसा तू है वैसा ही मैं हूँ।" ब्रह्म उससे पूछता है "मैं कौन हूँ ?" तब कहना चाहिये "तू सत्य रूप है" सत्य क्या है ?" "जो सब (इन्द्रियों) के अधिष्ठाता, देवों और प्राणों से भिन्न है। तत् यह ही सत्य रूप से है। जो देव और प्राण हैं सो सत्य रूप है। यह 'सत्य' इस शब्द से सबसे पहिचाना जाता है। इस प्रकार का सब विश्व है। तू भी सर्व रूप है, इस प्रकार के वेद के मंत्र से कहा जाता है ॥ ६ ॥"

यजुष् उदर रूप है। साम मस्तक रूप है। ऋक् उसकी मूर्ति रूप है इस प्रकार अक्षर ब्रह्म है, उसको ऋषि ब्रह्ममय अथवा महान् रूप से जाने। ब्रह्म उससे पूछता है "मेरे पुलिंग नाम तूने किस प्रकार प्राप्त किये ?" वह उत्तर देता है "प्राण से।" "मेरे स्त्री लिंग के नाम किस प्रकार प्राप्त किये ?" तब कहता है "वाणी से" "मेरे नपुंसक नाम किस प्रकार प्राप्त किये" तब कहता है "मन से" गंध किससे ? "घ्राणेन्द्रिय से" "रूप किससे ?" चक्षु से" "शब्द किससे ?" "श्रोत्रेन्द्रिय से" "अन्न का रस किससे ?"

"जिह्वा से" "कर्म किससे" "हाथों से" "सुख दुख किससे ?" "शरीर से" "आनन्द रति और प्रजा किससे ?" "उपस्थेन्द्रिय से" गति किससे ?" "पग से" "बुद्धि किससे पहिचानती है ?" "प्रज्ञा से" इस प्रकार उससे कहना चाहिये। पीछे ब्रह्म उससे कहता है "यह जल मेरा है, उस जल से बना हुआ यह लोक तेरा है।" जिसको इस प्रकार ब्रह्म ज्ञान होता है वह ब्रह्म में जो सम्पत्ति है, उसको जीतता है और ब्रह्म में जो कुछ शक्ति है वह उसको प्राप्त होती है ॥ ७ ॥

दूसरा अध्याय।

कौषीतकि कहने लगे :-प्राण ब्रह्म रूप है, प्राण जो ब्रह्म रूप है उसका दूत रूप मन है, वाणी परोसने वाली है। चक्षु शरीर का रक्षक रूप है और श्रोत्र द्वारपाल है। प्राण रूप ब्रह्म का मन दूत है, ऐसे जो जानता है वह दूत वाला होता है; चक्षु को रक्षक जानने वाला रक्षक वाला होता है। जो श्रोत्र को द्वारपाल जानता है वह द्वारपाल से युक्त होता है। जो वाणी को परोसने वाली जानता है वह परोसने वाले से युक्त होता है। इस प्राण रूप ब्रह्म के लिये सब देवता अर्थात् इन्द्रियां न मांगने पर भी बलि लाते हैं इसी प्रकार उसकी उपासना करने वाला नहीं मांगे तो भी सब प्राणी बलि लाते हैं। जो इस प्रकार जानता है, उसका परम रहस्य व्रत यह है कि वह किसीसे कुछ न मांगे। जैसे एक मनुष्य ग्राम में भिक्षा मांगने जाता है, जब उसको कुछ

Scanned by CamScanner

नहीं मिलता तब वह ऐसा कह कर बैठता है कि अब मैं भिक्षा में मिला हुआ भक्षण न करूंगा; तब जो लोग भिक्षा देने को नाहीं करते थे वेही उसको बुला कर देने लगते हैं। जो याचना नहीं करता उसका इस प्रकार का धर्म है; परन्तु धन देने वाले हम तुमको देंगे' ऐसा कह कर बुलाते हैं ॥ १ ॥

पैंग बोला—प्राण यह ही ब्रह्म है। प्राण रूप ब्रह्मको वाणी के पीछे चक्षु आवरण करते हैं, चक्षु के पीछे श्रोत आवरण करते हैं। श्रोत्र के पीछे मन आवरण करता है और मन के पीछे प्राण आवरण करते हैं। देवता-इन्द्रियां न मांगने पर इस प्राण रूप ब्रह्म को बलि लाकर देते हैं। इसी प्रकार प्राण की ब्रह्म रूप से उपासना करने वाले को नहीं मांगने पर भी प्राणी बलि लाकर देते हैं। ऊपर के समान नहीं मांगने वाले को सब देते हैं ॥ २ ॥

अब उत्तम धनको प्राप्तिका उपाय कहते हैं। उस उत्तम धनकी इच्छा करने वाला मनुष्य पौर्णमासी या अमावस्या को अथवा शुक्ल पक्ष में किसी शुभ नक्षत्र पर अग्नि सिद्ध करे। अग्नि के चारों ओर की भूमिको साफ कर उसको चारों ओर दर्भ बिछावे, जल के छींटे लगावे और दाहिना घुटू झुका कर स्रुवा से अथवा चम्मच से अथवा कांसे के किसी पात्र से आगे लिखे के अनुसार आहुति दे। "वाणी नाम का देवता अवरोधी (प्राप्त कराने वाला) है, वह मुझको उससे मिलादे, उसके लिये स्वाहा।" "प्राण नाम का देवता अवरोधी है, वह मुझको

उससे यह प्राप्त करादे, उसके लिये स्वाहा।" नेत्र नाम का देवता अवरोधी है, वह मुझको उससे यह प्राप्त करादे, उसके लिये स्वाहा" "श्रोत्र नामका देवता अवरोधी है, वह मुझको उससे यह प्राप्त करादे, उसके लिये स्वाहा।" "मन नामका देवता अवरोधी है, वह मुझको उससे यह प्राप्त करादे, उसके लिये स्वाहा।" प्रज्ञा नामका देवता अवरोधी है, वह मुझको उससे यह प्राप्त करादे, उसके लिये स्वाहा। (यह आहुतियां देने के बाद) वह नाक से घुयें को सूंघे और सर्वांग में घृत का लेपन करे, मौन धारण करते हुये (वह पदार्थ जिसके पास हो उसके पास) चला जाय और अपनी इच्छा प्रकट करे अथवा किसी दूत को भेज कर ऐसा करे। उसको अर्थ की प्राप्ति हो जायगी ॥ ३ ॥

अब देवस्मर (देवताओं से पूर्ण होने वाली कामना) कहते हैं। जिस किसी एक पुरुष को वा स्त्री को अथवा अनेक पुरुषों को वा स्त्रियों को हम प्रिय हों ऐसी किसी को इच्छा हो तो वह ऊपर लिखे हुए मुहूर्त पर बराबर उसी रीति के अनुसार अग्नि में नीचे लिखे मन्त्रों से आहुतियां दे—तेरे वाणी का यह मैं अपने में हवन करता हूं, स्वाहा। तेरे श्रोत्र का मैं अपने में हवन करता हूं, स्वाहा। तेरे मनका यह मैं अपने में हवन करता हूं, स्वाहा। तेरे प्रज्ञा का यह मैं अपने में हवन करता हूं, स्वाहा! (ये आहुतियां देने के पश्चात्) वह नाक से घुयें को सूंघे और सब अंगों में घृत का लेपन करे, मौन धारण करते हुए उससे स्पर्श हो इस प्रकार उसके पास जाने की इच्छा करे अथवा दूर से

Scanned by CamScanner

वैसा कहता हुआ खड़ा रहे। निश्चय वह प्रिय हो जायेगा और वह उसको याद करेंगे ॥ ४ ॥

अब प्रतर्दन का अनुष्ठान किया हुआ संयमन (निरोधन) कहते हैं—इसी को आन्तर अग्निहोत्र कहते हैं। मनुष्य जब तक बोलता रहता है, तब तक वह श्वासोश्वास नहीं ले सकता। इस समय वह अपने वाणी में प्राण का हवन करता है और जब तक वह श्वासोश्वास करता रहता है तब तक वह अपने प्राण का वाणी में हवन करता है—वह जागता हो या निद्रित। यह कभीं न समाप्त होने वाली अखण्ड आहुतियाँ बराबर हुआ करती है। सामान्य आहुतियां अन्त वाली होती हैं क्योंकि वे कर्म रूप हैं। प्राचीन काल के विद्वान् लोग इस अग्निहोत्र को करते थे ॥ ५ ॥

उक्थ ब्रह्म है, ऐसा शुष्क भृङ्गार ने कहा है। यह उक्थ और ऋक् एक ही है ऐसा समझ कर उसका मनन करे। सब प्राणी उसी को श्रेष्ठ मानकर उसकी ही अर्चा करते हैं। वह और यजुर्वेद एक ही है ऐसा समझ कर उसका मनन करे। सर्व प्राणी उसी को श्रेष्ठ मान के उसका योग करते हैं (ध्यान करते हैं) वह और साम एक ही है ऐसा समझ कर उसका मनन करे। समस्त प्राणी उसको श्रेष्ठ मानकर उसको नमस्कार करते हैं। यह और ऐश्वर्य एक ही है, ऐसा ध्यान करे, यह और यश एक ही है ऐसा ध्यान करे। यह और तेज एक ही है ऐसा ध्यान

करे। जिस प्रकार धनुष सब शस्त्रों में अत्यन्त श्री युक्त और अत्यन्त तेजस्वी होता है उसी प्रकार यह जानने वाला मनुष्य समस्त प्राणियों में अत्यन्त श्री युक्त, अत्यंत यशस्वी और अत्यंत तेजस्वी होता है। कर्म का साधन रूप इष्ट का (लकड़ियां) से प्रज्वलित अग्नि ही वह स्वयं है ऐसा अध्वर्यु मानता है और वह यज्ञ का यजुर्भाग उसमें प्रवेश करता है। होता यजुर्भाग में ऋग् भाग का प्रवेश कराता है। उद्गाता ऋग् भाग में साम भाग का प्रवेश कराता है, वही त्रयी विद्या का आत्मा है, सचमुच वही उसका आत्मा है—यह जो जानता है वह वही हो जाता है ॥६॥

अब सर्वजित कौषीतकी (नामक प्रयोग) कहते हैं। इसके तीन प्रकार होते हैं। यज्ञोपवीत पहन कर और आचमन करके जल के पात्र का तीन वार सिंचन करके उदय होने वाले आदित्य की प्रार्थना करे—"तू वर्ग (दुखों से मुक्त करने वाला) है, मुझे पातकों से मुक्त कर।" इसी प्रकार सूर्य मध्याह्न होने पर वह प्रार्थना करे—"तू दुखों से मुक्त करने वाले में श्रेष्ठ है, मुझे पातकों से मुक्त कर।" इसी प्रकार अस्त समय में सूर्य की प्रार्थना करे—"तू सम्पूर्ण रीति से पातकों से मुक्त करने वालाहै, मुझे समस्त पातकों से मुक्त कर। इस प्रकार दिन में और रातमें किये हुए, समस्त पापों का वह नाश करता है। इसी प्रकार यह जानने वाला मनुष्य भी सूर्य की उपासना करता है और उससे वह दिन और रात में किये हुए सब पातकों का नाश करता है ॥ ७ ॥

Scanned by CamScanner

अब प्रति मास अमावस्या के पश्चात् पश्चिम में स्थित चन्द्र की उपासना करे अथवा चन्द्र की ओर दो दूर्वांकुर फेंक कर कहे—"हे मरण रहित आनन्दमय देव चन्द्र में रहे हुए तेरे कोमल हृदय से ऐसा करो कि मुझे मेरे पुत्र के आपत्ति सम्बन्धी शोक करने का प्रसंग कभी न आवे।" उसकी सन्तति उसके आगे कभी नहीं मरेगी जिसके पहिले से पुत्र है उसके सम्बन्ध में यह समझना, जिसके अभी पुत्र नहीं है उसके सम्बन्ध में कहते हैं—ऐसा मनुष्य आगे लिखी हुई ऋग्वेद की तीन ऋचायें पठन करे—"आप्या यस्व समेतु ते" [ऋ० १-९१-१६] (हे सोम तेरी समृद्धि हो और तेरे अंगों में सामर्थ्य प्राप्त हो); "सन्तेपर्यामि समुयन्तु वाजा" [ऋ० ९-३१-४] (दूध और अन्न तुझे प्राप्त हो); "यमादित्या अंशुमाप्या ययन्ति" [ऋ० १-९१-१८] (जिस किरण को सूर्य आनन्दमय बनाता है)। इन तीन ऋचाओं का जप करके वह प्रार्थना करे—"हमारे प्राण, हमारी सन्तति और हमारे पशु इनसे (हमारे शत्रुओं को) समृद्ध न कर। जो हमारा द्वेष करते हैं और जिनका हम द्वेष करते हैं उनका प्राण, उनकी सन्तति, उनके पशु इनसे हमारी समृद्धि कर। इस प्रकार मैं देवों आवृति करता हूँ। मैं आदित्य का संचार घुमाता हूँ।" ऐसा कहकर चन्द्र की तरफ दाहिना हाथ ऊंचा करके पुनः दूर्वांकुर प्रदान करे ॥ ८ ॥

पौर्णमासी के दिन चन्द्र पूर्व की ओर दिखाई देता है। उसकी इसी प्रकार पूजा करते समय यह प्रार्थना करे—"तू सोम

है, राजा है, ज्ञानी है, पांच मुख वाला है, प्रजापति है, ब्राह्मण तेरा एक मुख है उस एक मुख से तू राजाओं को खाता है। उसी मुख से मुझे अन्न खाने वाला कर। क्षत्रिय तेरा एक मुख है, उस मुख से तू वैश्यों को खाता है। उसी मुख से मुझे अन्न खाने वाला कर। श्येन पक्षी तेरा एक मुख है, उस मुख से तू पक्षियों को खाता है। उसी मुख से तू मुझे अन्न खाने वाला कर। अग्नि तेरा एक मुख है, उस मुखसे तू इस लोकको खाता है। उस मुख से तू मुझे अन्न खाने वाला कर। तुझमें पांचवां मुख है उससे तू सब भूतों को खाता है, उससे तू मुझे अन्न खाने वाला कर। हमारे प्राण, हमारी सन्तति, हमारे पशु इनसे तेरा क्षय न हो। जो हमारा द्वेष करता है और जिससे हम द्वेष करते हैं उसका प्राण, उसकी सन्तति, उसके पशु इनसे तू क्षीण हो"। इस प्रकार मैं देवों का संचार कराता हूँ, मैं आदित्य का संचार अनुसरता हूँ। ऐसा कह कर दाहिना हाथ ऊंचा करके दूर्वांकुर प्रदान करे ॥ ९ ॥

अब अपनी स्त्री को पास बुलाकर, उसके हृदय को स्पर्श करके कहे जो तुझमें तेरे कोमल हृदय में प्रजापति के अर्थ प्रविष्ट हुआ है, उससे कभी नाश न होने वाले आनन्द को प्राप्त हुई, हे सुन्दरी, तुझे पुत्र सम्बन्धी शोक करने का प्रसंग कभी न प्राप्त हो उसकी सन्तति उसके पहिले कभी नहीं मरेगी ॥ १० ॥

Scanned by CamScanner

प्रवास करके वापस आने पर पुत्र का मस्तक सूँघे कहे तू मेरे प्रत्यक अवयव से उत्पन्न हुआ है, तू हृदय से उत्पन्न हुआ है, हे पुत्र सचमुख तू मेरा आत्मा है, सो तू सौ वर्ष पर्यन्त जो।" वह उसका नामलेकर कहे "तू पत्थर हो, तूपरशु हो, सोने का डेला हो। हे पुत्र, तू सचमुच तेज है सो तू सौ वर्ष तक जो।" उसका नामलेकर आलिंगन करते हुए वह कहता है,प्रजापति ने प्राणी मात्र का कल्याण के लिये आलिंगन किया, वैसे ही मैं तेरा आलिंगन करता हूँ। पश्चात् पुत्रके दाहिने कान म यह मन्त्र कहे—"अस्मे प्रयन्धि मघवन्नृजीषिन् [ऋ० ३-२६-१०] (हे चपल इन्द्र तू इसको दे) और बांए कान में कहे—'इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि [ऋ० २-२१-६] (हे इन्द्र तू श्रेष्ठ द्रव्य दे) पश्चात् तीन वार मस्तक सूँघते हुए कहे, तू हमारा वंश छेद न कर, दुखी न होते हुए सौ वर्ष तक जी। हे पुत्र यह मैं तेरा नाम लेकर तेरा मस्तक सूंघता हूँ।" पश्चात् मैं गाय के हुँकार के समान तुझ पर हुंकरता हूँ, ऐसा कह कर वह पुत्रके मस्तक पर तीन वार हुँकार करे ॥ ११ ॥

अब देवपरिमर (सब देवताओं का ब्रह्म में लीन होना) कहते हैं—अग्नि जलते हुए ब्रह्म ही प्रकाशता है, वह नहीं जलता है, तब मरता है। उसका तेज सूर्य में जाता है और प्राणवायु में जाता है, सूर्य प्रकाशता है तब ब्रह्म ही प्रकाशता है। वह नहीं दीखता तब मर जाता है। उसका तेज चन्द्रमा ही में जाता है, प्राणवायु में जाता है चन्द्र दीखता है तब ब्रह्म ही प्रकाशता

है—वह नहीं दीखता तब मर जाता है। उसका तेज बिजली में जाता है और प्राण वायु में जाता है बिजली चमकती है तब ब्रह्म ही प्रकाशता है, वह नहीं चमकती तब मरता है। उसका तेज वायु में जाता है, और प्राण वायु में जाता है। इस प्रकार यह सब देवता वायु में प्रवेश करके वायु में रहते है, नष्ट नहीं होते। उसी वायु से वे सदा बाहर निकलते हैं—यह देवता सम्बन्धी कथन हुआ; अब शरीर सम्बंधी कहते हैं ॥ १२ ॥

मनुष्य वाणीसे बोलता है तब ब्रह्म ही प्रकाशता है, जब नहीं बोलता तब मर जाता है। उसका तेज नेत्र ही में जाता है, प्राण प्राणमें जाता है, मनुष्य आंखों से देखता है तब ब्रह्म ही प्रकाशता है और नहीं देखता तब मरता है। उसका तेज कान ही में जाता है और प्राण प्राण में जाता है। अब मनुष्य कान से सुनता है, तब ब्रह्म ही प्रकाशता है और नहीं सुनता तब मर जाता है। उसका तेज मन ही में जाता है, प्राण प्राण में जाता है। मनुष्य मन से विचार करता है तब ब्रह्म ही प्रकाशता है जब नहीं विचार करता तब मर जाता है। उसका तेज मनमें जाता है और प्राण प्राण में जाता है। इस प्रकार ये सब देवता (इन्द्रियां) प्राण ही में प्रवेश करके प्राण ही में लीन रहते हैं और नष्ट नहीं होते। उसी प्राणसे वे फिर बाहर निकलते हैं। यह दक्षिणऔर उत्तर के दोनों पर्वत ऐसा जानने वाले को पीस डालने के लिये आगे बढ़ने पर भी नहीं पीस सकेंगे। परन्तु जो उससे द्वेष करते हैं और वे सब जिससे वह द्वेष करता है उसके पास आकर मर जाते हैं ॥१३॥

Scanned by CamScanner

अब निःश्रेयसादान (प्राणोंका श्रेष्ठत्व ग्रहण) कहते हैं; देवता अपनी श्रेष्ठता के लिये वाद करने लगे और शरीर के बाहर निकल गये और शरीर लकड़ी के समान पड़ा रहा। पश्चात् वाणी ने उसमें प्रवेश किया परन्तु वाणी से बोलता हुआ भी वह पड़ा ही रहा। पश्चात् नेत्र ने प्रवेश किया परन्तु वाणी से बोलता हुआ और नेत्र से देखता हुआ भी वह पड़ा रहा। पश्चात् कर्णेन्द्रिय ने प्रवेश किया परन्तु वाणी से बोलता, नेत्रों से देखता और कर्णों से सुनता हुआ भी वह पड़ा ही रहा पश्चात् मन ने उसमें प्रवेश किया परन्तु वाणी से बोलता हुआ, नेत्रों से देखता हुआ, कानों से सुनता हुआ और मन से विचार करता हुआ भी वह पड़ा ही रहा। पश्चात् प्राण ने उसमें प्रवेश किया—तत्काल ही वह उठ खड़ा हुआ। तब प्राण का श्रेष्ठत्व स्वीकार करके प्राण ही एक जानने वाला आत्मा है ऐसा जानकर सब देवता प्राणों के साथ उस शरीर से बाहर निकले और वायु में स्थिर होकर और आकाश में लीन होकर स्वर्गलोक में गये। ऐसा जानने वाले मनुष्यको प्राणोंका श्रेष्ठत्व विदित होता है और प्राण ही प्रज्ञात्मा है ऐसा वह जानता है और इसी प्रकार वह शरीर से बाहर निकलता है और वायु में स्थिर होकर और आकाश में लय होकर स्वर्गलोक में जाता है—जिस स्थान में वे देवता होते हैं उस स्थान में वह जाता है इस अवस्था को पहुँचने पर यह जानने वाला मनुष्य उन देवताओं को प्राप्त हुए अमरत्व से अमर होजाता है॥ १४॥

अब आगे पिता पुत्रीय सम्प्रदान (पिता का पुत्र को देने का उपदेश), कहते हैं—(पिता मरते समय अपने पुत्र को बुलाता है) उसके पहले घर में नयी घास बिछाकर, अग्नि सिद्ध करके, उसके पास पात्रों के साथ पानी का घड़ा रखकर श्वेत वस्त्र पहन करके और कोरा कपड़ा ओढ़कर आ बैठता है और पुत्र के ऊपर झुकता है और अपने इन्द्रियों से उसकी इन्द्रियों को स्पर्श करता है अथवा वह उसके आगे बैठकर यह उपदेश करे—"मेरी वाणी तुममें स्थित हो।" पुत्र कहे "तुम्हारी वाणी मैं ग्रहण करता हूँ।" पिता कहे, "मेरा प्राण तुझमें प्रविष्ट हो।" पुत्र कहे, तुम्हारा प्राण में ग्रहण करता हूं।" पिता कहे, "मेरे नेत्र तुझमें स्थित हों" पुत्र कहे, "तुम्हारे नेत्र मैं ग्रहण करता हूँ।" पिता कहे, "मेरा कर्ण तुझमें प्रविष्ट हो।" पुत्र कहे "तुम्हारे कर्ण अपने में ग्रहण करता हूँ।" पिता कहे, "मेरा अन्न रस मैं तुझमें स्थित हो।" पुत्र कहे, "तुम्हारे अन्न रस को अपने में ग्रहण करता हूँ।" पिता कहे, "मैं अपने कर्म तुझको देता हूँ। पुत्र कहे, "मैं तुम्हारे कर्म अपने में ग्रहण करता हूँ।" पिता कहे, "मैं अपने सुख दुःख तुझमें प्रविष्ट कराता हूँ।" पुत्र कहे, "तुम्हारे सुख दुःख मैं ग्रहण करता हूँ।" पिता कहे, "मेरा आनन्द, सन्तोष और सन्तति तुझको प्राप्त हो।" पुत्र कहे, "तुम्हारा आनन्द, सन्तोष और सन्तति अपने में ग्रहण करता हूँ।" पिता कहे, "मेरा गमन तुझमें होने दे।" पुत्र कहे, "तुम्हारा गमन मैं अपने में कराता हूँ।" पिता कहे "मेरा मन तुझमें रहने दे।" पुत्र कहे, "तुम्हारा मन

Scanned by CamScanner

मैं मुझमें प्रविष्ट कराता हूं।" पिता कहे, 'मेरी प्रज्ञा तुझमें रहने दे।" पुत्र कहे, "तुम्हारी प्रज्ञा को मैं ग्रहण करता हूं।" यदि वह बहुत बीमार हो तो "मेरे प्राण तुझमें रहने दे" इतना कहे और पुत्र तुम्हारे प्राण मैं अपने में ग्रहण करता हूं, ऐसा उत्तर दे। पश्चात् दाहिने नेत्र से पिता को देखते हुए पुत्र पिता को प्रदक्षिणा करते हुए चला जाता है। पिता उसको बुलाकर कहता है "मेरा यश, ब्रह्मवर्चस और सम्मान तुझे हमेशा प्राप्त हो।" इसके पश्चात् कोई अपने हाथ से अथवा वस्त्र से अपने को ढककर बांये स्कन्ध से पीछे देखे और कहे, स्वर्गलोक तथा सम्पूर्ण इच्छित पदार्थ तुझको प्राप्त हो। इसके पश्चात् यदि पिता अच्छा होजाय तो वह पुत्र के अधिकार में रहे। अथवा संन्यास ग्रहण करे। परन्तु यदि मर जाय तो उसकी अंत क्रिया योग्यता अनुसार कर दे। उसकी क्रिया योग्यता के अनुसार कर दे॥ १५॥

तीसरा अध्याय।

दिवोदास का पुत्र प्रतर्दन युद्ध और पराक्रम से इन्द्र के परम धाम को पहुँचा, उससे इन्द्र ने कहा, "हे प्रतर्दन! मैं तुझे क्या वरदान दूं?" प्रतर्दन ने कहा "आपको जो पसन्द हो जिसको आप मनुष्य के लिये हितकारी समझते हों वह वरदान मुझे दीजिये।" इन्द्र बोला "कोई दूसरे के लिए वरदान पसन्द नहीं करता, तू अपने लिये आप ही वरदान मांग?" प्रतर्दन बोला "मुझे पसन्द करने के लिये कुछ है ही नहीं।" इन्द्र ने कभी

सत्य का त्याग नहीं किया क्योंकि इन्द्र सत्य रूप है! इन्द्र बोला "तू मुझही को जान, मनुष्य के लिये मैं यही उत्तम हित मानता हूं कि यह मुझे पहिचाने। त्वष्टा के तीन मस्तक वाले पुत्र को मैंने मार डाला था, वेद से रहित संन्यासियों को मैंने भेड़ियों को दे दिया। अनेक संधियों का अतिक्रमण करके आकाश में प्रह्लाद के वंशजों को मैंने मारा था इस करके मेरे भी शिर का एक बाल भी टूटने न पाया। जो मुझको जानता है, (जीवात्मा और परमात्मा के बीच में जिसको अद्वैत भाव होता है) उसका लोक (सुख) किसी कर्म मातृ वध से, पितृ वध से, चोरी से और भ्रूण हत्या से कभी नष्ट नहीं होता। कभी वह पाप कर्म करने की इच्छा करता है तो भी उसके मुख की कान्ति फीकी नहीं पड़ती" ॥१॥

इन्द्र बोला:— "मैं प्राण रूप हूं। प्रज्ञा रूप, आयुष् और अमृत रूप से मेरी उपासना कर। आयुष् प्राण रूप है, प्राण आयुष् रूप है और प्राण को अमृत से कहा है। जब तक इस शरीर में प्राण रहता है तब तक आयुष्य रहता है मनुष्य प्राण करके इस लोक में अमृतत्व को प्राप्त करते हैं और प्रज्ञा से सत्य संकल्प को प्राप्त करते हैं। जो आयुष्य रूप और अमृत रूप से मेरी उपासना करता है वह इस लोक में पूर्ण आयुष्य को प्राप्त होता है और स्वर्गमें अमृत भावको प्राप्त करता है और अक्षयरूप होता है।" तब प्रतर्दन बोला "कितनेक कहतेहैं कि जब कर्मेन्द्रिय और ज्ञानेन्द्रियरूप प्राण एकत्र होकर गमन करते हैं तब

Scanned by CamScanner

वाणी से नाम जानने को कोई समर्थ नहीं होता। तैसे ही चक्षु रूप को, श्रोत्र शब्द को और मन ध्यान को नहीं जान सकता। जब प्राण एक रूप होजाताहै तब वह भिन्न २ जानने की शक्ति देता है। इस प्रकार जब वाणी बोलती है तब सब प्राण उसके पीछे बोलते हैं। जब चक्षु देखता है तब उसके पीछे सब प्राण देखते हैं। जब श्रोत्र सुनता है तब उसके पीछे सब प्राण सुनते हैं और जब मन विचारता है तब उसके पीछे सब प्राण विचारते हैं। जब प्राण श्वास लेता है तब सब प्राण उसके पीछे श्वास लेते हैं।" इन्द्र बोलाः—"इस प्रकार है तो सही, परन्तु उत्कृष्ट सुख तो प्राण को ही होता है ॥२॥

हम गूंगे को देखते हैं उससे जान सकते हैं कि वाणी रहित मनुष्य जीता है, अंधे को देखकर जान सकते हैं कि चक्षु रहित मनुष्य जीता है। बहरे को देखकर जान सकते हैं कि श्रोत्र रहित जीता है, हाथ से रहित जीता है, तैसे ही उरु कटा हुआ जीता है। इस प्रकार देखते है कि प्राण ही प्रज्ञात्मा रूप है, इस शरीर को धारण करके वह इसको उठाता है, इसलिये उसकी उक्थ रूप से उपासना करनी चाहिये। जो प्राण है वह ही प्रज्ञा रूप है, जो प्रज्ञा है सो प्राण रूप है। इस प्राण का स्वरूप इस प्रकार है:—प्राण और प्रज्ञा इस शरीर में साथ रहते हैं, उनमें से दोनों साथ ही उत्क्रमण करते हैं, यह उसकी दृष्टि विज्ञान रूप है। जब पुरुष सुषुप्ति अवस्था में होता है, जब वह कुछ भी स्वप्न नहीं देखता, उस समय प्राण के विषे एक ही

प्रकार का होता है। पीछे वाणी सब नामों सहित उसमें प्रवेश करती है, चक्षु सर्व रूपों सहित उसमें प्रवेश करते हैं, श्रोत्र सब शब्दों सहित उसमें प्रवेश करते हैं और मन सर्व संकल्पों सहित उसमें प्रवेश करता है। जब मनुष्य जाग्रतावस्था में आता है तब जैसे जलते हुए अग्नि में से सब दिशाओं में चिनगारियां उड़ती हैं वैसे ही इस आनन्द रूप आत्मा में से सब प्राण अपने अपने स्थान प्रति जा जाकर बैठते हैं। प्राणों से देव और देवों से लोक होते हैं इस रीति का उसका प्रमाण और विज्ञान है। कोई एक पुरुष रोगग्रस्त होता है और मरण के समीप होता है, बल से रहित होता है, भान रहित अवस्था में पड़ता है, तब उसके पास बैठने वाले कहते हैं कि उसका चित्त जाता रहा है, वह सुनता नहीं है, वह देखता नहीं है, वह वाणी से बोलता नहीं है, वह इस प्राण में एक रूप होगया है। पीछे सब नामों सहित वाणी उसमें प्रवेश करती है, सब रूप सहित चक्षु उसमें प्रवेश करते हैं, सर्व शब्दों सहित श्रोत्र उसमें प्रवेश करते हैं और सब संकल्पों सहित मन उसमें प्रवेश करता है। जब वह जाग्रत होता है तब जैसे जलते हुए अग्नि की चिनगारियां सब दिशाओं में उड़ती हैं इसी प्रकार आनन्द रूप आत्मा में से प्राण अपने अपने स्थान पर चले जाते हैं। प्राणों में से देवताओं का और देवताओं में से लोकों का उद्भव होता है॥ ३॥

Scanned by CamScanner

जब इस शरीर में से प्राण का उत्क्रमण होता है तब शरीर से वाणी सब नामों का त्याग करती है, वाणी की सहायता से सब नामों की प्राप्ति होती है। प्राण सर्व गंधों का त्याग करता है। प्राण की सहायता से सब गंध शरीर को प्राप्त होता है। चक्षु शरीर में से सब रूपों का त्याग करता है, शरीर को चक्षु से सर्व रूपों की प्राप्ति होती है। मन शरीर में से सर्व संकल्पों का त्याग करता है, मनसे उसको सर्व संकल्पों की प्राप्ति होती है। प्राण की विद्यमानता से शरीर को इन सब की प्राप्ति होती है। प्राण प्रज्ञा रूप है और जो प्रज्ञा रूप है सो प्राण है। अब जिस प्रकार प्रज्ञा में सब भूत एक भाव को प्राप्त होते है, उसका वर्णन करते हैं ॥४॥

वाक् देवता ने अपना एक अंश निकाल लिया इससे उसका विषय शब्द भूत मात्रा रूप से बाहर जाता रहा। जिह्वा ने अपना एक अंश निकाल लिया इससे उसका विषय रस भूत मात्रा रूप से बाहर जाता रहा। हाथ ने एक अंश निकाल लिया इससे उसका विषय सुख और दुःख मात्रा रूप से बाहर जाता रहा। उपस्थेन्द्रिय ने अपना एक अंश निकाल लिया इससे उसका विषय आनन्द रति और प्रजोत्पत्ति भूत मात्रा रूप से बाहर जाता रहा। पादों ने अपना एक अंश निकाल लिया इससे उनका विषय गति भूत मात्रा रूप से बाहर जाती रही। प्रज्ञा ने अपना एक अंश निकाल लिया इससे उसका विषय बुद्धि, ज्ञान और काम भूत तन्मात्रा रूप से बाहर जाता रहा ॥ ५ ॥

प्रज्ञा वाणी से आरूढ होने से-उसी रूप बनने से वाणी से सब नामों को प्राप्त करती है। प्रज्ञा से प्राण में आरोहण होने से प्रज्ञा प्राणों से सब गंधों को प्राप्त करती है। प्रज्ञासे चक्षु में आरोहण होने से प्रज्ञा चक्षु से सब रूपों को प्राप्त करती है प्रज्ञा से श्रोत में आरोहण होने से प्रज्ञा श्रोत्र से सब शब्दों को प्राप्त करती है। प्रज्ञा से जिह्वा में आरोहण होने से प्रज्ञा जीभ से सब रसों को प्राप्त करती है। प्रज्ञा से हस्तों में आरोहण होने से प्रज्ञा दोनों हाथों से सब कर्मों को प्राप्त करती है। प्रज्ञा से उपस्थेन्द्रिय से आरोहण होने से प्रज्ञा उपस्थ से आनन्द, रति और प्रजोत्पत्ति की शक्ति प्राप्त करती है। प्रज्ञा से दोनों पैरों में समारोहण होने से प्रज्ञा पैरों से सर्व गति को प्राप्त करती है। प्रज्ञा से मनमें आरोहण होने से प्रज्ञा मनसे विज्ञान और काम को प्राप्त करती है ॥ ६ ॥

प्रज्ञा से रहित वाणी किसी नाम को भी नहीं जना सकती। उस समय ऐसा कहा जाता है कि मेरा मन दूसरे ठिकाने था मैंने उस नाम को नहीं जाना। सच है कि प्रज्ञा से रहित घ्राण किसी गंध को भी नहीं जना सक्ता। ऐसा कहा जाता है कि मेरा मन दूसरे ठिकाने था, इसलिये मैंने गंध को नहीं जाना। प्रज्ञा से रहित चक्षु किसी रूप को भी नहीं जना सक्ता, वह कहता है कि मेरा मन दूसरे ठिकाने था इसलिये मैंने रूप को नहीं देखा। प्रज्ञा से रहित श्रोत्र किसी भी शब्द को सुन नहीं सक्ता, वह ऐसा कहता है कि मेरा मन दूसरे ठिकाने था इसलिये

Scanned by CamScanner

मैंने शब्द नहीं सुना। प्रज्ञा से रहित जीभ रस के स्वाद को नहीं जना सकी, वह कहता है कि मेरा मन दूसरे ठिकाने था इसलिये मैंने रस को नहीं जाना। प्रज्ञा से रहित हाथ किसी कर्म को नहीं जना सका, वह कहता है कि मेरा मन दूसरे ठिकाने था इसलिये मैंने कर्म को नहीं जाना। प्रज्ञा से रहित शरीर किसी भी सुख दुःख को नहीं जानता। ऐसे कहता है कि मेरा मन दूसरे ठिकाने था इसलिये मैं इस सुख दुःख को जान न सका। प्रज्ञासे रहित उपस्थ रति, आनन्द और प्रजोत्पत्ति को नहीं जना सका। वह कहता है कि मेरा मन अन्यत्र था जिससे मैं आनन्द, रति और प्रजोत्पत्ति को जान न सका। प्रज्ञा से रहित पाद किसी गतिको नहीं जना सके, वह कहता है कि मेरा मन अन्य ठिकाने था इसलिये मैं गति को जान न सका। प्रज्ञा से रहित बुद्धि किसी को नहीं जना सकी और जानने योग्य जाना नहीं जा सका ॥७॥

मनुष्य वाणी को जानने की इच्छा न करे,वक्ता को जानना चाहिये। मनुष्य गंध जानने की इच्छा न करे गंध के ज्ञाता को जानना चाहिये। मनुष्य रूप देखने की इच्छा न करे, रूप के ज्ञाता को जानना चाहिये। शब्द जानने की इच्छा न करे, श्रोता को जानना चाहिये। रस जानने की इच्छा न करे, रस के ज्ञाता को जानना चाहिये। मनुष्य कर्म जानने की इच्छा न करे, उसके कर्ता को जानना चाहिये। मनुष्य सुख दुःख जानने की इच्छा न करे सुख दुःख के ज्ञाता को जानना चाहिये। मनुष्य को आनन्द, रति और प्रजोत्पत्ति के ज्ञाता को जानना चाहिये।

मनुष्य गति को जानने की इच्छा न करे, गमन करने वाले को जानना चाहिये। मनुष्य को मन को न जानना चाहिये, मनन करने वाले को जानना चाहिये। सच ही ये दश भूत-मात्रायें प्रज्ञा की अधिष्ठित हैं और प्रज्ञा की दश मात्रायें भूतों के अधिष्ठित हैं। जो भूत मात्रायें न हों तो प्रज्ञा मात्रायें न होनी चाहिये और जहां प्रज्ञा तन्मात्रायें न हों वहां भूत मात्रायें भी न चाहिये ॥ ८ ॥

इन दोनों में से एक करके किसी रूप की भी सिद्धि नहीं होती। इस एकता का कभी विभाग नहीं होता। जैसे रथ के चक्र के आरे में नेमि रहती है और नेमि में आरे रहते हैं इसी प्रकार भूत मात्रायें प्रज्ञा मात्राओं में रहती हैं और प्रज्ञा मात्रा प्राण में रहती है। यह प्राण ठीक प्रज्ञा रूप है, वह आनन्द रूप है, वह अजर और अमृत रूप है। वह शुभ कर्मों से महान् नहीं होता और अशुभ कर्मों से छोटा नहीं होता। यह प्रज्ञा ठीक २ जिस मनुष्य को इस लोक में से उच्च से उच्च गति को पहुंचाने की इच्छा करती है उससे शुभ कर्म कराती है और इस लोक में से जिस मनुष्य को नीच गति में पहुँचाने की इच्छा करती है उससे अशुभ कर्म कराती है वह लोकों का पति रूप है, वह लोकों का अधिपति रूप है। यह प्रज्ञा सर्वेश्वर रूप है। वह मेरा आत्मरूप है ऐसा जाने, मेरा आत्म रूप है ऐसा जाने ॥ ९ ॥

Scanned by CamScanner

चौथा अध्याय।

गार्ग्य गोत्र में बालाकि नामक एक प्रसिद्ध विद्वान् हुआ। वह उशीनर में, मत्स देश में, कुरुपंचाल तथा काशी विदेह देश में रहा हुआ था। वह काशी के राजा अजात शत्रु के पास जाकर उससे बोला, "मैं तुझे ब्रह्म का वर्णन करता हूं।" अजात शत्रु उससे बोला "इस बात के लिये मैं तुझे एक सहस्र (गायें) देता हूं, क्योंकि लोग जनक ही को ब्रह्मविद्या का श्रोता समझते हैं इसलिये उसीके पास लोग (ब्रह्मविद्या के वक्ता) जाया करते हैं, ॥ १ ॥ बालाकि बोला, "आदित्य में जो पुरुष है, उसीकी मैं (ब्रह्मरूप से) उपासना करता हूँ।" अजात् शत्रु ने कहा, "इस विषय में तू मुझसे संवाद मत कर। जो बड़ा है, शुभ्र वस्त्र परिधान करता है, तथा जो सब भूतों में श्रेष्ठ और उसका राजा है, उसकी मैं उपासना करता हूँ। जो इस प्रकार उपासना करता है वह सब भूतों का राजा होता है" ॥ २ ॥ बालाकि बोला, "चन्द्र में जो पुरुष है उसकी मैं उपासना करता हूँ।" अजात शत्रु ने कहा, इस विषय में तू मुझसे संवाद मत कर। वह सोम राजा है तथा अन्न का आत्मा (जीवन) है ऐसा मान कर मैं उसकी उपासना करता हूँ इस प्रकार उपासना करने वाला मनुष्य अन्न का आत्मा होता है, यानी उसे अन्न की कमी नहीं होती ॥ ३ ॥ "बालाकि बोला, जो विद्युत् में पुरुष है उसी की मैं ब्रह्मरूप से उपासना करता हूँ।" तब अजात शत्रु ने कहा,

"इस विषय में तू मुझसे संवाद मत कर। वह तेज का आत्मा है ऐसा मानकर मैं उसकी उपासना करता हूँ। जो इस प्रकार उपासना करता है वह तेज का आत्मा होता है" ॥ ४ ॥ बालाकि बोला, "मेघ गर्जना में जो पुरुष उसकी मैं ब्रह्मरूप से उपासना करता हूँ।" उससे अजात शत्रु ने कहा, "इस विषय में तू मुझसे संवाद मत कर। वह शब्द का आत्मा है ऐसा जान कर मैं उसकी उपासना करता हूँ। जो इस प्रकार इसकी उपासना करता है वह शब्द का आत्मा होता है" ॥५॥ बालिका बोला, "आकाश में जो पुरुष है उसकी मैं उपासना करता हूँ।" अजात शत्रु ने कहा, "इस विषय में तू मुझसे संवाद मत कर। वह पूर्ण और प्रवृत्ति रहित ब्रह्म है ऐसा जानकर मैं उसकी उपासना करता हूँ" इस प्रकार जो उसकी उपासना करता है वह प्रजा और पशुओं से पूर्ण (संपन्न) होता है। वह स्वयं अथवा उसकी प्रजा योग्य काल के पूर्व मरण को प्राप्त नहीं होती ॥ ६ ॥ बालाकि ने कहा, "वायु में जो पुरुष है उसकी मैं उपासना करता हूँ।" उससे अजात शत्रु ने कहा, "इस विषय में तू मुझसे संवाद मत कर। वह वैकुण्ठ (महा पराक्रमी) इन्द्र है तथा पराजय न होने वाली सेना है ऐसा समझ कर मैं उसकी उपासना करता हूं। इस प्रकार इसकी उपासना करने वाला विजयी दुर्जय तथा शत्रुओं को जीतने वाला होता है"। ७॥ बालाकि बोला, "अग्नि में जो पुरुष है उसकी मैं उपासना करता हूँ।" अजात शत्रु ने कहा, "इस संबंध में तू मुझसे संवाद मत कर। वह प्रबल है ऐसा समझ

Scanned by CamScanner

कर मैं उसकी उपासना करता हूँ। इस प्रकार जो इसकी उपासना करता है वह प्रबल होता है ॥ ८ ॥ बालाकि बोला, "जल में जो पुरुष है उसकी मैं उपासना करता हूँ।" अजात शत्रु ने कहा, इस विषय में तू मुझसे संवाद मत कर यह नाम स्वरूप (अथवा तेज स्वरूप) है ऐसा समझ कर मैं इसकी उपासना करता हूँ। जो इसकी इस प्रकार उपासना करता है वह नाम स्वरूप (अथवा तेज स्वरूप) होता है। इतना देवता सम्बन्धी हुआ अब शरीर सम्बन्धी कहते हैं ॥ ९ ॥

बालाकि बोला, "आदर्श (आईना) में दीखने वाला जो पुरुष है उसकी मैं उपासना करता हूँ।" अजात शत्रु ने कहा, इस विषय में तू मुझसे संवाद मत कर। इसको प्रतिरूप समझ कर मैं इसकी उपासना करता हूँ, इस प्रकार जो इसकी उपासना करता है उसके घर में उसीके समान रूपवाला पुत्र उत्पन्न होता है उसके समान रूप न हो ऐसा पुत्र नहीं उत्पन्न होता ॥ १० ॥ बालाकि बोला, "प्रतिध्वनि में जो पुरुष होता है उसकी में उपासना करता हूँ।" अजात शत्रु बोला, इस विषय में तू मुझसे संवाद मतकर। मैं इसको द्वितीय तथा कभी अलग न होने वाला ऐसा जानकर इसकी उपासना करता हूँ। जो इस प्रकार इसकी उपासना करता है उसको द्वितीय से (पत्नी से) द्वितीय पुत्र प्राप्त होता है ॥ ११ ॥ बालाकि बोला, मनुष्य के चलने में जो शब्द होता है, उसकी मैं उपासना करता हूँ। अजात शत्रु ने कहा इस विषय में तू मुझसे संवाद मत कर। मैं उसका प्राण समझ कर उपासना

करता हूँ—जो इस प्रकार इसकी उपासना करता है वह अथवा उसकी प्रजा योग्य समय के पहिले नहीं मरती ॥ १२ ॥ बालाकि बोला, छाया में जो पुरुष है उसकी मैं उपासना करता हूँ। अजात शत्रु ने कहा, इस विषय में तू मुझसे संवाद मत कर। उसको मृत्यु समझकर मैं उसकी उपासना करता हूँ। इस प्रकार जो इसकी उपासना करता है वह अथवा उसकी प्रजा योग्य समय से पहले मृत्यु को प्राप्त नहीं होती ॥ १३ ॥ बालाकि बोला; शरीर में जो पुरुष है उसकी मैं उपासना करता हूँ अजात शत्रु ने कहा, इस विषय में तू मुझसे संवाद न कर। उसकी प्रजापति समझकर मैं उसकी उपासना करता हूँ। इस प्रकार जो उसकी उपासना करता है उसकी प्रजा और पशु वृद्धि को प्राप्त होते हैं ॥ १४ ॥ बालाकि बोला, जो प्राज्ञ आत्मा है और जिससे सोया हुआ पुरुष स्वप्न में भ्रमण करता है उस आत्मा की मैं उपासना करता हूँ। अजात शत्रु ने कहा, इस विषय में तू मुझसे संवाद मत कर। वह राजा यम है ऐसा समझकर मैं उसकी उपासना करता हूँ। इस प्रकार जो उसकी उपासना करता है उसकी श्रेष्ठता को सब कोई स्वीकार करते है ॥ १५ ॥ बालाकि बोला—दाहिने नेत्र में जो पुरुष है उसकी मैं उपासना करता हूँ। अजात शत्रु ने कहा—इस विषय में तू मुझसे संवाद मत कर। यह पुरुष नाम का आत्मा, अग्नि का आत्मा तथा तेज का आत्मा है ऐसा समझ कर मैं इसकी उपासना करता हूँ। इस प्रकार जो इसकी उपासना करता है वह इन सबका आत्मा होता है ॥ १६ ॥

Scanned by CamScanner

बालाकि बोला—बांए नेत्र में जो पुरुष है उसकी मैं उपासना करता हूँ। अजात शत्रु ने कहा—इस विषय में तू मुझसे संवाद मत कर। यह पुरुष सत्य का आत्मा, विद्युत् का आत्मा तथा तेज का आत्मा है, ऐसा समझ कर मैं उसकी उपासना करता हूँ। इस प्रकार इसकी उपासना करने वाला पुरुष इन सबका आत्मा होता है॥ १७॥

इस पर अजात शत्रु चुप होगया। तब अजात शत्रु ने कहा—क्या इतना ही तू जानता है? गार्ग्य ने कहा—इतना ही जाना है। अजात शत्रु बोला—मैं तुझसे ब्रह्म का वर्णन करता हूँ, ऐसा कह कर वृथा ही तू मुझसे संवाद करने को आया है। हे बालाकि, इन सब पुरुषों का जो कर्त्ता है, उसी ने यह विश्व उत्पन्न किया है और वही एक जानने के योग्य है।

तदन्तर हाथ में समिधा ग्रहण करके बालाकि उसके पास जाकर बोला—मैं तेरे पास (शिष्य भाव से) आया हूँ। अजात शत्रु ने कहा—क्षत्रिय ब्राह्मण को उपदेश दे यह अयोग्य होगा। चल मैं तुझे समझाता हूँ। पश्चात् उसका हाथ पकड़ कर वह चलने लगा। वे दोनों एक सोये हुए पुरुष के पास गये। अजात शत्रु ने पुकारा—हे ब्रह्मन्, शुद्ध वस्त्र वाले। हे सोम राजन्। परन्तु वह चुप रहा। पश्चात् उसने उसको हिला के जगाया—तब वह उठ कर खड़ा हुआ। तब अजात शत्रु बोला—यह पुरुष कहां सोया था, वह कहां था और इस प्रकार से वह कहां से आया। बालाकि यह नहीं जानता था॥ १८॥ इस पर अजात

शत्रु बोला—वह पुरुष कहां था और कहां से इस प्रकार आया—इसका उत्तर यह है—हृदय में हिता नाम की नाड़ियां उस पुरुष के हृदय से पुरीतता तक फैली हुई हैं। एक बाल के सहस्र भाग के समान ये नाड़ियां सूक्ष्म हैं। इनमें शुभ्र, काला, पीला और लाल इस प्रकार के अनेक रंग का रस भरा रहता है। मनुष्य सोने पर स्वप्न नहीं देखता तब वह इन नाड़ियों में होता है। इस समय वह प्राण के साथ एक रूप होता है। वाणी सब नामों को लेकर इस समय उसको प्राप्त होती है। फिर चक्षु सम्पूर्ण आकार लेकर उसको प्राप्त होता है। कर्ण सब शब्द लेकर उसको प्राप्त होता है। मन सम्पूर्ण विचार लेकर उसको प्राप्त होता है। जब यह जाग उठता है तब जैसे जलते हुए अग्नि से चारों तरफ़ चिनगारियां उठती हैं वैसे ही उस आत्मा से प्राप्त (वाणी इत्यादि) बाहर निकल कर अपने अपने स्थान पर जाते हैं। प्राण से देवता और देवताओं से लोक बाहर निकलते हैं और जिस प्रकार छुरी के घर में छुरी रहती है अथवा अग्नि कुण्ड में अग्नि रहता है इसी प्रकार यह प्राज्ञ आत्मा चोटी से पैर के नख तक शरीर में प्रवेश करता है॥ १९॥ जैसे किसी सेठजी के पीछे उसके सेवक जाते हैं वैसे ही (वाणी आदिक) सब आत्मा इस आत्मा के पीछे जाते हैं। जिस प्रकार प्रधान पुरुष अपने स्वजनों के साथ भोजन करता है वैसे ही यह प्राज्ञ आत्मा इन आत्माओं के साथ भोजन करता है। तथा लोक धनी का अनुसरण करते हैं वैसे ही यह इतर आत्मा इस आत्मा का

Scanned by CamScanner

अनुकरण करते हैं। जब तक इन्द्र को इस आत्मा का ज्ञान नहीं था तब तक वह असुरों से जीता गया—परन्तु जब उसको इसका ज्ञान हुआ तब उसने असुरों को जीत लिया तथा उसको समस्त देवताओं में श्रेष्ठता, स्वाराज्य और आधिपत्य की प्राप्ति हुई। वह सम्पूर्ण प्राणियों में श्रेष्ठता, स्वाराज्य और आधिपत्य को प्राप्त होता है—जो इस प्रकार जानता है, जो इस प्रकार जानता है॥ २०॥

॥ इति कौषीतकि ब्राह्मणोपनिषत् समाप्त॥

अथर्वशिखोपनिषत्।

[४७]

अंगरिस कुल में उत्पन्न हुए ऋषि पैप्पलाद और सन्तकुमार ने अथर्व मुनि से पूछा "हे भगवन्! प्रथम ध्यान करने योग्य क्या है? वह ध्यान क्या है, ध्याता कौन है और ध्येय क्या है?" इसके उत्तर में अथर्व मुनि ने कहा "ॐकार यह अक्षर प्रथम ध्यान करने योग्य है और वह परब्रह्म है। उसके चार पाद और चार वेद हैं इसलिये वह चार पाद वाला कहलाता है। वह ॐकार अक्षर और परब्रह्म है। उसकी प्रथम मात्रा अकार पृथ्वी रूप है तथा वह ऋचा वाले ऋग्वेद रूप है उसका अधिष्ठाता ब्रह्मा है, वसुदेव है, गायत्री छंद है और गार्हपत्य अग्नि है। उसकी दूसरी मात्रा उकार अन्तरिक्ष रूप है, वह यजुष् से यजुर्वेद रूप है, उसका अधिष्ठाता विष्णु, देव इन्द्र, त्रिष्टुप छंद और दक्षिणाग्नि है। तीसरी मात्रा मकार स्वर्ग रूप और साम के मंत्रों से सामवेद रूप है, उसका अधिष्ठाता रुद्र देव, आदित्य जगती छंद और आह्वनीय अग्नि है। अन्त की अर्ध मात्रा सोम लोक रूप है, वह अथर्वण के मंत्र से अथर्व वेद रूप, संवर्तक, अग्नि, मरुद्, विशट और एकर्षि और भास्वती रूप है। प्रथम मात्रा रक्त पीत है और ब्रह्मा देवता वाली है। दूसरी मात्रा श्वेत कृष्ण है और विष्णु देवता वाली है। तीसरी मात्रा शुभ अशुभ

Scanned by CamScanner

वाली शुक्ल है और वह रुद्र देवता वाली है। अन्तिम चौथी अर्ध मात्रा विद्युत् वाली और सर्व वर्ण वाली है और वह पुरुष देवता वाली है। यह ॐकार चार अक्षर वाला, चार पाद वाला, चार मस्तक वाला और चतुर्थ मात्रा रूप है। ये स्थूल, सूक्ष्म, दीर्घ और प्लुत हैं। ॐ तीन वार उच्चार करने के पीछे चौथी वार ॐकार कहने से शान्तात्मा प्रणव युक्त होता है। सब ॐकार रूप है ऐसा कहा है। एक वार ॐकार उच्चार करने से एक वार आत्म प्रकाश होता है। वह प्राणोंको ऊर्ध्व गति में ले जाता है इसलिये ॐकार कहलाता है। ॐकार को प्रलय रूप कहने में आता है, कारण वह सब प्राणों का प्रलय करता है। वह सब प्राणों को परमात्मा में नमाता है इसलिये प्रणव कहते हैं। उसने चतुर्थावस्था में स्थिति की है इसलिये वह सब वेदों और देवों का कारण रूप, सब वाच्य वस्तु और प्रणव रूप है ॥ १ ॥ उसको देव रूप कहते हैं क्योंकि वह सबका रक्षण करता है। सब दुःखों से मनुष्य का तारण करता है इसलिये उसको तारक कहते हैं। सब देवताओं का प्रवेश स्थान होने से उसको विष्णु कहते हैं। सबका वर्धन करता है इसलिये ब्रह्मा है। सबके अन्तर में रहे हुए ध्येयों को दीप के समान प्रकाश करता है इसलिये प्रकाश है। शरीर के हृदयाकाश में विद्युत् के समान प्रकाश करने वाला होने से उसको सत् ॐ कहते हैं। विद्युत के समान वारम्वार गति करके सब दिशाओं को भेदन करता है और सब लोकों को व्याप्त करके रहता है इसलिये इसको व्यापक

और महादेव कहते हैं ॥ २ ॥ इसकी प्रथम मात्रा जाग्रत अवस्था है, दूसरी मात्रा स्वप्नावस्था है, तीसरी मात्रा सुषुप्ति है और चौथी मात्रा तुरीया है। हर एक मात्रा अन्य मात्रा में मिलने से सब पापों का लय होता है और वह स्वयं प्रकाश और स्वयं ब्रह्म हो जाता है। इसलिये उसको सिद्धिकर कहते हैं और ध्यानादि में इसकी योजना की जाती है। सब इन्द्रियों का उपसंहरण कर्ता और सबका धारण कर्ता होने से ब्रह्म तुरीय है। सब इन्द्रियों की स्थापना मनमें करके ध्यान विष्णुरूप है। प्राण सह इन्द्रियोंकी मनमें स्थापना करने से ध्याता रुद्र है। इन्द्रिय प्राण और मनकी नाद के अंतमें परमात्मामें स्थिति होने से ध्येय ईशान है ऐसे महादेव का ध्यान करना। येसव-ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, इन्द्र और भूतोंके साथ सब इन्द्रियों की उत्पत्ति उसमें से होती हैं। कारण का कारण नहीं होता। ध्याता कारण रूप है और सब ऐश्वर्य युक्त सर्वेश्वर ध्येय रूप है। ऐसे शिवका क्षण भरसे अधिक आकाशमें स्थिर ध्यान करने से चोहत्तर (७४) वार सौ सौ यज्ञ करने का जो फल होता है, वह सब फल प्राप्त होता है। उसकी ॐ में गति होती है। सर्व ध्यान, योग और ज्ञान का जो फल है वह ॐकार है। वह वेद रूप, पर रूप, ईश रूप, शिव रूप, एक रूप, ध्येय रूप और कल्याण कर्ता रूप है। सब वस्तु का त्याग करके इस संपूर्ण अथर्व शिखा का जो अध्ययन करता है सो द्विज गर्भवास के भय से निवृत्त होता है। सचमुच गर्भवास से मुक्त होता है ॥ १ ॥

॥ इति अथर्वशिखोपनिषत् समाप्त ॥

Scanned by CamScanner

शरभोपनिषत् ।

[४८]

भगवान् पैप्पलाद ऋषि एकबार ब्रह्माजी से बोले 'हे भगवन्, ब्रह्मा विष्णु और रुद्र इनमें से अधिकतर ध्यान करने योग्य कौन है सो आपही हमसे कह दीजिये' । पितामह ब्रह्मा ने उनको उत्तर दिया हे पैप्पलाद वाक्य को सुनो । जिसने बहुत ही पुण्य किये हों उसी को यह परमेश्वर प्राप्त होता है, जिसके अंग से मैं उत्पन्न हुआ हूं और जिसको मुख्य विष्णु रुद्र तथा मुख्य सुरेन्द्र मोह के कारण जान नहीं सकता ॥ १ ॥ जो सबका प्रभु है, श्रेष्ठ है पिता और महेश्वर है जो ब्रह्मा को धारण करता है जो सब वेदोंका निर्णय करता है और जो श्रेष्ठ और देवताओंका पिता और प्रभु है ॥ २ ॥ मेरा तथा विष्णु का भी पिता है [उसको नमस्कार है] जो अन्त काल में सब लोकों का संहार करता है ॥ ३ ॥ वही एक सबसे श्रेष्ठ और वरिष्ट है जिस महा बलवान् महेश्वर ने शरभ का घोर रूप धारण करके लोकों का नाश करने वाले नृसिंह को मार दिया ॥ ४ ॥ रुद्र जब विष्णु को दोनों पैर पकड़ कर लेजाते थे तब पीछे २ सब देव आने लगे और कहने लगे, 'कृपा करके पुरुषोत्तम विष्णु का वध न कीजिये आप महान् हैं और आपही की जय है ।' तब भगवान् रुद्र ने विष्णु को तीक्ष्ण नखों से विदारित किया । तबसे चर्म को धारण करने वाला

रुद्र महावीर तथा वीरभद्र नाम से प्रसिद्ध हुआ ॥५—६॥ ऐसा एक रुद्र ही सबके लिये सब सिद्धियों के साधनार्थ पूजन करने योग्य है ।

'जिसने ब्रह्मा का पांचवां मुख नष्ट कर दिया उस रुद्र को नमस्कार है ॥ ७ ॥ जो ललाट से निकले हुए अग्नि से सब जगत को भस्म कर देता है और पुनः उत्पन्न करके पालन भी करता है और इस प्रकार अपना सामर्थ्य प्रकट करता है, उस रुद्र को नमस्कार है ॥ ८ ॥ जिसने बांए पैर से काल को मार डाला और धधकता हुआ विष उसने पीलिया था, उस रुद्र को नमस्कार है ॥ ९ ॥ जिसके बांए चरण पर विष्णु ने अपनी आंख निकाल कर चढ़ादी और इस पूजन से संतुष्ट होकर जिसने विष्णु को चक्र दे दिया, उस रुद्र को नमस्कार है ॥ १० ॥ दक्ष यज्ञ में सब देवोंका पराजय करके जिस वीरने विष्णुको नाग पाशसे बांधडाला था, उस रुद्रको नमस्कार है ॥११॥ जिसके चन्द्र सूर्य और अग्नि ऐसे तीन नेत्र हैं, जिसने लीला मात्र से त्रिपुर को जलाया था और जिससे सब देव गण पशुता ही (दीनता) को प्राप्त हुए और आप पशुपति बन गये, उस रुद्र को नमस्कार है ॥ १२ ॥ मत्स्य, कूर्म, वराह, नृसिंह, वामन आदि विष्णुको भी श्रमित करके पीड़ा पहुँचाता है, कामदेव और यम को जिसने भस्म किया, उस रुद्र को नमस्कार है ॥ १३ ॥ इस प्रकार नाना विध स्तुति करके देव लोगों ने नीलकण्ठ महेश्वर से क्षमा मांगी । फिर परमेश्वर ने

Scanned by CamScanner

ताप त्रय तथा जन्म मृत्यु जरा और व्याधि, इनसे उत्पन्न होने वाले नाना प्रकार के दुःखों का संहार किया ॥ १४ ॥

इस प्रकार के मन्त्रों से प्रार्थित होने पर उस आद्य भगवान सब के आत्म रूप शङ्कर ने सबकी रक्षा की ॥ १५ ॥ मन वाणी से अगोचर और स्तुति करने के योग्य ऐसे महेश्वर की स्तुति करके श्रीविष्णु जिसके चरण कमलों को प्राप्त करने की इच्छा रखते हैं ॥ १६ ॥ भक्ति से नमस्कार करने वाले ऐसे विष्णु पर रुद्र प्रसन्न हुए।

जिसको न प्राप्त करके वाणी मन के साथ लौट जाती है ऐसे ब्रह्मानन्द को जानने वाला कभी भी भय को प्राप्त नहीं होता ॥ १७ ॥ आत्मा अणु से भी अणु है और महान् से भी महान् है और वह सब प्राणियों के हृदय रूप गुफा में छुपा रहता है। उस द्रष्टा रूप महान् ईश्वर को शोक रहित पुरुष ईश्वरानुग्रह से देखता है ॥ १८ ॥ वशिष्ठ, शुक और वामदेव तथा ब्रह्मा आदि देवता जिसका हृदय में ध्यान करते हैं और सनत् सुजान तथा सनातन आदि जिसकी स्तुति करते हैं वह भगवान आदि देव महेश्वर हैं ॥ १९ ॥ महेश्वर सत्य नित्य और सर्वसाक्षी है। वह नित्य आनन्द रूप निर्विकल्प और कथन करने योग्य नहीं है। भगवान् गिरीश की शक्तिकी किसीको कल्पना नहीं हो सकती अपने अज्ञान ही से हमने उसके स्थान आदि की कल्पना की है ॥ २० ॥ हे आचार शील, उसकी माया मेरे लिये तथा

विष्णु के लिये भी अत्यन्त मोह उत्पन्न करने वाली है। वह अत्यंत दुस्तर है तो भी उसके चरण कमलों के ध्यान से वह सहज पार की जा सकती है ॥ २१ ॥

सब जगत् का कारण विष्णु है वह अपने अंश रूप जीवों के साथ मेरे ही अंश से उत्पन्न होकर समस्त विश्व की रक्षा करता है ॥ २२ ॥ काल पाकर अन्य सब नष्ट होजाता है इसलिये सब मिथ्या है सबका ग्रास करने वाले उस शूलधारी, महादेव, महेश्वर और कृपा करने वाले ऐसे रुद्रको नमस्कार है ॥ २३ ॥ नाना विध सृष्टि में सबसे पृथक् ऐसा विष्णु सबसे महान् है वह तीनों लोकों को व्याप्त कर भूतोंके आत्म रूप से सब भोग भोगते हुए भी अव्यय रहता है ॥ २४ ॥ चार आहुतियोंसे फिर चार आहुतियोंसे फिर पांचसे और फिर दो आहुतियों से जिसके लिये हवन किया जाता है वह विष्णु मुझ पर प्रसन्न हो ॥ २५ ॥ अर्पण ब्रह्म है, हवि ब्रह्म है ब्रह्म रूप अग्निमें ब्रह्म रूप कर्ताके द्वारा जो हवन किया गया है वह भी ब्रह्म ही है इसलिये ब्रह्म रूप कर्म में समाधिस्थ पुरुष द्वारा ब्रह्म ही प्राप्त होने योग्य है ॥ २६ ॥ शर जीव है जिसके अंगोंमें स्वयम् हरि नित्य प्रकाशते हैं वह शरभ हे महामुने, मोक्ष देने वाला साक्षात् ब्रह्म ही है ॥ २७ ॥

जिसकी माया से ममतादि के कारण देवता गण मोहको प्राप्त हुए हैं उसके महिमा का अल्प अंश भी कहने के लिये कोई

Scanned by CamScanner

भी समर्थ नहीं है ॥ २८ ॥ परसे पर ब्रह्म है उसके परसे पर विष्णु है और उसके परसे भी पर ईश है इसलिये उसके बराबर अथवा अधिक कोई भी नहीं है ॥ २९ ॥ शिव ही एक और नित्य है और सब मिथ्या है इसलिये ध्येय रूप विष्णु आदि सब देवताओं को त्याग कर ॥ ३० ॥ सब संसार में छुड़ाने वाले केवल एक ही का ध्यान करना चाहिये। सबका संहार करने वाले उस महेश्वर को नमस्कार है ॥ ३१ ॥

यह पैप्पलाद ऋषिको प्राप्त हुआ महा शास्त्र रूप उपनिषत् हर किसी को नहीं देना चाहिये, अथवा जो नास्तिक, कृतघ्न, दुर्व्यवसायी, दुराचारी ॥ ३२ ॥ दांभिक, निर्दय, शठ अथवा झूठ बोलने वाला हो उसको न देना चाहिये। जो अच्छा काम करने वाला, भक्त सदाचारी, सुशील ॥ ३३ ॥ गुरु भक्त, शम दम युक्त और सीधा हो, शिव भक्त हो, देवाज्ञा के अनुसार वृद्धि रखने वाला हो ॥ ३४ ॥ जो हे सुव्रत, अपनेमें भक्ति रखता हो और कृतघ्न न हो उसी को यह देना चाहिये। अन्यथा किसी को न देकर हे द्विज श्रेष्ठ ! इसकी रक्षा करनी चाहिये ॥ ३५ ॥ पैप्पलाद ऋषि को प्राप्त हुआ यह महा शास्त्र जो पढ़ता है और ब्राह्मणोंको सुनाता है, वह जन्म मरणसे मुक्त होजाता है। जो जानता है वह अमृतत्त्व को प्राप्त होता है। वह पुनः गर्भ में आने से मुक्त होजाता है। उसके सुरा पान के दोष की निवृत्ति हो जाती है। सुवर्ण चोरीके दोष से वह निवृत्त होजाता है। ब्रह्म हत्या का पातक उसमें हो तो वह नष्ट होजाता है। गुरुकी स्त्री से

गमन किया हो तो उस दोष से भी उसकी निवृत्ति हो जाती है। सर्व वेदों के अध्ययन का उसे फल मिलता है। सब देवो के ध्यान का उसे फल मिलता है। वह सब महापातक और उप पातकों से रहित हो जाता है। इसलिये वह शिवजी के आश्रय को प्राप्त होता है। और शिवको प्रिय होने से शिवसायुज्यको प्राप्त होता है। उनका पुनरागमन नहीं होता, उसका पुनरागमन नहीं होना, वह ब्रह्म ही होजाता है। इस प्रकार भगवान् ब्रह्मा बोले ऐसा यह उपनिषत् है।

॥ इति शरभोपनिषत् समाप्त ॥

———

Scanned by CamScanner

पाशुपत ब्रह्मोपनिषत् ।

[४६]

एक वार स्वयंभू ब्रह्मा को 'मैं प्रजा उत्पन्न करूं' इस प्रकार की इच्छा हुई और सब कामनाओं को पूर्ण करने वाले रुद्र और कुबेर उत्पन्न हुए। ब्रह्मा का पुत्र कुबेर और वालखिल्य स्वयंभू से पूछने लगे, 'जगत की विद्या कौन सी है ? जाग्रत और तुरीय के देवता कौन है ? जगत किसके वश में है ? काल का क्या प्रमाण है ? सूर्य चन्द्र तथा ग्रहादि किसकी आज्ञा से प्रकाशते हैं ? और किसकी महिमा आकाश के सदृश (विशाल) है ? सो मैं सुनना चाहता हूँ। आपके सिवाय और कोई इन बातों को नहीं जानता इसलिये हे ब्रह्मन्, आपही कहिये।'

स्वयंभू बोले, 'इस जगत की मात्रुका वर्णमाला रूप माता विद्या है। वह दो वर्णवाली ('हंस' रूप) और तीन वर्ण वाली (प्रणवात्मक) है; द्विवर्ण वाली (हंसात्मक) विद्या तीन वर्ण युक्त (प्रणवस्वरूप ही) है। चार मात्रा वाला ॐकार मेरा प्राणरूप देवता है। मैंही तीनों जगत का एक मात्र पति हूँ और मेरे ही वश सब युग हैं। रात्रि और दिन आदि ये सब मुझही से कालरूप से उत्पन्न हुए हैं। सूर्य का तेज और चन्द्र नक्षत्र और ग्रह आदि की ज्योति यह मेरा ही रूप है। मेरी तीन शक्तिवाली माया रूप ही यह आकाश है मुझसे अन्य कुछ भी

नहीं है। तमोगुणी मायारूप रुद्र है, सत्त्वगुणी मायारूप विष्णु और रजोगुणी मायारूप ब्रह्मा है। इन्द्रादि रजोगुण और तमोगुण दोनों से युक्त है, इनमें कोई भी सात्त्विक नहीं है, एक अघोर (शिव) सर्व साधारण स्वरूप है।

समस्त यज्ञों का कर्ता पशुपति रुद्र है। यज्ञदेव रुद्र है, विष्णु अध्वर्यु और होता इन्द्र है, महेश्वर का मानस ब्रह्मही यज्ञ का भोक्तारूप देवता है। 'हंसः सोहं हंसः' यही वह मानस ब्रह्म है। इसमें तन्मय होने के लिये करने का यज्ञ ही नादानुसंधान है। तन्मयत्व का विकार ही जीव भाव है। हंस परमात्मा स्वरूप है। हंस ही भीतर बाहर चलता है। जब भीतर जाता है अवकाश रहित स्थान में रहने वाला वही सुपर्ण पक्षी (ईश्वर) स्वरूप हंस है।

छियान्नवे तत्त्वों के तंतुओं से व्यक्त, चित् के तीन सूत्रों से चिन्मय, नव तत्त्वों को तीन गुणा किया हुआ; ब्रह्मा, विष्णु और शिव स्वरूप तीन अग्नियों से युक्त और चिद्ग्रन्थि से बंधा हुआ, अद्वैत की गांठ वाला, यज्ञ का साधारण अंगरूप बाहर भीतर प्रकाशने वाला और यज्ञ के अंगरूप (यज्ञोपवीत स्वरूप) ब्रह्म स्वरूप हंस ही है। उपवीत के लक्षण रूप सूत्र ब्रह्म के प्रति यज्ञ ले जाते हैं और ब्रह्म के अंग रूप लक्षणों से युक्त यज्ञसूत्र होता है, वही ब्रह्मसूत्र है। यज्ञसूत्र के साथ सम्बन्ध रखने वाला ब्रह्मयज्ञ उसका स्वरूप है। माया उसके अंग हैं। इस मानसिक यज्ञ का हंस यज्ञसूत्र है। ब्रह्मयज्ञ

Scanned by CamScanner

मय प्रणव ब्रह्मसूत्र है। प्रणव के भीतर रहने वाला हंस ही यह ब्रह्मसूत्र है। वही ब्रह्मयज्ञ मय मोक्ष का साधन रूप है।

ब्रह्मसंध्या की क्रिया मानसिक याग है। संध्या करना यानी मिलाना यही इस मानसिक याग का लक्षण है। यज्ञसूत्र प्रणव है। जो ब्रह्मयज्ञ क्रिया से युक्त है वह ब्राह्मण है। ब्रह्मचर्य से देव रहते हैं और यज्ञों में सूत्र रूप हंस के साथ अनुसंधान रहता है। हंस और प्रणव का अभेद है।

हंस की तीनों काल में प्रार्थना होती है तीन काल तीन वर्ण है। तीन अग्नि से करने का यह याग है। तीन अग्नि रूप आत्मा की आकृति और वर्ण वाले ॐकार रूप हंस का अनुसंधान करना अन्तर्याग है। चित् के स्वरूप के समान तन्मय होना तुरीय का स्वरूप है। आन्तर आदित्य में ज्योति स्वरूप हंस है। यज्ञांग (हंस) ही ब्रह्मप्राप्ति का उत्तम साधन है। इसलिये ब्रह्मप्राप्ति की साधना में उस प्रणव रूप हंस का अनुसंधान रूप ही ध्यान किया करते हैं।'

ब्रह्मा के पुत्र वालखिल्य ऋषि फिर स्वयंभू ब्रह्मजी से बोले, भगवन् आप सब जानते हैं; कहिये, हंससूत्र कितने होते हैं और उनका प्रमाण कितना है। भगवान् बोले, "हृदय रूप सूर्यके किरणों की संख्या बहत्तर है। चित्सूत्र रूप घ्राण से स्वर के साथ निकलने वाली प्रणव धारा बहत्तर अंगुल की होती है: बायीं बांह और कमर की दाहिनी ओर, इनके बीच में परमात्मा

हंस रहता है। यह अत्यन्त गुह्य बात अन्यत्र कहीं भी विदित नहीं है। अमृत रूप फल को पाये हुए उस प्रकाशक हंस को सर्वकाल जानते हैं। प्रणव रूप हंस का सदा ध्यान किये बिना मुक्ति नहीं होती।

रंगे हुए नौ सूत्र (स्थूल यज्ञोपवीत) को जो धारण करते हैं वे भी वह ब्रह्म है यही मानकर उपासना करते हैं। परन्तु इन मनुष्यों को अन्तरादि रूप ब्रह्म का पता नहीं है। सूर्य जगत का प्रकाश करता है ऐसा जानकर वे बुद्धिमान् मनुष्य अपनी शुद्धि के निमित्त या ज्ञान के निमत्त प्रार्थना करते हुए उसकी उपासना करते हैं। वाजपेय यज्ञ ही पशुपति है, इन्द्र देवता इसमें अध्वर्यु है अहिंसा धर्मयाग है। इसमें परमहंस अध्वर्यु और परमात्मा पशुपति देवता है। वेद और उपनिषदों में प्रतिपादित ब्रह्म ही की ये स्वाध्यायशील ब्राह्मण उपासना करते हैं।

(पशुपति रूप) महायज्ञ का ज्ञान ही अश्वमेध है। उसके बल ही से वे ब्रह्म की उपासना करते हैं। पहिले कह आये वह ब्रह्मयज्ञ की साधना ही सबके लिये मोक्ष मार्ग है।

इस पर ब्रह्मा के पुत्र वालखिल्य ऋषि बोले, हंस ऋषि का उदय हुआ' यानी ब्रह्माजी के उपदेशसे उनको आत्मज्ञान होगया। तब स्वयंभू तिरोधान होगये। वालखिल्य ने जाना कि वेद और उपनिषदों में प्रतिपादित हंस ज्योति ही रुद्र है, संसार से तारने वाला प्रणव ही पशुपति है॥ इति पूर्वकाण्ड॥

Scanned by CamScanner

सहज रूप से 'हंस हंस' इस प्रकार अखंड जाप हो यही वर्ण ब्रह्म है और ब्रह्म के प्रति पहुंचाने वाला है। यही परमात्मा है और पुरुष यही है ॥ १ ॥ स्वयं ब्रह्म तुल्य होजाय उसका स्वरूप भी क्या और उसकी कथा भी क्या ? ब्रह्म ज्ञान रूप संध्या ही में ज्ञानियों का काल जाता है। हंस और आत्मा की एकता होजाती है ऐसी अवस्था में उसके अवस्थादि रूप प्रजा किस प्रकार हो सकती है ॥ २ ॥ भीतर होने वाले प्रणव नाद से विदित होने वाला हंस ही सब ज्ञान को करने वाला है। (बाहर होने वाले ज्ञान के हेतु रूप) अन्तरानुभव स्वरूप होने से गूढ़ ऐसा वही ज्ञान नाल में विराजता है ॥ ३ ॥ वही शिव शक्ति रूप है और चैतन्य मय है और आनन्द से जाना जाता है। वह नाद बिंदु और कला तीन नेत्रों से समस्त जगत (चेतन) विचेष्टित है ॥४॥ उसके तीन अंग (शरीर) हैं तीन शिखाएं (अवस्थाएं) हैं, दो अथवा तीन मात्राओं के साथ उसकी आकृति देखने में आती है। इस प्रकार भीतर ज्ञान स्वरूप होने से गूढ़ ऐसा यह आत्मा इन्द्रियों से बाहर निकलता है ॥ ५ ॥ समस्त विश्व के सूत्र रूप ऐसे ब्रह्म को जानना चाहिये और उसको जानने के लिये विधि के अनुसार हंस रूपी सूर्य का प्रणव के साथ ध्यान भी जानना चाहिये ऐसा ज्ञानसागर में कहा है ॥ ६ ॥ इसको जानने ही से उस ज्ञानसागर को जाना जाता है।

स्वयं शिव या पशुपति ही सबका सर्व काल साक्षी है ॥ ७ ॥ और सबके मन का वही नियमन और प्रेरणा करता है। उसकी

प्रेरणा ही से मन विषय में जाता है, प्राण चेष्टा करते हैं और वाणी बोलती है ॥ ८ ॥ चक्षु रूप देखता है, कान सब सुनते हैं और अन्य सब इन्द्रियां भी उसीकी प्रेरणा से ॥ ९ ॥ अपने अपने विषय को ग्रहण कर उसमें प्रवृत्त होती हैं। इसका प्रवर्तकत्व भी माया ही से है अपने स्वभाव से नहीं है ॥ १० ॥ श्रोत्र आत्मा में अध्यस्त है और स्वयं पशुपति ही श्रोत्र में अनुप्रवेश करके श्रोत्र को श्रोत्रत्व प्राप्त कराता है ॥ ११ ॥ आत्मा में अध्यस्त मनमें परमेश्वर प्रवेश करके उसीमें रह कर उसका नियमन करते हुए उसको मनस्त्व प्रदान करते हैं ॥ १२ ॥ वही जाने हुए से और न जाने हुए से भिन्न है और अन्य कल्पित इन्द्रियों का भी वही ईश्वर ॥ १३ ॥ उनका नियमन करके उन उनके रूप देता है। इसीलिये चक्षु, वाचा, मन तथा अन्य इन्द्रियां ॥ १४ ॥ उस स्वयं प्रकाश रूप परमात्मा को नहीं प्राप्त होती। जो ब्रह्मको अंतःकरण के विषय रूप से नहीं परन्तु प्रत्यक् प्रकाश रूप अपने आत्मा ही से जानता है ॥ १५ ॥ तर्क प्रमाण के विना ही अनुभव से जानता है, वही यथार्थ रूप से ब्रह्म को जानता है।

प्रत्यगात्मा परम प्रकाश रूप है और माया महान् अन्धकार रूप है ॥ १६ ॥ ऐसा होने पर प्रत्यगात्मा में माया किस प्रकार संभव है। इसलिये तर्क और (श्रुति) प्रमाणोंसे तथा अनुभवसे निश्चय होता है कि चैतन्यघन ॥ १७ ॥ एक और अपने ही प्रकाश से प्रकाशित होने वाले, ऐसे परमात्मा में माया है ही नहीं। यह विद्या और यह अविद्या, यह दृष्टि व्यावहारिक है,

Scanned by CamScanner

पारमार्थिक नहीं है ॥ १८ ॥ तत्त्व दृष्टि से ये कुछ नहीं है, केवल एक तत्त्व ही है। व्यावहारिक दृष्टि उसी के प्रकाश से होने से ॥ १९ ॥ एक सतत यानी अखण्ड प्रकाश ही रहा, इसलिये भी अद्वैत ही है। अद्वैत है यह कहना भी उस प्रकाश के अभेद ही से है ॥ २० ॥ इस प्रकार सब उसका प्रकाशही प्रकाश है, इसलिये (बोलना भी व्यर्थ है) मौन ही शोभा देता है।

जिसको यह परमार्थ स्वयं ही प्रकाशित हुआ है ॥ २१ ॥ वह न जीव है न ब्रह्म न और कुछ है। उसको न वर्ण है न आश्रम ॥ २२ ॥ उसको न धर्म है न अधर्म, न विधि है न निषेध। जब सब कुछ उसे स्वयं ही ब्रह्म रूप से प्रकाशता है ॥ २३ ॥ तब दुःखादि भेद वाला यह आभास भी उसको नहीं दीखता। परमात्मा को जानने वाला जीवादि रूप जगत को देखते हुए भी ॥ २४ ॥ नहीं देखता, चिद्रूप ब्रह्म वस्तु ही देखता है। धर्मी और धर्म की बात भेद के रहते हुए ही पृथक् है ॥ २५ ॥ भेद, अभेद तथा भेदाभेद ये साक्षात् रूप से परमात्मा में अपने से भिन्न रूप से नहीं है, वह ही स्वयं सर्वदा वर्तमान है ॥ २६ ॥ वस्तु रूप से अथवा अवस्तु रूप से साक्षात् ब्रह्म ही विराजमान है। ऐसा होने से, ब्रह्म को जानने वाला ज्ञानी किसका ग्रहण वा त्याग करे ॥ २७ ॥ सबका अधिष्ठान, उपमा रहित, वाणी और मनका अविषय दृष्टि का अविषय, अग्राह्य, अज, रूप रहित ॥२८॥ आंख कान से रहित, तथा उनके अर्थ से पर, हाथ पैर रहित तथा नित्य विभु, सर्वत्र उपस्थित और अत्यन्त सूक्ष्म अध्ययन ॥२९॥

ऐसा यह मृत्यु रहित ब्रह्म ही है। उसके आगे और पीछे श्रेष्ठ प्रकार का ब्रह्मानन्द ही है, बांए दांए भी वही श्रेष्ठ ब्रह्मानन्द वर्तमान है ॥ ३० ॥ वह अपने में ही सबको अपने रूप से निर्भयता पूर्वक देखता है। ऐसा देखने वाला मुक्त (ज्ञानी) ही मुक्त नहीं होता परन्तु बद्ध (अज्ञानी) भी मुक्त हो जाता है ॥ ३१ ॥

इस प्रकार की यह परविद्या सत्य से, तप से तथा ब्रह्मचर्यादि धर्माचरण से वेदान्त के साधना द्वारा प्राप्त हो सकती है ॥ ३२॥ अपने शरीर में स्वयं प्रकाश रूप परब्रह्म को शुद्ध अन्तःकरण वाले देख सकते हैं, माया से मलिन अन्तःकरण वाले नहीं देख सकते ॥३३॥ जिस किसी योगी को अपने स्वरूप का इस प्रकार का अनुभव है, उस परिपूर्ण रूप वाले का कहीं भी गमन नहीं होता ॥ ३४ ॥ जैसे सर्वत्र भरा हुआ एक अखंड आकाश कहीं भी नहीं जाता, वैसे ही ब्रह्म को आत्म भाव से जानने वाला कहीं भी नहीं जाता ॥ ३५ ॥

अभक्ष्य आहार छोड़ देने से चित्त विशुद्ध हो जाता है; आहार की शुद्धि से चित्त की शुद्धि आप ही आप हो जाती है ॥ ३६ ॥ चित्त शुद्ध होने पर क्रम से ज्ञान होता है और (अज्ञान) ग्रन्थियां स्पष्टतया टूट जाती हैं। अभक्ष्य का विचार ब्रह्म ज्ञान से रहित हो ऐसे ही जीव के लिये (जरूरी) है ॥ ३७ ॥ क्योंकि यह बात प्रसिद्ध है कि जो सम्यक ज्ञानी है उनका स्वरूप अज्ञानी के समान कला वाला (भेद ज्ञान

Scanned by CamScanner

युक्त) नहीं होता। ज्ञानी यही जानता है कि खाने वाला मैं हूँ। और अन्न भी मैं ही हूँ ॥ ३८ ॥ ब्रह्म ज्ञानी अपने ज्ञान से सबको आत्म रूप ही देखता है, इसलिये ब्राह्मण और क्षत्रिय यह भाव ही उसका अन्न हो जाता है॥ ३९ ॥ मृत्यु जिसका अन्न है उसको जानने वाला भी वैसा ही होजाता है, इसलिये ब्रह्म के स्वरूप को जानने से यह सब जगत जानने वाले का भोजन बन जाता है ॥ ४० ॥ जगत सब आत्म रूप से भासता है, तब वह भोजन बन जाता है और आत्म रूपसे ब्रह्म उसका नित्य भक्षण करता है ॥ ४१ ॥ जिसके आभास रूप से भोज्य जगत बनता है वह प्रमाण रूप आत्म रूप से भासता है तब वह उससे अवश्य भक्षित ही होगया ॥ ४२ ॥ अपने स्वरूप को आप ही खाता है, भोजन का पदार्थ अपने से पृथक् नहीं है, और यदि है तो वह अस्तित्व रूप है, अस्तित्व लक्षण एक ब्रह्म ही का है ॥ ४३ ॥ सत्ता का लक्षण अस्तित्व है इसलिये सत्ता ब्रह्म से भिन्न नहीं है। ब्रह्म को छोड़कर सत्ता नहीं है इसलिये माया वस्तु रूप नहीं है ॥ ४४ ॥ आत्मनिष्ठ योगियों के लिये माया अपनी आत्मामें कल्पित है वह ब्रह्म ज्ञानसे बाधित होकर उनको साक्षी रूप से भासती है ॥ ४५ ॥ ब्रह्म का अनुभव जिसको प्राप्त हुआ है उसको प्रतीत होने वाले जगत को देखते हुए भी वह उसको अपने से पृथक् नहीं देखता ॥ ४६ ॥

॥ इति पाशुपत् ब्रह्मोपनिषत् समाप्त ॥

योग कुण्डल्युपनिषत् ।

[५०]

मन की चंचलता के दो कारण हैं; वासना और प्राण। इनमें से एक का नाश हो जाय तो दोनों ही नष्ट हो जाते हैं ॥ १ ॥ इनमें से मनुष्य प्रथम प्राण ही जय करें। (इसके लिये तीन साधन हैं) परिमित आहार, आसन और शक्ति चालन ॥ २ ॥ हे गौतम, इन सबके लक्षण कहता हूँ, उनको आदर के साथ सुन। पेट का चतुर्थांश खाली रखते हुए, घी तथा दूध से युक्त (सुस्निग्ध) और मधुर ऐसा आहार ॥ ३ ॥ शिव के प्रीत्यर्थ किया जाय, उसको मिताहार कहते हैं। आसन दो प्रकार के होते हैं पद्मासन और वज्रासन ॥ ४ ॥ दोनों जांगों के ऊपर (दूसरे) पैर के तलुवे (सीधे) रखने से सर्व पापों को दूर करने वाला पद्मासन होता है ॥ ५ ॥ वाम चरण की एड़ी लिंग और गुदा के बीच में लगा कर दक्षिण चरण की एड़ी उसके ऊपर रखे और गर्दन सिर तथा शरीर समान रखे; इसको वज्रासन कहते हैं ॥ ६ ॥ कुण्डली ही सक्ति है बुद्धिमान साधक चालन करके उसको उसके स्थान से, भ्रुकुटी मध्य तक ले जाय, इसको शक्ति चालन कहते हैं ॥ ७ ॥ इसके मुख्य दो साधन हैं, सरस्वती का चालन और प्राण निरोध। अभ्यास से कुण्डलिनी सीधी हो जाती हैं ॥ ८ ॥

Scanned by CamScanner

इनमें से प्रथम मैं तुझको सरस्वती का चालन कहता हूँ। प्राचीन कथा जानने वाले सरस्वती को अरुन्धती कहते हैं ॥ ९ ॥ जिसका संचालन करने से कुण्डलिनी आप ही आप चलने लगती है। जब इड़ा से प्राण वहता हो तब बुद्धिमान योगी भली प्रकार पद्मासन लगा कर बैठे ॥ १० ॥ फिर बारह अंगुल लम्बा और चार अंगुल चौड़ा, ऐसे आकाश से कुण्डलिनी का वेष्ठन करे ॥ ११ ॥ (पश्चात्) हाथ के अंगूठे से और तर्जनी से दाहिनी और बांई नासिका दृढ़तापूर्वक ग्रहण करके प्रथम दाहिनी और पश्चात् बांई नासिका द्वारा बार बार रेचक पूरक करते हुए उसको भावना द्वारा दाहिनी और बांई ओर चालन करे ॥ १२ ॥ बुद्धिमान योगी दो मुहूर्त पर्यन्त इस प्रकार सरस्वती का चालन करे। इससे कुण्डलिनी के समीप अवस्थित सुषुम्ना को फिर किंचत् ऊपर की तरफ खींचें ॥ १३ ॥ इससे कुण्डलिनी सुषुम्ना के मुख में प्रवेश करती है और प्राण उस स्थान को छोड़कर अपने आप सुषुम्ना में प्रवेश करता है ॥ १४ ॥ इस समय पेट को ऊपर खींच कर कण्ठ का संकोच करते हुए सरस्वती का चालन करनेसे वायु हृदय कमल से ऊपर चला जाता है ॥ १५ ॥ सरस्वती का चालन करते समय कण्ठ का संकोचन करके सूर्य से रेचन करे; इससे प्राण हृदय कमल से ऊपर चला जाता है ॥ १६ ॥ इसलिये शब्दमयी सरस्वती का नित्य संचालन करना चाहिये जिसके संचालन ही से योगी सर्व रोगों से मुक्त हो जाता है ॥१७॥

गुल्म, जलोदर, प्लीहा तथा पेट के अन्य रोग शक्ति चालन से निश्चय पूर्वक नष्ट हो जाते हैं ॥ १८ ॥

अब आगे संक्षेप से प्राण निरोध का वर्णन करता हूँ। देह में गमन करने वाले वायु को प्राण कहते हैं और वह स्थिर होता है तब उसको कुंभक कहते हैं ॥ १९ ॥ कुम्भक दो प्रकारका होता है, सहित और केवल। जब तक केवल कुम्भक सिद्ध न हो तब तक सहित कुम्भक का अभ्यास करना चाहिये ॥२०॥ सूर्य भेदन, उज्जायी, शीतली और भस्त्रिका इन चार प्राणायामों के साथ कुम्भक किया जाय उसको सहित कुम्भक कहते हैं ॥ २१ ॥

जहां कंकड़ पत्थर न हो और जिसके आस पास धनुष प्रमाण यानी कुछ दूरी तक घास अग्नि या जल न हो, ऐसे निर्जन और पवित्र स्थान में ॥ २२ ॥ न अत्यंत ऊँचा हो न नीचा, ऐसे सुखप्रद आसन पर पद्मासन से बैठ कर सरस्वती का चालन किया जाता है ॥ २३ ॥ दाहिनी नासिका से बाहर का पवन धीरे २ खींचकर जितना आसानी से बन सके पूरक करे और पश्चात् बाईं नासिका से रेचक करे ॥ २४ ॥ कपाल शोधन क्रिया में भी वायु धीरे २ बाहर छोड़ना चाहिए। इससे चार प्रकार के वात दोष और कृमि दोष नष्ट हो जाते हैं ॥ २५ ॥ इस प्रकार बार बार किया जाय, उसको सूर्य भेदन कहते हैं। मुख बंद करके दोनों नासिका द्वारा॥२६॥कंठसे लेकर हृदय पर्यन्त

Scanned by CamScanner

स्पर्श करते हुए तथा आवाज करते हुए वायु को ग्रहण करके पहिले के समान कुम्भक करके इड़ा [बाईं नासिका] से रेचक करदे ॥ २७ ॥ इससे मस्तक की गरमी गले का कफ तथा अन्य बहुत से रोग दूर होते हैं। इस पवित्र क्रिया से देह की अग्नि भी बढ़ती है ॥ २८ ॥ इससे नाड़ी जलोदर तथा धातु संबंधी रोग नष्ट हो जाते हैं। यह उज्जाई कुंभक चलते फिरते, उठते बैठते यानी हमेशा करना चाहिये ॥ २९ ॥ जीभ से वायु को खींच कर पूर्ववत् कुंभक करके पश्चात् दोनों नासिकाओं द्वारा विद्वान् योगी धीरे धीरे रेचक करे ॥ ३० ॥ इस शीतली कुंभक से गुल्म, प्लीहा, पित्त, ज्वर तथा प्यास नष्ट हो जाती है और विष भी पच जाता है ॥ ३१ ॥ पश्चात् पद्मासन बांध कर गर्दन तथा सिर समान रख कर बैठे और मुख बन्द करते हुए प्राण को नासिका से रेचन करे ॥ ३२ ॥ वायु आवाज के साथ इस प्रकार खींचे कि मस्तक में तथा कण्ठ से लेकर हृदय कमल तक स्पर्श प्रतीत हो ॥ ३३ ॥ फिर रेचक करे, और इस प्रकार वार वार पूरक तथा रेचक करे; जैसे कि लुहार की धोंकनी जल्दी जल्दी चलाई जाती है ॥ ३४ ॥ वैसे ही शरीर में रहे हुए प्राण को धीरे धीरे चलावे और जब श्रम प्रतीत होने लगे सूर्य से पूरक करने लगे ॥ ३५ ॥ जितना सुलभतापूर्वक बन सके उतना, वायु से उदर पूर्ण करके नासिका को मध्य भाग में तर्जनी छोड़ कर अन्य चार उंगलियों से दृढ़ता पूर्वक ग्रहण करे ॥ ३६ ॥ और पूर्ववत् कुम्भक करे, फिर इडा से रेचक करे। कण्ठ की जलन

को यह दूर करता है तथा शरीर की अग्नि को बढ़ाता है ॥ ३७ ॥ पुण्य को बढ़ाने वाला, पाप का नाश करने वाला, परम कल्याणप्रद और सुखदायी ऐसा यह कुंभक सुषुम्ना के मुख में रहे हुए कफादि की रुकावटें दूर करता है ॥३८॥ तीनों गुणों से उत्पन्न हुई तीनों ग्रंथियों का भेदन करता है, इसलिये इस भस्त्रा कुंभक को खास करके करना चाहिये ॥ ३९ ॥

चारों प्रकार के कुम्भक करते समय निष्पाप योगी इन तीनों बंधों को भी करें ॥ ४० ॥ प्रथम मूल बंध, द्वितीय उड्डियान और तृतीय जालंधर बंध कहलता है। इन सबके लक्षण आगे कहते हैं ॥ ४१ ॥ नीचे गति रखने वाले अपान को अपान द्वार का आकुंचन करके जो बलपूर्वक ऊर्ध्व चढ़ाता है उसको मूल बन्ध कहते हैं ॥ ४२ ॥ जब अपान ऊपर चढ़ कर वह्नि मण्डल को प्राप्त होता है तब वहां की अग्नि की ज्वाला बहुत बढ़ जाती है ॥ ४३ ॥ वहां की ज्वाला में से निकलने के कारण प्राण उष्ण होता है, वही अत्यन्त प्रदीप्त हो जाता है तब देह में ज्वलन यानी गरमी उत्पन्न होती है ॥ ४४ ॥ उससे सोई हुई कुण्डलिनी संतप्त हो जाने से जागृत हो जाती है और लकड़ी की चोट खाई हुई भुजंगी के समान फुस्कार करती हुई कुण्डलिनी सीधी हो जाती है ॥ ४५ ॥ और बिल में प्रवेश करते हुए वह ब्रह्म नाड़ी में यानी सुषुम्ना के भीतर प्रवेश करती है, इसलिये योगियों को मूल बंध सर्वदा करना चाहिये ॥ ४६ ॥ कुंभक के अन्त में और रेचक के आदि में उड्डियान बंध करना चाहिए। इसके करने से

Scanned by CamScanner

प्राण सुषुम्ना में ऊपर उड़ते हैं ॥ ४७ ॥ इसलिये इसको योगी लोग उड्डियान यानी उड़ने वाला कहते हैं। वज्रासन (सिद्धासन) लगा कर हाथ जानुओं पर जमा कर रखे ॥ ४८ ॥ (सिद्धासन में) पैर के टखने के पास कन्द होता है उसको भीतर दवाते हुए पेट को ऊपर की तरफ खींचे; यह खिचाव हृदय तथा गले में भी रहे ॥ ४९ ॥ धीरे धीरे प्राण जब पेट के संधी में प्रवेश करता है तब वह पेट के सब दोष निवृत्त करता है, इसलिये इसको हमेशा करना चाहिये ॥ ५० ॥ पूरक के अन्त में जालंधर नामक बंध किया जाता है । इस बंध में कण्ठ का संकोचन किया जाता है जिससे कि वायु का मार्ग रुकता है ॥ ५१ ॥ नीचे से मूल बन्ध द्वारा आकुंचन करे, ऊपर जालंधर बन्ध द्वारा कण्ठ का संकोच कर और बीच में उड्डियान द्वारा प्राण को ऊपर खींचे, इस प्रकार करने से प्राण सुषुम्ना में प्रवेश करता है ॥ ५२ ॥

पूर्वोक्त क्रम से भली प्रकार आसन लगा कर सरस्वती का चालन करके पश्चात् प्राण का निरोध करना चाहिये ॥ ५३ ॥ प्रथम दिवस चारों कुंभक, प्रत्येक दश वार करना चाहिये। दूसरे दिन पन्दरह वार ॥ ५४ ॥ तीसरे दिन बीस बीस वार; इस प्रकार प्रति दिन पांच पांच बढ़ाते हुए, तीनों बंधों सहित कुंभकोंका अभ्यास नित्य करना चाहिए ॥ ५५ ॥ दिन में सोना, रात में जागना, अति मैथुन करना, अधिक चलना, नित्य मलमूत्र को रोकना ॥ ५६ ॥ यदि प्राणायाम करने वाला पुरुष आसन को

विषमता अथवा दुराग्रह पूर्वक प्राण का चिन्तवन (अभ्यास) करे तो इन दोषों से शीघ्र ही रोग उत्पन्न होते हैं ॥ ५७ ॥ योगाभ्यास से मुझे रोग हुआ है ऐसा कोई कहे तब योगाभ्यासका त्याग करना यह प्रथम विघ्न है ॥ ५८ ॥ संशय नामक दूसरा विघ्न है, तीसरा दोष प्रमाद है, चौथा आलस दोष, निद्रा पांचवां ॥ ५९ ॥ प्रेम न रहना छठा, भ्रान्ति सातवां, विषमता आठवां, अनाख्य नवां कहा गया है ॥ ६० ॥ और योग तत्व की अप्राप्ति दशवाँ विघ्न विद्वान् कहते हैं. बुद्धिमान योगी इन दस विघ्नों को विचार से त्याग दे ॥ ६१ ॥

उसके पश्चात् सदा सतोगुणी बुद्धि रखते हुए प्राणायाम का अभ्यास करना चाहिये इससे चित्त सुषुम्ना में लीन होता है और प्राण स्थिर होता है ॥ ६२ ॥ जब योगी का मल शुष्क होजाय और प्राण चलित हो तब नीचे चलने वाले अपान को बलपूर्वक ऊपर चढ़ावे ॥ ६३ ॥ इसमें आकुंचन होने से इसको मूलबन्ध कहते हैं; अपान अग्नि के साथ ऊपर जाता है ॥ ६४ ॥ तब अग्नि प्राण स्थान को प्राप्त होता है और सत्वर प्राणापान के साथ मिलकर कुंडलाकृति सोती हुई कुण्डलिनी को प्राप्त होता है ॥६५॥ उस अग्निसे तपायमान होकर तथा अपान वायुसे प्रेरित होकर यह कुण्डलिनी अपने शरीर को सुषुम्ना के मुख में फैलाती है ॥ ६६ ॥ फिर रजोगुण से उत्पन्न ब्रह्म ग्रन्थि को भेदन करके सुषुम्ना के मुख में से वह बिजली की लकीर को तरह ऊपर चढ़ती है ॥ ६७ ॥ तेजी के साथ ऊपर चढ़ कर हृदय में स्थित

Scanned by CamScanner

विष्णु ग्रंथि को प्राप्त होती है। पश्चात् ऊपर जाकर तमोगुण से उत्पन्न हुई रुद्र गंथि को प्राप्त होती है॥ ६८॥ फिर भ्रूकुटी मध्य में होकर चन्द्र मण्डल को प्राप्त होती है। इस स्थान पर सोलह पखुरियों का अनाहत चक्र होता है॥ ६९॥ उसमें वह चंद्रामृतका पान करती है। प्राण के वेग के कारण प्रेरित होकर सूर्य रक्त पित्त का शोषण कर लेता है॥ ७०॥ जहां शुद्ध श्लेष्मा के द्रव रूप चन्द्र मण्डल होता है. वहाँ प्राप्त होने पर उसको उष्णता वहांके द्रव को ग्रस जाती है और फिर वह ठंडा किस प्रकार रहे ?॥ ७१॥ बड़े जोर से जाकर शुभ्र चन्द्र के रूप को भी गरम करती है, क्षुब्ध होकर ऊपर चढ़ती है॥ ७२॥ इस-लिये जो चित्त पहिले बाह्य विषयों में रमता था अब परम पद का अनुभव प्राप्त करके अपने ही में रह कर आनन्द भोगता है॥ ७३॥ अष्टधा प्रकृति को कुण्डलिनी प्राप्त करती है, वह शिव से मिली हुई रहती है और शिव से मिली हुई लय हो जाती हैं॥ ७४॥ इस प्रकार नीचे का रज और ऊपर का शुक्ल दोनों शिव में लीन होते है और उनके पीछे प्राण अपान भी समान होकर लीन हो जाते है क्योंकि वे समान ही उत्पन्न होते हैं॥ ७५॥ देह छोटा हो या बड़ा हो जब अग्नि बहुत बढ़ जाता है तब सब प्राण आग में रखे हुए मूषा में सुवर्ण के समान (शरीर में) फैल जाते हैं॥ ७६॥ तब अधिभौतिक देह अधि-दैविक अवतार शरीर बन जाता है, स्थूल देह आतिवाहिक सूक्ष्म देह के समान निर्मल हो जाता है॥ ७७॥ उसका मुख्य

देह जड़ताके भावसे रहित शुद्ध चित्स्वरूप होता है। अन्य जीवों के आतिवाहक देह जड़ ही होते हैं॥७८॥ उसका स्त्री से उत्पन्न होना छूट जाता है वैसे ही कालको भी वह वंचित करता है। इस प्रकार उसको अपने स्वरूप का ज्ञान उत्पन्न होता है। रज्जु में जैसे सर्प की प्रतीति होती है॥७९॥ उसी प्रकार सब मिथ्या ही उत्पन्न होते और मिथ्या ही लय को प्राप्त होते हैं, अथवा जैसे सीप में चांदी की बुद्धि अथवा स्त्री में पुरुष का भ्रम होता है उसी प्रकार की उसकी अपनी देह में मिथ्या बुद्धि होती है॥ ८०॥ पिण्ड और ब्रह्मांड की एकता होती है लिंग और सूत्रात्मा की और अपने आत्मा की चैतन्य स्वप्रकाश स्वरूप से एकता होती है॥ ८१॥ कुण्डलिनी शक्ति कमल के डंडी के समान होती है और कमल कंद के समान मूलकंदको फणाग्र से देखकर॥ ८२॥ अपने मुख में पुच्छ पकड़ते हुए ब्रह्मरंध्र को बन्द करती है। साधक पद्मासन लगाकर शान्तिपूर्वक गुदा का आकुंचन करे॥ ८३॥ फिर मनोयोग पूर्वक कुंभक करके प्राण को ऊपर चढ़ावे। वायु के आघात से स्वाधिष्ठान का अग्नि प्रदीप्त करे॥ ८४॥ अग्नि और पवन के आघात से कुण्डलिनी जागृत होती है। वह ब्रह्म ग्रंथि को भेदन करके विष्णु ग्रंथि का भेदन करती है॥ ८५॥ फिर रुद्र ग्रंथि का भेदन करती है और छः ओं कमलों का भेदन करके सहस्र दल में यह शक्ति शिव से मिलकर आनन्द का भोग करती है॥ ८६॥ यही श्रेष्ठ अवस्था है और यही मोक्ष देने वाली है।

॥ इति प्रथम अध्याय ॥

Scanned by CamScanner

अब मैं खेचरी नाम की विद्या को कहता हूँ। इसको जानने वाला इस लोक में जरा मृत्यु को नहीं प्राप्त होता ॥ १ ॥ इसलिये हे मुने, जो जरा मृत्यु से ग्रस्त हैं वे इस विद्या को जानकर, बुद्धि दृढ़ करके इसका अभ्यास करे ॥ २ ॥ जरा, मृत्यु और रोगों के नाश करने वाली इस खेचरी विद्या को इस लोक में जो ग्रंथसे, भाव से और अभ्यास द्वारा जानता है ॥ ३ ॥ ऐसे पुरुष को हे मुने, सर्व भाव से गुरु मान कर उसीका आश्रय लेना चाहिये। खेचरी विद्या दुर्लभ है और उसका अभ्यास उससे भी दुर्लभ है ॥ ४ ॥ अभ्यास और मेलन (योग) दोनों एक साथ करने से सिद्धि नहीं होती और केवल अभ्यास में लगे रहने वालों को मेलन (योग) की प्राप्ति नहीं होती ॥ ५ ॥ हे ब्रह्मन्, अभ्यास तो कभी जन्मान्तर में भी मिल सकता है परन्तु मेलन (योग) सौ जन्मों में भी नहीं मिलता ॥ ६ ॥ बहुत जन्मों तक अभ्यास करके कोई योगी अनेक जन्मों के पश्चात् मेलन को प्राप्त करता है ॥ ७ ॥ जब योगी गुरु मुख से मेलन मंत्र को प्राप्त करता है तब वह शास्त्र में कही हुई सिद्धि को प्राप्त करता है ॥ ८ ॥ ग्रंथ से और उसके अर्थ से जब मेलन प्राप्त करता है तब संसार से निर्मुक्त होकर वह शिव रूप बन जाता है ॥ ९ ॥ शास्त्र के बिना गुरु भी इसका बोध नहीं करा सकता, इसलिये इस शास्त्र का मिलना भी, हे मुने, अत्यन्त कठिन है ॥ १० ॥ जब तक इस शास्त्र की प्राप्ति न हो वहां तक यति पृथ्वी पर पर्यटन किया करे और जब इस शास्त्र की प्राप्ति होजाय तब सिद्धि हाथ में हो

है ॥ ११ ॥ शास्त्र के बिना तीनों लोकों में सिद्धि देखने में नहीं आती इसलिये मेलन देने वाला शास्त्र देने वाला ॥ १२ ॥ और अभ्यास देने वाला ऐसा गुरु अच्युत रूप शिव ही है ऐसा मान कर उसका आश्रय करना चाहिये। इस शास्त्र को प्राप्त करके और किसी को प्रकट नहीं करना चाहिये ॥ १३ ॥ इसलिए जो कोई इसे जानता है वह यत्न से इसको गुप्त रखे। हे ब्रह्मा, जहां इस दिव्य योग का देने वाला गुरु रहता हो ॥ १४ ॥ वहां जाकर उसके मुख से इस खेचरी विद्या का ग्रहण करके उसके कथन के अनुसार सावधान पूर्वक अभ्यास करने में लग जाय ॥ १५ ॥ इस विद्या से योगीको खेचरी की सिद्धि होती है, खेचरी में खेचरी का खेचरी के बीज सहित योग करने से ॥ १६ ॥ देवताओं का अधिपति बनकर देवताओं में ही सदा रहता है। खेचर शब्द का द्योतक 'ह' कार है, आवसथ यानी धारणा शक्ति का दीर्घ 'ई' कार, अग्नि का बीज 'र' कार और जल का 'म' कार है (इन सबको मिलाने से 'ह्रीं' होजाता है) ॥ १७ ॥ यही खेचरी बीज है और इसीसे खेचरी सिद्ध होती है। सोमांश 'सकार' है, उसका प्रतिलोम से नवां अक्षर 'भ्र' को लिखे ॥ १८ ॥ पश्चात् तीसरा अक्षर चन्द्र का बीज अर्थात् 'स' है, फिर हे मुने, प्रतिलोम से आठवां अक्षर यानी 'म्' का ग्रहण करना चाहिये, ॥ १९ ॥ पश्चात् 'म' कार से उलटी गिनती से पांचवां वर्ण 'प्' चन्द्र बीज 'स' और अनेक वर्ण वाला 'क्ष' अन्तिम अक्षर है (बीज मन्त्र के प्रत्येक वर्ण में अनुस्वार सम्मिलित करना पड़ता है इसलिये

ह्रीं भं सं मं पं सं क्षं

Scanned by CamScanner

इन सबमें अनुस्वार का योग देकर "ह्रीं भं सं मं पं सं क्षं" यह खेचरी मन्त्र दिये हुए पहेली के अनुसार सिद्ध होता है) ॥ २० ॥ यह सब सिद्धियाँ देने वाला मन्त्र गुरु के उपदेश ही से प्राप्त होता है । जो इसका बारह बार नित्य जाप करता है उसे स्वप्न में भी अंतःकरणमें रहने वाली देह सम्बन्धी मायाकी प्राप्ति नहीं होती । जो इसका ध्यान देकर पांच लाख जाप करेगा ॥ २१-२२ ॥ उसको खेचरी आप ही सिद्ध हो जाती है, उसके सब विघ्न दूर होते हैं और सब देवता उस पर प्रसन्न रहते हैं ॥२३॥ उसके शरीर पर झुर्रियां पड़ी हुई दूर होती है, इसमें संदेह नहीं है। इस प्रकार यह महा विद्या प्राप्त करने के पश्चात् इसको अन्य से अभ्यास करावे ॥ २४ ॥ अन्यथा, हे ब्रह्मन् खेचरी के साधन में कष्ट ही होते हैं, सिद्धि नहीं प्राप्त होती। जब विधि पूर्वक अभ्यास करने पर भी इस अमृतमयी विद्या का लाभ न हो ॥२५॥

तब संमेलक आदि से इस विद्या को प्राप्त करके इसका सदा जाप करे। हे ब्रह्मन्, बिना संमेलक गुरु के इसका जाप न करे क्योंकि ऐसा करने से किंचित भी सिद्धि नहीं होगी. ॥ २६ ।, जब इस शास्त्र की प्राप्ति हो जाय तभी इस विद्या का सेवन करना चाहिए। इस प्रकार करने से शास्त्र में लिखे अनुसार फल की योगी को त्वरित प्राप्ति होगी ॥ २७ ॥ योगी सात दिन तक अपने गुरु के आदेशानुसार तालु मूल का घर्षण आदि करके वहाँ के सब मल को दूर करे ॥ २८ ॥ पश्चात् स्नुही (थुहर) पत्र के समान अच्छा तीक्ष्ण शुद्ध और स्निग्ध ऐसा

शस्त्र ग्रहण करके उससे एक रोम के बराबर छेदन करे ॥ २९ ॥ फिर सेंधव और हर्र का चूर्ण वहां लगावे, फिर सातवें दिन एक रोम के समान छेदन करे ॥ ३० ॥ इस क्रम से नित्य उद्योग करके छः मास तक छेदन करे तो छः मास से पश्चात् जीभ के मूल की शिरा का बन्धन नष्ट हो जायगा ॥ ३१ ॥ पश्चात् जीभ के अग्रभाग को वस्त्र से बांधकर नियमित रूप से उसको धीरे धीरे खींचता रहे ॥ ३२ ॥ इस प्रकार से छः मास तक नित्य दोहन करने से जीभ भ्रूमध्य तक जाती है और पार्श्व में कर्ण विवर तक पहुँचती है ॥ ३३ ॥ वैसे ही नीचे की ठोड़ी के मूल तक पहुँचती है । क्रम पूर्वक अभ्यास करने से तीसरे वर्ष में ॥ ३४ ॥ जीभ ऊपर केश के अन्त तक जाती है और बाजू पे कंधों तक पहुँचती है नीचे को कण्ठ कूप तक जाती है। फिर तीन वर्ष के बाद ॥ ३५ ॥ जीभ ब्रह्मरंध्र को ढांप कर रहेगी इसमें तनिक भी संशय नहीं है, और पार्श्व में जीभ गर्दन के पीछे तक जायगी और नीचे कंठ के अन्त तक पहुँच जायगी॥३६॥ इस प्रकार क्रमपूर्वक अनुष्ठान करने से जीभ मस्तक में ब्रह्मरंध्र को भेद कर जाती है ।

जिस अति दुर्लभ विद्या का पहिले बीज के साथ कथन किया है ॥ ३७ ॥ उसका उसके छओं भिन्न २ अक्षरों से षड़ंगन्यास करने चाहिये तथा संपूर्ण सिद्धि लाभ करने के लिये उससे करन्यास भी करने चाहिये ॥ ३८ ॥ इस प्रकार धीरे धीरे अभ्यास करना चाहिये, शीघ्रता नहीं करनी चाहिये ।

Scanned by CamScanner

शीघ्रता करने से शरीर की हानि होगी ॥ ३६ ॥ इसलिये, हे मुनि श्रेष्ठ, अभ्यास धीरे धीरे ही करना चाहिये। अब बाहर के मार्ग से जीव ब्रह्म बिवर के भीतर जायगी ॥ ४० ॥ तब देवताओं को दुर्लभ ऐसे ब्रह्मार्गल (पद जीव) को उँगली से उठाकर जीव को ब्रह्म बिवर में प्रविष्ट करादे ॥ ४१ ॥ इस प्रकार तीन वर्ष तक अभ्यास करने से जीव ब्रह्म द्वार में प्रवेश करती है। जीव ब्रह्म द्वार में प्रवेश करे तब ठीक ठीक मथन का प्रारम्भ करना चाहिये ॥ ४२ ॥ कोई विद्वान् मथन न करते हुए ही खेचरी साधते हैं। जिनका खेचरी मंत्र सिद्ध हुआ है वे बिना मथन ही खेचरी कर लेते हैं ॥ ४३ ॥ जप और मथन दोनों का प्रयोग करने से फल अधिक शीघ्र मिलता है। सोने की सूये को अथवा लोहे की एक सलाई में दुग्ध युक्त तन्तु लगाकर ॥ ४४ ॥ उसको नासिका में प्रविष्ट करे फिर सुखासन में बैठकर अपने हृदय में प्राण का निरोध करके ॥ ४५ ॥ और आंखें भ्रूमध्य में लगाकर धीरे धीरे मथन किया करे। छः मास में मथनावस्था भाव में गोचर होती है ॥ ४६ ॥ जिस प्रकार बालकों की सुषुप्ति अवस्था होती है, जैसा उसका भाव होता है वैसा ही इसका भाव होता है।

मथन हमेशा नहीं करना चाहिये मास में एक बार करना चाहिये ॥ ४७ ॥ योगी बार बार जिह्वा को ब्रह्मरंध्र में प्रवेश न करावे। इस प्रकार अभ्यास करने से बारह वर्ष में अवश्य सिद्धि होगी ॥ ४८ ॥ तब योगी अपने शरीर में समस्त विश्व को

देखता है; क्योंकि जीव को ब्रह्मरंध्र से ऊपर जाने के मार्ग में ही समस्त ब्रह्माण्ड अवस्थित है ॥ ४९ ॥

॥ इति द्वितीय अध्याय ॥

मेलन मन्त्र यह है :—ह्रीं भं सं मं पं सं शम् ।

ब्रह्मा बोले, हे शंकर, अमावास्या प्रतिपदा तथा पौर्णमासी का वास्तविक भावार्थ क्या है सो कहिये ॥ १ ॥ प्रतिपदा का अर्थ सूर्य है अमावास्या का अर्थ सूर्य चन्द्र का अभाव और पौर्णमासी का अर्थ चन्द्र मण्डल है अर्थात् इस क्रमसे चन्द्र मण्डलमें स्थिर रहना चाहिये; इसके अतिरिक्त और कोई उपाय ही नहीं है ॥ २ ॥ कामना के कारण विषय की इच्छा मनुष्य करता है और विषयों द्वारा कामना में फंस जाता है; इसलिये कामना और विषय दोनों का त्याग करके निरंजन आत्मा ही का आश्रय करना चाहिये ॥ ३ ॥ यदि मनुष्य अपना हित चाहता हो तो आत्मा से भिन्न सब पदार्थों का त्याग करना चाहिये तथा मनको शक्ति में प्रविष्ट कर शक्ति में ही उसको रखना चाहिये ॥ ४ ॥ मन से मन को देखकर उसका त्याग करना ही परम पद है। मन ही उत्पत्ति स्थिति का कारण रूप विन्दु है ॥ ५ ॥ जैसे दूध से घी निकलता है; वैसे ही मनसे विन्दु उत्पन्न होता है। उसमें बंधन नहीं है बंधन का कारण तो मन ही है ॥ ६ ॥ चन्द्र और सूर्य के बीच में शक्ति का रहना ही बंधन रूप है, इसलिये सुषुम्ना को जानकर उसका भेद करके उसमें प्राण को चलाना

Scanned by CamScanner

चाहिये ॥ ७ ॥ प्राण को बिन्दु में स्थिर करके घ्राणरंध्रों का निरोध करना चाहिये। इस प्रकार प्राण विन्दु सत्त्व (मन) और प्रकृति (शक्ति) का वर्णन हुआ ॥ ८ ॥ इनको तथा षट् चक्रों को जानकर सुखस्वरूप स्थानमें प्रवेश करना चाहिये मूलाधार, स्वाधिष्ठान, मणिपूर तीसरा ॥ ९ ॥ अनाहत, विशुद्ध और आज्ञा ये छः चक्र हैं। मूलाधार गुदा के स्थान में, स्वाधिष्ठान लिंग के स्थान में ॥ १० ॥ मणिपूर नाभि के देशमें, हृदय स्थान में अनाहत, कण्ठ मूल में विशुद्धि चक्र और मस्तक में आज्ञा चक्र होता है ॥ ११ ॥ छओं चक्रों का ज्ञान करके मुख रूप सहस्रार में प्रवेश करे। प्राण को ऊपर खींचकर कुण्डलिनी के साथ उसको ऊपर स्थिर रखे ॥ १२ ॥ इस प्रकार प्राण का अभ्यास करता है वह ब्रह्माण्डमय होजाता है। प्राण, बिन्दु, चक्र और मन का अभ्यास करके ॥ १३ ॥ एक रूपता को समाधि प्राप्त करके योगी लोग अमृत रूप परमपद को प्राप्त होते हैं।

जिस प्रकार काष्ठ में रहा हुआ अग्नि बिना मंथन प्रकट नहीं होता ॥ १४ ॥ इसी प्रकार विना अभ्यास योग के ज्ञान दीप प्रकट नहीं होता। जिस प्रकार घट में स्थित दीप बाहर प्रकाश नहीं देता ॥ १५ ॥ परन्तु घट का भेदन करने से दीप की ज्वाला प्रकाशती है। उसी प्रकार अपना शरीर ही घट है और परमपद ही दीप है ॥ १६ ॥ और गुरु के वचन से उसका भेद हो जाने से ब्रह्म ज्ञान प्रकट हो जाता है। साधक लोग गुरु को कर्णधार

करके आसानी से भवसागर को तैर जाते हैं ॥ १७ ॥ अभ्यास और वासना के वल से वे भवसागर को तैर जाते हैं। वाणी परा में अंकुरित होती है पश्यंति में द्विदली भूत होती है यानी अधिक स्फुट होती है ॥ १८ ॥ मध्यमा में उसको कली आती है और वैखरी में वह स्फुट रूप से प्रकट होती है। वाणी पहिले जिस रूप से उदय होती है उसी के उलटे क्रम से वह विलीन होजाती है ॥ १९ ॥ इस वाणी का परमदेव वाणी का बोध कराने वाला कूटस्थ है, वही मैं हूं, ऐसा निश्चय करके जो पुरुष वर्तता है २० ॥ उसको अच्छा बुरा शब्द कैसे भी कोई कहे वह लेपायमान नहीं होता। विश्व, तैजस और प्राज्ञ ये तीन पिण्ड के ॥ २१ ॥ तथा विराट् हिरण्यगर्भ और ईश्वर ये तीन ब्रह्मांड के हैं ये तथा भू आदि लोक क्रम से ॥ २२ ॥ अपनी अपनी उपाधि के लय द्वारा प्रत्यगात्मा में लीन हो जाते हैं। ज्ञानाग्नि से तप्त होने के कारण ब्रह्मांड अपने कारणों के साथ विलीन होजाता है ॥ २३ ॥ वह परमात्मा में लीन होकर परब्रह्म रूप ही होजाता है। इसके बाद एक अगाध, गंभीर और जो न प्रकाश है न अंधकार ऐसा ॥ २४ ॥ जिसका वर्णन नहीं हो सके ऐसा, अव्यक्त एक सत् स्वरूप शेष रहता है। जैसे घड़े के भीतर दीपक हो ऐसे अपने अंतर में ॥ २५ ॥ अंगूठे के समान निर्धूम ज्योति रूप से वह अपने अन्तःकरण को प्रकाश करता है इस प्रकार उस अव्यय कूटस्थ का ध्यान करना चाहिये ॥ २६ ॥ विज्ञान स्वरूप आत्मा देह में जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति द्वारा माया से विमोहित होजाता है वह अनेक

Scanned by CamScanner

जन्मों के पश्चात् फिर ॥ २७ ॥ शुभ कर्मों का उदय होता है तब अपने विकारों को जानने की इच्छा करता है कि मैं कौन हूँ यह संसार रूप दोष कहां से आया ॥ २८ ॥ अपने मिथ्या स्वरूप से सोचता है कि जाग्रत् और स्वप्न में तो मैं व्यवहार करता हूँ परन्तु सुषुप्ति में मेरी क्या गति होती है ॥ २९ ॥ जैसे रूई का पिण्डा अग्नि से जल जाता है वैसे चिदाभास अज्ञान के कारण जगत् के ताप से दग्ध होता है ॥ ३० ॥

इस प्रकार ज्ञान के नष्ट होने पर हृदय में रहा हुआ प्रत्यगात्मा विस्तार को प्राप्त होकर विज्ञान का भी क्षण मात्र में नाश करता है ॥ ३१ ॥ क्रमशः मनोमय और विज्ञानमय दोनों को भली प्रकार दग्ध कर शाश्वत के लिये, घट में दीप जलता रहता है वैसे ही अंतर में ही प्रकाशता रहता है ॥ ३२ ॥ इस आत्माका जो मुनि मृत्यु के समय पर्यन्त, प्रतिदिन सोने तक ध्यान करता है उसको जीवन्मुक्त ही समझना चाहिये; ऐसा पुरुष धन्य है और कृतकृत्य हुआ है ॥ ३३ ॥ जब इसका देह काल के वश होजाता है तब यह जीवन्मुक्ति का पद छोड़ कर जिस प्रकार हवा का चलना बन्द होजाता है उसी प्रकार वह विदेहत्व को प्राप्त होता है ॥ ३४ ॥ जो शब्द, स्पर्श, रूप, रस और गंध रहित नित्य और अव्यय है; जिसको आदि अन्त नहीं है, जो महान् परम और ध्रुव है वही अन्त में शुद्ध और विकार रहित ब्रह्म शेष रहता है ॥३५॥

॥ इति योग कुण्डल्युपनिषत् समाप्त ॥

नारद परिव्राजकोपनिषत्

[५१]

एक समय परिव्राजक के वस्त्र धारण किये हुए नारद जी तीनों लोकों में विचर रहे थे। अपूर्व पुण्य स्थल तथा पुण्य तीर्थों का दर्शन करते हुए वे और तीर्थों को पावन करते जा रहे थे। तीर्थों के दर्शन से उनको चित्त शुद्धि लाभ हुई और वे निर्वैर और शान्त हुए। इन्द्रियों को वश में करके उन्होंने सब प्रकार से वैराग्य धारण किया और वे स्वरूप के अनुसंधान में रहने लगे। (चलते चलते) वे नियम से रहने ही में विशेष आनन्द मानने वाले मुनियों से भरे हुए नैमिषारण्य में आ पहुँचे। चल और अचल भगवद्भक्ति से युक्त, प्रपंच से विमुख करके वैराग्य का बोध कराने वाली हरि कथाओं का **स रि ग म प ध नि स** इन स्वरों के सहित मधुर गायन करके, मनुष्य, पशु, किंपुरुष, देव, किन्नर और अप्सरा गण को मोहित करते हुए ब्रह्माजी के पुत्र भगवद्भक्त नारदजी को आते हुए देखकर, नैमिषारण्य के शौनकादि ऋषियों ने—जो सत्र याग में बारह संवत्सर उपस्थित थे, वेदाध्ययन संपन्न, सर्वज्ञ, तपोनिष्ठ और ज्ञान वैराग्य से युक्त थे—नारदजी को उत्थान दिया, नमस्कार किया और यथोचित आतिथ्य करके उनको आसन देने के पश्चात् सब ऋषि उनके आस पास बैठ गये।

Scanned by CamScanner

ऋषि बोले, 'भगवन् हमको मोक्ष के लिये किस प्रकार साधन करना चाहिये, कृपा करके उसका उपदेश दीजिये !'

नारदजी बोले, 'उत्तम कुल में उत्पन्न हुआ द्विज शास्त्रोक्त विधि से उपनयन होने के पश्चात्, चवालीस संस्कारों से युक्त होकर किसी योग्य गुरु के पास जावे और अपनी शाखा के अध्ययन सहित सब विद्याओं का अभ्यास करके बारह वर्ष गुरु शुश्रुषा पूर्वक ब्रह्मचर्य का पालन करे और पच्चीस वर्ष गृहस्थ धर्म और वानप्रस्थ धर्म का विधि सहित पालन करे। चार प्रकार का ब्रह्मचर्य, छः प्रकार गृहस्थ धर्म और चार प्रकार का वानप्रस्थ धर्म भली प्रकार समझ ले और उनके अनुसार सब कर्म यथा विधि करने के पश्चात्, साधन चतुष्टय संपन्न होकर, मन, वचन कर्म से जिस प्रकार सब संसार की आशा वह छोड़ देता है; इसी प्रकार उसकी वासना तथा तीनों ईषणाओं का भी त्याग करके, निर्वैर शान्त और इन्द्रियों को वश में किये हुए परमहंस संन्यास आश्रम का ग्रहण करके अस्खलित आत्मस्वरूप के ध्यान में रहते हुए, जो पुरुष देह त्याग करता है वह मुक्त हो जाता है; निःसंदेह वह मुक्त हो जाता है' ॥ इति प्रथम उपदेश ॥

शौनकादिक ऋषियों ने भगवान् नारदजी से कहा, "भगवन् संन्यास की विधि हमको सुनाइये।" उनकी ओर देखते हुए नारदजी बोले, "संन्यास का स्वरूप ब्रह्माजी से जानना ही उचित है।" इतना कहकर, सत्र याग पूर्ण होने के पश्चात् सब ऋषियों

समेत नारदजी सत्यलोक को चले गये। ब्रह्म ध्यान में निमग्न ऐसे ब्रह्माजी को नमस्कार करके तथा उनका स्तवन करके नारदादि सब ऋषि उनकी आज्ञा से यथोचित स्थान पर बैठ गये। पश्चात् नारदजी पितामह से बोले, "हे पितामह आप गुरु हो, पिता हो, सब विद्याओं का रहस्य आप ही जानते हो, आप ही सर्वज्ञ हो, इसलिये मेरी ओर से मेरी इच्छा के अनुसार एक गुह्य बात आपको कहनी होगी। आपके विना मेरे अभिमत रहस्य को और कौन बता सकता है? यदि आप पूछिये कि वह क्या है तो निवेदन है कि परिव्राजक धर्म का स्वरूप हमको बता दीजिये।"

ब्रह्माजी ने चारों ओर बैठे हुए सब ऋषियोंको एक वार देखा और एक मुहूर्त पर्यंत समाधि में स्थित रह कर संसार दुःख को नष्ट करने का उपाय ऋषि चाहते हैं ऐसा निश्चय होने पर नारद की ओर देखकर ब्रह्माजी बोले, "हे पुत्र, यह रहस्य पहिले विशालाकृति विराट् पुरुष ने पुरुष सूक्त उपनिषत् द्वारा बताया था; वही आज तुझे विस्तार से सुनाता हूँ। वह बहुत ही गूढ़ है इसलिये, हे नारद ध्यान देकर सुनो। अच्छे कुल में उत्पन्न हुआ, पुरुष माता पिता की आज्ञा में रह कर विधि पूर्वक उपनयन संस्कार होने के पश्चात् पिता से आज्ञा लेकर उत्तम संप्रदाय वाले किसी सद्गुरु के पास चला जाय। गुरु अच्छे कुल में उत्पन्न हुआ, श्रद्धावान् श्रोत्रिय, शास्त्र में प्रेम रखने वाला, गुणवान् और सीधा होना चाहिये। ऐसे गुरु के यहां जाकर, नमस्कार करके,

Scanned by CamScanner

यथायोग्य शुश्रूषा करनेके पश्चात् उनसे अपनी इच्छा प्रगट करे। बारह वर्ष पर्यंत उनकी सेवा करते हुये सब विद्या पढ़े। पश्चात् उनकी आज्ञा लेकर अपने कुल के योग्य और अपने को प्रिय हो, ऐसी कन्या के साथ विवाह करके पच्चीस वर्ष का गुरुकुल वास समाप्त करके गुरु की आज्ञा से यथोचित गृहस्थ के कर्म करने लग जाय। ब्राह्मणत्व को प्राप्त करके अपने वंश की वृद्धि के निमित्त एक पुत्र को उत्पन्न करे और इस प्रकार गृहस्थाश्रम के पच्चीस वर्ष पूरे करे। पश्चात् पच्चीस वर्ष पर्यंत वन में रहकर तीन वार केवल स्नान करके चतुर्थ वार आहार ग्रहण करे और पूर्व के अनुसार ग्राम और नगर में न जाते हुए वन में अकेला जा रहे। फल की इच्छा का परित्याग करके उस आश्रम के उचित ऐसे कर्मों को कर चुकने पर दृष्ट और आनुश्रविक (परलोक में प्राप्त होने वाले) विषयों से उपराम को प्राप्त हो, चवालीस संस्कारों से युक्त हुआ सर्व प्रकार से विरक्त होजाय इस प्रकार चित्त की शुद्धि लाभ करके आशा, असूया, ईर्षा और अहंकार इनको दग्ध करके और साधन चतुष्टय संपन्न होकर संन्यास ग्रहण करे, यह उपनिषत् है॥ इति द्वितीयोपदेश॥

नारदजी ने पितामह से कहा, 'भगवन्, किस लक्षण से संन्यास का अधिकारी पहिचानना चाहिये ?' ब्रह्माजी बोले, प्रथम संन्यास के अधिकारी के लक्षण कहता हूँ पश्चात् संन्यास की विधि कहूँगा। ध्यान देकर सुनो।

नपुंसक, पतित, अंगहीन, स्त्रैण, (स्त्रीत्व से प्रीति रखने वाला) वधिर, बालक, मूक, पाखण्डी, चक्र (का चिह्न) धारण करने वाला, लिंग धारण करने वाला, शैव चिह्न धारण करने वाला, वेतन लेकर पढ़ाने वाला, गंजा और अग्नि होत्र न किया हो ऐसा पुरुष—ये सब वैराग्य युक्त होने पर भी संन्यास के अधिकारी नहीं हैं। यद्यपि इन्होंने संन्यास ग्रहण भी किया हो, तो ये महावाक्य के उपदेश के अधिकारी नहीं हैं। पूर्वोक्त संन्यासी ही परमहंस का अधिकारी होता है। (स्मृति में कहा है कि)—

अपने से दूसरे को और दूसरे से अपने को भयकी संभावना नहीं रखता वही परिव्राजक कहा जाता है॥ १॥ नपुंसक, अङ्गहीन, अंधा, बालक, पापी, पतित, परद्वारी, वैखानस (जङ्गली), शिव चिह्न धारण करने वाला॥२॥ चक्र या लिंग धारण करने वाला, पाखण्डी, गंजा, अग्निहोत्र न किया हो ऐसा या दो तीन वार संन्यास ले चुका हो वह और वेतन लेकर पढ़ाने वाला, ये सब—क्रम संन्यास नहीं ले सकते; आतुर संन्यास ले सकते हैं॥ ३॥

आतुर काल आपको कौनसा संमत है ?

प्राण निकलने के समीप का समय हो आतुर काल कहा जाता है, अन्य नहीं। आतुर काल मुक्ति मार्ग में प्रवृत्त कराता है॥ ४॥ आतुर संन्यासमें भी यथा विधि मंत्र पठन तथा मंत्रा-

Scanned by CamScanner

वृत्ति (जप) करके, बुद्धिमान पुरुष को चाहिये, कि वह विधियुक्त संन्यास धारण करे ॥ ५ ॥ आतुर संन्यास में क्या और क्रम संन्यास में क्या, प्रेष भेद नहीं होता; क्योंकि मंत्र रहित कर्म नहीं होता। कर्म मंत्र की अपेक्षा रखते हैं ॥ ६ ॥ मन्त्र रहित कर्म व्यर्थ हो जाता है, इसलिये मन्त्र का त्याग नहीं करना चाहिये। मन्त्र रहित कर्म वैसा ही है जैसा भस्म में आहुति देना ॥ ७ ॥ विधि युक्त कर्मों का संक्षेप होने ही से इसको आतुर संन्यास कहते हैं, इसलिये हे मुने आतुर संन्यास में मन्त्रों का उपयोग अवश्य करना चाहिये ॥ ८ ॥ यदि कोई प्रथम अग्नि होत्र करता हो, परन्तु पश्चात् विरक्त होकर देश छोड़कर चला गया हो, तो उसको जल में प्राजापत्य इष्टि करके संन्यास धारण करना चाहिये ॥ ९ ॥ यह कर्म चाहे मानसिक किया जाय या विधि अनुसार जल में किया जाय या वेद में जिस प्रकार इस कर्म का अनुष्ठान बताया है उसके अनुसार किया जाय ॥ १० ॥ इसको समाप्त करके ही विद्वान् संन्यास धारण करे, ऐसा न करे तो उसका पतन हो जायगा ॥ ११ ॥ जब मन में सब वस्तुओं के लियें वैराग्य उत्पन्न होजाय तब ही संन्यास की इच्छा करना योग्य है, अन्यथा संन्यास की इच्छा करने से वह पतित हो जायगा ॥ १२ ॥ इसलिये बुद्धिमान विरक्त ही को संन्यास में प्रवृत्त होना चाहिये और जो राग वाला हो उसके लिये घर ही अच्छा है जो अधम द्विज राग के होते हुए संन्यास धारण करता है, वह नरक को प्राप्त होता है ॥ १३ ॥ जिसको

जीभ, उपस्थ, पेट और हाथ अपने वश में हों ब्रह्मचर्यवान् वह ब्राह्मण विवाह करने के पूर्व ही संन्यास धारण करे ॥ १४ ॥ संसार को विवेक दृष्टि से निःसार देखता है तब वह उत्तम श्रेणी के वैराग्य से युक्त पुरुष विवाह न करते हुए ही संन्यास ग्रहण करता है ॥ १५ ॥ कर्म का लक्षण प्रवृत्ति है यानी कर्म से प्रवृत्ति बढ़ती है और ज्ञान में उसका लक्षण संन्यास है इस-लिए ज्ञान (विवेक) होने के पश्चात् ही बुद्धिमान संन्यास ग्रहण करे ॥ १६ ॥

जब सनातन ब्रह्मरूप परम तत्त्व का ज्ञान होजाय, तब एक दण्ड धारण करके यज्ञोपवीत और शिखा का त्याग करना चाहिये ॥ १७ ॥ वही भिक्षा का अन्न भोजन कर सकता है जो परमात्मा में प्रेम रखता हो, संसार के पदार्थों में वैराग्य रखता हो और सब प्रकार की कामनाओं से रहित हो ॥१८॥ नमस्कार करने से अथवा पूजा करने से जैसी प्रसन्नता होती है यदि मार पड़ने पर भी जिसको वैसी ही प्रसन्नता होती हो; तभी वह सच्चा भिक्षान्न का भागी होता है ॥ १९ ॥ वासुदेव नामक अद्वय और अक्षर ब्रह्म मैं ही हूँ, यह भाव जिसका दृढ़ हो जाता है वही सच्चा भिक्षान्न का भोगी है ॥ २० ॥ जिस पुरुष में शान्ति, शम, शौच, सत्य, संतोष और आर्जव (सीधापन) हो, जो अपने पास कुछ भी न रखता हो और जिसमें दम्भ (मक्कारी) भी न हो, वही पुरुष कैवल्याश्रम में अर्थात् सन्यास आश्रम में रहे ॥२१॥ जो मन, वचन या कर्म द्वारा किसी भूत

Scanned by CamScanner

प्राणी के प्रति पाप की भावना नहीं करता वही सच्चा भिक्षान्न भोगी होता है ॥२२॥ सावधानता पूर्वक दस लक्षण वाले, धर्म का अनुष्ठान करता हुआ और यथा विधि वेदान्त का श्रवण करता हुआ द्विज सब ऋणों से मुक्त होने के पश्चात् संन्यास ग्रहण करे ॥ २३ ॥ धृति, क्षमा, दम, अस्तेय (चोरी न करना), शौच, इन्द्रिय वश में रखना, (विवेक) से काम करना, विद्या, सत्य और क्रोध न करना—यह दस धर्म के लक्षण हैं ॥ २४ ॥ प्रथम भोगे हुए भोगों का तथा प्राप्त होने वाले भोगों का जो स्मरण न करे और प्राप्त भोगों में जो सुख न माने, वही पुरुष संन्यास आश्रम में रहे ॥ २५ ॥ जो भीतर की इन्द्रियां भीतर और बाहर के विषय बाहर सदा रख सके, वही संन्यास आश्रम में रहे ॥ २६ ॥ प्राण निकल जाने पर प्रकार देह को सुख दुःख नहीं होते वैसे ही प्राण के होते हुए जिसको सुख दुःख न हो वही संन्यास के योग्य है ॥ २७ ॥ दो लंगोटियां, एक गुदड़ी और एक दण्ड इतना ही सामान परमहंस संन्यासी को अपने पास रखना चाहिये अधिक नहीं ॥ २८ ॥ राग के कारण यदि परमहंस संन्यासी अधिक परिग्रह करे, तो वह रौरव नरक को प्राप्त होकर, पशु आदि की तिर्यक योनि में जन्म लेता है ॥ २९ ॥ संन्यासी पुराने फटे हुए निर्मल वस्त्रों को जोड़ २ कर कन्था बनावे और उसका बाहरी परत गेरुआ करले ॥ ३० ॥ वह या तो एक ही वस्त्र धारण करे या एक भी वस्त्र न रखे और नीचे दृष्टि रखते हुए वासना रहित होकर नित्य अकेला ही विचरण

करे और वर्षाकाल में मात्र एक स्थान पर निवास करे ॥ ३१ ॥ पुत्र दारादि परिवार तथा वेदांग, यज्ञ और यज्ञोपवीत इन सबका त्याग करके, यति एकांत में अकेला विचरण करे ॥ ३२ ॥ काम, क्रोध, घमंड, लोभ इत्यादि दोषों का परित्याग करके परिव्राजक ममता रहित हो जाय ॥ ३३ ॥ राग द्वेष को छोड़कर मुनि मिट्टी का ढेला, पत्थर तथा सुवर्ण को समान देखे और किसी प्राणी की हिंसा न करते हुए निस्पृह हो रहे ॥ ३४ ॥ दम्भ [मक्कारी] अहंकार, हिंसा और पैशुन्य [दुराचार] को छोड़ कर और आत्म ज्ञान से युक्त होकर यति मोक्ष का लाभ करे ॥ ३५ ॥ इन्द्रियों को साथ देने से अवश्य दोष की ही प्राप्ति होती है, परन्तु यदि उनको वश में रखा जाय तो उससे अवश्य सिद्धि का लाभ होता है ॥ ३६ ॥ भोग की इच्छा भोगों के भोगने से कभी शान्त नहीं होती; परन्तु घी डालने से जैसी आग भभकती जाती है वैसे वह भी बढ़ती ही जाती है ॥ ३७ ॥

विषयों को सुनकर, स्पर्शकर, चख कर, देखकर या सूंघ कर जो पुरुष उनमें हर्ष या ग्लानि नहीं करता उसी को जितेन्द्रिय जानना चाहिये ॥ ३८ ॥ जिसका मन और वाणी सदा शुद्ध और अपने वश में है; वह वेदान्त का अन्तिम फल मोक्ष प्राप्त करता है ॥ ३९ ॥ ब्राह्मण (ब्रह्मज्ञानी) अपने सन्मान से सदा विष प्राप्ति के समान अप्रसन्न रहे और अमृत प्राप्ति होने के समान अपमान की प्राप्ति को समझे ॥ ४० ॥ अपमानित होने पर भी ब्राह्मण सुख से सोता है, सुख से ही जागता है और सुख से

Scanned by CamScanner

प्राणी के प्रति पाप की भावना नहीं करता वही सच्चा भिक्षान्न भोगी होता है ॥२२॥ सावधानता पूर्वक दस लक्षण वाले, धर्म का अनुष्ठान करता हुआ और यथा विधि वेदान्त का श्रवण करता हुआ द्विज सब ऋणों से मुक्त होने के पश्चात् संन्यास ग्रहण करे ॥ २३ ॥ धृति, क्षमा, दम, अस्तेय (चोरी न करना), शौच, इन्द्रिय वश में रखना, (विवेक) से काम करना, विद्या, सत्य और क्रोध न करना—यह दस धर्म के लक्षण हैं ॥ २४ ॥ प्रथम भोगे हुए भोगों का तथा प्राप्त होने वाले भोगों का जो स्मरण न करे और प्राप्त भोगों में जो सुख न माने, वही पुरुष संन्यास आश्रम में रहे ॥ २५ ॥ जो भीतर की इन्द्रियां भीतर और बाहर के विषय बाहर सदा रख सके, वही संन्यास आश्रम में रहे ॥ २६ ॥ प्राण निकल जाने पर प्रकार देह को सुख दुःख नहीं होते वैसे ही प्राण के होते हुए जिसको सुख दुःख न हो वही संन्यास के योग्य है ॥ २७ ॥ दो लंगोटियां, एक गुदड़ी और एक दण्ड इतना ही सामान परमहंस संन्यासी को अपने पास रखना चाहिये अधिक नहीं ॥ २८ ॥ राग के कारण यदि परमहंस संन्यासी अधिक परिग्रह करे, तो वह रौरव नरक को प्राप्त होकर, पशु आदि की तिर्यक योनि में जन्म लेता है ॥ २९ ॥ संन्यासी पुराने फटे हुए निर्मल वस्त्रों को जोड़ २ कर कन्था बनावे और उसका बाहरी परत गेरुआ करले ॥ ३० ॥ वह या तो एक ही वस्त्र धारण करे या एक भी वस्त्र न रखे और नीचे दृष्टि रखते हुए वासना रहित होकर नित्य अकेला ही विचरण

करे और वर्षाकाल में मात्र एक स्थान पर निवास करे ॥ ३१ ॥ पुत्र दारादि परिवार तथा वेदांग, यज्ञ और यज्ञोपवीत इन सबका त्याग करके, यति एकांत में अकेला विचरण करे ॥ ३२ ॥ काम, क्रोध, घमंड, लोभ इत्यादि दोषों का परित्याग करके परिव्राजक ममता रहित हो जाय ॥ ३३ ॥ राग द्वेष को छोड़कर मुनि मिट्टी का ढेला, पत्थर तथा सुवर्ण को समान देखे और किसी प्राणी की हिंसा न करते हुए निस्पृह हो रहे ॥ ३४ ॥ दम्भ [मक्कारी] अहंकार, हिंसा और पैशुन्य [दुराचार] को छोड़ कर और आत्म ज्ञान से युक्त होकर यति मोक्ष का लाभ करे ॥ ३५ ॥ इन्द्रियों को साथ देने से अवश्य दोष की ही प्राप्ति होती है, परन्तु यदि उनको वश में रखा जाय तो उससे अवश्य सिद्धि का लाभ होता है ॥ ३६ ॥ भोग की इच्छा भोगों के भोगने से कभी शान्त नहीं होती; परन्तु घी डालने से जैसी आग भभकती जाती है वैसे वह भी बढ़ती ही जाती है ॥ ३७ ॥

विषयों को सुनकर, स्पर्शकर, चख कर, देखकर या सूंघ कर जो पुरुष उनमें हर्ष या ग्लानि नहीं करता उसी को जितेन्द्रिय जानना चाहिये ॥ ३८ ॥ जिसका मन और वाणी सदा शुद्ध और अपने वश में है; वह वेदान्त का अन्तिम फल मोक्ष प्राप्त करता है ॥ ३९ ॥ ब्राह्मण (ब्रह्मज्ञानी) अपने सन्मान से सदा विष प्राप्ति के समान अप्रसन्न रहे और अमृत प्राप्ति होने के समान अपमान की प्राप्ति को समझे ॥ ४० ॥ अपमानित होने पर भी ब्राह्मण सुख से सोता है, सुख से ही जागता है और सुख से

Scanned by CamScanner

विचरण करता है; परन्तु उसका अपमान करने वाला नष्ट हो जाता है ॥ ४१ ॥ ब्राह्मण बहुत बोलने से बचता रहे और अपमान तो किसी का भी न करे। वैसे ही, अपने देह का आश्रय करके और किसी से भी वैर न बांधे ॥ ४२ ॥ कोई क्रोध न करे तो उसके ऊपर वह क्रोध न करे कोई बुरा बात कहे तो भी उसको मीठे वचन ही कहे और न बहु अर्थ वाले वचन कहे, न असत्य भाषण करे ॥ ४३ ॥ अपने आत्मा ही में प्रेम रखे और किसी से कुछ पाने की भी इच्छा न रखे, न किसी को आशीर्वाद दे। अपने ही पुरुषार्थ से सुख प्राप्त करने के लिये इस जगत में विचरण करे ॥ ४४ ॥ इन्द्रियों को निरोध करने से राग द्वेष का क्षय करने से और प्राणियों की हिंसा न करने से मनुष्य अमृतत्व के योग्य होता है ॥ ४५ ॥ हड्डियों के [illegible] हुए हैं, जो स्नायु से बंधा हुआ और रक्त मांस से लिपा हुआ है, जो चपड़े से मढ़ा हुआ और दुर्गंध युक्त मलमूत्र से भरा हुआ है ॥ ४६ ॥ जो वृद्धावस्था के दुःख से युक्त है और रोगों का घर है और सदा रोगों से पीड़ित है, जो स्त्री के रज से उत्पन्न होता, अनित्य है और भूतों का निवास स्थान है, ऐसा यह मनुष्य शरीर त्यागने योग्य ही है ॥ ४७ ॥ मांस, रक्त, पीव, मल, मूत्र, स्नायु, मज्जा और हड्डियां—इनके संघात रूप देह में यदि कोई मूढ़ मनुष्य प्रीति करे, तो वह नरक में भी प्रीति करेगा ! ॥ ४८ ॥ देह में अहंकार रखना ही काल का दास होना है, वही महावीचि नामक नरक में खींच ले जाने वाला जाल है या महान् कष्टप्रद ऐसी

असिपत्र बन श्रेणी (एक प्रकार का नरक जहां पेड़ों के पत्ते तलवार की धार के समान होते हैं) वही हैं ॥ ४९ ॥ सब कुछ भले ही नष्ट होजाय तो भी हर प्रयत्न से देहाहंकार का त्याग अवश्य ही करना चाहिये। देहाहंकार को भले मनुष्य को छूना तक नहीं चाहिये; जैसे कि श्वान का मांस जिसके पास है ऐसे चांडालिनी को उत्तम पुरुष नहीं छूते ॥ ५० ॥ अपने प्रियजन हो उनका अच्छा करना या जो अप्रिय हों उनका बुरा करना, दोनों से अलग रह कर, ध्यान योग से वह सनातन ब्रह्म को प्राप्त होता है ॥ ५१ ॥ इस विधि से धीरे २ सब प्रकार के संग को छोड़कर और सब द्वन्द्वों से मुक्त होकर वह ब्रह्म में टिक जाता है ॥५२॥ किसी के सहाय की अपेक्षा न रखकर परमार्थ की सिद्धि के लिये अकेला ही विचरण करे; जो जानता है कि अकेले रहने ही से परमार्थ की सिद्धि होती है; वह उसको त्यागता नहीं और सिद्धि को प्राप्त कर ही छोड़ता है ॥ ५३ ॥

पात्र के लिये कपाल (खप्पर), खानेके लिये कन्दमूल, पहिनने के लिये पुराने फटे वस्त्र, किसीकी सहायता अपेक्षा न रखना. सबमें समान बुद्धि रखना—ये ही मुक्ति के लक्षण हैं ॥५४॥ सब भूत प्राणियोंका हित चाहने वाला, शान्त, तीन दंड और एक कमंडलु रखने वाला और अकेला ही आनंदमें रहने वाला, ऐसा संन्यासी भिक्षा के लिये ग्राम में प्रवेश करे ॥ ५५ ॥ अकेला ही भिक्षु कहा जाता है, दो जुड़ जांय तो मिथुन कहाता है तीन मिल जाने से ग्राम और तीन से अधिक भिक्षु मिलने पर उनको नगर

Scanned by CamScanner

कहते हैं ॥ ५६ ॥ इसलिये भिक्षुकों को तीन से अधिक तीन या दो की संख्या में नहीं रहना चाहिये यदि वेसे रहें तो वे अपने धर्म से च्युत हो जाते हैं ॥ ५७ ॥ (क्योंकि दो या अधिक यति मिलने से) उसमें आपस में राजा संबंधी या भिक्षा संबंधी अवश्य बात चीत होगी अथवा अधिक परिचय से आपस में स्नेह, दुराचार या मत्सर आदि भी उत्पन्न होगे, इसमें संदेह नहीं है ॥ ५८ ॥

भिक्षु किसी की आशा न करते हुए अकेला ही रहे, किसी के साथ बात भी न करे और यति सबको 'नारायण' यही उत्तर दे ॥ ५९ ॥ अकेला ही मन वचन कर्म से ब्रह्म का चिन्तवन करे। जीवन में या मृत्यु में हर्ष न माने ॥ ६० ॥ जहां तक आयु की समाप्ति न हो काल की प्रतीक्षा किया करे जीवन या मरण का हर्ष न माने। जैसा सेवक आज्ञा की प्रतीक्षा करता रहता है वैसे काल ही की प्रतीक्षा करता रहे ॥ ६१ ॥ अजिह्व, मौन, नपुंषक, पंगु, अन्धा, बधिर और मुग्ध इन छत्रों का आचरण करे इससे भिक्षु अवश्य मुक्त हो जायगा, इसमें संदेह नहीं है ॥ ६२ ॥ भोजन करते समय यह अच्छा है और यह बुरा है इस प्रकार मानकर जो जिह्वाके विषयोंमें आसक्ति नहीं करता और हितकर, परिमित और सत्य भाषण करता है, उसको अजिह्व कहते है ॥ ६३ ॥ हाल की उत्पन्न हुई बालिका, सोलह वर्ष की तरुणी और सौ वर्ष की वृद्धा स्त्री, तीनों को जो चित्त में विकार उत्पन्न हुए बिना ही देखता है उसको षंडक (नपुंषक) कहते है ॥ ६४ ॥ जो केवल

भिक्षा के लिये अथवा मल मूत्र त्याग के लिये ही चलता है और एक योजन से अधिक चलता ही नहीं उस यति को पंगु कहना चाहिये ॥ ६५ ॥ बैठा हो या गमन करता हो जिसकी दृष्टि चार हाथ धरती से अधिक दूर नहीं जाती उस यति को अन्ध कहते हैं ॥ ६६ ॥ हितकारक या अहितकारक आनन्द देने वाला या दुःख देने वाला, ऐसा वचन सुनकर भी न सुनने के समान स्थिर बुद्धि रहता है, उसको बहिरा कहते हैं ॥ ६७ ॥ विषय संमुख उपस्थित होने पर भी जिस समर्थ यति की इन्द्रियां चलायमान नहीं होतीं, जो सदा सोये हुए के समान बर्ताव करता है, उस भिक्षु को मुग्ध कहते हैं ॥ ६८ ॥ नाटक आदि जुआ, युवतियां, खाने पीने के पदार्थ और रजस्वला स्त्री, इन छओं को यति कभी न देखे ॥ ६९ ॥ अन्य पदार्थ में राग, द्वेष, मद, माया, द्रोह और मोह इन छः को यति मन में कभी न लावे ॥ ७० ॥ मंचक (पलंग), सफेद कपड़ा, स्त्रियों की कथा, लोलुपता, दिन में सोना और किसी यान (सवारी) में बैठना यह छः संन्यासी के लिये पाप है ॥ ७१ ॥ आत्म चिन्ता करने वाला प्रयत्न से दूर यात्रा न करे और मोक्ष देने वाले उपनिषदादि सत् शास्त्रों का अभ्यास किया करे ॥ ७२ ॥ यति तीर्थ स्थान में अधिक न रहे, न उसवास ही करे, वैसे ही यति न पढ़ने लगा रहे न व्याख्यान (पढ़ाने) में ॥ ७३ ॥ यति हमेशा पाप रहित, शठता विहीन और सरल ऐसा आचरण रखे और कछुआ जैसे अपने अङ्गों को समेट लेता है वैसे

Scanned by CamScanner

इन्द्रियों को समेट ले यानी उनको अपने वश में रखे ॥ ७४ ॥ इन्द्रिय और मन की वृत्ति जिसकी क्षीण हुई है, जो आशा और परिग्रह से रहित हो, जो द्वन्द्व रहित हो और किसी को नमस्कार न करे न तर्पण आदि करे ॥ ७५ ॥ जो ममता और अहंकार रहित हो, किसी से कुछ अपेक्षा न रखता हो, न किसी को आशीर्वाद देता हो और जो सदा एकान्त का ही सेवन करता हो—ऐसा पुरुष मुक्त ही होता है, इसमें कुछ भी संदेह नहीं है ॥ ७६ ॥

नियम से चलने वाला, कर्म भक्ति और ज्ञान से सम्पन्न और स्वतन्त्र ऐसा पुरुष वैराग्य प्राप्त होने पर—फिर वह ब्रह्मचारी हों, गृहस्थ हो या वानप्रस्थ हो, संन्यास ग्रहण करे। ब्रह्मचारी ब्रह्मचर्य समाप्त करके गृही हो, फिर वानप्रस्थ होकर पश्चात् संन्यास धारण करे। अथवा अन्य प्रकार से, ब्रह्मचर्य ही से संन्यास ग्रहण करे, वा गृहस्थी से या वानप्रस्थ से करे। अथवा, व्रती हो या व्रतहीन, स्नातक (पढ़ा हुआ विद्वान्) हो या अस्नातक (वे पढ़ा), अग्नि का त्याग किया हो या अग्निहोत्र रखा ही न हो, जिसको जिस दिन वैराग्य उत्पन्न हो जाय, उसी दिन वह संन्यास धारण करे। प्रजापत्य इष्टि (हवन विशेष) ही केवल करे अथवा न करे; केवल आग्नेय इष्टि ही करे। प्राण ही अग्नि है, इसलिये त्रैधातवीय इष्टि अर्थात् तीन धातु सम्बन्धी हवन इसी में करे। तीन धातु ये हैं, सत्व, रज और तम। 'अयंते योनिऋ त्वियो यतो जातो अरोचथाः। तं जानन्नग्न आरोहाथानो

वर्धया रयिम्।' (हे अग्नि देव ! यह प्राण तुम्हारा कारण रूप है; प्राण से उत्पन्न हुए तुम प्रकाश को प्राप्त हो। प्राण के जानने वाले, हे अग्नि देव ! तुम वृद्धि को प्राप्त हो और हमारी सम्पत्ति बढ़ाओ) इस मन्त्र से अग्नि को सूंघे। अथवा 'अग्नेर्योनिर्यः प्राणः प्राणं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहा।' (जो प्राण अग्नि का कारण है उस अपने कारण में हे अग्निदेव ! तुम प्रवेश करो) इस मंत्र से आहवनीय अग्नि को लेकर पूर्व के अनुसार उसको सूंघे। यदि अग्नि न मिले तो जल में आहुतियां दे। जल ही सब देवता रूप है (इसलिये) 'सर्वास्यो देवताभ्यो जुहोमि स्वाहा।' (सब देवताओं के लिये इस मन्त्र से हवन करता हूँ) हवन करके उस जल को लेकर 'साज्यं हविरनामयं मोक्षदम्' (यह घृत सहित हवि है जो रोगहारक और मोक्षदायक है) इस मन्त्र से जल प्राशन करे।

पश्चात् शिखा, यज्ञोपवीत, पिता, पुत्र, स्त्री, कर्म, अध्ययन तथा अन्य मन्त्रों का विसर्जन कर वह परिव्राजक हो जाता है। आत्म ज्ञानी परिव्राजक त्रैधातवीय मोक्ष मन्त्रों से विधिवत् ब्रह्म की उपासना करे।

नारदजी ने ब्रह्माजी से पुनः प्रश्न किया, 'जिसको यज्ञोपवीत न हो वह ब्राह्मण कैसे हो सकता है?
पितामह ने उत्तर दिया:—

शिखा सहित मुण्डन करके विद्वान् बाहर के सूत्र (यज्ञोपवीत) का त्याग करे और जो अक्षर परब्रह्म है वही सूत्र है इस

Scanned by CamScanner

प्रकार समझे ॥ ७७ ॥ पिरोया हुआ होने से उसको सूत्र कहते हैं। वह सूत्र वस्तुतः परमपद रूपी सूत्र को जिसने जान लिया है वही ब्राह्मण वेदों का पारगामी है यानी संपूर्ण वेदों को भली प्रकार जानने वाला है ॥ ७८ ॥ जिसमें यह सर्व जगत सूत्र में जैसे मणि पिरोये हुए होते हैं वैसा पिरोया हुआ है, उस ब्रह्म रूपी सूत्र को तत्त्वदर्शी योगी धारण करे ॥ ७९ ॥ उत्तम प्रकार से योग में स्थिर विद्वान् बाहर के सूत्र को त्याग कर सावधानता पूर्वक इस ब्रह्म भावका सूत्र धारण करे। इस सूत्रको धारण करने वाला उच्छिष्ट (झूठा) और अशुचि नहीं होता ॥८०॥ब्रह्मज्ञान रूप यज्ञोपवीत धारण करने वाले, जिनका सूत्र भीतर रहता है वे ही सच्चे सूत्र को जानने वाले हैं और सच्चे यज्ञोपवीत पहिनने वाले हैं ॥८१॥ उनकी ज्ञान ही शिखा है, ज्ञान ही निष्ठा है, और ज्ञान ही उनका यज्ञोपवीत है; उनका पवित्र भी ज्ञान ही है और ज्ञान ही उनका परम (पद) है ॥८२॥ अग्नि की समान प्रज्वलित ऐसी जिसको ज्ञानमय शिखा है, वही ज्ञानी सच्चा शिखा धारी है और सामान्य मनुष्य शिखा जो रखते हैं, वे वास्तविक में शिखा, धारी नहीं है ॥ ८३ ॥ ब्राह्मणादि जिनको वैदिक कर्म करने का अधिकार है, उनको यह बाहरी यज्ञोपवीत धारण करना चाहिये क्योंकि वह एक कर्म हो का अङ्ग है ॥ ८४ ॥ जिसकी शिखा और उपवीत ज्ञानमय है, सम्पूर्ण ब्राह्मणत्व उसी में है, ऐसा ब्रह्मज्ञानियों का निश्चय है ॥ ८५ ॥

इस प्रकार यह सब जान कर ब्राह्मण परिव्राजक (संन्यासी) बन जाय। संन्यासी एक पहनने की शाटी (वस्त्र) सिवाय और कोई वस्तु पास न रखे, सब सिर मुंडवाले और सब प्रकार से शारीरिक कष्ट सहने के लिये तय्यार रहे। अथवा विधि देखा जाय तो वह जैसा उत्पन्न हुआ है, उसी रूपको धारण कर यानी नग्न होकर अपने पुत्र, मित्र, स्त्री, आप्त (गृह) बांधव आदि तथा स्वाध्याय और सब कर्मों को त्यागकर 'यह सब ब्रह्माण्ड ही उसकी लगोटी है' ऐसा समझकर दण्ड और लंगोटीका त्याग करे और द्वंद्व को सहन करता हुआ न शीत माने न उष्ण, न सुख, न दुःख, न निद्रा, न मानापमान माने और शोक, मोह, जरा, मृत्यु भूख और प्यास इन छओं ऊर्मियोंसें रहित होजाय। निन्दा, अहंकार, मत्सर, गर्व दंभ, ईर्षा असूया, इच्छा, द्वेष, सुख, दुःख, काम, क्रोध, लोभ, मोह आदि को छोड़ कर अपने शरीर को मृत शरीर के समान मानकर अपने आत्माको छोड़कर भीतर और बाहर, और कुछ है ही नहीं ऐसी निष्ठा रखे। किसी की भी वंदना न करे, न नमस्कार करे, न हवन वा तर्पण करे। निन्दा स्तुति छोड़ दे और जैसा होजाय वैसा ही होने दे, जो मिले उसीमें संतुष्ट रहे। सुवर्ण आदि पास न रखे। उसके लिये न आवाहन है न विसर्जन, न मंत्र है न अमंत्र, न ध्यान है न उपासना, न लक्ष्य है न अलक्ष्य, न पृथक् है न अपृथक् है, न कोई अन्य स्थान है। सभी स्थान उसीका निवास है और उसीकी बुद्धि

Scanned by CamScanner

स्थिर है। वह सूने मकान में, वृक्ष के नीचे, मंदिर में, फूंस के घर में, कुम्हार के घर, अग्नि होत्र के स्थान अथवा यज्ञशाला में, नदी के तीरमें, नदी के बालू में, भूमि के विवर में पर्वत के कन्दरा में. झरने पर अथवा यज्ञागार में अथवा वन में रहे श्वेतकेतु, ऋभु निदाघ, ऋषभ, दुर्बासा, संवर्तक, दत्तात्रेय और रैवतक-इनके समान कोई जान न सके इस प्रकार वेश तथा आचार रखकर बालक के समान, पागल के समान अथवा पिशाच के समान रहे। पागल न होते हुए पागल का सा आचरण रखे और त्रिदंड छीका, पात्र, कमंडलु, कटिसूत्र और कौपीन-यह सब जल में 'भूः स्वाहा' कहकर त्याग दे। कटिसूत्र, कौपीन, वण्ड, वस्त्र और कमण्डलु-यह सब जल में प्रवाहित करे, नग्न होकर बिचरण करे और आत्मा का अनुसंधान करता रहे। जैसा नग्न रहे वैसा निर्द्वंद्व और परिग्रह रहित भी रहे। परिव्राजक तत्त्वरूप ब्रह्म प्राप्ति के मार्ग में अच्छी प्रकार संपन्न हो। मन को निर्मल रखते हुए प्राण धारण के निमित्त यथोक्त काल पर हाथ में अथवा किसी पात्र में भिक्षा मांग कर खाय। लाभ हानि में समान रहे और ममता कहीं भी न रखे। आत्मध्यान में सदा निमग्न रहकर सदा ब्रह्मनिष्ठ बना रहे और शुभ तथा अशुभ कर्मों का उच्छेद करने की इच्छा से उनका त्याग कर, 'पूर्णानन्द, अद्वैत और बोध स्वरूप ऐसा ब्रह्म मैं हूँ' इस अर्थ वाले ब्रह्म प्रणव का अनुस्मरण करे। भ्रमर जैसा एक फूल से दूसरे फूल पर जाता है, अथवा जैसे कीट एक पत्ते से दूसरे पत्ते पर जाता है, वैसे ही,

तीनों शरीर का त्याग करे। इस प्रकार संन्यास ही से जो देह-त्याग करता है, वह, कृतकृत्य होता है। यह उपनिषत् है॥ इति तृतीय उपदेश॥

वेद विहित कर्मों सहित तीनों लोक, विषय तथा इन्द्रिय इन सबका त्याग कर जो आत्मा में ही टिक जाता है, वह परमगति को प्राप्त होता है॥ १॥ सच्चा यति अपना नाम, गोत्र, देश, काल, अपनी विद्वत्ता, कुल, उम्र, पेशा, व्रत, शील इत्यादि किसी को न बतावे॥ २॥ स्त्री के साथ वह संभाषण न करे अथवा देखी हुई स्त्री का स्मरण न करे, स्त्री सम्बन्धी वार्ता भी न कर, और तो क्या स्त्री का चित्र भी यति न देखे!॥ ३॥ इन चार बातों का यदि कोई यति मोह वश आचरण करे, तो उसका चित्त को अवश्य विकार होगा और उस विकार से वह नाश को प्राप्त होगा॥ ४॥

तृष्णा, क्रोध, असत्य, धूर्तता, लोभ, मोह, प्रिय, अप्रिय, शिल्प, व्याख्यान करना, काम, राग, परिग्रह, ॥ ५॥ अहङ्कार, ममता, व्याधि चिकित्सा करना, धर्म का कोई बड़ा काम उठाना, प्रायश्चित्त करना, प्रवास मंत्र, औषधि, विष और आशीर्वाद॥ ६॥ यह सब यति के लिये निषिद्ध हैं और यदि कोई यति इनका सेवन करे तो उसका पतन होगा। मित्र भी आ मिले तो उसको 'आजा, अथवा बैठ' ऐसा कहकर उसका स्वागत न करे॥७॥ वैसे ही मोक्ष मार्गमें परायण मुनि किसीसे मान पूर्वक न बोले, किसी से कुछ ले नहीं न किसी को कुछ दे॥८॥ अथवा देने

Scanned by CamScanner

दिलवाने की यति स्वप्न में भी कभी प्रेरणा न करे। स्त्री, भाई, पुत्र इत्यादि बांधवों का हानि लाभ ॥ ९ ॥ सुनकर वा देख कर यति विचलित न हो और हर्ष शोक दोनों का वह त्याग करे। अहिंसा, सत्य, अस्तेय ब्रह्मचर्य और अपरिग्रह से रहे ॥ १० ॥ उदण्डता न करना, दीनता रहित रहना, प्रसन्नता, स्थिरता, सीधा पन, अस्नेह, गुरु सेवा, श्रद्धा, क्षमा, दम, शम, ॥ ११ ॥ उपेक्षा, धैर्य, माधुर्य तितिक्षा, करुणा, लज्जा, ज्ञान, विज्ञान, योग मिताहार और धृति ॥ १२ ॥ इन सबका पालन करना, जिनका मन वशमें होता है ऐसे यतियों का यह प्रसिद्ध धर्म है। द्वन्द्व रहित सदा आत्मा में टिका हुआ, सबको समान देखने वाला ॥ १३ ॥ ऐसा तुरीय अवस्था को पहुँचा हुआ परमहंस यति साक्षात् नारायण ही है। यति ग्राम में एक ही रात्रि रहे, नगर में पाँच रात्रि रह सकता है ॥ १४ ॥ परन्तु यह नियम वर्षाऋतु के लिये नहीं है; वर्षा काल में चार महीने एक ही स्थान रह सकता है। यदि कोई भिक्षु ग्राम में हो तो उस ग्राम में यति दो रात्रि भी न ठहरे ॥ १५ ॥

क्योंकि इसमें रागद्वेश बढ़ता है और उससे यति नरक गति को प्राप्त होता है। गांव की सीमा में अथवा किसी निर्जन देश में बिना आश्रम बनाये यति संयम पूर्वक रहे ॥ १६ ॥ किसी क्षुद्र प्राणी के समान जमीन पर यानी पैदल ही घूमता रहे, मात्र वर्षाकाल में एक ही स्थान रह जाय। वह या तो एक ही स्थान

पर निवास करे अथवा निवास करे ही नहीं; एकाग्र दृष्टि रखे और लोलुपता न रखे ॥ १७ ॥

इस प्रकार संतजनों के मार्ग को दूषण न लगाता हुआ ध्यानयुक्त रह कर यति पृथ्वी पर भ्रमण करे। पवित्र देश में अपने धर्म का पालन करते हुए यति ॥ १८ ॥ परिभ्रमण करता रहे और योगरत रह कर पृथ्वी पर घूमता रहे। यति को रात्रिमें दुपहर में अथवा संध्या समय पर्यटन नहीं करना चाहिए ॥ १९॥ शून्य स्थानों में, कठिन स्थानों में अथवा जहां जाने से प्राणियों को कष्ट पहुँचे ऐसे देश में भी वह पर्यटन न करे। यति गांव में एक रात्रि रहे, कसबे में तीन रात ॥ २० ॥ छोटे कसबे में दो ही रात रहे, शहर में पांच रात्रि रह सकता है परन्तु वर्षाकाल में (चार महीने) तीर्थ स्थान देखकर वहीं रहे ॥ २१ ॥ अन्धे के समान कूबरे के समान, बहिरा, पागल या गूंगे के समान (जिसके लक्षण पहले दे चुके हैं) और अपने समान सब भूतों को देखता हुआ भिक्षु पृथ्वी पर परिभ्रमण करे ॥ २२ ॥

बहूदक और वानप्रस्थ संन्यासियों को तीन बार स्नान करना चाहिये, हंस को एकबार और परमहंस के लिये स्नान आवश्यक ही नहीं है ॥ २३ ॥ मौन, योगासन, योग, तितिक्षा, एकान्त सेवन, निस्पृहता और समता ये सात धर्म एक दण्ड धारण करने वाले के हैं ॥ २४ ॥ परन्तु परमहंस आश्रम वाले के लिये स्नानादि का कुछ विधान नहीं है। वह हमेशा केवल सभी चित्त वृत्तियों के त्याग में ही लगा रहे ॥ २५ ॥

Scanned by CamScanner

चमड़ा, मांस, रक्त, स्नायु, मेद, मज्जा और हड्डियां इनके संघात रूप शरीर में रहने वालों में और मल मूत्र पीव आदि में रहने वाले कीड़ों में अन्तर ही क्या है ? ॥ २६ ॥ कहां कफ आदि मलिन पदार्थों के ढेर रूप यह शरीर और कहां उस शरीर के शोभा सौंदर्य आदि गुण ! ॥ २७ ॥ मांस, रक्त, पीव, मल, मूत्र, स्नायु, मज्जा और हड्डी आदि के समूहभूत इस शरीर में यदि कोई मूढ़ पुरुष प्रीति रखे तो वह नरक में भी प्रीति रखेगा !॥२८॥ स्त्रियों के गुह्य देश में और बहते हुए फोड़े में कुछ भी अन्तर नहीं है। यदि है तो केवल मनुष्य के मन का ही अन्तर है, और इसी से मनुष्य धोखा खा जाता है ॥ २९ ॥ द्विधा भिन्न और अपान मेल से दुर्गन्ध देने वाले चमड़े के टुकड़े में जो आनन्द मानते हैं, उनको नमस्कार है ! इससे बढ़ कर और साहस ही क्या हो सकता है ! ॥ ३० ॥

विद्वान् यति का न कोई कार्य है न कोई चिह्न है। ममता हीन, भयहीन, शान्त, द्वन्द्वरहित, किसी वर्ण से आहार ग्रहण करने वाला ॥ ३१ ॥ मौन धारण करने वाला यति लंगोटी भी धारण करे अथवा न करे और सदा ध्यान में तत्पर रहे। ऐसा ज्ञानी योगी ब्रह्म को प्राप्त होने योग्य है ॥ ३२ ॥ यति कोई बाह्य चिह्न धारण करे तो भी यति का वास्तविक लक्षण तो ज्ञान ही है, क्योंकि जीव के मोक्ष का हेतु ज्ञान ही है और बाहरी चिह्न मोक्ष के लिये अत्यंत निरुपयोगी हैं ॥ ३३ ॥ जो किसी को अच्छा या बुरा, विद्वान् या अविद्वान्, सदाचारी या दुरा-

चारी नहीं समझता वही सच्चा ब्राह्मण है ॥ ३४ ॥ इसलिये धर्म-वेत्ता यति बहिर्लक्षण रहित ही अत्यंत श्रेष्ठ ऐसे ब्रह्मचर्य का आचरण करे; परन्तु महान् गहन ऐसे धर्म का आचरण करते हुए भी बाहरी आचार अज्ञानी के समान ही रखे ॥ ३५ ॥ वर्ण और आश्रम से रहित होकर सब मनुष्यों से पृथक् ऐसा कोई विशेष चिन्ह न रखे और अन्ध, मूर्ख और गूंगे के समान (जिस के लक्षण पहिले कह चुके हैं) पृथ्वीं तल पर परिभ्रमण करे ॥ ३६ ॥ ऐसे शान्त मन वाले यति की देवगण भी चाहना करते हैं।

'लिंगाभावात्तु कैवल्यम्' (लिंग यानी व्यक्तित्व का निशान न होना ही कैवल्य है) यह वेद वचन है ॥ ३७ ॥

फिर से नारदजी ने ब्रह्माजी से कहा, 'हमको संन्यास की विधि बताइये।' पितामह ने 'अच्छा' कह कर अङ्गीकार किया और वे बोले—

आतुर संन्यास में और क्रम संन्यास में भी संन्यास आश्रम ग्रहण करने वाला प्रथम कृच्छ्र चांद्रायण व्रत से प्रायश्चित्त करे और अष्ट श्राद्ध करे। देव, ऋषि, दिव्य, मनुष्य, भूत, पिता, माता इनका तथा अपना ये आठ श्राद्ध हैं। प्रथमदेव श्राद्ध में सत्य वसु नामक देवताओं तथा ब्रह्मा, विष्णु तथा महेश्वर इनका अर्चन करे, ऋषि श्राद्ध में देवर्षि, क्षत्रिय ऋषि और मनुष्य ऋषि इनका; दिव्य श्राद्ध में वसु, रुद्र और आदित्य इनका; मनुष्य श्राद्ध में

Scanned by CamScanner

सनक, सनन्दन, सनत्कुमार और सनत्सुजात इनका; भूत श्राद्ध में पृथिव्यादि महाभूत चक्षु आदि इन्द्रियां और चार स्थूल भूत इनका; पितृ श्राद्ध में पिता, बाबा और परबाबा इनका; मातृ श्राद्ध में माता दादी और परदादी इनका और आत्म श्राद्ध में अपना पिता का और बाबा का श्राद्ध करे। पिता जीवित हो तो पिता को छोड़कर अपना, बाबा का और परबाबा का श्राद्ध करे। सब श्राद्धों में प्रति श्राद्ध के लिये दो दो ब्राह्मणों की नियुक्त द्वारा एक अध्वर पक्ष में, अथवा आठ अध्वर पक्ष में, एक दिन में अथवा आठ दिन में अपनी शाखा के मन्त्रों से आठों श्राद्ध समाप्त करे। अथवा पितृ याग के विधान से ब्राह्मणों का पूजन करके मुक्ति तक सब कर्म यथा विधान करके पिण्ड दान करे। ब्राह्मणों को ताम्बूल (पान का बीड़ा) और दक्षिणा देकर संतुष्ट करके उनको बिदा करे। पश्चात् शेष रहा कर्म समाप्त करने के लिये सात बाल छोड़ कर ब्राह्मण सिर के बाल तथा मूंछें मुंडवावे और नाखून कटवावे। सात आठ बाल, (को छोटी चुटिया) तथा कांख के और गुह्य स्थान के बाल छोड़कर संपूर्ण क्षौर करवावे और स्नान संध्या से निवृत्त होकर एक हजार गायत्री का जप करे तथा ब्रह्म यज्ञ करे। फिर अपना अलग अग्नि स्थापन करके अपनी शाखा के अनुसार सामिग्री एकत्रित कर उस शाखा के अनुसार ही जितनी आज्य भाग में कही हो उतनी घी की आहुतियां देकर हवन विधि समाप्त करे। 'आत्मा' आदि मंत्रोंसे तीन वार सत्थु प्राशन करे। पश्चात् आच-

मन करके अग्नि का संरक्षण करे। अग्नि के उत्तर को कृष्णाजिन (काला मृगचर्म बिछा कर उस पर बैठ कर रात भर पुराण श्रवण करते हुए जागरण करे। रात्रि के चौथे प्रहर में स्नान करके उसी अग्नि में चरु (भात) बनावे। पुरुष सूक्त से उसी अग्नि में सोलह आहुतियां देकर पश्चात् विरजा होम करे। फिर आचमन करके दक्षिणा सहित वस्त्र, सुवर्ण पात्र और धेनु का दान करके पश्चात् ब्रह्मा का विसर्जन करे। पश्चात् नीचे लिखे हुए मंत्र से अग्नि को आत्मा में आरोपित करके अग्नि का इस प्रकार ध्यान करे। अग्नि का आरोपण करने का मन्त्रः— "संमासिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः संबृहस्पत्तिः। संमायमग्निः सिञ्चत्वायुषा च धनेन च वलेन च चायुष्मन्तः करोतुमेति। याते अग्ने यज्ञिया तनूस्तयेह्यारो हात्मात्मानम्। अच्छा वसूनि कृण्वन्नस्मे नर्या पुरूणि। यज्ञो भूत्वा यज्ञमासीद स्वां योनिं जातवेदो भुव आजायमानः सक्षय एधि।" (मरुत, इन्द्र, बृहस्पति तथा यह अग्नि मेरे ऊपर धन और बल की वर्षा करे और मुझे दीर्घ आयु प्रदान करे। हे अग्ने, जो तेरी यज्ञ रूपी तनू है उस तनू से यहां इस मेरे आत्मा में तू आरोहण कर (हमारे लिये) धन की वृद्धि कर और हे अन्न को बढ़ाने वाले, (हमारे खाने के लिये, बहुत अन्न उत्पन्न कर। यज्ञ बनकर तू यज्ञ करा ले और हे अग्ने, तू अपने कारण के प्रति प्राप्त होजा। इस समय जो तू प्रगट हुआ है सो फिर विलीन होजा।

Scanned by CamScanner

अग्नि का ध्यान करने के पश्चात् उसकी प्रदक्षिणा और नमस्कार करके अग्नि का विसर्जन कर दे। पश्चात् प्रातः संध्या करे, एक सहस्त्र गायत्री का जप करके सूर्योपस्थान (सूर्य की प्रार्थना) करे फिर नाभि तक पानीमें खड़ा रहकर आठ दिक्पालों को अर्घ्य प्रदान करे, गायत्री का विसर्जन करे और सावित्री को व्याहृतियों में प्रविष्ट करदे।

'मैं (संसार रूपी) वृक्ष का (अन्तर्यामी रूप से) धारण करने वाला हूँ, मेरी कीर्ति पर्वत पृष्ठ के समान स्थिर है। सूर्य में जैसा अत्यन्त पवित्र अमृत रहा हुआ है उसीके समान मैं अत्यन्त पवित्र हूँ। प्रकाश युक्त ऐसा (ब्रह्म रूपी) धन मेरे पास है। मैं उत्तम बुद्धि वाला, मृत्यु रहित और अक्षय हूँ।' यह त्रिशंकु ऋषि का वेद का व्याख्यान है।

जो वेदों में प्रधान (रूप से वर्णित) है, विश्वरूप, है, अमृत स्वरूप वेदों से उत्पन्न हुआ है ऐसा (ॐकार रूप) इन्द्र मुझे बुद्धि (ज्ञान) प्रदान करे; हे देव,मैं अमृत की धारण करने वाला होऊँ, मेरा शरीर बलवान् हो, मेरी जीभ मधुर भाषण करने वाली हो और मैं कान से बहुत अच्छी तरह से सुनूं, तू ब्रह्म का कोश यानी खजाना है परन्तु (लौकिक) बुद्धि से तू पाया नहीं जाता तू मेरे जाने हुए (ज्ञान) की रक्षा कर

"स्त्री की वासना, धनकी वासना और स्वर्ग आदि लोकों की वासना का मैंने त्याग किया है।" "ॐ भूः संन्यस्तं मया, ॐ भुवः

संन्यस्तं मया, ॐ सुवः संन्यस्तं मया ॐ भूर्भुवः सुवः संन्यस्तं मया" (मैंने भू लोक का संन्यास किया इ० इ०) इस मंत्र को मंद स्वर से, मध्यम स्वर से और फिर उच्च स्वर से मन से और वाणीसे कहकर, "अभयं सर्व भूतेभ्यः मत्त.सर्वं प्रवर्तते स्वाहा।" (सब भूतोंको मैं अभय देता हूँ; सब कुछ मुझसे ही उत्पन्न होता है) इस मंत्रसे जल प्राशन करे। पूर्व दिशाकी ओर पूर्ण अंजली देकर 'ॐ स्वाहा' इस मंत्रसे शिखा उखाड़ डाले। फिर 'यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात्। आयुष्यमग्र्यं प्रति मुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बल मस्तुतेजः॥ यज्ञोपवीतं वहिर्न निवसेत्त्वमंतः प्रविश्य मध्ये ह्यजस्रं परमं पवित्रं यशोबलं ज्ञान वैराग्यं मेधां प्रयच्छ॥' (यह यज्ञोपवीत अत्यंत पावन करने वाला है और यह पहिले प्रजापति के साथ ही उत्पन्न हुआ है। हे देव, मुझे सुदीर्घ आयुष्य प्रदान कर। यह सुभ्र यज्ञोपवीत मुझे बल और कांति देने वाला हो॥ यह यज्ञोपवीत अब वाहर न रहे, भीतर प्रवेश करके (हे यज्ञोपवीत अब) तुम मेरे अन्तर में परम पवित्र और विशाल ऐसा सुयश, बल, ज्ञान, वैराग्य और बुद्धि प्रदान करो!) इस मंत्र से यज्ञोपवीत तोड़कर अंजुलि में जल लेकर "ॐ भूः समुदं गच्छ स्वाहा" ऐसा कहकर जल में छोड़ दे "ॐ भूः संन्यस्तं मया, ॐ भुवः संन्यस्तं मया ॐ सुवः संन्यस्तं मया" इस मन्त्र को तीन वार उच्चारण करके जल को अभिमन्त्रित कर प्राशन करे। फिर आचमन करके 'ॐ भूः स्वाहा' ऐसा कहकर जलमें वस्त्र तथा कटिसूत्र (करधनी) भी त्याग दे और मैं अब

Scanned by CamScanner

सब कर्मों से निवृत्त हुआ हूँ' ऐसा समझकर नग्न रूप से आत्मा का अनुसंधान करते हुए उत्तर दिशा की ओर चला जाय। यदि संन्यास लेने वाला विद्वान हो तो गुरू से प्रणव महावाक्य का उपदेश लेकर 'मुझसे अन्य कुछ नहीं है' ऐसा समझकर स्वेच्छा पूर्वक विचरण करे और फल, पत्ते और जल का आहार कर पहाड़ जंगल तथा मंदिरों में घूमे। संन्यास लेने के पश्चात् दिगंबर रहे और हमेशा अपने आनन्द के अनुभव से जिसका अन्तर परिपूर्ण है ऐसा सर्वत्र विचरण करे। अन्य कर्मों से दूर रहकर फल, रस, छिलके, पत्ते, मूल और उदक इनका आहार करते हुए मोक्ष की इच्छा रखने वाला संन्यासी प्राणायाम में परायण रहे और गिरि कन्दराओं में निवास करते हुए और तारक मन्त्र प्रणव का स्मरण करते हुए देह विसर्जन करे।

विवदिषा संन्यासी (ज्ञान प्राप्ति के हेतु संन्यास धारण करे वह) उपरोक्त रीति से नग्न होकर सौ कदम चले। फिर आचार्य तथा ब्राह्मण उससे कहे कि 'हे भाग्यवान् पुरुष ठहरो, दण्ड, कमण्डलु और वस्त्र धारण करो और प्रणव महावाक्य ग्रहण करने के निमित्त आचार्य के पास जाओ।" फिर आचार्य उसे दण्ड कठिसूत्र, (करधनी) लंगोटी, एक ओढ़ने का वस्त्र और कमण्डलु दे दे। "सखामागोपायोजः सख्यायोऽसीन्द्रस्य वज्रोऽसि वात्रंघः शर्म मे भव यत्पापं तन्निवारय" (हे सखे, मेरी रक्षा कर तू इन्द्र का ऐश्वर्य (अतुल सामर्थ्य) है तू वृत्रासुर को मारने वाला वज्र है तू मेरा रक्षण कर और मुझे पापों से दूर रख) इस

मन्त्र से दण्ड ग्रहण करे। "जगज्जीवन जीवनाधार भूतं मातेव मा मन्त्रयस्व सर्वदा सर्वसौम्य" (हे जगत को जीवन देने वाले और उसके जीवन के आधार भूत, हे सर्व कल्याण करने वाले मुझे माता के समान सर्वदा उपदेश देते रहना !) इस मन्त्र को कहकर और ॐ का उच्चारण करके कमण्डलु को ग्रहण करे, ॐ कहकर लंगोटी बांधने के लिये कटिसूत्र (करधनी) धारण करे, ॐ कहकर गुह्य भाग ढकने के लिये लंगोटी धारण करे और ॐ कहकर शीतोष्ण से रक्षा करने के लिये केवल एक वस्त्र धारण करे। कटिसूत्र कौपीन तथा वस्त्र धारण करने के पूर्व तीनों बार आचमन करे।

इस प्रकार संन्यास दीक्षा को प्राप्त कर "मैं कृतार्थ हुआ हूँ" ऐसा मानकर यति अपने आश्रम विहित कर्म सर्वदा करता रहे यह उपनिषत् है॥ इति चतुर्थ उपदेश॥

नारद जी ने ब्रह्माजी से प्रश्न किया, 'भगवन् आपने पहिले संन्यास को सब कर्मों के निवृत्त रूप बताया था और फिर आप बताते हैं कि संन्यासी अपने आश्रम के अनुसार कर्माचरण करता रहे, (इससे आपका क्या अभिप्राय है ?)

पितामह बोले, 'देहधारी जीवों की जाग्रत, स्वप्न, सुषुप्ति और तुरीय ऐसी चार अवस्थाएं होती हैं, उनकी अवस्था के अनुसार वे कर्म, ज्ञान या वैराग्य की प्रवृत्ति वाले होते हैं और वैसे ही उनके आचार होते हैं।,

Scanned by CamScanner

नारदजी बोले, 'ऐसा है तो संन्यास के कितने प्रकार हैं, और उन भिन्न २ प्रकार के संन्यासियों के आचार में क्या २ अन्तर होता है वह सब कृपा करके सुनाइये ।'

इसके उत्तर में ब्रह्मा जी ने नारदजी से संन्यास के भेद इस प्रकार कहे—

संन्यास वास्तव में तो एक है, परन्तु अज्ञान, दुर्बलता और विहीत कर्मों के त्याग के कारण वह तीन प्रकार का है और चार प्रकार का भी होता है; वैराग्य संन्यास, ज्ञान संन्यास, ज्ञान वैराग्य संन्यास और कर्म संन्यास। जिसका पूर्व जीवन अधर्ममय हो परन्तु पश्चात् शुभ कर्मों के उदय से जिसको वैराग्य प्राप्त होजाय उनका संन्यास वैराग्य संन्यास कहा जाता है। शास्त्रों द्वारा स्वर्गनरक के भोगों का अनुभव सुनकर संसार से जो उपराम को प्राप्त होता है और क्रोध, ईर्षा, असूया. अहंकार, अभिमान आदि रूप सब संसार से निवृत्त होकर दारेषणा (स्त्री की वासना), धनेषणा, लोकेषणा (स्वर्गादि की वासना) रूप देह वासना, शास्त्र वासना और लोकवासना का त्याग कर, प्रकृति का बना हुआ जितना जो कुछ है, सब वमन (कै) किये हुए भोजन के समान त्याज्य है, ऐसा समझ कर साधन चतुष्टय संपन्न होकर जो संन्यास ग्रहण करता है, उसको ज्ञान संन्यासी कहते हैं। क्रम से सब का अभ्यास और अनुभव करते हुए ज्ञान वैराग्य और स्वरूपानुसन्धान से जिसका केवल देह ही शेष रहा हो अर्थात्

जिसको कहीं भी आसक्ति न रही हो, जो संन्यास लेकर नग्न रहता है वह ज्ञान वैराग्य संन्यासी है। ब्रह्मचर्य को समाप्त करके गृहस्थ और वानप्रस्थ आश्रम के समाप्ति के पश्चात् वैराग्य न होते हुए ही आश्रम क्रम से जो संन्यास धारण करता है वह कर्म सन्यासी है। वैराग्य संन्यासी ब्रह्मचर्य से संन्यास लेता है और संन्यास अवस्था में नग्न ही रहता है।

विद्वत् सँन्यासी, ज्ञान सँन्यासी, विविदिषा सँन्यासी और कर्म सँन्यासी (ऐसे भी सँन्यास के चार विभाग हैं) । कर्म संन्यास दो प्रकार का होता है, निमित्त सँन्यास और अनिमित्त सँन्यास। आतुर सँन्यास को निमित्त संन्यास और क्रम संन्यास को अनिमित्त सँन्यास कहते हैं। आतुर सँन्यास में सब कर्मों का लोप होता है और प्राण छूटने के समय वह लिया जाता है। इसको निमित्त संन्यास कहते हैं। मन को दृढ़ करके जितना जो कुछ उत्पन्न हुआ है, वह सब अवश्य नष्ट होगा, इसलिये देह आदिक सर्व हेय (त्यागने योग्य) है, सूर्य लोक में रहने वाला हंस (आत्मा) अँतिरिक्ष में रहने वाले वसु, वेदी के पास बैठने वाला होता, तथा कठिन मार्ग चलने वाला पथिक, वैसे ही ब्रह्मलोक इन्द्र लोक में विष्णुलोक और अंतरिक्ष में रहने वाले, तथा जल पृथ्वी, तेज, नदियां पहाड़ आदि में उत्पन्न हुए जीव यह सब नश्वर है केवल सत्य स्वरूप और महान ब्रह्म ही नित्य है, ऐसा निश्चय करके पश्चात् क्रम पूर्वक जो संन्यास ग्रहण किया जाता है वह अनिमित्त संन्यास है।

Scanned by CamScanner

संन्यास और छः प्रकार का होता है:—कुटीचक, बहूदका, हंस, परमहंस, तुरीयातीत और अवधूत।

कुटीचक संन्यासी शिखा, यज्ञोपवीत, दण्ड और कमंडलु रखता है। लंगोटी पहिनता है और ओढ़ने के लिये कंथा (गुदड़ी) भी रखता है। वह माता पिता और गुरू इनकी सेवा करता है। खप्पर, कुदाली और छींका रखता है और मन्त्र जपता है एक ही स्थान पर भोजन करता है, सफेद ऊर्ध्व तिलक धारण करता है और तीन दण्ड रखता है।

बहूदक संन्यासी शिखा, यज्ञोपवीत, दण्ड, कमण्डलु, कौपीन और कंथा रखते हैं, त्रिपुण्ड धारण करते हैं और सब बातों में कुटीचक के समान होते हैं। वे मधुकरी मांग कर केवल आठ ग्रास ही भोजन करते हैं।

हंस जटा रखते हैं। त्रिपुण्ड्र और ऊर्ध्व पुण्ड्र दोनों प्रकार के तिलक लगाते हैं। पूर्व संकल्प न करते हुए मधुकरी मांग कर खाते हैं और कमर में एक कोपीन का टुकड़ा पहिनते हैं। परमहंस संन्यासी शिखासूत्र रहित होता है, वह प्रतिदिन पांच घरों में से भिक्षा मांग कर हाथ ही में खाता है; एक लंगोटी और ऊपर लपेटने के लिये एक शाटी (वस्त्र) तथा एक बांस का दण्ड धारण करता है। वह या तो एक शाटी रखता है नहीं तो शरीर में भस्म लगा लेता है, और कुछ भी पास नहीं, रखता।

तुरीयातीत संन्यासी गाय के समान मुख ही से फल आदि खाता है, यदि वह अन्न खाय तो तीन ही घर मांग कर खाय, कुछ भी पास नहीं रखता वह दिगम्बर रहता है। उसके शरीर का निर्वाह मृत देहवत् होता है यानी वह निर्वाह के लिये चेष्टा नहीं करता।

अवधूत के लिये कोई नियम नहीं है। वह दुराचारी और पतित इनको छोड़ कर किसी भी वर्ण से अजगर वृत्ति से रहता है यानी बिना प्रयत्न किये हुए जो कुछ प्राप्त हो वही खा लेता है और स्वरूपानुसंधान परायण होता है।

आतुर संन्यासी यदि जीवित रहे तो उसको क्रम संन्यास का आचरण करना चाहिये। कुटीचक, बहूदक और हंस, इनकी संन्यास विधि ब्रह्मचर्य आदि संन्यास लेने वाले के समान ही होती है। (ये तीन वास्तविक संन्यास नहीं है, ये संन्यास की तैयारी की अवस्थाएं हैं; इसीसे इनमें शिखासूत्र का त्याग नहीं होता।) परमहंस तुरीयातीत और अवधूत ये करधनी, लंगोटी, वस्त्र, कमंडलु; दण्ड कुछ भी नहीं रखते। उनको सब वर्णों से भिक्षा मांग कर खाना चाहिये और नग्न रहना चाहिये।

संन्यास लेने के पश्चात् भी जहां तक तृप्ति न हो वहां तक शास्त्राध्ययन करना चाहिये दृढ़ होते ही कटिसूत्र, कौपीन, वस्त्र कमण्डलु आदि जल में बहा दे, और नग्न होकर विचरे, कन्था

Scanned by CamScanner

भी न रखे। न कुछ पढ़े; न सुने; केवल प्रणव का उच्चारण किया करे। तर्क न पढ़े, न व्याकरण पढ़े। अधिक बोले नहीं; क्योंकि उसके लिये अधिक बोलना व्यर्थ वाणी को कष्ट देना ही है। वाणी से अथवा हाथ आदि से इसारे करके अथवा और किसी प्रकार के विशेषण से भी न बोले। शूद्र, स्त्री, पतित अथवा रजस्वला स्त्री से यति भाषण न करे। वैसे ही यति देवपूजा भी न करे, उत्सव न देखे और यात्रा भी न करे।

यतियों के लिये ये भी नियम हैं:—कुटीचक एक स्थान ही से पूरी भिक्षा करले, बहूदक माधुकरी करके पर्याप्त भोजन करे। हंस आठ घर से आठ ग्रास मांग लावे, परमहंस पांच ही घर भिक्षा मांगे और पात्र न रखे, हाथ ही में भिक्षा करे। तुरीयातीत गाय के समान मुख ही से फलाहार करे और अवधूत अजगर वृत्ति रखे यानी विना प्रयत्न जो कुछ आ पहुँचे उसका आहार करे। किसी भी ग्राम में जहां सब वर्ण के लोग रहते हों यदि एक दिन से अधिक न रहे, न वह किसी को नमस्कार करे। तुरीयातीत और अवधूत से कोई बड़ा नहीं है; परन्तु जो स्वरूप ज्ञान से रहित है वह बड़ा होते हुए भी छोटा ही है। यति हाथों से नदी तैर कर न जाय न कभी पेड़ पर चढ़े, न यान (सवारी) में बैठे। यति क्रय विक्रय न करे वैसे बदला भी न करे। वह दम्भ न करे, न कभी असत्य भाषण करे। यति के लिये कर्तव्य कुछ भी नहीं है और यदि वह कुछ करेगा तो अवश्य

उसका पतन होगा, इसलिये संन्यासियों को केवल मनन आदि का ही अधिकार है।

आतुर और कुटीचक को भू लोक की प्राप्ति होती है; बहूदक को स्वर्गलोक की, हंस को तपोलोक की, परमहंस को सत्यलोक की और तुरीयातीत और अवधूत को भ्रमर जैसा एक फूल से दूसरे फूल पर जाता है वा कीट एक पत्ते से अन्य पत्ते पर जाता है वैसे, (इस देह के छूटते ही) स्वरूपानुसंधान से आत्मा में कैवल्य की प्राप्ति होती है।

"जिस २ भाव का स्मरण करते हुए जीव देह का त्याग करता है, उस २ भाव ही को वह प्राप्त होता है।" श्रुतिका कथन अन्यथा नहीं हो सकता।

इसलिये, यह जान कर यति स्वरूपानुसंधान को छोड़ कर और कुछ भी न करे, क्योंकि और कोई भाव होने से उस लोक की प्राप्ति होगी, और ज्ञान वैराग्य संपन्न हो, उसकी इसी देह में मुक्ति होती है। इसलिये और किसी के भी आचार में यति को आसक्ति न होना, यही उसका आचार है।

जिसका जाग्रत, स्वप्न और सुषुप्ति में एक ही शरीर है वही आत्मा जाग्रत काल में विश्व, स्वप्न काल में तैजस् और सुषुप्ति काल में प्राज्ञ बनता है। अवस्था भेद से अवस्था के अधिपति का भेद होता है और कार्य भेद ही से कारण भेद होता है।

Scanned by CamScanner

उन अवस्थाओं में चतुर्दश करणों की बाह्य वृत्तियां होती हैं उनका उपादान कारण उनकी आंतर वृत्तियां है। वृत्तियां चार प्रकार को होती हैं—मन, बुद्धि, चित्त और अहंकार। उन २ वृत्तियों के भेद से जीवका पृथक देशी व्यवहार होता है। नेत्र में जाग्रत, कण्ठ में स्वप्न, हृदय में सुषुप्ति और मस्तक में तुरीय अवस्था में जीव रहता है। तुरीय को अक्षर मानकर, जाग्रत अवस्था में सोये हुए के समान जो कुछ देखे सुने, वह सब न देखे न जाने के समान करके जो वर्तता है, वह स्वप्नावस्था में भी वैसा ही अनुभव करता है। उसीको जीवन्मुक्त कहते हैं। उसीकी मुक्ति होती है; यही सब श्रुतियों का कथन है। भिक्षु को इहलोक परलोक की इच्छा नहीं होती और यदि अपेक्षा हो तो वह वैसा ही आचरण करेगा। (परन्तु) स्वरूपानुसंधान छोड़कर अन्य शास्त्रों का अध्ययन करना वैसा ही व्यर्थ है जैसा ऊँट के लिये रोरी का बोझा ढोना। इसलिये यति न योगशास्त्र की प्रवृत्तियां करे, न सांख्य शास्त्र का अभ्यास करे और न मंत्र तंत्र की साधना करे। यदि यति इतर शास्त्रों को प्रवृत्ति करे तो वह उसको शोभा नहीं देतीं। उसकी वह प्रवृत्ति मृत देह के अलंकार के समान ही है। वैसे तो यतिको कर्म का अल्प भी अधिकार है ही नहीं और यदि वह ज्ञान से भी हीन है तो ऐसा यति चमार के समान है। यति प्रणव का मंत्र जप छोड़कर जो कुछ कर्म करता है वह अंडी के तेल के झाग के समान नश्वर फल को जरूर भोगता है। इस-लिये यति ऐसे सब कर्म तथा उनमें आसक्त ऐसे मन रूपी दंड को

त्याग दे और हाथ ही जिसका पात्र है, ऐसा दिगंबर बन कर भिक्षु विचरण करे। वह बाल, उन्मत्त वा पिशाच के समान रहे। मरने की वा जीने की इच्छा न करे; आज्ञा दिये हुए नौकर के समान मृत्यु की यति प्रतीक्षा करता रहे।

तितिक्षा, ज्ञान, वैराग्य और शम आदि गुण जिस यति में न हों, केवल जो भिक्षा मांग कर खाना जानता हो, वह यति समस्त संन्यास की संस्था को हानि पहुँचाता है ॥ १ ॥ दण्ड धारण करने से, सिर मुंडवाने से, वेष धारण करने से या दम्भ करने से मुक्ति नहीं मिलती। इसलिये, जिसने ज्ञानका दण्ड धारण किया हो वही एक यति है ऐसा जानो। परन्तु ज्ञान हीन होते हुए किसी सर्वभक्षी ने काठ का दण्ड धारण कर लिया हो तो ऐसा पुरुष घोर रौरव नरक को प्राप्त होगा ॥ २ ॥ प्रतिष्ठा को महर्षि लोग सूकर की विष्ठा के समान बताते है; इसलिए प्रतिष्ठा का मोह छोड़कर क्षुद्र कीट के समान यति विचरण करे ॥ ३ ॥ बिना मांगे जैसा मिल जाय वही उसका परेच्छा प्राप्त अन्न वस्त्र हो अथवा वह बिना वस्त्र ही रहे। स्नान भी अपनी इच्छा से यति न करे ॥ ४ ॥ जो स्वप्न में भी आत्मा में योग वाला रहता है और जाग्रतावस्था में तो विशेषता से युक्त रहता है, शास्त्र इस प्रकार रहने वालेको श्रेष्ठ और ब्रह्मवादियों में वरिष्ठ बताते हैं ॥५॥ कुछ न मिले तो उसके लिये विषाद नहीं, मिल जाय तो हर्ष नहीं; इस प्रकार इन्द्रियों के विषयों से असंग होकर यति केवल प्राण धारण करे ॥ ६ ॥ जिन लाभों की चाहना उठे उनका सब प्रकार

Scanned by CamScanner

से यति तिरस्कार करे; क्योंकि लाभ की चाहना से यति मुक्त हुआ भी फिर बंधन को प्राप्त होता है ॥ ७ ॥ प्राण यात्रा निमित्त तीन वर्णों के यहां उनका चूल्हा बुझ जाय और वे लोग भोजन करलें उसके पश्चात् योग्य काल में भिक्षु भिक्षा करनेके लिये उनके घर जाय ॥ ८ ॥ यदि योगी पात्र न रखता हो हाथ ही में भिक्षा करता हो, तो उसको एक साथ ही खाना आवश्यक नहीं है; वह बैठकर वा चलते हुए भी खा सकता है; इतना ही है कि वह बीच में आचमन न करे ॥ ९ ॥ शुद्ध अन्तःकरण वाले महापुरुष समुद्र के समान मर्यादा को धारण करते हैं, महापुरुष सूर्य के समान कभी भी नियम का उल्लंघन नहीं करते ॥ १० ॥ जब गाय के समान मुख ही से मुनि आहार ग्रहण करे, तब उसको चाहिये कि वह सबसे सम बुद्धि रखे, (तब ही) वह अमृत (ब्रह्म) होने के योग्य होजाता है ॥११॥ मुनि निंद्यजनों के घर (भिक्षार्थ) न जाय, केवल अनिंद्य पुरुषों ही के यहां (भिक्षा के लिये) जाय और यदि द्वार बन्द हो तो वहां भी न जाय; खुला द्वार हो वहीं जाय ॥ १२ ॥ शून्य गृह में अथवा पेड़ के नीचे रहने वाला, शरीर में धूल लगी है और जिसको प्रिय वा अप्रिय कुछ भी न हो ऐसा मुनि ॥ १३ ॥ जहां पर सूर्य अस्त हो जाय वहीं सोजाय वह न अग्नि रखे न घर में रहे; मन और इन्द्रियों को वश में किये हुए (वह) जो कुछ प्राप्त हो उसी पर अपना निर्वाह करले ॥ १४ ॥ घर छोड़कर वन में रहने वाला, इन्द्रियों को जीतने वाला और सदा ज्ञान यज्ञ (स्वरूपानुसंधान) में रत रहने

वाला जो काल की अपेक्षा करते हुए भ्रमण करता है वह ब्रह्म होने के योग्य है ॥ १५ ॥ सब भूतों को अभय दान देकर जो मुनि विचरण करता है, उसको किसी प्राणी से कभी भय नहीं होता ॥ १६ ॥ वह मान नहीं चाहता और अहंकार भी नहीं करता, द्वन्द्व रहित और निःसंशय बन कर रहता है; न किसी पर क्रोध करता है, न किसी का द्वेष और न कभी असत्य भाषण ही करता है ॥ १७ ॥ पुण्य स्थानों में गमन करने वाला और किसी प्राणी की हिंसा न करने वाला, ऐसा मुनि समय होने पर भिक्षा करे तो उससे उसका परम कल्याण होता है ॥ १८ ॥ मुनि वानप्रस्थ या गृहस्थ आश्रम वालों से सम्बन्ध न रखे। मुनि के आचरण का किसी को पता भी न चलना चाहिये और न इसमें भी उसको हर्ष मानना चाहिये ॥ १९ ॥ क्षुद्र कीट के समान (अज्ञात रूप से) यति दिन में पृथ्वी तल पर घूमा करे । जिसमें आशीर्वाद देना पडे या जिसमें किसी की हिंसा हो ॥ २० ॥ अथवा जिसमें बहुत लोगों का कल्याण हो ऐसे कर्म यति न करे न करवावे । यति असत शास्त्रों में अनुराग भी न रखे, न किसी से वेतन ग्रहण करे। बहुत बोले भी नहीं, तर्क को छोड़े, किसी पक्ष को ग्रहण न करे ॥ २१ ॥ शिष्य न करे, न बहुत ग्रन्थ पढ़े, न व्याख्यान करे, न कोई बड़ा कार्य करने का उद्यम करे ॥ २२ ॥ यति अपना कोई विशेष चिन्ह धारण न करे, न किसी को अपना उद्देश बतावे। विद्वान् मुनि उन्मत्त के समान, बालक के समान, गुंगे के समान अपने को

Scanned by CamScanner

समझे और वैसे ही दूसरों को भी देखे ॥ २३ ॥ न कुछ करे, न कुछ बोले, न किसी का भला बुरा देखे; अपने ही में आनन्द अनुभव करते हुए, इसी वृत्ति से जड़ के समान मुनि विचरण करे ॥ २४ ॥ इन्द्रियों को वश में कर और निःसंग होकर इस पृथ्वी तल पर यति अकेला ही घूमे। आत्मा ही में क्रीडा करे, उसी में प्रेम करे और इस प्रकार आत्मलाभ करके सबमें उसीको देखे ॥ २५ ॥ बुद्धिमान होते हुए भी वह बालक के समान रहे, चतुर होते हुए भी जड़ के समान वर्ताव करे, विद्वान् होते हुए भी पागल के समान बातें करे और वेदज्ञ होते हुए भी वह भिक्षा मांगकर ही खाय ॥ २६ ॥ दुष्ट लोग दोष लगावें, अपमान भी करें, ताने लगावें या ईर्षा करें अथवा मार मारें पकड़ लें या खाने पीने का कष्ट दें ॥ २७ ॥ अथवा शरीर पर मल मूत्र फेंकें; अज्ञ लोग इस प्रकार के अनेक कष्ट दें तो भी अपना कल्याण चाहने वाला यति ऐसे कष्ट में भी दृढ़ बुद्धि रखकर अपना उद्धार करे ॥ २८ ॥ योग की वृद्धि में सन्मान हानिरूप है, इसलिये लोगों से जो योगी अपमान पाता है, उसका योग त्वरित सिद्ध होता है ॥ २९ ॥ योगी अपना आचरण इस प्रकार रखे कि वह सज्जनों से प्रदिपादित धर्म के विरुद्ध न हो और उसका आचरण ऐसा भी हो कि लोग उसका अपमान भी करें और उसके संग रहना पसन्द न करें ॥ ३० ॥ सर्व संग परित्याग करके योगी जरायुज, अण्डज आदि क्षुद्र जीवों का भी मन, वाणी वा कर्म से द्रोह न करे ॥ ३१ ॥ जो काम, क्रोध, घमण्ड, लोभ

मोह आदि दोष समूह को संपूर्ण रूप से त्याग कर परिव्राजक निर्भय रूप से रहे ॥ ३२ ॥ भिक्षा का भोजन, मौन, तप, ध्यान, यथार्थ ज्ञान और वैराग्य इनका आचरण करना यही विशेषतया भिक्षुओं का धर्म है ॥ ३३ ॥ गेरुए वस्त्र धारण करके योगी सदा ध्यानयोग में रत रह कर ग्राम के सीमा प्रदेश में, पेड़ के नीचे अथवा देव मन्दिर में जा रहे ॥ ३४ ॥ नित्य भिक्षा ही से निर्वाह करे। कभी एक ही के यहां भोजन न करे और इस प्रकार चित्त शुद्धि होने तक विद्वान् यति हमेशा विचरण किया करे ॥ ३५ ॥ शुद्ध मन वाला यति विचरता हुआ कहीं भी जाय और बाहर और भीतर सब स्थान पर वह जनार्दन ही देखता रहे ॥ ३६ ॥ वायु के समान शुद्ध पाप रहित रह कर मुनि सर्वत्र विचरण करे। वह क्षमा-शील तथा सुख दुःख में सम रहे और जो हाथ में आवे (अर्थात् पास आजाय) वही खाले ॥३७॥ वैर को छोड़कर ब्राह्मण, गाय, कुत्ता और हिरन आदि में समान रूप से परमात्मा परमेश्वर ऐसे विष्णु की ही मन से भावना किया करे ॥ ३७ ॥ और 'चित्स्वरूप, आनन्दमय ब्रह्म मैं ही हूँ' ऐसा स्मरण किया करे।

इस प्रकार जानता हुआ, मनरूपी दण्ड को धारण करता हुआ, सब आशाओं से निवृत्त होकर दिगम्बर होकर और मन, वाणी, शरीर और कर्म से सब संसार का त्याग कर, प्रपंच से मुख मोड़कर वह स्वरूप का अनुसंधान करता है और कीट जैसे भ्रमर का ध्यान करते करते भ्रमर बन जाता है; वैसे ही वह

Scanned by CamScanner

स्वरूप का अनुसंधान करते करते स्वरूप को प्राप्त हो जाता यानी मुक्त हो जाता है ॥ इति पंचम उपदेश ॥

नारद ब्रह्माजी से बोले, 'भगवन्, आपने कहा कि भ्रमर कीट न्याय से अभ्यास द्वारा यति मुक्त होता है, तो वह अभ्यास कैसे होता है ?' पितामह बोले, 'सत्य भाषण करने वाला (यति) ज्ञान और वैराग्य से एक विशिष्ट देह वाला हो जाय। ज्ञान उसका शरीर हो, वैराग्य जीवन हो शम दम उसके नेत्र हों; मन मुख हो और बुद्धि उसकी कला (तेज) हो, पच्चीस तत्त्व उस शरीर के अवयव हो, पंच महा भूत उसकी अवस्था हो; कर्म, भक्ति, ज्ञान और वैराग्य ये उसके हाथ पैर हों, जाग्रत, स्वप्न सुषुप्ति और तुरीय ये उसकी अवस्थाएं तथा चौदह करण ये इस शरीर के कादव और स्तंभ (यानी मांस और हड्डियां) हों; इस प्रकार अपने देह को समझकर कीचड़ में फंसी हुई नाव को जिस प्रकार कुशल कर्णधार वश लाता है या हाथी को महावत वश में करता है, इसी प्रकार इस शरीर को भी अपने वश करके, आत्मा को छोड़ कर जो कुछ है सब कार्य रूप है, और नश्वर है, ऐसा जानकर विरक्त पुरुष सदा 'मैंब्रह्म हूँ मेरे सिवाय और कुछ भी जानने योग्य नहीं है' इसी प्रकार (मान कर) व्यवहार करे। इस प्रकार जो पुरुष जीवन्मुक्त होकर रहता है वह कृतकृत्य हो जाता है। 'मैं ब्रह्म नहीं हूँ' ऐसा समझ कर कभी भी वर्ताव न करे। जाग्रत, स्वप्न और सुषुप्ति में एकसा 'मैं ब्रह्म हूँ' यही निश्चय रखे। (इस प्रकार) तुरीयवस्था को प्राप्त

कर फिर तुरीयातीत अवस्था प्राप्त करे। जाग्रत दिन, रात्रि स्वप्न और सुषुप्ति मध्यरात्र है इस प्रकार एक अवस्था ही में चार अवस्थाएं हैं और चौदह करणों का व्यापार चक्षु आदि एक एक करण के अधीन है। चक्षु का देखना, कान का सुनना, जिह्वा से रस चाखना, नाक से सूंघना वाणी से बोलना, हाथ से ग्रहण करना, पैर से चलना, पायु से मल त्याग, उपस्थ से आनन्द ग्रहण और त्वचा से स्पर्श, इनके अधीन इनके विषय ग्रहण करने की बुद्धि है। इस बुद्धि से विषय जाने जाते हैं, चित्त से विचार बनता है और अहंकार से (मैं जानता हूँ इस प्रकार) अहंकार धारण करता है। इनको उत्पन्न करने देहाभिमान से जीव बनता है।

घर के अभिमान से जैसा गृहस्थ घर में रहता है वैसा ही जीव इस शरीर में रहता है। वह जब (हृदय) कमल के पूर्व दल में रहता है तब वह पुण्य कर्म करता है, अग्नेय कोण के दल में निद्रा और आलस होता है, दक्षिण दल में वह होता है तब उसमें क्रूरता आ जाती है, नैर्ऋत्य दल में पाप बुद्धि, पश्चिम में क्रीड़ा का प्रेम, वायव्य में गमन करने की बुद्धि होती है, उत्तर में शान्ति और ईशान में ज्ञान होता है; कर्णिका (कमल के बीच का भाग जहाँ बीज होते हैं) में वैराग्य और केसर में आत्म चिन्तवन होता है। इस चक्र को जानकर जीवित अवस्था में पहिली जाग्रत, दूसरी स्वप्न तीसरी सुषुप्ति, चौथी तुरीय और चारों से रहित ऐसी अवस्था को तुरीयातीत जाने।

Scanned by CamScanner

एक ही देव इन चारों अवस्थाओं के साक्षी भूत, विश्व तैजस् प्राज्ञ और तटस्थ, इन भेदों के रूप से भासता है; वही निर्गुण और सबके साक्षी रूप ब्रह्म में हूँ इस प्रकार यति निश्चय करे।

अथवा यों समझे:—जाग्रत अवस्था में जाग्रत आदि चारों अवस्थाएं होती हैं, स्वप्न में स्वप्न आदि चार अवस्थाएं, सुषुप्ति में सुषुप्ति आदि चार अवस्थाएं और तुरीय में तुरीयादि चार अवस्थाएं होती हैं परन्तु निर्गुण ऐसे तुरीयातीत में कोई अवस्था नहीं है। स्थूल सूक्ष्म और कारण देह के अभिमानी विश्व, तैजस् और प्राज्ञ (तथा समष्टि रूप ईश्वर) इनके सब अवस्थाओंका साक्षी तो एक ही है। तटस्थ (अलग रहा हुआ) ही द्रष्टा होता है, अतटस्थ द्रष्टा नहीं होता; क्योंकि जो अलग ही नहीं है वह देखे कैसे ? (इसलिये) द्रष्टा ही कर्तृत्व, भोक्तृत्व अहंकार आदि से युक्त जीव है, जीव को छोड़ कर जो द्रष्टा है वह कर्तृत्वादि से युक्त नहीं होता। यदि कहो कि जीव भी कहां कर्तृत्वादि से युक्त है ? तो वह ठीक नहीं है; क्योंकि जीव के अभिमान ही से शरीर का अभिमान धारण होता है और शरीराभिमान ही से जीवत्व सिद्ध होता है। जीवत्व घटाकाश और महाकाश के समान उपाधि से सिद्ध होता है। उपाधि के कारण ही 'हंसः सोऽहं' इस मंत्र से श्वास प्रश्वास लेकर उसके द्वारा जीव आत्मा का अनुसंधान करता है। इस प्रकार जानकर शरीराभिमान को छोड़ना चाहिए, शरीर में अभिमान जरा भी न रखना चाहिये। जिसको शरीर का अभिमान न हो उसीको ब्रह्म कहते हैं।

सर्व संग परित्याग करे, क्रोध को जीते, अल्प आहार करते हुए इन्द्रियों को वश में रखे और सब इन्द्रिय रूपी द्वारों को रोक कर मन ध्यान में लगावे ॥ १ ॥ शून्य स्थान में, गुहा में अथवा वन में योगी नित्य प्रति नियम से यथाविधि ध्यान करना प्रारंभ करे ॥ २ ॥ योगी कभी भी किसी का अतिथि न बने, न श्राद्ध या यज्ञ में जाय। देव स्थान में यात्रा, उत्सवों में या ऐसा किसी स्थान पर जहां बहुत मनुष्य एकत्र हों सिद्ध चाहने वाला योगी कभी भी न जाय ॥ ३ ॥ जिस करके लोग अपमान और तिरस्कार करें, ऐसा ही योगी वर्ताव करे। परन्तु वह बर्ताव सदाचरण से विरुद्ध न होना चाहिये ॥ ४ ॥ वाग्दण्ड, कर्म दण्ड और मनोदंड यह तीन दण्ड जो नियम से धारण करता है वही महान् यति त्रिदंडी कहलाने योग्य है ॥ ५ ॥ श्रेष्ठ ब्राह्मणों के यहां से, उनका चूल्हा बुझ जाने पर जो यति मधुकरी मांग लाता है वही यति सब यतियों में श्रेष्ठ है ॥ ६ ॥ यति धर्म में प्रेम न रखते हुए जो मनुष्य दण्ड धारण करता है, जो भिक्षा मांगता है परन्तु जिसमें वैराग्य नहीं है वह यति नीचता को प्राप्त होता है ॥ ७ ॥ जिस गृह में अपनी इच्छा के अनुसार भिक्षा मिलती हो, वहां जो यति फिर कभी नहीं जाता. सच्चा वही यति है, अन्य नहीं ॥ ८ ॥ जो शरीर, इन्द्रिय आदि से रहित, सबका साक्षी परमार्थ ज्ञान स्वरूप, आनन्दमय और स्वयंप्रभ ॥ ९ ॥ ऐसे परम तत्त्व को जो जानता है वही वर्णाश्रम के परे अर्थात् संन्यासी होता है वर्णाश्रम आदि इस देह में माया से परिकल्पित

Scanned by CamScanner

है ॥ १० ॥ आत्म बोध रूप मुझमें वे कभी भी नहीं है, इस प्रकार जो वेदान्त के ज्ञान द्वारा जानता है, वह वर्णाश्रम के परे यानी संन्यासी होता है ॥ ११ ॥ आत्म दर्शन से जिसका वर्णाश्रम आचार छूट गया है वह सब वर्णों के परे रहे हुए आत्मतत्त्व में टिका हुआ है ॥ १२ ॥ जो पुरुष वर्णाश्रम के परे रहे हुए अपने आत्मा में टिका हुआ है, उनी को वेदों का रहस्य जानने वाले वर्णाश्रमातीत (संन्यासी) कहते हैं ॥ १३ ॥ इसलिये हे नारद, अन्य में रहे हुए सब वर्ण और आश्रम, अज्ञानियों द्वारा भ्रांति से आत्मा में आरोपित हैं ॥ १४ ॥ हे नारद, ब्रह्म ज्ञानी के लिये, न विधि है न निषेध और न कोई वर्ज्यावर्ज्य का विचार या और कोई वैसी बात है ॥ १५ ॥ सब प्राणीमात्रों के लिये—ब्रह्मा के पद के लिये भी वैराग्य लाभ करके और पुत्र मित्रादि सब में घृणा करके ॥ १६ ॥ श्रद्धालु पुरुष मोक्ष मार्ग में अग्रसर होने के लिये वेदान्त ज्ञान प्राप्त करने की इच्छा से हाथ में कुछ भेट लेकर ब्रह्मज्ञानी गुरू के पास चला जाय ॥ १७ ॥ दीर्घ काल तक शान्त चित्त से गुरू की सेवा करके उनको संतोष दे और उनसे सदा समाहित चित्त से वेदान्त वाक्यों का अर्थ सुना करे ॥ १८ ॥ ममता और अहंकार का त्याग कर कुछ भी पास न रखते हुए और सदा शांति से युक्त होकर आत्मा को आत्मा में देखे ॥ १९ ॥ संसार में दोष दृष्टि रखने ही से पुरुष को वैराग्य होता है और विरक्त का ही संसार से संन्यास होता है, इसमें कुछ भी संदेह नहीं है ॥ २० ॥ परमहंस मुमुक्षु मोक्ष के

साक्षात् और-एक मात्र साधन रूप ब्रह्मानुभव का वेदान्त के श्रवण आदि से अभ्यास करे ॥ २१ ॥ ब्रह्म का अनुभव प्राप्त करने के लिये परमहंस संन्यासी को शम दम आदि सब साधन सामग्री से युक्त होना चाहिये ॥ २२ ॥ यति वेदान्त के अभ्यास में रत रहने वाला, शम दमादि से युक्त, इन्द्रियों को वश में किया हुआ, ममता और भय से रहित होकर हमेशा निर्द्वन्द्व और निष्परिग्रह रहे ॥ २३ ॥ वह फटे पुराने वस्त्र की लँगोटी पहिना करे और सिर मुंडवा लिया करे, अथवा नग्न ही रहे। बुद्धिमान यति ब्रह्मज्ञान प्राप्त करके ममता और अभिमान से दूर रहे ॥२४॥ जो ज्ञानी और प्रशान्त पुरुष सब प्राणियों में मित्र के समान ही भाव रखता है वह संसार को तैर जाता है, अन्य नहीं ॥ २५ ॥ गुरु की सेवा के लिये एक वर्ष पर्यन्त (गुरु के पास) रहे और उस समय प्रमाद रहित होकर यम नियम का पालन करे ॥२६॥ उसके पश्चात् सबसे श्रेष्ठ ज्ञान योग को प्राप्त करके धर्म के विरुद्ध न हो इस प्रकार से इस पृथिवी तल पर विचरण करे ॥ २७ ॥ संवत्सर के अन्तमें अत्यन्त श्रेष्ठ ऐसे ज्ञान का योग को प्राप्त करके तीनों आश्रमों का त्याग करे तब वह परमहंस होता है ॥ २८ ॥ असंग होकर और क्रोध को जीतकर मिताहार करते हुए इन्द्रियों को वश में करके गुरूकी आज्ञासे पृथ्वी तल पर घूमा करे ॥२९॥ कर्महीन गृहस्थ और कर्म करने वाला भिक्षुक इन दोनों को संन्यास लेने से वैराग्य नहीं होता ॥ ६० ॥ मद्य के पीने से नशा चढ़ता है, परन्तु युवती स्त्रीके देखते ही नशा चढ़ता है। इसलिये,

Scanned by CamScanner

स्त्री कि जिसकी दृष्टि में ही विष है, दूर ही से त्याग देना चाहिये ॥ ३१ ॥ यति स्त्री के साथ संभाषण न करे और न कोई वार्तालाप करे। स्त्रीको देखना उसका नाच, गाना, हंसना उसकी बकवाद आदि सब उसके लिये वर्ज हैं ॥३२॥ हे नारद, यति के लिये स्नान, जप, पूजा, होम तथा अन्य किसी साधन की आवश्यकता नहीं है तथा यति के लिये न अग्नि होत्र है ॥ ३३ ॥ न अर्चन है, न श्राद्ध तीर्थयात्रा या व्रत है। यति के लिये धर्माधर्म तथा लौकिक विधि या क्रिया कुछ भी उपयोगी नहीं है ॥ ३४ ॥ वह सब कर्म तथा लोकाचारों का संपूर्ण त्याग करे। कृमि कीट या पतंग जैसे छोटे २ जीवोंको तथा वनस्पतियों को भी ॥ ३५ ॥ योगी नष्ट न करे, बुद्धिमान योगी हमेशा परमार्थ की बुद्धि से ही जीवन व्यतीत करे, सदा अन्तर्मुख रहे, स्वच्छ प्रशान्त हृदय वाला बना रहे और अपनी बुद्धि सदा आत्मभाव वाली हो रखा करे ॥३६॥ इस प्रकार भीतर के सब संगको छोड़ कर, हे नारद, इस लोक में विचरा कर। अकेला चलने वाला यति राज सत्ता न चलती हो, ऐसे देश में न जाय ॥ ३७ ॥ यति न स्तुति करे, न नमस्कार करे न श्राद्ध। चल और अचल निवास रखने वाला यति सहज जीवन व्यतीत करे ॥ इति षष्ठ उपदेश ॥

यतियों को कौन से नियम पालन करना चाहिये ऐसा पूछने पर ब्रह्माजी नारदजी की ओर देखकर बोले, विरक्त को चाहिए कि वह वर्षा काल में एक ही स्थान पर रहे और आठों मास अकेला विचरा करे, एक स्थान पर कभी न रहे। भिक्षु सारंग

पक्षी के समान भय के [illegible] एक स्थान पर न रहे, न कोई ऐसा निमित्त ग्रहण करे जो [illegible] उसके विचरण में बाधारूप हो जाय। यति अपने हाथ से न [illegible] तैर कर पार न करे, न कभी पेड़ पर चढ़े न देवताओं का [illegible] उत्सव देखे। यति को एक ही के यहां भिक्षा नहीं करना [illegible]गे। यति बाहर का देवतार्चन न करे (मानस अर्चन कर [illegible] है) अपने को छोड़कर और सबका त्याग करके मधुकरी [illegible]कर जीवन व्यतीत करे। यति कृश बना रहे, मेद बढ़ने न [illegible]। घी को लोह, एकही घर के भोजन को मांस गंध लेपन [illegible] अशुद्धि लेपन, नमकीन पदार्थों को अंत्यज के समान, वस्त्र को [illegible]ठे बर्तन के समान, तेल उबटन लगाना स्त्री सँग के समान, [illegible] आनन्द देने वाला मित्र मूत्र के समान, इच्छा को गोमांस के [illegible]मान, अपना जाना हुआ प्रदेश चाण्डाल के बगीचे के [illegible] स्त्री को सर्प के समान, सुवर्ण को विषके समान, सभागृह [illegible] स्मशान के समान, राजधानी को कुंभीपाक नरक के [illegible] एक स्थान पर भोजन करना मृतों के पिंड खाने के समान [illegible]मझ कर और किसी को मिलना तथा अन्य प्रपंच की प्रवृत्ति [illegible] को यति त्याग दे। अपने देश को तथा एक बार जिसमें [illegible]रण कर चुका हो ऐसे देश को यति छोड़ दे। भूले हुए पदा[illegible] पुनः प्राप्ति होने से जैसा हर्ष होता है वैसा ही आत्मानन्द [illegible] अनुभव करे। देहाभिमान को छोड़ना ही अपने देश को [illegible]ना है ऐसा समझ कर अपने

शरीर को शव के समान त्याज्य समझे और जैसे जेलखाने से छुटा हुआ पुरुष अपने पुत्र, बंधु आदि के स्थान से दूर रहता है वैसा ही यति उनसे दूर रहे।

बिना प्रयत्न जो आहार प्राप्त हो उसका भोजन करे और ब्रह्म प्रणव के ध्यान में लगा रहे, अन्य सब कर्म छोड़ दे। काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर आदि को जला कर त्रिगुणातीत, क्षुधा तिपासा आदि छओं ऊर्मियों से रहित और छओं मनो विकारों से रहित होकर रहे। सत्य बोलने वाला, शुद्ध हृदय वाला और किसी की का द्रोह न करने वाला, ऐसा यति ग्राम में एक रात, शहर में पांच रात, क्षेत्र में पांच रात तथा तीर्थ में भी पांच रात रह सकता है। वह स्थिर निवास न करे परन्तु बुद्धि स्थिर रखे और मिथ्या कभी न बोले। यति गिरि कन्दरा में अकेला ही बसे; क्योंकि दो यति एकत्र होने से मिथुन तीन यति एकत्र हो जाने से ग्राम और चार एकत्र होने पर वह नगर होता है, इसलिये यति अकेला ही विचरा करे। भिक्षु अंतःकरण और इन्द्रियों को कभी भी अवसर न दे। ज्ञान वैराग्य आदि संपत्ति की कभी भी कमी न अनुभव करे और उसी में मस्त रहे। आत्मा को छोड़ कर और कुछ भी नहीं है, ऐसा समझ कर दृश्य मात्र को आत्मा में अपने स्वरूप ही देखे। इस प्रकार जीवन्मुक्ति लाभ करके प्रारब्ध से दीखता हुआ दृश्य पसारा नष्ट न हो वहां तक यति अपने चारों प्रकार के स्वरूप को जानकर देह पतन पर्यन्त आत्मानुसंधान से जीवन व्यतीत करे।

कुटीचक तीन बार स्नान करे बहूदक दो बार, हंस एक बार और परमहंस केवल मानस स्नान करे। तुरीयातीत को भस्म-स्नान और अवधूत को वायु से ही स्नान होता है।

कुटीचक ऊर्ध्व (खड़ा) तिलक लगावे, बहूदक त्रिपुण्ड्र लगावे, हंस खड़ा तिलक और त्रिपुण्ड्र दोनों लगावे, परमहंस भस्म रमावे, तुरीयातीत पुण्ड्र और तिलक लगावे अवधूत कुछभी न लगावे।

तुरीयातीत और अवधूत दो दो महीने पर क्षौर करवाते है कुटीचक चार महीने पर और बहूदक, हंस और परमहंस क्षौर ही नहीं करवाते और करवाले तो अयन बदलने पर यानी छः महीने के बाद। तुरीयातीत अवधूत क्षौर करवाते ही नहीं।

कुटीचक एक ही घर का भोजन ले सकता है, बहूदक मधुकरी मांगे, हंस परमहंस पात्र न रखे हाथ ही में भिक्षा करले, तुरीयातीत मुख से करे और अवधूत बिना यत्न जो कुछ आ पहुँचे उसी को खाकर रहे।

कुटीचक के दो वस्त्र होते हैं, बहूदक का एक, हंस के पास वस्त्र का एक टुकड़ा, परमहंस का दिशा ही वस्त्र होता है यानी वे नग्न रहते हैं, अथवा लंगोटी भी पहिनते हैं, तुरीयातीत और अवधूत तो नग्न ही रहते हैं। हंस और परमहंस मृगचर्म रखते हैं और कोई नहीं रखते।

Scanned by CamScanner

कुटीचक और बहूदक देवार्चन करें, हंस और परमहंस मानस पूजा करें और तुरीयातीत और अवधूत 'सोऽहं' भावना करे।

कुटीचक और बहूदक को मन्त्र जपने का अधिकार होता है, हंस और परमहंस को ध्यान करने का अधिकार है, तुरीयातीत और अवधूत दोनों को इनका अधिकार नहीं है उनको तो केवल महावाक्यों के उपदेश का अधिकार है, यह अधिकार परमहंस का भी है।

कुटीचक, बहूदक और हंस को दूसरों को उपदेश देने का अधिकार नहीं है।

कुटीचक बहूदक को शब्दमय प्रणव का अधिकार है; हंस और परमहंस को आन्तर (मानस) प्रणव का और तुरीयातीत अवधूत को ब्रह्मप्रणव का अधिकार है।

कुटीचक बहूदक को श्रवण का, हंस और परमहंस को मनन का, तुरीयातीत और अवधूत को निदिध्यासनका अधिकार है।

आत्मानुसंधान तो सब किसी को करना चाहिये; इसलिये मुमुक्षु यति सर्वदा संसार से तारण करने वाले तारक मन्त्र का स्मरण रखते हुए जीवन्मुक्त होकर रहे और अपने अधिकार विशेष के अनुसार कैवल्य प्राप्ति का उपाय खोजता रहे, यह उपनिषत् है॥ इति सप्तम उपदेश॥

भगवान् ब्रह्माजी से नारद ने कहा, 'भगवन् प्रसन्न होकर संसार तारक मंत्र बताइये!' ब्रह्मा कहने लगे व्यष्टि और समष्टि रूपसेॐही ब्रह्म है। 'व्यष्टि क्याहै और समष्टि क्या है?' संहारप्रणव, सृष्टि प्रणव ऐसे दो प्रकार का तथा अन्तः प्रणव, बहिः प्रणव और उभयात्मक प्रणव ऐसे तीन प्रकारका ब्रह्मप्रणव होता है। व्यावहारिक प्रणव अन्तःप्रणव है; आर्ष प्रणव बाह्यप्रणव हैं, उभयात्मक प्रणव विराट् प्रणव है. संहार प्रणव ब्रह्म प्रणव है वही अर्ध मात्रा प्रणव है। ॐ यह ब्रह्म है। ॐ को एकाक्षर अन्तःप्रणव समझो, उसके आठ भेद हैं; अकार, उकार, मकार, अर्धमात्र, नाद, बिंदु, कला और शक्ति। प्रथम चारों में अकार अयुत अवयव वाला है उकार सहस्र अवयव वाला, मकार सौ अवयव वाला और अमात्र प्रणव अनन्त अवयव वाला होता है।

'विराट् प्रणव सगुण होता है, संहार प्रणव निर्गुण प्रणव है और उभयात्मक प्रणव उत्पत्ति प्रणव है। विराट् प्रणव प्लुत है और लत लत संहार प्रणव है। विराट् प्रणव सोलह मात्रा का और छत्तीस तत्त्वों से परे षोडश मात्रात्मक प्रणव किस प्रकार होता है? अकार प्रथम मात्रा है, उकार द्वितीय, मकार तृतीय अर्धमात्रा चतुर्थ, नाद पांचवीं, बिंदु छठी, कला सातवीं, कलातीत आठवीं, शांति नवमी, शांतातीत दशवीं, उन्मनी ग्यारहवीं, मनोन्मनी बारहवीं, पुरी (या पुरीतती) तेरहवीं मध्यमा चौदहवीं, पश्यन्ति पन्द्रहवीं और परा सोलहवीं है। फिर उसकी चौसठ मात्राएँ भी हैं उन प्रत्येक को पुरुष और प्रकृति भेद से

Scanned by CamScanner

द्विगुणित करने से एक सौ अट्ठाईस भिन्न २ मात्राएं होती है ब्रह्म प्रणव एक होते हुए भी इस प्रकार सगुण निगु णत्व को प्राप्त होकर सबका आधार बनता है। यह परम ज्योति है, यही सबका आधार है, सबका ईश्वर और सबमें व्यापक है। सब देवताओं में यही व्यापक है और सब प्रपंच का अप्रकट आधार यही है। १॥ सब अक्षर (वर्णमाला) वही है, काल वही है, देव वही है, शिव वही है और वेदों में उत्तम वेदान्त भी वही है। सब उपनिषत् वही है और सबको वही एक प्राप्त करने योग्य है ॥ २ ॥ भूत वर्तमान और भविष्यत्में तीनों काल उसी अव्यक्त को प्रकाशित करते हैं, इसलिये उस ॐकार ही को मोक्षदाता मानों ॥३॥ उसी आत्मा को ॐइस शब्द ब्रह्म से वर्णन किया है। वही एक अजर और अमृत तत्त्व ॐ है ऐसा अनुभव करो ॥ ४ ॥ उसमें अपने शरीर के साथ अपना आरोप करके तन्मय होकर यही ॐहै ऐसा जानकर निश्चय करो कि यही तीन शरीर वाला ॐहीपरब्रह्म है ॥५॥ विश्व आदिके क्रमसे परब्रह्मका अनुसंधान करना चाहिये। स्थूलत्व (की उपाधि) से स्थूल भोग भोगने वाला सूक्ष्मत्व से सूक्ष्म भोग भोगने वाला ॥ ६ ॥ अभेदानुभव से आनन्द भोगने वाला यह आत्मा इस प्रकार चार प्रकारका है। चार पाद वाला यह आत्मा जाग्रत अवस्था में स्थूल के अभिमान वाला होकर स्थूल का बोध करने वाला और विश्व (स्थूल जगत) को भोग करने वाला ॥ ७ ॥ उन्नीस मुखवाला आठ अंगवाला सर्व व्यापक और ईश्वर है। स्थूल भोग भोगने वाले इस चतुरात्मा को

ही विश्व, वैश्वानर या पुरुष कहते हैं ॥ ८ ॥ यही विश्व जित् है, और यही आत्मा का प्रथम पाद है। स्वप्न स्थान में वही आत्मा सूक्ष्म का अभिमानी होता है। हे परंतप, वह सूक्ष्म प्रज्ञ अपने ही में आठ अंगों की कल्पना करता है वहां वह एक ही होता है और कोई नहीं होता ॥ ९ ॥ सूक्ष्म भोग भोगने वाला तैजस् ऐसा यह आत्मा भूतों का अधिपति है; इसको हिरण्यगर्भ कहते हैं स्थूल के भीतर होता है। यह आत्माका दूसरा पाद है ॥ १० ॥ जहां सोने पर किसी की इच्छा नहीं करता, न स्वप्न देखता है, ऐसी अवस्था में वह सुषुप्त है ॥ ११ ॥ सुषुप्त अवस्था में रहा हुआ यह सब स्थान से हट कर एक ही स्थान में आता है, इसी लिये इसको प्रज्ञान घन कहते हैं, यहां यह सुखी होता है, नित्यानंदमय होता है, यह सब जीवों के अन्दर रहा हुआ होता है ॥ १२ ॥ वही आनन्द का भोग करने वाला चैतन्य के मुख वाला सर्व व्यापक अव्यय है। यही चार पाद वाले आत्मा का प्राज्ञ नामक तीसरा पाद है ॥ १३ ॥ यही सर्वेश्वर है यही सर्वज्ञ है सूक्ष्म का भी कारण है, यही अन्तर्यामी है और यही सबकी उत्पत्ति और लय का कारण हैं। ॥ १४ ॥ ये तीनों अवस्था, सब प्राणियों के मोक्ष में विघ्नरूप हैं; क्योंकि जैसा सुषुप्त वैसाही स्वप्न केवल माया का ही विकार है ॥१५ ॥ चतुर्थ पाद में रहा हुआ चार पाद वाला आत्मा होते हुए भी यहां यह सत् चिदरूप एक रस है। यही तुरीय अवस्था में ऊपर की तीनों अवस्था का आधार होने से ॥ १६ ॥ यही ज्ञाता (जाग्रत का

Scanned by CamScanner

बोध करने वाला) अनु ज्ञाता (स्वप्न का बोध करने वाला) आदि विकल्पों का हेतु होता है और यह तीनों विकल्प सुषुप्त और स्वप्न अवस्था में भी होते हैं ॥ १७ ॥ इन सब को माया मात्र समझ कर सच्चिद् रूप एक रस, ऐसा आत्मा इनसे भिन्न है ऐसा जानो। वह न स्थूल को जानता है ॥ १८ ॥ न सूक्ष्म को जानता है, न वह ठीक २ जानने वाला हीं है और हे मुनि, न उसको न जानने वाला भी कह सकते हैं न वह भीतर जानता है न बाहर ॥ १९ ॥ उसको न जानने वाला नहीं कह सकते, वैसे वह प्रज्ञानधन भी नहीं (क्योंकि प्रज्ञानधन विविक्त ज्ञान की अपेक्षा ही से कहा जाता है) वास्तव में तो उसका कोई लक्षण ही नहीं है, न उसका ग्रहण हो सकता है। वह अव्यवहार्य अचिंत्य और अकथनीय है और केवल आत्मानुभव स्वरूप है, प्रपंच के निरास रूप, शिव, शान्त और अद्वैत है। यही चतुर्थ पाद है, यही ब्रह्म प्रणव है. इसी को जानना चाहिये और अन्य को नहीं। यह तुरीय आत्मा सदा सूर्य के समान प्रकाशता रहता है और मुमुक्षुओं के आधार रूप यह स्वयं ज्योति और ब्रह्माकाश रूप तुरीय परब्रह्मरूप सदा विराजमान रहता है। यह उपनिषत् है। ॥ इति आठवां उपदेश ॥

नारदजी ने ब्रह्माजी से पूछा कि ब्रह्म का स्वरूप कैसा होता है। ब्रह्माजी ने ब्रह्म का स्वरूप कैसा होता है वह इस प्रकार बताया :—यह अन्य है और मैं अन्य हूँ' ऐसा जो जानते हैं वेही पशु है, न कि वे जो पशु योनि में जन्मे हुए हैं। इस प्रकार जान कर विद्वान् मृत्यु से मुक्त होजाता है। मोक्ष के लिये और कोई

मार्ग नहीं है। काल, स्वभाव, नियति, यदृच्छा (संयोग) भूत, प्रकृति और पुरुष (इनमें से कौन ब्रह्म है) इसका विचार करना चाहिये। इन सबका समुदाय ब्रह्म नहीं हो सकता क्योंकि (इनका आधार) आत्मा है, सुख दुख के होने से आत्मा भी ब्रह्म नहीं है ॥ १ ॥ ध्यान योग करने वालों ने उस दैवीशक्ति (ब्रह्म) को अपने गुणों से छुपी हुई ऐसी देखी है जो काल से लेकर आत्मा तक जितने कारण रूप प्रतीत होते हैं सबका एक ही अधिष्ठान है ॥ २ ॥ जिसको एक नेमि (नाय) है, तीन आवर्त, सोलह सिरे (धारें), पचास आरे, बीस छोटे आरे अड़तालीस कीलें और अनेक रूप वाली एक रस्सी है जो तीन प्रकार से चलने वाला और दो निमित्तों से परिवर्तन होने वाला है (ऐसा यह ब्रह्म चक्र) ॥ ३ ॥ जो पांच स्रोत वाली और पांचों का उत्पत्ति स्थान है, जिसका मुख कराल है, पांच प्राण जिसके ऊर्मि रूप है, जो पांच प्रकार के अन्तःकरण का आधार है, जिसमें पांच आवर्त है और पांच दुख के प्रवाह जिससे बहते हैं ऐसे पाँच विभाग वाले नदी (नदी रूप ब्रह्म) का हम चिन्तन करते हैं ॥ ४ ॥ सबका जीवन और सबके आधार रूप उस बृहत् ब्रह्म चक्र में हंस (आत्मा) भ्रमण करता है। जब अपने को वह उससे पृथक् द्रष्टा स्वरूप मानता है तब वह अमृतत्व को प्राप्त होता है ॥५॥ यही उद्गीथ (ॐकार) और यही परब्रह्म है। उसीमें तीनों (उत्पत्ति स्थिति और प्रलय) दीखते हैं वही अपनी प्रतिष्ठा है यानी उसका और कोई आधार नहीं है और वह अक्षर

Scanned by CamScanner

है। ब्रह्म ज्ञानी उसको जानकर उसके परायण होते हुए उसी में लीन हो जाते हैं॥ ६॥ क्षर और अक्षर और व्यक्त और अव्यक्त दोनों का ईश्वर पालन करता है। जो आत्मा, भोक्ता का भाव धारण करता है वह बंधन को प्राप्त होता है वह जीव है। जब वह परब्रह्म को जानता है तब वही सब पापों से मुक्त हो जाता है॥ ७॥ एक ज्ञानवान् और दूसरा अज्ञ, एक ईश्वर और दूसरा जीव ऐसे दो अज (अनादि अजन्मा अथवा भेड़) हैं, एक अजा (माया) भोक्ता के भोग के लिये है। आत्मा विश्व रूप अनन्त और अकर्ता है, तीनों को जब कोई जानता है तब वह ब्रह्म हो जाता है॥ ८॥ प्रधान क्षर है, अमृत रूप ईश्वर अक्षर है। इस क्षर और अक्षर दोनों का एक ही देव नियंत्रण करता है। उस देव का ध्यान करने से, उसके साथ तन्मय हो जाने से और उसकी बार २ भावना करने से अन्त में इस विश्व रूपिणी माया से निवृत्ति हो जाती है॥ ९॥ ब्रह्म को जानने से सर्व बन्धनों से मुक्ति होती है, क्लेश क्षीण हो जाते हैं और जन्म मृत्यु निवृत्त होजाते हैं। उसका ध्यान करने से देह छूटने के पश्चात् आत्मपद की इच्छा करने वाले अनासक्त पुरुष को समस्त ऐश्वर्य वाले ब्रह्मलोक की प्राप्ति होती है॥१०॥ इस ब्रह्म को सदा अपने ही में देखना चाहिये। इससे आगे अब कुछ जाने योग्य नहीं है। भोक्ता, भोग्य और प्रेरक इनका विचार करके ये सब त्रिविध ब्रह्म ही है ऐसा कहते हैं॥ ११॥ आत्मज्ञान और तप से ही उस श्रेष्ठ ब्रह्मज्ञान की प्राप्ति होती है। जो इस

प्रकार जान कर स्वरूप ही का चिन्तवन करता है उसी एक भाव को सर्वत्र देखता है फिर उसको शोक और मोह कहां!॥ १२॥ इसलिये विराट् ही वर्तमान भूत और भविष्यत् में एकसा और अनश्वर (नाश रहित) स्वरूप है वह अणु से भी अणु और महान् से भी महान् आत्मा प्राणी मात्र के हृदय रूपी गुहा में छुपा हुआ है। ईश्वर के अनुग्रह से उस महान् और अकृत यानी यज्ञादि कर्म रहित ऐसे ईश्वर को शोक रहित होकर(कोई) देख पाता है॥ १३॥ उसको हाथ और पैर नहीं है परन्तु वह ग्रहण करता है और चलता भी है कान और आंख नहीं है तो भी सुनता और देखता है, वह सब वेद्य जगत को जानता है परन्तु उसको कोई नहीं जानता उसी महान् और श्रेष्ठ पुरुष को जानो॥ १४॥ नाशवान् शरीरों में स्थित होते हुए भी जो शरीर से रहित और अक्षय है, ऐसे महान् और व्यापक आत्मा को जान कर वह फिर शोक को प्राप्त नहीं होता॥ १५॥ वह सबका धारण करने वाला है, उसकी शक्ति अचिंत्य है और वेदान्त से ही वही जाना जा सकता है। उसी को पर से पर जानो। सब के अवसान होने पर जो शेष रहता है उसी को ब्रह्म जानना चाहिये॥ १६॥ वह सर्वज्ञ है, सब से पुराना है, उत्तम पुरुषों से भी उत्तम है, सबका ईश्वर है और सब देव उसकी उपासना करते हैं। उसका आदि, मध्य और अन्त नहीं है, वह अनन्त अव्यय, शिव, विष्णु और ब्रह्मा है॥ १७॥ पंचात्मक और पांचों में वर्तमान ऐसा यह सब प्रपंच उसी में है, अनंत भव प्रपंच उसी ने पंचीकृत किये हैं, परन्तु पंचीकृत अव-

Scanned by CamScanner

यवों से वह आवृत नहीं हुआ है जो पर से भी पर महान् अपने ही तेज वाला शाश्वत और शिव है॥ १८ ॥ जिसने अभी दुराचरण त्यागा नहीं है, जो अशान्त और अस्थिर चित्त वाला है अथवा जिसका चित्त अशान्त है वह केवल प्रज्ञा से उसको जान नहीं सकता॥ १९ ॥ वह न भीतर जानता है न बाहर स्थूल हैं न सूक्ष्म न ज्ञान है न अज्ञान न उभय प्रकार जानने वाला है, वह इन्द्रियों से ग्रहण नहीं किया जाता और न वह शब्द से कथन किया जा सकता है। वह अपने में रहा हुआ अपना आप ही है ऐसा जो जानता है वही मुक्त होता है, निश्चय वह मुक्त होता है, ऐसा भगवान् ब्रह्माजी ने कहा। अपने स्वरूप को जानता है वही परिव्राजक है, ऐसा परिव्राजक अकेला विचरता है और भयभीत हिरन के समान रहता है; विचरना कभी बन्द नहीं करता। अपना शरीर छोड़कर और सबका त्याग करता है और मधुकर वृत्त से स्थित होकर सब में अनन्य बुद्धि रखकर अपने स्वरूप का अनुसंधान करता हुआ वह अपने ही में मुक्त होता है। वह परिव्राजक न कुछ करता है न कराता है। गुरु शिष्य और शास्त्रादि से वह विमुक्त है; सब संसार को छोड़कर जो निर्मोह होजाता है उसको निर्धन कैसे कहें? जो सुखी है धनवान है ज्ञान और अज्ञान दोनों से परे है सुख दुख से परे है, स्वयं ज्योति प्रकाश है, सबको जानने योग्य सर्वज्ञ सर्व सिद्धदाता सर्वेश्वर है, वही मैं हूँ, वही विष्णु का परमपद है। उसको प्राप्त करके योगी लोग

लौटते नहीं। जिस स्थान को सूर्य चन्द्र प्रकाश नहीं दे सकते जहाँ से वह लौटता नहीं, कभी भी लौटता नहीं, वही कैवल्य है, यह उपनिषत् है॥ इति नवम् उपदेश॥

॥ इति नारद परिव्राजकोपनिषत् समाप्त ॥

Scanned by CamScanner

उपनिषत्

द्वितीय भाग।

॥ शान्ति पाठ ॥

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः।

यह पूर्ण है, वह पूर्ण है, पूर्ण से पूर्ण बनता है, पूर्ण में से पूर्ण ले लेने से पूर्ण ही शेष रहता है। ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः।

ॐ सह नाववतु। सहनौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै। तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः।

वह हम दोनों का रक्षण करे, वह हम दोनों का पालन करे, हम दोनों एक साथ सामर्थ्य को प्राप्त हो, हमारा अध्ययन तेजस्वी हो, हम परस्पर द्वेष न करें। ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः।

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानिवाक् प्राणचक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु। तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु॥ॐशांतिःशांतिः शांतिः

मेरे अंग वृद्धि को प्राप्त हों, वाणी, घ्राण, चक्षु, श्रोत्र, बल और सब इन्द्रियां वृद्धि को प्राप्त हो। सब उपनिषत् ब्रह्म है। मुझसे ब्रह्म का त्याग न हो और ब्रह्म मेरा त्याग न करे, कभी मेरा त्याग न करे। उसमें रत हुए मुझको उपनिषत् में प्रतिपादित धर्म को प्राप्ति हो, ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः।

ॐ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि। वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे माप्रहासीरनेनाधीतेनाहो-

Scanned by CamScanner

रात्रान्संदधाम्यृतंबदिष्यामि। सत्यं वदिष्यामि। तन्मामवतु। तद्वक्तारमवतु। अवतु माम्। अवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ॥ॐशांतिः शांतिः शांतिः

मेरी वाणी मन में स्थित हो, मेरा मन वाणी में स्थित हो। हे स्वप्रकाश ब्रह्म, तुम मुझे प्रगट हो, मुझे ज्ञान प्राप्त हो। मेरा श्रवण किया हुआ मुझसे भुलाओ नहीं, मैं रात दिन पढ़े हुए का अनुसंधान करता हूँ। मैं शास्त्रानुसार भाषण करूंगा, मैं सत्य भाषण करूंगा। वह मेरी रक्षा करें, वक्ताकी रक्षा करें, मेरी रक्षा करे तथा वक्ताकी रक्षा करे।

ॐभद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः॥स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः॥ ॐशांतिःशांतिः शांतिः

हे देव, हम कान से कल्याण की बातें सुनें, आखों से कल्याण देखें, दृढ़ अंगों से तथा शरीर से अपनी ईश्वर प्रदत्त आयु हम तुम्हारी स्तुति करते हुए व्यतीत करें।

नमन

ॐ नारायणं पद्मभवं वसिष्टं शक्तिं च तत्पुत्रपराशरं च। व्यासं शुकं गौडपदं महान्तं गोविंदयोगोन्द्रमथास्य शिष्यम् ॥१॥

श्रीशंकराचार्यमथास्य पद्मपादं च हस्तामलकं च शिष्यम्॥ तं त्रोकटं वार्तिककार-मन्यानस्मद्गुरून्संततमानतोऽस्मि ॥२॥

नारायण, ब्रह्मा, वसिष्ठ, शक्ति तथा उनका पुत्र पराशर व्यास, शुक, गौडपाद, गोविंद योगीन्द्र तथा उन के शिष्य श्री शंकराचार्य तथा उनके शिष्य पद्मपाद, हस्तमलक, त्रोटकाचार्य और वार्तिककार सुरेश्वराचार्य तथा अन्य सद्गुरुओं को मेरा सदा नमस्कार हैं।

श्रुतिस्मृतिपुराणानामलयं करुणालयम्॥ नमामिभगवत्पादं शंकरं लोकशंकरम् ॥२॥

श्रुति, स्मृति और पुराण के मर्मज्ञ, जगत के कल्याणकर्ता! करुणासागर भगवत्पाद श्री शंकराचार्य को मेरा नमस्कार है॥

शंकरं शंकराचार्यं केशवं बादरायणम्। सूत्रभाष्यकृतौ बन्दे भगवन्तौ पुनः पुनः॥

शंकर स्वरूप शंकराचार्य हैं तथा विष्णु स्वरूप बादरायण हैं। इस प्रकार इन सूत्रकार और भाष्यकार महात्माओं को मेरा बार बार नमस्कार है।

Scanned by CamScanner

उपनिषत्।

द्वितीय भाग।

वराहोपनिषत्।

एक बार महामुनि ऋभु ने देवताओं के बारह वर्ष पर्यन्त तपश्चर्या की। तपस्या के अन्त में भगवान् वराहरूप से प्रकट हुए। वराह भगवान् उससे बोले 'उठ, उठ, वर मांग !, ऋभु उठ खड़ा हुआ और भगवान् को नमस्कार कर के बोला 'भगवन्, कामी लोग जिसकी कामना करते हैं, ऐसे तुच्छ भोग पदार्थों की मैं आप से याचना नहीं करता। समस्त वेद, शास्त्र, इतिहास और पुराण, अन्य सब कठिन विद्यायें तथा ब्रह्मा आदि देव गण भी कहते हैं कि आपके स्वरूप के ज्ञान से मुक्ति होती है। इसलिये आप अपने स्वरूप का प्रतिपादन करने वाली ब्रह्म

विद्या का मुझे उपदेश दीजिये।, 'अच्छा' कह कह वराह भगवान् बोलने लगे—

कोई तत्त्ववादी चौवीस तत्त्वों का प्रतिपादन करते हैं, तो कोई छत्तीस तत्त्वों का, तो अन्य छियान्नवे तत्त्वों का प्रतिपादन करते हैं, ॥ १ ॥ उनको क्रम से सुनाता हूँ, सावधानता पूर्वक श्रवण कर। श्रोत्र, त्वचा, चक्षु आदि पांच ज्ञानेन्द्रिय हैं॥ २॥ वाणी, हाथ, नाक आदि पाँच कर्मेंद्रिय हैं। पांच प्राण हैं तथा शब्दादि पाँच विषय हैं॥ ३ ॥ मन, बुद्धि, चित्त और अहंकार यह अन्तःकरण चतुष्टय है। ये चौवीस तत्व हैं, ऐसा ब्रह्मवादी लोक कहते हैं ॥४॥इन तत्वों के साथ पृथिवी, आप, तेज, वायु और आकाश ये पांच पंची कृत भूत ॥ ५ ॥ स्थूल, सूक्ष्म और कारण ये तीन देह, जाग्रत् स्वप्न, सुषुप्ति ये तीन अवस्थाएँ (तथा आत्मा—क्योंकि आत्मा न लेने से पैंतीस ही होते हैं) इन सब को मिलाकर बुद्धिमान मुनि छत्तीस तत्व मानते हैं। पूर्वोक्त तत्वों में आगे दिये हुए तत्व मिलाये जांय॥ ६-७॥ उत्पन्न होना, बढ़ना, परिणाम को प्राप्त होना, क्षीण होना और नाश को प्राप्त होना, ये छः पदार्थों के विकार हैं॥ ८॥ भूख, प्यास, शोक, मोह, जरा और मरण (मरण भय) ये छः ऊर्मियां हैं। अब छः कोशों को कहता हूँ—॥९॥ त्वचा, रक्त, मांस मेद, मज्जा और अस्थि ये छः कोश हैं। काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद और मत्सर॥ १० ॥ ये छः शत्रु हैं। विश्व, तैजस और

Scanned by CamScanner

प्राज्ञ ऐसे तीन प्रकार के जीव हैं और सत्व, रज और तम ये तीन गुण हैं ॥११॥ प्रारब्ध, आगामी और संचित ऐसे तीन प्रकार के कर्म कहे हुए हैं। बोलना, ग्रहण करना, चलना, मल विसर्जन करना और आनंद ये कर्मेंद्रियों के पांच विषय हैं ॥१२॥ संकल्प, अध्यवसाय (निश्चय) अभिमान और स्मृति (ये अंतःकरण के धर्म हैं) मुदिता, करुणा, मैत्री और उपेक्षा ये चार तथा ॥ १३ ॥ दिशा, वायु, सूर्य, वरुण, अश्विनीकुमार अग्नि, इन्द्र, उपेन्द्र, मृत्यु, चंद्र, ब्रह्मा, रुद्र, क्षेत्रज्ञ और ईश्वर ॥१४॥इन सब तत्वों को मिलाने से छियान्नवे तत्वों की संख्या हो जाती है। पूर्वोक्त तत्व समूह से जो भिन्न और निर्दोष है ॥१५॥ऐसे मुझ वराहरूपी (सत्य) को जो भक्ति पूर्वक भजते हैं, उनका अज्ञान दूर हो जाने से वह जीवन्मुक्त हो जाते हैं ॥१६॥ जो इन छियान्नवे तत्वों को जानते हैं, वे किसी भी आश्रम में क्यों न हो, वे जटाधारी ब्रह्मचारी हों, सिर घुटवाने वाले संन्यासी हों अथवा शिखा धारण करने वाले गृहस्थ हों, वे मुक्त हो जाते हैं, इसमें अल्प भी संशय नहीं है ॥१७॥ इति प्रथम अध्याय ॥

ऋभु नामक महायोगी ने वराह रूपधारी विष्णु से कहा, 'हे भगवन्' मुझे उच्च प्रकार की ब्रह्म विद्या का उपदेश दीजिये ॥१॥ इस प्रकार प्रश्न करने पर भक्त के दुःख दूर करने वाले भगवान् बोले—'अपने वर्णाश्रम धर्म के अनुसार चलने

से, तप से तथा गुरु को प्रसन्न करने से ॥२॥ पुरुष में वैराग्य आदि साधन चतुष्टयकी सिद्धि होती है। नित्यानित्य का विवेक, इस लोक के परलोक के भोगों में राग का अभाव ॥३॥ शमादि षट् सम्पत्ति और मुमुक्षता इनका अभ्यास करे। इस प्रकार के अभ्यास से जितेन्द्रिय होकर सर्वत्र ममत्व बुद्धि का ॥४॥ त्याग करके, मैं जो साक्षी चैतन्य हूँ, उस मुझ में अहं बुद्धि धारण करे।

दुर्लभ मनुष्य देह प्राप्त हो, फिर उसमें भी पुरुष का शरीर हो ॥५॥ और उसमें भी ब्राह्मण हो और फिर भी वेदान्त के श्रवण आदि से वर्णाश्रम से पर ऐसे सच्चिदानन्द रूप महा विष्णु के स्वरूप को ॥६॥ जो नहीं जानता, वह फिर कब मुक्त होगा ? मैं ही एक सुख रूप हूं और कुछ है ही नहीं और यदि है, तो वह सुख रूप नहीं है ॥७॥ जो पदार्थ आत्मार्थ नहीं है, वह प्रिय नहीं होता और आत्मार्थ होता है, वह स्वाभाविक ही प्रिय होता है। आत्मा सब से अधिक प्रिय होने ही से 'मैं न होऊँ' ऐसा कभी भी (भाव) नहीं होता ॥८॥ 'सर्वदा ही बना रहूँ' ऐसा भाव होता है। इस प्रकार का जो द्रष्टा है वह, हे मुनीश्वर, मैं विष्णु हूँ। 'मैं प्रकाश नहीं हूं' ऐसा कहना ही जिसके प्रकाश का एक मात्र प्रतिबन्ध है ॥ ९ ॥ ऐसे स्वप्रकाश आत्मा को अज्ञान किस प्रकार स्पर्श कर सकता है ? स्वयं प्रकाश और निराधार ऐसे आत्मा को जो जानते हैं, हे

Scanned by CamScanner

मुनीश्वर, ॥१०॥ वे ही विज्ञान संपन्न हैं, ऐसा मेरा दृढ़ निश्चय है। अपने पूर्ण आत्मा के अतिरिक्त जगत्, जीव तथा ईश्वर आदि ॥११॥ कोई है ही नहीं और न माया भी है। मैं सब से विलक्षण हूँ। कर्मधर्मादि लक्षणवाला अन्धतमरूप अज्ञान ॥१२॥ मुझ स्वयंप्रकाश आत्मा को छू नहीं सकता। वर्ण और आश्रम से रहित सबके साक्षिरूप आत्मा को ॥१३॥ जो ब्रह्म रूप देखता है, वह स्वयं ब्रह्म ही हो जाता है। यह जितना भासमान जगत् है, वह ज्ञानरूप परम पद ही है ॥ १४ ॥ ऐसा जब वेदान्तज्ञान से देखने लगता है, उसी क्षण वह मुक्त हो जाता है। मैं देह हूँ, इस ज्ञान का बाध करने के लिये, मैं देह हूँ, यह जितना दृढ़ होता है ॥ १५ ॥ उतना ही दृढ़ जब, मैं आत्मा हूँ, ऐसा ज्ञान हो जाय, तब वह न चाहे तो भी उसका मोक्ष हो जाता है। जो सत्य, ज्ञान और आनन्द से पूर्ण है, तम रूप अज्ञान से पर है, ॥१६॥ ऐसे आनन्दरूप ब्रह्म ही को जो सदा देखता रहता है, वह कर्मों के बन्धन को किस प्रकार प्राप्त हो सकता है? तीनों लोकों का जो साक्षी है, जिसके सत्य, ज्ञान और आनन्द आदि लक्षण हैं, ॥१७॥ जो 'तू' और 'मैं' इन शब्दो का लक्ष्य पदार्थ है, सब दोषों से दूर हैं, सर्व व्यापक है, ऐसे सच्चिदानन्द स्वरूप आत्मा को ज्ञान दृष्टि वाला देखता है ॥१८॥ जैसे अन्धा प्रकाशमान सूर्य को देख नही सकता, वैसे अज्ञान की दृष्टि वाला सत्य और ज्ञान के लक्षण

वाले ब्रह्म को, वह स्वयं ज्ञान स्वरूप होते हुए भी, नहीं देख सकता ॥१९॥ इस प्रकार के ब्रह्मज्ञान के होने ही से मनुष्य अमृतत्व को प्राप्त होता है। ऐसे द्वन्द्व रहित, निर्गुण और आनन्दस्वरूप सच्चिद्घन ब्रह्म को ॥२०॥ अपना स्वरूप जान कर फिर वह किसी से नहीं डरता। सर्वव्यापक, नित्य, परिपूर्ण चिन्मात्र सुख स्वरूप, अद्वय ॥२१॥ ऐसा एक ब्रह्म ही है और कुछ भी नहीं है, यही ब्रह्म ज्ञानियों की निष्ठा होती है। यह जगत् जो अज्ञानियों को अनन्त दुःख देनेवाला है, वही ज्ञानियों को आनन्दमय हो जाता है ॥२२॥ अन्धों के लिये यह जगत् अन्धकार से भरा हुआ है; परन्तु जिनकी आँखें अच्छी है, उनके लिये वह प्रकाश से युक्त है। अनन्त, सच्चिदानन्द ऐसे मुझ वाराह रूप में ॥२३॥ स्थिति प्राप्त करने से वह अद्वैत भाव को प्राप्त हो जाता है, फिर उसके लिये बन्ध क्या पदार्थ है और मोक्ष भी किस का होगा? सब्र देह धारियों का स्वरूप तो हमेशा शुद्ध चैतन्य ही है ॥२४॥ न कि घट के समान स्थूल रूप से दीखने वाला देहादिसंघात उसका स्वरूप है। जो चराचर जगत् अपने से भिन्न प्रतीत होता है ॥ २५ ॥ उसको अपना ही स्वरूप जान कर, वही मैं हूँ, ऐसा निश्चय कर स्वस्वरूप अपना ही भोग करता है, भोग करने के लिये अपने से भिन्न कोई पदार्थ नहीं है ॥ २६ ॥ यदि किसी का अस्तित्व है, तो वह अस्तित्वलक्षण एक ब्रह्म ही का है। ब्रह्मज्ञान संपन्न

Scanned by CamScanner

पुरुष यह समस्त प्रतीत होने वाला जगत् ॥ २७ ॥ देखते हुए भी नहीं देखता और मेरे स्वरूप को जानता है, वह कर्मों से बन्ध को प्राप्त नहीं होता ॥ २८ ॥ जो शरीर, इन्द्रिय आदि से रहित सब का साक्षी परमार्थरूप, एक, विज्ञानमय सुखस्वरूप, स्वयंप्रकाश ॥ २९ ॥ ऐसे सर्वस्वरूप ब्रह्म को अनुभवद्वारा अपना स्वरूप ही जानता है, वही धीर है, वही जानने योग्य (ब्रह्म) है, वही मैं हूँ और हे ऋभु, वही तू हो जा ॥ ३० ॥ प्रपंच का अनुभव हमेशा नहीं होता, परन्तु अपने स्वरूप का अनुभव सदा हुआ ही करता है, ऐसा जानकर वह पूर्ण ज्ञानी हो जाता है, उसके लिये न बंध मोक्ष है और न वह बद्ध ही है ॥ ३१ ॥ स्वस्वरूपानुसंधान से सब भूतों में विहार करने वाले सब के साक्षीरूप मेरा जो मुहूर्त भर चिन्तन करे, वह सब बन्धनों से मुक्त हो जाता है ॥ ३२ ॥

सब भूतों के आंतर में स्थित, नित्य मुक्त, चैतन्य स्वरूप, प्रत्यक् चैतन्यरूप मुझ ही को नमस्कार है ॥ ३३ ॥ हे भगवन्, तू मैं हूँ, मैं हो, हे देवता, तू है। अनन्तरूप तुझको तथा मुझको एवं चैतन्य रूप मुझको और तुझको ॥ ३४ ॥ नमस्कार है। मुझ परमेश्वर को नमस्कार है, शिवरूप तुझको नमस्कार है। (अब) मैं क्या करूं, कहाँ जाऊं, क्या ग्रहण करूं और क्या छोड़ूं ॥३५॥ क्योंकि, यह सब विश्व मुझ से ऐसा व्याप्त है, जैसा महाकल्प के अन्त में सब विश्व जलमय होता है।

जो पुरुष अतःसंग को, बहिःसंग तथा आत्मसंग को छोड़ता है, वह सर्वसंग से निवृत्त हुआ मुझ ही को प्राप्त होता है, इस में कुछ भी संशय नहीं है ॥ ३६ ॥ जैसे सर्प से दूर रहते है, वैसे वह जनसमाज से दूर रहता है। विरागवान पुरुष काम का त्याग करने से सुन्दर स्त्री को मृत शरीर के समान छोड़ देता है। जो विषयों को विष समझ कर दूर ही से त्याग देता है, ऐसा परम-हंस पुरुष जगत में रहने वाला, मैं वासुदेव ही हूँ ॥३७॥ यह सत्य है, यह सत्य है, यह सत्य है, कि जो यहां कथन करता हूँ कि मैं सत्य परब्रह्म हूँ, मुझको अन्य कुछ भी नहीं है ॥ ३८ ॥

जीवात्मा और परमात्मा का जो समीप वास है (उप-समीप) वही उपवास है ऐसा जानना चाहिये न कि काया को सुखाना उपवास है ॥ ३९ ॥ अज्ञानियों के शरीर को सुखाने से भी क्या लाभ ? क्या कहीं बांबी को ही पीटने से सर्प मरता है ? ॥ ४० ॥ ब्रह्म है, ऐसा यदि ज्ञान हो तो वह परोक्ष है और मैं ब्रह्म हूँ इस प्रकार ज्ञान हो तो उसको साक्षात्कार कहते हैं ॥ ४१ ॥ जिस काल से योगी अपने केवलस्वरूप आत्मा को जानता है, उसी काल से वह जीवन्मुक्त हो जाता है ॥ ४२ ॥ मैं ब्रह्म हूँ, ऐसा ज्ञान ही मोक्षका हेतु है, ऐसा महात्माओं का निश्चय है। बन्ध मोक्ष के कारण दो ही शब्द हैं; मम (मेरा) और निर्मम (मेरा नहीं) ॥ ४३ ॥ ममत्व से प्राणी बंध को प्राप्त होता है। एवं ममता के त्याग से वह मुक्त हो जाता है।

Scanned by CamScanner

बाह्य चिन्ता नहीं करनी चाहिये, वैसे ही आंतर चिन्ता का भी त्याग करना चाहिए। इस प्रकार सब चिन्ता का त्याग करके, हे ऋभो, तू स्वस्थ हो जा ॥ ४४ ॥ केवल संकल्प के उठने ही से जगत् की प्रतीत होती है और संकल्प के होने ही से जगत् का खेल बना रहता है। इसलिये, इस केवल संकल्पमय जगत् को त्याग कर विकल्परहित पद का आश्रय कर। उस अहंपद के लक्ष्य की हृदय में भावना कर ॥ ४५ ॥ मेरा ही चिन्तन कर, मेरा ही कथन कर, आपस में मेरे संबंधी ही चर्चा कर और इस प्रकार केवल मेरे ही परायण हो कर, हे महामते, काल व्यतीत कर ॥४६॥ इस जगत् में जो कुछ है, चैतन्य है, इसलिये, यह केवल चैतन्य ही है, चिन्मय ही है। इसलिये, तू चित् है, मैं चित् हूं और यह सब जगत् चित् है, ऐसा जान ॥ ४७ ॥ और राग का सर्वथा अभाव करके सर्वदा निर्लेप रह। अज्ञान जनित कर्ता आदि कारकों से उत्पन्न कर्म से ॥४८॥ श्रुति प्रमाणों से उत्पन्न हुए आत्मज्ञानरूप दीपक का बाध किस प्रकार होगा? अनात्म भाव का त्याग करके जगत् के होते हुए निर्विकार होकर ॥४९॥ अद्वैतनिष्ठा से अन्तःस्थ ज्ञानस्वरूप में तनमय हो जा। घटाकाश और मठाकाश, दोनों महाकाश में प्रतिष्ठित हैं ॥५०॥ वैसे ही, मुझ चिदाकाश रूप में जीव और ईश्वर प्रतिष्ठित हैं। जो आत्मज्ञान के पूर्व होती है और पश्चात् हट जाती है

॥५१॥ ब्रह्मवादी विवेक कर के उसी को माया कहते हैं। माया तथा उसके कार्य का लय हो जाने पर न ईश्वर का भाव है, न जीव का भाव है ॥ ५२ ॥ फिर मैं ही शुद्ध चेतन रूप उपाधिरहित आकाश के समान जीव और ईश्वर तथा चेतन और जड़ आदि रूप से रहता हूँ ॥ ५३ ॥ ईक्षण से ले कर देह में प्रवेश करने तक की सब सृष्टि ईश्वर कल्पित है तथा जाग्रत से लेकर मोक्ष पर्यंत की सब सृष्टि जीव कल्पित है ॥ ५४ ॥ त्रिणचिकेत अग्नि की उपासना से लेकर योग पर्यंत, सब ईश्वरभ्रान्ति के आश्रित है और लोकायतों से लेकर सांख्यों तक सब जीवभ्रान्ति का आश्रय करते हैं ॥ ५५ ॥ इसलिये मुमुक्ष को जीव और ईश्वर के संबधी वादविवाद में मन नहीं लगाना चाहिए, परन्तु, निश्चल चित्त से ब्रह्मतत्व का विचार करना चाहिये ॥ ५६ ॥ अद्वितीय ब्रह्मतत्व को जो यथार्थता से नहीं जानते, वे सब भ्रान्ति में ही हैं, उनका मोक्ष कहाँ और उनको यहाँ भी सुख कहां? ॥ ५७ ॥ उनमें यदि एक एक से उत्तम और अधम हो तो उससे क्या? स्वप्न में चाहे राज्य लाभ हुआ हो, चाहे भिक्षा माँगनी पड़ी हो, जागा हुआ उससे संबंध थोड़ा ही रखता है ॥ ५८ ॥ अज्ञान में बुद्धि का लय हो जाने से उसको विद्वान् निद्रा कहते है। अज्ञान और उसके कार्य का लय हो जाने पर मुझ में अब निद्रा कैसे हो सकती है? ॥५९॥ बुद्धि के पूर्ण विकास को जागृति

Scanned by CamScanner

कहते हैं। मैं बिकारादि से रहित होने से मुझमें जाग्रतावस्था बन नहीं सकती ॥ ६० ॥ बुद्धि का (कुहू नामक) सूक्ष्म नाड़ी में संचार होने से स्वप्न नहीं होता है; मैं प्रसरण धर्म से रहित होने से मुझमें स्वप्न नहीं होता ॥ ६१ ॥ सुषुप्ति काल में सबका लय होकर सब (दृश्य) अज्ञान से आवृत होने पर दृश्य के अभाव से जीव स्वरूप के महदानंद को भोगता है ॥ ६२ ॥ जो सब जगत को समानरूप से चैतन्यमय देखता है, वही साक्षात् ज्ञानी है; वही शिव, विष्णु और ब्रह्मा है ॥ ६३ ॥ यह दुःखसागररूप संसार एक दीर्घ स्वप्न है, अथवा दीर्घ चित्तभ्रम है, अथवा वह एक दीर्घ मनोराज्य है। इस निद्रा से जाग कर फिर सोने तक सब ब्रह्म ही है, ऐसा जान ॥ ६४ ॥ आरोपित जगत् का बाध करके चित्त की मद्रूपता से भावना करनी चाहिये। कामादि छः प्रबल शत्रुओं को मारने से मन रूप हाथी केवल अद्वितीय बृहद्रूप हो जाता है ॥ ६५ ॥ शरीर का अब ही नाश हो जाय अथवा जब तक चंद्रतारक हैं, तब तक वह बना रहे, इससे मेरे चैतन्यरूप शरीर में क्या विशेष होगा ? घट के नाश होने से अथवा बना रहने से घटाकाश में थोड़ा भी विशेष नहीं होता ॥ ६६ ॥ सर्प की केंचुली सर्प को जीव रहित त्वचा है। वह भले चींटियों के बिल में पड़ी रहे, सर्प को उसका कुछ भी विचार नहीं है ॥ ६७ ॥ इसी प्रकार आत्मज्ञानरूप अग्नि से हेतुसहित मिथ्या अज्ञान का

नाश होने से ज्ञानी स्थूल अब सूक्ष्म शरीर की चिंता नहीं करता। सब के निषेध का आधाररूप वह, अशरीर ब्रह्म हो जाता है ॥ ६८ ॥ शास्त्र से जगत् के पदार्थों में सत्यत्व बुद्धि का नाश होता है, पश्चात् अविद्या के नाश करने वाला अपरोक्ष ज्ञान होता है और प्रारब्ध के नाश होने पर जगत् का भासना छुट जाता है। इस प्रकार आत्मा की त्रिविध माया का नाश होता है ॥ ६९ ॥ मैं ब्रह्म हूँ, ऐसी भावना करने से जीव भाव जाता नहीं, केवल अद्वैत तत्व का बोध होने से वासना का क्षय होजाता है ॥ ७० ॥ प्रारब्ध का अन्त होने से देह नष्ट हो जाता है और इस प्रकार समस्त माया का क्षय होजाता है। यदि जगत् है, ऐसा कहे तो, वह सद्रूप ब्रह्म ही रह जाता है ॥ ७१ ॥

जगत् भासता है ऐसा कहे तो भान केवल ब्रह्म ही का है, क्योंकि मरुभूमि में जो जल भासता है, वह मरुभूमि को छोड़ कर और कुछ भी नहीं है। इस प्रकार आत्म बिचार करने से ये तीनों लोक केवल चित् ही हैं ॥ ७२ ॥ जहां अज्ञान ही नहीं है, जगत् का प्रसंग ही कहाँ, जीव, ईश्वर और गुरु की तो बात ही दूर रही ! केवल अव्यभिचारी शुद्ध चित्स्वरूप अपने भाव में मैं परिपूर्ण और केवल ब्रह्म ही हूँ ॥ ७३ ॥ पूर्ण स्वरूप बोधचंद्रमा के तेज का मोहरूपी राहू से ग्रहण होने पर उसके मोक्षकाल तक स्नान, दान, भजन आदि क्रिया

Scanned by CamScanner

व्यर्थ ही हुआ करती हैं (यानी ग्रहण छुटने में इनका कुछ भी प्रयोजन नहीं है) ।

जैसे जल में नमक एक रूप हो जाता है, वैसे योग से समत्व की प्राप्ति होती है; ऐसी ही आत्मा और मन की एकता हो जाय उसको समाधि कहते हैं ॥ ७५ ॥ सद्गुरु की करुणा न हो तो विषयत्याग दुर्लभ है और सहजावस्था दुर्लभ हैं ॥ ७६ ॥ जिनको ज्ञान और निष्ठा उत्पन्न हुए हैं और जिन्होंने सब कर्म छोड़ दिये हैं, ऐसे योगियों में सहजावस्था का स्वाभाविकता से प्रादुर्भाव होता है ॥ ७७ ॥ पारा और मन स्वभाव ही से चपल हैं। यदि पारा बांध लिया जाय या मन वश में कर लिया जाय, तो इस लोक में क्या सिद्ध नहीं होगा ? ॥ ७८ पारे को मूर्छित करने से वह व्याधियों को दूर करता है, उसको मारने से वह मनुष्य को जि[illegible] देता है और बांधने पर आकाश गमन की सिद्धि देता है। पारे के सेवन से शुद्ध चित्त हुआ ब्रह्म को प्राप्त होता है ॥ ७९ ॥ इन्द्रियों का राजा मन है, मन का स्वामी प्राण है और प्राण का स्वामी लय है, इसलिये उसका आश्रय कर ॥ ८० ॥ योगियों में चेष्टा रहित और विकार रहित लय बना रहता है। जिसके सब संकल्प नष्ट हुए हैं, सब चेष्टा समाप्त हुई है, ऐसा लय स्वयं जानने योग्य है, वाणी और इन्द्रियों से उसका ग्रहण नहीं हो सकता ॥ ८१ ॥ विषयों के सेवन में भली

प्रकार तत्पर रहने पर भी योगी ब्रह्म दर्शन बुद्धि को नहीं छोड़ता ; जैसे, संगीत, ताल, लय और वाद्य के साथ नृत्य करती हुई नटी सिर पर रखे हुए घडे की रक्षा की बुद्धि नहीं छोड़ती ॥ ८२ ॥ जिनको योग के साम्राज्य की इच्छा है, उनको सब की चिन्ता छोड़ कर सावधान मन से केवल नाद ही का अनुसंधान करना चाहिये ॥ ८३ ॥ इति द्वितीय अध्याय ॥

जो वस्तु एक है, उसके स्वरूप में नानात्व कभी भी हो नहीं सकता, इस लिये मैं अखंड ही हूं, मेरे सिवाय अन्य कुछ भी नहीं है ॥१॥ जो कुछ देखा जाता है, सुना जाता है, वह सब ब्रह्म के अतिरिक्त और कुछ भी नहीं हो सकता। इसलिये, नित्य शुद्ध, मुक्त, अखंड, आनन्दमय, सत्य, ज्ञानमय और अनंत ऐसा जो परब्रह्म है, वह मैं ही हूं ॥२॥ मैं आनन्द रूप हूँ, अखंड बोध हूँ, पर से भी पर हूँ एवं घन चैतन्यप्रकाश हूँ। जैसे मेघ आकाश को स्पर्श नहीं करते, वैसे संसार दुःख मुझको स्पर्श नहीं करते ॥३॥ संपूर्ण दुःखो का नाश होने पर सब सुख ही रह जाता है, वैसे ही मिथ्या पदार्थों के नाश होने से सब सद्रूप ही रह जाता है। वह (नाना रूप से) भासने वाला चिद्रूप ही है, इसलिये वह मेरा अखंड रूप है ॥४॥ श्रेष्ठ योगियों के लिये न जन्म मरण है, न गमनागमन है, न मल और उसकी शुद्धि है, और न वेदना है; उनके लिये यह सब अत्यन्त स्पष्ट रूप से

Scanned by CamScanner

चित् ही चित् विराजमान है ॥५॥ सत्य, चिद्घन, अखंड, अद्वैत सब दृश्य पदार्थों से रहित, निर्दोष ऐसा जो शुद्ध अद्वैत शिव पद है, वही सदा मैं हूँ, ऐसा जानकर मौन रह ॥६॥ जन्म मरण और सुख दुःख से रहित, जाति, नीति और कुल गोत्र से दूर रहने वाला चिति के विवर्तरूप इस जगत् का कारण सदा मैं ही हूँ, ऐसा जानकर मौन रह ॥ ७ ॥ पूर्ण, अद्वय अखंड चेतन, जगत् के भेदज्ञान से रहित, अद्वितीय पर संवित् के अंशरूप सदा मैं ही हूँ, ऐसा जानकर मौन धारण कर ॥८॥किसी से भी बाध न होने के कारण तीनों काल में एकसा रहने वाला सद्रूप अस्तित्व सदा मेरा ही है ॥ ९ ॥ सुषुप्ति में जो सब सुखों से श्रेष्ठ, ऐसा निरुपाधिक और नित्य सुख होता है, वही सुखरूपत्व मेरा नित्य आनन्दमयत्व है ॥१०॥ जिस प्रकार रात्रि का घोर अन्धकार सूर्य के किरणों से त्वरित नष्ट हो जाता है, वैसे ही संसार के कारणरूप घोर अज्ञान का अन्धकार भी श्री हरि की कृपा रूप सूर्य किरणों से नष्ट होजाता है, अन्य किसी से नहीं ॥११॥ मेरे चरणों के स्मरण से तथा पूजा से प्राणियों का अज्ञान दूर हो जाता है। मेरे चरणों के स्मरण को छोड़ कर जन्म मरण के नाश का अन्य कोई उपाय नहीं है ॥ १२ ॥ पुरुष जिस आदर से धन की इच्छा से धनी लोगों की स्तुति करता है, वैसी ही यदि विश्व को उत्पन्न करने वाले ईश्वर की स्तुति करे, तो वह बंधन से क्यों नहीं छूटेगा, ॥ १३ ॥ जिस प्रकार सूर्य के संनीधि में सब लोक स्वयं ही

चेष्टा करते हैं, उसी प्रकार मेरी संनीधि में सब जगत् चेष्टा करता है ॥१४॥ भ्रान्ति से जिस प्रकार सीपी में चांदी की कल्पना होती है, वैसे ही महदादि जगत् मुझ में केवल भ्रान्ति से ही भासता है ॥१५॥ चाण्डाल के देह में, पशु आदि में तथा स्थावर आदि में अथवा ब्राह्मण के देह में अथवा अन्य उच्च नीच भाव में 'मैं' उच्चनीच नहीं होता ॥१६॥ दिशा भ्रम नष्ट होने पर भी दिशा जैसे पूर्ववत् ही दीखता है, इसी प्रकार विज्ञान (अनुभव ज्ञान) से नष्ट हुआ जगत् मुझे भासता है, परन्तु वह है नहीं ॥१७॥ न देह है, न इन्द्रिय और प्राण हैं, न मन, बुद्धि, चित्त और अहंकार है, और न माया तथा आकाश आदि जगत् है ॥१८॥ न कर्ता है, न भोक्ता है और न भोग देने वाला कोई है, केवल सच्चिदानन्द जनार्दनरूप मैं ब्रह्म ही हूँ ॥ १९ ॥ जल के हिलने से जैसे सूर्य हिलता सा प्रतीत होता है, वैसे ही, अहंकार के संबंध से आत्मा को संसारित्व है ॥२०॥ संसार का मूल चित्त ही है, इसलिये प्रयत्न पूर्वक उसका शोधन करना चाहिये। चित्त के महत्व में (यानी उसको बड़ा मान कर उसीके कहने के अनुसार चलने में) तेरा कैसा विश्वास है ? ॥ २१ ॥ राजाओं के वे धन अब कहां हैं' और वे ब्राह्मण अब कहाँ हैं तथा पूर्वकाल का जगत् अब कहाँ है ? इसी प्रकार यह सृष्टि परम्परा जाती रहती है। कोट्यानुकोटि ब्रह्मा चले गये और जैसे फूल के पराग नष्ट हो जाते हैं, वैसे अनेक राजा नष्ट होगये ॥२२॥

Scanned by CamScanner

रजोगुण वश यह देहाभिमान ज्ञानियों में भी होता है (ऐसा यदि कहो तो) जब ज्ञानियों में भी रजोगुण उत्पन्न होता हो, तब तो तत्वज्ञान निष्फल ही रहा !॥ २३ ॥ (परन्तु ऐसा नहीं है) राग आदि उत्पन्न होते ही ज्ञान अग्नि से जब वे दग्ध होजाते हैं, तब फिर वे हो कहाँ से सकते हैं ? ॥२४॥ जैसे कोई अत्यन्त निपुण पुरुष दूसरों के दोष ठीक २ देखता हैं, वैसी ही, निपुणता से यदि कोई अपने दोष देखे, तो बंध उसका संसार से मोक्ष क्यों न होगा ? ॥ २५ ॥

आत्मा को न जानने वाला मुक्त नहीं होता, तो भी वह नाना प्रकार की सिद्धियां चाहता है और द्रव्य, मन्त्र, क्रिया, काल आदि युक्तियों द्वारा, हे मुनीश्वर ! वह उनको पाता है ॥२६॥ आत्मज्ञानी का यह विषय नहीं है। आत्मज्ञानी केवल आत्मा ही को देखा करता है, वह आत्मा में आत्मा ही में तृप्त रहता है, इसलिये अविद्या के (अविद्या रूप सिद्धियों के) पीछे नहीं लगता ॥२७॥ जो कोई जगत् के भाव वाले हैं, उनको अविद्यावान जान। जिन्होंने अविद्या का त्याग किया है, वे उनमें किस प्रकार फँस सकते हैं ॥ २८ ॥ द्रव्य, यन्त्र, क्रिया, काल आदि युक्तियां श्रेष्ठ प्रकार की सिद्धियाँ देने वाली हैं, परन्तु परम आत्म पद प्राप्त करने के लिये इनका कुछ भी उपयोग नहीं है ॥ २९ ॥ सब इच्छाओं का जाना बन्द होने पर ही आत्म लाभ का उदय होता है, ऐसा कहते हैं; फिर जिसका

चित्त ही नहीं है, ऐसा पुरुष सिद्धियों की इच्छा किस प्रकार कर सकता है ? ॥ ३० ॥ इति तृतीय अध्याय ॥

पश्चात् निदाघ ऋषि ने भगवान् ऋभु से कहा 'मुझ से जीवन्मुक्ति के लक्षण कहिये।' 'अच्छा' कह कर वह बोले—

सात भूमिकाओं में अन्त की चार भूमिका वाले जीवन्मुक्त होते हैं। शुभेच्छा प्रथमा भूमिका है, विचारणा द्वितीया, तनुमानसी तृतीया, सत्वापत्ति चतुर्था, असंसक्ति पांचवीं, पदार्थ भावना छठी और तुरीयगा सातवीं भूमिका है। सब भूमिका प्रणवात्मक अर्थात् अकार, उकार, मकार और अर्धमात्रात्मक होती हैं। स्थूल, सूक्ष्म, कारण और साक्षी इनके भेद से अकार आदि मात्राएँ चार प्रकार की होती हैं। जाग्रत, स्वप्न, सुषुप्ति और तुरीया उनकी अवस्थाएँ है। अकार के स्थूल अंश में जाग्रत अवस्था वाला विश्व है, सूक्ष्म अंश में जाग्रत तेजस् है, कारण अंश में जाग्रत प्राज्ञ और साक्षी अंश में जाग्ततुरीय है। उकार स्थूल अंश में स्वप्नावस्था वाला विश्व है, सूक्ष्म अंश में स्वप्न तेजस है, कारण में स्वप्न प्राज्ञ और साक्षी अंश में स्वप्न तुरीय है। मकार स्थूल अंश में सुषुप्ति अवस्था वाला विश्व है, सूक्ष्म अंश में सुषुप्त तेजस कारण में सुषुप्त प्राज्ञ और साक्षी अंश में सुषुप्त तुरीय है। अर्धमात्र स्थूल अंश में तुरीय अवस्था वाला विश्व है, सूक्ष्म अंश में तुरीय तेजस कारण

Scanned by CamScanner

में तुरीय प्राज्ञ और साक्षी अंश में तुरीय तुरीय है। अकार को तुरीयांशरूप प्रथम तीन भूमिकाएं है, उकार तुरीयांशरूप चतुर्थ भूमिका है, मकार तुरीयांशरूप पांचवीं भूमिका है, अर्धमात्र तुरीयांशरूप छटी और उससे परे सातवीं अवस्था है। प्रथम तीन भूमिकाओं में विहार करने वाला मुमुक्षु है, चतुर्थ भूमिका में प्राप्त होने पर वह ब्रह्मविद् (ब्रह्मज्ञानी) हो जाता है पांचवीं भूमिका में वह ब्रह्मविद्वर (श्रेष्ठ ब्रह्मज्ञानी) होता है, छटी भूमिका को प्राप्त ब्रह्मविद्वरीयान (श्रेष्ठतर ब्रह्मज्ञानी) हो जाता है और सातवीं भूमिका में ब्रह्मविद्वरिष्ठ (श्रेष्ठतम ब्रह्मज्ञानी) हो जाता है। यहां पर ये श्लोक (जिनका केवल अर्थ नीचे दिया जाता है) प्रमाणभूत हैं।

प्रथम ज्ञानभूमि शुभेच्छा कही जाती है, द्वितीय विचारणा और तृतीय तनुमानसी है ॥१॥ सत्त्वापत्ति चतुर्थ भूमि और असंसक्ति पांचवीं अवस्था है; पदार्थभावना छटी तथा तुर्यगा को सातवीं भूमिका कहते हैं ॥२॥ मैं कैसा मूढ बना रहा हूँ, मुझे चाहिये कि शास्त्र और सज्जनों की सहायता से मैं अपना निरीक्षण यानी परीक्षा वा सुधार करूं? इस प्रकार वैराग्य पूर्वक इच्छा उत्पन्न हो तो उसको विद्वान् शुभेच्छा कहते हैं ॥३॥ शास्त्र के देखने से और सज्जनों की संगति से वैराग्य और अभ्यास के साथ जो प्रवृत्ति होती है, उसको विचारणा कहते हैं ॥४॥ शुभेक्षा और विचारणा की भूमिका में इन्द्रियों के

विषय में राग रहता है। वह जब क्षीण होजाता है, तब उस को तनुमानसी कहते हैं ॥५॥ तीनों भूमिकाओं के अभ्यास से चित्त में विषयों के लिये वैराग्य उत्पन्न हो जाने से शुद्ध सत्त्व गुण में स्थिति होजाय उसको सत्वपत्ति कहते हैं ॥६॥ चारों भूमिकाओं के अभ्यास से जब विषयों का संसर्ग छूट जाता है, तब शुद्ध सत्वगुण के उत्कर्ष रूप इस अवस्था को असंसक्ति कहते हैं ॥७॥ पांच भूमिकाओं के अभ्यास से अपने आत्मा ही में हमेशा रममाण रहने से बाह्य और आंतर पदार्थों का अभाव हो जाने से ॥८॥ जब अधिक काल तक दूसरे की प्रेरणा होने ही से पदार्थों का बोध हो, तब उसको पदार्थभावनी नामक छटी अवस्था कहते हैं ॥९॥ छः भूमिकाओं का चिरकाल तक अभ्यास करने से जब भेदमात्र का लय हो कर केवल आत्मा ही में स्थिति हो जाय, उसको तुर्यगा अवस्था कहते हैं ॥१०॥

शुभेच्छादि तीन अवस्था भेद और अभेद दोनों भावों से युक्त होती हैं। इन अवस्थाओं में जाग्रत अवस्था में जगत् जैसा है, वैसा ही दीखता है ॥११॥ ठीक २ तुरीय भूमि को प्राप्त होने पर अद्वैत भाव स्थिर होकर द्वैत भाव क्षीण हो जाता है, तब जगत् को ज्ञानी स्वप्न के समान देखते हैं ॥१२॥ छिन्न भिन्न हुआ शरत्काल के बादल का टुकड़ा जैसे लय को प्राप्त होता है (और आकाश ही रह जाता है), वैसे ही अव-

Scanned by CamScanner

शिष्ट सत्ता ही तेरा स्वरूप है, हे निदाघ. उसी को तू दृढ़ कर ॥१३॥ सुषुप्ति पद नामक पांचवीं भूमि को प्राप्त हो कर उसके चित्त के समस्त विशेष भाव शान्त होकर वह केवल अद्वैत अवस्था में टिकता है ॥१४॥ वह बहिर्वृत्तिवाला होते हुए भी हमेशा अन्तर्मुख रहता है, इसी लिये जैसे थका हुआ पुरुष निद्रालु होता है, वैसा वह दीखता है ॥१५॥ वासना रहित हो कर इस भूमिका का ठीक २ अभ्यास करने से क्रम से गाढ सुषुप्ति नामक पुरातन सातवीं अवस्था प्राप्त होती है ॥१६॥ जिस अवस्था में न सद्रूप है, न असद्रूप है, न अहंकार है और अहंकार नहीं हो, ऐसा भी नहीं है, वह क्षीण मन वाला केवल अद्वैत भाव में अत्यन्त निर्भयता से रहता है ॥१७॥ जैसे आकाश में खाली घड़ा रखा हो, वैसे वह बाहर से और भीतर से शून्य होता है । (अथवा) जैसे समुद्र में भरा हुआ घड़ा हो, वैसे वह बाहर और भीतर परिपूर्ण होता है ॥१८॥ तू न विषयों के भाव से युक्त हो, न भोक्ता के भाव से युक्त हो; सब भावों को छोड़ कर जो कुछ शेष रहे, उसीमें तन्मय हो जा ॥१९॥ द्रष्टा, दर्शन और दृश्य इनको वासना के सहित त्याग कर दर्शन के पहिले जो प्रकाशता है, ऐसे केवल आत्मा को भज ॥२०॥

आकाश जैसे विद्यमान होते हुए लीन ही होता है यानी प्रतीत नहीं होता, वैसे ही जिस को व्यवहार करते हुए भी यह जगत् लय को प्राप्त हुआ है, वह जीवन्मुक्त कहा जाता है ॥२१॥

सुख में वा दुःख में जिसके मन की कला न उदय होती है, न अस्त होती है, इस प्रकार, जैसा हो उसी में जो समान रहता है, उसको जीवन्मुक्त कहते हैं ॥२२॥ जो सोते हुए भी जागता है और जिसको जाग्रत भी नहीं कह सकते, जिसको वासना रहित बोध हुआ है, उसको जीवन्मुक्त कहते हैं ॥२३॥ प्रसंगानुरूप राग, द्वेष, भय आदि करते हुए भी जो अंतर में आकाश के समान निर्लेप रहता है, उसको जीवन्मुक्त कहते हैं ॥ २४ ॥ जिसको कर्तृत्व का अभिमान नहीं है और जिसकी बुद्धि कर्म करने में लेपायमान नहीं होती, वह कार्य करे अथवा न करे, उसको जीवन्मुक्त कहते हैं ॥ २५ ॥ जिससे लोग उद्वेग को प्राप्त नहीं होते, न वह लोगों से उद्वेग को प्राप्त होता है; जो हर्ष, आमर्श (असहिष्णुता) और भय से मुक्त हैं; उसको जीवन्मुक्त कहते हैं ॥ २६ ॥ जो सब विषयों में व्यवहार करता हुआ भी प्रसन्न रहता है; जैसे उदार पुरुष पर उपकार में प्रसन्न रहता है, उसको जीवन्मुक्त कहते हैं ॥ २७ ॥ हे मुने, जो चित्त में रही हुई सब कामनाओं का नाश कर मुझ सर्वात्मक में ही संतुष्ट रहता है, उसको जीवन्मुक्त कहते हैं ॥ २८ ॥ जहाँ कोई दृश्य पदार्थ नहीं है, ऐसे परम पावन चिन्मात्र पद में जो प्रशान्त चित्त से विश्राम करता है, उसको जीवन्मुक्त कहते हैं ॥ २९ ॥ यह जगत् तथा ' ऐसा मैं हूँ ' इस प्रकार का मिथ्या दृश्यज्ञान जिसके चित्त में उदित नहीं होता, उस को जीवन्मुक्त कहते

Scanned by CamScanner

हैं ॥ ३० ॥ स्थिर, व्यापक, पूर्ण और निर्विषय ऐसे सद्रूप ब्रह्म में आचार्य और शास्त्र प्रदिष्ट मार्ग से त्वरित प्रवेश करके उसमें स्थिर हो जा ॥ ३१ ॥ गुरु शिव है, वेद शिव है, शिव ही देव और प्रभु है। मैं शिव हूँ और यह सब शिव हैं; शिव से अतिरिक्त और कुछ भी नहीं है ॥ ३२ ॥ धीर ब्राह्मण उसीको जानकर तन्मय बुद्धि कर रखे; बहुत शास्त्रों का अध्ययन न करे, क्योंकि अधिक अध्ययन करना वाणी को वृथा ही कष्ट देना है ॥ ३३ ॥ शुक मुक्त हुए हैं और वामदेव मुक्त हुए हैं; इन दोनों को छोड़ कर और कोई मुक्त नहीं हुआ। (इसलिये) जो शुक के मार्ग से चलते हैं, वे इसी लोक में मुक्त हो जाते है ॥ ३४ ॥ जो लोक नित्य वामवेद के अनुसार चलते हैं वे वार वार जन्म मरण भोगते हुए योग सांख्य और सात्विक कर्मों द्वारा इस लोक में क्रम मुक्ति का लाभ करते हैं ॥ ३५ ॥ ईश्वर ने दो मार्ग उत्पन्न किये हैं; शुकमार्ग और वामदेव मार्ग। शुकमार्ग विहंग मार्ग है और वामदेवमार्ग पिपीलिका मार्ग है ॥ ३६ ॥ अतत्व की निवृत्ति द्वारा अथवा तत्व के अभ्यास से, महावाक्य का विचार करके सांख्य योग की समाधि द्वारा ॥ ३७ ॥ अपने आत्मा का रूप जान कर संप्रज्ञात समाधि से शुद्ध बुद्धि वाले शुक मार्ग से परम पद को प्राप्त करते है ॥ ३८ ॥ यमादि तथा आसनों से जनित कष्ट से युक्त वार वार हठयोग का अभ्यास करने वाला अनेक विघ्नों से प्राप्त अणिमादि सिद्धियों के कारण ॥ ३९ ॥

मोक्ष रूप फल को प्राप्त न करके फिर श्रेष्ठ कुल में उत्पन्न होता है और पूर्व वासना के कारण वह फिर योगाभ्यास करता है ॥ ४० ॥ इस प्रकार अनेक अनेक जन्मों के अभ्यास से वामदेव मार्ग से वह भी मोक्ष प्राप्त करता है; जो स्वयं विष्णु का परम पद है ॥ ४१ ॥ ये दोनों मार्ग अच्छे हैं और दोनों मोक्ष देने वाले हैं। एक सद्योमुक्ति को देने वाला और दूसरा क्रम मुक्ति को देने वाला है ॥ ४२ ॥ जिसकी बुद्धि तत्व में अनुभव होने तक पहुँच रखती है, उसके दर्शन से सब मनुष्य सब पापों से रहित हो जाते हैं ॥ ४३ ॥ देवता हो या मनुष्य सब ब्रह्मज्ञानी के दर्शन ही से कोटि जन्मों में किये हुए पापों से विमुक्त हो जाते हैं ॥ ४४ ॥ ॥ इति चतुर्थ अध्याय ॥

पश्चात् निदाघ ऋषि ने भगवान् ऋभु से कहा 'मुझे योगाभ्यास की विधि कहिये'। 'अच्छा' कह कर बोले—

इस पंच भूतात्मक देह में पांच मंडल हैं। जितनी कठिनता है, पृथ्वी है, जितना द्रवरूप है जल है, ॥ १ ॥ जितनी उष्णता है, तेज है, जितना चलन है, वह वायु से है और सबका आधार आकाश हैं, ऐसा योग की इच्छा करने वाला जाने ॥ २ ॥ वायु मंडल के आघात से एक रात्रि और दिन में इक्कीस हजार और छः सौ वार श्वास बहते हैं ॥ ३ ॥ पृथ्वी मंडल का क्षय होने पर शरीर में झुर्रियां पड़ती हैं। वैसे ही जल तत्व का क्षय हो जाने पर क्रम से बाल सफेद हो जाते हैं ॥ ४ ॥ तेज का क्षय हो

Scanned by CamScanner

जाने से भूख और शरीर की कान्ति नष्ट हो जाती है। वायु के क्षय से शरीर हमेशा कांपता रहता है और केवल आकाश से (क्योंकि इस तत्त्व का क्षय नहीं होता) कोई जीता नही रहता ॥ ५ ॥ इस प्रकार भूतों के नित्य क्षय होने से (मृत्यु होता है, और) भूतों को धारण करना ही जीवन है। क्योंकि महाखग रूप प्राण संतत ऊपर उड़ता है ॥ ६ ॥ इस लिये (जहां प्राण ऊपर उड़ता है) वहीं पर जो बन्ध लगाते हैं, उस को उड्डियाण बन्ध कहते हैं। यह उड्डियाण बन्ध मृत्युरूप हाथी के लिये सिंह के समान है ॥ ७ ॥ इस बन्ध को करने वाले का मोक्ष हो जाता है। जिसका शरीर कृश हो, उसके लिये यह बन्ध दुष्कर है। अग्नि का चालन होने से कोखमें बहुत वेदना होती है ॥ ८ ॥ अतः जो भूखा हो अथवा जिसको मलमूत्र का वेग प्राप्त हो ऐसा मनुष्य इसको न करे। वह नियमित और हितकर आहार, थोड़ा थोड़ा परन्तु अनेक वार किया करे ॥ ९ ॥ मृदु, मध्यम और तीव्र अधिकारियों के लिये क्रमशः मंत्र, लय और हठ योग हैं। लय, मंत्र और हठ तीन योग के प्रकार है। योग के आठ अंग होते हैं ॥ १० ॥ यम, नियम, आसन, प्रणायाम, प्रत्याहार ॥ ११ ॥ धारणा, ध्यान और आठवीं समाधि। अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, दया, आर्जव (सीधापन), ॥ १२ ॥ क्षमा, धैर्य, मिताहार और शौच ये दस यम हैं। हे महामुने, तप, संतोष, आस्तिकता, दान, ईश्वर-पूजन ॥ १३ ॥ सिद्धांत श्रवण, लज्जा, मति (निष्ठा), जप

और व्रत, ये दस प्रकार के नियम कहे जाते हैं ॥ १४ ॥ हे मुनिश्रेष्ठ, चक्र आदि ग्यारह आसन हैं। चक्र, पद्म, कूर्म, मयूर, कुक्कुट ॥ १५ ॥ वीर, स्वास्तिक, भद्र, सिंह, मुक्त और गोमुख, श्रेष्ट योगियों से प्रशंसित ऐसे ये ग्यारह आसन हैं ॥ १६ ॥ वाईं जांघ दाहिने गुल्फ (टकना) के ऊपर और दाहिनी जांघ वाएं गुल्फ के ऊपर रख कर शरीर को सीधा रख कर बैठने को चक्रासन कहते हैं ॥ १७ ॥ अपनी नाड़ियों से रेचक और पूरक करके फिर पूरक और रेचक करना इसको प्राणायाम कहते हैं। इसलिये यहां पर नाड़ियों का वर्णन करते हैं ॥ १८ ॥

सब प्राणियों का शरीर छियानवे अंगुल लम्बा होता है। उसमें पायु (गुदा) के ऊपर दो अंगुल ॥ १९ ॥ तथा मेढ़ (लिंग) के नीचे दो अंगुल शरीर का मध्य होता है मेढ़ से नौ अंगुल ऊपर नाढियों का कन्द होता है, ऐसा कहते हैं ॥ २० ॥ वह चार अंगुल ऊंचा और चार अंगुल चौड़ा, अन्डाकार और मेद मज्जा और शोणित से वेष्टित होता है ॥ २१ ॥ वहां द्वादश दलवाला नाड़ी चक्र प्रतिष्ठित है। इसीसे शरीर का धारण होता है। यहां पर कुण्डली (शक्ति) होती ॥ २२ ॥ वह सुषुम्णा के प्रवेशद्वार रूप ब्रह्मरन्ध्र को अपने मुख से ढांप कर रहती है। सुषुम्णा के पास अलम्बुसा और कुहू ये नाडियां होती हैं ॥ २३ ॥ अन्तर के दो दलों में वारुणी

Scanned by CamScanner

और यशस्विनी होती है। सुषुम्णा के दाहिने आरे के दक्षिण दल में क्रम से पिंगला रहती है ॥२४॥ उसके भीतर के दो दलों में पूषा और पयस्विनी होती है। सुषुम्णा के पश्चिम की ओर के दल में सरस्वति नाड़ी स्थित है ॥ २५ ॥ उसके पश्चात् शंखिनी और गांधारी होती है। शुषुम्णा के उत्तर के दल में इडा नामक नाड़ी होती है ॥२६॥ इसके पश्चात हस्तिजिह्वा और विश्वोदरी ये नाड़ियां होती हैं। ये नाड़ियां चक्र के दलों में प्रदक्षिणा के क्रम ही से कही गई हैं ॥ २७ ॥ ये बारह नाड़ियां बारह प्रकार के वायु को वहन करती है। ये नाड़ियां नाना वर्ण वाली और एक कपड़े के समान (यानी एक सतह में गुथी हुई सी । होती हैं ॥२८॥ इस नाड़ी जाल के मध्य में जो स्थान है, उसको नाभिचक्र कहते हैं। नाद के आधार रूप तथा नाद स्वरूप, तेजोमय और सूक्ष्म रंध्र वाली (सुषुम्णा) इन चार रूपों से कथित है। ये चार रत्नों से युक्त हैं (रत्न से यहां अभिप्राय विशेष गुण से है)। कुण्डली से ब्रह्मरंध्र का मध्य सदा आच्छादित रहता है ॥ २९—३० ॥ इन दस नाड़ियों में दस वायु चलते हैं। इस प्रकार नाड़ियों की गति जानकर बुद्धिमान पुरुष ॥ ३१ ॥ सिर, गर्दन और शरीर समान और मुख बंद रखते हुए अत्यन्त निश्चल होकर बैठ जाय। नासाग्र में, हृदय के मध्य बिन्दु मध्य में ब्रह्म का, ॥ ३२ ॥ इस प्रकार भली प्रकार सामहित होकर ध्यान करे, उससे अमृत स्राव होता है । अपान का संकोचन

करके वायु को ऊपर की ओर खींचे ॥ ३३ ॥ फिर उसको प्रणव के साथ उठाकर श्रीबीज से उसको निवृत्त करे। आत्मा का ही यहां पर श्री रूप से ध्यान करे। इस से अमृत झरने लगता है ॥३४॥ सब से मुख्य कालवंचन यही है। इससे मन में चिन्तन किया हुआ कार्य मन ही से (मन की सामर्थ्य से) सिद्ध होता है ॥३५॥ जल में अग्नि का ज्वलन होने से शाखा और पल्लव उत्पन्न होते हैं। यह जगत् (के व्यवहार) के विरुद्ध कथन नहीं है, यहाँ पर क्रिया ही विपरीत होती है। ॥३६॥ मार्ग में बिंदु को ठीक २ बांधकर जल में अग्नि प्रज्वलित करते हुए उस से जल का शोषण करे। इस से शरीर दृढ़ होता है ॥३७॥ ध्यान पूर्वक गुदा और योनि (गुदा और लिंग के बीच का भाग) दोनों का एक ही समय आकुंचन कर के अपान को ऊपर चढ़ावे और समान रखते हुए उसको नाभि चक्र में नियोजित करे ॥३८॥ फिर आत्मा का श्रीरूप से ध्यान करे, इससे अमृत स्राव होता है। मध्यम द्वार (ब्रह्मरंध्र) में इस योग का बलपूर्वक अभ्यास करे ॥ ३९ ॥ प्राण और अपान को दृढ़तापूर्वक एकता करके दोनों के ऊपर चढ़ने की भावना करे। यह श्रेष्ठ देह में सभी सिद्धियों को प्रकाश करने वाला है ॥४०॥ जैसे नीचे की ओर लगा हुआ बंध प्रवाह को रोकने वाला होता है, शरीर में रहनेवाली छाया (सुषुम्ना) का योगी वैसा हो हाल जाने (अर्थात् मूलबंध लगाने से इसका प्रवाह भी नीचे की ओर बहना बन्द होता है) ॥ ४१ ॥ सभी

Scanned by CamScanner

नाड़ियों को रोकने वाला यह एक ही बन्ध है ऐसा कहते हैं। इसलिये, इस बन्ध के सामने से देवता यानी शक्ति जागृत होती है ॥४२॥ इस प्रकार का यह चतुष्पथ (चार मार्ग वाला) बन्ध तीन मार्गों को रोकने वाला और उस एक मार्ग का विकास करने वाला है, जिस मार्ग से सिद्ध पुरुष सुलभता पूर्वक (अपने स्वरूप को) प्राप्त होते हैं॥४३॥ प्राण के सहित उदान को वेग पूर्वक ऊपर चलाने से यह बन्ध होता है। यह सब नाड़ियों का निरोध करते हुए ऊपर चलता है ॥४४॥ इसी को संपुट योग कहते हैं, यही मूलबंध है और अभ्यास करते करते तीनों बन्ध इसी से सिद्ध हो जाते हैं ॥४५॥ दिन रात प्रत्येक पहर में अविच्छिन्न रूप से नित्य अभ्यास करने से वायु वश में हो जाता है ॥४६॥ वायु वश में होजाने से शरीर में दिन दिन अग्नि बढ़ता रहता है। अग्नि के बढ़ने से अन्नादिका सुख पूर्वक पाचन होता है ॥४७॥ अन्न का ठीक पाचन होने से रस वृद्धि होती है और नित्य रसवृद्धि से धातु वृद्धि को प्राप्त होते हैं॥ ४८ ॥ शरीर में धातुओं की वृद्धि होने से (अन्तः करण शुद्ध होने से) बोध की वृद्धि होती है और सैकड़ों कोटि जन्मों में किये हुए पाप भस्म होजाते हैं॥ ४९ ॥

गुदा और लिंग के बीच में त्रिकोणाकृति मूलाधार चक्र है। उस स्थान में बिंदु रूप शिव प्रकाशते हैं ॥५९॥ यहाँ पर

कुण्डलिनी नामक परा शक्ति प्रतिष्ठित है, जिससे प्राण उत्पन्न होता है और अग्नि बढ़ता है ॥५१॥ जिससे बिन्दु उत्पन्न होता है और नाद वृद्धि को प्राप्त होता है, जिससे हंस उत्पन्न होता और जिससे मन उत्पन्न होता है ॥५२॥ मूलाधारादि छः चक्र शक्ति का स्थान कहे जाते हैं और कंठ के ऊपर सिर के अन्त तक शिव का स्थान कहा जाता है ॥५३॥ नाड़ियों का आश्रय शरीर है, प्राणों का आश्रय नाड़ियां हैं, जीव का आश्रय प्राण है और हंस का निवास स्थान जीव है ॥५४॥ शक्ति का अधिष्ठान हंस है। इस प्रकार यह चराचर (अपेक्षा से जड़ और चेतन प्रतीत होने वाला) जगत् है। पुरुष विकल्प से रहित और प्रसन्न होकर प्राणायाम का अभ्यास करे ॥५५॥ बन्ध त्रय से युक्त होकर लक्ष्य का साक्षात्कार करने में हेतु भूत जानने योग्य पदार्थ (ब्रह्म) का, सत्य की खोज में लगे रहने वाले मन से, नित्य अनुसन्धान करे॥५६॥

लक्ष्य रूप परब्रह्म में ध्यान रखकर स्वयं उसी में टिकते हुए रेचक और पूरक दोनों का कुम्भक में निरोध करे ॥५७॥ बाह्य रहने वाले विषयों को रेचक कहा गया है, शास्त्र द्वारा किये हुए तत्त्व निश्चय को पूरक और उसी को अपने में दृढ़ करना इस को कुम्भक कहा है ॥५८॥ इस प्रकार जिसके चित्त को अभ्यास हुआ है वह मुक्त ही है, इसमें संदेह नहीं। कुम्भक का (जिस के स्वरूप को पहले कह चुके हैं) आरोप करके उसको कुम्भक

Scanned by CamScanner

ही से पूरित करे ॥५९॥ कुम्भक से कुम्भक का कुम्भक करे, तब यही अन्तरथ परम शिव है ।

अब ताडन करना चाहिये, भली प्रकार स्थित हो कर कंठ मुद्रा के साथ ॥६०॥ प्राणोंकी गति को रोक कर पूरक कुम्भक को धारण करके दोनों हाथ तथा दोनों पैर भूमि में समान रूप से जमा कर ॥६१॥ वेध के क्रम से वायु से जिसमें चार पीठ या चक्र होते हैं ऐसे मेरुदण्ड का वायु द्वार के स्थान में बार बार ताडन करे ॥६२॥ दोनों पुटों का (शरीर का ऊपर का और नीचे का भाग) आकर्षण होने से वायु का त्वरित स्फुरण होता है । इससे सूर्य, चन्द्र और अग्नि का सम्बन्ध होने से यह अमृत को प्राप्त कराने वाला है, ऐसा जानना चाहिये ॥६३॥ मेरु दण्ड के चालन से मेरु दण्ड में रहे हुए देवता जागृत होते हैं । इस का वेध प्रथम ब्रह्म ग्रन्थि से शीघ्र होता है ॥६४॥ ब्रह्म ग्रन्थि का भेद करके बाद वह विष्णु ग्रन्थि का भेद करता है और विष्णु ग्रन्थि के भेद के पश्चात् रुद्र ग्रन्थि का वह भेद करता है ॥६५॥ रुद्र ग्रन्थि का भेद करके अनेक जन्मों में उपार्जित शुभ संस्कारों से तथा गुरुदेव के कृपाप्रसाद से समस्त अज्ञान रूपी मल का नाश करता है ॥ ६६ ॥ इडा और पिंगला के बीच में रहे हुए सुषुम्ना नाडी के मण्डल में योग का अभ्यास करने से योगी को यह वेध उत्पन्न होता है ॥६७॥ विशिष्ट प्रकार की मुद्रा और बन्ध द्वारा वायु को ऊर्ध्व चलाना चाहिये ।

प्रणवोच्चार यदि ह्रस्व हो तो वह पापों का नाश करता है, दीर्घ मोक्षदायक होता है ॥६८॥ और प्लुत से पूर्णता प्राप्त होती है । तीनों प्रकार के प्रणव का तेल की धारा के समान अखंड और घटा के दीर्घ नाद के समान उच्चारण करने से (वायु ऊर्ध्व चलता है) ॥६९॥ प्रणव का अग्र अवाच्य (ब्रह्म स्वरूप), है, उसको जो जानता है, वह वेद को जानता है । बिंदु तक प्रणव उच्चारण से प्राण चढ़ जाय तो वह ह्रस्व है, ब्रह्मरन्ध्र तक दीर्घ और द्वादशान्त तक चढ़े तो वह प्लुत प्रणव आनन्द और मन्त्र सिद्धि को देने वाला है ॥ ७० ॥ यह प्रणव सर्व विघ्नों को दूर करनेवाला और सब पापों का नाश करने वाला है । आरम्भ घट, परिचय ॥ ७१ ॥ और निष्पत्ति ये चार उसकी भूमिकाएं हैं । काया वाचा और मन से होने वाले बाह्य कर्म का त्याग करके ॥७२॥॥ जब आन्तर कर्म करने लगता है, तब आरम्भ अवस्था कही जाती है । वायु पश्चिम मार्ग से वेध करता हुआ भली प्रकार स्थिर ॥७३॥ होकर रहे, उसको विद्वान् घटावस्था कहते हैं । न वह सजीव होता है, न निर्जीव, इस प्रकार शरीर में निश्चल रहता है, जिसमें आकाश में स्थिर रहता है। उसको प्रचय (परिचय) अवस्था कहते हैं ॥ ७४ ॥ जिसमें आत्मा से सृष्टि और लय होते हैं, जो जीवन्मुक्ति अवस्था को प्राप्त हुआ है और जब सहज योग करता है, सो यह निष्पत्ति भूमिका है ॥ ७५ ॥

Scanned by CamScanner

इस उपनिषत् को जो पढ़ता है, सो अग्नि से शुद्ध होता है उसने सुरापान किया हो, तो उस दोष से वह मुक्त होता है, सुवर्ण की चोरी के दोष से मुक्त होता है, वह जीवन्मुक्त हो जाता है। आगे के मंत्र में भी यही बात है—उस विष्णु के परम पद को ज्ञानी लोग जैसे आकाश आंख के आगे बिछा हुआ हो इस प्रकार स्पष्ट देखते हैं। जिनका अज्ञान निवृत्त हुआ है, ऐसे विद्वान् ब्राह्मण उस विष्णु के परमपद को नित्य स्तुति करते हैं।

॥ इति वराहोपनिषत् समाप्त ॥

Scanned by CamScanner

भारतीय सस्कृति मे जितना महत्त्वपूर्ण स्थान वेदो, पुराणो रामायण, गीता, महाभारत आदि ग्रथो का है, उतना ही महत्त्व उपनिषदो का भी है। उपनिषदो मे हिदू धर्म के हर विषय का विस्तारपूर्वक वर्णन किया गया है।

उपनिषद कुल सख्या मे 108 है। हमने उन 108 उपनिषदो को अपने पाठको के लिए अत्यंत सरल और सुगम भाषा मे इस पुस्तक मे प्रस्तुत किया है।

—प्रकाशक

डायमंड पॉकेट बुक्स (प्रा.) लि.

धार्मिक व पूजा पाठ की अनुपम पुस्तकें

मर्यादा पुरुषोत्तम भगवान राम*	40.00	काली उपासना	25.00
दिव्य आभा मण्डल (Aura)*	40.00	विष्णु उपासना	25.00
प्रज्ञावेणु (गीता व्याख्या) मुक्त छन्द में*	50 00	गणेश उपासना	25 00
मानस प्रेमसूत्र-I, II(मुरारी बापू)*	30.00	सरस्वती उपासना	25 00
मानस भुसुण्डी गीता(मुरारी बापू)*	41.00	ऋग्वेद (सरल भाषा में)*	30 00
रामचरितामृत*	35.00	सामवेद (सरल भाषा में)*	30 00
आरती संग्रह	15.00	यजुर्वेद (सरल भाषा में)*	30 00
गजानन (जीवनी)	20.00	अर्थववेद (सरल भाषा में)*	30 00
वेदान्त दर्शन	20.00	108 उपनिषद*	100 00
मीमांसा दर्शन	20 00	सुख सागर*	60.00
सांख्य दर्शन	20 00	प्रभु मिलन का मार्ग	20.00
युग प्रवर्त्तक गौतम बुद्ध	25.00	जैकारा शेरांवली का	20 00
कार्तिक महात्मय*	40.00	व्रत पर्व और त्यौहार	20 00
मनृस्मृति*	30.00	रामायण*	40 00
विदुर नीति*	30.00	बाल्मीकि रामायण	30 00
भर्तृहरि शतक	25 00	महाभारत*	40.00
अनेकता में एकता	20.00	सिक्खों के दस गुरु*	30 00
नवीन रामलीला नाटक*	40 00	श्रीमद् भागवत् गीता*	20.00
गणेश पुराण	25.00	शिरडी के साई बाबा*	30.00
भविष्य पुराण	25.00	कथा सरित सागर*	80.00
पद्म पुराण	25.00	योग वशिष्ठ*	80 00
वराह पुराण	25.00	दशावतार	20.00
कूर्म पुराण	25.00	चाणक्य नीति*	30 00
ब्रह्म पुराण	25.00	चाणक्य सूत्र*	30 00
माकण्डेय पुराण	25.00	कौटिल्य अर्थशास्त्र	20.00
मत्स्य पुराण	25.00	आर्य पुष्पांजलि	20 00
ब्रह्माण्ड पुराण	25.00	गुरु वशिष्ठ	20 00
श्री विष्णु पुराण	25.00	दुर्गा सप्तशती	25.00
श्री शिव पुराण	25.00	नीलकंठ	20.00
श्री देवी भागवत पुराण	25.00	प्रजापति, ब्रह्म	20 00
ब्रह्मवैवर्त पुराण	25.00	भगवान परशुराम	20.00
गायत्री उपासना	25.00	सत्य साई बाबा*	30 00
लक्ष्मी उपासना	25 00	श्रीमद भगवत गीता(आधुनिक व्याख्या)	60 00

डायमंड पॉकेट बुक्स (प्रा.) लि.

X 30 ओखला इन्डस्ट्रियल एरिया फेज-2, नई दिल्ली-110020

पुस्तक VPP से मंगाने के लिये 10/- की Postal Stamps आर्डर के साथ अवश्य भेजें।
कोई भी तीन पुस्तक मंगवाने पर डाक व्यय फ्री। डाक व्यय प्रति पुस्तक 5/-

* पुस्तकें 23×36 (हिमाद सर्जन में)

१०८ उपनिषद्

डॉ० भवान सिंह राणा

डायमंड पाकेट बुक्स (प्रा.) लि.
X-30, ओखला इंडस्ट्रियल एरिया, फेज-2
नई दिल्ली -110 020

महिलाओं की अपनी पत्रिका

गृहलक्ष्मी

पारिवारिक मासिक पत्रिका

© प्रकाशकाधीन

प्रकाशक :
डायमंड पॉकेट बुक्स (प्रा.) लि.
एक्स-30, ओखला इंडस्ट्रियल एरिया, फ़ेस-2
नई दिल्ली–110 020
फोन. 011-6822803, 6822804, 6841033
फैक्स: 011-6925020

वितरक :
पंजाबी पुस्तक भंडार
257, दरिबा कलां, दिल्ली–110 006

संस्करण : 1999

स्पेशल ईफेक्टस :
ग्राफ़िक्स बी, मेरठ–250 005

प्रिंटर्स : आदर्श प्रिन्टर्स, नवीन शाहदरा

अनुक्रमणिका

1	ईशोपनिषद	. 7	31	तुरीयातीतोपनिषद्	.. 123
2	केनोपनिषद	...10	32	योगराजोपनिषद्	124
3	कठोपनिषद	. 14	33	आत्मपूजोपनिषद्	. 125
4	प्रश्नोपनिषद	22	34	ब्रह्म उपनिषद्	126
5	मुडक उपनिषद	. 28	35	ब्रह्मविद्या उपनिषद्	...128
6	मांडुक्य उपनिषद	.33	36	क्षुरिकोपेनिषद्	.. 132
7	ऐतरेयोपनिषद्	35	37.	योगतत्त्वोपनिषद्	. 133
8	तैत्तरीयोपनिषद्	.37	38	सुबालोपनिषद	.141
9	छांदोग्य उपनिषद्	.44	39	मडल ब्राह्मणोपनिषद्	151
10	श्वेताश्वेतरोपनिषद्	80	40	कौशीतकी ब्राह्मणोपनिषद	.156
11	गर्भोपनिषद्	...86	41	जाबालदर्शनोपनिषद	167
12	मुद्गलोपनिषद्	. 88	42	हंसोपनिषद	..177
13	अक्ष्युपनिषद्	90	43	स्वसंवेद्योपनिषद	...179
14	अध्यात्मोपनिषद्	...92	44	जाबाल्योपनिषद्	180
15	मैत्रायणी उपनिषद्	.95	45	मैत्रेयोपनिषद्	. 181
16	शिवसंकल्प उपनिषद्	100	46	शांडिल्योनिषद्	.184
17	आश्रम उपनिषद्	. 101	47.	परब्रह्मोपनिषद्	.192
18	द्वयोपनिषद्	102	48	कठरुद्रोपनिषद्	.195
19	वज्रसूचिका उपनिषद	103	49	कुंडिकोपनिषद	197
20	अथर्वशिरोपनिषद्	. 104	50	अरण्योपनिषद्	199
21	स्कंद उपनिषद्	106	51	संन्यासोपनिषद	200
22	सर्वसार उपनिषद्	107	52	नारद परिव्राजकोपनिषद्	.205
23	शुकरहस्योपनिषद्	.109	53.	पैंगलोपनिषद	. 222
24	मत्रकोपनिषद्	. 111	54	महावाक्योपनिषद	.228
25	प्रणव उपनिषद्	. 112	55	आत्मबोधोपनिषद	229
26	निरालंबोपनिषद	. .113	56	कैवल्योपनिषद	...231
27.	गायत्री उपनिषद्	. 115	57.	ब्रह्मविदूपनिषद	..233
28	अमृतनादोपनिषद्	...118	58	आत्मोपनिषद	..234
29	एकाक्षरोपनिषद्	.120	59.	पंचब्रह्मोपनिषद	..236
30	नादविदूपनिषद्	...121	60	शारीरकोपनिषद	...238

61.	शाटयायनीयोपनिषद	239
62	याज्ञवल्क्योपनिषद	241
63	जाबालोपनिषद	243
64.	परमहंस उपनिषद	.244
65	निर्वाणोपनिषद	. 245
66	परमहंस परिव्राजकोपनिषद	247
67	भिक्षुकोपनिषद	250
68	अवधूतोपनिषद	.. 251
69	योगचूडामणि उपनिषद	253
70.	महोपनिषद	261
71	त्रिशिख ब्राह्मणोपनिषद	282
72	अद्वयतारक उपनिषद	. .288
73	पाशुपत ब्रह्मोपनिषद	290
74	प्राण अग्निहोत्रोपनिषद	294
75	योग कुडलिनी उपनिषद	296
76	ध्यानविदु उपनिषद	302
77	अक्षमालिका उपनिषद	307
78	रुद्राक्ष जाबालोपनिषद	309
79	राम पूर्वतापिनी उपनिषद	.313
80	गोपाल पूर्वतापिनी उपनिषद	319
81	कृष्ण उपनिषद	321
82	गणपति उपनिषद	323
83	नृसिहपूर्वतापिनी उपनिषद	.325
84	नृसिह षट्चक्रोपनिषद	. 332
85	दक्षिणामूर्ति उपनिषद	333
86	शरभ उपनिषद	336
87	रुद्रोपनिषद	338
88	कालाग्नि रुद्रोपनिषद	339
89.	नील रुद्रोपनिषद	340
90	रुद्र हृदयोपनिषद्	342
91	गरुडोपनिषद्	345
92	लांगूलोपनिषद्	347
93	गायत्री रहस्योपनिषद्	348
94	सावित्री उपनिषद्	351
95	सरस्वती रहस्योपनिषद्	353
96	देवी उपनिषद्	358
97	बहु ऋचोपनिषद्	360
98.	सौभाग्यलक्ष्मी उपनिषद्	361
99	त्रिपुरोपनिषद्	364
100	सीता उपनिषद्	366
101.	राधा उपनिषद्	368
102	तुलसी उपनिषद्	369
103	नारायण उपनिषद्	370
104	सूर्य उपनिषद्	371
105	भावनोपनिषद्	373
106	चतुर्वेदोपनिषद्	375
107	चांक्षुप उपनिषद्	376
108	कलि सतरणोपनिषद्	377

□

1. ईशोपनिषद

शांति पाठ :

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

वह ब्रह्म पूर्ण है, यह कार्य जगत भी पूर्ण है । उसी पूर्ण से इस पूर्ण की उत्पत्ति हुई है, अतः उस पूर्ण से इस पूर्ण को निकाल देने पर भी पूर्ण ही शेष रहता है ।

(1) इस परिवर्तनशील जगत मे यह जो कुछ भी चराचर दिखाई पडनेवाली वस्तुए है, ईश्वर उन सब में व्याप्त है । अतः उसका त्यागभाव से उपभोग करना चाहिए । जो वस्तु आपके पास नही है, उसका लोभ मत करो । भला यह धन किसका है ?

(2) इस विश्व मे जन्म लेकर श्रेष्ठ पुरुषार्थ करते हुए सौ वर्ष तक जीवित रहने की इच्छा करनी चाहिए । इस प्रकार (पूर्व श्लोक तथा इस श्लोक मे वर्णित) सभी उपदेशो के अनुसार आचरण करो । इससे अतिरिक्त उत्थान के लिए कोई मार्ग नही है । जो मनुष्य सासारिक भोगो को भोगते हुए भी कर्म मार्ग का परित्याग नही करता, उसे कर्म से उत्पन्न दोष नही छूते ।

(3) जो लोग केवल शारीरिक बल प्रदर्शन अर्थात परपीडन के लिए प्रसिद्ध है, जिनमे आदर्श मानवीय मार्ग को समझने की शक्ति नही है, वे वस्तुत असत मार्ग मे लगे है, वे अज्ञान के अधकार से व्याप्त है । वे वस्तुत आत्मघाती हैं । प्राण त्याग करने के बाद भी वे आसुरी लोको को प्राप्त होते है ।

(4) वह ब्रह्म एक है, चचलता रहित है, सबसे प्राचीन है, स्फूर्ति प्रदान करनेवाला है और मन से भी तेज चलनेवाला है । आख, जिह्वा, कान आदि इद्रियां उस तक नही पहुंच सकती । वह स्थिर रहने पर भी अन्य दौडते हुए लोगो से आगे बढ़ जाता है । मां के गर्भ मे रहनेवाला जीव उसी ब्रह्म के आधार से अपने पूर्व में किए हुए कर्म फल को प्राप्त करता है ।

(5) वह पूर्ण ब्रह्म समस्त सृष्टि को गति देते हुए भी स्वयं चंचलता रहित है । वह दूर भी है (अज्ञानियों के लिए) और पास भी है (ज्ञानियों के लिए) । वह इस चराचर जगत में प्रत्येक के अदर भी है और बाहर भी है । क्योंकि ज्ञानी लोग उसे अपने अंदर देखते है और अज्ञानी नही देखते ।

(6) जो मनुष्य सभी प्राणियो की आत्मा के अंदर आत्मा है, ऐसा अनुभव करता है और समस्त प्राणियों में उसी एक आत्मा का विश्वासपूर्वक अनुभव करता है, उसे किसी प्राणी के प्रति घृणा नही रहती ।

(7) इस प्रकार की अवस्था में पहुंचने पर ज्ञानी मनुष्य को आत्मा सर्वभूतमय है—ऐसा अनुभव होता है । इस प्रकार का अनुभव होने पर उसे मोह वाध नही सकते ।

(8) वह आत्मा सर्वत्र व्यापक है, शरीर रहित है, स्नायु एव व्रण हीन है, शुद्ध, निष्पाप और तेजोमय है। इद्रिय ज्ञान से परे है, मनीषी है, विजयी और स्वयंजन्मा है। उसने अनादिकाल से सभी इंद्रियो (जीभ, आंख, नाक, कान और त्वचा) तथा उनके विषयो (रस, देखना, सूंघना, सुनना और स्पर्श) की व्यवस्था की है।

(9) जो—आत्मा नही है—इस प्रकार की अविद्या के अनुयायी हैं, वे अज्ञान के प्रगाढ अधकार में प्रवेश करते है। साथ ही जो केवल आत्मज्ञान में ही डूब जाते हैं, वे अविद्या[1] के उपासक से भी अधिक गहन अंधकार में जाते है, क्योंकि सांसारिक सुखसाधन भी जीवन-यात्रा के निर्वाह हेतु आवश्यक है।

(10) विद्या अर्थात् आत्मज्ञान से आत्मा की उन्नति होती है। अविद्या से सासारिकता प्राप्त होती है। अत इन दोनो का फल भिन्न-भिन्न है। ऐसा हमने धीरोदात्त मनीषियों से सुना है, जिन्होने हमें इस विषय का उपदेश दिया था।

(11) विद्या से आत्मबल वढता है और अविद्या से सासारिक उन्नति प्राप्त होती है। जो इन दोनो को समान रूप से जानता है, वह अविद्या से अकाल मृत्यु को दूर करता है तथा विद्या से अमरत्व प्राप्त करता है।

(12) जो असंभूति (पृथकतावाद) की बात करते है, वे गहन अंधकार में प्रवेश करते है, और जो केवल संघवाद के ही उपासक है (व्यक्तिगत स्वतत्रता के विरोधी है), वे असभूतिवादियों से भी प्रगाढ अधकार को प्राप्त करते है[2] अत संघवाद और वैयक्तिक स्वतत्रता—(संभूति एव असभूति) दोनों की अतिवादिता उचित नही है।

(13) सघवाद और असभूतिवाद, इन दोनों के फल भिन्न-भिन्न हैं—ऐसा कहा गया है। ऐसा हमने धीरे पुरुषों से सुना है, जिन्होने हमें यह उपदेश दिया था।

(14) जो संघवाद और असघवाद दोनों के समुचित प्रयोग को जानता है, वह असघवाद से अपनी अकाल मृत्यु (रोग आदि) को दूर करके सघवाद से अमरता प्राप्त करता है।

(15) स्वर्णमय पान से सत्य का मुख वंद पडा है। भौतिकता सत्य को ढक देती है। हे परमात्मा ! सत्यधर्म का पालन करने के लिए तू उसे खोल दे। सत्यधर्म का पालन करने के लिए स्वर्ण अर्थात् धन-सपत्ति का लोभत्याग करना अनिवार्य है। तात्पर्य यह है कि धन सपत्ति का लालच व्यक्ति को सत्य से विमुख कर देता है। अत हे परमात्मा तू हमें लोभ मे बचा ले।

---

1 उपनिषदों में अविद्या शब्द का अर्थ वैद्यक, रसायन तत्र आदि भौतिक विज्ञानों से है तथा विद्या शब्द का अर्थ अध्यात्म विद्या है।

2 सघवाद की चरमवादिता व्यक्तिगत स्वतत्रता को नष्ट कर देती है। इस चरमवादिता के कारण ही हिटलर जैसे अधिनायकों का अभ्युदय हुआ था जो विश्वयुद्ध का कारण बना। काट, हीगल आदि पाश्चात्य विचारक इसी विचारधारा के प्रबल समर्थक थे।

(16) हे पोषक द्रष्टा नियामक, तेज स्वरूप, प्रजापालक ईश्वर । अपनी किरणो को एक ओर समेट लो (इनकी चकाचौध मुझे देखने नही देती), और जो तेरा परम कल्याणकारक तेजस्वी स्वरूप है, उसे मै देखता हू। यह जो इस शरीर मे प्राणो को धारण करनेवाला भक्त है, वह मैं ही हू।

(17) हमारा यह आत्मा अपार्थिव और अमृतरूपी शक्तिवाला है, और यह शरीर अत मे भस्म होनेवाला है। अत हे कर्म करने वाले पुरुष अपने द्वारा किए जानेवाले कर्मो का ध्यान कर। सर्वरक्षक आत्मा का ध्यान कर हे कर्म करनेवाले पुरुष किए हुए कर्मों का ध्यान कर।

(18) हे अग्निस्वरूप ईश्वर हमें उत्तम मार्ग से अभ्युदय की ओर ले चल। हे देव। तू हमारे सभी कर्मो को जानता है। हमारे पास से कुटिल पापो को दूर कर। हम तुझे विशेष रूप से नमन करते हुए तेरी स्तुति करते है।

□

2 केनोपनिषद

शांतिपाठ :

ॐ अप्यायतु ममागानि वाक्प्राणचक्षुष श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्व ब्रह्मोनिषद माह ब्रह्म निराकुर्या मा मा ब्रह्म निराकरोद निराकरणमस्त्वनिराकरण मेऽस्तुतदात्मानि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि संतु।

ॐ शांति शाति शाति ।

मेरे अग पुष्ट हो तथा मेरे वाक, प्राण चक्षु, श्रोत्र, बल और सपूर्ण इंद्रिया पुष्ट हो। यह सब उपनिषद विद्या ब्रह्म है। मै ब्रह्म का निराकरण न करू, ब्रह्म मेरा निराकरण न करे। इस प्रकार हमारा परस्पर अनिराकरण हो। उपनिषदों मे जो धर्म है, वह आत्मज्ञान मे लगे हुए मुझ मे निहित हो, वह मुझ मे निहित हो। त्रिविध तापो की शाति हो।

प्रथम खंड

(1) यह मन किसकी इच्छा से प्रेरित होकर अपने विषयो में गिरता है ? यह प्राण किसके द्वारा प्रयुक्त होने पर चलता है ? यह वाणी किसके द्वारा इच्छा किए जाने पर बोलती है ? कौन देव नेत्रो तथा कानो को प्रेरित करता है ?

(2) जो कानो का भी कान, मन का भी मन और वाणी की भी वाणी है, वही प्राणो का भी प्राण और चक्षु का भी चक्षु है। इस तथ्य को जानकर धीर पुरुष मृत्यु के पश्चात मुक्त होकर अमर हो जाते है।

(3) उस ब्रह्म तक आंखें, वाणी और मन पहुच ही नही सकते। अतः उस ब्रह्म के विषय में शिष्य को किस प्रकार उपदेश देना चाहिए, यह हम नही जानते, यह हमारी बुद्धि में नही आता। वह विदित एव अविदित से अन्य ही है, ऐसा हमने अपने पूर्व पुरुषो से सुना है, जिन्होने हमें उसका उपदेश दिया था।

(4) जो वाणी से प्रकाशित नही हो सकता, किंतु जिससे वाणी प्रकाशित होती है उसी को ब्रह्म समझना चाहिए। यह जिस विशेष नाम युक्त ईश्वर (जैसे इद्र, अग्नि, वायु, विष्णु, रुद्र आदि) की लोग उपासना करते है, वह ब्रह्म नही है।

(5) जिसके विषय में मन मनन नही कर सकता, परतु जिसकी सत्ता से मन मनन करने की सामर्थ्य रखता है, ऐसा कहा जाता है, उसी को ब्रह्म समझो। जिस विशेष नामयुक्त ईश्वर की लोग उपासना करते है, वह ब्रह्म नही है।

(6) जिसे कोई नेत्र नही देखता, किंतु जिसकी महायता से नेत्र अपने विषय को देखते है, उसी को ब्रह्म समझो, जिस विशेष नाम युक्त ईश्वर की लोग उपासना करते हैं, वह ब्रह्म नही।

(7) जिसे कोई कान नही सुनता, परंतु जिसकी सहायता से कान सुनने का कार्य करते है, उसी को ब्रह्म समझो। जिस विशेष नामधारी ईश्वर की लोग उपासना करते है, वह ब्रह्म नही है।

(8) जो नासिका मे स्थित प्राण वायु का विषय नही बन सकता, अपितु जिससे प्राण अपने विषय (सूघना) कार्य करते है, उसी को ब्रह्म समझो। जिस विशेष नामधारी ईश्वर की लोग उपासना करते है, वह ब्रह्म नही है।

द्वितीय खंड

(1) 'यदि तुम यह समझते हो कि तुम ईश्वर को अच्छी तरह जानते हो, तो निश्चय ही तुम ब्रह्म का अल्प रूप ही जानते हो। इसका जो रूप तुम जानते हो और जो रूप देवताओ मे जाना जाता है, वह भी अल्प ही है। अत तुम्हारे लिए ब्रह्म विचार करने योग्य है।' इस पर एकांत मे विचार करने के अनंतर शिष्य ने कहा कि 'वह अब ईश्वर को जान गया है।'

(2) मै न तो यह मानता हूं कि मै ब्रह्म को अच्छी तरह जान गया हू और न यही समझता हूं कि उसे नही जानता हूं। इसलिए मै उसे जानता भी हू और नही भी जानता हू। हम शिष्यो मे ब्रह्म के विषय में जिसकी यह धारणा है कि मै उसे जानता भी हूं और नही भी जानता हू, वही ब्रह्म को जानता है।

(3) ब्रह्म जिसे ज्ञात नही है, उसी को ज्ञात है। जिसको ज्ञात है, वह उसे नही जानता, क्योकि वह जाननेवालों का बिना जाना हुआ और न जाननेवालों का जाना हुआ है। अन्य वस्तुओ के समान दिखाई न पड़ने के कारण वह इद्रियों का विषय नही बन सकता।

(4) सभी इंद्रियां ब्रह्म की सत्ता से ही कार्य करती है, अत प्रत्येक इद्रिय के विषय से उसका ही बोध होता है, इसी से वह जाना जाता है, यही उसका ज्ञान है। इसी ब्रह्मज्ञान से अमरता प्राप्त होती है। अमरता स्वय से ही प्राप्त होती है, विद्या तो केवल अज्ञान के अंधकार को दूर करने मे सहायक सिद्ध होती है।

(5) यदि इसी जन्म मे ब्रह्म को जान लिया जाए, तब तो ठीक है। यदि ऐसा न हो पाए तो यह प्राणी के लिए सर्वाधिक हानि की बात है। ज्ञानी लोग प्रत्येक प्राणी में ब्रह्म की सत्ता को देखकर, मृत्यु के पश्चात अमर हो जाते है।

तृतीय खंड

(1) यह प्रसिद्ध है कि पूर्व कथित लक्षणोवाले परब्रह्म ने देवताओं के लिए विजय प्राप्त की थी। कहते है कि उस ब्रह्म की विजय से देवताओं ने विजय प्राप्त की थी।

(2) तब देवताओं ने सोचा यह विजय उनके निजी प्रयत्नों से मिली है। कहते है— वह ब्रह्म देवताओं के मनोभावों को जान गया और उनके सामने यक्ष के रूप में प्रादुर्भूत हुआ। यक्ष के रूप में आए हुए उस ब्रह्म को देवता लोग नही पहचान सके कि यह कौन है ?

(3) वे देवता अग्नि से बोले, 'हे अग्नि यह ज्ञात करो कि यह यक्ष कौन है ?' अग्नि ने स्वीकृति दे दी।

(4) अग्नि यक्ष रूपी ब्रह्म के पास गया, यक्ष ने अग्नि से पूछा, 'तुम कौन हो।' इस पर अग्नि ने उत्तर दिया, 'मै अग्नि हू। मेरा नाम जातवेदास भी है।'

(5) इस पर यक्ष ने पूछा, 'हे जातवेदास, तेरे नाम के अनुरूप तुझमें कौन-सी शक्ति है ?'

अग्नि ने उत्तर दिया, 'पृथ्वी में दिखाई देनेवाले इस समस्त चराचर को मैं जला सकता हू। आकाश में स्थित वस्तुए भी मुझसे जल सकती है।'

(6) यक्ष ने अग्नि को एक तिनका दिया और कहा, 'इसे जलाकर दिखाओ।'

अग्नि उस तिनके में प्रविष्ट हुआ, किंतु अपनी संपूर्ण शक्ति से भी उसे न जला सका और लौटकर देवताओ के पास चला आया तथा उनसे बोला, 'यह यक्ष कौन है ? मै इस तथ्य का पता न लगा पाया।'

(7) तदनतर देवताओं ने वायुदेव को आज्ञा दी, 'हे वायु, अब तुम मालूम करो कि यह यक्ष कौन है ?'

वायु 'बहुत अच्छा' कहते हुए चल पड़ा।

(8) वायु यक्ष के पास गया। इस पर यक्ष ने प्रश्न किया, 'तुम कौन हो ?' यह पूछे जाने पर वायु ने कहा, 'मै वायु हू, मुझे मातरिश्वा भी कहते हैं।'

(9) तब यक्ष ने पूछा, 'हे वायु । तुझमें क्या शक्ति है ?' वायु ने कहा, 'पृथ्वी में जो कुछ भी है, उसे मै उडा सकता हूं।'

(10) तब यक्ष ने एक तिनका देते हुए वायु से कहा, 'इसे उड़ाओ,' इस पर वायु तिनके के पास गया, किंतु अपनी पूरी शक्ति से भी उसे उड़ा नही सका। तब वह भी देवताओं के पास लौट आया और बोला, मै इस बात को नही जान पाया कि यह यक्ष कौन है ?'

(11) तब देवताओं ने इद्र से कहा, 'हे मेघवन। अब तुम इस बात का पता लगाओ कि यह यक्ष कौन है ?' 'बहुत अच्छा' कहकर इद्र यक्ष के पास गया, किंतु यक्ष इंद्र के सामने से अतर्धान हो गया।

(12) जिस आकाश में वह यक्ष अतर्धान हुआ था, इंद्र भी वही गया। वही उसने उस शोभामयी स्त्री हिमालय की पुत्री उमा (ब्रह्म विद्या) से पूछा, यह यक्ष कौन है ?'

चतुर्थ खंड

(1) उस विद्या देवी ने स्पष्ट शब्दों में कहा, 'यह ब्रह्म है, इसकी विजय मे ही तुम महिमामय हुए हो।' ऐसा कहते हैं कि तभी इद्र ने जाना कि वह ब्रह्म था।

(2) अग्नि, वायु और इद्र इन तीनों देवताओं ने ही सबसे पहले यह जाना कि 'यह ब्रह्म है।' तथा इन तीनों ने ही सर्वप्रथम उसका स्पर्श किया था। वे अन्य देवताओ मे श्रेष्ठ माने गए।

(3) इद्र ने सर्वप्रथम समीपस्थ ब्रह्म का स्पर्श किया और जाना कि यह ब्रह्म है, अत वह सभी देवताओ मे प्रमुख माना गया ।

(4) यह उस ब्रह्म का उपासना-सबंधी उपदेश है, जो पलक झपकने अथवा विद्युत चमकने के समान उत्पन्न हुआ । यह उस ब्रह्म का अधिदेवता रूप है ।

(5) अब अध्यात्म उपासना का उपदेश इस प्रकार है—मन को गतिमान कहा जाता है । यह ब्रह्म इस प्रकार मन से ही बार-बार ब्रह्म का स्मरण होता है तथा निरतर सकल्प किया जाता है ।

(6) वह ब्रह्म ही वन अर्थात् भजन करने योग्य है, अतः उसकी वन नाम से उपासना करनी चाहिए । जो उसे इस तरह जानता है, उसी को सभी प्राणी अच्छी तरह चाहने लगते है ।

(7) शिष्य द्वारा गुरु से उपनिषद् शिक्षा के विषय मे अनुरोध किया गया । अत इस शिक्षा को देने के बाद गुरु ने कहा—'मै तुम्हे ब्रह्मविषयक उपनिषद् का ज्ञान दे चुका हू । अब तुम्हे ब्रह्म जाति संबंधी उपनिषद् का ज्ञान दूगा ।

(8) उस ब्राह्मी उपनिषद् की तप, दम, कर्म, वेद और संपूर्ण वेदांग (व्याकरण, ज्योतिष, छद आदि) यह सब प्रतिष्ठा है तथा सत्य उसका घर है ।

(9) जो निश्चयपूर्वक इस उपनिषद् को इस प्रकार जानता है, वह अपने पापों को नष्ट करके अनत और महान स्वर्गलोक में प्रतिष्ठित होता है ।

□

3. कठोपनिषद

शांतिपाठ :

ॐ सहनाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्य करवावहे।
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै।

परमात्मा हम दोनों (गुरु एवं शिष्य) की एक साथ रक्षा करे, एक साथ हमें उपभोग प्रदान करे। हम साथ ही पराक्रम करें। हमारा अध्ययन तेजस्वी हो। हम द्वेष न करें।

प्रथम अध्याय

प्रथम वल्ली

(1) वाजश्रवा के पुत्र उद्यालक ने यज्ञ में प्रबल फल की कामना से अपना सब कुछ दान कर दिया। उनका नचिकेता नाम का एक पुत्र था।

(2) ब्राह्मण दान में मिली बूढी गायों को ले जा रहे थे, तब बालक नचिकेता के मन में इन गायों के प्रति दयाभावना उत्पन्न हुई। अत. उसने विचार किया।

(3) ये गाए अपने जीवन का पानी पी चुकी है, घास चर चुकी है, इनका दूध दुहा जा चुका है तथा अब ये अत्यत दुर्बल एव प्रजनन शक्ति रहित हो चुकी हैं। इस प्रकार की गाए ब्राह्मणों को दान में देने से उन्हें क्या सुख मिलेगा ?

(4) पिता के इस व्यवहार को देखकर बालक नचिकेता ने पूछा, 'पिताजी ! जब आप इन बूढी गायों को ब्राह्मणों को दान में दे रहे हैं, तो मुझे किसे देंगे ? बालक के बार-बार यही प्रश्न पूछे जाने पर खिन्न होकर पिता ने कहा, 'मै तुझे मृत्यु को दूंगा।'

(5) अपने प्रिय पुत्र के प्रति ऐसे वचन कहे जाने पर बालक ने मन में सोचा कि पिता के शब्द मिथ्या सिद्ध न हों। अत उसने कहा—

(6) आप अपने पूर्वजों और अन्य साधु-महात्माओं के जीवन का अवलोकन कीजिए तथा उन्ही के अनुसार अपने वचन को मिथ्या सिद्ध नही होने दीजिए, क्योंकि मनुष्य फसलों के समान ही जीर्ण होकर मृत्यु को प्राप्त होता है तथा पुन. जन्म लेता है। अत· अपने वचन का पालन कीजिए।

(7) अपने वचन को पूर्ण करने के लिए पिता ने पुत्र को यम के पास भेज दिया। यम के सभासदों ने उससे कहा, 'अपने तेज से घरों को जलाता हुआ जिस तरह साक्षात अग्नि के समान यह ब्राह्मण आपके यहा आया है, अत. आप पांव धोने हेतु जल देकर अर्थात् समुचित साक्षात्कार करके उसे शात कीजिए।

(8) जिसके घर में ब्राह्मण भूखा रहता है, उसकी सभी इच्छाए, प्रतीक्षाएं, सत्सग से प्राप्त फल, सत्य वाणी बोलने का फल, यज्ञ आदि करने से प्राप्त फल, पुत्र, पशु आदि सब नष्ट हो जाते हैं।

(9) तब यम ने कहा, 'हे ब्राह्मण अतिथि। आपने मेरे यहां अनशन करते हुए तीन रात्रिया व्यतीत की है। मैं आपको नमस्कार करता हू। आप कुपित न हो। मेरा कोई अमगल न हो। अत आप मुझसे कोई तीन वर मांग लीजिए।'

(10) नचिकेता ने कहा, 'हे मृत्यु । यदि आप मुझे वर देना चाहते है, तो प्रथम वर यह दीजिए कि मेरे पिता का मेरे प्रति क्रोध शात हो जाए और वह मुझसे प्रसन्न हो जाएं। यहा से घर लौटने पर वह मुझे पहचान लें। तीन वरो में यही प्रथम वर मुझे दीजिए।

(11) यम ने कहा, 'हे नचिकेता मुझे मृत्यु के पास से लौटे हुए तुमको सामने देखकर तुम्हारे पिता पहले की तरह ही प्रसन्न हो जाएगे।'

(12) नचिकेता ने पुन. कहा, 'स्वर्गलोक मे न तो हे मृत्यु तुम्हारा भय है और न वृद्धावस्था का। वहा भूख और प्यास का बधन भी नही है। अत· वहां मनुष्य सदा प्रसन्न रहता है।'

(13) हे मृत्यु स्वर्गलोक को प्राप्त करने की साधनभूत उस अग्नि के ज्ञान को मुझे दीजिए, जिससे देवपद की प्राप्ति होती है। यह अग्नि विज्ञान को वर ही मेरा द्वितीय वर है।

(14) यम ने कहा, 'नचिकेता । उस स्वर्गप्रद अग्नि का मै तुम्हे उपदेश देता हू। तुम उसे एकाग्र मन होकर जान लो। अनत लोक में प्रतिष्ठा देनेवाली, विद्वानो द्वारा गुप्त रखी हुई और मेरे द्वारा कही गई इस अग्नि को जानो।'

(15) मृत्यु ने जगत की उत्पत्ति के प्रथम कारण उस अग्नि का उसके सभी नियमों और प्रयोगो की विधि सहित नचिकेता को उपदेश दिया। नचिकेता ने उस समस्त उपदेश को फिर यम के समक्ष दोहराया तब यम संतुष्ट हुआ।

(16) इस पर संतुष्ट होते हुए यम ने कहा, 'मै तुम्हे यह आशीर्वाद देता हूं कि जिस अग्नि विद्या का मैंने तुम्हें उपदेश दिया है, वह तुम्हारे ही नाम से (नाचिकेत अग्नि) जानी जाएगी और विविध वर्णोवाली तथा शब्द करनेवाली इस माला को भी ग्रहण करो।

(17) इस नाचिकेत अग्नि का तीन बार स्तवन करनेवाला माता-पिता और गुरु इन तीनों से ज्ञान प्राप्त करनेवाला जन्म और मृत्यु के बधन से मुक्त हो जाता है।

ब्रह्म से उत्पन्न इस प्रशसनीय ज्ञान का साक्षात्कार करनेवाला मनुष्य परम शक्ति को प्राप्त करता है।

(18) जो तीन नाचिकेत अग्नि की उपासना करता है और इसे ठीक-ठीक जानकर यज्ञ करता है, वह मृत्यु के बंधन और शोक से मुक्त होकर स्वर्गलोक में आ नद प्राप्त करता है।

(19) यम बोले, 'हे नचिकेता स्वर्ग प्राप्त करने की साधन इस अग्नि का वरदान मैंने तुम्हारे कहने पर दिया तथा यह अग्नि तुम्हारे ही नाम से प्रसिद्ध होगी, यह वर मैंने प्रसन्न होकर तुम्हें दिया है। अब तुम अपना तीसरा वर मागो।'

(20) नचिकेता ने पूछा, 'कुछ लोग कहते हैं कि मृत्यु के उपरात आत्मा इस शरीर को छोडकर दूसरी देह धारण कर लेती है तथा कुछ अन्य लोग इसे नही मानते; अत यहा इस विषय में मुझे सदेह

जैसा हो रहा है। कृपया आप मुझे अपना शिष्य मानते हुए, तृतीय वर के रूप में इसी विद्या का ज्ञान दीजिए।'

(21) यम ने कहा, 'प्राचीन काल मे देवताओं को भी इस विषय में सशय हुआ था; आज तुम भी इसी संशय के विषय मे समाधान चाहते हो। आत्मा-संबंधी यह प्रश्न अत्यत कठिन है, तुम इसे नही समझ पाओगे; अत· इसके स्थान पर कोई दूसरा वर माग लो।'

(22) नचिकेता ने कहा, 'देवताओ ने भी इस प्रश्न पर शका की थी, और हे मृत्यु आप भी इसे कठिन कहते है, इस प्रश्न के विषय मे आपके समान उपदेशक दूसरा नही हो सकता इसके समान कोई दूसरा वर नही हो सकता।'

(23) यम ने कहा, 'हे नचिकेता तुम सौ-सौ वर्ष की आयुवाले पुत्रो और पौत्रो का वर माग लो, जितने चाहो हाथी, घोड़े और सोना माग लो, जितनी चाहो भूमि माग लो और अपने लिए इच्छित आयु माग लो, किंतु यह वर न मागो।

(24) इससे भी अधिक जो कुछ भी तुम चाहो और जितनी अवधि के लिए चाहो, धन अथवा भूमि, तुम मागो मै सहर्ष देने को तैयार हू।

(25) जो-जो भी वस्तुए संसार मे दुर्लभ है, वह सब कुछ तुम मांग लो। मनुष्यो द्वारा सर्वथा अप्राप्य वाहनो और रथों से युक्त सुदर अप्सराए माग लो और उनसे अपनी सेवा कराओ, किंतु मरण विषयक इस प्रश्न को न पूछो।

(26) इन सब काम भोगो की निदा करते हुए नचिकेता ने कहा, 'ये सब काम-भोग आज है, तो कल नही रहेगे। हे मृत्यु ! मनुष्य की सभी इद्रिया धीरे-धीरे तेजहीन हो जाती है। कितनी ही लबी आयु क्यों न मिले वह भी नष्ट होनेवाली है। यह सब रथ आदि वाहन और नृत्यगीत आदि आप अपने ही पास रहने दें।

(27) मनुष्य को चाहे कितना ही धन क्यों न मिले, वह की संतुष्ट नही हो सकता। हे मृत्यु मैने तुम्हारे दर्शन कर लिए है और एक-न-एक दिन सभी को आपके पास आना होता है। अत असीमित धन भी व्यर्थ ही है। तुम्हारी इच्छा के अनुसार ही मानव जीवित रह सकता है। इस सबको देखते हुए मैं आपसे यही वर चाहता हू।

(28) अजर और अमर लोक को प्राप्त करने का उपाय जान जाने पर कौन ऐसा मनुष्य होगा, जो वृद्धावस्था और मृत्युवाली इस पृथ्वी की गति को जानते हुए अल्पकालिक जीवन के राग-रग और आमोद-प्रमोद में मन लगाएगा।

(29) अत हे मृत्यु इन कामादि प्रलोभनों को छोडकर आप मेरे द्वारा चाहे गए इस मृत्यु विषयक वर को ही मुझे दीजिए। इस गूढ वरदान के अतिरिक्त आपसे कुछ नही मागता।

द्वितीय वल्ली

अनेक प्रकार से नचिकेता की परीक्षा लेने के बाद यम ने कहना प्रारभ किया कि हे नचिकेता ! 'श्रेय (कल्याणकारक) और प्रेय (प्रिय लगनेवाला) दो भिन्न-भिन्न मार्ग हैं। यह दोनो अनेक प्रकार

से पुरुष को बधन मे डालते है । इनमे श्रेय का वरण करनेवाला व्यक्ति कल्याण को प्राप्त करता है तथा प्रेय का वरण करनेवाले के कल्याण की हानि होती है । बुद्धिमान मनुष्य श्रेय एव प्रेय पर भली-भाति विचार करके श्रेय (श्रेयस्कर) मार्ग को अपनाता है, किंतु मूर्ख व्यक्ति अपने योगक्षेम के वहन हेतु प्रेय का मार्ग अपनाता है ।

अत हे नचिकेता तुमने प्रिय काम भोगो की तुलना मे इस श्रेयस्कर (मृत्यु विद्या) मार्ग का वरण किया है । बडे-बडे लोग (जो वस्तुत मूर्ख हैं) इस वित्तमयी माया मे डूब जाते है, किंतु तुम इससे उबर गए हो ।

यह श्रेय और प्रेय विषयक विद्याए एक दूसरे से दूर और विपरीत गुणोवाली है । हे ब्रह्म विद्या के इच्छुक नचिकेता मै समझता हू कि कामनाएं तुम्हे डिगा नही पाई है ।

अपने को धीर और पडित माननेवाले अविद्या के अधकार मे डूबे हुए एक व्यक्ति द्वारा दूसरे व्यक्ति का मार्गदर्शन कराया जाना ठीक उसी प्रकार है, जैसे एक अधे द्वारा दूसरे अधे का मार्गदर्शन । इस प्रकार वह दोनो ही वास्तविक मार्ग से भटक जाते है ।

धन के लोभ मे डूबे हुए मूर्ख व्यक्ति को प्रमाद के कारण स्वर्गलोक-प्राप्ति का मार्ग अच्छा नही लगता है । इस लोक के अतिरिक्त दूसरा लोक नही है, ऐसा मानने वाले मूर्ख लोग बार-बार मुझ मृत्यु को प्राप्त करते है ।

जिस आत्मा के विषय मे बहुत से लोगो ने सुना भी नही है और सुनकर भी बहुत से लोग इसके विषय में कुछ नही जानते है । इसके विषय मे बोलनेवाला भी विरला ही होता है और इसे प्राप्त करनेवाला भी विरला ही होता है । किसी कुशल आचार्य द्वारा उपदेश प्राप्त किया हुआ इसको जानने वाला तो कोई एक ही होता है ।

इस जिस आत्मा के विषय मे तुमने मुझसे प्रश्न किया है, वह अनेक बार चितन किए जाने पर भी सरलता से समझा जानेवाला नही है । साथ ही कोई सामान्य व्यक्ति भी इसके विषय मे कुछ नही बता सकता । इसे तर्क से नही समझा जा सकता । किसी आत्मसाक्षात्कार किए हुए आचार्य की कृपा से ही इसका अनुभव किया जा सकता है ।

यह सुबुद्धि तर्क द्वारा प्राप्त नही होती । इसका उपदेश कोई आत्मा को जानने वाला आचार्य ही दे सकता है । अत हे प्रिय सत्यवादी धैर्यशाली नचिकेता । तुमने यह ज्ञान मुझसे कृपावश प्राप्त किया है, क्योकि तुम जैसा प्रश्नकर्ता विश्व मे कोई दूसरा नही होगा । (1-9)

नाशवान वस्तुओ से अनश्वर (आत्मतत्त्व) की प्राप्ति नही हो सकती । मै जानता हू कि यह धन-सपत्तिया अनित्य हैं । इसलिए मैने भी धन-धान्यादि अनित्य सुखो का परित्याग करके इस चिरस्थायी नचिकेता अग्नि को प्राप्त किया है । (10)

तुमने समस्त कामनाओं को, विश्वभर की प्रतिष्ठा को अनंत यज्ञों के फल को, आत्मज्ञान के अत को, परम अभय पद को, प्रशसनीय अणिमा आदि सिद्धियों को तथा महान गति को प्राप्त कर लिया है । हे नचिकेता तुम अपने धैर्य से सभी सासारिक भोगो से ऊपर उठ गए हो ।

उस गूढ़ दुर्लभ दर्शन हृदय गुहा में प्रविष्ट ब्रह्म को अध्यात्मिक योग से देखने पर साधक हर्ष एव शोक से मुक्त हो जाता है। तुम्हारे जैसे लोग इस ज्ञान को सुनकर ग्रहण करके फिर उस पर विचार करके जानकर ब्रह्म को प्राप्त कर लेते है। अतः तुम्हारे लिए परम धाम का द्वार खुल गया है। (11-13)

नचिकेता ने कहा, 'हे यम जिस परमात्मा को तुम धर्म-अधर्म, भूत-भविष्य तथा कर्म-कारण से परे कहते हो, उसके विषय में बताओ।' (14)

यम ने बताया, 'जिसकी महिमा को वेद बताते है, जिसका समस्त तप अभ्यास करते है और जिसकी प्राप्ति हेतु ब्रह्मचारी व्रत पालन करते है, उस 'ओम' के विषय मे मै सक्षेप मे तुम्हे बताता हूं। यही अक्षर ब्रह्म, परम ब्रह्म है। इसे जानकर सभी कुछ मिल जाता है। इसी का आाबन श्रेष्ठ एव परम पुनीत है। इस आलबन को जानकर ब्रह्मलोक की प्राप्ति होती है। न तो यह आत्मा उत्पन्न होता है और न मरता है। न इससे कोई पैदा होता है। नश्वर शरीर मे रहने पर भी यह शाश्वत अजन्मा, पुराना और नित्य है। मारने या मरनेवाला यदि स्वय को हता या मरा समझते है, तो यह उनका अज्ञान है, न तो कोई किसी को मारता है और न कोई मरता है। प्राणी की गुणो मे स्थित आत्मा सूक्ष्म से भी सूक्ष्म तथा महान से भी महान है। परमात्मा की कृपा से ही कोई शोकरहित साधक उसे देख सकता है। यह बैठा हुआ भी दूर तथा सोया हुआ भी चारो ओर चला जाता है। मेरे सिवा इसे अन्य कौन समझा सकता है ? यह शरीरों मे अशरीर एव अस्थिरो मे स्थिर है। इस महान विभु को जाननेवाला कभी दुखी नही होता। यह प्रवचनो, बुद्धि या बहुत सुने जाने पर भी प्राप्त नही होता। केवल उसी की कृपा से यह प्राप्त होता है। दुश्चरित्र, असयमी और स्थिर व्यक्ति उसे अपनी सूक्ष्म वुद्धि द्वारा भी नही देख सकता है। ब्राह्मण, क्षत्रिय आदि प्राणी जिसके भोजन बन जाते हैं और मृत्यु जिसका उपसेचन बनती है, ऐमे परमात्मा को कौन जान सकता है ? (15-25)

तृतीय वल्ली

परम गुहा में स्थित लोक में अपने कर्मफलों को भोगते हुए छाया और प्रकाश के समान ब्रह्मवेत्ता तथा तीन बार नाचिकेत अग्नि का सेवन करके पंचयज्ञों को करनेवाले भी ऐसा कहते है कि प्रकृति-रूपी वृक्ष पर स्थित जीवन और ब्रह्म-रूपी दो पक्षी है। इनमे एक फलो का स्वाद लेता है और दूसरा न खाते हुए भी माक्षी जैसा है। हे नाचिकेत अग्नि यज्ञ कर्ताओं को ससार सागर मे पार करने के साथ ही इसमे रहनेवाले मनुष्यों को भी अक्षर ब्रह्म को जानने की शक्ति दो। शरीर को रथ जीवात्मा को सवार, वुद्धि को सारथी तथा मन को लगाम समझो। इद्रिया को घोडे, शब्दादि विपयों को मार्ग तथा जीवात्मा को विद्वानों ने भोक्ता कहा है। विवेकहीन वुद्धि तथा असयमी मनवाले की इद्रिया अप्रशिक्षित सारथी के समान स्वछंद हो जाती है। विवेकशील वुद्धि तथा सयमित मन व्यक्ति की इद्रिया कुशल सारथी के घोडों के समान वश में रहती हैं। अविवेकी वुद्धि तथा असयमित मनवाले पापी को परम पद प्राप्ति नही होती; वह सदा जन्म-मृत्यु के चक्र में घूमता रहता है। इसके विपरीत विवेक वुद्धि, सयमी मन तथा पवित्र आत्मा जन्म-मृत्यु चक्र से छूटकर परमपद प्राप्त करता है। विवेकी सारथी के समान वुद्धिवाला मन-रूपी लगाम वश मे रखकर ससार

से मुक्त होकर परमपद पाता है। इंद्रियों से विषय, विषयो से मन तथा मन से बुद्धि शक्तिशाली है और आत्मा सबसे शक्तिशाली और श्रेष्ठ है। (9-10)

आत्मा से अव्यक्त, अव्यक्त से परम पुरुष श्रेष्ठ है और इससे कुछ भी श्रेष्ठ नही है। यही पराकाष्ठा और परम गति है। उन सभी प्राणियो में गूढ आत्मा प्रकाशित नही होता। केवल सूक्ष्मदर्शी ही अपनी सूक्ष्म बुद्धि से उसे देखते है। ज्ञानी व्यक्ति वाणी को मन से, मन को ज्ञान से, ज्ञान को बुद्धि से, बुद्धि को आत्मा से तथा आत्मा को प्रशात आत्मा के साथ जोड़े। उठो, जागो और श्रेष्ठ जनों की संगति से परमेश्वर को जानो। विद्वानो ने इसकी प्राप्ति के मार्ग को छुरे की धार के समान तेज कहा है। शब्द, स्पर्श आदि पाच विषयो के ज्ञान से दूर परमात्मा आदि—अतहीन, नित्य अव्यय तथा आत्मा से भी श्रेष्ठ है। इसके ज्ञान से मनुष्य मृत्यु के मुख से बच जाता है। (11-15)

यमराज द्वारा नचिकेता से कहे गए इस पुराण आख्यान को कहकर या सुनकर विवेकी पुरुष ब्रह्मलोक मे स्थान पाता है। जो पवित्रता के साथ ब्राह्मणों की सभा मे अथवा श्राद्ध के समय इस रहस्य विद्या को कहता है, वह अनत शक्तिवाला बनता है। (16-17)

द्वितीय अध्याय

प्रथम वल्ली

स्वयभू परमात्मा ने इद्रियो के द्वार बाहर की ओर बनाए है, अत· ये बाह्य वस्तुओ को ही ग्रहण कर सकती है, अतरात्मा को नही देख सकती। विरले ही धैर्यशाली अमृत्व की इच्छा से चक्षुद्वार को अदर को प्रेरित करके परमात्मा के दर्शन किए। बुद्धिहीन बाह्य विषयो मे फंसकर मृत्युपाश मे बधते है, बुद्धिमान सत्य स्वरूप को जानकर इनमे नही पडते। जिस परमेश्वर की प्रेरणा से मानव शब्द आदि विषयों और सुखो का अनुभव करता है, उसी की प्रेरणा से वह यह भी जानता है कि यहा क्या शेष रहता है। स्वप्न के तथा जागृत अवस्था के दृश्यो को मनुष्य जिसके द्वारा देखता है, उस परमात्मा को जानकर धीर लोग शोक मुक्त हो जाते है। इस जीवनदाता भूत-भविष्य के शासक परमात्मा को अपने समीप देखकर उसकी निंदा न करनेवाला उसी के समान हो जाता है। यह आत्मा तप तथा जल से भी पहले जन्मा है और हृदय गुहा में प्रवेश करके पचभूतों के साथ स्थित परमात्मा को देखता है। यही वह जीव है। प्राणों सहित जो देवी अदिति पैदा होकर हृदय गुहा मे प्रविष्ट होती है, यह वही है। नारी के गर्भ मे रक्षित शिशु के समान अरणियो मे विद्यमान अग्नि सदृश सर्वत्र व्याप्त परमात्मा प्रतिदिन स्तुति करने योग्य है। (1-8)

सूर्य का उदय और अस्त होना सब ईश्वर के कारण है, ऐसे ब्रह्म का कोई उल्लघन नही कर सकता। लोक-परलोक मे एक ही ब्रह्म है। इसे अलग-अलग माननेवाले अज्ञानी बार-बार मृत्यु को प्राप्त होते है। अंतर्मुखी होने से ही ब्रह्म की प्राप्ति होती है उसमे भिन्नता देखना उचित नही है। हृदयाकाश में स्थित अगुष्ठ मात्र जीव के मध्य ब्रह्म निवास करता है। उस ब्रह्म के साक्षात्कार से साधक प्रसन्न रहता है। अंगुष्ठमात्र इस निर्विकार ज्योति के समान ही ब्रह्म सबका स्वामी और सदा एक समान रहनेवाला है। गुण और गुणी एक-दूसरे से पृथक् नही हो सकते। अत गुणी ईश्वर गुण सृष्टि मे सर्वत्र व्याप्त है। जैसे दुर्ग मे बरसा हुआ जल पर्वत के विभिन्न स्थानों मे जाता है, वैसे ही

विभिन्न धर्म के जीव उसे विभिन्न रूप में देखते हुए भी उसी के पीछे दौडते है । जैसे वर्षा का जल जलाशयों में पहुचकर उन्ही जैसा हो जाता है, वैसे ही परमात्मा का ज्ञाता भी उसी के समान हो जाता है । (9-15)

द्वितीय वल्ली

चैतन्य रूप परमात्मा का नगर (शरीर) ग्यारह द्वारो (छिद्रो)वाला है । इस परमात्मा का ज्ञाता नि शोक होकर जन्म-मृत्यु के चक्र से छूटकर उसी के समान हो जाता है । परम धाम मे स्थित परमात्मा योनियों में तथा अंतरिक्ष में रहनेवाला भी है । वही आहुति देने वाला है । अतिथि है, वही मनुष्यो, देवताओ आदि मे है । जल, पृथ्वी, श्रेष्ठकर्म आदि मे प्रकट होनेवाला भी वही महान सत्य है । प्राणों को ऊपर उठानेवाले तथा स्वय देह मे नीचे निवास करनेवाले उस परमेश्वर की सभी देवता उपासना करते है । देह मे विद्यमान तथा एक से दूसरे देह मे जानेवाले आत्मा के देह को छोडने पर क्या शेष रहता है ? यही वह परमेश्वर है । देहधारी केवल प्राण एव अपान से ही जीवित नही रहता । यह देह भी गूढ सनातन ब्रह्म पर आश्रित है । हे नचिकेता तुम्हे अप्रकट सनातन विद्या बताता हूं कि देह के मरने पर आत्मा कैसे रहता है ? अपने-अपने कर्मो के अनुसार जीवात्मा योनि धारण करते हैं । कोई वृक्ष, लता आदि स्थावर भी बन जाते है । परमेश्वर का कोई भी अतिक्रमण नही कर सकता । वह विभिन्न भोगों को निर्माता है, सोने पर भी जागता है और उसी शुद्धस्वरूप अविनाशी ब्रह्म मे समस्त लोक स्थित है । (1-8)

एक ही होते हुए भी अतरात्मा रूप परमेश्वर विभिन्न देहो मे प्रविष्ट होकर अनेक प्रकार का बना है । सपूर्ण विश्व मे स्थित वह अग्निरूप बाहर भी है और अदर भी । वायु रूप मे भी वह इसी प्रकार है । सारे लोकों का नेत्र सूर्य जैसे प्राणियों के नेत्र दोषो से प्रभावित नही होता, वैसे ही परमात्मा भी प्राणियो के दु:खो आदि मे लिप्त नही होता । वह सबमें स्थित होते हुए भी उनसे बाहर है । सबके देहों में रहकर उन पर नियंत्रण रखनेवाला एक ही परमेश्वर अनेक रूप धारण करता है । अपने अदर स्थित उस ब्रह्म का निरतर दर्शन करने से विद्वानों को शाश्वन सुख की प्राप्ति होती है, अन्यो को नही । वह नित्यों का नित्य तथा चेतनों का चेतन है । अकेला होते हुए भी वह अनेको कार्य करता है । आत्मा में म्थित इस ब्रह्म को जो धैर्यशाली देखते है, वे शाश्वत शाति को प्राप्त करते है, अन्य नही । वह अनिर्वचनीय ब्रह्म ऐसा ही है । उसे कैसे समझाया जाए ? वह प्रकट होता है या उमकी अनुभूति होती है । वहा सूर्य, चद्रमा, तारे या विद्युत भी प्रकाशित नही होते । अग्नि का तो वश ही क्या ? ये सब उसी के प्रकाश से प्रकाशमान है । संपूर्ण विश्व उसी से प्रकाशवाला है । (9-15)

तृतीय वल्ली

नीचे जड और ऊपर शाखाओंवाला यह सनातन पीपल का वृक्ष है, वही चैतन्य है, वही ब्रह्म है, उसी को अमृत कहते हैं । इसी ब्रह्म में समस्त लोक आश्रित है । इसका कोई उल्लघन नही कर सकता । उसी मे यह जगत है तथा उसी से प्राणी गतिमान हैं । भयकर वज्र के समान शक्तिशाली इस परमात्मा के ज्ञान से अमृत्व प्राप्त होता है । इसी के भय से अग्नि और सूर्य तपते है तथा इसी मे वायु, इद्र एव मृत्यु क्रियाशील हैं । देहांत से पूर्व ही परमेश्वर का ज्ञान प्राप्त करना उचित है,

अन्यथा युगो तक योनियो मे जाना पड़ता है । दर्पण के समान निर्मल मन होने पर भी पितृलोक मे स्वप्न के समान ईश्वर दीखने लगता है, गंधर्व लोक मे जल के समान तथा ब्रह्म लोक मे तो धूप-छांव की तरह सब पृथक् दिखाई देने लगता है । पृथक्-पृथक् स्थिति और इद्रियो के विभिन्न भावों को जो उनके उदय और अस्त को जान लेता है कि ये नाशवान एव क्षणिक है, वह मनीपी दुखी नही होता । इंद्रियो से मन, मन से बुद्धि, बुद्धि से जीवात्मा तथा इससे भी अव्यक्त उत्तम है । अव्यक्त से व्यापक परम पुरुष बड़ा है । इसका ज्ञाता जीवन मुक्त होकर अमृत्व पाता है । इसका यथार्थ रूप सामने नही आता, क्योंकि आखे इसे देख नही सकती । यह केवल चितन, पवित्र हदय तथा बुद्धि द्वारा ही देखा जा सकता है । उसका ज्ञाता अमर हो जाता है । जब मन और पाचो ज्ञानेंद्रियां नियत्रित हो जाती है और बुद्धि स्थिर हो जाती है तो यह अवस्था परमगति कहलाती है । (9-10)

इद्रियो की स्थिरता को योग कहते है । तब प्रमाद नही रहता, किंतु यह उदय-अस्तशील है अत इसका निरंतर अभ्यास करना चाहिए । न तो यह मन से प्राप्त होता है और न ही वाणी या नेत्रो से, अत केवल 'ब्रह्म है', ऐसा कहने भर से इसकी प्राप्ति नही होती । निश्चयपूर्वक उसका अस्तित्व स्वीकार करके तत्त्व भाव से उसे प्राप्त करे, तभी उसका तत्त्व भाव प्रकट होता है । हदय की सभी कामनाए नष्ट होने पर साधक अमर होकर यही ब्रह्म को प्राप्त कर लेता है । जब इसी लोक मे हदय की सभी ग्रथिया कट जाती है, तो यही अमृत्व को प्राप्त करता है । यही निश्चय नियम है । हदय स्थित एक सौ एक नाडियो मे से एक मूर्छा की ओर जाती है और इससे साधक ऊर्ध्व लोक मे पहुचकर अमृत्व प्राप्त करता है । अन्य सौ नाड़ियां प्राणो के साथ निकलकर विभिन्न गतिया प्राप्त करती है । अगुष्ठ मात्र अंतरात्मा पुरुष सदा प्राणियो के हृदय मे स्थित रहता है । उसे मूज के ततु के समान अपने से पृथक् कर उसी को अमृतमय समझो । यम द्वारा कही गई इस विद्या को पाकर नचिकेता मृत्युबधन से मुक्त होकर ब्रह्मरूप बन गया । इस अध्यात्म विद्या का ज्ञाता भी वैसा ही हो जाता है । (11-18)

□

4. प्रश्नोपनिषद

शांतिपाठ :

ॐ भद्र कर्णेभ्य शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमातक्षिभिर्यजत्रा
स्थिरेररगैस्तुष्टुवां सस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायु ।
स्वस्ति न इद्रो वृद्धश्रवा स्वस्ति न पूषा विश्ववेदा
स्वस्ति नस्ताक्ष्यों अरिष्टनेमि. स्वस्ति नो वृहस्पतिर्दधातु ।

ॐ शाति शांति शाति ।

हम कानो से कल्याणमय वचन सुने, नेत्रो से कल्याणमय चीजो को देखे और दृढ अगोवाले स्वस्थ शरीर से ईश्वर की स्तुति करते हुए अपनी आयु को ईश्वर के प्रति समर्पित करते हुए व्यतीत करे । इद्र हमारा कल्याण करे, पूषा हमारा कल्याण करें । अमंगल नाशक गरुड और वृहस्पति हमारा कल्याण करे । दैहिक, दैविक और भौतिक तीनो प्रकार के दु ख शात हो ।

प्रथम प्रश्न

भारद्वाज पुत्र सुकेशा, शिवि पुत्र सत्यकाम, गर्ग गोत्रीय सौर्यायणी, कौशल गोत्रीय अश्वलायन, भार्गव और कात्यायन गोत्रीय कबधी परम ब्रह्मनिष्ठ ऋषि ब्रह्म की जिज्ञासा से परमात्मा का अनुसंधान करते हुए समिधाए लेकर पिप्पलाद ऋषि के पास आए। उन्हे पिप्पलाद ऋषि ने आज्ञा दी कि वे श्रद्धा सहित ब्रह्मचर्य का पालन करके एक वर्ष तक तप करें तभी वे अपनी जिज्ञासा प्रकट करें और तव यदि सभव हुआ तो उनके उत्तर दिए जाएगे । ऐसा ही करने के वाद सर्वप्रथम कबंधी ने उनके पास जाकर पूछा, 'भगवन किस कारण से यह प्रजा विभिन्न रूपों मे प्रकट होती है ?' इस पर महर्षि पिप्पलाद वोले, प्रजा उत्पन्न करने की इच्छा मे प्रजापति ने तपस्या करके सवसे पहले एक जोडा उत्पन्न किया, एक रयि तथा दूसरा प्राण, जिससे यह जोडा अनेक प्रकार की सृष्टि उत्पन्न करे । वस्तुत सूर्य ही प्राण है और चद्रमा ही रयि है । विश्व मे मूर्त एव अमूर्त जो कुछ भी है, वह सब रयि का ही स्वरूप है । इसलिए मूर्तमान को रयि ही मानना चाहिए । रात्रि की समाप्ति होने पर उदय होनेवाला सूर्य प्राणो को अपनी किरणो मे धारण करता हुआ पूर्व दिशा मे उदित होता है । वही सूर्य दक्षिण को, पश्चिम को, ऊपर-नीचे सभी दिशाओं को प्रकाशित करके सभी प्राणियो के प्राणों को अपनी किरणों मे धारण करता है । ऐसा यह उदय होनेवाला सूर्य वैश्वानर अग्नि. विश्वरूप तथा प्राण-अग्नि रूप है । इसी वात को ऋचाओं ने भी कहा है । (1-7)

विश्वरूप, सवके आधार, सवके द्वारा जाने गए सवके आधार, तपते हुए, एकमात्र ज्योति, जो हजारों किरणों से सैकडों प्रकार मे व्याप्त है, सृष्टि के समस्त प्राणियो के लिए प्राण स्वरूप है, उदय को प्राप्त होते हैं (8) । वर्ष ही प्रजापति है जो दो अयन (उत्तरायण एव दक्षिणायन) वाला है । अत इस लोक मे जो लोग इच्छित कामना की पूर्ति के लिए इसे कर्म मानकर उपासना करते है, वे चद्रमा

के ही लोक को प्राप्त करते है। और वे ही जब पुन· लौटकर आते है,तो संतान की इच्छा करनेवाले वे ऋषि दक्षिण मे जाते है। यही रयि अर्थात् पितृयान नामक मार्ग है ऐसे व्यक्ति ब्रह्मचर्य सहित तपस्या करके श्रद्धा सहित अध्यात्म विद्या प्राप्त करके परमेश्वर का अनुसधान करके उत्तरायण से सूर्यलोक मे पहुच जाते है। यही सूर्य प्राणो का निवास स्थान है,यही अविनाशी है,भय से रहित है तथा यही परम गति भी है। ऐसा करनेवाले साधक जन्म लेकर संसार मे नही आते है। उनका जन्म-मृत्यु बधन छूट जाता है। (1-10)

सबके जानने योग्य परम ब्रह्म पांच पावोवाला, बारह आकृतियोवाला, स्वर्ग से भी ऊचे स्थानवाला,जल को उत्पन्न करनेवाला है,जो सात चक्रों (पहियो) तथा छ· अरो (रथ के बीच की लकड़िया)वाले विलक्षण रथ पर आरूढ होता है। मास (महीना) प्रजापति का रूप है। शुक्ल एव कृष्ण पक्ष इसके दो प्राण है। दूसरा पक्ष—कृष्ण पक्ष रयि है। इसमे सासारिक भोगो से सबधित अनुष्ठान आदि कर्म सपन्न किए जाते है,किंतु ऋषि लोग निष्काम कर्म करनेवाले होते है। अत वे समस्त कर्म शुक्ल पक्ष मे ही करते है। (11-12)

दिन एव रात्रि प्रजापति रूप है। दिन प्राण तथा रात्रि रयि है। अत· दिन मे रति कर्म करनेवाले व्यक्ति अपने प्राणो को नष्ट करते है। इसके प्रतिकूल रात्रि में यह कर्म करनेवाले को उसका कर्म हानिकारक नही होता। वह ब्रह्मचारी ही माना जाता है। अन्न भी प्रजापति का स्वरूप है। इसी से वीर्य बनता है। वीर्य से ही समस्त प्राणियो की उत्पत्ति होती है। प्रजापत्य व्रत का आचरण करनेवाले लोग मिथुन को जन्म देते है। जो व्यक्ति तपस्वी होते है तथा ब्रह्मचर्य व्रत का पालन करते है और सत्य का आचरण करते है,वे ब्रह्म लोक प्राप्त करने के अधिकारी होते है। जो व्यक्ति कुटिल आचरणवाले,मिथ्या का आश्रय लेनेवाले तथा सासारिक माया के वशीभूत होते है,उन्हे ब्रह्मलोक की प्राप्ति कदापि नही हो सकती। (13-15)

द्वितीय प्रश्न

इसके पश्चात् विदर्भ देश के भार्गव ऋषि ने पिप्पलाद ऋषि से पूछा,'भगवन् प्रजा को कितने देवता धारण करते है ? उनमे कितने प्रकाशित करनेवाले है ? तथा इन सबमे श्रेष्ठ कौन है ? (1)

महर्षि ने उत्तर दिया,'आकाश सबसे महान है। वायु,अग्नि,जल,पृथ्वी,वाणी,मन,चक्षु तथा कान,सभी देवता ही है। वे सब प्रकट होकर कहने लगे कि इस देह को उन्होंने ही धारण किया है, अत इसके आश्रय वे ही है। प्राण उन सबमें वरिष्ठ था। अत वह बोला,'गलतफहमी मे मत रहो। मै ही प्राण,अपान व्यान,उदान तथा समान अपने इन पांच रूपो से प्राणी के देह को आश्रय प्रदान करता हू और उसे धारण करता हू।' किंतु अन्य देवता उसकी बात नही माने। जैसे मधुमक्खिया छत्ता छोड देती है और राजा (वस्तुत· रानी) के बाहर निकलने पर सभी मधुमक्खिया छत्ता छोड देती है और राजा के ठहरने पर रुक जाती हैं,उसी प्रकार प्राण भी गर्व के साथ बाहर निकलने लगा। और उसके निकलते ही वाणी,मन,नेत्र आदि भी बाहर निकलने लगे। जब प्राण रुक गया,तो ये सभी रुक गए। इससे प्राण श्रेष्ठ सिद्ध हो गया। तब वाणी,मन आदि देवताओ ने उसकी स्तुति की। प्राण

को तपानेवाला अग्नि है। वही सूर्य है, वही मेघ है, वही वायु है, वही पृथ्वी तथा रयि है तथा सत-असत तथा अमृतमय भी यही प्राण है। (2-5)

रथ के पहियों—नाभि में लगे अरो के समान ऋचाओ मे, यजुष मे, साम मे, यज्ञ मे तथा ब्राह्मण, क्षत्रिय आदि सभी में प्राणों का ही आधार बना हुआ है। अत हे प्राण तू ही प्रजापति है, तू ही गर्भ मे है, जो विचरण करता है और माता-पिता की आकृति मे तू ही उत्पन्न करनेवाला है अत हे प्राण। ये सभी देहधारी तुझे बलि अर्पित करते है। तू देह मे रहनेवाले पाचो प्राणो के साथ मे प्रतिष्ठित है। देवगणो के लिए वह्नि श्रेष्ठ है, पितर गणो के लिए स्वधा प्रथम वस्तु है, ऋषियो के श्रेष्ठ अथर्वा और अगिरस द्वारा इस सत्य को प्रमाणित किया गया है। हे प्राण तुम्ही इंद्र हो, और तुम ही सब तरह से रक्षा करनेवाले रुद्र हो, तुम्ही अपने तेज से अतरिक्ष में विचरण करते हो और तुम्ही समस्त तारा आदि ज्योतियो के स्वामी हो। हे प्राण ! स्वरूप सूर्य जब तुम जल बरसाते हो तो तुम्हारी यही प्रजा यह सोचकर प्रसन्न हो जाती है कि पर्याप्त अन्न उपजेगा। (6-10)

हे प्राण ! तुम एक अकेले व्रात्य होकर भी ऋषि हो। सारा विश्व तुम्हारी ही सपत्ति है। हम तुम्हारे लिए आद्य जीव को प्रदान करते है; तुम उसके उपभोग करनेवाले हो। तुम ही हमारे पिता हो और व्योम मे विचरण करनेवाले मातरिश्वा भी तुम्ही हो। तुम्हारा यह जो स्वरूप शरीरो मे, वाणी में, कानो मे तथा नेत्रों मे प्रतिष्ठित है और जो मन में प्रतिष्ठित है, उसे कल्याण से सयुक्त करो। हमारी इन देहो से निकलकर बाहर निकलने का प्रयत्न मत करो। इस विश्व मे और ऊपर स्वर्ग लोक मे जो कुछ भी विद्यमान है, वह सब प्राण के ही नियंत्रण में है। अत हे प्राण तू माता और पिता के समान हमारी रक्षा कर और हमें धन-सपत्ति तथा सद्बुद्धि से युक्त कर।'

तृतीय प्रश्न

इस प्रश्न के बाद ऋषि आश्वलायन ने महर्षि पिप्पलाद से पूछा, 'भगवन इस प्राण की उत्पत्ति किससे हुई है और यह स्वय को किस विधि से देहों में प्रतिष्ठित रखता है ? तथा अपने को विभाजित करते हुए भी यह कैसे इनमें स्थित रहता है ? किस प्रकार यह बाह्य जगत को और किस प्रकार अध्यात्म जगत अर्थात् मन एव श्रोत्र, वाक, चक्षु आदि इद्रियों को धारण करता है ? किस प्रकार यह देहों से निष्क्रमण करता है ?(1)

अश्वलायन के इस प्रश्न से महर्षि पिप्पलाद अत्यत प्रसन्न हुए और बोले, 'तुमने अत्यत जटिल विषय से संबधित प्रश्न पूछा है। तुम वस्तुत· वेदों के ज्ञाता तथा ब्रह्मनिष्ठ ऋषि हो, अत में तुम्हारे प्रश्न का उत्तर देता हूं। तुम्हारे प्रश्नों के उत्तर इस प्रकार है—जैसे पुरुष की छाया सदा उसका अनुगमन करती है, वैसे ही यह प्राण भी है, जो आत्मा अर्थात् परमात्मा से उत्पन्न होता है और उसी के प्रति यह आश्रित भी है और मन के सकल्प के अनुसार ही यह प्राणियों के इस शरीर मे प्रविष्ट होता है। जैसे सम्राट शासन-तंत्र के सम्यक् सचालन के लिए विभिन्न स्तरों पर अधिकारियो की नियुक्ति करता है, उसी प्रकार यह प्राण भी पांच प्रकार के वायु को (प्राण, अपान, व्यान, उदान एव समान) शरीर के विभिन्न भागों में स्थित रहता है। यह स्वयं मुंह तथा नाक से चक्षु एव श्रोत्रेंद्रिय मे विद्यमान रहता है। देह के मध्य भाग में यह समान वायु के रूप में स्थित रहता है। प्राण का समान

नामक यही अश अन्न को विभिन्न भागो तक पहुचाता है । उसी से यह सप्तार्चिष (ज्वाला) के रूप में प्रकट होता है । वायु तथा उपस्थ में प्राण अपान वायु की नियुक्ति करते है । (2-5)

यह आत्मा हृदय मे विद्यमान रहता है । हृदय में से ही एक सौ नाडियो का समूह निकलता है । इन सौ नाडियों में प्रत्येक की सौ-सौ शाखाए निकली है तथा इन दस हजार नाडियो मे से पुन बहत्तर हजार नाडिया प्रत्येक शाखा से निकलती है । इनमे व्यान वायु सचरण करता है । (6)

इन समस्त नाड़ियो के अतिरिक्त सुषुम्ना नाम की एक नाड़ी और होती है । इसकी गति उदान वायु की ओर होती है । इसी से मनुष्य पुण्य के प्रति अभिमुख होता है,इस पर यही उसे पुण्य लोक की प्राप्ति कराती है । मनुष्य यदि पाप करनेवाला होता है,तो यही उसे अधो योनिया प्राप्त कराती है । इस प्रकार यह पाप तथा पुण्य,दोनो कर्मो से मनुष्य को इस लोक में स्थित रखती है । (7)

आदित्य ही बाह्य प्राण है,जो हमारे चक्षु विषयक प्राणो पर कृपा करता हुआ उदय होता है । भूमि रूपी ईश्वर मनुष्य के अपान वायु को सुस्थित करता है । आकाश समान वायु का प्रतिरूप है । आकाश में स्थित वायु व्यान वायु का ही बाह्य रूप है । तेज ही उदान है । जिसका देह अथवा तेज शीतलता को प्राप्त हो जाता है उसकी समस्त इद्रियां मन सहित विलीन हो जाती है । तब उसे अन्य देह की प्राप्ति होती है । जैसा मानसिक संकल्प आत्मा का होगा,उसी सकल्प के अनुरूप वह प्राणो से युक्त होगा । तेज से युक्त होकर प्राण इस सकल्प के अनुसार ही आत्मा को विभिन्न योनियो की प्राप्ति कराता है जो विद्वान यहां वर्णित इस रहस्य को जान लेता है,उसकी वश-परपरा कभी नष्ट नही होती तथा वह अमृत्व को प्राप्त करता है । कहा गया है कि जो मनुष्य प्राणो की उत्पत्ति,स्थिति तथा स्थानो को जान लेता है और इसके पाचो भेदो के अध्यात्म को जान लेता है,उसे नि सदेह अमृत्व की प्राप्ति होती है । (8-12)

चतुर्थ प्रश्न

इसके अनंतर गर्ग गोत्रीय सौर्यायणी ने प्रश्न किया—मनुष्य देह में स्थित कौन-कौन देवता सोते है ? तथा कौन जागते रहते है ? कौन देवता स्वप्न देखते है ? तथा किसे सुख का अनुभव होता है ? और सभी देवगण किसमें प्रतिष्ठित होते है ?(1)

महर्षि पिप्पलाद ने उत्तर दिया,'गार्ग्य सौर्यायणी सुनो—जिस प्रकार अस्त होते हुए सूर्य की समस्त किरणें उसी तेजोमडल रूप सूर्य में एकीभूत होकर लीन हो जाती है तथा उसके उदय होने पर पुन प्रसारित हो जाती हैं,उसी प्रकार समस्त इंद्रियां मनरूपी परमेश्वर मे लीन हो जाती है । तब यह देहधारी पुरुष न तो देखता है,न सूंघता है,न स्वाद लेता है,न बोलता है और न ही स्पर्श करता है । इसी प्रकार आनंद का अनुभव,विचरण,मूत्र-पुरीषोत्सर्ग आदि क्रियाएं भी नही करता । इस प्रकार इद्रियों के विषयों का रुक जाना ही इनका सो जाना है । इस शरीर रूपी पुर (नगर) मे पाच अग्नियों का निवास स्थान है,ये पाचों प्राण रूप मे जागृत रहते हैं । इनमे अपान गार्हपत्य अग्नि है, व्यान अन्वाहार्य पवन नामक अग्नि है । गार्हपत्य अग्नि द्वारा ले जायी जानेवाली अग्नि ही प्राण है, यह अग्नि आह्वनीय है । शरीरधारी जो नि श्वास और उच्छवास लेते है,ये दो आहुतियो के सदृश समान नामक प्राणों का भेद विशेष है । उन्हे भली-भांति समान रूप में संतुलित रखने के कारण ही

इसे समान कहा जाता है, अत यही ऋत्विक है। मन यजमान स्वरूप है और अभीष्ट फल ही उदान है, जो इस मनरूपी यजमान को दिन-प्रतिदिन हृदय गुहा में स्थित ब्रह्म की ओर ले जाता है। यह आत्मारूपी देव स्वप्न में भी अपनी महिमा का अनुभव कराता है। देखे हुए को बार-बार पुन देखता है, सुने हुए और उसके अर्थ को वार-बार सुनता है। विभिन्न स्थानों और दिशाओ मे सुनी हुई और अनुभवजन्य बातों को फिर-फिर अनुभव करता है। देखे-अनदेखे, सुने-अनसुने, अनुभूत-अननुभूत तथा सत एव असत सभी विषयों को बार-बार सुनता है, अनुभव करता है तथा उन पर विचार करता है, अर्थात् उन्हे पहले न करने पर देख लेता है। (2-5)

तेज से अभिभूत तनवाला यह जीवात्मा स्वप्नो को नही देखता किंतु उस काल मे यह इस सुख का सपूर्ण अनुभव करता है।

हे सौम्य! जैसे अनेको पक्षी एक ही वृक्ष का आश्रय लेते हुए उसमें निवास करते है, वैसे ही यह सभी तत्त्व परमेश्वर रूपी वृक्ष का आश्रय लिए हुए है। पृथ्वी तत्त्व तथा उसकी मात्रा, जल और उसकी तन्मात्रा तेज और तेजोमात्रा, वायु और वायुमात्रा तथा आकाश और आकाशमात्रा, नेत्र और दर्शनीय वस्तुए, कान और सुनने योग्य विषय, नासिका और सूंघने योग्य सुगध, रसना (जीभ) और रस, त्वचा और स्पर्श योग पदार्थ, वाणी और बोलने योग्य शब्द, हाथ और लेने योग्य पदार्थ, उपस्थ और रति आदि विषय, पायु और पुरीष, पाव और जाने योग्य स्थान, मन और विचार करते योग्य विषय, बुद्धि और जानने योग्य, अहकार और उसका कार्य, चित्त और चितनीय बाते, तेज और उसका विषय, प्राण और धारण करने के योग्य पदार्थ, यह सब परमात्मा के अधीन है। (6-8)

यह देखनेवाला, सूघनेवाला, स्वाद आदि लेनेवाला, मननशील, ज्ञाता और कर्ता विशुद्ध ज्ञानवाला आत्मा पुरुष भी उस परम अविनाशी आत्मा में ही प्रतिष्ठित है। जो इस परम अक्षर (अविनाशी) छाया शून्य, विदेह, अलोहित शुभ्र अनश्वर परमात्मा को जानता है, वह भी सर्वज्ञ वनकर उसी के समान सर्वरूप वन जाता है। अत कहा गया है कि जो विशुद्ध ज्ञान स्वरूप देहवाले सभी प्राणियो मे स्थित उस परमात्मा को जान लेता है, वह सर्वज्ञ वन जाता है तथा उसी सर्वस्वरूप मे प्रविष्ट हो जाता है। उसी मे सभी इद्रिया, पाचो प्राण आदि भी प्रतिष्ठित है। (9-11)

पंचम प्रश्न

इस समाधान के वाद राजा शिवि के पुत्र सत्यकाम ने अपना प्रश्न किया—'भगवन! प्राणात होने तक जो समुचित प्रकार से 'ओम' का अभ्यास करता है, वह इसके द्वारा किस लोक को प्राप्त होता है?' (1)

तव महर्षि पिप्पलाद वोले—'यह 'ओम' परब्रह्म भी है तथा अपरब्रह्म भी। इसे जाननेवाला मनुष्य इतने मात्र से ही ब्रह्म के एक रूप को प्राप्त कर लेता है यानि वह एक ही मात्रावाले इस 'ओंकार' का ध्यान करे, तो वह इसकी महिमा मे तुरंत ही जगत में प्रकट हो जाता है। ऋग्वेद की ऋचाए उस मनुष्य की देह को प्राप्त करती है, वह तपस्या से, ब्रह्मचर्य से तथा श्रद्धा मे सपन्न होकर महिमाशाली वन जाता है। दो मात्राओंवाले ओंकार का ध्यान करने से चद्रलोक प्राप्त होता है। यजुर्वेद के मंत्रों की सहायता मे वह इस लोक को प्राप्त करता है। वहा पर वह सुखों-ऐश्वर्यों का

उपभोग करता है तथा पुन इस लोक में जन्म लेकर नही लौटता। तीन मात्राओंवाले इस ओकार रूप परमात्मा का ध्यान पुरुष को तेजस्वी सूर्य से सपन्न कराता है, वह सूर्यलोक प्राप्त कराता है। साप की केचुल के समान वह पुरुष पापों से मुक्त हो जाता है। तब सामवेद उसे ब्रह्मलोक की प्राप्ति कराता है। समस्त प्राणियो मे प्रशसनीय एवं श्रेष्ठ बनकर वह परम पुरुष का साक्षात्कार करता है। कहा गया है कि ओकार की तीनो मात्राए आपस मे संबद्ध रूप मे रहती है,उन्हे एक-दूसरे से पृथक् नही किया जा सकता,इस तथ्य का ज्ञाता पुरुष सुदृढ सकल्पवान और परमेश्वर को जाननेवाला बन जाता है। इसकी एक मात्रावाली उपासना उपासक को ऋचाओं द्वारा मृत्यु लोक को प्राप्त करानेवाली होती है,दो मात्राओवाली उपासना करनेवाले साधक को यजुर्वेद के मत्रो द्वारा अतरिक्ष लोक प्राप्त कराती है तथा ओकार का उपासक श्रुतियों द्वारा ब्रह्मलोक को प्राप्त करता है। इस लोक मे केवल पुरुष ही है,जिसे जाना जाता है। विद्वान साधक ओंकार के ध्यान से अजर (कभी वृद्ध न होनेवाला), अमर (कभी न मरनेवाला) और अभय,ऐसे परम शांत एव श्रेष्ठ परमात्मा को प्राप्त कर लेता है। (2-7)

षष्ठम् प्रश्न

अत मे भारद्वाज सुकेशा ने महर्षि पिप्पलाद से प्रश्न किया,'भगवन ! जो प्रश्न मै पूछ रहा हू, मुझसे कोशल के राजकुमार हिरण्यनाभ ने यही प्रश्न पूछा था कि क्या तुम (सुकेशा) सोलह कलाओवाले पुरुष को जानते हो ? मै इस प्रश्न का उत्तर नही जानता। अत उसे न बता सका। झूठ बोलना मुझे उचित नही लगा, क्योंकि झूठ बोलनेवाला जड सहित सूख जाता है। इसलिए राजकुमार बिना अपने प्रश्न का उत्तर पाए ही चला गया; और जब यही प्रश्न मै आपसे पूछ रहा हू। कृपया बताए कि वह सोलह कलाओवाला पुरुष कहां रहता है। (1)

महर्षि पिप्पलाद बोले,'सौम्य ! जिस पुरुष में सोलह कलाएं उत्पन्न होती है, वह इसी देह मे रहनेवाला है। उसने एक बार अपने मन में विचार किया कि किसके निकल जाने पर मै भी इस देह से निकल जाऊगा तथा किसके कारण मैं स्वय भी प्रतिष्ठित रहूंगा। उसने सर्वप्रथम प्राणो को बनाया और फिर श्रद्धा को। इसके बाद उसने आकाश,वायु,तेज,जल और पृथ्वी इन पाच महाभूतो को,फिर मन इद्रिया और अन्न का निर्माण किया। अन्न से वीर्य की उत्पत्ति हुई। इसके बाद तप, मत्र,कर्म,लोक और नाम को बनाया। जैसे समस्त नदिया समुद्र की ओर बहती हुई उसमे जाकर मिल जाती है,और तब उनका स्वतत्र अस्तित्व (नाम और रूप) भी मिट जाता है,बिलकुल उसी तरह परमात्मा की सोलह कलाए उसी को प्राप्त होकर उसी मे लीन हो जाती है। इस पर उनके नाम,रूप आदि सभी समाप्त हो जाते है। इतने पर भी वह परमेश्वर कलारहित तथा अनश्वर ही है। (2-5)

जैसे रथ के पहिए के अरो का आधार पहिए की नाभि होती है,वैसे ही इन कलाओ का आधार परम पुरुष को ही समझना चाहिए। इसे जान लेने पर तुम मृत्यु से व्यथित नही होओगे।' (6)

अत में महर्षि पिप्पलाद ने उन सभी ऋषियो को सबोधित करते हुए कहा,'उस परम ब्रह्म को मैं इसी रूप में जानता हूं कि वही सब कुछ है। उसके अतिरिक्त अधिक कुछ भी नही है।' तब उन ऋषियों ने महर्षि की अर्चना की और बोले,'आपने हमे अविद्या से पार कर दिया है। अत आप ही वास्तविक अर्थो में हमारे पिता है। हे महर्षि आपको हम बार-बार नमस्कार करते है। (7-8)

□

5. मुंडक उपनिषद

शांति पाठ :

ॐ भद्र कर्णेभ्य शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमातक्षिभिर्यजत्रा.
स्थिरेरंगैस्तुष्टुवा सस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायु ।
स्वस्ति न इद्रो वृद्धश्रवा स्वस्ति न पूषा विश्ववेदा
स्वास्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमि स्वस्ति नो वृहस्पतिर्दधातु ।

ॐ शांति. शांति. शाति ।

हे देवताओ ! हम कानों से कल्याणकारी वचन सुनें, आंखों से कल्याणकारक दृश्य देखें, समस्त अगों सहित शरीर से देवताओं के समान आयु को प्राप्त करें । यशस्वी इंद्र हमारा कल्याण करे, सूर्य हमारा कल्याण करें तथा अरिष्टनाशक वृहस्पति हमारा कल्याण किरें ।

प्रथम मुंडक

प्रथम खंड

समस्त देवताओं मे सर्वप्रथम ब्रह्मा पैदा हुए । वह समस्त विश्व के रचयिता तथा उसके रक्षक है । सभी विद्याओं की आधार ब्रह्म विद्या का उपदेश उन्होंने सर्वप्रथम अपने ज्येष्ठ पुत्र अथर्वा को दिया ।

अथर्वा ने यह उपदेश अंगी को दिया । फिर यह विद्या अंगी से भारद्वाज गोत्रीय सत्यवहा को, सत्यवहा से अगिरा को प्राप्त हुई ।

एक बार एक संपन्न गृहस्थ शौनक अंगिरा के पास आया । उसने अंगिरा से पूछा, 'भगवन, जिसको जान लेने से समस्त ज्ञान प्राप्त हो जाता है, वह क्या है ?'

अगिरा ने कहा कि दो विद्याएं जानने योग्य हैं, एक परा तथा दूसरी अपरा । इनमें चारों वेदों तथा शिक्षा कल्प आदि में कही गई विद्या अपरा है और अक्षर का ज्ञान परा विद्या है ।

वह जो अदृश्य, अग्राह्य है, गोत्र, वर्ण, चक्षु, कान, हाथ, पैर आदि मे हीन है और नित्य, वविभु, सर्वगत, अति सूक्ष्म तथा अव्यय है, जो सवका कारण है, उसे विवेकशील लोग चारों ओर देखते है ।

जिस प्रकार मकडी जाले को वुनती है और स्वयं निगल जाती है, जैसे पृथ्वी में औपधिया तथा पुरुप के शरीर में केश लोमादि उत्पन्न होते हैं, उसी प्रकार इस अक्षर से यह मपूर्ण ब्रह्म उत्पन्न होता है ।

तप एव ज्ञान से ब्रह्म अन्न उत्पन्न करता है । अन्न से क्रमश प्राण, मन, मत्य, लोक, कर्म एव अमृत फल उत्पन्न होते हैं । जो सर्वज्ञ है, सर्व ज्ञानमय है, उमी से यह ब्रह्म, वस्तुओं के नाम, रूप और अन्न उत्पन्न हुए है ।

द्वितीय खंड

जिन मत्रों से कवि-ऋषियो ने कर्म को देखा,वही सत्य है । त्रेता युग मे इन कर्मो का विस्तार हुआ। सत्य की इच्छा करते हुए इन कर्मो का सदैव पालन करो । यही सच्चा मार्ग है । इसकी प्राप्ति के लिए प्रयत्नशील हो जाने पर उसे निरतर आगे बढ़ाता रहे ।

जिसका अग्निहोत्र दैनिक, मासिक अथवा चतुर्मासिक और आग्रायण इन कर्मो से रहित अथवा विद्वानों के सत्कार और अतिथि की पूजा के बिना किया जाता है,उसकी सात पीढिया नष्ट हो जाती है ।

अग्नि की काली, कराली, मनोजुवा सुलोहिता सुधूम्रवर्णा, स्फुलिगिनी और विश्वरुचि, यह सात जिह्वाएं अथवा लपटे है । यज्ञ मे इन्हें आहुति दें । जो व्यक्ति इन चमकती जिह्वाओ को उचित समय तक आहुतिया देता है,उसे सूर्य की किरणे देवों के स्वामी परमात्मा के पास ले जाती है । और उसे ले जाती हुई यह आहुतिया मधुर वाणी मे उससे मानो कहती है कि यह तुम्हारे ही सुंदर कर्मो का फल है ।

अठारह प्रकार के निम्न स्तरीय यज्ञ रूपी कर्मो को करनेवाले लोगो को जरा,जन्म और मरण से कोई नही बचा सकता । मूर्ख लोग इन्हें करते हुए प्रसन्न होते है ।

अज्ञान के अंधकार मे रहनेवाले स्वय को धीर और पडित माननेवाले मूर्ख लोग एक अधे के द्वारा ले जाए जाते हुए दूसरे अधे के समान नष्ट हो जाते है । अविद्या मे रहकर भी अपने को कृतार्थ समझनेवाले मूर्ख सासारिकता मे इतने मग्न हो जाते है कि उन्हे यही ज्ञान नही रहता कि वे क्या कर रहे है । अत मे उनका पतन ही होता है ।

अपनी इच्छाओ की पूर्ति को ही परम लक्ष्य माननेवाले, दूसरी किसी भी बात को ठीक न माननेवाले मूर्ख लोग्र श्रेष्ठ वस्तु की केवल पीठ को ही छू सकते है,जबकि वे समझते है कि उन्होने बहुत बडा काम कर लिया है । अत मे उन्हे हीन लोक प्राप्त होता है ।

तपस्वी,श्रद्धासहित काम करने वाले शांत चित्त लोग,जो जीवनयापन को भिक्षा मे मिली वस्तु समझते है,वे सूर्य द्वारा श्रेष्ठ आत्माओं के पास पहुंचते है ।

इस कर्ममय लोकों को समझकर विद्वान व्यक्ति इसके प्रति उदासीन हो जाता है । ससार के सभी पदार्थ अनित्य है,इनसे हमारा कोई प्रयोजन सिद्ध नही होता । यह विचार करके व्यक्ति को किसी वेदज्ञ औरे ब्रह्मज्ञ गुरु के पास कुछ भेंट लेकर जाना चाहिए ।

वह गुरु उस शाति चित्त तथा जितेंद्रिय शिष्य को ऐसी ब्रह्म विद्या का उपदेश दे,जिससे उसे उस अक्षर पुरुष,जो एकमात्र सत्य है,का ज्ञान हो सके ।

द्वितीय मुंडक

प्रथम खंड

सत्य है कि जिस प्रकार सुदर प्रदीप्त अग्नि से उसी के रूपवाली चिनगारियां निकलती है,उसी प्रकार उस अक्षर ब्रह्म से नाना प्रकार की वस्तुए उत्पन्न होती है । वह निश्चय ही दिव्य, अमूर्त पुरुष वाह्य और अतर में विद्यमान है । वह अजन्मा, अप्राण, मनरहित विशुद्ध तथा श्रेष्ठ से भी श्रेष्ठ है ।

इसी अक्षर ब्रह्म से प्राण, मन, इंद्रिया आकाश, वायु, तेज, जल तथा पृथ्वी उत्पन्न होती है।

अग्नि, जिसका मस्तक है, सूर्य-चंद्र नेत्र है, दिशाएं कान है, जिसकी वेद प्रसिद्ध वाणी है, वायु प्राण है, समस्त विश्व हृदय है, जिसके चरणो में पृथ्वी है वह देव सभी प्राणियों का आत्मा है। उस अक्षर ब्रह्म से अग्नि पैदा होती है। जो सूर्य में अग्नि की तरह समिधा बनकर जलती है, उसी से पृथ्वी में पर्जन्य और औषधिया उत्पन्न होती हैं। उसी से स्त्रियों मे सीचा जानेवाला तथा प्रजा की उत्पत्ति का कारण वीर्य पुरुषो मे पैदा होता है।

उसी से ऋक, यजुष, सामवेद, समग्र यज्ञ, क्रतु दक्षिणा, संवत्सर, यजमान तथा जहा तक सोम पवित्र करता है और सूर्य पहुचता है, सब लोक जन्म लेते है। उसी से बहुत सारे देवता, साध्य, मनुष्य, पशु एव पक्षी उत्पन्न हुए। उसी से श्रद्धा, सत्य ब्रह्मचर्य तथा अन्य जीवन विधियां उत्पन्न हुई।

परमात्मा से ही सातो प्राण, सातों अग्नियां, उनके सातो विषय, उन्हे पूर्ण करनेवाले कर्म और इन सात विषयों के स्थान उत्पन्न हुए। यह सातों शक्तिया इच्छाए उनके साधन और इच्छाए मानव शरीर मे है।

इसी से समस्त समुद्र, पर्वत, नदिया, वनस्पतियां आदि उत्पन्न होती है। यह जो समस्त भूतो (प्राणियो) की गुहा में उपस्थित रहता है। इसे जो जान लेता है, उसका अज्ञान का अधकार नष्ट हो जाता है।

द्वितीय खंड

शरीर की गुहा में विचरण करनेवाला महान पद को प्राप्त वह ब्रह्म इसके प्रति समर्पित और सयुक्त है। इस शरीर की प्राण आदि तथा पलक झपकना आदि क्रियाए उसी के प्रति समर्पित है। उस ब्रह्म को सत-असत से भिन्न, विज्ञान से परे तथा प्रजाओं से ऊपर समझना चाहिए।

जो दीप्तिमान एवं सूक्ष्म से भी सूक्ष्म है, जिसमें समस्त लोक और उनके प्राणी निहित हैं, वह वडे से भी वडा अक्षर ब्रह्म है, वह वेद है, प्राण हैं, मन है और सत्य है। वह अमृत और जानने योग्य है।

विद्वानों द्वारा उपनिषद् रूपी धनुष पर उपासना का वाण चढाकर उसके भाव के प्रति दत्तचित्त होकर ध्यान करना चाहिए। उस अक्षर ब्रह्म के लक्ष्य का सधान करना चाहिए। इसके लिए ओंकार धनुष है, आत्मा तीर है, ब्रह्म लक्ष्य है दत्तचित्त होकर लक्ष्य वेध करना चाहिए।

जिसमें द्यौ, पृथ्वी, अतरिक्ष मन और समस्त प्राणों सहित ओतप्रोत है। अन्य सब बातो को छोडकर उसी एक आत्मा को जानो। वही अमरता का साधन है।

रथ के पहिए में लगे अरों के समान, शरीर की सभी नाडिया हृदय से जुडी होती है। हृदय में अनेक प्रकार से प्रकट होनेवाला परमात्मा शरीर मे विचरण करता है। उसका ओम नाम से चिंतन करो वही अज्ञान को दूर करके कल्याण करेगा।

जो सदा, सर्वत्र और सर्वज्ञ है, जिसकी महिमा पृथ्वी एव ब्रह्मपुर दोनो मे है, वह सपूर्ण व्योम में विद्यमान है। वह इस मनोमय प्राण एवं शरीर को ले जानेवाला अन्न मे उपस्थित तथा हृदय को

स्पदित करनेवाला है। विद्वान उसे ज्ञानचक्षुओ से देखते है वह आनंदमय और अमरत्व प्रदान करनेवाला है। उस ब्रह्म का ज्ञान हो जाने पर हृदय ग्रथि खुल जाती है, सशय दूर हो जाता है तथा कर्मफल नष्ट हो जाते है।

स्वर्णमय कोश (ज्ञान कोश) से परे कलाहीन ब्रह्म विराजमान है, वह निर्मल एव ज्योति रूप है। केवल आत्मज्ञानी ही उसे जान सकते है।

वहा न तो सूर्य का प्रकाश पहुच सकता है, न चंद्रमा का, न तारो का, तब अग्नि की तो गणना ही करना व्यर्थ है। उसी के प्रकाश से अन्य सब वस्तुए प्रकाशित होती है। वह अमृतमय ब्रह्म ही सामने-पीछे, दाए-बाएं, नीचे-ऊपर फैला हुआ है। वही सब कुछ और श्रेष्ठ है।

तृतीय मुंडक

प्रथम खंड

दो सुदर पखोवाले पक्षी साथ-साथ मैत्री से एक ही वृक्ष के आश्रय मे रहते है, उनमे से एक सुदर स्वादिष्ट फलो को खाता है और दूसरा देखता रहता है।

परमात्मा के साथ समान प्रकृति के आश्रय से रहनेवाला जीवात्मा अपनी हीन कामनाओ से मोहित हो जाता है, किंतु जब वह परमात्मा से सयुक्त होता है, तो उसका मोह दूर हो जाता है।

जब वह ईश्वर को देखता है तथा उसे पा लेता है, तब वह पाप-पुण्य से छूट जाता है, उसके से सब समान रूप हो जाते है।

जो समस्त प्राणियो मे विद्यमान है और उनमे कार्य करने की सामर्थ्य पैदा करता है, वह प्राण है। इस तथ्य को जान लेने पर विद्वान आत्मप्रशसा नहीं करता। वह आत्मा के विषय मे ही चितन करता हुआ ब्रह्मवेत्ताओ मे श्रेष्ठ कहलाता है।

वह सत्य, तप, ब्रह्मचर्य तथा सम्यक् ज्ञान से इसी देह के अदर निर्मल, ज्योतिर्मय आत्मा को देखता है, जिससे उसके दोष नष्ट हो जाते हैं। इसकी सत्य की जय होती है, अनृत (मिथ्या) की नही, सत्य से ही ईश्वर प्राप्ति का मार्ग होता है। इसी से कर्म तत्त्व को जाननेवाले ऋषि उस परम निधान को प्राप्त करते हैं।

वह आत्मा तत्त्व वृहद, दिव्य और अचिंतनीय रूपवाला भी है और सूक्ष्मतम भी है। वह अत्यंत दूर भी है तथा इस देह के भीतर भी है। ज्ञानवान गुहा मे स्थित इसे देख सकते है।

इसे न आंखें देख सकती हैं और न वाणी इसके विषय में कुछ कह सकती है। अन्य इद्रियो से या कर्म से भी यह अप्राप्य है। इस विशुद्ध सत्त्व को जो इद्रियां रहित है, केवल ध्यान अर्थात् अनुमान से अनुभव किया जा सकता है।

प्राण, अपान आदि पाच प्रकार के प्राणों से युक्त शरीर में यह आत्मा सचेतन हो जाता है। प्राणों से पहले चित्त और फिर चित्त से आत्मा प्रकाशित होता है।

यह विशुद्ध आत्मा जिस-जिस लोक की इच्छा करता है, वह लोक उसे प्राप्त हो जाता है। इसीलिए ज्ञानी लोग यत्नपूर्वक कामना करते है।

द्वितीय खंड

वह आत्मज्ञानी उस सपूर्ण जगत को जान लेता है, जो ब्रह्मा की सृष्टि का आधार है, जो उस सर्वज्ञ पुरुष की निष्काम भाव से उपासना करता है वह जन्म मरण के बंधन से मुक्त हो जाता है।

कामनाओ इच्छा करनेवाला अनेक बार जन्म लेकर उन कामनाओ को प्राप्त करता है, किंतु जो निष्काम भक्ति करता है, उसकी कामनाएं लीन हो जाती है, उसे मोक्ष प्राप्त होता है।

ईश्वर की प्राप्ति प्रवचनो से, तप से या अधिक सुनने से नही होती। यह जिसकी इच्छा करता है, वही इसे प्राप्त कर लेता है। उसके अनुरूप ही यह अपनी आत्मा को बना लेता है।

दुर्बल इसे प्राप्त नही कर सकता और न ही प्रमादी या तप और संन्यास के गुणो से हीन कोई व्यक्ति इसे प्राप्त कर सकता है। अत पूर्वकथित उपायो से यत्न करने पर विद्वान ब्रह्मधाम को प्राप्त करता है।

वह आत्मा जो ज्ञान प्राप्त कर चुका हो, जिसकी आसक्ति, राग आदि नष्ट हो गए हो और जो धीर और परम शाति प्राप्त कर चुका हो, वह सबमे प्रवेश कर सकता है।

जिन्होने वेदांत के ज्ञान को सही-सही अर्थो मे जान लिया हो, सन्यास का पालन करते हुए शुद्ध आत्मावाले ऐसे यती लोग अतकाल मे जन्म-मरण से मुक्त होकर उच्च स्थान को प्राप्त करते है।

उसकी दस इंद्रिया तथा पाच प्राणरूपी पंद्रह कलाए अपने-अपने अधिदैव,के पास लौट जाती है। उसके कर्म विज्ञान मय हो जाते है तथा आत्मा परम अनश्वर परमात्मा से एकाकार हो जाता है।

यथा सभी नदिया अपने-अपने नाम एव आकार का परित्याग करके समुद्र मे विलीन हो जाती है, इसी प्रकार विद्वान नाम एव रूप से मुक्त होकर उस दिव्य परम पुरुष को प्राप्त कर लेता है।

जो परम ब्रह्म को जान लेता है, वह ब्रह्म से एकाकार हो जाता है। उसके कुल मे कोई भी ऐसा पैदा नही होता जो ब्रह्म को न जानता हो। वह शोक एव पाप से परे हो जाता है। गुहा ग्रथि से मुक्त होकर अमरता प्राप्त करता है।

जो क्रियावान हो, क्षोत्रिय हो, ब्रह्म निष्ठ हो, एक ऋषि यज्ञ को स्वय करनेवाला हो, श्रद्धावान हो अथवा जो शिरोव्रत करनेवाला हो, उसी को इस ब्रह्म विद्या का उपदेश देना चाहिए। इस सत्य का उपदेश प्राचीन काल में अगिरा ऋषि ने दिया था। जो शिरोव्रत का पालन नही करता वह इस विद्या का अधिकारी नही है। महान विद्वान ऋषियो को नमस्कार।

□

शांतिपाठ :

ॐ भद्र कर्णेभ्य शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमातक्षिर्यनत्रा
स्थिरेरंगैस्तुष्टुवा सस्तनूभिर्व्यशेम देवहित यदायु ।
स्वस्ति न इंद्रो वृद्धश्रवा स्वस्ति न पूषा विश्ववेदा.
स्वस्ति नस्ताक्ष्यों अरिष्टनेमि स्वस्ति नो वृहस्पतिर्दधातु ।
ॐ शाति शांति. शाति ।

यह जो परमात्मा का ओम नामक ऐसा अक्षर नाम है, सब उसी का व्याख्यान है । भूत, भविष्य और वर्तमान, यह सब ओकार ही है तथा इन तीनो कालो से अन्य जो कुछ भी है, वह भी सब यह ओंकार परमात्मा ही का स्वरूप है ।

निश्चय ही यह सब ब्रह्म ही है । यह आत्मा महान है यह चार चरण (अवस्थाओ) वाला है । जागृतावस्था इसका प्रथम चरण है । परमात्मा, जीवात्मा, तीनो गुण, तेज और जीवो का कर्मफल, यह सात अग उन्नीस मुखोंवाली वैश्वानर अग्नि से खायी जा रही है । इसके सात अग तथा उन्नीस मुख है ।

स्वप्नावस्था ब्रह्म की अत· प्रज्ञ अवस्था होती है । यह भी सात अग तथा उन्नीस मुखोवाली होती है । इसमे सूक्ष्म अवस्था मे वैश्वानर अग्नि का तेज काम करता है । यह ब्रह्म की दूसरी अवस्था है । जब पुरुष सोया होता है, तो वह कोई कामना नही करता और स्वप्न भी नही देखता । इसे सुषुप्ति की अवस्था कहते है । यह अवस्था एकीभूत आ नदमय अवस्था होती है । आनद का उपभोग करता हुआ सकीर्ण प्रज्ञा रखता हुआ तथा भोग करता हुआ रहने पर यह विशेष ज्ञान की तृतीय अवस्था होती है । यह प्रज्ञानधन अवस्था, जिसे अत प्रज्ञ चेतना कहते है, ईश्वर है, सर्वज्ञ है और सब प्राणियों का उत्पत्ति का कारण है ।

चतुर्थ अवस्था अत और बाह्य दोनो ओर से अचेतन अवस्था होती है । यह संकीर्ण ज्ञानवाली भी नही होती है, दिखाई पडनेवाली भी नही होती । यह व्यवहार रहित अग्राह्य, लक्षण हीन विचारातीत, अवर्णनीय, एक सार रूप शांत तथा कार्य-जगत रूपी प्रपचवाली होती है । इसमे वह कल्याणमय अकेला होता है । यह परमात्मा का चौथा चरण (अवस्था) होता है । इस अवस्था मे आत्मतत्त्व विशेष जानने योग्य होता है ।

वह परम ब्रह्म और यह आत्मा, दोनो ही ओम अक्षर के समान है, जो मात्राओ से युक्त है । पाद ही मात्रा और मात्रा ही पाद (चरण) है । यह ओम् अ, उ और म से वना है ।

जागृत अवस्था वैश्वानर है, ओम् मे प्रथम अ ही अक्षर रूप है । जो उसे जान जाता है, वह अपनी समस्त कामनाओं को प्राप्त कर लेता है ।

स्वप्न की अवस्था में परमात्मा का वह तेज, ओम के मध्य मे जो 'उ' है, दोनो के ऊपर चढ जाता है । जो इस ज्ञान को जान जाता है, वह ज्ञान की राशि बन जाता है । उसके कुल मे कोई ब्रह्म ज्ञान से हीन नही होता ।

सुषुप्तावस्था पूर्ण अज्ञानावस्था है । ओम में तीसरी मात्रा 'म' है । यह पिए हुए की अर्थात् ब्रह्म ज्ञान को इच्छानुसार पीकर उसमे लीन होने की अवस्था है । जो इसे जान जाता है (पिया हुआ) वह ब्रह्म में लीन हो जाता है ।

चतुर्थ अवस्था मात्रा रहित है, यह अवस्था व्यवहार रहित एव शात प्रपच की अवस्था है । वह कल्याणकारक अकेला ओकार आत्मा ही है । जो इस तथ्य को जान जाता है, वह जीवात्मा आत्मा (परमात्मा) मे प्रवेश कर जाता है ।

□

7. ऐतरेयोपनिषद्

शांतिपाठ :

ॐ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठा मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्य एधि। वेस्य मे आणीस्थ। श्रुत मे प्रहासी। अनेनाधीतेताहोरात्रासघ-धाम्यमृत वदिव्याज्ञि। सत्य तन्मामवत् तद्वक्त्तारभवतु अवतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम्। ॐ शाति शांति शाति ।

हे परमात्मा ! मेरी वाणी और मन परस्पर स्थित हो। तुम मेरे लिए प्रत्यक्ष होओ और वेदो का ज्ञान लाओ। मै श्रुत ज्ञान को न भूलू श्रेष्ठ शब्द बोलू और रात-दिन एक कर दू। मै सदा सत्य बोलूगा। ब्रह्म मेरा और आचार्य का रक्षक हो।

प्रथम अध्याय

प्रथम खंड

सृष्टि पूर्व केवल परमात्मा ही था। उसने लोकरचना का विचार किया तथा स्वर्ग आदि की रचना की। स्वर्ग के ऊपर उनका आश्रय स्थान द्यू लोक अम्म और अंतरिक्ष मरीचि है। यह पृथ्वी मर्त्यलोक तथा नीचे के लोक जल कहलाते है। लोक रचना के बाद उसने दिगपालो का विचार किया तथा जल से एक ज्योर्तिमय पुरुष प्रकट हुआ ॥3 ॥ उसे देखकर परमात्मा ने तप किया। तब तेजस्वी देह अडे के समान बनी। उसमे मुख, वाणी और अग्नि पैदा हुए, फिर नासिका और प्राण की उत्पत्ति हुई। प्राण से वायु, नेत्र से छिद्र तथा चक्षु उपजे। चक्षु से सूर्य जन्मा। फिर कर्ण छिद्र और श्रवण- शक्ति तथा इससे दिशाएं बनी। पुन त्वचा और रोम बने। रोमों से औषधिया, हृदय से मन, मन से चंद्र जन्मा। नाभि प्रकट हुई। इससे अपान और अपान से मृत्युदेव जन्मे फिर उपस्थ से रेतस और रेतस से जलोत्पत्ति हुई।

द्वितीय खंड

परमात्मा से उत्पन्न देवता समुद्र में आए। उन्हें भूख का अनुभव हुआ। उन्होंने परमात्मा से अन्नादि खाने के लिए शरीर मागा ॥1 ॥ परमात्मा ने गाय और अश्व के शरीर दिखाए। उन्हे यह शरीर स्वीकार्य नही थे। मानव देह दिखाने पर वे संतुष्ट हुए ॥2 ॥ परमात्मा ने उन्हें इसमे प्रवेश की आज्ञा दी ॥3 ॥ अग्नि वाणी बना, वायु प्राण, सूर्य चक्षु, दिशाए कान, औषधिया रोम, चंद्रमा मन, मृत्यु अपान तथा जल रेत बना, सब शरीर के स्थानों में स्थित हो गए ॥4 ॥ भूख-प्यास ने भी स्थान मागा। परमात्मा ने उन्हें देवताओं की हवि में भाग दिया ॥5 ॥

तृतीय खंड

लोक-लोकपालों की रचना के वाद परमात्मा ने उनके लिए अन्न वनाने की सोची ॥1 ॥ [illegible] जल को तपाया, उससे अन्न की मूर्ति निकली ॥2 ॥ अन्न पराङ्मग्व [illegible] लगा। वाणी इस

कर सकी । यदि ऐसा होता, तो अन्न के वर्णन मात्र से ही तृप्ति हो जाती ॥3 ॥ घ्राण भी इसे ग्रहण न कर पाया, ऐसा होने पर सूघने से ही तृप्ति हो जाती ॥4 ॥ आख, कान, त्वचा, मन और उपस्थ भी इसे ग्रहण न कर सके यदि ऐसा होता, तो देखने-सुनने आदि से ही तृप्ति हो जाती ॥5-9 ॥ अपान इसे ग्रहण करने में समर्थ हो गया । तब अपान वायु ही अन्न ग्रहण करने लगा । यही अन्न द्वारा देह की रक्षा करता है ॥10 ॥

अब परमात्मा ने सोचा अपनी विभिन्न इंद्रियो से मनुष्य भले ही कार्य कर ले, किंतु मै इसके देह में कहां से प्रवेश करू ॥11 ॥ तब उसने मनुष्य को मूर्धा अर्थात् विद्वति को चीरकर उसमे प्रवेश किया । यही आनंदप्राप्ति का द्वार है । परमेश्वर के हृदय, ब्रह्मधाम तथा ब्रह्माड तीन आश्रय है, तीन स्वप्न है ॥12 ॥ मानवरूप से प्रकट पुरुष ने पांच भूतों को देखकर कहा, यहां दूसरा कौन है ?' तब उसने परमब्रह्म को ही वहा देखा और उसके दर्शन से प्रसन्न हुआ ॥13 ॥ वह परमात्मा इद्र नाम से प्रसिद्ध है । वह इंद्र परोक्षभाव से इद्र कहलाता है । देवता परोक्षप्रिय कहे जाते है ॥14 ॥

द्वितीय अध्याय

प्रथम गर्भ बनता है । सभी अगो से व्यक्त होनेवाला तेज वीर्य है, जो पुरुष शरीर में रहता है तथा सिंचन द्वारा स्त्री गर्भ में स्थित होता है । वह इसका पहला जन्म है ॥1 ॥ स्थापित गर्भ स्त्री अग सदृश बनने से स्त्री को कष्ट नही होता । वह उसका पोषण करती है ॥2 ॥ उत्पन्न होने तक स्त्री फिर पुरुप बालक का आत्मवत् पालन करती है । सारा लोक ऐसा करता है । यह उसका द्वितीय जन्म है ॥3 ॥ पुण्य कर्मो से पिता का प्रतिनिधि रूप पुत्र होता है । कर्तव्य पूर्ण होने पर पिता मृत्यु को प्राप्त होता है । फिर जन्म लेकर लौटता है । यही तृतीय जन्म है ॥4 ॥ वात ऋषि का कथन है कि वह गर्भ में देवताओं के अनेक जन्मों को जान चुके है । ज्ञानप्राप्ति से पहले वह दृढ पिजरे में बधे थे । वह बाज के समान उन्हें काटकर मुक्त हुए है । वामदेव ने उदरस्थ ही यह कहा ॥5 ॥ अत वामदेव देहांत पर स्वर्ग में पहुचे और अमर हो गए ॥6 ॥

तृतीय अध्याय

हमारा उपास्थ कौन है ? मनुष्य जिससे देखता, सुनता आदि है वह आत्मा कौन है ॥1 ॥ हृदय ही मन है । ज्ञान, आदेश, विज्ञान, प्रज्ञा, मेघ आदि सभी परमात्मा की सत्ता का बोध कराती है ॥2 ॥ ब्रह्म, इंद्र आदि देवता, पच महाभूत और अंडज, स्वदेज तथा डार्दभज प्राणी एव सभी स्थावर-जंगम सभी परमात्मा की सत्ता से कार्य करते है । सभी लोकों आदि का वही आश्रय है ॥3 ॥ ब्रह्म को जान लेने पर स्वर्ग के सब भोगों की प्राप्ति तथा अमरत्व प्राप्त होता है ॥4 ॥

□

शिक्षा वल्ली

प्रथम अनुवाक

मित्र, वरुण, अर्यमा, बृहस्पति और विष्णु हमारे लिए कल्याणकर हो। ब्रह्म और वायु तुम्हे नमस्कार हो। तुम प्रत्यक्ष ब्रह्म हो। मै तुम्हें प्रत्यक्ष ब्रह्म और ऋत कहूगा। वह मेरी तथा आचार्य की रक्षा करे। त्रिविध तप शांत हों।

द्वितीय अनुवाक

अब शिक्षा वर्णन होगा। वर्ण, स्वर, मात्रा, बल, साम और संधि—यह वेद-शिक्षा का अध्याय कहा गया है।

तृतीय अनुवाक

हम दोनों (गुरु-शिष्य) के यश की, ब्रह्म और तेज की बुद्धि हो। हम लोकों, ज्योतियो आदि का वर्णन करेंगे। यह सब महासहिता है। प्रथम लोक विषयक है। पृथ्वी पूर्व तथा स्वर्ग उत्तर दिशा रूपी है। इन दोनो की सधि वायु दोनो का संधान है। यह लोक विषयक वर्णन है।

अग्नि पूर्वरूप एवं आदित्य उत्तर रूप है। जल इनकी संधि है, विद्युत सयोजक है—यह ज्योति विषयक संहिता है।

गुरु पूर्वरूप, शिष्य उत्तररूप है और विद्या संधि है। प्रयत्न सधान है—यह विद्या संहिता है।

माता पूर्व रुप, पिता उत्तररूप, संतति संधि एवं प्रजननकर्म सधान है—यह संतति विषयक सहिता है।

अधो हनु पूर्व, अपरि हनु उत्तर, वाणी सधि एव जीभ संधान है—यह आत्मविषयक सहिता है।

यह महासंहिताए है, इन्हें जाननेवाला प्रजा, पशु आदि से स्वर्ग में प्रतिष्ठित होता है।

चतुर्थ अनुवाक

वेदों मे श्लाघ्य 'ओम' विश्वरूप है, अमृतमय है। इद्र मुझे मेधावी बनाए। हे ईश्वर मैं अनश्वर ब्रह्म से युक्त होऊं। मेरी देह तेजोमय, वाणी मधुर एवं कर्णगत शब्द शुभ हों। तू मेधामय ब्रह्म की निधि सदृश है, अत मैं सुने उपदेश को न भूलूं।

रोमावली गाएं मुझे प्रदानकर, जो अन्न-वस्त्र आदि देती है।

कपटहीन ब्रह्मचारी मेरे पास आएं। वे प्रामाणिक व्रतों को करनेवाले इंद्रिय जयी तथा संयमी हों।

मैं अधिक यज्ञ करू, धनवानो मे श्रेष्ठ बनूं। हे ईश्वर मै तेरा ध्यान करू तू मुझ मे प्रविष्ट हो। तुम सहस्र शाखावाले हो।

यथा जल निम्नगामी है, माह वर्षो मे लय हो जाते है, वैसे ही सभी ओर से ब्रह्मचारी मेरे समीप आएं। ईश्वर तू सवका आश्रय है। तू मुझमें आविष्ट हो।

पंचम अनुवाक

भू भुव स्व—यह तीन व्याहतिया है। यह चतुर्थ व्याहति महाचमस ने इसे सर्वप्रथम जाना। वही आत्मा है। सभी देवता उसके अंग है। 'भू' यह लोक है। 'भुव' अतरिक्ष है। 'स्व' स्वर्ग है। 'मह' आदित्य है। इसी से सब लोको की महिमा है।

भू भुव स्व और यह क्रमश अग्नि, वायु, सूर्य और चंद्र है चंद्रमा सब ज्योतियो का भूल है। भू भुव स्व· और मह क्रमश ऋक, साम, यजुर्वेद तथा ब्रह्म है। ब्रह्म से ही सब वेदों का महत्त्व है।

यह चारो क्रमश प्राण, अपान, व्यान तथा अन्न है। अन्न से ही प्राणशक्ति है। इन चारो चार-चार के भेद से सोलह व्याहतियो को जाननेवाला ब्रह्मवेत्ता तथा देवकृपा का भागी होता है।

षष्ठ अनुवाक

उस अंतहृदय के आकाश में यह हिरण्यमय पुरुष रहता है। तालुओं से लटकता मासपिड है। वह इद्र योनि है, जहा यह अवसान काल में 'भू' अग्नि मे रहता है। 'भुव' 'स्व' और 'मह' क्रमश वायु, आदित्य और ब्रह्म मे लीन हो जाते हैं।

इससे वह अपना राज्य प्राप्त करता है तथा वनस्पति प्राप्त करता है। वाणी, नेत्र चक्षु तथा विज्ञान का आधिपत्य भी उसे मिलता है।

ब्रह्म आकाश सदृश विस्तृत है। वह सत्यात्मक तथा प्राणों और मन को सुख देनेवाला अनश्वर है। अत उसकी उपासना करो।

सप्तम अनुवाक

पृथ्वी, अतरिक्ष, स्वर्ग, दिशाएं, अवांतर दिशाएं, अग्नि वायु, आदित्य इत्यादि सब आधिभौतिक है। प्राण, अपान, नेत्र आदि आध्यात्मिक है। इसे कहकर ऋषि बोले यह सब पाक्त है। पांक्त द्वारा पांक्त की आपूर्ति होती है।

अष्टम अनुवाक

ओम् ही ब्रह्म, विश्व तथा अनुकृति है। सामगान भी ओम है। इसी का उच्चारण करते हुए शास्त्राध्ययन होता है। इसी से प्रतिगर प्रारंभ करता है ब्रह्मा यज्ञानुमति देता है तथा इसी मे अग्निहोत्र की आज्ञा दी जाती है। 'ओम्' का उच्चारण करके अध्ययन करनेवाला ब्राह्मण ब्रह्म को प्राप्त करने की बात करता है। इसके प्रभाव से ब्रह्म प्राप्ति सभव है।

नवम अनुवाक

सत्याचरण, स्वाध्याय सत्य के साथ ही तप, दमन (इद्रियो का), मन को वश मे करना, शमन, अग्निहोत्र, अतिथि सत्कार, मानवीय व्यवहार, संतान उसका प्रजनन आदि भी उचित है। इन्हें विधिपूर्वक करें। सत्य श्रेष्ठ है। राथीतर पुत्र सत्यवाचा का यही मत है। तपोनिष्ठ ऋषि के मन मे तप ही श्रेष्ठ है। नाक ऋषि स्वाध्याय को श्रेष्ठ तथा तप मानते है।

दशम अनुवाक

मै विश्व-वृक्ष का उच्छेदक हू। मेरी कीर्ति गिरि सदृश है। जिस प्रकार सूर्य मे शस्योत्पादक शक्ति है, उसी प्रकार मै भी अमृत, द्रव्य तथा मेघरूप हू। यह त्रिशकु के अनुभूत वचन है।

एकादश अनुवाक

वेदाध्ययन की समाप्ति पर आचार्य शिष्य को उपदेश देता है। सत्य बोलो, धर्माचरण करो, स्वाध्याय से प्रमाद मत करो। प्रिय गुरुदक्षिणा-संतति क्रम को मत तोड़ो। सत्य, धर्म, श्रेष्ठकर्म, स्वाध्याय, प्रवचन तथा देवपितृ कार्यो से प्रमाद मत करो।

माता, पिता, आचार्य तथा अतिथि को देवता समझो। श्रेष्ठ कर्मो का, चरितों का अनुसरण करो, अन्यो का नहीं। श्रेष्ठ जनो को उच्च आसन दो, श्रद्धा से दान दो, अश्रद्धा से नही। सौम्यता से दो, लज्जा से नही। भय से नही, विवेक से दो।

जिन कार्यो मे संशय हो, वहा श्रेष्ठ जनों का आचरण करना चाहिए। उचित-अनुचित की शका - आदि होने पर भी ऐसा ही करो। यही आदेश है, यही उपदेश है, उपनिषद है तथा अनुशासन है। इसी का पालन करो।

द्वादश अनुवाक

मित्र, वरुण, अर्यमा, इंद्र एव विष्णु हमारे लिए कल्याणकर हो। हे ब्रह्म और वायु। तुम्हे नमस्कार। तुम प्रत्यक्ष ब्रह्म हो, तुम्हे ऐसा कहा गया है। तुम्हे ऋत एवं सत्य कहा गया है। परमात्मा ने मेरी और आचार्य की रक्षा की है।

ब्रह्मानंद वल्ली

हम दोनों गुरु-शिष्य साथ-साथ रक्षा कर्म करे, उपभोग करे, पराक्रम करे तथा हमारा अध्ययन तेजस्वी हो। हम विद्वेष न करें। त्रिविध तापो की शांति हो।

प्रथम अनुवाक

कहा गया है कि ब्रह्मवेत्ता परमात्मा को प्राप्त करता है। ब्रह्म सत्य, अनत और ज्ञानमय है। वह परम आकाश और हृदय गुहा मे स्थित है—यह जाननेवाला ब्रह्म के साथ ही भोगों का उपभोग करता है। परमात्मा से आकाश उत्पन्न हुआ फिर वायु, अग्नि, जल, पृथ्वी, औषधिया, अन्न, रेतस और मनुष्य क्रमश.(अपने से पूर्व लिखित तत्त्व से) उत्पन्न हुए। पुरुष रसवाला है। मनुष्य का सिर पक्षरूप है। बाहु दक्षिण और वाम पंख, आत्मा मध्य अंग तथा पांव पूंछ है।

द्वितीय अनुवाक

प्राणी अन्न से उत्पन्न होते है, जीवित रहते है तथा लय हो जाते हैं। यह भूतो में श्रेष्ठ सर्व औषधि हैं। अन्न को ब्रह्म मानकर कामना करनेवाले इसे अवश्य पाते है। प्राणी अन्न से बढते है तथा इसे खाते हैं। अन्न भी भूतो को खा जाता है, अत वह अन्न है। प्राणमय आत्मा अन्न रसमय देह से भिन्न आकार नही है। उस आत्मा का प्राण सिर, व्यान दक्षिण और अपान वाम पख है। आकाश आत्मा, पृथ्वी पूंछ हैं।

तृतीय अनुवाक

देवता तथा मनुष्य, पशु आदि प्राणो के कारण ही क्रियाशील हैं। प्राण वस्तुत आयु है। प्राण रूपी ब्रह्म के उपासक पूर्ण आयु पाते है। यही शरीरस्थ आत्मा है। भीतर निवास करनेवाला आत्मा प्राणमय पुरुष से भिन्न है। देह उसी से व्याप्त एव उसी का आकार है। यजु, ऋक तथा सामवेद सिर और दक्षिण एवं वाम पक्ष है। आदेश आत्मा है। अथर्वा तथा अगरिस द्वारा प्रकाशित अथर्व मंत्र पूछ एव प्रतिष्ठा है।

चतुर्थ अनुवाक

मन सहित वाणी जिसे प्राप्त किए बिना लौट आती है, उस ब्रह्मानद का ज्ञाता कभी भयभीत नही होता। पूर्व कथित यह शरीर ही आत्मा है। पूर्वोक्त मनोमय पुरुष के अदर स्थित आत्मा विज्ञानमय है। यह देह आत्मा में व्याप्त है। वह पुरुपाकृति के समान है। श्रद्धा उसका सिर है। ऋत दक्षिण तथा सत्य वाम पक्ष है। योग आत्मा है, मह पूछ एवं प्रतिष्ठा है।

पंचम अनुवाक

विज्ञान यज्ञ एव कर्म का विस्तार करता है। देवता ब्रह्म रूप विज्ञान के उपासक है। विज्ञान को ब्रह्म रूप जानने में प्रमाद न करनेवाला सदेह पापों को त्यागकर सब भोगो को पाता है। शरीरस्थ आत्मा ही परमात्मा है। विज्ञानमय जीवात्मा से भिन्न देहस्थ परमात्मा है। यह उससे पूर्ण व्याप्त है। परमात्मा पुरुपाकृति है। इच्छा मोद-प्रमोद, आनंद एवं ब्रह्म क्रमश उसके सिर, दाए-बाए पख, मध्य देह तथा पूछ एवं आश्रय स्थान है।

षष्ठ अनुवाक

जो ब्रह्म के अस्तित्व में शका करता है, वह असत्य होता है। ब्रह्म के अस्तित्व को जाननेवाला मज्जन समझा जाता है। पूर्वोक्त विज्ञानमय देह उसकी आत्मा है। अब प्रश्न होता है कि अज्ञानी और ज्ञानी पुरुप मृत्यु के पश्चात् परलोक जाते हैं अथवा नही—परमेश्वर ने प्रकट होना चाहा। उसने तप किया इससे तेजम्वी होकर उसने जगत रचा और उसी में प्रविष्ट हुआ। फिर वह साकार एव निराकार बना। निरुक्त, अनिरुक्त, आश्रयरूप, चैतन्य, अचेतन और सत्य स्वरूप बना। विद्वानो के अनुसार देखा, सुना तथा अनुभूत ही सत्य होता है। अदृश्य होने के कारण उसके विषय में शका होती है, अत वह मिथ्या भी हुआ।

सप्तम अनुवाक

पहले विश्व असत् रूप था, फिर सत् रूप बना। स्वयं प्रकट होने के कारण यह सुकृत कहलाता है। सुकृत ही रस है। प्राणी इसी से आनंदित होते है परमात्मा गगन सदृश व्यापक, सबके प्राणों का आधार उन्हें सचेष्ट करनेवाला तथा सबको सुखदाता है। जब प्राणी अदृश्य निराकार और निराश्रय परमात्मा का आश्रय पाता है, तो उसे आश्रय पद मिल जाता है। परमात्मा से किंचित भेद रखने पर जीव भयमुक्त नही हो सकता। यही भय अहंकारी विद्वान को भी होता है।

अष्टम अनुवाक

भय से ही वायु गतिशील है, सूर्योदय होता है तथा इंद्र, अग्नि और यम क्रियाशील है। अब आनद विषयक वर्णन है—सदाचारी शिष्ट, अध्येता, बलिष्ठ युवक को सपन्न पृथ्वी मिल जाए तो यह एक सासारिक आनंद है। मानव के सौ आ नंद गधर्व के एक आनंद समान है। वे शुद्धचेता श्रोत्रिय को स्वभाव से प्राप्य हैं। मानव गंधर्व आनद देवगधर्व के आनंद समान है, नष्ट कामना श्रोत्रिय को यह स्वभाव से प्राप्य है। स्थायी पितृलोक प्राप्त पितरों के सौ आनद आजानज देवताओ का एक आनद है। कामना मुक्त वेदज्ञ को यह स्वभाव से प्राप्त है। आजानज देवों के सौ आ नंद कर्म देवों के एक आनंद तुल्य है। कामना मुक्त तथा देवत्व प्राप्त पुरुष को यह सहज प्राप्य है। कर्म देवों के सौ आनद देवताओं के एक आनंद के समान हैं। निष्काम वेदज्ञ को यह स्वभावत· प्राप्य है। देवों के सो आनंद इंद्र के एक आनंद के समान हैं। इद्र के सौ आनद बृहस्पति का एक आनंद है, बृहस्पति के सौ आनंद प्रजापति के एक आनंद के समान, प्रजापति के सौ आनद ब्रह्मा के एक आनद के समान है। निष्काम वेदज्ञ इसे स्वभावतः प्राप्त करता है।

मानव और सूर्य में निहित 'वह' एक ही है। इसका ज्ञाता लोक को त्याग कर अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय एवं आनंदमय आत्मा को पार कर लेता है।

नवम अनुवाक

जहा से मन सहित वाणी बिना उसे प्राप्त किए लौट आती है, उस ब्रह्मानद का ज्ञाता कभी भयभीत नहीं होता। विज्ञ इसका विचार नही करते कि उसने श्रेष्ठ कर्म अथवा पाप क्यो नहीं किए या करता रहा, अथवा पाप पुण्य पर विचार करके ज्ञानी अपनी रक्षा करता।

भृगुवल्ली

प्रथम अनुवाक

पिता वरुण के पास जाकर भृगु ने ब्रह्म ज्ञान की प्रार्थना की। वरुण ने कहा कि अन्न, प्राण, चक्षु, श्रोत्र, मन, वाणी सब ब्रह्म प्राप्ति के द्वार हैं। जिसे लेकर प्राणी जन्मते है, जीवित रहते है और देहात होने पर, जिसमें प्रवेश पाते हैं, वही ब्रह्म है। यह सुनकर भृगु तप करने लगे।

द्वितीय अनुवाक

अन्न ब्रह्म है, तप के वाद यह ज्ञान हुआ। वस्तुत. प्राणी अन्न से, उत्पन्न होते है, जीवित रहते है और मृत्यु होने पर उसी में प्रविष्ट हो जाते हैं। यह जान कर भृगु पुन. वरुण के पास गए और पूर्वोक्त प्रश्न किया। वरुण ने कहा, 'तप ही ब्रह्म है' इसे जानो। भृगु ने फिर तपस्या की।

तृतीय अनुवाक

प्राणों को ब्रह्म मानो। समस्त भूत प्राणो से ही जीवित रहते है, मृत्यु होने पर इन्ही मे मिल जाते हैं। यह विचार कर भृगु पुन पिता के पास गए और ब्रह्म ज्ञान की प्रार्थना की। वरुण वोले, 'ब्रह्म को तप से जानो। तप ही ब्रह्म है।' भृगु ने पुन तपस्या की।

चतुर्थ अनुवाक

मन ब्रह्म है। मन से ही प्राणी जन्म लेते हैं, जीवित रहते है और मृत्यु पर इसी में लीन हो जाते हैं। ऐसा विचार करके पुन वरुण के पास जाकर ब्रह्म ज्ञान मांगा। वरुण ने पुन तप को ब्रह्म वताया और जानने को कहा। भृगु पुन. तप करने चले गए।

पंचम अनुवाक

विज्ञान ब्रह्म है। इसी से प्राणी जन्मते तथा जीवित रहते हैं। मृत्यु पर इसी में लय हो जाते है। ऐसा मानकर वह वरुण के पास गए फिर पूर्वोक्त याचना की। वरुण ने पुन पूर्वोक्त उत्तर दिया और भृगु तप करने चल पड़े।

षष्ठ अनुवाक

आनद ही ब्रह्म है। इसी से प्राणी जन्म लेते है, जीवित रहते है तथा मृत्युपरात इसी मे लय हो जाते हैं। इसका निश्चय होने पर भृगु ब्रह्म ज्ञानी हो गए। भृगु की अनुभूत तथा वरुण द्वारा उपदिष्ट विद्या परम व्योम के रूप में स्थित है। इसका ज्ञाता ब्रह्म स्थित हो जाता है तथा अन्न, सतान, पशु, कीर्ति आदि से संपन्न वनता है।

सप्तम अनुवाक

अन्न की निदा नही करनी चाहिए। अन्न व्रत है, प्राण है शरीर इसका भोक्ता है। शरीर एव प्राण परस्पर आश्रित हैं। अन्न-अन्न में स्थित है। ऐसा जाननेवाला अन्न, सतान, पशु, ब्रह्मचर्य तथा कीर्ति से प्रतिष्ठित होता है।

अष्टम अनुवाक

अन्न की उपेक्षा न करें। जल ही अन्न है। तेज अन्न भोगी है। जल एवं तेज एक दूसरे में निहित है। इस प्रकार अन्न, अन्न में निहित है। इस तथ्य का ज्ञाता, महान ज्ञाता। अन्न संतान आदि से प्रतिष्ठित होता है।

नवम अनुवाक

अन्न वृद्धि करें, यह व्रत है। पृथ्वी ही अन्न है। पृथ्वी-आकाश एक-दूसरे पर आश्रित हैं। अन्न, अन्न में प्रतिष्ठित है। इस तथ्य का ज्ञाता अन्न कीर्ति आदि मे मुक्त होता है।

दशम अनुवाक

गृह मे आए को निराश न करे, यह व्रत है। बहुत अन्नवान बने, अतिथि सेवा तत्पर बने। उसका उत्तम श्रेणी का आदर करनेवाला स्वय भी उत्तम श्रेणी का, मध्यम श्रेणी का आदर करनेवाला मध्यम श्रेणी, निम्न श्रेणी का आदर करनेवाला भोजन कराने वाला निम्न श्रेणी का ही सत्कार या भोजन पाता है। उसका ज्ञाता अतिथि सत्कार करने वाला होता है।

परमेश्वर वाणी मे, प्राणापान मे, होम मे, पांवो-गुदा मे क्रमशः क्षेत्र, योगक्षेत्र, कर्म, गति तथा विसर्जन शक्ति के रूप मे है। यह आध्यात्मिक उपासना वर्णन है। वृष्टि मे, विद्युत मे पशुओं मे, नक्षत्रो मे, उपस्थ मे क्रमश· तृप्ति, शक्ति, तेज, ज्योति, प्रजनन शक्ति के रूप मे है। सहानुभूति एव आकाश सबका आश्रय है—यह परमात्मा की दैवी उपासना है।

परमेश्वर को सबका आश्रय रूप माननेवाला उपासक आश्रय युक्त हो जाता है उसे महान मानकर उपासना करनेवाला महान बन जाता है। उसे नम योग्य मानकर, मन रूप मानकर, ब्रह्म मानकर तथा दुष्ट नाशक मानकर उपासना करनेवाला क्रमश महान, मनस्वी, ब्रह्ममय तथा शत्रुओ और विद्वेषियो से हीन हो जाता है—जो इस पुरुष मे है, वह सूर्य ही है, वह एक ही है, ऐसा ज्ञाता परलोक मे पहले अन्नमय आत्मा को पाकर क्रमश· प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय तथा अत मे आनदमय आत्मा को प्राप्त कर अभीष्ट रूप को प्राप्त होता है। सब लोको मे विचरण करता हुआ सामगान मे तल्लीन होता है।

आश्चर्य है कि मै अन्न हू और अन्न का उपभोग करता हूं। इनका सयोजक, सत्यरूप, देवों से भी पूर्व जन्मा, ब्रह्म में प्रतिष्ठित, अमृतनाभि रूप हू। जो मुझे दान देता है, मेरी रक्षा करता है, मै अन्न रूप मे अन्न भक्षण करता हू, मै निखिल जगत का तिरस्कारक हू, मेरा तेज सूर्य जैसा है। इस प्रकार का ज्ञानी भी वैसा ही सामर्थ्यवान बन जाता है।

□

शांतिपाठ :

अध्यायंतु ममांगनि वाक्प्राणचक्षुष क्षोत्रमथो बामिद्रियाणि सर्वाणि सर्व ब्रह्मौपनिषद माह ब्रह्म निराकुर्या मा मा ब्रह्म निराकरोद निराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरतेय उपनिषत्सुधर्मास्ते मयि संतु ।

ॐ शाति· शाति शांति. ।

मेरे अंगवाक, प्राण, चक्षु, कान, वल समस्त इंद्रियां वृद्धि को प्राप्त हों । उपनिषद् ब्रह्मरूप है, यह ब्रह्म मेरा तथा मै ब्रह्म का त्याग न करू । इस प्रकार ब्रह्मरत रहते यहा प्रतिपादित धर्म की प्राप्ति हो । त्रिविध ताप शांत हों ।

प्रथम अध्याय

प्रथम खंड

'ओम्' इस अक्षर की उद्गाता उपासना करता है । वही परमात्मा प्रतीक है ॥1 ॥ समस्त भूतों का रस पृथ्वी तथा पृथ्वी का जल है । जल का रस औषधिया, औषधियों का मानवदेह, मानव का वाणी, वाणी का ऋचा, ऋचा का साम तथा साम का सार 'ओम्' है ॥2 ॥ इस गणना में आठवां यह 'ओम्' सव रसों के सार परमात्मा का प्रतीक है । अत इसे परमात्मा समझें ॥3 ॥ कौन ऋचा है ? कौन साम ? ॥4 ॥ उत्तर है—वाणी ऋचा, प्राण, साम तथा ओम् उद्गीथ है । ऋचा रूप और साम रूप प्राण का युगल प्रसिद्ध है ॥5 ॥

यथा—स्त्री-पुरुष युगल मिलना चाहते हैं, वैसे ही वाणी (ऋचा) तथा प्राण (साम) युगल 'ओम्' से मिलकर पूर्णकाम होते हैं ॥6 ॥ जो इस प्राप्ति के रहस्य को जानते है तथा जानकर 'ओम्' की उपासना करते हैं, वह कामनापूर्ण करानेवाला वन जाता है ॥7 ॥ यह 'ओम्' स्वीकृति रूपी भी है, क्योंकि अनुमति देने में भी 'ओम्' कहा जाता है । यह समृद्धि का मूल माना जाता है । इस तथ्य को जानकर 'ओम्' का उपासक समृद्धिशाली वनता है ॥8 ॥ इस 'ओम्' से ही तीनो वेदों की यज्ञविधिया प्रचलित हैं । अध्वर्य इसी का मंत्र सुनाता है, श्रोता प्रशसा करता है और उद्गाता ज्ञान करता है, यह सब कार्य इसी की पूजार्थ किए जाते हैं ॥9 ॥ जो इसे जानता है, समझता है वह इसी के लिए कर्मशील रहता है । विज्ञान एव कर्म पृथक्-पृथक् हैं । विज्ञान युक्त की गई उपासना ही अधिक शक्तिवती है, यह अक्षर यही कहता है ॥10 ॥

द्वितीय खंड

देव-असुर प्रजापति की दोनों सतानों में युद्ध होने लगा, तो देवों ने 'ओम्' की उपासना द्वारा ही असुरों को हराना चाहा ॥1 ॥ तव उन्होंने घ्राणशक्ति में स्थित 'ओम्' की उपासना की, किंतु असुरों ने उसे पापभ्रष्ट कर दिया । इसीलिए वह सुगध-दुर्गंध दोनों को ग्रहण करती है ॥2 ॥ फिर

देवों ने वाणी रूपी ओम् की उपासना की ॥3 ॥ फिर नेत्र रूपी 'ओम्' की ॥4 ॥ इसके बाद क्षेत्ररूपी 'ओम्' की उपासना की ॥5 ॥ (असुरो ने हर बार उसे पाप से भ्रष्ट कर दिया इसीलिए वाणी सत्य-असत्य दोनो भाषण करती है, नेत्र उचितानुचित सब देखते है और कान भला-बुरा सब सुनते है ।)

तब देवो ने मन की 'ओम्' के रूप में उपासना की । असुरो द्वारा इसे भी पापी बना देने पर ही मन सत् और असत् दोनो का विचार करता है ॥6 ॥ अंत मे देवताओ ने प्राण को 'ओम्' मानकर उपासना की, असुरों ने इसे भी अपवित्र करना चाहा, किंतु उसके समीप जाते ही वे पत्थर से टकराए मिट्टी के टुकड़े सदृश टूट गए ॥7 ॥ असुर प्राणों को नही हरा पाए, अतः प्राण ही उपास्य है । जो अधम 'ओम्' को जाननेवाले का अहित करता है, वह मिट्टी के ढेले के समान नष्ट हो जाता है । इस मर्म का ज्ञाता अभेद्य पाषाण तुल्य होता है ॥8 ॥ शुद्ध होने से प्राण द्वारा मानव सुगध-दुर्गंध अनुभव नही करता है । इससे मनुष्य जो भी खाता-पीता है, यह सभी इंद्रियों की रक्षा करता है, अंतिम समय मे प्राण द्वारा अन्न त्यागने पर, इंद्रियो की शक्ति भी देह से चली जाती है ॥9 ॥

पूर्व काल मे अंगिरा ने प्राण रूप 'ओम्' की उपासना की, अत प्राण आगरिस या समस्त अगो का रस कहलाए ॥10 ॥ बृहस्पति ने प्राण रूप 'ओम्' की उपासना की । अत प्राण बृहस्पति (बृहती-वाणी का पति) कहलाए ॥11 ॥ आयास्य ऋषि ने 'ओम्' की इसी रूप मे उपासना की । अत. प्राण आयास्य (आस्य—मुख से निकला) कहलाए ॥12 ॥ हालंबरा पुत्र बक ऋषि ने इसी रूप मे 'ओम्' की उपासना की । नैमिष वन में ऋषियों की कामना पूर्ति हेतु उद्गीथ गायन किया ॥13 ॥ इस तत्त्व का ज्ञाता निश्चय ही कामनाओ की पूर्ति करता है । यह प्राण की आध्यात्मिक उपासना है ।

तृतीय खंड

यह तपनेवाला आदित्य 'ओम्' की उपासना करता है । उदय होकर उद्गीथ गायन करता है । वह अधकार भय का भी विनाश करता है ॥1 ॥ सूर्य प्राणो के समान ही गुणोवाला है । दोनो मे उष्णता है । अस्त होते समय सूर्य स्वर कहलाता है, प्राण भी स्वर है । अत. दोनो की 'ओम्' रूप मे उपासना करनी चाहिए ॥2 ॥ 'व्यान' की भी उद्गीथ के रूप में उपासना की जाती है । श्वास ग्रहण प्राण है, वायु को मुक्त करना 'अपान' है । इन दोनो के बीच की अवस्था 'व्यान' है, यही वाणी है । इसी अवस्था में वाणी का स्पष्ट उच्चारण संभव है ॥3 ॥ वाणी ही ऋचा है । श्वास गति रोककर ऋचा का उच्चारण करता है । ऋचा ही साम है । श्वास गति रोककर सामगायन होता है । साम ही उद्गीथ है । अत मनुष्य श्वास गति को अवरुद्ध कर इसका गायन करता है ॥4 ॥ इसके अतिरिक्त शक्ति साध्य कर्म (अग्नि मथन, लक्ष्य विशेष तक दौड़ना, धनुष खीचना) भी व्यानावस्था मे ही किए जाते है । अत व्यानावस्था में उद्गीथ उपासना करे ॥5 ॥

उद्गीथ की उपासना इसके अक्षरो से भी की जाती है । प्रथम वर्ण प्राण रूप है, प्राण शक्ति से ही ऊपर उठ जाता है । दूसरा अक्षर 'गी' वाणी है, तीसरा 'थ' अन्न रूप है, जो सबका आधार है ॥6 ॥ या 'उद्' स्वर्ग, 'गी' अंतरिक्ष एवं 'थ' पृथ्वी है, अथवा अग्नि आदि को ग्रहण करने से

आदित्य 'उत्' है,वायु 'गी' है तथा अग्नि 'थ' है या फिर 'उत' 'गी' तथा 'थ' क्रमश ऋक,साम एवं यजुर्वेद हैं । इस मर्म का ज्ञाता उपासक प्राणों के रहस्य को जानकर वेदों का ज्ञाता वनता है,वहुत से भोग और भोगने की शक्ति प्राप्त करता है ॥7 ॥ साम द्वारा उपासना करनेवाला तथा उसका चितन करनेवाला ऋचा के ऋषि देवता तथा छद का भी चिंतन करे तथा स्तोत्र,दिशा एव देवता का भी चिंतन करे ॥8-11 ॥ साम,ऋचा आदि के ध्यान के साथ ही स्वनाम,पितृनाम,गोत्रादि कामना आदि का भी चितन करते हुए परमात्मा की स्तुति करनेवाला शीघ्र मनोवांछित फल प्राप्त करता है ॥12 ॥

चतुर्थ खंड

'ओम्',इस अक्षर को उद्गीथ रूप में उपासना करनेवाला और यज्ञ मे उसका उच्च स्वर से गायन करनेवाला सात्त्विक वृत्तिवाला है । इसी 'ओम्' की व्याख्या यहा है ॥1 ॥ सात्त्विक देवता तामसी मृत्यु से डरकर तीनो वेदों मे प्रविष्ट हुए,अत सब छद आच्छादन करनेवाले कहलाए ॥2 ॥ जैसे मछली पकडनेवाला जल मे मछली की स्थिति जान लेता है,मृत्यु ने भी वैसे ही देवो को वेदो में प्रविष्ट हुआ जाना । देवता भी इस तथ्य को जान गए,अत· वे 'ओम् में प्रवेश कर गए ॥3 ॥ इस प्रकार ऋक,साम एवं यजुर्वेद को जानकर कोई भी 'ओम्' का उच्चारण करता है । स्वर होते हुए भी यह ब्रह्म का स्वरूप है,अत इसमे प्रविष्ट होने से देवता अमर-अभय हो गए ॥4 ॥ कोई भी व्यक्ति 'ओम्' के इस स्वरूप को जानकर इसमें प्रवेश करने से मृत्यु भय से मुक्त हो जाता है ॥5 ॥

पंचम खंड

उद्गीथ ही प्रणव (ओम्) है और प्रणव ही उद्गीथ है,आदित्य भी प्रणव है ॥1 ॥ एक वार कौपीतकि ऋषि ने अपने पुत्र को वताया कि इसी आदित्य का ध्यान करने से तुम मेरे पुत्र हुए हो । तुम भी इसकी उपासना करोगे,तो तुम्हारे अनेक पुत्र होगे ॥2 ॥ आध्यात्मिक दृष्टि से सूर्योपासना का वर्णन इस प्रकार है—हमारा प्राण श्वास के रूप में 'ओम्' की ही उपासना करता है ॥3 ॥ कौपीतकि ऋषि ने पुन अपने पुत्र से पूर्वोक्त बात कही ॥4 ॥ प्रणव ही उद्गीथ और उद्गीथ ही प्रणव है,दोनों में अभेद है । इसे जानकर यज्ञकर्ता प्रणव के श्रेष्ठ विधान से उद्गाता की भूलो को सुधार देता है ॥6 ॥

षष्ठम् खंड

यह पृथ्वी ऋचारूप है,अग्नि समरूप है । यह अग्नि ऋचा पर सुव्यवस्थित है । पृथ्वी का 'स' और अग्नि के 'अम' से 'साम' गायन होता है ॥1 ॥ अंतरिक्ष ही ऋक है,वायु साम है और यह ऋक पर स्थित है ॥2 ॥ स्वर्ग ऋक और आदित्य साम है,जो ऋक पर स्थित है,जिसका गान किया जाता है ॥3 ॥ नक्षत्र ऋक तथा चद्रमा साम है । यह साम ऋक में स्थित है,जिसका गान किया जाता है । नक्षत्र 'सा' और चद्रमा 'म' है,दोनों मिलकर साम वनते हैं ॥4 ॥ आकाश में आदित्य की शुभ्र आभा है वह ऋक है,नील वर्ण साम है,जो ऋक पर स्थित है । इसी का गान किया जाता है ॥5 ॥ शुभ्र और नील आभा क्रमश 'सा' और 'म' है । दोनों मिलकर साम हैं । आदित्य के मध्य में दृश्मान स्वर्णिम दाढीवाला चमकीले केशोंवाला तेजस्वी देहवाला पुरू प्रकाश रूप है ॥6 ॥ इसके नेत्र कमल सदृश है । नाम उत् है । उसका उपासक पापमुक्त हो जाता है ॥7 ॥ ऋक और सामवेद तथा

उद्‌गाता इसी का गान करते है । यह ऊचे लोको का नियामक तथा इच्छित फलदाता है । 'ओम्' की आधिदैविक उपासना यही है ॥8 ॥

सप्तम खंड

आध्यात्मिक उपासना इस प्रकार है कि यह वाणी ही ऋक है और घ्राण 'साम' है । ।1 ॥ नेत्र ऋक है और आत्मा साम है ॥2 ॥ सोम ऋक है और मन साम ॥3 ॥ नेत्र का श्वेत प्रकाश ऋक तथा कृष्ण वर्ण साम है ॥4॥ (प्रत्येक ऋचा के संदर्भ में ऋक स्थित है, तथा पूर्व तत्त्व सा और बाद का म है दोनो मिलकर साम होते है—अन्वय होगा) । नेत्र में दिखाई देनेवाला पुरुष ही ऋक, साम और यजुर्वेद । वही सबका कारण है । आदित्य पुरुष के समान ही नाम-गुणवाला है ॥5 ॥

यही परम पुरुष पृथ्वी के नीचे लोकों का नियता तथा इच्छित फलदाता है । वीणा मे इस परम पुरुष का गायन करनेवाले को धन प्राप्ति होती है । जो इस उद्‌गीथ तथा पूर्ववर्णित दोनो पुरुषों के लिए सामगान करनेवाला आदित्य लोक तथा उससे ऊपर के लोको को प्राप्त करता है । वह देवताओ, पृथ्वी लोक तथा नीचे के लोको के भोगो को भी प्राप्त करता है । यह सब जाननेवाला उदगाथा यजमान से कहता है, 'तेरी कौन-सी इच्छापूर्ति हेतु सामगान करू । वह गायन से इच्छापूर्ण कर लेता है ॥7-9 ॥

अष्टम खंड

शीलवान के पुत्र शिलक, चिकितायन पुत्र दालभ्य तथा जीबल पुत्र प्रवाहण—ये तीनों ऋषि उद्‌गीथ गान में कुशल थे । एक दिन मिलकर वे अपने ज्ञान की चर्चा करने लगे ॥1 ॥ वे एक स्थान पर बैठे । प्रवाहण ने कहा, 'आज्ञा हो तो मैं प्रश्न करू ?' दालभ्य ने स्वीकृति दे दी । ।3 ॥ शिलक ने पूछा, 'उद्‌गीथ का आश्रय क्या है ?' दालभ्य—'स्वर ।' शिलक—'स्वर का आश्रय' दालभ्ये—'प्राण' । शिलक ने फिर कहा, 'प्राण का आधार' दालभ्य—'अन्न का आश्रय ?' दालभ्य ने कहा—'अन्न का आश्रय जल है, जिसके बिना अन्नोत्पत्ति संभव नही है ॥4 ॥ 'जल का आश्रय' इस प्रश्न पर दालभ्य ने कहा— 'स्वर्ग, क्योकि जल स्वर्ग से बरसता है ।' शिलक द्वारा स्वर्ग का आधार पूछने पर दालभ्य ने कहा—'स्वर्ग अनतिक्रमणीय है । हम साम की स्थिति स्वर्ग से मानते है और स्वर्ग भाव से उसे पूजते हैं ॥5 ॥

फिर शिलक ने दालभ्य से पूछा, 'तुम्हारा साम उचित नही । यदि कोई अविवेकी शास्त्रार्थी तुम्हें कहे कि तुम्हारा मस्तक गिर जाए, तो यह अभी गिर जाए । दालभ्य ने कहा—'मै भी आपसे साम की स्थिति जानना चाहता हू ।' शिलक की स्वीकृति मिलने पर दालभ्य ने पूछा—'स्वर्ग का आधार क्या है ?' शिलक—'स्वर्ग लोक का पोषण होता है ।' दालभ्य—इस लोक का आश्रय कौन है ? शिलक—'पृथ्वी सवका आधार है । अतः इसका अतिक्रमण नही करना चाहिए । पृथ्वी की स्तुति की जाती है । साम पृथ्वी का आधारवाला है ॥6 ॥ प्रवाहण ने कहा—'तुम्हारा साम अतार्किक है । अत कोई तुमसे सिर गिरने को कहे, तो तुम्हारा सिर गिर जाए ।' शिलक द्वारा इस रहस्य पर पूछने की आज्ञा मांगी गई । प्रवाहण ने सहमति दी ।

नवम खंड

शिलक ने पूछा—'इस लोक का आश्रय कौन है ?' प्रवाहण ने कहा—'चराचर आकाश से ही पैदा होते है तथा उसी में विलीन हो जाते है, अत लोक का आश्रय आकाश है। परमात्मा जीवो से महान है। अत त्रिकाल में वही सबका आश्रय है ॥1 ॥ वही श्रेष्ठातिश्रेष्ठ और अनंत है। इस रूप मे इसे समझकर उद्‌गीथ के उपासक निरतर वृद्धि और श्रेष्ठ लोकों को प्राप्त होते है ॥2 ॥ एक समय अविधन्वा ऋषि ने उदर-शांडिल्य को यह रहस्य बताते हुए कहा था, 'जब तक तेरी सताने इस रहस्य को जानती रहेंगी, उनका यह लोक तथा परलोक श्रेष्ठ रहेगा ॥3 ॥ इस रहस्य का ज्ञाता दोनों ही लोकों मे क्रमश उन्नत स्थान पाता है ॥4 ॥

दशम खंड

कुरू देश मे ओलावृद्धि के परिणाम स्वरूप अकाल पड़ गया, तब उषस्ति ऋषि अपनी पत्नी के साथ दीनावस्था मे महावतो के गावो मे रहते थे ॥1 ॥एक महावत उडद खा रहा था। उषस्ति ने उससे भिक्षा मागी। महावत ने कहा, 'जिन उडदो को मै खा रहा हूं, इसके अलावा मेरे पास कुछ नही है।' ऋषि ने कहा, 'यही उडद दे दो।' महावत ने उड़द देते हुए कहा, 'इन्हे खाकर जल पी लो।' ऋषि बोले, 'जल पीने से जूठे का दोष लगेगा।' महावत ने कहा, 'उडद भी तो जूठे है।' ऋषि बोले, 'उडद न खाने से मैं मर सकता था, किंतु जल तो मुझे अन्यत्र भी मिल जाएगा।' उपस्ति ने आधे उडद खाकर आधे पत्नी को दिए। वह पहले ही अच्छा भोजन पा चुकी थी। उसने उडद को रख दिया ॥2-5 ॥

दूसरी प्रात: उठने पर ऋषि ने पत्नी से कहा, कुछ भोजन मिल जाए तो फिर कुछ काम करू। पास में एक राजा यज्ञ कर रहा है, वह मुझे यज्ञ मे ऋत्विज बना सकता है ॥6 ॥ पत्नी ने रखे हुए उडद दे दिए। उन्ही को खाकर ऋषि यज्ञ मे पहुचे। उन्होंने प्रस्तोता, उद्‌गाता तथा 'ऋत्विज से क्रमश (पृथक्-पृथक्) कहा—जिस देवता की तुम स्तुति तुम (उद्‌गान और प्रतिहरण) उसे जाने बिना करोगे, तो तुम्हारा सिर गिर पडेगा।' यह सुनकर सभी ने यज्ञ बद कर दिया ॥7-11 ॥

एकादश खंड

तब उपस्ति से राजा ने कहा, 'मै आपका, परिचय जानना चाहता हू।' ऋषि बोले, 'मै चक्र का पुत्र उपस्ति हू।' राजा बोला, 'मै आपके यश से परिचित हूं। पहले मैंने आपको खोजा, आप नही मिले, तब अन्यों का वरण करना पडा। कृपया अब मेरे यज्ञ को सपूर्ण करें।' ऋषि ने सहमत होते हुए कहा, 'प्रस्तोता आदि कार्य करें। जितना धन सबको मिलाकर मिले उतना ही मुझे भी मिले।' राजा सहमत हो गया ॥2-3 ॥ प्रस्तोता, उद्‌गाता तथा ऋत्विज तीनों उनके पास आए। उन तीनों ने क्रमश उनसे कहा, 'आपने मुझसे कहा कि जिस देवता की तुम स्तुति (उद्‌गान या प्रतिहरण) करते हो, यदि उसे नही जानते तो तुम्हारा मस्तक गिर जाएगा। कृपया बतलाइए वह देवता कौन है ?' ॥4 ॥ उन्होंने प्रस्तोता से कहा, 'वह देवता प्राण है। प्रलय के समय सब इसी में समा जाते है।' 'समस्त प्राणी आदित्य का गान करते है। वही उद्‌गीथ से सबधित आदि। तुम्हारा देवता है।

प्रतिहर्ता से कहा, 'प्रतिहरण विषयक देवता है। अन्न ग्रहण करने से ही जीवन सभव है।' (अत तुम इसे न जानते हुए यदि स्तुति, उद्‌गान अथवा प्रतिहरण करते, तो तुम्हारा सिर गिर पडता) ॥5-9॥

द्वादश खंड

अन्न हेतु अलौकिक श्वानकृत उद्‌गान प्रारंभ होता है। एक समय बक और ग्लाव ऋषि स्वाध्याय हेतु गाव के बाहर पानी के पास बैठे। उनके स्वाध्याय से सतुष्ट एक अलौकिक कुत्ता प्रकट हुआ। फिर छोटे-छोटे अनेक कुत्तो ने आकर उस कुत्ते से कहा, 'हम भूखे है, अत अन्न के लिए आप उद्‌गीथ गायन कीजिए।' सफेद कुत्ता बोला, 'कल प्रात यहा आना।' इस विस्मयकारी घटना से आकृष्ट वक और ग्लाव भी दूसरे दिन प्रातः वहां पहुचे। जैसे बहिष्पवमान मे सम्मिलित स्तुति करते है, वैसे ही कुत्ते भी एक-दूसरे की पूछ को मुंह से पकड़कर घूमने लगे। फिर बैठकर हिकार गाने लगे—ॐ खाइए, ॐ पीजिए, ॐवरुण, प्रजापति हमे अन्न दो। हमारे लिए अन्न लाओ (1-5) ॥

त्रयोदश खंड

साम विषयक एक उपासना, इसमे 'हाउ', 'हाई', 'अथ', 'इह' और 'ई' को क्रमश पृथ्वीलोक, वायुलोक, चद्रमा, आत्मा और अग्नि के लिए प्रयुक्त समझकर यह उपासना करनी चाहिए।

'ऊ', 'ए' 'औहोवि' 'हि' 'स्वर', 'या' और 'वाक' क्रमश. आदित्य, आ मत्रण बोधक, विश्वेदेवा, प्रजापति, प्राण, अन्न और विराट स्वरूप समझना चाहिए। नेरहवा 'हू' है, जिसे सबमे व्याप्त कारण रूप समझना चाहिए। इस स्त्रोत को समझकर उपासना करनेवाले की वाणी स्वयं अपना रहस्य प्रकट कर देती है। वह व्यक्ति बहुत अन्नवाला तथा भोगने की शक्तिवाला होता है।

द्वितीय अध्याय

प्रथम खंड

मनीषियों का कथन है, अशेष श्रेष्ठ साम ही है। साम की सब उपासना श्रेष्ठ है। अश्र साम नही है। यदि कोई कहे कि वह साम द्वारा सम्राट के पास गया, तो इससे श्रेष्ठ भावना व्यक्त होती है। 'असाम' द्वारा जाना इसके विरुद्ध समझा जाता है। स्वय के अनुभव से साम प्राप्त हुआ खेदजनक है। साम की साधुता को जानकर इसकी उपासना करने से शीघ्र श्रेष्ठ कर्म की प्राप्ति होती है(1-4) ॥

द्वितीय खंड

लोक में पांच प्रकार की सामोपासना है। पृथ्वी, अग्नि, अंतरिक्ष, आदित्य एव स्वर्ग क्रमश हिकार, प्रस्ताव, उद्‌गीथ प्रतिहार एव निधन है। ऊर्ध्व लोकों में इसी प्रकार साम की दृष्टि है। अधोलोकों में भी पांच प्रकार की सामोपासना है। वहा हिकार, प्रस्ताव, उद्‌गीथ, प्रतिहार एव निधन क्रमश. स्वर्ग, आदित्य, अंतरिक्ष, अग्नि एवं पृथ्वी है। इस तत्त्व का जो ज्ञाता श्रेष्ठ साम की उपासना करता है, उसे ऊर्ध्व एवं अधो लोकों का उपभोग मिलता है (1-3) ॥

तृतीय खंड

वर्षा की पंचविध उपासना है। पुरोवायु हिकार है, जो मेघ पैदा करती है, यह प्रस्ताव है, जल वर्षण उद्‌गीथ है, विजली चमकना प्रतिहार तथा वर्षा रुकना निधन है। इसका ज्ञाता पंचप्रकारक साम का उपासक इच्छानुसार जल वर्षा कर सकता है(1-2) ॥

चतुर्थ खंड

समस्त जलों में पंचविध सामोपासना करे। घनीभूत मेघ, वर्षा, पूर्व वाहिनी नदिया, पश्चिम वाहिनी नदिया और समुद्र क्रमश हिकार, प्रस्ताव, उद्‌गीथ, प्रतिहार और निधन है। इसकी जल मे उपासना करनेवाला ज्ञाता जल से नही मरता और निर्जल स्थानों मे भी जल प्राप्त करता है। (1-2)

पंचम खंड

ऋतुओं में भी पांच प्रकार की सामोपासना की जाए। बसंत, ग्रीष्म, वर्षा, शरद एव हेमत क्रमश हिकार, प्रस्ताव, उद्‌गीथ, प्रतिहार एवं निधन है। इस प्रकार पाच प्रकार से ऋतुओ मे सामोपासना करनेवाले को ऋतुएं उपयुक्त भोग देती है। (1-2)

षष्ठ खंड

पशु विषय सामोपासना भी पचविध है। बकरी, भेड, अश्व और पुरुष क्रमश हिकार, प्रस्ताव, उद्‌गीथ, प्रतिहार और निधन हैं। इसका ज्ञाता पचप्रकारक सामोपोषक पशुधन से समृद्ध रहता है ।(1-2)

सप्तम खंड

इद्रियों में भी यही नियम है। प्राण, वाणी, नेत्र, कान तथा मन क्रमशः हिंकार, प्रस्ताव, उद्‌गीथ, प्रतिहार तथा निधन है। इस श्रेष्ठ प्राणों के पचविधि साम का उपासक श्रेष्ठ जीवन तथा लोको को प्राप्त करता है। (1-2)

अष्टम खंड

साम की सप्तविधि उपासना—वाणी की सप्तविधि उपासना होती है। शब्द का 'हुम', 'प्र', 'अ', 'उत्', 'प्रति', 'उप' और निरूप क्रमशः हिंकार, प्रस्ताव, ओम्, उद्‌गीथ, प्रतिहार, उपद्रव और निधन हैं। इसके सम्यक् ज्ञाता उपासक को वाणी अपना सार देती है तथा वह बहुत अन्नवान बनता है ।(1-3)

नवम खंड

प्रसिद्ध आदित्य की दृष्टि से समार्चन करें। सदा सम रहने से आदित्य साम है। वह मनमें सभावना देता है। इसमें सभी आश्रित हैं। इसका उदय से पूर्व का रूप हिंकार है। इस रूप से पशु अनुगत होते है। वे आदित्य साम को भजने के कारण ही उसके उदय पर हिंकार करते है। उदय के बाद का प्रथम रूप प्रस्ताव है। इससे मनुष्य उसका भजन करके अनुगत होते हैं। इसके बाद का संकटकाल का आदित्य 'ओम्' है। इसको भजते हुए पक्षी अतरिक्ष मे चले जाते हैं। वे ही इस रूप

से अनुगत होते है । मध्य दिन का सूर्य उद्गीथ है । इसे देवता भजते है, प्रजापति की श्रेष्ठ सतान है । (1-5)

इसके बाद अपराह्न से पूर्व का सूर्य प्रतिहार है । इसे इसके अनुगत गर्भस्थ भजते है । अपराह्न के बाद अस्त से पूर्व का सूर्य उपद्रव है । वन्य पशु इसी से अनुगत है । इसी को भजते है । इससे वे वन में जाकर निरातंक हो जाते है । अस्त होता हुआ सूर्य निधन है । इससे पितृगण अनुगत है, वे इसी का भजन करते है । इस प्रकार सात रूपोवाले आदित्य रूप साम की उपासना है ।(6-8)

दशम खंड

अतिमृत्यु रूप साम की सप्तविध उपासना करे । हिकार और प्रस्ताव दोनो तीन वर्णवाले है । आदि दो अक्षरोवाला तथा प्रतिहार चार अक्षरोंवाला है, इसमे से एक वर्ण आदि मे डालने पर दोनो में बराबर हो जाएगे । उद्गीथ और उपद्रव क्रमश. तीन एवं चार वर्णो के है । बादवाले मे एक वर्ण अधिक है । यह भी वर्ण है । तीन वाला भी नाम है । निधन तीन अक्षरीय है । इन सात विभागो मे कुल बाईस अक्षर है । इक्कीस अक्षरो से साधक स्वर्गलोक जाता है । बारह माह, पाच ऋतुए और तीन लोक मिलकर बीस है । आदित्य इक्कीसवां है । बाईस अक्षरों से साधक को आदित्य से श्रेष्ठ लोक मिलता है । इक्कीस की सख्या से आदित्य प्राप्य है । इस प्रकार का आदित्य समान ज्ञाता मृत्यु जय हेतु सामोपासना करता है । (1-6)

एकादश खंड

मन हिकार है, वाणी प्रस्ताव, नेत्र उद्गीथ, कान प्रतिहार और नासिका निधन है । गायत्री साम प्राणो में प्रतिष्ठित है । इसकी उपासना करनेवाला प्राणवान बनता है, पूर्ण आयु, उज्ज्वल जीवन, सतान, पशु, कीर्ति तथा मनस्वितामय होता है ।

द्वादश खंड

अभिमंथन हिकार है, धुआ प्रस्ताव, जलना उद्गीथ, अहकार प्रतिहार और अग्निशांत होना निधन है । इस रथतर साम अग्नि का उपासक तेजस्वी, चिरायु धन-धान्य, सतान आदि संपन्न होता है । अग्नि की ओर मुखकर न सोए और न कुछ खाए यह व्रत है । (1-2)

त्रयोदश खंड

उपमन्त्रणा हिकार है, ज्ञापन प्रस्ताव है, स्त्री उद्गीथ है, उसके साथ सोना प्रतिहार तथा समय बिताना निधन है । दांपत्य जीवन के नियमों का पालन करते हुए उपासना करने वाला गृहस्थ सुख, सतान, आयु आदि का भोग करता है । परस्त्री कामना न करे व्यभिचार से दूर रहे यह व्रत है ।(1-2)

चतुर्दश खंड

उदय होता सूर्य हिकार, उगा हुआ प्रस्ताव, मध्य दिन का उद्गीथ अपराह्न का प्रतिहार तथा अस्तकाल का निधन है । यह वृहत साम आदित्य में रहता है । जो इसकी उपासना करता है, वह कातियुक्त, दीर्घायु, यशस्वी तथा सपन्न होता है । आदित्य निदा न करे यह व्रत है । (1-2)

पंचदश खंड

बादलों का भागना, बिजली चमकना, वर्षा होना, गर्जन होना तथा वर्षा समाप्ति क्रमश हिकार प्रस्ताव, उद्गीथ, प्रतिहार एवं निधन है। यह वैरूप साम पर्जन्य मे स्थित है। इसकी उपासना करनेवाला सतान, पशु कीर्ति से समृद्ध रहता है। मेघ निदा न करे यह व्रत है।

षोडश खंड

वसत, ग्रीष्म, वर्षा, शरद तथा हेमंत क्रमश हिकार प्रस्ताव, उद्गीथ, प्रतिहार तथा निधन हैं। वैराज नाम यह साम ऋतुओं में स्थित है। वैराज साम की ऋतुओ में उपासना करनेवाला पूर्वोक्त रूप में समृद्ध होता है। ऋतु निदा न करे, यह व्रत है।(1-2)

सप्तदश खंड

पृथ्वी, अंतरिक्ष, स्वर्ग, दिशा एव समुद्र क्रमश हिकार, प्रस्ताव, उद्गीथ, प्रतिहार एव निधन है। यह शक्वरी साम लोकों मे स्थित है। शक्वरी सामो को लोको में स्थित मानकर उपासना करनेवाला पूर्वोक्त विशिष्टताओं से समृद्ध होता है। लोकनिदा न करे, यह व्रत है। (1-2)

अष्टदश खंड

वकरी हिंकार है, भेड़ प्रस्ताव, गो उद्गीथ, घोडा प्रतिहार तथा मानव निधन है। यह खेती साम पशुओ मे स्थित है। इसे इस प्रकार जानकर ..(पूर्ववत्) पशु निदा न करे यह व्रत है(1-2)।

उनविंश खंड

लोभ हिंकार है, त्वचा प्रस्ताव है, मांस उद्गीथ अस्थि प्रतिहार तथा मज्जा निधन है। यह यज्ञायज्ञीय सामोपासना है। इसे अंगों सहित जानकर उपासना करनेवाला सपूर्ण अगों से युक्त संतान, पशुओं. (पूर्ववत्) मांसाहारी भी एक वर्ष तक निरामिष भोजी बने यह व्रत है(1-2)।

विंश खंड

अग्नि हिंकार, वायु प्रस्ताव, आदित्य, उद्गीथ, नक्षत्र प्रतिहार तथा चद्रमा निधन है। यह राजन साम देवों में स्थित है। इसे इसी प्रकार समझकर उपासना करनेवाला, देवलोक, ऋषिलोक तथा ईश्वर के सायुज्य को प्राप्त होता है। पूर्ण आयु, सतान (पूर्व के समान) ब्रह्म वेत्ताओं की निदा न करना इसमें व्रत है(1-2)।

एकविंश खंड

त्रयी विद्या (वेद विद्या) हिंकार है, तीनों लोक प्रस्ताव, अग्नि, वायु और आदित्य— ये उद्गीथ, नक्षत्र, किरण और पक्षी प्रतिहार तथा सर्व, गधर्व एवं पितृ निधन हैं। यह सब मे है। जो इस साम समूह को वेद विद्या स्थित जानकर इसकी उपासना करता है, वह ईश्वर रूप बनता है। यहा बताए गए पांचों में तीन-तीन के समूह मे बढकर विश्व में कुछ भी नही है। इस उपासना को करनेवाला सभी दिशाओं से भोग पाता है। मैं सब कुछ हूं, इस भाव की पूजा व्रत है।

द्वाविंश खंड

विनर्दि नामक साम, पशु धन में हितकारक है, ऐसा अग्नि गान है । प्रजापति का गायन अस्पष्ट, सोम का स्पष्ट, वायु का मधुर, इंद्र का बलवान मधुर, गुरु का क्रौच पक्षी के शब्द के समान वरुण का भग्न कास्यपात्र जैसा । सबका उच्चारण करें, किंतु वरुण का न करे । देवों के लिए अमृत पान की व्यवस्था के विचार से उद्‌गान करें । मित्रो को स्वधा, मनुष्यों के लिए अभीष्ट, पशुओ, यजमान तथा स्वय के लिए क्रमश घास, स्वर्ग तथा अन्न साधन का ध्यान करना चाहिए । तब स्तुति करे । सपूर्ण स्वर इद्र की आत्मा है, ऊष्म एव स्पर्श अक्षर क्रमश. प्रजापति एव मृत्यु के आत्मा है । स्वर मे दोष निकालने वाले से उद्‌गाता कहे कि वह तब इद्र का आश्रित था अत इद्र ही उत्तर देगा । यदि कोई ऊष्म या स्पर्श अक्षरों मे दोष निकाले, तो उनसे भी कहे कि मैं इनके देवताओ के आश्रय मे . . (पूर्ववत्) सभी स्वर सद्योष बलपूर्वक उच्चरित हों । इद्र के प्रयत्न की कल्पना करनी चाहिए । सभी ऊष्म स्वर अग्रस्त, अनिस्त तथा विवृत बोले जाएं । उच्चारण के समय प्रजापति को आत्मा देने की कल्पना करें । स्पर्शाक्षर धीरे स्पष्ट बोलें उस समय मृत्यु को 'शरीर से बाहर निकालने का विचार करें ।(1-5) ।

त्रयोविंश खंड

यज्ञ, अध्ययन और दान कर्म के तीन भाग है । जो क्रमश ब्रह्मचर्य, गुरु कुल वास तथा वहा रहकर शरीर को कष्ट देना ही है । ये सभी पुण्यलोक तथा अमृत प्राप्त करानेवाले है । प्रजापति को लोकों के सार ऋक्, यजुष्, और साम की प्रतीति हुई । इन पर विशेष ध्यान देने पर उसे 'भू', 'भुव' और 'स्व' की प्रतीति हुई । तीनो का सार ग्रहण करने पर 'ओम्' प्रतीत हुआ, यही ब्रह्म है । जैसे पत्ते के शकु से उसमें नसें व्याप्त रहती है, वैसे ही 'ओम्' समस्त वाणी में व्यापक होने से परमात्मा ही है, यही सव कुछ है । (1-3)

चतुर्विश खंड

ब्रह्मवादी कहते है कि प्रातःकाल, मध्य दिन तथा साय का सवन क्रमश वसुओं, रुद्रो तथा आदित्यों का है । तव यदि यजमान के लोक के विषय में यज्ञकर्ता नहीं जानता तो वह अज्ञानी है । उसके ज्ञाता को ही यज्ञ करना चाहिए । प्रात ऋचा पाठ से पूर्व यजमान उत्तर को मुख करके 'वसु' देव का गायन करता है । 'हे अग्नि अंपने द्वार खोलो, जिससे राज्य प्राप्ति हेतु हम तुम्हे देख सकें' । अग्न को नमस्कार करके 'मै इस यजमान लोक को प्राप्त करूगा मृत्युपरांत यहा जाऊगा ।' कहकर हवन के बाद 'परिधि दूर करो' कहकर बैठता है । तव वसुदेव उसे प्रात स्तवन देते है ।1-6 ।

मध्य दिन के सवन मे यजमान उत्तराभिमुख, दक्षिणाग्नि के लिए पीछे बैठे । रुद्र का साम गान करे—'हे रुद्र अतरिक्ष प्राप्त के लिए मार्ग दो । वैराज प्राप्ति के लिए हम तेरा दर्शन करेंगे । फिर—'अंतरिक्षवासी लोक स्थित वायु को नमस्कार । मुझे लोक प्राप्ति कराओ । मै इस यजमान लोक में जाऊंगा . स्वाहा परिधि दूर करो' ऐसा करनेवाले को रुद्र मध्य दिवस मवन प्रदान करते है । (7-10)

तृतीय सवन के आदि में आह्वनीय के पीछे उत्तराभिमुख बैठें। आदित्य का नाम गान करे, 'हे अग्नि स्वराज्य प्राप्ति के लिए हम तुम्हारा दर्शन करेंगे। स्वर्ग द्वार खोलो।', फिर विश्वेदेव का गायन करे 'स्वर्ग के निवासी विश्वेदेव तथा आदित्यो, नमस्कार मुझ यजमान को इस लोक की प्राप्ति कराओ। आयु पूर्ण होने पर यहा आऊगा—स्वाहा।' पुन उठकर 'परिधि दूर करो' कहे। ऐसे यजमान को ये देवता तृतीय सवन प्रदान करते है। इसके ज्ञाता को इसकी प्राप्ति सभव है। (11-16)

तृतीय अध्याय

प्रथम खंड

ओकार ही सूर्य का मधु, द्यौ एव अतरिक्ष क्रमश दड एव छत्र तथा किरणे मधुमक्खियो के बच्चों की तरह हैं। पूर्व दिशा की किरणें 'ऋचाए' ऋग्वेद तथा सोमादि क्रमश छतो के छिद्र, मधुमक्खी, पुष्प तथा अमृत रूपी जल है। ऋग्वेद की ऋचाएं प्रकाशक, यज्ञादि से कीर्ति प्रकाश आदि तथा भक्षणीय पदार्थो की उत्पत्ति हुई। विशेष रूप मे गतिशील वह रस आदित्य के पूर्व भाग में आश्रित है। सूर्य का लाल वर्ण यही रस है। (1-4)

द्वितीय खंड

सूर्य की दाहिनी किरणे, यजुर्वेद के मंत्र, यह वेद तथा सोम क्रमश छत्ते की दक्षिण मधु पर्क, मधुमक्खी, पुष्प तथा अमृत रूप जलादि है। इन्ही मत्रो ने यजुर्वेद को प्रभावी बनाया है, जिससे कीर्ति बल एवं भक्षणीय पदार्थ जन्मे। इन सबके रस ने आदित्य का आश्रय लिया, यही सूर्य का शुभ्र वर्ण है। (1-3)

तृतीय खंड

सूर्य की पश्चिमी किरणें, साममत्री, सामवेद तथा सोमादि क्रमश पश्चिमी मधुनलिकाए, मधुमक्खी पुष्प और अमृतादि जल है। साममंत्रों ने इस वेद को तप्त किया, जिससे कीर्ति आदि तथा भक्षणीय अन्न उपजे। इस रस ने सूर्य के चारों ओर आश्रय लिया, जो सूर्य के काले वर्ण के रूप में है। (1-3)

चतुर्थ खंड

इसकी उत्तरी किरणें, अग्नि रस, इतिहास, पुराण, सोमादि क्रमश उत्तरी मधुनलिकाएं, मधुमक्खी, पुण्य, अमृतादि जल है। मत्रों ने इतिहास आदि को अभितप्त करके कीर्ति तेजादि (पूर्ववत) उत्पन्न किए। यह रस सूर्य के चारों ओर आश्रित हुआ। सूर्य का गहन श्यामवर्ण यही है (1-3)

पंचम खंड

ऊर्ध्व किरणें, गुह्य आदेश, प्राण और सोम क्रमश ऊर्ध्व मधुनलिकाए आदि हैं। गुह्य आदेशो ने प्रणव को व्याप्त किया, जिससे कीर्ति आदि उत्पन्न हुए। इस रस ने (पूर्ववत) आदित्य का आश्रय

लिया। आदित्य के मध्य में गतिशील दृश्यमान यही मधु है। लाल आदि वेर्ण रस है। रस रूप वेदो के यह रस है। ये वेद ही अमृतों के अमृत हैं (1-4)

षष्ठम खंड

इनके प्रथम अमृत से अग्नि द्वारा वसुगण जीवित रहते है। देवता बिना खाए-पिए इस अमृत के अनुभव से ही तृप्त रहते है। वसु इस रूप से ही शात हो जाते हैं तथा यथासमय क्रियाशील होते है। इस तथ्य का ज्ञाता वसु बनकर इस अमृत के अनुभव से ही तृप्त होता है। उन्ही के समान इस रूप से शात एव क्रियाशील होता है। वह सूर्य के उदय से अस्त तक के राज्य को वसुओं से प्राप्त करता है (1-4)

सप्तम खंड

अब द्वितीय अमृत द्वारा रुद्रादि इद्र के सहयोग से जीवित रहते है। भूख-प्यास का अनुभव न होने से देवता इसके दर्शन मात्र से तृप्त होते है तथा उदासीन एवं सक्रिय होते है। इसे जानकर उपासना करनेवाला एक रुद्र बनकर इंद्र की प्रधानता से अमृत-दर्शन से ही तृप्त होता है, तथा सूर्य के उदय से...(पूर्ववत्) (1-4)

अष्टम खंड

अब तृतीय अमृत द्वारा आदित्यगण वरुण द्वारा जीवित रहते है। देवता न तो खाते हैं न पीते है। (शेष उपर्युक्त षष्ठम खड के समान अन्वय होगा। केवल यहा इंद्र के स्थान पर वरुण पढा जाएगा। अत मे वसुओं के स्थान पर आदित्य पढा जाएगा)।(1-4)

नवम खंड

अब चतुर्थ अमृत द्वारा मरुद्गण सोम की प्रधानता से उपजीवन करते हैं। (शेष षष्ठम खंड के समान केवल वसुगण के स्थान पर मरुद्गण, वसु के स्थान पर मरुद् आदि पढ़ा जाएगा। (1-4)

दशम खंड

पचम अमृत से साध्यगण ब्रह्म द्वारा जीवन धारण करते हैं। (शेष सप्तम खड के समान पढा जाए, केवल रुद्र के स्थान पर साध्य तथा इंद्र के स्थान पर ब्रह्म पढ़ें) ।(1-4)

एकादश खंड

इसके बाद प्राणी ब्रह्म मे मिलकर न तो उदय होते हैं न अस्त। वे अपनी अद्वितीय आशा में स्थित हो जाते हैं। ब्रह्मलोक में सूर्योदय या सूर्यास्त नही होता। देवो मै सत्य द्वारा ब्रह्म को प्राप्त करूं। इस रहस्य के ज्ञाता के लिए सूर्योदय अथवा अस्त नही होता, सदा दिन ही रहता है। यह मधुविद्या हिरण्यगर्भ, विराट, मनु, प्रजा, अरुण तथा उद्दालक को (क्रमश. अपने पूर्व लिखित से) प्राप्त हुई। इस ज्ञान को पिता ज्येष्ठ पुत्र को तथा आचार्य शिष्य को दे, अन्य किसी को न दे। चाहे आचार्य को धन भरे समुद्र से युक्त पृथ्वी दे दे फिर भी यह ज्ञान वड़ा है।

द्वादश खंड

गायत्री निरूपण—गायत्री सभी प्राणी रूप है। समस्त चराचर गायत्री ही है। वाणी गायत्री है। वोणी ही वोली जाती है तथा रक्षा करती है। यही गायत्री पृथ्वी है, जिसमे अखिल प्राणी रहते है, इसका कोई उल्लघन नही कर सकता। पृथ्वी रूप गायत्री ही शरीर है। इसमें प्राण स्थित है, जो इसे नही छोडते। शरीर ही अत हृदय है, जिसमें प्राण रहते है, इसे नही त्यागते। यह गायत्री चार चरणवाली और छ प्रकार की है। इसका मंत्र है—इस गायत्री रूप ब्रह्म की ऐसी ही महिमा है। पुरुप इससे भी महान है। इस ब्रह्म का एक चरण सभी प्राणी है। त्रिपाद पुरुष अमृत—त्रिपादमय आत्मा में स्थित है। यह प्रसिद्ध ब्रह्म, पुरुष के बाहर आकाश स्थित भीतर आकाश स्थित तथा हृदयकमल भीतर स्थित आकाश मे भी यही ब्रह्म है। इस पूर्ण अनश्वर ब्रह्म का उपासक पूर्ण अछेद्य विभूति को मिल जाता है (1-9)

त्रयोदश खंड

गायत्री उपासना के पच प्राण—शरीर मे देवों द्वारा रक्षा करने के लिए पाच छेद है। पूर्वी छिद्र प्राण, चक्षु प्राण तेज और अनाद्य है। यह जानकर इसकी उपासना करनेवाला तेजस्वी होता है। दक्षिण छिद्र व्यान, क्षोत्र, चद्रमा, विभूति और कीर्ति है। पश्चिम छिद्र अपान, वाणी और अग्नि है। उत्तरवाला छिद्र समान, अतकरण, मेद्य तथा कीर्ति एवं व्यष्टि है। ऊर्ध्व छिद्र उदान, वायु, मह है। इन चारों को जानकर उपासना करनेवाला क्रमश विभूति-कीर्तिवाला तेज प्रदीप्त जठराग्निवाला, यश-लावण्ययुक्त तथा बलयुक्त महानतावाला होता है। हृदय स्थित परमात्मा के ये पाच पुरुप स्वर्ग के द्वारपाल है, इनके उपासक के वश में वीर जन्म लेते है। इनका उपासक परमात्मा को पाता है। स्वर्ग से भी ऊपर प्रकाशित होनेवाली ख्याति इसी पुरुष की अत ज्योति है। स्पर्श से उष्णता होने पर इस ज्योति का ज्ञान होता है।

इसे सुनने के लिए दोनों कानों को अंगुलियो से बद करने पर शरीर मे रथ की, बैल की अथवा जलती अग्नि की ध्वनि सुनाई देती है। इसे पुष्ट एवं श्रुत जानकर उपासना करनेवाला दर्शनीय तथा यशस्वी वनता है (1-9)

चतुर्दश खंड

सगुणोपासना—निश्चय ही यह ब्रह्म है, क्योंकि जगत इसी से उत्पन्न, इसी में स्थित तथा लय होनेवाला है। इसकी उपासना राग-द्वेप से मुक्त होकर करें। इस देह में जैसे निश्चयवाला जीवन होता है, प्राण त्यागने पर वैसा ही वनता है। अत सत निश्चय करें। परमात्मा मनोमय, प्रशरीरवाला, आभा रूप, सत्य संकल्प, आकाश रूपी आत्मा वाला, सर्वकर्मा, सर्वकाम, सर्वगध, मर्वरस तथा सर्वव्यापक, वाणी रहित, ससभ्रम है। यह मेरा आत्मा चावल, जौ, सरसों आदि से भी सूक्ष्म तथा अंतरिक्षादि मे भी विशाल है। यही ब्रह्म है। देह त्यागने पर भी यह मुझे प्राप्त होगा। शाडिल्य ने कहा है, इस प्रकार के दृढ़ निश्चयवाला ईश्वरत्व को प्राप्त होता है। (1-4)

पंचदश खंड

अतरिक्ष उदरवाला, पृथ्वी रूप मूल्यवाला कभी जीर्ण नही होता। दिशाएं इसके कोण, द्यौ द्वार हैं। यह कोश वसुधा है। सभी इसमे स्थित हैं। पूर्व, पश्चिम, उत्तर तथा दक्षिण दिशाए इसकी जुहू, राज्ञी, सुभु तथा सहमाना नामवाली है। इनका वायु वत्स है। अपने पुत्र हेतु जो इस वायु की उपासना करता है, वह पुत्र के लिए रोता नही है। मै इसी उद्देश्य से इसकी उपासना करता हू। अत. पुत्र के लिए दु.खी न होऊं। मै. इसके साथ अविनाशी कोण की शरण हू। मै इस . के साथ प्राण की शरण में हू (इसी प्रकार भू की शरण हू, भुव की शरण हू। 'इसके स्थान पर पुत्र का नाम लें) मैंने जो कहा प्राण की शरण हूं, तात्पर्य है सर्वभूत प्राण की शरण हूं। मै भू की शरण का अर्थ स्वर्ग, पृथ्वी और अतरिक्ष की शरण है। भुव· की शरण का अर्थ अग्नि और वायु की शरण है। फिर स्व· की शरण का अर्थ ऋक, साम एव यजुर्वेद की शरण हूं-है। (1-7)

षोडश खंड

स्वदीर्घ जीवन हेतु प्राणोपासना--पुरुष ही यज्ञ है। उसके चौबीस वर्ष प्रात सवन है। इसका सबध गायत्री से है। गायत्री के भी चौवीस अक्षर है। प्राण वसु है, क्योकि वे सबको बनाते है। इस वय मे दु खी लोग यह प्रार्थना करें 'प्राण रूप वसुओ, मेरे प्रात.सवन को माध्यांदिन यज्ञ से एक रूप कर दो, जिसमें वसुओं से विच्छेद न कर पाऊं। अत: वह दु.ख मुक्त हो जाता है। चवालीस वर्ष माध्यांदिन यज्ञ है, जो त्रिष्टुप से सबद्ध है। त्रिष्टुप के 44 अक्षर होते हैं। इसके अनुगत रुद्र हैं। प्राण रुद्र है, क्योंकि यह सबको रुलाते है। इस अवस्था में दु ख मुक्ति हेतु यह मंत्र जपें—'प्राणरूप रुद्रो, इसे तृतीय सवन से एकरूप कर दो जिससे मेरा तुमसे विच्छेद न हो। इससे वह दु.ख मुक्त हो जाता है। अडतालीस वर्ष सायकालीन तृतीय सवन है। यह अड़तालीस अक्षर के जगती छद से सबद्ध है। इसके अनुगत आदित्य है। इस उम्र का दु ख निवारक मत्र यह है—'प्राणरूप आदित्यो, मेरे इस तृतीय सवन को 116 वर्ष की आयु से मिला दो। जिससे मै यज्ञरूपी आदित्यो से विच्छिन्न न होऊ।' इससे वह दु खमुक्त हो जाता है। इस उपासना के ज्ञाता महिदास ने कहा था, 'रोग तू मुझे क्यों कष्ट देता है ? इससे मै नही मर सकता।' इससे वह 116 वर्ष जीवित रहा। ऐसी उपासना करनेवाला नीरोग रहकर 116 वर्ष जीवित रहता है।

सप्तदश खंड

आत्म यज्ञ--खाने की, पीने की इच्छा करना और उसमें आसक्त न होना ही उसकी दीक्षा है। खाने-पीनेवाला, आसक्तिवाला 'उपसद' प्राप्त करता है। हंसने, भक्षण करने तथा मैथुन करनेवाले स्तुति के स्त्रोत्रों को पाते हैं। तप-दान दक्षिणा है। प्रसूत होना जन्म तथा यज्ञांतका अवमृत मरण है। आंगिरस ऋषि ने यह मंत्र देवकी पुत्र कृष्ण को दिया, जो मरणकाल में जय है (1) तू अतरिक्ष है (2) तू नाशरहित है (3) तू सूक्ष्म प्राण है। आचार्य के वचनों से कृष्ण अन्य उपासनाओ से निर्लिप्त हो गए। पूर्व कारण से हम अज्ञाननाशक श्रेष्ठ प्रकाश का अनुभव करते हैं। हृदय स्थित परम ज्योति का अनुभव करते हुए दैवीय प्रकाश को प्राप्त करते हैं। यह इस विषयक रचनाएं है।(1-7)

अष्टादश खंड

अंतःकरण को परमात्मा मानकर उपासना करें। आकाश की इस रूप मे उपासना करें। यह दोनों क्रमश आध्यात्मिक और अधिदैविक उपासनाएं है। इस चतुष्पाद ब्रह्म के वाणी, घ्राण, नेत्र और श्रोत्र पाद है। यह अध्यात्म है। आधिदैविक दृष्टि से आकाश ब्रह्म है, अग्नि, वायु, आदित्य और दिशा इसके चार चरण है। यह आध्यात्मिक एवं आधिदैविक दोनों उपदेश है। वाणी, मनरूप ब्रह्म का चतुर्थ पाद है, जो अग्नि रूप ज्योति से प्रकाशित और गतिमान होता है। घ्राण ब्रह्म का चौथा पाद है। चक्षु ब्रह्म का चौथा पाद है। श्रोत्र ब्रह्म का चौथा पाद है। (ये तीनों चतुर्थ पाद क्रमश वायु रूप ज्योति से, आदित्य रूप ज्योति से तथा दिशा रूप ज्योति से प्रकाशित होते है। इस प्रकार जो इनकी उपासना करता है, कीर्ति, यश और ब्रह्म तेज से प्रकाशमान होता है।

एकोनविंश खंड

आदित्य रूप में ब्रह्म उपासना—कहते है, ब्रह्म आदित्य है, वह सर्वज्ञ पहले असत् था फिर सत् हुआ फिर एकीभूत होकर अंडा रूप बना। अंडा फूटने पर उसके अवयव सोना-चादी बने। चादी से पृथ्वी स्वर्ण से द्यौ, स्थूल भाग से पर्वत, सूक्ष्म से मेघ-कुहरा, शिराओ से नदिया तथा मूत्राशय के जल से समुद्र हुआ। अडे का गर्भ आदित्य है। इसके जन्म से नाद शब्द तथा समस्त चराचर जगत बना। यह आदित्य है, इस भावना से उपासना करनेवाला श्रेष्ठ शब्द और सुखो को पाता है (1-4)

चतुर्थ अध्याय

प्रथम खंड

प्रसिद्ध राजा जनश्रुति का प्रपौत्र दानी था। उसके घर में अत्यधिक भोजन बनता था तथा राज्य में अनेक भोजनालय बनाए गए थे, जहा लोग भोजन कर सकें। एक रात्रि राजा ने दो हस उडते देखे। एक हस बोला, 'मूर्ख । जनश्रुति के पौत्र का तेज दिवस के समान है। इसे स्पर्श न कर, जला देगा।' दूसरा बोला, तू क्यों इस राजा का इतना बखान करता है ? क्या यह गाडीवाले रैक्व के सदृश्य है ? पहला हस बोला 'जैसे यज्ञ विजय से सब नीचे हो जाते है। वैसे ही प्रजा का समस्त पुण्य उसे मिलता है। मुझे बताया गया है कि अन्यों के अविदित को भी रैक्व जानता है।' राजा यह सब सुन रहा था। प्रात उसने चरणों से कहा कि गाडीवाले रैक्व को बुलाए। सेवकों ने पूछा कि 'रैक्व कौन है ?' राजा ने पूर्व वृत्तांत दोहरा दिया। बहुत ढूंढ़ने पर भी रैक्व को न पाकर सेवक लौट आए। राजा ने कहा, 'उसे ब्रह्म वेत्ताओं के जैसे एकात स्थानों में ढूंढें । "सेवकों को यह एक निर्जन स्थान पर गाड़ी के नीचे बैठा स्वय को खुजलाता हुआ मिला। सेवकों द्वारा पूछे जाने पर उसने स्वय को रैक्व बताया। सेवक वापस लौट आए। (1-8)

द्वितीय खंड

वह राजा छ सौ गाएं, हार तथा खच्चरी सहित रथ लेकर रैक्व के पास गया। उसने रैक्व से यह सब स्वीकार करने की प्रार्थना की, तथा उसके उपास्य का उपदेश देने को कहा। रैक्व ने उसे शूद्र शब्द से सबोधित करते हुए सारे उपहार ठुकरा दिए। राजा पुन एक हजार गाए, हार, खच्चरी

सहित रथ तथा अपनी पुत्री को लेकर वहां गया तथा पुनः राजा ने यह सब चीजे और वह गांव भी उसे देना चाहा और उपदेश देने की प्रार्थना की। राजकन्या को विद्याग्रहण का साधन समझकर राजा को पुन शूद्र कहा तथा उसकी प्रार्थना मान ली। यह गांव रैक्व पर्ण नाम से प्रसिद्ध हुआ। रैक्व ने कहना प्रारभ किया। (1-5)

तृतीय खंड

संवर्ग विद्या—वायु ही सवर्ग है। शात अग्नि वायु मे लीन हो जाती है। प्रलय काल में सूर्य भी वायु में मिल जाता है, चंद्र भी, और सूखने पर जल भी। वायु इन सबको लीन करनेवाला है। यह अधिदैवत उपासना और आध्यात्मिक दृष्टि से प्राण सवर्ग है। सोने पर वाणी, चक्षु श्रोत्र और मन सब प्राण मे ही लीन होते है। इस प्रकार दो, सवर्ग है, वायु देवताओं में तथा प्राण इंद्रियो में। एक बार कापेय शौनक तथा कक्षतेन पुत्र अभिप्रतारी भोजन करने बैठे थे। उसी समय एक ब्रह्मचारी द्वारा भिक्षा मागने पर उन्होने मना कर दिया। चार महान लोगो को त्रिभुवन रक्षक प्रजापति लील जाता है। शौनक ! अज्ञानी उसे नही देखते। अभिप्रतारी ! यह अन्न जिसके लिए आया है, उसे नही देते हो। शौनक ने कहा हम उस देवता को जानते है। अग्नि, वाणी आदि प्रजा का जनक, भक्षणस्वभावी तथा अन्य किसी द्वारा अभक्षणीय और अभक्ष्य को भी खा जाता है। हम इसी की उपासना करते हैं। तब भिखारी को भिक्षा की प्राप्ति हुई। ये अग्नि आदि पाँच तत्त्व, वाणी आदि पांच इद्रिया कुल दस कृत समान होते है। यह विराट ही अन्न भक्षक है। इस प्रकार के ज्ञाता उपासक को सब ज्ञान होकर प्रदीप्त जठराग्नि मिलती है (1-7)

चतुर्थ खंड

सत्यकाम ने अपनी मा से कहा, 'मा, मै आचार्य के आश्रम मे ब्रह्मचर्याश्रम में रहना चाहता हू। मेरा क्या गोत्र है ?' मा बोली युवावस्था में मैंने अनेक अतिथियों की सेवा की थी, तभी तेरा जन्म हुआ। अत. मै तेरा गोत्र नही जानती। मेरा नाम जबाला है और तू सत्यकाम है। तू आचार्य को अपना नाम सत्यकाम जबाला बताना। वह गौतम के पास गया और बोला, 'हे आचार्य ! मै आपके यहां ब्रह्मचर्या श्रम व्यतीत करना चाहता हूं।' ऋषि ने उससे नाम एवं गोत्र पूछा। उसने अपनी मा द्वारा बताया गया उत्तर दोहरा दिया। प्रसन्न होकर ऋषि बोले 'एक ब्रह्म ही इतना सत्य बोल सकता है। तुम सत्य से विचलित नही हुए। समिधा लाओ, मै तुम्हारा उपनयन सस्कार करूगा।' उसका सस्कार करने पर ऋषि ने उसे 400 दुबली गाएं चराने को दीं। सत्यकाम ने एक हजार गाए किए बिना न लौटाने की शपथ ली तथा घास-जलवाली जगह ले गया। बहुत समय बाद एक हजार गायो के होने तक वापस न आया।

पंचम खंड

एक बार एक वृषभ बोला, 'सत्यकाम अब हमारी सख्या एक हजार हो गई है, हमें आचार्य के पास ले चलो। मै तुम्हें ब्रह्म का एक पाद बताता हूं।' सत्यकाम की स्वीकृति पर वह आगे बोला, 'ब्रह्म का पथम पाद पूर्व, पश्चिम आदि चार दिशा रूपी कलाओंवाला तथा प्रकाशमान है। ब्रह्म के

इस कलामय पद को जाननेवाला उपासक लोकविख्यात तथा मृत्यु पाने पर प्रकाशमय लोकों को प्राप्त होता है।'

षष्ठम खंड

वृषभ आगे बोला, 'ब्रह्म का द्वितीय चरण अग्नि द्वारा प्राप्त होगा।' गायो को ले जाता हुआ सत्यकाम सध्या के समय रुककर अग्नि के पास पूर्वाभिमुख बैठ गया। अग्नि ने सत्यकाम को ब्रह्म का पाद बताना प्रारंभ किया, 'पृथ्वी, अतरिक्ष, स्वर्ग तथा समुद्र की कलाओंवाला ब्रह्म का अनंत नामक पाद है। इस पाद को जानकर उपासना करनेवाला पृथ्वी पर आनंदमय तथा अक्षयलोक प्राप्त करता है।'

सप्तम खंड

अग्नि बोला, 'अन्य पाद हंस तुम्हें बताएगा।' दूसरी सध्या गायों के साथ ठहरकर अग्नि के समक्ष समिधा सहित पश्चिमाभिमुख बैठा। तभी एक हंस 'सौम्य, मै ब्रह्मपाद बताता हू। अग्नि, सूर्य, चंद्र तथा विद्युत की कलाओंवाला ब्रह्म का ज्योतिमान पाद है इसे सही-सही जानकर उपासना करनेवाला इस लोक में प्रकाशमान होता है तथा मृत्यु के बाद प्रकाशमय लोकों को जाता है।

अष्टम खंड

'मद्गु नामक जलपक्षी तुम्हें अन्य पाठ का उपदेश देगा' यह कहकर हंस उड गया। दूसरी संध्या, पहले के अनुसार वह पूर्वाभिमुख बैठ गया। मद्गु ने आकर कहना आरभ किया, 'प्राण, पक्ष क्षेत्र, तथा मन रूपी कलावाले ब्रह्म का यह आयतन नामक पाद है। जो इस आयतन पाद की उपासना करता है, इस लोक में आश्रय तथा मृत्योपरात आयतन लोक को पाता है।

नवम खंड

आचार्य के पास पहुंचने पर सत्यकाम से वह बोले, सौम्य! तुम ब्रह्मवेत्ता जैसे दीखते हो, तुम्हें किसने उपदेश दिया?' सत्यकाम बोला, 'मुझे मनुष्येतर प्राणियों ने उपदेश दिया है। आप भी दें, क्योंकि मैंने सुना है कि आचार्य प्रदत्त ज्ञान ही श्रेष्ठ होता है।' इस पर आचार्य ने उसे सोलह कलावाली विद्या का पूर्ण उपदेश दिया।

दशम खंड

कमल पुत्र उपकोशल सत्यकाम के आश्रम का ब्रह्मचारी था। बारह वर्षों तक अग्नि-सेवा करने पर भी उसका समावर्तन नहीं हुआ जबकि अन्य ब्रह्मचारियों का समावर्तन हो चुका था। आचार्य पत्नी जया बोली 'सत्यकाम ने यथाविधि अग्नि-सेवा की है। अग्नि या अपनी निंदा करो अथवा इसे उपदेश दो 'सत्यकाम कही प्रवास में चला गया। दुःखी होकर उपकोशल अनशन करने लगा। गुरु पत्नी के भोजन का आग्रह करने पर उपकोशल बोला। मनुष्य को दुःखी करनेवाली अनेक कामनाएं होती हैं, इसीलिए मैं भोजन नहीं करूंगा।' तब तीनों अग्नियों ने परस्पर कहा, 'इसने हमारी समुचित सेवा की है। अत हमें इसे ब्रह्मोपदेश देना चाहिए।' अग्नि उसमे बोली, 'प्राण, क तथा ख ब्रह्म हैं। कोशल ने कहा प्राण को तो मैं जानता हूं, किंतु क और ख क्या है?'

अग्नियों ने बताया' 'क (सुख) तथा ख (आकाश) दोनो एक ही है। इस प्रकार उपकोशल को यह उपदेश मिला।

एकादश खंड

गार्हपत्स अग्नि का उपदेश— 'पृथ्वी, अग्नि, अन्न तथा आदि, यह चार मेरे ही रूप हैं। सूर्य में दृश्यमान पुरुष मै ही हू। ऐसा जानकर उपासना करनेवाला, निष्पाप होता है, अग्निलोक, पूर्ण आयु एव यश प्राप्त करता है। हम उसका परलोक में भी पालन करते है।

द्वादश खड

दक्षिणाग्नि ने कहा—जल, दिशाए, नक्षत्र एवं चंद्रमा ये मेरे ही शरीर है। विद्युत मे दृश्यमान पुरुष भी मै ही हू। इन रूपों को समझकर उपासना करनेवाला (शेष इससे पूर्व के समान)।

त्रयोदश खंड

आह्वनीय अग्नि ने कहा— प्राण, आकाश, स्वर्ग तथा विद्युत मेरे चार शरीर है। चद्र में दीखनेवाला पुरुष मै ही हूं। (शेष इससे पूर्व के समान)।

चतुर्दश खंड

अग्नियों ने कहा, 'उपकोशल' यह विद्या तेरे लिए आत्मविद्या तथा अग्नि विद्या है। इनकी फलप्राप्ति विद्या आचार्य तुम्हें बता ही चुके हैं।' आने पर आचार्य ने उसे ब्रह्मवेत्ता जैसे देखकर उपदेशक का नाम पूछा। उसने पूर्व वृत्तांत कहा। तब आचार्य ने कहा—यह लोक विद्या है। अब मैं तुम्हें वह ज्ञान देता हू, जिससे मानव पापों के कीचड से कमल के समान मुक्त हो जाता है।

पंचदश खंड

आचार्य कहने लगे—आंखों में दीखनेवाला पुरुष अविनाशी अभय ब्रह्म है। वहां घी अथवा पानी डालने पर पलकों में आ जाता है। यह समस्त शोभन वस्तुए तथा पुण्य फल प्राप्त करनेवाला है। यह प्रकाश रूप तथा लोकों में आदित्य रूप से प्रकाशित है। इसका उपासक शोभायुक्त होता है। इसके ज्ञाता की चाहे पत्येपिठ हो अथवा न हो, वह आर्चिदेव को प्राप्त होता है। आर्चिर्देव, दिवस, शुक्ल पक्ष, उत्तरायण, वर्ष, आदित्य, चद्र एव विद्युत को (पहले से क्रमश एक के बाद दूसरे को) प्राप्त होता है। वहा से कोई अमानव पुरुप इसे ब्रह्म के पास पहुचा देता है। यहां पहुचने पर पुरुप कभी भी इस लोक में वापस नही आता।

षोडश खंड

नित्यकर्म अनुष्ठान—चलती हुई वायु निश्चय यज्ञ ही है। यह चलामान जगत को पवित्र करती है। वाणी-मन इस यज्ञ को करते हैं। उनमें दो मार्गो के सस्कारक क्रमश ब्रह्म (मन द्वारा) तथा अध्वर्यु (वाणी द्वारा) हैं। प्रात अनुवाक की अंतिम ऋचापूर्व ही ब्रह्म के बोलने पर एक ही मार्ग सस्कार होता है। दूसरा नष्ट हो जाता है। यथा लंगडा या एक पहिया रथ नष्ट हो जाते है, वैसे ही यज्ञ तथा यजमान भी नष्ट हो जाते हैं। ऐसे यज्ञ से पाप भी लगता है। यदि इस अनुवाक की

समाप्तिक ब्रह्मा न बोलो, तो ऋत्विज दोनो संस्कारो को प्राप्त करते है । दो पहियोंवालों रथ तथा दो पांववाले व्यक्ति के समान यह यज्ञ स्थिर रहता है, और यजमान भी । इस यज्ञ से वह श्रेष्ठ होता है ।

सप्तदश खंड

लोकों हेतु प्रजापति ने तप किया । इन लोकों में पृथ्वी से अग्नि, अतरिक्ष से वायु तथा स्वर्ग से आदित्य रूप रस ग्रहण किया । इन तीन देवताओ के लिए तप करके इनसे क्रमश. ऋक, यजुष एवं सामरूपी रस प्राप्त किया । फिर इन वेदों के लिए तप किया और इनसे क्रमश भू, भुव और स्व रूपी रस निकला । अब यदि ऋचा में छिद्र हो तो भू, स्वाहा द्वारा गार्हपत्य हवन करे । यज्ञ ऋचा का छिद्र ऋचा के सार एव वीर्य से सुधरेगा । यजुषों में छिद्र होने पर भुव स्व कहकर दक्षिणाग्नि हवन करना चाहिए यह दोष यजुष के सार और वीर्य से सुधरेगा ।

साम में छिद्र होने पर 'स्व स्वाहा से आह्वनीय होम करे । यह साम के सार एवं शक्ति से ही सुधरेगा ।' जैसे सुहागे से स्वर्ण, स्वर्ण से चांदी, चांदी से रांगा, रागे से सीसा, सीसे से लोहा तथा लोहे या चमड़े से काष्ठ जोड़ा जाता है वैसे ही देवताओं तथा नई विद्या के रस से यज्ञ छिद्रव्य सशोधन होता है । इसके ज्ञाता ब्रह्मा से युक्त यज्ञ उत्तर दिशा प्राप्त कराता है । कहा गया है—यज्ञ में जहा-जहां छिद्र होता है, ब्रह्मा उसे सुधार देता है । योग्य ब्रह्मा रूप एक ही ऋत्विक समस्त यज्ञकर्ताओं का नेतृत्व करता है । घोडे द्वारा योद्धा की आज्ञा-पालन के समान ब्रह्मा समस्त ऋत्विको की त्रुटियों को संभाल लेता है । योग्य ज्ञाता को ही ब्रह्मा बनाएं, अयोग्य को कदा नही ।

पंचम अध्याय

प्रथम खंड

पचाग्नि विद्या—प्राण ही ज्येष्ठ और श्रेष्ठ है । इसे जाननेवाला निश्चय ज्येष्ठ एव श्रेष्ठ होता है । जो वशिष्ठ (श्रेष्ठ धनी) को जानता है वह अपने वर्ग का श्रेष्ठ धनी वनता है । वाणी ही वशिष्ठ है । श्रोत्र संपत्ति है । इसका ज्ञाता अपने समुदाय में परम संपत्तिवान होता है । चक्षु ही प्रतिष्ठा है, इसका ज्ञाता लोक-परलोक में प्रतिष्ठित होता है । मन ही आयतन (आश्रय) है । इसे जाननेवाला अपने समुदाय का आश्रय वनता है ।

एक वार सभी इंद्रियां अपने को श्रेष्ठ वताती हुई विवाद करने लगी । तव उन्होंने व्रह्मा से पूछा, 'हममें कौन श्रेष्ठ है ?' व्रह्मा ने कहा, 'जिसके निकल जाने से शरीर सर्वाधिक शव जैसा दीखे वही श्रेष्ठ है ।' वाणी एक वर्ष तक शरीर से वाहर रही । उसने शरीर से कहा मेरे विना तुम कैसे जिए ?' अन्य इद्रियों ने कहा, 'जैसे गूंगा अन्य सभी काम करता है । वैसे ही हम जीवित रहे । फिर एक वर्ष प्रवास के वाद चक्षुओं ने वही प्रश्न किया । इंद्रियां वोली, 'जैसे अधा न देखने पर भी अन्य सभी क्रियाएं करता है । वैसे ही हम जीवित रही ।' तव नेत्र पुन· शरीगत हो गए । उसी प्रकार कान भी एक वर्ष तक वाहर हो गए । आकर उन्होंने भी वही प्रश्न किया और अन्य इद्रियो ने कहा, 'जैसे वहरा न सुनने पर भी वोलता आदि है, वैसे हम जीवित रही ।' कान वापस आ गए । अव मन भी एक साल वाहर रहा और वापस आकर इसी प्रकार पूछने लगा । इंद्रियों ने कहा, 'जैसे शिशु-विना

मन के सारी क्रियाए करता है वैसे ही हम जीवित रही ।' मन पुन शरीर में आ गया । अंत में प्राणों ने बाहर आना चाहा । तभी जैसे शक्तिशाली अश्व पैर से बधे खूटो को उखाड डालता है, वैसे ही प्राण वाणी आदि को उखाडने लगा । तब सभी इद्रियां उसके पास जाकर कहने लगीं, 'आप अपने स्थान पर रहिए, बाहर न जाइए, आप ही श्रेष्ठ हैं । तब वाणी ने प्राण से कहा, 'मै नहीं, वस्तुत. तुम्ही वरिष्ठ हो ।' चक्षु बोला, 'मै भले ही प्रतिष्ठा कहलाता हूं, वस्तुत तुम्ही प्रतिष्ठा हो ।' कान ने कहा, 'मै नही, तुम्ही सपत हो ।' मन बोला, 'आश्रय तुम्ही हो, मै नाममात्र का हूं ।' इसीलिए इद्रिया वाणी, चक्षु आदि न कहलाकर एक साथ प्राण कही जाती है । वस्तुतः प्राण ही सर्वस्व है ।

द्वितीय खंड

प्राणों का अन्न—मुख्य प्राण बोला, 'मेरा अन्न क्या है ?' इद्रियां बोलीं, 'कुत्ते पक्षियो आदि समस्त प्राणियों का अन्न सब तुम्हारा ही है ।' अतः प्राण अन्न भी कहलाता है । इसे जाननेवाला कभी भी अखाद्य नही बनता । प्राण बोला मेरा वस्त्र क्या है ?' वाणी आदि बोले जल, क्योकि भोजन से पूर्व और पश्चात आचमन रूप वस्त्र पहनाते है ।' इसे जाननेवाला वस्त्रहीन नही होता । इस उपासना को व्याघ्रपाद ने पुत्र गोश्रुति से कहा, 'यदि सूखे ठूंठ से भी इस उपासना को कहेगा तो वह हरा हो जाएगा ।' अभिलाषी अमावस्या को दीक्षा लेकर पूर्णिमा की रात्रि मे सभी औषधियों दही एव मधु का मथ बनाकर अवशेष घृत मथ में डालते हुए 'ज्येष्ठाय श्रेष्ठय स्वाहा' मत्र से आहुति दे । फिर 'वरिष्ठाय स्वाह' मत्र से आहुति दो, घी को मथ मे टपकाए । 'प्रतिष्ठायै स्वाहा' 'संपदे स्वाहा' तथा 'आयतनाय स्वाहा' से आहुतिया देकर घी मथ मे टपकाएं । फिर अग्नि के पास अंजलि बाधकर यह मत्र पढें 'तू ही प्राण है, ज्येष्ठ है, श्रेष्ठ है, प्रकाशमान और पालक है । मुझे ज्येष्ठत्व, प्रकाशता तथा पालनकत्व दो । मै सब कुछ बनूं, 'फिर मत्र का प्रत्येक पद कहकर मथ का ग्रास खाए 'तत्सवितुवृणीमहे' 'वयं देवस्य भोजनम' 'श्रेष्ठं सर्वथातम्', 'तुर भागस्य धीमहि' अति मत्र मे कटोरा चम्मच धोकर के पी जाए । अब अग्नि के पश्चिम में मृगछाला अथवा भूमि पर वाणी सयम से सोए । स्वप्न मे स्त्री दर्शन हो तो, कार्य सफल समझे । ऐसा भी कथन है कि चाहे हुए कार्य मे स्वप्न में स्त्री दर्शन सफलता सूचक है ।

तृतीय खंड

अग्नि विद्या—प्रजाहरण ने उससे कहा, 'तुमने अपने पिता से शिक्षा पाई है ।' श्वेतकेतु के हां कहने पर प्रजाहरण पुन कहने लगे, 'बताओ मानव इस लोक से जाने पर कहां जाते है ?' श्वेतकेतु ने अनभिज्ञता प्रकट की । इसी प्रकार प्रवाहण ने मनुष्य किस प्रकार लौटकर आते हैं ? देवयान-पितृयान के पृथक् होने का स्थान कहां पर है ? पितृलोक कैसे नही मरता ? पाचवी आहुति में जल पुरुष नामवाला कैसे बनता है ? यह चार प्रश्न किए । श्वेतकेतु ने सभी में अनभिज्ञता व्यक्त की । प्रवाहण ने कहा, 'जो इन प्रश्नों का उत्तर न दे सके वह कैसा शिक्षित है ।' श्वेतकेतु पिता के समीप आया और बोला, 'आप कहते हैं कि आपने मुझे उपदेश दिया, यह झूठ है । मै प्रवाहण के पाच में से एक प्रश्न का भी उत्तर न दे सका' पिता ने स्पष्ट किया कि 'जैसे इनके उत्तर तुम्हारी तरह तो मैं भी नही जानता तब बताता कैसे ? एक प्रश्न को भी जानता, तो अवश्य बताता' ।

तब पिता आरुणि स्वय प्रवाहण के दरबार में गए, राजा ने उसकी सम्मान सहित पूजा की। दूसरे दिन पुन दरबार मे राजा ने कहा 'भगवन आप भौतिक संपत्ति का वर मांगिए।' आरुणि ने इसे अस्वीकार कर दिया और पूर्वोक्त प्रश्नों के उत्तर जानने चाहे। दु:खी होते हुए भी राजा ने ब्राह्मण को निराश करना उचित न समझा तथा दीर्घ अवधि तक वही रुकने को कहा। समय आने पर राजा ने बताना प्रारभ किया—तुमने जिस विद्या के विषय में पूछा है यह ब्राह्मणों के पास है ही नही। सर्वत्र क्षत्रिय ही इसके उपदेशक रहे है।' राजा ने उपदेश प्रारंभ किया—

चतुर्थ खंड

हे गौतम, स्वर्ग ही अग्नि, आदित्य समिधा, किरणे धुआ, दिवस ज्वाला, चद्र अगार तथा नक्षत्र चिनगारिया है। देवों द्वारा इस यज्ञ मे श्रद्धा का हवन होने पर राजा सोम पैदा होता है।

पंचम खंड

प्रसिद्ध पर्जन्य अग्नि है। वायु, बादल, विद्युत, वज्र और गर्जन क्रमश समिधा, धुआ, ज्वाला, अगार और चिनगारिया है। देवो द्वारा सोम हवन करने पर वृष्टि होती है।

षष्ठम खंड

पृथ्वी अग्नि, सवत्सर समिधा, आकाश धुआ, रात्रि ज्वाला, दिशाए, अगार तथा दिशा कोण चिनगारिया है। देवों द्वारा इसमें वृष्टिका हवन होने पर अन्न पैदा होता है।

सप्तम खंड

पुरुष अग्नि, वाणी समिधा, प्राण धुआं, जिह्वा ज्वाला, नेत्र अगार तथा क्षेत्र चिनगारिया है। देवो द्वारा इसमें अन्न हवन किए जाने पर वीर्य पैदा होता है।

अष्टम खंड

स्त्री अग्नि है, उपस्थ समिधा, उपमंत्रणा धूम, योनि आग, प्रवेश अगार और आनद चिनगारिया हैं। अग्नि (गर्भ) में देवो द्वारा शुक्र हवन से गर्भ उत्पन्न होता है।

नवम खंड

पाचवी आहुति में जल पुरुष होता है। दस अथवा नौ मास तक मातृ उदर में जरायु मे लिपटा सोता है। जन्मने पर प्राप्त आयु तक जीकर पुन मृत्यु पर परलोक जाते हुए अग्नि के पास पहुचाया जाता है, जो इसका उत्पत्ति अथवा कारण-स्थल है।

दशम खंड

पचाग्नि के इस प्रकार की तथा वनवासी होकर तप की उपासना करनेवाले अग्नि को प्राप्त होते हैं। (अग्नि से) यहां से अमानव पुरुष ब्रह्मलोक ले जाता है, वर्णन चतुर्थ अध्याय पचदश खड के इसी वर्णन जैसा है। यह देवयान मार्ग है। गृहस्थ जीवन में इष्ट, पूर्व एव दत्त अनुष्ठान करनेवाले धूम को प्राप्त होते है। फिर उत्तरोत्तर क्रमश रात्रि, कृष्णपक्ष, दक्षिणायन, तृलोक, आकाश और चद्रमा को (एक से दूसरे को) प्राप्त होते हैं। अतरिक्ष में दिखनेवाला सोमरूप राजा देवों का भक्ष्य अन्न है।

कर्मफल् की समाप्ति तक यहा रहकर इसी मार्ग से लौटते हैं। वादल से मेघ तथा मेघ से वर्षा होती है। तब वे प्राणी वर्षा के साथ लौटकर चावल आदि अन्न बनते हैं। यह अत्यंत कष्टकर योनि है। अन्न खाकर बने वीर्य से सतान उत्पन्न होती है। वैसा ही जीव बनता है शुभकर्मा ब्राह्मण आदि तीन वर्णों में तथा अशुभ कर्मवाले कुत्ता, सुअर आदि निम्न योनियों मे जन्म लेते है। इन दोनों में किसी में न जानेवाला 'जन्म लेते रहो, मरते रहो—' ऐसी गति को प्राप्त होता है। अतः परलोक जीवो से नही भरता। ससार की गति बडी घृणास्पद है। चोर, शराबी, गुरुपत्नीगामी, ब्रह्मघातक और पाचवा इनके साथ रहनेवाला भी पतित है। इस पंचाग्नि विद्या का ज्ञाता पापी सगति मे मुक्त होकर शुद्ध एव पवित्र लोक को जाता है।

एकादश खंड

अधोगति से मुक्ति का उपाय—प्राचीनशाल, सत्ययज्ञ, इद्रद्युम्न, जन और बुडिल चारों गृहस्थ महाश्रोत्रियों ने विचार किया, आत्मा और ब्रह्म क्या है ? किसी निष्कर्ष पर न पहुंचने पर ये विद्वान आत्मारूप वैश्वानर के ज्ञाता उद्दालक के पास पहुचे। उद्दालक ने सोचा कि वह इन महान लोगों को यह विषय ठीक से नही बता सकेगा। अतः वह इस विषय के परम ज्ञाता राजा अश्वपति के पास उनके साथ गया। राजा ने प्रत्येक का सत्कार किया। दूसरी प्रात उनसे कहने लगा—मेरे राज्य में कोई कदर्य, मद्यप (शराबी) अग्निहोत्रहीन, विद्यारहित अथवा व्यभिचारी नही है। मै यज्ञ करता हू। प्रत्येक ऋत्विज को जितना धन देता हू, आपको भी दूंगा। यही रुक जाइए। अतिथियो ने कहा, 'हमारा यह उद्देश्य नही है। हमें आप आत्मारूपी वैश्वानर का उपदेश दीजिए।' इसके लिए राजा ने उन्हे दूसरी प्रात बुलाया, समय पर वे शिष्य बनकर राजा के पास गए। उन्हे उपनयन किए बिना राजा ने कहना प्रारभ किया।

द्वादश खंड

'हे प्राचीनशाल, तुम्हारा उपास्य कौन है ?' 'वैश्वानर' प्राचीनशाल ने कहा। राजा बोला, तुम्हारा उपास्य श्रेष्ठ तेजस्वी वैश्वानर आत्मा है। तुममें सुत, प्रासुत, असुत, भक्षण क्रिया, इष्टदर्शन इसी का अश है। इस प्रकार जो इसे समझता है, उसका कुल ब्रह्मतेजोमय होता है। इस वैश्वानर का केवल मस्तक ही है। यदि तुम यहां न आए होते तो तुम्हारा मस्तक गिर जाता।

त्रयोदश खंड

राजा ने सत्ययज्ञ से कहा—तुम किस आत्मा के उपासक हो ? सत्ययज्ञ ने कहा, 'आदित्य की' राजा ने कहा—यह विश्वरूप वैश्वानर ही है। तुम्हारे शरीर में अथवा तुम्हारी समस्त सपत्तिया इसी के कारण है। ऐसा कुल ब्रह्मतेजयुक्त होता है, किंतु इसके केवल चक्षु ही है। यदि तुम मेरे यहा न आते, तो अंधे हो जाते।

चतुर्दश खंड

इंद्रद्युम्न से भी पूर्वोक्त प्रश्न किया। इंद्रद्युम्न ने अपना उपास्य वायु को बताया। राजा ने कहा—तुम्हारा उपास्य आत्म वैश्वानर ही है। इससे तुम मिलते रहते हो। तुम्हारी सारी क्रियाएं एव

सपत्ति इसी के कारण है। इसका उपासक ब्रह्मतेजोमय रहता है। यह आत्मा केवल प्राण ही है। यदि तुम यहां न आते, तो तुम्हारी देह से प्राण निकल जाते।

पंचदश खंड

राजा ने जन से भी वही प्रश्न किया, उत्तर मिला—'आकाश'। राजा ने फिर उसे वैश्वानर आत्मा बताया तथा इसका महत्त्व भी पूर्वोक्त बताते हुए कहा यह वैश्वानर केवल उदरवाला ही है। यदि तुम मेरे पास न पहुंचते, तो तुम्हारा उदर फट जाता।

षोडश खंड

बुडिस से भी यही प्रश्न पूछने पर उसने अपना उपास्य जल को बताया। इसे भी राजा ने पूर्वोक्त नाम एव गुणोवाला बताया, साथ ही कहा कि इस आत्मा का केवल मूत्राशय ही है। यदि तुम यहा न आते तो तुम्हारा मूत्राशय फट जाता।

सप्तदश खंड

उद्दालक से भी प्रश्न किए जाने पर उत्तर मिला— 'पृथ्वी'। राजा ने इसे भी पगरूप वैश्वानर बताते हुए इसी प्रकार उसकी महत्ता पूर्वोक्त रूप मे बताई। यह आत्मा का पग मत्र है। यदि तुम यहा न आते, तो तुम्हारे पग शिथिल पड़ जाते।

अष्टादश खंड

तुम सब वैश्वानर आत्मा को पृथक् मानकर भोजन करते हो। यदि 'यह मै ही हू—' इस सर्वात्म भाव से उपासना हो, तो वह सब लोकों, भूतो तथा आत्माओं मे भोजन करता है। इस वैश्वानर का मस्तक, नेत्र, प्राण, उदर, मूत्राशय और दोनों चरण क्रमश. स्वर्ग, सूर्य, वायु, आकाश, जल तथा पृथ्वी है। इसी भावना से उपासना करे। इसका वक्ष, लोभ, हृदय, मन एवं मुख क्रमश वेदी, दर्भ, गार्हपत्य, दक्षिणाग्नि तथा आह्वनीय अग्नि हैं।

एकोनविंश खंड

पके अन्न की पहले 'प्राणाय स्वाहा' कहकर आहुति दें। यह प्राणों को तृप्त करेगा तब नेत्र, आदित्य, स्वर्ग, द्यौ और स्वर्ग का आश्रय क्रमशः अपने बादवाले को तृप्त करेंगे। इनकी तृप्ति पर वह प्रजा, पशु, भोजन एव ब्रह्मतेज से तृप्त होगा।

विंश खंड

दूसरी आहुति 'व्यानाय स्वाहा' कहकर देने से व्यान तृप्त होता है। फिर व्यान, श्रोत्र, चद्र दिशा तथा वह स्वयं इस क्रम में पहलेवाला, बादवाले को तृप्त करेंगे। 'स्वयं' पर चद्रमा आश्रित है। म्वय (ब्रह्म) तृप्ति मे उपासक नाना सपत्ति, धनधान्य तथा ब्रह्मतेज मे युक्त होता है।

एकविंश खंड

तृतीय आहुति 'अपानाय स्वाहा' मत्र से देने पर अपान तृप्त होता है। अपान से वाणी, वाणी से अग्नि, अग्नि से पृथ्वी तथा पृथ्वी से अग्नि एव पृथ्वी का आश्रय तृप्त होता है। इसके पश्चात् वह ...युक्त होता है (पूर्ववत्)।

द्वाविंश खंड

चौथी आहुति 'समानाय स्वाहा' मंत्र से देने पर 'समान' तृप्त होता है। फिर इससे मन, मन से पर्जन्य, पर्जन्य से विद्युत तथा विद्युत से पर्जन्य एवं विद्युत का आश्रय तृप्त होता है। इसकी तृप्ति होने पर भोक्ता नाना भोगों, सपत्तियों तथा ब्रह्मतेज से तृप्त होता है।

त्रयोविंश खंड

पंचम आहुति 'उदानाय स्वाहा' कहकर देने से उदान तृप्त होता है। फिर त्वचा, वायु, आकाश तथा उनका आश्रय पूर्वोक्त क्रम से तृप्त होते हैं। फिर पूर्ववत् भोक्ता तृप्त होता है।

चतुर्विंश खंड

इस वैश्वानर को जाने बिना दी गई आहुति राख मे दी गई आहुति के समान है। इसे भली-भांति जानकर किया गया अग्निहोत्र सब प्राणियों एवं आत्माओं में हो जाता है। जैसे तिनका आग में जल जाता है, उसके पाप भी जल जाते हैं। इसका ज्ञाता भोजन की जूठन चाडाल को दे तो यह भी वैश्वानर हवन के समान है। कहा गया है, 'जैसे भूखा बालक मां की अपेक्षा करता है, वैसे ही प्राणी इस प्रकार के अग्निहोत्र उपासना की अपेक्षा करते हैं।'

षष्ठ अध्याय

प्रथम खंड

उद्दालक ने अपने पुत्र से कहा—श्वेतकेतु, ब्रह्मचर्याश्रम में जाओ। हमारे कुल का कोई भी अध्ययनरहित ब्रह्मबंधु सदृश नही रहता। बारह वर्ष का श्वेतकेतु अगले बारह वर्ष तक आचार्य से अध्ययन करके अपने को अध्ययनशील समझने का गर्व करता हुआ घर आया। पिता ने उससे कहा—श्वेतकेतु तू विद्या का अभिमानी तथा अविनीति दिखाई पड़ता है। क्या तूने आचार्य से वह उपदेश नही पाया, जिससे अश्रुत श्रुत हो जाता है, तर्क किए समान और अविज्ञात ज्ञात हो जाता है। श्वेतकेतु ने कहा, 'भगवन यह कैसा उपदेश है?' उद्दालक ने कहा एक मिट्टी के पिड से मिट्टी के सभी बर्तनों का ज्ञान हो जाता है, एक स्वर्ण पिंड द्वारा इसके अन्य पदार्थों का, एक नाखून काटने के यंत्र से सभी लौह पदार्थों का ज्ञान हो जाता है। नाम केवल वाणी के विषय हैं। सत्य तो मिट्टी, सोना या लोहा ही है। पुत्र ने कहा, 'मेरे गुरु भी इस विषय को निश्चय ही नही जानते होंगे, अन्यथा वे मुझे अवश्य बताते। कृपया मुझे इसका उपदेश दें।

द्वितीय खंड

उद्दालक बोले, 'सौम्य! पहले केवल अद्वितीय सत था। कुछों के मत में अद्वितीय असत् ही था और उस जगत से सत जन्मा किंतु असत से सतोत्पत्ति कैसे हो सकती है? अत. पुत्र पहले

अद्वितीय सत ही था। इसने अनेक रूपों में उत्पन्न होना चाहा। उसने तेज रचा, तेज ने इसी सकल्प से जल रचा, इसलिए संताप होने पर पसीना आता है। जल के संकल्प से पृथ्वी रूप अन्नराशि पैदा हुई। जहां जल बरसता है, वहां बहुत अन्न पैदा होता है।

तृतीय खंड

प्राणियों के तीन ही बीज होते हैं—अंडज, स्वेदज एवं उद्भज। सत रूप देव अपने संकल्प से इनमें प्रविष्ट हुआ। उसने इनमें नाम एवं रूप को स्पष्ट करते हुए प्रत्येक को तीन प्रकार का बनाया। सौम्य इस त्रिवृत्त को तुम्हें बताता हूं।

चतुर्थ खंड

त्रिवृत्त अग्नि का लाल रूप तेज, श्वेत जल तथा काला पृथ्वी है। इसी से अग्नि में इसका गुण आया, अग्नि केवल शब्द है, तीन रूप ही सत्य है। चंद्रमा एवं विद्युत में भी तीनों वर्ण सूर्य के समान तेज आदि हैं। इन्ही से चंद्रमा में चंद्रत्व तथा विद्युत में विद्युत्व आया, अन्यथा ये शब्द वाणी के विकार ही हैं। तीन रूप ही सत्य हैं। प्राचीन काल के इस तत्त्व के ज्ञाताओं का कथन है कि हमारे कुल में कोई भी किसी विषय का अश्रुत अथवा बिना तर्क न था। कर्म द्रष्टांतों से वे सब रहस्य जान लेते थे। वे लाल, श्वेत तथा श्याम रंग की प्रतीति से कि क्रमश· तेज, जल एवं पृथ्वी रूप को जान लेते थे। अविज्ञात प्रतीति को वे तीनो का समुदाय समझ लेते थे। तीनों देवों के पुरुष रूप प्राप्ति पर त्रिवृत्त होने को मैं तुम्हें बताता हूं।

पचम खड

खाया हुआ अन्न तीन प्रकार से बंटता है। स्थूल अंश विष्टा, मध्यम अंश मांस एवं सूक्ष्म अश मन बनता है। पिए हुए जल के स्थूल अंश से मूत्र, मध्यम से रक्त तथा सूक्ष्म से प्राण बनते हैं। तेज (घी, तेल) के स्थूल अंश से हड्डी, मध्यम से मज्जा तथा सूक्ष्म से वाणी बनती है। अन्न, जल और तेज का कारण क्रमशः मन प्राण और वाणी हैं। इसे पुन समझाने की प्रार्थना की। उद्दालक ने पुन बताया कि—

षष्ठम खंड

सौम्य मंथन से दही का सूक्ष्म अश घी (नवनीत) ऊपर आ जाता है। इसी प्रकार खाए अन्न का सूक्ष्म भाग ऊपर जाकर मन बनता है। जल का सूक्ष्म भाग प्राण तथा घृत, तैलादि का वाणी है। श्वेतकेतु ने उनसे पुन समझाने की प्रार्थना की। उद्दालक पुन समझाने लगे।

सप्तम खंड

सौम्य ! पुरुष मन सोलह कला युक्त है। तू पंद्रह दिन भोजन न कर इच्छानुसार जल पी, प्राण जल से ही है। श्वेतकेतु ने ऐसा ही किया। सोलहवें दिन पिता के पास आकर बोला, पिता ने ऋक यजुष, साम एवं श्रुति गाने को कहा। श्वेतकेतु ने कहा, मैं इन्हें मन से भूल चुका हू। पिता ने कहा, 'जैसे अग्नि की छोटी-सी चिनगारी किसी भी वस्तु को नहीं जला सकती वैसे ही तेरी सोलह कलाओं में एक ही कला शेष रह गई है। तू वेदों को भूल गया है। पहले भोजन कर फिर मेरे पास

आ। भोजनोपरात पिता के पास आने पर उससे जो भी पूछा उसे याद आ गया। 'पिता ने कहा, 'जैसे चिनगारी को तिनके पर सुलगाए जाने पर वह पूर्ववत् जलाने योग्य हो जाती है, तेरी एक ही कला अन्न द्वारा प्रज्वलित हो गई। तुझे वेद याद आ गए। स्पष्ट है—मन अन्न का कार्य है, प्राण जल का तथा वाणी तेज का। पिता का आशय पुत्र समझने लगा।

अष्टम खंड

उद्दालक पुन. बोले, 'मैं स्वप्नांत मर्म बताता हूं—पुरुष सो जाने पर जीव भाव त्यागकर ब्रह्म भाव हो जाता है, और अपने स्वरूप को पा जाता है। डोरी से बंधा बाज कही आश्रय न पाकर वापस बधन पर आ जाता है, उसी प्रकार अनेक जगह घूमकर मन अपने बंधन प्राण के पास आ जाता है। भूख लगने पर खाए अन्न को जल ही ले जाता है, यथा गाय, घोड़ा, पुरुष आदि को ले जानेवाला क्रमश गोनाय, अश्वनाय पुरुषनाय आदि कहते हैं, वैसे ही भोजन (अशन) ले जानेवाले को अशनाय कहते है। शरीर रूप कार्य जल से उत्पन्न है। ऐसा समझो। इसी प्रकार अन्न रूप कार्य का मूल तेज को तथा तेज का सत को। प्राणी सत रूप मूलक है। यही आश्रय और प्रतिष्ठा है। पिए हुए जल को तेज ही ले जाता है। इसीलिए तेज जल ले जानेवाला कहलाता है। अत. शरीर को जल रूप जानो। जलोत्पन्न शरीर का मूल तेज मे, तेज का सत में होता है। अन्न जल एवं तेज...तीन देव शरीर में विविध हो जाते है । मृत व्यक्ति की वाणी मन में, मन प्राण में, प्राण तेज में तथा तेज दैवत में लय हो जाता है। अणु रूप ही सब है। तू भी है और आत्मा भी। श्वेतकेतु ने पुन स्पष्ट जानना चाहा। पिता कहने लगे—

नवम खंड

जैसे मुधमक्खिया अनेक वृक्षों का रस एकत्र कर देती है और इकट्ठा रस यह नही कहता कि मै अमुक-अमुक वृक्ष का हूं, उसी प्रकार सत् को प्राप्त प्राणी यह नही जानते कि वे सत् को प्राप्त हो गए हैं, इस विश्व में व्याघ्र आदि पुन-पुन प्राप्त होते हैं। वह अणु रूपवाला आत्मा जगत सत्य है। श्वेतकेतु तुम भी वही हो। श्वेतकेतु ने फिर समझाने के लिए कहा। पिता समझाने लगे—

दशम खंड

नदिया पूर्व-पश्चिम की ओर अपनी-अपनी दिशा में बहती हैं। समुद्र से आकर पुन उसमें मिल जाती है और फिर यह नही जानती कि मैं अमुक नदी हूं। उसी प्रकार सत् से उत्पन्न प्रजा भी यह नही जानती है कि वह सत् से ही आई है। इस विश्व में व्याघ्र आदि ...(शेष इससे पूर्व के समान)

एकादश खंड

यदि इस बडे वृक्ष की जड़ में या ऊपरी भाग में चोट मारें, तो यह सूखता नही; जीवित रहकर रस टपकता रहता है। जीवरूप आत्मा से जल पीता हुआ आनद से स्थिर रहता है। यदि इसकी शाखाओं का या समस्त वृक्ष का रस या जीव निकल जाता है तो वे सूख जाते हैं। जीवरहित होकर

मर जाते हैं; जीव नही मरता। सूक्ष्म रूपवाला यह जगत सत्य है वैसे ही तू भी सत्य है। पुत्र ने पुन. समझाने को कहा, पिता पुन समझाने लगे—

द्वादश खंड

पिता ने श्वेतकेतु को वटवृक्ष का फल लाने को कहा। ले आने पर उसे तुडवाया फिर पूछा 'इसमें क्या है ?' पुत्र को अनेक बीज दिखे। एक बीज तोड़ने को कहा पुन पूछा कि 'इसमें क्या है ?' पुत्र ने कहा 'इसमें कुछ नही दिखता।' पिता फिर वोले, 'इस वीज के जिस सूक्ष्म भाग को तू नही देख सकता, उसी में विशाल वटवृक्ष छिपा है। अत. सूक्ष्म जगत सत्य है; वैसे ही तू भी सत्य है। (शेष पूर्ववत्)।

त्रयोदश खंड

उद्दालक ने कहा, 'इस लवण खंड को जल में डालकर कल मेरे पास लाना।' ऐसा ही करके दूसरी प्रात श्वेतकेतु पिता के पास गया। पिता ने नमक के टुकड़े को ढूंढ़ने को कहा किंतु व न मिला। पिता वोले, 'तुम इस नमक को देख नही सकते। इसका आचमन करो।' ऐसा करने पर उसने इसका स्वाद नमकीन बताया। तीन बार ऊपरी, मध्य तथा निम्न भाग से आचमन करने पर भी स्वाद नमकीन ही था। जल को फिंकवाकर पिता ने कहा यद्यपि जल में नमक के समान सर्वव्यापक सत् को तुम नही देख पाते, किंतु वह है। यह सूक्ष्म जगत इसी प्रकार के सूक्ष्मभाव युक्त आत्मामय है और सत्य है (शेष पूर्ववत्)।

चतुर्दश खंड

आंखों पर पट्टी वंधा कोई व्यक्ति यदि गांधार से लाकर किसी वन में छोड़ दें, तो वह विभिन्न दिशाओं को मुंह करके चिल्लाता रहेगा कि उसे कहा से लाया गया है। उसके वंधन खोलकर यदि उसे कोई वता दे कि गांधार इस दिशा में है, चले जाओ। तव वह वुद्धिमान और उपदेश प्राप्त व्यक्ति गाधार पहुंच जाता है। इसी प्रकार आचार्य से उपदेश पाया सत् जाननेवाला व्यक्ति व्रह्म तक पहुंचने में केवल देह वंधन से मुक्त पाया होने की देरी समझता है। देहांत पर वह अवश्य मोक्ष पाता है। यह जगत सूक्ष्म भाव सत्य है। (शेष पूर्ववत्)।

पंचदश खंड

ज्वरादि पीड़ित मृतप्राय व्यक्ति को घेरकर वंधुजन पूछते हैं, 'तुम मुझे पहचान रहे हो, तो जव तक वाणी मन में, मन प्राण में, प्राण तेज में और तेज परदेवता में लीन नही होते, तव तक वह पहचानता है। इनके लीन हो जाने पर वह नहीं पहचानता। यह सूक्ष्म भाववाला जगत मत्य है (शेष पूर्ववत्)।

षोड्श खंड

'वांधकर लाया हुआ अपराधी झूठ वोलता है—तव उसे तप्त कुल्हाड़ा थमाया जाता है, तो वह झूठा होने के कारण जल जाता है और मारा जाता है। यदि सच्चा होने के कारण नही जलता, तो छोड दिया जाता है। यहां इसके न जलने के समान ही सत् को पा जाने वाला पुनर्जन्म से मुक्त हो जाता

है। अत इस ऐसे रूपवाले सत्य जगत को जानो, वही सत्य है, वही आत्मा है आ श्वेतकेतु तू वही है।' इस पर श्वेतकेतु को ज्ञान हो गया कि 'मै वही सब हूं।'

सप्तम अध्याय

प्रथम खंड

एक समय नारद ने सनत्कुमार से कहा, 'भगवन मुझे उपदेश दीजिए।' सनत्कुमार द्वारा उनसे यह पूछे जाने पर कि 'तुम क्या-क्या जानते हो'? नारद ने कहा, 'ऋक आदि वेदो, इतिहास, पुराण आदि विद्याओं के विषय मे जानता हूं, किंतु आत्मा के विषय मे नहीं जानता हू। आप जैसे महाज्ञानियों के बारे मे सुना है कि आत्मज्ञ परिताप से मुक्ति पा जाता है, मै इसके अभाव मे दु खी हू। मुझे इससे मुक्त कीजिए।' सनत्कुमार बोले, तुम वेदादि जो कुछ जानते हो, यह सब नाम है। तुम नाम की ही उपासना करो। ब्रह्म रूप में नाम की उपासना करनेवाले की इच्छानुसार, जहा तक नाम वहा तक गति होती है।' नारद ने पुन. नाम से अधिक विषय के बारे मे बतलाने का आग्रह किया।

द्वितीय खंड

वाणी नाम से अधिक है, क्योकि यही वेद, इतिहास आदि लौकिक एव पारलौकिक विषयो को प्रकट करती है। तुम वाणी की उपासना करो। वाणी न होती, तो उचितानुचित, धर्माधर्म आदि का ज्ञान न होता। वाणी रूपी ब्रह्म ऐसा ही है। वाणी के उपासक की जहां तक वाणी के विषय व्याप्त है, इच्छानुसार गति होती है। नारद ने पूछा कि क्या वाणी से भी कुछ महान् है? तब सनत्कुमार बोले कि हा, वाणी से भी गुरुतर होता है। नारद ने इसे ही बताने का आग्रह किया। सनत्कुमार ने बताया—

तृतीय खंड

मन वाणी से महान् है। जैसे मुट्ठी में दो-दो आंवले, बेर एवं बहेडे रख लेने से उनका अनुभव होता है, वैसे ही मन भी वाणी और नाम का अनुभव करता है। मन के द्वारा ही 'मत्राध्ययन करू' 'कर्म करूं' इत्यादि विचार करने पर ही अन्य इंद्रियां इसमे प्रवृत्त होती है। अत· मन ही ब्रह्म है, तुम भी इसकी उपासना करो। मन रूप ब्रह्म की उपासना करने पर जहां तक मन है, वहां तक गति होती है। पूर्ववत् क्या मन से भी अधिक कुछ है? नारद द्वारा पूछे जाने पर सनत्कुमार ने इसका उत्तर हा में दिया। नारद ने इसे भी बतलाने का अनुरोध किया।

चतुर्थ खंड

संकल्प मन से वढकर है। संकल्प के वाद ही मन वाणी को, वाणी नाम को प्रेरित करती है। नाम मे मत्र एक रूप होते हैं तथा मंत्रों में कर्मों का समावेश होता है। स्वर्ग, पृथ्वी, वायु एवं जल तेज सकल्पवाले है। इनके सकल्प से प्राण, वृष्टि के संकल्प से अन्न एवं अन्न, प्राण, मत्र, कर्म, फल एवं जगत के सकल्प से क्रमश प्राण, मंत्र, कर्म, फल एवं जगत समर्थ होता है। अत संकल्प श्रेष्ठ है।

तुम सकल्प की ही प्रार्थना करो। सकल्प की ब्रह्म के रूप में उपासना करने पर ध्रुवलोक एवं व्यथा रहित लोक की प्राप्ति होती है। इसके पश्चात् संकल्प से बढकर वस्तु के विषय में वताया।

पंचम खंड

चित्त संकल्प से बढकर है। चैतन्य ही संकल्प एवं वाणी नाम की प्रेरणा करता है। नाम मत्र में एवं मत्र कर्मो मे एकाकार हो जाते हैं। यह सभी चित्त से उत्पन्न इसी में स्थित तथा इसी मे लय होनेवाले है। अचित्त विद्वान अनादरणीय तथा चित्त अल्पज्ञ भी आदरणीय होता है। चित्त संकल्प का उत्पत्ति स्थान है। तुम भी उसकी उपासना करो। इसकी ब्रह्म रूप में उपासना करनेवाला वुद्धि एव भोग युक्त तथा व्यथारहित लोको को प्राप्त करता है।' नारद द्वारा चित्त से वढकर विपय के बारे मे आग्रह पर सनत्कुमार ने बताया—

षष्ठम् खंड

ध्यान चित्त से श्रेष्ठ है। पृथ्वी, अतरिक्ष, स्वर्ग, जल और पर्वत ध्यान करते हुए से जान पडते है। इसी प्रकार देवताओ के समान मनुष्य भी। ध्यान की शक्ति से ही लोक मे महत्त्व प्राप्त होता है। कलह, द्वेषकर्ता, दोषी, क्षुद्र हैं। ध्यानबल ही प्रभुता देता है। ध्यान की उपासना करो। ध्यान रूपी ब्रह्म का उपासक, ध्यान के अनुमार इच्छारूप गति को प्राप्त करता है। आगे ध्यान से वढ़कर विपय को बताया।

सप्तम खंड

विज्ञान ध्यान से उच्च है। वेदादि समस्त विद्याए योनिया, उचितानुचित भोज्य पदार्थ, इहलोक तथा परलोक सब विज्ञान से ही प्राप्त होते है। विज्ञान की उपासना करो। विज्ञान की ब्रह्म के रूप मे उपासना करनेवाला प्रसिद्ध ज्ञान-विज्ञानमय लोकों को प्राप्त करता है और इच्छानुसार गति पाता है।

अष्टम खंड

वल विज्ञान से बढ़कर है। एक बली सौ विज्ञानियो को कपा देता है। बली होने पर उठनेवाला, सेवा करनेवाला, समीप जानेवाला, दर्शन करनेवाला, श्रवण करनेवाला, मनन करनेवाला तथा अनुभव करनेवाला (क्रमश एक अवस्था से दूसरी अवस्था) होता है। वल से पृथ्वी, अतरिक्ष, स्वर्ग, पर्वत, देवता, मनुष्य, पशु, पक्षी, वनस्पतिया स्थिर रहते हैं। वल की उपासना करो। इसकी ब्रह्म के रूप में उपासना करनेवाला वल के विषय और लोक के अनुसार गतिवान होता है। इसके वाद नारद के आग्रह पर सनत्कुमार वल से वढ़कर विषय का उपदेश देने लगे—

नवम खंड

अन्न वल से वडा है। दस दिन तक भोजन न करने पर व्यक्ति जीवित रहने पर भी देखने, सुनने, मनन करने आदि में असमर्थ हो जाता है। फिर भोजन करने पर देखने, सुनने आदि अनुभव करने लगता है। अन्न की उपासना करो। इसकी ब्रह्म रूप में उपासना करनेवाला अन्न-जलवाले लोक को पाकर, उसके विषयों में इच्छा के अनुसार प्रवृत्त होता है।

दशम खंड

जल अन्न से उच्चतर है। अत· अच्छी अथवा बुरी वृष्टि पर प्राण इसके अनुकूल ही अन्न होने के अनुमान से हर्षित अथवा दु.खी होता है। यही मूर्त पृथ्वी, अंतरिक्ष, द्यौ, पर्वत, देव मनुष्य (पूर्व खड समान) आदि है। अत यही उपास्य है। इसकी ब्रह्म रूप में उपासना करने से समस्त मूर्त विषय तथा तृप्तियां प्राप्त होती है और जल के विषयानुसार गति मिलती है।

एकादश खंड

तेज जल से श्रेष्ठ (बढ़कर) है। यह वायु को आकाश के चारों ओर तपाता है, तब लोग कहते हैं, जगत तप रहा है अथवा बारिश होगी। यही जल रचता है, बिजली के साथ ऊंचा-तिरछा होकर गरजता है। पहले यह स्वय प्रकट होता है, बाद मे ये कार्य होते है। अत. यही उपास्य है। ब्रह्म भाव से इसकी उपासना करने पर व्यक्ति तेजोमय, प्रकाशमान एव तमहीन लोको को प्राप्त करता है तथा तेज के विषय पर्यत इच्छानुसार गति प्राप्त करता है।

द्वादश खंड

आकाश तेज से प्रशस्यतर है। सूर्य, चद्र, विद्युत, नक्षत्र, अग्नि ये समस्त आकाश मे ही स्थित हैं। इसी द्वारा बोलते, सुनते आदि है। इसी मे खेलते है, जन्मते और बढते हैं। अत यही उपासना करने योग्य है। इसकी ब्रह्म भाव से उपासना करने पर प्रसिद्ध, विस्तृत मार्गवाले लोको को तथा इसके विषय के अनुसार गति को प्राप्त करता है।

त्रयोदश खंड

स्मर (स्मरण) आकाश से प्रशस्यतर है। स्मर न करने पर सुनना, मनन करना अथवा जानना नही हो सकता। ऐसा करने पर ही यह सब हो सकता है। इसी से पुरुष पुत्रों को तथा पशुओ को जानते है। अत इसकी उपासना करो। ब्रह्म भाव से इसकी उपासना करने पर इसके विषय के अनुसार ही उपासक की गति हो जाती है।

चतुर्दश खंड

आशा स्मरण से बड़ी है। आशावान स्मर से मत्राध्ययन करता है, पुत्रो, पशुओं और लोक-परलोक की इच्छा करता है। अत आशा की उपासना करो। आशा को ब्रह्म समझकर उपासना करनेवाले के सब विषय समृद्धि को प्राप्त होते है, प्रार्थना सफल होती है तथा आशा के विषयों पर्यत इच्छानुसार गति होती है।

पंचदश खंड

प्राण आशा से बढकर है। जैसे रथ के चक्र में अरे होते हैं, वैसे ही समस्त जगत प्राणो मे स्थित हैं। प्राण, प्राण द्वारा गमन करता है। प्राण ही प्राणो को प्राणों के लिए दान देता है। प्राण ही माता, पिता, भाई, बहिन, आचार्य और ब्राह्मण के प्रति उचित या अनुचित कहता है, तो श्रोता उसे धिक्कारते हुए उसे माता, पिता या भाई आदि का हत्यारा कहते है। और यदि शरीर से प्राण निकल

जाये,तो चाहे उन्हे काट दो या जला दो कोई भी उसे इनका हत्यारा नहीं कहता। अत प्राण ही पिता आदि होते है। प्राणो को इस प्रकार अनुभव करनेवाला अतिवादी (अच्छे अर्थ मे) कहता है। ऐसा कहे जाने पर उसे स्वय को अतिवादी (संपूर्ण तत्त्वो का ज्ञाता) कहना चाहिए।

षोडश खंड

जो सत्य के लिए अतिवादी है,वह अवश्य अतिवादी है। नारद ने कहा 'भगवन। मै भी सत्य का अतिवादी बनूगा।' सनत्कुमार बोले 'सत्य ही विशेष रूप मे जानने योग्य है।' नारद बोले,'मै इसे विशेष रूप में ही जानूंगा।'

सप्तदश खड

सनत्कुमार बोले,सत्य को विशेष रूप मे जानने पर ही व्यक्ति सत्यवादी बनता है। विशेष जानने से सत्य नही कह सकता। सत्यवादी विज्ञान को विशेष रूप से जानते है।' नारद ने विज्ञान को जानना चाहा।

अष्टादश खंड

'मनन करने से ही विशेषज्ञता आती है। मनन न करने पर विशेष रूप से जान सकता है,परतु विशेष मनन द्वारा ही जाना जा सकता है। अत मनन ही जानने योग्य है।' नारद ने मनन को ही जानना चाहा।

उनविंश खंड

सनत्कुमार बोले,'श्रद्धा से ही मनन होता है,अश्रद्धा से नही। श्रद्धा से ही विशेष मनन हो सकता है,अत श्रद्धा ही उपास्य है।' नारद बोले,'भगवन मै श्रद्धा को ही जानना चाहता हू।'

विंश खंड

'निष्ठावान को ही श्रद्धा आती है,अनिष्ठा से श्रद्धा नही होती। अत निष्ठा विशेषरूपेण जानने योग्य है।' नारद की इच्छा निष्ठा को ही जानने की हुई

एकाविंश खंड

कर्म से ही निष्ठा उत्पन्न होती है,अकर्म से नही,कर्म न करनेवाला निष्ठावान नही होता। अतः कृति (कर्म) ही विशेष रूप में जानने योग्य है। नारद ने कृति को ही विशेष रूप से जानना चाहा।

द्वाविंश खंड

सनत्कुमार बोले,'सुख प्राप्ति से ही कृति सभव है। असुख पाकर कृति नही की जा सकती। अत सुख विशेषता के साथ जानने योग्य है। नारदजी ने सुख को जानना चाहा—

त्रयोविंश खंड

'भूमा (अत्यधिकता,निरतिशयता) ही सुख है,अल्पता में सुख नही है। अत· भूमा ही जानने योग्य है।' मनत्कुमार के इस कथन पर नारदजी ने भूमा को जानना चाहा।

चतुर्विंश खंड

सनत्कुमार बोले, 'जहां अन्य किसी को देखता, सुनता और जानता, वही भूमा है, जहा अन्य को देखता, सुनता अथवा जानता है, यही अल्प है। अल्प और भूमा क्रमश. विनाशयुक्त और अविनाशी है।' नारद बोले, 'भूमा कहां पर स्थित है ?' सनत्कुमार बोले, 'भूमा अपनी ही महिमा मे स्थित है, वस्तुत· यह आश्रयरहित है। लोक मे गाय, घोड़ा, हाथी, सोना आदि विभूति कहे जाते है। इस प्रकार अन्य अन्य मे स्थित है, मेरा ऐसा मत नही है।

पंचविंश खंड

भूमा ही नीचे-ऊपर, पश्चिम-पूर्व, उत्तर-दक्षिण मे है। उसी की सत्ता से अज्ञानवश लोग कहते है कि मै ऊपर हू, नीचे हू, पूर्व मे हू, पश्चिम मे हू इत्यादि। आत्मा की दृष्टि से भूमा ही ऊपर, नीचे तथा समस्त दिशाओ मे व्याप्त है। जो भूमा को इस रूप मे जानता है, वह आत्मा मे रमण करनेवाला, क्रीडा करनेवाला, आत्म मिथुन एव आत्म आनद होता है। वह अपने राज्य का स्वामी तथा लोको में इच्छानुसार गतिवाला होता है। विपरीत माननेवाले, दूसरे के राज्य मे रहनेवाले, विनाशशील होते है और उनकी गति इच्छानुसार नही होती है।

षड्विंश खंड

जो इस प्रकार देखता, सुनता और मनन करता है, उसके लिए आत्मा से ही प्राण, आशा, स्मरण, आकाश, अन्न, बल, विज्ञान, ध्यान, चित्त, संकल्प, मन, वाणी, नाम, मंत्र आदि सब कुछ आत्मा मे ही हो जाता है। इस विषय में कहा गया है कि ज्ञानी मृत्यु, रोग, दु ख आदि को प्राप्त नही होता, वह सबको आत्म रूप में देखता है और सब कुछ प्राप्त कर लेता है। एक ही होते हुए भी वह तीन, पाच, सात, नौ, ग्यारह, एक सौ दस या इकतीस हजार भी हो जाता है। यहा तीन, पाच, आदि सख्याएं क्रमशः तेज, शूल, पृथ्वी (तीन), रूप, रस, गंधस्पर्श शब्द (पाच विषय) आदि को सूचित करते है। आहार शुद्धि से, सत्त्व की शुद्धि होती है, इससे निश्चल स्मृति प्राप्त होती है। इसकी प्राप्ति से समस्त ग्रथियों का नाश हो जाता है। नारद इसी अवस्था में प्राप्त हो गए थे, ऐसे नारद को भगवान सनत्कुमार ने, जिन्हें स्कद भी कहते है, आत्मज्ञान का दर्शन कराया।

अष्टम अध्याय

प्रथम खंड

सगुण रूप में परमात्मा का बोध—इस ब्रह्मपुर (शरीर में) के पुंडरीक में सूक्ष्म अंतर आकाश है। इसमें जो कुछ भी स्थित है, उसका साक्षात्कार करना चाहिए। इस पर यदि शिष्य गुरु से पूछे यह कौन-सी चीज है ? तो आचार्य उत्तर दे— इस दिखाई पड़नेवाले भौतिक आकाश के समान ही, हृदय के भीतर भी स्वर्ग, पृथ्वी एवं आकाश है। इसमें अग्नि, वायु, सूर्य आदि सभी हैं। यदि शिष्य पुन पूछे कि यदि इस ब्रह्मपुर शरीर में सब कुछ स्थित है, तो शरीर की वृद्धावस्था अथवा समाप्ति पर शेष क्या रहता है ? तो गुरु कहे—शरीर के वृद्ध अथवा नष्ट हो जाने पर भी ब्रह्म वृद्ध अथवा नष्ट नही होता। यह सत्य, सबका आश्रय पाप, बुढ़ापा, मृत्यु मनोदुःख तथा भूख-प्यास से रहि

सत्यकाम एव सत्य सकल्प है । इस लोक मे जैसे प्रजा अनुशासन का व्यवहार करती है, देश-प्रदेश की इच्छा करती है, जिस प्रकार लोक मे कर्म प्राप्त भोग की समाप्ति होती है, वैसे ही परलोक के लिए पुण्य अर्जन किया जाता है और यह भी समाप्त होता है । बिना आत्म ज्ञान प्राप्त किए स्वर्ग जाने पर समस्त इच्छित लोक नही मिलते, किंतु आत्मदर्शन से मृत्यु को प्राप्त व्यक्ति सत्यकामी बनकर समस्त लोको और भोगो को प्राप्त करते हैं ।

द्वितीय खंड

वह यदि पितृलोक की इच्छा करता है, तो इच्छा से ही उसके पितृगण उपस्थित हो जाते है । इसी प्रकार मातृलोक, भ्रातृलोक, भगिनीलोक या मित्रलोक की कामना करते ही उसके भ्रातृगण, भगिनीगण (बहिने) या मित्रगण समुख उपस्थित हो जाते हैं । गधलोक की इच्छा से गध पुष्प आदि से संपन्न होता है । अन्न-जल, गीत-वाद्य, स्त्रीलोक अथवा किसी के भी सकल्प से ही वह लोक प्राप्त हो जाता है और सुख देता है ।

तृतीय खंड

भोग सत्य होते हुए भी मिथ्या के आवरण से ढके है । अत मनुष्य अपने मृत सबधी को पुन. नही देख सकता, इस लोक मे जीवित (अन्य स्थानों के) सबधियों को तथा इच्छित पदार्थो को प्राप्त नही कर सकता । हृदयाकाश स्थित ब्रह्म की उपासना से ये सब प्राप्त हो जाते है । जैसे पृथ्वी पर चलने पर भी नीचे दबे सोने का पता नही लगता, ऐसे ही स्वप्नावस्था में ब्रह्मलोक को नही देखता, क्योंकि ये सब मिथ्या से ढके हुए है, आत्मा हृदय मे स्थित है, इसको जाननेवाला ब्रह्म को भी हृदय मे देखता है । संप्रसाद को प्राप्त व्यक्ति मृत्यु पर श्रेष्ठ अवस्था को प्राप्त करता है, अपने स्वरूप मे भली प्रकार स्थित होता है । यही आत्मा अविनाशी, अभय ब्रह्म है, इसी का नाम सत्य है । इसमें (सतोऽयम् = यह सत् है) से अविनाशी, तो, विनश्वर तथा 'यम' दोनों का सतुलित करनेवाला । इसका ज्ञाता सदा हृदयास्थित ब्रह्म को प्राप्त करता है ।

चतुर्थ खंड

इस प्रकार यह आत्मा पृथ्वी आदि लोकों के विनाश से बचाव के धारण का सेतु है । इसका, दिवस-रात्रि, जरा-मृत्यु-शोक, पुण्य-पाप आदि अतिक्रमण नही करते क्योकि यह निष्पाप ब्रह्मरूप है । इसे प्राप्त करके व्यक्ति अधा होते हुए भी दृष्टिवान, शोक होने पर भी नि शोक तथा रोगी होने पर भी नीरोग होता है । इसे प्राप्त करने पर रात भी दिन बन जाता है, क्योंकि यह सदा प्रकाशमान है । इसे ब्रह्मचर्य एव त्याग द्वारा जानकर ब्रह्मलोक की प्राप्ति तथा इच्छानुसार गति प्राप्त होती है ।

पंचम खंड

ब्रह्मचर्य ही यज्ञ है । ब्रह्मचर्य आत्मज्ञाता ब्रह्मलोक प्राप्त करता है । ब्रह्मचर्य ही इष्ट है, अत इसी से इच्छानुसार आत्मा की प्राप्ति होती है । सत् द्वारा ब्रह्म की प्राप्ति होती है, अत इसे सत्यायण भी कहते है । ब्रह्मचर्य द्वारा आत्मज्ञान एव मननशक्ति प्राप्त होने से यह (ब्रह्मचर्य) मौन भी कहलाता है । इसी अनाशकायन की प्राप्ति होती है, अत यह अनाशक कहलाता है । इसी मे प्राप्य

तृतीय स्वर्ग मे 'अर' एव 'ण्य' नाम दो समुद्र है, अतः यह अरण्यायन कहलाता है। तीसरा समुद्र अन्न रस से युक्त है, वहां एक अमृतस्रावी पीपल है, अपराजितापुरी तथा ईशकृत स्वर्गमडल है। 'अर' एव 'ण्य' नामक समुद्र ब्रह्मचर्य द्वारा ही प्राप्य है। ब्रह्मचारी ही समस्त लोको मे यथाकाम गतिवाले होते है।

षष्ठम खंड

अब हृदय की नाड़िया, पिगल, सफेद, नीले, पीले और लाल रग की है। सूर्य की किरणें भी इसी प्रकार के वर्णोवाली है, लोक एव मनुष्यों तक पहुचती है और आदित्य मंडल से नाडियो मे प्रवेश करती है तथा लौटकर आदित्य में प्रवेश करती हैं। स्वप्न का अनुभव न करनेवाला सोया हुआ व्यक्ति नाडियों मे ही प्रविष्ट रहता है। उस समय तेज मे प्रविष्ट होने से वह निष्पाप होता है। बलहीन मरणासन्न व्यक्ति से उसके परिजन पूछते है कि क्या वह उसे पहचानता है? तब यदि उसमें तेज होगा, तो वह पहचानेगा यदि नही होगा तो नही पहचानेगा। मरने पर वह सूर्य किरणो से ऊपर चला जाता है। उसका जीव मनोगति के अनुसार तुरत आदित्य मे पहुच जाता है। यह उपासको को उच्चलोक प्राप्त करानेवाला तथा उपासना न करनेवालों को रोकनेवाला है। कहा जाता है कि हृदय की एक सौ नाड़िया होती है, उनमे से एक मूर्धा को जाती है। उपासक जीव इसी से निकलकर अमरत्व प्राप्त करता है, शेष अन्य नाड़ियो से बाहर आते है, इन्हे, उच्चलोक नही मिलते।

सप्तम खंड

प्रजापति ने कहा था—आत्मा पाप, वृद्धावस्था, मृत्यु, कष्ट, भूख, प्यास आदि से रहित है। यही सत्ययुक्त तथा जानने योग्य है। इसका ज्ञाता एवं अनुभवी समस्त लोको एवं भोगो को प्राप्त करता है। इस कथन को सुर एव असुर सुनते आए थे। उन्होने इसे जानना चाहा। अत देवताओ की ओर से इद्र तथा असुरों की ओर से विरोचन एक-दूसरे के प्रति ईर्ष्या रखते हुए प्रजापति के पास गए। वहां दोनों 32 वर्ष तक ब्रह्मचर्यपूर्वक रहे, तब प्रजापति ने उनका उद्देश्य पूछा। उन्होने अपना प्रयोजन वताया। प्रजापति ने बताया कि आख में दीखनेवाला पुरुष अमृतमय, अभय ब्रह्म है। वे प्रतिबिंब को आत्मा समझकर पूछने लगे जल, दर्पण मे दीखनेवाला आत्मा कौन है?' प्रजापति ने कहा—वही इन सब में है।

अष्टम खंड

प्रजापति ने कहा, 'जल से भरे पात्र में फिर आत्मा के विषय मे अपना अनुभव मुझे बताना।' दोनों ने ऐसा ही किया, फिर बताया, 'शरीर का रोम-रोम तथा नख आदि समस्त प्रतिबिब दीख रहा है।' फिर प्रजापति की आज्ञा से दोनों ने वस्त्र, आभूषण आदि पहनकर जलपात्र मे देखने पर अपने को इसी प्रकार का बताया। प्रजापति ने कहा, 'यही आत्मा अविनाशी अभय ब्रह्म है।' यह सुनकर दोनों सतुष्ट होकर चले गए। उनको जाते देख प्रजापति ने मन में सोचा—ये दोनों ही शरीर को आत्मा मानकर जा रहे है। देव हो या असुर—ऐसे अनुभववाले का पराभव ही होगा। विरोचन असुरों के पास जाकर बोला, 'आत्मा अर्थात् शरीर पूज्य तथा सेव्य है।' इसीलिए दान, श्रद्धा, भजन

आदि से हीन मनुष्य को सज्जन खेद से असुर कहते हैं इसी भावना से लोग मृत शरीर को वस्त्रादि से सुसज्जित करके समझते है कि वह इसी से स्वर्ग प्राप्त करेगा।

नवम खंड

इंद्र को मार्ग में संदेह हो गया कि जैसा शरीर होगा सुसज्जित, अधा, लूला, मृत वैसा ही प्रतिबिब भी दिखाई पड़ेगा। इसे ही जानने पर तो कोई लाभ नही मालूम होता। वह पुन समिधा लेकर प्रजापति के पास गया। प्रजापति ने पूछा, 'तुम तो विरोचन के साथ संतुष्ट होकर चले गए थे फिर कैसे आए हो ?' इंद्र ने अपनी शंका सामने रखी और कहा कि प्रतिबिब रूपी आत्मा के ज्ञान से कोई लाभ नही। प्रजापति बोले, 'तुम्हारा विचार ठीक है। अब तुम बत्तीस वर्ष तक यहा रहो। मै तुम्हें पुन. आत्मज्ञान दूंगा।' इंद्र ने ऐसा ही किया तब प्रजापति बताने लगे—

दशम खंड

'स्वप्न में महिमा को प्राप्त, विचरणशील आत्मा अनश्वर और अभय ब्रह्म है।' यह सुन सतुष्ट इद्र चला गया। मार्ग मे ही उसे शंका हुई कि शरीर के अंधा, श्राम या मृत होने पर आदि स्वप्न के शरीर में ये विकृतिया नही आती। स्वप्नो मे भी ऐसा प्रतीत होता है कि कोई इसे मार अथवा खदेड रहा है, अप्रिय प्रसंग से दुःखी होना आदि अनुभव होते है। अत· स्वप्न की आत्मा का कोई फल प्राप्त नही हुआ। वह पुन समिधा लेकर प्रजापति के पास गया। पुन· आने का प्रयोजन पूछे जाने पर उसने अपनी शका व्यक्त की। प्रजापति ने उसे फिर आत्मा का मर्म समझाने के लिए 32 वर्षों तक रोकने पर इस विषय को बताना प्रारभ किया—

एकादश खंड

'सुप्तावस्था में जब शात तथा स्वप्न आदि का अनुभव नही करने पर वह आत्मा होता है, वही अमृत अभय ब्रह्म है।' सतुष्ट होकर चले जाने पर मार्ग में ही इद्र ने पुन सोचा कि इस अवस्था में तो आत्मा स्वय को भी नही जानता और अन्य पदार्थों को भी। ऐसा लगता है, जैसे यह नष्ट हो गया हो। यह तो मेरा ज्ञान व्यर्थ ही रहा। वह पुन. समिधा लेकर लौट पड़ा। प्रजापति द्वारा लौटने का कारण पूछे जाने पर उसने अपनी शका बताई। प्रजापति ने कहा कि वह उसे आत्मा की अभिन्नता बताएगे अत वह पांच वर्ष तक वही रहे। इस प्रकार व 105 वर्ष ब्रह्मचर्य पूर्वक वहा रहा तब प्रजापति ने उन्हें पुन बताया—

द्वादश खंड

शरीर मरणशील है। मृत्यु से घिरा हुआ है। अनश्वर अदेह आत्मा इसमें रहता है। अत सशरीर होने पर यह सुख-दुःख, प्रिय-अप्रिय आदि से मुक्त है, किंतु शरीर से मुक्त होने पर, ये इसका स्पर्श नही कर सकते। जैसे वायु, विजली, मेघ और इसका गर्जन अशरीर है और आकाश में सूर्य की श्रेष्ठ ज्योति से स्वरूपवान हो जाते हैं, वैसे ही शरीर भी उड़कर परमज्योति ब्रह्म की प्राप्ति पर अपना स्वरूप प्राप्त करता है। यह उत्तम पुरुष होता है, तब वह हसी, स्त्री यान आदि से रमण करता है और शरीर को भूल जाता है। रथ में जुते घोडे के समान यह शरीर से बधा होता है।

आकाश में प्रविष्ट होने पर चक्षु चाषुष पुरुष है। इसका ज्ञान नेत्रो से होता है। गध का ज्ञान नसिका से तथा उच्चारण वाणी से। इसी प्रकार अन्य ज्ञान के लिए इद्रिया है। मनन करना आत्मा का कार्य है,इसके लिए मनरूपी दैवी नेत्र है। यह इसी से भोगों को देखता हुआ रमण करता है। इसी आत्मा की उपासना करने से देवों को लोको एव भोगो की प्राप्ति होती है। इसको जानकर अनुभव करने वाला इनको (लोकों एवं भोगो को) पाता है।

त्रयोदश खंड

मैं श्याम (हृदय स्थित ब्रह्म) से शबल (ब्रह्मलोक) को प्राप्त करू तथा शबल से श्याम को। जैसे अश्व अपने शरीर को फडफडाकर स्वच्छ होता है,वैसे ही मै पापमुक्त होकर राहु मुख से मुक्त चद्र के समान शरीर को त्यागकर ब्रह्मलोक को प्राप्त होता हू।

चतुर्दश खंड

आकाश रूप आत्मा ही नाम एव रूप (संज्ञा एव आकार) को स्पष्ट करता है। नाम एव रूप जिसमें है,वही ब्रह्म है,अविनाशी एवं आत्मा है। मैं (इद्र) प्रजापति की सभा से घर को जाता हूं। मै ब्राह्मणों,क्षत्रियों एव वैश्यों की आत्मा हू। मै स्निग्ध रोहितवर्ण,बिना दातों के ,खानेवाली स्त्री की योनि को प्राप्त न होऊ (मेरा पुन गर्भ में जन्म न हो)।

पंचदश खंड

यह ज्ञान ब्रह्म से प्रजापति को,प्रजापति से मनु को,मनु से प्रजा को हुआ। जो आचार्य कुल से वेद पढकर विधि से अध्ययन करके गृहस्थ में प्रविष्ट होता है,पवित्र स्थानों में रहकर स्वाध्याय करके शिष्यों और पुत्रों को शिक्षा देता है, इंद्रियों को ब्रह्म में लगाकर सभी प्राणियों को पीडा नही पहुचाता तथा जीवनपर्यत ऐसा करता है,वह देह त्यागने पर ब्रह्मलोक प्राप्त करता है, उसका पुनर्जन्म नही होता।

□

10. श्वेताश्वेतरोपनिषद्

प्रथम अध्याय

शांतिपाठ :

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्य करवावहै।
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै।

ब्रह्मवादी कहते है—इस विश्व का आदि कारण कौन है ? तथा हम किससे उत्पन्न हुए है ? जीते है तथा स्थित है ? जीवित है, किसके आश्रित है और किसके कारण सुख-दु ख अनुभव करते है। काल, स्वभाव, भाग्य, सदृच्छा आदि क्या इसके कारण है ? ऐसा भी नही है, क्योकि यह सव कर्मो के अधीन है। यह विचारकर ध्यानयोग से उन्होने देखा कि सगुण ईश्वर जो आच्छादित है, वही काल आदि का एकमात्र कारण है। फिर उन्हे एक चक्र दिखाई पडा, जो तीन वृत्तो, सोलह सिरो, पचास अरों, बीस प्रत्यरो, छ अष्टको से युक्त तीन मार्गवाला था। एक नदी थी, जो पाच धाराओ से भयकर, पाच स्रोतोवाली, पाच-पाच जगह से उत्पन्न, पांच उर्मियोवाली, पाच दु खो से अधोवेगवाली, वक्र प्रवाहवाली तथा पांच प्रकार के ज्ञान रूपी मनवाली थी।

सवके आश्रय इस ब्रह्मचक्र में आत्मा भ्रमित होता है। अपने को तथा प्रेरक को पृथक् मानकर उसकी कृपा से ही अमृत्व प्राप्त करता है। यह परमब्रह्म प्रसिद्ध महिमा से युक्त है। इसी मे तीनो लोक स्थित है। ब्रह्मवेत्ता इसमें लीन होकर योनिमुक्त हो जाते है। नश्वर देह आदि एव अनश्वर (ब्रह्म) के सयोग से निर्मित व्यक्त एवं अव्यक्त विश्व का वही भर्ता है। आत्मा विषय-भोगों मे वध जाता है और उसे (ब्रह्म को) जानने पर मुक्त हो जाता है। ज्ञानी-अज्ञानी दोनों ही आत्माए जन्म रहित है। भोग्यों को प्रकृति निर्मित करती है। परमात्मा अनत, विश्वरूप और अकर्ता है। तीनो (जीव प्रकृति एव ईश्वर) ब्रह्म कहलाते हैं। नश्वर प्रकृति एव अनश्वर जीव दोनो परमेश्वर के अधीन है। इसके ध्यान से प्राणी प्रकृतिचक्र से मुक्त होकर इसी मे मिल जाता है।

इसके ध्यान से दु ख, जन्म-मरणादि वंधनो आदि से मुक्ति मिलती है। अत मे स्वर्ग के ऐश्वर्य प्राप्त होते है। अपने में स्थित ब्रह्म को भोक्ता, भोग्य एव प्रेरक मानकर ध्यान करें। इस त्रिविध ब्रह्म के अतिरिक्त कुछ भी जानने योग्य नही है। जैसे लकडी के अदर अग्नि नही दिखती, किंतु घिसने पर वह प्रकट हो जाती है, ऐसे ही आत्मा एव परमात्मा दोनों का ज्ञान प्रणव (ओम) से होता है। अपने शरीर तथा प्रणव दोनों को ऊपर-नीचे की अरणि के समान घिसने, ध्यान लगाने मे अग्नि के समान परमात्मा का दर्शन होता है। जैसे तिलों मे तेल, दही में घी, स्रोतो में पानी तथा अरणि में अग्नि रहती है, ऐसे ही हृदय में परमात्मा अदृश्य होता है। सत्य एवं तप से यह दीखता है। दूध में व्याप्त घी के समान आत्मज्ञानी ब्रह्म को आत्म विद्या का तप आदि से जान लेता है। यज्ञ में दो लकडियो को घिसकर आग जलाते है, यही लकडिया अरणिया कहलाती है।

द्वितीय अध्याय

सविता हमारी बुद्धि को एवं मन को तत्त्व प्राप्ति हेतु अपने रूपो गे लगा कर अग्नि तेज को पृथ्वी से हममें स्थित करे। सविता मे लगे मन को हम यथाशक्ति स्वर्ग प्राप्ति हेतु प्रेरित करे। हमारे मन को सविता आकाशचारी देवताओ के प्रति प्रेरित करे। विद्वान विप्र अपने चित्त को एवं बुद्धि को जिसमें लगाकर यज्ञादि करते है, वह सविता हमारे द्वारा स्तुत हो। समस्त देवता जो दिव्य धामों में रहते हैं विद्वान के यश के समान मेरे श्लोको को सुनें। मै उन्हे नमस्कार करता हू। जहा अग्नि का मथन, प्राणो का वायु का अवरोध हो जाता है, सोम का प्राकट्य होता है, वहां मन उत्पन्न होता है। सविता की प्रेरणा से पहले ब्रह्म की प्रार्थना करें। उसमे मन लगाने पर पूर्वकर्म उसमे विघ्न नही करेंगे। सिर, गले और वक्ष को सीधा करते हुए, मन से हृदय एव इद्रियो को रोककर ब्रह्मरूपी नाव से विद्वान भयानक स्रोतो को तरे। विद्वान विविध योगक्रियाओं से प्राणो को रोककर नासिका द्वारा उन्हें बाहर छोड दो जैसे कुशल सारथी बिगड़े घोड़े को साधता है, वैसे ही मन को वश मे करे। ककड आदि रहित शुद्ध शांत, जल हीन, मनोनुकूल आखो को रमणीय लगनेवाली गुफा मे रहकर मन को ब्रह्म में लगाए। ब्रह्म प्राप्ति मे लगे योगी को कुहरा, धुआ, जुगनू, बिजली आदि अनेक दृश्य दीखते है। यह सूचित करते है कि योग सफल हो रहा है।

पृथ्वी, जल आदि पाच तत्त्वो के उत्थान तथा योग के गुणो के सिद्ध हो जाने पर योग से तेजस्वी देहवाला योगी रोग, जरा एव मृत्यु से मुक्त हो जाता है। शरीर का हलका होना, नीरोगता, भोगों के प्रति अरुचि, उज्ज्वल वर्ण, सुदर स्वर एव सुगध की अनुभूति तथा लघु एव दीर्घ शका की कमी—यह योग सिद्धि के प्रथम लक्षण है। मिट्टी मे सनने के बाद धोए हुए रत्न की तरह आत्म तत्त्व की प्राप्ति पर योगी दु खों से मुक्त हो जाता है। फिर वह इसी तत्त्व से दीपक सदृश प्रकाशमान ब्रह्म के दर्शन करके अत्र, ध्रुव पापमुक्त होकर बंधनमुक्त हो जाता है। प्रति दिशा में व्याप्त ईश्वर सर्वप्रथम उत्पन्न ब्रह्म गर्भवासी विश्व रूप मे प्रकट तथा भविष्य में भी प्रकट होनेवाला है। वह सर्वतोमुख एव सबमें स्थित है। जो ईश्वर अग्नि, जल, औषधि, वनस्पति आदि सभी मे स्थित है, उसे नमस्कार है।

तृतीय अध्याय

जो अपनी सत्ता से सभी लोकों एव विश्वजाल का स्वामी है, अकेला ही सृष्टि का कर्ता एव उसे चलाता है, उसे जाननेवाले अमरता प्राप्त करते हैं। इस लोक का स्वामी एक ही रुद्र है। वह सभी प्राणियों में रहता हुआ लोकनिर्माण करता है, रक्षा करता है तथा प्रलयकाल में सबको अपने में ही समेट लेता है। चारों ओर जिसके चक्षु, मुख, बाहु और पाद है, वह अपने हाथो मे आकाश एव पृथ्वी को रचना है। वह अकेला ही मनुष्य को पैरो तथा पक्षियों को पंखों से युक्त करता है। जो रुद्र समस्त देवो का स्वामी एव पिता है विश्व का अधिपति एवं महर्षि है, वह हमारी बुद्धि को शुभ कर्मों मे जोडे। उसी ने सर्वप्रथम हिरण्यगर्भ को बनाया। हे रुद्र तुम्हारी जो कल्याणकारक, अघोर, अत्यत तपस्विनी मूर्ति है, उस शात मूर्ति मे हमें देखो।

जिस वाण को तुम हाथ में लिए हो, हे पर्वतों पर सोनेवाले रुद्र, उसे विश्व के लिए कल्याणकारी बनाओ। विश्व से परे, ब्रह्म से भी श्रेष्ठ, प्राणियों के शरीर के अनुसार उसमे व्याप्त, विश्व के रचयिता उस ईश्वर को जानकर अमृत प्राप्त होता है। अधकार से दूर आदित्यवर्ण उस पुरुष को मै जानता हू। इसका ज्ञाता मृत्यु से मुक्त हो जाता है। बधन मुक्ति के लिए इससे बढ़कर कोई मार्ग नही है। जिससे बढ़कर कोई अन्य वस्तु नही है, जिससे छोटा या बडा भी कुछ नही है। जो अकेला भी वृक्ष के समान आकाश मे स्थित है, उसी से यह विश्व पूर्ण है। जो उस हिरण्यगर्भ से श्रेष्ठ, निराकार एव निर्दोष है, उसे जाननेवाले अमृत्व को तथा न जाननेवाले दु खो को प्राप्त होते है। (6-10)।

ईश्वर सभी तरफ मुख, सिर एव कंठवाला है। यह सर्वव्यापक सर्वगत, सभी प्राणियो की गुहा मे स्थित और शिव है। यह महान प्रभु सभी प्राणियो का प्रवर्तक, निर्मल, मनुष्य को आत्मप्राप्ति का साधन तथा एक अनश्वर ज्योति है। यह अंगुष्ठमात्र परिमाणवाला मनुष्यो के हृदय मे व्याप्त ईश्वर पवित्र-निर्मल मन एव हृदयवाला है। इसके ज्ञाता भी इसी के समान बन जाते हैं। वह पुरुष हजारों सिरो, नेत्रो एव पादोवाला है। वह भूमि को चारो ओर से व्याप्त करके हृदय मे रहता है। यह सब भूत, भविष्य एव अमृत्व का अधीनश्वर तथा अन्न द्वारा वृद्धि प्राप्त भी वही है। वही ससार को अपने चारो ओर निकले हाथो-पांवो, आंखों एव सिरो से व्याप्त करके खडा श्रुतिगत ही है। (11-16)।

सभी इद्रियो से परे होते हुए भी उनके विषयो को जाननेवाला, सभी का आश्रय तथा स्वामी है। चराचर का स्वामी वह परमेश्वर नौ द्वारोवाले मानव देह में स्थित है और बाह्य जगत मे भी वह क्रीडारत है। हाथ-पांव के बिना भी वह गतिमान है, बिना आखो के देखता तथा बिना कानो के सुनता है। जानने योग्य विषयो को वह जानता है, उसे कोई नही जानता। उसे ज्ञानी महान कहते है। यह अणु से भी सूक्ष्म तथा महान से भी महान है वह आत्मा मानवदेह में स्थित है। उस सकल्परहित को उनकी कृपा से जाननेवाला दुखमुक्त हो जाता है। ज्ञानी इसे इसकी प्रभुता मे अजर, पुराण, सर्वात्मा, सर्वगत तथा अजन्मा कहते है। मै इसे जानता हू। (17-21)।

चतुर्थ अध्याय

वह एक परमेश्वर जो वर्णहीन, रहस्यमय तथा नाना शक्ति युक्त है और अनेक वर्णोवाले रूपों को धारण करता है। इसी में प्रलयकाल में समस्त जगत लीन हो जाता है। वही अग्नि, आदित्य, वायु, चद्रमा, शुक्र, ब्रह्म तथा प्रजापति है। हे ईश्वर ! तू ही स्त्री, पुरुष, कुमार, कुमारी लाठी से चलनेवाला वृद्ध तथा तू ही चारों मुखोंवाला है। तू ही नील पंतग, हरा एव लोहिताक्ष है। तू ही मेघ, ऋतु सातों समुद्र और लोकों का उत्पत्ति स्थल है। अपने समान रूपवाली अजन्मा प्रकृति का ज्ञानी त्याग कर देता है, किंतु अज्ञानी मोहमय रहता है। यह माया अपने समान लाल, सफेद, काले रंगोंवाली सृष्टि का निर्माण करती है। (1-5)

आत्मा-परमात्मा रूपी दो सदा साथ रहनेवाले मित्र पक्षी एक ही वृक्ष पर रहते हैं। उनमे एक (आत्मा) फलों का स्वाद लेता है, दूसरा इनका त्याग कर देता है। जीव मोह में पडा, अशक्त, असमर्थ

और दुःखी है। जब यह परमात्मा की महिमा को जानता है, तो शोकमुक्त हो जाता है, जिसमे समस्त देव स्थित है, उसी परम व्योम मे देवो का निवास है। जो उसे जानता है, उसे वह मिल जाता है। वेदो में वर्णित छद, यज्ञ, भूत, भविष्य आदि को विश्व का स्वामी पहले ही रच देता है, किंतु मोह में पडा जीवात्मा भ्रमित रहता है। प्रकृति को माया तथा महेश्वर को उसका स्वामी समझो उसी के अवयवो से यह जगत व्याप्त है। (6-10) जो अकेला योनियों का अधिष्ठाता है, प्रलय मे विश्व जिसमे मिल जाता है और सृष्टि के समय विभिन्न रूपो मे प्रकट हो जाता है। उसे तत्त्वत· जानकर मनुष्य शाति प्राप्त करता है। जो रूद्रादि का उद्रव कारण है, अत्यत ज्ञानी, सभी को रचनेवाला है, वह हिरण्य गर्भ सबका स्वामी हमें सद्बुद्धि दे। जो समस्त देवो का स्वामी, लोकों का आश्रय, दो या चार पावोवाले प्राणियों का प्रभु है, उस ईश्वर की हवि से उपासना करे। अतिसूक्ष्म हृदय में स्थित विश्व रचयिता तथा इसे चारों ओर से व्याप्त परमात्मा का ज्ञान चित्त को शाति देता है। भुवनो का रक्षक, विश्वाधिपति, सभी प्राणियो मे छिपा हुआ वह ईश्वर जिसमे सभी ऋषि तथा देवता तल्लीन रहते हैं, उसे जाननेवाले के मृत्यु बधन कट जाते है (11-15)।

घी के तत्त्व के समान सूक्ष्म सभी प्राणियो मे व्याप्त, विश्व व्यापक एकमात्र शिव को जानकर समस्त बधनो से प्राणी मुक्त होता है। अकेला महात्मा ईश्वर सदा लोगो के हृदय मे है, हृदय से ध्यान लगाकर उसका साक्षात्कार करनेवाला अमृत्व पाता है। अज्ञानाधकार नष्ट होने पर रात्रि दिन सत् एव असत् का बोध नही रहता, केवल अविनाशी शिव ही दीखता है, तब प्राचीन ज्ञान के प्रसारक सविता का वरण करना चाहिए। जिस महिमाशाली के नाम की कोई उपमा नही। उसका ऊपर मध्य या तिरछा कुछ भी नही है। उस रूप को कोई नेत्र नही देख सकते। हृदय मे स्थित उस परमेश्वर को मन से जाननेवाला अमर हो जाता है। रुद्र को अजन्मा जानकर जो भयभीत प्राणी उसकी शरण जाता है, रुद्र दक्षिण मुख से उसकी रक्षा करता है। हे रुद्र हम तुम्हे हवि देते है, तुम हमारे पुत्र, पौत्र, गौ आदि की आयु के प्रति क्रोध कभी न करो। हमारे वीरो को नष्ट न करो। (16-22)।

पंचम अध्याय

नश्वर जड़ जगत अविद्या तथा अनश्वर आत्मा विद्या है। इन दोनो का स्वामी, जिसमे यह दोनो स्थित है, इन दोनों से भिन्न श्रेष्ठ गूढ़ तथा असीम है। जो अकेला ही अनेक प्रकार की सृष्टि का कर्ता तथा जन्म लेते ही परमेश्वर को देखनेवाले कपिल ऋषि को भी जन्म देता है। परमेश्वर प्रत्येक जाल को अनेक बार रचकर नष्ट करता है। फिर वह लोकपालों को बनाकर उनका स्वामी बनता है। जैसे सूर्य अकेला ही अपनी सीधी, तिरछी आदि किरणो से विश्व को प्रकाशित करता है, वैसे ही एक ही परमात्मा सब शक्तियों का स्वामी है। जो विश्व का प्रथम कारण है, यही तप मे प्राकृतिक तत्वों का विभिन्न रूपों मे निर्माण करता है। सब गुणो को प्राणी मे युक्त करनेवाला ही ससार मे व्याप्त है। (1-5)

उस वेद-उपनिषदो के रहस्य परमात्मा को ब्रह्मयोनि ब्रह्मा जानता है। उसके ज्ञाता देव तथा ऋषि उसमें लीन होकर अमर हो गए। गुणों मे आवद्ध प्राणी फलों की कामना तथा उपभोग करता

है। वह त्रिगुणात्मक त्रिमार्गी आत्मा अपने कर्मफलों से अनेक योनिया धारण करता है। अगुष्ठमात्र, सकल्प, बुद्धि तथा श्रेष्ठ कर्मों के कारण रूई के अग्रभाग समान आकारवाला बना हुआ सूर्य समान तेजस्वी जीवात्मा को भी ज्ञानियो ने देखा है। बाल के सिरे के दस हजारवें भाग जैसा प्राणो का स्वरूप है। यह अतिसूक्ष्म जीवात्मा अनत गुणयुक्त हो जाता है। न तो यह स्त्री होता, न पुरुष और नपुसक, जैसे शरीर मे जाता है, वैसा ही बन जाता है। (6-10)

सकल्प, स्पर्श, दृष्टि, मोह, भोजन, जल आदि द्वारा प्राणियो का जन्म एव उसकी वृद्धि होती है। कर्मफल के अनुसार ही यही जीवात्मा विभिन्न देहो और लोकों को प्राप्त करता है। यह अपने कर्मो के, शरीर के तथा अह के गुणो से स्थूल-सूक्ष्म अनेक रूपो को प्राप्त करता हैं। वस्तुत इन रूपो को ग्रहण कराने का कारण कोई अन्य ही देखा गया है। आदि अतरहित, ससार व्याप्त विश्वकर्ता, विधिरूप ससार को सभी ओर से व्याप्त किया हुआ है। इस परमेश्वर का ज्ञाता बधनो से मुक्त हो जाता है। भावो से ग्राह्य, भावरचयिता ससार की उत्पत्ति एव विनाश के कारण शिव स्वरूप को जाननेवाले साधक देहबधन से मुक्ति पा जाते है। (11-14)

षष्ठम् अध्याय

कविजन प्रकृति-पुरुष को तथा अन्य पुरुष-काल को विश्व की उत्पत्ति का कारण मानते हैं। वस्तुत यह परमात्मा की ही महिमा है, जिससे यह ब्रह्म-चक्र घूमता है। समस्त जगत जिसमे व्याप्त है, वह परमात्मा काल का भी काल तथा सर्वज्ञ-सर्वगुणी है। विश्व मे सभी पृथ्वी, तेज, जल आदि उसी का कार्य है। उसी ने गुणो युक्त कर्मो तथा सभी भावों को विनियोजित किया। कर्मो के अभाव मे पूर्वकृत कर्म नष्ट हो जाते है और परमात्मा की प्राप्ति होती है, क्योकि जीवात्मा जड तत्त्वो से भिन्न है। परमेश्वर सर्वप्रथम है। वह तीनो कालों की सीमा से बाहर है। वह प्रकृति एव जीव का सयोजक, हृदय मे स्थित एव विश्वरूप स्तुति करने योग्य है। (1-5)

वह विश्व, काल एव आकार से परे होते हुए भी उसी के कारण यह जगत प्रपच है। वह धर्मधारक, पापनाशक, ऐश्वर्य स्वामी विश्वाश्रय है। उसे अपने हृदय मे समझनेवाला अमर हो जाता है। उसे ईश्वरो का भी ईश्वर, देवो का देव, स्वामियो का स्वामी, स्तुति योग्य तथा सर्वातीत मानते है। वह शरीर एव अत करण रहित है। उसके समान तथा उससे बढकर कोई नही है। उसकी पराशक्ति एव स्वाभाविक ज्ञान तथा बल की क्रियाएं अनेक प्रकार से सुनी जाती है। उसका कोई स्वामी, कोई चिह्न भी नही है। वह कारणो का कारण है तथा उसका कोई भी ईश्वर या पिता नही है। जैसे मकडी जाला बनाकर उससे पुन स्वय को ही ढक लेती है, वैसे ही अकेला ईश्वर अपने कार्यो मे स्वय को आवृत्त कर लेता है। वह अपने ब्रह्मधाम मे हमें स्थान दे। (6-10)

अकेला ही एक ईश्वर सभी प्राणियो मे स्थित, सर्वव्यापक तथा सब मे निवास करने वाला है। वही सभी के कर्मो का नियता, आश्रय, साक्षी, चेतन, पवित्र तथा निर्गुण है। वह असख्य जीवो को वश में रखता है, एक ही जीव को अनेक रूपों में बनाता है, उसे जो धैर्यशाली अपने मे देखते है, वे शाश्वत सुख को प्राप्त करते है। जो नित्यो का नित्य, चेतनों का चेतन, अनेक कार्यों को करनेवाला है, उसे साख्य या योग द्वार समझकर सभी पाशों से मुक्ति मिल जाती है। उसके परमधाम में सूर्य, चद्र, तारे या विद्युत कोई भी प्रकाश नही कर सकते। ये सभी उसी मे प्रकाशमान

हैं तथा यह समस्त लोक उसी के प्रकाश से प्रकाशित है। इस लोक मे प्रकाश रू पी एक परमेश्वर ही अधिष्ठित है। वही अग्नि एवं सलिल मे व्याप्त है। उसकी प्राप्ति के लिए उसे जानने के अतिरिक्त अन्य मार्ग नही है। (11-15)

वह विश्व रचयिता सर्वज्ञ, काल का काल, गुणों का गुण, प्रकृति एवं प्रधान तथा आत्मा का स्वामी, सृष्टि एव मोक्ष का कारण है। वह अविनाशी, अधीश्वरो में स्थित पूर्ण सर्वज्ञ परमेश्वर इस लोक का भी स्वामी है। उसके सिवा इसका कोई दूसरा स्वामी नही है। जो सर्वप्रथम ब्रह्मा को प्रकट करके वेदों को देता है। मोक्ष की इच्छा से मै उसी की शरण मे जाता हूं। वह कला, कर्म एवं दोषों से रहित, शात अमृत सेतु तथा जलती अग्नि के समान तेजस्वी है। जब मानव चमडे के समान आकाश को लपेटने मे समर्थ हो जाएंगे, तब वे परमात्मा को जानकर दु खों से मुक्त हो जाएंगे। (16-21)

तप के प्रभाव एव ईश्वर के प्रसाद से श्वेतावेतर ऋषि को ब्रह्म ज्ञान हुआ। उन्होने यह ऋषि ज्ञान, जो परम पवित्र है, अपने आश्रमवासियों को दिया। इससे पूर्व कल्प में गूढ वेदात मे यह कहा गया था। पुत्र या शिष्य के अतिरिक्त किसी अशांत चित्त व्यक्ति को यह ज्ञान नही देना चाहिए। परमेश्वर में असीम भक्तिवाले तथा गुरु मे भी ऐसी भक्ति वाले महान पुरुष के अंत करण मे यह ज्ञान प्रकाशित होता है।

□

11. गर्भोपनिषद्

शांतिपाठ :

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्य करवावहै।
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै।

यह शरीर पंचात्मक, पाचो मे वर्तमान, छ आश्रयोवाला, छ गुणो एव सात धातुओ से बना विमल, दो योनिवाला, चार प्रकार के आहारवाला है। पृथ्वी, जल आदि पाच तत्त्वो के कारण इसे पचात्मक कहते है। शरीर में पृथ्वी आदि क्या है ? तो कहते है—ठोस पृथ्वी, तरल जल, उष्णता अग्नि, संचार करनेवाला वायु तथा छिद्रो को आकाश कहते है। इनके कार्य इस प्रकार है—पृथ्वी का धारण करना, जल का एकत्रित करना, तेज का धारण करना, वायु का अवयवो को उचित स्थान पर पहुंचाना तथा आकाश का अवकाश प्रदान करना है। इद्रियो के कार्य भी चखना, देखना, सुनना, स्पर्श करना एव सूघना आदि है। बुद्धि द्वारा ज्ञान की प्राप्ति होती है। मधुर, अम्ल कटु, कषाय, लवण और तिक्त यह छ रस है। सा, रे, ग, म, प, ध, नी यह सात स्वर है। इनमे दृष्ट अनिष्ट एव प्रणिधान कारक मिला देने से दस प्रकार के शब्द बनते है। सफेद, लाल, काला, पीला, कपिल, पाडु तथा धूम्र यह सात रंग है।

जब किसी मनुष्य के भाग्य विषय का उदय होता है, तो उसे छ रस प्राप्त होते है। इनसे शरीर में रस बनता है। फिर रस से रुधिर, मास, मेदा, स्नायु, अस्थि, मज्जा तथा शुक्र क्रमश एक से दूसरे बनते है। ये सात धातुए मानव शरीर को बनाती है। पुरुष शुक्र एव स्त्री-रज से गर्भ बनता है। धातुए हदयस्थ रहकर अतराग्नि पैदा करती है। अग्नि के स्थान मे पित्त, पित्त के स्थान मे वायु ही हदय बनती है।

ऋतु काल मे गर्भाधान के बाद एक रात मे कलल बनता है, सात रात्रि में बुदबुद, एक पक्ष मे पिड वनकर माह भर में कठोर होता है। दो मास मे सिर, तीन मे पाव, चौथे मे घुटने, पेट और कमर, पांचवें में पृष्ठ रीढ, छठे में मुख, नाक, कान, नेत्र आदि, सातवें में जीवन, आठवे माह मे पूर्ण शरीर वनता है। शुक्र अधिक होने से पुत्र, रज की अधिकता से कन्या तथा दोनों की समानता मे नपुसक जन्मता है। आकुल मन गर्भाधान होने से सतान विकलाग होती है। वायु सपर्क से शुक्र के दो भागों में वटने पर जुडवां पैदा होते है। स्वस्थ पचात्मक शरीर में ज्ञानेंद्रिया और उसके विषय उत्पन्न होते हैं। जब वह अनश्वर प्रणव का चितन करता है, तव आठ प्रकृतिया तथा सोलह विकार पैदा होते है। फिर मा का खाया-पिया नाडियों से शिशु के शरीर में पहुचकर उसे तृप्त करता है। नवे मास में ज्ञानेंद्रियो आदि से पूर्ण हो जाता है। इस समय वह पूर्व जन्म को याद करता है। उसके शुभाशुभ कर्म उसके सामने आते हैं।

तव वह विचार करता है कि वह हजारों जन्म ले चुका है, अनेक प्रकार के भोजन कर चुका है तथा अनेक योनियों का दूध पी चुका है। अनेक वार जन्मा और मरा है। अनेक जन्मो के कर्मों को

देखकर अकेलेपन से दु खी होता है । भोगनेवाले शरीर तो नष्ट हो गए पर वह दु खी हो रहा है । गर्भ से निकलने पर दुष्कर्म निवारक मुक्तिदाता महेश्वर की शरण में जाऊगा, नारायण का आश्रय लूंगा, साख्य-योग की साधना करूंगा और ब्रह्म का चिंतन करूगा, ऐसा सोचता हुआ कष्ट से जन्म लेता है । जन्म लेते ही माया के स्पर्श से वह सब कुछ भूल जाता है ।

इसे शरीर क्यो कहते है ? क्योंकि इसमें भोजन पाचक जठराग्नि, दिखानेवाली दर्शनाग्नि तथा शुभाशुभ को प्रकट करनेवाली ज्ञानाग्नि है । इनके स्थान नियत है । आह्वानीय, गार्हपत्य तथा दक्षिणाग्नि क्रमश मुख, उदर तथा हृदय में रहती है । देह, आत्मा, मन, लोभ, धैर्य, ज्ञानेंद्रियां, सिर-कपाल-केश-दम-मुख क्रमश. यज्ञ, यजमान, ब्रह्मा, पशु, संतोष-रूपी दीक्षाए, हवि और अतर्वेदी है । सिर चतुष्कपाल तथा दतपक्तिया सोलह कपाल माने जाते है

सधिया, मर्म स्थान, स्नायु एव शिराएं क्रमशः एक सौ अस्सी, एक सौ सात, एक सौ नौ तथा सात सौ है । मज्जाए, हड्डिया तथा रोम क्रमश. पांच सौ, तीन सौ सात तथा चार करोड है । हृदय आठ पल, जिह्वा बारह पल, पित्त प्रस्थभर है । शुक्र कुडक एव भेद भी इतने ही है । यह एक परिमाण नियमित नही है, क्योंकि आहार परिणाम के अनुसार ही मूत्र पुरीष परिमाण भी है, जो सबमे समान नही है । पिप्पलाद ऋषि द्वारा प्रकट इस शास्त्र को मोक्ष शास्त्र कहा गया है ।

□

12. मुद्गलोपनिषद्

शांतिपाठ :

ॐ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठा मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्य एधि। वेस्य मे आणीस्थ। श्रुत मे प्रहासी। अनेनाधीतेताहोरात्रासघ-धाम्यमृतं वदिव्याज्ञि। सत्य तन्मामवत् तद्वक्तारभवतु अवतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम्। ॐ शाति शांति शाति ।

प्रथम खंड

पुरुष सूक्त अर्थ निर्णय की व्याख्या पुरुष संहिता में की गई है—

पुरुष सूक्त मे 'सहस्र शीषी' शब्द का अर्थ अनत सिरोंवाला है। 'दशागुलम्' भी अनत अर्थ का सूचक है। ऋचा में विष्णु को सर्वकालव्यापी कहा गया है। द्वितीय मे भी काल से यही व्याप्ति है। तृतीय मे उन्हे मोक्ष देनेवाला कहा है। इन सबमे विष्णु का वैभव वर्णित है तथा चतुर्व्यूह से संबंधित भगवान का स्वरूप वर्णन है। 'त्रिपाद' मत्र मे अनिरुद्ध का वैभव, 'तस्माद्विराड' से नारायण से प्रकृति की तथा पुरुष की उत्पत्ति दिखाई है। 'यत्पुरुषेण' से सृष्टि रूप यज्ञ को बढाकर 'सप्तास्या' में सृष्टियज्ञ की समिधा का वर्णन है, 'त यज्ञम्' इसी यज्ञ की पुष्टि तथा मुक्ति का, 'तस्माद' से सात मंत्रों तक विश्व रचना वर्णित है। 'वेदाहम्' इन दो मत्रों से हरि का वैभव, 'यज्ञेन' से उपसहार और सृष्टि का मोक्ष कहा गया है। इसे जाननेवाला भी मुक्त हो जाता है।

द्वितीय खंड

मुद्गलोपनिषद् में पुरुष सूक्त का वैभव विस्तार से प्रतिपादित है। भगवान वासुदेव ने यह उपदेश शरणागत इंद्र को सूक्ष्म तत्त्व समझाने के लिए यहा दो खडों में दिया है।

इन दोनों मे वर्णित नाम रूप से परे वह पुरुष विश्व के प्राणियों के समझने से बाहर है। अत यह अगम्य ईश्वर यहां देवता आदि प्राणियों के कल्याण के लिए अनत कलामय रूप में वर्णित है। इसके दर्शनो से ही मुक्ति मिलती है। अत त्रिकालात्मक नारायण पुरुष रूप में स्थित है। वे सभी महिमाशालियों में श्रेष्ठ और सभी प्राणियो के मुक्तिदाता हैं।

वह स्वयं को चतुर्विध करके तीन पादों से आकाश में स्थित होते है। चौथे अनिरुद्ध नारायण नामक अश से जगत की सृष्टि हुई।

इस चौथे चरण से जगत रचना में सर्वप्रथम प्रकृति को उत्पन्न किया। प्रकृतिरूपी ब्रह्मा देहयुक्त होकर भी सृष्टिकार्य न जान पाए तब अनिरुद्ध नारायण ने उन्हें इसका उपदेश दिया— हे ब्रह्मा यज्ञकर्ता के रूप में अपनी इंद्रियों का चिंतन करते हुए कमलकोश से उत्पन्न स्वदेह को हवि, मुझे अग्नि, वसत ऋतु को घृत, ग्रीष्म को समिधा और शरद को रस मानो इससे तुम्हारी देह वज्र से भी कठोर हो जाएगी और समस्त प्राणी तथा चराचर सृष्टि दीखेगी। इसी प्रकार जीव एव आत्मा के योग से मोक्ष भी कहा गया है। यह सब जाननेवाला पूर्णायु होता है।

तृतीय खंड

एक ही देव अनेकों में प्रविष्ट होकर बहुधा उत्पन्न होता है ।

अग्नि रूप में अध्वर्य तथा यजुर्वेदीय उसे यजुषु मानते हुए क्रमश.उपासना एव यज्ञ करते है । सामगायक उसे साम मानते है । यह सब विश्व उसी मे स्थित है । सर्प, सर्पविद, देवता, अप्सराए, उपासक एवं पितर उसे क्रमश विष,प्राण,अमृत,गधर्व,देवता एवं स्वधा मानकर नाना रूपो मे ग्रहण करते है । यह उपासना करने पर भावना के अनुरूप ही प्राप्त होता है । अत ब्रह्मवेत्ता अपने पुरुष रूप में इसे मानते है । यह भावना उसे ऐसा ही बना देती है । इस रहस्य का ज्ञाता भी तद्रूप उसी के समान हो जाता है ।

चतुर्थ खंड

ब्रह्म तीनों तापों से परे, छ. कोष रहित, छ. उर्मियों, छ विकारो तथा पांच कोशो से बाहर है । आत्मिक, भौतिक तथा दैविक, ये तीन ताप हैं चर्म, मांस, हड्डी, नाड़ी एव मज्जा, ये षडकोष है, काम, क्रोध, लोभ, मद, मोह तथा मात्सर्य यह छ. शत्रु है । प्राण, मन, अन्न, आनंद तथा विज्ञानमय, यह छ कोश हैं । प्रियता, कटुता, वृद्धि, परिवर्तन, विकास एवं घटना, ये छः विकार है तथा कुल, गोत्र, जाति, वर्ण, आश्रम एव रूप ये छ भ्रम है । इनसे युक्त होकर परम पुरुष जीव बनता है ।

इस उपनिषद् का नित्य अध्ययनकर्ता अग्नि, वायु तथा सूर्य से पवित्र हो जाता है । वह नीरोग तथा पुत्र, धन आदि से युक्त होकर पापो से छूटकर इसी जन्म मे पुरुष रूप हो जाता है ।

अत· यह पुरुष सूक्त अति गोपनीय तथा रहस्यमय अर्थवाला है । अदीक्षित, अजिज्ञासु विद्वान, यज्ञहीन, अवैष्णव, अयोगी, कटुभाषी, बहुभाषी, वर्ष मे एक बार भी वेद नै पढनेवाला एवं असतोषी, इनको इसका उपदेश न दें ।

विद्वान गुरु पवित्र स्थान पर बैठकर प्राणायाम करते हुए पुण्य नक्षत्र मे परमेश्वर का ध्यान करते हुए, विनम्रता से आए हुए शिष्य के दाहिने कान में इसका उपदेश दे, अधिक बोलकर उपदेश दूषित हो जाता है । वार-वार कान मे ही बोले । इस प्रकार गुरु-शिष्य दोनो ही पुरुष रूपी बनते है ।

□

प्रथम खंड

शांतिपाठ :

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्य करवावहै।
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै।

एक बार भगवान संस्कृति ने आदित्य लोक जाकर सूर्य की स्तुति की— 'ॐ' भगवान सूर्य जो नेत्रो के तेज है, गगनचर है, महान सेनावाले है, तमोरूप, रजोरूप, सत्त्वरूप आदि है, उन्हे मेरा नमस्कार है। मुझे असत् से सत् की ओर, तम से ज्योति की ओर तथा मृत्यु से अमृत्व की ओर ले जाओ। सूर्य भगवान पवित्र रूप, शुचि रूप एवं प्रतिरूप है। विश्वरूप, राशि मालाओ से शोभित, स्वर्ण सदृश, ज्योतिरूप एवं तापरूप सूर्य का हम स्मरण करते है। उस सब प्राणियो मे उदीयमान, सहस्त्रांशु बहुविध विद्यमान, नेत्रज्योति अदिति पुत्र को नमस्कार है। उस विश्व को वहन करनेवाले को हमारा सव कुछ समर्पित है।' इस चाक्षुष्यती स्तुति से सूर्य अति प्रसन्न होकर बोले, 'इसका नित्य पाठकर्ता ब्राह्मण आंखो का रोगी नही होता तथा उसके वंश में कोई अधा नही होता। आठ ब्राह्मणों को दीक्षा देने से इस विद्या की सिद्धि होती है। इसे जाननेवाला महानता को प्राप्त होता है।'

द्वितीय खंड

तब सांस्कृति ने सूर्य से ब्रह्मविद्या की याचना की। सूर्य बोले, 'सांस्कृति । मै तुम्हें दुर्लभ तत्त्वज्ञान देता हूं। इससे तुम जीवन-मुक्त हो जाओगे। सभी प्राणियो को एक अजन्मा, शात, अनश्वर, अनंत, ध्रुव तथा चैतन्य मानकर शाति एव सुख से रहते हुए आत्मा एव परमात्मा के अलावा किसी वस्तु को न देखना योग है। अत योगानुरूप कर्म करो। इससे अंतःकरण दिन-प्रतिदिन वासनाओं से दूर होता है। गवारों के कर्मो से इसका कोई संवध नही है। वह किसी की गुप्त वातों को सुनकर किसी से नही कहता तथा श्रेष्ठ कर्म ही करता है। (1-5)

उत्तेजक वचन न बोलनेवाला, सौम्यकर्मी, पापभीरु निर्व्यसनी, मधुरभाषी, वाणी-कर्म से सज्जनों का अनुगामी, सद्ग्रथों का अध्येता एव तदनुकूल आचरणवाला, मोक्ष का इच्छुक व्यक्ति भूमिकावान् कहा जाता है। विचार योग-भूमिकावाले के लक्षण इस प्रकार है। (6-10)

वह श्रुति, स्मृति, सदाचार, धारणा, ध्यान, कर्म के श्रेष्ठ व्याख्याकारों का आश्रय ग्रहण करता है, उचित शास्त्रों का ज्ञान प्राप्त करके कर्तव्य-अकर्तव्य को जानकर, पद-पदार्थों के विभाग को समझकर, मद, मोह आदि से दूर चित्तवाला (किंतु वाह्य रूप में इनकी तनिक उपस्थिति रहती है) सर्प की केंचुल के समान वाह्य दोषों को त्याग देनेवाला साधक शास्त्र, गुरु एव सज्जनो की सेवा से यथार्थ ज्ञान पाता है। (11-13)

तब योग की असंसर्गा नामक तृतीय भूमिका मे प्रविष्ट होता है। अपनी निश्चल मति को शास्त्रों के वास्तविक अर्थ में लगाकर तपस्वियो के आश्रमों में रहकर, अध्यात्म चर्चा करता हुआ शिलाओं के आसन पर स्थित होकर आयु के अंतिम भाग को बिताता है। सुखों से दूर रहकर सत्शास्त्रो के अध्ययन और पुण्य कार्यो से यथार्थज्ञान प्राप्त होता है। इस भूमिका की प्राप्ति पर साधक प्रबुद्ध हो जाता है। (14-19)

सामान्य एव श्रेष्ठ, असंसर्ग के ये दो भेद होते है। कर्ता, भोक्ता, बाध्य, बाधंक भावो से मुक्ति सामान्य असंसर्ग है। जो कुछ भी सामने है, सभी पूर्व जन्म के कर्मफल है, सुख-दु ख समान है, भोगादि रोगों के समान आपत्ति देनेवाले है, नश्वर है, मानसिक चिंताएं अज्ञान का लक्षण है, सभी पदार्थ कालग्रास बनेंगे, समझने पर भी शास्त्रोपदेश के प्रति अनास्था मन मे उनका अभाव बताता है, यह सब सामान्य असंसर्ग है। मेरे कर्म ही कर्ता है, मै नही; अथवा परमात्मा ही कर्ता है, इस प्रकार के विचारो से चितामुक्त होने पर मौन, आसन तथा शांत भाव की प्राप्ति श्रेष्ठ असंसर्ग है।(20-26)

सतोष, आमोद तथा मधुरता रूपी प्रथम भूमिका के प्रकट होने पर अंतःकरण से अमृत के अकुर फूटने की अनुभूति होती है। इसके बाद अंतःकरण अन्य भूमिकाओ की जन्मभूमि बनता है। तब साधक द्वितीय एव तृतीय भूमिका प्राप्त करता है। तीनो मे तीसरी भूमिका उत्कृष्ट है। इसके उदय से इच्छारूप वृत्तिया नष्ट हो जाती हैं। तीनो भूमिकाओं का साधक चौथी में प्रवेश करने पर समदर्शी हो जाता है। अद्वैत भावना के दृढ होने पर द्वैत भाव स्वत नष्ट हो जाता है। इस भूमिका को प्राप्त साधक इस लोक को स्वप्न समान मिथ्या मानता है, अत. प्रथम तीन भूमिकाएं जागृत तथा यह चतुर्थ भूमिका स्वप्न कहलाती है। (26-32)

पाचवी भूमिका में साधक का चित्त बादलहीन शरद कालीन आकाश के समान निर्मल हो जाता है। तब सत्य ही शेष रहता है। सांसारिक विषय उत्पन्न नही होते। सभी भेद शांत हो जाते हैं तथा अद्वैत अवस्था रहती है। सुषुप्तिपद नामक पचम भूमिका साधक को आत्मरूप बना लेती है। बाह्य व्यवहारों के रहने पर भी वह सदा थका और सोया-सा दीखता है। इसकी सिद्धि पर वह छठी भूमिका में आता है। तब सत्-असत् 'मै हूं, 'नही हूं' इत्यादि मननहीन बुद्धि होती है। इस विशुद्ध अद्वैत अवस्था मे वह निर्भय होकर हृदयग्रंथि खुलने पर संदेहहीन तथा भावशून्य हो जाता है। यह बिना निर्वाण के (मोक्ष के) भी निर्वाण जैसी जीवनमुक्त अवस्था है। यह निश्चल दीपक जैसी अवस्था है। इसके बाद 'विदेह मुक्त' नामक सातवीं योग भूमिका आती है। (33-40)

विदेह मुक्ति नामक सातवी अवस्था अवर्णनीय शांत तथा अंतिम योग भूमिका है। इसमें शरीर, लोक तथा शास्त्र के आचार-विचार नष्ट हो जाते है। विश्व, प्राज्ञ आदि रूप यह सब ओकार ही है, इसमे वाच्य-वाचक-भेद नष्ट हो जाता है। इस भाव के रहते यह अवस्था नही आती। ओम (अ + उ + म) की प्रथम मात्र 'अ' विश्व, 'उ' तेजस् तथा 'म्' प्राज्ञ है। समाधि पूर्व प्रयत्न से इसे विचारे तथा स्थूल एवं सूक्ष्म को क्रमशः आत्मलीन करे। चिदात्मक को आत्मरूप मानते हुए 'मै नित्य, शुद्ध, बुद्ध, मुक्त, सत्, असत्, अद्वितीय, परम आनंदमय, वासुदेव तथा ओम् हूं। सपूर्ण सृष्टि आदि, मध्य तथा अत में दु खद है। मैं आनंदमय, निर्मल, विशुद्ध, अविद्या अधकार रहित, आभासहीन, वाणी एव मन की पहुच से दूर, प्रज्ञानघन ब्रह्म हू।' ऐसा मानते हुए स्थित रहे। (41-48)

□

14. अध्यात्मोपनिषद्

शांतिपाठ :

ॐ पूर्णमद पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

शरीरस्थ गुहा में एक अजन्म 'नित्य' रहता है । इसका शरीर पृथ्वी है । पृथ्वी के भीतर रहते हुए भी पृथ्वी इसे नही जानती । इसी प्रकार जल, तेज, वायु, आकाश, मन, बुद्धि, अहकार, चित्त, अव्यक्त, अक्षर और मृत्यु इसके शरीर है, यह इन सबके अंत मे रहता है, किंतु यह सब इसे नही जानते है । वह सब भूतों (प्राणियों) का अतरात्मा है, वह नष्ट पाप एक दिव्य देह नारायण है । देह तथा नेत्र आदि इंद्रिया सब आत्मक पदार्थ है । इन सबमें 'मै और मेरा' ऐसी भावना केवल भ्रम है । विद्वान जन ब्रह्मनिष्ठा से इस भ्रम को दूर करे (1) ।

स्वयं को बुद्धि तथा उसकी वृत्तियों को साक्षी समझकर 'मै वही हू' इस वृत्ति से अपने अतिरिक्त सब पदार्थो के प्रति अपना भाव (आत्मबुद्धि) त्याग दें । क्रमश लोक, देह और शास्त्र का अनुसरण छोडकर अत में आत्मा का अभ्यास भी छोड़ दे । युक्ति, श्रुति एव स्वानुभूति से सभी को आत्मा में जानकर स्थित योगी का मन नष्ट होता है । निद्रा, लोकवार्ता, शब्द आदि से अपने को भूलना, इन्हें अवसर न देकर स्वयं आत्मा का चितन करो । (2-5)

यह देह मा-बाप के मल से उत्पन्न तथा मल-मांस से भरा हुआ है, अत इसको चाडाल के समान त्यागकर ब्रह्म बनकर कृतार्थ होओ । परमात्मा रूप महाकाश मे आत्मारूप घडे को एक रूप करके, हे मुनि सदा मौन रहो । स्वयं प्रकाशित स्वयंजन्मा परम ब्रह्म बनकर देह, अडकोश तथा ब्रह्मांडका भी मलपात्र के समान त्याग कर दो । देह, में आरूढ अहंकार को सदा आनंद रूप चिदात्मा में लगाकर शरीर को त्यागकर 'केवल' भाव बनो । दर्पण में दिखनेवाले शहर के समान जिसमे यह जगत दिखाई देता है, 'मै वही ब्रह्म हूं', ऐसा जानकर कृतार्थ बनो । (6-10)

अहंकार रूपी ग्रह से छूटा व्यक्ति अपने रूप को प्राप्त करके पूर्णद्र के समान निर्मल होकर सदा आनंद एव स्वयंप्रभ बनता है । क्रिया, चिंता एवं वासना का एक के बाद एक क्रम से नाश होता है । यही मोक्ष एवं जीवन मुक्ति कहलाती है । सर्वत्र सब में ब्रह्म को देखना—इस भावना के दृढ होने पर वासना नष्ट हो जाती है । ब्रह्मवादियों का कथन है कि विद्या में तथा ब्रह्मनिष्ठा मे प्रमाद कदापि नही करना चाहिए, क्योंकि यही मृत्यु है । जैसे थोड़ा शैवाल हटा देने पर भी वह पानी को ढंक लेता है, इसी प्रकार ब्रह्मविमुख प्राज्ञ को भी माया पुन ढंक लेती है । (11-15)

जिसे जीते जी 'केवल' ब्रह्मनिष्ठा प्राप्त हो गई, वह देहात पर भी ब्रह्मरूप बनेगा, अत है निर्दोष । निर्विकल्प समाधिवाले बनो । निर्विकल्प समाधि में अद्वैत आत्मा के दर्शन होने पर अज्ञान ग्रथि नष्ट हो जाती है । आत्म तत्त्व को दृढ करते हुए, 'मैं' 'मेरा' इन भावों को त्यागते हुए घडे वस्त्र आदि के समान उदासीन रहें । ब्रह्मा से कीड़े तक सारी उपाधिया मिथ्या हैं । अत एकात्मा स्थित

होकर सर्वत्र अपनी आत्मा का दर्शन करना चाहिए। ब्रह्मा, विष्णु, इंद्र, शिव तथा यह समस्त जगत वह 'स्वय' है, इससे भिन्न कुछ भी नही। (16-20)

स्वय की आत्मा मे समस्त वस्तुओं का आभास केवल आरोपित है, अत इसे दूर करके ही पूर्ण अद्वैत परमब्रह्म बना जा सकता है। एक ही आत्मारूप वस्तु में प्रतीयमान विकल्प भेद मिथ्या है, क्योंकि निराकार, निर्विका (परमात्मा) दर्शन, दर्शद आदि गुणो से शून्य है। वह निर्दोष तथा प्रलय कालीन समुद्र सदृश पूर्ण है। परम तत्त्व के दर्शनो पर भ्राति, प्रकाश मे अंधकार के समान लुप्त हो जाती है। अद्वितीय परम तत्त्व मे भेद कैसे हो सकते है। वह एक स्वसूप तथा सुखरूप ही है। (21-25)

इस वैकल्य का मूल चित्त है, चित्त के अभाव में विकल्य नही रहता। अत प्रत्यग रूप परमात्मा में चित्त को लगाओ। अखड आनदमय आत्मा को अपना ही स्वरूप समझते हुए इस आत्मा के अदर वाहर आनंद-रस का आस्वाद ले। वैराग्य का फल ज्ञान, ज्ञान का उपरति, उपरति का आत्मानद के अनुभव की शांति है। उनकी उत्तरोत्तर प्राप्ति न होने पर पूर्व फल व्यर्थ है। विषय निवृत्ति परम तृप्ति है। आत्मा का आ नंद स्वयं में अनुपम है। जगत का कारण माया, उपाधिवाला सर्वज्ञाता आदि मुक्त है। परोक्षता सत्य आदि स्वरूप आत्मा ही सत् है। (26-30)

'मै' इस शब्द का अनुभव तथा शब्द का आश्रय प्रतीत होनेवाला, जिसका ज्ञान अत करण से अलग है, ऐसा जीव 'तुम' कहा जाता है। माया एव जीव इन दो उपाधियो के परित्याग पर केवल परम ब्रह्म ही दिखाई पडता है। इस प्रकार 'वह तू ही है, इस प्रकार के महावाक्यो से जीव एव ब्रह्म की एकता को विचार कर अनुसधान श्रवण है, श्रवण पर विचार करना मनन है। इन दोनो से निकले निष्कर्ष मे चित्त को लगाना निदिध्यासन है। फिर ध्याता-ध्येय में अभेद करके चित्त को केवल ध्येय में लगाकर वायु हीन स्थान पर रखे दीपक के समान निश्चल बन जाना ही समाधि है। (31-35)

इस समाधि मे वृत्तिया अज्ञात तथा आत्मागोचर होती है। समाधि के बाद उठने पर उत्पन्न वृत्तियों का अनुमान किया जाता है। इस अनादि संसार में करोड़ कर्मो का सचय होता है, समाधि से इनका विलय होकर शुद्ध धर्म बढता है। समाधि योग को जाननेवाले इसे धर्म मेघ कहते है। इसमे हजारों धाराओं मे धर्मामृत बहता है। इससे वासना का जाल समूल नष्ट होता है, पाप-पुण्य भी नही रहते। तव प्रथम महावाक्य 'तुम वही हो' (तत्त्वमरसि) का परोक्ष आभास होता है, फिर हाथ मे रखे आवले के समान अपरोक्ष ज्ञान उत्पन्न होता है (36-40)।

भोग्य पदार्थों के प्रति वासना का न होना वैराग्य का तथा 'अह' का उदय न होना ज्ञान का लक्ष्य है। लीन हुई वृत्तियों का पुन उदय न होना उपरति है। इस प्रकार स्थितप्रज्ञ यति सदा आनदित रहता है। ब्रह्म में लीन मनवाला निर्विकार एव निष्क्रिय रहता है। शोधित ब्रह्म एवं आत्मा-एकत्ववाली निर्विकल्प वृत्ति प्रज्ञा है। इससे युक्त साधक जीवन मुक्त कहा जाता है। देह, इंद्रियों अथवा अन्य पदार्थों के प्रति निर्ममत्व भी जीवनमुक्तता है। (41-45)

जीव-ब्रह्म में, ब्रह्म-सृष्टि में जिसकी बुद्धि अभेद समझती है, वह तथा सज्जनों द्वारा सम्मानित और दुष्टों द्वारा दुखी किए जाने पर जो दोनों को समान समझनेवाला जीवन मुक्त है। ब्रह्म तत्त्व को

जानने पर संसार पूर्ववत् नही प्रतीत होता। यदि यह पूर्ववत प्रतीत हो, तो वह अभी तक ब्रह्म को नहीं जानता, वह केवल बहिर्मुखी है। प्रारब्ध कर्म तक सुखादिका अनुभव होता है; यही मान्यता है, क्योंकि क्रिया होने पर ही फल का उदय होता है, इसके बिना कदापि नही, मैं ब्रह्म हू (अहं ब्रह्मास्मि), के ज्ञान से अरबों कल्पों के जन्म से अर्जित कर्मो का वैसे ही नाश हो जाता है, जैसे उठने पर स्वप्न का।(46-50)

स्वयं की आकाश के समान असंग और उदासीन समझकर योगी कर्म मे बिलकुल लिप्त नही होता। जैसे मदिरा के घडे के ऊपर का आकाश उसकी गध से युक्त नही होता, वैसे ही आत्मा उपाधि के गुणों से लिप्त नही होता। जैसे लक्ष्य पर छोडा गया तीर उसे बिना बेधे नही छोडता, वैसे ही ज्ञान-प्राप्ति से पूर्व किया कर्म बाद में फल देता ही है। व्याघ्र के उद्देश्य से छोडा गया तीर जैसे यह व्याघ्र नही गाय है ऐसा जानकार भी उसे नही छोड़ता, ऐसे ही कृतकर्म ज्ञान-प्राप्ति के बाद भी फल देता ही है। मै अजर-अमर हूं जिसे यह ज्ञान हो जाता है, उसे प्रारब्ध कर्मो की कल्पना कैसे होगी ? (51-60)

देह के ऊपर आत्मबुद्धि होने पर ही प्रारब्ध कर्म सिद्ध होता है। देह के प्रति आत्मभाव रखना इष्ट नही है, अत इसे त्यागकर प्रारब्ध का त्याग करे। देह भ्रांति प्राणी के प्रारब्ध के कारण है। अत यह कल्पित है, सत्य नही। असत्य का जन्म कैसे ? अजन्म का नाम कहा से आया ? अत जो है नही उसे प्रारब्ध कैसे ? देह अज्ञान का कर्म है। यदि ज्ञान से अज्ञान समूल नष्ट हो जाए, तो देह कैसे ? ऐसी शंका का समाधान यह है कि वेदो ने प्रारब्ध को बाह्य दृष्टि से कहा है, न कि विद्वानो के उद्देश्य से 'देह सत्य है' यह जानने के लिए। (56-60)

वस्तुत ब्रह्म परिपूर्ण, अनादि, अनत, अप्रमेय, अविकारी, सत, धन, चिन्मय नित्य, आनदधन अव्यय, प्रत्येक मे व्यापक, सर्वतोमुख, त्याग एव ग्रहण में असमर्थ, निराधार, निराश्रय, निष्क्रिय, सूक्ष्म, निर्विकल्प स्वयं सिद्धि, शुद्ध, बुद्ध स्वय जैसा, मन-वाणी से अगम्य, एक अद्वैत है। उसके अतिरिक्त कोई भी नही है। इस प्रकार स्वयं के अनुभव से अपनी आत्मा को अखडित मानकर निर्विकल्पक आत्मा में सुख से म्थित। (यह सुनकर ज्ञान प्राप्त शिष्य बोला— मेरे द्वारा अभी देखा गया जगत कहां गया ? किसने ले लिया ? कहा लीन हो गया ? क्या यह महान् आश्चर्य नही है ? (61-66)

अखड आनंदरूपी ब्रह्म सागर में अब क्या छोडना या क्या लेना है ? न कुछ देखता हू, न सुनता हूं और न जानता हू। मै आत्मस्वरूप सदा आनंदरूप अपना लक्षण स्वयं हू। मैं अमग हू, अनंग (देहरहित) हूं, चिह्नहीन हू, श्री हरि हू, प्रशात हू, अनंत हूं, परिपूर्ण हू और प्राचीनतम हू। मै अकर्ता, अभोक्ता, अविकारी, अनश्वर, शुद्ध बोधस्वरूप, केवल और शिव हू(67-70)।

यह विद्या गुरु ने अपांतरतम को, इसने ब्रह्मा को, ब्रह्मा ने घोरागिरस को घोरांगिरस ने रैक्य को, रैक्य ने राम को तथा राम ने सभी को दी। यह निर्वाण का उपदेश वेद की आज्ञा है। □

15. मैत्रायणी उपनिषद्

शांतिपाठ :

अध्यायतु ममागनि वाक्प्राणचक्षुष क्षोत्रमथो वामिद्रियाणि सर्वाणि सर्व ब्रह्मौपनिषद माह ब्रह्म
निराकुर्या मा मा ब्रह्म निराकरोद निराकरणमस्त्व-निराकरण मेऽस्तु तदात्मनि निरतेय
उपनिषत्सुधर्मास्ते मयि संतु ।

ॐ शाति. शाति शाति

प्रथम प्रपाठक

शरीर की अनित्यता का ज्ञान होने पर वृहद्रथ राजा राज्यभार ज्येष्ठ पुत्र को सौपकर वैराग्य धारण कर वन में चला गया । वहा वह हाथ ऊपर करके सूर्य की ओर आंखे करके कठिन तप करने लगा । एक हजार वर्ष की तपस्या के फलस्वरूप अतितेजस्वी आत्मवेत्ता शाकायन्य ऋषि उसके पास आए । उन्होने राजा से वर मागने को कहा । राजा ने आत्मज्ञान का वरदान मांगा । ऋषि ने कहा कि वह प्राचीनकाल से ही कठिन माने जानेवाले इस वर को छोडकर कोई और वर मागे । यह सुनकर राजा शाकायन्य के चरणों में गिरकर बोले (1) –

भगवन यह शरीर अस्थि, चर्म, स्नायु, मज्जा आदि से युक्त और दुर्गधयुक्त नि सार है, तब विषय-भोग व्यर्थ है । वह काम, क्रोध, भय, दुख, भूख, बुढापा, मरण आदि से पीडित है, नाशवान है । अनेक लोग मरते है । मच्छर आदि तुरत मर जाते है । इनकी तो गणना ही क्या है, बडे-बडे वीर सुद्युम्न, भूरद्युम्न, इद्रद्युम्न आदि चक्रवर्ती सम्राट भी अपने बांधवों और लोको के ऐश्वर्य को त्यागकर परलोक चले गए । मानव ही नही, गधर्व, असुर यक्ष आदि भी नाशवान है । यही नही, समुद्र सूख जाते हैं, पर्वत टूट जाते है, ध्रुव, पृथ्वी, देवगण आदि भी स्थिर नही रहते । तब 'अह' भरे जगत के विषयों से क्या लाभ ? इनमें आसक्त बार-बार जन्म-मृत्यु के चक्र मे फंसा रहता है । मै भी कुएं के मेढक के समान जगत के अधकार में पड़ा हू । मै आपका शरणागत हू, मेरे आधार बनकर रक्षा कीजिए । (2-7)

द्वितीय प्रपाठक

यह सुन अत्यंत प्रसन्न हो ऋषि बोले, 'वृहद्रथ, तुम इक्ष्वाकु वंशीय ध्वजशीर्ष राजा के मरुत नाम मे प्रसिद्ध पुत्र हो । तुम धन्य हो । मैं यह आत्मविषय तुम्हें समझाता हूं । बाह्य इद्रियो को रोधने मे प्राणरूपी आत्मा ऊपरिगामी बनता है । दुखी प्रतीत होने पर भी यह दुःखरहित एव अंधकार नाशक होता है । देह से बाहर निकलने पर यह ज्योतिरूप ब्रह्म को प्राप्त करके अपना स्वरूप पाकर स्थिर बनता है । यह आत्मा अमृतरूप, अभय और ब्रह्म है । (1-2)

समस्त उपनिषदों की इस ब्रह्मविद्या को मुझे भगवान मैत्रेय ने दिया, मै तुम्हें देता हू । नष्टपाप, अतितेजस्वी, ब्रह्मचारी वालखिल्य नामक मुनि ने एक बार ब्रह्मा से पूछा, 'गांडो के समान यह

अचेतन शरीर किस अतींद्रिय पदार्थ की महिमा से चेतन जैसा हो जाता है। किसकी प्रेरणा से यह सब होता है।' ब्रह्मा बोले, 'जो वाणी से परे है, वह शुद्ध, पवित्र, शून्य, शांत, अप्राण, जीवनदाता इत्यादि गुणोवाले आत्मा की ही यह महिमा है। वही इसका प्रतिष्ठाता और प्रेरक है।' (3-4)

इस पर बालखिल्य ने फिर पूछा, 'इच्छारहित होने पर भी यह आत्मा शरीर मे चैतन्य रूप मे कैसे रहता है? क्यों इसकी प्रेरणा देता है? इसकी महिमा कैसी है? ब्रह्मा बोले, 'आत्मा सूक्ष्म, अग्राह्य एव अदृश्य है, पुरुष संज्ञक है। सोते हुए को वह अपने एक अंश की क्रिया से जगाता है। यही अंश प्राणियो मे जीवात्मा बनता है। प्रत्येक शरीर में वही क्षेत्रज्ञ है, तेज, सकल्प प्रज्ञान, अहकार और प्रजापति रूप मे सबको देखता है। उसी से यह शरीर सचेतन है तथा प्रेरणा पाता है।' बालखिल्य ने फिर पूछा, 'अखड होने पर यह अश रूप में कैसे रहता है?' ब्रह्मा बोले, 'सर्वप्रथम प्रजापति ही था। एकात से ऊबकर उन्होंने आत्मा का ध्यान किया। अनेक प्रकार की प्रजा बनाई। यह अचेतन प्रजा उन्हे स्तभ जैसी लगी। यह अच्छा न लगने पर इसे सचेतन करने के लिए उनमे प्रवेश किया। अत. एक ही प्राण के (प्राण, अपान, व्यान, उदान एवं समान यह) पांच भेद हो गए। (5-6)

उर्ध्वगामी प्राण है, अधोगामी (मलद्वार से पहुचनेवाली वायु) अपान है, समस्त नाडियो मे व्याप्त है, वह व्यान है। खाने-पीने मे ऊपर-नीचे गतिवाला समान है जिससे ये समस्त व्याप्त है, वह व्यान है। बीच की अत्यंत मद उष्णता पुरुष है। यही वैश्वानर अग्नि है। अन्यत्र भी इसे वैश्वानर अग्निपुरुष कहा है। यह भोजन पचाता है। शरीर में कान बद करने पर सुनाई देनेवाली ध्वनि, जो प्राणात पर नही प्रतीत होती इसी की ध्वनि है। (7-8)

यह आत्मा पाच रूपो से हृदय गुहा मे स्थित है। यही सत्य सकल्पवाला मन, प्राण आदि रूप भी है। इस प्रकार यह वहां रहकर अपने को कृतार्थ करने हेतु पांच द्वारो से प्रकट हुआ। ये द्वार पाच इद्रिया बनी। यह पाच कर्मेद्रिया लगाम, शरीर रथ, मन सारथी और स्वभाव चाबुक है। इस चाबुक से शरीर चक्र की तरह घूमता है। अत आत्मा ही शरीर का प्रेरक है। लगता है शरीर का वशीभूत आत्मा शुभाशुभ कर्मो के बधनों से अनेक देहो में घूमता है। किंतु वस्तुत वह अव्यक्त सूक्ष्म, अदृश्य, अग्राह्य तथा ममत्वहीन है, कर्ता जैसा प्रतीत होता है। यह शुद्ध, स्थिर, आसक्ति-दु ख, इच्छारहित दर्शक की तरह कर्मफलों का भोक्ता जान पडता है और उसने अपने रूप को त्रिगुणात्मक वस्त्र से आवृत्त किया हैं। (9-11)

तृतीय प्रपाठक

इस पर बालखिल्य ने पूछा, 'यदि आत्मा ऐसी महिमायुक्त है, तो शुभाशुभ कर्मों मे अच्छी-बुरी योनियों में भ्रमण करनेवाला आत्मा क्या कोई अन्य ही है? सुख-दुख के वशीभूत कौन आत्मा अच्छी और कौन बुरी गति को प्राप्त होता है?' इस पर ब्रह्मा बोले, 'शुभाशुभ कर्मों मे दबा वह भूतात्मा कहलाता है। इन भूतों का समुदाय ही शरीर है, अत शरीर भूतात्मा कहलाता है। इसमें स्थित आत्मा कमलपत्र में स्थित जलबिंदु की तरह है। प्राकृतिक गुणों मे अभिभूत होकर यह मूर्खता से अपने प्रेरक को नही देख पाता। इन गुणों मे यह पापी अग्नियपजर लोलुप विषयो की

इच्छावाला अहंकारयुक्त हो जाता है। 'मै' और 'मेरा' ऐसा मानने से यह पक्षी की तरह जाल मे फस जाता है। अपने कर्मफलों से फसा घूमता रहता है। (9-12)

अन्यत्र कहा गया है कि कर्ता तो भूतात्मा ही है। अतःस्थ शुद्ध आत्मा केवल प्रेरक है। जैसे लोहार अग्नि से लोहे को अनेक रूपो में बना देता है, इसी प्रकार आत्मा भूतात्मा को अनेक प्रकार से बनाता है, चौरासी लाख योनियों में घुमाता है। यही अनेकता है। जैसे चक्र घुमानेवाला कुम्हार चक्र से अलग रहता है। वैसे ही पुरुष भी अन्य है। गर्म लोहे को पीटने से अग्नि मे कुछ नही होता, इसी तरह भूतात्मा के सपर्क से आत्मा दोषी नही है। कहा भी गया है कि स्त्री-पुरुष ससर्गजन्य यह देह चेतना रहित तथा नरक का द्वार है। यह मूत्र मार्ग से जन्मा हड्डियो का ढाचा सास से पिया, चर्म से गढा, मल-मूत्र आदि से भरा है, अन्य अनेक मलोवाली वस्तुओ का कोश है। (3-4)

दूसरी जगह कहा गया है कि दुःख, क्रोध, दीनता आदि विकारो से भरा हुआ, तृष्णा, स्नेह राग, लोभ आदि का आश्रय है। विषयासक्ति आदि रजोगुण के विकारो से भी यह युक्त है। इन्ही सबसे यह पराभूत होकर अनेक रूपो को प्राप्त होता है। (5)

चतुर्थ प्रपाठक

यह सुन अत्यत विस्मित बालखिल्य बोले, 'भगवन नमस्कार हो। आप ही हमारी शरण है, कोई अन्य नही। अत बतलाइए कि इस भूतात्मा की स्थिति क्या है, जिससे यह सबको छोडकर आत्मा में ही सायुज्य पाता है ? ब्रह्मा बोले, 'जैसे नदियो मे तरगें होती है, तट पर वे समाप्त होती है, वैसे ही इसे पूर्वकर्मो का फल भोगना होता है, इसके लिए मृत्यु आवश्यक है। यह कर्मबंधनो से पशु जैसा बधा है। अत यह सदा भयभीत रहता है। विषय सुखो की मदिरा से उन्मत्त बनता है। पाप के भूत से यह भटकता रहता है, साप के कोटर समान दुःखी, विषय इच्छा से अधा, माया रूपी जादू से मिथ्या, केले के वृक्ष के अदर की तरह खाली, नट की तरह नितक्ये वेशधारी, चित्र की तरह बाहर से ही सुदर होते हुए भी रूप, रस आदि विषयो में डूबे भूतात्मा को अपना रूप याद नही आता। इसकी मुक्ति के लिए ज्ञान प्राप्ति हेतु धर्माचरण एव आश्रम धर्म का पालन हो, क्योंकि अपना धर्म ही सर्वस्व है। इसी से यह उन्नति प्राप्त करता है, वेदो के अनुसार स्वधर्म त्यागी अधर्मी है। आश्रम धर्म का पालक तपस्वी है। जो तपस्वी नही है, उसका ध्यान आत्मा मे नही लगता। अत वह कर्म शुद्ध नही होता। तप से क्रमश ज्ञान, मन पर सयम तथा आत्मा की प्राप्ति होती है। अंतत ससार से मुक्ति मिलती है।(1)

जैसे ईधन की समाप्ति पर अग्नि स्वयं शात हो जाती है, वैसे ही वृत्ति नाश पर चित्त उत्पत्ति स्थान पर शात हो जाता है। फिर ज्ञान प्राप्ति पर सत्याभिमुख होने पर कर्म के वशीभूत इद्रिय विषय इसे मिथ्या लगते है। चित्त ही ससार है, अत. इसे प्रयत्न से शुद्ध करे, इसके अनुरूप ही गति मिलती है। चित्त की शाति पर कर्मनाश के बाद आत्मा में लय होने पर अनश्वर आनद मिलता है। चित्त विषयों के स्थान पर यदि उतना ब्रह्म में लगे, तो बधनमुक्ति अवश्यंभावी है। (2-5)

मन शुद्ध और अशुद्ध द्विविध है, जो क्रमश निष्काम और सकाम होता है। लय, विक्षेपरहित स्थिर मन परमपद रूप है। मन का नाश न होने पर इसे हृदय मे रोकें। यही ज्ञान का सार है। समाधि

द्वारा निर्मल और आत्मा में जुड़ा मन आनंदित होता है। यह अवर्णनीय एव अंतःकरण द्वारा अनुमानयोग्य होता है। जैसे अग्नि मे अग्नि, आकाश में आकाश तथा जल में जल मिलने पर वह एक रूप हो जाते है, वैसे ही चित्त लीन होने पर मनुष्य मुक्त हो जाता है। विषयो मे आसक्त मन बधन है, विषयहीन मन मोक्ष है। (6-11)

कोत्सायन कृत स्तुति—तुम ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, प्रजापति, अग्नि, वरुण, वायु, इद्र, चद्र, मनु, यम, पृथ्वी तथा अच्युत हो। तुम्ही स्वाभाविक अर्थ में तथा स्वर्ग मे हो। हे विश्वेश्वर, विश्वात्मा, विश्वकर्मा, विश्वभोक्ता, विश्वमाया, विश्वक्रीड़क, विश्वप्रेमी तथा प्रभु तुम्हे नमस्कार। हे शात आत्मा, गुह्यतम, अचितनीय, अप्रमेय, अनादिधन तुम्हे नमस्कार। (12-15)

सृष्टिपूर्व केवल अधकार ही था। फिर प्रेरित होकर परमात्मा से प्रेरित इद्रिय विषय बने। इसमे से प्रेरित रजोगुण बना। यह विषमता को प्राप्त हुआ। फिर तमोगुण एव सत्त्वगुण मानो स्वय से ही प्रेरित होकर निकले। जीव मे स्थित चेतन सत्ता परमात्मा ही अश है। वह सकल्प, निश्चय, अहकार रूपी और प्रजापति है। ब्रह्मा, विष्णु इसके श्रेष्ठ शरीर कहे गए है। ये क्रमश रजोगुण, सत्त्वगुण एव तमोगुण के अश है। इस प्रकार एक ही परमात्मा इन तीन रूपों, आठ रूपो, ग्यारह रूपो आदि मे प्रकट हुआ है, अनत होकर भूतो मे स्थित है। यह सबका अधिपति है। सबके बाहर और भीतर स्थित है।

पंचम प्रपाठक

पहले यह आत्मा प्राण एव सूर्य इन दो स्वरूपो को धारण करता है, जो क्रमश अतरात्मा और बहिरात्मा है। प्राण की गति से ही इसकी बहिरात्मा का अनुमान होता है। वेदानुसार यह गतिरूप है। नष्टपाप विद्वान सबका अध्यक्ष होता है। वह शुद्ध मन परमात्मा मे निष्ठावाला, खुले ज्ञानचक्षुवाला अतरात्मा में स्थित रहता है। वह गति से बाहर जाने मे समर्थ है। आत्मा की गति अनुमान योग्य है, यह वेदमत है। सूर्य में दृश्यमान स्वर्णमय पुरुप ही हदय कंमल स्थित है और अन्न खाता है। यही सूर्य की अग्नि के रूप मे आकाश-स्थित है, यही काल है, जो अदृश्य रहकर भूतरूपी अन्न खाता है। यह कमल क्या है ? क्या जानता है ? उत्तर है—आकाश कमल है। इन चार-चार दिशाओं उपदिशाओं मे रहनेवाला वही है। सबसे परे है। प्राण एव आदित्य की ओम व्याहतियों और गायत्री से उपासना करनी चाहिए। (9-2)

मूर्त एव अमूर्त ब्रह्म के दो स्वरूप है, जो क्रमश असत्य एव सत्य है। ब्रह्म ही ज्योति है और ज्योति आदित्य है। ओम आत्मा है, जिसने स्वरूप त्रिविध बनाया है। ओम् की तीन मात्राओ से यह सब ओतप्रोत है। यही सर्वत्र है। यह वेदवचन है। या आदित्य ही ओम है, ऐसा ध्यान करके अपने को उसमे जोडे। अन्यत्र कहा गया है कि उद्गीध ही प्रणव है, प्रणव ही उद्गीथ। वही नाम-रूप है निद्रा, वृद्धावस्था एव मृत्यु रहित है। वह पांच प्रकार का, गुहास्थित, ऊपर ब्रह्म तक शाखाओंवाला है। आकाश आदि पाच तत्त्व ही शाखाए है। एक ही तत्त्व से यह सब ग्राह्य है। वही ब्रह्म है। जगत उसका स्वरूप ही है। सूर्य ओम् अक्षर का स्वरूप है, अत इसी अक्षर मे उसकी उपासना करें। इसी मे उसके अजस्र रस ग्रोध्य है। वेद कहते है—इसी पवित्र अक्षर को जानकर हर इच्छा पूर्ण होती

है। दूसरी जगह कहा गया है—ब्रह्म का यह शरीर शब्द करता है, जो ओम है। यह स्त्री-पुरुष नपुसक, त्रिलिगी, अग्नि, वायु, आदित्यरूप में प्रकाशवान एवं रुद्र, विष्णु रूप मे अधिपति है। गार्हपत्य आदि अग्नियां इसके मुख हैं। ऋक, यजु एवं साम का वह ज्ञाता है। भू· भुव और स्व ये तीन लोक है। भूत, भविष्य एव वर्तमान ये उसके तीन काल प्राण, अग्नि और आदित्य प्रताप अन्न, जल एव चद्रमा पोषक, मन, बुद्धि एवं अहकार चेतन, प्राण, अपान आदि इसके प्राण है। मैं त्यागता हू, ऐसा कहा गया है। स्तुतिकर्ता अर्पणकर्ता है, यह वेदकथन है। सत्यकाम ! यही 'पर' और 'अपर' ब्रह्म है यह 'ओम' ऐसा ही अक्षर है। (3-5)

तव इसने विस्तार किया। तप करके प्रजापति ने 'भू. भुव स्वः' कहा। उसका स्थूल शरीर लोकों द्वारा बना है। भू., भुव और स्व उसके क्रमश पर, नाभि एव मस्तक है। आदित्य नेत्र है, यह उनके अधीन और महापुरुषों की मात्राए है, नेत्रस्थ पुरुष ही पदार्थ ज्ञान करता है, अत भू., भुव और स्व विधिवत उपास्य है। अन्न प्रजापति भी सबका आत्मा तथा उसी तरह पूज्य है, यह वेदकथन है। यह जगत धारक शरीर है। यह सबमें और सब इसमें स्थित है, अत यह उपास्य है। सूर्य के भर्ग का ध्यान योग्य है, क्योंकि यह सम्मुख उपस्थित रहता है। यह बुद्धि द्वारा प्राप्य है। कौन चितनीय है ? इसका उत्तर है—हमारी बुद्धि को प्रेरित करता है। सन्मार्ग पर लाता है। 'भर्ग' सूर्य मे स्थापित है। आख की पुतली में भी यही इसी नाम से रहता है। इससे मनुष्य गतिवान है अथवा यह सबको तपाता है या प्राणियों का रंजन करता है या उनमें जाता है या जगत में आता है या जगत इसी की प्रजा है या यह सबका पोषण करता है, इन सब कारणो से यह भर्ग है। फिर सूर्य-शत्रुनाशक होने मे, सबको उत्पन्न करने से, प्रकाश देने मे यह सूर्य, सविता या आदित्य है। पवित्र करने से पवयान, सब ओर जाने मे अयन है। यह स्वयं आत्मा, अमृत, सर्वज्ञ, विचारक, गतिशील, सर्जक आदि है, वही सुनता, देखता, सूघता आदि है। यह सब आत्मा ही है, ऐसा समझो। जहा यह अद्वैत कार्य-कारण-उपमारहित, अवर्णनीय हो जाता है, उसके विषय में क्या कहा जा सकता है। (6-7)

यही आत्मा नियत्रक, शभु, भव, रुद्र आदि है, जो अग्नि रूप में तपनेवाला हजारो नेत्रो से प्रकाशमान आनदमय और जानने योग्य है। सब जीवों को अभय करके वन में जाकर उसका अन्वेषण करना चाहिए। इद्रियों के विषयों पर विजय से वह सशरीर मिल जाता है। वह विश्वरूप, तेजस्वी, जातवेदा, परम आश्रय और तपती ज्योति है। सूर्य रूप में वह प्रजाओं को प्राणवान करता हुआ सैकडों रश्मियों से उदय होता है।(8)

□

16. शिवसंकल्प उपनिषद्

हे ईश्वर ! जो हमारा मन जागते या सोते भी दूर पहुंच जाता है, जो तारों की ज्योति सदृश चमकता है, उसे शिवसंकल्पयुक्त करो । जिस मन से योगी मनीषी यज्ञ और शुभ कर्म करते हैं, जो उच्च ज्ञान का साधन है, जो दीपक के समान स्वयं को तथा अन्य वस्तुओ को प्रकाशित करता है, जो स्मरणशक्ति युक्त है, जिससे भूत, भविष्य एवं वर्तमान का ज्ञान होता है, जो ब्रह्मारूपी यज्ञकर्ता के समान सभी इंद्रियों द्वारा आत्मा से इस शरीरयज्ञ को जलाता है, जो मन, ऋक, साम एव यजुर्वेद के मध्य इनका स्मरण करता हुआ रथचक्र के अरों के समान स्थित है, जैसे अच्छा सारथी बल-वेगवान अश्वो को नियत्रित करता है, वैसे ही जो मन विद्वानों आदि का पथप्रदर्शक है, जो हृदय स्थित है, जरा (बुढ़ापा) रहित तथा अत्यंत शक्तिशाली है, ऐसे अनेक प्रकार की विशेषताओवाले मेरे मन को शिव सकल्प (शुभ इच्छा) युक्त बनाओ ।

□

शांतिपाठ :

ॐ भद्रं कर्णेभ्य शृणुयाम. देवा भद्रं पश्येमाताक्षर्भियजत्रा.।
स्थिरेरंगैस्तुष्टुवां सस्तनूमिर्व्यशेमदेवहित यदायु।
स्वस्ति न इंद्रो वृद्धश्रवा स्वस्ति न. पूषा विश्ववेदा
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमि स्वस्ति नो वृहस्पतिर्दधातु।

ॐ शांतिः शांति शाति.।

हरिः ॐ चार आश्रमों के सोलह भेद होते हैं। गायत्री, व्राह्मण, प्रजापत्य तंथा वृहन चार भेद व्रह्मचारी के हैं। जनेऊ होने पर तीन रात तक नमकहीन भोजन तथा गायत्री जपने से गायत्र, प्रतिवेद वारह, कुल अडतालीस वर्ष व्रह्मचर्य से पूर्ण वेदज्ञान प्राप्त करनेवाला व्राह्मण, परस्त्री से विमुख अपनी पत्नी के साथ भी केवल ऋतुकाल में संभोग करनेवाला अथवा अडतालस वर्ष गुरुकुल में रहनेवाला प्रजापत्य और चौवीस वर्ष तक गुरु के आश्रम में रहनेवाला व्राह्मण है मृत्युपर्यत गुरुकुल में रहनेवाला व्रह्मचारी वृहन कहलाता है।

वार्ताकवृत्ति, शालीनवृत्ति, यायावर एव घोर संन्यासिक—ये चार प्रकार के गृहस्थ है। खेती, पशुपालन, सच्चा व्यापार करते हुए सैकड़ों वर्ष यज्ञ करके आत्मा की प्रार्थना करने वाला वार्ताकवृत्ति है। जो यज्ञ करते हैं, करवाते नही; पढ़ते हैं, पढ़ाते नही; दान देते हैं; लेते नही, वह शालीनवृत्ति होते हैं। यायावर यज्ञ करता-करवाता है, पढ़ता-पढ़ाता है तथा दान देता है और लेता भी है। घोर सन्यासी तपस्या में लगा रहता है। सौ वर्ष तक यज्ञ एवं आत्मा की प्रार्थना हर प्रकार का गृहस्थ करता है।

वानप्रस्थ भी चार प्रकार के हैं। वैरवानस, उदुंवर, वालखिल्या और फेनप। ग्रामीणों द्वारा उपेक्षित स्वय पकी वनस्पतियों द्वारा जो अग्नि परिचर्या एव पंच महायज्ञ करते हैं, वह वैरवानस हैं। उदुव्वर प्रात उठकर कही से वेर आदि लाकर यह काम करते हैं। वालखिल्या, जटा, जीर्ण वस्त्र, वृक्षछाला धारण करता है। कार्तिक पूर्णिमा को फूल-फलों से तथा अन्य दिनों वृत्ति का अर्जन करके पूर्व कर्म करता है। फेनप कठोर स्थानों पर सोनेवाने पत्ते-फल आदि रूखा-सूखा खानेवाले पागल जैसे होते हैं तथा पूर्वकर्म करते हैं। प्रार्थना और आत्मचिंतन हर वानप्रस्थ करता है।

सन्यासी भी चतुर्विध होते हैं—कुटोचर, वहूदक, हंस और परमहंस। कुटीचर अपने पुत्रादि के घर से भिक्षा लेते हैं। वहूदक त्रिदड, कमंडलु, कौपीन, भगवा वस्त्रादि धारण कर सच्चरित्र व्राह्मणों के ही घर से भिक्षा लेते हैं। हस एक दडधारी, शिखाहीन, जनेऊ, शिक्य, कमडलुधर गांव में एक रात्रि, नगर या तीर्थ में पांच रात्रि ठहरनेवाले, एक से तीन रात्रि तक 'कृछ्र चाद्रायण' व्रत करनेवाले होते है। परमहस दडहीन, मुडित, कोपनीधारी, अव्यक्त, धीर, शात, त्रिदंड आदि युक्त छोड़े हुए घरों या मंदिरो में रहनेवाले मूर्ख जैसे दीखनेवाले होते हैं। वे धर्माधर्म, सत्यासत्य सव सहनेवाले समदर्शी, निर्लिप्त किसी भी वर्ण की भिक्षा लेनेवाले आत्मवंधनमुक्त होते हैं। प्रथम तीन आत्मचिंतनरत होते है।

श्रीमद् द्वय की उत्पत्ति। वाक्य द्वितीय है। षट्पद् अठारह है। पद्रह पहले, दस वाद में—पच्चीस अक्षर हैं। सदाचार मूल अनादिसिद्ध मंत्ररत्न नारायण पूर्व निरूपित है। वेद सपन्न विष्णुभक्त, ईर्ष्यारहित मत्रज्ञ, मंत्र-श्रद्धावान, सत मंत्रणा देनेवाला, पवित्र, गुरुभक्त, पुराणो का विशेषज्ञ इस प्रकार के लक्षणो से युक्त आचार्य गुरु कहलाता है। शास्त्रो के अर्थ को सही-सही समझना, सदाचार की स्थापना एव तदनुकूल आचरण आचार्य का लक्षण है। 'गुरु' शब्द मे 'गु' अंधकार तथा 'रु' उसका निवारक है, अत· गुरु का अर्थ अज्ञानांधकार का निवारण करनेवाला है। गुरु ही परमब्रह्म है, परम गति है, परम विद्या, परम धन, परम इच्छा तथा परम आश्रय है क्योकि वह उस परम ज्ञान का उपदेशक है, अत गुरु उससे भी महान है। जो इसका एक बार भी उच्चारण करता है, ससार से मुक्त हो जाता है। उसे सभी पुरुषार्थ सिद्ध हो जाते हैं। इसका ज्ञाता कदापि इस ससार मे पुन नही आता। यही उपनिषद (ज्ञान का सार) है।

19. वज्रसूचिका उपनिषद

शांतिपाठ ·

अप्यायतु ममगानि वाक्प्राणचक्षुष क्षोत्रमथो बलमिद्रियाणि च सर्वाणि सर्व ब्रह्मौपनिषद माहं ब्रह्म निराकुर्या मा मा ब्रह्म निराकरोद निराकरणमस्त्वनिराकरण मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सुधर्मास्ते मयि सतु ।

ॐ शाति शाति शाति ।

अज्ञान नाशक, अज्ञानी के लिए दूषक एवं ज्ञानियों के भूषण वज्रसूची शास्त्र के विषय मे वताता हू। वेदों एव स्मृतियों के अनुसार ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य एवं शूद्र, ये चार वर्ण है। इनमे ब्राह्मण प्रधान है। तव प्रश्न उठता है कि ब्राह्मण है क्या—प्राणी ? जाति ? देह ? ज्ञान ? कर्म ? अथवा धार्मिकता ब्राह्मणत्व के निर्धारक तत्त्व है ?

जीव ब्राह्मण नही है। हो चुके तथा होनेवाले जीव समान ही है। जीव एक ही है, कर्मानुसार अनेक देह धारण करता है। तव देह—यह भी ब्राह्मण नही हो सकता। सभी मान देहे पचभूतमय, जरा तथा मरनेवाले होते हैं। साथ ही ब्राह्मण गोरा ही हो अथवा क्षत्रिय लाल, वैश्य पीला या शूद्र काला ही, यह भी अनिश्चित है। पिता के शव को जलाने पर किसी को ब्रह्म-हत्या नही लगती। अत शरीर ब्राह्मण नही है। तव जाति-विभिन्न जातियों से अनेक ऋषियों का जन्म हुआ, जैसे मृगी मे शृगी ऋषि, कुश से कौशिक आदि। इसलिए जाति को ब्राह्मण नही कहा जा सकता। (4-5)

ज्ञान भी ब्राह्मण नही है, क्योंकि वहुत से क्षत्रिय आदि भी परम तत्त्वज्ञ हुए है। तव कर्म ? सभी प्राणियों के प्रारब्ध संचित तथा आगामी कर्मों से समानता है और इसी से प्रेरित जीव कार्य करता है, अत कर्म ब्राह्मण नही है। धार्मिकता वहुत से क्षत्रिय आदि भी स्वर्णदान करते आए है, अत धर्म भी ब्राह्मण नही है। (6-7)

तव ब्राह्मण कौन है ?—अद्वैत भावनावाला, जाति-गुण-क्रिया रहित, छ ऊमि-छ भाव दोपरहित, सत्य, ज्ञान, आनद आदि युक्त, काम, राग आदि रहित, परम तत्त्वज्ञ तथा अहंकार आदि का त्यागी ब्राह्मण कहलाता है। आत्मा की सच्चिदानदात्मकता का अनुभव करनेवाले को ही ब्राह्मण मानना चाहिए, अन्य को नही। यही साराश में ब्राह्मण के लक्षण है।

□

शांतिपाठ ·

ॐ भद्र कर्णेभ्य शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाताक्षभिर्यजत्रा.
स्थिरेरंगैस्तुष्टुवा सस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायु ।
स्वस्ति न इद्रो वृद्धाश्रवा स्वस्ति न पूषा विश्ववेदा ।
स्वस्ति नरताक्ष्यों अरिष्टनेमि स्वस्ति नो वृहस्पतिर्दधातु ।
ॐ शाति शाति शांति. ।

रुद्रलोक जाकर देवताओ ने रुद्र से पूछा—'आप कौन हैं ?' रुद्र वोले, 'मैं ही एक हूं। भूत, भविष्य, वर्तमान मे मै ही हूं। मेरे सिवा कुछ भी नही है। भीतर से भी भीतर, सव दिशाओं में व्याज, नित्यानित्य, वह्म-अवह्म, प्रत्येक दिशा, स्त्री-पुरुप, गायत्री आदि छंद, गार्हपत्य आदि अग्नि, सत्य, गौ, चारों वेद, श्रेष्ठ जप, तेज, ज्योति आदि में मै ही हूं। मेरा ज्ञाता सब वेदों एवं देवों जानता है। मैं ही गौ को गौ से, व्राह्मण आदि को व्राह्मण आदि से तृप्त करता हूं।' शंकित से देवता रुद्र को देखकर हाथ उठाकर कहने लगे, 'हे रुद्र आप व्रह्मा हैं, विष्णु है, इंद्र है, स्कद हैं, अग्नि, वायु, सोम, ग्रह, उपग्रह, पृथ्वी, अतरिक्ष स्वर्ग आदि हैं। आपको नमस्कार है। भू, भुव, स्व क्रमश आपके निम्न, मध्य एव सिर है। आप ही अकेले विश्वरूप है भ्रमवश अनेक जान पड़ते है। आप वृद्धि, पुष्टि, शाति आदि रूपो में है। आप ही ने सोम रूप अमृत पिलाकर हमें अमर किया। ज्योतिरूप तथा ज्ञानी वनाया, हमें अव शत्रु कुछ हानि नही पहुचा सकता। आप मानव के लिए अमृत स्वरूप हैं। मर्वत्र और सव कुछ आप ही है। (1-2)

'ओम' क्या है—इसके उच्चारण में प्राणों को ऊपर खीचना पडता है, अत आप ओम कहलाते है। प्रणव कहने से चारो वेदों, अगिरस, व्रह्म एवं व्राह्मण को प्रणाम किया जाता है, अत आप प्रणव हैं, तिलो में तेल के समान आप सृष्टि भर मे व्याप्त हैं, आप अनत हैं। आप गर्भ, जन्म, मरण आदि से मुक्त करने के कारण तारक कहे जाते हैं। आप शुक्ल (इसके उच्चारण में श्रम होता है), सूक्ष्म (के उच्चारण में सूक्ष्म कंप से), भैद्युत (उच्चारण से तमावस्या में प्रकाश होता है), परव्रह्म, (भारी पीडाओ का ज्ञान कराते हो) आदि कहलाते है (इत्यादि नाम आपके किसी गुणो के कारण है)। जैसे दूध हेतु गाय को प्रसन्न करते हैं, वैसे ही हम आपकी स्तुति करते हैं। आप इद्र रूप में विश्व के ईश्वर, दिव्यद्रष्टा हो अत ईशान हो। ज्ञान के लिए आपका भजन करने से वाणी का प्रादुर्भाव होने से आप महेश्वर हो, यही रुद्र का चरित है। (4)

एक ही देव सर्व दिशा व्याप्त है। वही आदिजन्मा, मध्य और अत है। केवल वह रुद्र ही हर व्यक्ति में व्याप्त है। लोक नियंता है। सव उसी में स्थित तथा अत में उसी में मिल जाते है। वही रचयिता-रक्षक है। उसका ध्यान परम शातिप्रद है। अज्ञान नाश हेतु उसी में मन लगाओ। वह

शाश्वत-पुराण, पुरुष अन्नादि देनेवाला तथा मृत्यु से रक्षक है। शांति एव बंधन मुक्ति प्रदाता है। उसकी प्रथम मात्रा ब्रह्मा (रक्त वर्णवाले), द्वितीय विष्णु (श्याम वर्ण), तृतीय इद्र (पीत वर्ण) और चतुर्थ अर्धमात्रा वेद रूप हैं। इनका ध्यान करने से इनके लोकों की प्राप्ति एव कर्मबधन मुक्ति मिलती है। इसी उत्तर मार्ग से देव-पितर-ऋषि आते है। इसके सूक्ष्म रूप को ज्ञानी हदय मे देखते हैं। क्रोधादि त्यागकर रुद्र मे मन लगाने से रुद्र से एकता होती है। वही नियता है। अग्नि, वायु, जल आदि में वही भस्म रूप में है। पशुपति की भस्म का स्पर्श न करनेवाला भस्मवत है। यह ब्रह्मरूप भस्म वधन काटनेवाली है। (5)

अग्नि एव जल में स्थित रुद्र औषधियों एवं वनस्पतियो मे प्रविष्ट हुआ। विश्व के उत्पत्तिकर्ता अग्निरूप रुद्र, औषधियो, लोको आदि के रचयिता, इन्हे धारण करनेवाले शिवशक्ति एव त्रिगुणात्मक एव नार्गो को अतरिक्ष में स्थित करानेवाले रुद्र को नमस्कार है। इसकी प्रणवरूपी मूर्धा की उपासना से उच्च स्थिति प्राप्त होती है। रुद्र सब देवो का सामूहिक रूप एव मस्तक है, उसका प्राण, मन और मस्तक रक्षक है। देवता रुद्र के लोकों की रक्षा कर सकते है, अन्यथा नही। इसके पहले तथा अलावा कुछ नही है। हजार पावों और एक सिरवाला यह सर्वव्याप्त है। अक्षर से काल की उत्पत्ति है, काल होने से यह व्यापक है। इसके सोने पर प्राणियो का अंत होता है। उसकी श्वास से तम, तम से जल तथा इसके अगुलिमथन से शरद की ओस होती है। फिर इसी प्रकार इसके मथन से क्रमश फेन, अडा, ब्रह्मा, वायु, ओम, सावित्री, लोक (अपने-अपने पहले से) पैदा होते है। लोक मे तप से सत्य फिर अगुल प्रवाह से शाश्वत (परम तप) पैदा होता है, वही जल ज्योति, रस, अमृत, ब्रह्म, भू, भुव, स्व और नम है। (6)

इस अथर्वशिर उपिनषद् का पाठक अश्रोत्रिय ब्राह्मण, श्रोत्रिय और अनुपवीत, उपवीत होकर अग्नि, वायु, सूर्य, सोम एव सत्य के समान पवित्र, सब देवों एवं वेदों का ज्ञाता, सब तीर्थो मे स्नान किया जैसा हो जाता है। उसे सब यज्ञों और साठ हजार गायत्री जप का, पुराणो के अध्यापन का, एक लाख रुद्र जाप का तथा दस हजार 'ओम' जप का फल मिलता है। उसके दर्शन पवित्र करनेवाले होते हैं। वह अपनी सात पूर्व पीढ़ियो का तारक होता है। भगवान ने कहा, 'इसका एक, दो तथा तीन बार जप करने से क्रमश पवित्र कर्म का अधिकार, गणपति पद तथा 'ओम' मे प्रवेश होता है।

□

21. स्कंद उपनिषद्

शांतिपाठ :

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्य करवावहै।
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै।

हे महादेव ! तुम्हारी थोडी-सी करुणा से मै अच्युत, विज्ञान, धन और शिव ही हो गया हू। इससे अधिक क्या होता है ? अतःकरण के होने पर व्यक्ति अपना पार्थिव रूप भूल जाता है, तब केवल हरि ही दीखते है। ज्ञान स्वरूप मे स्थित होकर, मै अपने को अजन्मा अनुभव कर रहा हू। अन्य सब स्वप्न के समान जड एवं नश्वर है। इससे अधिक क्या होता है ? जो चित्त एव जडो को देखनेवाला अच्युत एव ज्ञान रूप है, वही महादेव एव महा हरि है। वही ज्योतियों की ज्योति, परमेश्वर और परम ब्रह्म है। मै भी ब्रह्म ही हू, इसमे सशय नही है। (1-5)

जीव ही शिव है, शिव ही जीव है, केवल जीव शिव नही है। छिलके से ढका चावल छिलका उतरने पर ही चावल बनता है। इसी प्रकार बंधन ग्रस्त जीव कर्मनाश पर या पाशबद्ध पाशमुक्ति पर सदाशिव ही है। शिव ही विष्णु तथा विष्णु ही शिव है, ये परस्पर एक-दूसरे के हदय मे रहते है। शिव विष्णुमय एव विष्णु शिवमय है। इसमे कोई अतर न दीखने से मै सशरीर कल्याणमय हो गया हू। शिव एव केशव मे अभेद है। देह, मंदिर और जीव केवल शिव है। अज्ञान दूर होने पर निर्मलता आती है। तब 'सोऽह' (मै वही हू) भाव से उसे पूजे। (6-10)

अभेद देखना ज्ञान है और निर्विषयी मन ध्यान का लक्षण है। मन का मैल हटना स्नान तथा इद्रिय निग्रह पवित्रता है। ब्रह्मज्ञान का अमृत पीकर देह-रक्षा के लिए भिक्षा मागे। द्वैत भावना को त्यागकर एकात मे रहे। इसी आवरण से मुक्ति मिलती है। श्री परमधाम, कल्याणमय अविनाशी को नमस्कार। हे नृसिह देव आपकी कृपा से ब्रह्मा, विष्णु और शिव स्वरूप को अचित्य, अव्यक्त, वेदात्मक ब्रह्म रूप में मानते है। ज्ञानी ब्रह्म ज्ञान पर ब्रह्मलीन हो जाते है। वही विष्णु का परमपद है। यही निर्वाण ज्ञान, वेदो का उपदेश तथा उपनिषद् है। (11-15)

□

22. सर्वसार उपनिषद्

शांतिपाठ ·

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्य करवावहै।
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै॥

वधन क्या है ? मोक्ष क्या है ? विद्या और अविद्या क्या है ? जागृत, स्वप्न एव तुरीया अवस्थाए, अग्निमय-प्राणमय-मनोमय-विज्ञानमय और आनदमय कोश, कर्ता;-जीव-पंचवर्ग-क्षेत्र;-साक्षी, कुटुव और अतर्यामी तथा जीवात्मा, परमात्मा एव माया, ये सब क्या हैं ? आत्मा ही ईश्वर एव जीव है। शरीर में जीव को होनेवाला अहंभाव वधन है, इससे मुक्ति मोक्ष है। अहभाव का कारण अविद्या तथा इसका नाश विद्या है। (1-3)

सूर्य आदि की शक्तियों द्वारा मन, बुद्धि, चित्त, अहकार और दस इद्रियो द्वारा शब्द आदि का ग्रहण जागृत अवस्था है। शब्द आदि स्थूल विषय न रहने पर भी जागृतावस्था का रहना, स्वप्नावस्था है। मन आदि चौदह तत्त्वों के शात होने पर विशेष ज्ञान का अभाव तथा शब्दादिका ग्रहण न होना सुषुप्ति अवस्था है। इन तीनों अवस्थाओ की उत्पत्ति एव लय का ज्ञाता, जो इनका चितक करता है, यह तुरीया अवस्था है। अन्न से बननेवाला शरीर अन्नमय कोश है, चौदह वायु का इनमें विचरना प्राणमय कोश, इन दोनों के अदर मन आदि द्वारा आत्मा आदि का विचार मनोमय कोश, इन तीनों के साथ बुद्धि द्वारा होनेवाला ज्ञान स्वरूप विज्ञानमय कोश तथा इन चारों कोशों के साथ आत्मा का बीज से वट-वृक्ष की तरह अपने कारण का अज्ञान आ नदमय कोश है। (4-5)

सुख-दु ख की दृष्टि से कर्ता जब अभीष्ट (सुख) चाहता है तब सुख बुद्धि तथा जब अनिष्ट की कल्पना करे, तो दु ख बुद्धि है। सुख प्राप्ति एव दु ख त्याग हेतु कार्य करने से वह कर्ता कहलाता है। शब्द आदि पाच विषय सुख-दु ख के कारण है। शुभाशुभ कर्मों से प्राप्त शरीर को समझने पर वह उपाधियुक्त जीव कहलाता है मन, प्राण, इच्छा, सत्त्व और पिड इनके प्रत्येक के पाच-पाच भेदों को पचक कहते है। इनसे युक्त जीवात्मा छुटकारा नही पाता। मन आदि सूक्ष्म तत्त्वों की उपाधि सदा आत्मा में होती है, इसे लिग शरीर कहते है, यही हृदय ग्रथि है। इसमें स्थित चैतन्य क्षेत्रज्ञ है। (6-8)

ज्ञान, ज्ञाता एव ज्ञेय को जानने पर भी स्वय उत्पत्ति-लयहीन आत्मा साक्षी कहलाता है। ब्रह्मा से चींटी तक की बुद्धि में स्थित सूक्ष्म-स्थूल आदि का नाश होने पर भी शेष रहनेवाला 'कूटस्थ' है। इन सबसे अपने स्वरूप प्राप्ति हेतु सारे शरीर में गुथा हुआ तत्त्व अतर्यामी कहलाता है। सत्य, ज्ञान, आभूषण आदि से रहित चैतन्य रूप आत्मा आभास होने पर 'त्वम्' कहलाता है। ब्रह्म, सत्य, आनद, ज्ञान स्वरूप है। अविनाशी सत्य कहलाता है। देश, काल आदि का नाश होने पर भी वह अविनाशी है। उत्पत्ति-विनाश रहित नित्य चैतन्य 'ज्ञान' है। वह मृत्तिका पात्रो एव स्वर्णाभूषणो में क्रमश मिट्टी एव सोने के समान सृष्टि भर मे व्याप्त है। अत वह अनेक कहलाता है। वह सुखमय चैतन्य अनंत आनद का सागर है। शेष सुखो का स्वरूप है। वह आनद कहलाता है। (9-11)

यह सत्य, ज्ञान, अनत और आनद लक्षणवाले में देश, काल, वस्तु आदि से कोई परिवर्तन नही होता, अत. वह तत् या परमात्मा कहलाता है। 'त्वं' और तत् से पृथक आकाश जैसा शून्य, केवल 'सतरूप तत्त्व परमब्रह्म है। जो अनादि होते हुए भी अनंत नही है और 'सत्' 'असत्' से भिन्न सर्वाधिक विकार रहित दीखनेवाली सत्ता ही माया है। इसके अतिरिक्त किसी रूप मे उसका वर्णन नही हो सकता। वह अज्ञान रूप तुच्छ एवं मिथ्या है, किंतु अज्ञानियो को वह सदा वास्तविक जान पडती है। अत उसका यथार्थ रूप अवर्णनीय है। (13-15)

मै जन्म नही लेता, मै दस इंद्रियां, बुद्धि, मन या शाश्वत अहकार नही हू। मै अप्राण, अमन शुद्ध स्वरूप, बिना बुद्धि, का साक्षी तथा सदा चित्त मात्र हूं, इसमें कोई संदेह नही। न मै कर्ता हू न भोक्ता ही, केवल प्रकृतिक साक्षी हू। मेरे सपर्क से देह आदि सचेतन जैसे लगते हैं। मै स्थिर, नित्य, सदानंद; शुद्ध ज्ञानमय और निर्मल हू। मैं सभी प्राणियो का आत्मा, प्रभु और साक्षी हूं। यह नि सदेह सत्य है। समस्त वेदात दर्शन का ब्रह्म मै ही हूं, आकाश वायु आदि जान पडनेवाली वस्तु मै नही हूं। मै रूप नाम या कर्म नही हूं, अपितु सच्चिदानंद स्वरूप ब्रह्म हूं। मै देह नही हूं अत. जन्म-मृत्यु का प्रश्न ही नही उठता, मै प्राण नही हूं, अत· मुझे भूख-प्यास कैसे लगेगी ? मै मन नही हू, अत· मुझे शोक-मोह कैसे होगा ? कर्ता नही हू, तो बधन-मोक्ष कैसे होगा ? यही उपनिषद् है।

□

23. शुकरहस्योपनिषद्

शांतिपाठ :

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्य करवावहै।
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै॥

रहस्योपनिषद की व्याख्या करते हैं। देवर्षियों ने ब्रह्मा को पूजकर नमस्कार करके पूछा कि वह रहस्योपनिषद कहें, तब ब्रह्मा बोले—'प्राचीनकाल मे तेजस्वी वेदवेत्ता तपोनिधि व्यास पार्वती सहित शिव को प्रणाम करके हाथ जोड़कर बोले, 'देवाधिदेव महाप्राज्ञ लोगो को बधनमुक्त करनेवाले ईश्वर, मेरे पुत्र शुकदेव के वेदसंस्कार कर्म मे ब्रह्मोपदेश देने का समय आ गया है।' शिव बोले, 'यदि मैं केवल रूप शाश्वत साक्षात ब्रह्म का उपदेश दूंगा, तो तुम्हारा पुत्र वैराग्य के कारण सब कुछ छोडकर स्वय प्रकाश स्वरूप हो जाएगा। वेदव्यास ने कहा, 'चाहे कुछ भी हो, इसी संस्कार में आपसे ब्रह्मज्ञान पाकर वह शीघ्र सर्वज्ञ बने तथा आपकी कृपा से उसे चारो प्रकार की मोक्ष प्राप्ति हो। (1-6)'

व्यास के शब्दों से शिव अत्यत प्रसन्न हुए और पार्वती सहित देवर्षियो की सभा मे उपदेश देने गए और एक दिव्य आसन पर बैठे कृतकृत्य होकर भक्तिपूर्वक वहां आकर शुक ने शिव से प्रणवज्ञान पाया। तब शुक बोले, 'देवों के देव सर्वज्ञ सच्चिदानद उमारमण भूतेश करुणानिधि प्रसन्न हो गए। आपने मुझे प्रणव एव परमब्रह्म का उपदेश दिया है' किंतु मै तत्त्वमसि 'प्रज्ञानब्रह्म' आदि महावाक्यों को यथा क्रम उनके षडगंयास सहित सुनना चाहता हू।'। (7-11)

शिव ने कहा, 'बहुत सुंदर महाप्राज्ञ, ज्ञाननिधि मुनि शुक तुमने वास्तव में पूछने योग्य वेदो का रहस्य ही पूछा है अत मैं षडंगन्यास सहित रहस्योपनिषद समझाता हू, जिसके ज्ञान मात्र से निःसदेह मोक्ष मिलता है। गुरु द्वारा अगहीन वाक्योपदेश नही होना चाहिए। उपदेश षडगन्यास सहित ही करना चाहिए। वेदों में उपनिषद के समान उपनिषदों में रहस्योपनिषद श्रेष्ठ है। जिस विद्वान ने यह उपनिषद कहा, उसे पुण्य के कारण तीर्थ, वेद, मंत्र पाठ तथा जप आदि से कुछ प्रयोजन नही था। सौ वर्ष तक महावाक्यों के अर्थ का विचार करने से एक बार इनके ऋषि आदि के ध्यान सहित जाप का फल अधिक होता है। (12-16)

(इसके अनतर महावाक्यों का अंगन्यास विनियोग आदि है, जो उपासकों के लिए मूलरूप मे ले लेता है। यह एक क्रियात्मक कार्य है, अत इसका अर्थ यहा देना अनावश्यक विस्तार ही होगा। जिज्ञासु पाठक मूलपाठ देखें)।

जिनकी सहायता से प्राणी देखता, सुनता, कहता, सूंघता एवं स्वाद ग्रहण करता है, उसे प्रज्ञान कहते है। ब्रह्मादि देवों तथा मनुष्य, अश्व आदि पशुओं तथा सभी प्राणियों में एक ही तत्त्व ब्रह्म है। वही प्रज्ञान ब्रह्म मुझमें भी है। मानव देह को ही ब्रह्म प्राप्ति का अधिकार है। इसमें स्थित ब्रह्म बुद्धि प्रस्फुरित होने पर 'अहं' है। पूर्ण परमात्मा यहां 'ब्रह्म' है तथा 'अस्मि' अपनी और ब्रह्म की एकता का बोधक है। सृष्टि से पूर्व नाम-रूप रहित एक अद्वितीय ब्रह्म ही था और अब भी वैसा ही है। यहा

ब्रह्म को 'तत' इद्रियहीन शिष्य 'त्व' तथा असि दोनो की एकता का बोधक है, यही अनुभव करना चाहिए। अह से शरीर तक 'प्रत्यमात्मा' कहलाते है, 'अह' स्वप्रकाश रूप है। दृश्य जगत मे व्यापक तत्त्व ही 'ब्रह्म', 'स्वयप्रकाश' एव आत्मारूप है। (1-7)

अज्ञान के कारण मै अनात्म पदार्थो को 'आत्मा' समझने लगा। गुरु कृपा से महावाक्यो के उपदेश आत्मा रूप सूर्य के दर्शन से मेरा मोहभग हुआ। इनका अर्थ वाच्य एव लक्ष्य दोनो प्रकार का होता है। 'त्व' आदि वाचार्थ है। विशुद्ध चेतन लक्ष्यार्थ है। इसी प्रकार तत एव परमात्मा क्रमश वाच्य एव लक्ष्यार्थ है। 'असि' दोनो से एकता सूचक है। कार्य-कारण उपाधि द्वारा ही 'त्व' एव 'तत' मे भेद है। इसके न रहने पर दोनों सच्चिदानद ही है। जैसे यह और वह शब्द निकाल देने पर केवल 'अमुक' बचता है 'जीव' कार्य रूप उपाधि तथा ब्रह्म 'कारण' रूप उपाधि है, इन उपाधियो को त्याग देने पर ज्ञानस्वरूप ही बचता है। गुरु से सुनकर मनन और निदिध्यासन करने पर ही ज्ञान होता है। ब्रह्म प्राप्त करानेवाला तथा अन्य का ज्ञान नश्वर है। ब्रह्माजी का आदेश है कि शिष्य को षडग़न्यास सहित ही महावाक्यो का उपदेश दिया जाए, केवल वाक्यो का नही। (9-15)

भगवान शिव बोले, 'तुम्हारे ब्रह्मज्ञानी पिता के आग्रह पर ही मैने यह रहस्योपनिषद तुम्हे दिया है। इसमे सच्चिदानंद ब्रह्म का वर्णन है, जिसके चितन से तुम जीवन मुक्त बनोगे। वेद के आदि तथा अंत मे प्रष्ठित स्वर 'ओम' की प्रकृति मे लीन होने से व्यक्ति ईश्वर बनता है।' यह उपदेश सुनकर तमय बने शुक ने शिव को प्रणाम किया और सर्वस्व त्यागकर ब्रह्म के आनद मे डूबकर वहा से चले गए। पुत्र वियोग से दु खी व्यास उन्हे पुकारते रहे, इसका उत्तर समस्त जड-चेतन ने दिया। इस उत्तर से अपने पुत्र को विश्वमय देखकर व्यास को परमानद की प्राप्ति हुई। गुरु से इस उपनिषद् को समझनेवाला पाप मुक्त होकर कैवल्य प्राप्त करता है। (16-23)

□

24. मंत्रकोपनिषद्

शांतिपाठ ·

ॐ पूर्णमद पूर्णमिद पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ।।

आठ पावोवाला उज्ज्वल, त्रिसूत्र, सूक्ष्म, अनश्वम, त्रिमार्गवाला मै वही हू, ज्ञानी सर्वत्र एसो अनुभव करने पर भी उसे नहीं देख पाते । मोहकारक घोर अज्ञान के अधकार का नाश होने पर सत्वगुण स्थित पुरुष ही गुणों को गुफा में स्थित निर्गुण ब्रह्म को देखते है । अन्य स्थिति मे ध्यान से वह नही दीखता, ऐसा ध्यान विकारक, अज्ञानमय, अजन्मा, अविचल मात्रा का ही ध्यान करता है । यह मात्रा अभ्यास के कारण ही जान पड़ती है, उसी से विस्तृत और प्रेरित होती है । जगत का अधिष्ठाता हस ही पुरुषार्थ को उत्पन्न करता है । यह माया परमात्मा की कामधेनु, आदि-अतहीन सभी की जननी, पोषक, श्वेत-श्याम रक्तवर्ण तथा समस्त कामना पूर्ण करनेवाली है । अज्ञानी इस अविपय एव अज्ञान को दूहते है । केवल स्वतत्र एवं सबको वश मे रखनेवाला परमात्मा ही इसे पीता है । सर्व साधारण द्वारा दुही जानेवाली यज्ञ कर्ताओ द्वारा जिसे पीया जाता है, माया रूपी ऐसी गाय को भगवान ध्यान क्रिया से भोगता है । परमात्मा सुंदर पत्तोवाले विश्वरूपी पीपल फलो को खाते हुए उदासीन-अविनाशी की माया को देखते है ! स्नातक एवं अध्वर्यु इसका गान करते हैं । अनेक शास्त्रज्ञ ऋगवेदी इसकी स्तुति करते है और रथतर नाम का 'वृहत समा' सात प्रकारक गायन करते है । मत्र रहस्य ही ब्रह्म है, अथर्ववेदो भार्गव पदक्रम से पढते है । (1-10)

परमात्मा ब्रह्मचर्य वृत्तिवाला, स्तभ समान ससार रूप में इसकी गाडो चलाता हुआ तथा अतिविस्तृत है । यही काल, प्राण, मृत्यु, शर्व महेश्वर आदि देवो और असुरो मे स्थित है । यही प्रजापति, विराट और जल रूपों में अथर्ववेद से स्तुति योग्य है । कुछ उसे 26 वा तथा कुछ 27 वा तत्त्व कहते हैं । अथर्ववेद का उपनिषद इसे निर्गुण कहता है । साख्य पुरुष कहता है । कुछ चौवीसवी सख्यावाला, कुछ व्यक्त-अव्यक्त, द्वैत, अद्वैत आदि कहते है । कुछ तीन प्रकार का, कुछ अन्य प्रकार का कहते हैं । कुछ ज्ञानी ब्रह्मा से जड पदार्थ तक समस्त जगत को एक ही शुभ्र रूप प्रभु के रूप में देखते है । जिस ब्रह्म में वह स्थावर जंगम पिरोया गया है, उसमे यह सब सागर मे नदियों के समान लीन हो जाता है । जल में बने बुलबुले के समान समस्त पदार्थ उसी से उत्पन्न होकर उसी में मिल जाते हैं । उस ब्रह्म को ज्ञानी ही देखते हैं । क्षेत्रज्ञ रूप में सभी में स्थित, कारणो से देखे जानेवाले इस ब्रह्म को ज्ञानी बार-बार देखते हैं । ब्रह्मज्ञाता ब्राह्मण उसी को पाकर उसी में लीन होकर शोभा पाते है । यही रहस्य है । (11-20)

□

25. प्रणव उपनिषद्

शांतिपाठ :

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्य करवावहै।
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥

उस विलक्षण कर्मवाले परमब्रह्म विष्णु की ब्रह्मविद्या निरूपित की जाती है। ब्रह्म वादियों द्वारा कथित एकाक्षर ब्रह्म 'ओम' का निरूपण किया जाता है। इसमें तीन वेद, तीन वेद, तीन लोक, तीन अग्नियों के साथ ही तीनों मात्रा एवं अर्धमात्रा भी स्थित हैं। यह परम शिव का स्वरूप है। ऋग्वेद, गर्हण्त्य अग्नि तथा पृथ्वी-ब्रह्म तीनों को ब्रह्मवेत्ताओं ने ओम (अ + उ + म) के प्रथम अक्षर 'अ' में माना है। यजुर्वेद, आकाश, दक्षिणाग्नि एव विष्णु को 'उ' में माना है। सामवेद स्वर्ग, आह्वनीय अग्नि तथा शंकर का स्वरूप 'म' में माना है। (1-6)

'अ' को चंद्रमंडल के समीपवर्ती सूर्य मंडल भी माना है, चंद्र को 'उ' में तथा धुएं रहित विद्युत सदृश अग्नि को 'म' माना है। सूर्य, चंद्र एवं अग्नि की तीनों मात्राएं भी इसमें समझनी चाहिए। दिए की लौ के समान ऊपर की शिखा अर्धचंद्र समझनी चाहिए। दूसरी कमल नाल के समान पतली शिखा नासिका से जानेवाले सूर्य के समान 72 हजार नाड़ियों के ऊपर प्राणियों को वरदान देनेवाली सर्वव्याप्त है। मोक्ष के समीप पहुंचने पर कास्यघंटे का-सा शब्द होता है। वेद स्वरूप 'ओम' को ऐसा समझना चाहिए, जिसे सभी सुनना चाहते हैं। यह 'ओम' जिसमें लीन हो जाता है, वह ब्रह्म कहलाता है। और अमृत्व का अधिकारी वनता है। यह सत्य है। (7-13)

□

26. निरालंबोपनिषद

शांतिपाठ :

ॐ पूर्णमद पूर्णमिद पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावर्शिष्यते ॥

सच्चिदानद मूर्ति, निष्पच शाति निरालव तेजस्वी गुरु शिव को नमस्कार । इस निरालव का आश्रय लेकर सालव वस्तुओं को छोडनेवाला संन्यासी और योग कैवल्य (मोक्ष) पद पाता है । इन अज्ञानी प्राणियों के दुखों की शाति के लिए जानने योग्य सब कुछ को यहा शका रूप में कहा जा रहा है—ब्रह्म, ईश्वर, जीव, प्रकृति, परमात्मा, ब्रह्मा, विष्णु, रूद्र, इंद्र, मय, चद्र, सुर, असुर, पिशाच, मनुष्य, स्त्रिया, पशु, स्थावर ब्राह्मण, जाति, कर्म, ज्ञान, अज्ञान, सुख, दुख, स्वर्ग; नरक, बधन, मोक्ष, उपास्य, शिष्य, विद्वान, मूर्ख, असुर, तप, परम पद, ग्राह्य, अग्राह्य और संन्यासी कौन है ? इन शकाओं के बाद ब्रह्मस्वरूप समझाया गया है । (1-3)

महत्, अहकार, पृथ्वी जल आदि तथा ब्रह्मांड, कर्म, ज्ञान रूप में भास होने पर भी इन सबसे रहित अद्वैत (केवल ब्रह्म ही है, भावना अद्वैतवाद है) समस्त शक्तियुक्त आदि-अत हीन, शुद्ध पवित्र आदि चैतन्य परमब्रह्म है । यही जब अपनी माया से सृष्टि करता है और अंतर्यामी रूप मे उसमें प्रवेश करके ब्रह्मा आदि जीवों की बुद्धि आदि का नियमन करता है, तब यह ईश्वर कहलाता है । ब्रह्म, विष्णु आदि के रूप में नाम-रूप का मिथ्या अभिमान होने पर स्थूल आदि की अनुभूति जीव कहलाती है । भिन्न-भिन्न देह धारण करने से चैतन्य जीव बन जाता है । ब्रह्म की सृष्टि उत्पन्न करने की शक्ति माया (प्रकृति) है । देह आदि मे दूर रहनेवाला ब्रह्म परमात्मा है । यही ब्रह्म विष्णु, रुद्र आदि पूर्वकथित रूपों में प्रकट हुआ है । यही स्थावर जगम (चराचर) है । समस्त जगत ही ब्रह्म है । (4-9)

जाति चमडे, रक्त, मास, हड्डी या आत्मा की नही होती, यह केवल व्यावहारिक कल्पना है । कर्म इंद्रियो द्वारा की जानेवाली क्रियाए हैं । कर्ता और भोक्ता का होने का अभिमान बधन है । नित्य नैमित्तिक (फल इच्छा से) किए जानेवाले तप, यज्ञ आदि अकर्म हैं । सृष्टि की समस्त परिवर्तनशील वस्तुओं मे एक ही चैतन्य को देखना ज्ञान है और द्रष्टा चैतन्य है । यह सर्व में है, यह अनुभव ज्ञान है । का अनुभव इंद्रिय सयम और सद्गुरु की उपासना श्रवण, मनन आदि से होता है । रस्सी में सर्प के भ्रम के समान एकमात्र ब्रह्म मे देव, पशु, पक्षी, मानव आदि का भ्रम अज्ञान है । सच्चिदानद परमात्मा के ज्ञान से प्राप्त आनद ही सुख है । इनसे भिन्न रूप विषयों का विचार दुख है । सत्कर्मो की सगति स्वर्ग और सामाजिक विषयो तथा लोगों की सगति नरक है । (10-17)

अज्ञान वाला 'मैं जन्म लेता हूं', 'मरता हूं', या मानता बधन है । मेरे मा-बाप, मेरी धन-संपत्ति आदि विचार भी बधन है । स्त्री धन, अधिक आदि सिद्धियों की इच्छा, यम-नियम आदि, वर्णाश्रम

कर्म इच्छा, आज्ञा, भय यज्ञव्रत आदि का ज्ञान भी बंधन है। नित्य-अनित्य पर विचार द्वारा अनित्य संसार से ममता का दूर होना ही मोक्ष है। (18-29)

वही एकमात्र सत्य है या सभी देहों में स्थित चैतन्य ब्रह्म का ज्ञान कराने वाला गुरू ही उपास्य है। संसार रूप अज्ञान का नाश होने पर गम्भीर ज्ञान रूप शेष ब्रह्म ही शिष्य है। सभी मे स्थित ज्ञानरूपी आत्मा का ज्ञाता विद्वान है। कर्ता आदि होने का अहंकार करनेवाला मूर्ख है। ब्रह्मा, विष्णु आदि के ऐश्वर्य की इच्छा से जप आदि द्वारा अंतरात्मा को दुःख देनेवाला तथा उग्रता आदि दुर्गुणोंवाला यदि तप करें, तो वह आसुरी है। 'ब्रह्म सत्यं जगत मिथ्या' इस भाव से ब्रह्मा आदि के ऐश्वर्य को प्राप्ति हेतु किया गया कार्य तप है। प्राण इंद्रिय आदि से भिन्न परम ब्रह्म का स्थान ही परमपद है। देश, काल आदि की सीमा से रहित चिन्मात्र स्वरूप ग्राह्य है। माया रचित बुद्धि, मन आदि द्वारा ग्राह्य जगत को सत्य मानना अग्राह्य है। सब कर्मो को छोड़कर ब्रह्म की शरण में जाना 'मै ब्रह्म हूं', 'यह सब ब्रह्म ही है', इस विचार से निर्विकल्पक समाधि मे रहना और यती सदृश व्यवहारवाला पुरुष ही सन्यासी है, 'मुक्त है। वही पूज्य, योगी, परमहंस, अवधूत है। वही ब्राह्मण है। ऐसे व्यक्ति गुरु कृपा से अग्नि समान पवित्र होकर फिर जन्म लेकर ससार मे नही जाता, यही रहस्य है। (30-40)

□

27. गायत्री उपनिषद्

प्रथम कंडिका

एकादशाक्ष मौद्गल्य के पास ग्लाव और मैत्रेय पहुचे। मौद्गल्य के एक ब्रह्मचारी को देखकर उपहास में ग्लाव वोले, 'मौद्गल्य अपने इस ब्रह्मचारी को क्या पढ़ाता है?' इस बात को सुनकर ब्रह्मचारी ने अपने आचार्य के पास जाकर कहा, 'आज आए अतिथि ने आपको मूर्ख कहा है।' मौद्गल्य वोले, 'क्या वह विद्वान है?' शिष्य वोला, 'हां, वे तीनों वेदों के प्रवाचक है।' आचार्य ने कहा, 'उनका जो विद्वान सूक्ष्मदर्शी विजय इच्छुक शिष्य हो, उसे वुला लाओ।' शिष्य ने ऐसा ही किया। उस शिष्य से मौद्गल्य ने पूछा कि उसके गुरु उसे क्या पढाते हैं?' शिष्य ने उत्तर मे बताया कि आचार्य तीनों वेद पढ़ाते है। तव मौद्गल्य वोले, 'तव तो वे यह जानते होंगे कि आचार्य शिष्य को गायत्री का ही उपदेश देते है और वे इसके मूल अर्थ को वता देंगे। उनसे कहना कि आपने मौद्गल्य को मूर्ख तो कहा, यदि उनके प्रश्न का उत्तर आप न दे पाए, तो एक वर्ष के भीतर आपको कोई कष्ट होगा। मैंने भी सभी वेद पढे हैं। वे मुझे मूर्ख क्यों कहते है? क्या उस आचार्य का मुझसे ऐसा कहना उचित है? मेरे इस प्रश्न का उत्तर न देने का अर्थ होगा, वे इसे पढाते भी नही होंगे।' फिर आचार्य अपने शिष्य से वोले, 'साम्य। ग्लाव एव मैत्रेय के पास जाओ तथा उनसे कहो कि वे तुम्हें वारह मिथुन एव चौवीस योनिवाली, भृगु-अगिरा नेत्रोंवाली, सवकी आश्रय गायत्री तुम्हें पढाए।

द्वितीय कंडिका

शिष्य मैत्रेय के पास गया, किंतु मैत्रेय उसे उत्तर न दे सके। तव शिष्य ने कहा कि उसने (मैत्रेय ने) मौद्गल्य को मूर्ख कहा था, किंतु उनके प्रश्न का उत्तर वह न दे पाए। अत एक वर्ष में उन्हें कोई कष्ट होगा। 'इससे दुखी होकर मैत्रेय ने अपने शिष्यों को उनके घरों को लौटा दिया तथा स्वय मौद्गल्य को प्रसन्न करने के लिए दूसरी प्रात. हाथ में समिधा लेकर उनके पास जाकर कहा कि वह उनकी सेवा में आया है। मौद्गल्य द्वारा इसका कारण पूछे जाने पर वताया कि वह उन्हें मूर्ख वताने पर भी उनके प्रश्न का उत्तर न दे पाया अत उन्हें प्रसन्न करने आया है। तव मौद्गल्य वोले, 'लोगों का कहना है कि यहा आने पर भी आपकी भावना शुद्ध नही हुई है, तथापि मैं तुम्हें कल्याणकारी भावना देकर विदा करता हूं।' आभार मानते हुए मैत्रेय उनकी सेवा में शिष्य रूप में रहने लगे। तव इन्होंने पूछा, 'यदि आप जानते है, तो कृपया वतलाइए कि सविता का वरण 'करने योग्य 'भर्ग' क्या है? 'धी' तथा इसका प्रेरक क्या है?' आचार्य ने उत्तर दिया, 'वेद एव छंद सविता के 'वरेण्य' (वरण करने योग्य) है, विद्वानों ने अन्न को देव का 'भर्ग' कहा है। कर्म ही 'धी' है, जिसमे प्रेरणा दाता [illegible] है।

तृतीय कंडिका

मन सविता, वाक सावित्री है और जहां एक रहता है, वही दूसरा भी रहता है। दोनो दो योनि-एक मिथुन है। अग्नि सविता एवं पृथ्वी सावित्री है। वायु सविता और अंतरिक्ष सावित्री है। आदित्य सविता एवं द्यौ सावित्री है। चंद्रमा सविता तथा नक्षत्र सावित्री है। दिन सविता, रात्रि सावित्री है। उष्ण सविता, शीत सावित्री है। बादल-वर्षा, विद्युत-तड़क, प्राण-अन्न, वेद-छद, यज्ञ-दक्षिणा, यह प्रत्येक जोडा क्रमश सविता एवं सावित्री है। जहां एक रहता है, वही दूसरा भी रहता है। दोनों दो योनि एवं एक मिथुन है। 'हे विद्वान एवं परोपकारी यह ब्रह्मचारी आपकी सेवा में आया है और ज्ञान से पूर्ण हो गया है।' यह कहकर आचार्य चले गए। तब मैत्रेय ने अनुभव किया कि वह इसे जान गया है। इन योनियों में अथवा मिथुनों मे आया हुआ उनका कोई शिष्य अल्पायु नही होगा।

चतुर्थ कंडिका

प्रतिष्ठा और आयतन को देखकर ब्रह्म ने कहा कि यदि तप-व्रत किया जाए, तो सत्य मे प्रतिष्ठा होती है। सविता ने सावित्री से ब्राह्मण की सृष्टि की। उसने सावित्री को घेर लिया। सावित्री का प्रथम चरण 'तत्सवितुर्वरिण्यं' है। पृथ्वी से ऋक को ऋक से अग्नि को फिर अग्नि से श्री, स्त्री, मिथुन, प्रजा कर्म, तप, सत्य, ब्रह्मा— एक से एक युक्त हुए। ब्रह्मा से ब्राह्मण और ब्राह्मण से व्रत जुडा। व्रत से ही ब्राह्मण तीक्ष्ण, पूर्ण एवं अविच्छिन्न होता है। इसे जानकर इसी प्रकार व्याख्या करनेवाले विद्वान का वश तथा जीवन अविछिन्न होता है।

पंचम कंडिका

'भर्गो देवस्य धीमहि' गायत्री का दूसरा चरण है। अंतरिक्ष से यजुष को, यजुप से वायु, वायु से मेघ, वर्षा, औषधिया, पशु, कर्म, तप, सत्य, ब्रह्म, ब्राह्मण और व्रत परस्पर एक-दूसरे से युक्त करता है। व्रत से ब्राह्मण तीक्ष्ण और अविछिन्न होता है। इस प्रकार की व्याख्या इस द्वितीय चरण की करने पर वंश तथा जीवन अविछिन्न होता है।

षष्ठ कंडिका

'धियो या नः प्रचोदयात्' यह गायत्री का तृतीय पाद है। द्यु लोक, साम, आदित्य, रश्मियां, वर्षा, औषधिया, पशु, कर्म, तप, सत्य, ब्रह्म, ब्राह्मण और व्रत को क्रमश अपने वादवाले मे युक्त किया। व्रत से ब्राह्मण तीक्ष्ण, पूर्ण एव अविच्छिन्न वंशवाला होता है।

सप्तम कंडिका

सावित्री के इन तीनों पादों का ज्ञाता ब्राह्मण अभिपन्न, ग्रसित और परामृष्ठ होता है। आकाश गी ब्रह्म से अभिपन्न आदि है। आकाश से वायु, वायु से ज्योति, ज्योति मे जल, जल मे भूमि, भूमि

से अन्न, अन्न से प्राण, प्राणों से मन, मन से वाणी, वाणी से वेद तथा वेदों से यज्ञ अभिपन्न (प्राप्त), ग्रसित तथा परामृष्ट है। इस प्रकार ये वारह महाभूत प्रतिष्ठित है। इनमें यज्ञ श्रेष्ठ है। अपने को इसका मर्मज्ञ समझनेवाला वस्तुत इसे जानता ही नही।

यज्ञ वेदों में, वेद वाणी में, वाणी मन में, मन प्राण में, प्राण अन्न में, अन्न भूमि में, भूमि जल में, जल तेज में, तेज वायु में, वायु आकाश में, आकाश ब्रह्म में और ब्रह्मज्ञान ब्राह्मण मे प्रतिष्ठित है। इसका ब्रह्मज्ञानी पुण्य, कीर्ति, सुगध को प्राप्त करके निष्पाप बनकर अनत ऐश्वर्य को प्राप्त करता है।

शांतिपाठ :

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्य करवावहै।
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै॥

ज्ञानी मनुष्य शास्त्राध्ययन कर बार-बार अभ्यास करे। परम ब्रह्म को जानकर सासारिक नश्वर मोहों से दूर रहे। 'ओम' रूपी रथ में बैठकर, विष्णु को सारथी बनाकर रुद्र की आराधना मे तत्पर ब्रह्मलोक का इच्छुक मार्ग समाप्त होने तक रथ को चलाता जाए। तब मनुष्य इस रथ को छोडकर आगे बढ जाता है। 'ओम' की मात्राओ, पद विश्व, विराट ध्यान एवं त्याग के बाद 'म' के वाचक ईश्वर के ध्यान से तुरीय तत्त्व मे प्रवेश होता है। यह समस्त प्रपचों से दूर है। शब्दादि विषय तथा चंचल मन इन्हें सूर्य के समान अपने आत्मा मे देखें, आत्मचितन करे। इसे प्रत्याहार कहते है। प्राण, याम, धारणा, ध्यान, तर्क एवं समाधि, योग, के इन छ अगों के बाद प्रत्याहार की गणना होती है। (1-6)

तपाने से जैसे सोना शुद्ध होता है, वैसे ही इंद्रियो से मिले दोष प्राणायाम से नष्ट होते है। प्राणायाम से दोषों तथा धारणा से पापो को दूर करते हुए आराध्य का ध्यान करते हुए पूरक, रेचक एवं कुभक करते हुए प्राणायाम का अभ्यास करे। व्याह ति एव ओम के साथ तीन बार गायत्री मत्र पढते हुए पूरक । कुंभक रेचक करना ही प्राणायाम है। वायु को मुह से बाहर निकालकर हदय को वायु एवं विचारों से रिक्त करना रेचक है। कमल नाल के समान मुंह से वायु को धीरे-धीरे अदर खीचना पूरक है। श्वांस को हिले डुले बिना अदर ही रोकना कुभक है। सब कुछ देखते हुए भी अंधे के समान न देखना, बहरे के समान न सुनना और देह को काष्ठ जैसा समझना प्रशात स्थिति है। सकल्पात्मक मानते हुए मन को परमात्मा में लगाना और उसी का चितन करना 'धारणा' है। शास्त्रानुकूल विचार तर्क है। जिसकी प्राप्ति पर अन्य प्राप्तियां हीन लगने लगे यही समाधि है। (7-16)

निर्दोष सुदर भूमि में कुशासन पर पद्मासन आदि लगाकर उत्तराभिमुख बैठकर प्रथमडल का मानसिक जप करें। फिर एक अंगुली से एक नाकछिद्र को बंद करके दूसरे से सास खीचे फिर दोनो छिद्रों को बद करके वायु को रोकें। तेजोमय ब्रह्म के एकाक्षर रूप ओम का चितन करते हुए रेचक करें। इसी प्रकार अनेक बार करें, किंतु एक समय में स्थूलादि मात्रा से अधिक न करें। दृष्टि को तिरछी, ऊपर या नीचे न करते हुए, अचल एवं कंपनहीन होकर सदा योगाभ्यास करें अभ्यास नियमित हो। यह अभ्यास ताल, मात्रा, निष्कंप, धारणा योजन तथा द्वादश मात्राओं के नियमवाला है। यह अक्षर अघोष अव्यजन, अनासिक, ओष्ठयहीन एव 'र' वर्णहीन है। यह कभी नष्ट नही होता। जिससे योगी प्राणों के जानेवाले मार्ग को देखता है, उस मार्ग के प्राप्ति के लिए उसका नित्य अभ्यास करें। वायु का प्रवेश-द्वार हृदय है तथा इसके ऊपर मूर्धाद्वार और इसके भी ऊपर मोक्षद्वार है। यही सुषिर मंडल कहलाता है (17-26)।

योगी के लिए आलस्य, भय और निद्रा-भोजन-जागरण की अधिकता, निराहार रहना तथा क्रोध वर्जित है। इस विधि से नित्य सही अभ्यास करने से योगी तीन मास मे नि.सदेह ज्ञान, चार में देव-दर्शन, पाच या छ मास में कैवल्य प्राप्त कर लेता है। पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु एव आकाश—इन पांचो तत्त्वों की धारणा के समय क्रमश· प्रवण की पाच, चार, तीन, दो और एक मात्रा का तथा प्रणव का चितन करते समय उसकी आधी मात्रा का चितन करना चाहिए। पचभूतो की सिद्धि एव चिंतन मानसिक धारणा द्वारा करना चाहिए। इससे ये वश मे होते है। तीन अंगुली लबा श्वास प्राण वायु का आधार है। वस्तुत· यही प्राणा कहा जाता है। दिखाई पड़नेवाले बाहरी प्राण मे एक लाख, तेरह हजार, छ सौ अस्सी नि श्वास एक दिन-रात मे होते है। प्राण, अपान, उदान, व्यान तथा समान क्रमश हृदय मे, गुदा मे, कठ मे, सारे शरीर में तथा नाभि मे रहते है। इनका वर्ण क्रमश· लाल मणि के समान, इद्रगोप मणि के समान, धूसर, आग की लौ जैसा तथा गाय के दूध जैसा होता है। जिस साधक का प्राण इस मडल का भेदन करके मस्तिष्क में प्रवेश कर ले, वह कही भी क्यों न मरे, उसका पुनर्जन्म नही होता। (27-38)

□

29. एकाक्षरोपनिषद्

शांतिपाठ :

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै।
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै॥

हे ईश्वर । तुम एक अक्षर(अनश्वर) सोम में सुषुम्ना से प्रविष्ट हो,तुम विश्वगर्भ पुराण पर्जन्य तथा भुवनो के एकमात्र रक्षक हो। तुम कण-कण में व्याप्त,कवियों के आश्रय,अग्नि,विश्वपिता, सर्वप्रथम उत्पन्न,हिरण्यरेता,यज्ञ और विभु हो। विश्व के प्राण,जन्म और योनियां तुम्हारे कारण ही है। तुमने एक चरण से विश्व को व्याप्त किया है। तुम विश्व की उत्पत्ति के कारण और प्राण हो। उसके धनुष-बाणवाले रक्षक कुमार भी तुम हो। सूर्य तुम्हीं से प्रकाशमान है। कार्तिकेय रूप मे देव सेनापति तुम्ही हो। अरिष्टनेमि भी तुम्ही हो। वज्र धारण करनेवाले इद्र,प्राणियों के स्वामी रुद्र,प्रजा की इच्छा करनेवाले,स्वाहा,स्वधा और वषट् भी तुम हो तथा प्राणियों की गुहा में रहनेवाले भी तुम्हीं हो। तुम्ही धाता,विधाता,पवन गरुड़,विष्णु,बाराह,रात,दिन,भूत,भविष्य,वर्तमान,क्रिया,काल तथा परम अक्षर भी तुम हो। तुम्हारे मुह से ही वेद निकलते हैं,तुम्ही सम्राट,वसु,अतरिक्ष,यज्ञनेता, यज्ञाग्नि तथा पैत्यगण हो। (1-7)

यह अधकार नाशक सूर्य तथा हृदयाकाश में ब्रह्मांड रूपी गर्भ वाली सुनाभि भी तुम हो। सर्ववेद्य, भुवन रक्षक,प्रजाओं की आधारनाभि,सवमें ओत-प्रोत,विविध गतियोवाला प्रजापति, छंदमय विगर्व है। तुम रजोगुण से परे हो। चारों वेदों से तुम्हारी स्तुति होती है। तुम्ही स्त्री,पुरुष, कुमार,कुमारी,धाता,वरुण,राजा,वर्षा,सूर्य आदि सभी हो। सूर्य,गरुड़,चद्र,वरुण आदि भी तुम हो,भू,भुव ,स्वः तुम हो। इस हृदयस्थित पुराण पुरुष को,जो सब मे विद्यमान है,समझता है,वह ज्ञानियों की परम गति को प्राप्त करके अविद्या का नाश करके जीवनमुक्त हो जाता है। (8-13)

□

30. नादविंदूपनिषद्

शांतिपाठ :

ॐ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठा मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्य एधिवेस्य मे आपीस्थ । श्रुतं मे प्रहासी । अनेनाधीतेताहोरात्रांसदधा म्यृतं वदिव्याज्ञि । सत्यं तन्मामवत् तद्वक्तात्म्वत्त, अवतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम् । ॐ शांति· शाति शाति. ।

ओम (ॐ) को हस मानने पर (ओम = अ + उ + म) अ,उ तथा म क्रमशः इसके दाहिना, बायां पख और पूछ हैं । अर्ध मात्रा सिर है । तो सत्त्व, रजस एवं तमोगुण क्रमशः शरीर एवं दो पांव कहलाएगे । भू:, भुव , स्व· और महालोक क्रमश· पैरों, जांघों, कमर तथा नाभि में होंगे । हृदय, कंठ, ललाट में, भौंहों के मध्य में क्रमश. जनलोक, तपोलोक तथा सत्यलोक होंगे । इस प्रणरूप हंस में आरूढ होकर यथाविधि अनुष्ठान आदि करने से पापमुक्ति एवं मोक्ष प्राप्त होता है । आग्नेयी इसकी प्रथम तथा वायव्य द्वितीय मात्रा है । तृतीय उत्तर मात्रा भानुमंडल है तथा चौथी अर्धमात्रा वारुणी है । मात्राओं में तीन-तीन मुख हैं । यह प्रणव धारणा आदि द्वारा जाना जाता है । इसकी बारह कलाए क्रमश· इस प्रकार है घोषिणी, विद्युन्माला, पतंगी, वायुवेगिनी, नामधेया, ऐंद्री, वैष्णवी, शाकरी, महत्ती, नामधृति, नारी और ब्रह्मी । (1-11)

इन मात्राओं में पहली से बारहवी मात्रा तक साधक के प्राण छूटने पर क्रमश. भारत का चक्रवर्ती सम्राट्, यशस्वी यक्ष, विद्या धर, गंधर्व, तुषित देवताओं के साथ ऐश्वर्य, इद्र का सायुज्य, विष्णु पद, रूद्र की सीवापता, महलोक, जनलोक, तपोलोक तथा शाश्वत ब्रह्मलोक की प्राप्ति होती है । ब्रह्मज्ञान हेतु उससे उच्च, शुद्ध आदि कल्याणकारी तत्त्व है, जिससे सब ज्योतियों का उदय होता है । तव मन के अतींद्रिय गुणातीत, अनुपम शांत शिव में लीन हो जाने पर अद्वितीय योगमार्ग के पथिक ईश्वर-श्रद्धा से सभी आकर्षणों को त्यागकर धीरे-धीरे शरीरस्थ अहं को भी त्याग देता है । तव बधनों के मुक्त होने पर कैवल्य प्राप्त करके साधक साक्षात परमब्रह्म होकर परमानंद प्राप्त करता है । अत सतत आत्मा ज्ञान प्राप्त करने के लिए प्रयत्न करना चाहिए, पूर्वजन्म के कर्मफलों के दुख से उद्विग्न नही होना चाहिए । आत्मज्ञान होने पर भी प्रारब्ध साथ नही छोड़ते । (12-22)

जिस प्रकार नींद से उठने पर स्वप्न की असत्यता होती है, वैसे ही आत्मज्ञान होने पर प्रारब्ध का भी नाश होता है । पूर्व जन्म के सांचित कर्म प्रारब्ध कहलाते हैं, आत्मज्ञानी पूर्व जन्म को ही मिथ्या समझता है, अत प्रारब्ध कैसा ? जैसे स्वप्न की वस्तुएं आभास मात्र होती हैं, वैसे ही ज्ञानी के लिए यह देह होती है । आभासी वस्तु का जन्म ही नही होता । जैसे मिट्टी अपने बर्तनों के उत्पादन का कारण होती है, वैसे ही आत्मा ही सारे सृष्टि प्रपंच का कारण है । वेदांत के अनुसार अज्ञान ही इसका कारण है, अज्ञान नाश पर संसार भी नही रहता । यह सब रस्सी में सांप के भ्रम जैसा है । रस्सी को जानने पर भ्रम नष्ट होने के समान ही आत्मज्ञान से सांसारिक भ्रम भी दूर हो जाता है । इस स्थिति में पहुचकर साधक प्रारब्ध को नही देखता, प्रारब्ध की बातें अज्ञानियोंके लिए हैं । इसका

नाश होने पर आत्मा एवं ब्रह्म के चितन से ज्योति रूप परमात्मा का नाद रूप में साक्षात्कार होता है। योगी सिद्धासन में बैठे, वैष्णवी मुद्रा धारण करे, अनाहत ध्वनि दाहिने कान से सुने। यह नादका अभ्यास बाह्य ध्वनियो को रोक लेता है, इस प्रकार प्रणव के दो पक्षो के बाद सपूर्ण प्रणव को जीतकर तुर्य पद प्राप्त करे। प्रारंभ में नाद नानाविध होता है कितु अभ्यास से फिर यह सूक्ष्म सुनाई देता है। (23-33)

प्रारंभ में नाद-ध्वनि समुद्र, मेघ, भेरी और झरने की तरह, मध्य में सर्दल, घंटा तथा काहल वाद्यो की ध्वनि के समान तथा अंत में घूंघरू, वंशी, वीणा एवं भ्रमर की आवाज के समान धीमे से सुनाई देती है। प्रारंभ की ध्वनि सुनाई पड़ने पर धीमे नाद की कल्पना करनी चाहिए। तृतीय प्रकार के नाद मे आने पर मन को भटकने न दे। जिस नाद में मन लगे वह उसी में स्थिर और लीन हो जाता है। सासारिकता भूलकर फिर वह दूध में पानी की तरह मिल जाता है। नाद के साथ चिदाकाश मे लय हो जाता है। उदासीन होकर रुचिकार नाद का चितन करते हुए, चेष्टाओ को त्यागकर चित्तकोलय करनेवाले नाद का अनुसंधान करे। जैसे भ्रमर रस ही लेता है, गंध नही, वैसे ही साधक नाद में ही आनंदित होता है; विषयों मे नही। नाद ध्वनि से विस्मृत सर्प के समान चित्त भी नाद में सासारिकता भूल जाता है। विषयी हाथी के समान मन भी अंकुश रूपी नाद से वश मे हो जाता है। मन रूपी हिरन या लहरो को रोकने के लिए नाद जाल या बांध के समान है। (34-45)

नाद के प्रणव से सलग्न होने पर वह ज्योतिर्मय हो जाता है और लीन हो जाता है। यही विष्णु का परम पद है। शब्दों के सुनाई देने तक ही मन मे आकाश का संकल्प रहता है। नाद मद पडने पर मन भी नही रहता। नाद मे अक्षर की समाप्ति को परम पद समझें। नादानुसधान वासना को नष्ट करता है और मन को परमब्रह्म में लीन करता है, अर्थात् असंख्य नाद और विदुंका इसमे लीन हो जाते है। तब यह योगी की मुख्यावस्था है। तब योगी सभी चिताओं से हीन मृत के समान हो जाता है। उसे शंख दुंदुभियो का नाद भी नही सुनाई देता। मन से रहित अवस्था में देह काष्ठ जैसी जड हो जाती है। उसे शीत-उष्ण की भी प्रतीति नहीं होती और सुख-दुःख की और न मान-अपमान की ही। उदासीन योगी को अब स्वप्न, जागृत एव सुषुप्त से भी मुक्ति हो जाती है। न दिखाई पड़नेवाली वस्तु के अभाव में उसकी दृष्टि, प्रत्येक अभाव में वायु और अवलंब के अभाव मे उसका चित्त स्थिर हो जाता है, ऐसा योगी ब्रह्म प्रणव नाद की तुरीय अवस्था में पहुचा हुआ होता है। (35-56)

□

31. तुरीयातीतोपनिषद्

शांतिपाठ :

ॐ पूर्णमद पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

पितामह ब्रह्म पिता आदिनारायण के पास जाकर बोले कि तुरीयातीत अवधूत का कौन-सा मार्ग है ? इसपर नारायण बोले, 'अवधूत मार्ग पर चलनेवाले व्यक्ति विरले ही होते है । विद्वानो का मत है कि यदि एक भी ऐसा व्यक्ति होता है, तो उसका चित्त मुझमें तथा मै उसके अतः मे रहता हू । कुटीचक्र, बहूदक, हस एव परमहस, उसकी ये चार अवस्थाएं क्रमश होती है । आत्मानुसधान से समस्त प्रपच को जान लेने पर वह दंड, कमंडलु, कटिसूत्र, कौपीन वस्त्र तथा अन्य क्रियाओ को भी जल में त्याग देते हैं । दिगबर बनकर छालों के वस्त्र आदि को त्यागकर नियम हीन बन जाते है । बाल काटना, तिलक करना, लौकिक-वैदिक कर्मकांड, पुण्य-अपुण्य, ज्ञान-अज्ञान आदि सभी कुछ का परित्याग कर देते हैं । उन्हें शीत-उष्ण, मान-अपमान, निंदा-स्तुति, गर्व, मोह, लोभ, द्वेष काम, क्रोध, सुख-दुःख आदि सभी को आग में झोंककर अपने शरीर को मुर्दा समझ लेते है । गाय की तरह जो भी सुलभ हो उसी से प्राण धारण करते हुए लालच, पाडित्य, ऊच-नीच भावना को धूल समझने लगते हैं । वे राग-विराग शुभाशुभ से ऊपर होते है । उनकी इंद्रिया शात हो जाती है । पूर्व जीवन के आश्रम, धर्म आदि को भूलने के साथ ही वर्णाश्रम को त्याग देने है । सदा सावधान रहते हुए रात दिन विचरण, उमत्तता रही होने पर भी बालक, पागल या पिशाच के समान अकेले रहना, न बोलना, आत्मस्वरूप का चिंतन करते रहना आदि लक्षणोंवाला अवधूत 'ओम' के भाव में डूबर शरीर त्यागता है । ऐसा अवधूत कृतार्थ हो जाता है । यही इसका सार है ।

□

32. योगराजोपनिषद्

योगियो की योगसिद्धि के लिए योगराज उपनिषद कहा जाता है। योगचतुर्विध होता है—मंत्रयोग,लययोग,राजयोग तथा हठ योग,योग के तत्त्व-द्रष्टाओं ने इसकी चार अवस्थाए मानी है। आसन,प्राणसंरोध,ध्यान और समाधि प्रत्येक योग मे इनकी उपस्थिति है। विद्वान,ब्रह्मा,विष्णु, शिव आदि का जप करें। वत्सराज आदि ने मत्रयोग और व्यास आदि द्वारा लययोग की सिद्धि की गई। महात्मा नौ चक्रों में लय से सिद्धि प्राप्त करते है। भगाकृति ब्रह्मचक्र प्रथम है,जो तीन घेरो का होता है। मूलकद अपान स्थल मे है,इसे कामरूप,वह्निकुंड और तत्त्वकुडलिनी कहा जाता है। मुक्ति हेतु ज्योतिरूप जीव का ध्यान करे। दूसरा स्वाधीष्ठान चक्र बीच में बताया गया है। प्रवाल के अंकुर के समान पश्चिमा भिमुख एक लिग है,जिसका उड्डीयाण पीठ मे ध्यान करते हुए जगत को आकर्षित करे। तृतीय नाभि चक्र के मध्य में जगत स्थित है। विद्युत के समान पाच चक्रवाली मध्य शक्ति का चितन करे। इसके ध्यान से विद्वान सभी सिद्धिया प्राप्त करता है। चौथा हदय-चक्र है,यह अधोमुख है। उसके मध्य में प्रकाश स्वरूप हंस का प्रयत्नपूर्वक चितन करना चाहिए,इसके ध्यान से नि सदेह सारा जगत वश में हो जाता है।(1-11)

पांचवां कंठ-चक्र है। बाए इडा,दाहिने पिगला तथा मध्य सुषुम्ना स्थित है। उसमे पवित्र ज्योति का ध्यान करने से सिद्धियां मिलती है। छठा तारका चक्र है,इसे घंटिका स्थान भी कहते है। दशम द्वार मार्ग है,इसे राज दंत भी कहा जाता है,वहा शून्य में मन को लीन करने पर निश्चय मुक्ति होती है। सातवा भू-चक्र बिदु-स्थान भी कहलाता है। भौहो के मध्य में वतुर्लाकार ज्योति का ध्यान करने से मुक्ति होती है। आठवा निर्वाण सूचक ब्रह्मरंध्र नामक चक्र है। धुए के समान सूचिका समूह का ध्यान करने से योगी मुक्त होता है। इसे मोक्षप्रद नीलचेतस जालधर समझना चाहिए। नवा सोलह दलवाला व्योम चक्र है। पराशक्तिवाले इस चक्र को संविद कहते है। इस पूर्ण गिरि शक्ति पीठ ध्यान से मुक्ति मिलती है। इन नौ चक्रों में प्रत्येक के ध्यान से सिद्धि-मुक्ति हाथ में आ जाती है। ज्ञानरूपी आखों से जो मध्य में दो दडों को देखते है,वे ब्रह्मलोक जाते हैं। ऊर्ध्व शक्ति के निपात अद्य. शक्ति के सकोच तथा मध्यशक्ति के प्रबोध से निसदेह परमसुख मिलता है। (12-21)

□

33. आत्मपूजोपनिषद्

आत्मा का अनवरत चिंतन ही ध्यान है। समस्त कर्मों का निराकरण आह्वान है। निश्चल ज्ञान आसन है उसके प्रति उन्मुख रहना पाद्य है, मन लगाए रखना नमस्कार है। आत्मा का दीप्त रहना आचमन है। वरप्राप्ति स्नान और सभी आत्माओं के दृश्य का विलय ही गंध है। विशेष दृष्टि अक्षत है। परिपूर्ण चद्ररूप अमृत का एकीकरण नैवेद्य है। चित्त की दीप्ति पुष्प है। सूर्यात्मक बनना दीप है। निश्चलता प्रदक्षिणा। मैं वही हूं यह भाव नमस्कार है। परमेश्वर की स्तुति मौन है। सदा सतोष विसर्जन है। इस प्रकार परिपूर्ण राजयोगी का सर्वात्मक पूजोपचार होता है। सर्वात्मकता ही आत्मा का आधार है। मैं सभी दुखों से हीन परिपूर्ण ब्रह्म हूं, यही भावना मोक्ष के इच्छुकों की मोक्ष सिद्धि है। यही सार है।

□

34. ब्रह्म उपनिषद्

शांतिपाठ :

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्य करवावहै।
तेजस्विनावधीतमस्तु। मा विद्विषावहै।

ॐ शांति शांति शाति ।

परमात्मा हम दोनों गुरु-शिष्यो की साथ-साथ रक्षा करे। साथ-साथ ही हमें भोज्य पदार्थ प्रदान करे। हम दोनों मिलकर वीरता के कार्य करें। हमारा अध्ययन तेजस्वी हो और हम परस्पर विद्वेष न करे। शारीरिक, भौतिक और दैविक त्रिविध ताप (दुःख) शांत हो।

इस देह मे परम पुरुष के नाभि, हृदय, कंठ एवं मूर्धा, ये चार स्थान है, जहा वह चतुष्पाद (चार चरणोंवाला) ब्रह्म सुशोभित है। जागृत, स्वप्न, सुषुप्ति तथा तुरीय, इन चारों अवस्थाओ मे क्रमश ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र और परम अक्षर ब्रह्म प्रकाशयुक्त रहते हैं। वह आदित्य, विष्णु, इद्र आदि नामवाला परमात्मा मन, कान, हाथ, पांव आदि से रहित ज्योति स्वरूप है। जहा लोक, वेद, देवता, यज्ञ, माता, पिता, बहिन, चाडाल, भील, श्रमण, तापस आदि सभी अपने रूपों मे नही रहते, अपितु एक निर्वाणरूप परम ब्रह्म ही रहता है, वही उसका रूप है। देवता, ऋषि, पितर इसे नही बता सकते समस्त विद्यामय वह ब्रह्म केवल ज्ञान से ही जाना जा सकता है। देवता, प्राण और ज्योति हृदय मे रहते है, ज्ञानी उसे इसी प्रकार जानते है। ये ज्ञानी त्रिवृत्त सूत्र को (जनेऊ) जाननेवाले है। यह यज्ञोपवीत परम पवित्र है। यह प्रजापति के साथ ही उत्पन्न हुआ। आयु देनेवाला समझते हुए इस परम पवित्र यज्ञोपवीत को धारण करने से बल एवं तेज से युक्त बनो।(1-5)

ज्ञान शिखा सहित मुडन करके बाह्य यज्ञोपवीत को त्यागकर अक्षर (अविनाशी) परम ब्रह्म रूपी सूत्र को धारण करे। परम ब्रह्म की सूचना देने के कारण ही इसे सूत्र कहते है। अत इस सूत्र को जाननेवाला विप्र वेदों में पारगत हो जाता है। जैसे सूत में माला के मोती पिरोए जाते है, वैसे ही इस सूत्र (जनेऊ) रूपी ब्रह्म में यह समस्त विश्व गुथा हुआ है। इसलिए इसे सूत्र कहा जाता है। योगवेत्ता एवं तत्त्वद्रष्टा व्यक्ति को इसे धारण करना चाहिए। उत्तम योग में स्थित योगी बाह्य सूत्र का परित्याग करके ब्रह्म के स्वरूप के ज्ञानरूपी सूत्र को धारण करे, इसको धारण करनेवाला चैतन्य हो जाता है तथा उसे पवित्रता प्राप्त होती है। ज्ञानरूपी इस यज्ञोपवीत को धारण करनेवाले ही इसके वास्तविक ज्ञाता तथा इसे धारण करनेवाले हैं। (6-10)

जो ज्ञानरूपी शिखा एवं यज्ञोपवीत धारण करते हैं और जिनकी ज्ञान में निष्ठा है, उन्हें ज्ञान परम पवित्र बना देता है। अग्नि के समान ज्ञानरूपी शिखावाले वास्तविक शिखावाले हैं, न कि केशों की शिखा रखनेवाले। वैदिक कर्मों में अधिकृत ब्राह्मण आदि ही इसे धारण करें, क्योंकि यह इन क्रियाओं का अग है। ब्रह्मवेत्ताओं का मत है कि जिसकी शिखा ज्ञानमय तथा सूत्र (जनेऊ) ब्रह्ममय है, वही सच्चे अर्थों में ब्राह्मण है। यह यज्ञोपवीत श्रेष्ठ परायण है, अत विद्वान यज्ञोपवीत

धारण करनेवाले यज्ञरूप एव यज्वा कहे जाते हैं। परमात्मा अकेला सबका आत्मा सर्वव्यापक साक्षी चेतन केवल है। एक ही परमात्मा सभी प्राणियों में स्थित है, जो उन्हें अनेक रूपों में बनाता है। उसे आत्मा में स्थित देखनेवाले धैर्यशाली ही शाश्वत सुख प्राप्त करते है। आत्मा एव प्रणव को क्रमश नीचे और ऊपर की अरणी वनाकर ध्यानरूपी मंथन से इस निगूढ़ आत्मा का दर्शन करें। तिलों में तेल, दही में घी, स्रोतों में जल, लकड़ी में अग्नि के समान आत्मा में स्थित इस परमात्मा को विद्वान सत्य एव तप से देखता है। (11-19)

जैसे मकड़ी जाले को वनाती और समेट लेती है, वैसे ही जीवात्मा जागृत एवं स्वप्नावस्था मे आता-जाता है। जागृत, स्वप्न, सुषुप्त एव तुरीय—इन चारों अवस्थाओं का आत्मा क्रमश नेत्र, कंठ, हृदय और मूर्धा में रहता है। जहा मन के साथ वाणी भी उसे प्राप्त किए बिना ही लौटकर वापस आ जाती है, उसे जाननेवाला मुक्त हो जाता है। सर्वत्र व्यापक आत्मा दूध मे घी के समान स्थित है। उसे आत्मज्ञान एवं तप से ही प्राप्त किया जा सकता है। यही ब्रह्म उपनिषदो का परम वर्णनीय विषय है। (20-23)

□

35. ब्रह्मविद्या उपनिषद्

शांतिपाठ :

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्य करवावहै।
तेजस्विनावधीतमस्तु। मा विद्विषावहै।

ॐ शांति शांति शांति.।

परमात्मा हम दोनों गुरु-शिष्यों की साथ-साथ रक्षा करे। साथ-साथ ही हमें भोज्य पदार्थ प्रदान करे। हम दोनों मिलकर वीरता के कार्य करें। हमारा अध्ययन तेजस्वी हो और हम परस्पर विद्वेष न करें। शारीरिक, भौतिक और दैविक त्रिविध ताप (दुःख) शांत हों।

ब्रह्मविद्या उपनिषद् का वर्णन किया जाता है। अद्भुत कर्मोंवाले विष्णु-रूपी ब्रह्म के प्रसाद से ध्रुव अग्नि रूपी ब्रह्मविद्या का रहस्य कहा जाता है। ब्रह्म वेत्ताओं द्वारा जिसे एकाक्षर ब्रह्म कहा गया है,उसके स्वरूप तथा तीनो कालों के विषय में वताता हूं। उस प्रणव में तीन देवता, तीन वेद, तीन अग्निया तीन अक्षरवाले शिव को तीन मात्राओं तथा अर्ध मात्रा के समान है। इस ओम (अ+उ+म) में विद्वानों ने ऋग्वेद, गार्हपत्य अग्नि, पृथ्वी तत्त्व तथा ब्रह्मा को 'अ' का शरीर, यजुर्वेद, दक्षिणाग्नि, आकाश तत्त्व एवं विष्णु को 'उ' का शरीर तथा सामवेद, आह्वनीय अग्नि, द्यौ तत्त्व तथा परमेश्वर को 'म' का शरीर वताया है। इसके शंख के समान मध्य भाग का 'अ' सूर्य मंडल में,'उ' चंद्र मंडल में तथा धुएं से रहित अग्नि और विद्युत 'म' में रहनेवाली दीपक की शिखा के समान इसकी अर्धमात्रा होती है। कमल की नाल के समान सूक्ष्म दूसरी शिखा वहत्तर हजार नाड़ियों को भेदकर मूर्धा में सभी प्राणियों को वरदान देनेवाली सर्व व्याप्त जैसी स्थिति मे रहती है। (1-11)

जैसे कांसे के घंटे का शब्द शांति के लिए लीन करता है,वैसे ही सव प्रकार की शाति चाहने के लिए ओंकार का प्रयोग करना चाहिए। जिसमें शब्द लीन हो जाते हैं,उसे ब्रह्म कहा गया है। ब्रह्म में लीन वुद्धि को अमृतकल्पा (अमरत्व देनेवाली) कहा गया है। वाल की नोक के सौवें भाग के समान सूक्ष्म माना गया जीव प्राण कहलाता है,इसे वायु,तेज तथा आकाश,ऐसे तीन प्रकारों का माना गया है। वह सूर्य के समान समस्त विश्व को प्रकाशित करनेवाला शिव स्वरूप शुद्ध एव निर्मल तत्त्व नाभि के स्थान पर स्थित है। जीव सर्वदा सकार एव हकार का जप करता है। नाभि से निकला हुआ यह जप विषयों से रहित होता है। दूध से निकले हुए घी के समान इस कलाहीन तत्त्व को पांचों प्राणायामों द्वारा समझें,जैसे मथानी से दूध मथा जाता है,वैसे ही चार कलाओंवाले हृदय मे स्थित का देहभ्रमण होता है। इसमें महाखग शीघ्रता से निवास करता है। श्वास की समाप्ति पर जीव भी कलारहित हो जाता है। (12-19)

नभ में स्थित कलाहीन तत्त्व का चिंतन भववंधन से मुक्ति देनेवाला है। हृदय मे स्थित अनाहत ध्वनि से युक्त स्वय प्रकाशित चिदानद को,जो जानता है,वह हंस कहलाता है। जो मुधी

(सद्बुद्धिवाला) रेचक एवं पूरक को त्याग कर कुंभक की अवस्था मे प्राण तथा अपान को समाहित करके मस्तक में स्थित अमृत को पीकर आदर सहित ध्यान से नाभि मध्य में दीपक के समान जगमगाते महादेव का 'हस-हंस', इस प्रकार जपते हुए अभिषेक करता है, वह पृथ्वी मे जरा, मरण एव रोग के दु खों से मुक्त हो जाता है। अतः अणिमा आदि विभूतियो की प्राप्ति हेतु प्रतिदिन ऐसा करें। इससे ईश्वर-प्राप्ति होती है। अनेक इसी मार्ग से परम पद प्राप्त कर चुके है। इस अमृत हस विद्या के समान लोक में कोई चिर साधन नही है। जो हंस नाम की इस परम पावन विद्या को देता है, उसकी सदा दत्त-चित्त होकर सेवा करनी चाहिए। उस गुरु के शुभाशुभ हर आदेश का पालन करें। गुरु सेवा से प्राप्त इस हंस-विद्या से आत्मा का साक्षात्कार और निश्चल ब्रह्म ज्ञान के पश्चात् देह, जाति आदि के सवध वर्णाश्रम एवं वेद शास्त्र आदि को पग चिह्नों की तरह त्याग दे और श्रेय प्राप्ति के लिए गुरु-सेवा करे। (20-30)

(श्रुतिवेद) मत है कि गुरु ही साक्षात हरि हैं। यह सबसे बड़ा सत्य है, क्योकि श्रुति श्रेष्ठ प्रमाण है, इसका विरोध नहीं किया जा सकता। बिना प्रमाण के वस्तु अनर्थकारक होती है। देह मे स्थित और देह वर्जित क्रमश. सकल एव निष्कल है। आप्त पुरुष से (गुरु आदि) मिलनेवाला यह उपदेश सर्वत्र समान रूप से स्थित है। 'हस-हस' ऐसा बोलनेवाला ब्रह्मा, विष्णु और शिव रूप है। अत गुरु के मुख से सर्वतोमुख ब्रह्म को जानो। तिलों में तेल तथा पुष्प मे सुगंध के समान ब्रह्म पुरुष के शरीर के भीतर एव बाहर स्थित है। जैसे उलका के प्रकाश को देखकर उसे त्याग देते है, वैसे ही ज्ञेय (ब्रह्म) की प्राप्ति पर ज्ञान त्याग दिया जाता है। पुष्प एव उसकी गध क्रमशः सकल एव निष्कल के समान है अथवा वृक्ष और उसकी छाया क्रमश· सकल और निष्कल की तरह है। इस तरह सकल तथा निष्कल का भाव सर्वत्र स्थित है, इनमें सकल साधन तथा निष्कल साध्य है। सकल तथा निष्कल क्रमश भावयुक्त एव भावहीन होते है। एक मात्रा, दो मात्रा, तीन मात्रा और अर्धमात्रा को भी (एक मानने पर) तथा इसके ऊपर परात्पर सहित सकल (जीव) को पांच देवताओंवाला मानना चाहिए। (31-40)

हृदय, कठ, तालु, ललाट, नाक के अग्रभाग तथा उसके अत मे क्रमश· ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, महेश्वर, अच्युत और परम पद का स्थान है। परम से आगे कुछ भी नही है, ऐसा शास्त्र निर्णय है। नासाग्र से बारह अगुल पर देहातीत को मानें। चाहे मन या नेत्र कही पर रहें, तब भी योगियो का योग अविछिन्न गति से चलता रहता है। यह परम गुह्य (गोपनीय) एव परम शुद्ध रहस्य है। इससे बढकर अथवा शुभ कुछ भी नही है। परम अक्षर का शुद्ध ज्ञानामृत पाकर इस परम गुह्य को यत्नपूर्वक गुप्त करे। गुरु-भक्त शिष्य तथा पुत्र के अतिरिक्त यह विद्या किसी को नही देनी चाहिए। इनके अतिरिक्त किसी को देने पर यह सफल नही होती है और देनेवाला नरक में जाता है। चाहे गृहस्थ हो, ब्रह्मचारी-सन्यासी हो अथवा भिक्षुक हो, साथ ही वह कही भी रहे, इसे जाननेवाला ज्ञानी ही होता है। स्त्री अथवा कोई भी मनुष्य इस शास्त्र के ज्ञान से दूसरे जन्म मे शुभ गति पाता है। (41-50)

[illegible] के पाप और अश्वमेध के पुण्य से निर्लिप्त प्रेरक ज्ञान देनेवाला और मोक्ष देनेवाला [illegible] आचार्य पृथ्वी पर श्रेष्ठ माना जाता है। प्रेरक मार्गदर्शक, बोधक आचरण सिखानेवाला

तथा मोक्ष देनेवाला परम तत्त्व का ज्ञानामृत प्रदान करता है। गौतम ! अब देह-में भजन आदि के विषय में सुनो, जिससे मानव शाश्वत अव्यय पद प्राप्ति के साथ ही अपनी ही देह में कला रहित विदु के दर्शन करता है। प्राणायम करके इस मार्ग का ज्ञाता दो अयनों के विषय को देखता है। पहले इन दोनों को प्रणाम करे, फिर नमस्कार योग तथा मुद्रा से अर्चना करे। सूर्य ग्रहण प्रत्यक्ष पूजन है। जल में व्याप्त जल के समान सायुज्य प्राप्ति ज्ञान से ही संभव है। ये सब गुण योग मार्ग के श्रम से ही प्रवर्तित होते हैं। अत. प्रत्यनपूर्वक सब दुःखों को दूर करें। ज्ञानस्वरूप परम हंस मत्र का उच्चारण करे। योगध्यान करते हुए ज्ञान की तन्मयता के प्रति प्रयाण करें। इसी से परम पद प्राप्त होता है। प्राणियों की देह के मध्य में अच्युत हंस सदा स्थित रहता है। हंस ही परम सत्य है। (51-60)

हस ही परम वाक्य, वेदो का सार, परम रुद्र, परम ब्रह्म, सभी देवों में स्थित महेश्वर पृथ्वी आदि से शिव तक है एवं अकार आदि वर्णो तक मात्राओं की तरह व्यवस्थित है। मातृका रहित मत्र का उपदेश नही दिया जाता। देवताओं मे अनुपम हंस ज्योति रहती है। दक्षिण दिशा को मुख करके ज्ञान-मुद्रा का प्रदर्शन करे। निर्मल स्फटिक के समान दिव्य रूप का ध्यान करते हुए तथा हंस मत्र का स्मरण करते हुए समाधि ले। मध्य देश में ज्ञान मुद्राकार परम हंस का ध्यान करे। प्राण, अपान आदि पांच वायु से क्रियाशक्ति तथा नाग, कर्म, कुकर, देवदत्त, धनंजय और पांच ज्ञानेंद्रिय युक्त ज्ञान शक्ति बल से तीव्र होता है। शरीर के मध्य और नाभि में रवि रहता है। नाक के सामने दृष्टि रखते हुए बंध मुद्रा का प्रदर्शन करे। अकार में अग्नि तथा उंकार में हृदय स्थित है, भौंहो के बीच 'म' वर्ण में प्राण शक्ति को समझे। (ओम के) 'अ' कार में ब्रह्म ग्रंथि और हृदय 'उ' कार मे विष्णु ग्रंथ है। भौंहों के बीच में रुद्र ग्रंथि है, जिसे अक्षर वायु भेदती है। 'अ' कार में, 'उ' कार मे 'म' कार में क्रमश ब्रह्मा, विष्णु और रुद्र स्थित है। इसके बाद परात्पर है। कठ को सकुचित करके नाडियों की शक्ति को स्तभित करना चाहिए। जीभ को दबाकर कुडलिनी को चलाए, जो सोलह आधारोंवाली ऊर्ध्वगामिनी, तीन कुटोंवाली, तीन प्रकार की है और ब्रह्मरध्र की ओर जानेवाली अत्यंत सूक्ष्म नाडी को तथा त्रिशंख, वज्र, ओंकार, ऊर्ध्वनाल तथा भृकुटियों की ओर जानेवाली है। इस कुंडलिनी से प्राणों का भेदन करे। वज्रकुंभ की साधना करे तथा प्रसन्नतापूर्वक मन को निर्गुण ईश्वर रूपी पवन पर आरूढ करें। (61-75)

इसके पश्चात् ब्रह्म स्थान में नाद सुनाई देने लगता है। शांति नाड़ी से अमृतवर्षा होती है। इतना होने पर षटचक्र मंडल के भेदन से ज्ञान-दीप को प्रकाशित करे। इसके प्रकाशित होने पर सभी प्राणियों में स्थित परमेश्वर का पूजन करे। वह परमेश्वर आत्मरूप, अंधकार नाशक, ज्ञानमय तथा व्याधिनाशक हैं। सर्वव्यापक, निरंजन दिव्य रूप के दर्शन होने पर 'हंस-हस' का जप करे। शरीर की प्राण एवं अपान ग्रंथि को अजपा कहा जाता है। इससे नित्य इक्कीस हजार छ सौ जप करने से हंस 'सोऽहं' (मैं वही ब्रह्म हूं) में परिवर्तित हो जाता है। साधक सदा कुडलिनी के पूर्व मे, शिखा मे तथा भृकुटि के मध्य में क्रमश अधोलिंग, पश्चिम लिंग तथा ज्योतिलिंग का ध्यान करे। (76-80)

मैं अच्युत हू, अचिंत्य हू, अतर्क्य हू, अजन्मा हूं, अपर्ण हूं, काया रहित हू, अगो से रहित हू, शब्द से, रूप से तथा स्पर्श से परे हू, मैं अद्वैत हू, रस एवं गंध से रहित हू, अनादि अमृत रूप हू, अक्षय हू,

मेरा कोई लिंग नही है, मैं निष्कल-निष्प्राण हूं, निर्मुख, निष्क्रिय और अचिंतनीय हूं, अंतर्यामी हू, अग्राह्य हूं, टेश एवं लक्षणों से रहित हू, अदृश्य, अवर्ण, अखंड अद्‌भुत, अदृष्ट, अन्वेषण योग तथा अमर हू। (81-85)

में वायु रहित हूं, आकाश रहित हूं, तेज रहित हूं, अव्यभिचारी, अज्ञेय, अजन्मा, अतिसूक्ष्म एवं विकार रहित हू। मै सत्त्व, रजस और तमस—तीनों गुणों से रहित हूं। स्वय को पूर्ण, गुणातीत तथा माया रहित अनुभव करता हू। मैं अनन्य और अविषय हूं। मैं अद्वैत हूं, पूर्ण ब्रह्म हू और न बाहर न भीतर हू। मैं कानों से रहित हू, अदीर्घ हूं अव्यक्त हू, अनामय हूं, अदृश्य आनंद रूप हूं, विज्ञान घन हू, अविकारी हू, इच्छा रहित हूं, अकर्ता हूं, अद्वैत हूं, मायाजन्य विकारों से हीन, न दीखनेवाला, अविकल्प तथा अग्निहीन हू।(86-90)

मैं आदि, मध्य तथा अंत से रहित हूं, मैं आकाश के समान हूं, आत्म-चैतन्य हूं, आनदघन हू, मै आनद और अमृत रूप हू, आत्म स्थित हूं, अत हूं, अकाम हूं, आकाश में परमात्मास्वरूप हू, मै ईशान हू, पृज्य हू, उत्तम और उत्कृष्ट पुरुप हूं। मै उपदेष्टा हू तथा परे से भी परे हू। मैं केवल हू, मै कवि हू, कर्मो का स्वामी हू और कारण का अधिपति हूं, मैं गुप्त आशय हूं, गुप्त रखनेवाला हू, नेत्रों का नेत्र हू, चिदानद हू, चेतना प्रदान करनेवाला हू, चिद्‌घन तथा चित्तमय हूं। मैं स्वय ज्योतिमय हूं तथा ज्योतियों में श्रेष्ठ ज्योति हू। (9-95)

मैं तमस (अंधकार) हू, साक्षी हू, तुर्य का भी तुर्य हूं, तमस से परे हू, दिव्य हूं, देव हू, दुर्दर्श हू, दृष्ट का आधार हू, ध्रुव हू, नित्य हू, निर्दोप हूं, नि.विक्रय हूं, निरंजन हूं, निर्मल हू, निर्विकल्प हूं, अकथित हू, निश्चल, निर्विकार हू, नित्य पावन हूं, निर्गुण हूं, निस्पृह हूं, निरिंद्रिय हू, नियता हू, निरपेक्ष हू, निष्फल हू, पुरुप हू, परमात्मा हू, पुराण हू, परम ब्रह्म हूं, पारावर हू, प्राज्ञ हू, जगत प्रपच को शात करनेवाला हू, परम अमृत, पूर्णानंद, पुरातन प्रभु, एक ज्ञान तथा एक रस रूप हूं। (96-100)

मै प्रज्ञाता हू, प्रशात, प्रकाश स्वरूप परमेश्वर हूं, द्वैत एव अद्वैत से विलक्षण चितनीय हू, बुद्ध, भूतपाल, भावरूप तथा भगवान हू। महादेव हूं, महान हूं, महाज्ञेय हू, महेश्वर हू, विमुक्त हू, विभु हू, वरण करने योग्य हू, व्यापक हू, वैश्वादर हूं, वासदेव हू, चारों ओर आंखोंवाला हूं, विश्वाधिदेव हूं, विशद हू, विष्णु हूं, विश्वनिर्माता हू, शुद्ध हूं, शात हू, शुक्र हूं, शाश्वत हूं, शिव हूं, सभी प्राणियों का अतरात्मा हू, नित्य एव सनातन हूं तथा मैं ही अपनी महिमा से स्थित होकर सदा प्रकाशमान हू। (101-105)

मैं ही सबके अदर की ज्योति हू, मैं स्वयं ज्योति हूं, मैं सबका अधिपति हू, सभी प्राणियों में रहनेवाला हू, सर्वव्यापक हू, सबका सम्राट हूं, समस्त जगत का साक्षी हूं, सर्वात्मा हूं, सभी प्राणियों के गुहा में रहनेवाला हू, सभी इद्रियों के गुणों का आभास करानेवाला हू, तथा सभी इंद्रियों से रहित हू। सबों से परे हू सभी पर अनुग्रह करने वाला हू, सच्चिदानद पूर्ण आत्मा हू, सबके प्रेम का पात्र हू सच्चिदानद मात्र हू, स्वयं प्रकाशवान हू, चिद्‌घन हूं, सत्त्वस्वरूप, सबका आधार, सबका अधिष्ठान, सभी बधनों को हरनेवाला, सर्वग्रास, सर्वद्रष्टा तथा सर्वानुभव हू।—इस प्रकार का तत्व ज्ञान ही पूर्ण करलाता है। (106-110)

□

36. क्षुरिकोपेनिषद्

शांतिपाठ :

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्य करवावहै।
तेजस्विनावधीतमस्तु। मा विद्विषावहै।

ॐ शांति शाति. शाति.।

उस योग सिद्धि हेतु क्षुरिका को बताता हूं,जिसे प्राप्त करके योगी का पुनर्जन्म नही होता। यह वेदों के तत्त्वों का सार है। अत इसके विषय में साक्षात भगवान स्वयंभू ने कहा कि कछुवे के अगो के समान मन को हृदय मे रोककर नीख स्थान में आसन लगाकर शनै-शनै बारह मात्राओ वाले प्रणव से सभी द्वारों को विरुद्ध कर पूरक से शरीर को भरे। मुह,कमर और गर्दन सीधा रखे। नाक के अंदर रहनेवाली प्राण वायु को उसमें धारण करें। प्राण वायु के इस प्रकार होने पर फिर शनै-शनै रेचक करें। इस अभ्यास के स्थिर एवं दृढ़ होने पर सावधानी से अंगूठे से गुल्फों मे, घुटनो मे,उरु मे तथा गुदा में दो-दो और जांघों एव शिश्न में तीन-तीन प्राणायाम के बाद वायु के स्थान नाभि का आश्रय लें। वहां दस नाडियो से घिरी सुषुम्ना होती है। इन लाल,पीली,काली,ताबई और लोहित अतिसूक्ष्म,सफेद पतली नाड़ियों का आश्रय ले। उसमें मकडी द्वारा तंतु निर्माण के समान प्राण-वायु का संचार करें। वहां लाल कमल के समान प्रकाशमान महत का घर है,जिसे वेदात में दहर पुडरीक कहा गया है। उसे भेदकर नाड़ी को भरता हुआ वायु कंठ मे आता है। मन से परमगुह्य तीक्ष्ण निर्मल बुद्धि उस रूप का जो पांवों के ऊपरी भाग में नाम रूप है,चिंतन करे। तीक्ष्ण योग का आश्रय लेकर धारणा,ध्यान और मन की धार से इद्रवज्रा नामक जंघा में स्थित मर्म को नष्ट करे। तब उरुओ के मध्य में प्राणों को स्थापित मर्म में मुक्त करे। इस प्रकार चार अभ्यासों से नि शंक होकर मर्म को काट दे। तब योगी कंठ मध्य मे नाडियों का संचय करता है। इनमें एक सौ एक नाडिया उत्तम कही गई है। (1-15)

सुषुम्ना परम तत्त्व में लीन है,विरजा ब्रह्म रूप है,पिंगला दाहिने तथा इडा वायी ओर है। इन दोनों के मध्य के स्थान का ज्ञाता ब्रह्मवेत्ता है। बहत्तर हजार में प्रत्येक नाडी में तैतिल है। ध्यान योग से सुषुम्ना के अलावा सभी कट जाते हैं। योग की निर्मल धार की छुरी की अग्नि से धीर जन सौ नाड़ियों को काट डालें। जब योगी तैतिल को जातीपुष्प के समान देखने लगता है,तब इस प्रकार नाडियों के शुभाशुभ भावयुक्त योगी का पुनर्जन्म नही होता। तप से मन को जीतकर शब्दहीन स्थान में अंगों सहित योग को जाननेवाला निःसंग योगी धीरे-धीरे बधनों को काटकर नि शक उड़नेवाले हंस के समान ससार से मुक्त हो जाता है। जैसे समस्त तेल को जलाकर दीपक बुझ जाता है,वैसे ही योगी भी समस्त कर्मों को जलाकर लय को प्राप्त होता है। प्राणायाम से तीक्ष्ण धारवाले 'ओम' को वैराग्य फलक पर घिसने से कामनाएं आदि बधन कटने पर मुक्त योगी अमृत्व प्राप्त करता है। यही उपनिषद् है (रहस्य है) ।(16-25)

37. योगतत्त्वोपनिषद्

शांतिपाठ :

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्य करवावहै।
तेजस्विनावधीतमस्तु। मा विद्विषावहै॥

ॐ शांति शाति शाति ।

योगियों के कल्याण के लिए योगतत्त्व कहा जा रहा है, जिसे सुनकर या पढकर सभी पापों से मुक्ति मिल जाती है। विष्णु ही महान् योगी, महान् प्राणी तथा महान् तपस्वी हैं। तत्त्वमार्ग के लिए वह पुरुषोत्तम भगवान दीपक के समान हैं। पितामह ब्रह्म ने उस जगन्नाथ भगवान विष्णु की आराधना करके उनसे निवेदन किया, 'कृपया मुझे आप आठ अंगों से युक्त योग तत्त्व को बतलाए।' तब भगवान हृषीकेश उनसे बोले, 'इस तत्त्व को मैं तुम्हें बताता हू, अत ध्यान से सुनो। सभी प्राणी माया के सुख-दु ख के जाल से बंधे हुए है। माया के जाल को काटकर, जन्म, मृत्यु, वृद्धावस्था और रोगों के नाशक मुक्ति दाता और भव-सागर से तारनेवाले इस मार्ग का वर्णन इस प्रकार है। कैवल्य परम पद है। यह अनेक प्रकार से कहे गए नाना प्रकार के मार्गों से सर्वथा दुष्प्राप्य है। शास्त्रों के जालों में उलझने से ये बुद्धि को मोहित कर देते हैं। देवता भी उस अनिर्वचनीय परम पद के विषय में कुछ भी बता पाने में असमर्थ हैं; तब स्वात्म प्रकाश रूपी इसी पद के विषय में शास्त्र क्या बता पाएगे ? निष्कल, निर्मल, शाति, सर्वातीत और दु ख रहित वही जीव पुण्य और पाप के फलों से आवृत्त होकर इस प्रकार का बन जाता है। वह परम आत्मा रूपी पद, जो सभी भावों मे अतीत, ज्ञान रूप तथा माया मुक्त है, जीव रूप को कैसे प्राप्त हो जाता है ? यह एक चितनीय प्रश्न है। इसका समाधान इस प्रकार है। (1-9)

सर्वप्रथम जल मे स्फुरण हुआ और उसमें कृति (अहंकार) की उत्पत्ति हुई। फिर उसमें जल, पृथ्वी, आकाश, अग्नि और वायु युक्त पंचमहाभूतों के धातुओं से बधे गुणात्मक पिड की उत्पत्ति हुई। उस विशुद्ध परमात्मा स्वरूप में सुख-दु खमय जीव भावना की उत्पत्ति हुई अत उसे जीव नाम दिया गया। काम, क्रोध, मोह, लोभ, मद, रजस, जन्म, मृत्यु, कृपणता, शोक, तंद्रा, भूख, प्यास, इच्छा, लज्जा, भय, दुख, विषाद एव हर्ष, ये सब दोष जीव में रहते हैं। इन दोषों से मुक्त हो जाने पर यह जीव केवल परमात्मा स्वरूप हो जाता है। अत इन सब दोषों के विनाश का उपाय तुम्हें बताता हूं। योग मे तीन ज्ञान कैसे मोक्ष देनेवाला हो सकता है और साथ ही योग भी बिना ज्ञान के मोक्ष देने में समर्थ नहीं है। अत यह आवश्यक हो जाता है कि मुमुक्षु (मोक्ष का इच्छुक) ज्ञान और योग दोनों का दृढता से अभ्यास करे। अज्ञान से ही संसार में जन्म लेना पडता है तथा ज्ञान मे ही जन्म-मृत्यु के चक्र से छुटकारा मिलकर मोक्ष की प्राप्ति होती है। अत सर्वप्रथम ज्ञान स्वरूप महत्त्वपूर्ण है। ईश (जानने योग्य अर्थात् परमात्मा) को प्राप्त करने का एकमात्र साधन ज्ञान ही है। ज्ञान क्या है ? इस विषय मे इस प्रकार मैं तुम्हें बताता हू। जिसमे अपना वास्तविक स्वरूप, कैवल्य (मोक्ष) रूप

परम पद,कलाओं से हीन (निर्गुण),निर्मल,साक्षात सच्चिदानंद (सत्-चित्-आनंद) स्वरूप,जगत की उत्पत्ति,पालन एवं संहार करनेवाले तथा स्फूर्ति ज्ञान से रहित परमात्मा का ज्ञान होता है,यही ज्ञान कहलाता है । इसी योग के ज्ञान को मैं तुम्हें वताता हूं । हे व्रह्मा व्यावहारिक दृष्टि से योग के अनेक भेद हैं । किंतु मंत्रयोग,हठ योग,लय और राज योग,यह चार भेद प्रमुख है । यही चार भेद सर्वत्र वताए जाते हैं । योग की आरंभ,घट,परिचय एवं निष्पत्ति,ये चार अवस्थाए होती हैं । (10-20)

हे व्रह्मा इनके लक्षण संक्षेप में वताता हूं । सुनो—मातृका आदि से मुक्त मंत्र का वारह सौ जप करनेवाला क्रम से अणिमा आदि गुणों से युक्त ज्ञान को प्राप्त करता है । वस्तुत इस ज्ञान की साधना कोई अल्पवुद्धिवाला अधम साधक ही करता है । लय योग में चित्त का लय हो जाता है । यह लय करोड़ों प्रकार का कहा जाता है । चलते हुए,रुककर,स्वप्न देखते हुए अथवा खाना खाते हुए निष्कल ईश्वर का ध्यान करने से लय योग होता है और हठ योग इससे भिन्न प्रकार का होता है । अव इसके विषय में सुनो । यम,नियम,आसन,प्राणायाम,प्रत्याहार,धारणा,तथा भ्रूमध्य (भवो के वीच में) श्री हरि भगवान का ध्यान करते हुए समानता की अवस्थामय समाधि से युक्त यह योग आठ अंगोंवाला होता है । महायुद्रा,महावध,महावेध,खेचरी,जालंधर,उड्डियान,मूलवध,दीर्घ प्रणव सधान तथा सिद्धांत श्रवण । वज्रोली,आमरोली और सहजोली,ये तीन प्रकार की मुद्राए हैं । हे व्रह्मा इन सभी के लक्षणो को तत्त्वत सुनो । यमों के पालन में आहार की अल्पता सर्व प्रमुख है, कुछ अन्य नही । नियमों में अहिसा सवसे प्रधान गुण है । सिद्धासन,पद्मासन सिहासन तथा भद्रासन,ये चार मुख्य आसन हैं । हे व्रह्मा ! अभ्यास की प्रथम अवस्था में विघ्न भी आते हैं । आलस्य,आत्म प्रशंसा,धूर्ततापूर्ण विचार आदि इसी प्रकार के विघ्न है (21-30) ।

सुवुद्धिवाला साधक धन,स्त्री-संग का लोभ आदि समस्त विघ्नों को अपने पुण्यों के प्रभाव से इन्हें मृगतृष्णा के समान समझकर इनका परित्याग कर दे । तव पदमासन लगाकर प्राणायाम का अभ्यास करे । इसके लिए पहले ही एक छोटे दरवाजेवाली सुंदर कुटिया वना ले जो गोवर अथवा चूने से लिपी-पुती हो । इस वात पर विशेष ध्यान दिया जाए कि उसमें खटमल मच्छर,मकडी आदि व्यवधान पहुचानेवाले कीट न हो । दिन-प्रतिदिन उसकी सफाई समुचित रूप से होती रहे । उसे गुग्गल आदि सुगंधित पदार्थों से सुवासित रखा जाए । वस्त्र आदि न तो अधिक तग हों और न अधिक ढीले-ढाले ही । इस प्रकार की कुटिया में मृगचर्म अथवा कुश के आसन पर वैठकर आसन (पद्मासन) लगाएं । शरीर को सीधा रखते हुए हाथ जोड़कर इष्ट देवता को प्रणाम करे । फिर दाहिने हाथ के अंगूठे से पिंगला (नाक के दाहिने स्वर) को दवाकर धीरे-धीरे (नाक के वाए स्वर) से वायु को खीचकर अदर भरे और जितनी देर हो सके इसे अंदर ही रोके रखे । इसे कुंभक करना कहा जाता है । फिर पिगला से शनै-शनै (न कि वेग से) वायु को वाहर निकाल दे । इसे रेचक करना कहा जाता है । इसके पश्चात् फिर धीरे से पिंगला से वायु को खीचते हुए उदर को भरे,अर्थात् पूरक करे और यथाशक्ति कुंभक करते हुए इडा से पूर्ववत् शनै-शनै रेचक करें,कहने का तात्पर्य यह है कि एक वार वाएं से पूरक करके दाहिने से रेचक करे और दूसरी वार दाहिने से पूरक करे तथा वाए से रेचक करे । जिस स्वर से सांस वाहर निकाली है,उसी से दूसरी वार सांस ऊपर खींचे । (यही क्रम प्राणायाम के लिए उचित है) । फिर न तो द्रुत गति से और न ही विलवित गति से जानुओं हाथ से

प्रदक्षिणा करते हुए एक चुटकी बजाए। योग शास्त्र में इतने समय को एक मात्रा ' 'ल कहा जाता है। (31-40)

पहले इडा म्वर अर्थात् नासिका के वाएं छिद्र से वायु को खीचें। ध्यान रहे कि यह वायु सोलह मात्राओं के समय तक खीचनी है। इसके वाद चौंसठ मात्राओं के समय तक इसे अदर ही रोकना है, कुभक करना है। तव पिंगला म्वर (दाहिने छिद्र) वर्त्तीस मात्राओं के समय के अदर रेचक करना होना है। तव पिंगला से पूरक तथा इड़ा से रेचक पूर्ववत् समय से करें। प्रातःकाल, मध्य दिन, सायकाल तथा अर्धरात्रि इन चार समयों में धीरे-धीरे अस्सी तक कुभों की सख्या वढाए। इस अभ्यास को तीन मास तक करने पर ही नाडी शुद्ध हो जाती है, और नाड़ी शुद्ध होने पर योग-साधक के शरीर में योग के चिह्न भी स्पष्ट रूप में दिखाई पडने लगते है, जो इस प्रकार के होते हैं—शरीर में लघुता (हल्कापन) आ जाता है और देहकृश (पतली) हो जाती है। जठराग्नि (भूख) प्रदीप्त हो जाती है। योग को भली प्रकार से जानने वाले इसमें विघ्न पहुंचानेवाले आहार परित्याग कर दो। लवण (नमक), तैलीय पदार्थ, खटाई, गर्म प्रकृति के खाद्य, रूखे और तीखे पकवान, शाक-सब्जिया, हींग इत्यादि भोज्य पदार्थ, आग तापना, स्त्री सहवास, अधिक पैदल चलना, प्रातःकाल का स्नान, उपवास आदि सभी शरीर को कष्ट देनेवाले क्रिया-कलापों का परित्याग कर दे। अभ्यास की प्राथमिक अवस्था में दूध, घी आदि से वना भोजन ही उचित रहता है। गेहू, मूग की दाल, चावल आदि का भोजन योग अभ्यास मे वृद्धि करनेवाला होता है, अर्थात् योग-साधना के लिए ये श्रेष्ठ खाद्य पदार्थ है। इस प्रकार के निरतन अभ्यास मे इच्छा के अनुसार देरी तक वायु को अदर धारण किया जा सकता है। यथेष्ट वायु को धारण करने की शक्ति प्राप्त हो जाने पर केवल (लक्ष्य) कुभक को सिद्ध करे। इसके सिद्ध हो जाने पर रेचक एवं पूरक की कोई आवश्यकता ही नही रहती (क्योंकि वास्तविक प्राणायाम वायु को अदर रोक देना ही है) अत, रेचक-पूरक का परित्याग कर दे। (41-50)

परम पद, कलाओं से हीन (निर्गुण), निर्मल, साक्षात सच्चिदानंद (सत्-चित्-आनद) स्वरूप, जगत की उत्पत्ति, पालन एवं संहार करनेवाले तथा स्फूर्ति ज्ञान से रहित परमात्मा का ज्ञान होता है, यही ज्ञान कहलाता है। इसी योग के ज्ञान को मै तुम्हें बताता हू। हे ब्रह्मा व्यावहारिक दृष्टि से योग के अनेक भेद है। किंतु मत्रयोग, हठ योग, लय और राज योग, यह चार भेद प्रमुख है। यही चार भेद सर्वत्र बताए जाते हैं। योग की आरभ, घट, परिचय एवं निष्पत्ति, ये चार अवस्थाएं होती है। (10-20)

हे ब्रह्मा इनके लक्षण संक्षेप मे बताता हूं। सुनो—मातृका आदि से मुक्त मंत्र का बारह सौ जप करनेवाला क्रम से अणिमा आदि गुणो से युक्त ज्ञान को प्राप्त करता है। वस्तुत इस ज्ञान की साधना कोई अल्पबुद्धिवाला अधम साधक ही करता है। लय योग मे चित्त का लय हो जाता है। यह लय करोड़ों प्रकार का कहा जाता है। चलते हुए, रुककर, स्वप्न देखते हुए अथवा खाना खाते हुए निष्कल ईश्वर का ध्यान करने से लय योग होता है और हठ योग इससे भिन्न प्रकार का होता है। अब इसके विषय मे सुनो। यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, तथा भ्रूमध्य (भवो के बीच मे) श्री हरि भगवान का ध्यान करते हुए समानता की अवस्थामय समाधि से युक्त यह योग आठ अंगोवाला होता है। महायुद्रा, महाबध, महावेध, खेचरी, जालधर, उड्डियान, मूलबध, दीर्घ प्रणव सधान तथा सिद्धात श्रवण। वज्रोली, आमरोली और सहजोली, ये तीन प्रकार की मुद्राए हैं। हे ब्रह्मा इन सभी के लक्षणो को तत्त्वत सुनो। यमों के पालन मे आहार की अल्पता सर्व प्रमुख है, कुछ अन्य नही। नियमो मे अहिसा सबसे प्रधान गुण है। सिद्धासन, पद्मासन सिहासन तथा भद्रासन, ये चार मुख्य आसन है। हे ब्रह्मा। अभ्यास की प्रथम अवस्था मे विघ्न भी आते है। आलस्य, आत्म प्रशंसा, धूर्ततापूर्ण विचार आदि इसी प्रकार के विघ्न है (21-30)।

सुबुद्धिवाला साधक धन, स्त्री-सग का लोभ आदि समस्त विघ्नो को अपने पुण्यों के प्रभाव से इन्हें मृगतृष्णा के समान समझकर इनका परित्याग कर दे। तब पदमासन लगाकर प्राणायाम का अभ्यास करे। इसके लिए पहले ही एक छोटे दरवाजेवाली सुदर कुटिया बना ले जो गोबर अथवा चूने से लिपी-पुती हो। इस बात पर विशेष ध्यान दिया जाए कि उसमें खटमल मच्छर, मकडी आदि व्यवधान पहुचानेवाले कीट न हो। दिन-प्रतिदिन उसकी सफाई समुचित रूप से होती रहे। उसे गुग्गल आदि सुगंधित पदार्थो से सुवासित रखा जाए। वस्त्र आदि न तो अधिक तग हो और न अधिक ढीले-ढाले ही। इस प्रकार की कुटिया में मृगचर्म अथवा कुश के आसन पर बैठकर आसन (पद्मासन) लगाएं। शरीर को सीधा रखते हुए हाथ जोडकर इष्ट देवता को प्रणाम करे। फिर दाहिने हाथ के अगूठे से पिंगला (नाक के दाहिने स्वर) को दवाकर धीरे-धीरे (नाक के वाए स्वर) से वायु को खीचकर अदर भरे और जितनी देर हो सके इसे अदर ही रोके रखे। इसे कुभक करना कहा जाता है। फिर पिगला से शनै-शनै (न कि वेग से) वायु को बाहर निकाल दे। इसे रेचक करना कहा जाता है। इसके पश्चात् फिर धीरे से पिंगला से वायु को खीचते हुए उदर को भरे, अर्थात् पूरक करे और यथाशक्ति कुंभक करते हुए इड़ा से पूर्ववत् शनैः शनै रेचक करें, कहने का तात्पर्य यह है कि एक वार वाएं से पूरक करके दाहिने से रेचक करे और दूसरी वार दाहिने से पूरक करे तथा वाए मे रेचक करे। जिस स्वर से सांस वाहर निकाली है, उसी से दूसरी वार सास ऊपर खीचे। (यही क्रम प्राणायाम के लिए उचित है)। फिर न तो द्रुत गति से और न ही विलबित गति से जानुकी हाथ मे

प्रदक्षिणा करते हुए एक चुटकी बजाए। योग शास्त्र में इतने समय को एक मात्रा ाल कहा जाता है। (31-40)

पहले इड़ा स्वर अर्थात् नासिका के बाए छिद्र से वायु को खीचें। ध्यान रहे कि यह वायु सोलह मात्राओं के समय तक खीचनी है। इसके बाद चौंसठ मात्राओं के समय तक इसे अदर ही रोकना है, कुभक करना है। तब पिंगला स्वर (दाहिने छिद्र) बत्तीस मात्राओं के समय के अदर रोचक करना होता है। तब पिगला से पूरक तथा इडा से रेचक पूर्ववत् समय से करें। प्रातःकाल, मध्य दिन, सायकाल तथा अर्धरात्रि इन चार समयों में धीरे-धीरे अस्सी तक कुभों की सख्या बढाए। इस अभ्यास को तीन मास तक करने पर ही नाडी शुद्ध हो जाती है, और नाडी शुद्ध होने पर योग-साधक के शरीर में योग के चिह्न भी स्पष्ट रूप में दिखाई पडने लगते है, जो इस प्रकार के होते है—शरीर में लघुता (हल्कापन) आ जाता है और देहकृश (पतली) हो जाती है। जठराग्नि (भूख) प्रदीप्त हो जाती है। योग को भली प्रकार से जानने वाले इसमें विघ्न पहुचानेवाले आहार परित्याग कर दो। लवण (नमक), तैलीय पदार्थ, खटाई, गर्म प्रकृति के खाद्य, रूखे और तीखे पकवान, शाक-सब्जियां, हीग इत्यादि भोज्य पदार्थ, आग तापना, स्त्री सहवास, अधिक पैदल चलना, प्रातःकाल का स्नान, उपवास आदि सभी शरीर को कष्ट देनेवाले क्रिया-कलापों का परित्याग कर दे। अभ्यास की प्राथमिक अवस्था में दूध, घी आदि से बना भोजन ही उचित रहता है। गेहू, मूग की दाल, चावल आदि का भोजन योग अभ्यास में वृद्धि करनेवाला होता है, अर्थात् योग-साधना के लिए ये श्रेष्ठ खाद्य पदार्थ हैं। इस प्रकार के निरतन अभ्यास से इच्छा के अनुसार देरी तक वायु को अंदर धारण किया जा सकता है। यथेष्ट वायु को धारण करने की शक्ति प्राप्त हो जाने पर केवल (लक्ष्य) कुभक को सिद्ध करे। इसके सिद्ध हो जाने पर रेचक एवं पूरक की कोई आवश्यकता ही नही रहती (क्योकि वास्तविक प्राणायाम वायु को अदर रोक देना ही है) अत. रेचक-पूरक का परित्याग कर दे। (41-50)

इस प्रकार के योग के साधक के लिए फिर तीनों ही लोकों मे कुछ भी दुर्लभ नही रहता है। साधना करते समय साधक के शरीर से जो पसीना निकले, वह उससे शरीर मे ही मालिश कर ले। तब भी वायु के धारण से शनै-शनै. एक क्रम से ही आसन में स्थिय साधक के शरीर मे कपन होने लगता है। अभ्यास के इससे भी अधिक बढने पर शरीर मे मेढक की जैसी चेष्टाए होने लगती है। इन चेष्टाओ के होने पर पद्मासन लगाकर बैठा हुआ होने पर भी योगी मेढक की तरह ऊपर की ओर उछलकर पुन. भूमि से टकरा पडता है। अभ्यास के इससे भी अधिक बढने पर योगी भूमि से भी उठने लगता है। पद्मासन में बैठे-बैठे योगी भूमि को छोड़कर शून्य मे उठ जाता है। (यहा स्मरणीय है कि पृथ्वी की गुरुत्वाकर्षण शक्ति प्रत्येक पदार्थ को अपनी ओर खीचती है, किंतु योगी इन समस्त शक्तियों पर विजय प्राप्त कर लेता है।) इस प्रकार योगाभ्यास द्वारा साधक अतिमानवीय कृत्य करने में भी सफल हो जाता है। अपनी इस सामर्थ्य एव शक्ति का योगी द्वारा प्रदर्शन नही किया जाना चाहिए, अपितु अपनी सफलता से उत्साहित होकर और भी अधिक प्रयास करना चाहिए। इस प्रकार के योगी को छोटा या बड़ा कोई भी दुःख व्यथित नही कर सकता। उसका मूत्र एव पुरीष (लघुशका एव दीर्घशंका) अल्प हो जाता है। नीद भी कम हो जाती है। आखो कीं कीच, नाक, थूक,

पसीना, श्वास की दुर्गध आदि से योगी को सदा-सर्वदा के लिए मुक्ति मिल जाती है। इससे अधिक अभ्यास करने पर उसमें अत्यधिक शक्ति का समावेश हो जाता है। परिणामस्वरूप इस भूचर सिद्धि से पृथ्वी पर विचरण करनेवाले समस्त जीवों पर विजय प्राप्त करने की समर्थता प्राप्त हो जाती है। व्याघ्र, शरभ, हाथी, गवय (नील गाय), या सिह आदि जो भी वन्य पशु उस पर आक्रमण करने की चेष्टा करे, योगी के एक ही साथ मारने पर वे मृत्यु को प्राप्त हो जाते हैं। उसका सौंदर्य भी कदप के (कामदेव के) समान हो जाता है (51-60)।

उस योगी के इस अनुपम रूप को देखकर स्त्रियां उस पर मोहित हो जाती है तथा उसके साथ संभोग करने की इच्छा करने लगती है। यहां पर योगी को अपने अपूर्व आत्मसयम का परिचय देना पडता है। यदि वह स्त्रियों की आकांक्षा की पूर्ति करेगा, तो उसका वीर्य-नाश होगा। अत योगी स्त्रियो पर ध्यान न देकर दृढ़ता के साथ योगाभ्यास को बढाता जाए। वीर्य की दत्तचित्त होकर रक्षा करने से योगी को देह से सुगध आने लगती है। तब एकांत स्थान में बैठकर योगी प्लुत मात्रा (ह्रस्व, दीर्घ और प्लुत स्वर तीन प्रकार के होते हैं। अ, इ, उ, ऋ एव लृ ह्रस्व स्वर है, आ, ई, ऊ, ए, ऐ, ओ एव औ दीर्घ स्वर है, जिन्हे क्रमश एक मात्रा और दो मात्राओ के समय में उच्चारित किया जाता है। तीन मात्राओ के बराबर समय मे उच्चारण किए जानेवाले स्वर को प्लुत कहते है। इसे सूचित करने के लिए स्वर के आगे ऽ लिखा जाता है। जैसे ओऽम् यहा ओ प्लुत है। इसके उच्चारण मे तिगुना समय लगेगा। यहा प्लुत मात्रा मे ओम् (प्रणव) जप से यही तात्पर्य है।) मे प्रणव का जप करे। इससे योगी के पूर्व अर्जित पापो का नाश हो जाता है। यह प्रणव मत्र समस्त विघ्नो का तथा दोषो का नाश करता है। इसका अत्यत अल्प सख्या मे जप करने पर भी सिद्धि मिल सकती है। इस प्रकार वायु धारण का अभ्यास करते रहने से घटावस्था की प्राप्ति होने लगती है। प्राण, अपान, मन, बुद्धि, जीवात्मा तथा परमात्मा इन सबमें परस्पर अविरोध स्वरूप जब एकता उत्पन्न होती है, तो इसे घटावस्था कहते है। इस अवस्था के चिह्नो का उल्लेख इस प्रकार है। अभी तक जितना अभ्यास किया जाता था, अब उसका एक चौथाई भाग ही करे। दिन में हो अथवा रात्रि मे केवल एक ही बार एक प्रहर तक अभ्यास करे, अर्थात् प्रतिदिन केवल एक ही बार कुभक का अभ्यास करे और इस कुंभक की ही अवस्था में इद्रियों को अनेक विषयों से विमुख करे। यही इद्रियो का उनके विषयो से आहरण योगशास्त्र में प्रत्याहरण नाम से पुकारा जाता है। कुभक करते हुए प्रत्याहार की अवस्था में योगों को अपनी आखों से जो कुछ भी दिखाई पडे, उसे आत्मा के समान ही समझे। इस प्रकार कानो से जो कुछ भी सुने अथवा नासिका से जो कुछ भी सूंघे उस सभी कुछ को आत्मवत् ही समझे और इसे इसी भावना से ग्रहण करे। (61-70)

जिह्वा जो रस ग्रहण करे अथवा त्वचा को जो भी स्पर्श का अनुभव हो इस सबको आत्मस्वरूप समझते हुए ग्रहण करे। इस प्रकार कर्मेंद्रियों के समान ही ज्ञानेंद्रियों के विषयों के प्रति भी ऐसी ही भावना रखे। इसके लिए योगी प्रतिदिन एक प्रहर उस क्रिया का अभ्यास करे और इस अभ्यास के करते समय तद्रा बिलकुल भी न आने पाए। इस प्रकार जैसे-जैसे योगी के चित्त की सामर्थ्य-शक्ति का विकास होता जाएगा, योगी में मानवातीत शक्तियों का भी आगमन होता जाएगा। वह दूर से सुनने लगेगा, देखने लगेगा, क्षण भर में ही कही-से-कही चला जाएगा, उसे वाक् सिद्धि प्राप्त हो

जाएगी (वह जो कुछ भी कह देगा वह सत्य हो जाएगा), वह इच्छा के अनुसार रूप धारण करने में समर्थ हो जाएगा, वह आकाश में भी चलने लगेगा तथा उसके मूत्र एव पुरीष के स्पर्श मात्र से ही लोहा आदि निकृष्ट धातुएं स्वर्ण में परिवर्तित हो जाएंगी। इन सबके लिए निरतर योग का अभ्यास अनिवार्य है, अत· योगसिद्धि के लिए योगी सदा इसके प्रति सचेष्ट होकर बुद्धिमानी का परिचय दे। योगी इस तथ्य को सदा याद रखे कि यह सब सिद्धिया सदा गोपनीय रखी जाए। अन्यथा ये परम सिद्धि के मार्ग में बाधा स्वरूप भी है। अत. समझदार योगी सदा इनके विपय में सचेष्ट रहे। अपनी सिद्धियों की इस प्रकार की शक्ति एव सामर्थ्य का कभी भी भूलकर भी प्रदर्शन न करे। जन सामान्य के सामने उसे महामूर्ख या बहरे के समान बनकर रहना चाहिए और सिद्धि का प्रदर्शन नही करना चाहिए। यद्यपि यह सत्य है कि उसके शिष्यगण अपने-अपने कार्यों के लिए उससे प्रार्थना करेंगे, किंतु योगी उनके कार्यों से अधिक लक्ष्य अपने अभ्यास के प्रति प्रमाद (लापरवाही) कदापि न करे। योगी समस्त कार्य-व्यापारों को भूलकर उनका परित्याग करके योग के प्रति निष्ठावान बना रहे तथा गुरु के वाक्यों को सदा स्मरण करता हुआ रात-दिन अभ्यास करता रहे। इस प्रकार के अनवरत अभ्यास से ही घटावस्था की प्राप्ति होती है। बिना अभ्यास किए व्यर्थ की गोष्ठियो के आयोजन से सिद्धि कदापि सभव नही है। (71-80)

अत सभी प्रयत्नों से सदा योग का ही अभ्यास करे। इस योगाभ्यास से इसके पश्चात् परिचयावस्था उत्पन्न होती है। बडे ही प्रयत्न के साथ वायु का अग्नि तत्त्व के साथ कुडली को जीतकर सुषुम्ना में प्रवेश कराया जाता है, तभी यह अवस्था सभव हो पाती है। और अवरोध के साथ ही वायु के साथ चित्त को महापथ अर्थात् प्रभु में प्रवेश कराए। जिस साधक का चित्त वायु के साथ इसी लोक में सुषुम्ना में प्रवेश पा जाता है, उसके लिए भूमि, जल, अग्नि, वायु तथा आकाश इन पाच महाभूत रूपी देवताओं की पांच प्रकार की धारणा भी हो जाती है। पावों से लेकर जानु पर्यत पृथ्वी तत्त्व का स्थान कहा जाता है। यह पृथ्वी तत्त्व चतुष्कोणवाली, अर्थात् चार कोनोवाला होता है। इसका रंग पीला तथा वर्ण 'ल' माना जाता है। इस पृथ्वी तत्त्व मे वायु का आरोप करके इसके साथ 'ल' वर्ण को समन्वित करके स्वर्ण के रगवाले चार भुजाओंवाले चतुर्मुख ब्रह्मा का ध्यान करना चाहिए। यहां बतलाई गई इस विधि से चार घड़ी (एक घड़ी में 24 मिनट होते है, अत. कुल मिलाकर एक घटा छत्तीस मिनट) तक ध्यान करने मात्र से पृथ्वी-तत्त्व पर विजय प्राप्त हो जाती है। इस तत्त्व पर विजय प्राप्त कर लेने पर योगी की फिर मृत्यु नही होती है। जानुओ से वायु पर्यत जल-तत्त्व का स्थान कहा गया है। जल-तत्त्व को अर्ध चद्र के आकार का एव शुक्ल वर्ण का कहा गया है, और इसका बीजाक्षर 'व' माना जाता है। वारुण अर्थात् जल तत्त्व मे वायु-तत्त्व का आरोप करके (तात्पर्य यह है कि जल तत्त्व के स्थान पर वायु तत्त्व को मानकर) वकार बीजाक्षर से समन्वित चार भुजाओंवाले किरीट (मुकुट) धारण किए हुए भगवान नारायण का स्मरण करना चाहिए। इस कल्पना मे भगवान को शुद्ध स्फटिक के समान तथा पीताबर धारण किया हुआ चितन करना चाहिए। पांच घड़ी (दो घंटे) तक इस प्रकार का ध्यान करने से सभी पापो से मुक्ति मिल जाती है। इस प्रकार जल-तत्त्व पर विजय पा लेने के पश्चात् इस तत्त्व से साधक को किसी प्रकार का भय नही रहता। उसकी जल में मृत्यु नही हो सकती। (80-91)

जल-तत्त्व के स्थान से हृदय के स्थान पर्यत अग्नि-तत्त्व का स्थान कहा गया है। अग्नि-तत्त्व त्रिकोण के आकार का है। इसका वर्ण लाल होता है और बीजाक्षर 'र' माना जाता है। अग्नि-तत्त्व में वायु-तत्त्व का आरोप करते हुए उज्ज्वल 'र' वर्ण से युक्त तीन अक्षरोंवाले 'वरद' (वरदान देनेवाले) चमकते हुए तरुण सूर्य के समान जाजवल्यमान अगों पर भस्म रमाए हुए भगवान रुद्र का प्रसन्न मन से स्मरण करना चाहिए। पांच घड़ी तक इस प्रकार का ध्यान करने से साधक को अग्नि नही जला सकती। जलते हुए अग्नि कुड में प्रवेश करने पर भी उसका शरीर नही जलता। अब हृदय से लेकर दोनों भौंहों के बीच के स्थान तक वायु का स्थान माना जाता है। वायु षट्कोण के आकार का माना जाता है। इसका वर्ण काला है और बीजाक्षर 'य' है, जिसकी आभा अत्यत चमकती हुई जैसी है। वायु-तत्त्व का मारुत स्थान पर देदीप्यमान 'य' अक्षर के साथ सभी दिशाओं की ओर मुखवाले सर्वज्ञ ईश्वर के रूप में ध्यान करे। केवल पाच घड़ी तक ऐसा करने पर ही साधक वायु के वेग के समान आकाश मे चलने की शक्ति प्राप्त कर लेता है। इस पर योगी को वायु से कोई भय नहीं रहता और उसकी मृत्यु भी वायु से नही हो सकती। भूमध्य मे वायु-तत्त्व की सीमा से प्रारंभ होकर मूर्धा तक आकाश-तत्त्व का स्थान है। यह वृत्त के आकार का तथा धूम्र के वर्णवाला होता है। देदीप्यमान 'ह' अक्षर इसका बीज अक्षर है। आकाश-तत्त्व मे वायु का आरोप करके बीज 'ह' के ऊपर आकाश के आकारवाले बिदु रूपी महादेव भगवान सदाशिव को शुद्ध स्फटिक के समान तथा माथे पर अर्धचद्र धारण किए हुए रूप में स्मरण करते हुए ध्यान लगाना चाहिए, साथ ही यह भी कल्पना करें कि भगवान शिव पांच सौम्य मुखोवाले, दस बाहुओंवाले, तीन आखोंवाले, सभी आयुधों (अस्त्र-शस्त्रो)वाले, सभी आभूषणो से युक्त, सभी कारणों के कारण वरदान देनेवाले तथा उनका आधा शरीर पार्वती का और आधा शिव का अर्धनारीश्वर है। (91-101)

इस प्रकार आकाश-तत्त्व की धारणा से वह योगी आकाश में चलने में समर्थ हो जाता है और वह चाहे कही भी रहे अत्यधिक सुखी रहता है। उसके समस्त दुःख दूर हो जाते है। विलक्षण योगी इसी प्रकार पांच प्रकार की धारणाएं करता है, इससे उसका शरीर अत्यंत दृढ़ हो जाता है और मृत्यु उससे दूर भाग जाती है। ब्रह्म प्रलय होने पर भी ऐसा योगी दु खी नहीं हो [illegible] वह योगी, जो इस प्रकार की धारणाएं कर चुका हो, छ घडी तक इसी प्रकार वायु को [illegible] करे। इस अभ्यास मे वह आकाश मे अभीष्ट सिद्धि देनेवाले देवता [illegible] प्रकार का होता है—सगुण ध्यान तथा निर्गुण ध्यान। सगुण ध्या [illegible] की प्राप्ति होती है और निर्गुण ध्यान करने से योगी को सग [illegible] बारह दिनों मे ही वायु को रोककर समाधि को सिद्ध कर [illegible] समाधि की अवस्था में जीवात्मा और परमात्मा में [illegible] देह को छोड़ देना चाहे, तो वह ऐसा भी कर सकता है। [illegible] देता है, तो परम ब्रह्म में मिल जाता है फिर उसका [illegible] और वह इसे छोड़ना नही चाहे, तो उसके पास [illegible] जब और जहां चाहे समस्त लोकों में विहार कर [illegible] स्वर्ग में देवता बनकर वहां की महिमाओं को भी [illegible] वह योगी पुन मनुष्य, यक्ष, गंधर्व या किसी भी

सकता है। इसी प्रकार से वह सिह,व्याघ्र या हाथी आदि पशुओं के रूप में भी स्वय को परिवर्तित कर सकता है। कहने का तात्पर्य यह है कि समाधि सिद्ध हो जाने पर योगी ब्रह्म के समान ही सभी प्रकार की शक्तियों से समन्वित हो जाता है। (102-110)

समाधि की सिद्धि मिल जाने पर योगी जैसा चाहे, वैसा ही व्यवहार कर सकता है। वह पूर्णरूप से महेश्वर ही बन जाता है। दोनों में (योगी तथा महेश्वर में) कोई भेद नही रह जाता है। भेद रहता है,तो केवल योगाभ्यास का ही रहता है। योगी को योगाभ्यास करने पर ही यह शक्ति प्राप्त हो सकती है,जबकि महेश्वर स्वय शक्तिमान है। यह भेद रहने पर भी फल की दृष्टि से दोनो समान बन जाते हैं। इस सिद्धि के प्राप्त हो जाने पर योगी को अब आगे इस प्रकार का अभ्यास करना चाहिए—बाए पाव की एडी को योनि के साथ सलग्न करे और दाएं पाव को फैलाकर दोनों हाथों से दृढता से पकड ले,तब चिबुक (ठोड़ी) को वक्षस्थल से लगाकर उदर को वायु से भर ले। अब जितनी देर तक संभव हो वायु को अदर ही रोके रहे; अर्थात कुभक करे। इसके बाद रेचक करे। इस अभ्यास को एक बार बाएं पैर से करने के बाद फिर दाहिने पैर से करे। जो पाव पूर्व अभ्यास में फैलाया था,उसे योनि से लगाकर दूसरे पाव को फैलाकर अभ्यास करे। इस प्रक्रिया को महाबध कहा जाता है। इसका इन दोनों ही प्रकारों से अभ्यास करना चाहिए। इस महाबध को योगी दत्तचित्त भाव से करे। वायु की गति को रोककर पूर्णतया एकाग्र होकर वायु-मुद्रा करते हुए नाक के छिद्रों को सकुचित करने से वायु शीघ्रता से प्रविष्ट हो जाती है। इसी को योग शास्त्र मे महावेध कहा जाता है। सिद्ध लोग रात-दिन सदा इसका अभ्यास करते है। अब कपाल के कुहरे मे जिह्वा को मोडकर लगाए और दृष्टि को दोनो भौहों के बीच में रखे—इस स्थिति को खेचरी मुद्रा कहा जाता है। कठ को सकुचित करके हृदय (वक्षस्थल) से लगाए, ऐसा करना जालंधरबध कहलाता है,जो मृत्युरूपी हाथी के लिए सिह के समान है,अर्थात् जालधरबध के अभ्यास से मृत्यु पास भी नही फटकने पाती है। इससे बधा हुआ प्राण सुषुम्ना मे उठ जाता है,अत योगी लोग इस प्राण के उठने की स्थिति को उड्डियान बंध कहते हैं। एड़ी से योनि भाग को मिलाकर दृढतापूर्वक दबाया जाता है और अपान वायु को भीतर की ओर खीचा जाता है। यह क्रिया योनिबध कहलाती है। (111-121)

इन समस्त यौगिक प्रक्रियाओं से प्राण,अपान,नाद और बिदु मे मूलबध से एकता उत्पन्न हो जाती है। इससे योगी की समुचित सिद्धि प्राप्त होती है,इसमे कोई भी सदेह नही करना चाहिए। विपरीत मुद्रा, अर्थात् करणी मुद्रा सभी प्रकार के दुःखो एव रोगों की नाश करनेंवाली मुद्रा है। इस मुद्रा का सतत् अभ्यास करने से जठराग्नि (भूख) प्रबल हो जाती है, जिससे साधक अधिक-से-अधिक भोजन को पचा सकता है। इस मुद्रा को कर लेने पर साधक यदि कम आहार करेगा,तो यह साधक के शरीर का ही नाश करने लगेगी। इस मुद्रा को करने के लिए अभ्यास के प्रथम दिन एक क्षण के लिए सिर को नीचे तथा पांवों को ऊपर करना चाहिए। इस प्रकार प्रतिदिन एक-एक क्षण अभ्यास को बढाते जाना चाहिए। ऐसा करते रहने से केवल छ. मास के अल्प समय में ही देह से झुर्रिया तथा सफेद बाल पूर्णतया लुप्त हो जाते है। प्रतिदिन इस करणी अथवा विपरीत नामवाली मुद्रा को एक प्रहर तक करने से व्यक्ति कालजयी; अर्थात् मृत्यु को भी जीतनेवाला बन

जल-तत्त्व के स्थान से हृदय के स्थान पर्यत अग्नि-तत्त्व का स्थान कहा गया है। अग्नि-तत्त्व त्रिकोण के आकार का है। इसका वर्ण लाल होता है और बीजाक्षर 'र' माना जाता है। अग्नि-तत्त्व में वायु-तत्त्व का आरोप करते हुए उज्ज्वल 'र' वर्ण से युक्त तीन अक्षरोंवाले 'वरद' (वरदान देनेवाले) चमकते हुए तरुण सूर्य के समान जाजव्ल्यमान अंगों पर भस्म रमाए हुए भगवान रुद्र का प्रसन्न मन से स्मरण करना चाहिए। पांच घड़ी तक इस प्रकार का ध्यान करने से साधक को अग्नि नही जला सकती। जलते हुए अग्नि कुंड में प्रवेश करने पर भी उसका शरीर नही जलता। अव हृदय से लेकर दोनो भौहों के बीच के स्थान तक वायु का स्थान माना जाता है। वायु षट्टकोण के आकार का माना जाता है। इसका वर्ण काला है और बीजाक्षर 'य' है, जिसकी आभा अत्यत चमकती हुई जैसी है। वायु-तत्त्व का मारुत स्थान पर देदीप्यमान 'य' अक्षर के साथ सभी दिशाओ की ओर मुखवाले सर्वज्ञ ईश्वर के रूप में ध्यान करे। केवल पाच घड़ी तक ऐसा करने पर ही साधक वायु के वेग के समान आकाश मे चलने की शक्ति प्राप्त कर लेता है। इस पर योगी को वायु से कोई भय नही रहता और उसकी मृत्यु भी वायु से नही हो सकती। भूमध्य मे वायु-तत्त्व की सीमा से प्रारंभ होकर मूर्धा तक आकाश-तत्त्व का स्थान है। यह वृत्त के आकार का तथा धूम्र के वर्णवाला होता है। देदीप्यमान 'ह' अक्षर इसका बीज अक्षर है। आकाश-तत्त्व मे वायु का आरोप करके बीज 'ह' के ऊपर आकाश के आकारवाले बिदु रूपी महादेव भगवान सदाशिव को शुद्ध स्फटिक के समान तथा माथे पर अर्धचद्र धारण किए हुए रूप में स्मरण करते हुए ध्यान लगाना चाहिए, साथ ही यह भी कल्पना करें कि भगवान शिव पांच सौम्य मुखोंवाले, दस बाहुओवाले, तीन आखोवाले, सभी आयुधों (अस्त्र-शस्त्रों)वाले, सभी आभूषणों से युक्त, सभी कारणो के कारण वरदान देनेवाले तथा उनका आधा शरीर पार्वती का और आधा शिव का अर्धनारीश्वर है। (91-101)

इस प्रकार आकाश-तत्त्व की धारणा से वह योगी आकाश में चलने में समर्थ हो जाता है और वह चाहे कही भी रहे अत्यधिक सुखी रहता है। उसके समस्त दु ख दूर हो जाते है। विलक्षण योगी इसी प्रकार पांच प्रकार की धारणाए करता है, इससे उसका शरीर अत्यंत दृढ हो जाता है और मृत्यु उससे दूर भाग जाती है। ब्रह्म प्रलय होने पर भी ऐसा योगी दु खी नही होता। अव वह योगी, जो इस प्रकार की धारणाए कर चुका हो, छ घडी तक इसी प्रकार वायु को रोककर ध्यान का अभ्यास करे। इस अभ्यास में वह आकाश मे अभीष्ट सिद्धि देनेवाले देवताओं का चिंतन करे। ध्यान दो प्रकार का होता है—सगुण ध्यान तथा निर्गुण ध्यान। सगुण ध्यान करने से अणिमा आदि सिद्धियों की प्राप्ति होती है और निर्गुण ध्यान करने से योगी को समाधि मिलती है। मेधावी योगी केवल वारह दिनों में ही वायु को रोककर समाधि को सिद्ध कर लेता है तथा जीवन-मुक्त हो जाता है। समाधि की अवस्था में जीवात्मा और परमात्मा में समानता हो जाती है। इसमे यदि योगी अपनी देह को छोड़ देना चाहे, तो वह ऐसा भी कर सकता है। इस प्रकार यदि वह अपने शरीर को छोड देता है, तो परम ब्रह्म में मिल जाता है फिर उसका पुनर्जन्म नही होता। यदि उसे शरीर ही प्रिय हो और वह इसे छोडना नही चाहे, तो उसके पास अणिमा, लघिमा आदि सिद्धिया आ जाती हैं। वह जब और जहां चाहे समस्त लोकों में विहार कर सकता है, यही नही, वह कभी भी अपनी इच्छा से स्वर्ग में देवता बनकर वहां की महिमाओं को भी प्राप्त कर सकता है। इच्छा होने पर क्षण भर में ही वह योगी पुन मनुष्य, यक्ष, गधर्व या किसी भी मानवीय या मानवेतर योनि के शरीर को धारण कर

सकता है। इसी प्रकार से वह सिंह, व्याघ्र या हाथी आदि पशुओं के रूप में भी स्वय को परिवर्तित कर सकता है। कहने का तात्पर्य यह है कि समाधि सिद्ध हो जाने पर योगी ब्रह्म के समान ही सभी प्रकार की शक्तियों से समन्वित हो जाता है। (102-110)

समाधि की सिद्धि मिल जाने पर योगी जैसा चाहे, वैसा ही व्यवहार कर सकता है। वह पूर्णरूप से महेश्वर ही वन जाता है। दोनों में (योगी तथा महेश्वर में) कोई भेद नही रह जाता है। भेद रहता है, तो केवल योगाभ्यास का ही रहता है। योगी को योगाभ्यास करने पर ही यह शक्ति प्राप्त हो सकती है, जबकि महेश्वर स्वय शक्तिमान है। यह भेद रहने पर भी फल की दृष्टि से दोनो समान बन जाते है। इस सिद्धि के प्राप्त हो जाने पर योगी को अव आगे इस प्रकार का अभ्यास करना चाहिए—बाए पाव की एडी को योनि के साथ संलग्न करे और दाए पाव को फैलाकर दोनों हाथों से दृढ़ता से पकड ले, तब चिबुक (ठोडी) को वक्षस्थल से लगाकर उदर को वायु से भर ले। अब जितनी देर तक संभव हो वायु को अंदर ही रोके रहे; अर्थात कुभक करे। इसके बाद रेचक करे। इस अभ्यास को एक बार वाएं पैर से करने के वाद फिर दाहिने पैर से करे। जो पाव पूर्व अभ्यास में फैलाया था, उसे योनि से लगाकर दूसरे पांव को फैलाकर अभ्यास करे। इस प्रक्रिया को महावंध कहा जाता है। इसका इन दोनों ही प्रकारों से अभ्यास करना चाहिए। इस महाबध को योगी दत्तचित्त भाव से करे। वायु की गति को रोककर पूर्णतया एकाग्र होकर वायु-मुद्रा करते हुए नाक के छिद्रो को सकुचित करने से वायु शीघ्रता से प्रविष्ट हो जाती है। इसी को योग शास्त्र मे महावेध कहा जाता है। सिद्ध लोग रात-दिन सदा इसका अभ्यास करते है। अव कपाल के कुहरे मे जिह्वा को मोडकर लगाए और दृष्टि को दोनों भौहों के वीच में रखे—इस स्थिति को खेचरी मुद्रा कहा जाता है। कठ को सकुचित करके हृदय (वक्षस्थल) से लगाए, ऐसा करना जालधरबध कहलाता है, जो मृत्युरूपी हाथी के लिए सिह के समान है, अर्थात् जालधरबध के अभ्यास से मृत्यु पास भी नही फटकने पाती है। इससे बधा हुआ प्राण सुषुम्ना मे उठ जाता है, अत. योगी लोग इस प्राण के उठने की स्थिति को उड्डियान बंध कहते है। एडी से योनि भाग को मिलाकर दृढतापूर्वक दबाया जाता है और अपान वायु को भीतर की ओर खीचा जाता है। यह क्रिया योनिबध कहलाती है। (111-121)

इन समस्त यौगिक प्रक्रियाओं से प्राण, अपान, नाद और बिदु में मूलबध से एकता उत्पन्न हो जाती है। इससे योगी की समुचित सिद्धि प्राप्त होती है, इसमे कोई भी सदेह नही करना चाहिए। विपरीत मुद्रा, अर्थात् करणी मुद्रा सभी प्रकार के दुःखो एवं रोगों की नाश करनेवाली मुद्रा है। इस मुद्रा का सतत् अभ्यास करने से जठराग्नि (भूख) प्रबल हो जाती है, जिससे साधक अधिक-से-अधिक भोजन को पचा सकता है। इस मुद्रा को कर लेने पर साधक यदि कम आहार करेगा, तो यह साधक के शरीर का ही नाश करने लगेगी। इस मुद्रा को करने के लिए अभ्यास के प्रथम दिन एक क्षण के लिए सिर को नीचे तथा पावो को ऊपर करना चाहिए। इस प्रकार प्रतिदिन एक-एक क्षण अभ्यास को बढाते जाना चाहिए। ऐसा करते रहने से केवल छ. मास के अल्प समय में ही देह से झुर्रिया तथा सफेद बाल पूर्णतया लुप्त हो जाते है। प्रतिदिन इस करणी अथवा विपरीत नामवाली मुद्रा को एक प्रहर तक करने से व्यक्ति कालजयी, अर्थात् मृत्यु को भी जीतनेवाला बन

जाता है। इसके बाद वज्रोली मुद्रा को करनेवाला योगी सिद्धियों का पात्र बन जाता है। यदि वह इस मुद्रा को सिद्ध कर ले तो समस्त सिद्धियों को उसकी हस्तगत ही समझना चाहिए। वह भूतकाल एवं भविष्य का ज्ञाता हो जाता है। विश्वास करने की बात है कि आकाश में चलने में भी समर्थ हो जाता है। जो साधक नित्य अमरी का पान करता है और नासिका से इसका नस्य लेता है—इन दोनों कार्यो को करने के साथ-ही-साथ सदा वज्रोली का अभ्यास करता है, वह अमरोली साधक कहलाता है। इसके बाद वह निःसंदेह राजयोगी कहलाने लगता है। राजयोगी बन जाने पर साधक के लिए हठ योग की शारीरिक साधनाओं की आवश्यकता नहीं रहती है। तब उसे एक निश्चित विवेक की प्राप्ति होने वर वैराग्य उत्पन्न हो जाता है। अत· उसे किसी भी सांसारिक वस्तु के प्रति मोह नही रह जाता। (121-130)

भगवान विष्णु ही महान् योगी, महान् भूत (प्राणी) और महान् तपस्वी है। तत्त्व मार्ग के पथिक योगी को यह भगवान पुरुषोत्तम दीपक के समान साक्षात दिखाई पडते है। नाना प्रकार की योनियो मे उत्पन्न होनेवाला जीव अतत· मनुष्य योनि को प्राप्त करता है। पूर्व योनि मे यह जिस स्तन से दूध पीता है, दूसरी योनि मे उसी स्तन का मर्दन करता हुआ आनदित होता है। पूर्व योनि मे जिस भग से जन्म लेता है, दूसरी मे उसी भग से सभोग करता है। जो पूर्व जन्म मे माता थी, वही इस जन्म मे भार्या बन जाती है। जो उस योनि मे भार्या थी, वह इस योनि में माता बन जाती है। जो पहले पुत्र था वह अब पिता बन जाता है तथा जो उस जन्म में पिता था, वही इस जन्म मे पुत्र बन जाता है। इस प्रकार यह सासारिक जन्म चक्र ठीक उस कुए के चक्र (रहट) के सदृश है, जो ऊपर-नीचे घूमता हुआ भरता और खाली होता रहता है। प्राणी अनेको जन्मो को धारण करता हुआ भ्रमित होता रहता है। तीन लोक है, तीन वेद है (ऋग्वेद, सामवेद एव यजुर्वेद) वैदिक साहित्य मे यत्र-तत्र 'तीन वेद' ऐसा उल्लेख मिलता है, अत कुछ विद्वानों की मान्यता है कि वस्तुत वेद ये ही तीन है, अथर्ववेद को बाद मे वेदों मे सम्मिलित किया गया), तीन सध्याए है (प्रात मध्य दिन तथा साय), तीन स्वर है (ह्रस्व, दीर्घ एव प्लुत), तीन ही अग्निया (गार्हपत्य, दक्षिणाग्नि तथा आह्वानीय अग्नि) है तथा गुण भी तीन ही है (सत्त्व, रजस एवं तमस)। ये सभी त्रयाक्षर (ओम = अ + उ + म्) में स्थित है। इन तीनों अक्षरो के साथ ही आधे अक्षर का भी योगी द्वारा अध्ययन किया जाना चाहिए। सभी कुछ उसी में पिरोया हुआ है, वही सत्य है तथा वही परम पद है। जैसे तिलों मे तेल होता है, पुष्पों में गध होती है, दूध में घी होता है तथा पत्थरों में सोना होता है, उसी प्रकार यह भी सभी मे व्याप्त है। हृदय स्थान मे कमल व्याप्त है, उसका नीचे की ओर वक्र मुख है। उसकी नाल ऊपर को है तथा बिंदु नीचे की ओर है। इसके बीच मे मन स्थित है, 'अ' अक्षर से रेचित होने पर इस पद्म (कमल) को 'उ' अक्षर से भेदा जाता है। 'म' वर्ण से नाद की प्राप्ति होती है तथा अर्धमात्रा निश्चल अवस्था मे रहती है। योग मे लगा हुआ साधक इस प्रकार शुद्ध स्फटिक के समान, कलारहित, पाप नाशक परम पद रूपी उस पुरुष को प्राप्त करता है। अपने हाथ, पावं, सिर आदि को जैसे कछुआ अपने अदर समेट लेता है, उसी प्रकार शरीर के समस्त द्वारों में भरा हुआ वायु दबाने पर इन नौ द्वारो मे ऊपर चला जाता है। घड़े के मध्य में रखे हुए दीपक के समान ही कुभक को भी माना जाता है। नौ द्वारो के निरुद्ध कर दिए जाने पर नीरव उपद्रव रहित स्थान में केवल आत्मा ही शेष रहता है, जो योग-साधना से ही संभव है। यही इसका सार है। (130-142) □

38. सुबालोपनिषद

शांतिपाठ :

ॐ पूर्णमद पूर्णमिद पूर्णात् पूर्णमुदच्यते।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते॥

ॐ शाति शांति शांति.।

वह ब्रह्म पूर्ण है, यह जगत भी पूर्ण है, उस पूर्ण ब्रह्म से ही इस पूर्ण (जगत) की उत्पत्ति हुई है, अत. पूर्ण ब्रह्म में से यदि इस पूर्ण (जगत) को पृथक भी कर दें तो पूर्ण ही शेष रहता है। आधिभौतिक, आधिदैविक तथा आध्यात्मिक इन तीनों प्रकार के तापों, अर्थात दु खों की शाति हो।

प्रथम खंड

'सृष्टि से पूर्व क्या था ?' यह प्रश्न पूछे जाने पर घोरागिरस ऋषि बरेले, 'सृष्टि से पूर्व न तो सत था, न ही असत था और सदसद (सत असत) भी नही था। इस स्थिति मे सर्वप्रथम तमस (अज्ञान) उत्पन्न हुआ। तब इस तमस से भूत आदि की उत्पत्ति हुई, भूतों से आकाश की, आकाश से वायु की, वायु से अग्नि की, अग्नि से जल की तथा जल से पृथ्वी की उत्पत्ति हुई। (1-2)

यह ब्रह्माड रूप अंडे में परिवर्तित हो गया। इसमें एक वर्ष बिताने पर ब्रह्म ने इसके दो भाग कर दिए, जिसमें अधोभाग से पृथ्वी तथा ऊपरवाले भाग से आकाश बन गया। इन दोनो के मध्य में एक दिव्य पुरुष उत्पन्न हुआ, जिसके हजारों सिर थे, हजारों नेत्र थे, हजारों पांव थे तथा हजारो भुजाए थी। (3)

इस प्रकार के दिव्य पुरुष ने सर्वप्रथम प्राणियों के लिए मृत्यु की सर्जना की। मृत्यु तीन नेत्रोंवाला, तीन सिरोंवाला तथा तीन ही पावोवाला था। उसके हाथों में एक छोटा-सा फरसा था।(4)

वह दिव्य पुरुष ब्रह्म था। उसने ब्रह्मा में प्रवेश किया, अर्थात् फिर उसी पुरुष से ब्रह्मा की उत्पत्ति हुई। तब उस ब्रह्मा ने अपने मानस से सात पुत्रों को जन्म दिया। ये सातों ब्रह्मा के मानस पुत्र कहलाए। ये ही प्रजापति बने। (5)

इसके पश्चात इस विराट स्वरूप से चारों वर्णों की उत्पत्ति हुई। ब्राह्मण इस विराट का मुख था, राजन्य, अर्थात क्षत्रिय बाहु थे, वैश्य इसके उरु थे तथा दोनो पैरो से शूद्र हुए। —कानो से वायु की उत्पत्ति हुई तथा हृदय से प्राणों का जन्म हुआ। यह समस्त चराचर जगत इसी से उत्पन्न हुआ।(6)

द्वितीय खंड

उस विराट पुरुष के अपान से निषाद, यक्ष, गंधर्व तथा राक्षस उत्पन्न हुए, अस्थियों से पर्वतों का, लोमो से औषधियों-वनस्पतियों का तथा ललाट के क्रोध से रुद्र का जन्म हुआ। (1)

उसी महान प्राणी विराट के नि श्वास से ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, शिक्षा कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छंद, ज्योतिष, न्यायशास्त्र, धर्मशास्त्र, मीमांसा, व्याख्यान तथा उपाख्यान आदि सभी प्रादुर्भूत हुए। (2)

उस हिरण्यमय (स्वर्णिम तेजोमय) स्वरूप में ही समस्त लोक एव आत्माएं स्थित है। उसने स्वय को आधे पुरुष और आधी स्त्री— इन दो भागों में विभक्त किया। स्वय देव होकर उसने देवताओं को तथा ऋषि होकर ऋषियो को बनाया तथा इसी प्रकार यक्ष, राक्षस, गधर्व आदि सामाजिक भावना से रहनेवाले प्राणियों को तथा वन में रहने वाले गाय-बैल, घोडा-घोडी, गधी-गधा आदि सवके भरण-पोषण करनेवाले तथा करने वालियो को बनाया। (3)

अंत में वह पुरुष वैश्वानर (अग्नि) बनकर सबको दग्ध कर देता है।

समस्त पृथ्वी जल मे लय हो जाती है, जल तेज में लय हो जाता है, तेज वायु में, वायु आकाश मे तथा आकाश इद्रियों मे लीन हो जाता है। इंद्रिया तन्मात्राओं में और तन्मात्राए भूत आदि मे लीन हो जाती है। भूत आदि महत में, महत अव्यक्त में, अव्यक्त अक्षर में एव अक्षर अज्ञान मे लीन हो जाता है। तमस अर्थात अज्ञान परमेश्वर मे एकाकार हो जाता है। तव पुन सर्वप्रंथमवाली अवस्था आ जाती है—न 'सत' रहता है, न 'असत' और न 'सत-असत' ही। यही निर्वाण का उपदेश है; यही वेदों की शिक्षा है, और यही वेदो का अनुशासन है। (4)

तृतीय खंड

'असत' ही सर्वप्रथम था। तव किसी का जन्म नही हुआ था, अर्थात् यह एक अजात, अभूत (प्राणहीन), अप्रतिष्ठित, शब्दरहित, स्पर्शरहित, रूपरहित, रस रहित, गध रहित, व्यय (नाश) रहित, अमहान, अवृहद और अजन्मावाली स्थिति थी। आत्मा को इस प्रकार मानकर धीर जन दु खी नही होते है। (1)

वह आत्मा प्राण रहित है, मुख रहित है, श्रोत्र रहित है, कर्ण रहित, वाणी रहित, गति रहित, तेज रहित, नेत्र रहित, नाम रहित, गोत्र रहित, सिर रहित, हाथ रहित, पाव रहित, वसा एव रक्त रहित है। वह अप्रमेय (जो सिद्ध नही किया जा सकता), अहस्व, अदीर्घ एवं अस्थूल है। मन उसका पार नही पा सकता, वह अनल्प, अपार अनिर्देश्य, अनावृत, अप्रकाश्य (जिस पर कोई प्रकाश नही डाला जा सकता), असंवृत्त (असकीर्ण), अनतर (जो भीतर न हो) तथा अवाह्य (जो वाहर न हो) है। वह कुछ भी नही खाता और कोई उसे भी नही खाता। (2)

इस प्रकार के अनिर्वचनीय ब्रह्म को सत्य से, तप मे, दान मे, उपवास मे, ब्रह्मचर्य मे तथा अखंड वैराग्य से—इन छ अंगोंवाली साधना मे ही जाना जा सकता है, इन्हीं के समान इंद्रिय दमन,

दान एवं दया,इन तीनों का पालन भी होना चाहिए। इन सब गुणों एव साधनों के द्वारा जो इसे जान लेता है,उसके प्राण भटकते नही हैं, वह इसी ब्रह्म में लीन हो जाता है और वह ब्रह्म ही बन जाता है। इस ज्ञान के विषय को जाननेवाला भी ब्रह्म ही बन जाता है। (3)

चतुर्थ खंड

हदय के मध्य में एक लोहित वर्ण मांसपिड है,जिसमें वह सूक्ष्म तत्त्व दहर पुडरीक कुमुद के (चंद्र कमल) के समान अनेक प्रकार से विकसित होता है। हदय के दस छिद्र होते हैं। जिनमे प्राण प्रतिष्ठित रहते हैं। (11)

जव वह प्राण के साथ सयुक्त होता है,तो नदी,नगर आदि अनेक दृश्यो को देखता है। जब व्यान के साथ सयुक्त होता है,तो देवताओं और ऋषियों को देखता है। अपान के साथ सयुक्त होने पर यक्ष,गंधर्व और राक्षसों को देखता है। उदान के साथ संयुक्त होने पर देव लोक को तथा स्कद जयत आदि देवताओं को देखता है। समान के साथ संयुक्त होने पर देवताओं और धनों को देखता है और जव यह वैरंभ के साथ संयुक्त होता है,तव अतीत के दृष्ट को,सुने हुए को,भुक्त को, अभुक्त को,'सत' तथा 'असत' सभी को देखता है। (2)

हदय में दसों (अनेक) नाड़िया होती है। इनमें प्रत्येक नाड़ी की बहत्तर-बहत्तर शाखाए होती है, इस प्रकार हजारों नाड़ियां हो जाती हैं,जिनमें यह आत्मा सोता है तथा शब्दों का कार्य करता है। जब यह द्वितीय कोश में सोता है तो इस लोक को,परलोक को तथा सभी छदो को देखता तथा जानता है। तब वह सप्रसाद कहलाता है। हदय की श्वेत नाडियां रुधिर से पूर्ण होती है। (3)

इस प्रकार जहां यह दहर पुडरीक कुमुद के समान अनेक प्रकार से विकसित होता है,उसमे बाल के हजारवें भाग के समान पतली नाड़ियां होती हैं। हदयाकाश के परम कोश मे दिव्य आत्मा शयन करता है। इसके सुप्त अवस्था में होने पर इसे किसी प्रकार की कोई कामना नही रहती और यह किसी प्रकार का स्वप्न भी नही देखता। तब वहा न देवता होते है; न देव लोक होता है। न यज्ञादि होते हैं और न वहा माता-पिता,बंधु-बाधव अथवा चोर-ब्रह्म हत्यारे आदि ही होते है। यह तेजोमय-अमतमय रूप है। यह सपूर्ण जलमय अथवा वनमय मार्ग है। इसी मार्ग से आत्मा जागृत अवस्था की ओर दौड़ता है। ऐसा सम्राट (जनक) ने कहा था। (4)

पचंम खंड

आत्मा उस स्थान मे रहनेवालों को स्थान देता है। नाड़ियां उसका निबंधन हैं,चक्षु अध्यात्म है,देखी जानेवाली वस्तुएं अधिभूत हैं और आदित्य अधिदैवत है। जो नाड़ी मे,प्राण में,विज्ञान में, आनद में,हदयाकाश में तथा समस्त जगत के अदर विचरण करता है,वह यही आत्मा है। अत इसकी उपासना करनी चाहिए। वह अजर (कभी वृद्ध न होनेवाला) अमर (कभी न मरनेवाला), अभय,शोक रहित तथा अनत है। (1)

श्रोत्र (कान) अध्यात्म है, श्रोतव्य (सुनने योग्य) अधिभूत है और दिशाएं अधिदैवत है। नाडी उनका निबधन (मूल स्थान) है। कानों मे सुने जानेवाले शब्दों में, दिशाओं में, प्राण मे आनद मे, हृदयाकाश में तथा इस सबके अंदर विचरण करनेवाला वह यही आत्मा है। अत यह उपासना करने योग्य है। यह जरा, मृत्यु, भय तथा शोक से रहित और अनंत है। (2)

नासिका अध्यात्म है, सूघने योग्य पदार्थ अधिभूत हैं और पृथ्वी अधिदैवत है। नाडी इनका निबंधन है। नासिका में, घ्रातव्य (सूघने योग्य पदार्थो में) में, पृथ्वी में, नाडियो मे, वही अनत आत्मा का संचार करता है। (3)

जिह्वा अध्यात्म है, आस्वाद्य (स्वाद लेने योग्य पदार्थ) अधिभूत है तथा देवता वरुण अधिदैवत है। नाडी उनका निबंधन है। जो जिह्वा में, अस्वाद्य मे, वरुण मे तथा नाडियो मे संचरण करता है, वह उपासना करने योग्य यही आत्मा है। (4)

त्वचा अध्यात्म है, स्पर्श करने योग्य पदार्थ अधिभूत है और वायु इसका अधिदैवत है। नाडी इनका निबंधन है। जो त्वचा में, स्पर्श करने योग्य पदार्थों में तथा वायु मे संचरणशील है, वही आत्मा है। (5)

मन अधिभूत है, विचार करने योग्य (मंतव्य) अधिभूत है तथा चद्रमा अधिदैवत है। नाडी उनका निबंधन है तथा मन, मतव्य और नाड़ी में संचरण करनेवाला यह वही आत्मा है। (6)

बुद्धि अध्यात्म है, बोध्य अधिभूत है और ब्रह्म अधिदैवत्र है। नाडी उनका निबधन है। बुद्धि, बोधव्य एवं ब्रह्मा में संचरणशील वही उपास्य आत्मा है। (7)

अहकार अध्यात्म है, अहकर्तव्य (अहकार करने योग्य विषय) अधिभूत है और रुद्र अधिदैवत है। नाडी उनका निबंधन है। अहंकार, अहंकर्तव्य तथा रुद्र में विचरण करनेवाला वही आत्मा है। (8)

चित्त अध्यात्म है, चितन अधिभूत है और क्षेत्रज्ञ अधिदैवत है। नाडी उनका निबधन है। चित्त में, चितन में, क्षेत्रज्ञ में तथा नाडी में संचरणशील वही उपास्य आत्मा है। (9)

वाणी अध्यात्म है, बोलना अधिभूत है तथा अग्नि अधिदैवत है। नाडी उसका निबधन है। वाणी में, बोलने में, अग्नि मे तथा नाडी में विचरणशील वही उपास्य आत्मा है। (10)

हाथ अध्यात्म है, लेना अधिभूत है और इद्र अधिदैवत है। नाडी उनका निबधन है। हाथ मे, लेने में, इंद्र में तथा नाडी में संचार करनेवाला वही आत्मा है। (11)

पाव अध्यात्म है, गतव्य अधिभूत है और विष्णु अधिदैवत है। नाड़ी उनका निबधन है। जो पाव में, गंतव्य में, विष्णु में तथा नाडी में सचार करता है, वही उपास्य है। वही आत्मा है। (12)

पायु अध्यात्म है, विसर्जन अधिभूत है, मृत्यु अधिदैवत है और नाडी उनका निबधन है। पायु में, विसर्जन में, मृत्यु में तथा नाडी में संचरण करनेवाला उपास्य आत्मा है। (13)

उपस्थ अध्यात्म है, आनदित करने योग्य कर्म अधिभूत हैं, प्रजापति अधिदैवत है तथा नाड़ी उनका निबंधन है। जो उपस्थ में आनंदितव्य में, प्रजापति मे, नाडी मे, प्राण मे, विज्ञान मे, आनद मे,

हृदयरूपी आकाश में तथा इस समस्त चराचर में सचरण करता है, उस अजर, अमर, अशोक एव अनत आत्मा की उपासना करनी चाहिए। (14)

यही सर्व है, सर्वेश्वर है, सर्वाधिपति है, अतर्यामी है, सबकी योनि है, सब सुखों द्वारा उपास्य है, न कि सब सुखों की उपासना करनेवाला है, वेद-शास्त्रो द्वारा उपास्य है, न कि वेद-शास्त्रो का उपासक, इसी से यह सब उत्पन्न हुआ है, न कि यह सब इसे उत्पन्न करता है। यह सबका नयन रूप है, प्रशास्ता है, अन्नमय है, भूतात्मा है, प्राण, मन तथा इंद्रियों का आत्मा है। मत्रोमय है, सकल्पात्मा है, विज्ञानमय है, कालात्मा है, आनदमय है एवं लयात्मा है। उसमे एकत्व ही नही है, तब द्वैतभाव कैसे हो सकता है? वह मर्त्य (मरनेवाला) नही है, तब उसकी अमरता कैसे हो सकती है? न वह अतप्रज्ञ है, न वहिप्रज्ञ है और न उभयप्रज्ञ ही है। न वह प्रज्ञान धन है, न प्रज्ञ है और न अप्रज्ञ ही है। न वह विदित है न वेद्य ही है। यही निर्वाण का अनुशासन है और यही वेदो की शिक्षा है। (15)

षष्ठ खंड

सृष्टि से पूर्व कुछ भी नही था। विना मूल और विना आधार के यह प्रजा उत्पन्न हुई। (1)

चक्षु एव देखने योग्य, कान और सुनने योग्य सब नारायण ही हैं। वही नाक और सूघने योग्य है, जिह्वा और आस्वाद्य (स्वाद योग्य) है, त्वचा और स्पर्श योग्य है, मन और मतव्य, चित्त और चितनीय है, वाणी और वक्तव्य है, हाथ और ग्रहण करने योग्य है, पाव और गतव्य है, पायु और त्याज्य है, उपस्थ और आनदनीय है, धाता और विधाता है तथा वही एक देव भगवान नारायण ही कर्ता और विकर्ता भी है। (2)

आदित्य, रुद्र, मरुत, वसु, अश्विनी कुमार, ऋक, यजुष तथा सामवेद, मत्र अग्नि, घी की आहुति वही एक नारायण भगवान है। (3)

माता, पिता, भाई, निवास, शरण, मित्र तथा गति भी वही नारायण है। (4)

वही विराजा, चारुदर्शन, अजिता, सौम्या, माधा, कुमारा, अमृता, सत्या, मध्या आदि दिव्य नाडिया है। (5)

गरजनेवाला, गानेवाला, वहनेवाला, वरसनेवाला, वरुण, अर्यमा, चद्रमा, काल, कवि, धाता, ब्रह्मा, इद्र, अर्ध दिवस, दिवस, कला, कल्प, ऊपर, नीचे तथा सभी दिशाए वही है। (6)

यह सब कुछ भूत एव भविष्य में होनेवाला, परम पुरुष ही है। वह स्वर्ग मे फैले हुए चक्षुओवाला है। विष्णु के उस परम पद को ज्ञानी लोग सदा देखते हैं। क्रोधहीन और सचेत रहनेवाले विप्रजन इसका सदा साक्षात्कार करते हैं। अत यही निर्वाण का उपदेश है, वेदो की शिक्षा तथा उनका अनुशासन है। (7)

सप्तम खंड

शरीर के अदर स्थित गुहा मे एक नित्य पुरुष रहता है, पृथ्वी जिसका शरीर है और वह पृथ्वी के अदर सचार करता है, किंतु पृथ्वी उसे नही जानती है। जिसका जल शरीर है और जो जल मे

सचार करता है,किंतु जल उसे नही जानता। इसी प्रकार तेज उसका शरीर है,वायु उसका शरीर है, आकाश उसका शरीर है, बुद्धि उसका शरीर है, अहंकार उसका शरीर है, चित्त उसका शरीर है, अव्यक्त, अक्षर तथा मृत्यु भी उसके शरीर हैं। यह इन सबसे संचार करता है, किंतु ये उसे नही जानते है। यह सभी प्राणियों का अतरात्मा, अपहत आत्मा दिव्य देव नारायण है। (1)

यह विद्या नारायण ने अपांतरतम को दी, अपांतरतम ने ब्रह्मा को दी, ब्रह्मा ने घोरांगिरस को दी, घोरागिरस ने रैक्व को दी, रैक्व ने राम को दी तथा राम ने सभी प्राणियों को दी थी। यह मोक्ष का उपदेश है, वेदो का अनुशासन और शिक्षा है। (2)

अष्टम खंड

सभी के अत शरीर मे स्थित गुहा में वही आत्मा रहता है। यह शरीर रक्त एव मास से भरा हुआ है तथा यह चित्रमय भित्ति (दीवार-चित्रवीथी) की तरह, गंधर्वो के नगर की तरह निःसार सुदरता युक्त, केले के वृक्ष के अंदर के भाग की तरह सारहीन और पानी के बुलबुले की तरह चंचल है, किंतु इससे पृथक् रहनेवाला आत्मा अचितनीय रूपवाला, दिव्य देव, असंग, शुद्ध, तेजोमय देहवाला, अरूप, सर्वेश्वर तथा अचित्य देहवाला अशरीर है। यह हृदय गुहा का रहनेवाला अमर ज्वाज्वल्यमान है। विद्वान मनीषी उसी मे लय होकर उस आनंद स्वरूप को देखते है। (1)

नवम खंड

रैक्व ने घोरागिरस से पूछा, 'ये सब चराचर जगत के प्राणी एवं पदार्थ अंत मे किसमे अस्त होते है ?' घोरांगिरस ने उत्तर दिया, 'जो पदार्थ चक्षु से प्राप्त होते है, वे चक्षु में ही अस्त होते है। चक्षु दर्शनीय पदार्थो के लिए प्राप्त होता है, अत. ये दर्शनीय पदार्थो में ही अस्त हो जाते है। ये दर्शनीय पदार्थ सूर्य से प्राप्त होते है अत उसी में अस्त हो जाते है। सूर्य विराट से प्राप्त होता है और उसी मे अस्त हो जाता है। यह प्राण से प्राप्त होता है, प्राण मे ही अस्त हो जाता है। प्राण विज्ञान से प्राप्त हो जाता है और उसी मे अस्त होता है। विज्ञान आनंद से प्राप्त होता है, अत आनद मे ही अस्त होता है। आनंद तुरीय से प्राप्त और उसी में अस्त होता है। वह अमृत, अभय अनत निर्बीज प्राप्त होता है।

इसी प्रकार जो श्रोत्र को प्राप्त करता है वह श्रोत्र में ही अस्त होता है। श्रोत्र श्रोतव्य के लिए, श्रोतव्य दिशा से, दिशा सुदर्शना से, सुदर्शना अपान से और अपान विज्ञान से प्राप्त होता है। अत नियमानुसार ये क्रमश· श्रोतव्य मे, दिशा मे, सुदर्शना में, अपान में तथा विज्ञान में (अर्थात जो जिसके लिए अथवा जिससे प्राप्त होता है, यह उसी मे अस्त होता है) अस्त होते हैं विज्ञान (विज्ञान के पश्चात यहा से इस खंड के अंत तक इससे पहले वाले अश का ही अतिम अश अन्वय होगा अर्थात—) आनद मे प्राप्त होता है, अत आनद में ही (पूर्ववत)। (2)

जिह्वा को प्राप्तकर जिह्वा में ही अस्त होता है। अत उपर्युक्त प्रकार मे जिह्वा, रसनीय, वरुण, सौम्य, उदान एव विज्ञान क्रमश रसनीय के लिए, वरुण से, सौम्य से, उदान मे, विज्ञान मे एव आनद

से प्राप्त होते है, अत· इनका (पूर्व लिखितो का बाद में लिखे हुओं में) क्रमश· अस्त होता है। विज्ञान का (इसके बाद प्रथम अश के समान)। (3)

नासा को प्राप्तकर नासा (नाक) में ही अस्त होता है। अत नासिका घ्रातव्य (सूघने योग्य), पृथ्वी, जिता, व्यान, विज्ञान एव आनद। प्रत्येक अपने से पूर्व से या उसके लिए प्राप्त हुआ है, अत· पूर्व लिखित का अपने से बाद वाले मे अस्त होता है। विज्ञान आनद में और आनद पूर्ववत प्राप्त होता है। (5)

त्वचा को प्राप्त कर त्वचा मे ही अस्ता होता है, अत त्वचा, स्पर्श, वायु, मोघा, समान, विज्ञान और आनंद में प्रत्येक अपने से पश्चात वाले के लिए या उससे प्राप्त हुआ है, अत उसका पश्चातवाले मे ही अस्त होता है। आनद के बाद पूर्ववत होता है। (5)

वाणी को प्राप्त कर वाणी मे अस्त होता है। अत वाणी, वक्तव्य, अग्नि, कुमार, वैरम्य, विज्ञान एव आनंद मे प्रत्येक अपने से बादवाले के लिए या उससे प्राप्त होता है, अत इनका उसी में अस्त भी होता है। (6)

हाथों को प्राप्त कर हाथो में ही अस्त होता है और हाथ, लेने योग्य, इद्र, ऋता, मुख्य एव विज्ञान मे प्रत्येक अपने से बादवाले को प्राप्त है, अत प्रत्येक का अपने बादवाले में अस्त होता है। (7)

पांवों को प्राप्त कर पावो मे अस्त होता है और पाव गतव्य, विष्णु, सत्य, अतर्याम एव विज्ञान मे प्रत्येक अपने बादवाले को प्राप्त हैं, अत उसका इसी मे अस्त होता है (8)।

जो पायु को प्राप्त होता है, वह पायु में ही अस्त होता है। पायु, त्याज्य (मल), मृत्यु, मध्यमा, प्रभंजन एव विज्ञान प्रत्येक अपने बादवाले को प्राप्त होता है, अत उसका इसी मे अस्त होता है। (9)

जो उपस्थ को (शिश्न या योनि) प्राप्त होता है, उसका उपस्थ में ही अस्त होता है। उपस्थ, आनदनीय, प्रजापति, नासीरा, कूर्मिर एव विज्ञान, ये प्रत्येक अपने बाद वाले को प्राप्त होते है और उसी मे अस्त होते है। (10)

जो मन को प्राप्त होता है, उसका मन ही अस्त होता है। मन, मतव्य (मनन करने योग्य), चद्र, शिशु, नाडी, श्येन, विज्ञान एवं आनद, ये अपने बाद वाले को प्राप्त होते है, अत उसी मे अस्त हो जाते है। (11)

जो बुद्धि को प्राप्त होता है, वह बुद्धि मे ही अस्त होता है। बुद्धि, बोधव्य (बोध करने योग्य) ब्रह्मा, सूर्य, कृष्ण एवं विज्ञान, ये प्रत्येक अपने बाद वाले को प्राप्त करते है, अत. उसी मे अस्त होते है। (12)

जो अहंकार को प्राप्त होता है, उसका अहकार में ही अस्त होता है। अहंकार, अहकर्तव्य (अहकार के योग्य) रुद्र, असुरा नाडी, श्वेत एवं विज्ञान, सभी अपने परवर्ती (बाद वाले को) प्राप्त होते है और इसी मे अस्त भी होते है। (13)

जो चित्त को प्राप्त होता है, उसका चित्त में ही अस्त होता है । चित्त, चेतितव्य (चितन योग्य), क्षेत्रज्ञ, भास्वत, नाड़ी, नाग, वायु एव विज्ञान, ये सभी अपने से बादवाले को प्राप्त होते है तथा उसी में अस्त होते है । (14)

इस तरह जो निर्बीज तत्त्व को प्राप्त होता है, वह स्वयं भी निर्बीज बन जाता है । वह जन्म नही लेता है, उसकी मृत्यु नही होती है, वह दुःखी नही होता, वह भेदा नही जा सकता, जल नही सकता, काटा नही जा सकता, कांपता नही, क्रोधित नही होता और इसे सबको जलानेवाला आत्मा कहा जाता है । (15)

यह आत्मा सैकड़ो प्रवचनो से, बहुत शस्त्रों के अध्ययन से या बुद्धि और ज्ञान पर आश्रित मेधा से प्राप्त नही होता । न वेदों से, न उग्र तप से, न साख्य से, न योग से, न आश्रय-व्यवस्था से और न ही किसी अन्य उपाय से, इस आत्मा को प्राप्त किया जा सकता है । जो ब्रह्मज्ञानी प्रवचनों से, प्रशसा से और समाधि से उठकर बाहर आते ही और आत्मा विषयक श्रवण करते है, व्याख्यान करते हैं, वे ही इसे प्राप्त करते है । शांत, इंद्रिय दमनवाला, उपरति एवं तितिक्षा मे समाहित होकर ही ब्रह्मचेत्ता आत्मा मे ही इस आत्मा को देखता है और वह सर्व आत्मामय हो जाता है । जो इस प्रकार जानता है, वह ऐसा ही हो जाता है । (16)

दशम खंड

(यह खड प्रश्नोत्तर रूप मे है । घोरागिरस द्वारा एक लोक बताए जाने पर रैक्व उसी पर प्रश्न पूछ डालते है कि यह लोक किसमे ओत-प्रोत है, अत प्रश्न रैक्व के है तथा उत्तर घोरागिरस के)। रैक्व ने पूछा, 'भगवन किस लोक मे सब कुछ अच्छी तरह प्रतिष्ठित है ?'— 'रसातल के लोको मे,' 'रसातल किसमें ओत-प्रोत है ?' —'भूलोक में ।' भूलोक किसमें ओत-प्रोत है —'भुव· लोक में ।' भुव· लोक ? (किसमें ओत-प्रोत है प्रत्येक प्रश्न के साथ अकित मानें) —'मह लोक में ।' मह लोक ? —'जल लोक में ।' जन_लोक ?— 'तपो लोक मे ।' तपोलोक ?— 'सत्य लोक में ।' सत्य लोक ?— 'प्रजापति लोक में ।' प्रजापति लोक ? — 'सभी लोक आत्मा रूपी ब्रह्म मे माला की तरह ओत-प्रोत है ।' (1)

इस प्रकार जो इन लोकों को आत्मा में ही प्रतिष्ठित है, ऐसा जान जाता है, वह भी उसी आत्मा में मिल जाता है । यही निर्वाण की शिक्षा है, वेदों का उपदेश एव अनुशासन है ।(2)

एकादश खंड

रैक्व ने पूछा, 'भगवन । यह विज्ञानमय आत्मा बाहर निकलते समय किस मार्ग से तथा किस स्थान को छोडकर जाता है ?' इस पर घोरागिरस बोले, 'हदय के बीच लोहित मासपिड मे दहर पुंडरीक कुमुद के समान अनेक प्रकार से विकसित होता है, इसके मध्य में एक कोश है । उसमे चार नाड़ियां होती है । इनके नाम इस प्रकार है—रमा, अरमा, इच्छा तथा अपनर्भवा । रमा पुण्य से पुण्य लोक में तथा अरमा पाप से पाप लोक में ले जाती है । इच्छा स्मरण किए हुओं को प्राप्त कराती है —ग अपुनर्भवा इस कोश को भेदती है । कोश को भेदकर शीर्षकपाल को, शीर्षकपाल को भेदकर

पृथ्वी को, पृथ्वी को भेदकर जल को, जल को भेदकर, तेज को, फिर वायु को, फिर आकाश को, फिर मन, फिर अहकार को, फिर महत को, फिर प्रकृति को, इसके बाद अक्षर को तथा अक्षर भेदकर मृत्यु को भेदती है। मृत्यु से परे परमदेव ही है और उसी से मिल जाती है। इससे आगे न 'सत' होता है, न 'असत' होता है; और न 'सत-असत' ही होता है। यही निर्वाण का उपदेश है, यही वेदों की शिक्षा है और यही वेदों का अनुशासन है। (1)

द्वादश खंड

नारायण से ही अन्न आया (उत्पन्न हुआ) है। यह ब्रह्मलोक में पका, इसके पश्चात यह माहसवर्तक मे, आदित्य में तथा क्रव्यादि में पका है। साधु-सन्यासी इस अन्न को जल में भिगोकर, वासी करके पवित्र करें और तब खाए। उनके द्वारा खाया जानेवाला यह अन्न स्वयं पैदा किया या मांगा हुआ नही होना चाहिए। उन्हे किसी से मांगना नही चाहिए (अर्थात स्वयं स्वतत्र स्थानो पर उगा अन्न तथा कदमूल ही उनका भोजन है। (1)

त्रयोदश खंड

बाल्यकाल में रहने की इच्छा करे, स्वभाव बच्चों की तरह सरल हो, आसक्ति एवं दोष से रहित हो, मौन साधन पाडित्य अर्जन के लिए ढोग करनेवाले के अनुसार न चलना कैवल्य की पराकाष्ठा कही गई है। प्रजापति का कथन है कि महान पद को जानकर तरुतले वास, चिथडे पहनना, किसी से सहायता न लेना तथा एकात समाधि लेनेवाला व्यक्ति आप्तकाम (पूर्ण हो चुकी इच्छाओं वाला) और निष्काम होता है, इच्छाए उसके लिए पुरानी (व्यर्थ की) चीजें हो जाती है। वह हाथी, शेर, मच्छर, नेवला, सर्प, राक्षस, मृत्यु आदि रूपो को जानकर उनसे डरता नही है। वह वृक्ष की तरह रहना चाहता है, कोई काट भी डाले, तो क्रोधहीन और कंपहीन, कोई छेद भी डाले, तो गुस्सा नहीं, ऐसे कमल की तरह, छिन्न-भिन्न कर दिए जाने पर भी अक्रोधी आकाश की त्रह तथा सत्य की तरह रहना चाहता है। यह आत्मा ही सत्य है। (1)

सब गंधो का हृदय पृथ्वी है, सभी रसो का हृदय जल है, सब रूपों का हृदय तेज है, सब स्पर्शो का वायु, सब शब्दों का आकाश, सब गतियों का प्रकृति तथा सब प्राणियों का हृदय मृत्यु है। यह मृत्यु ही परमात्मा में एकाकार होता है। इसके बाद न 'सत' रहता है, न 'असत' और न 'सत-असत' ही। यही निर्वाण का उपदेश, वेदो की शिक्षा तथा वेदानुशासन है। (2)

चतुर्दश खंड

पृथ्वी अन्न है, जल अन्नभक्षी है। जल अन्न है, तेज अन्नद (अन्न भक्षी या अन्न खानेवाला) है। तेज अन्न है, वायु अन्नाद है। वायु अन्न है, आकाश अन्नाद है। आकाश अन्न है, इंद्रियां अन्नाद है। इद्रिया अन्न है, मन अन्नाद है। मन अन्न है, बुद्धि अन्नाद है। बुद्धि अन्न है, अव्यक्त अन्नाद है। अव्यक्त अन्न है, अक्षर अन्नाद है। अक्षर अन्न है, मृत्यु अन्नाद है। मृत्यु ही परमात्मा में एकाकार होता है। (इत्यादि इससे पूर्ववत) । (1)

पंचदश खंड

रैक्व ने पूछा, 'भगवन जब यह विज्ञानमय आत्मा शरीर को छोड़ता है, तो किसके द्वारा कौन-से स्थान को जलाता है ?' घोरागिरस बोले, 'जब यह विज्ञानमय आत्मा बाहर निकलता है, तो प्राण को, अपान को, व्यान को, उदान को, समान को, वैरम्य को, मुख्य को, अंतर्याम को, प्रमनन को, कुमार को, श्येन को, कृष्ण को तथा नाग को जलाता है। फिर पृथ्वी, जल, तेज, वायु एव आकाश को, तब जागृत, स्वप्न, सुषुप्ति एव तुरीय इन अवस्थाओं को, फिर महती, लोक एव परलोक को, फिर लोकालोक को, धर्म-अधर्म को, फिर सूर्य रहित अमर्यादित स्थानों को जलाता है। फिर महत, प्रकृति, अक्षर और मृत्यु को जलाता है। मृत्यु ही परमात्मा मे एकाकार होती है, इत्यादि इससे पूर्व त्रयोदश खंड के अनुसार है।(1)

षोडश खंड

सौबाल बीजवाला यह ब्रह्म का उपनिषद (रहस्य) अत्यत अशांत, पुत्रहीन, शिष्य के अलावा कोई अन्य, जो कम-से-कम एक वर्ष तक समीप मे न रहा हो, उसे और अज्ञान कुल एव शील, इतने प्रकार के लोगो को न दिया जाए, क्योंकि कहा गया है कि जिसकी गुरु मे परमेश्वर जैसी भक्ति हो, यह विद्या उसी के लिए है। महापुरुष ऐसे ही व्यक्ति को इसकी दीक्षा देते है। यही निर्वाणानुशासन, वेद शिक्षा तथा वेदोपदेश है। (1)

□

39. मंडल ब्राह्मणोपनिषद्

शांतिपाठ :

ॐ पूर्णमिद पूर्णमिद पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शांति शाति शाति ।

महामुनि याज्ञवल्क्य सूर्यलोक गए। उन्होंने आदित्य से कहा, 'भगवान सूर्य देव कृपया आत्म-तत्त्व के विषय मे उपदेश दीजिए।' सूर्य बोले यम आदि के सहित ज्ञान को अष्टाग योग कहते है। शीत,उष्ण,आहार एव निद्रा पर अधिकार,सर्वदा शाति,निश्चलता तथा इद्रिय निग्रह ये यम कहलाते है। गुरु-भक्ति सत्य,मार्ग के प्रति अनुराग,अपने-आपको कुछ भी मिल जाए,उसी पर सतोष करना,अनासक्ति,एकांत सेवन,मन की निवृत्ति,फलो की इच्छा न करना तथा वैराग्य,ये नियम है। लंबे समय तक एक ही आसन में सुखपूर्वक बैठना,यह आसन का नियम है। पूरक, कुभक एव रेचक को क्रमश सोलह,चौसठ तथा बत्तीस मात्राओ तक करना प्राणायाम है। इद्रियो के विषयों से मन को रोकना प्रत्याहार है। इस प्रकार के मन को चैतन्य में स्थापित करना धारणा है। सभी देहों में एक ही चैतन्य को देखना ध्यान है तथा ध्यान को भी भूल जाना समाधि है। इस प्रकार ये योग के सूक्ष्म अग है, इन्हे जाननेवाला मुक्ति का अधिकारी होता है। (1)

काम,क्रोध,विषय, भय एवं निद्रा, ये देह के पाच प्रकार के दोष है। सकल्प का अभाव, क्षमा, अल्पाहार, निर्भयता एव तत्त्व-चितन से ये दोष दूर किए जाते है। निद्रा एव भय सरीसृप (साप आदि) के समान,हिंसक विचार तरगों के समान,तृष्णा भवर सदृश और स्त्रिया कीचड सदृश है। ससार रूपी ऐसे सागर से पार होने के लिए सूक्ष्म मार्ग के आश्रय से सत्त्वादि गुणो को लाघकर तारक ब्रह्म का ध्यान करें। दोनों भौहो के मध्य मे स्थित ब्रह्म को अभ्यास द्वारा देखे। तीन लक्ष्यो का अवलोकन इसका उपाय है। मूलाधार से ब्रह्मरध्र तक सूर्य की आभावाली सुषुम्ना नाडी है। इसके मध्य कमल नाल से भी सूक्ष्म कुडलिनी है। इससे तमोगुण दूर होता है। इसके दर्शन से सभी पाप नष्ट होते है। तर्जनी से दोनों कानो को बद करने पर सुनाई देनेवाले फूत्कार शब्द मे मन को स्थित करने पर नेत्रो के मध्य नीली ज्योति दीखती है। ऐसे ही दर्शन हृदय मे भी होते है। बहिर्लक्ष्य यह है कि नासिकोस चार,छ ,आठ,दस एवं बारह अंगुली पर क्रमश नीला,काला,लाल,पीला एव दो रगों का मिश्रण युक्त प्रकाश के दर्शन से योगी हो जाता है। जिसे चंचल दृष्टि से आकाश भाग को देखने पर तुरंत ही तेज किरणे दीखें,उसकी दृष्टि स्थिर हो जाती है। मस्तक के ऊपर बारह अगुली लबा प्रकाश दिखने पर अमरता मिलती है। मध्यम लक्षण यह है कि प्रात ,सूर्य,चंद्र,अग्नि, ज्वाला जैसा फिर इससे रहित अतरिक्ष जैसा और बाद में स्वय उसी के आकार जैसा दीखता है। पुन. अभ्यास करने पर यह निर्गुण आकाश के समान,प्रकाशमय तारों जैसा,गहन अधकार सदृश 'पराकाश' जैसा,प्रलयकालीन अग्नि सदृश 'महाकाश' जैसा परम अद्वितीय स्वरूप मे प्रकाशमान

'तत्त्वाकाश' और करोड़ो सूर्यो के समान आभामय सूर्याकाश होता है। इसका ज्ञाता अभ्यास द्वारा तन्मय होता है। (2)

योग के पूर्व और उत्तर दो भेद है। पूर्व भेद तारक ब्रह्म तथा उत्तर भेद अमस्क है। तारक भी मूर्ति तारक और अमूर्ति तारक, दो प्रकार का है। यह दोनों क्रमश इद्रियो तक तथा भौहो के मध्य से आगे तक जानेवाले है। इन दोनो का अभ्यास अतर्दृष्ट तारक ब्रह्म को प्रकट करने मे समर्थ होता है। बाद मे भौहो के मध्य छिद्र मे तेज का आविर्भाव होता है। यह पूर्व तारक है। उत्तर विभाग मन रहित होता है। तलु मूल के ऊर्ध्व भाग मे महाज्योति रहती है, जिसके दर्शन से अणिमा आदि सिद्ध होती है। लक्ष्य से अतर्दृष्टि तथा बाह्य दृष्टि के निर्निमेष (अपलक) स्थिर होने पर शाभवी मुद्रा बनती है। यह सभी तंत्रो की एक गोपनीय मुद्रा है। उसके ज्ञान संसार से मुक्ति तथा पूजन से मोक्ष प्राप्ति होती है। अतर्लक्ष्य जल के समान ज्योति रूप है। इसे केवल महर्षि जानते है। यह अदर और बाहर की इद्रियो से अदृश्य रहता है। (2)

सहस्रसार मे अतर्लक्ष्य जल ज्योति है। अन्य लोगो के अनुसार बुद्धिगुहा मे सर्वांग सुदर पुरुप ही अतर्लक्ष्य है। मध्य के प्रशात पंचमुख उमा सहित नीलकंठ शिव ही अतर्लक्ष्य मानते है। यह सभी विकल्प आत्मा रूप ही है। इन्हे शुद्ध आत्मा दृष्टि से देखनेवाला ही ब्रह्मनिष्ठ होता है। जीव पचीसवा तत्त्व है, किंतु इसके दर्शन पर वह स्वकल्पित चौबीस तत्त्वो को त्यागकर अनुभव करने लगता है कि वह छब्बीसवा तत्त्व स्वय परमात्मा ही है, इस निश्चय से वह जीवनमुक्त हो जाता है। इस प्रकार अतर्लक्ष्य के दर्शनों से जीवन मुक्त हो जाता है। इस प्रकार अंतर्लक्ष्य के दर्शनों से जीवनमुक्ति प्राप्त होने पर साधक एव अतर्लक्ष्य बनकर अखड मडल परम आकाश रूप हो जाता है। (3)

द्वितीय ब्राह्मण

तब याज्ञवल्क्य ने आदित्य मडल के पुरुष से पूछा, 'अतर्लक्ष्य अनेक प्रकार से कहा गया है, किंतु मै इसे नही जानता, अत इसे मुझे बताइए।' वह पुरुप बोला, 'पचभूतो का कारण विद्युत की आभावाला एव चार पीठोवाला है। उसके मध्य मे अति गूढ और अव्यक्त तत्त्व का प्रकाश होता है। ज्ञान-नौका पर चढ़कर ही उसे जाना जा सकता है। वही अंतर्लक्ष्य एव वहिर्लक्ष्य है। उसके मध्य में जगत लीन है। वह नाद, बिदु एव कला रहित अखड मडल और निर्गुण स्वरूप है। इसके ज्ञान से मुक्ति होती है। पहले अग्नि-मडल एव इसके ऊपर सूर्य-मडल है। उसके मध्य सुधामय चद्र-मडल और इसके मध्य अखंड ब्रह्म तेज-मडल है, वह विद्युल्लेखा समान सफेद चमकीला है, यही शाभवी मुद्रा का लक्षण है। इसके दर्शन से अमावस्या, प्रतिपदा एव पूर्णिमा, ये तीन रूप दीखते है, बंद, अधखुली और खुली दृष्टि क्रमश इनके रूप है। इनमे पूर्णिमा दृष्टि का अभ्यास करना चाहिए, नासिकाग्र इसका लक्ष्य है। तालु मूल मे गहन अधकार के दर्श पर इसके अभ्यास से अखंड मडलाकार ज्योति के दर्शन होते है। यही सच्चिदानद ब्रह्म है। इसमे मन के लय होने पर प्राणी को मिलनेवाली शाति खेचरी मुद्रा है। इसके अभ्यास मे मन स्थिर होता है, फिर बुद्धि स्थिर

होती है। इसमे पहले तार जैसा, फिर वज्र दर्पण, पूर्ण चद्रमडल, नौ रत्नों की प्रभा मडल, सम्पूर्ण सूर्य मडल और फिर अग्निशिखा मडल क्रमश: दीखते हैं। (1)

तब पश्चिमाभिमुख स्फटिक समान धूम्रवर्ण नाद, विंदु, कला, नक्षत्र, ज्योति तेज, सूर्य, सतरत्न आदि की प्रभा दिखाई पडती है। यही प्रणत रूप है। प्राण एव अपान को एक करके भृकुटि के मध्य के आगे दृष्टि रखकर प्रबल भावना से दोनों हाथ की अगुलियों से षणमुखी मुद्रा करे, तब नादश्रवण करके उसमे मन लीन होता है। उसे कर्म लिप्त नही करते। सूर्य के उदय-अस्त होने पर भी होने है, अत चैतन्य सूर्य का उदय-अस्त न होने से कर्म भी नही रहते। शब्द-काल के लय से रूप गध एव दिवस से रहित होने पर सर्व परिज्ञान की अवस्था में स्पर्श में एकता और मनलीनता होती है। निश्चित अवस्था उसका ध्यान, सब कर्मों से दूर रहना आसान, निश्चय ज्ञान आसन, मन लीनता पाद्य, नित्य मन रहित होना अर्घ्य, प्रकाश और अनत अमृत वृत्ति ज्ञान, ब्रह्म सम्मानता की भावना चदन, दर्शन स्वरूप में स्थित अक्षत, चैतन्य सूर्य दीपक, परिपूर्ण नमस्कार, मौन साधना स्तुति तथा पूर्णतया सतोष विसर्जन है। इसका ज्ञाता ब्रह्मरूप हो जाता है। (2)

इस प्रकार ज्ञाता, ज्ञान औरज्ञेय रूपी त्रिपुटी के निरग्न होने पर देह तरगहीन समुद्र जैसा, वायु रहित दीपक जैसा, अचल, पूर्ण, भाव-अभाव हीन 'केवल ज्योति' रूप हो जाता है। जागते-सोते भी अत परिज्ञान से ब्रह्मवेत्ता बनता है। सुषुप्ति एव समाधि में मन की लीनता समान होने पर भी इनमें अतर है, सुषुप्ति में यह आन में लीन होता है, किंतु समाधि में तमोगुण के विकारों का नाश और ब्रह्म से एकाकार होने पर जगत प्रपच का लय हो जाता है, क्योंकि यह मन से ही कल्पित है। तब कभी समाधि से उठने पर भी यह प्रपंच मिथ्या जान पडता है। एक बार भी इस 'सत' आनद का अनुभव हो जाने पर ब्रह्मवेत्ता उसी के समान हो जाता है। सकल्पनाश होने पर मुक्ति हाथ में हो जाती है। अत भाव-अभाव के त्याग पर परमात्मा के ध्यान द्वारा वह मुक्ति पाता है। फिर बार-बार सभी अवस्थाओं में ज्ञान ज्ञेय, ध्यान-ध्येय, लक्ष्य-अलक्ष्य, दृश्य-अदृश्य और ऊहा-पोह को त्यागकर मानव जीवन मुक्त हो जाता है, इसका ज्ञाता भी ब्रह्म को प्राप्त करता है। (3)

जागृत, स्वप्न, सुषुप्ति, तुरीया तथा तुरीयातीत, ये पांच अवस्थाएं हैं। जागृत अवस्था में प्रवृत्त जीव प्रवृत्ति मार्ग का आसक्त होने से पाप के फलस्वरूप नरक आदि को जाता है। शुभकर्म के फल स्वर्ग की इच्छा से वह वैराग्य स्वीकार करके कर्मफल जन्य जन्म एव ससार से मुक्ति हेतु निवृत्ति मार्ग अपनाता है। गुरु का आश्रय लेकर काम आदि को त्यागकर वेदानुसार कर्म करता हुआ चार साधन युक्त होता है। हृदय कमल स्थित भगवान की सत्ता-मात्रा अतर्लक्ष्य मे सुषुप्ति अवस्था रहित ब्रह्मानद को स्मरण करता हुआ विचार करता है कि 'मै एक अद्वितीय ही हू, किंतु कुछ काल से अज्ञान के कारण अपना स्वरूप भूल गया हू। जागृतावस्था के कारण स्वप्नावस्था में भी मै स्वय को तेज स्वरूप मानने लगा था, इन दोनो अवस्थाओ के बाद सुषुप्ति मे मै अपने को प्राज्ञ मानने लगा था, किंतु अब मैं स्वय को 'एक ही हू', ऐसा अनुभव करता हू। स्थान-भेद से यह भी भिन्न अवस्थाए थी, किंतु मुझसे कुछ भी पृथक् नही है। इस विवेक के होने पर 'अब मैं अद्वैत ब्रह्म हू।' इस अनुभूति से समस्त भेदभाव दूर हो जाते हैं। अपने अंत स्थित भानु मडल के ध्यान से ब्रह्म के तदाकार होकर मुक्ति मार्ग पर आरूढ होकर परिपक्व होता है। सकल्प आदि मन के बधन के हेतु

और भीतर से अपरमित द्युति के समान तत्त्व महाकाश है। सूर्याकाश बाहर एव भीतर से सूर्य के समान है। परमाकाश अवर्णनीय ज्योतिवाला तथा असीम आनंदमय है। इस प्रकार इनमे जिसका दर्शन हो, उसी के समान रूप की प्राप्ति होती है। नौ चक्रोंवाले, छ. आधारवाले तथा तीन लक्ष्योंवाले,इन पाचो आकाशों को जो सम्यक रूप में जानता है,वस्तुत वही योंगी है।

पंचम ब्राह्मण

विषयी मन बंधन कारक तथा निर्विषयी मन मुक्तिकारक होता है। अत समस्त जगत चित्त का ही विषय है,यदि चित्त निराश्रय हो,तो मन उन्मन्य अवस्था से परिपक्व होकर लय योग्य होता है। अत लय को परिपूर्ण 'मै' के प्रति अभ्यास करें। क्यों मन के लय का कारण ही 'मै' है। अनाहत शब्द के भीतर की ध्वनि के अदर ज्योति है,इस ज्योति के अतर्गत मन है और यह मन ही तीनो लोको की उत्पत्ति,स्थिति तथा सहार का कारण है। अत· जिसमे मन लय होता है,वही विष्णु का परम पद है। इसमे मन का लय होने से पूर्ण अभेदमय शुद्ध अद्वैत तत्त्व की प्राप्ति होती है। यही परम तत्त्व है। इसका ज्ञाता बालक,उन्मत्त या पिशाच के समान ससार में जड़ जैसा आचरण करता है। इस अमस्क का अभ्यास होने से नित्य तृप्ति,मल-मूत्र की अल्पता,कम आहार,दृढ शरीर,जडता का अभाव,निद्रा और पलकों का न झपकाना आदि लक्षणो से युक्त हो जाता है। उसे ब्रह्मदर्शन हेतु सुखमय स्वरूप का ज्ञान हो जाता है। अधिक समय तक समाधि के अभ्यास से उत्पन्न ब्रह्मरूपी अमृत पीने मे परायण संन्यासी परम हस अवधूत होता है। उसके दर्शन से जगत पवित्र हो जाता है। उसकी सेवा से अज्ञानी भी युक्त होकर अपनी एक सौ पीढ़ियो का तारण करता है। उसके माता-पिता,पत्नी और सतान सब मुक्त हो जाते है। यही उपनिषद है।

□

(कारण) है। संकल्प रहित मन मोक्ष देनेवाला होता है। मोक्ष प्राप्त करनेवाला आत्मा चक्षु आदि बाह्य प्रपंचो से सर्वथा रहित हो जाता है, वह समस्त जगत को आत्मवत देखता है। अहकार छोडकर 'मै ब्रह्म हूं' ऐसा चितन तथा 'यह सब आत्मा ही है', ऐसी भावना से वह कृतार्थ हो जाता है। (4)

योगी सभी प्रकार से परिपूर्ण तुरीयातीय ब्रह्मस्वरूप हो जाता है। उसकी ब्रह्म के समान स्तुति करते है। इस प्रकार स्तुति योग्य बनकर वह सभी लोको मे संचरणशील परमात्मा रूप गगन मे विदु स्थापित करके शुद्ध अद्वैत, जडताहीन साथ ही उत्पन्न मन से रहित स्थितिवाली योग निद्रा मे अखड आनद की अनुभूति से जीवनमुक्त हो जाता है। ऐसे योगी आनद के समुद्र मे मग्न हो जाते है। इनकी अपेक्षा इद्र आदि भी कम आनदवाले हैं। इस प्रकार के आनद को परम योगी ही प्राप्त करते है। यही उपनिषद् (रहस्य की बात) है। (5)

तृतीय ब्राह्मण

महामुनि याज्ञवल्क्य ने मंडल पुरुष से पूछा, 'स्वामी ! मनहीनता का जो लक्षण आपने बताया, मै उसे भूल गया हू, अत इसे पुनः कहिए।' 'बहुत अच्छा' कहता हुआ मंडल पुरुष बोला 'यह अमनस्क (मनहीनता) स्थिति अति रहस्यमय है, यह जिसके ज्ञान से मनुष्य नित्य कृतार्थ होता है, वह शाभवी मुद्रा से युक्त है। परमात्म दृष्टि से उसके लक्षणो को देखनेवाला उसके बाद सर्वेश्वर, अप्रमेय, अजन्मा, शिव परम आकाश, निरालंबन, अद्वैत, ब्रह्मा, विष्णु एव रुद्र आदि का एकमात्र लक्ष्य तथा सबके कारण परम ब्रह्म को अपनी ही आत्मा मे देखता है। तब हृदय गुफा में उसे निश्चय जानकर भाव-अभाव आदि द्वंदो से रहित होकर मन को उन्मन (मन है ही नही) अनुभव करता है। तदनतर सभी इंद्रियों के नष्ट होने पर अमनस्क सुख के ब्रह्मानंद रूप समुद्र में मन को प्रवाहित करके योग रूपी वायु रहित स्थान पर रखे दीपक के समान अचल ब्रह्म को प्राप्त करता है। तब सूखे वृक्ष के समान मूर्छा और निद्रावाली स्थिति मे सास का चलना भी नही रहता। अत सुख-दु ख आदि द्वदो का नाश होकर सदा अचंचल शरीरवाला योगी परम शांतिमय और प्रचार शून्य होकर परमात्मा मे लीन होता है। जैसे दुही हुई गाय के थनो मे दूध नही होता, ऐसे ही सभी इद्रियों के नष्ट होने पर मन भी नष्ट हो जाता है, यही अमनस्क स्थिति है, तब मै ही नित्य शुद्ध परमात्मा हूं', ऐसी अवस्था, 'तत्त्वमसि' (तुम वही ब्रह्म हो) का उपदेश मिलने पर 'तुम ही मै हो' और 'मैं ही तुम हू', योग मार्ग के इस तारक ब्रह्म रूप के आश्रय से योगी कृतार्थ होता है। परिपूर्ण परमाकाशमय मनवाले उन्मन अवस्था को प्राप्त योगी का इद्रियगर्व छूट जाता है, तब वह अनेक जन्म के संचित पुण्यो से कैवल्य रूपी फल के पक जाने पर सभी दु ख एव पापों के नष्ट होने पर अखड आनंद से 'मै ब्रह्म हू' ऐसा अनुभव करता हुआ कृतकृत्य होता है। अत परमात्मा पूर्ण है, तुम ही मै हो, कोई भेद नही है। ऐसा कहते हुए शिष्य का आलिंगन करते हुए गुरु ने शिष्य को उपदेश दिया था।

चतुर्थ ब्राह्मण

याज्ञवल्क्य ने मडल पुरुष से कहा, कि वह पांचो आकाशों के लक्षण को विस्तार मे बताए। उसने बताया कि आकाश, पराकाश, महाकाश, सूर्याकाश और परमाकाश, ये पाच होते हैं। आकाश बाहर और भीतर से अंधकारमय है। पराकाश बाहर और भीतर से कालाग्नि के समान है। बाहर

और भीतर से अपरमित द्युति के समान तत्त्व महाकाश है। सूर्याकाश बाहर एव भीतर से सूर्य के समान है। परमाकाश अवर्णनीय ज्योतिवाला तथा असीम आनंदमय है। इस प्रकार इनमे जिसका दर्शन हो, उसी के समान रूप की प्राप्ति होती है। नौ चक्रोंवाले, छः आधारवाले तथा तीन लक्ष्योवाले, इन पाचो आकाशों को जो सम्यक रूप मे जानता है, वस्तुत. वही योंगी है।

पंचम ब्राह्मण

विषयी मन बधन कारक तथा निर्विषयी मन मुक्तिकारक होता है। अत समस्त जगत चित्त का ही विषय है, यदि चित्त निराश्रय हो, तो मन उन्मन्य अवस्था से परिपक्व होकर लय योग्य होता है। अत लय को परिपूर्ण 'मै' के प्रति अभ्यास करें। क्यों मन के लय का कारण ही 'मै' है। अनाहत शब्द के भीतर की ध्वनि के अदर ज्योति है, इस ज्योति के अंतर्गत मन है और यह मन ही तीनो लोको की उत्पत्ति, स्थिति तथा सहार का कारण है। अत· जिसमे मन लय होता है, वही विष्णु का परम पद है। इसमे मन का लय होने से पूर्ण अभेदमय शुद्ध अद्वैत तत्त्व की प्राप्ति होती है। यही परम तत्त्व है। इसका ज्ञाता बालक, उन्मत्त या पिशाच के समान ससार में जड़ जैसा आचरण करता है। इस अमस्क का अभ्यास होने से नित्य तृप्ति, मल-मूत्र की अल्पता, कम आहार, दृढ शरीर, जडता का अभाव, निद्रा और पलकों का न झपकाना आदि लक्षणों से युक्त हो जाता है। उसे ब्रह्मदर्शन हेतु सुखमय स्वरूप का ज्ञान हो जाता है। अधिक समय तक समाधि के अभ्यास से उत्पन्न ब्रह्मरूपी अमृत पीने मे परायण संन्यासी परम हंस अवधूत होता है। उसके दर्शन से जगत पवित्र हो जाता है। उसकी सेवा से अज्ञानी भी युक्त होकर अपनी एक सौ पीढियो का तारण करता है। उसके माता-पिता, पत्नी और संतान सब मुक्त हो जाते हैं। यही उपनिषद है।

□

40. कौशीतकी ब्राह्मणोपनिषद

शांतिपाठ :

ॐ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठता मनो मे वाचि प्रतिष्ठम् आविराविम एधि वेदस्तन आणीस्थ श्रत मे मा प्रहासीरतेनाहोरात्रान्सदधाम्यृतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु तद्वक्तारमवतु । अवतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ।

ॐ शांति. शांति शांति ।

हे परमात्मा मेरी वाणी मन में प्रतिष्ठित हो, मेरा मन वाणी में प्रतिष्ठित हो, तुम मेरे समक्ष प्रकट होओ । मुझे वेदो का ज्ञान दो । मै सुने हुए ज्ञान को न भूलू । इस अध्ययन से मै रात-दिन एक कर दूं, मै ऋत एवं सत्य बोलू । मेरी रक्षा करो । मेरे गुरु की रक्षा करो । हम दोनो की रक्षा करो । दैहिक दैविक तथा भौतिक, तीनो प्रकार के ताप (कष्ट) शांत हों ।

प्रथम अध्याय

गर्ग ऋषि के प्रपौत्र महर्षि चित्र ने अरुण के पुत्र उद्दालक को यज्ञ में बुलाया । उद्दालक ने यहा यज्ञ करने के लिए अपने पुत्र श्वेतकेतु को भेज दिया । श्वेतकेतु यहा जाकर एक ऊचे आसन पर वैठ गए तव महर्षि चित्र ने उनसे पूछा, 'क्या इस लोक मे कोई ऐसा आवरणवाला ऊचा स्थान है, जहा मुझे स्थित करोगे ? या किसी अदभुत आवरणवाले स्थान मे स्थित करोगे ?' श्वेतकेतु बोले, 'मुझे इस विपय मे कोई ज्ञान नही है । मेरे पिता से जाकर पूछिए । तब वह स्वय पिता के पास गए और यह प्रश्न पूछा । पिता ने कहा, 'मै कैसे बताऊ ? मै भी इस विपय में नही जानता । अत वही यज्ञ सभा मे तत्त्व के अध्ययन से इस विपय को प्राप्त करेंगे । अन्य व्यक्तियो के समान चित्र से भी धन मिलेगा । अत चलते है । (1)

हाथो मे समिधा लेकर उद्दालक चित्र के पास पहुचे और बोले, 'मै यहा ज्ञान-प्राप्ति हेतु आया हू ।' इससे किसी को आश्चर्य नही हुआ । चित्र बोले, 'आप वस्तुत ब्रह्मविद्या के अधिकारी है । श्रेष्ठ होते हुए भी आप मेरे यहां आए है । मैं आपको यथार्थ ज्ञान दूगा । श्रेष्ठ कर्मों को करनेवाले लोग इस ससार से प्रयाण के वाद स्वर्ग को ही प्राप्त करते हैं । उनके प्राणों से शुक्ल पक्ष लाभान्वित होता है, किंतु कृष्ण पक्ष मे चद्रमा के स्वर्ग में रहने से यह पक्ष लाभान्वित नही होता । चद्रमा स्वर्ग लोक का प्रसिद्ध द्वार ही है । स्वर्ग से पुन गिरना ही है, ऐसा सोचकर जो निष्काम कर्मों से इसका त्याग कर देते हैं, वे ब्रह्म लोक प्राप्त करते हैं । ऐसा न करनेवाले को पुण्य नष्ट होने पर वर्षा की तरह स्वर्ग से गिरा दिया जाता है । वे यहा कीट, पतंग, पक्षी, व्याघ्र, सिंह, मछली, कुत्ता, पुरुष या किसी अन्य योनि को प्राप्त करते है । इस कर्म एव विद्यामय स्वर्ग नरक की गति को जानकर सदगुरु की शरण में जाने पर गुरु उससे पूछता है, 'तुम कौन हो ?' तो वह उत्तर दे—विलक्षण चद्रमा से उत्पन्न होकर श्रद्धा, सोम, वर्षा और अन्न के प्रभाव से उत्पन्न वीर्य जो पुरुष रूप अग्नि मे स्थित है, उसी से

उत्पन्न मुझ प्राणी को संयोग की कामना करनेवाले पुरुष मे स्थित किया है, फिर उसी पुरुष ने मेरा गर्भ में निसेचन किया। उसी से उत्पन्न हुआ मै ब्रह्म जिज्ञासा से जीवित रहा हू। अत आप मुझे अमृत्व देनेवाले ब्रह्मज्ञान के लिए दीर्घायु दें, यही विचार करते हुए मै देवताओं से भी इसके लिए प्रार्थना करता हूं। मेरे द्वारा कहे गए इसी सत्य एवं तपस्या से मै ऋत हू। यदि यह सत्य नही है, तो आप ही बताइए कि मै कौन हू ? क्या मै वही हू, जो आप है ? इस पर गुरु उसे पापों से छुडाकर मुक्त कर देता है। (2)

इस देवयजन मार्ग को प्रापत करके वह पहले अग्निलोक को जाता है। फिर क्रमश वायुलोक में, वरुणलोक मे, आदित्यलोक मे, इद्रलोक में, प्रजापतिलोक मे तथा ब्रह्मलोक मे जाता है। इस ब्रह्मलोक के प्रवेश-द्वार पर एक आर नाम का जलाशय है। कुछ ही दूरी पर येष्टिहा नामक देवता है, फिर विरजा नदी, तब इल्य नामक वृक्ष है और आगे इद्र एव प्रजापति के भवन से भी सुदर एक भवन है, जिसमें ब्रह्मा के दो द्वारपाल बाहर से रहते है, जिसमें विभुप्रमति नामक सभी मंडप है, विचक्ष नाम की वेदी है, अमितौज नाम का ब्रह्माजी का पर्यक (विस्तर) है। मानसी उनकी पत्नी है, प्रतिरूपा एव चाक्षुषी उनकी छाया मूर्ति है। अंबा और अबायत्री वहा अप्सराए है। अबया नाम की नदिया है, जो ज्ञानस्वरूप है। इस ज्ञान का ज्ञाता ब्रह्मलोक को प्राप्त करता है। तब ब्रह्माजी अपने सेवको से उस ब्रह्मज्ञानी को बुलाने की आज्ञा देते हुए कहते है, 'जाओ उसे मेरे यश के अनुरूप आदर से बुला लाओ। वह साधना से विराजा नदी के समीप आ गया है। वह अब कभी वृद्ध नही होगा। (3)

तब पाच सौ अप्सराएं उसे लेने के लिए दौडती है और कई सौ उसके लिए हाथो मे केसर, कुमकुम, वस्त्र आभूषण आदि लेकर उसे ब्रह्मा के अलकारो से अलकृत करती है। इस प्रकार अलकृत होकर वह पूर्वकथित जलाशय के पास जाता है और मानसिक सकल्प से ही उससे पार हो जाता है। अज्ञानी वहा जाने पर उसमे डूब जाते है। यष्टिहा के समीप पहुचने पर देवता उसके तेज के सामने ठहर नही पाते। विरजा को भी वह मन से ही तैर लेता है। उस पुण्यात्मा से द्वेष करनेवाले पाप के भागी बनते है, किंतु उससे प्रेम रखनेवालों को पुण्य मिलता है। वह रथारोही द्वारा चक्रो को देखने के समान रात्रि-दिन, सुकृत-दुष्कृत आदि को देखता भर है उनके सपर्क मे नही आता। अत ब्रह्मज्ञान से यह ब्रह्म को ही प्राप्त होता है। (4)

इसके बाद ईल्य वृक्ष के पास आने पर उसमे ब्रह्म गंध, सालज्य नगर के पास आने पर दिव्य ब्रह्म रस, अपराजित आयतन (भवन) के पास आने पर तेज ब्रह्म प्रविष्ट होता है। द्वारपाल उसके लिए मार्ग दे देते है विभुप्रमति के पास जाने पर उसमे ब्रह्मयश प्रविष्ट होता है। विचक्षणा के पास आने पर प्रज्ञा एव महत् को देखता है। अमितौजस पर्यक के पास आने पर उसे अगले पापो पर भूत एव भविष्य तथा पिछले पापों पर श्री और ईश्वरी दीखती है। बृहद रथतर मे आने पर वह राम को देखता है। भद्र एव यज्ञायज्ञीय नामक शीर्ष अमृत एव साम इसके दो पाए है। इसकी पूर्व से पश्चिम तक और उत्तर से दक्षिण तक लगी पट्टिया क्रमश ऋक-साम और यजुर्वेद की प्रतीक है। चद्रमा की रश्मिया बिस्तर है तथा उद्गीथ चादर है। उसमे ब्रह्मा बैठते है। इस तत्त्व का ज्ञाता ब्रह्मज्ञानी इस पर पावो से चढता है। तब ब्रह्मा उससे पूछते है, 'तुम कौन हो ?' तब वह कहे, 'मै उस आकाश योनि स्वयभू से उत्पन्न हुआ हू, जो इस समस्त विस्व का कारण भूत तेज है, मै उसका तेज रूप हू, मै आत्मा हूं, आप भी आत्मा है। जो आप है, वही मै हू। तब ब्रह्मा पूछते है, 'मै कौन हू ?'। (5)

तव वह कहे, 'आप साक्षात सत्य है।' ब्रह्म कहते हैं 'सत्य यथार्थ में क्या है?' दिव्यता एवं प्राण से भिन्न अदभुत सत्य है। वही सत है, दिव्यता है और प्राण सत्य है। वाणी जिस शब्द को सत्य कहती है, वह इन सबका संयोग है। जो सब कुछ है वही, सत्य है। आप में भी सब कुछ निहित होने के कारण आप सत्य हैं। (यहा से आगे प्रश्नकर्ता ब्रह्मा हैं और उत्तरदाता ब्रह्मवेत्ता हैं) पुंलिग से किसका वोध होता है —'प्राण का।' स्त्रीलिग से —'वाणी का।' नपुंसक लिंग से? —'मन का।' गध किसके द्वारा ग्राह्य है? —'घ्राण से।' रूप किसके द्वारा? —'चक्षु से।' शब्द? —'श्रोत्र से।' रस?— 'जिह्वा से।' कर्म? —'हाथों से।' सुख-दु ख? —'शरीर से।' आनद रति की प्राप्ति? —'जननेंद्रिय से।' चलना?—'पांवों से।' ज्ञान किसके द्वारा?—'प्रजा से।' तव ब्रह्मा कहते है 'यह मेरा लोक तुम्हारा है।'

द्वितीय अध्याय

कौषीतकि ऋषि कहते है कि प्राण ही ब्रह्म है। इस प्राण ब्रह्म का मन दूत है, वाणी परिवेष्ट्री, चक्षु रक्षक है और श्रोत्र संदेश सुनानेवाले है। इस प्राण के, मन को, चक्षु को तथा वाणी को जानता है, वह दूतोवाला, रक्षकोंवाला संदेश पाठक वाला तथा परिवेष्ट्रीवाला होता है। समस्त इद्रिया इसे देवताओं द्वारा विना मांगे ही भेंट स्वरूप प्रदान की है। इस रहस्य के ज्ञाता को समस्त प्राणियो की भेंट विना मागे ही प्राप्त होती है। जैसे गाव से भिक्षा न मिलने पर याचक प्रण कर लेता है कि भिक्षा मागकर कभी न खाऊगा, वैसे ही प्राण का उपासक किसी प्रकार की याचना न करे। इसका वह दृढता से पालन करे। याचक मे दीनता होती है। इसलिए उसे भिक्षा दी जाती है (किंतु प्राण को याचक विना मांगे ही सब कुछ पा जाता है) ।(1)

महर्षि पैंगप्रस्त ने भी प्राण को ब्रह्म कहा है। इस प्राण ब्रह्म के वाणी से परे चक्षु आदि इद्रिया हैं, चक्षु ने वाणी को चारों ओर से व्याप्त किया है। चक्षु से परे श्रोत्र हैं, इसने चारों ओर से चक्षु को व्याप्त किया हैं। इसी प्रकार फिर मन है, जो चक्षु को व्याप्त करता है। फिर प्राण है, जो मन को चारो ओर से व्याप्त करता है। देवता इस प्राण ब्रह्म को विना याचना किए वलि (भेंट) प्रदान करते है। इस तथ्य के ज्ञाता (उपयुक्त की तरह) यह मानते हैं कि गांव में मांगने पर भी भिक्षा न मिलने पर जैसे याचक पुन भीख न मांगने की प्रतिज्ञा करता है, वे भी किसी से कुछ नही मागेंगे। (2)

इस प्रकार धन की प्राप्ति न होने पर यह अनुष्ठान करे—अमावस्या, पूर्णिमा अथवा किसी शुद्ध तिथि को पुष्य नक्षत्र मे धन का इच्छुक अग्नि-स्थापना करके परि समूह न करके अभिमंत्रित जल में कुशों का अभिषेचन करके इस प्रकार घृत की आहुति दे। अभीष्ट देने वाली वाणी देवी मुझे रुके हुए धन को दे। उसके लिए यह आहुति है (तस्यै स्वाहा)। अभीष्ट सिद्धि में समर्थ प्राण देवता मुझ उपासक को धन प्रदान करें। उसके लिए यह आहुति है। (इसी प्रकार चक्षु, श्रोत्र, मन एव प्रजा देवताओं को भी प्रार्थना करते हुए आहुति दी जाती है।) फिर धूप गध को सूघकर शरीर में घृत का लेप करके मौन रहकर धनवाले के पास जाकर प्रार्थना करने से धन की प्राप्ति होती है। धनिक यदि दूर होता है, तो दूत से बुलवा लेता है। (3)

अभीष्ट सिद्धि हेतु किसी का प्रिय बनने के लिए साधक उपर्युक्त विधि से अग्नि स्थापन आदि करके घृताहुति देता हुआ इस प्रकार प्रार्थना करे—यह मै तुम्हारी वाणी को अपने में हवन करता हू, तस्यै स्वाहा। तुम्हारे प्राण को अपने मे हवन करता हू,तस्यै स्वाहा। इस प्रकार नेत्रों को,मन को एव प्रज्ञा को आहुति देने के बाद पूर्वोक्त प्रकार से धूप गध सूघकर घी का लेप कर मौन होकर अभीष्ट व्यक्ति के पास जाकर इसी प्रकार मन में विचार करता हुआ खडा हो। इस प्रकार वह उस व्यक्ति का प्रिय तो होता ही है,साथ ही उसके वहा से चले जाने पर अन्य व्यक्ति भी उसे याद करते है। (4)

अब प्रतर्दन के 'सायमन्न अग्निहोत्र अनुष्ठान के' विपय में कहा जाता है। मनुष्य वोलते समय पूरी तरह श्वास नही ले पाता,अत उस समय वाणी का प्राण मे हवन होता। ये वाणी एव प्राण रूप अनत और अमर आहुतिया प्राणी द्वारा सोते-जागते हवन होती रहती है,जवकि अन्य आहुतिया कर्म से हवन होती है। इस प्राचीन ज्ञान का विद्वान केवल कर्ममयी आहुतिया नही देता। (5)

शुष्कभृगा भी प्राणों को ब्रह्म मानते है। प्राण को ऋक मानकर उपासना करने से श्रेष्ठ वनने के इच्छुक लोग उस ज्ञानी की पूजा करते है। इसे यजुष मानकर उपासना करने से प्राणी (जो श्रेष्ठ बनना चाहते हैं) उससे सहयोग करते है। इसकी श्री मानकर उपासना करने से,यश-रूप में तथा तेज-रूप मे उपासना करने से क्रमश शास्त्रों की श्रीमत्ता,श्रष्ठ यश एव तेज प्राप्त होता है। इसका ज्ञाता विद्वान सभी प्राणियों में श्री,यश एवं तेज से सपन्न होता है। ईटो की वनी वेदी पर प्राण-रूप अग्नि आत्म स्वरूप है। अध्वर्यु इसका सस्कार करता है। तभी वह प्राणों मे यजुर्वेद से सिद्ध होनेवाले कार्यो की तथा यजुर्वेद से सिद्ध होनेवाले कार्यों में ऋग्वैदिक विधि से सिद्ध होनेवाले कार्यो की और इनमें सामवेद से सिद्ध होने वाले कार्यो की वृद्धि करता है। इन तीनों वेदों की विद्या का अध्वर्यु प्राण है,जो इसका आत्मा कहा जाता है। इसका ज्ञाता प्राणी स्वयं इस आत्मा के समान हो जाता है। (6)

कौषीतकि के द्वारा तीन उपासनाए बतलायी गई है,यज्ञोपवीत को स्पर्श करके आचमन करे। फिर तीन बार पात्र भरकर सूर्य को अर्घ्य देते हुए कहे—'ससार का तिनके के समान त्याग कर देने से सूर्य देवता । आप वर्ग कहे जाते है। आप मेरे पापो को नष्ट करें।' इसी प्रकार मध्याह्न मे कहे ' हे सूर्य देवता । आप उदवर्ग है। मेरे पापों को नष्ट करें।' सायकाल अस्त होते हुए सूर्य से इसी प्रकार प्रार्थना करें—हे सूर्य देव । आप संवर्ग कहलाते है। मेरे पापों को दूर करें। इस उपासना से वह रात या दिन में कभी पाप नही करता। (7)

प्रत्येक महीने अमावस्या का चद्रमा की सूर्य के पश्चिम में उपस्थिति होती है। तब उपर्युक्त विधि से सूर्य की पूजा करे। जलयुक्त अर्घ्यपात्र मे हरी दूब रखे। फिर निवेदन करे,'हे चद्र-मडल की देवी सुंदर भावोंवाला तुम्हारा हृदय चद्र-मंडल में विराजमान है। तुम अमृतपद की अधिकारिणी हो,मुझे पुत्रलोक में रोना न पडे।' इससे उपासक का पुत्र उससे पहले नही मरता। पुत्रहीन इसी पूजा को करता हुआ यह स्तुति करे—'स्त्री रूप चंद्रमा । तुम पुरुष रूप तेज को प्राप्त कर वृद्धि प्राप्त करो। उत्पत्ति का कारक तेज तुममे स्थित हो। तुम अन्न देनेवाले हो। हे सौम्य । गुणोवाले चद्र । तुम्हारा रस पुष्पो का उपकारी,शत्रुजयी एव शक्तिप्रद है। अन्न-जल पर जीवन-यापन करनेवालो को यह सुलभ है। तुम तेज से हमे यश दो। स्वर्ग में यश को प्रतिष्ठित करो। जिस नारी रूपी चद्र

को बारह आदित्य आनदित करते है वह चद्र तथा अक्षय बलवाला वृहस्पति हमे बलवान बनाए। हे चद्रमा । हमारे जीवन,प्रजा तथा पशुओ से अपनी भूख शात न करो। हमारे वैरी के जीवन,सतान तथा पशुओ से तृप्त होओ। मै इस मत्र के देवता (सूर्य) का तथा तुम्हारा अनुगमन करनेवाला हू। (8)

पूर्णिमा के दिन जब सामने चंद्रमा दिखाई दे,तो पूर्व विधि से चंद्रमा का उपस्थापन करके यह प्रार्थना करे—'हे सोम । तुम राजा हो, विलक्षण पाच मुखोवाले हो, और प्रजापति हो। ब्राह्मण अपने एक ही मुख से क्षत्रियो को तथा क्षत्रिय वैश्य को अपने एक ही मुख से जागृत करते है। यह ब्राह्मण एव क्षत्रिय तुम्हारा एक-एक मुख है। अपने इस मुख से तुम मुझे अन्न भक्षण की एव पाचन-शक्ति दो। श्येन (बाज) और अग्नि भी तुम्हारे एक-एक मुख है, जिनके द्वारा तुम क्रमश पक्षियो तथा समस्त अग्नियो का भक्षण करते हो। इन मुखो से मुझे भक्षण एव पाचन शक्ति दो। पाचवा मुख समस्त जीवों का भक्षण करता है। इससे तुम मुझे अन्न (पूर्ववत) मेरे प्राण, सतान एव पशु किसी का नाश न हो। मेरे शत्रुओ के प्राण सतान तथा पशु नष्ट करो। मै मत्र के देवता का तथा तुम्हारा अनुगामी हू।' इस प्रकार सोम का पूजन करने के बाद पत्नी के पास बैठकर उसके हदय को स्पर्श करता हुआ कहे, 'हे श्रेष्ठ मार्ग का अनुसरण करने वाली तुम सोम रूपा हो और तुम्हारा हदय संतानों का पोषण करनेवाला है। इसमे स्थित अमृत रूप प्रजापति को मै जानता हू। यह सत्य है। अत मुझे कभी पुत्रशोक न हो। इस प्रकार साधक की सतान उससे पूर्व कभी नही मरती। (9-10)

प्रवास से लौटा पिता पुत्र के माथे को सूघकर कहता है, 'तुम अपने अगो एव शरीर सहित मेरे हदय मे प्रकट होते हो। पुत्र अपना ही रूप होता है। तुम सौ वर्ष तक जिओ। वश-परपरा को छिन्न मत करो। पुन सौ वर्ष जीवित रहो,मै तुम्हारा माथा सूघता हू।' फिर माथा सूघे। जैसे गाय बछडे के लिए रंभाती है,वैसे ही मै भी तुम्हे पुकारता हू। (मै तुमसे अत्यधिक स्नेह रखता हू) (11)

देव परिसर का वर्णन—अग्नि के जलने पर यह ब्रह्म प्रकाशित होता है। अग्नि के बुझ जाने पर यह तेज आदित्य मे चला जाता है और इसी से ब्रह्म ही दीपित होता है। सूर्यास्त होने पर यह तेज चंद्रमा मे और प्राण वायु मे चला जाता है। तब इसी से ब्रह्म प्रकाशित होता है। चद्रमा के न रहने पर यह विद्युत मे, विद्युत के न रहने पर वायु मे और प्राण भी वायु मे चले जाते है। ये समस्त देवता वायु मे प्रविष्ट होकर तृप्त होते है और कभी निस्तेज नही होते। यहा से इनकी पुन उत्पत्ति. कही गई है कि यह अधिदैवत है। अध्यात्म इस प्रकार है। (12)

मनुष्य जो वाणी बोलता है, यह ब्रह्म ही प्रकाशित होता है। इसकी मृत्यु पर यह तेज चक्षु मे चला जाता है और प्राण,प्राण मे चले जाते है। चक्षु से देखना भी ब्रह्म रूप है। चक्षु के मरने पर जब यह नही देखते तब इनका तेज कानो को प्राप्त हो जाता है और प्राण प्राण को। कानों से सुनना भी ब्रह्म का प्रकाशन है। कानों की मृत्यु पर जब ये सुन नही पाते, तो इनका तेज मन को प्राप्त हो जाता है। मन से होनेवाला ध्यान भी ब्रह्म रूप ही है। मन के मरने पर ध्यान नहीं होता, तब इसका तेज प्राण को ही प्राप्त हो जाता है। अत ये समस्त देवता प्राणों में प्रविष्ट होकर तृप्त होते हैं और मूर्च्छित नही होते। यहा से इनका पुन आविर्भाव होता है। इस ज्ञान के ज्ञाता की आज्ञा को पर्वत भी अवहेलना नही कर सकते। उससे द्वेष करनेवाले सर्वथा नष्ट हो जाते है।(13)

अहंकार से अपने-अपने को श्रेष्ठ सिद्ध करते हुए देवता (इद्रिया) परस्पर विवाद करके शरीर से निकल गए। शरीर मृत हो गया। वाद में इन इद्रियों ने देह में प्रवेश किया, तो शरीर देखने, विचारने, सुनने तो लगा, किंतु प्राणों के अभाव में उठने और कार्य करने में समर्थ न हो सका। प्राणों के प्रवेश करने पर वह उठ पड़ा, अत इन सवने प्राणों को श्रेष्ठ स्वीकार किया। और उसके साथ वायु से प्रतिष्ठित होकर आकाश रूपी स्वर्ग को प्रस्थान किया। अतः जो विद्वान सभी प्राणियो में प्राण ही प्रज्ञा और आत्मा है, ऐसा मानकर इसकी श्रेष्ठता को जानता है, इस वह शरीर को छोडने पर वायु पर होकर आकाश रूपी स्वर्ग में जाता है और वहां रहनेवाले देवताओ के समान अमर हो जाता है। (14)

जव पिता को अपने अतकाल की समीपता प्रतीत होने लगती है, तो वह उसे अपना ज्ञान देना चाहता है। इससे पूर्व घर को नए तृणों से छप्पर डालकर अग्नि जलाकर पात्र सहित कुभ को रखकर वस्त्र से उसे ढककर पुत्र को वुलाकर अपनी समस्त प्राणशक्ति उसमें प्रतिष्ठित करता है। पुत्र के सभी अंगों को स्पर्श करता हुआ वह कहता है, 'मैं अपनी वाणी तुममें स्थापित करता हू।' तब पुत्र कहता है, 'आप अपनी वाणी मुझ मे स्थापित कीजिए।' फिर पिता कहता है, 'मै अपने चक्षु तुम मे स्थापित करता हू,' और पुत्र कहता है, 'आप अपने चक्षु मुझमें स्थापित कीजिए।' इस प्रकार पिता एक-एक करके अपनी प्राण, घ्राण, श्रोत्र, रस, अन्न, कर्म, सुख-दुःख, प्रजननशक्ति, गति प्रज्ञा आदि को कहता हुआ पुत्र में स्थापित करता है और पुत्र स्वीकार करता जाता है। ऐसा करने से पिता को स्वर्ग प्राप्ति होती है। इसके वाद यदि पिता जीवित रहे, तो पुत्र के आश्रय में रहे। अथवा सन्यासी बन जाए। इससे पुत्र को पिता की सारी शक्तिया प्राप्त होती है और वह वास्तविक उत्तराधिकारी वनता है। (15)

तृतीय अध्याय

राजा प्रतर्दन इंद्र के धाम स्वर्ग में गए। युद्ध में उनके पौरुष से प्रसन्न होकर इद्र ने उनसे कहा, 'मैं तुम्हे क्या वर दूं'? प्रतर्दन बोले, 'जिसे आप मनुष्य के लिए कल्याणकार समझते है, मुझे वही वर दीजिए।' इद्र—'वर अन्यों के लिए नही मागा जाता, आप अपने लिए मागिए।' प्रतर्दन—'तब अपने लिए मागने को मेरे पास कुछ नही है।' इंद्र भी अड़ गए, क्योंकि इद्र सत्य रूप है और बोले, 'प्रतर्दन। आप मुझे जानिए। मुझे भली भांति जानना ही मानव के लिए कल्याणकारक है। मैने प्रजापति त्वष्ट्रा के पुत्र का वध किया। आचरणहीन यतियों को काटकर भेडियों को दे डाला। प्रह्लाद के पालक राक्षस को मार, पृथ्वी में पुलोमासुर तथा कालाश्य दैत्य को नष्ट किया। जो मुझे जानता हैद्व उसके मावन-वध, पितृ-हत्या, स्तेय (चोरी), भ्रूण हिंसा आदि जन्य पाप नष्ट होते है। किसी भी कार्य में उसका मुख नीला नही होता (उसे किसी भी कार्य मे असफलता नही मिलती)।(1)

मै प्राण रूप हूं। मुझे प्राण (प्राण ही आयु है), आयु एवं अमृत मानक उपासना करो। प्राण रहने तक ही आयु रहती है। मुझे जानकर प्राणी को अमृत्व मिलता है। मै प्रज्ञा हूं। सत्य-असत्य का निर्णय प्रज्ञा से होता है। मुझे इस रूप में अमृतमय मानने पर पूर्ण आयु के बाद स्वर्ग मे अनन्त

अमरता का आनंद प्राप्त होता है। कुछों का मत है कि सब प्राण एक भाववाले होते है। कोई भी कानों से सुनने; नेत्रों से देखने तथा मन से विचार करने मे एक साथ समर्थ नही है। अत सब प्राण एक भाववाले हैं। प्रत्येक विषय की अनुभूति अलग-अलग समय में होती है। मन के विचार करने पर या कान के सुनने पर अन्य प्राण (प्राण अपान आदि) उसके साथ हो जाते है। मुख्य प्राण के कार्य में अन्य प्राण वर्ग सहयोगी बनता है। समस्त प्राण एक ही है। पांचों प्राण (प्राण अपान, व्यान, उदान और समान) वस्तुत अत्यंत कल्याणमय है। (2)

यह सब प्रत्यक्ष उदाहरण है कि प्राण रहने पर ही मनुष्य आदि प्राणी जीवितं रहते है। गूंगा भी जीवित रहता है, नेत्रहीन, बहरे, मनहीन बालक, अगहीन सभी जीवित रहते है, किंतु प्राणहीन जीवित नही रहता। अत प्राण ही उपासना करने योग्य है। प्राण ही प्रज्ञा (बुद्धि) है, प्रज्ञा ही प्राण है। अतः दोनों शरीर में एक साथ रहते है और साथ ही बाहर निकलते है। अत. इसी दृष्टि से इन्हे जाने। प्राणी के प्राण के साथ एकाकार हो जाने पर वह सुषुप्तावस्था मे भी स्वप्न नही देखता। तब सभी प्राणी नाम के, शब्द वाणी के, रूप चक्षु के, शब्द श्रोत्र के, चितन मन के साथ (सभी इंद्रिया अपने विषयो के साथ) मुख्य प्राण मे लीन हो जाते है। प्रज्वलित अग्नि की चिनगारियो के समान वाणी आदि सभी जागने पर अपने-अपने स्थानों को ग्रहण कर लेते है। फिर उनमे अग्नि आदि विभिन्न विषयो के प्रकट होने का कारण बनते है। इसकी सिद्धि इस प्रकार समझनी चाहिए। जब मनुष्य किसी कारण से मरने लगता है, तो उस समय वह शक्ति एव चेतना से रहित होने पर किसी परिचित को नही पहचान सकता। उस समय के विषय मे कहा जाता है कि वह तब न कुछ कहता है, न सुनता है, न देखता है और न चिंतन ही करता है, प्राणों में लीन मात्र हो जाता है। उस समय नाम, रूप आदि सब प्राणों मे लीन हो जाते है। पुन. जन्म लेने पर अग्नि से निकलनेवाली चिगारियो के समान प्राण रूप आत्मा के प्राण, अपान आदि पांचों प्राण अपना-अपना स्थान प्राप्त कर लेते है। उनके अधिष्ठाता देवता और लोक आदि भी प्रकट हो जाते है ।(3)

प्राण हमारे शरीरों से इद्रियों सहित उत्क्रमण करता है। तब वाणी सब नामों को, घ्राणेंद्रिय गधो को, नेत्र रूपो को, श्रोत्र शब्दों को तथा मन चिंतनीय विषयो को त्याग देते है। इस प्रकार प्राण मे सभी इंद्रिया समर्पित हो जाती है और अपने-अपने विषयो का परित्याग कर देती है। अत प्राण ही प्रज्ञा है, प्रज्ञा ही प्राण है। दोनों साथ ही देह में निवास करते है और साथ ही उत्क्रमण भी करते है। प्रज्ञा में समस्त-समस्त भूतो के एकीकरण की व्याख्या इस प्रकार है। (4)

वाणी इसकी (प्रज्ञा की) एक अंग है और इसका विषय 'नाम' है, जो इद्रियों का अश है। एक अग की पूर्ति नासिका करती है, जिसका विषय गंध है, जो भूतों (इद्रियों) का एक अश है। इसी प्रकार नेत्र, श्रोत्र, जिह्वा, हाथ, देह, उपस्थ एव पाव ने भी प्रज्ञा के एक-एक अग की पूर्ति की है, जिनके विषय क्रमश रूप, शब्द, रस, आदान, सुख-दुख, रति-प्रजनन एव चलना है। प्रज्ञा के एक अग की पूर्ति स्वयं प्रज्ञा ने की है, जिसके वाह्य विषय बुद्धि से अनुभूत वस्तुएं-कामनाए हैं। (5)

प्रज्ञा द्वारा मनुष्य वाणी पर अधिकार रखकर नामों को प्राप्त करता है। इसी प्रकार घ्राण, चक्षु, श्रोत्र, जिह्वा, हाथ, शरीर, उपस्थ, पाव आदि पर अधिकार रखकर क्रमश गंध, रूप, शब्द, रस, आदान, सुख-दुख, रति-प्रजनन, गमन (चलना) आदि पर अधिकारकरता है या उन्हे ग्रहण करता है। (6)

प्रज्ञाहीन वाणी किसी नाम का बोध नही करा सकती । प्रज्ञा के साथ न देने पर व्यक्ति कहता है कि उसका मन कही अन्य जगह था, अत वह इसे नहीं समझ पाया । इसी प्रकार प्रज्ञा से हीन होने पर घ्राण, श्रोत्र, नेत्र, जिह्वा, हाथ, देह, उपस्थ, पांव और मन क्रमश सूघना, सुनना, देखना, रस-ग्रहण, आदान, सुख-दु ख, रति-प्रजनन, गमन, मनन आदि का बोध नही होता या इन विषयो का ज्ञान नही रहता है । (7)

वाणी को नही, अपितु वक्ता को (आत्मा को) जानना चाहिए । गध को नही, अपितु गध ग्रहण करने वाले आत्मा को जानना चाहिए । इसी प्रकार रूप, शब्द, रस, आदान, सुख-दु ख, रति-प्रजनन, गमन तथा मन को नही, अपितु इनको ग्रहण करनेवाले अथवा इनको लिए प्रेरित करनेवाले आत्मा को जानना चाहिए । प्रज्ञा मे नाम, रूप आदि दस भूत मात्राएं (विषय) तथा इन भूतो मे वाणी, चक्षु आदि दस इद्रियं प्रज्ञा मात्राए है । भूत मात्राओ के न होने पर प्रज्ञा मात्राओ का तथा प्रज्ञा मात्राओ के न होने पर भूत मात्राओ का अस्तित्व सभव नही है । (8)

प्रज्ञा मात्राओ तथा भूत मात्राओ के स्वरूप मे कोई भी अतर नही है । जैसे रथ के नेति तथा अर नाभि मे आश्रित रहते है, वैसे ही, भूत मात्राएं प्रज्ञा मात्राओ मे तथा प्रज्ञा मात्राएं प्राण पर आश्रित है । प्राण ही अजर, अमर आनदमय और प्रज्ञात्मा है । यह श्रेष्ठ कर्मो से बडा या निम्न कर्मो से छोटा नही होता है । प्रज्ञा एव प्राणरूप परमेश्वर ही श्रेष्ठ कर्मो से मनुष्य को श्रेष्ठ लोको मे तथा दुष्ट कर्मो से निम्न लोको मे भेजता है । यह लोकपाल, लोकाधिपति, सर्वेश्वर है । इस प्रकार के गुणो से युक्त प्राण ही आत्मा है । (9)

चतुर्थ अध्याय

वेदों एव शास्त्रो के पारगत बालकि, गार्ग्य, उषीनर, मत्स्य, कुरु पांचाल, काशी, विदेह आदि देशो मे भ्रमण करते हुए काशी नरेश अजातशत्रु के पास पहुचे और बोले, 'मै तुम्हे बह्मज्ञान का उपदेश दूगा ।' तब अजातशत्रु बोले, 'इसके लिए मै आपको एक हजार गाये दूगा । आजकल तो ऐसे विषय के लिए हर एक वाणी में केवल जनक का ही नाम है । सब उन्ही के पास दौड़ते है ।' (1)

गार्ग्य बोले, 'मै आदित्य में स्थित पुरुष की ही उपासना करता हूं ।' अजातशत्रु बोले, 'आप इस विषय में न बोले । यह पांडु वस्त्रों मे अधिष्ठित निश्चय ही महान हैं । यह सब प्राणियो में श्रेष्ठ है । में भी इसकी उपासना करता हू । इसकी उपासना करनेवाला सभी प्राणियों से श्रेष्ठ बनता है' । (2)

गार्ग्य बोले, 'मै चंद्रमंडल मे स्थित पुरुष रूप ब्रह्म की उपासना करता हू ।' इस पर अजातशत्रु बोले, 'यह चद्रमा सबका राजा है । यही अन्न का प्राण है । मे इसकी वैसी ही उपासना करता हू । ब्रह्म रूप मे इसकी उपासना करनेवाला अन्न का आत्मा बन जाता है ।' (3)

पुन गार्ग्य बोले, 'मै विद्युतमडल स्थित पुरुष की ब्रह्म रूप मे उपासना करता हू ।' तब अजातशत्रु ने कहा, 'इस विषय में भी आप कुछ न कहें । इस तेज की मै भी आत्मा के रूप में उपासना करता हूं । इस प्रकार से इसकी उपासना करनेवाला तेज का आत्मा हो जाता है ।' (4)

गार्ग्य—'मै मेघमंडल स्थित अंतर्यामी परमेश्वर की ब्रह्म रूप में उपासना करता हूं।' अजातशत्रु—'आप इस संबंध में भी कुछ न बोलें। मै भी आत्मा मानकर इसकी उपासना करता हूं। इसको शब्द का आत्मा मानकर उपासना करनेवाला भी शब्द रूप आत्मा ही बन जाता है।' (5)

गार्ग्य—'मै आकाश में स्थित पुरुष का उपासक हूं।' अजातशत्रु, 'आप इस पर भी कुछ न बोलें। मै इसे प्रकृति शून्य पूर्ण ब्रह्म मानकर उपासना करता हूं। इसकी इस भावना से उपासना करनेवाला सतान एवं पशुओ से युक्त होता है तथा उसकी संतान की अकाल मृत्यु नही होती।'(6)

गार्ग्य—'मै वायुमडलस्थ पुरुष का उपासक हूं।' अजातशत्रु—'आप इस विषय मे कुछ न कहें (संवाद सख्या 17 तक अजातशत्रु के हर कथन मे यह अंश है, अत इसे वहा तक सम्मिलित माने) यही इंद्र है, यही बैकुठ है और यही अपराजिता है। मै इसी भावना से इसका उपासक हू। इसकी इस भावना का उपासक अपराजित तथा शत्रुओं पर विजय प्राप्त करने वाला होता है।' (7)

गार्ग्य—'मै अग्नि में स्थित पुरुष का उपासक हूं।' अजातशत्रु—' यह विपाहहि है। मैं इसी भाव से इसका उपासक हू। इस प्रकार का उपासक दूसरो के आक्रमण को नही सह पाता।'(8)

गार्ग्य—'मै वारि मडल स्थित पुरुष का उपासक हूं।' अजातशत्रु— वह नामधारी जीवो का आत्मा है। मै ऐसा मानकर ही इसकी उपासना करता हूं। ऐसा उपासक नामधारी प्राणी मात्र का आत्मा हो जाता है।' यह अधिदैविक उपासना है। अब आध्यात्मिक उपासना है (9) –

गार्ग्य—'इस दर्पण में स्थित पुरुष की मै ब्रह्म भाव से उपासना करता हू।' अजातशत्रु—' मै इसकी प्रतिरूप भावना से उपासना करता हूं। इस भाव से इसकी उपासना करनेवाला उपासक प्रतिरूप गुण सपन्न होता है। उसकी संतान भी उसकी प्रतिरूप होती है।' (10)

गार्ग्य—'मै प्रतिध्वनि में स्थित पुरुषक रूप ब्रह्म की उपासना करता हू।' अजातशत्रु—'_ मै इसे द्वितीय अनपग मानकर इसकी उपासना करता हूं। इसकी इस भाव मे उपासना करनेवाला स्वय द्वितीय को प्राप्त करता है।' (11)

गार्ग्य—'मै पग-ध्वनि की ब्रह्मरूप में उपासना करता हू।' अजातशत्रु—' मैं उसकी प्राणरूप मे उपासना करता हूं। इसकी इम भाव से उपासना करनेवाला तथा उमकी सतान पूर्ण आयु प्राप्त करते हैं।' (12)

गार्ग्य—'मैं मनुष्य के पीछे चलनेवाली छाया की ब्रह्मरूप में उपासना करता हू।' अजातशत्रु—' यह छाया मृत्यु रूप है। मै इसकी इसी रूप में उपामना करता हू। इमकी इस रूप में उपासना करनेवाला मनुष्य नथा उसकी मतति अकाल मृत्यु नही मरते हैं'। (13)

गार्ग्य—'मै इस शरीर पुरुप की उपामना करता हू।' अजातशत्रु—' मैं प्रजापति रूप मे इसकी उपासना करता हू। जो इसकी इस रूप में उपामना करता है, वह प्रजाओं एव पशुओ मे संपन्न होता है।' (14)

गार्ग्य—'मै इस प्राज्ञ आत्मा की, जिसमें संयुक्त पुरुष सुषुप्तावस्था में ाचरण करता है, उपासना करता हू।' अजातशत्रु—' यह यम या राजा है। मै इसी रूप में इसकी उपासना करता हूं। जो इसकी इस रूप मे उपासना करता है, वह श्रेष्ठ बनता है, समस्त विश्व उसके सामने नत हो जाता है।' (15)

गार्ग्य—'मै दक्षिण नेत्र स्थित पुरुष की उपासना करता हू।' अजातशत्रु—'_मै इसकी नाम-आत्मा, अग्नि-आत्मा तथा ज्योति आत्मा के रूप मे उपासना करता हू। इस भावना से इसकी उपासना करनेवाला सबका आत्म रूप हो जाता है।' (16)

गार्ग्य—'मै इसकी बाए नेत्र मे स्थित पुरुष के रूप में उपासना करता हू।' अजातशत्रु—'_यह सत्य आत्मा, विद्युत आत्मा और तेजस आत्मा है। मै इसी रूप मे इसकी उपासना करता हूं। जो इसकी इस भाव से उपासना करता है, वह इन सभी का आत्मा हो जाता है।' (17)

तब गार्ग्य चुप हो गए। इस पर अजातशत्रु बोले, 'क्या आपका ज्ञान इतना ही है' ? गार्ग्य ने हामी भरी। अजातशत्रु पुन बोला, 'तब आपने ब्रह्मज्ञान देने की बात व्यर्थ ही की। वस्तुत आपके द्वारा कथित इन सब पुरुषो का कर्ता ही जानने योग्य है।' तब गार्ग्य समिधा लेकर अजातशत्रु के पास गए (समिधा लेकर किसी के पास जाना, उसे गुरु रूप मे स्वीकार करना सूचित करता है) और बोले, 'मै आपको गुरु के रूप में स्वीकार करने आया हू।' अजातशत्रु ने कहा, 'ब्राह्मण द्वारा क्षत्रिय का गुरु रूप मे वरण करना सामाजिक नियमो के प्रतिकूल होगा। आप मेरे साथ चले। मै आपको इस ज्ञान की प्राप्ति कराऊगा।' इतना कहकर वह गार्ग्य का हाथ पकडकर एक सोते हुए व्यक्ति के घर ले गए। राजा ने 'हे वृहन ! हे पाडरवास !' कहते हुए उसे जगाना चाहा, किंतु वह न जागा। तब राजा ने उसे छडी से पीटा। इस पर वह तत्काल जागकर खडा हो गया। राजा ने गार्ग्य से कहा, 'गार्ग्य ! यह व्यक्ति चेतना से हीन होकर कहा सो रहा था और जागकर अब कहा से आया है ?' गार्ग्य इसका उत्तर न दे पाए। (18)

राजा अजातशत्रु उन्हे बताने लगे, 'जहां वह सोया था और जागकर जहा से आया, वह स्थान इस प्रकार है—हृदय कमल से हिता नाम की अनेको नाड़ियां समस्त शरीर मे व्याप्त है। ये बाल के हजारवे भाग के समान पतली है। इनका रग श्वेत, पिगल, लोहित, काला अनेक प्रकार का है। सुप्तावस्था मे जब मनुष्य कोई भी स्वप्न देखता है, तो इन्ही मे रहता है। इसी अवस्था मे जब मनुष्य स्वप्न नही देखता, तब प्राण मे लीन हो जाता है। तब वाणी अपने विषय रूप समस्त नामो के सहित, नेत्र रूपो के सहित, श्रोत्र सभी शब्दो के सहित और मन सभी चिंतनीय विषयों के सहित प्राण मे स्थित हो जाते है। मनुष्य के जागने पर अग्नि से निकली चिनगारियो के समान सभी इंद्रिया अपने-अपने स्थानों पर चली जाती है और अपने-अपने अधिदेवताओ के साथ प्रकट होकर अपने विषयो को प्रकट करते है। डिब्बे मे रखे छुरे के समान अगुष्ठ मात्र पुरुष के रूप मे हृदय मे परमात्मा रहता है। यह प्राज्ञ आत्मा सारे शरीर में नखों से लेकर लोकों तक सर्वत्र विद्यमान रहता है। (19)

जैसे किसी सेठ के सेवक उसी के साथ धन का भोग करते है तथा उसी के अनुगामी होते है, वैसे ही सभी इंद्रियां देह में आत्मा के साथ भोग करती हैं तथा उसी की अनुगामिनी होती है। ये

परस्पर एक-दूसरे का भोग करते है । इंद्र ने जब तक इस आत्मा को नही जाना, तब तक असुर इसे पराजित करते रहते थे, परंतु जब उसने आत्मा को जान लिया, तब उसने असुरो को मार डाला और जीतकर सभी देवताओं में श्रेष्ठ होकर स्वर्ग का राज्य आधिपत्य प्राप्त किया । विद्वान मनुष्य इसी प्रकार प्राणियो मे श्रेष्ठ बनकर स्वर्ग का आधिपत्य प्राप्त करता है । इसके ज्ञाता को भी यही फल प्राप्त होता है । (20)

□

41. जाबालदर्शनोपनिषद

शांतिपाठ :

ॐ अध्यायंतु ममांगानि वाक्प्राणचक्षुष श्रोत्रमथो बालमिंद्रियाणि च सर्वाणि सर्व ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म निराकरोद निराकरण मस्त्वनिराकरर्ण मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि संतु ।

ॐ शांति शांति शांति. ।

मेरे समस्त अंग, वाणी, प्राण, चक्षु, श्रोत्र आदि इंद्रियां तथा बल पुष्ट हों । यह उपनिषद् ब्रह्म स्वरूप जानने योग्य है । मैं ब्रह्म का निराकरण न करूं, ब्रह्म मेरा निराकरण न करे; हमारा परस्पर अनिराकरण हो । उपनिषदों का धर्म आत्मज्ञान में निरत मुझमें व्याप्त हो । दैहिक (शारीरिक), दैवीय और भौतिक (प्राणियों द्वारा होनेवाला) तीनो प्रकार के ताप कष्ट शांत हों ।

प्रथम खंड

भूत भावन भगवान चतुर्भुज महाविष्णु ने योगियों के साम्राज्य को दीक्षित करनेवाले महायोगी दत्तात्रेय के रूप में अवतार लिया था । एक बार मुनियों में श्रेष्ठ गुरुभक्त साकृति नाम के उनके शिष्य ने अत्यंत विनम्रता के साथ अंजलि बाधकर एकांत में उनसे पूछा, 'भगवन । कृपया समस्त प्रपच सहित आठ अंगोंवाले योग के विषय मे मुझे सब कुछ बताइए, जिसके ज्ञानमात्र से मैं जीवनमुक्त हो जाऊ ।' इस पर दत्तात्रेय बोले, 'हे सांकृति । मै तुम्हें इस विषय में सब कुछ बताता हू । ध्यान से सुनो, योगदर्शन आठ अंगोंवाला है । ये आठ अग क्रमश· यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, ध्यान, धारणा और समाधि नामवाले हैं । इनमे नियमों के नाम सत्य, अहिसा, दया, आर्जव, ब्रह्मचर्य, क्षमा, धृति, मिताहार, तथा शुचिता (पवित्रता) है । (1-6)

वेदो मे बतायी गई विधि के अतिरिक्त यदि किसी को मन, वाणी अथवा शरीर द्वारा किसी भी प्रकार से सताया जाता है, तो यही हिसा कहलाती है । इसके अतिरिक्त हिसा और कुछ भी नही है । हे मुनि । मै मानता हूं कि यह आत्मा सर्वगत, अछेद्य (जिसे काटा नहीं जा सकता) तथा अग्राह्य है । और वेदात के ज्ञाताओ ने अहिसा को श्रेष्ठ कहा है । इस आत्मा को चक्षु, घ्राण, श्रोत्र आदि इंद्रियों द्वारा सूंघा अथवा सुना आदि नही जा सकता । अत. इसके विषय में केवल वाणी से कहा गया वर्णन ही सत्य है, अन्यथा इसके विषय मे अन्य किसी भी प्रकार से नही बताया जा सकता । इसके प्रतिकूल परम ब्रह्म सब प्रकार से सत्य है, उसके अतिरिक्त कुछ भी सत्य नही है, इस मत को वेदांत दर्शन के विद्वानों ने परम सत्य कहा है । अन्य धन, संपत्ति, मणि-मुक्ता, रत्न, स्वर्ण आदि किसी भी प्रकार की मूल्यवान अथवा तुच्छ वस्तु से मन को पूर्णतया आसक्ति रहित रखना इन विद्वानों के मत में अस्तेय (चोरी न करना) है । आत्मा के प्रति अनात्म भाव न रखना, अर्थात इसे न स्वीकार करना

परस्पर एक-दूसरे का भोग करते है । इंद्र ने जब तक इस आत्मा को नही जाना, तब तक असुर इसे पराजित करते रहते थे, परंतु जब उसने आत्मा को जान लिया, तब उसने असुरो को मार डाला और जीतकर सभी देवताओं में श्रेष्ठ होकर स्वर्ग का राज्य आधिपत्य प्राप्त किया । विद्वान मनुष्य इसी प्रकार प्राणियो मे श्रेष्ठ बनकर स्वर्ग का आधिपत्य प्राप्त करता है । इसके ज्ञाता को भी यही फल प्राप्त होता है । (20)

□

41. जाबालदर्शनोपनिषद

शांतिपाठ :

ॐ अध्यायंतु ममागानि वाक्प्राणचक्षुष श्रोत्रमथो बालमिद्रियाणि च सर्वाणि सर्व ब्रह्मौपनिषदं माह ब्रह्म निराकरोद निराकरण मस्त्वनिराकरर्ण मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सतु।

ॐ शांति शाति शांति ।

मेरे समस्त अंग, वाणी, प्राण, चक्षु, श्रोत्र आदि इद्रियां तथा बल पुष्ट हों। यह उपनिषद् ब्रह्म स्वरूप जानने योग्य है। मैं ब्रह्म का निराकरण न करू, ब्रह्म मेरा निराकरण न करे; हमारा परस्पर अनिराकरण हो। उपनिषदों का धर्म आत्मज्ञान में निरत मुझमें व्याप्त हो। दैहिक (शारीरिक), दैवीय और भौतिक (प्राणियो द्वारा होनेवाला) तीनों प्रकार के ताप कष्ट शांत हों।

प्रथम खंड

भूत भावन भगवान चतुर्भुज महाविष्णु ने योगियों के साम्राज्य को दीक्षित करनेवाले महायोगी दत्तात्रेय के रूप मे अवतार लिया था। एक बार मुनियो में श्रेष्ठ गुरुभक्त सांकृति नाम के उनके शिष्य ने अत्यंत विनम्रता के साथ अजलि बाधकर एकात में उनसे पूछा, 'भगवन । कृपया समस्त प्रपच सहित आठ अंगोंवाले योग के विषय मे मुझे सब कुछ बताइए, जिसके ज्ञानमात्र से मैं जीवनमुक्त हो जाऊ।' इस पर दत्तात्रेय बोले, 'हे सांकृति । मै तुम्हें इस विषय में सब कुछ बताता हू। ध्यान से सुनो, योगदर्शन आठ अगोंवाला है। ये आठ अग क्रमश यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, ध्यान, धारणा और समाधि नामवाले हैं। इनमे नियमों के नाम सत्य, अहिसा, दया, आर्जव, ब्रह्मचर्य, क्षमा, धृति, मिताहार, तथा शुचिता (पवित्रता) है। (1-6)

वेदो मे बतायी गई विधि के अतिरिक्त यदि किसी को मन, वाणी अथवा शरीर द्वारा किसी भी प्रकार से सताया जाता है, तो यही हिसा कहलाती है। इसके अतिरिक्त हिसा और कुछ भी नही है। हे मुनि । मै मानता हू कि यह आत्मा सर्वगत, अछेद्य (जिसे काटा नही जा सकता) तथा अग्राह्य है। और वेदांत के ज्ञाताओ ने अहिसा को श्रेष्ठ कहा है। इस आत्मा को चक्षु, घ्राण, श्रोत्र आदि इद्रियों द्वारा सूंघा अथवा सुना आदि नही जा सकता। अत. इसके विषय में केवल वाणी से कहा गया वर्णन ही सत्य है, अन्यथा इसके विपय मे अन्य किसी भी प्रकार से नही बताया जा सकता। इसके प्रतिकूल परम ब्रह्म सब प्रकार से सत्य है, उसके अतिरिक्त कुछ भी सत्य नही है, इस मत को वेदांत दर्शन के विद्वानों ने परम सत्य कहा है। अन्य धन, संपत्ति, मणि-मुक्ता, रत्न, स्वर्ण आदि किसी भी प्रकार की मूल्यवान अथवा तुच्छ वस्तु से मन को पूर्णतया आसक्ति रहित रखना इन विद्वानों के मत में अस्तेय (चोरी न करना) है। आत्मा के प्रति अनात्म भाव न रखना, अर्थात इसे न स्वीकार करना

और संसार के सभी व्यावहारिक कार्यो मे अनात्म बुद्धि रखते हुए (इन्हें आत्मा से पृथक् मानते हुए) व्यवहार करना भी ज्ञानी पुरुषों की दृष्टि में अस्तेय है। मन, वाणी या देह से स्त्री सहवास का परित्याग ब्रह्मचर्य है और अपनी पत्नी से केवल ऋतु काल में सहवास करना भी ब्रह्मचर्य ही कहा गया है और इंद्रिय विषयो से हटाकर मन को ब्रह्म-भाव में लगाना भी ब्रह्मचर्य कहा गया है। समस्त प्राणियो को आत्मवत समझना तथा मन, वाणी और शरीर से उनके प्रति अपने समान ही व्यवहार करना, इस प्रकार की भावना को भी वेदातवादियो ने दया नाम से पुकारा है। (7-15)

पुत्र, मित्र, पत्नी और शत्रु मे भी साथ ही स्वय में भी एकरूपता का अवलोकन मेरे अनुसार आर्जव है। काया, मन अथवा वाणी द्वारा भी शत्रुओ द्वारा दु ख पहुचाए जाने पर भी बुद्धि मे किसी प्रकार का विक्षोभ न होना क्षमा का लक्षण है। वेदो द्वारा बताए गए मार्ग से ही ससार की मुक्ति हो सकती है, अन्य किसी भी प्रकार से नही, इस ज्ञान के दृढ निश्चय को वैदिक विद्वानों ने वृत्ति कहा है। 'मैं वही आत्मा हू, इस प्रकार की बलवती भावना को मति कहा जाता है। अल्पमात्रा मे सात्त्विक भोजन से आधे पेट को अन्न से, एक चौथाई को जल से तथा शेष एक चौथाई को वायु के लिए रिक्त छोड़ देना योगी के परिमित आहार का लक्षण है। योग के लिए इसी प्रकार भोजन करना अनुकूल माना गया है। हे मुनि ! मिट्टी एवं जल से शरीर को स्वच्छ करना वस्तुत इसकी बाह्य शुद्धता है, किंतु मै विशुद्ध आत्मा हू, ऐसा मानसिक मनन विद्वानो की दृष्टि मे वास्तविक पवित्रता है। देह तो अत्यत मलिन है, किंतु देही (देह में रहनेवाला आत्मा) अत्यंत निर्मल है, इस प्रकार इनके अंतर को जानकर किसे पवित्र करना चाहिए (अर्थात आत्मा की निर्मलता ही श्रेष्ठ है)। ज्ञान रूपी पवित्रता को छोड़कर जो व्यक्ति बाह्य पवित्रता मे ही लगा रहता है, वह मूर्ख वस्तुत· स्वर्ग का परित्याग करके लोष्ठ (मिट्टी का टुकडा) को ग्रहण करता है। ज्ञान रूपी अमृत को पीकर तृप्त बना योगी कृतार्थ हो जाता है। उसके लिए ससार मे कुछ भी शेष नही रह जाता। यदि वह समझे कि उसे अभी कुछ करना शेष है, तो वह वास्तविक तत्त्ववेत्ता नही कहा जा सकता। आत्मवेत्ताओ के लिए तीनो लोको में भी करने को कुछ भी शेष नही रहता, अत: हे साकृति मुनि ! सभी प्रकार से प्रयत्न करते हुए अहिसा आदि साधनो से अनुभवमय ज्ञान को प्राप्त करके आत्मा को अक्षर (अविनाशी) ब्रह्म समझो। (16-25)

द्वितीय खंड

तप, सतोष, आस्तिकता, लज्जा, दान, व्रत, मति, ईश्वर, पूजन एव सिद्धातो का श्रवण, ये दस नियम कहे जाते हैं। इनका वर्णन इस प्रकार है—वेदों में कहे गए कृच्छ एव चाद्रायण आदि व्रतो द्वारा अपने शरीर को सुखान तप कहलाता है। मोक्ष के स्वरूप एवं आत्म को ससार रूपी बधन प्राप्त होने के कारणों पर विचार करना तत्त्व ज्ञानियों की दृष्टि में तप है। भाग्य से जो कुछ भी मिल जाए उसे ईश्वर की इच्छा समझकर स्वीकार करना संतोष है। सभी जगह अनासक्त रहकर ब्रह्मलोक आदि के सुखों के प्रति भी विरक्ति होना और तब भी प्रसन्न मन रहना श्रेष्ठ यतोग कहलाता है। वेदों एवं स्मृतियों में कथित धर्म में विश्वास धर्म है। सकट ग्रस्त अथवा श्रेष्ठ वैदिक ज्ञान संपन्न विद्वानों को जो न्यायपूर्वक अर्जित किया हुआ धन दिया जाता है, मैं उसे दान कहता हू। (1-7)

असत्य, कटुता आदि से रहित भाषण, राग (आसक्ति) आदि से रहित मन तथा हिसा आदि क्रूरता से रहित मन से किया गया कर्म ही ईश्वर-पूजन है। यह सत्य, नित्य, ज्ञान स्वरूप, अनत, परम आनद एव ध्रुव है। इस सिद्धात का पुन-पुन श्रवण एव इसके अनुकूल आचरण ही सिद्धात श्रवण है। वैदिक एव लौकिक मतो ने जिन कार्यों को निदनीय माना है, उनको करने मे होनेवाला स्वाभाविक सकोच लज्जा है। सभी वैदिक सिद्धातों पर श्रद्धा तथा इनसे सबध रहित होने पर गुरु के द्वारा बताये गए मार्ग पर श्रद्धा ही मति है। वेदोक्त प्रकार से मत्रो का बार-बार अभ्यास करना जप है। साथ ही कल्पसूत्र, वेद, धर्मशास्त्र, पुराण एव इतिहास मे मन का लगा रहना भी मेरे मत मे जप ही है। जप के 'वाचिक' एव मानस दो भेद होते है। वाचिक पुन· दो प्रकार का होता है 'उपाशु' और 'उच्च'। मानसिक जप भी 'मनन' और ध्यान के' भेद से दो प्रकार का होता है। उच्च जप से उपाशु जप हजार गुना तथा उपाशु से मानसिक जप हजार गुना श्रेष्ठ होता है। उच्च जप भी सभी को यथोक्त फल देता है, किंतु मत्र-जप के समय यदि इसे नीच लोक सुन ले, तो यह फलहीन हो जाता है। (8-16)

तृतीय खंड

स्वास्तिक, गोमुख, पद्मासन, वीरासन, भद्रासन, मुक्तासन, मयूरासन तथा सुखासन— ये नौ आसन होते है। घुटनो और जाघो के बीच मे दोनो पांवो को अच्छी तरह से रखकर गर्दन, सिर और शरीर को सीधा रखने पर स्वस्तिकासन होता है। इसका नित्य अभ्यास करे। दाहिने घुटने को बांई ओर से तथा बाए घुटने को दाहिनी ओर से पीछे की ओर ले जाए— इसे गोमुखासन कहते हैं। तलुओं को ऊपर को करते हुए दो पांवों को (दाए को बाए मे और बाए की दाहिने मे) दोनो जाघो मे रखकर इनके अगूठो को विपरीत हाथो से पीछे की ओर पकडने से पद्मासन बनता है। यह आसन सभी रोगों को दूर करनेवाला है। बाएं पैर को दक्षिण जघा पर रखकर तनकर बैठने से वीरासन होता है। पावो को दोनों अंडकोशो के नीचे पार्श्व में रखे हाथो से दोनो पावो तथा पार्श्व भाग को दृढता से बाधकर बैठे, इससे भद्रासन बनता है, जो समस्त विषजन्य रोगो को नष्ट करता है। सीवनी की सूक्ष्म रेखा को बाए घुटने से दबाकर और फिर दाहिने घुटने से बाए को दबाने पर मुक्तासन होता है। दोनो 'हथेलियो को फैलाकर भूमि मे रखे फिर कुहनियो को नाभि के दोनो ओर लगाए। तब सिर और पावो को ऊंचा उठाकर आकाश मे (शून्य मे) दड की तरह सीधे सतुलित हो जाए। इस प्रकार बननेवाला यह मयूरासन समस्त पापों को नष्ट करनेवाला होता है, जिस प्रकार से बैठने पर सुख एवं धैर्य उत्पन्न होता है, उसे सुखासन कहते है। अशक्त-दुर्बल लोग इस आसन को करे। जो आसनों को सिद्ध कर लेता है, वह वस्तुत तीनो लोको को जीत लेता है। इसी प्रकार आसनो से प्राणायाम करे। (9-13)

चतुर्थ खंड

शरीर अपने हाथ की 96 अगुलियों के बराबर होता है। इसके मध्य मे तपे सोने के समान अग्नि का स्थान है। हे साकृति । मै सत्य कहता हू, यह त्रिकोण की आकृति का है। पायु से दो

और संसार के सभी व्यावहारिक कार्यो मे अनात्म बुद्धि रखते हुए (इन्हें आत्मा से पृथक् मानते हुए) व्यवहार करना भी ज्ञानी पुरुषो की दृष्टि में अस्तेय है। मन, वाणी या देह सें स्त्री सहवास का परित्याग ब्रह्मचर्य है और अपनी पत्नी से केवल ऋतु काल मे सहवास करना भी ब्रह्मचर्य ही कहा गया है और इंद्रिय विषयो से हटाकर मन को ब्रह्म-भाव में लगाना भी ब्रह्मचर्य कहा गया है। समस्त प्राणियो को आत्मवत समझना तथा मन, वाणी और शरीर से उनके प्रति अपने समान ही व्यवहार करना, इस प्रकार की भावना को भी वेदांतवादियों ने दया नाम से पुकारा है। (7-15)

पुत्र, मित्र, पत्नी और शत्रु मे भी साथ ही स्वयं में भी एकरूपता का अवलोकन मेरे अनुसार आर्जव है। काया, मन अथवा वाणी द्वारा भी शत्रुओं द्वारा दुःख पहुचाए जाने पर भी बुद्धि मे किसी प्रकार का विक्षोभ न होना क्षमा का लक्षण है। वेदो द्वारा बताए गए मार्ग से ही ससार की मुक्ति हो सकती है, अन्य किसी भी प्रकार से नही, इस ज्ञान के दृढ निश्चय को वैदिक विद्वानों ने वृत्ति कहा है। 'मैं वही आत्मा हूं, इस प्रकार की बलवती भावना को मति कहा जाता है। अल्पमात्रा मे सात्त्विक भोजन से आधे पेट को अन्न से, एक चौथाई को जल से तथा शेष एक चौथाई को वायु के लिए रिक्त छोड़ देना योगी के परिमित आहार का लक्षण है। योग के लिए इसी प्रकार भोजन करना अनुकूल माना गया है। हे मुनि ! मिट्टी एवं जल से शरीर को स्वच्छ करना वस्तुत इसकी बाह्य शुद्धता है, किंतु मै विशुद्ध आत्मा हू, ऐसा मानसिक मनन विद्वानो की दृष्टि मे वास्तविक पवित्रता है। देह तो अत्यंत मलिन है, किंतु देही (देह में रहनेवाला आत्मा) अत्यत निर्मल है, इस प्रकार इनके अंतर को जानकर किसे पवित्र करना चाहिए (अर्थात आत्मा की निर्मलता ही श्रेष्ठ है)। ज्ञान रूपी पवित्रता को छोडकर जो व्यक्ति बाह्य पवित्रता मे ही लगा रहता है, वह मूर्ख वस्तुत. स्वर्ग का परित्याग करके लोष्ठ (मिट्टी का टुकडा) को ग्रहण करता है। ज्ञान रूपी अमृत को पीकर तृप्त बना योगी कृतार्थ हो जाता है। उसके लिए संसार मे कुछ भी शेष नही रह जाता। यदि वह समझे कि उसे अभी कुछ करना शेष है, तो वह वास्तविक तत्त्ववेत्ता नही कहा जा सकता। आत्मवेत्ताओ के लिए तीनो लोकों में भी करने को कुछ भी शेष नही रहता, अत. हे सांकृति मुनि ! सभी प्रकार से प्रयत्न करते हुए अहिसा आदि साधनों से अनुभवमय ज्ञान को प्राप्त करके आत्मा को अक्षर (अविनाशी) ब्रह्म समझो। (16-25)

द्वितीय खंड

तप, संतोष, आस्तिकता, लज्जा, दान, व्रत, मति, ईश्वर, पूजन एव सिद्धातो का श्रवण, ये दस नियम कहे जाते हैं। इनका वर्णन इस प्रकार है—वेदों में कहे गए कृच्छ एव चाद्रायण आदि व्रतो द्वारा अपने शरीर को सुखान तप कहलाता है। मोक्ष के स्वरूप एव आत्म को ससार रूपी बधन प्राप्त होने के कारणों पर विचार करना तत्त्व ज्ञानियों की दृष्टि में तप है। भाग्य से जो कुछ भी मिल जाए उसे ईश्वर की इच्छा समझकर स्वीकार करना संतोष है। सभी जगह अनासक्त रहकर ब्रह्मलोक आदि के सुखों के प्रति भी विरक्ति होना और तब भी प्रसन्न मन रहना श्रेष्ठ सतोष कहलाता है। वेदों एव स्मृतियों में कथित धर्म में विश्वास धर्म है। संकट ग्रस्त अथवा श्रेष्ठ वैदिक ज्ञान संपन्न विद्वानों को जो न्यायपूर्वक अर्जित किया हुआ धन दिया जाता है, मैं उसे दान कहता हू। (1-7)

असत्य, कटुता आदि से रहित भाषण, राग (आसक्ति) आदि से रहित मन तथा हिसा आदि क्रूरता से रहित मन से किया गया कर्म ही ईश्वर-पूजन है। यह सत्य, नित्य, ज्ञान स्वरूप, अनत, परम आनद एव धुव है। इस सिद्धात का पुन-पुन. श्रवण एव इसके अनुकूल आचरण ही सिद्धात श्रवण है। वैदिक एव लौकिक मतो ने जिन कार्यो को निदनीय माना है, उनको करने में होनेवाला स्वाभाविक सकोच लज्जा है। सभी वैदिक सिद्धातो पर श्रद्धा तथा इनसे सबध रहित होने पर गुरु के द्वारा बताये गए मार्ग पर श्रद्धा ही मति है। वेदोक्त प्रकार से मत्रो का बार-बार अभ्यास करना जप है। साथ ही कल्पसूत्र, वेद, धर्मशास्त्र, पुराण एवं इतिहास मे मन का लगा रहना भी मेरे मत मे जप ही है। जप के 'वाचिक' एव मानस दो भेद होते है। वाचिक पुन· दो प्रकार का होता है 'उपाशु' और 'उच्च'। मानसिक जप भी 'मनन' और ध्यान के' भेद से दो प्रकार का होता है। उच्च जप से उपाशु जप हजार गुना तथा उपाशु से मानसिक जप हजार गुना श्रेष्ठ होता है। उच्च जप भी सभी को यथोक्त फल देता है, किंतु मत्र-जप के समय यदि इसे नीच लोक सुन ले, तो यह फलहीन हो जाता है। (8-16)

तृतीय खंड

स्वास्तिक, गोमुख, पद्मासन, वीरासन, भद्रासन, मुक्तासन, मयूरासन तथा सुखासन— ये नौ आसन होते है। घुटनों और जाघो के बीच मे दोनो पांवो को अच्छी तरह से रखकर गर्दन, सिर और शरीर को सीधा रखने पर स्वस्तिकासन होता है। इसका नित्य अभ्यास करे। दाहिने घुटने को बाई ओर से तथा बाए घुटने को दाहिनी ओर से पीछे की ओर ले जाएं— इसे गोमुखासन कहते है। तलुओ को ऊपर को करते हुए दो पावों को (दाए को बाए मे और बाए की दाहिने मे) दोनो जाघो मे रखकर इनके अंगूठों को विपरीत हाथों से पीछे की ओर पकडने से पद्मासन बनता है। यह आसन सभी रोगों को दूर करनेवाला है। बाए पैर को दक्षिण जघा पर रखकर तनकर बैठने से वीरासन होता है। पावो को दोनों अडकोशों के नीचे पार्श्व मे रखे हाथो से दोनो पावो तथा पार्श्व भाग को दृढता से बाधकर बैठे, इससे भद्रासन बनता है, जो समस्त विषजन्य रोगो को नष्ट करता है। सीवनी की सूक्ष्म रेखा को बाएं घुटने से दबाकर और फिर दाहिने घुटने से बाए को दबाने पर मुक्तासन होता है। दोनों 'हथेलियो को फैलाकर भूमि में रखे फिर कुहनियो को नाभि के दोनो ओर लगाए। तब सिर और पावो को ऊचा उठाकर आकाश में (शून्य मे) दड की तरह सीधे सतुलित हो जाए। इस प्रकार बननेवाला यह मयूरासन समस्त पापो को नष्ट करनेवाला होता है, जिस प्रकार से बैठने पर सुख एव धैर्य उत्पन्न होता है, उसे सुखासन कहते है। अशक्त-दुर्बल लोग इस आसन को करे। जो आसनो को सिद्ध कर लेता है, वह वस्तुत तीनो लोको को जीत लेता है। इसी प्रकार आसनो से प्राणायाम करे। (9-13)

चतुर्थ खंड

शरीर अपने हाथ की 96 अगुलियो के बराबर होता है। इसके मध्य मे तपे सोने के समान अग्नि का स्थान है। हे साकृति । मै सत्य कहता हू, यह त्रिकोण की आकृति का है। पायु से दो

अंगुल ऊपर तथा उपस्थ से दो अंगुल नीचे का स्थान ही देह का मध्य भाग है। यही मूलाधार है। इससे 9 अंगुल ऊपर कंद स्थान है। यह चार-चार अंगुल लंबा-चौड़ा तथा मुर्गी के अडे के समान होता है। यह ऊपर से त्वचा आदि से ढका हुआ है। हे श्रेष्ठ मुनि । इसी कंद स्थान के मध्य में योगतत्त्व के ज्ञाता नाभि को बताते है। कंद के मध्य भाग की नाड़ी सुषुम्ना कहलाती है। इसके चारों ओर बहत्तर हजार नाड़ियां हैं। इनमें सुषुम्ना, पिगला, इड़ा, सरस्वती, पूषा, वरुणा, हस्तजिह्वा, यशस्विनी, अलंबुसा, कुहू, विश्वोदरी, तपस्विनी, शंखिनी तथा गांधारी— ये चौदह प्रमुख नाड़िया मानी जाती है। इनमें तीन नाड़ियां प्रधान हैं तथा इन तीनों में भी सुषुम्ना प्रमुख है, इसे ब्रह्म-नाड़ी भी कहा जाता है। पीठ के मध्य भाग में अस्थियों का समूह मेरुदंड है। इससे निकलकर सुषमा मस्तक पर्यत प्रतिष्ठित है। नाभिकंद के दो अंगुल नीचे आठ प्रकृतियों से युक्त कुडली है। (9-11)

यह कुडली वायु के प्रयत्न एवं अन्न-जल आदि को रोककर सदा नाभि स्कंद के दोनों पार्श्वों को घेरे रहती है तथा अपने मुख से ब्रह्मरंध्र के मुख को आवृत्त किए रखती है। सुषुम्ना के दक्षिण एवं बाम भाग मे क्रमश पिगला और इडा होती हैं और दोनों पार्श्वों में सरस्वती और कुहू होती है। पिगला के पृष्ठ और पूर्व में क्रमश· पूषा और यशस्विनी होती हैं। कुहू और हस्तजिह्वा के मध्य में विश्वोदरी प्रतिष्ठित है। यशस्विनी और कुहू के बीच मे वरुणा स्थित है। गाधारी और सरस्वती के मध्य शंखिनी कही जाती है। नाभिकंद के मध्य से पायु (गुदा) पर्यंत अलंबुसा है। सुषुम्ना, अर्थात् राका के पूर्व भाग में कुहू स्थित है। यह ऊपर से नीचे तक स्थित होने से नासिका तक मानी जाती है। इड़ा बाम नासिका तक है। यशविनी बाए चरण के अंगूठे के अंत तक है। पूषा पिगला के पीछे से लेकर बांई आंख तक है। यशस्विनी बाएं कान तक है। सरस्वती जिह्वा तक तथा हस्तजिहा बाए पांव के अंगूठे तक है। शंखिनी नाडी बाएं कान तक है। गांधारी को वेदांतवेत्ता बाएं नेत्र तक स्थित मानते है। (12-22)

विश्वोदरी नाभिकंद के मध्य में स्थित है। प्राण, अपान, व्यान, समान, उदान, नागकूर्म, क्रकर, देवदत्त तथा धनंजय— ये दस वायु सभी नाडियों में विचरण करते है। इनमें प्राण, अपान आदि प्रारंभ के पाच ही मुख्य रूप से प्राण वायु कहे जाते हैं और इन पांचों में भी प्राण एवं अपान इन दोनों को सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण माना जाता है। प्राण वायु नासिका, नाभि तथा हृदय में सदा सचार करता रहता है। अपान पायु में, उपस्थ में, घुटनों में, समस्त उदर में, कमर में, नाभि में तथा जांघों में रहता है। व्यान कानों, नेत्रों, कंधों, घुटनों प्राण स्थान तथा गले में विद्यमान रहता है। उदान वायु, दोनों हाथों तथा पांवों में रहता है। समान नि संदेह समस्त देह में रहता है। शेष पाच वायु, नाग कृकर आदि त्वचा, अस्थि आदि में रहता है। प्राण के कार्य सांस लेना तथा उसे छोडना और खाना है। अपान का कार्य मूत्र-पुरीष विसर्जन करना है। समान वायु का कार्य समग्र देह को सतुलित अवस्था में रखना है। उदान वायु ऊर्ध्वगामी है। व्यान को वेदांती लोग नाद करनेवाला कहते हैं। डकार आना, वमन आदि करना इसी के कार्य हैं। शरीर में शोभा आदि धनजय के कार्य है। आखें खोलना, बंद करना आदि कूर्म के, भूख, प्यास आदि उत्पन्न करना कृकर के तथा तद्रा, आलस्य आदि उत्पन्न करना देवदत्त के कार्य कहे गए हैं। (23-34)

सुषुम्ना, इड़ा, पिगला तथा सरस्वती नाडी के देवता क्रमश. शिव, विष्णु, ब्रह्मा और विराट है। पूषा का सूर्य, वरुणा का वायु, हस्तजिह्वा का वरुण, यशस्विनी का भास्कर, अलबुसा का जल (वरुण) , गाधारी का चंद्रमा तथा कुहू का देवता क्षुधा है। इसी प्रकार शखिनी, पयस्विनी एवं विश्वोदरा नाडी के देवता क्रमश. चंद्रमा, प्रजापति तथा अग्नि है। इड़ा एवं पिगला नाड़ियो में क्रमश चद्र एवं सूर्य सदा संचार करते है। पिगला से इडा में प्राणमय सूर्य के सक्रमण को वेदात के ज्ञाता उत्तरायण कहते है। इसके विपरीत पिगला में प्राणरूप सूर्य का सक्रमण दक्षिणायन कहलाता है। जब प्राण इड़ा एवं पिगला की संधि में आता है, तो इसे अमावस्या कहते हैं। मूलाधार में प्राण का प्रवेश होना तपस्वियों की दृष्टि मे अतिम विषुव योग है। सभी उच्छवास एव नि.श्वास मासों की सक्रातिया है। प्राण का इडा से कुंडली स्थान मे आना सोम-ग्रहण कहा जाता है तथा पिगला से कुंडली स्थान में सूर्य का आगमन सूर्य ग्रहण होना है। (35-47)

शरीर के मस्तक में श्री पर्वत तथा ललाट में केदार नामक तीर्थ हैं। नाक तथा दोनों भौंहों के मध्य वाराणसी है। स्तनो के स्थान पर कुरुक्षेत्र तथा हृदय-कमल में प्रयाग है। हृदय के मध्य में चिदंबर तथा मूलाधार से कमलालय नामक तीर्थ है। आत्मा सबसे महान तीर्थ है, अत इसको न जानकर बाह्य तीर्थो मे जाना हाथ में रखे हुए मूल्यवान रत्न को छोडकर कांच को लेकर घूमने के समान है। भावतीर्थ सभी कर्मों में प्रमाण स्वरूप महान तीर्थ है, अत:इसी को गले से लगाए। पत्नी को तथा पुत्री संतान का आलिगन करना दूसरी बात है। तीर्थो में केवल जल और काष्ठ आदि से निर्मित मूर्तियां ही है; योगी आत्मा रूपी तीर्थ की पूजा करते है, अत वे तीर्थो में नही घूमते-फिरते। बाह्य तीर्थ व्यर्थ है; आत्मा रूपी तीर्थ ही परम तीर्थ है। शरीर के अंदर स्थित दुष्ट चित्त-तीर्थो मे स्नान करने से शुद्ध नही होता, क्योंकि यह भी मदिरा भरे पात्र को बाहर से धोने के समान शुद्ध नही हो सकता। शरीर में स्थित विषुव योग, उत्तरायण, दक्षिणायन, सूर्य-चद्र ग्रहण, वाराणसी आदि तीर्थों मे भावनामय स्नान से ही मनुष्य शुद्ध होता है। अज्ञानियों के भावों की शुद्धि के लिए ज्ञान योग मे परायण योगियो के पाद प्रक्षालन का (पाव धोने का पानी) जल ही तीर्थो का जल है। (48-53)

मूर्ख व्यक्ति शिव को तीर्थ में, दान में, जप मे, यज्ञ में काष्ठ पाषाण की प्रतिमाओं आदि मे देखता है, अपने शरीर में नही देखता, जबकि वास्तविक शिव इसी शरीर मे है। इस प्रकार के मुझ शिव को, जो मै उसके हृदय में ही स्थित हू, छोड़कर बाह्य स्थूल मूर्तियों को देखनेवाला वस्तुत हाथ मे रखे भोजन पिड को छोड़कर कुहनी को चाटता है। योगी शिव को प्रतिमाओ मे नही, अपितु आत्मा मे देखते हैं। प्रतिमाए तो अज्ञानियो की भावनाओं के लिए बनायी गई है। अपूर्व, अद्वितीय, सत्य, अगम्य, प्रज्ञानधन, आनंद स्वरूप ब्रह्म को अपने आत्मा में देखनेवाला ही वस्तुत ब्रह्म को जानता है। यह नर देह नाड़ियों का पुज मात्र है। इसे सदा सारहीन समझो। अत इसके प्रति अपनत्व भाव को त्याग दो और अपने को परमात्मा ही समझो। इन शरीरों में रहनेवाले महान अशरीर आनंद धन, अविनाशी ईश्वर के समान ही स्वयं को भी साक्षात ब्रह्म माननेवाला धैर्यशाली शोकमुक्त हो जाता है। आत्मा-परमात्मा के मध्य भेद रूपी अज्ञान के नष्ट होने पर, जब ज्ञान प्राप्त होने पर कौन मूर्ख फिर इन दोनों में भेद की बात करेगा। (54-60)

पंचम खंड

सांकृति ने पुन निवेदन किया है कि हे ब्रह्मन् ! संक्षेप में नाडी शुद्धि किस प्रकार होती है सम्यक रूप से बतलाइए, जिसके शुद्ध होने पर 'सत' का ध्यान करता हुआ जीवन मुक्त हो जाऊ। तब भगवान दत्तात्रेय बोले—मै नाड़ी-शुद्धि को सक्षेप मे कहता हू। इसे ध्यान से सुनो। शास्त्रो द्वारा बताए कर्मो का पालन करते हुए कामना, संकल्प आदि का त्याग कर देना चाहिए। यम आदि आठ अंगों का शांति एवं सत्य-परायणता से पालन करे। ज्ञानियों की सेवा मे शिक्षा प्राप्त करे। पर्वत शिखर, नदी-तीर बेल-वृक्ष के नीचे, वन में या किसी मनोरम शुद्ध स्थान में मठ बनाकर रहे। उत्तर या पश्चिम को मुख करके आसन लगाएं। ग्रीवा, सिर एवं शरीर को सीधा रखते हुए निश्चल बैठे। नासाग्र में (नाक के आगे) चद्रमंडल की कल्पना करते हुए उसमें प्रणव बिदु पर तुरीय स्वरूप ब्रह्म को अमृत प्रवाहित करते हुए आंखों से प्रत्यक्ष देखें। इड़ा से प्राण वायु को खीचकर उदर मे भरें और देह के मध्य में स्थित अग्नि का चिंतन करें मानो खीची हुई वायु में अग्निदेव की ज्वालाए उठ रही है। बिदु-नाद युक्त अग्नि बीज का चितन करके पिगला से रेचक करे। पुन अग्नि बीज को विचारते हुए पिंगला से पूरक करे और इड़ा से रेचक करें। तीन-चार दिन तक लगातार अथवा नित्य तीनों संध्याओं को तीन, चार या छ बार इसी प्रकार करें। इससे नाडी शुद्ध होती है। शरीर का हलकापन, जठराग्नि का बढना, आहत नाद की अभिव्यक्ति आदि कुछ प्रत्यक्ष अनुभव इसकी सिद्धि के लक्षण है। इनका अनुभव न होने तक अभ्यास करते रहने से अभ्यास मे अवश्य सफलता मिलती है। ऐसा न करने पर आत्मशुद्धि का अनुष्ठान करना चाहिए। आत्मा शुद्ध, सदा नित्य, सुखरूप एवं स्वयं प्रकाशित है। अज्ञान के कारण ही इसमें मलिनता आती है और ज्ञान प्राप्ति पर यह शुद्ध हो जाता है। अज्ञान रूपी मल का कीचड़ को ज्ञान रूपी जल से धोकर पुरुष सर्वथा शुद्ध हो जाता है। सांसारिक कार्यो में रत व्यक्ति शुद्ध नही हो पाता। (1-14)

षष्ठ खंड

हे सांकृति ! आदर से सुनो, मै प्राणायाम के क्रम को बताता हू। प्राणायाम पूरक कुभक एव रेचक इन तीन क्रियाओ से होता है। प्रणव (ओम—अ + अम) में तीन वर्ण है, जो क्रमश पूरक, कुभक एव रेचक के प्रतीक हैं। इन तीनों का सम्मिलित स्वरूप ही प्रणव है। सोलह मात्राओं के समय में 'अ' को स्मरण करते हुए इडा से पूरक करें। चौसठ मात्राओं तक 'उ' का ध्यान करते हुए कुभक करें। जब तक सभव हो जप करते हुए उसे धारण करते रहें। बाद में धीरे-धीरे 'म' का ध्यान करते हुए बत्तीस मात्राओ के समय में पिंगला से रेचक करें। यही प्राणायाम है। इसका पुन अभ्यास करें। दूसरों बार सोलह मात्राओं तक 'अ' को स्मरण करते हुए पिंगला से पूरक, 'उ' का ध्यान करते हुए चौंसठ मात्राओं तक कुभक तथा 'म' का ध्यान करते हुए इडा से बत्तीस मात्राओं से रेचक करें। इसी प्रकार पुन इड़ा से पूरक (आदि क्रमश) करें। नित्य उसका अभ्यास करें। छ मास तक अभ्यास करने पर पूर्ण ज्ञान हो जाता है। योगी इसका नित्य अभ्यास करें। एक वर्ष तक अभ्यास करने पर ब्रह्म साक्षात्कार होता है। (1-11)

प्राणायाम के ज्ञान द्वारा ही मुक्तता मिलती है। वाहर से वायु को उदर में भरना पूरक है। भरे हुए कुभ की तरह इसे उदर मे धारण करना कुंभक है। इसे खाली करके वायु को वाहर निकालना रेचक है। प्राणायाम के समय पसीना आना प्राणायाम की निम्नता को वताता है, पसीना आना मध्यम श्रेणी के प्राणायाम को सूचित करता है और साधक का इस अवस्था में भूमि से ऊपर उठ जाना प्राणायाम की उत्तमता का परिचायक है। इस उत्तम श्रेणी का प्राणायाम होने तक अभ्यास करते रहें। अतत यह प्राणायाम भी सिद्ध हो जाता है। सिद्धि पर सुखानुभूति होती है। प्राणायाम से चित्त शुद्ध होता है, जिससे अत में साक्षात आत्म-तत्त्व के दर्शन होते हैं, और प्राण चित्त से सयुक्त होकर परमात्मा मे स्थित होता है। इस अवस्था में देह के भूमि से उठने पर मुक्ति होती है। अत उसे पूरक एव रेचक का अभ्यास छोड़कर केवल कुंभक का ही नित्य अभ्यास करना चाहिए। इससे योगी सभी पापो से मुक्त होकर श्रेष्ठ ज्ञान को प्राप्त करता है। उसे मन के अनुसार तेज गति मिलती है तथा वृद्धावस्था के चिह्न सफेद बाल, झुर्रियों आदि से मुक्ति मिल जाती है। केवल प्राणायाम में ही निष्ठा होने से योगी के लिए कोई भी वस्तु दुर्लभ नही रहती, अत पूर्ण प्रयत्न से प्राणायाम का सम्यक अभ्यास करना चाहिए। (12-20)

अब मै प्राणायाम के विनियोगों के विषय में कहता हूं। प्रातः-साय दोनों संध्याओं में, ब्रह्म मुहूर्त मे अथवा मध्याह्न में सदैव बाह्य प्राण वायु को खीचकर उदर को भर लें। इसे नासिकाग्र में, नाभिमध्य मे तथा पाव के अंगूठे में धारण करें। इससे मनुष्य सभी रोगों से मुक्त होकर सौ वर्ष तक जीवित रहता है। नासिका के अग्रभाग में धारण करने से प्राण वायु को जीत लेता है, नाभि मध्य में धारण करने से रोग-निवृत्ति होती है तथा पांव के अगूठे में धारण करने से शरीर में हलकापन होता है। जिह्वा द्वारा खीचकर वायु पान करने से श्रम एव दाह शाति होकर नीरोगता प्राप्त होती है। जिह्वा से वायु को खीचकर जिह्वा मूल मे रोककर पीने से सारे सुख प्राप्त होते हैं। इड़ा से वायु को खीचकर भ्रूमध्य में रोकने के बाद इसे अमृत समझकर पीने से समस्त रोगों से मुक्ति मिलती है। इडा एव पिगला से वायु को खीचकर नाभि में रोकने से भी व्याधि से मुक्ति प्राप्त होती है। एक मास तक तीनों सध्याओं में शनै-शनै· वायु को खीचकर अमृत की तरह पीते हुए नाभि मे रोकने से वात एव पित्त जनित रोग पूर्णतया नष्ट हो जाते है। नाक के छेदो से वायु को खीचकर दोनों आखों मे तथा कानों में इसे रोकने से नेत्र रोग नष्ट होते हैं। इस प्रकार की वायु को रोककर सिर में धारण करने से सिर के रोग सचमुच नष्ट हो जाते हैं। (21-32)

एकाग्र मन से स्वस्तिकासन लगाकर अंगूठों से कानों को ढंककर तर्जनियों से नेत्रों को बद कर लें तथा अन्य अगुलियों से नाक को भी बंद कर लें। तब धीरे-धीरे अपान को ऊपर उठाते हुए प्रणव का जप करें। आनद की अनुभूति होने तक वायु को रोके रहें। इससे प्राण का ब्रह्मरध्र में प्रवेश होता है, इस पर पहले शख के समान नाद ध्वनि होती है, फिर मेघ जैसी ध्वनि होती है। इसके बाद सिर के मध्य में वायु के जाने पर पर्वत शिखर से गिरते हुए झरने के समान ध्वनि होती है। इसके बाद योगी प्रसन्नता के साथ साक्षात आत्मा के प्रति उन्मुख हो जाता है। फिर इस ज्ञान की निष्पत्ति स्वरूप जगत के प्रपचों से मुक्ति मिल जाती है। दाहिने गुल्फ से सीवनी को दबाकर घुटनो के नीचे जोड़ो में स्थित भगवान—त्रयबक का ध्यान करके गणेश एवं सरस्वती का स्मरण करे। फिर लिग की

नाल से वायु को खीचकर उसे आगे की ओर से खीचते हुए, साथ-ही-साथ प्रणव का जप करते हुए वायु को मूलाधार के मध्य मे स्थापित करें। इससे वहां की अग्नि प्रदीप्त होकर कुंडली मे चली जाती है। फिर यह वायु सुषुम्ना द्वारा अग्नि के साथ चली जाती है। इस प्रकार का अभ्याम करते रहने से वायु को जीता जाता है। (32-43)

पहले स्वेद (पसीना), फिर कपन तथा अंत में शरीर का ऊपर उठना वायु को जीत लेना सूचित करता है। इस अभ्यास के चलते रहने पर रोगों का मूलत नाश हो जाता है। भगदर (बावासीर) जैसे रोग भी ठीक हो जाते है। छोटे-बडे पापो के नाश होने के फलस्वरूप चित्त शुद्ध एव दर्पण के समान निर्मल हो जाता है। फिर ब्रह्मा आदि देवताओ के भोगो से भी वैराग्य हो जाता है। ससार से विरक्त कैवल्य प्राप्ति का साधन है। इसी पाप नाश के बाद भगवान सदा शिव के ज्ञान से जो एक बार भी ज्ञान रूप अमृत का पान कर लेता है, वह सब कुछ छोडकर उसी के प्रति दौड पडता है। अज्ञानी इस विश्व को ज्ञान स्वरूप कहते है, ज्ञानी इसे भोग रूप समझते है। आत्म स्वरूप का ज्ञान होने से अज्ञान का नाश होता है। अज्ञान का नाश होने पर राग आदि विषय भी नष्ट हो जाते है। इन विषयों के नष्ट होने पर पुण्य पाप भी नष्ट हो जाते है। इनके नाश से पुनर्जन्म भी नही होता। (43-51)

सप्तम खंड

हे महामुनि ! अब मै प्रत्याहार के विषय मे बताता हू। स्वाभाविक रूप में अपने विषयो मे विचरणशील इंद्रियों को बलात उनसे लौटाना आहरण कहलाता है। समस्त दृश्यमान ब्रह्म ही है। इस प्रकार की भावना का होना भी ब्रह्मवेत्ताओ की दृष्टि में प्रत्याहार ही है। मानव मृत्यु पर्यत जो कुछ भी शुद्ध या अशुद्ध करता है, उसे ब्रह्म को समर्पित कर देना भी प्रत्याहार है। ब्रह्म की आराधना समझते हुए नित्यकर्मो अथवा कामनाओं का करना भी प्रत्याहार ही है। या वायु को खीचकर दूसरे स्थान पर रोकें, दातो के मूल से वायु को खीचकर पहले कठ में फिर कठ से हृदय मे तथा हृदय से नाभि मे ले जाकर रोकें। फिर यहा से भी ले जाकर कुंडली में रोके। कुडली से मूलाधार मे रोके। फिर अपान से कमर के दोनो ओर फिर उस मध्य मे, तब दोनों जघेओ में और अत मे पाव के अगूठे में रोके। प्रत्याहार में निरत लोग इसी को प्रत्याहार कहते है। इस अभ्यास में लगे हुए महात्मा पुरुष के सभी पाप तथा सासारिक रोग नष्ट हो जाते है। स्वस्तिकासन में निश्चल बैठकर नाक से वायु को खीचकर पावों से लेकर मस्तक पर्यत भर ले। फिर इस वायु को दोनों पांवो मे, मूलाधार मे, नाभिकंद में, हृदय मध्य मे, कठमूल में, तालुओं में, भ्रूमध्य मे, ललाट मे तथा मूर्धा में धारण करे। एकाग्रचित से आत्मबुद्धि को त्याग कर निर्विकल्पक आत्मा में बुद्धि को स्थित करें। साक्षात ब्रह्म के वेत्ताओं ने इसी को प्रत्याहार कहा है। इसके अभ्यास से योगी के लिए कुछ भी दुर्लभ नही रहता। (1-14)

अष्टम खंड

इसके पश्चात अब मै पाच प्रकार की धारणाओं के विषय में बताता हू। शरीर मे स्थित आकाश में बाह्य आकाश को धारण करें। इसी तरह प्राण से बाह्य वायु को, जठराग्नि मे बाह्य अग्नि

को और शारीरिक जल मे बाह्य जल को धारण करे। तथा इन पाचो धारणाओ के समय क्रमश 'ह' 'य' 'व' 'र' 'ल' इन मंत्रो का उच्चारण करे। इसे सभी पापो को नष्ट करनेवाली धारणा को श्रेष्ठ माना गया है। जानुओ के अंत तक पृथ्वी का अश, घुटनो से गुदा तक का भाग जल का अश, गुदा से हृदय तक अग्नि का अंश, हृदय से भौहो तक वायु का अश और यहा से मस्तक तक आकाश का अंश कहा गया है। पृथ्वी के अश मे ब्रह्मा का, जल के अंश मे विष्णु का, अग्नि के अश मे महेश का, वायु के अंश में ईश्वर का तथा आकाश के अश मे सदाशिव के अश की धारणा करनी चाहिए। हे साकृति मुनि । अब मै एक अन्य धारणा के विषय मे बताता हूं। बुद्धिमान योगी म्वय को आत्मा मे नित्य, सर्वशासक, बोधमय एव आनदमय परमात्मा को धारण करे। इससे सभी पापो से मुक्ति मिलकर साधक सर्वथा शुद्ध हो जाता है। ब्रह्मा आदि कार्य रूपो को उनके अपने-अपने कारणो मे लय करके सर्व कारण, अव्यक्त, अनिरूप्य, अचेतन एव साक्षात तत्त्व को अपने आत्मा मे धारण करे तथा इस धारणा मे समस्त कलाओ से परिपूर्ण प्रणव (ओम) रूपी परमात्मा मे अपने मन का लय कर दे और मन के साथ इद्रियो को भी उसमे ही संयुक्त कर दे। (19)

नवम खंड

अब ध्यान के विषय मे बताता हू। इस ध्यान से समस्त सांसारिकता का नाश हो जाता है। ऋत (ऋत का अर्थ प्राकृति नियम है, जो कभी नही बदलते, सर्वथा सत्य होते है। जैसे दिन के बाद रात, जन्म के बाद मृत्यु अवश्य होती है, सूर्य पूर्व मे ही उदय होता है। इत्यादि) सत्य, परम ब्रह्म, समस्त संसार की एकमात्र औषधि, ऊर्ध्वरिता, विश्वरूप तथा विकराल नेत्रोवाले महेश्वर की, जो ईश्वरो का भी ईश्वर है, 'सोऽहम्' भावना से धारणा करे। अथवा सत्य, ईश्वर, ज्ञानस्वरूप, आनदमय, अद्वैत, परम निश्चल, नित्य, आदि-मध्य-अत में स्थित, स्थूल, अनाकाश, अस्पर्श्य, अदृश्य, रूप, गंध रहित, अप्रमेय, अनूप, सच्चिदानद अनंत ब्रह्म मै ही हू, ऐसी अभेद प्रतीत भी मुक्ति देनेवाली होती है। इस प्रकार अभ्यास करते रहने से महात्मा पुरुष को नि सदेह क्रमश वेदात ज्ञान की प्राप्ति होती है। (1-6)

दशम खंड

'अब भवनाशक समाधि के विषय मे बताता हू। परमात्मा एव जीवात्मा की एकता का निश्चयात्मक ज्ञान ही समाधि है। यह आत्मा नित्य, सर्वगत देह रहित एव दोष रहित है। एक होते हुए भी यह माया द्वारा उत्पन्न भ्रम के कारण अनेक दिखाई देता है। वस्तुत आत्मा एव परमात्मा मे कोई भेद नही है, माया के प्रपच नाम की कोई वस्तु नही है। जैसे एक ही आकाश (शून्य) घडे मे घटाकाश तथा मठ के ऊपर मठाकाश कहलाता है, वैसे ही जीवात्मा और परमात्मा मे कोई भेद नही है। अज्ञानी इन्हे दो रूपों में मानते हैं। जो ज्ञानी अपने को देह, प्राण, इंद्रिय, मन आदि नही मानते तथा साक्षी रूप में एकमात्र परमात्मा शिवरूप को ही मानते हैं, उनकी ऐसी निश्चयात्मक बुद्धि ही समाधि कही जाती है। (1-5)

'मै वही ब्रह्म हूं, कोई अन्य सांसारिक जीव नही, मुझसे परे किसी वस्तु का अस्तित्व नही है। जैसे फेन एव लहरे समुद्र से उत्पन्न होकर पुन उसी में मिल जाती हैं, उसी प्रकार यह जगत मुझसे

ही उत्पन्न होकर मुझमें ही लीन हो जाता है। इसी प्रकार मेरा मन भी मुझसे पृथक् नही है। इस प्रकार की अनुभूतिवाला योगी परम आनंद स्वरूप परमात्मा को प्राप्त करता है। जव उसके चित्त में सर्वव्यापक आत्म चैतन्य की अनुभूति होने लगती है, तब वह स्वयं परमात्मा रूप में स्थित हो जाता है। जब वह समस्त प्राणियों को स्वयं में तथा स्वयं को समस्त प्राणियों में देखने लगता है, तब वह साक्षात ब्रह्म ही हो जाता है। समाधि में स्थित योगी परमात्मा से एकाकार हो जाने पर अपने से भिन्न किसी भी प्राणी को नही देखता। इस अवस्था में वह परमात्मा में ही स्थित हो जाता है। अपनी आत्मा को ही सत्य रूप में देखने तथा विश्व को माया की क्रीड़ा मात्र देखने पर वह परम आनद को प्राप्त कर लेता है। (6-12)

'इस समस्त ज्ञान को देने पर भगवान दत्तात्रेय चुप हो गए। सांकृति मुनि अपने स्वरूप को जानने के बाद निर्भय होकर परम आनंद को प्राप्त हुए'। (13)

□

42. हंसोपनिषद

शांतिपाठ :

ॐ पूर्णमद पूर्णमिद पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शांति शाति शांति ।

गौतम ने सनत्कुमार से निवेदन किया, 'भगवन् । आप समस्त धर्म-तत्त्वो के ज्ञाता है, सभी शास्त्रों मे विशारद है । अत कृपया यह बताए कि ब्रह्म विद्या का ज्ञान किस उपाय से हो सकता है ?' इस पर सनत्कुमार बोले, 'समस्त धर्मो पर विचार करने के बाद उनके मतो को जानकर भगवान् शिव ने पार्वती को जो कुछ भी बताया था, हे गौतम । उसी सब ज्ञान को तुम मुझसे सुनो । इस गोपनीय ज्ञान को हर किसी को नही देना चाहिए । योगियो के लिए यह कोष के समान है । हस आत्मा की स्थिति को बताने वाला यह वर्णन मुक्तिरूप फल को प्रदान करनेवाला है । केवल शात प्रकृति, इद्रियजयी गुरुभक्त ब्रह्मचारी के सामने ही इस ज्ञान को प्रकट करना चाहिए । जैसे काष्ठ मे अग्नि एव तिलो में तेल होता है, वैसे ही सारे शरीर मे यह 'हस-हस' का ध्यान करता हुआ होता है । इसके ज्ञाता मृत्यु को जीत लेते है । (1-5)

सर्वप्रथम वायु को खीचकर आधार चक्र की वायु को बाहर निकालकर स्वाधिष्ठान चक्र की तीन बार प्रदक्षिणा करे । मणिपूरक चक्र मे जाकर अनाहत चक्र का अतिक्रमण करके विशुद्ध चक्र में प्राणो को रोककर आज्ञाचक्र के ध्यान के बाद ब्रह्मरध्र का ध्यान करो । ऐसा करते हुए 'मै त्रिमात्रा स्वरूप हूं', इस प्रकार का ध्यान करने से साधक उसी के समान बन जाता है । यह परम हस, जिसने समस्त जगत को व्याप्त कर रखा है, करोड़ों सूर्य के समान प्रकाशमान है । इसकी आठ प्रकार की वृत्ति होती है । पूर्व दल मे पुण्यमती, आग्नेय मे निद्रा, आलस्य आदि, दक्षिण मे क्रूर बुद्धि, नैऋत्य मे पाप बुद्धि, वारुणी मे क्रीडा-बुद्धि, वायव्य मे गमन बुद्धि, चद्रमडल मे रति तथा ईशान कोण में द्रव्य आदन होता हैं । साथ-ही-मध्य मे वैराग्य, केश में जागृत अवम्था, कर्णिका मे स्वप्न-लिग मे सुपुप्ति और तुरीय होता हैं । इस प्रकार का ध्यान करने से आधार चक्र से ब्रह्मरंध्र तक जो नाद होता है, उसे शुद्ध स्फटिक के समान परमात्मा कहा गया हैं । (6-9)

इसमे हस ऋषि है, अव्यक्त गायत्री छंद, परम हस देवता, 'ह' बीज, 'स' शक्ति तथा 'सोऽहम्' कीलक है । इस प्रकार इन छ मे एक रात-दिन मे वीस हजार छ सौ से भी अधिक सासे होती है । सूर्य, सोम, निरजन, निराभास आयतन सूक्ष्म तनु, प्रेरित करें । अग्नि के लिए वौषट्—इस प्रकार हदय से अन्य अगो मे इसके अगन्यास एव करन्यास होते है । ऐसा करके हदय मे हस स्वरूप आत्मा का ध्यान करें । (10-13)

अग्नि एव सोम इस हंस के पक्ष (पखे) है, 'उ' सिर है, विंदु नेत्र है, मुख रुद्र है, रुद्राणी दोनों

चरण हैं और काल दोनो हाथ है। इस प्रकार मन रहित होकर इसका अजय उपसंहार कहा गया है। इस स्थिति मे भाव हंस के वश मे रहते है। इसी जप कोटि से नाद का अनुभव होता है, जो दस प्रकार का है। दसो नाद क्रमश इस प्रकार है—पहले चिणि नाद होता, फिर चिणि-चिणि होता है। इसके बाद क्रमश. घटानाद, शखनाद, तत्रीनाद, तालनाद, वेणुनाद, भेरीनाद, मृदगनाद तथा दसवा मेघ का नाद होता है। (14-16)

दसो नादो मे प्रथम नौ को छोड़कर केवल दसवें का ही ध्यान करना चाहिए। प्रथम नाद के अभ्यास से शरीर मे चिणचिणाहट होती है, दूसरे के अभ्यास से शरीर टूटने का भय रहता है। तीसरे से पसीना आता है, चौथे से सिर कापने लगता है, पाचवे से तालु से लार का स्राव होता है, छठे से अमृत-वर्षा होती है, सातवे से गूढ ज्ञान प्राप्त होता है, आठवे से परा वाणी की प्राप्ति होती है, नवे से अदृश्य होने की शक्ति तथा निर्मल दिव्य दृष्टि की प्राप्ति और दसवे नाद से परम ब्रह्म का ज्ञान एव उसका सान्निध्य (समीपता) मिलता है। (17-20)

उसमे मन के लय होने पर, सकल्प-विकल्पो का नाश होने से पाप-पुण्य दग्ध हो जाते है। तब सदाशिवमय, सर्वत्र व्यापक, स्वय ज्योति, शुद्ध, बुद्ध, नित्य, निरजन परम शात ब्रह्म से साधक प्रकाशमय हो जाता है। यही वेदो का वचन है। यही ज्ञान का सार है। (21)

□

43. स्वसंवेद्योपनिषद

जल के बुलबुलों के समान प्राणी अदृश्य अमर ब्रह्म में लीन हो जाता है। लीन हो जानेवालों का जन्म नही होता। जैसे घडा टूटकर मिट्टी में, कपडा फटकर धागों में बंट जाता है, वैसे ही प्राण की भी स्थिति हो जाती है। जगत का न तो उपादान कारण है, न उसकी कोई उपादेयता है और न वह निमित्त कारण है। वस्तुत विद्या, पुराण, वेद, इतिहास, यह जगत, ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, ईश्वर, बिदु, कला, प्रारंभ, मध्य, अंत आदि सभी है ही नहीं। मुनि भी शब्दों के बुलबुलों से बने हुए है। वे पुराण, इतिहास आदि का अभिमान करते है। उन्हें वास्तविक ज्ञान प्राप्त ही नही होता; वे अज्ञान से घिरे रहते है। अत उन्हे प्रमाण नही माना जा सकता।

उसके ज्ञान से कोई भी प्रयोजन नहीं। जो चीज सचमुच मे है या जो नही है वह भी सच है। जगत में सब कुछ समय एवं स्वभाव के कारण है। न पाप है न पुण्य है, अतः सोने का पहाड़ या गाय दान करनेवाले तथा गौ हत्यारे, शराबी, चोर, ठग आदि सब एक समान हैं। समय के कारण यह सब होता है, आत्मा इन सबसे अलग है। उसके द्वारा गाय, ब्राह्मण, शराबी, चोर, ठग आदि के कोई कार्य नही होते। यह सब अपने-अपने मत है। अत उनका निर्वाण और नरक कुछ नही होता। यह सभी जानते है।

तत्त्वज्ञान अधकार है, क्योकि अज्ञानियों के मार्ग को इसमें उचित कहा गया है। उन्हे इस पर गर्व है। वे सुदर वचनों से मोहित होते हैं। यह सब गुड़ के अंदर कडवी दवा देने जैसा धोखा है। सब लोभ के कारण ही अनेक देवताओं, गुरुओं, तीर्थों आदि की शरण लेते हैं। कुछ हमें वैदिक (वेदों को माननेवाला) कहते है, कुछ नही कहते। कोई सर्वशास्त्रों का ज्ञाता बनता है, कोई स्वयं को देवों की कृपा का पात्र बताता है, कोई स्वप्न में देवता की कृपा से सब कुछ बता देने की बात करते हैं, कोई अपने को देवता कहते है, कोई वैष्णव बनता है, कुछ नाचते है, कुछ मूर्ख स्वयं को परम भक्त बताते हुए नाचते है और रोते है। ये सब अज्ञानी होते हैं। जो ज्ञानी होते हैं, वे वस्तुतः तत्त्वज्ञानी होते हैं। उनके मतों मे भेद हो सकता है। जिस ईश्वर में ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र आदि जाते हैं उसी में कुत्ते, गधे आदि भी लीन होते हैं, अत. कुत्ते, गधे आदि भी न ऊंच है; न नीच हैं और न मध्यम हैं, अर्थात सब समान हैं। अत यह सब ठीक ही है।

इस प्रकार न तो 'वह', 'क्या' आदि शब्द, माता, पिता, भाई, पत्नी, पुत्र या मित्र कुछ भी नही है। अत साधक अपने स्वरूप को जानने के लिए या मोक्ष के लिए संतों की सेवा करें। पत्नी, पुत्र, घर, धन आदि सब कुछ उनके ऊपर छोड़ दें। कर्माद्वैत (दो प्रकार के कार्य) नही, अपितु भावाद्वैत करना चाहिए। सर्वाद्वैत (सब एक जैसा) सबसे अच्छा है। गुरु सबसे बढकर है, अत उसे अलग ही समझना चाहिए। वही प्रकाश दिखाता है। उससे बड़ा कौन हो सकता है ? वह सत्य ही जीवनमुक्त है। इसे भली-भाति समझना चाहिए।

□

44. जाबाल्योपनिषद्

शांतिपाठ :

ॐ अप्यायंतु ममांगानि वाक्प्राणचक्षुष श्रोत्रमथो बलमिद्रियाणिच सर्वाणि सर्व ब्रह्मौपनिषद माहं ब्रह्म निराकरोद् निराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि संतु।

ॐ शांति शांति शाति ।

भगवान् जाबालि से पिप्पलादि ने पूछा, 'परमतत्त्व के बारे में बताइए। तत्त्व क्या है ? जीव क्या है ? पशु कौन है ? ईश्वर क्या है ? मोक्ष का उपाय क्या है ?' जाबालि बोले, 'तुमने बडी अच्छी बात पूछी है, जो भी मुझे ज्ञात है, मैं बताता हूं।' पिप्पलादि ने फिर पूछा, 'यह सब आपको किसने बताया ?' 'कार्तिकेय ने'—उत्तर मिला। 'उन्हें किसने बताया ?' पुन पूछने पर जाबालि बोले, 'ईशान ने।' इस पर पिप्पलादि ने कहा, 'यह रहस्य मुझे भी बताइए।' (1-9)

जाबालि बोले, 'अज्ञान से पशुपति ही प्राण धारण कर जीव बनता है। पच तत्त्वों के कारण ही वह पशु हो जाता है। (पशु कौन है ?) जन्म लेने के कारण जीव ही पशु है। जीवो का स्वामी होने से ईश्वर पशुपति है।' पिप्पलादि—'जीव पशु कैसे है ? उसकी उत्पत्ति कैसे होती है ?' जाबालि—'घास खानेवाले, बुद्धिहीन, दूसरे के अधीन, खेती आदि कार्य करनेवाले, सब दु खो को सहनेवाले, अपने स्वामी के दास गाय के समान सभी प्राणी पशु ही हैं। ईश्वर उनका स्वामी है।' पिप्पलादि—'तब ज्ञान कैसे होता है ?' जाबालि—'विभूति धारण करने से।' पिप्पलादि—'यह कैसे धारण की जाती है ? कहां-कहा धारण की जाती है ?' (10-18)

जाबालि बोले—'सद्योजातादि० ' 'अग्निरति० ' 'मामस्तोक० ' 'त्र्यायुष० ' 'त्र्यबक०' इन मत्रों से क्रमश भस्म ग्रहण करें, अभिमंत्रित करें तथा हाथ जल से गीला करें, सिर-ललाट, छाती-कधो में लगाएं और तीन रेखाएं लगाएं। सभी वेदों में वेदवादिरगे ने 'इसे शाभव व्रत कहा है। अत मोक्ष पाने के लिए इसे लगाएं।' (19)

सनत्कुमार ने इसे प्रमाण बताते हुए कहा है कि ललाट, भौंहों के बीच तथा आखों के ऊपर विभूति की तीन रेखाएं (त्रिपुंड) लगाएं। इसकी पहली रेखा गार्हपत्य अग्नि, रजोगुण, (ओम का) अ, भूलोक, अपनी आत्मा, क्रिया शक्ति, प्रात पूजा तथा प्रजापति है। दूसरी रेखा दक्षिण अग्नि, 'उ', सत्त्वगुण, अंतरिक्ष लोक, अतरात्मा, इच्छाशक्ति, मध्य दिन की पूजा और विष्णु है। तीसरी रेखा आहनीय अग्नि, 'म' द्यु लोक, परमात्मा, ज्ञानशक्ति, सामवेद, साय की पूजा और महादेवी है। इस भस्म के त्रिपुड को लगानेवाला विद्वान, ब्रह्मचारी, गृहस्थ या यती, जो भी हो, वह सभी पापो से छूट जाता है। वह सभी वेदों को पढनेवाले के समान, सभी देवताओं की पूजा करनेवाले के समान, सभी तीर्थों में नहाए के समान और रुद्रमत्रों का जप करनेवाले के समान हो जाता है। उसका फिर से जन्म नही होता। यह गुप्त रहस्य है। (20-23) □

45. मैत्रेयोपनिषद्

शांतिपाठ .

ॐ अप्यायतु ममांगानि वाक्प्राणचक्षुष श्रोत्रमथो बलमिंद्रयाणिच्च सर्वाणि सर्व ब्रह्मौपनिषद माह ब्रह्म निराकरोद् निराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सतु।

ॐ शांति. शांति शांति।

प्रथम अध्याय

शरीर नष्ट होनेवाला है, ऐसा विचार करते हुए वैराग्य के कारण राज्य बड़े पुत्र को देकर राजा वृहद्रथ वन में चला गया। वहां उसने हाथ ऊपर करते हुए सूर्य पर दृष्टि जमाकर कठोर तपस्या की। एक हजार वर्ष बाद बिना धुए की अग्नि के समान शाकटान्य मुनि वहां आए। उन्होने राजा से वर मागने को कहा। राजा बोला, 'आप आत्मा को जाननेवाले है। आप मुझे आत्मतत्त्व का उपदेश दीजिए।' मुनि बोले, 'यह कठिन विषय है। दूसरा वर मागो।' ऋषि के चरण छूते ही राजा बोले, 'समुद्र सूख जाते है, पर्वत टूट जाते है, पृथ्वी डूब जाती है और देवता भी नही रहते। अत सारा विश्व नाश होनेवाला और विषयों मे डूबा हुआ है। इनमें डूबे प्राणी को बार-बार जन्म लेना पड़ता है। मैं कुएं के मेढक के समान हूं। आप ही मेरा उद्धार कीजिए। मनुष्य मां-बाप के मैथुन से उत्पन्न होता है। यह शरीर मूत्र द्वार से निकला, मास से लीपा, चमड़े से मढ़ा हुआ हड्डियों का ढांचा है। इसमें मल-मूत्र आदि भरे है। ज्ञान रहित शरीर व्यर्थ है। मुझे शरण दें।' (1-3)

मुनि बोले, 'तुम धन्य हो। आत्मा 'मरुत' कहा जाता है।' राजा ने कहा, 'आत्मा क्या है?' इस पर मुनि बोले, 'शब्द-स्पर्श आदि अनर्थकारी विषयों में पड़कर प्राणियो का आत्मा ब्रह्म को भूल जाता है। तप से ज्ञान होता है, ज्ञान से मन वश मे होता है। इससे आत्मा की प्राप्ति होने पर संसार से मुक्ति मिलती है। जैसे अग्नि बुझ जाती है, वैसे ही वृत्तियों के नाश होने से, सारे विषय झूठ लगते है, चित्त ही ससार है, अत प्रयत्नपूर्वक इसे शुद्ध करने से तन्मयता होती है। चित्त के शुद्ध होने पर ही शुभ-अशुभ कर्म नष्ट होने पर आत्मा में लीनता और कभी कष्ट न होनेवाला सुख मिलता है। चित्त जितना सासारिक विषयो में लगता है, उतना यदि ब्रह्म में लगे, तो मुक्ति अवश्य मिलती है। हृदय कमल में रहनेवाला आत्मा कर्मो का साक्षी है। परमात्मा मन, वाणी आदि से नही जाना जानेवाला है। वह आदि-अत सब मे है। वह स्वय प्रकाश, भावना की गतिवाला, अहेय, अनुपादेय, विचित्र, ध्रुव, गभीर, प्रकाशमान, चारों ओर निराभास, निर्वाणमय और अकेला है। यह परम आनदमय, प्रत्येक प्रत्यक्ष रूप को धारण करनेवाला निसदेह मै ही हू। (अर्थात प्रत्येक आत्मा परमात्मा ही है) (4-15)

'जिसे आत्मा का ज्ञान हो जाता है, वह असंग कहलाता है। वह आशा के पिशाच को दूर कर देता है और उसे संसार मदारी के खेल के समान लगता है। तब उसे दुःख छू भी नही सकते। वर्ण-आश्रम को माननेवाले मूर्ख कर्मो का फल भोगते हैं। इन्हें छोड़कर आत्मा में रहनेवाला आनद भोगता है। वर्ण-आश्रम और शरीर नाश होनेवाले तथा कष्ट देनेवाले है, अत पुत्र, शरीर आदि से मोह त्यागकर अनंत सुख (आत्मा को जानना) चाहिए।' (16-18)

द्वितीय अध्याय

भगवान् मैत्रेय एक बार कैलाश गए। उन्होने भगवान शिव से कहा, 'हे ईश्वर । मुझे परम तत्त्व का रहस्य बताइए।' शिव बोले, 'शरीर को मंदिर कहा गया है। इसमे जीव केवल शिव ही है। अत अज्ञान को छोड़कर 'मैं वही हूं', ऐसा मानकर उसे पूजो। आत्मा-परमात्मा में भेद न समझना ज्ञान है, विषय-बुराइयों रहित मन ध्यान है, मन को शुद्ध रखना स्नान, तथा इद्रिय-निग्रह शुद्धता है। ब्रह्म-अमृत पीएं, केवल जीवित रहने हेतु भिक्षा लें तथा एकांत में रहे। बुद्धिमान को इसी से मुक्ति मिलती है। मां-बाप के मल से उत्पन्न सुख-दुःख के घर इस अपवित्र शरीर के मरने पर इसे छूकर स्नान किया जाता है। धातुओ से बने, महारोगी, पाप के घर, नश्वर और विकारोवाले इस शरीर को छूकर स्नान किया जाता है। आख, कान आदि शरीर के नौ द्वार गदगी उत्पन्न करने वाले है। जन्म के समय इसे माता के कारण सूतक होता है और मृत्यु पर भी सूतक होता है, अत इसे छूकर स्नान करना चाहिए। मल-मूत्र आदि की शुद्धता जल आदि से हो जाती है, किंतु 'मै-मेरा', इस अज्ञान की सफाई ही शुद्ध पवित्रता है, जो चित्त की सफाई के साथ ही, वासनाओं का नाश करके वैराग्य पैदा करती है। अद्वैत (जीव-ब्रह्म एक ही है) भावना सच्ची भिक्षा है। द्वैत भावना अभक्ष्य (न खाने योग्य) जैसी है, अत गुरु की आज्ञा के अनुसार ही भिक्षा मागनी चाहिए। (1-10)

'विद्वान कैद से छूटे चोर की तरह संन्यास लेकर घर से दूर रहने लगे। अहकार रूपी पुत्र, धन रूपी भाई, मोह रूपी बंधु एवं आशा रूपी पत्नी को छोडकर निःसदेह जीवन्मुक्ति मिलती है। मोह रूपी मां मरी और ज्ञान रूपी पुत्र उत्पन्न हुआ। दो सूतक एक साथ होने से संध्यावदन कैसे करू ? हृदयाकाश में चैतन्य सूर्य सदा चमक रहा है। न तो यह अस्त होता है; न उदय ही। अब सध्या कैसे हो ? गुरु के कहने पर यह ज्ञान हो गया कि सब कुछ एक ब्रह्म ही है। इसे ही एकात कहते है, किसी मठ या वन को नही। जिसे इसमें संदेह नही है, वही मुक्त होता है। शंकालु को जन्म-जन्मातर तक मुक्ति नही होती। कर्मों को छोड़कर या कहने मात्र से कोई सन्यासी नही कहलाता। समाधि में जीव और ब्रह्म एक ही हैं; ऐसा ज्ञान ही सन्यास है। जिसे समस्त इच्छाए उलटी के समान लगती है और शरीर का मोह नही होता, वही संन्यास लेने योग्य है। सभी वस्तुओं से वैराग्य होने पर ही सन्याम लें, अन्यथा पतन होता है। धन, अन्न या वस्त्र के लिए संन्यास लेने पर दोनों लोक नष्ट होते हैं, उसे कभी मुक्ति नही मिलती है। व्यक्ति के लिए तत्त्व-चिंतन श्रेष्ठ कर्म है, शास्त्र चिंतन मध्यम, मत्र चिंतन नीच तथा तीर्थों में जाना इससे भी घटिया है। मूर्ख व्यक्ति सच्चे ज्ञान के बिना ब्रह्म को पाने के विचार से प्रसन्न होता है, यह प्रसन्नता वृक्ष की छाया के फल देखने की प्रसन्नता जैसी है। ज्ञान में वृद्ध के सामने धनवृद्ध, आयुवृद्ध तथा विद्यावृद्ध शिष्य जैसे हैं। 'मैं' इस आत्मा को न जाननेवाले

विद्वान भी माया मे पड़े हुए तथा पेट भरने के लिए घूमनेवाले कौओं की तरह हैं। ,त्थर,लोहे,सोने या मिट्टी की मूर्तियों की पूजा फिर जन्म और भोग देती है। मोक्ष-प्राप्ति हेतु सन्यासी इन वाहरी पूजाओ को छोडकर हदय मे आत्मा की पूजा करें। सागर में रखे घडे के वाहर-भीतर पानी ही है। खाली स्थान मे रखा घड़ा बाहर-भीतर से खाली होता है। संसार से कुछ भी ग्रहण करने की भावना मत करो। इसके अलावा जो भी है,उसमें तन्मय बनो। देखे दृश्य और देखने की इच्छा को ही छोडकर दर्शन का प्रथम आभास करानेवाले आत्मा को भजो। सारी इच्छाए समाप्त होने पर जो पत्थर के समान बन चुका है,जो न जागता है और न सोता है,वही परम रूप एवं अवम्था है।' (11-30)

तृतीय अध्याय

'मै ही हू,दूसरा भी मै हू,मैं ब्रह्म,सवका गुरु,सभी लोक,मै ही हू। मै ही सदा,नित्य,विमल, विज्ञान, विशेष, चद्रमा, पूर्ण, शुभ, शोकहीन, चैतन्य, सम, मान-अपमान रहित, निर्गुण, शिव, द्वैत-अद्वैत से अलग, द्वद्वहीन, भाव-अभाव-रहित, भाषाहीन, प्रकाश, शून्य-अशून्य, प्रभावी, सुंदर-असुंदर,समानता-असमानता रहित,नित्य शुद्ध,सदा शिव,सव और कुछ नही से भी अलग और सात्त्विक सब मै ही हू। मै एक भी नही हूं और दो भी नही हूं,सत-असत के भेद से बाहर हू, अखड आनंद हू,'मै' भी नही हू और 'अन्य' भी नही हू। मै देह,आधार,आश्रय,वधन एव मोक्ष इन सवसे रहित हू। मैं शुद्ध,ब्रह्म 'वह' हू। चित्त आदि से रहित परम,परात्पर,सदा विचार रूप एव निर्विचार रूप हू।' (1-10)

'मै (ओम का) 'अ','उ' और 'म्' हू,सनातन हू,ध्याता,ध्यान एवं ध्येय से रहित हूं,सर्वत्र परिपूर्ण,सच्चिदानद,सभी तीर्थ,परमात्मा,लक्ष्य (दीखनेवाले) अलक्ष्य से रहित,लयहीन,रस रूप, प्रमाण-प्रमेय आदि हीन शिव,नेत्र आदि रहित हू,समस्त जगत को देखनेवाला नही हू,प्रवुद्ध प्रसन्न हर,सभी इद्रियों से हीन सब कर्म करनेवाला,वेदांत में कहा गया और सर्वसुलभ हू (11-15)।

'मै आनद भी हूं,शोक भी हूं,मौन धारण का फल भी हू,मै नित्य,चिन्मय,सच्चिदानद जो कुछ भी है,उससे हीन,हदय ग्रंथिहीन,हदय-कमल से,छ विकारों से,छ कोशो से,छ. शत्रुओ से रहित हू,अदर से भी अदर,देशकाल से परे,दिशाओ और आकाश का सुख हू,मैं,'नही है' से रहित, विमुक्त, सकारात्मक, अखंड आकार रूप, प्रपचमुक्त हूं। मै सर्वप्रकाश रूप चैतन्य ज्योति भूल-भविष्य-वर्तमान,तीनों कालों से रहित,काम,मोह आदि रहित,कामना रहित,निर्गुण,केवल, मुक्तिहीन,मुक्त,मोक्षहीन,सत्य-असत्य से परे,सत मात्र,गतव्य,स्थान,चलने से रहित,सदा समान रूप,शांत,पुरुषोत्तम,प्रत्येक के अनुभव जैसा और वह (ब्रह्म) मै ही हू,इसको एक बार सुननेवाला भी ब्रह्म हो जाता है। यही उपनिषद् का मत है।'

□

46. शांडिल्योनिषद्

शांतिपाठ :

ॐ भद्रं कर्णेभ्य शृणुयाम देवा भद्र पश्येमातक्षिर्भियर्यजत्रा ।
स्थिरेरगैस्तुष्टुवा सस्तनूभिर्व्यशेम देवहित यदायु ।
स्वस्ति न इद्रो वृद्धश्रवा स्वस्ति न पूषा विश्ववेदा
स्वस्ति नर्स्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमि स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ।
ॐ शाति शाति शांति ।

हम कानो से कल्याणमय वचन सुनें, नेत्रो से कल्याणमय चीजों को देखे और दृढ अगोंवाले स्वस्थ शरीर से ईश्वर की स्तुति करते हुए अपनी आयु को ईश्वर के प्रति समर्पित करते हुए व्यतीत करे । इंद्र हमारा कल्याण करे पूषा हमारा कल्याण करें, अमंगल नाशक गरुड और वृहस्पति हमारा कल्याण करे । दैहिक, दैविक और भौतिक तीनो प्रकार के दु ख शात हो ।

प्रथम अध्याय

शांडिल्य ने अथर्वागिरस से कहा, 'मुझे आत्मा की प्राप्ति के उपाय अष्टाग योग का बताइए ।' तब मुनि बोले—'यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान एव समाधि— ये योग के आठ अंग है । नियम भी दस है । आसन आठ, प्राणायाम तीन, प्रत्याहार पाच, धारणा पाच, ध्यान दो तथा समाधि एक प्रकार की होती है । अहिसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, दया, सरलता, क्षमा, धीरज, अल्प भोजन तथा पवित्रता— ये दस यम हैं । मन, वचन एव शरीर से किसी भी प्राणी को दु ख न देना अहिसा है, मन, वचन एव शरीर से प्राणियो की भलाई में सच बोलना सत्य है । इसी प्रकार दूसरे के धन की इच्छा न करना अस्तेय है, सब प्रकार का मैथुनत्याग ब्रह्मचर्य है, सभी प्राणियो पर अनुग्रह दया है, लोग कुछ भी करे उनके प्रति एकरूपता आर्जव है, प्रिय-अप्रिय एव प्रशसानिदा, सब कुछ सहना क्षमा है, धनहानि बधु आदि से वियोग एव मिलन मे एक समानता धृति है । एक चौथाई पेट को खाली रखते हुए स्निग्ध-मधुर आहार अल्प भोजन है और पवित्रता अदर और बाहर दो प्रकार की होती है । बाहर की पवित्रता मिट्टी, जल आदि से तथा अदर-मन की पवित्रता अध्यात्म से होती है । (1)

'तप, सतोष, आस्तिकता, दान, ईश्वर-पूजा, सिद्धातों को सुनना, लज्जा एव व्रत— ये दस नियम है । कृछ्र चांद्रायण आदि से शरीर को सुखाना— तप और भाग्य से जो भी मिले, उसी पर सतोष करना— सतोष है, वेदों में विश्वास— आस्तिकता, न्याय से कमाए धन को श्रद्धा से देना— दान, प्रमन्नता से शिव, विष्णु आदि की पूजा— ईश्वरपूजन, वेदों के अर्थ पर विचार, सिद्धात— श्रवण, वेदविरुद्ध कार्य में अनुभूति— लज्जा, वेदों के बनाए मार्ग मे श्रद्धा मति, गुरु द्वारा प्राप्त मत्र का अभ्यास— जप है, जो वाचिक एव मानसिक दो प्रकार का होता है । ध्यान लगने पर मन मे जप

करना मानसिक जप है। वाचिक भी दो प्रकार का होता है—ऊंची आवाज में और उपांशु। ऊची आवाज का जप भी फल देता है, किंतु उपांशु हजार गुना और मानसिक जप करोड गुना श्रेष्ठ होता है। वेदो द्वारा वर्जित कार्यों का कभी आचरण न करना व्रत है। (2)

'स्वस्तिक, गोमुख, पद्म, वीर, सिह, भद्र, मुक्त तथा मयूर— ये आठ आसन हैं। दोनों पावों के तलुओं को जानुओ के बीच मे रखकर तनकर बैठना स्वस्तिकासन है। बाए घुटने को बाई ओर तथा दाहिने को दाहिनी ओर पीठ में लगाकर गाय के मुख के समान बैठना गोमुखासन है। दोनों जाघों पर दोनों पैरों को रखकर हाथो से विपरीत पांवों के अगूठों को पकड़ना पद्मासन है। दोनों पावो को दोनों जाघों से मिलाकर बैठना वीरासन है। दोनों घुटनों को मिलाकर, हाथों को अगुलिया फैलाकर जांघों पर रखकर बैठें, एकाग्र होकर दृष्टि को नाक के आगे चलाए— यह सिहासन है। योगी इसकी प्रशसा करते है। गुदा को बाएं से दबाए तथा लिग के ऊपर दाहिने पाव को रखकर भौहों के बीच में दृष्टि रखने से सिद्धासन होता है। जननेंद्रिय के नीचे दोनों घुटनों को जमाएं और हाथों से पैरों को अगल-बगल से दृढ़ता से पकडें। बिना हिले बैठें। इसे भद्रासन कहते है। यह सभी रोगो और विषों का नाश करता है। बाएं घुटने से हलके से दबाएं, इस पर दाहिना पाव रखने से मुक्तासन बनता है। हथेलियो को फैलाकर भूमि में रखे कुहनियो को नाभि की बगलों में फिर इस पर सतुलित होकर शरीर एवं सिर को लकडी के समान हवा में उठाने से सभी पापों को नष्ट करनेवाला मयूरासन बनता है। इन आसनों से शरीर के विषों एव रोगों का नाश होता है। दुर्बल इनका सुखपूर्वक आसानी के साथ अभ्यास करें। आसन जीतना तीनों लोक जीतना है। यम नियमों से भली-भाति परिचित होकर ही प्राणायाम करे। इससे नाडी शुद्धि होती है। (3-10)

'नाडिया कैसे शुद्ध होती है ? ये कितनी है ? कैसे उत्पन्न होती है ? उनमें कितने वायु है ? किसका स्थान कहा है ? शरीर में उनके क्या कार्य है ? इस विषय में सभी जानने योग्य मुझे बताइए।' शाडिल्य के इस प्रकार पूछने पर अथर्वा बोले, 'शरीर 96 अगुल लंबा तथा प्राण वायु इससे 12 अगुल अधिक है। योगाभ्यास से प्राण को अग्नि के साथ या कुछ कम करनेवाला श्रेष्ठ योगी होता है। मानव शरीर में तपे सोने के समान त्रिकोण चौपायों मे चतुष्कोण तथा पक्षियों मे गोल आकार की अग्नि होती है। गुदा से दो अंगुल ऊपर और जनन इंद्रिय से दो अगुल नीचे मनुष्य देह मे, चौपायों में हृदय के मध्य मे और पक्षियों में बीच पेट मे इसका स्थान है। यह नौ अगुल लबा-चौडा अंडे जैसा होता है। (11-15)

'नाभि में बारह अरोंवाला चक्र है। इसमें पुण्य-पाप से प्रेरित जीव घूमता है। शरीर मे जीव प्राणों पर सवार है। नाभि के पास में ऊपर-नीचे कुंडली का स्थान है। इसकी कुडल के समान आठ प्रकृतिया हैं। यह योग के समय वायु को सही रूप मे चलाकर अन्न-जल आदि को चारों ओर कधो के पास रोकती है और मुख से ब्रह्मरंध्र को घेरती है। समाधि में अपान एव अग्नि के साथ हृदयाकाश को प्रकाशित करती हुई ज्ञान रूप बनती है। मध्य मे स्थित कुंडलिनी से इडा, पिगला, सुषुम्ना, सरस्वती, वारुणी, पूषा, हस्तजिह्वा, यशस्विनी, विश्वोदरा, कुहू, शखिनी, पयस्विनी, अलबुसा तथा गाधारी, ये चौदह मुख्य नाडिया निकलती है। सुषुम्ना विश्व को धारण करनेवाली

एवं मोक्ष देनेवाली है। गुदा के पीछे वीणा दंड के समान मूर्धा में ब्रह्मरंध्र तक सूक्ष्म वैष्णवी होती है।(16-20)

'सुषुम्ना के बाएं एवं दाहिने क्रमश. इड़ा एवं पिगला है। इड़ा मे चंद्रमा चलता है, यह तमोगुण रूप और अमृत का भाग है। पिगला मे सूर्य चलता है, जो रजोगुण रूप एव विष का भाग है। ये दोनो सारे समय को धारण करते हैं। सुषुम्ना समय को भोगती है। इसके पीछे और बगल में सरस्वती और कुहू है। यशस्विनी एवं कुहू के बीच वारुणी, पूषा एवं सरस्वती के बीच पयस्विनी, गांधारी एव सरस्वती के बीच यशस्विनी, कंद के बीच अलंबुसा तथा सुषुम्ना के पूर्व से लिग तक कुहू है। कुंडलिनी के ऊपर-नीचे चारों तरफ वारुणी है। यशस्विनी एव सौम्या पाव के अगूठे तक, पिंगला ऊपर को बाई नाक तक, पूषा पिगला के पीछे बाई आंख तक, यशस्विनी बाए कान तक, सरस्वती जीभ के ऊपरी भाग तक, शखिनी ऊपर को बाएं कान तक, गाधारी इडा के पीछे से बाए नेत्र तक और अलंबुसा गुदा-मूल से ऊपर-नीचे को जाती है। इनके अतिरिक्त भी बहुत-सी नाडिया है। उनसे भी नाड़ियां निकलती है। जैसे पीपल के पत्ते मे शिराएं होती है, वैसे ही शरीर मे नाडिया फैली है। (21)

'प्राण, अपान, समान, उदान, व्यान, नाग, कूर्म, कृकर, देवदत्त तथा धनजय— ये दस वायु इन सभी नाडियो मे चलते है। मुख, नाक, गला, दोनों पांव के अगूठे और कुडली में प्राण। कान, नाक, कमर, आंख मे व्यान।गुदा, लिग, जानु, पेट में अपान। जोड़ों में उदान, हाथों, पावो तथा सारे देह मे समान रहता है। पेट मे अन्न और अग्नि के साथ भी समान फैला रहता है। नाग, कूर्म आदि त्वचा. हड्डी आदि मे रहते है। पेट मे अन्न, जल आदि से प्राण रस को पृथक् करता है। अग्नि मे पानी, पानी मे अन्न आदि को रखकर प्राण अपान के पास जाकर उसके साथ शरीर की अग्नि के पास जाता है। यह अग्नि अपान से बचकर धीरे-धीरे जलता है और प्राण के साथ मिलकर भोजन को पचाकर उसमें से पसीना, मूत्र, जल, रक्त, वीर्य, मल आदि को अलग करता है और समान के साथ नाडियो में रस पहुचाता है। प्राण सास रूप में सारे देह मे चलता है। देह के नौ छिद्रो से वायु, पसीना, मूत्र आदि त्यागते है। सास लेना प्राण का, मूत्रादि त्यागना अपान का, लेना-देना आदि व्यान का, शरीर को उठाना उदान का तथा पोषण करना समान का कार्य है। डकार आदि नाग का, पलके झपकना कूर्म का एवं भूख लगना कृकर का कार्य है। इस प्रकार नाडी वायु स्थानों को सही-सही जानकर नाडी शुद्धि करे। (22)

'योगाभ्यास करके यम-नियम के साथ सग (लगाव) छोडकर सत्यता से क्रोध को जीतकर गुरु की सेवा से, माता-पिता के अधीन रहकर आश्रम में शिक्षा को पाकर तप करने, फल-मूल आदिवाले स्थान में जाए। आश्रम के पास, फूल-फलों वाले मदिर, नदी तीर, ग्राम या नगर मे जहा भी उपयुक्त हो, सुंदर स्थान पर, न अधिक ऊचा, न अधिक नीचा, न अधिक लवा, न चौडा हो ऐसे— दरवाजेवाला गोबर से लिपा सुंदर मठ बनाएं। वहां वेदात का श्रवण करता हुए योगाभ्यास करे। गणेश-पूजा और इष्ट को नमस्कार करके आसन में बैठें। मुख पूर्व या उत्तर को हो। बैठने का आसन कोमल हो। तनकर बैठते हुए नाक के आगे दृष्टि हो। भौंहों के बीच चद्र बिंब को देखते हुए

नेत्रों से अमृत पीए। बारह मात्राओं से इड़ा से पूरक करें। ज्वालाओं वाले 'र' और बिदु के साथ अग्नि का ध्यान करता हुआ पिंगला से रेचक करे, फिर पिगला से पूरक के बाद कुभक करके इडा से रेचक करे। तीन, चार या सात मास तक तीनों संध्याओं में तीन-चार बार और बीच में छ बार अभ्यास से नाड़ी शुद्धि होती है। तब शरीर में हलकापन, सुंदरता तथा भूख में वृद्धि होती है। नाद सुनाई देता है। (23)

'प्राण एवं अपान को मिलाना ही प्राणायाम है, जिसके पूरक, कुंभक और रेचक तीन भेद है। यह तो केवल वर्ण है, वस्तुत. प्रणव (ओम) ही प्राणायाम है। पद्म आदि आसन में बैठकर नाक के आगे दृष्टि जमाकर ऐसा ध्यान करे— चंद्रमंडल की चादनी से लिपटी मूर्ति-सी लाल रग की हस पर बैठी हाथ मे दंडवाली गायत्री ओम (अ + उ + म) की 'अ' है, 'उ' सफेद अगोवाली, गरुड पर बैठी, हाथ मे चक्रवाली युवती सावित्री है और 'म' श्याम अगों, बैल पर बैठी हाथ मे त्रिशूलवाली सरस्वती है। इस प्रकार ओम अक्षर इन तीनों का कारण परम ज्योति है। तब इडा में सोलह मात्राओ मे 'अ' का चितन करते हुए पूरक करे। 'उ' का चितन करते हुए चौसठ मात्राओ तक कुंभक करके बत्तीस मात्राओ मे 'म' के चितन के साथ रेचक करें। इसी क्रम से बार-बार करें। (24)

'आसन दृढ होने पर जितेंद्रिय योगी अल्पाहार से सुषुम्ना के मल को शुद्ध करने हेतु पद्मासन लगाकर पहले पूर्वोक्त विधि से तथा फिर पिगला से पूरक और इड़ा से रेचक करे। इसी क्रम से नित्य प्राणायाम करने से योगी की नाडी तीन मास में शुद्ध हो जाती है। प्रात, दोपहर, शाम एव मध्यरात्रि मे धीरे-धीरे 80 मात्रा तक कुभक का अभ्यास करे। हलके प्राणायाम मे पसीना तथा मध्यम प्राणायाम में कपकपी होती है। उत्तम प्राणायाम में पद्मासन उठ जाता है। पसीने को शरीर मे ही मल ले, इससे योगी का शरीर दृढ और हलका होता है। अभ्यास के आरभ मे घी-दूध का भोजन उत्तम है, किंतु अभ्यास पक्का होने पर कोई नियम नही होता। शेर, हाथी, व्याघ्र आदि को वश में करने के समान वायु भी वश मे हो जाती है। उलटा-सीधा प्राणायाम साधक का नाश करता है। उचित रीति से ही पूरक, कुंभक एव रेचक करे, तभी सिद्धि मिलती है। शक्ति के अनुसार कुभक करने से अग्नि बढती है। नाड़ी शुद्धि तथा नाद श्रवण होता है। विधि अनुसार प्राणायाम से नाडी शुद्धि होने पर सुषुम्ना के मुख को भेदकर वायु सुख देता है। वायु के मध्य मे जाने से मन स्थिर होता है। मन का सुदरता से स्थिर होना ही मनोमयी अवस्था है।

'पूरक के एव कुभक के अत में तथा रेचक के आरभ मे क्रमश· जालधर बध, उड्डीयाण एव उड्डीण करें। नीचे मूलरध्र को सिकोडने से शीघ्र ही कठ सिकुडता है। मध्य को पश्चिम में तानने से प्राण ब्रह्म नाडी में जाता है। अपान को ऊपर रोककर प्राण को कठ से नीचे ले जाता हुआ रोगी सोलह वर्षीय बन जाता है।

'सुखासन में बैठकर दाहिनी नाडी से वायु को खीचकर केशो से नाखूनों तक मे कुंभक करके बाए से रेचक करें। इससे कपाल शुद्धि होकर नाडी का वायु रोग नष्ट होते है। चलते-रुकते हृदय से गले तक ध्वनि सहित दोनों नाक से पूरक करके शक्ति भर कुंभक करके इडा से रेचक करे। इससे कफ-नाश होकर भूख वढ़ती है। मुख से 'सी-सी' करते हुए पूरक करें। यथाशक्ति कुभक के

बाद दोनो नाको से रेचक करने से भूख, प्यास, आलस्य एव निद्रा नहीं लगती। जीभ से कुभक करके ऐसा करने से गोला, तिल्ली, ज्वर, पित्त एवं भूख का नाश होता है। कुभक दो प्रकार का होता है—सहित एव केवल। रेचक-पूरक के साथवाला सहित तथा बिना इनके केवल कुंभक है। केवल की सिद्धि तक अभ्यास करें। इसके सिद्ध होने से तीनो लोकों में कुछ भी दुर्लभ नही है। इससे कुंडलिनी का ज्ञान होता है। तब शरीर हलका, मुख प्रसन्न, आखे निर्मल हो जाती है। नाद सुनाई देता है, बिदु जीत लिया जाता है और रोग नष्ट हो जाते है। लक्ष्य भीतर हो, दृष्टि बाहर हो तथा पलकें न गिरें, यह सब तत्रो की गोपनीय वैष्णवी मुद्रा है। लक्ष्य अदर हो, योगी का चित्त और वायु विलीन हो गया हो, अपलक बाहर नीचे देखता हुआ भी कुछ न देखता हो, यह खेचरी मुद्रा है। यह केवल लक्ष्य मे ही एकचित्त होने से और मगलमय होने से वैष्णवी भी कहलाती है। अधखुली आखे, स्थिर मन, नाक के आगे दृष्टिवाला योगी सूर्य एवं चद्र नाड़ी को भी लीन कर देता है। ज्योतिरूप समस्त विषयों से परे देदीप्यमान तत्त्व ही तब उसका विषय होता है।

पुतलियो को ज्योति मे लगाकर कुछ भौहो को उठाया हुआ जैसा यह पूर्व मार्ग का अभ्यास है। इससे क्षण-भर मे उन्मन अवस्था प्राप्त होती है। फिर योग निद्रा प्राप्त होती है, जिससे योगी का काल नही होता। शक्ति एव मन को एक-दूसरे के बीच मे रखकर मन से मन को देखकर सुखी होओ। आकाश एवं आत्मा को एक-दूसरे के मध्य मे रखकर सब आकाशमय है, ऐसा मानकर कुछ भी चितन न करे। बाहर और अदर की समस्त चिताओं को त्यागकर चैतन्यमात्र परायण बनो।

जैसे कपूर अग्नि मे और लवण पानी मे लीन हो जाता है, वैसे ही लीन होने पर मन मे लय होता है। जानने योग्य सब जान लेने पर यह ज्ञान ही मन कहलाता है। ज्ञान और जानने योग्य साथ ही नष्ट हो, यही श्रेष्ठ मार्ग है। जानने योग्य (ज्ञेय) का परित्याग करने से मन लीन होता है, तब कैवल्य (मोक्ष) ही शेष रहता है। चित्त नाश के योग एवं ज्ञान दो मार्ग है। चित्तवृत्ति को रोकना योग है। यथार्थ दृष्टि ज्ञान है। चित्तवृत्ति को रोकने से मन अवश्य शात हो जाता है, तब ससार के भ्रम का भी लय हो जाता है। सूर्यगति के शात होने से जगत व्यवहार रुकने के समान शास्त्रो और सज्जनो की कृपा से वैराग्य के अभ्यास पर ससार शांत हो जाता है। इस प्रकार वैराग्य होने पर लबे समय तक ध्यान एव तत्त्व के अभ्यास से प्राणायाम वश में हो जाता है, पुन इसके दृढ अभ्यास से मन के वश में होने पर ओकार के उच्चारण से शब्द तत्त्व का ज्ञान होता है और सुषुप्ति का रूप भी ज्ञात हो जाता है। तालु के मूल ग्रथि को सावधानी से जिह्वा द्वारा दबाने पर प्राण ऊपर चला जाता है और उसकी गति रुक जाती है।

तालु से बाहर अंगुल ऊपर प्राण के चेष्टारहित होने पर ऊपर के छिद्र से इसकी गति रोकी जाती है। नासिका के सामने बारह अगुल पर निर्मल आकाश में ज्ञान दृष्टि से तथा भौहों के बीच मे तारक ब्रह्म के दर्शन से जगत प्रपंच नष्ट होने पर मानसिक सकल्प मे प्राण गति रोकी जाती है। कल्याणकारक ओकार ज्ञान के होने पर जब कोई भी विकार शेष नही रहता, तब प्राण-गति रोकी जाती है। दीर्घकाल तक हृदय मे आकाश का अनुभव होने पर वासनारहित मन के ध्यान द्वारा प्राण की गति रुकती है।

इस प्रकार अनेक अन्य कर्मों द्वारा भी प्राण को रोका जाता है। कुडलिनी को सकुचित करने

से मोक्ष का द्वार खुलता है। जिस मार्ग से जाना होता है,उसके मुख को ढककर कुडलिनी सोई रहती है,जो सर्प के समान लिपटी होती है। इसे शक्ति से चलायमान करने पर योगी मुक्त होता है। कठ से ऊपर सोई कुडलिनी योगियों मे होती है,जो मुक्ति देती है,इससे नीचे की कुडली मूर्खों मे होती है तथा बधन कारक होती है। यदि यह इडा-पिगला के मार्ग को छोडकर सुषुम्ना से चले,तो विष्णु का परम पद देती है। विद्वान मन के साथ ही प्राणायाम का अभ्यास करे। दिन या रात्रि का विचार किए बिना सदा विष्णु की पूजा करें। पाच स्त्रोतो वाले सुषिर का ज्ञान खेचरी मुद्रा है। दाई-वाई नाडी में सचरणशील वायु का स्थिर हो जाना खेचरी मुद्रा है।

इड़ा एव पिगला के बीच का शून्य स्थान वायु को ग्रस लेता है। वही खेचरी भी रहती है। छेदन आदि से जिह्वा को नुकीली बनाकर भ्रू मध्य में दृष्टि लगाकर जब जिह्वा उलटी जाने लगे,तो खेचरी मुद्रा होती है। जिह्वा और चित्त दोनों कपाल आकाश में घूमते है,तब ऊर्ध्व जिह्वावाला व्यक्ति अमर हो जाता है,बाए पैर से मूल रंध्र को दबाकर पसरे हुए दाहिने पैर को हाथों से पकडें। नाक से वायु को ऊपर चढाकर इसे रोकने से क्लेश नष्ट होते है। तब विष भी अमृत जैसा पच जाता है और क्षय,गुल्म एव चर्म-गुदा रोग नष्ट हो जाते हैं। यह प्राणो को जीतनेवाली और मृत्यु को भगानेवाली क्रिया है। बाई एडी को योनि स्थान में लगाकर दाहिने पाव को वाए के ऊपर रखें। वायु को भरकर हृदय एव ठोडी में धारणकर योनि मार्ग को सकुचित कर मन मे धारण करके यथाशक्ति अपने आत्मा का ध्यान करे। इससे अपरोक्ष सिद्धि होती है। वायु खीचकर उदर मे भरे, मन से इसे नाभि,नाक के आगे और पाव के अगूठे मे धारण करें। सध्याकाल में ऐसा करने से योगी रोगो एव थकान से रहित हो जाता है। नाक के आगे धारण करने से वायु विजय,नाभि मध्य मे धारण से सभी रोगों का नाश और पाव के अगूठे मे धारण करने से देह में हलकापन आता है। जीभ से लगातार वायु पीने से रोग,थकान एव दाह का नाश होता है।

सध्या के समय तीन मास तक जीभ से वायु पीने पर तीन माह में वाणी मे कल्याणमय सरस्वती आ जाती है। छ माह तक ऐसा करने से सब रोग नष्ट हो जाते है। जीभ से वायु को लेकर उसकी जड मे रोककर पीने से सब प्रकार से भला होता है। इड़ा से भौहों के मध्य आत्मा मे आत्मा को धारण करने से अमृत भेदन होता है और रोगी भी रोगमुक्त हो जाता है। एक माह तक तीनो सध्याओं में जिह्वा से वायु को पेट में भरने से अमृत भेदन होता है। क्षण-भर भी नाक के आगे वायु को मन से नित्य धारण करने पर सभी ज्वर,विष तथा सैकडो जन्मों के पाप नष्ट होते है। मन के साथ आंख की पुतली के सयम से समस्त विषयों का ज्ञान,नाक के साथ सयम से सभी लोको का,चित्त के सयम से वायुलोक का,आख के सयम से सभी लोको का,श्रोत्र सयम से यमलोक का,पार्श्व से निर्ऋति लोक का,पृष्ठ भाग से अरुणलोक का,बाएं कान से वरुणलोक का,कठ से चद्रलोक का, बाई आख से शिवलोक का,तलवो से अतललोक का,पांवों से वितललोक का,पावो के जोडो से अनित्य लोक का ज्ञान होता है। इसी प्रकार शरीर के विभिन्न अगो से तथा शरीर के तत्त्वो आदि से मन का सयम करने पर अनेकों लोकों का ज्ञान होता है।

प्रत्याहार पांच प्रकार का होता है। इद्रियों को उनके विषयों से बलपूर्वक हटाना प्रत्याहार है और सब कुछ दिखाई पडनेवाला,नित्य कर्म फलो का त्याग,सभी विषयो से विमुख होना तथा

अठारह मर्मस्थलों को धारण करना, ये सभी प्रत्याहार हैं। पांव का अंगूठा, गुल्फ, जंघा, जानु, गुदा, लिग, नाभि, हृदय कठ छिद्र, तालु, नाक, आंख, भ्रूमध्य, ललाट एवं मस्तक, इन स्थानों में उतार-चढ़ाव क्रम द्वारा क्रमशः प्रत्याहार करें।

धारण के तीन भेद हैं—आत्मा में मन को धारण करना, दहर आकाश में वाहरी आकाश को धारण करना तथा पृथ्वी, जल, तेज, वायु एवं आकाश में पांच मूर्तियों को धारण करना।

ध्यान सगुण एवं निर्गुण दो प्रकार का होता है। मूर्ति का ध्यान सगुण तथा आत्मा का ध्यान निर्गुण ध्यान है।

जीवात्मा एवं परमात्मा की एकता की अवस्था समाधि है। यह (ज्ञान, ज्ञेय एव ज्ञाता) त्रिपुटी रहित परमानद स्वरूप शुद्ध चैतन्य अवस्था है।

द्वितीय अध्याय

चारों वेदों से भी ब्रह्म विद्या प्राप्त न होने पर शांडिल्य ने अथर्वा के पास जाकर कहा, 'भगवन, मेरे कल्याण के लिए मुझे ब्रह्म-विद्या का उपदेश दीजिए।'

तब अथर्वा बोले, 'ब्रह्म सत्य, अनंत और विज्ञानमय है। जिसमें यह जगत और जो इसमें पिरोया गया है और जिसको जानने पर समस्त ज्ञान हो जाता है, वह हाथ, पांव, आख, कान, जीभ आदि रहित एक अवर्णनीय तत्त्व है। जिससे मन के साथ वाणी आदि सभी इद्रिया उसे पाए विना लौट आती है। जो केवल ज्ञान से प्राप्त होता है। जिससे प्रज्ञा जन्मी है, जो अद्वितीय है, आकाश के समान सबमें है, अत्यंत सूक्ष्म, निरंजन, निष्क्रिय, 'सत' मात्र आनंदमय रस, शिव, प्रशात, अमृत और परम ब्रह्म है। तुम भी वही हो, उसे ज्ञान से जानो। एक ही देव आत्मा की प्रधान शक्ति है, सर्वज्ञ, सर्वेश्वर, प्राणियों का अंतरात्मा, सभी प्राणियों में गूढ़ और रहनेवाला तथा सवका कारण है। जो विश्व को वनाता है, पालता है तथा उसका उपभोग करता है, वही आत्मा है। इसी में समस्त लोकों को समझो। शोक मत करो। आत्मज्ञानी शोक का अंत कर देता है।'

तृतीय अध्याय

'शाडिल्य ने पूछा, यह ब्रह्म एक, अक्षर, निष्क्रिय, शिव एवं सत मात्र है तव यह विश्व कैसे उत्पन्न होता है? कैसे स्थित रहता है? और कैसे लय होता है? मेरी शका को दूर कीजिए।' अथर्वा वोले, 'ठीक है, ब्रह्म अक्षर और निष्क्रिय है, किंतु इसके सकल, निष्कल तथा सकल-निष्कल, ये तीन रूप हैं। जो सत्य, विज्ञान, आनंद, निष्क्रिय, निरंजन, सर्वगत एवं अति सूक्ष्म है, निष्कल रूप है। इसके साथ ही उत्पन्न होनेवाली लाल, सफेद एवं काली मूल प्रकृति माया है। इसकी सहायता से वह देव काला-पीला महेश्वर होता है, यह इसका सकल-निष्कल रूप है। ज्ञान तप करके इसने अनेक प्रकार का वनना चाहा। फिर तप करने पर तीन अक्षर, तीन व्याहतिया तीन गायत्री, तीन वेद, तीन देव, तीन वर्ण तथा तीन अग्नियां उत्पन्न हुईं। यह ऐश्वर्ययुक्त, सर्वव्यापी, सभी प्राणियों के हृदय में स्थित मायावी और माया के साथ क्रीड़ा करनेवाला ब्रह्म ही ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, इद्र आदि सभी देव है। यह प्राणियों के आगे-पीछे, उत्तर-दक्षिण, ऊपर-नीचे सभी जगह है। वही सव कुछ है। यह दत्तात्रेय के समान रूपवाला, वस्त्ररहित, नीलकमल के समान, चार भुजाओंवाला और भयकरता रहित है। यह उसका सकल रूप है।' (1)

शाडिल्य ने पूछा, 'इस सन्मात्र आनद और रस रूप को परम ब्रह्म क्यों कहते हैं ?' अथर्वा ने कहा, 'वह स्वय बढता है और दूसरों को बढ़ाता है, इसलिए उसे परम ब्रह्म कहते हैं। सबमें व्याप्त रहने से, सबको ग्रहण करने से तथा सबको खा जाने से वह आत्मा कहलाता है। वह शब्द, ध्वनि तथा आत्मशक्ति में सबसे बडा और सबका शासक होने के कारण वह महेश्वर कहलाता है। अत्रि ने पुत्र की इच्छा से कठिन तपस्या की, ज्योतिर्मय भगवान् प्रसन्न होकर स्वयं अत्रि-अनसूया के पुत्र बने। अतः वह दत्तात्रेय कहलाता है। जो इन नामों के अर्थ को जानता है और जो इस विद्या की उपासना करता है, वह सब कुछ और ब्रह्म को भी जान लेता है। दत्तात्रेय, शिव, शांत, इद्रनील मणि के समान, मायामय, अवधूत, दिगबर, सारे शरीर में भस्म लगाए हुए, जटाधारी, चार भुजावाले, खिले कमल जैसे नेत्रोवाले, ज्ञानयोग की निधि, विश्वगुरु, योगियों के प्रिय, भक्तों पर कृपा करनेवाले, सर्वसाक्षी, सिद्धों द्वारा पूजित, ऐसे रूप का जो लगातार ध्यान करता है, वह सारे पापों से मुक्त होकर मोक्ष प्राप्त करता है। यह सत्य रहस्य है।' (2)

□

शांतिपाठ :

ॐ भद्र कर्णेभ्य शृंणुयाम देवा भद्रं पश्येमातक्षिर्भियर्यजत्रा ।
स्थिरेरगैस्तुष्टुवा सस्तनूभिर्व्यशेम देवहित यदायु ।
स्वस्ति न इद्रो वृद्धश्रवा स्वस्ति न पूषा विश्ववेदा
स्वस्ति नस्ताक्ष्यों अरिष्टनेमि स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ।

ॐ शाति शाति शाति ।

हम कानो से कल्याणमय वचन सुने, नेत्रो से कल्याणमय चीजो को देखे और दृढ अगोवाले स्वस्थ शरीर से ईश्वर की स्तुति करते हुए अपनी आयु को ईश्वर के प्रति समर्पित करते हुए व्यतीत करे । इद्र हमारा कल्याण करे, पूषा हमारा कल्याण करे । अमगल नाशक गरुड और बृहस्पति हमारा कल्याण करे । दैहिक, दैविक और भौतिक तीनो प्रकार के दु ख शात हो ।

शौनक ने भगवान् पिप्पलाद से पूछा, 'ससार मे उत्पन्न होनेवाले पदार्थ क्या पहले ही भगवान् के हृदय रूपी आकाश मे रहते है ? इन्हे विभाग सहित अपने मे कैसे बनाता है ? यह महान प्रभु कौन है ?' तब पिप्पलाद बोले, 'जो सत्य है, वह बताता हूं । ब्रह्मपुर मे, विरज (तीनो गुणो से हीन), निष्फल, स्वच्छ अक्षर (जो नष्ट नही होता) ब्रह्म रहता है । वह जीवो के बधन और मोक्ष को बनाता है, अत उसे निर्मक कहते है । वह जीवो को अविद्या (माया) से नियमित कर देता है और मोक्ष पानेवालो के लिए इसे समाप्त कर देता है । निष्काम बुद्धि से काम करनेवाले को उसके कर्म विषयो मे नही खीच सकते । चार प्राण देवता है । थके हुए बाज की तरह प्राण इन्हे प्राप्त करनेवाली नाडियो मे आश्रय लेता है । यह हिरण्यमय परम कोश मे रमा आदि तीन नाडियो मे घूमता है । तब उसका त्रिपाद स्वरूप ब्रह्म ही शेष रहता है । जैसे सोए व्यक्ति को लाठी से पीटने पर वह बैठ जाता है, फिर नही सोता, वैसे ही जीव भी वेदात तत्त्व को जानकर फिर अज्ञान मे नही पडता । मनचाही चीज मिलने पर बच्चे के समान प्राणी भी स्वप्न एव जागृत अवस्था मे आनदित होता है । मैने परम ज्याति को जान लिया है, 'मै परम ज्योति और उमका प्रकाश हू', ऐसे चित्तवाला परम आनद प्राप्त करता है । तब चित्त की प्रसन्नता प्राप्त होती है । तब प्राण उसी मार्ग से निर्विकल्पक समाधि से स्वप्न अवस्था मे विश्राम करता है । फिर एक-एक कर ईश्वर की इच्छा से तीनों अवस्थाओं में सचरण की प्रवृत्ति हो जाती है, इससे आत्मा आनंदित होता है । इस प्रकार वह ब्रह्म को अपने से अभिन्न मानकर उसे नही छोडता । इसी प्रकार स्तन की तरह लटके हुए इस आत्मा की साधना करो । यही योग का आधार है । यही इंद्रयोनि और वेदयोनि है, जो इसमें जागृत रहता है । इसका ध्यान करनेवाला शुभ-अशुभ से लिप्त नही होता । यह देव अत्यत प्रसन्नतावाला, अमग, चैतन्य, पुरुष, प्रणव, हंस और परम ब्रह्म है । प्राण का अर्थ यहा प्रणव है; जीव नही है । प्रणव ही जीवो का आधार है । इस जाननेवाला जीव ब्रह्म की एकता को जानकर ब्रह्म को पाता है । (1-2)

'ब्रह्मज्ञान ही पुरुष की आतरिक शिखा है। ब्रह्मवेत्ता और मुमुक्षु इसी (आंतरिक [illegible] एव जनेऊ धारण करें। वाह्य शिखा एव जनेऊ गृहस्थ धारण करें। आतरिक [illegible] बाहरी धागे के समान दीखनेवाले नहीं हैं। अव्यक्त होने पर भी ये सब में मिलते हैं। (1)

'अविद्या (माया) 'है', 'नही है', 'सत', 'असत', भिन्न, भाग सहित, भागों से [illegible] अलग है। वह मिथ्या स्वरूप है, अत ब्रह्मज्ञान होने पर यह सब छोड़ दिया जाता है। (2)

'ब्रह्म की जागृत, स्वप्न, सुषुप्ति, तुरीय एव तुरीयातीत अवस्था [illegible] इसके चार पाद (स्थान) है—नाभि, हृदय, कठ तथा सिर। पूर्व की चार अवस्थाओं [illegible] आदि अग्नियों में आत्मा की भावना करें। जागृत, स्वप्न, सुषुप्ति एव तुरीय [illegible] एव अक्षर ब्रह्म का ध्यान करें। जनेऊ को चार अगुलियों में लपेटना [illegible] है। 96 तत्त्व इसमें लिपटे हैं, जिनमें तीन (गुणों) का भाग देने पर 32 तत्त्वों [illegible] इसके तीन पल्ले तीन गुणों (सत्त्व, रजस एव तमस) के प्रतीक हैं। साथ ही [illegible] रुद्र भी माने जाते है। नौ पल्ले नौ ब्रह्म हैं। इनमें फिर 3 का भाग देने पर आई [illegible] चद्रमा एव अग्नि स्वरूप है। इनकी कला स्वरूप से एक करके आदि-अत [illegible] इसमें ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र को समझें। इसकी चित्त गाठ को अद्वैत ग्रथि बनाकर [illegible] पहनने से चित्त-शुद्धि होती है। नाभि से ब्रह्मरंध्र तक 27 स्थानों के गृचक इनके [illegible] जिस प्रकार मिट्टी से बने बर्तन मिट्टी ही होते हैं, वैसे ही ब्रह्म से निर्मित वस्तुएं ब्रह्म [illegible] ही यज्ञोपवीत को भी समझना चाहिए। 'मैं उस हस ब्रह्म का ही अश हूं', ऐसा निश्चय [illegible] ब्राह्मणत्व ध्यान की योग्यता यति के गुणों की प्राप्ति होती है। तभी व्यक्ति में आतरिक [illegible] की योग्यता आती है, बाह्य यज्ञोपवीत गृहस्थों का लक्षण है।

'बाल की शिखा एवं कपास ततुओं से बना जनेऊ वैदिक कर्म करने का आभास [illegible]। चौबीस तत्त्वों के प्रतीक इस जनेऊ में भले ही नौ तागे हों, किंतु यह एक ही ब्रह्म का स्वरूप [illegible]। अपनी-अपनी बुद्धि से लोग भले ही अनेक मत बना लें। ब्राह्मणादि, देव, ऋषि सभी की मुक्ति, ब्रह्म तथा ब्राह्मणत्व एक ही है, वर्ण आश्रम, नियम भले ही अलग हों, वर्णाश्रमवालों की शिखा एक [illegible] है। मोक्ष के अधिकारी यति की शिखा एवं यज्ञोपवीत का कारण प्रणव भी एक ही है। इनकी शिखा एव जनेऊ ब्रह्मज्ञान एव प्रणव है तथा नाद इन्हें जोडता है। यह धर्म भिन्न नहीं है, क्योंकि प्रणव, हस, नाद एव जनेऊ परमात्मा ही हैं। पर और अपर दो प्रकारका ब्रह्म है, उसे जानो। उसे जानने के लिए शिखा, जनेऊ आदि प्रपंच त्याग दें। (5)

'केशों को काटकर तथा जनेऊ को त्यागकर ब्रह्म रूपी जनेऊ धारण करे। पुनर्जन्म से मुक्ति के लिए रात-दिन मोक्ष का चिंतन करें। ब्रह्म की सूचना देने के कारण ही जनेऊ को सूत्र कहते है। जो वस्तुत इसे जान लेता है, वही मुमुक्ष है, वही भिक्षु है, वही वेद जाननेवाला, सदाचारी ब्राह्मण और पवित्र है। जिसमें सब कुछ तागे में मोतियों के समान पिरोया गया है, उस सूत्र को योगी, योग ज्ञाता, ब्राह्मण तथा यति धारण करे। योग ज्ञान में लगा हुआ ब्राह्मण बाह्य सूत्र को त्यागकर ब्रह्म भाव के सूत्र को धारण करें, इससे उसे मुक्ति मिलती है। इसे धारण करने से अपवित्रता तथा जूठापन नष्ट होते हैं। (6-10)

'ज्ञान रूपी आतरिक जनेऊ धारण करनेवाले ही सच्चे सूत्रविद तथा जनेऊ धारक हैं। ज्ञान ही जिनकी शिखा, भक्ति एव जनेऊ है उनका ज्ञान ही परम ज्ञान एव पवित्र ज्ञान है। अग्नि के समान आंतरिक शिखावाला ही वास्तविक शिखावाला है अन्य वालों की शिखावाला नही। वैदिक या लौकिक कर्मकाडी सच्चे ब्राह्मण न होकर, ब्राह्मणों की छाया के समान तथा केवल पेट भरनेवाले हैं, जो बार-बार जन्म रूपी नरक मे जाते है। विद्वान वाएं कधे से दाहिनी कमर तक ज्ञान रूप आतरिक जनेऊ को, जो ब्रह्म सूत्र है, नाभि से ब्रह्मरंध्र तक प्रमाण सहित धारण करें। ज्ञानमयी शिखा एव जनेऊ धारक ब्राह्मण का जन्म ही सफल है। इस परम परायण यज्ञोपवीत को धारण करनेवाला विद्वान मुक्ति पाता है। केवल बाहरी जनेऊ धारण करने से ही सन्यासी नही बना जाता, इसके लिए आतरिक जनेऊ भी अनिवार्य है। अत मोक्ष का इच्छुक सभी प्रयत्नो से वाहरी जनेऊ को त्यागकर भीतरी जनेऊ धारण करे।' (11-20)

□

शांतिपाठ :

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै।
तेजस्विनावधीतमस्तु। मा विद्विषावहै।

ॐ शाति शांति शाति ।

परमात्मा हम (गुरु-शिष्य) की साथ ही रक्षा करे। हम साथ-साथ उपभोग एवं वीरता के कार्य करें। हमारा अध्ययन तेजस्वी हो। हम परस्पर विद्वेष न करे। तीनो प्रकार के दु ख शात हो।

देवताओ ने ब्रह्मा से कहा, 'कृपया हमें ब्रह्मविद्या का उपदेश दें।' तब प्रजापति बोले, 'शिखा सहित केशो को काटकर यज्ञोपवीत त्याग दो। पुत्र को देखकर उससे कहो—तुम ब्रह्म हो, यज्ञ हो, बषटकार, ओकार, स्वाहा, स्वधा, धाता और विधाता हो। तब पुत्र कहे—मै ब्रह्म हू, यज्ञ हू । तब सन्यास लेकर घर से चलने पर पीछे आते हुए पुत्र आदि को देखकर आसू न गिराए। आसू गिरने से सतान नष्ट हो जाती है। तब सभी सन्यासी की प्रदिक्षणा करते है और इधर-उधर न देखकर घर लौट आते हैं। ऐसा सन्यासी स्वर्ग प्राप्त करता है। (1-2)

'ब्रह्मचर्याश्रम में वेदो को पढकर युवावस्था आने पर विवाह करे। पुत्रोत्पत्ति के पश्चात उसे योग्य बनाकर यथाशक्ति धार्मिक कार्य करें। फिर सबकी अनुमति से संन्यास ले सकता है। सन्यास लेने पर बारह रात्रि तक दूध का आहार लेते हुए दूध का ही हवन करें। तब वैश्वानर एवं प्रजापति के लिए विष्णु एव प्रजापति को दिए जानेवाले चरु से हवन करे। तब दारुपत्रो को तथा मिट्टी पात्रो को क्रमश हवन एवं जल मे विसर्जित करे। स्वर्ण आदि की वस्तुओं को गुरु को दे दें और कहे, 'तुम मुझे छोडकर न जाना, मै तुम्हे नही छोडूंगा।' कुछ शास्त्रो का मत है कि गार्हपत्य आदि अग्नियो की भस्म मुट्ठी में लेकर खाए। चोटी सहित बाल काटकर जनेऊ को 'ॐ भू स्वाहा' कहता हुआ जल मे विसर्जित कर दे। फिर अनशन, जलप्रवेश, अग्निप्रवेश या वीरो की तरह जैसे चाहे, प्राणात करे या किसी बूढे सन्यासी के आश्रम मे रहे। दूध-जल के साथ संन्यासी जो कुछ खाता है, उसी का हवन करे। अमावस्या एवं पूर्णिमा का भोजन क्रमश 'दशयज्ञ' एव प्रौर्णमास है। बसत मे केश, दाढी आदि कटवाना ही उसका अग्निष्टोम है। (3)

'सन्यास लेने पर फिर यज्ञ के लिए अग्नि नही जलाई जाती। केवल आध्यात्मिक मत्रों को पाठ होता है। 'सब जीवो का कल्याण हो', इस भावना से हाथ ऊपर उठाकर प्रपचरहित घूमता रहे। घर का त्याग कर दे। भिक्षा मे जो मिले, उसी मे सतोष करे। किसी स्थान पर क़म ही ठहरे। वर्षा होने पर रुक सकता है। कुंडिका, चमसा, शिक्य, तिपाही आदि पूजा के बर्तनो, जूतो तथा लंगोट के अतिरिक्त वस्त्रों, कुश का आसन, जनेऊ तथा वेदादि के अध्ययन का संन्यासी त्याग कर दे। पवित्र जल से स्नान करे। मदिर या नदी किनारे सोए, अधिक आराम न करे और अधिक परिश्रम भी न करे। प्रशंसा या निदा से प्रसन्न या क्रोधित न हो। आलस्य छोड़ ब्रह्मचर्य से रहे। ज्ञानियो ने स्त्री

को देखना, स्पर्श करना, उसका चितन करना, क्रीड़ा या काम-भोग चितन, इसकी चर्चा, इच्छा तथा समागम, ये आठ प्रकार के मैथुन कहे है। मोक्ष चाहनेवाला या सन्यासी इनका त्याग करके पूर्ण ब्रह्मचर्य से रहे। (4-11)

'प्रकाशमान स्वयं प्रकाशित आत्मा ही विश्व को प्रकाशित करने वाला है। वह स्वच्छ स्वरूप, साक्षी, सबका आत्मा, सबमे स्थित है। मनुष्य को अपने किसी भी कर्म, प्रयत्न या सतान द्वारा ब्रह्म की प्राप्ति नही हो सकती। ब्रह्म अवर्णनीय, सत्य, ज्ञान एव आनंदमय है। ससार अज्ञान और माया है। इसमें व्याप्त ब्रह्म को जाननेवाले की सब इच्छाए पूर्ण होती है। मै ब्रह्म हू, इस प्रकार माया को समझ लेनेवाला ब्रह्म ही बन जाता है। रस्सी को सांप समझने के समान ही ब्रह्म से शब्द, स्पर्श आदि की उत्पत्ति हुई। फिर आकाश से वायु, वायु से अग्नि आदि उपजे। फिर परमात्मा ने पच तत्त्वो से ब्रह्मा की तथा ब्रह्माड मे उनके कर्मो के अनुसार देवता-दैत्य-यक्ष-किन्नर-मनुष्य आदि रचे। सभी प्राणियो के अन्न से बने इस स्थूल शरीर के साथ ही एक प्राणमय आत्मा है, जो इस स्थूल शरीर मे है। इसके भीतर एक सूक्ष्म आनदमय आत्मा है। प्राणमय आत्मा आनदमय आत्मा से तथा आनदमय आत्मा प्राणमय से परिपूर्ण होता है। ये इनके बिना पूर्ण नही है। आनदमय आत्मा मे सर्वव्यापक परिपूर्ण ब्रह्म आत्मा है, किंतु ब्रह्म को पूर्ण करनेवाला कोई नही है, यह स्वय पूर्ण, सत्य, ज्ञानस्वरूप, सबका आश्रय, सार तथा रसमय है। देहधारी केवल इसी को पाकर सुखी होता है। यही सबका आत्मा है, इसके बिना कोई भी जीवित नही रह सकता। सबके चित्त मे रहनेवाला यह अतर्यामी ही दु.खी प्राणियों को आनद देता है। (12-30)

'इस भेदरहित परम तत्त्व को पानेवाला महान योगी देशकाल से परे, सतरूप, परब्रह्म, परम अमृत रूप तथा कल्याणमय बन जाता है। अपने को इससे दूर माननेवाला कभी निर्भय नही बन सकता। छोटे तिनके से विष्णु तक इसी से आ नदित होते है। पूर्ण विरक्त ही इसका स्वय अनुभव करता है। वाणी किसी उद्देश्य को लेकर ही कार्य करती है, परम तत्त्व कारणहीन है, अत वह इसे पाए बिना ही लौट आती है। यह सभी विषयो से शून्य है, अत· शब्दो का विषय नही बन सकता। यह सूक्ष्म तत्त्व सर्वत्र विचरण करता है। नेत्र आदि इद्रियों की शक्ति सीमित है। अत ये उसे नही प्राप्त कर सकती। इस निर्द्वद्व-निर्गुण आदि ब्रह्म को जाननेवाला भयमुक्त हो जाता है। गुरुजनो के उपदेश से इसे जानने वाला अच्छे-बुरे कर्मो से मुक्त होकर तपते सूर्य के समान, ब्रह्म को जान लेता है। वेदात मे प्रत्येक आत्मा के ब्रह्म, ईश्वर चैतन्य, जीव चैतन्य, प्रमाता, प्रमाण, प्रमेय एव फल, ये सात तत्त्व कहे गए है। यह भेद केवल सुविधा के लिए है। ब्रह्म शुद्ध चैतन्य माया रहित है। माया के कारण ब्रह्म ईश्वर तथा अज्ञान के कारण जीव बनता है। अतःकरण के कारण वह प्रमाता, तदवृत्ति से प्रमाण, अज्ञात चैतन्य से प्रमेय तथा इसका ज्ञान हो जाने पर फल कहलाता है। अपने को उपाधि (अज्ञान) रहित अनुभव करने पर वह ब्रह्म को प्राप्त कर लेता है। यही वेदात का सार है। अपने कर्मों से प्राण जन्म-मृत्यु को प्राप्त होता है, अन्यथा सब आत्मा ही है। यही रहस्य है।' (31-47)

□

49. कुंडिकोपनिषद

शांतिपाठ :

ॐ अप्यायतु ममागान वाक्प्राणचक्षुष श्रोत्रमथो बलमिंद्रियाणि च सर्वाणि सर्व ब्रह्मौपनिषदं माह ब्रह्म निराकरोद निराकरणमस्त्व निराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सुधर्मास्ते मयि सतु।

ॐ शाति शाति शांति ।

मेरे समस्त अग, वाणी, प्राण, चक्षु, श्रोत्र आदि इद्रिया तथा बल पुष्ट हो। यह उपनिषद् ब्रह्मस्वरूप,जानने योग्य है। मै ब्रह्म का निराकरण न करूं,ब्रह्म मेरा निराकरण न करें, हमारा परस्पर अनिराकरण हो। उपनिषदो का धर्म आत्मज्ञान में निरत मुझमे व्याप्त हो। दैहिक (शारीरिक), दैवीय और भौतिक (प्राणियों द्वारा होनेवाला) तीनो प्रकार के ताप-कष्ट शांत हो।

वेदो का अध्ययन करके ब्रह्मचर्य आश्रम की समाप्ति पर जिसे गुरु घर जाने की आज्ञा दे, वह आश्रमी कहलाता है। अनुरूप पत्नी को पाकर शक्ति के अनुसार अग्नि में ब्राह्म यज्ञ का पूजन करें। फिर पुत्रो को सब कुछ सौपकर वन में जाकर भ्रमण करे। वायु, जल या कदमूल का भोजन करे। किसी भी कष्ट मे आंसू न गिराए। यह एक सामान्य नियम है, केवल इसी से कोई सन्यासी नही कहलाता। अत इच्छारहित होकर वर्ण (जाति) एवं अग्नि का त्यागकर संन्यासाश्रम को त्यागकर वानप्रस्थ ग्रहण किया जाता है। जनसाधारण की तरह स्त्री आदि सुखों के त्याग से ही कोई लाभ नही, अन्यथा पुनर्जन्म के भय से, शीत-उष्ण के भय से कोई भी भोगों को नही छोड़ता। छोडने का कारण केवल परम पद को प्राप्त करना ही है। फिर वह हाथ ऊपर उठाकर ब्रह्म का स्मरण, मृत्युजय-जप, मुंडन, भिक्षा आदि मागता हुआ घूमता है। निदिध्यासन, पवित्र व्रत धारण करता है। कमंडलु, चमसा, गुदडी, लंगोट, धोती आदि के सिवा संन्यासी सब वस्तुओं को त्याग दे। (1-10)

संन्यासी नदी-तट पर या मंदिर मे सोए। अधिक सुख या दु:ख से शरीर को कष्ट न दे। स्नानादि से पवित्र रहे। निदा-प्रशसा से संतुष्ट या क्रोधित न हो। भिक्षापात्र या जल, जैसा भी प्राप्त हो ग्रहण करे। इस प्रकार से संयमी बने। आकाश, वायु आदि में व्याप्त ब्रह्म से ही अपने को उत्पन्न हुआ माने अत अपने को उसी के समान अजर, अमर आदि समझे। ब्रह्म एव स्वय के बीच माया की लहरो को उत्पन्न एवं विलीन होती देखे, देह से कोई सबध न समझे। जागृत, स्वप्न आदि अवस्थाओ को व्यर्थ माने। (11-15)

'मै आकाश की तरह अकल्पनीय हूं, सूर्य की तरह अन्य जातियों से भिन्न निश्चल, समुद्र के समान पारहीन, नारायण, नरकातक, पुरारि, अखड आदि गुणोंवाला ईश्वर हू', सन्यासी स्वय को ऐसा ही माने। इस प्रकार प्राण-अपान को संयमित करे। हाथो को गुदा एव अंडकोष के मध्य रखकर जीभ को जो के बराबर बाहर निकालकर दांतों से दबाए, दृष्टि एव कानो को भूमि से स्थापित करे, जिससे शब्द कानों में एव गंध नासिका में न पहुचे। इस प्रकार ब्रह्म का ध्यान करनेवाला ब्रह्म और शिव ही है। पूर्व जन्म के पुण्य से अभ्यास द्वारा ही उसे प्राप्त किया जा सकता है। (16-20)

वायु से नाद सुनना ही हृदय का तप है, यह देह को भेदकर मूर्धा की ओर जाता है। इसके मूर्धा तक पहुंच जाने पर पुनर्जन्म से मुक्ति तथा परम गति प्राप्त होती है। उस सबके साक्षी को साक्ष्यधर्म वैसे ही नही छूते, जैसे घर का दीपक पर और घड़े का खाली स्थान पर प्रभाव नही पडता। मै इसी प्रकार निर्लिप्त, निष्क्रिय, निर्विकार आदि हू। मै आनंदमय निर्विकल्प हूं। चलते रुकते, सोते प्रत्येक अवस्था में मुनि इच्छानुसार रहे। यही उपनिषद् है। (21-30)

□

50. अरण्योपनिषद्

शांतिपाठ :

ॐ अप्यायतु ममागानि वाक्प्राणचक्षुष श्रोत्रमथो बलमिद्रियाणि च सर्वाणि सर्व ब्रह्मोपनिषद माहं ब्रह्म निराकरोद् निराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सुधर्मास्ते मयि सतु।

ॐ शांति शाति शाति।

मेरे समस्त अग, वाणी, प्राण, चक्षु, श्रोत्र आदि इद्रिया तथा बल पुष्ट हो। यह उपनिषद् ब्रह्म स्वरूप जानने योग्य है। मै ब्रह्म का निराकरण न करू, ब्रह्म मेरा निराकरण न करे, हमारा परस्पर अनिराकरण हो। उपनिषदो का धर्म आत्मज्ञान मे निरत मुझमे व्याप्त हो। दैहिक (शारीरिक), दैवीय और भौतिक (प्राणियो द्वारा होनेवाला) तीनो प्रकार के ताप-कष्ट शात हो।

प्रजापति लोक जाकर आरुणि प्रजापति से बोले, 'भगवन, मै सारे कर्मो को कैसे छोडू ? कृपया बताइए।' प्रजापति बोले, 'पुत्र, भाई-बधु, शिखा-जनेऊ, यज्ञ-अध्ययन को छोडकर, भू, भुव, स्व., मह आदि लोको की भी इच्छा न करो। केवल दड, कौपीन (लगोट) और ऊपर ओढने के वस्त्र के अतिरिक्त सभी कुछ त्याग दो। ब्रह्मचारी, गृहस्थ या वानप्रस्थ जो भी हो, जनेऊ को जल मे विसर्जित कर दे। लौकिक अग्नि को उदर की अग्नि मे रखकर वाणी मे गायत्री को रखे। कुटी मे रहनेवाला ब्रह्मचारी कुटुब, पात्र, पवित्री आदि को त्याग दे। दड, अग्नि, मंत्र, मन की चंचलता को भी त्यागकर औषधि के समान भोजन करे, तीनो सध्याओ मे स्नान करे, संधि के समय समाधि ले तथा ब्रह्म के सूचक अतसूत्र को धारण कर बाहरी सूत्र (जनेऊ) को भी त्याग दे। (1-2)

'मैंने संन्यास ले लिया है', ऐसा तीन बार कहे। 'सभी प्राणी मुझसे निर्भय रहे', इस मत्र से दड धारण करे। दवा के समान खाकर जो कुछ भी मिले उसी मे सतोष करे। ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह और सत्य का यत्नपूर्वक पालन करे। परिव्राजक परमहस की तरह भूमि मे सोए। मिट्टी या लकडी का बर्तन रखे। काम, क्रोध आदि को त्याग दे। वर्षा ऋतु में एक स्थान पर रहे, शेष आठों महीने घूमता रहे। पिता, पुत्र या पत्नी को त्याग दे। हाथ या उदर रूपी पात्र को लेकर भिक्षा हेतु गाव मे जाने पर तीन बार 'ओम हि' कहे। जनेऊ के बाद श्रेष्ठ ज्ञानी पलाश, बेल, गूलर आदि की पत्तियो, दड एव मूछ के कमरबंध को भी त्याग देता है। भगवान विष्णु के परम व्योम मे स्थित सूर्य के समान प्रकाशित लोक के ऐसे ज्ञानी सदा दर्शन करते है। निष्काम उपासक उसे प्राप्त कर लेते है। यही निर्वाण का उपदेश है, वेदों का मार्ग है तथा वेदों की शिक्षा है।

□

51. संन्यासोपनिषद

शांतिपाठ :

ॐ अप्यायंतु ममगानि वावप्राणचक्षुष. श्रोत्रमथो बलमिंद्रियाणि च सर्वाणि सर्व ब्रह्मौपनिषद माहं ब्रह्म निराकरोद् निराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सुधर्मास्ते मयि सतु।

ॐ शांति शांति शांति ।

मेरे समस्त अंग, वाणी, प्राण, चक्षु, श्रोत्र आदि इंद्रिया तथा बल पुष्ट हो। यह उपनिषद ब्रह्मस्वरूप, जानने योग्य है। मै ब्रह्म का निराकरण न करूं, ब्रह्म मेरा निराकरण न करे, हमारा परस्पर अनिराकरण हो। उपनिषदो का धर्म आत्मज्ञान मे निरत मुझमें व्याप्त हो। दैहिक (शारीरिक) दैवीय और भौतिक (प्राणियो द्वारा होनेवाला) तीनो प्रकार के ताप-कष्ट शात हो।

सन्यास उपनिषद इस प्रकार है—क्रम से संसार को त्यागकर व्यक्ति सन्यासी बनता है। संन्यास क्या है ? कैसे ग्रहण किया जाता है ? इनका उत्तर इस प्रकार है—माता-पिता, पुत्र आदि की अनुमति मिलने पर यज्ञ करानेवाले ऋत्विज को प्रणाम करके वैश्वानर यज्ञ करे। समस्त सम्पति दान कर दे, ऋत्विज यज्ञ पात्रो को भी हवन कर दे। प्राण, अपान आदि को आरोपित कर केशो आदि का मुडन कर दे। पुत्र से 'तू यज्ञ है' कहे, पुत्र न हो तो स्वय से कहे। फिर पूर्व या उत्तर दिशा मे चल पड़े। चारो वर्णो से भिक्षा ले। हाथ को ही पात्र मानकर भिक्षा ले। दवा के समान भोजन करे, जिससे मोटापा न बढे। शरीर को दुबला करता हुआ गाव में एक तथा नगर मे पाच रात्रि तक रुके या पक्ष को ही मास समझकर दो मास तक रहे। फटे वसत्र या पेड़ो की छाल पहने। वर्षा ऋतु मे एक ही जगह रुक जाए। इस प्रकार का क्लेश ही तप है। इस प्रकार के संन्यासी के लिए ध्यान ही जनेऊ, ज्ञान ही शिखा, जलाशय ही पात्र और उनका तट निवास-स्थान है। उसके लिए रात-दिन समान है, अर्थात् सदा दिन ही है, अत उसे आचमन, जनेऊ आदि की आवश्यकता नही है। (1)

सन्यासी चालीस संस्कारोंवाला, पूर्ण विरक्त, शुद्ध चित्त, काम, क्रोध आदि से रहित, धर्म, अर्थ, काम एवं मोक्ष से संपन्न होता है। निश्चय करने पर भी संन्यास न लेने पर कृच्छ्र व्रत करके फिर सन्यास लिया जा सकता है। सन्यास से गिर जानेवाला, पतित को दीक्षा देनेवाला तथा सन्याम ग्रहण करने में विघ्न डालनेवाला, ये सभी पतित (गिरे हुए) है, पतित्र, स्त्रैण (स्त्री के स्वभाववाला), अंगहीन, बहरा, बालक, गूगा, पाखडी, चक्री, लिंगी, ब्राह्मणत्व से पतित ब्राह्मण, घरेलू नौकर, वेतन लेनेवाला अध्यापक, अग्निहोत्र रहित ब्राह्मण, नास्तिक तथा वैरागी सन्याम योग्य नही है। सन्यास ले भी लें, तो उपदेश देने के अधिकारी नही हैं। पतित, संन्यासी, खराब नाखूनवाला, मैले दातवाला, क्षय रोगवाला, विकलाग, एकाएक वैराग्य होनेवाला, महापापी, सस्कारहीन और बदनाम लोगो को सन्याम की दीक्षा न दें। व्रत, तप, दान आदि से हीन लोगों को भी सन्याम न दें। यदि ये चाहें तो, आतुर सन्यासी बन मकते है। 'ओम भू स्वाहा' कहकर शिखा का तथा 'यशो बल ' कहकर जनेऊ

को त्याग दें। 'ओं स्वाहा' कहकर कटि सूत्र (कमर का तागा) एव वस्त्रो का परित्याग करे। फिर 'मैने सन्यास ले लिया है' ऐसा तीन बार कहे। संन्यासी द्विज को देखकर सूर्य भी 'यह मेरे मडल को भेदकर परम ब्रह्म में जा रहा है, ऐसा सोचकर हिल उठता है। जो ज्ञानी सन्यास लेता है, वह अपनी पीछे की एवं आनेवाली साठ-साठ पीढियों का तारण करता है। वह अपने पैत्रिक एव शारीरिक दोषो को अग्नि में सोने के दोषों के समान जला देता है। 'मित्र, मेरी रक्षा करो' कहता हुआ दंड धारण करे। दड सीधा बिना गाठवाले बास का हो, स्वच्छ, बेदाग हो, कीड़ों का खाया न हो तथा इसकी लबाई नाक, भौह या चोटी तक हो। (2-14)

दड एव आत्मा का सबंध उचित है, अत· संन्यासी एक से दूसरे स्थान तक तीन बार बाण फेके जाने की दूरी से अधिक बिना दड के न जाए। 'जगज्जीव ' मत्र से कमडलु एवं योग पट्ट से सुशोभित होकर सुखपूर्वक चले। धर्म-अधर्म, सत्य-असत्य को त्यागकर फिर इस त्यागनेवाले को भी त्याग दे। वैराग्य, ज्ञान, ज्ञान-वैराग्य और कर्म सन्यासी, सन्यासी के ये चार भेद होते है। देखे-सुने विषयो के प्रति पूर्व जन्म के कर्मो से वैराग्य होने पर बना सन्यासी वैराग्य सन्यासी है। शास्त्र ज्ञान से भले-बुरे को विचारकर देह, शास्त्र एवं लोक की इच्छा को त्यागकर ससार प्रपच को वमन के समान समझकर संन्यास ग्रहण करनेवाला ज्ञान सन्यासी है। क्रम से सब अनुभव प्राप्त करके ज्ञान एव वैराग को भली-भांति समझकर सन्यास लेनेवाला ज्ञान-वैराग्य सन्यासी है। तीनो आश्रमो का पालन करने पर बिना वैराग्य के सन्यास लेना कर्म सन्यासी होता है। सन्यासी छ प्रकार के होते है—कुटीचक्र, बहूदक, हस परमहंस, तुरीयातीत एव अवधूत। कुटीचक्र शिखा, यज्ञोपवीत, दड, कमडलु, कौपीन, चादर एव कथा धारण करता हुआ माता-पिता एव गुरु की आराधना करनेवाला वटलोई, कुदाल, छीका रखनेवाला, एक स्थान पर भोजन करनेवाला, सफेद खडा त्रिपुड धारण करनेवाला और तीन दड धारण करनेवाला होता है। बहूदक भी ऐसा ही होता है, किंतु उसका भोजन केवल आठ कौर का होता है। (15-25)

हस जटाओवाला, त्रिपुड या खड़ा तिलक लगानेवाला, इधर-उधर मांगकर खानेवाला तथा केवल एक कौपीन पहननेवाला होता है। परमहंस शिखा-जनेऊ रहित, पाच घरो से हाथ मे ही मांगकर खानेवाला, एक चादर, एक दंड, एक कौपीन अथवा केवल चादर से शरीर ढकनेवाला होता है। तुरीयातीत गाय की तरह केवल तीन घरों से अन्न-फल खानेवाला तथा शरीर को मृत जैसा मानकर नगा रहनेवाला होता है। अवधूत नियमहीन, केवल पतितों को छोडकर सभी वर्णो के यहा अजगर की तरह खाने वाला होता है। वह केवल आत्मा की खोज में रहता है। यह वक्ष आदि मुझसे भिन्न है। दिखाई पडनेवाली वस्तुए जड है, मै विभु काल की कल्पना तथा शीघ्र ब्रह्म मे लय होनेवाला हू।' यही उसके विचार होते है। (26-30)

मै कान द्वारा कल्पित अचेतन शून्य शब्द नही हूं। नाश होनेवाली त्वचा द्वारा स्पर्श भी नही हू, स्पर्श जड है। रसभोग जीभ का विषयरस भी नही हू। दृश्य एव दर्शन मे क्षण-भर मे लीन होनेवाला रूप भी नही हू। गंध भी नासिका को जड कल्पना है; मै गंध भी नही हू। इस प्रकार मै इद्रियों का विषय भी नही हू। मैं निर्मल, शांत, प्रपंच रहित, शुद्ध चैतन्य और उससे भी बढकर हू। मैं सबके बाहर-भीतर व्याप्त निष्फल, निर्विकल्प, चिदाभास हू। मेरे कारण ही घड़े-वस्त्र से लेकर

सूर्य तक तेज युक्त है। मेरे आतरिक प्रकाश से ही इंद्रियां काम करती है। यह दृष्टि अनत आनद का भोग करनेवाली तथा अन्य दृष्टियो को जीतनेवाली है। यह मुक्त सभी भावनाओं मे स्थायी रहता है। इस प्रत्येक आत्मा को नमस्कार। निष्कल-अकल्पनीय चित शक्ति ही इन विचित्र, स्वच्छ एव समान भाववाली शक्तियो को प्रकट करती है। यह तीनों कालो मे सर्वाधिक शक्तिशाली एव बंधनरहित है। यह अवर्णनीय, शाश्वत एवं आत्मा के समान शेष रहनेवाली है। इच्छा-अनिच्छा युक्तो मे रहनेवाली यह शक्ति मैली पख बंधे पक्षी के समान उडने मे असमर्थ है। ईर्ष्या एव इच्छा के द्वद्व से प्राणी मोह रूप पृथ्वी के गर्त मे गिरे कीटो के समान है। (31-46)

अचितनीय चिदात्मा को और मुझे नमस्कार। मै विकल्पहीन बुद्धि रूप उदय होनेवाला आदि जो भी हूं, मुझे नमस्कार। हे अनंत ईश्वर ! तू रुकने पर भी रुका नही है, चलने पर भी जाता हुआ नही है, तू परमेश्वर है; मै शिव हूं, तू शात रहने पर भी काम करता है और कार्य करने पर भी इसमे लिप्त नही होता। इस प्रकार के तुझे तथा मुझे दोनों को नमस्कार। यह ईश्वर सदा सुलभ, सगो की तरह चतुर तथा शरीर कमल मे भंवरे की तरह रहने वाला है। इच्छा एव भोगो से मुझे कुछ नही करना है। जिसे आना है आए, जिसे जाना है जाए। मन, अहंकार एवं भाव का नाश हो जाने पर मै केवल शुद्ध रूप में हूं। मेरा शत्रु कोई कैसे हो सकता है ? मेरे शरीर की अहकार रूपी चिडिया इच्छा रूपी रस्सी को काटकर न जाने कहां उड़ गई है। जो अपने को कार्य करनेवाला (कर्ता) नही समझता, जिसकी बुद्धि लिप्त नही होती और जो सबको समान समझता है उसी का जीवन उचित है। (46-55)

जिसका अतःकरण शीतल एव राग-द्वेषहीन है, जो जगत को साक्षी के समान देखता है, जिसे ज्ञान प्राप्त हो गया है, जिसने उचित-अनुचित का ध्यान छोड दिया है तथा जिसका चित, चित्त मे ही जुड गया है, ऐसे व्यक्ति का जीवन ही सुंदर है। ग्राह्य-ग्राहक सबध नष्ट होने पर मिलनेवाली शाति ही मोक्ष है। जैसे भुना हुआ बीज नही जमता, वैसे ही जीवन मुक्त का हृदय शुद्ध हो जाता है। तब वह पवित्र, उदार, शुद्ध, सत्त्व होकर ध्यानयुक्त और नित्य मे स्थित होता है। चित्तहीन चेतन ही आत्मचेतन कहलाता है। मन रहित होने पर दोष शात होते हैं। यही सब जानना ज्ञान एव तृप्ति है। बोलने, आदान-प्रदान करने, आखें खोलने पर भी मै मनन करने योग्य आनदमय आत्मा हू। सवेद्य (जानने योग्य) मन को इच्छारहित करके आशा के बंधन को काटकर अब मै ज्ञान रूप हू। शुभ-अशुभ, इष्ट-अनिष्ट सकल्पों एवं भावों से रहित अब मै निरामय एव ज्ञान ही हूं। (56-65)

राग-द्वेष हीन होकर मै विभागहीन जगत में वज्र स्तंभ के समान आत्मा के सहारे हू। मै निर्मल एवं इच्छा रहित दशा में प्रयत्न, हेय, उपादेय आदि भावना से रहित स्थित हूं। मै कब निर्विकल्पक समाधि में निश्चल शिला जैसा बनूंगा ? कब संतुष्ट होऊंगा ? कब स्वय प्रकाश पद मिलेगा ? कब पर्वत गुफा में शांत होकर मनन करूगा ? और कब उस ब्रह्म के ध्यान में लीन होने पर कोयले मेरे माथे में घोसला लगाएंगी ? सकल्प तृष्णा के वृक्ष-लताओं को काटकर मन के मैदान में प्रसन्नता से घूमता हूं तथा परमपद मिलने पर कैवल्य रूप अपना ही नाम जपता हूं। अब मै निर्वाण, निर्मल, निरश, स्वच्छ, विजेता, सत्य एव ज्ञानरूप हो गया हूं। आनंद, इद्रिय शमन, सदा प्रसन्नता, पूर्णता, उदारता, शोभा तथा अद्वैत की भावना करता हुआ सन्यासी अपने रूप मे स्थित रहकर निर्विकल्प

रूप को जानकर निर्विकल्पक बना रहे । जीवित रहने पर आतुर संन्यासी क्रम सन्यास ले । नीच स्त्री, पतित और रजस्वला से वार्तालाप न करे । देवता-पूजन न देखे, यह सन्यासी का कार्य नही है । आतुर,कुटीचक्र,बहूदक,हस एवं परमहस को क्रमश· भू, भुव ,स्व ,तप एव सत्य लोक मिलता है । तुरीयातीत एव अवधूत अपने स्वरूप को खोजते हुए कैवल्य पाते है । अपने को जानने के प्रयत्न के अतिरिक्त कार्य सन्यासी के लिए ऊट को केसर लगाने के समान व्यर्थ है । योग,साख्य,मत्र-तत्र आदि सन्यासी के लिए वर्जित है । ऐसे कार्य करना शव पर अलकार लगाने के समान सन्यास के विरुद्ध है । उसके लिए नाम कीर्तन मे भाग लेना भी मना है । जो कर्म किया जाता है,उसका फल भी मिलता है । वह अडी के फेन के समान सब कुछ त्याग दे । देवता का प्रसाद लेना या किसी देवता की पूजा भी न करे । (66-75)

अपने अतिरिक्त सब कुछ त्यागकर उसे हाथ या मुह से मधुकरी (भिक्षा) ग्रहण करके जीवन यापन करना चाहिए । शरीर मे चर्बी न बढे,इसके लिए घूमते रहना । आधा पेट भोजन और एक चौथाई जल पीकर शेष पेट वायु के लिए खाली रहना चाहिए । एक ही घर से लगातार न खाए । श्रद्धा से उसकी प्रतीक्षा करनेवालो के घर से ही भिक्षा यथासभव प्राप्त करे । पाच-सात घरो से भिक्षा पाने के लिए गाय दुहने तक के समय तक प्रतीक्षा करे । एक घर मे दोबारा न जाए । रात को उपवास उचित है । बिना मागे मिली भिक्षा श्रेष्ठ है । इसके लिए घर मे दाएं-बाए मार्ग से न जाए । निर्दोष घरो को न छोडे । वेद न जाननेवाले,श्रद्धाहीन और सस्कारहीन के घर से न मागे । श्रद्धालु सस्कारहीन के घर से ग्रहण कर ले । भिक्षा पाच प्रकार की होती है, असकल्पित, प्राक्प्रणीत, अयाचित,तात्कालिक तथा उपपन्न । बिना विचार किए तीन,पांच या सात घरो से मधुमक्खी के समान भिक्षा लेना असंकल्पित मधुकरी है । पहले दिन या प्रात किसी के द्वारा प्रार्थना करने पर उससे भिक्षा लेना प्राक्प्रणीत है, चलते-फिरते कोई निमत्रण दे, तो यह अयाचित है, जाते ही कोई ब्राह्मण भोजन कराने का आग्रह करे,तो तात्कालिक तथा यदि वह तैयार भोजन लाए तो इसे उपपन्न मधुकरी कहते है । (76-88)

सन्यासी म्लेच्छ से भी भिक्षा ले,किंतु बृहस्पति के घर से लगातार न ले । वह याचित या अयाचित भिक्षा से ही जीवनयापन करे । वायु सभी को स्पर्श करता है,अग्नि जला देता है और जल में लोग गंदगी कर देते है,किंतु ये उससे अपवित्र नही होते । इसी तरह संन्यासी भी दोषो से दूषित नही होता । धुआ एव मूसल की ध्वनिहीन जगह पर,जहा आग बुझ जाए और लोग भोजन करते हों,वहां दोपहर बाद भिक्षा मांगे । आपत्तिकाल में नीच एव पाखंडी को छोडकर चारो वर्णो से भिक्षा ले सकता है । उसके लिए घी,शहद,तेल लहसुन युक्त और उड़द के पकवान तथा दूध क्रमश कुत्ते के मूत्र के,शराब के,सुअर के पेशाब के,गोमांस के तथा मूत्र के समान है । अत इन्हे कभी न खाए । हाथ ही उसका बर्तन है,अत उसी में भोजन करे । इसी प्रकार एक दिन में एक ही बार भोजन करे । गाय के समान भोजन करने से समानता की भावना के बाद अमरता मिलती है । (89-96)

वह घी,एकत्रित अन्न,सुगंधित उबटन,नमक,वस्त्र,तेल,मालिश,हसी-मजाक,घमड,परिचित घर की भिक्षा,स्त्री,राजधानी और एक ही घर के भोजन को क्रमश खून (रक्त),मास,गदी वस्तु, अस्पर्श्य,जूठे बर्तन,स्त्री-सहवास,मूत्र,गोमांस,चाडाल,सर्पिणी,कालकूट विष,श्मशान,कुंभीपाक

नरक तथा शव के समान त्याग दे । देवपूजन न करे । सांसारिकता को त्यागकर जीवन्मुक्त वने । आसन, पात्र लोप, इकट्ठा करना, शिष्य बनाना, दिन में सोना तथा व्यर्थ बोलना, ये छ सन्यासियो के लिए पाप है । वर्षा काल के अलावा कही अधिक रुकना आसन है, कहे गए सामान से अधिक रखना सग्रह है, इनमे से किसी के खो जाने पर दूसरा लेना पात्र लोप है तथा एक दड के साथ दूसरा लेना परिग्रह है । साथ ही आगे के लिए रखना संचय, सेवा-पूजा-यश के लिए प्रयत्न करना परिग्रह और स्वयं आत्मकल्याण के लिए आए हुए व्यक्ति के अतिरिक्त को शिष्य बनाना शिष्य— सग्रह है । उसके लिए विद्या प्रकाशमय दिन तथा अविद्या रात्रि है । विद्याभ्यास मे आलस्य दिन में सोना है । आध्यात्मिक चर्चा और भिक्षा के लिए बोलने के अलावा बोलना व्यर्थ का वार्तालाप है । घमड, मात्सर्य, गंध, पुष्प, आभूषण, पान, तेल, क्रीड़ा, भोगो की इच्छा, रसायन, प्रशंसा, निदा, कुशल प्रश्न क्रय-विक्रय, क्रिया-कर्म, वाद-विवाद, गुरु का कहना न मानना, संधि-विग्रह की वाते, पलंग, सफेद वस्त्र, वीर्य पात, दिन मे निद्रा, भिक्षा का बर्तन रखना, स्वर्ण, विष, शास्त्र, हिसा, क्रोध एव मैथुन वर्जित है । उसके लिए गृहस्थियो के कर्म, गोत्र का विचार, माता-पिता की संपत्ति आदि लेना मना हैं । इन्हे लेने से नीच गति मिलती है । विद्वान सन्यासी वृद्धा का भी विश्वास न करे, क्योंकि जीर्ण कथा (गुदडी) में जीर्ण कपड़ा ही लगता है । चल-अचल, बीज, स्वर्ण, विष एवं हथियारो को मल-मूत्र समझकर कभी सचित न करे । (97-110)

केवल आपत्तिकाल मे मार्ग के लिए रखने के अलावा संन्यासी को कुछ भी पास में नही रखना चाहिए । अन्न न मिलने पर पका अन्न ले सकता है । सुंदर युवक संन्यासी कभी किसी के घर मे न रहे । दूसरे के लिए मांगना या कुछ देना मना है । सबके कल्याण के लिए विनम्र आचरण करे । पका या बिना पका मांगने से अधोगति मिलती है । खाने के लालची तथा ऊनी या सूती या रेशमी किसी भी वस्त्र को ग्रहण करने से उसका पतन होता है । उसे अद्वैतरूपी नाव में बैठकर जीवन्मुक्त अवस्था प्राप्त करनी चाहिए । वाणी, शरीर तथा मन को दंड देने के लिए क्रमश मौन धारण, उण्वास तथा प्राणायाम करे । कर्म से वधन तथा विद्या से मुक्ति मिलती है, अत सन्यासी कर्म से पृथक रहते हे । गलियों मे वस्त्र, सब जगह भिक्षा तथा सोने को विस्तृत भूमि की पलग मिल जाती है, तव वे दु खी कैसे रहेगे । समस्त प्रपंच को ज्ञान की अग्नि में जला दे । आत्मा में अग्नि को रखनेवाला महान अग्निहोत्री है । मार्जारी एवं वानरी दो प्रवृत्तियां है । ज्ञान के अभ्यासवालो की मुख्य प्रवृत्ति मार्जारी तथा सहायक वानरी है । विना पूछे और अन्यायी प्रश्न पूछने पर भी न वोले । ऐसे समय मे सव कुछ जानता हुआ भी मूर्ख जैसा वन जाए । पाप का प्रसग होने पर वारह हजार तारक मत्र का जप करके पाप को काट दे । प्रतिदिन वारह हजार प्रणव जप से वारह मास में ही परम ब्रह्म मे साक्षात्कार होता है । (111-116)

□

52. नारद परिव्राजकोपनिषद्

शांतिपाठ :

ॐ भद्र कर्णेभ्य शृणुयाम देवा भद्र पश्येमातक्षिर्भियर्जत्रा
स्थिरेरगैस्तुष्टुवा सस्तनूभिर्व्यशेम देवहित यदायु ।
स्वस्ति न इंद्रो वृद्धश्रवा स्वस्ति न पूषा विश्ववेदा
स्वस्ति नस्ताक्ष्यों अरिष्टनेमि स्वस्ति नी बृहस्पतिर्दधातु ।

ॐ शाति शाति शाति ।

हम कानो से कल्याणमय वचन सुने, नेत्रो से कल्याणमय चीजो को देखे और दृढ अगोवाले स्वस्थ शरीर से ईश्वर की स्तुति करते हुए अपनी आयु को ईश्वर के प्रति समर्पित करते हुए व्यतीत करे। इद्र हमारा कल्याण करे, पूषा हमारा कल्याण करे। अमगलनाशक गरुड और बृहस्पति हमारा कल्याण करे। दैहिक, दैविक और भौतिक तीनो प्रकार के दु ख शात हो।

प्रथम उपदेश

एक बार परिव्राजको (सन्यासियो) मे श्रेष्ठ नारद सब लोको मे संचार करते हुए पुण्य स्थलो, तीर्थो को पवित्र करते हुए चित्त-शुद्धि प्राप्त करके निर्वैर-शात- दानपूर्ण-विरक्त होकर अपने स्वरूप का अनुसधान करते हुए सयम-नियम से आनदमय और मुनियो के आश्रय स्थान नैमिषारण्य पहुचे। इस पुण्य स्थल को देखकर वीणा के द्वारा 'स-रे-ग-म-प-ध-नि' स्वरो से वैराग्य की स्वर झकार निकल रही थी। सासारिकता से दूर उनकी हरिकथा को सुनकर स्थावर (वृक्ष आदि) और जंगम (चलनेवाले प्राणी) सभी मनुष्य आनदित हुए। उनका भक्तिमय सगीत पशु, मनुष्य, देवता, गधर्व, किन्नर, अप्सरा सभी को आकर्षित कर रहा था। भगवदभक्त ब्रह्मा के पुत्र नारद को देखकर वहा हो रहे बारह वर्षीय 'सत्र यज्ञ' में उपस्थित वेद्रज्ञ, सर्वज्ञ, तपस्वी और ज्ञान-वैराग्य-सपन्न शौनक आदि महर्षि उठ खडे हुए और उन्होने नारद का यथोचित सत्कार करके उन्हे एक आसन पर बैठाया तथा स्वय भी बैठ गए। तब उन ऋषियों ने उनसे कहा, 'भगवन ! मुक्ति का क्या उपाय है ? कृपया हमें बताए।' (1)

तब नारद बोले, 'उच्च कुल में उत्पन्न होकर उचित विधि ले उपनयन सस्कार करके चौबीस सस्कारों से सपन्न गुरु के आश्रम मे अपनी शाखा के अनुसार सभी विद्याए पढकर बारह वर्ष ब्रह्मचर्य आश्रम में रहकर पच्चीस वर्ष तक गृहस्थ जीवन बिताएं और फिर 25 वर्ष वानप्रस्थ मे रहे और नियम पालन सही रूप में करे। विद्वानो ने इन तीनों आश्रमो को क्रमश चार, छ और चार प्रकार का कहा है। इनका नियमपूर्वक पालन करे। फिर धर्म, अर्थ, काम एव मोक्ष इन चारो माधनो से सपन्न होकर सपूर्ण संसार से ऊपर उठकर मन, वाणी और कर्म से सभी आशाओ को त्यागकर वासना एव इच्छा को भी त्याग दे। किसी के प्रति वैर न रखकर, शांत तथा इद्रियो का दमन करके

संन्यास लेकर अबाध रूप मे आत्मा का ध्यान करते हुए देह त्याग करने से निसदेह व्यक्ति मुक्त होता है।' (2)

द्वितीय उपदेश

शौनक आदि ऋषियो ने नारद से फिर कहा, 'कृपया हमे सन्यास की विधि समझाइए।' इस प्रकार उन्हे देखते हुए नारदजी बोले कि इसे पितामह ब्रह्मा के मुख से सुनना उचित होगा। अत 'सत्र यज्ञ' के पूर्ण होने पर वह उन सबको साथ लेकर ब्रह्मलोक गए। ब्रह्मा के प्रति विधिपूर्वक निष्ठा दिखाकर प्रणाम कर स्नान से पवित्र होकर उन्हे अपने साथ बैठाकर नारद ब्रह्मा से बोले, 'आप पिता, गुरु, सब विद्याओ के रहस्य को जाननेवाले और सर्वज्ञ है। अत मेरे एक रहस्य के बारे मे बताइए। आपके अलावा मेरे प्रश्न का उत्तर और कौन दे सकता है? यदि आप कृपा करे, तो सन्यास के स्वरूप एव क्रम को समझाइए। ब्रह्मा चारो ओर देखते हुए क्षण-भर के लिए आखे बद कर समाधिस्थ हो सांसारिक दु खो से मुक्ति का उपाय सोचने लगे। फिर आखे खोल नारद को देखकर कहा, 'प्राचीन काल मे पुरुष सूक्त एव उपनिषदो मे कहा गया गूढ रहस्य, जो विराट पुरुष ने मुझे उपदेश मे दिया था, वही तुम्हे बताता हू। इस रहस्य क्रम को ध्यान लगाकर सुनो।

'नारद! माता-पिता के आज्ञाकारी बालक का यदि उपनयन न हुआ हो, तो पहले इस सस्कार को करे। फिर वह किसी उच्च कुलीन विद्वान गुरु के आश्रम मे जाकर विनम्र भाव से प्रणाम करके अपनी इच्छा बताए। बारह वर्ष तक गुरु-सेवा सहित विद्याओ का अभ्यास करे। फिर अध्ययन पूर्ण होने पर गुरु की आज्ञा से अनुरूप कन्या से विवाह करे। पच्चीस वर्ष तक गृहस्थ धर्म का पालन करे। वश चलाने के लिए पुत्र उत्पन्न करे। फिर सन्यासी के रूप में अगले पच्चीस वर्ष बिताए। दिन मे तीन बार स्नान तथा चौथे प्रहर एक बार भोजन करे। ग्राम-नगर के परिचित मार्गो को त्यागकर एकात वन मे रहे। स्वय उपजे हुए चावलो को एकत्र कर आश्रम के धार्मिक कार्य करे। लोक-परलोक से वैराग्य ले ले। चालीस सस्कारो से पवित्र होकर आशा, असूया आदि का त्याग कर दे। तब चालीस सस्कारो से पवित्र होकर ही सन्यास लेने का अधिकारी होता है।'

तृतीय उपदेश

नारद बोले, 'सन्यास कैसे और किसके द्वारा लिया जाता है, कृपया बताए।' ब्रह्मा ने कहा, 'पहले संन्यास का अधिकारी कौन है? इसी पर प्रकाश डालता हू। अगहीन, नपुसक, पतित, म्लेच्छ, बहरे, गूगे, बच्चे, पाखडी, चक्री, लिगी, वैतानिक अध्यापक आदि विरक्त होने पर भी सन्यास के अधिकारी नही है, यदि सन्यास ग्रहण भी कर ले, तो महावाक्यो का उपदेश ग्रहण नही कर सकते। पहले से ही सन्यास के अनुकूल आचरण करनेवाला ही इसे ग्रहण कर सकता है, क्योकि किसी से न डरनेवाला और किसी को न डरानेवाला ही स्मृतियों के अनुसार सन्यास ले सकता है। नपुसक, अगहीन आदि सन्यास लेने पर केवल आतुर सन्यासी ही हो सकते है, किंतु क्रम सन्यास नहीं। (2-4)

'आतुर सन्यास का समय प्राण निकलते समय आतुर सन्यास लिया जाता है। ठीक समय

पर प्राप्त हो जाने पर यह भी मुक्ति देता है। इसे भी मत्रो सहित विधिपूर्वक ले। नियमो एव मत्रो में इसमे और संन्यास मे कोई अतर नही है। सभी कर्म मत्र युक्त होते है, अत मत्र-त्याग न करे। बिना मत्र का कर्म बुझी हुई आग मे आहुति डालने के समान है। नियमपूर्वक मत्रो को पढने पर ही कर्म संन्यास की प्रक्रिया पूरी होती है। अग्निहोत्री को विदेश मे वैराग्य होने पर वह जल मे प्राजापत्य करे और सन्यास ले। यह कर्म वह मन से, विधि सहित मत्रोच्चारण से या वैदिक रीति से करे, तभी सन्यास ले, अन्यथा वह धर्मच्युत हो जाएगा। पदार्थो से पूर्ण वैराग्य होने पर ही सन्यास का विचार करे। थोडा-सा भी अनुराग मन मे हो, तो घर को त्यागे। अन्यथा पंतन होने पर नरक मिलता है। जिसकी इद्रियां वश मे हो या जो ब्रह्मचारी ब्राह्मण हो, ये तथा पूर्ण वैराग्य होने पर अविवाहित भी सन्यास ले सकते है। कर्म प्रवृत्ति एव ज्ञान सन्यास का लक्षण है, अत ज्ञान के लिए ही सन्यास लेना चाहिए। (5-16)

'परमतत्त्व सनातन ब्रह्म का ज्ञान होने पर यज्ञोपवीत एव शिखा त्यागकर दंड ग्रहण करे। सब पदार्थो से वैराग्य और परमात्मा से पूर्ण अनुराग होने पर ही भिक्षा का अन्न खाया जा सकता है। आदर मिलने पर होनेवाली प्रसन्नता पिटने पर भी बनी रहे, तभी भिक्षु बनने का अधिकारी होता है। 'मै ही अद्वितीय बह्म हू,' ऐसी भावना होने पर ही भिक्षुक कहलाता है। जिसमे शक्ति, दमन, सयम आदि हो एव जो मन, वाणी और कर्म से ईर्ष्या भाव न रखे, वही सन्यासी है। इस प्रकार का आचरण करता हुआ एक आसन से उपनिषदो को सुनता हुआ तथा ब्रह्मचर्यपूर्वक अध्ययन करके ऋषि ऋण से मुक्त होकर ही सन्यास ले। धैर्य, क्षमा, दमन, अस्तेय, पवित्रता, इद्रिय, सयम, बुद्धि, विद्या, सत्य और क्रोध न करना, ये दस धर्म के लक्षण हैं। बीते सुखो का स्मरण एव आगे की कल्पना न करनेवाला, इद्रियो एव मन को जीतनेवाला तथा प्राणो के रहने पर भी मृत के समान सुख-दु ख का अनुभव न करनेवाला ही सन्यासी बनने का अधिकारी है। दो कौपीन, एक गुदडी और डडा इससे अधिक का लोभ करनेवाला सन्यासी रौरव नरक मे जाता है और फिर पशु-पक्षियो की योनि मे जाता है। शीत से बचने के लिए फटे वस्त्रो की गुदडी बनाए। एक वस्त्र पहनें या वस्त्रहीन रहे। चचल दृष्टि न हो, अकेला रहे, वर्षा मे ही एक स्थान पर रहे और परिवार, वेदाग एवं जनेऊ भी त्याग दे। अपनी प्रशस्ग न करे। (17-32)

'ममता, काम, क्रोध, राग, द्वेष से दूर रहे। स्वर्ण को मिट्टी-पत्थर समझे। दभ, अहकार का त्याग तथा आत्मज्ञान से ही मोक्ष मिलता है। इद्रियो के वश मे होने से दोष तथा इन्हे वश मे करने से सिद्धि मिलती है। भोगो को भोगने से इच्छाए शात न होकर और अधिक भडकती हैं। मीठे या कटु शब्दो से, स्वादिष्ट या अरुचिकर भोजन से, कोमल या कठोर वस्तु को छूकर, सुदर या असुदर को देखकर और सुगध या दुर्गध को सूघकर जो समान रहता है, वही जितेद्रिय है। मन-वाणी से पवित्र हो वेदों का फल पाते है। विद्वान सम्मान को विष एव अपमान को अमृत के समान समझे। अपमान होने पर मनुष्य सुख से सोता, जागता एव घूमता है, किंतु अपमान करनेवाला नष्ट हो जाता है। नश्वर शरीर के लिए किसी से शत्रुता न करे। कठोर वचनो को सहे। क्रोध करनेवाले से भी क्रोध न करे और गाली देनेवाले को गाली न दे। वाणी दो-दो नाक, कान और आख तथा मुख सात छिद्रों मे सबधित है। इससे झूठ न बोले। सुख की इच्छा होने पर आध्यात्मिक चितन करे। अपनी सहायता

से ही घूमे। इंद्रिय संयम से प्राणियो का कल्याण करे। शरीर अस्थि-मास आदि से बना रोगो का घर है। वीर्य एवं रज से बनने के कारण यह रजस्वल है। पच तत्त्वों का बना यह शरीर त्यागने योग्य है। इससे प्रेम करनेवाला नरक में जाता है। इसमें स्थित अहकार महावीचि नरक देनेवाला है। इसका मल असिपत्र नरक है। यह अश कुत्ता खानेवाली चांडालिनी के समान है। (41-50)

'अपने प्रिय-अप्रिय, सुकर्मो एव दुष्कर्मो को त्यागकर ध्यान योग से ब्रह्म को प्राप्त करे। इस प्रकार धीरे-धीरे आसक्ति को छोड़कर ब्रह्म को प्राप्त करता है। सिद्धि के लिए अकेला ही रहे। प्राप्त सिद्धि को देखकर प्रयास न छोडे। कपाल लकडी का पात्र, वृक्ष-मूल का भोजन, सबके प्रति समानता, सबका कल्याण चाहनेवाला सन्यासी केवल राम को हृदय मे रखकर दड एव कमडलु के साथ भिक्षा के लिए जाए। एक होने पर सन्यासी, दो होने पर जोडा तथा तीन होने पर पूरा नगर ही माना जाता है, अत· अकेला ही रहे; एक से दो न होने दे। नगर, ग्राम या जोडे के रूप मे रहने पर सन्यासी अधर्मी हो जाता है। एक से अधिक होने पर परस्पर राजनीति एवं भिक्षा की बाते होने पर स्नेह, द्वेष आदि उत्पन्न होते है। अत शास्त्रो की आज्ञा है कि अकेला ही रहे। व्यर्थ मे न बोले। नमस्कार का उत्तर 'नारायण' कहकर दे। एकांत मे रहकर मन, वाणी एवं कर्म से ब्रह्म का ही ध्यान करे। मृत्यु या जीवन का स्वागत न करे। आयु पूरी होने तक काल की प्रतीक्षा करे। नपुसक, लूले-लंगडे, बहरे-अधे तथा मूर्ख की तरह रहकर काम-क्रोधादि से दूर रहनेवाला सन्यासी मुक्त होता है ' भोजन के स्वाद को न देखनेवाला तथा अभी उत्पन्न, सोलह वर्षीया या सौ वर्ष की बुढिया को देखकर निर्विकार रहनेवाला षंडक कहलाता है। (51-64)

'केवल शौचादि या भिक्षा के लिए प्रतिदिन एक कोस से अधिक न घूमनेवाला सन्यासी पगु है, चलते या रुकते जो इधर-उधर न देखनेवाला अध, हित-अहित या मनोहर शब्दो को सुनते हुए भी न सुननेवाला बहरा तथा स्वस्थ शरीर होने पर भी विषयो से अनासक्त रहनेवाला मुग्ध (मूर्ख) कहा जाता है। संबंधियों, तमाशा, जुआ, युवती, रजस्वला स्त्री तथा पकवानो को न देखे। राग, द्वेष आदि का मन से भी विचार न करे। स्त्रियो की बातें, सफेद वस्त्र, चटोरपन, दिन मे नींद तथा कोई सवारी उसके लिए पाप है। जहा तक हो, लबी यात्रा न करे। विद्याभ्यास से मुक्ति की चिता करे। तीर्थाटन, अधिक उपवास, अन्य विषयो का अध्ययन तथा व्याख्यान देना भी मना है। पाप, धृष्टता, कुटिलता को त्यागकर इंद्रियो को कछुवे के अगों के समान समेट ले। इस प्रकार हर्ष-शोक से भी दूर होकर नमस्कार एव स्वधा को भी त्यागता हुआ ममता-अहंकारहीन सन्यासी एकात मे रहे और किसी वस्तु की कामना न करे। ऐसा सन्यासी निःसदेह मुक्त हो जाता है। (65-76)

प्रमादरहित तथा त्याग एव भक्ति-ज्ञान सपन्न ब्रह्मचारी गृहस्थ या वानप्रस्थ कोई भी वैराग्य होने पर संन्यास ले सकता है। वैराग्य कम होने और आश्रमों की इच्छा होने पर ब्रह्मचर्य के बाद गृहस्थ आश्रम में, फिर वानप्रस्थ के बाद ही सन्यास ले। ब्रह्मचारी या इससे रहित, स्नातक या अस्नातक, अग्निहोत्र करनेवाला या न करनेवाला, कोई भी वैराग्य होने पर सन्यासी बन जाए। नित्य प्राजापत्य यज्ञ करे या न करे, अथवा आग्नेयी ही करे। अग्नि ही प्राण है। अत इससे वह अपने प्राण को पुष्ट करता है। इस समय त्रैधातवीय कर सकता है। इससे सत्त्व, रजस एव तमस का ही हवन होता है। विधि सहित मंत्र पढकर अग्नि को सूंघे। अग्नि न हो, तो जल मे हवन करे और करे,

'सब देवता जलस्वरूप है, मै उनके लिए हवन करता हू। यह आहुति उन्हे मिले।' फिर उस जल से आचमन करे। घी मिली हवि रोगनाशक है। इसके पश्चात चोटी, जनेऊ, पिता, पुत्र, स्त्री, अध्ययन एव मत्रो को त्याग दे। इससे आत्मज्ञानी संन्यासी हो जाता है। त्रैधातवीय मत्र मोक्ष देनेवाला है, इसी से ब्रह्मज्ञान प्राप्त करे और सत्य ज्ञानमय है, इसी की उपासना करे। (77-79)

'यज्ञोपवीत त्यागने पर ब्राह्मण कैसे रहेगा?' नारद के इस प्रश्न पर ब्रह्मा कहने लगे—(यह कथन इससे पूर्व परब्रह्मोपनिषद के 'शिखा सहित चोटी काटकर बाह्य सूत्र को त्याग दे' (6-14) इत्यादि मे आ चुका है, अत यहा उल्लेख करना अर्थहीन होगा)। (80-89)

'इस तत्त्व को जानकर ब्राह्मण सन्यासी बने। सिर मुंडाकर, एक ही वस्त्र धारण करता हुआ शारीरिक कष्ट सहे। या पुत्र आदि को त्यागकर स्वाध्याय एव सत्कर्म करता हुआ ब्रह्माड सहित कौपीन, दड, वस्त्र त्याग दे। द्वदो को सहनेवाला सन्यासी शीत-उष्ण, सुख-दु ख, निदा, मान-अपमान इन छ उर्मियो से अलग रहे। निदा, अहकार, काम, क्रोध आदि को भी छोड़ दे। अपने देह को शव समझे। आत्मा के अतिरिक्त किसी भी वस्त्र के स्वाहा, स्वधा, निदा, प्रशसा से कोई प्रयोजन न रखे। भाग्य से जो मिले उसी में संतोष करे। स्वर्ण आदि संग्रह न करे। किसी भी देवता का आह्वान, विसर्जन, मत्र, ध्यान उपासना आदि न करे। एक ही स्थान पर न रहे। छोडे हुए घर, वृक्ष के नीचे, मदिर, झोपडी, कुम्हार का छप्पर, यज्ञशाला, नदी-तट, कछार, गुफा, झरना, चबूतरा, जो भी स्थान मिले वही रह ले। श्वेतकेतु, ऋभु, निदाघ, ऋषभ, दुर्वासा आदि ऋषियो की तरह कोई चिह्न न रखे। दड, झोली, कमडलु सबको 'भू स्वाहा' कहकर जल मे विसर्जित कर दे। (90)

'नग्न होकर रहे। आत्मा को खोजने मे लगा रहे, द्वदो को सहता हुआ, ब्रह्म के मार्ग मे शुद्ध मन से रहे और प्राण-रक्षा के लिए, जो अन्न-जल स्वय मिल जाए, उसे हाथ की ही बर्तन समझकर ग्रहण करे। लाभ, हानि, ममता आदि को त्यागकर केवल आत्मध्यान एव अभ्यास मे लगा रहे। पाप-पुण्य के कर्मो ससे मुक्त रहे। स्वयं को ब्रह्म समझकर केवल उसी का चितन करे। अह-भाव एव सासारिकता से सबंध तोडकर ही शरीर छोडे। इस प्रकार सन्यासी सार्थक होता है। (91-92)

चतुर्थ उपदेश

'ससार वेद, इद्रियों और उनके विषयों के छोड़ने पर आत्मा मे स्थित योगी को परम गति मिलती है। सन्यासी अपने नाम, गोत्र, वर्ण, देश, उम्र, चरित्र, व्रत, ज्ञान आदि की किसी से चर्चा न करे। स्त्री से न बोले, परिचित स्त्री का चित्र देखना मना है। इससे मन मे विचार उठते है, जो भ्रष्टता पैदा करते है। उसके लिए माया-मोह, सग्रह, शिल्प, चिकित्सा करना, दूसरे के घर मे रहना, मत्र प्रयोग, आशीर्वाद देना आदि वर्जित है। अपने मित्र का भी स्वागत न करे और न उसे अपने पास ठहराए। दान न ले और न दिलाए। अपने किसी प्रिय व्यक्ति के शुभ या अशुभ समाचारो से सुखी या दुखी न हो। हर्ष-शोक का पूर्णतया त्याग कर दे। अहिंसा, सत्य, चोरी न करना, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह आदि का धर्म समझकर पालन करे। निर्द्वद्व, समदर्शी, तुरीय, परमहस सन्यासी साक्षात नारायण होता है। गांव में एक और नगर में पाच रात्रि रहे। वर्षा ऋतु में कही पर भी चार मास रहे। यदि गाव में दो रात्रि रहता है, तो अनुराग उत्पन्न होने से नरक मिलता है। गांव के निर्जन स्थान मे

रहे । कही भी अपने लिए आश्रम न बनाए । आठ महीने कीड़े के समान घूमता रहे । एक ही वस्त्र पहने या नग्न रहे । उसकी दृष्टि चचल न हो, इस पवित्र मार्ग को कलंकित न करे । सदा भूमि की ओर देखे । शून्य, कठिन, भयंकर स्थानों पर भी न घूमे । रात्रि, दोपहर या संध्या को न घूमे । गाव में एक, पत्तन मे तीन, पुर मे दो तथा नगर में पांच रात्रि रहे । बहूदक एव वानप्रस्थ तीन बार तथा हस केवल एक बार स्नान करे । परमहंस के लिए स्नान आदि का कोई भी नियम नही है । (1-22)

'एक दडी सन्यासी के लिए मौन रहना, योग आसन, एकात में रहना, वितिक्षा, निस्पृहता तथा समता, ये सात नियम है । परमहस के लिए केवल चित्तवृत्तियों का त्याग ही उचित है । त्वचा, मास आदि से बने शरीर से भोग करनेवालो और गंदगी के कीड़ों मे कोई अंतर नही है । यह शरीर कफ आदि का घर है, तब इसकी सुदरता का क्या महत्त्व है ? फिर भी मानव घृणित पदार्थो से भरे इस शरीर से प्रेम करता है । वह नरक से भी प्रेम करेगा । स्त्रियों के न कहने योग्य अंगो और सडे फोडे में कोई अतर नही है । फिर भी मनुष्य भ्रम में ठगा जाता है । स्त्रियों का अंग अपान वायु की दुर्गंध से भरा है, उससे भोग करनेवाले मनुष्यों को नमस्कार है । इससे अधिक दु साहस क्या हो सकता है ? सन्यासी के लिए न कोई चिह्न है और न करने योग्य कोई कार्य ही । वह भय, ममता, भोजन की चिता आदि से दूर रहता है । वह एक कौपीन या उसके विना ही ध्यान करे । ज्ञान व्रत से ही व्रह्म भाव तथा मोक्ष प्राप्त होता है । ज्ञान न होने पर चिह्न धारण करना भी व्यर्थ है । सच्चे व्रह्मज्ञानी की इस बात को कोई नही जानता कि वह साधु है, असाधु है, मूर्ख है या विद्वान है । विना चिह्न के केवल ब्रह्म चितन ही करे । इस प्रकार रहे कि लोगों को उसके विषय में कुछ भी पता न चले, सदेह ही बना रहे । इस प्रकार के शांत योगी के दर्शनों की देवता भी इच्छा करते हैं और उसी की तरह व्यवहार करना चाहते है । आत्मा के अतिरिक्त सब कुछ भूल जाने पर ही मोक्ष मिलता है । यही व्रह्म तत्त्व का उपदेश है ।' (23-66)

तब नारद ने पितामह से संन्यास की विधि बताने के लिए निवेदन किया । इस पर पितामह व्रह्मा बोले—आतुर या कर्म-सन्यास लेने से पहले कृच्छ्र व्रत लेकर प्रायश्चित्त करना पडता है और तब देवता, ऋषि, स्वर्गीय मनुष्य, प्राणी, माता-पिता तथा आत्मा इन आठों के लिए श्राद्ध किया जाए । फिर पहले सत्य एवं वसु नाम के विश्वदेवों और वाद में देवश्राद्ध में व्रह्मा, विष्णु एवं महेश का, ऋषि श्राद्ध में देवर्षि, राजर्षि एवं मानव ऋषियों का, दिव्य श्राद्ध में आठ वसुओं, ग्यारह रुद्रों एव वारह आदित्यों का, मानव श्राद्ध में सनक, सनंदन, सनत्कुमार एवं सनत्सुजात का, भूत श्राद्ध में पृथ्वी, आकाश आदि पांच भूतों का, पितृश्राद्ध में पिता, पितामह (दादा) एवं पडदादा का, मातृ श्राद्ध में माता एवं पितामही का तथा आत्म श्राद्ध में अपना, पिता का एवं पितामह का आह्वान (वुलावा) करे । पिता जीवित हों, तो उनका आह्वान नही किया जाता । इन आठों श्राद्धों को एक ही अनुष्ठान का अग वनाए (सवको एक ही अनुष्ठान समझे) । प्रत्येक में दो-दो व्राह्मणों का पूजन करे । आठों श्राद्धो को अलग-अलग करने पर अपनी ही शाखा के मंत्रों से आठ दिन में अथवा एक ही दिन में किए जा सकते है । पितृयोग में वताए गए विधान के अनुसार व्राह्मणो का पूजन आदि करके पिडदान देना चाहिए । फिर दक्षिणा, पान आदि देकर विदा करना चाहिए ।

'शेष कार्यों को सपन्न करने के लिए केवल सात वालों को छोडकर सभी वालो, दाढ़ी-मूछ

सहित नाखूनो को भी काट डाले। आख एवं गुप्त अगो के बाल न काटे। तब स्नान करके सायंकालीन सध्या के समय एक हजार गायत्री मत्र जपे। बाद मे ब्रह्मयज्ञ करके अलग अग्नि की स्थापना करके अपनी शाखा के अनुसार उपसंहार करके घी की आहुति दे। इसके पूर्ण होने पर तीन कौर सत्तू के खाए। आचमन करे। अग्नि मे ईधन देकर काले मृगचर्म पर बैठे। उत्तर की ओर मुख करके पुराण आदि सुनता हुआ रात्रि-भर जागता रहे। पुरुष सूक्त के सोलह मत्रो से आहुतिया दे। विरजा होम, आचमन, दक्षिणा, वस्त्र-गौ-स्वर्णदान करके ब्रह्मा को विसर्जित करे। आधिदैविक अग्नि को आत्मा में प्रतिष्ठित करे। अग्नि का ध्यान प्रदक्षिणा एव नमस्कार के बाद अग्नि को यज्ञशाला में विसर्जित करे। प्रातःकाल की संध्या मे गायत्री का जप एवं सूर्य की स्थापना करे। नाभि तक जल में प्रवेश करके आठो दिक्पालो को अर्घ्य दे। बाद मे गायत्री का विसर्जन तथा सावित्री का व्याहतियो मे प्रवेश कराए। अब अपनी बुद्धि, शरीर, जिह्वा आदि के लिए मगलकामना करता हुआ धन-सपत्ति एव लोक की इच्छा का परित्याग करता हुआ 'ॐ भुव. सन्यस्त मया ' इत्यादि मत्रों को धीमे-ऊचे स्वर मे या मन ही मन उच्चारण करता हुआ पूर्व दिशा मे अंजलि से जल डालकर शिखा को उखाड डाले। फिर इन्ही मत्रो को कहता हुआ वस्त्र और कमर मे बाधे जानेवाले डोरे को भी त्याग दे। 'मैने समस्त कर्म त्याग दिए है,' ऐसा विचार करता हुआ हाथो को ऊपर उठाकर उत्तर की ओर चल दे। (37)

'इसके बाद सन्यासी गुरु से प्रणव (ओम) तथा महावाक्य (तत्त्वमसि, सोह महावाक्य कहे जाते है) उपदेश प्राप्त करके 'कोई भी मुझसे अलग नही है, सभी मुझमें है', ऐसा सोचता हुआ सुख से विचरण करे। फल, पत्तों एव जल का आहार करे। पर्वत, वन, मदिर आदि मे ठहरे। दिगबर (वस्त्रहीन) सन्यासी हो तो केवल आत्मा की अनुभूति को ही अपने हृदय मे रखे। कर्मो से दूर रहना ही लाभदायक है। ऐसा विचार करता हुआ फल, रस, पत्ते, जड आदि से प्राणो को धारण करता हुआ, मोक्ष की इच्छा करता हुआ पर्वतों की गुफा मे देह त्याग करे। यदि ज्ञान-प्राप्ति के लिए सन्यास लिया हो, तो आज्ञा मिलने पर ही किसी गुरु के पास जाकर उससे दड, कमडलु प्रणव तथा महावाक्य का उपदेश ग्रहण करे। दड को ग्रहण करते समय 'सखा मा गोपायौज ' तथा कमडलु लेते समय 'जज्जीवन जीवनाधारभूत ' इन मत्रों का उच्चारण करे। इसी प्रकार कौपीन, चादर आदि भी ग्रहण करे। योगपट्ट मिल जाने पर अपने को धन्य समझता हुआ सन्यासी बनकर घूमे। (38-39)

पंचम उपदेश

'नारद ने अपने पिता ब्रह्मा से पूछा, 'एक ओर आप संन्यास आश्रम को सभी कर्मो से मुक्त कहते हैं तथा दूसरी ओर कहते हैं कि सन्यासी अपने आश्रम के आचरण का उचित पालन करे। इसमे परस्पर विरोध जैसा प्रतीत होता है। कृपया इसका समाधान करें।' इसके उत्तर में ब्रह्मा वोले, 'शरीर धारण किए हुए प्राणी की जागृत, स्वप्न, सुषुप्ति एवं तुरीय, ये चार अवस्थाएं होती है। इन्ही से प्राणी कर्म एवं वैराग्य में प्रवृत्त होता है। सभी को इन अवस्थाओं में आश्रम के अनुसार आचरण करना पडता है।' (1)

'सन्यास के कितने भेद है ? तथा इनके अनुष्ठानों मे क्या अंतर है ?' नारद के इस प्रश्न के उत्तर मे ब्रह्माजी बोले, 'सन्यास के भेद से सन्यासियो का आचरण भी अलग-अलग प्रकार का होता है। वास्तव मे सन्यासी एक ही प्रकार का होता है। यह भेद अज्ञान के कारण, असमर्थता के कारण तथा कर्मलोप के कारण किया जाता है। इस प्रकार इसके चार भेद किए जाते है—वैराग्य, सन्यास, ज्ञान सन्यास, ज्ञान वैराग्य संन्यास तथा कर्म संन्यास। पूर्व जन्म के पुण्यों के कारण काम विकारो के नष्ट हों जाने पर वैराग्य को वैराग्य संन्यास कहते है। शास्त्रों के अध्ययन से अपने अनुभवो के कारण संसार की नश्वरता का ज्ञान होने पर क्रोध, ईर्ष्या, या, पत्नी, धन, सपत्ति आदि सबसे मुक्त हो जाना तथा सभी भोगो को जूठन के समान समझना ज्ञान संन्यास है। सभी शास्त्रों के अध्ययन से तथा कर्म से सभी अनुभवो को प्राप्त करके ज्ञान एवं वैराग्य के कारण आत्मा की खोज मे लग जाना वैराग्य संन्यास कहा जाता है। ब्रह्मचर्य आश्रम के बाद क्रमश गृहस्थ एवं वानप्रस्थ आश्रम को भोगकर सन्यास लेने से कर्म संन्यास होता है तथा ब्रह्मचर्य आश्रम (विद्यार्थी जीवन) के बाद सीधे दिगबर हो जाना वैराग्य सन्यास लेना है। विद्वान संन्यासी को ज्ञान संन्यासी तथा विद्या प्राप्त करने की इच्छावाले को कर्म सन्यासी कहा जाता है। (2-7)

'कर्म सन्यास भी दो प्रकार का होता है—निमित्त कर्म सन्यास तथा अनिमित्त कर्म सन्यास। आतुर संन्यास ही निमित्त सन्यास है और कर्म संन्यास अनिमित्त सन्यास है। रोग, बुढापा आदि कारणों से अशक्त हो जाने पर देहात के समय संन्यास लेना निमित्त संन्यास है। शरीर के स्वस्थ होने पर भी सारे जगत को तथा शरीर को भी नाशवान समझने पर और एकमात्र ब्रह्म को ही सर्वव्यापक एव अविनाशी समझने पर लिया गया संन्यास अनिमित्त सन्यास है। कुटी चक्र, बहूदक हस, परमहंस, तुरीयातीत और अवधूत (आध्यात्मिक उन्नति की दृष्टि से) सन्यासियो के ये छ भेद होते हैं। कुटीचक्र सन्यासी शिखा (चोटी) एवं जनेऊ का परित्याग नही करता। वह दड, कमडलु, कौपीन एव कथा धारण करता हुआ माता-पिता की सेवा करता रहता है, मत्र सिद्धि में लगा रहता है, माथे मे सफेद खड़ा त्रिपुड धारण करता है तथा एक ही स्थान पर भोजन करता है। बहूदक भी कुटीचक्र के समान ही शिखा, जनेऊ एवं त्रिपुंडवाला होता है। सबको समान समझता हुआ अनेक घरों से भिक्षा मागता है और केवल आठ ग्रास (कौर) भोजन करता है। हस सन्यासी खडा त्रिपुड लगाते हैं, कौपीन धारण करते हैं तथा तूंबा रखते है। परमहस शिखा-जनेऊ से रहित होते है। पाच घरों से मागकर केवल रात्रि में भोजन करते हैं तथा हाथ ही उनका वर्तन होता है। अत इन्हें करपात्री (हाथ ही जिसका पात्र है) भी कहते है। वे कौपीन, एक ओढने का कपड़ा तथा वास का डडा रखते हैं। यदि ओढ़ने के लिए कुछ न हो, तो शरीर में भस्म लगा लेते हैं तथा अन्य सब कुछ का त्याग कर देते है। तुरीयातीत संन्यासी गाय के समान जो कुछ भी प्राप्त हो जाए, उसी में सतोष करते है, किसी से कुछ भी नही मागते। अधिकतर फलों का आहार करते है, यदि अन्न का भोजन करना हो तो केवल तीन घरों से लेते है तथा अपने शरीर के अतिरिक्त अपने पास कुछ भी नही रखते। वे दिगबर रहते है और अपनी इंद्रियों को मरे हुए के समान निष्क्रिय कर देते हैं। अवधूत के लिए कोई भी वंधन नही होता। वे कलकित एवं नीच (गिरे हुए) व्यक्ति को छोडकर अन्य सबके घर मे जो कुछ भी मिल जाए, उसे अजगर के समान ग्रहण करते हुए आत्मा के चितन में लगे रहते हैं। (8-17)

'सन्यास लेने के बाद यदि आतुर संन्यासी जीवित रहता है, तो वह कर्म सन्यास लेता है। कुटीचक्र, बहूदक और हंस ब्रह्मचर्य, गृहस्थ एव वानप्रस्थ के बाद संन्यास लेते है। परमहस, तुरीयातीत एव अवधूत, इन तीनो को कटिसूत्र, कौपीन, वस्त्र, कमडलु, दड आदि नही रखने चाहिए। वे सभी वर्णो के यहा से भिक्षा लेते है। वस्त्र, दंड आदि को जल मे बहाकर उन्हे तब तक अध्ययन करते रहना चाहिए, जब तक यह विश्वास न हो जाए कि अब उनका अध्ययन पर्याप्त हो गया है। दिगबर होने पर कौपीन, कथा, अध्ययन, भाषण, प्रणव के अलावा चितन, शब्द शास्त्र, तर्क शास्त्र आदि कुछ भी रखने या पढने की आवश्यकता नही है। वाणी का व्यर्थ में दुरुपयोग न करे। सकेतो से बात करना भी इनके लिए मना है। नीचो, पतितों एव स्त्रियो से कदापि न बोले। रजस्वला स्त्री से भूलकर भी बात न करे। उत्सव देखना, तीर्थों मे जाना तथा देवता पूजन भी दिगबर के लिए मना है। (18-20)

'कुछ विशेष नियम इस प्रकार है कि कुटीचक्र एक स्थान पर ही भिक्षा मांगे, बहूदक जितने चाहे, उतने घरो से मागे, हस केवल आठ घरों से आठ ग्रास मांगे, परमहस केवल पाच घरो से हाथ रूपी बर्तन मे फल आदि का भोजन करे, तुरीयातीत गाय के समान जो भी मिल जाए उसे खा ले तथा अवधूत सभी वर्णो से ले। सन्यासी किसी के भी घर मे एक रात्रि भी न रहे और किसी को नमस्कार न करे। तुरीयातीत और अवधूत मे कोई भी छोटा य बड़ा नही है। जो अपने स्वरूप को नही जानता, वह बडा होने पर भी छोटा ही है। हाथों से तैरकर नदी पार करना, वृक्ष या वाहन मे चढना, खरीदना-बेचना, अदला-बदली घमड या असत्य भाषण, ये कर्म नही करने चाहिए। सन्यासी के लिए यदि कोई कार्य है, तो वह है—केवल चितन करना। आतुर एव कुटीचक्र क्रमश भू एव भुव लोक को तथा बहूदक हस एवं परमहंस क्रमश स्वर्ग, तप एव सत्यलोक और तुरीयातीत एव अवधूत भ्रमर एव कीट के समान सदा आत्मा की खोज मे लगे रहते है, अत वे कैवल्य को प्राप्त करते है। वेदों का यह कथन सत्य है कि प्राण त्याग करते समय जिस भाव का स्मरण किया जाता है, वह वस्तु अगले जन्म में प्राप्त होती है। (21-23)

'इस सबको जान लेने पर आत्मरूप के अतिरिक्त किसी भी विषय मे न लगे। आचरण के अनुसार ही लोको की प्राप्ति भी होती है। ज्ञान एव वैराग्य सपन्न सन्यासी की मुक्ति स्वय मे ही होती है। अपने अनुसार ही सन्यासी को आचरण भी करना चाहिए। शरीर जागृत, स्वप्न एव सुषुप्ति इन तीन अवस्थाओं में रहता है। यही जागृत, स्वप्न एवं सुषुप्ति मे क्रमश विश्व, तेजस एव प्राज्ञ कहलाता है। इन अवस्थाओ के भेदो से साधक के कार्य भेद भी होते हैं। कार्य भेद ही कारण भेद है। चौदह कारणोवाली बाहरी एव भीतरी सभी वृत्तियों का कारण एक ही है। मन, बुद्धि, अहकार एव चित्त, ये चार भीतरी वृत्तिय. है। वृत्तियों के भेद के कारण ही आचरणों मे भी भेद हो जाता है। जागृत, स्वप्न एवं तुरीय अवस्थाओं में विश्व, तेज एव प्राज्ञ क्रमश. नेत्र, कठ एव मूर्धा मे स्थित हो जाते है। 'इन अवस्थाओं को प्रकाशित करनेवाला मैं ही हू और मै तुरीय अक्षर ब्रह्म हू', ऐसा जाननेवाला जागृत अवस्था मे भी सुषुप्ति के समान देखी एवं सुनी बातो को बिना देखी एव बिना सुनी जैसी समझता है। वह स्वप्न अवस्था में भी जागता रहता है। ऐसा ही व्यक्ति जीवन मुक्त कहा जाता है। वेद इसी मुक्ति को बताते है। संन्यासी इस लोक के साथ ही परलोक की इच्छा

भी त्याग देता है, क्योकि इच्छा करने पर फिर वैसा ही बनना पडता है। अपने स्वरूप का चितन छोड़कर अन्य विषयों का चितन करना ऊंट के पीठ में लदे हुए केसर के समान है, जो उसके किसी काम का नही होता। वह योग, साख्य, मत्र आदि के चक्कर में न पड़े; इन्हे शव पर चढाए गए आभूषणो के समान समझे। जैसे चर्मकार चमड़े को उतारकर दूर रख देता है, सन्यासी को ऐसे ही इन सब कर्म विद्याओं से दूर रहना चाहिए। प्रणव का जप भी जोर से नहीं करना चाहिए। कर्मो को रेंडी (अडी) के तेल के झाग के समान त्याग दे। संन्यासी के लिए आत्मचितन ही सब कुछ है। दिगंबर, पागल, मूर्ख या पिशाच के समान जीने या मरने की इच्छा न करे। नौकर द्वारा स्वामी की आज्ञा पालन करने के समान समय की प्रतीक्षा करे कि जब भी समय आएगा, इस शरीर को त्यागकर चल देंगे। (24-26)

'तितिक्षा, ज्ञान, वैराग्य आदि गुणो से हीन केवल भिक्षा मांगनेवाला सन्यासी पेट भरनेवाला ही है। दंड रखने, सिर मुड़ाने या वेश रख लेने से ही मुक्ति नही होती। यह तो पाखड है। ज्ञान का दंड धारण करें, दिखावे के लिए दंड रखने पर अज्ञानी संन्यासी नरक में पडता है तथा प्रतिष्ठा को सूअरी की विष्ठा के समान कहा गया है। अत. इन्हें त्यागकर कीडे के समान घूमते रहना चाहिए। दिगंबर स्वय मिले भोजन को ही खाए तथा दूसरो के कहने पर ही वस्त्र पहने या स्नान करे। जो स्वप्न में भी जागृत जैसा रहता है, वही श्रेष्ठ ब्रह्मज्ञानी है। शिक्षा मिलने पर प्रसन्न या न मिलने पर दुखी न हो। जितने से पेट भर जाए, उतनी ही भिक्षा ले। सम्मान के प्रति उदासीन रहे। इनसे घृणा करे। इससे आसक्त होने पर संन्यासी मुक्त होकर भी बधन मे पड जाता है। (27-34)

'प्राणो की रक्षा के लिए ही सन्यासी उत्तम लोगो के घर से भिक्षा ले। रसोई की आग बुझ जाने पर जब सब लोग भोजन कर चुके तभी भिक्षा के लिए निकले। करपात्री बार-बार न मागे एक ही बार जो भी मिले, चलते-चलते हाथ मे ही खा ले और पानी पीकर समुद्र की तरह मर्यादा मे रहे। जब वह गाय की तरह रहने लगता है, तो समस्त प्राणी उसके लिए समान हो जाते है और तब वह अमरता प्राप्त कर लेता है। निदित घरों मे तथा बंद दरवाजेवाले घरो में संन्यासी न जाए। धूल-भरे निर्जन घर में या वृक्ष के नीचे निवास करे और अच्छी-बुरी भावनाओ से दूर रहे।.सूर्य न दिखनेवाले स्थान में सोए। घर न बनाए। अग्नि न जलाए। इद्रियों को संयमित रखे। ज्ञान से परिपूर्ण रहता हुआ विचरण करे। किसी भी प्राणी को भयभीत न करनेवाला सन्यासी स्वय भी प्राणियो से निर्भय हो जाता है। इस प्रकार के आचरणवाला काम, क्रोध आदि से दूर सन्यासी ब्रह्म भाव को प्राप्त करता है। सन्यासी गृहस्थों एव वानप्रस्थों से दूर रहे, अपनी जीवनचर्या को गुप्त रखे तथा शात रहे। (35-46)

'संन्यासी शुभ एवं हिसायुक्त दोनों कर्मों को त्याग दे, सग्रह न करे, शास्त्र आदि पर जीविका न चलाए, शिष्य न बनाए, ग्रंथों का अध्ययन या व्याख्या न करे, कोई भी चिह्न धारण न करे, मृगे-मृर्ख आदि की तरह रहे, इंद्रियों पर सयम रखे, अकेला घूमे। सब वेदों का ज्ञाता होकर भी गाय के समान रहे। दुष्टों द्वारा अपमान आदि होने पर भी इसे सहन कर ले। यहा तक कि उसके शरीर पर मल-मूत्र आदि डालने पर भी वह निर्विकार रहे। अपना उद्धार करता रहे। सम्मान सन्यासी का पतन करता है और अपमानित होने पर वह शीघ्र अपने लक्ष्य को प्राप्त कर लेता है। कोई भी ऐसी बात न करे,

जिससे लोग उससे दूर ही रहना चाहे या उसका अपमान करे। मन, वाणी या कर्म मे किसी के प्रति द्वेष न रखे तथा काम आदि वासनाओं को छोड दे। इस प्रकार के आचरण से सन्यासी निर्भय हो जाता है। (47-59)

'भिक्षा, तप, मौन रहना, ज्ञान प्राप्त करना तथा विरक्ति ही सन्यासी का धर्म है गेरुआ वस्त्र पहनना, ध्यान मे लगा रहना, गृहस्थ के यहा भोजन न करना, अपने आश्रम के अनुकूल आचरण, सर्वत्र आत्मा के अदर-बाहर ब्रह्म को ही देखना तथा क्षमा, सतोष एव ब्राह्मण, गाय, घोडे आदि को एक जैसा देखना सन्यासी का परम कर्तव्य है। जो दंडी संन्यासी कामना मुक्त हो जाता है या जो दिगंबर समस्त संसार के बधन से मुह फेर लेता है, वह अवश्य मुक्त हो जाता है। (60-66)

षष्ठ उपदेश

'नारद ने पुन· पूछा, 'भ्रमर, कीट आदि की तरह अपने स्वरूप का ज्ञान हो जाने पर मोक्ष तो मिल जाता है, किंतु यह भी बताने की कृपा करे कि इसके लिए अभ्यास किस प्रकार किया जाए?' इस प्रश्न पर ब्रह्माजी कहने लगे, 'सत्य बोले तथा ज्ञान-वैराग्य द्वारा देह के प्रति सर्वथा अनासक्त हो जाए। इनसे रहित शरीर मे स्थित रहे। यह बचा हुआ शरीर ज्ञान ही है, प्राण वैराग्य है, शम-दम नेत्र है, शुद्ध मन, मुख, बुद्धि, कला, पाच ज्ञानेद्रिया, पाच कर्मेद्रियां, पाच प्राण, पाच इद्रियो के विषय, चार अत करण और प्रकृति, ये पच्चीस, जागृत आदि पांच अवस्थाए, शाखा कर्म, भक्ति, ज्ञान और वैराग्य इन सबमे प्रथम चौदह कारण कीचड़ मे फसे हुए खंभे के समान कमजोर है। जैसे कुशल नाविक दलदल मे फंसी नाव को कुशलता से निकालकर सही मार्ग पर ले जाता है, संसार सागर को दलदल मे फसी जीवन नौका को श्रेष्ठ बुद्धि से पार लगाना चाहिए। या उन्मत हाथी को जैसे महावत वश मे करता है, वैसे ही इस देह को वश मे करना चाहिए। इस शरीर को नश्वर मानकर सन्यासी 'मै ब्रह्म हू' ऐसा मानकर जीवन्मुक्त बनकर अपने जीवन को सफल करे। कभी भी अपने को ब्रह्म से पृथक् न समझकर जागृत आदि चार अवस्थाओ को पार करके संन्यासी तुरीयातीत अवस्था मे प्रवेश करता है। जागृत, स्वप्न एव सुषुप्ति क्रमश दिन-रात्रि रूप है। चारो पूर्व की अवस्थाएं अत में तुरीयातीत अवस्था में स्थित है। मन, बुद्धि, चित्त एव अहकार के अधीन रहनेवाले चक्षु आदि चौदह कारण होते है। नेत्र, कान, जिह्वा, नाक, वाणी, हाथ, पाव, पायु, उपस्थ, त्वचा, मन, बुद्धि, अहकार एव चित्त के विषय क्रमश रूप, शब्द, रस, गध, शब्द, लेना (आदान), गमन (जाना), विसर्जन, रति-आनद, मनन, बोध, अह करना और चितन है। इन सबके साथ देह के अभिमान को भी त्यागकर जीव तुरीय चेतन हो जाता है। अपना घर समझकर जीव, अन्यथा अभिमान के कारण इस देह में घूमता है। देह के अष्टदल कमल में विचरण करनेवाला यह जीव जब पूर्वी दल (पंखुडी) मे भ्रमण करता है, तो पुण्यों में प्रवृत्ति होती है, आग्नेय कोणवाले दल में जाने पर निद्रा एवं आलस्य आ जाता है, दक्षिणी दल में जाने पर क्रूरता, नैऋत्य में बुद्धि का उदय, पश्चिम मे क्रीडा से प्रेम, वायव्य मे चलना-फिरना, उत्तर में शांतिप्राप्ति, ईशान में ज्ञान का उदय, कमल की कर्णिका में जाने पर वैराग्य तथा केसर में जाने पर आत्मचिंतन करता है। (दिशाएं और उनके बीच के कोण जिन्हें उपदिशाएं कहा जाता है, क्रमश आठ होती हैं—पूर्व, आग्नेय, दक्षिण, नैऋत्य, पश्चिम, वायव्य, उत्तर तथा ईशान, अत यही मुख के समान महत्त्वपूर्ण है)। (1-3)

'जागृत स्वप्न, सुषुप्ति एवं तुरीय के बाद चौथी तुरीयातीत अवस्था है। विश्व, तैजस, प्राज्ञ और तटस्थ के भेद से एक ही आत्मा चार प्रकार का है। अत स्वयं को निर्गुण ब्रह्म ही माने। तुरीयातीत अवस्था चारों अवस्थाओं से भिन्न ही है इसीलिए इसके भेद नही होते। स्थूल सूक्ष्म एव कारणरूपी विश्व तैजस और प्राज्ञ ब्रह्म है। इन सभी अवस्थाओं में उसके साथ एक साक्षी भी रहता है, जो तटस्थ द्रष्टा है। यह तटस्थ मायायुक्त ईश्वर होता है अत. इसका कोई द्रष्टा (देखनेवाला) नही होता है। अत तटस्थ भी द्रष्टा नही हो सकता। जीव भी अहंकार आदि से युक्त होने से द्रष्टा नहीं है। जीव में उसका जीव परमात्मा के कारण है। जैसे आकाश (शून्य) में घड़ा रखा होने पर उसके अंदर भी आकाश हो जाता है। प्राण भी सांस लेने में सोऽह जपता हुआ अपने वास्तविक रूप को खोजता है। अत शरीर के लिए अभिमान करना निरर्थक है। इस अभिमान के नष्ट होने पर ही जीव ब्रह्म कहलाता है। (4)

'अत संन्यासी अनासक्ति, अक्रोध तथा अल्प आहार से इद्रियों को जीतकर मन को ध्यान में लगाए सूने स्थानों मे, गुफाओं में या वन में सदा चिंतन में लगा रहे। उसे अतिथि सत्कार, श्राद्ध, यज्ञ, देवयात्रा, उत्सव आदि में भाग नही लेना चाहिए। उसे लोगों के साथ ऐसा व्यवहार करना चाहिए कि वे उससे दूर ही रहें और उसका अनादर करें। वाणी, कर्म एव मन ये तीन दंड कहे गए हैं। इन तीन दडों को वश में रखनेवाला संन्यासी ही दंडी है। चूल्हे की आग बुझ जाने पर भिक्षा मागना अच्छा है। जो मन से सन्यासी न होने पर भिक्षा मांगता है, वह नीच गति पाता है। जहा भिक्षा सरलता से मिलती हो, लोभ के कारण वहा दोबारा न जाए। स्वय प्रकाशवान, सुख-स्वरूप, देह-इंद्रिय आदि से रहित परम ब्रह्म को वह अपने ही स्वरूप में देखता है, अत वह वर्णों एव आश्रमों से अलग ही है, क्योंकि ये बंधन माया के अज्ञान के कारण बने है। अपने को माया के बधनों से तथा वर्ण आश्रम से ऊपर ज्ञान रूप माननेवाला सन्यासी सच्चे अर्थों में सन्यासी है। आत्म-साक्षात्कार हो जाने पर इन विचारों का त्याग कर देनेवाले सन्यासी को वेदांत में अतिवर्णाश्रमी कहा गया है। वर्ण एवं आश्रम शरीर से पृथक् हैं अत इन्हें भ्रमवश वेदांत को न जाननेवाले मूर्खो ने बनाया है। ब्रह्म ज्ञानी के लिए कोई भी नियम-बंधन नही होते। उनके लिए कोई वस्तु त्याज्य नही है। (5-19)

'ब्रह्म को जानने का इच्छुक पद की कामना न करे। वह धन, पुत्र आदि की भी कामना न करे। केवल मोक्ष प्राप्त करने के प्रयत्न में लगा रहे। हाथों में कोई भेंट लेकर किसी सच्चे गुरु के आश्रम में जाए और दीर्घ समय तक वहा गुरु की सेवा करता हुआ वेदांत का ज्ञान प्राप्त करे। ममता, अहंकार, आसक्ति आदि को छोड़कर शमन-दमन आदि से आत्मा को देखे। ससार के दोषों को देखकर वैराग्य होने पर ही संन्यास लिया जाए। मोक्ष का इच्छुक परमहस नामक मोक्ष के साधन का अभ्यास करे और वेदांत को सुने। भय-ममता आदि को त्यागकर पदार्थों का सग्रह करना छोड दे, मुंडन करके कौपीन, पुराने वस्त्र पहनकर अथवा दिगंबर ही रहे। मित्र-शत्रु को समान मानकर परम शात सन्यासी ससाररूपी सागर को तैर लेता है। गुरु के आश्रम में सेवा करता हुआ सदा सावधानी से नियमों का पालन करके एक वर्ष रहे। उत्तम ज्ञान योग को प्राप्त करके वर्ष के अत में गुरु के आश्रम को छोडकर परम आश्रम का मार्ग प्राप्त करे। फिर आसक्ति आदि को छोड़कर पृथ्वी पर भ्रमण करे। (20-33)

'कार्य करनेवाला सन्यासी एवं कार्य न करनेवाला गृहस्थ, ये दोनों शोभा नही देते। सुरा को पीकर नशा होता है, किंतु नारी को देखने से ही नशा होता है, अत सन्यासी नारी को दूर से ही त्याग दे। उनके साथ वार्तालाप, नृत्य, गान, हंसी-मजाक, निंदा आदि न करे। स्नान, जप, पूजा, हवन आदि भी संन्यासी को नहीं करने चाहिए कीट-पतगो या वनस्पतियो को भी नष्ट न करे, अपितु इनका कल्याण करे। वह अंतर्मुखी, स्वच्छ एवं प्रसन्न आत्मावाला विद्वान संन्यासी आसक्ति को त्यागकर घूमता रहे। अराजकतावाले राज्यो मे न जाए। किसी से नमस्कार आदि की इच्छा न करे।' (34-42)

सप्तम उपदेश

नारद द्वारा सन्यासियो के नियमो के विषय में पूछे जाने पर ब्रह्मा कहने लगे, 'वैराग्य-सन्यासी वर्षा के चार महीनों को छोडकर अन्य दिनों घूमता रहे। किसी के आग्रह करने पर भी एक स्थान पर अधिक न रुके। नदी स्वयं न पार करे, वृक्ष पर न चढ़े। देव-पूजा या उत्सव आदि मे भाग न ले। केवल आत्मा की ही उपासना करे। एक ही घर से दोबारा भिक्षा न ले। चदन आदि सुगंधित वस्तुओं को मल-मूत्र समझे। कम खाकर दुबला बना रहे। घी को रुधिर, अन्न को मास, लवण को मास, मालिश को स्त्री अग, मनोरजन को मूत्र, इच्छा को गोमास, परिचित स्थान को चाडाल-घर, स्त्रियो को सांप, स्वर्ण को विष, सभा को श्मशान, राजधानी को कुभीपाक नरक तथा एक ही घर के भोजन को मृतक को दिया जानेवाला अन्न समझे। देह को आत्मा से अलग न समझे, अपने जन्म-स्थान का त्याग कर दे, परिचित स्थानो को भी छोड़ दे, अपने स्त्री, पुत्र आदि से दूर रहे, बिना मागे जो मिले उसी में संतोष करे तथा सदा प्रण का ध्यान करे। काम, क्रोध आदि को भस्म कर दे। भूख-प्यास से व्याकुल न हो। किसी से वैर न करे। पवित्र मन रहे। ग्राम, नगर, पुण्य क्षेत्र अथवा तीर्थ में क्रमश एक रात्रि एव पाच-पाच रात्रियों से अधिक न रहे। झूठ न बोले। अकेला घूमे। किसी पहाड की गुफा मे दो सन्यासी साथ न रहें। तीन को ग्राम तथा चार व्यक्तियो को नगर माना गया है। इंद्रियों को विषयों पर न सोचने दे। सब कुछ को अपना ही स्वरूप माने। आत्मा का ही साक्षात्कार करे। इससे जीवन्मुक्ति मिलती है। फिर भी मृत्यु तक आत्मा का चितन करता रहे। कुटीचक्र, वहूदक और हस क्रमश· तीन, दो तथा एक बार स्नान करे। परमहंस, तुरीयातीत तथा अवधूत के लिए स्नान क्रमश मन से, भस्म से तथा वायु से करने का नियम है। कुटीचक्र का तिलक खडा त्रिपुड्र, बहूदक का त्रिपुंड्र, हस का ऊर्ध्व (खडा) त्रिपुड्र, परमहस का भस्म, तुरीयातीत का तिलक पुंड्र तथा अवधूत का कोई भी तिलक नही होता। तुरीयातीत भी कुछ भी तिलक न लगाने के लिए स्वतंत्र है। कुटीचक्र ऋतु में एक बार अर्थात प्रति दो मास में एक बार, बहूदक चार मास मे एक बार, हस एवं परमहंस छ मास में एक बार क्षौरकर्म करें (सिर एवं दाढ़ी-मूंछ के बाल कटाएं), तुरीयातीत तथा अवधूत को क्षौरकर्म करने की कोई आवश्यकता नही होती। (1-4)

'कुटीचक्र एक स्थान से लेकर अन्न खाए। बहूदक मधुकरों वृत्तिवाला होता है, अर्थात जितनी जगह चाहे, भिक्षा ले। हस एवं परमहंस हाथ में भिक्षा मांगकर खाएं। तुरीयातीत गाय की तरह तथा अवधूत अजगर की तरह खाए। कुटीचक्र दो तथा बहूदक एक वस्त्र रखे। हंस वस्त्र का एक टुकड़ा

रखे। परमहंस कौपीन धारण करे। तुरीयातीत और अवधूत बिना वस्त्र के रहे। कुटीचक्र एव बहूदक देव पूजन करे। हस एव परमहस मन से पूजा करें। तुरीयातीत और अवधूत 'सोऽहं' पर चितन करे। कुटीचक्र एवं बहूदक मत्र जपे। हंस एवं परमहंस ध्यान करे। तुरीयातीत एव अवधूत महावाक्यो (तत्त्वमसि और सोऽह) का उपदेश दे। परमहस भी यह उपदेश दे, किंतु कुटीचक्र एव बहूदक को यह अधिकार नही है। बहूदक एवं कुटीचक्र मानव प्रणव, हस एव परमहस भीतरी प्रणव तथा तुरीयातीत एवं अवधूत का ब्रह्म प्रणव है। कुटीचक्र एवं बहूदक को सुनने का, हस एव परमहस को मनन का और तुरीयातीत एव अवधूत को निदिध्यासन करना चाहिए। आंत्मा का अनुसधान करना प्रत्येक का कर्तव्य है। इस प्रकार मोक्ष की इच्छा करनेवाले को ससार से पार होने का प्रयत्न करना चाहिए। उस तारक का स्मरण करते हुए जीवन्मुक्त होकर कैवल्य प्राप्त करे।' (5-11)

अष्टम उपदेश

नारद ने पूछा, 'कौन-सा ऐसा मंत्र है, जो सारे संसार का तारण कर सके ?' इस पर ब्रह्माजी कहने लगे, 'इस प्रकार का मत्र 'ओम' है। इसके दो भेद है। समष्टि तथा व्यष्टि (सक्षेप मे व्यष्टि एव समष्टि को इस प्रकार समझे जैसे सारी सृष्टि समष्टि है, एक प्राणी व्यष्टि है या देश समष्टि है, राज्य आदि व्यष्टि है अथवा जनता समष्टि है एक आदमी व्यष्टि है)।' ब्रह्मा से नारद ने पुन पूछा, 'समष्टि एव व्यष्टि क्या होती है ?' एक ही ब्रह्म सहार प्रणव, सृष्टि प्रणव तथा उभयात्मक (दोनो स्वरूपोंवाला) प्रणव, प्रणव के ये तीन भेद है। उभयात्मक प्रणव के बाह्य एव भीतरी भेद है। इसीलिए इसे उभयात्मक कहा जाता है। ब्रह्म प्रणव का एक भेद व्यावहारिक प्रणव है। बाह्य प्रणव भी है। इस उभयात्मक प्रणव को विराट कहते है। संहार प्रणव के ब्रह्म प्रणव को अर्द्धमात्रा प्रणव भी कहते है। (1)

'ओम ही ब्रह्म है। इसी को एकाक्षर अत. प्रणव समझना चाहिए। इसके आठ भेद किए जाते हैं—अ, उ, म् अर्द्धमात्रा नाद, बिदु, कला और शक्ति। इसकी प्रत्येक मात्रा के अनेक भेद है। 'अ' के दस हजार अवयव, 'उ' के एक हजार तथा 'म' के सौ अवयव कहे जाते है। अर्द्धमात्रा प्रणव अनंत अवयवो वाला है। विराट प्रणव सगुण, सहार प्रणव निर्गुण और उत्पत्ति प्रण सगुण-निर्गुण दोनो प्रकार का है। संहार प्रणव चार मात्रावाला तथा अर्द्धमात्रायुक्त है। (2)

'विराट प्रणव सोलह प्रकार का तथा छत्तीस मात्राओ से परे है। अ, उ, म, अर्द्धमात्रा, विदु, नाद, कला, कलातीत, शाति, शांति अतीत, उन्मनी, मनोन्मनी, पुरो, मध्यमा, पश्यंती तथा परा इसके सोलह प्रकार है। इसके बाद प्रणव चौसठ मात्राओंवाला तथा प्रकृति-पुरुष इन दो भेदोंवाला होने से एक सौ अट्ठाईस मात्राओंवाले स्वरूप का हो जाता है। एक ही प्रणव इस प्रकार सगुण-निर्गुण आदि रूपों से अनेक भेदोंवाला हो जाता है। (3)

'यह प्रणव (ओम्) ही सबका आधार, परम ज्योति, सर्वेश्वर, सभी देवताओ युक्त, सृष्टि के प्रपच का आधार, सभी अक्षरों वाला, काल, सर्वागमय, शिव, सर्वश्रुति, उत्तम, सृष्य, समस्त उपनिषदमय तथा मोक्षदायक है। उसी को आत्मा, ब्रह्म, अजर, अमर आदि कहा गया है। यही मुक्ति देनेवाला आत्मा है। इसी को स्थूल, सूक्ष्म और दिखाई देने वाला समस्त प्रपच समझो।

विश्व को भी 'ओम' ही समझो। आत्मा के तीनों प्रकार के देहो की उपाधि भी इसी को समझो। इस प्रकार आत्मा-परमात्मा मे दृढ़ एकता को समझते हुए आत्मा रूपी ब्रह्म का निरतर चितन एव अभ्यास करे। (4-8)

'स्थूल और स्थूल का भोक्ता तथा सूक्ष्म एव सूक्ष्म का भोक्ता होने से इसके चार भेद माने गए है। इन्ही चार भेदो के कारण इसे चार पदोवाला कहा गया है। जो स्थूल प्रज्ञ है, विश्व का भोग करनेवाला है। जो उन्नीस मुखो (कर्मेंद्रियां आदि), आठ अगो (भू भुव. आदि लोक), जो स्थूल भोक्ता, चार आत्माओवाला सर्वव्यापक वैश्वानर आदि है, वह एक ही है। यह वैश्वानर उसका प्रथम पाद है। वह सूक्ष्म तत्त्वो का अनुभव करनेवाला, तैजस, प्राणियो का स्वामी हिरण्य गर्भ है, जिसे द्वितीय पाद कहा जाता है। प्राणी जब तक सोता नही तभी तक इच्छाए रखता है, जब तक सुषुप्ति अवस्था नही होती, तभी तक स्वप्न देखता है। परमात्मा इस अवस्था मे एकमात्र स्थित रहनेवाला प्रज्ञानवान, सुखी, नित्य आनदमय तथा सभी जीवों के अदर स्थित रहता है। यह सर्वगत, अविनाशी अपने ही रूप का उपभोग करता है। इस प्रकार के परमात्मा को अपने आत्मा मे देखनेवाले प्राज्ञ ही उसका तृतीय पाद कहे गए है। (9-20)

'वही परमात्मा सबका ईश्वर, सर्वज्ञ, सूक्ष्मता से चितन करने योग्य, सभी मे स्थित, सभी की उत्पत्ति का कारण है। तीन अवस्थाओं से युक्त यह विश्व सुषुप्ति रूप है। यह स्वप्न के समान तथा मायायुक्त है। चौथी अवस्था तुरीय है। यह सच्चितदेव रसलीन है। इसके चारो ही भेद तुरीय है। इस अवस्था मे ओत, अनुज्ञान, अनुज्ञा तथा अविकल्प, ये चार रूप माने गए है। ओत, अतुज्ञाता और अनुज्ञा, ये तीन भेद वैकल्पिक ज्ञानात्मक है। इसे (विकल्प को) स्वप्न या माया ही समझना चाहिए। इन विकल्पों से पृथक सच्चिदानद परमात्मा ही केवल एक स्वरूप है, यही मानना चाहिए। जो स्थूल, सूक्ष्म या इन दोनों ज्ञानों से परे है, जो कम या अधिक द्वारा जाना नही जाता है, जो बाहर या भीतर से भी नही जाना जाता, जो प्रज्ञान रूप नही है, जो देखा नही जा सकता (क्योकि उसका कोई रूप नही है), जो पकडा नही जा सकता, न जिसे व्यवहार से जाना जा सकता, जो किसी परिभाषा या ध्यान में नही आता, जो केवल आत्मा के विश्वासवाले रूप के अनुसार ही है तथा जो माया के प्रपच से बाहर है, वह अद्वितीय, शांत, शिव (कल्याण स्वरूप) ही उसका चतुर्थ पाद है। यही ब्रह्म प्रणव है न कि तुरीय मोक्ष की इच्छा करनेवालो का यही लक्ष्य है। वह ज्योति स्वरूप एव आकाश स्वरूप है। वह परम ब्रह्म के रूप मे सदा प्रतिष्ठित है।' (21-23)

नवम उपदेश

नारद ने कहा, 'भगवन, ब्रह्म का क्या स्वरूप है ?' ब्रह्मा बोले, 'ब्रह्म अन्य ही है और मै अन्य ही हू, ऐसा कहनेवालों को पशु ही समझना चाहिए (क्योकि अपना स्वरूप ही ब्रह्म है)। पशुओं से उत्पन्न न होने पर भी उनका स्वभाव पशु के समान होने के कारण वे पशु ही है। अपने को ब्रह्म ही समझनेवाला मृत्यु के मुख से बच जाता है। मोक्ष प्राप्त करने का केवल एक ही मार्ग है—परमात्मा का ज्ञान। काल, स्वभाव, नियति (भाग्य), आकाश आदि पांच महाभूत, जीव, संयोग आदि क्या इस ससार के हेतु (कारण) हैं ? सुख-दुख पूर्वजन्म के कर्मों के कारण होते हैं। तब जीवात्मा भी इसका

कारण नही हो सकता। ऐसा विचार करने पर उन मनीषियों ने ध्यान लगाया तब उन्होंने ध्यान योग से देखा कि अपने गुणो से ढका हुआ ब्रह्म आत्मशक्तिस्वरूप है। यह समस्त शक्ति उसी अचितनीय परमात्मा की है, जो अकेला होने पर भी समस्त कारणो का कारण है। वह तीन वृत्तोवाला, सोलह कोणोवाला, पचास अरोंवाला, बीस सहायक अरोवाला, छ अष्टकों का विश्वरूपी एक बधनवाला तथा अनत रूपोवाला है। उन्होंने पाच स्रोतोवाली विषरूपी जलो से सपन्न, पाच स्थानो से निकली प्रचड वेगवाली वक्र गति, पाच प्राण रूपी तरगो से युक्त मन रूपी मूलवाली, पाच भवरोवाली तथा पचास भेदोवाली एक नदी को देखा। (1-5)

'वह परमात्मा समस्त प्राणियो को उनके इस आश्रय मे घुमाता रहता है। स्वय को तथा अन्य सबको प्रेरणा देनेवाले उस परमात्मा को उन्होने स्वीकार किया तथा अमरता को प्राप्त हुए। उस उद्‌गीथ रूप तीन अक्षरों मे स्थित परमब्रह्म को अपनाकर वे उसी में लीन हो गए। इस सयुक्त अक्षर स्वरूप से व्यक्त एव अव्यक्त सभी का पोषण होता है। वह परम ब्रह्म सबका आत्मा है, किंतु उसका कोई भी ईश्वर नही है। जीवात्मा सांसारिक भोगो का उपभोग करता है। इसके इस स्वरूप को जानकर ज्ञानी इस समस्त बधन से मुक्त हो जाते है। आत्मा ज्ञानी-अज्ञानी (और समर्थ-असमर्थ) दो प्रकार का होता है। समस्त भोग्य पदार्थों को उत्पन्न करनेवाली माया है, जो जीव नही है तथा यह तृतीय शक्ति है। ब्रह्म मे इस सृष्टि को बनाने का अभिमान नही, किंतु मनुष्य ईश्वर, जीव एव प्रकृति तीनो को ब्रह्म समझता है। तभी उसके बधन छूट जाते है। माया नश्वर है, जो जीव के साथ ही ब्रह्म के अधीन है। उसी मे अपने को लगा देनेवाले ज्ञानी माया से मुक्त होकर इसे प्राप्त करते है। उसके जन्म-मृत्यु के बधन कट जाते है।' (6-11)

'ज्ञानी शरीर के नष्ट होने पर तृतीय लोक मे अनासक्त, शुद्ध तथा पूर्णकाम होकर रहता है। वह ब्रह्म इसी जीव में स्थित है, ऐसा मानना चाहिए। उससे अधिक जानने योग्य कुछ भी नही है। भोक्ता, भोग्य तथा प्रेरणा देनेवाला परमात्मा, इन तीनो को जान लेने पर समस्त ज्ञान की प्राप्ति हो जाती है। वस्तुत इन तीनो मे एकमात्र वही ब्रह्म व्याप्त है। उसको जानने का मार्ग आत्मज्ञान एव तप है। जो इस प्रकार जानकर अपने स्वरूप के विषय में विचार करता है, जो उसी ब्रह्म से अपनी एकता को देखता है तथा उसी को सबसे श्रेष्ठ, विराट, भूत-भविष्य और अनश्वर समझता है, वह मोह एव शोक से मुक्त हो जाता है। वह ब्रह्म अणु से भी छोटा तथा महान से भी महान है, वह प्राणी के हृदय मे रहता है तथा उसको जान जाने पर जीव उसकी कृपा से दु खों से मुक्त हो जाता है।' (12-15)

'वह परमात्मा विना हाथ-पावों के अत्यत तेज गतिवाला है। वह विना आखों एव कानो के देखता और सुनता है। उस सबसे प्रमुख महान आत्मा को अपने आत्मा मे देखनेवाला ही उसे जानता है। वही एकमात्र जानने योग्य है, किंतु उसके लिए कुछ भी जानने योग्य नहीं है। वह शरीरवाला न होने पर भी सभी शरीरों में रहता है। उस महान आत्मा को जानकर धैर्यशाली लोग शोकों का त्याग कर देते हैं। वह सबको धारण करनेवाला है। उसकी शक्ति का कोई भी अनुमान नही लगा सकता। सभी वेद आदि उसी के स्वरूप का वर्णन करते है। उसका प्रारभ, मध्य या अत नही हैं। वह अनत, अव्यय (नाश या विकार न होनेवाला), कल्याणमय तथा प्रलय पर भी

रहनेवाला है। वह कवि (कातदर्शी, जो होनी को पहले ही जान लेता है), सबसे प्राचीन, सबका स्वामी तथा सभी देवताओं द्वारा पूजा जानेवाला है। उसी ने ब्रह्मा को भी बनाया है। उसी ने इस आकाश, जल आदि पाच महाभूतों की सृष्टि को बनाया है। वही इन पाचो मे विद्यमान है, किंतु वह स्वय इन पाचो के प्रभाव से मुक्त है।' (16-20)

सासारिक विषयो मे लगा हुआ दुश्चरित्र, असयमी तथा अशात मनवाला इसे नही देख सकता। इसे केवल श्रेष्ठ ज्ञान द्वारा ही प्राप्त किया जा सकता है। वह न तो बाहर रहनेवाला है, न भीतर, और न दोनों जगह ही। वह स्थूल-सूक्ष्म, ज्ञान या फिर अज्ञान रूपवाला भी नही है। उसे कोई ग्रहण भी नही कर सकता और न किसी व्यवहार मे ला सकता है। वह आत्मा मे स्थित है। आत्मज्ञान होने पर वह स्वय ही प्राप्त हो जाता है।' इतना सब बताने के बाद ब्रह्मा बोले, 'जो इस प्रकार परम आत्मा के स्वरूप को जान जाता है, वह निःसदेह मुक्त हो जाता है। सन्यासी अपने स्वरूप को जानता है, अत वह अकेला ही रहता है। जैसे भयभीत हिरन कही पर नही रुकता, वैसे ही सन्यासी भी किसी एक स्थान पर नही ठहरता। अपने शरीर के अतिरिक्त सब कुछ त्यागकर वह भ्रमर के समान आत्मा की खोज मे लगा रहता है। इसी से उसे मुक्ति मिलती है। वह क्रिया-कारक के भेद को नही मानता। गुरु-शिष्य और शास्त्रादि के बंधन भी उसके लिए नही है। सारे ससार को छोडकर वह कभी दु खी नही होता। इन सभी सुखो को त्यागकर वह वास्तव मे, सुखी हो जाता है। ब्रह्म रूपी धन को पाकर वह ज्ञान-अज्ञान एवं सुख-दु ख से ऊपर उठ जाता है। तब वह स्वय प्रकाश रूप सबके जानने योग्य, सर्वज्ञ, सर्वसिद्धि दाता और सबके ईश्वर के रूप मे स्वयं को भी अनुभव करता है। इसके बाद वह विष्णु के परम पद को प्राप्त करता है। वहा जाकर फिर कभी जन्म लेकर योगी इस ससार में नही लौटते है। इस लोक में सूर्य-चंद्रमा प्रकाश नही करते, क्योकि यह स्वय प्रकाशमय है। यही कैवल्य है। यही ज्ञान का सार है।' (21-23)

□

53. पैंगलोपनिषद

शांतिपाठ :

ॐ पूर्णमद. पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

वह ब्रह्म पूर्ण है, यह कार्य जगत भी पूर्ण है । उसी पूर्ण से इस पूर्ण की उत्पत्ति हुई है, अत इस पूर्ण से इस पूर्ण को निकाल देने पर भी पूर्ण ही शेष रहता है ।

प्रथम अध्याय

पैगल ऋषि याज्ञवल्क्य के पास गए और उन्होंने बारह वर्षो तक उनकी सेवा की तब उन्होंने याज्ञवल्क्य से कैवल्य विद्या के परम रहस्य को बतलाने के लिए निवेदन किया । इस पर याज्ञवल्क्य कहने लगे, 'सर्वप्रथम केवल 'सत' ही था । वही सदा रहनेवाला, सब प्रकार से मुक्त, विकारहीन, सत्यस्वरूप, ज्ञान एवं आनद से परिपूर्ण तथा सनातन (सदा बना रहनेवाला), एकमात्र, अद्वितीय ब्रह्म है । उस मरुस्थल के समान अवस्था मे जल, शुक्ति (सीप) में चादी, स्थाणु (खभा) में पुरुप तथा स्फटिक मे एक रेखा के समान लाल, सफेद एवं कृष्ण अर्थात् सत्त्व, रजस एवं तमोगुण से युक्त मूल प्रकृत्ति उत्पन्न हुई । इसमें ये तीनों गुण समान अवस्था में थे । यह प्रकृति अनिवर्चनीय (जो शव्दों मे न कहा जा सके) थी । उसमें प्रतिबिव रूप में विद्यमान ही इस जगत आदि एकमात्र साक्षी और चैतन्य (चेतनावाला) है ।' (1-3)

'इस प्रकृति में फिर विकार (बदलाव) आया और सत्वगुण की अधिकतावाली आवरण शक्ति उत्पन्न हुई, इसे अव्यक्त कहा जाता है । प्रकृति में विद्यमान प्रतिबिबित उस ईश्वर में भी चेतना आई । वह सर्वज्ञ माया को अपने अधीन रखनेवाला समस्त दृष्टि का वनाने वाला, पालन करनेवाला तथा प्रलय करने वाला इस जगत का अंकुर रूप है । वही अपने में विलीन इस सपूर्ण जगत को प्रकट करता है । प्राणियों के कर्मों के अनुसार वही इस विश्व रूपी वस्त्र को पहले फैलाता है तथा फिर उनके कर्मो का नाश होने पर इसे समेट लेता है । समस्त विश्व उसी मे सिमटे हुए वस्त्र के समान रहता है । आवरण शक्ति में रजोगुण की अधिकता से विक्षेप शक्ति उत्पन्न होती है, जो महत् भी कहलाती है । इसके प्रभाव से चैतन्य हिरण्यगर्भ कहा जाता है, यह महत् से कुछ स्पष्ट और कुछ अस्पष्ट शरीरवाला होता है । (4-5)

'हिरण्यगर्भ में स्थित विक्षेप शक्ति से अहंकार नामक तमोगुणी शक्ति उत्पन्न होती है और उसमें स्थित विराट चैतन्य, जो महत् का अभिमानवाला है, स्पष्ट शरीरवाला होकर स्थूल जगत का पालन करनेवाला प्रधान पुरुप होता है, जिसके आत्मा से आकाश उत्पन्न हुआ । आकाश से वायु, वायु से अग्नि, अग्नि से जल तथा जल से पृथ्वी की उत्पत्ति हुई । फिर इनमें तीन गुणोंवाली

तन्मात्राएं पैदा हुईं । उस जगत कर्ता को तमोगुण के कारण सूक्ष्म तन्मात्राओं को स्थूल रूप मे बनाने की इच्छा हुई । अत. उसने रचे हुए महाभूतो में प्रत्येक के पहले दो-दो भाग कर दिए, फिर प्रत्येक के चार-चार भाग करके प्रत्येक भूत के आधे भाग मे अन्य भूतों का आठवा भाग मिलाया । इस प्रकार पाच बार मे पांच प्रकार के भूत (पंचीकृत भूत) बने । इनसे उसने असंख्य ब्रह्मांडो, चौदह लोको तथा इनके लिए स्थूल शरीरो को बनाया ।' (6-7)

'उसने इन पांच भूतो मे प्रत्येक के रजोगुणवाले अश को चार भागो में विभक्त करके तीन भागो से पांच प्रकार के प्राण तथा चौथे भाग से कर्मेंद्रियों को बनाया । इसके बाद इसी प्रकार उसने सत्त्व गुण वाले भाग को चार भागो में विभक्त किया । तीन भागो से पांच प्रकार के वृत्तियो वाले अतःकरण तथा चौथे भाग से ज्ञानेंद्रियो की रचना की । सत्त्व गुण के समस्त रूप से इद्रियो के देवता बनाए । उन्हें ब्रह्माडों मे स्थापित कर दिया । उसकी आज्ञा से अहकार से युक्त विराट स्थूल जगत की रक्षा करने लगा और हिरण्यगर्भ भी उसी की आज्ञा से सूक्ष्म जगत का पालन करने लगा ।' (8-10)

'ब्रह्माडो मे स्थित वे देवता उसके बिना चेष्टा नही कर पाए । उसने उन्हें चेतन करना चाहा और ब्रह्माड को चीरकर ब्रह्मरध्रो में प्रवेश किया । तब वे जड़ (निर्जीव) होते हुए भी चेतन की तरह अपने-अपने कार्य करने लगे । सर्वज्ञ ईश्वर माया के प्रभाव में आने से व्यष्टि देह में प्रवेश कर गया तथा मोह के कारण जीव बन गया । स्थूल आदि तीन प्रकार के शरीरो के सपर्क से वह कर्ता और भोक्ता होने का अनुभव करने लगा । जागृत, स्वप्न, सुषुप्ति, मृत्यु आदि से युक्त होकर जैसे घडी या कुम्हार का चाक घूमते रहते है, उसी तरह इस जगत मे घूमने लगा ।' (11-12)

द्वितीय अध्याय

'इसके बाद पैगल ने पूछा कि समस्त लोकों की सृष्टि,पालन एव विनाश करने वाला ईश्वर जीव कैसे बनता है ? इस पर याज्ञवल्क्य बोले, 'ध्यान से सुनो, मैं स्थूल, सूक्ष्म और कारण शरीरो की उत्पत्ति तथा जीव-ईश्वर का संबंध बताता हू । ईश्वर ने पंचीकृत महाभूतों के अंशों से क्रमश व्यष्टि एव समष्टि के स्थूल शरीरों को बनाया । कपाल, त्वचा, हड्डिया, मास और नाखून पृथ्वी के अश हैं । रक्त, मूत्र, लार, पसीना आदि जल के अश हैं । भूख प्यास, गर्मी, मोह, मैथुन आदि अग्नि के अश हैं । उठना, चलना, सांस लेना आदि वायु के तथा काम, क्रोध आदि आकाश के अश हैं ।इन सबके अंशों से निर्मित त्वचा आदिवाले इस स्थूल शरीर में बचपन आदि अवस्थाए, अभिमान आदि अनेक दोष होते हैं । (1-2)

'अपचीकृत महाभूतों के रजोगुण अंश से तीन भाग लेकर प्राणों को बनाया गया । प्राण, अपान, व्यान, उदान एव समान, ये पांच प्राण हैं तथा नाग, कूर्म, कृकर, देवदत्त या धनंजय, ये पाच उपप्राण है । हृदय, नासिका, कंठ आदि सभी अंग इनके स्थान हैं । आकाश आदि के रजोगुण के चतुर्थ भाग से कर्मेंद्रियों की रचना हुई । वाणी, हाथ, पांव, पायु तथा उपस्थ, ये पांच कर्मेंद्रियां है । बोलना (शब्द), आदान (लेना), चलना, मल त्याग तथा रति-आनंद क्रमशः इनके विषय हैं । इसी प्रकार महाभूतों के सत्त्वगुण वाले अश के तीन भागों से अंतःकरण बना, जिसकी मन, चित्त, बुद्धि

तथा अहकार वृत्तियां है । संकल्प,निश्चय,स्मरण,अभिमान तथा अनुसंधान इसके विषय हैं । गला, मुख,नाभि,हृदय तथा भ्रूमध्य स्थान है । इस सत्त्वगुण के चौथे भाग से ज्ञानेंद्रियों की रचना हुई,जो इस प्रकार है—कान,त्वचा,नेत्र,जिह्वा तथा नाक । शब्द,स्पर्श,रूप,रस एव गंध इन पाच ज्ञानेंद्रियों के विषय है । दिशाएं,वायु,वरुण ,सूर्य,अश्विनी,अग्नि,इद्र,उपेंद्र,मृत्यु,यम,चद्रमा,विष्णु ब्रह्मा एवं शिव इनके देवता है । अन्नमय,प्राणमय,मनोमय,विज्ञानमय तथा आनंदमय,ये पाच कोश है । अन्नमय कोश अन्न के रस बढ़ानेवाला,बनानेवाला तथा अन्नमय पृथ्वी में लय हो जानेवाला है । यही स्थूल शरीर होता है । पांच कर्मेंद्रियो तथा पांच प्रकार के प्राणो से प्राणमय कोश बनता है । ज्ञानेंद्रियो के साथ मन द्वारा मनोमय कोश बनता है । ज्ञानेंद्रियों और बुद्धि के संयोग से विज्ञानमय कोश बनता है । इन तीनों सयोग से लिग शरीर बनता है,जिसे स्वरूप का ज्ञान नही होता । यही कारण शरीर और आनंदमय कोश है । इस प्रकार पांच ज्ञानेंद्रियों,पांच कर्मेंद्रियों पांच प्राणों,पाच महाभूतों,चार अंतःकरणों,काम,कर्म तथा अज्ञान इन सबको व्यष्टि कहते हैं । (3-5)

'विराट ईश्वर की आज्ञा से व्यष्टि मे प्रविष्ट हुआ,बुद्धि में स्थित हुआ तथा विश्व नाम से जाना गया । विज्ञानात्मा,चिदाभास,विश्व,व्यावहारिक,जागृत स्थूल,देहाभिमानी,कर्म तथा भू,ये सब इसी के नाम है । ईश्वर की आज्ञा से सूत्रात्मा ने व्यष्टि में प्रवेश किया और मन में स्थित हुआ । तब यह तेजस कहा गया । तेजस,प्रतिभा शक्ति,स्वप्न कल्पित,ये सब इसी के नाम है । ईश्वर की आज्ञा से माया युक्त अव्यक्त ने व्यष्टि मे प्रवेश किया । इसी को प्राज्ञ कहते हैं । अविछिन्न,पारमार्थिक, सुयुक्ति तथा अभिमानी,ये प्राज्ञ के ही नाम है । पारमार्थिक जीव,जो अज्ञान से ढका रहता है, तत्त्वमसि आदि महा वाक्यों के बोध से इसे ब्रह्म से अपनी एकता का पता लगता है,किंतु अन्य व्यावहारिक या प्रतिभासिक अश ब्रह्म से ऐसी एकता नही रखते । पारमार्थिक जीव वस्तुत ब्रह्म का ही अंश होता है । अंतःकरण में प्रतिबिंबित होनेवाला चैतन्य ही तीन अवस्थाओं को प्राप्त करता है । जागृत स्वप्न एवं सुषुप्ति—इन अवस्थाओं को प्राप्त करके रहट के समान ससार चक्र में भ्रमण करता हुआ उद्विन होकर मृतक जैसा हो जाता है । (6-10)

'प्राणी को जागृत-स्वप्न-सुषुप्ति-मूर्च्छा एव मरण,ये पाच अवस्थाएं होती है । अपने-अपने देवताओं से मिलकर कान,नाक आदि इद्रियों द्वारा शब्द,गध आदि विषयों को ग्रहण करने पर जागृत अवस्था होती है । इस अवस्था में जीव भौंहों के बीच में रहता है और पांवों से मस्तक पर्यंत व्याप्त रहकर कृषि,देखना,सुनना आदि सभी कार्य करता है । साथ ही इनके फलों को उपभोग भी करता है । दूसरे लोक में भी उसे इन कर्मों का फल भोगना पड़ता है । अंत में वह एक सार्वभौम सम्राट की तरह थक जाता है तथा अदर के विश्राम स्थल में जाने की इच्छा से मार्ग का सहारा लेकर रुक जाता है । इंद्रियों द्वारा अपने कार्य बंद कर देने पर जागृत अवस्था के सस्कारों से ग्रहण करने योग्य तथा ग्रहण करनेवाला होने के कारण जो प्रतिक्रिया होती है,वह स्वप्न अवस्था कही जाती है । तब यह विश्व (जीव) जागृत अवस्था के कार्यों को नही करता । इन कार्यों के लुप्त हो जाने पर यह नाडियों के मध्य में पहुचकर तैजस बन जाता है । तब यह अपनी वासनाओं के अनुसार एक विशेष आभासीय जगत की सृष्टि करके इच्छानुसार उसका उपभोग करता है । सुषुप्त अवस्था में एकमात्र कारण चित्त ही होता है । जैसे थके हुए पक्षी पंखों को समेटकर घोंसले की ओर जाते हैं,वैसे ही चौथा

भी जागृत एवं स्वप्न अवस्थाओ के कार्यो से थककर अज्ञान मे प्रवेश करके आनद का उपभोग करता है।' (11-13)

'दड या मुद्गर से यकायक पीटे जाने पर जब व्यक्ति अज्ञान एव मय से हक्का-बक्का होकर कापने लगता है, तो इस अवस्था को मूर्छा कहते है। मृत्यु—इन चारों अवस्थाओं (जागृत, स्वप्न, एव मूर्छा) से भिन्न अवस्था मृत्यु है। इस अवस्था से एक तुच्छ कीड़े से लेकर ब्रह्मा तक सभी भयभीत होते है। इसी से स्थूल शरीर का नाश होता है। तब कर्मेंद्रियों, ज्ञानेद्रियो, इनके विषयो और प्राण, इन सबको सकल्पित करके काम एवं कर्म से सयुक्त होकर अविद्यामय जीव अन्य देह को प्राप्त करके दूसरे लोक को जाता है। पूर्व जन्म के फल मे फसा जीव भवर मे फसे कीड़े के समान मुक्ति नही पाता। शुभ कर्मो के परिणाम से अनेक जन्मों के बाद उसकी मति मोक्ष की ओर होती है तब किसी सच्चे गुरु का आश्रय मिलता है और लबे समय तक उसकी सेवा करके वह मोक्ष को प्राप्त होता है। बुरे चितन से बधन तथा अच्छे चितन से मोक्ष होता है। अत· सदा उत्तम चितन करना चाहिए। माया के अध्यारोप एवं अपवाद को जानकर ही स्वरूप का निश्चय होता है। अत सदा जगत, जीव एव परमात्मा के विषय मे चितन करना चाहिए। इससे जीव एवं जगत से मुक्त एकमात्र ब्रह्म ही शेष रहता है।' (14-18)

तृतीय अध्याय

इसके पश्चात पैगल ने याज्ञवल्क्य से महावाक्यों के विषय में बताने का निवेदन किया, तब याज्ञवल्क्य बोले—'तत्त्वमसि (तुम वही हो), 'त्वं तदसि' (तुम वह हो), 'त्व ब्रह्मासि' (तुम ब्रह्म हो) तथा 'अह ब्रह्मास्मि' (मै ब्रह्म हू), ये महावाक्य हैं, इनके विषय मे चिंतन करना चाहिए। तत (वह) से सर्वज्ञता आदि लक्षणोवाले माया की उपाधि से युक्त, सच्चिदानंद स्वरूप, अव्यक्त ईश्वर का बोध होता है, जो जगत का मूल स्थान है। अंतःकरण की उपाधि के कारण ईश्वर से भिन्न होने का बोध होने से 'त्वम्' पद द्वारा सूचित किया जाता। ईश्वर की उपाधि माया तथा जीव की अविद्या है। इन दोनों उपाधियो को अलग कर देने से 'तत' और 'त्वम' (वह और तुम) शब्द फिर प्रत्यक्ष आत्मा ब्रह्म को बताते है। इसी प्रकार 'तत्त्वमसि' एव 'अहं ब्रह्मास्मि' वाक्यों को सुना जाता है। एकात मे इन महावाक्यो पर खोज करनी चाहिए। इसी को मनन कहा गया है। श्रवण एवं मनन से जो निष्कर्ष निकलता है, उसके साथ चित्त को लगाना निदिध्यासन है। ध्याता एव ध्यान को छोडकर जब चित्त केवल ध्येय में रहता है, तब उसकी स्थिति वायुरहित स्थान में रखे दीपक की जैसी हो जाती है। इसी अवस्था को समाधि कहते है। इसमें सभी वृत्तियां आत्मा से मिल जाती है, दिखाई नही पड़ती, उनका केवल स्मरण ही होता है। इस अवस्था से करोडों योनियों के कर्म लय हो जाते है। फिर कुशल अभ्यास से हजार धाराओं से अमृत फूटता है इसीलिए समाधि धर्म मेध कही जाती है। इसमें सभी वासनाए और पाप-पुण्य नष्ट हो जाते हैं। 'तत्त्वमसि' का पहले विचार हुआ अर्थ हथेली मे रखे आंवले के समान स्पष्ट हो जाता है। ब्रह्म से साक्षात्कार होकर योगी जीवन्मुक्त हो जाता है।' (1-5)

'ईश्वर उपर्युक्त पचीकृत भूतों को पुन अपचीकृत (मूल रूप में) करना चाहता है। ब्रह्माड

आदि लोको को पुन इनके (बनाने वाले) कारणो में पांच भूतो को मिला दिया। भूमि जल मे, जल अग्नि मे, अग्नि वायु मे, वायु आकाश मे, आकाश अहकार मे, अहकार महत् में तथा महत् अव्यक्त पुरुष मे क्रम से विलीन हो जाते हैं। विराट, हिरण्यगर्भ तथा ईश्वर भी उपाधि के लय हो जाने पर परमात्मा में लीन हो जाते है। पचीकृत महाभूतों से उत्पन्न और कर्मो के संचय से प्राप्त यह स्थूल भी बधन करने वाले कर्मो के नष्ट होने से तथा सत कर्मो के परिणाम से अपचीकृत होकर सूक्ष्म में मिलकर फिर अपने कारणो को प्राप्त होता है। अत में यह कारणो के भी कारण कूटस्थ परमात्मा मे विलीन हो जाता है। विश्व, तेजस और प्राज्ञ भी अपनी-अपनी उपाधियो के लय हो जाने पर प्रत्यगात्मा मे लीन हो जाते है।' (6-7)

'ब्रह्मांड अपनी कारण अविद्या के साथ ज्ञान की अग्नि मे जलकर परमात्मा मे लीन होता है। इसलिए ब्रह्मज्ञानी को 'तत' (वह—ब्रह्म) तथा 'त्वं' (तुम—जीव) दोनो शब्दो मे सदा एकता देखनी चाहिए। ऐसा करने से उसका आत्मा से वैसे ही साक्षात्कार होता है, जैसे बादलो के हट जाने पर सूर्य से ' कलश मे रखे हुए दीपक के समान ही अपने शरीर मे रखे हुए धुएं से रहित ज्योति के समान अगुष्ठ मात्र आत्मा का ध्यान करना चाहिए। अत मे स्थित प्रकाशमय कूटस्थ आत्मा का मृत्यु के समय तक ध्यान करनेवाला व्यक्ति जीवन्मुक्त होकर मृत्यु के बाद बद वायु के समान विदेह मुक्ति को प्राप्त करता है। फिर शब्द आदि विषयो से रहित, अव्यय, नित्य, अनादि, अनत एव महत् से भिन्न ध्रुव एव निरामय ब्रह्म ही शेष रहता है।' (8-12)

चतुर्थ अध्याय

याज्ञवल्क्य से पैगल द्वारा यह पूछे जाने पर कि ज्ञानियो के क्या कर्म है ? तथा उनकी स्थिति कैसी है ? याज्ञवल्क्य बोले—'अमानित्व आदि साधनोवाला मोक्ष का इच्छुक अपनी इक्कीस पीढ़ियों का तथा ब्रह्म को जान लेनेवाला अपनी एक सौ एक पीढियो का तारण करता है। आत्मा को रथी, शरीर को रथ, बुद्धि को सारथी, मन को लगाम तथा इद्रियों को घोडे समझो, जो शब्द आदि विषयो के मार्ग पर चलते हैं। किन्तु मनीषियों का हृदय विमान के समान इन मार्गो से हटकर चलता है। महर्षियों का कहना है कि आत्मा इद्रियो आदि से युक्त होकर भोक्ता बनता है और इसके हदय मे साक्षात नारायण रहते है। पूर्व जन्म के कर्मो का नाश होने तक जीव को साप की केचुल के समान शरीर धारण करने पड़ते है। जो अपने कर्मों को कृष्ण-पक्ष के चद्रमा की तरह घटाते हुए आगे बढ़ते है, वे मुक्त हो जाते है। ऐसा व्यक्ति चाहे तीर्थ मे देह त्यागे या चाडाल के यहा, वह कैवल्य ही पाता है। उसके शरीर को चाहे फिर अग्नि मे जलाया जाए अथवा गड्ढे मे दबाया जाए (यहां केवल सन्यासियो के लिए ही गड्ढे में दबाने से तात्पर्य है) सन्यासी की मृत्यु पर सूतक नही होता तथा उसे पिंड, जल आदि भी नही दिए जाते, क्योंकि जले हुए को पुन नही जलाया जाता और पके हुए को पुन नही पकाया जाता। सन्यासी का शरीर ज्ञान की अग्नि में पहले से ही जला होता है, अत उसकी श्राद्ध क्रिया भी नही की जाती है।' (1-10)

'जब तक सांसारिक उपाधि का नाश न हो, तब तक गुरु, उसकी पत्नी तथा उसके पुत्र की सेवा करनी चाहिए। मैं शुद्ध मनवाला, चित्त रूप, 'वही महिष्णु हू', इस ज्ञान के मिलने पर जब ज्ञान

स्वरूप आत्मा हृदय में स्थित हो जाए,तब साधक मन एव बुद्धि से शून्य होकर परम शाति पद को पाता है। अमृत छक लेने पर दूध की कोई आवश्यकता नहीं होती। इसी प्रकार अपनी आत्मा का ज्ञान हो जाने पर वेदों से कोई प्रयोजन नही रह जाता,ज्ञान के अमृत से तृप्त योगियो को कोई भी कर्तव्य नही रह जाता। यदि कोई कर्तव्य शेष रहे,तो समझना चाहिए कि वह पूर्णज्ञानी नही है। वह दूर रहने पर भी पास है तथा पिड में रहने पर भी इससे पृथक् सर्वव्यापी प्रत्यगात्मा है। हृदय को निर्मल करके 'मै ही अनामय ब्रह्म हू',और 'परम सुख हू',जैसे जल मे जल या दूध में मिलाने पर दोनों एकरूप हो जाते है,उसी प्रकार जीवात्मा एव परमात्मा के मिल जाने पर दोनो एक ही हो जाते हैं। जब देह के ज्ञानमय हो जाने पर बुद्धि अखडाकार हो जाती है,तब विद्वान इस ज्ञान की अग्नि से कर्म वधनों को जलाए। तब पवित्र होकर निर्मल आकाश के समान अद्वैत ब्रह्म मे स्वय को उपाधि रहित आत्मा के रूप में पाकर जल मे जल के समान मिला दे। आत्मा आकाश जैसा सूक्ष्म और वायु के समान न दिखाई देनेवाला है। वह भीतर एव बाहर दोनों ओर से निश्चल है। केवल ज्ञान की मशाल से ही उसे देखा जा सकता है। ज्ञानी चाहे कही भी और कैसे भी मृत्यु को प्राप्त हो,वह ब्रह्म मे ही लीन होता है,क्योंकि आकाश के समान ही ब्रह्म भी सर्वत्र है।' (11-20)

'चाहे व्यक्ति एक पाव पर खडा होकर हजार वर्ष तक तप करे,तब भी वह ध्यान योग की सोलह कलाओ में एक कला को भी नही पा सकता। समस्त ज्ञान को प्राप्त करने के लिए यदि एक हजार वर्ष तक भी शास्त्रों का अध्ययन करे,तब भी उसे इसका अत नही मिलेगा। अत मनुष्य जान ले कि केवल अक्षर ब्रह्म ही सत्य है। जीवन चचल है। इसलिए शास्त्रो के जाल को छोडकर इसी सत्य की उपासना करनी चाहिए। अनंत कर्म,पवित्रता,जप,यज्ञ तीर्थ आदि का महत्त्व तत्त्व ज्ञान के प्राप्त होने तक ही है। महात्माओं के लिए मोक्ष का 'मै ब्रह्म हू',यही एकमात्र आधार है। मोक्ष एव बधन के लिए कारण केवल दो ही शब्द है। पहला 'मेरा नही है' दूसरा 'मेरा है'। सासारिकता को अपना समझना बधन है तथा इसे अपना न समझना मोक्ष का कारण है। उन्मनी अवस्था होने पर यह द्वैत भाव समाप्त हो जाता है और परम पद प्राप्त हो जाता है। इसमें जहा भी मन रहता है,वही परम पद रहता है। परम ब्रह्म को सब जगह स्थित मानना चाहिए। अपने को ब्रह्म न मानना आकाश में मुट्ठी मारने तथा चावलों के लिए भूसी कूटने के समान है। इससे उसकी कभी मुक्ति नही होती। इस उपनिषद् का नित्य अध्ययन करने से व्यक्ति अग्नि,वायु,सूर्य,ब्रह्म तथा रुद्र के समान पवित्र हो जाता है। उसे सभी तीर्थो मे स्नान का,सभी वेदों के अध्ययन का तथा उनके व्रतो का फल मिलता है। उसे इतिहास-पुराणो का,एक लाख रुद्र जप का तथा दस हजार प्रणव जप का फल मिलता है। उसकी दस पिछली तथा दस आनेवाली पीढिया तर जाती है। उसके साथ बैठने से ही लोग पवित्र हो जाते है। वह वस्तुत महान हो जाता है,साथ ही वह ब्रह्म-हत्या,सुरापान,स्वर्ण की चोरी,गुरु-पत्नी से व्यभिचार आदि के दोषों से मुक्त हो जाता है। जैसे आखों से आकाश दिखाई देता है,वैसे ही वह विद्वान विष्णु के परम पद को देखता है। वे क्रोधहीन विप्र विष्णु के उस परम पद की स्तुति करके उसे देखते है। यह सत्य ज्ञान का सार है।' (21-30)

□

54. महावाक्योपनिषद

शांतिपाठ :

ॐ भद्रं कर्णेभ्य शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमातक्षिर्भियर्जत्रा
स्थिरैरंगैस्तुष्टुवां सस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायु ।
स्वस्ति न इंद्रो वृद्धश्रवा स्वस्ति न पूषा विश्ववेदा
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमि स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ।

ॐ शाति शांति शाति ।

हम कानो से कल्याणमय वचन सुने, नेत्रो से कल्याणमय चीजों को देखे और दृढ अगोवाले स्वस्थ शरीर से ईश्वर की स्तुति करते हुए अपनी आयु को ईश्वर के प्रति समर्पित करते हुए व्यतीत करे । इद्र हमारा कल्याण करे, पूषा हमारा कल्याण करे । दैहिक, दैविक और भौतिक तीनो प्रकार के दु ख शात हो ।

एक बार भगवान् ब्रह्मा ने कहा, 'मै प्रत्यक्ष अनुभव से प्राप्त उपनिषद् की व्याख्या करता हू । यह ज्ञान परम गोपनीय है; अत· इसे साधारण व्यक्तियो को नही बताना चाहिए । सात्त्विक, अतर्मुखी तथा गुरु की सेवा करनेवाले को ही यह ज्ञान देना चाहिए । संसार मे बधन और मोक्ष के दो नेत्र (कारण) है—विद्या तथा अविद्या (ज्ञान एव अज्ञान) । इन्हे अच्छी तरह समझकर इस बात को जान लेना चाहिए कि यह समस्त ससार अविद्यारूपी नेत्र है । इस नेत्र से दिखाई देनेवाला सब कुछ असत्य है । समस्त वेदो मे कहा गया सकाम कर्म का व्यवहार भी इसी के कारण है । आत्मा अज्ञान के अधकारवाला नहीं है । विद्या (ज्ञान) इस अज्ञान से भिन्न परम ज्योति से प्रकाशित है । अत इसी को ग्रहण करना चाहिए । आदित्य रूप ब्रह्म सासों द्वारा प्रत्येक शरीर में रहता है । यह बिना अधिक प्रयत्न द्वारा प्राप्त होनेवाला हस नामवाला है । स्वय को इसी का अश मानकर प्राण, अपान, श्वास, प्रश्वास को जानकर लबे समय तक साधना करें । तब तीन स्वरूपोंवाले ब्रह्म का ध्यान करने पर सच्चिदानंद परमात्मा का ज्ञान होता है । (1-6)

'यह तत्त्व ज्ञान हजारों सूर्यों से युक्त अविचल समुद्र के समान है । यह समाधि, योगसिद्धिया, मन का लय होना भी नही है । समस्त रूपों पर विचार करके अज्ञान का नाश होने पर ही ब्रह्म की प्राप्ति होती है । इंद्र आदि ने भी कहा है कि उस ब्रह्म को इस प्रकार समझनेवाला इसे प्राप्त करता है । मोक्ष का कोई अन्य मार्ग नही है । इद्र आदि ज्ञानलय द्वारा यज्ञ करके जीवन्मुक्त होकर अपने साध्य के स्थान में पहुंच गए । मै वही अर्क हूं, परम प्रकाशमान कल्याणस्वरूप हू, वही आत्मज्योति, शुक्र, सबके ज्योति ब्रह्म से मैं अलग नही हू । इस ब्रह्मज्ञान को प्रात पढने से रात्रि में किए गए पाप नष्ट होते है । सायंकाल पढने से दिन के पाप नष्ट होते हैं । साय-प्रात दोनों समय पढने मे व्यक्ति पापहीन हो जाता है । दोपहर में सूर्य की ओर मुख करके पढ़ने से पांच महापापो मे मुक्ति मिलती है तथा सभी वेदों के अध्ययन का फल मिलता है और श्री महामाया एव विष्णु के लोक की प्राप्ति होती है । (7-12) □

शांतिपाठ :

ॐ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावि्म् एधि । वेदस्य न आणीस्थ श्रुत मे मा प्रहासीरनेनाधीतेनाहोरात्रान्संदधामृतं वदिष्यामि । सत्य बदिष्यामि तन्मामवतु तद्वक्तारमवतु । अवतु मामवतुवक्तारमवतु वक्तारम् ।

ॐ शाति· शांति· शाति ।

हे परमात्मा ! मेरी वाणी मन में प्रतिष्ठित हो, मेरा मन वाणी में प्रतिष्ठित हो, तुम मेरे समक्ष प्रकट होओ । मुझे वेदों का ज्ञान दो । मै सुने हुए ज्ञान को न भूलूं । इस अध्ययन से मै रात-दिन एक कर दू, मै ऋत एव सत्य वोलू । मेरी रक्षा करो । मेरे गुरु की रक्षा करो । हम दोनो की रक्षा करो । दैहिक, दैविक तथा भौतिक, तीनों प्रकार के ताप (कष्ट) शात हों ।

प्रथम अध्याय

प्रत्यक्ष आनंद ब्रह्म पुरुष प्रणव के 'अ', 'उ' तथा 'म्' ये तीन अक्षर है । इसी प्रणव को 'ओम' भी कहा जाता है, जिसके जप से योगी जन्म और संसार के बधन से छूट जाता है । 'शख, चक्र तथा गदा धारण करनेवाले भगवान नारायण को नमस्कार है ।' इस मत्र से 'ॐ नमो नारायणाय', इस मत्र का उपासक बैकुठ लोक को जाता है । इस हृदय के ब्रह्मपुर कमल में प्रकाशित होनेवाला दीपक या विद्युत के समान देवकी पुत्र, मधुसूदन, पुंडरीकाक्ष तथा अच्युत विष्णु ब्रह्मज्ञानियों के हितैषी है । वही नारायण सभी प्राणियो मे रहनेवाले जो सबके कारण हैं और जिनका कोई कारण नही है, वही परम ब्रह्म 'ओम्' है । इस प्रकार के विष्णु का ध्यान करने से व्यक्ति शोक एव मोह से छूट जाता है । वह द्वैत भी है, अद्वैत भी है और द्वैत-अद्वैत भी है । जो इसे नही जानता है, वह मृत्यु के वाद भी मृत्यु को प्राप्त करता है । हृदय कमल में रहनेवाला ब्रह्म ही प्रज्ञान स्वरूप, प्रज्ञान नेत्र तथा प्रज्ञान मे ही रहनेवाला है । इसको जाननेवाला ज्ञानी इस लोक के वाद स्वर्ग लोक मे जाकर समस्त कामनाओ को प्राप्त करके अमर हो जाता है । जहा कभी समाप्त न होनेवाली ज्योति है, जहां चारों ओर पूजा होती है, उस अमर लोक में हमें स्थान दे ।

द्वितीय अध्याय

मेरे लिए माया गल गई है, मेरा 'मैं' समाप्त हो गया है, आत्मा एवं परमात्मा का भेद नष्ट हो गया है तथा अव मैं अतुलनीय रूप मात्र हू । मैं अलग नही हू, समस्त नियम-निषेध मेरे लिए नष्ट हो गए हैं, मैंने धर्म त्याग दिया है, मैं परम सुखी तथा ज्ञानी हूं । मैं साक्षी हूं, निरपेक्ष हू, अपनी महिमा से स्थित हू, अचल, अजर, अमर, अव्यय, पक्ष-विपक्ष से ऊपर, ज्ञान स्वरूप, मोक्ष के आनद का समुद्र, सूक्ष्म तथा अक्षर हूं । मेरे लिए सत्व, रजस एवं तमस इन तीनों गुणों का नाश हो गया । मैं कूटस्थ चेतन, एक, अविकल, निर्मल, निर्वाण रूप, हंस, केवल, विभु, जानने योग्य, परमानंद, शुद्ध, शाश्वत आदि हू । (1-10)

विवेक बुद्धि से मैं जानता हूं कि आत्मा अद्वैत है, तथापि वंधन एवं मोक्ष का व्यवहार प्रतीत हो रहा है। जैसे रस्सी से सांप का भ्रम दूर हो जाता है और रस्सी की वास्तविकता का पता लग जाता है, वैसे ही माया का भ्रम दूर होने पर केवल ब्रह्म ही दिखाई दे रहा है। जैसे गन्ने में मिठास व्याप्त होती है, वैसे ही मैं अद्वैत ब्रह्म के समान तीनों लोकों में व्याप्त हूं। ब्रह्मा से कीड़े तक सब मुझमें हैं। केवल आनंद रूप होने से अब मुझे विषयों की इच्छा नही है। संपन्न के लिए दरिद्रता के समान मुझे इनकी कोई संभावना नही है। अमृत और विष में से विष का त्याग करने के समान मैंने आत्मा को देखकर अनात्मा का त्याग कर दिया है। घड़े के टूट जाने पर भी जैसे उसे प्रकाशित करनेवाला सूर्य नष्ट नही होता, वैसे ही देह का साक्षी इसके नष्ट होने पर स्वयं नष्ट नही होता। अब मेरे लिए वंधन, मोक्ष, शास्त्र, गुरु, कुछ भी नही है। प्राण चला जाए, आ नंद मन कर्मो सहित नष्ट हो जाए, किंतु आनद ज्ञानमय होने से मुझे अब कोई दु ख नही है। (11-21)

मेरा अज्ञान नष्ट हो गया है। मैं आत्मा का सत्य स्वरूप जान चुका हूं। 'मैं कार्य करनेवाला हू' मेरा यह भाव भी नष्ट हो गया है। मुझे अब कुछ कार्य नही करना है। ब्राह्मणत्व, कुल-गोत्र, नाम, सुंदरता आदि का संबंध स्थूल देह से होता है, किंतु मैं स्थूल देह से अलग हूं। अत इन सबसे अब मेरा संबंध नष्ट हो गया है। भूख, प्यास, काम, क्रोध आदि लिंगी शरीर के गुण हैं, मैं इस शरीर से रहित हूं। अत अब मैं इनसे मुक्त हूं। इसी प्रकार जड़ता, प्रियता आदि से भी मुक्त हो गया हूं, क्योंकि ये कारण शरीर के धर्म हैं, जबकि मैं विषय एवं निर्विकार हूं। जैसे उल्लू को सूर्य अधकारमय दिखाई देता है, वैसे ही अज्ञानी को स्वयं प्रकाश परमानंद अज्ञानमय दिखाई देता है। जैसे वादलों से ढका सूर्य दिखाई नही पड़ता वैसे ही अज्ञानी को अज्ञान से परमात्मा नहीं दिखाई देता और वह 'ब्रह्म नही है', ऐसा मानने लगता है। जैसेअमृत का विष पर कोई प्रभाव नहीं पडता, वैसे ही जड़ जगत का मुझ पर कोई प्रभाव नही पड़ता। छोटा दीपक भी जैसे अंधकार नष्ट करता है, वैसे ही थोड़ा-सा आत्मज्ञान अज्ञान को नष्ट करता है। रस्सी में जैसे सर्प तीनों कालों में नही होता, वैसे ही मेरे लिए देह और अज्ञान नही है। चैतन्य-सत्य के दर्शन से मेरे लिए जड़ता एव असत्य नष्ट हो गए हैं और अज्ञान के कारण सत्य प्रतीत होनेवाले दुःख भी आनंदमय हो जाने से समाप्त हो गए हैं। इस आत्म-प्रवोध उपनिषद का क्षण-भर के लिए भी मनन करने से पुनर्जन्म से मुक्ति मिल जाती है। (22-31)

□

56. कैवल्योपनिषद

शांतिपाठ :

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्य करवावहै।
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै॥

परमात्मा हम दोनो (गुरु एव शिष्य) की एक साथ रक्षा करे, एक साथ हमें उपभोग प्रदान करे। हम साथ ही पराक्रम करें। हमारा अध्ययन तेजस्वी हो, हम द्वेष न करे।

महर्षि अश्वलायन समिधा लेकर ब्रह्मा के पास गए और उन्होने उनसे निवेदन किया कि वह उन्हे श्रेष्ठ एव गोपनीय ब्रह्मविद्या का उपदेश दें, जिस पर चलने से पूर्वजन्म के कर्मो से छुटकारा मिलकर ब्रह्म की प्राप्ति होती है। इस पर ब्रह्मा बताने लगे, 'उस परम तत्त्व की प्राप्ति के लिए श्रद्धा, भक्ति एव योग का सहारा लेना पडता है, अत तुम भी ऐसा ही करो। उसे सपत्तियो या कर्म से नही पाया जा सकता। त्याग के मार्ग से ही उसे प्राप्त कर सकते है। एकात में पवित्र होकर सुखासन मे तनकर बैठकर भक्ति से गुरु को चितन प्रणाम करके देह में स्थित शोकरहित हृदय पुडरीक का चितन करे। चितन से परे प्रशात ब्रह्म, आदि, मध्य एव अतहीन, अदभुत, आनंद स्वरूप उमा सहित तीन आखोंवाले भगवान शिव का ध्यान करने से मुनि लोग यम से भी ऊपर ब्रह्म को प्राप्त करते है। वही विष्णु, अग्नि, प्राण, चंद्रमा, भूत, भविष्य एवं सनातन है। मृत्यु स मुक्ति के लिए उसके ध्यान के अतिरिक्त कोई मार्ग नही है। अत सभी प्राणियों को अपने में और अपने को सभी प्राणियों में देखने से ही ब्रह्म मिलता है। (1-10)

'स्वयं को तथा प्रणव को अरणि बनाकर ज्ञान से इन्हें घिसने पर पाप जल जाते है। माया से पागल बना हुआ प्राणी स्त्री आदि भोगो से तृप्ति अनुभव करता है और स्वप्नावस्था मे वह माया से कल्पना करके तमोगुण से दु ख-सुखों की अनुभूति करता है। सुषुप्ति मे माया का प्रपच समाप्त हो जाने पर भी जीव तमोगुण से पराजित होकर पूर्वजन्म के कर्मो से सुख प्राप्त करता है। स्थूल, सूक्ष्म एव कारण शरीरों के लय होने पर माया से छुटकारा मिलता है और अखड आनद मिलता है। इसी से मन, प्राण, इद्रिया आदि जन्म लेती है, जो आकाश आदि को धारण करती है। अत्यंत सूक्ष्म, सबका आत्मा एव निवास ब्रह्म ही नित्य तत्त्व है, इसके दिखाई देने पर जागृत, स्वप्न, सुषुप्ति अवस्थाए नष्ट हो जाती हैं और 'वह ब्रह्म मैं ही हू' ज्ञान होने पर समस्त माया का बंधन नष्ट हो जाता है। तब लगता है कि तीनों अवस्थाओ का भोग करनेवाला, भोग आदि सब मैं ही हू, वह सदा शिव-चैतन्य-विचित्र लक्षणोंवाला सब मैं ही हूं, सब कुछ मुझमें ही स्थित है, मुझमें ही लय होगा और मे ब्रह्म से भिन्न नही हू। मै अणु से भी छोटा तथा अत्यत विशाल हूं। मैं सबसे पुराना पुरुष ईश्वर आदि हूं।' (11-20)

'मै हाथ-पाव रहित अदभुत शक्ति हूं, बिना आंखों एवं कानों के देखता एव सुनता हू, मै विशेष जानकर हू, मुझे जाननेवाला कोई नही है, सारे वेद मेरा ही गुणगान करते हैं, मैं ही वेदों को

विवेक बुद्धि से मै जानता हूं कि आत्मा अद्वैत है, तथापि बंधन एवं मोक्ष का व्यवहार प्रतीत हो रहा है। जैसे रस्सी से साप का भ्रम दूर हो जाता है और रस्सी की वास्तविकता का पता लग जाता है, वैसे ही माया का भ्रम दूर होने पर केवल ब्रह्म ही दिखाई दे रहा है। जैसे गन्ने में मिठास व्याप्त होती है, वैसे ही मै अद्वैत ब्रह्म के समान तीनो लोकों में व्याप्त हूं। ब्रह्मा से कीडे तक सब मुझमें है। केवल आनंद रूप होने से अब मुझे विषयों की इच्छा नही है। संपन्न के लिए दरिद्रता के समान मुझे इनकी कोई सभावना नहीं है। अमृत और विष में से विष का त्याग करने के समान मैने आत्मा को देखकर अनात्मा का त्याग कर दिया है। घड़े के टूट जाने पर भी जैसे उसे प्रकाशित करनेवाला सूर्य नष्ट नही होता, वैसे ही देह का साक्षी इसके नष्ट होने पर स्वयं नष्ट नही होता। अब मेरे लिए बधन, मोक्ष, शास्त्र, गुरु, कुछ भी नही है। प्राण चला जाए, आ नंद मन कर्मों सहित नष्ट हो जाए, किंतु आनंद ज्ञानमय होने से मुझे अब कोई दु.ख नहीं है। (11-21)

मेरा अज्ञान नष्ट हो गया है। मै आत्मा का सत्य स्वरूप जान चुका हू। 'मै कार्य करनेवाला हू' मेरा यह भाव भी नष्ट हो गया है। मुझे अब कुछ कार्य नहीं करना है। ब्राह्मणत्व, कुल-गोत्र, नाम, सुंदरता आदि का संबंध स्थूल देह से होता है, किंतु मै स्थूल देह से अलग हू। अत इन सबसे अब मेरा संबंध नष्ट हो गया है। भूख, प्यास, काम, क्रोध आदि लिगी शरीर के गुण है, मै इस शरीर से रहित हूं। अत· अब मै इनसे मुक्त हूं। इसी प्रकार जड़ता, प्रियता आदि से भी मुक्त हो गया हू, क्योकि ये कारण शरीर के धर्म है, जबकि मै विषय एवं निर्विकार हूं। जैसे उल्लू को सूर्य अंधकारमय दिखाई देता है, वैसे ही अज्ञानी को स्वय प्रकाश परमानंद अज्ञानमय दिखाई देता है। जैसे बादलों से ढका सूर्य दिखाई नही पड़ता वैसे ही अज्ञानी को अज्ञान से परमात्मा नही दिखाई देता और वह 'ब्रह्म नही है', ऐसा मानने लगता है। जैसेअमृत का विष पर कोई प्रभाव नही पडता, वैसे ही जड़ जगत का मुझ पर कोई प्रभाव नहीं पडता। छोटा दीपक भी जैसे अधकार नष्ट करता है, वैसे ही थोड़ा-सा आत्मज्ञान अज्ञान को नष्ट करता है। रस्सी में जैसे सर्प तीनो कालो में नही होता, वैसे ही मेरे लिए देह और अज्ञान नही है। चैतन्य-सत्य के दर्शन से मेरे लिए जड़ता एव असत्य नष्ट हो गए है और अज्ञान के कारण सत्य प्रतीत होनेवाले दु ख भी आनंदमय हो जाने से समाप्त हो गए है। इस आत्म-प्रबोध उपनिषद का क्षण-भर के लिए भी मनन करने से पुनर्जन्म से मुक्ति मिल जाती है। (22-31)

□

56. कैवल्योपनिषद

शांतिपाठ :

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्य करवावहै।
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै॥

परमात्मा हम दोनो (गुरु एव शिष्य) की एक साथ रक्षा करे, एक साथ हमें उपभोग प्रदान करे। हम साथ ही पराक्रम करें। हमारा अध्ययन तेजस्वी हो, हम द्वेष न करें।

महर्षि अश्वलायन समिधा लेकर ब्रह्मा के पास गए और उन्होने उनसे निवेदन किया कि वह उन्हे श्रेष्ठ एव गोपनीय ब्रह्मविद्या का उपदेश दें, जिस पर चलने से पूर्वजन्म के कर्मो से छुटकारा मिलकर ब्रह्म की प्राप्ति होती है। इस पर ब्रह्मा बताने लगे, 'उस परम तत्त्व की प्राप्ति के लिए श्रद्धा, भक्ति एव योग का सहारा लेना पडता है, अत तुम भी ऐसा ही करो। उसे सपत्तियों या कर्म से नही पाया जा सकता। त्याग के मार्ग से ही उसे प्राप्त कर सकते है। एकात में पवित्र होकर सुखासन में तनकर बैठकर भक्ति से गुरु को चितन प्रणाम करके देह में स्थित शोकरहित हदय पुडरीक का चितन करें। चितन से परे प्रशात ब्रह्म, आदि, मध्य एव अतहीन, अदभुत, आनद स्वरूप उमा सहित तीन आखोवाले भगवान शिव का ध्यान करने से मुनि लोग यम से भी ऊपर ब्रह्म को प्राप्त करते है। वही विष्णु, अग्नि, प्राण, चद्रमा, भूत, भविष्य एव सनातन है। मृत्यु स मुक्ति के लिए उसके ध्यान के अतिरिक्त कोई मार्ग नही है। अत सभी प्राणियों को अपने में और अपने को सभी प्राणियो में देखने से ही ब्रह्म मिलता है। (1-10)

'स्वय को तथा प्रणव को अरणि बनाकर ज्ञान से इन्हें घिसने पर पाप जल जाते है। माया से पागल बना हुआ प्राणी स्त्री आदि भोगो से तृप्ति अनुभव करता है और स्वप्नावस्था मे वह माया से कल्पना करके तमोगुण से दु ख-सुखो की अनुभूति करता है। सुषुप्ति मे माया का प्रपच समाप्त हो जाने पर भी जीव तमोगुण से पराजित होकर पूर्वजन्म के कर्मों से सुख प्राप्त करता है। स्थूल, सूक्ष्म एव कारण शरीरों के लय होने पर माया से छुटकारा मिलता है और अखड आनद मिलता है। इसी से मन, प्राण, इंद्रिया आदि जन्म लेती है, जो आकाश आदि को धारण करती है। अत्यत सूक्ष्म, सबका आत्मा एव निवास ब्रह्म ही नित्य तत्त्व है, इसके दिखाई देने पर जागृत, स्वप्न, सुषुप्ति अवस्थाए नष्ट हो जाती है और 'वह ब्रह्म मै ही हू' ज्ञान होने पर समस्त माया का बधन नष्ट हो जाता है। तब लगता है कि तीनों अवस्थाओ का भोग करनेवाला, भोग आदि सब मै ही हू, वह सदा शिव-चैतन्य-विचित्र लक्षणोंवाला सब मै ही हूं, सब कुछ मुझमें ही स्थित है, मुझमें ही लय होगा और मै ब्रह्म से भिन्न नही हू। मै अणु से भी छोटा तथा अत्यत विशाल हू। मै सबसे पुराना पुरुष ईश्वर आदि हू।' (11-20)

'मै हाथ-पाव रहित अदभुत शक्ति हूं, बिना आखो एव कानो के देखता एव सुनता हू, मै विशेष जानकर हू, मुझे जाननेवाला कोई नही है, सारे वेद मेरा ही गुणगान करते है, मै ही वेदो को

बनानेवाला हू,मै पाप,पुण्य,जन्म,मृत्यु,देह,इंद्रिय,पृथ्वी,अग्नि आदि से रहित हू,इस प्रकार गुहा में स्थित कलारहित अद्वितीय परमात्मा को जानकर व्यक्ति सत्-असत् परमात्मा के स्वरूप को प्राप्त करता है। जो सौ रुद्रीय का अध्ययन करता है;वह अग्नि के समान पवित्र हो जाता है। उसके सोने की चोरी,सुरापान,ब्रह्महत्या,बुरे-भले पाप छूट जाते हैं और वह पवित्र हो जाता है। इससे भवसागर का नाश करनेवाला ज्ञान प्राप्त होता है। अतः इसे जानकर कैवल्य का फल मिलता है' (21-26)।

□

अपान वायु के वेग से कभी भी एक स्थान पर स्थिर नहीं रहता है। यह जीव (प्राण) वस्तुत अपने वश में न होकर प्राण एव अपान इन दो वायुओ के वश में है और सदा ही इन दोनो के द्वारा ऊपर-नीचे दौडता रहता है। इस प्रकार यद्यपि यह दाए-बाए मार्गों से सदा सचार करता रहता है, किंतु यह इतना चचल होता है कि दिखाई ही नहीं देता है। जैसे एक बाज जो रस्सी से बधा रहता है, वह चाहे उडने का कितना ही प्रयत्न क्यो न करे, जब चाहे रस्सी के द्वारा पुन. खीच लिया जाता है, उसी प्रकार सासारिक गुणो से बधा हुआ जीव भी प्राण एव अपान वायुओं द्वारा बार-बार खीचा जाता रहता है। प्राण अपान को ऊपर की ओर खीचता रहता है तथा अपान प्राण को नीचे की ओर खीचता रहता है। इस प्रकार इन दोनों ही वायुओ की शक्ति से यह जीव निरतर ऊपर से नीचे और नीचे से ऊपर खिचता रहता है। जो इस गति को समुचित रूप से जान लेता है, वह योग का वेत्ता बन जाता है। (26-30)

यह प्राण वायु जब उदर से बाहर निकलती है, तो उस समय 'ह' ध्वनि की जैसी प्रतीति होती है, अत कहा जाता है कि यह 'ह'कार ध्वनि के साथ बाहर को आता हैऔर पुन· जब यह अदर को जाती है, तब 'स' का उच्चारण करता हुआ जान पडती है, इसीलिए कहा जाता है कि वह सकार का उच्चारण करती हुई अदर जाती है। इन दोनों वर्णों को मिलाकर 'हस' शब्द बनता है, इस प्रकार यह जीव सदा-सर्वदा हस मंत्र का जप करता रहता है। एक दिन एक रात्रि मे कुल मिलाकर यह इक्कीस हजार छ सौ मंत्रो को जपता है, क्योकि इतनी ही बार यह अन्दर से बाहर आता है तथा पुन बाहर से उदरस्थ होता है। इसे अजपा नाम की गायत्री कहा जाता है, यह योगियो के लिए सदा मोक्ष देनेवाली कही जाती है। इसका केवल सकल्प ही कर लेने से भी साधक को उसके सभी पापो से मुक्ति मिल जाती है। कहा गया है कि इस अजपा गायत्री के समान न तो कोई विद्या है, न इसके समान कोई जप है और न ही इसके समान कोई ज्ञान है। यहां तक कि न तो इसके समान विद्या, ज्ञान या जप अभी तक कोई हुआ है और न भविष्य मे ही होगा। कुडलिनी मे उत्पन्न होनेवाली गायत्री प्राणो को धारण करने की शक्ति से युक्त है, अत इसे प्राण-विद्यामय कुंडलिनी कहा जाता है। यह कुडलिनी से उत्पन्न गायत्री अर्थात प्राण विद्या कुंडलिनी एक ज्ञान स्वरूप है, क्योकि इसका ज्ञाता वेदों का जाननेवाला हो जाता है। (31-35)

कन्द के ऊर्ध्व भाग मे कुडली शक्ति होती है, जो आठ प्रकार की कही है। इसकी आकृति कुडल की तरह होती है। यह सदा ही ब्रह्म द्वार का अपने मुख से आच्छादित करती हुई स्थित रहती है। निष्पाप हो जाने पर मनुष्य के प्राण इसी ब्रह्म द्वार से निकलते है; किंतु यह सदा इसे ढके रहती है तथा सदा सुप्तावस्था मे रहती है। यह परमेश्वरी स्वरूपा है। वह्नि के, मन के तथा वायु के साथ सयुक्त होकर वह प्रबुद्ध बन जाती है और तब इसका आकार सुई के समान अत्यत सूक्ष्म हो जाता है। इस प्रकार की बन जाने पर यह सुषुम्ना नाड़ी के साथ ऊपर को चली जाती है। जैसे घर के द्वार को कुजी (चाबी) द्वारा खोला जाता है, ठीक उसी प्रकार योगी कुंडलिनी द्वारा मोक्ष द्वार का भेदन करता है। सर्वप्रथम हाथो को संपुटित कर ले। फिर पूर्ण दृढ़ता के साथ पद्मास लगाकर बैठ जाए, चिबुक को (ठोड़ी) भी दृढता से सामने गले के नीचे वक्षस्थल से संयुक्त करे। फिर ब्रह्म के प्रति ध्यान लगाने की चेष्टा करे। इसके पश्चात बार-बार अपान वायु को ऊपर की ओर खीचे और

कब हुई ? तथा यह लय कब होती है ? अपने पुत्र की इच्छा को व्यास ने अच्छी तरह से समझ लिया और उन्हें सारी बातें समझायी, किंतु शुकदेव ने अपने मन में विचार किया कि वह स्वयं इन सब बातों को पहले से ही जानते है। अत. उन्होंने अपने पिता की बातों पर विशेष ध्यान नहीं दिया। पिता भी पुत्र के मन की बातों को समझ गए। अत· उन्होंने कहा, 'अभी तुम इस विषय को सही रूप मे नही जानते हो। यदि तुम वास्तव में इसे समझना चाहते हो, तो मिथिला में राजा जनक रहते हैं, जो इस विद्या को सही रूप मे जानते हैं। उन्हीं से तुम भी इस ज्ञान को सही प्रकार प्राप्त कर सकते हो।' पिता की बातों को सुनकर शुकदेव सुमेरु पर्वत से नीचे उतर आए और महाराज जनक की राजधानी मिथिला पहुचे। (11-20)

उन्हे आया हुआ देख राजा जनक के द्वारपालों ने राजा को सूचना दी, 'महाराज ! भगवान व्यास के पुत्र शुकदेव आपसे मिलने हेतु द्वार पर खड़े है।' यह सुनकर बड़े ही अनादर मे राजा जनक बोले, 'ठीक है, आया है, तो रहने दो', और सात दिनों तक उन्होंने शुकदेव से बात भी नहीं की। इसके बाद उन्होने उन्हे आगन में बुलवा लिया, किंतु अगले सात दिनों तक फिर कोई बात नही की। फिर उन्हें अत पुर के आगन में बुलवा लिया, परतु सात दिनों तक बात नही की, और न ही राजा उनके सामने आए। तब सुंदर चद्रमुखी युवतियों द्वारा भोगादि द्वारा राजा ने उनका स्वागत कराया, परतु ये सब भोग और पकवान शुकदेव को बिलकुल भी नही लुभा पाए, उनका मन उस दीपक के समान अविचलित रहा, जो सुरक्षित स्थान पर रखा होता है और हवा उसे हिला भी नही सकती। वे उसी प्रकार प्रसन्नमन, स्वच्छ, निर्विकार और मौन चद्रमा के समान रहे। वास्तव में यह उनकी परीक्षा थी। राजा जनक शुकदेव के स्वभाव के विषय में जान गए। उन्होंने शुकदेव को बुलवा लिया। इतना अनादर होने पर भी शुक प्रसन्नमुख थे। राजा ने उन्हें प्रणाम किया। उनका समुचित सत्कार किया और बोले, 'आप ससार के सभी विषय-भोगों से ऊपर उठ गए हैं। वस्तुत आपकी सभी इच्छाए पूरी हो चुकी है। तब कृपया आप यह बताएं कि आप यहा मेरे पास किस उद्देश्य से आए हैं ?' अत्यत नम्रता के साथ शुकदेव ने कहना प्रारंभ किया, 'गुरुदेव, कृपा करके यह बताए कि इस विश्व के प्रपच अर्थात् माया से युक्त सृष्टि का जन्म कैसे होता है तथा अत में इस सबका लय कैसे होता है ? इस विषय में जो भी सत्य बात है, उसे मुझे बताने की कृपा करो। यही मेरा यहा आने का कारण है। (21-30)

महात्मा जनक ने शुकदेव को विस्तार से इस विषय को समझाया, किंतु यह सब वर्णन, जो जनक ने बताया, शुकदेव पहले ही अपने पिता वेदव्यास से सुन चुके थे। अत. वह बोले, 'यह सब तो मै अच्छी तरह से पहले से ही जानता हू। मेरे द्वारा पूछे जाने पर मेरे पिताजी ने भी यही सब मुझे बताया था। अब हे विद्वानों में श्रेष्ठ महाराज जनक। आपने भी वही बात बताई है। सभी शास्त्रो में भी ऐसा ही वर्णन मिलता है कि मन के संकल्प से (इच्छा से) ही इस समस्त प्रपंच का जन्म होता है और उस विकल्प के नष्ट होने पर इस ससार के प्रपच का भी नाश हो जाता है; अर्थात् यह बिलकुल व्यर्थ की और सारहीन है, ऐसा निश्चय हो जाता है। क्या यह जगत सचमुच सारहीन है ? मैं इस विषय में कुछ निश्चित नही कर पा रहा हूं। कृपया वास्तविकता क्या है ? मैं भ्रम मे पड गया हू। आप ही मुझे ज्ञान दीजिए, तभी मुझे शांति मिलेगी।' शुकदेव के इस निवेदन पर महाराज जनक

उदरस्थ वायु को बाहर निकालता रहे। इस प्रकार वायु का त्याग करते हुए शक्ति का उदय होता है और इसके प्रभाव स्वरूप एक अपूर्व बोध का अनुभव होता है। (36-40)

इस अभ्यास को करने से स्वाभाविक है कि पसीना निकलेगा। योगी को चाहिए कि वह इस पसीने से अपने अंगों में मालिश कर ले। योगी के भोजन में कटु, अम्ल एव लवण का अश नही होना चाहिए अर्थात उसे कड़वे, खट्टे और लवणीय (नमकीन) भोजन का परित्याग कर देना चाहिए तथा दूध तथा दूध मे बने भोजन का ही प्रयोग करना चाहिए। योगी में इन विशेषताओ का होना नितांत आवश्यक है—उसे ब्रह्मचर्य का पालन करना चाहिए, अल्प आहार करनेवाला होना चाहिए तथा योग का पूर्ण ज्ञान होना चाहिए। इस प्रकार का योगी लगभग एक वर्ष से पूर्व ही सिद्धि प्राप्त कर लेता है, इसमे कोई संदेह नही है। योगी का भोजन सुस्निग्ध एव मधुरता के गुणो से युक्त हो, उसे भर पेट भोजन नही करना चाहिए, केवल तीन चौथाई पेट को ही भोजन एवं जल से भरना चाहिए, शेष एक चौथाई को वायु के लिए रिक्त छोड़ देना चाहिए। इस प्रकार कल्याणस्वरूप परमेश्वर का स्मरण करते हुए ही योगी भोजन करे। इस प्रकार भोजन करनेवाला योगी मिताहारी (कम भोजन करनेवाला) कहा जाता है। कद के ऊपर (पूर्व वर्णित) आठ प्रकार की कुडल की तरह आकृतिवाली कुंडली शक्ति है। यह मूर्खो के लिए बधन स्वरूप है, किंतु योगी इसे जान लेता है तथा योगाभ्यास से मुक्ति प्राप्त करता है। अत यह योगियो को मोक्ष देनेवाली होती है। जो महामुद्रा, नभोमुद्रा, उड्डयाण, जलंधर एवं मूलबंध, इन सबको सही रूप मे जानता है, वह योगी मुक्ति का पात्र होता है। (41-45)

'एड़ी से दृढ़ता के साथ योनिस्थान को दबा लें, फिर इसे दृढता के साथ ही सकुचित करे और अपान वायु को ऊपर की ओर आकर्षित करें। यही मूलबंध कहा जाता है। इस मूलबध की प्रक्रिया के सतत अभ्यास से प्राण एवं अपान मे एकता स्थापित होती है और मूत्र-पुरीष की मात्रा घट जाती है। इसके साथ ही यह अभ्यास बुढापे को भी दूर करता है। इस अभ्यास से वृद्ध व्यक्ति भी युवा हो जाता है। जैसे महाखग गरुड अपनी विश्राति (थकान) दूर करने के लिए उड्डियाण करता है, उसी प्रकार का उड्डियाण बध का अभ्यास भृत्य हाथी को भगाने के लिए सिह के समान है। उदर से नाभि के अधो भाग को तानना ही पश्चिमोत्तान कहलाता है। उड्डियाण भी उदर मे ही किया जाता है। इसके ज्ञाता इसे इसी स्थान मे करते हैं। जो योगी नीचे की ओर गमन की प्रवृत्तिवाले आकाश तत्त्व तथा जल तत्त्व को इनकी प्रवृत्ति के प्रतिकूल अपने सिर में इनको बाध देता है, तो उसकी इस प्रक्रिया को जालधर बंध के नाम से जाना जाता है। इसके अभ्यास से समस्त कष्टो-दु खो का नाश होता है। (46-50)

इस दु ख नाशक जालधर वध को करने में कंठ के सकुचित होने से अमृत अग्नि मे नही पडता तथा यह संकोच वायु को भी स्थिर करता है। जिह्वा को मोडकर कपाल कुहर मे प्रविष्ट करके दृष्टि को भौंहों के बीच में स्थिर करने से खेचरी मुद्रा बनता है। खेचरी मुद्रा की साधना से रोग, मृत्यु, भूख, प्यास तथा मूर्छा दूर हो जाती है। इस मुद्रा के ज्ञान से रोगों से मुक्ति के साथ ही व्यक्ति कर्मों मे लिप्त भी नही होता। इस मुद्रा के प्रभाव से चित्त तथा जिह्वा दोनों ही आकाश मे (खे) विचरण करने लगते हैं। इसलिए इस खेचरी, अर्थात् आकाश में चलनेवाली कहा जाता है। पावो से मस्तक तक

कहने लगे, 'मुनिवर शुकदेव । सुनिए। मैने इसी विषय मे आपको जो कुछ भी बताया है, अब मैं उसी को विस्तार से समझाता हूं। यह ज्ञान विश्व के सभी ज्ञानो का रहस्य है। सभी विद्याओं का सार है। इस ज्ञान को इसके सही रूप में जान जाने पर व्यक्ति को विश्व के प्रपच से मुक्ति मिल जाती है। वह जीवन्मुक्त हो जाता है। 'यह समस्त चराचर (चलनेवाले और स्थिर रहनेवालो से युक्त) जगत एक भ्रम है', इस ज्ञान के हो जाने पर इस सब दिखाई देनेवाले जगत से भ्रम का नाश होने पर मन शुद्ध हो जाता है। इस ज्ञान के पूर्ण होने पर निर्वाण के (मोक्ष के) समान शाति प्राप्त होती है। वही त्याग वास्तव मे सबसे बड़ा त्याग है, जिसमें सभी इच्छाए शात हो जाती है। इस सर्वोच्च अवस्था को ही ज्ञानियों द्वारा मोक्ष कहा जाता है। जो लोग केवल इच्छाओ के साथ अपना जीवन जीते है, अर्थात् शुद्ध ज्ञान से उसी के लिए जीते है, उन्ही का जीवन सच्चे अर्थो मे सार्थक है। जो जानने योग्य वस्तु है, वे उसे जान जाते है, वे ही जीवन्मुक्त कहे जाते है । (31-40)

पदार्थ भावना मे दृढ़ता (विश्व के समस्त पदार्थों को वास्तविक मानना) ही बधन का कारण है और इन सबके प्रति इच्छाओ का समाप्त हो जाना ही मोक्ष है। जो बिना तपस्या किए ही, वास्तविकता को जानकर स्वाभाविक रूप से ससार के समस्त भोगों से विरक्त हो जाता है, समय-समय पर मिलनेवाले सुखो से या दु खों से प्रभावहीन रहता है, जो सुखो से सुखी या दु खो से दु खी नही होता, वही जीवन्मुक्त है। ऐसा व्यक्ति काम, क्रोध, हर्ष, उद्वेग आदि विकारों से पूर्णतया शून्य होता है। अहंकार को तो वह जड़ से ही त्याग देता है। जिसके जीवन का लक्ष्य ही त्याग हो जाता है, जो सदा किसी भी पदार्थ की इच्छा ही नही करता, किसी की भी कामना या अपेक्षा नही करनेवाला अतर्मुखी, सुषुप्ति के समान शून्य अवस्था मे रहनेवाला, पूर्णतया शुद्ध, आत्मा मे ही लीन रहनेवाला, अत्यंत शांत, इच्छाओ से उदासीन, किसी भी कार्य के अच्छे या बुरे फल की परवाह न करनेवाला, राग-द्वेष तथा धर्म-अधर्म से दूर रहनेवाला, मान-अपमान से शून्य और उद्वेग से शून्य होकर कार्य करते रहनेवाला जीवन्मुक्त है। (41-50)

जो मोहरहित बनकर साक्षी के समान तटस्थ रहता है, फल की इच्छा नही करता, धर्म-अधर्म के साथ ही समस्त चितन का भी परित्याग कर देता है, दिखाई देने वाले विश्व-प्रपच से उदासीन होता है, जो कडवा, खट्टा, नमकीन इत्यादि सभी स्वादो को त्यागकर भोजन करता है, जो बुढापा, मृत्यु, विपत्ति, निर्धनता, ऐश्वर्य आदि मे समान है, जो आनंद, शोक, हर्ष, आदि में एक-सा अनुभव करता है, जो उत्पत्ति, स्थिति एव प्रलय को समान मानता है, जिसकी दृष्टि में उन्नति-अवनति समान है, जो केवल प्राप्त भोगो का उपभोग करता हुआ ईर्ष्या आदि से मुक्त रहता है, जो सकल होते भी कलारहित रहता है, जो चित्त के होने पर भी विश्व के किसी भी विषय का चितन नही करता, जो धनों की इच्छा नही करता तथा जो आत्मा में भी पूर्णता के दर्शन करता है, वही जीवन्मुक्त है। (51-62)

जीवन्मुक्त अवस्था को मनुष्य शरीर के नष्ट होने पर त्यागकर विदेहमुक्त हो जाता है। यह स्थिति निस्पद पवन (रुकी हुई हवा) के समान है। इसमें आत्मा उन्नति-अवनति से दूर रहता है, उसका लय भी नही होता, यह स्थिति 'सत' (है), 'असत' (नही है), 'मै' और 'वह' से भिन्न है। यह तेज एवं अधकार से रहित अत्यत गभीर स्थिति है। इसमें केवल एक अनिर्वचनीय एव अव्यक्त (जिसका वर्णन नही किया जा सकता) 'सत' शेष रहता है। यह आकाररहित, भूत आदि से रहित

सभी अगो मे बिदु स्थित रहता है। खेचरी मुद्रा से जो व्यक्ति जिह्वा के ऊपरी विवर को (कपाल कुहर को) बंद कर लेता है,उसका बिदु अर्थात् वीर्य कभी क्षय नही होता। यहां तक कि रमणी का आलिग्न भी उसे प्रभावित नही कर सकता। जब तक बिदु शरीर मे रहता है,तब तक मृत्यु भय भी नही रहता। बिदु तभी तक स्थिर रहता है,जब तक खेचरी मुद्रा रहती है। बिदु यदि शरीर के अग्नि तत्त्व मे भी चला जाए,तो योनि मुद्रा की शक्ति से उसकी गति ऊपर को की जा सकती है। बिदु सफेद तथा लाल,दो प्रकार का होता है। सफेद रंग के बिदु को शुक्ल तथा लाल रग वाले को महारज कहा जाता है। (51-60)

रज सिदूर के समान चमकीले सूर्य के स्थान में रहता है तथा शुक्ल चद्रमा के स्थान मे रहता है। इन दोनो का मिलन दुर्लभ होता है। बिंदु ब्रह्मा और रज शक्ति है,या बिदु चद्रमा और रज सूर्य है। इन दोनो के मिलन पर परम पद की प्राप्ति होती है। वायु की शक्ति के द्वारा जब रज बिदु से मिल जाता है और दोनों एक हो जाते है; तो शरीर दिव्य बन जाता है। शुक्ल चद्र से तथा तेज सूर्य से मिला हुआ है। जो व्यक्ति इस एकता को समझता है, वह योग का ज्ञाता होता है। जिससे नाडियों का शोधन होता है तथा सूर्य एव चंद्रमा को गति मिलती है और रस सूख जाते है, वह महामुद्रा कही जाती है। ठोडी को वक्षस्थल से लगाकर बाए पांव से योनि को देर तक दबाए। फैले हुए दाहिने पाव को दोनो हाथों से अच्छी तरह पकडें। फिर दोनो बगलों मे सास भरक धीरे से रेचक करे। इसे समस्त रोगों को नष्ट करनेवाली महामुद्रा कहते है। पहले चंद्र स्वर (बाए) से प्रारभ करें फिर दाहिने से। जब दोनों समान संख्या हो जाए,तो अभ्यास बद कर दे। इस मुद्रा के प्रभाव से पथ्य-अपथ्य सब पच जाते है और नीरस भोजन भी सरस लगता है। अधिक खाया हुआ या विष के समान प्रभावकारी चीजे भी अमृत समान बन जाती है। क्षय रोग,बवासीर,कुंठ,अजीर्ण आदि रोग सदा के लिए नष्ट हो जाते है। इस महामुद्रा के विषय मे कहा जाता है कि यह महान सिद्धियो को देनेवाली है,अत इसे गुप्त रखना चाहिए और जिस किसी को बताना नही चाहिए। (61-70)

पद्मासन लगाकर सिर सहित सारे शरीर को सीधा रखकर दृष्टि को नाक के आगे स्थिर रखें और फिर अव्यय 'ओम' का जप करे। वह नित्य,शुद्ध,बुद्ध,निर्विकल्पक,अकथनीय,नागरहित,अनादि (जिसके प्रारंभ होने के विषय में कुछ भी ज्ञात नही है),तुरीय,भूत-भविष्य,परिवर्तनमान,अविछिन्न तथा परम ब्रह्म है। उसी से स्वय प्रकाशित होनेवाली पराशक्ति उत्पन्न हुई है। उसी आत्मा में आकाश उत्पन्न हुआ। आकाश से वायु,वायु से अग्नि,अग्नि से जल तथा जल से पृथ्वी पैदा हुई। फिर इन पाच भूतों से इनके देवता सदाशिव,ईश्वर,ब्रह्मा,विष्णु तथा रुद्र की उत्पत्ति हुई,इनमे ब्रह्मा, विष्णु तथा रुद्र क्रमश सृष्टि को बनानेवाले,पालनेवाले तथा नष्ट करने वाले है। ब्रह्मा रजोगुण वाले, विष्णु सत्त्वगुणी तथा रुद्र तमोगुणवाले है। देवताओ मे ब्रह्मा सबसे पहले पैदा हुए। ब्रह्मा सृष्टि बनाने के लिए,विष्णु उसे स्थित रखने के लिए रुद्र नाश के लिए तथा चद्रमा सबसे पहले भोग के लिए पैदा हुए। इनमे ब्रह्मा से लोक,देवता,पशु-पक्षी,मनुष्य तथा स्थावर (जो चल नही सकते) उत्पन्न हुए। इनमे मनुष्य आदि का शरीर पाच भूतो का समूह है। ज्ञानेंद्रिया,कर्मेंद्रिया,प्राण-अपान आदि पाच वायु,मन,बुद्धि,चित्त एव अहकार इन सबका स्थूल रूप है। अत शरीर को भी स्थूल कहा जाता है। पाच कर्म की एव पाच ज्ञान की इद्रिया,शब्द आदि विषय,पाच प्राण,मन,बुद्धि तथा

तथा अनत मे स्थिर रहता है, किंतु यह शून्य भी नही है। न दिखाई देने पर भी यह अदृश्य नही होता। यह 'सत' एव 'असत' से अलग भावना है, चिन्मात्र होते हुए भी चेतन्यरहित, आदि-मध्य-अंतहीन, अनामय (दु खरहित), कल्याणमय, जरा (बुढापा) रहित अवस्था है। इसमे द्रष्टा, दृश्य एव दर्शन कुछ भी शेष नही रहता। अत हे शुकदेव । तुम इस विषय के ज्ञय जाननेवाले हो और अपने पिता से भी इसे जान चुके हो कि इच्छा एवं त्याग ही क्रमश बधन एव मोक्ष के कारण है। तुम भोगों से विरक्त हो चुके हो, प्राप्त करने योग्य सब कुछ पा चुके हो, भ्रम को त्यागकर तुम अपने तपोमय स्वरूप में स्थित हो चुके हो तथा बाहरी, भीतरी तथा इसके भी भीतरी ज्ञान को प्राप्त करके तुम कैवल्य की स्थिति प्राप्त कर चुके हो।' यह सुनकर शुकदेव शोक, भय आदि से रहित होकर परम तत्त्व में स्थिर हो गए। तब उन्होंने मेरु पर्वत मे जाकर हजारों वर्षों तक निर्विकल्प समाधि ली और वह समुद्र में जल की बूदों के समान परमात्मा में लीन हो गए। (63-76)

तृतीय अध्याय

अध्ययन समाप्त करने के पश्चात निदाघ नाम के श्रेष्ठ मुनि अपने पिता से आज्ञा लेकर वचपन में ही तीर्थयात्रा के लिए निकल पडे। उन्होंने साढे तीन करोड तीर्थों में स्नान किया। तब वह घर पहुचे और अपने महान यशस्वी पिता ऋभु से बोले, 'साढे तीन करोड़ तीर्थों मे स्नान करने के बाद मेरे मन में यह विचार आया है कि यह लोक मृत्यु के लिए ही उत्पन्न होता है तथा उत्पन्न होने के लिए ही मरता है। अत यह सब चराचर अस्थिर है। ये सपूर्ण ऐश्वर्य दु खद है। सभी भाव लोहे की कील के समान पृथक् है, किंतु मनरूपी चुवक इन्हें खींचकर इकट्ठा करता है। मै रेगिस्तान में चलनेवाले यात्री के समान इस विश्व से विरक्त हो चुका हू। ये सब दु ख देनेवाले है। इनसे मैं कैसे मुक्त होऊ ? मुझे यही विचार बार-बार दु खी कर रहा है। जिन सपत्तियो के लिए लोग अनेको विचार करते है, ये सब मुझे कोई आनद नही देते। स्त्री, पुत्र आदि भयकर विपत्तियो के घर है। अत्यत उदार मानी जानेवाली लक्ष्मी जी केवल मोह उत्पन्न करनेवाली है। इससे व्यक्ति सुखी नही हो सकता। पत्ते के सिरे से टपकने वाली जल की बूदों के समान ही मनुष्य की आयु भी पल-भर मे नष्ट हो जानेवाली है। अत· मै उन्मत्त के समान ही इस शरीर का त्याग करूगा। जिसके मन को विषयों रूपी सर्प ने डस लिया हो तथा जिसे ज्ञान न हुआ हो, वह सदा दु.खी ही रहता है। (1-10)

'वायु को लपेटना, आकाश को टुकडे कर देना अथवा लहरो को गूथना भले ही सभव हो जाए, किंतु मुझे अब जीवन के प्रति कोई आस्था नही रह गई है। जो सब कुछ पा ले, फिर दु खी न होना पडे और जिसे परम शक्ति प्राप्त हो गई हो, उसी का जीवन सार्थक है। यो तो वृक्ष, पशु, पक्षी आदि सभी जीवित रहते है, किंतु उसी का जीवन धन्य है, जो आत्मा के विषय मे विचरते हुए लीन हो जाता है। जो इस पुनर्जन्म के चक्र से मुक्त हो जाते है, उन्ही का जीवन धन्य है। अन्य व्यर्थ मे ही गधे के समान बुढापे का बोझ ढोते रहते है, जबकि ज्ञानी लोग राग-द्वेष से मुक्त होकर ज्ञान का बोझ ढोते है। जिन्हे परम शाति नही प्राप्त हुई है, उनके लिए मन भी बोझ है और जिन्हे आत्मज्ञान नही है, उनके लिए उनका शरीर भी बोझ ही होता है। अहकार सभी दु खो का कारण है। इसी के

चित्त लिग कहे जाते है। कारण तीन गुणोंवाला है। इनमें प्रत्येक के तीन शरीर होते है। जागृत, स्वप्न, सुषुप्ति एव तुरीय, तीन अवस्थाए होती है। विश्व, तेजस, प्राज्ञ एव तुरीय ये चार पुरुष इन अवस्थाओ के स्वामी होते है, जो क्रमश इन अवस्थाओं के भोग करने वाले होते है। 'पर' सबका साक्षी होता है। (71-72)

यह पर (प्रणव) सभी जीवो के भोग के समय अलग से रहता है। सभी अवस्थाओ मे यह नीचे की ओर मुख करके आनद के साथ रहता है। 'अ', 'उ', 'म' ये तीन वर्ण, तीन वेद, तीन लोक, तीन गुण तथा तीन अक्षर, इस सबको प्रणव प्रकाशमान करता है। सभी प्राणियो मे जागृत अवस्था मे अकार (अ) नेत्र मे रहता है। उकार (उ) स्वप्नावस्था में कठ मे रहता है तथा मकार (म) सुषुप्ति अवस्था में हृदय में रहता है। अकार विराट विश्व तथा स्थूल है। उकार हिरण्यगर्भ, तेजस तथा सूक्ष्म है। मकार कारण अव्यक्त तथा प्राज्ञ है। अकार राजस, लाल रग का ब्रह्मा और चेतन कहा जाता है। उकार को सात्त्विक, सफेद रग का तथा विष्णु कहा जाता है। मकार को तमोगुणवाला, काले रग का तथा रुद्र कहा जाता है। प्रणव से ही ब्रह्मा, प्रणव से ही विष्णु तथा प्रणव से ही रुद्र का जन्म होता है। ब्रह्मा, विष्णु एवं रुद्र का लय क्रमश अकार, उकार एव मकार मे होता है। प्रणव ही परम ब्रह्म है तथा प्रणव ही प्रकाशित होता है। ज्ञानियो मे प्रणव ऊर्ध्वमुख (ऊपर को मुखवाला) तथा अज्ञानियो मे अधोमुख (नीचे को मुखवाला) होता है। जो इस तथ्य को जान जाता है, वह वास्तव में वेदो को जान जाता है। प्रणव ज्ञानियों मे अनाहत रूप मे ऊपर को मुख करके रहता है। प्रणव की ध्वनि लगातार गिरती हुई तेल की धार तथा जोर से घंटा बजने की आवाज जैसी होती है। इसका आगेवाला भाग ब्रह्मा कहा जाता है। (73-80)

यह ब्रह्मा कहे जानेवाले का आगे का भाग ज्योतियुक्त होता है। बुद्धि इसके विषय में पूर्ण रूप से कुछ नही कह सकती। महात्मा लोग ही इसे अपनी बुद्धि से देखते है। इसको जाननेवाला वेदों का वेत्ता (जाननेवाला) हो जाता है। जागृत अवस्था मे दोनों नेत्रो के मध्य में 'हस' प्रकाशित होता है। इस हस का (ह + स में से) 'स' वस्तुत: खेचरी मुद्रा का स्वरूप है। साथ ही इसे 'त्वम' (तुम जीव) रूप भी समझना चाहिए। 'हस' का 'ह' परमेश्वर का रूप है, जो उसके सदा विद्यमान रहने को प्रकट करता है। 'स' का ध्यान करनेवाला जीव अपने आप 'ह' भी बन जाता है (जीव आत्मा को जान लेने पर परमात्मा से मिल जाता है)। जीव को सासारिकता में बधन इद्रियो के कारण ही होता है, किंतु आत्मा को कोई बंधन नही होता। ममता (अपनापन) से ही आत्मा जीव बना रहता है, किंतु इस ममता के समाप्त होने पर उसे मोक्ष मिल जाता है। 'ओम' की मात्राओं में 'भू', 'भुव' एव 'स्व' लोक तथा चद्रमा, सूर्य और अग्नि देवता रहते हैं। यह 'ओम' ही परम ज्योति (परमात्मा) है। इच्छा शक्ति, ज्ञान शक्ति, क्रिया शक्ति, ब्राह्मी, रौद्री तथा वैष्णवी मात्राए जहा रहती है, वही परम ज्योति 'ओम' है। अत मन एवं वाणी से सदा 'ओम' का जप करना चाहिए और शरीर मे सदा इसका अभ्यास करना चाहिए। जो पवित्र अवस्था में और अपवित्र अवस्था में सदा तत्प होकर इसका जप करता है, वह ससार के पापों में वैसे ही लिप्त नहीं होता जैसे कमल का पता पानी मे रहने पर भी उससे भीगता नही है। वायु के चलने पर विदु भी चलता है तथा वायु के स्थिर होने पर यह भी स्थिर हो जाता है, अत योगी को स्थाणु (खभ के) समान स्थिर होकर (समाधि लगाकर) वायु

विपत्तिया आती है, मन मे बुरे विकार आते है तथा अनेकों इच्छाए उत्पन्न होती है। यह मनुष्य का सबसे बडा शत्रु है। इसके वश मे होकर मैने जिन विषयों का उपभोग किया, वे सब मिथ्या थे। अहंकार का न होना ही जीवन को सार्थकता देता है। इसी के कारण हमारा यह मन एक आवारा कुत्ते के समान दूर-दूर तक घूमता है। मैं भी इच्छा रूपी इस कुतिया के पीछे कुत्ते के समान जड होकर घूम रहा था। अब मै उसके प्रभाव से छूट गया हू। चित्त को वश मे करना अत्यत महत्त्व का कार्य है। यह कार्य सुमेरु पर्वत को उसकी जड से हिलाने से या समुद्र को पी जाने अथवा अग्नि को खाने से भी कठिन है। इस चित्त के नष्ट होने पर समस्त जगत प्रपंच का भी अंत हो जाता है, अत हर संभव प्रयत्न से इसे वश में करना चाहिए, तभी वास्तविक ज्ञान प्राप्त होता है। (11-21)

'हे मुनियो मे श्रेष्ठ । मैने जो-जो भी श्रेष्ठ गुण प्राप्त किए हैं, उन्हे तृष्णा रूपी यह चुहिया तार के समान काट डालना चाहती है। यह तृष्णा चचल बंदरिया के समान है, जो अत्यत कठिन स्थानो पर भी पाव रखने को तैयार है, तृप्त हो जाने पर भी और अधिक-से-अधिक फलो को प्राप्त करना चाहती है तथा यह एक ही स्थान पर नही रह सकती। यह एक क्षण में आकाश मे घूमने लगती है, तो दूसरे ही क्षण पाताल पहुंच जाती है और उसी समय चारों दिशाओ में भी चक्कर लगा आती है। यह तृष्णा विश्व के सभी दु खो से बड़ी है। यह बडे-बडे भवनो मे रहनेवाले को भी सुख से नही रहने देती है। यह एक महामारी के समान है। चिताओं को छोड़ देने पर ही इससे मुक्त हुआ जा सकता है। यदि पल भर के लिए भी चिंता को त्याग दिया जाए, तो अत्यत सुख मिलता है और यदि थोड़ी-सी भी चिता हो, तो मन को दु खी कर देती है। शरीर के समान मामूली, गुणरहित अन्य कोई भी चीज नही है। यह शोक करने योग्य है। इसी में गृहस्थ के समान यह अहकार रहता है। यह शरीर चाहे सदा ही जीवित रहे या अभी समाप्त हो जाए, मुझे इसकी तनिक भी चिता नही है। यह शरीर एक घर के समान है, जिसमे सभी इंद्रिया पशु के समान पक्ति लगाकरर खडी रहती है, जिसके आगन में यह चित्त चचल बंदरिया के समान है। मैं इस घर से तग आ गया हू। जिह्वा भी बंदरिया के समान है, जिससे मुख इतना डरा हुआ है कि उसकी हड्डियां (दात) दिखाई देने लगी है। (22-30)

'यह शरीर रूपी घर बाहर एव भीतर से मास एवं रक्त से वना हुआ है। इसके लिए हमें शोक करना चाहिए। आखिर इसमे क्या सुंदरता है ? यदि कोई इस बात को मान ले कि बिजली मे या गधर्वों के नगरो मे चंचलता नही होती है, तो तब भले ही वह इस शरीर को स्थिर (नाश न होनेवाला) मान ले और इस पर विश्वास करे। इस शरीर को भय-ही-भय है। बचपन में गुरु, माता तथा पिता का भय होता है। युवावस्था मे अनेक विकार आते हैं, अत. उनका भय होता है तथा वृद्धावस्था मे तो भय-ही-भय है। मनुष्य का शरीर कांपने लगता है, वह ठीक से चल-फिर भी नही सकता, अत स्त्रियां, पुत्र, वधु, सेवक आदि सभी उन पर हंसते है। शरीर की सामर्थ्य कम हो जाने के कारण इस अवस्था मे इच्छाए और भी अधिक वढ जाती हैं। यह अवस्था विपत्तियों की मित्र है। सासारिक प्राणी जिस सुख को चाहता है, वह सुख वस्तुत है ही कहा । समय तो हर पल कटता जाता है। यह समय छोटे से छोट तिनकों, धूल के कणों आदि से लेकर इंद्र या सुमेरु पर्वत तक को सरसों के दानों के समान कर देता है। यह सभी को समाप्त कर देता है, सभी को निगल जाता है, अत तीनों लोक

(सास) को रोकना चाहिए। वायु के शरीर में रहते हुए जीव इसे छोड नही सकता, क्योकि शरीर से इसके निकल जाने पर मृत्यु हो जाती है, अत. वायु को रोक देना चाहिए। (81-90)

वायु के शरीर मे स्थित रहने तक जीव छूट नही सकता। यदि दृष्टि को दोनों भौंहों के बीच में स्थिर कर दिया जाए, तो मृत्यु का भय भी नही रहता। अकाल मृत्यु से बचने के लिए ब्रह्मा भी प्राणायाम की साधना करते है। अत· योगी और मुनि भी इस क्रिया से प्राणों को रोक ले। प्राणायाम करते समय हस छब्बीस अगुल बाहर आ जाता है। अत· बाए और दाहिने दोनो ही स्वरो से प्राणायाम का अभ्यास करना चाहिए। जब दूषित नाडियों का समूह प्राणायाम से शुद्ध हो जाता है, तो योगी अपने प्राणो की रक्षा करने मे समर्थ हो जाता है। योगी पद्मासन लगाकर बैठ जाए और चद्र स्वर (बाए) से पूरक करे। तब जितनी देरी तक सभव हो, कुंभक करे। बाद मे सूर्य स्वर से (दाहिने छिद्र से) रेचक करे। प्राणायाम करते समय अमृत के सागर के समान तथा गाय के दूध के समान सफेद चद्रमा के बिब की कल्पना करने से योगी को सुख मिलता है। इसी प्रकार प्राणायाम के समय लपलपाती ज्वालाओ वाले सूर्य मडल का हदय में ध्यान करने से भी योगी सुखी होती है। पहले इडा से (चद्र या बाए स्वर से) पूरक और पिंगला से (सूर्य या दाहिने स्वर से) रेचक करे। इसके बाद पिगला से पूरक तथा इडा से रेचक करे। इस प्रकार सूर्य एवं चद्र दोनों विदुओं के अभ्यास से दो मास के अंदर नाडिया शुद्ध हो जाती है। अधिक-से-अधिक समय तक कुभक करने से जठराग्नि (भूख) तेज होती है। साथ ही नाडियो के शुद्ध होने पर नाद भी सुनाई देने लगता है और रोगों का नाश हो जाता है। प्राण वायु जब तक शरीर में स्थित रहती है, तब तक अपान वायु को भी रोक दे तब एक श्वासवाली मात्रा हृदय के आकाश मे ऊपर और नीचे जाने लगती है। (91-100)

पूरक, कुभक और रेचक, ये तीनों प्रणव के ही रूप हैं। इस प्रकार प्रणव बारह मात्राओं के समय में ही करना चाहिए। यह बारह मात्राओवाला प्राणायाम सूर्य और चद्रमा है, योगी इन दोनो को समस्त दोषों को नष्ट करनेवाला समझे। फिर पूरक को बारह मात्राओ के समय, कुंभक को सोलह मात्राओ तक और रेचक को दस मात्राओं में करने से जो प्राणायाम होता है उसे ओकार प्राणायाम कहते है। बारह मात्राओवाला प्राणायाम प्रथम प्राणायाम है, चौबीस मात्राओवाला मध्यम प्राणायाम कहलाता है और छत्तीस मात्राओं के समय तक किया जानेवाला प्राणायाम उत्तम प्राणायाम कहा गया है। अधम (निम्न स्तरीय) प्राणायाम में पसीना आता है, मध्यम प्राणायाम मे शरीर कापने लगता है तथा उत्तम प्राणायाम मे आसन उठने लगता है। इस प्रकार वायु को रोकना चाहिए। योगी को पद्मासन पर बैठ जाना चाहिए। इसके बाद गुरु भगवान शिव को प्रणाम करना चाहिए। तब दृष्टि को नाक के अगले भाग में टिकाकर एकांत में प्राणायाम का अभ्यास करना चाहिए। दृढ़ता के साथ शरीर के सभी नौ द्वारो (नाक, कान आदि छिद्रों) को रोककर वायु को बाधना चाहिए। फिर शक्ति के साथ अपान, अग्नि एवं कुडलिनी को ऊपर ले जाना चाहिए। आत्मा का ध्यान करते हुए इसे मस्तक मे रोकना चाहिए। इसे जितनी देरी तक रोका जाए, उतना ही अच्छा है। इस प्रकार का प्राणायाम पाप कर्मो को जलानेवाले ईंधन के समान कहा जाता है। साथ ही योगी लोग इसे ससार सागर से पार करनेवाले सेतु (पुल) के समान मानते हैं। आसन से रोग नष्ट होते है, प्राणायाम से पापो

इससे आतकित रहते है। यत्र के समान चचल स्नायु, अस्थि आदि से बनी पुतली जैसे स्त्री को इस देह में कौन-सी चीज सुदर है ? इस शरीर के त्वचा, रक्त, माम आदि अगो को पृथक्-पृथक् करके देखो तब क्या ये सुदर लगते हैं ? यदि नही, तो फिर इनसे यह लगाव क्यो। (31-40)

'जो नारी सुमेरु पर्वत से गिरनेवाली गगा के समान कही जाती है; और जिसके स्तनो के ऊपर सुदर मोतियों के हार सुशोभित रहते हैं, काल उसे भी कवलित कर जाता है। फिर कभी उसके उन श्मशान में गिरे हुए स्तन के छोट से मास पिउ को कुत्ते खाते है। सुदर कमरवाली, आखो को सुदर लगनेवाली ये नारिया छूने पर भी दु ख ही देनेवाली हैं। ये साक्षात भयकर अग्नि की ज्वाला के समान हैं, जो पुरुष को तिनके के समान जला डालती है। ये नरक की आग की लकडियों के समान सुदर दिखाई देती है, जो दूर से सुदर दिखाई देने पर भी वस्तुत. नीरस होती है। कामदेव शिकारी के समान है, जो मूर्ख पुरुषों रूपी पक्षियों को फसाने के लिए स्त्रियों को जाल बनाता है। स्त्री वासना की डोर में बधी हुई चोर के समान है, जो चित्त रूपी कीचड़ के भ्रम में फसे हुए पुरुष रूपी मछलियों को मार डालती है। इस दोषमय सागर मे स्त्री रूपी रत्नों की शृखला है, जो पुरुषों को नष्ट करने पर तुली है। स्त्री का होना भोगों का होना है। अत. स्त्री के न होने पर मनुष्य इन बुराई से मुक्त हो जाता है। स्त्री को त्याग देना वस्तुत. सारे जगत के प्रपच को त्याग देने के समान है। अत. इसका त्याग ही सुखों को प्राप्त करना है। (41-48)

'समय आने पर दिशाए भी समाप्त हो जाती हैं, देश, तारे, पर्वत आदि नष्ट हो जाते है। समुद्र सूख जाते है, ध्रुव, सिद्ध, दानव, ब्रह्मा, विष्णु आदि कोई नही रहते। ये सब नाश की ओर वैसे ही दौडते हैं, जैसे बड़वानल जल की ओर दौड़ता है। क्षण में सपत्ति आती है और क्षण में विपत्ति भी। इसी प्रकार जन्म-मृत्यु होते है। सभी नश्वर हैं। कभी कायर भी वीरों को मार डालता है, कभी एक ही अनेकों को समाप्त कर देता है। विषय विष से भी भयंकर हैं। विष तो एक ही जन्म को समाप्त करता है, किंतु विषय अनेकों जन्मों को नष्ट कर देते है। मेरे चित्त के दोष समाप्त हो गए है। अब मै इस मरीचिका में रहता हुआ भी भोगों से दूर हूं। हे पिता ! मुझे ज्ञान दो, अन्यथा मै मान, मत्सर आदि से दूर होकर मौन लेकर भगवान का स्मरण करूगा। (49-57)

चतुर्थ अध्याय

'हे निदाघ ! अब तुम्हारे लिए कुछ भी अज्ञात नही है। भगवान की कृपा से तुम स्वय सब कुछ जान गए हो फिर भी बची हुई तुम्हारे चित्त की मलिनता को मै दूर कर दूगा। मोक्ष के शम, विचार, सतोष तथा सत्सग, ये चार द्वार है। इनमें एक को भी वश में कर लेने पर शेष स्वय ही अधीन हो जाते हैं। पहले शास्त्र, सत्सग आदि से अपनी प्रज्ञा (बुद्धि) को बढाना चाहिए तभी मुक्ति होती है। फिर इन सबसे आत्मचितन का अभ्यास करना चाहिए—यदि तुमने इच्छाओं एव आशाओ को त्याग दिया है, तुमने स्वत ही इसे प्राप्त कर लिया है। चित्त के प्रति तटस्थता ही कैवल्य तथा परम शाति की अवस्था है, जो सभी पदार्थों के प्रति आत्मभाव (मेरा-परायापन) को त्यागकर गूगे-बहरे के समान रहने पर ही प्राप्त होती है। शब्द-स्पर्श आदि से युक्त दृष्टि बिलकुल व्यर्थ है। यह समस्त दिखाई देनेवाला प्रपंच वास्तव में प्रणव का ही रूप है। यह दिखाई देनेवाला विश्व उसी 'चित्त' (चैतन्य) का अश ही है। अत इसे उससे भिन्न न समझो। (1-10)

का विनाश होता है तथा योगी को मन की बुराइयो से मुक्ति केवल प्रत्याहार से मिलती हैं। धारणा से योगी का मन विचलित नही होता, वह धैर्यवान बनता है और समाधि से अदभुत चैतन्य ब्रह्म को प्राप्त करता है फिर इससे योगी के शुभ-अशुभ कर्म नष्ट हो जाते है और वह मोक्ष को प्राप्त करता हैं। (101-110)

बारह प्राणायामो को प्रत्याहार कहा जाता है और बारह प्रत्याहारो से एक शुभ धारणा होती है। योग के ज्ञाता बारह धारणाओ को ध्यान तथा बारह ध्यानो को समाधि कहते है। समाधि मे परमात्मा से साक्षात्कार हो जाता है और इससे क्रिया-कर्म तथा पुनर्जन्म छूट जाता है। आसन मे बैठकर दोनो पावो को पायु, मे से लगाए कान, आख और नाक अगुलियो से बद कर ले। मुह से वायु को खीचकर पेट मे भरे। इसके साथ अपान को भी पहले पेट मे, फिर मस्तष्क मे रोक दे, मन को उससे जोडे। इससे योगी सबको समान समझने लगता है तथा उसे विशेष तत्त्व की प्राप्ति होती है। वायु के आकाश मे पहुचने पर घंटे आदि वाद्यो की ध्वनि सुनाई देती है। इसे नाद का सिद्ध होना कहा जाता है। प्राणायाम से सभी रोग नष्ट हो जाते है। हिचकी, खासी, दमा, आख, कान का दर्द आदि रोग शरीर मे वायु के असतुलन से ही होते है। सिह, व्याघ्र, हाथी आदि पशुओ के समान ही वायु भी धीरे-धीरे वश में होता है। उल्टे-सीधे प्रकार से प्राणायाम साधक को नष्ट कर देता है। पूरक, कुभक एव रेचक सही ढग से होने चाहिए तभी सिद्धि मिलती है। नेत्रो आदि इद्रियो को उनके विषयो से लौटाना प्रत्याहार कहा जाता है। जैसे तीसरे प्रहर मे सूर्य का तेज कम हो जाता है, उसी प्रकार योगी को भी तीसरे अग मे स्थित होकर मन के विकारो को (बुराइयो को) दूर करना चाहिए। यही ज्ञान का सार है। (111-120)

□

'ससार के समस्त कार्यों को करते हुए भी सदा चित्त को प्रबुद्ध रखते हुए आत्मा को एक ही मानो। इस ज्ञान को पाकर समुद्र के समान रहो। यह ज्ञान अज्ञान को तिनको के समान जला डालता है। इसी को समाधि कहा गया है। केवल मौन रहना ही समाधि नही है। यो ही पडा रहना भी, जैसे रत्न प्रत्येक देखनेवाले को आकर्षित करता है, वैसे ही वह परम सत्ता भी समस्त विश्व को आकर्षित करती है। इसी आत्मा मे कर्तव्य (कार्य करने का स्वभाव) एव अकर्तृत्व दोनों है। कामनाओं से हीन होने के कारण यह अकर्ता है, किंतु एकमात्र कारण होने से यह कर्ता कहलाता है। अत जिसमे यह कर्तृत्व एव अकर्तृत्व दोनो है, उसी ब्रह्म को ग्रहण करो। मै सदा अकर्ता हू। ऐसी भावना हो जाने पर समता दृष्टि ही शेष रहती है, जो परम अमृत कही जाती है। इस सत्त्व मे विद्यमान रहनेवाले ही सच्चे गुणवान व्यक्ति है। वे सदा चद्रमा के समान बढ़ते जाते है। वे सुनहरे कमल के समान विपत्ति रूपी रात्रि मे भी धैर्य नही खोते, जो उन्हे सहजता से प्राप्त हो जाता है, उसके अतिरिक्त वे अन्य वस्तु की इच्छा नही करते तथा सदा शास्त्रो के अनुकूल आचरण करते है। उनमे मैत्री आदि गुण स्वाभाविक रूप मे रहते है। वे हर स्थिति मे समान रहनेवाले साधु स्वभाव के व्यक्ति होते हैं। ऐसे महान आशयवाले समुद्र के समान मर्यादावाले तथा सूर्य के समान एक निश्चित मार्ग पर चलनेवाले होते है। (11-20)

'मै कौन हू ?' 'विश्व कैसे उत्पन्न हुआ ?' इस पर विचार करते हुए साधना करे। कोई भी व्यर्थ कार्य न करे। अस्थि, मास आदि से बने इस शरीर की उपेक्षा करे। मोती की माला मे पिरोए गए तागे के समान सभी जीवो मे व्याप्त परमात्मा को देखे। अनुपयोगी वस्तु को त्याग दे, उपयोगी को ग्रहण करे। गुरु, शास्त्र आदि के ज्ञान तथा अपने अनुभवो मे ब्रह्म हू, इसे जानकर शोक को त्याग दे। तब साधक कठोर तलवारो के समान वारो को भी सह लेता है। अग्नि का प्रभाव भी उसके लिए शीतल जल मे स्नान के समान हो जाता है। अगारो पर लेटना ही उसे चदन के लेप जैसा लगता है। शरीर मे घातक बाणो की वर्षा भी शीतल जल की वर्षा जैसी लगती है। सिर का कटना भी आरामदायक नीद जैसा लगता है। गूंगा हो जाना मौन के समान तथा बहरापन उन्नति के समान सुखद प्रतीत होता है। यह अवस्था आसानी से नही प्राप्त होती, यह केवल वैराग्य तथा आत्मज्ञान से ही प्राप्त होती है। गुरु आदि के उपदेशो तथा स्वय के अनुभव से प्राप्त मानसिक पवित्रता से हुए आत्म साक्षात्कार का निरतर अभ्यास करते रहे। तब दिशा भ्रम के अज्ञान का नाश होने पर समस्त विश्व प्रपच समाप्त हो जाता है। धन, मित्र, पिता, पुत्र आदि व्यक्ति का उपकार नही कर सकते। देह के क्लेशो का नाश या तीर्थो मे जाने से भी कोई लाभ नही होता, केवल चिन्मात्र मे लय से ही परमपद की प्राप्ति होती है। संसार के सभी दु ख, तृष्णा आदि शात मनवाले मनुष्य मे सूर्य के समाने अधकार के समान नष्ट हो जाती है। शमवाले व्यक्ति का सभी मधुर या कठोर स्वभाववाले प्राणी विश्वास करते है। (21-30)

रसायनों के पीने से या अपार लक्ष्मी से वह सुख प्राप्त नही होता, जो शम (शाति) से प्राप्त होता है। जो सुनकर या भोगकर भी शुभ या अशुभ से हर्षित या दु खी नही होता वही शात कहा जाता है। जिसका मन चद्र के समान निर्मल होता है, जो उत्सव, युद्ध, मृत्यु आदि मे किसी प्रकार प्रसन्न या अधीर नही होता, वही व्यक्ति शात कहा जाता है। उसी व्यक्ति का यज्ञ करनेवालो, तपस्वियो,

शांतिपाठ :

ॐ अप्यायतु ममागानि वाक्प्राण चक्षुप. श्रोत्रमथो वलमिंद्रियाणि च सर्वाणि गर्व ब्रह्मोपनिषद माह ब्रह्म निराकुर्या मा मा ब्रह्म निराकरोद् निराकरणमस्त्वनिराकरण मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सुधर्मास्ते मयि सतु ।

ॐ शाति शाति शाति ।

मेरे समस्त अंग, वाणी, प्राण, चक्षु, श्रोत्र आदि इद्रिया तथा वल पुष्ट हो । यह उपनिषद ब्रह्म-स्वरूप जानने योग्य हैं । मैं ब्रह्म का निराकरण न करू, ब्रह्म मेरा निराकरण न करे, हमारा परस्पर अनिराकरण हो । उपनिषदों का धर्म आत्मज्ञान में निरत मुझमें व्याप्त हो । दैहिक (शारीरिक), दैवीय और भौतिक (प्राणियो द्वारा होनेवाला) तीनों प्रकार के ताप-कष्ट शात हों ।

प्रथम अध्याय

अब ब्रह्म-उपनिषद की व्याख्या की जा रही है । सृष्टि से पहले केवल नारायण ही थे । न ब्रह्म थे, न ईशान, न अग्नि, न जल, न सोम, न आकाश, न पृथ्वी, न नक्षत्र, न सूर्य और न चंद्रमा ही । उस नारायण को अकेलापन अच्छा नही लगा । तव उन्होंने मन-ही-मन में ध्यान किया । यह ध्यान यज्ञस्तोम कहा गया । इस ध्यान से चौदह पुरुप एव एक कन्या की उत्पत्ति हुई । ये चोदह पुरुष वस्तुत दस इंद्रिया, मन, तेज, अहकार एव प्राण थे और कन्या बुद्धि थी । फिर पाच तन्मात्राए और पाच महाभूत उत्पन्न हुए । फिर एक पुरुप वना, जो पच्चीसवां था । इस पुरुप में विराट नारायण ने प्रवेश किया । सवत्सरो की उत्पत्ति कालरूपी सवत्सर से हुई, वे इस पुरुप से उत्पन्न नहीं हुए । (1-6)

उस नारायण ने फिर मन से ध्यान किया और उसके ललाट से एक तीन आखोंवाला व्यक्ति उत्पन्न हुआ, जो अपने हाथ मे शूल लिया हुआ था । साथ ही उस व्यक्ति मे श्री, यश, सत्य, ब्रह्मचर्य, तप, वैराग्य, मन, ऐश्वर्य, प्रणव सहित व्याहतिया, ऋक्, यजुप, साम एव अथर्ववेद तथा सभी छद भी थे । इसलिए उस पुरुष को महादेव और ईशान नाम दिए गए । नारायण ने पुन· मन से ध्यान किया । उनके ललाट से पसीने की बूदें गिर पडी । यह पसीना जल के रूप मे फैल पडा । इससे सुनहरे तेजवाला एक अडा पैदा हुआ । इससे चार मुखोंवाले ब्रह्मा उत्पन्न हुए । ब्रह्मा ने पूर्व दिशा को मुख करके 'भू' व्याहतिया, गायत्री, छंद, ऋग्वेद तथा अग्नि देवता का ध्यान किया । पश्चिम को मुख करके 'भुव' व्याहति, त्रिष्टुप छद, यजुर्वेद तथा वायु देवता का ध्यान किया । उत्तर को मुख करके 'स्व' व्याहति, जगतीछंद, सामवेद और सूर्य देवता का तथा दक्षिण को मुह करके 'मह' व्याहति, अनुष्टुप छद, अथर्ववेद तथा सोम देवता का ध्यान किया । (7-9)

फिर उन्होने हजारो सिरो और आखोंवाले समस्त विश्व के ईश्वर भगवान नारायण हरि

राजाओ, विद्वानो आदि मे भी सम्मान होता है। सतोष के अमृत को पीकर शात और तृप्त बने महात्मा आत्मा मे रमण करते है। उन्हें ही परमपद मिलता है। जो प्राप्त वस्तु के प्रति भी सतुष्ट रहे तथा मिली वस्तु की चिता न करे, सदा समान रहे, वही व्यक्ति सतुष्ट कहा जाता है। जैसे पतिव्रता स्त्री अपने आगन में ही संतुष्ट रहती है, जो मिल जाए उसी मे सतुष्ट रहती है, इसी प्रकार की अनत आनददायक अवस्था जीवन्मुक्त अवस्था कही जाती है। जब तक आत्मविश्राति प्राप्त न हो जाए तब तक समय, देश एव शास्त्र के अनुसार कार्य करते हुए तथा सत्सग करते हुए मोक्ष के मार्ग पर विचार करते रहना चाहिए। तुरीयावस्था में गृहस्थ हो या सन्यासी हो, वह ससार चक्र से छूट जाता है, उसे इस भ्रमजाल मे पडने की आवश्यकता ही नही रहती तथा उसके लिए वेदो, स्मृतियो आदि का पालन भी व्यर्थ हो जाता है। वह आत्मा मे स्थित होकर समुद्र के समान स्वय ही सब कुछ प्राप्त कर लेता है। (31-41)

सर्वात्ममय वेदन (ज्ञान) के प्राप्त होने पर समय एव दूरी से बधा समस्त विश्व केवल 'चित्त' रूप ही लगता है। तब आत्मा जहा और जिस रूप में भी हो, वहा वैसे ही अत्यत उल्लास के साथ स्थित हो जाता है। सुषुप्ति मे लीन होने पर स्वप्न की तरह यह समस्त चराचर जगत-प्रलय मे नष्ट हो जाता है। ज्ञानी लोगो ने इस आत्मा को परमब्रह्म, सत्य तथा यज्ञ का स्वरूप कहा है। जैसे ककण केवल सोना ही होता है, उससे भिन्न नही, उसी प्रकार ब्रह्म ने इस जगत को भी बनाया है, यह उससे भिन्न नही है। इस दृश्य जगत मे डूब जाने से द्रष्टा को बधन हो जाता है। दृश्य के समाप्त हो जाने पर ही मोक्ष होता है। यह 'तेरा' और 'मेरापन'वाली सृष्टि ही दृश्य जगत है। इस समस्त माया का प्रपच मन के कारण ही होता है। अत मुक्ति के लिए मन की इच्छा का समाप्त होना आवश्यक है। स्वय उत्पन्न हुए ब्रह्मा ने भी इस विश्व को मन से ही उत्पन्न किया है। (42-50)

वास्तव मे मन का 'सत' रूप मे बाहर या भीतर, कही भी अस्तित्व नही है। विषयों का बोध होना ही मन कहलाता है। इच्छाए करना ही इसका रूप है। अत. मन सकल्प (इच्छा) के अतिरिक्त कोई और वस्तु नही है। आज तक कोई भी मन एव सकल्प को एक-दूसरे से अलग नही कर पाया है। सकल्पों के नष्ट हो जाने पर केवल आत्मा ही शेष रहता है। 'मै' और 'तुम' इस भाव के समाप्त होने पर ही कैवल्य (मोक्ष) प्राप्त होता है। प्रलय के समय समस्त दिखाई देनेवाले प्रपच का नाश हो जाने पर केवल शात आत्मा ही रह जाता है। जो आत्मा सूर्य के समान कभी अस्त नही होता, वह निरामय देव ही परमब्रह्म है। वाणी आदि उसे बिना प्राप्त किए ही लौट आती है। उसी की आत्मा तथा रूपों की कल्पना की जाती है। वही रूप आदि से रहित परमात्मा है। चित्त आकाश, चिद आकाश तथा यह दिखाई देनेवाला आकाश, ये तीन आकाश हैं। चिदाकाश अत्यंत सूक्ष्म है। एक देश से दूसरे देश में जाने के बीच चित्त की सूक्ष्म उपस्थिति ही चिदाकाश है। इसमे समस्त सकल्पो के अस्तित्व को नष्ट कर देने पर उस सभी के आत्मा स्वरूप पद की प्राप्ति हो जाती है। (51-60)

इस चिदाकाश मे स्थित होने पर उदार और वैराग्यमय आनद देनेवाली अवस्था ही समाधि है। उस समय—समस्त दृश्य जगत एक शून्य प्रतीत होता है और राग, द्वेष आदि समाप्त हो जाते हैं। इसके अभ्यास से चित्त को एकाग्र करके प्रसन्न रहने की शक्ति पैदा हो जाती है। दृश्य की सत्ता की सारहीनता ज्ञात होना ही ज्ञान है। यही आत्म कैवल्य है। उसके अलावा

(विष्णु) को देखा, जो समस्त विश्व के जीवन के आधार है, विश्व रूप है तथा सबके स्वामी हैं। पद्मकोश (बंद कमल) के समान लबे और नीचे को मुखवाले हृदय मे सीत्कार होता है, इसी हृदय के बीच मे चारो ओर मुखोवाली अग्नि है। इसी अग्नि की एक लौ कुछ ऊपर उठी हुई है, जो अत्यधिक पतली है। इसी के बीच मे वह परमात्मा रहता है। वह ब्रह्मा है, वही ईशान है, वही इद्र है, वही अक्षर (अविनाशी) परम विराट। (90-94)

द्वितीय अध्याय

स्वरूप के आनद मे लगे रहनेवाले मुनियो मे श्रेष्ठ शुक अत्यत तेजवाले थे। उन्हे सत्य-ज्ञान की प्राप्ति जन्म लेते समय ही हो गई थी। इसलिए इस महामुनि ने स्वय ही लबे समय तक विचार करने के बाद आत्मा के स्वरूप को जान लिया। वे इस विषय मे एक निश्चय पर पहुच गए कि आत्मा के विषय मे कोई भी व्यक्ति अपनी वाणी से वर्णन नही कर सकता; आखे उसे देख नही सकती, यह छठी इंद्रिय में बसा हुआ है। यह चिन्मात्र, सूक्ष्म से भी सूक्ष्म, यहा तक कि शून्य से भी छोटा है। इस प्रकार के इस सूक्ष्म अणु मे करोडो ब्रह्मांड धूल के कणो की तरह उत्पन्न होते हैं, स्थित रहते है तथा लय हो जाते है। आत्मा चैतन्य है, अत यह आकाश से भिन्न है, किंतु बाहरी रूप मे इसे भी कह दिया जाता है। यह कैसा है ? इस विषय मे कोई भी वर्णन नही कर सकता, अत इस दृष्टि से इसे कोई वस्तु भी नही कहा जा सकता। 'जो वस्तु' नही है उसका अस्तित्व भी नही होता, किंतु आत्मा का अस्तित्व है, अत इसे वस्तु भी कहा जा सकता है। प्रकाशमय होने से यह चेतन (जिसमे चेतना हो) है, किंतु इसके विषय में कुछ भी मालूम न होने के कारण यह पत्थर की शिला के समान है। अपनी आत्मा के आकाश मे यह अनेक प्रकार के दृश्य दिखाता है। यह सब कुछ उसी का अंश होने के कारण वह इससे अलग नही है। उसमे दिखाई देनेवाली भिन्नता भी उससे अलग नही है। उसमे दिखाई देनेवाली भिन्नता भी इससे अलग नही है। सभी कुछ मे चलने-फिरने के कारण उसका सभी से संबंध है, किंतु गतिहीन होने के कारण वह चलता भी नही, वह किसी पर आश्रित नही है, अत वह 'नास्ति' (नही है) कहा जाता है, किंतु उसी के समान होने के कारण उसका अस्तित्व है। उस ब्रह्म का रूप विशुद्ध ज्ञान एवं आनद है। मन की सभी इच्छाओ (सकल्पो) को त्यागने से ही वह मिल सकता है, जागृत अवस्था में उसकी प्रतीति (अनुभव) नही होती। उसके सिकुड़ने तथा खिलने पर ही प्रलय एव सृष्टि होती है। (1-10)

'जो वेदात के शब्दों की निष्ठा है और वाणी आदि इद्रिया जिस तक पहुच ही नही सकती, मै वह सत्त (जिसका अस्तित्व है), चित्त (जो चेतन है अचेतन-निर्जीव नही है) और आनद स्वरूप ब्रह्म ही हूं, कोई अन्य नही, अपनी अत्यत पैनी बुद्धि से शुकदेव ने इस प्रकार के ब्रह्म को जान लिया। वे स्वय प्राप्त की हुई इस परम वस्तु में ही अपने मन को लगाकर रहने लगे। उन्हें विश्वास हो गया कि इस वस्तु के अतिरिक्त और कुछ है ही नही। जैसे मूसलाधार वर्षा से सतुष्ट चातक की चचलता दूर हो जाती है, उसी प्रकार उनका चित्त भी संसार के भोगो को देखकरर चचलता रहित होकर केवल मोक्ष में ही लग गया। एक बार उस शुद्ध बुद्धि वाले शुकदेव ने मेरु पर्वत के एकात में अपने पिता कृष्ण द्वैपायन (व्यास) से निवेदन किया कि इस ससार के प्रपच की उत्पत्ति कैसे हुई ? किससे और

'ससार के समस्त कार्यो को करते हुए भी सदा चित्त को प्रबुद्ध रखते हुए आत्मा को एक ही मानो। इस ज्ञान को पाकर समुद्र के समान रहो। यह ज्ञान अज्ञान को तिनको के समान जला डालता है। इसी को समाधि कहा गया है। केवल मौन रहना ही समाधि नही है। यो ही पडा रहना भी, जैसे रत्न प्रत्येक देखनेवाले को आकर्षित करता है, वैसे ही वह परम सत्ता भी समस्त विश्व को आकर्षित करती है। इसी आत्मा मे कर्तव्य (कार्य करने का स्वभाव) एव अकर्तृत्व दोनो है। कामनाओ से हीन होने के कारण यह अकर्ता है, किंतु एकमात्र कारण होने से यह कर्ता कहलाता है। अत जिसमे यह कर्तृत्व एव अकर्तृत्व दोनो हैं, उसी ब्रह्म को ग्रहण करो। मै सदा अकर्ता हूं। ऐसी भावना हो जाने पर समता दृष्टि ही शेष रहती है, जो परम अमृत कही जाती है। इस सत्त्व मे विद्यमान रहनेवाले ही सच्चे गुणवान व्यक्ति है। वे सदा चंद्रमा के समान बढ़ते जाते है। वे सुनहरे कमल के समान विपत्ति रूपी रात्रि मे भी धैर्य नही खोते, जो उन्हे सहजता से प्राप्त हो जाता है, उसके अतिरिक्त वे अन्य वस्तु की इच्छा नही करते तथा सदा शास्त्रो के अनुकूल आचरण करते है। उनमे मैत्री आदि गुण स्वाभाविक रूप मे रहते है। वे हर स्थिति में समान रहनेवाले साधु स्वभाव के व्यक्ति होते है। ऐसे महान आशयवाले समुद्र के समान मर्यादावाले तथा सूर्य के समान एक निश्चित मार्ग पर चलनेवाले होते है। (11-20)

'मै कौन हू ?' 'विश्व कैसे उत्पन्न हुआ ?' इस पर विचार करते हुए साधना करे। कोई भी व्यर्थ कार्य न करे। अस्थि, मास आदि से बने इस शरीर की उपेक्षा करे। मोती की माला मे पिरोए गए तागे के समान सभी जीवो मे व्याप्त परमात्मा को देखें। अनुपयोगी वस्तु को त्याग दे, उपयोगी को ग्रहण करे। गुरु, शास्त्र आदि के ज्ञान तथा अपने अनुभवो मे ब्रह्म हू, इसे जानकर शोक को त्याग दे। तब साधक कठोर तलवारो के समान वारो को भी सह लेता है। अग्नि का प्रभाव भी उसके लिए शीतल जल मे स्नान के समान हो जाता है। अंगारो पर लेटना ही उसे चदन के लेप जैसा लगता है। शरीर मे घातक बाणो की वर्षा भी शीतल जल की वर्षा जैसी लगती है। सिर का कटना भी आरामदायक नीद जैसा लगता है। गूंगा हो जाना मौन के समान तथा बहरापन उन्नति के समान सुखद प्रतीत होता है। यह अवस्था आसानी से नही प्राप्त होती, यह केवल वैराग्य तथा आत्मज्ञान से ही प्राप्त होती है। गुरु आदि के उपदेशो तथा स्वय के अनुभव से प्राप्त मानसिक पवित्रता से हुए आत्म साक्षात्कार का निरतर अभ्यास करते रहे। तब दिशा भ्रम के अज्ञान का नाश होने पर समस्त विश्व प्रपच समाप्त हो जाता है। धन, मित्र, पिता, पुत्र आदि व्यक्ति का उपकार नही कर सकते। देह के क्लेशों का नाश या तीर्थो में जाने से भी कोई लाभ नही होता, केवल चिन्मात्र मे लय से ही परमपद की प्राप्ति होती है। ससार के सभी दु ख, तृष्णा आदि शात मनवाले मनुष्य मे सूर्य के समाने अंधकार के समान नष्ट हो जाती है। शमवाले व्यक्ति का सभी मधुर या कठोर स्वभाववाले प्राणी विश्वास करते है। (21-30)

रसायनो के पीने से या अपार लक्ष्मी से वह सुख प्राप्त नही होता, जो शम (शाति) से प्राप्त होता है। जो सुनकर या भोगकर भी शुभ या अशुभ से हर्षित या दु खी नहीं होता वही शात करा जाता है। जिसका मन चंद्र के समान निर्मल होता है, जो उत्सव, युद्ध, मृत्यु आदि से किसी प्रकार प्रसन्न या अधीर नही होता, वही व्यक्ति शात कहा जाता है। उसी व्यक्ति का यज्ञ करनेवालो, तपस्वियो,

शांतिपाठ :

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्य करवावहै।
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै।

परमात्मा हम दोनों (गुरु एव शिष्य) की एक साथ रक्षा करे, एक साथ हमें उपभोग प्रदान करे। हम साथ ही पराक्रम करें। हमारा अध्ययन तेजस्वी हो, हम द्वेप न करें।

शुद्ध एवं अशुद्ध, मन दो प्रकार का होता है। इच्छाओंवाला अशुद्ध तथा इच्छारहित न शुद्ध मन होता है। विषयों में लगा मन वधन और विपयरहित मन मोक्ष देता है। अत मोक्ष का इच्छुक मन को विषयरहित करे। इस मन को हदय में रोककर उन्मन अवस्था के वाद परमपद प्राप्न होता है। मन के नाश होने तक इसे रोकना चाहिए तभी मोक्ष प्राप्त होता है। ऐसा न करने पर वधन का ही विस्तार होता है। मोक्ष होने पर चितन-अचितन से परे निष्पक्ष व्रह्म प्राप्त होता है। अत. साधक स्वरों की साधना करे। वही योगसिद्धि का मार्ग है। तव 'मै निष्कल, निर्विकल्प, निरजन व्रह्म हू' ऐसा ज्ञान होता है। इस प्रकार के कारणरहित व्रह्म को (जो अप्रमेय है), जानकर विरोध, जन्म, वधन, माया, मोक्ष की इच्छा तथा मुक्ति की भी कामना नही रह जाती है। (1-10)

जागृत, स्वप्न एवं सुषुप्ति में एक ही आत्मा मानना चाहिए। एक ही आत्मा प्रत्येक प्राणी मे विभिन्न जलों में दिखाई देनेवाले एक ही चद्रमा के समान रहता है। शून्य में घडा होने पर उसमें भी शून्य होता है, किंतु फूटने पर शून्य नष्ट नही होता; अत. शरीर के नाश पर परमात्मा का नाश नही होता। शब्द एव व्रह्म दोनों अक्षर (नाश न होने वाले) है। अत शब्द के नष्ट होने पर जो शेप रहता है, महात्मा उसी का ध्यान करें। 'शब्द व्रह्म' एव 'परम व्रह्म' दो व्रह्म है। 'शब्द व्रह्म' (वेदादि) मे कुशलता पाने के बाद परम व्रह्म को जानें। ज्ञान प्राप्त होने पर विद्वान व्यक्ति धान लेने पर पुआल को छोडने के समान ग्रथों को त्याग दे। अनेक रगोंवाली गायों में अधिक दूधवाली का चयन करने के समान विद्वान का वेश न देखकर ज्ञान देखना चाहिए, दूध में घी के समान ही प्राणियो में व्रह्म रहता है, अत उसे मन से मथकर प्राप्त करना चाहिए। ज्ञान की प्राप्ति पर निष्कल, निर्मल, शात 'वह व्रह्म मै हूं' ऐसा मानना चाहिए। सभी प्राणियों में रहनेवाला और उनका निवास स्वरूप 'व्रह्म मै ही हू' ऐसा समझना चाहिए। (11-22)

□

राजाओं, विद्वानो आदि मे भी सम्मान होता है। सतोष के अमृत को पीकर शात और तृप्त बने महात्मा आत्मा मे रमण करते है। उन्हे ही परमपद मिलता है। जो प्राप्त वस्तु के प्रति भी सतुष्ट रहे तथा मिली वस्तु की चिता न करे, सदा समान रहे, वही व्यक्ति सतुष्ट कहा जाता है। जैसे पतिव्रता स्त्री अपने आगन मे ही सतुष्ट रहती है, जो मिल जाए उसी मे सतुष्ट रहती है, इसी प्रकार की अनत आनददायक अवस्था जीवन्मुक्त अवस्था कही जाती है। जब तक आत्मविश्राति प्राप्त न हो जाए तब तक समय, देश एव शास्त्र के अनुसार कार्य करते हुए तथा सत्सग करते हुए मोक्ष के मार्ग पर विचार करते रहना चाहिए। तुरीयावस्था मे गृहस्थ हो या सन्यासी हो, वह ससार चक्र से छूट जाता है, उसे इस भ्रमजाल मे पडने की आवश्यकता ही नही रहती तथा उसके लिए वेदो, स्मृतियो आदि का पालन भी व्यर्थ हो जाता है। वह आत्मा मे स्थित होकर समुद्र के समान स्वय ही सब कुछ प्राप्त कर लेता है। (31-41)

सर्वात्ममय वेदन (ज्ञान) के प्राप्त होने पर समय एव दूरी से बधा समस्त विश्व केवल 'चित्त' रूप ही लगता है। तब आत्मा जहा और जिस रूप मे भी हो, वहा वैसे ही अत्यत उल्लास के साथ स्थित हो जाता है। सुषुप्ति मे लीन होने पर स्वप्न की तरह यह समस्त चराचर जगत-प्रलय मे नष्ट हो जाता है। ज्ञानी लोगो ने इस आत्मा को परमब्रह्म, सत्य तथा यज्ञ का स्वरूप कहा है। जैसे ककण केवल सोना ही होता है, उससे भिन्न नही, उसी प्रकार ब्रह्म ने इस जगत को भी बनाया है, यह उससे भिन्न नही है। इस दृश्य जगत मे डूब जाने से द्रष्टा को बधन हो जाता है। दृश्य के समाप्त हो जाने पर ही मोक्ष होता है। यह 'तेरा' और 'मेरापन'वाली सृष्टि ही दृश्य जगत है। इस समस्त माया का प्रपंच मन के कारण ही होता है। अत मुक्ति के लिए मन की इच्छा का समाप्त होना आवश्यक है। स्वयं उत्पन्न हुए ब्रह्मा ने भी इस विश्व को मन से ही उत्पन्न किया है। (42-50)

वास्तव मे मन का 'सत' रूप मे बाहर या भीतर, कही भी अस्तित्व नही है। विषयो का बोध होना ही मन कहलाता है। इच्छाए करना ही इसका रूप है। अत. मन सकल्प (इच्छा) के अतिरिक्त कोई और वस्तु नही है। आज तक कोई भी मन एव सकल्प को एक-दूसरे से अलग नही कर पाया है। सकल्पों के नष्ट हो जाने पर केवल आत्मा ही शेष रहता है। 'मै' और 'तुम' इस भाव के समाप्त होने पर ही कैवल्य (मोक्ष) प्राप्त होता है। प्रलय के समय समस्त दिखाई देनेवाले प्रपच का नाश हो जाने पर केवल शात आत्मा ही रह जाता है। जो आत्मा सूर्य के समान कभी अस्त नही होता, वह निरामय देव ही परमब्रह्म है। वाणी आदि उसे बिना प्राप्त किए ही लौट आती है। उसी की आत्मा तथा रूपों की कल्पना की जाती है। वही रूप आदि से रहित परमात्मा है। चित्त आकाश, चिद आकाश तथा यह दिखाई देनेवाला आकाश, ये तीन आकाश हैं। चिदाकाश अत्यंत सूक्ष्म है। एक देश से दूसरे देश में जाने के बीच चित्त की सूक्ष्म उपस्थिति ही चिदाकाश है। इसमें समस्त सकल्पो के अस्तित्व को नष्ट कर देने पर उस सभी के आत्मा स्वरूप पद की प्राप्ति हो जाती है। (51-60)

इस चिदाकाश मे स्थित होने पर उदार और वैराग्यमय आनंद देनेवाली अवस्था ही समाधि है। उस समय—समस्त दृश्य जगत एक शून्य प्रतीत होता है और राग, द्वेष आदि समाप्त हो जाते है। इसके अभ्यास से चित्त को एकाग्र करके प्रसन्न रहने की शक्ति पैदा हो जाती है। दृश्य की सत्ता की सारहीनता ज्ञात होना ही ज्ञान है। यही आत्म कैवल्य है। उसके अलावा यह समस्त प्रपच झूठ

अत प्रपच भाव को त्यागकर श्रेष्ठ बुद्धि से मन को नियत्रित करते हुए 'चित्त' मात्र में स्थित होओ। वैराग्य का आश्रय और उसकी सहायता से चित्त को अचित्त बनाकर हृदयाकाश मे ध्यान करे। चित्त के चक्र की धार से मन को मारकर नि शक हो जाओ। 'अपने-पराए' की भावना का नाश करने से मन का स्वय ही नाश हो जाता है। शरद ऋतु में वायु से टकराकर छिन्न-भिन्न बादल आकाश में ही लय हो जाते है, वैसे ही सद विचारो से मन भी लय हो जाता है। चाहे सारे समुद्र एक होकर वर्षा दे, चाहे प्रलयकालीन उनचासों वायु पूरे वेग से बहने लगे या चाहे बारहो आदित्य एक साथ चमकने लगें, जिसका मन लय हो जाता है, उसे कोई हानि नही होती। सकल्पहीनता सभी सिद्धियो का उपाय है। अत इस अवस्था मे रम जाओ। मन का धर्म चचलता होने से सभी जगह चंचल मन ही दिखाई देता है। चंचल शक्तियुक्त स्पदन शक्ति चित्त का कार्य है। यह शक्ति विश्व प्रपच का ही रूप है। चंचलता से रहित मन ही अमरता है। उसी को शास्त्र मोक्ष कहते है।(91-100)

यह मन की चचलता ही वासनात्मक अविद्या है। अत इसका विचारों से नाश करे। जिस लक्ष्य में मन को लगाते हो, उसे प्राप्त करने के लिए निर्विकल्पक समाधि लगाओ। चित्त को चित्त से ही प्रयत्नपूर्वक वश मे करके शोक एव आतक से मुक्त होकर स्थिर होओ। विषयहीन मन ही मन को रोक सकता है क्योंकि सत्ताधारी राजा ही किसी राजा को हरा सकता है। तृष्णारूपी ग्राह द्वारा पकड़े गए, संसार सागर मे फसकर किनारा पाने मे असमर्थ तथा भवर जाल मे पडे लोगो को विकारहीन नौका रूपी मन ही पार लगा सकता है। अत इस शक्तिशाली मन के द्वारा प्रपच को नष्ट करके संसार सागर से पार हो जाओ, दूसरा कोई इससे पार नही करा सकता। अतःकरण को ढकनेवाली मनरूप वासना को त्यागना ही बुद्धिमान का परम कर्तव्य है। इससे अविद्या का अधकार नष्ट हो जाता है। पहले भोग रूप वासना का फिर भेद रूप का तथा इसके बाद भाव-अभाव रूप का त्याग करना ही उचित है। इससे निर्विकल्पक समाधि से सुख प्राप्त करो। मन के अनुभवों में चित्त को मत लगाओ। आस्था का त्याग मोक्ष तथा इसका सहारा बधन है। प्रज्ञावान से अविद्या दूर रहती है। (101-110)

सासारिक भ्रमजाल काटों से ओत-प्रोत है। जब तक इसे नष्ट करनेवाली आत्म साक्षात्कार की भावना दृढ़ नही होती, तब तक यह भ्रम मे डालता रहता है। इस भावना के दृढ़ होने पर यह नष्ट हो जाता है। अविद्या रूपी इच्छा का नष्ट होना मोक्ष है। सकल्पों के नाश पर ही इच्छाओ का भी नाश होता है। कलि रूपी अंधकार को नष्ट करने के लिए चित्त के आकाश में वासना रात्रि को नष्ट करने हेतु चेतना सूर्य का उदय आवश्यक है। विषयहीन और सब ओर जानेवाली मन की अवस्था वर्णन से बाहर होती है। यह निश्चय ही अव्यय, नित्य एवं चित्त रूप ब्रह्म है, इसके अतिरिक्त कुछ भी नही है। वह केवल भ्रम नही है, वह दृश्य का विकार अस्तित्व से रहित है। इस जगत मे न तो कोई जन्म लेता है और न मरता है, सब मिथ्या प्रपच है। केवल सर्वव्यापक अव्यय आभास रूप एव चित्त के विकारो से परे रहनेवाला आत्मा ही सत्य है। यह आत्मा नित्य व्यापक, निरुपद्रव, शुद्ध, निर्विकार तथा शमरूप में स्थित है। (111-120)

इसमें चित्त सकल्प रहित हो जाता है, चित्त की यही अवस्था मन कहलाती है, जो स्वय निर्दोष होता है। अत मन सकल्प द्वारा ही नष्ट हो जाता है। अपने को ब्रह्म से भिन्न मानना ही बधन मे

है। जैसे धूल के कण के बराबर छिद्र मे मच्छरों एवं सिहों का युद्ध मदोन्मत्त ऐरावत को सरसो के बराबर छिद्र में बांधना या कमल की पंखुडी में रखे हुए सुमेरु पर्वत को भंवरे के बच्चे द्वारा निगला जाना, ये सब मिथ्या कथन है, वैसे ही यह विश्व भी झूठ है। इसका अस्तित्त्व है ही नही। राग-द्वेष आदि से युक्त चित्त ही विश्व है। इन दोषों से मुक्त हो जाना ही मोक्ष है। मन द्वारा शरीर की इच्छा होने पर ही आत्मा देहमय बनता है। देह का भ्रम दूर होने पर वह फिर निर्लिप्त हो जाता है। मन ही कल्प को क्षण तथा एक क्षण को कल्प बना देता है, अत यह सब विश्व केवल मन की कल्पना ही है। जो एकाग्र चित्त तथा शांत मन नही होता और इसके विपरीत होता है, उसे कभी आत्मज्ञान प्राप्त नही होता। अपने को उस अद्वैत आनंदस्वरूप सत-चित्त धन निर्गुण ब्रह्म के समान समझ लेनेवाला कभी भयभीत नही होता। (61-70)

'मै परम से परम, महान से महान, कवि, पुराणपुरुष, तेजोमय स्वरूप शिव, सर्वेश्वर, सभी देवताओं द्वारा पूजित ब्रह्म हूं' ऐसा ज्ञान ही मोक्ष का श्रेष्ठ उपाय है। ममता के कारण ही प्राणी वधन में पड़ता है तथा ममता से रहित होना मोक्ष के मार्ग पर चलना है। ब्रह्म की इच्छा से लेकर इच्छा के त्याग तक यह समस्त ईश्वर की कल्पना है। जागृत अवस्था से मोक्ष प्राप्ति तक यह सब प्राणी की कल्पना है। कठोपनिषद् की त्रिनाचिकेत अग्नि से श्वेताश्वतर के योग तक सब ईश्वरीय भ्राति है तथा चार्वाक के मत से कपिल मुनि के साख्य सिद्धात तक दर्शन का आधार जीव की भ्राति है। मुक्ति प्राप्ति का इच्छुक जीव एव ईश्वर के वाद-विवाद से भ्रमित न हो। उसे दृढता से ब्रह्म तत्व का मनन करना चाहिए। ज्ञानी व्यक्ति दृश्य जगत को भी चित्त रूप ही माने। वही शिव, ब्रह्म तथा विष्णु है। विषयो के त्याग के समान ही ज्ञान प्राप्त करना भी अत्यंत कठिन है। सच्चे गुरु की कृपा के बिना सहज अवस्था दुर्लभ है। सब कर्मों को त्यागकर वोध-शक्ति को जगाने से सहज अवस्था स्वत ही प्राप्त हो जाती है। इसमे थोड़ी-सी भिन्नता रहने तक भय-ही-भय है। सर्वमय सच्चिदानंद के दर्शन केवल ज्ञान की आखों से ही हो सकते है। इनके अभाव में उसे अधे द्वारा सूर्य-दर्शन के समान ही परम ब्रह्म के दर्शन कदापि नही हो सकते। (71-80)

ब्रह्म प्रज्ञान रूप है तथा सत्य का भी लक्षण ज्ञान ही है। मरणशील व्यक्ति ब्रह्म के ज्ञान से ही अमरता प्राप्त करता है। ब्रह्म कार्य भी है और कारण भी। उसके साक्षात्कार से सारे सशय नष्ट हो जाते हैं। कर्मों के क्षय से हदय की ग्रथियां खुल जाती है। सब कुछ आत्मा ही है, ऐसा मानते हुए ससार में निर्विकार और त्याग भाव से रहो। मरुस्थल में प्रतीत होनेवाला जल भी जैसे भूमि ही होता है, उसी प्रकार तीन अवस्थाओं (स्वप्न आदि)वाले इस विश्व को 'चित्त' ही समझना चाहिए। लक्ष्य-अलक्ष्य को त्यागकर आत्मा में निष्ठावाला प्राणी शिव रूप ही है, जो मन-वाणी द्वारा अगम्य एव नित्य, सर्वगत, सूक्ष्म, अविनाशी है—यह विश्व सर्वशक्तिमान परमात्मा का मनोविलास ही है। सयम-असंयम से अंत में सांसारिक प्रपंच शात हो जाता है। मैं मन के विकारो को शात करने का उपाय तुम्हें वताता हू। मन जिस वस्तु की इच्छा करे, उसके त्याग से मोक्ष प्राप्त होता है। जो इच्छा को नही त्याग सकता, एकातप्रिय नही हैं तथा आत्मा के अनुसार नही चलता उस मनुष्य रूपी कीडा को इच्छित वस्तु का स्वयं ही प्रयत्न करके त्याग करने से मन को शाति प्राप्त होती है। (81-90)

सकल्प-शून्यता रूपी शस्त्र चित्त को काट देता है। तभी सर्वगत शात ब्रह्म प्राप्त होता है।

डालना है । ब्रह्म को सब कुछ मानने से मन मुक्त हो जाता है । शरीर की तथा सासारिकता की चिता ही व्यक्ति को बंधन मे डालती है, इससे दूर रहने वाला सदा मुक्त रहता है । जो स्वय को केवल हड्डी एवं मास का पुतला न मानकर कुछ अन्य (ब्रह्म का अश) मानता है, उसकी अविद्या नष्ट हो जाती है । अभ्यास एव वैराग्य से भोगो की इच्छा को दबाकर निर्विकल्पक बन जानेवाला ही सच्चा सुखी हो जाता है । मेरा पुत्र, मेरा धन इत्यादि सब माया का भ्रम है । अत समस्त मोह का त्याग कर देना चाहिए । अज्ञानी मत बनो, अनात्म (मिथ्या भ्रम) में आत्मभाव मत रखो । यह मूर्खता है । इस जड शरीर से तुम्हारा कोई सबध नही है । यह घोर अपवित्र, गूगा, मास का पिड है । व्यर्थ मे इसके लिए दु खी न होओ । आश्चर्य की बात है कि प्राणी परम सत्य ब्रह्म को भूलकर इस देह के जाल मे पड जाता है । ज्ञानवान बनो । सासारिक कर्तव्यों को पूरा करते हुए भी इसमे लिप्त न होओ । अस्तित्वहीन अविद्या ने ससार को मूर्ख बनाया हुआ है । तिनके के समान तुच्छ जागृत एव सुषुप्त अवस्थावाला विश्व इसी के कारण वज्र के समान कठोर प्रतीत होता है । (121-131)

पंचम अध्याय

ऋभु ने अपने पुत्र से कहा, 'ज्ञान एवं अज्ञान, दोनों के सात-सात पद है । इन दोनो के बीच मे असंख्य भूमिकाए उत्पन्न होती है । अह स्वरूप को गिरा देनेवाला है । स्वरूप मे स्थित रहने से ही मुक्ति मिलती है । जो शुद्ध आत्मा को जानकर उससे विचलित नही होते, उन्हे राग-द्वेष आदि विकार प्रभावित नही कर सकते । इसे छोड़कर वासनाओ मे चित्त को डुबा देना सबसे बडा मोह है, जिससे बडा न कभी हुआ और न कभी होगा ही । मन के एक विषय से दूसरे विषय मे जाने के मध्य की स्थिति मे स्थित रहकर ही ध्वस्त मन को समझा जा सकता है । सभी सकल्पो के शात हो जाने पर पत्थर के समान चेष्टा रहित स्थिति परास्वरूप स्थिति कही जाती है । इस स्थिति मे चित्त शात, चेतन एक भेदभाव से शून्य हो जाता है । बीज जागृत, जागृत, महाजागृत, जागृतस्वप्न, स्वप्न, स्वप्न जागृत तथा सुषुप्ति, मोह की यही छ· अवस्थाए होती है । इनके परस्पर मिलने से अनेक भेद हो जाते है । इन सातो के लक्षण इस प्रकार है—प्रथम बीज जागृत अवस्था मे चित्त नाम आदि से रहित निर्मित होता है । यह चेतन अवस्था है । ज्ञाता की यह एक नई अवस्था है । (1-10)

'मोह की दूसरी अवस्था जागृत है । इसमें 'मेरा-तेरा' भाव विद्यमान रहते है । महाजागृत अवस्था मे 'यह मै हू', 'वह मेरा है' इत्यादि पूर्वजन्मों के संस्कारों से युक्त भावनाए होती है । चौथी जागृत स्वप्नावस्था होती है । इसका परंपरा से या मनोमय दृष्टि से अपना एक निश्चित रूप है । इसमें एक के स्थान पर दो चद्रमा का, सीप के स्थान पर चादी का आभास होता है अर्थात मरीचिकावाली अवस्था है । इस आभास के कारण इसके अनेक भेद हो जाते है । स्वप्नावस्था में देखा हुआ दृश्य जागने पर नही दिखाई देता केवल उसकी स्मृति शेप रहती है । इसके वाद स्वप्न जागृत अवस्था है । इसमे जागृत अवस्था में भी स्वप्न दिखाई देते है । विभिन्न कार्यों के साथ ये देर तक टिके रहते है । इस अवस्था के वाद सुषुप्ति अवस्था होती है । यह अतीत के दु खो का वोध करानेवाली जड़ात्मक अवस्था है । इसमे विश्व आतरिक अज्ञान मे लय हो जाता है । ये मोह की सक्षिप्त सात अवस्थाए है । सूक्ष्म भेद करने पर प्रत्येक के सैकडो भेद हो जाते हैं । (11-20)

58. आत्मोपनिषद

शांतिपाठ :

ॐ भद्र कर्णेभ्य शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमातक्षिर्भियर्यजत्रा
स्थिरैरंगैस्तुष्टुवा सस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायु·।
स्वस्ति न इंद्रो वृद्धश्रवा स्वस्ति न पूषा विश्ववेदा।
स्वस्ति नस्ताक्ष्यों अरिष्टनेमि स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु॥

ॐ शांति शांति शाति ।

हे देवताओ, हम कानो से कल्याणकारी वचन सुनें, आंखों से कल्याणकारक देखे, समस्त अगों सहित शरीर से देवताओ के समान आयु को प्राप्त करे। यशस्वी इद्र हमारा कल्याण करे, सूर्य हमारा कल्याण करे तथा अरिष्टनाशक बृहस्पति हमारा कल्याण करें।

परमात्मा तीन रूपो मे पैदा हुआ—आत्मा, अतरात्मा एव परमात्मा। शरीर के त्वचा, मास, बाल आदि उत्पन्न होते तथा मर जाते है, यहां आत्मा है। पृथ्वी, अग्नि आदि इच्छा-द्वेष, सुख-दु ख, स्मृति, लिग, ह्रस्व-दीर्घ, नृत्य, गीत, देखने-सुनने, सूंघनेवाला विज्ञान, आत्मा पुरुष, पुराण, न्याय, मीमासा आदि शास्त्र, इन सबमे विद्यमान— यही अतरात्मा है। परमात्मा अक्षर उपासना करके योग्य होता है। प्राणायाम, प्रत्याहारर, धारणा, ध्यान एव समाधि योग द्वारा आत्मचितन से बाल के हजारवे भाग की कल्पना से भी सूक्ष्म 'सोऽहम्' भावना से जाना जाता है अन्यथा यह प्राप्त नही होता। न यह मरता है, न सूखता, जलता, भीगता आदि है। यह निर्गुण, ममता, शब्द-स्पर्श आदि से रहित है। यह सर्वव्यापक, अचितनीय एव अवर्णनीय, अशुद्ध-अपवित्रों को पवित्र करता है। वह निष्क्रिय तथा ससाररहित है। (1-4)

ब्रह्म शुद्ध, शिव, एकमात्र आभासमान है। विद्या-अविद्या और भाव-अभाव भी वही है। गुरु-शिष्य का भेद भी वही है। वस्तुत विद्या-अविद्या या जगत की कोई भी वस्तु सत्य नही है। यह सब एकमात्र ब्रह्म ही है। जैसे सामने रखी वस्तु का ज्ञान बिना प्रमाण के हो जाता है, वैसे ही इस आत्मा से ब्रह्म के लिए प्रमाण की आवश्यकता नही है। जैसे देवदत्त नाम के किसी व्यक्ति को अपने नाम के लिए प्रमाण की आवश्यकता नही होती, वैसे ही 'सोऽहं' का ज्ञान प्रत्यक्ष प्रमाण है। सूर्य से ससार के समान उसी ब्रह्म के तेज से ब्रह्मांड प्रकाशित है। अत. उसके लिए प्रमाण की आवश्यकता नही है। वेद, शास्त्र आदि उसी के कारण अर्थवान हैं, जैसे बालक खिलौने को देखकर भूख, प्यास आदि भूलकर उसके साथ खेलने लगता है, उसी प्रकार ममता, अहकार आदि से रहित विद्वान सुखी रहता है। आत्मज्ञानी निर्धन होने पर भी सतुष्ट और असहाय होने पर भी स्वय को बलवान समझता है। न खाने पर भी तृप्ति अनुभव करता है। कुछ न करने पर भी क्रियाशील रहता है तथा भोक्ता न होने पर भी फलों का भोग करता है। शरीर होने पर भी शरीरहीन होता है। पृथक् होने पर भी सर्वव्यापक होता है तथा सबको समान समझता है। (5-14)

'ज्ञान की भी सात भूमिकाए है। इनका ज्ञान न होने पर प्राणी मोह के कीचड मे डूब जाता है। यद्यपि इन योग भूमिकाओ के अनेकों भेद बताए गए हैं,तथापि यही सात महत्त्वपूर्ण भेद है,जो परम कल्याणमय है। इनसे प्राप्त बोध ही ज्ञान कहा जाता है। इनके बाद मिलनेवाली मुक्ति ही ज्ञेय (जानने योग्य) कहलाती है। इन सातो ज्ञान भूमिकाओं के नाम क्रमश इस प्रकार है शुभेच्छा, विचारणा,तनुमानसी,सत्त्वापत्ति,ससक्ति,पदार्थ, भावना तथा तुर्यगा। इनसे मुक्ति प्राप्त होने पर शोक सदा के लिए छूट जाते है। वैराग्य से पूर्व शास्त्राध्ययन एव सत्सग से सासारिकता के प्रति ग्लानि होना शुभेच्छा है। इसके पश्चात इस प्रकार के अध्ययन से वैराग्य की प्रवृत्ति उत्पन्न होना विचारणा है। इस अवस्था के प्राप्त होने पर विषयो के प्रति आसक्ति नष्ट हो जाती है। यही अवस्था तनुमानसी कहलाती है। इन तीनो भूमिकाओं का अभ्यास पूर्ण होने पर वैराग्य प्रबल हो जाता है,जिससे चित्त 'सत्त्व' स्वरूप मे स्थित हो जाता है। इसी अवस्था को सत्त्वापत्ति कहते है। (21-30)

'चारो अवस्थाओ के अभ्यास से जो असंसर्ग कला सत्त्व मे स्थित होती है,उसे आसक्ति कहते है। अब पाचो अवस्थाओ के अभ्यास से साधक अपने ही आत्मा मे रमण करने लगता है। उसके लिए बाह्य एव अभ्यतरिक (भीतरी) सभी प्रकार की पदार्थ भावना नष्ट हो जाती है। यही पदार्थ भावना है। छ भूमिकाओं के अभ्यास से उसकी सभी प्रकार की भेद बुद्धि (अन्य वस्तुओ को परमात्मा से पृथक् मानने की बुद्धि) नष्ट हो जाती है और वह अभेदात्मक आत्मभाव मे ही पूर्णतया एकनिष्ठ हो जाता है। इसी अवस्था को सातवी तुर्यगा अवस्था कहा जाता है। यह केवल जीवन्मुक्त साधको को ही प्राप्त होती है। इसके बाद विदेहमुक्ति तुर्यातीत अवस्था होती है। जो परम भाग्यशाली तुर्यगा अवस्था मे पहुच जाते है,वे अपने आत्मा मे ही रम जाते है। वे महान पद को प्राप्त करके सुख-दु ख से दूर होकर जीवन्मुक्त बन जाते है। वे सासारिक कार्यो को करते हुए भी उनमे लिप्त नही होते। वे साथियो द्वारा जगाए गए मनुष्य के समान श्रेष्ठ सासारिक एव सनातन कार्यो को करते रहते हैं। इन सातो भूमिकाओ को कोई मेधावी ही प्राप्त करता है। इन्हे यदि नीच, म्लेच्छ या पशु भी प्राप्त कर ले,तो वे भी देह त्यागने पर मुक्त हो जाते है। हृदयग्रथि के खुलने पर ही यह अवस्था मिलती है। तभी मुक्ति भी मिलती है।(31-40)

'जो सासारिक पदार्थ आत्मा से भिन्न है,उन्हें वास्तविक रूप मे देखने पर ही मृग-मरीचिका के नष्ट होने पर आत्मबुद्धि का उदय होता है। (ऐसा न होना ही अविद्या है) इस प्रकार अविद्या के नाश पर ही मुक्ति होती है। आत्म साक्षात्कार मे लगे रहने पर ही व्यक्ति इन भूमिकाओ को प्राप्त करता है। मन ही पूर्ण शाति का उपाय कहा गया है। इन सब भूमिकाओ का लक्ष्य ब्रह्मपद को प्राप्त करना है। 'तेरा', 'मेरा' आदि भेदभाव का नष्ट होना ही ब्रह्मपद है। सासारिक पदार्थो का अस्तित्व आत्मा की संवेदना ही है, अत इस अवस्था मे भावनात्मक बुद्धि भी शेष नही रहती है और ईश्वर का चिंतन भी नही होता। ब्रह्म, आशास्वरूप, शिव, शाश्वत, दोष, आलबन-कारण-वर्णन रहित है, उसका आदि, मध्य या अत नही है, वह 'सत', 'असत' से परे है। मन, वाणी आदि इद्रिया उसे ग्रहण नही कर सकती, वह परम सुख रूप तथा आत्म-साक्षात्कार रूप है, अत वह आत्मसवेदन मे भी नही आता। द्रष्टा (देखनेवाला) और दृश्य के बीच मे दृष्टि का स्वरूप, द्रष्टा, दृश्य एव दर्शन से भिन्न

को पुन. पुन. रागयुक्त करने पर प्राज्ञ लज्जित क्यों नही होता ? चित्त एव विषयो का योग बधन है, इनसे छुटकारा ही मुक्ति है। वेदात का सार यही हे कि विषयों से युक्त चित्त ही आत्मा है। इसे सत्य समझकर स्वच्छ अतःकरण से स्वय का अवलोकन करो। इससे आनद स्वरूप पद मिलेगा। ये लोक दिशाए, आकाश सब 'चित्त' ही है। दृश्य एव दर्शन से मुक्त होकर निर्मल रूपी साक्षी चिदात्मा आभासरहित होकर प्रकट हुआ है और यही द्रष्टा बन गया है। (70-81)

'मैं महान सवित मात्र पूर्णज्योतिस्वरूप सवेदनमुक्त तथा 'चित्त' रूप हू।' समस्त सकल्पो को शांत और कामनाओं को त्यागकर निर्विकल्प पद मे इसी प्रकार स्थित होओ। जो ब्रह्मवेत्ता इस उपनिषद का नित्य अध्ययन करता है, वह अश्रोत्रिय हो, तो श्रोत्रिय हो जाता है तथा अनुपनीत उपनीत हो जाता है। वह अग्नि, वायु, सूर्य, चद्रमा, सत्य तथा सभी अन्य देवताओं के समान पवित्र हो जाता है। वह सभी देवताओं का ज्ञाता, सभी तीर्थों में नहाए के समान, सभी देवताओं का कृपापात्र तथा सभी यज्ञो को करनेवाले के समान हो जाता है। उसे हजारो गायत्री जप का फल मिलता है, इतिहास, पुराण तथा रुद्रीय के हजार पाठ जप के तथा प्रणव के दस हजार जप के फल की प्राप्ति होती है। उसकी दृष्टि जहा तक देखती है, वहा तक सब पवित्र हो जाते है। वह अपनी सात-सात पिछली और आनेवाली पीढ़ियो को पवित्र कर देता है। इसके जप से अमरता प्राप्त होती है। ऐसा भगवान हिरण्यगर्भ ने कहा है।'

□

साक्षात्कार रूप में स्थित होता है। चित्त की एक स्थान से दूसरे स्थान मे जाने के बीच की स्थिति मे सदा तन्मय रहना चाहिए। अपने जागृत, स्वप्न एवं सुषुप्ति से भिन्न जड-चेतन से शून्य सनातन रूप में स्थित रहो और उसी में लीन रहो। (41-50)

'जड़ता शिला के समान अवस्था है, अत इसे त्यागकर अमनस्क स्थिति मे स्थित रहो। चित्त को त्यागकर जो अवस्था होती है, उसी मे स्थित रहो। परम आत्मा से सर्वप्रथम मन ही उत्पन्न हुआ है। संसार उसी मन का विकल्परूप है, शून्य से शून्य उत्पन्न होता है। शून्य आकाश से सुदर नीलापन प्रकट होता है। संकल्प नाश होने पर चित्त की वृत्तियां भी गल जाती है। फलस्वरूप सांसारिक मोह भी गल जाता है। तब शरद ऋतु के स्वच्छ आकाश के समान वह सभी प्राणियो-पदार्थो का जन्म-स्थल, अजन्मा 'चित्त' मात्र रूप ही आभासित होता है। तब बिना रगो और कलाकार के आकाश चित्रित जैसा लगता है। द्रष्टा न होने पर भी निद्रा रहित स्वप्न जैसा दिखाई देता है। यह 'चित्त' आत्मा के समान निर्विकल्पक साक्षी रूप तथा निर्मल दर्पण के समान है। इच्छा न होने पर भी उसमे तीनो लोक प्रतिबिंबित होते है। वह सभी के स्वरूपवाला, चिदाकाश रूप, अखड तथा एक है। इस प्रकार की भावना करने से चित्त चपलता त्याग देता है। शिला पर खिची रेखा एव उपरेखा के समान तीनो लोको युक्त ब्रह्म के दर्शन करने चाहिए। 'चित्त' मात्र के अतिरिक्त किसी कारण से इस विश्व की उत्पत्ति नही हुई। इस अनुभूति के बाद माया से दूर तथा संशयों से रहित होकर केवल चिन्मात्र के दर्शन करो। 'जो जानना था जान लिया;जो देखना था देख लिया, लंबे समय से थकने के बाद अब मुझे आराम मिला है'। इस प्रकार परम पद की प्राप्ति पर सकल्पों एवं काल को अर्थहीन कर देनेवाले साधक दोषो से मुक्त होकर ब्रह्म पद को प्राप्त करते है। (51-60)

'जिसका चित्त शांत हो तथा जो अमनस्क हो गया हो उसकी मेधा (बुद्धि) वृद्धि को प्राप्त होती है। मन की वृत्तियों के नष्ट होने पर मानसिक सकल्पो के त्याग के अभ्यास से परिपक्व मनवाले वेदांत के मनन में लगे रहते है। तब वे हेय (अनुपयोगी) तथा उपादेय दोनों ही पदार्थों का त्याग कर देते हैं। जो प्रपंच को नही देखते, जानने योग्य परमतत्त्व मे लीन रहते हैं, ससार के नीरस तथा सरस सभी का त्याग करके विरक्त हो गए है, इस मोहमय जगत के प्रति सोए जैसे हो गए है, जिन्होने प्रबल वैराग्य से सासारिक जाल को चूहे के समान काट डाला है और जिनकी हृदय ग्रथि खुल गई है, वे सुदर परिणामवाले जल के समान शुद्ध हो जाते हैं। पिजडे से मुक्त पक्षी के समान जब मन मोहपाश से मुक्त हो जाता है तब वह द्वंद, आलब, राग आदि से रहित हो जाता है। देह के दुरात्म भाव के शात तथा प्रपच से मुक्त व्यक्ति का चित्त पूर्ण चद्रमा के समान सुशोभित होता है। जो यह सोचता है कि 'न तो मै हू न कोई अन्य वस्तु ही है केवल एक ब्रह्म ही सर्वत्र है,' वही वास्तव मे, 'सत' एव 'असत' को पहचाननेवाला है। जैसे मन अनुराग न होने पर भी दर्शन, द्रष्टा एव दृश्य की ओर खिच जाता है, ज्ञानी लोग वैसे ही अनासक्त भाव मे सासारिक कर्तव्य पूर्ण करते है'। (61-70)

'जैसे उपकार किए जाने पर चोर मित्रता का निर्वाह करता है, उसी प्रकार भली प्रकार से भोगे हुए भोग भी सतुष्टि प्रदान करते है। जहा की आशा न हो उस गाव में आ जाने पर जैसे पथिक उसे आश्चर्य से देखता है, वैसे ही ज्ञानी भोगमय ऐश्वर्यों को देखते है। वश में हुआ मन थोडे भोगो को

71. त्रिशिख ब्राह्मणोपनिषद

शांतिपाठ :

ॐ पूर्णमद पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शाति. शांति शाति ।

वह ब्रह्म पूर्ण है, यह जगत भी पूर्ण है, उस पूर्ण से ही इस पूर्ण की उत्पत्ति हुई है, अत पूर्ण से पूर्ण को ले लेने पर भी पूर्ण ही शेष रहता है । दैहिक, दैविक और भौतिक तीनो प्रकार के ताप शात हो ।

त्रिशिखी ब्राह्मण आदित्य लोक पहुचा और उसने भगवान आदित्य से पूछा 'भगवान । देह, प्राण, कारण तथा आत्मा क्या है ?' इसके उत्तर मे आदित्य बोले, 'इस सबको शिव ही समझना चाहिए । वही नित्य, शुद्ध, निरजन, विभु, अद्वय, शिव अपने एक प्रकाश से तपाए गए लोहे के पिड के समान सबको अनेक रूपों में बनानेवाला है । यदि यह कहा जाए कि वह प्रकाश करनेवाला कौन है ? तो इसका उत्तर होगा कि अविद्या से संयुक्त ब्रह्म ही 'सत' कहा जाता है । ब्रह्म से अव्यक्त, अव्यक्त से महत, महत् से अहकार, अहकार से पाच तन्मात्राएं, तन्मात्राओ से पाच महाभूत तथा इन पाच महाभूतो से यह जगत उत्पन्न होता है, वह सपूर्ण भूतो के विकार से उत्पन्न विभाग ही है । यदि प्रश्न किया जाए कि भूतों के विकार से एक ही पिड अनेक रूपो मे किस प्रकार विभक्त होता है ? तो समाधान यह है कि इनके कार्य-कारण भेद रूप से कार्य-कारण, वाच्यस्थान तथा देवता कोश विभाग होते है । अंतःकरण, मन, बुद्धि, चित्त, अहकार, ये पाच आकाश है, समान, उदान, व्यान, अपान एव प्राण, ये पांच वायु है, श्रोत (कान), त्वचा, चक्षु (आख), जिह्वा एव घ्राण, ये पाच अग्नि है, शब्द, स्पर्श, रूप, रस एव गध, ये जल है, वाणी, पाव, हाथ, पायु (गुदा) एव उपस्थ (जननेंद्रिय), ये पाच पृथ्वी हैं । (1-5)

'ज्ञान, सकल्प, निश्चय, अनुसधान ओर अभिमान आकाश के कार्य तथा अतःकरण के विषय है । समीकरण, आख खोलना, पकडना, सुनना एव सास लेना, ये वायु के कार्य तथा प्राण आदि के विषय है । शब्द, स्पर्श आदि अग्नि के कार्य और ज्ञानेंद्रियों के विषय है । बोलना, लेना आदि पृथ्वी के कार्य तथा कर्मेंद्रियो के विषय है । मन, बुद्धि, चित्त एवं अहकार, ये अतर्भूत है । अवकाश, हटाना, दर्शन आदि सूक्ष्म तन्मात्राओं के विषय है । आध्यात्मिक, आधिभौतिक तथा आधिदैविक बारह प्रकार के अग है । यहा चद्रमा, ब्रह्मा, दिशा, वायु, सूर्य, वरुण, अश्विनी कुमार, इद्र, विष्णु, प्रजापति और यम इद्रियो के देवता है । प्राण बारह नाडियों मे स्थित रहते है । इन अगो का ज्ञान ही ज्ञाता है । आकाश, वायु, अग्नि, जल एव अन्न इनका पचीकरण इस प्रकार है—समान के योग से कानो द्वारा शब्दो के गुण वाणी में, आकाश में स्थित है । बुद्धि उदान के योग मे है । चक्षु द्वारा रूप पाव के आश्रय मे अग्नि में स्थित है । चित्त अपान के योग मे है । रस गुण जिह्वा द्वारा उपस्थ के आश्रय मे

भी अत्यधिक क्लेशकारक मानता है। अन्य राज्यों द्वारा आक्रमण न होने पर राजा अपने राज्य को भी तुच्छ-सा मानने लगता है, वही राजा बंदी बनाए जाने पर मुक्ति प्राप्त करके एक ग्रास को भी मूल्यवान समझता है। दातों से दातो को दबाकर हाथों से हाथों को मलकर तथा अगो को भीचकर मन को जीते। विश्वरूपी सागर मे इसे जीतने से बढकर अन्य उपाय नही है। घोर नरक मे दुष्कर्म गजराज जैसे घूमते है। आशा शस्त्रो से सजी हुई शत्रु रूपी इद्रियों को जीतना अति दुष्कर है। अहकार का दमन करके इन इद्रियो को जीत लेने पर भोगो के प्रति रुचि हेमत ऋतु मे कमल के समान सूख जाती है। मन की एकाग्रता के अभ्यास से हदय की वासना दूर हो जाती है। विवेकी लोग अपने मन को सेवक के समान अपने अधीन कर लेते हैं, सपूर्ण इंद्रियो को वश मे कर लेनेवाला सामंत के समान है। मननशील व्यक्ति का मन लालन करनेवाली ललना के समान स्निग्ध तथा पालन करनेवाले पिता के समान होता है। (71-80)

'शास्त्रो के अनुकूल आचरण तथा स्वयं के अनुभव से प्राप्त बुद्धि के प्रकाश से मनरूपी पिता परम सिद्धि प्रदान करता है। आत्मगुणों से तेजोमय मनरूपी मणि हृदय मे शोभा पाता है। इस वासना के कीचड से कलकित मनोमणि को विवेक रूपी जल से शुद्ध करना चाहिए। विवेकपूर्ण बुद्धि से सत्य का दर्शन करो। इसी से इद्रिय शत्रु नष्ट होगे तथा ससार से पार हो जाओगे। संसार मे आशा ही दु खो की जननी है। विश्व के प्रति अनास्था ही सुख का कारण है। वासना मे बधे रहने से विश्व पुन-पुन प्रकट होता है। यह वासना अत्यधिक दु ख देनेवाली तथा सुखो का समूल नष्ट करनेवाली है। इसके पाश में धीर, कुलीन, महात्मा आदि जजीरों से सिह के समान बध जाते है। शास्त्रो के अनुकूल श्रेष्ठ आचरण करनेवाला कौन व्यक्ति सिद्धि नही प्राप्त करता? 'मै ही यह सपूर्ण विश्व हू, अच्युत परमात्मा हू मुझसे भिन्न कुछ भी नही है;' ऐसी भावना ही श्रेष्ठ है। 'मै इस सबसे अभिन्न हूं और मेरा साकार बाल की नोक से भी सूक्ष्म है;' ऐसी अनुभूति मुक्ति देनेवाली है, न कि वधन देनेवाली। जीवन्मुक्त पुरुष को ऐसा ही अनुभव होता है। (81-91)

'मै हाथ-पांव सहित देहवाला हू', यह एक तुच्छ सासारिक अनुभव है। अहकारयुक्त दुरात्म भाव ही सासारिक दु खो के वृक्ष की जड है। इसकी मार से जीव का पतन होता है। इस दु ख देनेवाले अहकार को छोडकर श्रेष्ठ अह (मै ब्रह्म हू) को प्राप्त करने से परम शाति के साथ ही कल्याण की प्राप्ति होती है। प्रथम दो अहंकारों में लगते हुए तीसरे अहकार का त्याग करे और साधना-शक्ति बढने पर उन दोनो को भी त्याग दे फिर अहकार रहित रहे। इसी से उच्च पद की प्राप्ति हो सकती है। किसी भी प्रकार के भोगों की इच्छा बधन ही है और इसे त्यागना ही मुक्ति है। मन के नाश से ही मन की उन्नति होती है। महान ज्ञानियों का ही मन नष्ट होता है। ज्ञानी लोग मन को न तो आनंदमय मानते हैं न आनंदहीन, न चल मानते है न अचल, न 'सत' न 'असत' और न ही इनके बीच की अवस्था ही। सभी सकल्पो एवं नामो से रहित इस अविनाशी चिदात्मा को स्व आत्मा कहा जाता है। (92-100)

'यह अद्वैत चेतन सत्ता सबमें व्याप्त होते हुए भी 'चित्त' मे स्थित सूक्ष्म आकाश के समान दिखाई नही देती। ज्ञानी लोग इसे आकाश से भी सौ गुने स्वच्छ रूप मे अवयवरहित देखते हैं, वे स्वय के ही रूप सपूर्ण जगत को देखते है। इस सत्ता का कभी उदय या अस्त नही होता। वह

मूल मे स्थित है। प्राण के योग से अहंकार है। घ्राण द्वारा गध गुण गुदा मे आश्रित तथा पृथ्वी मे स्थित है।' (6-9)

'प्रत्येक तत्त्व के आधे भाग और दूसरे तत्त्व की सोलह कलाओं के क्रम से अतकरण, व्यान, आख, रस एव वायु अर्थात् आकाश आदि पाच तत्त्वो की स्थिति है। आकाश आदि प्रत्येक के मुख्य भाग मे शेष भूतों के चार-चार भाग रहते है। मुख्य भाग के ऊपर और नीचे के भाग को क्रमश सूक्ष्म एव स्थूल समझना चाहिए। ये इसी प्रकार एक-दूसरे के अश में सम्मिलित होते है और एक-दूसरे का आश्रय लेकर परस्पर मिले रहते है। इन्ही के योग से पृथ्वी चेतन तत्त्व से युक्त है। तब इस पृथ्वी से औषधि, अन्न, चारो प्रकार के पिड, रस, रक्त, मास, मेदा, अस्थि, वीर्य, मज्जा आदि धातुओं की उत्पत्ति हुई।'

'इनके योग से पिडो की उत्पत्ति भी होती है। नाभि-मडल मे अन्नमय पिड स्थित है। इसके बीच में नाल सहित पदमकोश के समान हृदय है। इसमे कर्तृत्व अहंकार युक्त देवता है। मोहरूपी तमोगुण पिड कंठ में आश्रित है, जो समस्त मिथ्या भूतमय जगत मे व्याप्त रहता है। प्रत्येक आनदमयी आत्मा परमपद मूर्छा मे स्थित है, यह अनत शक्ति से युक्त होकर जगत को प्रकाशित करता है। यह जागृत, स्वप्न एव जागृत अवस्था मे सर्वत्र विद्यमान रहता है, किंतु सुषुप्ति एव तुरीय अन्य अवस्थाओ में नही रहता। उत्तम फलों में रस के समान सर्वत्र शिव स्वरूप चार रूपो मे वर्तमान रहता है। अन्नमय कोश के अदर अन्य कोश स्थित हैं, जैसे कोश हैं, वैसा ही जीव तथा जैसा जीव है, वैसा ही शिव है। इन दोनो में अतर यह है कि जीव विकारोवाला है, किंतु शिव निर्विकार है। कोश ही जीव के विकार तथा उसकी विभिन्न अवस्थाओ को बनानेवाले है। जैसे दूध को मथने से झाग पैदा होता है, वैसे ही मन के मथन से बहुत से विकल्प पैदा होते है। कर्म मे लगे रहने से ही कर्मो की उत्पत्ति होती है। इसके त्याग से शाति मिलती है। दक्षिण अयन को प्राप्त होने से प्रपंच में लिप्त होना पड़ता है।' (10-15)

'अहकार युक्त होने पर परमात्मा शिव ही जीव बन जाता है। अविवेक एव प्रकृति का सयोग इसे मोहग्रस्त कर देता है। वासनाओ के वश मे पडकर यह अनेको योनियो मे जाता है और मछली के समान सर्वत्र भटकता रहता है। काल के कारण तब इसे आत्मज्ञान एव विवेक होता है और एक के बाद दूसरे स्तर को प्राप्त करता है। तब यह प्राणो को मूर्धा मे धारण करता हुआ योग का अभ्यास करता है। योग से ज्ञान उत्पन्न होता है तथा ज्ञान से योग मे प्रवृत्ति होती है। ज्ञान-योग मे सदा सलग्न रहनेवाला योगी नष्ट नही होता। वह विकारों मे सदा ही शिव को देखता है और निर्विकार शिव के ध्यान मे लगा रहता है। ऐसे ज्ञान से रहित योगी को सिद्धि प्राप्त नही होती। अत इसके अभ्यास से मन से प्राणों को निरुद्ध करे। आठ अगोवाले योग की साधना से प्राणमयी शिखा उत्पन्न होती है। ज्ञान एव कर्म के भेद से योग दो प्रकार का है। कर्म योग के अनुसार जिसका चित्त व्याकुल नही होता, वह विषयो के बधन से मुक्त रहता है। शास्त्रो के बताए कर्मो मे मन का निग्रह कर्म योग है, तथा चित्त को सदा आत्मकल्याण मे लगाए रखना ज्ञान योग है, जो सभी सिद्धियो को देनेवाला है। दोनों प्रकार के योगो मे निर्विकार मन से रहने पर श्रेष्ठ मोक्ष प्राप्त होता है। शरीर तथा इंद्रियों के प्रति विरक्ति तथा परम तत्त्व मे सतत अनुरक्ति क्रमश यम एव नियम है। सभी वस्तुओ

गमन-आगमन, उठने-बैठने से रहित है, वह आधार एव विकल्प से रहित निर्मल प्रकाश रूप है। शांति, दमन आदि से चित्त के अंतःकरणों को निर्मल बनाना गुरु का प्रथम कर्तव्य है। इसके वाद शिष्य को ब्रह्म का स्वरूप-बोध कराना चाहिए कि यह सब तथा तुम ब्रह्म ही हो। अज्ञानी या अर्धज्ञानी को ऐसा उपदेश देना उसे नरक मे धक्का देने के समान है। प्रबुद्ध, समाप्त भोगेच्छा वाले तथा आशा रहित को ही यह ज्ञान देना चाहिए। उसे समझाना चाहिए कि अविद्या या मन कुछ भी नही है। जैसे दीपक होने पर ही प्रकाश होता है, सूर्य उदय पर ही दिन होता है तथा पुष्प के होने पर सुगध होती है, वैसे ही चित्त के होने पर ही संसार है। वस्तुतः ससार है ही नही। जब चित्त का नाश हो जाएगा, तो संसार का भ्रम भी दूर हो जाएगा। यह केवल आभास है। ज्ञान होने पर जब आवरण (माया का) हट जाएगा, तब तुम स्वय ही अपने स्वरूप को जानकर उसमे स्थित हो जाओगे और तुम्हे मेरे उपदेश की सार्थकता मालूम हो जाएगी। (101-109)

'उत्कृष्ट अविद्या स्वार्थ को नष्ट करने के लिए तैयार है, इसी से सभी दोषो को नष्ट करनेवाली विद्या प्राप्त होगी। शस्त्र ही शस्त्र को काटता है, मल से मल ही घुलता है, विष ही विष को नष्ट करता है तथा शत्रु ही शत्रु को मारता है। इसी तरह यह भूतो की माया स्वय को ही नष्ट करके प्रसन्न होती है। इसका स्वभाव दिखाई नहीं देता, दिखाई पडते ही यह नष्ट हो जाती है। इसके अस्तित्व को न मानकर सब कुछ ब्रह्म ही है, ऐसा मानना मोक्ष प्राप्त कराता है। ऐसा न मानना ही अविद्या है, अत इस भेद को त्याग देना ही उचित है। जो नष्ट नही होता उसे अक्षय पद कहते है। माया की उत्पत्ति किसके द्वारा हुई इस पर तथा इसे कैसे नष्ट किया जाए इस पर विचार करो। जब यह नष्ट हो जाएगी, तभी अक्षय पद प्राप्त होगा। इस सबके लिए इसके कारण मन को ही वश मे करना होगा, जिससे यह तुम्हे बार-बार जन्म-मृत्यु के चक्र में न डाल सके और चित्त रूपी समुद्र स्वय मार्ग दे। दृढ भावना के साथ 'चित्त' सत्ता की अखडता को मानो। वह चित्त-शक्ति चिन्मय सागर से कुछ क्षुभित हो रही है। इस सागर से निर्मल चिन्मय की लहरे उठ रही है। वायु स्वय ही जैसे आकाश मे उद्वेलित होता है, वैसे ही स्वात्मा मे आत्मा तरगे लेता है। आत्मा सर्वशक्तिमान होने से इस प्रकार का स्फुरण क्षणमात्र के लिए होता है। (110-120)

'जिस आत्मशक्ति को देशकाल (समय एव दूरी) चलायमान नही कर सकते है, वह एक अनत एवं उच्च पद मे स्थित है। वह परिमित होने के कारण रूपभावना-वाली होती है। रूप की भावना के कारण नाम सख्या आदि से जोड़ दिया जाता है। चित्त शक्ति का यही रूप देश, काल एव आधार है। यह विकल्पो को धारण करनेवाला है और क्षेत्रज्ञ कहा जाता है। यही वासना की कल्पना मे अहकार को धारण करता है। निर्दोष एव निश्चय करानेवाला अहंकार ही बुद्धि है। सकल्प रूप धारण करने पर बुद्धि ही मन बन जाती है। घोर विकल्पों मे पड जाने से शनैः-शनैः मन ही इंद्रिय भी बन जाता है। ज्ञानी हाथ-पाव युक्त देह को ही इंद्रिया कहते है। इस प्रकार सकल्प एव वासना की डोर मे लिपटा जीव दु खों के जाल से नीच गति को प्राप्त होता है। शक्तिमान चित्त भयकर अहकार के कारण रेशम के कीडे की तरह स्वय बधन मे पडता है। जजीरो मे बधे सिह के समान 'चित्त' शक्ति अपनी ही कल्पना के पाश मे बध जाता है और विवश हो जाता है। इस आत्मा को ही कही मन, कही बुद्धि, कही ज्ञान, कही क्रिया, कही अहकार, कही चित्त, कही प्रकृति, कही माया, कही मल,

के प्रति उदासीनता आसन है, जगत के मिथ्यापन का ज्ञान प्राणायाम है तथा चित्त का अतर्मुखी होना प्रत्याहार है ।' (16-30)

चित्त की निश्चलता धारणा है । 'मैं वही चिन्मात्र हू' यह भावना ध्यान है । ध्यान को भी भूल जाना समाधि है । अहिसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, दया, आर्जव, क्षमा, धृति, अल्प भोजन तथा शुद्धता, ये दस नियम है । तप, संतोष, दान आस्तिकता, आराधना, वेदांत श्रवण, लज्जा, मति एव जप ये व्रत है । स्वस्तिक आदि आसनो का वर्णन इस प्रकार है । दोनो पैरो के तलुओ को दोनों जाघो के बीच में रखकर बैठना स्वस्तिकासन है । पीठ मे बायी ओर दाहिनी तथा दाहिनी ओर बायी एडी को टिकाकर गाय के मुख जैसा गोमुख आसन होता है । एक पांव को दाहिने तथा दूसरे को बाए जाघ पर रखने मे वीरासन बनता है । दाहिनी एवं बायी एडियो को क्रमश गुदा के बायी और दाहिनी तरफ लगाकर बैठने से योगासन बनता है । दोनो जाघो मे दोनों पैरो के तलुओ को लगाकर बैठना पद्मासन है, जो समस्त रोगो एवं विषो का नाशक है । पद्मासन में अच्छी तरह बैठकर दाहिने हाथ से वाएं पैर के तथा बाए हाथ से दाहिने पैर के अगूठे को पकडकर बैठना बद्ध पद्मासन कहा जाता है । (31-40)

'पद्मासन मे बैठकर दोनो हाथो को घुटनो और जाघो के बीच से भूमि मे टिकाकर शरीर को ऊपर उठाना कुक्कुटासन है । कुक्कुटासन मे दोनो भुजाओ से कधो को बाधकर कछुए के समान सीधा बन जाना उत्तान कूर्मासन है । पैरो के अगूठो को पकड़कर पीछे से कानो तक खीचना धनुरासन है । सीवनी को विपरीत ओर से दोनो एडियों से दबाकर दोनो घुटनो तथा हाथो को फैला लेना सिहासन है । अडकोश के नीचे सीवनी के दोनो ओर एडियो को लगाकर हाथो को बाधने पर भद्रासन कहा जाता है । सीवनी के दोनो ओर विपरीत एडियों से दबाकर बैठना मुक्तासन है । हथेलियो को भूमि से लगाकर कुहनियो को नाभि के दोनों ओर टिकाए फिर शरीर को सीधा इसके सहारे शून्य मे उठा लेने पर मयूरासन होता है । बायी जाघ के मूल मे बाए हाथ से दाहिने पैर के अंगूठे को पकडने से मत्स्यासन होता है । बायी एडी को सीवन पर तथा दाहिने पैर को उपस्थ के ऊपर लगाए । इस स्थिति में सीधा बैठने से सिद्धासन बनता है । पैरो को भूमि मे फैलाकर उनके अंगूठो को पकड़ें तथा सिर को घुटनों में रखे, यह पश्चिमोत्तान आसन कहा जाता है ।' (41-50)

' जिस स्थिति में बैठने से सुख और धैर्य मिलता है, उसे सुखासन कहते है । निर्बल लोग इसी का अभ्यास करें । आसनों में प्रवीणता तीनों लोको को जीतने के समान है । यम, नियम तथा आसनो से नाडी शुद्धि के बाद प्राणायाम करे । मानव देह उसकी छियानवे अगुलियो के बराबर होता है । प्राण इससे बारह अगुल अधिक होता है । शरीर की वायु को इसी की अग्नि मे कम या समान करने मे ब्रह्म ज्ञान प्राप्त होता है । देह के मध्य मे तपे सोने के समान त्रिकोण अग्नि है । पशुओं एव पक्षियों में यह अग्नि क्रमश चतुष्कोण तथा गोल होता है । सर्पादि मे छ कोणवाला तथा स्वेदजो मे (जूओ आदि मे) आठ कोणवाला अग्नि होता है । मानव शरीर मे नाभी पर नौ अगुलियों के बराबर दीपक समान प्रकाशवाला एक कद होता है, जो चार अगुल चौडा होता है । पशु-पक्षियो मे यह अडाकार होता है । इसके मध्य में नाभि है । वहा बारह अरोवाले चक्र मे विष्णु आदि की मूर्तिया है । ब्रह्म इस चक्र को अपनी माया से घुमाता है । इन अगो मे जीव जाने से मुक्ती

कहीं कर्म, कही बंधन, कही पुर्यष्टक, कहीं विद्या तथा कही इच्छा कहा गया है। यही समस्त आशामय ससार पाश का निर्माता है, जैसे बिना फल का वट का बीज विशाल वृक्ष को अपने मे धारण करता है, वैसे ही यह भी जगत को धारण करता है। (121-133)

'यह मन चिता की अग्नि में जला हुआ, क्रोध के अजगर द्वारा चबाया हुआ एव कामरूपी समुद्र के भवर मे फसा हुआ अपने पितामह आत्मा को भी भूल गया है। अत· सर्वप्रथम दलदल मे फसे हुए इस हाथी का उद्धार करो। ब्रह्म की कल्पना से असख्य जीव, अनेक भेदो से उत्पन्न हो रहे हैं। जैसे झरने मे जल के छीटे उत्पन्न होते हैं, वैसे ही ये भविष्य मे भी उत्पन्न होते रहेगे। कुछ भाव सैकडो बार उत्पन्न हो चुके है, कुछ दो-तीन बार तथा कुछ प्रथम बार ही जन्म ले रहे हैं। इन्होने अनेको नाम एव रूप धारण किए है। कुछ किन्नर, गधर्व, यक्ष, नाग के रूप मे, कुछ चद्रमा, सूर्य, वरुण आदि रूपो मे, कुछ ब्राह्मण, राजा, वैश्य आदि में, कुछ औषधि, मूल, फल आदि मे, कुछ पर्वत, समुद्र, दिशा आदि-आदि रूपो मे उत्पन्न हुए है। इधर-उधर उछाली जाती हुई गेद के समान, कुछ बार-बार मृत्यु द्वारा प्रताडित हो रहे हैं। अनेको ऊपर उठकर पुन. गिर रहे है। कुछ विवेकी होकर भी अच्छे कर्म न करने से हजारो जन्म लेने पर भी इससे नही छूट रहे है। दिशा एव काल के प्रभाव से तथा आत्मशक्ति से जब यह आत्मतत्त्व शरीर धारण करता है, तब यही वासना से प्रभावित सकल्पो की ओर जानेवाला चपल मन हो जाता है। तब मन शक्ति सकल्पो से तुरत आकाश के समान स्वच्छ भावनावाला तथा शब्द रूपी अकुरित बीजयुक्त हो जाता है। (134-145)

'फिर इसमे सघनता आने से स्पंदन होता है और स्पर्श का अकुर फूट पडता है। दृढ अभ्यास से अब शब्द एव स्पर्श रूप आकाश की उत्पत्ति होती है। इसके वायु के साथ टकराने से अग्नि पैदा होती है। इस तन्मात्र के सहयोग से यह त्रिगुण युक्त हो जाता है। तीनो गुणो के साथ मन पुन तन्मात्रा की इच्छा करता है और शीतल गुण को विचारता हुआ जल का अनुभव करने लगता है। फिर चारो से संयुक्त होकर गध तन्मात्रा युक्त तथा पृथ्वी तत्त्व का अनुभव करता है। पाचो तन्मात्राओं से युक्त होकर सूक्ष्मता को त्याग देता है तथा आकाश मे चिगारियों के समान चमकते हुए शरीर को देखता है। वह शरीर अहकार एव बुद्धि युक्त पुर्यष्टक कहलाता है, जो प्राणियो के हृदय कमल मे घूमनेवाले भवरे के समान है। पकने पर मोटे बने बेलफल के समान सूक्ष्म शरीर तेजस्वी भावना से स्थूल हो जाता है। फिर स्वभाव के अनुसार इसमे ऊपर सिर, नीचे पाव, बगलो मे भुजाए तथा बीच मे उदर के समान हो जाता है अर्थात पूर्ण शरीर प्राप्त हो जाता है। वही यह शरीर बुद्धि, बल, उत्साह, ज्ञान एव ऐश्वर्य से युक्त होकर लोक पितामह ब्रह्मा बन जाता है। (146-157)

'ब्रह्मा त्रिकालदर्शी है। उन्होने अपने सुंदर शरीर को देखकर चिन्मात्र परमाकाश के विषय मे सोचा कि अब इसमे सर्वप्रथम क्या किया जाए? उन्हे आत्मदृष्टि से अतीत की अनेको सृष्टिया दिखाई दी। उन्होने मानसिक सकल्प से अनायास ही अनेक रूप-रगोवाले प्राणियो को पैदा किया। उनके धर्म, अर्थ, काम एव मोक्ष (पुरुषार्थ चतुष्टय) के लिए उन्होने विभिन्न प्रकार के आचार-विचार, शास्त्र, स्वर्ग, नरक आदि बनाए। यह मन ब्रह्म रूप ही है, क्योकि यह कल्पना से ही ससार मे स्थित है, अत. ब्रह्मा के जीवन पर ही इसका जीवन भी है। ब्रह्मा की आयु समाप्त होने पर

के समान घूमता रहता है।' (51-60)

'जीव प्राण पर चढ़कर ही घूमता है। इसके ऊपर नाभि के बगल में कुडली का स्थान है। यह आठ कुडलियों की प्रकृति वाली है और वायु तथा अन्न-जल आदि के सचार को रोकती है। यह ब्रह्म रध्र के मुख को अपने मुख से ढके रखती है। योग काल मे यह वायु एव अग्नि से प्रबुद्ध होकर नाग के समान उज्ज्वल होकर हृदयाकाश में चमकने लगती है। अपान से दो अगुल ऊपर तथा मेद्र से नीचे मानव शरीर का मध्य भाग होता है। चौपायो में तथा अन्य प्राणियो मे यह स्थान क्रमश हृदय तथा नाभि में होता है। अनेक नाडियो से ढकी हुई सुषुम्ना देह में चार प्रकार से सुशोभित है। कद मध्य मे यह कमल नाल के समान ऊपर को जाती है। ब्रह्म विवर मे वैष्णवी ब्रह्मनाडी विद्युत के समान प्रकाशित होकर निर्वाण प्राप्त कराती है। इसके दोनों ओर इडा एव पिंगला है। इडा कद से बायी नासिका तक तथा पिगला दक्षिण नासिका तक है। गाधारी तथा हस्तजिह्वा ये दो नाडिया उनके सामने तथा पीछे से वाम एव दक्षिण आख तक पहुचती है।' (61-70)

'पूषा एव यशस्विनी नाडिया वही से बढकर बाए एव दाहिने कान तक पहुचती है। अलबुषा नाडी नीचे मेद्र के अत तक गई है। कौशिकी नाडी कद से पैर के अगूठे तक है। ये दस मुख्य नाडिया कद से निकली है। इनसे बहत्तर हजार स्थूल एवं सूक्ष्म नाडिया उत्पन्न होती है। इनके अतिरिक्त भी पीपल के पत्ते की शिराओं के समान देह मे असख्य नाड़िया है, जिनकी गणना सभव नही है। नाडियो में प्राण, अपान, समान, उदान, व्यान, नाग, कूर्म, कृकर, देवदत्त तथा धनजय, ये दस वायु चलते है। इनमे प्रथम प्राण आदि मुख्य हैं। प्राण एव अपान सर्वाधिक महत्त्व के है, जो जीव को धारण करते है। मुख, नासिका मध्य, हृदय, नाभिमडल एव पाव का अगूठा प्राण के मुख्य स्थान है। अपान, पायु, उपस्थ, जाघ तथा घुटनों मे, समान सब अगों में तथा उदान हाथो, पैरो एव जोडों मे रहता है।' (71-80)

'व्यान, कान, जांघ, कमर, एडी, कधे तथा गले में रहता है। नाग, कृकर आदि पाच उपवायु अस्थि, त्वचा इत्यादि में रहते है। आमाशय में अन्न, जल, रस आदि को प्राण वायु अलग-अलग करता है और स्वयं पृथक् रहता है। मल-मूत्र त्याग कार्य अपान वायु करता है। प्राण, अपान आदि की चेष्टाए व्यान के सयोग से होती है। उदान इन्हें ऊर्ध्वगामी करता है। समान वायु शरीर का पोषण करता है। डकार आदि नाग के, आखें खोलना, बद करना कूर्म के, भूख लगना कृकर का, निद्रा आदि देवदत्त के तथा मृत देह की शोभा आदि धनजय के कार्य है। नाडियो एव वायुओ के स्थानो और चेष्टाओं को सही रूप मे जानना चाहिए। इस प्रकार से नाडियों के शुद्ध हो जाने पर सब प्रकार की आसक्ति को छोडकर एकात स्थान में योग के साधन जुटाने चाहिए, जब तक दोनो ओर से समानता न हो तब तक लकडी, कुश या कृष्ण मृग के चर्म आदि के आसन में बैठकर रुचि के अनुसार स्वस्तिक आदि आसन लगाकर आसन साधना करनी चाहिए।' (81-90)

'आसन मे शरीर को सीधा रखें। दृष्टि नाक के आगे हो, दात मिले हुए न हो। जिह्वा तालु से लगाकर प्रसन्नचित्त बने। सिर को थोडा सकुचित योग मुद्रा मे हाथो को बाधकर प्राणायाम करे। रेचक, पूरक तथा वायु की शुद्धि करें। वायु को चार प्रकार चलाना प्राणायाम है। दाहिने हाथ से एक छिद्र को दबाकर पिगला से रेचक करे। फिर सोलह मात्राओं में इडा से पूरक तथा चौसठ मात्राओ तक कुभक के बाद बत्तीस मात्राओ मे पिगला से रेचक करें। इस प्रकार बार-बार विपरीत स्वरो से

यह भी समाप्त हो जाता है। वस्तुत. किसी का भी जन्म या मरण नही होता। सभी दृश्य जगत मिथ्या है। यह आशामय सर्पो की पिटारी त्यागने योग्य है। इसे असत मानकर रहना चाहिए। अनेक प्रकार से सजाए हुए या न सजाए हुए इस मायायुक्त जगत को त्यागना ही उचित है। धन, पत्नी आदि सब माया एव दु.ख देनेवाले है। इनकी वृद्धि से किसे सुख मिला ? (158-168)

'अज्ञानियों को जिनसे अनुराग होता है, उनसे ज्ञानी विरक्त रहते हैं। अत जिस वस्तु का अभाव है उसकी इच्छा न करो। जो वस्तु सरलता से प्राप्त हो जाए, उसी को ग्रहण करो। अप्राप्त भोगों को न चाहना तथा प्राप्त का उपभोग करना ही विद्वान का लक्षण है। 'सत' एव 'असत' के बीच शुद्ध पद का ज्ञान एव उसका आश्रय लेकर सभी दृश्यो को त्याग देना ही कर्म है। इच्छा-अनिच्छा को समान माननेवाले ज्ञानी इसमें वैसे ही लिप्त नहीं होते, जैसे कीचड मे उगने पर भी कमल का पत्ता उससे दूर रहता है। यदि तुम्हारे हृदय को इंद्रिय विषय विचलित नही करते, तो तुम नि सदेह जानने योग्य (ज्ञेय) को जानकर भवसागर से पार हो जाओगे। वासनायुक्त पुरुषो के संपर्क मे रहकर भी यदि चित्तवृत्ति को उनसे शीघ्र हटा लिया जाए, तो उच्च पद प्राप्त हो सकता है। ससार सागर वासना-जल से भरा है। ज्ञानी प्रज्ञा की नाव से इससे पार हो गए। माया को जाननेवाले इस जगतव्यवहार को न तो त्यागते है और न अपनाते ही है। विद्वान सकल्प के अकुरित होने को भी चेतन का विषयों की ओर उन्मुख होना ही मानते है। (169-178)

'शनै-शनै सकल्पों के दृढ होने पर चित्त आकाश को ढककर जड़ बना देते है। तब वह चेतन विषयों से स्वय को पृथक मानता हुआ सकल्प रूप मे स्थित हो जाता है। इससे उसकी क्रिया स्वय प्रकट होकर शीघ्र बढने लगती है, किंतु यह क्रिया दु खद होती है। अत· चित्त मे सकल्प-क्रिया को रोको। यदि यह हो भी जाए, तो इसमे पदार्थ-भावना न आने दो। सकल्पो को नष्ट करने के लिए तत्पर लोग उसे क्रियात्मक होने ही नहीं देते। भावना के नष्ट होने पर सकल्प स्वयमेव नष्ट हो जाते है। मन से मन को तथा सकल्प से सकल्प को नष्ट करके आत्मरूप मे स्थित होकर कुछ भी दुष्कर नही है। आकाश के समान ही यह जगत भी शून्य है। जैसे चावल प्राप्त करने एव ताबे की कालिमा दूर करने के लिए कर्म किया जाता है, वैसे ही साथ ही उत्पन्न हुए मन को भी शुद्ध किया जाता है, अत उद्योग करो। (179-186)

षष्ठ अध्याय

'आतरिक आस्था तथा भावो-रूपी सपत्ति को त्यागकर यथार्थरूप मे जगत मे रहो। स्वय को कर्ता न मानते हुए अमृत नामक परम समता ही शेष रहती है। खेद एव उल्लास दोनो को ही स्वकल्पित मानने से समता को धारण करने पर पुनर्जन्म चक्र छूट जाता है। या कर्तव्य को त्यागकर मन को पीकर स्थिर बनो, फिर सर्वस्व का त्यागकर दो। तब चेतन प्रकाश और अधकार दोनों बन जाता है; क्योंकि यही मानसिक सकल्पों का रूप धारण करता है। अत वासनाओ के मूल कारण को त्यागकर व्याकुलता को पास भी न फटकने देनेवाला ही मुक्त है। वह भ्राति से दसों दिशाओ में सब कुछ देखता है। इसके लिए ससार गाय के पद के समान है। आत्मा देह मे अदर-बाहर, ऊपर-नीचे सर्वत्र है, सभी दिशाओं में है तथा विश्व कही भी आत्मा से रहित नही है। (1-10)

अभ्यास करे। कुंभक में देह को घड़े के समान भरें। इससे नाड़ियों में भरकर वायु अच्छी तरह चलने लगते है। हृदय कमल खिल जाता है और उसे परम शुद्ध भगवान के दर्शन होते है। प्रात, दोपहर,सायं तथा मध्य रात्रि में इसी प्रकार अस्सी मात्राओं तक कुंभक का अभ्यास करना चाहिए।' (91-100)

'इस विधि से एक दिन भी प्राणायाम करने से सभी पापो से मुक्ति मिल जाती है,तीन वर्ष तक इसका अभ्यास योगसिद्धि देता है। ऐसा योगी वायु और इंद्रियो को जीत लेता है। वह कम भोजन करनेवाला,कम सोनेवाला तथा तेजस्वी एवं बलवान होता है। उसकी अपमृत्यु नष्ट हो जाती है तथा दीर्घ आयु प्राप्त होती है। प्राणायाम में अधम,तथा उत्तम स्तरों में क्रमश पसीना,कपन तथा भूमि से ऊपर उठ जाना इनके लक्षण हैं। अधम प्राणायाम व्याधि एवं पापों का तथा मध्यम प्राणायाम महाव्याधि,पाप एवं रोगो का नाश करता है। उत्तम प्राणायाम में मल-मूत्र घट जाते है,शरीर हल्का हो जाता है,भोजन कम हो जाता है,इद्रियां एवं बुद्धि तेज हो जाती है तथा तीनों कालो का ज्ञान हो जाता है। पूरक एवं रेचक को त्यागकर जो केवल कुभक ही करने लगता है,उसके लिए तीनो कालो में कुछ भी दुर्लभ नही रह जाता। प्रयत्नशील साधक नाभिकंद में,नासाग्र मे तथा पाव के अंगूठे मे मन से प्राण को धारण करे। इससे योगी सभी रोगों एवं दुखों से मुक्त होता है। नाभिकद मे प्राण को धारण करने से कुक्षि रोग नष्ट होते है,नासाग्र मे धारण करने से शरीर हलका तथा दीर्घायु प्राप्त होता है। ब्राह्म मुहूर्त में जीभ से खीचकर वायु पीने से तीन मास में वाक्सिद्धि प्राप्त होती है। छ मास तक ऐसा करने से महारोगों से छुटकारा मिलता है।' (101-111)

'जो भी अंग रोगवाला हो,उसी में वायु को धारण करने से रोग नष्ट हो जाता है। मन को धारण करने से वायु भी धारण होता है। मन के स्थापन में प्राण साधन है। इंद्रियों को विषयो से हटाकर अपान वायु को ऊपर खीचकर धारण करे और कानों को हाथों से बद रखे इससे मन वश मे होता है। मन के वश में होने पर प्राण वायु भी वश में होकर नासिका में क्रम से आने लगता है। योगियो के नासिका स्वर समान रूप से चलते है। इस प्रकार प्राण वायु के चलने पर वह प्राणो को जीत लेता है। तव वह दिन,रात्रि,पक्ष,मास,अयन आदि को अतर्मुखी होकर जानने लगता है। शरीर के अगूठे आदि अगो मे स्फुरण बंद हो जाने पर अपने जीवन का अत समय समझना चाहिए।' (112-120)

'इन अशुभ सूचक सकेतो को समझकर योगी मोक्ष साधना में लग जाए। जैसे हाथ-पावो के अगूठे में स्फुरण समाप्त हो जाए,उसका जीवन एक वर्ष के भीतर समाप्त हो जाता है। कलाई तथा गुल्फ (टखने) मे स्फुरण बंद हो जाने पर छ. मास में,कोहनी बद हो जाने पर तीन मास में,कुक्षि एव उपस्थ में बंद हो जाने पर एक मास में,नेत्रों में बंद हो जाने पर पद्रह दिन में,जठराग्नि (भूख) के द्वार बंद होने पर दस दिन में तथा ज्योति जुगनू के समान मद पड जाए,तो पाच दिन मे शरीर का अत हो जाता है। जीभ की नोक न दिखाई दे,तो तीन दिन में तथा ज्वाला का दर्शन न हो,तो दो ही दिन में शरीर का अंत समझना चाहिए। इन सबको समझकर अपने कल्याण हेतु जप एव ध्यान मे जुट जाना चाहिए। परमात्मा का ध्यान करते हुए उससे एकत्वपता प्राप्त करने का प्रयत्न करना चाहिए। शरीर के अठारह भागों में धारणा की जाती है। एक स्थान से दूसरे स्थान को खींचना प्रत्याहार कहा जाता है। पैर का अगूठा,जाघ का मध्य भाग,उरु मध्य,गुदा मूल,हृदय,उपस्थ देहमध्य,नाभि,कठ, कोहनी,तालु मूल,नासिका मूल,नेत्र मडल,भ्रू मध्य,ललाट,मस्तक मूल,घुटने का मूल तथा हाथो का मूल,ये इस पच भौतिक शरीर के मर्मस्थल कहे जाते हैं।' (121-132)

जहा मै नही हू,वह स्थान ही नही है,ऐसी कोई वस्तु नही है,जिसमें आत्मा न हो,सब कुछ उसी से युक्त है। अत मैं किस अन्य वस्तु की इच्छा करू ? सब कुछ ब्रह्म ही है,मैं इससे भिन्न नही हू, ऐसी धारणा बनाकर भ्रांति को त्याग दो। ब्रह्म में कल्पनात्मक भाव नही है, इसमे शोक, मोह, वृद्धावस्था,जन्म आदि कुछ भी नही है। सहजता से प्राप्त वस्तु को भोगो,त्याग एव ग्रहण के भाव से रहित बनो। विरक्त चित्तवाला अपने अनुभवों से बताता है कि द्रष्टा की दृष्टि से मिलनेवाले सुखों की अनुभूति आत्मतत्त्व का स्पदन ही है, अत· यही उपासना करने योग्य है। हम 'हैं' और 'नही है' के बीच में स्थित प्रकाश के भी प्रकाशक है। हृदय में स्थित परमात्मा को छोडकर अन्य ईश्वर की उपासना के लिए जाना हाथ मे रखी हुई कौस्तुभ मणि को छोडकर अन्य रत्न की इच्छा करने के समान है। (11-20)

शत्रु रूपी इन इद्रियों के विषयों की ओर दौडने पर विवेक रूपी दड से इन्हें वैसे ही मारें जैसे इंद्र ने वज्र से पर्वतों को नष्ट किया। शरीर भ्रम है, ससार रात्रि का दु स्वप्न है, अत इसका फैलना पवित्रता से परे है। बाल्यकाल में अज्ञान दु.ख देता है, यौवन में वनिताए (स्त्रियो) दु खी करती है तथा आगे स्त्री, पुत्र आदि की चिता रहती है, ऐसा अधम अपना क्या भला करेगा ? 'सत' पर 'असत' चढ़ा हुआ है,रमणीयता को कुरूपता ने दबाया हुआ है तथा सुखों पर दु ख सवार है, अत किसका आश्रय लू। जिनकी पलक के उठने तथा गिरने मात्र से ससार की उत्पत्ति और प्रलय होता है,ऐसे लोग भी यदि नष्ट हो जाते है,तो मेरे जैसों की गिनती ही क्या है ? संसार दु खो की चरम सीमा है,अत इसमे जन्म लेकर सुख कैसे मिलेगा ? मै अच्छी तरह जान गया हू कि मेरी आत्मा को चुरानेवाला यह दुष्ट मन ही है। अत मै इसे मार डालूगा। हेय पदार्थों के लिए खेद तथा उपादेय के लिए आतुरता न दिखाकर तटस्थ रहो,क्योकि ज्ञानियो मे निराशयता,निर्भयता,नित्यता,समता,ज्ञान आदि गुण विद्यमान रहते है। वे वासनारहित होते है। (21-30)

'तुम तृष्णा भीलनी के वासना-जाल में फस गए हो, यह जाल चिता से चारों ओर फैल गया है। अत इसे ज्ञान अस्त्र की धार से काट डालो। वायु द्वारा बादलो के जाल को तहस-नहस करने के समान इसे नष्ट कर दो। वृक्ष के कुल्हाडी के समान मन को मन से काटकर पवित्र पद को प्राप्त करो। उठना, बैठना, चलना आदि सभी स्थितियो को असत मानते हुए इन्हे त्याग दो। दृश्य के आश्रय से चित्त बधन मे पडता है। इसके त्याग से चित्त मोक्ष का अधिकारी बनता है। तब 'न मै हू', और 'न ससार है',इस भावना से स्थिर हो जाओ। आत्मा एवं जगत के बीच तथा स्वय एव दृश्य के बीच स्वय आत्मा को दर्शन रूप मानो। स्वाद्य पदार्थ तथा स्वाद लेनेवाले से इन दोनो के मध्य मे स्वाद का ध्यान करते हुए परम आत्मा से युक्त होकर स्थिर रहो। अवलंबन एव निरालब के मध्य मे स्थिर रहो। रस्सी से बंधा मुक्त हो जाता है,किंतु तृष्णा से बधा नही। अत सकल्पो को छोडकर तृष्णा को त्याग दो। इसे अहं भाव की शून्यता रूपी छुरी से काट डालो और जन्म-मृत्यु के इसी भवसागर से मुक्त होकर परम लोक मे विचरण करो। (31-40)

'मैं इन पदार्थों का हू, ये मेरे जीवन है' तथा 'मै इनके बिना और ये मेरे बिना नही रह सकते', इस भावना को त्यागकर 'मन के साथ मै पदार्थो का या पदार्थ मेरे नही है' ऐसी भावनावाले बनो। वासना को त्याग दो। यही ध्येय है। सर्व समतामयी बुद्धि से वासना का क्षय करके ममतारहित हो

'यम,नियम आदि के द्वारा मन को धारण करना ही धारणा है। इससे मनुष्य भवसागर को पार करने मे समर्थ हो जाता है। घुटनो से पैरो तक पृथ्वी का स्थान है, यह पीतवर्ण, चतुष्कोण तथा वज्र के चिह्न से युक्त कही जाती है। वायु को पांच घड़ी तक धारण करके पृथ्वी का ध्यान करें। घुटनों से कमर तक जल का स्थान है। जल अर्धचद्राकार सफेद तथा रजत चिह्न युक्त है। दस घडी तक सास रोककर जल का ध्यान करे। देह मध्य से कमर तक अग्नि स्थान है, यह जलता हुआ और सिदूरी रग का है। पद्रह घड़ी तक वायु को रोककर इसका ध्यान करना चाहिए। नाभि से नासिका तक वायु का स्थान है। यह वेदी के आकारवाला तथा धुए के रग का है। इसका ध्यान वीस घडी तक कुभक की अवस्था मे करना चाहिए। नासिका से ब्रह्मरंध्र तक आकाश का स्थान है। यह नीले रंग की प्रभाववाला है। प्रयत्नवान साधक कुंभक से आकाश मे वायु को रोककर देह के आकाश अंश में मुकुटधारी चतुर्भुज हरि का ध्यान करके संसार से मुक्ति पाते हैं। जल के अंश मे नारायण का, अग्नि के अंश में प्रद्युम्न का, वायु के अश मे संकर्षण का तथा आकाश के अंश में परमात्मा वासुदेव का स्मरण करना चाहिए। इस अभ्यास से शीघ्र ही परमात्मा का साक्षात्कार होता है। योगासन मे बैठकर हृदय स्थान में हृदय को स्थिर करके नासाग्र (नाक के आगे) दृष्टि जमाए, जिह्वा को तालु से सटाए, दोनो ओर के दातों को सटाएं नही, शरीर को सीधा रखें और शुद्ध आत्मबुद्धि से परमात्मा वासुदेव का चितन करे।' (133-146)

'अपने भीतर इस प्रकार के ध्यान से कैवल्य सिद्धि होती है। कुंभक करते हुए एक प्रहर तक वासुदेव का ध्यान करने से सात जन्मों के पाप नष्ट होते है। नाभि से हृदय तक जागृत अवस्था का स्थान है, स्वप्न का कठ मे, सुषुप्ति का तालु मध्य में, तुरीय का भ्रू मध्य में तथा तुरीयातीत का स्थान, ब्रह्मरध्र मे परमब्रह्म की ओर होता है। जागृत वृत्ति से ब्रह्मरध्र तक तुरीय रहता है तथा इसके बाद वह विष्णु कहा जाता है। तब साधक को करोडों सूर्यों के समान आभावाले सदा उदय ही रहनेवाले विश्वरूप विष्णु का ध्यान करना चाहिए। उस अनेक रूपों, मुखों, भुजाओं, आयुधों एवं वर्णोवाले देव रूप शात विष्णु के ध्यान से योगी की सभी मनोवृत्तिया नष्ट हो जाती है। हृदय कमल के बीच मे चैतन्य ज्योतिरूप, अनश्वर, कदब के समान गोल, तुर्यातीत परस्पर आदिब्रह्म का ध्यान करने से मुक्ति योगी के हाथ में आ जाती है। विश्वरूप देव के स्थूल, सूक्ष्म अथवा जो भी अन्य रूप हैं, उसका हृदय कमल में ध्यान करने से योगी उन्ही के समान बनकर अर्णिमा आदि सिद्धिया सहजता से पा जाता है।' (147-159)

जीवात्मा एवं परमात्मा दोनों के ज्ञान के बाद 'मै ब्रह्म ही हूं' इस अवस्था की प्राप्ति ही समाधि है। उसमे समस्त वृत्तियां नष्ट हो जाती है। इसे प्राप्त करनेवाला योगी पुन इस ससार मे नही आता। योग-तत्त्व के शोधन से इस प्रकार योगी इच्छाहीन चित्त से ईधनरहित अग्नि के समान स्वत शात हो जाता है। मन-प्राणों के परमात्मा मे लीन हो जाने पर उसके लिए कुछ भी ग्रहण करने योग्य नही रह जाता। उसका जीव शुद्ध आत्मा तत्त्व में जल में नमक के समान लय हो जाता है। वह मोहग्रस्त इस संसार को स्वप्न के समान देखता है और निश्चल होकर सुषुप्ति की अवस्था मे रहने लगता है। वह निर्वाण पद को प्राप्त करके कैवल्य को प्राप्त होता है। यही ज्ञान का सार है। (160-165)

□

जाने पर देह की वासना (बंधन) भी त्यागी जा सकती है। अहंकार वासना को छोडकर सरलता से ध्येय का भी त्याग कर देने वाला जीवन्मुक्त कहा होता है। सकल्पो को मूल सहित त्याग करने पर वासनाए शांत हो जाती हैं। ऐसा त्याग करनेवाला ब्रह्म ज्ञाताओ में श्रेष्ठ जीवन्मुक्त ही जाता है। योगी शम (शाति) एवं दम (इद्रिय दमन) से युक्त होता है। अत. वह सुख एवं दु ख मे रत नही होता। इच्छा-अनिच्छा से रहित सुषुप्त के समान आचरण करनेवाला जीवन्मुक्त होता है। वासनारहित पुरुष काम, क्रोध आदि के वश मे नही होता तथा सुख-दु ख को नही मानता। वाह्य विषयों से उत्पन्न तृष्णा बंधन देनेवाली होती है और सब प्रकार के विषय एव वासनाओ से मुक्त तृष्णा मुक्ति प्रदान करती है। (41-51)

'किसी भी वस्तु को प्राप्त करने की इच्छा दु खप्रद होती है। उसे भयंकर शृंखला के समान भय एवं दु ख प्रदान करानेवाली समझे। महात्मा अत 'सत' 'असत' सभी भावो का त्याग करके परम उदार पद को प्राप्त करते है। तव वे शात सागर के समान निश्चल हो जाते है। सज्जनो का निश्चय चार प्रकार का होता है, जो क्रमश इस प्रकार है—'मेरे शरीर की रचना माता-पिता द्वारा हुई', 'मै जगत के भावो से रहित वाल की नोक के समान सूक्ष्म आकारवाला आत्मा हू', 'मै समस्त विश्व के पदार्थो का आत्मा, सर्वरूप एव अनश्वर हूं' तथा 'मेरे सहित यह समस्त विश्व आकाश के समान शून्य है।' इनमे प्रथम निश्चय मे 'बधनकारक तृष्णा तथा अन्य तीनो मे पवित्र तृष्णा है। इन तीन प्रकार के निश्चयों में लगे लोग आत्मतत्त्व में लीन रहनेवाले जीवन्मुक्त होते है। इस धारणा से ये पुन-पुन. विपादों मे नही पडते। (52-60)

'आत्मा के नाम से जाना जानेवाला यह शून्य ही प्रकृति, माया, ब्रह्म, विज्ञान, शिव, ईशान, नित्य तथा आत्मा कहा जाता है। परमात्ममयी अद्वैत (एक) शक्ति ही द्वैत (दो) दिखाई देती है। माया अद्वैत से प्रकट पदार्थों से विश्व का निर्माण करती हुई वढ़ती है। इस प्रपच से दूर रहनेवाले सांसारिकता मे पडकर दु खी नही होते। मुक्त अपने प्राप्त कर्मों को करता हुआ शत्रु-मित्र को समान समझता है। वह इच्छा-अनिच्छा के विषय में न दु.खी होता है, न उनका चितन ही करता है। सभी प्राणियों के आशय को समझकर सवका अभिमत वोलनेवाला विश्व में दु खी नही होता। आतरिक दृष्टि के होते हुए भी वाह्य पदार्थों को देखते रहो। प्रपंच रहित अवस्था मे स्थित पुरुप सभी आतरिक आशाओं के नष्ट होने पर भी वाहरी रूप में सभी आचरण करे। हृदय मे कोई आकुलता न होने पर भी आकुलता जैसी दिखाए। ऐसा व्यक्ति कभी दु खी नही होता। अत अहकार को त्यागकर कलकों से दूर रहो। आकाश के समान निर्मल मन से स्वच्छद विचरण करो। (61-69)

'उदार, शुद्ध आचरणवाला आसक्ति रहित वैराग्य धारण करके वाहर से श्रेष्ठ आचरण करे। 'यह मेरा अपना है' इस प्रकार का विचार कम वुद्धि लोग करते हैं, उदार लोग सपूर्ण विश्व को ही अपना परिवार मानते हैं। भाव-अभाव, जन्म-मरण की इच्छा से रहित जिनमे सभी सकल्प आश्रय लेते हैं, ऐसे ही परमपद में स्थित होना चाहिए। इसी को निर्मल वासी स्थिति कहा गया है। इसमे स्थित साधक सकटों मे विचलित नही होता। वैराग्य, शास्त्र आदि द्वारा सकल्प के नष्ट होने पर मन नष्ट और वशवर्ती हो जाता है। निराशा के वश मे पडा मन विना वैराग्य पूर्णता नही प्राप्त करता। आशा युक्त होने पर यह शरदकाल के स्वच्छ तालाव के समान गगमय हो जाता है। फिर भी मन

72. अद्वयतारक उपनिषद

शांतिपाठ :

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिद पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शाति शांति शाति ।

वह ब्रह्म पूर्ण है और यह जगत भी पूर्ण है । उसी पूर्ण सें इस पूर्ण की उत्पत्ति हुई हैं, अत पूर्ण से पूर्ण को पृथक् कर देने पर भी पूर्ण ही शेष रहता है ।

सन्यासियों, जितेद्रियो तथा शम, दम आदि गुणो से युक्त साधको के लिए अद्वयतारक उपनिषद कहा जा रहा है । आखो को बद या आधी खुली रखकर अतर्दृष्टि से भौहो के ऊपर 'मै चित्त स्वरूप हू' इस भावना से सच्चिदानंद तेज के रूप मे ब्रह्म का ध्यान करने से साधक ब्रह्मरूप हो जाता है । जो गर्भ, जन्म, वृद्धावस्था, मृत्यु आदि सासारिक भयो से तारण करता है, उसे तारक ब्रह्म कहते है । जीव और ईश्वर को मायायुक्त समझकर अन्य सबको 'ऐसा नही ऐसा नही' (नेति-नेति) कहने पर जो शेष रहता है, वही अद्वय ब्रह्म है । उसकी सिद्धि के लिए तीन लक्ष्यो का अनुसधान करना चाहिए । देह मध्य मे पूर्ण चद्रमा के समान आभावाली ब्रह्मनाडी सुषुम्ना है । वह मूलाधार से ब्रह्मरध्र को जाती है । उसके बीच मे करोडो बिजलियो के समान आभावाली कमल नालो के समान सूक्ष्म प्रसिद्ध कुडलिनी है । उसको मन से ही देखकर व्यक्ति सभी पापो के नष्ट होने से मुक्त हो जाता है । ललाट के विशेष मडल में स्फुरित तेज को तारक ब्रह्म से युक्त होकर देखनेवाला सिद्ध बन जाता है । तर्जनियो से दोनो कानो को बद करके सुनाई देनेवाले शब्द मे मन को स्थिर करने पर चक्षुओं के बीच मे अतर्दृष्टि से नीली ज्योति के दर्शन असीम सुख देते है । ऐसा ही दर्शन हृदय मे भी होता है । मुमुक्षु इन अतर्लक्षणो का अभ्यास करे । (1-5)

अतर्लक्षणो के वाद वाह्य लक्षणो का वर्णन है । नासिका के चार, छ , आठ, दस एव बारह अगुल पर क्रमश नीला, कालिमायुक्त, लाल भृगवर्ण एव पीला-सफेदपन लिए आकाश का रग देखनेवाला योगी होता है । चलती दृष्टि से आकाश में ज्योति किरण को देखनेवाला भी योगी होता है । आखों के कोनों में ज्योति किरणों के दर्शन होने पर दृष्टि स्थिर हो जाती है । मस्तक से ऊपर बारह अगुल की दूरी पर ज्योति देखनेवाला अमरता प्राप्त करता है । सिर के ऊपर कही भी आकाश ज्योति के दर्शन करनेवाला योगी होता है । मध्य लक्षण इस प्रकार है कि प्रात विचित्र वर्ण युक्त अखड सूर्यचक्र के समान, अग्नि की ज्वाला के समान तथा इनसे विहीन अतरिक्ष के समान दीखता है, फिर उसी के आकार का बन जाता है । पुन इसके दर्शन करने पर निर्गुण आकाश हो जाता है । चमकते तारे तथा गहन अधकार से युक्त परमाकाश होता है । महाकाश कालाग्नि के समान प्रकाशमान होता है । सबसे उत्कृष्ट परम प्रकाशमय तत्वाकाश होता है । सूर्याकाश करोडो सूर्य के समान प्रकाशित होता है । इस प्रकार बाहर और भीतर ये पाच तारक आकाश होते है । इस

इस प्रकार उसे शुभ-अशुभ एव प्रिय-अप्रिय छूते भी नही है। वह राहु द्वारा न ग्रसा हुआ होने पर भी ग्रसे हुए सूर्य के समान संसार में रहता हुआ भी इससे मुक्त होता है। वह साप की केचुल के समान देह को अपने से पृथक् समझता है। पानी में बहाई जाती हुई लकडियो के समान ही वह काल आने तक सासें लेता रहता है। जैसे भाग्य शरीर का उपयोग करता है, वैसे ही वह भी लक्ष्य-अलक्ष्य को त्यागकर स्थित हो जाता है। ऐसा श्रेष्ठ ब्रह्मवेत्ता साक्षात शिव बन जाते है। वह जीवित रहते हुए भी मुक्त होकर कृतार्थ हो जाता है। वेश त्यागने पर पुन· अपने रूप में आए हुए नट के समान वह भी देह को त्यागकर ब्रह्म में मिल जाता है। घड़े के टूटने पर शून्य में मिल जाने के समान वह ब्रह्म मे मिलकर ब्रह्म ही बन जाता है। आत्मज्ञान से अविद्या के नष्ट हो जाने पर ब्रह्म भाव के बाद योगी दूध-में-दूध, तेल-में-तेल तथा जल में जल के समान ब्रह्म में मिल जाता है। तब उसका पुनर्जन्म नही होता। माया उसका स्पर्श नही कर सकती। रस्सी से साप का भ्रम दूर होने पर रस्सी ही शेष रहने के समान उसके लिए भी 'असत्' दूर होकर केवल सत् ही शेष रहता है। ब्रह्म की आवृत्ति नही होती, यदि ऐसा हो, तो वह ब्रह्म नही होता है। आत्मा को बधन या मोक्ष नही होते। उस कलाहीन, क्रियाहीन, शात आदि गुणों वाले ब्रह्म में आकाश के भेदों की तरह कल्पना नही हो सकती। सत्य तो यह है कि ब्रह्म जन्मा, अजन्मा, बद्ध, साधक, मुमुक्षु या मुक्त कुछ भी नही है। (15-31)

□

देखनेवाला मुक्त तथा इन्ही के समान हो जाता है। इस तारक का लक्ष्य ही अमनस्कता रूपी फल को देता है। पूर्वार्ध एवं उत्तरार्ध, यह दो प्रकार का तारक योग होता है। इनमें पूर्व को तारक तथा उत्तर को अमनस्क कहते है। (6-8)

आखो के भीतर सूर्य और चद्रमा का प्रतिफलन होता है। आंख के तारों से सूर्य-चद्रमडल एव ब्रह्मांड के समान अपने सिर रूपी ब्रह्माड में इनका निश्चय कर दर्शन करना चाहिए। दोनों को एक मानकर इनका मन से ध्यान करना चाहिए। यदि मन को इस भाव से नही जोड़ा जाएगा, तो इद्रियां अपने विषयो मे प्रवृत्त होने लगेंगी अत: अतर्दृष्टि से तारक का ही अनुसधान करना चाहिए। तारक मूर्त और अमूर्त दो प्रकार का होता है। इद्रियों के अतवाला मूर्त और भौंहो से वाहरवाला अमूर्त तारक है। सर्वत्र अत· पदार्थों के विवेचन मे मन को जोडने का अभ्यास करना चाहिए। सत्त्व दर्शनयुक्त मन से अत मे देखने से सच्चिदानंद स्वरूप ब्रह्म ही दिखाई देता है। अत. उसे मन के साथ चक्षुओ की अतर्दृष्टि से देखो। इसी प्रकार अमूर्त तारक का ज्ञान भी होता है। यदि रूपो को ग्रहण करने मे मन आंखों के अधीन रहता है तो दोनों मिलकर वाहर के समान ही अदर के रूपों को भी ग्रहण कर लेते हैं। अत मन के साथ ही आंखों द्वारा तारक ब्रह्म का भी प्रकाशन होता है। (9-10)

तारक योगी का उद्देश्य भ्रूमध्य के ऊपर तेज का दर्शन करना है। उसके साथ मुक्त मन से तारक को जोड़कर प्रयत्न करके दोनो भौहों को कुछ ऊपर करें। यह तारक योग का पहला भाग है। दूसरे भाग में अमूर्त को अमनस्क कहा जाता है। तालु के ऊपरी भाग मे महाज्योति की किरणे है। इसका ध्यान करने से योगी अणिमा आदि सिद्धियो को प्राप्त करता है। अत. तथा वाह्य लक्ष्यो को देखनेवाली दृष्टि के स्थिर होने पर शाभवी मुद्रा बनती है। इस मुद्रा से योगी अपने निवास की भूमि को पवित्र करता है और उसकी दृष्टि से सारे लोक पवित्र हो जाते है। इस प्रकार योगी की जो भी पूजा करता है, वह मुक्त हो जाता है। यह अतर्लक्ष्य ज्योति जलती हुई स्वरूपवाली है। परम गुरु के उपदेश से सहस्रदल कमल में यह ज्योति या बुद्धि गुहा स्थित ज्योति अथवा सोलह कला के अत मे स्थित तुरीय चैतन्य अतर्लक्ष्य होता है। यह सदाचार मूल दर्शन है। (11-13)

आचार्य वेदसंपन्न, विष्णुभक्त, मात्सर्यहीन, योगज्ञाता, योगनिष्ठ, योगात्मक पवित्र, गुरु का भक्त तथा परमात्मा को विशेष रूप से जाननेवाला, इस प्रकार के लक्षणो से सपन्न व्यक्ति ही गुरु कहा जाता है। 'गु' का अर्थ अधकार तथा 'रु' का अर्थ अंधकार का नाशक है। अत अज्ञान के अधकार का नाश करनेवाला ही गुरु है। गुरु ही परमब्रह्म, परमगति, परमविद्या, सबसे वडा घर, परमस्थिति तथा परमधन है। उपदेशक होने से वह महान से भी महान है। इसका एक बार उच्चारण करने से भी ससार से मुक्ति मिलती है, सभी जन्मो के पाप तत्क्षण नष्ट हो जाते है, वह सभी कामनाओं को प्राप्त करता है तथा सभी पुरुषार्थ (धर्म, अर्थ, काम एव मोक्ष) की सिद्धि होती है। इसे जाननेवाला भी ऐसा ही हो जाता है। (14-19)

□

जनेऊ हस ही है। इस प्रकार जनेऊ के तागे ब्रह्म-यज्ञ ही हैं। यज्ञोपवीत एव ब्रह्म एक-दूसरे के पूरक है। मात्राएं इसके अग है। मनो यज्ञ का हंस यही सूत्र है। यह ब्रह्म यज्ञमय सूत्र (जनेऊ) प्रणव ही है। प्रणव के भीतर रहनेवाला हंस ही ब्रह्मसूत्र (जनेऊ) है। अत· यह ब्रह्मयज्ञ मोक्ष का साधन है। मानसिक यज्ञ क्रिया ब्रह्म संध्या है। संध्या क्रिया मनोयज्ञ का लक्षण है। जो यज्ञ-सूत्र प्रणव और ब्रह्म यज्ञ की क्रिया मे लगा है, वही ब्राह्मण है। ब्रह्मचर्य द्वारा ही देवता विचरण करते हैं। हस और प्रणव एक ही हैं।' (11-19)

'हस की प्रार्थना तीनों कालों में होती है। तीन काल तीन वर्ष होते हैं। यह तीन अग्नियो से होता है। त्रि-अग्नि आत्मा स्वरूप ओंकार हस के अनुसधान का यज्ञ है। 'चित्त' से तन्मय होना तुरीय स्वरूप है। आतरिक सूर्य में हस की ज्योति रूप है। यज्ञ का अग ब्रह्म-सपत्ति है। अत· ब्रह्म-प्राप्ति हेतु प्रणव हस की साधना मुख्य है।' बालखिल्य ने पुनः पूछा, 'हस सूत्र (जनेऊ) की सख्या कितनी है ? और प्रमाण (लबाई) क्या है ?' उत्तर मिला—'हृदय सूर्य की छियानवे किरणे है। चित्त सूत्र नाक से निकलनेवाले प्रणव की धारा भी इतनी ही है। बाए हाथ के पास कमर में दाहिने ओर से बीच में परमात्मा हस की रहने की जगह है। यह गोपनीय विषय है। इसका ज्ञाता केवल अमृतत्व प्राप्त व्यक्ति ही होता है, वे ही इस सर्वकाल प्रकाशक हस को जानते हे। प्रणव हस के ध्यान के बिना मुक्ति नही होती (20-26)।

'जो रगा हुआ नौ सूत्रीय जनेऊ पहनता है, उसको सब ब्रह्म समझकर उपासना करते हैं। मनुष्यों को भीतरी सूर्य का ज्ञान नही है। सूर्य को प्रकाश देनेवाला समझकर ही शुद्ध ज्ञान हेतु विद्वान उसकी पूजा करते है। वाजपेय यज्ञ पशुपति का रूप है। उसके देवता इद्र हैं, अहिसा परम धर्म है। परम हंस अध्वर्यु है, परमात्मा पशुपति देवता है। ब्रह्मवेत्ता उपनिषदों के ब्रह्म के उपासक हैं। इस महायज्ञ का ज्ञान ही अश्वमेध है। इसकी आज्ञा से ही वे ब्रह्मचर्य का आचरण करते हैं। यहा कहे गए सभी यज्ञ मुक्ति देनेवाले है।' बालखिल्य बोले, 'ब्रह्म का ज्ञान हो गया है।' इतना कहते ही ब्रह्मा अतर्ध्यान हो गए। उपनिषदो में वर्णित हसज्योति रुद्र है। वही प्राणियो का स्वामी और तारक ब्रह्म है। (27-32)

उत्तरकांड

'हस का जप ही वर्ण ब्रह्म है। यही ब्रह्म को प्राप्त करनेवाला है। परमात्मा और पुरुष भी यही है। जो आत्मज्ञान से ब्रह्ममय हो जाता है उसके विषय में कुछ भी कहने को नही रह जाता। उनका समय ब्रह्मज्ञान की चर्चा में व्यतीत होता है। हंस और आत्मा के एक हो जाने पर उनके लिए आत्मतत्त्व सब कुछ हो जाता है। भीतर होनेवाले नाद से ज्ञात प्रणव रूपी हस ही सब ज्ञान करानेवाला है। भीतरी अनुभव से बाह्य ज्ञान की प्राप्ति होती है। शति आत्मक शिव चिन्मय आनद से ज्ञात होता है। नाद, बिदु एव कला, इन तीन नेत्रों से ही विश्व चेष्टावान है। तीन अगो, तीन शिखाओं और दो या तीन आकृतियों से उसका ज्ञान होता है। इस प्रकार अतर्गूढ (अतर्धान) हो जाने पर आत्मा का ज्ञान बाह्य रूप मे भी होने लगता है। सूत्ररूप ब्रह्म को जानना चाहिए। हस रूप प्रणव (सूर्य) का ध्यान करना चाहिए। इसी ज्ञान से ज्ञान की चरम सीमा प्राप्त होती है। स्वत शिव

73. पाशुपत ब्रह्मोपनिषद

शांतिपाठ :

ॐ भद्रं कर्णेभ्यः श्रृणुयाम. देवा भद्रं पश्येमाताक्षिर्भियर्यजत्रा. ।
स्थिरैरंगैस्तुष्टुवां सस्तनूभिर्व्यशेम देंवहित यदायु ।
स्वस्ति न इद्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति न. पूषा विश्ववेदा.
स्वस्ति नर्स्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमि. स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ।

ॐ शांतिः शातिः शांति ।

हम कानों से कल्याणमय शब्द सुने और नेत्रो से कल्याणमय दृश्य देखे । स्वस्थ अगो से तुम्हारी स्तुति करें । देवताओं द्वारा दी हुई आयु का उपभोग करें । यशस्वी इद्र, सर्वस्व ज्ञाता पूषा, अमंगल नाशक गरुड़ तथा बृहस्पति हमारा कल्याण करे । तीनों तापों की शाति हो ।

पूर्वकांड

ब्रह्मा जी के मन में सृष्टि उत्पन्न करने की इच्छा हुई । तव कामेश्वर (रुद्र) और वैश्रवण (कुवेर) की उत्पत्ति हुई । एक बार कुबेर एव बालखिल्य ने ब्रह्मा से पूछा, 'जगत विद्या क्या है ? जागृत एव तुरीय अवस्था के देवता कौन है ? ये किसके वश में है ? काल का क्या कारण है ? सूर्य, चद्र आदि ग्रह किसकी आज्ञा से प्रकाशित होते है ? आकाश का स्वरूप किसकी महिमा है ? हम इन बातो को जानना चाहते है । आपके अतिरिक्त इसका उत्तर कौन दे सकता है ? कृपया इसे वताइए ।' इस पर ब्रह्मा बोले, 'समस्त जगतों की विद्या मातृका विद्या है । यह दो वर्ण (हस)वाली भी है, तीन वर्ण (ओम = अ + उ + म्) वाली भी है तथा दोनों वस्तुत. एक ही हैं । चार मात्राओंवाला 'ओम' मेरा ही रूप है । तीनों लोकों का मै ही स्वामी हूं । सारे युग भी मेरे ही अधीन है । दिन, रात आदि काल मुझसे ही जन्मे हैं । रवि, चंद्र आदि ग्रहों का तेज मेरा ही रूप है । आकाश मेरी ही तीन शक्तियोंवाली माया का रूप है; मुझसे भिन्न नही । रुद्र, विष्णु एव ब्रह्मा क्रमश. तमोगुण रूप माया, सत्त्व गुण रूप माया एव रजोगुण रूप माया हैं । इद्र आदि सभी तमोगुण एव रजोगुण दोनों से युक्त है, कोई भी सात्त्विक नही है । एक अघोर शिव ही साधारण स्वरूप है । (110)

'रुद् ही समस्त यज्ञों के कर्ता और देवता है, विष्णु अध्वर्यु हैं, इद्र 'होता' (हवन कर्ता) है । महेश्वर का मानस रूप ब्रह्मा ही यज्ञ का भोग करनेवाला है । मनुष्य ब्रह्मा का ही रूप है । 'हस सोऽहम' इसका तन्मयता से प्राप्त करने के लिए अनुसधान करनेवाला विकारमय जीव है । हस परमात्मा का स्वरूप है । वह अंदर-वाहर विचरण करता रहता है । अदर जाने मे अनवकाश मे वह हस सुपर्ण, अर्थात् ईश्वर होता है । छियानवे ततुओं के रूप मे व्यक्त चित्त के तीन रूपो मे व्यक्त 'चिन्मय', नौ तत्वों मे तिगुना हो जाता है । ब्रह्मा, विष्णु, महेश रूपी तीन अग्नियो से सयुक्त और चित्त ग्रथियों से वधा, अद्वैत ग्रथियुक्त है । यह यज्ञ के वाह्य और भीतर को प्रकाशित करनेवाला

प्राणियों का स्वामी और साक्षी है। उसी की प्रेरणा से प्राण, वाणी, मन आदि अपने कार्य करते है। ये सब कार्य माया के कारण है; न कि वास्तविक रूप में। (1-10)

'कान, आंख, मन आदि सभी आत्मा पर आश्रित हैं। शिव ही इनमे प्रविष्ट होकर इनको सुनने, देखने, मनन करने आदि की शक्ति देते हैं। इसी प्रकार शिव सभी इंद्रियों को चेष्टासहित बनाते है। वह शिव, लोग उन्हे जैसा बताते है या इंद्रियां जिस रूप में उनकी कल्पना करती हैं, उससे सर्वथा भिन्न है। वही समस्त इंद्रियो को बनानेवाले है, अत ये सब उनके ज्योति रूप को प्राप्त नही कर सकती। परमात्मा को अंतःकरण के विषयों से भिन्न मानकर उसे बिना तर्क या प्रमाण के अपने आत्मा में खोजनेवाला ही उसका ज्ञान प्राप्त कर सकता है। प्रत्येक आत्मा ही परम ज्योति है। माया महान अंधकार है। अत इन दोनो की एकता संभव नही है। तर्कों, प्रमाणों या अपने अनुभव से ज्ञान होता स्वय प्रकाश परमात्मा माया से मुक्त है। व्यावहारिक दृष्टि से ही विद्या एव अविद्या का अस्तित्व है, परमात्मा से इनका कोई सबंध नही है। तत्त्वतः तो विद्या एव अविद्या दोनो ही झूठ है, केवल परमात्मा ही सत्य है। व्यावहारिक दृष्टि से भी ऐसा ही आभास होता है। अत परमात्मा अद्वैत (केवल एक) है। (11-20)

'अत सब एक प्रकाश ही है। उसके विषय में कुछ भी नही कहा जा सकता, मौन ही उचित है। यह महाज्ञान जिसे प्राप्त हो जाता है, वह न तो जीव रहता है, न ब्रह्म ही और न कुछ अन्य ही। इसके लिए वर्ण-आश्रम, धर्म-अधर्म, नियम-निषेध कुछ भी नही रह जाता, सर्वत्र ब्रह्म ही प्रकाशमान रहता है। उसे दु.ख आदि का आभास बिल्कुल भी नही होता। इस जीवमय ससार को देखते हुए भी उसे ब्रह्म ही दिखाई पड़ता है। भेद-अभेद आदि भी परमात्मा से ही व्याप्त है, क्योंकि वही सदा से विद्यमान है तथा वस्तु-अवस्तु सब ब्रह्म ही है। ऐसे ज्ञानवाला किसी का भी ग्रहण या त्याग नही कर सकता। वह ब्रह्म उपमारहित है, मन, वाणी या दृष्टि उस तक नही पहुच सकते, वह गोत्र, रूप, नेत्र, हाथ, पांव आदि से रहित है, वह नित्य, विभु, सर्वगत, सूक्ष्म, अव्यय और अमर है तथा वही सबका स्थान एवं आश्रय है। उसके आगे-पीछे, दाएं-बाए सर्वत्र केवल ब्रह्मानद ही है। (21-30)

इस प्रकार के ज्ञान से युक्त पुरुष निर्भय होकर अपने अदर ही सबको देखता है और मुक्त हो जाता है। इस ज्ञान मे अज्ञानी भी मुक्ति प्राप्त करते हैं। यह परा विद्या सत्य, तप, ब्रह्मचर्य, धर्म आदि के साथ वेदांत के ज्ञान से प्राप्त होती है। अपने शरीर में ही दोषों के नष्ट होने पर परमात्मा के दर्शन होते हैं, माया से घिरे लोग इसे नही देख सकते। जिस योगी को इस स्वरूप का ज्ञान हो जाता है, वह पूर्ण हो जाता है और पुनर्जन्म से मुक्त हो जाता है। आकाश की तरह सर्वव्यापक हो जाने पर अपने स्वरूप का ज्ञाता कही भी नही जाता। न खाने योग्य पदार्थों को त्यागने मे हृदय की शुद्धि के बाद चित्त स्वयं विशुद्ध हो जाता है। तब क्रमश ज्ञान के बाद अज्ञान नष्ट हो जाता है और आत्मज्ञानी हो जाने पर अभक्ष्य (न खाने योग्य) का भी कोई बधन नही रहता, क्योंकि उसके लिए भेद-भाव नष्ट हो जाता है। अत. वह खाद्य को भी अपना ही स्वरूप समझता है। वह सभी को ब्रह्ममय और स्वय मे ही देखता है। अत ब्राह्मण, क्षत्रिय आदि (जात-पात) की भावना को भी वह खा जाता है। वह ब्रह्म का ही रूप हो जाता है। अत उसके लिए समस्त विश्व भोज्य बन जाता है। (31-40)

जगत को अपना रूप अनुभव करने पर वह उसका तथा ब्रह्म सदा इस साधक का भक्षण कर ले

59. पंचब्रह्मोपनिषद

शांतिपाठ :

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै।
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै॥

परमात्मा हम दोनों (गुरु एव शिष्य) की एक साथ रक्षा करें, एक साथ हमें उपभोग प्रदान करे। हम साथ ही पराक्रम करें। हमारा अध्ययन तेजस्वी हो, हम द्वेष न करे।

'आरंभ मे क्या उत्पन्न हुआ ?' शालक के यह पूछने पर पिप्पलादि ने कहा, 'सद्योजात ब्रह्म'। शालक द्वारा इसके अन्य भेद पूछे जाने पर केवल 'अघोर' और 'वामदेव' ये दो भेद बताए। 'क्या इतने ही भेद है ?' यह पूछे जाने पर पिप्पलादि ने तत्पुरुष एव ईशान-दो भेद और बताए। ईशान सभी देवताओ का प्रेरक, भूत, भविष्य तथा शासक है। इसके कितने भेद है ? वर्ण है ? यह सब अयोग्य व्यक्तियो को नही बताना चाहिए। इस महादेव को नमस्कार हो। सद्योजात ससार की परम गोपनीय वस्तु है। यह सभी सिद्धियां देता है। यही पूषा, त्रिवृत्त सभी स्वर, ऋग्वेद, गार्हपत्य अग्नि, मंत्र संगीत के सातों स्वर, पीला वर्ण तथा क्रिया, शक्ति है। अघोर, जल, चद्र, गौ, सामवेद, नारदाभास स्वर, ये सब दक्षिणाग्नि के रूप है। पचास वर्णो सहित उनकी इच्छा तथा क्रियाशील रूपी अपनी विकल्प शक्ति से रक्षा करनेवाला अघोर सभी पापो-दुष्टो का नाश करके ऐश्वर्य देनेवाला है। (1-9)

वामदेव ज्ञान देनेवाला, अग्निरूपी, विद्या के प्रकाश से युक्त, करोडो सूर्यों के समान प्रकाशमान है। यह प्रसन्न, सामवेद स्वरूप आठ आकाशों से युक्त, धीर स्वरो के अधीन, श्रेष्ठ आह्वान करने योग्य ज्ञान एवं संहार, इन दो शक्तियोंवाला, शुक्ल वर्ण का, तमोगुण मिश्रित, पूर्ण ज्ञान करानेवाला, तीनों लोकों को शासित करनेवाला तथा इनसे युक्त है। लोगों को कर्मफल तथा सौभाग्य देनेवाला यह उनके हृदय के अष्टदल कमल में रहता है। 'सत्पुरुष' ब्रह्म वायुमडल से आवृत्त, पांच अग्नियोंवाला मंत्र शक्तियों का नियामक, पचास वर्णों के स्वरूपवाला, अथर्ववेद रूप, करोड़ों लोकों का स्वामी, ब्रह्मांडों के शरीरवाला, लाल रंग का, कामना पूरी करनेवाला, सभी रोगो की औषधि, सर्वशक्तिमान, सृष्टि, स्थिति एवं प्रलय का कारण तीन अवस्थाओं से भिन्न तथा ब्रह्मा आदि देवों द्वारा सेवित तुरीय ब्रह्म है। ईशान परम प्रेरक तथा बुद्धि का साक्षी है। यह आकाश स्वरूप 'ओम' से विभूषित, सर्वदेवमय, शांत, स्वरों से बाहर, अकार आदि स्वरों का पति, पाच कार्यों का शासक, पांच ब्रह्ममय, इसका निष्कर्ष, अपनी आत्मा में स्थित, अपनी माया से सभी वैभवों को अपने में रखने वाला तथा आदि-मध्य-अंतहीन स्वयं प्रकाशित है। (10-23)

देवता भी माया के कारण जगदगुरु, भगवान शंकर को नही जानते, उनके सामने कोई भी नही ठहरता। जो विश्व को प्रकाशित तथा लय करता है, 'मैं वही ब्रह्म हूं'। वही सद्योजात ब्रह्म है, ऐसा देखा-सुना जाता है। वह पचात्मक एवं पांचों में स्थित है। 'मैं वही पचब्रह्म हूं', ऐसे ज्ञान से ब्रह्म

है। जिसके आभास से यह जगत भोज्य रूप बन जाता है, उस आत्म रूप का ज्ञान होने पर वह नि सदेह ब्रह्म द्वारा खाया जाता है। अतः सब उसी का स्वरूप होने से ब्रह्म अपना ही भक्षण करता है। अस्तित्त्व ही सत्ता है। ब्रह्म के सिवा किसी की सत्ता नही है। माया वस्तुत है ही नही। योगी इसकी कल्पना अपनी आत्मा में करते हैं। उनके ब्रह्मज्ञान से विवश हो जाने पर वह उन्हे साक्षी रूप में देखती है। ब्रह्मज्ञान से सपन्न ज्ञानी जगत को देखता हुआ भी, नही देखता, अर्थात् वह उसे अपने से अभिन्न देखता है। (41-46)

□

समाधि मे पहुचकर अमृत प्राप्त करते हैं। जैसे लकडियों को घिसने पर ही उनमे छिपी अग्नि प्रकट होती है, वैसे ही सतत अभ्यास से ही ज्ञान का दीपक प्रकाशित होता है। जैसे घडे मे रखा हुआ दीपक घडे को तोड देने पर ही बाहर प्रकाश कर सकता है वैसे ही शरीर रूपी घडे को गुरु के वाक्यो से भेदकर ब्रह्म-ज्ञान का प्रकाश प्रकट होता है। भवसागर से पार करनेवाला गुरु ही है। अभ्यास तथा श्रेष्ठ वासना शक्ति से ही भवसागर पार होते है। वाणी परा मे अकुरित, पश्यती में दो पत्तोवाली, मध्यमा में कली के समान तथा वैखरी मे खिल जाती है। इस क्रम से विपरीत प्रकार से इसका लय होता है। (12-20)

जो व्यक्ति स्वय को वाणी का बोध करानेवाला हो तथा परमदेव मानकर व्यवहार करनेवाले व्यक्ति से कोई चाहे अच्छे या नीच शब्द भी कहे, तो उसे इससे कोई प्रभाव नही होता। विश्व तैजस एवं प्राज्ञ, ये पिड के भेद है। विराट, हिरण्यागर्भ एव ईश्वर, ब्रह्माड के तथा भूः, भुव एव स्व ये तीन लोको के भेद हैं। ये अपनी उपाधि के लय होने पर प्रत्यगात्मा मे मिल जाते है। ज्ञान की अग्नि से तपने पर ब्रह्माड भी अपने कारण में मिल जाता है। परमात्मा मे मिलकर यह ब्रह्मरूप ही हो जाता है और इसमे इतनी गभीरता आ जाती है कि तब न तो इसे प्रकाश कहा जा सकता है, न अंधकार। तब 'सत' रूप अव्यक्त ही शेष रह जाता है। घडे के अदर दीपक के समान ही अतःकरण मे भी एक धुए से रहित ज्योति है। इसी मे कूटस्थ अव्यय का ध्यान करे। आत्मा मूलरूप मे विशुद्ध ज्ञानवान होता है, किंतु शरीर मे आने पर माया के कारण यह जागृत, स्वप्न एव सुषुप्ति अवस्था पाकर मोहित हो जाता है। कई जन्मो के सत्कर्म से इसे विकारो को जानने की इच्छा होती है। तब वह सोचता है 'मैं कौन हू ? यहा यह ससार कैसे आया ? जागृत-स्वप्न अवस्थाओ मे मै स्वय को कर्ता समझता हू, किंतु सुषुप्ति मे मेरी क्या गति होगी ?' इस प्रकार चितन करता हुआ वह अपने स्वरूप पर विचार करता है। (21-29)

चिदाभास से अज्ञान अग्नि मे रूई के ढेर की तरह जलने लगता है। सासारिक ज्ञान के मिटने पर प्रत्यगात्मा इस प्रकार विज्ञान को ही नष्ट कर देता है। मनोमय एव विज्ञानमय के सही मिलन से आत्मा अंत मे प्रकाशित होता है। ऐसे आत्मा का मृत्यु तक ध्यान करनेवाला ज्ञानी जीवन मुक्त होता है और धन्य हो जाता है। अत मे वह विदेह मुक्त बन जाता है। हवा का चलना बद होने के समान ही उसका अत होता है। अत मे शेष रहनेवाला ब्रह्म शब्द रूप आदि से रहित पचभूतो से परे, नित्य, अव्यय, आदि-अंतहीन, अटल, शुद्ध तथा विकार रहित है। (30-35)

□

74. प्राण अग्निहोत्रोपनिषद

शांतिपाठ :

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै।
तेजस्विनावधीतमस्तु। मा विद्विषावहै॥

ॐ शांतिः शांतिः शांतिः।

परमात्मा हमारी—गुरु-शिष्य की—एक साथ रक्षा एवं पालन करे। हम साथ ही वीरता दिखाएं और परस्पर द्वेष न करे। तीनो ताप शांत हों।

सभी उपनिषदो के निष्कर्ष के समान यह शरीर यज्ञ है। इसको जान लेने पर विना अग्निहोत्र और बिना सांख्य ज्ञान ही ससार से निवृत्ति हो जाती है। सर्वप्रथम अपनी परपरा के अनुसार पृथ्वी में बनी वेदी में अन्न रखकर 'या ओषधय' तीन मंत्रों तथा 'अन्न पते' इन दो मत्रो से उसे अभिमत्रित करे। (1-2)

प्रथम तीन ऋचाएं (मंत्र) इस प्रकार है—जो सोम देवता प्रधान है, सैकड़ों प्रकार से विचक्षण है, जो अनेक शाखाओंवाली बृहस्पति से उत्पन्न औषधिया है, ये सब हमें निष्पाप करे। जो फलनेवाली हैं या न फलनेवाली है, पुष्पोंवाली है या विना पुष्पवाली हैं, वे हमारी रक्षा करे। जीवन देनेवाली, जिसकी आयु नष्ट हो गई है उसकी भी रक्षा करनेवाली औषधियां हमारी रक्षा करें। इनके बाद अन्य दो मंत्र इस प्रकार है—हे ब्रह्म, तुम अन्नपति हो, मनुष्यों एवं पशुओं को अन्न देते हो। यह अन्न पिशाच आदि द्वारा प्रभावित भी हो, तो तुम इससे हमें अभय करना। मै ईशान शिव को आहुति देता हूं। वह चारों ओर को मुखोवाला ब्रह्म प्राणियों की गुहा में रहता है। हे ब्रह्म, तुम्हीं यज्ञ, ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, वषट्, जल, ज्योति, रस, अमृत, भू भुव. स्व हो, तुम्हें मेरा नमस्कार हो। जल, पृथ्वी, वृहस्पति एवं ब्रह्म मुझे पवित्र करे। यह भोजन जूठन आदि से दूषित हो या मैं दुश्चरित्र हू, तो इसे ग्रहण करनेवाले मुझे पवित्र करें। मै यह आहुति देता हू। प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान एव ब्रह्म को आहुति देता हूं। मेरा आत्मा ब्रह्म में अमृतत्व प्राप्त करे (यह सब पूजा-पाठ आदि के मत्र है, जो योगी के भोजन के प्रसंग में यहां आए हैं)। (6-10)

कनिष्ठिका एवं अंगूठे से प्राण को, अनामिका से अपान को, मध्यमा से व्यान को, सभी अंगुलियो से उदान को तथा तर्जनी से समान को आहुति दे। मौन होकर एक आहुति प्राण को तथा दो आहुतियां अपान को (आह्वनीय अग्नि में) दे, दो आहुतिया दक्षिणाग्नि में, एक गार्हपत्य अग्नि में तथा एक प्रायश्चित्त रूप अग्नि में दे। अपिधान स्वरूप को अमाता के लिए छूकर ग्रहण करके पुन. स्पर्श करे। बाए हाथ में जल लेकर हृदय के पास इस प्रकार जप करे—प्राण ही अग्नि है, परमात्मा है तथा पाच वायु से ढका हुआ है। यह सभी प्राणियों से मुझे अभय करे। मुझे कोई भय न हो। हे प्राण ! तुम विश्व हो, वैश्वानर हो तथा इस उत्पन्न जगत को धारण करनेवाले हो। तुम्हारे लिए यह विश्व आहुति रूप है। तुरीयावस्था में यह विलीन हो जाता है। (7-15)

76. ध्यानविंदु उपनिषद

शांतिपाठ :

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्य करवावहै।
तेजस्विनावधीतमस्तु। मा विद्विषावहै।

ॐ शांति. शांतिः शांतिः।

परमात्मा हम दोनो की रक्षा करे तथा एक साथ ही हमे भोग प्रदान करे। हम दोनो एक साथ वीरता के कार्य करे, और परस्पर द्वेष न करें। तीनों ताप शांत हो जाएं।

पर्वतों के समान योजनों तक फैले पापों को भी ध्यान योग ही नष्ट कर सकता है, दूसरा कोई नही है। बीजाक्षर परम विदु के ऊपर नाद है, जिसके अक्षर में लय होने पर शब्दहीन परम पद ही रहता है। अनाहत से भी भिन्न शब्द की प्राप्ति से योगी मोक्ष पाता है। वाल के दो लाखवें भाग का भी क्षय हो जाने पर वह परमात्मा वन जाता है। जैसे फूलों, दूध, तिल और पाषाणों मे क्रमश सुगध, घी, तेल और सोना होता है तथा जैसे माला में मोती पिरोए होते हैं, वैसे ही प्राणी अविचल परमात्मा में व्याप्त है। अत अविचल ज्ञानी ब्रह्म को जानकर उसी में स्थित होता है। परमात्मा भी तिलो मे तेल इत्यादि के समान शरीर में सर्वत्र स्थित है। जैसे सारे वृक्ष को जान लेने पर छाया का अस्तित्व मालूम हो जाता है, उसी प्रकार कलारहित स्थान में परमात्मा रहता है। मुमुक्षु ओंकार एकाक्षर ब्रह्म का ध्यान करते है। ओम के प्रथम अक्षर 'अ' में पृथ्वी, अग्नि, ऋग्वेद, भू तथा ब्रह्मा लय होते है। 'उ' में अतरिक्ष, यजुर्वेद, वायु, भुव. एव विष्णु का लय होता है। (1-10)

'म' मे द्युलोक, सूर्य, सामवेद, 'स्व' तथा महेश का लय होता है। 'अ' रजोगुणी पीले रग का, 'उ' सात्त्विक एवं सफेद तथा 'म' काले रंगवाला तमोगुणी है। यह ओंकार चार पावोंवाला, आठ अंगोंवाला, तीन नेत्रों तथा पाच देवताओंवाला है। ओंकार को न जाननेवाला ब्राह्मण नही माना जाता। प्रणव (ओम्) धनुष, आत्मा तीर और ब्रह्म लक्ष्य है। सावधानी से लक्ष्य को वेधने पर ब्रह्म-ज्ञान से सभी कर्मों से मुक्ति मिल जाती है। देवता, स्वर तथा तीनों लोको के सभी चराचर प्राणी ओंकार से ही उत्पन्न हुए। इसकी ह्रम्व मात्रा पापों को हरती है और दीर्घ मात्रा सपत्तिया देती है। अर्धमात्रा से युक्त ओंकार मोक्ष देता है। प्रणव के अगले भाग मे लगातार गिरती तेल की धारा और घटे के शब्द समान नाद को जाननेवाला ही वेदों को जानता है। हृदय कमल की कणिका में दीपक के समान अगूठे के वरावर अचल ओंकार का ध्यान करें और वायु को पेट में भरकर शरीर के बीच में लपटोंवाले ओंकार का चिंतन करे। पूरक, कुभक और रेचक क्रमश ब्रह्मा, विष्णु और रुद्र है, अत ये तीनों प्राणायाम के देवता है। (11-21)

आत्मा एव ओंकार को क्रमश नीचे एव ऊपर की अरणी (यज्ञ की लकडी जिसमे आग जलाई जाती है) मानकर मथन करके ब्रह्म का दर्शन करें। ओंकार के ध्यान के वाद रेचक मे नाद का लय होता है, इसे अपनी सामर्थ्य के अनुसार करे। सासों मे स्थित तथा स्वय सासो से शून्य करो तो सूर्य

तुम पाव के अगुष्ठ के आगे प्रतिष्ठित हो और प्रतिपल नए-नए रूप ' 'रण करते हो। इस भोजन के अत में अमृतत्व प्राप्ति के लिए मैं तेरा अभिषेक करता हूं। ये सब चेष्टाए हैं। अत. बाहरी आत्मा का ध्यान करे। यह प्रतिदिन प्राणरूप अग्निहोत्र करता है। इसका सभी पुत्र के समान पालन करते हैं। तू ही मेरी आहुतियों का होम करता है। शरीर में ही यज्ञ की कल्पना की जाती है। इसमें चार अग्निया हैं। ये अत्यंत सूक्ष्म हैं। अर्धमात्रावाली हैं। इनमें सूर्याग्नि सूर्यमडल की आकृति का तेज किरणोंवाला है, जो सिर में रहता है। दर्शनाग्नि चार मुखवाले आहवनीय रूप में होकर मुख में स्थित है। शरीराग्नि शरीर को क्षीण करता है और स्थूल प्रपच हवि ग्रहण करता है। यह अर्धचद्र समान दक्षिणाग्नि बनकर हृदय में निवास करता है। कोष्ठाग्नि खाए-पिए को पचाकर गार्हपत्य के रूप में नाभि में स्थित है। चित्त उपाधि स्वरूप के नीचे जागृत आदि तीन अवस्थाओं को प्रकाशित करनेवाला चद्रमारूप प्रभु सबकी उत्पत्ति का कारण है। (16-20)

यह शरीर यज्ञ यूप (खभा) के समान शोभावाला है। इस यज्ञ का यजमान कौन है ? पत्नी कौन है ? सदस्य, यज्ञपात्र, हवि, वेदी, कलश, रथ, पशु, अध्वर्यु, ब्रह्मा, प्रतिस्थापक, प्रस्तोता, मित्रावरुण, उद्गाता, पवन करनेवाला, कुश, स्रुवा, थाली आधार, इत्यादि (यज्ञ के उपकरण या भाग लेनेवाले) कौन या क्या हैं ? इसका यजमान साधक का आत्मा है, पत्नी बुद्धि है, वेद ऋत्विज हैं, अहकार अध्वर्यु है, चित्त 'होता' है, प्राण ब्रह्मा है, अपान, व्यान, उदान एव समान क्रमश. प्रतिष्ठाता, प्रस्तोता, उद्गाता एव मित्रवरुण हैं। शरीर, नाक, सिर, पैर, दाहिना हाथ, बाया हाथ, कान, आख, गर्दन, तन्मात्राए, पचभूत, जीभ, दात तथा तालु क्रमश· वेदी, अंतर्वेदी, दोना-कलश, रथ, स्रुवा, घी का पात्र, आधार, प्रोक्षणपात्र, घी, धारा, पवन करनेवाला, सदस्य, प्रयाज-अनुयाज, इड़ा, सूक्त वाक तथा शयोर्वाक है। स्मृति-दया-अहिंसा, ओम, आशा, मन, कामः काल, ज्ञानेंद्रिया, कर्मेंद्रिया, अहिंसा, त्याग और मृत्यु क्रमशः पत्नी संयाज, यज्ञस्तभ, रशना, रथ, पशु कुशाए, यज्ञपत्र, हवि, इष्टिकाए, दक्षिणा और अवभृथ स्नान हैं। सभी देवता इस प्रकार शरीर यज्ञ करनेवाले के शरीर में रहते हैं और मृत्यु पर वह स्वर्ग जाता है। किसी का देहात काशी में हो या इसके पढने से ही ब्रह्म को जाननेवाला इसी जन्म से मोक्ष पाता है। (21-22)

□

के समान तेजस्वी सबके हृदय में रहनेवाले हंस ओंकार के दर्शनों से साधक पापमुक्त होता है। सृष्टि, स्थिति एव प्रलय के कारण मन का जहां लय होता है, वही विष्णु का परमपद है। बत्तीस केसरोंवाले अष्टदल कमल के बीच में सूर्य, चद्र और अग्नि हैं। चंद्रमा के बीच में अग्नि तथा अग्नि में प्रभा है। प्रभा में अनेक रत्नों का पीठ है, जिसमें विष्णु हैं, जो श्रीवत्स, कौस्तुभ आदि मणियों से सुशोभित हैं। शुद्ध स्फटिक एवं करोडों चंद्रों के समान महाविष्णु का विनम्रता से ध्यान करें। नाभि में अलसी फूल के समान विष्णु का पूरक करते हुए ध्यान करें। (22-30)

कुभक में हृदय स्थान में कमल पर बैठे लालिमायुक्त गोरे चार मुखवाले ब्रह्मा का ध्यान करें और रेचक में ललाट पर शुद्ध स्फटिक समान निष्कल पाप-नाशक तीन नेत्रोंवाले शिव का ध्यान करें। नीचे फूल तथा ऊपर नालवाले नीचे मुह किए हुए केले के फूल के समान शिव सभी वेदों से युक्त हैं। सौ अरों, सौ पत्तों और फैली हुई पंखुडियोंवाले हृदयकमल में एक के ऊपर एक सूर्य, चद्र और अग्नि के दर्शन करें। कमल के विकसित होने पर सूर्य, चद्र और अग्नि के योग से उनके बीज को ग्रहण करने से स्थिर आत्मशक्ति की प्राप्ति होती है। तीन-तीन स्थान-मार्ग, त्रिमात्रा, अधर, मात्रा, अर्धमात्रा एव वायु को जाननेवाला वेदों को जानता है। तेल की धार एव घंटे के शब्द जैसे प्रणव के अग्रभाग के नाद को जाननेवाला वेदों को जानता है। कमल की नाल से जल खींचने के समान वायु को खीचकर योगी स्थिर बने। अर्धमात्रावाले कमलकोश को नाल से खींचकर भ्रूमध्य में लय करें। भ्रूमध्य (भौंहो के बीच) ललाट और नासिका मूल को अमृत एव ब्रह्म का घर समझना चाहिए। (31-40)

आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान एव समाधि, योग के छ· अग हैं। जितनी योनियां है, उतने ही आसन भी हैं। इतने अधिक आसनों को केवल महेश्वर ही जानते हैं। सिद्ध, भद्र, सिंह एवं पद्म, ये चार मुख्य आसन हैं। आधार पहला तथा स्वाधिष्ठान दूसरा चक्र है। इन दोनों के बीच में कामरूप योनि स्थान है। गुदा में आधार चक्र में चार दलोंवाला कमल है। इसके मध्य में कामाख्या योनि है, जिसकी सिद्ध वदना करते हैं। योनि के बीच में पश्चिम को मुह वाला लिंग है। इसके माथे की मणि को वेदवेत्ता जानते हैं। तपे सोने और विद्युत लेखा जैसे चमकते अग्नि स्थान से चार अंगुल ऊपर तथा मेद्र के नीचे शब्द युक्त प्राण है, स्वाधिष्ठान इसके आश्रय में है। अत. मेद्र को ही स्वाधिष्ठान चक्र कहते हैं। यह मणि के समान ततुओं (रेशों) और वायु से बने आकार का है। उस नाभिमडल को मणिपूरक कहा जाता है। बारह अरोंवाले महाचक्र में पाप-पुण्य से नियंत्रित जीव तब तक घूमता रहता है, जब तक उसे ज्ञान नही होता। मेद्र से ऊपर और नाभि से नीचे पक्षी के अडे के समान कद से बहत्तर हजार नाडिया निकलती हैं। इनमें बहत्तर नाड़िया मुख्य हैं। (41-51)

बहत्तर नाडियों में भी प्राणों को धारण करनेवाली दस नाड़िया हैं। इनके नाम क्रमशः इड़ा, पिंगला, सुषुम्ना, गाधारी, हस्तजिह्वा, पूषा, यशस्विनी, अलवुषा, कुहू और शखिनी हैं। इस नाड़ी-चक्र से योनियों को जानना चाहिए। इड़ा, पिंगला एवं सुषुम्ना वायीं, दाहिनी तथा मध्य में (दोनों स्वरों के चलने पर) हैं। चंद्रमा, सूर्य और अग्नि क्रमश· इनके देवता हैं। प्राण सदा इन्ही में चलता है। प्राण, अपान, उदान, समान एव व्यान, ये पांच प्राण कहलाते हैं तथा नाग, कूर्म, कृकर,

75. योग कुंडलिनी उपनिषद

शांतिपाठ :

ॐ सह नाववतु। सहनौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै।
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै।

ॐ शांति. शांति. शांतिः।

परमात्मा हम दोनों गुरु-शिष्य की एक साथ रक्षा करे, एक साथ हमें उपभोग प्रदान करे। हम दोनों एक साथ पराक्रम के कार्य करें। हमारा अध्ययन तेजस्वी हो। हम विद्वेष न करे। तीनों ताप शांत हों।

प्रथम अध्याय

चित्त की चंचलता के दो कारण हैं—वासना तथा वायु (मांस)। इनमें एक के नष्ट होने पर (वश में होने पर) दूसरा स्वत नष्ट (वश में) हो जाता है। अत. पहले वायु (प्राण) को वश में करना चाहिए। इसके लिए मिताहार (कम भोजन), आसन और शक्तिचालन करना चाहिए। यहां इनके लक्षण बताए जा रहे हैं। मधुर एवं स्निग्ध भोजन करते हुए एक चौथाई पेट को खाली रखना चाहिए। ईश्वर के उद्देश्य से किया गया भोजन ही कल्याणकारक है। पद्मासन एव वज्र आसन, दो मुख्य आसन हैं। दोनों तलुओं को एक-दूसरे पैर में रखने से पद्मासन वनता है, जो सभी पापों को नष्ट करनेवाला है। वायी एड़ी को कंद के नीचे और दाहिनी को ऊपर रखने पर सिर सहित शरीर को तना रखने से वज्रासन होता है। कुंडलिनी मुख्य शक्ति है। इसे साधक द्वारा भ्रूमध्य में ले जाना ही शक्ति-चालन है। इसे चलाने के दो उपाय है, सरस्वती-चालन तथा प्राणायाम। अभ्यास से लिपटी हुई कुंडली सीधी हो जाती है। सरस्वती को अरुंधती भी कहते हैं। सरस्वती के चालन मे कुडलिनी स्वयं चलने लगती है। इसके लिए इड़ा स्वर (वाया) चलने पर पद्मासन लगाकर वैठें। (1-10)

तव वारह अंगुल लंवे और चार अंगुल चौड़े आकाश के (कल्पित) टुकड़े कुडलिनी को लपेटें। फिर एक-एक नाक को वद करके दूसरे से पूरक और पहले से रेचक पुन-पुन करें। इस प्रकार मुहूर्त भर तक सरस्वती का चालन करते रहें। तव कुडलिनी के समीप रहनेवाली सुषुम्ना को कुछ ऊपर खींचें। इस प्रकार कुंडलिनी सुषुम्ना के मुख में चढ़ने लगती है तथा प्राण भी इस स्थान को छोड़कर स्वयं सुषुम्ना में चलने लगता है। पेट को ऊपर खींचकर कठ को सिकोडने से सरस्वती को चलाने के कारण वायु वक्षस्थल के ऊपर चला जाता है। सरस्वती-चालन में सूर्य (दाहिने) से रेचक करें और कंठ को सिकोडें। इससे वायु वक्षस्थल के ऊपर चला जाता है। ऐसे ही शब्दगर्भा सरस्वती को नित्य चलाना चाहिए। इससे योगी समस्त रोगों से मुक्त हो जाता है। गुल्म, जलोदर, प्लीहा तथा उदर-रोग शक्ति-चालन से निश्चित ही नष्ट हो जाते हैं। शरीर में चलनेवाला वायु प्राण कहलाता है। इसे रोकना कुंभक है। यह दो प्रकार का है—सहित कुभक तथा केवल कुभक। केवल कुभक की सिद्धि तक सहित कुभक का अभ्याम करना चाहिए। (11-20)

देवदत्त एव धनंजय, ये पांच वायु है। जीव के समान ये हजारों नाडियां है। जीव, प्राण और अपान से सदा ऊपर-नीचे जाता रहता है। एक हाथ से दूसरे में फेंकी जाती हुई गेद के समान दाहिने-बाए मार्ग से चलनेवाला जीव चंचलता से दिखाई नही देता। प्राण अपान को खीचता है तथा अपान प्राण को, इस तरह खीचा जाता हुआ जीव आराम नही पाता। (52-60)

इस प्रकार डोर से बंधे पक्षी के समान ऊपर-नीचे खीचे जाते हुए इस प्राण को जाननेवाला ही योग ज्ञाता है। 'ह' अक्षर से यह बाहर आता है तथा 'स' से अदर जाता है, अत जीव सदा 'हस-हस' मत्र जपता है। एक दिन रात्रि मे यह जपसंख्या इक्कीस हजार छ सौ होती है, जिसे मोक्षदायिनी अजपा गायत्री कहते हैं। इसके सकल्प से ही मनुष्य पापहीन हो जाता है। इसके समान कोई विद्या, जप या पुण्य नही है। इससे बिना कठिनाई के ब्रह्म स्थान मिलता है। परमेश्वरी उस स्थान को मुह से ढककर सोती है। वह वह्नियोग से जागृत होती है, तब सुषुम्ना मे प्राण और मन सहित ऊपर जाती है, जैसे सुई तागे को ऊपर ले जाती है। जैसे चाबी से ताला खुलता है, वैसे ही कुडलिनी से मोक्ष द्वार खुलता है। पद्मासन में हाथो को सपुटित करके ठोडी से वक्षस्थल को दृढता से दबाए, ब्रह्म का ध्यान करते हुए अपान को ऊपर तथा प्राण को नीचे खीचे। इस प्रक्रिया से साधक कुडलिनी का प्रभाव अनुभव करता है। पद्मासन मे वायु को नाडियों मे भरकर कुभक करनेवाला योगी अवश्य मुक्ति प्राप्त करता है। (61-70)

इस अभ्यास में निकले पसीने का मालिश कर लें। कड़वा, खट्टा तथा नमकीन त्यागकर दूध ही पिएं। ऐसा योगी वर्ष-भर में ही सिद्धि प्राप्त कर लेता है। कुडलिनी के कद से ऊपर रहने पर सिद्धि मिलती है। प्राण-अपान की एकता से मूलबध पर योगी का मल-मूत्र घट जाता है तथा वृद्ध भी युवक हो जाता है। एड़ी से गुदा को दबाकर सिकोडकर अपान को ऊपर खीचना ही मूलबध है। जैसे गरुड़ बिना थके लंबी उड़ान भरता है उसी प्रकार उदर को पश्चिम की ओर (नाभि की ओर) ऊपर को तानने पर उड्डीयाण बंध होता है। यह मृत्युरूप हाथी के लिए सिंह जैसा है। इसमें सिर के जल को ऊपर ही रोक देने से गले के कष्ट दूर हो जाते हैं। अमृत अग्नि मे नही गिरता। जीभ को लौटाकर कपाल कुहर में ले जाए, दृष्टि भ्रूमध्य में रखें। इसे खेचरी मुद्रा कहते है। यह रोग, मृत्यु, नीद, भूख एवं प्यास को जीत लेती है। (71-80)

खेचरी का ज्ञाता मूर्च्छा तथा रोगों से मुक्त होकर कर्मों में लिप्त नही होता और उसे मृत्यु नही बाध सकती। जिसका चित्त इसमें लगा रहता है, जिह्वा आकाश की ओर जाती है, उसे सिद्ध नमस्कार करते हैं। इस मुद्रा से जिह्वा ऊपर से विवर को ढक लेती है, अत कामिनी के आलिगन मे भी उसका वीर्य क्षय नही होता है, जब तक वीर्य शरीर में रहता है तब तक मृत्यु भय नही होता तथा जब तक यह मुद्रा रहती है, तब तक वीर्य शरीर मे ही रहता है। वीर्य क्षरित होकर योनि मडल मे भी चला जाए, तो योनि-मुद्रा से उसे बलात् ऊपर लाया जाता है। वीर्य सफेद एव लाल दो प्रकार के कणोंवाला होता है, जो क्रमश शुक्ल एवं महारज कहे जाते है। मूगे के समान रज योनि स्थान में तथा शुक्रल चद्र स्थान में रहता है। इन दोनो का मिलन अत्यत कठिन है। शुक्रल शिव और चद्रमा तथा रज शक्ति और सूर्य रूप है। इन दोनों के मिलन मे ही परम शरीर मिलता है। वायु मे शक्ति चालन द्वारा रज आकाश में सूर्य से मिलकर शरीर को दिव्य बनाता है। शुक्रल चद्रमा मे और रज सूर्य से मिला हुआ (सयुक्त) है। (81-90)

सूर्यभेद, उज्जायी, शीतली तथा भस्त्री, इन चार प्रकार के प्राणायामों के साथ कुभक किया जाता है। पवित्र, निर्जन, कंकड़ आदि रहित समतल भूमि में किसी सुखदायक आसन में पद्मासन लगाकर बैठे और सरस्वती चालन करें। दाहिने ओर से पर्याप्त पूरक करें और इड़ा से रेचक करे। कपाल-शोधन क्रिया में भी धीरे से रेचक करें। इससे चारों प्रकार के वात एवं कृमिदोष नष्ट होते हैं। यह सूर्यभेदन है, जिसका बार-बार अभ्यास करना चाहिए। अब मुख बद करके दोनों नाकों से धीरे-धीरे पूरक करें, जिससे शब्द करता हुआ वायु कंठ से हृदय तक भर जाए। तब इससे पहले के समान सूर्य से पूरक तथा इडा से रेचक करें। इससे माथे की गर्मी, गले का कफ नष्ट होकर शरीर की उष्णता बढ़ती है। साथ ही नाड़ी रोग, जलोदर एव धातुरोग भी ठीक हो जाते हैं। इस उज्जायी कुभक को चलते-फिरते या रुककर सदा करते रहना चाहिए। शीतली, प्राणायाम में वायु को जीभ से खीचकर पहले के समान कुभक करें, फिर नासिका से रेचक करे। (21-30)

इससे गुल्म, प्लीहा, क्षय, पित्त, ज्वर, तृषा, विष आदि रोग-दोष नष्ट होते हैं। भस्त्री प्राणायाम में पद्मासन में गर्दन एवं उदर को सीधे रखें। मुख को बंद करके सावधानी से नाक से रेचक करें। फिर वेग से इस प्रकार वायु खीचें कि कठ, तालु, कपाल एव हृदय को उसका स्पर्श लगे। रेचक करके फिर वेग से लोहार की धौंकनी की तरह पूरक करें। शरीर में स्थित वायु को सावधानी से चलाएं। थकान होने पर सूर्य नाडी से पूरक करके तर्जनी के अतिरिक्त अगुलियों से नासिका को बीच में जोर से पकड़कर कुभक करें तथा बायी नाक से रेचक करें। यह अभ्यास गले की जलन एव शरीर की शीतलता को दूर करता है। कुडलिनी को जगाता है, पाप-दु ख नष्ट करके सुख और आनद देता है। यह सुषुम्ना के मुख के कफ को नष्ट करके तीनों गुणों की ग्रथियों को काटता है। अत इस भस्त्री का विशेष अभ्यास करना चाहिए। इन चारों प्राणायामों के साथ योगी को तीन बधों को भी करना चाहिए। (31-40)

मूलबंध, उड्डीयाण बध एव जालंधर बध, ये तीन बध हैं। नीचे को गतिवाले अपान को गुदा को संकुचित करते हुए ऊपर ले जाना मूलबध है। ऊपर जाने पर यह अग्नि-मडल से मिलता है और अग्नि को तीव्र कर देता है। इससे सुप्त कुडलिनी जागृत हो जाती है तथा डंडे से आहत सांपिन के समान फुफकारती हुई सीधी हो जाती है। तब यह सुषुम्ना रूपी बिल में घुस जाती है। अत: योगी सदा मूलबध का अभ्यास करें। कुभक के तथा रेचक के बीच में उड्डीयाण बध किया जाता है। इसमे वज्रासन लगाकर हाथों से दृढता से पैरों को पकड़ें। टखने से कंद को दबाए। हृदय एवं गले को तना हुआ रखकर पेट को ऊपर को खीचें। इससे प्राण वायु पेट के जोड़ों में जाता है, जो समस्त उदर-दोषों को दूर करता है। अत इसका सदा अभ्यास करना चाहिए। (41-50)

जालधर बध में वायु को रोकने के लिए कंठ को सकुचित किया जाता है, अत. इसे पूरक के अत में करें। नीचे के भाग में मूलबध से गुदा को संकुचित करें। मध्य में उड्डीयाण से प्राण को खीचे। इस प्रकार सभी ओर से रोका हुआ प्राण सुषुम्ना में चढता है। पूर्वोक्त प्रकार से आसन में बैठकर सरस्वती को चलाकर प्राणों को रोकना चाहिए। प्रथम दिन चारों कुंभक दस-दस बार करें, दूसरे दिन पद्रह-पद्रह बार, तीसरे दिन बीस-बीस बार करें; अर्थात पाच-पाच कुभक प्रतिदिन बढ़ाते जाएं। इनका अभ्यास तीनों बधों के साथ करें। दिन की नीद, रात्रि जागरण, अधिक मैथुन, अधिक

इनकी एकरूपता को जाननेवाला योगवेत्ता है। मलों की शुद्धि के लिए सूर्य एव चद्रमा का सयोग कराया जाता है। रसों को सुखाने के लिए महामुद्रा है। ठोडी से वक्ष को तथा वायीं एडी से योनि स्थान को दबाए, फैले हुए दाहिने पैर को पकडकर दोनो बगलों को दबाए और सास भरकर धीरे-धीरे रेचक करे। यह पापनाशक महामुद्रा कही जाती है। (91-93)

आत्मा की व्याख्या की जाती है। हृदय स्थान के अष्ट दल कमल में गोल रेखा के रूप में ज्योतिरूपी अणु जैसा जीवात्मा रहता है। उसी मे सब प्रतिष्ठित है, वही सब कुछ जानता या करता है। वही सोचता है, 'मै कर्ता, भोक्ता, सुखी, दु खी, काना, गजा आदि हू।' इस कमल की पूर्वी पखुडी सफेद है, जिसमें रहने से मति भक्ति-धर्म मे होती है। अग्निकोण के लाल दल में रहने से निद्रा-आलस्य मे मति जाती है, दक्षिणी काले दल से द्वेष-कोप आदि मे, नीले रग के नैरऋत दल से पाप-हिसा आदि मे, स्फटिक समान पश्चिमी दल से क्रीड़ा-विनोद आदि मे, वायव्य दल मणि जैसा है, इसमे जाने से वैराग्य में, पीले रग के उत्तरी दल से मुख, शगार आदि में, वैदूर्य के समान ईशान दल से दान-दया आदि मे मति होती है। सधियो मे जाने से वात, पित्त आदि रोग, मध्य मे जाने से ज्ञान होता है, गाता है, नाचता है आदि-आदि, नेत्रों में थकान होने पर यहां प्रथम रेखा में डुबकी लगाकर निद्रा हो जाती है। यह रेखा बधूक फूल के समान है। निद्रा में स्वप्नावस्था होती है। स्वप्न मे देखी, सुनी कल्पनाओ से थक जाने पर यह (जीव) दूसरी रेखा में डुबकी लगाता है, जिमका रग वीर बहूटी जैसा है तब सुषुप्ति अवस्था मे बुद्धि ईश्वर से सबध रखकर ज्ञानरूप होती है। इसी से बाद मे परमात्मा की प्राप्ति होती है। कमल पराग के समान अन्य रेखा मे डुबकी लगाने पर तुरीय अवस्था होती है। इसमे बुद्धि परमात्मा से सबध रखकर बोधरूप होती है। यहा पर साधक सबसे अलग होकर धैर्य से मन को आत्मा मे स्थिर करे। अन्य चितन छोड दे। इस पर प्राण-अपान को एक करके समस्त विश्व को अपना ही रूप समझे और उसी का लक्ष्य रखे। बाद मे तुरीयातीत अवस्था मे समस्त द्वद्व-भाव मिट जाता है और पूर्वजन्म के फलो को भोगने तक ही जीव शरीर मे रहता है। यही मोक्ष का तथा आत्मदर्शन का मार्ग है। वह परमात्मा से मिल जाता है। तब चारो भागो से युक्त महाद्वार में जानेवाले वायु के साथ स्थित होकर अर्ध त्रिकोण में अच्युत परमात्मा दिखाई देता है। (94)

पूर्वोक्त त्रिकोण स्थान के ऊपर पाच रगो के पृथ्वी आदि पाच तत्त्व ध्यान करने योग्य है। बीज, वर्ण एव स्थान सहित पाच वायुओ का ध्यान करे। वायु रूप प्राण का बीज 'य' नीले बादल जैसा है। 'र' अग्निरूपी अपान का बीज सूर्य जैसा, 'ल' व्यान का पृथ्वी रूप बीज बधूक पुष्प जैसा, 'व' उदान का जीव रूप बीज शख जैसा तथा 'ह' 'समान' का आकाशरूप बीज स्फटिक जैसे रग का है। हृदय, नाभि, नाक, कान और पैर का अगूठा 'समान' वायु के स्थान है। यह बहत्तर हजार नाडियो तथा शरीर के रोयों (रोमों) मे भरा हुआ है। समान प्राण एक जीव ही है। चित्त को आस्वस्त करके पूरक, कुभक एव रेचक तीनो करे। धीरे-धीरे वायु को खीचकर हृदय कमल के कोटर मे (भीतर) प्राण एव अपान को रोककर 'ओम' का उच्चारण करे। कठ एवं लिग को सिकोडकर मूलाधार से कमल नाल के समान निकलनेवाली सुषुम्ना को सिकोडे। वीणा के समान नाद प्रतीत होता है, जिसके बीच मे शख ध्वनि जैसी होती है। कपाल कुहर के बीच मे चारो द्वारो का केद्र है।

चलना, मल-मूत्र रोकना, आसन की विषमता आदि दोषों से युक्त अभ्यास करने पर शीघ्र रोग होते हैं। यदि कोई कहे कि उसे इस अभ्यास से ही रोग हुआ, तो समझें कि अभ्यास को रोकना ही प्रथम विघ्न है। संशय, लापरवाही, आलस्य, अधिक सोना, प्रसन्न न रहना, भ्राति, विषमता, बिना कहा तथा योग तत्त्व का न मिलना क्रमश दूसरा, तीसरा आदि विघ्न हैं। बुद्धिमान इन सबको समझकर इनका अभ्यास से पूर्व ही त्याग कर दे। (51-61)

प्राणायाम का अभ्यास सदा सात्त्विक बुद्धि से करना चाहिए। इससे चित्त सुषुम्ना मे दौडता है तथा वायु नही दौड़ता। मल शोधन के बाद जब प्राण चलने लगे, तो सावधानी से अपान की गति ऊपर को करनी चाहिए। गुदा का संकुचन मूलबंध है। इसमें अपान ऊपर अग्नि से मिलकर सुप्त कुंडलिनी को जागृत करता है। तब वह सीधी होकर सुषुम्ना के मुख में प्रविष्ट हो जाती है। रजोगुण से उत्पन्न ब्रह्मग्रंथि को भेदकर यह सुषुम्ना के भीतर विद्युत रेखा समान बढती है। शीघ्र ही हदय स्थित विष्णु ग्रंथि को प्राप्त कर पुन· ऊपर जाकर रुद्र ग्रथि में पहुचती है। यहा से भ्रूमध्य को भेदकर चंद्र स्थान मे पहुंचती है। वहां सोलह दलोंवाला अनाहत चक्र है। यहा यह चद्रमा से उत्पन्न द्रव को सोख लेती है तथा सूर्य प्राण के वेग से रक्त एवं पित्त को ग्रहण कर लेता है। (62-70)

चद्र-मंडल में द्रव का शोषण करने के बाद यह उसे उष्ण कर देती है और चद्रमा के सफेद रग को भी तपा देती है। स्वयं क्षुब्ध होकर ऊपर चढ़ती है। इसके प्रभाव से अभी तक बाहरी पदार्थों मे लगा चित्त परमार्थ में लगकर आनंदित होता है। तब आठ प्रकार की प्रकृति को प्राप्त कर यह कुंडलिनी शिव से मिलकर उसमें लीन हो जाती है। इसके नीचे का भाग रज तथा ऊपरी भाग शुक्ल मिलकर शिव में लीन हो जाते हैं और प्राण-अपान भी उसी मे लीन हो जाते है, क्योंकि ये दोनों एक साथ उत्पन्न होते हैं। यह भौतिक शरीर चाहे बड़ा हो या छोटा, उष्णता बढने पर वह इसमे वैसे ही सब जगह फैल जाती है, जैसे गर्म किए जाने पर सोने में फैलाव आ जाता है। इसके प्रभाव से भौतिक देह दैविक बनकर निर्मल सूक्ष्म शरीर समान बन जाता है, जडता त्यागकर चैतन्य स्वरूप बन जाता है, जबकि अन्य शरीर जड़ ही रह जाते हैं। ऐसे साधक का जन्म-चक्र छूट जाता है, काल भी उससे विवश हो जाता है तथा उसे स्वरूप का सच्चा ज्ञान हो जाता है। रस्सी में सर्पभ्रम, सीप मे चांदी का भ्रम तथा स्त्री में पुरुष के भ्रम के समान वह अपने शरीर के भ्रम को भी समझ जाता है कि यह मिथ्या है। (71-80)

वह इस पिंड और ब्रह्म की तथा लिंगदेह और सूत्र आत्मा की एकता होने पर अपने आत्मा तथा स्वयं प्रकाश चिदात्मा में भी एकता समझने लगता है। कुडलिनी कमल की नाल के समान होती है, यह कमल के कंद के समान ही मूलकंद को फन के अगले भाग के समान देखकर अपनी पूंछ को मुंह में लिए सोती है। यह ब्रह्मरध्र के मुह को ढक देती है। पद्मासन में गुदा को सकुचित करते हुए कुंभक में वायु को ऊपर चढाएं। वायु की शक्ति से स्वाधिष्ठान चक्र की अग्नि को तीव्र करें। इस पर अग्नि एवं वायु दोनों के आघातों से सोई हुई कुडलिनी जागती है। तब यह ब्रह्म, विष्णु एवं रुद्रग्रंथियों को तथा षटचक्र को भेदती हुई सहस्त्र दलोंवाले कमल में जा पहुचती है। वहा शक्तिरूप में शिव से मिलकर आनंद प्राप्त करती है। यही अवस्था परम अवस्था है, जो मोक्ष देनेवाली है। (8-87)

वहां आकाश रंध्र से जाता हुआ नाद मोर की आवाज जैसा होता है। आकाश के समान ही यहा भी सूर्य है। ब्रह्मरंध्र में दो धनुषों के बीच शक्ति विराजमान है। योगी यही अपने मन को लय करके अपने आत्मा को देखते हैं। यही रत्नो की ज्योति जैसे नाद, बिदु और महेश्वर का स्थान है। इसे जाननेवाला पुरुष कैवल्य प्राप्त करता है।

□

द्वितीय अध्याय

खेचरी विद्या के ज्ञाता वृद्धावस्था एवं मृत्यु से मुक्त हो जाते हैं। मृत्यु जरा (वृद्धावस्था) एव व्याधिग्रस्त लोग विश्वास के साथ इसका अभ्यास करें। इसके लिए किसी ऐसे व्यक्ति को गुरु बनाना चाहिए, जो ग्रथो से, भावों से और अभ्यास से इसका ज्ञाता हो। यह खेचरी विद्या अत्यत कठिन है तथा इसका अभ्यास भी कठिन है। इसका अभ्यास तथा योग (मेलन) दोनों एक साथ सिद्ध नही होते। अभ्यास में ही लगे रहने पर मेलन भी सिद्ध नही होता। अभ्यास तो किसी भी जन्म में हो सकता है, किंतु मेलन सौ जन्म में भी प्राप्त नही होता। अनेक जन्मों के अभ्यास से ही मेलन सिद्ध होता है। गुरु के मुख से मेलन-मत्र मिलने पर शास्त्रों के अनुकूल सिद्धि मिलती है। शास्त्राध्ययन से अर्थ को समझकर मेलन प्राप्त करके साधक ससार से मुक्त होकर शिवत्व प्राप्त करता है। शास्त्र के बिना गुरु भी इसका बोध नही करा सकते। अत. यह शास्त्र प्राप्त होना अत्यत दुर्लभ है। (1-10)

शास्त्र की प्राप्ति तक इसके लिए घूमते रहें। शास्त्र प्राप्त हो जाने पर सिद्धि हाथ मे ही समझें। शास्त्र के अभाव में तीनों लोको मे कही सिद्धि नही मिलती, अत मेलन का देनेवाला, शास्त्र का अभ्यास करानेवाला तथा शास्त्र देनेवाला गुरु भगवान का रूप है। इस भावना से उससे प्राप्त शास्त्र को किसी से प्रकट नही करें, हर प्रकार से गुप्त रखें और जहां भी इस दिव्य योग का देनेवाला गुरु मिले, वही जाकर खेचरी विद्या प्राप्त करें, इसका सही रूप मे अभ्यास करे। इस विद्या से योगी खेचरी शक्ति प्राप्त करता है। खेचरी में खेचरी को सयुक्त करके खेचरी बीज के योग से साधक देवता बनकर उनके बीच रहता है। खेचर का प्रतीक 'ह', अग्नि का 'र', धारणा का 'ई' तथा जल का 'म' है। इनसे 'ह्रीम' बनता है, जो खेचरी का बीज मंत्र है। इसी से खेचरी योग सिद्ध होता है। सोम 'चद्रमा' का अश 'स' है। इससे उलटे क्रम में (पूर्व वर्ण) नवां 'भ', बाद में इसी क्रम मे आठवा 'म' वर्ण होता है। फिर 'म' से उलटा पाचवां (प) तथा पुन चद्र का अश (स) के बाद अनेक अक्षरवाला (क्ष) वर्ण रखने से यह मंत्र बनता है (ह्री, भ, स म, पं स, क्ष)। यहा इसे कूट (साकेतिक) रूप मे बताया गया है। (11-20)

गुरु के उपदेश से ही सिद्ध होनेवाला यह खचेरी मंत्र सभी सिद्धियों को देनेवाला है। जो नित्य इसका बारह जप करता है, उसके अंतःकरण में शरीर विषयक माया का प्रभाव नही होता। श्रद्धा सहित इसके पाच लाख जप से खेचरी की सिद्धि होती है। उसके सभी विघ्न दूर होकर देवताओ को प्रसन्नता प्राप्त होती हैं। इससे शरीर की झुर्रिया निश्चय ही मिट जाती है। इसको अच्छी तरह समझकर ही इसका अभ्यास करें, अन्यथा सिद्धि के स्थान पर हानि ही होती है। नियम सहित जप से भी सिद्धि न मिले तो गुरु के निर्देश के अनुसार नित्य जप करते रहे। योग्य गुरु के बिना इसकी सिद्धि कदापि नही होती। उचित शास्त्र ज्ञान होने पर सिद्धि मिलने में देरी नही लगती। सर्वप्रथम सात दिनों तक गुरु के आदेश से तालु के मूल को घिसकर साफ करें फिर थूहर के पत्ते के समान तेज धारवाले चिकने एवं साफ चाकू से इस स्थान को बिलकुल ही थोड़ा-सा (बाल के बराबर) काटे। कटे स्थान पर सेंधा नमक और हर्र का चूर्ण डालते रहें। सात दिन बाद फिर इसी प्रकार काटे। (21-30)

77. अक्षमालिका उपनिषद

शांतिपाठ ·

ॐ वाङमे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठतमाविराम ऐधि, वेदस्य न आणीस्थ श्रुत मे मा प्रहासीरनेनाधीतेनाहोरात्रात्सदधाम्यमृत वदिष्यामि। सत्यं वदिष्यामि। तन्मायवतु। तद्वक्तारमवतु। अवतु माम। अवतु वक्तारमवतु वक्तारम्।

ॐ शाति शाति शाति।

'मेरी वाणी मन में और मन वाणी में स्थित हो। हे प्रकाशस्वरूप, मेरे समक्ष प्रकट होओ। हे वाणी और मन। तुम हमारे वेदज्ञान के आधार हो, अत· हमारे वेद ज्ञान पर प्रहार न करो। मैं इन्ही के अध्ययन मे रात-दिन लगा रहता हूं। मै सत्य और ऋत वचन वोलूगा। मेरी रक्षा करो। वक्ता की रक्षा करो। हम दोनों की रक्षा करो। तीनों पाप शांत हों।'

प्रजापति ने गुह से पूछा, 'अक्षमाला के भेद एव विधि बताइए। इसके क्या लक्षण है ? कितने भेद है ? कितने सूत्र है ? कैसे पिरोया जाता है ? कितने वर्ण है ? क्या महत्त्व है ? अधिदेवता कौन है ? तथा इसका क्या फल है ?' गुह ने बताया 'प्रवाल (मूग), मोती, स्फटिक, शख, चादी, सोना, चदन, पुत्रजीवा, कमल एवं रुद्राक्ष दस प्रकार की माला होती है। ये 'अ' से लेकर 'क्ष' तक अक्षरों की भावना से ग्रहण की जाती है। इसके लिए सोने, चांदी एवं ताबे के सूत्र (तार) है। इसके विवर मे सोना, बायी ओर चांदी, मुख में मुख एवं पूछ में पूछ भीतरी सूत्र हैं। ब्रह्म ही उसका अत सूत्र है। इसका दाहिना भाग, बायां भाग, मुख, पूंछ, सिर एवं गांठ क्रमश शैव, वैष्णव, सरस्वती, गायत्री, विद्या एव प्रकृति हैं। इनमें (दाने) सफेद हैं, वे स्वर हैं, जो पीले है, वे स्पर्श है तथा जो लाल है, वे 'पर' है। (1-3)

धारण करने से पूर्व इन्हे पचगव्य एव पांच गायों के (नंदा आदि विशेष लक्षणोवाली) दूध से शोधकर फिर इसी दूध एव सुगधित जल से स्नान कराएं, पत्तों के कूर्च से (इस समय ओम् का उच्चारण करें) स्नान कराए। अष्टगध पोतें। फिर मणिशिला पर रखकर पुष्प चढाए। अब एक-एक दाने को 'अ' से 'क्ष' तक अक्षरों से इस प्रकार मत्र पढ़ते हुए अभिमत्रित करें—हे ओम् 'अ', तुम मृत्युजय एव सर्वव्यापक हो। इस पहले अक्ष (मोती) में आओ। 'आ', तुम आकर्षणात्मक एव सर्वगत हो। दूसरे अक्ष मे आओ। ओम् 'इ', तुम पुष्टि देनेवाले तथा क्षोभरहित हो। इस तीसरे अक्ष में आओ इत्यादि, इस प्रकार ऋ, ॠ, ऌ, ॡ, अं, अ· सहित सोलह स्वरों, चौतीस व्यंजनो द्वारा उनचास अक्षों तथा पचासवें सुमेरु मे आह्वान किया जाता है। (प्रत्येक मोती में आह्वान के लिए मत्र पढे जाते हैं।) यह समस्त अनुष्ठान विस्तृत कर्मकांड सबधी है। इसका अर्थ देना यहां युक्तिसगत नही है, क्योंकि पूजा-अर्चना मे वैसे भी मूल मंत्र का ही पाठ किया जाता है। अत जिज्ञासु पाठकों से निवेदन है कि वे मूल पाठ ही देखें। (4-5)

इसके बाद इस तरह प्रार्थना करे, 'पृथ्वी में विचरण करनेवाले देवताओं को नमस्कार है। आप

निरंतर इस अभ्यास से छ मास में इससे जीभ का संबध कट जाएगा। फिर जीभ के अगले भाग को कपडो से लपेटकर धीरे-धीरे खीचे। पुन छ मास के इस अभ्यास से जीभ भोंहों के बीच तक ठोड़ी के नीचे तक तथा कान के छेद तक पहुंचने लगती है। तीन वर्ष तक अभ्यास करने से जीभ बालो तक कधे तक तथा गले तक पहुचने लगती है। अगले तीन वर्ष तक अभ्यास करने से जीभ ब्रह्मरंध्र को ढक लेती है, गले के नीचे तक तथा गर्दन के पीछे तक पहुंच जाती है। शनै-शनै यह ब्रह्मरंध्र को भेद लेती है। बीजाक्षर सहित यह विद्या अत्यंत कठनि है। पूर्वकथित छ बीजाक्षरो से षडंगन्यास एव करन्यास करने से ही सिद्धि मिलती है। अभ्यास अत्यत सावधानी से तथा धीरे-धीरे करना चाहिए। जल्दी कदापि न करें, इससे शरीर को हानि होती है। जब जीभ बाहर से ब्रह्म बिल तक जाने लगे, तो अगुली से इसे उसके भीतर कर दें।(31-41)

तीन वर्ष तक इसी प्रकार करने से जीभ ब्रह्म द्वार में चली जाएगी। प्रवेश कर लेने पर इसका अच्छी तरह मंथन करें। मत्र सिद्धि होने पर मथन अनिवार्य नही है। फिर भी जप एव मथन दोनों करने से शीघ्र फल मिलता है। मथन के लिए सोने, चादी या लोहे की सीक के सिरे पर दूध में भिगोया तंतु लगाकर उसे नाक के अंदर डालें। फिर प्राण को हदय में रोककर सुखासन मे बैठे। आखो को भौहो में लगाकर धीरे-धीरे मंथन करे। यह अभ्यास छ मास तक करने से अपना प्रभाव दिखाता है। तब साधक की स्थिति सोए हुए बालक के समान होती है। मथन नित्य न करके मास मे एक बार करना चाहिए, ऐसे ही जीभ को भी बार-बार ब्रह्मरंध्र में प्रविष्ट न करें। बारह वर्ष तक इस अभ्यास को करने से अवश्य सिद्धि होती है। तब योगी समस्त विश्व को अपने अदर देखने लगता है, क्योंकि जीभ के ब्रह्मरंध्र मे जाने के मार्ग मे ही ब्रह्मांड भी स्थित है। (42-49)

तृतीय अध्याय

ब्रह्मा बोले, 'मत्र इस प्रकार है—'ह्री भं स म प क्षम। अमावस्या, प्रतिपदा तथा पूर्णिमा का वास्तविक रूप मे क्या अर्थ है ? प्रतिपदा का अर्थ सूर्य, पूर्णिमा का अर्थ चद्रमा तथा अमावस्या का अर्थ सूर्य-चद्र दोनो का अभाव है। कामनाओ से विषयों की इच्छा तथा विषयो की इच्छा से कामनाए बढती है, अत परमात्मा का सहारा लेकर दोनो का त्याग दें। स्वय के कल्याण हेतु अन्य वस्तुओं का भी त्याग कर देना चाहिए और मन को शक्ति के मध्य में स्थिर कर देना चाहिए। मन से मन को देखना ही परम पद की प्राप्ति है। मन ही उत्पत्ति एवं स्थिति का बिंदु (कारण) है। दूध से घी के समान यह बिंदु मन से ही पैदा होता है। इस बिंदु में कोई बधन नही है, जो कुछ भी बधन है, वह मन का ही है। चद्र और सूर्य के बीच में स्थित शक्ति ही बंधन रूप है। अत सुषुम्ना को जानकर भीतर प्राण वायु को चलाना चाहिए। बिंदु स्थान में प्राण वायु को रोककर स्थिर करना चाहिए। यही प्राण वायु, बिंदु, सत्त्व एवं प्रकृति का स्थान है। मूलाधार, स्वाधिष्ठान, मणिपूर, अनाहत, विशुद्ध तथा आज्ञाचक्र इन छ चक्रों को जानकर सुखी बनें। गुदा आधार चक्र है, लिंग स्वाधिष्ठान चक्र, मणिपूर नाभि में है, अनाहत हृदय में तथा आज्ञाचक्र मस्तक में है। (1-11)

इन छ चक्रों को जानकर वायु को ऊपर खींचकर रोकते हुए सुख मडल मे प्रवेश करे। इस प्रकार अभ्यास से वायु ब्रह्माड मे स्थित हो जाता है। वायु, बिंदु चक्र एव चित्त के अभ्यास से योगी

इस माला में स्थित हों। इसे अपना अनुमोदन दें। इसकी शोभा के लिए पितृगण भी इसे अनुमोदित करें (अपनी स्वीकृति दें)। इस ज्ञान से युक्त अक्षमाला को अनिष्वात आदि पितर अपना अनुमोदन दें। आकाश में रहनेवाले देवताओं को नमस्कार, वे इस ज्ञानमयी माला की शोभा के लिए इस माला का अनुमोदन करें। पितर इसका अनुमोदन करें। स्वर्ग में रहनेवाले देवो ! तुम्हें नमस्कार, इस ज्ञानमयी माला के लिए अनुमोदन करो। पितर इसकी शोभा के लिए अनुमोदन करें। जितने भी मंत्र और विद्याए हैं, उन्हें नमस्कार। उन सवकी शक्तियां इस माला में स्थित हों। सगुण व्रह्मा, विष्णु एवं रुद्र को नमस्कार, उनके तेज को नमस्कार। वह तेज इस अक्ष माला में प्रतिष्ठित हो। (6-10)

'सांख्य आदि दर्शनों के तत्त्वों को नमस्कार, आप इस माला में स्थित हों। सैंकडों-हजारो की संख्या में विद्यमान वैष्णवों और शाक्तों को वार-वार नमस्कार आप अनुमोदन से इस माला पर अनुग्रह करें। मृत्यु की प्राणरक्षक शक्तियों को पुन-पुन नमस्कार। वे प्रसन्न हों, प्रमन्न हों।' फिर इस माला को सव गुणों से संपन्न मानते हुए दानों को पिरोएं। इसी प्रकार पूरे विधान से पुन पचास दानों पर आह्वान करते हुए उन्हें भी पिरोया जाता है। शेष आठ दानों में अ, क, च, ट, त, प, य तथा श, इन अक्षरो मे पहले की तरह अभिमंत्रित करें और इस पकार एक सौ आठ दानो की माला वनाएं। (11-14)

माला वन जाने पर उठकर उसकी प्रदक्षिणा करके प्रार्थना करें—मा भगवती अक्षमाला ! तुम सवको वश में करती हो, तुम्हें नमस्कार हो। मंत्रों की मां माला ! तुम सवको स्तभित करती हो, तुम्हें नमस्कार। मंत्रों की मा अक्षमाला ! तुम उच्चाटन (मन को व्यग्र कर देना) करनेवाली हो, तुम सवकी मृत्यु हो, मृत्युंजय स्वरूप (मृत्यु को जीतने वाला शिव) हो, सवको उद्दीप्त करनेवाली हो, सारे लोक की रक्षक हो, प्राण देनेवाली हो, सव कुछ उत्पन्न करनेवाली हो, दिन तथा रात्रि करनेवाली हो, एक नदी से दूसरी नदी में, एक देश से दूसरे देश में, एक द्वीप से दूसरे द्वीप में तथा एक लोक से दूसरे लोक में जानेवाली हो। तुम सदा प्रकाश देती हो और हृदय में रहती हो। परारूपवाली तुझे नमस्कार। हे पश्यंती रूप, तुझे नमस्कार। हे मध्यमा रूप, तुझे नमस्कार (परा, पश्यती, मध्यमा एव वैखरी वाणी के रूप हैं।) तथा हे वैखरी रूप, तुझे नमस्कार। हे सवकी आत्मा रूप, सभी विद्यारूप, सभी शक्तिरूप, सभी देवरूपवाली माला, तुझे नमस्कार। मुनि वसिष्ठ द्वारा तेरी आराधना की गई है तथा विश्वामित्र द्वारा तेरी सेवा की गई है, अत तुझे मैं नमस्कार करता हू (15)।

इसका प्रातःकाल अध्ययन करने से रात्रि के पाप नष्ट हो जाते हैं। सायकाल अध्ययन करने से दिन में किए हुए पाप नष्ट हो जाते हैं। सायं-प्रातः दोनों समय पढने वाला पापी भी पापों से रहित हो जाता है। भगवान गुह ने वताया कि इस प्रकार पूरे विधान से वनी माला से जपा हुआ मत्र शीघ्र ही सिद्धि देता है। (16)

□

अमृत का आस्वाद तथा मुक्ति मिलती है। इस पंचाक्षर मत्र (नमः शिवाय) के आदि में 'न' तथा अत मे 'य' है, इसका जप करना चाहिए। यह सब पचब्रह्म का ही स्वरूप है। इस परमात्मिकी विद्या को पढनेवाला स्वय इसी के समान बनकर उसी में मिल जाता है। यह उपदेश स्वयं गालव को महादेव ने दिया था। गालव इससे लीन हो गए थे। इसको सुनने मात्र से न सुना हुआ सुने के ममान, न जाना हुआ जानने के समान हो जाता है तथा अज्ञात का भी ज्ञान हो जाता है। जैसे मिट्टी के एक बर्तन से मिट्टी का पता लग जाता है, वैसे ही इस विद्या का ज्ञान सबके ज्ञान के समान है। (24-35)

जैसे नाखून काटने के यत्र से उसके लोहे का ज्ञान हो जाता है, वैसे ही यदि जगत को उसके कारण ब्रह्म के समान माना जाए, तो यह सत्य नही होगा। वह कारण एक ही होने पर भी भिन्न भी है, अभिन्न भी तथा दोनों तरह का भी। यह भेद केवल स्वरूप के आरोप के कारण है। इस सबका कारण केवल चैतन्य ब्रह्म ही है। हृदयाकाश के दहर पुडरीक (कमल) में ही इस शिव को मुमुक्षु देखे। यह सबका साक्षी तथा ससार को मुक्ति देनेवाला इस हृदय में रहता है। अत इसे हृदय (बधन से छुडानेवाला) कहते हैं। (36-41)

□

78. रुद्राक्ष जाबालोपनिषद

शांतिपाठ ·

ॐ अप्यायतु ममागानि वाक्प्राणचक्षुष श्रोत्रमथो बलमिंद्रियाणिच सर्वाणि सर्व ब्रह्मोपनिषद् माह ब्रह्म निराकुर्या मा मा ब्रह्म निराकरोवनिराकरण-मस्त्वनिराकरणं मेस्तु। तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सतु। ते मयि सतु।

ॐ शाति: शाति शाति ।

'मेरे अग, वाणी, प्राण आदि पुष्ट हों। सभी उपनिषद् ब्रह्म है। मै इस ब्रह्म का तथा ब्रह्म मेरा निराकरण (परित्याग) न करे। हमारा परस्पर अनिराकरण हो। उपनिषदों के धर्म मे रत रहते हुए यह धर्म मुझमे प्रतिष्ठित हो। तीनो प्रकार के (दैहिक, दैविक तथा भौतिक) ताप शात हो।'

कालाग्नि रुद्र से भुसुड ने पूछा, 'रुद्राक्ष की उत्पत्ति कैसे हुई ? तथा इसके धारण करने से क्या फल मिलता है ?' इस पर कालाग्नि रुद्र ने बताया, 'त्रिपुर असुर के वध के लिए विचार करते समय मैने आखे बद कर ली थी। उनसे आसू टपककर भूमि पर गिर पड़े, यही रुद्राक्ष बन गए। सभी पर कृपा करने के लिए मै इतना ही बताता हू कि इसका केवल नाम ही लेने से दस गायो के दान का फल तथा दर्शन और स्पर्श करने से इसका दुगुना फल मिलता है, इससे आगे मै कुछ नही बता सकता। केवल सक्षेप मे यही है कि वह कहा स्थित है ? क्या नाम है ? मनुष्य इसे कैसे धारण करता है ? इसके मुख्य भेद कितने हैं और किन मंत्रो से यह कैसे धारण किया जाता है ? इसका उत्तर यही है कि देवताओं के हजार वर्षो मे मेरे द्वारा आखें खोले जाने पर भूमि मे आखो से जल की बूदे गिर पडी। वे आसू की बूदे ही महारुद्राक्ष के वृक्ष बन गई तथा भक्तो पर कृपा करने के लिए स्थावर (अचल) हो गई। यही वर्णन है। (1-5)

'इसको धारण करने से यह भक्तो के रात-दिन दोनो समय किए गए पापो को हर लेता है। इसके दर्शन से लाख गुना पुण्य तथा धारण करने से अरबो गुना फल मिलता है। रुद्राक्ष को धारण करके इससे जप करने पर मनुष्य को जप के लाख-करोड गुना अधिक फल मिलता है। धात्री फल (आवले) के बराबर रुद्राक्ष श्रेष्ठ होता है। बेर के बराबर आकारवाला मध्यम माना जाता है तथा चने के समान आकारवाला रुद्राक्ष अधम (घटिया) माना जाता है। शिव की आज्ञा से इसके ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य एव शूद्र, चार वर्णो के वृक्ष उत्पन्न हुए। सफेद रग का रुद्राक्ष ब्राह्मण, लाल रग का क्षत्रिय, पीले रग का वैश्य तथा काले रग का रुद्राक्ष शूद्र होता है। अत ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य एव शूद्र को क्रमश सफेद, लाल, पीला एव काला रुद्राक्ष धारण करना चाहिए। समान आकारवाले, चिकने, कठोर तथा काटेदार रुद्राक्ष शुभ होते है। कीड़ो के खाए हुए, टूटे-फूटे, बिना काटोवाले, घाववाले एव भद्दे, ये छ दोषोंवाले रुद्राक्ष ग्रहण नही करने चाहिए। जिस रुद्राक्ष मे स्वय ही छेद हो, ऐसा रुद्राक्ष उत्तम माना जाता है। जिसमें ताकत लगाकर छेद करना पडे, ऐसा रुद्राक्ष मध्य माना जाता है। एक समान आकारवाले, चिकने, मजबूत तथा मोटे रुद्राक्षो को ही तागे मे पिरोकर धारण करना चाहिए। (10-15)

शाति प्राप्त होती है, धारण करने से मिलनेवाली शाति के विषय मे तो कोई संशय करना ही नही चाहिए। ग्यारह मुखी रुद्राक्ष के देवता ग्यारहों रुद्र माने जाते हैं। अत इसे धारण करने से ये देवता उसे सौभाग्य प्रदान करते है। बारह मुखोवाला रुद्राक्ष भगवान विष्णु या वारहों आदित्यो का स्वरूप माना जाता है। अत. इनके उपासक इसे धारण करते हैं। तेरह मुखोवाला रुद्राक्ष सभी इच्छाओ को पूर्ण करनेवाला तथा शुभ माना गाया है। इसको धारण करने मात्र से भगवान कामदेव धारण करनेवाले पर प्रसन्न होते है। रुद्र के नेत्रों से उत्पन्न चौदह मुखों का रुद्राक्ष सभी रोगो को दूर करनेवाला तथा नीरोगता देनेवाला है। इस चौदह मुखी रुद्राक्ष को धारण करनेवाले को शराब, मास, लहसुन, प्याज, सहजन, लसौडा एव विडवराह (एक सब्जी) आदि खाद्य पदार्थों को त्याग देना चाहिए। ग्रहण लगने पर, विषुवत सक्राति में, अयन वदलने पर, अमावस्या में, पूर्णिमा में तथा जब रात और दिन वराबर होते है (मेष एव तुला सक्राति), ऐसे समय मे रुद्राक्ष धारण करने से व्यक्ति उसी समय पापों से छूट जाता है। रुद्राक्ष का मूल भाग ब्रह्मा, अंदर का छिद्र विष्णु, इसके मुख रुद्र तथा बिदु सभी देवताओ से युक्त माने जाते हैं। (37-45)

सनत्कुमार ने भगवान कालाग्नि रुद्र से निवेदन किया कि वह इसे धारण करने की विधि भी वताए। तभी उनके चारो ओर से निदाध, जड़ भरत, दत्तात्रेय, कात्यायन, भरद्वाज, कपिल, वसिष्ठ, पिप्पलादि ऋषि भी बैठ गए। कालाग्नि रुद्र द्वारा उनसे उनके आने का कारण पूछे जाने पर उन्होने भी यही कहा कि वे सभी रुद्राक्ष को धारण करने की विधि जानने के लिए ही वहा आए है। तव कालाग्नि रुद्र ने कहना प्रारंभ किया कि रुद्र के नेत्रों से उत्पन्न होने के कारण ससार मे यह रुद्राक्ष (रुद्र की आंख) कहा जाता है। भगवान सदाशिव प्रलय के समय सृष्टि कां नाश करके नाश करनेवाले अपने नेत्रों को मुकुलित (झुकी हुई) कर लेते है। इन्ही आखो से रुद्राक्ष पैदा होते है। यही रुद्राक्ष का स्वरूप है। इस रुद्राक्ष का मुख से उच्चारण करने पर ही दस गायो को दान करने का फल मिलता है। इसी को (रुद्राक्ष को) भस्म ज्योति रुद्राक्ष भी कहा जाता है। इसे हाथ से छूकर ही धारण कर लेने से दो हजार गाएं दान करने का फल मिलता है। इसे दोनो कानो मे धारण करने से ग्यारह हजार गोदान का फल तथा एकादश (ग्यारह) रुद्रों की प्राप्ति होती है। इन्हें सिर मे धारण करने से करोड़ गोदान का फल प्राप्त होता है। इन्हें किन-किन स्थानों पर धारण किया जाए, यह सब मै बता ही नही सकता। (46-48)

जो नित्य इस रुद्राक्ष जाबाल उपनिषद का पाठ करता है, बालक हो या युवक हो, वह ज्ञानी और महान हो जाता है। वह सबका गुरु तथा सभी मंत्रों का उपदेश देनेवाला हो जाता है। इन्ही से होम करना चाहिए और इन्ही से पूजा। राक्षसो का नाश करनेवाले तथा मृत्यु को दूर करनेवाले इन रुद्राक्षो को गुरु से प्राप्त करके कठ, बाजू या चोटी मे धारण करना चाहिए। इसे प्राप्त करने पर गुरु को यदि दक्षिणा में सातों द्वीपोवाली पृथ्वी को भी दे दिया जाए, तो यह भी कम ही है। अत श्रद्धा से जो भी गाय दे दी जाए, वही दक्षिणा पर्याप्त है। जो ब्रह्म का ज्ञाता इस उपनिषद का प्रातःकाल पाठ करता है, वह रात्रि में किए हुए पापों को नष्ट करता है। सायकाल इसका पाठ करने पर दिन मे किए हुए पाप नष्ट हो जाते हैं। मध्य दिन में (दोपहर में) पढ़ने से छ जन्मो के पाप नष्ट होते है। साय एव प्रात दोनों समय पढ़ने से अनेक जन्मों के पाप नष्ट होते हैं, साठ करोड़ गायत्री जप का फल प्राप्त

'ये सौम्य (सुदर) आकार के एव एक जैसे होने चाहिए। सोना परखनेवाली कसौटी मे सोने की रेखा के समान रेखावाला रुद्राक्ष उत्तम होता है। शिव की पूजा करनेवाले को इसे धारण करना चाहिए। सिर मे, चोटी में, एक तथा सिर मे ही माला में तीन रुद्राक्ष धारण करे। गले मे छत्तीस, बाजुओ मे सोलह-सोलह, मणिबंध (कलाई) मे बारह, कंधे में पद्रह तथा गले मे जनेऊ की तरह एक सौ आठ दानो की माला पहननी चाहिए। दो, तीन, पांच या सात लडियो की माला भी गले मे पहनी जाती है। मुकुट, कुंडल, कान की बाली या गले के हार के रूप में भी रुद्राक्ष धारण किया जाता है। बाजूबंध या बगलबंध मे भी विशेष प्रकार से बधे रुद्राक्ष को सोते-जागते प्रत्येक समय धारण करना चाहिए। तीन सौ रुद्राक्षों को धारण करना अधम, पाच सौ धारण करना मध्यम तथा एक हजार धारण करना उत्तम माना गया है। इस रीति से रुद्राक्ष धारण करे। 'ईशान० ' मत्र से सिर मे, 'तत्पुरुषेण० ' मंत्र से कठ मे तथा 'अघोरेण० ' मंत्र से गले मे एव हृदय मे रुद्राक्ष धारण किया जाता है। बुद्धिमान व्यक्ति अघोर बीज मत्र से हाथो मे रुद्राक्ष धारण करे। वर्णमाला के पचासो अक्षरो को इनके छिद्र मे लिखकर (इससे पूर्व अक्षमाला उपनिषद के अनुसार एक-एक अक्षर को) शिव के पाच अक्षरो वाले मत्र से (नम शिवाय से) अभिमत्रित करे। फिर मूल मत्र से इनकी माला बना ले और तीन, पाच या सात मालाएं धारण करे। (16-25)

भगवान कालाग्नि रुद्र से भुसुंड ने पुन· पूछा, 'रुद्राक्षो के भेद से किस रुद्राक्ष का क्या फल होता है ? इनके फल क्या है ? इनसे अमगलनाश कैसे होता है ? तथा इच्छित फल कैसे प्राप्त होता है ? कृपया इस विषय मे बताए।' भगवान कालाग्नि रुद्र ने बताया कि एक मुख वाला रुद्राक्ष पमतत्त्व (ब्रह्म) का ही रूप है। इसको धारण करने से मनुष्य की इद्रिया वश मे हो जाती है तथा उसी परम तत्त्व मे वह पुरुष लय हो जाता है। दो मुखो वाला रुद्राक्ष अर्धनारीश्वर (आधा शरीर शक्ति तथा आधे शिव के शरीरवाला भगवान का रूप) का स्वरूप होता है, इसे धारण करने से भगवान अर्धनारीश्वर धारण करनेवाले पर सदा प्रसन्न रहते है। तीन मुखोवाला रुद्राक्ष गार्हपत्य, आहनीय एव दक्षिणाग्नि, इन तीनो अग्नियों का स्वरूप है। इसे धारण करनेवाले पर अग्निदेव सदा प्रसन्न रहते है। चतुर्मुख (चार मुखोवाला) रुद्राक्ष ब्रह्मा का रूप है, इसके धारण करने वाले पर सदा ब्रह्मा की कृपा होती है। पाच मुखोवाला रुद्राक्ष पचमुख शिव का रूप है। इसे धारण करने से भगवान की कृपा से धारण करनेवाले के हाथों कभी किसी व्यक्ति की हत्या नही होती। छ मुखी रुद्राक्ष भगवान कार्तिकेय का रूप है। इसे धारण करने से अत्यधिक धन-सपत्ति तथा रोगो के नाश होने पर सुदर स्वास्थ्य प्राप्त होता है। विद्वान इस छ· मुखोवाले रुद्राक्ष को भगवान गणेश का रूप भी मानते है, अत इसको धारण करने से सुदर मति, सपत्ति तथा पवित्रता प्राप्त होती है। सात मुखी रुद्राक्ष ब्राह्मी आदि सात लोक माताओ का स्वरूप माना जाता है। इसके धारण करने से भी महान सपत्ति तथा आरोग्य (स्वास्थ्य) प्राप्त होता है। यदि इसे पवित्र भावना से किया जाए, तो महान ज्ञान की संपत्ति प्राप्त होती है। आठ मुखोंवाला रुद्राक्ष आठ भगवतियो का अथवा आठ वसुओ का रूप माना जाता है तथा इसे धारण करने से गगा भी प्रसन्न होती है। (26-36)

नौ मुखोवाले रुद्राक्ष के देवता नौ शक्तिया मानी जाती है। अत इसे धारण करने से ही ये शक्तिया प्रसन्न होती है। दशमुखी रुद्राक्ष यमदेव का रूप कहा गया है। इसे केवल देखने से ही

होता है तथा ब्रह्महत्या, सुरापान, सोने की चोरी, गुरुपत्नी गमन आदि सभी पापो से छूटकर पवित्रता मिलती है। उसे सभी तीर्थों का फल मिलता है, वह पतित भाषण से मिले पापो से छूटकर पवित्र हो जाता है, वह हजारो लोगो को पवित्र करनेवाला बन जाता है तथा भगवान शिव के पास जाता है। उसका इस ससार मे पुनर्जन्म नही होता। (49)

□

60. शारीरकोपनिषद

शांतिपाठ :

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्य करवावहै।
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विमावहै।

परमात्मा हम दोनों (गुरु एवं शिष्य) की एक साथ रक्षा करें, एक साथ हम उपभोग प्राप्त करें। हम साथ ही पराक्रम करें। हमारा अध्ययन तेजस्वी हो, हम द्वेष न करें।

पृथ्वी, आकाश आदि महाभूतों का समूह ही शरीर है। इनमें कठिन अंश पृथ्वी, द्रव जल, उष्ण तेज, चलनेवाला वायु तथा खाली अंश आकाश का है। कान आदि ज्ञानेंद्रियां हैं। आकाश, वायु, तेज, जल तथा पृथ्वी में क्रमश कान, त्वचा, नेत्र, जीभ तथा नाक हैं। वाणी, हाथ, पांव, गुदा तथा जननेंद्रिय, कर्मेंद्रियां हैं। इनके कार्य क्रमश बोलना, लेना, चलना, मल विसर्जन तथा संभोग हैं। ये क्रमश पृथ्वी आदि से उत्पन्न है। मन, बुद्धि, अहंकार एवं चित्त ये चार अंतःकरण हैं। इनके विषय क्रमश संकल्प विकल्प, निश्चय, अभिमान तथा अवधारणा है। मन, बुद्धि, अहकार एव चित्त के स्थान क्रमश गले का अंत, मुख, हृदय एवं नाभि हैं। अस्थि, चर्म, मास, नाड़ी एव रोम पृथ्वी के, मूत्र, रक्त, कफ एवं पसीना जल के, भूख, प्यास, आलस्य, मोह एवं मैथुन अग्नि के दौडना, चलना आदि वायु के तथा काम, क्रोध, मोह आदि आकाश के अंश हैं। (1-5)

शब्द, स्पर्श, रूप, रस एव गध पृथ्वी के गुण हैं, जल के प्रथम चार अग्नि के प्रथम तीन, वायु के दो तथा आकाश का एक ही गुण शब्द है। सत्त्व, रजस एवं तमस तीन गुण हैं। अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, अक्रोध आदि गुण विशेषत सत्त्वगुणी व्यक्ति के हैं। 'मैं करनेवाला हूं', 'भोगनेवाला हूं' इस प्रकार का अभिमान रजोगुणी व्यक्ति का लक्षण है। निद्रा, आलस्य, चोरी, मैथुन ये तमोगुण के चिह्न हैं। सत्त्व, रजस एवं तमस क्रमश श्रेष्ठ, मध्यम और अधम माने जाते हैं। सही-सही ज्ञान सात्त्विक, धर्म ज्ञान रजस तथा अज्ञान तमस है। जागृत, स्वप्न, सुषुप्ति एवं तुरीय चार अवस्थाएं हैं। जागृत अवस्था में पांच कर्म की तथा पांच ज्ञानेंद्रियां और चार अतःकरण, कुल चौदह रहते है, स्वप्न में चार अंतःकरण, सुषुप्ति में केवल चित्त और तुरीय में आत्मामात्र रह जाता है। खुले जीव तथा बंद परमात्मा के मध्य जीव क्षेत्रज्ञ होता है। (6-15)

पांच-पांच ज्ञान की, कर्म की इंद्रियां एवं पांच प्राण, मन तथा बुद्धि का सूक्ष्म रूप लिंग कहलाता है। मन, बुद्धि, अहंकार, आकाश, वायु, जल एवं पृथ्वी, ये त्वचा प्रकृति के आठ विकार है। सोलह विकार और कहे गए हैं। कान, शब्द, जिह्वा, नासिका, गुदा, उपस्थ, हाथ, पाव, वाणी, स्पर्श, रूप, रस एव तेईस गंध, ये तत्त्व है। प्रकृति चौवीसवी तथा पच्चीसवीं अव्यक्त या प्रधान है, पुरुष इससे भिन्न है। (16-20) □

79. राम पूर्वतापिनी उपनिषद

शांतिपाठ :

ॐ भद्र कर्णेभि शृणुयाम देवा भद्र पश्येमातक्षिर्भिर्यजत्रा
वाससतनूभिर्व्यशेम देवहित यदायु ।
स्वस्ति न इद्रो वृद्धश्रवा स्वस्ति न पूषा विश्ववेदा
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमि स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शाति शाति शाति ।

'हम कानो से शुभ सुने और आखो से शुभ देखें । हे ईश्वर ! स्वस्थ शरीर से तेरी स्तुति करे और देवो द्वारा दी हुई आयु का भोग करे । बलशाली इद्र सर्वज्ञाता पूषा, अबाध गतिवाला गरुड एव बृहस्पति हमारा कल्याण करे । तीनो प्रकार के ताप शात हो ।'

प्रथम खंड

भगवान विष्णु ने पृथ्वी लोक मे श्रेष्ठ रघुवशीय राजा दशरथ के यहा जन्म लिया, तब वह राम बने । विद्वानो ने राम शब्द की व्याख्या करते हुए कहा है कि पृथ्वी पर रहकर संतो की सभी कामनाए पूर्ण करनेवाले राजा के रूप में शोभा पानेवाले ही राम है । कुछ विद्वान अभिराम (सुदर) होने के कारण उन्हे राम कहते है । दूसरे विद्वान राम का अर्थ अपने पराक्रम से पृथ्वी मे प्रसिद्ध होनेवाला करते है । राहु जैसे चद्रमा को शोभा से रहित कर देता है, वैसे ही राक्षसो को प्रभावहीन कर देनेवाले राम है । कुछ लोग राम शब्द की व्याख्या इस प्रकार करते है कि जो राज्य के योग्य राजाओ के लिए अपने धार्मिक चरित्र से धर्म का मार्ग दिखाता है, ध्यान करनेवाले को वैराग्य एव नाम जपनेवाले को ज्ञान तथा उनकी पूजा करनेवाले को ऐश्वर्य देता है, इन गुणो से पृथ्वी मे वह राम कहा जाता है । वह राम अद्वितीय, चिन्मय, निष्कल देहरहित ब्रह्म है । अपने उपासको की इच्छाओ के लिए ही वह मनुष्य शरीर धारण करते है । वास्तव मे जिस नित्य आनदस्वरूप चिदात्मा मे योगी रमण करते है, वही परम ब्रह्म राम है । देवताओ के रूपो मे स्त्री-पुरुष, अग, अस्त्र आदि की कल्पना की गई है । भगवान के विभिन्न अवतारो मे दो, चार, छ , आठ, दस, बारह और सोलह हाथो तक उनमे शख, चक्र आदि का वर्णन किया गया है । उनके लिए हजारो वर्णों, वाहनो, शक्तियो तथा सेना आदि की कल्पना की गई है । दुर्गा आदि देवताओ के रूप में उनके लिए पाच महाभूतो के शरीर और सेना आदि की भी कल्पना इसी प्रकार की है । (1-10)

यह राम शब्द ब्रह्मा आदि सभी देवताओ का वाचक है, अर्थात यह निराकार एव साकार ईश्वर के दोनों रूपो को बताता है । यह मत्र है । इसके जप से भगवान प्रसन्न होते है । यह मंत्र सभी प्रकार के अर्थो से पूर्ण है । मंत्र का अर्थ है—'जिसके मनन करने से त्राण मिलता है' मत्र सभी अर्थो को देता है । स्त्री या पुरुष किसी भी रूप में देवता की पूजा के लिए उसके शरीर के रूप मे मत्र की

81. कृष्ण उपनिषद

शांतिपाठ :

ॐ भद्र कर्णेभि शृणुयाम देवा भद्र पश्येमाताक्षिर्भियंजत्रा
स्थिरैरगैस्तुष्टुवा सस्तनूभिर्व्यशेम देवहित यदायु ।
स्वस्ति न इद्रो वृद्धाश्रवा स्वस्ति न पूषा विश्ववेदा
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमि स्वस्ति न बृहस्पतिर्दधातु ।

ॐ शाति. शाति शाति ।

'हम कानो से कल्याणमय वचन सुने, नेत्रो से कल्याणमय चीजों को देखे और दृढ अगोवाले स्वस्थ शरीर से ईश्वर की स्तुति करते हुए अपनी आयु को ईश्वर के प्रति समर्पित करते हुए व्यतीत करे। इद्र हमारा कल्याण करे, पूषा हमारा कल्याण करे। अमगल नाशक गरुड और बृहस्पति हमारा कल्याण करे। दैहिक, दैविक और भौतिक तीनो प्रकार के दु ख शात हो।'

सच्चिदानद स्वरूप महाविष्णु के सभी अगो से सुदर रामचद्र भगवान को देखकर वनवासी मुनियो को अत्यत विस्मय एव आनद हुआ। उन्होने भगवान के शरीर के स्पर्श की इच्छा की। तब भगवान ने उनसे कहा, कि जब इसके बाद मै कृष्ण का अवतार लूगा, तो आप सब गोपिया बनकर मेरा स्पर्श करेंगे। अत सभी ने गोपियो एव ग्वालो के रूपो मे पैदा होने की इच्छा की। एक बार विष्णु ने देवताओं को मनुष्य के रूप में पृथ्वी पर जन्म लेने की आज्ञा दी, किंतु देवता उनके साथ को छोडकर जन्म लेने को तैयार नही हुए। तब भगवान ने उनसे कहा कि मै कृष्ण के रूप मे तुम्हारे साथ ही रहूगा, अत वे सब भी गोपिया एव ग्वाले बन गए। देवता अत्यत प्रसन्न एव कृतकृत्य हुए। नद एव यशोदा के रूप मे क्रमश भगवान का आनदवाला अश एव मुक्तिदेवी ने अवतार लिया। माया तीन प्रकार की कही जाती है—सात्त्विकी, राजसी एव तामसी। राक्षसो मे तामसी माया प्रविष्ट हुई। इस विचित्र माया से, जो वैष्णवी माया भी कही जाती है, जीत पाना अत्यत कठिन है। इसे प्राचीनकाल मे ब्रह्मा भी नही जीत सके। देवता इसकी सदा स्तुति करते है। यही वैष्णवी माया देवकी के रूप मे प्रसन्न हुई। जो वेद भगवान की सदा स्तुति करते हैं, वे ही वसुदेव बने। वेदो के अर्थ अर्थात भगवान विष्णु ही कृष्ण एव बलराम का अवतार बने। यही वेदो का अर्थ पृथ्वी मे अवतरित हुआ और इसने गोपो एव गोपियो के साथ क्रीडाए की। उन भगवान कृष्ण की ये गोपिया एव गाए वेदो की ऋचाए है। उनकी लाठी एव वशी के रूप मे क्रमश ब्रह्मा एव रुद्र ने अवतार लिए। इद्र सींगा के रूप मे पैदा हुए। सारे गोकुल में बैकुठवासियो ने ही जन्म लिया। तपस्वी लोग वहा वृक्षों के रूप में उत्पन्न हुए तथा लोभ, क्रोध, मोह आदि विकार असुरो के रूप में पैदा हुए। काम, क्रोध आदि विकार कलियुग में भगवान कृष्ण का नाम लेने से ही नष्ट हो जाते है। (1-9)

साक्षात भगवान विष्णु ने गोप के रूप में मायामय शरीर धारण किया। यह जगत माया द्वारा

कल्पना की जाती है। बिना मंत्र के पूजा किए जाने पर देवता प्रसन्न नही होता। अत साकार पूजा में मत्र अवश्य हो। (11)

द्वितीय खंड

साकार ईश्वर स्वयं अपनी इच्छा से रूप धारण करता है, इसका अन्य कोई कारण नही होता। अत वह स्वयंभू कहा जाता है। वह अपने ही प्रकाश से ज्योतिवाला है। शरीरवाले होते हुए भी वह अनत होता है। उसकी उत्पत्ति, स्थिति या लय नही होती। वही अपनी 'चित्त' शक्ति से सत्त्व, रजस एव तमोगुण द्वारा विश्व का कारण है। जैसे छोटे से बीज मे वट का महान वृक्ष छिपा हुआ होता है, वैसे ही राम रूपी बीज में यह समस्त चराचर जगत व्याप्त है। राम शब्द के 'र' मे आठ मूर्तियां एव तीनो शक्तिया है। इस 'राम' मंत्र मे सीता प्रकृति तथा राम पुरुष है। इन्ही से चौदह भुवन उत्पन्न हुए थे, इन्ही मे स्थित है तथा इन्ही मे लय भी होते है। अपनी माया के कारण ही राम ने मानव रूप मे जन्म लिया है। जगत के प्राणों रूपी इस आत्मा को नमस्कार। इस प्रकार स्वय को राम से एकतावाला कहना चाहिए। (1-4)

तृतीय खंड

'रामाय नम ' (राम के लिए नमस्कार), इस मत्र मे राम शब्द परमात्मा को बताता है, 'नमस्कार' जीव को तथा 'के लिए' इन दोनो की एकता सूचित करता है। इस मत्र मे राम का ही कथन है। इससे उपासको को उनका मनचाहा फल मिलता है। जैसे किसी व्यक्ति का नाम लेने पर वह सामने आ जाता है, वैसे ही इस बीज मत्र से पुकारे जाने पर भगवान राम साधक के सामने आ जाते हैं। मनोकामना सिद्धि के लिए इस मत्र के बीज का दाहिने स्तन मे, शक्ति का बाए स्तन मे तथा कीलक का इनके मध्य मे सकल्प करके न्यास करे। सभी मत्रों का साधारणतया यही क्रम है। यहा राम का ध्यान इम प्रकार करना चाहिए—राम अनंत रूप एवं तेज से अग्नि के समान हैं तथा सत्त्वगुणयुक्त है। सीता के साथ होने पर वह अग्नि एव ईषात्मक तथा चद्रिका (चादनी) के साथ चद्रमा के समान है। अपनी प्रकृति के साथ वह श्यामवर्णवाले है, इनके वस्त्र पीले रग के है, सिर मे जटाए, कानो मे कुडल, गले में रत्नो की माला तथा हाथों में धनुष है। वे अत्यत धैर्यवान तथा दो भुजाओंवाले हैं। वे प्रसन्नमुख, अणिमा आदि आठो ऐश्वर्यों से सपन्न तथा जगत की योनि (कारण) परमेश्वरी प्रकृति (सीता) से सुशोभित है। वह दो भुजाओं , सोने जैसी आभा, अलकारों तथा हाथो मे कमलो से सुशोभित हैं। पुन उनके हाथो मे धनुष है और दाहिनी ओर गोरे रग के लक्ष्मण है, ये तीनों एक त्रिकोणात्मक सौंदर्य को उत्पन्न कर रहे है। (1-10)

इस बीज के बाद इसका शेष मत्र इस प्रकार है कि एक बार ऐसे त्रिकोण रूप वाले भगवान राम के पास सभी देवता उनके दर्शनों के लिए आए। उन्होने कल्प वृक्ष के नीचे बैठे भगवान राम की स्तुति की कि 'हे भगवान राम, आप कामरूप हैं, मायामय हैं, वेदों आदि के रूप है, ओकार है, रमा को धारण करनेवाले हैं, आत्मा मूर्ति हैं, सीता से सुशोभित है, राक्षसों को नष्ट करनेवाले तथा शुभ अंगोंवाले हैं। आपके सभी रूपों को नमस्कार। हे कल्याणकारक रघुवीर। रावण के मृत्युरूप।

मोहित किया हुआ है। फलत भगवान की माया को समझ पाना बड़ा ही कठिन है। भगवान की इस माया को देवता भी नही जान पाते। इसी माया में पड़कर ब्रह्मा को लाठी एव रुद्र को वंशी वनना पड़ा, तव भगवान श्री हरि की उस माया का ज्ञान मनुष्यों को कैसे हो सकता है ? देवताओ के बल एवं ज्ञान का माया क्षण-भर मे हरण कर लेती है। शेषनाग बलराम के रूप मे तथा स्वयं साक्षात शाश्वत ब्रह्म कृष्ण के रूप मे पैदा हुए। भगवान की सोलह हजार एक सौ स्त्रियां वेदो की ऋचाए तथा उपनिषद् है। इसके अलावा ब्रह्मरूप वेद की ऋचाए गोकुल की अन्य स्त्रियां है। चाणूर वस्तुत द्वेष, मुष्टिक मत्सर, कुवलयापीड दर्प, तथा आकाश मे उडनेवाला राक्षस वकासुर गर्व है। माता रोहिणी दया है। पृथ्वी ने सत्यभामा के रूप मे अवतार लिया है। अघासुर महाव्याधि के रूप मे तथा कलियुग कस के रूप मे पैदा हुआ है। शम ने सुदामा के रूप मे, सत्य ने अक्रूर के रूप मे और दम ने उद्धव का रूप धारण किया है। शख स्वय विष्णु का रूप है। यह शख मेघ के समान शब्द करनेवाला क्षीर सागर से पैदा हुआ है। भगवान कृष्ण ने जो दही-दूध के मटके फोडकर दही-दूध की नदियां वहाई थी, वह इसी क्षीर सागर का प्रवाह था। दूध-दही के क्षीर सागर मे भगवान पहले के समान क्रीड़ा कर रहे हे। दुष्टो के सहार एव संतो की रक्षा मे वह सदा लगे रहते है। धर्म एव प्राणियो की रक्षा के लिए ही भगवान ने मानव के रूप मे अवतार लिया था। उनका वह ब्रह्म के समान चक्र उनके हाथो मे शोभा दे रहा है। (10-19)

वायु भगवान कृष्ण की वैजयती माला एवं धर्म चवर बना महेश्वर ने चमकते हुए खड्ग का, कश्यप ने नद के घर मे ओखल का तथा माता अदिति ने रस्सी का रूप वनाया। सव वर्णों के ऊपर अनुस्वार के समान सुशोभित सब प्राणियो के ऊपर रहनेवाला आकाश ही भगवान कृष्ण का छत्र है। आदिकवि वाल्मीकि एव व्यास ने जितने देवताओं के जिन-जिन रूपों का वर्णन किया ओर देवताओ के जिन भी रूपो को प्राणी नमस्कार करते है, वे सभी रूप भगवान कृष्ण मे ही रहते है। शत्रुओं का नाश करनेवाली काली ही साक्षात उनकी गदा है। वैष्णवी माया ने उनके शार्ङ्ग धनुष का तथा प्राणनाशक काल ने वाण का रूप बनाया है। विश्व के सहार का वीज उनके हाथ मे कमल वनकर शोभा पाता है। गरुड़ वटभाडीर है और नारद मुदामा है। साक्षात भक्ति वृंदा के रूप मे प्रकट हुई। समस्त प्राणियो को कर्म का ज्ञान करानेवाली वुद्धि भगवान की क्रिया शक्ति है। अत ये सब गोप, गोपी आदि भगवान से अलग नही हैं। सभी स्वर्ग एव वैकुठ के देवताओ को भगवान ने ही पृथ्वी पर अवतरित किया है। इस रहस्य को जाननेवाला सभी तीर्थों के फल को प्राप्त करता है तथा देह के वधन से मुक्त हो जाता है। (20-25)

□

शुभ शरीरवाले । महान धनुर्धर । राजाओं में श्रेष्ठ । आप हमारी रक्षा करो, हमें ऐश्वर्य दो ।' देवता यह स्तुति कर ही रहे थे कि भगवान राम खर नामक राक्षस को मारने मे लग गए । तब देवताओं तथा ऋषियो ने उनकी स्तुति की । भगवान ने सेना सहित खर को मार डाला । तब बाद में अपनी निवृत्ति (मुक्ति) के लिए रावण वन से उनकी पत्नी को हर ले गया । वन से राम की पत्नी का हरण करने के कारण (राम का रा और वन) रावण कहा जाता है, अथवा ससार को रुलाने के कारण भी उसे रावण कहा जाता है । एक बार रावण ने कैलाश पर्वत को उठा लिया था, तब भगवान शकर ने पर्वत को इतना भारी कर दिया कि वह रव करने लगा (चिल्लाने लगा) अत रव करने के कारण भी उसे रावण कहा जाता है । इसके बाद राम एव लक्ष्मण सीता की खोज मे निकल पडे । इसी बीच उन्हे कबंध नामक राक्षस का सामना करना पडा । उन्होंने उस राक्षस को मार डाला । तब वे शबरी के आग्रह पर उसके आश्रम मे गए । इसके बाद वायु पुत्र हनुमान से मिले । भक्त हनुमान ने उनकी पूजा की तथा वानरो के राजा सुग्रीव को बुलाकर उससे उनकी मित्रता कराई । राम-लक्ष्मण ने अपना सारा वृत्तांत उसे बताया । (11-20)

सुग्रीव को राम की वीरता पर सदेह हुआ । तब उसने वाली द्वारा मारे गए दुंदुभि नामक राक्षस का शरीर दिखाया । राम ने बातो-ही-बातों में उसे दूर फेक दिया तथा एक ही बाण से सात वृक्षो को भेद डाला । इस पर सुग्रीव का सदेह दूर हो गया और उसे बड़ी प्रसन्नता हुई । तब वह सुग्रीव के साथ बाली की राजधानी पहुंचे । सुग्रीव ने भयकर गर्जना के साथ बाली को युद्ध के लिए ललकारा । बाली भी इसी प्रकार गरजता हुआ युद्ध के लिए आ गया । दोनो के युद्ध मे बाली राम द्वारा मारा गया । राम ने सुग्रीव का राज्याभिषेक कराया । सुग्रीव ने वानरो को बुलाकर आज्ञा दी कि तुम सभी दिशाओं से भली-भांति परिचित हो, अत· तुम सीता की खोज करो और आज ही उनका समाचार लाकर राम को बताओ ।' इस पर हनुमान समुद्र को लाघकर लंका पहुंच गए । वहा उन्होने सीता को देखा । अनेक राक्षसो को मारकर तथा लका को जला राम के पास आकर सारा विवरण राम को बताया । तब भगवान राम अत्यंत क्रोधित हुए और वानरों को साथ लेकर लका की ओर चल पडे । आक्रमण के लिए पहले लका को अच्छी तरह देखा गया और रावण पर आक्रमण कर दिया गया । इस युद्ध में कुंभकर्ण, इंद्रजीत मेघनाद, रावण आदि मारे गए । विभीषण को लका का राज्य सौपकर सीता को अपनी बायी ओर सुशोभित कर वानरों के साथ राम अयोध्या को चल पडे । वहा वह सिंहासन पर बैठे । वह रघुनदन राम प्रसन्न आत्मावाले धनुर्धर तथा सभी आभूषणो से सुशोभित हैं । (21-30)

उनके दाहिने हाथ में ज्ञानमयी मुद्रा तथा बाए हाथ मे तेज प्रकाशित करनेवाली मुद्रा है । इस प्रकार व्याख्यान में लगे हुए भगवान राम चिन्मय परमेश्वर है । शत्रुघ्न एवं भरत उनके उत्तर-दक्षिण मे तथा हनुमान हाथ जोडे सामने खडे है । यह एक त्रिकोण बनता है । भरत एवं शत्रुघ्न के क्रमश नीचे की ओर सुग्रीव एवं विभीषण खडे है । उनके (राम के) पीछे हाथों मे छत्र एव चवर लिए लक्ष्मण खडे हैं । भरत एव शत्रुघ्न के हाथो में ताड़पत्र के चवर हैं । इस प्रकार लक्ष्मण, भरत तथा शत्रुघ्न भी एक त्रिकोण के आकार में खडे है । यह सब मिलाकर भगवान श्री राम अपने इन दो त्रिकोणों अर्थात छ कोणों के दीर्घ अगो से बैठे है (यह छ कोणों का पहला आवरण है) । इस पहले घेरे के बाद पूर्व

शांतिपाठ .

ॐ भद्र कर्णेभि. शृणुयाम देवा भद्र पश्येमाक्षभिर्यजत्रा ।
स्थिरैरंगैस्तुष्टुवा सस्तनूभिर्व्यशेम देवहित यदायु ॥
स्वस्ति न इद्रो वृद्धश्रवा स्वस्ति न पूषा विश्ववेदा ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमि स्वस्ति न बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शाति शाति शाति. ।

'हम कानो से कल्याणमय वचन सुने, नेत्रो से कल्याणमय चीजो को देखें और दृढ अगोवाले स्वस्थ शरीर से ईश्वर की स्तुति करते हुए अपनी आयु को ईश्वर के प्रति समर्पित करते हुए व्यतीत करें। इद्र हमारा कल्याण करे, पूषा हमारा कल्याण करे, अमंगलनाशक गरुड और बृहस्पति हमारा कल्याण करें। दैहिक, दैविक और भौतिक तीनों प्रकार के दु ख शात हो ।'

भगवान गणेश को नमस्कार। हे भगवान गणेश ! तुम प्रत्यक्ष तत्त्व हो। समस्त सृष्टि के केवल तुम्ही बनानेवाले, पालन करने वाले तथा प्रलय करनेवाले हो। यह समस्त जगत ब्रह्म भी तुम ही हो। तुम साक्षात आत्मा हो। मै न्यायपूर्वक सत्य कहता हू। मुझ शिष्य की तथा गुरु की रक्षा करो। श्रोता, दाता एव धारण करनेवाले की रक्षा करो। सामने से, दाहिनी ओर से, पीछे से, बायी ओर से, ऊपर से तथा नीचे की ओर से मेरी रक्षा करो। मेरी चारो ओर से रक्षा करो। तुम वाणी रूप, चिन्मय, आनदमय, ब्रह्ममय, सच्चिदानद, अद्वितीय, प्रत्यक्ष ब्रह्म, ज्ञानमय तथा विज्ञानमय हो। (1-5)

यह समस्त जगत तुमसे ही उत्पन्न होता है, तुममे ही स्थिर है तथा तुम्ही मे लय हो जाता है। यह समस्त जगत तुम्हारे कारण ही प्रतीत होता है। तुम्ही पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु एव आकाश हो। तुम्ही वाणी के परा, पश्यती, मध्यमा एव वैखरी, ये चारों रूप हो। तुम सत्त्व, रजस एव तमस, इन तीनों गुणों से, स्थूल, सूक्ष्म एव कारण, इन तीनो शरीरो से तथा भूत, भविष्य एवं वर्तमान, इन तीनो कालों से परे हो। तुम सदा मूलाधार चक्र में स्थित रहते हो। ज्ञान, क्रिया एवं इच्छा, ये तीनों शक्तियां तुम्हारा ही स्वरूप है। योगी नित्य तुम्हारा ही ध्यान करते हैं। तुम्ही ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, यम, इद्र, अग्नि, वायु, सूर्य, चद्रमा, ब्रह्म, भू, भुव, स्व तथा 'ओम' हो। (6)

गणेश का बीज मत्र—इसका प्रथम अक्षर 'ग', दूसरा 'अ', तीसरा 'अनुस्वार'( ) है। इस प्रकार 'ग' गणेश का बीज मत्र है। 'ग' इसका पूर्व रूप, 'अ' मध्य रूप तथा अनुस्वार अत रूप है। उत्तर रूप नाद, बिदु, अनुसधान, संहिता एव सधि हैं। यही गणेश विद्या है। इसके ऋषि, छंद एव देवता क्रमश गणक, नृचद गायत्री एवं महा गणपति हैं। 'एकदत को हम जानते है, वक्रतुड का चिंतन करते है तथा एकदत हमे प्रेरणा दे', यह गणेश गायत्री है। उनका ध्यान इस प्रकार किया जाता है—'एकदत, चतुर्भुज, पाश एव अकुश धारण करनेवाले, अभय वरदान देनेवाले [illegible] मे चूहे के

अग्निकोण, दक्षिण, नैर्ऋत्य आदि आठों दिशाओं मे (भगवान राम के) वासुदेव आदि वैठे है। यह उनका दूसरा आवरण (घेरा) है। जब उनके साथ हनुमान, सुग्रीव, भरत, विभीषण, लक्ष्मण, अगद, शत्रुघ्न, जाम्बवत, धृष्टि,जयंत, विजय, सुराष्ट्र, राष्ट्रवर्धन, अशोक, धर्मपाल और सुमत्र होते है, तो यह तीसरा आवरण बनता है। इद्र, अग्नि, धर्म, वरुण, वायु, चद्रमा, ईशान, निर्ऋति, ब्रह्मा एव अनत इन दसो दिक्पालों से घिरे रहने पर यह चौथा आवरण बनता है। इन दिक्पालों के वाहरी भाग मे आयुध (अस्त्र-शस्त्र) रहते है तथा उन्ही के साथ नल, नील आदि वानर रहते है। इस प्रकार वसिष्ठ एव मामदेव आदि मुनि (यंत्र बनकर) उनकी उपासना करते हैं। (31-39)

कामना सिद्धि हेतु राम-यंत्र का प्रयोग

ऊपर श्रीराम यत्र का संक्षिप्त वर्णन है। अब कामना पूर्ति के लिए इसका उपयोग कैसे हो सकता है, यहा इसी का वर्णन है। पहले दो समकोण त्रिभुज बनाए (जिनकी तीनो भुजाए बरावर हो)। इन दोनों के वीच मे ॐ लिखे हों। दोनो त्रिभुजो के केंद्र में बीज (र) को लिखे। बीज के नीचे कार्य (जो कर रहे हों) तथा ऊपर साधक का नाम लिखें। कार्य कर्मकारक मे तथा साधक सबध कारक मे लिखा जाए (जैसे राजा नामक व्यक्ति परीक्षा उत्तीर्ण करने के लिए यह अनुष्ठान करे, तो कार्य के स्थान पर 'परीक्षा को' और साधक के स्थान पर राजा को लिखा जाएगा)। बीज के दोनो बगलों मे 'करो' शब्द लिखें। यह जो कुछ भी लिखा गया हो, उसके आगे एव पीछे से ॐ लिखा जाए। फिर दोनो त्रिभुजो के छहों कोणो मे दीर्घ बीज (राम) लिखे। फिर प्रत्येक के साथ 'हृदयाय नम' आदि हृदयन्यास लिखे। कोणो के अगल-वगल मे 'श्री' 'ह्री' तथा 'क्लीं' लिखे। कोण की नोक मे 'हु' तथा इसके दोनों ओर 'ऐ' (ऐं हुं ऐं) लिखे। अव तीन वृत्तो से अष्टदल कमल बनाए। फिर इसमे (अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, ऌ, ए, ऐ, ओ, औ) चौदह स्वरो एव 'क'से 'क्ष' तक तीस व्यंजनो सहित कुल सैतालीस अक्षरो को कमल के आठों दलो मे लिखे। इन्हे प्रत्येक दल मे छ-छ अक्षर लिखने पर आठवे दल में पाच ही अक्षर रह जाएगे। वाद मे इसी प्रकार का एक कमल ओर बनाएं। इसके आठों दलों में क्रमश 'ॐ नमो नारायणाय' इस मत्र के एक-एक अक्षर को लिखे और इसके केसर में 'श्री' लिखें। इसके वाहर वारह दलोंवाला कमल वनाए तथा इसके प्रत्येक दल मे 'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय' इस मत्र के एक-एक अक्षर को लिखे। (40-47)

इस बारह दलवाले कमल के केसर मे 'अ' से 'क्ष' तक सभी अक्षरो को लिखे। इसके बाहर सोलह दलो का कमल वनाए। इसके केसर मे 'ह्री' लिखें। इसके सोलहो दलो मे 'हु फट् नम' तथा इससे पूर्व बारह अक्षरोंवाले मत्र के एक-एक अक्षर को लिखें (फट् एक ही माना जाएगा)। इसके दल के जोडो में हनुमान आदि वीरो के बीज मत्र (ह स भ्र इत्यादि सही-सही लिखे)। इसके बाहर नाद एव विदु से युक्त वत्तीस दलोंवाला कमल बनाए। इनमें मत्रराज (नृसिह मत्र) के वत्तीस अक्षरों को क्रमश लिखें और इन्ही में आठ वसुओ, ग्यारह रुद्रों, बारह आदित्यों एव वषट्का को तथा वषटकार को लिखें और इनके बाहर से भूपुर यंत्र बनाए। इस यत्र के चारो ओर वज्र और कोणो मे शूल बनाए। भूपुर यत्र तीन रेखाओ मे मिला हुआ हो। ये तीन रेखाए सत्व, रजस एव तमस तीनो गुणो की प्रतीक है। इसमे द्वार भी होना चाहिए, इसे राशि आदि से सुशोभित करना चाहिए तथा

चिह्नवाले, ध्वज को धारण करनेवाला, लाल रगवाले, बड़े पेटवाले, सूप जैसे कानोवाले, लाल वस्त्रोंवाले, लाल चंदन लगाए हुए, लाल फूलों से पूजे गए, भक्तों पर कृपा करनेवाले, अच्युत, जगत के कारण, सृष्टि से पहले उत्पन्न, प्रकृति से तथा पुरुष से महान, इस प्रकार के गणपति का ध्यान श्रेष्ठ योगी ही करते हैं। (7-9)

व्रातपति को, गणेश को, प्रथम पति को, लबोदार को, एकदंत को, विघ्ननाशक को, शिव के पुत्र को तथा वरदान देनेवाली मूर्ति को बार-बार नमस्कार हो—इस अथर्वशिर को अध्ययन करनेवाला ब्रह्म को प्राप्त करता है। वह चारों ओर से सुख प्राप्त करता है। कोई भी विघ्न उसे हानि नही पहुंचाता। वह पांच महापापो से मुक्त हो जाता है। इसे सायकाल पढ़ने से दिन के पाप नष्ट होते है। प्रात पढने से रात्रि के पाप नष्ट होते है। साय-प्रात. दोनो कालों में पढने से पाठक निष्पाप हो जाता है और धर्म, अर्थ, काम तथा मोक्ष चारो पुरुषार्थो को प्राप्त करता है। इसका ज्ञान अशिष्य (जो शिष्य न हो) को नही देना चाहिए। भूल से भी ऐसा करने पर पापी बनता है। इसके एक हजार पाठ करने से हर इच्छा पूर्ण होती है। इससे गणपति का अभिषेक करनेवाला अच्छा वक्ता बनता है। चतुर्थी में निराहार रहकर जप करने से साधक विद्वान बनता है। ऐसा महर्षि अथर्वण ने कहा है। इस मंत्र से तप करनेवाले को कोई भय नही रहता। दूब के अकुरो से इसके साथ गणेश का पूजन करने पर मनुष्य कुबेर के समान हो जाता है। एक हजार लड्डुओ से पूजन करने पर वाच्छित फल मिलता है। घी एवं समिधा से हवन करने पर सब कुछ प्राप्त हो जाता है। आठ ब्राह्मणो को सही रूप में इसकी दीक्षा देनेवाला सूर्य के समान तेजस्वी हो जाता है। सूर्य-ग्रहण मे किसी महान नदी मे बैठकर या देव प्रतिमा के सामने इसे पढने से मत्र सिद्ध होकर महान विघ्नो से भी मुक्ति मिल जाती हे और महादोष भी छूट जाते है। वह व्यक्ति सर्वज्ञाता हो जाता है।

□

इसमे फणी (शेषनाग) अनत, वासुकि, तक्षक वर्क पद्मक, महापद्म शख एव गुलिक इन आठ सर्पों को बनाना चाहिए। फिर इस यंत्र की दिशाओं एवं उपदिशाओं मे नरसिह बीज मत्र एव कोणों मे वराह बीज मत्र लिखें। नृसिह मंत्र अनुग्रह चद्र नाद शक्ति आदि से युक्त है। यही ग्रहों को शात करता है। अन्त्य वर्ण आड आदि से सपन्न 'हुम' वराह बीज मत्र है। (48-57)

राम के माला मत्र मे सर्वप्रथम प्रणव (ॐ), फिर नम. फिर क्रमशः निद्रा (भ), स्मृति भेद (ग), रुद्रयुक्त कामिका (व), अमर से अलंकृत (ते), अग्नि (र), मेधा (धु), अक्रूर युक्त दीर्घ कला (न), ह्लादिनी (द), दीर्घ युक्त काल (ना) तथा क्षुधा (य) है। इस प्रकार 'ॐ नमो भगवते रघुनदनाय' बनता है। (यह तत्रो की गोपनीय कूटाक्षर शैली है, इसका उद्देश्य सर्वसाधारण से तत्र को दूर करता रहा है। इसमे मत्र को न लिखकर कूट सकेत लिख दिए जाते है। जैसे 'नम' के लिए नति, 'ॐ' के लिए तारक 'भ' के लिए निद्रा आदि लिख दिया जाता है। यह मत्र इस उपनिषद मे इसी शैली मे है।) पूरा मत्र इस प्रकार है—'ॐ नमो भगवते रघुनंदनाय, रक्षोध्नविशदाय, मधुर प्रसन्नवदनायामिततेजसे बलाय रामाय विष्णवे नम ॐ।' यह श्री राम का सैतालीस अक्षरो का राज्याभिषिक्त माला मत्र है। इसे इसी क्रम में लिखना चाहिए। सगुण मत्र होने पर भी यह दैविक, दैविक, भौतिक तीनो कष्टों को नष्ट करता है। यही सर्वात्मक है। इसे प्राचीन काल के विद्वानो ने कहा है। ऋषियों ने इससे अपनी साधना की है। इसकी उपासना करने वालो को नीरोगता, दीर्घायु तथा मोक्ष प्राप्त होता है। इसकी साधना से पुत्रहीनो को पुत्र प्राप्त होते है। धर्म, ज्ञान, वैराग्य, समिति आदि सभी इच्छाए इससे पूरी होती है। इसकी साधना से शीघ्र मनोकामना पूर्ण होती है। यह अत्यत गोपनीय रहस्य है। अयोग्य पात्रो को इस मत्र की दीक्षा नही देनी चाहिए। (58-67)

चतुर्थ खंड

प्रसन्नता के साथ द्वारपूजा करके पद्मासन-पचभूत आदि की शुद्धि करे। श्री राम की पूजा मे सिंहासन का पीठ, नीचे का भाग, ऊपर का भाग तथा अगल-बगल का भी पूजन किया जाता है। पीठ के ऊपर मध्य में अष्टदल कमल की भी पूजा करें। रत्नजटित सिंहासन पर मधुर कोमल बिस्तर की कल्पना करके उस पर ईश्वर रूपी आचार्य का पूजन करें। पीठ के नीचे के भाग मे भगवान के आसन के नीचे आश्रय शक्ति, कूर्म, नाग और पृथ्वीवाले दो कमलो की कल्पना करे। इन सबकी पूजा करें। विघ्न, दुर्गा, क्षेत्रपाल एवं वाणी, इनके पहले बीज लगाकर इनके आगे के लिए (विघ्न के लिए आदि) लगाए। तब इनकी पूजा पीठ के चारों पायो मे क्रमश धर्म, अर्थ, काम एवं मोक्ष की आग्नेय आदि कोणों मे तथा क्रमश अधर्म, अनर्थ, अकाम एव अमोक्ष की पूर्व आदि दिशाओ मे पूजा करें। पीठ के ऊपर बीच मे सूर्य, चद्र एवं अग्नि की पूजा एव यंत्र में स्थित तीनों गुणो के प्रतीक बीज सहित तीन वृत्तों का ध्यान एव पूजन करें। इसके बाद कमल के आठ दलों की पूजा करें। मध्य दल के अग्निकोण में आत्मा-अंतरात्मा, परमात्मा तथा ज्ञानात्मा की और पूर्व आदि दिशाओ मे विद्या, अविद्या, कला एवं परतत्त्व की, फिर विमला आदि शक्तियों की, फिर मुख्य देवकी आह्वान सहित, अगव्यूह, धृष्टि, लोकपाल आदि की उनके अस्त्र-शस्त्र सहित, वसिष्ठ आदि आठ मुनियो की तथा फिर नील आदि, इन सबकी पूजा करें। बाद में चंदन आदि सुगधित लेपनों के साथ तथा अलकार आदि द्वारा श्री राम की पूजा करें। इसके बाद जप आदि तथा निम्नलिखित ध्यान करे। (1-7)

83. नृसिंहपूर्वतापिनी उपनिषद

शांतिपाठ ·

ॐ भद्र कर्णेभि. शृणुयाम देवा भद्र पश्येमाताक्षभिर्यजत्रा
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवा सस्तनूभिर्व्यशेम देवहित यदायु ।
स्वस्ति न इद्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति न पूषा विश्ववेदा·
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो वृहस्पतिर्दधातु ।

ॐ शाति. शाति. शाति ।

प्रथम खंड

यह सब जल-ही-जल था । उस जल से कमल के पत्ते में ब्रह्माजी उत्पन्न हुए । उनके मन में इच्छा हुई कि मैं सृष्टि करू । व्यक्ति पहले मन से सोचता है, फिर बोलता है तथा अंत में उस कार्य को करता है । कहा जाता है कि सृष्टि के आरभ में काम की उत्पत्ति हुई । ज्ञानी लोग सदा मन में रहनेवाले आत्मा को खोजते रहते हैं । वे काम को आत्मा के लिए बंधन मानते हैं । उनके मत के अनुसार मन में काम की उत्पत्ति होती है । सृष्टि के पूर्व केवल जल ही था, अतः वही विश्व का कारण है, यह जाननेवाला विद्वान जो भी इच्छा करता है, उसे उसकी चाही गई वस्तु मिल जाती है । प्रजापति ने तपस्या प्रारंभ की तब उन्हें अनुष्टुप छंद में उत्पन्न मंत्रराज नरसिंह मंत्र प्राप्त हुआ । इसी मत्र के प्रभाव से उन्होंने उस दिखाई देनेवाले विश्व की रचना की । इसीलिए इस विश्व को मंत्रराज अनुष्टुपमय कहा जाता है । इसी से समस्त भूत पैदा हुए । इसी के कारण प्राणी जीवित रहते हैं तथा इस लोक को त्यगाने पर इसी में लीन हो जाते हैं । यह अनुष्टुप वाणी ही लोकों को बनानेवाली है । वाणी से मनुष्य जन्म मृत्यु को प्राप्त होते हैं और वाणी अनुष्टुप ही है । यह अनुष्टुप छंद अन्य छदों में श्रेष्ठ है । (1)

इस मत्र का प्रथम चरण का रूप सागर, पर्वत, सातों द्वीपोंवाली पृथ्वीवाला है । दूसरा चरण यक्ष-गधर्व-अप्सराओं से युक्त है । तृतीय चरण में वसु, रुद्र और आदित्य देवता सहित द्युलोक और चतुर्थ चरण के रूप-माया रहित, पवित्र, परम व्योम युक्त ब्रह्म रूप है । इन सभी को जाननेवाला अमरता पद पाता है । इस मंत्र के चार चरण हैं, जो अपने अंगों सहित चारों वेद ही हैं । इसके ध्यान का क्या रूप है ? इसका देवता, अग, गण, छंद और ऋषि यह सब क्या और कौन हैं ? इसके समाधान में ब्रह्मा बताते हैं कि 'बीज से युक्त इस आठ अक्षरों के प्रत्येक चरणवाले मंत्र को जो साम का ही अग मानता है, वह संपत्ति से युक्त होता है । सभी वेदों के आरंभ में प्रणव है, अतः जो इसे प्रणव का और सोम का अंग मानता है, वह तीनों लोकों में विजय प्राप्त कर लेता है । चौबीस अक्षरों वाले महालक्ष्मी मत्र को यजुर्वेद एवं साम का अंग माननेवाला आयु यश, कीर्ति, ज्ञान एवं ऐश्वर्य प्राप्त करता है । अंगों सहित साम को जाननेवाला अमृतत्व प्राप्त करता है । अतः इसे अगों सहित

शंख, चक्र, गदा एवं कमल धारण करनेवाले सच्चिदानंद स्वरूप भगवान श्रीराम अत्यत महिमावाले तथा संसार के आश्रय हैं। वे सांसारिक बंधनों को नष्ट करनेवाले है। 'उन परमेश्वर भगवान को मै नमस्कार करता हूं।' इस प्रकार स्तुति करनेवाले उपासक नि सदेह मोक्ष पाते है। अपनी लीला को समेटकर भगवान राम शंख, चक्र, गदा एवं पद्म के साथ अंतर्धान हो गए। अपने वास्तविक रूप को धारण करके सीता एवं लक्ष्मण के साथ वे अपने लोको में चले गए। उनके साथ ही उनका परिवार, उनकी प्रजा, विभीषण आदि भी उसी परम धाम मे पहुच गए। उनके भक्त मनचाहे भोगों को प्राप्त करते है। अत में उन्हें परमपद मिलता है। ये ऋचाए समस्त कामनाओ तथा अर्थो को देनेवाली है। इनके पढ़नेवाले पवित्र होकर मोक्ष प्राप्त करते है।

□

जानना चाहिए। ज्ञानी प्रणव, गायत्री एवं यजुष के रूप महालक्ष्मी मत्र को कुपात्रों को नही बताते, क्योंकि इसे जान लेने पर भी इन्हे अच्छी गति नही मिलती। अत इस विषय मे सावधान रहना चाहिए। ऐसे लोगों को मंत्र देनेवाला गुरु नीच गति को प्राप्त करता। (2-3)

संपूर्ण विश्व, प्राणी, इद्रियां, पशु, अन्न, अमृत, सम्राट, स्वराट एवं विराट् इस मत्रराज साम का प्रथम चरण मानें। चारों वेद, सूर्य एवं इसके मंडल में स्थित पुरुष को इसका द्वितीय चरण समझे। तृतीय चरण समस्त औषधियो, तारों तथा चंद्रमा को समझना चाहिए। ब्रह्मा, शिव, विष्णु, इद्र, अग्नि और अक्षर ब्रह्म इसका चौथा चरण समझा जाए। इसे जाननेवाला अमृतत्व प्राप्त करता है। इसके प्रथम चरण का प्रथम अश 'उग्र', द्वितीय चरण का प्रथम अश 'ज्वल', तृतीय चरण का 'नृसिह' तथा चौथे चरण का प्रथम अंश 'मृत्यु' है। इन्हें साम समझना चाहिए। इसका ज्ञाता अमृतत्व पाता है। अत· यह मत्र जिसे देना हो, उसकी अच्छी तरह परीक्षा लेनी चाहिए। इसका उपदेश केवल सदाचारी शिष्य या पुत्र को देना चाहिए। (4)

क्षीर सागर मे सोया हुआ भगवान का रूप परम पद है। इसे योगियो के लिए समझना चाहिए। इसका ज्ञाता अमृतत्व पाता है। इसे अनुष्टुप मत्र के प्रथम चरण के पूर्वार्ध (पहले आधे) भाग का अतिम अश 'वीर' दूसरे चरण के पूर्वार्ध का अतिम 'त', तीसरे के पूर्वार्ध का अतिम 'भी' तथा चतुर्थ चरण के पूर्वार्ध का अतिम अश 'मृत्युम्' है। इस जानने योग्य साम का ज्ञाता अमृतत्व पाता है। आचार्य के मुख से इसका ज्ञान पानेवाला इसी शरीर से भवसागर से पार हो जाता है और उसके सपर्क में आनेवाले लोगो को भी वह इस बधन से मुक्त करता है। ससार की माया मे पडा हुआ प्राणी भी इसे सुनकर मुक्ति की इच्छा करता है। इस मत्र के जप से इसी शरीर से भगवान नृसिह के दर्शन होते है। कलियुग मे मुक्ति का इससे सरल उपाय नही है। अत इसे उचित रीति से जाननेवाला अमृतत्व पाता है। (5)

भगवान नृसिह ऋत एवं सत्य ब्रह्म हैं। वे काले-पीले रग के सिह एव पुरुष की मिली-जुली आकृतिवाले है। वे भयंकर आंखोंवाले नीले लोहित शकर हैं, उमापति, पशुपति, पिनाकी तथा अनंत तेजवाले है। वे सभी विद्याओ और प्राणियों के स्वामी है। वे देवताओ एव ब्रह्मा के भी पति है। यजुर्वेद का अर्थ उन्ही का रूप है। उन्हें साम ही समझना चाहिए। ऐसा ज्ञाता अमृतत्व पाता है। मंत्रराज अनुष्टुप के प्रथम चरण के उत्तरार्ध (बादवाला आधा भाग) का पहला अश 'महा', दूसरे चरण के उत्तरार्ध का पहला अश 'सर्वतो', तृतीय के उत्तरार्ध का प्रथम अश 'पण' तथा चतुर्थ का 'नमा' है। इसका ज्ञाता अमरता पाता है। अत इसे साम समझें। यह साम सच्चिदानद रूप है। इसे जाननेवाला इसी शरीर से अमृतत्व पाता है। इसे अगों सहित जानना चाहिए। इस ज्ञान से व्यक्ति से मुक्ति एव अमरता प्राप्त होती है। (6)

विश्व की रचना करनेवाले प्रजापति ने इसी मत्र से जगत की रचना की। अत वे विश्व के रचयिता बने। यह विश्व साम से ही प्रकट हुआ। इस रहस्य को जाननेवाला ब्रह्मलोक तथा उसके पद को प्राप्त करता है। इसे अगों सहित जाननेवाला ससार चक्र से मुक्त होकर अमृतत्व प्राप्त करता है। इस मत्र के प्रथम चरण का अतिम शबद 'विष्णु', द्वितीय चरण का अतिम शब्द 'सुप्र', तृतीय का 'भद्र' तथा चतुर्थ का अंतिम शब्द 'म्यहम्' है। इसका ज्ञाता अमृतत्व पाता है। प्रजापति

80. गोपाल पूर्वतापिनी उपनिषद

शांतिपाठ :

ॐ भद्र कर्णेभि शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमातक्षिभिर्यजत्रा
वासस्तुभिर्व्यशेम देवहित यदायु. ।
स्वस्ति न इद्रो वृद्धश्रवा स्वस्ति न पूषा विश्ववेदा
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमि स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ।

ॐ शाति. शाति. शाति· ।

'सच्चिदानंदस्वरूप, सरलता से सारे कार्य करनेवाले वेदात द्वारा जानने योग्य बुद्धि के साक्षी एव गुरुरूपी भगवान श्री कृष्ण को मै नमस्कार करता हूं ।' एक बार मुनियों ने ब्रह्मा से पूछा, 'कौन परम देव है ? मृत्यु किससे डरती है ? किसे जान लेने पर संपूर्ण ज्ञान हो जाता है ? और यह विश्व किसकी आज्ञा से घूमता है ?' इस पर ब्रह्माजी ने उत्तर दिया, 'कृष्ण ही परम देवता है । मृत्यु उन्ही से डरती है । गोपियों के प्रिय कृष्ण को जान लेने पर समस्त ज्ञान हो जाता है । स्वाहा (माया) विश्व को घुमाती है ।' ऋषियों ने फिर पूछा, 'गोविद, गोपी वल्लभ और स्वाहा, ये कौन है ?' ब्रह्मा बोले—'पापों को नष्ट करनेवाले तथा गाय, भूमि एव वेदों को जाननेवाले गोविद श्री हरि ही है । वही माया और सकल परम ब्रह्म है । जो उन्हें जानता है और उन्हें भजता है, वह अमर हो जाता है ।' ऋषियों ने पूछा, 'भगवान कृष्ण के किस रूप का ध्यान करना चाहिए ? उनके नाम का अमृत रस कैसे प्राप्त किया जा सकता है ? और उनका भोजन कैसे करें ?' ब्रह्मा बोले, 'उनके ग्वाले के रूप का ध्यान करना चाहिए । उनका रग नए नीले बादल के समान है, किशोर अवस्थावाला है और वह दिव्य कल्पवृक्ष के नीचे बैठे हुए है । वे गोपियों एवं ग्वालो से घिरे हुए और अत्यत सुदर है । यमुना की लहरो से शीतल बनी वायु उनकी सेवा कर रही है । ऐसे रूप का ध्यान करनेवाला ससार के बधनो से छूट जाता है । (1-3)

'उनके मत्र के आरभ में काम (क्लीं) है, पहला पद कृष्णाय, दूसरा गोविदाय तथा तीसरा पद गोपीजनवल्लभाय है । (पूरा मत्र 'क्लीकृष्णाय गोविदाय गोपीजनवल्लभाय स्वाहा') इसके अत मे स्वाहा का उच्चारण करने से शीघ्र ही भगवान कृष्ण से मिलन एवं मुक्ति होती है । इसके अतिरिक्त कोई मार्ग नही है । इसी का भजन करना भक्ति है । अपनी समस्त कामनाओ को त्यागकर मन आदि को उन्ही में समर्पित कर देना भजन है । यही वास्तविक सन्यास भी है । वेदज्ञ उनका अनेक प्रकार से भजन करते हैं । भक्त गोविद नाम से उपासना करते हैं, वे ही गोपीजनवल्लभ संसार के पालक हैं, जो अपनी स्वाहा से जगत का निर्माण करते हैं । जैसे एक ही वायु शरीरो मे पाच रूपों मे रहता है, वैसे ही समस्त जगत में एक कृष्ण ही व्याप्त है । इस मंत्र मे उनके पांचों नाम एक ही कृष्ण को वताते हैं ।' मुनियों ने पूछा, 'जगत के आश्रय कृष्ण की उपासना कैसे की जाती है ?' ब्रह्माजी ने वताया, 'सोने का एक आठ दलोंवाला कमल बनाए । इसके बीच में परस्पर संपुटित दो त्रिकोण

ने इन तत्त्वो को जाना। इस अनुष्टुप की स्थिति ब्रह्म मे ही है। इसे इसी प्रकार जाननेवाला ज्ञानी अमृतत्व पाता है। स्त्री हो या पुरुष जो भी इस लोक मे सदाचार से आनद मे स्थित होना चाहते है, उन्हें भगवान नृसिह समस्त ऐश्वर्य प्रदान करते है। परमात्मा को प्राप्त करने का इच्छुक चाहे कही भी मृत्यु को प्राप्त हो,उसे इस तारक मत्र का जप करना चाहिए। प्रजापति साम के अग है। अत वही तारक मंत्र है। उन्होने ही इसके प्रथम बार दर्शन किए। इस सबको सच्चा साधक जानता है। इसे जानकर पुरश्चरण करनेवाला साक्षात महाविष्णु ही बन जाता है। (7)

द्वितीय खंड

मृत्यु,पाप एव संसार से डरे हुए देवता ब्रह्मा के पास पहुचे। ब्रह्माजी ने उन्हे मत्रराज अनुष्टुप दिया। इस मत्र से उन्होने मृत्यु को जीत लिया,वे पापो से मुक्त हो गए तथा उन्होने ससार पर भी विजय प्राप्त कर ली अत मृत्यु,पाप एव संसार से डरा हुआ व्यक्ति इस मत्रराज अनुष्टुप को ग्रहण करे। इससे वह मृत्यु,पाप एव ससार-चक्र से पार हो जाता है। प्रणव भी इसी मत्र का अग है। प्रणव की प्रथम मात्रा का लोक पृथ्वी,वेद ऋग्वेद,देवता,ब्रह्मा तथा छद गायत्री है। यह वस्तु देवो का गण है तथा गार्हपत्य अग्नि का रूप है। ये सभी प्रणव की प्रथम मात्रा 'अ' मे स्थित है तथा ये ही साम का प्रथम चरण भी है। प्रणव की दूसरी मात्रा 'उ' में अतरिक्ष,यजुर्वेद,विष्णु एव रुद्र देवताओ का गण,दक्षिणाग्नि तथा त्रिष्टुप छद है। यही साम का दूसरा चरण है। प्रणव की तृतीय मात्रा 'म' है। इसमें द्युलोक,सामवेद,रुद्र-आदित्य गण जगती छद तथा आह्वनीय अग्नि है। यही साम का तीसरा चरण है। प्रणव की चौथी मात्रा नाद रूप अर्धमात्रा है इसमे चद्र लोक, ओकार ब्रह्म, अथर्ववेद, सवर्तक अग्नि,मरुत गण,विराट् छद एव ब्रह्मा ऋषि है। यह ब्रह्म रूप अत्यत प्रकाशमान मात्रा है। यही साम की चौथी मात्रा है। (1)

इसके प्रथम चरण मे आठ अक्षर है। शेष तीन चरणो मे भी आठ-आठ अक्षर है। इस प्रकार इसमे बत्तीस अक्षर होते है। इस समस्त जगत की उत्पत्ति अनुष्टुप से ही हुई तथा इसी मे इसका सहार भी होता है। चार चरण इसके चार अग है। प्रणव इसका पाचवा अग है,जो क्रमश हृदय, सिर,शिखा,कवच (कधे) एव अस्त्र रूप है। अत मनुष्य शरीर के समान ही इनका अगो से सयोग करें। सपूर्ण लोको के समान प्रणव एव अनुष्टुप मत्र के अग आपस मे मिले हुए है। प्रणव विश्व रूप है,अत अनुष्टुप के प्रत्येक अक्षर मे प्रणव (ॐ) का सपुट देना चाहिए, अर्थात इस मत्र के प्रत्येक अक्षर के आगे और पीछे ॐ लगाना चाहिए। ब्रह्म को जाननेवाले इसके प्रत्येक अक्षर के न्यास के विषय मे कहते है। (2)

इस मत्र का प्रथम शब्द 'उग्रम' है,इसका ज्ञाता अमृतत्व प्राप्त करता है। द्वितीय स्थान 'वीरम', तृतीय 'महाविष्णुम' चतुर्थ 'ज्वलंतम', पचम 'सर्वतोमुखम', छठा 'नृसिहम' सातवा 'भीषणम', आठवा 'भद्रम' नवा 'मृत्युमृत्युम',दसवा 'नमामि' तथा ग्यारहवा 'अहम' है। पूरा मत्र इस प्रकार बनता है.

उग्र वीरं महाविष्णुम्

ज्वलंतं सर्वतोमुखम्।

वनाएं। कोणों की कर्णिका में 'क्लीं' लिखें तथा प्रत्येक कोण में 'क्लीं कृष्णाय नम' इस मत्र के एक-एक अक्षर को लिखें। फिर ब्रह्मा मत्र तथा काम गायत्री विधि सहित लिखकर इसके आठो ओर शूल वनाकर पृथ्वी मंडल वनाएं। इसे अंग,वासुदेव,रुक्मिणी,इद्र आदि के आठ घेरो से युक्त करे और पूजा करे। तीनों संध्याओ में सोलह उपचारों से इसकी पूजा करने से साधक को सव कुछ प्राप्त हो जाता है। भगवान कृष्ण एकमात्र ईश्वर,वशी,सवमें व्याप्त,प्रशंसनीय और अनेक रूपोवाले हैं। इस पीठ की नित्य पूजा करने से सदा रहनेवाला सुख मिलता है। भगवान कृष्ण सभी साधकों की कामनाएं पूर्ण करते हैं। वे नित्यों मे नित्य एवं चेतनों मे चेतन है। जो इस गोप रूपवाले कृष्ण को जान लेता है,वह विष्णु के परम पद को प्राप्त करता है। (4-8)

'कृष्ण ही सर्वप्रथम ब्रह्मा को पैदा करके उन्हे वेदो का ज्ञान देते है। वही समस्त प्राणियो को वुद्धि का प्रकाश देते है। मोक्ष के इच्छुक उन्ही की शरण मे जाए। भगवान कृष्ण के पाच पदोवाले मत्र मे 'ओम' का संपुट लगाकर जप करनेवाला शीघ्र उनके दर्शन करता है। अत मोक्ष प्राप्ति के लिए तथा शांति के लिए इसका नित्य जप करे। इसी पचपदी मत्र से अन्य मत्र भी पैदा हुए है,जो मनुष्य का हित करनेवाले है। इद्र आदि देवता इन्ही मंत्रों की साधना से ऐश्वर्य प्राप्त करते हे। (9)

ब्रह्माजी ने आगे वताया,'जव मेरी तीन चौथाई अवस्था परमेश्वर का ध्यान और स्मरण करते हुए वीत गई,तव मुझे दर्शन देकर उन्होने ज्ञान दिया। यह ज्ञान अठारह अक्षरो के मत्र का था। फिर उन्होने मुझे सृष्टि रचना की प्रेरणा दी। (क्लीं कृष्णाय गोविंदाय गोपीजनवल्लभाय स्वाहा) इस मत्र के 'क्लीम्' के 'क्,ल्,ई,म्' से मैने क्रमश जल,पृथ्वी,अग्नि,चंद्रमा की तथा 'क्लीम्' से सूर्य की रचना की। 'कृष्णाय' से आकाश एवं वायु की,'गोपीजनवल्लभाय' से स्त्री-पुरुप की तथा 'स्वाहा' से चराचर विश्व की रचना की। इसी मत्र से प्राचीनकाल में राजा चद्रध्वज को आत्मज्ञान हुआ था। इसी मंत्र से भगवान के गो-लोक की प्राप्ति होती है। (10)

'हे मुनियो । जैसे मै भगवान की स्तुति करता हू,वैसे ही आप लोग भी इस मत्र से भगवान कृष्ण की आराधना करे। इसी मे केवल परमपद की प्राप्ति होगी। वाणी,मन आदि उन तक कभी नही पहुच सकते। अत परमेश्वर कृष्ण का ही ध्यान करना चाहिए। उनके ही नाम का रस पीना चाहिए। नित्य उन्ही का भजन करना चाहिए।

□

इसे जाननेवाला अमरता पाता है। यह अनुष्टुप ग्यारह शब्दोवाला है। इसी प्रकार समस्त जगत की रचना हुई। इसी के द्वारा सबका उपसहार भी होता है। अत यह सब इसी की महिमा है। इसका ज्ञाता अमरता प्राप्त करता है। (3)

इसमे 'उग्र' शब्द का देवताओ द्वारा कारण पूछे जाने पर ब्रह्मा बोले, 'नृसिह अपनी महिमा से सभी लोको, देवों, आत्माओ, प्राणियो एव भूतो को ऊपर उठाते हैं। वे ही सृष्टि, पालन, सहार तथा लय करते हैं। स्वय भी तथा दूसरो से भी अनुग्रह करते और कराते है। अत उन्हे उग्र कहा जाता है। ऋग्वेद मे कहा है कि वेद जिनको स्तुति करते है, उनकी स्तुति करो। वे हदय मे रहनेवाले, युवा, सुदर, सिहरूप होने पर भी अभयकर, कृपालु एव दु ख हरनेवाले है, अत उग्र कहे जाते है।' 'वीर शब्द का कारण पूछे जाने पर ब्रह्मा ने बताया 'वे ही सभी लोक, देव, प्राणी आदि की सृष्टि, पालन तथा सहार के साथ ही अनेक प्रकार कर्म करते है। ऋग्वेद मे उन्हे वीर, भक्तो पर कृपा करनेवाला, सोमरस निकालनेवाला तथा देवताओ को बनाने की इच्छा करनेवाला कहा गया है। अत वे वीर है। उन्हें महाविष्णु क्यो कहा जाता है ? इसके विषय मे ब्रह्मा ने बताया, 'वे सभी लोको, देवो आदि मे व्याप्त है। मांस मे चिकनाई के समान वह सारे शरीर मे व्याप्त है।' प्रलय मे ससार भी लय हो जाता है। इस महिमा के विषय मे ऋग्वेद मे कहा गया है कि वह सर्वव्यापक ससार मे फैले है, प्रजापालक, उपास्य, अद्वितीय एव सोलह कलाओ के तेज वाले है। अत वह महाविष्णु कहे जाते है। (विष्णु का अर्थ व्यापक है)। 'ज्वलतम' शब्द का कारण इस प्रकार बताया गया है—'वे अपने तेज से समस्त लोको, देवो आदि को प्रकाशित करते हुए स्वय भी तेजयुक्त है। सूर्य आदि सब उन्ही के तेजवाले है। ऋग्वेद मे कहा है कि वे सविता (सूर्य) है, प्रसविता भी है। वे अपने प्रकाश से अन्यो को प्रकाशित करते है तथा स्वय भी प्रकाशित रहते है। स्वय भी तपते है, अन्यो को भी तपाते है। सब प्रदार्थ उन्ही की शोभा से शोभावाले है। अत उनके लिए यहा ज्वलत शब्द आया है। (1)

देवताओ ने फिर सर्वतोमुख शब्द का कारण पूछा तब ब्रह्मा बोले—'वह सभी लोको, देवो आदि को इद्रियां न होने पर भी सब ओर से देखता है, सुनता है, प्राप्त करता है तथा सभी ओर को चलता है।' ऋग्वेद में कहा गया है कि वह सृष्टि से पूर्व अकेला था। स्वय ही इतने रूपो मे हो गया। वही उत्पन्न, पालन तथा सहार करता है। वह सर्वतोमुख (सब ओर मुखोवाला) है। हम उसे नमस्कार करते है। ऐसा वेदो मे भी कहा गया है (वेदो को सबसे बडा प्रमाण माना गया है) अत वह सर्वतोमुख है, 'नृसिह' का कारण इस प्रकार बताया है—मनुष्य श्रेष्ठ प्राणी है, पराक्रम मे सिह श्रेष्ठ है। उनमे ये दोनों श्रेष्ठताए है। उन्होने इसीलिए ऐसा रूप धारण किया। वेदो मे कहा गया है कि विष्णु सिह का रूप धारण करके स्तुतिकर्ताओ के सामने प्रस्तुत होते है। सिह रूप रखने पर भी वह भक्तो के लिए भयकर नही होते इत्यादि कारणों से उन्हे नृसिह कहा जाता है। भीषण की सार्थकता ब्रह्माजी ने इस प्रकार बतायी है—इनकी भीषणता मे सभी लोक आदि भयभीत हो जाते है, पर यह किसी से नही डरते। वेदो मे आया है कि इन्ही के भय मे सूर्य समय पर उगता है। वायु, अग्नि, रुद्र, मृत्यु आदि इन्ही के भय मे उचित कार्य करते है, इसीलिए यहा भीषण कहा गया है। 'भद्र' का

61. शाटयायनीयोपनिषद

शांतिपाठ :

ॐ पूर्णमद पूर्णमिद पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शाति शाति शाति ।

वह ब्रह्म पूर्ण है, यह जगत भी पूर्ण है । उस पूर्ण ब्रह्म से इस पूर्ण (जगत) की उत्पत्ति हुई है, अत उस पूर्ण ब्रह्म से यदि इस पूर्ण (जगत) को पृथक् भी कर दें तो पूर्ण ही शेष रहता है ।

विषयी मन बंधन का तथा निर्विषयी मन मोक्ष का कारण है । मन जितना विषयो में लगता है उतना यदि ब्रह्म में लगे, तो मुक्ति अवश्यभावी है । विषयो में लगे चित्त को प्रयत्नपूर्वक शुद्ध करने से सनातन ब्रह्म से तन्मय होता है । वेद को न माननेवाला ब्रह्म को भी नही मानता और उसे ब्रह्मधाम भी नही प्राप्त होता । तत्त्व का ज्ञाता उसको जानकर ज्ञानवान बनता है । निष्काम वेदज्ञ उस सत्य से भी ऊचे ब्रह्म को जानकर विषय रहित एव शात हो जाते है । वे मुनि किसी भी आश्रम मे क्यों न रहे, अंतिम सन्यास आश्रम मे पच मात्राओ को धारण कर मोक्ष प्राप्त करे । इसमे त्रिदंड उपवीत, कौपीन, शिक्य पवित्र को जीवन पर्यत धारण करें । ये ब्रह्म मात्राए है, इन्हे मृत्यु पर ही भूमि मे गाडना चाहिए । ये व्यक्त एवं अव्यक्त दो प्रकार के है, जिनमें से एक का भी त्याग करने पर पतन होता है । वेदों के अनुसार त्रिदंड वैष्णव चिह्न विप्रों को मुक्ति देनेवाला तथा सभी धर्मो का निर्वाण है । (1-10)

कुटीचक्र, बहूदक, हस एव परमहस चारों प्रकार के सन्यासी विष्णुचिह्न, शिखा, जनेऊ धारण करनेवाले शुद्ध चित्त, अपने को ब्रह्म माननेवाले, चित्तरूप की उपासना मे लगे नियमशील आदि से युक्त होते है । चारों प्रकार के संन्यासी जीवनचर्या के कारण ही भिन्न है । चिह्नों का त्याग कोई नही करता । सभी पंचयज्ञ करते है, ब्रह्म विद्या के वेत्ता होते है, ससार ब्रह्म को त्याग कर उसके मूल (ब्रह्म) के सहारे रहते है । कर्मकांड को छोडकर केवल रस-रूप विष्णु के साथ खेलते है, उन्हीं की अर्चना करते है । तीन प्रकार की शक्ति से स्नान, तर्पण, मार्जन आदि उन्हे अवश्य करने चाहिए । दस प्रणवो के साथ, चार पदवाली गायत्री का जाप सात व्याहतियों से तीनो सधियो से करना चाहिए, भगवान को गुरु मानकर योग यज्ञ करना चाहिए । मन-वाणी-कर्म से अहिसा तप यज्ञ है । नाना उपनिषदो का अभ्यास स्वाध्याय यज्ञ है । ब्रह्म रूप अग्नि मे 'ओम' उच्चारण से आहुति देना श्रेष्ठ ज्ञान यज्ञ है । ज्ञान रूपी शिखा-दड-उपवीत वाले का ब्रह्म ज्ञान ही सफल होता है, यह वेदो का मत है । काम, क्रोध, ममता, मान-अपमान आदि को त्यागकर वृक्ष की तरह अचल रहनेवाले सन्यासी इसी लोक में जीवन्मुक्त विदेह हो जाते है । ये पालन-पोषण के लिए पुत्रादि को नही देखते । सुख-दु ख को सहते हुए आत्मा की खोज मे घूमते रहते है । दड आदि युक्त जटाधारी अथवा मुडित, जनेऊ सहित देह ही इनका परिवार है । केवल प्राणो के लिए ही ये मांगकर या बिना मागे भिक्षा लेते है । (11-20)

कारण यह है कि भद्र का अर्थ कल्याण है। भगवान कल्याणस्वरूप हैं तथा दूसरो का कल्याण करते हैं। स्वय शोभा एव कातियुक्त है, दूसरों को भी शोभा एव काति देते हैं। वेदो में आया है कि देवताओं, हम कानों से कल्याणमय शव्द सुनें और आखों से कल्याणकारी दृश्य देखे। इत्यादि कारणों से भगवान को भद्र कहा गया है। मृत्युमृत्यु क्यों कहा गया है? इस पर ब्रह्मा बोले, 'वे अपने भक्तों के स्मरण पर उनकी मृत्यु एव अकाल मृत्यु को दूर करते हैं।' वेदों ने कहा है कि जिनकी आज्ञा को देवता मस्तक झुकाकर स्वीकार करते है, जिनकी छाया अमृत रूपी है, जो आत्मा को शक्ति देते हैं और जो मृत्यु की भी मृत्यु है, हम ऐसे भगवान की आराधना करते है। इसीलिए उन्हें मृत्युमृत्यु (मृत्यु की मृत्यु) कहा गया है। 'नमामि' शव्द के विषय मे उन्होने बताया कि भगवान को सभी देवता, मुमुक्षु, ब्रह्मवेत्ता आदि नमस्कार करते है। वेद कहते है कि जिसे लक्ष्य करके ब्रह्मा स्तुति करते हुए नमस्कार करते हैं वह ब्रह्मा एव वेदों का रक्षक है। अत यहा नमामि शव्द आया है। मत्र के अत मे आए 'अहम' शव्द के विषय मे ब्रह्मा बोले कि वेदो में कहा गया है—'मै अमृत का स्रोत हू। देवताओं से पहले प्रकट हुआ हू। इस व्यक्त एव अव्यक्त ससार मे सर्वप्रथम हू। अत यहा अहम (मैं) शव्द आया है।'

तृतीय खंड

देवताओ ने प्रजापति से कहा, 'हमे मत्रराज अनुष्टुप की शक्ति एव वीज का उपदेश दीजिए।' ब्रह्माजी बोले, 'इस विश्व की रचना, रक्षा एव विनाश करनेवाली माया ही इस मत्र की शक्ति है। अत यह माया ही शक्ति है। माया की इस शक्ति को जाननेवाला पाप, मृत्यु और ससार से मुक्त होकर अमृतत्व प्राप्त करता है तथा उसे महान सपत्तिया प्राप्त होती है। ब्रह्म को जाननेवाले जानते हैं कि यह माया ह्रस्व है, दीर्घ है अथवा प्लुत है। अत इसे ह्रस्व रूप में मानने वाला इसके द्वारा अपने समस्त पापों को भस्म करके अमृतत्व पाता है। इसके दीर्घ रूप को जाननेवाला महान ऐश्वर्य पाकर अमर होता है तथा इसके प्लुत रूप को जाननेवाला महान ज्ञाता बनकर अमृतत्व प्राप्त करता है। ऋषियों ने कहा है कि हे विदुमय स्वर। माया मे, ससार सागर से पार होने के लिए साधना के लिए दीर्घायु चाहता हू। अत मै विष्णु आदि की लक्ष्मी, अविका, सरस्वती आदि शक्तियो का आश्रय लेता हू। तुम सभी शक्तियों से मेरी रक्षा करो। सभी प्राणी आकाश से ही जन्म लेते हैं, इसी के आश्रय मे रहते हैं और अपनी देह त्यागते है, अत आकाश ही वीज है। कहा गया है कि भगवान अपने परम धाम मे स्वय प्रकाशित हैं, वे अतरिक्ष मे रहते है, वे अतिथि, यज्ञवेदी की अग्नि, होता तथा आकाश में रहनेवाले है। इसे जाननेवाला अमरता प्राप्त करता है।

चतुर्थ खंड

प्रजापति से देवताओं ने निवेदन किया कि उन्हें मत्रराज अनुष्टुप के सहायक मत्रो को बताए। इस पर प्रजापति ने बताया, 'प्रणव, यजुर्लक्ष्मी, सावित्री तथा नृसिह गायत्री इस मत्र के अग (सहायक) मत्र हैं। 'ओंकार' अक्षर की महिमा ही यह सब जगत है। भूत, भविष्य और वर्तमान तथा इन तीनों से परे भी सब यही ओंकार है। जागृत अवस्था एवं स्थूल विश्वरूप, सातो लोकों के अंगोवाले

छ पत्तो मे षडक्षर सुदर्शन मत्र का, आठ दलो मे अष्टाक्षर नारायण मत्र का, बारह दलो मे बारह अक्षरोवाले वासुदेव मत्र का, सोलह दलो मे बिदु सहित मातृकाओ का तथा बत्तीस दलो मे मत्रराज अनुष्टुप का न्यास करना चाहिए। यह अनुष्टुप मत्र सभी कामनाओ को पूर्ण करनेवाला, मोक्ष देनेवाला तथा ऋक, साम एव यजुर्वेदमय है। अत यह अमृतमय है। इसके पूर्व, पश्चिम, उत्तर एव दक्षिण मे क्रमश आठ वसु, बारह आदित्य, विश्वेदेव तथा एकादश रुद्र रहते है। नाभि में ब्रह्मा, विष्णु, महेश तथा बगलो मे सूर्य एव चद्र रहते है। ऋचाओ मे भी कहा गया है—'भगवान नृसिह परम व्योम मे रहते है और उन्ही मे सभी देवता स्थित है। अत जो इन्हे नही जानता, उसे ऋचा पढने से कोई लाभ नही है। इन्हे तथा इस महा सुदर्शन चक्र का ज्ञाता यदि बालक अथवा युवक भी हे, तो वह महान है और गुरु के समान है। अनुष्टुप मत्र से हवन तथा महाचक्र राक्षसो और मृत्यु के भय से रक्षा करता है। इसे गुरु से मत्र रूप मे लेकर कठ, बाजू या शिखा मे बाधे। इस मत्र के उपदेशक गुरु को दक्षिणा मे यदि सातो द्वीपोवाली पृथ्वी भी दे दी जाए, तो यह कम ही हैं। अत श्रद्धानुसार जो कुछ भी दिया जाए, वह उचित है। (2)

देवताओ द्वारा पूछे जाने पर प्रजापति ने इस मंत्र का फल इस प्रकार बताया कि इस मत्र को नित्य जपनेवाला अग्नि के समान, वायु के समान, आदित्य, सोम, सत्य, ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र आदि सभी देवताओ के समान पवित्र हो जाता है। (3)

□

उन्नीस मुखोंवाले वैश्वानर ही नृसिंह के प्रथम चरण हैं। स्वप्नावस्था और इससे प्रभावित विश्व इन्ही का स्थान है। आंतरिक संसार में इनका ज्ञान फैला हुआ है। वह सातों लोक रूपी अगों, उन्नीस मुखोंवाले सूक्ष्म विश्व के कर्ता, भर्ता एव हर्ता हैं। ऐसा तैजस पुरुष उनका द्वितीय चरण है। सुषुप्ति में जब सोया हुआ पुरुष कोई स्वप्न नही देखता यह स्थान एकीभूत, प्रज्ञानघन आनदमय चैतन्य प्राप्त उनका तृतीय चरण है। यही सर्वेश्वर सभी प्राणियों में व्याप्त उनकी योनि उत्पत्ति का स्थान न होते हुए भी यह न तो अंतप्राज्ञ है, न बाहर प्राज्ञ है एवं दोनों ओर से भी प्राज्ञ नही है और न अप्राज्ञ ही है। यह रूप, रस आदि का विषय भी नही है। ऐसा अव्यक्त, चिन्मय, निराकार अद्वितीय ही उनका चतुर्थ चरण है। उसी को आत्मा समझना चाहिए। (1-2)

सावित्री मंत्र गायत्री छद में यजुर्वेद ही है। यह सर्व विश्व व्याप्त है। इसमें घृणि एव सूर्य दो-दो, आदित्य; तीन तथा श्रीबीज है। इस प्रकार इसमें आठ अक्षर हैं। ऋचाओं के अक्षर परम व्योम में स्थित देव में व्याप्त हैं। इस ब्रह्म के ज्ञान के बिना कोई लाभ नही होता। इसके ज्ञाता परम धाम में आनद पाते हैं। 'जो लक्ष्मी भू भुव स्व· और कालकर्णी नाम की हैं वह हमें प्रेरणा दे। यह यजुर्वेद की महालक्ष्मी गायत्री चौबीस अक्षरों की है। यह जगत गायत्री का ही रूप है। इसके ज्ञान से महान ऐश्वर्य प्राप्त होता है। 'हम नृसिंह को जानते हैं, उस वज्र समान नखोंवाले का ध्यान करते हैं। यह हमारी बुद्धि को प्रेरणा दे। यह नृसिंह गायत्री ही इन समस्त देवो एव वेदों की कारण है। इसे जाननेवाला वेद रूप बन जाता है। (1-3)

देवताओं ने प्रजापति ने पूछा, 'किस मत्र से स्तुति किए जाने पर भगवान प्रसन्न होकर आत्मज्ञान देते हे ? तथा अपना दर्शन देते हैं ?' ब्रह्मा बोले, 'जो भगवान नृसिंह ब्रह्मा, भू:, भुव, स्व हैं, विष्णु हैं, महेश्वर है, पुरुष हैं, ईश्वर हैं, सरस्वती, लक्ष्मी, गौरी, प्रकृति, विद्या, ओंकार, चारों अर्धमात्राएं, वेद, वेदांग शाखाएं, इतिहास इत्यादि सभी हैं, उन भगवान को मैं बार-बार नमस्कार करता हूं। इस प्रकार बत्तीस मत्रों से जो भगवान की स्तुति करता है, उसे वह अपना स्वरूप दिखाते हैं। ऐसा ही करो। इसे जाननेवाला उन्हें प्राप्त करता है। यही महान ज्ञान का सार हे।

पंचम खंड

देवताओं ने पुन· कहा, 'नृसिंह मंत्र के सभी इच्छाओं को पूर्ण करके मोक्ष देनेवाले महाचक्र के विषय में बताएं।' प्रजापति ने कहा, 'यह महाचक्र सुदर्शन चक्र है। यह छ अक्षरोंवाला है। इसमें छ पत्र हैं, जो छ ऋतुओं के प्रतीक हैं। इसकी नाभि से ये चक्र जुडे हैं। इसकी नेमि माया है। इसके आठ भागों की तुलना अष्टपदा गायत्री से की जाती है। माया ने इन्हे बाहर से घेर कर बारह घेरोंवाला चक्र बनाया है। इसकी समानता बारह अक्षरोंवाले जगती छद से की जाती है। फिर सोलह घेरोंवाला चक्र बनता है। भगवान भी सोलह कलाओं वाले हैं, अत यह माधान उन्हीं का रूप है। फिर बत्तीस घेरोंवाला चक्र बनता है, इसकी तुलना बत्तीस अक्षरोंवाले अनुष्टुप छद से होती है। यह बाहर से माया से घिरा है। वेद इसके अर हैं। छद पत्ते हैं, जिनसे यह सभी ओर घूमता है। (1)

इस सुदर्शन चक्र की नाभि में एक अक्षरवाले नृसिंह के तारक मत्र का न्यास करना चाहिए।

जाता है। इसी प्रकार इससे पूर्व मत्रराज नरसिह अनुष्टुप मंत्र में भी किया गया है। यह मत्र इस प्रकार बनता है—

'ॐ नमो भगवते दक्षिणामूर्तए मह्यं मेधां प्रयच्छ स्वाहा।'

'इसका ध्यान इस प्रकार करें—यह दक्षिणामूर्ति, चांदी एव स्फटिक की माला के समान स्वच्छ है। इसके हाथ में ज्ञान-मुद्रा तथा अमृत-कलश रूपी विद्या तथा मोतियों की माला है। इसके शरीर मे साप लिपटे है, सिर पर अर्धचंद्र है तथा तीन आंखें है। यह प्रशंसनीय दक्षिणामूर्ति विविध वेषो को धारण करती है। (8)

'न्यास—न्यास में पहले वेदों के आदि अक्षर अर्थात् 'ॐ' का उच्चारण करें। इस 'ओम' (अ उ म्) में 'अ' के स्थान पर अ कहे अर्थात् इसे अ उम कहे। इसके वाद पचवर्ण का उच्चारण करे। ('दक्षिणामूर्ति' कहे)। फिर अतर के वाद अंत मे ॐ कहें। यही नौ अक्षरो का मनुमत्र है। (दक्षिणामूर्तिरतर ॐ)। (9)

'ऐसे आदि भगवान शंकर हमारी भावनाओ को शुद्ध करे जो शुकदेव आदि ऋषियो से घिरे रहते है, जिनका एक हाथ अभयदान की मुद्रा में रहता है, जिनके अन्य दो हाथो मे परशु एव हरिण है, जिनका एक हाथ जानु पर है, सर्पो से लिपटे हैं, जो वट के नीचे बैठे हुए है, दूज के चद्रमा से जिनकी जटाए शोभा पा रही है, जो दूध के समान गोरे तथा तीन आखोवाले है। (10)

'फिर 'ॐ व्लूं नम' कहकर 'ह्रीं' 'ऐं' के वाद 'दक्षिणा' और 'मूर्तए' कहे। फिर 'ज्ञान' 'देहि' कहकर अत मे अग्नि पत्नी का नाम लें (म्वाहा कहे) पूरा मंत्र इस प्रकार होगा—'ॐ व्लू नम ह्रीं ऐं दक्षिणामूर्तए ज्ञानं देहि स्वाहा'— यह गोपनीय अठारह अक्षरोंवाला मनुमत्र है। इसका ध्यान इस तरह करे—जो भस्म से सफेद शरीरवाले, चद्र खड धारण किए हुए, ज्ञान मुद्रा तथा अक्षमाला धारण किए हुए है। वीणा, पुस्तक एव योगपट्ट से युक्त हैं। जो व्यास पीठ पर वैठे है और मुनि जिनकी सेवा कर रहे है, जो प्रसन्न है तथा सापो के निवास-स्थान है, वह दक्षिणामूर्ति सदा हमारी रक्षा करें।(11-13)

'पहले तार (ॐ), परा (ह्रीं) तथा रमा वीज (श्रीं) कहें। फिर 'सावशिवाय' कहें। अत्र तुभ्य तथा अत मे अग्नि-पत्नी (स्वाहा) कहें। पूरा मत्र ऐसे वनेगा—'ॐ ह्री श्री साव शिवाय तुभ्य स्वाहा'। यह वारह अक्षर मनुमत्र है। इसमे इस प्रकार ध्यान करें—हाथों में वीणा, पुस्तक एव अक्षमाला धारण करनेवाले, नीले मेघ के समान शोभावाले, श्रेष्ठ सर्पों के निवास, शुकदेव आदि मुनियो द्वारा सेवित और वरगद के नीचे वैठे हुए शिव की स्तुति करता हू। (14-15)

इस मत्र के ऋषि, छद तथा देवता क्रमश. विष्णु, अनुष्टुप तथा दक्षिणा है। मत्र से इसका न्यास करना चाहिए। इसमें 'ॐ नमो भगवते तुभ्यं' के वाद क्रमश 'वट' 'मूल' तथा 'वासिने' कहे, फिर क्रमश 'वागीशाय', 'महाज्ञान', 'दायिने', 'मायिने' और 'नम' रखें। पूर्ण मत्र इस प्रकार होगा—'ॐ नमो भगवते तुभ्य वटमूलवासिने वागीशाय महाज्ञानदायिने मायिने नम।' यह सभी मत्रों मे श्रेष्ठ मत्रों का राजा अनुष्टुप मत्र है। इसका ध्यान इस प्रकार करे—मुद्रा, पुस्तक, अग्नि तथा नागों से सुशोभित हाथोंवाले, प्रसन्न मुख, मुक्ता हार के भूषणवाले, चद्रमा की चमकती कला के

मिट्टी, लकड़ी आदि का जैसा भी पात्र हो ग्रहण करे। तिनकों या छाल आदि की कथा (गुदडी) धारण करे। दो ऋतुओं के मिलने पर केवल सिर का मुंडन कराए। वर्षा के अलावा आठ महीनो मे घूमते रहे। मदिर, वृक्ष के तले या गुफा मे रहे। अपने आवरण को प्रकट न होने दे, आग बुझी लकडी के समान शात रहे। किसी को देखकर विचलित न हो। अपने को ब्रह्म रूप मे देख लेने पर कोई भी इच्छा शेष नही रहती। धैर्यवान ब्रह्मवेत्ता इसी ब्रह्म मे बुद्धि को लगाए। अधिक बात न करे। इस प्रकार ब्रह्म के अतिरिक्त कुछ भी नही है, इस निश्चय से वैराग्य को समझकर रहे। इस प्रकार सन्यास लेने पर जो ऐसा नही करता उसे वीर-हत्या, ब्रह्म-हत्या आदि महापाप लगते है। इस निष्ठा को अपनाकर त्यागने से व्यक्ति चोरी, गुरुपत्नी गमन आदि पापो के समान पापी बनता है तथा सभी लोको से च्युत होता है। सन्यास के चिह्नों को छोडने से भी अनेक विपत्तिया आती है तथा अनत काल तक सद्गति नही होती। सभी आश्रयो का परित्याग कर धैर्यवान लबे समय तक मोक्ष आश्रम मे रहे। यदि यह आश्रम भ्रष्ट होता है, तो उसके लिए कही स्थान नही होता। (21-30)

सन्यासी बनकर जो उसके विपरीत आचरण करता है, वेद उसे पापी कहते है। जो सनातन धर्म वैष्णवी निष्ठा का पालन करता है, वह इंद्रियजयी, पुण्यवान, लोको का ज्ञाता, वेदात-ब्रह्म तथा सब कुछ जाननेवाला बनकर ब्रह्म को प्राप्त करता है। वह पितरों, भाइयो तथा सबधियो का तारण करता है। जिस वश मे ऐसे सन्यासी जन्म लेते है, उस वश की तीस पहले की, तीस बाद की तथा तीस इसके भी बाद की पीढियां तर जाती है। प्राणों के कठ मे आते समय भी सन्यास स्वीकार करने से पितरों की मुक्ति होती है, यह वेदो का अनुशासन (आज्ञा) है। इस सनातन वैष्णवी निष्ठा का सही पालन किए बिना उपदेश न दे। जो वेदात का ज्ञाता न हो, आत्मज्ञानी न हो, अविनीत हो, जिज्ञासु न हो तथा शुद्धचित्त न हो, उसे भी इसका उपदेश न दे। इस विषय में चार ऋचाए है। ब्राह्मण के पास आकर विद्या ने कहा, 'मै तुम्हारी निधि हू। मुझे दूसरों के दोष देखनेवाले को, ईर्ष्यालु, धूर्त, मूर्ख आदि को न दो। मेरी रक्षा करो। जो शुद्ध निरभिमान मेधावी ब्रह्मचारी हो उसी को यह वैष्णवी विद्या देनी चाहिए। पढाए जाने पर भी जो विप्र मन, वाणी एवं कर्म से गुरु का आदर नही करते तथा गुरु को भोजन नही कराते, उसके यहा योगी भी भोजन ग्रहण नही करते है। गुरु ही परम ब्रह्म तथा परम गति है। एकाक्षर ब्रह्म का उपदेश देनेवाले गुरु का जो अनादर करते है, उसका ज्ञान, तपस्या आदि कच्चे घड़े से जल के समान लुप्त हो जाते है। जिसकी देवताओं तथा गुरु में समान रूप से परम भक्ति होती है वही ब्रह्मवेत्ता परम पद को प्राप्त करता है। यह वेदों की शिक्षा है। (31-40)

□

मुकुटवाले, अज्ञान के नाशक, आदि पुरुष, अवर्णनीय, भवानी के पति, बरगद के नीचे रहनेवाले तथा परम गुरु रूपी दक्षिणामूर्ति का मै अपनी इच्छा को पूरा करने के लिए ध्यान करता हू। (16-19)

'शरीर के रहने पर ही 'सोऽहम्' के ज्ञान से जिस ब्रह्म का सकेत होता है, यही ब्रह्म निष्ठा है। यहा बताए गए मत्रो को इस ब्रह्म से अलग न मानकर इनका बार-बार उच्चारण करना ही शिव-तत्त्व की प्राप्ति का साधन है। चित्त को उससे एकरूप कर देना ही परिकर (उपकरण) है। इसके लिए की जानेवाली शरीर की चेष्टाए ही बलि है। स्थूल, सूक्ष्म एव कारण तीन धाम ही इसके लिए समय हे। हृदय का सहस्र दल कमल ही इसका स्थान है। (20-25)

श्रद्धा सहित उन ऋषियो ने पुन. पूछा, 'इसका उदय कैसे होता है ? इसका स्वरूप क्या है ? तथा इसका उपासक कौन है ? महर्षि मार्कडेय बोले, 'वैराग्यरूपी तेल से भरे हुए, ज्ञानरूपी पात्र मे भक्ति की बत्ती जलाकर इसे अपने आत्मा मे देखे। तब अज्ञानरूपी अधकार के नष्ट होने पर इसका उदय स्वय ही हो जाता है। वैराग्य को अरणी तथा ज्ञान को घिसनेवाली दूसरी अरणी बनाए। इन दोनो के घर्षण से मोह के नष्ट होने पर गोपनीय रहस्य स्वयं ही प्रकट हो जाता है। घने मोह के अधकार को नष्ट करने के लिए गूढ अर्थ का चितन करें तथा इससे ढके हुए विवेक रूपी सूर्य को प्रकट करे। अज्ञान के बंधन से बधे हुए इस भयभीत जीव को ज्ञान से ही उसके दर्शन होते है तथा ज्ञान पर वह अपने वास्तविक रूप मे स्थित हो जाता है। यह ब्रह्म का दर्शन करानेवाली बुद्धि ही दक्षिणा है। यही ब्रह्म का दर्शन कराने का मार्ग, अर्थात् मुख भी है। अत शिव दक्षिणामुख भी कहलाते है। सृष्टि से पूर्ण इस मूर्ति की उपासना से ही ब्रह्मा ने सृष्टि करने की शक्ति प्राप्त की। इसी से उनकी इच्छा पूर्ण हुई, अत वह इसी के उपासक है। जो इस परम रहस्य शिव-तत्त्व विद्या का अध्ययन करता है, वह सभी पापो से मुक्त हो जाता है। जो इसे जानता है, वह कैवल्य प्राप्त करता है।' (26-33)

□

रहनेवाले सूर्य की किरणो मे रहनेवाले, जल मे रहनेवाले, तथा वनस्पतियो मे रहनेवाले सर्पो को नमस्कार है। जो सर्प राक्षसो को बाणो के रूप मे रहते है, उन्हे भी नमस्कार है।

तृतीय खंड

जो भगवान् शिव अपने भक्तो के लिए विष पीकर नील कठवाले हो जाते है। जो विश्व के कल्याण के लिए हरिरूप मे अवतार लेते है तथा अपने भक्तो के दु खो को दूर करने के लिए अरुधति रूप धारण करते है, उम कल्माष पुच्छ (काली पूछवाले) भगवान् केदार नाथ के लिए हे औषधि, शाति देनेवाली बनो।

वह भगवान शिव पिगल रग के है। वह नीलकठ ही गभ्रू एव कर्ण है। वही वायु रूप मे सर्वत्र व्याप्त है। उसी भयकर नेत्रोवाले शिव द्वारा सभी प्राणियो एवं देवताओ का भी सहार हुआ। अत ससार के प्रत्येक कार्य मे उन्ही को देखना चाहिए।

इस शिव से ही समस्त प्राणियो की उत्पत्ति हुई। हम उसी की स्तुति करते है। उस भव को नमस्कार है। उस कामदेव के शत्रु को नमस्कार है। इस विश्वरूपी सभा को बनानेवाले शिव को नमस्कार है। उमी से अश्व, खच्चर, गदर्भ आदि की उत्पत्ति हुई। उस नीले मुकुट धारण करनेवाले को नमस्कार है।

□

जाता है। इसी प्रकार इससे पूर्व मंत्रराज नरसिंह अनुष्टुप मंत्र मे भी किया गया है। यह मत्र इस प्रकार वनता है—

'ॐ नमो भगवते दक्षिणामूर्तए मह्यं मेधां प्रयच्छ स्वाहा।'

'इसका ध्यान इस प्रकार करें—यह दक्षिणामूर्ति, चादी एवं स्फटिक की माला के समान स्वच्छ है। इसके हाथ में ज्ञान-मुद्रा तथा अमृत-कलश रूपी विद्या तथा मोतियों की माला है। इसके शरीर मे साप लिपटे है, सिर पर अर्धचद्र है तथा तीन आंखें है। यह प्रशसनीय दक्षिणामूर्ति विविध वेषो को धारण करती है। (8)

'न्यास—न्यास में पहले वेदों के आदि अक्षर अर्थात् 'ॐ' का उच्चारण करे। इस 'ओम' (अ उ म्) में 'अ' के स्थान पर अ॰ कहें अर्थात् इसे अ उम कहे। इसके वाद पचवर्ण का उच्चारण करे। ('दक्षिणामूर्ति' कहे)। फिर अतर के वाद अंत मे ॐ कहें। यही नौ अक्षरो का मनुमत्र है। (दक्षिणामूर्तिरतर ॐ)। (9)

'ऐसे आदि भगवान शकर हमारी भावनाओ को शुद्ध करे जो शुकदेव आदि ऋषियों मे घिरे रहते हैं, जिनका एक हाथ अभयदान की मुद्रा मे रहता है, जिनके अन्य दो हाथों मे परशु एव हरिण है, जिनका एक हाथ जानु पर है, सर्पो से लिपटे हैं, जो वट के नीचे बैठे हुए है, दूज के चद्रमा मे जिनकी जटाए शोभा पा रही है, जो दूध के समान गोरे तथा तीन आखोंवाले हैं। (10)

'फिर 'ॐ व्लूं नम' कहकर 'ही' 'ऐं' के वाद 'दक्षिणा' और 'मूर्तए' कहें। फिर 'ज्ञान' 'देहि' कहकर अत में अग्नि पत्नी का नाम लें (स्वाहा कहें) पूरा मंत्र इस प्रकार होगा—'ॐ व्लू नम ही ऐ दक्षिणामूर्तए ज्ञानं देहि स्वाहा'— यह गोपनीय अठारह अक्षरोंवाला मनुमत्र है। इसका ध्यान इस तरह करे—जो भस्म से सफेद शरीरवाले, चद्र खड धारण किए हुए, ज्ञान मुद्रा तथा अक्षमाला धारण किए हुए है। वीणा, पुस्तक एवं योगपट्ट से युक्त हैं। जो व्यास पीठ पर बैठे है और मुनि जिनकी सेवा कर रहे हैं, जो प्रसन्न है तथा सापो के निवास-स्थान हैं, वह दक्षिणामूर्ति सदा हमारी रक्षा करें।(11-13)

'पहले तार (ॐ), परा (ही) तथा रमा वीज (श्री) कहें। फिर 'सावशिवाय' कहें। अव तुभ्य तथा अत में अग्नि-पत्नी (स्वाहा) कहें। पूरा मत्र ऐसे वनेगा—'ॐ ही श्री साव शिवाय तुभ्य स्वाहा'। यह वारह अक्षर मनुमंत्र है। इसमें इस प्रकार ध्यान करें—हाथो में वीणा, पुस्तक एव अक्षमाला धारण करनेवाले, नीले मेघ के समान शोभावाले, श्रेष्ठ सर्पों के निवास, शुकदेव आदि मुनियों द्वारा सेवित और वरगद के नीचे बैठे हुए शिव की स्तुति करता हू। (14-15)

इस मत्र के ऋषि, छद तथा देवता क्रमश विष्णु, अनुष्टुप तथा दक्षिणा हैं। मत्र से इसका न्यास करना चाहिए। इसमें 'ॐ नमो भगवते तुभ्य' के वाद क्रमश 'वट' 'मूल' तथा 'वासिने' कहे, फिर क्रमश 'वागीशाय', 'महाज्ञान', 'दायिने', 'मायिने' और 'नम.' रखें। पूर्ण मत्र इस प्रकार होगा—'ॐ नमो भगवते तुभ्य वटमूलवासिने वागीशाय महाज्ञानदायिने मायिने नम।' यह सभी मत्रों में श्रेष्ठ मत्रों का राजा अनुष्टुप मत्र है। इसका ध्यान इस प्रकार करें—मुद्रा, पुस्तक, अग्नि तथा नागों से सुशोभित हाथोंवाले, प्रसन्न मुख, मुक्ता हार के भूषणवाले, चद्रमा की चमकती कला के

90. रुद्र हृदयोपनिषद्

शांतिपाठ :

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्य करवावहै।
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै।

ॐ शांतिः शांति. शांतिः ।

'परमात्मा हम (गुरु-शिष्य) की साथ ही रक्षा करे। हम साथ-साथ उपभोग एवं वीरता के कार्य करें। हमारा अध्ययन तेजस्वी हो। हम परस्पर विद्वेष न करें। तीनो प्रकार के दुःख शात हो।'

रुद्र हृदय, कुडली, भस्म, रुद्राक्ष तथा गणति, ये पाच उपनिषद् प्रणव के मूल तत्त्व को कहनेवाले हैं। इन्हें महावाक्य तथा ब्रह्म-ज्ञान के अग्निहोत्र मंत्र भी कहा जाता है। एक वार अपने पिता महर्षि व्यास के चरणो में प्रणाम करके श्री शुकदेव ने निवेदन किया कि समस्त वेदों में किस ईश्वर की महिमा कही गई है ? सभी देवताओं में तथा सभी ओर कौन व्याप्त है ? तथा किस ईश्वर की भक्ति से सभी देवता उन पर (शुकदेव पर) प्रसन्न हो जाएगे ? उनके इन शब्दों को सुनकर महर्षि व्यास ने वताया, 'सभी देवताओं का आत्मा रुद्र है तथा सभी देवता शिव के ही अश हैं। उनकी दाहिनी ओर सूर्य, ब्रह्मा तथा तीनों अग्निया हैं। वायी ओर उमा, विष्णु तथा चद्रमा है। ये तीनो एक ही हैं; उमा विष्णु हैं और विष्णु स्वयं चद्रमा हैं। जो गोविद को नमस्कार करते है, जो भक्तिपूर्वक विष्णु की पूजा करते हैं, वे शिव की पूजा करते है। दोनों में कोई अंतर नही है। जो शिव से द्वेप करते है, वे विष्णु से भी द्वेष ही करते हैं तथा जो रुद्र को नही जानते, वे केशव को भी नही जानते। रुद्र ही वीज को उत्पन्न करनेवाले हैं तथा विष्णु वीज योनि हैं। रुद्र स्वय ब्रह्मा ही हैं और ब्रह्मा ही अग्नि हैं। रुद्र मे ब्रह्मा और विष्णु दोनों ही हैं और जगत अग्नि एव चद्रमय है। समस्त सृष्टि में सभी पुलिग (नर) शिव ही है तथा सभी स्त्रीलिग (मादा) उमा ही हैं। अत सभी चराचर सृष्टि उमा और रुद्र का ही रूप है। व्यक्त जगत (दिखाई देनेवाला) उमा का रूप है तथा अव्यक्त शिव का रूप है। उमा एव शकर का मिला-जुला रूप विष्णु कहा जाता है। अत. इस रूप को नमस्कार करने से प्राणी परमात्मा को प्राप्त करते है। (1-10)

आत्मा (विष्णु), परमात्मा (शिव) तथा अतरात्मा (ब्रह्मा), इन तीनों आत्माओ को जानकर परमात्मा का ही आश्रय लेना चाहिए। सभी भूतों (प्राणियों) का सनातन आत्मा विष्णु ही है। ये तीनों एक वृक्ष के समान हैं, जिसकी शाखाए पृथ्वी तक फैली हुई हैं। इसका अगला, मध्य का तथा मूल भाग क्रमश विष्णु, ब्रह्मा तथा महेश ही हैं। इसमें विष्णु कार्य रूप, ब्रह्मा क्रिया रूप और महेश कारण रूप हैं। एक ही मूर्ति को इस विश्व के कार्य के लिए रुद्र ने तीन रूपोंवाली बनाया है। सस्कार विष्णु है, धर्म रुद्र है तथा ज्ञान ब्रह्मा है। जो विद्वान सदा रुद्र नाम को जपता रहता है, वह सभी देवताओं को जपता है, अत. वह सभी पापों से मुक्त हो जाता है। रुद्र नर हैं और उमा नारी हैं। रुद्र ब्रह्मा हैं और उमा वाणी (सरस्वती) हैं, रुद्र विष्णु हैं और उमा लक्ष्मी हैं। अत उन रुद्र को तथा उमा

मुकुटवाले, अज्ञान के नाशक, आदि पुरुष, अवर्णनीय, भवानी के पति, बरगद के नीचे रहनेवाले तथा परम गुरु रूपी दक्षिणामूर्ति का मै अपनी इच्छा को पूरा करने के लिए ध्यान करता हू। (16-19)

'शरीर के रहने पर ही 'सोऽहम्' के ज्ञान से जिस ब्रह्म का सकेत होता है, यही ब्रह्म निष्ठा है। यहा बताए गए मंत्रो को इस ब्रह्म से अलग न मानकर इनका बार-बार उच्चारण करना ही शिव-तत्त्व की प्राप्ति का साधन है। चित्त को उससे एकरूप कर देना ही परिकर (उपकरण) है। इसके लिए की जानेवाली शरीर की चेष्टाए ही बलि है। स्थूल, सूक्ष्म एव कारण तीन धाम ही इसके लिए समय हैं। हृदय का सहस्र दल कमल ही इसका स्थान है। (20-25)

श्रद्धा सहित उन ऋषियो ने पुन. पूछा, 'इसका उदय कैसे होता है ? इसका स्वरूप क्या है ? तथा इसका उपासक कौन है ? महर्षि मार्कडेय बोले, 'वैराग्यरूपी तेल से भरे हुए, ज्ञानरूपी पात्र मे भक्ति की बत्ती जलाकर इसे अपने आत्मा मे देखे। तब अज्ञानरूपी अधकार के नष्ट होने पर इसका उदय स्वय ही हो जाता है। वैराग्य को अरणी तथा ज्ञान को घिसनेवाली दूसरी अरणी बनाए। इन दोनो के घर्षण से मोह के नष्ट होने पर गोपनीय रहस्य स्वय ही प्रकट हो जाता है। घने मोह के अंधकार को नष्ट करने के लिए गूढ अर्थ का चितन करें तथा इससे ढके हुए विवेक रूपी सूर्य को प्रकट करे। अज्ञान के बंधन से बधे हुए इस भयभीत जीव को ज्ञान से ही उसके दर्शन होते है तथा ज्ञान पर वह अपने वास्तविक रूप मे स्थित हो जाता है। यह ब्रह्म का दर्शन करानेवाली बुद्धि ही दक्षिणा है। यही ब्रह्म का दर्शन कराने का मार्ग, अर्थात् मुख भी है। अत. शिव दक्षिणामुख भी कहलाते है। सृष्टि से पूर्ण इस मूर्ति की उपासना से ही ब्रह्मा ने सृष्टि करने की शक्ति प्राप्त की। इसी से उनकी इच्छा पूर्ण हुई, अत वह इसी के उपासक है। जो इस परम रहस्य शिव-तत्त्व विद्या का अध्ययन करता है, वह सभी पापो से मुक्त हो जाता है। जो इसे जानता है, वह कैवल्य प्राप्त करता है।' (26-33)

□

को बार-बार नमस्कार है । रुद्र सूर्य है और उमा छाया है । रुद्र चद्रमा है और उमः गरा है । रुद्र दिन है एव उमा रात्रि है । रुद्र यज्ञ है और उमा यज्ञ की वेदी है । अत. रुद्र तथा उमा को बार-बार नमन है । रुद्र अग्नि हैं,तो उमा स्वाहा है । रुद्र वेद है,तो उमा शास्त्र है । रुद्र वृक्ष है,तो उमा वल्लरी (लता) है । रुद्र गंध है,तो उमा पुष्प है । अत. इन दोनो को पुन~पुन. हम नमस्कार करते है । रुद्र अर्थ है तथा उमा शब्द है । रुद्र लिग है तथा उमा उसकी पीठ (आधार) है । अत सभी देवताओ के आत्मा रुद्र एव उमा को पृथक्-पृथक् नमस्कार करना चाहिए । मै भी मंत्रो से उमा एवं शिव को नमस्कार करता हू । जहा भी हो इस अर्धनारीश्वर मत्र को जपना चाहिए । जल मे खडे होकर इस मत्र का पाठ करने से ब्रह्महत्या आदि महापापो से भी मुक्ति मिल जाती है । (11-25)

वह सनातन ब्रह्म सभी का आश्रय,एकमात्र तथा सच्चिदानद रूप है । मन और वाणी भी उस तक नही पहुंच सकते । सबका आत्मा रूप होने से उस ब्रह्म के अलावा कोई भी वस्तु नही है । वह किसी से भिन्न नही है,अत उसे जान लेने पर समस्त ज्ञान हो जाता है । परा एव अपरा ये दो विद्याए हैं । ऋग्वेद आदि चारों वेदो,शिक्षा,कल्प,व्याकरण,निरूक्त,छद तथा ज्योतिष (वेदाग) इन सभी मे बौद्धिक ज्ञान है,अत ये अपरा विद्या कहे जाते है । जिस विद्या से आत्मज्ञान होता है,वह परा विद्या है । वही परम अक्षर (जिसका क्षर नाश नही होता) आत्मा है,जो न तो दिखाई देता है न पकड मे आता है । वह गोत्र रूप,हाथ,कान,पाव आदि से रहित है । वह नित्य,विभु,सभी मे व्याप्त,अत्यत सूक्ष्म और अव्यय है । प्राणियो के कारण रूपी इस आत्मा को ज्ञानी लोग अपने ही आत्मा मे देखते हैं । जो सर्वज्ञ,सर्वविद्यामय है तथा ज्ञान ही जिसके लिए तप है,उसी से यह जगत उत्पन्न होता है । जैसे रस्सी को सर्प समझ लिया जाता है,प्राणी वैसे ही इस विश्व को सत्य समझ लेते है । इस अक्षर ब्रह्म को जान लेने पर यह विश्व फिर मिथ्या लगने लगता है तथा इस ज्ञान से ज्ञानी मुक्त हो जाते है । ज्ञान से ही इस मिथ्या ससार का नाश (अज्ञान का नाश) होता है, न कि कर्म से । अत वेदो को जाननेवाले ब्रह्मनिष्ठ गुरु की शरण मे जाना चाहिए । गुरु ही आत्मा का ज्ञान करानेवाली पराविद्या को देता है । साक्षात अक्षर ब्रह्म हृदय गुहा मे ही रहता है । तब अज्ञान की महाग्रथि (गांठ) कट जाती हैं और शिव की प्राप्ति होती है । अत इस अमृत सत्य को मोक्ष की प्राप्ति के लिए अवश्य जानना चाहिए । ब्रह्म रूपी लक्ष्य (निशाना) को बेधने के लिए प्रणव धनुष तथा आत्मा बाण है । पूरी सावधानी से सब कुछ त्यागकर उसी मे तन्मय हो जाने पर ही यह लक्ष्य वेधा जा सकता है । यह लक्ष्य एक स्थान पर नही, अपितु सब जगह रहनेवाला है और बाण भी सर्वगत (सब जगह रहनेवाला) है अत इसे वेधने के लिए साधक को भी वैसा ही होना पडेगा । तभी शिव की प्राप्ति होगी,इसमे कोई सदेह नही है । (26-39)

उस ब्रह्म में चंद्रमा या सूर्य प्रकाश नही करते,वहां वायु और सभी देवताओ की भी पहुच नही है । वह विशुद्ध तथा स्वय प्रकाश रूप ब्रह्म साधक के चितन से उसे प्राप्त हो जाता है । शरीरवृक्ष के समान है,जिसमें जीव और ब्रह्म रूपी पक्षी दोनों ही रहते है । जीव अपने कर्मो से फलों को भोगता है,किंतु ब्रह्म केवल साक्षी के रूप में उसे देखता है । वास्तव मे जीव एव ब्रह्म दोनों एक ही है,किंतु माया के कारण इनमे भेद की कल्पना कर ली गई है । आकाश सब जगह एक ही होता है, किंतु घडे में उसे घड़े का आकाश (आकाश शून्य या खाली जगह ही है) कहा जाता है तथा मठ के

शांतिपाठ :

ॐ भद्र कर्णेभि. शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाताक्षिर्भियंजत्रा।
स्थिरैरगैस्तुष्टुवा सस्तनूभिर्व्यशेम देवहित यदायु.।
स्वस्ति न इद्रो वृद्धश्रवा. स्वस्ति न पूषा विश्ववेदा
स्वस्ति नस्ताक्ष्यों अरिष्टनेमि स्वस्ति नो वृहस्पतिर्दधातु।

ॐ शाति शाति शाति ।

'हम कानों से कल्याणमय शब्द सुने और नेत्रो से कल्याणमय दृश्य देखे। स्वस्थ अगो से तुम्हारी स्तुति करे। देवताओं द्वारा दी हुई आयु का उपभोग करे। यशस्वी इद्र, मर्वस्व ज्ञाता पूपा, अमंगलनाशक गरुड तथा बृहस्पति हमारा कल्याण करें। तीनो तापो की शाति हो।'

पिप्पालादि ऋषि ने ब्रह्माजी से पूछा कि 'ब्रह्मा, विष्णु एवं रुद्र के बीच मे अधिक ध्यान करने योग्य कौन है ?' इस पर ब्रह्माजी ने बताया, 'मेरे शब्दो को ध्यान से सुनो। मैं जिस परमेश्वर के शरीर से उत्पन्न हुआ हू, वह अनंत पुण्यो के फलस्वरूप ही प्राप्त हो सकता है। विष्णु, इद्र आदि भी मोहवश उसे नही जानते। वही वरण करने योग्य है, वही सबका पिता तथा परम ईश्वर है, नही ब्रह्मा को धारण करता है। सभी वेदो का निर्णय करता है तथा वही सभी देवताओ का पिता है। वह मेरा और विष्णु का भी पिता है। वह प्रशसनीय अतकाल मे सभी लोकों का सहार करता है। वही एक सब पर शासन करनेवाला श्रेष्ठ तथा वरिष्ठ है। वही भयकर रूप धारण करनेवाला महेश्वर है, जिसने लोको के हत्यारे नृसिह को मार डाला। जब रुद्र हरि को पैर पकडकर ले जा रहे थे, तो देवताओ ने उनसे प्रार्थना की कि माधव पुरुष विष्णु का वध न करो, आप महान है। उन्होने अपने नाखूनो से विष्णु को विदीर्ण किया। तब वह चर्म का वस्त्र पहननेवाले रुद्र महावीर एव वीरभद्र के नाम से प्रसिद्ध हुए। (1-6)

'सभी कार्यो की सिद्धि के लिए एक रुद्र का ही ध्यान करना चाहिए। जो ललाट से उत्पन्न अग्नि से विश्व को भस्म करता है और पुन सृष्टि करके उसका पालन करता है, उस रुद्र को नमस्कार है। जिसने बाए पैर से काल को मार डाला तथा जलते हुए हलाहल विष को पी लिया उस रुद्र को नमस्कार है। जिसके बाए पैर मे विष्णु ने पूजा मे अपनी आख चढा दी और इस पर प्रसन्न होकर जिसने विष्णु को सुदर्शन चक्र दे डाला, उस रुद्र को नमस्कार है। जिसने दक्ष के यज्ञ मे देवताओं के समूह को जीतकर विष्णु को नागपाश से बाध डाला, उस रुद्र को नमस्कार है। जिसने सरलता से त्रिपुर को भस्म कर डाला, सूर्य, चद्रमा और अग्नि जिसकी तीन आखे है, जिसके सामने देवता भी पशुओं के समान आज्ञाकारी हो गए, अत वह पशुपति कहलाए। उस रुद्र को नमस्कार है। जो मत्स्य, कूर्म, वराह, नृसिह, वामन आदि अवतारो के लिए विष्णु को क्रम देता है, जिसने पीडित किए जाने पर कामदेव को भस्म कर डाला, उस रुद्र को नमस्कार है। इस प्रकार देवताओ द्वारा स्तुति किए जाने पर नीलकठ महादेव ने दैविक, दैहिक तथा भौतिक, इन तीनों कष्टो, मृत्यु, वृद्धावस्था आदि दुखो से देवताओ को मुक्त कर दिया। वही सभी प्राणियों का आत्मा है। वही भगवान शकर स्वर्ग लोक, प्रजा आदि सबके रक्षक है। (7-15)

ऊपर वह मठ का आकाश कहा जाता है,इसी प्रकार परमात्मा शिव और जीव मे भी कल्पना की गई है,जवकि दोनो एक ही है । यदि इन दोनो में भेद होता,तो दोनो का 'चित्' स्वरूप ही नष्ट हो जाता । यह भेद जड माया के कारण हुआ है । इन दोनो की एकता तर्क तथा प्रमाण दोनो से ही सिद्ध है । अत इस एकता का ज्ञान हो जाने पर मनुष्य शोक एव मोह से मुक्त हो जाता है । तब वह अद्वैत परमानद केवल शिव को प्राप्त करता है । इस समस्त ससार के निवास स्थान चिद् धन ब्रह्म का ज्ञान हो जाने पर मुनि को 'सोऽह'—मै वही ब्रह्म हू,इस तत्त्व का ज्ञान हो जाता है,तब उसके सभी दु खो का अत हो जाता है । शरीर मे स्थित उस ज्योति रूप सबके साक्षी ब्रह्म को दोषरहित लोग ही देखते है,माया से घिरे हुए अन्य लोग नही । इस पूर्ण ज्ञान के हो जाने पर जो अपने रूप को जान लेते है, वे आकाश के समान पूर्णरूप और सर्वव्यापक हो जाते है, अत उन्हे कही आने-जाने की आवश्यकता नही रहती । उस परम ब्रह्म को जाननेवाला उसी मे स्थित होकर उसी के समान बन जाता है ।

□

'विष्णु भी जिनके चरण कमलो को प्राप्त करने के लिए स्तुति करते है, वह भगवान महादेव मन एव वाणी से अगोचर है। ऐसे भगवान शकर नमस्कार करने पर विष्णु पर प्रसन्न हुए। जिसे प्राप्त न करके मन वाणी के साथ लौट आता है, उस आनदस्वरूप ब्रह्म को जाननेवाला विद्वान भयभीत नही होता। वह अणु से भी छोटा तथा महान है और प्राणियो की हृदय गुहा मे रहता है। उस साक्षी ब्रह्म को ईश्वर की कृपा से शोकरहित साधक देखता है। वशिष्ठ, शुकदेव, वामदेव आदि ऋषि तथा ब्रह्मा आदि सभी देवता हृदय मे उनका ध्यान करते है। सनत, सुजात आदि उनके नाम की स्तुति करते है। वह महेश, सत्य, साक्षी, नित्य, आनदस्वरूप तथा निर्विकल्प (जिनके स्थान पर किसी दूसरे को नही रखा जा सकता) है। अचितनीय शक्तिवाले उस भगवान गिरीश की अपनी बुद्धि के अनुसार सभी कल्पना करते है। (16-20)

'उनकी माया का मैं (ब्रह्मा) तथा विष्णु भी पार नही पा सकते। इस दुस्तर माया को उन्ही की कृपा से पार किया जा सकता है। विष्णु सारे जगत के कारण है, वह अपने-मेरे अशो से विश्व का पालन करते है। समय आने पर सब कुछ नष्ट हो जाता है, अत यह समस्त जगत मिथ्या है। इस सब जगत को ग्रास बनानेवाले महादेव, शूलपाणि, महेश्वर, मृड (प्रशसनीय) रुद्र के लिए नमस्कार है। सृष्टि मे विष्णु सबसे पृथक और महान है। वे समस्त ऐश्वर्यो को प्राप्त करके प्राणियो के आत्मा में रहते हुए विश्व का उपभोग करनेवाले अविनाशी है। जिस विष्णु को क्रमश चार, चार दो और पाच आहुतिया दी जाती है, वह मुझ पर प्रसन्न हों। (21-25)

'हवि ब्रह्म है, जिसे ब्रह्मरूपी होता द्वारा ब्रह्मरूपी अग्नि मे ब्रह्म के लिए डाला जाता है। समाधि मे लगे हुए योगी के लिए ब्रह्म ही जानने योग्य है। समाधि भी ब्रह्म कर्म है। जीव ही 'शर' है, जिसमे भगवान हरि सदा प्रकाशित होते है। अत ब्रह्म ही शरभ है। वह साक्षात मोक्ष देनेवाला है। माया के कारण देवता भी मोहित रहते है। उमकी महिमा के विषय मे कोई भी लेशमात्र नही बता सकता। पर से परब्रह्म, परब्रह्म से परमहरि है। ईश्वर सबसे बडा है। उसके समान कोई भी नही है। एक शिव ही सदा रहनेवाला है, अन्य सब झूठ है, अत विष्णु आदि सभी देवताओ को त्यागकर सदाशिव का ही ध्यान करना चाहिए, वही ससार से मुक्ति देनेवाले है। उस महामहारक को नमस्कार है। (26-31)

'इस पैप्पलादि महाशास्त्र का उपदेश किसी को नही देना चाहिए। नास्तिक, अहकारी, निर्दयी, दुष्ट, असत्यवादी आदि को इसे कभी नही देना चाहिए। इसे सच्चरित्र, गुरुभक्त, सुशील, शात, दान सरल लोगो को देना चाहिए। शिवभक्त, ब्रह्मकर्म मे लगे हुए, उपकार माननेवाले लोग इसको प्राप्त करने के अधिकारी है। इसे देने योग्य पात्र न मिले, तो इसे गोपनीय रखना चाहिए। इस पैप्पालादि महाशास्त्र का अध्ययन करनेवाला तथा दूसरो को सुनानेवाला जन्म-मरण चक्र से मुक्त हो जाता है। इसका ज्ञाता अमृतत्व प्राप्त करता है। वह गर्भवास से मुक्त हो जाता है। सुरापान, सोने की चोरी, ब्रह्महत्या एव गुरुपत्नी-गमन, इन पाच महापापो से शुद्ध हो जाता है। उसे सभी वेदो के अध्ययन का फल मिलता है। वह सभी पापो से मुक्त हो जाता है। इन सभी पापो एव उत्पातो से मुक्त होकर वह भगवान शिव की समीपता प्राप्त करता है। वह फिर इस ससार मे जन्म लेकर कभी लौटकर नही आता।

□

शांतिपाठ·

ॐ भद्र कर्णेभि शृणुयाम देवा भद्र पश्येमाक्षभिर्यजत्रा
स्थिरैरगैस्तुष्टुवा सस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायु ।
स्वस्ति न इद्रो वृद्धश्रवा स्वस्ति न पूषा विश्ववेदा
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमि स्वस्ति न बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शाति शाति शाति ।

'हम कानो से कल्याणमय शब्द सुने और नेत्रो से कल्याणमय दृश्य देखें । स्वस्थ अगो से तुम्हारी स्तुति करे । देवताओ द्वारा दी हुई आयु का उपभोग करे । यशस्वी इद्र, सर्वस्व ज्ञाता पूषा, अमगलनाशक गरुड तथा बृहस्पति हमारा कल्याण करे । तीनो तापो की शाति हो ।'

गरुड विद्या को बताता हू । इस विद्या को ब्रह्मा ने नारद को, नारद ने वृहत्सेन को, वृहत्सेन ने इद्र को, इद्र ने भरद्वाज को तथा भरद्वाज ने जीवत्काम शिष्यो को बताया । इस श्री महागरुड ब्रह्मविद्या के ऋषि ब्रह्मा, छद गायत्री तथा भगवान् गरुड देवता है । श्री गरुड की प्रसन्नता तथा समस्त विषो के नाश के लिए जप इसका विनियोग है । यह समस्त उपनिषद् सर्प आदि के विष को दूर करने के लिए की जानेवाली सिद्धि है । अत यहा इसकी सिद्धि के लिए किए जानेवाले अनुष्ठान का परिचय दिया जा रहा है ।

ॐ नम (अगूठो मे), श्री गरुडाय (तर्जनी मे), पक्षीद्राय (मध्यमा मे), श्री विष्णुवल्लभाय (अनामिका मे), त्रैलोक्यप्रपूजिताय (कनिष्ठिका में) तथा उग्रभयकरकालानलरूपाय (करतल पृष्ठ मे) इस प्रकार इस मत्र का अगन्यास एवं हृदयादि न्यास करना चाहिए । इसके पश्चात गरुड का ध्यान किया जाता है । 'स्वस्तिको दक्षिण पाद' इत्यादि आठ मत्रो का ध्यान मे पाठ किया जाता है । साराश मे इनका अर्थ इस प्रकार है—भगवान् गरुड का दाहिना पैर स्वस्ति की मुद्रा मे तथा बाया पैर कुचित है । भगवान् विष्णु को वह अत प्रिय है । अनत वाम कटक, यज्ञसूत्र, वासुकि, तक्षक उनके कटिसूत्र तथा हार कार्कट है । पद्म एव महापद्म उनके कानो मे है । पौड्र एव कालिक उन्हे हवा करते हैं । एक पुत्र आदि उनकी सदा सेवा करते है । उनका कपिल वर्ण तथा आभा सोने के समान है । उनकी भुजाए लबी तथा कधे चौडे है । उन्होंने अनेक आभूषण धारण किए हुए है । वे जाघो तक सोने के रग के, कमर तक आभावाले है । कठ तक उनका रग कुकुम जैसा है । मुख की शोभा सैकडो चद्रो के समान है । नासिका आगे से नीली तथा टेढ़ी है । सुदर कुडल पहने हुए है । मुख दातो से विकराल तथा उज्ज्वल मुकुटवाला है । सारा शरीर कुकुम की लालिमा लिया हुआ तथा मुख सफेद रग का है । हे विष्णु के वाहन, तुम्हे नमस्कार है ।

तीनो मध्याओ मे इस प्रकार गरुड का ध्यान करने से समस्त विषों का नाश हो जाता है । इस ध्यान के बाद गरुड मत्रो का उनके पूरे नियमों के साथ अनुष्ठान किया जाता है । जो इस गरुड

विश्वमय ब्राह्मण शिव के पास जाता है। उसे पचाक्षर मंत्र (नम. शिवाय) का अनुभव होता है। ब्राह्मण शिव पूजा में लगा है। शिव भक्ति से विहीन ब्राह्मण, चांडाल या उपचांडाल के समान है। अधम चाडाल भी यदि शिव भक्त है, तो वह उस ब्राह्मण से श्रेष्ठ है। ब्राह्मण त्रिपुड धारण करनेवाला होता है। शिव भक्ति से ही वह ब्राह्मण कहा जाता है। शिवलिग की पूजा करनेवाले चांडाल के हाथ की विभूति शुद्ध होती है। गृहस्थों को सफेद विभूति धारण करनी चाहिए। तपस्वी सभी प्रकार की विभूति धारण कर सकते है। शिव भक्ति से युक्त विभूति देवता भी धारण करते हैं।

अग्नि, वायु, भूमि, जल और आकाश सब भस्म के रूप मे हैं। इस रहस्य को समझकर इसे धारण करना चाहिए। वह ईश्वर विश्व (चारों ओर) आंखोंवाला, विश्व मुख, विश्व हस्त (चारो ओर हाथोंवाला) तथा विश्व पाद (चारो ओर पैरोंवाला) है। इस समस्त ब्रह्माड एव पृथ्वी को उत्पन्न करने वाला वह ईश्वर अपने हाथो से इसे झुका देता है। अत प्राण ही शिव है। जटा एव भस्म धारण करने पर भी वह प्राणलिग शिव श्रेष्ठ है। जंगम (चलनेवाले प्राणी) ही शिव तथा शिव ही जगम है। प्राणलिंगियों के पूज्य तपस्वियों में श्रेष्ठ शिव का भक्त है। चाडाल प्राणलिगी है, अत वह श्रेष्ठ है। इसे जाननेवाला शिव ही है। वह रुद्र या शिव कोई अन्य नही, प्राणलिगी ही है।

यह आत्मा परम अद्वैत शिव ही है। यही शिव गुरु तथा गुरुओं का भी गुरु है। यह समस्त विश्व, विश्व मंत्र समझकर ही धारण करना चाहिए। यह जगत दैव (प्रारब्ध) के अधीन है। दैव मत्रो को फैलाता है। अत यह दैव ही मेरा गुरु है। गुरु द्वारा दिया गया यह अन्न परम ब्रह्म है। ब्रह्म स्वय की अनुभूति द्वारा ही जाना जाता है। भगवान शिव गुरु हैं। गुरु शिव ही लिंग (ब्रह्म के सूचक चिह्न) हैं। दोनों के एक रूप मे होने से तथा प्राण रूप होने से शिव ही गुरु हैं। जहा गुरु हैं, वही शिव है। शिव गुरुरूपी महान ईश्वर है। भ्रमर कीट के कार्य के समान, निरंतर शिव की पूजा में लगे हुए गुरु के समान पूजा करने से मुक्त होकर शिव के समान हो जाते हैं। भ्रमर कीट कार्य-भृगी नामक कीडा अन्य कीड़ों को पकडकर अपने घर में ले जाता है, अत. पकडकर लाया हुआ कीडा भय मे भृगी को देखता रहता है। धीरे-धीरे उसे देखते रहने से उसका भय दूर हो जाता है। शिवलिग को जल चढाने से सारे पाप धुल जाते हैं। उनको सतुष्ट रखना शिव को संतुष्ट रखना है। उनके साथ रहना भी पवित्रता देता है। उनका अनादर शिव का अनादर है। अत. परम आनद के घर शिव के पास जाना चाहिए। अत इस परम पावन गुरु रूप शिव की शरण लें।

□

महाविद्या का अमावस्या में अध्ययन करता है या इसे सुनता है,उसे जीवनपर्यत साप नही डसते। आठ ब्राह्मणो को इस मत्र की दीक्षा देनेवाला एक तिनके का स्पर्श कराकर ही सांप के विष को उतार देता है। सौ ब्राह्मणों को दीक्षा देनेवाले व्यक्ति के देखने से ही विष दूर हो जाता है तथा एक हजार ब्राह्मणों को इसकी दीक्षा देनेवाला मनुष्य मन से स्मरण करके ही दूर रहता हुआ भी विष के प्रभाव को नष्ट कर देता है।

□

88. कालाग्नि रुद्रोपनिषद

शांतिपाठ :

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै।
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै।

ॐ शाति शाति शाति

इस कालाग्नि रुद्र उपनिषद के ऋषि, छंद और देवता क्रमश. संवर्तक अग्नि, अनुष्टुप, कालाग्नि रुद्र है। श्री कालाग्नि रुद्र की प्रसन्नता के लिए इसका विनियोग किया जाता है। कालाग्नि रुद्र से सनत्कुमार ने पूछा कि त्रिपुड की विधि एव तत्त्व क्या है ? इसमे क्या पदार्थ होता है ? कितना स्थान होता है ? कितना प्रमाण तथा कितनी रेखाए है ? इसके मत्र, देवता, शक्ति, कर्ता तथा फल कौन और क्या है ? इस पर भगवान कालाग्नि रुद्र ने बताया, 'अग्निहोत्र की भस्म ही त्रिपुंड का पदार्थ है। इसे 'सद्योजात' आदि पाच मत्रों से ग्रहण करना चाहिए। इसके बाद 'अग्निरिति भस्म' इत्यादि मत्र से इसे अभिमंत्रित करे फिर 'मानस्तोक' इस मत्र से अगुलियो मे ले और 'मा नो महान' इस मत्र से जल लेकर मिलाए 'त्रयायुष जमदग्ने' इस मत्र से इसे सिर, ललाट तथा वक्ष (सीने मे) मे लगाए। 'त्रयायुष' तथा त्रयंबक मंत्र से माथे से तीन रेखाएं लगाना ही शाभव व्रत कहा जाता है। इसका सभी वेद के जाननेवालों ने उल्लेख किया है। अत मोक्ष के इच्छुक पुनर्जन्म से छुटकारा पाने के लिए इसे धारण करे। (1-3)

फिर सनत्कुमार ने इसका प्रमाण कितना होना चाहिए, इस विषय मे पूछा तब कालाग्नि रुद्र ने बताया, 'त्रिपुड की तीन रेखाओं में प्रथम रेखा गार्हपत्य अग्नि, रजोगुण, ओम का 'अ' भूलोक, स्वात्मा, क्रियाशक्ति, ऋग्वेद, प्रात सवन तथा महादेवी का रूप है। दूसरी रेखा दक्षिणाग्नि, ओम का 'उ' सत्वगुण, अतरात्मा, इच्छाशक्ति, माध्यदिन सवन, यजुर्वेद तथा सदाशिव का रूप है। तीसरी रेखा आह्वनीय अग्नि, 'म', तमोगुण, परमात्मा, ज्ञानशक्ति, सामवेद तृतीय सवन तथा महादेव रूप है। इस प्रकार कोई भी ब्रह्मचारी, गृहस्थ, वानप्रस्थ या संन्यासी भस्म धारण कर सकता है। ऐसा करने वाला सभी महापापो से छूट जाता है। वह तीर्थ स्नान का फल प्राप्त करता है। वह सभी वेदों तथा देवताओ का ज्ञाता हो जाता है। सभी भोगो को भोगने के बाद उसे शिवलोक की प्राप्ति होती है। उनका फिर जन्म नही होता।' ऐसा कालाग्नि रुद्र ने कहा है। इसका अध्ययन करनेवाला उसी के समान बन जाता है। (4-9)

□

92. लांगूलोपनिषद्

इस हनुमान साधना के घोर मूल मंत्र के ऋषि ईश्वर है। इसका छद अनुष्टुप है तथा श्रीराम एवं लक्ष्मण इसके देवता है। 'सो' बीज है, 'अंजनासूनु' शक्ति है, वायुपुत्र कीलक है तथा श्री हनुमान की प्रसन्नता तथा भू, भुव:, स्व, लोको मे आसीन तत्त्वपद के शोधन के लिए इसका विनियोग किया जाता है। 'ॐ भू नम' 'ॐ भुव नम', 'ॐ स्व. नम', 'ॐ मह नम:', 'ॐ जन नम.' तथा 'ॐ तप: नम', से करन्यास आदि किया जाता है। इसके पश्चात हनुमान का ध्यान किया जाता है, जो इस प्रकार है—वह भीमरूप हनुमान वज्र जैसे शरीरवाले है, उनकी आखे बडी-बड़ी है, उनके कानो मे सोने के कुडल है, जो कानो के नीचे तक लटके है। वह दु खी एव विवश प्राणियो के रक्षक है। समुद्र लघन के समय उनकी उद्यत पूछ समुद्र को चचल कर रही है। बदरो से घिरे हुए वह भगवान् राम का ध्यान करते हुए प्रसन्न एव शक्ति के सार लग रहे है।

इस मानसिक पूजा के पश्चात निम्नलिखित मत्रो से हनुमान की पूजा करके आहुतिया दी जाती है।

(1) ॐ नमो भगवते दावानल ह्री ह्रू हु फट् घे घे स्वाहा।

(2) ॐ नमो भगवते चडप्रताप हनुमते ह्रा ह्री ह्रू हुं फट, घे घे स्वाहा।

(3) ॐ नमो भगवते चितामणि हनुमते ल

(4) ॐ ह्री श्री क्ली ग्ला ग्ली ग्लू ॐ नमो भगवते पाताल गरुड

(5) ॐ नमो भगवते कालाग्नि रौद्र हनुमते

(6) ॐ श्रा श्री श्रू श्र श्रौ श्र: ॐ नमो भगवते भद्राजनिक रुद्र वेद सिद्धि कुरु कुरु स्वाहा।

यह ज्ञान श्री रामचद्र ने श्री महादेव को दिया। वीरभद्र ने महादेव से इसे प्राप्त किया। इसे प्रातकालीन संध्या, दिन की संध्या तथा सायकाल की सध्या, इन तीनों सध्याओ में पढने से व्यक्ति की सभी इच्छाएं पूर्ण होती है।

(यह उपनिषद् भी एक प्रकार से मत्रसिद्धि का अग है। मत्र को सिद्ध करने की दृष्टि से ही इसका महत्त्व है।)

□

89. नील रुद्रोपनिषद

प्रथम खंड

हे नीलकठ। मैने स्वर्ग से पृथ्वी पर उतरते हुए आपको देखा। मैने आपको उग्र रूप मे मोरपंख का मुकुट पहनकर पृथ्वी मे उतरकर यही रहते हुए दुष्टो का सहार करते हुए देखा। इन भगवान का कठ नीला है। इनका वर्ण विशेप प्रकार से लालिमा लिया हुआ है। यही जल के रूप मे सभी औषधियो मे व्याप्त है तथा रोग रूपी पापो को नष्ट करते हे। यह प्राणियो के प्राण, सभी अमगलों को दूर करने तथा इच्छाओ को पूर्ण करने के लिए आपके पास आए।

हे समस्त विश्व के भावनास्वरूप। ससार के क्रोध रूप! तुम्हे हमारा नमस्कार है। तुम्हारी दोनो भुजाओं मे धारण किए हुए इस धनुष को भी हम नमन करते है। हे हिमालय वासी। जिस बाण को हाथ मे रखते हुए आप विश्व को धारण करते हुए उसकी रक्षा करते हो, यह बाण केवल दुष्टो का विनाश करने के लिए है। इसे हमारे ऊपर मत छोड़िए। हे गिरीश। हम अपनी मगलमयी वाणी से आपका यशोगान करते है। इसी से यह जगत समस्त दु खो से मुक्त होकर प्रसन्न रहता है।

हे मृड। (प्रशसा करने योग्य, शिव) तुम्हारा बाण अत्यत कल्याणकारक ह, तुम्हारा धनुप भी शिव (मगलमय) है। आपके धनुप की डोर भी शुभ करनेवाली है। इन सबसे आप हमे जीवन देते हैं। पर्वतो मे रहने पर भी आप सबका कल्याण करते है। आपकी जो घोर तथा पापनाशिनी मूर्ति है, वह तावे के रग की, लाल, भूरी तथा विशेप लाल अनेक रगो की है। इससे आप चारो ओर प्रकाश कीजिए। हम इस मूर्ति की स्तुति करते हैं।

द्वितीय खंड

हे नीलकंठ शिव। हमने आपके विलोहित (विशेप लाल) रूप को स्वर्ग से पृथ्वी पर उतरते हुए देखा। आपके उस अवतार को ग्वालो ने देखा फिर इस रूप को सभी प्राणियों ने देखा। इस नीली शिखाधारी कृष्ण अवतार को तथा हजारों नेत्रोंवाले वज्रधारी इद्र, इन दोनों रूपो मे आपको नमस्कार है। आपके शक्तिशाली अस्त्र-शस्त्रो को भी नमस्कार है। आपके धनुप को भी नमस्कार है। इन्हे शांत रखिए। इस बाण को हाथ से हटाकर तरकस में रख लीजिए। अपने मगलमय सौम्य तथा शिव स्वरूप में दर्शन दीजिए।

आप सैकड़ों बाणो को एक साथ छोड़ते हैं। इन पैने मुखोंवाले बाणों को आप हमारे शुभ के लिए ही धनुप पर चढाएं। शत्रुओं के सहार के पश्चात आपके धनुप की डोर ढीली हो जाए और तीर तरकस में शांत हो जाए। पर्वतों को भी आपके बाण चूर-चूर कर देते है। कृपया इन्हे शात करें। ये हमारी चारो ओर से रक्षा करते है। इनके द्वारा हमारे रक्षक रूप में है। पृथ्वी मे रहनेवाले सर्पों को नमस्कार। अतरिक्ष में तथा स्वर्ग मे रहनेवाले सर्पों को भी हम नमस्कार करते है। चारो ओर

93. गायत्री रहस्योपनिषद्

कल्याण हो। सिद्धि हो। ब्रह्म को नमस्कार हो। नमस्कर करने के पश्चात ऋषि याज्ञवल्क्य ब्रह्मा से पूछते है कि 'हे ब्रह्मा जी, गायत्री की उत्पत्ति कैसे हुई ?' इसके बाद वसिष्ठ भी उनसे यही प्रश्न पूछते हैं। ब्रह्मा बोले, 'ब्रह्मज्ञान की उत्पत्ति की तथा प्रकृति की व्याख्या करता हू। वह स्वय उत्पन्न हुआ पुरुप कौन है ? उसी पुरुष ने अगुली से मंथन किया, इससे जल उत्पन्न हुआ। जल से फेन की उत्पत्ति हुई। फेन से फिर बुलबुले पैदा हुए। इन बुलबुलो से एक अडा पैदा हुआ। अडे से ब्रह्मा का जन्म हुआ। ब्रह्मा से सर्वप्रथम वायु का जन्म हुआ। वायु से अग्नि तथा अग्नि से ओकार हुआ। ओकार से व्याहृति, व्याहृति से गायत्री, गायत्री से सावित्री तथा सावित्री से सरस्वती उत्पन्न हुई। इस सावित्री से चारों वेद, चारो वेदों से सभी लोक तथा सभी लोको से अत मे प्राणियो का जन्म हुआ।

इसके वाद अब गायत्री एव व्याहतिया है। गायत्री कौन है ? व्याहतिया कौन है ? भू क्या है ? भुव क्या है ? स्व क्या है ? इसी प्रकार मह, जन, तप, सत्य, तत्, सवितु, वरेण्य, भर्ग, देवस्य धीमहि, धिय, य, न तथा प्रचोदयात् क्या-क्या है ?—'भू' का अर्थ भूलोक (भूमि) है। 'भुव' अंतरिक्ष लोक है। 'स्व' स्वर्गलोक है। 'मह' मह लोक है। 'जन' जन लोक है। 'तप' तप लोक है। 'सत्य' सत्य लोक है। 'तत्' का अर्थ तेजोमय अग्नि देवता है। 'सवितु' सविता अर्थात सूर्य को वताता है। सावित्री मे ही आदित्य है। 'वरेण्य' का अर्थ प्रजापति है। 'भर्ग' का अर्थ जल है। 'देवस्य' यह शव्द इद्र देवता है, जो परम ऐश्वर्यमय होने के कारण रुद्र नाम से प्रसिद्ध है। 'धीमहि' अतरात्मा को वताता है। 'धिय' दूसरे अतरात्मा, अर्थात ब्रह्म को वताता है। 'य' का अर्थ सदाशिव पुरुप हैं। 'न' का अर्थ हमारा है। 'प्रचोदयात्' का अर्थ प्रेरित करे है। इन सभी लोको का आश्रय, जो धर्म का ज्ञान कराए वह यही गायत्री है (यहा 'ॐ भूर्भुव स्व तत्सवितुर्वरेण्य भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो न प्रचोदयात्', इस गायत्री मत्र के प्रत्येक शव्द का अर्थ वताया गया है)।

इस गायत्री का गोत्र कौन-सा है इसमे कितने अक्षर होते है ? इसके कितने चरण (छद के पाद या चरण) होते है ? कितनी काखे हैं ? तथा कितने सिर हैं ?—इसके गोत्र का नाम माण्डूयायन है। चोवीस अक्षरों वाली गायत्री के तीन या चार पाद होते है। फिर से इसके चार पाद, छ कुक्षिया (काखे) और पाच सिर होते है। इसके चरण, कुक्षिया तथा सिरो से क्या तात्पर्य है—ऋग्वेद इसका प्रथम चरण है। सामवेद दूसरा, यजुर्वेद तीसरा, तथा अथर्ववेद चौथा चरण है। अर्थात वेद ही इसके चरण है। पूर्व, दक्षिण, पश्चिम, उत्तर, ऊर्ध्व (ऊपर को) तथा अध (नीचे को) ये छ दिशाए इसकी क्रमश प्रथम, द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ, पचम तथा छठी कुक्षिया हैं। व्याकरण इसका प्रथम सिर है, शिक्षा द्वितीय, कल्प तृतीय, निरुक्त चतुर्थ तथा ज्योतिप इसका पाचवा सिर है (शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, ज्योतिप एव छद, ये छ वेदाग होते हैं, जिनमे प्रारभ के पाच वेदाग यहा गायत्री के सिर वताए गए है)। किस दिशा में किस रग की कौन-सी देवी स्थित है ? उनका कितना विस्तार है ? कौन उनके ऋषि हैं ? क्या छद है ? कौन शक्तिया है ? कौन तत्व है ? तथा कौन अवयव है ?

62. याज्ञवल्क्योपनिषद

शांतिपाठ

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिद पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शाति शांति शाति: ।

वह ब्रह्म पूर्ण है, यह जगत भी पूर्ण है । उस पूर्ण ब्रह्म से इस पूर्ण (जगत) की उत्पत्ति हुई, अत उस पूर्ण ब्रह्म से यदि इस पूर्ण (जगत) को पृथक् भी कर दें तो पूर्ण ही शेष रहता है ।

विदेह जनक ने याज्ञवल्क्य के पास जाकर उनसे सन्यास के विषयों मे समझाने का निवेदन किया । तब याज्ञवल्क्य बताने लगे कि 'ब्रह्मचर्य के बाद गृहस्थ आश्रम है । इसकी समाप्ति पर वानप्रस्थ होता है । अंत मे सन्यास में प्रवेश होता है, किंतु सीधे ब्रह्मचर्य या गृहस्थ के बाद भी सन्यास लिया जा सकता है । व्रती हो या न हो, स्नातक हो या न हो या अग्नि की सेवा कर चुका हो अथवा न कर चुका हो, जब वैराग्य हो, सन्यास ले सकता है । तब प्राजापत्य यज्ञ किया जाता है । इसे न करने पर आग्नेय यज्ञ किया जाता है । अग्नि ही प्राण है । इससे प्राण पुष्ट होते है । त्रैधातीय यज्ञ भी हो सकता है । सत्त्व, रजस एव तमस ही तीन धातुए है । 'हे अग्नि ! तुम्हें प्रकाशित करनेवाला कारण यही है, इसे पहचानकर तेज चलते हुए हमारी सपत्तिया बढाओ । इस मत्र से अग्नि को सूघे । अग्नि मूल कारण योनि है । अत. योनिरूप प्राण मे प्रवेश करो । (1-2)

'गाव से आग लाकर उसे जलाए । अग्नि न मिलने पर जल मे हवन करें । जल ही समस्त देवता है । मै इनको हवि देता हू ।' इस मत्र को पढकर 'स्वाहा' कहे फिर होम निकालकर थोडा खा ले । घी युक्त हवि रोगनाशक है । मोक्ष मत्र को इस प्रकार पढें—'वह ब्रह्म ही उपासना योग्य है' फिर शिखा को उखाडकर तीन बार 'मैंने सन्यास ले लिया है' कहे । सन्यास ग्रहण की यही विधि है ।' याज्ञवल्क्य से जनक ने पुन: पूछा कि 'बिना जनेऊ के ब्राह्मण कैसे रह सकता है ?' इसके समाधान मे याज्ञवल्क्य पुन. बोले, 'इस विधि के बाद सन्यासी वर्णहीन हो जाता है (अत वह ब्राह्मण आदि कुछ भी नही रहता) । वह मुडित सिर, पवित्र, अपरिग्रही तथा भिक्षाजीवी, ब्रह्म को प्राप्त होता है । सन्यास का यही मार्ग है । उसके लिए अग्नि-प्रवेश, जल-प्रवेश, वीरगति अथवा मोक्ष के बाद मृत्यु मार्ग भी ब्रह्म द्वारा बनाया गया है । इस मार्ग को सन्यासी ही जानते है । यह ब्रह्म ज्ञान का मार्ग है । (3-5)

'सन्यासियो मे श्रेष्ठ परमहस है । इनका कोई लिग (पहचान का चिह्न) नही होता, इनका आचरण भी गुप्त होता है । ये पागल न होकर भी पागलों जैसा व्यवहार करते है । सवर्तक, आरुणि, श्वेतकेतु दुर्वासा, ऋभु आदि परमहंस ही थे । ये स्त्रियो से विमुख, त्रिदंडी कमडलु वाले जल के समान पवित्र होते है । 'भू स्वाहा' कहकर शिखा एव जनेऊ का त्याग कर देते है । ये सुख-दु ख से दूर, कुछ भी सचय न करनेवाले, ब्रह्म तत्त्व को जाननेवाले, शुद्ध मन होते है तथा केवल प्राणो को रखने के लिए भिक्षा लेते है । इनके लिए लाभ-हानि समान है और हाथ ही पात्र है । ये कमडलु से

पूर्व की दिशा मे गायत्री है, जिसका वर्ण लाल है। दक्षिण मे सावित्री है, जो सफेद वर्ण की है। पश्चिम दिशा मे सरस्वती है, जो श्याम वर्ण की है तथा पृथ्वी, अतरिक्ष एव स्वर्ग तक इनका विस्तार है। गायत्री, सावित्री तथा सरस्वती क्रमश 'ओम्' की अ, उ तथा म् है और तीनो क्रमश उदात्त, अनुदात्त तथा स्वरित स्वर रूपी है। (वेदों मे किसी भी स्वर को उदात्त, अनुदात्त तथा स्वरित, इन तीन रूपो मे उच्चारित किया जाता है।)

प्रातःकालीन सध्या हस पर बैठनेवाली ब्राह्मी है। मध्याह्न (दोपहर) की संध्या बैल पर बैठनेवाली माहेश्वरी है। सायकालीन सध्या गरुड वाहिनी वैष्णवी है। प्रात की सध्या गायत्री कुमारी, रक्त के वर्ण (लाल) की, ऐसे ही वस्त्रोवाली, लाल चदन से युक्त, लाल मालाए धारण करनेवाली, पाश, अंकुश, अक्षमाला तथा कमडलु आदि से सुशोभित हाथोंवाली, हस पर सवारी करनेवाली, ब्रह्मा देवतावाली तथा ऋग्वेद सहिता एव सूर्य के मार्ग पर चलनेवाली है। यही पृथ्वी पर निवास करती है।

मध्याह्नवाली सध्या युवती के रूपवाली सावित्री है। यह श्वेत (सफेद गोरे) रग की, सफेद वस्त्रो को धारण करनेवाली, सफेद चदन आदि सुगधित पदार्थो से युक्त तथा सफेद मालाए धारण करनेवाली है। यह हाथो मे त्रिशूल एव डमरू धारण करती है और इसका वाहन बैल है। इसके देवता रुद्र तथा वेद यजुर्वेद है। आदित्य पथ (सूर्य का मार्ग) से चलती हुई यह 'भुव' लोक मे स्थित होती है।

सायकालीन सध्यारूपी सरस्वती वृद्धा, काले रग की, काले ही वस्त्र धारण करनेवाली, काले सुगधित पदार्थो वाली तथा काली मालाए धारण करनेवाली है। इनके हाथो मे शख, चक्र तथा गदा है। ये सबको अभय देने की मुद्रा मे रहती है। इनका वाहन गरुड, देवता विष्णु तथा वेद सामवेद है। ये सूर्य के मार्ग से जाती हुई स्वर्गलोक मे स्थित होती है।

यह गायत्री अग्नि-वायु-सूर्यरूप, दक्षिणाग्नि-गार्हपत्य अग्नि-आह्वनीय अग्नि-रूप, ऋक्, यजु, साम रूप, भू-भुव-स्व-व्याहृति रूप, प्रात- मध्याह्न- सायकालीन सध्या रूप तथा सत्त्व-रजस्-तमस् तीनों गुणो का रूप है। यही जागृत, स्वप्न एव सुषुप्ति इन तीन अवस्थाओ के रूपवाली भी है। वसु, रुद्र तथा आदित्य भी इसी के रूप हैं। यह गायत्री, त्रिष्टुप एव जगती छदों का रूप भी है। ब्रह्मा, विष्णु एवं शकर रूप भी है। यही इच्छा-शक्ति, ज्ञान-शक्ति एव क्रिया-शक्ति का रूप भी है। यही स्वराट् विराट् एवं ब्रह्मरूप भी है।

गायत्री में चौवीस अक्षर होते हैं, इसका उल्लेख पहले ही हो चुका है। अब इसका पहले से चौबीसवें तक कौन-सा अक्षर कौन-से देवता का रूप है यहां यही बताया गया है। इसके पहले अक्षर से चौवीसवे अक्षर तक प्रत्येक अक्षर के देवता क्रमश इस प्रकार है—अग्नि, प्रजापति, चद्रमा, ईशान, सविता, गार्हपत्य, मत्र, भग, अर्यमा, सविता, त्वष्ट्रा, पूषा, इद्राग्नि, वायु, वामदेव, मित्रावरुण, भ्रातव्य, विष्णु, वामन, विश्वेदेव, रुद्र, कुवेर, अश्विनी कुमार तथा ब्रह्मा।

इसी प्रकार देवताओं की ही तरह इसके प्रथम से चौवीसवें अक्षर तक प्रत्येक अक्षर के ऋषि इस प्रकार हैं—वसिष्ठ, भारद्वाज, गर्ग, उपमन्यु, भृगु, शाडिल्य, लोहित, विष्णु, शतातप, सनत्कुमार, वेदव्यास, शुकदेव, पराशर, पोंड्रक, ऋत, दक्ष, कश्यप, अत्रि, अगस्त्य, उद्दालक, आगिरस, नामकेतु,

94. सावित्री उपनिषद्

शांतिपाठ :

ॐ अप्यायतु ममागानि वाक्प्राणचक्षुष श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्व ब्रह्मोपनिषद् माह ब्रह्म निराकुर्या मा मा ब्रह्म निराकरोद निराकरणमस्त्वनिराकरण मेऽस्तु। तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सतु। ते मयि सतु।

ॐ शाति शाति शांति।

'मेरे अग वृद्धि को प्राप्त हो। वाणी, प्राण, चक्षु, श्रोत्र आदि इद्रिया तथा बल समृद्ध हो। यह उपनिषद् ब्रह्म स्वरूप जानने योग्य है। ब्रह्म मेरा परित्याग न करे। मै ब्रह्म का परित्याग न करू। हमारा परस्पर अनिराकरण हो। मै उपनिषदो के अध्ययन मे निरत रहू, इनका ज्ञान मुझे प्राप्त हो। दैहिक, दैविक एव भौतिक तीनो प्रकार के ताप नष्ट हो।'

सविता कौन है और सावित्री कौन है ?—अग्नि ही सविता है और पृथ्वी ही सावित्री है, जहा अग्नि है, वही सावित्री है तथा जहां सावित्री है, वही सविता है। वे दो योनि और एक जोडा है। सविता कौन है तथा सावित्री कौन है ?—वायु ही सविता है तथा आकाश ही सावित्री है। जहा वायु है, वही आकाश है तथा जहां आकाश है, वही वायु है। अत दोनो दो योनि तथा एक मिथुन (जोडा) हैं। कौन सविता है एवं कौन सावित्री है ?—यज्ञ सविता है एव छद सावित्री है। जहा यज्ञ है, वही छद है एवं जहा छद है, वही यज्ञ है। दोनो दो योनि एव एक युगल है। सविता और सावित्री कौन है ?—गरजनेवाले बादल सविता है तथा विद्युत सावित्री है। जहा गरजनेवाले बादल रहते है, वही सावित्री रहती है और जहा सावित्री रहती है, वही गरजनेवाले बादल रहते है, अत दोनो दो योनि एव एक युगल है। कौन सविता है और कौन सावित्री है ?—आदित्य (सूर्य) सविता है तथा द्यौ (द्युलोक) सावित्री है। जहा आदित्य है, वही सावित्री है और जहां सावित्री है वही आदित्य है। दोनो दो योनि तथा एक युगल है। कौन सविता है और कौन सावित्री है ? चद्रमा सविता है और नक्षत्र सावित्री है। जहा चद्रमा है, वही नक्षत्र है और जहा नक्षत्र है, वही चंद्रमा है। दोनो दो योनि एवं एक युगल हैं। कौन सविता है और कौन सावित्री है ?—मन ही सविता है तथा वाणी ही सावित्री है। जहा मन है, वही वाणी है और जहां वाणी है, वही मन है। दोनों दो योनि एव एक जोड़ा है। कौन सविता है तथा कौन सावित्री है ?— पुरुष सविता तथा स्त्री सावित्री है अत जहा पुरुष है, वही स्त्री है, जहा स्त्री है, वही पुरुष है। दोनों दो योनि तथा एक युगल हैं। (1-9)

सावित्री का प्रथम चरण 'तत्सवितुर्वरिण्य' है। (उस सविता का वरण करने योग्य है)। अत· यहा अग्नि, जल एव चद्रमा ही वरण करने (अपनाने, स्वीकार करने) योग्य है। इस मत्र का द्वितीय चरण 'भर्गो देवस्य धीमहि' (देव के यश का ध्यान करते है) यहा भर्ग अर्थात यश का अर्थ पृथ्वी, अग्नि, आदित्य एवं चद्रमा हैं, अत इन्ही का ध्यान करना चाहिए। मत्र का तीसरा चरण 'धियो यो न प्रचोदयात्' (जो हमारी वुद्धियों को प्रेरणा दे) है। इसके अर्थ को जो स्त्री एवं पुरुष गृहस्थ में

मुद्गग तथा आगिरस विश्वामित्र । (सृष्टि प्रलय के बाद वेद भगवान् मे समा जाते है, तब इनके का जो ऋषि पहले दर्शन करता है, वही उस मंत्र का ऋषि कहा जाता है । इसी तरह गायत्री म चौवीस अक्षरो के दर्शन इन चौवीस ऋषियों को हुए, अत ये अपने द्वारा देखे गए अक्षरो के है ।)

गायत्री , त्रिष्टुप्, जगती, अनुष्टुप्, पक्ति, वृहती एवं उष्णिक्, ये तीन चरणोवाले छद कहे हैं । प्रह्लादिनी, प्रजा, विश्वभद्रा, विलासिनी, प्रज्ञा, शाता मा, काति, स्पर्शा, दुर्गा, सरस्वती, वि विशालाक्षी, शालिनी, व्यापिनी, विमला, तमोहारिणी, सूक्ष्म अवयवा, पद्मालया, विरजा, विश्व भद्रा, कृपा तथा सर्वतोमुखी, ये चौवीस गायत्री की शक्तियां है । पृथ्वी, जल, तेज, वायु, आ गंध, रस, रूप, स्पर्श, शब्द, वाणी, पैर, पायु, उपस्थ, त्वचा, आंख, कान, जीभ, नाक, मन, बुद्धि, अह चित्त तथा ज्ञान, ये चौबीस गायत्री के प्रत्येक अक्षर के तत्त्व है ।

चंपक, अतसी, कुकुम, पिगल, नील, अग्निप्रभा, उगता सूर्य, विद्युत, तारक, सरोज, सफेद म मणि, शुक्ल, कुंद, चंद्रमा, शख, पाडुनेत्र, नीला कमल, चदन, अगरु, कस्तूरी, गोरोचन तथा कपू पदार्थो के समान ही गायत्री का प्रत्येक अक्षर अत्यत पवित्र है । इनका आश्रय लेने से समस्त पा (पाप), उपपातक, महापातक, अगम्य गमन (जिसका परस्पर शारीरिक सबध वर्जित होते हुए भी ऐसा करे, तो उससे लगनेवाला पाप), गोहत्या, ब्रह्महत्या, भ्रूणहत्या, वीरहत्या, मानवहत्या, सारे ज मे की गई हत्याए, स्त्रीहत्या, गुरुहत्या, पिता की हत्या, प्राणिहत्या, चर या अचर की हत्या, न र योग्य को खा लेने का पाप, दूसरे की सपत्ति के हरण का पाप, नीच के हाथ का खाना, शत्रुह चांडाल से शारीरिक सबंध आदि समस्त पापों से मुक्ति मिलती है ।

जिसके सिर मे ब्रह्मा है, चोटी के अग्र भाग में विष्णु है, ललाट मे रुद्र है, नेत्रो मे सूर्य-च कानों में शुक्र-वृहस्पति है, नासिका छिद्रों में अश्विनी कुमार हैं, दातो तथा होठो मे दोनो सध्या मुख में वायु, स्तनों मे वसु आदि है, हदय मे पर्जन्य है, उदर में आकाश है, नाभि मे अग्नि है, व में इद्राग्नि है, जाघों मे प्रजापति है, उरु में कैलाश का मूल है, घुटनो में विश्वेदेव है, गुल्फ मे शि है, नाखूनों मे पृथ्वी, वनस्पतिया आदि है तथा नौ ग्रह ही जिसकी अस्थिया है । आते केतु, ऋतुए है, सधियां (जोड़) एव पलकों को झपकाना ही दिन एवं रात्रि है ।

जो इस गायत्री रहस्य का अध्ययन करता है, उसे हजारों यज्ञों को करने का फल मिलता जो इसको पढ़ता है, उसके रात्रि में किए हुए पाप नष्ट होते है । प्रात· और दोपहर मे पढ़ने से छ तक के किए हुए पाप नष्ट हो जाते हैं । सायकाल तथा प्रातकाल दोनो समय इसके अध्ययन जन्म-भर किए हुए पाप नष्ट हो जाते हैं । जो ब्रह्म को जाननेवाला इस गायत्री रहस्य को पढता है, साठ हजार गायत्री जप का फल मिलता है । उसे समस्त वेदों के अध्ययन का तथा सभी तीर्थ स्नान का फल प्राप्त होता है । वह अपेय पान (न पीने योग्य पदार्थों को पीने मे लगा पाप) से पा हो जाता है, अभक्ष्य भक्षण से पवित्र हो जाता है तथा दुराचारिणी स्त्री के साथ सहवास उत्पन्न से मुक्त हो जाता है । वह ब्रह्मचारी न भी हो, तो ब्रह्मचारी हो जाता है । हजार बार के अपेय पा भी पवित्र हो जाता है । आठ ब्रह्मवेत्ताओं को इसकी दीक्षा देने मे वह ब्रह्मलोक को प्राप्त करता ऐसा भगवान ब्रह्मा ने कहा हैं ।

रहकर संतान की उत्पत्ति करते हुए (या अन्य भी) जानते है, उनकी बार-बार मृत्यु नही होती, अर्थात् वे पुनर्जन्म से मुक्त हो जाते है। (10-13)

बल एवं अतिबल नामक विद्याओ के ऋषि विराट् पुरुष तथा छद एव देवता दोनो गायत्री है। इसके बीज, शक्ति तथा कीलक क्रमश 'अ', 'उ' एव 'म्' है। भूख से मुक्ति के लिए इसका विनियोग होता है। इसका अगन्यास केवल 'क्ली' से किया जाता है। इसमे ध्यान जिसके हाथो मे अमृत है जो सजीवनी शक्ति से युक्त है, जो पापो को दूर करने मे कुशल है, जो वेदो के सार है, जो किरणों के समान है, अविकारी प्रणव तथा सूर्य के समान आकारवाली बल-अतिबल नामक देवताओ का मै सदा ही अनुभव करता हू। (इस प्रकार के ध्यान के बाद 'ॐ ह्री बले' इत्यादि मत्र का अनुष्ठान किया जाता है। इससे व्यक्ति को भूख नही सताती, वह उसके वश मे हो जाती है) इन विद्याओं को जाननेवाला धन्य हो जाता है। वह सावित्री के लोक को प्राप्त करता है।

□

पानी पीते है, इसमे अन्न जमा नही करते। कमडलु के अतिरिक्त सभी जल-भूमि इनके पात्र है। सारी भूमि इनका घर है। खडहर, मदिर, घास-फूस, दीमकों की बाबी, वृक्ष तल, कुम्हार का छप्पर, यज्ञशाला, नदी-तट, पर्वतो की गुफाए आदि इनके घर है। ये प्रयत्नपूर्वक अपने शुभ-अशुभ कर्मों को नष्ट करते हुए देह त्याग करते है। (6-8)

'आशांवर (दिगबर-वस्त्र रहित) संन्यासी किसी को नमस्कार नही करता। वह स्त्री, पुत्र आदि से मुक्त तथा लक्ष्य आदि से रहित होता है। वह परमेश्वर बन जाता है। सन्यासी अपने से पहले संन्यासी बने व्यक्ति को अपने धर्म के अनुसार नमस्कार करे, किसी अन्य को नही। आलसी, चचल, चुगलखोर तथा झगडालू—ऐसे सन्यासी भी होते हैं, जिन्हे वेदो ने दूषित माना है। नाम, रूप आदि से ऊपर ब्रह्म को जाननेवाला सन्यासी सभी को अपना ही रूप समझता है, अत वह किसे प्रणाम करे ? या वह चाडाल, गाय, गधे आदि मे भी ईश्वर को देखकर उन सबको दडवत् प्रणाम करता है। मांस से बनी नसो-हड्डियो से युक्त स्त्री शरीर चंचल पिटारी ही है, इसमे क्या सुदरता है ? इस शरीर से त्वचा, मास आदि को जरा अलग-अलग करके देखो, तब कौन-सी चीज सुदर लगती है ? फिर इससे लगाव क्यो ? (9-15)

'स्त्री के स्तन की उपमा मेरु पर्वत की चोटी से गिरनेवाली गंगा से दी जाती है। श्मशान मे कटकर गिरा हुआ तथा कुत्ते द्वारा खाया जाता हुआ वही स्तन लोथड़ा लगता है। कजरारे चचल नयनोवाली सुंदरिया बडी मनोहर लगती है, किंतु ये भयकर अग्नि के समान पुरुष रूपी तिनको को जला डालती है। दूर से ही चित्त चुरानेवाली नारियां बडी ही रसमय लगती है, वस्तुत ये नरक के अग्नि की सुंदर लगनेवाली ईधन है। बहेलिए कामदेव ने पुरुष रूपी पक्षियो को फसाने के लिए स्त्रियो को जाल बनाया है। जन्म तलैया है, मनुष्य मछली है, उसका चित्त कीचड है, वासनाए रस्सी है तथा स्त्रिया मछली पकडने का काटा है। स्त्री सभी दोषो की पिटारी है तथा दु खो की जजीर है। स्त्री भोग है। स्त्री को छोड़ना जगत को छोडने के समान है, जगत (माया) को छोडकर कौन सुखी नही होता। पुत्र भी दु ख देनेवाला है। न हो तो दु ख, गर्भपात हो तो दु ख, प्रसव मे मा को कष्ट, बीमार हो जाए, तो दु ख, धूर्त हो तो दु ख, जनेऊ हो जाने पर भी मूर्ख रहे तो भी दु ख, क्योंकि विवाह होना भी कठिन हो जाता है। यही नही, पुत्र यदि युवक होने पर परस्त्री से भोग करे या दरिद्र हो और अधिक सतानवाला हो या धनी भी हो यदि मर जाए तो सब प्रकार से दु ख-ही-दु ख। पुत्र से मिलनेवाले दु खों का अत नही है। (16-26)

'संन्यासी के हाथ-पांव, नेत्र तथा वाणी चचल नही होने चाहिए। उसे इंद्रियों को जीतकर ब्रह्मचारी होना चाहिए। वह सासारिक बधन के कारण अपने शरीर को तथा शत्रु को भी समान समझता है, अत अपने अगो के समान वह किसी पर क्रोध नही करता। अपकार करनेवाले मे क्रोध करने के स्थान पर क्रोध से ही क्रोध क्यों न किया जाए, क्योंकि क्रोध धर्म, अर्थ, काम तथा मोक्ष, सबका शत्रु है। अपने आधार (व्यक्ति) को ही नष्ट करनेवाले हे क्रोध ! तुझे नमस्कार करता हू। मुझे वैराग्य और ज्ञान देने वाले को भी नमस्कार। लोगो के सोने पर ज्ञानी जागता है, जब वे जागते हैं, तब यही योगी सो जाता है (लोगों के विषयों मे डूबने पर भी यह सावधान रहता है)। 'मैं अनघ चिन्मय हूं, यह सृष्टि भी वही है,' योगी ऐसी ही भावना करे। यही परमपद का उपदेश है।' (27-33) □

95. सरस्वती रहस्योपनिषद्

शांतिपाठ :

ॐ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविराम ऐधि वेदस्य न आणीस्थ. । श्रुत मे मा प्रहासीरनेनाधीतेनाहोरात्रात् सदधाम्यमृत वदिष्यामि। सत्य वदिष्यामि। तन्मामवतु। तद्वक्तारमवतु। अवतु माम्अवतु वक्तारमवतु वक्तारम्।

ॐ शांति शांति शांति ।

'हे परमात्मा,मेरी वाणी मन मे प्रतिष्ठित हो,मेरा मन वाणी में प्रतिष्ठित हो,तुम मेरे समक्ष प्रकट होओ। मुझे वेदो का ज्ञान दो। मै सुने हुए ज्ञान को न भूलूं। इस अध्ययन मे मै रात-दिन एक कर दू,मैं ऋत एव सत्य बोलू। मेरी रक्षा करो। मेरे गुरु की रक्षा करो। हम दोनो की रक्षा करो। दैहिक, दैविक तथा भौतिक,तीनों प्रकार के ताप (कष्ट) शात हो।'

ऋषियो ने भगवान् आश्वलायन की पूजा करके उनसे पूछा,'भगवन्, वह कौन-सा ज्ञान है, जिससे 'तत्' शब्द से सूचित किए जानेवाले उस परम ब्रह्म का ज्ञान हो जाता है ? उस ज्ञान की प्राप्ति किस प्रकार होती है ? और आपको किस विधि से उपासना करने पर यह तत्त्व ज्ञान हुआ ? कृपया इस विषय मे विस्तार से बताए।' इस पर आश्वलायन ने बताया,'हे ऋषियो । मैंने बीज मत्र और ऋचाओ के सहित दस श्लोकोंवाली सरस्वती की स्तुति की है और इसी के जप से यह सिद्धि प्राप्त की है।' इस उत्तर को सुनने पर ऋषियो ने पुन· पूछा,'हे सुंदर व्रत करनेवाले आश्वलायन ऋषि। इस सरस्वती के मत्र को आपने कैसे प्राप्त किया ? किसके ध्यान से इसकी प्राप्ति हुई ? जिससे आपने भगवती सरस्वती को प्रसन्न किया ?'

इन प्रश्नो के उत्तर मे ऋषि आश्वलायन ने बताना आरभ किया,'इस दस श्लोकी सरस्वती महामत्र का ऋषि मै आश्वलायन स्वय हू, इसका छद अनुष्टुप् है तथा इसकी देवता भगवती वागीश्वरी है। इसका बीज 'वाक्', शक्ति (देवीवाच) एव कीलक 'प्रणोदेवी' है। भगवती वागीश्वरी को प्रसन्न करने के लिए इसका विनियोग किया जाता है। इस उपासना मे श्रद्धा,मेधा, प्रज्ञा,धारणा,वाग्देवता एवं महा सरस्वती इन शब्दो से करन्यास,अगन्यास आदि किया जाता है। (1-4)

'हिम,कपूर,मोती या चद्रमा की प्रभा के समान शोभावाली,शुभ करनेवाली,सोने के समान पीले रग के चपा के पुष्पों की माला से सुशोभित,उभरे हुए पुष्ट स्तनोवाली। सुंदर अगोवाली वाणी (सरस्वती) देवी को मै सिद्धि प्राप्त करने के लिए नमस्कार करता हू। इस प्रकार ध्यान करना चाहिए।

(i) 'प्रणो देवी' इस मत्र के ऋषि भरद्वाज,छद गायत्री तथा देवता सरस्वती है। प्रणव (ॐ) ही इसकी बीज,शक्ति तथा कीलक है। मनोकामना की पूर्ति के लिए इसका विनियोग किया जाता है। मत्र से ही इसमें अगन्यास आदि किया जाता है।

98. सौभाग्यलक्ष्मी उपनिषद्

शांतिपाठ .

ॐ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविराम एधि, वेदस्य न आणीस्थ श्रुत मे मा प्रहासीरनेनाधीतेनाहोरात्रात्सदधाम्यमृत वदिष्यामि । सत्य वदिष्यामि । तन्मामवतु तद्वक्तारमवतु । अवतु मामवसु । वक्तारमवतु वक्तारम् ।

ॐ शांति. शाति शाति ।

'हे परमात्मा,मेरी वाणी मन मे प्रतिष्ठित हो,मेरा मन वाणी में प्रतिष्ठित हो,तुम मेरे समक्ष प्रकट होओ । मुझे वेदों का ज्ञान दो । मै सुने हुए ज्ञान को न भूलूं । इस अध्ययन मे मै रात-दिन एक कर दू,मै ऋत एव सत्य बोलूं । मेरी रक्षा करो । मेरे गुरु की रक्षा करो । हम दोनो की रक्षा करो । दैहिक, दैविक तथा भौतिक,तीनो प्रकार के ताप (कष्ट) शांत हो ।'

प्रथम खंड

देवताओ ने भगवान आदिनारायण से सौभाग्यलक्ष्मी विद्या के विषय मे जानना चाहा, तो भगवान बोले, 'आप सब सावधान होकर सुने । यह तुरीय ही नहीं, अपितु तुरीयातीत अवस्था से भी परे सबसे भयंकर मंत्ररूपी आसन पर बैठनेवाली है, जो पीठो एव उपपीठो पर सुशोभित देवताओं से घिरी हुई है । इस प्रकार की चार भुजाओवाली लक्ष्मी का श्री सूक्त की पद्रह ऋचाओ से ध्यान करना चाहिए । इन ऋचाओ के ऋषि अंगिरा,आनद,कर्दम और विचलित है । प्रथम तीन ऋचाओ मे अनुष्टुप् फिर चौथे मे वृहती,पांचवे-छठे मे त्रिष्टुप्,सातवे से चौदहवे तक अनुष्टुप् तथा पद्रहवे में प्रस्तार पंक्ति छद है । सभी का देवता श्री और बीज अग्नि है । इनमे 'का सोऽस्मि' शक्ति है । 'हिरण्मयायै','चद्रायै','रजतस्रजायै','हिरण्यस्रजायै','हिरण्यवर्णायै','हिरण्यायै',इन शब्दो के प्रारभ में 'ॐ तथा अत मे 'नम' लगाकर न्यास करना चाहिए। फिर इस प्रकार ध्यान करना चाहिए—लाल कमल पर विराजमान कमल के पराग के समान रग की लक्ष्मी अभय मुद्रा मे है । उनके हाथो मे ताजे कमल है और वह मणि आदि से अलंकृत है,ऐसी समस्त भुवनो की माता सरस्वती हमारी श्री को बढाएं ।

पीठ में कर्णिका के अंदर साध्य (कार्य) तथा श्री बीज लिखें । आठ,बारह तथा सोलह दलो के बीज मे श्री सूक्त की आधी-आधी ऋचा लिखे । भूमि पर बने वृत्त मे फलश्रुति ऋचा लिखे और सोलह दलों के कमल के बीच से 'अ' से 'स' तक वर्णो को लिखे । सबसे ऊपर वषट् एव त्वरिता के बीज के साथ श्री बीज लिखे । पहले आवरण की पूजा यत्रों द्वारा,दूसरे की पद्मनिधियो द्वारा, तीसरे की लोकपालों द्वारा तथा चौथे आवरण की पूजा वज्र आदि आयुधो द्वारा होती है । फिर ऋचाओ से आह्वान के बाद सोलह हजार जप से पुरश्चरण किया जाता है । इस सौभाग्यलक्ष्मी के एकाक्षर मंत्र में भृगु ऋषि,नीचृद गायत्री छद तथा श्री देवता हैं । बीज भी श्री है तथा इसी से अगन्यास भी होता है । 'यथाद०' इस श्लोक से ध्यान किया जाता है । इसमे भी तीन वृत्तों का

'वेदांत का तत्त्व ही जिसका स्वरूप है, नाम एवं रूप दोनों प्रकार का जगत् जिससे आत्मावाला है, वह सरस्वती मेरी रक्षा करे। विभिन्न विद्याओ का दान देने से शोभा युक्त वह सरस्वती स्तुति करनेवालों की रक्षा करती है। वह अन्न की स्वामिनी है। वह साधकों को अन्न एवं बुद्धि प्रदान करे।

(2) 'आ नो दिव' इस मंत्र के ऋषि अत्रि हैं, इसमें छद त्रिष्टुप् है और देवता सरस्वती है। इस मत्र में बीज, शक्ति तथा कीलक तीनो 'ही' हैं। मनोकामना पूर्ण करने के लिए इसका विनियोग होता है। मंत्र से ही अंगन्यास किया जाता है।

'अपने अंगों एवं उपागों के साथ चारो ही वेदों में जिसका गुणगान किया जाता है, वह अद्वैत ब्रह्म की शक्ति माता सरस्वती मेरी रक्षा करे।'

'हमारी उपासना से देवी सरस्वती ज्योतिर्मय स्वर्गलोक से पर्वतों के समान बादलो के बीच से होकर हमारे यज्ञ में आएं और हमारे प्रजा के स्तोत्रों से प्रसन्न हों। वह अपनी अच्छा से इन सुख प्रदान करनेवाले स्तोत्रों को सुने।'

(3) 'पावकान.', इस मत्र के ऋषि मधुछदा है, छंद गायत्री है तथा देवता सरस्वती है। 'श्री' इस मंत्र मे बीज, शक्ति एव कीलक है। कामना की सिद्धि के लिए इसका विनियोग किया जाता है। इसी मंत्र द्वारा इसमें भी अंगन्यास किया जाता है।

'जो सरस्वती अक्षरों में, शब्दों में तथा वाक्यो मे उनके अर्थ सहित व्याप्त है, जिनका आदि (उत्पत्ति) एव अंत नही है तथा जो अनंत रूपोंवाली हैं, वह देवी मेरी रक्षा करें।'

'जो सवको पवित्र करनेवाली है, जो अन्न और कर्म द्वारा प्राप्त होनेवाले धन की कारण है, वह देवी सरस्वती हमारे यज्ञ में आने की इच्छा करें।

(4) 'चोदयित्री०' इस मत्र के ऋषि मधुछदा हैं, छंद गायत्री है और देवता सरस्वती हे। इसमे बीज, शक्ति एवं कीलक तीनों ही 'व्लूम' है। इच्छा-पूर्ति के लिए ही इसका विनियोग किया जाता है तथा अगन्यास इसी मंत्र से किया जाता है।

'जो सरस्वती देवताओ के लिए भी अध्यात्म एवं अधिदेवस्वरूपा हे तथा जो हमारे ऊपर बोलनेवाली शक्ति के रूप मे विद्यमान हैं, वह सरस्वती हमारी रक्षा करे।'

'जो सुंदर एव प्रिय बोलने की प्रेरणा देती हे और जो सुंदर बुद्धिवाले श्रेष्ठ लोगो के कर्तव्य का बोध कराती है, वह सरस्वती हमारे इस यज्ञ को धारण करें।'

(5) 'महो०' इस मंत्र के ऋषि मधुच्छदा हैं, छद गायत्री है तथा देवता सरस्वती है। बीज, शक्ति एवं कीलक 'सौ:' है। इसी मत्र मे न्यास किया जाता है।

'जो अतर्यामी आत्मा के रूप म तीनों लोकों को नियत्रित करती हैं तथा जो रुद्र, आदित्य आदि सभी देवताओं के रूप में स्थित हैं, वह सरस्वती देवी मेरी रक्षा करें।'

'नदी के रूप में उत्पन्न होकर प्रवाह से वह सरस्वती अपने कार्यों का परिचय देती हैं तथा अपने समुद्र के समान जल को व्यक्त करती हैं। यही सरस्वती सबको कर्तव्य बुद्धि प्रदान करती हैं।'

रमापीठ वनाकर अष्टदल कमल की कर्णिका में साध्य के साथ श्री वीज लिखें। फिर ओकार एवं अंत में 'यै' लगाकर विभूति,उन्नति आदि नौ शक्तियों की पूजा करें। अंगन्यास द्वारा प्रथम आवरण की पूजा करे,द्वितीय आवरण में वासुदेव सकर्षण आदि की क्रमश. पूजा करें, तृतीय आवरण में वालक्य आदि की तथा चतुर्थ में इंद्र आदि की पूजा करें। इसमे वारह लाख जप होता है। (1-14)

श्री लक्ष्मीवरदा,विष्णुप्रिया आदि नामो से शक्ति पूजा की जाती है। निष्काम उपासकों को ही श्री विद्या की सिद्धि होती है,किसी कामना से उपासना करने पर कभी सिद्धि नही मिलती।

द्वितीय खंड

देवताओं द्वारा तुरीय माया द्वारा वताए गए तत्त्वों के विषयो में पूछे जाने पर भगवान आदिनारायण वोले,'योग से ही योग की वृद्धि होती है,अत योग से ही योग को जानना चाहिए। योग के प्रति सावधान रहनेवाला योगी लवे समय तक सुख प्राप्त करता है। निद्रा को वश मे करके अल्प भोजन करनेवाला योगी सुविधावाले एकांत स्थान में विरक्त होकर प्राणायाम का अभ्यास करता है। मुख से वायु को खींचकर नाभि में अपान के साथ इसका संयोग करते है। फिर अंगूठो, अगुलियों तथा हथेलियो से कानो, आंखो एवं नाक को वंद करके प्राणायाम में प्रणव का चितन करता हुआ योगी आत्मा से साक्षात्कार करता है। इस अभ्यास से एक अवस्था आने पर सुषुम्ना से प्रणव का आहत नाद सुनाई देता है। अनाहत चक्र मे ध्वनि सुनने पर अनेक घोष सुनाई देते है। तव शरीर में दिव्यता, सुगध आदि लक्षण आ जाते हैं। शून्य में ध्वनि सुनने पर योगाभ्यास करने से इच्छा शक्ति मे प्रेरित होकर प्राण स्वाधिष्ठान चक्र को भेदकर सुषुम्ना मे चला जाता है। पद्मासन के दृढ़ होने पर विष्णु ग्रंथि के भेदन से परम आनद मिलता है। प्राण के नाडी से घर्षण पर भेरी का तथा मणिपूरक चक्र को भेदने पर मृदंग का शब्द होता है। प्राण वायु के महाशून्य मे जाने पर सभी सिद्धिया तथा इसके द्वारा तालुचक्र के भेदन से चित्त का आनद मिलता है। (1-9)

'साधना के अत मे शब्द रूप मे प्रणव स्वय प्रकट होता है। तव चित्त उसी में लीन हो जाता है। मायामय शरीर ब्रह्म को समर्पित हो जाता है। जो योगी आत्मा को सर्वव्यापक मानता हो योग पर विजय प्राप्त करे। निर्विकल्पक समाधि से कैवल्य में स्थिति हो। यहा योगी अहभाव तथा माया से मुक्त होकर शोक मुक्त हो जाता है। पानी मे नमक के समान आत्मा का परमात्मा मे लीन हो जाना ही समाधि है। मन, वुद्धि आदि की शून्यता तथा दु खहीन अवस्था समाधि है। शरीर के चलने पर भी चित्त की निश्चलता एवं ध्यानमय अवस्था समाधि है। इस स्थिति में मन जहा भी जाता है,उसे ब्रह्म ही देखता है,उसके लिए सर्वत्र ब्रह्म ही है। (10-19)

तृतीय खंड

देवताओं द्वारा नौ चक्रो के विषय में पूछे जाने पर आदिनारायण वोले, 'मूलाधार मे स्थित ब्रह्मचक्र तीन घेरोवाला है। वहा मूलकद में अग्नि के समान कुडलिनी शक्ति का ध्यान करे। वहीं कामरूप पीठ है,जो सभी कामनाओं को पूर्ण करनेवाला है। दूसरा स्वाधिष्ठान चक्र है। इसके मध्य में छ. दलवाले कमल में पश्चिम को मुखवाले लाल लिंग का ध्यान करे। वहीं जगत् को आकर्षित करने की सिद्धि देनेवाला उड्डयाण पीठ है। तीसरा सर्प के समान टेढा नाभि-चक्र है। उसमे विजली तथा करोड़ों उगते सूर्यों के समान कुडलिनी का ध्यान करें। जागृत् होने पर यह अत्यत शक्तिशाली

(6) 'चत्वारि वाक्०' इस मत्र के ऋषि दीर्घतमा, छंद त्रिष्टुप् तथा देवता सरस्वती है। इस मत्र में बीज, शक्ति तथा कीलक 'ऐं' है। इसी मत्र से अगन्यास किया जाता है।

'जो सरस्वती ज्ञानरूपी आतरिक नेत्रोंवाले प्राणियों के समक्ष अनेक रूपो में प्रकट होती है, इस प्रकार सर्वव्यापक वह सरस्वती मेरी रक्षा करें।

'परा, पश्यंती, मध्यमा एवं वैखरी वाणी के ये चार चरण है। ज्ञानी लोग इन्हें सही रूप में जानते हैं। परा, पश्यती एव मध्यमा हृदय गुहा में स्थित रहती है, अत: ये प्रकट नही होती। केवल वैखरी ही बोलने के रूप में प्रयोग में आती है।'

(7) 'यद्वाग्वदति०' इस मंत्र के ऋषि भार्गव, छद त्रिष्टुप् तथा देवता सरस्वती है। इसमे बीज, शक्ति तथा कीलक 'क्ली' है। इसी मत्र से न्यास किया जाता है।

'जो आत्मा निर्विकल्पक होते हुए भी नाम, जाति, गुण आदि आठ रूपो मे प्रकट होती है, वह सरस्वती मेरी रक्षा करे।'

'जो सरस्वती दिव्य (अलौकिक, स्वर्गीय) भावों को व्यक्त करती है, देवताओ को आनद प्रदान करती है तथा अज्ञानियो को ज्ञान देती है, इस प्रकार यज्ञ में विराजमान होनेवाली सरस्वती सभी दिशाओं को सपन्न करती है। ऐसी सरस्वती का परम स्थान कहा है ?

(8) 'देवी वाचम्०' इस मत्र के ऋषि भार्गव, छंद त्रिष्टुप तथा देवता सरस्वती है। बीज, शक्ति एव कीलक 'सौ:' है। इसी मंत्र से अगन्यास किया जाता है।

'व्यक्त एव अव्यक्त वाणियो मे सभी वेद आदि जिसके यश के गीत गाते है, वह सभी इच्छाओ को पूर्ण करनेवाली कामधेनु-रूपी सरस्वती मेरी सभी इच्छाओं को पूरा करती हुई रक्षा करें।'

'वह सरस्वती वाणी रूप मे देवताओ से उत्पन्न होनेवाली है। इसी का प्राणी अनेक रूपो मे उच्चारण करते हैं। वह कामधेनु के समान हैं, वह सुख-संपत्तियां प्रदान करती है। इन श्रेष्ठ स्तुतियो से वह हमारे समक्ष प्रकट हों।'

(9) 'उतत्व०' इस मंत्र के ऋषि बृहस्पति, छद त्रिष्टुप् तथा देवता सरस्वती है। इसमे बीज, शक्ति एव कीलक तीनों ही 'स' है। इसी मंत्र से अंगन्यास एव करन्यास किया जाता है।

'जिसके ज्ञान से सारे सासारिक बंधन मिथ्या प्रतीत होने लगते हैं और योगी बंधनो से मुक्त होकर परम ब्रह्म को प्राप्त करते है, वह सरस्वती मेरी रक्षा करें।'

'इस वाणी देवी को कुछ लोग देखकर भी अनदेखा कर देते हैं और कुछ सुनकर भी अनसुना कर देते है। कुछ विरले ही ऐसे भाग्यशाली होते हैं, जिनके सामने वह पति की कामना करनेवाली पत्नी द्वारा समस्त वस्त्रों को उतार देने के समान अपने स्वरूप को प्रकट कर देती हैं।'

(10) 'अंबितम:' इस मंत्र के ऋषि गृत्समद हैं, छंद अनुष्टुप् है तथा देवता सरस्वती है। इसका बीज, शक्ति और कीलक 'ऐं' है। इसमें इसी मत्र से करन्यास आदि किया जाता है।

'इस नाम रूपात्मक जगत् में सर्वत्र उसी को देखते हुए जिस ब्रह्मरूपिणी सरस्वती का योगी लोग ध्यान करते हैं, वह मेरी रक्षा करें।'

सभी सिद्धिया देती है। चौथा मणिपूरक या हृदय-चक्र है। इसमे ज्योतिर्मय लिग जैसी हंस कला का ध्यान करें। यह सारे लोको को वश में करती है। कठचक्र चार अगुल का है। इसके बाए इडा, दाए पिंगला एव दोनों के बीच सुषुम्ना का चितन करें। तालुचक्र अमृत के प्रवाह वाला है। इसमे शून्य के ध्यान से चित्त शून्य मे रत होता है। सातवा अंगूठे जैसा भू चक्र है। वहा ज्ञानमय दीप शिखा का ध्यान करने से वाणी की सिद्धि होती है। ब्रह्मरध्र निर्वाण चक्र है। वहा सुई की नोक के समान धुए की लकीर का चितन करें। यही मोक्ष देनेवाला जालधर पीठ भी है। नौवा आकाश चक्र है। वहा ऊपर मुखवाले सोलह दलोवाले कमल के बीच तीन मुखोवाली कर्णिका मे झुकी हुई शक्ति का ध्यान करे। यही पूर्ण गिरि पीठ है। इस उपनिषद के नित्य अध्ययन से साधक अग्नि एव वायु के समान पवित्र होकर सभी धन, संपत्ति, स्त्री, पुत्र, पशु, सेवक आदि प्राप्त करके मोक्ष पाता है।

□

'हे सरस्वती ! तुम माताओं में, नदियों में तथा देवियों में सबसे वडी हो, तुम हमें प्रशंसा योग्य तथा सम्मत्तिशाली वनाओ। (5-35)'

(महर्षि आश्वलायन को इन्हीं दस मत्रों से तत्त्वज्ञान हुआ था, जिसका उपनिषद् के प्रारंभ मे उल्लेख हुआ है। इनमें मंत्र के ऋषि, छद आदि के वाद सरस्वती का ध्यान तथा वाद मे मत्र दिए गए हैं।)

'हे सरस्वती ! तुम ब्रह्मा के मुखरूपी कमलों के वन में हंस-वधू के समान घूमती रहती हो, अत· हे सफेद अंगोंवाली सरस्वती, तुम नित्य मेरे मानस में विचरण करो। हे शारदा देशवासिनी, मैं नित्य तुम्हारी स्तुति करता हूं, मुझे विद्या का दान दो। अक्षमाला, सूत्र अकुश एव पास धारण करनेवाली तथा मोतियों के हारों से सुशोभित सरस्वती सदा मेरी वाणी में विद्यमान रहे। शख के समान कंठवाली सभी आभूषणों से युक्त वह महासरस्वती मेरी जिह्वा के अग्र भाग मे सदा निवास करें। जो श्रद्धा, धारणा, मेधा तथा ब्रह्मा की प्रियतमा हैं, वह शाति आदि गुणों को देनेवाली सरस्वती अपने भक्तों की जीभ में सदा निवास करती है। जिनके कुंतल (वाल) चंद्रलेखा से अलकृत है, उन सांसारिक संतापों को शांत करनेवाली नदी के समान सरस्वती को मै नमस्कार करता हू। जो कवित्व शक्ति, भय से मुक्ति, भोग या मोक्ष चाहता है, वह ऊपर कहे गए दस श्लोको से नित्य सरस्वती की पूजा करता है। उसे नित्य इस प्रकार सरस्वती की अर्चना करने से केवल छ मास मे ही काय में सिद्धि प्राप्त होती है। इसके परिणामस्वरूप मधुर ललित अक्षरोंवाली गद्य एव पद्य दोनो ही रूपोंवाली वाणी उसके मुख से स्वत ही फूटने लगती है। सरस्वती की कृपा से साधक विना किसी से सुने या पढ़े ही सभी ग्रथों के अर्थों को समझने लगता है। इसमें कोई सदेह नही है। सरस्वती ने स्वयं इस संवंध में ये शव्द कहे है। मैने (आश्वलायन ने) यह सनातन आत्म विद्या को स्वयं ब्रह्मा से प्राप्त किया है, अत मै सदा ब्रह्म ज्ञान से संपन्न रहता हूं। यही मेरी सिद्धि का रहस्य है। (36-46)

'सत्त्व, रजस् एवं तमस् इन तीन गुणों की प्रधानता से प्रकति रची गई। जैसे दर्पण में प्रतिविव होता है, वैसे ही इस प्रकृति में चेतन की छाया सत्य जैसे लगती है। उसी चेतन के प्रतिविव से यह तीन प्रकार की प्रतीत होती है। प्रकृति के कारण ही तुम्हें यह शरीर मिलता है। सत्त्व गुण का अश अधिक होने से प्रकृति माया कही जाती है। उस माया में दिखाई देनेवाला प्रतिविव ही चेतन अर्थात् अजन्मा ब्रह्म है। यह माया सर्वज्ञाता ब्रह्म की आज्ञा का पालन करती है। माया को अपने अधीन रखना अद्वितीय तथा सवका ज्ञाता होना ही ब्रह्म की पहचान है। यह ब्रह्म सभी लोको का साक्षी है। यही सृष्टि को वनाने, न वनाने या अन्य कार्य करने में पूर्ण रूप में समर्थ है। माया की विक्षेप एव आवरण नाम की दो शक्तिया हैं। इनमे विक्षेप शक्ति लिंग शरीर से ब्रह्माड तक सवकी सृष्टि करती है तथा दूसरी आवरण नामक शक्ति द्रष्टा एवं दृश्य तथा ब्रह्म को ढक लेती है, जो ससार का कारण है। वह लिंग देहरूपी वंधन देनेवाली है। इस कारणरूपी प्रकृति मे जव चेतन का प्रतिविव पडता है, तो जीव की उत्पत्ति होती है। इस आवरण शक्ति के नष्ट हो जाने पर जीव इस अतर को जान जाता है, अत वह जीव नही रह जाता (वास्तविकता ज्ञात होने पर वह अपने स्वरूप को जान जाता है तथा ब्रह्म में मिल जाता है)। सृष्टि एव ब्रह्म को ढक लेनेवाली आवरण शक्ति के कारण इसके वश

99. त्रिपुरोपनिषद्

शांतिपाठ :

ॐ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठिमाविराम एधि, वेदस्य न आणीस्थ श्रुत मे प्रहासीरनेनाधीतेनाहोरात्रात् संदधाम्यमृत वदिष्यामि । सत्य वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ।

ॐ शांति शांति. शांति. ।

'हे परमात्मा, मेरी वाणी मन मे प्रतिष्ठित हो, मेरा मन वाणी मे प्रतिष्ठित हो, तुम मेरे समक्ष प्रकट होओ । मुझे वेदों का ज्ञान दो । मै सुने हुए ज्ञान को न भूलू । इस अध्ययन मे मै रात-दिन एक कर दू, मै ऋत एव सत्य बोलू । मेरी रक्षा करो । मेरे गुरु की रक्षा करो । हम दोनो की रक्षा करो । दैहिक, दैविक तथा भौतिक, तीनो प्रकार के ताप (कष्ट) शात हों ।'

अज्ञान के कारण माने गए स्थूल, सूक्ष्म एव कारण शरीर, तीन पुर है । ज्ञान, विज्ञान एव सम्यक् ज्ञान तीन पथ है । अ से क्ष तक अक्षर है । इन सबको किसी महान् और सदा रहनेवाली शक्ति के अधीन समझना चाहिए । नौ शक्तिया, नौ चक्र, योग की नौ अवस्थाए तथा इनकी नौ योगिनिया इसी परमात्मा से प्रकाशित होती है । इन चक्रो के आधार नौ भद्राए तथा नौ मुद्राए भी इसी पर आश्रित है । सर्वप्रथम नौ भद्राओ के रूप मे एक ही प्रधानता थी । इंद्रियां, प्राण, अंत करण के उन्नीस तत्त्वो के रूप मे भी यही थी । फिर चालीस शक्तियों के रूप में भी यही विद्यमान थी । यह माता के समान ब्रह्मज्ञान के लिए मुझमे प्रवेश करे । इस माया प्रपच के पहले यही ज्योति होती है । इसके नाश होने पर भी वही ब्रह्मरूप शेष रहता है । अपने से अलावा कुछ भी न देखकर स्वय को ब्रह्म रूप मे देखनेवाला योगी परम प्रकाश से आनदित होता है । तब वह अद्वैत परमात्मा मे स्थित हो जाता है । क्रिया, ज्ञान एव इच्छा-शक्ति रूपी रेखाएं है, जागृत् आदि अवस्थाए स्थान है, लोचन, कठ, हृदय एव सहस्रसार चक्र है, भू, भुव, स्व लोक है । सत्त्व आदि गुणो मे पुन प्रत्येक के तीन भेद है और इनका आश्रय परमात्मा है, उसके साथ रहनेवाली चित् शक्ति कामरूप मे विद्यमान है । इसके साथ तदतिका, मानिनी, मगला आदि पद्रह आवरण देवता है । इन्हे जाननेवाला योगी श्रीचक्र को तृप्त करके शरीर अत मे परमधाम प्राप्त करता है ।

यह मूल विद्या काम, योनि, कामकला, इंद्र, वायु आदि रूपोवाली विश्व माता है । इस विद्या के ज्ञान से योगी अमृतत्व तत्त्व को प्राप्त करता है । यही क्षण से लेकर कला तक के समय को तथा ईश्वर को धारण करती है । योगी इसी के आश्रय से चित्त को शुद्ध करते है । हृदय-कमल मे सूर्य-चद्र से युक्त स्तनबिबवाली, नीचे मुखवाली तथा सभी सुदर अगोवाली परमात्मा की कामकला का ध्यान करने से इच्छाएं पूर्ण होती हैं, किंतु सकाम ध्यान से पुनर्जन्म नही छूटता । इस प्रकार भोग बुद्धि को त्यागकर सभी वर्ण के साधक पुण्यलोक प्राप्त करते है । ऐसा न करने पर विश्वमाता उससे अपनी सिद्धियो को गुप्त रखकर जन्मचक्र में घूमते रहने के लिए छोड देती है ।

में हुआ ब्रह्म अपने वास्तविक रूप मे नही जान पड़ता, आवरण हटते ही ब्रह्म और सृष्टि का अतर स्पष्ट हो जाता है। वस्तुत विकार ब्रह्म मे नही आता, केवल सृष्टि में ही आता है। 'आस्ति' (है), 'भाति' (सुशोभित है), 'प्रिय' 'नाम' और 'रूप' ये पाच अश हैं, इनमे 'आस्ति', 'भाति' तथा 'प्रिय'—ये प्रथम तीन ब्रह्म के स्वरूप है तथा 'नाम' एव 'रूप', ये दो जगत् के स्वरूप है। इन जगत् के भेदो से सबंध रखने पर ही ब्रह्म विश्व के रूप मे प्रकट होता है। (47-58)

'साधक सदा बाहरी-भीतरी दोनों रूपों में समाधि में रहें। हृदय मे सविकल्प और निर्विकल्प दो प्रकार की समाधि होती है। दृश्यानुविद्ध एवं शब्दानुविद्ध के भेद से सविकल्प समाधि दो प्रकार की होती है। चित्त मे समाधि मे काम आदि विकार उत्पन्न होते है। ये सब विकार दृश्य हैं और आत्मा उनका साक्षी होता है। यही दृश्यानुविद्ध सविकल्पक समाधि कही जाती है। जब समाधि मे साधक सोचने लगता है कि मै अद्वैत स्वरूप हूं, आसक्ति रहित तथा स्वयं प्रकाश हूं—इस प्रकार का चितन शब्दानुविद्ध सविकल्प समाधि कही जाती है। निर्विकल्प समाधि मे साधक की स्थिति वायु रहित स्थान में रखे हुए अविचल दीपक के समान हो जाती है। इस हृदय के भीतर होनेवाली समाधि के दो रूप है। ऐसे ही बाहर भी किसी वस्तु मे चित्त एकाग्र हो जाने पर समाधि लग जाती है। द्रष्टा एव दृश्य की बुद्धि से प्रथम प्रकार की समाधि लगती है। जिससे प्रत्येक वस्तु मे उसके नाम एव रूप से अलग केवल चेतन ही प्रतीत होता है, वह दूसरे प्रकार की समाधि है। जिसमें चैतन्य के रस से स्तब्ध अवस्था होती है, वह तीसरी समाधि है। इन्ही समाधियों मे समय बिताना चाहिए। देह का अभियान नष्ट हो जाने पर परमात्मा के ज्ञान से मन जहा-जहा जाता है, वही परम तत्त्व प्रतीत होता है। तब हृदय के सारे बधन नष्ट हो जाते है सारे सदेह मिट जाते हैं और उस सुख के समुद्र के दर्शनो से सारे कर्मो का भी नाश हो जाता है। जो ज्ञानी जीव एव ब्रह्म के इस माया के कारण कल्पित भेद को जान जाता है, वह मुक्त हो जाता है, इसमें कोई संशय नही। (59-68)

□

नेष्काम भावना से इस शक्ति का ध्यान करने से मोक्ष प्राप्त होती है। ऐसे उपासको की ज्ञान आदि
की हवि से तृप्त होकर उपासको को अपने मे मिलाकर स्थित हो जाती है। चारो वेद तथा चौसठ
कलाएं जिस शक्ति का गान करती है, वही इस उपनिषद मे वर्णित है। यह श्रेष्ठ विद्या है।

□

96. देवी उपनिषद्

शांतिपाठ :

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्र पश्येमाताक्षिर्भियंजत्रा
स्थिरैरंगैस्तुष्टुवां सस्तनुभिर्व्यशेम देवहित यदायु.।
स्वस्ति न इंद्रोवृद्धश्रवा स्वस्ति न पूषा. विश्ववेदा.
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नः वृहस्पतिर्दधातु।

ॐ शांतिः शांतिः शांतिः।

'हम कानों से कल्याणमय वचन सुनें, नेत्रों से कल्याणमय चीजों को देखें और दृढ अगोवाले स्वस्थ शरीर से ईश्वर की स्तुति करते हुए अपनी आयु को ईश्वर के प्रति समर्पित करते हुए व्यतीत करें। इंद्र हमारा कल्याण करें, पूषा हमारा कल्याण करें। अमंगलनाशक गरुड़ और वृहस्पति हमारा कल्याण करें। दैहिक, दैविक और भौतिक तीनों प्रकार के दु ख शात हों।'

सारे देवताओं ने देवी के पास जाकर पूछा, 'हे महादेवी, आप कौन हैं?' इस पर देवी वोली, 'मैं ब्रह्मस्वरूपिणी हूं। यह प्रकृति एवं पुरुषवाला जगत् मेरे कारण ही उत्पन्न हुआ है। मे शून्य (कुछ भी नहीं) भी हूं और अशून्य भी हूं। मैं आनंदरूपिणी भी हूं तथा अनानदरूपिणी भी। मैं विज्ञान भी हूं और अविज्ञान भी हूं। मैं ब्रह्म भी हूं और उससे भिन्न भी हूं। मैं आकाश, पृथ्वी आदि पाच महाभूत भी हूं और इनसे भिन्न भी हूं। मैं ही समस्त जगत् हूं। मैं वेद भी हूं और अवेद भी हू। मे ही विद्या और अविद्या हूं। मैं अजा (उत्पन्न न होनेवाली) भी हू और अनजा भी हूं। मे ही रुद्रो, वसुओं, आदित्यों तथा विश्व देवों के रूपों से संचरण करती हू। मे ही मित्रावरुण, इद्राग्नि तथा अश्विनी कुमारों का पालन करती हू। में ही सोम, त्वष्ट्रा, पूषा, भग, तेजस्वी विष्णु, ब्रह्मा, प्रजापति आदि को धारण करती हू। मैं हवि प्रदान करने वाले यजमान के लिए संपत्तियों को धारण करती हू। मैं धनों के साथ चलनेवाली राट्री नामक देवता हूं, मैं ही विश्व का कारण हू तथा समुद्रो मे व्याप्त जल मेरा ही रूप है। इस रहस्य का ज्ञाता देवी के लोक को प्राप्त करता है। (1-7)

तब वे देवता वोले, 'हे देवी। महादेवी। कल्याणमयी। तुम्हें नमस्कार है। तुम प्रकृति हो, समस्त शुभ कार्यों को करनेवाली तथा एक नियत स्थितिवाली हो, तुम्हे नमस्कार है। वह देवी तप से जलते हुए अग्नि के वर्ण की है। सुकर्म फलों की प्राप्ति के लिए हम उसकी प्रार्थना करते हैं। हम अज्ञान के नाश के लिए उस दुर्गा देवी की शरण में जाते हैं। उस देवी ने वाणी के सभी रूपो को उत्पन्न किया है। प्राणी इसके एक भेद का उच्चारण करते हैं। यह कामधेनु के समान सभी इच्छाओं को पूर्ण करने वाली भवगती हमारी स्तुतियों से प्रसन्न होकर हमारे पास आए। काल का नाश करनेवाली, जिसकी वेदों ने स्तुति की है, वैष्णवी, स्कद की माता (शिव शक्ति), सरस्वती, अदिति तथा दक्ष-पुत्री नाम से विख्यात उस पवित्र तथा कल्याणमयी देवी को हम नमस्कार करते हैं। हम उस महालक्ष्मी को जानते हैं, उस सर्वसिद्धि का ध्यान करते हैं और वह देवी हमारी बुद्धि को अच्छी

शांतिपाठ :

ॐ भद्र कर्णेभि शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमातक्षिर्भिर्यजत्रा
स्थिरैरंगैस्तुष्टुवा सस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायु ।
स्वस्ति न इद्रो वृद्धश्रवा स्वस्ति न. पूषा विश्ववेदा
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमि स्वस्ति न बृहस्पतिर्दधातु ।
ॐ शांतिः शाति शाति ।

'हम कानो से कल्याणमय वचन सुनें, नेत्रो से कल्याणमय चीजों को देखे और दृढ़ व स्वस्थ शरीर से ईश्वर की स्तुति करते हुए अपनी आयु को ईश्वर के प्रति समर्पित करते हुए व्यतीत करे। इद्र हमारा कल्याण करे, पूषा हमारा कल्याण करे। अमंगलनाशक गरुड और बृहस्पति हमारा कल्याण करे। दैहिक, दैविक और भौतिक तीनो प्रकार के दुःख शात हो।'

देवताओ ने प्रजापति ने पूछा, 'सीता कौन हैं ? उनका क्या रूप है ?' तब प्रजापति बोले, 'सीता मूल प्रकृति है। सीता शब्द तीन शक्तियो को बताता है। 'स' सत्य, अमृत, सोम एवं प्राप्ति सूचक, 'ता' विस्तार एव लक्ष्मी रूप तथा 'ई' सपूर्ण विश्व के कारण विष्णु की योगमाया है। यह माया अपने अनेक आभूषणो से युक्त होकर व्यक्त होती है। प्रसन्न होने पर यह बुद्धि बनकर बोध कराती है। वह अपने व्यक्त रूप मे पृथ्वी से जनक के हल के अग्र भाग से प्रकट हुई। इसका प्रथम रूप शब्द ब्रह्मरूप है। तीसरा 'ई' का रूप अव्यक्त रूप है, यह शौनकीय तत्र का वर्णन है। सदा भगवान राम के समीप रहने के कारण सीता जगत् की आधार है। वही सभी प्राणियो की उत्पत्ति, स्थिति एव सहार करनेवाली है। ब्रह्मवादी इन्हे प्रणव रूप मूल प्रकृति कहते है। वह सभी वेदों, देवों, लोको, धर्मो आदि के रूप में तथा सबकी आधार है। वही महालक्ष्मी है। वही चेतन-अचेतन प्राणियो मे आत्मा रूप मे है। अपने गुणों के विभाग से वही देवता, ऋषि, मनुष्य, गधर्व, असुर, राक्षस आदि रूपों मे है। वही महाभूतो, इद्रियों, मन, प्राण आदि के रूप मे कही जाती है। (1-10)

वही इच्छा, क्रिया तथा साक्षात् शक्ति के रूप मे प्रकट होती हैं। इच्छा शक्ति रूप में भी वह तीन रूपो मे है। श्री, भू एव नीला देवी के रूप में वे मंगल रूपिणी, प्रभाव रूपिणी तथा सोम-सूर्य-अग्नि रूपिणी है। सोम रूप में वह औषधियो आदि को प्रकट करती है। देवताओं को यज्ञ का फल देती है। देवताओ को अमृत से तथा प्राणियों को अन्न आदि से जीवन देती है। वही सूर्य आदि लोको को प्रकाश देती हैं। वही घड़ी, पल, दिन, पखवाडा, वर्ष आदि से मनुष्य को दीर्घायु बनाती है। पल से कल्प तक जगत् चक्र को वही वश मे रखती है। अत. वही प्रकाश और काल के रूप मे भी है। वही प्राणियो में अग्नि, अन्न, भूख, प्यास आदि रूपों मे, देवताओ मे, सुख के रूप मे तथा औषधियो मे शीत-उष्ण आदि रूपो में बाहर-भीतर सर्वत्र व्याप्त हैं। देवी के रूप मे वह लोको को रक्षा करती है और लक्ष्मी रूप में प्रकट होती हैं। सागरों एवं सात द्वीपोवाली पृथ्वी के रूप मे

प्रेरणा दे। हे दक्ष, आपकी कन्या अदिति ने अमर देवताओ को जन्म दिया। काम, -नि, कमला, इद्र, गुहा, वर्ण, मातरिश्वा, मेधा, यह समस्त जगत भगवती की मूल विद्या है। यही भगवती परमात्मा की शक्ति है। यही विश्व को मोहित करनेवाली है। यही श्री महाविद्या है। जो इसे जानता है, वह शोक मुक्त हो जाता है। हे मा भगवती। हम तुझे नमस्कार करते है, हमारी सब प्रकार से रक्षा करो। (8-17)

'यह भगवती ही आठो वसु, नौ रुद्र, बारह आदित्य तथा सोमपान करनेवाले तथा न करनेवाले विश्वेदेव है। यही राक्षस, असुर, पिशाच, यक्ष एव सिद्ध है। यही सत्त्व, रजस् एव तमोगुण है। यही ब्रह्मा, विष्णु एवं रुद्र है। प्रजापति, इंद्र एव मनु है। यही ग्रह, नक्षत्र एव ज्योति है। यही कला, काठ आदि एव कालरूपिणी है। यह दु खो को हरनेवाली, मुक्ति एव मुक्ति देनेवाली है। यह अनत, विजय रूप, शुद्ध, शरण देनेवाली तथा कल्याणमय है। इस देवी का बीज मंत्र 'ह्री' है, जो सभी इच्छाओं को पूर्ण करनेवाला है। इसी एक अक्षर का शुद्ध चित्तवाले ज्ञान के भंडार योगी सदा ध्यान करते है। भगवती का नवार्ण मत्र (ॐ) ऐं ह्री चामुंडायै विच्चै) महान् आनंद देनेवाला है। मै हृदय कमल के मध्य मे रहनेवाली प्रातःकालीन सूर्य के समान आभावाली, पाश एव अकुश धारण करनेवाली, वरदान तथा अभय की मुद्रावाली, तीन नेत्रोवाली, लाल वस्त्र पहननेवाली और भक्तो की इच्छाए पूर्ण करनेवाली भगवती का ध्यान करता हू। हे महान् भयो और कष्टो का नाश करनेवाली करुणामूर्ति। मै तुम्हे नमस्कार करता हू। ब्रह्मा आदि भी नही जानते अत वह अज्ञेया कही जाती है, उसका अत नही मिलता, अत अनंता कही जाती है, उसके जन्म का पता नही है, अत अजा कही जाती है, एक ही होकर सर्वत्र व्याप्त होने से 'एका' तथा अनेक रूपोवाली होने से नैका (अनेका) कही जाती है। अत वह अज्ञेया, अनता, अलक्ष्या अजा, एका एव नैका कही जाती है। (18-26)

'मह भगवती मत्रों की मातृका, शब्दो का अर्थ, ज्ञानो मे चिन्मय अती तथा शून्यो मे शून्यसाक्षिणी है। जिससे बढकर कुछ नही है, वही यह दुर्गा है। बुराइयों का नाश करनेवाली दुर्गा को मैं भवसागर से पार होने के लिए नमस्कार करता हूं। इस उपनिषद् का प्रातःकाल का अध्ययन रात्रि के, सायंकाल का दिन के पापो को नष्ट करता है। दोनो बार पढनेवाला निष्पाप हो जाता है। आधी रात मे पढ़ने से वाणी को सिद्धि मिलती है। नई मूर्ति मे पढने से देवता पास रहते है। प्राण-प्रतिष्ठा मे जपने से मूर्ति मे प्राण प्रतिष्ठा होती है। मगलवार की अमावस्या में महादेवी के पास जप से महामृत्यु से तारण होता है। इसे जाननेवाला महामृत्यु से तर जाता है। (27-32)

□

वह भूदेवी हैं और वही प्रणव की आत्मा है। नीला देवी के रूप मे वह सभी औषधियो एव प्राणियो का पोषण करती है। वही पृथ्वी के नीचे इसके आधार जल के रूप मे है। उनका क्रिया-शक्तिवाला रूप विष्णु के मुख से नाद-शक्ति के रूप मे प्रकट हुआ। नाद से बिदु, बिदु से ओकार तथा ओकार से राम वैखानस पर्वत हुआ है। उससे कर्म एव ज्ञान की अनेक शाखाए निकलती है। (11-20)

'ऋक्, यजु एव साम तीन वेद है। कार्य सिद्धि के लिए चार नाम कर लिए गए है। यज्ञ मे तीनो ही वेदो का उपयोग होता है। अथर्ववेद इन्ही तीनो का रूप है। ऋग्वेद की इक्कीस, यजुर्वेद की एक सौ नौ, सामवेद की एक हजार तथा अथर्ववेद की पाच शाखाए मानी जाती है। वैखानस प्रत्यक्ष दर्शन है। अत. ऋषि लोग इसी को श्रेष्ठ मानते है। कल्प, व्याकरण, शिक्षा, निरुक्त, ज्योतिष एव छद ये छ वेद के अंग है। इनका भी वेदो के साथ ही अध्ययन होता है। इतिहास-पुराण को अनुपाग कहा गया है। वास्तुवेद, धनुर्वेद, गाधर्व वेद, दैविक तथा आयुर्वेद को उपवेद कहा जाता है। दडनीति, वार्ता आदि भी स्वयं प्रकाशित विद्याएं है। (21-31)

'विष्णु की वाणी तीन वेदो के रूप मे वैखानस ऋषि के हृदय मे प्रकट हुई। वैखानस ने इसे तीनो वेदों के रूप में व्यक्त किया। यह ब्रह्मरूपी क्रिया-शक्ति है। यह भगवान की इच्छा मात्र से अनेक रूपो को प्रकट करती है। दिखाई देनेवाला विश्व इसी का रूप है। यह शात, तेजोमयी, व्यक्त-अव्यक्त का कारण है। इसके रूपों का वर्णन नही किया जा सकता। यह भगवान से अभिन्न उनकी आज्ञाकरिणी तथा उत्पत्ति, पालन एव संहार का कारण है। इच्छा-शक्ति भी तीन प्रकार की है, यही योग शक्ति बनकर प्रलयकाल मे भगवान के दाहिने वक्षस्थल पर श्रीवत्स के रूप में विश्राम करती है। भोग-शक्ति के रूप में यह कल्प वृक्ष आदि नौ निधियो मे विश्राम करती है। भक्तों एव योगियो को यह विभिन्न प्रकार के भोग प्रदान करती है। यही पूजा की सामग्रियो, तीर्थो, जलों आदि को उत्पन्न करती है। वीर शक्ति चार भुजाओवाली वर मुद्रा एव कमल से युक्त है। मुकुट, आभूषणों से सुशोभित इस रूप का सफेद हाथी रत्नजडे अमृत कलशो से अभिषेक करते हैं। ब्रह्मा आदि देवता चारो ओर खडे होकर वेदों सहित उसकी स्तुति करते है। यह अणिमा आदि से युक्त है। अप्सरा आदि इसकी सेवा करती है। भृगु आदि ऋषि पूजा करते है। सूर्य एव चंद्रमा दीपक के समान उसके समीप प्रकाश करते है। यह दिव्य सिहासन पर कमल मे बैठती है। सभी देवताओ द्वारा पूजित प्रसन्न मुख यह समस्त कार्यों की कारण रूपी वीर लक्ष्मी है'। (32-37)

□

97. बहु ऋचोपनिषद्

शांतिपाठ :

ॐ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविराम एधि। वेदस्य न आणीस्थ श्रुत मे मा प्रहासीरनेनाधीतेना-होरात्रात्सदधाम्यमृत वदिष्यामि।. सत्यं वदिष्यामि। तन्मामवतु तद्वक्तारमवतु। अवतु मामवतु। वक्तारवतु वक्तारम्।

ॐ शाति. शांति· शाति·।

सृष्टि से पूर्व केवल देवी ही थी। उन्होने जगत् की रचना की। वही काम-कला एव शृगार कला नाम से जानी जाती है। उन्होने ही विष्णु, ब्रह्मा, रुद्र, गांधर्व, मरुदगण, अप्सराए एव किन्नरो की रचना की। उन्होने ही सभी योग्य पदार्थ, सभी प्रकार के प्राणी, स्थावर-जगम (चराचर-सृष्टि) तथा मानव की रचना की। वही अपरा शक्ति है। वही शाभवी आदि विद्या है। वही अक्षर तत्त्व है। वही तीनो प्रकार के शरीरो (स्थूल, सूक्ष्म एवं कारण) तथा तीनों अवस्थाओं (स्वप्न, जागृति एव सुषुप्ति) में व्याप्त हैं। देश, काल (समय एवं दूरी) एवं वस्तु में विद्यमान होने पर भी ये उनका स्पर्श नही कर सकते। वही सबमें चेतना रूप मे है। केवल वही आत्मा है, अन्य सब असत्य है। वही ब्रह्म का ज्ञान करानेवाली तथा सत्, चित् एव आनंद रूप है। वही त्रिपुरसुदरी, बाहर-भीतर व्याप्त तथा स्वयं प्रकाश रूप है। मै, तुम, विश्व, देवता आदि सब वही त्रिपुरसुदरी हैं। भगवती ललिता ही सत्य है, वही परम ब्रह्म है। अस्ति, नास्ति आदि को त्यागकर स्वरूप को ग्रहण करने पर जो शेष रहता है, वही परम तत्त्व कहा जाता है। (1-6)

प्रकृष्ट (श्रेष्ठ) ज्ञान ही ब्रह्म है। 'मै ब्रह्म हू' इत्यादि वाक्यों मे उसी ब्रह्म को बताया जाता है। 'तत्त्वमसि'—तुम वह हो, 'अयमात्मा ब्रह्म'—यह आत्मा ब्रह्म है आदि वाक्यो में उसी परम विद्या का वर्णन किया जाता है। यही षोडशी श्री विद्या या पद्रह अक्षरोवाली देवी के ही श्री महात्रिपुरसुंदरी, बाला, अबिका, बगला, मातगी, स्वयवर कल्याणी, भुवनेश्वरी, चामुडा, चडी, वाराही, तिरस्कारिणी, राजमातगी, शुकश्यामला, लघुश्यामला, अश्वारूढा, प्रत्यगिरा, धूमावती, सावित्री सरस्वती, गायत्री, ब्रह्मानद कला इत्यादि नाम है।

कभी नष्ट न होनेवाले परम आकाश में जहा देवता निवास करते है, वही ऋचाए भी विद्यमान है। जो इसे नही जानता, वह यदि ऋचाओं का अध्ययन करता भी है, तो यह व्यर्थ है। इसको जानने पर, वही स्थान भी प्राप्त होता है।

□

शांतिपाठ :

ॐ पूर्णमद पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शांति . शाति · शांति : ।

'वह ब्रह्म पूर्ण है, यह जगत् भी पूर्ण है । उस पूर्ण ब्रह्म से इस पूर्ण (जगत्) की उत्पत्ति हुई है, अत उस पूर्ण ब्रह्म से यदि इस पूर्ण (जगत्) को पृथक् भी कर दे तो पूर्ण ही शेष रहता है ।'

सनक आदि ऋषियों ने उपासना करने के बाद ब्रह्मा से पूछा, 'भगवन् । कौन परम देवता है ? उसकी क्या-क्या शक्तियां है ? तथा इनमें कौन शक्ति सृष्टि का कारण है ?' इस पर ब्रह्मा बोले, 'पुत्रो । यह परम गोपनीय रहस्य है । इसे प्रत्येक व्यक्ति को नही वताना चाहिए । आस्थावान्, गुरुभक्त ब्रह्मचारी के अतिरिक्त किसी अयोग्य व्यक्ति को इस विद्या को वताने से पाप का भागी होना पड़ता है । भगवान् कृष्ण ही परम देव है । वे छ ऐश्वर्योवाले हैं । गोप-गोपियो द्वारा सेवित तथा वृंदा द्वारा आराधित यह वृंदावनाधीश ही एक मात्र ईश्वर है । वही नारायण सभी ब्रह्माडो के स्वामी, नित्य एव पुराण पुरुष है । उनकी आह्लादिनी, संधिनी, ज्ञान, क्रिया आदि अनेक शक्तिया है, जिनमे आह्लादिनी शक्ति श्रेष्ठ है । यही राधा है, जिनकी कृष्ण भी पूजा करते हैं । इन्ही राधा को गंधर्वा भी कहा जाता है । इन्ही से लक्ष्मी भी उत्पन्न हुई है । रस के सागर कृष्ण की लीला के लिए एक होते हुए भी राधा-कृष्ण दो रूपो में विभक्त हुए है ।

यही सर्वेश्वर कृष्ण की सर्वेश्वरी है, सनातन विद्या है तथा कृष्ण के प्राणों की देवी हैं । देवता भी एकाग्र होकर इनका ध्यान करते है । इनकी गति को कोई नही जानता । यह जिस पर प्रसन्न हो जाती है, तो समझो मोक्ष उसकी हथेली मे आ गया । इन्हे जाने बिना कृष्ण की उपासना करनेवाला सबसे बड़ा मूर्ख है । वेद भी राधा के इन नामो को गाते हैं—राधा, रसेश्वरी, रम्या, कृष्ण मत्र की देवता, सर्वाद्या, सर्ववंद्या, वृंदावन विहारिणी इत्यादि । इन नामो को पढ़नेवाला जीवन्मुक्त हो जाता है । घर, आभूषण, शैय्या, मित्र, सेवक आदि की शक्ति ही संधिनी शक्ति है । इच्छा शक्ति माया है । यह सत्त्व आदि तीन गुणोवाली शक्ति ही जगत का कारण है । यह अविद्या वनकर जीव को बधन मे डाल देती है । क्रिया शक्ति भगवान् की लीला-शक्ति है ।

जो इस उपनिषद् को पढ़ता है, वह अव्रती भी हो, तो व्रती हो जाता है । वह वायु आदि सभी देवताओ के समान पवित्र हो जाता है । वह राधा-कृष्ण का प्रिय होकर जहा तक देखता है, सवको पवित्र कर देता है ।

□

63. जाबालोपनिषद

शांतिपाठ :

ॐ पूर्णमद पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

वह ब्रह्म पूर्ण है, यह जगत भी पूर्ण है । उस पूर्ण ब्रह्म से इस पूर्ण (जगत) की उत्पत्ति हुई है, अत उस पूर्ण ब्रह्म से इस पूर्ण (जगत) को पृथक् भी कर दें तो पूर्ण ही शेष रहता है ।

प्रथम खंड

बृहस्पति ने याज्ञवल्क्य से पूछा, 'देवताओं का क्षेत्र कौन-सा है ? देवयजन क्या है ? सबका ब्रह्म सदन क्या है ?' याज्ञवल्क्य बोले, 'अविमुक्त ही देवताओ (प्राणों) का क्षेत्र है । यही इद्रियो का देवयजन है और प्राणियो का ब्रह्मसदन है । अतः कही भी जाने पर इसी को कुरुक्षेत्र (प्राणों का स्थान) समझना चाहिए । इसी को देवयजन और ब्रह्मसदन समझना चाहिए । प्राणों के निकलने पर रुद्र तारक ब्रह्म का उपदेश देता है, जिसमें अमरता एव मुक्ति मिलती है । अत प्राणो को अविमुक्त (बिना मुक्त किए) ही पूजना चाहिए, इन्हें त्यागना नही चाहिए ।

द्वितीय खंड

अत्रि ने याज्ञवल्क्य से पूछा, 'इस अनंत एव अव्यक्त आत्मा को कैसे जाना जाए ?' याज्ञवल्क्य बोले, 'अविमुक्त की ही उपासना करनी चाहिए । यह आत्मा अविमुक्त मे ही स्थित है ।' वह अविमुक्त किसमें स्थित है, इसके उत्तर में उन्होंने बताया कि यह वरणा एव नासी के बीच मे स्थित है । वरणा और नासी क्या है ? इसका उत्तर दिया कि इद्रियो को दोषो से रोकनेवाली वरणा तथा नासी इनके द्वारा किए गए पापो को नष्ट करती है । भौह एव नाक के मिलने का स्थान लोक-परलोक के मिलन का स्थान भी है । ब्रह्मवेत्ता इसकी दोनों सध्याओ मे उपासना करते है । अत अविमुक्त ही उपासना करने योग्य है । इसकी उपासना से ज्ञानवान बना व्यक्ति ही दूसरो को आत्मा के सबध में उपदेश दे सकता है ।

तृतीय खंड

ब्रह्मचारियो ने गुरु याज्ञवल्क्य से पूछा, 'किसके ज्ञान से अमृतत्व प्राप्त होता है ?' याज्ञवल्क्य बोले, शतरुद्रीय का जप करने से अमृतत्व की प्राप्ति होती है । इससे प्राणी मृत्यु को जीत लेता है ।

(इस उपनिषद के शेष चार खड इससे पूर्व याज्ञवल्क्य उपनिषद का प्रारभिक अंश ही है । अर्थात याज्ञवल्क्य उपनिषद के प्रारंभ मे 'जनक द्वारा याज्ञवल्क्य से प्रश्न पूछने से लेकर संन्यासी प्रयत्नपूर्वक अपने शुभ-अशुभ कर्मों को नष्ट करते हुए देह त्याग करते है ।' तक का वृत्तात ही इस उपनिषद का शेष भाग है, अत उसे यहां देना निरर्थक विस्तार ही होगा) ।

102. तुलसी उपनिषद्

तुलसी उपनिषद् के ऋषि नारद, छद अथर्वागिरस एव देवता अमृता तुलसी है। बीज सुधा है, शक्ति वसुधा है तथा कीलक नारायण है। यह तुलसी सांवले शरीरवाली है। ऋग्वेद, यजुर्वेद, अथर्ववेद एवं कल्प क्रमश इसके रूप, मन, प्राण एव हाथ है। इसका वर्णन पुराणो मे है। यह अमृत से उत्पन्न रस की मंजरी के समान अनेकों रसों एव भोगों को देनेवाली है। यह विष्णु की प्रिया है, मृत्य-जन्म से मुक्त करनेवाली है, दर्शनों से ही पाप नष्ट करनेवाली, स्पर्श से पवित्र करनेवाली, वदना करने पर रोग नष्ट करनेवाली, सेवन से मृत्यु नाशक, विष्णु में चढ़ाने से विपत्ति नाश करनेवाली, खाने से प्राणशक्ति देनेवाली, परिक्रमा से निर्धनता दूर करनेवाली, जड मे लीपने से महापाप नष्ट करनेवाली तथा सूघने से अदर के मैल को नष्ट करनेवाली है। इसे जाननेवाला सच्चा वैष्णव है। इसे व्यर्थ न तोडें, देखने पर परिक्रमा करे, रात्रि मे न छुए, पर्वो मे न तोडे और जो पर्व मे तोडेगा तो विष्णु का अपमान करेगा। तुलसी, विष्णुप्रिया एव अमृता को हम अपनी श्रद्धा देते है। हम तुलसी को जानते हैं, विष्णुप्रिया का ध्यान करते हैं और अमृता हमारी बुद्धि को प्रेरणा दे।

हे क्षीरसागर की पुत्री अमृता, तुम अमृत देनेवाली हो अत ससार से मेरा उद्धार करो। तुम आनदमय हो, लक्ष्मी की सखी हो तथा अत्यंत दुर्लभ हो। अपने अभयमुद्रावाले हाथों से मुझ पर कृपा करो। तुम वृक्ष न होकर भी वृक्ष के रूप मे हो, तुम मेरा अज्ञान दूर करो। हे तुलसी। तुम अतुलनीय रूपवाली, करोडों तुलाओं से बढकर तथा अजरा (देवी) हो, केवल हरि ही तुम्हारी तुलना कर सकते हैं। केवल तुम्ही जगत् माता, विष्णुप्रिया, देवताओं की पूज्या तथा मोक्ष देनेवाली हो। तुम्हारी छाया में लक्ष्मी, जड मे विष्णु तथा चारों ओर सभी देवना, सिद्ध, चारण, नाग आदि रहते है। तुम्हारी जड के चारों ओर ही सभी तीर्थ तथा मध्य में ब्रह्मा रहते है। अगले भाग पर सभी वेद, शास्त्रोंवाली उस तुलसी को मैं नमस्कार करता हूं।

तुम्हें नारद प्रणाम करते हैं। तुम विष्णु का मन हो। ब्रह्मा के आनद के आसुओ से तुम्हारा जन्म हुआ है तथा तुम्हारे प्रत्येक अग में अमृत है। तुम वृदावन में विहार करती हो। तुम्ही सब पापो का प्रायश्चित्त हो, मुझे भयकर ससार सागर से पार करो। तुम देवों, पितरों तथा ऋषियों को प्रिय हो। बिना तुलसीवाला श्राद्ध पितरों को नही मिलता, तुलसी-पत्र के बिना की गई पूजा राक्षसी पूजा है, इससे विष्णु प्रसन्न नही होते। बिना तुलसी के कोई भी यज्ञ, दान, तर्पण, तीर्थ, श्राद्ध आदि नही करना चाहिए। तुलसी की माला से किया गया जप सारी इच्छाए पूरी करता है। इसे न जाननेवाला ब्राह्मण चाडाल से भी नीच है।

यह ज्ञान विष्णु ने ब्रह्मा को, ब्रह्मा ने नारद, सनक आदि को, सनक आदि ने वेद व्यास को, व्यास ने शुकदेव को, शुकदेव ने वामदेव को, वामदेव ने मुनियो को तथा मुनियों ने मनुष्यों को दिया। इसे जाननेवाला स्त्रीहत्या, वीरहत्या, महाभय और महादु खों मे मुक्त होकर वैकुंठ प्राप्त करता है।

□

शांतिपाठ :

ॐ भद्र कर्णाभि. शृणुयाम देवा भद्र पश्येमातक्षिर्भिर्यजत्रा
स्थिरैरगैस्तुष्टुवा सस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायु. ।
स्वस्ति न इद्रो वृद्धाश्रवाः स्वस्ति न पूषा. विश्ववेदा
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमि. स्वस्ति नः बृहस्पतिर्दधातु ।

ॐ शाति· शांति. शांति ।

'हम कानों से कल्याणमय वचन सुने, नेत्रों से कल्याणमय चीजों को देखे और दृढ अगोवाले स्वस्थ शरीर से ईश्वर की स्तुति करते हुए अपनी आयु को ईश्वर के प्रति समर्पित करते हुए व्यतीत करे। इद्र हमारा कल्याण करें, पूषा हमारा कल्याण करें। अमंगलनाशक गरुड़ और बृहस्पति हमारा कल्याण करें। दैहिक, दैविक और भौतिक तीनों प्रकार के दुःख शात हो।'

सूर्य के विषय में अथर्ववेदीय मंत्रों की व्याख्या की जाती है। इनके ऋषि, देवता तथा छद क्रमश· ब्रह्मा, आदित्य तथा गायत्री है। हंस बीज है, हल्लेखा शक्ति है तथा सृष्टियुक्त आकाश कीलक है। चारो पुरुषार्थों (धर्म, अर्थ, काम एवं मोक्ष) की सिद्धि के लिए इनका विनियोग होता है। छ स्वरों पर बैठे हुए बीज सहित छ· दलोंवाले लाल कमल पर स्थित सात घोड़ों के रथ मे सोने समान रगवाले सूर्य, चार भुजाओवाले है। दो हाथों में कमल है। एक हाथ से अभय की, दूसरे से वरदान की मुद्रा बनी है। ऐसे समय चक्र को चलाने वाले सूर्य को जाननेवाला ही ब्राह्मण होता है।

उस सविता का यश वरेण्य (वरण करने योग्य) है, हम उसका चिंतन करते है, जो हमारी बुद्धियो को प्रेरित करे। सूर्य समस्त जगत् का आत्मा है, उसी से समस्त प्राणी, यज्ञ, मेघ, अन्न तथा आत्मा उत्पन्न होते हैं। हे आदित्य। तुम्हे नमस्कार है, क्योकि तुम्ही प्रत्यक्ष कर्ता, ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, ऋक्, यजुष्, साम एव अथर्ववेद तथा सभी छंद हो।

आदित्य से वायु, भूमि, जल, ज्योति, आकाश, दिशाए, देवता तथा वेद उत्पन्न होते हैं। आदित्य ही ब्रह्मांडो को तपाता है। वही ब्रह्म, अंतःकरण, पाचों प्राण, पाचों ज्ञानेंद्रियां, पाचों कर्मेंद्रियां तथा इन दसो के विषय भी है। वही अनंत ज्ञान एवं विज्ञान से युक्त है।

हे सूर्य। तुम्हे नमस्कार है, मुझे मृत्यु से बचा लो। तेजस्वी सूर्य ही विश्व का कारण है, उसे नमस्कार है। सभी प्राणी सूर्य से ही उत्पन्न होते हैं, उसी से पलते हैं तथा उसी में लय हो जाते हैं। जो सूर्य हैं, वही मैं भी हू। सूर्य ही हमारे नेत्र हैं, वह हमें देखने की शक्ति दे। हम आदित्य को जानते हैं, हजारों किरणोंवाले का ध्यान करते हैं, वह सूर्य हमें प्रेरणा दे। सविता सामने-पीछे, उत्तर-दक्षिण, ऊपर-नीचे सभी ओर से व्याप्त है। वह हमारे लिए सब कुछ उत्पन्न करे और हमें लबी आयु दे। 'ॐ' में एक, 'घृणि' में दो, सूर्य मे दो तथा आदित्यों में तीन अक्षर हैं, इन्ही से सूर्य का अष्टाक्षर (आठ अक्षरोंवाला) मत्र बनता है।

103. नारायण उपनिषद्

शांतिपाठ :

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्य करवावहै।
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै॥

ॐ शातिः शाति. शाति ।

'परमात्मा हम दोनो (गुरु एवं शिष्य) की एक साथ रक्षा करे, एक साथ हमे उपभोग प्रदान करे। हम साथ ही पराक्रम करे। हमारा अध्ययन तेजस्वी हो, हम द्वेष न करे।'

पुरुषरूपी नारायण को सृष्टि उत्पन्न करने की इच्छा हुई। सर्वप्रथम नारायण से प्राण की उत्पत्ति हुई। फिर मन तथा सभी इद्रिया पैदा हुईं। समस्त विश्व को धारण करनेवाले आकाश, वायु, अग्नि, जल एव पृथ्वी की उत्पत्ति हुई। नारायण से ही रुद्र, इद्र, प्रजापति, बारह आदित्य, रुद्र, वसु तथा सभी छंद उत्पन्न हुए। ये सब नारायण से ही पैदा होते है, उन्ही में पलते है तथा उन्ही मे मिल जाते है। इस ऋग्वेद के सिर के समान श्रेष्ठ ज्ञान का विद्वान अध्ययन करते है। नारायण नित्य है। वही ब्रह्मा, शिव, इंद्र, काल, दिशाएं, उपदिशाएं, ऊपर, नीचे, अदर तथा बाहर सब कुछ है। भूत, भविष्य, निष्कल, निरजन, निर्विकल्प, अवर्णनीय एव शुद्ध वही एक नारायण ही हैं। इसे जाननेवाला विष्णु मे मिल जाता है। इस यजुर्वेद के सिर के समान श्रेष्ठ ज्ञान का ज्ञाता भी उन्हें प्राप्त करता है। (1-2)

पहले 'ॐ' फिर 'नम.' कहे इसके बाद नारायण कहे (अर्थात 'ॐ नमो नारायण' कहे)। 'ॐ' यह एकाक्षर मत्र है, 'नम ' मे दो अक्षर है और 'नारायण' मे पांच अक्षर है। इन सबसे आठ अक्षरो का नारायण मत्र होता है। यही नारायण का अष्टाक्षर मृत्यु का नाशक मंत्र है। इसके साथ ही इससे सतान, धन आदि की प्राप्ति के बाद अमृतत्व प्राप्त होता है। यह सामवेद के सिर के समान है। इसके ज्ञान से अमृतत्व प्राप्त होता है। 'अ', 'उ' तथा 'म' से बने ॐ के जप से योगी ससार के बधनो से मुक्त होकर अमृतत्व प्राप्त करता है। आठ अक्षर के नारायण मंत्र के जप से बैकुठ प्राप्त होता है। हृदय कमल में विद्युत् की आभा जैसा ब्रह्म ही देवकी पुत्र, मधुसूदन, पुडरीकाक्ष, विष्णु तथा अच्युत कहा जाता है। सभी प्राणियो में रहनेवाले नारायण ही सबके कारण हैं। उनका कोई भी कारण नही है। यह अथर्व सिर है। इसका प्रातः का अध्ययन रात्रि में किए हुए तथा सायकाल का अध्ययन दिन मे किए पापो को नष्ट करता है। इन दोनों समयों में पढ़ने से साधक निष्पाप हो जाता है। दोपहर मे सूर्य की ओर मुख करके पढने से पाच महापापो से मुक्ति तथा सभी वेदों एव पुराणो के अध्ययन का फल मिलता है। अंत मे साधक को नारायण का सायुज्य (शरीर से भगवान मे मिल जाना) मिलता है।

□

इस उपनिषद् का नित्य जप करनेवाला ब्रह्मज्ञानी बनता है । इसे सूर्य की ओर मुख करके जपने से महारोगो का भय नष्ट होता है । निर्धनता दूर होती है, अभक्ष्य भक्षण तथा असत्य भाषण के पाप नष्ट होते है । दोपहर में सूर्य की ओर मुख करते हुए पढने से पाच महापापो से मुक्त हो जाता है । इस सावित्री विद्या की कही भी किसी के सामने प्रशंसा नही करनी चाहिए । जो भाग्यशाली इसे प्रातःकाल पढता है, उसके सौभाग्य की वृद्धि होती है, पशुधन वढता है एवं उसे वेदो का अर्थ ज्ञात होता है । इसे तीनो समय पढने से सैकडो यज्ञों का फल मिलता है । हस्त नक्षत्र मे सूर्य होने पर इसका जप महामृत्युंजय का नाश करता है ।

□

64. परमहंस उपनिषद

शांतिपाठ :

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिद पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शाति शांति शांति ।

वह ब्रह्म पूर्ण है, यह जगत भी पूर्ण है । उस पूर्ण ब्रह्म से इस पूर्ण (जगत) की उत्पत्ति हुई है, अत उस पूर्ण ब्रह्म से यदि इस पूर्ण (जगत) को पृथक् भी कर दे तो पूर्ण ही शेष रहता है ।

भगवान ब्रह्म के पास जाकर नारद ने पूछा कि परमहस सन्यासियो की दीक्षा कैसे होती है ? और उनका मार्ग क्या है ? इस प्रश्न पर भगवान ने बताया कि परमहस सन्यास का मार्ग अत्यत कठिन है । इसीलिए ये अत्यत दुर्लभ होते है । कभी-कभार एकाध परमहस दिखाई पड जाता है । यह बडा पवित्र आत्मा होता है । विद्वान इसे वेद पुरुष मानते है । इसका चित्त सदा मुझमे ही लगा रहता है और मै भी उसी मे रहता हूं । संन्यासी अपने पुत्र, मित्र, पत्नी आदि तथा यज्ञोपवीत, अध्ययन आदि समस्त कर्मो सहित सब प्रकार से समस्त ब्रह्माड का भी त्याग कर देता है । यह केवल कौपीन, दंड तथा आच्छादन वस्त्र (चादर) ही धारण करता है । शरीर के उपभोग के लिए (न कि भोगो के उपभोग के लिए) तथा लोक कल्याण के लिए ही इन चीजो को धारण करता है । ये दड आदि भी इसके लिए विशेष महत्त्व के नही है । (1)

इन वस्तुओं के साथ ही यह शीत-उष्ण, सुख-दु ख तथा मान-अपमान को भी त्याग देता है । काम, क्रोध, लोभ, निदा, गर्व, दर्प आदि से ऊपर उठकर अपने शरीर को मृतक जैसा समझता है । इसे भ्रम और माया से मुक्ति मिल जाती है । यह सत्य ज्ञान का साकार रूप होता है । इसे ससार की किसी वस्तु की आवश्यकता नही रह जाती है । यह 'मै अचल-अद्वैत-आनद-चिद्धन ब्रह्म हू । वही परम धाम मेरी शिखा और यज्ञोपवीत है ।' ऐसा अनुभव करता हुआ आत्मा एव परमात्मा को समान मानता है, उनमें कोई भेद नही मानता और यही इसकी सध्या होती है । सभी इच्छाओं को त्यागकर ज्ञानरूपी दड को धारण करके ब्रह्म मे रहनेवाला ही दंडी कहलाता है । आशा-इच्छा रखनेवाला ज्ञान-वैराग्य आदि से रहित भिक्षा मांगकर जीनेवाला संन्यासी कलंक है । वह रौरव नरक मे जाता है । इस अंतर को जाननेवाला ही परमहंस बनता है । (2-3)

आशावर (दिगवर) नमस्कार, स्वाहा, स्वधा, निंदा, प्रशसा न करता है, न कराता है । भिक्षा मागकर पेट भरता है । देवपूजा, आह्वान, विसर्जन, मत्र, ध्यान, उपासना आदि कुछ नही करता । उसके लिए कोई भी प्राणी या वस्तु उससे अलग नही होती । उसे सोने या किसी भी वस्तु का सग्रह नही करना चाहिए । उसके लिए कोई भी वस्तु वाधा नही बनती, कोई वस्तु दर्शनीय नही रहती और सग्रह करनेवाले सन्यासी को ब्रह्म-हत्या का पाप लगता है । वह रूप, रस, सुख, दु ख, अनुराग, द्वेष आदि मे बहुत दूर होता है । वह सब इद्रियों से ऊपर होकर आत्मा में स्थित रहता है । उस पूर्ण आनद के ज्ञान मे 'मै वही ब्रह्म हू' ऐसा मानता हुआ सन्यासी अपने जीवन को धन्य करता है । (4) □

शांतिपाठ :

ॐ भद्र कर्णेभि. शृणुयाम देवा भद्र पश्येमातक्षिर्भिर्यजत्रा
स्थिरैरंगैस्तुष्टुवा सस्तूनूभिर्व्यशेम देवहित यदायु ।
स्वस्ति न इंद्रो वृद्धश्रवा स्वस्ति न पूषा विश्ववेदा
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमि स्वस्ति न बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शांति शाति: शाति ।

'हम कानों से कल्याणमय वचन सुनें, नेत्रों से कल्याणमय चीजों को देखे और दृढ़ अगोवाले स्वस्थ शरीर से ईश्वर की स्तुति करते हुए अपनी आयु को ईश्वर के शति समर्पित करते हुए व्यतीत करें। इद्र हमारा कल्याण करें, पूषा हमारा कल्याण करे। अमगलनाशक गरुड़ और बृहस्पति हमारा कल्याण करे। दैहिक, दैविक और भौतिक तीनों प्रकार के दु ख शात हों।'

गुरु परम शक्ति है। नौ छिद्रोंवाले शरीर में नौ चक्र है। वारा ही पितारूप तथा कुरुकुल्ला माता रूप है। चारों पुरुषार्थ सागर तथा देह नौ रत्नों का द्वीप है। नौ मुद्राए इसकी मुख्य शक्तियां हैं। त्वचा आदि सात धातुओं से युक्त संकल्प कल्पवृक्ष है। तेजस्वी जीव उद्यान है। जीभ द्वारा चखे जानेवाले मीठा, खट्टा, कडुवा, कसैला, नमकीन और तीखा ये छ रस हैं। कुडलिनी ज्ञानशक्ति का घर है। इच्छा शक्ति महात्रिपुर सुदरी है। साधक होता (हवन करनेवाला) है, ज्ञान अध्वर्य तथा ज्ञेय हवि है। ज्ञाता, ज्ञान और ज्ञेय मे अभिन्नता ज्ञात होना श्री चक्र की पूजा है। भाग्य सहित श्वगार आदि नौ रस अणिमा आदि सिद्धिया है। काम, क्रोध आदि आठ शक्तिया है। पृथ्वी आदि महाभूत तथा इद्रिया आदि सोलह विकार शक्तिया है। बोलना, चलना आदि आठ शक्तिया है। इड़ा, पिंगला आदि चौदह नाड़िया चौदह देवता हैं। प्राण, अपान आदि दस वायु, सर्प, सिद्धिपद आदि देवता हैं। इन दस वायुओं के कारण रेचक, पूरक, शोषक आदि पाच रूपों में ग्रहण किया जाता है। ये मनुष्य में चारो प्रकार से लिए गए अन्न को पचाते हैं। शीत-उष्ण, सुख-दु ख, इच्छाए, तीनों गुण ही वशिनी आदि आठ शक्तियां हैं। शब्द, स्पर्श आदि पाच विषय पाच फूलों के बाण तथा मन ईख का धनुष है। वश में होना ही वाण है, अनुराग, बंधन तथा द्वेष अकुश है। अव्यक्त, महत्, अहंकार, कामेश्वरी, वज्रेश्वरी एवं भगमालिनी भीतरी त्रिकोण के आगेवाले देवता हैं। पद्रह तिथियों के रूप में समय की गणना श्रद्धारूपी पद्रह देवता हैं। वज्रेश्वरी एवं भगमालिनी मे कामेश्वरी सत्, चित्, एव आनद रूप पूर्ण परमात्मा है।

इन देवताओं से एक हो जाना ही कर्तव्य है। ऐसी भावना पूजा है। भीतरी तथा वाहरी के रूप को पहचानना आह्वान है। इन दोनों कारणों को एक रूप में ग्रहण करना आसान है। लाल एव सफेद पदों (योग की विशेष अवस्था में) को एक करना पाद्य (भगवान के पाव धोने का जल) है। शिष्यो को सदानद, दाय उदानद स्थिति का उपदेश अर्घ्य है। स्वयं स्वच्छ एवं सिद्ध ही आचमन जल है।

डायमंड पॉकेट बुक्स द्वारा प्रकाशित
जीवनोपयोगी अनमोल पुस्तकें

डायमण्ड क्विज सीरिज

गणित प्रश्नोत्तरी
सास्कृतिक साहित्यिक प्रश्नोत्तरी
क्रिकेट प्रश्नोत्तरी
खेलकूद प्रश्नोत्तरी
विज्ञान प्रश्नोत्तरी
अर्थशास्त्र प्रश्नोत्तरी
इतिहास प्रश्नोत्तरी
भूगोल प्रश्नोत्तरी
मनोविज्ञान प्रश्नोत्तरी
सामान्य ज्ञान प्रश्नोत्तरी
ज्योतिष प्रश्नोत्तरी

अन्य

मुल्ला नसरूद्दीन
बात जिनमें सुगध फूलों की
सौ वर्ष जीने के साधन
मोहिनी, विद्या, साधना और सिद्धि
डायमड हिन्दी लर्निंग कोर्स
30 दिन में अग्रेजी सीखिए
हिंदी इंग्लिश बोलचाल
हिंन्दी इंग्लिश टीचर
मनोकामना सिद्धि
डायमड नालिज गाइड
सार्थक और सुखी बुढ़ापे की ओर
घरेलू बागवानी
अमृत वाणी
सुमन सचय
फर्स्ट एड

पचतत्र
हितोपदेश
क्रोध और अहकार से कैसे बचें
शराब, सिगरेट, बीडी कैसे छोड़े
प्रेमपत्र
पहेलियां ही पहेलिया
धाघ और भड्डरी की कहावते
जातक कथाए-I
जातक कथाए-II

छात्रोपयोगी पुस्तकें ले० अनन्त पे

स्मरण शक्ति कैसे बढाऐं
सफल कैसे बनें
आत्मविश्वास कैसे प्राप्त करे
बच्चो की सफलता मे सहायता बने
स्वेट मार्डेन
आत्मविश्वास की पूंजी
सफलता की कुजी
अवसर बीता जाय
अपने आपको पहचानिये
आगे बढ़ो
सफलता के सोपान
चिंता छोड़ो सुख से जियो
हसते-हसते कैसे जिये
आप क्या नहीं कर सकते
सफलता का रहस्य
जीवन और व्यवहार
विकास का पथ
उन्नति की राहे

डायमंड पॉकेट बुक्स (प्रा.) लि.

X-30, ओखला इन्डस्ट्रियल एरिया, फेज–2, नई दिल्ली–110020

पुस्तक VPP से मगाने के लिये 10/- की Postal Stamps आर्डर के साथ अनिवार्य भेजे।
कोई भी तीन पुस्तके मगवाने पर डाक व्यय फ्री। डाक व्यय प्रति पुस्तक 5/-

सारे देह में 'चित्' की ज्योति का अनुभव स्नान है। चित् शक्ति का प्रकाशित होना वस्त्र है। इच्छा आदि के सत्ताईस भेद तथा ब्रह्मनाड़ी सुषुम्ना ही ब्रह्मसूत्र है। अपने से भिन्न वस्तु का स्मरण न करना ही विभूषण है। ब्रह्ममय स्वच्छ परिपूर्ण आत्मा का ध्यान सुगंध है। मन स्थिर होने पर विषयों का अनुसंधान पुष्प है और उन्ही को स्वीकार करना धूप है। प्राणायाम में प्राण-अपान की एकता से सत्, चित्, उल्का के समान आकाश शरीर ही दीपक है। अपने अलावा अन्य विषयों में मन का न जाना नैवेद्य है। तीन अवस्थाओं को एक करना ताबूल है। मूलाधार से ब्रह्मरध्र तक तथा ब्रह्मरध्र से मूलाधार तक आना-जाना प्रदक्षिणा है। तुर्यावस्था नमस्कार है। देह को शून्य मानकर परमात्मा में लय होना बलि (भोग देना) है। इस प्रकार कर्तव्य-अकर्तव्य से उदासीन होकर लीन चितन ही होम है। स्वयं उस परमात्मा के चितन मे डूब जाना ही ध्यान है।

केवल तीन मुहूर्त तक भी ऐसा ध्यान करनेवाला जीवन्मुक्त हो जाता है। वह ब्रह्म ही हो जाता है। उसके कार्य चितन करने पर बिना प्रयत्न के ही सिद्ध हो जाते है। वही शिव योगी कहा जाता है।

□

डायमंड पॉकेट बुक्स में
हिन्दी का उत्कृष्ट बाल साहित्य

डॉ. गिरिराज शरण अग्रवाल, मीना अग्रवाल

पंचतंत्र की प्रेरक कहानियां	20.00
पंचतंत्र की शिक्षाप्रद कहानियां	20.00
पंचतंत्र की रोचक कहानियां	20 00
पंचतंत्र की मनोरंजक कहानियां	20.00
भारत के गौरव (बुद्ध, कबीर, नानक, मीरा)	20.00
आओ अतीत मे चले	50.00
प्रेरक बाल कहानियां	20.00
शिक्षाप्रद बाल कहानियां	20.00
महान लोगों की कहानियां	20.00
आदर्श बाल कहानियां	20.00
बच्चों के हास्य नाटक	40.00
बच्चों के रोचक नाटक	40.00
बच्चों के ऐतिहासिक नाटक	40.00
बच्चों के धार्मिक नाटक	40.00
बच्चों के शिक्षाप्रद नाटक	50.00

इनसे प्रेरणा लें

सुभाष चन्द्र बोस	10 00
लोकमान्य तिलक	12.00
गौतम बुद्ध	12.00
सरदार पटेल	10.00
भगवान महावीर	10.00
लाला लाजपत राय	12.00

आइवर यूशियल

विज्ञान सीखो और करो	12.00
गणित सीखो और करो	20.00
पजल्स	20 00
बाटिक सीखो और करो	20 00
मैजिक सीखो और करो-I, II (प्रत्येक भाग)	20.00
रोचक गणित	15.00
रोचक सत्य	15 00
रोचक जादू	15.00
रोचक विज्ञान	15 00
रोचक खिलौने	15 00
रोचक खेल	15.00

बाल साहित्य

देश धन्या पांच कन्या (अशोक चक्रधर)	20.00
एक बगिया में " "	12.00
हमने मुहिम चलाई " "	12.00
ताउम्र का आराम " "	12.00
बदल जाएगी रेखा " "	12.00
घड़े ऊपर हंडिया " "	12.00
हास्य वर्णमाला (काका हाथरसी)	12.00
अक्कड़-बक्कड़ हो हो हो	40.00
घटनाएं जो सीख दे गईं	12.00
मज़हब नही सिखाता आपस में बैर रखना	25.00
राजस्थान के रण बांकुरे	8.00
मिलकर गायें गीत	10.00
सतरंगी इन्द्रधनुष	10.00
सीख के सोपान	10.00
लोकनीति की बातें	10 00
बिहार के नैतिक विवेक की कहानिया	8.00
पंजाब की नैतिक कथाए	5.00
मध्यप्रदेश की मधुर कहानियां	8 00
महापुरुषों की कथाएं	8.00
हिमाचल की लोक कथाएं	12 00
पंजाब की लोक कथाएं	10.00
उत्तरप्रदेश की लोक कथाएं	10 00
हरियाणा के जन-जीवन की कहानियां	25.00
ऐसी वाणी बोलिए मन का आपा खोए	10.00
आर्दश नारी रत्न	8 00
आलोक का सपना	8 00
बोध कथाएं	8.00
युग पुरुष स्वामी विवेकानन्द	10.00
सुर मिले मेरा तुम्हारा	10 00
निदक नियरे राखिए	10 00
हम होगे कामयाब एक दिन	8 00
बुरा जो देखन मैं चला	8.00
साच बरोबर तप नहीं	10.00
नीति कथाएं	8.00
पौराणिक कथाए	8 00
आओ चलें बच के चलें	10.00
101 विश्व विख्यात प्रतिभाएं (सुधा तन्खा)	35.00
रेडक्रास की कहानियां	15.00

डायमंड पॉकेट बुक्स (प्रा.) लि.

X-30, ओखला इन्डस्ट्रियल एरिया, फेज-2 नई दिल्ली-110020

106. चतुर्वेदोपनिषद्

इस उपनिषद् को महान् उपनिषद् भी कहा जाता है। तब एकमात्र नारायण ही था। ब्रह्मा, ईशान, जल, अग्नि, वायु, आकाश, पृथ्वी, नक्षत्र, सूर्य, आदि कोई भी नही थे। अकेला वह नर (नारायण) ही था। ध्यान में उसके ललाट से पसीना गिरा, वही जल बना। यही हमारा सुनहरा अन्न है। तव चतुर्मुख ब्रह्मा हुआ। उसने पूर्व को मुख किया 'भू:' इस व्याहति से ऋग्वेद, गायत्री छद, पश्चिमाभिमुख (पश्चिम को मुख) होकर 'भू' से त्रिष्टुप् छद एव यजुर्वेद, उत्तराभिमुख होकर 'भुव' से जगती छद एव सामवेद तथा दक्षिणाभिमुख होकर 'जन:' व्याहति से अनुष्टुप् छंद एव अथर्ववेद को कहा।

वह परम, नित्य, विश्व, नारायण, हरि हजारों मुखो तथा हजारो नेत्रोवाला विश्व को उत्पन्न करनेवाला है। वह ऋषिरूपी ससार का स्वामी, समुद्र मे सोनेवाला विश्वरूप एव परम पुरुष है। उसी के आश्रय से विश्व जीवित है। वह हृदय के आकाश मे नीचे मुख किए हुए कमल के समान लटका हुआ है और अपनी शक्तियों से क्रियारत है। वहां चारो ओर लपलपानेवाली अग्नि की ज्वाला है। उसके बीच में एक छोटी ज्वाला अणीय में स्थित है। इसी ज्वाला के बीच मे परमात्मा रहता है, जिसे ब्रह्म, ईशान, अक्षर, परम स्वराट् आदि नामों से जाना जाता है।

इस महान उपनिषद को पढनेवाला ब्राह्मण यदि श्रोत्रिय न हो, तो श्रोत्रिय हो जाता है और यदि उपनीत न हो, तो उपनीत हो जाता है। वह अग्नि, वायु, सूर्य, चद्रमा तथा सत्य के समान पवित्र हो जाता है। सभी देवों का ज्ञाता हो जाता है। उसे सभी तीर्थों के स्नान का, सभी यज्ञों का, साठ हजार गायत्री जप का, हजारो इतिहास-पुराण अध्ययन का तथा दस हजार प्रणव जप का फल मिलता है। वह जहा तक देखता है, लोग पवित्र हो जाते हैं। उसकी सात पीढिया पवित्र हो जाती है। निश्चित रूप में उसे अमृतत्व प्राप्त होता है।

देवता स्वर्ग में आए। उन्होंने हाथों को ऊपर उठाकर स्तुति करते हुए रुद्र से कहा, 'भू', 'भुव', 'स्व' क्रमश. आपके आदि, मध्य और सिर हैं, आप ही विश्वरूप तथा ब्रह्म है। दो प्रकार से या तीन प्रकार से दिया गया होम या न दिया गया, सर्व (सव कुछ) असर्व, विश्व-अविश्व, किया-न-किया, पर-अपर तथा परमधाम सव आप ही हैं। हमें अमृत प्राप्त हो और आपको जानें। हम आपको नमस्कार करते हैं। आप ही अमृत, सोम, सूर्य तथा जगत् को धारण करते हैं। आप ही ग्राह को ग्राहक से, भाव को भाव से तथा सूक्ष्म को सूक्ष्म से ग्रसते हैं। हे महाग्रास, आपको नमस्कार है।

□

डायमंड पॉकेट बुक्स द्वारा प्रकाशित
हास्य, व्यंग्य, जोक्स की श्रेष्ठ पुस्तकें

जोक्स सीरीज
तबस्सुम ही तबस्सुम
काका के चुटकुले
तेनाली राम की सूझबूझ*
पार्टी जोक्स
शेखचिल्ली के लतीफे
टॉप जोक्स
हुल्लड़ के जोक्स
पति-पत्नी के जोक्स
मार्डन जोक्स
फिल्मी जोक्स
मिडनाइट जोक्स
चुटकुले ही चुटकुले
प्रेमी प्रेमिकाओं के जोक्स
अकबर बीरबल विनोद*
मुल्ला नसरूद्दीन

लम्बे साईज में भी
सेलेक्टिड जोक्स
लेटेस्ट जोक्स
पति-पत्नी के जोक्स
मार्डन जोक्स
बच्चों के जोक्स
सोसाईटी जोक्स

हास्य व्यग्य सीरीज
डा गिरिराज शरण अग्रवाल
1997 की श्रेष्ठ हास्य व्यग्य रचनाएं*
1996 की श्रेष्ठ हास्य व्यग्य रचनाएं*
1995 की श्रेष्ठ हास्य व्यग्य रचनाएं
1994 की श्रेष्ठ हास्य व्यग्य रचनाएं
1993 की श्रेष्ठ हास्य व्यग्य रचनाएं
1992 की श्रेष्ठ हास्य व्यग्य रचनाएं
1991 की श्रेष्ठ हास्य व्यग्य रचनाएं
1990 की श्रेष्ठ हास्य व्यग्य रचनाएं
1986 की श्रेष्ठ हास्य व्यग्य रचनाएं
1985 की श्रेष्ठ हास्य व्यग्य रचनाएं
1984 की श्रेष्ठ हास्य व्यग्य रचनाएं

काका हाथरसी
कक्के के छक्के
खिलखिलाहट
हास्य वनमाला
काका के व्यंग्यबाण
काका काकी के लव लेटर्स
काका के प्रहसन
काका तरंग
काका के चुटकुले
काका की महफिल
हसी के गुब्बारे
काका की फुलझरिया
काका की चौपाल
काका काकी की नोंक झोंक
मीठी-मीठी हंसाइयां
काका की विशिष्ट रचनाएं
काका के कारतूस
काका का दरबार
काका काक शतक
जय बोलो बेईमान की
यार सप्तक
मेरा जीवन-ए-वन*
लूट नीति मशन करी

अशोक चक्रधर
रग जमा लो
तमाशा
भोले भाले
ए जी सुनिये*
हसो और मर जाओ
सो तो है
इसलिए बौडम जी इसलिए*
खिड़कियाँ*

हुल्लड़ मुरादाबादी
हज्जाम की हजामत
हुल्लड के जोक्स
हुल्लड के कहकहे
हुल्लड़ मुरादाबादी की श्रेष्ठ
हास्य व्यग्य रचनाएं
त्रिवेणी
ढूढते रह जाओगे
सबके सब पागल है*

अन्य
उल्टा पुल्टा (डा. राकेश शरद)
शिव शर्मा के चुने हुए व्यग्य
हास्य और व्यग्य मधुप पाण्डेय के सग

डायमंड पॉकेट बुक्स (प्रा.) लि.
X-30, ओखला इन्डस्ट्रियल एरिया, फेज–2, नई दिल्ली–110020

पुस्तक VPP से मगाने के लिये 10/- की Postal Stamps आर्डर के साथ अवश्य भेजे।
कोई भी तीन पुस्तके मगवाने पर डाक व्यय फ्री। डाक व्यय प्रति पुस्तक 5/-

* पुस्तकें 23X36 (डिमाई साईज में)

107. चाक्षुष उपनिषद्

इस चाक्षुष (आंखों-संबधी) विद्या को पढने से ही इसकी सिद्धि हो जाती है। यह विद्या आखों के रोगो को नष्ट करनेवाली है। इससे नेत्र ज्योति तेज होती है। इस चाक्षुषी विद्या के ऋषि अहिर्बुघ्न्य है, छंद गायत्री तथा देवता सूर्य है। नेत्र-रोगो से छुटकारा पाने के लिए इसका विनियोग होता है। मत्र निम्नलिखित है—

चक्षु, चक्षु, चक्षु तेज स्थिर हो। मेरी रक्षा करो, रक्षा करो। शीघ्र चक्षु रोगों को शांत करो, शात करो। हे सूर्य, मुझे तेज को दिखाओ, दिखाओ। जैसे मैं अंधा न होऊं, वैसा ही करो, वैसा ही करो। कल्याण करो-करो। मेरे पूर्व जन्म में किए गए जिन दुष्कर्मों से चक्षु प्रतिरोध हो रहा है, उन्हें सभी को निर्मूल करो, निर्मूल करो। चक्षुतेज देनेवाले दिव्य भास्कर को नमस्कार है। करुणाकर अमृत (सूर्य) को नमस्कार है। सूर्य को नमस्कार है। आंखो के तेज सूर्य को नमस्कार। खेचर (आकाश में चलनेवाला) को नमस्कार। महान को नमस्कार। रजस् को नमस्कार। तमस् को नमस्कार। मुझे असत् से सत् की ओर ले जाओ। मुझे अधकार से प्रकाश की ओर ले जाओ। मुझे मृत्यु से अमरता की ओर ले जाओ। भगवान उष्ण (सूर्य) शुचि (पवित्रता) रूप है। भगवान् हंस (सूर्य) शुचि के प्रतिरूप हैं।

इस चाक्षुषमती का नित्य अध्ययन करनेवाले को नेत्र-रोग नही होते। उसके कुल मे कोई भी अंधा नही होता। आठ ब्राह्मणों को इसकी दीक्षा देने से विद्या सिद्ध होती है।

विश्वरूप जातवेदा तपती ज्योति के समान तथा सुनहरे रग के विश्व के कारण उग्ररूप से तपते हुए प्राणियों के कल्याण के लिए ये भगवान सूर्य उदय होते हैं। भगवान आदित्य को नमस्कार है। उनकी आभा दिनों रूपी भार का वहन करने (ढोने)वाली है। मेधा (बुद्धि) से प्रेम करनेवाले ऋषि सूर्य के पास जाकर प्रार्थना करने लगे, 'इस अधकार को नष्ट करिए, हमारी आखो को प्रकाश दीजिए। तमोगुण के बंधन में पड़े हुए हम प्राणियों को ज्ञान का प्रकाश दीजिए। पुडरीकाक्ष को नमस्कार। पुष्करेक्षण को नमस्कार। अमलेक्षण, कमलेक्षण, विश्वरूप और महाविष्णु (सब सूर्य के नाम) की नमस्कार।

□

डायमंड पॉकेट बुक्स में
हिन्दी का उत्कृष्ट साहित्य

प्रेमचन्द साहित्य

उपन्यास

निर्मला	25.00
सेवासदन	40.00
गोदान	60.00
गबन	40 00
प्रेमाश्रम	50 00
रंगभूमि-I	50.00
रंगभूमि-II	50.00
कायाकल्प	60.00
कर्मभूमि	50.00
प्रतिज्ञा	25.00
मनोरमा	25.00
रूठी रानी	25 00
वरदान	25.00

कहानी संग्रह

मानसरोवर-1	50 00
मानसरोवर-2	50.00
मानसरोवर-3	50.00
मानसरोवर-4	50.00
मानसरोवर-5	50 00
मानसरोवर-6	50.00
मानसरोवर-7	50 00
मानसरोवर-8	50 00
पांच फूल	6 00

प्रेमचन्द्र की सर्वश्रेष्ठ

कहानियां	25.00
कफन	25 00

प्रेमचन्द्र की सुगम

कहानियां	70 00

नाटक

कर्बला	20.00
कुछ विचार	20.00

जयशंकर प्रसाद साहित्य

उपन्यास

तितली	20 00
कंकाल	20.00
इरावती	10.00

निबन्ध

काव्य कला तथा अन्य निबन्ध	20 00

काव्य

कानन कुसुम	15 00
कामायनी	15.00
लहर	10 00
आंसू	10.00
झरना	10.00
महाराजा का महत्व	5.00
प्रेम पथिक	5 00

नाटक

स्कंदगुप्त	20.00
अजात शत्रू	15.00
ध्रुवस्वामिनी	10 00
चन्द्रगुप्त	20 00
जन्मेजय का नाग यज्ञ	10.00
राज्य श्री	10.00
विशाख	10 00
कामना	10.00
एक घूंट	10.00

कहानी संग्रह

छाया	10 00
इन्द्रजाल	10.00
आकाशदीप	10.00
प्रतिध्वनि	10.00
आंधी	10.00

शरत साहित्य

श्रीकांत	60.00
चरित्रहीन	60.00
पथ के दावेदार	40 00
दत्ता	25.00
शुभदा	25.00
देना पावना	25.00
विराज बहू	25.00
शेष परिचय	25.00
शेष प्रश्न	25.00
कमला	25.00
विजया	25.00
देवदास	25.00
मझली दीदी	25 00
बैकुण्ठ का वसीयतनामा	25 00
गृहदाह	25.00
चन्द्रनाथ	25 00
पंडित जी	25.00
विप्रदास	25.00

संस्कृत के महान ग्रन्थ

कालिदास के नाटक*	30 00
अभिज्ञान शाकुन्तलम*	30.00
मेघदूत*	30.00
नल दमयन्ती	20.00
किरातार्जुनीय	20.00
मृच्छकटिकम्	20.00
कादम्बरी	30.00
मुद्राराक्षस	20.00
हर्षचरित	20.00
शिवराज विजय	20.00
वेणी संहार	20 00
रघुवंश	30.00

डायमंड पॉकेट बुक्स (प्रा.) लि.

X-30, ओखला इन्डस्ट्रियल एरिया, फेज-2, नई दिल्ली-110020

108. कलि संतरणोपनिषद्

शांतिपाठ :

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै ।
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ।

ॐ शांति शांति शांतिः ।

'परमात्मा हम (गुरु-शिष्य) की साथ ही रक्षा करे । हम साथ-साथ उपभोग एव वीरता के कार्य करें । हमारा अध्ययन तेजस्वी हो । हम परस्पर विद्वेष न करे । तीनों प्रकार के दु ख शात हो ।'

द्वापर युग के अंत मे एक बार नारद ब्रह्मा के पास गए और बोले, 'भगवन्, पृथ्वी मे घूमता हुआ मैं 'कलि' के प्रभाव से कैसे मुक्त रह सकता हू, इसका उपाय बताइए ।' इस पर ब्रह्मा ने कहा, 'तुमने बडी अच्छी बात पूछी है । समस्त वेदो का परम गोपनीय रहस्य तुम्हे बताता हू, इसे सुनो । इसी से तुम कलियुग के ससार से मुक्त हो जाओगे । भगवान आदिपुरुष नारायण के नाम का उच्चारण करने से कलि के दोष नष्ट हो जाते है ।' नारद बोले, 'वह कौन-सा नाम है ?' ब्रह्मा बोले, 'यह नाम इस प्रकार है—

हरे राम हरे राम, राम राम हरे हरे ।
हरे कृष्ण हरे कृष्ण, कृष्ण कृष्ण हरे हरे ॥

इन सोलह नामों से कलिमल का नाश होता है । सभी वेदो में भी इससे बढ़कर कोई उपाय नही है । इन सोलह कलाओ के ज्ञान से जीव का अज्ञान नष्ट हो जाता है । उससे ब्रह्म प्रकाशित होता है, जैसे बादलों के हटने पर सूर्यदर्शन होता है । 'इसकी क्या विधि है ?' नारद के प्रश्न पर ब्रह्मा बोले, 'इसकी कोई भी विधि नही है । शुद्ध-अशुद्ध किसी भी अवस्था मे इसे जपने से ब्रह्म की सलोकता, समीपता, सरूपता तथा सायुज्यता प्राप्त होती है । इसके साढ़े तीन करोड जप से ब्रह्महत्या, वीरहत्या तथा स्वर्ण चोरी के पाप छूट जाते है । पितरों, देवताओं तथा मनुष्यो के प्रति किए गए अपकार से पवित्र हो जाता है । सभी धर्मों (नियमो, आचरणो) के परित्याग का पाप छूट जाता है और पवित्रता प्राप्त होती है ।

□

डायमंड पॉकेट बुक्स में स्वास्थ्य, योग, सैक्स एजुकेशन व महिलापयोगी पुस्तकें

रकी (स्पर्श चिकित्सा क अदभूत रहस्य)*	99 00
रेकी (स्पर्श से सुखी प्राकृतिक चिकित्सा)*	60 00
रकी (सार्वभोमिक उर्जा)*	60.00
भाजन द्वारा स्वास्थ्य*	40 00
मानसिक रोग, कारण ओर निवारण*	30 00
अस्थमा, एलर्जी, कारण ओर निवारण*	30 00
दादी माँ के घरेलु नुस्खे*	30.00
आँखा के राग ओर उनका इलाज*	30 00
घरेलू इलाज*	30 00
नशा एव एड्स का उपचार*	30 00
कमर दर्द, कारण ओर निवारण*	30 00
श्वास सबधी रोग और उनका उपचार*	30.00
स्त्री रोगो की सहज चिकित्सा*	30 00
त्वचा रोग एव सौन्दर्य (Skin Care)*	30 00
पेट, पथरी, गेस राग कारण और निवारण*	30.00
चुम्बक चिकित्सा*	30 00
मोटापा कैसे घटाए*	20.00
कद कैसे लम्बा करे*	20 00
मधुमेह : कारण और इलाज*	30 00
हार्ट अटैक: कारण और इलाज*	30 00
एक्यूपचर गाइड*	30 00
एक्यूप्रेशर गाइड*	30 00
पारिवारिक होम्योपैथिक गाइड*	40.00
आयुर्वेदिक औषधिया	40 00
ऐलोपैथिक गाइड	45 00
प्राकृतिक चिकित्सा*	30 00
सूर्य चिकित्सा*	30 00
तनाव मुक्ति के उपाय*	30 00
अपना स्वास्थ्य अपने हाथ*	40 00
फला व सब्जियों के रस से चिकित्सा*	30 00
भैषज्य भास्कर*	50 00
जडी-बूटियों से इलाज*	30 00
नाडी भविष्य*	30 00
योगासन ओर स्वास्थ्य*	40 00
स्वमूत्र चिकित्सा*	25 00
एड्स	5.00
मेरिज मेनुअल (युवा दम्पति के लिए सैक्स गाइड)*	30 00
मेडिकल सेक्स गाइड*	40 00
वृहद् वात्सयन कामसूत्र*	30 00
सेक्स समस्याए ओर समाधान*	30 00
सेक्स ओर पति पत्नी	25 00
सेक्स के 101 सवाल	25.00
सेक्स समस्याए ओर उनकी औषधिया	25 00
सेक्स और स्त्री पुरुष	25 00
सेक्स पावर कैसे बढाए	25 00
सेक्स शक्ति कैसे बढाए*	40 00
सभोग शक्ति कैस बढाए	25 00
तत्र शक्ति साधना ओर सैक्स*	30 00
विवाहित जीवन ओर सेक्स*	40.00
लेडीज स्लिमिग कोर्स*	30.00
मनचाही सन्तान कितनी आसान*	30 00
लेडीज हेल्थ गाइड*	40 00
गर्भवती व शिशु पालन	30 00
बेबी हेल्थ गाइड*	30 00
ब्यूटी गाइड*	40 00
बच्चो के सुन्दर नाम*	25 00
लेडीज सगीत	25 00
स्तन सौदर्य	20 00
डायमड कुकरी गाइड	25 00
अचार, मुरब्बे, चटनी	25 00
शाकाहारी व्यजन	25 00
मासाहारी व्यजन	25 00
नाश्ते के व्यजन	25 00
मेहदी से श्रृगार*	20 00
आधुनिक महदी डिजाइन	30 00
सूखी, भरवा, रसेदार सब्जिया कढिया व दालें*	40 00
दक्षिण भारतीय व्यजन*	40 00
पजाबी व्यजन*	40 00
गुजराती व्यजन*	40 00
मिठाइया, आइस्क्रीम, पुडिग, केक और पस्ट्री*	40 00
चाईनीज व्यंजन*	40 00
जूस, शरबत तथा अन्य पेय पदार्थ*	40 00
मुगलई कुक बुक*	40 00
चावल के व्यजन*	40 00
माइक्रोवेव कुकिंग*	40.00
लाक्लोरिज व्यंजन*	40 00

डायमंड पॉकेट बुक्स (प्रा.) लि.

X-30, ओखला इन्डस्ट्रियल एरिया, फेज–2, नई दिल्ली–110020

पुस्तक VPP से मगाने के लिय 10/- की Postal Stamps आर्डर के साथ अवश्य भेज।
कोई भी तीन पुस्तके मगवाने पर डाक व्यय फ्री। डाक व्यय प्रति पुस्तक 5/-

* पाकेट साइज (डिमाई साइज में)

निरालंब पीठ के समान है, अमृत आनद मे कल्लोल क्रीड़ा करते हुए वे मग्न रहते है। परमात्मारूप आकाश में शम-दम आदि से वे ब्रह्म से मिलते है। वे तारक ब्रह्म का उपदेश देते हैं। अद्वैत ब्रह्म ही उनका आराध्य है। इद्रिय संयम उनका वेद है। भय, क्रोध, मोह आदि को छोडना त्याग है। ब्रह्म से एकता ही उनके लिए स्वाद है। किसी को वश मे न करना तथा तिरस्कार न करना ही उनकी निर्मल शक्ति है। वे स्वयं प्रकाश ब्रह्म के संपुट से माया को काटते है। इसी से आसक्ति को जलाते है। आकाश के आधार ब्रह्म को धारण करना ही उनका यज्ञोपवीत एवं शिखा है। 'सत' ब्रह्म, उसका दर्शन एवं कर्मो को नष्ट करना ही क्रमश उनका दंड कमंडलु तथा कथा है। माया, ममता और अहंकार को जलाकर श्मशानवास ही उनकी जीवनचर्या है।

त्रिगुणहीन स्वरूप को खोजने के लिए माया को नष्ट करने में ही उनका समय वीतता है। काम आदि को वे जला डालते है। वे कठिन एवं दृढ़ कौपीन (लंगोट) वाले होते है। पुराने जीर्ण वस्त्र उनके वस्त्र होते है। वे अनाहत का बिना किसी क्रिया के सेवन करते हैं। मोक्ष मिलने पर कोई आचार-विचार नही होता, ऐसा स्मृतियो का कथन है। उनका आचार परम ब्रह्म रूप नाव के समान होता है। ब्रह्मचर्य आश्रम में शातिपूर्वक ज्ञान प्राप्त करके पुन· वानप्रस्थ में अध्ययन करके सबसे भिन्न संन्यास आश्रम होता है। अत मे अखंड ब्रह्म के समान बनकर समस्त सदेहों को नष्ट करना, यही निर्वाण का दर्शन है। इस ज्ञान को शिष्य या पुत्र को छोडकर अन्य किसी को नही देना चाहिए।

□

डायमण्ड पॉकेट बुक्स में ज्योतिष, कर्मकाण्ड, यंत्र, मंत्र, तंत्र व वास्तु विद्या की अनुपम पुस्तकें

डा. भोजराज द्विवेदी		पं. राधाकृष्ण श्रीमाली	
रेमेडियल वास्तु (विना तोड़ फोड़ के वास्तु)	150.00	लाल किताव	100.00
सम्पूर्ण वास्तु शास्त्र (नये आवरण मे)	100.00	लाल किताव के टोटके	100.00
कमर्शियल वास्तु	120.00	वृहद हस्त रेखा	40.00
पर्यावरण वास्तु	120.00	ज्योतिष और लाटरी	20.00
वृहद हस्त रेखा	100.00	ज्योतिष और रत्न	30.00
हिप्नोटिजम	50.00	अंक ज्योतिष	30 00
तंत्र शक्ति और साधना	50 00	भृगु संहिता	60 00
मंत्र शक्ति और साधना	50.00	नक्षत्र विज्ञान	30.00
यंत्र शक्ति और साधना	50.00	तत्र रहस्य	30.00
सस्वर रुद्राभिषेक प्रयोग	60.00	प्रश्न ज्योतिष	30.00
अनुभूत यंत्र मंत्र तंत्र और टोटके	100.00	तंत्र शक्ति	30.00
ज्योतिष और धनयोग	40 00	स्वप्न ज्योतिष	30.00
ज्योतिष मे भवन, वाहन और कीर्ति योग	40.00	भारतीय ज्योतिष	30.00
ज्योतिष और राजयोग	40 00	मंत्र शक्ति से रोग निवारण	30 00
ज्योतिष और विवाह योग	40 00	मंत्र शक्ति से कामना सिद्धि	30 00
ज्योतिष और संतान योग	40.00	ग्रहगोचर (ग्रह और फलादेश)	30 00
ज्योतिष और आयुष्य योग	40.00	दशाफल दर्पण	30.00
ज्योतिष और रोग विचार	40 00	शरीर सर्वांग लक्षण	30.00
कालसर्प योग	100 00	तंत्र शक्ति साधना और सैक्स	30.00
यज्ञ कुण्ड मण्डप सिद्धि	100.00	रमल विज्ञान	30 00
महालक्ष्मी पूजा व दीपोत्सव	25.00	यंत्र सिद्धि	30.00
नाम वदलिये भाग्य वदलिये	100.00	ज्योतिष सीखिये	30 00
अंत्येष्टि कर्म पद्धति	60 00	स्तोत्र शक्ति	30.00
षट पंचाशिका (प्रश्न विज्ञान)	60.00		

डायमंड पाकेट बुक्स (प्रा.) लि.

X-30, ओखला इन्डस्ट्रियल एरिया, फेज–2, नई दिल्ली–110 020

पुस्तक V.P.P. से मगाने के लिये 10/- की Postal Stamps आर्डर के साथ अवश्य भेजे।
कोई भी तीन पुस्तके मंगवाने पर डाक व्यय फ्री। डाक व्यय प्रति पुस्तक 5/-

का ध्यान करते हुए 'तुम ब्रह्म हो, तुम यज्ञ हो' इस मंत्र के साथ सांवित्री में प्रवेश करे। सभी वेदो की मा गायत्री को जल मे व्याहृति से लय करे और उस जल को पिए। प्रणव का उच्चारण करके शिखा को उखाड़ दे और वस्त्रो को भी त्याग कर इसके साथ ही भूमि मे या जल में विसर्जित कर दे। 'ओम भू स्वाहा' 'ओम भुव स्वाहा' मत्र से वस्त्रहीन होकर अपने रूप का ध्यान करे। फिर प्रणव की व्याहृतियो से 'मैंने मन, वाणी और कर्म से संन्यास ले लिया है' ऐसा पहले धीरे, फिर मध्यम तथा फिर ऊंचे स्वर मे तीन बार कहे। तब सभी प्राणियों को अभय दान देने के लिए हाथ ऊपर उठाकर प्रणव का ध्यान करता हुआ 'मै ब्रह्म हूं', 'तुम वही ब्रह्म हो', इन महावाक्यों पर विचार करता हुआ उत्तर दिशा मे चला जाए। यही सन्यास लेना है।

'यदि ऐसा न कर सके, तो गृहस्थ के बाद सभी प्राणियों को अभय दान देकर 'सखा मा ' मत्र से निर्दोष बांस का दंड लेकर कमडलु तथा गेरुआ वस्त्र पहनकर किसी योग्य गुरु से 'तत्त्वमसि' तथा प्रणव ज्ञान प्राप्त करे। फिर छाल या मृगचर्म धारण करे। जल मे तैरना, सवारी करना तथा एक ही घर से भिक्षा लेना, ऐसा न करे। तीनों समय स्नान करे, वेदांत श्रवण और अध्ययन करे, प्रणव का अनुष्ठान, ब्रह्मज्ञान करके अपने विचारो को गुप्त रखे। काम, क्रोध आदि को त्यागकर ज्ञान-वैराग्य से युक्त, शुद्ध तथा स्त्रियो से दूर रहे। सभी उपनिषदों को जानकर ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह आदि का पालन करे। सभी प्रकार के अनुराग से दूर रहे। पतितों को छोड़कर शरीर-रक्षा के लिए चारो वर्णों से भिक्षा मांगे। लाभ-हानि को समान समझता हुआ हाथ को ही बर्तन समझे और इसी में भोजन करे। शरीर मे चर्बी न बढ़ने दे। 'मै ब्रह्म हूं' ऐसा मानकर वर्ष में गावों में मागता हुआ घूमता रहे।

'ज्ञान प्राप्त होने पर कुटीचक्र, बहूदक, हंस या परमहंस बनकर नग्न रहे। कौपीन आदि को भी जल में बहा दे। गाव मे एक, तीर्थ मे तीन, छोटे कस्बों में पाच तथा शहर में सात रात्रि रहे। बुद्धि को चंचल न करे, निर्विकार रहे, नियम-अनियम त्याग दे। गाय की तरह मागे। जलाशय को ही कमंडलु समझे। शुभ-अशुभ कर्मो को नष्ट कर, भूमि में शयन करे। सात्त्विक रहे। स्त्री-पुत्र आदि का ध्यान न करे। ज्ञानी होने पर भी अज्ञानी की तरह गुप्त रहे। इस प्रकार रात-दिन अपने स्वरूप के अनुसंधान में तथा प्रणव के ध्यान मे लगा हुआ देह त्याग करनेवाला परमहंस सन्यासी ही होता है।' (3)

'ब्रह्म प्रणव कैसा होता है ?' ब्रह्मा के इस प्रश्न पर नारायण ने बताया—'यह सोलह प्रकार का होता है। चारों अवस्थाओं में चारों को मिलाने से ये भेद होते हैं। जागृत अवस्था में जागृत तथा जागृत, स्वप्न, सुषुप्ति एव तुरीय, इसी प्रकार स्वप्न में भी चारों सुषुप्ति में भी चारों तथा तुरीय में भी चारों अवस्थाए रहती है। जागृत अवस्था में विश्व चार प्रकार का होता है—विश्व-विश्व, विश्व-तैजस, विश्व-प्राज्ञ एवं विश्व- तुरीय। स्वप्न अवस्था में तैजस चार प्रकार का होता है। तैजस-विश्व, तैजस-तैजस, तैजस-प्राज्ञ एव तैजस-तुरीय। इसी प्रकार सुषुप्ति में प्राज्ञ तथा तुरीय में तुरीय भी चार प्रकार का होता है। (ओम् = अ + उ + म्) 'अ' में जागृत विश्व, 'उ' में जागृत तैजस, 'म' में जागृत प्राज्ञ तथा अर्द्धमात्रा में जागृत तुरीय होता है। विंदु, नाद, कला, कलातीत, शाति, शांति-अतीत, उन्मनी तथा मनोन्मनी में क्रमश· स्वप्न विश्व, स्वप्न तैजस, स्वप्न प्राज्ञ, स्वप्न तुरीय, सुषुप्त विश्व, सुषुप्त तैजस, सुषुप्त प्राज्ञ तथा सुषुप्त तुरीय होता है। पूर्ण तुरीय (वैखरी) में विश्व,

डायमंड पॉकेट बुक्स के लोकप्रिय प्रकाशन

स्पर्श चिकित्सा के अद्भुत रहस्य

रेकी–सुव्रह्मण्यम

बिना किसी दवाई के प्रयोग के स्वस्थ रहने का एक सरल उपाय। सबके लिए उपयोगी।
मूल्य 90/

मार्शल आर्ट

बिना किसी शस्त्र के केवल अपने हाथ-पांव की सहायता से अपने दुश्मनों पर विजय पाने का एक सरल तरीका। युवक-युवतियों के लिए एक उपयोगी पुस्तक।
मूल्य 90/-

शतरंज कैसे खेले

शतरंज एक सशक्त मनोरंजक खेल होने के साथ-साथ मस्तिष्क के विकास का एक अद्भुत साधन भी है। सरल व सरस भाषा में लिखी गई शतरंज सिखाने वाली एक उपयोगी पुस्तक।
मूल्य 30/-

चाणक्य नीति

महामात्य चाणक्य ने एक विशाल एवं शक्तिशाली भारत का सपना देखा व उसे पूरा किया। चाणक्य नीति के मूल्यवान सूत्रों का एक अनुपम संग्रह।
मूल्य 30/-

हृदय-रोग कारण और इलाज

डॉ० सतीश गोयल द्वारा लिखी गई इस उपयोगी पुस्तक में हृदय रोगों-सम्बन्धी समस्त जानकारियां दी गई हैं। बीमारी के कारणों, लक्षणों और सावधानियों के बारे में विस्तार से चर्चा की गई है।
मूल्य 30/-

ब्लड प्रैशर कारण और इलाज

ब्लड प्रैशर क्या है? यह क्यों होता है? एवं इससे कैसे बचा जा सकता है।—इन विषयों पर डॉ० सतीश गोयल ने विस्तार से चर्चा की है। सदा स्वस्थ रहने के लिए एक उपयोगी पुस्तक।
मूल्य 30/-

कैंसर कारण और इलाज

लोग कहते हैं कि जिसे कैंसर हो जाए उसकी मौत निश्चित है, लेकिन वास्तव में ऐसा है नहीं। इस उपयोगी पुस्तक में आप इस घातक रोग सम्बन्धी लक्षण जानकर इस बीमारी को रोकथाम कर सकते हैं।
मूल्य 30/-

मधुमेह

मधुमेह एक भयानक रोग है और जिसे यह रोग हो जाता है, वह घुल-घुलकर अपने प्राण गवां देता है। लेकिन इस उपयोगी पुस्तक की सहायता से आप न सिर्फ बीमारी के लक्षण ही जान सकते हैं, बल्कि इससे बच भी सकते हैं।
मूल्य 30/-

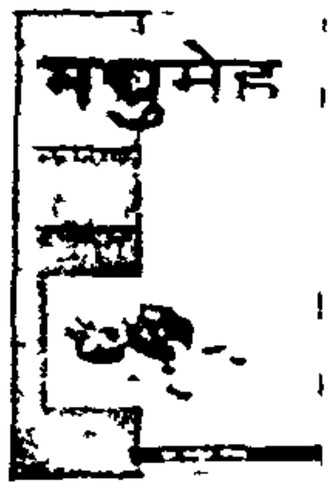

मैरिज मैनुअल

नव विवाहित पति-पत्नी के लिए एक अत्यन्त उपयोगी पुस्तक। सेक्स-सम्बन्धी पूरी जानकारी देने वाली एक उपयोगी अनुपम रचना। विवाह के अवसर पर नवदम्पति को उपहार स्वरूप देने योग्य।
मूल्य 30/

सैक्स एजुकेशन पर अन्य पुस्तक

वृहत् वात्स्यायन कामसूत्र 30

सैक्स और पति पत्नी 90

सैक्स समस्याएं और समाधान 30

सम्पूर्ण वास्तुशास्त्र

'सम्पूर्ण वास्तुशास्त्र' पहली पुस्तक है, जिसमें भवन-स्थापत्य कला पर विस्तृत अनुसंधान किया गया है। नए मकान का प्रवेश द्वार किधर हो? द्वारवेध किसे कहते हैं, कितने प्रकार के होते हैं? भवन में जल-स्थान कहां, किधर होना चाहिए? पाकशाला में अग्नि-स्थान कहां हो? इन सभी पहलुओं पर अंतर्राष्ट्रीय ख्यातिप्राप्त विद्वान लेखक डॉ भोजराज द्विवेदी ने व्यावहारिक चित्रों के साथ पुस्तक का बहुत ही सुन्दर ढंग से संवारा-सजाया है। मूल्य 150/-

कोई भी 3 पुस्तकें एक साथ मंगवाने पर डाक-व्यय फ्री। VPP से पुस्तकें मंगवाएं। ऑर्डर के साथ 20/- एडवांस डाक टिकट के जरूर भेजें।

मनचाही सताना कितनी आसान लड़का या लड़की

मनचाही सताना कैसे प्राप्त करें इस पुस्तक में यह विस्तारपूर्वक समझाया गया है।
मूल्य 10/-

हिप्नोटिज्म

डा भोजराज द्विवेदी द्वारा सम्मोहन विज्ञान पर एक ऐसी पुस्तक जिसकी आपको तलाश थी।
मूल्य 50/-

डायमण्ड पाकेट बुक्स प्रा लि X-30, ओखला इन्डस्ट्रियल एरिया, फेज-2, नई दिल्ली-110020

शांतिपाठ :

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते॥

ॐ शांतिः शांतिः शांतिः।

वह ब्रह्म पूर्ण है, यह जगत भी पूर्ण है। उसी पूर्ण से इस पूर्ण की उत्पत्ति हुई है, अत उस पूर्ण से इस पूर्ण के निकाल देने पर भी पूर्ण ही शेष रहता है।

संन्यास के इच्छुक भिक्षु चार प्रकार के होते हैं—कुटीचक्र, बहूदक, हंस और परमहंस। गौतम, भरद्वाज, याज्ञवल्क्य, वशिष्ठ आदि कुटीचक्र ही थे। कुटीचक्र केवल आठ ग्रास भोजन करके योग के नियमों का पालन करते हैं; बहूदक, त्रिदंड, कमंडलु, शिखा, जनेऊ तथा काषाय (गेरुआ) वस्त्र धारण करते हैं। ये भिक्षुओं का त्याग करके केवल महर्षि के घर से आठ कौर भोजन करते है तथा योग के नियमों का पालन करते हैं। हंस संन्यासी गांव में एक रात्रि, नगर में पांच रात्रि तथा क्षेत्र मे सात रात्रि से अधिक नहीं रुकते। ये गोबर एवं गोमूत्र का आहार करते हुए सदा चांद्रायण व्रत करते है और योग के नियमों का पालन करते हैं। परमहंस संन्यासी भी आठ कौर भोजन करते है। योग के नियमों का पालन करते हैं। संवर्तक, आरुणि, श्वेतकेतु, जड़भरत, दत्तात्रेय, शुकदेव, वामदेव, हारीत आदि परमहंस ही थे। ये वृक्ष के नीचे, उजड़े घर या श्मशान में कहीं भी दिगंबर या वस्त्रधारी दोनो रूपों में रहते हैं। इन्हें धर्म-अधर्म, लाभ-हानि, वर्ण-जाति से [illegible] नहीं होता। सभी मे एक ही आत्मा को देखते हुए सबसे भिक्षा लेते है। ये वस्त्रहीन, [illegible] ब्रह्म के ध्या[illegible] हुए केवल प्राणों की ही रक्षा हेतु भिक्षा मांगते है। सूने घर, [illegible] क की [illegible] का छप्पर, यज्ञशाला, पहाड़ी गुफा, गड्ढा आदि किसी भी स्था[illegible] शुद्ध मन से परमहंस संन्यासी नियमों का पालन करते हुए

65. निर्वाणोपनिषद

शांतिपाठ :

ॐ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविराविम एधि वेदस्य न आणिस्थ । श्रुत मे मा प्रहासीरनेनाधीतेनाहोरात्रान्सदधाम्यृत वदिष्यामि । सत्य वदिष्यामि । तन्मामवतु तद्वक्तात्मवतु । अवतु मामवतु वक्तारम ।

ॐ शाति शंति शाति ।

हे परमात्मा, मेरी वाणी, मन मे प्रतिष्ठित हो, मेरा मन वाणी में प्रतिष्ठित हो, तुम मेरे समक्ष प्रकट होओ । मुझे वेदों का ज्ञान दो । मै सुने हुए ज्ञान को न भूलूं । इस अध्ययन से मै रात-दिन एक कर दूं, मै ऋत एव सत्य बोलू । मेरी रक्षा करो । मेरे गुरु की रक्षा करो । हम दोनों की रक्षा करो । दैहिक, दैविक तथा भौतिक, तीनों प्रकार के ताप (कष्ट) शात हों ।

यहा निर्वाण ज्ञान की व्याख्या की जाती है । मै परमहस ही हूं, परिव्राजकों के कोई चिह्न नही होते । वे कामदेव को रोकने मे क्षेत्रपाल के समान होते है । सदेहरहित आत्मा ही उनका ऋषि है, मोक्ष देवता है, उनका उद्देश्य आकाश के समान बिना कोई अपेक्षावाला होता है, अमृत तरगो से कल्लोल करनेवाली नदी के समान आत्मा ही संन्यासी है, मोक्ष ही उसका स्वरूप है, उसकी प्रवृत्ति उपाधि (माया) रहित होती है, उच्च स्थिति के लिए अभ्यास करना ही उसकी पीठ (उपासना स्थल) है, ब्रह्म से मिलना ही दीक्षा है, ससार से मुक्ति ही उसके लिए उपदेश है, पवित्र सतोष उसकी आनदमाला है । वे बारह सूर्यो को देखते हैं, विवेक उनकी रक्षा करता है, करुणा ही उनका खेल है, एकात में मुक्तासन लगाना उनकी गोष्ठी (सभा) है, हस ही उनका आचरण तथा सिद्धांत है, धीरज उनकी चादर है, ससार के प्रति उदासीनता कौपीन है, विचार ही दड है, ब्रह्म को दिखानेवाला योग ही उनका पट्टा है, पादुका ही सपत्ति है, ईश्वर की इच्छा ही उनका आचरण है और कुंडलिनी ही उनका बध है । वह दूसरों की निदा न करने से ही जीवन्मुक्त बनता है । कल्याणमय योग निद्रा तथा खेचरी मुद्रा परम आनददायक है ।

ब्रह्म तीनों गुणों से रहित है । मन एव वाणी विवेक से ही उसे पा सकती है । अनित्य संसार मे जन्म लेनेवाले प्राणी स्वप्न जगत या धोखा देने के लिए बनाए गए हाथी के समान है । ये शरीर आदि मोह के जाल तथा रस्सी में सांप के भ्रम के समान केवल कल्पना हैं । विष्णु, ब्रह्मा आदि सैकडो नामोंवाला ब्रह्म ही सबका लक्ष्य है । मन पर अंकुश लगाना ही इसे प्राप्त करने का मार्ग है । परमेश्वर की सत्ता शून्य नही है, इसके सकेत मिलते है । सत्य सिद्ध हुआ योग ही मठ है । अमर पद ब्रह्म का स्वरूप नही है । वह आदि ब्रह्म स्वयं ज्ञानमय है । अजपा गायत्री से विकारो को दंडित करना ध्येय है । मन को रोकना कथा है । योग से सदा आनंदमय स्वरूप का दर्शन होता है । संन्यासी आनदरूपी भिक्षा को खानेवाले हैं । महान श्मशान में रहना भी उन्हे आनदवन मे रहने के समान लगता है । एकांत स्थान उनके लिए मठ है, उन्मन अवस्था गति है, उनका निर्मल शरीर

शांतिपाठ :

ॐ पूर्णमद पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते॥

ॐ शांति शाति शांति ।

वह ब्रह्म पूर्ण है, यह जगत भी पूर्ण है। उसी पूर्ण से इस पूर्ण की उत्पत्ति हुई है, अत उस पूर्ण से इस पूर्ण को निकाल देने पर भी पूर्ण ही शेष रहता है।

मोक्ष के इच्छुक भिक्षु चार प्रकार के होते है—कुटीचक्र, बहूदक, हस और परमहस। गौतम, भारद्वाज, याज्ञवल्क्य, वशिष्ठ आदि कुटीचक्र ही थे। कुटीचक्र केवल आठ ग्रास भोजन करके योग के मार्ग से मोक्ष प्राप्त करते है। बहूदक, त्रिदड, कमंडलु, शिखा, जनेऊ तथा काषाय (गेरुआ) वस्त्र धारण करते हैं। ये मधु-मास का त्याग करके केवल महर्षि के घर से आठ कौर भोजन करते है तथा योगमार्ग से मोक्ष प्राप्त करते है। हस संन्यासी गांव में एक रात्रि, नगर में पांच रात्रि तथा क्षेत्र में सात रात्रि से अधिक नही रुकते। ये गोबर एवं गोमूत्र का आहार करते हुए सदा चांद्रायण व्रत करते है और योग के मार्ग से मोक्ष प्राप्त करते है। परमहंस संन्यासी भी आठ कौर भोजन करते है। योग से मोक्ष प्राप्त करते है। सवर्तक, आरुणि, श्वेतकेतु, जडभरत, दत्तात्रेय, शुकदेव, वामदेव, हारीत आदि परमहस ही थे। ये वृक्ष के नीचे, उजड़े घर या श्मशान में कही भी दिगंबर या वस्त्रधारी दोनो रूपों मे रहते हैं। इन्हें धर्म-अधर्म, लाभ-हानि, वर्ण-जाति से कोई सरोकार नही होता। सभी मे एक ही आत्मा को देखते हुए सबसे भिक्षा लेते हैं। ये वस्त्रहीन, निर्द्वद, अपरिग्रही, ब्रह्म के ध्यान मे लगे हुए केवल प्राणो की ही रक्षा हेतु भिक्षा मागते हैं। सूने घर, मदिर, नदीतट, दीमक की बावी, कुम्हार का छप्पर, यज्ञशाला, पहाड़ी गुफा, गड्ढा आदि किसी भी स्थान में रहते हुए ब्रह्म के मार्ग में लगे हुए शुद्ध मन से परमहंस संन्यासी के नियमों का पालन करते हुए देह त्याग करते है, वही परम हस है।'
(1-5)

□

66. परमहंस परिव्राजकोपनिषद

शांतिपाठ :

ॐ भद्र कर्णेभ्य श्रुणुयाम देवा भद्र पश्येमातक्षिर्भियंजत्रा ।
स्थिरैरगैस्तुष्टुवां सस्तनूभिर्व्यशेम देवहित यदायु ॥
स्वस्ति न इद्रो वृद्धश्रवा· स्वस्ति न. पूषा विश्ववेदा ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमि स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शाति शाति शाति ।

हम कानो से कल्याणमय वचन सुनें, नेत्रों से कल्याणमय चीजों को देखें और दृढ अगोवाले स्वस्थ शरीर से ईश्वर की स्तुति करते हुए अपनी आयु को ईश्वर के प्रति समर्पित करते हुए व्यतीत करे। इद्र हमारा कल्याण करें, पूषा हमारा कल्याण करें, अमगल नाशक गरुड़ और वृहस्पति हमारा कल्याण करें। दैहिक, दैविक और भौतिक तीनों प्रकार के दु.ख शात हो ।

अपने पिता आदिनारायण के पास जाकर पितामह ब्रह्मा ने प्रणाम करने के बाद कहा, 'वर्णाश्रम धर्म को तो मै आपके मुख से सुनकर जान चुका हूं। अब मै परमहस परिव्राजक के लक्षण जानन चाहता हू। परिव्राजक (सन्यासी) बनने का अधिकारी कौन है ? उसके क्या लक्षण होते है ? परमहस परिव्राजक कौन है ? कृपया यह सब बताइए।' योग्य गुरु के पास सभी विद्याओ को परिश्रम से प्राप्त करके विद्वान व्यक्ति इस लोक के सुखों को भ्रम समझे। तब तीनों तरह की इच्छाओं, वासनाओं, ममता, अहंकार आदि वमन के समान समझकर मोक्ष मार्ग के एक अनिवार्य उपाय गृहस्थ आश्रम मे प्रवेश करे। इसके बाद क्रमश वानप्रस्थी एव सन्यासी बने। इससे पूर्व ब्रह्मचर्य या गृहस्थ के बाद भी संन्यासी बन सकता है। व्रती-अव्रती, स्नातक- अस्नातक, अग्नि सेवक हो या न हो, वैराग्य होने पर पुत्र, पत्नी आदि त्यागकर सन्यास ले। सन्यास लेने से पूर्व प्राजापत्य यज्ञ करे। आग्नेयी करे। अग्नि ही प्राण है। या त्रैधात्वीय ही करे। सत्त्व, रजस एव तमसे तीन ही धातुएं है। फिर इस मत्र से अग्नि को सूघे—'हे अग्नि, यही तुम्हे प्रकाशित करनेवाला कारण है। तेज जलते हुए इसको पहचानकर हमारी सपत्तियों तथा ऐश्वर्यो की वृद्धि करो।' 'अग्नि मूल कारण योनि है, अत· इसमे प्रवेश करो,' इस मंत्र से आहुति दे, फिर ग्रास से आहुति देनेवाले के घर से अग्नि लाकर, जलाकर पूर्व विधि के अनुसार अग्नि को सूघे। यदि अग्नि न मिले, तो जल मे हवन करे। अग्नि देवताओ का रूप है। अत. मैं उनके लिए जल से हवन करता हू, स्वाहा' इस प्रकार हवन करके घी सनी आहुति को खाए। यह वीर विधि का मार्ग है, जो अग्नि, जल प्रवेश या महाप्रस्थान का मार्ग है। यदि इसमें समर्थ न हो, तो मन या वाणी से ही सन्यास ले। (1-2)

'तब प्रसन्न मन से नियम सहित आत्मश्राद्ध और विरजा होम करे। अग्नि को अपनी आत्मा में स्थित समझकर लौकिक एव वैदिक नियमों से अपनी सामर्थ्य के अनुसार चौदह वृत्तियो को अपने पुत्र मे स्थापित कर दो। पुत्र न होने पर शिष्य में, वह भी न होने पर आत्मा में ऐसा करे। ब्रह्म

हूं। मुझे निद्रा, स्नान आदि की इच्छा नही है और न मै ऐसा करता ही हूं। लोग भले ही गुजा को आग समझें, किंतु इससे वह जलता नही। मै मायामय ससार को मानता ही नही, अत भजन भी नही करता। जो तत्त्व को नही जानते या सशय मे हैं, वे भले ही श्रवण-मनन के चक्कर मे पड़ें। मेरे संशय नष्ट हो गए है और मुझे तत्त्वज्ञान हो गया है, अत: कुछ सुनने या मनन करने की आवश्यकता ही नही है। इसी प्रकार जिन्हे ध्यान आदि की आवश्यकता हो करे। पूर्व जन्म के कर्मो का नाश होने तक कितना ही ध्यान करे यह व्यवहार शात नही होता। इसे कम करने के लिए लोग भले ही ध्यान करे, मै तो कर्म को ही नही मानता। मुझसे श्रेष्ठ कोई नहीं है, अत. मुझे समाधि की भी आवश्यकता नही है। मुझे जो प्राप्त करना था, वह सदा के लिए प्राप्त हो गया है। अब मुझे वैदिक या लौकिक किसी कर्म की आवश्यकता नही है। वस्तुत मै अकर्ता (कुछ भी नही करनेवाला) हू। मै सब कुछ पा चुका हू, अत यदि लोगो के आग्रह पर शास्त्रो के अनुसार चलू भी, तो मेरी क्या हानि ? शरीर भले ही पूजा, स्नान आदि करे, वाणी भले ही 'ओम' का जप या उपनिषदों का पाठ या ब्रह्मा, विष्णु आदि का नाम ले, किंतु 'मैं' तो ब्रह्म आ नंद में लीन हो गया हूं, मै केवल साक्षी हू, कोई भी काम नही करता। मै सदा अपने मन मे स्वय को कृतकृत्य मानता हूं। मुझे जो पाना था, मैने पा लिया है। (16-29)

'मै धन्य-धन्य हो गया हू, क्योकि मै अपनी आत्मा को सरलता से जानता हू। मुझे ब्रह्मानद स्पष्ट हो गया है। अब मै सांसारिक दु.ख नहीं देखता। मेरा अज्ञान कभी का नष्ट हो गया है। मुझे अब कुछ भी नही करना है। जो कुछ भी प्राप्त करना था, मैने यही प्राप्त कर लिया है। मेरी तृप्ति की संसार मे कोई उपमा ही नही है। मै बार-बार धन्य हू। अहो पुण्य। मुझे यह दृढता से फलीभूत हुआ है। अहो संपत्तियां। अहो हम। अहो सुख। अहो ज्ञान। अहो शास्त्र। अहो गुरु।'

'इसका अध्ययन करनेवाला कृतकृत्य हो जाता है। उसके सुरापान, सोने की चोरी ब्रह्म-हत्या तथा भले-बुरे कार्यो के पाप-दोष छूट जाते है। इस ज्ञान को प्राप्त करके इच्छानुसार प्रवृत्ति होती है।'

□

मध्यमा मे तुरीय तैजस, पश्यंती में तुरीय प्राज्ञ और परा में तुर्येतुरीय होता है। जागृत, स्वप्न, सुषुप्ति एव तुरीय की चार मात्राए क्रमशः 'अ' 'उ' 'म्' एव अर्द्धमात्रा के अंश हैं। यही ब्रह्म प्रणव है, जिसकी परमहस तुरीयातीत तथा अवधूत उपासना करते है। उसी से ब्रह्म प्रकाशित होता है, उसी से विदेह मुक्ति होती है।' (4)

ब्रह्मा ने पूछा कि 'विना जनेऊ और चुटिया के ब्राह्मण ब्रह्मनिष्ठ कैसे होगा ? यह तो धर्म त्याग है', इस पर विष्णु बोले, 'अरे-अरे बच्चे। उसका अद्वैत ज्ञान ही उसको चुटिया, जनेऊ तथा धर्मनिष्ठा होती है। वह सब कर्मो से पवित्र ब्राह्मण होता है। वह केवल ब्रह्मनिष्ठावाला ही नही, अपितु उसे देवता, ऋषि, तपस्वी, श्रेष्ठ तथा परमश्रेष्ठ समझना चाहिए। ससार में परमहस परिव्राजक के दर्शन दुर्लभ हैं। विरला ही परमहस होता है। वह पवित्र होता है, वेदस्वरूप होता है। उसका चित्त मुझमें ही लगा रहता है साथ ही मै भी उसी में रहता हूं। वह सदा तृप्त रहता है। वह शीत-उष्ण, सुख-दु ख एव मान-अपमान को समान समझता है। वह निंदा, क्रोध आदि से शून्य तथा श्रेष्ठ से भी श्रेष्ठ होता है। उसमें छोटे-बडे की भावना नही होती। वह सभी में अपने को ही देखता है तथा दिशाए ही उसके वस्त्र होते हैं। वह नमस्कार, स्वाहा, स्वधा तथा देवपूजन-विसर्जन नही करता। निंदा-प्रशसा, मत्र आदि से दूर रहता है। वह केवल ब्रह्म का ज्ञाता तथा ध्यान करनेवाला होता है। 'मैं ब्रह्म हू' ऐसे अनुभव वाला और प्रणव की खोज में लगा परमहस परिव्राजक धन्य हो जाता है।' (5)

□

मुक्त हो जाता है। योग की शब्दावली मे प्राण का एक दूसरा नाम 'स्व' भी है,इसका आश्रय स्थान पूर्व वर्णित स्वाधिष्ठान नामक द्वितीय चक्र है। स्वाधिष्ठान के आश्रय मे रहने के कारण इसे मेद्र भी कहा जाता है। यहां यह तंतु द्वारा पिरोई गई मणि के समान सुषुम्ना नाड़ी का केद्र भी है। उस नाभि-मंडल मे चक्र को मणिपूरक कहा जाता है। बारह पखुडियोवाले पाप एव पुण्य से मुक्त महाचक्र मे जीव का भ्रमण तभी तक होता है,जब तक वह परम तत्त्व ब्रह्म को नही देख लेता है। स्वाधिष्ठान के आश्रय मे रहने वाले मेद्र से ऊपर तथा नाभि के नीचे पक्षियो के अडे जैसी आकृतिवाली कद योनि स्थित रहती है। यहां से बहत्तर हजार की सख्या मे नाडिया उत्पन्न होती है। इन बहत्तर हजार नाड़ियो मे बहत्तर नाडियो की ही गणना मुख्य रूप मे की जाती है। (11-15)

इन बहत्तर नाडियो मे से भी दस नाड़ी अति महत्त्वपूर्ण है,जो प्राणों को धारण करती है। इनमे प्रथम इडा, दूसरी पिगला, तीसरी सुषुम्ना, चौथी गाधारी, पाचवी हस्तजिह्वा, छठी पूषा, सातवी यशस्विनी, आठवी अलंबुषा, नवी कुहू तथा दसवी शंखिनी है। इन नाडियो के महाचक्र का योगियो को सदा ही ज्ञान होना चाहिए। इन दसो नाडियो मे प्रथम नाडी बायी ओर है तथा पिगला दाहिनी ओर स्थित है। तीसरी नाड़ी सुषुम्ना इडा एव पिगला के बीच मे होती है। गाधारी नाडी वाम नेत्र मे स्थित है तथा हस्तजिह्वा नाम की नाड़ी का स्थान दक्षिण नेत्र होता है। पूषा नाडी का निवास दक्षिण कान मे और यशस्विनी नाडी बाएं कान मे रहती है। मुख मे अलबुषा का निवास है। लिग इद्रिय मे कुहू स्थित है और दसवी शखिनी नाडी मूल स्थान मे प्रतिष्ठित है। (16-20)

इस प्रकार से शरीर के विभिन्न भागो मे विभिन्न नाडियो ने आश्रय लिया हुआ है। कही कोई नाडी स्थित है,तो कही कोई। इडा,पिगला तथा सुषुम्ना ये तीनो ही नाडिया प्राण मार्ग मे अर्थात श्वास मार्ग मे रहती है। (स्वर विज्ञान मे भी बाए स्वर को इडा नाडी या चद्र स्वर कहते है। दाहिना स्वर पिगला या सूर्य स्वर कहलाता है। दोनो नासिकाओ से वायु, अर्थात सास चलने पर इसे सुषुम्ना कहा जाता है।) सोम,सूर्य तथा अग्नि देवता सदा प्राण वायु में स्थित रहा करते है। मानव के शरीर में दस प्रकार के वायु माने जाते है। इनके नाम क्रमश. इस प्रकार है—प्राण,अपान,समान, व्यान,उदान,नाग,कूर्म,कृकर,देवदत्त तथा धनजय। इनमे प्राण से लेकर उदान तक,प्रथम पाच वायु कहलाते है तथा शेप नाग से धनजय तक,पांच उपवायु है। (प्राण,अपान,समान,व्यान तथा उदान इन पांचो को पांच प्राण भी कहा जाता है।) इनमे प्राण नामक प्रथम वायु का स्थान हृदय होता है और अपान वायु गुदा स्थित रहती है। समान वायु नाभि के स्थान में रहता है और उदान का निवास स्थान कठ में होता है, किंतु व्यान नामक वायु व्यक्ति के समस्त देह मे व्याप्त रहता है। ये पाचो प्राण वायु कहलाते हैं। उदगार,अर्थात डकार में नाग वायु को समझना चाहिए,छीकने मे कृकर वायु होती है। पलकों को बद करना (पलक झपकाना) कूर्म वायु का कार्य है। जम्हाई लेने मे देवदत्त नामक उपवायु को समझना चाहिए। समस्त देह में व्याप्त रहने वाला उपवायु धनजय कहलाता है, इसकी सबसे बडी विशेषता यह है कि यह व्यक्ति के मर जाने पर भी उसे नही छोडता है। (21-26)

इन सभी नाडियों में क्या जीव और क्या जंतु, सभी प्राणी भ्रमण करते है। जिस प्रकार गेंद एक हाथ से दूसरे हाथों में फेंकी जाती रहती है,उसी प्रकार प्राण (मुख्य प्राण) भी प्राण वायु के द्वारा

शांतिपाठ :

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्य करवावहै।
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै।

ॐ शाति. शांति शाति ।

परमात्मा हम दोनों (गुरु एवं शिष्य) की एक साथ रक्षा करे,एक साथ हमे उपभोग प्रदान करे। हम साथ ही पराक्रम करे। हमारा अध्ययन तेजस्वी हो,हम द्वेप न करें।

साकृति ने दत्तात्रेय से पूछा,'भगवन । अवधूत कैसा होता है ? उसका क्या लक्ष्य होता है ? उसकी कैसी स्थिति होती है ? तथा उसकी पहचान क्या है ?' यह सुनकर परम दयावान दत्तात्रेय बोले,'जो अक्षर(अविनाशी) वन जाए,सवके लिए पूज्य वन जाए,ससार के वधनों से मुक्त हो जाए तथा 'तत्त्वमसि'— तुम वही ब्रह्म हो,इसे जान जाए,वही अवधूत कहलाता है। जो वर्ण आश्रम (जात-पात) के वधनों से ऊपर उठकर आत्मा में स्थित हो जाए,उस अति वर्णाश्रमी योगी को अवधूत कहते है। ब्रह्म,मोद एव प्रमोद (प्रसन्नता आदि) क्रमश जिसके सिर,वायां एवं दाहिना हाथ वन जाए वह आनदमय व्यक्ति गाय की तरह पवित्र वन जाता है। ग्वाला जैसे गाय के सिर में,मध्य में (पीठ मे) या पावो में नही रहता,अपितु उसकी पूछ की ओर रहता है। भगवान भी उसकी पूछ में रहता है।अत उसे इस पूंछ की तरफ रहना चाहिए। इस प्रकार ये चार मार्ग परम गति देनेवाले है। (1-5)

'कर्म सतान या धन से उतनी जल्दी अमृत्व प्राप्त नही होता,जितना त्याग से होता है। अपनी इच्छा के अनुसार विहार करना ही उसका संसार होता है,वे वस्त्रवाले भी होते है तथा दिगवर भी। उनके लिए धर्म-अधर्म या पवित्र-अपवित्र कुछ भी नहीं होता। वे आत्मा में ही अश्वमेध यज्ञ करते है। वे महान यजकर्ता तथा महान योगी होते हैं। उनका हर कर्म विचित्र होता है। उनके मनमाने आचरण की निंदा नही करनी चाहिए। मूर्खो के समान वे पाप-पुण्य में लिप्त नही होते। जैसे सूर्य सभी रसों को भोगता है और अग्नि सब कुछ खा जाता है,वैसे ही योगी विपयो को भोगता है,किंतु शुद्ध होने से उसे पुण्य-पाप नही छूते। जैसे समुद्र मे जल प्रवेश करते है,वैसे ही योगी में कामनाए प्रवेश करती है,किंतु वह शांत रहता है कामनाए नही करता। सत्य तो यह है कि किसी का विरोध, उत्पत्ति,वधन नही है और न कोई साधक मुमुक्षु या मुक्त ही है। 'यहा और परलोक में कार्यो एव मुक्ति के लिए मुझे बहुत कर्म करने थे। अब यह सब हो गया है।' इस तरह विचारता हुआ अवधूत सदा तृप्त रहता है। अज्ञानी पुत्र आदि की इच्छा से ससार मे फसकर दुःखी होते है। मै परम आनद पा चुका हूं। अत मै क्यों इसमें फसू ? परलोक जाने के इच्छुक सत कर्म करें। मै सभी लोको का आत्मा तथा साक्षात सभी लोक हूं। मुझे कोई कर्म की आवश्यकता नही है। (6-15)

'जिसे अधिकार है,'वे व्याख्यान दें या वेद पढें,किंतु मै अधिकारहीन ही नही क्रियाहीन भी

68. अवधूतोपनिषद

शांतिपाठ :

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्य करवावहै।
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै।

ॐ शाति शाति शाति ।

परमात्मा हम दोनो (गुरु एव शिष्य) की एक साथ रक्षा करे, एक साथ हमे उपभोग प्रदान करे। हम साथ ही पराक्रम करे। हमारा अध्ययन तेजस्वी हो, हम द्वेप न करे।

साकृति ने दत्तात्रेय से पूछा, 'भगवन । अवधूत कैसा होता है ? उसका क्या लक्ष्य होता है ? उसकी कैसी स्थिति होती है ? तथा उसकी पहचान क्या है ?' यह सुनकर परम दयावान दत्तात्रेय बोले, 'जो अक्षर (अविनाशी) बन जाए, सवके लिए पूज्य बन जाए, संसार के वधनो से मुक्त हो जाए तथा 'तत्त्वमसि'— तुम वही ब्रह्म हो, इसे जान जाए, वही अवधूत कहलाता है। जो वर्ण आश्रम (जात-पात) के बंधनों से ऊपर उठकर आत्मा में स्थित हो जाए, उस अति वर्णाश्रमी योगी को अवधूत कहते है। ब्रह्म, मोद एव प्रमोद (प्रसन्नता आदि) क्रमश· जिसके सिर, बाया एव दाहिना हाथ बन जाएं वह आनदमय व्यक्ति गाय की तरह पवित्र बन जाता है। ग्वाला जैसे गाय के सिर मे, मध्य में (पीठ मे) या पांवों में नही रहता, अपितु उसकी पूछ की ओर रहता है। भगवान भी उसकी पूछ मे रहता है।अत उसे इस पूछ की तरफ रहना चाहिए। इस प्रकार ये चार मार्ग परम गति देनेवाले है। (1-5)

'कर्म सतान या धन से उतनी जल्दी अमृत्व प्राप्त नही होता, जितना त्याग से होता है। अपनी इच्छा के अनुसार विहार करना ही उसका संसार होता है, वे वस्त्रवाले भी होते है तथा दिगवर भी। उनके लिए धर्म-अधर्म या पवित्र-अपवित्र कुछ भी नही होता। वे आत्मा मे ही अश्वमेध यज्ञ करते है। वे महान यज्ञकर्ता तथा महान योगी होते हैं। उनका हर कर्म विचित्र होता है। उनके मनमाने आचरण की निंदा नही करनी चाहिए। मूर्खो के समान वे पाप-पुण्य में लिप्त नही होते। जैसे सूर्य सभी रसों को भोगता है और अग्नि सब कुछ खा जाता है, वैसे ही योगी विषयो को भोगता है, किंतु शुद्ध होने से उसे पुण्य-पाप नही छूते। जैसे समुद्र मे जल प्रवेश करते है, वैसे ही योगी मे कामनाए प्रवेश करती है, किंतु वह शांत रहता है कामनाए नही करता। सत्य तो यह है कि किसी का विरोध, उत्पत्ति, बधन नही है और न कोई साधक मुमुक्षु या मुक्त ही है। 'यहा और परलोक मे कार्यो एव मुक्ति के लिए मुझे बहुत कर्म करने थे। अब यह सब हो गया है।' इस तरह विचारता हुआ अवधूत सदा तृप्त रहता है। अज्ञानी पुत्र आदि की इच्छा से ससार में फंसकर दु खी होते है। मै परम आनद पा चुका हूं। अत मै क्यो इसमें फंसू ? परलोक जाने के इच्छुक सत कर्म करे। मै सभी लोको का आत्मा तथा साक्षात सभी लोक हूं। मुझे कोई कर्म की आवश्यकता नही है। (6-15)

'जिसे अधिकार है, 'वे व्याख्यान दें या वेद पढे, किंतु मै अधिकारहीन ही नही क्रियाहीन भी

शांतिपाठ :

ॐ अप्यायंतु ममागानि वाक्प्राणचक्षुप श्रोत्रमथो बलमिंद्रियाणि च सर्वाणि सर्व ब्रह्मौपनिपद माह ब्रह्म निराकुर्या मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरण मेऽस्तु। तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सतु ते मयिसतु।

ॐ शांति शाति शाति ।

मेरे अग वृद्धि को प्राप्त हो। वाणी, प्राण, चक्षु, श्रोत्र आदि इद्रिया तथा बल समृद्ध हो। यह उपनिषद वेद्य ब्रह्म है। ब्रह्म मेरा परित्याग न करे। मै ब्रह्म का परित्याग न करू। हमारा परस्पर अनिराकरण हो। मै उपनिषदों के अध्ययन मे निरत रहू, इनका ज्ञान मुझे प्राप्त हो। दैहिक, दैविक एव भौतिक तीनो प्रकार के ताप नष्ट हो।

प्रथम अध्याय

योगियों के हित की कामना की दृष्टि रखते हुए योग चूडामणि उपनिषद का वर्णन करता हू। यह ज्ञान कैवल्य की (मोक्ष की) सिद्धि देनेवाला है, गोपनीय है तथा योग तत्त्व के जानने वाले श्रेष्ठ योगियो ने सदा इसको अपनाया है। आसन, प्राणसंरोध (प्राणायाम), प्रत्याहार, धारणा, ध्यान तथा समाधि, योग के ये छ अग होते हैं। इसके पश्चात आसनो की गणना होती है। योग के इन आसनो मे प्रथम आसन सिद्धासन, दूसरा कमलासन, अर्थात पद्मासन है। पटचक, पोडश आधार, तीन लक्ष्य तथा पाच आकाशो को जो योगी अपने शरीर मे नही देखता, उसे सिद्धि कैसे प्राप्त हो सकती है? इनमे आधार (मूलाधार) चार दलोंवाला है। स्वाधिष्ठान छ दलोवाला है। नाभि मे दस दलोवाला कमल है और हृदय में बारह दलोंवाला पद्म कमल स्थित है। हृदय मे बारह दलो (पत्रो, अर्थात पंखुडियो)वाला, विशुद्ध चक्र में सोलह पखुडियोवाला तथा भ्रूमध्य दोनो भौहो के मध्य मे दो पखुडियो से युक्त कमल सुशोभित है। (1-5)

ब्रह्मरध्र के महापथ मे हजार दलोवाला कमल है। आधार चक्र प्रथम चक्र है। इसके पश्चात स्वाधिष्ठान नामक चक्र द्वितीय चक्र है। दोनों के मध्य में योनिस्थान अथवा कामरूप स्थित है। गुदा स्थान मे कामाख्य, चार दलवाला कमल है। इसके बीच में कामाख्या नामक योनि है, जिसकी सिद्ध सदा से वदना करते आए है। कामाख्या के बीच मे पश्चिम की ओर मुहवाला महालिग स्थित है। नाभि मे मणि के समान बिब; अर्थात मणिपुर को जाननेवाला वस्तुत योग का जाननेवाला होता है। तपाए गए सोने के समान प्रकाशमान बिजली की धार के समान चमचमाता हुआ त्रिकोण के आकारवाली वह्नि का स्थान मेद्र के नीचे है। समाधि मे स्थित योगी को चारो ओर मुखोवाली परम ज्योति अपने अत मे दिखाई देती है। (6-10)

इस परम ज्योति के इस प्रकार अपने अत में दर्शन होने पर योगी पुनर्जन्म के बधन से पूर्णतया

॥श्रीः॥

व्रजजीवन प्राच्यभारती ग्रन्थमाला

162

उपनिषत्सञ्चयनम्

(हिन्दीभाषानुवादसहितम्)

प्रथमः खण्डः

(ईशादिदशोपनिषदः)

अनुवादकः

आचार्य केशवलाल वि० शास्त्री

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

दिल्ली

प्रकाशक

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक)

38 यू. ए. बंगलो रोड, जवाहर नगर

पो.बा.नं. 2113

दिल्ली 110007

दूरभाष: (011) 23856391, 41530902

सर्वाधिकार सुरक्षित

प्रथम संस्करण 2015

मूल्य : 250.00

अन्य प्राप्तिस्थान

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन

के. 37/117 गोपालमन्दिर लेन

पो.बा.नं. 1129, वाराणसी 221001

•

चौखम्बा विद्याभवन

चौक (बैंक ऑफ बड़ौदा भवन के पीछे)

पो.बा.नं. 1069, वाराणसी 221001

•

चौखम्बा पब्लिशिंग हाउस

4697/2, गली नं. 21-ए, अंसारी रोड

दरियागंज, नई दिल्ली 110002

मुद्रक

ए.के. लिथोग्राफर्स, दिल्ली

ISBN { 978-81-7084-611-4 (Vol. 1)
978-81-7084-617-3 (Set)

अर्पण-पत्रिका

प्रात:स्मरणीय परमपूज्य पिताश्री

स्व. श्रीविट्ठलजी पुरुषोत्तम मेहता (शेरगढ़-निवासी)

के

चरण-कमलों में

जिन्होंने अपने अपार वात्सल्य के द्वारा

मेरी बाल्यावस्था में हुए मातृ-वियोग

का मुझे कभी आभास नहीं होने दिया

❦

विनीत

केशवलाल शास्त्री

भूमिका

पीठिकाबन्ध

वैदिक धर्म के कर्मकाण्ड और ज्ञानकाण्ड जब अलग नहीं हुए थे, ऐसे समय में भी तात्त्विक चर्चाएँ नहीं होती थीं, ऐसी बात नहीं है। ऐसे समय में भी तो तात्त्विक चिन्तन होते ही रहते थे। पर वे चिन्तन उस समय प्रचलित यज्ञ संस्कृति के पर्यावरण में होते थे, इसलिए वे यज्ञों के अंगों पर आधारित थे। वेदों में परमेश्वर को 'पुरुष' शब्द से पहचाना गया है क्योंकि वह ब्रह्माण्डरूपी पुर में निवास करता है। वहाँ संसार यज्ञ माना गया है और उसका सर्जन यज्ञप्रसारण रूप में माना गया है। सृष्टि के सर्जक हिरण्यगर्भ भी वैश्वानर अग्नि के रूप में इस यज्ञमय विश्व के अध्यक्ष स्थान पर रहते हैं, ऐसा माना जाता था। वह अग्नि मनुष्य को स्वर्गलोक में ले जाता है, ऐसी उस युग के याज्ञिक लोगों की भावना थी। जगत् का आद्य सर्जक हिरण्यगर्भ है। उसका प्रतीक यज्ञीय अग्नि को माना और पूजा जाता था। विश्वसर्जक का प्रतीक यह अग्नि यज्ञसंस्कृति के लोगों के जीवन में केन्द्रस्थान में था। इसलिए सदैव वैश्वदेव - अग्निहोत्र प्रत्येक घर में किया जाता था और नैमित्तिक कर्मों में भी अग्निपूजन-यजन बौद्धिक प्रसन्नता के लिए, आध्यात्मिक आनन्द के लिए, तात्त्विक चर्चाओं के लिए निमित्त बनता था। अग्नि को विश्वसर्जक मानते-मानते उन लोगों ने धीरे-धीरे अग्नि का स्वरूप विकसित किया और यज्ञकाण्ड से ब्राह्मणग्रन्थों और आरण्यकों में आते-आते यह अग्नि अन्तर्यामी बन गया और यही अन्तर्यामी बाद में ईश्वर भी बन गया। यह अग्निरहस्य के विकास की (अर्थ विकास की) परम्परा दीख पड़ती है।

सामान्यत: वेदों में देवताबहुत्व की विभावना प्रचलित होने पर भी प्रत्येक देव एक ही 'सत्' वस्तु के अनन्त रूपों में से कोई एक रूप है, यह भावना तो ऋषियों के अन्त:करण में पूर्व से ही जगी हुई-सी दिखाई देती है। श्रौतकाल के तत्त्वचिंतन को देखा जाय तो उस समय का तत्त्वचिंतन अध्यात्म, अधिभूत और अधिदैव—इन तीन पदार्थों का स्पर्श करता था। अधिभूत चिन्तन की प्रधानता हमें नासदीय सूक्त में दिखाई देती है, अधिदैव चिन्तन की प्रधानता वैश्वानर सूक्त में दिखाई देती है जबकि अध्यात्मभावना की प्रधानता वाक्सूक्त आदि में हम पाते हैं। कहने का तात्पर्य यह है कि तत्त्वचिन्तन का प्रारंभ उपनिषदों से ही नहीं होता। हाँ, जब ज्ञानकाण्ड कर्मकाण्ड से अलग हुआ तब चिन्तन की परिपक्वता ज्ञानकाण्ड में हम देख सकते हैं और अपेक्षाकृत वैदिक चिन्तन अपक्व था, यह कह सकते हैं।

वैदिक चिन्तन का सिलसिला ब्राह्मणग्रन्थों के काल में भी रुका नहीं। वैदिक चिन्तन की अपेक्षा ब्राह्मणग्रन्थों के चिन्तन में कुछ व्यवस्था मालूम पड़ती है। वैदिक चिन्तन तो बिखरा हुआ ही था, उसमें कोई संकलन नहीं था, पर ब्राह्मणग्रन्थों के चिन्तन में किसी ऋषि के मन्तव्य को स्पष्टतया पकड़ने में हमें सरलता मालूम होती है। जैसे निहारिका में से थोड़ा स्पष्ट आकार बाहर आता हो, ऐसी ब्राह्मणकाल के चिन्तन की अवस्था है। किसी 'दर्शन' जैसी स्पष्ट व्यवस्था तो ब्राह्मणकालीन चिन्तन में भी दुर्लभ लगती है। यज्ञसम्बन्धी परिषदों में या धर्म की सामाजिक सभाओं में चिन्तन तो चलता रहा, परन्तु उसे प्रयोगान्वित करने का रहस्योद्घाटन तो बहुत काल के बाद ही हुआ।

यह रहस्य ऋषिलोग अपने शिष्यों को एकान्त में दिया करते थे। एकान्त में दिये जानेवाले उस रहस्य का नाम ही 'उपनिषद्' है। इन उपनिषदों ने भारतीय संस्कृति और समाज को हजारों वर्षों से प्रेरणा दी है और सांस्कृतिक पोषण दिया है। करोड़ों लोगों को प्रभावित किया है। जड़ प्रकृति के ऊपर चैतन्य की अन्तिम विजय की घोषणा करके इन उपनिषदों ने भारत में (और बाहर भी) आध्यात्मिकता की ज्योति जलती ही रखी है। उपनिषदों की यह महान् आध्यात्मिक परंपरा विश्व को भारत की बहुमूल्य देन है। जड़ प्रकृति पर चैतन्य की, भौतिकता पर मानव की इस विजय-घोषणा ने भारत के लोगों में ऊर्जा भर दी है।

यह भगीरथ कार्य उपनिषदों ने निर्भय होकर खोज करके तर्कों से उसे ठीक तरह से परिपुष्ट किया। इतना ही नहीं, अपितु बुद्धि का भी अतिक्रमण करके रहस्यमय अन्तःप्रेरणा (अनुभूतियों) के द्वारा भी किया। ऋषियों की ये अनुभूतियाँ हमेशा के लिए प्रायः विश्व की एकता की ओर अग्रसर थीं। इन ऋषियों की वह ऐक्योन्मुखी विचारधारा इतनी प्रभावी थी कि बाद के हजारों वर्षों के विचारकों में, सम्प्रदायों में, धार्मिक पन्थों में, भारत के समग्र इतिहास में उनके चिन्तन का प्रवाह गतिशील ही रहा। भले ही वे विचार उन पर पूर्णतया न छाये हों, परन्तु उन विचारों से वे अछूते नहीं रह पाये। सदियाँ गुजर गईं, पर विचारपरंपरा गतिमान ही रहीं।

सही बात तो यह है कि बाद की विचारधाराएँ अपनी प्रामाणिकता के लिए उपनिषद् में प्रतिपादित उन ऋषियों के विचारों को या तो संपूर्णतः अपना लेती थीं, या उनकी ओर बड़े सम्मान के साथ देखती थीं, या तो उनके मार्ग पर ही चल रही थीं, अथवा कुछ इधर-उधर का मिश्रण करके उन्हीं विचारों को अपनी धारा में समा लेती थीं। इसमें नास्तिक दर्शन (बौद्ध) और जैन दर्शन भी अपवाद नहीं है।

कई संशोधक विद्वानों ने, उपनिषदों के इन ऋषियों के चिन्तन ने भारत के बाहर विदेशों में भी कैसा प्रभाव डाला है, उसके बारे में शोध किया है। जापान, चीन, कोरिया, पूर्व-मध्य एशिया और पश्चिमी देशों का इसमें समावेश होता है।

भारत की धार्मिक परंपरा ने उपनिषदों को उच्चतम प्रमाण के रूप में स्वीकृत किया है। इसीलिए तो उन्हें 'श्रुति' का आदरणीय नाम मिला है। उपनिषदें भारतीय धर्मपरंपरा के लिए निःसंदिग्धरूप से प्रमाण मानी गई हैं।

'उपनिषद्' शब्द का अर्थ

'उपनिषद्' शब्द 'उप' और 'नि' पूर्वक 'सद्' धातु से 'क्विप्' प्रत्यय जोड़ने से निष्पन्न होता है। 'सद्' धातु के तीन अर्थ होते हैं—1. विशरण अर्थात् नाश होना, 2. गति अर्थात् प्राप्ति और 3. अवसादन अर्थात् शिथिल हो जाना। यह तो व्युत्पत्ति-लभ्य अर्थ है। पारिभाषिक रूप से उपनिषद् को अध्यात्मविद्या कहा गया है। यह ऐसी विद्या है कि जिसका अध्ययन करने से दृष्ट एवं आनुश्रविक (श्रुतिगम्य) विषयों में से तृष्णा को छोड़कर मुमुक्षु लोग संसार की बीजभूत अविद्या का नाश कर सकते हैं। जो विद्या मुमुक्षुओं को परमतत्त्व (ब्रह्म) की प्राप्ति करा देती है तथा जिसके परिशीलन से जन्म-मरणादि दुःख-द्वन्द्वों का सर्वदा-सर्वदा के लिए शिथिलीकरण हो, वही अध्यात्मविद्या उपनिषद् है। तात्पर्य यह है कि 'सद्' धातु के विशरण (नाश) के अर्थ में उपनिषद् अविद्या का नाश करती है, 'गति' के (प्राप्ति के) अर्थ में वह परमतत्त्व की प्राप्ति कराती है और 'अवसाद' (उदासी) के अर्थ में वह सांसारिक बन्धनों को शिथिल कर देती है। शंकराचार्य ने कठोपनिषद् तथा तैत्तिरीयोपनिषद् के भाष्यों के उपोद्घात में यही तात्पर्य प्रकट किया है। वे इसे ब्रह्मविद्या कहते हैं। शंकराचार्य के अनुसार

उपनिषद् का मुख्य अर्थ ब्रह्मविद्या है और गौण अर्थ ब्रह्मविद्या के प्रतिपादक ग्रन्थ होता है। ब्रह्म, जीव, जगत्, ईश्वर, माया—इन सबका परस्पर सम्बन्ध, मानव-जीवन का लक्ष्य, लक्ष्यप्राप्ति के उपाय आदि विषयों का उपनिषदों में विशद् वर्णन किया गया है।

'उपनिषद्' शब्द का एक और भी अर्थ हो सकता है। उप = नजदीक, नि = निष्ठापूर्वक, सीदति = बैठता है। अर्थात् शिष्य का निष्ठा (श्रद्धा) पूर्वक गुरु के पास बैठना, वह उपनिषद् है। यह एकान्त में गुरु के पास बैठना यह सूचित करता है कि गुरु से शिष्य को कुछ रहस्यमय (गूढ) विद्या की प्राप्ति के लिए ही ऐसा किया जा रहा है। वह आध्यात्मिक ज्ञान है जो अधिकारी शिष्यों को ही दिया जा सकता है। अनधिकारी को यह विद्या न मिले, इसकी पूरी सावधानी यहाँ बरती गई है।

उपनिषदों का रचनाकाल

उपनिषदों के कालनिर्णय के बारे में परम्परा तो कहती है कि वे श्रुति हैं और स्वयं ईश्वर के द्वारा कही गई वाणी है; प्रलय के बाद पूर्ववत् नयी सृष्टि के चलते हुए चक्र के प्रारंभ में ईश्वर के मुख से श्रुति (वेद) (उपनिषद् भी) निकले हैं, इसीलिए उपनिषदें शाश्वत हैं।

फिर भी उपनिषदों को अध्यात्मज्ञान के ग्रन्थों के रूप में देखते हुए, आज तक हमें जो मानव जाति का इतिहास ज्ञात है, उसके साथ जोड़ने के लिए उपनिषदों का कुछ-न-कुछ काल-निर्णय तो करना ही पड़ता है। इस दिशा में विद्वानों के प्रयत्न आज भी जारी हैं। पर विद्वानों के ये प्रयत्न अभी तक परितोषजनक नहीं हुए हैं। ये तो हमें और भी असमंजस में डालने वाले सिद्ध हुए हैं।

उपनिषदों के काल-निर्धारण में ज्यादा तकलीफ होने का एक मुख्य कारण तो यह रहा है कि हिन्दू मस्तिष्क की एक खास लाक्षणिकता यह रही है कि उसने सर्वदा सिद्धान्तों पर ही बल दिया है, किन्तु उस सिद्धान्त के स्थापक तथा उसके काल पर कभी भी ध्यान नहीं दिया।

उपनिषदें वेदों के आंतरिक भाग रूप हैं। इसलिए जो वेदों के निर्माण का समय होगा, वही उपनिषदों के निर्माण का भी समय मान लेना चाहिए। ऋग्वेद का समय तो ई.पू. 4500 (तिलक), ई.पू. 2400 तक (हॅंग) और 1200 ई.पू. (मैक्समूलर) तक फैला हुआ है। अर्वाचीन पश्चिमी विद्वान् उपनिषदों का समय ई.पू. 700 से ई.पू. 600 रखते हैं और मानव के तत्त्वज्ञान सम्बन्धी क्रमिक विकास का मानदण्ड मन में रखते हैं। वे कहते हैं कि वेद में बिखरे हुए चिन्तन को व्यवस्थित होते-होते वेद के बाद ब्राह्मणग्रन्थों और वहाँ से आरण्यकों में आकर उपनिषद् तक आने में सैंकड़ों वर्ष बीत चुके होंगे। लोकमान्य बालगंगाधर तिलक ने खगोलशास्त्रीय आधार पर यह सिद्ध किया है कि उपनिषदों का रचना-काल ई.पू. 1900 होना चाहिए। इसलिए उनके मतानुसार और उनके मतानुयायी अन्य विद्वानों के अनुसार भी उपनिषदों का रचना-काल ई.पू. 2500 से लेकर ई.पू. 2000 तक का होना चाहिए।

जिन दस उपनिषदों पर शंकराचार्य ने भाष्य लिखे उनमें से कुछ बहुत प्राचीन मालूम पड़ती हैं। ये उपनिषदें बुद्ध के जन्म के पहले की हैं यह निःसंदिग्ध बात है। ऐसा मालूम होता है कि ये उपनिषदें एक साथ नहीं, धीरे-धीरे बनती रहीं। इसलिए कुछ उपनिषदें बुद्धजन्म के बाद बनी हुई मालूम पड़ती हैं। उपनिषदों का रचनाकाल वैदिक सूक्तों की समाप्ति और बौद्धधर्म के उदय के बीच में माना जा सकता है, ऐसा भी कुछ विद्वान् मानते हैं। सर्वसम्मत कालनिर्णय तो अभी हो नहीं पाया है।

शंकराचार्य के भाष्यवाली कुछ उपनिषदों को कुछ विद्वान् बुद्ध के जन्म के बाद की मानते हैं। जो उपनिषदें गद्य में हैं और जिनका कोई सम्प्रदाय नहीं दीखता, वे प्राचीनतम हैं। कौषीतकी, ऐतरेय, तैत्तिरीय, छान्दोग्य, बृहदारण्यक और केनोपनिषद् का कुछ भाग इस श्रेणी में आते हैं।

उपनिषद् नामवाले जो ग्रन्थ आज छपे हुए मिलते हैं, उनकी संख्या लगभग 200 से ऊपर जाती है। मुक्तिकोपनिषद् में 108 नाम गिनाए गए हैं। उपनिषदों के ऊपर सबसे प्राचीन भाष्य शंकराचार्य (788-820) का ही है। भाष्य के लिए उन्होंने केवल 10 उपनिषदें चुनी हैं। अपने किए हुए भाष्य के अतिरिक्त अन्य उपनिषदों का उल्लेख उन्होंने ब्रह्मसूत्र के भाष्य में किया है। रामानुज ने (1017-1137) शंकराचार्य के उपरान्त दो अन्य उपनिषद् भी चुनी हैं। इन दोनों आचार्यों द्वारा चुने गए उपनिषद् ग्रन्थों को ही प्राचीनतम और प्रामाणिक मानें तो यह तालिका इस प्रकार हो सकती है—ऐतरेय, बृहदारण्यक, छान्दोग्य, ईश, जाबाल, कैवल्य, कठ, केन, माण्डूक्य, महानारायण, मुण्डक, प्रश्न, श्वेताश्वतर, तैत्तिरीय और वज्रसूचिका—ये पन्द्रह उपनिषदें हैं।

उपनिषदों का वर्गीकरण

जहाँ तक उपनिषदों के वर्गीकरण का प्रश्न है, वहाँ विविध विद्वानों ने विविध पद्धतियों का उपयोग किया है। कुछ लोग रचनाविषयक विभागीकरण करते हैं, कुछ लोग वेदानुसार तो कुछ लोग विषयानुसार भी उपनिषदों का वर्गीकरण करते हैं।

यज्ञकाण्ड के कर्मविभाग में से ज्ञानकाण्ड के चिन्तन विभाग की बाद में ही रचना हुई। उन्हें उपनिषद् कहा गया। कुछ समय के बाद उन उपनिषदों का समुच्चय हुआ। यह समुच्चय दो स्थानों में हुआ। एक उत्तर भारत में हुआ और दूसरा दक्षिण भारत में हुआ। दक्षिणापथ में किए गए समुच्चय में 52 उपनिषदें संगृहीत हुई हैं, जबकि उत्तरभारत में संकलित उपनिषत्संग्रह में 108 उपनिषदें समाविष्ट हुई हैं। पहले समुच्चय पर श्रीनारायण की दीपिका नामक टीकाएँ हैं। यह समुच्चय भी नारायण ने स्वयं किया हो, ऐसी अवधारणा की जा सकती है। पर दूसरा समुच्चय (उत्तर भारत का) पहले की अपेक्षा बाद का संकलन मालूम होता है।

भाष्यकार भगवान् श्री शंकराचार्य की दृष्टि में उपनिषद् कितनी होंगी, यह कहना मुश्किल-सा है। फिर भी उनके ग्रन्थों के अन्तःसाक्ष्य के आधार पर छान्दोग्य, बृहदारण्यक, तैत्तिरीय, मुण्डक, काठक, कौषीतकि, श्वेताश्वतर, प्रश्न, ऐतरेय, जाबाल, महानारायण, ईशावास्य, पैंगल, केन—इन चौदह उपनिषदों के उपरान्त माण्डूक्योपनिषद् की गौड़पाद कारिका को प्रकरण माना जाता था और केवल माण्डूक्योपनिषद् को आगम भाग माना जाता था।

रचनाविषयक दृष्टिकोण से देखा जाय तो (क) प्राचीन गद्यात्मक उपनिषदों में बृहदारण्यक, ऐतरेय, तैत्तिरीय, कौषीतकि, केन और छान्दोग्य आती हैं। (ख) पद्यात्मक उपनिषदों में काठक, ईश, श्वेताश्वतर, मुण्डक और महानारायण हैं। और (ग) श्रौतकाल के अन्तभाग के गद्यात्मक उपनिषदों में प्रश्न, मैत्रायणी और माण्डूक्य हैं।

शंकराभिमत चौदह एवं माण्डूक्य समेत 15 उपनिषदों का वैदिक शाखानुसार वर्गीकरण किया जाय तो **ऋग्वेद** के एतरेय ब्राह्मण की ऐतरेयोपनिषद् और कौषीतकि हैं। **यजुर्वेद** की तैत्तिरीय (कृष्णयजुर्वेद), मैत्रायणि (कृष्णयजुर्वेद), काठक (लुप्त शाखा), श्वेताश्वतर (लुप्त शाखा), बृहदारण्यक (काण्व शाखा), ईशावास्य (शुक्लयजुर्वेदीय वाजसनेयि शाखा) और महानारायणोपनिषद्

(कृष्णयजुः शाखा) हैं। **सामवेद** की छान्दोग्य (ताण्ड्य शाखा), केनोपनिषद् (जैमिनीय शाखा) तथा **अथर्ववेद** की मुण्डक, प्रश्न, नृसिंहतापनीय और माण्डूक्य हैं। (इस प्रकार 15 संख्या होती है।)

किन्तु बात तो पूर्वोक्त 15 या 16 उपनिषदों के वर्गीकरण की ही हुई। पर उत्तर भारत में जो 108 उपनिषदों का समुच्चय हुआ है, उनका वर्गीकरण भी तरह-तरह से किया गया है। कुछ लोग तत्त्वप्रधान आदि कई विभागों में इन उपनिषदों को बाँटने का प्रयत्न करते हुए दृष्टिगोचर होते हैं। किन्तु उपनिषदों के मर्म-ग्रहण के लिए ऐसे वर्गीकरण ज्यादा लाभदायक नहीं प्रतीत होते।

उपनिषदों की संख्या

ऊपर बताए गए 15 या 16 उपनिषदों के अतिरिक्त भी अनेक 'उपनिषद्' नाम के ग्रन्थ दृष्टिगोचर होते हैं। ऐसे ग्रन्थों की संख्या 108 अथवा 200 से 240 तक पहुँच गयी है। श्रौतकाल से लेकर मुसलमानों के अर्वाचीन राज्यशासनकाल तक के समय में 'उपनिषद्' नामक ग्रन्थों का बहुत बड़ा विस्तार हो गया है। 'अल्लोपनिषद्' भी इसमें घुस गई है। बौद्धधर्म की छायावाली 'वज्रसूचि' का भी प्रवेश हो गया है। शाक्त आगम की त्रिपुरा, काली, अन्नपूर्णा, भावना, देवी आदि नाम की अनेक उपनिषदें भी शामिल हो गई हैं। परन्तु इन सभी को जहाँ तक संहिता, ब्राह्मण या आरण्यक के साथ सप्रमाण स्थान न बताया जाए, वहाँ तक उन्हें श्रौत नहीं मानना चाहिए। ये उपनिषदें तो बाद में बहुत समय के बाद अपने-अपने सम्प्रदाय के प्रचार-प्रसार के लिए लिखी गई हैं और उन्हें 'उपनिषद्' का आदरसूचक नाम भी दिया गया है, जिससे रूढिवादियों और उन-उन मतावलम्बियों में ऐसे ग्रन्थों का आदर, स्वीकार और प्रमाण माने जाएँ।

कुछ भी हो, लेकिन इतना तो मानना ही पड़ेगा कि भले ही ये बाद की उपनिषदें शुद्ध साम्प्रदायिक हों, फिर भी उन्होंने उपनिषद् का स्वरूप ज्यों-का-त्यों रखने का प्रयास किया है। यह बाह्य बात तो ठीक है, पर उन्होंने लोकधर्म के प्रचार-प्रसार में अच्छा योगदान दिया है और सामान्य जनसमाज की नैतिक जीवनशैली को बढ़ावा दिया है। साथ ही लोगों में आध्यात्मिक चेतना एवं वेदान्तिक अधिगम को जाग्रत् रखने में बड़ा योगदान दिया है, इसमें कोई सन्देह नहीं।

इन बाद की उपनिषदों का वर्गीकरण छः भागों में किया जा सकता है—(1) वेदान्ती उपनिषदें, (2) शैव उपनिषदें, (3) शाक्त उपनिषदें, (4) वैष्णव उपनिषदें, (5) योग उपनिषदें और (6) संन्यास उपनिषदें। इनमें ये बाद की वेदान्तोपनिषदें तो जहाँ तक सामान्य सिद्धान्तों का प्रश्न है, उन्हीं पुरानी मुख्य उपनिषदों के मार्ग पर ही चलती हैं। शैव, शाक्त और वैष्णव उपनिषदें हठयोग और पतंजलि के सूत्रों पर आधारित राजयोग सम्बन्धी अनेकानेक हकीकतें बताती हैं, और भी कई नयी बातें कहती हुई दिखाई देती हैं। संन्यास उपनिषदें विशेषरूप में संन्यास की और साधना की बातें बताती हैं।

उपनिषदों का स्वरूप

पहले कहा जा चुका है कि प्राचीन 10 से लेकर 15 उपनिषदें ही प्राचीन भारतीय तत्त्वज्ञान की नींव के समान मानी गई हैं। फिर भी ये पुरानी उपनिषदें क्या एक ही तत्त्वज्ञान सिखाती हैं, या भिन्न-भिन्न प्रकार की तत्त्वज्ञान पद्धतियाँ बताती हैं? यह प्रश्न विशेष करके विदेशी आलोचकों के मन में उठता है। भारतीय परंपरा तो यही मानती आई है कि समग्र औपनिषदिक वाङ्मय 'श्रुति' नाम से एक ही है और इसीलिए वह तत्त्वज्ञान की एक ही पद्धति सिखाता है। हाँ, उस एक ही पद्धति के अनेक पहलू हो सकते हैं? फिर भी वह समन्वित रूप से एक ही है।

परन्तु इन उपनिषदों के विविध उपदेशों को देखते हुए हमें सहज ही वह परम्परित दृष्टिकोण परितोषजनक नहीं मालूम पड़ता। उपनिषदों के परम्परागत भाष्यकारों ने किसी तरह हमारी इस समस्या को हल करने का प्रयत्न किया है। उन्होंने उपनिषदों के मंत्रों के अपने मतानुसार विवरण किए। हमारे मस्तिष्क में उठे हुए प्रश्न का—उपनिषदों के तत्त्वज्ञानी एकता या अनेकता के प्रश्न का—कुछ समाधान तो हमें मिल जाता है, क्योंकि एक भाष्यकार द्वारा अपना मत स्थापित करने के लिए एक ही मंच पर अन्य भाष्यकारों के मतों का खण्डन किया हुआ पाया जाता है।

क्या यह संभावना भी हो सकती हैं कि सदियाँ बीत जाने से उपनिषदों की पारस्परिक एकसूत्रता के समन्वयकारी कुछ महत्त्वपूर्ण सिद्धान्त खो गये हों, और आज जो हमारे हाथ में है, वह खाली उन मुख्य सिद्धान्तों के टुकड़े मात्र ही शेष रह गये हों; और वे ही टुकड़े हमें उन परस्पर-विरोधी विचारों की ओर खींचते रहे हों। ठीक है यह कल्पना युक्तियुक्त तो लगती है परन्तु इसके लिए हमें कोई प्रमाण नहीं मिलता नहीं है, अत: यह धारणा कोरी कल्पना ही लगती है।

अथवा एक दूसरी धारणा भी की जा सकती है कि उपनिषदों में उल्लिखित गौतम, अत्रि, याज्ञवल्क्य, श्वेतकेतु अथवा रैक्व आदि बहुत महान चिन्तक और रहस्यवादी थे। उन्होंने अपने ढंग के स्वतंत्र मौलिक विचार, युक्ति और अनुभूति के आधार पर प्रकट किए, जिसके कारण उपनिषदों में विचार-वैविध्य आ गया हो। क्योंकि आखिर परमसत्यरूप परब्रह्म तो अनन्त है और वह किसी के द्वारा सम्पूर्णतया तो नहीं जाना जा सकता। इसलिए अन्धों ने हाथी के एक-एक अंग पकड़कर हाथी को अपने पकड़े हुए अंग जैसा ही बताया, उसी तरह उन ऋषियों ने भी अपनी अनुभूति के अनुसार परमतत्त्व ब्रह्म के एक ही पहलू को पकड़कर उसका तर्कपूत निदर्शन कर दिया हो, यह भी संभव है। तो क्या ऐसा नहीं हो सकता कि भले ही इन ऋषियों के विचार अलग-अलग दिखाई देते हों, फिर भी वे एक ही परमसत्य परब्रह्म के ही विविध पहलू हैं ?

इन 15 या 16 उपनिषदों के बारे में ज्यादा-से-ज्यादा ये सब केवल बौद्धिक अवधारणाएँ ही हैं। और ये अवधारणाएँ अब भी चालू ही हैं और कुछ समय तक चालू ही रहेंगी।

उपनिषदों के ऊपर संस्कृत में टीकाएँ

इन प्राचीन उपनिषदों को रहस्यमय ग्रन्थ माना जाता है। इसलिए उनका नाम 'उपनिषद्' भी अन्वर्थक ही है। 'उपनिषद्' शब्द की व्युत्पत्ति ही यह बता रही है। उपनिषदें अपने स्वरूप और अपने विषय—दोनों में चिन्तन-प्रधान हैं। उपनिषदों की भाषा आदिम युग की और कालग्रस्त है। उपनिषदों की कई विभावनाएँ (अनुभूतियाँ) ऐसी हैं, जिनका सम्बन्ध संहिताकालीन यज्ञप्रधान संस्कृति से जुड़ा हुआ है। और कुछ ब्राह्मणकालीन विचारों से एवं भावनाओं से भी उनका सम्बन्ध है, जो आज हमारी समझ में नहीं आता। उपनिषदों की ऐसी बातों से हम हजारों साल की दूरी पर आज हो गए हैं, तत्कालीन विधि-विधानों से आज हमारा कोई सरोकार नहीं रहा है। यही कारण है कि किसी प्रमाणभूत भाष्य (या व्याख्या) के बिना उपनिषदों के विचारों की एकसूत्रता को और कभी-कभी तो सामान्य बात को भी समझना हमारे लिए बहुत मुश्किल हो जाता है।

उपनिषदों के भाष्यों में सबसे प्राचीन और सर्वप्रथम भाष्य शंकराचार्य ने लिखा। बाद में शंकराचार्य के उपनिषद्-भाष्यों को ही ज्यादा स्पष्ट करने के लिए उन्हीं भाष्यों पर बहुत सी टीकाएँ लिखी गईं। उन टीकाओं में तेरहवीं सदी के आनन्दगिरि की टीका का विशेष महत्त्व है। आनन्दगिरि की ये टीकाएँ उपनिषद् के ज्ञानरहस्य का ताला खोलने में चाबी का काम करती हैं।

रामानुज ने भले ही किसी भी उपनिषद् पर भाष्य-टीका आदि कुछ लिखा न हो, पर उन्होंने अपने 'वेदार्थसारसंग्रह' में उपनिषदों के कुछ चिन्तन को और कुछ भावनाओं को विस्तार से समझाने का कुछ प्रयत्न तो किया है। परन्तु, ई.स. 1600 में हुए उसी सम्प्रदाय के रंगरामानुज ने सभी मुख्य उपनिषदों पर टीकाएँ लिखकर रामानुज का काम पूरा कर दिया। मध्वाचार्य (ई. 1199-1303) ने भी प्राचीन दस उपनिषदों पर संक्षिप्त में टीकाएँ लिखीं है तथा उनके ऊपर राघवेन्द्र तीर्थ ने (ई. 1595-1671) संक्षिप्त टिप्पणियाँ लिखी हैं।

उपनिषदों पर संस्कृत व्याख्याकारों में कुछ ऐसे भी टीकाकार हुए हैं जिन्होंने प्राचीन दस उपनिषदों में से अपनी टीका के लिए कुछ ही उपनिषदों का चयन किया है। ऐसी उपनिषदों में ईशावास्योपनिषद् प्रधान है। इस उपनिषद् ने बहुत से विद्वानों का ध्यान अपनी ओर आकर्षित किया है। उन विद्वानों में ब्रह्मानन्द सरस्वती, शंकरानन्द (14वीं सदी), उवटाचार्य (11वीं सदी) और वेदान्तदेशिक (1268-1370) के नाम उल्लेखनीय हैं। पहले कहे गए मध्वसंप्रदायी राघवेन्द्र तीर्थ ने ईश, केन, कठ, प्रश्न, मुण्डक और माण्डूक्य उपनिषदों पर साम्प्रदायिक टीकाएँ लिखीं। पिछले वर्षों में उपनिषद्ब्रह्मयोगीन्द्र ने प्राचीन उपनिषदों के अतिरिक्त अन्य सामान्य उपनिषदों के ऊपर भी अपनी टीकाएँ लिखकर एक सराहनीय काम कर दिखाया है।

उपनिषदों का तत्त्वज्ञान

एक तरह से देखा जाय तो उपनिषदों का विचारप्रवाह ब्राह्मणग्रन्थों और आरण्यकों से अविच्छिन्न धारा के रूप में माना जा सकता है। फिर भी उपनिषदों का झुकाव तो अवश्य ही वैदिक विधिविधानों के विरोध की ओर ही है। सभी उपनिषदें बाहरी क्रियाकाण्डों का घोर विरोध करती हैं और उपासना एवं ध्यान के ऊपर ही जोर देती हैं तथा ज्ञान-अनुभूति को ही सर्वप्रथम स्थान देती हैं।

उपनिषदों की तात्त्विक चर्चाओं में, संवादों में ज्यादातर इस जगत् के मूल कारण की चर्चा दृष्टिगोचर होती है। उसी नींव की खोज में प्रश्नोत्तरी हुआ करती है। ऋषिलोग इसी की चर्चा करते हुए, खोज करते हुए सोचते हैं कि क्या इस जगत् का कोई एक उपादान कारण हो सकता है ? और यदि है तो उसकी जगत् के रूप में उत्क्रान्ति करने की सहज प्रकृति क्या है ? अपनी खोज के अन्त में ऋषियों ने जो तत्त्व पाया वह 'ब्रह्म' है।

उपनिषदों का यह परमतत्त्व यों तो वैदिक काल के ऋग्वेदीय ऋषियों के चिन्तनों में दिखाई देता है। वहाँ इसका नाम 'ऋत' था। यह ऋत की संकल्पना 'ब्रह्म' जैसी ही मनोरम है। ऋत का अर्थ है—'अविनाशी सत्ता'। उपनिषदों के ब्रह्म की तरह इस ऋत के कारण ही सृष्टि की उत्पत्ति होती है।

ऋग्वेद के 'ऋत' की तरह ही अथर्ववेद के 'स्कम्भ सूक्त' (अथर्व. 10.7-8) तथा 'उच्छिष्ट सूक्त' (अथर्व. 11.9) पर विचार करने से ऐसा स्पष्टरूप से दिखाई देता है कि ब्रह्म को ही पारमार्थिकता और जीव-ब्रह्मैक्य की बात अथर्ववेद में भी अस्तित्व रखती थी।

अत: यह कल्पना नहीं की जा सकती कि शुरू में अनेक देववाद के बाद एकेश्वरवाद और बाद में उपनिषदों में ही पहली बार सर्वेश्वरवाद के दर्शन होते हैं। चिन्तन के क्रमिक विकास की यह धारणा चाहे कितनी भी मनोनुकूल, मनोहर और क्रमिक विकास के सिद्धान्त पर अवलम्बित दिखाई देती हो, परन्तु वास्तविक भूमि पर वह टिक नहीं सकती, कल्पना के सिवा इसका कोई बहि:साक्ष्य ऐतिहासिक

प्रमाण नहीं मिलता। हाँ, विचार की व्यापकता के तौर पर हम यह अवश्य कह सकते हैं कि उपनिषदों के समय में ब्रह्मात्मैक्य का यह विचार ज्यादा व्यापक था।

ब्रह्म और आत्मा

कुछ भी हो, जिस परमतत्त्व को (जगत् के मूल कारण को) उपनिषदों ने 'ब्रह्म' नाम से पुकारा है, इस 'ब्रह्म' तत्त्व की खोज करते-करते उन्होंने यह भी चिन्तन किया कि हमारे इस मन:शारीर संकुल के पीछे किसी शाश्वत तत्त्व की हस्ती है भी या नहीं ? ऋषियों की समानान्तर खोज के परिणामस्वरूप एक तत्त्व जो उन्हें मिला उसी तत्त्व को वे 'आत्मा' कहने लगे।

बाद में प्रश्न उठे कि यह व्यक्तिनिष्ठ परमतत्त्वरूप आत्मा एक है, या अनेक ? उसका परिमाण (आकार) क्या है ? वैश्विक परमतत्त्व रूप ब्रह्म से उसका क्या सम्बन्ध है ? उपनिषदों में इन सभी प्रश्नों की चर्चा तो की गई है, पर इन प्रश्नों का कोई एक निश्चित उत्तर पाना मुश्किल-सा लग रहा है। क्योंकि इन विषयों में विविध मतमतान्तर दिखाई दे रहे हैं। फिर भी परम्परागत वेदान्तसम्प्रदाय उन विरोधों और विविधता का मेल बिठाने के लिए किसी तरह अविरोध का समन्वय करने के लिए बड़ा कठिन परिश्रम करते दिखाई देते हैं। वे किसी तरह अपने साम्प्रदायिक दृष्टिकोण को ही सही बताने पर तुले हुए हैं, और अन्य मत का खण्डन उनका मुख्य विषय बन गया है।

उपनिषदों का दूसरा विषय मनुष्य की मरणोत्तर गति के बारे में है। इसके अतिरिक्त आचारपक्ष एवं नीति-नियमों का है।

मनुष्य का संसार में बन्धन होने का कारण उसका अज्ञान है और उस अज्ञान का निरसन आत्मसंयम आदि की साधना से हो सकता है। इसके साथ ही सत्यभाषण, अहिंसा आदि कुछ सद्गुणों का भी वर्णन किया गया है। उपनिषदों के उपदेशों का कुछ विवरण यहाँ संक्षेप में दिया जा रहा है।

आत्मा

उपनिषदों में आत्मा का स्वरूप-वर्णन बहुत विश्लेषणात्मक ढंग से किया गया है। पुरुष जब मृत्यु को प्राप्त होता है, तब क्या ऐसा कोई तत्त्व है कि जो शेष रहता है, और उसका जीवन चालू ही रहता है ? यदि मरने के बाद भी वह तत्त्व जीवित रहता है तो वह क्या है, जिसके वशीभूत होकर इन्द्रियों और मन को सक्रिय रहना पड़ता है ? उपनिषद् के ऋषियों की यह खोज उन्हें इस आत्मतत्त्व की स्थापना तक ले गई। वही आत्मतत्त्व जीव, चैतन्य, चेतना आदि नामवाला है वह प्रत्येक सजीव प्राणी के मन और बुद्धि से परे है; वही जीवन - संजीवनी शक्ति है। वह 'आत्मा' है।

यह आत्मा कभी जन्मा नहीं है और कभी मरेगा भी नहीं। जन्म-मरण शरीर का ही होता है, आत्मा तो अजन्मा और शाश्वत ही है। यह आत्मा, शरीर-इन्द्रिय-प्राण-मन-बुद्धि-अहंकार से पृथक् ही है, वह सदा मुक्त है। उपर्युक्त शरीरादि सभी तत्त्व आत्मा से ही जीवित रहते हैं, उसी के द्वारा काम कर सकते हैं, उसी के लिए कार्यरत होते हैं। इन्द्रियादि की क्षति, अक्षमता या हानि—कुछ भी आत्मा को प्रभावित नहीं करती।

ऐसा होने पर यह भी एक अनुभवसिद्ध यथार्थ है कि वह आत्मा इस शरीराकार भौतिक पिंजरे में रहते हुए बद्ध हो गया है और उसने अपना बहुत कुछ स्वातन्त्र्य खो दिया है। ऐसी स्थिति में उस आत्मा को 'जीवात्मा' या 'जीव' कहा जाता है। प्रश्न होता है कि—स्वरूप से मुक्त यह आत्मा शरीरादि बन्धन में किसलिए और कैसे फँस गया ? इसके उत्तर में कहा गया है कि—यह उसके

भूतकाल के किए गए कर्मों का अनिवार्य और अविनाश्य फल का परिणाम है। यहाँ अगर यह पूछा जाए कि उसने पहला कर्म कब और क्यों किया जो कि उसके बन्धन का कारण हुआ और जिससे कि वह बन्धन की शृंखला बन गई ? उपनिषदों के पास इस प्रश्न का कोई उत्तर नहीं है। क्योंकि उपनिषदें सृष्टि को अनादि प्रक्रिया मानती हैं। उपनिषदों के मत में सृष्टि का कोई आरंभ नहीं है, न अन्त। प्रलय की संकल्पना है फिर भी अमुक समय के बाद "धाता यथापूर्वमकल्पयत्' की श्रुति के अनुसार पूर्ववत् ही सृष्टि चालू ही रहती है।

जन्म-मरण के चक्र में जीव का फँसना और उसके परिणामस्वरूप दु:खों को भोगना ही 'संसार' कहलाता है और संसार के इन बन्धनों से छुटकारा पाना ही मोक्ष है। इस मोक्ष को उपनिषदों ने मानव-जीवन का परम लक्ष्य माना है। उपनिषदें कहती हैं कि ऐसा मोक्ष सच्चे 'ज्ञान' से प्राप्त किया जा सकता है। ऐसा मोक्ष भक्ति से भी मिलता है, उस भक्ति के साथ उपासना और ध्यान सहजरूप से आ जाने चाहिए। उपनिषदों ने कर्मों को मोक्ष के सहकारी कारण के रूप में माना है।

शरीरादि से अलग इस आत्मतत्त्व के मरणोपरान्त भी अपने अस्तित्व के रहने के बारे में कठोपनिषद् में बड़ी सुन्दर मीमांसा की गई है। यम-नचिकेता के सुप्रसिद्ध संवाद में आत्मा की नित्यता, जन्ममरण-हीनता, मन-इन्द्रियादि से पृथकता आदि को—'आत्मानं रथिनं विद्धि' इत्यादि रूपक द्वारा भलीभाँति समझाया गया है (कठ. 2.3-4)।

'आत्मन्' शब्द का व्युत्पत्ति-लभ्य अर्थ भी आत्मस्वरूप का यथार्थ परिचय पाने के लिए उपयुक्त मालूम पड़ता है। कठोपनिषद् (2.1.1) के शांकरभाष्य में आचार्य ने एक प्राचीन आत्मव्युत्पत्तिदर्शक श्लोक उद्धृत किया है, वह इस प्रकार है—

यदाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह।
यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते ।।

अर्थात् जो 'आप्नोति'= वस्तुओं को ग्रहण करता है, 'आदत्ते' = स्थितिकाल में विषयों का अनुभव करता है; 'अत्ति' = जो विषयों को भोगता है, 'आतनोति' = जो विद्यमान ही रहता है, वह आत्मा है।

इस आत्मा की सत्ता के कारण ही प्राणिमात्र जीवित रह सकते हैं। कठ उपनिषद् कहती है कि "कोई भी प्राणी न तो प्राण के कारण जीवित रहता है, न अपान से जीवित रहता है परन्तु वह उस तत्त्व के सहारे जीवित रहता है, जिससे ये दोनों (प्राण तथा अपान) जीवित रहते हैं। वह तत्त्व कौन है ? वह आत्मा है।" (कठ. 2.25)

आत्मा का स्वरूप

इस आत्मतत्त्व का विवेचन उपनिषदों में बड़ी ही सुन्दर रीति से किया गया है।

शुद्ध चैतन्य आत्मा का मूल स्वरूप है। परन्तु वह केवल शुद्ध चैतन्य हमारी सभी अवस्थाओं में नहीं रहता। वह न जाग्रत् में, न स्वप्न में और न तो सुषुप्ति में शुद्ध चैतन्य है। ये तीनों अवस्थाएँ मायिक हैं, अत: इन तीनों अवस्थाओं में रहता हुआ चैतन्य या तो आभासित है या प्रतिबिंबित है, या अवच्छिन्न है अथवा उपहित ही है। इन तीनों अवस्थाओं से परे उच्च कोटि की चौथी—तुरीय अवस्था में ही आत्मतत्त्व का पारमार्थिक स्वरूप प्राप्त हो सकता है। जाग्रत् (शरीरचेतना),

स्वप्नचैतन्य तथा सुषुप्ति चैतन्य की उपाधियों से या विशेषणों से सर्वथा मुक्त विशुद्ध चैतन्य (उनसे सर्वथा अलग चैतन्य) अपने मूल विशुद्ध रूप में विद्यमान रहता है। इस चौथी अवस्था का नाम तुर्य या तुरीय अवस्था है। इस सिद्धान्त का प्रतिपादन छान्दोग्योपनिषद् में बड़े ही रोचक ढंग से एक आख्यायिका द्वारा वर्णित किया गया है। उस उपनिषद् के आठवें अध्याय में देवता तथा असुरों ने आत्मतत्त्व की जिज्ञासा से प्रेरित होकर इन्द्र तथा विरोचन को प्रजापति के पास भेजा। प्रजापति ने उन्हें बत्तीस साल की कठोर तपस्या करवाई और बाद में बतलाया कि आँख में, जल में और दर्पण में जो पुरुष दिखाई देता है, वही 'आत्मा' है। विरोचन को तो प्रजापति के इस उत्तर से संतोष हो गया, लेकिन इन्द्र को सन्तोष न हुआ। उसने सोचा कि वस्त्रालंकार से भूषित होकर जल या दर्पण में देखने पर आत्मा सुंदर लगता है, तो क्या यह शरीर ही आत्मा है ? यदि ऐसा ही हो, तब तो शरीर के अन्धत्व, काणत्व, पंगुत्व से आत्मा भी अन्धा, काना, पंगु हो जाएगा। अपनी शंका का निवारण करने के लिए वह पुन: प्रजापति के पास पहुँचा। तब प्रजापति ने उसे 'स्वप्न-चैतन्य' को आत्मा बताया। तब भी विचारक इन्द्र की शंका बनी ही रही। क्योंकि स्वप्न में हम दु:खानुभव करते हैं, आँसू बहाते हैं, तो आनन्दरूप आत्मा में दु:ख कैसे ? क्या ऐसा कभी हो सकता है ? फिर से वह प्रजापति के पास आया। इस समय प्रजापति ने उसे 'सुषुप्त चैतन्य' को आत्मा बताया। परन्तु विचार करनेवाले इन्द्र को उसमें भी कमियाँ दिखाई पड़ीं। उसने सोचा कि सुषुप्तिकाल में तो अपने अस्तित्व का भी भान नहीं रहता, तो आत्मा का भान कैसे होगा ? उस समय तो चैतन्य का ही अभाव दिखाई देता है। वह पुन: प्रजापति के पास पहुँचा। तब प्रजापति ने अन्त में उसे पारमार्थिक आत्मतत्त्व का ज्ञान दिया कि इन तीनों प्रकार के चैतन्यों से पृथग्भूत, उपाधिरहित, विशुद्ध चैतन्य ही आत्मा है। वही सत् रूप स्वचैतन्य है। इस प्रकार के चैतन्य को माण्डूक्योपनिषद् में 'तुरीय' या 'तुर्य' नाम दिया गया है। जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्ति की ये तीन अवस्थाएँ उसी आत्मा की विविध दशाएँ हैं। जाग्रदवस्था में आत्मा बाहर की वस्तुओं का अनुभव करता है, स्वप्नावस्था में भीतर की मानस वस्तुओं का अनुभव करता है और सुषुप्त अवस्था में केवल अपने आनन्दस्वरूप का ही अनुभव करता है। ये तीनों अवस्थाएँ आत्मा की उच्चतम अवस्था का संकेत करती हैं। इन तीनों अवस्थाओं में आत्मा का नाम क्रमश: विश्व, तैजस और प्राज्ञ है। इन तीनों अवस्थाओं में अवस्थित आत्मा का अनुभव हमें आंशिक रूप में ही होता है। परन्तु, तुरीय (चौथी) अवस्था के पूर्ण आत्मा में इन गुणों का सर्वथा अभाव ही है। उस समय न बाह्य चेतना है, न अंतस् चेतना और न दोनों का संमिश्रण ही है। प्रज्ञा और अप्रज्ञा का भी उस समय अभाव रहता है। अदृष्ट, अग्राह्य, अव्यवहार्य, अलक्षण, अचिन्तनीय, अव्यपदेश्य केवल आत्म प्रत्ययसार, प्रपंचोपशम, शान्त, शिव, एक, अद्वैत, तुरीय ही रहता है। वही आत्मा है, उसे ही जानना चाहिए। वह आत्मा कूटस्थ, अविकारी है, और उसी आत्मा की परब्रह्म (निर्गुण ब्रह्म) के साथ सर्वतोभावेन एकता उपनिषदों में मानी गई है। ऐसे आत्मतत्त्व का द्योतक (प्रतीक) ओंकार (ॐ) अक्षर माना गया है।

ब्रह्म

ऊपर कहा गया है कि आत्मा के साथ ब्रह्म की सर्वतोभावेन एकता उपनिषदों में मानी गई है। तो वह 'ब्रह्म' क्या है ? ब्रह्म समग्र विश्व का मूल कारण है। इस ब्रह्म के अन्य वाचक शब्द उपनिषदों में जो दिये हैं वे हैं आत्मा, आकाश, सत्, अक्षर और भूमा। यह समस्त विश्व उसी से उत्पन्न होता है, उसी से जीता है और उसी में लय हो जाता है। वह ब्रह्म सर्वज्ञ, सर्वव्यापक और सर्वशक्तिमान

है। यह ब्रह्म महान् से भी महान् और अणु से भी अणु है। वही सबका अन्तर्यामी है। जल में नमक की तरह वह सबमें ओतप्रोत (अनुप्रविष्ट) है, वह सभी जगह एक समान ही है—कहीं कम-ज्यादा नहीं है। वह अनन्त है, वह अकाय है, वह सबका अधिष्ठान, सबका स्वामी है। वह सबको देखता है, सबको सुनता है और सबको जानता है पर उसे कोई नहीं देखता, उसे कोई नहीं सुनता, उसे कोई नहीं जानता। वह समग्र सद्गुणों का मूर्तरूप है। भक्तों की भक्ति का प्रतिसाद वह अवश्य देता है। भक्तों की सभी कामनाएँ वह पूर्ण करता है। सभी लोगों का वही अन्तिम लक्ष्य-स्थान है।

उसका ध्यान करने में सरलता हो इसलिए उपनिषदें कभी-कभी उसे 'पुरुष' (मानव रूप में दिव्य चेतना—'हिरण्मयोऽयं पुरुष:') नाम भी देती है। उसके सभी अंग तेजस्वी हैं। आँखें उसकी खिले हुए लाल कमल जैसी हैं, वह अग्निमूर्धा (अग्नि जैसे मस्तक वाला) है, वह सूर्यचन्द्ररूप दो आँखोंवाला है, दिशाएँ उसके कान हैं, वेद उसकी वाणी है, धरती उसके पैर हैं। वह सहस्रशीर्षा, सहस्राक्ष, सहस्रपाद है। वैश्विक रूप में उनकी सर्वव्यापकता बताई गई है (देखिए पुरुषसूक्त)। ध्यान के लिए इसी रूप का परामर्श उपनिषदें करती हैं। उपनिषदों में बताया गया वही 'औपनिषद् पुरुष' है।

मूलस्रोत की समानान्तरता

उपनिषद् के अध्यात्मवेत्ता ऋषियों ने इस वैविध्यपूर्ण और सतत परिवर्तनशील अनित्य जगत् के मूल में विद्यमान शाश्वत सत्तारूप पदार्थ का अन्वेषण तात्त्विक दृष्टि से किया है। इस अन्वेषण-प्रक्रिया के मूलस्रोत संहिताओं तक पहुँचते हैं। हमारे द्रष्टा ऋषियों के पास तीन प्रकार की अन्वेषण पद्धतियाँ थीं, ऐसा उस प्राचीन श्रौत वाङ्मय को देखने से हमें पता चलता है—(1) आधिभौतिक पद्धति, (2) आधिदैविक पद्धति और (3) आध्यात्मिक पद्धति। उन तीनों के उदाहरण हमें मूल संहिताओं में भी मिलते हैं। अधिभूतभावना-प्रधान पद्धति का उदाहरण हमारा नासदीय सूक्त है, अधिदैवप्रधान पद्धति का उदाहरण वैश्वानर सूक्त को ले सकते हैं और अध्यात्म-प्रधान पद्धति के उदाहरणरूप में वाक् सूक्त को ले सकते हैं।

यही कारण है कि एक ही परमार्थ सत् का तीन प्रकार से वर्णन उपनिषदों में पाया जाता है। आधिभौतिक पद्धति इस भौतिक जगत् की उत्पत्ति, स्थिति और लय के कारणों का विश्लेषण करके विलक्षण नित्य पदार्थ का निरूपण करती है, तो आधिदैविक पद्धति विविधरूप और विविध स्वभाववाली अनेक देवताओं में शक्ति का संचार करानेवाली किसी एक परमसत्ता को खोज निकालती है और आध्यात्मिक पद्धति व्यक्ति की मानसिक प्रक्रियाओं तथा दैहिक कार्यकलापों का निरीक्षण-परीक्षण करके उनके मूलभूत आत्मतत्त्व का निरूपण करती है। उपनिषद् के द्रष्टा ऋषियों ने ऊपर की तीनों पद्धतियों का उपयोग करके जिस परमतत्त्व का निरूपण किया है वही 'ब्रह्म' कहा गया है।

ये तीनों पद्धतियाँ समानान्तर रूप से चली हैं। उनमें कोई कालिक क्रमिकता अथवा वैचारिक विकास के सोपान का रूप नहीं है। कुछ पाश्चात्य संस्कृत विद्वान् ऐसा मानते हैं, पर यदि ऐसा होता तो इन तीनों पद्धतियों के समानान्तर उदाहरण, जो ऊपर बताए हैं वे नहीं मिल सकते। ये सब तो संहिताओं के ही सूक्त हैं। अब तो उन तीनों शैलियों के समकालीन - समानान्तर अस्तित्व के विषय में तत्त्वज्ञों को शंका नहीं होनी चाहिए।

यह संभव है कि ऊपर बताई गई तीन शैलियों में से किसी एक दृष्टि से ब्रह्म को देखनेवाले व्यक्ति को, अन्य शैली द्वारा किए गए ब्रह्मनिरूपण में विसंगति और विरोध मालूम हो। इसलिए बहुत

धैर्य, विवेक और सहानुभूतिपूर्वक सभी शैलियों द्वारा किए गए ब्रह्मनिरूपण का मूल्यांकन करके उनमें समन्वय स्थापित करना चाहिए। इसमें अपरिपक्व दृष्टि काम नहीं आएगी। पाश्चात्य वैदिक विद्वानों की यह त्रुटि सहेतुक हो या निर्हेतुक हो, उनकी बात छोड़ दें, तो भी वैदिक देवतातत्त्व को उन्होंने या तो समझा नहीं या समझने का श्रम नहीं उठाया और बहुदेवत्व, एकदेवत्व और सर्वेश्वरवाद की मनगढ़न्त परिकल्पना उन्होंने कर दी।

यदि उनकी बात सही है तो ऋग्वेद का पुरुषसूक्त क्यों संहिता में आ सका ? हमारे सिद्धान्त के प्रत्यक्ष प्रमाण के रूप में तो हम यास्क को ले सकते हैं। अपने निरुक्त के सातवें अध्याय में उन्होंने स्पष्ट कह दिया है कि—"महाभाग्याद् देवताया एक एव आत्मा बहुधा स्तूयते। एकस्यात्मनोऽन्ये देवा: प्रत्यगानि भवन्ति।" (7.4.8-9)। दूसरा प्रमाण बृहद्देवता का भी है। अब इससे ज्यादा किस प्रमाण की अपेक्षा रह जाती है ? हम तो यहाँ तक मानने के लिए लालायित हो उठते हैं कि ऋग्वेद का प्रधान लक्ष्य ही शक्तिवैविध्यसम्पन्न ब्रह्मतत्त्व का निरूपण है। और इसीलिए प्रकृति की विविध शक्तियों का देवतारूप में वर्णन किया गया है। ऐतरेय आरण्यक हमारे इस मत का प्रमाण देते हुए कहता है कि "एक ही महान् सत्ता की उपासना ऋग्वेदी 'उक्थ' से, यजुर्वेदी 'अग्नि' से और सामवेदी 'महाव्रतयाग' से करते हैं।" (ऐतरेय आरण्यक 3.2.3.12)

तदुपरान्त ऋग्वेद के 'ऋत' की बात और अथर्ववेद के 'स्कंभ' की बात तो हम कह आए हैं। अदितिसूक्त आदि अनेकानेक अकाट्य प्रमाण मिल सकते हैं।

ब्रह्म के दो स्वरूप

इन्हीं तीन पूर्वोक्त पद्धतियों में अधिभूत और अधिदैव में से उपनिषदों का सगुण ब्रह्म अवतरित हुआ या कहें कि परिष्कृत हुआ और आध्यात्मिक पद्धति का परिष्कृत रूप निर्गुण ब्रह्म में उतरा। इस तरह उपनिषदों में ब्रह्म के दो स्वरूपों का विशद वर्णन किया गया है।

ऊपर आरंभ में ब्रह्म का जो स्वरूप बताया गया है वह दोनों का समन्वित स्वरूप है। उसमें वाचक को परस्पर विरोधाभास लगेगा। इसके समाधान के लिए हम यहाँ दोनों को अलग दिखाकर स्पष्ट करने का प्रयत्न करेंगे।

उपनिषदों में निर्गुण-निराकार-स्वप्रकाश-ज्ञानस्वरूप-अनन्त परमसत् ब्रह्म को **'परब्रह्म'** कहा गया है और सर्वशक्तियुक्त सृष्टि के सर्जक-पालक-पोषक परमतत्त्व साकार सगुण ब्रह्म को **'अपरब्रह्म'** की संज्ञा दी गई है। परब्रह्म को निर्विशेष, अलक्ष्य, गुणातीत, निरुपाधिक, निर्विकल्प आदि संज्ञाएँ दी जाती हैं, जबकि अपरब्रह्म में विशेषत्व, लक्षण, चिह्न, प्रतीक, गुण, उपाधि-परिवेशादि सविकल्पता आदि सबका समावेश कर सकते हैं। उसका स्वरूप हृदय में रखा जा सकता है।

ब्रह्म के इन पर-अपर—दो भावों को प्रदर्शित करने के लिए उपनिषदों ने दो प्रकार के वाक्य प्रयुक्त किए हैं—एक निर्विशेष और निर्लिंग है, तो दूसरा सविशेष और सलिंग है। सलिंग - सविशेष अपरब्रह्म का वर्णन करती हुई श्रुतियाँ ब्रह्म को पुंल्लिंग श्रेणी में रखती हैं, जैसे—सर्वकर्मा, सर्वसंकल्प, सर्वकर्ता, सर्वरूप, सर्वरस आदि हैं। और परब्रह्म का वर्णन करनेवाली श्रुतियाँ ब्रह्म को नुपंसकलिंग में वर्णित करती हैं; जैसे अणु, अस्थूलम् आदि हैं। कारण यह है कि परमार्थत: परब्रह्म की कोई जाति नहीं होती। यही कारण है कि उसका 'तत्' पद से निर्देश होता है। 'स:' के द्वारा नहीं। स: का निर्देश सविशेष ब्रह्म के लिए - सगुण ब्रह्म के लिए ही किया जाता है। ब्रह्म के सम्बन्ध में

श्रुतिवाक्यों में पर-अपर, सविशेष-निर्विशेष के लिए इतना पार्थक्य होते हुए भी ब्रह्म के सम्बन्ध में किसी भी प्रकार का वैषम्य नहीं। सविशेष-निर्विशेष तो भाव-भेद के सूचक शब्द हैं, पदार्थ-भेद के सूचक नहीं। सगुण-निर्गुण, सोपाधि-निरुपाधि आदि शब्द तो एक ही ब्रह्मतत्त्व के भावगत विशेषण के सूचक हैं। जैसे माण्डूक्योपनिषद् (1.1.6) की एक ही श्रुति में निर्विशेष ब्रह्म के नपुंसकलिंगी वर्णन के साथ ही साथ सविशेष ब्रह्म का पुंल्लिंगी वर्णन भी (एक साथ) किया गया है। (अस्थूलम्..... भूतयोनिम्.....आदि)। इस प्रकार जब एक ही मंच में उभयविध पदों से उभयविध ब्रह्म का निरूपण किया जा रहा हो, तब सुस्पष्ट रीति से दोनों के बीच में वस्तुगत भेद का अभाव सिद्ध हो ही जाता है। पर बाद में उपनिषदों पर भाष्य-टीका आदि करने वाले आचार्यों ने इस उभयविध पदरचना के बारे में भारी ऊहापोह मचाया है। शंकर निर्गुणपरकता को मुख्य और गुणपरकता को गौण मानते हैं, जबकि रामानुज सगुणपरकता को मुख्य और निर्गुणपरकता को गौण मानते हैं। परन्तु, चाहे सगुण हो या निर्गुण, परमतत्त्व तो एक ही है।

अपर ब्रह्म के दो प्रकार के लक्षण

उपनिषदों में अपर (सगुण - सविशेष) ब्रह्म का परिचय दो तरह से दिया गया है। किसी भी सविशेष वस्तु के परिचय के लिए उसका लक्षण देना अनिवार्य है। वह लक्षण दो प्रकार का होता है—एक स्वरूप लक्षण और दूसरा तटस्थ लक्षण।

स्वरूप लक्षण—जिसके द्वारा वस्तु के शुद्ध मूलस्वरूप का ज्ञान हो जाए उसे स्वरूप लक्षण कहते हैं। श्रुतियों में ब्रह्म का मूलस्वरूप—'सत्यं ज्ञानमन्तं ब्रह्म', 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म', 'परास्य शक्ति-र्विविधै श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' आदि रूप में क्रमश: तैत्तिरीय (2.9) बृहदारण्यकोपनिषद् (3.9.28) में दिया गया है अर्थात् वह ब्रह्म स्वरूपत: सत्य, ज्ञान, अनन्त, विज्ञान, आनन्द आदि रूप है तथा ज्ञानशक्ति, इच्छाशक्ति तथा क्रियाशक्ति से परिपूर्ण है। ऐसी रीति से सविशेष ब्रह्म का निरूपण स्वरूप-लक्षण बताकर किया गया है।

तटस्थ लक्षण—अब सविशेष ब्रह्म का तटस्थ लक्षण देखें तो वह लक्षण छान्दोग्योपनिषद् में केवल एक ही शब्द में दिया गया है—**'तज्जलान्'** (छा.उ. 3.14.9) केवल तीन ही वर्णों का बना लक्षण। इसके तीन शब्द बनाएँ तो —1. तज्ज, 2. तल्ल और 3. तदन् होगा। इनमें **'तज्ज'** का अर्थ है उस ब्रह्म से जगत् उत्पन्न होता है **'तल्ल'** का अर्थ है 'उस ब्रह्म में यह जगत् लय होता है' और **'तदन्'** का अर्थ 'उसी के कारण स्थितिकाल में जगत् प्राण धारण करता है।' तैत्तिरीय उपनिषद् में पूरा लक्षण दिया है—'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद् विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म।' (तै.उ. 3.1)। इसी उपनिषद् मंत्र का सिद्धान्त 'जन्माद्यस्य यत:' (ब्रह्मसूत्र 1.1) में उपस्थित है। माण्डूक्योपनिषद् में इसी सगुण ब्रह्म की सर्वज्ञता, सर्वान्तर्यामिता, सर्वाधिपत्य, सर्वकारणत्व, जीवोत्पादकता आदि बताए गए हैं। सगुण ब्रह्म सारे संसार का शासक और सभी प्राणियों का भाग्यविधाता है। वह सत्कर्मशील जनों का कल्याणकारी और दुष्कर्त्ताओं को दण्ड देने वाला है। वह कभी ईश्वर, कभी हिरण्यगर्भ और कभी विराट् के नाम से विभूषित है।

केनोपनिषद् के तृतीय खंड में ब्रह्म की सर्वशक्तिमत्ता के विषय में कही गई उमा-हैमवती की कथा भी तो यही कहती है कि अग्नि में अपनी कोई दाहक शक्ति नहीं है, वायु में एक तिनके को भी उड़ाने की अपनी कोई शक्ति नहीं है। यदि वे उन शक्तियों को अपनी शक्तियाँ मानने का गर्व करें

तो वह गलत ही है। ब्रह्म की ही शक्ति से वे शक्तिमान हैं। इन्द्र की नम्रता से ही उमा-हैमवती (ज्ञानदेवी) ही उसे उपदेश देने के लिए आविर्भूत हुई थीं।

परब्रह्म

यह ठीक है कि सविशेष ब्रह्म का स्वरूप-लक्षण या तटस्थ-लक्षण किसी तरह मन में बैठ सकता है, परन्तु निर्गुण - निर्विशेष ब्रह्म का लक्षण क्या है ? निर्विशेष या निर्गुण भाव को तो किसी लक्षण में कैसे बाँधा जा सकता है। लक्षण तो विशेषता वाले पदार्थ का ही होता है, निर्विशेष का लक्षण कभी हो ही नहीं सकता, तब उसके अस्तित्व को कैसे माना जाए ? उसे किस तरह पहचाना जाय ? वह तो अनिर्देश्य है।

यही कारण है कि जब बाष्कलि ऋषि ने बाध्व ऋषि से ब्रह्म के बारे में पूछा तब वे मौन हो गए। मौन ही इस प्रश्न का उत्तर है। ब्रह्म में सभी गुणों का **अभाव** होने से उसका भावात्मक वर्णन नहीं हो सकता। इसलिए श्रुति 'नेति नेति' कहकर परब्रह्म का परिचय करवाती है, यथा—"स एष नेति नेति आत्मा आदेशो भवति नेति नेति नह्येतस्मात् अन्यत् परम् अस्ति।" (बृ.उ. 4.4.22)

इस नकारात्मक वर्णन पद्धति को 'अतद्व्यावृत्ति' नाम दिया गया है। परब्रह्म के निरूपण में इस पद्धति का अनुसरण किए बिना छुटकारा नहीं है; और कोई उपाय भी नहीं, इसीलिए परब्रह्म के वर्णन में श्रुतियों में 'नकार ('अ'कार) का बाहुल्य ही नजर आता है, जैसे—अस्थूलम्, अनणु, अह्रस्वम्, अदीर्घम् (बृ.उ. 3.6.6), अशब्द, अस्पर्श, अरूप, अव्यय, अरस, अगन्धयत्, अनादि, अनन्त (कठ. 1.3.15) आदि।

याज्ञवल्क्य ने जहाँ गार्गी को ब्रह्मोपदेश दिया, वहाँ भी इस परब्रह्म के वर्णन में नकार की (अकार की) हारमाला ही दिखाई देती है। विस्तार-भय से उसे यहाँ नहीं लिखा जा सकता।

केनोपनिषद् में प्रतिपादित निर्गुण ब्रह्म के वर्णन में कितनी सजीवता है—

यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ।।

यही परब्रह्म की अवाङ्मनस-गोचरता है। देश-कालादि सभी उपाधियों से नितान्त-अतीत विरहित, सर्वातीत, प्रमाणातीत, परात्पर वह है वहाँ—

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतः कुतोऽयमग्निः ?
तमेवभान्तमनुभाति सर्वं, तस्य भासा सर्वमिदं विभाति।

यही वह परब्रह्म है।

सृष्टि

यह ब्रह्म ही समस्त सृष्टि का अधिष्ठान है, वही हमारा आत्मा है, जीवन का परमलक्ष्य उसकी प्राप्ति ही है, वही मोक्ष है और इसी बात को उपनिषदों में तरह-तरह से बार-बार बतलाया भी गया है; उपनिषदों का मुख्य विषय भी यही है। तथापि जिस जगत् में हम रहते हैं, चलते-फिरते हैं, खाते-पीते हैं, मानो अपने अस्तित्व का भान प्राप्त करते हैं, उस जगत् की उपेक्षा तो कोई भी तत्त्वज्ञानी नहीं कर सकता। सभी व्यावहारिक हेतुओं के लिए जगत् हमारे लिए सत्य ही है। इतना ही नहीं, यह सृष्टि है तभी तो हमारे लिए मोक्ष-साधना की और मोक्ष की प्राप्ति की सार्थकता है, नहीं तो हम

साधना के लिए संघर्ष क्यों करें ? इसीलिए इस सृष्टि के विषय में जानना जरूरी है कि यह सृष्टि कैसे बनी ? अभी तक वह कैसे टिकी हुई है ? और इसका अंतिम परिणाम क्या है ? अत: हम उपनिषदों में प्रस्तुत सृष्टि-विषयक वर्णन का अवलोकन कर लें।

उपनिषदें कहती हैं कि प्रारंभ में तो केवल एक ब्रह्म ही (आत्मा ही 'सत्') था। वह 'एकमेवाद्वितीय' था। उसने बहुत होने की कामना की फिर उसने अपने में से ही आकाश (अवकाश या देश - Space) उत्पन्न किया। उस आकाश से वायु, वायु से अग्नि, अग्नि से जल और जल से उसने पृथ्वी को बनाया। इन पाँचों महाभूतों का ब्रह्म के साथ सम्बन्ध प्रत्येक स्तर और प्रत्येक अवस्था में रहता ही है। इन पाँचों तत्त्वों (महाभूतों) का मिश्रण (पंचीकरण) और उनकी ब्रह्म के साथ संलग्नता का परिणाम ही यह विश्व है। इन भूतों में ब्रह्म अपने संकल्प से अंतर्यामी होकर प्रविष्ट हुआ। ('सोऽकामयत, एकोऽहं बहुस्याम प्रजायेय। तस्माद् वा एतस्मादाकाश: संभूत:' आदि श्रुतियाँ तथा 'अनेन जीवेनात्मनानुप्राविशत्'—यह श्रुति का प्रामाण्य है)।

उपनिषद् के ही एक अन्य वर्णनानुसार जगत् के मूल तत्त्व के रूप में पहले अग्नि, जल और अन्न (पृथ्वी)—ये तीन ही तत्त्व उत्पन्न किए गए थे। कुछ स्थानों पर तो केवल दो ही तत्त्वों का—'रयि' और 'प्राण' का ही जगत् के मूलस्रोतों के लिए उल्लेख मिलता है। 'रयि' का अर्थ चन्द्र या अन्न होता है और 'प्राण' का अर्थ सूर्य, शक्ति, अग्नि या चेतना होता है। विविध प्रमाण में इन तीनों का सम्मिश्रण करने से इस वैविध्यपूर्ण जगत् का निर्माण हुआ। जिस प्रकार संगीत के सात परस्पर पृथक् स्वरों के विशिष्ट संयोजन (संमिश्रण) से असंख्य राग-रागिनियों का जन्म होता है इसी प्रकार ही यह सारा खेल है। 'यह समस्त जगत् उस ब्रह्म के नियन्तृत्व में ही है।' इतना कह देना ही पर्याप्त नहीं, बल्कि यह कह देना चाहिए कि यह जगत् उससे अलग है ही नहीं।

ब्रह्म में से उत्पन्न होने के या ब्रह्म में से उत्स्फुर्जित होने के बाद भी यह सृष्टि ब्रह्म में ही अपना अवस्थान गतिमान रखती है और प्रलय के समय उसी में मिल भी तो जाएगी।

परब्रह्म और जगत् का सम्बन्ध कैसा है ? इसके सम्बन्ध में उपनिषदों में दो दृष्टिकोण दिखाई देते हैं। एक को 'सप्रपंचवाद' तो दूसरे को 'निष्प्रपंचवाद' कहा गया है। सप्रपंचवाद का कहना है कि जगत् ब्रह्म का ही विकास (विस्तार) है, इसलिए जगत् भी ब्रह्म ही है। दूसरी ओर तो निष्प्रपंचवाद कहता है कि जगत् का अपना कोई खास अस्तित्व है ही नहीं। वह कहता है कि सही अस्तित्व अर्थात् पारमार्थिक हस्ती तो केवल ब्रह्म की ही है। ये दोनों ही उपनिषदों के दृष्टिकोण हैं।

मुण्डक ने इस विषय में 'ऊर्णनाभि' का उदाहरण दिया है। कुछ उपनिषदों में उत्पत्ति का काम 'आकाशाद् वायु:' आदि कहकर बताया है।

उपनिषदों में बन्धन और मुक्ति

कुछ उपनिषदें जीवात्मा और परमात्मा का स्वरूप एक ही वृक्ष की डाली पर बैठे हुए दो पक्षियों के चित्रण द्वारा बताते हैं—"द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषष्वजाते। तयोरन्य: पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति।" अर्थात् एक ही वृक्ष (शरीर) पर दो सुपर्ण युगल सखा पक्षी (जीव-ब्रह्म) एक साथ बैठे हैं उनमें से एक वृक्ष के फल (कर्मफल) जो खट्टे-मीठे हैं खाता है, और दूसरा साक्षीभाव से देखता रहता है। अर्थात् एक सुख-दु:ख भोगता है और दूसरा शान्त, निर्लेप, फलों को छूता तक नहीं। कर्मफल भोगनेवाला अर्थात् सुख-दु:खादि का अनुभवकर्ता जीव जब परब्रह्म परमात्मा की महिमा को पा लेता है, तब वह सांसारिक पीड़ाओं से मुक्त हो जाता है।

पर प्रश्न तो यह है कि आत्मा को तो नित्यमुक्त माना गया है। वह जीव कब बना ? कैसे बना ? क्यों बना ? किसलिए बना ? इन प्रश्नों के उत्तर उपनिषदों ने नहीं दिए हैं। उन्होंने तो केवल इस भवचक्र से छूटने के लिए तरह-तरह के साधना-प्रकार बता दिए हैं, जिनका पालन या अनुष्टान करने से जीव अपने मूलस्थान अर्थात् अपनी मूल अवस्था को पुन: प्राप्त कर सके। उपनिषदों के प्राचीन चिन्तकों ने भी जीव, ईश, विशुद्ध चैतन्य, जीव-ईश का भेद, विद्या और अविद्या तथा चित् का भेद—इनको नित्य मानकर ही परितोष कर लिया ! हमारे प्रश्नों का सन्तोषप्रद उत्तर अभी तक तो मिला नहीं है। शायद विश्व के किसी भी दार्शनिक के पास इसका दोषरहित बौद्धिक उत्तर अभी तक नहीं है।

मुमुक्षु साधक को चाहिए कि वह साधना के प्रथम सोपान के रूप में अपने में कुछ नैतिक तथा समाज-हितकारी सद्गुणों को प्रविष्ट करे; उनका अपने जीवन में दृढ़ निष्ठा से पालन करे; अपनी विवेक बुद्धि द्वारा छानबीन करके वह समझ ले कि वैदिक विधिविधान इहामुष्मिक फल देनेवाले होने पर भी वे कभी भी स्थायी शाश्वत सत्य की ओर ले जाने के लिए सामर्थ्यपूर्ण नहीं हो सकते। इसलिए आध्यात्मिक साधक को अन्ततोगत्वा उन्हें छोड़ना ही पड़ेगा। आध्यात्मिक साधक को 'प्रेयस्' (सुख) को छोड़ने के लिए और श्रेयस् (कल्याण) को प्राप्त करने के लिए सर्वदा तत्पर होना चाहिए। दुराचार को छोड़कर संयम का पालन करते हुए साधक को बहिर्मुखता छोड़कर अन्तर्मुखी बनना चाहिए। अपने हृदय की विशालता को उसे देखना चाहिए और उसे भगवान् का आसन समझकर ध्यान करना चाहिए। सभी जीवित प्राणियों के प्रति साधक के हृदय में करुणा होनी चाहिए। उनकी आवश्यकताओं की पूर्ति के लिए उसे हमेशा प्रयत्न करते रहना चाहिए। अपने आचार के विषय में उसे सर्वदा सावधान रहना चाहिए और सत्य ही बोलना चाहिए। उसे धर्माचरण ही करना चाहिए और अपने जीवन में शास्त्रीय आज्ञाओं को धारण करना चाहिए। साधक की साधना के महत्त्व के अंगरूप में उपनिषदों के अध्ययन, तपश्चरण और ब्रह्मचर्य (स्त्री-त्याग)—ये तीन मुख्य बिन्दु माने जाते हैं।

साधक को मुमुक्षुत्व का उदय होते ही नम्रतापूर्वक समित्पाणि होकर गुरु के पास जाना आवश्यक है। और गुरु के लिए भी उपनिषदों का यह अनिवार्य नियम है कि आए हुए शिष्य की योग्य कसौटी करके उसे योग्य आध्यात्मिक ज्ञान दे। गुरु के उपदेश के बाद शिष्य को चाहिए कि वह गुरु के दिए हुए उपदेश का चिन्तन-मनन करे और बाद में उसका ध्यान करे। इस ध्यान का फल अनुभूति होगा। यही साक्षात्कार है।

तो इस अनुभूति का - इस साक्षात्कार का स्वरूप क्या है ? साधक आत्मानुभूति में क्या पाता है ? वह सभी प्राणियों में अपने-आप को और अपने-आप में सभी प्राणियों को देखने लगता है। ऐसा होने से उसे किसी पर न तो कोई विशेष आकर्षण होता है अथवा न ही किसी पर कोई घृणा होती है। अपने सभी विचारों के पीछे वह विशुद्ध आत्मशक्ति का अनुभव कर सकता है। उसको यह स्पष्ट दिखाई देता है कि इस भौतिक जगत् में उसको बाँधनेवाले सभी बन्धन इस ज्ञान से टूट गए हैं वह आत्माराम होता है। सदा आत्मानन्द में मग्न रहता है। जब वह बाहरी दुनिया को देखता है तब भी वह उसी स्वपर्याप्त आत्मा को ही देखता है। उसका आत्मा ही तो ब्रह्म है। उसका आनन्द अवर्णनीय है, अनन्य है, लोकोत्तर है। वह परितुष्ट और विशोक हो जाता है। आनन्दविभोर अवस्था में वह सर्वत्र कभी घूमता भी रहता है और लोककल्याण के लिए अपने अनुभवों को सभी जगह कदाचित् कहता-फिरता भी है।

ऐसे मनुष्य को 'जीवन्मुक्त' कहा जाता है अर्थात् इस जगत् में रहते हुए भी वह मुक्त ही है। ऐसे जीवन्मुक्त की इस देह को छोड़ने के बाद क्या दशा होती है ?

उपनिषदों में इसके लिए दो दृष्टिकोण देखे जाते हैं। एक मत तो ऐसा है कि मरने के समय ऐसे जीवन्मुक्त का स्थूलशरीर और सूक्ष्मशरीर उसकी आत्मा से अलग हो जाते हैं और ये अलग हुए दोनों शरीर पंचमहाभूतों में विलीन हो जाते हैं और वह आत्मा ब्रह्म के साथ मिल जाता है। जैसे नदी सागर में विलीन (एकाकार) हो जाती है, वैसे ही वह ब्रह्म में एकाकार हो जाता है। वह नदी की तरह ही अपना स्वतंत्र अस्तित्व खोकर ब्रह्म के साथ अद्वितीय हो जाता है।

परन्तु उपनिषदों का एक दूसरा मत भी इस विषय में है। अधिकतर उपनिषदें जीवन्मुक्त पुरुष की 'अर्चिरादि मार्ग' की यात्रा का वर्णन करती हैं। उपनिषदों में इस अर्चिरादि मार्ग को 'देवयान' और 'उत्तरायण' भी कहा गया है। यह मार्ग जीवन्मुक्त मनुष्य को 'ब्रह्मलोक' अथवा 'सत्यलोक' में पहुँचा देता है। मरने के बाद जीवन्मुक्त को इस मार्ग से यात्रा करनी पड़ती है—यह उपनिषदों का इस विषय में दूसरा मत है। जीवन्मुक्त इस यात्रा में अन्त में ब्रह्मलोक को पाकर वहाँ स्थायी रूप से अनन्त शान्ति में और अनन्त आनन्द में रहता है। जीवन्मुक्त की इस यात्रा में अग्नि, दिवस, शुक्लपक्ष, उत्तरायण के छ: मास, वर्ष, सूर्य, चन्द्र और विद्युत् नाम के विरामस्थल आते हैं। वास्तविक रूप से ये सभी नाम उस स्थल के अधिष्ठाता देवताओं के ही हैं। जीवन्मुक्त यात्रा करते-करते जब अन्तिम विरामस्थान 'विद्युत्' में पहुँचता है, तब वहाँ 'अमानव पुरुष' (दिव्य पुरुष) उसे ब्रह्मलोक में ले जाता है।

यहाँ प्रश्न यह उठता है कि क्या यह ब्रह्मलोक कोई आन्तरिक अनुभूति की अवस्था है, अथवा कोई वास्तविक बाहरी लोक है, जहाँ यह जीवन्मुक्त निवास करता है ? इस विषय में लगभग सभी उपनिषदें इस प्रश्न का उत्तर या तो देती ही नहीं हैं, और देती भी हैं तो उनका उत्तर धुँधला-सा ही रहता है। हाँ, छान्दोग्य (8.5.3) में कहा है कि यह कोई मानसिक अवस्था नहीं, परलोक ही है। पृथ्वी से ऊपर में वह तीसरा लोक है। वहाँ दो बड़े सरोवर हैं। एक का नाम 'अर' और दूसरे का नाम 'ण्य' है। वहाँ अन्नरस के छोटे-छोटे झरने हैं, उन्हें 'ऐरंमदीय सोमसवन' कहा जाता है। वहाँ एक पिप्पल का वृक्ष है और अपराजिता नाम की नगरी भी है, जिसमें एक सुवर्ण मण्डप भी है। कौषीतकिब्राह्मणोपनिषद् (1.3.4 और 8) में तो उनका सचित्र चित्रण किया गया है। उसमें इस लोक में एक विरजा नदी और इन्द्र तथा प्रजापति, दो द्वारपाल के रूप में तथा विचक्षण नाम का एक सिंहासन, अमितायुज नाम का शंख, पाँच सौ दिव्य अप्सराएँ आदि उस मुक्तात्मा की सेवा में और जोड़े गए हैं। ये सब मुक्तात्मा को सजाते-सँवारते हैं और ब्रह्मलोक में उसके प्रवेश के समय ब्रह्म का सौरभ उसमें प्रविष्ट हो जाता है।

कुछ भी हो, ब्रह्मलोक नाम का कोई बाहरी लोक हो या भीतरी मानसिक अवस्था हो, पर वहाँ पहुँचा हुआ साधक इस संसार के जन्म-मरण के चक्र में फिर से नहीं आता।

उपनिषदों में मरणोत्तर गति

आत्मज्ञानी की मरणोत्तर स्थिति के बारे में उपनिषदों के दो मतों को हमने देखा। पर आत्मज्ञान नहीं पानेवाले जीवों की मरणोत्तर गति कैसी होगी ? उपनिषदों में इस प्रश्न की चर्चा भी की गई है।

जो लोग सकाम कर्म करनेवाले हैं, या जो लोग निम्न कक्षा की उपासनाएँ करनेवाले हैं, उनकी कामनाएँ उन-उन कर्मों के द्वारा पूर्ण होती हैं। उनमें से कुछ लोग स्वर्गलोक को प्राप्त करते हैं।

यहाँ आश्चर्य की बात तो यह है कि उपनिषदों में स्वर्ग की बातें तो कई बार आयी हैं, परन्तु स्वर्ग के विरोधी नरक की बात तो कहीं भी वर्णित नहीं है। बाद के काल में लिखी गई एक गौण उपनिषद् में ही नरक की बात कही गई है। पुराणों में जिस प्रकार के नरक का वर्णन है, उससे उपनिषदें अनजान मालूम होती हैं।

वैसे स्वर्ग में गए हुए लोग अपने पुण्यों के प्रमाण में भोगों को भोग कर पुण्य क्षीण होने पर वापिस मृत्युलोक में लौट जाते हैं। ऐसे लोगों की इस मरणोत्तर यात्रा को कहीं-कहीं 'धूमादिमार्ग' कहा गया है, तो कहीं-कहीं 'पितृयान' और 'दक्षिणायन' भी कहा गया है। वहाँ आत्मा धूमादिमार्ग से चन्द्रलोक की ओर पहुँचाया जाता है। इस मार्ग के बीच धूम, रात्रि, कृष्णपक्ष, दक्षिणायन के छः मास आदि विश्रामस्थल आते हैं। वहाँ (लक्ष्यस्थान) पर पहुँचकर पुण्य के प्रमाण में चन्द्रलोक में सुख भोग कर पुण्य क्षीण होने पर वह फिर पृथ्वी पर आता है। वापिस आने के मार्ग में आकाश, वर्षा, वनस्पति और चेतना—इस प्रकार के रूपों का रूपान्तरण उसे करना पड़ता है।

जो जीव इन दोनों मार्गों में से एक को भी नहीं जानते वे तो बार-बार पशु-पक्षी, जीव-जन्तुओं की कनिष्ठ योनियों में अनन्तकाल तक जन्म-मरण के चक्र में आया-जाया करते हैं।

इसी विषय के आनुषंगिक रूप में उपनिषदों में कर्म और पुनर्जन्म का वर्णन भी जगह-जगह पर पाया जाता है। पुण्यकर्मों का करनेवाला मनुष्य अपने कर्मों का अच्छा फल पाता है और निकृष्ट (पाप) करनेवाला मनुष्य निकृष्ट फल पाता है। ('रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्यन्ते कपूयचरणा कपूयां योनिमापद्यन्ते' आदि।)

उपनिषदों में उपासनाएँ या विद्याएँ

साधना के अत्यन्त महत्त्वपूर्ण अंग के रूप में उपनिषदों में कुछ उपासनाएँ दी गई हैं। उन उपासनाओं का दूसरा नाम 'विद्याएँ' हैं। जो मनुष्य यज्ञयागादि में ही डूबा रहता है, या वैदिक यज्ञों में ही रममाण होता है, उसे कभी-न-कभी धीरे-धीरे चिन्तन या मनोमन्थन की ओर जाना ही पड़ता है। चिन्तन में उसकी एकाग्रता पहले होती है और तभी ज्ञान की प्राप्ति हो सकती है। वह ज्ञान धीरे-धीरे होता है, वह आत्मा का अनुभवात्मक ज्ञान है। ऐसा अनुभवात्मक आत्मज्ञान ही जीवन का चरम लक्ष्य है और मोक्ष का वही एकमात्र उपाय है ('नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय')।

उपनिषदों में वर्णित इन उपासनाओं (विद्याओं) के दो रूप हैं—पहले रूप में साधक से यह कहा गया है कि यज्ञविधि के विविध भागों में वह अमुक प्रकार के विचारों का आरोपण करे। उदाहरण के तौर पर बृहदारण्यक उपनिषद् में साधक से यज्ञीय अश्व के ऊपर (अश्वमेध के मेध्य अश्व पर) ऐसा आरोपण करने को कहा गया है। वहाँ अश्व में प्रजापति का आरोपण करने को कहा गया है। जो लोग अश्वमेध यज्ञ का अनुष्ठान करने में समर्थ नहीं होते हैं, उनके लिए ऐसी उपासना (ऐसा आरोपण) अश्वमेध के बाह्य अनुष्ठान जैसा ही फल देनेवाला होता है। यज्ञीय पदार्थों का विभाग और उस विभाग पर वैचारिक आरोपण ही इस उपासना का स्वरूप है।

उपासना का दूसरा प्रकार नाम, वाक्, बल और मन आदि कुछ विषयों पर ब्रह्मरूप से ध्यान-चिन्तन करने का उपनिषदों में वर्णन किया गया है। इसमें उन विषयों और ब्रह्म के बीच किसी-न-किसी प्रकार की समानता को खोजा जाता है। ऐसी उपासनाएँ साधक के मन को धीरे-धीरे उच्चतर स्तर की ओर ले जाती हैं, और अन्त में उच्चतम कक्षा 'ब्रह्म' तक पहुँचा देती हैं और उसे आवश्यक सभी आध्यात्मिक अनुभव करवा देती हैं।

उपनिषदों में बताई गई ऐसी उपासनाओं की संख्या बहुत बड़ी है। उपनिषदों में व्यापक प्रमाण में ये उपासनाएँ फैली हुई हैं। उपासनाओं की संख्या लगभग बत्तीस के आसपास हैं। कुछ अधिक महत्त्व की उपासनाओं की बात कहें तो छान्दोग्योपनिषद् में ही ऐसी बारह उपासनाएँ बताई गई हैं—(1) अक्षिपुरुषविद्या, (2) भूमाविद्या, (3) दहरविद्या, (4) गायत्रीविद्या, (5) मधुविद्या, (6) पंचाग्निविद्या, (7) पुरुषविद्या, (8) सद्विद्या, (9) संवर्गविद्या, (10) शाण्डिल्यविद्या, (11) उपकोमलविद्या और (12) वैश्वानरविद्या।

बृहदारण्यक उपनिषद् में ऐसी विद्याओं की संख्या चार हैं—(1) अन्तरादित्यविद्या, (2) पंचाग्निविद्या, (3) प्राणाग्निहोत्रविद्या और (4) उद्गीथविद्या। इसी तरह कौषीतकि उपनिषद् में भी—(1) पर्यंकविद्या और (2) प्रतर्दनविद्या नाम की दो विद्याएँ बताई गई हैं।

ये सभी विद्याएँ रहस्यमय हैं और प्राचीन काल में ये गुप्त रूप से सिखाई जाती थीं। वे गोपनीय ही रहती थीं। उनका अनुष्ठान करने के लिए विशिष्ट अधिकार की आवश्यकता समझी जाती थी। विद्यार्थी की योग्यता की पहले कसौटी की जाती थी। यही कारण है कि इन उपासनाओं की पद्धतियों और विधियों का वर्णन न तो उपनिषदों में पाया जाता है, न ही उपनिषदों के भाष्यकारों के भाष्य में भी पाया जाता है। आज तो हम एक संचित निधि के केवल संरक्षण के रूप में उपनिषदों के साथ उन्हें संगृहीत कर रहे हैं, ऐसा ही समझना चाहिए। एक संभावना ऐसी हो सकती है कि बाद में विकसित विविध प्रकार के योगों के लिए इन उपासनाओं से काफी सामग्री उपलब्ध हुई हो।

उपनिषत्कालीन सभ्यता और संस्कृति

यहाँ पर हम प्राचीन दस उपनिषदों के बारे में ही सब कुछ कह रहे हैं; बाद में रचित अर्वाचीन साम्प्रदायिक, तान्त्रिक, अश्रौत और उपनिषद् नामधारी कृतियों की नहीं। अतः अब हम उन प्राचीनतम दस या ज्यादा-से-ज्यादा चौदह जिनके भाष्य शंकराचार्य ने किये हैं, अथवा उन्होंने अपने भाष्यों में जिन उपनिषदों का उल्लेख किया है उन्हीं उपनिषदों के काल की सभ्यता और संस्कृति के बारे में थोड़ा विचार करेंगे। (श्रौत उपनिषदों में भी प्रणवोपनिषद् जैसी कुछ उपनिषदें तांत्रिक हैं, वह तो विषय ही अलग है अतएव यहाँ अप्रस्तुत है)।

उपनिषदों को देखने पर उस समय की अच्छी सामाजिक परिस्थिति का परिचय मिलता है। उस समय हमारे देश की उत्तर-पश्चिमी सीमा गान्धार तक (अफगानिस्तान तक) फैली हुई थी, और उसमें मद्र (सियालकोट), कुरु (दिल्ली), केकय (पंजाब), पाञ्चाल (बरेली और कन्नौज - उत्तरप्रदेश), कोसल (उत्तरप्रदेश का अयोध्या विस्तार), विदेह (बिहार का तिरहुट), कौशाम्बी (उत्तरप्रदेश का कोसाम और काशी) आदि बहुत राज्य शामिल थे। इन प्रदेशों पर राज्य करने वाले सभी राजा क्षत्रिय थे। वे सब युद्ध-विद्या में और राज्यव्यवस्था में जैसे प्रवीण थे, वैसे ही वैदिक विद्याओं में भी पारंगत थे। वास्तविक बात तो यह है कि वे ही अमुक प्रकार की रहस्यविद्या की परंपरा से रखवाली करते आए थे। वे केवल विद्वान् ब्रह्मज्ञानी ब्राह्मणों और ऋषियों की रक्षामात्र ही नहीं करते थे, अपितु वैदिक धर्म के प्रचार-प्रसार के लिए उन्हें प्रेरित भी करते थे, उन्हें आश्रय देते थे, उनकी मदद करते थे। सत्य और धर्म के स्तर की उच्चतम कक्षा को समाज में सतत चालू रखने के लिए वे कुछ भी करने के लिए सदैव सजग रहते थे। वर्ण-व्यवस्था तो उस समय प्रचलित थी, परन्तु आश्रम-व्यवस्था में ब्रह्मचर्याश्रम, गृहस्थाश्रम और वानप्रस्थाश्रम सर्वसामान्य थे, किन्तु संन्यासाश्रम का उल्लेख कम ही है। फिर भी यह मानने के लिए पूरे कारण हैं कि उस समय संन्यासाश्रम की प्रथा भी अस्तित्व में

थी। मनुष्य के व्यक्तिगत जीवन में चारित्र्यशुद्धि और प्रामाणिकता पर बहुत जोर दिया जाता था। तत्त्वज्ञान, धर्म और नीतिशास्त्र के अलावा धर्मनिरपेक्ष कई विज्ञान-ज्ञान की शाखाएँ जैसे कि व्याकरण, संगीत, नृत्य, शिल्पविद्या, खगोलविद्या, ज्योतिर्विद्या, भूतविद्या, सुगन्धीपदार्थ बनाने की विद्या और ऐसी कई विद्याशाखाएँ भी उस समय में विकसित थीं।

वैदिक यज्ञयागादि क्रियाएँ सर्वसाधारण रूप से उस समय हुआ करती थीं। इन यज्ञक्रियाओं में राजा लोग बड़ी धूमधाम से उत्सव मनाया करते थे। वे यज्ञ एक ओर तो राजाओं की कीर्ति को एवं उदरता को चारों ओर फैलने का अवसर उत्पन्न करते थे, तो दूसरी ओर विद्वानों को उनके ज्ञान को प्रदर्शित करने का और नाम-कीर्ति तथा कुछ धन की प्राप्ति का अवसर भी देते थे।

सामान्यरूप से उस समय के लोग सन्तोषी जान पड़ते हैं। शुद्ध प्रामाणिक रूप से जो कुछ मिलता था, उससे आनन्द लेते थे। वे मानते थे कि जीवन में जो शोक या दुःख होता है, वह व्यक्ति के पूर्वजन्म के कर्मों का ही फल है। अपने जीवन के दुर्भाग्य, दुःख या शोक के लिए वे दूसरों को जिम्मेदार नहीं ठहराते थे।

उपनिषदों की भाषा-शैली

इन उपनिषदों की भाषा लगभग वैदिक संस्कृत है। हमारी आज की प्रशिष्ट संस्कृत भाषा इन प्राचीन उपनिषदों की नहीं है। इसलिए आज वह कालग्रस्त ही है, शब्दरूप और क्रियाओं का रूप भी ऐसा ही है। इस औपनिषदिक भाषा में वाक्प्रचार-मुहावरे आदि तथा प्रतीकात्मक प्रयोग भी वैदिक भाषा के ही हैं। इससे उन कालग्रस्त मुहावरों या प्रतीकों को आज सुलझाना कठिन-सा हो गया है। इसीलिए आज के पाठक को उपनिषदों में बहुत-सा धुँधलापन या अस्पष्टता दिखाई देना स्वाभाविक है।

उपनिषदों के मन्त्र या कण्डिकाएँ विश्वतोमुखी हैं। इससे एक ही मंत्र से परस्पर-विरोधी अर्थ भी कहीं-कहीं किसी-किसी ने ढूँढ़ निकाले हैं और पश्चाद्वर्ती काल में वेदान्त की जो विविध शाखाएँ विकसित हुई हैं, उनका कारण भी यही है। उपनिषदों के सभी व्याख्याकारों को अपने-अपने विचारों के परिपोषक प्रमाण उपनिषदों में मिल ही गए हैं। इसका प्रसिद्ध उदाहरण—"यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्" (मुण्डक 3.2.3) जैसे अन्य मंत्र भी हैं।

उपनिषद् साहित्य का एक आकर्षक तत्त्व उसमें दिए हुए उदाहरण और उसमें आयी हुई उपमाएँ हैं। जीवात्मा और परमात्मा का स्वरूप बताती हुई उपनिषद् कहती है—"द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति॥" यह मंत्र कठ (1.3.1) में, श्वेताश्वतर (4.6) में और मुण्डक (3.1.1) में—इस प्रकार तीन बार आया है। इसका अर्थ यह है कि "एक ही वृक्ष पर सुन्दर पंखवाले दो पक्षी (जीवात्मा) बैठे हैं। एक पक्षी वृक्ष के खट्टे-मीठे फल खाता है और दूसरा पक्षी (परमात्मा) न खाते हुए साक्षी भाव से देखता रहता है।" आत्मा के ध्यान के सम्बन्ध में मुण्डक-उपनिषद् में धनुष और बाण की सुन्दर उपमा दी गई है, तो कठोपनिषद् में इस विश्व की ऊर्ध्वमूल और अवाक्शाखी अश्वत्थ से समानता दिखाई गई है। ब्रह्म से विश्व की उत्पत्ति समझाने के लिए मुण्डकोपनिषद् में मकड़ी के मुँह से निकले हुए जाल और हमारे शरीर में उगते हुए रोम-बाल आदि का उदाहरण दिया गया है। कठोपनिषद् में मानव-शरीर की समानता ग्यारह द्वारवाले नगर से की गई है (5.1)। ईशावास्योपनिषद् में सूर्य के गोले की सत्यरूप परमात्मा को

आवृत करनेवाले सोने के पात्र के साथ समानता दिखाई गई है (15), कठोपनिषद् में शरीर की रथ के साथ, इन्द्रियों की घोड़ों के साथ, मन की लगाम के साथ, बुद्धि की सारथि के साथ और आत्मा की रथ के स्वामी के साथ उपमा दी गई है (3.3.4)। मुण्डक ने भी ब्रह्म से विश्व की उत्पत्ति के विषय में पूर्वोक्त मकड़ी के जाल के साथ-साथ शरीर में उगते हुए रोम-बालों और औषधियों के उगने का उदाहरण प्रस्तुत किया है (1.1.7)। मुण्डकोपनिषद् ने वैदिक यज्ञों की अदृढ (टूटी हुई) नौकाओं से तुलना करके उन्हें मुक्ति देने में असफल बताया है (1.2.7)। उसी उपनिषद् में आत्मा का ब्रह्म के साथ सायुज्य को समझाने के लिए नदियों और सागर का उदाहरण दिया गया है। जैसे बहती हुई नदियाँ सागर से मिलकर अपना अस्तित्व खो देती हैं, वैसे जीव भी ब्रह्म से मिलकर अपना जीवत्व खो देता है (3.2.8)। बृहदारण्यक उपनिषद् में तो उपमाओं की भरमार ही है। उसमें कहा है कि—'जैसे आर्द्र ईंधन को जलाने से धुआँ पैदा होता है, वैसे ही ब्रह्म से वेद निकल पड़े।' (2.4.10), और भी 'जैसे चक्र की नाभि में अरे जड़े हुए होते हैं, ठीक उसी प्रकार सभी प्राणी भी परमात्मा के आधार पर ही हैं।' (2.5.15)। हमारा आत्मा जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति में आया-जाया करता है, इसे समझाने के लिए उपनिषद् ने सरोवर में एक किनारे से दूसरे किनारे तक तैरती हुई मछली का उदाहरण दिया है (4.3.18)। जब कोई मरता है तो वह बाद का सूक्ष्म शरीर कैसे पकड़ता है ? इसका उदाहरण देते हुए उपनिषद् कहती है कि—'जैसे घास का कीड़ा एक पत्ते से नजदीक के पत्ते को आसानी से पकड़ लेता है, वैसे ही मरता हुआ आदमी पहले को बिना छोड़े ही बाद के सूक्ष्म शरीर को पकड़ लेता है' (4-4-3)। मुक्त आदमी के शरीर-त्याग की प्रक्रिया को साँप की त्वचा-त्याग के साथ तुलना करके बताया गया है। सामान्य मर्त्य आदमी के शरीर-त्याग को टूटे-फूटे और बोझिल वाहन की यात्रा को दयाजनक स्थिति के समान बताया गया है (4.3.35)।

उपनिषदों में कथाएँ

सामान्यतया उपनिषदें तत्त्वज्ञान की बोधक हैं, फिर भी अपने तत्त्वज्ञान के अनुषंग में कुछ रमणीय और प्रेरक कथाएँ भी उपकारक ढंग से कहती रहती हैं। केन उपनिषद् में कहा गया है कि—स्वर्ग के देवलोग इन्द्र के नेतृत्व में किस तरह यक्षरूपधारी ब्रह्म के द्वारा उपदिष्ट हुए थे (3.1.11)। कठोपनिषद् का बहुत अंश तो यमराज और नचिकेता की कथा से ही भरा है। छान्दोग्योपनिषद् में भी अनेक कथाएँ वर्णित हैं—श्वानों का उद्गीथगान (1.12), रैक्व से जानश्रुति का उपदेश ग्रहण करना (4.1.3), सत्यकाम जाबाल के ज्ञानप्राप्ति के लिए हरिद्रुमत के पास गमन की कथा (4-4-9), सत्यकाम और उपकोसल की कथा (4.10-15), गर्विष्ठ श्वेतकेतु और उसके नम्र पिता गौतम और राजा प्रवाहण जैवलि की कथा (5.3-10), सनत्कुमार का नारद को उपदेश (7.1-26), आत्मज्ञान के लिए इन्द्र और विरोचन का प्रजापति के प्रति गमन (8.7-12) आदि।

बृहदारण्यकोपनिषद् में भी कथाओं की कमी नहीं है। इसमें भी देव-दानवों का एक-दूसरे को हराने के लिए संघर्ष, (1.3), गर्विष्ठ बालाकि और अजातशत्रु की कथा (2.1), ब्रह्मवादिनी मैत्रेयी और याज्ञवल्क्य की रसप्रद सुप्रसिद्ध कथा (2.4 और 4.5), राजा जनक और याज्ञवल्क्य (अध्याय 3 और 4) आदि हैं।

ये कथाएँ बड़ी रोचक, प्रेरक और विषयपोषक होने से उपनिषदों को पढ़ते समय तत्त्वज्ञान का मानसिक बोझ हल्का-सा कर देती हैं।

उपनिषदों के चिन्तक

उपनिषदों का अवलोकन करने से ऐसा मालूम होता है कि तत्त्वविद्या के सम्बन्ध में प्रथम चिन्तन आधिभौतिक दृष्टि से हुआ था। इसके बाद आधिदैविक और बाद में आध्यात्मिक दृष्टिकोण से तत्त्व-चिन्तन होने लगा था।

अधिभूत दृष्टिबिन्दु में जगत् के अधिकरण के अनेक नाम दिए जाते थे। असत् (अव्यक्त), सत्, सत्य, ऋत, अक्षर आदि नाम हैं, पर अन्त में ब्रह्मतत्त्व नाम में उन नामों का पर्यवसान हुआ। उस ब्रह्म की विश्वालीन - विश्वोत्तीर्ण सत्ता को 'परब्रह्म' कहा गया और उसकी विश्वान्तर्गत - विश्वमय सत्ता को 'अपरब्रह्म' नाम दिया गया गया।

ये सब अधिभूत चिन्तक ब्रह्म की परत्व सत्ता की अपेक्षा उसके अपर अस्तित्व पर ज्यादा जोर देते थे। क्योंकि जहाँ तक उपासना का सम्बन्ध है—'परब्रह्म' की अपेक्षा 'अपरब्रह्म' ही अधिकांश रूप में उपास्य हो सकता है। उपनिषदों के इन अधिभूत चिन्तकों में शाण्डिल्य और श्वेतकेतु के पिता उद्दालक आरुणि अपने कुछ मौलिक विचार बताते हैं। शाण्डिल्य की तो एक अपनी विद्या – उपासना-पद्धति ही छान्दोग्योपनिषद् में दी गई है। विश्व की ब्रह्ममयता समझाने के लिए 'तज्जलान्' रूप रहस्यमंत्र की उपासना उन्होंने बताई है। तज्ज = उसमें से जन्मता है, तल्ल = उसमें लय होता है। और तदन् = उससे जीता है—इन तीनों का समन्वय ही ब्रह्म है।

और भी—अधिभूत दृष्टिकोण से कहा गया है कि—"यह पुरुष यज्ञमय - कर्ममय है। इस लोक में पुरुष जैसे यज्ञवाला (कर्मवाला) होता है, मरण के बाद ऐसा ही होता है। इसलिए पुरुष को कर्मनिष्ठ होना चाहिए। स्वरूप से यह पुरुष मनोमय प्राणरूप शरीरवाला, ज्योतिरूप, सत्यसंकल्प, आकाशात्मा, सर्वकर्मकर्ता, कार्यसिद्धिकर्ता, सर्वगन्ध, सर्वरस है।" संक्षेप में तात्पर्य यह है कि यह पुरुष बाह्य जगत् में ही प्रविष्ट है। ऋषि और आगे कहते हैं कि—"वह अक्षुब्ध है, इन्द्रियातीत है, वह मेरा आत्मा हृदयस्थ भी है। वह यव आदि अन्न के दाने से भी छोटा है, और साथ ही साथ पृथ्वी और आकाश से बड़ा भी है। स्वर्गादि सभी लोकों से बड़ा है। सर्वकर्मा, सर्वकाम, सर्वगन्ध, सर्वरस—संक्षेप में जो समस्त विश्वरूप आत्मा है, वही हृदयस्थ अक्षुब्ध, वागादिशून्य है और वही ब्रह्म है। 'इस देह को छोड़ने के बाद मैं ब्रह्मरूप होऊँगा'—जिसे यह निश्चय हुआ है, वह सत्यनिष्ठ है और उसे कोई शंका नहीं होती है।"

शाण्डिल्य के उपर्युक्त अवतरण से यह स्पष्टरूप से समझ में आ जाता है कि वे जगत् की उत्पत्ति, स्थिति और लय के कारण को ही ब्रह्मरूप में मानते हैं। यह अधिभूत दृष्टिकोण है। शाण्डिल्य और अन्य उद्दालक आदि द्रष्टा महर्षि इसी अधिभूत दृष्टिकोण से चिन्तन करनेवालों में हैं।

उपर्युक्त कथन से यह स्पष्ट है कि श्वेतकेतु के पिता उद्दालक आरुणि इसी कोटि के चिन्तक थे। उन्होंने उपदेश के प्रारंभ में ही अपने पुत्र श्वेतकेतु को ऐसा समझाया था कि एक ही सद्रूप अद्वितीय ब्रह्म जगत्कारण है। उसने जगदाकार होने की कामना की और क्रमशः यह जगत् उत्पन्न हुआ। उस तेज (जल) पृथ्वी रूप जगत् में मूल सत् तत्त्व जीवरूप से प्रविष्ट हुआ और इस प्रकार क्रमशः सृष्टि निर्माण का विस्तार से वर्णन किया है।

आरुणि उद्दालक की बताई हुई इस लम्बी-चौड़ी सृष्टि-प्रक्रिया में भी ब्रह्मतत्त्व से आविर्भूत स्थावर-जंगम सभी पदार्थों का निर्देश करके पिण्डस्थ आत्मा को ब्रह्माण्ड के आत्मा के साथ अभिन्न बताया गया है।

इस प्रकार शाण्डिल्य और आरुणि—दोनों द्रष्टाओं के चिन्तन का प्रारंभ अधिभूत दृष्टिकोण से ही हुआ है, अर्थात् बाह्य जगत् के अवलोकन से ही उनके चिन्तन का उदय हुआ है। और बाद में वह अध्यात्म में परिणत (पर्यवसित) होता है। इस दृष्टिकोण में सृष्टि की स्वीकार्यता है, उसी से दृष्टि का उदय हुआ है। अधिभूत सृष्टि के समूह को 'विराट्' नाम दिया गया है।

उपनिषदों के कुछ चिन्तकों के चिन्तन का प्रारंभ देवता से होता है। उन्हें अधिभौतिक चिन्तक कहा जाता है। यह औपनिषदिक चिन्तन का दूसरा प्रकार है। श्रौत वाङ्मय में देवता शब्द का अर्थ मन, बुद्धि, प्राण तथा उसका समस्त विस्तार—ऐसा होता है। सभी इन्द्रियरूप देवों का समूह स्थूल शरीर का चालक है और उन इन्द्रियों की उपकारक सामग्री ब्रह्माण्ड से उस-उस इन्द्रिय के प्रेरक तत्त्व से मिलती है। ये प्रेरक तत्त्व भी देवता कहे जाते हैं। जैसे याज्ञवल्क्य काण्ड में प्राण ब्रह्मवादी के दृष्टिकोण से पहले तैंतीस देवताओं की कल्पना थी, फिर मुनि याज्ञवल्क्य ने उन तैंतीस का छः में अन्तर्भाव किया, फिर छः का तीन में और तीन का दो में तथा दो का एक ही मुख्य प्राणदेवता में अन्तर्भाव कर दिया है। यह मूल प्राणदेवता, मुख्य और गौण—इन दो रूपों में माना गया है। गौण प्राण इन्द्रियों को कहा जाता है और मुख्य प्राण संजीवनी शक्ति है। वही मुख्य प्राणरूप संजीवनी शक्ति गौणप्राण नामक इन्द्रियों को टिकाए रखती है। यह ठीक है कि श्वास-प्रश्वास मुख्य प्राण को अभिव्यक्त करनेवाली क्रिया है, परन्तु वास्तविक प्राण तो क्रियाप्रेरक एक स्वतंत्र तत्त्व ही है। गौणप्राणरूप इन्द्रियाँ पापों से आहत हो सकती हैं, पर मुख्य प्राण पाप से अस्पृष्ट ही रहता है। गौण प्राणों को 'रुद्र' कहा गया है। ये रुद्र ग्यारह हैं। पाँच ज्ञानेन्द्रियाँ, पाँच कर्मेन्द्रियाँ और एक अंतःकरण मिलकर ये ग्यारह रुद्र हैं। ये ग्यारह गौण प्राण अथवा रुद्र शुभाशुभ कर्मों के संपर्क में आकर स्वयं शुभाशुभ बनते हैं, पर मुख्य प्राण दोनों से परे रहता है। इसीलिए अधिदैव चिन्तक उसे 'सूत्रात्मा' ऐसा नाम देकर प्रशस्त करते हैं।

उपनिषदों में इस प्रकार का अधिदैव चिन्तन हमें प्रश्नोपनिषद् में पिप्लाद मुनि के छः शिष्यों को दिए गए उत्तरों में मिलता है और अपने को विद्वान् मानने वाले शाकल्य के याज्ञवल्क्य के साथ किए गए विवाद में भी मिलता है।

ये अधिदैव चिन्तक स्थूल सृष्टि के जीवनदायक प्राणब्रह्म के दो स्वरूपों को मानते हैं—एक पिण्ड है और दूसरा ब्रह्माण्ड। वे कहते हैं कि पिण्ड में हृदय और ब्रह्माण्ड में आदित्यमण्डल प्राण की विशेष कला के स्थान हैं। इन दो स्थानों में प्राण विशेष ज्योतिरूप से जाग्रत् होता है और अन्य अधिभूत सृष्टि में वह सोया-सा रहता है। परन्तु है तो वह अणु-अणु में व्याप्त ही। इसलिए बाद में उसको 'हिरण्यगर्भ' ऐसा नाम दिया गया। उपनिषदों का पूरा उपासना काण्ड जो अनेक विद्याओं के नाम से प्रसिद्ध हुआ है, वह इस अधिदैव चिन्तन प्रकार के साथ ही सम्बन्ध रखता है।

परन्तु, उपनिषदों के चिन्तक इन आधिभौतिक और आधिदैविक चिन्तन से भी आगे जाकर अन्त में आध्यात्मिक चिन्तन में अपने चिन्तन की चरम सीमा देखने लगे थे और अन्त में ही उस चिन्तन की परिसमाप्ति हुई है, ऐसा लगता है। इसका अर्थ यह कदापि नहीं है कि उनकी बताई भूतसृष्टि (अधिभूत) और प्राणसृष्टि (अधिदेव) में चिन्तन है ही नहीं। अवश्य ही उन दोनों प्रकार में चिन्तन है। इतना ही नहीं, भावि दर्शनशास्त्रों के बीज भी उन दृष्टिकोणों में निहित हैं। तथापि उपनिषदों के चिन्तन की पराकाष्ठा तो आध्यात्मिक ही है।

अधिभूतवादियों का ब्रह्म विराट् विश्वशरीर में व्यापक है और अधिदेववादी का ब्रह्म भूतसृष्टि का चालक प्राणसृष्टि में सूत्रात्मा या हिरण्यगर्भ है। पर अध्यात्मवादी के अनुसार ये दोनों विकारी और छायारूप ही हैं। इन दोनों को यदि सत्य माना जाय तो उन दोनों के परे जो अविकारी है उसे 'सत्यस्य सत्यम्' ही कहना चाहिए और उसे ही अध्यात्मवादी पारमार्थिक सत्य मानते हैं। मूर्तामूर्तरूप अपर ब्रह्म से भी ऊपर 'परब्रह्म' ही अध्यात्मवाद का परमार्थ सत् तत्त्व है, और यह असीम (अनन्त) है, सीमित नहीं। 'योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽहम्' ऐसा स्पष्ट रूप से ही अध्यात्मवादी के लिए कहा गया है।

अध्यात्म चिन्तक के मत में भूतात्मदर्शी तो शोचनीय और कृपण ही है, प्राणात्मदर्शी (अधिदेवचिन्तक) थोड़ा बुद्धिमान है और इसलिए पारलौकिक सुख भोग लेता है, पर ब्रह्मात्मवादी तो यहाँ जीते जी ब्रह्मभाव भोगता है। इसी परमतत्त्व की खोज करना उपनिषदों के चिन्तन का अन्तिम लक्ष्य है।

इस चिन्तन के उच्चतम आसन पर आरूढ होने वाले परम ऋषि द्रष्टा याज्ञवल्क्य हैं। बृहदारण्यकोपनिषद् में शाकल्य के सभी प्रश्नों का उत्तर देने के बाद जब याज्ञवल्क्य ने शाकल्य से उपनिषद्गम्य पुरुष के बारे में पूछा तब शाकल्य मौन रह गया। उपनिषद् की भाषा में वह मरण को प्राप्त हो गया। तब अन्त में याज्ञवल्क्य मर्म वचन कहते हैं—"यह पुरुष महावृक्ष-सा है, पत्ते उसके लोम हैं, छिलका उसकी त्वचा है, छिलके के छिद्र से जैसे रस झरता है, वैसे पुरुष की त्वचा के मेद से लहू निकलता है। वृक्ष की ग्रन्थियों जैसी पुरुष की मांसपेशियाँ होती हैं, वृक्ष की लकड़ी में दिखाई देने वाली शिराएँ जैसे पुरुष के स्नायु हैं। वृक्ष के कठिन भाग जैसी पुरुष की हड्डियाँ, वृक्ष के आते-जाते, उगते-झरते पत्तों की तरह ही पुरुष के जन्मते-नष्ट होते रहते अणु हैं। यह पुरुष वीर्य से जन्मता है—यह कहना नहीं चाहिए। ....जन्म के बाद कैसे यह जन्मेगा ? ....पुरुष का मूल तो चिन्मय और आनन्दमय है। वह ब्रह्म है.... वह स्वयं जीता है और अन्य को जिलाता है।"

इन्हीं तीन चिन्तनधाराओं में भारत के भावि दार्शनिक विकास की अर्थात् दर्शनशास्त्रों की नींव पड़ी हुई है।

उपनिषत्कालीन चिन्तक अब तो केवल नामावशेष ही रहे हैं। आज तो हम केवल इतना ही जानते हैं कि अमुक विद्या (उपासना-पद्धति) के द्रष्टा अमुक मुनि या ऋषि थे। अधिभूत चिन्तकों में शाण्डिल्य, प्रवहण, जैवलि और उद्दालक आरुणि के नाम इतिहास-सागर के तीर पर आरूढ हैं। अधिदैव चिन्तकों में पिप्पलाद मुनि का मुख स्थान है। बालाकि और शाकल्य में पाण्डित्य तो दिखाई देता है, पर निष्ठा नहीं दीखती है। अध्यात्म चिन्तकों में याज्ञवल्क्य मुनि शीर्षस्थानीय हैं। हमारे विचार से आदि शंकराचार्य से पहले यदि कोई भी अध्यात्मविद्या में स्वतंत्र श्रौत चिन्तक हुआ है, तो वह केवल योगीश्वर याज्ञवल्क्य ही हैं। उनका विचार-स्वातंत्र्य, उनका अद्भुत मनःसंयम, उनकी निरीक्षण-शक्ति, उनका परिपक्व अनुभव—ये सब उन्हें सभी उपनिषद् विचारकों में सूर्य का स्थान देते हैं। तदुपरान्त अन्य ऋषियों में अंगिरा, भृगु, गार्गी, घोर आंगिरस, हरिद्रुमत, महीदास, ऐतरेय, नारद, रैक्व, सनत्कुमार, सत्यकाम जाबाल, वामदेव, वरुण आदि के नाम लिए जा सकते हैं।

यह ठीक है कि उपनिषद् के ऋषियों में हम गौतम, आरुणि, प्रजापति, प्रवहण, यम आदि को श्रेष्ठ शिक्षक के रूप में, श्वेतकेतु आदि को श्रेष्ठ अनुशासक रूप में और अन्यान्यों को अपनी-अपनी

विशिष्टताएँ रखते हुए पाते हैं, पर सम्पूर्ण उपनिषत्साहित्य में सर्वोत्तम और सार्वत्रिक चिन्तन प्रदान करने का श्रेय तो याज्ञवल्क्य ऋषि को ही जाता है। उनका योगदान इतना महत्त्वपूर्ण है कि आज भी विश्व के तत्त्व-चिन्तकों के लिए भी उसका स्मरण रखना अनिवार्य है। महामुनि याज्ञवल्क्य के विषय में यहाँ कुछ विशेष प्रकाश डालना अनुचित नहीं होगा।

याज्ञवल्क्य के सन्दर्भ में ज्ञातव्य

मिथिला प्रदेश का देवरात नामक ब्राह्मण बड़ा ही अन्नदान करनेवाला था, इसलिए वह 'वाजसनि' (बहुत अन्न देनेवाला) के नाम से विख्यात हुआ। अनेक यज्ञ करने के बाद उसे एक पुत्र हुआ इसलिए उसका नाम 'याज्ञवल्क्य' रखा गया। उपवीत के बाद याज्ञवल्क्य ने वाष्कल से ऋग्वेद सीखा, यजुर्वेद अपने मामा वैशम्पायन से, सामवेद जैमिनि से और अथर्ववेद आरुणि से सीखा। याज्ञवल्क्य बचपन से ही निर्भय और स्पष्टवक्ता थे। उन्होंने अपने मामा और गुरु वैशम्पायन के हाथ से अनजाने में हुई हिंसा का प्रायश्चित्त-विधान निर्भयता पूर्वक सम्पन्न किया। जिससे गुरु ने क्रुद्ध होकर उन्हें अध्ययन से निकाल दिया। बाद में उन्होंने हिमालय में सूर्योपासना की। उसके प्रभाव से उन्होंने यजुर्वेद की स्वतंत्र शाखा की स्थापना की। वही शाखा यजुर्वेद की वाजसनेयि शाखा है। इस शाखा में मंत्र-भाग और ब्राह्मण-भाग अलग-अलग होने से उसे शुक्लयजुर्वेद कहा गया और प्राचीन यजुर्वेद में दोनों मिश्रित होने से उसे 'कृष्णयजुर्वेद' कहा गया। जैसे तीतर पक्षी के पंख मिश्रित होते हैं, वैसे ही यहाँ दोनों का मिश्रिण होने से इस शाखा का नाम तैत्तिरीय पड़ा—ऐसा कहा जाता है। बाकी तीतर पक्षीवाली बात तो केवल अतिशयोक्ति ही है।

याज्ञवल्क्य की दो पत्नियाँ (मैत्रेयी और कात्यायनी) थीं। मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी और कात्यायनी व्यवहारकुशल थी। याज्ञवल्क्य प्रणीत शुक्लयजुर्वेद से ही बृहदारण्यकोपनिषद् सम्बद्ध है। इस उपनिषद् जैसी गंभीर दूसरी कोई भी उपनिषद् नहीं है।

याज्ञवल्क्य वेद के ब्राह्मण-ग्रन्थ के निर्माता, याज्ञवल्क्यशिक्षा, प्रतिसूत्र, योगसूत्र (अलभ्य), याज्ञवल्क्यस्मृति आदि ग्रन्थों के प्रणेता परम्परा से माने गए हैं। इसकी प्रमाणभूतता के आगे अभी प्रश्नार्थ ही है।

ये याज्ञवल्क्य जनक से सम्बद्ध होने से राम के समकालीन माने जाते थे। परन्तु रा.बा.पी.बी. जोशी का मत है कि वे युधिष्ठिर के समकालीन थे। वे कहते हैं कि धर्मसूत्रकार मनु वसिष्ठ के बाद हुए। क्योंकि वसिष्ठ के धर्मसूत्रों से मनु ने अवतरण लिए हैं। याज्ञवल्क्य मनु के बाद हुए। युधिष्ठिर के राजसूय यज्ञ में याज्ञवल्क्य अध्वर्यु थे। याज्ञवल्क्य से सम्बद्ध जनक सीता के पिता नहीं अपितु वे दूसरे थे। जोशीजी ने अन्य कई प्रमाण दिए हैं पर यहाँ वह अप्रासंगिक होने से नहीं दिए जा रहे हैं।

कुछ भी हो, उपनिषदों में याज्ञवल्क्य का योगदान अद्भुत ही है। उपनिषदों में से, विशेषकर बृहदारण्यक उपनिषद् से याज्ञवल्क्य के स्वतंत्र विचार आसानी से चुने जा सकते हैं, क्योंकि ये विचार बृहदारण्यक उपनिषद् में उन्होंने अपनी वाणी से स्वयं कहे हैं।

याज्ञवल्क्य से पहले तो जगत् के कारण-सम्बन्धी निर्णय या तो अधिभूत दृष्टि से या अधिदैव दृष्टि से ही किए गए थे इसलिए ब्रह्मतत्त्व को या तो जगत् के कारण के रूप में, अथवा विश्व के नियन्ता ईश्वर के रूप में निरूपित किया जाता था। परन्तु 'वह विश्वकारण और विश्वनियंता भी सबका

आत्मा ही है, और कोई पृथक् पदार्थ नहीं है'—ऐसा स्वतंत्र निश्चय तर्क के द्वारा जैसा याज्ञवल्क्य ने किया है, वैसा निश्चय उपनिषदों के किसी भी ऋषि ने नहीं किया। आइए याज्ञवल्क्य की ही कुछ वाणी सुन लें—

"यह लोकप्रसिद्ध आत्मा ही ब्रह्म है। वह आत्मा विज्ञान की उपाधि से 'विज्ञानमय', मन की उपाधि से 'मनोमय', चक्षु की उपाधि से 'चक्षुष्मय', श्रोत्र की उपाधि से 'श्रोत्रमय', पृथ्वी की उपाधि से 'पृथ्वीमय', जल की उपाधि से 'जलमय', वायु की उपाधि से 'वायुमय', तेज की उपाधि से 'तेजोमय', आकाश की उपाधि से 'आकाशमय', काम की उपाधि से 'काममय', वैराग्य की उपाधि से 'अकाममय', क्रोध की उपाधि से 'क्रोधमय', शान्ति की उपाधि से 'शान्त', धर्म की उपाधि से 'धर्ममय', अधर्म की उपाधि से 'अधर्ममय'—संक्षेप में जिस-जिस उपाधि से वह जुड़ा हुआ होता है, उस-उस उपाधिमय वह देखा जाता है। आत्मा स्वेच्छाचारी है और वही आत्मा सदाचारी भी है। वही एक आत्मा पापकर्मों से पापी और पुण्यकर्मों से पुण्यवान माना जाता है। विद्वान् कहते हैं कि जैसा जिसका काम या संकल्प होता है, वैसा ही उसका आत्मा होता है।····· जैसे उसके कर्म वैसी उसकी गति होती है।····· वह कर्मसंस्कारानुसार फल भोगता है। कर्मफल क्षीण होते ही वह मर्त्यलोक में लौट आता है।····· जिसकी कामना आत्मा के सिवा किसी अन्य पदार्थ में नहीं है वह 'आप्तकाम है।····· आप्तकाम लोकान्तर में रति नहीं करता····· इसी लोक में वह ब्रह्मरूप हो जाता है।" आदि-आदि।

याज्ञवल्क्य के मतानुसार कामनावाला पुरुष ही संसारी जीव है और कामनारहित असंसारी और वही मुक्तब्रह्म है।

याज्ञवल्क्य इस विशुद्ध असंसारी ब्रह्मात्मा को स्वत: आनन्दस्वरूप मानते हैं। उसी के सम्बन्ध से स्त्री, पुत्र, शरीर आदि प्रिय लगते हैं। 'आत्मा स्वत: प्रियरूप है'—यह निश्चय ही बड़े महत्त्व का है, और यह याज्ञवल्क्य का ही अपना मौलिक निश्चय है। यह ज्ञान उन्होंने अपनी पत्नी मैत्रेयी को दिया है। आत्मा की स्वयंज्योतिर्मयता और विज्ञानघनता का निर्णय भी याज्ञवल्क्य का अपना मौलिक ही है।

संक्षेप में—(1) जगत्कारण और जगन्नियन्ता ब्रह्म और कुछ नहीं, अपनी आत्मा ही है। (2) वही आत्मा स्वत: आनन्दरूप है और (3) वही विज्ञानघन और स्वप्रकाश है—याज्ञवल्क्य के ये विचार ही उपनिषदों को प्रदत्त है।

उपनिषदों में व्यावहारिक जीवन के मूल्य

उपनिषदों का चरम लक्ष्य जीव के साथ ब्रह्म का ऐक्य-तादात्म्य ही है, अद्वैत ही है; फिर भी द्वैतमूलक व्यावहारिक सत्ता का उपनिषदों ने कभी निरादर नहीं किया अपितु द्वैतमूलक जगत् की सापेक्ष सत्ता को उपनिषदों ने सर्वदा स्वीकार किया है। जगत् की सत्ता सापेक्ष है, परिवर्तनशील है—बस इतना ही उन्होंने बताया है। साधारणतया सर्वानुभूत द्वैत में से अद्वैत की ओर जाने के लिए भी पहले द्वैतमूलक उपासनाओं (विद्याओं) का अनुष्ठान करना पड़ता है। और उन्हीं की सफलता के लिए प्रथम सोपान जीवन के कुछ व्यावहारिक मूल्य हैं। उनके आचरण के बिना आगे उन्नति नहीं की जा सकती।

उपनिषदों में ऐसे मूल्य ज्यादातर आनुषंगिक रूप में हैं। ईश्वर की ओर सहज मनोगति बताते हुए उपनिषद् कहती है—"हे प्रभु, मैं शुद्ध होऊँ।" "जैसे पक्षी शाम को अपने नीड़ की ओर जाते

हैं, वैसे मैं तुम्हारे पास आऊँ", "मैं तुझमें प्रविष्ट हो जाऊँ", आदि वाक्य तथा उपनिषदों के विविध शान्तिपाठों के सभी मन्त्र ऐसे जीवनमूल्यों को स्पष्ट रूप से बताते हैं।

परा-अपरा विद्या, संभूति-विनाश की उभयोपासना, अभ्युदय और नि:श्रेयस्—दोनों का स्वीकार इत्यादि के द्वारा द्वैत का स्वीकार भी सप्रयोजन रूप से किया गया है। द्वैत-अद्वैत कोई अन्धकार-प्रकाश जैसे प्रतियोगी शब्द नहीं हैं। यदि ऐसा होता तो जहाँ जगत् है वहाँ ब्रह्म नहीं होता और जहाँ ब्रह्म है वहाँ जगत् नहीं होता; यदि ऐसा मान लें तो भी ब्रह्म की सर्वव्यापकता बाधित होती। इस समस्या के निवारण के लिए ही तो कठोपनिषद् में 'ऊर्ध्वमूल' और 'अवाक्शाख' अश्वत्थ को जगत् का रूप दिया गया है। उपनिषदों में बताई गई सभी विद्याएँ-उपासनाएँ भी द्वैतमूलक ही हैं, अन्यथा वे व्यर्थ ही हो जातीं।

हमारे उपनिषदों के चिन्तक यह मानते आए हैं कि जिन सत्यों का हमें आन्तरिक अनुभव होता हो, उनकी छाया (उनका प्रतिफलन), उनकी अभिव्यक्ति किसी-न-किसी प्रकार से हमारे व्यावहारिक जीवन में होनी ही चाहिए। अन्यथा कोरा तत्त्वज्ञान या केवल आन्तरिक अनुभव का कोई मूल्य नहीं है। इसलिए आदर्श पुरुष का आचार उन औपनिषदिक अनुभूतिलब्ध सत्य की नींव पर ही खड़ा है। बृहदारण्यकोपनिषद् (5.3.1-3) में प्रजापति के माध्यम से देव, दानव और मनुष्यों को दिए गए उपदेश की आख्यायिका के द्वारा आत्मसंयम, दया और दान के जीवनमूल्यों का निर्देश किया गया है तो छान्दोग्योपनिषद् (3.17.4) में तपस्या, दान, आर्जव, अहिंसा, सत्यवचन आदि को आध्यात्मिक उन्नति का साधन बताया गया है। तैत्तिरीय उपनिषद् (1.2.1-3) में स्नातक को गुरु ने समावर्तन के समय पर बड़ी ही मूल्यवान शिक्षाएँ दी हैं। यहाँ माता-पिता-गुरु के प्रति सम्मान और सेवाभाव की शिक्षा दी गई है। इनमें स्वाध्याय और धर्मपरायणता का बड़ा महत्त्व है। किसी भी काल में ये सभी शिक्षाएँ प्रस्तुत ही हैं, वे स्थायी हैं और वैश्विक भी। परन्तु इन सीखों में भी 'सत्यं वद' की शिक्षा सिरमौर है। छान्दोग्य (4.4.1-5) की जाबाल-सत्यकाम की कथा में और प्रश्नोपनिषद् की अनृतभाषण की निन्दा में तथा मुण्डकोपनिषद् में भी सत्यवचन के जीवनमूल्य को शीर्षस्थ माना गया है। बृहदारण्यकोपनिषद् (4.4.23) में शम, दम, उपरति, तितिक्षा तथा समाधान की भी जीवन-मूल्यों में गणना की गई है लेकिन वे ज्यादातर आध्यात्मिक साधक के लिए उपयोगी हैं और सामान्य व्यवहार में भी विवेकबुद्धि से उन मूल्यों का विनियोग करना चाहिए। ज्ञानसाधकों के लिए विवेक-वैराग्य के जीवन-मूल्य विशेष रूप में बतलाए गए हैं।

उपनिषदों का तर्कपूत और बुद्धिगम्य आकर्षक सिद्धान्त 'कर्मस्वातन्त्र्य' है। उपनिषदें कहती हैं कि हम ही अपने जीवन के निर्माता हैं। यह सिद्धान्त ही मनुष्य को मानवीय मूल्यों की ओर मूल्यलक्षी जीवन जीने की ओर अग्रसर कर देता है। बृहदारण्यकोपनिषद् ने स्पष्ट ही कह दिया है कि—"यह पुरुष काममय है। जैसी उसकी इच्छा होती है, वैसा उसका क्रतु (संकल्प) होता है, और जैसा संकल्प होता है, वैसा उसका कर्म होता है, और जैसा कर्म होता है, वैसा वह स्वयं होता है।" कौषीतकि ब्राह्मणोनिषद् (3.9) में किए गए स्वातंत्र्य निषेध छान्दोग्य में पुन: दिए हुए कर्म-स्वातन्त्र्य के आगे उपेक्षणीय ही मानना चाहिए। यहाँ मुक्तिकोपनिषद् का यह विधान आकर्षक है, चाहे वह बाद की ही कृति क्यों, न हो—

शुभाशुभाभ्यां मार्गाभ्यां वहन्ती वासनासरित्।
पौरुषेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि।
अशुभेषु समाविष्टं शुभेष्वेवावतारयेत्॥ (2.5-6)

अर्थात् "वासनारूपी नदी शुभ और अशुभ—ऐसे दो मार्गों में बह रही है। मनुष्य को अपने प्रयत्न द्वारा अशुभ में लगी वासना को शुभ की ओर ले जाना चाहिए।" कर्म-निष्पादन में आत्मस्वातंत्र्य का प्रतिपादन ही उपनिषद् के मानवीय जीवन का सारतत्त्व है। इससे कोरे दैववाद का उपनिषदों ने जोरदार खण्डन किया है।

ऊपर बताए गए जीवनमूल्य तो उपनिषदों के अन्त:साक्ष्य से स्पष्ट रूप से ही हम पा सकते हैं। परन्तु कुछ गर्भित जीवन-मूल्य भी हम उपनिषदों से पा सकते हैं। वे मूल्य कथा, प्रसंग, संवाद आदि से सूचित किए गए हैं तो उनकी ओर भी हम एक नजर डाल लें—

ऐसे मूल्यों में एक महत्त्वपूर्ण मूल्य भेद की दीवारों को तोड़ने का है। सत्यकाम जाबाल को गौतम ने विद्यार्थी के रूप में स्वीकार किया, तब उन्होंने न उसका वंश देखा, न गोत्र देखा पर केवल सच्चाईपूर्ण चारित्र्य ही देखा। वंशीयता, जातिभेद और ज्ञातिवाद से छिन्न-भिन्न समाज को इससे यह चुनौती मिलती है कि वह मनुष्य का मूल्य गीता के अनुसार उसके गुण और कर्म से ही आँके और जातिपाति के सामाजिक भेदों को तोड़ दे। वंशीयता के बदले गुण-कर्म देखे। संकुचितता छोड़कर, प्रेम, सहकार, सहानुभूति रखे।

दूसरे एक जीवनमूल्य की सूचना भी हम उसी कहानी से पाते हैं। गौतम ने सत्यकाम को गायें लेकर वन में भेजा, तब सत्यकाम ने ही जहाँ तक गायों की संख्या अधिक न हो जाय, वहाँ तक वनों में घूमने का निश्चय किया। तो सत्यकाम ने वन में रहकर क्या किया ? उसने प्रकृति के साथ तादात्म्य स्थापित किया, वह प्रकृति के पशु-पक्षियों के मनोभाव और भाषा तक समझने लगा और प्रकृति के तत्त्वों ने ही उसे ज्ञान दिया।

आज के प्रकृति-विमुख, नगर-संस्कृति वाले, हिंसक और केवल स्वकेन्द्री मनुष्यों के लिए प्रकृति-प्रेम, ग्राम-संस्कृति की निर्दोषता और निर्दंशता, अहिंसा, प्राणी प्रेम, और परोपकार की शिक्षा इस कथा में वर्णित की गई है। सबको अपने-सा मानना इसका मूल्यबोध है।

ईशावास्योपनिषद् के दूसरे ही मंत्र में दो जीवनमूल्यों का निर्देश है। एक है—'जिजीविषेच्छतं समा:' अर्थात् सौ साल तक जीने की इच्छा करनी चाहिए। यह सूचित करता है कि मनुष्य को अपने जीवन के प्रति पूरा आदर होना चाहिए। इसमें स्वजीवन के आदर के साथ परजीवन के प्रति आदर भी उपलक्षित है। अपने और दूसरे के जीवन को कर्मठतापूर्ण और सुखी बनाने का संकेत इससे मिलता है। आत्महत्या और परहत्या की गर्हणीयता इससे सूचित होती है।

उसी उपनिषद् के पहले मंत्र में 'तेन त्यक्तेन भुंजीथा' में त्याग का जीवनमूल्य बताया गया है। अन्य की भलाई के लिए त्याग करने में भी एक विशेष प्रकार का आनंद है, तुष्टि है छोटे-से किए गए त्याग का कल्याणकारी फल मिलता है। अन्य के लिए किए जाने वाले त्याग में 'आत्मैक्य' की लाभकारी छाया पड़ती है। आत्मब्रह्मात्मैक्य का व्यावहारिक जीवन में वह प्रतिफलन है।

उपनिषद् कहती है—'एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति।' सत्तत्त्व के ज्ञान के अनेक मार्ग हैं, उनमें से किसी एक का पूर्वाग्रह रखना मनुष्य की अपूर्णता और अदूरदृष्टि का ही परिणाम है। पूर्वाग्रहों को छोड़कर सर्वधर्म-स्वीकार या सर्वधर्म-समभाव का जीवनमूल्य इस वाक्य से सूचित होता है।

हमारे उपनिषदों के द्रष्टाओं ने सत्य की खोज के लिए अपने जीवन तक की परवाह नहीं की। उपनिषदों में आत्मज्ञानी का मुख्य स्वरूप 'अभय' बताया गया है—'अभयं वै जनकं प्राप्तोऽसि' आदि

वाक्य मानवजीवन में अभय के मूल्य को दर्शाते हैं। स्वामी विवेकानन्द को सबसे उत्कृष्ट जीवनमूल्य यह 'अभय' उपनिषदों में दृष्टिगोचर हुआ।

उपनिषदों में उपासनाओं में प्राकृतिक जड़ दीखने वाले तत्त्वों में दैवी आरोपण करने के लिए कहा गया है, तो हम जीते-जागते-हिलते-डुलते हमारे ही जैसे चेतन मनुष्य में भला देव का (ईश्वर का) दर्शन क्यों न करें ? सर्वव्यापक ईश्वर मनुष्य में तो प्राय: प्रकाशित ही है। इसलिए प्रत्येक मानव में, प्रत्येक प्राणी में ईश्वर को देखने का प्रयत्न करना भी तो एक मानवीय मूल्य ही है।

उपनिषदों में बाद के दर्शनों के बीज

भारत में जो तत्त्वज्ञान का विकास हुआ है इसमें छ: आस्तिक दर्शनों के बीज तो उपनिषदों में पड़े ही हैं। नास्तिक माने जाने वाले जैन और बौद्ध दर्शनों में भी उपनिषदों का स्पष्ट प्रभाव मालूम होता है, क्योंकि उपनिषदों की तरह ही सभी भारतीय दर्शनों का केन्द्रबिन्दु धर्म है, सभी दर्शन जीवनलक्षी हैं, सभी दर्शनों का चरमलक्ष्य आत्यन्तिक मुक्ति है, युक्ति के साथ अनुभूति की प्रामाणिकता, आत्मानुसन्धान, साधनामार्ग और संयम, त्याग आदि हैं। फिर इनके लिए बाद में जन्मे दृष्टिकोण की विषमता के कारण ही अन्यान्य दर्शनों का स्वाभाविक रूप से ही निर्माण हुआ है। क्योंकि परिवर्तनशीलता और गत्यात्मकता जगत् का सहज धर्म है।

वेदान्त (उत्तरमीमांसा) की तो उपनिषदें प्राण ही हैं—'वेदान्तो नाम उपनिषत्प्रमाणं तदुपकारीणि शारीरकसूत्रादीनि च' (वेदान्तसार)। वेदान्त के प्रस्थानत्रय में प्रथम स्थान उपनिषदों का ही है। वेदान्त की सभी द्वैताद्वैत शाखाओं ने उपनिषदों का प्रधान प्रामाण्य स्वीकार किया है।

सांख्य और योगदर्शन के बीज भी उपनिषदों में पाये जाते हैं। सांख्यदर्शन द्वैतमूलक है। उसमें पुरुष और प्रकृति—ये दो तत्त्व मूल माने गए हैं। इनमें प्रकृति समग्र सृष्टि का मूल कारण है। (उत्पत्तिस्थान है) और पुरुष मूलत: अकर्ता - साक्षी ही है। सांख्य पुरुषों का अनेकत्व भी मानता है। उपनिषदें पुरुष का अनेकत्व नहीं मानतीं किन्तु विश्व में नींवरूप चैतन्यतत्त्व जो उपनिषदों में है, वही सांख्य में पुरुष का स्वरूप है, इसमें तो कोई विवाद नहीं है।

उपनिषदों में चैतन्य तत्त्व एक ही है। संभव है कि एकेश्वरवाद या सेश्वरवाद में उपनिषदों के बाद के चिन्तकों ने ऐसा गर्भित विचार खोज लिया हो कि परमात्मा से जीवात्मा का अस्तित्व अलग है। इस विचार से जीवों का अनेकत्व परिणत हो गया हो। परन्तु एक 'सर्वेश्वर' का मूलस्रोत तो उपनिषदें ही हैं। सांख्यदर्शन यदि भारतीय तत्त्वज्ञान का पिता समझा जाए तो उपनिषदों को भारतीय तत्त्वज्ञान का पितामह माना जाना चाहिए।

सांख्यदर्शन अपने ढंग से विकसित हुआ। फिर भी सांख्य दार्शनिक इतना तो समझते ही थे कि परमात्मा और जीवात्मा के अलग अस्तित्व और स्वातंत्र्य को किसी तर्क की कसौटी पर सिद्ध करना अत्यन्त कठिन है। दोनों में से कोई एक तत्त्व अन्य की उपेक्षा कर सकता है। चैतन्य तत्त्व के दो स्वरूप - दो लक्षण तो तर्कपूत नहीं कहे जा सकते। इसलिए दो रूपों में से अर्थात् जीव और ईश्वर में से या तो जीव को निकाल दीजिए या तो ईश्वर को निकाल दीजिए। जब सांख्यदर्शन ने प्रकृति को ही जगत् का उपादानकारण माना। तब उनकी दृष्टि में ईश्वर निरर्थक और निरुपयोगी हो गया। इस विचार में ईश्वरविहीन अकेली जड़ प्रकृति को ही सर्जन के सभी कार्य सौंप दिए गए। यह बात उपनिषदों की विचार-परम्परा से मेल नहीं खाती है। उपनिषदों ने इस बात का घोर विरोध किया।

उपनिषदों की यह स्पष्ट उद्घोषणा है कि 'एकमेवाद्वितीयम्' अर्थात् ब्रह्म एक और अद्वितीय है। उपनिषदें इसी अद्वैत की धरती पर ज्ञाता-ज्ञेय या द्रष्टा-दृश्य की मायिक लीला की उत्पत्ति मानती हैं। यहाँ दो तत्त्व हैं ही नहीं। ऐतरेय (1.1.2), बृहदारण्यक (1.4.3), छान्दोग्य (6.2.6), तैत्तिरीय (2.1) आदि उपनिषदें ढोल पीटकर यह बात कह रही हैं।

बाद के विज्ञानभिक्षु आदि ने सांख्यदर्शन के सूत्र 'ईश्वरासिद्धेः' की व्याख्या करते समय ईश्वर को तर्कातीत अस्तित्ववाला माना है, वह तो एक अलग ही बात है; परन्तु एक तरह से उपनिषदों के बताए हुए ईश्वर के सर्वनियंतृत्व को उनकी स्वीकृति समझा जाए तो वह अनुचित नहीं होगा।

सांख्यदर्शन की तरह उपनिषदों में योगदर्शन के बीज भी खोजे जा सकते हैं। उपनिषदों के द्रष्टा ऋषि-मुनियों को यह अच्छी तरह मालूम था कि हमारी अपूर्ण - एकांगी या धुँधली-सी समझदारी से किसी भी तरह सत् तत्त्व का सम्यक् दर्शन संभव नहीं हो सकता। इसीलिए उन्होंने मनुष्य के मन की दर्पण के साथ तुलना की है। मनुष्य के मन में 'सत्' तत्त्व का प्रतिबिम्ब पड़ता है। जिस प्रमाण में हमारा मन शुद्ध होगा उसी प्रमाण में उसमें सत् का प्रतिबिम्ब शुद्ध-स्वच्छ-चमकीला-स्पष्ट पड़ेगा। और उस प्रतिबिंब के प्रमाण में ही हमें 'सत्' तत्त्व का ज्ञान होगा। जैसे अन्धा रंग नहीं देखता, बहरा संगीत नहीं सुन सकता, उसी तरह निर्बल (अस्वच्छ) मन वाला मनुष्य सत्य नहीं देख सकता। इसलिए मन को स्वच्छ अर्थात् रागद्वेष आदि मलिनताओं से दूर अज्ञानरहित बनाना पड़ता है।

इस मन को पूर्वोक्त प्रकार से राग-द्वेषरहित कैसे किया जाए। इसकी पूरी प्रक्रिया योगदर्शन में निहित है। अपूर्ण, विकृत, स्वार्थी, भ्रान्त, मलिन मन को परिष्कृत, स्वच्छ, अविकारी, ज्ञानी बनाने के लिए साधना का अत्यन्त महत्त्व है। साधना में तिलभर की कमी भी सम्यग्दर्शन नहीं होने देती। मन के सभी अहंकारजन्य दोषों को संपूर्ण रूप से धो डालना ही साधना का कार्य है। इस साधना के द्वारा ही हम अतन्द्रित निर्मलत्व की एक ऐसी अवस्था में पहुँच जाते हैं कि जहाँ से जगत् की प्रतिभासम्पन्न विभूतियाँ दूर-दूर तक देखती रहती हैं। योगदर्शन की यह बात उपनिषदों के आत्मविषयक सिद्धान्त से ठीक मेल खाती है। हमारी चेतना शाश्वत सत् से विमुख होकर इन्द्रियजन्य नश्वर जगत् में भटकती हुई जीवभावापन्न हो गई है। जीवत्व की उस संकीर्णता को लाँघकर पार हो जाने पर आत्मा का कहीं अभाव नहीं दीखता और तब आत्मा की सघनता दिखाई देती है। लौकिकताबद्ध आत्मा पारमार्थिक प्रगति नहीं कर सकता। बन्धन से मुक्ति पाना, आत्मा की अनन्तता की अनुभूति करना, आत्मा के साथ एकात्म्य स्थापित करना, चित्तशुद्धि के द्वारा चित्त से अर्थात् मन से आत्मा को पाना आदि योगदर्शन के सिद्धान्त उपनिषदों में पाए ही जाते हैं। इस तरह सांख्यदर्शन की तरह योगदर्शन भी उपनिषदों का ऋणी है। योगदर्शन हमें मन और आत्मा को साधना के क्रम में अग्रसर होने की आज्ञा करता है, तो उपनिषदें भी हमें जोर देकर यही तो कहती हैं कि तप, संयम, ब्रह्मचर्य आदि गुणों का आचरण करने के बाद ही चरम लक्ष्य तक पहुँचा जा सकता है। प्रश्नोपनिषद् में परब्रह्म की खोज में निकले हुए छः जिज्ञासुओं को पिप्पलाद ने साधना में एक और साल बिताने को कहा था। ब्रह्मचारी-जीवन में चित्तविक्षेपकारी सांसारिक जाल नहीं होता। तप, ब्रह्मचर्य और श्रद्धा चित्तैकाग्र्य में सहायक होते ही हैं। तप से चित्तशान्ति और श्रद्धा से चेतना का सीधा संपर्क किया जा सकता है। और उसी में योगदर्शन का और उपनिषदों के अपरोक्ष सिद्धान्त का सारतत्त्व समाया है—वही दोनों का सम्बन्ध है।

हमें बाह्य विषयों में बाँधने वाला चित्त गुलाम बनाता है। उस पर प्रभुत्व होने से ही मुक्ति मिलती है। मन का मालिन्य किसी भी साधना का फल नहीं देता। उपनिषद् कहती है—"हे गौतम! स्वच्छ पानी में स्वच्छ जल डालने से वह स्वच्छ ही रहता है।" आदि बहुत-सी बातें ऐसी हैं जो योगदर्शन और उपनिषदों में समान रूप में पाई जाती हैं।

वेदान्त, सांख्य, योग—इन तीन दर्शनों का उपनिषदों के साथ हमने सम्बन्ध देखा। ये तीनों दर्शन एक तरह से ज्ञानकाण्ड में गिने जा सकते हैं। योगदर्शन को तो हम ज्ञानकाण्ड की प्रयोगशाला ही कह सकते हैं। इस ज्ञानकाण्ड के अतिरिक्त एक दूसरा काण्ड हमारे शास्त्रों में पाया जाता है वह है—कर्मकाण्ड। कर्मकाण्ड का भी भारत में एक दर्शन स्थापित हुआ है, उसका भी एक तत्त्व-ज्ञान है, उसका भी एक प्रमाणशास्त्र है, उसका भी एक आचारपक्ष है। उस दर्शन का नाम है—पूर्वमीमांसा।

सामान्यतः कर्मकाण्ड ज्ञानकाण्ड का विरोधी माना जाता है। विधिविधान का बाहुल्य, यज्ञों की प्रचुरता इस दर्शन की विशिष्टता है। मूल आर्यसंस्कृति यज्ञसंस्कृति ही थी इसलिए भारत में यज्ञों की विविधता को, विधिविधानों के बाहुल्य को प्रधानता दी गई हो, यह स्वाभाविक ही है। पर ज्ञानकाण्ड तो निवृत्तिपरक है अतः श्रौत उपनिषदों में—ज्ञानकाण्ड में और श्रौत ही ब्राह्मणादि यज्ञप्रधान वाङ्मय के साथ सम्बन्ध बिठाना कठिन हो गया है।

यह ठीक है कि ये दोनों काण्ड श्रौत होने पर भी एक साथ नहीं रह सकते, ये तमःप्रकाश की तरह अलग मालूम पड़ते हैं; जैसे रोटी और ईख एक साथ नहीं चबाई जा सकती, वैसे ही इन दोनों काण्डों का आचरण एक साथ नहीं किया जा सकता। दोनों का समुच्चय भले ही न हो सके, पर दोनों में क्रमिकता को अनिवार्य रूप से स्वीकार किया ही गया है। वह इस प्रकार है—पहले वेदविहित कर्मों का अनुष्ठान, फिर निष्काम कर्मनिष्ठा, उससे अन्तःकरण की शुद्धि, शमदमादिसाधनपूर्वक ज्ञाननिष्ठा और तब आत्मज्ञान से मुक्ति लाभ। स्मरण रहे, यह क्रमिकता अनिवार्य है।

इस क्रमिक सोपान-परंपरा में सभी सोपान मानव-जीवन के लिए अनिवार्य होने से सभी का अपना महत्त्व है और सभी का एक प्रकार का पारस्परिक क्रमिक सम्बन्ध भी है। उपनिषद् के ज्ञानकाण्ड में उस क्रमिकता का पालन करके ही उसमें पदार्पण किया जा सकता है। इसलिए पूर्वमीमांसा के कर्मकाण्ड का अनुसरण किए बिना उत्तरमीमांसा के ज्ञानकाण्ड का अधिकार ही नहीं प्राप्त होता। ऐसी योजना है। फिर भी यह क्रम सर्वसामान्य है। उसमें कहीं-कहीं वामदेव आदि में इस नियम का अपवाद हो सकता है।

यहाँ एक बात स्मरण रखना जरूरी है, वह यह है कि भारतीय संस्कृति में कर्म और ज्ञान का प्रवाह समानान्तर ही चला है। यही कारण है कि कुछ उपनिषदें सीधी संहिताओं में से आई हैं, कुछ ब्राह्मणग्रंथों से आई हैं, और कुछ ही आरण्यकों से आई हैं। एक बात यह मान सकते हैं कि आरण्यकों से सम्बद्ध उपनिषदें ज्यादा परिपक्व और विकसित तत्त्वज्ञान वाली हैं, जबकि अन्य उपनिषदों में स्थिर प्रकाश के बदले विद्युत् चमक रही हैं।

षड्दर्शनों में उपनिषद् के सम्बन्ध को देखने पर न्यायदर्शन का बीज उपनिषदों में खोजना बड़ा मुश्किल है। आगे चलकर न्यायदर्शन का जो प्रमाणशास्त्र विकसित हुआ, इसका एकमात्र निर्देश मुण्डकोपनिषद् में इस प्रकार मिलता है—"नाऽयमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो

वाऽप्यलिंगात्।'' यहाँ पर जो 'लिंग' शब्द आया है, वह न्यायदर्शन का पारिभाषिक शब्द है। वह अनुमानवाक्यों का मध्यम पद है। यह पद उपनिषदों का न्यायदर्शन के साथ जोड़नेवाली शृंखला हो सकती है। उदाहरणों से सत् तत्त्व का स्वरूप-ज्ञान हो सकता है। ऐसी बात कहनेवाले तथा प्रत्यक्षज्ञान के उदाहरण भी न्यायदर्शनानुकूल मिलते हैं। लेकिन सांख्य, योग, पूर्वमीमांसा जैसी सहजता से यह सम्बन्ध नहीं जोड़ा जा सकता।

उपनिषदों में मनोविज्ञान

उपनिषदों में आज के लोग यदि मन के व्यवस्थित पृथक्करण की अपेक्षा रखें, तो वह उचित नहीं है, क्योंकि आज का मनोविज्ञान एक स्वतंत्र विज्ञान के रूप में विकसित हुआ है। फिर भी उपनिषदों के मन सम्बन्धी विचार कुछ हद तक आज भी प्रासंगिक तो हैं ही।

प्रश्नोपनिषद् (4.2) में पाँच ज्ञानेन्द्रियों और पाँच कर्मेन्द्रियों का अर्थात् गति और संवेदनातंत्र का ही केवल उल्लेख है। पर बृहदारण्यक में कहा है कि ये इन्द्रियाँ मन के प्रभुत्व के नीचे ही काम करती हैं और मन मध्यवर्ती अंग है।..... मन के बिना इन्द्रियाँ निष्क्रिय हैं (बृह. 1.5.3) इसीलिए मन को प्रमुख इन्द्रिय माना गया है। मन के बिना इन्द्रियाँ कुछ काम नहीं कर सकतीं अर्थात् मन के बिना वे व्यर्थ हैं। उपनिषदें मन को भौतिक मानती हैं, उसे आज का विज्ञान भी मानता है। अन्यमनस्क व्यक्ति की इन्द्रियाँ ज्ञानोत्पादन में अक्षम होने की बात तो हम अपने व्यवहार में अनुभव करते ही हैं। इसलिए वास्तव में देखा जाय तो यह उपनिषद्वचन सत्य ही है कि—''मनुष्य मन से ही देखता, सुनता और सोचता है, आदि।'' इन्द्रियार्थसन्निकर्ष से प्रत्यक्ष तभी हो सकता है जब कि मनःसंयुक्त आत्मारूप देखनेवाली आँख हो।

ऐतरयोपनिषद् में अन्तःकरण (मानस) के एक अंश बुद्धि ये कार्य बताए गए हैं—संज्ञान, आज्ञान, विज्ञान, प्रज्ञान, मेधा, दृष्टि, धृति, मति, मनीषा, जूति, स्मृति, संकल्प, क्रतु, असु, काम और वश; ये भले ही पृथक्कर आधुनिक मनोविज्ञान की कसौटी पर खरा न उतरे, फिर भी इससे इतना तो निश्चित हो ही जाता है कि उपनिषत्काल में भी मनोविज्ञान सम्बन्धी चर्चाएँ होती थीं।

उपनिषदों की दृष्टि से उच्चतम ज्ञान तो आत्मा का ही है, मन का नहीं। क्योंकि आत्मा तो मन का भी मन है। वह आत्मा आँख की भी आँख और कान का भी कान है। वह सर्वेन्द्रियों, मन एवं प्राण—सब पर शासन करने वाला है। वह हृदयाकाश में स्थित है। कहीं-कहीं उसका वर्णन भौतिक द्रव्य की तरह भी किया गया है। आत्मा के लिए अंतिम सिद्धान्त शंकर के केवलाद्वैत का माना जाए या रामानुज के विशिष्टाद्वैत का माना जाय—यह निश्चित करना कठिन है।

अस्तु, वह तो एक अन्य ही विषय है। आत्मा तो प्राणों का प्राण और मन का भी मन है। यह 'प्राण' चेतना का अपर नाम है, और जो मन है, वह चेतना से विशाल तत्त्व है। प्राण - चेतना तो मानसिक जीवन का एक अंगमात्र है। प्राण तो केवल हमारे आध्यात्मिक जीवन की अवस्था ही है। चेतना, मन के द्वारा हुए ज्ञान का एक आकस्मिक तत्त्व है, ऐसा मनोवैज्ञानिक कहते हैं।

जब हम ऐसी चेतना से मन की विशालता का स्वीकार पाश्चात्य मनोवैज्ञानिक ढंग से करते हैं, तब तो ''हमारा आन्तर जगत् उस चेतना (प्राण) से ज्यादा समृद्ध, ज्यादा विशाल और ज्यादा गूढ़ है''—यह लाइबनीज की उक्ति तो उपनिषत्कारों को पहले से मालूम थी ही।

माण्डूक्योपनिषद् में कही गई आत्मा की जाग्रदादि चार अवस्थाओं में जाग्रत् में मन और इन्द्रियों की क्रियाएँ चालू ही रहती हैं, स्वप्नावस्था में इन्द्रियाँ शान्त और मनोलीन हो जाती हैं। यह बात आधुनिक मनोविज्ञान नहीं मानता। पर उपनिषदों का कहना है कि जहाँ तक इन्द्रियाँ कुछ-न-कुछ करती हैं, वहाँ तक हम स्वप्न देखते ही नहीं। वह तन्द्रावस्था है, स्वप्न नहीं। सच्ची स्वप्नावस्था केवल मन का ही स्वैरविहार है, उस समय इन्द्रियाँ बिल्कुल शान्त (विलीन) ही होती हैं। स्वप्नावस्था के पदार्थ में संस्कारयुक्त मनोजन्य ही होते हैं, जाग्रदवस्था के पदार्थ बाह्य होते हैं—यही दोनों में अन्तर है। सुषुप्ति में मन अपने कारण - अविद्या - में लीन हो जाता है।

उपनिषदें कहती हैं कि सुषुप्ति में मन और इन्द्रियाँ शान्त हो जाती हैं। जिस प्रकार स्वप्न में मन जाग्रदवस्था के अनुभवों के संस्कारों से युक्त होकर पदार्थज्ञान उत्पन्न कर सकता है, उस प्रकार सुषुप्ति में नहीं कर सकता। उसमें ज्ञाता-ज्ञेय, दृश्य-द्रष्टा के भेद नहीं होते। चेतना का प्रवाह उस समय बन्द हो जाता है। फिर भी कहा जाता है कि उस समय निर्विषय चेतना तो उपस्थित रहती ही है। आत्मा इस समय में ही केवल ब्रह्मैक्य का अनुभव कर लेता है। कुछ भी हो, पर इतना तो निश्चित ही है कि सुषुप्ति में भी संपूर्ण अभाव या शून्य की अवस्था तो होती ही नहीं। सुषुप्ति में भी आत्मा तो उपस्थित ही रहता है और तब उस आत्मा को कुछ भी अनुभव नहीं होता। फिर भी वह आनंदानुभव करता है। उपनिषद् की यह—''कुछ अनुभव न करते हुए भी आनन्दानुभव करने की'' बात मानना मुश्किल-सा लगता है। पर वास्तविक बात यह है कि उपनिषदें शरीर द्वारा अभानरूप से चलती हुई क्रियाओं का समाधान 'प्राण' नामक तत्त्व से करती हैं। वे कहती हैं कि श्वासोच्छ्वास, रुधिराभिसरण आदि क्रियाओं का नियन्त्रण करनेवाला यह 'प्राण' है। शरीर में 'स्मृति' नामक तत्त्व के द्वारा चेतना का प्रवाह अखंडित-सा होता है। संभव है कि यह समाधान ठीक हो। फिर भी हम यह तो कह ही आए हैं कि उपनिषदों के मत में बड़ी भारी अस्पष्टता है, धुँधलापन है। सुषुप्ति अवस्था में, प्रत्यक्षज्ञान के अभाव में, इन्द्रिय और मन की शान्त (निष्क्रिय) दशा में आत्मा आनन्दानुभव करता होगा क्या ? तुरीय में भी केवल एकत्वभान ही होता है। वहाँ भी लौकिक, इन्द्रियजन्य तो है नहीं।

फिर भी ये सब रहस्यमय बातें हैं, वे बुद्धिगम्य नहीं अपितु अनुभूतिगम्य ही हैं। ऐसा मानने के अतिरिक्त कोई दूसरा विकल्प नहीं है।

उपनिषदों की व्यापकता

उपनिषदें वैदिक धर्म और वैदिक तत्त्वज्ञान के सारतत्त्व रूप हैं। और यह तो कहा ही गया है कि सभी भारतीय दर्शनों के बीज उपनिषदों में निहित हैं। वेदान्तदर्शन की तो सभी शाखाएँ उपनिषदों के अध्ययन का ही साक्षात् फल हैं। उपनिषदों में कहे गए मानव-जीवन का परम लक्ष्य (मोक्ष) तो भारतीय संस्कृति, सभ्यता, तत्त्वज्ञान और धर्म में इतना व्यापक हो गया है कि परंपरा से शताब्दियों-सहस्राब्दियों तक भारतीय जनजीवन में एकदम ओतप्रोत हो गया है। यह उपनिषदों की भारतीय जीवन को बहुत बड़ी देन है।

प्रस्थानत्रय की नींव उपनिषदें ही हैं। बाकी के दो ब्रह्मसूत्र और भगवद्गीता हैं, लेकिन केन्द्रस्थानीय तो उपनिषदें ही हैं।

उपनिषदों के विचारों की गम्भीरता और वैचारिक उदारता इतनी बड़ी है कि अन्य धर्मावलम्बियों और अन्य समाज के लोगों का ध्यान भी इनकी ओर आकर्षित हुआ है। और उन्होंने उपनिषदों से

आकर्षित होकर उनका अपनी-अपनी भाषा में अनुवाद किया-करवाया है। ई.स. 1640 में बादशाह शाहजहाँ के पुत्र दाराशिकोह को उपनिषदों के सर्वात्मभाव के सिद्धान्त ने इतना आकर्षित किया कि वह उस समय अपने कश्मीर के आवास को छोड़कर तुरन्त दिल्ली आ पहुँचा और काशी से कुछ विद्वानों को बुलवाया और उपनिषदों का फारसी भाषा में अनुवाद करवाने का काम अपने हाथों में लिया। ई.स. 1775 में जन्द अवेस्ता की खोज करने वाले एन्क्वेटील ड्युपेरोन ने उपनिषदों के उस फारसी अनुवाद की नकल मुजाउद्दौला के राज्य में निवास करने वाले फ्रेंच रेसीडेण्ट मि. ला जेन्टिल को मैत्री-सम्बन्ध से भेंट की। एन्क्वेटील ने उसका भाषान्तर लैटिन भाषा में भी करवाया और वह ई.स. 1800-1801 में प्रकाशित हुआ। यद्यपि यह भाषान्तर बहुत ही अस्पष्ट था, फिर भी जर्मन तत्त्ववेत्ता शोपनहॉवर ने स्वयं में उपनिषद् के तत्त्वज्ञान के प्रभाव को कबूल किया है। शोपनहॉवर के वे शब्द उद्धृत करना यहाँ अनुचित नहीं होगा। उन्होंने कहा है कि—

"उपनिषदों ने गत सदी में जीनेवाले लोगों से अधिक वर्तमान सदी में जीनेवाले मनुष्यों पर उपकार किया है। मेरे मतानुसार पंद्रहवीं सदी में ग्रीक साहित्य के पुनरुद्धार के द्वारा जो प्रभाव पड़ा था इससे कहीं ज्यादा असर संस्कृत साहित्य के पुनः उद्धार के द्वारा सम्भव है। यदि वाचक को प्राचीन हिन्दुओं के ज्ञान की प्राप्ति हुई होगी और उनके विचार पचे होंगे, तो मेरे विचार को समझने का मैं उन्हें खास अधिकारी मानूँगा। मैं ऐसा मानता हूँ कि जिन विचारों के सूत्र उपनिषदों में इधर-उधर बिखरे हुए मालूम पड़ते हैं, उनकी व्यवस्था मैं जिस तत्त्व-पद्धति के द्वारा करना चाहता हूँ, उसमें से फलित हो सकती है। हालाँकि उसके विपरीत मेरी विचारपद्धति या तत्त्वपद्धति कहीं उपनिषदों में से नहीं उत्पन्न होती। इन उपनिषदों की प्रत्येक पंक्ति कितने निश्चित, स्पष्ट और मधुर अर्थ को अभिव्यक्त करती है। उनके प्रत्येक वाक्य में कैसे गहन, अपूर्व और भव्य विचार प्राप्त होते हैं। और उपनिषदों के समग्र संचय में द्रष्टाओं के पवित्र, उदार और उत्साहजनक आशय कैसे प्रकट होते हैं। इस समग्र विश्व में मूल ग्रन्थ के सिवा भी केवल अनुवाद से ही कोई ग्रन्थ हमारे लिए लाभदायक सिद्ध हुआ हो, तो वह मात्र उपनिषद् ही है। हमारे मन को अधिक उच्चादि दिशा में ले जाने के लिए जो एकमात्र प्रकाश है—वही उपनिषद् है। उन (उपनिषद्) ग्रन्थों में मेरे जीवन का विराम है और प्रयाणपर्यन्त उससे मुझे शान्ति मिलती रहेगी"।

शोपनहॉवर की कही गई उपनिषदों की स्तुति के पश्चात् जर्मनी में उपनिषदों का अध्ययन व्यापक मात्रा में होने लगा। और वहाँ से योरप के अन्य सभी देशों में फैल गया। प्रो. ड्युसन ने भाष्य के साथ उपनिषदों का अनुवाद किया। साथ ही ब्रह्मसूत्र-शांकरभाष्य का भी अनुवाद किया। 'अध्यात्म विद्या के मूलतत्त्व' नामक ग्रन्थ में उपनिषदों के विचारों का गुम्फन काण्ट के कुछ सिद्धान्तों के आधार पर भी किया गया। प्रोफेसर मैक्समूलर ने शंकर के वेदान्तदर्शन की मुक्तकंठ से प्रशंसा की। राजा राममोहन राय ने अपने खर्च से उपनिषदों का हिन्दी-अंग्रेजी भाषा में अनुवाद करवाया। ब्राह्मसमाज के कुछ सिद्धान्त उपनिषदों से ही लिए गए हैं, वह तो सर्वविदित ही है।

प्रकृत संस्करण की उपादेयता

उपनिषदों के मतों में दिखाई देनेवाली अस्पष्टताएँ होने से या तो कहिए कि उन मतों की सर्वाभिमुखता से उनमें से अलग-अलग अर्थ निकालने का बहुत बड़ा अवकाश है। भाष्यकारों के विविध मतों का भी यही कारण है। इतने भाष्य-टीकाएँ-वार्तिक आदि होने पर भी अभी और नए अर्थ निकालने की संभावना यथावत् बनी हुई ही है। सहज रूप से अपने शरीर के रंग को बदलनेवाले

गिरगिट के किस रंग को आप झूठा साबित कर सकते हैं ? एक-दूसरे से भिन्न उसके शरीर के सभी रंग वास्तविक ही हैं न ?

उपनिषदों के इस संग्रह को अपने मूल स्वरूप में ही प्रकाशित करने का यही हेतु है। अनेक अर्थों की संभावना वाले मंत्रों का कोई यदि नया ही अर्थ प्रकाशित करता है तो इससे भारतीय चिन्तन को लाभ ही होगा, हानि नहीं।

इस उद्देश्य को ध्यान में रखकर हमने मूलपाठों का ही जहाँ तक बन सका है अन्वय करके शब्दशः अनुवाद करने का प्रयत्न किया है। प्रासादिकता का जतन हो और अर्थ समझने में सरलता हो, इसको दृष्टिगत रखते हुए आवश्यकतानुरूप यत्र-तत्र कुछ शब्दों को ब्रैकेट ( ) में तथा कुछ को स्वतंत्र रखकर विषयवस्तु को स्पष्ट करने का प्रयास किया गया है। इसके अतिरिक्त प्रत्येक उपनिषद् के आरम्भ में उसका परिचय भी प्रस्तुत किया गया है।

भारतीय तत्त्वज्ञान के निचोड़रूप श्रौत उपनिषदों का और अश्रौत उपनिषदों का तटस्थ हिन्दी रूपान्तर करने का यह प्रकल्प संशोधकों, स्वतन्त्र विचारकों, जिज्ञासुओं के लिए उपयोगी होने पर भी बड़ा परिश्रम माँगलेनेवाला है। मेरी इस जरावस्था में उसे हाथ में लेना मुश्किल ही था, किन्तु मेरे भूतपूर्व विद्यार्थी और आज के आत्मीयजन भाई श्री हरीश झवेरी ने आग्रह किया और मैं उसे टाल न सका। सुप्रीम कोर्ट के एडवोकेट होने के साथ-साथ वे भारतीय तत्त्वज्ञान का पूरा मर्म समझने वाले हैं। मैंने यह काम हाथ में स्नेहवश ले तो लिया, पर बीच-बीच में मेरी ली हुई इस जिम्मेदारी से मैं उद्विग्न हो उठता था, पर वे मुझे ढाढस बँधाते रहे और मेरा काम चलता रहा—यह इस लेखन का इतिवृत्त है। इसके लिए मैं उनका आभार मानूँ तो उन्हें बुरा लगेगा इसलिए आशीर्वाद देता हूँ।

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान ने इसके प्रकाशन का भार उठाया और वाचकों के सामने यह ग्रन्थ आ सका, इसके लिए मैं उनसे अपनी कृतज्ञता प्रकट करता हूँ।

आशा है कि मेरा यह प्रयास संस्कृत तथा संस्कृति के प्रेमियों को पसन्द आएगा।

अन्त में स्वामी विवेकानन्द के उपनिषत्सम्बन्धी इन उद्गारों को उद्धृत करके भूमिका का समापन करता हूँ—

"मैं जब उपनिषदों को पढ़ता हूँ, तो मेरे आँसू बहने लगते हैं। यह कितना महान् ज्ञान है ? हमारे लिए यह आवश्यक है कि उपनिषदों में सन्निहित तेजस्विता को अपने जीवन में विशेष रूप से धारण करें। हमें शक्ति चाहिए, शक्ति के बिना काम न चलेगा। यह शक्ति कहाँ से प्राप्त होगी ? उपनिषदें ही शक्ति की खानें हैं। उनमें ऐसी शक्ति भरी पड़ी है कि जो सम्पूर्ण विश्व को बल, वीर्य और नवजीवन प्रदान कर सके। उपनिषदें किसी भी देश, जाति, मत, सम्प्रदाय का भेद किए बिना हर दीन, दुर्बल, दुःखी और दलित प्राणों को पुकार-पुकार कर कहती हैं कि उठो, अपने पैरों पर खड़े हो जाओ, और बन्धनों को काट डालो। शारीरिक स्वाधीनता एवं आध्यात्मिक स्वाधीनता यही उपनिषदों का मूलमन्त्र है।"

विद्वानों का वशंवद

केशवलाल वि. शास्त्री

उपनिषत्क्रम

	पृष्ठांक
1. ईशावास्योपनिषत्	1
2. केनोपनिषत्	7
3. कठोपनिषत्	15
4. प्रश्नोपनिषत्	38
5. मुण्डकोपनिषत्	54
6. माण्डूक्योपनिषत् (गौडपादकारिकासहित)	68
7. तैत्तिरीयोपनिषत्	103
8. ऐतरेयोपनिषत्	125
9. छान्दोग्योपनिषत्	134
10. बृहदारण्यकोपनिषत्	265

॥ श्रीः ॥

उपनिषत्सञ्चयनम्

(1) ईशावास्योपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

मुक्तिकोपनिषद् में बताए हुए उपनिषत्क्रम में ईशावास्योपनिषद् या ईशोपनिषद् का प्रथम स्थान है। 'ईश' शब्द से प्रारंभ होने से इसका नाम ईशोपनिषद् या ईशावास्योपनिषद् पड़ा है। इसे 'संहितोपनिषद्' भी कहा जाता है, क्योंकि इस उपनिषद् ने शुक्लयजुर्वेद के संहिता भाग में (40 अध्याय में) विशिष्ट स्थान प्राप्त किया है। इस शुक्लयजुर्वेदसंहिता को वाजसनेयि संहिता भी कहा जाता है। केवल अठारह मंत्रों की छोटी-सी उपनिषद् होते हुए भी इस पर असंख्य विद्वान् आकर्षित हुए हैं और अन्यान्य उपनिषदों की अपेक्षा इस उपनिषद् पर अधिकाधिक टीकाएँ एवं विवेचन हुए हैं। और असंख्य विवेचन होने पर भी इस उपनिषद् के रहस्य को भलीभाँति अभी तक परितोषजनक रूप से खोला नहीं जा सका है।

यह सम्पूर्ण जगत् ईश का निवासस्थान या ईश से व्याप्त है—यह कहकर प्रथम मंत्र में मनुष्यों को शिक्षा दी गई है कि वे जागतिक भोगों को आसक्ति का त्याग करके ही भोगें, क्योंकि सभी पदार्थ ईश के ही हैं, उनके नहीं हैं और अन्य के पदार्थ को अपना बनाने का लोभ छोड़ने की सलाह दी गई है। दूसरे मंत्र में अनासक्तिपूर्वक कर्मों को करते हुए ही सौ साल तक जीने की इच्छा करने को कहा गया है। समाज के अभ्युदय और निःश्रेयस् के लिए कर्मठ जीवन का सन्देश दिया गया है। जीवन जीने का ऐसा एकमात्र मार्ग बताकर इस मार्ग पर न चलने वालों की अधोगति तीसरे मंत्र में बताई है। चौथे और पाँचवें मंत्र में रहस्यमय रूप से आत्मतत्त्व का स्वरूप और सर्वान्तर्यामित्व (सर्वगामित्व) बताया गया है जबकि छठे और सातवें मंत्र में आत्मसाक्षात्कारी की सर्वत्र आत्मदर्शिनी, सर्वत्र प्रेममयी और मोहातीत, राग-द्वेषमुक्त स्थिति बताई है। आठवें मंत्र में आत्मसत्त्व का कवित्वमय वर्णन है। वहाँ आत्मा का स्वप्रकाशत्व, सर्वव्यापकत्व, श्रेष्ठत्व, विशुद्धत्व आदि बताया है।

इसके बाद नौ से चौदह—ये छः मन्त्र बड़े ही अस्पष्ट हैं। इन्हें समझाने के लिए टीकाकारों ने अनेक परस्पर विरुद्ध अर्थ किए हैं। "ज्ञानी लोग 'विद्या' और 'अविद्या' के फल अलग बताते हैं, फिर भी उन दोनों का सन्तुलित संमिश्रण मनुष्य को अमरत्व देता है।" यहाँ 'अविद्या' को वैदिक कर्मकाण्ड और 'विद्या' को ज्ञानपूर्वक देवों के ध्यान के रूप में समझाया

गया है। ज्ञानरहित केवल कर्म-विधि पितृलोक में तथा क्रियारहित केवल ज्ञानयुक्त उपासना देवलोक में पहुँचा सकती है, पर पितृलोक या देवलोक शाश्वत नहीं है। पुण्य क्षीण होने पर पुन: धरा पर आना पड़ता है। तो इन दोनों में जन्म-मृत्यु की शृंखला चालू ही रहती है। मुक्ति (जन्म-मरण का अन्त) नहीं हो सकती। मुक्ति तो तभी मिल सकती है, जब उपासना और ज्ञान का समुचित संमिश्रण हो। कर्तव्यपालन से चित्तशुद्धि और चित्तशुद्धि से निदिध्यासन (उपासना) और बाद में साक्षात्कार मुक्ति होती है। इस सीढ़ी को ही समुचित संमिश्रण कहा गया है।

इसी प्रकार बारहवें से चौदहवें मन्त्र तक के तीन मन्त्रों में आए हुए 'संभूति', 'असंभूति' और 'विनाश' शब्दों के अर्थ के विषय में भी टीकाकारों में बड़ा गहरा मतभेद है।

शंकराचार्य 'संभूति' का अर्थ 'कार्यब्रह्म' (हिरण्यगर्भ) और 'असंभूति' का अर्थ 'कारणब्रह्म' करते हैं। तदनुसार 'कार्यब्रह्म' की उपासना अद्भुत मानसिक सिद्धियाँ दे सकती हैं जब कि 'कारणब्रह्म' की उपासना 'प्रकृतिलय' तक पहुँचाती है। **ये दोनों मुक्तिदायक नहीं है।**

पर इन दोनों का समुचित (और क्रमिक) सम्मिश्रण ही मुक्ति दिला सकता है। इस विषय में शुक्लयजुर्वेदान्तर्गत माध्यन्दिन शाखा के भाष्यकार उव्वट (11वीं सदी) का विवरण बड़ा रसप्रद और आकर्षक है। ये 'संभूति' शब्द का अर्थ 'परब्रह्म' करते हैं और 'असंभूति' शब्द ('विनाश' शब्द) का अर्थ 'शरीर' करते हैं। भूख और प्यास के प्रति आलस्य से भौतिक शरीर मरणशरण हो जाता है, इसलिए जो साधना के लिए अनिवार्य है, ऐसे शरीर से साधक लोगों को समुचित भौतिक कार्यकलाप करते हुए भी उससे ऊपर उठ जाना पड़ता है। अत: ब्रह्मध्यान के द्वारा वे अमरत्व प्राप्त करते हैं। इसी को समुचित सम्मिश्रण कहा गया है।

15 से 18—इन चार मन्त्रों में ऋषि ईश्वर से साक्षात्कार की बाधाओं को दूर करने की प्रार्थना करते हैं एवं ईश का गुणानुवाद करते हैं। ऋषि ने ईश के लिए प्रतीकरूप में अग्नि और सूर्यमण्डल को चुना है। मन्त्रों में आए हुए 'क्रतु' शब्द का अर्थ 'ईश' हो सकता है। 'अग्नि' का प्रतीक तत्कालीन यज्ञसंस्कृति की याद दिलाता है। 'यज्ञो वै विष्णु:' और 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च' ये श्रुतियाँ इसकी प्रमाण हैं।

और अगर ऐतिहासिक दृष्टि से देखें तो एक समय ऐसा था जब कि कर्म और उपासना की विभावना के साथ त्याग और संन्यासी जीवन के बीच संघर्ष चल रहा था। संभव है कि यह उपनिषद् सामान्यजनों के लिए उस संघर्ष के नवीनीकरण के लिए प्रस्तुत की गई हो। यह सन्निष्ठ साधकों को यह सन्देश देती है कि स्वार्थ और कामनाजन्य कर्मों को छोड़कर लोक-संग्रहार्थ सेवा-कार्यों, ईश्वर-प्रीत्यर्थ किए जाने वाले कार्यों और मानव-कल्याण के कार्यों को करते हुए जीना चाहिए। इस छोटी पर बहुत सुन्दर उपनिषद् का यही सन्देश है।

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

ॐ रूप में अभिव्यक्त वह (परब्रह्म) पूर्ण है और यह (कार्यब्रह्म) भी पूर्ण है। क्योंकि पूर्ण में से ही पूर्ण उत्पन्न होता है। (एवं प्रलय के समय) पूर्ण का (कार्यब्रह्म का) पूर्णत्व लेकर (अर्थात् स्वयं के भीतर समाकर) पूर्ण (परब्रह्म) ही शेष रह जाता है।

त्रिविध तापों (आध्यात्मिक, आधिभौतिक और आधिदैविक) की शान्ति हो।

ईशावास्यमिदꣳ सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत्।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम्॥1॥

सकल ब्रह्माण्ड में जो कुछ भी जड-चेतनरूप जगत् (दिखाई देता) है, यह सब ईश्वर से व्याप्त है (सदा ईश्वर से घिरा हुआ रहता है), (ऐसा समझकर) ईश्वर को साथ में रखकर त्यागपूर्वक उसे भोगते रहो, (परन्तु) उसमें आसक्ति मत रखो। (क्योंकि—) धन (भोग्यपदार्थ) किसका है? (अर्थात् किसी का नहीं)।

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳ समाः।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे॥2॥

इस (जगत्) में (शास्त्रविहित) कर्मों को करते हुए ही सौ वर्षों तक जीने की इच्छा करनी चाहिए। इस प्रकार (त्यागभाव से ईश्वर-प्रीत्यर्थ) भविष्य में किये जाने वाले कर्म तुम (मानव) में लिप्त नहीं होंगे। इस (मार्ग) से भिन्न दूसरा कोई मार्ग (उपाय) नहीं है (कि जिससे कर्मबन्धन से छुटकारा पाया जा सके)।

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः।
ताꣳस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः॥3॥

(जो) असुरों की प्रसिद्ध (तरह-तरह की) योनियाँ और नरकादि लोक हैं, वे सब अज्ञान एवं दु:ख-क्लेशरूप बड़े अन्धकार से घिरे हुए हैं। जो भी कुछ लोग आत्मा की हत्या करनेवाले हैं, वे लोग मरने के बाद उन्हीं भयंकर लोकों को बारम्बार प्राप्त करते रहते हैं।

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्षत्।
तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्, तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति॥4॥

यह परमेश्वर अचल, एकमात्र तथा मन से भी अधिक तीव्र गतिवाला है और सबसे पहले सबको जाननेवाला है। इस परमेश्वर को इन्द्र आदि देवगण भी जान नहीं पाये हैं, वह (परमात्मा, ब्रह्म) स्वयं स्थिर रहकर ही अन्य तीव्र गतिशील पदार्थों से आगे बढ़ जाता है। उसके अस्तित्व से (उसकी सत्ताशक्ति से) ही वायु आदि देव जलवर्षण आदि क्रियाएँ करने में समर्थ हैं।

तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके।
तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः॥5॥

वह (आत्मतत्त्व) काँपता (चलता) है (और) काँपता (चलता) नहीं भी है। वह बहुत दूर है, (फिर भी) वह बहुत नजदीक में भी है। वह इस समस्त (जगत्) के भीतर भी है और बाहर भी वही है।

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति।
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥6॥

परन्तु जो मनुष्य (साधक) सभी प्राणियों को परमात्मा में ही सर्वदा देखता रहता है और सभी प्राणियों में परमात्मा को देखता है, तब तो वह (कभी भी किसी से भी) घृणा नहीं करता।

यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥7॥

जिस अवस्था में परब्रह्म-परमात्मा को यथार्थ रूप में जाननेवाले महात्मा के (अनुभव में) सभी प्राणी केवल परमात्मस्वरूप ही हो जाते हैं, तब ऐसी स्थिति में भला कौन-सा मोह रह सकता है ? और कौन-सा शोक रह सकता है ? (तात्पर्य यह है कि ऐसा मनुष्य सर्वथा शोक-मोहरहित होकर परमानन्द से परिपूर्ण हो जाता है।)

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरꣳ शुद्धमपापविद्धम्। कविर्मनीषी
परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥8॥

वह महात्मा उस परम तेजोमय सूक्ष्मशरीर से भी रहित, छिद्र-क्षति से रहित, शिराओं से रहित (अर्थात् पांचभौतिक देह से रहित), शुद्ध दिव्य सच्चिदानन्दस्वरूप, शुभाशुभ कर्मों के सम्बन्ध से रहित—ऐसे परमेश्वर को प्राप्त करता है; जो परमेश्वर सर्वद्रष्टा है, सर्वज्ञ है, ज्ञानस्वरूप, सर्वश्रेष्ठ, सदा विद्यमान, सर्वनियन्ता और स्वेच्छा से प्रकट होनेवाले हैं तथा अनादि काल से सभी प्राणियों के कर्मानुसार यथायोग्य सभी पदार्थों को उत्पन्न करने आये हैं।

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते।
ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाꣳ रताः॥9॥

जो लोग अविद्या की (केवल यज्ञ-यागादि की) ही उपासना करते हैं, वे लोग अज्ञानरूप घोर अन्धकार में प्रवेश करते हैं और जो लोग केवल विद्या में ही (ज्ञान के मिथ्याभिमान में ही) डूबे हुए हैं वे लोग तो उससे भी अधिक अन्धकार में प्रवेश करते हैं।

अन्यदेवाहुर्विद्ययान्यदाहुरविद्यया।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥10॥

ज्ञान के समुचित अनुष्ठान से अलग प्रकार का ही फल कहा गया है और कर्मों के यथार्थ अनुष्ठान से भी तो उससे अलग ही फल कहा गया है। इस प्रकार हम लोगों ने उन परिपक्व बुद्धिवाले (स्थिर बुद्धिवाले) लोगों से वचन सुने हैं। उन्होंने हमसे उस विषय की सम्यक् व्याख्या करके यह विषय कहा था।

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयꣳ स ह।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥11॥

जो मनुष्य इन दोनों को अर्थात् विद्या को और अविद्या को (ज्ञानतत्त्व को और कर्मतत्त्व को) भी समुचित रूप से पहचान लेता है, वह कर्मों के अनुष्ठान से मृत्यु को पार करके ज्ञान के अनुष्ठान से (ज्ञानोपासना से) अमृत को भोगता है (तात्पर्य यह कि ज्ञानोपासना से शाश्वत आनन्दस्वरूप परमब्रह्म को प्राप्त करता है)।

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते।
ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्याꣳरताः ॥12॥

जो लोग अशाश्वत (विनाशी) देव, पितृ, मनुष्य आदि की उपासना करते हैं, वे लोग अज्ञानरूपी घोर अन्धकार में प्रवेश करते हैं और जो लोग शाश्वत परमतत्त्व में लीन होते हैं (अर्थात् उनकी उपासना के मिथ्याभिमान से पागल हो गये होते हैं) वे तो उनसे भी मानो अधिक अन्धकार में प्रवेश करते हैं।

अन्यदेवाहुः सम्भवादन्यदाहुरसम्भवात्।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥13॥

शाश्वत ब्रह्म की उपासना से अलग ही फल प्राप्त होता है, ऐसा कहते हैं; और विनाशी देव-पितृ-मनुष्य आदि की उपासना से भी तो अलग ही फल की प्राप्ति कही गयी है। ऐसा वचन हम लोगों ने स्थिरबुद्धि वाले लोगों से सुना है। उन्होंने हमें इस विषय में स्पष्ट रूप से विवेचनपूर्वक समझाया है।

संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयꣳ सह।
विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्याऽमृतमश्नुते ॥14॥

जो मनुष्य उन दोनों को (अर्थात् शाश्वत परमात्मा को और विनाशी देव-पितृ-मनुष्यादि को) भी साथ-साथ में भलीभाँति पहचान लेता है, वह मनुष्य नश्वर देवादि की उपासना से मृत्यु को पार करके अविनाशी परमात्मा की उपासना से अमृत का उपभोग करता है अर्थात् शाश्वत आनन्दमय परमात्मा को प्राप्त कर लेता है।

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्।
तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥15॥

हे सर्वपालक सर्वपोषक परमात्मन्! सत्यस्वरूप परमेश्वर ऐसे आपका मुख, ज्योतिर्मय सूर्यमण्डल रूपी पात्र से ढँका हुआ है। आपकी भक्तिरूपी सत्यधर्म का अनुष्ठान करनेवाले मुझको आप अपना दर्शन करवाने के लिए उसे खोल दीजिए।

पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन् समूह। तेजो यत्ते रूपं
कल्याणतमं तत्ते पश्यामि। योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥16॥

हे भक्तपोषक ! हे प्रधानज्ञानस्वरूप ! हे सर्वनियन्ता ! हे भक्तों के या ज्ञानियों के परम लक्ष्यस्वरूप ! हे प्रजापति के प्रिय ! इन किरणों को समेट लीजिए। इस तेज को इकट्ठा कर लीजिए (अर्थात् अपने तेज में विलीन कर दीजिए), जिससे कि आपका जो अतिशय दिव्य और कल्याणकारी स्वरूप है, उसे मैं (आपकी कृपा से ध्यानपूर्वक) देख रहा हूँ कि जो वह (सूर्य की आत्मा) परमपुरुष आपका ही स्वरूप है और मैं वही हूँ।

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तꣳ शरीरम् ।
ॐ क्रतो स्मर कृतꣳ स्मर क्रतो स्मर कृतꣳ स्मर ॥17॥

अब ये मेरे प्राण और इन्द्रियाँ, अविनाशी ऐसे समष्टिवायुतत्त्व में प्रविष्ट (विलीन) हो जायँ। यह स्थूल शरीर अग्नि में जलकर खाक हो जाय। हे सत्-चित्-आनन्दघन ! (ॐ) हे यज्ञस्वरूप प्रभो ! आप मुझ भक्त को याद कीजिए ! मेरे द्वारा किये गये कर्मों को याद कीजिए।

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम ॥18॥

इति वाजसनेयिसंहितायामीशोपनिषत्समाप्ता ।

हे अग्नि के अधिष्ठाता देव ! हमें परमसम्पत्तिरूप परमात्मा की सेवा में पहुँचाने के लिए सुन्दर मंगलकारी मार्ग (उत्तरायण मार्ग) पर आप ले चलिए। हे देव ! आप हमारे सभी कर्मों को जाननेवाले हैं। इसलिए हमारे इस मार्ग के प्रतिबन्धक जो भी कुछ पाप हों, उन सभी को आप दूर कर दीजिए। आपको बारम्बार नमस्कार के वचन कहते हैं, बारम्बार नमस्कार करते हैं।

इस प्रकार ईशावास्योपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

(2) केनोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

प्राचीनतम माने गये दस उपनिषदों की श्रेणी में ईशावास्योपनिषद् के बाद केनोपनिषद् की गणना की जाती है। जो दस उपनिषदें बड़ी ही महत्त्वपूर्ण मानी जाती हैं, उनमें केनोपनिषद् का स्थान द्वितीय है। इस उपनिषद् का नाम भी आरंभ के 'केन' शब्द से रखा गया है। यह उपनिषत् सामवेद के तलवकाख्राह्मण में नौवें अध्याय में आई है, इसलिए इसे 'तलवकार उपनिषद्' भी कहा जाता है। तलवकार वे लोग कहे जाते थे कि जो स्वरताल के साथ सामगान कर सकते थे। सामगान की यह पूर्वकालीन प्रथा बाद के वर्षों में लुप्त हुई-सी मालूम पड़ती है। इस उपनिषद् की जैमिनीय शाखा और जैमिनि ब्राह्मण है। केनोपनिषद् के चार खण्ड हैं। पहले दो खण्ड पद्यात्मक हैं और अन्तिम दो खण्ड गद्यात्मक हैं। कुल मिलाकर मन्त्र की संख्या 35 है।

जिज्ञासु शिष्य के इस प्रश्न से उपनिषद् का प्रारंभ होता है कि चक्षुः-श्रोत्रादि ज्ञानेन्द्रियों और मन को स्फूर्ति देने वाले उनके पीछे कौन-सा तत्त्व है ? उत्तर में गुरु सर्वनियामक, सर्वसंचालक ब्रह्मतत्त्व का काव्यात्मक ढंग से वर्णन करते हैं। गुरु ब्रह्म को चक्षु का भी चक्षु, श्रवण का भी श्रवण, वाणी की भी वाणी और मन का भी मन कहते हैं। ब्रह्म की ही शक्ति से सबको शक्ति मिलती है। ऐसा कहकर ब्रह्मतत्त्व की अवाङ्मनसगोचरता दिखलाई गई है। अनुभूति में भी दुरूहता बताई गई है।

पहले पद्यात्मक दो खण्डों में गुरु-शिष्य संवाद के रूप में प्रश्नोत्तर की शैली में सुन्दर रीति से परमतत्त्व ब्रह्म की विशेषताओं तथा उसकी अनुभूति की अनिवार्य आवश्यकताओं का वर्णन किया गया है और अन्तिम दो (तीसरे और चौथे) गद्यात्मक खण्डों से देवताओं के अभिमान के मर्दन के लिए, यक्ष के रूप में ब्राह्मी चेतना के प्रकट होने का एक उपाख्यान दिया गया है।

अन्त में परब्रह्म की उपासना का प्रकार और फल बताकर ब्रह्मविद्या के साधनों का निर्देश किया गया है तथा उन साधनों से उस रहस्य को पहचनाने की महिमा गाई गई है। कहीं-कहीं इस उपनिषद् को ब्राह्मणोपनिषद् भी कहा गया है।

शान्तिपाठः

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

हे परब्रह्म परमात्मा ! मेरे सभी अंग—वाणी, प्राण, चक्षु, श्रोत्र और सभी इन्द्रियाँ तथा बल परिपुष्ट हों। यह जो सर्वरूप उपनिषत्प्रतिपादित ब्रह्म है, उस ब्रह्म की हम अवगणना (तिरस्कार) न करें और ब्रह्म (भी) हमारा परित्याग न करें। उस (ब्रह्म) के साथ हमारा अटूट सम्बन्ध हो। उपनिषदों में प्रतिपादित जो सब धर्म हैं, वे सब परमात्मा में रत हममें प्रविष्ट हों, वे सब धर्म हमारे में हों।

हे परमात्मा ! (हमारे) त्रिविध तापों की शान्ति हो।

अथ प्रथमः खण्डः

ॐ केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः ।
केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥1॥

किस तत्त्व से सत्ता (स्फूर्ति) प्राप्त करके और प्रेरित होकर यह मन (अन्तःकरण) अपने विषयों से संलग्न होता है ? (विषयों तक पहुँचता है?) किससे नियुक्त होकर यह सर्वश्रेष्ठ प्राण गति करता है, अर्थात् चलता है ? किसके द्वारा गतिशील बनाई हुई इस वाणी को लोग बोलते हैं ? और कौन प्रसिद्ध देव नेत्रेन्द्रिय और श्रोत्रेन्द्रिय को अपने-अपने विषय के अनुभव में लगाता है अर्थात् नियुक्त करता है ?

श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद् वाचो ह वाचꣳ स उ प्राणस्य प्राणः ।
चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥2॥

जो (तत्त्व) मन का भी मन (कारण) है; प्राण का भी प्राण है; वाणी की भी वाणी है; श्रोत्रेन्द्रिय का भी श्रोत्र है और चक्षुरिन्द्रिय का भी चक्षु है, वही (इस समस्त जगत् का प्रेरक) परमात्मा है। ज्ञानी लोग उसको पहचान कर जीवन्मुक्त होकर इस मर्त्यलोक से चले जाने के बाद (अर्थात् मृत्यु के बाद) अमर (जन्ममरणरहित) हो जाते हैं।

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनः ।
न विद्मो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यात् ॥
अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि ।
इति शुश्रूम पूर्वेषां ये नस्तद्व्याचचक्षिरे ॥3॥

वहाँ (उस ब्रह्म तक) न तो चक्षुरिन्द्रिय आदि इन्द्रियाँ ही पहुँच सकती हैं, न ही वागिन्द्रिय आदि कर्मेन्द्रियाँ भी पहुँच सकती हैं और मन भी तो नहीं पहुँच पाता, इसलिए इस ब्रह्म के स्वरूप को, 'यह ऐसा है'—इस प्रकार हम अपनी बुद्धि से भी नहीं पहचान पाते और दूसरों से सुनकर भी नहीं समझ पाते। क्योंकि—"वह ब्रह्मतत्त्व जाने हुए सभी ज्ञेय पदार्थों से बिल्कुल अलग ही है और (साथ ही साथ) इन्द्रियों के द्वारा नहीं जाने गए पदार्थसमुदाय से भी उच्चतम ही है"।—ऐसा अपने पूर्वाचार्यों के मुख से हम सुनते आए हैं। उन्होंने हमें यह ब्रह्मतत्त्व अच्छी तरह से स्पष्ट करके समझाया था।

यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥4॥

जो ब्रह्म वाणी द्वारा बताया गया नहीं है, पर वाणी ही जिसके द्वारा बोली जा सकती है, उसी को तुम जानो। वाणी के द्वारा बताए गए जिस तत्त्व की लोग उपासना करते है, वह ब्रह्म नहीं है।

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥5॥

जिस ब्रह्मतत्त्व को (कोई भी मनुष्य) मन से (अन्तःकरण से) समझ नहीं पाता, परन्तु "मन ही जिसके द्वारा जाना (समझा) जा सकता है"—ऐसा कहा जाता है, वही ब्रह्म है, ऐसा तुम जानो। मन और बुद्धि के द्वारा पहचाने जानेवाले जिस तत्त्व की लोग उपासना करते हैं, वह ब्रह्म नहीं है।

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूꣳषि पश्यति ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥6॥

जिस ब्रह्मतत्त्व को कोई आँखों से देख नहीं पाता, परन्तु आँखें ही जिसके द्वारा देखी जाती हैं, वही ब्रह्म है, ऐसा तुम जानो। (जिसके होने से ही आँखें अपने विषयों को देख सकती हैं, वही ब्रह्म है।) चक्षुओं के द्वारा दिखाई देने वाले जिस दृश्य समुदाय की लोग उपासना करते हैं, वह ब्रह्म नहीं है।

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदꣳ श्रुतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥7॥

जिस ब्रह्मतत्त्व को कोई भी मनुष्य अपने कानों से नहीं सुन सकता, परन्तु जिसके द्वारा ही यह श्रोत्रेन्द्रिय सुनी जा सकती है (अर्थात् श्रोत्रेन्द्रिय में सुनने की शक्ति आती है), उसी को तुम ब्रह्मरूप में जानो। जो लोग श्रोत्रेन्द्रिय से जानने लायक पदार्थों के समूह की उपासना करते हैं, वह (श्राव्य पदार्थ समूह) ब्रह्म नहीं है।

यत्प्राणेन न प्रणिति येन प्राणः प्रणीयते ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेहं यदिदमुपासते ॥8॥

इति प्रथमः खण्डः ।

जो ब्रह्मतत्त्व प्राणों से चेष्टायुक्त नहीं होता, परन्तु प्राण ही जिसके द्वारा चेष्टित होता है, उसी को तुम ब्रह्म जानो। प्राणों के द्वारा चेष्टित किए जाने वाले पदार्थसमूह की लोग उपासना करते हैं पर वह ब्रह्म नहीं है।

❋

अथ द्वितीयः खण्डः

यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपम् ।
यदस्य त्वं यदस्य देवेष्वथ नु मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥1॥

यदि तू ऐसा मानता है कि "मैंने ब्रह्म को भलीभाँति जान लिया है" तब तो सही बात यही होती है कि "तुझे ब्रह्म का स्वरूप थोड़ा-सा ही ज्ञात हुआ है।" क्योंकि उस ब्रह्म का आंशिक स्वरूप जो तू है और उसका (अन्य) आंशिक स्वरूप जो देवों में है (इन दोनों को मिलाकर भी वह ज्ञान अल्प ही रहेगा) इसलिए मैं मानता हूँ कि तुम्हारा जाना हुआ ब्रह्मस्वरूप सचमुच फिर से विचार करने योग्य ही है।

नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ।
यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥2॥

(शिष्य कहता है कि—) "मैं ब्रह्म को अच्छी तरह से जान चुका हूँ"—ऐसा तो मैं नहीं मानता, पर साथ-ही-साथ "मैं ब्रह्म को जानता ही नहीं"—ऐसा भी मैं नहीं मानता, क्योंकि मैं उसे जानता तो हूँ ही। किन्तु मेरा यह जानना कुछ निराला ही है (सामान्य ज्ञेय-ज्ञाता के बीच जैसा जानना होता है, ऐसा तो नहीं है)। मेरे इस कथन के रहस्य को तो हममें से केवल वही समझ सकता है, जो ब्रह्म को जाननेवाला हो।

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।
अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥3॥

जिस मनुष्य का मत ऐसा है कि "ब्रह्म जाना नहीं जा सकता", उसका तो वह जाना हुआ ही होता है। परन्तु जो मनुष्य यह मानता है कि "ब्रह्म को मैंने जान लिया है" तो वह आदमी कुछ भी नहीं जानता (ऐसा समझना चाहिए) (क्योंकि—) जानने का अभिमान रखनेवालों के लिए वह ब्रह्मतत्त्व ज्ञात हुआ होता ही नहीं और जिनमें ज्ञातृत्व का कुछ भी अभिमान नहीं होता, उनको यह ब्रह्मतत्त्व ज्ञात हुआ होता है। अर्थात् वे ब्रह्मसाक्षात्कारी होते है।

प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते ।
आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥4॥

उपर्युक्त प्रतिबोध (संकेत) से उत्पन्न हुआ ज्ञान ही (बौद्धिक प्रतीति से उत्पन्न हुआ ज्ञान ही) वास्तविक ज्ञान है, क्योंकि ऐसे ज्ञान से अमृतत्व को (अमृतस्वरूप परमात्मा को) मनुष्य प्राप्त करता है। अन्तर्यामी परमात्मा से ही वह परमात्मज्ञान की शक्ति (ज्ञान) प्राप्त करता है और वह उस ज्ञान से (विद्या से) अमृतस्वरूप परब्रह्म परमेश्वर को प्राप्त करता है।

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ।
भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥5॥

इति द्वितीयः खण्डः ।

यदि इस मानवदेह में परब्रह्म को पहचान लिया जाए तब तो बड़ी अच्छी ही बात है। परन्तु अगर इस जन्म में वह न जाना गया, तब तो बहुत बड़ा विनाश ही है—ऐसा सोचकर बुद्धिमान् लोग सकल प्राणियों में परब्रह्म को समझकर इस लोक से प्रयाण करके (मरकर) अमर हो जाते हैं।

❋

अथ तृतीयः खण्डः

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त ॥1॥

परब्रह्म परमेश्वर ने ही देवों के लिए (देवताओं को निमित्त बनाकर असुरों के ऊपर) विजय प्राप्त की। परन्तु परब्रह्म परमेश्वर की ही उस विजय पर इन्द्रादि देव (अपनी महिमा समझकर) अभिमान करने लगे।

त ऐक्षन्तास्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति । तद्धैषां
विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न व्यजानत किमिदं यक्षमिति ॥2॥

वे इस प्रकार समझने लगे कि यह तो हमारी ही विजय है और यह हमारी ही महिमा है। किन्तु परब्रह्म ने इन देवताओं के अभिमान को पहचान ही लिया। (और कृपा करके देवताओं के इस अभिमान को दूर करने के लिए) उनके सामने ही साकार स्वरूप में प्रकट हो गये। (उन्हें यक्ष के रूप में प्रकट हुए देखकर भी) "यह दिव्य यक्ष कौन है"—वह उन देवताओं ने नहीं जाना।

तेऽग्निमब्रुवञ्जातवेद एतद्विजानीहि किमिदं यक्षमिति तथेति ॥3॥

उन इन्द्रादि देवताओं ने अग्निदेव से इस प्रकार कहा—"हे जातवेदा ! आप इस बात को ठीक तौर से जान लीजिए (जाँच-पड़ताल कीजिए) कि यह दिव्य यक्ष कौन है ?" (तब अग्नि ने कहा कि) "हाँ ठीक है।"

तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीत्यग्निर्वा
अहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति ॥4॥

अग्निदेव उस यक्ष के पास दौड़कर गए। उन अग्निदेव से यक्ष ने पूछा कि "तुम कौन हो ?" अग्नि ने कहा कि "मैं प्रसिद्ध अग्निदेव हूँ और मैं ही 'जातवेदा' के नाम से प्रसिद्ध हूँ।"

तस्मिꣳस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदꣳ सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥5॥

(तब ब्रह्मरूप परमात्माने कहा कि—) "ऐसे (अग्नि और जातवेदा [सर्वज्ञ] के दो नाम धारण करनेवाले) तुझमें कौन-सा सामर्थ्य है? बताओ तो ?" तब अग्नि ने उत्तर दिया कि "अगर मैं चाहूँ तो इस धरती में जो कुछ भी है, इन सबको जलाकर भस्म कर सकता हूँ।"

तस्मै तृणं निदधावेतद्दहेति । तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाक दग्धुं स
तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥6॥

(अग्नि के ऐसा कहने पर उस दिव्य यक्ष ने) उस अग्नि के आगे एक तिनका रखा (और कहा कि—) "इस तिनके को जला दो।" तब वह अग्नि अपनी पूरी ताकत से उस तिनके पर टूट पड़े। परन्तु उस तिनके को जला न सके। (इसलिए लज्जित होकर) लौट आए और देवों के पास जाकर कहने लगे कि "मैं इसे (यक्ष को) जानने में समर्थ नहीं हो पाया हूँ कि सचमुच यह यक्ष कौन है ?"

अथ वायुमब्रुवन् वायवेतद् विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति ॥7॥

तब देवताओं ने वायु से कहा कि "हे वायुदेव ! जाकर इस विषय को जान आइए (ठीक तरह से पहचान लीजिए) कि यह दिव्य यक्ष कौन है" ? तब वायुदेव ने कहा कि "ठीक है।" (अभी जान-पहचान करके आता हूँ)।

तदभ्यद्रवत् तमभ्यवदत् कोऽसीति । वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्मात-
रिश्वा वा अहमस्मीति ॥8॥

वायुदेव दौड़कर उस (यक्ष) के पास गए। उनसे भी उस दिव्य यक्ष ने पूछा कि "तुम कौन हो ?" तब वायु ने कहा कि "मैं प्रसिद्ध वायुदेव हूँ और मैं ही 'मातरिश्वा' कहलाता हूँ।"

तस्मिꣳस्त्वयि किं वीर्यमिति ? अपीदं सर्वमाददीय यदिदं पृथिव्या-मिति ॥9॥

तब यक्षरूप ब्रह्म ने कहा—"वायु और मातरिश्वा इन दो नामों को धारण करने वाले तुझमें कौन-सा सामर्थ्य है ? (तब वायु ने उत्तर दिया कि—) "अगर मैं चाहूँ तो इस धरती में जो कुछ भी है, उसे उठाकर आकाश में उड़ा सकता हूँ।"

तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति । तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाकादातुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं तदेतद् यक्षमिति ॥10॥

(वायु के ऐसा कहने पर उस दिव्य यक्ष ने) उस वायुदेव के सामने एक तिनका रखा और कहा कि "इस तिनके को उठा लो और उड़ा दो।" तब वह वायु अपने पूरे जोर से उस तिनके पर टूट पड़ा, परन्तु उसे उठाने में किसी भी तरह समर्थ न हो सका। इसलिए लज्जित होकर वहाँ से लौट आया और देवताओं से कहने लगा कि "सचमुच यह दिव्य यक्ष कौन है, यह जानने में मैं समर्थ नहीं हो सका हूँ।"

अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद् विजानीहि किमेतद् यक्षमिति । तथेति तदभ्य-द्रवत्तस्मात्तिरोदधे ॥11॥

इसके बाद देवों ने इन्द्र से कहा कि "हे इन्द्रदेव ! इस विषय को जानकर ठीक तौर से जाँच-पड़ताल कीजिए कि यह दिव्य यक्ष कौन है"। (उत्तर में इन्द्र ने कहा कि—) ठीक है और वह दौड़कर यक्ष की ओर गया। परन्तु वह दिव्य यक्ष उसके सामने से अन्तर्धान हो गया।

स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमजगाम बहुशोभमानामुमाꣳ हैमवतीं ताꣳ होवाच किमेतद् यक्षमिति ॥12॥

इति तृतीयः खण्डः ॥

वह इन्द्र उसी आकाशप्रदेश में (यक्ष के स्थान पर ही) अतिलावण्यवती, हिमालय की पुत्री देवी उमा के पास आ पहुँचा और उनसे आदरपूर्वक कहने लगा कि—"(हे देवी !) यह दिव्य यक्ष कौन है ?"

❋

अथ चतुर्थः खण्डः

सा ब्रह्मेति होवाच । ब्रह्मणो वा एतद् विजये महीयध्वमिति । ततो हैव विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥1॥

तब उन भगवती उमादेवी ने स्पष्ट उत्तर दिया कि "वह तो परब्रह्म परमात्मा ही है और उस परमात्मा की ही इस विजय में तुम लोग अपनी विजय मानने लगे थे। उमा के इस कथन के द्वारा ही इन्द्र निश्चयपूर्वक जान गया कि 'यह ब्रह्म है।'

तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्देवान्यदग्निर्वायुरिन्द्रस्तेन ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पृशुस्ते ह्येनत्प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥2॥

अग्नि, वायु और इन्द्र—इन तीन देवताओं ने ही इस निकटतम ब्रह्म का साक्षात्काररूप स्पर्श किया था और सर्वप्रथम उन्होंने 'यह ब्रह्म है'—ऐसा जाना था। इसलिए तो वे तीनों अन्य देवताओं से अधिक ऊँचे हुए हैं।

तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान्देवान्स ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्श स ह्येनत्प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥3॥

इसलिए तो इन्द्र अन्य देवताओं की अपेक्षा मानो अतिशय उच्चस्थानीय है, क्योंकि उसने इस अत्यन्त प्रिय और अतिनिकटस्थ परमात्मा का, उमादेवी से सर्वप्रथम सुनकर अपने मन से उसका स्पर्श (अनुभव) किया था और उसी ने तो अन्य देवताओं की अपेक्षा सर्वप्रथम इस ब्रह्म को अच्छी तरह से पहचाना था कि "यह साक्षात् परब्रह्म पुरुषोत्तम है।"

तस्यैष आदेशो यदेतद् विद्युतो व्यद्युतदा३ इतीन्न्यमीमिषदा३ इत्यधि-दैवतम् ॥4॥

उस ब्रह्म का यह सांकेतिक उपदेश है (उपासना के लिए आदेश है) कि जो यह विद्युत् की चमकार जैसा है और जो आँख की पलक जैसा (निमिषमात्र जैसा) है, क्षणस्थायी है, वह ब्रह्म का अधिदैवत रूप है।

अथाध्यात्मं यदेतद् गच्छतीव च मनोऽनेन चैतदुपस्मरत्यभीक्ष्णꣳ सङ्कल्पः ॥5॥

अब आध्यात्मिक उदाहरण दिया जा रहा है कि जो हमारा मन इस ब्रह्म के पास जाता हुआ-सा दिखाई देता है; और इस ब्रह्म का (वह) निरन्तर अतिशय प्रेमपूर्वक स्मरण करता है; इस मन से ही संकल्प (अर्थात् उस ब्रह्म की अनुभूति की उत्कट अभिलाषा) भी होता है।

तद्ध तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यं स य एतदेवं वेदाभि हैनꣳ सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ॥6॥

वह परब्रह्म परमात्मा सब प्राणियों के लिए प्राप्तव्य होने से 'तद्वन' इस नाम से प्रसिद्ध हैं, इसलिए "वह 'तद्वन' (परमात्मा) सभी प्राणियों का अभीष्ट विषय और सभी का परमप्रिय है"।—इस भाव से उसकी उपासना करनी चाहिए और जो कोई भी साधक इस ब्रह्म को इस प्रकार की उपासना से जान लेता है, उसे सचमुच ही सभी प्राणी सर्वतः हृदयपूर्वक चाहते हैं। (अर्थात् वह प्राणीमात्र का प्रिय बन जाता है)।

उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्ता य उपनिषद् ब्राह्मीं वाव त उपनिषदम-ब्रूमेति ॥7॥

"हे गुरुदेव ! ब्रह्म-सम्बन्धी रहस्यमयी विद्या का उपदेश कीजिए।"—इस प्रकार शिष्य ने प्रार्थना की। तब गुरुदेव कहते हैं कि "तुम्हें हमने रहस्यमयी ब्रह्मविद्या बता दी है। तुम्हें हम लोगों ने निश्चयपूर्वक ब्रह्मविषयक रहस्यमयी विद्या बता ही दी है। इस तरह तुम्हें समझ लेना चाहिए"।

तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वांगानि सत्यमायतनम् ॥8॥

उस रहस्यमयी ब्रह्मविद्या के तप, समनस्क सर्वेन्द्रियसंयम और निष्काम कर्म—ये तीन आधार हैं तथा वेद उस विद्या के सभी अंग हैं। (क्योंकि वेद में उसके सभी अंगों का वर्णन किया गया है।) और सत्यस्वरूप परमात्मा उसका आयतन अर्थात् प्रातव्य है।

यो वा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानमन्ते स्वर्गलोके ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥9॥

इति चतुर्थः खण्डः।

इति केनोपनित्समाप्ता ॥

यदि कोई भी मनुष्य इस प्रसिद्ध ब्रह्मविद्या को पूर्वोक्तानुसार अच्छी तरह से जान लेता है, वह सर्व पापसमूह को नष्ट करके अविनाशी, असीम, सर्वश्रेष्ठ परमधाम में स्थित हो जाता है। सदा-सर्वदा के लिए स्थित हो जाता है।

इस प्रकार केनोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः।

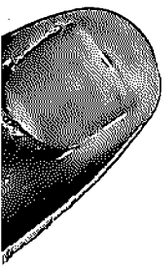

(3) कठोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

कठोपनिषद् कृष्णयजुर्वेद के अन्तर्गत है। उस वेद की काठकसंहिता में शामिल होने से उसे काठकोपनिषद् भी कहते हैं।

नचिकेता और यम की कथा तो बहुत पुरानी है। ऋग्वेद (10.135) में भी उसका उल्लेख है। तैत्तिरीय ब्राह्मण (3.1.8) इस कथा की रूपरेखा बताता है। इस उपनिषद् में वह कथा विस्तृत रूप में दी गई है। ऐसे तो सम्पूर्ण उपनिषद् यम और नचिकेता के संवाद के रूप में है। इस उपनिषद् में छः वल्लियाँ हैं और कुल मिलाकर 119 मंत्र हैं। पहली 29 मंत्रों वाली वल्ली में वाजश्रवस (औदालकि आरुणि) विश्वजित् यज्ञ कर रहा था। यज्ञ के नियमानुसार उसको अपनी सारी सम्पत्ति का दान करना चाहिए। पर उसके बदले वह तों बूढ़ी, दूध नहीं देने वाली गायों का दान करने लगा! यह देखकर उसके तरुण पुत्र नचिकेता को अपने पिता के दुर्हेतु का ख्याल आया। पिता को ठीक तरह से सावधान करने के लिए नचिकेता ने पूछा कि वे उसका दान किसे करते हैं? बार-बार कहने पर पिता ने क्रोध से कह दिया कि "तुम्हें मृत्यु (यम) को भेंट करता हूँ।" ऐसा कहकर बाद में वह पश्चात्ताप करने लगा, पर नचिकेता तो यम के लोक में जा ही पहुँचा। वह पहुँचा तब यमराज अपने लोक में नहीं थे। यमराज की राह देखते हुए नचिकेता ने तीन दिन और तीन रात्रियाँ शान्ति से यमलोक में आतिथ्य-रहित होकर गुजारीं। घर पर वापस आए यमराज ने सब हाल सुनकर बड़े खेद का अनुभव किया। उन्होंने नचिकेता से तीन वरदान माँगने को कहा, ताकि नचिकेता को हुई असुविधा के लिए प्रतिदान के रूप में उसे कुछ दिया जा सके।

यमराज से पहले वरदान के रूप में नचिकेता ने माँगा कि उसके पिता की मानसिक शान्ति हो। वे अपने पुत्र को पहचान लें और सन्तुलित मन से उसको (नचिकेता को) प्रेम करें।

दूसरे वरदान से नचिकेता ने स्वर्ग में पहुँचाने वाली यज्ञविद्या माँगी। यमराज ने सम्पूर्ण यज्ञविद्या उसे सिखाई और बाद में उसकी समझदारी की परीक्षा भी ली। इससे खुश होकर नचिकेता को ऊपर से एक रत्नजड़ित माला भी भेंट कर दी और यज्ञाग्नि का नाम भी 'नाचिकेताग्नि' रख दिया।

अन्तिम वरदान के रूप में नचिकेता ने यमराज से मृत्यु के बाद होने वाली मनुष्य की (आत्मा की) स्थिति का ज्ञान देने का वरदान माँगा। सूक्ष्मतम और दुर्ज्ञेय आत्मतत्त्व सम्बन्धी ज्ञान का वरदान देने से पहले यमराज ने नचिकेता को अन्यान्य भोगों के प्रलोभन देकर इस वरदान को छोड़ देने को कहा, पर नचिकेता अडिग रहा। तब यमराज ने आत्मज्ञान का उपदेश देना शुरू किया।

दूसरी वल्ली में 25 मन्त्र हैं। इसमें श्रेय-प्रेय विवेक, अविद्यामग्नों की दुर्दशा, आत्मज्ञान की दुर्लभता, कर्मफल, ज्ञानफल, ॐकार का उपदेश, आत्मस्वरूप आदि विषय संगृहीत हैं।

तीसरी वल्ली में 17 मन्त्र हैं। इसमें विवेकी और अविवेकी का भेद, आत्मा की सूक्ष्म बुद्धिग्राह्यता, उद्बोधन, निर्विशेष आत्मतत्त्व, विज्ञान-महिमा आदि विषय संगृहीत किए गये हैं।

चौथी वल्ली में 15 मंत्र हैं। इसमें आत्मज्ञ की सर्वज्ञता, निर्भयता, अशोकत्व आदि का निरूपण तथा भेदापवाद आदि विषय शामिल हैं।

पाँचवीं वल्ली में भी 15 मन्त्र ही हैं। इसमें मरणोत्तर जीवन, आत्मा की प्रतिरूपता, असंगता आदि विषय समझाए गए हैं।

छठी वल्ली में 18 मंत्र हैं और इसमें संसाररूप अश्वत्थवृक्ष का वर्णन किया गया है। इसमें अमरत्व की प्राप्ति, ईश्वर की सर्वशासकता, स्थानभेद से भगवद्दर्शन का तारतम्य, आत्मज्ञान का प्रकार और प्रयोजन आदि विषय चर्चित किए गए हैं।

इन छः वल्लियों को दो अध्यायों में बाँटा गया है। प्रथम तीन वल्लियाँ पहले अध्याय की हैं और अन्तिम तीन वल्लियाँ दूसरे अध्याय की हैं।

प्रधान दस उपनिषदों में कठोपनिषद् की गणना होती है और वर्तमान समय में भी यह उपनिषद् बहुत प्रेरक एवं उपादेय है।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै॥
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

हे पूर्णब्रह्म परमात्मा! आप हम दोनों की (गुरु-शिष्य की) साथ-ही-साथ रक्षा करें। हम दोनों का एक ही साथ पालन करें। हम दोनों साथ-ही-साथ शक्ति प्राप्त करें। हम दोनों द्वारा प्राप्त की गई विद्या तेजोमयी हो। हम दोनों आपस में द्वेष न करें। (हे परमात्मन्! आधिभौतिक, आधिदैविक, आध्यात्मिक, त्रिविध तापों की) शान्ति हो।

अथ प्रथमोऽध्यायः

प्रथमा वल्ली

ॐ उशन् ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ। तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस॥1॥

(ॐ सच्चिदानन्द परमात्मा का नाम-स्मरण करके उपनिषद् का प्रारम्भ होता है) यह बात तो सुविदित है कि यज्ञ का फल चाहनेवाले, वाजश्रवा के पुत्र (उद्दालक) ने विश्वजित् यज्ञ में अपनी सारी संपत्ति (ब्राह्मणों को) दे दी। उसका नचिकेता नाम का एक प्रसिद्ध पुत्र था।

तꣳह कुमारꣳ सन्तं दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धाविवेश सोऽमन्यत॥2॥

(जिस समय ब्राह्मणों को) दक्षिणा के रूप में देने के लिए गायें लाई जा रही थीं, उस समय छोटा बच्चा होने पर भी उस नचिकेता में श्रद्धा (आस्तिक्य बुद्धि) का प्रवेश हुआ और वह उन बूढ़ी गायों को देखकर सोचने लगा।

पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः।
अनन्दा नाम ते लोकास्तान्स गच्छति ता ददत्॥3॥

जो गायें (जीवन का) अन्तिम बार का पानी पी चुकी हैं, जो अन्तिम बार की ही घास खा चुकी हैं, जिन गायों का अन्तिम बार का ही दूध दुहा जा चुका है, जिन गायों की इन्द्रियों की शक्ति खत्म हो चुकी है, ऐसी (निरुपयोगी मरणासन्न) गायों को देनेवाला वह दाता तो सर्वसुखरहित (श्वान-शूकरादि निम्न योनियों और) नरक आदि लोकों को प्राप्त करता है। (इसलिए मुझे पिता को सावधान कर देना चाहिए।)

स होवाच पितरं तत कस्मै मां दास्यसीति।
द्वितीयं तृतीयं तꣳ होवाच मृत्यवे त्वा ददामीति॥4॥

ऐसा विचार करके वह अपने पिता से कहने लगा—"हे पिताजी! आप मुझे किसको देंगे?" (पिता से उत्तर न मिलने पर उसने यही बात) पुनः दूसरी बार, तीसरी बार भी कही। तब पिता ने उससे क्रोधपूर्वक कहा कि—"मैं तुझे मृत्यु (यम) को देता हूँ।"

बहूनामेमि प्रथमो बहुनामेमि मध्यमः।
किꣳ स्विद्यमस्य कर्तव्यं यन्मयाद्य करिष्यति॥5॥

(पिता के इस प्रकार कहने पर नचिकेता एकान्त में अनुताप करता हुआ कहता है कि—) "मैं बहुत से शिष्यों में तो प्रथम कक्षा के आचरण में आया हूँ और अनेक छात्रों में (आचरण विषय में) मध्यम श्रेणी में चल रहा हूँ। (मैंने कभी निम्न कोटि का आचरण तो किया नहीं है, तो फिर पिताजी ने ऐसा क्यों कहा होगा?) यमराज का ऐसा कौन-सा कार्य हो सकता है कि जो मेरे द्वारा करवाकर पिताजी पूर्ण करेंगे?"

अनुपश्य यथा पूर्वे प्रतिपश्य तथा परे।
सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाजायते पुनः॥6॥

(नचिकेता ने अपने पिता से कहा कि—) "हे पिता! पूर्वकाल में आपके पितामह आदि पूर्वज जिस प्रकार का आचरण करते आए हैं, उस पर विचार कीजिए और (वर्तमानकाल में भी) अन्य श्रेष्ठ लोग जिस प्रकार का आचरण कर रहे हैं, उस पर भी जरा नजर डालिए। (और उसके बाद आप अपने कर्तव्य के बारे में निर्णय कीजिएगा।) यह मरणशील मानव अन्न की तरह पकाया जाता है (अर्थात् जराजीर्ण होकर घिस-पिसकर मर जाता है।) और फिर अन्न की ही तरह फिर से उगता (जन्म लेता) है।

वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान्।
तस्यैताꣳ शान्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम्॥7॥

(नचिकेता का वचन सुनकर पिता ने अपनी सत्यनिष्ठा साबित करने के लिए उसे यमराज के पास भेजा। पर यमराज के वहाँ उपस्थित न होने से नचिकेता ने तीन दिन और तीन रात तक राह देखी। यमराज के आने पर उनके सचिवों ने उन्हें सारी बात कहकर सलाह देते हुए कहा कि—) "हे

सूर्यपुत्र यमराज ! अतिथि होकर ब्राह्मण अग्नि (वैश्वानर) रूप से ही घर में प्रवेश करता है। सत्पुरुष ऐसे अतिथि की (अर्घ्य, पाद्य, दान आदि) ऐसे प्रकार से शान्ति करते हैं। इसलिए (इस ब्राह्मण अतिथि की शान्ति के लिए) जल आदि ले आइए।''

आशाप्रतीक्षे सङ्गतꣳ सूनृतां चेष्टापूर्ते पुत्रपशूꣳश्च सर्वान्।
एतद्वृङ्क्ते पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन्वसति ब्राह्मणो गृहे ॥8॥

जिसके घर में ब्राह्मण अतिथि बिना खाए रहता है, वह उस अल्प बुद्धि मनुष्य के लिए आशा-प्रतीक्षा अर्थात् प्राप्य और ज्ञात पदार्थों की इच्छाएँ, उन विषयों के संयोगजन्य फल, प्रियवाणी का फल, यज्ञ-यागादि के फल, कूप-उद्यानादि आपूर्तों का फल, पशु-पुत्रादि—सब कुछ नष्ट कर देता है।

तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मेऽनश्नन्ब्रह्मन्नतिथिर्नमस्यः।
नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन्स्वस्ति मेऽस्तु तस्मात्प्रति त्रीन्वरान्वृणीष्व ॥9॥

(यमराज बोले—) ''हे ब्राह्मणदेव ! आप मेरे वन्दनीय अतिथि हैं। आपको नमस्कार हो। हे ब्राह्मण ! मेरा कल्याण हो। आप जो तीन रात तक मेरे घर में बिना भोजन किए रहे हैं, इसलिए आप मुझसे प्रत्येक रात्रि के बदले में एक-एक करके तीन वरदान माँग लें।''

शान्तसङ्कल्पः सुमना यथा स्याद्वीतमन्युर्गौतमो माभिमृत्यो।
त्वत्प्रसृष्टं माभिवदेत्प्रतीत एतत्त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥10॥

(तब नचिकेता ने कहा कि—) ''हे मृत्युदेव ! गौतमवंश में उत्पन्न हुए मेरे पिता उद्दालक मेरे प्रति शान्त संकल्पवाले, प्रसन्न चित्तवाले और क्रोध-खेद रहित हों और आपके द्वारा वापिस भेजा गया मैं जब उनके पास जाऊँ, तब वे मुझ पर विश्वास करके ('यह वही मेरा पुत्र नचिकेता है' ऐसा भाव रखकर) मेरे साथ वात्सल्यपूर्ण बातचीत करें, यह मैं मेरे तीन वरदानों में से प्रथम वरदान माँगता हूँ।''

यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः।
सुखꣳरात्रीः शयिता वीतमन्युस्त्वां ददृशिवान्मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ॥11॥

''मृत्युमुख से विमुक्त हुए तुमको देखकर मेरे द्वारा प्रेरित होकर, तुम्हारे पिता आरुणि (अरुणपुत्र) उद्दालक पहले की ही भाँति ('यह मेरा पुत्र नचिकेता ही है' ऐसा) विश्वास करके दुःख और क्रोध से रहित हो जाएँगे और वे अपने जीवन की शेष रात्रियों में सुखपूर्वक सोएँगे''—(ऐसा यमराज ने वरदान दिया।)

स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति न तत्र त्वं न जरया बिभेति।
उभे तीर्त्वा अशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥12॥

(तब नचिकेता ने कहा कि—) ''हे यमराज ! स्वर्गलोक में जरा-सा भी भय नहीं है। यहाँ मृत्युरूप आप स्वयं भी नहीं हैं। (आपका प्रभुत्व नहीं है) वहाँ वृद्धत्व से कोई डरता नहीं है। स्वर्गलोक में रहनेवाला मनुष्य भूख और प्यास—दोनों को पार करके, शोक को लाँघकर आनन्द प्राप्त करता है।

स त्वमग्निꣳ स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तꣳ श्रद्दधानाय मह्यम्।
स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतद्द्वितीयेन वृणे वरेण ॥13॥

हे मृत्युदेव। आप तो स्वर्ग के साधनरूप अग्नि को जानते ही हैं। इसलिए मुझ श्रद्धावान् को आप उस अग्निविद्या को अच्छी तरह समझाकर बताइए। स्वर्ग में रहनेवाले लोग अमरत्व को प्राप्त करते हैं। इसलिए दूसरे वरदान के रूप में मैं यह वरदान माँगता हूँ।''

प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन्।
अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेतं निहितं गुहायाम् ॥14॥

''हे नचिकेता ! स्वर्ग प्राप्त करानेवाली अग्निविद्या को अच्छी तरह से जाननेवाला मैं तुम्हें अच्छी तरह से कह देता हूँ। उसे तुम मुझसे भलीभाँति समझ लो। तुम इस अग्निविद्या को अविनाशी लोकों को प्राप्त करानेवाली और जगत् का आधाररूप एवं बुद्धिरूपी गुफा में छिपी हुई जानो।''—ऐसा यमराज ने कहा।

लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा।
स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्तमथास्य मृत्युः पुनरेवाह तुष्टः ॥15॥

इसलिए इसके बाद यमराज ने स्वर्गादि लोकों के आदिकारणरूप अग्निविद्या का उस नचिकेता को उपदेश दिया। उसमें कुण्ड आदि बनाने के लिए जितने कद की और जितनी संख्या में ईंटें जरूरी होती हैं तथा उनका चयन कैसे किया जाता है और किस प्रकार उनको व्यवस्थापित किया जाता है इत्यादि बातें भी बताईं। तब नचिकेता ने भी वह उपदेश जैसा सुना था, ठीक उसी तरह समझदारीपूर्वक उसी प्रकार से यमराज को कह दिखाया। उसके बाद यमराज उस पर सन्तुष्ट होकर फिर से उसको कहने लगे।

तमब्रवीत्प्रीयमाणो महात्मा वरं तवेहाद्य ददामि भूयः।
तवैव नाम्ना भविताऽयमग्निः सृंकां चेमामनेकरूपां गृहाण ॥16॥

(नचिकेता की अद्भुत बुद्धि को देखकर—) प्रसन्न हुए महात्मा यमराज नचिकेता से कहने लगे—''अब मैं यहाँ तुम्हें फिर से एक वर और ज्यादा यह देता हूँ कि यह अग्निविद्या तुम्हारे ही नाम से प्रसिद्ध होगी और इसके साथ ही तुम इस अनेक स्वरूपवाली रत्नमाला को स्वीकार करो।''

त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्धिं त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू।
ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा निचाय्येमाꣳ शान्तिमत्यन्तमेति ॥17॥

शास्त्रोक्त रीति से इस अग्नि का तीन बार अनुष्ठान करनेवाला मनुष्य ऋक्-यजुष्-साम—इन तीनों के साथ सम्बन्ध जोड़कर, यज्ञ-दान-तप—इन तीनों कर्मों को निष्काम भाव से करता हुआ जन्म और मृत्यु का अतिक्रमण कर लेता है। ब्रह्मा की उत्पन्न की गई समग्र सृष्टि को जानने वाले इस स्तुतियोग्य अग्निदेव को जानकर और उसका निष्कामभाव से अनुष्ठान करके मनुष्य परम शान्ति को प्राप्त करता है।

त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा य एवंविद्वाꣳश्चिनुते नाचिकेतम्।
स मृत्युपाशान्पुरतः प्रणोद्य शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥18॥

ईंटों का स्वरूप, संख्या और अग्निचयनविधि—इन तीनों बातों को जानकर, 'नाचिकेत' नाम की अग्निविद्या का तीन बार अनुष्ठान करनेवाला कोई भी मनुष्य इस प्रकार जानता हुआ इस नाचिकेत अग्नि का चयन करता है, वह मनुष्य मृत्यु के फासले को अपने आगे ही (इस मनुष्य शरीर में ही) काटकर, शोक का अतिक्रमण करके स्वर्गलोक में आनन्द का अनुभव करता है।

एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्यो यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण।
एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासस्तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व ॥19॥

(यमराज नचिकेता से कहते हैं कि—) "हे नचिकेता ! तुम्हें बताई गई यह स्वर्ग प्राप्त कराने वाली अग्निविद्या है, जिसे तुमने दूसरे वरदान के रूप में माँगा था। लोग इस अग्नि को अब से (भविष्य में) तुम्हारे ही नाम से कहा करेंगे। हे नचिकेता ! अब तुम तीसरा वरदान माँग लो"।

येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके।
एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः ॥20॥

(तब तीसरा वरदान माँगते हुए नचिकेता कहता है कि—) "मरे हुए मनुष्य के विषय में यह जो संशय है कि कुछ लोग इस विषय में ऐसा कहते हैं कि मृत्यु के बाद आत्मा का अस्तित्व रहता है और कुछ लोग कहते हैं कि मरणोपरान्त आत्मा का अस्तित्व रहता ही नहीं है। आपके द्वारा उपदेश पाकर मैं इसके विषय में अच्छी तरह समझ लूँ—यह मेरा तीन वरदानों में से तीसरा वरदान है।"

देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा न हि सुविज्ञेयमणुरेष धर्मः।
अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मोपरोत्सीरति मा सृजैनम् ॥21॥

(तब यमराज ने कहा कि—) "हे नचिकेता ! इस विषय में पूर्वकाल में देवों ने भी संदेह किया था। (पर वे भी समझ नहीं पाए थे) क्योंकि यह विषय बड़ा ही सूक्ष्म है और इसलिए यह सरलता से समझाया नहीं जा सकता। इसलिए कोई दूसरा वरदान माँग लो। इसी को देने के लिए मुझ पर दबाव मत डालो। यह आत्मज्ञान सम्बन्धी वरदान मुझे वापिस लौटा दो।"

देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वं च मृत्यो यन्न सुविज्ञेयमात्थ।
वक्ताऽस्य त्वादृगन्यो न लभ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥22॥

(तब नचिकेता ने यमराज से कहा कि—) "हे यमराज ! आपने जो यह कहा कि देवों ने भी इस विषय पर विचार किया था (परन्तु वे भी निर्णय नहीं कर पाए थे) और यह विषय सरलता से जाना जा सके, ऐसा भी नहीं है। इतना ही नहीं, पर ऐसे विषय को समझानेवाला आपके सिवाय तो कोई मिलनेवाला भी नहीं है। (अतः मेरी समझ में तो यही आता है कि—) इसके सिवा कोई अच्छा वरदान है ही नहीं।"

शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व बहून्पशून्हस्तिहिरण्यमश्वान्।
भूमेर्महदायतनं वृणीष्व स्वयं च जीव शरदो यावदिच्छसि ॥23॥

(तब यमराज ने नचिकेता को प्रलोभन देते हुए कहा कि—) "हे नचिकेता ! तुम सौ वर्षों की आयुवाले पुत्र-पौत्रादि को और बहुत-से पशुओं को, हाथियों को, सोने को और घोड़ों को भी माँग लो। भूमण्डल के बड़े विस्तृत साम्राज्य को भी माँग लो। तुम स्वयं भी जितने वर्ष चाहो, उतने वर्ष जिओ"।

एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजीविकां च।
महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि कामानां त्वां कामभाजं करोमि ॥24॥

हे नचिकेता ! धन, सम्पत्ति एवं चिरकालपर्यन्त रहनेवाली आजीविका को तुम यदि इस आत्मज्ञानविषयक वरदान के तुल्य मानते हो, तो इसे माँग लो और तुम इस पृथ्वीलोक में बड़े सम्राट् बन जाओ। मैं तुम्हें सभी उत्तमोत्तम भोगों को भोगनेवाला बना दूँगा।

ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान्कामाꣳश्छन्दतः प्रार्थयस्व।

इमा रामाः सरथाः सतूर्या न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः।
आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व नचिकेतो मरणं मानुप्राक्षीः ॥25॥

इस मनुष्यलोक में जो-जो भोग दुर्लभ हैं, उन सभी प्रकार के भोगों को अपनी इच्छानुसार माँग लो। रथों और विविध प्रकार के वाद्यों के साथ इन स्वर्ग की अप्सराओं को अपने साथ ले जाओ। मनुष्यों को ऐसी स्त्रियाँ कभी मिल नहीं सकतीं। मेरे द्वारा दी गई इन स्त्रियों के द्वारा तुम अपनी सेवा करवाओ। परन्तु हे नचिकेता ! मरणोत्तर आत्मा की स्थिति के विषय में मुझसे मत पूछो।"

श्वोभावा मर्त्यस्य यदन्तकैतत्सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः।
अपि सर्वं जीवितमल्पमेव तवैव वाहास्तव नृत्तगीते ॥26॥

यमराज के पूर्वोक्त प्रलोभन में न आते हुए नचिकेता ने कहा—"हे यमराज ! आपके द्वारा वर्णित ये क्षणभंगुर भोग और उनसे प्राप्त किया जानेवाला सुख तो मनुष्य के अन्तःकरण सहित इन्द्रियों का जो तेज है, उसे क्षीण कर देते हैं। तदुपरान्त यह आयु चाहे कितनी भी लम्बी क्यों न हो, पर वास्तव में तो स्वल्प ही है। इसलिए आपके ये रथ आदि वाहन और अप्सराओं के ये नाच-गान आपके पास ही रहने दीजिए। (मुझे इनकी कोई आवश्यकता नहीं है।)

न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत्त्वा।
जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वं वरस्तु मे वरणीयः स एव ॥27॥

मनुष्य को धन से कभी भी तृप्त नहीं किया जा सकता। जब हमने आपके दर्शन कर ही लिये हैं, तब धन को हम ऐसे ही प्राप्त कर लेंगे और जहाँ तक आप शासन करते रहेंगे, वहाँ तक तो हम ऐसे ही आवश्यक रूप से जिएँगे ही। इसलिए उन सबको माँगने का प्रयोजन ही क्या है ? इसलिए मेरे लिए माँगने लायक वरदान तो वही (आत्मज्ञान ही) है।

अजीर्यतामृतानामुपेत्य जीर्यन्मर्त्यः क्वधस्थः प्रजानन्।
अभिध्यायन्वर्णरतिप्रमोदानतिदीर्घे जीविते को रमेत ॥28॥

"यह मनुष्य जीर्ण होने वाला और मरणधर्मा है।"—इस बात को अच्छी तरह जाननेवाला मानवलोक का कौन निवासी ऐसा होगा जो आपके जैसे जरारहित और अमर आत्माओं का सहवास पाकर भी स्त्रियों के सौन्दर्य, क्रीडा और आमोद-प्रमोद का बार-बार चिन्तन करके अतिदीर्घकाल तक भी जीवित रहने में आनन्द मानेगा ?

यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो यत्साम्पराये महति ब्रूहि नस्तत्।
योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते ॥29॥

इति प्रथमेऽध्याये प्रथमा वल्ली।

हे यमराज ! जिस महान् आश्चर्यमय पारलौकिक आत्मज्ञान के विषय में मनुष्य लोग ऐसी शंका करते हैं कि मृत्यु होने के बाद यह आत्मा रहता है या नहीं ? तो इसके विषय में आपका जो निर्णय हो, वह मुझे कहिए। मेरा जो यह गंभीर वरदान है, इससे अलग अन्य कोई वरदान नचिकेता नहीं माँगता।

इस प्रकार कठोपनिषद् के प्रथम अध्याय की प्रथम वल्ली समाप्त हुई।

❋

द्वितीया वल्ली

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषꣳसिनीतः ।
तयोः श्रेय आददानस्य साधुर्भवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते ॥1॥

कल्याणकारिणी विद्या (श्रेय) अलग ही है और प्रिय लगनेवाले भोगों का साधन (प्रेय) भी अलग ही है। अलग-अलग फल देनेवाले होने पर भी ये दोनों साधन मनुष्य को अपनी-अपनी ओर आकर्षित करते हैं (मनुष्य को बाँधते हैं)। इन दोनों में से श्रेय के (कल्याण के) साधन को ग्रहण करने वाले का कल्याण होता है, पर जो प्रेय को (सांसारिक उन्नति के साधन को) ग्रहण करते हैं, वे पारमार्थिक सुख से वंचित रह जाते हैं।

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ सम्परीत्य विविनक्ति धीरः ।
श्रेयो हि धीरोऽभिप्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्वृणीते ॥2॥

श्रेय और प्रेय—ये दोनों मनुष्य के आगे आते हैं। बुद्धिमान मनुष्य इन दोनों के ऊपर ठीक तरह से सोचकर उन्हें अलग-अलग से जान लेता है और वह धीर (बुद्धिवाला) मनुष्य प्रेयस् (भोगसाधन) की अपेक्षा श्रेयस् (परम कल्याण के साधन) को ही श्रेष्ठ मानकर प्रसन्न होता है, जब कि मन्दबुद्धिवाला मनुष्य लौकिक योगक्षेम की कामना से प्रेय को (भोग साधन को) अपनाता है।

स त्वं प्रियान्प्रियरूपाꣳश्च कामानभिध्यायन्नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः ।
नैतां सृङ्कां वित्तमयीमवाप्तो यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः ॥3॥

हे नचिकेता ! इन मनुष्यों में तुम एक ऐसे निःस्पृह हो कि जिसने अत्यन्त सुन्दर ऐसे इहलोक और परलोक के सभी भोगों को छोड़ दिया ! इस सम्पत्तिरूप शृंखला को तोड़कर तुमने इसे अपनाया नहीं ! (तुम बन्धन में नहीं फँसे) जिसमें बहुत-से आदमी फँस जाते हैं।

दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।
विद्याभीप्सितं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्तः ॥4॥

'विद्या' और 'अविद्या' के नाम से प्रसिद्ध ये दोनों (श्रेय और प्रेय) परस्पर अत्यन्त विपरीत और भिन्न-भिन्न फल देने वाली हैं। तुम नचिकेता को मैं विद्या का अभिलाषी मानता हूँ, क्योंकि बहुत से भोग तुमको प्रलोभित नहीं कर सके हैं।

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितं मन्यमानाः ।
दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥5॥

अविद्या में रहने पर भी अपने को पण्डित और बुद्धिमान् माननेवाले भोगेच्छु मूढ़ मानव विविध योनियों में बार-बार भटक कर, अन्धों से प्रेरित (अवलम्बित) होकर अन्धों की ही तरह इधर-उधर भटकते रहते हैं।

न साम्परायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् ।
अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥6॥

इस तरह सम्पत्ति के मोह से मूढ़ बने हुए और सदैव प्रमाद करते हुए अज्ञानी को परलोक दिखाई ही नहीं देता। (वह तो ऐसा ही समझता है कि—) यह प्रत्यक्ष दिखाई देनेवाला लोक ही सत्य है,

इसके सिवाय स्वर्ग-नरक आदि कुछ है ही नहीं। ऐसा माननेवाला अभिमानी मनुष्य बार-बार मेरे (यमराज के) वश में आ जाता है।

श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विदुः ।
आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥7॥

जो आत्मतत्त्व बहुत-से लोगों को तो सुनने के लिए भी नहीं मिल पाता; जिस आत्मतत्त्व को बहुत-से लोग सुनकर भी नहीं समझ पाते हैं; इस गूढ आत्मतत्त्व का वर्णन करनेवाला आश्चर्यमय (बहुत दुर्लभ) ही है और उसे प्राप्त करनेवाला अत्यंत कुशल (निपुण) पुरुष भी दुर्लभ ही है। जिसको कुशल आचार्य ने उपदेश दिया है और जिसने आत्मतत्त्व जान लिया है, वह तो अतिदुर्लभ है।

न नरेणावरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः ।
अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्त्यणीयान्ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात् ॥8॥

अल्पज्ञ मनुष्य के द्वारा कहे जाने पर और उसी परिधि में ही बहुत चिन्तन किए जाने पर भी यह आत्मतत्त्व सरलता (सहजता) से समझा नहीं जा सकता। यदि किसी ज्ञानी पुरुष द्वारा उपदेश न किया जाए तो इस विषय में मनुष्य का प्रवेश नहीं हो सकता। क्योंकि यह आत्मतत्त्व तो सूक्ष्म से भी सूक्ष्म है। इसलिए तर्क से अतीत है। (अर्थात् इसके विषय में तर्क भी नहीं किया जा सकता।)

नैषा तर्केण मतिरापणीया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ।
यां त्वमापः सत्यधृतिर्बतासि त्वादृङ्नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥9॥

हे प्रियतम ! (नचिकेता !) तुमने जो यह बुद्धि प्राप्त की है, वह तर्क के द्वारा नहीं प्राप्त की जा सकती। यह बुद्धि तो अन्य शास्त्रज्ञ आचार्य के द्वारा कही जाए तभी आत्मज्ञान के लिए उपयोगी होती है। सचमुच तुम बड़े ही धैर्यशाली पुरुष हो। हे नचिकेता ! हम चाहते हैं कि तुम्हारे जैसा प्राश्निक हमें मिले।

जानाम्यहꣳ शेवधिरित्यनित्यं न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत् ।
ततो मया नचिकेतश्चितोऽग्निरनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् ॥10॥

मैं जानता हूँ कि कर्मफलों का खजाना अनित्य ही है। क्योंकि अनित्य (विनाशी) वस्तुओं से परमात्मस्वरूप यह नित्य वस्तु प्राप्त नहीं हो सकती। इसलिए मैंने कर्तव्यबुद्धि से अनित्य पदार्थों के द्वारा 'नचिकेत' नाम की अग्नि का चयन किया है। इन्हीं अनित्य पदार्थों से मैं इस सापेक्ष नित्य (यमराजपद) को प्राप्त कर सका हूँ।

कामस्याप्तिं जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरनन्त्यमभयस्य पारम् ।
स्तोममहदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धृत्या धीरो नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः ॥11॥

हे नचिकेता ! जो सभी प्रकार के भोगों की चरमसीमा है, जो जगत् का आधार है, जो यज्ञ का चिरस्थायी फल है, जो निर्भयता का अन्तिम छोर है, जो स्तुति करने योग्य है और जो महत्त्वपूर्ण है तथा जिसके गुणानुवाद वेदों में तरह-तरह से गाए गए हैं, जो लम्बे समय तक स्थायी है—ऐसे स्वर्गलोक को देखकर भी तुमने धैर्यपूर्वक उसका त्याग कर दिया ! इसलिए मैं मानता हूँ कि तुम बहुत ही बुद्धिमान् हो।

तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् ।
अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥12॥

योगमाया के पर्दे में छिपे हुए, सर्वव्यापी, सभी की हृदयरूपी गुहा में स्थित (और इसलिए) संसाररूपी गहन वन में बसनेवाले, सनातन, कदाचित् ही दिखाई देनेवाले उस परमात्मदेव को विशुद्ध बुद्धिवाला साधक अध्यात्मयोग की प्राप्ति के द्वारा जान-पहचान कर हर्ष और शोक को छोड़ देता है।

एतच्छ्रुत्वा सम्परिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य ।
स मोदते मोदनीयꣳ हि लब्ध्वा विवृतꣳ सद्म नचिकेतसं मन्ये ॥13॥

मरणशील मनुष्य जब इस धर्ममय उपदेश को सुनकर, उसे अच्छी तरह ग्रहण कर, (और) उसके ऊपर विवेकपूर्वक विचार करके, इस सूक्ष्म आत्मतत्त्व को जानकर जब उसका अनुभव कर लेता है तब वह आनन्दस्वरूप परब्रह्म पुरुषोत्तम को प्राप्त करके आनन्द में ही मग्न हो जाता है। तुम नचिकेता के लिए तो मैं, उस परमधाम के द्वार खुले ही हैं, ऐसा मानता हूँ।''

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ।
अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत् पश्यसि तद्वद ॥14॥

(यमराज के वचन सुनकर नचिकेता ने कहा कि—यदि मैं मोक्षयोग्य होऊँ और यदि आप मुझ पर प्रसन्न हों तो—) आप जिस परमात्मा को धर्म से अतीत, अधर्म से भी अतीत तथा कारण और कार्यरूप इस जगत् से भी अतीत (परे) अतिक्रान्त तथा भूतकाल एवं भविष्यकाल से भी अतिक्रान्त मानते हैं, उस परमात्मा के विषय में कहिए।''

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपाꣳसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदꣳ संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥15॥

(नचिकेता के ऐसा पूछने पर यमराज ने कहा कि—) ''सभी वेद जिस परमतत्त्व का बार-बार प्रतिपादन करते हैं, सभी तप भी जिस पद को अपना लक्ष्य मानते हैं, जिसको चाहनेवाले साधकगण ब्रह्मचर्य का पालन करते हैं, वह पद मैं तुम्हें संक्षेप में बताता हूँ। वह 'ओम्' इस प्रकार का एक अक्षर है।

एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतदेवाक्षरं परम् ।
एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥16॥

(अतः) यह (एक) अक्षर ही (अपर) ब्रह्म है। यह एक अक्षर ही (पर) ब्रह्म है। इस अक्षर को जानकर जो मनुष्य जैसी इच्छा करता है, उसे वह मिल ही जाता है।

एतदालम्बनꣳ श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ।
एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥17॥

(ऐसा है इसलिए—) यह ॐकार ही परब्रह्म की प्राप्ति के लिए (अन्य) सभी प्रकार के आधारों से श्रेष्ठ आधार है और यही सभी का अन्तिम आश्रय है। 'इससे बड़ा कोई भी आलम्बन नहीं है'—ऐसा अच्छी तरह से जानकर जो साधक श्रद्धा और प्रेम से उसका आश्रय लेता है, वह सचमुच परमात्मप्राप्ति का गौरव प्राप्त करता है।

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥18॥

यह ज्ञानस्वरूप आत्मा जन्मता नहीं और मरता भी नहीं है। यह आत्मा किसी और पदार्थ से उत्पन्न नहीं होता और इस आत्मा से भी कोई पदार्थ उत्पन्न नहीं होता। (तात्पर्य यह कि यह आत्मा किसी का कार्य भी नहीं है और कारण भी नहीं है।) यह आत्मा अजन्मा, नित्य, सदा एकसमान रहनेवाला और पुरातन (क्षय-वृद्धिहीन) है। शरीर का नाश होने पर भी इसका नाश नहीं किया जा सकता।

हन्ता चेन्मन्यते हन्तुꣳ हतश्चेन्मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायꣳ हन्ति न हन्यते ॥19॥

यदि कोई मारनेवाला व्यक्ति आत्मा को मारने में अपने को समर्थ माने अथवा यदि कोई मरनेवाला आदमी अपने आत्मा को मरा हुआ माने, वे दोनों आत्मा के सही स्वरूप को नहीं जानते। क्योंकि यह आत्मा किसी को मारता भी नहीं और किसी के द्वारा मारा भी नहीं जा सकता।

अणोरणीयान्महतो महीयानात्माऽस्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ।
तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुप्रसादान्महिमानमात्मनः ॥20॥

इस जीवात्मा की हृदयरूपी गुफा में रहनेवाला परमात्मा सूक्ष्म से भी सूक्ष्म और महान् से भी महान् है। परमात्मा की उस महिमा को कामनारहित और चिन्तारहित कोई विरल साधक ही सर्वाधार परमात्मा की कृपा से ही देख पाता है।

आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः ।
कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥21॥

वह परमात्मा बैठा हुआ भी दूर तक पहुँच जाता है। सोया हुआ भी चारों ओर चलता रहता है। ऐश्वर्य के मद से उन्मत्त न होनेवाले उस देव को मेरे सिवा दूसरा भला कौन जान सकने में समर्थ है ?

अशरीरꣳ शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥22॥

जो परमात्मा अस्थिर (विनाशशील) शरीरों में शरीररहित परन्तु अचल भाव से स्थित है, उस महान् सर्वव्यापी परमात्मा को जानकर बुद्धिमान् पुरुष कभी भी किसी भी कारण से शोक नहीं करता।

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूꣳ स्वाम् ॥23॥

यह परब्रह्म परमात्मा वेदाध्ययन (प्रवचन) से प्राप्त करने योग्य नहीं है एवं धारणाशक्ति से अथवा बहुत शास्त्रों के श्रवण से भी प्राप्त करने योग्य नहीं है। यह (साधक) जिस (आत्मा) का वरण करता है अर्थात् स्वीकार करता है, उसी के द्वारा प्राप्त करने के योग्य है और ऐसे साधक के प्रति (ही) परमात्मा अपने स्वरूप को प्रकट करता है।

नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।
नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥24॥

दुराचरण से निवृत्त हुए बिना, सूक्ष्म बुद्धि होने पर भी वह (परमात्मा) प्राप्त नहीं किया जा सकता। जो मनुष्य अशान्त है, जो मन और इन्द्रियों को अपने वश में नहीं रख सकता है, जिसका मन शान्त नहीं है, ऐसा मनुष्य भी परमात्मा को प्राप्त नहीं कर सकता।

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः।
मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः ॥25॥

इति प्रथमेऽध्याये द्वितीया वल्ली।

संहारकाल में जिस परमात्मा के ब्राह्मण और क्षत्रिय—ये दोनों (अर्थात् प्राणीमात्र) खाद्यान्न बन जाते हैं और सर्वसंहारक मृत्यु जिसका उपसेचन (व्यंजन - तरकारी आदि) बन जाता है, वह परमेश्वर जहाँ और जैसा है, उसे ठीक तरह से भला कौन जान सकता है ?

इस प्रकार कठोपनिषद् के प्रथम अध्याय की दूसरी वल्ली समाप्त हुई।

❋

तृतीया वल्ली

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे।
छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥1॥

शुभ कर्मों के फलस्वरूप मनुष्य-शरीर में स्थित परब्रह्म के उत्तम निवासस्थान ऐसे हृदयाकाश में अर्थात् बुद्धिरूपी गुफा में छिपे हुए और सत्य का पान करनेवाले दो तत्त्व हैं। वे दोनों छाया और आतप (धूप) की भाँति भिन्न हैं—ऐसा ब्रह्मवेत्ता ज्ञानी महापुरुष कहते हैं। और यही बात तीन बार 'नाचिकेत' अग्नि का चयन करने वाले एवं पञ्चाग्नि की उपासना करनेवाले गृहस्थ भी तो कहते हैं।

यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम्।
अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतः शकेमहि ॥2॥

जो यज्ञ करनेवालों के लिए दुःखसागर का अतिक्रमण करने के लिए सेतुरूप है, उस 'नाचिकेत' अग्नि को और संसार-समुद्र को पार करने की इच्छावालों के लिए जो भयरहित पद है और परम आश्रय है, उस अविनाशी परब्रह्म परमात्मा को जानने में (प्राप्त करने में) हम समर्थ हैं।

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥3॥

हे नचिकेता ! तुम जीवात्मा को रथ का मालिक (रथ में बैठकर जानेवाला) जानो और शरीर को ही रथ मानो। बुद्धि को सारथी जानो और मन को लगाम समझो।

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥4॥

ज्ञानी लोग इस रूपक में इन्द्रियों को अश्व कहते हैं और शब्द-स्पर्श-रूपादि विषयों को उन अश्वों के लिए चलने का मार्ग कहते हैं तथा शरीर-मन-इन्द्रियों से युक्त आत्मा को 'भोक्ता' कहते हैं।

यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मनसा सदा।
तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥5॥

जो मनुष्य सदैव विवेकहीन बुद्धिवाला और अयुक्त चंचल मन वाला होता है, उसकी इन्द्रियाँ असावधान सारथि के दुष्ट अश्वों की तरह वश में रहनेवाली नहीं होतीं।

यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सदा।
तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥6॥

परन्तु जो मनुष्य सदा विवेकसम्पन्न और मनोजयी होता है, उसकी इन्द्रियाँ सावधान सारथि के उत्तम अश्वों की तरह वश में रहती हैं।

यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः।
न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति ॥7॥

परन्तु जो मनुष्य सदा विवेकहीन बुद्धिवाला, असंयमी चित्तवाला और अपवित्र रहता है, वह उस परमपद को प्राप्त नहीं कर सकता। परन्तु बार-बार जन्म-मरणरूप संसारचक्र में ही भटकता रहता है।

यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः।
स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥8॥

परन्तु जो मनुष्य सर्वदा विवेकशील बुद्धि से युक्त, संयत चित्तवाला और पवित्र रहता है, वह तो उस परमपद को प्राप्त कर ही लेता है जिससे कि वह फिर से जन्म ग्रहण नहीं करता।

विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः।
सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥9॥

जो कोई भी मनुष्य यदि विवेकशील बुद्धिरूपी सारथि से युक्त होता है और जो अपने मन को वश में रखता है, तो वह संसारमार्ग को पार करके उस व्यापक परमात्मा (विष्णु) के पद को प्राप्त करता है।

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥10॥

क्योंकि इन्द्रियों की अपेक्षा शब्दादि विषय बलवान् हैं, शब्दादि विषयों की अपेक्षा मन बलवान् है, मन की अपेक्षा बुद्धि बलवती है और बुद्धि की अपेक्षा महान् आत्मा (महत्तत्त्व) बलवान् है। (महत्तत्त्व बलवत्तम है)। (अथवा बुद्धि की अपेक्षा जीवात्मा बलवान है—ऐसा अर्थ भी लिया जा सकता है।)

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः।
पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥11॥

महत्तत्त्व की (अथवा जीवात्मा की) अपेक्षा अव्यक्त (मूल प्रकृति या ईश्वर की माया) बलवती है और उस अव्यक्त से (मूल प्रकृति या माया से) पुरुष (परमेश्वर) श्रेष्ठ है। पुरुष (परमात्मा) से अधिक श्रेष्ठ कुछ भी नही है। वह सबकी पराकाष्ठा है, वही परम गति है।

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते।
दृश्यते त्वग्र्या बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥12॥

इस समस्त जगत् का आत्मरूप यह परमपुरुष सभी प्राणियों में रहता हुआ भी माया के आवरण में छिपा होने के कारण प्रत्यक्ष नहीं होता। केवल सूक्ष्मतत्त्व को समझनेवाले लोगों के द्वारा ही अति सूक्ष्म (तीक्ष्ण) बुद्धि से देखा जा सकता है।

यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि।
ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥13॥

बुद्धिमान् साधक को पहले वाणी आदि सभी इन्द्रियों का मन में निरोध करना चाहिए। फिर उस मन का ज्ञानस्वरूप बुद्धि में विलीनीकरण करना चाहिए; बुद्धि का महत्तत्त्व में लय कर देना चाहिए और महत्तत्त्व का शान्तस्वरूप परमपुरुष में लय कर देना चाहिए।

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत।
क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति ॥14॥

(ओ मनुष्यो!) उठो, जागो (सावधान बन जाओ और—) श्रेष्ठ महापुरुषों से मिलकर उनके द्वारा परब्रह्म परमेश को जान लो। क्योंकि त्रिकालज्ञ तत्त्वज्ञानी लोग इस तत्त्वज्ञान के मार्ग को छुरे की तीक्ष्ण धार के समान दुस्तर कहते हैं।

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत्।
अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥15॥

जो परमतत्त्व शब्दरहित, स्पर्शरहित, रूपरहित, रसरहित और गन्धरहित है और जो अविनाशी, नित्य, अनादि, अनन्त (अन्तरहित) और महत्तत्त्व से (अथवा जीवात्मा से) भी उच्चतर है, जो सर्वथा सत्यस्वरूप उस परमात्मा को जानकर मनुष्य मृत्यु के मुख से सदा के लिए मुक्त हो जाता है।

नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तꣳ सनातनम्।
उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते ॥16॥

यमराज के द्वारा कहे गए और नचिकेता के द्वारा सुने गए इस सनातन आख्यान को कहकर और सुनकर बुद्धिमान् मनुष्य ब्रह्मलोक में महिमान्वित होता है (प्रतिष्ठित होता है)।

य इमं परमं गुह्यं श्रावयेद्ब्रह्मसंसदि।
प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते ॥
तदानन्त्याय कल्पत इति ॥17॥

इति प्रथमेऽध्याये तृतीया वल्ली।

इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥1॥

जो मनुष्य सर्वथा शुद्ध होकर इस परम गुह्य (रहस्यमय) प्रसंग को ब्राह्मणों की सभा में सुनाता है अथवा श्राद्ध के समय में भोजन करनेवाले लोगों को सुनाता है, उसका वह सुनाने का कर्म अविनाशी और असीम फल देने में समर्थ होता है, अनन्त फलवाला होता है।

इस प्रकार कठोपनिषद् के प्रथम अध्याय में तीसरी वल्ली समाप्त हुई।

❋

अथ द्वितीयोऽध्यायः

चतुर्थी वल्ली

पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्।
कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥1॥

स्वयंभू (स्वयं ही प्रकट होनेवाले) परमेश्वर ने सभी इन्द्रियाँ बाहर की ओर जानेवाली बनाकर क्षीण (मर्यादित) कर दी हैं। इसलिए मनुष्य इन्द्रियों से बहुधा बाहर की वस्तुओं को ही देख पाता है, किन्तु अन्तरात्मा को नहीं देख पाता। जिस मनुष्य ने अमरत्व की इच्छा करके अपनी इन्द्रियों को बाह्य विषयों की ओर से खींचकर भीतर संयमित रखा है, वही दुर्लभ मनुष्य प्रत्यगात्मा को देख सकता है।

पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम्।
अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥2॥

परन्तु जो मूर्ख मनुष्य बाह्य भोगों का अनुसरण करते हैं (उन भोगों में ही रममाण रहते हैं), वे तो चारों ओर फैले हुए मृत्यु के पाश में (बन्धन में) फँस जाते हैं। परन्तु बुद्धिमान् मनुष्य अमृतत्व को निश्चल मानकर संसार के अनित्य पदार्थों में से किसी भी पदार्थ को प्राप्त करने की इच्छा नहीं करते।

येन रूपं रसं गन्धं शब्दान्स्पर्शाꣳश्च मैथुनान्।
एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते। एतद्वै तत् ॥3॥

जिसके अनुग्रह से मनुष्य शब्दों को, स्पर्शों को, रूपसमुदाय को, रससमुदाय को, गन्धसमुदाय को और मैथुन (स्त्रीसंग) आदि सुखों का अनुभव करता है; और उसी के अनुग्रह से इन सबके होते हुए यहाँ बाकी क्या रह जाता है (जो उनसे बाकी अर्थात् शेष रहता है) वही यह तत्त्व ब्रह्म है (जिसे तुम नचिकेता ने पूछा था।)

स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥4॥

स्वप्नावस्था के दृश्यों और जागरितावस्था के दृश्यों (दोनों अवस्थाओं के दृश्यों) को मनुष्य जिसके कारण देखता है, उस सर्वश्रेष्ठ, सर्वव्यापी सर्वात्मा को जानकर बुद्धिमान् मनुष्य शोक नहीं करता।

य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात्।
ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते। एतद्वै तत् ॥5॥

जो मनुष्य इस कर्मफलभोक्ता जीवरूप आत्मा को ही भूतकाल और भविष्यत्काल के शासक के रूप में (परमेश्वर के रूप में) जानता है, फिर वह उस आत्मा की रक्षा करने की इच्छा नहीं करता। वही यह आत्मतत्त्व है।

यः पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजायत।
गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं यो भूतेभिर्व्यपश्यत। एतद्वै तत् ॥6॥

सबसे पहले जल में से जो तप के द्वारा हिरण्यगर्भ के रूप में प्रकट हुआ था, उसी को मुमुक्षु बुद्धिरूपी गुहा में सर्वभूतों के साथ प्रविष्ट हुआ देखता है, वही ब्रह्म है। वही यह है।

या प्राणेन सम्भवत्यदितिर्देवतामयी।
गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीं या भूतेभिर्व्यजायत। एतद्वै तत् ॥7॥

और भी, जो देवतामयी अदिति प्राणरूप से प्रकट होती है, जो प्राणियों के साथ उत्पन्न हुई है और हृदयरूपी गुहा में प्रवेश करके वहाँ रहती है, उसे उस रूप में पुरुष जो देखता है, वही ब्रह्म है अर्थात् वही यह है।

अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इव सुभृतो गर्भिणीभिः।
दिवे दिव ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः। एतद्वै तत् ॥8॥

और भी, जो सर्वज्ञ अग्निदेव गर्भिणी स्त्रियों द्वारा सुयोग्य खान-पान के द्वारा पोषित गर्भ की तरह दो अरणियों में सुरक्षित रहता है तथा सावधान एवं होमसामग्रीयुक्त पुरुषों द्वारा प्रतिदिन स्तुतियोग्य है, यही वह ब्रह्म है। (यहाँ अरणीस्थ अग्नि में ब्रह्मदृष्टि बताई है।)

यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छति।
तं देवाः सर्वेऽर्पितास्तदु नात्येति कश्चन। एतद्वै तत् ॥9॥

(और भी प्राण में ब्रह्मदृष्टि बताते हैं कि) जहाँ से सूर्य उदित होता है और जहाँ अस्त होता है, जिस प्राणात्मा में (अग्नि आदि और जल आदि) सभी देव रहते हैं उस परमेश्वर को कोई भी कभी भी अतिक्रान्त नहीं कर सकता, यही वह ब्रह्म है।

यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह।
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥10॥

जो परमतत्त्व यहाँ (देहेन्द्रिय संधान में) भासित होता है, वही अन्यत्र (देहादि संघात के परे) भी है और जो अन्यत्र है, वही यहाँ भी है। जो मनुष्य इस तत्त्व में नानात्व (विभिन्नता) देखता है, वह एक मृत्यु से दूसरे मृत्यु को अर्थात् बार-बार जन्म और मरण को प्राप्त हुआ करता है।

मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानाऽस्ति किंचन।
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥11॥

शुद्ध मन से ही यह परमात्मतत्त्व प्राप्त किया जा सकता है। इस जगत् में केवल एक परमात्मा के सिवा भिन्न-भिन्न भाव कोई भी नहीं है। इसलिए इस जगत् में जो कोई भी अनेक की तरह देखता है, वह मनुष्य बार-बार जन्मता है और बार-बार मृत्यु को प्राप्त होता है।

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति।
ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते। एतद्वै तत् ॥12॥

अँगूठे के परिमाण वाला पुरुष (परमात्मा - परमपुरुष) शरीर के मध्य भाग में (हृदयाकाश में) स्थित है। जो भूत, भावि (और वर्तमान) का ईश्वर है। उसे जान लेने के बाद मनुष्य किसी की भी निन्दा नहीं करता। यहीं वह तत्त्व है। (जिसके विषय में तुमने पूछा था।)

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः ज्योतिरिवाधूमकः।
ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः। एतद्वै तत् ॥13॥

अंगुष्ठ के-से परिमाण वाला परमपुरुष परमात्मा धूमरहित ज्योति की तरह है। भूत, (वर्तमान) और भविष्य पर शासन करनेवाला वही परमात्मा आज भी है और कल भी रहेगा (अर्थात् तीनों काल में रहता है)। वह सनातन है, वही ब्रह्मतत्त्व यह है (जो तुमने पूछा था)।

यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति।
एवं धर्मान्पृथक् पश्यंस्तानेवानुविधावति ॥14॥

जिस प्रकार ऊँचे शिखर पर बरसा हुआ पानी पर्वत के अनेक स्थलों में चारों ओर बह जाता है, उसी प्रकार भिन्न-भिन्न प्रकार के (धर्म-विशेषता वाले) आत्माओं को आत्मा से अलग मानकर, उनके पीछे दौड़ता हुआ मनुष्य उन्हीं के शुभाशुभ लोकों में (योनियों में) भटकता रहता है।

यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति।
एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ॥15॥

इति द्वितीयेऽध्याये चतुर्थी वल्ली।

हे गौतम! जिस तरह निर्मल जल में बादलों के द्वारा चारों ओर से बरसाया गया पानी वैसा ही रहता है, ठीक उसी प्रकार (केवल पुरुषोत्तम परमात्मा ही सब कुछ है) ऐसा जाननेवाले मुनि का आत्मा ब्रह्म को प्राप्त हो जाता है।

इस प्रकार कठोपनिषद् के द्वितीय अध्याय में चतुर्थ वल्ली समाप्त हुई।

❋

पञ्चमी वल्ली

पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः।
अनुष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते। एतद्वै तत् ॥1॥

नित्यविज्ञानस्वरूप उस अजन्मा परमेश्वर का, ग्यारह द्वारों वाला (मनुष्य शरीररूप) एक नगर है। इस प्रकार उस परमात्मा का ध्यान करने से मनुष्य शोक को प्राप्त नहीं होता और इस शरीर के रहते ही कर्मबन्धनों से मुक्त हुआ वह मृत्यु के बाद विदेहमुक्त हो जाता है। सचमुच यही वह ब्रह्म है (जिसके विषय में तुमने पूछा था)।

हꣳसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत्।
नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥2॥

वह परमात्मा गमन करनेवाला है; आकाश में गति करनेवाला सूर्य है, अन्तरिक्ष में विचरण करनेवाला सर्वव्यापी वायु है; वेदी (धरती) पर रहनेवाला 'होता' है (वेदीस्थापित अग्नि और होता भी वही है), वही कलशस्थ सोम है। इसी तरह वह मनुष्यों में संचलन करनेवाला, आकाश में गतिशील तथा जल में विविध रूपों से प्रकट होनेवाला, धरती में भी रूपवैविध्य द्वारा प्रकट होनेवाला वही सबसे बड़ा परम सत्य है।

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति।
मध्ये वामनमासीनं विश्वेदेवा उपासते ॥3॥

जो आत्मा प्राण को ऊपर ले जाता है और अपान को नीचे ले आता है, उस हृदय के बीच में बैठे हुए सर्वोत्तम और भजनीय परमेश्वर की सभी देव उपासना करते हैं।

अस्य विस्रꣳसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः ।
देहाद्विमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते । एतद्वै तत् ॥4॥

एक शरीर से दूसरे शरीर में गमन करने के स्वभाव वाला यह आत्मा (जीवात्मा) जब इस (वर्तमान) शरीर को छोड़कर चला जाता है (और उस जीवात्मा के साथ-ही-साथ जब इन्द्रियाँ और प्राण आदि भी चले जाते हैं) तब इस मृत देह में क्या शेष रह जाता है ? (अर्थात् कुछ भी बाकी नहीं रहता) तो यही वह है। (तात्पर्य यह है कि कुछ बाकी रहा हुआ न दिखाई देने पर भी जो परब्रह्म सदैव जड़चेतन में व्याप्त होकर रहता है, यह तो शेष रहता ही है और यही वह परमतत्त्व है, जिसके विषय में तुमने पूछा था।)

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।
इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥5॥

मनुष्य आदि कोई भी प्राणी प्राण की शक्ति से जीवित नहीं रह सकता और अपान की शक्ति से भी जीवित नहीं रह पाता। परन्तु जिस परम चैतन्यतत्त्व में ये दोनों (प्राण और अपान) आश्रित हैं, ऐसे किसी अनूठे तत्त्व से ही वे सब प्राणी जीवित रहते हैं। (अर्थात् चेतनतत्त्व में ही प्राण, अपान आश्रित हैं) और उसी से ये सब प्राणी जीवित रहते हैं।

हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।
यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥6॥

यमराज कहते हैं कि हे गौतमवंशीय नचिकेता ! मरण होने के बाद इस जीवात्मा का क्या होता है, यह बात अब मैं तुम्हें कहूँगा और उसी के साथ-ही-साथ मृत्यु के बाद जीवात्मा कहाँ जाता है, कैसे रहता है और उस रहस्यमय चेतनतत्त्व का स्वरूप क्या है ? यह भी बताऊँगा।

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।
स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥7॥

जिसका जैसा कर्म होता है और शास्त्र-श्रवण से जिसको जैसा भाव प्राप्त होता है, उसी प्रकार का शरीर धारण करने के लिए बहुत-से जीवात्मा तो तरह-तरह की जंगम योनियों को प्राप्त करते हैं और अन्य कई जीवात्मा तो स्थावरभाव को (वृक्ष आदि की योनि को) भी प्राप्त करते हैं।

य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः । तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ॥ तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥8॥

यह कि जो जीवों के कर्मानुसार भाँति-भाँति के भोगों का निर्माण करनेवाला है, वह परमपुरुष परमेश्वर जब प्रलयकाल में सभी सोये हुए ही रहते हैं, तब भी स्वयं जाग्रत् ही रहता है। (सभी जब अज्ञान-व्याप्त होते हैं, तब स्वयं ज्ञानवान् रहता है।) वही अमृतमय है और उसी में सभी लोक आश्रित रहते हैं, उसका अतिक्रमण कोई नहीं कर सकता। यही वह परमतत्त्व है।

अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥9॥

जिस प्रकार समग्र ब्रह्माण्ड में व्याप्त एक ही अग्नि अन्य विविध आधारभूत वस्तु के रूपों को धारण किए हुए रहता है, ठीक उसी प्रकार सभी प्राणियों का अन्तरात्मा परब्रह्मरूप एक होने पर भी तरह-तरह के रूपों को धारण करके प्रविष्ट होता है। इतना ही नहीं, उनके बाहर भी भिन्न-भिन्न रूपों में वह रहता है।

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥10॥

जिस प्रकार राकल ब्रह्माण्ड में एक ही वायु अपने अव्यक्त रूप से व्याप्त है, फिर भी भिन्न-भिन्न व्यक्त वस्तुओं के संयोग से उन-उन वस्तुओं के अनुरूप गति और शक्तिसम्पन्न दिखाई देता है, ठीक उसी प्रकार इन समस्त प्राणियों का अन्तर्यामी परमेश्वर तो एक ही है, तथापि उन प्राणियों के सम्बन्ध से भिन्न-भिन्न गति और शक्तिवाला दिखाई पड़ता है। इतना ही नहीं, वह प्राणियों (वस्तुओं) के बाहर भी अनन्त (असीम) विविध रूपों में भी रहता है।

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥11॥

जैसे सूर्य समग्र लोक का नेत्र है, फिर भी नेत्र सम्बन्धी बाह्य दोषों से सूर्य लिप्त नहीं होता। उसी तरह सर्व प्राणियों का अन्तरात्मा तो एक ही है, फिर भी वह संसार के दुःखों से लिप्त नहीं होता, किन्तु उनसे वह बाहर ही रहता है।

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषाꣳ सुखꣳ शाश्वतं नेतरेषाम् ॥12॥

सदैव सभी के अन्तरात्मा के रूप में स्थित, अद्वितीय, सभी प्राणियों को अपने वश में रखनेवाला वही सर्वशक्तिमान परमेश्वर अपने एक ही रूप को लीला से अनेक प्रकार का बना देता है, ऐसे परमात्मा को जो ज्ञानी पुरुष अपने भीतर अवस्थित देखते हैं, उन्हीं को शाश्वत आनन्द प्राप्त होता है, दूसरों को नहीं।

नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥13॥

वह परमात्मा नित्यों का (जीवों का) भी नित्य है, जो चैतन्यों का भी चैतन्य है, जो अकेला ही अनेक जीवों की कामनाओं का विधान करता है; जो ज्ञानी लोग ऐसे परमेश्वर को अपने भीतर ही सदा देखा करते हैं, उन्हीं को शाश्वत शान्ति मिलती है, दूसरों को नहीं।

तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम् ।
कथं नु तद्विजानीयां किमु भाति विभाति वा ॥14॥

वह अनिर्वचनीय परम सुख यह परमात्मा ही है, ऐसा ज्ञानी लोग मानते हैं। उसे मैं कैसे ठीक से समझ सकता हूँ कि वह किस प्रकार प्रत्यक्षतः प्रकट होता है या वह अनुभव में आता है ? (मेरे लिए यह संभव नहीं।)

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥15॥

इति द्वितीयेऽध्याये पञ्चमी वल्ली ॥5॥

वहाँ न तो सूर्य प्रकाशित होता है, न ही चन्द्र और तारागण ही प्रकाशित होते हैं। वहाँ बिजली भी चमकती नहीं है। तो फिर यह लौकिक अग्नि भला कैसे प्रकाशित हो सकता है ? क्योंकि उसी (परमेश्वर) के प्रकाश से तो वे सब प्रकाशित हो सकते हैं।

इस प्रकार कठोपनिषद् के द्वितीय अध्याय में पञ्चम वल्ली समाप्त हुई।

❋

षष्ठी वल्ली

ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः ।
तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ॥
तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥1॥

जिसका मूल ऊपर की ओर है और शाखाएँ नीचे की ओर हैं, ऐसा यह अश्वत्थ वृक्ष सनातन (अनादि) काल से चला आ रहा है। वही ज्योतिःस्वरूप है, वही ब्रह्म है और वही अमृत कहा जाता है। सभी लोग उसी का आश्रय ग्रहण किए हुए हैं। कोई भी उसे लाँघ नहीं सकता। सचमुच वही ब्रह्म है।

यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् ।
महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥2॥

परब्रह्म परमात्मा से निकला हुआ यह जो कुछ भी सम्पूर्ण जगत् है, वह अपने प्राणस्वरूप (परमकारणस्वरूप) परमेश्वर में ही चेष्टा करता है (तात्पर्य यह है कि जगत् की सम्पूर्ण गति का आश्रय परमेश्वर ही है)। उद्यत वज्र की तरह भय उत्पन्न करनेवाले इस परमेश्वर को जो जान लेते हैं, वे अमर हो जाते हैं।

भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।
भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥3॥

इस परमेश्वर के भय से अग्नि जलता है, इसी के भय से सूर्य प्रकाशित होता है और इसी के भय से इन्द्र, वायु और मृत्यु अपने-अपने कार्यों में नियमानुसार निमग्न रहते हैं।

इह चेदशकद्बोद्धुं प्राक् शरीरस्य विस्रसः ।
ततः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥4॥

यदि शरीर का पतन होने से पहले इस मनुष्य-शरीर में ही (साधक) परमात्मा का साक्षात्कार करने में समर्थ हुआ (तब तो अच्छी बात है) और यदि नहीं हुआ तो अनेक कल्पों तक विविध लोकों और योनियों में शरीर धारण करने के लिए मजबूर होता है।

यथादर्शे तथाऽऽत्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके ।
यथाप्सु परीव ददृशे तथा गन्धर्वलोके छायातपयोरिव ब्रह्मलोके ॥5॥

जिस प्रकार दर्पण में सामनेवाली वस्तु दिखाई देती है, उसी प्रकार शुद्ध अन्तःकरण में ब्रह्म के दर्शन होते हैं। जिस प्रकार स्वप्न में वस्तु अस्पष्ट दिखाई देती है, उसी तरह पितृलोक में परमात्मा दिखाई देते हैं। जिस प्रकार पानी में वस्तु के रूप का प्रतिबिम्ब पड़ता है, उसी प्रकार गंधर्वलोक में परमात्मा की आभा जैसा कुछ दिखाई पड़ता है, परन्तु ब्रह्मलोक में तो परमात्मा का स्वरूप छाया और आतप (धूप) की भाँति स्पष्ट रूप से अलग-अलग-से दिखाई पड़ते हैं। (यहाँ दर्पण = निर्मल अन्तःकरण, स्वप्न = जाग्रत् वासनाएँ आदि के सूचक हैं)।

इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत् ।
पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥6॥

अपने-अपने कारण की वजह से भिन्न-भिन्न रूपों में उत्पन्न हुई इन्द्रियों की जो अलग-अलग प्रकार की सत्ता है और उनका उदय और अस्त होने का जो स्वभाव है, उसे पहचान कर उन इन्द्रियों से आत्मा का स्वरूप अलग ही है—ऐसा समझने वाला धीर (ज्ञानी) पुरुष कभी शोक नहीं करता।

इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम् ।
सत्त्वादपि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥7॥

इन्द्रियों से मन श्रेष्ठ है, मन से बुद्धि उच्चतर है, बुद्धि से भी उसका स्वामी जीवात्मा श्रेष्ठ है, और उस जीवात्मा से (महत्तत्त्वरूप जीवात्मा से) अव्यक्त शक्ति श्रेष्ठ है। (कठ. 1.3.10 की भाँति)

अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च ।
यं ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति ॥8॥

परन्तु उस अव्यक्त से भी उसका स्वामी परमपुरुष परमात्मा श्रेष्ठ है। वह व्यापक है और सर्वथा निराकार ही है। जिसे जानकर जीवात्मा बन्धनमुक्त हो जाता है और अमृतस्वरूप ब्रह्म को प्राप्त करता है।

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम् ।
हृदा मनीषा मनसाऽभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥9॥

इस परमेश्वर का वास्तविक स्वरूप हमारे समक्ष प्रत्यक्ष विषय के रूप में टिक नहीं सकता। इसको कोई भी अपने चर्मचक्षुओं से देख नहीं पाता। मन से बार-बार चिन्तन करके ध्यान में लाया गया वह परमात्मा निर्मल और निश्चल हृदय से तथा विशुद्ध बुद्धि से देखा जा सकता है। जो उसे पहचान लेते हैं, वे अमृत (आनंद) स्वरूप हो जाते हैं।

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।
बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम् ॥10॥

जब मन के साथ पाँच ज्ञानेन्द्रियाँ ठीक तरह से स्थिर हो जाती हैं और बुद्धि भी किसी प्रकार की चेष्टा नहीं करती, तब उस स्थिति को योगी लोग 'परमगति' कहते हैं।

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।
अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ ॥11॥

इन्द्रियों की उस स्थिर धारणा को ही योगी लोग 'योग' मानते हैं। क्योंकि उस समय साधक प्रमादरहित हो जाता है। योग उदय और अस्त होनेवाला होता है। (इसलिए साधक को सावधान रहकर निरन्तर योगस्थ रहने का प्रयत्न करना चाहिए।)

नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।
अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥12॥

वह परब्रह्म परमेश्वर न तो वाणी से या न ही मन से प्राप्त किया जा सकता है और नेत्रों से भी प्राप्त नहीं किया जा सकता। तब फिर "यह आत्मा है ही"—ऐसा कहने वालों के सिवा अन्य के द्वारा भला कैसे प्राप्त किया जा सकता है ?

अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः ।
अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥13॥

इसलिए इस परमात्मा को प्रथम तो "वह अवश्य है"—इस प्रकार निश्चयपूर्वक ग्रहण करना चाहिए। (तात्पर्य यह कि पहले उसके अस्तित्व का दृढ निश्चय कर लेना चाहिए)। उसके बाद तत्त्वभाव से (स्वरूप भाव से) भी उसे प्राप्त करना चाहिए। इन दोनों प्रकारों में से "वह अवश्य है ही"—इस प्रकार निश्चयपूर्वक परमात्मसत्ता को स्वीकार करनेवाले साधक के लिए उस परमात्मा का पारमार्थिक स्वरूप उसके निर्मल चित्त में यों ही साक्षात् हो जाता है।

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ।
अथ मर्त्योऽमर्त्यो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥14॥

इस साधक के हृदय में अवस्थित सारी कामनाएँ जब पूर्णतः छूट जाती हैं, तब मरणधर्मा मानव अमर हो जाता है। और वह यहीं अर्थात् इसी लोक में ब्रह्म का अच्छी तरह से अनुभव कर लेता है (जीवन्मुक्त हो जाता है)।

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः ।
अथ मर्त्योऽमर्त्यो भवत्येतावद्ध्यनुशासनम् ॥15॥

जब साधक के हृदय की सब ग्रन्थियाँ (अहंता-ममतारूप संशय) पूर्ण रूप से खुल जाती हैं, तब मरणधर्मा मनुष्य इसी शरीर में अमर हो जाता है। बस इतना ही सनातन उपदेश है।

शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका ।
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥16॥

हृदय में सब मिलाकर एक सौ एक नाडियाँ हैं। उनमें से एक मस्तक (भाल प्रदेश) की ओर निकली हुई है। (उसी को 'सुषुम्णा' कहा जाता है)। मनुष्य उस नाडी के द्वारा ऊपर के लोक में जाकर अमृतभाव को प्राप्त हो जाता है। शेष अन्य सौ नाडियाँ मरणकाल में जीव को तरह-तरह की योनियों में ले जाने का कारण बनती हैं।

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।
तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण ।
तं विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतम् ॥17॥

सर्वान्तर्यामी, अंगुष्ठमात्र परिमाणवाला, परमपुरुष सदैव हृदय में प्रतिष्ठित है। इस आत्मा को मुंज से शलाका की तरह धैर्य से अलग करके जिसने देखा है, उसी को विशुद्ध अमृतस्वरूप जानना चाहिए।

मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् ।
ब्रह्मप्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्युरन्योऽप्येवं यो विदध्यात्ममेव ॥18॥

इति द्वितीयेऽध्याये षष्ठी वल्ली ।

इति द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥2॥

इति यजुर्वेदीयकठोपनिषत् समाप्ता ॥

इस तरह उपदेश सुनकर नचिकेता यमराज की कही हुई इस विद्या को और संपूर्ण योगविधि को सुनकर, मृत्युरहित और विशुद्ध (विकारशून्य) होकर ब्रह्म को प्राप्त हो गया। यदि कोई अन्य व्यक्ति भी इस अध्यात्मविद्या को इस तरह जानेगा, तो वह भी वैसा ही (ब्रह्मसाक्षात्कारी) हो जाएगा।

इस प्रकार कठोपनिषद् के द्वितीय अध्याय की षष्ठ वल्ली समाप्त हुई।

इस प्रकार कठोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै ॥
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(4) प्रश्नोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

परम्परानुसार यह उपनिषद् अथर्ववेद के अन्तर्गत मानी जाती है। शंकराचार्य ने इसी वेद की मुण्डकोपनिषद् को 'मन्त्र' कहा है और इस उपनिषद् को 'ब्राह्मण' कहा है। प्राचीन और प्रमाणभूत शास्त्ररूप मानी गई दस उपनिषदों में इस उपनिषद् का भी स्थान है। इसमें छः प्रश्न और उनके उत्तर होने से इसे 'प्रश्नोपनिषद्' कहा गया है। इसे 'षट्प्रश्नोपनिषद्' भी कहते हैं। इसमें गद्यात्मक मंत्रों की कुल संख्या 67 है।

सुकेशादि छः ब्रह्मजिज्ञासु मुनि प्रसिद्ध ब्रह्मनिष्ठ पिप्पलाद मुनि के पास समित्पाणि होकर शास्त्रानुसार ब्रह्मज्ञान के लिए गए। पिप्पलाद ने उनसे एक साल तक अपने घर में रहकर तपश्चरण करने को कहा। पिप्पलाद की सूचना का यथा पालन करके वे जब उनके सामने प्रश्न लेकर उपस्थित हुए तो प्रत्येक ने अपना एक-एक प्रश्न पूछा और पिप्पलाद ने उन सभी प्रश्नों का परितोषजनक उत्तर भी दिया।

पिप्पलादमुनि के पास आए हुए ये सभी ब्रह्मजिज्ञासु बड़े बुद्धिशाली थे। उन्होंने उनसे बहुत सुन्दर प्रश्न पूछे—'हम कहाँ से आते हैं ?' 'जीवन का मूलस्रोत कौन-सा है ?' 'कौन से अवयव (इन्द्रियाँ) प्रकाश देते हैं ?' 'उनमें मुख्य अवयव कौन-सा है ?' 'यह प्राण (संजीवनी शक्ति) कहाँ से आती है ?' 'देह में वह कैसे आ जाती हैं ?' 'इससे फिर अलग क्यों हो जाती हैं ?' 'निद्रित कौन होता है ?' 'जागता कौन है ?' 'स्वप्न में क्या होता है ?' 'सुख का मूल क्या है ?' 'ॐ के ध्यान से कौन-सी गति और प्राप्ति होती है ?' और 'परम सत् क्या है और कहाँ रहता है ?'

इस उपनिषद् के छः प्रकरण हैं और उन्हें 'प्रश्न' नाम दिया गया है। प्रथम प्रश्न में 16, द्वितीय में 13, तृतीय में 12, चतुर्थ में 11, पंचम में 7 और षष्ठ में 8 मंत्र हैं। कुल मिलाकर 67 गद्यकण्डिकाएँ (मंत्र) हैं। इस उपनिषद् की मुण्डकोपनिषद् के साथ बहुत-कुछ समानता देखकर कुछ लोग तो यहाँ तक कह देते हैं कि मुण्डक ही मूल ग्रन्थ है और 'प्रश्न' तो उसकी व्याख्या ही है। मुण्डकोपनिषद् में आए हुए कुछ गद्यांशों को छोड़कर शेष पूरी पद्य में लिखी गई है, जब कि 'प्रश्नोपनिषद्' पूरी गद्य-रचना है।

प्रश्नोपनिषद् के प्रश्न क्रमशः आगे बढ़ते रहते हैं। यह परिवर्तनशील जगत्, जगत् की चलती-फिरती हस्तियाँ, उन सबका कोई एक समान मूल, उसको खोजने के लिए अन्तर्दृष्टि, विराट् का भीतर में दर्शन, बाहर-भीतर का ऐक्य—इस प्रकार बढ़ते-बढ़ते अन्त में इस उपनिषद् का अद्वैत में पर्यवसान होता है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

हे देवो ! हम अपने कानों से केवल कल्याणकारी बातें ही सुना करें। जिन्हें हम पूजते हैं, ऐसे हे देवो ! हम अपनी आँखों से केवल शुभ दृश्यों को ही देखा करें। हम अपने सुदृढ़ अंगों से युक्त शरीर के द्वारा आपकी स्तुति करते रहें। हम देवों का दिया हुआ जितना आयुष्य है, उसे भोगते रहें।

वैयक्तिक शान्ति हो, पर्यावरणीय शान्ति हो, प्राणीजगत् की शान्ति हो।

अथ प्रथमः प्रश्नः

ॐ सुकेशा च भारद्वाजः, शैब्यश्च सत्यकामः, सौर्यायणी च गार्ग्यः कौसल्यश्चाश्वलायनो, भार्गवो वैदर्भिः, कबन्धी कात्यायनस्ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः॥1॥

भरद्वाज का पुत्र सुकेशा, शिबि का पुत्र सत्यकाम, गर्ग वंश का सौर्यायणी, अश्वल का पुत्र कौसल्य, विदर्भनिवासी भृगुपुत्र और कात्य का पुत्र कबन्धी—ये सब लोग ब्रह्म की जिज्ञासा करनेवाले एवं ब्रह्म के सिवा और किसी से भी सम्बन्ध नहीं रखने वाले थे। वे ब्रह्म-विषयक सब कुछ जानना चाहते थे। "यह पुरुष हमें ब्रह्म के विषय में सब कुछ कहने में समर्थ होगा"—ऐसा मन में सोचकर वे गुरु पिप्पलाद के पास हाथ में यज्ञकाष्ठ लेकर गए।

तान् ह स ऋषिरुवाच भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ यथाकामं प्रश्नान् पृच्छथ यदि विज्ञास्यामः सर्वं ह वो वक्ष्याम इति॥2॥

ऋषि ने तब उनसे कहा—"तुम लोग तपश्चर्या, ब्रह्मचर्य और गुरु एवं शास्त्रों पर श्रद्धा रखकर मेरे पास और एक वर्ष तक रहो और उसके बाद तुम मुझसे चाहे कोई भी प्रश्न पूछ लो। मैं अपनी पूरी शक्ति का उपयोग करके, यदि मैं जानता होऊँगा तब मैं उत्तर दूँगा।"

अथ कबन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ भगवन् कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति॥3॥

एक वर्ष के बाद कात्य का पुत्र कबन्धी पिप्पलाद के पास आया और उसने पूछा—"हे भगवन् ! ये सब प्राणी कहाँ से आते हैं ?"

तस्मै स होवाच प्रजाकामो वै प्रजापतिः स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते रयिं च प्राणं चेत्येतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत इति॥4॥

तब पिप्पलाद ने उससे कहा कि—"सन्तानप्राप्ति के इच्छुक होकर प्रजापति ने तपश्चर्या की। उनको ऐसा लगा कि उनके पास अन्न (चन्द्र) हो और उस अन्न को कोई खानेवाला (सूर्य) हो, तब ये दोनों परस्पर मिलकर प्रजा उत्पन्न कर सकते हैं।"

आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमा रयिर्वा एतत्सर्वं यन्मूर्तं चामूर्तं च तस्मान्मूर्तिरेव रयिः ॥5॥

आदित्य (सूर्य) जीवन है और चन्द्र ही अन्न है। जो कुछ भी स्थूल (कार्यरूप) है अथवा सूक्ष्म (कारणरूप) है, यह सब अन्न ही है। इसलिए स्थूल तो अन्न ही है, क्योंकि वह कार्यरूप (मूर्ति) ही तो है।

अथादित्य उदयन्यत्प्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान्प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते। यद् दक्षिणां यत्प्रतीचीं यदुदीचीं यदधो यदूर्ध्वं यदन्तरा दिशो यत्सर्वं प्रकाशयति तेन सर्वान्प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते ॥6॥

जिस प्रकार सूर्य उदित होते ही तुरन्त पूर्व दिशा की ओर प्रविष्ट होता है और अपनी किरणों के द्वारा वह पूर्व दिशा के सभी पदार्थों पर छा जाता है। इसी तरह वह दक्षिण दिशा, उत्तर दिशा, पश्चिम दिशा, ऊपर, नीचे, बीच में—चारों ओर सभी जीवित प्राणियों को घेरकर सभी प्राणियों को प्रकाश और जीवन देता है, इसी तरह सभी जगह अपनी किरणें फैलाकर सूर्य वही कार्य करता है।

स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते। तदेतदृचाऽभ्युक्तम् ॥7॥

इन सभी प्राणियों में अन्तर्हित होने के कारण इस उदीयमान सूर्य को वैश्वानर कहा जाता है। इस विश्व के सभी रूप उसी के ही हैं, इसलिए उसे 'विश्वरूप' भी कहा जाता है। वह जीवनपोषक अग्नि है। वह उदित होता है—अर्थात् क्षितिज पर आदित्य (सूर्य) रूप से वह प्रकट होता है। इसके विषय में ऋग्वेद के इस मंत्र में कहा गया है।

विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम्।
सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥8॥

अपनी असंख्य किरणों के साथ सूर्य उदित हो रहा है। वह अनेकानेक रूपों में दिखाई पड़ रहा है। समग्र सजीव सृष्टि का वह संजीवनीरूप है। (विद्वान् लोग सूर्य के विषय में ऐसा कहते हैं कि—) वह सभी जगह और अस्तित्ववाले सभी रूपों में उपस्थित रहता है। वह सभी का आधार है और सभी का एकमात्र प्रकाश है। यही सभी का उष्मादायक है।

संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं च। तद्ये ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपासते ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते। त एव पुनरावर्तन्ते तस्मादेत ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते। एष ह वै रयिर्यः पितृयाणः ॥9॥

जो वर्ष है, वह प्रजापति का प्रतीक है अर्थात् वह प्राणियों का स्वामी है। वह दो दिशाओं में घूमता है—दक्षिण और उत्तर दिशाओं में। जो लोग सदैव वैदिक विधि-विधानों में डूबे हुए रहते हैं और जो लोग जनकल्याण के अन्य कार्य करते रहते हैं और अपने उन कार्यों के लिए गौरव का अनुभव करते रहते हैं, वे लोग अन्त में चन्द्रलोक में जाते तो हैं, किन्तु मर्यादित समय के लिए ही (क्योंकि उसके बाद अनिवार्यरूप से) मर्त्यलोक में वापस लौट आते हैं। इसलिए कामनावाले मनुष्य दक्षिण मार्ग में जाते हैं। 'पितृयाण' (पितृलोक का) वह मार्ग 'रयि' नाम से प्रसिद्ध है।

अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्यादित्यमभि-

जयन्ते। एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्। परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्त इत्येष निरोधस्तदेष श्लोकः ॥10॥

परन्तु अन्य कुछ लोग ऐसे भी हैं कि जो तप करके और संयम रखकर, गुरु और शास्त्रों में श्रद्धा रखते हुए, शास्त्राध्ययनपूर्वक आत्मा को खोजकर उत्तर के मार्ग पर जाकर सम्पूर्णतया आदित्य की कक्षा प्राप्त करते हैं। समग्र सजीव सृष्टि का आधार यह आदित्य है। इसी अवस्था को 'अमरत्व' या 'भय का अतिक्रमण' कहा जाता है। मनुष्य के लिए यह उत्तमोत्तम की प्राप्ति है। एक बार इस अवस्था को प्राप्त कर लेने के बाद मनुष्य को फिर इस मर्त्यलोक में नहीं आना पड़ता। यह जीवनयात्रा का पूर्णविराम है। इस विषय को यह अग्रिम श्लोक स्पष्ट करता है।

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम्।
अथेमे अन्य उ परे विचक्षणं सप्तचक्रे षडर आहुरर्पितमिति ॥11॥

(जो काल का स्वरूप जानते हैं, वे आदित्य का इस प्रकार वर्णन करते हैं कि—) वह पाँच पैरवाला (पाँच ऋतुओं वाला) है, वह बारह स्वरूप वाला (मासवाला) है, स्वर्ग और पृथ्वी के बीच के अवकाश (अन्तरिक्ष) में रहता है, यह जल की वर्षा करता है। (अन्य विद्वान् ऐसा कहते हैं कि कैसा भी हो, आदित्य सर्वज्ञ तो है ही। वे लोग कहते हैं कि) वह (आदित्य) सात पहियोंवाले रथ पर सवारी करता है, और प्रत्येक पहिये में छः-छः आरे जोड़े गये हैं और उस पर यह जगत् आश्रय लेता है।

मासो वै प्रजापतिस्तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः शुक्लः प्राणस्तस्मादेते ऋषयः शुक्ल इष्टिं कुर्वन्तीतर इतरस्मिन् ॥12॥

संवत्सर की तरह मास को भी प्रजापति के रूप में लिया जा सकता है। ऐसा प्रतीक लें तो कृष्णपक्ष को अन्न (चन्द्र = रयि) मानना चाहिए और शुक्लपक्ष यहाँ प्राणरूप (जीवनरूप) है। (आदित्य = अन्न खानेवाला है) इसलिए प्राण की (जीवन की) रक्षा चाहनेवाले ऋषिलोग शुक्लपक्ष में ही वेदविहित विधि-विधानों के अनुष्ठान करते हैं और अन्य लोग किसी तरह ये अनुष्ठान कृष्णपक्ष में करते हैं।

अहोरात्रो वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रयिः प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते ॥13॥

'दिन-रात्रि' को भी प्रजापति के प्रतीक के रूप में लिया जा सकता है। ऐसा करने में 'दिवस' प्रजापति का प्राण अर्थात् जीवन (माना जाता) है और रात्रि उसका अन्न है (रयि है)। जो लोग दिवस के भाग में इन्द्रियसुखों में डूबे हुए रहते हैं, वे जीवन को हानि पहुँचाते हैं; जो लोग रात्रि के समय में इन्द्रियसुखों में मग्न बनते हैं, वह तो ब्रह्मचर्य (आत्मसंयम जैसा) ही है।

अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तद्रेतस्तस्मादिमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥14॥

(मानो) अन्न ही प्रजापति है। उस अन्न में से जीवन का बीज (वीर्यरूप में) आता है। उस बीज में से ये सब सजीव व्यक्ति उत्पन्न होते हैं।

तद्ये ह वै तत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति ये मिथुनमुत्पादयन्ते।
तेषामेवैष ब्रह्मलोको येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥15॥

इसलिए जो लोग प्रजापति के उन नियमों का पालन करते हैं (प्रजापतितुल्य जीवनवाले होते हैं), वे लोग प्रजापति की तरह और उनके जैसी ही प्रजा को उत्पन्न करते हैं। ऐसे लोगों में से कुछ लोग ऐसे भी होते हैं, जो कि केवल तपोयुक्त और तीव्र आत्मसंयमी जीवन जीते हैं, तो ये लोग भी दृढतापूर्वक सत्य में प्रतिष्ठित होते हैं। (ऐसे लोग पहले पितृलोक में जाकर वहाँ अपना सम्बन्ध पूरा करके ब्रह्मलोक में जाते हैं।)

तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्ममनृतं न माया चेति ॥16॥

इति प्रथमः प्रश्नः ॥1॥

जिन लोगों में वक्रता, अप्रामाणिकता और चालाकी का लेश भी न हो, ऐसे लोगों को ही ब्रह्मलोक में स्थान मिलता है।

इस प्रकार प्रश्नोपनिषद् में प्रथम प्रश्न समाप्त हुआ।

❋

अथ द्वितीयः प्रश्नः

अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ। भगवन् कत्येव देवाः प्रजां विधारयन्ते कतर एतत्प्रकाशयन्ते कः पुनरेषां वरिष्ठ इति ॥1॥

इसके बाद उनसे (पिप्पलाद से) विदर्भवासी भार्गव ने (भृगु के पुत्र ने) पूछा कि—हे भगवन्! मुख्य रूप में कितनी इन्द्रियाँ प्राणियों के शरीरों को टिकाए रखती हैं? उनमें से कौन-सी इन्द्रिय शरीर को प्रकाशित करती है? और भी उनमें से कौन-सी सबसे अधिक महत्त्व रखती है?

तस्मै स होवाचाकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च। ते प्रकाश्याभिवदन्ति वयमेतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामः ॥2॥

महर्षि पिप्पलाद ने उनसे (भार्गव ऋषि से) कहा कि वह देव तो आकाश, वायु, अग्नि, जल, पृथ्वी और अन्य ज्ञानेन्द्रियाँ, मन, आँख, कान और अन्य कर्मेन्द्रियाँ भी हैं। वे सभी इन्द्रियाँ एक बार अपनी-अपनी शक्तियों को प्रकाशित करके गर्वपूर्वक कहने लगीं कि—"हम ही इस शरीर को शक्ति देकर धारण कर रहे हैं अर्थात् इसके आश्रयदाता हैं।"

तान्वरिष्ठः प्राण उवाच मा मोहमापद्यथा। अहमेवैतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीति तेऽश्रद्दधाना बभूवुः ॥3॥

तब मुख्य प्राण उन इन्द्रियों से कहने लगा कि—"यह (शरीरविधारण के विषय में स्वयं को ही मुख्य मानने की) भूल मत करो। (सच बात तो यह है कि) मैं ही अपने आपको पाँच अलग-अलग शक्तियों में विभक्त कर देता हूँ और इस शरीर को घुमाने-फिराने के लिए उन शक्तियों का उपयोग करता हूँ। शरीर को आश्रय प्रदान करने का पूर्ण उत्तरदायित्व मेरा ही है।" परन्तु ज्ञानेन्द्रियों ने उस पर विश्वास नहीं किया।

सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्रामत इव तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे सर्व एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्व एव प्रतिष्ठन्ते। तद्यथा मक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रतिष्ठन्त एवं वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च ते प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति ॥4॥

सभी करणों में—इन्द्रियों का प्रधान ऐसा प्राण (इन्द्रियों के किए हुए अपमान से) आहत हो उठा और इसलिए उसने मानो ऊपर उठ जाने का-सा व्यवहार किया (अर्थात् शरीर को छोड़ देने का-सा बर्ताव किया)। पर ज्यों ही उसने शरीर छोड़ना शुरू किया, त्यों ही अन्य इन्द्रियों ने भी उसी तरह उसका अनुसरण किया और जब वह फिर से जाकर अपने स्थान पर स्थिर हुआ, तो अन्य इन्द्रियों ने भी ऐसा ही किया। जिस तरह मधुमक्खियों की रानी जब छत्ता छोड़ती है, तो मधुमक्खियों का सारा झुण्ड भी छत्ता छोड़ ही देता है और जब वह रानी मक्खी उस मधु के छत्ते में स्थिर रहती है, तो शेष सब मधुमक्खियाँ भी वैसा ही करती हैं। वाणी, मन, आँख और कान—ये सब करण (ज्ञानेन्द्रियाँ) इन मधुमक्खियों जैसी ही हैं। ऐसा होने के बाद वे इन्द्रियाँ प्राण पर प्रसन्न होकर प्राण की स्तुति करने लगीं।

एषोऽग्निस्तपत्येष सूर्य एष पर्जन्यो मघवानेष वायुः।
एष पृथिवी रयिर्देवः सदसच्चामृतं च यत् ॥5॥

यह प्राण अग्निरूप है जो हमें उष्णता देता है। यह प्राण सूर्य भी है और यही वर्षा देता है। इन्द्र के रूप में यही प्राण (सबकी देखभाल करता है) वही पृथ्वी है, वही रयि (चन्द्र) है। वही सर्वत्र उपस्थित है। वह सबको प्रकाशित करता है। सार यह है कि वह स्थूल अर्थात् कार्यरूप भी है और सूक्ष्म अर्थात् कारणरूप भी है। यह प्राण शाश्वत है।

अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम्।
ऋचो यजूंषि सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च ॥6॥

रथ के पहियों की धुरी पर जिस तरह आरे जड़े हुए रहते हैं, ठीक उसी तरह प्राण में इस विश्व का सब कुछ जड़ा हुआ रहता है। ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद—यह वेदत्रयी और यज्ञ के विधि-विधान तथा क्षत्रिय एवं ब्राह्मण भी इस पर आधारित हैं।

प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे।
तुभ्यं प्राणस्त्विमा बलिं हरन्ति यः प्राणैः प्रतितिष्ठसि ॥7॥

(प्राण की स्तुति करती हुई इन्द्रियाँ कहती हैं कि—) आप (प्राण) ही तो प्रजापति (प्राणियों के स्वामी) के रूप में माता के गर्भ में संचार करते हैं। आप (प्राण) ही अपने माता-पिता के द्वारा उनके जैसे ही रूप में जन्म लेते हैं। हे प्राण! आप हर एक शरीर में इन्द्रियों के स्वामी के रूप में हैं। मनुष्य जैसे सभी प्राणी उनकी इन्द्रियों की सहायता से आपके लिए अपनी ओर से बलि (उपहार) आपको देते हैं। (वह उपहारों की श्रेष्ठता है)।

देवानामसि वह्नितमः पितॄणां प्रथमा स्वधा।
ऋषीणां चरितं सत्यमथर्वाङ्गिरसामसि ॥8॥

आप देवों को दिए गए बलि के श्रेष्ठ अग्निरूप वाहक हैं। पहले पितृओं को (पूर्वजों को) दिए गए खाद्यान्न के रूप में भी तो आप ही हैं। ऋषियों के द्वारा परिशीलन किया गया सत्य भी आप ही

हैं। अंगिरस ऋषियों में (अर्थात् इन्द्रियों में) अथर्वा (अर्थात् प्राण) भी आप ही हैं। (क्योंकि आप ही इन्द्रियों को सही रूप में कार्यशील बनानेवाले हैं।)

इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता।
त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः ॥9॥

हे प्राण! आप देवों के राजा इन्द्र हैं। आप अपने तेज से सभी का नाश करनेवाले रुद्र भी हैं और साथ-ही-साथ सभी का रक्षण करनेवाले भी तो आप ही हैं। आप अन्तरिक्ष में (अवकाश में) चारों ओर संचरण करते हैं और सभी तेजस्वी रूपों के स्वामी सूर्य भी आप ही हैं।

यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः प्राण ते प्रजाः।
आनन्दरूपास्तिष्ठन्ति कामायान्नं भविष्यतीति ॥10॥

हे प्राण जब आप मेघस्वरूप में वर्षा करते हैं, तब आपके ही सर्जनरूप ये सब प्राणी आनन्दविभोर हो उठते हैं और सोचते हैं कि हम जितना चाहें, उतना जल प्राप्त करेंगे।

व्रात्यस्त्वं प्राणैकर्षिरत्ता विश्वस्य सत्पतिः।
वयमाद्यस्य दातारः पिता त्वं मातरिश्वनः ॥11॥

हे प्राण! आप पतित हैं (क्योंकि आप प्रथम मानव होने से किसी के द्वारा आपका यज्ञोपवीत संस्कार नहीं किया गया है) और ऐसा होने पर भी आप 'एकर्षि' के नाम से विख्यात हुए अग्नि के स्वरूपवाले हैं। आप (आहुति में दिए गए मक्खन-घी को) खानेवाले हैं। आप इस विश्व के स्वामी हैं। हम (इन्द्रियाँ) आदिपुरुष ऐसे आपको खाने के लिए (आहुति रूप में घी-मक्खन) देनेवाले हैं। हे मातरिश्वा! आप हमारे पिता हैं। (अथवा हे प्राण! आप वायु के भी पिता हैं)।

या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि।
या च मनसि सन्तता शिवां तां कुरु मोत्क्रमीः ॥12॥

हमारी वाणी में आपका जो अंश अवस्थित है, हमारे श्रवण में आपका जो अंश विद्यमान है, हमारे देखने और विचार में आपका जो अंश है और समग्र रूप से मन के विविध कार्यों में जो आपका अंश है उन सभी अंशों को आप मंगलमय बनाइए। आप शरीर से बहिर्गमन न करें।

प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितम्॥
मातेव पुत्रान् रक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञां च विधेहि न इति ॥13॥

इति द्वितीयः प्रश्नः ॥2॥

तीन लोक में जो कुछ भी अस्तित्व में है, वह सब प्राण के वश में है। हम प्रार्थना करते हैं कि जिस तरह माता अपने पुत्रों की रक्षा करती है, उसी तरह हे प्राण! आप हमारा रक्षण कीजिए और कृपा करके हमें सद्बुद्धि भी दीजिए।

इस प्रकार प्रश्नोपनिषद् में दूसरा प्रश्न यहाँ समाप्त हुआ।

❋

अथ तृतीयः प्रश्नः

अथ हैनं कौसल्यश्चाश्वलायनः पप्रच्छ। भगवन् कुत एष प्राणो जायते कथमायात्यस्मिञ्छरीरे ? आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते ? केनोत्क्रमते कथं बाह्यमभिधत्ते कथमध्यात्ममिति ॥1॥

इसके बाद अश्वल के पुत्र कौसल्य ने ऋषि पिप्पलाद से पूछा—"हे भगवन्! यह प्राण कहाँ से आता है ? वह शरीर में किस तरह प्रवेश करता है ? किस तरह वह अपना विभाग करके इस शरीर में कार्य करता है ? और इस शरीर से बाहर निकलने के लिए वह किस तरह (किस उपाय से) काम लेता है ? प्राणी और पदार्थ जैसी बाह्य वस्तुओं को टिकाए रखने के लिए वह क्या करता है ? और शरीरगत भीतर के तत्त्वों को भी वह किस तरह आश्रय देता है ? (ज्ञानेन्द्रियादि को वह कैसे धारण करता है।)"

तस्मै स होवाचातिप्रश्नान्पृच्छसि ब्रह्मिष्ठोऽसीति तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि ॥2॥

ऋषि पिप्पलाद ने कौसल्य से कहा कि "तुम्हारा प्रश्न बड़ा ही कठिन है। फिर भी तुम ब्रह्म में बड़ी निष्ठा रखते हो, इसलिए मैं तुम्हारे प्रश्नों का उत्तर दूँगा।"

आत्मन एष प्राणो जायते। यथैषा पुरुषे छायैतस्मिन्नेतदाततं मनोकृतेनायात्यस्मिञ्छरीरे ॥3॥

यह प्राण आत्मा में से उत्पन्न होता है। जिस तरह शरीर की अपनी परछाई होती है, उसी तरह प्राण आत्मा में छिपा हुआ (ओतप्रोत) होता है और वह जब इच्छा करता है, तब इस स्थूल शरीर में आता है (स्थूल शरीर धारण करता है)।

यथा सम्राडेवाधिकृतान्विनियुङ्क्ते। एतान् ग्रामानेतान् ग्रामानधितिष्ठस्वेत्येवमेवैष प्राण इतरान् प्राणान् पृथक् पृथगेव संनिधत्ते ॥4॥

जिस तरह कोई सम्राट् अपने प्रभुत्व में काम करनेवालों को "तुम अमुक-अमुक गाँवों में जाओ और उनकी देखभाल करो"—ऐसा कहकर नियुक्त करता है, उसी प्रकार यह प्राण भी अपने नीचे काम करनेवाले प्राणों और चक्षुरादि ज्ञानेन्द्रियों को उनके अपने-अपने कर्तव्य का पालन करने के लिए नियुक्त करता है।

पायूपस्थेऽपानं चक्षुःश्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्रतिष्ठते मध्ये तु समानः। एष ह्येतद्धुतमन्नं समं नयति तस्मादेताः सप्तार्चिषो भवन्ति ॥5॥

मलत्याग करनेवाली इन्द्रिय और प्रजननेन्द्रिय को सम्हालने के लिए यह प्राण अपान को नियुक्त करता है और आँख-कान-नाक-मुख को सम्हालने के लिए स्वयं अपने को नियुक्त करता है। शरीर के मध्य भाग की देखभाल करने के लिए समान नाम का प्राण को नियुक्त करता है। वह अन्न को रक्त के रूप में परिवर्तित कर देता है। इस प्राणरूपी जठरस्थित अग्नि से ये सात इन्द्रियाँ (दो आँखें, दो नथुने, दो कान और जीभ) हमको सही ज्ञान करानेवाली सात ज्वालाओं जैसी होती हैं।

हृदि ह्येष आत्मा। अत्रैतदेकशतं नाडीनां तासां शतं शतमेकैकस्यां द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रतिशाखानाडीसहस्राणि भवन्त्यासु व्यानश्चरति ॥6॥

हृदय आत्मा का निवासस्थान है। इस हृदय में एक सौ एक नाड़ियाँ हैं। उन नाड़ियों में प्रत्येक की सौ-सौ शाखाएँ हैं और हर एक शाखा की बहत्तर-बहत्तर हजार उपशाखाएँ हैं। 'व्यान' नाम का प्राण इन नाड़ियों में (उनकी शाखाओं और उपशाखाओं में) भ्रमण करता रहता है।

अथैकयोर्ध्वं उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥7॥

और यदि मनुष्य अच्छे कार्य करता है, तो 'उदान' नाम का प्राण उसे मृत्यु के समय में सुषुम्णा नाडी के द्वारा उत्तम (ऊर्ध्व) लोक में ले जाता है। यदि मनुष्य नीच कर्म करता है तो उसे अधम लोक में ले जाता है। यदि मनुष्य अच्छे और बुरे—दोनों प्रकार के कर्म समप्रमाण में करता है तो उसे मनुष्यलोक में ले जाता है जहाँ सामान्यतया मानवप्राणी जाया करते हैं।

आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः। पृथिव्यां या देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्यान्तरा यदाकाशः स समानो वायुर्व्यानः ॥8॥

जो सूर्य है, वह बाहर का प्राण है। यह सूर्य आँखों में स्थित प्राण पर मानो अनुग्रह करता हो वह इस तरह उदित होता है कि जिससे आँखें देख सकें। जो देव पृथ्वी के अधिष्ठाता हैं, वही यह प्राण है। यह प्राण अपने प्रभुत्व के नीचे काम करनेवाले अपानवायु पर नियन्त्रण रखता है। इसी वजह से धरती पर स्थित पदार्थ ऊँचे नहीं उड़ जाते या फिसल नहीं जाते। वह सभी वस्तुओं को अपनी-अपनी जगह पर ठीक-ठाक रख देता है। आकाश और पृथ्वी के बीच के अवकाश में एक और वायु भी है, इसे 'समान' कहा जाता है। वह वायु प्राण का एक दूसरा अनुचर है। इसके सिवा एक और भी अनुचर है, उसे 'व्यान' कहते हैं। वह साधारण वायु है, वह भीतर और बाहर—दोनों जगह है।

तेजो ह वा उदानस्तस्मादुपशान्ततेजाः। पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः ॥9॥

जो अग्नि है, वह उदान है। जब मनुष्य मृत्यु को प्राप्त होता है, तब उसके शरीर में से उष्णता चली जाती है और उसकी सभी इन्द्रियाँ मन में विलीन हो जाती हैं और वह अगले जन्म के लिए तैयार होता है।

यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः। सहात्मना यथासंकल्पितं लोकं नयति ॥10॥

यह मनुष्य मृत्यु के समय में जिस तरह सोचता है उन्हीं विचारों के साथ वह जीवात्मा प्राण के साथ जुड़ता है। बाद में वह समनस्क जीवात्मा वाला प्राण अग्नि (उदान) के साथ जुड़ता है। क्योंकि उदान उसका वाहक है। उस समय जीवात्मा की जो कामनाएँ हों, उस लोक में प्राण जीवात्मा को ले जाता है और उसके बाद जीवात्मा नया जन्म धारण करता है।

य एवं विद्वान्प्राणं वेद न हास्य प्रजा हीयतेऽमृतो भवति। तदेष श्लोकः ॥11॥

जो ज्ञानी मनुष्य इस प्राण को 'प्राण' के रूप में अर्थात् प्रजापति अथवा हिरण्यगर्भ के रूप में जानता है, उसके वंश का कभी विनाश नहीं होता (क्योंकि वह जानता है कि वह स्वयं और प्रजापति अर्थात् दोनों एक ही हैं)। और वह अमर भी हो जाता है। इसके समर्थन में यह श्लोक है—

उत्पत्तिमायतिं स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा।
अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते ॥
विज्ञायामृतमश्नुते इति ॥12॥

इति तृतीयः प्रश्नः ॥3॥

प्राण वैश्विक आत्मा में से आता है (उत्पत्ति)। वह अपनी इच्छानुसार आकार धारण करता है (आयति) और इसके बाद शरीर के अलग-अलग भागों में अपने को प्रयोजित करता है। प्राण के ये अंश (आकार – भाग) अलग-अलग प्रकार के होने से उन्हें अलग-अलग काम सौंपे गए हैं। बाहर का प्राण सूर्यरूप में और भीतर का नेत्र के रूप में है। तुम यदि प्राण और उसके कार्यों को भलीभाँति जान लो तो तुम अमर हो जाओगे। क्योंकि तब तो तुम जानते ही हो कि तुम स्वयं ही वह प्राण हो।

इस प्रकार प्रश्नोपनिषद् में तीसरा प्रश्न यहाँ समाप्त हुआ।

❋

अथ चतुर्थः प्रश्नः

अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ। भगवन्नेतस्मिन्पुरुषे कानि स्वपन्ति कान्यस्मिन् जाग्रति कतर एष देवः स्वप्नान्पश्यति कस्यैतत्सुखं भवति कस्मिन्नु सर्वे सम्प्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥1॥

इसके बाद गर्ग वंश के सौर्यायणी ने पिप्पलाद से पूछा—"हे भगवन्, इस मानव-शरीर में कौन से अंग सोकर आराम करते हैं ? और कौन से अंग सर्वदा जाग्रत् रहते हैं ? अंगों के इन दो वर्गों में (सक्रिय और निष्क्रिय—ऐसे दो वर्गों में) कौन-सा वर्ग स्वप्न देखने वाला होता। और गाढ़ निद्रा का सुख कौन-सा वर्ग प्राप्त करता है ? गाढ़ निद्रा के समय में ये सब अंग किस स्थान में रहते हैं ?

तस्मै स होवाच। यथा गार्ग्य मरीचयोऽर्कस्यास्तं गच्छतः सर्वा एतस्मिंस्तेजोमण्डल एकीभवन्ति। ताः पुनः पुनरुदयतः प्रचरन्त्येवं ह वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति। तेन तर्ह्येष पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नादत्ते नानन्दयते न विसृजते नेयायते स्वपितीत्याचक्षते ॥2॥

तब पिप्पलाद ने उससे कहा—"हे गार्ग्य ! जब सूर्य अस्त होता है, तब उसकी सभी किरणें एकत्रित हो जाती हैं और सूर्य के तेजोमय शरीर में विलीन हो जाती हैं। परन्तु फिर से जब सूर्य उगता है, तब ये किरणें पुनः सभी दिशाओं में फैल जाती हैं। उसी प्रकार मनुष्य जब गाढ़ निद्रा में (सुषुप्ति में) लीन हो जाता है, तब उसकी सभी इन्द्रियाँ उनके शासक (नेता) रूप मन में चली जाती हैं एवं एकाकार हो जाती हैं। तब ये इन्द्रियाँ कुछ भी कार्य नहीं करतीं। फलतः मनुष्य इस अवस्था में सुनता

नहीं है, सूँघता नहीं है, स्वाद नहीं लेता, स्पर्श नहीं करता, बोलता नही है, स्वीकार भी नहीं करता, इन्द्रियों का आनन्द नहीं लेता, मल-मूत्र नहीं त्यागता है, चलता भी नही। लोग इसके विषय में कहते हैं कि 'वह सो रहा है'।

प्राणाग्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति। गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्यपचनो यद्गार्हपत्यात्प्रणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणः ॥3॥

यह शरीर एक नगर जैसा है। जब हम सोये होते हैं, तब अग्नि सदृश प्राण तो जागते रहते हैं। जो **अपान** है, वह 'गार्हपत्य अग्नि' है, और जो **व्यान** है, वह 'अन्वाहार्य' नाम का पचन-अग्नि है अथवा वह दक्षिण का अग्नि है और जो **प्राण** है, वह 'आहवनीय' नाम का अग्नि है। क्योंकि उसे गार्हपत्य अग्नि में से अलग कर दिया जाता है (गार्हपत्य अग्नि प्रत्येक गृहस्थ के घर में सदैव जलता रहता है, कभी बुझता नहीं है)। यज्ञानुष्ठान के समय उस गार्हपत्याग्नि से अलग कर जो अग्नि यज्ञभूमि में लाया जाता है, वह 'आहवनीय' कहलाता है। वही दक्षिण दिशा में स्थान पाकर 'दक्षिणाग्नि' होता है। (यह मंत्र रूपकात्मक है)।

यदुच्छ्वासनिःश्वासावेतावाहुती समं नयतीति स समानः। मनो ह वाव यजमानः। इष्टफलमेवोदानः स एनं यजमानमहरहर्ब्रह्म गमयति ॥4॥

(शारीरिक क्रियाओं में 'मानसिक यज्ञ' का चिन्तन रूप अनुष्ठान यहाँ रूपकात्मक ढंग से उपनिषद् द्वारा बताया जा रहा है। तृतीय कण्डिका के ही अनुसन्धान में—) यहाँ मानस यज्ञ में **समान** नाम का प्राण पुरोहित माना जाता है। जिस प्रकार अग्निहोत्र यज्ञ में यज्ञ करानेवाले पुरोहित आहुति के दो समान भाग करते हैं, उसी तरह यह समान प्राण भी हमारे उच्छ्वासों और निःश्वासों को दो समान भागों में बाँट देता है और शरीर का सन्तुलन करता है। (इस मानस यज्ञ में) हमारा जो मन है वह पुरुषरूपी यजमान है। इसी के लिए यह (मानस) यज्ञ किया जाता है और जो **उदान** नाम का प्राण है, वह इच्छित यज्ञफल ही है, क्योंकि यह उदान ही प्रतिदिन जब मनुष्य निद्रावस्था में होता है तब मन को ब्रह्म की ओर ले जाता है।

अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति। यद्दृष्टं दृष्टमनुपश्यति। श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति देशदिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः प्रत्यनुभवति दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं च सच्चासच्च सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति ॥5॥

जब हम स्वप्न देखते हैं (स्वप्नावस्था में होते हैं) तब हमारा मन अपनी महान् शक्तियों को देखता है। हमने जो कुछ जाग्रत् अवस्था में देखा होता है, वही सब हम स्वप्नावस्था में देखते हैं। उसी तरह जाग्रत् अवस्था का सुना हुआ सब कुछ हम फिर से (स्वप्न में) सुनते हैं। जाग्रत् अवस्था में हम बहुत-से स्थानों में और बहुत-से देशों में होते हैं, तो स्वप्न में हम उन्हीं स्थानों और देशों में वापिस लौटते हुए दिखाई देते हैं। देखी या अनदेखी, सुनी या अनसुनी, अनुभूत या अननुभूत, सही या झूठी—इन सभी वस्तुओं को हम स्वप्न में देख सकते हैं और उनका अनुभव कर सकते हैं। उन सभी वस्तुओं के साथ मानो हम एकरूप हो जाते हों, ऐसा अनुभव करते हैं।

स यदा तेजसाऽभिभूतो भवति अत्रैष देवः स्वप्नान्न पश्यत्यथ तदैतस्मिञ्छरीरे एतत्सुखं भवति ॥6॥

जब मन आत्मा के प्रकाश से अभिभूत हो जाता है तब, (अर्थात् जब कामनाओं के प्रवेश के लिए मन का दरवाजा बन्द हो जाता है तब) और जब तुम गाढ निद्रा की अवस्था में होते हो, तब मन किसी भी स्वप्न को नहीं देख सकता। तब तुम्हारे समग्र शरीर में और मन में बड़े (विस्तृत) सुख का भाव होता है।

स यथा सोम्य वयांसि वासो वृक्षं सम्प्रतिष्ठन्ते। एवं ह वै तत्सर्वं पर आत्मनि सम्प्रतिष्ठते ॥7॥

हे सौम्य! उदाहरणार्थ कह सकते हैं कि संध्या समय में जिस तरह पक्षी अपने घोंसले की ओर जाने का प्रयत्न करते हैं, उसी तरह इस जगत् के सभी पदार्थ आत्मा में वापिस लौटने का प्रयत्न करते हैं। अर्थात् वे आत्मचैतन्य में विलीन हो जाते हैं।

पृथिवी च पृथिवीमात्रा चापश्चापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा चाकाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसश्च रसयितव्यं च त्वक् च स्पर्शयितव्यं च वाक् च वक्तव्यं च हस्तौ चादातव्यं चोपस्थश्चानन्दयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गन्तव्यं च मनश्च मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहङ्कारश्चाहंकर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्योतयितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं च ॥8॥

पृथ्वी और पृथ्वी की सूक्ष्म मात्रा, जल और जल की सूक्ष्म मात्रा, अग्नि और अग्नि की सूक्ष्म मात्रा, वायु और उसकी सूक्ष्म मात्रा, आकाश और उसकी घटक सूक्ष्म मात्रा, आँख और जो देखा जाता है, कान और जो सुना जाता है, नाक और जो सूँघा जाता है, जीभ और जिसका स्वाद लिया जाता है, त्वचा और जिसका स्पर्श किया जा सकता है, वाणी और जो बोला जाता है, दो हाथ और ग्रहण की जाने वाली वस्तु, जननेन्द्रिय और आनन्दक्रिया, गुदेन्द्रिय और मलत्याग की क्रिया, दो पैर और गन्तव्य स्थान, मन और विचार, बुद्धि और बुद्धिगम्य विषय, अहंकार और अहंकार के विषय, स्मृति और स्मृतियोग्य विषय, तेज (ज्ञान) और ज्ञेय विषय, प्राण और प्राण के द्वारा जीवित पदार्थ (—यह सब उस समय आत्मा में विलीन हो जाता है)।

एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः। स परेऽक्षर आत्मनि सम्प्रतिष्ठते ॥9॥

जो देखता है, स्पर्श करता है, सुनता है, सूँघता है, स्वाद लेता है, सोचता है, अनुभव करता है और कार्य करता है, जो इन्द्रियों को वश में रखता है और जो जीवात्मा (व्यष्टि चैतन्य) के रूप में पहचाना जाता है, वह वही है, यह जीवात्मा (व्यक्ति-चैतन्य) जो है, वह उच्चतम अविनाशी आत्मा पर अधिष्ठित है। (अपने स्वस्वरूप में जीवात्मा मिल जाता है अर्थात् उसका मोक्ष होता है)।

परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायमशरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य। स सर्वज्ञः सर्वो भवति। तदेष श्लोकः—॥10॥

हे सौम्य, यह आत्मा निष्कलंक है, रूपरहित (निराकार) है, वर्णरहित है और अविनाशी है। जो मनुष्य इस आत्मा को जानता है, वह उसी की (आत्मा की ही) तरह का हो जाता है अर्थात् वह स्वयं उच्चतम (परम) आत्मरूप और अविनाशी हो जाता है! ऐसा मनुष्य सर्वज्ञ होता है। उसे ऐसा अनुभव होता है कि वह मानो सबके साथ एकाकार हो गया है। इसके विषय में एक श्लोक है—

विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि सम्प्रतिष्ठन्ति यत्र ।
तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य । स सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेशेति ॥11॥

इति चतुर्थः प्रश्नः ॥4॥

हे सौम्य ! गाढ निद्रा की (सुषुप्ति की) अवस्था में यह जीवात्मा इन्द्रियों के देवों के साथ, इन्द्रियों के साथ तथा अन्य तत्त्वों के साथ अविनाशी आत्मतत्त्व में विश्रान्ति लेता है । जब मनुष्य जाग्रत् अवस्था में भी ऐसा (सुषुप्ति जैसा ही) अनुभव करे कि वह अविनाशी परमात्मा के साथ एकरूप ही है, तब वह सर्वरूप हो जाता है और सबमें वह प्रविष्ट हो जाता है ।

इस प्रकार प्रश्नोपनिषद् में चौथा प्रश्न यहाँ समाप्त हुआ ।

❋

अथ पञ्चमः प्रश्नः

अथ हैनं शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ । स यो ह वै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत । कतमं वाव स तेन लोकं जयतीति । तस्मै स होवाच ॥1॥

इसके बाद शिवि का पुत्र सत्यकाम ऋषि पिप्पलाद से पूछता है कि—"हे गुरो ! यदि कोई मनुष्य जीवनपर्यन्त ओम्कार का ध्यान करता रहे, तो वह इस ध्यान के द्वारा किस विशिष्ट लोक को प्राप्त करता है ?" तब पिप्पलाद ने कहा—

एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः ।
तस्माद्विद्वानेतेनैवाऽयतनेनैकतरमन्वेति ॥2॥

हे सत्यकाम ! यह सुविख्यात 'ॐ' दोनों प्रकार के ब्रह्म के लिए—सगुण (अपर) ब्रह्म और निर्गुण (पर) ब्रह्म के लिए भी प्रतीक रूप में है । जो इसको जानता है, वह (ज्ञानी) इस 'ॐ' का (अनिवार्य) प्रतीक के रूप में उपयोग करता है और इसका ध्यान करता है और अन्त में उन दोनों प्रकार के ब्रह्म में से एक को प्राप्त होता है ।

स यद्येकमात्रमभिध्यायीत स तेनैव संवेदितस्तूर्णमेव जगत्यामभिसम्पद्यते । तमृचो मनुष्यलोकमुपनयन्ते । स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया सम्पन्नो महिमानमनुभवति ॥3॥

जो कोई मनुष्य ॐ के तीन अक्षरों में से 'अ' जैसे किसी भी एक अक्षर का ध्यान करता है, तो वह उसे ज्ञानी बनाने के लिए पर्याप्त है । ऐसा ज्ञानी फिर से तुरन्त ही इस जगत् में जन्म धारण करेगा । 'ॐ' का 'अ' अक्षर ऋग्वेद का प्रतिनिधित्व करता है । वह उसे फिर से मनुष्ययोनि में जन्म लेने के लिए ले जाता है । इस प्रकार मनुष्य योनि में जन्मा हुआ वह मनुष्य तप और ब्रह्मचर्य का सेवन करता है तथा ईश्वर और शास्त्रों में निष्ठा रखता है । ऐसे सद्गुणों की वजह से वह अन्य लोगों से 'विशिष्ट' होता है ।

अथ यदि द्विमात्रेण मनसि सम्पद्यते सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुन्नीयते सोमलोकम् । स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते ॥4॥

यदि कोई साधक 'ॐ' के द्वितीय अक्षर 'उ' पर ध्यान धरता है, तो वह स्वयं समृद्ध होता है, अर्थात् अक्षर के साथ तादात्म्य की भावना से भर जाता है और उसके मृत्यु-समय में वह अक्षर ('उ') उसे अन्तरिक्ष में (स्वर्ग और पृथ्वी के बीच के अवकाश में) ले जाकर चन्द्रलोक की ओर ले जाता है । यह द्वितीय अक्षर यजुर्वेद का प्रतिनिधित्व करता है । वह साधक वहाँ चन्द्रलोक में प्राप्य कई अद्भुत भोग भोगता है । बाद में फिर से पृथ्वी पर मानव प्राणी के रूप में वापस लौटता है ।

यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये सम्पन्नः । यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते । तदेतौ श्लोकौ भवतः—॥5॥

जो साधक तीन अक्षरवाले 'ॐ' के ध्यान द्वारा समष्टि चैतन्य की उपासना करता है, वह प्रकाशित सूर्य में लीन हो जाता है । जिस प्रकार साँप अपनी पुरानी केचुल को उतारकर मुक्त हो जाता है, उसी तरह यह साधक भी अपने सभी पापों से मुक्त होने में समर्थ हो जाता है । तब साम के मन्त्र उसे ब्रह्मलोक की ओर ले जाते हैं । वहाँ उसे ऐसी अनुभूति होती है कि वह ब्रह्म के साथ एकरूप हो गया है । वह हिरण्यगर्भ से भी उच्चतर है । उसे लगता है कि वह सर्वत्र और सभी प्राणियों में है । इस विषय में यहाँ दो श्लोक हैं—

तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता अनुविप्रयुक्ताः ।
क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु सम्यक्प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः ॥6॥

जो साधक 'ॐ' की तीनों मात्राओं का अलग-अलग ध्यान करता है, वह अन्त में मृत्यु के अधीन होकर ही रहता है । परन्तु यदि तीनों मात्राओं को एक साथ ही लिया जाए, तो उसका वही ध्यान सही रूप में होता है । जाग्रत् अवस्था, गाढ सुषुप्ति की अवस्था और उन दोनों के बीच की अवस्था (अर्थात् स्वप्नावस्था) का प्रतिनिधि (अध्यक्ष) देव तो एक ही है । यदि तुम इस देव का ठीक तरह से ध्यान करने में समर्थ हो, तब तो तुम 'ॐ' का सही अर्थ जान सकोगे और जब एक बार तुमने वह अर्थ जान लिया, तब तुम भय का अतिक्रमण कर जाओगे ।

ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं सामभिर्यत् तत्कवयो वेदयन्ते । तमोङ्कारेणैवाऽऽयतनेनान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं चेति ॥7॥

इति पञ्चमः प्रश्नः ॥5॥

यदि तुम 'ॐ' का ब्रह्मस्वरूप में (ब्रह्म के प्रतीक रूप में) ध्यान करो, तो ऋग्वेद के मंत्र तुम्हें मानवीय लोक (स्त्री और पुरुष के लोक) की प्राप्ति कराने में सहायक होंगे । यजुर्वेद के मंत्र चन्द्रलोक की प्राप्ति करवाने में तुम्हारी सहायता करेंगे । सामवेद के मन्त्र ब्रह्मलोक की प्राप्ति में तुम्हारे सहायक होंगे । उस ब्रह्मलोक को तो केवल ज्ञानी मनुष्य ही प्राप्त कर सकते हैं । और भी—इस 'ॐ' के द्वारा ही तुम शान्ति और निर्भयता प्राप्त कर सकते हो और उसी से तुम अपनी जीर्णता को दूर कर सकते हो । अमरता प्राप्त कर सकते हो, विश्वचैतन्य (परमात्मा) के साथ ऐक्य स्थापित कर सकते हो ।

इस प्रकार प्रश्नोपनिषद् में पाँचवाँ प्रश्न यहाँ समाप्त हुआ ।

❋

अथ षष्ठः प्रश्नः

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ । भगवन्हिरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपेत्यैतं प्रश्नमपृच्छत् । षोडशकलं भारद्वाज पुरुषं वेत्थ । तमहं कुमारमब्रवं नाहमिमं वेद । यद्यहमिममवेदिषं कथं ते नावक्ष्यमिति । समूलो वा एष परिशुष्यति योऽनृतमभिवदति तस्मान्नार्हाम्यनृतं वक्तुम् । स तूष्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज । तं त्वा पृच्छामि क्वासौ पुरुष इति ॥1॥

अब भरद्वाज के पुत्र सुकेशा ने पिप्पलाद से पूछा कि—"हे भगवन् ! कोसल के राजपुत्र हिरण्यनाभ ने एक बार मेरे पास आकर मुझसे पूछा था कि 'हे भरद्वाजपुत्र ! क्या तुम सोलह कला (अवयव) वाले उस पुरुष को जानते हो ?' तब मैंने राजपुत्र से कहा था कि 'उसके विषय में मैं तो कुछ नहीं जानता। यदि जानता होता तो तुमसे भला क्यों नहीं कहता ? और मैं यदि कुछ झूठा-सा बोल भी दूँ, तब तो मेरा मूलसहित नाश ही हो जाएगा ! इसलिए मैं झूठ तो बोल नहीं सकता।' (यह सुनकर) राजपुत्र तो शान्ति से अपने रथ पर चढ़ कर चला गया। तो अब मैं आपसे पूछता हूँ कि वह पुरुष है कहाँ ?"

तस्मै स होवाच । इहैवान्तःशरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवन्तीति ॥2॥

पिप्पलाद ने उससे कहा कि—हे सौम्य, वह सोलह कला वाला पुरुष (आत्मा) यहीं शरीर में हृदयकमल के बीच के अवकाश में अवस्थित है और (प्राण आदि) सोलह कलाएँ (अंश) इस आत्मा में से फूट निकलती हैं।

स ईक्षांचक्रे । यस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ॥3॥

उस पुरुष ने (अन्तःस्थ आत्मा ने) सोचा कि इस शरीर में से कौन-सा ऐसा कुछ (तत्त्व) चला जाता है कि जिससे मुझे ऐसा लग रहा है कि मानो मैं ही शरीर में से चला (छोड़े) जा रहा हूँ ? और इसी तरह से शरीर में ऐसा कौन है, जिससे मुझे लगता है कि मानो मैं ही शरीर में हूँ ?

स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनः । अन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोका लोकेषु नाम च ॥4॥

उस पुरुष ने (सर्वसद्गुणसम्पन्न सगुण ब्रह्म ने) प्राणात्मारूप हिरण्यगर्भ का सर्जन किया। इसके बाद उस हिरण्यगर्भ से श्रद्धा उत्पन्न हुई और उस श्रद्धा में से अवकाश प्रकट हुआ। उस अवकाश से वायु, वायु से अग्नि, अग्नि से जल, जल से पृथ्वी और पृथ्वी से इन्द्रियावयव उत्पन्न हुए। इसके बाद उसने (सगुण ब्रह्म ने) मन और बाद में अन्न को उत्पन्न किया और बाद में अन्न में से वीर्य, तप, वेद, यज्ञ, स्वर्गादि लोक और उन लोकों की अलग-अलग कक्षाएँ और उनके नाम—ये सब प्रकट किए।

स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते । एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो भवति । तदेष श्लोकः ॥5॥

इसका एक उदाहरण यह है कि नदियाँ जब तक सागर से नहीं मिलती हैं, तब तक तो अपना प्रवाह चालू ही रखती हैं, पर ज्यों ही सागर से मिलती हैं कि तुरन्त उनका प्रवाह अस्त हो जाता है और उनके नाम और रूप नष्ट हो जाते हैं। बाद में तो वे सागर के ही नाम से पहचानी जाती हैं। ठीक इसी तरह अपने सही स्वरूप को जाननेवाला ज्ञानी उस पुरुष की (सगुण ब्रह्म की) ओर गति करता हुआ जब उससे मिल जाता है, तब उसकी ये प्राण आदि सोलहों कलाएँ अस्त हो जाती हैं और वह स्वयं 'पुरुष' (सगुण ब्रह्म) ही हो जाता है। वह प्राणादि कलाओं से रहित हो जाता है। यहाँ एक श्लोक है—

अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन्प्रतिष्ठिताः ।
तं वेद्यं पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिव्यथा इति ॥6॥

जैसे रथ के पहियों की धुरी पर उसके आरे आश्रित होते हैं, उसी प्रकार उस पुरुष (जीवचैतन्य) में गुण आधारित रहते हैं। बाहर और भीतर (दोनों स्थलों में) वे गुण उसी पर आधारित हैं। इस पुरुष के सच्चे स्वरूप को जानने का प्रयत्न करो। यदि तुम उसे जान लोगे तो मृत्यु तुम्हारा स्पर्श करने में समर्थ नहीं होगी।

तान्होवाचैतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद नातः परमस्तीति ॥7॥

पिप्पलाद ने अपने उन शिष्यों से कहा कि—"परब्रह्म के सम्बन्ध में इतना ही जानता हूँ। इसके सम्बन्ध में और अधिक जानना कुछ बाकी नहीं रहता"।

ते तमर्चयन्तस्त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति ।
नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥8॥

इति षष्ठः प्रश्नः ॥6॥

इति प्रश्नोपनिषत् समाप्ता ॥

इसके बाद उन शिष्यों ने उन पिप्पलाद ऋषि की पूजा करते हुए कहा कि—"आप तो हमारे पिता हैं, जिन्होंने अविद्या के उस पार तक पहुँचा दिया है। परमर्षि ऐसे आपको हमारा नमस्कार हो, नमस्कार हो।"

इस प्रकार प्रश्नोपनिषद् में छठा प्रश्न यहाँ समाप्त होता है।

इस प्रकार प्रश्नोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(5) मुण्डकोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यह मुण्डकोपनिषद् अथर्ववेदान्तर्गत होने से 'आथर्वणोपनिषद्' के नाम से भी पहचानी जाती है। आकर्षक कवित्व, रोचक और स्पष्ट अभिव्यक्ति तथा उच्चतम विचारों के कारण यह बहुत लोकप्रिय है। इस उपनिषद् के प्रकरणों का नाम 'मुण्डक' रखा गया है। उपनिषद् में ऐसे तीन मुण्डक हैं। प्रत्येक मुण्डक के दो-दो उपविभाग हैं, उन उपविभागों को 'खण्ड' नाम दिया गया है। इस उपनिषद् में मन्त्रों की कुल संख्या 65 है।

यह मुण्डकोपनिषद् भी अन्यान्य उपनिषदों की ही तरह केवल पारमार्थिक अर्थात् उच्चतम ज्ञान की ही चर्चा-विचारणा करती है। कौन-सा है यह ज्ञान, कौन-सा है यह सत्य ? शंकर तो कहते हैं वह सत्य केवल एक ब्रह्म ही है, शेष सारा जगत् तो मिथ्या ही है। यह सत्य पारमार्थिक-उच्चतम-त्रिकालाबाधित सत्य है। यह कोई सापेक्ष सत्य (नियतकालिक सत्य) नहीं है। परिवर्तनशील और नियतकालिक को 'मिथ्या' कहते हैं। जैसे समय की सापेक्षता है, वैसी ही देश (स्थल) की भी सापेक्षता है। एक स्थल में दिखाई देने वाली सत्य वस्तु अन्य स्थल में सत्य नहीं भी हो सकती। जैसे काल-सापेक्ष वस्तु मिथ्या है, वैसे देश-सापेक्ष वस्तु भी तो मिथ्या ही है। यह जगत् काल-सापेक्ष और देश-सापेक्ष दोनों है, इसलिए 'मिथ्या' है। वह भावात्मक होने पर भी मिथ्या है—यह वैचित्र्य है।

उपनिषद् ग्रन्थ अन्य एक बात का भी विचार करते हैं। वह यह कि तुममें, मुझमें और हम सब में जो व्यक्तिगत चैतन्य है, वह अलग-अलग दिखाई देता है, परन्तु वास्तव में वह चैतन्य सर्वव्यापी ब्रह्मरूप ही है; दिखाई देना तो मिथ्या है। वास्तव में हम सब दिव्य हैं, परन्तु हमें अपना सही स्वरूप मालूम नहीं है। इसीलिए तो हम दुःखी हुआ करते हैं। उपनिषदें हमारे इस अज्ञान को दूर करने का प्रयत्न करती हैं। वे हमें कहती हैं—'तत्त्वमसि'—वह तू ही है। तुम्हीं वह सत्-तत्त्व हो। तुम दिव्य हो, तुम यह शरीर नहीं हो, तुम मन भी नहीं हो। तुम्हारे अस्तित्व का सत्त्व पारमार्थिक सत्ता ही है। तुम कभी भी मरते नहीं हो। आत्मा कभी नहीं मरता। वह कभी जन्मा भी नहीं है। तुम कभी परिवर्तन प्राप्त नहीं करते हो। तुम्हें कभी दुःख नहीं होता। तुम सदा के लिए एकसमान, विशुद्ध, आनन्दमय आत्मा ही हो। यह उपनिषदों का सन्देश है। सभी उपनिषदें और मुख्य रूप से यह 'मुण्डकोपनिषद्' यह बोध कराती है।

'मुण्डक' शब्द का वाच्यार्थ तो 'मुण्डन करने वाला' अर्थात् मस्तक को केशविहीन करने वाला होता है। इसका भावार्थ तो यह निकलता है कि जिन लोगों ने अपना सिर मुँडवा दिया हो, ऐसे लोगों का यह ज्ञान है। अर्थात् जिन लोगों ने संसार के सर्वस्व का त्याग किया हो, मस्तक मुँडवा दिए हों, संन्यासी हो गए हों, उन्हीं के लिए यह उपनिषद् उपादेय है। परन्तु, सन्दर्भ देखने में 'मुण्डक' शब्द का एक दूसरा अर्थ भी प्राप्त होता है। 'मुण्डक' शब्द का दूसरा अर्थ है—'दूर करने वाला'। इस प्रकार का अर्थ लें तो यह 'मुण्डकोपनिषद्' हमारे अज्ञान को दूर करती है। किसका है यह अज्ञान ? यह अज्ञान जगत् के सही स्वरूप का

अज्ञान है और साथ-ही-साथ अपने सच्चे स्वरूप का अज्ञान है। कुछ भी हो, पर हम वास्तविक रूप में ब्रह्म ही हैं। दुःखद यह है कि यह हम जानते नहीं। हम दिव्य हैं—यह हमें मालूम नहीं। इसका हमें पूर्ण अज्ञान है। इस मुण्डकोपनिषद् से हमें अपना वह अज्ञान दूर करना है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

ॐ हे देवो ! हम अपने कानों से अच्छी बातें ही सुना करें। जिन्हें हम पूजते हैं ऐसे हे देवो ! हम अपनी आँखों से सदैव शुभ दृश्यों को ही देखा करें। हम अपने सुदृढ़ अंगों से युक्त शरीर के द्वारा आपकी स्तुति करते रहें। हम देवों का दिया हुआ जितना आयुष्य है, उसे भोगते रहें।

व्यक्तियों के लिए शान्ति हो, पर्यावरणीय शान्ति हो, प्राणी-जगत् के लिए शान्ति हो (अर्थात् सबके लिए शान्ति हो)।

प्रथमं मुण्डकम्

प्रथमः खण्डः

ॐ ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता।
स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह॥1॥

देवों में सबसे पहले ब्रह्मा प्रकट हुए। वे विश्व के सर्जक थे और विश्व के आधार भी थे। ब्रह्मा ने अपने सबसे बड़े पुत्र अथर्वा को सर्वज्ञानों में श्रेष्ठ ऐसी ब्रह्मविद्या दी।

अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माऽथर्वा तां पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्याम्।
स भारद्वाजाय सत्यवाहाय प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम्॥2॥

जो ब्रह्मज्ञान ब्रह्मा ने अथर्वा को दिया था, बाद में अथर्वा ने वह ज्ञान अंगिरा को दिया। इसके बाद अङ्गिरा ने वही ज्ञान भारद्वाजकुल में उत्पन्न हुए सत्यवाह नाम के ऋषि को दिया था। इसी ज्ञान को बाद में सत्यवाह ने गुरु-शिष्य परम्परा के अनुसार अङ्गिरस को दिया।

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ।
कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति॥3॥

उन अंगिरस के पास (एक दिन) विशाल घर वाला (विशिष्ट धनिक गृहस्थ) शौनक विधिपूर्वक अर्थात् शास्त्रविहित नियमानुसार जिज्ञासु के रूप में आ पहुँचा। आकर वह उनसे (अंगिरस से) पूछा कि—'हे भगवन् ! ऐसा कौन-सा एक तत्त्व है कि जिसके जानने से यह सब जाना जा सकता है ?

तस्मै स होवाच। द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा
चैवापरा च॥4॥

अंगिरस ने शौनक से कहा—"जिन्होंने ब्रह्म का ज्ञान प्राप्त किया है, वे कहते हैं कि विद्याएँ (ज्ञान) दो प्रकार की हैं। एक प्रकार ब्रह्मज्ञान-परक है, और दूसरा प्रकार भौतिकज्ञान-परक है। (परा=उच्चतम ब्रह्मविषयक और अपरा = भौतिक ज्ञानविषयक हैं।)

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं
निरुक्त छन्दो ज्योतिषमिति। अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ॥5॥

'अपरा' (भौतिक) और 'परा' (आध्यात्मिक)—इन दो विद्याओं में से जो 'अपरा' है उसमें ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, शिक्षा (स्वरशास्त्र), कल्प (यज्ञीय विधि-विधान), व्याकरण, निरुक्त (व्युत्पत्तिशास्त्र), छन्द और ज्योतिष (खगोलशास्त्र) का समावेश होता है। जबकि जो परा विद्या है, वह ऐसी है कि जिससे मनुष्य ब्रह्म को जान सकता है, जो ब्रह्म 'अक्षर' (अविनाशी) है।

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम्।
नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं तद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥6॥

वह अदृश्य तत्त्व है (अवाङ्मनसगोचर है), उसे कर्मेन्द्रियाँ कभी पकड़ नहीं पातीं। उसका कोई मूल कारण नहीं होता। वह नीरूप अर्थात् निर्गुण है। उसकी चक्षुःश्रोत्रादि ज्ञानेन्द्रियाँ और हाथ-पैर आदि कर्मेन्द्रियाँ भी नहीं होतीं। वह अविनाशी है और आकाश की तरह सबको आच्छादित कर स्थित है। वह बहुत ही सूक्ष्म है। सभी प्राणियों का वह उपादान कारण (मूलस्रोत) है। ऐसे ब्रह्म को विवेकशील पुरुष सभी स्थानों और सभी प्राणियों में देखते हैं।

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति।
यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्सम्भवतीह विश्वम् ॥7॥

जिस प्रकार मकड़ी अपने शरीर में से ही जाल बाहर निकालती है और फिर उसको अपने शरीर में ही वापस खींच लेती है; पृथ्वी में भी जिस तरह वनस्पतियाँ (वृक्ष) आदि उत्पन्न होती हैं और जिस तरह पुरुष के केश आदि भी उसके शरीर के भीतर से ही उग निकलते हैं, ठीक उसी तरह जगत् अक्षर में से (ब्रह्म में से) फूट निकलता है।

तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते।
अन्नात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥8॥

ब्रह्म स्वयं अपने चिन्तन से आप ही अभिव्यक्त होता है। (प्रथम वह सर्जनबीज के रूप में प्रकट होता है)। उस बीज में से (अन्न में से = सक्रिय मायाशक्तिरूप सर्जनबीज में से) प्राण (हिरण्यगर्भ=ब्रह्म का प्रथम व्यक्तिरूप) उत्पन्न होता है। उस प्राण में से वैश्विक मन आता है। उसके बाद पाँच महाभूत और चौदह लोक आविष्कृत होते हैं और उनमें फल से सदैव जुड़े हुए कर्मों की प्रक्रिया अनन्तकाल तक चलती रहती है।

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः।
तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ॥9॥

इति प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥1॥

वह ब्रह्म सामान्यतः सब जानता है और विशेषरूप से भी सब कुछ जानता है। ज्ञानरूप उसका तप है। उस परब्रह्म में से यह अपरब्रह्म (हिरण्यगर्भ) आता है तथा नाम, रूप और अन्न जैसी कुछ कक्षाएँ भी आती हैं।

इस प्रकार मुण्डकोपनिषद् के प्रथम मुण्डक में प्रथम खण्ड समाप्त हुआ।

❋

द्वितीयः खण्डः

तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यंस्तानि त्रेतायां बहुधा
सन्ततानि। तान्याचरथ नियतं सत्यकामा एष वः पन्थाः सुकृतस्य
लोके ॥1॥

यहाँ सच बात तो यह है कि वेदमन्त्रों में विद्वानों ने बहुत-से अनुष्ठान कर्म (अश्वमेधादि यज्ञकर्म) देखे हैं। इतना ही नहीं, उन तीनों वेदों के मन्त्रों को उन्होंने भाँति-भाँति प्रकार से समझाया भी है। अगर तुम अपनी मनचाही वस्तु प्राप्त करना चाहते हो, तो सदैव उन यज्ञकर्मों का आचरण करते रहो। सत्कार्य करनेवालों के लिए इष्टप्राप्ति का यह मार्ग है।

यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने।
तदाज्यभागावन्तरेणाहुतीः प्रतिपादयेत् ॥2॥

जब अग्नि प्रज्वलित होकर उसकी ज्वालाएँ धधक उठें, तब उस अग्नि की दोनों ओर की करवटों के बीच के भाग में घी की आहुतियाँ प्रदान करें।

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासमचातुर्मास्यमनाग्रयणमतिथिवर्जितं च।
अहुतमवैश्वदेवमविधिना हुतमासप्तमांस्तस्य लोकान्हिनस्ति ॥3॥

जिस मनुष्य का अग्निहोत्रानुष्ठान दर्श, पौर्णमास, चातुर्मास्य, आग्रयण आदि आनुषंगिक यज्ञों से रहित हो और जहाँ अतिथि-सत्कार न होता हो, होम न किया जाता हो, वैश्वदेव न किया जाता हो, अनुष्ठानों में शास्त्रीय विधि में क्षतियाँ होती हों तो वहाँ ऐसे लोगों के सातों लोक नष्ट हो जाते हैं।

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥4॥

इस यज्ञाग्नि की सात जिह्वाएँ—काली, कराली, मनोजवा, सुलोहिता, सुधूम्रवर्णा, स्फुलिंगिनी और विश्वरुची देवी नाम की हैं। ऐसे नामों वाली ये जिह्वाएँ विशिष्ट आहुतियों के लिए हैं।

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाहुतयो ह्याददायन्।
तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥5॥

चारों ओर घूमती हुई इन तेजस्वी अग्निज्वालाओं में शास्त्रविहित समय पर जो मनुष्य अग्निहोत्र का अनुष्ठान करता है, उस मनुष्य के लिए ये आहुतियाँ सूर्यकिरणों में रूपान्तरित हो जाती हैं और उसे ऊपर उठाकर देवों के एकमात्र अध्यक्ष (इन्द्र) के उच्चतम लोक में ले जाती हैं।

एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति।
प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥6॥

वे तेजोमय आहुतियाँ उसको "आओ आओ, अपने कर्मों के परिणामरूप यह स्वर्गलोक तुमने प्राप्त किया है"—ऐसे अच्छे-अच्छे शब्दों से उसका अभिनन्दन करती हुई, उसके प्रति बहुत आदरभाव प्रकट करती हुई सूर्यकिरणों में रूपान्तरित हो जाती हैं और उस यज्ञकर्ता को स्वर्ग में ले जाती हैं।

प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ।
एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥7॥

अठारह ऋत्विज् के समूह (यज्ञ में यजमान, यजमान-पत्नी और अन्य सोलह यज्ञसहायक) द्वारा किए जाने वाले यज्ञरूपी तरापे तो दुर्बल हैं। ये निर्दिष्ट यज्ञ तो निम्नकोटि के कर्म ही हैं। जो मूढ लोग (इन निम्नकोटि के कर्मों को) श्रेयस्कर अर्थात् कल्याणकारी मानकर उनकी प्रशंसा करते हैं, वे बार-बार वृद्धावस्था और मृत्यु के दु:ख भोगते हैं।

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितंमन्यमानाः ।
जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥8॥

ऐसे कुछ लोग हैं, जो अज्ञान में ही डूबे हुए हैं, फिर भी वे मूर्ख लोग अपने आपको धीर, विवेकी और पण्डित (सर्वज्ञ) मानते हैं। ऐसे लोग एक दूषण में से दूसरे दूषण में जाया करते हैं और अंधे आदमी के द्वारा प्रेरित अन्धों की तरह चारों ओर भटका करते हैं।

अविद्यायां बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः ।
यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥9॥

कई प्रकार के अज्ञान में डूबे हुए ये लोग बच्चों की तरह मूर्ख होते हुए भी, "हम तो धन्य-धन्य हो गए हैं"—ऐसा (झूठा) गर्व करते हैं। पर वास्तव में तो ऐसे लोग आसक्ति से ही काम करनेवाले हैं और आत्मज्ञान के सही मार्ग को जानते ही नहीं। इसलिए उनके किए हुए कर्मों के फल भोगने के बाद दु:खी हो जाते हैं और स्वर्गनिवास के अधिकार को गँवा देते हैं।

इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः ।
नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति ॥10॥

कुछ अत्यन्त मूर्ख लोग यज्ञानुष्ठानादि इष्टकर्मों और गृह-उद्यान निर्माणादि लोकहित के कार्यों (आपूर्त) को ही सबसे श्रेष्ठ समझते हैं, पर उन्हें यह पता नहीं है कि इससे भी अधिक उत्तम काम है। ठीक है, अपने सत्कर्मों से वे कुछ समय स्वर्गसुख भोग तो लेते हैं, पर वहाँ नियत समय पूरा करके इस मनुष्यलोक में मनुष्ययोनि में अथवा तो उससे भी निम्न पशु आदि की योनियों में वापिस लौट आते हैं।

तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्यां चरन्तः ।
सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥11॥

जो लोग शान्त और विद्वान् हैं, भिक्षा माँगकर जीनेवाले हैं, वन में (रहकर) तपश्चर्या और चरम जीवनलक्ष्य की उपासना करनेवाले हैं, वे लोग विशुद्ध चित्तवाले हो जाते हैं। वे सूर्य के दरवाजे से होकर उत्तरायण के मार्ग में, जहाँ वह शाश्वत और अविनाशी पुराणपुरुष (हिरण्यगर्भ) रहता है, वहाँ जाते हैं।

परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन ।
तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥12॥

कर्म से प्राप्त करने योग्य लोकों के स्वरूप को अच्छी तरह परखकर अर्थात् यज्ञादि के स्वरूप को पहचानकर ब्राह्मण (ब्रह्मजिज्ञासु) को त्याग का आचरण करना चाहिए। क्योंकि कर्म करने से तो वह अकृत (अजन्मा - अयोनिज) ब्रह्म प्राप्त नहीं किया जाता। उस अकृत ब्रह्म का ज्ञान प्राप्त करने के लिए तो उस जिज्ञासु को अपने हाथ में कुछ यज्ञकाष्ठ लेकर किसी वेदज्ञ और ब्रह्मनिष्ठ गुरु के पास जाना चाहिए।

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय ।
येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥13॥

इति प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥2॥

उस ब्रह्मज्ञानी गुरु ने शम-दमादि से युक्त शान्त चित्तवाले और ज्ञानप्राप्ति के लिए आये हुए उस शिष्य को ब्रह्म-विद्या का ऐसा सात्त्विक उपदेश दिया कि जिससे शिष्य ने उस सत्यस्वरूप अविनाशी ब्रह्म को जान लिया।

इस प्रकार मुण्डकोपनिषद् के प्रथम मुण्डक में दूसरा खण्ड समाप्त हुआ।

❋

द्वितीयं मुण्डकम्

प्रथमः खण्डः

तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः। तथाऽक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति ॥1॥

ब्रह्म सचमुच ही परमार्थसत्य है। जिस तरह प्रज्वलित अग्नि में से समान आकारवाली हजारों चिनगारियाँ निकलती हैं, उसी प्रकार हे सौम्य ! इस अक्षर में से (ब्रह्म में से) विविध प्रकार के प्राणी उत्पन्न होते हैं और फिर उसी में विलीन हो जाते हैं।

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ।
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः ॥2॥

वह प्रकाशमय पुरुष किसी रूपवाला नहीं है, वह बाहर और भीतर सर्वदा विद्यमान ही है, उसका कभी जन्म नहीं होता। वह श्वासोच्छ्वास नहीं करता; उसका कोई मन नहीं है, वह निष्कलंक है और वह अक्षरब्रह्म से भी उच्चतर है।

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥3॥

इस ब्रह्म में से (सगुण ब्रह्म में से) प्राण (जीवनीशक्ति), मन और इन्द्रियाँ (इन्द्रियों के अवयव), एवं आकाश, वायु, तेज, जल और विश्व के आधाररूप पृथ्वी प्रकट होती है।

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः ।
वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥4॥

इसका मस्तक स्वर्ग है, चन्द्र और सूर्य इसकी आँखें हैं, दिशाएँ इसके कान हैं, अभिव्यक्त वेद (शब्द) इसकी वाणी है, वायु इसका श्वासोच्छ्वास है, जगत् इसका हृदय है, इसके पैरों के उपयोग के लिए पृथिवी है, वही सर्व प्राणियों के हृदय में रहनेवाला आत्मा है।

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात्पर्जन्य ओषधयः पृथिव्याम् ।
पुमान् रेतः सिञ्चति योषितायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात्सम्प्रसूताः ॥5॥

उससे सूर्यरूपी समिधा वाला स्वर्गरूप अग्नि उत्पन्न हुआ। वह स्वर्ग (अग्नि) परमपुरुष से जन्मा है और चन्द्र स्वर्ग (अग्नि) में से जन्मा है। चन्द्र से वर्षा आती है। वह वर्षा पृथ्वी पर औषधियाँ उगाती हैं, वे औषधियाँ पुरुषों को वीर्य देती हैं। वे (पुरुष) वीर्य को स्त्री में सिंचित करते हैं और इस प्रकार उस परमपुरुष में से (हिरण्यगर्भ = सगुण ब्रह्म परमात्मा में से) क्रमशः बहुत प्राणी जन्म लेते हैं। (यहाँ स्वर्गलोक को अग्नि कहा है।)

तस्मादृचः साम यजूꣳषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च ।
संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥6॥

उस परमपुरुष – हिरण्यगर्भ में से ऋक्, यजुस् और सामवेद, दीक्षा (प्रतिज्ञाविधि), सभी यज्ञविधि, बलियज्ञ, धार्मिक कार्यों में दिये जाने वाले उपहार (दक्षिणा), संवत्सर (विशिष्ट विधि के लिए शास्त्रविहित निश्चित समय), यज्ञाधिकारी पुरुष – यजमान, यजमान द्वारा इच्छित लोक—यह सब उत्पन्न हुआ है। यजमान द्वारा इच्छित उन देवलोकादि को चन्द्र पवित्र करता है (जैसे पितृलोक को) और सूर्य दुःख का कारण बनता है अर्थात् तपता है।

तस्माच्च देवा बहुधा सम्प्रसूताः साध्या मनुष्याः पशवो वयाꣳसि ।
प्राणापानौ व्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥7॥

और भी इस (ब्रह्म) में से देवों और मनुष्यों के भिन्न-भिन्न वर्ग भी आए हैं। साध्य (देवविशिष्ट), मनुष्य (स्त्रियाँ और पुरुष) पशु, पक्षी, प्राण (श्वास = जीवनीशक्ति), अपान (निःश्वास), चावल, यव (खाद्यान्न), तप (श्रम = तपश्चर्या), श्रद्धा, सत्य, आत्मसंयम (कामत्याग) तथा विधि-विधान आते हैं। (साध्य एक विशिष्ट देववर्ग है, वे बारह हैं।)

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्सप्तार्चिषः समिधः सप्त होमाः ।
सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥8॥

इसी ब्रह्म में से सात इन्द्रियावयव (दो आँखें, दो नाक, दो कान और एक मुख) आविष्कृत होते हैं। (और इन इन्द्रियावयवों के योग्य) प्रत्यक्षीकरण की सात शक्तियाँ, उनके विषय और उनका अनुसरण करती हुई सात समानताएँ (चेतनाएँ) तथा उनके स्थान आदि भी उसी से उत्पन्न होते हैं। प्रत्येक प्राणी के शरीर में निहित चारों ओर घूमनेवाले इन अवयवों के स्थान भी तो उसी में से आए हैं। सुषुप्ति की अवस्था में ये अवयव हृदयरूपी गुफा में लीन हो जाते हैं।

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात्स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः ।
अतश्च सर्वा ओषधयो रसाश्च येनैष भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥9॥

और भी—इसी ब्रह्म से सब समुद्र और पर्वत आए हैं, इसी से ही छोटी-बड़ी सभी नदियाँ निःसृत हुई हैं, और इस ब्रह्म में से ही सभी औषधियाँ (खाद्यान्न - वनस्पतियाँ) आई हैं। मधुरादि रस भी इसी से आए हैं। इससे (यह निश्चित है कि—) ब्रह्म के अस्तित्व के कारण ही इन सभी वस्तुओं का अस्तित्व है। वही इन सभी वस्तुओं को एक साथ धारण करता है।

पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् ।
एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य ॥10॥

इति द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥1॥

यह ब्रह्म ही सम्पूर्ण जगत् है, ब्रह्म ही यज्ञादि कर्म है, ब्रह्म ही ज्ञानादि तप है। ब्रह्म ही परमतत्त्व है और ब्रह्म ही परम अमृतमय है। हे सौम्य! वही आनन्दमय शाश्वत ब्रह्म सबके हृदय में अधिष्ठित है। उसे जो जान लेता है, वह इसी जीवन में अज्ञान के बन्धनों को काट देता है।

इस प्रकार मुण्डकोपनिषद् के द्वितीय मुण्डक में प्रथम खण्ड समाप्त हुआ।

❋

द्वितीयः खण्डः

आविः संनिहितं गुहाचरं नाम महत्पदमत्रैतत्समर्पितम् । एजत्प्राणान्
निमिषच्च यदेतज्जानथ सदसद्वरेण्यं परं विज्ञानाद्वरिष्ठं प्रजानाम् ॥1॥

वह ब्रह्म स्वप्रकाशित है और सबके भीतर का चैतन्य है। उसे 'गुफा में रहनेवाला' कहा जाता है, क्योंकि वह सबके हृदयरूपी गुफा में स्थित है। यह ब्रह्म सबका आधार है। जो कुछ भी हिलता-चलता है, जो कुछ जीवित है, जो कुछ पलकें मार सकता है या नहीं मार सकता, उन सबका अर्थात् सभी अस्तित्वों का वह आधार है। हे सौम्य! यह ब्रह्म दृश्य भी है और अदृश्य भी है—दोनों है। वह आदरणीय (वांछनीय - शाश्वत) है। वह ज्ञानेन्द्रियों से परे है। उसे तुम अपने आत्मा के रूप में पहचान लो।

यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणु च यस्मिँल्लोका निहिता लोकिनश्च । तदेतदक्षरं
ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनः तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वेद्धव्यं सोम्य
विद्धि ॥2॥

जो प्रकाशित है, जो छोटे-से भी छोटा है, जिसके आधार पर सब लोक और लोकवासी अवस्थित हैं (जो सबकी संजीवनी शक्ति है), जो वाणी है, जो मन है, जो सत्य है, जो शाश्वत (अमर्त्य) है, वह लक्ष्य (सब) यह अक्षर (सनातन) ब्रह्म ही है।

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महान्तं शरं ह्युपासानिशितं सन्दधीत ।
आयम्य तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥3॥

उपनिषत्प्राप्त संदेशरूपी बड़ा धनुष लेकर, ध्यान से तीक्ष्ण बनाए गए जीवात्मारूपी बाण का अनुसन्धान करना चाहिए। फिर उस धनुष को जोर से खींचो (अर्थात् जागतिक विचारों से मन को

वापिस भीतर खींच लो) और फिर ब्रह्म की ओर देखो अर्थात् वह ब्रह्म ही तुम्हारा लक्ष्य है अत: अपने (तीक्ष्ण किए हुए) मन से ब्रह्म को भेदो।

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते।
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥4॥

'ॐ' यह धनुष् है, जीवात्मा बाण है। उस जीवात्मारूप बाण का लक्ष्य ब्रह्म है। अप्रमत्त (सावधान) रहकर उस लक्ष्य को बींध डालो। बाद में तुम उस ब्रह्म जैसे ही बन जाओ। (अर्थात् व्यष्टि चैतन्य को चाहिए कि वह समष्टि चैतन्य को लक्ष्य कर उससे एकाकार हो जाए—यह बात इन मन्त्रों में रूपकात्मक ढंग से कही गई है)।

यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः।
तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः ॥5॥

यह स्वर्ग, यह पृथ्वी, यह अन्तरिक्ष (स्वर्ग और पृथ्वी के बीच का अवकाश) तथा यह जीवन, सभी इन्द्रियों के साथ मन आदि सब कुछ इस विश्वात्मा (समष्टिचैतन्य) के ऊपर ही आधारित है। इसलिए इस आत्मा को पहचान लो, अन्य विषयों को छोड़ दो। यह आत्मा तो अमरत्व का सेतु है।

अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः।
ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात् ॥6॥

रथ की धुरी में जड़े अरों की भाँति जहाँ हृदय के साथ कई नाड़ियाँ जुड़ी हुई रहती हैं, वहाँ यह परमात्मा अनेक रूपों में अभिव्यक्त होता है और भीतर (हृदय – मन में) घूमता-फिरता है। इस आत्मा का 'ओम्' के रूप में ध्यान करो। अन्धकार का अतिक्रमण करने के लिए तुम्हें आशीर्वचन (स्वस्ति) है। (यहाँ हृदय में उठती हुई अनेक भावनाओं का संकेत है।)

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि।
दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठितः॥
मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं सन्निधाय।
तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति ॥7॥

जो आत्मा सामान्यत: और विशेषत: भी सब कुछ जानता है, इस विश्व में जो सब-कुछ है, वह उसी की महिमा के कारण ही है। वह आत्मा सभी के हृदयाकाश में प्रकाशित है। इस हृदयाकाश को ब्रह्म का निवासस्थान कहा जाता है। मन के रूप में अभिव्यक्त और जीवन एवं सूक्ष्म शरीर का संचालक वह आत्मा हृदय की नींव में है (संनिहित है) एवं स्थूल शरीर में प्रतिष्ठित है। जो विवेकशील हैं, वे "यह आत्मा अमर है और आनन्दमय है"—ऐसा अनुभव करते हैं। जब वे ऐसा अनुभव कर सकते हैं, तब उन्होंने उसे (आत्मा को) पूर्णत: जान लिया है (ऐसा कह सकते हैं)।

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥8॥

जब मनुष्य उस परब्रह्म को कार्य-कारण सब कुछ के रूप में जान लेता है (सर्वरूपों में ब्रह्म का ही अनुभव करता है, तब उसके हृदय की सभी वक्रताएँ (सभी जटिलताएँ) सरल हो जाती हैं, गाँठें खुल जाती हैं, सभी शंकाएँ मिट जाती हैं और उसके सभी कर्म नष्ट हो जाते हैं।

हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम्।
तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥9॥

प्रकाशित और भव्य हृदयकक्ष में निर्मल और प्रकाशित ब्रह्म निवास करता है। वह ब्रह्म तो प्रकाश का भी प्रकाश है, आत्मज्ञानी लोग ऐसे ही ब्रह्म का अनुभव करते हैं।

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥10॥

ब्रह्म की उपस्थिति में सूर्य प्रकाशित नहीं होता (ब्रह्म ही प्रकाशित होता है)। चन्द्र और तारे भी प्रकाशित नहीं होते। बिजली भी नहीं चमकती है, तो फिर अग्नि कैसे प्रकाशित हो सकता है ? जब ब्रह्म प्रकाशित करता है, तभी सब प्रकाशित होता है, उसी के प्रकाश से सब प्रकाशित होता है।

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण।
अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥11॥

इति द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥2॥

यही आनन्दमय ब्रह्म तुम्हारे आगे है, पीछे है, वह दक्षिण में है, उत्तर में भी है, ऊपर भी है, नीचे भी फैला हुआ है। वह सर्वव्यापक है। यह सारा जगत् ब्रह्म ही है।

इस प्रकार मुण्डकोपनिषद् के द्वितीय मुण्डक में द्वितीय खण्ड समाप्त हुआ।

❋

तृतीयं मुण्डकम्

प्रथमः खण्डः

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥1॥

एक ही वृक्ष पर दो पक्षी सदैव साथ में रहते हैं। दोनों सुन्दर पंखवाले और एक समान ही हैं। उनमें से एक (उस वृक्ष के) मीठे फल खाता है, जबकि दूसरा बिना खाए केवल देखता ही रहता है।

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥2॥

व्यष्टिचैतन्य जीवात्मा समष्टिचैतन्य के साथ एक ही (शरीररूपी) वृक्ष पर (समान रूप से) होने पर भी अपनी दिव्यता को जाने बिना अज्ञान से मोहित होकर दु:खी होता है। परन्तु वही जीवात्मा जब अपने इष्ट (सही) स्वरूप को पहचान लेता है, तब सभी दु:खों को पार कर लेता है और अपनी मूलगत महिमा को पहचान लेता है।

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्।
तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥3॥

जब आध्यात्मिक साधक अपने आत्मा को सही सर्जक के रूप से पहचान लेता है और हिरण्यगर्भ (ब्रह्मा) के भी जन्मदाता के रूप में उसे देख लेता है, उसे परमस्वामी समझता है, तब वह पुण्य-पाप दोनों को पार कर जाता है। वह विशुद्ध हो जाता है और उसके साथ ऐक्य का अनुभव करता है।

प्राणो ह्येष यः सर्वभूतैर्विभाति विजानन्विद्वान्भवते नातिवादी।
आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥4॥

ईश्वर सभी प्राणियों में अभिव्यक्त हुआ है और सभी प्राणियों की वह जीवनी शक्ति है। मनुष्य को जब इस प्रकार का ज्ञान हो जाता है, तब वह ईश्वर के सिवा अन्य कोई भी बात कर ही नहीं सकता। वह अपने आत्मा के साथ ही रमण करता है। वह स्वयं ही अपने आनन्द का स्रोत है। ध्यानाध्ययनादि आध्यात्मिक कार्यों में वह सदैव रत रहता है। वह आत्मज्ञानियों मे उत्तम माना जाता है।

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम्।
अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥5॥

शरीर में कमलाकार हृदय में स्वयं प्रकाश और विशुद्ध आत्मा का सदैव अनुभव करते रहना चाहिए। ऐसा अनुभव करने का मार्ग मानसिक और शारीरिक तपश्चरण, आत्मसंयम, एकाग्रता, ध्यान द्वारा ईश्वर के सही स्वरूप का ज्ञान और ब्रह्मचर्यसेवन है। विशुद्ध चित्तवाले योगी ऐसे आत्मा का साक्षात्कार करते हैं।

सत्यमेव जयते नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः।
येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥6॥

सत्य ही विजय प्राप्त करता है, असत्य नहीं क्योंकि स्वर्ग की (देवों की) ओर जानेवाला चौड़ा मार्ग (राजमार्ग) सत्य से होकर ही जाता है। सब कामनाओं को लाँघकर ऋषि लोग सत्य द्वारा ही लक्ष्यसिद्धि प्राप्त करते हैं।

बृहच्च तद्दिव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति।
दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायाम् ॥7॥

ब्रह्म अनन्त है, इन्द्रियागम्य है, विचारातीत है, सूक्ष्मातिसूक्ष्म है, दूर से भी दूर परन्तु नजदीक से भी नजदीक है, हृदयकमल (हृदयगुहा) में वह सुप्रतिष्ठित है।

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा।
ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥8॥

आत्मा के निराकार होने से तुम उसे आँख से देख नहीं सकते। वाणी से अतीत होने से तुम उसका वर्णन नहीं कर सकते, इन्द्रियातीत होने से वह देखा नहीं जा सकता। तप से उसका साक्षात्कार नहीं होता, यज्ञादि कर्मों से वह पहचाना नहीं जा सकता। पर यदि तुम्हारा मन इन्द्रियजन्य सुखों से विमुख हो और तुम ब्रह्मध्यान करो, तब कहीं उस निराकार आत्मा का साक्षात्कार कर सकते हो।

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविवेश।
प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन्विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥9॥

प्राण (जीवनशक्ति) अपने पाँचों प्रकारों के साथ जिस शरीर में व्याप्त है, उसी शरीर में आत्मा भी अतिसूक्ष्म स्वरूप में व्याप्त है। वह आत्मा सूक्ष्म बुद्धि से जाना जा सकता है। सचमुच यह बुद्धि सभी प्राणियों के हृदय में व्याप्त होकर स्थित है। जब वह बुद्धि (मन) निर्मल (पवित्र) हो जाती है, तब आत्मा स्वयं ही उसके आगे प्रकट हो जाता है।

यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान्।
तं तं लोकं जयते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः ॥10॥

इति तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥1॥

विशुद्ध मनवाला मनुष्य अपनी इच्छानुसार किसी भी लोक को और चाही हुई किसी भी वस्तु को प्राप्त कर सकता है। अपना कल्याण चाहनेवाले किसी भी मनुष्य को ऐसे मनुष्य का आदर-सम्मान करना चाहिए।

इस प्रकार मुण्डकोपनिषद् के तीसरे मुण्डक में प्रथम खण्ड समाप्त हुआ।

❋

द्वितीयः खण्डः

स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम्।
उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः ॥1॥

स्वात्मज्ञ पुरुष ब्रह्म को भी जान ही लेता है। वह ब्रह्म समस्त जगत् का आधार है। वह मनुष्य यह भी जानता है कि इस दृश्य जगत् का कारण भी तो वही है। वह ब्रह्म पर ही प्रतिष्ठित है। जो लोग ऐसे आत्मज्ञानी की उपासना करते हैं (उनकी सेवा करते हैं) और उनसे कोई कामना नहीं करते, वे निश्चित रूप से पुनर्जन्म को पार कर जाते हैं।

कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्र।
पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ॥2॥

भोगों को ही अच्छा माननेवाला पुरुष यदि ऐहिकामुष्मिक भोगों के लिए बेचैन होता है, तो वह मनुष्य कामनाओं से रगड़ खाता हुआ उस-उस जगह पर पैदा हुआ करता है (कि जहाँ ऐसे भोग मिल सकें)। पर जिस मनुष्य को 'अपनी सारी कामनाएँ पूर्ण हो गई हैं' ऐसी प्रतीति हो चुकी है, ऐसे आत्मज्ञानी पुरुष की तो सभी कामनाएँ यहीं शान्त हो गई होती हैं।

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ॥3॥

यह आत्मा शास्त्रों के विवरण से प्राप्य नहीं है, बौद्धिक शक्ति से भी प्राप्य नहीं, गुरु से बार-बार श्रवण करने से भी वह नहीं मिलता। पर यह (साधक) जिस (आत्मा) को निष्ठापूर्वक चाहता है उसी (निष्ठा) से वह प्राप्त किया जा सकता है। यह आत्मा उसके आगे अपना स्वरूप उद्घाटित कर देता है।

(भक्तिमार्गी ऐसा अर्थ करते हैं—यह आत्मा जिस मनुष्य को पसन्द करता है अर्थात् जिसके ऊपर अनुग्रह करता है, उसके आगे अपना स्वरूप प्रकट कर देता है)।

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाप्यलिङ्गात्।
एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम ॥4॥

यह प्रस्तुत आत्मा निर्बल (निष्ठाहीन) के द्वारा नहीं पाया जा सकता। आत्मसाधना में प्रमाद करने से अथवा त्यागविहीन तपश्चर्या से (या पाण्डित्य से) भी मिलता नहीं है। पर जो विवेकशील पुरुष इन सभी उपायों से निष्ठापूर्वक और श्रमपूर्वक प्रयत्न करता है, तो यह आत्मा उसी का हो जाता है (अर्थात् वह आत्मा को पा लेता है) और वह ब्रह्मधाम में प्रवेश पाता है अर्थात् ब्रह्म के साथ एकाकार हो जाता है।

सम्प्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः।
ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्ति ॥5॥

आत्मज्ञ ऋषिलोग इस आत्मज्ञान से परितुष्ट हुए हैं। और वे इस इन्द्रियासक्ति से मुक्त हो गए हैं और शान्त हो गए है, क्योंकि वे धीर (संतुलित) हुए हैं। सभी स्थानों में उस सर्वव्यापक आत्मा (समष्टिचैतन्य) को प्राप्त करके उसके साथ वे मिल गए हैं। वे सभी जगह और सब कुछ होते हैं।

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः।
ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥6॥

वेदान्तशास्त्र के यथार्थ मर्म को सम्पूर्णतया पचानेवाले और संन्यास (कर्मफलत्याग) के द्वारा जो यति हुए हैं (संयमी हुए हैं), ऐसे शुद्ध मनवाले सभी लोग आत्मज्ञान से इसी जन्म में अमरत्व (जीवन्मुक्ति) पा लेते हैं और अन्तकाल में तो विदेहमुक्ति पा ही लेते हैं।

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु।
कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति ॥7॥

उसके बाद शरीर के पंद्रह विभाग फिर अपनी कारणावस्था में लौट जाते हैं। सभी इन्द्रियाँ भी अपने-अपने देवों की ओर लौट जाती हैं और आत्मा संचित कर्मों के साथ विशुद्ध अविनाशी ब्रह्म में मिलकर एकाकार हो जाता है।

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय।
तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥8॥

जिस प्रकार दौड़ती हुई नदियाँ अपने नामों और आकारों को छोड़कर सागर में विलीन हो जाती हैं, उसी प्रकार आत्मज्ञानी नाम और रूप (आकार) से मुक्त होकर, ऊँचे से भी ऊँचे (हिरण्यगर्भ से भी ऊँचे) स्वप्रकाशित ब्रह्म को प्राप्त करता है।

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति।
तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥9॥

जो मनुष्य परमश्रेष्ठ ब्रह्म को जानता है वह ब्रह्मज्ञानी ब्रह्म में ही रूपान्तरित हो जाता है। इस ब्रह्मज्ञानी के वंश में कोई ब्रह्मज्ञान से रहित नहीं जन्मता। वह शोक (सांसारिक दुःख) को पार कर लेता

है। पाप और पुण्य को भी लाँघ जाता है। आत्मा को अज्ञानजन्य बन्धनों से मुक्त कराकर अमर बन जाता है।

तदेतदृचाऽभ्युक्तम्—
क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वत एकर्षिं श्रद्धयन्तः।
तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद् यैस्तु चीर्णम् ॥10॥

तो यह सत्य वेदमंत्रों ने भी दर्शाया है—"शास्त्रोक्त साधनाएँ करनेवाले, शास्त्रज्ञ, सगुण ब्रह्म में निष्ठावाले जो मनुष्य 'एकर्षि' नाम के यज्ञ का स्वयं अनुष्ठान करते हैं और जिन्होंने शिर पर अग्नि लेकर अथर्ववेदनिर्दिष्ट विधि के अनुसार अनुष्ठान किया हो, उन्हीं मनुष्यों को यह ब्रह्मोपदेश कहना चाहिए।

तदेतत्सत्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच नैतदचीर्णव्रतोऽधीते।
नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥11॥

इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥2॥

इति मुण्डकोपनिषत्समाप्ता ॥

ऋषि अंगिरा ने इस ब्रह्मज्ञान को पहले अपने शिष्य शौनक को दिया था। 'अचीर्ण' का व्रत नहीं करनेवाले लोग इसका अध्ययन नहीं करते। ज्ञानी परम ऋषियों को नमस्कार हो (इस वाक्य का पुनरावर्तन ग्रन्थ-समाप्ति का सूचक है)।

इस प्रकार मुण्डकोपनिषद् के तीसरे मुण्डक में दूसरा खण्ड समाप्त हुआ।

इस प्रकार मुण्डकोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(6) माण्डूक्योपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

दस सुप्रसिद्ध उपनिषदों में यह सबसे छोटी उपनिषद् है। अथर्ववेद से सम्बद्ध इस उपनिषद् में केवल बारह मन्त्र हैं। इसमें सभी गद्यमन्त्र (कण्डिकाएँ) हैं फिर भी यह उपनिषद् अद्वैतवेदान्त के सिद्धान्तों की नींव मानी गई है। जीवात्मा की जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति—इन अवस्थाओं का पृथक्करण और उसके साथ ही प्रणव के 'अ', 'उ' और 'म' इन तीन वर्णों का सम्बन्ध तथा तुर्यावस्था की स्थापना और उसकी श्रेष्ठता का प्रतिपादन इस उपनिषद् की विशिष्टता है। इस उपनिषद् का 'माण्डूक्य' नाम शायद इसलिए पड़ा है कि इसके निर्माता उसी नाम के ऋषि थे।

शंकाराचार्य के गुरु गोविन्दपाद के भी गुरु गौड़पाद ने इस उपनिषद् के ऊपर कारिकाएँ लिखी हैं (ये कारिकाएँ श्लोकबद्ध सहायक ग्रन्थ जैसी हैं)। ये कारिकाएँ संक्षेप में किन्तु पर्याप्त रूप से अद्वैत के पक्ष में स्पष्ट दलीलें हमारे सामने रखती हैं। कारिकाएँ कहती हैं कि आत्मा के सिवा कुछ है ही नहीं और वह आत्मा एक और समरस है। द्वैत का वे प्रबल खण्डन करती हैं। सृष्टि नाम की किसी चीज में और कार्य-कारणसम्बन्ध में इन कारिकाओं का विश्वास नहीं है। अत: संसार नाम का कोई अस्तित्व नहीं, हम जो देखते हैं वह मात्र भ्रम है। अपने इस मत के लिए ये कारिकाएँ शास्त्रों, तर्कों और अनुभव का प्रमाण देती हैं। ये कारिकाएँ बौद्धों के आत्मलक्षी आदर्शवाद के नजदीक आ जाती हैं। परन्तु यहाँ पर गौड़पाद चेतावनी देते हैं कि वे बौद्धमत को यहाँ प्रस्तुत नहीं कर रहे हैं। वे अपने को एक दृढ़ अद्वैतवादी मानते हैं। विद्वानों के मत में यह ग्रन्थ गौड़पाद का लिखा हो, तो भी मूल उपनिषद् के साथ इसका कोई सम्बन्ध नहीं है, यह एक स्वतंत्र ग्रन्थ ही है। अन्य उपनिषदों की भाँति इस उपनिषद् के साथ किसी कथा का सम्बन्ध नहीं है, यहाँ सीधा उपदेश ही शुरू हो जाता है। 'ॐ' के प्रतीक द्वारा ब्रह्मोपदेश यहाँ है किन्तु ब्रह्म का वर्णन नहीं है। प्रतीक में आरोपण है, आरोपित का वर्णन नहीं है। ॐ ब्रह्म का समुचित प्रतीक है, ॐ ब्रह्म की तरह सर्वव्यापक है, ॐ के उच्चारण में मुख के सभी भागों का स्पर्श होता है। इसीलिए 'ॐ' को शब्दब्रह्म कहा जाता है। हिन्दू-परम्परा का वह पवित्रतम वर्ण है। प्रतीकात्मक रूप से वह वेदतुल्य है। यहाँ पर उपनिषद् ब्रह्म और ॐ को एक मानती हैं। यह बात ठीक ढंग से उपनिषद् में समझाई गई है।

हम यहाँ मूल उपनिषद् के बारह गद्यखण्डों के साथ गौड़पाद की कारिका का भी हिन्दी रूपान्तर दे रहे हैं। स्वतंत्र ग्रन्थ जैसी इस कारिका के चार प्रकरण गौड़पाद ने किए हैं, जिनमें प्रथम प्रकरण का नाम 'आगमप्रकरण' है, और इस प्रकरण में 29 कारिकाएँ हैं। द्वितीय प्रकरण का नाम 'वैतथ्यप्रकरण' है और इस प्रकरण में 38 कारिकाएँ हैं। तृतीय प्रकरण का नाम 'अद्वैतप्रकरण' है और इस प्रकरण में 48 कारिकाएँ हैं और चौथे प्रकरण का नाम 'अलातशान्तिप्रकरण' है, इस प्रकरण में 100 कारिकाएँ हैं। इस प्रकार कुल मिलाकर 200 कारिकाएँ है। इन पर शंकराचार्य ने भाष्य भी लिखा है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ॥
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

हे देवो ! हम अपने कानों से केवल कल्याणकारी बातें ही सुना करें। जिन्हें हम पूजते हैं, ऐसे हे देवो ! हम अपनी आँखों से केवल शुभ दृश्यों को ही देखा करें। हम अपने सुदृढ़ अंगों से युक्त शरीर के द्वारा आपकी स्तुति करते रहें। हम देवों का दिया हुआ जितना आयुष्य है, उसे भोगते रहें।

वैयक्तिक शान्ति हो, पर्यावरणीय शान्ति हो, प्राणीजगत् की शान्ति हो।

आगमप्रकरणम्

(उपनिषद्)

ओमित्येतदक्षरमिदꣳसर्वं तस्योपव्याख्यानभूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव। यच्चान्यत्त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव ॥1॥

'ओम्'—यह आत्मलक्षी शब्द है, इसका यह आख्यान है। वही यह सब कुछ है। (कार्य-कारण रूप सारा जगत् वही है। ज्यादा स्पष्ट कहें तो—) वह भूतकाल, वर्तमानकाल और भविष्यकाल भी है। इतना ही नहीं, जो कुछ भी त्रिकालातीत है, वह 'ओम्कार' ही है।

सर्वꣳह्येतद् ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पात् ॥2॥

यह सारा घटनामय भौतिक विश्व ब्रह्म ही है। यह व्यष्टिगत आत्मा भी तो ब्रह्म ही है। इस व्यष्टि-चैतन्य की चार अवस्थाएँ देखने में आती हैं।

जागरितस्थानो बहिष्प्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥3॥

जब तुम जागते होते हो, तब बाह्य विश्व में तुम्हारी समानता होती है। तब तुम अपनी इन्द्रियों से स्थूल पदार्थ भोगते रहते हो। तब तुम अपने सात अंगों और प्रत्यक्षीकरण के उन्नीस द्वारों का उपयोग करते हो। तब तुम्हारा अपना स्थूल शरीर होता है। यह वैश्वानर आत्मा का प्रथम अंश है। (सात अंग—मस्तक, दो आँखें, नाक, मूत्रपिण्ड और दो पैर। और उन्नीस द्वार—पाँच ज्ञानेन्द्रियाँ, पाँच कर्मेन्द्रियाँ, पाँच प्राण और मन, बुद्धि, चित्त तथा अहंकार कुल मिलाकर उन्नीस द्वार।)

स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक्तैजसो द्वितीयः पादः ॥4॥

जब तुम स्वप्न में होते हो तब तुम्हारी सारी क्रियाएँ केवल मानसिक ही होती हैं। तुम्हारी जाग्रत् अवस्था की तरह इस अवस्था में भी वे सात अवयव और उन्नीस द्वार तो रहते ही हैं, परन्तु इस अवस्था के तुम्हारे अनुभव तो मानसिक स्तर पर ही होते हैं। यह मानसिक अनुभव ब्रह्म का दूसरा अंश है। यह अंश स्वप्नावस्था है। इस समय तुम्हारा आत्मा अन्त:करण में रहता है एवं अकेला ही होता है। इसे 'वैश्वानर' कहा गया है।

यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम्।

सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक्चेतोमुखः
प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥5॥

जब तुम गाढ़ निद्रा में होते हो तब तुम्हारे मन में कोई इच्छा नहीं रहती। कोई स्वप्न भी नहीं होता। इसको 'सुषुप्ति अवस्था' कहते हैं। तब तुम केवल 'अद्वैत' को ही देखते हो। चैतन्यघन के सिवा तब कुछ नहीं होता। तब तुम केवल आनन्दमय और आनन्द भोगने वाले ही होते हो। मानो तब तुम चैतन्य की ओर अग्रसर गए हो। यह ब्रह्म का तृतीय अंश है। इसको 'प्राज्ञ' कहा जाता है।

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि
भूतानाम् ॥6॥

यह प्राज्ञ सबका ईश्वर है, वह सब कुछ जानता है, वह अंतर्यामी है, वह सभी पर शासन करनेवाला है। सभी पदार्थ उसी में से उत्पन्न होते हैं एवं उसी में लीन होते हैं। वह सबका कारण (मूल) है।

गौडपाद-कारिका

अत्रैतस्मिन्यथोक्तेऽर्थ एताः कारिकाः—

अब ऊपर कही गई बात पर यहाँ प्रसंगोचित ये कारिकाएँ स्पष्टता के लिए दी जा रही हैं—

बहिष्प्रज्ञो विभुर्विश्वो ह्यन्तःप्रज्ञस्तु तैजसः ।
घनप्रज्ञस्तथा प्राज्ञ एक एव त्रिधा स्मृतः ॥1॥

जाग्रत् अवस्था में बाहर की दुनिया का हमें जब भान होता है, तब हम 'विश्व' कहलाते हैं (यह हमारी प्रथम अवस्था है)। जब हम स्वप्न में होते हैं, तब हमें भीतर (मन) की ही भान होता है, तब हम 'तैजस' कहलाते हैं (यह हमारी दूसरी अवस्था है)। उसी तरह जब हमें भान तो होता है पर हमारा कोई भीतर-बाहर का विषय नहीं होता और हम केवल गाढ सभानता वाले ही होते हैं, तब हम 'प्राज्ञ' कहलाते हैं (यह हमारी तीसरी अवस्था है)। पर इन तीनों अवस्थाओं में विभु (व्यापक) आत्मा तो एक ही होता है। भले ही वह तीन अलग-अलग स्वरूपों (अवस्थाओं) में दिखाई देता हो।

दक्षिणाक्षिमुखे विश्वो मनस्यन्तस्तु तैजसः ।
आकाशे च हृदि प्राज्ञस्त्रिधा देहे व्यवस्थितः ॥2॥

जाग्रत् अवस्था में जब वह आत्मा 'विश्व'संज्ञक होता है, तब वह अपनी दाहिनी आँख से स्थूल वस्तुओं को ग्रहण करता है। जब 'तैजस्'संज्ञक होता है, तब स्वप्नावस्था में मानसिक रूप से अनुभव करता है और जब 'प्राज्ञ' संज्ञावाला होता है, तब उसका भान (चेतना) केवल हृदय में ही होता है।

विश्वो हि स्थूलभुङ्नित्यं तैजसः प्रविविक्तभुक् ।
आनन्दभुक्तथा प्राज्ञस्त्रिधा भोगं निबोधत ॥3॥

'विश्व' सदा स्थूल पदार्थ का भोक्ता होता है, 'तैजस' सदा सूक्ष्म का भोक्ता होता है और 'प्राज्ञ' सदा आनन्द का भोक्ता होता है। इस प्रकार भोग के तीन प्रकार समझने चाहिए।

स्थूलं तर्पयते विश्वं प्रविविक्तं तु तैजसम् ।
आनन्दश्च तथा प्राज्ञं त्रिधा तृप्तिं निबोधत ॥4॥

'विश्व' को स्थूल पदार्थ परितुष्ट कर देते हैं, 'तैजस' को सूक्ष्म पदार्थ सन्तोष देते हैं और उसी प्रकार 'प्राज्ञ' को आनन्द परितृप्त करता है। इस तरह तृप्ति भी तीन प्रकार की है, ऐसा समझना चाहिए।

त्रिषु धामसु यद्भोज्यं भोक्ता यश्च प्रकीर्तितः ।
वेदैतदुभयं यस्तु स भुञ्जानो न लिप्यते ॥5॥

(जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति) तीनों अवस्थाओं में जो भोगने योग्य पदार्थ हैं और जो अन्य भोक्ता है, उन दोनों को जो विवेकपूर्वक जान लेता है, वह पदार्थों को भोगता हुआ भी उन पदार्थों में लिप्त नहीं होता।

प्रभवः सर्वभावानां सतामिति विनिश्चयः ।
सर्वं जनयति प्राणश्चेतोंऽशून्पुरुषः पृथक् ॥6॥

यह तो निश्चित है कि दृश्य या अव्यक्त रूप में भी जिस किसी का अस्तित्व हो, उसी की उत्पत्ति (प्रकटीकरण = आविष्कार) होती है। अतः पूर्ववर्णित प्राण ही सबकुछ उत्पन्न करता है और जो समष्टिचेतन पुरुष है, वह अलग-अलग (जैसे सूर्य अपनी किरणों को प्रकाशित करता है वैसे) जीवों का आविष्कार करता है।

विभूतिं प्रसवं त्वन्ये मन्यन्ते सृष्टिचिन्तकाः ।
स्वप्नमायासरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता ॥7॥

सृष्टि की रचना पर विचार करने में कुछ लोग इस सृष्टि को ईश्वर का विस्तार (महिमा) ही मानते हैं, जब कि कुछ आध्यात्मिक साधक इस सृष्टि को स्वप्न जैसा भ्रम ही मानते हैं।

इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिताः ।
कालात्प्रसूतिं भूतानां मन्यन्ते कालचिन्तकाः ॥8॥

कुछ लोग सृष्टि के विषय में ऐसा निश्चय कर बैठे हैं कि यह सृष्टि प्रभु की केवल इच्छा ही है, तो फिर कालचिन्तक (ज्योतिषी) 'जीवों की उत्पत्ति काल से ही हुई है'—ऐसा मानते हैं।

भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे ।
देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा ॥9॥

तो और कुछ लोग 'यह सृष्टि ईश्वर के भोग के लिए है'—ऐसा मानते हैं तो दूसरे लोग भगवान् की लीला के लिए ही इस सृष्टि का जन्म मानते हैं। परन्तु वे सब भ्रान्त ही हैं, क्योंकि परमात्मा तो 'आप्तकाम' स्पृहाहीन (पूर्णकाम) हैं। सही बात तो यह है कि सृष्टिरचना उस ज्योतिर्मय परमात्मा का स्वभाव ही है।

(उपनिषद्)

अब फिर से उपनिषद् के मंत्र लिए जा रहे हैं—

नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् ।
अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं
प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः ॥7॥

विवेकसम्पन्न प्रमाणभूत आत्मज्ञानी मानते हैं कि पूर्वोक्त तीनों अवस्थाओं से परे जो चौथी (तुरीय) अवस्थावाला है, उसे ही परमार्थरूप से आत्मा मानना चाहिए। वह आत्मा अवाङ्मनसगोचर है। वह न तो अन्त:प्रज्ञ (तैजस्) है, न वा बाह्यप्रज्ञ (विश्व) है। उन दोनों अवस्थाओं के बीच में रहनेवाला भी कोई नहीं है। वह प्रज्ञानघन (प्राज्ञ) भी नहीं है। वह प्रज्ञ भी नहीं है और अप्रज्ञ भी नहीं है। वह इन्द्रियागोचर होने से व्यवहारयोग्य नहीं है, उसे कर्मेन्द्रियाँ पकड़ नहीं सकतीं। उसकी कोई संज्ञा नहीं है। इसीलिए उसका विचार भी नहीं किया जा सकता। वाणी से वह कहा नहीं जा सकता। ऐक्यानुभव का वह सारस्वरूप है। प्रपंच के वैविध्य को वह अपने में समा लेता है। वह सुखस्वरूप, शिव(कल्याण)स्वरूप, अद्वैत चतुर्थ अवस्थावाला है। वही साक्षात्कार करने योग्य है।

(कारिका)

निवृत्तेः सर्वदुःखानामीशानः प्रभुरव्ययः।
अद्वैतः सर्वभावानां देवस्तुर्यो विभुः स्मृतः ॥10॥

ज्ञानियों ने इस तुर्य को अद्वैत, अव्यय, सर्वव्यापक, स्वप्रकाशक और सभी सांसारिक दु:खों से निवृत्ति के लिए समर्थ माना है।

कार्यकारणबद्धौ ताविष्येते विश्वतैजसौ।
प्राज्ञः कारणबद्धस्तु द्वौ तौ तुर्ये न सिध्यतः ॥11॥

विश्व और तैजस—ये दोनों तो कार्य और कारण से बँधे हुए हैं (माया = कारण और जगत् = कार्य) और जो प्राज्ञ है, वह भी कारण से (माया से) बद्ध ही है। परन्तु तुर्य में ये दोनों (कार्य और कारण) सिद्ध नहीं हो सकते—हैं ही नहीं।

नात्मानं न परांश्चैव न सत्यं नापि चानृतम्।
प्राज्ञः किञ्चन संवेत्ति तुर्यं तत्सर्वदृक्सदा ॥12॥

प्राज्ञ अपने आपको नहीं जानता और दूसरा भी कुछ नहीं जानता। वह सत्य को भी नहीं जानता और असत्य को भी नहीं जानता। परन्तु जो तुर्य है वह तो सब कुछ और सर्वदा जानता ही है।

द्वैतस्याग्रहणं तुल्यमुभयोः प्राज्ञतुर्ययोः।
बीजनिद्रायुतः प्राज्ञः सा च तुर्ये न विद्यते ॥13॥

'प्राज्ञ' और 'तुर्य' में एक वस्तु समान है, वह यह कि दोनों में जगत् के द्वैत का भान नहीं होता। परन्तु फर्क यह है कि प्राज्ञ कारणरूप माया की निद्रा से युक्त (मूढ) है, जबकि वह निद्रा (मूढता) तुर्य में नहीं होती।

स्वप्ननिद्रायुतावाद्यौ प्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रया।
न निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्ये पश्यन्ति निश्चिताः ॥14॥

पहले दो (जाग्रत् का अभिमानी विश्व और स्वप्न का अभिमानी तैजस आत्मा) स्वप्न और निद्रा से युक्त होते हैं और प्राज्ञ स्वप्नरहित केवल निद्रा से ही युक्त होता है, पर तुर्य में निद्रा भी नहीं है और स्वप्न भी नहीं है। (यहाँ निद्रा अज्ञान है और स्वप्न विपर्यय = विक्षेप है।)

अन्यथा गृह्णतः स्वप्नो निद्रा तत्त्वमजानतः।
विपर्यासे तयोः क्षीणे तुरीयं पदमश्नुते ॥15॥

वस्तु में अवस्तु का ग्रहण स्वप्न है और निद्रा वस्तु का (तत्त्व का) अज्ञान ही है। परस्पर विरोधी उन दोनों का जब लोप होता है, तब तुरीय पद की प्राप्ति होती है।

अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते।
अजन्मानिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा ॥16॥

अनादि माया से निद्रित हुआ जीव जब ठीक रीति से जग जाता है, तब वह अजन्मा, निद्रारहित, स्वप्नरहित (आवरण = विक्षेपरहित) अद्वैत का साक्षात्कार करता है।

प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः।
मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥17॥

यदि संसार सचमुच सत्य होता तो उसका अवश्य निवारण होता, इसमें कोई सन्देह नहीं। परन्तु वास्तविक रूप में यह जगत् केवल दिखाई देनेवाला मायामय द्वैत ही है और पारमार्थिक रूप से तो केवल अद्वैत ही है।

विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचित्।
उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते ॥18॥

गुरु-शिष्य उपदेश आदि विकल्प (वैविध्य) किसी के द्वारा किसी हेतु के लिए केवल कल्पित ही होता, तो वह कुछ समय के बाद ऐसे ही चला जाता (नष्ट हो जाता) है। यह बात तो केवल उपदेश के लिए ही है। जब ज्ञान प्राप्त हो जाता है तब गुरु-शिष्य आदि का द्वैत रहेगा ही नहीं।

(उपनिषद्)

सोऽयमात्माऽध्यक्षरमोङ्कारोऽधिमात्रं पादा मात्रा मात्राश्च पादा
'अ'कार 'उ'कारो 'म्'कार इति ॥8॥

यह पूर्वोक्त आत्मा अक्षरों के रूप में ओंकार (अ, उ, म) है। अक्षरों के रूप में उनके तीन पाद (अंश—अ, उ और म) हैं, वे मानो आत्मा के तीन अंश हैं (अर्थात् ये तीन मात्राएँ आत्मा की पूर्वोक्त तीन अवस्थाओं का प्रतिनिधित्व कर रही हैं)।

जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्राऽऽप्तेरादिमत्त्वाद्वाऽऽप्नोति ह
वै सर्वान्कामानादिश्च भवति य एवं वेद ॥9॥

जागरित स्थान के 'वैश्वानर' आत्मा का प्रतिनिधित्व 'अ'कार करता है। "वह वैश्वानर और 'अ' दोनों सर्वव्यापक हैं" ऐसा जो जानता है, वह साधक अवश्य ही अपनी सभी कामनाओं को पूर्ण कर सकता है और वह सब लोगों में श्रेष्ठ (आदि) स्थान प्राप्त करता है।

स्वप्नावस्थस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रोत्कर्षादुभयत्वाद्वोत्कर्षति ह वै
ज्ञानसन्ततिं समानश्च भवति। नास्याऽब्रह्मवित्कुले भवति य एवं
वेद ॥10॥

स्वप्नस्थानीय तैजस् आत्मा का प्रतिनिधित्व 'उ'कार करता है। क्योंकि (तीन मात्राओं में से) वह उत्कृष्ट है और उसका स्थान भी (स्वप्नावस्था की तरह) मध्य में ही है। जो साधक इस प्रकार से जानता

है (उपासना करता है), वह ज्ञान के सातत्य में उत्कर्ष को प्राप्त करता है, सर्वत्र समान व्यवहार करनेवाला बनता है और उसके कुल में कोई बिना ब्रह्मज्ञानवाला (ब्रह्मज्ञानरहित) उत्पन्न नहीं होता।

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मितेरपीतेर्वा मिनोति ह वा इदं
सर्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद ॥11॥

सुषुप्तिस्थानीय प्राज्ञ का प्रतिनिधित्व 'म'कार करता है। वह विश्व (तैजस) के बाद लयोन्मुखी ॐ की तीसरी मात्रा है। जो साधक इस प्रकार उसकी उपासना करता है, वह इस समग्र जगत् को नाप लेता है और वह सबका अपने में लय करनेवाला होता है।

(कारिका)

विश्वस्यात्वविवक्षायामादिसामान्यमुत्कटम्।
मात्रासम्प्रतिपत्तौ स्यादाप्तिसामान्यमेव च ॥19॥

जैसे 'विश्व' प्रथम है, उसी तरह 'अ' भी तो प्रथम ही है। ये दोनों प्रथम होने से एक ही हैं और समान ही हैं। यदि आपने 'विश्व' को एक बार 'अ' (मात्रा) मान लिया, तो उनके साम्य और उनकी व्याप्ति भी स्पष्ट ही है।

तैजसस्योत्वविज्ञान उत्कर्षो दृश्यते स्फुटम्।
मात्रासम्प्रतिपत्तौ स्यादुभयत्वं तथाविधम् ॥20॥

यदि तुम 'तैजस' में 'उ' को देख लेते हो तब तो तुम उसकी उत्कृष्टता भी स्पष्टरूप से देख ही लेते हो। (अर्थात् 'उ' जिस तरह 'अ' और 'म' के बीच में आता है, उसी तरह तैजस भी जाग्रत्-सुषुप्ति के बीच में आता है। तीनों वर्ण क्रमशः आत्मा की तीनों अवस्थाओं के प्रतीक हैं)।

मकारभावे प्राज्ञस्य मानसामान्यमुत्कटम्।
मात्रासम्प्रतिपत्तौ तु लयसामान्यमेव च ॥21॥

'प्राज्ञ' आत्मा की तृतीय अवस्था है, जो कि मात्रा के क्रम से 'ओम्' के 'म' समान है। दोनों में यह (अन्त्य स्थान = तीसरे स्थान की) समानता है। जिस प्रकार 'म' के साथ 'ओम्' की समाप्ति हो जाती है, उसी प्रकार 'प्राज्ञ' भी आत्मा की अन्तिम अवस्था है। दोनों ही इस बात में भी साम्य रखते हैं।

त्रिषु धामसु यस्तुल्यं सामान्यं वेत्ति निश्चितः।
स पूज्यः सर्वभूतानां वन्द्यश्चैव महामुनिः ॥22॥

विवेकी और स्थिर बुद्धिवाला मनुष्य इन तीनों अवस्थाओं में एक ही समान आत्मा को देख लेता है, तो वह मनुष्य सचमुच बड़ा ऋषि ही है, वह सबका पूजनीय और वन्दनीय हो जाता है।

अकारो नयते विश्वमुकारश्चापि तैजसम्।
मकारश्च पुनः प्राज्ञं नामात्रे विद्यते गतिः ॥23॥

'अ'कार (प्रथम मात्रा) पर ध्यान करने से हम 'विश्व' होने का अनुभव करते हैं। 'उ' (द्वितीय मात्रा) की उपासना करने पर हम 'तैजस' होने का अनुभव करते हैं और 'म'कार (तृतीय मात्रा) की उपासना करने पर हम 'प्राज्ञ' होने की अनुभूति करते हैं, पर जब हम तुरीय (चौथी अवस्था) का ध्यान करते हैं, तब तो हम अमात्र (असीम) अनन्त हो जाते हैं।

(उपनिषद्)

अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत एवमोङ्कार आत्मैव
संविशत्यात्मनाऽऽत्मानं य एवं वेद ॥12॥

इति माण्डूक्योपनिषत् समाप्ता।

पूर्वोक्त प्रकार से 'ओम्' की चौथी अवस्था (चौथा पाद) विश्वात्मा की है। यह आत्मा अनन्त है, वाणी और मन से परे है, अद्वैत है, मंगलकारी है, समस्त विश्व का इसमें लय हो जाता है। ज्ञानीजन व्यष्टिचेतन (जीवात्मा) को ही विश्वात्मा मानते हैं। जो साधक इस प्रकार जान लेता है, वह अपने आत्मा को विश्वात्मा में मिला देता है। (तात्पर्य यह है कि वह कभी अपने को व्यष्टिचैतन्य के रूप में देखता ही नहीं है।

इस प्रकार माण्डूक्योपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ॥
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

नोट—इसका हिन्दी रूपान्तर आरम्भ में दिया गया है।

❋

(कारिका)

ओङ्कारं पादशो विद्यात्पादा मात्रा न संशयः।
ओङ्कारं पादशो ज्ञात्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥24॥

ओंकार को पादों के अनुसार जानना चाहिए। निःसंदेह रूप से ये पाद (अवस्थाएँ) और मात्राएँ एक ही हैं। यदि इन अवस्थाओं के द्वारा तुम ओंकार को जान लेते हो, तब फिर तुम्हारे लिए किसी चिन्ता की आवश्यकता नहीं रह जाती। (तब तो तुम कृतार्थ हो गए हो।)

युञ्जीत प्रणवे चेतः प्रणवो ब्रह्म निर्भयम्।
प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥25॥

प्रणव के ऊपर चित्त को केन्द्रित करो। प्रणव ही ब्रह्म है और वह निर्भय है। यदि तुम अपने मन को प्रणव के साथ सदैव जोड़ सकते हो, तो कभी भी तुमको भय नहीं होगा।

प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परः स्मृतः।
अपूर्वोऽनन्तरोऽबाह्योऽनपरः प्रणवोऽव्ययः ॥26॥

प्रणव सगुण ब्रह्म (अपरब्रह्म) भी है और निर्गुण ब्रह्म (परब्रह्म) भी है। उसके पहले (उसके कारण के रूप में) कुछ भी नहीं था अर्थात् वह कारणरहित है, उससे भिन्न कुछ भी नहीं है। वह

अनन्तर (सर्वव्यापक) है, वह अबाह्य है (उससे बाहर कुछ भी नहीं है)। वह अनपर है (उसके बाद कुछ नहीं है)। वह कार्यरूप भी नहीं है। वह अव्यय (गतिहीन = अजर) है।

सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमन्तस्तथैव च।
एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यश्नुते तदनन्तरम् ॥27॥

आरंभ, मध्य और अन्त—सब कुछ प्रणव ही है। इस प्रकार यदि प्रणव को पहचाना जाए, तो शीघ्र ही पूर्ण ब्रह्म को जाना जा सकता है।

प्रणवं हीश्वरं विद्यात्सर्वस्य हृदि संस्थितम्।
सर्वव्यापिनमोङ्कारं मत्वा धीरो न शोचति ॥28॥

प्रणव को सबके हृदय में रहता हुआ और सबका नियमन करता हुआ ईश्वर ही समझ लो। विचारशील पुरुष प्रणव को सर्वव्यापी मानता है और ऐसा धीर (विवेकी) पुरुष कभी शोक नहीं करता अर्थात् वह सुख-दुःख से परे हो जाता है।

अमात्रोऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः।
ओङ्कारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः ॥29॥

जिसने ओंकार को अपरिच्छिन्न, अनन्त, अद्वैत और कल्याणकारी स्वरूप में जान लिया है, वही सच्चा मुनि है; अन्य नहीं।

आगम-प्रकरण समाप्त।

❋

वैतथ्यप्रकरणम्

वैतथ्यं सर्वभावानां स्वप्न आहुर्मनीषिणः।
अन्तःस्थानात्तु भावानां संवृतत्वेन हेतुना ॥1॥

ज्ञानी लोग कहते हैं कि स्वप्न में देखे गए सभी पदार्थ मिथ्या ही होते हैं। ये सभी स्वाप्न पदार्थ तुम्हारे अन्तःकरण में ही होते हैं और छोटे शरीर में स्वप्नदृष्ट बड़े पदार्थ तो समा नहीं सकते। इस संवृतत्व (परिच्छिन्नता) के कारण से वे पदार्थ मिथ्या (वितथ) ही हैं।

अदीर्घत्वाच्च कालस्य गत्वा देशान्न पश्यति।
प्रतिबुद्धश्च वै सर्वस्तस्मिन्देशे न विद्यते ॥2॥

स्वप्न में समय तो बहुत कम होता है, इसलिए स्वप्न में देशान्तर में पदार्थदर्शन होने पर भी शरीर से बाहर जाकर तो आत्मा सचमुच उन्हें देखा नहीं होता और जब वह जागता है, तब वह द्रष्टा अन्य देशों में होता ही नहीं है। (इसलिए सभी स्वप्नदर्शन वितथ अर्थात् मिथ्या ही होते हैं)।

अभावश्च रथादीनां श्रूयते न्यायपूर्वकम्।
वैतथ्यं तेन वै प्राप्तं स्वप्न आहुः प्रकाशितम् ॥3॥

स्वप्न में देखे गए रथ आदि का अभाव तो तर्क से भी और शास्त्रों से भी कहा-सुना जा सकता है। शरीरस्थ अवकाश तो रथादि को रखने के लिए बहुत ही छोटा पड़ता है। यह रथादि के मिथ्यात्व को सिद्ध ही कर देता है। ज्ञानी लोग कहते हैं कि यह बात तर्कों से और शास्त्रों के बार-बार कहने से सिद्ध हो जाती है।

अन्तःस्थानात्तु भेदानां तस्माज्जागरिते स्मृतम्।
यथा तत्र तथा स्वप्ने संवृतत्वेन विद्यते ॥4॥

शरीर में उतना अवकाश नहीं होने से स्वप्नस्थ रथादि को तुम मिथ्या मानते हो। उसी तरह जाग्रत् अवस्था में भी देखे गए पदार्थ मिथ्या ही हैं, भेद केवल इतना ही है कि जाग्रत् अवस्था में विषयों के लिए अवकाश की कमी नहीं होती। पर जाग्रत् के विषय तो स्वप्न जैसे ही होते हैं। अब जब स्वप्न के ये विषय मिथ्या सिद्ध हुए हैं, तो जाग्रत् के वे ही विषय भी मिथ्या ही हो सकते हैं।

स्वप्नजागरितस्थाने ह्येकमाहुर्मनीषिणः।
भेदानां हि समत्वेन प्रसिद्धेनैव हेतुना ॥5॥

स्वप्न और जाग्रत् (दोनों) अवस्था में विषय और विषयी का सम्बन्ध तो समान ही रहता है। आत्मा इन दो अवस्थाओं में जिन विषयों को भोगता है, वे विषय भी तो समान ही हैं। यह प्रसिद्ध ही है इसीलिए ज्ञानी जन कहते हैं कि ये (अस्थायी) विषय मिथ्या हैं। भले ही वे स्वप्न में देखे गए हों या जाग्रत् में।

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा।
वितथैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥6॥

जो वस्तु पहले नहीं थी और भविष्य में नहीं रहेगी, उसे मिथ्या ही कहा जाता है। ऐसी वस्तु का वर्तमान काल में दिखाई देना भी तो मिथ्या ही है। ऐसा दिखाई देनेवाला विषय मरु-मरीचिका के समान भ्रम ही है। अवितथ (सत्य) तो वह है, जो तीनों काल में वैसा ही रहता है।

सप्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते।
तस्मादाद्यन्तवत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥7॥

जाग्रत् अवस्था में हमें सभी पदार्थ उपयोगी (आवश्यक) दिखाई पड़ते हैं। परन्तु स्वप्नावस्था में उन पदार्थों की उपयोगिता (सप्रयोजनता) हमें मालूम नहीं पड़ती। इसका अर्थ तो यही होगा कि उन वस्तुओं का प्रारंभ भी होता है और नाश भी होता है और ऐसी वस्तुएँ मिथ्या ही होती हैं।

अपूर्वं स्थानिधर्मो हि यथा स्वर्गनिवासिनाम्।
तानयं प्रेक्षते गत्वा यथैवेह सुशिक्षितः ॥8॥

जिस किसी स्थान में रहनेवालों की अपनी-अपनी स्थानिक विलक्षणताएँ (विशिष्टताएँ) तो होती ही हैं। जैसे स्वर्गनिवासी इन्द्रादि देवों की अनिमिषता, सहस्राक्षता, विशेष प्रकार की सिद्धियाँ आदि होती हैं और ऐसी ही कई विचित्र वस्तुओं को तुम अपने स्वप्न के स्थान में भी देख सकते हो। जिस प्रकार कौन-सी वस्तु कहाँ मिलती है यह रास्ता अगर तुम जानते हो, तो तुम सरलता से उस स्थान (अवस्था) में जाकर उसे देख सकते हो, उसी तरह जब तुम स्वप्न में होते हो, तो बहुत-सी विचित्र वस्तुओं को चिरपरिचित रूप से देखते हो। परन्तु ये सब चीजें मरुमरीचिका की ही तरह मिथ्या हैं।

स्वप्नवृत्तावपि त्वन्तश्चेतसा कल्पितं त्वसत्।
बहिश्चेतोगृहीतं सद्दृष्टं वैतथ्यमेतयोः ॥9॥

स्वप्न में तुम सभी मनोजनित विचित्र वस्तुओं को भीतर ही देखते हो। वे सब मिथ्या हैं। बाहर भी तुम उन्हीं सब वस्तुओं को देखते हो, पर उन्हें तो तुम सत्य मानते हो। यह तुम्हारा किया गया भेद

त्रुटिपूर्ण है, क्योंकि तुम किसी अवस्था में जो कुछ भी देखते हो, वह मिथ्या ही है, भले तुम उसे सत्य मान बैठे हो।

जाग्रद्वृत्तावपि त्वन्तश्चेतसा कल्पितं त्वसत्।
बहिश्चेतोगृहीतं सद्युक्तं वैतथ्यमेतयोः ॥10॥

जाग्रत् अवस्था में भी तुम अपने अन्त:करण में विषयों की कल्पना कर सकते हो। तब तुम जानते भी हो कि ये कल्पित विषय मिथ्या हैं। पर जब तुम बाह्य पदार्थ (विषय) देखते हो, तब उन्हें सत्य मान लेते हो। पर वास्तव में ये भीतर-बाहर अर्थात् दोनों के अनुभव मिथ्या ही हैं। तर्क भी यही कहता है।

उभयोरपि वैतथ्यं भेदानां स्थानयोर्यदि।
क एतान्बुध्यते भेदान् को वै तेषां विकल्पकः ॥11॥

यदि जाग्रत् और स्वप्न—दोनों अवस्थाएँ मिथ्या हैं, तब तो विषय और विषयी का सम्बन्ध हो ही नहीं सकता और उन दोनों अवस्थाओं में हमारे किए हुए अनुभव जब व्यर्थ हो गए, तब उन अनुभवों को करनेवाला और धारण करनेवाला भी कौन है ?

कल्पयत्यात्मनात्मानमात्मा देवः स्वमायया।
स एव बुध्यते भेदानिति वेदान्तनिश्चयः ॥12॥

स्वप्रकाशक आत्मा अपनी माया की शक्ति से स्वयं अपने को कर्ता के रूप में, कार्य के रूप में और सभी रूपों में प्रकट करता है। स्वयं विशुद्ध चैतन्यस्वरूप होने पर भी माया की सहायता से विविध रूपों को धारण करता है, यह वेदान्त का निश्चय (सार) है।

विकरोत्यपरान्भावानन्तश्चित्ते व्यवस्थितान्।
नियतांश्च बहिश्चित्त एवं कल्पयते प्रभुः ॥13॥

जैसे मन के भीतर स्थित यह समर्थ आत्मा स्वयं को ही इच्छाओं और विचारों के रूप में प्रकट करता है, उसी तरह बाहर भी वही आत्मा (बहिर्मुख होकर) सुस्पष्ट इन्द्रियग्राह्य पदार्थों को स्वयं प्रकट करता है। (कुछ लोग 'चित्ते व्यवस्थितान्' इस पाठ के बदले 'चित्तेऽव्यवस्थितान्' ऐसा पाठान्तर करके—भीतर (चित्त) की इच्छाओं और विचारों को 'अस्पष्ट' बताते हैं)।

चित्तकाला हि येऽन्तस्तु द्वयकालाश्च ये बहिः।
कल्पिता एव ते सर्वे विशेषो नान्यहेतुकः ॥14॥

मन के भीतर जो कल्पित पदार्थ हैं, वे तो कल्पना के समय तक ही टिकनेवाले होते हैं और जो बाह्य पदार्थ हैं, वे भले ही दो काल तक (अर्थात् अपने अस्तित्व के काल तक) टिकने वाले होते हों, पर ये दोनों कल्पित तो हैं ही। दोनों के कल्पित होने के विषय में विशेष-भेद करने का तो कोई कारण नहीं मिलता।

अव्यक्ता एव येऽन्तस्तु स्फुटा एव च ये बहिः।
कल्पिता एव ते सर्वे विशेषस्त्विन्द्रियान्तरे ॥15॥

मन में अवस्थित विचार – वाराणाएँ और पदार्थ भले ही अनभिव्यक्त हों और बाह्य पदार्थ चाहे कितने भी अभिव्यक्त और सुस्पष्ट हों फिर भी वे दोनों ही (बाहरी-भीतरी) केवल कल्पित ही हैं। उनमें

विशेषता (भेद) केवल यही है कि भीतर के पदार्थ अन्तरिन्द्रिय द्वारा और बाहर के पदार्थ बाह्येन्द्रिय के द्वारा काम में लाये जाते हैं।

जीवं कल्पयते पूर्वं ततो भावान्पृथग्विधान्।
बाह्यानाध्यात्मिकांश्चैव यथाविद्यस्तथास्मृतिः ॥16॥

वह चैतन्यात्मा सबसे पहले जीव की कल्पना करता है और बाद में वह जीव तरह-तरह के बाहरी और भीतरी पदार्थों की कल्पना करता है। (अर्थात् चैतन्यकल्पित जीव ही सोचता है कि 'मैं कर्ता-सुखी-दु:खी आदि हूँ'।) इसके बाद वह जीव शब्दादि बाह्य पदार्थों की भी कल्पना करता है। यह प्रस्तुत जीवात्मा अपनी कल्पना के अनुसार बाह्य और भीतरी पदार्थों का अनुभव कर सकता है।

अनिश्चिता यथा रज्जुरन्धकारे विकल्पिता।
सर्पधारादिभिर्भावैस्तद्वदात्मा विकल्पितः ॥17॥

किसी अन्धकारमय स्थान में आप देखते हैं तो रज्जु को, फिर भी आप यह निश्चय नहीं कर पाते कि यह रज्जु ही है। आप समझ रहे हैं कि यह तो साँप है या तो जल की धारा है या और कुछ है। ये सब भ्रम हैं। तो इसी प्रकार जब आप विश्वात्मा (विश्वचैतन्य) को कर्ता के रूप में देखते हैं या उसे सुखी-दु:खी जीव के रूप में देखते हैं, वह आपका भ्रम ही है।

निश्चितायां यथा रज्ज्वां विकल्पो विनिवर्तते।
रज्जुरेवेति चाद्वैतं तद्वदात्मविनिश्चयः ॥18॥

जिस प्रकार उस भ्रम में 'यह तो रज्जु ही है'—इस प्रकार से रज्जु का स्वरूप निश्चित हो जाता है और विकल्प (भ्रम) चला जाता है, उसी प्रकार आत्मा-सम्बन्धी निश्चय के विषय में भी होता है। जब आत्मा के सच्चे स्वरूप के बारे में निश्चित रूप से ज्ञान हो जाता है, तब जीव आदि विकल्प (भ्रम) सब नष्ट हो जाते हैं, तब केवल अद्वैत आत्मा ही प्रतीत होता है।

प्राणादिभिरनन्तैस्तु भावैरेतैर्विकल्पितः।
मायैषा तस्य देवस्य ययायं मोहितः स्वयम् ॥19॥

आत्मा तो अद्वय है। फिर वह प्राणादि रूपों में अलग-अलग क्यों दिखाई देता है ? इसका कारण यह माया है (आत्मा की अनिर्वचनीय शक्ति है)। हमारे द्वारा देखे जाने वाले अनेक विषय तो भ्रमरूप ही हैं। यह अद्वैत आत्मा ही अपनी विशिष्ट शक्ति से मोहित हो जाता है।

प्राण इति प्राणविदो भूतानीति च तद्विदः।
गुणा इति गुणविदस्तत्त्वानीति च तद्विदः ॥20॥

जो लोग प्राण (जीवनीशक्ति = हिरण्यगर्भ) की उपासना करते हैं, वे मानते हैं कि हिरण्यगर्भ ही आत्मा (परमार्थतत्त्व) है। (वैशेषिक लोग ऐसे ईश्वर को विश्व के कर्ता के रूप में मानते हैं) जो लोग भौतिकवादी हैं (जिन्हें लौकायतिक चार्वाक कहा जाता है) वे चार भूतों को ही जगत् का घटक (परमार्थतत्त्व) मानते हैं। जो लोग सांख्यमतानुयायी हैं, वे गुणों को (सत्त्व, रजस् और तमस् को) ही परमतत्त्व (आत्मा) के रूप में मानते हैं और जो शैव हैं, वे तीन तत्त्वों को (शिव, अविद्या और आत्मा को) मूल परमार्थतत्त्व (आत्मा) के रूप में मानते हैं।

पादा इति पादविदो विषया इति तद्विदः।
लोका इति लोकविदो देवा इति च तद्विदः ॥21॥

जो लोग आत्मा के पादों को (अंशों को = अवस्थाओं को) ही मानते हैं, वे विश्व, तैजस और प्राज्ञ को (जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति के अभिमानी आत्मा को) आत्मा के अंशों को ही पूरा आत्मस्वरूप मान लेते हैं। वात्स्यायन जैसे विषयज्ञ कुछ लोग शब्द-स्पर्शादि विषयों को ही आत्मा के रूप में मानते हैं। केवल सांसारिक लोग दुनिया के व्यवहार को (संसार को) ही सब कुछ परमतत्त्व के रूप में मानते हैं। (अथवा तो लोकविद् भूः, भुवः, स्वः आदि लोकों को ही आत्मरूप में मानते हैं)। ऐसे अन्य भी लोग हैं जो देव-देवियों को (अनेक देवों को) मानते हैं और उन देवों को ही विश्व का मूलस्रोत (आत्मा) मान लेते हैं।

वेदा इति वेदविदो यज्ञा इति च तद्विदः ।
भोक्तेति च भोक्तृविदो भोज्यमिति च तद्विदः ।।22।।

वेदों में निष्ठा रखने वाले (वैदिक) लोग वेदों को ही आत्मा (परमतत्त्व) मानते हैं। यज्ञों का अनुष्ठान करनेवाले लोग यज्ञ को ही आत्मा (परमतत्त्व) मानते हैं और जो भोक्तृभाववाले हैं वे भोक्ता को और जो स्वादपरस्त हैं वे पाचक आदि लोग स्वादिष्ट खाद्य पदार्थों को ही सबसे श्रेष्ठ (परमतत्त्व) आत्मा के रूप में मान लेते हैं।

सूक्ष्म इति सूक्ष्मविदः स्थूल इति च तद्विदः ।
मूर्त इति मूर्तविदोऽमूर्त इति च तद्विदः ।।23।।

कुछ लोग कहते हैं कि आत्मतत्त्व सूक्ष्म (अणु-परमाणु) है, तो कुछ लोग कहते हैं कि वह तो स्थूल है। कुछ मूर्तविद् (सगुणोपासक) उसे मूर्त बताते हैं तो कुछ लोग उसे अमूर्त कहते हैं।

काल इति कालविदो दिश इति च तद्विदः ।
वाद इति वादविदो भुवनानीति तद्विदः ।।24।।

कालोपासक ज्योतिषी लोग उसे कालस्वरूप कहते हैं, जबकि दिशाएँ जाननेवाले स्वरोदय वाले उसे दिशारूप कहते हैं। यंत्र-तंत्र-धातु आदि वाद वाले लोग उसे अपने-अपने वाद के अनुकूल परम सत्य मान लेते हैं। भुवनों को माननेवाले उसे भुवन के रूप में परमतत्त्व मानते हैं।

मन इति मनोविदो बुद्धिरिति च तद्विदः ।
चित्तमिति चित्तविदो धर्माधर्मौ च तद्विदः ।।25।।

मन को जाननेवाले मानसशास्त्री उसे मन के रूप में, बुद्धि में रचे-बसे लोग उसे बुद्धिरूप में, चित्त को जाननेवाले उसे चित्तरूप में और धर्माधर्म (पाप-पुण्य) को माननेवाले उसे उसी रूप में मानते हैं। (जैसी जिसकी समझ होती है, वह उसी प्रकार उस परमतत्त्व को जानता है)।

पञ्चविंशक इत्येके षड्विंश इति चापरे ।
एकत्रिंशक इत्याहुरनन्त इति चापरे ।।26।।

कुछ लोग (सांख्यादि) इस सृष्टि को पच्चीस तत्त्वों वाली मानते हैं। पतंजलि के अनुयायी इस सत्य सृष्टि के छब्बीस तत्त्व मानते हैं। कुछ लोग इकत्तीस तत्त्व मानते हैं और कुछ लोग असंख्य तत्त्व मानते हैं।

लोकाँल्लोकविदः प्राहुराश्रमा इति तद्विदः ।
स्त्रीपुंनपुंसकं लैङ्गाः परापरमथापरे ।।27।।

व्यवहारदक्ष लोग तो लोकव्यवहार को ही परमतत्त्व मान लेते हैं। आश्रमों के आग्रही लोग आश्रमों को, लिङ्गवादी लोग स्त्री-पुरुष को एवं नपुंसक को तथा कुछ लोग कारणब्रह्म को और कुछ कार्यब्रह्म को परमतत्त्व (आत्मा) मानते हैं।

सृष्टिरिति सृष्टिविदो लय इति च तद्विदः ।
स्थितिरिति स्थितिविदः सर्वे चेह तु सर्वदा ।।28।।

सृष्टि को सत्य माननेवाले सृष्टि को, प्रलय को माननेवाले प्रलय को और स्थिति को मानने वाले स्थिति को आत्मा मानते हैं (अर्थात् ब्रह्मा, विष्णु या महेश को परमतत्त्व मानते हैं)।

यं भावं दर्शयेद्यस्य तं भावं स तु पश्यति ।
तं चावति स भूत्वाऽसौ तद्ग्रहः समुपैति तम् ।।29।।

गुरु शिष्य को जिस भाव को (आदर्श को) परमतत्त्व का रूप बताते हैं, उसी भाव (आदर्श – पदार्थ) को शिष्य परमतत्त्व के रूप में देखता है और वह भाव (आदर्श – पदार्थ) भी शिष्यरूप होकर उसकी रक्षा करता है वह भाव उसे जोर से पकड़े रहता है और वह भाव उसे बहुत ही अनुकूल हो जाता है।

एतैरेषोऽपृथग्भावैः पृथगेवेति लक्षितः ।
एवं यो वेद तत्त्वेन कल्पयेत्सोऽविशङ्कितः ।।30।।

इन सभी पदार्थरूप विकल्पों का एकमात्र आधाररूप आत्मा उन पदार्थों से भिन्न है ही नहीं। फिर भी भिन्न रूप से केवल मूर्ख लोगों को दिखाई ही दे रहा है। जो व्यक्ति इस बात को जान लेता है, वह पदार्थों की यथेच्छ कल्पना करे तो भी उसका कुछ बिगड़ता नहीं।

स्वप्नमाये यथा दृष्टे गन्धर्वनगरं यथा ।
तथा विश्वमिदं दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैः ।।31।।

जिस प्रकार स्वप्न और जादू दिखाई देते हैं, जैसा गंधर्वनगर दिखाई देता है वैसा ही इस जगत् का दर्शन बुद्धिमानों ने वेदान्त में किया है।

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ।।32।।

कोई नाश (प्रलय) नहीं है, कोई उत्पत्ति भी नहीं है, कोई बद्ध भी नहीं, न ही कोई साधक ही है, कोई मुमुक्षु भी नहीं है और कोइ मुक्त भी नहीं है—यही पारमार्थिकता है।

भावैरसद्भिरेवायमद्वयेन च कल्पितः ।
भावा अप्यद्वयेनैव तस्मादद्वयता शिवा ।।33।।

यह आत्मा प्राणादि मिथ्या भावों से अद्वय रूप से भी कल्पित होता है और ये भाव भी अद्वय (आत्मा) के द्वारा ही कल्पित होते हैं। इसलिए अद्वैत ही मंगल है।

नात्मभावेन नानेदं न स्वेनापि कथंचन ।
न पृथङ् नापृथक्किञ्चिदिति तत्त्वविदो विदुः ।।34।।

यह सब कुछ आत्मस्वरूप से भिन्न नहीं है। नामरूपात्मक जगत् स्वप्रकाश आत्मा से वास्तव में अलग नहीं है। कोई अलग नहीं, कोई अभिन्न नहीं, ऐसा ही तत्त्वज्ञानी लोग जानते हैं।

वीतरागभयक्रोधैर्मुनिभिर्वेदपारगैः ।
निर्विकल्पो ह्ययं दृष्टः प्रपञ्चोपशमोऽद्वयः ।।35।।

वेदों के पारंगत, आसक्ति, भय और क्रोध से रहित मुनियों ने इस अपरिवर्तनशील, अभिन्न, संसार का उपशमन करने वाले, अद्वैत आत्मतत्त्व को देखा है।

तस्मादेवं विदित्वैनमद्वैते योजयेत्स्मृतिम् ।
अद्वैतं समनुप्राप्य जडवल्लोकमाचरेत् ।।36।।

अतः इस आत्मा का ऐसा अभेदरूप जानकर चित्त को अद्वैतभाव में जोड़ना चाहिए। अद्वैतभाव को ठीक तरह से अपनाकर संसार में जड़वत् (बुद्धू की तरह) होकर के आचरण करना चाहिए।

निःस्तुतिर्निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च ।
चलाचलनिकेतश्च यतिर्यादृच्छिको भवेत् ।।37।।

इस यति को न किसी की स्तुति चाहिए, न नमस्कार। उसके लिए कोई श्राद्ध-क्रिया भी नहीं है। वह शरीर को चल (विनाशी) और आत्मा को अचल (अविनाशी) जानता है। ऐसा मुनि परिस्थिति के अनुकूल आचरण करता है। (वह मुनि स्वयं किसी की खुशामद नहीं करता, किसी को प्रणाम नहीं करता—ऐसा अर्थ भी लिया जा सकता है)।

तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा तत्त्वं दृष्ट्वा तु बाह्यतः ।
तत्त्वीभूतस्तदारामस्तत्त्वादप्रच्युतो भवेत् ।।38।।

शरीर के आन्तरिक भागों एवं बाह्य जगत् का तत्त्व—दोनों को सही रूप में अच्छी तरह से जानकर स्वयं तत्त्वरूप बना हुआ और तत्त्व में ही रममाण पुरुष की स्थिति तत्त्व में ही अचल हो जाएगी।

वैतथ्य-प्रकरण समाप्त ।

❋

अद्वैतप्रकरणम्

उपासनाश्रितो धर्मो जाते ब्रह्मणि वर्तते ।
प्रागुत्पत्तेरजं सर्वं तेनासौ कृपणः स्मृतः ।।1।।

उपासना पर आश्रित धर्म तो कार्यब्रह्म (जीव) में ही हो सकता है। वह उपासक कार्यब्रह्म को (जगत् को) उत्पत्ति के पहले (जगत् रूप भ्रम उत्पन्न होने से पहले) सब ब्रह्मरूप था, ऐसा मानता है। (पर अब उपासना काल में तो वह उत्पन्न हुआ ही है, ऐसा भ्रम चालू ही है न ?) इसलिए ऐसा उपासक कृपण माना जाता है।

अतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमजाति समतां गतम् ।
यथा न जायते किञ्चिज्जायमानं समन्ततः ।।2।।

इसलिए मैं अब ब्रह्म का स्वरूप कहूँगा। जो ब्रह्म समान रूप से सर्वत्र व्याप्त है, जिसका कभी जन्म नहीं होता। जिस किसी जन्म लिए हुए पदार्थ को तुम देखते हो, वह सब भ्रम ही है। (ब्रह्म जन्महीन है) उत्पन्न होते देखे गए पदार्थ भी उत्पन्न नहीं होते।

आत्मा ह्याकाशवज्जीवैर्घटाकाशैरिवोदितः ।
घटादिवच्च संघातैर्जातावेतन्निदर्शनम् ।।3।।

आत्मा तो आकाश की तरह निरवयव और निःसीम है, पर घटाकाशों की तरह जीवों के रूप में 'उत्पन्न' हुआ है और घटादि की तरह ही देहादि संघातों से जन्मा-सा हुआ है। आत्मा की उत्पत्ति में यह एक उदाहरण है।

घटादिषु प्रलीनेषु घटाकाशादयो यथा ।
आकाशे सम्प्रलीयन्ते तद्वज्जीवा इहात्मनि ।।4।।

जिस तरह घट आदि का नाश होने से घटाकाश का नाश नहीं होता, वह तो महाकाश में सम्पूर्णतया लीन हो जाता है। उसी तरह शरीर के चले जाने पर जीव नष्ट नहीं होते, अपितु यहाँ आत्मा में लीन हो जाते हैं।

यथैकस्मिन्घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते ।
न सर्वे सम्प्रयुज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिः ।।5।।

जैसे किसी एक घटाकाश में धूल-धुआँ आदि मिलने से, सभी घटाकाशों में तो कहीं ऐसा मिलन हो नहीं सकता न ? ठीक उसी तरह एक जीव सुख या दुःख भोगता है, तो सभी जीव तो ऐसे भोगने वाले नहीं हो जाते।

रूपकार्यसमाख्याश्च भिद्यन्ते तत्र तत्र वै ।
आकाशस्य न भेदोऽस्ति तद्वज्जीवेषु निर्णयः ।।6।।

घटादि उपाधियों के कारण प्रतीत होने वाले भिन्न-भिन्न आकाशों के रूप, कार्य और नाम में तो भेद पड़ जाते हैं, परन्तु उपाधिरहित स्वयं आकाश में तो कोई भेद उत्पन्न नहीं होता। उसी प्रकार जीवों का भी निर्णय करना चाहिए।

नाकाशस्य घटाकाशो विकारावयवौ यथा ।
नैवात्मनः सदा जीवो विकारावयवौ तथा ।।7।।

जिस प्रकार घटाकाश, महाकाश का न तो विकार है और न तो कोई अवयव ही है, उसी प्रकार किसी भी समय में जीव आत्मा का विकार भी नहीं और अवयव भी नहीं है।

यथा भवति बालानां गगनं मलिनं मलैः ।
तथा भवत्यबुद्धानामात्मापि मलिनो मलैः ।।8।।

जैसे बच्चों को बादल आदि से घिरा आकाश मैला मालूम होता है, वैसे ही अज्ञानियों को यह आत्मा क्रोध-लोभादि मलिनताओं से मैला मालूम पड़ता है।

मरणे सम्भवे चैव गत्यागमनयोरपि ।
स्थितौ सर्वशरीरेषु आकाशेनाविलक्षणः ।।9।।

यह आत्मा सभी शरीरों में मृत्यु, जन्म, परलोकगमन, पुनरागमन, स्थायी रहना आदि सभी बातों में आकाश से अविलक्षण (आकाश जैसा) ही है। अर्थात् उन सभी व्यवहारों में रहता हुआ भी वह आकाश की ही तरह व्यापक और विकारशून्य ही रहता है।

सङ्घाताः स्वप्नवत्सर्वे आत्ममायाविसर्जिताः।
आधिक्ये सर्वसाम्ये वा नोपपत्तिर्हि विद्यते ॥10॥

सभी देहादि संघात (आत्मा की मायारूप) अविद्या शक्ति से ही स्वप्न की तरह बने हैं, ऐसा जानना चाहिए। उनमें से किसी को श्रेष्ठ मानने में या किसी को समान मानने में कोई तर्कसंगति नहीं है।

रसादयो हि ये कोशा व्याख्यातास्तैत्तिरीयके।
तेषामात्मा परो जीवः खं यथा सम्प्रकाशितः ॥11॥

तैत्तिरीय उपनिषद् में जो अन्नरसमय आदि कोशों का वर्णन किया गया है, उन सभी का निर्वहन करता हुआ भी यह आत्मा उनसे परे (आकाश के समान व्यापक) ही है, ऐसा वहाँ स्पष्ट कर दिया गया है।

द्वयोर्द्वयोर्मधुज्ञाने परं ब्रह्म प्रकाशितम्।
पृथिव्यामुदरे चैव यथाऽऽकाशः प्रकाशितः ॥12॥

जिस प्रकार पृथ्वी पर आकाश है, उसी प्रकार शरीर के भीतर उदर में भी वही आकाश है, उसी प्रकार यह ब्रह्म भीतर भी है और बाहर भी है (सर्वत्र है)। इस प्रकार भीतर-बाहर (के युगलों में) आधिदैविक और आध्यात्मिक (दो-दो में) ब्रह्म के होने की बात बृहदारण्यकोपनिषद् के मधुब्राह्मण में कही गई है।

जीवात्मनोरनन्यत्वमभेदेन प्रशस्यते।
नानात्वं निन्द्यते यच्च तदेवं हि समञ्जसम् ॥13॥

जीव और आत्मा की अद्वयत्व के रूप में अभेद के निश्चय की प्रतीति हो और भेदभाव का तिरस्कार हो, यही बात प्रशंसनीय है।

जीवात्मनोः पृथक्त्वं यत्प्रागुत्पत्तेः प्रकीर्तितम्।
भविष्यद्वृत्त्या गौणं तन्मुख्यत्वं हि न युज्यते ॥14॥

पूर्व उपनिषदों में सृष्टि की उत्पत्त्यादि सम्बन्धी वाक्यों में जीव-ब्रह्म की भिन्नता ठीक तरह से बताई है, वह तो भावि कथन की अपेक्षा वाली होने से गौण है। यह कोई मुख्य नहीं है।

मृल्लोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्या चोदितान्यथा।
उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथञ्चन ॥15॥

मिट्टी, लोहा, चिनगारी आदि दृष्टान्तों के माध्यम से तरह-तरह से सृष्टि की उत्पत्ति समझायी गई है, वह तो केवल ब्रह्मात्मैक्य के दुर्बोध विषय में बुद्धि को प्रवेश कराने के लिए तर्क है। वास्तव में इनमें जरा-सा भेद है ही नहीं।

आश्रमास्त्रिविधा हीनमध्यमोत्कृष्टदृष्टयः।
उपासनोपदिष्टेयं तदर्थमनुकम्पया ॥16॥

शास्त्रों में जो कर्माधिकारानुसार हीन, मध्यम, उत्तम आश्रम-धर्म बताए हैं, वे धर्म (उपासनाएँ) तो उन लोगों के ऊपर अनुकम्पा करने के लिए ही बताए हैं। (ज्ञान के अनधिकारियों के ऊपर कृपा की है, जिसमें वे उपासना करते-करते आगे बढ़ते हैं)। (द्वैत तो अधिकार-भेद से अद्वैत की ओर जाने का एक सोपान ही है)।

स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु द्वैतिनो निश्चिता दृढम्।
परस्परं विरुध्यन्ते तैरयं न विरुध्यते ॥17॥

द्वैती लोग अपनी-अपनी सिद्धान्तयोजना में सुदृढ़ हैं। इसलिए परस्पर झगड़ते हैं। पर इस अद्वैती का तो किसी से भी विरोध नहीं है।

अद्वैतं परमार्थो हि द्वैतं तद्भेद उच्यते।
तेषामुभयथा द्वैतं तेनायं न विरुद्ध्यते ॥18॥

अद्वैत ही पारमार्थिक है, द्वैत तो उसके भेद कहलाते हैं। द्वैतियों का तो परमार्थ और अपरमार्थ—दोनों द्वैत ही है। पर द्वैत तो अद्वैत पर आधारित है, इसलिए द्वैतियों से हमारा (अद्वैतियों का) कोई विरोध नहीं है।

मायया भिद्यते ह्येतन्नान्यथाजं कथञ्चन।
तत्त्वतो भिद्यमाने हि मर्त्यताममृतं व्रजेत् ॥19॥

अद्वैत में माया से ही भेद होता है। यह अजन्मा आत्मा कभी भी भिन्न नहीं हो सकता। क्योंकि यदि वास्तव में उसमें भेद हो जाए, तब तो 'अमृत' ही 'मर्त्य' हो जाएगा।

अजातस्यैव भावस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः।
अजातो ह्यमृतो ह्यतो मर्त्यतां कथमेष्यति ॥20॥

जो कभी जन्मा ही नहीं, उसकी उत्पत्ति की ये वादी (द्वैती) अपेक्षा करते हैं। पर जो जन्मा ही नहीं, जो इसलिए अमर है, उसकी मर्त्यता (मरणशीलता) भला कैसे हो सकती है ?

न भवत्यमृतं मर्त्यं न मर्त्यममृतं तथा।
प्रकृतेरन्यथाभावो न कथंचिद्भविष्यति ॥21॥

अमर पदार्थ कभी मरणशील नहीं हो सकता और मरणशील कभी अमर नहीं हो सकता। प्रकृति से विरुद्ध परिस्थिति कभी हो नहीं सकती।

स्वभावेनामृतो यस्य भावो गच्छति मर्त्यताम्।
कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्थास्यति निश्चलः ॥22॥

जिन लोगों के मत में पारमार्थिक अमरता का स्वरूप भी मरणशीलता को प्राप्त होता है, उनके कृतक (कपोलकल्पित मत) से अमृत मोक्ष भी तो भला कैसे शाश्वत रह सकता है ?

भूततोऽभूततो वापि सृज्यमाने समा श्रुतिः।
निश्चितं युक्तियुक्तं च यत्तद्भवति नेतरत् ॥23॥

सृष्टिपरक श्रुतियाँ तो पारमार्थिक और प्रातिभासिक—दोनों अर्थों में ठीक बैठती हैं। इसलिए उन दोनों में जो निःसंदेह और तर्कपूर्ण हो, वही मानना चाहिए अन्य नहीं। (तात्पर्य है कि आत्मतत्त्व की अद्वितीयता ही निःसंदिग्ध और तर्कपूर्ण है)।

नेह नानेति चाम्नायादिन्द्रो मायाभिरित्यपि ।
अजायमानो बहुधा मायया जायते तु सः ।।24।।

'नेह नानास्ति' इत्यादि तथा 'इन्द्रो मायाभिः' इत्यादि वाक्यों में कहा गया है कि वास्तव में अजन्मा यह आत्मा माया के द्वारा मानो जन्म-सा लेता है।

सम्भूतेरपवादाच्च सम्भवः प्रतिषिध्यते ।
को न्वेनं जनयेदिति कारणं प्रतिषिध्यते ।।25।।

श्रुति में 'संभूति' (उत्पत्ति) का निषेध किया गया है, इसलिए आत्मा का संभव तो प्रतिषिद्ध है ही। और 'इसे कौन उत्पन्न कर सकता है'—ऐसे श्रुतिवाक्यों से कारण का निषेध किया गया है।

स एष नेति नेतीति व्याख्यातं निह्नुते यतः ।
सर्वमग्राह्यभावेन हेतुनाजं प्रकाशते ।।26।।

'यह आत्मा नहीं, यह आत्मा नहीं'—इस प्रकार आत्मा की अग्राह्यता के ऊपर जोर देकर सबको नकार दिया है। इस निषेध से ही यह अजन्मा आत्मा प्रकाशित हो जाता है।

सतो हि मायया जन्म युज्यते न तु तत्त्वतः ।
तत्त्वतो जायते यस्य जातं तस्य हि जायते ।।27।।

'सत्' तत्त्व का जन्म तो माया से ही होना सम्भव है, पारमार्थिक रूप से तो उसका जन्म हो ही नहीं सकता। जिनके मत में 'सत्' का जन्म पारमार्थिक रूप से होता है, उन्हें भी यह तो मानना ही पड़ेगा कि उत्पत्तिशील पदार्थ की ही उत्पत्ति हो सकती है, अन्य की तो नहीं ही हो सकती।

असतो मायया जन्म तत्त्वतो नैव युज्यते ।
बन्ध्यापुत्रो न तत्त्वेन मायया वापि जायते ।।28।।

स्वभावतः असत् वस्तु की उत्पत्ति तो पारमार्थिक रूप से हो ही नहीं सकती। तीनों काल में अभाववाला बाँझ का पुत्र तो माया से भी उत्पन्न नहीं हो सकता।

यथा स्वप्ने द्वयाभासं स्पन्दते मायया मनः ।
तथा जाग्रद्द्वयाभासं स्पन्दते मायया मनः ।।29।।

स्वप्न में जैसे माया के द्वारा मन द्वैताभास रूप से प्रस्फुटित होता है, वैसे ही जाग्रत् अवस्था में भी मन ही द्वैताभास के रूप में स्पन्दित (स्फुरित) होता है।

अद्वयं च द्वयाभासं मनः स्वप्ने न संशयः ।
अद्वयं च द्वयाभासं तथा जाग्रन्न संशयः ।।30।।

यह निश्चित है कि मूलतः अद्वैत मन ही स्वप्न में द्वैतरूप में भासमान होता है। उसी प्रकार जाग्रत् अवस्था में भी वही अद्वैत मन द्वैतरूप में भासमान होता है।

मनोदृश्यमिदं द्वैतं यत्किञ्चित्सचराचरम् ।
मनसो ह्यमनीभावे द्वैतं नैवोपलभ्यते ।।31।।

यह जो कुछ स्थावर-जंगम देखा जाता है, वह केवल मन का ही दृश्य है। यदि मन का मनोरूप ही चला जाय (संकल्प-विकल्पात्मकता नष्ट हो जाए) तो द्वैत जैसा कुछ लगेगा ही नहीं।

आत्मसत्यानुबोधेन न सङ्कल्पयते यदा ।
अमनस्तां तदा याति ग्राह्याभावे तदग्रहम् ।।32।।

गुरूपदेशादि द्वारा आत्मा के सत्यत्वादि रूप का ज्ञान होने पर जब मन संकल्प-विकल्प नहीं करता, तब वह 'अमनस्कता' को (मनस्तत्त्व के अभाव को) प्राप्त होता है। क्योंकि तब उसे ग्रहण करने के लिए कुछ नहीं होता। इसलिए वह मन 'अग्रह' (ग्रहणभाव से रहित) हो जाता है।

अकल्पकमजं ज्ञानं ज्ञेयाभिन्नं प्रचक्षते ।
ब्रह्मज्ञेयमजं नित्यमजेनाजं विबुध्यते ।।33।।

कल्पनारहित केवल वह अनादि ज्ञान ज्ञेय से अभिन्न है—ऐसा ज्ञानी लोग कहते हैं। ऐसा ब्रह्म विषयक ज्ञान नित्य है, अनादि है। इसलिए अनादि ही अनादि को जानता है अर्थात् अनादि ज्ञान को अनादि परमतत्त्व जानता है।

निगृहीतस्य मनसो निर्विकल्पस्य धीमतः ।
प्रचारः स तु विज्ञेयः सुषुप्तेऽन्यो न तत्समः ।।34।।

निरुद्ध, कल्पनाशून्य और विवेकसम्पन्न मन की जो प्रवृत्ति होती है, वह विशेष जानने योग्य है। सुषुप्तावस्था की बात उससे अलग है। चित्तनिरोध की स्थिति निद्रा में नहीं होती।

लीयते हि सुषुप्ते तन्निगृहीतं न लीयते ।
तदेव निर्भयं ब्रह्म ज्ञानालोकं समन्ततः ।।35।।

निद्रासमय में मन अविद्या में लीन हो जाता है, पर निरुद्धावस्था में ऐसा नहीं होता। उस समय तो चारों ओर से ज्ञानरूपी प्रकाशवाला निर्भय ब्रह्म अकेला ही रहता है।

अजमनिद्रमस्वप्नमनामकमरूपकम् ।
सकृद्विभातं सर्वज्ञं नोपचारः कथञ्चन ।।36।।

उस ब्रह्म का जन्म, निद्रा, स्वप्न, नाम, रूप—कुछ भी नहीं है। वह सर्वदा भासमान, सर्वज्ञ है। उसमें किसी उपचार (क्रियाविधि) की कोई आवश्यकता नहीं है।

सर्वाभिलाषविगतः सर्वचिन्तासमुत्थितः ।
सुप्रशान्तः सकृज्ज्योतिः समाधिरचलोऽभयः ।।37।।

वह सब प्रकार के वाणी व्यापार से रहित है (इन्द्रियव्यापारों से भी रहित है), सभी चिन्तन से परे है। वह सर्वदा प्रशान्त, सर्वदा प्रकाशमान, अनुभूतिगम्य, निश्चल और अभय है।

ग्रहो न तत्र नोत्सर्गश्चिन्ता यत्र न विद्यते ।
आत्मसंस्थं तदा ज्ञानमजाति समतां गतम् ।।38।।

वहाँ नाममात्र का भी चिन्तन नहीं है। वहाँ किसी का ग्रहण या त्याग करने की कोई अपेक्षा नहीं है। ऐसी स्थिति में वह आत्मज्ञान जन्मादिरहित और एकसमान ही होता है।

अस्पर्शयोगो वै नाम दुर्दर्शः सर्वयोगिभिः ।
योगिनो बिभ्यति ह्यस्मादभये भयदर्शिनः ।।39।।

इस अमनीकरण का नाम 'अस्पर्शयोग' कहा गया है। यह 'अस्पर्शयोग' सचमुच महान् योगियों के लिए भी दुर्विज्ञेय है। यह पद निर्भय होने पर भी भेद देखनेवाले योगी इससे डरते रहते हैं।

मनसो निग्रहायत्तमभयं सर्वयोगिनाम्।
दुःखक्षयः प्रबोधश्चाप्यक्षया शान्तिरेव च ।।40।।

आत्मसाक्षात्कार के इच्छुक योगी इस अस्पर्शयोग से (मन के निग्रह से) अभय, दुःखनाश, ज्ञानोपलब्धि और अमरशान्ति पा सकते हैं।

उत्सेक उदधेर्यद्वत्कुशाग्रेणैकबिन्दुना।
मनसो निग्रहस्तद्वद्भवेदपरिखेदतः ।।41।।

घास के तिनके की नोक से बिन्दु-बिन्दु करके सागर उलीचना जैसे असीम धैर्य की अपेक्षा करता है, वैसे ही खेद छोड़कर अर्थात् प्रसन्नता से धैर्यपूर्वक मनोनिग्रह किया जा सकता है।

उपायेन निगृह्णीयाद्विक्षिप्तं कामभोगयोः।
सुप्रसन्नं लये चैव यथा कामो लयस्तथा ।।42।।

कामभोग में पड़े (विक्षिप्त) मन को उपाय से निगृहीत और प्रसन्न करना चाहिए और साथ ही लय की लत लगाए मन का भी निग्रह करना चाहिए। क्योंकि कामभोग की तरह लय भी अनर्थकारी ही है।

दुःखं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगान्निवर्तयेत्।
अजं सर्वमनुस्मृत्य जातं नैव तु पश्यति ।।43।।

दुःखमय द्वैत का स्मरण करते हुए कामभोग से मन को वापस लौटाना चाहिए। सब कुछ जन्मरहित ब्रह्मस्वरूप ही है—ऐसा स्मरण करके मनुष्य उत्पत्तिशील अनित्य को देखता ही नहीं है।

लये सम्बोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं शमयेत्पुनः।
सकषायं विजानीयात्समप्राप्तं न चालयेत् ।।44।।

सुषुप्ति (आलस्य), निद्रादि में लीन चित्त को अच्छी तरह से जगाना चाहिए। वह विक्षिप्त हो जाए तो पुनः उसे शान्त करना चाहिए। यदि चित्त सकषाय (इन्द्रियविषयासक्त) हो, तो उसे सावधान कर देना चाहिए। (चेतावनी देकर पुनः आत्मस्थ कर देना चाहिए)। एक बार यदि तुमने अपने मन को सम-प्राप्त कर लिया (संयत या स्थिर कर लिया) हो, तो पुनः उसे बाह्य पदार्थों की ओर आकर्षित नहीं करने देना चाहिए।

नास्वादयेत्सुखं तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेत्।
निश्चलं निश्चरच्चित्तमेकीकुर्यात्प्रयत्नतः ।।45।।

साम्यावस्थारूप समाधि में भी वह समाधिजन्य सुख के आस्वाद की अपेक्षा न करे और उस अवस्था में भी अपनी विवेकशील बुद्धि से वह निःसंग ही रहे। यदि उसका चित्त बाहर भटकने का प्रयत्न करे, तो उसे फिर से प्रयत्नपूर्वक निश्चल और एकाग्र करे।

यदा न लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः।
अनिङ्गनमनाभासं निष्पन्नं ब्रह्म तत्तदा ।।46।।

चित्त जब सुषुप्ति में लीन न हो अथवा तो फिर से विक्षेप में भी न पड़ा हो, निश्चल हो गया हो और द्वैत के किसी भी प्रकार के आभास से रहित हो गया हो, तब तो वह ब्रह्म ही है (ऐसा समझना चाहिए)।

स्वस्थं शान्तं सनिर्वाणमकथ्यं सुखमुत्तमम्।
अजमजेन ज्ञेयेन सर्वज्ञं परिचक्षते ।।47।।

इससे होनेवाला अनुभव स्वस्थ, शान्त, निर्वाणयुक्त, अवर्णनीय, परमसुखमय अजन्मा (ब्रह्म से अभिन्न) और अनादि होता है, ऐसा ज्ञानीलोग कहते हैं।

न कश्चिज्जायते जीवः सम्भवोऽस्य न विद्यते।
एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ।।48।।

कोई जीव उत्पन्न नहीं होता, उसकी उत्पत्ति का कोई कारण नहीं है। यही परम सत्य बात है कि जहाँ कोई कहीं जन्म ही नहीं लेता।

अद्वैत-प्रकरण समाप्त।

❋

अलातशान्तिप्रकरणम्

ज्ञानेनाकाशकल्पेन धर्मान्यो गगनोपमान्।
ज्ञेयाभिन्नेन सम्बुद्धस्तं वन्दे द्विपदां वरम् ।।1।।

ऐसे श्रेष्ठ मानव को मैं प्रणाम करता हूँ जिसने आकाश के समान व्यापक अपने आत्मतत्त्व को (अपने स्वरूप को) जान लिया है। वही सच्चे रूप में आत्मज्ञ है। उसी आत्मज्ञान से वह आत्मा के गुणों को जान सकता है।

अस्पर्शयोगो वै नाम सर्वसत्त्वसुखो हितः।
अविवादोऽविरुद्धश्च देशितस्तं नमाम्यहम् ।।2।।

सर्व प्राणियों के लिए कल्याणकारी, सुखकारी, क्लेशहीन और अविरुद्ध यह अस्पर्शयोग शास्त्रों ने बताया है, उस (अस्पर्शयोग) को मैं प्रणाम करता हूँ।

भूतस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः केचिदेव हि।
अभूतस्यापरे धीरा विवदन्तः परस्परम् ।।3।।

कुछ मत-वादी लोग अस्तित्ववाले पदार्थ की उत्पत्ति मानते हैं, जबकि कुछ ऐसे धीर विवादी (बुद्धिशाली) लोग भी हैं, जो कि एक-दूसरे से विवाद करते हुए असत्पदार्थ की भी उत्पत्ति मानते हैं।

भूतं न जायते किंचिदभूतं नैव जायते।
विवदन्तोऽद्वया ह्येवमजातिं ख्यापयन्ति ते ।।4।।

कुछ लोग कहते हैं कि विद्यमान पदार्थ उत्पन्न नहीं होता। तो कुछ लोग कहते हैं कि अविद्यमान पदार्थ जन्मता नहीं है। इस प्रकार विवाद करते हुए वे दोनों अद्वैतवादी अजातिवाद का ही स्थापन करते हैं।

ख्याप्यमानामजातिं तैरनुमोदामहे वयम् ।
विवदामो न तैः सार्धमविवादं निबोधत ।।5।।

उनके स्थापित किए हुए अजातिवाद का हम समर्थन करते हैं। हमारा उनसे कोई विवाद नहीं है। हमारे इस विवादरहित परमार्थदर्शन को आप समझ लें।

अजातस्यैव धर्मस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः ।
अजातो ह्यमृतो धर्मो मर्त्यतां कथमेष्यति ।।6।।

विवादी लोग 'अजात' वस्तु की 'उत्पत्ति' की कल्पना करते हैं। (वैशेषिक लोग) किन्तु जो उत्पन्न हुआ ही नहीं है और जो आत्मा अमर है, वह भला कैसे मृत्यु को प्राप्त होगा ?

न भवत्यमृतं मर्त्यं न मर्त्यममृतं तथा ।
प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिद्भविष्यति ।।7।।

मरणहीन कभी मृत्युशील नहीं बन सकता और मरणशील कभी अमर नहीं हो सकता। किसी भी प्रकार से स्वभाव के विपरीत बात तो हो ही नहीं सकती।

स्वभावेनामृतो यस्य धर्मो गच्छति मर्त्यताम् ।
कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्थास्यति निश्चलः।।8।।

जिनके मत में स्वभाव से अमृत वस्तु भी मृत्यु के वश में आ जाती हो, उनके अभिप्रायानुसार तो 'अमृत' पदार्थ भी कृतक (जन्मा हुआ) होने से वह पदार्थ निश्चल (अविनाशी) कैसे रह सकता है ?

सांसिद्धिकी स्वाभाविकी सहजा अकृता च या ।
प्रकृतिः सेति विज्ञेया स्वभावं न जहाति या ।।9।।

'प्रकृति' तो इसे ही कहा जाता है कि जो योगसिद्धि से प्राप्त हो, जो जन्मजात (सहज) हो, जो बनाई हुई नहीं हो और जो अपने स्वरूप को कभी बदलती न हो।

जरामरणनिर्मुक्ताः सर्वे धर्माः स्वभावतः ।
जरामरणमिच्छन्तश्च्यवन्ते तन्मनीषया ।।10।।

वास्तव में अपने स्वरूप से ही ये सभी जीव जरा और मरण से रहित ही हैं, परन्तु वे जरा और मृत्यु का चिन्तन करते हुए अपने स्वरूप को खो बैठे और गिर गए।

कारणं यस्य वै कार्यं कारणं तस्य जायते ।
जायमानं कथमजं भिन्नं नित्यं कथं च तत् ।।11।।

जिन (सांख्यों) के मत में कारण ही कार्य है, उनके अनुसार तो कारण ही उत्पन्न होता है। पर जो उत्पन्न होता है, वह जन्मरहित कैसे होगा ? और यदि कार्य कारण से भिन्न हो, तो वह जन्मशील होने से नित्य कैसे होगा ?

कारणाद्यद्यनन्यत्वमतः कार्यमजं यदि ।
जायमानाद्धि वै कार्यात्कारणं ते कथं ध्रुवम् ।।12।।

तुम्हारे (सांख्य के) मतानुसार यदि कारण से कार्य अलग न हो, तो कार्य भी तो कारण की तरह

ही जन्मरहित हो जाएगा। यदि ऐसा हो तो उत्पत्तिशील कार्य से अभिन्न माना गया कारण अविचल कैसे हो सकता है ?

अजाद्वै जायते यस्य दृष्टान्तस्तस्य नास्ति वै ।
जाताच्च जायमानस्य न व्यवस्था प्रसज्यते ।।13।।

'अजन्मा पदार्थ से (प्रधान से) ही किसी कार्य की उत्पत्ति होती है'—ऐसा माननेवालों के पास कोई दूसरा दृष्टान्त नहीं है। और उत्पत्तिशील पदार्थ से ही अन्य पदार्थ (कार्य) की उत्पत्ति मानने में अनवस्था दोष आता है, यह कोई तार्किक व्यवस्था नहीं है।

हेतोरादिः फलं येषामादिर्हेतुः फलस्य च ।
हेतोः फलस्य चानादिः कथं तैरुपवर्ण्यते ।।14।।

जिनके मत में (कर्मरूपी) कारण से (शरीररूप) कार्य की उत्पत्ति होती है और (शरीररूप) कारण से (कर्मरूप) कारण की उत्पत्ति होती है, (अर्थात् कारण कार्य बन जाता है और कार्य कारण बन जाता है) तब तो यह प्रश्न स्पष्ट हो गया कि ये (सांख्यादि द्वैती लोग) 'अनादि' वस्तु को कैसे समझाएँगे ?

हेतोरादिः फलं येषामादिर्हेतुः फलस्य च ।
तथा जन्म भवेत्तेषां पुत्राज्जन्म पितुर्यथा ।।15।।

जिनके मत में हेतु का कारण फल है (कारण का कारण 'कार्य' है) और फल का कारण हेतु है (कार्य का कारण 'कारण' है) उनकी मानी हुई उत्पत्ति तो पुत्र से पिता का जन्म हो, इस प्रकार है।

सम्भवे हेतुफलयोरेषितव्यः क्रमस्त्वया ।
युगपत्सम्भवे यस्मादसम्बन्धो विषाणवत् ।।16।।

कार्य-कारण के सम्बन्ध में तुम्हें (वादी को) क्रम का स्वीकार तो करना ही होगा। कार्य और कारण यदि एक साथ ही उत्पन्न हों, तब तो किसी पशु के दो सींगों की तरह कार्य-कारणभाव हो ही नहीं सकता।

फलादुत्पद्यमानः सन्न ते हेतुः प्रसिध्यति ।
अप्रसिद्धः कथं हेतुः फलमुत्पादयिष्यति ।।17।।

हेतु यदि फल से उत्पन्न होता हो (कारण यदि कार्य से उत्पन्न होता हो), तो वह हेतु प्रकट तो नहीं होता और जो हेतु प्रकट नहीं है, वह फल (कार्य) कैसे उत्पन्न कर सकता है ?

यदि हेतोः फलात्सिद्धिः फलसिद्धिश्च हेतुतः ।
कतरत्पूर्वनिष्पन्नं यस्य सिद्धिरपेक्षया ।।18।।

यदि हेतु की सिद्धि फल में हो और फल की सिद्धि हेतु में हो, तब उनमें से पहले कौन पैदा हुआ कि जिसकी अपेक्षा से दूसरे की सिद्धि मानी जा सकती है ?

अशक्तिरपरिज्ञानं क्रमकोपोऽथ वा पुनः ।
एवं हि सर्वथा बुद्धैरजातिः परिदीपिता ।।19।।

ऐसी उत्तर देने की अशक्ति पूर्णज्ञानाभाव ही है अथवा तो इससे क्रम उलट जाता है। इस प्रकार ज्ञानी लोग सब तरह से अजातिवाद का स्थापन करते हैं।

बीजाङ्कुराख्यो दृष्टान्तः सदा साध्यसमो हि सः।
न हि साध्यसमो हेतुः सिद्धौ साध्यस्य युज्यते ।।20।।

बीजाङ्कुर का उदाहरण तो तुम्हारे साध्य की तरह ही असिद्ध है और अभी असिद्ध साध्य के लिए तुम्हारा असिद्ध हेतु तो साध्य ही सिद्धि में उपयोगी नहीं हो सकता।

पूर्वापरापरिज्ञानमजातेः परिदीपकम्।
जायमानाद्धि वै धर्मात् कथं पूर्वं न गृह्यते ।।21।।

हेतु और फल के पूर्वापरत्व का अज्ञान तो उत्पत्ति के अभाव को ही प्रकट कर देता है। क्योंकि यदि धर्म (कार्य = जीवत्व) सचमुच ही उत्पन्न होता हो, तो उसके पूर्वकारण का स्वीकार क्यों नहीं किया जाता ?

स्वतो वा परतो वापि न किञ्चिद्वस्तु जायते।
सदसत्सदसद्वापि न किञ्चिद्वस्तु जायते ।।22।।

'स्व' में से या 'पर' में से कोई भी पदार्थ उत्पन्न नहीं होता। क्योंकि 'सत्' से, 'असत्' से और 'सदसत्' से कोई भी पदार्थ उत्पन्न नहीं होता।

हेतुर्न जायतेऽनादेः फलं चापि स्वभावतः।
आदिर्न विद्यते यस्य तस्य ह्यादिर्न विद्यते ।।23।।

फल या हेतु—जो भी अनादि है, उसमें से जैसे कारण नहीं जन्मता, वैसे फल भी उत्पन्न नहीं हो सकता। जिसका कारण नहीं होता, उसकी उत्पत्ति नहीं होती।

प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमन्यथा द्वयनाशतः।
संक्लेशस्योपलब्धेश्च परतन्त्रास्तिता मता ।।24।।

शब्दादि संवेदना का निमित्त (आधार) कोई-न-कोई विषय होता ही है, क्योंकि विषय और विषयी न हो तो द्वैत का नाश होगा और दुःखादि की प्राप्ति होने से भी इन द्वैतवादी लोगों के शास्त्रों में बाह्य वस्तु की (विषय की) विद्यमानता को स्वीकार किया गया है।

प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमिष्यते युक्तिदर्शनात्।
निमित्तस्यानिमित्तत्वमिष्यते भूतदर्शनात् ।।25।।

पूर्वोक्त तर्कों के आधार पर तुम शब्दादि प्रतीति (संवेदनाओं की) योग्यता को स्वीकार करते हो, परन्तु पारमार्थिक दृष्टि से देखने पर हम तो विषय के अविषयत्व को ही मानते हैं।

चित्तं न संस्पृशत्यर्थं नार्थाभासं तथैव च।
अभूतो हि यतश्चार्थो नार्थाभासस्ततः पृथक् ।।26।।

चित्त किसी भी पदार्थ का स्पर्श नहीं करता और पदार्थ के आभास का भी तो स्पर्श नहीं करता। पदार्थ स्वयं चित्तविवर्त के सिवा और कुछ नहीं है, ऐसे ही अर्थाभास भी चित्त से कोई पृथक् वस्तु नहीं है। (यदि पदार्थ असत् है तो पदार्थाभास भी तो असत् ही हुआ)।

निमित्तं न सदा चित्तं संस्पृशत्यध्वसु त्रिषु।
अनिमित्तो विपर्यासः कथं तस्य भविष्यति ।।27।।

तीनों मार्ग (काल) में चित्त किसी भी विषय (निमित्त) का स्पर्श नहीं करता और जहाँ निमित्त (विषय) ही न हो, वहाँ फिर चित्त को बिना कारण ही विपरीत ज्ञान भला क्यों होगा ?

तस्मान्न जायते चित्तं चित्तदृश्यं न जायते।
तस्य पश्यन्ति ये जातिं खे वै पश्यन्ति ते पदम् ।।28।।

इसलिए न तो चित्त उत्पन्न होता है, न वा कोई दृश्य ही उत्पन्न होता है। जिन लोगों को इनका जन्म दिखाई देता है, वे मानो आकाश में पदचिह्न देख रहे हैं।

अजातं जायते यस्मादजातिः प्रकृतिस्तथा।
प्रकृतेरन्यथाभावो न कथंचिद्भविष्यति ।।29।।

जन्मरहित चित्त का ही जन्म होता है। उसका स्वभाव ही जन्माहित्य है और स्वभाव का बदलाव तो किसी भी तरह हो ही नहीं सकता।

अनादेरन्तवत्त्वं च संसारस्य न सेत्स्यति।
अनन्तता चादिमतो मोक्षस्य न भविष्यति ।।30।।

सृष्टि को अनादि माननेवालों को यह मानना होगा कि वह अनन्त भी है। तो मोक्ष को सादि मानने पर वह अनन्त (स्थायी) भी नहीं हो सकेगा। क्योंकि जो सादि होता है वह सान्त होता है और जो अनादि होता है, वह अनन्त है।

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा।
वितथैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ।।31।।

जो पदार्थ पहले नहीं होते, वे बाद में भी नहीं होते। वे वर्तमान में भी वैसे ही अस्तित्वहीन हैं। वे मिथ्या होने पर भी अवितथ (अमिथ्या) हों, ऐसे लग रहे हैं।

सप्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते।
तस्मादाद्यन्तवत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ।।32।।

जाग्रत् समय के उन पदार्थों की सप्रयोजनता निद्रा में उल्टी हो जाती है (जाग्रत् की वास्तविकता निद्रा में अवास्तविकता हो जाती है)। अतः आदि और अन्त वाले होने से वे पदार्थ मिथ्या ही हैं।

सर्वे धर्मा मृषा स्वप्ने कायस्यान्तर्निदर्शनात्।
संवृतेऽस्मिन्प्रदेशे वै भूतानां दर्शनं कुतः ।।33।।

स्वप्नकाल में सभी पदार्थ शरीर के भीतर ही भासमान होने से मिथ्या ही हैं। ऐसे संकुचित प्रदेश में प्राणियों का वास्तविक दर्शन कैसे हो सकता है ?

न युक्तं दर्शनं गत्वा कालस्यानियमाद्गतौ।
प्रतिबुद्धश्च वै सर्वस्तस्मिन्देशे न विद्यते ।।34।।

दूरदेशस्थ पदार्थों का दर्शन वहाँ जाकर तो स्वप्न में नहीं हो सकता। क्योंकि देशान्तरगमन का जाग्रत् अवस्था का कालव्यय का नियम स्वप्न में तो लागू नहीं हो सकता।

मित्राद्यैः सह सम्मन्त्र्य सम्बुद्धो न प्रपद्यते ।
गृहीतं चापि यत्किञ्चित्प्रतिबुद्धो न पश्यति ।।35।।

स्वप्न में मित्रों के साथ गोष्ठी करके जागने पर मनुष्य कुछ भी नहीं देख पाता । स्वप्न में जो कुछ पकड़ा हो, उसे जाग्रत् में मनुष्य प्राप्त नहीं कर सकता ।

स्वप्ने चावस्तुकः कायः पृथगन्यस्य दर्शनात् ।
यथा कायस्तथा सर्वं चित्तदृश्यमवस्तुकम् ।।36।।

स्वप्न में देखी गई काया असत्य है, क्योंकि वह अपनी मूल काया से अलग ही है । जिस तरह काया है, उसी तरह सब चित्त में देखा गया भी असत्य ही है ।

ग्रहणाज्जागरितवत्तद्धेतुः स्वप्न इष्यते ।
तद्धेतुत्वात्तु तस्यैव सज्जागरितमिष्यते ।।37।।

स्वप्न में पदार्थग्रहण तो जाग्रत् जैसा ही होने से जाग्रत् ही स्वप्न का कारण माना जाता है और इसी प्रकार वह स्वप्न तो केवल तुम्हारा अपना ही होने से, उस स्वप्न का कारण जाग्रत् भी केवल तुम्हारा अपना ही है । दूसरों का उससे कोई लेना-देना नहीं ।

उत्पादस्याप्रसिद्धत्वादजं सर्वमुदाहृतम् ।
न च भूतादभूतस्य सम्भवोऽस्ति कथञ्चन ।।38।।

उत्पत्ति तो सिद्ध नहीं हो सकती, इसलिए उपनिषदों में सबको 'अज' कहा गया है । और 'सत्' पदार्थ से 'असत्' का कभी भी जन्म नहीं हो सकता ।

असज्जागरिते दृष्ट्वा स्वप्ने पश्यति तन्मयः ।
असत्स्वप्नेऽपि दृष्ट्वा च प्रतिबुद्धो न पश्यति ।।39।।

जाग्रत् अवस्था में देखे गए असत् पदार्थ को, उन पदार्थों से एकाकार हुआ मनुष्य स्वप्न में उन्हीं को देखता है और स्वप्न में उन असार पदार्थों को देखने पर भी जागता हुआ मनुष्य उन्हें नहीं देखता ।

नास्त्यसद्धेतुकमसत्सदसद्धेतुकं तथा ।
सच्च सद्धेतुकं नास्ति सद्धेतुकमसत्कुतः ।।40।।

जिस प्रकार 'असत्' वस्तु असत् कारणवाली नहीं होती (जो है ही नहीं, उसका कोई कारण नहीं होता) उसी प्रकार विद्यमान पदार्थ का कारण कोई अविद्यमान वस्तु भी तो नहीं हो सकती । इसी प्रकार विद्यमान पदार्थ किसी दूसरे विद्यमान पदार्थ से भी उत्पन्न नहीं हो सकता । इसलिए कोई असत् पदार्थ किसी 'सत्' पदार्थ से कैसे उत्पन्न हो सकता है ?

विपर्यासाद्यथा जाग्रदचिन्त्यान्भूतवत्स्पृशेत् ।
तथा स्वप्ने विपर्यासाद्धर्मांस्तत्रैव पश्यति ।।41।।

जैसे मनुष्य भ्रमवश होकर जाग्रत् अवस्था में अवास्तविक पदार्थों में भी वास्तविकता मानकर व्यवहार करता है, उसी प्रकार स्वप्न में भी भ्रमवश होकर असत् पदार्थों में भी सत् का-सा व्यवहार करता है ।

उपलम्भात्समाचारादस्तिवस्तुत्ववादिनाम् ।
जातिस्तु देशिता बुद्धैरजातेस्त्रसतां सदा ।।42।।

जो लोग अपने व्यक्तिगत अनुभवों के आधार पर अथवा प्रवर्तमान वर्णाश्रमादि के आधार पर बाहर की वस्तुओं की वास्तविकता को मानते हैं और जो अजाति(अजात)वाद से त्रस्त हो रहे हैं, उनके लिए ही ज्ञानियों ने जाति का बोध दिया है ।

अजातेस्त्रसतां तेषामुपलम्भाद्विभ्यन्ति ये ।
जातिदोषा न सेत्स्यन्ति दोषोऽप्यल्पो भविष्यति ।।43।।

अजातवाद का सामना करने में डरनेवाले द्वैती लोग अद्वैतियों का विरोध करते हैं, क्योंकि वे सब जगह पर द्वैत ही देखते हैं । ऐसे लोग द्वैतमूलक उपासनाएँ करते हैं । उन्हें जाति मानने के दोष नहीं लगेंगे और यदि लगेगा तो भी थोड़ा ही लगेगा ।

उपलम्भात्समाचारान्मायाहस्ती यथोच्यते ।
उपलम्भात्समाचारादस्ति वस्तु तथोच्यते ।।44।।

व्यक्तिगत अनुभव और उससे मेल खाती हुई धारणा से ऐन्द्रजालिक हाथी सही मान लिया जाता है, इसी प्रकार वे लोग जो देखते हैं और उनकी धारणा के अनुकूल यदि वह हो तो उसे सत्य मान लेते हैं ।

जात्याभासं जलाभासं वस्त्वाभासं तथैव च ।
अजाचलमवस्तुत्वं विज्ञानं शान्तमद्वयम् ।।45।।

जो कुछ जन्मता-सा भासित होता है, चलता-सा भासता है, अस्तित्ववाला दिखाई देता है, वह वास्तव में जन्मरहित, अचल, शान्त, अद्वैत, विज्ञान ही है ।

एवं न जायते चित्तमेवं धर्मा अजाः स्मृताः ।
एवमेव विजानन्तो न पतन्ति विपर्यये ।।46।।

इस प्रकार चित्त उत्पन्न नहीं होता । ऐसे ही आत्मा 'अज' कहा गया है । इस प्रकार जाननेवाले लोग विपर्यय (भ्रम) में कभी नहीं फँसते हैं ।

ऋजुवक्रादिकाभासमलातं स्पन्दितं यथा ।
ग्रहणग्राहकाभासं विज्ञानस्पन्दितं तथा ।।47।।

जिस प्रकार जलती लकड़ी की ही गति कभी सीधी, कभी वक्र और कभी किसी और आकारवाली दीखती है, उसी प्रकार एक विज्ञान का ही स्फुरण ग्रहण एवं ग्राहक के रूप में प्रतीत होता है ।

अस्पन्दमानमलातमनाभासमजं यथा ।
अस्पन्दमानं विज्ञानमनाभासमजं तथा ।।48।।

जिस तरह चेष्टारहित जलती लकड़ी ऋजु (और वक्र) आदि आभास से रहित और 'अज' है, उसी प्रकार स्पन्दनरहित विज्ञानस्वरूप आत्मा भी ग्रहण-ग्राहकभावरूप आभासहीन और जन्मरहित ही है ।

अलाते स्पन्दमाने वै नाभासा अन्यतो भुवः ।
न ततोऽन्यत्र निःस्पन्दान्नालातं प्रविशन्ति ते ।।49।।

जलती हुई लकड़ी के स्पन्दनकाल में ऋजु (और वक्र) आदि आभास कहीं अन्यत्र से बनकर तो नहीं आते और उसका स्पन्दन बन्द हो जाने पर वहाँ से किसी दूसरे स्थान पर चले भी नहीं जाते और उसमें भी प्रविष्ट नहीं हो जाते।

न निर्गता अलातात्ते द्रव्यत्वाभावयोगतः ।
विज्ञानेऽपि तथैव स्युराभासस्याविशेषतः ।।50।।

वे सीधे (बाँके) आभास तो द्रव्य नहीं हैं—उनमें द्रव्यत्व का अभाव ही मौजूद है। इसलिए वे उस जलती हुई लकड़ी से तो नहीं निकल सकते। इसी प्रकार विज्ञान में भी ऐसी ही परिस्थिति है, क्योंकि आभास तो इन दोनों ही स्थलों में समान ही हैं।

विज्ञाने स्पन्दमाने वै नाभासा अन्यतो भुवः ।
न ततोऽन्यत्र निःस्पन्दान्न विज्ञानं विशन्ति ते ।।51।।

जब विज्ञान का स्फुरण होता है तब यह जगत् और उसके व्यवहार दीख पड़ते हैं। उनका अन्य कोई कारण नहीं है। यदि विज्ञान स्पन्दित नहीं होता, तब तो उन व्यवहारों का कोई आधार ही नहीं है और उनका उस विज्ञान में लय भी नहीं होता।

न निर्गतास्ते विज्ञानाद्द्रव्यत्वाभावयोगतः ।
कार्यकारणताभावाद्यतोऽचिन्त्याः सदैव ते ।।52।।

उन आभासों में द्रव्यत्व नहीं होने से वे विज्ञान में से निकल नहीं सकते। क्योंकि उन दोनों में कार्य-कारणता का कोई सम्बन्ध नहीं है। इसलिए ये आभास अचिन्त्य (अनिर्वचनीय) ही हैं।

द्रव्यं द्रव्यस्य हेतुः स्यादन्यदन्यस्य चैव हि ।
द्रव्यत्वमन्यभावो वा धर्माणां नोपपद्यते ।।53।।

द्रव्य का कारण द्रव्य अर्थात् पदार्थ का कारण पदार्थ ही होता है और वह भी एक पदार्थ का कारण अन्य पदार्थ ही हो सकता है। परन्तु जीवात्मा में तो द्रव्यत्व नहीं होता और द्रव्यत्वभिन्न कोई दूसरा भाव भी तो नहीं होता।

एवं न चित्तजा धर्माश्चित्तं वापि न धर्मजम् ।
एवं हेतुफलाजातिं प्रविशन्ति मनीषिणः ।।54।।

इस प्रकार विषय चित्त में से उत्पन्न नहीं होते और चित्त भी विषयों में से प्रकट नहीं होता। इसलिए ज्ञानी पुरुष हेतु और फल की अनुत्पत्ति (कार्य-कारण सम्बन्ध का अभाव) ही मानते हैं।

यावद्धेतुफलावेशस्तावद्धेतुफलोद्भवः ।
क्षीणे हेतुफलावेशे नास्ति हेतुफलोद्भवः ।।55।।

जहाँ तक कार्य-कारण सम्बन्ध माना जाता है, वहाँ तक वह कार्य-कारण सम्बन्ध दिखलाई पड़ेगा, परन्तु कार्य-कारणभाव के क्षीण होते ही वह कार्य-कारण नहीं रहेगा।

यावद्धेतुफलावेशः संसारस्तावदायतः ।
क्षीणे हेतुफलावेशे संसारं न प्रपद्यते ।।56।।

जहाँ तक कार्य-कारण सम्बन्ध का भाव रहता है, वहाँ तक यह संसारबन्धन (दुःखादि बन्धन) रहता है, पर कार्य-कारण भाव के क्षीण होने से मनुष्य संसार में नहीं आता।

संवृत्या जायते सर्वं शाश्वतं नास्ति तेन वै ।
सद्भावेन ह्यजं सर्वमुच्छेदस्तेन नास्ति वै ।।57।।

वैश्विक अज्ञान से ही सब उत्पन्न होता है, कुछ भी शाश्वत नहीं है। पारमार्थिक दृष्टि से देखने पर सब कुछ जन्मरहित है। इसका नाश नहीं हो सकता।

धर्मा य इति जायन्ते जायन्ते ते न तत्त्वतः ।
जन्म मायोपमं तेषां सा च माया न विद्यते ।।58।।

जो पदार्थ उत्पन्न हुए कहे जाते हैं, वे वास्तव में उत्पन्न होते ही नहीं। उनकी उत्पत्ति तो ऐन्द्रजालिक है और वह इन्द्रजाल (नजरबन्दी) भी तो वास्तविक नहीं है।

यथा मायामयाद्बीजाज्जायते तन्मयोऽङ्कुरः ।
नासौ नित्यो न चोच्छेदी तद्वद्धर्मेषु योजना ।।59।।

जैसे मायारूप बीज में से तद्रूप ही अंकुर उत्पन्न होता है। (माया जादूगरनी है अतः उससे उत्पन्न होनेवाला अंकुर भी तो जादूगर अर्थात् मायामय ही होगा न ?) वह नित्य भी नहीं होता और नाशशील भी नहीं होता। उसी प्रकार पदार्थों के विषय में भी समझ लेना चाहिए।

नाजेषु सर्वधर्मेषु शाश्वताशाश्वताभिधा ।
यत्र वर्णा न वर्तन्ते विवेकस्तत्र नोच्यते ।।60।।

जन्मरहित ही सभी धर्मों में (जीवात्माओं में) नित्य या अनित्य जैसी संज्ञा का कोई स्थान नहीं है। यहाँ वाणी की प्रवृत्ति काम नहीं करती है, वहाँ (अनिर्वचनीयता के कारण) निर्णय नहीं हो सकता।

यथा स्वप्ने द्वयाभासं चित्तं चलति माययाः ।
तथा जाग्रद्द्वयाभासं चित्तं चलति माययाः ।।61।।

जिस प्रकार स्वप्नावस्था में द्वैत का आभास माया के द्वारा चित्त का स्फुरण कराता है, उसी प्रकार जाग्रत् में भी द्वैत का आभास माया से ही चित्त को प्रवृत्त करता है।

अद्वयं च द्वयाभासं चित्तं स्वप्ने न संशयः ।
अद्वयं च द्वयाभासं तथा जाग्रन्न संशयः ।।62।।

यह तो निर्विवाद सत्य है कि स्वप्न में अद्वय चित्त ही द्वयाभास (द्वैताभासयुक्त) होता है। उसी प्रकार जाग्रत् में भी स्व-रूप से अद्वय अन्तःकरण ही द्वैताकार रूप से भासित होता है।

स्वप्नदृक्प्रचरन्स्वप्ने दिक्षु वै दशसु स्थितान् ।
अण्डजान्स्वेदजान्वापि जीवान्पश्यति यान्सदा ।।63।।

स्वप्नद्रष्टा जीव मानो दसों दिशाओं में घूमता हुआ अण्डज, स्वेदज आदि जीवों को सदैव देखता रहता है।

स्वप्नदृक्चित्तदृश्यास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् ।
तथा तद्दृश्यमेवेदं स्वप्नदृक्चित्तमिष्यत ।।64।।

मनुष्य जो कुछ भी वस्तु स्वप्न में देखता है, वह चित्त के ही दृश्य हैं—चित्त से भिन्न उनका कोई अस्तित्व नहीं है। तो जैसा वह दृश्य (मिथ्या) है वैसे ही उस दृश्य को देखनेवाला चित्त भी वैसा (मिथ्या) ही है।

चरञ्जागरिते जाग्रद्दिक्षु वै दशसु स्थितान्।
अण्डजान्स्वेदजान्वापि जीवान्पश्यति यान्सदा ।।65।।

इसी प्रकार जाग्रदवस्था में जागता मनुष्य दसों दिशाओं में घूमता हुआ, अण्डज, स्वेदज आदि जीवों को सदैव देखता रहता है।

जाग्रच्चित्तेक्षणीयास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक्।
तथा तद्दृश्यमेवेदं जाग्रतश्चित्तमिष्यते ।।66।।

ये सब भी जाग्रत् चित्त के द्वारा ही देखने में आते हैं, जाग्रत् चित्त से उनका अस्तित्व अलग नहीं है। अतः जाग्रत् आदि का चित्त ही उस दृश्यरूप में माना गया है।

उभे ह्यन्योऽन्यदृश्ये ते किं तदस्तीति नोच्यते।
लक्षणाशून्यमुभयं तन्मतेनैव गृह्यते ।।67।।

जीव और चित्त—दोनों एक-दूसरे के दृश्य हैं। वह क्या है, यह कहा नहीं जा सकता। दोनों ही प्रमाणहीन हैं। केवल मानने के लिए (मन की कल्पना से) ही वह ग्रहण किया जाता है।

यथा स्वप्नमयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च।
तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ।।68।।

जैसे स्वप्न में किसी को जन्मते हुए और किसी को मरते हुए देखा जाता है वैसे ही ये सब जीव होते भी हैं और नहीं भी होते।

यथा मायामयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च।
तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ।।69।।

जिस प्रकार यह जादू जैसा जीव जन्मता भी है और मरता भी है, वैसे ही ये सभी जीव होते भी हैं और नहीं भी होते।

यथा निर्मितको जीवो जायते म्रियतेऽपि वा।
तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ।।70।।

जिस प्रकार यह निर्मित (कल्पित) जीव जन्मता भी है और मरता भी है, उसी प्रकार ये सभी जीव होते भी हैं और नहीं भी होते।

न कश्चिज्जायते जीवः सम्भवोऽस्य न विद्यते।
एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ।।71।।

कोई जीव जन्मता नहीं है। इस जीव की कभी उत्पत्ति होती ही नहीं। यही उत्तम (पारमार्थिक) सत्य है कि यहाँ कुछ भी जन्म नहीं लेता (कारिका 3.48)।

चित्तस्पन्दितमेवेदं ग्राह्यग्राहकवद्द्वयम्।
चित्तं निर्विषयं नित्यमसङ्गं तेन कीर्तितम् ।।72।।

चित्त का स्पन्दन ही ग्राह्य-ग्राहकभाव रूप द्वैतभाव है। चित्त तो पारमार्थिक रूप से निर्विषय ही है। इसीलिए तो उसे नित्य और असंग कहा जाता है।

योऽस्ति कल्पितसंवृत्या परमार्थेन नास्त्यसौ।
परतन्त्राभिसंवृत्या स्यान्नास्ति परमार्थतः ।।73।।

जो वस्तु लौकिक व्यवहार के लिए (उपयोग के लिए) मन में कल्पित है, वह पारमार्थिक रूप से तो है ही नहीं। यदि अन्य शास्त्रों (द्वैतशास्त्रों) के लिए वह भले ही उपयोगी हो, पर पारमार्थिक रूप में वह नहीं है।

अजः कल्पितसंवृत्या परमार्थेन नाप्यजः।
परतन्त्राभिनिष्पत्त्या संवृत्या जायते तु सः ।।74।।

आत्मा भी कल्पित भौतिक दृष्टि से 'अज' कहा गया है, वास्तविक रूप से तो उसे 'अज' भी नहीं कहा जा सकता। अन्य द्वैतवादी शास्त्रों के अनुसार अज्ञान से ही वह उत्पन्न हुआ-सा होता है।

अभूताभिनिवेशोऽस्ति द्वयं तत्र न विद्यते।
द्वयाभावं स बुद्ध्वैव निर्निमित्तो न जायते ।।75।।

मनुष्य को अभूत (असत्य) में अभिनिवेश है, अर्थात् सत्य मानने का भ्रम हो गया है, सचमुच वहाँ द्वैत नहीं होता। जीवात्मा वास्तविक रूप में द्वैत के अभाव को जानकर ही धर्माधर्मादि निमित्त से रहित होकर फिर से यहाँ उत्पन्न नहीं होता।

यदा न लभते हेतूनुत्तमाधममध्यमान्।
तदा न जायते चित्तं हेत्वभावे फलं कुतः ।।76।।

जब उत्तम, मध्यम या कनिष्ठ हेतुओं के (कारणों के) निमित्त की कोई गुंजाइश ही न हो, तब मनुष्य जन्म नहीं लेता। क्योंकि जब कारण ही नहीं है तो फल (कार्य) कैसे बन सकेगा ?

अनिमित्तस्य चित्तस्य याऽनुत्पत्तिः समाऽद्वया।
अजातस्यैव सर्वस्य चित्तदृश्यं हि तद्यतः ।।77।।

निमित्तरहित चित्त की जन्मरहितता समान और अद्वैत होती है। सभी जन्मरहित पदार्थों का ऐसा ही है। क्योंकि वह सब चित्त के ही दृश्य हैं।

बुद्ध्वाऽनिमित्ततां सत्यां हेतुं पृथगनाप्नुवन्।
वीतशोकं तथाकाममयं पदमश्नुते ।।78।।

सब पदार्थों की पारमार्थिक (सत्य) नियमरहितता को पहचान कर उसके किसी भी कारण को नहीं मानता हुआ मनुष्य शोकरहित, कामरहित होकर अभयपद को प्राप्त कर लेता है।

अभूताभिनिवेशाद्धि सदृशे तत्प्रवर्तते।
वस्त्वभावं स बुद्ध्वैव निःसङ्गं विनिवर्तते ।।79।।

यह चित्त अभूत (असत् = द्वैत) के अभिनिवेश (आसक्ति) से डूब गया हो, तब तो वह चित्त उसी द्वैत में (भ्रम में) प्रवर्तमान होता रहेगा। परन्तु मनुष्य जब उसमें पारमार्थिकता का अभाव जान लेगा, तब आसक्तिरहित होकर एकदम उससे अलग हो जाएगा।

निवृत्तस्याप्रवृत्तस्य निश्चला हि तदा स्थितिः ।
विषयः स हि बुद्धानां तत्साम्यमजमद्वयम् ।।80।।

इस प्रकार विषयों से निवृत्त होकर, प्रवृत्तिभाव की मनःस्थिति को छोड़कर रहनेवाले मनुष्य की स्थिति निश्चल होती है और वही स्थिति ज्ञानियों का विषय होती है। वह जन्मरहित, समरस और अव्यय है।

अजमनिद्रमस्वप्नं प्रभातं भवति स्वयम् ।
सकृद्विभातो ह्येवैष धर्मो धातुस्वभावतः ।।81।।

यह आत्मा जन्मरहित, स्वप्नरहित, निद्रारहित और स्वयंप्रकाश है। यह धर्म (आत्मा) अपने मूल स्वभाव से ही सर्वदा प्रकाशवान रहता है।

सुखमाव्रियते नित्यं दुःखं विव्रियते सदा ।
यस्य कस्य च धर्मस्य ग्रहेण भगवानसौ ।।82।।

यदि तुम किसी और वस्तु को चाहना शुरू करो तो वह चिरकाल तक आत्मा को आवृत ही करती रहेगी। पर अगर तुम आत्मा को देखना चाहते हो तो तुम्हें बहुत परिश्रम करना पड़ेगा। ("यस्य कस्यचन धर्मस्य ग्रहेण असौ भगवान् सदा सुखम् आव्रियते, दुःखं विव्रियते" अर्थात् जिस किसी धर्म के ग्रहण से यह भगवान सरलता से छिपाया जाता है और मुश्किल से प्रकट किया जा सकता है)।

अस्ति नास्त्यस्ति नास्तीति नास्ति नास्तीति वा पुनः ।
चलस्थिरोभयाभावैरावृणोत्येव बालिशः ।।83।।

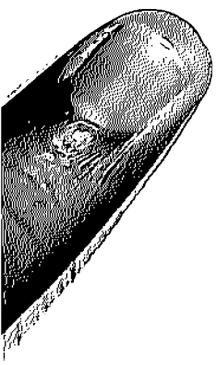

'है' (वैशेषिक), 'नहीं है' (योगाचार), 'है भी और नहीं भी' (जैन), 'नहीं है, नहीं है' (शून्यवादी बौद्ध)—इस प्रकार आत्मा के विषय में चल, स्थिर या उभय भावों से कल्पना करके मूढ लोग आत्मा को ढँक ही देते हैं।

कोट्यश्चतस्र एतास्तु ग्रहैर्यासां सदावृतः ।
भगवानाभिरस्पृष्टो येन दृष्टः स सर्वदृक् ।।84।।

ऊपर की बालिशों की चार कोटियों से आवृत इस भगवान् को जिसने कोटियों से मुक्त स्वरूप में देख लिया है, वह सर्वद्रष्टा है।

प्राप्य सर्वज्ञतां कृत्स्नां ब्राह्मण्यं पदमद्वयम् ।
अनापन्नादिमध्यान्तं किमतः परमीहते ।।85।।

संपूर्ण सर्वज्ञानस्वरूप परम अद्वैत, आदि-मध्य-अन्तरहित ब्रह्मपद की जब प्राप्ति हो गई तब इससे और अधिक क्या हो सकता है ?

विप्राणां विनयो ह्येष शमः प्राकृत उच्यते ।
दमः प्रकृतिदान्तत्वादेवं विद्वाञ्शमं व्रजेत् ।।86।।

वह परमपदस्थिति विप्रों का विनय है, वही उनका सहज 'शम' है। उनकी सहज जितेन्द्रियता ही उनका 'दम' है। इस प्रकार ज्ञानी शम (शान्ति) को प्राप्त करे।

सवस्तु सोपलम्भं च द्वयं लौकिकमिष्यते ।
अवस्तु सोपलम्भं च शुद्धं लौकिकमिष्यते ।।87।।

वस्तु का होना और उसका ग्रहण होना—ये दो भौतिक वास्तविकता जाग्रदवस्था कहलाती है, और वस्तु के न होने पर भी उसका ग्रहण हो, तो ये दो बातें शुद्ध लौकिक (स्वप्न) कहलाती हैं।

अवस्त्वनुपलम्भं च लोकोत्तरमिति स्मृतम् ।
ज्ञानं ज्ञेयं च विज्ञेयं सदा बुद्धैः प्रकीर्तितम् ।।88।।

जहाँ पदार्थ का अस्तित्व ही नहीं होता और उसकी उपलब्धि भी नहीं होती, ऐसी अवस्था को 'लोकोत्तर' (भौतिक जगत् के परे की) सुषुप्ति अवस्था कहा गया है। ज्ञानी लोगों ने (तीनों अवस्थाओं को परखकर) जो सदैव ज्ञान, ज्ञेय और विशेषज्ञेय है (जो तुरीय है) उसकी प्रसिद्धि की है।

ज्ञाने च त्रिविधे ज्ञेये क्रमेण विदिते स्वयम् ।
सर्वज्ञता हि सर्वत्र भवतीह महाधियः ।।89।।

जब भौतिक ज्ञान और तीनों अवस्थाओं का ज्ञान मनुष्य को हो जाता है, तब वह बुद्धिमान् व्यक्ति इसी जन्म में सभी विषयों में सर्वज्ञता प्राप्त कर लेता है।

हेयज्ञेयाप्यपाक्यानि विज्ञेयान्यग्रयाणतः ।
तेषामन्यत्र विज्ञेयादुपलम्भस्त्रिषु स्मृतः ।।90।।

जाग्रदादि अवस्थारूप त्याज्य, आत्मरूप ज्ञेय, पाण्डित्यादि रूप प्राप्य और मल आदि पाक्य (पकाकर नाश किए जाने वाले)—इन सबको सबसे पहले जान लेना चाहिए। परन्तु विज्ञेय (आत्मा) के सिवा बाकी के तीनों में जो ग्रहण होता है, वह तो उपलम्भ (मिथ्या = दिखावे मात्र का अस्तित्व) ही होता है।

प्रकृत्याकाशवज्ज्ञेयाः सर्वे धर्मा अनादयः ।
विद्यते न हि नानात्वं तेषां क्वचन किञ्चन ।।91।।

सभी आत्मा (जीवात्मा) आकाश जैसा ही निर्लेप है और सभी अनादि (अजन्मा) ही है। उनमें नानात्वं (भिन्नता) नहीं है अर्थात् कहीं भी किसी भी प्रकार का भेद नहीं है।

आदिबुद्धाः प्रकृत्यैव सर्वे धर्माः सुनिश्चिताः ।
यस्यैवं भवति क्षान्तिः सोऽमृतत्वाय कल्पते ।।92।।

सभी आत्मा स्वरूप से ही पूर्णज्ञानरूप हैं, यह निश्चित किया गया है। जो साधक निश्चित रूप से यह जान लेता है, वह अमरत्व (मोक्ष) को प्राप्त कर लेता है।

आदिशान्ता ह्यनुत्पन्नाः प्रकृत्यैव सुनिर्वृताः ।
सर्वे धर्माः समाभिन्ना अजं साम्यं विशारदम् ।।93।।

सभी जीवात्मा पहले से ही नित्य, निरन्तर, शान्त, जन्मरहित, स्वभाव से ही वृत्तिरहित, समान, अभिन्न और अज-साम्य (विशुद्ध आत्मतत्त्व) ही हैं।

वैशारद्यं तु वै नास्ति भेदे विचरतां सदा ।
भेदनिम्नाः पृथग्वादास्तस्मात्ते कृपणाः स्मृताः ।।94।।

सर्वदा भेदभाव में ही रममाण लोगों को किसी काल में विशुद्धि प्राप्त नहीं होती। भेदवादी लोग भिन्नता की ओर ही जाया करते हैं, इसलिए वे कृपण कहे जाते हैं।

अजे साम्ये तु ये केचिद्धविष्यन्ति सुनिश्चिताः।
ते हि लोके महाज्ञानास्तच्च लोको न गाहते ।।95।।

यदि कोई मनुष्य उस जन्मरहित साम्य में दृढ निश्चयवाले होंगे, तो वे ही इस जगत् में बड़े ज्ञानी माने जाएँगे। क्योंकि इस आत्मज्ञान में सामान्य लोगों की बुद्धि तो चलती नहीं है।

अजेष्वजमसङ्क्रान्तं धर्मेषु ज्ञानमिष्यते।
यतो न क्रमते ज्ञानमसङ्गं तेन कीर्तितम् ।।96।।

जन्मरहित जीवात्माओं में जन्मरहित (अनादि) ज्ञान का उचित मेल बैठता है (ऐसा ज्ञान असंक्रान्त = अमिश्रित = विशुद्ध ही है)। क्योंकि ऐसा ज्ञान अन्यत्र कहीं प्रवर्तमान नहीं होता। इसीलिए उसे असंग कहा गया है।

अणुमात्रेऽपि वैधर्म्ये जायमाने विपश्चितः।
असङ्गता सदा नास्ति किमुतावरणच्युतिः ।।97।।

द्वैतमतानुसार आत्मा में यदि लेशमात्र भी वैधर्म्य (परिवर्तन) हो, तो वहाँ आत्मा की असंगता का मेल नहीं बैठेगा। और जब आत्मा असंग नहीं रहा, तब तो माया के आवरण को हटाने की बात ही कहाँ रही ?

अलब्धावरणाः सर्वे धर्माः प्रकृतिनिर्मलाः।
आदौ बुद्धास्तथा मुक्ता बुध्यन्त इति नायकाः ।।98।।

सभी जीवात्मा आवरणहीन तथा स्वभाव से ही विशुद्ध हैं। सदैव वे ज्ञानस्वरूप हैं, सदैव वे मुक्त ही हैं। ज्ञानी लोग कहते हैं कि उन्हें जाना जा सकता है।

क्रमते न हि बुद्धस्य ज्ञानं धर्मेषु तायिनः।
सर्वे धर्मास्तथा ज्ञानं नैतद्बुद्धेन भाषितम् ।।99।।

परमार्थदर्शी ज्ञानी का ज्ञान कभी किसी भी जीवात्मा में (जीवात्माओं में) संक्रान्त नहीं होता और सभी जीवात्मा और ज्ञान तो नित्य है (तायिनः = नित्याः)। बुद्ध ने इस नित्यता की बात नहीं कही है।

दुर्दर्शमतिगम्भीरमजं साम्यं विशारदम्।
बुद्ध्वा पदमनानात्वं नमस्कुर्मो यथाबलम् ।।100।।

यह परमार्थतत्त्व बड़ा दुर्विज्ञेय है, बड़ा गहन है, जन्म (आदि) रहित है, सर्वत्र समरस है, परमशुद्ध है; ऐसे अद्वैत पद को जानकर हम उसे यथाशक्ति नमस्कार करते हैं।

अलातशान्ति-प्रकरण समाप्त।

माण्डूक्यकारिका सहित माण्डूक्योपनिषद् यहाँ समाप्त होती है।

❋

(7) तैत्तिरीयोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यजुर्वेद सामान्यतया वैदिक विधियों का सन्दर्भ-ग्रन्थ माना जाता है। यजुर्वेद की दो शाखाएँ हैं—कृष्णयजुर्वेद और शुक्लयजुर्वेद। कृष्णयजुर्वेद को तैत्तिरीय भी कहा जाता है। अन्य वेदों की तरह इस शाखा के भी ब्राह्मण, आरण्यक और उपनिषद् ग्रन्थ हैं। इस वेद के आरण्यक के 7 से 9 प्रकरणों में यह उपनिषद् समायी है। और इसका दसवाँ प्रकरण सुप्रसिद्ध महानारायणोपनिषद् (याज्ञिकी उपनिषद्) है। तैत्तरीयोपनिषद् में गृहीत तीन प्रकरणों का नाम (1) शीक्षावल्ली, (2) ब्रह्मानन्दवल्ली और (3) भृगुवल्ली है।

शीक्षावल्ली में बारह अनुवाक (उपविभाग) हैं, ब्रह्मानन्दवल्ली में उन्नीस अनुवाक हैं और भृगुवल्ली में दस अनुवाक हैं। कुल एकतालीस अनुवाक हैं और प्रत्येक अनुवाक में कुछ गद्य-कण्डिकाएँ होती हैं।

'तैत्तिरीय' नाम के पीछे एक किंवदन्ती है कि—एक बार याज्ञवल्क्य ने अपने गुरु वैशम्पायन का कुछ अपराध किया। यों तो याज्ञवल्क्य बड़े बुद्धिमान मेधावी युवा छात्र थे पर अभिमानवश उनसे कुछ अपराध हो गया और गुरु ने क्रुद्ध होकर कहा—"मेरा दिया सब ज्ञान मुझे वापिस दे दो।" याज्ञवल्क्य ने वमन करके गुरु से लिया हुआ ज्ञान वापिस कर दिया। पर वह ज्ञान पवित्र, मूल्यवान और गूढ था, वह व्यर्थ नहीं जाना चाहिए, इसलिए वैशम्पायन ने अपने शिष्यों को उसे निगल जाने को कहा। शिष्यों ने तित्तर का रूप धारण कर उसे निगल लिया। इस किंवदन्ती का तात्पर्य यह है कि ज्ञान हमेशा आत्मस्वरूप होने से विशुद्ध ही है। ज्ञान की कभी उपेक्षा नहीं करनी चाहिए। किसी भी उपाय से उसका रक्षण करना चाहिए।

तैत्तिरीय उपनिषद् कृष्णयजुर्वेद से सम्बद्ध है और कृष्ण का अर्थ तो काला या अशुद्ध होता है, पर बात यह है कि ज्ञान कभी अशुद्ध नहीं होता। ज्ञान का अधिष्ठान (आश्रय) काला हो सकता है। यहाँ तित्तरों ने जिस वमन किए हुए ज्ञान को निगलकर बाद में अन्यों को दिया, उसे वैशम्पायन ने 'कृष्ण' (मैला-काला) कहा, क्योंकि शिष्य स्वयं अशुद्ध थे। फिर भी याज्ञवल्क्य उनमें अपवाद थे। वेदों के ज्ञान के लिए उन्होंने सूर्योपासना की और सूर्य की तरह प्रकाशित हो उठे। फिर सूर्य की कृपा से उन्होंने जो ज्ञान प्राप्त किया वही 'शुक्ल' (शुद्ध) कहा गया।

पहली शीक्षावल्ली उच्चारण (शुद्ध उच्चारण) विषयक है। योग्य उच्चारण नहीं करने से अर्थ का अनर्थ हो जाता है। कण्ठोपकण्ठ से जतन किए गए वेद साहित्य में शुद्ध उच्चारण का बड़ा महत्त्व था। आज तक मंत्रोच्चारण में वह परंपरा चालू रही है। साथ-ही-साथ यह वल्ली प्रार्थना या उपासना की विधि भी बताती है। उपासक के हाथ-पैर-आँखें आदि के स्थान

तथा विधि भी दी गई। उपासना का फल भी तत्तत् स्थान पर बताया गया है। शरीर - मन के संयम पर जोर दिया गया है।

इस शीक्षावल्ली में ओम् को ब्रह्म का प्रतीक मानकर उसे सबमें ओत-प्रोत माना है। अन्य उपासनाएँ, शिष्योपदेश, मोक्षमीमांसा आदि अनेक विषय हैं।

दूसरी ब्रह्मानन्दवल्ली में पाँच कोशों का वर्णन किया गया है। सब कोशों की महिमा भी बताई गई है। ब्रह्म को सत् और असत् मानने वालों का भेद भी दिखाया गया है। ब्रह्म और ब्रह्मवेत्ता का वर्णन किया गया है। ब्रह्मानन्द प्राप्त करने वालों की अभय प्राप्ति का वर्णन किया गया है।

तीसरी भृगुवल्ली है। इसमें भृगु को उसके पिता द्वारा दिए गए ब्रह्मोपदेश का वर्णन है। भृगु अपने पिता के पास बार-बार जाकर क्रमशः ब्रह्म का ज्ञान प्राप्त करते हैं—प्राण, मन, विज्ञान, आनन्द और अन्त में अपार ब्रह्म पर जाकर भृगु की ज्ञानयात्रा स्थिर होती है। किस-किस रूप की उपासना से किस-किस प्रकार का फल मिलता है, वह भी बताया गया है।

शान्तिपाठः

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः। शं नो भवत्वर्यमा। शं नो इन्द्रो बृहस्पतिः। शं नो विष्णुरुरुक्रमः। नमो ब्रह्मणे। नमस्ते वायो। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि। ऋतं वदिष्यामि। सत्यं वदिष्यामि। तन्मामवतु। तद्वक्तारमवतु। अवतु माम्। अवतु वक्तारम्। ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

नोट—इसका हिन्दी रूपान्तर अगले मन्त्र में दिया गया है।

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै। तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै। ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

नोट—इसका हिन्दी रूपान्तर आगे ब्रह्मानन्दवल्ली के शान्तिपाठ में दिया गया है।

शीक्षावल्ली (1)

प्रथमोऽनुवाकः

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः। शं नो भवत्वर्यमा। शं न इन्द्रो बृहस्पतिः। शं नो विष्णुरुरुक्रमः। नमो ब्रह्मणे। नमस्ते वायो। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि। त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि। ऋतं वदिष्यामि। सत्यं वदिष्यामि। तन्मामवतु। तद्वक्तारमवतु। अवतु माम्। अवतु वक्तारम्। ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥1॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥1॥

हमारे लिए मित्र (सूर्य) सुखकर हो, वरुण हमारे लिए सुखदायी हो, हमारे लिए अर्यमा सुखकर हो, हमारे लिए इन्द्र और बृहस्पति शान्तिदायक हों। हमारे लिए बलवान कदमों वाले विष्णु सुखकर हो। ब्रह्मरूप वायु को नमस्कार, हे वायु तुमको नमस्कार ! तुम्हीं प्रत्यक्ष ब्रह्म हो, इसलिए तुम्हें ही मैं प्रत्यक्ष ब्रह्म कहूँगा। तुम्हीं को मैं शास्त्रोक्त निश्चित अर्थ कहूँगा। तुम्हीं को मैं सत्य के रूप में उद्घोषित करूँगा। तुम मेरी रक्षा करो और मेरे उपदेशक की भी रक्षा करो। रक्षा करो, मेरी रक्षा करो, वक्ता की भी रक्षा करो। आध्यात्मिक, आधिभौतिक तथा आधिदैविक—तीनों प्रकार के तापों की शान्ति हो। (यहाँ प्रथम अनुवाक पूरा होता है)।

द्वितीयोऽनुवाकः

ॐ शीक्षां व्याख्यास्यामः। वर्णः स्वरः। मात्रा बलम्। साम सन्तानः। इत्युक्तः शीक्षाध्यायः ॥1॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥2॥

अब हम शिक्षा की—उच्चारणशास्त्र की व्याख्या करेंगे। इसमें अकारादि वर्ण, उदात्तादि स्वर, ह्रस्वादि मात्रा, शब्दोच्चारण में आवश्यक प्राण का प्रधान रूप बल, नियमानुसार उचारण की पद्धति रूप साम तथा सन्तान (संहिता-सन्धि) आदि विषय सीखने योग्य हैं। इसे शीक्षाध्याय कहा गया है। (यहाँ दूसरा अनुवाक पूरा हुआ)।

तृतीयोऽनुवाकः

सह नौ यशः। सह नौ ब्रह्मवर्चसम्। अथातः संहिताया उपनिषदं व्याख्यास्यामः। पञ्चस्वधिकरणेषु। अधिलोकमधिज्यौतिषमधिविद्यमधिप्रजमध्यात्मम्। ता महासंहिता इत्याचक्षते। अथाधिलोकम्। पृथिवी पूर्वरूपम्। द्यौरुत्तररूपम्। आकाशः सन्धिः। वायुः सन्धानम्। इत्यधिलोकम् ॥1॥

हम दोनों को (गुरु और शिष्य को) एक साथ ही यश प्राप्त हो। और हम दोनों को एक साथ ही ब्रह्मतेज की प्राप्ति हो। (क्योंकि शास्त्राध्ययन से परिमार्जित बुद्धि वाले लोग भी परमार्थ तत्त्व को समझने में सहसा समर्थ नहीं होते, अतः) हम अब पाँच अधिकरणों में संहिता के उपनिषद् (अर्थात् संहिता—सन्धि सम्बन्धी तात्त्विक उपासना) की व्याख्या करेंगे। ये पाँच अधिकरण हैं—(1) अधिलोक, (2) अधिज्यौतिष, (3) अधिविध, (4) अधिप्रज और (5) अध्यात्म। इन पाँचों अधिकरणों को विद्वान् लोग महासंहिता कहते हैं। इन अधिकरणों में से पहले हम अधिलोक सम्बन्धी उपासना की बात करेंगे। संहिता का प्रथम वर्ण पृथिवी है, अन्तिम वर्ण द्युलोक है, सन्धिभाग आकाश है और वायु सन्धान (जोड़नेवाला) है। (अर्थात् 'अधिलोक' की उपासना करनेवाले मनुष्य को पूर्वोक्त संहिता में इस प्रकार की दृष्टि करनी चाहिए)। इस प्रकार यह 'अधिलोक का दर्शन' कहा गया।

अथाधिज्यौतिषम्। अग्निः पूर्वरूपम्। आदित्य उत्तररूपम्। आपः सन्धिः। वैद्युतः सन्धानम्। इत्यधिज्यौतिषम्।

अधिलोक की उपासना के बाद अब अधिज्यौतिष दर्शन कहा जाता है। इस उपासना में संहिता का प्रथम वर्ण अग्नि है, अन्तिम वर्ण सूर्य, सन्धिभाग जल है, विद्युत् सन्धान (जोड़नेवाला) है

(अधिज्यौतिष के उपासक को संहिता में इस प्रकार की दृष्टि रखनी चाहिए)। इस प्रकार यहाँ 'अधिज्यौतिष दर्शन' कहा गया।

अथाधिविद्यम्। आचार्यः पूर्वरूपम्। अन्तेवास्युत्तररूपम्। विद्या सन्धिः। प्रवचनꣳ सन्धानम्। इत्यधिविद्यम् ॥2॥

ज्योतिविषयक दर्शन के बाद अब विद्याविषयक दर्शन (उपासना) कहा जाता है। यहाँ इस संहिता का प्रथम वर्ण आचार्य है। अन्तिम वर्ण अन्तेवासी (शिष्य) है। दोनों के मिलन से उद्भूत विद्या ही सन्धि (जोड़नेवाली) है और प्रवचन (परिप्रश्न-उत्तर) आदि सन्धान (जोड़ने का साधन) है। इस प्रकार विद्याविषयक संहिता कही गई है।

अथाधिप्रजम्। माता पूर्वरूपम्। पितोत्तररूपम्। प्रजा सन्धिः। प्रजननꣳ सन्धानम्। इत्यधिप्रजम् ॥3॥

जब प्रजाविषयक दर्शन कहा जाता है। इस उपासनादर्शन में माता संहिता का प्रथम वर्ण है। पिता अन्तिम वर्ण है। प्रजा (सन्तति) उन दोनों को जोड़नेवाली सन्धि है। प्रजनन (शास्त्रविहित काल का स्त्रीसंभोग) सन्धान (जोड़ने का साधन) है। इस प्रकार प्रजा सम्बन्धी संहिता का रहस्य यहाँ बताया गया है।

अथाध्यात्मम्। अधरा हनुः पूर्वरूपम्। उत्तरा हनुरुत्तररूपम्। वाक् सन्धिः। जिह्वा सन्धानम्। इत्यध्यात्मम्।

इसके बाद अब इस पंचाधिकरणी संहिता के पाँचवें अध्यात्माधिकरण का (आत्मविषयक संहिता अर्थात् उसके रहस्य का) वर्णन किया जाता है—यहाँ इस संहिता में प्रथम वर्ण नीचे का जबड़ा है और अन्तिम वर्ण ऊपर का जबड़ा है। इन दोनों के मिलने से उत्पन्न हुई वाणी यहाँ सन्धि है। और जीभ वाणी की उत्पत्ति का कारण (साधन) है। इस प्रकार यहाँ अध्यात्मविषयक संहिता कही गई।

इतीमा महासꣳहिताः। य एवमेता महासꣳहिता व्याख्याता वेद। सन्धीयते प्रजया पशुभिः। ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन सुवर्ग्येण लोकेन ॥4॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥3॥

इस तरह ये महासंहिताएँ कही जाती हैं। जो मनुष्य ऊपर वर्णित की गई इन महासंहिताओं की उपासना की पद्धति और रहस्य को जान लेता है और उसका अनुष्ठान करता है, वह मनुष्य प्रजा, ब्रह्मतेज, अन्नादि सम्पत्ति और स्वर्ग को प्राप्त कर लेता है। (यहाँ तीसरा अनुवाक पूरा हुआ)।

चतुर्थोऽनुवाकः

यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः। छन्दोभ्योऽध्यमृतात्सम्बभूव। स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु। अमृतस्य देवधारणो भूयासम्। शरीरं मे विचर्षणम्। जिह्वा मे मधुमत्तमा। कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम्। ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधया पिहितः। श्रुतं मे गोपाय ॥1॥

जो वेदों में सर्वश्रेष्ठ है, जो सर्वरूप है, जो वेदरूपी अमृत से उत्पन्न हुआ है, वह ओंकाररूप परमात्मा मुझे मेधा (विश्लेषक तीक्ष्ण बुद्धि) से प्रसन्न (बलिष्ठ) बना दे। हे देव! मैं अमृतत्व को (ब्रह्मज्ञान को) धारण करनेवाला हो जाऊँ। मेरा शरीर विशेष स्फूर्तिवाला हो, मेरी जिह्वा अत्यन्त

मधुरभाषिणी हो, मैं अपने कानों से बहुत सुनता रहूँ। हे ओंकार! तुम तो ब्रह्म का कोश (खजाना) हो। तुम लौकिक वुद्धि से आवृत हुए हो, इसलिए पहचाने नहीं जाते हो। मेरे द्वारा सुनी गई विद्या का तुम रक्षण करो।

आवहन्ती वितन्वाना। कुर्वाणा चीरमात्मनः। वासाꣳसि मम गावश्च। अन्नपाने च सर्वदा। ततो मे श्रियमावह। लोमशां पशुभिः सह स्वाहा। आमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा। विमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा। प्रमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा। दमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा। शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥2॥

हे (अग्नि के अधिष्ठाता) देव! मेरे लिए आवश्यकता पड़ने पर तुरन्त ही तरह-तरह के वस्त्र, गायें, खाद्यान्न सामग्री—ऐसी-ऐसी बहुत-सी चीजें ला देने वाली और उन्हें बढ़ानेवाली तथा बनानेवाली 'श्री' को ला दो। जो रोमवाले पशु आदि हमें प्राप्त कराएँ। इस उद्देश्य से आपको यह आहुति दी जाती है। ब्रह्मचारी (विद्यार्थी) मेरे पास आएँ, वे निष्कपट हों, वे प्रामाणिक और ज्ञानधारक हों, वे इन्द्रियों का संयम करनेवाले हों, वे मन को वश में करनेवाले हों—इन सबके लिए ये पाँच आहुतियाँ दी जाती हैं (यहाँ एक-एक उद्देश्य के लिए एक-एक आहुति है)।

यशो जनेऽसानि स्वाहा। श्रेयान् वस्यसोऽसानि स्वाहा। तं त्वा भग प्रविशानि स्वाहा। स मा भग प्रविश स्वाहा। तस्मिन् सहस्रशाखे निभगाहं त्वयि मृजे स्वाहा। यथाऽपः प्रवता यन्ति। यथा मासा अहर्जरम्। एवं मा ब्रह्मचारिणः। धातरायान्तु सर्वतः स्वाहा। प्रतिवेशोऽसि प्रमा भाहि प्रमा पद्यस्व ॥3॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥4॥

मैं लोगों में यशस्वी होऊँ। मैं बहुत ही प्रशस्य और धनवान बनूँ। हे भगवन्! मैं ब्रह्मकोशरूप आप में समा जाऊँ। और हे भगवन्, तुम भी मुझमें समा जाओ। हे भगवन्, हजारों शाखावाले तुममें ध्यान के द्वारा निमग्न होकर मैं अपने आपको विशुद्ध कर लूँ। (तत्तद् उद्देश्यों से ये आहुतियाँ दी जाती हैं)। जिस प्रकार नदी आदि का समग्र जलप्रवाह निम्न स्तर पर होकर सागर से मिल जाता है, और जिस तरह दिनों को निगलने वाले महीने वर्ष में समा जाते हैं, ठीक इसी तरह हे विधाता! इसी तरह मेरे पास चारों ओर से ब्रह्मचारी आते रहें, और मैं उन्हें विद्या देता रहूँ। तुम सबके विश्रामस्थल हो। मेरे लिए तुम प्रकाशित हो। मुझे तुम प्राप्त हो जाओ। (इन सभी प्रत्येक उद्देश्य के लिए एक-एक आहुति देनी चाहिए।) (यहाँ चौथा अनुवाक पूरा हुआ।)

पञ्चमोऽनुवाकः

भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्तिस्रो व्याहृतयः। तासामु ह स्मैतां चतुर्थीम्। महाचमस्यः प्रवेदयते। मह इति। तद्ब्रह्म। स आत्मा। अङ्गान्यन्या देवताः। भूरिति वा अयं लोकः। भुव इत्यन्तरिक्षम्। सुवरित्यसौ लोकः। मह इत्यादित्यः। आदित्येन वाव सर्वे लोका महीयन्ते ॥1॥

भूः, भुवः और सुवः—ये तीन व्याहृतियाँ तो प्रसिद्ध हैं। इन तीनों से भिन्न चौथी व्याहृति 'महः' है। उसको महाचमस के पुत्र ने सर्वप्रथम जाना था। चौथी व्याहृति ही ब्रह्म है। वह सभी व्याहृतियों

का आत्मा है। अन्य देवता उसके अंग हैं। 'भू' व्याहृति पृथ्वी लोक है, 'भुवः' व्याहृति अन्तरिक्ष है और 'सुवः' यह प्रसिद्ध स्वर्गलोक है। 'महः' सूर्य है, क्योंकि सूर्य से सब लोक वृद्धि प्राप्त करते हैं।

भूरिति वा अग्निः। भुव इति वायुः। सुवरित्यादित्यः। मह इति चन्द्रमाः। चन्द्रमसा वाव सर्वाणि ज्योतीꣳषि महीयन्ते। भूरिति वा ऋचः। भुव इति सामानि। सुवरिति यजूꣳषि ॥2॥

अथवा 'भू' व्याहृति अग्नि है, 'भुवः' व्याहृति वायु है, 'सुवः' व्याहृति सूर्य और 'महः' व्याहृति चन्द्रमा है। क्योंकि चन्द्र से ही सब ज्योतियाँ वृद्धि को प्राप्त करती हैं। अथवा तो 'भूः' व्याहृति ही ऋग्वेद है, 'भुवः' ही सामवेद है, 'सुवः' ही यजुर्वेद है।

'मह' इति ब्रह्म। ब्रह्मणा वाव सर्वे वेदा महीयन्ते। भूरिति वै प्राणः। भुव इत्यपानः। सुवरिति व्यानः। मह इत्यन्नम्। अन्नेन वाव सर्वे प्राणा महीयन्ते। ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्धा। चतस्रश्चतस्रो व्याहृतयः। ता यो वेद। स वेद ब्रह्म। सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति ॥3॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥5॥

यह 'महः' ब्रह्म है क्योंकि ब्रह्म से ही सब वेद वृद्धि प्राप्त करते हैं। यह 'भूः' की व्याहृति ही प्राण है, 'भुवः' यह अपान है, 'सुवः' यह व्यान है, 'महः' यह अन्न है। अन्न से ही ये सभी प्राण वृद्धि प्राप्त करते हैं (तृप्त होते हैं; अर्थात् ये तीन व्याहृतियाँ मानो प्राण ही हैं और महः = अन्न चौथी व्याहृति है)। ये चार व्याहृतियाँ चार-चार प्रकार (कुल सोलह प्रकार) की हैं। जो उन्हें तत्त्वतः जानता है, वह ब्रह्म को जानता है। ऐसे ब्रह्मवेत्ता को सभी देव बलि (भेंट) उपहार देते हैं। (यहाँ पाँचवाँ अनुवाद पूरा हुआ।)

षष्ठोऽनुवाकः

स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः। तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः। अमृतो हिरण्मयः। अन्तरेण तालुके। य एष स्तन इवावलम्बते। सेन्द्रयोनिः। यत्रासौ केशान्तो विवर्तते। व्यपोह्य शीर्षकपाले। भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति। भुव इति वायौ ॥1॥

इस हृदय में पूर्वोक्त जो यह आकाश है, उसमें यह विशुद्ध प्रकाशमय अविनाशी मनोमय पुरुष रहता है। दोनों तालुओं के बीच जो यह स्तन जैसा लटक रहा है, इसके भी भीतर जहाँ यह बालों का मूल स्थान (ब्रह्मरन्ध्र) स्थित है, वहाँ मस्तक के दोनों कपालों को भेद कर जो सुषुम्णा नाम की नाड़ी निकली है, वह इन्द्रयोनि (परमात्मा की प्राप्ति का द्वार) है। महापुरुष अन्तकाल में 'भूः' इस व्याहृति के अर्थरूप अग्नि में स्थित होता है, और 'भुवः' इस व्याहृति के अर्थरूप वायु देवता में स्थित होता है।

सुवरित्यादित्ये। मह इति ब्रह्मणि। आप्नोति स्वाराज्यम्। आप्नोति मनसस्पतिम्। वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः। श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः। एतत्ततो भवति। आकाशशरीरं ब्रह्म। सत्यात्म प्राणारामं ब्रह्म आनन्दम्। शान्तिसमृद्धममृतम्। इति प्राचीनयोग्योपास्स्व ॥2॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ॥6॥

उसके बाद वह महापुरुष 'स्वः' इस व्याहृति के अर्थरूप सूर्य में स्थित होता है। बाद में 'महः' इस व्याहृति के अर्थरूप ब्रह्म में स्थित होता है। वह मनुष्य स्वाराज्य को प्राप्त कर लेता है। मन के स्वामी को प्राप्त कर लेता है। वह वाणी का स्वामी हो जाता है, वह नेत्रों का स्वामी हो जाता है, वह विज्ञान का स्वामी हो जाता है। वह पूर्वोक्त साधन के द्वारा इस फल को प्राप्त करता है। वह ब्रह्म आकाश की तरह ही निराकार और सर्वव्यापी है। वह एकमात्र सत्तारूप है। वह सभी इन्द्रियों को आराम देनेवाला, शान्ति से सम्पन्न और अविनाशी है। ऐसा मानकर, हे प्राचीनयोग्य शिष्य, तुम उसकी उपासना करो। (यहाँ छठाँ अनुवाक पूरा हुआ।)

सप्तमोऽनुवाकः

पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशाः। अग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि। आप ओषधयो वनस्पतय आकाश आत्मा। इत्यधिभूतम्। अथाध्यात्मम्। प्राणो व्यानोऽपान उदानः समानः। चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् त्वक्। चर्म माꣳसꣳ स्नावास्थिमज्जा। एतदधिविधाय ऋषिरवोचत्। पाङ्क्तं वा इदꣳ सर्वम्। पाङ्क्तेनैव पाङ्क्तꣳ स्पृणोतीति ॥1॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥7॥

पृथ्वी, अंतरिक्ष, स्वर्ग, दिशाएँ, ईशानादि दिशाकोण—ये पाँच लोगों की आधिभौतिक पंक्ति है। अग्नि, वायु, सूर्य, चन्द्रमा और नक्षत्र—ये पाँच ज्योतिसमुदाय की पंक्ति है। जल, वनस्पति, औषधियाँ, आकाश और आत्मा (और उनका संधान रूप स्थूल शरीर) ये सब मिलकर स्थूल पदार्थों की पंक्ति है। इस प्रकार आधिभौतिक दृष्टि से वर्णन हुआ। अब आध्यात्मिक दृष्टि बताते हैं—प्राण, व्यान, अपान, उदान और समान—ये पाँचों प्राणों की पंक्ति है। चक्षु, श्रोत्र, मन, वाक् और त्वक्—यह करणों की पंक्ति है। त्वचा, मांस, स्नायु, अस्थि और मज्जा—यह शरीरगत धातु की पंक्ति है। इस तरह ठीक तरह से कल्पना करके ऋषि ने कहा कि यह सब पांक्त ही है। साधक (उपासक) आध्यात्मिक पांक्त से बाह्य पांक्त को और बाह्य से आध्यात्मिक पांक्त को पूर्ण करता है। (यहाँ सातवाँ अनुवाक पूर्ण हुआ।)

अष्टमोऽनुवाकः

ओमिति ब्रह्म। ओमितीदꣳसर्वम्। ओमित्येतदनुकृतिर्ह स्म वा अप्यो श्रावयेत्याश्रावयन्ति। ओमिति सामानि गायन्ति। ओꣳशोमिति शस्त्राणि शꣳसन्ति। ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति। ओमिति ब्रह्मा प्रसौति। ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति। ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह ब्रह्मोपाप्नवानीति। ब्रह्मैवोपाप्नोति ॥1॥

इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥8॥

'ओम्' यह शब्दब्रह्म है, क्योंकि 'ॐ' सर्वरूप है। 'ॐ' यह अनुकृति (अनुकरण—सम्मति) हकारसूचक है, यह तो प्रसिद्ध है। यज्ञ करानेवाले लोग 'ॐ श्रावय' ऐसा कहकर ही बोलते हैं। ॐ बोलकर ही सामगान किया जाता है। 'ॐ शोम्' ऐसा बोलकर ही गतिहीन (अछांदस ?) ऋचाओं का पाठ किया जाता है। उध्वर्यु लोग प्रत्येक कर्म के प्रति 'ॐ' का उच्चारण करते हैं। 'ॐ' का उच्चारण करके ही ब्रह्मा—यह चौथा ऋत्विक् अनुमति देता है। वेदाध्ययन करनेवाला ब्राह्मण ॐ बोलकर ही

कहता है कि—'मैं ब्रह्म को (वेद को या परब्रह्म को) प्राप्त करूँ।' और इसीलिए वह ब्रह्म को प्राप्त करता है। (यहाँ आठवाँ अनुवाद पूरा हुआ।)

नवमोऽनुवाकः

ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च। सत्यं च स्वाध्यायप्रवचने च। तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च। दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च। शमश्च स्वाध्यायप्रवचने च। अग्नयश्च स्वाध्यायप्रवचने च। अग्निहोत्रं च स्वाध्यायप्रवचने च। अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने च। मानुषं च स्वाध्यायप्रवचने च। प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च। प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च। प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च। सत्यमिति सत्यवचा राथीतरः। तप इति तपोनित्यः पौरुशिष्टिः स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः। तद्धि तपस्तद्धि तपः ॥1॥

इति नवमोऽनुवाकः ॥9॥

शास्त्रादि द्वारा बुद्धि में किया गया निश्चय अर्थात् 'ऋत' और अध्ययन-अध्यापन करना चाहिए। सत्य और अध्ययन-अध्यापन करना चाहिए। तप और अध्ययन-अध्यापन करना चाहिए। इन्द्रियसंयम और अध्ययन-अध्यापन करना चाहिए। मनोनिग्रह और अध्ययन-अध्यापन करते रहना चाहिए। अग्नि का आधान और अध्ययन-अध्यापन करना चाहिए। अग्निहोत्र और अध्ययन-अध्यापन करते रहना चाहिए। अतिथि-सत्कार और अध्ययन-अध्यापन करते रहना चाहिए। मनुष्योचित कार्यों के साथ अध्ययन-अध्यापन करते रहना चाहिए। सन्तानोत्पत्ति और अध्ययन-अध्यापन करते रहना चाहिए। शास्त्रोक्त रीति से स्त्रीसंग और अध्ययन-अध्यापन करना चाहिए। पौत्रों की उत्पत्ति और अध्ययन-अध्यापन करना चाहिए। रथीतर का पुत्र सत्यवक्ता मानता है कि सत्य का ही आचरण करना चाहिए। परन्तु सदैव तपोनिष्ठ ऐसे पुरुशिष्ट का मत है कि तप ही सदैव अनुष्ठान करने योग्य (आचरण करने योग्य) है। परन्तु मुद्गल के पुत्र नाक मुनि का मत तो यही है कि स्वाध्याय और प्रवचन (अध्ययन और अध्यापन) ही करना चाहिए। इसलिए स्वाध्याय और प्रवचन ही वास्तव में तप हैं। सचमुच वही तप है। (यहाँ नवाँ अनुवाक पूरा हुआ।)

दशमोऽनुवाकः

अहं वृक्षस्य रेरिवा। कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव। ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीव-स्वमृतमस्मि। द्रविणꣳ सवर्चसम्। सुमेधा अमृतोक्षितः। इति त्रिशङ्को-र्वेदानुवचनम् ॥1॥

इति दशमोनुवाकः ॥10॥

"मैं इस जन्ममरणरूप वृक्ष का उच्छेदक हूँ। मेरी कीर्ति पर्वतशिखर की तरह उन्नत और विशाल है। अन्नोत्पादन की शक्तिवाले सूर्य में जैसे अमृत है, वैसे मैं भी पवित्र अमृतस्वरूप ही हूँ। और मैं प्रकाशयुक्त भी हूँ, मैं धन का भण्डार हूँ। मैं परमानन्दमय अमृत से अभिषिंचित हूँ। मैं परम बुद्धिमान हूँ।"—इस प्रकार त्रिशंकु ऋषि का वेदानुभव है (अर्थात् मोक्षप्राप्ति होने के बाद उनके अन्तस् की यह आवाज है।) (यहाँ दसवाँ अनुवाक पूर्ण हुआ।)

एकादशोऽनुवाकः

वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति। सत्यं वद। धर्मं चर। स्वाध्या-यान्मा प्रमदः। आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः। सत्यान्न प्रमदितव्यम्। धर्मान्न प्रमदितव्यम्। कुशलान्न प्रमदितव्यम्। भूत्यै न प्रमदितव्यम्। स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ॥1॥

वेदों का अध्ययन कराने के बाद आचार्य शिष्य को उपदेश देते हैं कि—सत्य बोलो, धर्म का आचरण करो। स्वाध्याय में प्रमाद नहीं करना चाहिए। आचार्य को मनवांछित धन लाकर उनकी आज्ञा से गृहस्थाश्रम का प्रारंभ करके सन्तान-परम्परा चालू रखो। उसका उच्छेद मत करो। सत्य से कभी विचलित न हो, धर्म से कभी विचलित नहीं होना चाहिए। कुशलमंगल के कार्यों से कभी दूर नहीं रहना चाहिए। ऐश्वर्यदायक कर्मों में कभी प्रमाद नहीं करना चाहिए। वेद के पठन-पाठन में प्रमाद नहीं करना चाहिए।

देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम्। मातृदेवो भव। पितृदेवो भव। आचार्यदेवो भव। अतिथिदेवो भव। यान्यनवद्यानि कर्माणि। तानि सेवितव्यानि। नो इतराणि। यान्यस्माकꣳ सुचरितानि। तानि त्वयोपा-स्यानि ॥2॥

देवकार्य और पितृकार्य को कभी भूलना नहीं। माता में देवबुद्धि रखनेवाले बनो, पिता में देवबुद्धि रखनेवाले बनो, आचार्य में देवबुद्धि रखनेवाले बनो। जो दोषरहित कर्म हों, उन्हीं का तुम अनुसरण करो, दूसरों का नहीं। तुम अच्छे कर्मों का ही अनुसरण करो।

नो इतराणि। ये के चास्मच्छ्रेयाꣳसो ब्राह्मणाः। तेषां त्वयाऽऽसनेन प्रश्वसितव्यम्। श्रद्धया देयम्। अश्रद्धयाऽदेयम्। श्रिया देयम्। ह्रिया देयम्। भिया देयम्। संविदा देयम्। अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् ॥3॥

इसके विपरीत कर्मों का अनुसरण मत करना। जो कोई भी हमसे श्रेष्ठ ब्राह्मण हों, उन्हें तुम आसनादि देकर विश्राम देते रहो। श्रद्धापूर्वक दान करना चाहिए, श्रद्धारहित दान नहीं देना चाहिए। आर्थिक स्थिति के अनुसार दान करना चाहिए। शर्म रखकर भी देना चाहिए। भय से भी देना चाहिए। और विवेकपूर्वक दान करना चाहिए। और उसके बाद यदि तुम्हें अपने कर्तव्यनिर्णय में कोई शंका हो या आचारसम्बन्धी कोई शंका हो तो—

ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः। युक्ता आयुक्ताः। अलूक्षा धर्मकामाः स्युः। यथा ते तत्र वर्तेरन्। तथा तत्र वर्तेथाः। अथाभ्याख्यातेषु। ते तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः। युक्ता आयुक्ताः। अलूक्षा धर्मकामाः स्युः। यथा ते तेषु वर्तेरन्। तथा तेषु वर्तेथाः। एष आदेशः। एष उपदेशः। एषा वेदो-पनिषत्। एतदनुशासनम्। एवमुपासितव्यम्। एवमु चैतदुपास्यम् ॥4॥

इत्येकादशोऽनुवाकः ॥11॥

वहाँ जो उत्तम विचारवाले, योग्य सलाहकार, समुचित आचारवाले, सरलमधुर स्वभाववाले, केवल धर्माभिलाषी ब्राह्मण हों, वे जिस प्रकार उस क्षेत्र में वर्तन करें, वहाँ तुम्हें उसी प्रकार का व्यवहार

करना चाहिए। और भी यदि कहीं किसी दूषित कलंकवाले मनुष्य के साथ काम करने में संदेह हो, तो भी वहाँ जो उत्तम विचारवाले, योग्य सलाह देनेवाले, सदाचारी, मधुर स्वभाववाले, केवल धर्माभिलाषी ब्राह्मण हों, वे जिस तरह उनके साथ बर्ताव करें, उसी प्रकार तुम्हें व्यवहार करना चाहिए। यह शास्त्र की आज्ञा है, यही गुरुजनों का उपदेश है। यही वेदों का रहस्य है। यही परंपरागत बोध है। इसी तरह व्यवहार करना चाहिए। यही आचरण करना चाहिए। (यहाँ ग्यारहवाँ अनुवाक पूरा हुआ।)

द्वादशोऽनुवाकः

शं नो मित्रः शं वरुणः। शं नो भवत्वर्यमा। शं न इन्द्रो बृहस्पतिः। शं नो विष्णुरुरुक्रमः। नमो ब्रह्मणे। नमस्ते वायो। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि। त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम्। ऋतमवादिषम्। सत्यमवादिषम्। तन्मामावीत्। तद्वक्तारमावीत्। आवीन्माम्। आवीद्वक्तारम् ॥1॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

इति द्वादशोऽनुवाकः ॥12॥

दिन और प्राण के अधिष्ठाता देव-मित्र, सूर्य हमारे लिए कल्याणकारी हों। तथा रात्रि और अपान के अधिष्ठाता वरुण देव हमारे लिए कल्याणकारी हों। चक्षु और सूर्यमण्डल के अधिष्ठाता अर्यमा देव हमारा कल्याण करें। बल और भुजाओं के अधिष्ठाता इन्द्रदेव हमारे लिए कल्याणकारी हों। वाणी और बुद्धि के अधिष्ठाता देव बृहस्पति हमारे लिए कल्याणकारी हों। त्रिविक्रमरूपी विशाल कदम भरनेवाले विष्णु हमारे लिए कल्याणकारी हों। (वे चरणों के अधिष्ठाता हैं)। उपर्युक्त सभी देवताओं के आत्मस्वरूप ब्रह्म को मेरा नमस्कार हो। हे वायुदेव! आपको नमस्कार हो। आप ही प्रत्यक्ष ब्रह्म हैं। आपको ही हमने प्रत्यक्ष ब्रह्म कहा है। आपको ही 'ऋत' कहा है। आपको ही सत्य कहा है। उन सर्वेश्वर परमात्मा ने मेरी रक्षा की है। उन्होंने वक्ता की (आचार्य की) भी रक्षा की है। मेरी और मेरे आचार्य की रक्षा की है। तीनों प्रकार के तापों की शान्ति हो। (यहाँ बारहवाँ अनुवाक पूरा होता है।)

यहाँ तैत्तिरीयोपनिषद् में शीक्षावल्ली समाप्त हुई।

अथ ब्रह्मानन्दवल्ली (2)

प्रथमोऽनुवाकः

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै।
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

हे परमात्मा! आप हम गुरु-शिष्य—दोनों की एक साथ रक्षा करें, दोनों का एक साथ ही पालन करें। हम दोनों एक साथ ही शक्ति प्राप्त करें। हमारी दोनों की पढ़ी हुई विद्या तेजस्वी हो। हम दोनों कभी परस्पर द्वेष न करें। ॐ त्रिविध तापों की शान्ति हो।

ॐ ब्रह्मविदाप्नोति परम्। तदेषाऽभ्युक्ता। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म। यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्। सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा

विपश्चितेति। तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः। आकाशाद्वायुः। वायोरग्निः। अग्नेरापः। अद्भ्यः पृथिवी। पृथिव्या ओषधयः। ओषधीभ्योऽन्नम्। अन्नात्पुरुषः। स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः। तस्येदमेव शिरः। अयं दक्षिणः पक्षः। अयमुत्तरः पक्षः। अयमात्मा। इदं पुच्छं प्रतिष्ठा। तदप्येष श्लोको भवति ॥1॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥1॥

ब्रह्मज्ञानी ब्रह्म को प्राप्त कर लेता है। इस भाव को बताने वाली यह श्रुति कही गई है। ब्रह्म सत्य, ज्ञानरूप और अनन्त है। जो मनुष्य परमशुद्ध आकाश में रहने पर भी प्राणियों की हृदयरूपी गुफा में छिपे हुए ब्रह्म को जानता है, वह विज्ञानस्वरूप ब्रह्म के साथ सब भोगों का अनुभव करता है। उसी इस आत्मा से आकाश उत्पन्न हुआ। आकाश से वायु, वायु से अग्नि, अग्नि से जल, जल से पृथ्वी, पृथ्वी से औषधियाँ, औषधियों से अन्न पैदा हुए। वह यह पुरुष अन्नमय और रसमय ही है। (पुरुष में पक्षी की कल्पना करके कहते हैं कि—) उसका जो मस्तक है वह शिर है, यह दाहिना पंख ही दक्षिण भुजा है, यह बाँया पंख है वही बाँया हाथ है। शरीर का मध्यभाग ही उसका आत्मा है। और निम्नभाग ही पुच्छ और प्रतिष्ठा है। इस विषय में यह कहा जानेवाला श्लोक है। (यहाँ पहला अनुवाक पूरा हुआ।)

द्वितीयोऽनुवाकः

अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते। याः काश्च पृथिवीꣳश्रिताः। अथो अन्नेनैव जीवन्ति। अथैनदपि यन्त्यन्ततः। अन्नꣳ हि भूतानां ज्येष्ठम्। तस्मात्सर्वौषधमुच्यते। सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति। येऽन्नं ब्रह्मोपासते। अन्नꣳहि भूतानां ज्येष्ठम्। तस्मात्सर्वौषधमुच्यते। अन्नाद्भूतानि जायन्ते। जातान्यन्नेन वर्धन्ते। अद्यतेऽत्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यत इति ॥ तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात्। अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः। तेनैष पूर्णः। स वा एष पुरुषविध एव। तस्य पुरुषविधताम्। अन्वयं पुरुषविधः। तस्य प्राण एव शिरः। व्यानो दक्षिणः पक्षः। अपान उत्तरः पक्षः। आकाश आत्मा। पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा। तदप्येष श्लोको भवति ॥1॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥2॥

पृथ्वी का आश्रय लेकर रहनेवाले जो सब प्राणी हैं, वे सब अन्न से ही उत्पन्न होते हैं, और बाद में अन्न से ही जीते हैं, और अन्त में वे इस अन्न में ही विलीन हो जाते हैं। इसलिए अन्न ही सर्वभूतों में श्रेष्ठ है। इसीलिए उसे 'सर्वौषधरूप' कहते हैं। जो साधक अन्न की ब्रह्मभाव से उपासना करते हैं, वे अवश्य सभी प्रकार के अन्न को प्राप्त कर लेते हैं। क्योंकि अन्न ही भूतों में श्रेष्ठ है। इसलिए उसे 'सर्वौषध' नाम से कहा गया है। अन्न से ही सभी प्राणी उत्पन्न होते हैं और उत्पन्न होकर अन्न से ही वृद्धि को प्राप्त करते हैं। वह अन्न प्राणियों द्वारा खाया जाता है और अन्न भी प्राणियों को खाता है। इसलिए वह 'अन्न' शब्द से कहा जाता है।

अवश्य ही उस अन्नरसमय शरीर से अलग ही, उसी के अन्दर रहनेवाला एक प्राणमय पुरुष है। उस प्राणमय पुरुष से यह अन्नरसमय व्याप्त है। यह प्राणमय आत्मा अवश्य ही इस पुरुष के

परिमाणवाला है। इस प्राणमय आत्मा का प्राण ही मानो मस्तक है। व्यान उसका दाहिना पंख है, अपान उसका बाँया पंख है, आकाश उसके शरीर का मध्य भाग है, पृथ्वी पूँछ और आधार है। इस प्राण की महिमा बताने के लिए भी यह आगे कहा जानेवाला एक श्लोक है। (यहाँ दूसरा अनुवाक पूर्ण हुआ।)

तृतीयोऽनुवाकः

प्राणं देवा अनु प्राणन्ति। मनुष्याः पशवश्च ये। प्राणो हि भूतानामायुः। तस्मात्सर्वायुषमुच्यते। सर्वमेव त आयुर्यन्ति। ये प्राणं ब्रह्मोपासते। प्राणो वै भूतानामायुः। तस्मात्सर्वायुषमुच्यत इति॥
तस्यैष एव शारीर आत्मा। यः पूर्वस्य। तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात्। अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः। तेनैष पूर्णः। स वा एष पुरुषविध एव। तस्य पुरुषविधताम्। अन्वयं पुरुषविधः। तस्य यजुरेव शिरः। ऋग् दक्षिणः पक्षः। सामोत्तरः पक्षः। आदेश आत्मा। अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा। तदप्येष श्लोको भवति॥1॥

इति तृतीयोऽनुवाकः॥3॥

जो देव, मनुष्य और पशु आदि प्राणी हैं, वे सब प्राण का अनुसरण करके ही चेष्टा करते हैं (जीवित रहते हैं)। क्योंकि प्राण ही प्राणियों का आयुष्य है; इससे यह प्राण 'सर्वायुष' कहा जाता है। प्राण ही प्राणियों का जीवन है; इससे वह सबका आयुष कहा जाता है। ऐसा मानकर यदि कोई साधक प्राण की ब्रह्मरूप में उपासना करता है, तो वह सब प्रकार के आयुष्य को प्राप्त कर लेता है।

उसका पहले का जो अन्नरसमय आत्मा है, वही यह अन्तरात्मा है। तो इस प्राणमय पुरुष से अलग ही भीतर में रहनेवाला मनोमय आत्मा अवश्य है। उस मनोमय आत्मा से यह प्राणमय शरीर पूर्णतः व्याप्त है। यह मनोमय आत्मा निश्चित ही उस पुरुष के ही आकारवाला है। उसकी पुरुषतुल्य आकृति में व्याप्त होने से ही यह मनोमय आत्मा पुरुषाकार है। इस मनोमय पुरुष का मस्तक मानो यजुर्वेद है, ऋग्वेद मानो दाहिना पंख है, सामवेद मानो बायाँ पंख है, विधिवाक्य शरीर का मध्यभाग है, और अंगिरा ऋषि द्वारा देखे गए अथर्ववेद के मंत्र ही पुच्छ और आधार हैं। इसकी महिमा के विषय में आगे कहा जानेवाला एक श्लोक है। (यहाँ तीसरा अनुवाक पूर्ण होता है।)

चतुर्थोऽनुवाकः

यतो वाचो निवर्तन्ते। अप्राप्य मनसा सह। आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्। न बिभेति कदाचनेति॥
तस्यैष एव शारीर आत्मा। यः पूर्वस्य। तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात्। अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः। तेनैष पूर्णः। स वा एष पुरुषविध एव। तस्य पुरुषविधताम्। अन्वयं पुरुषविधः। तस्य श्रद्धैव शिरः। ऋतं दक्षिणः पक्षः। सत्यमुत्तरः पक्षः। योग आत्मा। महः पुच्छं प्रतिष्ठा। तदप्येष श्लोको भवति॥1॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः॥4॥

जहाँ से मन सहित वाणी आदि इन्द्रियाँ उसको प्राप्त किए बिना ही वापिस लौट आती हैं, उस ब्रह्म के आनन्द को जाननेवाला पुरुष कभी भी भय को प्राप्त नहीं होता। ऐसा श्लोक है।

इस मनोमय शरीर का भी यही परमात्मा शरीर में प्रतिष्ठित आत्मा है। पूर्वनिर्विष्ट इस मनोमय पुरुष से भी अलग एक और भीतर स्थित आत्मा 'विज्ञानमय' है। उस विज्ञानमय आत्मा से मनोमय शरीर व्याप्त है। यह विज्ञानमय आत्मा निःसन्देह पुरुषाकार है। उसके पुरुषाकार में अनुगत होने से ही यह विज्ञानमय पुरुषाकार बताया जाता है। उस विज्ञानमय आत्मा का 'श्रद्धा' ही मानो मस्तक है, 'ऋत' मानो दाहिना पंख है, सत्य मानो बायाँ पंख है, योग उसका मध्यभाग है, और महत्तत्त्व पुच्छ और आधार भाग है। इसके विषय में भी यह आगे कहा जानेवाला श्लोक है। (यहाँ चौथा अनुवाक पूरा हुआ।)

पञ्चमोऽनुवाकः

विज्ञानं यज्ञं तनुते। कर्माणि तनुतेऽपि च। विज्ञानं देवाः सर्वे। ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते। विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद। तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति। शरीरे पाप्मनो हित्वा। सर्वान्कामान्समश्नुत इति॥
तस्यैष एव शारीर आत्मा। यः पूर्वस्य। तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात्। अन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमयः। तेनैष पूर्णः। स वा एष पुरुषविध एव। तस्य पुरुषविधताम्। अन्वयं पुरुषविधः। तस्य प्रियमेव शिरः। मोदो दक्षिणः पक्षः। प्रमोद उत्तरः पक्षः। आनन्द आत्मा। ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा॥
तदप्येष श्लोको भवति॥1॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः॥5॥

विज्ञान ही यज्ञों का विस्तार करता है और कर्मों का भी विस्तार करता है। सभी इन्द्रियरूपी देव सर्वश्रेष्ठ ब्रह्म के रूप में विज्ञान की सेवा करते हैं। कोई भी साधक यदि विज्ञान को ब्रह्मरूप से जान लेता है और उससे प्रमाद नहीं करता तथा अपने निश्चय से विचलित नहीं होता, तो शरीराभिमान से जन्में पापों के समूह को शरीर में ही छोड़कर सब लोकों का अनुभव करता है। (ऐसा यह श्लोक है)।

उस विज्ञानमय का यह परमात्मा ही शरीरान्तर्गत आत्मा है कि जो पूर्ववर्ती मनोमय शरीर का ही आत्मा है। निश्चय ही वह पूर्वोक्त विज्ञानमय जीवात्मा से अलग और उसके भी भीतर रहनेवाला आत्मा आनन्दमय परमात्मा है। उससे यह विज्ञानमय पूर्णतः व्याप्त है। वह यह आनन्दमय परमात्मा भी पुरुष सदृश आकारवाला है। वह विज्ञानमय की पुरुषाकारता में अनुगत होने से ही यह आनन्दमय परमात्मा पुरुषाकार कहलाता है। उस आनन्दमय का शिर मानो 'प्रिय' है, 'मोद' मानो दाहिना पंख है, आनन्द ही शरीर का मध्य भाग है और ब्रह्म ही पुच्छ तथा आधार है। इसकी महिमा के विषय में भी यह श्लोक है। (यहाँ पाँचवाँ अनुवाक पूर्ण हुआ।)

षष्ठोऽनुवाकः

असन्नेव स भवति। असद्ब्रह्मेति वेद चेत्। अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद। सन्तमेनं ततो विदुरिति।
तस्यैष एव शारीर आत्मा। यः पूर्वस्य। अथातोऽनुप्रश्नाः। उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य। कश्चन गच्छती3। आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य। कश्चित्समश्नुता 3 उ॥

सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । इदꣳ सर्वमसृजत । यदिदं किंच । तत्सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य । सच्च त्यच्चाभवत् । निरुक्तं चानिरुक्तं च । निलयनं चानिलयनं च । विज्ञानं चाविज्ञानं च । सत्यं चानृतं च । सत्यमभवत् । यदिदं किंच । तत्सत्यमित्याचक्षते । तदप्येष श्लोको भवति ॥1॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ॥6॥

जो मनुष्य 'ब्रह्म नहीं है'—इस प्रकार मानता है, तो वह असत् ही हो जाता है । और यदि कोई 'ब्रह्म है'—इस प्रकार मानता है, तो उसको ज्ञानी लोग सन्तपुरुष मानते हैं । ऐसा यह श्लोक है ।

उस आनन्दमय का भी यही शरीरान्तर्वती आत्मा है, जो कि पूर्वोक्त विज्ञानमय का है । तब यहाँ से अनुप्रश्न शुरू होते हैं (आचार्योपदेश के बाद शिष्यद्वारा पूछे गए प्रश्न शुरू होते हैं) । पहला प्रश्न है कि यदि ब्रह्म है तो उसे न जाननेवाला कोई भी मनुष्य मरण के बाद परलोक में जाता है या नहीं ? और दूसरा प्रश्न यह है कि ब्रह्म को जाननेवाला कोई विद्वान् भी मरने के बाद परलोक को प्राप्त करता है या नहीं ?

(इन प्रश्नों के उत्तर में ब्रह्मस्वरूप का वर्णन करते हुए श्रुति कहती है कि—) उस परमेश्वर ने संकल्प किया कि मैं प्रकट होऊँ और (नामरूपात्मक) बहुत हो जाऊँ । उसने तप किया और अपने संकल्प का विस्तार किया । तप करके यह जो कुछ है, उसे उत्पन्न किया । जगत् की रचना करने के बाद वह स्वयं ही उसमें प्रविष्ट हो गया । उसके साथ (उसमें प्रविष्ट होने के बाद) स्वयं ही मूर्त और अमूर्त हो गया । आश्रय-अनाश्रय, चेतन-अचेतन, व्यावहारिक सत्य और असत्य हो गया । यह जो कुछ भी है, उसे ब्रह्मज्ञानी 'सत्य' ही समझते हैं । इसके विषय में यह (कहा जानेवाला) श्लोक है । (यहाँ छठा अनुवाक पूरा हुआ ।)

सप्तमोऽनुवाकः

असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत । तदात्मानꣳ स्वयमकुरुत । तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति ॥

यद्वै तत्सुकृतम् । रसो वै सः । रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वाऽनन्दी भवति । को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दयति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति । तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्य । तदप्येष श्लोको भवति ॥1॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥7॥

उत्पन्न (अभिव्यक्त) होने से पहले यह जगत् अव्यक्त ब्रह्मरूप ही था । उसी में से यह नामरूपात्मक जगत् उत्पन्न हुआ । उस (आत्मा) ने स्वयं को ऐसा बनाया, इसलिए वह 'सुकृत' कहलाया । (ऐसा वह श्लोक है) ।

जो वह 'सुकृत' है, वह रस ही है । इस रस को पाकर पुरुष आनन्द युक्त हो जाता है । यदि आकाश की भाँति आनन्दरूप व्यापक परमात्मा न होता, तो कौन जीवित रह सकता था ? कौन प्राणों

की चेष्टा कर सकता था ? सचमुच यह परमात्मा ही सबको आनन्दित करता है । जिस समय साधक इस अदृश्य, अशरीरी, अनिर्वाच्य, पराश्रयरहित, परब्रह्म परमात्मा में निर्भयतापूर्वक स्थिति प्राप्त करता हैं, उस समय वह अभयपद को प्राप्त करता है । क्योंकि जब तक लेशमात्र भी परमात्मा से वियोग रहता है, वहाँ तक मनुष्य को जन्म-मरणरूप भय बना रहता है । ऐसा भय केवल मूर्ख को ही नहीं होता, अभिमानी विद्वान् को भी होता है । इसी अर्थ में यह कहा जानेवाला श्लोक है । (यहाँ सातवाँ अनुवाक पूर्ण हुआ) ।

अष्टमोऽनुवाकः

भीषाऽस्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चम इति । सैषाऽऽनन्दस्य मीमाꣳसा भवति । युवा स्यात्साधुयुवाध्यायकः । आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठः । तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः ॥1॥

उसी के भय से पवन चलता है, उसी के भय से सूर्य उगता है, उसी के भय से अग्नि, इन्द्र और पाँचवाँ यम अपने-अपने कार्य यथासमय कर रहे हैं । अब यह ब्रह्मानन्द की मीमांसा (कही जाती) है । जो सदाचारी, वेदज्ञ, आशाओं से भरा (कभी निराश नहीं होनेवाला), बहुत दृढ़ और बलवान नवयुवक होता है, यह धनधान्यपूर्ण समग्र पृथिवी उसी की हो जाती है । उसका जो आनन्द है, वह मानुष आनन्द है । मनुष्य के ऐसे सौ आनन्द हों, तो—

स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः । स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः । स एकः पितृणां चिरलोकलोकानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं पितृणां चिरलोकलोकानामानन्दाः । स एक आजानजानां देवानामानन्दः ॥2॥

वह मनुष्यगन्धर्वों का एक आनन्द (के तुल्य) होता है । ऐसा आनन्द कामना से दूषित नहीं होनेवाले ब्रह्मवेत्ता को तो सहज प्राप्त ही है । और मनुष्यगन्धर्वों के ऐसे जो सौ आनन्द होते हैं, वह देवगन्धर्वों का एक आनन्द होता है । वह आनन्द भी कामना से अदूषित चित्तवाले ब्रह्मज्ञानी को तो सहज ही होता है । और देवगंधर्वों के ऐसे सौ आनन्द जो हैं, वह चिरस्थायी पितृलोक में रहनेवाले पितृओं का मात्र एक ही आनन्द होता है । यह आनन्द भी कामनाओं से अदूषित ब्रह्मज्ञानी के लिए तो सहज प्राप्त ही है । चिरस्थायी पितृलोक में रहने वाले पितृओं के ऐसे सौ आनन्द हों, तब 'आजानज' नाम के देवों का वह एक ही आनन्द होता है ।

श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमाजानजानां देवानामानन्दाः । स एकः कर्मदेवानां देवानामानन्दः । ये कर्मणा देवानपि यन्ति । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं कर्मदेवानां देवानामानन्दाः । स एको देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवानामानन्दाः । स एक इन्द्रस्यानन्दः ॥3॥

यह आनन्द भी कामनाओं से अदूषित ब्रह्मज्ञानी के लिए स्वभावसिद्ध ही है। आजानज देवों के ऐसे जो सौ आनन्द होते हैं, उनके बराबर 'कर्मदेव' नाम के देवों का एक ही आनन्द होता है। वे कर्मदेव कर्म से देवत्व को प्राप्त हुए हैं। वह आनन्द भी कामनाओं से मुक्त ब्रह्मवेत्ता को सहज ही मिलता है। और उन कर्मदेवों के जो सौ आनन्द हैं, उसके तुल्य देवों का एक ही आनन्द होता है और ऐसा आनन्द भी निष्काम ब्रह्मज्ञानी को स्वाभाविक रूप से प्राप्त है। और देवों के ऐसे सौ आनन्दों के तुल्य इन्द्र का एक आनन्द होता है।

श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतमिन्द्रस्यानन्दाः। स एको बृहस्पतेरानन्दः। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतं बृहस्पतेरानन्दाः। स एकः प्रजापतेरानन्दः। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः। स एको ब्रह्मण आनन्दः। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥4॥

वह आनन्द भी निष्काम ब्रह्मज्ञानी को स्वयंसिद्ध होता है। इन्द्र के ऐसे सौ आनन्दों के समान बृहस्पति का एक ही आनन्द होता है। ऐसा आनन्द भी निष्काम ब्रह्मवेत्ता के लिए स्वभावसिद्ध है। बृहस्पति के ऐसे जो सौ आनन्द होते हैं, वह प्रजापति का एक ही आनन्द होता है। पर ऐसा आनन्द भी निष्काम ब्रह्मवेत्ता के लिए स्वभावसिद्ध ही होता है। और प्रजापति के ऐसे जो सौ आनन्द होते हैं, उनके बराबर ब्रह्म का एक ही आनन्द होता है, पर वह (सर्वश्रेष्ठ) आनन्द भी कामनाओं से अदूषित चित्तवाले ब्रह्मज्ञानी के लिए तो सहज रीति से प्राप्य ही है।

स यश्चायं पुरुषे। यश्चासावादित्ये। स एकः। य स एवंवित्। अस्माल्लोकात्प्रेत्य। एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति। एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रामति। एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रामति। एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रामति। एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति। तदप्येष श्लोको भवति ॥5॥

इत्यष्टोऽनुवाकः ॥8॥

इस तरह जो यह पुरुष पंचकोशात्मक देह में है, और जो आदित्य के भीतर है—वे दोनों एक ही हैं। जो मनुष्य इस प्रकार जान लेता है, वह इस दृष्ट और अदृष्ट लोक से निवृत्त होकर अन्नमय कोश को प्राप्त होता है। तात्पर्य यह है कि वह विषयसमूह को अन्नमय कोश (एक आवरण) से अलग नहीं समझता। और इसी तरह प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय और आनन्दमय आत्मा को प्राप्त करता है। अर्थात् वह उन कोशों को आवरणमात्र ही समझता है—शुद्ध आत्मा नहीं समझता। इस विषय में यह श्लोक है। (यहाँ आठवाँ अनुवाक पूर्ण हुआ)।

नवमोऽनुवाकः

यतो वाचो निवर्तन्ते। अप्राप्य मनसा सह। आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्। न बिभेति कुतश्चेनेति। एतꣳ ह वाव न तपति किमहꣳ साधु नाकरवम्। किमहं पापमकरवमिति। स य एवं विद्वानेते आत्मानꣳ स्पृणुते। उभे ह्येवैष एते आत्मानꣳ स्पृणुते। य एवं वेद। इत्युनिषत् ॥1॥

इति नवमोऽनुवाकः ॥9॥

जहाँ से मन सहित सभी इन्द्रियाँ उसे प्राप्त किए बिना ही वापिस लौट जाती हैं, उस ब्रह्म के आनन्द को जाननेवाला महापुरुष किसी से भी डरता नहीं है। ऐसे विद्वान् को 'मैंने अच्छा काम क्यों नहीं किया ?' अथवा 'मैंने पापाचरण क्यों किया ?'—ऐसी चिन्ताएँ नहीं सताती हैं। 'पुण्य और पापवाले सभी कर्म आवरणकारी ही हैं'—ऐसा माननेवाला यह विद्वान् उनसे अपने आत्मा की रक्षा करता है। ये पुण्य और पाप आत्मस्वरूप ही दिखाई देते हैं। जो पुरुष उपर्युक्त प्रकार से अद्वैत को जान लेता है, वह आनन्दस्वरूप को जान लेता है। ऐसी यह उपनिषद् विद्या है। (यहाँ नवाँ अनुवाक पूर्ण हुआ।)

यहाँ तैत्तिरीयोपनिषद् में ब्रह्मानन्दवल्ली समाप्त हुई।

अथ भृगुवल्ली (3)

प्रथमोऽनुवाकः

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै। तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै। ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः।

नोट—इसका हिन्दी रूपान्तर ब्रह्मानन्दवल्ली में दिया गया है।

भृगुर्वै वारुणिः। वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तस्मा एतत्प्रोवाच। अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति। तꣳहोवाच। यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति। यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति। तद्विजिज्ञासस्व। तद्ब्रह्मेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा ॥1॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥1॥

यह प्रसिद्ध है कि वरुण का पुत्र भृगु अपने पिता वरुण के पास गया और विनयपूर्वक बोला कि हे भगवन्! मुझे ब्रह्म का उपदेश दीजिए। इस प्रकार प्रार्थना करने से उसे वरुण ने यह कहा कि अन्न, प्राण, नेत्र, श्रोत्र, मन और वाणी—इस प्रकार ये सब ब्रह्म की उपलब्धि के द्वार हैं। वरुण ने उससे कहा कि ये सब प्रत्यक्ष दिखाई देने वाले प्राणी उत्पन्न होते हैं, और उत्पन्न होकर जीते हैं, तथा प्रयाण के अंत में जिसमें मिल जाते हैं—उसकी जिज्ञासा करो, वही ब्रह्म है। पिता की आज्ञा सुनकर उसने तप किया। और फिर तप करके—(यहाँ पहला अनुवाक पूरा हुआ।)

द्वितीयोऽनुवाकः

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्। अन्नाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। अन्नेन जातानि जीवन्ति। अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। तद्विज्ञाय। पुनरेव वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तꣳहोवाच। तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। तपो ब्रह्मेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा ॥1॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥2॥

'अन्न ब्रह्म है'—इस प्रकार उसने जाना क्योंकि अन्न से ही ये सब प्राणी उत्पन्न होते हैं, उत्पन्न होकर अन्न से जीते हैं और अन्त में प्रयाण करके अन्न में ही विलीन होते हैं। इस प्रकार जानकर वह फिर से अपने पिता वरुण के पास गया और बोला कि—हे भगवन्! मुझे ब्रह्म का उपदेश दीजिए। तब उसने कहा कि तप से ब्रह्म को जानो। तप ही ब्रह्म है। तब उसने फिर से तप किया और तप करके—(यहाँ दूसरा अनुवाक पूरा हुआ।)

तृतीयोऽनुवाकः

प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात्। प्राणाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। प्राणेन जातानि जीवन्ति। प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। तद्विज्ञाय। पुनरेव वरुणं पितरमुपससार॥ अधीहि भगवो ब्रह्मेति॥ तꣳहोवाच तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। तपो ब्रह्मेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा॥1॥

इति तृतीयोऽनुवाकः॥3॥

उसने 'प्राण ब्रह्म है' ऐसा जाना। क्योंकि प्राण से ही ये सब प्राणी उत्पन्न होते हैं और जन्मे हुए प्राण से ही जीवित रहते हैं और प्रयाण काल में अन्त में प्राण में ही विलीन हो जाते हैं। ऐसा जानकर वह फिर से अपने पिता वरुण के पास गया और कहने लगा कि—हे भगवन्। मुझे ब्रह्म का उपदेश दीजिए। तब उसने उससे कहा कि तप से ब्रह्म को जानो, तप ही ब्रह्म है। उसने तप किया और तप करके— (यहाँ तीसरा अनुवाक पूर्ण हुआ।)

चतुर्थोऽनुवाकः

मनो ब्रह्मेति व्यजानात्। मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। मनसा जातानि जीवन्ति। मनःप्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। तद्विज्ञाय। पुनरेव वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तꣳहोवाच। तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। तपो ब्रह्मेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा॥1॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः॥4॥

उसने 'मन ब्रह्म है' ऐसा जाना। क्योंकि मन ही से ये प्राणी उत्पन्न होते हैं, मन से उत्पन्न होकर ये जीते हैं और प्रयाणकाल के अन्त में मन में ही मिल जाते हैं। ऐसा जानकर वह फिर से अपने पिता वरुण के पास गया और बोला कि—हे भगवन्। मुझे ब्रह्म का उपदेश दीजिए। तब उसने उससे कहा कि तप से ब्रह्म को जानो, तप ही ब्रह्म है। उसने तप किया और तप करके—(यहाँ चौथा अनुवाक पूर्ण हुआ।)

पञ्चमोऽनुवाकः

विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात्। विज्ञानाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। विज्ञानेन जातानि जीवन्ति। विज्ञानं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। तद्विज्ञाय। पुनरेव वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तꣳहोवाच। तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। तपो ब्रह्मेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा॥1॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः॥5॥

तब उसने 'विज्ञान ही ब्रह्म है' ऐसा जाना। क्योंकि विज्ञान से ही ये सब प्राणी जन्मते हैं, विज्ञान से उत्पन्न होकर विज्ञान से ही ये जीते हैं और प्रयाणसमय (अन्त में) विज्ञान में ही विलीन जाते हैं। ऐसा जानकर वह फिर से अपने पिता वरुण के पास गया और बोला कि—हे भगवन्! ब्रह्म का उपदेश दीजिए। तब उसने उससे कहा कि तप से ब्रह्म को जानो, तप ही ब्रह्म है। उसने फिर तप किया और तप करके—(यहाँ पाँचवाँ अनुवाक पूर्ण हुआ।)

षष्ठोऽनुवाकः

आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्। आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। आनन्देन जातानि जीवन्ति। आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। सैषा भार्गवी वारुणी विद्या। परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता। य एवं वेद। प्रतितिष्ठति। अन्नवानन्नादो भवति। महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन। महान् कीर्त्या॥1॥

इति षष्ठोऽनुवाकः॥6॥

उसने 'आनन्द ही ब्रह्म है' ऐसा निश्चित रूप से जाना क्योंकि सचमुच आनन्द से ही ये सब प्राणी उत्पन्न होते हैं, आनन्द से जन्म लेकर ये सब जीते हैं और अन्त में (प्रयाणकाल में) आनन्द में ही मिल जाते हैं। ऐसा जानकर उसने पूरा ब्रह्म जान लिया। भृगु की जानी हुई और वरुण के द्वारा उपदिष्ट यह विद्या विशुद्ध आकाश-सदृश परमात्मा में पूर्णतया प्रतिष्ठित है। यदि कोई अन्य साधक भी इस तरह आनन्दस्वरूप ब्रह्म को जान लेता है, तो वह भी ब्रह्म में स्थित हो जाता है। इतना ही नहीं, यहाँ लोगों की दृष्टि में भी बहुत अन्नवाला और अन्न को पचानेवाला होता है। और सन्तान, पशु तथा ब्रह्मतेज से युक्त होकर महान बन जाता है। वह उत्तम कीर्तिमान हो जाता है। (यहाँ छठा अनुवाक पूर्ण हुआ।)

सप्तमोऽनुवाकः

अन्नं न निन्द्यात्। तद्व्रतम्। प्राणो वा अन्नम्। शरीरमन्नादम्। प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम्। शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः। तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम्। स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति। अन्नवानन्नादो भवति। महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन। महान् कीर्त्या॥1॥

इति सप्तमोऽनुवाकः॥7॥

अन्न की निन्दा नहीं करनी चाहिए। वह ब्रह्मज्ञ का व्रत है, प्राण ही अन्न है। शरीर ही अन्नाद है। प्राण में शरीर रहा है और शरीर में प्राण रहा है। इस प्रकार परस्पराश्रित होने से अन्न ही अन्न में प्रतिष्ठित है। इस प्रकार जो मनुष्य अन्न में स्थित अन्न को जानता है वह प्रतिष्ठित होता है। अन्नवान और अन्नभोक्ता बन जाता है। प्रजा, पशु और ब्रह्मतेज से महान् हो जाता है और कीर्ति से भी महान् हो जाता है। (यहाँ सातवाँ अनुवाक पूर्ण हुआ।)

अष्टमोऽनुवाकः

अन्नं न परिचक्षीत। तद्व्रतम्। आपो वा अन्नम्। ज्योतिरन्नादम्। अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितम्। ज्योतिष्यापः प्रतिष्ठिताः। तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम्। स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति। अन्नवानन्नादो भवति। महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन महान्कीर्त्या॥

इत्यष्टमोऽनुवाकः॥8॥

अन्न की अवहेलना नहीं करनी चाहिए। वह ब्रह्मज्ञ का एक व्रत है। जल ही अन्न है और ज्योति उस अन्न का भोक्ता है। जल में ज्योति प्रतिष्ठित है और ज्योति में जल प्रतिष्ठित है। इस तरह अन्न में ही अन्न प्रतिष्ठित है। जो मनुष्य इस प्रकार अन्न में प्रतिष्ठित अन्न को जानता है, वह प्रसिद्ध हो जाता है। वह अन्नवान और अन्नभोक्ता हो जाता है। प्रजा, पशु और ब्रह्मवर्चस से महान् हो जाता है। कीर्ति से भी महान् होता है। (यहाँ आठवाँ अनुवाक पूर्ण हुआ।)

नवमोऽनुवाकः

अन्नं बहु कुर्वीत। तद्व्रतम्। पृथिवी वा अन्नम्। आकाशोऽन्नादः। पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः। आकाशे पृथिवी प्रतिष्ठिता। तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम्। स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति। अन्नवानन्नादो भवति। महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन। महान्कीर्त्या ॥1॥

इति नवमोऽनुवाकः ॥9॥

अन्न को बढ़ाना चाहिए। यह एक व्रत है। अथवा पृथ्वी अन्न है और आकाश अन्नभोक्ता है। पृथ्वी में आकाश स्थित है और आकाश में पृथ्वी स्थित है इस प्रकार अन्न ही अन्न में प्रतिष्ठित है। जो मनुष्य इस तरह अन्न में ही प्रतिष्ठित अन्न के रहस्य को जानता है, वह प्रसिद्ध हो जाता है। वह अन्नवान और अन्नभोक्ता बनता है। वह प्रजा, पशु और ब्रह्मवर्चस से महान् बन जाता है, वह कीर्ति से भी महान् बन जाता है। (यहाँ नवाँ अनुवाक पूर्ण हुआ।)

दशमोऽनुवाकः

न कंचन वसतौ प्रत्याचक्षीत। तद्व्रतम्। तस्माद्यया कया च विधया बह्वन्नं प्राप्नुयात्। आराध्यस्मा अन्नमित्याचक्षते। एतद्वै मुखतोऽन्नꣳ राद्धम्। मुखतोऽस्मा अन्नꣳ राध्यते। एतद्वै मध्यतोऽन्नꣳ राद्धम्। मध्यतोस्मा अन्नꣳ राध्यते। एतद्वा अन्ततोऽन्नꣳ राद्धम्। अन्ततोऽस्मा अन्नꣳ राध्यते ॥1॥

अपने घर पर आए आश्रयवांछु अतिथि को अयोग्य उत्तर नहीं देना चाहिए। यह एक व्रत है। इसलिए अतिथिसत्कार के लिए जिस किसी भी प्रकार से यथेष्ठ अन्न प्राप्त करना चाहिए। क्योंकि घर पर आए अतिथि को गृहस्थ लोग 'भोजन तैयार है'—ऐसा कहते हैं। इस प्रकार मुख्य वृत्ति (प्रधानवृत्ति - श्रद्धा व आदर से) से पकाया हुआ अन्न देनेवाले को बड़े आदर के साथ प्राप्त होता है। मध्यम श्रद्धा-आदर से यह पकाया हुआ अन्न जो देता है, वह निश्चित ही मध्यम श्रद्धा-आदर से अन्न प्राप्त करता है और जो मनुष्य अधम श्रद्धा-आदर से अतिथि को पकाया हुआ भोजन देता है, तो निश्चय ही ऐसे दाता को निकृष्ट (हलके) प्रकार की श्रद्धा से अन्न मिलता है।

य एवं वेद। क्षेम इति वाचि। योगक्षेम इति प्राणापानयोः। कर्मेति हस्तयोः। गतिरिति पादयोः। विमुक्तिरिति पायौ। इति मानुषीः समाज्ञाः। अथ दैवीः। तृप्तिरिति वृष्टौ। बलमिति विद्युति ॥2॥

जो इस प्रकार जानता है, वह अतिथियों के प्रति सद्व्यवहार करते हैं। वह परमात्मा वाणी में क्षेमरूप (रक्षकरूप) है, प्राण और अपान में प्राप्ति और रक्षा (दोनों) स्वरूपों में हैं। दो हाथों में कर्मशक्ति के रूप में है, दो पैरों में गतिशक्ति के रूप में है, गुदा में मलत्याग की शक्तिरूप में है—इस

प्रकार ये मानुषी आध्यात्मिक उपासनाएँ हैं। अब दैवी उपासनाओं का वर्णन किया जाता है। वह परमात्मा वृष्टि में तृप्तिशक्ति के रूप में रहते हैं और विद्युत् में बलशक्तिरूप में अवस्थित हैं।

यश इति पशुषु। ज्योतिरिति नक्षत्रेषु। प्रजापतिरमृतमानन्द इत्युपस्थे। सर्वमित्याकाशे। तत्प्रतिष्ठेत्युपासीत। प्रतिष्ठावान् भवति। तन्मह इत्युपासीत। महान् भवति। तन्मन इत्युपासीत। मानवान् भवति ॥3॥

(वह परमात्मा) पशुओं में यशरूप में स्थित है। नक्षत्रों में ज्योति के रूप में स्थित है। उपस्थ में प्रजननशक्ति के रूप में स्थित है। वीर्यरूप अमृत और आनन्ददायक शक्ति के रूप में रहता है। और आकाश में सर्वाधार होकर स्थित है। वह उपास्य देव सर्व का आधार है। इस प्रकार यदि कोई उपासना करे, तो वह महान् हो जाता है। 'वह उपास्य देव महः है'—ऐसा समझकर यदि कोई उपासना करता है, तो वह महान् से सम्पन्न हो जाता है। कोई यदि 'वह उपास्य देव मनः है'—ऐसा समझकर उपासना करे, तो वह मनःशक्ति से पूर्ण हो जाता है।

तन्नम इत्युपासीत। नम्यन्तेऽस्मै कामाः। तद्ब्रह्मेत्युपासीत। ब्रह्मवान् भवति। तद्ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत। पर्येणं म्रियन्ते द्विषन्तः सपत्नाः। परि येऽप्रिया भ्रातृव्याः। स यश्चायं पुरुषे। यश्चासावादित्ये। स एकः ॥4॥

वह उपास्य देव 'नमनयोग्य' है, ऐसा जानकर यदि उपासना की जाए तो ऐसे उपासक को सभी भोग्यपदार्थ विनीत हो जाते हैं। वह उपास्यदेव 'ब्रह्म' है, ऐसा मानकर यदि साधक उपासना करे, तो वह ब्रह्मयुक्त हो जाता है। यदि वह ब्रह्म 'सर्व को मारने के लिए नियुक्त किया गया अधिकारी है'—ऐसा समझकर उपासना की जाए, तो उस उपासक के द्वेषी शत्रु मर जाते हैं। और उसके जो सर्वतः अनिष्ट चाहनेवाले भाई-पितृव्य आदि हैं, वे भी मर जाते हैं। वह परमात्मा जो इस मनुष्य में है, वह जो सूर्य में है, उन दोनों का अन्तर्यामी एक ही है।

स य एवंवित्। अस्माल्लोकात्प्रेत्य। एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रम्य। एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रम्य। एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रम्य। एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रम्य। एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य। इमाँल्लोकान्कामान्नी कामारूप्यनुसंचरन्। एतत्साम गायन्नास्ते। हा 3 वु हा 3 वु हा 3 वु ॥5॥

जो मनुष्य इस प्रकार तत्त्वज्ञानी है, वह इस लोक से (शरीर से) उत्क्रमण करके इस अन्नमय आत्मा को प्राप्त करके, इस प्राणमय आत्मा को प्राप्त करके, इस मनोमय आत्मा को प्राप्त करके, इस विज्ञानमय आत्मा को प्राप्त करके, इस आनन्दमय आत्मा को प्राप्त करके इच्छानुसार भोक्ता और इच्छानुसार रूपधारी हो सकता है। और इन सभी लोकों में विचरण करता हुआ वह साम (वेद) के उद्गारों को गाया करता है—'हा 3 वु'—हा आश्चर्य! हा आश्चर्य! हा आश्चर्य! ('आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनम्'–गीता)।

अहमन्नमहमन्नमहमन्नम्। अहमन्नादोऽहमन्नादोऽहमन्नादः। अहꣳ श्लोककृदहꣳ श्लोककृदहꣳ श्लोककृत्। अहमस्मि प्रथमजा ऋता 3 स्य। पूर्वं देवेभ्योऽमृतस्य ना 3 भायि। यो मा ददाति स इदेव मा 3 वाः।

अहमन्नमन्नमदन्तमा 3 द्मि । अहं विश्वं भुवनमभ्यभवा3म् । सुवर्ण-ज्योतिः । य एवं वेद ॥ इत्युपनिषत् ॥6॥

इति दशमोऽनुवाकः ॥10॥

इति तैत्तिरीयोपनिषत्समाप्ता ॥

मैं ही अन्न हूँ, अन्न हूँ, अन्न हूँ। मैं ही अन्न का भोक्ता हूँ, भोक्ता हूँ, भोक्ता हूँ। मैं ही उनका (भोक्ता और अन्न का) संयोग कराने वाला हूँ, संयोग करानेवाला हूँ, संयोग करानेवाला हूँ। मैं ही तो सत्य का सत्य प्रत्यक्ष जगत् से परे, सर्वमुख्य हिरण्यगर्भ और देवताओं से भी पहले अवस्थित अमृत का केन्द्र हूँ। जो कोई मनुष्य अन्नस्वरूप मुझे देता है, तो वह अपने उस कार्य से ही मेरी रक्षा करता है। मैं अन्नस्वरूप होकर अन्न खानेवाले को निगल जाता हूँ। मैं समस्त ब्रह्माण्ड का पराभव करता हूँ। मेरे प्रकाश की एक झलक सूर्य जैसी है। नित्यप्रकाशित है। यह उपनिषद् (ब्रह्मविद्या) है। जो इसको इस प्रकार जानता है, वह पूर्वोक्त फल पाता है। (यहाँ दसवाँ अनुवाक हुआ।)

यहाँ तैत्तिरीयोपनिषद् की भृगुवल्ली यहाँ पूर्ण हुई।

इस प्रकार तैत्तिरीयोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वर्यमा । शं न इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु माम् । अवतु वक्तारम् ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(8) ऐतरेयोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

ऋग्वेद के ऐतरेय आरण्यक के दूसरे आरण्य का चौथा, पाँचवाँ और छठा अध्याय ही यह उपनिषद् है। विख्यात दस या बारह उपनिषदों में ऐतरेयोपनिषद् भी एक है। इसके ऊपर भी शंकराचार्य ने भाष्य लिखा है। महीदास ऐतरेय, जिनका छान्दोग्योपनिषद् (3.16.9) में उल्लेख है, वे इस उपनिषद् के ऋषि हैं।

इस आरण्यक का पूर्व भाग तो वैदिक कर्मोपासना और प्राणोपासना के विषयों से युक्त है। अगर किसी साधक ने निष्ठापूर्वक प्राणोपासना की हो और ठीक तरह से आरण्यक में बताए गए कर्म गंभीरता से किए हों, तो वह ब्रह्मज्ञान के लिए योग्य हो जाता है। इसलिए पहले यह सब बताकर बाद में 4, 5 और 6 इन तीन अध्यायों में यह उपनिषद् कही गई है। इसके तीन अध्याय हैं और पाँच खण्ड हैं। (पहले अध्याय में तीन खण्ड तथा द्वितीय और तृतीय अध्याय में एक-एक खण्ड है)। इनमें कुल 33 मंत्र (कण्डिकाएँ) हैं।

प्रथम अध्याय में आत्मा की ईक्षणपूर्वक सृष्टि, सृष्टिक्रम, लोकपालरचना, इन्द्रियों और उनके अधिष्ठाता देवों की उत्पत्ति, उनका निवास, खाद्य, पश्वादि देहों की देवों द्वारा अस्वीकृति, मनुष्यदेह का स्वीकार, देवों का स्वस्थान प्रवेश आदि विषयों के उपरान्त अन्न की रचना, अन्न का ग्रहण, परमात्मा का शरीर-प्रवेश, जीव का मोह और उसकी निवृत्ति और इन्द्र शब्द की व्युत्पत्ति सम्मिलित है।

द्वितीय अध्याय में पुरुष के तीन जन्म बताए गए हैं और अन्त में वामदेव की उक्ति दी गई है। तीसरे अध्याय में आत्मा सम्बन्धी अनेक प्रश्न किए गए हैं। प्रधान संज्ञक मन के अनेक नाम बाद में बताए गए हैं। तथा प्रज्ञान की सर्वरूपता बताने के साथ आत्मा की एकता को जानने वालों की अमृत की प्राप्ति का वर्णन है।

शान्तिपाठः

ॐ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि । वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनाधीतेनाहोरात्रान्सन्दधाम्यृतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु तद्वक्तारमवत्ववतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम् । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

हे परमात्मन्! मेरी वाणी मन में स्थिर हो तथा मन वाणी में स्थिर हो। हे प्रकाशरूप परमात्मन्, मेरे लिए तुम प्रकट हो। (हे वाणी और हे मन!) तुम मेरे लिए वेदविषयक ज्ञान को लानेवाले हो। मेरा श्रुतज्ञान मेरे से कभी विस्मृत न हो। इस स्वाध्याय से मैं दिनों और रात्रियों को एक कर दूँ। मैं परमसत्य ही बोलूँगा, सत्य ही बोला करूँगा। वह ब्रह्म मेरी रक्षा करे। वह ब्रह्म आचार्य की रक्षा करे, रक्षा करे मेरी और रक्षा करे आचार्य की। ॐ त्रिविध तापों की शान्ति हो।

अथ प्रथमोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः

ॐ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । नान्यत्किञ्चन मिषत् । स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति ॥1॥

ॐ परमात्मा का नामोच्चारण करके उपनिषद् का प्रारंभ होता है। इस जगत् के प्रकट होने से पहले एकमात्र परमात्मा ही था। दूसरा कोई चेष्टा करनेवाला नहीं था। उस परम पुरुष परमात्मा ने 'अवश्य ही मैं लोकों का सर्जन करूँ'—इस प्रकार का विचार किया।

स इमाँल्लोकानसृजत अम्भो मरीचीर्मरमापोऽदोऽम्भः परेण दिवं द्यौः प्रतिष्ठान्तरिक्षं मरीचयः । पृथिवी मरो या अधस्तात्ता आपः ॥2॥

उसने अम्भ (द्युलोक से ऊपर के लोक), मरीची (अन्तरिक्ष), मर (मर्त्यलोक) और आप (पृथ्वी के नीचे के लोक)—इन लोकों की रचना की। जो द्युलोक से परे है और स्वर्ग जिसकी प्रतिष्ठा है, वह 'अम्भ' है। अन्तरिक्ष (भुवर्लोक) 'मरीची' है और जो पृथ्वी के नीचे है, वह 'आप' है।

स ईक्षतेमे नु लोका लोकपालान्नु सृजा इति। सोऽद्भ्य एव पुरुषं समुद्धृत्यामूर्च्छयत् ॥3॥

उसने फिर से संकल्प किया कि 'ये लोक तो तैयार हो गए, अब लोकपालों की रचना करूँ'—ऐसा सोचकर उसने जल में से एक पुरुष को निकालकर मूर्तिमान (अवयववाला) बनाया।

तमभ्यतपत्तस्याभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत यथाण्डं मुखाद्वाग्वाचोऽग्निर्नासिके निरभिद्येतां नासिकाभ्यां प्राणः प्राणाद्वायुरक्षिणी निरभिद्येतामक्षिभ्यां चक्षुश्चक्षुष आदित्यः कर्णौ निरभिद्येतां कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्राद्दिशस्त्वङ्निरभिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य औषधिवनस्पतयो हृदयं निरभिद्यत हृदयान्मनो मनसश्चन्द्रमा नाभिर्निरभिद्यत नाभ्या अपानोऽपानान्मृत्युः शिश्नं निरभिद्यत शिश्नाद्रेतो रेतस आपः ॥4॥

इति प्रथमः खण्डः ॥1॥

परमात्मा ने उस हिरण्यगर्भ पुरुष को लक्ष्य करके संकल्पात्मक तप किया। उस तप से तप्त (प्रभावित) हिरण्यगर्भ के शरीर से प्रथम अण्डे की तरह फूटकर मुख (छिद्र) पैदा हुआ। मुख से वागिन्द्रिय और वागिन्द्रिय से अग्नि पैदा हुआ। बाद में नाक के दो छिद्र प्रकट हुए। नाक के छिद्रों से प्राण पैदा हुआ और प्राण से वायु उत्पन्न हुआ। बाद में आँखों के दो छिद्र उत्पन्न हुए। आँखों के दो छिद्रों से चक्षुरिन्द्रिय प्रकट हुई और नेत्रेन्द्रिय से सूर्य पैदा हुआ। फिर कानों के दो छिद्र उत्पन्न हुए। उन छिद्रों से कर्णेन्द्रिय उत्पन्न हुई। श्रोत्रेन्द्रिय से दिशाएँ प्रकट हुईं। फिर त्वचा उत्पन्न हुई। त्वचा से रोंगटे पैदा हुए। रोंगटों से औषधियाँ और वनस्पतियाँ पैदा हुईं। फिर हृदय उत्पन्न हुआ। हृदय से मन और मन से चन्द्र उत्पन्न हुआ। फिर नाभि प्रकट हुई। नाभि से अपानवायु उत्पन्न हुआ। और अपानवायु से मृत्युदेव पैदा हुए। बाद में लिङ्ग उत्पन्न हुआ। लिंग से वीर्य और वीर्य से जल उत्पन्न हुआ।

(यहाँ प्रथम खण्ड पूरा हुआ।)

द्वितीयः खण्डः

ता एता देवताः सृष्टा अस्मिन्महत्यर्णवे प्रापतंस्तमशनायापिपासाभ्यामन्ववार्जत् । ता एनमब्रुवन्नायतनं नः प्रजानीहि यस्मिन्प्रतिष्ठिता अन्नमदामेति ॥1॥

परमात्मा के द्वारा रचे गए ये सब देव इस संसाररूपी महासागर में जब प्रकट हो गए तब परमात्मा ने उस देवसमुदाय को भूख और प्यास से युक्त कर दिया। तब इन सब देवों ने उससे कहा—"हमारे लिए एक-एक स्थान की व्यवस्था कीजिए, जिसमें रहकर हम अन्न का भक्षण करें।"

ताभ्यो गामानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति। ताभ्योऽश्वमानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति ॥2॥

परमात्मा ने देवताओं के लिए गाय का शरीर दिया। उसे देखकर उन्होंने कहा—"हमारे लिए यह पर्याप्त नहीं है।" उनके ऐसा कहने से परमात्मा ने उनके लिए घोड़े का शरीर बनाया। उसे देखकर भी उन्होंने फिर भी वैसा ही कहा कि "हमारे लिए यह पर्याप्त नहीं है।"

ताभ्यः पुरुषमानयत्ता अब्रुवन् सुकृतं बतेति पुरुषो वाव सुकृतम्। ता अब्रवीद्यथाऽऽयतनं प्रविशतेति ॥3॥

बाद में परमात्मा उनके लिए पुरुष का शरीर बनाया। उसे देखकर वे (देव) बोले—"वाह! वाह! यह तो बहुत सुन्दर बन गया!" सचमुच मनुष्य-शरीर परमात्मा की सुन्दरतम रचना है। फिर देवों से परमात्मा ने कहा—"तुम अपने-अपने योग्य आश्रयों में प्रविष्ट हो जाओ।"

अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशद्दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्नोषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशंश्चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशन्मृत्युरपानो भूत्वा नाभिं प्राविशदापो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशन् ॥4॥

तब अग्नि वागिन्द्रिय बनकर मुख में प्रविष्ट हो गया। वायु प्राण बनकर नासिका में दाखिल हुआ। सूर्य नेत्रेन्द्रिय बनकर अक्षिगोलक में चला गया। दिग्देवताएँ श्रोत्रेन्द्रिय बनकर कानों में प्रविष्ट हुईं। औषधियों और वनस्पतियों के देव रोंगटे बनकर त्वचा में दाखिल हुए। चन्द्रमा मन बनकर हृदय में प्रविष्ट हुआ। मृत्यु अपानवायु बनकर नाभि में प्रविष्ट हुआ। जल वीर्य बनकर लिंग में दाखिल हो गया।

तमशनायापिपासे अब्रूतामावाभ्यामभिप्रजानीहीति। ते अब्रवीदेतास्वेव वां देवतास्वाभजाम्येतासु भागिन्यौ करोमीति। तस्माद्यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते भागिन्यावेवास्यामशनायापिपासे भवतः ॥5॥

इति द्वितीयः खण्डः ॥2॥

तब उस परमात्मा से भूख और प्यास ने कहा—"हमारे लिए भी निवासस्थान की सुविधा कर दीजिए।" यह सुनकर उन दोनों से परमात्मा ने कहा—"तुम दोनों को मैं इन सभी देवताओं में ही भाग प्रदान करता हूँ। (अर्थात् उन्हीं देवों में तुम दोनों भागीदार हो) इसीलिए जिस किसी भी देवता के लिए हवि दी जाती है, उस देवहवि में भूख और प्यास की भागीदारी होती ही है।

(यहाँ द्वितीय खण्ड पूरा हुआ।)

तृतीयः खण्डः

स ईक्षतेमे नु लोकाश्च लोकपालाश्चान्नमेभ्यः सृजा इति ॥1॥

उस परमात्मा ने सोचा कि—"ये लोक और लोकपाल तो हो गए। अब मैं उनके लिए अन्न की रचना करूँ।"

सोऽपोऽभ्यतपत् ताभ्योऽभितप्ताभ्यो मूर्तिरजायत। या वै सा मूर्तिरजायताऽन्नं वै तत् ॥2॥

उसने (परमात्मा ने) जलों को लक्ष्य कर तप किया (अर्थात् परमात्मा ने जलादि पाँच सूक्ष्म महाभूतों को अपने संकल्प द्वारा तपाया—उनमें क्रिया उत्पन्न की)। तपे हुए (क्रियाशील) उन सूक्ष्म महाभूतों में से एक मूर्ति उत्पन्न हुई। वह जो मूर्ति उत्पन्न हुई, वह सचमुच अन्न ही है।

तदेतत्सृष्टं पराङत्यजिघांसत् तद्वाचो जिघृक्षत्तन्नाशक्नोद्वाचा ग्रहीतुम्। स यद्धैनद्वाचाग्रहैष्यदभिव्याहृत्य हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥3॥

उत्पन्न किया गया यह अन्न भोक्ता से विमुख होकर भागने की चेष्टा करने लगा। तब उस पुरुष ने उसे वाणी द्वारा पकड़ने की इच्छा की। परन्तु वह उसे वाणी द्वारा ग्रहण न कर सका। यदि पुरुष ने इसे वाणी द्वारा ग्रहण कर लिया होता, तो आज मनुष्य अवश्य ही (वाणी द्वारा) अन्न का वर्णन करके ही तृप्त (तुष्ट) हो जाता।

तत्प्राणेनाजिघृक्षत् तन्नाशक्नोत्प्राणेन ग्रहीतुम्। स यद्धैनत्प्राणेनाग्रहैष्यदभिप्राण्य हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥4॥

तब उस पुरुष ने उस अन्न को प्राण द्वारा पकड़ना चाहा, परन्तु प्राण के द्वारा भी वह उसे पकड़ नहीं सका। अगर उसने अन्न को प्राण के द्वारा पकड़ लिया होता तो आज मनुष्य अवश्य ही अन्न को सूँघकर ही तृप्त हो जाता।

तच्चक्षुषाऽजिघृक्षत् तन्नाशक्नोच्चक्षुषा ग्रहीतुम्। स यद्धैनच्चक्षुषाऽग्रहैष्यद् दृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥5॥

तब उस पुरुष ने अन्न को आँखों से पकड़ना चाहा। परन्तु आँखों से भी वह उसे पकड़ न सका। यदि उसने अन्न को आँखों से पकड़ लिया होता, आज भी मनुष्य अवश्य ही अन्न को आँखों से देखकर ही तृप्त हो जाता।

तच्छ्रोत्रेणाजिघृक्षत् तन्नाशक्नोच्छ्रोत्रेण ग्रहीतुम्। स यद्धैनच्छ्रोत्रेणाग्रहैष्यच्छ्रुत्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥6॥

तब उस पुरुष ने अन्न को श्रोत्र से पकड़ना चाहा। परन्तु श्रोत्रों से भी वह उसे न पकड़ सका। यदि उसने अन्न को श्रोत्र से पकड़ लिया होता आज भी मनुष्य अवश्य ही अन्न को सुनकर ही तृप्त हो जाता।

तत्त्वचाजिघृक्षत् तन्नाशक्नोत्त्वचा ग्रहीतुम्। स यद्धैनत्त्वचाऽग्रहैष्यत्स्पृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥7॥

तब उस पुरुष ने अन्न को त्वचा से पकड़ना चाहा। परन्तु त्वचा से भी वह उसे न पकड़ सका।

यदि उसने अन्न को त्वचा से पकड़ लिया होता तो आज भी मनुष्य अवश्य अन्न को स्पर्श करके ही तृप्त हो जाता।

तन्मनसाऽजिघृक्षत् तन्नाशक्नोन्मनसा ग्रहीतुम्। स यद्धैनन्मनसाऽग्रहैष्यद्ध्यात्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥8॥

तब उस पुरुष ने अन्न को मन से पकड़ना चाहा। परन्तु मन से भी वह उसे न पकड़ सका। अगर उसने अन्न को मन से पकड़ लिया होता, तो अवश्य अभी भी मनुष्य अन्न का ध्यान करके ही तृप्त हो जाता।

तच्छिश्नेनाजिघृक्षत् तन्नाशक्नोच्छिश्नेन ग्रहीतुम्। स यद्धैनच्छिश्नेनाग्रहैष्यद्विसृज्य हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥9॥

तब उस पुरुष ने अन्न को शिश्न (लिंग) से पकड़ना चाहा। परन्तु शिश्न से (लिंग से) वह उसे न पकड़ सका। अगर उसने अन्न को शिश्न से पकड़ लिया होता, तो आज भी मनुष्य अवश्य अन्न का त्याग करके तृप्त हो जाता।

तदपानेनाजिघृक्षत् तदावयत्। सैषोऽन्नस्य ग्रहो यद्वायुरन्नमायुर्वा एष यद्वायुः ॥10॥

अन्त में उस पुरुष ने अन्न को अपान से ग्रहण कराना चाहा। उस समय उसने पकड़ लिया। वह यह अपानवायु ही अन्न का ग्रहण करनेवाला है। जो वायु अन्न से जीवन की रक्षा करने के रूप में प्रसिद्ध है, वह यही अपानवायु है।

स ईक्षत कथं न्विदं मदृते स्यादिति स ईक्षत कतरेण प्रपद्या इति। स ईक्षत यदि वाचाभिव्याहृतं यदि प्राणेनाभिप्राणितं यदि चक्षुषा दृष्टं यदि श्रोत्रेण श्रुतं यदि त्वचा स्पृष्टं यदि मनसा ध्यातं यद्यपानेनाभ्यपानितं यदि शिश्नेन विसृष्टमथ कोऽहमिति ॥11॥

तब उस परमेश्वर ने सोचा कि निश्चय ही यह मेरे बिना कैसे रहेगा ? इसका विचार करते हुए फिर से उसने सोचा कि यदि इस पुरुष ने मेरे बिना ही केवल वाणी के ही द्वारा बोलने की क्रिया कर ली हो, यदि केवल प्राण से ही सूँघने की क्रिया कर ली हो, यदि केवल आँख से ही देखने की क्रिया कर ली हो, यदि केवल श्रवणेन्द्रिय से ही सुनने की क्रिया कर ली हो, यदि त्वगिन्द्रिय द्वारा स्पर्शन की क्रिया कर ली हो, यदि मन से ही मनन कर लिया हो, यदि अपान के द्वारा अन्नग्रहणादि कर लिया हो और यदि उपस्थ से मूत्रादि का त्याग कर लिया हो, तो फिर मैं कौन हूँ ? यह विचार कर उसने फिर से सोचा कि पैर और सर—इन दो मार्गों में से किस मार्ग से मैं उसमें प्रवेश करूँ ?

स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत। सैषा विदृतिर्नाम द्वास्तदेतन्नान्दनम्। तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्नाः अयमावसथोऽयमावसथोऽयमावसथ इति ॥12॥

ऐसा सोचकर उसने इस मनुष्य शरीर की सीमा को ही चीरकर उसके द्वारा शरीर में प्रवेश किया। यह द्वार 'विदृति' नाम से प्रसिद्ध है। वही यह आनन्ददायक ब्रह्मद्वार है। उस परमेश्वर के तीन आश्रयस्थान हैं, तीन स्वप्न हैं, यह (हृदय) आश्रयस्थान, एक यह (परमधाम) आश्रयस्थान और एक यह (ब्रह्माण्ड) आश्रयस्थान है।

स जातो भूतान्यभिव्यैख्यत् । किमिहान्यं वावदिष्यदिति ।
स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमिति 3 ॥13॥

मनुष्य-रूप में उत्पन्न हुए उस पुरुष ने पंचमहाभूतों की रचना को चारों ओर से देखा और 'यहाँ दूसरा क्या है ?''—ऐसा कहा। तब उसने इस अन्तर्यामी पुरुष को ही सर्वव्यापी परब्रह्म के रूप में देखा और उसे प्रकट किया। अरे वाह ! बड़े सौभाग्य की बात है कि इस परब्रह्म परमात्मा को मैंने देख लिया।

तस्मादिदन्द्रो नामेदन्द्रो ह वै नाम । तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवाः परोक्षप्रिया इव हि देवाः ॥14॥

इति तृतीयः खण्डः ॥3॥

इत्यैतरेयारण्यके चतुर्थोऽध्यायः ॥4॥

उपनिषत्सु प्रथमोऽध्यायः ।

इसलिए उसका नाम 'इदन्द्र' (इदम् + इन्द्र) हुआ। 'इदन्द्र' नाम से प्रसिद्ध यह है, इसलिए ही ब्रह्मवेत्ता लोग इसे 'इन्द्र' कहते हैं। परोक्षरूप से इसे इन्द्र कहते हैं, क्योंकि देवगण परोक्षप्रिय ही होते हैं, देवगण परोक्षप्रिय ही होते हैं।

(यहाँ तृतीय खण्ड पूरा हुआ।)
यहाँ ऐतरेय उपनिषद् का प्रथम अध्याय समाप्त होता है।

❋

अथ द्वितीयोऽध्यायः

चतुर्थः खण्डः

पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति । यदेतद्रेतस्तदेतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजःसंभूतमात्मन्येवात्मानं बिभर्ति । तद्यदा स्त्रियां सिञ्चत्यथैनज्जनयति तदस्य प्रथमं जन्म ॥1॥

यह संसारी जीव निश्चयपूर्वक सबसे पहले पुरुष-शरीर में ही वीर्यरूपी गर्भ बनता है। पुरुष में यह जो वीर्य है, वह पुरुष के सभी अंगों से उत्पन्न हुआ तेज है। यह पुरुष पहले अपने स्वरूपभूत इस वीर्यरूप तेज को धारण करता है। बाद में जब वह उसे स्त्री में सिंचित करता है, तब वह गर्भरूप में उत्पन्न होता है। यह उसका पहला जन्म है।

तत् स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति । यथा स्वमङ्गं तथा तस्मादेनां न हिनस्ति । साऽस्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति ॥2॥

वह गर्भ स्त्री के आत्मभाव को प्राप्त होता है अर्थात् जैसे अपना अंग हो, वैसा ही हो जाता है। इसीलिए वह स्त्री को पीड़ा नहीं पहुँचाता। वह स्त्री अपने शरीर में आए हुए पति के स्वरूप का पालन-पोषण करती है।

सा भावयित्री भावयितव्या भवति । तं स्त्री गर्भं बिभर्ति । सोऽग्र एव कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयति । स यत्कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावय-

त्यात्मानमेव तद्भावयत्येषां लोकानां सन्तत्या । एवं सन्तता हीमे लोकास्तदस्य द्वितीयं जन्म ॥3॥

गर्भ का पोषण करती हुई स्त्री पालन-पोषण करने योग्य होती है। वह स्त्री (माता) उस गर्भ को प्रसव होने तक धारण करती है। जन्म होने के बाद वह पिता पहले ही कुमार को (जातकर्मादि संस्कारों से) अभ्युदयशील बनाता है—उसकी उन्नति करता है। वह पिता जन्म के बाद कुमार की उन्नति करता है। वह मानों इन लोगों की उन्नति करने से अपनी ही उन्नति करता है। क्योंकि इसी प्रकार ये सब लोग विस्तार को प्राप्त हुए हैं। वह उसका दूसरा जन्म है।

सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते । अथास्यायमितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति । स इतः प्रयन्नेव पुनर्जायते तदस्य तृतीयं जन्म ॥4॥

पुत्ररूप में उत्पन्न हुआ उस पिता का ही आत्मा इसी के शुभकर्मों के लिए उसका प्रतिनिधि बना दिया जाता है। इसके बाद, इस पुत्र का यह पिता-रूप दूसरा आत्मा अपना कर्तव्य पूरा करके आयुष्य पूरा होने पर मरने के बाद यहाँ से चला जाता है। यहाँ से जाकर ही फिर से उत्पन्न हो जाता है। वह इसका तीसरा जन्म है।

तदुक्तमृषिणा—गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वा । शतं मा पुर आयसीररक्षन्नधः श्येनो जवसा निरदीयमिति । गर्भ एवैतच्छयानो वामदेव एवमुवाच ॥5॥

यही बात ऋषि ने कही है—"अहो! मैंने गर्भ में रहकर ही इन देवों के बहुत जन्मों को जान लिया है। तत्त्वज्ञान होने से पहले मुझे सैकड़ों लोहमय शरीरों ने जकड़ रखा था। अब तत्त्वज्ञान के प्रभाव से मैं बाज पक्षी की तरह उन्हें विदीर्ण कर बाहर निकल आया हूँ।'' वामदेव ने गर्भ में शयन करते ही ऐसा कहा था।

स एवं विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्वं उत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाप्त्वामृतः समभवत्समभवत् ॥6॥

इति चतुर्थ खण्डः ॥4॥
इत्यैतरेयारण्यके पञ्चमोऽध्यायः ॥5॥
उपनिषत्सु द्वितीयोऽध्यायः ॥2॥

इस प्रकार जन्म-जन्मान्तर का रहस्य जाननेवाला वह वामदेव ऋषि इस शरीर के नष्ट होने पर, संसार से उठकर, ऊर्ध्व गति द्वारा परमधाम में पहुँच गया। सर्व भोगों को वहाँ प्राप्त कर अमर हो गया। अमर हो गया।

(यहाँ चतुर्थ खण्ड पूरा हुआ।)
यहाँ ऐतरेय उपनिषद् का द्वितीय अध्याय समाप्त हुआ।

❋

अथ तृतीयोऽध्यायः

पञ्चमः खण्डः

कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे कतरः स आत्मा येन वा पश्यति येन वा शृणोति येन वा गन्धानाजिघ्रति येन वा वाचं व्याकरोति येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति ॥1॥

हम जिसकी उपासना करते हैं, वह यह आत्मा कौन है ? अथवा मनुष्य जिससे देखता है, अथवा जिससे सुनता है, अथवा जिससे गन्ध को सूँघता है, अथवा जिससे वाणी को स्पष्टरूप से बोलता है, अथवा जिससे स्वादयुक्त या स्वादरहित वस्तु को जानता है, वह आत्मा (प्रथम और द्वितीय अध्यायों में बताए गए आत्माओं में से) कौन-सा है ?

यदेतद्धृदयं मनश्चैतत् । संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृति-र्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति । सर्वाण्ये-वैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति ॥2॥

यह जो हृदय है वही मन भी है । संज्ञान (चेतन), आज्ञान (प्रभुत्व), विज्ञान, प्रज्ञान, मेधा, दृष्टि, धृति, मति, मनीषा, जूति (रोगादिजनित दुःखवेग), स्मृति, संकल्प, क्रतु, असु (प्राण), काम, वश (स्त्री-संसर्गादि की अभिलाषा)—ये सब प्रज्ञान (स्वच्छ ज्ञानस्वरूप) परमात्मा के ही नाम अर्थात् उसी की सत्ता के बोधक लक्षण हैं ।

एष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पञ्च महाभूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतींषीत्येतानीमानि च क्षुद्रमिश्राणीव । बीजानीतराणि चेतराणि चाण्डजानि च जारुजानि च स्वेदजानि चोद्भिज्जानि चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो यत्किञ्चेदं प्राणि जङ्गमं च पतत्रि च यच्च स्थावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म ॥3॥

यह ब्रह्मा है, यह इन्द्र है, यही प्रजापति है । ये सभी देवता और पृथ्वी, वायु, आकाश, जल और तेज—ये पाँच महाभूत हैं । (यह प्रज्ञानरूप आत्मा ही) क्षुद्र जीवों के साथ उनके बीज (कारण) और अन्य अण्डज, जरायुज, स्वेदज, उद्भिज, घोड़े, गायें, मनुष्य एवं हाथी हैं । इसके अतिरिक्त और जो कुछ भी जंगम है, आकाश में उड़नेवाले (पतत्रि) हैं, और वृक्षपर्वतादि स्थावर हैं—ये सब प्रज्ञानेत्र और प्रज्ञान में ही (निरुपाधिक चैतन्य में ही) स्थित हैं । यह समस्त ब्रह्माण्ड प्रज्ञास्वरूप परमात्मा से ही ज्ञानशक्ति से सम्पन्न हुआ है । प्रज्ञास्वरूप परमात्मा ही इस स्थिति का आधार है । अर्थात् प्रज्ञान ही इस स्थिति के केन्द्र में है । इसलिए प्रज्ञान ही ब्रह्म है ।

स एतेन प्रज्ञेनात्मनास्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाप्त्वामृतः समभवत्समभवत् । इत्योम् ॥4॥

इति पञ्चमः खण्डः ॥5॥
इत्यैतरेयारण्यके षष्ठोऽध्यायः ॥6॥
उपनिषत्सु तृतीयोऽध्यायः ॥3॥
इत्यैतरेयोपनिषत्समाप्ता ।

वह इस लोक से ऊपर उठकर उस परमधाम में उस प्रज्ञानस्वरूप परमात्मा के साथ सभी दिव्य भोगों को भोग कर अमर हो गया, अमर हो गया ।

(यहाँ पञ्चम खण्ड पूरा हुआ ।)

यहाँ ऐतरेय उपनिषद् का तृतीय अध्याय समाप्त होता है ।

इस प्रकार ऐतरेयोपनिषत् समाप्त होती है ।

❀

शान्तिपाठः

ॐ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि । वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनाधीतेनाहोरात्रान्सन्दधाम्यृतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु तद्वक्तारमवत्ववतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

❀

(9) छान्दोग्योपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

सामवेदान्तर्गत यह उपनिषद् सामवेद के छान्दोग्य ब्राह्मण से सम्बद्ध है। छान्दोग्य ब्राह्मण के कुल मिलाकर दस अध्याय हैं। उनमें से अन्तिम आठ अध्याय से यह उपनिषद् बनी हुई है। इस उपनिषद् का नाम 'छन्दस्' शब्द से निष्पन्न हुआ है। 'छन्दस्' सामवेद का नाम है। जो पुरुष उस 'छन्दस्' का गान करते हैं, उन्हें 'छन्दोगा' कहा जाता है। उन छन्दागाओं के गानविषय और श्रद्धाविषय होने से इस उपनिषद् का नाम 'छान्दोग्योपनिषद्' पड़ा है।

छान्दोग्योपनिषद् के सभी अध्याय महत्त्वपूर्ण हैं। पहले पाँच अध्याय उपासना (ध्यान-पद्धति) के विषय के हैं, अर्थात् वे द्वैतपरक हैं। और बाद के तीन अध्याय ब्रह्मपरक हैं। अर्थात् वे बहुधा अद्वैतपरक हैं। उपासना सम्बन्धी अध्यायों का हेतु चित्तशुद्धि पर जोर देने का है। जब चित्त विशुद्ध हो तभी ब्रह्मोपदेश प्रभावी हो सकता है।

प्राचीनतम उपनिषदों में छान्दोग्योपनिषद् का महत्त्वपूर्ण स्थान है। उपनिषद् में कही गई विषयानुरूप रसमय कहानियाँ, सरल भाषा, विषय का गांभीर्य आदि सामान्य जनों में भी इस उपानषद् की उपादेयता को बढ़ा देते हैं। यह उपनिषद् सामान्य जनों को भी प्रेम से सत्पथ बताने में समर्थ है।

उपनिषद् का प्रारंभ ही मनुष्यों को आध्यात्मिक उन्नति के उपदेश से होता है। यहाँ मनुष्य के लिए दो मार्ग बताए हैं। एक तो वैदिक विधिविधानों का अनुष्ठान और दूसरा शास्त्रविहित ब्रह्मोपासना। छान्दोग्योपनिषद् का कहना है कि ज्यादातर लोग तो पहला मार्ग ही पसंद करेंगे क्योंकि इन्द्रियातीत ब्रह्म का विचार उनकी पहुँच के बाहर का ही होता है। अवाङ्मनसगोचर ब्रह्म उनके लिए कुछ नहीं है। उनमें बहुत-सी इच्छाएँ होती हैं, और इच्छाओं की पूर्ति से ही वे खुश होते हैं। और उस इच्छापूर्ति के लिए वैदिक विधियों का अनुष्ठान सीधा सा उपाय है ही।

पर उपनिषदें तो डंके की चोट कहती हैं कि ये 'धन-दौलत, सौन्दर्य, स्वास्थ्य, सत्ता और स्वर्ग भी स्थायी नहीं है, और वैदिक अनुष्ठान तो सिर्फ यही दे सकते हैं। यदि तुम शाश्वत आनन्द चाहते हो, तो वह तो इच्छाओं की अर्थात् संसार-बन्धनों की मुक्ति से ही मिल सकता है। और ऐसी मुक्ति तो केवल आत्मा के ज्ञान से ही हो सकती है। वैदिक विधियों में रचे-पचे लोगों के लिए यह उपनिषदों का आह्वान है। श्वेताश्वतरोपनिषद् की यह घोषणा ध्यानार्ह है—"तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते अयनाय।"

छान्दोग्योपनिषद् की भी यही चेतावनी है। चेतावनी देकर वह आत्मज्ञान की ओर हमारा ध्यान खींचती है। इस मार्गदर्शन के प्रथम सोपान में वह उद्गीथ का उपदेश करती है। अर्थात् 'ओम्' के रटन की बात करती है। यह उपासना की एक पद्धति है। मनोनिग्रह के लिए उपयुक्त उपासना-पद्धति का यह एक भाग है। हमारा लक्ष्य तो आत्मज्ञान ही है, परन्तु उसके पहले मनोनिग्रह करने के लिए कुछ उपासनाएँ करना अनिवार्य है, इस उपनिषद् का यही उपदेश है।

उपनिषद् हमें उपासना (विद्या) और यज्ञविधियों का अनुष्ठान (अविद्या) दोनों का एक साथ आचरण करने की भी सूचना देता है। यह क्रमिक मुक्ति का मार्ग है।

पहले पाँच अध्याय उपासनापरक (द्वैतपरक) हैं, किन्तु बाद के तीन अध्याय तो ब्रह्म के सिवा कुछ बात नहीं करते। वेदान्त का कोई भी तत्त्व ऐसा नहीं है, जो इसमें शामिल न किया गया हो। छान्दोग्योपनिषद् वेदान्त का एक कोश ही है।

शान्तिपाठः

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

ॐ हे परब्रह्म परमात्मा! मेरे सभी अंग—वाणी, प्राण, नेत्र, कर्ण और सभी इन्द्रियाँ और शक्ति परिपुष्ट हों। यह जो सर्वरूप उपनिषत्प्रतिपादित ब्रह्म है, उस ब्रह्म का मैं अस्वीकार न करूँ। और ब्रह्म भी मेरा त्याग न करे। उसके साथ मेरा अटूट सम्बन्ध बना रहे। उपनिषद् में प्रतिपादित जो धर्मसमुदाय है, वे सभी परमात्मा में रत हममे प्रविष्ट हों, वे सभी धर्म हमारे में हों।

ॐ हे परमात्मा! त्रिविध तापों की शान्ति हो।

अथ प्रथमोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत। ओमिति ह्युद्गायति तस्योपव्याख्यानम्॥1॥

'ॐ' यह अक्षर उद्गीथ है। इसकी उपासना करनी चाहिए। 'ॐ' ऐसा उच्चारण करके यज्ञ में उद्गाता उच्च स्वर से सामगान करता है। उस उद्गीथोपासना की यहाँ व्याख्या की जाती है।

एषां भूतानां पृथिवी रसः, पृथिव्या आपो रसः। अपामोषधयो रस ओषधीनां पुरुषो रसः। पुरुषस्य वाग्रसो वाच ऋग्रस ऋचः साम रसः साम्न उद्गीथो रसः॥2॥

इन चराचर भूतों का रस (सार) पृथ्वी है, पृथ्वी का रस (सार) जल है, जल का रस (सार) औषधियाँ हैं, औषधियों का (अन्नादि का) रस (सार) पुरुष है। पुरुष का सार वाणी है, वाणी का सार ऋचा है। ऋचाओं का रस (सार) साम है और सामवेद का रस (सारसत्त्व) यह उद्गीथ (ओंकार) है।

स एष रसानाꣳ रसतमः परमः परार्ध्योऽष्टमो य उद्गीथः॥3॥

जो यह आठवाँ ओंकार है, वह सारभूत वस्तुओं का सार है, अतिश्रेष्ठ है, परमात्मस्थानीय है।

कतमा कतमर्क्कतमत्कतमत्साम कतमः कतम उद्गीथ इति विमृष्टं भवति ॥4॥

कौन-कौन-सी ऋचा है, कौन-कौन-सा सामवेद है, कौन-कौन-सा उद्गीथ है ?—इसका विचार किया जा रहा है।

वागेवर्क् प्राणः सामोमित्येतदक्षरमुद्गीथः । तद्वा एतन्मिथुनं यद्वाक् च प्राणश्चर्क् च साम च ॥5॥

वाणी ही ऋचा है और प्राण ही सामवेद है। इस प्रकार यह अक्षर ॐ (ओंकार) उद्गीथ है। यह जो ऋक् और सामरूप वाणी और प्राण हैं, वे परस्पर मिथुन (युगल) हैं।

तदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे सꣳसृज्यते। यदा वै मिथुनौ समागच्छत आपयतो वै तावन्योन्यस्य कामम् ॥6॥

जब यह जोड़ा (युगल) 'ओम्' इस अक्षर के साथ जुड़ जाता है, जिस समय उस युगल के अवयव परस्पर जुड़ जाते हैं, तब निश्चय ही वे दोनों संयोग करते हैं और एक-दूसरे के मनोरथ को पूर्ण करते हैं।

आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥7॥

जो विद्वान् पुरुष इस अविनाशी ॐकार का इस प्रकार निश्चित रूप से सेवन करता है, वह अवश्य हा यजमान के मनोरथों को पूर्ण करनेवाला होता है।

तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं यद्धि किंचानुजानात्योमित्येव तदाहैषो एव समृद्धिर्यदनुज्ञा समर्धयिता ह वै कामानां भवति । य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥8॥

यह वह ओंकार ही अनुज्ञा (स्वीकार) सूचक शब्द है। क्योंकि मनुष्य किसी को जब कोई अनुमति देता है, तब 'ओम्' ('हाँ') ऐसा ही कहता है। यह जो अनुज्ञा (स्वीकार) है, वही समृद्धि (संपदा) है। इस प्रकार जाननेवाला जो पुरुष उद्गीथ की उपासना करता है, वह अवश्य ही सभी कामनाओं को पूर्ण करनेवाला होता है।

तेनेयं त्रयी विद्या वर्तते ओमित्याश्रावयत्योमिति शꣳ सत्योमित्युद्गायत्येतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै महिम्ना रसेन ॥9॥

इस अक्षर से ही ये (ऋग्वेदादि) तीन विद्याएँ प्रवृत्त होती हैं। 'ओम्' ऐसा कहकर ही अध्वर्यु (यजुर्वेदी ऋत्विज्) देवता या यजमान को सुनाता है। 'ओम्' कहकर ही होता (ऋग्वेदी ऋत्विज्) प्रशंसा करता है। और 'ॐ' शब्द बोलकर ही उद्गाता (सामवेदी ऋत्विज्) उद्गान करता है। इस अक्षर की (ॐकार की) पूजा के लिए ही (अर्थात् ॐकाररूप परब्रह्म के महत्त्व के लिए ही) ऋत्विज (यजमानादि) से और यव, अक्षत, घी आदि होम द्रव्यों से सभी यज्ञादि कर्म सम्पन्न होते हैं।

तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद। नाना तु विद्या चाविद्या च यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति ॥10॥

इति प्रथमः खण्डः ॥

और जो पुरुष इस ओंकार अक्षर को इस तरह भलीभाँति जानता है और जो नहीं भी जानता—ये दोनों ओंकार का उच्चारण करके यज्ञादि कर्म के अधिकारी हैं। पर जो ज्ञानी ओंकार के रहस्य को समझकर यज्ञादि कर्म करते हैं, उनका यह कर्म विशेष फलप्रद होता है, क्योंकि विद्या अलग बात है और अविद्या भी अलग बात है। दोनों का फल भी अलग ही है। इसलिए जो मनुष्य विद्या, श्रद्धा और भक्ति से कर्म करता है, उसका फल अधिक होता है। इस प्रकार यह (ओंकार अक्षर का) व्याख्यान है।

(यहाँ पहला खण्ड पूरा हुआ।)

द्वितीयः खण्डः

देवासुरा ह वै यत्र संयेतिर उभये प्राजापत्यास्तद्ध देवा उद्गीथमाजह्रुरनेनैनानभिभविष्याम इति ॥1॥

जिस समय प्रजापति की दो सन्तति—देव और असुर (श्रेष्ठता के लिए) एक-दूसरे के साथ झगड़ने लगीं, तब देवों ने ओंकार को अंगीकार किया और माना कि इस 'ओम्' के द्वारा हम असुरों को पराजित करेंगे। (इस रूपकात्मक मंत्र में देव - सात्त्विक मनोवृत्तियों का और असुर - तामसी मनोवृत्तियों का प्रतीक है—अब आगे से लक्ष्यार्थ ही लेंगे)।

ते ह नासिक्यं प्राणमुद्गीथमुपासांचक्रिरे तꣳहासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च दुर्गन्धि च पाप्मना ह्येष विद्धः ॥2॥

वे इन्द्रियों की सात्त्विक वृत्तियाँ (वे देव) नासिका सम्बन्धी प्राणचैतन्य रूप उद्गीथ की ही उपासना करने लगीं। और तामसवृत्तिरूप असुरों ने उस प्राणचैतन्य को स्पर्श करके अशुद्ध कर ही दिया। इसीलिए उसी पाप से जीव सुगन्ध और दुर्गन्ध—दोनों को सूँघता है। क्योंकि यह नासिक्याभिमानी देवता पाप से भी स्पृष्ट हो गया है।

अथ ह वाचमुद्गीथमुपासांचक्रिरे ताꣳहासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तयोभयं वदति सत्यं चानृतं च पाप्मना ह्येषा विद्धा ॥3॥

अब सात्त्विक वृत्तिरूप देव, वाणीस्थित चैतन्य की ओंकार के रूप में उपासना करने लगे। पर तामसवृत्तिरूप असुरों ने उसे भी (वाणीस्थित प्राणचैतन्य को भी) पाप से स्पर्श (संसर्ग) कर दिया—अशुद्ध बना दिया। इसीलिए यह जीव उससे (वाणी से) सत्य और असत्य बोला करता है।

अथ ह चक्षुरुद्गीथमुपासांचक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयं चादर्शनीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥4॥

फिर उन्होंने चक्षु के रूप में उद्गीथ की उपासना की। तामसीवृत्तिरूपी असुरों ने उसे भी पाप-संसर्ग से विद्ध (अशुद्ध) कर दिया। इसीलिए मनुष्य देखने योग्य को भी देखता है और न देखने योग्य वस्तु को भी देखता है।

अथ ह श्रोत्रमुद्गीथमुपासांचक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयꣳ शृणोति श्रवणीयं चाश्रवणीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥5॥

फिर उन्होंने श्रोत्र के रूप में उद्गीथ की उपासना की। तामसवृत्तिरूप असुरों ने उसे भी पाप से (संसर्ग से) बींध डाला (अशुद्ध कर दिया)। इसलिए मनुष्य उस (श्रोत्र) से सुनने योग्य और न सुनने योग्य बातों को सुनता है। क्योंकि श्रोत्रेन्द्रिय भी स्पर्श के पाप से दोषयुक्त है।

अथ ह मन उद्गीथमुपासांचक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्ते-
नोभयꣳ संकल्पयते संकल्पनीयं चासंकल्पनीयं च पाप्मना ह्येत-
द्विद्धम् ॥6॥

फिर उन्होंने मन के रूप में उद्गीथ की उपासना की। पूर्वोक्त असुरों ने उसे भी पाप से बींध डाला। इसी से मनुष्य संकल्प करने योग्य और संकल्प न करने योग्य दोनों का ही संकल्प किया करता है। क्योंकि यह मन भी पाप से दूषित ही है।

अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासांचक्रिरे तꣳहासुरा ऋत्वा
विदध्वꣳसुर्यथाश्मानमाखणमृत्वा विध्वꣳसेत् ॥7॥

और उसके बाद जो यह मुखस्थ प्राणचैतन्य है, उसकी वे सात्त्विक वृत्तिरूपी देव, उद्गीथ—ओंकार के रूप में उपासना करने लगे। परन्तु उसे पाकर (स्पर्श करके) वे तामस वृत्तिरूप असुर (स्वयं) नष्ट हो गए। जैसे कठिन पत्थर को पाकर अर्थात् इससे टकराकर (मिट्टी का बरतन) फूट जाता है।

एवं यथाश्मानमाखणमृत्वा विध्वꣳसत एवꣳ हैव स विध्वꣳसते य
एवंविदि पापं कामयते यश्चैनमभिदासति स एषोऽश्माखणः ॥8॥

जो पुरुष इस प्राणज्ञाता पुरुष के प्रति पाप करना चाहता है, और जो इस प्राणवेत्ता को दुःख देता है, वह उसी प्रकार पूर्णतः नष्ट हो जाता है जिस प्रकार कठिन पत्थर पर गिरकर (मिट्टी का बरतन) नष्ट हो जाता है। क्योंकि ऐसा यह प्राणवेत्ता कठिन पत्थर जैसा (अविकारी ब्रह्मरूप) होता है।

नैवैतेन सुरभि न दुर्गन्धि विजानात्यपहतपाप्मा ह्येष तेन यदश्नाति
यत्पिबति तेनेतरान् प्राणानवति एतमु एवान्ततोऽविꣳत्वोत्क्रामति
व्याददात्येवान्तत इति ॥9॥

तामसवृत्ति से अविद्ध और नष्ट हुए पापवाला यह मुख्य प्राण इस नासिका से सुगन्ध और दुर्गन्ध को नहीं जानता और इसी विशुद्ध प्राण से पुरुष जो कुछ खाता और जो कुछ पीता है, उससे अन्य नासिकादि में स्थित देवताओं का ठीक तरह से पालन करता है। इस खानपान को बिना प्राप्त किए मरणसमय पर नासिकादि स्थित देवसमूह भागने लग जाते हैं। इसीलिए मरणसमय पर पुरुष अपना मुँह खोलकर चौड़ा कर देता है।

तꣳहाङ्गिरा उद्गीथमुपासांचक्र एतमु एवाङ्गिरसं मन्यन्तेऽङ्गानां
यद्रसः ॥10॥

इस मुख्य प्राण की ही अंगिरा ने उद्गीथ मानकर (ब्रह्म समझकर) उपासना की। इस मुख्य प्राण को 'आंगिरस' कहते हैं क्योंकि वह अंगों का रस है।

तेन तꣳह बृहस्पतिरुद्गीथमुपासांचक्र एतमु एव बृहस्पतिं मन्यन्ते
वाग्घि बृहती तस्या एष पतिः ॥11॥

वाणी 'बृहती' (बड़ी) है। अतः यह बृहस्पति वाणी का स्वामी है। इसलिए इस मुख्य प्राण की ओंकाररूप से बृहस्पति उपासना करने लगे। इसीलिए ऋषि लोग इस मुख्य प्राण को बृहस्पति मानते हैं।

तेन तꣳहायास्य उद्गीथमुपासांचक्र एतमु एवायास्यं मन्यन्त
आस्याद्यदयते ॥12॥

आयास्य (नामक) ऋषि मुख से उत्पन्न हुए हैं। इसीलिए उस मुख्य प्राण की ही ओंकाररूप में उपासना करने लगे और उस मुख्य प्राण को इसीलिए ही मुनि लोग 'आयास्य' इस नाम से जानते हैं।

तेन तꣳह बको दाल्भ्यो विदांचकार। स ह नैमिषीयानामुद्गाता बभूव
स ह स्मैभ्यः कामानागायति ॥13॥

दल्भ्य ऋषि का पुत्र बक ऋषि उस मुख्य प्राण को अच्छी तरह जानता था। उसकी उपासना करने से बक ऋषि नैमिष क्षेत्र के यज्ञकर्ता ऋषियों का उद्गाता बना था। उसी उद्गाता बक ऋषि ने यज्ञकर्त्ता उन ऋषियों के मनोरथ पूर्ण किए थे।

आगाता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्त
इत्यध्यात्मम् ॥14॥

इति द्वितीयः खण्डः ॥

जो पुरुष इस प्रकार मुख्य प्राण को जाननेवाला है और इस अविनाशी ओंकार की उपासना करता है, वह सब मनोरथों को अवश्य ही पूर्ण करनेवाला होता है। इस प्रकार यह अध्यात्मविद्या समाप्त हुई।

(यहाँ दूसरा खण्ड पूरा हुआ।)

❋

तृतीयः खण्डः

अथाधिदैवतं य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीतोद्यन्वा एष प्रजाभ्य
उद्गायति उद्यꣳस्तमो भयमपहन्त्यपहन्ता ह वै भयस्य तमसो भवति य
एवं वेद ॥1॥

अब देवताविषयक उद्गीथ की उपासना का प्रारंभ होता है। यह जो सूर्य उदय होकर प्रत्यक्ष तपता है और जो यह उदय होता हुआ सूर्य प्रजा (कल्याण) के लिए उद्गीथ गाता है और जो उदित होकर अन्धकार और उसके भय को दूर करता है, उसी सूर्य की ओंकाररूप से उपासना करनी चाहिए। जो मनुष्य इस प्रकार जानता है, वही संसार के भय का और अज्ञान का निश्चयपूर्वक नाश करनेवाला होता है।

समान उ एवायं चासौ चोष्णोऽयमुष्णोऽयं स्वर इतीममाचक्षते स्वर
इति प्रत्यास्वर इत्यमुं तस्माद्वा एतमिममुं चोद्गीथमुपासीत ॥2॥

इस शरीर में स्थित प्राण और सूर्यस्थ प्राण—दोनों समान हैं। और जैसे इस शरीर में स्थित प्राण उष्ण है, वैसे ही सूर्यस्थित प्राण भी उष्ण है। जैसे इस शरीर में स्थित प्राण को लोग 'स्वर' कहते हैं, वैसे ही सूर्यस्थ प्राण को भी लोग 'प्रत्यास्वर' कहते हैं। इसलिए इस शरीर में स्थित प्राण में और सूर्यस्थ प्राण में उद्गीथ की - ओंकाररूप की उपासना करनी चाहिए।

अथ खलु व्यानमेवोद्गीथमुपासीत यद्वै प्राणिति स प्राणो यदपानिति सोऽपानः । अथ यः प्राणापानयोः सन्धिः स व्यानो यो व्यानः सा वाक् तस्मादप्राणन्नपानन्वाचमभिव्याहरति ॥3॥

इसके बाद व्यानरूप उद्गीथ की उपासना करनी चाहिए। पुरुष जिस वायु का प्राणन करता है (मुख-नासिका द्वारा वायु को बाहर निकालता है) वही 'प्राण' है और जिस वायु को भीतर खींचता है, वही 'अपान' है। और जो वायु प्राण-अपान की संधि है, वही 'व्यान' है। जो व्यान है, वह वाणी है। अतः प्राणक्रिया नहीं करनेवाला और अपानक्रिया नहीं करनेवाला होने पर भी पुरुष वाणी को बोलता है।

या वाक्सर्क्तस्मादप्राणन्नपानन्नृचमभिव्याहरति यर्क्तत्साम तस्माद-प्राणन्नपानन्साम गायति यत्साम स उद्गीथस्तस्मादप्राणन्नपानन्नु-द्गायति ॥4॥

जो वाणी है, वही ऋचा है। अतः प्राणव्यापार को रोकता हुआ, अपानव्यापार को रोकता हुआ पुरुष ऋचा का उच्चारण करता है। जो ऋचा है, वही सामवेद है। अतः प्राणव्यापार को रोकता हुआ, और अपानव्यापार को रोकता हुआ पुरुष साम गाता है। जो साम है, वही उद्गीथ है। अतः प्राणव्यापार को रोकता हुआ और अपानव्यापार को रोकता हुआ पुरुष व्यान के द्वारा उद्गीथ-गान करता है।

अतो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाग्नेर्मन्थनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणन्नपानꣳस्तानि निकरोत्येतस्य हेतोर्व्यानमेवो-द्गीथमुपासीत ॥5॥

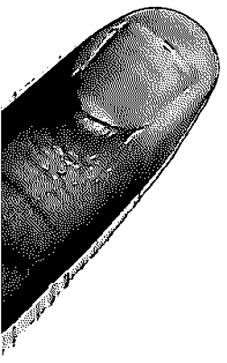

इसीलिए ऐसे जो अन्य प्रबल कार्य हैं, जैसे—अग्निमंथन, कुछ हद तक दौड़ना, मजबूत धनुष का खींचना आदि। ऐसे जो कर्म हैं, उन्हें प्राणव्यापार को रोकता हुआ और अपानव्यापार को रोकता हुआ पुरुष व्यान के द्वारा कर सकता है। इसलिए व्यान की ही ओंकार के रूप में उपासना करनी चाहिए।

अथ खलूद्गीथाक्षराण्युपासीतोद्गीथ इति प्राण एवोत्प्राणेन ह्युत्तिष्ठति वाग्गीर्वाचो ह गिर इत्याचक्षतेऽन्नं थमन्ने हीदꣳ सर्वꣳ स्थितम् ॥6॥

इसके बाद उद्गीथ के अक्षरों की उपासना करनी चाहिए। 'उद्गीथ' पद में 'उत्' अक्षर का अर्थ मुख्य प्राण है, क्योंकि प्राणवायु से पुरुष उठता है। 'गी' अक्षर का अर्थ वाणी है। गिरा को ही वाणी कहा जाता है। 'थम्' अक्षर का अर्थ अन्न होता है। अन्न में ही यह सारा जगत् स्थित है।

द्यौरेवोदन्तरिक्षं गीः पृथिवी थमादित्य एवोद्वायुर्गीरग्निस्थꣳ सामवेद एवोद्यजुर्वेदो गीर्ऋग्वेदस्थं दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्न-वानन्नादो भवति य एतान्येवं विद्वानुद्गीथाक्षराण्युपास्त उद्गीथ इति ॥7॥

'उत्' अक्षर ही स्वर्ग है, 'गी' अक्षर आकाश है, 'थम्' अक्षर पृथ्वी है। 'उत्' अक्षर ही आदित्य है, 'गी' अक्षर वायु है, 'थम्' अक्षर अग्नि है। 'उत्' अक्षर ही सामवेद है, 'गी' अक्षर यजुर्वेद है और 'थ' अक्षर ऋग्वेद है। वाणी का फल जो मोक्ष है, ऐसा वाणी का फल इस प्रकार के उपासक को

वह उपासना देती है। जो उपासक उक्त प्रकार से उद्गीथ के इन अक्षरों को जानकर उपासना करता है, वह अन्नसम्पत्ति और भोगशक्तिवाला होता है। इस प्रकार उद्गीथ की यह उपासना है।

अथ खल्वाशीः समृद्धिरुपसरणानीत्युपासीत येन साम्ना स्तोष्यन्स्या-त्तत्सामोपधावेत् ॥8॥

इसके बाद अच्छी तरह जो फलसिद्धि होती है, वह बताते हैं। जो ध्येय-ध्यान करने योग्य है, उसकी इस तरह उपासना करनी चाहिए। अर्थात् जिन सामवेदमंत्रों से स्तुति करता हुआ मनुष्य हो (स्तुति करना चाहता हो), साधक उस मंत्र का प्रथम चिन्तन करे।

यस्यामृचि तामृचं यदार्षेयं तमृषिं यां देवतां तामभिष्टोष्यन्स्यात्तां देवतामुपधावेत् ॥9॥

साधक सामवेद की बहुत-सी ऋचाओं में से जिस विशिष्ट ऋचा द्वारा स्तुति करना चाहता हो उसका उसे पहले चिन्तन करना चाहिए। फिर उस ऋचा के ऋषि (द्रष्टा) जो हो, उसका चिन्तन करना चाहिए और उस मंत्र के देवता का भी चिन्तन करना चाहिए।

येन च्छन्दसा स्तोष्यन्स्यात् तच्छन्द उपधावेद्येन स्तोमेन स्तोष्यमाणः स्यात्तꣳ स्तोममुपधावेत् ॥10॥

साधक गायत्र्यादि जिस छन्द से स्तुति करनेवाला हो, उस छन्द का चिन्तन-उसे करना चाहिए। जिस स्वर से वह स्तुति करनेवाला हो उस स्वर का भी चिन्तन कर लेना चाहिए (अर्थात् उनकी जानकारी प्राप्त कर लेनी चाहिए)।

यां दिशमभिष्टोष्यन्स्यात्तां दिशमुपधावेत् ॥11॥

उद्गीथोपासक जिस दिशा की स्तुति करनेवाला हो, उस दिशा के अभिमानी देव का भी उसे चिन्तन कर लेना चाहिए।

आत्मानमन्तत उपसृत्य स्तुवीत कामं ध्यायन्नप्रमत्तोऽभ्याशो ह यदस्मै स कामः समृद्ध्येत यत्कामः स्तुवीतेति यत्कामः स्तुवीतेति ॥12॥

इति तृतीयः खण्डः ॥

सावधान होकर अपने मनोरथ का चिन्तन करता हुआ वह उद्गाता साधक, अन्त में अपने आत्मा का चिन्तन करते हुए स्तुति करता है। जिस फल की इच्छा से वह स्तुति करता है, वह फल उसे अवश्य ही मिलता है (तत्काल मिलता है)।

(यहाँ तीसरा खण्ड पूरा हुआ।)

❋

चतुर्थः खण्डः

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत । ओमिति । ह्युद्गायति तस्योपव्याख्यानम् ॥1॥

'ॐ यह अक्षर उद्गीथ है।'—इस प्रकार इसकी उपासना करनी चाहिए। 'ॐ' का उच्चारण करके ही उद्गाता यज्ञ में उपगान करता है। यहाँ उस उद्गीथोपासना की व्याख्या की जाती है।

देवा वै मृत्योर्बिभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशꣳस्ते छन्दोभिरच्छादयन्यदे-भिरच्छादयꣳस्तच्छन्दसां छन्दस्त्वम् ॥2॥

एक बार इन्द्रियों की सात्त्विक वृत्तिरूप देवों ने तामस वृत्तिरूप मृत्यु के संसर्गजन्य पाप से डरकर वेदत्रयी में प्रवेश किया (वेदों की शरण में गए)। वेदों ने उन्हें छन्दों से ढँक दिया। उसी से (आच्छदन से) छन्दों का छन्दस्त्व है (छन्दों का छन्द नाम अन्वर्थक है)।

तानु तत्र मृत्युर्यथा मत्स्यमुदके परिपश्येदेवं पर्यपश्यदृचि साम्नि यजुषि।
ते नु विदित्त्वोर्ध्वा ऋचः साम्नो यजुषः स्वरमेव प्राविशन् ॥3॥

(माछीमार) जिस तरह पानी में मछली को देखता है, इसी प्रकार तमोगुणवृत्तिरूपी मृत्यु ने वहाँ (ऋक्, यजुस्, साम सम्बन्ध कर्मों में) उन सात्त्विक वृत्तिरूपी देवों को देखा। वे देव (सात्त्विक वृत्तियाँ) मृत्यु की कामना को जानकर, ऋक्-यजुस्-साम के कर्मों से उपरत हो गए (निवृत्त हो गए) और ॐकार की शरण में गए।

यदा वा ऋचमाप्नोत्योमित्येवातिस्वरत्येवꣳ सामैवं यजुरेष उ स्वरो
यदेतदक्षरमेतदमृतमभयं तत्प्रविश्य देवा अमृता अभया अभवन् ॥4॥

जब उपासक ऋग्वेद के मन्त्रों को 'ॐ'—इस प्रकार प्राप्त होता है, तब इस तरह 'ओम्' (ॐ)—ऐसा बोलकर सामवेद के और यजुर्वेद के मन्त्रों का उच्चारण करता है, सब यह 'ॐ' स्वर (स्वतंत्र) है। क्योंकि वह अक्षररूप है, इसीलिए मृत्युहीन है। इसलिए ॐरूप ब्रह्म को प्राप्त करके सात्त्विक वृत्तिरूप द्रेव अमर और अभय हो गए।

स य एतदेवंविद्वानक्षरं प्रणौत्येतदेवाक्षरꣳ स्वरममृतमभयं प्रविशति
तत्प्रविश्य यदमृता देवास्तदमृतो भवति ॥5॥
इति चतुर्थः खण्डः ॥

जो पुरुष पूर्वोक्तानुसार इस 'ॐ' अक्षर को जानता हुआ उपासना करता है, वह पुरुष अमर और अभयरूप स्वर को (अर्थात् ॐकार को) प्राप्त होता है। क्योंकि सात्त्विक वृत्तिरूप देवलोग ॐकार का ध्यान करके अमर और अभय हो गए। अतः जो पुरुष ओंकार की उपासना करता है, वह अमर और अभय हो जाता है।

(यहाँ चौथा खण्ड पूरा हुआ।)

❋

पञ्चमः खण्डः

अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इत्यसौ वा
आदित्य उद्गीथ एष प्रणव ओमिति ह्येष स्वरन्नेति ॥1॥

पूर्वोक्तानुसार सचमुच जो उद्गीथ है वह प्रणव है और जो प्रणव है वह उद्गीथ है। इस तरह यह प्रत्यक्ष सूर्य भी उद्गीथ है, वही प्रणव है। क्योंकि यह सूर्य ॐ ॐ ऐसे बोलता हुआ ही उदित होता है।

एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति ह कौषीतकिः पुत्र-
मुवाच रश्मीꣳस्त्वं पर्यावर्तयाद्बहवो वै ते भविष्यन्तीत्यधिदैवतम् ॥2॥

और "मैं कौषीतकि इस सूर्य के आगे ही उद्गीथ का गान करने लगा। इसी से मेरा 'तू' एक पुत्र हुआ।" ऐसा कौषीतकि अपने पुत्र से कहने लगे। सूर्य की किरणों की और सूर्य की उपासना तुम उद्गीथ बुद्धि से करो। अवश्य तुम्हें बहुत पुत्र प्राप्त होंगे। इस प्रकार अधिदैवत उपासना है।

अथाध्यात्मम्। य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासीतोमिति ह्येष
स्वरन्नेति ॥3॥

अब आध्यात्मिक उपासना कही जाती है। जो यह मुखसम्बन्धी चैतन्य प्राण है, उसे उद्गीथ से अभिन्न मानकर उपासना करनी चाहिए। क्योंकि यह प्राण ही सूर्य की तरह 'ओम् ओम्'—यह उच्चारण करता हुआ वागिन्द्रियादि की प्रवृत्ति के लिए चलता है।

एतमु एवाहमभ्यागासिषं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति ह कौषीतकिः
पुत्रमुवाच प्राणाꣳस्त्वं भूमानमभिगायताद्बहवो वै मे भविष्य-
न्तीति ॥4॥

और "मैं कौषीतकि ने इसी प्राण के सामने उद्गीथ का गान किया (उपासना की)। इससे तुम एक पुत्र मुझे प्राप्त हुए हो। तुम सूर्य और सूर्यकिरणों की उपासना उद्गीथ के रूप में करो। तुम्हारे अवश्य ही बहुत पुत्र होंगे"—ऐसा कौषीतकि ने अपने पुत्र से कहा।

अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इति होतृषद-
नाद्धैवापि दुरुद्गीथमनुसमाहरतीत्यनुसमाहरतीति ॥5॥
इति पञ्चमः खण्डः ॥

जो उद्गीथ है वही प्रणव है, और जो प्रणव है वही उद्गीथ है। इसलिए उद्गीथ का गान करनेवाला ऋत्विज् होम करके अपने स्वरवर्णादि दूषित उद्गीथगान को भी सम्हाल लेता है—दूर कर देता है। इस प्रकार उद्गीथ की उपासना पूरी हुई।

(यहाँ पाँचवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

षष्ठः खण्डः

इयमेवर्गग्निः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम
गीयत इयमेव साऽग्निरमस्तत्साम ॥1॥

यह (पृथ्वी) ऋग्वेद है, अग्नि सामवेद है, वह यह सामवेद ऋग्वेदरूपी पृथ्वी में अवस्थित है। अतः ऋग्वेद में आधेय भाव से स्थित है, ऐसा मानकर सामवेद (सामवेदियों द्वारा) गाया जाता है। यही पृथ्वी 'सा' है। और अग्नि 'अम' है। इसलिए वह अग्नि और यह पृथ्वी—दोनों मिलकर 'साम' अर्थ होता है।

अन्तरिक्षमेवर्ग्वायुः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ
साम गीयतेऽन्तरिक्षमेव सा वायुरमस्तत्साम ॥2॥

आकाश ही ऋग्वेद है और वायु सामवेद है। यह वायुरूपी सामवेद आकाशरूपी ऋग्वेद में आधेयरूप से अवस्थित है। इसलिए ऋग्वेद में अवस्थित सामवेद (सामवेदियों के द्वारा) गाया जाता है। आकाश ही 'सा' है और वायु ही 'अम' है। वह आकाश और वह वायु—दोनों मिलकर 'साम' शब्द का अर्थ है।

द्यौरेवर्गादित्यः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ
साम गीयते द्यौरेव साऽदित्योऽमस्तत्साम ॥3॥

स्वर्ग ही ऋग्वेद है और आदित्य ही सामवेद है। यह आदित्यरूपी सामवेद स्वर्गरूपी ऋग्वेद में आधेयरूप से अवस्थित है। इसलिए ऋग्वेद में अवस्थित सामवेद (सामवेदियों द्वारा) गाया जाता है। स्वर्ग ही 'सा' है और आदित्य ही 'अम' है। वह स्वर्ग और यह आदित्य—दोनों मिलकर 'साम' का अर्थ होता है।

नक्षत्राण्येवर्क् चन्द्रमाः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते नक्षत्राण्येव सा चन्द्रमा अमस्तत्साम ॥4॥

नक्षत्र ही ऋग्वेद है और चन्द्रमा ही सामवेद है। यह चन्द्रमारूपी सामवेद नक्षत्रोंरूपी ऋग्वेद में आधेयरूप से अवस्थित है। इसलिए ऋग्वेद में अवस्थित सामवेद गाया जाता है। नक्षत्र ही 'सा' है और चन्द्रमा ही 'अम' है। वे नक्षत्र और यह चन्द्रमा—दोनों मिलकर 'साम' का अर्थ होता है।

अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैवर्गथ यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते ॥5॥

जो सूर्य का श्वेत प्रकाश है, वही ऋग्वेद है और जो नील और श्याम वर्ण है, वह सामवेद है। यह नील और कृष्णवर्ण सम्बन्धी सामवेद इस शुक्लवर्णरूपी ऋग्वेद में आधेयरूप से अवस्थित है। ऐसा समझकर गान किया जाता है।

अथ यदेवैतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैव साऽथ यन्नीलं परः कृष्णं तदमस्तत्सामाऽथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः ॥6॥

सूर्य का जो यह शुक्ल प्रकाश है, वही 'सा' है और जो नीलवर्ण अतिश्याम है, वही 'अम' है। ये दोनों मिलकर ही साम हैं। और आदित्यमण्डल के भीतर जो यह सुवर्णमय दाढीवाला और सुवर्णमय केशवाला, सुवर्णमय नखशिख, सुवर्णमय देहवाला पुरुष है, वही यह पुरुष है।

तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद ॥7॥

सूर्य-मण्डलस्थ उस सुवर्णपुरुष की आँखें बन्दर की गुदा सदृश लालवर्ण वाले कमल जैसी हैं। उसका नाम 'उत्' है। क्योंकि उसने सर्वपापों का उत् (लंघन) किया है। जो उपासक इस तरह उस सूर्यमण्डलस्थ पुरुष को जानता है, वह सभी पापों से ऊपर उठकर उनसे युक्त हो जाता है।

तस्यर्क् च साम च गेष्णौ तस्मादुद्गीथस्तस्मात्त्वेवोद्गातैतस्य हि गाता स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यधिदैवतम् ॥8॥

इति षष्ठः खण्डः ॥

उस आदित्यस्थ 'उत्' पुरुष को ऋग्वेद और सामवेद गाते हैं। अतः वही 'उत्' उद्गीथ है। और इसी से ही इस पुरुष को गानेवाला 'उद्गाता' है। और वही यह 'उत्' पुरुष इस सूर्य के ऊपर जो लोक हैं, उनका अधिपति है। वह देवताओं की कामनाओं को पूर्ण करता है। ऐसा यह अधिदैवत उपासना का फल है।

(यहाँ छठा खण्ड पूरा हुआ।)

❋

सप्तमः खण्डः

अथाध्यात्मम् । वागेवर्क् प्राणः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते वागेव सा प्राणोऽमस्तत्साम ॥1॥

अब आध्यात्मिक उपासना कही जाती है—वाणी ऋग्वेद है और नासिकास्थ प्राण सामवेद है। वही साम वाणीरूपी ऋग्वेद में आधेयरूप से अवस्थित है। इसलिए ऋग्वेद में स्थित सामवेद गाया जाता है। वाणी ही 'सा' है और प्राण ही 'अम' है। वे दोनों मिलकर 'साम' हो जाता है।

चक्षुरेवर्गात्मा साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते । चक्षुरेव सात्माऽमस्तत्साम ॥2॥

चक्षु ही ऋग्वेद है और उसका प्रतिबिम्ब ही सामवेद है। सही साम चक्षुरूपी ऋग्वेद आधेयरूप से अवस्थित है। इसलिए ऋग्वेद में स्थित सामवेद गाया जाता है। चक्षु ही 'सा' है और उसका प्रतिबिम्ब ही 'अम' है। दोनों मिलकर 'साम' हो जाता है।

श्रोत्रमेवर्ङ्मनः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते । श्रोत्रमेव सा मनोऽमस्तत्साम ॥3॥

श्रोत्र ही ऋग्वेद है और मन ही सामवेद है। वही साम श्रोत्ररूपी ऋग्वेद में आधेयरूप से अवस्थित है। इसीलिए ऋग्वेद-स्थित सामवेद गाया जाता है। श्रोत्र ही 'सा' है और मन ही 'अम' है। दोनों मिलकर 'साम' होता है।

अथ यदेतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैवर्गथ यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते । अथ यदेवैतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैव साऽथ यन्नीलं परः कृष्णं तदमस्तत्साम ॥4॥

नेत्र में जो श्वेतवर्ण है, वह ऋग्वेद है और जो अत्यन्त नील-काला वर्ण है, वह सामवेद है। यह सामवेद ऋग्वेद में अधिष्ठित है। इसलिए ऋग्वेद में अवस्थित उस सामवेद को गाया जाता है। नेत्रस्थ श्वेतवर्ण ही 'सा' है और जो अतिनील श्यामवर्ण है, वह 'अम' है। दोनों मिलकर 'साम' अर्थ होता है।

अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्क्तत्साम तदुक्थं तद्यजुस्तद्ब्रह्म तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नाम ॥5॥

जो यह नेत्रस्थ पुरुष है, वही ऋग्वेद है, वही सामवेद है, वही ऋचा है, वही यजुर्वेद है, वही ब्रह्म है। जो सूर्यस्थित पुरुष का रूप है, वही इसका भी रूप है (चक्षुःस्थ पुरुष का भी)। जो सूर्यमण्डलस्थ पुरुष का अंग है वही चक्षुःस्थ पुरुष का अंग है। और जो उसका नाम है, वह इसका भी नाम है।

स एष ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां चेति । तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं ते गायन्ति तस्मात्ते धनसनयः ॥6॥

इस सूर्य के नीचे-ऊपर, दाईं-बाईं ओर जो लोकान्तर हैं, उनका वह स्वामी है। वैसा ही चक्षुःस्थ पुरुष का भी है। वह सब मनुष्यों की कामनाएँ पूर्ण करता है। साधक विधिपूर्वक सूर्यस्थित पुरुष का

वीणा से गान करते हैं, वे चक्षुःस्थ पुरुष का ही गान करते हैं। इसलिए वे गान करनेवाले धनवान होते हैं।

अथ य एतदेवं विद्वान्साम गायत्युभौ स गायति । सोऽमुनैव स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्ताꣳश्चाप्नोति देवकामास्ताꣳश्च ॥7॥

जो पुरुष ज्ञानपूर्वक और विधिपूर्वक सामवेद का गान करता है, वह चक्षुःस्थ पुरुष और सूर्यस्थ पुरुष—इन दोनों का गान करता है। वह पुरुष दोनों की अभेदोपासना द्वारा, जो लोक इस उपास्य सूर्य के ऊपर-नीचे, बायें-दायें हैं, उन सबको प्राप्त होता है। और वह पुरुष-यजमान की कामना के लिए देवों की इच्छा को भी प्राप्त करता है।

अथानेनैव ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्ताꣳश्चाप्नोति मनुष्यकामाꣳश्च तस्माद् हैवंविदुद्गाता ब्रूयात् ॥8॥

और बाद में, इस लोक से ऊपर-नीचे-दायें-बायें जो लोक हैं, उन्हें वह प्राप्त करता है। जो मनुष्यसम्बन्धी कामनाएँ हैं, उन सबको इसी चक्षुःस्थ पुरुष के द्वारा ही अपने यजमान के लिए प्राप्त करता है। अतः इसे जानने वाला उद्गाता यजमान से (इस निम्न प्रकार से) कहता है।

कं ते काममागायानीत्येष ह्येव कामागानस्येष्टे य एवं विद्वान्साम गायति साम गायति ॥9॥

इति सप्तमः खण्डः ॥

"मैं तेरे किस मनोरथ की सिद्धि के लिए सामवेद का गान करूँ ?" जब वह यजमान की कामनाओं को सुन लेता है, तब वह सामवेद का गान करता है।

(यहाँ सातवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

अष्टमः खण्डः

त्रयो होद्गीथे कुशला बभूवुः शिलकः शालावत्यश्चैकितायनो दाल्भ्यः प्रवाहणो जैवलिरिति । ते होचुरुद्गीथे वै कुशलाः स्मो हन्तोद्गीथे कथां वदाम इति ॥1॥

शालावान का पुत्र शिलक, जिलक का पुत्र प्रवाहण और चिकितायन का पुत्र दाल्भ्य—ये तीनों उद्गीथ के ज्ञान में निपुण थे। ये तीनों ऋषि एक-दूसरे से कहने लगे कि अगर सबकी इच्छा हो, तो विशेष ज्ञान के लिए उद्गीथ में हम वादप्रतिवाद करें।

तथेति ह समुपविविशुः । स ह प्रवाहणो जैवलिरुवाच भगवन्तावग्रे वदतां ब्राह्मणयोर्वदतोर्वाचꣳ श्रोष्यामीति ॥2॥

'ठीक' ऐसा कहकर सब बैठे। तब जिवल का पुत्र प्रवाहण बोला—'आप दोनों महानुभाव पहले बोलिए। बोलते हुए आप दोनों ब्राह्मणों की वाणी को मैं सुनूँगा।

स ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच हन्त त्वा पृच्छानीति पृच्छेति होवाच ॥3॥

यह सुनकर शालावान के पुत्र शिलक, चिकितायन के पुत्र दाल्भ्य से कहने लगे कि "मैं (आपसे कुछ) पूछूँ !" दाल्भ्य ने कहा—'हाँ पूछिए।' तब वह बोले।

का साम्नो गतिरिति स्वर इति होवाच स्वरस्य का गतिरिति प्राण इति होवाच प्राणस्य का गतिरित्यन्नमिति होवाचान्नस्य का गतिरित्याप इति होवाच ॥4॥

शिलक ने पूछा—'सामवेद का आश्रय कौन है ?' उसने कहा 'स्वर'। उसने पूछा—'स्वर का आश्रय कौन है ?' उसने उत्तर दिया—'प्राण।' उसने पूछा—'प्राण का आश्रय कौन है ?' उसने उत्तर दिया—'अन्न'। उसने पूछा—'अन्न का आश्रय क्या है ?' उसने उत्तर दिया 'जल'।

अपां का गतिरित्यसौ लोक इति होवाचामुष्य लोकस्य का गतिरिति न स्वर्गं लोकमतिनयेदिति होवाच स्वर्गं वयं लोकꣳ सामाभिसंस्थापयामः स्वर्गसꣳस्तावꣳ हि सामेति ॥5॥

शिलक ने पूछा—'जल का आश्रय कौन है ?' दाल्भ्य ने कहा—'स्वर्ग है।' उसने फिर पूछा—'स्वर्ग का आश्रय कौन है ?' उसने कहा—"सामवेद का आश्रय स्वर्ग से इतर लोक नहीं है। मैं स्वर्गलोक की प्रतिष्ठा सामरूप से करता हूँ। क्योंकि सामवेद की स्तुति स्वर्गरूप में ही की गई है।"

तꣳ ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाचाऽप्रतिष्ठितं वै किल ते दाल्भ्य साम यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति ॥6॥

शालावान का पुत्र शिलक, चेकितायन के पुत्र दाल्भ्य से कहने लगा—'हे दाल्भ्य ! साम स्वर्ग का आश्रय है'—यह जो तू कह रहा है, वह योग्य नहीं है। किसी के आगे तू ऐसा कहेगा तो वह (सुनने वाला) यदि यह कह देगा कि 'तेरा मस्तक गिर पड़े', तो उसी समय तेरा मस्तक नीचे गिर पड़ेगा।

हन्ताहमेतद्भगवतो वेदानीति विद्धीति होवाचामुष्य लोकस्य का गतिरित्ययं लोक इति होवाचास्य लोकस्य का गतिरिति न प्रतिष्ठां लोकमतिनयेदिति होवाच प्रतिष्ठां वयं लोकꣳ सामाभिसꣳस्थापयामः प्रतिष्ठासꣳस्तावꣳ हि सामेति ॥7॥

दाल्भ्य ने कहा कि आपसे मैं सामवेद का आश्रय जानना चाहता हूँ। तब शिलक ने कहा कि "इस स्वर्गलोक का क्या आश्रय है, वह तुम ठीक तौर से जानो। सुनो। वह मृत्युलोक है।" तब दाल्भ्य ने कहा कि "इस मृत्युलोक का कौन आधार है ?" तब शिलक ने कहा—"इस मृत्युलोक को लाँघकर साम का दूसरा आश्रय कोई प्राप्त नहीं करता। इसीलिए हम सब साम को मृत्युलोक का आश्रय मानते हैं। क्योंकि वेद में साम की स्तुति पृथ्वीरूप में की गई है"।

तꣳ ह प्रवाहणो जैवलिरुवाचान्तवद्वै किल ते शालावत्य साम यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति हन्ताहमेतद्भगवतो वेदानीति विद्धीति होवाच ॥8॥

इत्यष्टमः खण्डः ॥

जिवल का पुत्र प्रवाहण शिलक से कहने लगा कि—"हे शालावत्य ! तेरा साम नाशवान है। यदि कोई साम को न जाननेवाला तुझसे कह दे कि तेरा मस्तक गिर जाएगा, तब उसी समय अवश्य तेरा मस्तक गिर पड़ेगा।" ऐसा सुनकर शिलक ने कहा—"हाँ, तो मैं उस अविनाशी साम को आप महानुभाव से सीखूँ !" ऐसा सुनकर प्रवाहण ने कहा—'हाँ, जान लो।' तब शिलक ने कहा कि—

(यहाँ आठवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

नवमः खण्डः

अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच। सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम् ॥1॥

शिलक ने पूछा—"इस लोक का आश्रय कौन है ?" प्रवाहण ने उत्तर में कहा—"वह आकाश है। आकाश से ही ये सब प्राणी उत्पन्न होते हैं, और अन्त में आकाश में ही लीन हो जाते हैं। अतः सर्व का आधार आकाश ही है। क्योंकि आकाश सबसे श्रेष्ठ है।"

स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः परोवरीयो ह्यस्य भवति परोवरीयसो ह लोकाञ्जयति य एतदेवं विद्वान् परोवरीयाꣳसमुद्गीथमुपास्ते ॥2॥

वही यह आकाश उद्गीथरूप परमात्मा है। वही यह आकाश अनन्त ब्रह्म है। इस आकाश का ज्ञाता श्रेष्ठ और पूजनीय होता है। जो आकाशरूप उद्गीथ ब्रह्म जानता है, वह श्रेष्ठ लोकों को प्राप्त होता है।

तꣳ हैतमतिधन्वा शौनक उदरशाण्डिल्यायोक्त्वोवाच। यावत्त एनं प्रजायामुद्गीथं वेदिष्यन्ते परोवरीयो हैभ्यस्तावदस्मिँल्लोके जीवनं भविष्यति ॥3॥

शुनक ऋषि का पुत्र अतिधन्वा अपने शिष्य उदरशाण्डिल्य को उद्गीथ का अनुभव कराकर कहता है कि—"हे उदरशाण्डिल्य ! तूने मेरे कथनानुसार उद्गीथ पहचान लिया है। अतः तुम्हारे वंशज जहाँ तक उद्गीथोपासना करते रहेंगे, वहाँ तक संसार में उत्कृष्ट जीवन जीएँगे।

तथामुष्मिँल्लोके लोक इति स य एतमेवं विद्वानुपास्ते। परोवरीय ह्येवास्यास्मिँल्लोके जीवनं भवति तथाऽमुष्मिँल्लोके लोक इति लोके लोक इति ॥4॥

इति नवमः खण्डः ॥

जो कोई भी उपर्युक्त प्रकार से उद्गीथोपासना करता है, वह उस लोक में श्रेष्ठ पदवी प्राप्त करता है और शरीर का त्याग करने के बाद उसे उत्तम लोकों की प्राप्ति होती है। यह उद्गीथ महिमा सर्वलोकहितार्थ कही गई है।

(यहाँ नौवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

दशमः खण्डः

मटचीहतेषु कुरुष्वाटिक्या सह जाययोषस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास ॥1॥

चक्र ऋषि का पुत्र उषस्ति जब ओले-पत्थर आदि गिरने से कुरुप्रदेश की खेती बिगड़ गई, तब अपनी छोटी उम्र की पत्नी के साथ किसी धनिकों के गाँव में दीनहीन होकर रहने लगा।

स हेभ्यं कुल्माषान्खादन्तं बिभिक्षे तꣳहोवाच। नेतोऽन्ये विद्यन्ते यच्च ये म इम उपनिहिता इति ॥2॥

उस उषस्ति ने उस गाँव में सड़े हुए उड़द को खाते हुए महावत से वे सड़े उड़द माँगे। अतः महावत ने उससे कहा—"मेरे इस बरतन में जो उड़द हैं, इनके सिवा मेरे पास दूसरे उड़द नहीं हैं।"

एतेषां मे देहीति होवाच तानस्मै प्रददौ हन्तानुपानमित्युच्छिष्टं वै मे पीतꣳस्यादिति होवाच ॥3॥

उषस्ति ने कहा—"ये उड़द मुझे दे दो।" "ठीक है अच्छी बात" ऐसा कहकर महावत ने उसे उड़द दे दिए। फिर महावत बोला—"खाने के बाद पानी पीओ" तब उषस्ति ने कहा—"तब तो मुझे उच्छिष्ट (जूठा) जल पीने का दोष लगेगा"।

न स्विदेतेऽप्युच्छिष्टा इति न वा अजीविष्यमिमां न खादन्निति होवाच कामो म उदपानमिति ॥4॥

"तो क्या उड़द उच्छिष्ट नहीं हैं ?"—महावत के ऐसा कहने पर उषस्ति बोला—"यदि मैंने ये उच्छिष्ट उड़द नहीं खाये होते तो मैं जीवित नहीं रहता। पानी का पीना या न पीना तो मेरी इच्छा की बात है। क्योंकि पानी तो मेरी इच्छानुसार कहीं भी मिल जायेगा। अतः यदि मैं उच्छिष्ट पानी नहीं पीऊँगा तो मरूँगा नहीं।

स ह खादित्वातिशेषाञ्जायाया आजहार। साग्र एव सुभिक्षा बभूव तान्प्रतिगृह्य निदधौ ॥5॥

उषस्ति अच्छी तरह उड़द खा गए। बाद में बचे हुए उड़द अपनी स्त्री के लिए ले गए और उसे दिए। परन्तु, उसको पहले से ही भिक्षा मिल चुकी थी, अतः उसने वे उड़द पति के पास से लेकर रख दिए।

स ह प्रातः संजिहान उवाच यद्बतान्नस्य लभेमहि लभेमहि धनमात्राꣳ राजासौ यक्ष्यते स मा सर्वैरार्त्विज्यैर्वृणीतेति ॥6॥

उस उषस्ति ने सुबह विस्तर से उठते ही खेदपूर्वक अपनी स्त्री से कहा कि अगर थोड़ा भी अन्न हम प्राप्त करें, तो चलने की शक्ति पाकर कहीं से थोड़ा धन प्राप्त करें। सुना है कि नजदीक में एक राजा यज्ञ कर रहा है। वह ऋत्विक् कर्म जाननेवाला मुझे उस पद के लिए पसंद करेगा।

तं जायोवाच हन्त पत इम एव कुल्माषा इति तान्खादित्वामुं यज्ञं विततमेयाय ॥7॥

पत्नी ने उससे कहा—"हे पति ! ये तो सड़े हुए उड़द हैं !" तब उन उड़दों को खाकर वह ऋत्विजों के द्वारा किए जानेवाले यज्ञ की ओर गया।

तत्रोद्गातृनास्तावे स्तोष्यमाणानुपोपविवेश स ह प्रस्तोतारमुवाच ॥8॥

वहाँ आस्ताव (स्तुति करने के स्थल) में उद्गीथगान करनेवाले उद्गाताओं के पास वह (उषस्ति) बैठा और प्रस्तोता ऋषि से कहने लगा—

प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति ॥9॥

"हे प्रस्तोता ! जो देवता प्रस्ताव कर्म के साथ सम्बन्ध रखनेवाला है, उसे न जानते हुए यदि तुम गान करोगे, तो तुम्हारा मस्तक गिर पड़ेगा।"

एवमेवोद्गातारमुवाचोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति ॥10॥

उसी तरह उद्गाता से भी उषस्ति ने कहा—"हे उद्गाता ! जो देवता प्रस्ताव कर्म के साथ सम्बन्ध रखनेवाला है, उसे बिना जाने ही यदि तुम यदि उद्गीथगान करोगे तो तुम्हारा मस्तक गिर पड़ेगा।"

एवमेव प्रतिहर्तारमुवाच प्रतिहर्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति ते ह समारतास्तूष्णीमासाञ्चक्रिरे ॥11॥

इति दशमः खण्डः ॥

इसी तरह उसने प्रतिहर्ता से भी कहा—"हे प्रतिहर्ता ! जो देवता प्रतिहारकर्म के साथ सम्बन्ध रखनेवाला है, उसे बिना जाने ही यदि तू प्रतिहार कर्म करेगा, तो तेरा सर नीचे गिर पड़ेगा।" यह सुनकर सभी ऋत्विज अपने-अपने कामों से रुक गए और मौन धारण किए हुए बैठे रहे।

(यहाँ दसवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

एकादशः खण्डः

अथ हैनं यजमान उवाच भगवन्तं वा अहं विविदिषाणीत्युषस्तिरस्मि चाक्रायण इति होवाच ॥1॥

बाद में यजमान उससे (उषस्ति से) इस प्रकार कहने लगा—"आप महानुभाव को मैं जानना चाहता हूँ।" तब उसने उत्तर दिया—"मैं चक्रपुत्र उषस्ति हूँ।"

स होवाच भगवन्तं वा अहमेभिः सर्वैरार्त्विज्यैः पर्यैषिषं भगवतो वा अहमवित्त्यान्यानवृषि ॥2॥

उस महानुभाव (उषस्ति) से वह यजमान कहने लगा—"मैंने इन ऋत्विजों के साथ आपकी बहुत खोज की, पर आपके न मिलने से मैंने दूसरों का वरण किया।"

भगवाꣳस्त्वेव मे सर्वैरार्त्विज्यैरिति तथेत्यथ तर्ह्येत एव समतिसृष्टाः स्तुवतां यावत्त्वेभ्यो धनं दद्यास्तावन्मम दद्या इति तथेति ह यजमान उवाच ॥3॥

"अब आप ही मेरे सभी ऋत्विक-कार्यों के लिए बनें।" तब उषस्ति ने कहा—"हाँ, पर इन सब उपस्थित ऋत्विजों को मेरी आज्ञानुसार स्तुति करनी होगी। और जितना धन तुम उन्हें देते हो, उतना ही धन मुझे देना होगा।" तब यजमान (राजा) ने कहा—'ठीक है'।

अथ हैनं प्रस्तोतोपससाद। प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति ॥4॥

इसके बाद जो प्रस्तोता था, वह उषस्ति के पास आया। उषस्ति ने उससे कहा—"हे प्रस्तोता ! प्रस्तावभक्ति का अधिष्ठाता जो देवता है, उसे बिना जाने ही तुम यदि यज्ञ में स्तुति करोगे, तो तुम्हारा मस्तक अवश्य ही नीचे गिर पड़ेगा।" तब प्रस्तोता बोला—"हे भगवन् ! वह कौन-सा देव है, वह तो आपने कहा ही नहीं।"

प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते। सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रास्तोष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति ॥5॥

उषस्ति ने कहा—"वह देवता प्राण है। क्योंकि ये सभी प्राणी प्राण से उत्पन्न होकर प्राण में ही विलीन हो जाते हैं। यह प्राणदेवता ही प्रस्तावानुगत है। यदि तुम उसे बिना जाने ही स्तुति कर देते, तो मेरे कहने से तेरा सर नीचे गिर जाता।

अथ हैनमुद्गातोपससादोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति ॥6॥

पुनः उद्गाता उषस्ति के पास गया। उषस्ति ने कहा—"हे उद्गाता ! जो देव उद्गीथ का सम्बन्धी है, उसे बिना जाने ही यदि तुम यज्ञ में उसका उद्गान (स्तुति) करोगे, तो तुम्हारा सर नीचे गिर पड़ेगा।" तब उद्गाता बोला—"भगवन् ! वह कौन-सा देव है, वह तो आपने कहा ही नहीं।"

आदित्य इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैः सन्तं गायन्ति सैषा देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुदगास्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति ॥7॥

उषस्ति ने कहा—"वह देव आदित्य है। सभी स्थावरजंगम उसकी बहुत स्तुति करते हैं। वही सूर्य उद्गीथ का अधिष्ठाता देव है। उसे बिना जाने ही अगर तुमने उसकी स्तुति कर दी होती तो मेरे कथनानुसार तुम्हारा मस्तक नीचे गिर पड़ता।"

अथ हैनं प्रतिहर्तोपससाद प्रतिहर्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति ॥8॥

अब प्रतिहर्ता उषस्ति के पास गया। उषस्ति ने उससे कहा—"हे प्रतिहर्ता ! जो देव प्रतिहार से सम्बद्ध है, उसे बिना जाने ही यदि तुम प्रतिहारकर्म करोगे, तो तुम्हारा मस्तक नीचे गिर जाएगा।" तब प्रतिहर्ता बोला—"भगवन् ! वह कौन-सा देव है, वह तो आपने कहा ही नहीं।"

अन्नमिति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेव प्रतिहरमाणानि जीवन्ति सैषा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता । तां चेदविद्वान्प्रत्यहरिष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति तथोक्तस्य मयेति ॥9॥

इत्येकादशः खण्डः ॥

तब उषस्ति ने कहा—"वह देवता अन्न है, क्योंकि सब प्राणी अन्न खाकर ही तो जीते हैं। इसलिए अन्नदेव प्रतिहारकर्म का अधिष्ठाता है। इस अन्न को बिना जाने ही यदि तुम प्रतिहारकर्म करते तो तुम्हारा मस्तक मेरे कथनानुसार नीचे गिर पड़ता।"

(यहाँ ग्यारहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

द्वादशः खण्डः

अथातः शौव उद्गीथस्तद्ध बको दाल्भ्यो ग्लावो वा मैत्रेयः स्वाध्यायमुद्वव्राज ॥1॥

(अब अन्नलाभ की इच्छा से कुत्तों द्वारा देखा गया उद्गीथ यहाँ आरंभ किया जाता है)। दल्भ्यपुत्र बक अथवा ग्लाव एवं मित्रापुत्र मैत्रेय (दोनों एक ही व्यक्ति हैं) स्वाध्याय (उद्गीथाध्ययन) के लिए किसी पवित्र स्थान में गया। [अन्नाभावपीड़ित कुत्तों का रुदन सुनकर, भूख के दुःख का अनुभव करके, उसके निवारणार्थ यह बक ऋषि उद्गीथगान किया करते थे। इसलिए इस उद्गीथ का नाम 'शौव उद्गीथ' अर्थात् 'कुत्तों का उद्गीथ' पड़ा है]।

तस्मै श्वा श्वेतः प्रादुर्बभूव । तमन्ये श्वान उपसमेत्योचुरन्नं नो भगवानागायत्वशनायाम वा इति ॥2॥

बक ऋषि के पास एक श्वेत कुत्ता (कुत्ते के रूप में एक ऋषि) उपस्थित हुआ। उस सफेद कुत्ते के आसपास अन्य छोटे-मोटे कुत्ते जाकर उसे कहने लगे—"आप हमारे लिए अन्न उत्पन्न करने के लिए गान कीजिए जिससे हम खाकर भूख मिटाएँ।"

तान्होवाचेहैव मा प्रातरुपसमीयातेति तद्ध बको दाल्भ्यो ग्लावो वा मैत्रेयः प्रतिपालयाञ्चकार ॥3॥

यह सुनकर श्वेतश्वानरूपधारी उस ऋषि ने उन कुत्तों से कहा—"कल सुबह तुम सब मेरे पास आओ।" यह सुनकर बक ऋषि भी (दल्भ्यपुत्र = दाल्भ्य अथवा मित्रापुत्र मैत्रेय = गाल्व) उस स्थान पर उस श्वेतश्वान की राह देखने लगा।

ते ह यथैवेदं बहिष्पवमानेन स्तोष्यमाणाः सꣳरब्धाः सर्पन्तीत्येवमासꣳसृपुस्ते ह समुपविश्य हिंचक्रुः ॥4॥

जैसे किसी यज्ञकर्म में बहिष्पवमान स्तोत्र के गान के लिए, स्तुति करते हुए अध्वर्यु आदि ऋत्विज एक साथ पंक्तिबद्ध होकर चलते हैं, उसी प्रकार यहाँ भी सभी छोटे कुत्ते एक साथ पंक्ति में चलने लगे। और फिर अच्छी तरह से बैठकर "हीं हीं"—ऐसी आवाज करने लगे। (यहाँ अन्योक्ति अलंकार का प्रयोग करके समझाया गया है कि श्वेतश्वान मुख्य प्राण है, छोटे कुत्ते वागिन्द्रिय हैं। ऐसा कुछ लोग कहते हैं।)

ओ३मदा३मों३पिबा३मों३देवो वरुणः प्रजापतिः सविता३ऽन्नमिहा२-ऽऽहरदन्नपते२ऽन्नमिहा२ऽऽहरा२ऽऽहरो३मिति ॥5॥

इति द्वादशः खण्डः ॥

तब कुत्ते बोलने लगे—"ॐ हम खाएँ, ॐ हम पीएँ। प्रकाशमान वृष्टिदाता, सृष्टिपालक सविता देव हमारे लिए इस संसार में अन्न उत्पन्न करें।" वे फिर बोले—"हे अन्नोत्पादक सूर्य! यहाँ हमारे लिए अन्न लाइए। हम ॐ बोलकर खाएँ-पीएँ"।

(यहाँ बारहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

त्रयोदशः खण्डः

अयं वाव लोको हाउकारो वायुर्हाइकारश्चन्द्रमा अथकारः । आत्मेहकारोऽग्निरीकारः ॥1॥

यह लोक 'हाउ' अक्षर में प्रतिष्ठित है। वायु 'हाइ' अक्षर में आरोपित है। चन्द्रमा 'अथ' अक्षर में आरोपित है। आत्मा 'इह' अक्षर में आरोपित है। और अग्नि 'ई' अक्षर में आरोपित है। (साम के अवयवभूत 'स्तोभाक्षर' उपासना यहाँ बताई गई है। ये स्तोभाक्षर 'हाऊ', 'हाई', 'अथ', 'इह', 'ई' आदि हैं। अर्थरहित गानसिद्ध्यर्थ अक्षर ही स्तोभाक्षर हैं।)

आदित्य ऊकारो निहव एकारो विश्वेदेवा औहोइकारः प्रजापतिर्हिंकारः प्राणः स्वरोऽन्नं या वाग्विराट् ॥2॥

सूर्य 'उ' अक्षर है (उष्णता से), आह्वान 'ए' अक्षर है (इन्द्रनिर्देशक), विश्वेदेवा 'औहोइ' अक्षर है, प्रजापति 'हि' अक्षर है, प्राण स्वर है, अन्न 'या' अक्षर है और वाणी विराट् है।

अनिरुक्तस्त्रयोदशः स्तोभः संचरो हुंकारः ॥3॥

कार्यकारणरूपी आत्मा जो 'हुम्' अक्षर है, वह तेरहवाँ स्तोभाक्षर है। इस स्तोभ अक्षर का भी कोई निर्वचन नहीं होता। इस अक्षर के द्वारा की गई उपासना का फल भी अनिर्वचनीय ही है।

दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो भवति य एतामेवꣳसाम्नामुपनिषदं वेदोपनिषदं वेद इति ॥4॥

इति त्रयोदशः खण्डः ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥1॥

जो वाणी का फल है, वही फल यह स्तोभाक्षर उपासना उपासक को देती है। जो उपासक सामवेद के स्तोभाक्षरविषयक समुचित ज्ञानवाला होता है, वह अन्नसम्पत्तिवाला और भोजनशक्तिवाला होता है।

(यहाँ तेरहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

यहाँ छान्दोग्योपनिषद् का प्रथम अध्याय समाप्त हुआ।

❋

अथ द्वितीयोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः

ॐ समस्तस्य खलु साम्न उपासनꣳ साधु यत्खलु साधु तत्सामेत्या-
चक्षते यदसाधु तदसामेति ॥1॥

अंगों सहित सामवेद की उपासना करने योग्य है। जो अंगसहित साम है, वही सचमुच साम है। जो अंगों के सहित साम नहीं है, वह साम नहीं है। ऐसा सामवेदज्ञ लोग कहते हैं।

तदुताप्याहुः साम्नैनमुपागादिति साधुनैनमुपागादित्येव तदाहुरसाम्नै-
नमुपागादित्यसाधुनैनमुपागादित्येव तदाहुः ॥2॥

और स्पष्ट कहते हैं कि कोई पुरुष राजादि के पास 'साम' से (नम्रवचन से) गया, सब लोग कहते हैं कि वह उसके पास 'साधुभाव' से गया। और जब वह उसके पास 'असाम' (कठोर-गर्व से) से जाता है तब लोग कहते हैं, वह असाधुभाव से वहाँ गया था।

अथोताप्याहुः साम नो बतेति यत्साधु भवति साधु बतेत्येव तदाहुरसाम
नो बतेति यदसाधु भवत्यसाधु बतेत्येव तदाहुः ॥3॥

फिर ऐसा भी कहते हैं कि हमारा 'साम' (शुभ) हुआ। जब 'साम (शुभ) होता है, तब 'साधु' अर्थात् 'अच्छा हुआ' ऐसा कहते हैं, और जब ऐसा कहते हैं कि हमारा 'असाम' (अशुभ) हुआ, तब 'असाधु' अर्थात् बुरा हुआ ऐसा भी कहते हैं।

स य एतदेवं विद्वान्साधु सामेत्युपास्तेऽभ्याशो ह यदेनꣳ साधवो धर्मा
आ च गच्छेयुरुप च नमेयुः ॥4॥

इति प्रथमः खण्डः ॥

अतः जो उपासक उस साम-असाम के भेद को जानते हुए, इस शोभन अंग सहित साम को उक्त प्रकार से जानकर उपासना करता है, उसे श्रुतिस्मृति-प्रतिपादित धर्म प्राप्त होते हैं, और उपस्थित होते हैं।

(यहाँ पहला खण्ड पूरा हुआ।)

❋

द्वितीयः खण्डः

लोकेषु पञ्चविधꣳ सामोपासीत। पृथिवी हिंकार अग्निः प्रस्तावोऽन्त-
रिक्षमुद्गीथः आदित्यः प्रतिहारो द्यौर्निधनमित्यूर्ध्वेषु ॥1॥

ऊर्ध्व लोकों के उपासक को पाँच प्रकार के साम की उपासना इस प्रकार करनी चाहिए—पृथिवी हिंकार है, अग्नि प्रस्ताव है, अन्तरिक्ष उद्गीथ है, आदित्य प्रतिहार है और द्युलोक निधन है अर्थात् गए हुए उपासक का स्थान है।

अथावृत्तेषु द्यौर्हिंकार आदित्यः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथोऽग्निः प्रतिहारः
पृथिवी निधनम् ॥2॥

उसके बाद नीचे के लोकों में उसी उपासक को साम के पाँच अंगों की यहाँ कहे अनुसार उपासना करनी चाहिए। जैसे स्वर्ग हिंकार है, आदित्य प्रस्ताव है, अन्तरिक्ष उद्गीथ है, अग्नि प्रतिहार है और पृथ्वी निधन अर्थात् स्वर्ग से आए लोगों का स्थान है।

कल्पन्ते हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्चावृत्ताश्च य एतदेवं विद्वाँल्लोकेषु पञ्च-
विधꣳसामोपास्ते ॥3॥

इति द्वितीयः खण्डः ॥

लोकों में जो उपासक इस स्तोभाक्षरयुक्त पाँच प्रकारवाले साम की पूर्वोक्त प्रकार से जानकर उपासना करता है, वह ऊपर के स्वर्गादि तथा नीचे के पृथ्वी आदि लोकों को भोग सहित प्राप्त करता है।

(यहाँ दूसरा खण्ड पूरा हुआ।)

❋

तृतीयः खण्डः

वृष्टौ पञ्चविधꣳ सामोपासीत पुरोवातो हिंकारो मेघो जायते स प्रस्तावो
वर्षति स उद्गीथो विद्योतते स्तनयति स प्रतिहारः ॥1॥

उपासक को सृष्टि में पाँच प्रकार के साम की उपासना करनी चाहिए। उसमें वर्षापूर्व का पवन हिंकार है, जो मेघ उत्पन्न होता है वह प्रस्ताव है, बरसात उद्गीथ है, जो प्रकाश के साथ चमकता है और आवाज करता है वह प्रतिहार है।

उद्गृह्णाति तन्निधनं वर्षति हास्मै वर्षयति ह य एतदेवं विद्वान्वृष्टौ
पञ्चविधꣳ सामोपास्ते ॥2॥

इति तृतीयः खण्डः ॥

मेघ जो जल ग्रहण करता है, वह निधन है। इस प्रकार जाननेवाला जो पुरुष वृष्टि में पाँच प्रकार के साम की उपासना करता है उस उपासक के लिए ही वह बरसता है और बरसाता है। उस उपासक के लिए ऊपर और नीचे के लोक उपस्थित रहते हैं (वह उन्हें पाता है)।

(यहाँ तीसरा खण्ड पूरा हुआ।)

❋

चतुर्थः खण्डः

सर्वास्वप्सु पञ्चविधꣳ सामोपासीत मेघो यत्सम्प्लवते स हिंकारो यद्वर्षति
स प्रस्तावो याः प्राच्यः स्यन्दन्ते स उद्गीथो याः प्रतीच्यः स प्रतिहारः
समुद्रो निधनम् ॥1॥

उपासक को सब प्रकार के जलों में इस प्रकार पाँच प्रकार के साम की उपासना करनी चाहिए। मेघ जो घनीभूत होता है वह हिंकार है, जो बरसता है वह प्रस्ताव है, पूर्व में बहने वाला जल उद्गीथ है और पश्चिम में बहनेवाला जल प्रतिहार है और समुद्र निधन है।

न हाप्सु प्रैत्यप्सुमान्भवति । य एतदेवं विद्वान्सर्वास्वप्सु पञ्चविधꣳ सामोपास्ते ॥2॥

इति चतुर्थः खण्डः ॥

पूर्वोक्त प्रकार से जो साधक पंचांग सहित सामोपासना सर्व जलों में ज्ञानपूर्वक करता है, वह कभी जल में डूबकर नहीं मरता। वह जल का स्वामी हो जाता है।

(यहाँ चौथा खण्ड पूरा हुआ।)

❋

पञ्चमः खण्डः

ऋतुषु पञ्चविधꣳ सामोपासीत वसन्तो हिंकारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो हेमन्तो निधनम् ॥1॥

साधक को इस प्रकार ऋतुओं में पाँच प्रकार की सामोपासना करनी चाहिए। जैसे वसन्त हिंकार है, ग्रीष्म प्रस्ताव है, वर्षा उद्गीथ है, शरद् प्रतिहार है और हेमन्त निधन है।

कल्पन्ते हास्मा ऋतव ऋतुमान्भवति य एतदेवं विद्वानृतुषु पञ्चविधꣳ सामोपास्ते ॥2॥

इति पञ्चमः खण्डः ॥

जो साधक ऋतुओं में इस पंचविध साम की पूर्वोक्त प्रकार से ज्ञानपूर्वक उपासना करता है, उसके लिए ऋतुएँ सभी फल देती हैं और वह ऋतुओं का सुख भोगनेवाला होता है।

(यहाँ पाँचवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

षष्ठः खण्डः

पशुषु पञ्चविधꣳ सामोपासीताजा हिंकारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधनम् ॥1॥

उपासक को पशुओं में पंचविध साम की उपासना करनी चाहिए। जैसे बकरे हिंकार है, भेड़ें प्रस्ताव है, गायें उद्गीथ हैं, घोड़े प्रतिहार हैं और पुरुष निधन है।

भवन्ति हास्य पशवः पशुमान्भवति य एतदेवं विद्वान्पशुषु पञ्चविधꣳ सामोपास्ते ॥2॥

इति षष्ठः खण्डः ॥

जो उपासक ज्ञानपूर्वक पूर्वोक्त प्रकार से पशुओं में पंचविध सामोपासना करता है, वह अनेक पशुवाला हो जाता है अर्थात् पशुओं से समृद्ध होता है।

(यहाँ छठा खण्ड पूरा हुआ।)

❋

सप्तमः खण्डः

प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत प्राणो हिंकारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रतिहारो मनो निधनं परोवरीयाꣳसि वैतानि ॥1॥

उपासक को प्राणों में अतिश्रेष्ठ पंचविध सामोपासना करनी चाहिए। जैसे—प्राण हिंकार है, वाक् प्रस्ताव है, चक्षु उद्गीथ है, श्रोत्र प्रतिहार है और मन निधन है, इस प्रकार उत्तरोत्तर श्रेष्ठ है। ये उपासनाएँ सचमुच उत्तरोत्तर श्रेष्ठ हैं।

परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लोकाञ्जयति य एतदेवं विद्वान्प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपास्त इति तु पञ्चविधस्य ॥2॥

इति सप्तमः खण्डः ॥

जो उपासक इस प्रकार जानकर इन्द्रियों में अंगों के साथ साम की उपासना करता है, उसका जीवन अतिश्रेष्ठ बन जाता है। और वह उत्कृष्ट लोकों को प्राप्त करता है।

(यहाँ सातवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

अष्टमः खण्डः

अथ सप्तविधस्य वाचि सप्तविधꣳ सामोपासीत यत्किञ्च वाचो हुमिति स हिंकारो यत्प्रेति स प्रस्तावो यदेति स आदिः ॥1॥

अब सात प्रकार के साम की उपासना इस प्रकार कही जाती है। (इस मंत्र के तीन अंग और आगे कहे गए चार अंग—सब मिलकर सात होते हैं। अब सातों की उपासना कही जा रही है—) जो कुछ वाणी है वह हुंकार है, और जो हुंकार है वह 'हिंकार' है, और जो 'प्र' उपसर्ग है वह प्रस्ताव है, और जो 'आ' उपसर्ग है वह आदि है।

यदुदिति स उद्गीथो यत्प्रतीति स प्रतिहारो यदुपेति स उपद्रवो अन्विति तन्निधनम् ॥2॥

जो 'उत्' उपसर्ग है वह उद्गीथ है, जो 'प्रति' उपसर्ग है वह प्रतिहार है, जो 'उप' उपसर्ग है वह उपद्रव है और जो 'अनु' उपसर्ग है वह निधन है।

दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नदो भवति य एतदेवं विद्वान्वाचि सप्तविधꣳ सामोपास्ते ॥3॥

इत्यष्टमः खण्डः ॥

यह उपासना, जो वाणी का फल है, उस फल को प्राप्त करा देती है। जो उपासक ज्ञानपूर्वक वाणी में सातों अंगों से साम की उपासना करता है, वह अन्नशक्ति से और उसे पचाने की शक्ति से पूर्ण हो जाता है।

(यहाँ आठवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

नवमः खण्डः

अथ खल्वमुमादित्यꣳ सप्तविधꣳ सामोपासीत सर्वदा समस्तेन साम मां प्रति मां प्रतीति सर्वेण समस्तेन साम ॥1॥

वाणी में सामोपासना के बाद, उस आदित्यरूप में सप्तविध साम की उपासना करनी चाहिए। यह सूर्य सर्वदा एकरूप (सम) है, इसी से साम सबके लिए समान है, अतः साम सर्वरूप है।

सूर्य, 'मेरे सामने है' 'मेरे सामने है''—इस प्रकार अनुभव से सबके प्रति 'सम' है, इसीलिए वह 'साम' है।

तस्मिन्निमानि सर्वाणि भूतान्यन्वायत्तानीति विद्यात्तस्य यत्पुरोदयात्स हिंकारस्तदस्य पशवोऽन्वायत्तास्तस्मात्ते हिंकुर्वन्ति हिंकारभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥2॥

'उस आदित्य में ही ये सब प्राणी अनुगत हैं'—ऐसा जानना चाहिए। आदित्य के उदय के पहले जो है, वह हिंकार है। उसके हिंकार के अनुगत पशु हैं, इसीलिए वे ''हीं हीं'' किया करते हैं। इसीलिए वे आदित्यरूप साम के हिंकार के पात्र हैं।

अथ यत्प्रथमोदिते स प्रस्तावस्तदस्य मनुष्या अन्वायत्तास्तमात्ते प्रस्तुतिकामाः प्रशंसाकामाः प्रस्तावभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥3॥

अब अन्य रीति से सामोपासना कही जाती है। उदयपूर्व सूर्य का जो रूप है, वह प्रस्ताव है। उस प्रस्ताव में मनुष्य शरण में हैं। अतः इस सूर्यरूप साम के प्रस्ताव के उपासक प्रशंसा चाहनेवाले होते हैं।

अथ यत्सङ्गववेलायाꣳ स आदिस्तदस्य वयाꣳस्यन्वायत्तानि तस्मात्तान्यन्तरिक्षेऽनारम्भणान्यादायात्मानं परिपतन्त्यादिभाजीनि ह्येतस्य साम्नः ॥4॥

अब अन्य उपासना कहते हैं। सूर्योदय के बाद तीन मुहूर्त बीतने पर जो सूर्य का रूप है, वह सामवेद का एक भाग (भक्तिविशेष) है। इस भक्तिविशेष ॐकार का जो रूप है, उसमें पक्षी प्रविष्ट हैं। अतः पक्षी आकाश में किसी की सहायता के बिना, अपनी ही शक्ति ग्रहण करके उड़ते हैं। क्योंकि ये पक्षी उस भक्तिविशेष ॐकार रूप संगवकाल के आदि की उपासना करनेवाले हैं।

अथ यत्सम्प्रति मध्यन्दिने स उद्गीथस्तदस्य देवा अन्वायत्तास्तस्मात्ते सत्तमाः प्राजापत्यानामुद्गीथभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥5॥

अब अन्य प्रकार की उपासना कही जाती है। मध्याह्न काल में जो सूर्यरूप है, वह उद्गीथ है। उस उद्गीथ में देव अनुस्यूत हैं। इसीलिए प्रजापति की सन्तानों में वे श्रेष्ठ हैं। क्योंकि वे (देवता) इस साम के उद्गीथ के उपासक हैं।

अथ यदूर्ध्वं मध्यन्दिनात्प्रागपराह्णात्स प्रतिहारस्तदस्य गर्भा अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रतिहृता नावपद्यन्ते प्रतिहारभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥6॥

अब मध्याह्नकाल के बाद और अपराह्णकाल के पूर्व सूर्य का जो रूप है, वह प्रतिहार है। उस प्रतिहार में गर्भ प्रविष्ट है। इसीलिए गर्भाशय में प्राप्त गर्भ च्युत नहीं होते है। क्योंकि वे गर्भ इस साम के प्रतिहार के उपासक हैं।

अथ यदूर्ध्वमपराह्णात्प्रागस्तमयात्स उपद्रवस्तदस्यारण्या अन्वायत्तास्तस्मात्ते पुरुषं दृष्ट्वा कक्षꣳ श्वभ्रमित्युपद्रवन्त्युपद्रवभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥7॥

अपराह्णकाल के बाद और अस्तकाल के पूर्व जो सूर्य का रूप है, वह उपद्रवस्तोभ है। वन्य

पशु उसी के आश्रय में जीते हैं। इसीलिए वे पशु पुरुष को देखकर भागने लगते हैं। और भयमुक्त वन में चले जाते हैं। क्योंकि ये पशु उपद्रवस्तोभ के उपासक हैं।

अथ यत्प्रथमास्तमिते तन्निधनं तदस्य पितरोऽन्वायत्तास्तस्मात्तान्निदधति निधनभाजिनो ह्येतस्य साम्न एवं खल्वमुमादित्यꣳ सप्तविधꣳ सामोपास्ते ॥8॥

इति नवमः खण्डः ॥

और भी एक उपासना कहते हैं—प्रथम अस्तकाल में जो सूर्यरूप है, वह निधन है। उस सूर्यरूप में पितृलोग प्रविष्ट है। अतः दर्भ पर पितृओं को (पिता, पितामह आदि के रूप में) रखा जाता है। क्योंकि वे पितृ साम के निधनस्तोभ के उपासक हैं। इसलिए जो उपासक सात प्रकार के साम की सूर्य-रूप में उपासना करता है, सूर्यतुल्य ही हो जाता है।

(यहाँ नौवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

दशमः खण्डः

अथ खल्वात्मसंमितमतिमृत्यु सप्तविधꣳ सामोपासीत हिंकार इति त्र्यक्षरं प्रस्ताव इति त्र्यक्षरं तत्समम् ॥1॥

अब समान अक्षरों वाले मृत्यु से अतीत सप्तविध साम की उपासना करनी चाहिए—यह कहते हैं। 'हिंकार' तीन अक्षरों वाला है और 'प्रस्ताव' भी तीन अक्षरोंवाला है। अतः दोनों समान हैं।

आदिरिति द्व्यक्षरं प्रतिहार इति चतुरक्षरं तत इहैकं तत्समम् ॥2॥

'आदि' दो अक्षरवाला है और 'प्रतिहार' चार अक्षरवाला है। यदि प्रतिहार से एक अक्षर निकालकर आदि में जोड़ा जाय, तो दोनों समान होंगे। उपासक को चाहिए कि वह ऐसा चिन्तन करके ही इन दोनों की उपासना करे।

उद्गीथ इति त्र्यक्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं त्रिभिस्त्रिभिः समं भवत्यक्षरमतिशिष्यते त्र्यक्षरं तत्समम् ॥3॥

'उद्गीथ' तीन अक्षरवाला है और 'उपद्रव' चार अक्षरवाला है। दोनों में तीन अक्षरों की तो समानता है, पर 'उपद्रव' में एक अक्षर बढ़ जाता है। पर उसमें भी तीन अक्षर होने की समानता तो है ही।

निधनमिति त्र्यक्षरं तत्सममेव भवति तानि ह वा एतानि द्वाविꣳशतिरक्षराणि ॥4॥

'निधन' यह तीन अक्षरों वाला नाम है। वह तो समान ही है। ये सब मिलकर बाईस अक्षर होते हैं। (छः स्तोभों के 19 और निधन के 3 = 22)

एकविꣳशत्यादित्यमाप्नोत्येकविꣳशो वा इतोऽसावादित्यो द्वाविꣳशेन परमादित्याज्जयति तन्नाकं तद्विशोकम् ॥5॥

उपासक इक्कीस अक्षरों से आदित्य को प्राप्त होता है। वह सूर्यलोक, इस लोक से इक्कीसवाँ

है। बाइसवें अक्षर से सूर्यलोक से ऊपर के लोक को उपासक जीतता है। वह लोक सुखरूप और शोकरहित है।

आप्नोति हादित्यस्य जयं परो ह्यस्यादित्यजयाज्जयो भवति य एतदेवं विद्वानात्मसंमितमतिमृत्यु सप्तविधꣳ सामोपास्ते सामोपास्ते ॥6॥

इति दशमः खण्डः ॥

जो उपासक पूर्वोक्त प्रकार से ज्ञानपूर्वक परमात्मतुल्य, मृत्युजयी, सात प्रकार के साम की उपासना करता है, वह अवश्य सूर्य पर विजय पा लेता है और आदित्यजय के बाद भी जय (ब्रह्मलोक) की प्राप्ति उसे अवश्य होती है।

(यहाँ दसवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

एकादशः खण्डः

मनो हिंकारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रतिहारः प्राणो निधनमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतम् ॥1॥

मन हिंकार है, वाणी प्रस्ताव है, चक्षु उद्गीथ है, श्रोत्र प्रतिहार है, प्राण निधन है। यह गायत्र (साम) प्राणों में पिरोया हुआ है।

स य एवमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या महामनाः स्यात्तद्व्रतम् ॥2॥

इत्येकादशः खण्डः ॥

जो महात्मा इस गायत्रसाम की उपासना इन्द्रियसहित प्राण में करता है, वह इन्द्रियशक्ति से सम्पन्न होता है, पूर्ण आयुष्य पाता है, उसका अन्तःकरण शुद्ध हो जाता है, सन्तान-पशु आदि से बड़ा होता है, बड़ा यशस्वी होता है, उदारहृदय होता है, यह उसका व्रत है।

(यहाँ ग्यारहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

द्वादशः खण्डः

अभिमन्थति स हिंकारो धूमो जायते स प्रस्तावो ज्वलति स उद्गीथोऽङ्गारा भवन्ति स प्रतिहार उपशाम्यति तन्निधनꣳ सꣳशाम्यति तन्निधनमेतद्रथन्तरमग्नौ प्रोतम् ॥1॥

अरणिमन्थन से उत्पन्न अग्नि हिंकार है, धूम प्रस्ताव है, जलता है वह उद्गीथ है, जो अंगारे हैं वह प्रतिहार है, शान्त होना वह निधन है, पूर्ण शान्त होना भी निधन है। यह 'रथ्यन्तर' नामक साम अग्नि में अनुस्यूत है।

स य एवमेतद्रथन्तरमग्नौ प्रोतं वेद ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या न प्रत्यङ्ङग्निमाचामेन्न निष्ठीवेत्तद्व्रतम् ॥2॥

इति द्वादशः खण्डः ॥

जो साधक अग्नि में अनुगत इस 'रथ्यन्तर' साम को इस तरह जानता है, वह विद्यावान और ज्ञानवान बनता है। पुष्ट शरीर और पूर्ण आयुष्य पाता है, उज्ज्वल जीवन जीता है, पशु-संतान से महान् और बड़ा यशस्वी होता है। उनका ऐसा व्रत है कि जिसमें अग्नि के सामने मुँह रखकर भोजन नहीं करते और उसके आगे थूकते नहीं हैं।

(यहाँ बारहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

त्रयोदशः खण्डः

उपमन्त्रयते स हिंकारो ज्ञपयते स प्रस्तावः स्त्रिया सह शेते स उद्गीथः प्रति स्त्रीं सह शेते स प्रतिहारः कालं गच्छति तन्निधनं पारं गच्छति तन्निधनमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतम् ॥1॥

संकेत करते हैं वह हिंकार है, मीठी-मीठी बातें प्रस्ताव है, स्त्री के साथ सोता है वह उद्गीथ है, अनेक पत्नियों में से एक पत्नी के साथ सोता है वह प्रतिहार है, मैथुन में समय व्यतीत करता है वह निधन है, मैथुनक्रिया की समाप्ति भी निधन ही है। यह वामदेव्य साम मिथुन में ओतप्रोत (सम्बद्ध) है।

स य एवमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतं वेद मिथुनीभवति मिथुनान्मिथुनात्प्रजायते सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या न कांचन परिहरेत्तद्व्रतम् ॥2॥

इति त्रयोदशः खण्डः ॥

जो उपासक इस वामदेव्य नामक साम की पूर्वोक्त रीति से उपासना करता है, वह सदा स्त्री के साथ ही रहता है। प्रत्येक मैथुन से सन्तानोत्पत्ति करता है, पूर्ण आयुष्य भोगता है, उज्ज्वल जीवन जीता है, सन्तान-पशुओं से बड़ा होता है, बहुत यशस्वी होता है। अपनी किसी स्त्री का त्याग न करना ही उसका व्रत होता है।

(यहाँ तेरहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

चतुर्दशः खण्डः

उद्यन्हिंकार उदितः प्रस्तावो मध्यन्दिन उद्गीथोऽपराह्णः प्रतिहारोऽस्तं यन्निधनमेतद् बृहदादित्ये प्रोतम् ॥1॥

उगता हुआ सूर्य हिंकार है, उदित सूर्य प्रस्ताव है, मध्याह्न का सूर्य उद्गीथ है, अपराह्न का सूर्य प्रतिहार है, और अस्त निधन है। यह बृहत्साम सूर्य में स्थित है।

स य एवमेतद् बृहदादित्ये प्रोतं वेद तेजस्व्यन्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या तपन्तं न निन्देत् तद्व्रतम् ॥2॥

इति चतुर्दशः खण्डः ॥

जो साधक आदित्य में इस बृहत्साम की उपासना करता है, वह तेजस्वी अन्न पचानेवाला होता है, पूर्ण आयुष्य पाता है, संतान-पशुओं से बड़ा होता है, बहुत यशस्वी होता है, उज्ज्वल जीवन जीता है। तपते सूर्य की निन्दा न करना ही यहाँ व्रत है।

(यहाँ चौदहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

पञ्चदशः खण्डः

अभ्राणि सम्प्लवन्ते स हिंकारो मेघो जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो विद्योतते स्तनयति स प्रतिहार उद्गृह्णाति तन्निधनमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतम् ॥1॥

बादल एकत्रित होते हैं वह हिंकार है, मेघ उत्पन्न होता है वह प्रस्ताव है, बरसता है वह उद्गीथ है, चमकता और गड़गड़ाहट करता है वह प्रतिहार है, वृष्टि का उपसंहार निधन है। वह वैरूप नामक साम मेघ में ओतप्रोत है।

स य एवमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतं वेद विरूपाꣳश्च सुरूपाꣳश्च पशूनवरुन्धे सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या वर्षन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥2॥

इति पञ्चदशः खण्डः ॥

जो पुरुष इस 'वैरूप' साम को इस प्रकार पर्जन्य में ओतप्रोत जानकर उपासना करता है, वह कुरूप और सुरूप पशु प्राप्त करता है, पूर्ण आयुष्य भोगता है, तेजस्वी जीवन जीता है, प्रजाओं और पशुओं से बड़ा होता है, बहुत यशस्वी होता है। बरसते हुए की निन्दा न करना यहाँ नियम है।

(यहाँ पंद्रहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

षोडशः खण्डः

वसन्तो हिंकारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो हेमन्तो निधनमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतम् ॥1॥

वसन्त हिंकार है, ग्रीष्म प्रस्ताव है, वर्षा उद्गीथ है, शरत् प्रतिहार है, हेमन्त निधन है—वह वैराज साम ऋतुओं में अनुस्यूत है।

स य एवमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतं वेद विराजति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्यर्तून्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥2॥

इति षोडशः खण्डः ॥

जो उपासक वैराज साम को पूर्वोक्त प्रकार से ऋतुओं में अनुगत मानकर उपासना करता है, वह सन्तानों, पशुओं और ब्रह्मतेज से शोभित होता है। पूर्ण आयु भोगता है, उज्ज्वल जीवन जीता है, सन्तानों, पशुओं और कीर्ति से बड़ा होता है। ऋतुओं की निन्दा न करना ही नियम है।

(यहाँ सोलहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

सप्तदशः खण्डः

पृथिवी हिंकारोऽन्तरिक्षं प्रस्तावो द्यौरुद्गीथो दिशः प्रतिहारः समुद्रो निधनमेताः शक्वर्यो लोकेषु प्रोताः ॥1॥

पृथ्वी हिंकार है, अन्तरिक्ष प्रस्ताव है, द्यौ उद्गीथ है, दिशाएँ प्रतिहार हैं, समुद्र निधन है। वह शक्वरी साम लोकों में ओतप्रोत है।

स य एवमेताः शक्वर्यो लोकेषु प्रोता वेद लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या लोकान्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥2॥

इति सप्तदशः खण्डः ॥

जो उपासक शक्वरी साम को इस प्रकार लोकों में अनुस्यूत जानता है, वह लोकवान होता है, पूरा आयुष्य भोगता है, उज्ज्वल जीवन जीता है, संतति और पशुओं से भी महान् बनता है, बड़ा यशस्वी होता है। लोकों की निन्दा न करे—यह नियम है।

(यहाँ सत्रहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

अष्टादशः खण्डः

अजा हिंकारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधनमेता रेवत्यः पशुषु प्रोताः ॥1॥

बकरे हिंकार हैं, भेड़ें प्रस्ताव हैं, गायें उद्गीथ हैं, घोड़े प्रतिहार हैं, पुरुष निधन है। इस प्रकार से रेवती साम पशुओं में ओतप्रोत है।

स य एवमेता रेवत्यः पशुषु प्रोता वेद पशुमान्भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या पशून्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥2॥

इत्यष्टादशः खण्डः ॥

जो उपासक इस रेवती साम को पशुओं में ओतप्रोत जानता है, वह पशुवाला होता है, पूरा आयुष्य भोगता है, ओजस्वी जीवन जीता है, प्रजा और पशुओं से बड़ा होता है, बहुत यशस्वी होता है। पशुओं की निन्दा न करना यहाँ नियम है।

(यहाँ अठारहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

एकोनविंशतिः खण्डः

लोम हिंकारस्त्वक्प्रस्तावो माꣳसमुद्गीथोऽस्थि प्रतिहारो मज्जा निधनमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतम् ॥1॥

रोंगटे हिंकार हैं, त्वचा प्रस्ताव है, मांस उद्गीथ है, हड्डियाँ प्रतिहार हैं, मज्जा निधन है। इस प्रकार यह यज्ञायज्ञीय साम अंगों में ओतप्रोत है।

स य एवमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतं वेदाङ्गी भवति नाङ्गेन विहूर्च्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या संवत्सरं मज्झो नाश्नीयात्तद्व्रतं मज्झो नाश्नीयादिति वा ॥2॥

इत्येकोनविंशः खण्डः ॥

जो उपासक इस यज्ञायज्ञीय साम को अंगों में ओतप्रोत होते हुए जानता है, वह सबल अंगोंवाला होता है। किसी अंग से खण्डित नहीं होता। पूरी आयु भोगता है, उज्ज्वल जीवन जीता है, सन्तति और पशुओं से महान् होता है, बड़ा यशस्वी बनता है। एक वर्ष तक मांस न खाना यहाँ नियम है। अथवा तो मांस ही न खाना—यह नियम है।

(यहाँ उन्नीसवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

विंशः खण्डः

अग्निर्हिंकारो वायुः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथो नक्षत्राणि प्रतिहारश्चन्द्रमा निधनमेतद्राजनं देवतासु प्रोतम् ॥1॥

अग्नि हिंकार है, वायु प्रस्ताव है, आदित्य उद्गीथ है, नक्षत्र प्रतिहार है, चन्द्रमा निधन है। यह राजन साम देवताओं में ओतप्रोत है।

स य एवमेतद्राजनं देवतासु प्रोतं वेदैतासामेव देवतानाꣳ सलोकताꣳ सार्ष्टिताꣳ सायुज्यं गच्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या ब्राह्मणान्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥2॥

इति विंशः खण्डः ॥

जो साधक इस प्रकार राजन साम को देवताओं में ओतप्रोत जानकर उपासना करता है, वह इन देवताओं के सालोक्य और ऐश्वर्य को प्राप्त करता है, पूर्ण आयु पाता है, उज्ज्वल जीवन जीता है, सन्तान और पशुओं से बड़ा होता है। बहुत यशस्वी होता है। ब्राह्मणों की निन्दा न करना, यहाँ नियम है।

(यहाँ बीसवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

एकविंशः खण्डः

त्रयी विद्या हिंकारस्त्रय इमे लोकाः स प्रस्तावोऽग्निर्वायुरादित्यः स उद्गीथो नक्षत्राणि वयाꣳसि मरीचयः स प्रतिहारः सर्पा गन्धर्वाः पितरस्तन्निधनमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतम् ॥1॥

तीनों वेद हिंकार हैं; तीनों लोक (पृथ्वी-अन्तरिक्ष-स्वर्ग) प्रस्ताव है; अग्नि, वायु और आदित्य—ये उद्गीथ हैं; नक्षत्र, पक्षी और किरणें—प्रतिहार हैं; सर्प, गंधर्व और पितृ—ये निधन हैं। यह सामोपासना सबमें अनुगत है।

स य एवमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतं वेद सर्वꣳ ह भवति ॥2॥

इस तरह जो इस साम को सबमें अनुगत जानकर उपासना करता है, वह सर्वरूप होता है।

तदेष श्लोको यानि पञ्चधा त्रीणि त्रीणि तेभ्यो न ज्यायः परमन्यदस्ति ॥3॥

इस खण्ड में हिंकारादि पाँच अंग सहित तीन रूप वाले साम कहे गए हैं, उनसे ज्यादा उत्तम कोई भी पदार्थ नहीं है। इस विषय में यह श्लोक है—

यस्तद्वेद स वेद सर्वꣳ सर्वा दिशो बलिमस्मै हरन्ति सर्वमस्मीत्युपासीत तद्व्रतं तद्व्रतम् ॥4॥

इत्येकविंशः खण्डः ॥

जो इसे जानता है, सब जानता है, उसे सभी दिशाएँ बलि समर्पित करती हैं। "मैं सब कुछ जानता हूँ"—ऐसी भावना करनी चाहिए। सर्वात्मक साम को जाननेवाले का यह नियम है। यह व्रत है।

(यहाँ इक्कीसवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

द्वाविंशः खण्डः

विनर्दि साम्नो वृणे पशव्यमित्यग्नेरुद्गीथोऽनिरुक्तः प्रजापतेर्निरुक्तः सोमस्य मृदु श्लक्ष्णं वायो श्लक्ष्णं बलवदिन्द्रस्य क्रौञ्चं बृहस्पतेरपध्वान्तं वरुणस्य तान्सर्वानेवोपसेवेत वारुणं त्वैव वर्जयेत् ॥1॥

जो अग्निरूपी सामगान है, वह पशुओं की वृद्धि करनेवाला है, वह गाय-बछड़े के शब्द जैसा है। जो उद्गीथरूप ब्रह्मा का गान है, वह अनिरुक्त शब्दवाला है। जो निरुक्त शब्दवाला गान है, वह चन्द्रमा का है। जो गान केवल कर्णमधुर है, वह वायु का है। जो गान प्रिय और उच्च स्वरवाला है, वह इन्द्र का है। जो गान सारसपक्षी के स्वर-सा है, वह बृहस्पति का है, जो गान टूटे हुए कांस्य घण्ट का-सा है, वह वरुण का है। उन्हीं सब सामगानों की उपासना करनी चाहिए। परन्तु वरुण देवता से सम्बद्ध अप्रिय साम का त्याग करना चाहिए। इस प्रकार मैं पूर्वोक्त प्रकार को चाहता हूँ—ऐसा एक उद्गाता कहता है।

अमृतत्वं देवेभ्य आगायानीत्यागायेत्स्वधां पितृभ्य आशां मनुष्येभ्यस्तृणोदकं पशुभ्यः स्वर्गं लोकं यजमानायान्नमात्मन आगायानीत्येतानि मनसा ध्यायन्नप्रमत्तः स्तुवीत ॥2॥

एक उद्गाता कहता है कि—"मैं देवताओं के लिए अमृत का गान करूँ, पितृओं के लिए स्वधासम्बन्धी सामगान करूँ, मनुष्यों के लिए आशा सम्बन्धी सामगान करूँ, पशुओं के लिए घास-पानी सम्बन्धी साम का गान करूँ, यजमान के लिए स्वर्गलोक सम्बन्धी और अपने लिए अन्न सम्बन्धी साम का गान करूँ।" इस प्रकार मन से चिन्तन करके स्वरव्यंजन से सावधान होकर सामगान करना चाहिए।

सर्वे स्वरा इन्द्रस्यात्मानः सर्व ऊष्माणः प्रजापतेरात्मानः सर्वे स्पर्शा मृत्योरात्मानस्तं यदि स्वरेषूपालभेतेन्द्रꣳ शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रति वक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥3॥

सभी स्वर इन्द्र के अंग हैं। सभी उष्माक्षर प्रजापति के अंगभूत हैं। सभी स्पर्शव्यंजन मृत्यु के अंगीभूत हैं। कोई भी मनुष्य यदि उद्गाता को अशुद्ध उच्चारण करते हुए देख लें, तो उद्गाता को कहना चाहिए कि—"मैं इन्द्र की शरण में गया हूँ। तेरे प्रश्न का वे उत्तर देंगे।"

अथ यद्येनमूष्मसूपालभेत प्रजापतिꣳ शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रति पेक्ष्यतीत्येनं ब्रूयादथ यद्येनꣳस्पर्शेषूपालभेत मृत्युꣳ शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रतिवक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥4॥

यदि कोई उस साम-उद्गाता को ऊष्माक्षरों के अशुद्ध उच्चारण के लिए उलाहना दे तो उसको यह कहना चाहिए कि "मैं प्रजापति की शरण में गया हूँ, वह तुम्हें पीस डालेंगे।" और यदि कोई उस सामगाता को स्पर्शव्यंजनों के अशुद्ध उच्चारण करने के लिए उलाहना दे तो, उसको यह कहना चाहिए कि "मैं मृत्यु की शरण में गया हूँ, वह तुम्हें भस्म कर डालेंगे"।

सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्या इन्द्रे बलं ददानीति सर्वे ऊष्माणोऽग्रस्ता अनिरस्ता विवृता वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं परिददानीति सर्वे स्पर्शा लेशेनानभिनिहिता वक्तव्या मृत्योरात्मानं परिहराणीति ॥5॥

इति द्वाविंशः खण्डः ॥

"मैं अपना बल इन्द्र को देता हूँ"—ऐसी भावना करके सभी स्वर गंभीर और उच्च आवाज से बोलने चाहिए। "मैं अपनी आत्मा प्रजापति को सौंपता हूँ"—ऐसी भावना करके ऊष्माक्षर मुँह में बिना दबाए, जैसे-तैसे बिना फेंके ठीक तरह की खुली आवाज से बोलने चाहिए। "मैं अपने को मृत्यु से बचा लूँ"—ऐसी धारणा करके सभी स्पर्श व्यंजन जिसका परस्पर मिश्रण न हो, इस प्रकार से स्पष्ट उच्चारण करके ही बोलने चाहिए।

(यहाँ बाईसवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

त्रयोविंशः खण्डः

त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसꣳस्थोऽमृतत्वमेति ॥1॥

धर्म के तीन भाग हैं। प्रथम भाग यज्ञ, वेदाध्ययन और दान है। द्वितीय भाग तपश्चर्या है। तृतीय भाग कष्टदायक तपश्चरण करते हुए आचार्य के घर में निवास करना है। ऐसे तपस्वी पुण्यलोक प्राप्त करते हैं, पर ब्रह्मोपासक तो मोक्ष ही प्राप्त करता है।

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयी विद्या सम्प्रास्रवत्तामभ्यतपत्तस्या अभितप्ताया एतान्यक्षराणि सम्प्रास्रवन्त भूर्भुवः स्वरिति ॥2॥

प्रजापति ने लोकों के लिए तप किया। सन्तप्त हुए उन लोकों से तीन वेद निकले। उन तीन वेदों से तप (विचार) किया तो अभितप्त हुई उस त्रयी विद्या से भूः, भुवः और स्वः—ये तीन व्याहृतियाँ निकल पड़ीं (तीन अक्षर निकले)।

तान्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य ॐकारः सम्प्रास्रवत्तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि सन्तृण्णान्येवमोंकारेण सर्वावाक् सन्तृण्णोंकार एवेदꣳ सर्वमोंकार एवेदꣳ सर्वम् ॥3॥

इति त्रयोविंशः खण्डः ॥

बाद में प्रजापति ने उन अक्षरों का परीक्षण किया। उन परीक्षित अक्षरों से ॐकार निकला। जिस तरह नसों के द्वारा सभी पत्ते व्याप्त होते हैं, उसी तरह ॐकार से समस्त वाणी व्याप्त है। केवल ॐकार ही यह सब कुछ है।

(यहाँ तेईसवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

चतुर्विंशः खण्डः

ब्रह्मवादिनो वदन्ति यद्वसूनां प्रातःसवनꣳ रुद्राणां माध्यन्दिनꣳ सवनमादित्यानां च विश्वेषां च देवानां तृतीयसवनम् ॥1॥

ब्रह्मवादी कहते हैं कि जो सुबह का होम है, वह वसुओं के लिए है, जो मध्याह्न का हवन है, वह रुद्रों के लिए है और जो तीसरा होम (संध्या का) करते हैं वह आदित्यों के लिए और विश्वदेवों के लिए है।

क्व तर्हि यजमानस्य लोक इति स यस्तं न विद्यात्कथं कुर्यादथ विद्वान्कुर्यात् ॥2॥

यदि ऐसा ही है तो यजमान का यज्ञफलरूप लोक कहाँ है? यदि यजमान वह नहीं जानता, तो फिर भला वह यज्ञ ही क्यों करेगा? इसलिए उसे जाननेवाला ही यज्ञ करेगा।

पुरा प्रातरनुवाकस्योपाकरणाज्जघनेन गार्हपत्यस्योदङ्मुख उपविश्य स वासवꣳ सामाभिगायति ॥3॥

सुबह में 'शस्त्र' नामक स्तोत्र का प्रारंभ करने से पहले, गार्हपत्य अग्नि के पीछे उत्तराभिमुख बैठकर वह यजमान वसुदेवता सम्बन्धी साम का गान करे (करता है)।

लो ३ कद्वारमपावा ३ र्णू ३३ पश्येम त्वा वयꣳरा ३ ३ ३ ३ ३ हुं ३ आ ३३ जा ३ यो ३ आ ३२१११ इति ॥4॥

हे अग्निदेव! मेरे लिए पृथ्वीलोक के द्वार को खोल दीजिए, जिससे मैं आपको देखूँ और ऐश्वर्य पाऊँ।

अथ जुहोति नमोऽग्नये पृथिवीक्षिते लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय विन्दैष वै यजमानस्य लोक एतास्मि ॥5॥

इसके बाद यजमान इस मंत्र के द्वारा हवन करता है—"पृथ्वी में रहनेवाले (इस लोक के निवासी) अग्निदेव को नमस्कार। मुझ यजमान को आप पुण्यलोक की प्राप्ति कराइए। मैं अवश्य ही इस पुण्यलोक में जानेवाला हूँ।"

अत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि परिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै वसवः प्रातःसवनꣳ सम्प्रयच्छन्ति ॥6॥

इस लोक में यजमान हवन करते हुए बोलता है कि—"मेरी आयु पूरी होने के बाद मैं उस लोक में जाना चाहता हूँ—स्वाहा।" और भी—"जब मैं आऊँ, तब पृथ्वीलोक के दरवाजे की आड़ को दूर करके दरवाजा खोल देना।"—यह मंत्र बोलकर वह खड़ा होता है। वसुदेवताएँ उसे वह फल देती हैं।

पुरा माध्यन्दिनस्य सवनस्योपाकरणाज्जघनेनाग्नीधीयस्योदङ्मुख उपविश्य स रौद्रꣳ सामाभिगायति ॥7॥

मध्याह्न के यज्ञ के प्रारंभ से पहले, दक्षिणाग्नि के पीछे से उत्तराभिमुख होकर यजमान रुद्रदेवता सम्बन्धी साम का गान करता है कि—

लो ३ कद्वारमपावा ३ र्णू ३३ पश्येम त्वा वयं वैरा ३३३३३ हुं ३ आ ३३ ज्या ३ यो ३ आ ३२१११ इति ॥8॥

"हे अग्नि! अन्तरिक्ष के द्वार को खोल दीजिए, जिससे हम अन्तरिक्ष लोक को प्राप्त करने के लिए आपको देखें।

अथ जुहोति नमो वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय विन्दैष वै यजमानस्य लोक एतास्मि ॥9॥

बाद में यजमान इस मंत्र के द्वारा हवन करता है—"अन्तरिक्ष में रहनेवाले अन्तरिक्षवासी वायुदेव को नमस्कार हो। मुझ यजमान को आप अन्तरिक्षलोक की प्राप्ति कराइए। यजमान का वही लोक है, मैं उसे प्राप्त करूँगा।"

अत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि परिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै रुद्रा माध्यन्दिनꣳ सवनꣳ सम्प्रयच्छन्ति ॥10॥

यहाँ यजमान "आयुष्य पूर्ण होने के बाद मैं अन्तरिक्षलोक पाऊँगा स्वाहा"—वह बोलकर होम करता है। और, "लोकद्वार की आड़ को दूर कीजिए"—ऐसा बोलकर उठ जाता है। तब रुद्र उसे मध्याह्न के हवन का फल देते हैं।

पुरा तृतीयसवनस्योपाकरणाज्जघनेनाहवनीयस्योदङ्मुख उपविश्य स आदित्यꣳ स वैश्वदेवꣳ सामाभिगायति ॥11॥

सायंकालीन यज्ञारंभ के पहले यजमान आहवनीय अग्नि के पीछे उत्तराभिमुख बैठकर आदित्यसम्बन्धी और वैश्वदेवसम्बन्धी साम का भी गान करता है कि—

लो ३ कद्वारमपावा ३ र्णू ३३ पश्येम त्वा वयꣳस्वारा ३३३३३ हुं ३ आ ३३ ज्या ३ यो ३ आ ३२१११ इति ॥12॥

हे अग्नि! कृपा करके मेरे प्राप्य लोक का द्वार खोल दीजिए, कि जिससे हम स्वाराज्य प्राप्त करने के लिए आपके दर्शन पा सकें।

आदित्यमथ वैश्वदेवं लो ३ कद्वारमपावा ३ र्णू ३३ पश्येम त्वा वयꣳ साम्ना ३३३३३ हुं ३ आ ३३ ज्या ३ यो ३ आ ३२१११ इति ॥13॥

(पूर्वमंत्र आदित्य के लिए था और अब वैश्वदेव के लिए है कि—) हे अग्नि! हमारे प्राप्य लोक का द्वार खोल दीजिए, जिससे स्वाराज्य प्राप्त करने के लिए हम आपके दर्शन पा सकें।

अथ जुहोति नम आदित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्च देवेभ्यो दिविक्षिद्भ्यो लोकक्षिद्भ्यो लोकं मे यजमानाय विन्दत ॥14॥

अब यजमान होम करते हुए कहता है—"स्वर्गस्थ द्युलोकवासी आदित्यों को नमस्कार। मुझ यजमान को पुण्यलोक की प्राप्ति कराइए।

एष वै यजमानस्य लोक एतास्यत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपहतपरिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति ॥15॥

"यह स्वर्गलोक अवश्य ही यजमान का लोक है। मैं मृत्यु के बाद उसी लोक में जानेवाला हूँ, स्वाहा"—"स्वर्ग के दरवाजे की आड़ को दूर कर दीजिए।"—ऐसा मंत्र कहकर यजमान खड़ा हो जाता है।

तस्मा आदित्याश्च विश्वे च देवास्तृतीयꣳ सवनꣳ सम्प्रयच्छन्त्येष ह वै यज्ञस्य मात्रां वेद य एवं वेद य एवं वेद ॥16॥

इति चतुर्विंशः खण्डः ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः ॥2॥

उस यजमान को आदित्य और विश्वदेव तीसरे सवन का फल देते हैं। जो इस प्रकार जानता है, वह निश्चय ही यज्ञ के यज्ञार्थ स्वरूप को जानता है।

(यहाँ चौबीसवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

यहाँ छान्दोग्योपनिषद् का द्वितीय अध्याय समाप्त हुआ।

अथ तृतीयोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः

ॐ असौ वा आदित्यो देवमधु तस्य द्यौरेव तिरश्चीनवꣳशोऽन्तरिक्ष-मपूपो मरीचयः पुत्राः ॥1॥

यह सूर्य देवों का मधु है, द्युलोक एक तिरछा बाँस है, अन्तरिक्ष उस बाँस पर आया हुआ शहद का छत्ता (मोहार) है, उस छत्ते में सूर्य शहद (मधु) है, और किरणें उस छत्ते में रहनेवाले मक्खियों के बच्चे हैं।

तस्य ते प्राञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्राच्यो मधुनाड्य ऋच एष मधुकृत ऋग्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपस्ता वा एता ऋचः ॥2॥

पूर्वदिशा की सूर्यकिरणें इस अन्तरिक्षरूप छत्तों के पूर्वीय छिद्र हैं, ऋचाएँ मधुमक्खियाँ हैं, ऋग्वेद पुष्प है, वे सोमरसादि प्रवाही (जल) है—ये ऋचाएँ हैं।

एतमृग्वेदमभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यꣳ रसोऽजायत ॥3॥

इन ऋचारूप मधुमक्खियों ने ही ऋग्वेद को अभितप्त किया। तप्त हुए उस ऋग्वेद से (ऋग्वेदनिर्दिष्ट यज्ञादि क्रियाओं से) यश, तेज, नीरोगी इन्द्रियाँ, बल, अन्नादि—ये सब फल मिलते हैं। वे फल ही रस है (वह यज्ञादि से उत्पन्न होता है)।

तद्वयक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य रोहितꣳ-रूपम् ॥4॥

इति प्रथमः खण्डः ॥

यज्ञकर्म से यश आदि जो क्रियाशील हुआ उसने सूर्य के पूर्वभाग में आश्रय लिया। इसलिए सूर्य का जो लाल रूप दीखता है, वह यज्ञ-कर्मों के फलरूप यश, कान्ति आदि है।

(यहाँ पर पहला खण्ड पूरा हुआ।)

❋

द्वितीयः खण्डः

अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता एवास्य दक्षिणा मधुनाड्यो यजूꣳष्येव मधुकृतो यजुर्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥1॥

सूर्य की दक्षिण की ओर की किरणें ही छत्ते (मोहार) के दक्षिण ओर के छिद्र हैं, यजुर्वेद के यज्ञमन्त्र ही मधुमक्खियाँ हैं, यजुर्वेद की यज्ञक्रियाएँ ही पुष्प हैं, सोमादि वनस्पति (अमृतरूप) ही जल है।

तानि वा एतानि यजूꣳष्येतं यजुर्वेदमभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यꣳरसोऽजायत ॥2॥

यजुर्वेद निर्दिष्ट यज्ञादि क्रियाओं से यश, शरीर का तेज और बल बढ़ता है; इन्द्रियाँ नीरोगी बनती हैं तथा अन्नादि पदार्थ मिलते हैं। यजुःश्रुतियों ने यजुर्वेद को अभितप्त किया। उस अभितप्त यजुर्वेद से यह सब होता है।

तद्वयक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य शुक्लꣳ रूपम् ॥3॥

इति द्वितीयः खण्डः ॥

वह रस नीचे स्रवित होता है, सूर्य में ढलता है। सूर्य में जो श्वेत तेज दीखता है, वह वही रस है।

(यहाँ दूसरा खण्ड पूरा हुआ।)

❋

तृतीयः खण्डः

अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्रतीच्यो मधुनाड्यः सामान्येव मधुकृतः सामवेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥1॥

सूर्य की पश्चिमी किरणें इस आदित्यरूप छत्ते के पश्चिम के छिद्र हैं, साममन्त्र ही मधुमक्खियाँ हैं, सामनिर्दिष्ट विधि ही पुष्प है और वही सोमादि अमृत है।

तानि वा एतानि सामान्येतꣳ सामवेदमभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यꣳ रसोऽजायत ॥2॥

इन साममन्त्रों ने ही सामनिर्दिष्ट कर्मों को अभितप्त किया। उस अभितप्त कर्म से ही यश, शरीरकान्ति और बल बढ़ता है, इन्द्रियाँ नीरोगी होती हैं, अन्नादि मिलते हैं—ये फल ही सामवेद का सार हैं।

तद्वयक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य परं कृष्णꣳ-रूपम् ॥3॥

इति तृतीयः खण्डः ॥

उस रस ने विशिष्ट गति की। उसने आदित्य के पास आश्रय लिया। सूर्य का जो काला रूप दीखता है, वही वह रस है।

(यहाँ तीसरा खण्ड पूरा हुआ।)

❋

चतुर्थः खण्डः

अथ येऽस्योदञ्चो रश्मयस्ता एवास्योदीच्यो मधुनाड्योऽथर्वाङ्गिरस एव मधुकृत इतिहासपुराणं पुष्पं ता अमृता आपः ॥1॥

सूर्य की उत्तरी किरणें ही उत्तर के मधुछिद्र हैं, अथर्ववेद के मन्त्र ही मधुमक्खियाँ हैं, इतिहास और पुराण ही पुष्प हैं और वेदमन्त्रों से दिया हुआ जल ही अमृत है।

ते वा एतेऽथर्वाङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यꣳ रसोऽजायत ॥2॥

उन अथर्वणमन्त्रों ने इस इतिहासपुराण को अभितप्त किया। अभितप्त इतिहासपुराण से ही कीर्ति, प्रताप, बल, अन्नादिरूप रस उत्पन्न हुआ।

तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य परं कृष्णꣳरूपम् ॥3॥

इति चतुर्थः खण्डः ॥

ये यश आदि रस सूर्य से निकलकर सूर्य के चारों ओर फैल गए। सूर्य का जो काला रूप दीख पड़ता है, वही ये रस हैं।

(यहाँ चौथा खण्ड पूरा हुआ।)

❋

पञ्चमः खण्डः

अथ येऽस्योर्ध्वा रश्मयस्ता एवास्योर्ध्वा मधुनाड्यो गुह्या एवादेशा मधुकृतो ब्रह्मैव पुष्पं ता अमृता आपः ॥1॥

जो सूर्य की ऊपर की किरणें हैं, वे ही मधु झरने के स्थान हैं। गूढ उपदेश मधुमक्खियाँ हैं, प्रणवब्रह्म पुष्प है, घृतादि हव्य पदार्थ अमृत है।

ते वा एते गुह्या आदेशा एतद्ब्रह्माभितपꣳस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यꣳ रसोऽजायत ॥2॥

वे गूढोपदेश ही प्रणवसंज्ञक ब्रह्म का ध्यान करने लगे। ध्यान किए गए उस ब्रह्म से यश, देहकान्ति, इन्द्रियबल, शक्ति, अन्नादि फल मिला। यह फल ही अमृत रस है।

तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य मध्ये क्षोभत इव ॥3॥

वे यश आदि रस सूर्य की किरणोंरूपी छिद्रों से निकलकर बहने लगे और सूर्य के चारों ओर फैल गए। सूर्य के बीच चमकता हुआ जो मधु दिखाई पड़ता है, वह ये रस ही हैं।

ते वा एते रसानाꣳ रसा वेदा हि रसास्तेषामेते रसास्तानि वा एतान्यमृतानाममृतानि वेदा ह्यमृतास्तेषामेतान्यमृतानि ॥4॥

इति पञ्चमः खण्डः ॥

सभी का सारतत्त्व ये सूर्य प्रभाएँ हैं, क्योंकि वेद सभी का सार है, और उन वेदों का भी ये सूर्य-प्रभाएँ सारतत्त्व हैं। ये सूर्यप्रभाएँ अमृतों के भी अमृत-सी हैं, क्योंकि वेद अमृत हैं, और ये प्रभाएँ उन वेदों का भी सार हैं।

(यहाँ पाँचवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

षष्ठः खण्डः

तद्यत्प्रथममृतं तद्वसव उपजीवन्त्यग्निना मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥1॥

वास्तव में देवता खाते भी नहीं और पीते भी नहीं हैं, किन्तु इस अमृत को देखकर ही तृप्त

हो जाते हैं। इस रीति से सूर्य की जो पहली लाल प्रभा है, उसी अमृतरूप प्रभा पर आठों वसु-देवताएँ, अपने मुखरूप अग्निदेवता के साथ जीवननिर्वाह करती हैं।

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥2॥

वे वसुदेवताएँ सूर्य की इसी लाल प्रभा को देखकर (भोगकर) उदासीन हो जाती हैं और उसी में लीन हो जाती हैं (पड़े रहती हैं)। (और फिर भोगसमय आने पर) उसी में से बाहर निकल आती हैं।

स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाऽग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स य एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥3॥

जो साधक पूर्वोक्त प्रकार से इस अमृत की उपासना करता है, वसुओं में से कोई एक बन जाता है और अग्नि को अग्रसर करके अमृत को देखकर तृप्त हो जाता है और वह उसी सूर्यरूप को (लालरूप का) प्राप्त होता है अर्थात् उसमें मिल जाता है। फिर भोगसमय आनेपर उसमें से निकल आता है।

स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता वसूनामेव तावदाधित्यꣳ स्वाराज्यं पर्येता ॥4॥

इति षष्ठः खण्डः ॥

ऐसा उपासक, सूर्य जहाँ तक पूर्व में उदय होता रहेगा और पश्चिम में अस्त होता रहेगा, वहाँ तक वसुदेवताओं का स्वामित्व और स्वर्गीय सुख भोगा करेगा।

(यहाँ छठा खण्ड पूरा हुआ।)

❋

सप्तमः खण्डः

अथ यद् द्वितीयममृतं तद्रुद्रा उपजीवन्तीन्द्रेण मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥1॥

बाद में सूर्य का दूसरा जो शुक्लरूप है, उस शुक्लरूप का रुद्रदेवताएँ इन्द्र को आगे कर पान करते हैं। वास्तव में देव न खाते हैं, न पीते हैं किन्तु अमृतरूप शुक्ल प्रभा को देखकर ही तृप्त हो जाते हैं।

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥2॥

वे रुद्रदेव इसी सूर्य के शुक्लरूप को भोगने के बाद उसी में मग्न हो जाते हैं और बाद में भोगेच्छा होने पर फिर उसमें से निकल आते हैं।

स य एतदेवममृतं वेद रुद्राणामेवैको भूत्वेन्द्रेणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥3॥

जो उपासक सूर्य की श्वेतप्रभा रूप अमृत को जानता है, वह रुद्रों में से कोई एक रुद्र बन जाता है और इन्द्रदेव को अग्रसर कर, उस प्रभामृत को देखकर ही तृप्त हो जाता है और उसी में मग्न होकर पड़ा रहता है और भोग का समय आने पर फिर से निकल आता है।

स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावद्दक्षिणत उदेतोत्तर-तोऽस्तमेता रुद्राणामेव तावदाधिपत्यꣳ स्वाराज्यं पर्येता ॥4॥

इति सप्तमः खण्डः ॥

जितने काल तक सूर्य पूर्व में उदय होकर पश्चिम में अस्त हुआ करेगा, उससे दुगुने काल तक वह दक्षिण में आकर उत्तर में अस्त होगा। उतने काल तक वह उपासक स्वर्ग के राज्य को और रुद्रों के स्वामित्व को पाएगा।

(यहाँ सातवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

अष्टमः खण्डः

अथ यत्तृतीयममृतं तदादित्या उपजीवन्ति वरुणेन मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥1॥

आदित्य की तीसरी कृष्णप्रभा रूप अमृत वरुण को आगे करके आदित्य पान करते हैं। वास्तव में देवलोग तो खाते भी नहीं और पीते भी नहीं हैं। इस प्रभामृत को देखकर ही तृप्त हो जाते हैं।

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥2॥

वे इसी कृष्णरूप अमृत में मग्न होकर पड़े रहते हैं और भोग के अवसर पर फिर निकल आते हैं।

स य एतदेवममृतं वेदादित्यानामेवैको भूत्वा वरुणेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥3॥

जो साधक इस कृष्णरूप को यथोक्त प्रकार से जानता है, वह आदित्यों में से एक बनकर वरुण को अग्रेसर रखकर इस अमृत को देखकर ही तृप्त हो जाता है, वह इसी रूप में मग्न हो जाता है, और भोग के समय इसी रूप से बाहर आता है।

स यावदादित्यो दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता द्विस्तावत्पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेताऽऽदित्यानामेव तावदाधिपत्यꣳ स्वाराज्यं पर्येता ॥4॥

इत्यष्टमः खण्डः ॥

जब तक सूर्य दक्षिण में उगकर उत्तर में अस्त हुआ करेगा, उससे दुगुने काल तक पश्चिम में उगकर पूर्व में अस्त हुआ करेगा। यह साधक इतने काल तक आदित्यों के स्वामित्व को और स्वर्ग-सुख भोगेगा।

(यहाँ आठवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

नवमः खण्डः

अथ यच्चतुर्थममृतं तन्मरुत उपजीवन्ति सोमेन मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥1॥

आदित्य के चौथे अतिकृष्णरूप अमृत, सोम को अग्रेसर करके मरुतदेवताएँ पान करती हैं। देवतालोग न खाते हैं, न पीते हैं, वे लोग तो मात्र इस प्रभामृत को देखकर ही तृप्त हो जाते हैं।

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥2॥

वे देव इसी अमृत में (अतिकृष्ण प्रभा में) तल्लीन हो जाते हैं, फिर भोग के समय इसी से उदित हो जाते हैं।

स य एतदेवममृतं वेद मरुतामेवैको भूत्वा सोमेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥3॥

जो साधक यथोक्त प्रकार से इस अमृत को जान लेता है, वह मरुतों में से एक बनकर सोम को अग्रेसर कर उस अमृत को देखकर ही तृप्त हो जाता है और इसी अमृत में लीन हो जाता है। फिर भोग का समय आने पर इसी से निकल आता है।

स यावदादित्यः पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेता द्विस्तावदुत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता मरुतामेव तावदाधिपत्यꣳ स्वाराज्यं पर्येता ॥4॥

इति नवमः खण्डः ॥

सूर्य पश्चिम में उदय होकर पूर्व में अस्त होगा, इससे दुगुने काल तक वह उत्तर में उगकर दक्षिण में अस्त होता रहेगा। वह साधक उतने काल तक मरुतों का आधिपत्य और स्वर्ग का सुख भोगेगा।

(यहाँ नौवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

दशमः खण्डः

अथ यत्पञ्चममममृतं तत्साध्या उपजीवन्ति ब्रह्मणा मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥1॥

जो सूर्यमण्डलस्थ तेजोरूप पाँचवाँ अमृत है, उसका साध्य लोग ब्रह्मा को अग्रेसर बनाकर पान करते हैं। यद्यपि ये साध्यलोग (देव) खाते भी नहीं और पीते भी नहीं, पर उस अमृत को ही देखकर तृप्त हो जाते हैं।

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥2॥

वे साध्यजाति के देव इसी रूप में मग्न हो जाते हैं और समय आने पर उसी से फिर बाहर निकल आते हैं।

स य एतदेवममृतं वेद साध्यानामेवैको भूत्वा ब्रह्मणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥3॥

जो साधक यथोक्तरूप से उस अमृत को जान लेता है, वह साध्य जाति के देवों में से एक होकर ब्रह्मा को अग्रेसर बनाकर इस अमृत को देखकर तृप्त हो जाता है, इसी में मग्न हो जाता है, और समय आने पर उसी से बाहर निकलता है।

स यावदादित्य उत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता द्विस्तावदूर्ध्वमुदेता-ऽर्वाङ्ङस्तमेता साध्यानामेव तावदाधिपत्यꣳ स्वाराज्यं पर्येता ॥4॥

इति दशमः खण्डः ॥

जब तक सूर्य उत्तर से उदय होकर दक्षिण में अस्त होगा उससे दुगुने समय तक ऊपर से उगकर

नीचे की ओर अस्त होगा। उतने काल तक वह साधक साध्यजाति के देवों का आधिपत्य और स्वर्ग का सुख भोगेगा।

(यहाँ दसवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

एकादशः खण्डः

अथ तत ऊर्ध्व उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल एव मध्ये स्थाता। तदेष श्लोकः ॥1॥

तदनन्तर इस उच्च स्थिति में उदित होकर सूर्य कहीं और उदय नहीं होता और अस्त भी नहीं होता। मध्य में वह अकेला ही अपने आप में स्थित रहता है। यहाँ यह श्लोक है—

न वै तत्र न निम्लोच नोदियाय कदाचन। देवास्तेनाहꣳ सत्येन मा विराधिषि ब्रह्मणेति ॥2॥

उस ब्रह्मलोक में सचमुच ऐसा नहीं होता। वहाँ सूर्य कभी उदय नहीं होता और अस्त भी नहीं होता। हे देवलोग! यह सत्य सुनो। इस सत्य से मैं कभी ब्रह्म से विरुद्ध न होऊँ अर्थात् पतित न होऊँ।

न ह वा अस्मा उदेति न निम्लोचति सकृद्दिवा हैवास्मै भवति य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद ॥3॥

ब्रह्मज्ञ उपासक के लिए सूर्य का उदय या अस्त नहीं होता। उसके लिए तो सूर्य सदा एक समान प्रकाशमान रहता है। यहाँ तक कि वह स्वयं प्रकाशवान हो जाता है।

तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्यस्तद्धैतदुद्दालकायारुणये ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रोवाच ॥4॥

यह मधुविद्या ब्रह्मा ने प्रजापति से कही। प्रजापति ने मनु से कही। मनु ने प्रजाओं से कही। वही यह मधुविद्या अपने बड़े पुत्र उद्दालक आरुणि को उसके पिता ने कही थी।

इदं वाव तज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात्प्राणाय्याय वान्तेवासिने ॥5॥

यह पूर्वोक्त प्रसिद्ध ब्रह्मविद्या पिता को अपने बड़े पुत्र या विनयी अन्तेवासी को कहनी चाहिए।

नान्यस्मै कस्मैचन यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव ततो भूय इत्येतदेव ततो भूय इति ॥6॥

इत्येकादशः खण्डः ॥

यह ब्रह्मविद्या और किसी से भी नहीं कहनी चाहिए, चाहे वह धन से परिपूर्ण और समुद्र तक फैला हुआ राज्य भी इस ब्रह्मविद्या के बदले में क्यों न दे दे। क्योंकि यह ब्रह्मविद्या ऐसे विशाल राज्य से भी श्रेष्ठ है, श्रेष्ठ है।

(यहाँ ग्यारहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

द्वादशः खण्डः

गायत्री वा इदꣳ सर्वं भूतं यदिदं किंच वाग्वै गायत्री वाग्वा इदꣳ सर्वं भूतं गायति च त्रायते च ॥1॥

यह सब जो स्थावर-जंगम रूप जगत् है, वह गायत्री ही है। शब्दमात्र गायत्री ही है और यह स्थावर-जंगमरूप जगत् वाणी (वाक्) ही है क्योंकि वाक् ही सर्व जीवों का निर्देश करती है और रक्षा करती है।

या वै सा गायत्रीयं वाव सा येयं पृथिव्यस्याꣳ हीदꣳ सर्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव नातिशीयते ॥2॥

गायत्री पृथ्वीरूप है और पृथ्वी गायत्रीरूप है। जिस तरह पृथ्वी में सब कुछ (प्राणी मात्र) रहता है, वैसे ही गायत्री में भी सारा जगत् रहता है, जगत् गायत्रीरूपी पृथ्वी से अलग अस्तित्व नहीं रखता।

या वै सा पृथिवी यं वाव सा यदिदमस्मिन्पुरुषे शरीरमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते ॥3॥

जो पृथ्वीरूप गायत्री है, वही शरीररूप गायत्री है क्योंकि जैसे पृथ्वी में सारा जगत् व्यांप्त है, उसी प्रकार इस पुरुषशरीर में भी सारा जगत् व्याप्त है, क्योंकि इसी पुरुषशरीर में ये पाँचों प्राण रहते हैं। (अर्थात् जिस तरह गायत्री में सब जीव रहते हैं उसी प्रकार शरीर में भी पाँच प्राणों से युक्त हुआ जीव रहता है। जैसे पृथ्वी गायत्रीरूप है, वैसे शरीर भी गायत्रीरूप है। जैसे पृथ्वी में सब जीव रहते हैं, वैसे ही शरीर में प्राण सब रहते हैं)।

यद्वै तत्पुरुषे शरीरमिदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे हृदयमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते ॥4॥

पुरुष का जो शरीर है वही गायत्री है और जो अन्तःपुरुष में हृदय-कमल है वह भी गायत्री है। क्योंकि इस हृदयकमल में प्राण रहते है, वे उसका अतिक्रमण नहीं करते।

सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतदृचाऽभ्यनूक्तम् ॥5॥

यही वह गायत्री चार चरणों वाली और छः प्रकार की है। यह गायत्र्याख्य ब्रह्म मन्त्र से प्रकाशित किया गया है।

तावानस्य महिमा ततो ज्यायाꣳश्च पूरुषः। पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति ॥6॥

यह समस्त जगत् ब्रह्म का एक चरण है। यों तो सब गायत्रीरूप ही है, फिर भी इस जगत् से परे ब्रह्म के जो तीन चरण शेष रहते हैं, वह अविनाशी ब्रह्मपुरुष जो प्रकाशित बुद्धि में रहता है, वह तो गायत्री से भी श्रेष्ठ है।

यद्वै तद्ब्रह्मेतीदं वाव तद्योऽयं बहिर्धा पुरुषादाकाशो यो वै स बहिर्धा पुरुषादाकाशः ॥7॥

वह त्रिपाद् अमृतरूप अर्थात् गायत्रीरूप ब्रह्म ही इस पुरुष के बाहर का आकाश है और जो बाहर का आकाश है वही गायत्रीरूप ब्रह्म है।

अयं वाव स योऽयमन्तः पुरुष आकाशो यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशः ॥8॥

वह गायत्रीरूप ब्रह्म ही इस पुरुष के भीतर रहा हुआ आकाश है और भीतर का आकाश ही गायत्रीरूप ब्रह्म है।

अयं वाव सोऽयमन्तर्हृदय आकाशस्तदेतत्पूर्णमप्रवर्ति पूर्णमप्रवर्तिनीꣳ श्रियं लभते य एवं वेद ॥9॥

इति द्वादशः खण्डः ॥

हृदय के भीतर जो आकाश है वह तो पूर्ण आत्मा ही है। वह सर्वव्यापक है, उसका कभी नाश नहीं होता। जो साधक इस तरह आत्मा की पूजा करता है, उसको पूर्णतया लक्ष्मी प्राप्त होती है।

(यहाँ बारहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

त्रयोदशः खण्डः

तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषयः स योऽस्य प्राङ्सुषिः स प्राणस्तच्चक्षुः स आदित्यस्तदेतत्तेजोऽन्नाद्यमित्युपासीत तेजस्व्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥1॥

इस हृदयकमल के पाँच दरवाजे हैं। जो पूर्व का दरवाजा है वह प्राण है, वह आँख से सम्बद्ध है। आँख के देव सूर्य हैं। उस प्राण को तेजस्वी और अन्नभोक्ता मानकर पूजना चाहिए। जो ऐसी उपासना करता है, वह तेजस्वी होता है और अन्न पचाने की शक्तिवाला होता है।

अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिः स व्यानस्तच्छ्रोत्रꣳ स चन्द्रमास्तदेतच्छ्रीश्च यशश्चेत्युपासीत श्रीमान्यशस्वी भवति य एवं वेद ॥2॥

इसका जो दक्षिणी दरवाजा है वह व्यान है, वह श्रोत्र से सम्बन्ध रखता है, उसके देव चन्द्रमा हैं। 'वह व्यान श्रीरूप और यशोरूप है'—ऐसा मानकर उपासना करनी चाहिए। ऐसी उपासना करनेवाला श्रीमान और यशस्वी होता है।

अथ योऽस्य प्रत्यङ्सुषिः सोऽपानः सा वाक् सोऽग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चस-मन्नाद्यमित्युपासीत ब्रह्मवर्चस्व्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥3॥

हृदयकमल का जो पश्चिमी दरवाजा है वह अपान है, वही वाणी है, वही अग्नि है, वही ब्रह्मतेज है, वही बल है, ऐसा जानकर यथोक्त उपासना करनेवाला ब्रह्मतेज से युक्त और भोजन पचाने की क्षमतावाला होता है।

अथ योऽस्योदङ्सुषिः स समानस्तन्मनः स पर्जन्यस्तदेतत्कीर्तिश्च व्युष्टिश्चेत्युपासीत कीर्तिमान् व्युष्टिमान् भवति य एवं वेद ॥4॥

हृदयकमल का जो उत्तरी दरवाजा है वह समान है, उसका मन के साथ सम्बन्ध है, उसका देव पर्जन्य है। उस समान को कीर्ति और प्रकाश से युक्त मानकर जो साधक उपासना करता है, वह कीर्तिमान और प्रकाशवान होता है।

अथ योऽस्योर्ध्वः सुषिः स उदानः स वायुः स आकाशस्तदेतदोजश्च महश्चेत्युपासीतौजस्वी महास्वान्भवति य एवं वेद ॥5॥

इस हृदयकमल का ऊपर का जो दरवाजा है, उसका अधिष्ठाता देव उदान है, वही मुख्य प्राण है, वही आकाश है, वही बल है, वही तेज है, यह समझकर उपासना करनी चाहिए। इसे जानकर जो साधक यथोक्त प्रकार से उसकी उपासना करता है वह बलवान और तेजस्वी होता है।

ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः स य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्वेदास्य कुले वीरो जायते प्रतिपद्यते स्वर्गं लोकं य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्वेद ॥6॥

तो ये ही स्वर्गलोक के द्वारपाल पाँच ब्रह्मपुरुष हैं। जो मनुष्य स्वर्ग के इन द्वारपालों को ऊपर कही गई रीति से हृदय से सम्बद्ध ब्रह्मपुरुष ही मानते हैं, उनके कुल में वीर पुरुष जन्म लेता है और वह स्वयं भी स्वर्गलोक को प्राप्त होता है।

अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्त-मेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिः ॥7॥

इस स्वर्गलोक के ऊपर जो तेज है और जो तेज समस्त सृष्टि एवं सत्यादि ऊपर के ऊर्ध्व लोकों में है, वही तेज इस पुरुष के हृदय में है।

तस्यैषा दृष्टिर्यत्रैतदस्मिञ्छरीरे सꣳस्पर्शेनोष्णीमानं विजानाति तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपिगृह्य निनदमिव नदथुरिवाग्नेरिव ज्वलत उपश्रृणोति तदेतद्दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत चक्षुष्यः श्रुतो भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥8॥

इति त्रयोदशः खण्डः ॥

उसी तेज का प्रत्यक्ष प्रमाण यह नेत्र है कि जहाँ तक शरीर में गरमी बनती जाती है, वहाँ तक मनुष्य जीवित है ऐसा समझा जाता है। उसी तेज का प्रत्यक्ष प्रमाण यह श्रुति (श्रवण) भी है कि कान बन्द कर देने पर रथ के 'घरघर' जैसी या अग्नि के जलने की-सी या बैल की-सी आवाज सुनाई देती है। "ऐसी ज्योति को मैंने देखा है और सुना भी है"—ऐसी समझदारी से उसकी उपासना करनी चाहिए। जो इस तरह उपासना करता है, उसकी आँखों का तेज बढ़ता है, और उसकी ख्याति बढ़ती है।

(यहाँ तेरहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

चतुर्दशः खण्डः

सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपसीताथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत ॥1॥

यह सब सचमुच ब्रह्म ही है। तत् = उस ब्रह्म में से, ज = यह जन्मा हुआ है और लान् = उसी में लय होनेवाला है और उसी में चेष्टा करता है—इस प्रकार शान्त रहकर उसकी उपासना करनी

चाहिए। यह जीव संकल्पमय है। इस लोक में जीव जैसा संकल्प करेगा वैसा ही यहाँ से जाकर होता है। इसलिए अच्छे संकल्प ही करने चाहिए।

मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसंकल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः ॥2॥

यह आत्मा (ब्रह्म) मनरूप होता है, प्राण और शरीररूप भी वह है; वह प्रकाशस्वरूप है, सत्यसंकल्पवाला है, आकाशादि का निर्माण करनेवाला है। सभी कर्म उसी के हैं, सभी धर्म उसी के हैं, वह सभी गन्धों से पूर्ण है, वही सभी रसों से परिपूर्ण है, यह सारा जगत् उससे व्याप्त है। वह वाणी आदि इन्द्रियों से परे है। वह पक्षपातरहित है।

एष य आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वा सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्वा एष म आत्मान्तर्हृदये ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः ॥3॥

यह मेरा आत्मा चावल से, यव से, सरसों से या धान (शालि) से या सामा से भी अधिक छोटा है। फिर भी हृदय के भीतर स्थित मेरा आत्मा पृथ्वी से बड़ा, आकाश से बड़ा, अन्तरिक्ष से बड़ा, स्वर्ग से भी बड़ा और इन लोकों से भी बड़ा है। (ऐसे आत्मा की उपासना करनी चाहिए)।

सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर एष म आत्मान्तर्हृदय एतद्ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्तीति ह स्माह शाण्डिल्यः शाण्डिल्यः ॥4॥

इति चतुर्दशः खण्डः ॥

"सर्व कर्मोंवाला, सर्व इच्छाओं वाला, सर्वगन्धयुक्त, सर्वरसयुक्त; इन सबको व्याप्त कर रहनेवाला, वाणी से परे, पक्षपातरहित यह जो आत्मा मेरे हृदय के भीतर स्थित है वह ब्रह्म है। इस शरीर को छोड़ने के बाद भी मैं उसे पा सकूँगा।"—ऐसा जिसका निश्चय होता है, और जिसमें इस विषय के प्रति शंका का लेशमात्र भी नहीं है, वह अवश्य ईश्वर को प्राप्त कर लेता है। इस प्रकार की यह विद्या शाण्डिल्य ने कही है।

(यहाँ चौदहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

पञ्चदशः खण्डः

अन्तरिक्षोदरः कोशो भूमिर्बुध्नो न जीर्यति दिशो ह्यस्य स्रक्तयो द्यौरस्योत्तरं बिलꣳ स एष कोशो वसुधानस्तस्मिन्विश्वमिदꣳ श्रितम् ॥1॥

आकाश इस विराट् पुरुष का उदर है, पृथ्वी पाद है, दिशाएँ हाथ हैं, उसका मस्तक पर का छिद्र (ब्रह्मरन्ध्र) स्वर्ग है, ऐसा यह कोशभाण्डागार है, उसका कभी नाश नहीं होता। इसमें सारा जगत् अवस्थित है।

तस्य प्राची दिग्जुहूर्नाम सहमाना नाम दक्षिणा राज्ञी नाम प्रतीची सुभूता नामोदीची तासां वायुर्वत्सः स य एतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद न पुत्ररोदꣳ रोदिति सोऽहमेतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद मा पुत्ररोदꣳ रुदम् ॥2॥

उस विराट् पुरुष की पूर्व दिशा 'जुहु' (होमस्थल) नाम की है, दक्षिण दिशा 'सहमाना' (कर्मफल स्वीकारना) नाम की है, पश्चिम दिशा का नाम 'राज्ञी' (सान्ध्य वर्ण की) है, उत्तर दिशा का नाम 'सुभूता' है (कुबेरादि का स्थान) है। उन दिशाओं का पुत्र वायु है। जो साधक वायु को दिशाओं के पुत्र के रूप में पूजते हैं उसे पुत्र के कारण रोना नहीं पड़ता। मैं उस वायु को दिशाओं का पुत्र मानकर पूजता हूँ जिससे कि पुत्र के कारण कभी मैं न रोऊँ।

अरिष्टं कोशं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना प्राणं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना भूः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना भुवः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना स्वः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना ॥3॥

मैं अमुक-अमुक नामवाले पुत्र के साथ अविनाशी कोश की शरण में हूँ। इसी प्रकार प्राण की शरण में हूँ, वैसे ही भूर्लोक के अधिष्ठाता देव की शरण में हूँ। इसी प्रकार भुवर्लोक के देवता की और स्वर्लोक की भी शरण में हूँ।

स यदवोचं प्राणं प्रपद्य इति प्राणो वा इदꣳ सर्वं भूतं यदिदं किंच तमेव तत्प्रापत्सि ॥4॥

मैंने जो कहा कि "मैं मुख्य प्राण की शरण में हूँ"—इसका तात्पर्य यह है कि जो कुछ स्थावरजंगम जगत् है, वह प्राण ही है, मैं उस सर्वात्मक प्राण की शरण में हूँ।

अथ यदवोचं भूः प्रपद्य इति पृथिवीं प्रपद्येऽन्तरिक्षं प्रपद्ये दिवं प्रपद्ये इत्येव तदवोचम् ॥5॥

और भी मैंने जो कहा कि "मैं पृथ्वी की शरण में हूँ"—इससे मेरा प्रयोजन है कि मैं पृथ्वी की शरण में हूँ, आकाश की शरण में हूँ और स्वर्ग की शरण में हूँ।

अथ यदवोचं भुवः प्रपद्य इत्यग्निं प्रपद्ये वायुं प्रपद्य आदित्यं प्रपद्य इत्येव तदवोचम् ॥6॥

और जो मैंने कहा कि मैं "भुवर्लोक की शरण में हूँ" तो इसका अर्थ यह है कि मैं भुवर्लोक की शरण में हूँ, मैं अग्नि की शरण में हूँ, मैं वायु की शरण में हूँ, मैं आदित्य की शरण में हूँ।

अथ यदवोचꣳ स्वः प्रपद्य इत्यृग्वेदं प्रपद्ये यजुर्वेदं प्रपद्ये सामवेदं प्रपद्य इत्येव तदवोचं तदवोचम् ॥7॥

इति पञ्चदशः खण्डः ॥

जो मैंने कहा था कि "मैं स्वर्ग की शरण में हूँ"—इसका तात्पर्य यह है कि मैं ऋग्वेद की शरण में हूँ, यजुर्वेद की शरण में हूँ, सामवेद की शरण में हूँ। मैंने ऐसा ही कहा था, यही कहा था।

(यहाँ पंद्रहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

षोडशः खण्डः

पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विꣳशतिवर्षाणि तत्प्रातःसवनं चतुर्विꣳशत्यक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं तदस्य वसवोऽन्वायत्ताः प्राणा वाव वसव एते हीदꣳ सर्वं वासयन्ति ॥1॥

पुरुष ही यज्ञ है। उसकी आयु के पहले चौबीस वर्ष प्रातः-सन्ध्या है, क्योंकि गायत्री चौबीस अक्षर की है, और प्रातःसवन की आहुति के मंत्र गायत्री छन्द के हैं। इस प्रातःसवन के देवता वसु हैं। प्राण ही वसु हैं क्योंकि प्राण ही सबको अपने में बसाते हैं।

तं चेदेतस्मिन्वयसि किंचिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा वसव इदं मे प्रातःसवनं माध्यन्दिनꣳ सवनमनुसन्तनुतेति माहं प्राणानां वसूनां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव तत इत्यगदो ह भवति ॥2॥

चौबीस वर्ष की आयु में यज्ञकर्त्ता को कोई रोग पीड़ित करे तो उसे कहना चाहिए कि "हे प्राणो! हे वसुओ! मेरी इस प्रातर्यज्ञ की आयु को मध्याह्नयज्ञ की आयु तक फैला दीजिए, जिससे प्राणरूपी वसुदेवताओं के आगे यज्ञरूप मैं नष्ट न होऊँ।"—ऐसी प्रार्थना से वह रोगादिरहित हो जाता है।

अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिनꣳ सवनं चतुश्चत्वारिꣳशदक्षरा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं माध्यन्दिनꣳ सवनं तदस्य रुद्रा अन्वायत्ताः प्राणा वाव रुद्रा एते हीदꣳ सर्वꣳ रोदयन्ति ॥3॥

चौबीस वर्ष के बाद की जो चँवालीस वर्ष तक की (अड़सठ वर्ष तक की) आयु है, वह मध्याह्न की आहुति है (मध्याह्न सन्ध्या है), क्योंकि त्रिष्टुभ् छन्द चँवालीस अक्षरों का है और मध्याह्न की यज्ञक्रिया के मन्त्र भी त्रिष्टुभ् छन्द के ही हैं। मध्याह्न की यज्ञक्रिया के देव रुद्र हैं। यहाँ प्राण ही रुद्र हैं। क्योंकि उस आयु में प्राण सतानेवाले होने से सबको रुला सकते हैं। (जो रुलाता है, वही रुद्र है)।

तं चेदेतस्मिन्वयसि किंचिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा रुद्रा इदं मे माध्यन्दिनꣳ सवनं तृतीयसवनमनुसन्तनुतेति माहं प्राणानाꣳ रुद्राणां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदो ह भवति ॥4॥

और यदि पुरुष को इस दूसरी अवस्था में कोई दुःख हो तो वह प्रार्थना करे कि—"हे प्राणो! हे रुद्रो! मेरी इस मध्याह्न आहुति को तीसरी आहुति (सायंसन्ध्या) तक पहुँचा दीजिए कि जिससे यज्ञरूप मैं रुद्ररूप प्राणों से बीच में ही बिछुड़ न जाऊँ।" ऐसी प्रार्थना से यह रोगमुक्त हो जाता है।

अथ यान्यष्टाचत्वारिꣳशद्वर्षाणि तृतीयसवनमष्टाचत्वारिꣳशदक्षरा जगती जागतं तृतीयसवनं तदस्यादित्या अन्वायत्ताः प्राणा वावादित्या एते हीदꣳ सर्वमाददते ॥5॥

अब बाद के जो अड़तालीस वर्ष (69 से 116 वर्ष तक) हैं, वे तीसरी आहुति (सायंसन्ध्या) है। क्योंकि जगती छन्द अड़तालीस अक्षरों का है और तृतीय सवन की आहुतियों के मन्त्र भी जगती छन्द के ही हैं। उस आहुति के देवता आदित्य हैं। यहाँ प्राण ही आदित्य है, क्योंकि वही सबको ले जाते हैं।

तं चेदेतस्मिन्वयसि किंचिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा आदित्या इदं मे तृतीयसवनमायुरनुसन्तनुतेति माहं प्राणानामादित्यानां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदो हैव भवति ॥6॥

और यदि इस तीसरी अवस्था में पुरुष को पीड़ा हो तो वह कहे कि—"हे प्राणो! हे आदित्यो! मेरी इस तीसरे सवन की आहुति को मेरी पूरी आयु तक पहुँचा दीजिए कि जिससे यज्ञरूप मैं बीच में ही प्राणों या आदित्यों से बिछुड़ न जाऊँ।" ऐसी प्रार्थना से वह नीरोगी हो जाता है।

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह महिदास ऐतरेयः स किं म एतदुपतपसि योऽहमनेन न प्रेष्यामीति स ह षोडशं वर्षशतमजीवत्प्र ह षोडशं वर्षशतं जीवति य एवं वेद ॥7॥

इति षोडशः खण्डः ॥

इस प्रसिद्ध विद्या को जाननेवाले इतरापुत्र महीदास ने इस प्रकार कहा है—"अरे, (रोग!) तू मुझे क्यों पीड़ा दे रहा है? तुझसे मैं मरनेवाला नहीं हूँ।" फलस्वरूप वह एक सौ सोलह वर्ष तक जीवित रहा था। और भी कोई उपासक यदि यह जानता है तो वह भी एक सौ सोलह साल तक जीवित रहता है।

(यहाँ सोलहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

सप्तदशः खण्डः

स यदशिशिषति यत्पिपासति यन्न रमते ता अस्य दीक्षाः ॥1॥

वह यज्ञकर्ता खाने की इच्छा करता है, पीने की इच्छा भी करता है, पर अन्य वस्तुओं में—इन्द्रियादि सुखों में इच्छा नहीं करता, वही उसकी दीक्षा है। (आत्मसंयम का यह प्रथम सोपान है)।

अथ यदश्नाति यत्पिबति यद्रमते तदुपसदैरेति ॥2॥

फिर भी वह जो खाता है, जो पीता है, जो रति का अनुभव करता है, वह तो उपसदों के जैसा ही माना जाता है। (यज्ञकर्ता की खानपानादि क्रियाएँ उपसदों के जैसी ही मानी जाती है)।

अथ यद्धसति यज्जक्षति यन्मैथुनं चरति स्तुतशस्त्रैरेव तदेति ॥3॥

और जब वह हँसता है, खाता है, मैथुन करता है, तब स्तुतशस्त्र की समानता रखता है।

अथ यत्तपो दानमार्जवमहिꣳसा सत्यवचनमिति ता अस्य दक्षिणाः ॥4॥

उसी प्रकार उस यज्ञकर्ता के दान, तप, सरलता, अहिंसा और सत्यवचन हैं, वे ही उसकी दक्षिणा है।

तस्मादाहुः सोष्यत्यसोष्टेति पुनरुत्पादनमेवास्य तन्मरणमेवास्यावभृथः ॥5॥

इसलिए कहते हैं कि—जन्म देगा या जन्म दिया वह उसका पुनर्जन्म ही है। और उसका मरण ही अवभृथ स्नान है।

तद्धैतद्घोर आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्त्वोवाचापिपास एव स बभूव सोऽन्तवेलायामेतत्त्रयं प्रतिपद्येताक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसꣳशितमसीति तत्रैते द्वे ऋचौ भवतः ॥6॥

अंगिरा के पुत्र घोर नामक ऋषि ने यह यज्ञ-शास्त्र देवकीपुत्र कृष्ण को सुनाया था, जिसे सुनकर वह तृष्णारहित हो गया था। उस घोर ऋषि ने कहा कि मरण समय में उसे ये तीन मंत्र जपने चाहिए—"तू अक्षय है, तू अच्युत है, तू अतिसूक्ष्म है।" और इस विषय में दो ऋचाएँ और भी हैं।

आदित्प्रत्नस्य रेतसः। ज्योतिः पश्यन्ति वासरम्। परो यदिष्यते दिवि ॥7॥
उद्वयन्तमसस्परि ज्योतिः पश्यन्त उत्तरꣳस्वः पश्यन्त उत्तरं देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तममिति ज्योतिरुत्तममिति ॥8॥

इति सप्तदशः खण्डः ॥

ब्रह्मज्ञानी लोग परब्रह्म के प्रकाशमान तेज को ही जगत् का बीज मानते हैं। यह प्रकाश सूर्यप्रकाश की ही तरह सर्वव्यापक है। यह शाश्वत है, यह महाप्रकाश समस्त विश्व का मूलस्रोत है। यह महत्तम प्रकाश अन्धकाररूपी अज्ञान को दूर कर देता है। इसी प्रकाश को अपने हृदय में देखकर हमने स्वयंप्रकाश परमतत्त्व को प्राप्त कर लिया है, जो कि प्रकाशों का भी प्रकाश हैं।

(यहाँ सत्रहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

अष्टादशः खण्डः

मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममथाधिदैवतमाकाशो ब्रह्मेत्युभयमादिष्टं भवत्यध्यात्मं चाधिदैवतं च ॥1॥

'मन ब्रह्म है'—इस प्रकार उपासना करनी चाहिए। यह आध्यात्मिक उपासना है। और 'आकाश ब्रह्म है'—ऐसी उपासना आधिदैविक उपासना है। इस प्रकार अध्यात्म (आध्यात्मिक उपासना) और अधिदैवत (आधिदैविक उपासना) दोनों यहाँ कहे गये हैं।

तदेतच्चतुष्पाद्ब्रह्म। वाक् पादः प्राणः पादश्चक्षुः पादः श्रोत्रं पाद इत्यध्यात्मम्। अथाधिदैवतमग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पाद इत्युभयमेवादिष्टं भवत्यध्यात्मं चैवाधिदैवतं च ॥2॥

उस ब्रह्म के चार भाग हैं—वाक्पाद, प्राणपाद, चक्षुपाद और श्रोत्रपाद (वाणी, प्राण, नेत्र और कान) यह अध्यात्म है। अब अधिदैवत कहते हैं कि अग्नि, वायु, सूर्य और दिशाएँ—ये भाग हैं। इस प्रकार अध्यात्म और अधिदैवत—दोनों के चार-चार भाग कहे गये हैं।

वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः। सोऽग्निना ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥3॥

मनरूपी ब्रह्म का वाणी ही चौथा पाद (भाग) है। वह पाद अग्नि से प्रकाशित होता है और घृतादि भक्षण से तेजस्वी होता है। जो उपासक इस ज्ञान के साथ मनोब्रह्म की उपासना करता है, वह कीर्ति, यश और ब्रह्मतेज से प्रकाशमान होता है।

प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः। स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥4॥

मनोब्रह्म का चौथा भाग प्राण है, प्राण बाह्य वायु के तेज से प्रकाशित और तप्त होता है, जो उपासक इस प्रकार जानकर उपासना करता है, वह तेजस्वी होता है, प्रत्यक्ष-परोक्ष कीर्ति से और ब्रह्मतेज से प्रकाशित होता है।

चक्षुरेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः। स आदित्येन ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥5॥

मनरूपी ब्रह्म का आँख चौथा भाग है। नेत्र आदित्य के तेज से प्रकाशित और तेजस्वी होता है। जो उपासक इस प्रकार समझ-बूझ कर उपासना करता है, वह तेजस्वी होता है और कीर्ति से तथा ब्रह्मतेज से ओजस्वी एवं शोभित होता है।

श्रोत्रमेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः। स दिग्भिर्ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥6॥

इत्यष्टादशः खण्डः ॥

श्रोत्र ही मनोब्रह्म का चौथा पाद है। वह दिशाओं के तेज से प्रकाशित और शोभित होता है। जो साधक इस प्रकार जानकर उपासना करता है वह प्रकाशित और शोभित होता है। और कीर्ति एवं ब्रह्मतेज से तेजस्वी और शोभित होता है।

(यहाँ अठारहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

एकोनविंशः खण्डः

आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशस्तस्योपव्याख्यानमसदेवेदमग्र आसीत्। तत्सदासीत्तत्समभवत्तदाण्डं निरवर्तत तत्संवत्सरस्य मात्रामशयत तन्निरभिद्यत ते आण्डकपाले रजतं च सुवर्णं चाभवताम् ॥1॥

'सूर्य ब्रह्म है' इस उपदेश का व्याख्यान करते हैं—यह नामरूपात्मक जगत् अपनी उत्पत्ति के पहले असत् (अनभिव्यक्त) नामरूपहीन ही था। बाद में यह सत् (परिमाणवाला) हुआ। बाद में अण्डाकार हुआ। बाद में एक वर्ष तक वैसे ही पड़ा रहा। एक वर्ष के बाद वह फूटा। फूटे हुए अण्डे के दो भागों में से एक स्वर्ण हुआ और दूसरा रजत हुआ।

तद्यद्रजतꣳ सेयं पृथिवी यत्सुवर्णꣳ सा द्यौर्यज्जरायु ते पर्वता यदुल्बꣳ समेघो नीहारो या धमनयस्ता नद्यो यद्वास्तेयमुदकꣳ स समुद्रः ॥2॥

जो रजत है वह यह पृथ्वी है, जो सोना है वह स्वर्ग है। अण्डे के भीतर जो (जरायु) भाग था वह पर्वत हैं, उल्ब भाग का स्तर मेघों के साथ ओस हुआ, अण्डे के भीतर के रेशे नदियाँ हुईं और अण्डे का पानी सागर बना।

अथ यत्तदजायत सोऽसावादित्यस्तं जायमानं घोषा उलूलवोऽनूदतिष्ठन् सर्वाणि च भूतानि च सर्वे च कामास्तस्मात्तस्योदयं प्रति प्रत्यायनं प्रति घोषा उलूलवोऽनूत्तिष्ठन्ति सर्वाणि च भूतानि सर्वे चैव कामाः ॥3॥

उस अण्डे से सूर्य उत्पन्न हुआ। उसके उत्पन्न होते ही उत्साह (आनन्द) की आवाजें हुईं, स्थावरजंगम जीव और भोग्य पदार्थ भी उत्पन्न हुए। इसलिए तो सूर्य के उदय और अस्त होते ही उत्साह (आनंद) के शब्द होने लगते हैं।

स य एतमेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्तेऽभ्याशो ह यदेनꣳ साधवो घोषा आ च गच्छेयुरुप च निम्रेडेरन्निम्रेडेरन् ॥4॥

इत्येकोनविंशः खण्डः ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि तृतीयोऽध्यायः ॥3॥

पूर्वोक्त प्रकार से जानकर जो कोई ब्रह्मबुद्धि से सूर्य की उपासना करता है, वह सूर्यरूप हो जाता है और उसे आनन्द के शब्द सुनाई देते हैं और सुनाई देते रहेंगे।

(यहाँ उन्नीसवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

यहाँ छान्दोग्योपनिषद् का तृतीय अध्याय समाप्त हुआ।

❋

अथ चतुर्थोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः

ॐ जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस स ह सर्वत आवसथान्मापयांचक्रे सर्वत एव मेऽस्यन्तीति ॥1॥

जनश्रुत-वंशी (उसके पुत्र का पुत्र) जानश्रुति श्रद्धापूर्वक बहुत दान देनेवाला था। उसके यहाँ बहुत अन्न पकाया जाता था। "सब लोग मेरा ही अन्न खाएँ"—इस आशय से उसने स्थान-स्थान पर धर्मशालाएँ बनवाई थीं।

अथ ह हꣳसा निशायामतिपेतुस्तद्धैवꣳ हꣳ सो हꣳसमभ्युवाद हो होऽपि भल्लाक्ष भल्लाक्ष जानश्रुतेः पौत्रायणस्य समं दिवा ज्योतिराततं तन्मा प्रसाङ्क्षीस्तत्त्वा मा प्रधाक्षीरिति ॥2॥

उसी समय रात को उस तरफ से उड़ते-उड़ते कुछ हंस आए। उनमें से किसी एक हंस ने दूसरे हंस से कहा—"हे भल्लाक्ष! भल्लाक्ष! इस जानश्रुति पौत्रायण का तेज स्वर्ग की तरह फैला हुआ है। उसे तुम स्पर्श मत करना। शायद वह तुझे स्पर्श करने से जला देगा।"

तमु ह परः प्रत्युवाच कम्बर एनमेतत्सन्तꣳ सयुग्वानमिव रैक्वमात्थेति यो नु कथꣳ सयुग्वा रैक्व इति ॥3॥

तब उससे दूसरे हंस ने कहा—"अरे, इस राजा में ऐसी तो कौन-सी बड़ाई है कि तुम इसके सम्बन्ध में ऐसे मानसूचक शब्द कह रहे हो?—गाड़ीवाले रैक्व के समान कह रहे हो?" तब पहले ने पूछा—"कौन है वह गाड़ीवाला रैक्व?" उसने कहा—'सुनो।'

यथा कृतायविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनꣳसर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इति ॥4॥

"जिस तरह जुए में 'कृत' नाम के (चार अंकवाले) अक्ष से जीतनेवाले पुरुष के प्रभुत्व में निम्नश्रेणी के सभी अक्ष आ जाते हैं, उसी तरह जो अच्छे काम करते हैं, वे सभी रैक्व के अधीन हो जाते हैं। जो रैक्व जानता है, यदि उसे कोई जान लेता है तो वह रैक्व जैसा हो जाता है। इस प्रकार मैंने रैक्व के विषय में कहा।"

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायण उपशुश्राव। स ह संजिहान एव क्षत्तार-मुवाचाङ्गारे ह सयुग्वानमिव रैक्वमात्थेति यो नु कथꣳ सयुग्वा रैक्व इति ॥5॥

जानश्रुति पौत्रायण ने यह बात सुनी। प्रातःकाल उठते ही उसने बन्दीजन से यह बात कही—"अरे भाई! तू मेरी प्रशंसा में गाड़ीवाले रैक्व की स्तुति-सी ही क्यों कर रहा है?" तब बन्दीजन ने पूछा—"कौन है वह गाड़ीवाला रैक्व? कैसा है वह?"

यथा कृतायविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनꣳ सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इति ॥6॥

"जिस तरह जुए में 'कृत' नाम के (ज्यादा आँकड़ों वाले) अक्ष से जीतनेवाले पुरुष के प्रभुत्व में निचली श्रेणी के सभी अक्ष आ जाते हैं, उसी प्रकार जो अच्छे कार्य करते हैं, वे सभी रैक्व के अधीन हो जाते हैं। जो रैक्व जानता है, उसे जो जान लेता है, तो वह रैक्व जैसा हो जाता है। इस प्रकार मैंने रैक्व के बारे में तुमसे कह दिया।"—ऐसा प्रत्युत्तर राजा ने बन्दीजन को दिया।

स ह क्षत्ताऽन्विष्य नाविदमिति प्रत्येयाय तꣳ होवाच यत्रारे ब्राह्मणस्या-न्वेषणा तदेनमर्च्छेति ॥7॥

तब उस बन्दीजन ने जाँच-पड़ताल करके लौटकर कहा—"मुझे तो उसका पता नहीं मिला" तब राजा ने कहा—"अरे भाई! जहाँ ब्रह्मज्ञानी की खोज की जाती है, वहाँ (अरण्यादि में) उसे खोज निकालो।"

सोऽधस्ताच्छकटस्य पामानं कषमाणमुपोपविवेश तꣳ हाभ्युवाद त्वं तु भगवः सयुग्वा रैक्व इत्यहꣳ ह्यारा 3 इति ह प्रतिजज्ञे स ह क्षत्ताऽविदमिति प्रत्येयाय ॥8॥

इति प्रथमः खण्डः ॥

उस बन्दीजन ने गाड़ी के नीचे खाज खुजलाते हुए रैक्व को देखा। उनके पास वह बन्दीजन बैठा और उसने कहा—"क्या आप ही महानुभाव गाड़ीवाले रैक्व हैं न?" रैक्व ने कहा—"अरे हाँ, मैं ही रैक्व हूँ।" तब बन्दीजन ने उन्हें पहचाना। यह जानकर वह राजा के पास लौटा और राजा से कहा—"रैक्व मुझे मिल गए हैं।"

(यहाँ पहला खण्ड पूरा हुआ।)

❋

द्वितीयः खण्डः

तदुह जानश्रुतिः पौत्रायणः षट् शतानि गवां निष्कमश्वतरीरथं तदादाय प्रतिचक्रमे तꣳ हाभ्युवाद ॥1॥

इसके बाद जानश्रुति पौत्रायण छः सौ गायें, एक हार और टट्टुओं से जुड़ा हुआ रथ लेकर उनके पास गया और बोला कि—

रैक्वेमानि षट् शतानि गवामयं निष्कोऽयमश्वतरीरथो नु म एतां भगवो देवताꣳ शाधि यां देवतामुपास्स इति ॥2॥

"हे रैक्व! ये छः सौ गायें, यह हार और यह टट्टुओं से जुड़ा हुआ रथ मैं लाया हूँ, इन्हें स्वीकार करके हे भगवन्! आप जिस देवता की उपासना करते हैं, उसका मुझे उपदेश दीजिए।

तमु ह परः प्रत्युवाचाह हारे त्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्विति तदुह पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणः सहस्रं गवां निष्कमश्वतरीरथं दुहितरं तदादाय प्रतिचक्रमे ॥3॥

तब उसको दूसरे (रैक्व) ने उत्तर दिया—"हे शूद्र! ये गायें हारादि सहित तुम अपने पास ही रखो। तब फिर जानश्रुति पौत्रायण हजार गायें, एक हार, खच्चरों से जुता हुआ रथ और अपनी कन्या लेकर उनके पास आया।

तꣳ हाभ्युवाद रैक्वेदꣳसहस्रं गवामयं निष्कोऽयमश्वतरीरथ इयं जायाऽयं ग्रामो यस्मिन्नास्सेऽन्वेव मा भगवः शाधीति ॥4॥

जानश्रुति ने रैक्व से कहा—"हे रैक्व! ये एक हजार गायें, यह हार, यह टट्टुओं से जुड़ा हुआ रथ, यह पत्नी, जहाँ आप रहते हैं वह गाँव—इन सबको स्वीकार करते मुझे आप अवश्य उपदेश दीजिए।

तस्या ह मुखमुपोद्गृह्णुवाचाजहारेमाः शूद्रानेनैव मुखेनालापयिष्यथा इति ते हैते रैक्वपर्णा नाम महावृषेषु यत्रास्मा उवास तस्मै होवाच ॥5॥

इति द्वितीयः खण्डः ॥

उस कन्या का मुँह ऊँचा करके ग्रहण करते हुए रैक्व ने कहा—"हे शूद्र! तुम मेरे लिए बहुत-सी वस्तुएँ लाए हो वे सब मेरे लिए गौण है किन्तु विद्या ग्रहण के इस द्वार से आप मुझसे उपदेश कराते है।" जहाँ वे रैक्व रहते थे, वह 'रैक्वपर्णा' नामक गाँव 'महावृष' प्रदेश में अवस्थित है। फिर रैक्व ने जानश्रुति को यह (निम्न) उपदेश दिया।

(यहाँ दूसरा खण्ड पूरा हुआ।)

❋

तृतीयः खण्डः

वायुर्वाव संवर्गो यदा वा अग्निरुद्वायति वायुमेवाप्येति यदा सूर्योऽस्त-मेति वायुमेवाप्येति यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति ॥1॥

वायु ही सबका संग्राहक है। जब अग्नि शान्त होती है तब वायु में ही मिल जाती है, जब सूर्य अस्त होता है, तब वायु में ही मिल जाता है, जब चन्द्र अस्त होता है, तब वायु में ही मिल जाता है।

यदाप उच्छुष्यन्ति वायुमेवापियन्ति वायुर्ह्येवैतान्सर्वान्संवृङ्क्त इत्यधि-दैवतम् ॥2॥

जब जल सूख जाता है, वायु में ही मिल जाता है, क्योंकि वायु ही अग्नि आदि का आधार है। इस प्रकार यह देवतासम्बन्धी संवर्ग कहा गया।

अथाध्यात्मं प्राणो वाव संवर्गः स यदा स्वपिति प्राणमेव वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणꣳश्रोत्रं प्राणं मनः प्राणो ह्येवैतान्सर्वान्संवृङ्क्त इति ॥3॥

अब अध्यात्म (शारीरिक) संवर्ग कहते हैं। प्राण ही संवर्ग (संग्राहक) है। जब मनुष्य सोता है तब प्राण में ही वाणी लीन होती है, प्राण में ही आँख, प्राण में ही कान, प्राण में ही मन लीन हो जाता है। प्राण ही इन सबका आधार है।

तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेषु ॥4॥

तो ये दो संवर्ग हैं—देवों में वायु है और इन्द्रियों में प्राण है।

अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी बिभिक्षे तस्मा उ ह न ददतुः ॥5॥

एक बार कापिगोत्रोत्पन्न शौनक और कक्षसेन-पुत्र अभिप्रतारी को जब भोजन परोसा जा रहा था तो बीच में ही किसी ब्रह्मचारी ने भिक्षा माँगी, किन्तु उन्होंने भिक्षा नहीं दी।

स होवाच महात्मनश्चतुरो देव एकः कः स जगार भुवनस्य गोपास्तं कापेय नाभिपश्यन्ति मर्त्या अभिप्रतारिन्बहुधा वसन्तं यस्मै वा एतदन्नं तस्मा एतन्न दत्तमिति ॥6॥

वह ब्रह्मचारी बोला—"एक कोई देव चार महात्माओं को निगल गया। हे कापेय! हे अभिप्रतारी! मरणधर्मा मानव, उस अनेक रूपों में अवस्थित जगत् के रक्षक देव को देख नहीं पाते, जिसके लिए यह अन्न है, उसको नहीं दिया गया।"

तदु ह शौनकः कापेयः प्रतिमन्वानः प्रत्येयायात्मा देवानां जनिता प्रजानाꣳहिरण्यदꣳष्ट्रो बभसोऽनसूरिर्महान्तमस्य महिमानमाहुरनद्यमानो यदनन्नमत्तीति वै वयं ब्रह्मचारिन्नेदमुपास्महे दत्तास्मै भिक्षामिति ॥7॥

उस कथन पर कपिगोत्रीय शौनक ने चिन्तन किया फिर ब्रह्मचारी के पास जाकर कहा—"जो देवों का आत्मा है, जो प्रजाओं को उत्पन्न करनेवाला है, जो अटूट दंष्ट्रावाला है, जो भक्षणशील है, जो मेधावी है, जो बड़ा महिमावान कहा जाता है, जो अन्यों से अभक्षणीय है, जो वस्तुतः अन्न न हो तो उसे भी खा जाता है, हे ब्रह्मचारी! हम उसी देव की उपासना करते हैं।" ऐसा कहकर उसने सेवकों से कहा—"इसे भिक्षा दे दो।"

तस्मा उ ह ददुस्ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश संतस्तत्कृतं तस्मात्सर्वासु दिक्ष्वन्नमेव दशकृतꣳ सैषा विराडन्नादी तयेदꣳ सर्वं दृष्टꣳ सर्वमस्येदं दृष्टं भवत्यन्नादो भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥8॥

इति तृतीयः खण्डः ॥

बाद में उन्होंने उसे भिक्षा दी। वायु आदि पाँच तत्त्व और प्राण आदि पाँच तत्त्व मिलकर दस होते हैं। ये दस मानो द्युत के 'कृत' नाम का अक्ष है। इसलिए सभी दिशाओं में यह अन्न ही दशकृत है। यह विराट् ही अन्नभक्षक है, इसी से यह सब देखा जाता है। जो इस प्रकार जानता है, वह सब कुछ देख सकता है और वह अन्न पचानेवाला होता है।

(यहाँ तीसरा खण्ड पूरा हुआ।)

❋

चतुर्थः खण्डः

सत्यकामो ह जाबालो जबालां मातरमामन्त्रयाञ्चक्रे। ब्रह्मचर्यं भवति निवत्स्यामि किंगोत्रोन्वहमस्मीति ॥1॥

जबालापुत्र सत्यकाम ने अपनी माता जबाला से कहा—"आदरणीय माता, मैं ब्रह्मचर्यपूर्वक गुरुगृहनिवास करना चाहता हूँ। तो मेरा गोत्र कौन-सा है?"

सा हैनमुवाच नाहमेतद्वेद तात यद्गोत्रस्त्वमसि बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसि स सत्यकाम एव जाबालो ब्रुवीथा इति ॥2॥

उस जबाला ने पुत्र से कहा—"हे पुत्र, तुम किस गोत्र के हो, वह मैं नहीं जानती हूँ। बहुत लोगों की सेवा-शुश्रूषा करते हुए मैंने युवावस्था में तुम्हें प्राप्त किया है। मैं यह नहीं जानती कि तुम

किस गोत्र के हो। मेरा नाम तो जबाला है और तुम्हारा नाम सत्यकाम है। इसलिए गुरु के पास जाकर "मैं सत्यकाम जाबाल हूँ"—ऐसा कह दो।

स ह हारिद्रुमतं गौतममेत्योवाच ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्याम्युपेयां भगवन्तमिति ॥3॥

वह सत्यकाम गौतमगोत्रीय हरिद्रुमान के पुत्र हारिद्रुमत के पास जाकर बोला—"आदरणीय, आपके पास मैं ब्रह्मचर्यपूर्वक गुरुगृहवास करूँगा। इसलिए मैं आया हूँ।"

तꣳ होवाच किंगोत्रो नु सोम्यासीति स होवाच नाहमेतद्वेद भो यद्गोत्रोऽहमस्म्यपृच्छं मातरꣳ सा मा प्रत्यब्रवीद् बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साऽहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति सोऽहꣳ सत्यकामो जाबालोऽस्मि भो इति ॥4॥

गौतम ने उससे कहा—"हे सौम्य! तुम किस गोत्र के हो?" उसने कहा—"यह तो मैं नहीं जानता। हाँ मैंने अपनी माता से अपना गोत्र पूछा था। उसने मुझे उत्तर दिया कि—"बहुत लोगों की सेवा-शुश्रूषा करती हुई मैंने युवावस्था में तुम्हें प्राप्त किया है। अतः वह यह नहीं जानती कि तुम किस गोत्र के हो। मेरा नाम जबाला है और तुम्हारा नाम सत्यकाम है। इसलिए हे पूजनीय! मैं जाबाल सत्यकाम हूँ।"

तꣳ होवाच नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधꣳ सौम्याहरोप त्वा नेष्ये न सत्यादगा इति तमुपनीय कृशानामबलानां चतुःशता गा निराकृत्योवाचेमाः सोम्यानुसंव्रजेति ता अभिप्रस्थापयन्नुवाच नासहस्रेणावर्तयेति स ह वर्षगणं प्रोवास ता यदा सहस्रꣳ संपेदुः ॥5॥

इति चतुर्थः खण्डः ॥

गौतम ने उस सत्यकाम से कहा—"ब्राह्मण के सिवा ऐसी स्पष्ट बात कोई नहीं कह सकता। अतः हे सौम्य! समिधा ले आओ, मैं तुम्हें उपवीत दूँगा, क्योंकि तुमने सत्य नहीं छोड़ा।" फिर उपनयन करके चार सौ दुबली-पतली गायें अलग कर उसे देते हुए कहा—"सौम्य, इन गायों के पीछे जाओ।" तब सत्यकाम बोला—"(चार सौ की) हजार गायें होने तक मैं लौटूँगा नहीं।" और हजार गायें होने तक बहुत वर्ष वह वन में ही रहा।

(यहाँ चौथा खण्ड पूरा हुआ।)

❋

पञ्चमः खण्डः

अथ हैनमृषभोऽभ्युवाद सत्यकाम ३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव प्राप्ताः सोम्य सहस्रꣳ स्मः प्रापय न आचार्यकुलम् ॥1॥

बाद में सत्यकाम को ऋषभ ने बुलाकर कहा—'हे सत्यकाम!' तब सत्यकाम ने उत्तर में कहा 'कहिए महानुभाव!' तब ऋषभ ने कहा—"अब हम हजार संख्या में हो गए हैं, अब हमें आचार्य के घर पर ले चलो।"

ब्रह्मणश्च ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच प्राची

दिक्कला प्रतीची दिक्कला दक्षिणा दिक्कलोदीची दिक्कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम ॥2॥

ऋषभ ने कहा—"मैं तुम्हें ब्रह्म के एक चरण के विषय में भी कह दूँ।" सत्यकाम ने कहा—"हाँ कहिए महानुभाव!" तब ऋषभ बोला—पूर्वदिशा ब्रह्म की एक कला है, पश्चिम दिशा दूसरी कला है, दक्षिण दिशा एक और कला है और उत्तर दिशा भी एक और कला है। हे सौम्य! इन चार कलाओं से ब्रह्म का एक पाद होता है। इस पाद का नाम 'प्रकाशवान' है।

स य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते प्रकाशवानस्मिँल्लोके भवति प्रकाशवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते ॥3॥

इति पञ्चमः खण्डः ॥

जो पुरुष इस प्रकार ब्रह्म के इस चार कलावाले पाद को प्रकाशवान मानकर जानता है और उपासना करता है, वह इस लोक में प्रकाशवान कीर्तिमान होता है और प्रकाशवाले लोकों को प्राप्त होता है। जो साधक इस चतुष्कल ब्रह्मपाद को प्रकाशवान रूप से जानता है, वह यहाँ से जाने के बाद (मृत्यु के बाद) प्रकाशवान लोकों को प्राप्त होता है।

(यहाँ पञ्चम खण्ड पूरा हुआ।)

❋

षष्ठः खण्डः

अग्निष्टे पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्थापयांचकार ता यत्राभिसायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्राङुपोपविवेश ॥1॥

ऋषभ ने कहा—"अग्नि तुम्हें ब्रह्म के द्वितीय पाद के बारे में कहेगा।" दूसरे दिन सत्यकाम गायों को इकट्ठा करके आगे बढ़ने लगा। जाते-जाते शाम होने पर गायों को बाँधकर कुछ लकड़ी लाकर अग्नि जलायी और बाद में वह अग्नि के सामने पूर्वाभिमुख होकर बैठ गया।

तमग्निरभ्युवाद सत्यकाम 3 इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥2॥

उससे अग्नि ने कहा—'हे सत्यकाम!' तब उसने प्रत्युत्तर दिया—'हाँ महानुभाव!'

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच पृथिवी कलान्तरिक्षं कला द्यौः कला समुद्रः कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणोऽनन्तवान्नाम ॥3॥

अग्नि ने कहा—"हे सौम्य! मैं तुम्हें ब्रह्म के एक पाद के बारे में कहूँगा।" सत्यकाम ने कहा—"कहिए भगवान्!" तब सत्यकाम से अग्नि ने कहा कि—"पृथ्वी इसकी एक कला है, अन्तरिक्ष दूसरी कला है, स्वर्ग फिर और एक कला है और समुद्र भी एक कला है। हे सोम्य! ये चार कलाएँ ब्रह्म के इस पाद की हैं, इसका नाम अनन्तवान् है।

स य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्तेऽनन्त-

वानस्मिँल्लोके भवत्यनन्तवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्ते ॥4॥

इति षष्ठः खण्डः ॥

जो पुरुष चार कलावाले ब्रह्म के इस पाद को अनन्तवान् के रूप में उपासना करता है, वह इस जगत् में अनन्त आयुवाला होता है। चार कला वाले अनन्तवान नाम के इस ब्रह्मपाद को जाननेवाला और उपासना करने वाला साधक मरण के बाद चिरस्थायी (अनन्त) लोकों को प्राप्त होता है।

(यहाँ छठा खण्ड पूरा हुआ।)

❋

सप्तमः खण्डः

हꣳसस्ते पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्थापयांचकार ता यत्राभिसायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्राङुपोपविवेश ॥1॥

अग्नि बोला—"हंस तुम्हें ब्रह्म के अन्य पाद के विषय में कहेगा।" दूसरे दिन सत्यकाम गायों को साथ लेकर आगे बढ़ा। रास्ते में सायंकाल होने पर अग्नि की स्थापना की, गायों को बाँधकर समिध लाकर फिर अग्नि के सामने पूर्वाभिमुख बैठ गया है।

तꣳ हꣳस उपनिपत्याभ्युवाद सत्यकाम 3 इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥2॥

वहाँ उसके सामने उड़कर आए हुए हंस ने कहा—'सत्यकाम!' सत्यकाम ने उत्तर दिया—'हाँ भगवन्! कहिए।'

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाचाग्निः कला सूर्यः कला चन्द्रः कला विद्युत्कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मान्नाम ॥3॥

हंस बोला—"हे सौम्य! तुझसे ब्रह्म के एक और पाद के बारे में कहूँगा।" सत्यकाम बोला—"हाँ भगवन्! कहिए।" तब हंस ने उससे कहा—"अग्नि एक कला है, सूर्य दूसरी कला है, चन्द्र तीसरी कला है और विद्युत् चौथी कला है। हे सौम्य! इन चार कलाओं से ब्रह्म का यह पाद बनता है। इस पाद का नाम 'ज्योतिष्मान्' है"।

स य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ज्योतिष्मानस्मिँल्लोके भवति ज्योतिष्मतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ॥4॥

इति सप्तमः खण्डः ॥

जो इस प्रकार से चार कलावाले ब्रह्म के पाद को 'ज्योतिष्मान्' के स्वरूप में जानता है—(उपासना करता है), वह इस लोक में ज्योतिष्मान् होता है। जो इस चार कलावाले ब्रह्मपाद की 'ज्योतिष्मान्' के रूप में उपासना करता है, वह ज्योतिवाले लोकों को प्राप्त होता है।

(यहाँ सातवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

अष्टमः खण्डः

मद्गुष्टे पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्थापयांचकार ता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्राङुपोपविवेश ॥1॥

हंस बोला—"तुम्हें मद्गु (एक जलचर पक्षी) ब्रह्म के अन्य पाद के विषय में कहेगा।" दूसरे दिन सत्यकाम गायों को इकट्ठा कर गुरुगृह की ओर आगे बढ़ाने लगा। जब सायंकाल हुआ तब अग्निस्थापन कर, गायें बाँधकर, अग्नि में लकड़ी डालकर अग्नि के पास पूर्वाभिमुख होकर बैठ गया।

तं मद्गुरभिनिपत्याभ्युवाद सत्यकाम 3 इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥2॥

मद्गु उड़कर उसके पास आकर बोला—'हे सत्यकाम।' उसने उत्तर दिया—'हाँ कहिए महानुभाव।'

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच प्राणः कला चक्षुः कला श्रोत्रं कला मनः कलैष वै सोम्य चतुष्कलो पादो ब्रह्मण आयतनवान्नाम ॥3॥

मृद्गु बोला—"हे सौम्य! मैं तुम्हें ब्रह्म का एक और पाद कहूँगा।" वह बोला—"भगवन्, आप कहिए।" तब मद्गु ने कहा—"प्राण कला है, चक्षु कला है, श्रोत्र कला है, मन कला है—इस प्रकार यह ब्रह्म का चार कलावाला पाद है, इसका नाम 'आयतनवान्' है।

स य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्त आयतनवानस्मिँल्लोके भवत्यायतनवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्ते ॥4॥

इत्यष्टमः खण्डः ॥

जो पुरुष इस तरह 'आयतनवान्' नामके इस चार कला वाले ब्रह्मपाद को जानकर उपासना करता है, वह इस लोक में अन्यों का आयतन (आधार) बनता है, और जो इस तरह आयतनवान् नामके इस चार कलावाले ब्रह्मपाद को जानकर उपासना करता है, वह मृत्यु के बाद आश्रयवाले (विस्तृत प्रदेशवाले) लोकों को प्राप्त करता है।

(यहाँ आठवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

नवमः खण्डः

प्राप हाचार्यकुलं तमाचार्योऽभ्युवाद सत्यकाम 3 इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥1॥

अन्त में वह आचार्य के घर पर पहुँचा। उससे आचार्य ने कहा—'हे सत्यकाम।' उसने प्रत्युत्तर दिया—'जी भगवन्!'

ब्रह्मविदिव वै सोम्य भासि को नु त्वानुशशासेत्यन्ये मनुष्येभ्य इति ह प्रतिजज्ञे भगवाꣳस्त्वेव मे कामे ब्रूयात् ॥2॥

आचार्य ने कहा—"हे सौम्य! तुम ब्रह्मज्ञानी जैसे तेजस्वी लगते हो। तुम्हें किसने उपदेश दिया?" सत्यकाम ने उत्तर दिया—"मनुष्यों से अन्यों ने (देवादियों ने) मुझे उपदेश दिया है। अब मेरी इच्छा है कि आप ही मुझे उपदेश करें।"

श्रुतꣳ ह्येव मे भगवदृशेभ्य आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापयतीति तस्मै हैतदेवोवाचात्र ह न किंचन वीयायेति वीयायेति ॥3॥

इति नवमः खण्डः ॥

सत्यकाम ने कहा—"मैंने आप जैसे आदरणीय पुरुषों से सुना है कि जब पुरुष किसी सुयोग्य आचार्य से उपदेश लेता है, तभी वह अच्छा फल देनेवाला होता है। (सत्यकाम के ऐसा कहने पर गौतम ने उसे) ऐसा ज्ञान दिया कि जिसमें कुछ भी बाकी न रह जाय।

(यहाँ नौवाँ खण्ड पूरा हुआ)।

❋

दशमः खण्डः

उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवास तस्य ह द्वादशवर्षाण्यग्नीन्परिचचार स ह स्मान्यानन्तेवासिनः समावर्तयꣳस्त ह स्मैव न समावर्तयति ॥1॥

कमल का पुत्र उपकोसल नाम का ब्रह्मचारी सत्यकाम जाबाल के पास बारह वर्ष तक ब्रह्मचारी के रूप में शास्त्राध्ययन करते हुए और गुरु की यज्ञाग्नि का ध्यान रखते हुए रहा। विद्याध्ययन पूरा होने पर गुरु दूसरे छात्रों को तो घर वापिस जाने की अनुज्ञा दे रहे थे, पर उपकोसल को अनुमति नहीं दे रहे थे।

तं जायोवाच तप्तो ब्रह्मचारी कुशलमग्नीन्परिचचारीन्मा त्वाग्नयः परिप्रवोचन्प्रब्रूह्यस्मा इति तस्मै ह्याप्रोच्यैव प्रवासांचक्रे ॥2॥

तब सत्यकाम की पत्नी ने उससे कहा—"यह ब्रह्मचारी तप से क्षीण हो गया है, बड़े जतन से यज्ञाग्नियों की देखभाल भी कर रहा है। तुम्हें कहीं ये अग्नि उपालम्भ न दे दें। दे दो न इसे उपदेश।" पर सत्यकाम ने उसे उपदेश न दिया। उल्टे प्रवास करने के लिए निकल पड़ा।

स ह व्याधिनानशितुं दध्रे तमाचार्यजायोवाच ब्रह्मचारिन्नशान किंनु नाश्नासीति स होवाच बहव इमेऽस्मिन्पुरुषे काम नानात्यया व्याधिभिः परिपूर्णोऽस्मि नाशिष्यामीति ॥3॥

उपकोसल उद्विग्न हो उठा। उसने खाना बन्द कर दिया। गुरुपत्नी ने कहा—"ब्रह्मचारी! कुछ खा लो। खाते क्यों नहीं?" उपकोसल बोला—"मुझमें बहुत-सी कामनाएँ भरी हैं, वे मुझे दूसरी ओर खींच रही हैं। मैं अनेक रोगों से भरा हूँ। मैं खाना नहीं चाहता।"

अथ हाग्नयः समूदिरे तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं नः पर्यचारीद्धन्तास्मै प्रब्रवामेति तस्मै होचुः प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति ॥4॥

उपकोसल के द्वारा जतन से सम्हाले ये तीन अग्नि, उसकी दशा देखकर कहने लगे—"इस तपस्वी ब्रह्मचारी ने हमारी अच्छी सेवा की है। हमें बड़ा खेद है। हम उसे ब्रह्मविद्या का उपदेश करेंगे।" बाद में उन्होंने उपदेश दिया— "प्राण ब्रह्म है, क = सुख ब्रह्म है, ख = आकाश ब्रह्म है।

स होवाच विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कं च तु खं च न विजानामीति ते होचुर्यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति प्राणं च हास्मै तदाकाशं चोचुः ॥5॥

इति दशमः खण्डः ॥

उपकोसल बोला—"प्राण ब्रह्म है, वह तो मैं जानता हूँ, परन्तु 'क' और 'ख' ब्रह्म है वह मैं नहीं जानता।" तब अग्नियों ने कहा—"जो 'क' है, वही 'ख' है और जो 'ख' है वही 'क' भी है।" ऐसा कहकर अग्नियों ने उसे 'प्राण और आकाश ब्रह्म ही है'—ऐसा बोध प्रदान किया।

(यहाँ दसवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

एकादशः खण्डः

अथ हैनं गार्हपत्योऽनुशशास पृथिव्यग्निरन्नमादित्य इति य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥1॥

फिर गार्हपत्य अग्नि ने उपकोसल से कहा—"पृथ्वी, अग्नि, अन्न और आदित्य—ये मेरे ब्रह्म के भाग हैं। जो पुरुष सूर्यमण्डल में दिखाई देता है, वह मैं हूँ, वह मैं ही हूँ।

स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकीभवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जानोऽस्मिꣳश्च लोकेऽमुष्मिꣳश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥2॥

इत्येकादशः खण्डः ॥

जो इस प्रकार गार्हपत्य को जानकर उसकी उपासना करता है, उसके सारे पाप नष्ट होते हैं, और वह गार्हपत्यलोक को प्राप्त करता है, वहाँ पूर्ण आयु भोगता है, उज्ज्वल जीवन जीता है, उसके वंशज कभी क्षीण नहीं होते, हम उसका इस लोक और परलोक में पालन करते हैं।

(यहाँ ग्यारहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

द्वादशः खण्डः

अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशासापो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥1॥

फिर अन्वाहार्य अग्नि (दक्षिणाग्नि ने) उपकोसल से कहा—"जल, दिशाएँ, नक्षत्र और चन्द्रमा मेरा शरीर है। यह जो चन्द्रमा में पुरुष दिखाई देता है, वही मैं हूँ, वही मैं हूँ"।

स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकीभवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जानोऽस्मिँश्च लोकेऽमुष्मिँश्च च एतमेव विद्वानुपास्ते ॥2॥

इति द्वादशः खण्डः ॥

जो इस प्रकार दक्षिणाग्नि को जानकर उपासना करता है, उसके सभी पाप नष्ट हो जाते हैं, और

वह अन्वाहार्यलोक को प्राप्त होता है, वहाँ पूरी आयु भोगता है, उज्ज्वल जीवन जीता है, उसके वंशज कभी क्षीण नहीं होते, हम उसका इस लोक और परलोक में पालन करते हैं।

(यहाँ बारहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

त्रयोदशः खण्डः

अथ हैनमाहवनीयोऽनुशशास प्राण आकाशो द्यौर्विद्युदिति य एष पुरुषो विद्युति दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥1॥

इसके बाद उपकोसल को आहवनीय अग्नि ने कहा—"प्राण, आकाश, स्वर्ग और विद्युत् ही मेरा शरीर है। विद्युत् में जो यह पुरुष दिखाई देता है, वह मैं हूँ, मैं ही वह हूँ।"

स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकीभवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जानोऽस्मिꣳश्च लोकेऽमुष्मिꣳश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥2॥

इति त्रयोदशः खण्डः ॥

जो मनुष्य इस प्रकार आहवनीय अग्नि को जानकर उपासना करता है, उसके सभी पाप नष्ट हो जाते हैं। वह आहवनीय अग्नि के लोक को प्राप्त होता है, वह वहाँ पूर्ण आयु भोग कर तेजस्वी जीवन जीता है। हम उसे यहाँ (इस लोक में) और परलोक में उसका जतन करते हैं।

(यहाँ तेरहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

चतुर्दशः खण्डः

ते होचुरुपकोसलैषा सोम्य तेऽस्मद्विद्याऽऽत्मविद्या चाचार्यस्तु ते गतिं वक्तेत्याजगाम हास्याचार्यस्तमाचार्योऽभ्युवादोपकोसल 3 इति ॥1॥

फिर उन अग्नियों ने उपकोसल से कहा—"हे उपकोसल! हे सौम्य! हमने अभी तुम्हें हमारी (अग्नियों की) विद्या कही है। यह विद्या आत्मविद्या भी है। अब तुम्हारे आचार्य उस विद्योपासना की पद्धति कहेंगे अर्थात् उपासना के द्वारा प्राप्त किया जानेवाला परलोक का मार्ग बताएँगे"। फिर कुछ समय बाद आचार्य ने लौटकर कहा—'अरे उपकोसल!'

भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मविद इव सोम्य ते मुखं भाति को नु त्वानुशशासेति को नु मानुशिष्याद्धो इतीहापेव निह्नुत इमे नूनमीदृशा अन्यादृशा इतीहाग्नीनभ्युदे किं नु सौम्य किल तेऽवोचन्निति ॥2॥

तब उपकोसल ने उत्तर दिया—"हाँ भगवन्!" तब आचार्य ने कहा—"हे सौम्य! तुम्हारा मुख तो ब्रह्मज्ञानी की तरह प्रकाशवान दीख पड़ता है। तुम्हें किसने उपदेश दिया?" उपकोसल बोला—"मुझे भला कौन उपदेश देगा?" ऐसा कहकर मानो वह कुछ छिपाना चाहता था। फिर अग्नियों के बारे में कहने लगा—"पहले ये (अग्नि) अलग प्रकार के थे, और अब ये ऐसे (उपदेशक) हो गए।" ऐसा कहकर उसने अग्नियों की ओर संकेत किया। तब आचार्य ने पूछा—"सौम्य! इन अग्नियों ने तुम्हें क्या सिखाया?"

इदमिति ह प्रतिजज्ञे लोकान्वाव किल सोम्य तेऽवोचन्नहं तु ते तद्वक्ष्यामि यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत इति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच ॥3॥

इति चतुर्दशः खण्डः ॥

उपकोसल ने उत्तर दिया—"उन्होंने ऐसा ऐसा कहा।" (इस प्रकार उसने आचार्य को अग्नि द्वारा दिए हुए सब उपदेश बताए)। तब आचार्य ने कहा—"हे सौम्य! उन्होंने तुम्हें केवल लोकों के बारे में ही बताया है। परन्तु मैं तुम्हें ब्रह्म के विषय में बताऊँगा। जिस तरह कमलपत्र के ऊपर पानी कभी ठहरता नहीं है, ठीक उसी प्रकार उस ब्रह्म को जाननेवाले को पाप कभी स्पर्श नहीं कर सकता।" तब उपकोसल ने कहा—"आप महानुभाव मुझे यह कहिए।" इस पर आचार्य ने कहा—

(यहाँ चौदहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

पञ्चदशः खण्डः

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तद्यद्याप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चन्ति वर्त्मनी एव गच्छति ॥1॥

"आँख में जो यह पुरुष दिखाई देता है, वह आत्मा है। यह (आत्मा) अमर है, निर्भय है, वही ब्रह्म है। इसीलिए यदि कोई इस (आँख) में घी या पानी डालता है, तो वह आँख की पलकों से बाहर निकल जाता है (आँख के साथ उसका कोई सम्बन्ध नहीं होता)।

एतꣳ संयद्वाम इत्याचक्षत एतꣳ हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति सर्वाण्येनं वामान्यभिसंयन्ति य एवं वेद ॥2॥

इसे ज्ञानी लोग 'संयद् वाम' कहते हैं। क्योंकि जो कुछ अच्छा और सुन्दर है, वह इसमें मिलता है। जो पुरुष इस तत्त्व को जानता है, उसे सब सुन्दर और सब उत्तम ही मिलता है। (वाम का अर्थ आकर्षक, सुन्दर, इच्छित आदि होता है)।

एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति सर्वाणि वामानि नयति य एवं वेद ॥3॥

आँख में दिखाई देनेवाला यह पुरुष ही 'वामनी' है ('वामनी' का अर्थ शुभ कर्मों का समुचित फलदाता होता है) क्योंकि वही सभी लोगों को शुभ कार्यों की ओर प्रेरित करता है। जो पुरुष इस अक्षिपुरुष को इस प्रकार से जानता है, उसको सभी शुभ कर्म प्राप्त हो जाते हैं।

एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद ॥4॥

यही अक्षिपुरुष 'भामनी' (प्रकाशक) है, क्योंकि यही सभी लोकों को प्रकाशित करता है। जो साधक इसको ऐसा जानता (उपासना करता) है, उसे सभी प्रकाश मिल जाते हैं।

अथ यदु चैवास्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवाभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्डेति मासाꣳस्तान्मासेभ्यः संवत्सरꣳ संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं

तत्पुरुषोऽमानवः। स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते नावर्तन्ते ॥5॥

इति पञ्चदशः खण्डः ॥

इसके बाद ऐसे ज्ञानियों के मरण के बाद उनकी उत्तरक्रियाएँ की गई हों या न की गई हों, पर वे अर्चिष (तेज) को ही प्राप्त होते हैं, अर्चिष से वे दिवसाभिमानी देव को प्राप्त होते हैं, दिवसदेव से शुक्लपक्ष को, शुक्लपक्ष से उत्तरायण के जो छः मास हैं उनको, उन मासों से संवत्सर को, संवत्सर से आदित्य को आदित्य से चन्द्रमा को, चन्द्रमा से वे विद्युत् को प्राप्त हो जाते हैं। वहाँ कोई अमानवीय पुरुष उन्हें ब्रह्मतत्त्व को प्राप्त करवाता है। यही देवमार्ग है, यही ब्रह्ममार्ग है। इसको प्राप्त होनेवाले ज्ञानी फिर इस मानुषी (मर्त्य) लोक के गमनागमन में नहीं आते।

(यहाँ पंद्रहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

षोडशः खण्डः

एष ह वै यज्ञो योऽयं पवत एष ह यन्निदꣳ सर्वं पुनाति यदेष यन्निदꣳ सर्वं पुनाति तस्मादेष एव यज्ञस्तस्य मनश्च वाक्च वर्तनी ॥1॥

जो यह बहता (चलता है) यह वायु ही यज्ञ है। वह बहता हुआ वायु ही सारे जगत् को पवित्र (स्वच्छ) कर देता है। और चूँकि बहता हुआ यह सारे जगत् को पवित्र (स्वच्छ) कर देता है इसीलिए यह यज्ञ है। मन और वाणी इसके मार्ग हैं।

तयोरन्यतरां मनसा सꣳस्करोति ब्रह्मा वाचा होताध्वर्युरुद्गाता-न्यतराꣳस यत्रोपाकृते प्रातरनुवाके पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यवदति ॥2॥

उन दो मार्गों में से एक मार्ग का ब्रह्मा ऋत्विक् मन से संस्कार करता है और होता, अध्वर्यु एवं उद्गाता—ये तीन ऋत्विज दूसरे मार्ग का वाणी से संस्कार करते हैं। ऐसी अवस्था में वह ब्रह्माऋत्विज् 'प्रातरनुवाक' कर्म का प्रारंभ होते ही और 'परिधानीया' ऋचा का जप करने से पहले बोल उठते हैं। (तब—)

अन्यतरामेव वर्तनीꣳ सꣳस्करोति हीयतेऽन्यतरा स यथैकपाद्व्रजन्नथो वैकेन चक्रेण वर्तमानो रिष्यत्येवमस्य यज्ञो रिष्यति यज्ञꣳ रिष्यन्तं यजमानोऽनुरिष्यति स इष्ट्वा पापीयान्भवति ॥3॥

तो (केवल ब्रह्मा के ही बोलने पर तो) ब्रह्मा केवल एक ही मार्ग का संस्कार करते हैं (दूसरा मार्ग बाकी रह जाता है) और अन्य ऋत्विजों के कार्यों के अभाव से दूसरा मार्ग नष्ट हो जाता है। जिस तरह एक पैर से चलनेवाला पुरुष अथवा एक ही पहिए से चलनेवाला रथ नष्ट हो जाता है, इसी तरह उसका (यजमान का) यज्ञ भी नष्ट ही हो जाता है। यज्ञ का नाश होने के बाद यजमान का नाश हो जाता है। ऐसे यज्ञ किए जाने से वह उत्तरोत्तर अधिक पापी होता जाता है।

अथ यत्रोपाकृते प्रातरनुवाके न पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यवदत्युभे एव वर्तनी सꣳस्कुर्वन्ति न हीयतेऽन्यतरा ॥4॥

बाद में यदि 'प्रातरनुवाक' का प्रारंभ होने के बाद एवं 'परिधानीया' ऋचा के पहले यदि ब्रह्मा न बोलता हो, तब तो सब ऋत्विज् मिलकर दोनों मार्गों का संस्कार कर देते हैं, किसी मार्ग का नाश नहीं होता।

स यथोभयपद्व्रजन्नथो वोभाभ्यां चक्राभ्यां वर्तमानः प्रतितिष्ठत्येवमस्य यज्ञः प्रतितिष्ठति यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यजमानोऽनुप्रतितिष्ठति स इष्ट्वा श्रेयान्भवति ॥5॥

इति षोडशः खण्डः ॥

जिस तरह दोनों पैरों से चलनेवाला पुरुष अथवा दोनों चक्रों से चलनेवाला रथ स्थित रहता है, ठीक उसी तरह उसका यज्ञ स्थित रहता है। यज्ञ के स्थित होने से यजमान भी स्थित रहता है। ऐसा यज्ञ करके वह श्रेष्ठ होता है।

(यहाँ सोलहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

सप्तदशः खण्डः

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेषां तप्यमानानाꣳ रसान्प्रावृहदग्निं पृथिव्या वायुमन्तरिक्षादादित्यं दिवः ॥1॥

प्रजापति ने लोकों का सारतत्त्व जानने के लिए तप किया। इससे उन्होंने पृथ्वी के सारतत्त्व अग्नि को, अन्तरिक्ष के सारतत्त्व वायु को और स्वर्ग के सारतत्त्व आदित्य को जाना।

स एतास्तिस्रो देवता अभ्यतपत्तासां तप्यमानानाꣳ रसान्प्रावृहदग्नेर्ऋचो वायोर्यजूꣳषि सामान्यादित्यात् ॥2॥

इन तीन देवताओं का सारतत्त्व जानने के लिए उन्हें लक्ष्य कर प्रजापति ने फिर से तप किया। इससे उन्होंने अग्नि से ऋग्वेद, वायु से यजुर्वेद और आदित्य से सामवेद को साररूप में जाना अर्थात् ग्रहण किया।

स एतां त्रयीं विद्यामभ्यतपत्तस्यास्तप्यमानाया रसान्प्रावृहद् भूरित्यृग्भ्यो भुवरिति यजुर्भ्यः स्वरिति सामभ्यः ॥3॥

प्रजापति ने तीनों विद्याओं का सारतत्त्व जानने के लिए फिर से तप किया। इससे उन्होंने जाना कि ऋग्वेद का सार 'भूः' है, यजुर्वेद का सार 'भुवः' है और सामवेद का सार 'स्वः' है।

तद्यद्ध्यृक्तो रिष्येद्भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयादृचामेव तद्रसेनर्चां वीर्येणर्चां यज्ञस्य विरिष्टꣳ सन्दधाति ॥4॥

इसलिए ऋग्वेद-मंत्रों में क्षति होने पर, 'भूः स्वाहा' ऐसा बोलकर गार्हपत्य अग्नि में होम करना चाहिए। ऋग्वेद के उस सारतत्त्व से, ऋग्वेद के वीर्य (महत्त्व) से (यजमान के) यज्ञ की क्षति को अवश्य ही वह ब्रह्मा (ऋत्विज्) पूर्ण कर देता है।

अथ यदि यजुष्टो रिष्येद् भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयाद्यजुषामेव तद्रसेन यजुषां वीर्येण यजुषां यज्ञस्य विरिष्टꣳ सन्दधाति ॥5॥

यदि यजुः श्रुतियों से क्षति हुई हो, तो 'भुवः स्वाहा' ऐसा बोलकर दक्षिणाग्नि में होम करना

चाहिए। इस तरह यजुषों के रस से, यजुषों के प्रभाव द्वारा यज्ञ की यजुःसम्बन्धी क्षति को ब्रह्मा दूर करते हैं।

अथ यदि सामतो रिष्येत्स्वः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात्साम्नामेव तद्रसेन साम्नां वीर्येण साम्नां यज्ञस्य विरिष्टꣳ सन्दधाति ॥6॥

यदि साम श्रुतियों के कारण कोई गलती हो, तो 'स्वः स्वाहा'—ऐसा बोलकर आहवनीय अग्नि में होम करना चाहिए। इस तरह सामों के रस से, सामों के महत्त्व से यज्ञ की साम सम्बन्धी क्षति ब्रह्मा (ऋत्विज्) पूर्ण कर देता है।

तद्यथा लवणेन सुवर्णꣳ संदध्यात्सुवर्णेन रजतꣳ रजतेन त्रपु त्रपुणा सीसꣳ सीसेन लोहं लोहेन दारु दारु चर्मणा ॥7॥

इसमें ऐसा समझना चाहिए कि जैसे क्षार से सोना, सोने से रजत, रजत से रांगा, रांगे से सीसा, सीसे से लोहा तथा लोहे से काष्ठ को और चमड़े से काष्ठ को जोड़ा जाता है।

एवमेषां लोकानामासां देवतानामस्यास्त्रय्या विद्याया वीर्येण यज्ञस्य विरिष्टꣳ संदधाति भेषजकृतो ह वा एष यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवति ॥8॥

उसी प्रकार इन लोकों, देवताओं और त्रयी विद्या के प्रभाव से यज्ञ के क्षत को जोड़ा जाता है। जिस यज्ञ में इस प्रकार जाननेवाला ब्रह्मा (ऋत्विज्) होता है, वह अवश्य ही मानो औषधियों (आहुतियों) के द्वारा सुसंस्कृत होता है।

एष ह वा उदक्प्रवणो यज्ञो यत्रैवंविद् ब्रह्मा भवत्येवंविदꣳ ह वा एषा ब्रह्माणमनु गाथा यतो यत आवर्तते तत्तद्गच्छति ॥9॥

जिस यज्ञ में ऐसा जानकार ब्रह्मा (ऋत्विज्) होता है, वह यज्ञ उत्तरमार्ग की प्राप्ति का कारण होता है। ऐसी जानकारी रखनेवाले ब्रह्मा की स्तुति के लिए ही कहा गया है कि (यह गाथा है कि—) "जहाँ-जहाँ यज्ञकर्म आवृत्त (क्षतियुक्त) होता है, वहाँ उस क्षति (कमी) की पूर्ति करनेवाला ब्रह्मा (ऋत्विज्) आ जाता है।"

मानवो ब्रह्मैवैक ऋत्विक्कुरूनश्वाभिरक्षत्येवंविद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानꣳ सर्वांश्चर्त्विजोऽभिरक्षति तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंविदं नानेवंविदम् ॥10॥

इति सप्तदशः खण्डः ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः ॥4॥

वही सच्चा ब्रह्मा (ऋत्विज्) है, जो मननशील और शान्तिप्रिय हो। जैसे युद्ध में योद्धाओं को अश्वा (घोड़ी) हर तरह से बचा लेती है, वैसे ही यह पूरी जानकारी रखनेवाला ब्रह्मा (ऋत्विज्) यजमान एवं अन्य ऋत्विजों की भी हर तरह से रक्षा करता है। इसलिए ऐसा जाननेवाले को ही ब्रह्मा बनाना चाहिए, नहीं जाननेवाले को ब्रह्मा नहीं बनाना चाहिए, नहीं जाननेवाले को ब्रह्मा नहीं बनाना चाहिए।

(यहाँ सत्रहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

यहाँ छान्दोग्योपनिषद् का चौथा अध्याय समाप्त हुआ।

❋

अथ पञ्चमोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः

ॐ यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ॥1॥

जो सबसे बड़े को और सबसे ज्यादा गुणवाले को जान लेता है, वह स्वयं ही सबसे बड़ा और सबसे अधिक गुणवाला हो जाता है। प्राण ही इन्द्रियों में सबसे बड़ा और सबसे अधिक गुणवाला है।

यो ह वै वसिष्ठं वेद वसिष्ठो ह स्वानां भवति वाग्वाव वसिष्ठः ॥2॥

जो कोई वसिष्ठ को (धनवान को – आच्छादक को) जानता है, वह स्वयं अपनी जातियों में स्थायी (धनवान अर्थात् सब पर छा जानेवाला) होता है। सचमुच वाणी ही वसिष्ठ है।

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठत्यस्मिꣳश्च लोकेऽमुष्मिꣳश्च चक्षुर्वाव प्रतिष्ठा ॥3॥

जो कोई प्रतिष्ठा को जानता है, वह इस लोक में और परलोक में प्रतिष्ठित होता है। चक्षु ही प्रतिष्ठा है।

यो ह वै सम्पदं वेद सꣳहास्मै कामाः पद्यन्ते दैवाश्च मानुषाश्च श्रोत्रं वाव सम्पत् ॥4॥

जो कोई संपत् को जानता है, उसको सभी दैवी और मानुष कामभोग आ मिलते हैं। श्रोत्र ही वह संपत् है।

यो ह वा आयतनं वेदायतनꣳ ह स्वानां भवति मनो ह वा आयतनम् ॥5॥

जो कोई आयतन (आश्रय) को जानता है, वह स्वजनों का आश्रय होता है। सचमुच मन ही आयतन (आश्रय) है।

अथ ह प्राणा अहꣳ श्रेयसि व्यूदिरेऽहꣳ श्रेयानस्म्यहꣳ श्रेयानस्मीति ॥6॥

एक बार सभी इन्द्रियाँ "मैं श्रेष्ठ हूँ, मैं श्रेष्ठ हूँ"—इस प्रकार अपनी-अपनी श्रेष्ठता के लिए वाद-विवाद करने लगीं।

ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुर्भगवन्को नः श्रेष्ठ इति तान्होवाच यस्मिन्व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठ इति ॥7॥

वे इन्द्रियाँ अपने पिता प्रजापति के पास जाकर कहने लगीं कि—"हे भगवन्! हममें से कौन श्रेष्ठ है?" तब प्रजापति ने उनसे कहा—"तुममें से जिसके चले जाने से शरीर शव की तरह अपवित्र दिखाई दे, वह तुममें से श्रेष्ठ है।"

सा ह वागुच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा कला अवदन्तः प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह वाक् ॥8॥

पहले वाणी शरीर से बाहर चली गई। एक वर्ष तक शरीर से बाहर रहकर लौटकर उसने अन्यों

से पूछा—"मेरे बिना तुम (सब अन्य इन्द्रियाँ) कैसे जी सकीं?" तब अन्य इन्द्रियों ने उत्तर दिया—"जैसे गूँगे लोग न बोलते हुए भी नाक से श्वास लेते हुए, आँखों से देखते हुए, कान से सुनते हुए और मन से विचार करते हुए जीते हैं, उसी प्रकार हम जी सकीं"। तब वाणी फिर से शरीर में प्रविष्ट हो गई।

चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथान्धा अपश्यन्तः प्राणान्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह चक्षुः ॥9॥

फिर चक्षुरिन्द्रिय शरीर से बाहर निकल गई। एक वर्ष तक शरीर से बाहर रहकर वापस लौटकर उसने अन्य इन्द्रियों से पूछा—"मेरे बिना तुम किस तरह जी सकीं? इन्द्रियों ने उत्तर दिया—"जैसे अन्धे लोग नासिका से श्वास लेते हुए, वाणी से बोलते हुए, कान से सुनते हुए और मन से विचार करते हुए जीते हैं, वैसे ही हम जी सकीं।" ऐसा सुनकर चक्षुरिन्द्रिय ने फिर से शरीर में प्रवेश किया।

श्रोत्रꣳ होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा बधिरा अशृण्वन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥10॥

बाद में श्रोत्रेन्द्रिय शरीर से बाहर निकल गई। एक वर्ष तक शरीर से बाहर रहकर फिर लौटकर उसने अन्य इन्द्रियों से पूछा—"मेरे बिना तुम किस तरह जी सकीं? तब अन्य इन्द्रियों ने उत्तर दिया—"जैसे बहरे लोग न सुनते हुए भी नासिका से श्वास लेते हुए, वाणी से बोलते हुए, आँखों से देखते हुए और मन से विचार करते हुए जीते हैं, वैसे ही हम जी सकीं।" ऐसा सुनकर श्रोत्रेन्द्रिय ने भी वापस शरीर में प्रवेश कर लिया।

मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा बाला अमनसः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेणैवमिति प्रविवेश ह मनः ॥11॥

फिर मन शरीर को छोड़कर चला गया। एक वर्ष तक दूर रहकर वापिस आकर अन्य अवयवों से वह बोला—"मेरे बिना तुम लोग कैसे जी सकीं?" तब उन्होंने कहा—"जिस प्रकार बच्चे विचारहीन होते हुए भी नाक से श्वास लेकर, वाणी से बोलकर, आँखों से देखकर, कानों से सुनकर जीते हैं, वैसे ही हम जी सके।" यह सुनकर मन ने फिर से शरीर में प्रवेश कर लिया।

अथ ह प्राण उच्चिक्रमिषन्त्स यथासुहयः पड्वीशशङ्कून्संखिदेदेवमितरान्प्राणान्समखिदत्तꣳ हाभिसमेत्योचुर्भगवन्नेधि त्वं नः श्रेष्ठोऽसि मोत्क्रमीरिति ॥12॥

अब जब प्राण ने शरीर छोड़ना चाहा, तब जैसे ऊँची जाति का कोई घोड़ा पैर बाँधने के खूँटों को भी उखाड़ डालता है, वैसे ही उसके निकलने से अन्यान्य इन्द्रियाँ भी उखड़ने लगीं। बाद में उन इन्द्रियों ने प्राण से कहा—"हे महानुभाव! आप हमारा स्वामित्व स्वीकार करें। आप इस शरीर में वापस लौट जाइए, आप हम सबमें श्रेष्ठ हैं। बाहर मत जाइए"।

अथ हैनं वागुवाच यदहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीत्यथ हैनं चक्षुरुवाच यदहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठासीति ॥13॥

फिर उस (प्राण) से वागिन्द्रिय ने कहा—"मैं जो वसिष्ठ (धनवान) हूँ वह वसिष्ठ (धनवान) आप ही हैं। फिर चक्षुरिन्द्रिय ने उससे कहा—"मैं जो प्रतिष्ठा (स्थिति) हूँ वह प्रतिष्ठा (स्थिति) आप ही हैं"।

अथ हैनं श्रोत्रमुवाच यदहꣳ संपदस्मि त्वं तत्संपदसीत्यथ हैनं मन उवाच यदहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति ॥14॥

फिर श्रोत्रेन्द्रिय ने उससे कहा—"मैं जो संपत् हूँ, वह संपत् आप ही हैं। बाद में मन ने उससे कहा कि—"मैं जो आयतन हूँ, वह आयतन भी आप ही हैं।

न वै वाचो न चक्षूꣳषि न श्रोत्राणि न मनाꣳसीत्याचक्षते प्राणा इत्येवाचक्षते प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवन्ति ॥15॥

इति प्रथमः खण्डः ॥

लोग इन इन्द्रियों को वाणी, चक्षु, श्रोत्र, मन आदि नहीं कहते अपितु सभी को 'प्राण' (शब्द से) कहते हैं। क्योंकि प्राण ही इन सभी इन्द्रियों के रूप में सम्बोधित होता है।

(यहाँ पहला खण्ड पूरा हुआ।)

❋

द्वितीयः खण्डः

स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति यत्किंचिदिदमा श्वभ्य आ शकुनिभ्य इति होचुस्तद्वा एतदनस्यान्नमनो ह वै नाम प्रत्यक्षं न ह वा एवंविदि किंचनानन्नं भवतीति ॥1॥

प्राण ने इन्द्रियों से कहा—"मेरा अन्न (भोग) क्या होगा ?" इन्द्रियों ने कहा—"हे भगवन् कुत्तों से लेकर, पक्षियों से लेकर, सब जीवों का जो कुछ भी अन्न है, वही आपका भोग (भोग्य आहार) होगा"। इसलिए यह सब अन्न प्राण का ही अन्न है। प्राण का प्रत्यक्ष नाम 'अन' है। ('अन् गतौ' इस धातु के आगे प्र वि उद् सम् अप् उपसर्ग लगने से क्रमशः प्राण, व्यान, उदान, समान और अपान शब्द बनते हैं।) ऐसा जाननेवाले के लिए कुछ भी 'अनन्न' 'अनाहार' नहीं है।

स होवाच किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधति लम्भुको ह वासो भवत्यनग्नो ह भवति ॥2॥

तब प्राण ने इन्द्रियों से पूछा—"मेरा वस्त्र क्या होगा ?" इन्द्रियों ने कहा—"जल आपका वस्त्र होगा।" इसीलिए तो भोजन करने वाले भोजन से पहले और भोजन करने के बाद भी पानी के आचमन से प्राण का आस्तरण और आच्छादन करते हैं। ऐसा करनेवाला व्यक्ति (भोजन से पहले और बाद में 'ॐ अमृतोपस्तरणमसि' और 'ॐ अमृतापिधानमसि' ऐसे मंत्रपूर्वक आचमन करनेवाला व्यक्ति) वस्त्र प्राप्त करनेवाला होता है, वह कभी नग्न नहीं रहता।

तद्धैतत्सत्यकामो जाबालो गोश्रुतये वैयाघ्रपद्यायोक्त्वोवाच यद्यप्येतच्छुष्काय स्थाणवे ब्रूयाज्जायेरन्नेवास्मिञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥3॥

यह प्राणविद्या सत्यकाम जाबाल ने वैयाघ्रपद्य गोश्रुति से कहकर फिर कहा—"यदि यह प्राणविद्या सूखे हुए ठूँठे को भी सुनाई जाए, तो उसमें से भी डालियाँ और पत्ते भी फूट निकलेंगे।

अथ यदि महज्जिगमिषेदमावास्यायां दीक्षित्वा पौर्णमास्याꣳ रात्रौ सर्वौषधस्य मन्थं दधिमधुनोरुपमथ्य ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमवनयेत् ॥4॥

प्राणविद्या के बोध के बाद यदि कोई महत्त्व की (बड़प्पन की) प्राप्ति करना चाहे, तो अमावास्या के दिन दीक्षा लेकर, पूर्णिमा की रात्रि में सभी प्रकार की औषधियों को बारीक कूटकर उसे लकड़ी के बरतन में मधु और दही के साथ मन्थन कर (घोंटकर)—'ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहा'—यह मंत्र पढ़कर घी का अग्नि में होम करने के बाद स्रुव में से टपकता हुआ घी उस मन्थ में डालना चाहिए।

वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमवनयेत् प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमवनयेत् संपदे स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमवनयेदायतनाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमवनयेत् ॥5॥

'वसिष्ठाय स्वाहा'—यह मन्त्र बोलकर अग्नि में घी की आहुति देकर बाद में घी को उस मन्थ में टपकाना चाहिए। 'प्रतिष्ठायै स्वाहा'—इस मंत्र को बोलकर अग्नि में घी की आहुति डालकर बाद में वह घी उस मन्थ में टपकाना चाहिए। 'सम्पदे स्वाहा'—यह मंत्र बोलकर पहले अग्नि में उस घी की आहुति देकर बाद में घी को उस मन्थ में टपकाना चाहिए। 'आयतनाय स्वाहा'—यह मंत्र बोलकर अग्नि में घी की आहुति देनी चाहिए फिर उस स्रुव में रहे (बचे हुए) घी को उस मन्थ में टपकाना चाहिए।

अथ प्रतिसृप्याञ्जलौ मन्थमाधाय जपत्यमो नामास्यमा हि ते सर्वमिदꣳ स हि ज्येष्ठः श्रेष्ठो राजाधिपतिः स मा ज्यैष्ठ्यꣳ श्रैष्ठ्यꣳ राज्यमाधिपत्यं गमयत्वहमेवेदꣳ सर्वमसानीति ॥6॥

हवन के बाद थोड़ा दूर खिसकर मंथ को अंजलि में लेकर स्तुति करनी चाहिए—"हे मन्थ! तू 'अम' नामवाला है। क्योंकि यह सारा जगत् अपने प्राणभूत रूप में तुझमें रहा है। वह तू ज्येष्ठ, श्रेष्ठ, दीप्तिमान और सर्वाधिपति है। तू मुझे ज्येष्ठत्व, श्रेष्ठत्व, राज्य और आधिपत्य दो, जिससे मैं यह ऐश्वर्य पा सकूँ।" (यह मूल मंत्र ऊपर की कण्डिका में—'अमो नामासि' से लेकर 'आसानि' तक दिया है)।

अथ खल्वेतयर्चा पच्छ आचामति तत्सवितुर्वृणीमह इत्याचामति वयं देवस्य भोजनमित्याचामति श्रेष्ठꣳ सर्वधातममित्याचामति तुरं भगस्य धीमहीति सर्वं पिबति। निर्णिज्य कꣳसं चमसं वा पश्चादग्नेः संविशति चर्मणि वा स्थण्डिले वा वाचंयमोऽप्रसाहः। स यदि स्त्रियं पश्येत्समृद्धं कर्मेति विद्यात् ॥7॥

इसके बाद आगे कही जाने वाली ऋचा का एक-एक चरण बोलकर मन्थ का प्राशन करना चाहिए अर्थात् खाना चाहिए। यथा—(1) तत्सवितुर्वृणीमहे, (2) वयं देवस्य भोजनम्, (3) श्रेष्ठं सार्वधातमम्, (4) तुरं भगस्य धीमहि। इस प्रकार अन्तिम चौथे चरण को बोलकर कांस्यपात्र अथवा चमस में रखा हुआ सब मन्थ धोकर पी जाना चाहिए। इसके बाद मृगचर्म पर या पवित्र यज्ञभूमि पर

वाणी का संयम रखते हुए अर्थात् अनिष्ट स्वप्नदर्शनादि से अभिभूत न होते हुए चित्त को शान्त करके सो जाना चाहिए। यदि स्वप्न में स्त्री दिखाई दे तो कार्य सफल हो गया है, ऐसा समझना चाहिए।

तदेष श्लोकः—यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियꣳ स्वप्नेषु पश्यति। समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने। तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने इति ॥8॥

इति द्वितीयः खण्डः ॥

इस विषय में यह श्लोक है—जब काम्य कर्मों में स्वप्न में कोई स्त्री को देखता है, तब समृद्धि जाननी चाहिए अर्थात् कार्य की सफलता जाननी चाहिए।

(यहाँ दूसरा खण्ड पूरा हुआ।)

❋

तृतीयः खण्डः

श्वेतकेतुर्हारुणेयः पञ्चालानाꣳसमितिमेयाय तꣳह प्रवाहणो जैबलिरुवाच कुमारानु त्वाशिषत्पितेत्यनु हि भगव इति ॥1॥

आरुणि का पुत्र श्वेतकेतु एक बार पंचालों की सभा में आया। उससे जैबलिपुत्र प्रवाहण (राजा) ने पूछा—"कुमार! तुम्हारे पिता ने तुम्हें उपदेश दिया है क्या?" श्वेतकेतु बोला—"हाँ, भगवन्! मेरे पिता ने मुझे उपदेश दिया है"।

वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीति न भगव इति वेत्थ यथा पुनरावर्तन्त 3 इति न भगव इति वेत्थ पथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्तना 3 इति न भगव इति ॥2॥

फिर प्रवाहण ने पूछा—"मरने के बाद मनुष्य कहाँ जाते हैं, वह तू जानता है?" उसने कहा—"नहीं भगवन्"। प्रवाहण ने पूछा—"वहाँ से वे किस तरह लौटते हैं वह तू जानता है?" श्वेतकेतु ने कहा—"नहीं भगवन्!" प्रवाहण ने पूछा—"देवयान और पितृयाण—ये दो मार्ग कहाँ से अलग होते हैं, वह तू जानता है?" श्वेतकेतु ने कहा—"नहीं भगवन्।"

वेत्थ यथासौ लोको न संपूर्यत 3 इति न भगव इति वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति नैव भगव इति ॥3॥

प्रवाहण ने कहा—"मरे हुए लोगों से पितृलोक क्यों भर नहीं जाता, वह तू जानता है क्या"? श्वेतकेतु बोला—"नहीं भगवन्"। प्रवाहण ने पूछा—"पाँचवीं आहुति में जल पुरुषवाचक अथवा जीववाचक कैसे बन जाता है, वह तू जानता है क्या? श्वेतकेतु ने कहा—"नहीं भगवन्"।

अथानु किमनुशिष्टोऽवोचथा यो हीमानि न विद्यात्कथꣳसोऽनुशिष्टो ब्रुवीतेति स हायस्तः पितुरर्धमेयाय तꣳहोवाचाऽननुशिष्य वाव किल मा भगवानब्रवीदनु त्वाशिषमिति ॥4॥

प्रवाहण ने कहा—"यदि तू कुछ भी नहीं जानता तो, 'मेरे पिता ने मुझे पढ़ाया' ऐसा कैसे तूने कहा?" प्रवाहण के ऐसा कहने से श्वेतकेतु खिन्न हो गया। यह पिता के पास वापिस आया और कहने लगा—"पूर्ण उपदेश दिए बिना ही आपने मुझे ऐसा क्यों कहा कि मैंने तुझे पढ़ा दिया है?

पञ्च मा राजन्यबन्धुः प्रश्नानप्राक्षीत्तेषां नैकंचनाशकं विवक्तुमिति स होवाच यथा मा त्वं तदैतानवदो यथाहमेषां नैकंचन वेद यद्यहमिमाननवेदिष्यं कथं ते नावक्ष्यमिति ॥5॥

"उस क्षत्रियबन्धु ने मुझसे पाँच प्रश्न पूछे थे। उनमें से एक का भी उत्तर मैं न दे सका।" तब पिता ने कहा—"तूने आते ही ये जो प्रश्न मुझे सुनाए, उनमें से एक का भी उत्तर मैं नहीं जानता। यदि जानता होता तो भला क्यों तुझे न बताया होता? मैं स्वयं ही उत्तर नहीं जानता।"

स ह गौतमो राज्ञोऽर्धमेयाय तस्मै ह प्राप्तायार्हांचकार स ह प्रातः सभाग उदेयाय तꣳ होवाच मानुषस्य भगवन्गौतम वित्तस्य वरं वृणीथा इति स होवाच तवैव राजन्मानुषं वित्तं यामेव कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तामेव मे ब्रूहीति। स ह कृच्छ्रीबभूव ॥6॥

इसके बाद, गौतमगोत्रीय आरुणि ऋषि प्रवाहण राजा के पास गए। राजा ने उनकी आदरपूर्वक पूजा की। दूसरे दिन प्रातःकाल में ऋषि राजा की सभा में गए। तब राजा ने उनसे कहा—"मनुष्य सम्बन्धी धनधान्यादि जो कुछ भी चाहिए, सो माँग लीजिए।" तब ऋषि ने कहा—"हे राजन्! धनधान्यादि मनुष्य सम्बन्धी सब कुछ आपके पास ही रहने दीजिए। जो प्रश्न आपने मेरे पुत्र से पूछे थे, उन्हीं के सम्बन्ध में मुझे कहिए।" तब राजा (सोच में पड़ गया कि यह विद्या इस ब्राह्मण को कैसे दी जाए? इसलिए) दुःखी हो गया।

तꣳ ह चिरं वसेत्याज्ञापयांचकार तꣳ होवाच यथा मा त्वं गौतमावदो यथेयं न प्राक् त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान्गच्छति तस्मादु सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशासनमभूदिति तस्मै होवाच ॥7॥

इति तृतीयः खण्डः ॥

प्रवाहण ने ऋषि को आज्ञा की कि "यहाँ लम्बे समय तक रहिए।" और आगे कहा कि—"पूर्व काल में आपसे पहले यह अग्निविद्या ब्राह्मणों में नहीं गई है। इसीलिए सभी लोकों में क्षत्रियों का ही प्रशासन चल रहा था"। ऐसा कहकर वे गौतम को इस विद्या का उपदेश देने लगे।

(यहाँ तीसरा खण्ड पूरा हुआ।)

❋

चतुर्थः खण्डः

असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गा ॥1॥

हे गौतम! यह प्रसिद्ध द्युलोक ही अग्नि है, आदित्य ही उसकी समिध है, किरणें धुआँ हैं, दिन ही ज्वाला है, चन्द्रमा अंगारे हैं और नक्षत्र चिनगारियाँ हैं।

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति ॥2॥

इति चतुर्थः खण्डः ॥

उस द्युलोक नामक अग्नि में देवलोग श्रद्धा का हवन करते हैं। उस आहुति से सोम राजा उत्पन्न होते हैं।

(यहाँ चौथा खण्ड पूरा हुआ।)

❋

पञ्चमः खण्डः

पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य वायुरेव समिदभ्रं धूमो विद्युदर्चिरशनिरङ्गारा ह्रादनयो विस्फुलिङ्गाः ॥1॥

पर्जन्य (वर्षा के देव) ही अग्नि हैं, हे गौतम! उसका समित् वायु है, बादल धुआँ है, विद्युत् उसकी ज्वाला है, इन्द्र का वज्र अंगारे हैं और मेघ की गड़गड़ाहट ही चिनगारियाँ हैं।

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमꣳ राजानं जुह्वति तस्या आहुतेर्वर्षꣳ सम्भवति ॥2॥

इति पञ्चमः खण्डः ॥

उस अग्नि में देवगण राजा सोम के निमित्त हवन करते हैं। उस आहुति से वर्षा उत्पन्न होती है।

(यहाँ पाँचवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

षष्ठः खण्डः

पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्याः संवत्सर एव समिदाकाशो धूमो रात्रिरर्चिर्दिशोऽङ्गारा अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः ॥1॥

हे गौतम! पृथ्वी ही अग्नि है, संवत्सर उसका समित् है, आकाश धुआँ है, रात्रि ज्वालाएँ हैं, दिशाएँ अंगारे हैं और अग्नि आदि अवान्तर दिशाएँ चिनगारियाँ हैं।

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जुह्वति तस्या आहुतेरन्नꣳ संभवति ॥2॥

इति षष्ठः खण्डः ॥

उस अग्नि में देवलोग वर्षा के निमित्त हवन करते हैं। इस आहुति से अन्न उत्पन्न होता है।

(यहाँ छठा खण्ड पूरा हुआ।)

❋

सप्तमः खण्डः

पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समित्प्राणो धूमो जिह्वार्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः ॥1॥

हे गौतम! पुरुष ही अग्नि है, उसकी वाणी ही समित् है, प्राण धुआँ है, जिह्वा ज्वालाएँ हैं, चक्षु अंगारे हैं और श्रोत्र चिनगारियाँ हैं।

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुते रेतः संभवति ॥2॥

इति सप्तम खण्डः ॥

उस अग्नि में देवलोग अन्न के निमित्त हवन करते हैं, उस आहुति से वीर्य उत्पन्न होता है।

(यहाँ सातवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

अष्टमः खण्डः

योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव समिद्यदुपमन्त्रयते स धूमो योनिरर्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गाः ॥1॥

हे गौतम! स्त्री अग्नि है, उपस्थ (जननेन्द्रिय) उसका समित् है, पुरुष जो उसका उपमंत्रण करता है (उसको प्रेरणा देता है) वह धूम है, योनि ज्वालाएँ हैं, स्त्री-पुरुष का सम्मिलन ही अंगारे हैं और उससे जो आनन्दानुभूति है वह चिनगारियाँ हैं।

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेर्गर्भः संभवति ॥2॥

इत्यष्टमः खण्डः ॥

उस अग्नि में देवलोग वीर्य के निमित्त हवन करते हैं, उस आहुति से गर्भ उत्पन्न होता है।

(यहाँ आठवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

नवमः खण्डः

इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति स उल्बावृतो गर्भो दश वा नव वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वाथ जायते ॥1॥

इस प्रकार पाँचवीं आहुति देने के बाद जल पुरुषशब्दवाची बन जाता है। उल्ब से (जरायु से) ढँका हुआ वह गर्भ नव या दस मास तक माता की कोख में शयन करने के बाद उत्पन्न होता है।

स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ति यत एवेतो यतः संभूतो भवति ॥2॥

इति नवमः खण्डः ॥

जन्म के बाद जितनी आयुष्य है, उतना जीता है और मरने के बाद उसे अग्निदाह देने के लिए (उसके पुत्रादि) ले जाते हैं। इस प्रकार अन्त में जहाँ से आया था, वहीं चला जाता है।

(यहाँ नवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

दशमः खण्डः

तद्य इत्थं विदुः। ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्डेति मासाꣳस्तान् ॥1॥

जो मनुष्य इस पंचाग्नि विद्या को जानते हैं, वे वन में रहकर श्रद्धा और तप का सेवन करते हुए उपासना करते हैं, वे पूर्वकथित सूर्यकिरणों के अधिष्ठाता देव को प्राप्त करते हैं। वहाँ से

दिवसाधिष्ठाता देव को, दिवसाधिष्ठाता देव से शुक्ल पक्ष को, शुक्ल पक्ष से उत्तरायण के छः मासों को प्राप्त करता है।

मासेभ्यः संवत्सरꣳ संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्था इति ॥2॥

वह मासों से संवत्सर को, संवत्सर से आदित्य को, आदित्य से चन्द्रमा को, चन्द्रमा से विद्युत् को प्राप्त होता है। वहाँ ब्रह्मलोक में अमानव दिव्य पुरुष आकर उसे ब्रह्मलोक में ले जाता है। यह देवयान (देवलोक) का मार्ग है।

अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्ष्ड्दक्षिणैति मासाꣳस्तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति ॥3॥

अब जो गृहस्थ मनुष्य गाँव में ही रहकर यज्ञयागादि क्रियाएँ तथा कूपतडागादि जनहित के कार्य करते हैं, या दान देते हैं, वे धूम्राभिमानी देवता को प्राप्त कर वहाँ से रात्रि को, रात्रि से कृष्णपक्ष को, कृष्णपक्ष से दक्षिणायन के देव को प्राप्त करते हैं, पर वहाँ से वे लोग संवत्सर को नहीं प्राप्त कर सकते।

मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति ॥4॥

दक्षिणायन के मासों से वे पितृलोक में जाते हैं, पितृलोक से आकाश में, आकाश से वे लोग चन्द्रलोक को जाते हैं। यह चन्द्रमा ही राजा सोम है। वह सभी देवों का अन्न है, देवलोग उसका भक्षण करते हैं।

तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाभ्रं भवति ॥5॥

उस चन्द्रमण्डल में कर्मों के क्षय होने तक रहकर वे फिर से उसी मार्ग से (जिस मार्ग से गए थे) पुनः आ जाते हैं। वे पहले आकाश को प्राप्त होते है, आकाश से वायु को, तदुपरान्त वायुभूत होकर वे धूम होते हैं और धूम होकर ही बादल हो जाते है।

अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्तेऽतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति ॥6॥

बादल होकर मेघ होता है, मेघ होकर बरसता है, उससे चावल, जव, औषधियाँ, वनस्पति, तिल, उड़द बनकर पृथ्वी में उगते हैं। ये अपने स्थान से स्वयं कहीं नहीं जा सकते। उन्हें जो-जो मनुष्य खाता है और बाद में वीर्यसिञ्चन (स्त्रीसंभोग) करता है, तब उसके जैसे ही होकर वे जन्म लेते हैं।

तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रियोनिं वा वैश्ययोनिं वाथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वा ॥7॥

अनुशयी जीवों में जो इस लोक में शुभ आचरणवाले होते हैं, वे शीघ्र ही उत्तम योनि को अर्थात् ब्राह्मणयोनि, क्षत्रिययोनि या वैश्ययोनि को प्राप्त होते हैं। पर जो दुराचरणवाले होते हैं, वे शीघ्र ही निकृष्ट योनियों अर्थात् कुत्ते की, सूअर की या चाण्डाल की योनि को प्राप्त होते हैं।

अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयꣳ स्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यते तस्माज्जगुप्सेत तदेष श्लोकः ॥8॥

जो उपर्युक्त दो मार्गों में से किसी भी मार्ग में नहीं जा सकते, वे तो क्षुद्र—बार-बार मरने वाले और बार-बार जन्मने वाले (मच्छर, जू आदि) जन्तु के रूप में आया-जाया करते हैं। जीवन-धारण और मृत्यु ही उनका तृतीय स्थान कहा गया है। इसीलिए तो परलोक पूरा नहीं भर पाता। इसीलिए संसार से घृणा ही करनी चाहिए। इस विषय में यह श्लोक है—

स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिबꣳश्च गुरोस्तल्पमावसन्ब्रह्महा चैते पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्चाचरꣳस्तैरिति ॥9॥

सोना चुरानेवाला, शराब पीनेवाला, गुरु की स्त्री के साथ निषिद्ध सम्बन्ध रखनेवाला और ब्राह्मण की हत्या करनेवाला—ये चार और पाँचवाँ उनके साथ सम्बन्ध रखनेवाला महापापी है।

अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन्वेद न स ह तैरप्याचरन्पाप्मना लिप्यते शुद्धः पूतः पुण्यलोको भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥10॥

इति दशमः खण्डः ॥

इस प्रकार कही गई इस पंचाग्निविद्या जाननेवालों का कोई भी मनुष्य संग करे, तो भी उसे पाप नहीं लगता। ऐसा समझदार मनुष्य पवित्र और पुण्यशाली लोक को प्राप्त करता है।

(यहाँ दसवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

एकादशः खण्डः

प्राचीनशाल औपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुषिरिन्द्रद्युम्नो भाल्लवेयो जनः शार्कराक्ष्यो बुडिल आश्वतराश्विस्ते हैते महाशाला महाश्रोत्रियाः समेत्य मीमाꣳसां चक्रुः को नु आत्मा किं ब्रह्मेति ॥1॥

उपमन्युपुत्र प्राचीनशाल, पुलुषपुत्र सत्ययज्ञ, भल्लवि का पौत्र इन्द्रद्युम्न, शर्कराक्षपुत्र जन, अश्वतराश्वपुत्र गुडिल—इन सब बड़े गृहस्थों और सदाचारसम्पन्न महापंडितों ने एक बार मिलकर विचार किया कि—"आत्मा क्या है और ब्रह्म क्या है?"

ते ह संपादयांचक्रुरुद्दालको वै भगवन्तोऽयमारुणिः संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तꣳ हन्ताभ्यागच्छामेति तꣳ हाभ्याजग्मुः ॥2॥

अन्त में उन्होंने निश्चय किया कि—"वर्तमान में तो अरुण ऋषि के पुत्र उद्दालक इस वैश्वानर आत्मा को भलीभाँति समझते हैं। तो हम उन्हीं के पास जाएँ।" बाद में वे उद्दालक के पास गये।

स ह संपादयांचकार प्रक्ष्यन्ति मामिमे महाशाला महाश्रोत्रियास्तेभ्यो न सर्वमिव प्रतिपत्स्ये हन्ताहमन्यमभ्यनुशासानीति ॥3॥

वे (उद्दालक) समझ गए कि ये परमश्रोत्रिय महान् गृहस्थ मुझे पूछेंगे, पर मैं पूर्ण रूप से तो बता नहीं पाऊँगा। मैं उन्हें अन्य के पास उपदेश के लिए भेजूँ।

तान्होवाचाश्वपतिर्वै भगवन्तोऽयं कैकयः संप्रतीममात्मानं वैश्वानर-मध्येति तꣳ हन्ताभ्यागच्छामेति तꣳ हाभ्याजगमुः ॥4॥

उद्दालक ने उनसे कहा कि—"हे सम्माननीय महानुभावो ! वर्तमान में तो केकयकुमार अश्वपति ही वैश्वानर आत्मा को अच्छी तरह से समझते हैं। अतः हम सब उन्हीं के पास जाएँ।" बाद में वे सब अश्वपति के पास गए।

तेभ्यो ह प्राप्तेभ्यः पृथगर्हाणि कारयांचकार स ह प्रातः संजिहान उवाच न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपो नानाहुताग्निर्नाविद्वान्न स्वैरी स्वैरिणी कुतो यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि यावदेकैकस्मा ऋत्विजे धनं दास्यामि तावद्भगवद्भ्यो दास्यामि वसन्तु भगवन्त इति ॥5॥

उस अश्वपति ने अपने पास आए हुए उन श्रेष्ठ ऋषियों की अलग-अलग पूजा की (सत्कार किया)। दूसरे दिन वह राजा निद्रा का त्याग करके (आकर) बोला—"मेरे राज्य में चोर नहीं हैं, कोई लोभी (कृपण) नहीं है, कोई मद्य पीनेवाला नहीं है, कोई यज्ञ न करनेवाला नहीं है, कोई मूर्ख नहीं है, कोई परस्त्रीगामी नहीं है, तो फिर दुराचारिणी स्त्री हो ही कैसे सकती है ? हे महानुभावो ! मैं कुछ समय बाद यज्ञ करनेवाला हूँ। एक-एक ऋत्विज को मैं जितना धन दूँगा, उतना ही धन आप सभी को भी दूँगा। आप कृपा करके यहीं रह जाइए"।

ते होचुर्येन हैवार्थेन पुरुषश्चरेत्तꣳहैव वदेदात्मानमेवेमं वैश्वानरꣳ संप्रत्य-ध्येषि तमेव नो ब्रूहीति ॥6॥

वे ऋषि बोले—"कोई भी पुरुष जिस हेतु से जहाँ जाता है, उसे उसी हेतु को कहना चाहिए। आप वैश्वानर आत्मा को जानते हैं। इस समय उसी को आप हमारे लिए कहिए।"

तान्होवाच प्रातर्वः प्रतिवक्तास्मीति ते ह समित्पाणयः पूर्वाह्णे प्रतिचक्र-मिरे तान्हानुपनीयैवैतदुवाच ॥7॥

इत्येकादशः खण्डः ॥

उस अश्वपति ने उनसे कहा—"सुबह में आपको इसका उत्तर दूँगा।" अत एव दूसरे दिन हाथ में समिधा लेकर वे राजा के पास गए। उनका उपनयन किए बिना राजा ने पूछा—

(यहाँ ग्यारहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

द्वादशः खण्डः

औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्स इति दिवमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव सुतं प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते ॥1॥

"हे उपमन्युपुत्र ! तुम किसे आत्मा समझकर पूजते हो ?" प्राचीनशाल ने कहा—"भगवन् ! हे राजन् ! मैं तो स्वर्ग को ही आत्मा समझता हूँ।" राजा ने कहा—"तुम जिसे आत्मा समझते हो,

और पूजते हो, वह 'सुतेजा' नामक प्रसिद्ध वैश्वानर आत्मा है। इसकी उपासना से तुम्हारे कुल में सुत, प्रसुत और आसुत (तीनों प्रकार से निकाला गया सोमरस) पुष्कल प्रमाण में मिलता है।

अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते मूर्धा त्वेष आत्मन इति होवाच मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥2॥

इति द्वादशः खण्डः ॥

"तुम अन्न खाते हो, और (पुत्र-पौत्रादि) अपने इष्ट (प्रिय) को देखते हो। और इस प्रकार जो भी इस वैश्वानर आत्मा की उपासना करता है वह अन्न खाता है और इष्ट देखता है, उसके कुल में ब्रह्मतेज होता है। तुम जिसकी उपासना करते हो वह तो वैश्वानर आत्मा का मस्तक है"। ऐसा कहकर राजा फिर बोला—"यदि तुम यहाँ नहीं आते, तो तुम्हारा मस्तक गिर पड़ता"।

(यहाँ बारहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

त्रयोदशः खण्डः

अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिं प्राचीनयोग्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै विश्वरूप आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव बहु विश्वरूपं कुले दृश्यते ॥1॥

बाद में पुलुषपुत्र सत्ययज्ञ से राजा ने कहा—"हे प्राचीनयोग्य ! तुम किस आत्मा की उपासना करते हो ?" सत्ययज्ञ बोला—"हे भगवन् ! हे राजन् ! मैं आदित्य को आत्मा मानकर उसकी उपासना करता हूँ।" राजा बोला—"यही विश्वरूप वैश्वानर आत्मा है। इसीलिए तुम्हारे कुल में बहुत विश्वरूप साधन (धनधान्यादि) दिखाई पड़ते हैं।

प्रवृतोऽश्वतरीरथो दासीनिष्कोऽत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते चक्षुष्ट्वेत-दात्मन इति होवाचान्धोऽभविष्यो यन्मां नागमिष्य इति ॥2॥

इति त्रयोदशः खण्डः ॥

तुम्हारे पास दो टट्टुओं से जुता हुआ रथ और दासी के साथ हार (धन) है, तुम नीरोगी हो, सुख भोगते हो, जो इस आत्मा की उपासना करता है, वह निरोगी होता है, सुख भोगता है। उसके कुल में ब्रह्मतेज स्थिर होता है। जिस आदित्य की आत्मा समझकर तुम उपासना करते हो, वह आदित्य तो उस वैश्वानर आत्मा की केवल आँख ही है। यदि तुम मेरे पास नहीं आए होते तो तुम अन्धे ही बन गए होते"।

(यहाँ तेरहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

चतुर्दशः खण्डः

अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं भाल्लवेयं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स इति वायुमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै पृथग्वर्त्मात्मा वैश्वानरो यं

त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वां पृथग्बलय आयन्ति पृथग्रथश्रेणयोऽनुयन्ति ॥1॥

बाद में राजा ने भाल्लवेय इन्द्रद्युम्न से कहा—"तुम किस आत्मा की उपासना करते हो ?" इन्द्रद्युम्न बोला—"हे भगवन् ! हे राजन् ! मैं वायु को ही आत्मरूप से उपासना करता हूँ।" राजा ने कहा—"वही 'पृथग्वर्त्मा' नामक वैश्वानर आत्मा है। इसीलिए तुम्हारे पास तरह-तरह के उपहार आते हैं, और तुम्हारे पीछे तरह-तरह के रथों का हार है।

अत्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते प्राणस्त्वेष आत्मन इति होवाच प्राणस्त उदक्रमिष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥2॥

इति चतुर्दशः खण्डः ॥

"तुम अन्न खाते हो, (पुत्र-पौत्रादि) अपने प्रिय को देखते हो। जो कोई इस तरह वैश्वानर आत्मा की उपासना करता है, वह अन्न खाता है, इष्ट देखता है, उसके कुल में ब्रह्मतेज होता है। परन्तु, यह तो आत्मा का प्राणमात्र है"। ऐसा कहकर राजा फिर बोला—"अगर तुम मेरे पास नहीं आए होते तो तुम्हारे प्राण निकल जाते"।

(यहाँ चौदहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

पञ्चदशः खण्डः

अथ होवाच जनः शार्कराक्ष्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्याकाशमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै बहुल आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं बहुलोऽसि प्रजया च धनेन च ॥1॥

बाद में राजा ने जन से पूछा—"हे शार्कराक्ष्य ! तुम किस आत्मा की उपासना करते हो ?" जन ने कहा—"हे भगवन् ! हे राजन् ! मैं आकाश को आत्मा मानकर उपासना करता हूँ।" तब राजा ने कहा—"तुम जिसकी आत्मा मानकर उपासना करते हो, वह 'बहुल' नामका वैश्वानर आत्मा है। इसीलिए तुम प्रजा और धन के बाहुल्यवाले हो।

अत्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते संदेहस्त्वेष आत्मन इति होवाच संदेहस्ते व्यशीर्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥2॥

इति पञ्चदशः खण्डः ॥

"तुम अन्न खाते हो, (पुत्र-पौत्रादि) अपने प्रिय को देखते हो। जो इस प्रकार वैश्वानर आत्मा की उपासना करता है, वह अन्न खाता है, प्रिय देखता है, उसके कुल में ब्रह्मतेज होता है। परन्तु, यह तो आत्मा का मध्यभाग ही है"। ऐसा कहकर राजा फिर बोला—"यदि तुम मेरे पास नहीं आए होते तो तुम्हारे शरीर का मध्यभाग नष्ट हो जाता।

(यहाँ पंद्रहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

षोडशः खण्डः

अथ होवाच बुडिलमाश्वतराश्विं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्यप एव भगवो राजन्निति होवाचैष वै रयिरात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वꣳ रयिमान्पुष्टिमानसि ॥1॥

बाद में राजा ने अश्वतराश्व के पुत्र बुडिल से पूछा—"तुम किस आत्मा की उपासना करते हो ?" कुडिल ने कहा—"हे भगवन् ! हे राजन्। मैं जल को आत्मा मानकर उसकी उपासना करता हूँ।" तब राजा ने कहा—"यही 'दधि' नामवाला वैश्वानर आत्मा है। उसकी तुम उपासना करते हो। इसीलिए तुम धनवान और पुष्टिमान हो।"

अत्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते बस्तिस्त्वेष आत्मन इति होवाच बस्तिस्ते व्यभेत्स्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥2॥

इति षोडशः खण्डः ॥

"तुम अन्न खाते हो, प्रिय देखते हो। जो ऐसे इस वैश्वानर आत्मा की उपासना करता है वह अन्न खाता है, प्रिय देखता है उसके कुल में ब्रह्मवर्चस् होता है, परन्तु यह तो आत्मा की बस्ति (मूत्राशय) ही है"। ऐसा कहकर राजा फिर बोला—"तुम यदि मेरे पास नहीं आते तो तुम्हारी बस्ति नष्ट हो जाती"।

(यहाँ सोलहवाँ खण्ड समाप्त हुआ।)

❋

सप्तदशः खण्डः

अथ होवाचोद्दालकमारुणिं गौतम कं त्वमात्मानमुपास्स इति पृथिवीमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै प्रतिष्ठात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं प्रतिष्ठितोऽसि प्रजया च पशुभिश्च ॥1॥

फिर राजा ने गौतमवंशीय अरुणपुत्र उद्दालक से पूछा—"हे गौतम ! तुम किसे आत्मा मानकर उपासना करते हो ?" आरुणि बोला—"हे भगवन् ! हे राजन् ! मैं पृथ्वी को आत्मा मानकर उपासना करता हूँ।" राजा बोला—"वह 'प्रतिष्ठा' नामक वैश्वानर आत्मा है, इसलिए तुम प्रजा और पशुओं से प्रतिष्ठित (अच्छी स्थितिवाले) हो"।

अत्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते पादौ त्वेतावात्मन इति होवाच पादौ ते व्यम्लास्येतां यन्मां नागमिष्य इति ॥2॥

इति सप्तदशः खण्डः ॥

"तुम अन्न खाते हो, प्रिय देखते हो। जो इस आत्मा की इस प्रकार उपासना करता है, वह अन्न खाता है, प्रिय देखता है। परन्तु यह तो आत्मा के मात्र पैर ही हैं।" ऐसा कहकर राजा फिर से बोला—"यदि तुम यहाँ नहीं आते तो तुम्हारे पैर ढीले पड़ जाते।

(यहाँ सत्रहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

अष्टादशः खण्डः

तान्होवाचैते वै खलु सूयं पृथगिवेममात्मानं वैश्वानरं विद्वाꣳसोऽन्नमत्थ यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति ॥1॥

बाद में राजा ने उन सभी से कहा—"तुम सभी आत्मा को भिन्न-भिन्न समझकर अन्न (सुख) भोगते हो। पर जो कोई इसको आकाशरूप मस्तक से लेकर पृथ्वीरूप चरण तक में कि—"यह सब मैं ही हूँ" इस प्रकार वैश्वानर आत्मा की उपासना करता है, वह सब प्राणियों, लोकों, इन्द्रियों, शरीरों आदि में सुख भोगता है"।

तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा संदेहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः ॥2॥

इत्यष्टादशः खण्डः ॥

"इस विराट् पुरुष का स्वर्ग ही सर है, आँखें ही सूर्य हैं, वायु ही प्राण हैं, आकाश ही उदर है, जल ही बस्ति है (मूत्राशय है), पृथ्वी चरण है, वेदि ही वक्षःस्थल है, दर्भ ही लोम हैं, हृदय गार्हपत्य अग्नि है, मन दक्षिणाग्नि है, और मुख आहवनीय अग्नि है।

(यहाँ अठारहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

एकोनविंशः खण्डः

तद्यद्धक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयꣳसं यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तृप्यति ॥1॥

अतः जो अन्न पहले आए, उसमें से पहला ग्रास 'प्राणाय स्वाहा'—ऐसा बोलकर पहली आहुति देनी चाहिए (ग्रास भरना चाहिए)। उससे प्राण तृप्त होते हैं।

प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यत्यादित्ये तृप्यति द्यौस्तृप्यति दिवि तृप्यन्त्यां यत्किंच द्यौश्चादित्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥2॥

इत्येकोनविंशः खण्डः ॥

प्राण तृप्त होने से आँख तृप्त होती है, आँख तृप्त होने पर आदित्य तृप्त होता है, आदित्य के तृप्त होने पर स्वर्ग तृप्त होता है, स्वर्ग के तृप्त होने पर जिस पर स्वर्ग और आदित्य का स्वामित्व है, वह सब तृप्त हो जाता है। सबकी तृप्ति होने से वह अन्नभोक्ता पशुओं से, प्रजा से, अन्न से और ब्रह्मतेज से तृप्त ही जाता है।

(यहाँ उन्नीसवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

विंशः खण्डः

अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां जुहुयाद् व्यानाय स्वाहेति व्यानस्तृप्यति ॥1॥

उसके बाद दूसरी आहुति —'व्यानाय स्वाहा' कहकर देनी चाहिए। इससे व्यान तृप्त होता है।

व्याने तृप्यति श्रोत्रं तृप्यति श्रोत्रे तृप्यति चन्द्रमास्तृप्यति चन्द्रमसि तृप्यति दिशस्तृप्यन्ति दिक्षु तृप्यन्तीषु यत्किंच दिशश्च चन्द्रमाश्चाधितिष्ठन्ति तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥2॥

इति विंशः खण्डः ॥

व्यान तृप्त होने से श्रोत्र तृप्त होता है, श्रोत्र तृप्त होने से चन्द्रमा तृप्त होता है, चन्द्रमा के तृप्त होने से दिशाएँ तृप्त होती हैं, दिशाएँ तृप्त होने पर जो कुछ भी दिशाओं और चन्द्रमा के स्वामित्व में है, वह सब कुछ तृप्त हो जाता है। सबकी तृप्ति होने से वह अन्नभोक्ता पशुओं से, प्रजा से, अन्न से और ब्रह्मतेज से तृप्त हो जाता है।

(यहाँ बीसवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

एकविंशः खण्डः

अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयादपानाय स्वाहेत्यपानस्तृप्यति ॥1॥

अब जो तीसरी आहुति देनी है, वह 'अपानाय स्वाहा'—यह कहकर देनी चाहिए। इससे अपान तृप्त होता है।

अपाने तृप्यति वाक्तृप्यति वाचि तृप्यन्त्यामग्निस्तृप्यत्यग्नौ तृप्यति पृथिवी तृप्यति पृथिव्यां तृप्यन्त्यां यत्किंच पृथिवीं चाग्निश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥2॥

इत्येकविंशः खण्डः ॥

अपान के तृप्त होने से वाणी तृप्त होती है, वाणी के तृप्त होने से अग्नि तृप्त होता है, अग्नि के तृप्त होने से पृथ्वी तृप्त होती है, पृथ्वी के तृप्त होने पर जो कुछ भी पृथ्वी और अग्नि के आधिपत्य में है, वह सब तृप्त हो जाता है। ऐसा होने से वह अन्नभोक्ता प्रजा और पशुओं से, अन्न आदि से, तृप्त हो जाता है, वह ब्रह्मतेज से युक्त होता है।

(यहाँ इक्कीसवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

द्वाविंशः खण्डः

अथ यां चतुर्थीं जुहुयात्तां जुहुयात्समानाय स्वाहेति समानस्तृप्यति ॥1॥

बाद में 'समानाय स्वाहा'—यह बोलकर चौथी आहुति देनी चाहिए (ग्रास भरना चाहिए)। इससे समान तृप्त होता है।

समाने तृप्यति मनस्तृप्यति मनसि तृप्यति पर्जन्यस्तृप्यति पर्जन्ये तृप्यति विद्युत्तृप्यति विद्युति तृप्यन्त्यां यत्किंच विद्युच्च पर्जन्यश्चाधितिष्ठस्त-

तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्च-सेनेति ॥2॥

इति द्वाविंशः खण्डः ॥

समान के तृप्त होने से मन तृप्त होता है, मन के तृप्त होने से पर्जन्य तृप्त होता है, पर्जन्य के तृप्त होने से विद्युत् तृप्त होती है, विद्युत् के तृप्त होने से जो कुछ भी विद्युत् और पर्जन्य के आधिपत्य में है, वह तृप्त हो जाता है। ऐसा होने से वह अन्न भोक्ता प्रजा, पशुओं और अन्नादि से तृप्त हो जाता है, ब्रह्मतेज से युक्त होता है।

(यहाँ बाईसवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

त्रयोविंशः खण्डः

अथ यां पञ्चमीं जुहुयात्तां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्युदानस्तृप्यति ॥1॥

बाद में 'उदानाय स्वाहा'—यह बोलकर पाँचवीं (ग्रास रूप) आहुति देनी चाहिए। इससे उदान तृप्त होता है।

उदाने तृप्यति त्वक् तृप्यति त्वचि तृप्यन्त्यां वायुस्तृप्यति वायौ तृप्यत्या-काशस्तृप्यत्याकाशे तृप्यति यत्किंच वायुश्चाकाशश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥2॥

इति त्रयोविंशः खण्डः ॥

उदान तृप्त होने से त्वचा तृप्त होती है, त्वचा तृप्त होने से वायु तृप्त होता है, वायु तृप्त होने से आकाश तृप्त होता है, आकाश तृप्त होने से आकाश और वायु के प्रभुत्व वाला जो कुछ है, तृप्त होता है। ऐसा होने से वह अन्नभोक्ता प्रजा, पशुओं और अन्नादि से तृप्त होता है, ब्रह्मतेज से युक्त होता है।

(यहाँ तेईसवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

चतुर्विंशः खण्डः

स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गारानपोह्य भस्मनि जुहुयात्तादृक् तत्स्यात् ॥1॥

जो मनुष्य इस वैश्वानरदर्शन को बिना जाने ही होम करता है, उसका वह अग्निहोत्र तो जैसे अंगारों को दूर करके भस्म में आहुति देता हो, ऐसा ही होता है।

अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मसु हुतं भवति ॥2॥

जो यह सब समझकर अग्निहोत्र करता है, वह सभी लोकों के लिए, सभी प्राणियों के लिए और सभी आत्माओं के लिए होम करता है।

तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवꣳहास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥3॥

जैसे मुंज की सलाई का अग्रभाग अग्नि में डालने से तुरन्त जल जाता है, वैसे ही इसे जाननेवाला कोई मनुष्य यदि अग्निहोत्र करे, तो उसके सभी पाप जल जाते हैं।

तस्मादु हैवंविद्यद्यपि चण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छेदात्मनि हैवास्य तद्वैश्वानरे हुतꣳ स्यादिति तदेष श्लोकः ॥4॥

अतः इस प्रकार जाननेवाला यदि चाण्डाल को उच्छिष्ट (जूठा) दे, तो भी वह अन्न वैश्वानर आत्मा में यज्ञ करने के समान है। इस विषय में यह मन्त्र है—

यथेह क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासते।
एवꣳसर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासत ॥
इत्यग्निहोत्रमुपासत इति ॥5॥

इति चतुर्विंशः खण्डः ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमोऽध्यायः ॥5॥

जिस तरह भूखे बच्चे माँ की राह देखते हैं, वैसे ही सभी प्राणी इस ज्ञानी के हव्य रूप यजन की (यह तत्त्वज्ञानी कब भोजन लेगा, इसकी) राह देखते हैं।

(यहाँ चौबीसवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

यहाँ छान्दोग्योपनिषद् का पाँचवाँ अध्याय समाप्त हुआ।

❋

अथ षष्ठोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः

ॐ श्वेतकेतुर्हारुणेय आस तꣳ ह पितोवाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यं न वै सोम्य ! अस्मत्कुलीनोऽननूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति ॥1॥

अरुण का पुत्र श्वेतकेतु था। उससे पिता ने कहा—"हे श्वेतकेतु ! ब्रह्मचर्याश्रम में रहो। हे सोम्य ! हमारे कुल में जन्मा कोई पुरुष बिना अध्ययन किए केवल नाम का ब्राह्मण ही नहीं रहता।

स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंꣳशतिवर्षः सर्वान्वेदानधीत्य महामना अनूचानमानी स्तब्ध एयाय तꣳह पितोवाच श्वेतकेतो यन्नु सोम्येदं महामना अनूचानमानी स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यः ॥2॥

बारह वर्ष का वह गुरु के यहाँ रहकर चौबीस साल तक सभी वेदों का अध्ययन करके अपने को बड़ा पण्डित और पढ़ालिखा मानता हुआ गर्व से अक्खड़ बनकर लौटा। तब उसके पिता ने पूछा—"हे श्वेतकेतु ! हे सोम्य ! जो तुम इस प्रकार अपने को बड़ा पण्डित और पढ़ा-लिखा मानकर गर्विष्ट हुए हो, तो क्या तुमने अपने गुरु से परब्रह्म का उपदेश पूछा है ?"

येनाश्रुतꣳश्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति ॥3॥

"जिससे न सुना हुआ सुना होता है, नहीं विचारा हुआ विचारा होता है, न जाना हुआ जाना जाता है ?" यह सुनकर श्वेतकेतु बोला—"भगवन् ! ऐसा उपदेश कैसे होता है ?"

यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातꣳस्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ॥4॥

तब पिता बोले—"जैसे मिट्टी के एक पिण्ड से मिट्टी से बने सभी पदार्थ जाने जा सकते हैं, क्योंकि मिट्टी से बने पदार्थों के नाम-रूप वाणी के आश्रय में रहे हुए विकार हैं। वास्तव में तो मिट्टी ही सत्य है।

यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातꣳ स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं लोहमित्येव सत्यम् ॥5॥

"हे सौम्य ! जैसे एक लोहमणि (सोने की ईंट) के ज्ञान से सभी सुवर्णनिर्मित गहने जाने जा सकते हैं। वाणी के आश्रय में रहे हुए नामों के ही ये सब विकार हैं। वास्तव में तो सोना ही सत्य है।"

यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातꣳ स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं कार्ष्णायसमित्येव सत्यमेवꣳ सोम्य स आदेशो भवतीति ॥6॥

"हे सोम्य ! जिस प्रकार एक ही नखैनी (नख काटने का औजार) के ज्ञान से सभी लोहमय पदार्थ जाने जा सकते हैं। लोहोत्पन्न सभी पदार्थों का नाममात्र वाणी के आश्रय में रहे हुए विकार हैं। वास्तव में सत्य तो एक लोहा ही है।"

न वै नूनं भगवन्तस्त एतदवेदिषुर्यद्ध्येदवेदिष्यन् कथं मे नावक्ष्यन्निति भगवाꣳस्त्वेवमेतद्ब्रवीत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥7॥

इति प्रथमः खण्डः ॥

तब श्वेतकेतु ने कहा—"मेरे पूज्य गुरु वह नहीं जानते होंगे, यदि जानते होते तो मुझे क्यों नहीं बताते ? इसलिए पूज्य आप ही मुझसे यह कहिए।" तब पिता ने कहा—ठीक है, हे सोम्य !"

(यहाँ पहला खण्ड पूरा हुआ।)

❋

द्वितीयः खण्डः

सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतः सज्जायत ॥1॥

हे सोम्य ! यह पहले सत् ही था, वह एक था—अद्वितीय था। कुछ लोग ऐसा कहते हैं कि असत् ही पहले था, वह एक और अद्वितीय था। उस असत् में से सत् जन्मा।

कुतस्तु खलु सोम्यैवꣳ स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेतेति। सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ॥2॥

हे सोम्य ! परन्तु ऐसा कैसे हो सकता है ? कुछ न हो, उसमें से सत् कैसे उत्पन्न हो सकता है ? इसलिए हे सौम्य ! पहले 'सत्' ही था, वह अकेला ही था, अन्य कुछ नहीं था।

तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत। तत्तेज ऐक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति तदपोऽसृजत। तस्माद्यत्र क्व च शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेजस एव तद्ध्यापो जायन्ते ॥3॥

उसने संकल्प किया—"मैं बहुत होऊँ, अनेक प्रकार से उत्पन्न होऊँ।" उसने तेज बनाया। उस तेज ने संकल्प किया—"मैं बहुत होऊँ", तो उसने पानी बनाया। इसीलिए जहाँ-कहीं मनुष्य शोक करता है या उसे पसीना आता है, वह तेजसे (गरमी से) ही पानी होता है।

ता आप ऐक्षन्त बह्वयः स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजन्त। तस्माद्यत्र क्व च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवत्यद्भ्य एव तदध्यन्नाद्यं जायते ॥4॥

इति द्वितीयः खण्डः ॥

फिर उस पानी ने सोचा—'मैं बहुत होऊँ', 'बहुत रूप धारण करूँ'—तो उसने अन्न पैदा किया। इसीलिए जहाँ कहीं भी वर्षा होती है वहाँ बहुत अन्न होता है। पानी से ही वह अन्न उपजता है।

(यहाँ दूसरा खण्ड पूरा हुआ।)

❋

तृतीयः खण्डः

तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति ॥1॥

इन प्राणियों के तीन बीज (प्रकार) हैं—अण्डे से उत्पन्न होनेवाले, जीव (जरायु) से उत्पन्न होनेवाले और धरती को भेदकर उत्पन्न होनेवाले। (यहाँ स्वेदज का अन्तर्भाव अण्डज में किया गया है)।

सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति ॥2॥

फिर उस 'सत्' तत्त्व ने सोचा कि "अब मैं इन तेज, जल और अन्न में जीव के साथ प्रवेश करके उन्हें अलग-अलग नामवाले और रूपवाले बनाऊँ।"

तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् ॥3॥

"और इन तीनों देवताओं को (तेज, जल और अन्न) तिगुना कर दूँ"—ऐसा सोचकर उस 'सत्' तत्त्व ने (सत् नामक देव ने) उन तीनों देवताओं में जीव के साथ प्रवेश किया और उन्हें अलग-अलग नाम-रूप वाला बनाया।

तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोद्यथा नु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति ॥4॥

इति तृतीयः खण्डः ॥

"हे सोम्य! बाद में उसने उन तीनों देवताओं को त्रिगुणित त्रिगुणित बनाया। ऐसा किस तरह किया, वह मैं तुम्हें समझाता हूँ।"

(यहाँ तीसरा खण्ड पूरा हुआ।)

❋

चतुर्थः खण्डः

यदग्ने रोहितꣳ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥1॥

तिगुने किए अग्नि में जो लाल वर्ण है वह तेज का रूप है, जो शुक्ल है वह जल का और जो काला वर्ण है वह अन्न (पृथ्वी) का रूप है। अग्नि का अग्नित्व चला गया। वाणी से कहा जाने वाला नाममात्र का ही वह विकार है। तीन रूप ही वास्तव में सत्य हैं।

यदादित्यस्य रोहितꣳ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादादित्यादादित्यत्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥2॥

सूर्य का लाल वर्ण तेज का रूप है, जो शुक्लवर्ण है वह जल का रूप है, जो कृष्ण वर्ण है, वह अन्न (पृथ्वी) का रूप है। इस तरह आदित्य से आदित्यत्व चला गया। वाणी से कहा जानेवाला नाममात्र का ही वह विकार है। वास्तव में तीन रूप ही सत्य हैं।

यच्चन्द्रमसो रोहितꣳ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाच्चन्द्राच्चन्द्रत्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥3॥

चन्द्रमा में जो लाल वर्ण है वह तेज का रूप है, जो शुक्ल वर्ण है वह जल का रूप है और जो कृष्णवर्ण है वह अन्न (पृथ्वी) का रूप है। इस तरह चन्द्र का चन्द्रत्व चला गया। वाणी का आश्रित नाममात्र का ही यह विकार रह गया। वास्तव में तीन रूप ही सत्य हैं।

यद्विद्युतो रोहितꣳ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाद्विद्युतो विद्युत्त्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥4॥

विद्युत् में जो लाल वर्ण है वह तेज का रूप है, जो शुक्ल वर्ण है वह जल का रूप है और जो कृष्णवर्ण है, वह अन्न (पृथ्वी) का रूप है। इस तरह विद्युत् का विद्युत्त्व चला गया। वाणी में आश्रित नाममात्र का विकार रह गया! वास्तव में तीन रूप ही सत्य हैं।

एतद्ध स्म वै तद्विद्वाꣳस आहुः पूर्वे महाशाला महाश्रोत्रिया न नोऽद्य कश्चनाश्रुतममतमविज्ञातमुदाहरिष्यतीति ह्येभ्यो विदांचक्रुः ॥5॥

इस त्रिवृत्करण को जाननेवाले पूर्व के बड़े गृहस्थों और महाश्रोत्रियों ने कहा था कि—'हमारे कुल में आज से कोई ऐसा नहीं कह सकेगा कि यह न सुना हुआ, न माना हुआ, न ठीक से जाना हुआ है। क्योंकि अग्नि आदि के दृष्टान्त से वे सब कुछ जानते थे।

यदु रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपमिति तद्विदांचक्रुर्यदु शुक्लमिवाभूदित्यपाꣳ रूपमिति तद्विदांचक्रुर्यदु कृष्णमिवाभूदित्यन्नस्य रूपमिति तद्विदांचक्रुः ॥6॥

जो लालिमा जैसा रूप दिखाई देता था उसे वे तेज का रूप जानते थे, जो सफेद रूप दिखाई पड़ता था उसे वे जल का रूप समझते थे, और जो काला-सा रूप दिखाई पड़ता था उसे वे अन्न (पृथ्वी) का रूप समझते थे।

यद्विज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव देवतानाꣳ समास इति तद्विदांचक्रुर्यथा नु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति ॥7॥

इति चतुर्थः खण्डः ॥

जो कुछ भी न समझ में आनेवाली वस्तु हो, तो उसे वे इन्हीं तीन तत्त्वों से बनी हुई समझते थे। हे सोम्य! अब ये तीनों देव किस तरह मनुष्य के शरीर में त्रिगुणित हुए, वह मैं तुम्हें समझाऊँगा।

(यहाँ चौथा खण्ड पूरा हुआ।)

❋

पञ्चमः खण्डः

अन्नमशितं त्रेधा विधीयते। तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्माꣳसं योऽणिष्ठस्तन्मनः ॥1॥

खाए हुए अन्न के तीन परिणाम होते हैं, जो स्थूल भाग है वह मल बनता है, जो मध्य भाग है उसका मांस बनता है और जो सूक्ष्म भाग है उसका मन बनता है।

आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तल्लोहितं योऽणिष्ठः स प्राणः ॥2॥

पिये हुए जल के तीन परिणाम होते हैं। उसका जो स्थूल भाग है वह मूत्र बनता है, जो मध्यम है वह लहू बनता है और जो सूक्ष्म है वह प्राण है।

तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति यो मध्यमः स मज्जा योऽणिष्ठः सा वाक् ॥3॥

खाए हुए घृतादि तेज के तीन परिणाम होते हैं, उसका स्थूलतम भाग है वह हड्डियाँ बनता है, मध्यम भाग चरबी होता है और सूक्ष्मतम भाग वाणी बनता है।

अन्नमयꣳ हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥4॥

इति पञ्चमः खण्डः ॥

"हे सोम्य ! मन अन्नमय है, प्राण जलमय है और वाणी तेजोमय है।" आरुणि के ऐसा कहने पर श्वेतकेतु बोला—"भगवन् ! मुझे फिर से विस्तृत रूप में समझाइए।" पिता ने कहा—"ठीक है।"

(यहाँ पाँचवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

षष्ठः खण्डः

दध्नः सोम्य मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति तत्सर्पिर्भवति ॥1॥

हे सोम्य ! मथे हुए दही का जो सूक्ष्म भाग है वही ऊर्ध्व-गमन करते हुए घृत रूप में परिणत होता है।

एवमेव खलु सोम्यान्नस्याश्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति तन्मनो भवति ॥2॥

हे सोम्य ! इसी प्रकार खाए जानेवाले अन्न का जो अतिसूक्ष्म अंश है, जो ऊपर एकत्रित होता है वही मन रूप में परिणत होता है।

अपाꣳ सोम्य पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति स प्राणो भवति ॥3॥

हे सोम्य ! पिये जानेवाले जल का सूक्ष्मतम भाग जो ऊपर एकत्रित होता है, वही प्राण के रूप में परिणत होता है।

तेजसः सोम्याश्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति सा वाग्भवति ॥4॥

हे सोम्य ! ग्रहण किए हुए तेज का सूक्ष्मतम भाग जो ऊपर आता है, वही वाणी के रूप में परिणत होता है।

अन्नमयꣳहि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥5॥

इति षष्ठः खण्डः ॥

"हे सोम्य ! मन अन्नमय है, प्राण जलमय है, वाणी तेजोमयी है।" आरुणि ने ऐसा कहा, तब श्वेतकेतु बोला—"भगवन् ! फिर से और अधिक समझाइए।" पिता ने कहा—"हाँ, ठीक है।"

(यहाँ छठा खण्ड पूरा हुआ।)

❋

सप्तमः खण्डः

षोडशकलः सोम्य पुरुषः पञ्चदशाहानि माशीः। काममपः पिबापोमयः प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यत इति ॥1॥

हे सोम्य ! यह पुरुष सोलह कलाओं वाला है। पंद्रह दिनों तक तुम खाओ नहीं। परन्तु अपनी इच्छानुसार जल पीओ। क्योंकि पानी नहीं पिओगे, तो प्राण निकल जाएँगे। (क्योंकि प्राण आपोमय है)।

स ह पञ्चदशाहानि नाशाथ हैनमुपससाद। किं ब्रवीमि भो इत्यृचः सोम्य यजूꣳषि सामानीति स होवाच न वै मा प्रतिभान्ति भो इति ॥2॥

उसने पंद्रह दिनों तक खाया नहीं, फिर बाद में पिता के पास आकर बोला—"जी, मैं क्या बोलूँ ?" पिता ने कहा—"ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद के मंत्र बोलो।" उसने कहा—"जी, मुझे तो कुछ याद नहीं आता।

तꣳ होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकोऽङ्गारः खद्योतमात्रः परिशिष्टः स्यात्तेन ततोऽपि न बहु दहेदेवꣳ सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलाऽतिशिष्टा स्यात्तयैतर्हि वेदान्नानुभवस्यशानाथ मे विज्ञास्यसीति ॥3॥

आरुणि ने उससे कहा—"हे सोम्य ! जैसे बहुत ईंधन से प्रज्वलित अग्नि का एक जुगनू जैसा अंगारा ही शेष रहा हो, तो वह अपने से बड़े परिमाणवाले पदार्थ को नहीं जला सकता। इसी प्रकार तुम्हारी सोलह कलाओं में से मात्र एक कला ही शेष रही हो, तो उस एक ही कला से इस समय तुम वेदों का अनुभव नहीं कर सकते हो। अब तुम खा लो। बाद में मेरी बात को समझ सकोगे।

स हाशाथ हैनमुपससाद तꣳह यत्किंच पप्रच्छ सर्वꣳ ह प्रतिपेदे ॥4॥

उसने खाया और बाद में वह अपने पिता के पास गया। उस समय पिता ने जो कुछ भी कहा, उन सबको वह समझ गया।

तꣳ होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकमङ्गारं खद्योतमात्रं परिशिष्टं तं तृणैरूपसमाधाय प्राज्वलयेत्तेन ततोऽपि बहु दहेत् ॥5॥

आरुणि ने उससे कहा—"हे सोम्य, जिस तरह बहुत ईंधन से प्रज्वलित अग्नि के शेष रह गए जुगनू जैसे छोटे अंगारे में तिनके, घास, लकड़ियाँ आदि डालकर धीरे-धीरे जलाया जाए, तो फिर ज्यादा परिमाणवाले पदार्थ को भी वह जला सकता है।

एवꣳ सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलाऽतिशिष्टाऽभूत्सान्नेनोपसमाहिता प्राज्वालीत्तयैतर्हि वेदाननुभवस्यन्नमयꣳ हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥6॥

इति सप्तमः खण्डः ॥

"इस प्रकार हे सोम्य ! पंद्रह दिनों तक भोजन किए बिना तुम्हारी सोलह कलाओं में से एक ही कला अवशिष्ट रही थी। वह कला अन्न से फिर से प्रज्वलित की गई। इसीलिए तुम इस समय वेदों को याद करते हो। हे सोम्य ! मन ही अन्नमय है, प्राण जलमय है, और वाणी तेजोमय है। ऐसा समझो।" पिता ने ऐसा कहा तो पुत्र समझ गया। समझ गया।

(यहाँ सातवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

अष्टमः खण्डः

उद्दालको हारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच स्वप्नान्तं मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनꣳ स्वपितीत्याचक्षते स्वꣳ ह्यपीतो भवति ॥1॥

आरुणि उद्दालक ने अपने पुत्र श्वेतकेतु से कहा—"हे सोम्य ! अब तुम मुझ से स्वप्नावस्था के विषय में जानो। स्वप्नावस्था में पुरुष 'स्वपिति' (अपि इति) अर्थात् सत् के साथ मिल जाता है। इसलिए सो जाता है। स्वयम् अपने आपको अपीत = मिला हुआ रहता है। इसलिए उसे 'स्वपिति' कहा जाता है अर्थात् अपने साथ मिला हुआ रहता है।

स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा बन्धनमेवोपश्रयत एवमेव खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते प्राणबन्धनꣳ हि सोम्य मन इति ॥2॥

जैसे डोरी से बाँधा हुआ कोई पक्षी प्रत्येक दिशा में घूमकर कहीं भी आश्रय न मिलने पर, अपने बन्धन का ही आश्रय लेता है, उसी प्रकार हे सोम्य ! यह मन प्रत्येक दिशा में घूमकर कहीं भी आश्रय न मिलने पर प्राण का आश्रय ही लेता है। हे सोम्य ! मन प्राणरूपी बन्धनवाला है।

अशनापिपासे मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषोऽशिशिषति नामाप एव तदशितं नयन्ते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तदप आचक्षतेऽशनायेति तत्रैतच्छुङ्गमुत्पतितꣳ सोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति ॥3॥

अब हे सोम्य ! तुम मुझसे 'अशनाय' (भूख) और पिपासा के विषय में जान लो। जब कोई पुरुष 'अशन' (खाने) की इच्छा करता है, तब उस खाए हुए अन्न को पानी ही ले जाता है (नयति)। तो जिस प्रकार गाय को ले जानेवाला 'गोनाय', अश्व को ले जानेवाला 'अश्वनाय' और पुरुष को ले जानेवाला 'पुरुषनाय' कहलाता है, वैसे ही अशित को ले जाने वाला 'अशनाय' कहलाता है। पानी को अशनाय कहते हैं। ऐसा होने से इस जलरूप अशनाय से ही शरीररूप शुंग (कार्य) उत्पन्न हुआ है। क्योंकि कारण के बिना कार्य उत्पन्न नहीं होता।

तस्य क्व मूलꣳ स्यादन्यत्रान्नादेवमेव खलु सोम्यान्नेन शुङ्गेनापोमूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः ॥4॥

उस (शरीर) का अन्न के सिवा क्या कारण हो सकता है। हे सोम्य ! इस अन्नरूप कार्य का मूल जल को जानो। हे सोम्य ! जल रूप कार्य का मूल तेज को जानो और तेजरूप कार्य का मूल 'सत्' तत्त्व को जानो। हे सोम्य ! यह सब प्रजा सत् रूप आश्रयवाली और सत् तत्त्व में ही अधिष्ठित है अर्थात् सत् रूप कारणवाली है।

अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति नाम तेज एव तत्पीतं नयते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तत्तेज आचष्ट उदन्येति तत्रैतदेव शुङ्गमुत्पतितꣳ सोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति ॥5॥

जब पुरुष को 'पिपासा (पीने की इच्छा) होती है, तो पिए हुए जल को तेज ही ले जाता है। जैसे गाय को हाँकनेवाला 'गोनाय', अश्व को हाँकनेवाला 'अश्वनाय' और पुरुष को ले जानेवाला 'पुरुषनाय' कहलाता है, इसी तरह तेज को 'उदन्य' (उदक को ले जानेवाला) कहा गया है। हे सोम्य ! यह शरीर कार्यरूप है, कारण के बिना वह उत्पन्न नहीं हो सकता।

तस्य क्व मूलꣳ स्यादन्यत्राद्भ्योऽद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तदुक्तं पुरस्तादेव भवत्यस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम् ॥6॥

जल के सिवा शरीर का मूल भला क्या हो सकता है ? हे सोम्य ! जल रूप कार्य का कारण तेज को ही जानो। और तेजरूप कार्य का कारण 'सत्' तत्त्व को जानो। ये सारी प्रजाएँ हे सोम्य ! सत् रूप कारणवाली हैं, सत् पर ही अवलम्बित हैं और सत् में ही अधिष्ठित हैं। हे सोम्य ! जिस प्रकार ये तीनों—अन्न-जल-तेज प्रत्येक तिगुना-तिगुना होता है, वह पहले ही बताया जा चुका है। हे सोम्य ! यह पुरुष जब मरने लगता है, तब उसकी वाणी मन में समा जाती है, मन प्राण में और प्राण तेज में समा जाता है।

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥7॥

इत्यष्टमः खण्डः ॥

यह जो सूक्ष्म है, यह सारा जगत् उसी का आत्मरूप है। हे श्वेतकेतु ! तो वास्तविक रूप से वह आत्मतत्त्व तुम्हीं हो। बाद में श्वेतकेतु बोला—"भगवन् ! और भी अधिक स्पष्टतापूर्वक कहिए" तब आरुणि ने कहा—"ठीक है।"

(यहाँ आठवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

नवमः खण्डः

यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणाꣳरसान्समवहारमेकताꣳ रसं गमयन्ति ॥1॥

हे सोम्य ! जैसे मधुमक्खियाँ अनेक वृक्षों के फूलों के रस को ले आकर उन सभी रसों को एक-रूप बना देती हैं और मधु बनाती हैं।

ते यथा तत्र न विवेकं लभन्तेऽमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्म्यमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह इति ॥2॥

मधु बनने के बाद उस मधु में—"मैं अमुक-अमुक वृक्ष का रस हूँ।" इस प्रकार का कोई भेद जाना नहीं जा सकता, इसी प्रकार हे सोम्य ! ये सारी प्रजाएँ सत् से मिलकर यह नहीं जानतीं कि हम अलग-अलग थीं और सत् में मिली हैं।

त इह व्याघ्रो वा सिꣳहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दꣳशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति ॥3॥

बाघ, सिंह, वृक, वराह, कीड़ा, जुगनू, डाँस या मच्छर—आदि सभी पहले यहाँ जैसे थे, उसी रूप में फिर से जब सत् से अलग होते हैं, तब स्वरूप वाले हो जाते हैं।

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥4॥

इति नवमः खण्डः ॥

"अतः यह सत् रूप सूक्ष्म तत्त्व ही सारे जगत् का मूल है, वही जगत् का आत्मा है, वही सत्य है, और हे श्वेतकेतु ! वह आत्मा तुम्हीं हो।" पिता के ऐसा कहने पर श्वेतकेतु ने कहा—"भगवन् ! मुझे फिर से समझाइए", तब पिता ने कहा—"ठीक है।"

(यहाँ नवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

दशमः खण्डः

इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्यन्दन्ते पश्चात्प्रतीच्यस्ताः समुद्रात्समुद्रमेवापियन्ति स समुद्र एव भवति ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीति ॥1॥

"हे सोम्य ! पूर्व दिशावाली नदियाँ पूर्व की ओर बहती हैं, पश्चिम की नदियाँ पश्चिम की ओर बहती हैं। ये सभी नदियाँ समुद्र से निकल कर समुद्र में ही मिल जाती हैं। समुद्र से मिली हुई वे नहीं जानतीं कि मैं अमुक-अमुक नदी हूँ।

एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजा सत आगत्य न विदुः सत आगच्छामह इति त इह व्याघ्रो वा सिꣳहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दꣳशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति ॥2॥

हे सोम्य ! इसी प्रकार ये सब प्रजाएँ सत् से आकर भी यह नहीं जानतीं कि हम सत् से ही आ रहे हैं। इस लोक में बाघ, सिंह, वृक, वराह, कीड़ा, जुगनू, डाँस, मच्छर आदि जो-जो होते हैं, सत् से निकलकर वे उसी रूपवाले होते हैं।

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥3॥

इति दशमः खण्डः ॥

वह जो यह सूक्ष्म आत्मा है, यह सारा जगत् उसी का स्वरूप है, वही सत्य है और हे श्वेतकेतु ! तुम्हीं वह आत्मा हो" पिता के ऐसा कहने पर पुत्र ने कहा—"हे भगवन् ! आप फिर से मुझे उपदेश दीजिए।" तब पिता ने कहा—"ठीक है।"

(यहाँ दसवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

एकादशः खण्डः

अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेद्यो मध्येऽभ्याहन्याज्जीवन्स्रवेद्योऽग्रेऽभ्याहन्याज्जीवन्स्रवेत्स एष जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदनमानस्तिष्ठति ॥1॥

हे सोम्य ! इस महान् वृक्ष के मूल में अगर कोई प्रहार करे उसमें से रस का स्राव होता है, और वह जीवित रहता है। कोई यदि बीच के भाग में प्रहार करे तो भी वहाँ रस का स्राव होता है और वृक्ष जीवित ही रहता है। अगर कोई अग्र भाग में प्रहार करे, तो भी वहाँ रस झरता है और वृक्ष जीवित रहता है। वह यह वृक्ष जीवात्मा से संपूर्णतया व्याप्त है। वृक्ष उस आत्मा का रस पीता हुआ आनन्द से खड़ा रहता है।

अस्य यदेकाꣳ शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति द्वितीयां जहात्यथ सा शुष्यति तृतीयां जहात्यथ सा शुष्यति सर्वं जहाति सर्वः शुष्यति ॥2॥

जब इसकी एक शाखा को जीव छोड़ देता है, तो वह सूख जाती है, जब दूसरी को छोड़ देता है तब वह सूख जाती है, जब तीसरी को छोड़ता है तो वह भी सूख जाती है और जब सबको छोड़ देता है, तब सारा वृक्ष ही सूख जाता है।

एवमेव खलु सोम्य विद्धीति होवाच जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥3॥

इत्येकादशः खण्डः ॥

हे सोम्य ! ठीक उसी तरह जीव के निकल जाने के बाद सचमुच यह शरीर मर जाता है, परन्तु, जीव नहीं मरता। ऐसा तुम जानो।" उसने आगे यह भी कहा कि—"यह जो अणिमा (सूक्ष्मतम) तत्त्व है, वही आत्मा है, सारा जगत् इसी का रूप है, वही सत्य है। हे श्वेतकेतु ! वह तत्त्व तुम्हीं हो।" तब श्वेतकेतु ने कहा—"भगवन् ! और भी आगे मुझे समझाइए।" तब पिता ने कहा—"हाँ ठीक है।"

(यहाँ ग्यारहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

द्वादशः खण्डः

न्यग्रोधफलमत आहरेतीदं भगव इति भिन्द्धीति भिन्नं भगव इति किमत्र पश्यसीत्यण्व्य इवेमा धाना भगव इत्यासामङ्गैकां भिन्द्धीति भिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसीति न किंचन भगव इति ॥1॥

पिता बोले—'एक वटफल लाओ।' पुत्र बोला—'यह लाया भगवन्।' पिता बोले—'इसे तोड़ो'। पुत्र बोला—'यह तोड़ा भगवन्', पिता बोले—'इसमें क्या देखते हो ?' पुत्र बोला—'अतिसूक्ष्म बीज भगवन्।' पिता बोले—'भाई, इसमें से एक को तोड़ो', पुत्र बोला—'तोड़ा भगवन्'। पिता ने पूछा—'इसमें क्या देखते हो ?' पुत्र ने कहा—'हे भगवन्। मैं तो इसमें कुछ भी नहीं देखता।'

तꣳ होवाच यं वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयस एतस्य वै सोम्यैषोऽणिम्न एवं महान्न्यग्रोधस्तिष्ठति श्रद्धत्स्व सोम्येति ॥2॥

पिता बोले—"हे सोम्य ! वट के बीज में जिस सूक्ष्म तत्त्व को तुम नहीं देख रहे हो, हे सोम्य ! उसी से यह इतना बड़ा बना है। तुम इस कथन में श्रद्धा रखो"।

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥3॥

इति द्वादशः खण्डः ॥

"वह यह सूक्ष्म (अणु-सा) आत्मा है, सारी सृष्टि उसी से व्याप्त है, वही सत्य है, वही आत्मा है, और श्वेतकेतु ! वह आत्मा तुम्ही हो" तब श्वेतकेतु बोला—'और ज्यादा आप महानुभाव मुझे कहिए"। तब पिता बोले—"ठीक है।"

(यहाँ बारहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

त्रयोदशः खण्डः

लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रातरुपसीदथा इति स ह तथा चकार तꣳ होवाच यद्दोषा लवणमुदकेऽबाधा अङ्ग तदाहरेति तद्धावमृश्य न विवेद ॥1॥

पिता ने कहा—'(रात को) जल में नमक डालकर प्रातःकाल उसे मेरे पास लाओ।" उसने (श्वेतकेतु ने) ऐसा ही किया। तब पिता ने कहा—"रात को जो नमक इसमें डाला था, भाई ! उसे यहाँ लाओ।" श्वेतकेतु ने पानी में उसे खोजा पर वह उसे पा न सका।

यथा विलीनमेवाङ्गास्यान्तादाचामेति कथमिति लवणमिति मध्यादाचामेति कथमिति लवणमित्यन्तादाचामेति कथमिति लवणमित्यभिप्रास्यैस्तदथ मोपसीदथा इति तद्ध तथा चकार तच्छश्वत्संवर्तते तꣳहोवाचात्र वाव किल सत्सोम्य न निभालयसेऽत्रैव किलेति ॥2॥

पिता बोले—"हे वत्स ! जैसे वह (नमक) उसी में (पानी में ही) समा गया है, तुम ऊपर से

उसका आचमन करो। कैसा लगा ?" पुत्र बोला—'खारा'। पिता बोले—"मध्यभाग से आचमन करो। कैसा लगा ?" पुत्र बोला—'खारा'। पिता बोले—"तल भाग से आचमन करो। कैसा लगा ?" पुत्र बोला—'खारा'। पिता ने तब कहा—"अब उस जल को फेंककर मेरे पास आओ।" पुत्र ने ऐसा ही किया। तब पिता ने कहा—"वह नमक हमेशा ही जल में रहता ही है।" और भी कहा कि—"ऐसे ही 'सत्' यहाँ भी विद्यमान ही है। भले ही तुम उसे देख नहीं सकते, पर है तो वह यहाँ ही।"

स ह एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥3॥

इति त्रयोदशः खण्डः ॥

"और वही यह अणु (सूक्ष्म) आत्मा है, सभी उससे व्याप्त है, वही सत्य है, वही आत्मा है और श्वेतकेतु ! तुम ही तो वह आत्मा हो।" तब श्वेतकेतु बोला—"भगवन् ! फिर से और ज्यादा मुझे बताइए।" पिता बोले—"अच्छा सोम्य !"

(यहाँ तेरहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

चतुर्दशः खण्डः

यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्षमानीय तं ततोऽतिजने विसृजेत्स यथा तत्र प्राङ्वोदङ्वाऽधराङ्वा प्रत्यङ्वा प्रध्मायीताभिनद्धाक्ष आनीतोऽभिनद्धाक्षो विसृष्टः ॥1॥

"हे सोम्य ! जिस प्रकार गांधार देश में से आँखें बाँधकर लाए गए पुरुष को किसी निर्जन प्रदेश में छोड़ दिया जाए, और वहाँ पर वह पूर्व, पश्चिम, उत्तर या दक्षिण की ओर मुँह करके क्रन्दन करता है। वह कहता है कि "मैं आँखें बाँधकर यहाँ लाया गया हूँ—मेरी आँखें बाँधकर मुझे यहाँ छोड़ दिया गया है।"

तस्य यथाभिनहनं प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गन्धारा एतां दिशं व्रजेति स ग्रामाद्ग्रामं पृच्छन् पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसम्पद्येतैवमेवेहाचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति ॥2॥

उस पुरुष के बन्धन को खोलकर जैसे उससे कोई कहे—"इस दिशा में गन्धार देश है, इस दिशा में चलो।" तो वह बुद्धिमान और समझदार पुरुष एक गाँव से दूसरे गाँव पूछते-पूछते गन्धार देश में पहुँच ही जाता है। उसी प्रकार इस लोक में आचार्यवाला मनुष्य ही सत् को जान सकता है। उसके लिए मोक्षप्राप्ति में उतनी ही देर लगती है जब तक कि वह देहबन्धन से मुक्त नहीं हो जाता। इसके बाद तो वह पुरुष मुक्त होते ही सत् को प्राप्त कर लेता है।

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥3॥

इति चतुर्दशः खण्डः ॥

"वही यह सूक्ष्मतम है, उसी से सब कुछ व्याप्त है, वह सत्य है, वह आत्मा है और हे श्वेतकेतु ! वह आत्मा तुम ही हो।" श्वेतकेतु बोला—"भगवन् ! और भी आगे समझाइए"। पिता बोले—"हाँ ठीक है सोम्य।"

(यहाँ चौदहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

पञ्चदशः खण्डः

पुरुषꣳ सोम्योतोपतापिनं ज्ञातयः पर्युपासते जानासि मां जानासि मामिति तस्य यावन्न वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायां तावज्जानाति ॥1॥

"हे सोम्य ! ज्वरादि से सख्त तपे हुए आदमी को सब सगे-सम्बन्धी, 'मुझे पहचानते हो ? मुझे पहचानते हो ?'—ऐसा कहते हुए, उसे घेरकर बैठते हैं, तब उसकी वाणी मन में नहीं समा गई होती, मन प्राण में नहीं समाया होता, प्राण तेज में नहीं समाया होता, और तेज परमात्मा में नहीं समाया होता, तब तक वह पहचान पाता है।

अथ यदाऽस्य वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामथ न जानाति ॥2॥

परन्तु, जब उसकी वाणी मन में, मन प्राण में, प्राण तेज में और तेज परमात्मा में समा जाता है, तब वह नहीं पहचान पाता।

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥3॥

इति पञ्चदशः खण्डः ॥

"वह यह सूक्ष्मतम तत्त्व है, वह सर्व का स्रोत है, वह सत्य है, वह आत्मा है, हे श्वेतकेतु ! और तुम वही आत्मा हो"। तब श्वेतकेतु बोला—"हे भगवन् ! और भी ज्यादा मुझे बताइए।" पिता बोले—"ठीक है, सोम्य !"

(यहाँ पंद्रहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

षोडशः खण्डः

पुरुषꣳ सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपहार्षीत्स्तेयमहार्षीत्परशुमस्मै तपतेति स यदि तस्य कर्ता भवति तत एवानृतमात्मानं कुरुते सोऽनृताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते ॥1॥

"और हे सोम्य ! किसी पुरुष को हाथ बाँधकर (राजपुरुष) ले आते हैं और कहते हैं—"इसने चोरी की है। इसके लिए कुल्हाड़ी तपाओ। अगर इसने चोरी की है, फिर भी झूठ बोलता है कि मैं चोर नहीं हूँ, तो जब वह तपी हुई कुल्हाड़ी को छुएगा तो वह जलकर मृत्यु को प्राप्त हो जायेगा।

अथ यदि तस्याकर्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स सत्याभिसन्धः सत्येनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दह्यतेऽथ मुच्यते ॥2॥

और यदि उसने चोरी नहीं की है, तो उसी से ही वह अपने आत्मा को सच्चा कर देता है। सत्याश्रयी वह अपनी आत्मा को सत्य से ढँककर तपी हुई कुल्हाड़ी को छूता है, तो वह नहीं जलता और मुक्त हो जाता है।

स यथा तत्र नादाह्येतैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥3॥

इति षोडशः खण्डः ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि षष्ठोऽध्यायः ॥6॥

जैसे वह सत्याश्रयी पुरुष तप्त कुल्हाड़ी से नहीं जलता है, वैसे ही वह सत्यात्मक ही सबकुछ है, वही सत् है, वही आत्मा है, और हे श्वेतकेतु ! वह आत्मा तुम ही हो। तब श्वेतकेतु ने कहा भगवन् ! मैं उस सत्यतत्त्व को समझ गया, समझ गया।

(यहाँ सोलहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

यहाँ छान्दोग्योपनिषद् में छठा अध्याय समाप्त हुआ।

❋

अथ सप्तमोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः

अधीहि भगव इति होपसपाद सनत्कुमारं नारदस्तꣳ होवाच यद्वेत्थ तेन मोपसीद ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति स होवाच ॥1॥

एक बार नारद सनत्कुमार के पास गए और उनसे कहने लगे—"हे भगवन्! मुझे उपदेश दीजिए"। तब सनत्कुमार ने उनसे कहा—"पहले तुम जो कुछ जानते हो वह कहो, बाद में उससे आगे की बात कहूँगा।

ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदꣳ सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यꣳ राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्याꣳ सर्पदेवजन-विद्यामेतद्भगवोऽध्येमि ॥2॥

नारद ने कहा—"हे भगवन्! ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद और चौथा अथर्ववेद मैं जानता हूँ। इतिहासपुराण रूप पाँचवाँ वेद, वेदों का वेद (व्याकरण), श्राद्धकल्प, गणितशास्त्र, दैव (उत्पात ज्ञान), निधिशास्त्र, तर्कशास्त्र, नीतिशास्त्र, निरुक्त, शिक्षा-कल्पादि ब्रह्म (वेदांग) विद्या, भूतविद्या, क्षत्रविद्या, नक्षत्रविद्या, सर्प-देव-जन विद्या (अर्थात् गारुडीमंत्र, नृत्य, संगीत, शिल्पादि सभी विद्याएँ) मैं जानता हूँ।

सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मविच्छ्रुतꣳ ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयत्विति तꣳ होवाच यद्वै किंचैतदध्यगीष्ठा नामैवैतत् ॥3॥

"हे भगवन्! मैं केवल मंत्रवेत्ता ही हूँ, आत्मवेत्ता नहीं हूँ। मैंने आप जैसे लोगों से सुना है कि आत्मवेत्ता शोक को पार कर जाता है। और मैं तो शोक करता हूँ। हे भगवन्! कृपया मुझको शोक के पार लगा दीजिए।" तब सनत्कुमार ने नारद से कहा—यह जो कुछ तुम जानते हो (पढ़े हो) यह सब नाम ही है।

नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद आथर्वणश्चतुर्थ इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेदः पित्र्यो राशिर्दैवो निधिर्वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्या ब्रह्म-विद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या सर्वदेवजनविद्या नामैवैतन्नामो-पास्वेति ॥4॥

यह ऋग्वेद नाम (सत् का एक नाम) है। यजुर्वेद, सामवेद और चौथा अथर्ववेद, पाँचवें वेद का स्वरूप इतिहास-पुराण, वेदों के वेद रूप व्याकरण, पितृविद्या, गणित, दैवविज्ञान, निधिशास्त्र, तर्कशास्त्र, नीतिशास्त्र, निरुक्त, वेदांगविद्या, भूतविद्या, क्षत्रविद्या, नक्षत्रविद्या गारुड़ीमंत्रविद्या, नृत्यविद्या, संगीतकला, शिल्प आदि यह सभी विद्याएँ नाम हैं। नाम की उपासना करो।" (कहने का तात्पर्य यह है कि जिस तरह विष्णुबुद्धि से प्रतिमा की पूजा की जाती है, उसी तरह तुम नामों की—'यह ब्रह्म है' इस बुद्धि से उपासना करो)।

स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति

यो नाम ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो नाम्नो भूय इति नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥5॥

इति प्रथमः खण्डः ॥

'यह नाम ब्रह्म है'—ऐसा समझकर जो उसकी उपासना करता है, वह जहाँ तक अर्थात् जिस देशकाल तक नाम की गति (विषय) होती है, वहाँ तक अपनी इच्छानुसार जा सकता है।" सनत्कुमार के ऐसा कहने पर नारद ने पूछा—"नाम से कोई बड़ा है क्या?" सनत्कुमार बोले—"हाँ, नाम से बड़ा है।" तब नारद बोले—"भगवन्! वह मुझे कहिए।"

(यहाँ पहला खण्ड पूरा हुआ।)

❋

द्वितीयः खण्डः

वाग्वाव नाम्नो भूयसी वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञापयति यजुर्वेदꣳ सामवेद-माथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यꣳ राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्याꣳ सर्पदेवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च वायुं चाकाशं चापश्च तेजश्च देवाꣳश्च मनुष्याꣳश्च पशूꣳश्च वयाꣳसि च तृणवनस्पतीञ्श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलकं धर्मं चाधर्मं च सत्यं चानृतं च साधु चासाधु च हृदयङ्गं चाहृदयङ्गं च यद्वै वाङ्नाभविष्यन्न धर्मो नाधर्मो व्यज्ञापिष्यन्न सत्यं नानृतं न साधु नासाधु न हृदयङ्गो नाहृदयङ्गो वागेवैतत्सर्वं विज्ञापयति वाचमुपास्वेति ॥1॥

(हे नारद!) वाणी नाम से बड़ी है। वाणी ही ऋग्वेद को समझती है। यजुर्वेद, सामवेद और चौथे अथर्ववेद को, पाँचवें इतिहासपुराण को, वेदों के वेद समान व्याकरण को, श्राद्धकल्प को, गणित को, भविष्यविद्या को, निधिविद्या को, तर्कविद्या को, नीतिशास्त्र को, देवविद्या, ब्रह्मविद्या, भूतविद्या, क्षत्रविद्या, खगोलविद्या, सर्पविद्या, देवविद्या, मनुष्यविद्या को तथा स्वर्ग, पृथ्वी, वायु, आकाश, जल, तेज को तथा देवों, मनुष्यों, पशुओं, पक्षियों को तथा घास, वनस्पतियों, हिंसक पशुओं को, कीट-जुगनू आदि से लेकर चींटी जैसे सब जन्तुओं को, धर्म, अधर्म, सत्य, असत्य, हृदयंगम पदार्थों या हृदय को अच्छे न लगने वाले पदार्थों को—सबको वाणी ही तो समझाती है। यदि वाणी नहीं होती तो धर्म या अधर्म समझाया नहीं जा सकता। सत्य-असत्य, भला-बुरा, हृदयंगम या अहृदयंगम—कुछ भी समझाया नहीं जा सकता। वाणी ही सब कुछ हमें समझाती है, इसलिए तुम वाणी की उपासना करो।"

'स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथा
यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो वाचो भूय इ
भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥2॥
इति द्वितीयः खण्डः ॥

"जो वाणी को ब्रह्म समझकर उसकी उपासना करता है, वह जिस दे
गति है, वहाँ तक अपनी इच्छानुसार गति कर सकता है।" सनत्कुमार के ऐसा क

"जिस वाणी को ब्रह्म समझ कर उपासना करता है, उस वाणी से बड़ा कोई है क्या ?" सनत्कुमार बोले—"हाँ बड़ा है ही।" तब नारद बोले—"भगवान् आप वही मुझे बताइए।"

(यहाँ दूसरा खण्ड पूरा हुआ।)

❋

तृतीयः खण्डः

मनो वाव वाचो भूयो यथा वै द्वे वामलके द्वे वा कोले द्वौ वाक्षौ मुष्टिरनुभवत्येवं वाचं च नाम च मनोऽनुभवति स यदा मनसा मनस्यति मन्त्रानधीयीयेत्यथाधीते कर्माणि कुर्वीतेत्यथ कुरुते पुत्राꣳश्च पशूꣳश्चेच्छेयेत्यथेच्छत इमं च लोकममुं चेच्छेयेत्यथेच्छते मनो ह्यात्मा मनो हि लोको मनो हि ब्रह्म मन उपास्स्वेति ॥1॥

(हे नारद !) मन वाणी से बड़ा है। जैसे कोई अपनी मुट्ठी में दो आँवले, दो बेर या दो बहेड़े रखता हो, वैसे ही मन में वाणी और नाम दोनों रहते हैं। पहले मनुष्य मन में सोचता है कि—"मैं मन्त्रपाठ करूँ", इसके बाद ही वह मन्त्रों को बोलता है। पहले सोचता है—"मैं कर्म करूँ", तभी वह कर्म करता है। "मैं पुत्रों और पशुओं को प्राप्त करूँ"—पहले ऐसी इच्छा करके ही वह पुत्रों और पशुओं को प्राप्त करता है। "मैं इस लोक या उस लोक को प्राप्त करूँ"—ऐसी पहले इच्छा करके ही वह उन्हें प्राप्त करता है। मन ही आत्मा है, मन ही लोक है, मन ही ब्रह्म है अतः मन की उपासना करो।

स यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्मनसो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो मनो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो मनसो भूय इति मनसो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥2॥

इति तृतीयः खण्डः ॥

"जो मन को ब्रह्म समझकर उसकी उपासना करता है, वह जहाँ तक मन की गति है, वहाँ तक अपनी इच्छानुसार आ-जा सकता है।" सनत्कुमार के ऐसा कहने पर नारद ने पूछा—"मन से बड़ा कोई है क्या ?" सनत्कुमार ने उत्तर दिया—"हाँ, है ही।" तब नारद ने कहा—"तब भगवान्, आप वही मुझसे कहिए।"

(यहाँ तीसरा खण्ड पूरा हुआ।)

❋

चतुर्थः खण्डः

संकल्पो वाव मनसो भूतान्यदा वै संकल्पयतेऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु नाम्नीरयति नाम्नी मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु कर्माणि ॥1॥

(हे नारद !) संकल्प मन से बड़ा है। कोई भी पहले संकल्प करने के बाद ही सोचता है। बाद में वाणी बोलता है। वाणी को नाम (शब्द) रूप से बाहर निकालता है, और उन्हीं शब्दों से मंत्र बनता है, और मंत्रों में क्रिया की प्रेरणा निहित ही है।

तानि ह वा एतानि संकल्पैकायनानि संकल्पात्मकानि संकल्पे प्रतिष्ठितानि समक्लृपतां द्यावापृथिवी समकल्पेतां वायुश्चाकाशं च समक-

ल्पन्तामापश्च तेजश्च तेषाꣳ संक्लृप्त्यै वर्षꣳ संकल्पते वर्षस्य संक्लृप्त्या अन्नꣳ संकल्पतेऽन्नस्य संक्लृप्त्यै प्राणाः संकल्पन्ते प्राणानाꣳ संक्लृप्त्यै मन्त्रा संकल्पन्ते मन्त्राणाꣳ संक्लृप्त्यै कर्माणि संकल्पन्ते कर्मणाꣳ संक्लृप्त्यै लोकः संकल्पते लोकस्य संक्लृप्त्यै सर्वꣳ संकल्पते स एष संकल्पः संकल्पमुपास्स्वेति ॥2॥

"मन, वाणी आदि सब संकल्प में ही लीन होनेवाले, संकल्पमय तथा संकल्प में ही रहनेवाले होते हैं। मानो स्वर्ग और पृथ्वी ने संकल्प किया हो, आकाश और पृथ्वी ने संकल्प किया हो, जल और तेज ने भी संकल्प किया हो—ऐसा लग रहा है। उन्हीं सबके संकल्प से ही मानो वर्षा बरसती है, वर्षा के संकल्प से अन्न होता है, अन्न के संकल्प से प्राण होता है, प्राण के संकल्प से मंत्र होते हैं, मन्त्रों के संकल्प से क्रियाएँ होती हैं, क्रियाओं के संकल्प से फल उत्पन्न होता है, फल के संकल्प से ही सारा जगत् संकल्प करता है। इस प्रकार संकल्प ही बड़ा है, इसलिए संकल्प को ही ब्रह्म मानकर उसकी उपासना करो।

स यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते क्लृप्तान्वै स लोकान् ध्रुवान् ध्रुवः प्रतिष्ठितान् प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमानोऽभिसिध्यति यावत्संकल्पस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवः संकल्पाद्भूय इति संकल्पाद्भाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥3॥

इति चतुर्थः खण्डः ॥

"संकल्प को ब्रह्म समझकर जो उसकी उपासना करता है, वह स्थायी, प्रतिष्ठित, पीड़ारहित लोकों को स्वयं में स्थिर, स्वयं में प्रतिष्ठित और स्वयं में व्यथारहित होकर प्राप्त करता है। जहाँ तक संकल्प की गति होती है वहाँ तक (उस देशकाल तक) इस संकल्पब्रह्म के उपासक की भी इच्छानुसार गति होती है।" सनत्कुमार ने ऐसा कहा। तब नारद बोले—"हे भगवन् संकल्प से भी कोई बड़ा है क्या ?" तब सनत्कुमार बोले—"हाँ, है ही" तब नारद फिर बोले—"तो भगवान्, उसे आप मुझे कहिए।"

(यहाँ चौथा खण्ड पूरा हुआ।)

❋

पञ्चमः खण्डः

चित्तं वाव संकल्पाद्भूयो यदा वै चेतयतेऽथ संकल्पयतेऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु नाम्नीरयति नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु कर्माणि ॥1॥

(हे नारद !) चित्त ही संकल्प से बड़ा है। मनुष्य जब कुछ जानता है तभी संकल्प करता है, बाद में सोचता है, फिर बोलता है, उस बोलने में नाम बोले जाते हैं, उन नामों में शब्द इकट्ठे होते हैं और शब्दों में (मंत्रों में) क्रियाएँ रहती हैं।

तानि ह वा एतानि चित्तैकायनानि चित्तात्मानि चित्ते प्रतिष्ठितानि तस्माद्यद्यपि बहुविदचित्तो भवति नायमस्तीत्येवैनमाहुर्यदयं वेद यद्वा अयं विद्वान्नेत्थमचित्तः स्यादित्यथ यद्यल्पविच्चित्तवान्भवति तस्मा

एवोत शुश्रूषन्ते चित्तꣳह्येवैषामेकायनं चित्तमात्मा चित्तं प्रतिष्ठा चित्त-मुपास्स्वेति ॥2॥

ये संकल्पादि सब चित्त में ही समा जानेवाले, चित्त से ही उदित होनेवाले, चित्त में ही रहनेवाले हैं। अत: यदि कोई मनुष्य बहुत जाननेवाला होने पर भी चित्तवाला न हो तो लोग "उसमें कुछ भी नहीं है"—ऐसा समझेंगे। भले ही वह विद्वान् और बहुत जाननेवाला क्यों न हो ! परन्तु यदि वह कम जाननेवाला भले ही हो, किन्तु चित्तवाला (भानवाला) हो, तो लोग उसे सुनते हैं। अन्त में संकल्पादि सब चित्त में ही समा जाते हैं, चित्त से उत्पन्न होते हैं, चित्त में ही रहते हैं। अत: चित्त को ही ब्रह्म समझकर उसकी उपासना करो।

स यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्ते चित्तान्वै स लोकान् ध्रुवान् ध्रुवः प्रतिष्ठितान् प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमानोऽभिसिद्ध्यति यावच्चित्तस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवंश्चित्ताद्भूय इति चित्ताद्भाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥3॥

इति पञ्चमः खण्डः ॥

"जो मनुष्य चित्त को ही ब्रह्म समझकर उसकी उपासना करता है, वह नित्य, बुद्धियुक्त, स्थायी और पीड़ारहित लोकों को प्राप्त होता है और स्वयं भी नित्य, स्थिर, पीड़ारहित होता है। और जहाँ तक चित्त की गति हो सकती है, वहाँ तक वह अपनी इच्छानुसार जा सकता है।" सनत्कुमार के ऐसा कहने पर नारद ने कहा—"भगवन्, चित्त से बड़ा कोई है क्या ?" तब सनत्कुमार ने कहा—"हाँ, चित्त से बड़ा है"। तब नारद बोले—"आप भगवान्, मुझे इसका उपदेश दीजिए।"

(यहाँ पाँचवाँ खण्ड पूरा हुआ)

❋

षष्ठः खण्डः

ध्यानं वाव चित्ताद्भूयो ध्यायतीव पृथिवी ध्यायतीवान्तरिक्षं ध्यायतीव द्यौर्ध्यायन्तीवापो ध्यायन्तीव पर्वता ध्यायन्तीव देवमनुष्यास्तस्माद्य इह मनुष्याणां महत्तां प्राप्नुवन्ति ध्यानापादाꣳशा इवैव ते भवन्त्यथ येऽल्पाः कलहिनः पिशुना उपवादिनस्तेऽथ ये प्रभवो ध्यानापादाꣳशा इवैव ते भवन्ति ध्यानमुपास्स्वेति ॥1॥

(हे नारद !) ध्यान चित्त से बड़ा है। ऐसा लगता है कि मानो पृथ्वी ध्यान करती हो, अन्तरिक्ष ध्यान कर रहा हो, स्वर्ग ध्यान कर रहा हो, जल ध्यान कर रहा हो, पर्वत भी मानो ध्यान कर रहे हों, देव और मनुष्य भी ध्यान कर रहे हों, ऐसा लगता है। इस लोक में मनुष्यों में जो महत्ता को प्राप्त करते हैं, वे मानो ध्यान के अंश का ही लाभ पाते हैं। और जो क्षुद्र होते हैं, वे तो झगड़ालू, चुगलीखोर, दूसरों को उनका दोष बतानेवाले होते हैं। पर जो शक्तिशाली (समर्थ) होते हैं, वे भी ध्यानांश के लाभ को ही प्राप्त करनेवाले होते हैं। अत: ध्यान को ब्रह्म मानकर उसकी उपासना करो।

स यो ध्यानं ब्रह्मत्युपास्ते यावद्ध्यानस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो ध्यानं ब्रह्मत्युपास्तेऽस्ति भगवो ध्यानाद्भूय इति ध्यानाद्भाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥2॥

इति षष्ठः खण्डः ॥

"जो ध्यान को ब्रह्म समझकर उपासना करता है, वे उनकी स्वेच्छानुसार गति के अनुरूप उनके ध्यान की गति हो जाती है"। सनत्कुमार के इन वचनों को सुनकर नारद ने पूछा—"हे भगवन् ! ध्यान से बड़ा कुछ है क्या ?" सनत्कुमार बोले—"हाँ, है तो !" नारद बोले—"तो भगवन्, ऐसे आप मुझे उसका उपदेश दीजिए।

(यहाँ छठा खण्ड पूरा हुआ।)

❋

सप्तमः खण्डः

विज्ञानं वाव ध्यानाद्भूयो विज्ञानेन वा ऋग्वेदं विजानाति यजुर्वेदꣳसामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यꣳ राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्याꣳ सर्पदेवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च वायुं चाकाशं चापश्च तेजश्च देवाꣳश्च मनुष्याꣳश्च पशूꣳश्च वयाꣳसि च तृणवनस्पतीञ्श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलकं धर्मं चाधर्मं च सत्यं चानृतं च साधु चासाधु च हृदयङ्गं चाहृदयङ्गं चान्नं च रसं चेमं च लोकममुं च विज्ञानेनैव विजानाति विज्ञानमुपास्स्वेति ॥1॥

(हे नारद !) विज्ञान ध्यान से बड़ा है। विज्ञान से ऋग्वेद समझा जाता है। यजुर्वेद, सामवेद, चौथा अथर्ववेद, इतिहास-पुराण, व्याकरण, श्राद्धकल्प, गणित, उत्पातविद्या, निधिशास्त्र, तर्कशास्त्र, नीतिशास्त्र, व्युत्पत्तिशास्त्र, वेदविद्या, भूततंत्र, धनुर्विद्या, खगोलशास्त्र, सर्पविद्या, संगीतादि देवविद्या, मनुष्यविद्या आदि को समझा जाता है। तदुपरान्त देवों, मनुष्यों, पशुओं, पक्षियों, घास-वनस्पतियों, हिंसक प्राणियों को, धर्म, अधर्म, सत्य, असत्य, अच्छे-बुरे को, मनोज्ञ या अमनोज्ञ पदार्थों को, अन्न, रस तथा इस लोक को और परलोक को—सभी को 'विज्ञान' द्वारा ही तो जाना जा सकता है इसलिए 'विज्ञान' को ही ब्रह्म समझ उसकी उपासना करो।

स यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते विज्ञानवतो वै स लोकाञ्ज्ञानवतोऽभि-सिद्ध्यति। यावद्विज्ञानस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति। यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो विज्ञानाद्भूय इति विज्ञानाद्भाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥2॥

इति सप्तमः खण्डः ॥

"इस प्रकार जो विज्ञान को ब्रह्म मानकर उसकी उपासना करता है, वह विज्ञानवाले और ज्ञानवाले लोकों को प्राप्त करता है, और जहाँ तक विज्ञान की गति है, वहाँ तक वह अपनी इच्छा के अनुसार परिसरण कर सकता है।" सनत्कुमार का यह कथन सुनकर नारद ने पूछा—"भगवन्, विज्ञान से भी बड़ा कोई है क्या ?" सनत्कुमार ने कहा—"हाँ, है तो !" तब नारद बोले—"तो भगवन्, आप मुझे उसी का उपदेश दीजिए।"

(यहाँ सातवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

अष्टमः खण्डः

बलं वाव विज्ञानाद्भूयोऽपि ह शतं विज्ञानवतामेको वलवानाकम्पयते स यदा बली भवत्यथोत्थाता भवत्युत्तिष्ठन्परिचरिता भवति परिचरन्नुपसत्ता भवत्युपसीदन्द्रष्टा भवति श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवति बलेन वै पृथिवी तिष्ठति बलेनान्तरिक्षं बलेन द्यौर्बलेन पर्वता बलेन देवमनुष्या बलेन पशवश्च वयाꣳसि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपलीकं बलेन लोकस्तिष्ठतिं बलमुपास्स्वेति ॥1॥

(हे नारद !) बल विज्ञान से बड़ा है। सौ विज्ञानवालों को एक ही बलवान कँपा देता है। वह यदि बलवान होता है तो उठ सकता है, उठकर सेवा कर सकता है, सेवा कर आचार्य के पास जा सकता है, देख सकता है, उपदेश सुन सकता है, सोच सकता है, जान सकता है, काम कर सकता है, कर्मफल भोग सकता है, बल से ही यह पृथ्वी टिकी है, बल से ही आकाश, स्वर्ग, पर्वत, देव, मनुष्य, पशु, पक्षी, घास, वनस्पति, हिंसक पशु, कीड़े, जुगनू, चींटी तक के जन्तु सब स्थिर रह सकते हैं। समग्र जगत् बल से ही स्थिर रह सकता है। इसलिए 'बल' को ही ब्रह्म समझकर उसकी उपासना करो।

स यो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्बलस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो बलं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो बलाद्भूय इति बलाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥2॥

इत्यष्टमः खण्डः ॥

"जो बल को ब्रह्म मानकर उपासना करता है, वह जहाँ तक बल की गति है, वहाँ तक अपनी इच्छा के अनुसार जा सकता है।" सनत्कुमार का यह वचन सुनकर नारद बोले—"भगवन्! बल से कोई बड़ा है?" सनत्कुमार बोले—"हाँ, है तो!" नारद ने कहा—"तो फिर आप मुझे उसी का उपदेश दीजिए।"

(यहाँ आठवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

नवमः खण्डः

अन्नं वाव बलाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि दशरात्रीर्नाश्नीयाद्यद्यु ह जीवेदथवाऽद्रष्टाऽश्रोताऽमन्ताऽबोद्धाऽकर्ताऽविज्ञाता भवत्यथाऽन्नस्यायै द्रष्टा भवति श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवत्यन्नमुपास्स्वेति ॥1॥

(हे नारद !) अन्न बल से बड़ा है, अतः यदि कोई दस रात तक खाए नहीं और वह जीवित रहे तो वह देख नहीं सकता, सुन नहीं सकता, सोच नहीं सकता, समझ नहीं सकता, कुछ कर नहीं सकता, कुछ भोग नहीं सकता। पर यदि अन्न प्राप्त हो तो वह देख सकता है, सुन सकता है, सोच सकता है, जान सकता है, काम कर सकता है, कर्मफल भोग सकता है। अतः अन्न की ब्रह्मभाव से उपासना करो।

स योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽन्नवतो वै स लोकान्पानवतोऽभिसिद्ध्यति यावदन्नस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवोऽन्नाद्भूय इत्यन्नाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥2॥

इति नवमः खण्डः ॥

"जो इस प्रकार अन्न की ब्रह्मभाव से उपासना करता है, वह अन्नवाले और पानवाले लोकों को प्राप्त होता है।"—सनत्कुमार का ऐसा वचन सुनकर नारद ने पूछा—"हे भगवन्! अन्न से बड़ा कोई है?" सनत्कुमार ने कहा—"हाँ भाई! है ही।" तब नारद बोले—"तो आप भगवान्! उसके बारे में ही मुझे कहिए।"

(यहाँ नौवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

दशमः खण्डः

आपो वावान्नाद्भूयस्तस्माद्यदा सुवृष्टिर्न भवति व्याधीयन्ते प्राणा अन्नं कनीयो भविष्यतीत्यथ यदा सुवृष्टिर्भवत्यानन्दिनः प्राणा भवन्त्यन्नं बहु भविष्यतीत्याप एवेमा मूर्ता येयं पृथिवी यदन्तरिक्षं यद् द्यौर्यत्पर्वता यद्देवमनुष्या यत्पशवश्च वयाꣳसि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलकमाप एवेमा मूर्ता अप उपास्स्वेति ॥1॥

(हे नारद !) जल अन्न से बड़ा है। अतः जब अच्छी वर्षा नहीं होती तब 'अन्न कम होगा'—ऐसा समझ कर प्राण व्यथित होने लगते हैं, और जब वर्षा अच्छी होती है, तब 'बहुत अन्न होगा'—ऐसा समझकर प्राण आनन्दित हो जाते हैं। जल ही विविध मूर्त रूप धारण करके पृथ्वी, आकाश, स्वर्ग, पर्वत, देव, मनुष्य, पशु, पक्षी, घास, वनस्पति, हिंसक पशु, कीड़े, जुगनू और चींटी तक के जन्तु बनता है। इसलिए जल को ही ब्रह्म समझकर उसकी उपासना करो।

स योऽपो ब्रह्मेत्युपास्त आप्नोति सर्वान्कामाꣳस्तृप्तिमान्भवति यावदपां गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति योऽपो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवोद्भ्यो भूय इत्यद्भ्यो वा भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥2॥

इति दशमः खण्डः ॥

"जो पुरुष जल की ब्रह्मभाव से उपासना करता है वह सभी इच्छाओं को प्राप्त करता है। और तृप्त हो जाता है।" सनत्कुमार का यह वचन सुनकर नारद बोले—"भगवन्! जल से बड़ा कोई है क्या?" सनत्कुमार ने कहा—"हाँ भाई! है तो सही।" तब नारद बोले—"हे भगवन्! आप मुझे उसी का उपदेश दीजिए।"

(यहाँ दसवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

एकादशः खण्डः

तेजो वावाद्भ्यो भूयस्तद्वा एतद्वायुमागृह्याकाशमभितपति तदाहुर्निशोचति नितपति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते तदेतदूर्ध्वाभिश्च तिरश्चीभिश्च विद्युद्भिराह्वादाश्चरन्ति तस्मादाहुर्विद्योतते

स्तनयति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते तेज उपास्स्वेति ॥1॥

(हे नारद !) तेज जल से बड़ा है। यह तेज ही वायु को निगृहीत करके (निश्चल बनाकर) आकाश को सर्वत: तपाता है। इसीलिए लोग कहते हैं कि गरमी होती है, बड़ा ताप होता है, बरसात आएगी। तेज ही पहले अपने आपको दिखाकर बाद में जल को उत्पन्न करता है। ऊँची-सीधी और बाँकी विद्युत् के साथ गड़गड़ाहट होती है। इससे लोग कहते हैं कि बिजली चमकती है, गड़गड़ाहट होती है, वर्षा होगी ऐसा लगता है। तेज पहले अपने आपको बताकर बाद में जल को उत्पन्न करता है। अत: तेज की उपासना करो।

स यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्ते तेजस्वी वै स तेजस्वतो लोकान्भास्वतोऽपहततमस्कानभिसिध्यति यावत्तेजसो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवस्तेजसो भूय इति तेजसो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥2॥

इत्येकादशः खण्डः ॥

"जो तेज की ब्रह्मबुद्धि से उपासना करता है वह तेजस्वी होकर तेजवाले और अन्धकार को दूर करनेवाले लोकों को प्राप्त करता है। और जहाँ तक तेज की गति है, वहाँ तक अपनी इच्छानुसार विचरण कर सकता है।" सनत्कुमार के ऐसा कहने पर पर नारद ने पूछा—"भगवन् ! तेज से बड़ा कोई है क्या ?" तब सनत्कुमार ने कहा—"हाँ भाई, है न ?" तब नारद ने कहा—"तो इसी का आप भगवान् ! मुझे उपदेश दीजिए।"

(यहाँ ग्यारहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

द्वादशः खण्डः

आकाशो वाव तेजसो भूयानाकाशे वै सूर्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्निराकाशेनाह्वयत्याकाशेन शृणोत्याकाशेन प्रतिशृणोत्याकाशे रमत आकाशे न रमत आकाशे जायत आकाशमभिजायत आकाशमुपास्स्वेति ॥1॥

(हे नारद !) आकाश तेज से बड़ा है। सूर्य-चन्द्र दोनों तथा अग्नि, नक्षत्र और विद्युत्—ये सब आकाश में ही रहते हैं। आकाश है, इसीलिए किसी को बुलाया जा सकता है। आकाश है, इसीलिए सुना जा सकता है। आकाश में ही एक-दूसरे के साथ क्रीड़ा की जा सकती है। और आकाश में ही मनुष्य क्रीड़ा नहीं करता (दु:ख सहन करता है)। प्राणी आकाश में ही जन्मता है, आकाश में ही बढ़ता है, इसलिए आकाश की ही ब्रह्मभाव से उपासना करो।

स य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्त आकाशवतो वै स लोकान्प्रकाशवतोऽसम्बाधानुरुगायवतोऽभिसिध्यति यावदाकाशस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आकाशाद्धूय इत्याकाशाद्भाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥2॥

इति द्वादशः खण्डः ॥

"जो कोई आकाश की ब्रह्मभाव से उपासना करता है, वह आकाश जैसे विस्तृत, प्रकाशवान और किसी भी प्रकार की बाधा न हो, ऐसे लोकों को प्राप्त करता है। और जहाँ तक आकाश की गति है, वहाँ तक वह अपनी इच्छानुसार विचरण कर सकता है।" सनत्कुमार के ऐसा कहने पर नारद ने पूछा—"आकाश से बड़ा कोई तत्त्व है क्या ?" तब सनत्कुमार ने कहा—"हाँ भाई, है तो।" तब नारद बोले—"तो भगवन् ? उसी को आप मुझे बताइये।

(यहाँ बारहवाँ खण्ड पूर्ण हुआ।)

❋

त्रयोदशः खण्डः

स्मरो वावाकाशाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि बहव आसीरन्न स्मरन्तो नैव ते कंचन शृणयुर्न मन्वीरन्न विजानीरन् यदा वाव ते स्मरेयुरथ शृणुयुरथ मन्वीरन्नथ विजानीरन् स्मरेण वै पुत्रान्विजानाति स्मरेण पशून् स्मरमुपास्स्वेति ॥1॥

(हे नारद !) स्मरण आकाश से भी बड़ा है। क्योंकि यदि बहुत से मानव उपस्थित हों और वे कुछ याद न कर सकते हों, तो वे न कुछ सुन सकते हैं, न सोच ही सकते हैं। वे कुछ जान ही नहीं सकते। परन्तु, यदि वे स्मरण कर सकते हैं, तब एक-दूसरे को सुन सकते हैं, सोच सकते हैं, जान सकते हैं। स्मरण से ही पुत्रों को और पशु आदि को जाना जा सकता है। इसलिए स्मरण की ब्रह्मरूप से उपासना करो।

स यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्ते यावत्स्मरस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवः स्माराद्भूय इति स्मराद्भाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥2॥

इति त्रयोदशः खण्डः ॥

"जो स्मरण की ब्रह्मबुद्धि से उपासना करता है, वह जहाँ तक स्मरण की गति है, वहाँ तक अपनी इच्छा के अनुसार रह सकता है।" सनत्कुमार के ऐसा कहने पर नारद ने पूछा—"भगवन् ! स्मरण से भी कोई बड़ा है क्या ?" सनत्कुमार बोले—"हाँ है तो।" तब नारद बोले— "तो भगवन् ! मुझे इसका उपदेश दीजिए।"

(यहाँ तेरहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

चतुर्दशः खण्डः

आशा वाव स्माराद्भूयस्याशेद्धो वै स्मरो मन्त्रानधीते कर्माणि कुरुते पुत्राश्च पशूश्चेच्छत इमं च लोकममुं चेच्छत आशामुपास्स्वेति ॥1॥

(हे नारद !) आशा स्मरण से बड़ी है। आशा से वर्धित स्मरण ही मंत्रों को पढ़ता है, कर्म करता है, पुत्रों को और पशुओं की इच्छा करता है। इस लोक की और परलोक की इच्छा करता है। इसलिए आशा की ब्रह्मभाव से उपासना करो।

स य आशां ब्रह्मेत्युपास्त आशयास्य सर्वे कामाः समृद्धन्त्यमोघा हास्याशिषो भवन्ति यावदाशाया गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति य आशां

ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आशाया भूय इत्याशाया वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥2॥

इति चतुर्दशः खण्डः ॥

"जो आशा की ब्रह्मभाव से उपासना करता है, तो इस आशा से उसकी सभी कामनाएँ समृद्ध होती हैं। उसकी दी हुई आशिषें सफल होती हैं। जहाँ तक आशा की गति हैं, वहाँ तक वह अपनी इच्छानुसार रह सकता है"। सनत्कुमार के ऐसा कहने पर नारद ने पूछा—"भगवन्! आशा से भी बड़ा पदार्थ कोई है क्या?" सनत्कुमार ने कहा—"हाँ, है ही।" तब नारद बोले—"हे भगवन्। तब उसी को आप मुझे कहिए।"

(यहाँ चौदहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

पञ्चदशः खण्डः

प्राणो वा आशाया भूयान्यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन् प्राणे सर्वꣳ समर्पितं प्राणः प्राणेन याति प्राणः प्राणं ददाति प्राणाय ददाति प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण आचार्यः प्राणो ब्राह्मणः ॥1॥

(हे नारद!) प्राण ही आशा से बड़ा है। जिस तरह रथ के पहियों की नाभि में आरे लगे हुए होते हैं, इसी प्रकार इस प्राण में सारा जगत् अनुस्यूत हुआ है (आधारित रहता है)। प्राण अपनी शक्ति से ही चलता है, प्राण ही प्राण को देता है, प्राण के लिए देता है। प्राण ही पिता, माता, भाई, बहन, आचार्य और ब्राह्मण है।

स यदि पितरं वा मातरं वा भ्रातरं वा स्वसारं वाचार्यं वा ब्राह्मणं वा किंचिद् भृशमिव प्रत्याह धिक्त्वाऽस्त्वित्येवैनमाहुः। पितृहा वै त्वमसि मातृहा वै त्वमसि भ्रातृहा वै त्वमसि स्वसृहा वै त्वमस्याचार्यहा वै त्वमसि ब्राह्मणहा वै त्वमसीति ॥2॥

यदि कोई पिता, माता, भाई, बहन, आचार्य या ब्राह्मण को न कहने योग्य कुछ बात कहे, तो उसके आसपास के लोग 'तुझे धिक्कार है'—ऐसा ही कहेंगे। और कहेंगे कि "तू तो पितृघाती, मातृघाती, भ्रातृघाती, बहन का हत्यारा, या आचार्य का घातक है।"

अथ यद्यप्येनानुत्क्रान्तप्राणान् शूलेन समासं व्यतिषं दहेन्नैवैनं ब्रूयुः पितृहासीति न मातृहासीति न भ्रातृहासीति न स्वसृहासीति नाचार्यहासीति न ब्राह्मणहासीति ॥3॥

परन्तु वही पुरुष मरे हुए (प्राण निकले हुए) पिता आदि को शूल से एकत्रित करके अर्थात् सँड़से से इकट्ठा करके अग्नि में जला देता है, तो कोई भी उसे पितृघातक, मातृघातक, बन्धुघातक, भगिनीघातक, आचार्यघातक या ब्राह्मणघातक नहीं कहता।

प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नतिवादी भवति तं चेद्ब्रूयुरतिवाद्यसीत्यतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापह्नुवीत ॥4॥

इति पञ्चदशः खण्डः ॥

इसीलिए ये सब (माता-पिता आदि) प्राण के ही रूप हैं। प्राण को समझनेवाला मनुष्य ऐसा अनुभव करके, सोच-समझ करके, मन में निश्चय करके कह देता है कि "मैं ही प्राण हूँ।" अगर कोई उसे कहे कि "तुम तो ज्यादा बोल देते हो—तुम अतिवादी हो" तो उसे कहना चाहिए कि—"हाँ, मैं वास्तव में अतिवादी हूँ।" उसे इस तथ्य को स्वीकार कर लेना चाहिए।

(यहाँ पंद्रहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

षोडशः खण्डः

एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानीति सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सत्यं भगवो विजिज्ञास इति ॥1॥

इति षोडशः खण्डः ॥

"जो सत्य के लिए (पारमार्थिक सत्य के लिए, आत्म विज्ञान के लिए) अतिवाद करता है वही सच्चा अतिवाद करता है अर्थात् निर्भयता से निश्चयपूर्वक बोल देता है।" ऐसा सनत्कुमार ने कहा। तब नारद बोले—"भगवन्! मैं भी इस आत्मविज्ञान के लिए ही अतिवाद करता हूँ।" तब सनत्कुमार बोले—"पहले तो आत्मविज्ञान का वह सत्य ही समझ लेना चाहिए।" तब नारद बोले—"भगवन्! मैं उस सत्य को समझना चाहता हूँ।"

(यहाँ सोलहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

सप्तदशः खण्डः

यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति नाविजानन् सत्यं वदति विजानन्नेव सत्यं वदति विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति विज्ञानं भगवो विजिज्ञास इति ॥1॥

इति सप्तदशः खण्डः ॥

(हे नारद!) जब सत्य को अच्छी तरह से समझ लिया जाता है, तभी सत्य बोला जाता है। अच्छी तरह से सत्य को नहीं जानने वाला सत्य नहीं बोल सकता। सत्य को अच्छी तरह जाननेवाला ही सत्य बोलता है। सत्य के विशेषज्ञान को ही जानने की इच्छा करनी चाहिए है। तब नारद बोले—"भगवन्! उस विशेषज्ञान को जानने की मैं इच्छा करता हूँ।

(यहाँ सत्रहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

अष्टादशः खण्डः

यदा वै मनुतेऽथ विजानाति नामत्वा विजानाति मत्वैव विजानाति मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति मतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥1॥

इत्यष्टादशः खण्डः ॥

सनत्कुमार बोले—मनन करके (सोचकर के) ही मनुष्य पदार्थ को ठीक-ठाक समझ सकता है। बिना सोचे वस्तु समझी नहीं जा सकती। मति (मनन - विचार) की ही जिज्ञासा करनी चाहिए।" तब नारद बोले—"भगवन्! मैं उस मति को (मनन-विचार को) जानने की जिज्ञासा करता हूँ।"

(यहाँ अठारहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

एकोनविंशः खण्डः

यदा वै श्रद्दधात्यथ मनुते नाश्रद्दधन्मनुते श्रद्दधन्नेव मनुते श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्येति श्रद्धां भगवो विजिज्ञास इति ॥1॥

इत्येकोनविंशः खण्डः ॥

"मनुष्य जब श्रद्धा करता है, तभी सोच सकता है। श्रद्धा किए बिना सोचता नहीं है। श्रद्धा करके ही सोचता है, श्रद्धा जानने की इच्छा करनी चाहिए।" सनत्कुमार का यह कथन सुनकर नारद बोले—"भगवन्! मैं श्रद्धा को जानना चाहता हूँ"।

(यहाँ उन्नीसवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

विंशः खण्डः

यदा वै निस्तिष्ठत्यथ श्रद्दधाति नानिस्तिष्ठञ्छ्रद्दधाति निस्तिष्ठन्नेव श्रद्दधाति निष्ठा त्वेव विजिज्ञासितव्येति निष्ठां भगवो विजिज्ञास इति ॥1॥

इति विंशः खण्डः ॥

"मनुष्य जब निष्ठा (एकाग्रता) रखता है, तभी श्रद्धा रख सकता है, निष्ठा के बिना श्रद्धा नहीं रख सकता। निष्ठा रखते हुए ही श्रद्धा रखता है अतः निष्ठा की जिज्ञासा करनी चाहिए।" सनत्कुमार का यह कथन सुनकर नारद बोले—"भगवन्! मैं निष्ठा जानना चाहता हूँ।"

(यहाँ बीसवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

एकविंशः खण्डः

यदा वै करोत्यथ निस्तिष्ठति नाकृत्वा निस्तिष्ठति कृत्वैव निस्तिष्ठति कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति कृतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥1॥

इत्येकविंशः खण्डः ॥

"मनुष्य जब इन्द्रियसंयम और मनोनिग्रह के लिए कोई कार्य करता है, तभी वह निष्ठा (एकाग्रता) रख सकता है। इन्द्रियसंयम या मनोनिग्रह किए बिना श्रद्धा नहीं रख सकता। मनोनिग्रह और इन्द्रियसंयम करके ही श्रद्धा करता है"। सनत्कुमार के ऐसा कहने पर नारद ने कहा—"भगवन्! मैं इन्द्रियों और मन के निग्रह को जानना चाहता हूँ।"

(यहाँ इक्कीसवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

द्वाविंशः खण्डः

यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति सुखमेव लब्ध्वा करोति सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सुखं भगवो विजिज्ञास इति ॥1॥

इति द्वाविंशः खण्डः ॥

"जब मनुष्य सुख प्राप्त करता है, तभी क्रिया करता है। सुख को प्राप्त किए बिना क्रिया नहीं की जाती। सुख प्राप्त किए जाने से ही मनुष्य क्रिया करता है। इसलिए सुख की जिज्ञासा करनी चाहिए।" सनत्कुमार का यह कथन सुनकर नारद ने कहा—"भगवन्! मैं सुख को जानना चाहता हूँ।"

(यहाँ बाईसवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

त्रयोविंशः खण्डः

यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति ॥1॥

इति त्रयोविंशः खंण्डः ॥

सनत्कुमार ने कहा—"जो भूमा है (विशालता है) वही सुख है, अल्प में (कम में या संकुचितता में) सुख नहीं है इसलिए भूमा को (विशालता का) समझना चाहिए।" तब नारद बोले—"हे भगवन्! मैं विशालता को समझना चाहता हूँ।"

(यहाँ तेईसवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

चतुर्विंशः खण्डः

यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाऽथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यꣳ स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नीति ॥1॥

सनत्कुमार बोले—"जब मनुष्य किसी को अपने से अलग नहीं देखता, अलग नहीं सुनता, अलग नहीं जानता, वही भूमा (वही विशालता) है। जब मनुष्य दूसरे को अपने से अलग देखता है, अलग सुनता है, अलग समझता है, वही अल्पता है (संकुचितता है)। जो भूमा है वह अमृत है और जो अल्प है वह मर्त्य (विनाशी) है।" तब नारद बोले—"हे भगवन्! वह भूमा किसमें प्रतिष्ठित है?" सनत्कुमार ने कहा—वह अपनी महिमा में ही प्रतिष्ठित है, अथवा यों कहें कि वह अपनी महिमा में भी नहीं रहता। अर्थात् वह किसी पर भी आधारित नहीं है।

गोअश्वमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दासभार्यं क्षेत्राण्यायतनानीति नाहमेवं ब्रवीमि ब्रवीमीति होवाचान्यो ह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित इति ॥2॥

इति चतुर्विंशः खण्डः ॥

इस जगत् में कुछ लोग गायों को और घोड़ों को 'महिमा' कहते हैं। हाथी, सोना, दास-दासियाँ, स्त्रियाँ, खेतीबाड़ी, घर इत्यादि को भी कुछ लोग 'महिमा' मानते हैं, पर मैं ऐसा नहीं कहता। मैं तो कहता हूँ कि ये बताए गए पदार्थ अन्य में अर्थात् भूमा में ही प्रतिष्ठित हैं, भूमा किसी में प्रतिष्ठित नहीं है।

(यहाँ चौबीसवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

पञ्चविंशः खण्डः

स एवाधस्तात्स उपरिष्टात्स पश्चात्स पुरस्तात्स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदꣳसर्वमित्यथातोऽहङ्कारादेश एवाहमेवाधस्तादहमुपरिष्टादहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्तरतोऽहमेवेदꣳ सर्वमिति ॥1॥

"वह भूमा ही नीचे, ऊपर, आगे, पीछे, दाहिनी ओर, बाईं ओर—सब जगह पर है। वही यह सब कुछ है। अब इसके साथ अपना ऐक्य बताने के लिए 'मैं' के रूप में (अहंकार के रूप में) आदेश किया जाता है कि मुझसे अन्य कुछ है ही नहीं। मैं ही नीचे, ऊपर, आगे, पीछे, दाहिनी ओर, बाईं ओर—जब जगह पर हूँ। मैं ही सब कुछ हूँ।"

अथात आत्मादेश एवात्मैवाधस्तादात्मोपरिष्टादात्मा पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेदꣳ सर्वमिति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराट् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति। अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति तेषाꣳ सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति ॥2॥

इति पञ्चविंशः खण्डः ॥

अब आत्मरूप से ही भूमा का आदेश किया जा रहा है। आत्मा ही नीचे, ऊपर, आगे, पीछे, दाईं ओर, बाईं ओर है—यह सब कुछ आत्मा ही है। कोई भी मनुष्य यदि ऐसा देखता है, सोचता है, समझता है, वह आत्मा में ही आनन्द मानता है, आत्मा के साथ ही खेलता है, आत्मा ही उसका आनन्द है। वह स्वराट् (स्वयं का राजा) होता है, वह लोक में स्वेच्छाविचरण कर सकता है। पर जो आत्मा को निर्दिष्ट प्रकार से अन्यथा समझता है वह अन्यों के अधीन रहता है, वह विनाशी लोकों में जाता है, किसी भी लोक में वह अपनी इच्छानुसार जा नहीं सकता।

(यहाँ पच्चीसवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

षड्विंशः खण्डः

तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः प्राण आत्मत आशाऽऽत्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावावात्मतोऽन्नमात्मतो बलमात्मतो विज्ञानमात्मतो ध्यानमात्मतश्चित्तमात्मतः संकल्प आत्मतो मन आत्मतो वागात्मतो नामात्मतो मन्त्रा आत्मतः कर्माण्यात्मत एवेदꣳ सर्वमिति ॥1॥

इस तरह से देखनेवाले, सोचनेवाले, समझनेवाले के आत्मा से प्राण उत्पन्न होता है, आत्मा से आशा, आत्मा से स्मरण, आत्मा से आकाश, आत्मा से तेज, आत्मा से जल, आत्मा से उत्पत्ति और नाश, आत्मा से अन्न, आत्मा से बल, आत्मा से विज्ञान, आत्मा से ध्यान, आत्मा से चित्त, आत्मा से संकल्प, आत्मा से मन, आत्मा से वाणी, आत्मा से नाम, आत्मा से मंत्र, आत्मा से कर्म जन्मते हैं। अतः आत्मा ही यह सब कुछ है।

तदेष श्लोको न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताꣳ सर्वꣳ ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश इति। स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादशः स्मृतः। शतं च दश चैकश्च सहस्राणि च विꣳशतिराहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षस्तस्मै मृदितकषायाय तमसस्पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारस्तꣳ स्कन्द इत्याचक्षते तꣳ स्कन्द इत्याचक्षते ॥2॥

इति षड्विंशः खण्डः ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमोऽध्यायः ॥7॥

इस विषय में यह मन्त्र है—"ऐसा ज्ञानी मनुष्य मरण, रोग या दुःख को नहीं देखता। ज्ञानी सबको आत्मस्वरूप ही देखता है। अतः वह सबको प्राप्त कर लेता है। आत्मा एक, तीन, पाँच, सात, नौ और ग्यारह प्रकार का हो जाता है और एक सौ दस और इक्कीस हजार प्रकार का होता है। आहार की शुद्धि से अन्तःकरण की शुद्धि होती है। अन्तःकरण की शुद्धि से निश्चल स्मृति उत्पन्न होती है। उस स्मृति से सब बन्धन छूट जाते हैं। जिसके रागद्वेष नष्ट हुए हैं ऐसे नारद को भगवान् सनत्कुमार ने ऐसे अज्ञान को दूर करने का मार्ग बताया। भगवान् सनत्कुमार को स्कन्द कहते हैं।

(यहाँ छब्बीसवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

यहाँ छान्दोग्योपनिषद् में सातवाँ अध्याय समाप्त हुआ।

❋

अथाष्टमोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः

ॐ अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति ॥1॥

ॐ अब इस ब्रह्मपुर (शरीर) में जो यह सूक्ष्म कमल जैसा स्थान है, उसमें जो सूक्ष्म अंतर जैसा आकाश है, उसके भी भीतर जो वस्तु है, उसकी खोज करनी चाहिए और उसी की जिज्ञासा करनी चाहिए।

तं चेद्ब्रूयुर्यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति स ब्रूयात् ॥2॥

उन गुरु से यदि शिष्य पूछे कि—इस ब्रह्मपुर (शरीर) में जो सूक्ष्म कमल जैसा घर है, इसमें सूक्ष्म अंतराकाश है, इसमें कौन-सी वह वस्तु है कि जिसकी खोज करनी चाहिए और जिसकी जिज्ञासा करनी चाहिए? तो आचार्य को उसे इस प्रकार कहना चाहिए।

यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राणि यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन्समाहितमिति ॥3॥

जितना यह बाहर का आकाश है, इतना ही यह हृदय के भीतर का आकाश है। द्युलोक और पृथ्वी (दोनों) इसके भीतर ही अच्छी तरह से अवस्थित है। अग्नि और वायु—दोनों तथा सूर्य और चन्द्र—ये दोनों एवं विद्युत्, नक्षत्र (सब कुछ) जो इस आत्मा का है या जो कुछ नहीं है, वह सब भी इस अन्तरात्मा में समा जाता है।

तं चेद्ब्रूयुरस्मिꣳश्छेदिदं ब्रह्मपुरे सर्वꣳ समाहितꣳ सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामा यदैनज्जरामाप्नोति प्रध्वꣳसते वा किं ततोऽतिशिष्यत इति ॥4॥

उन आचार्य से यदि शिष्य ऐसा पूछे कि—"इस ब्रह्मपुर (शरीर) में जो यह सब कुछ अर्थात् सब प्राणी और सभी कामनाएँ अवस्थित हैं, तो जब यह ब्रह्मपुर नामक शरीर वृद्ध होता है तब, अथवा नष्ट होता है तब, उसमें से क्या शेष रह जाता है ?"

स ब्रूयान्नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन्कामाः समाहिता एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पो यथा ह्येवेह प्रजा अन्वाविशन्ति यथानुशासनं यं यमन्तमभिकामा भवन्ति यं जनपदं यं क्षेत्रभागं तं तमेवोपजीवन्ति ॥5॥

तब आचार्य कहे कि—"इस देह के वृद्धत्व से वह आकाशनामक ब्रह्मपुर जीर्ण नहीं होता, इस देह के वध से वह (ब्रह्मपुर) नष्ट नहीं होता। यह ब्रह्मपुर सत्य है, इसमें कामनाएँ सुव्यवस्थित रहती हैं। यह आत्मा पापशून्य, जरारहित, मृत्युरहित, शोकरहित, बुभुक्षारहित, पिपासारहित, सत्य कामनावाला, सत्य संकल्पवाला है। जिस प्रकार इस लोक में प्रजा अपने राजा की आज्ञानुसार व्यवहार करती

है तब वह अपने जिस जनपद की या क्षेत्र की कामना करती है, वह उसे मिलता है। और उसमें रहकर वह जीवन धारण करती है (इसी तरह ब्रह्मपुर में सभी इच्छाएँ समा जाती हैं।)

तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते तद्य इहात्मानमननुविद्य व्रजन्त्येताꣳश्च सत्यान् कामाꣳस्तेषाꣳ सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवत्यथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येताꣳश्च सत्यान् कामाꣳस्तेषाꣳ सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥6॥

इति प्रथमः खण्डः ॥

जिस प्रकार यहाँ (इस लोक में) कर्म द्वारा प्राप्त लोक क्षीण हो जाता है, वैसे ही परलोक में पुण्यों से उपार्जित लोक भी क्षीण हो जाता है। इसलिए इस लोक में जो मनुष्य आत्मा को और सत्य (वास्तविक) कामनाओं को बिना जाने ही परलोक में चले जाते हैं, उनकी सभी लोकों में यथेच्छ गति नहीं होती। और जो लोग इस लोक में आत्मा को और वास्तविक कामनाओं को जानकर ही परलोकगमन करते हैं, उनकी सभी लोकों में यथेच्छ गति होती है।

(यहाँ पहला खण्ड पूरा हुआ)

❋

द्वितीयः खण्डः

स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥1॥

उस आत्मसाक्षात्कारी को यदि पितृलोक देखने की इच्छा हुई हो, तो पितृलोग उसके सोचते ही उससे आ मिलते हैं और पितरों को प्राप्त करके वह सुखी होता है।

अथ यदि मातृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य मातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन मातृलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥2॥

वह ज्ञानी यदि मातृलोक को देखने की इच्छा करता है, तो उसके संकल्पमात्र से माताएँ उससे आ मिलती हैं और माताओं को प्राप्त करके वह सुखी होता है।

अथ यदि भ्रातृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य भ्रातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन भ्रातृलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥3॥

यदि वह ज्ञानी भ्रातृलोक को देखने की इच्छा करता है तो संकल्पमात्र से ही भाईलोग उससे आ मिलते हैं और इस तरह भ्रातृलोक को प्राप्त करके वह सुखी होता है।

अथ यदि स्वसृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य स्वसारः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्वसृलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥4॥

यदि वह भगिनीलोक को देखने की इच्छा रखता हो, तो संकल्पमात्र से ही बहनें उससे आ मिलती हैं, इस तरह भगिनियों से मिलकर वह आनन्दित होता है।

अथ यदि सखिलोककामो भवति संकल्पादेवास्य सखायः समुत्तिष्ठन्ति तेन सखिलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥5॥

वह ज्ञानी यदि मित्रलोक को देखने की इच्छा करता है, तो उसके संकल्पमात्र से ही मित्र उससे आ मिलते हैं, और इस तरह मित्रों से मिलकर वह आनन्दित होता है।

अथ यदि गन्धमाल्यलोककामो भवति संकल्पादेवास्य गन्धमाल्ये समुत्तिष्ठतस्तेन गन्धमाल्यलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥6॥

उस आत्मज्ञानी को यदि सुगन्ध और पुष्पमालाओं की कामना होती है, तो उसके संकल्पमात्र से ही वे दोनों उससे आ मिलते हैं और इस तरह सुगन्ध और पुष्पलताएँ पाकर वह आनन्दित होता है।

अथ यद्यन्नपानलोककामो भवति संकल्पादेवास्यान्नपाने समुत्तिष्ठत-स्तेनान्नपानलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥7॥

वह ज्ञानी यदि अन्न और पान की कामना करता है, तो संकल्पमात्र से ही उसे खाना-पीना आ मिलता है और इस तरह खाने-पीने को पाकर वह आनन्द करता है।

अथ यदि गीतवादित्रलोककामो भवति संकल्पादेवास्य गीतवादित्रे समुत्तिष्ठतस्तेन गीतवादित्रलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥8॥

यदि वह गीत और वाद्य की कामना करता है, तो संकल्पमात्र से ही गीत और वाद्य उससे आ मिलते हैं। इस तरह गीत और वाद्य की प्राप्ति होने से वह आनन्द करता है।

अथ यदि स्त्रीलोककामो भवति संकल्पादेवास्य स्त्रियः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्त्रीलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥9॥

वह ज्ञानी यदि स्त्री-लोक की कामना करता है, तो संकल्पमात्र से ही उससे स्त्रियाँ आ मिलती हैं। इस तरह स्त्रियों को प्राप्त कर वह आनन्दित होता है।

यं यमन्तमभिकामो भवति यं कामं कामयते सोऽस्य संकल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन सम्पन्नो महीयते ॥10॥

इति द्वितीयः खण्डः ॥

वह ज्ञानी जिस-जिस लोक की कामना करता है, जिस-जिस वस्तु की कामना करता है, वह सब उसे संकल्पमात्र से ही आ मिलता है। इस तरह उस-उससे मिलकर वह आनन्दित होता है।

(यहाँ दूसरा खण्ड पूरा हुआ।)

❋

तृतीयः खण्डः

त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषाꣳ सत्यानाꣳ सतामनृतमपिधानं यो यो ह्यस्येतः प्रैति न तमिह दर्शनाय लभते ॥1॥

वे सत्य कामनाएँ अनृत (असत्य) से ढँकी हुई हैं। उन कामनाओं के सत्य होते हुए भी उन पर असत्य (अनृत) का आवरण (ढक्कन) है। इसलिए जो-जो उसका सम्बन्धी यहाँ से चला जाता है (मर जाता है) वह इस लोक में फिर से देखने को नहीं मिलता। (अज्ञान के आवरण की वजह से ही ऐसा होता है। अज्ञान के हट जाने से आत्मा की सर्वव्यापकता प्रकाशित हो जाती है। इस अवस्था में कुछ भी अदृश्य नहीं रहता)।

अथ ये चास्येह जीवा ये च प्रेता यच्चान्यदिच्छन्न लभते सर्वं तदत्र गत्वा विन्दतेऽत्र ह्यस्यैते सत्याः कामा अनृतापिधानास्तद्यथापि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि संचरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः ॥2॥

और अब वह यहाँ जिन जीवित या मरे हुए मनुष्यों (सम्बन्धियों को) को देखना चाहता है, और कुछ वस्तुओं को भी देखना चाहता है, वह कुछ उसे मिलता नहीं है। वह सब तो उसी को मिल सकता है जो अपने हृदयाकाश के आत्मा को समझता हो। क्योंकि इस जगत् में वास्तविक इच्छाएँ अनृत (असत्य) से ढँकी हुई हैं। अतः जैसे धरती में गाड़े गए सोने के खजाने वाली भूमि पर चलकर भी उससे अनजान आदमी को वह प्राप्त नहीं होता, उसी प्रकार सुषुप्ति काल में हृदयाकाश नामक ब्रह्म के स्थान में अज्ञानी लोग रोज ही आते-जाते हैं, फिर भी उस आत्मा को वे समझ नहीं पाते। क्योंकि वे सभी अनृत (असत्य) के माध्यम से हरण कर लिए गए हैं।

स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तꣳ हृद्यमिति तस्माद्धृदय-महरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेति ॥3॥

ऐसा वह आत्मा हृदय में है। इसीलिए उसे 'हृद्यम्' (हृदि+अयम्) ऐसा व्युत्पत्तिलभ्य नाम दिया गया है। इसीलिए आत्मा हृदय में है—ऐसा समझना चाहिए। ऐसा समझनेवाला मनुष्य प्रति दिन आत्मा के पास जाता है।

अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति ॥4॥

जो यह शुद्ध बना हुआ आत्मा है (सम्प्रसाद है), वह इस शरीर में से ममता छोड़कर परम ज्योति को प्राप्त करके अपने मूल स्वरूप में अवस्थित हो जाता है। वह आत्मा है, वह अमृत है, वह अभय है, वही ब्रह्म है—ऐसा कहा जाता है और उसी ब्रह्म का नाम 'सत्य' है।

तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि सतीयमिति तद्यत्सत्तदमृतमथ यत्ति तन्मर्त्यमथ यद्यं तेनोभे यच्छति यदनेनोभे यच्छति तस्माद्यमहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेति ॥5॥

इति तृतीयः खण्डः ॥

'सत्य' (सत्+ती+यम्) ये तीन अक्षर हैं। इनमें जो 'सत्' है वह अमर है, जो 'त्' (ती) है वह नाश प्राप्त करनेवाला है और जो 'यम् है वह पूर्व के दोनों अक्षरों को अपने वश में लाता है। इसलिए उसको 'यम्' संज्ञा दी गई है। ऐसा समझनेवाला व्यक्ति प्रतिदिन आत्मा में जाता है (अर्थात् प्रतिदिन हृदयस्थ आत्मा को प्राप्त करता है अथवा निःस्वप्न सुषुप्ति में वह प्रतिदिन आत्मानुभव करता है)।

(यहाँ तीसरा खण्ड पूरा हुआ।)

❋

चतुर्थः खण्डः

अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदाय नैतꣳ सेतुमहोरात्रे

तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दृष्कृतꣳ सर्वे पाप्मानोऽतो-निवर्तन्तेऽपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकः ॥1॥

यह जो आत्मा है वह पृथ्वी आदि लोकों का संघर्ष (विनाश) न हो, इसलिए उनको धारण करनेवाला सेतु है। इस सेतुरूप आत्मा को रात-दिन का समय अतिक्रमण नहीं कर सकता। उसको बुढ़ापा या मरण नहीं आ सकता। उसे शोक नहीं होता, पाप-पुण्य उसे स्पर्श नहीं कर सकते। सभी पाप उसे बिना स्पर्श किए ही वापिस लौट जाते हैं क्योंकि आत्मा निष्पाप और ब्रह्मरूप है।

तस्माद्वा एतꣳ सेतुं तीर्त्वाऽन्धः सन्ननन्धो भवति विद्धः सन्नविद्धो भवत्यु-पतापी सन्ननुपतापी भवति तस्माद्वा एतꣳ सेतुं तीर्त्वापि नक्तमहरेवाभि-निष्पद्यते सकृद्विभातो ह्येवैष ब्रह्मलोकः ॥2॥

इसीलिए इस सेतुरूप आत्मा को पाकर अन्धा अन्धा नहीं रहता, घायल भी अच्छा हो जाता है, दुःखी भी सुखी हो जाता है, रोगी नीरोगी हो जाता है, इस आत्मा को पाकर विद्वान् के लिए रात भी दिन-सी हो जाती है। क्योंकि वह आत्मा सदैव प्रकाशमय है।

तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषाꣳ सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥3॥

इति चतुर्थः खण्डः ॥

तो जो लोग ब्रह्मचर्य से अर्थात् शास्त्र और आचार्य के अनुशासन से इस ब्रह्मलोक को प्राप्त करते हैं, उन्हीं का यह ब्रह्मलोक है। ऐसे लोग अपनी इच्छानुसार सभी लोकों में जा सकते हैं।

(यहाँ चौथा खण्ड पूरा हुआ।)

❋

पञ्चमः खण्डः

अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद् ब्रह्मचर्येण ह्येव यो ज्ञाता तं विन्दतेऽथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद् ब्रह्मचर्येण ह्येवेष्ट्वात्मान-मनुविन्दते ॥1॥

अब जो 'यज्ञ' कहा जाता है, वह ब्रह्मचर्य ही है। क्योंकि ब्रह्मचर्य से जो आत्मा को जानता है, वह ब्रह्मलोक को प्राप्त होता है। जो 'इष्ट' कहा जाता है वह ब्रह्मचर्य ही है, क्योंकि ब्रह्मचर्य से ही आत्मा को जानने की इच्छा करके आत्मा को प्राप्त करते हैं।

अथ यत्सत्त्रायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव सत आत्म-नस्त्राणं विन्दतेऽथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवात्मानमनुविद्य मनुते ॥2॥

अब जो 'सत्त्रायण' (साधु-संन्यासियों का पोषण) कहा जाता है, वह भी ब्रह्मचर्य ही है, क्योंकि ब्रह्मचर्य से ही 'सत्' रूप आत्मा का त्राण (रक्षण) होता है। जो 'मौन' कहा जाता है, वह भी ब्रह्मचर्य ही है क्योंकि ब्रह्मचर्य से ही आत्मा को समझकर मनुष्य उसका मनन करता है।

अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदेष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दतेऽथयदरण्यायनमित्याचक्षतेब्रह्मवर्यमेवतत्तदरञ्च ह

वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि तदैरंमदीयꣳ सरस्तदश्वत्थः सोमसवनस्तदपराजिता पूर्ब्रह्मणः प्रभुविमितꣳ हिरण्यम् ॥3॥

और जिसे 'अनाशकायन' (अनशन) कहते हैं वह भी तो ब्रह्मचर्य ही है। क्योंकि साधक जिसे ब्रह्मचर्य के द्वारा प्राप्त करता है, उस आत्मा का नाश नहीं होता। और जिसे 'अरण्यायन' कहते हैं, वह भी ब्रह्मचर्य ही है। क्योंकि उस ब्रह्मलोक में 'अर' और 'ण्य' ये दोनों प्रसिद्ध समुद्र हैं। यहाँ से तीसरे द्युलोक में वह "ऐरंमदीयम्' नाम का एक सरोवर है। वहाँ 'सोमसवन' नाम का एक अश्वत्थ (पिप्पल) का वृक्ष है। वहाँ ब्रह्मा की अपराजिता नाम की एक पुरी (नगरी) है। और वहाँ प्रभु के द्वारा बाँधा गया एक सोने का मण्डप है।

तद्य एवैतावरं च ण्यं चार्णवौ ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषाꣳ सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥4॥

इति पञ्चमः खण्डः ॥

इस ब्रह्मलोक में जो लोग 'अर' और 'ण्य' नाम के दो सरोवरों को ब्रह्मचर्य के द्वारा प्राप्त करते हैं, उन्हीं का यह ब्रह्मलोक हो जाता है और सभी लोकों में उनका मुक्त आना-जाना हो जाता है।

(यहाँ पाँचवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

षष्ठः खण्डः

अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याणिम्नस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येत्यसौ वा आदित्यः पिङ्गल एष शुक्ल एष नील एष पीत एष लोहितः ॥1॥

जो हृदय की ये नाड़ियाँ हैं, वे पिंगल वर्ण के सूक्ष्म रसवाली हैं। वे सफेद, नीले, पीले और लोहित वर्ण के सूक्ष्म रस से युक्त हैं। सूर्य में भी पिंगल, सफेद, नीला और लाल वर्ण होते ही हैं।

तद्यथा महापथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमं चामुं चैवमेवैता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमं चामुं चामुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः ॥2॥

जैसे दो गाँवों के बीच से निकला हुआ एक बड़ा रास्ता उन दोनों गाँवों को जोड़ता है, उसी तरह सूर्य की किरणें भी सूर्यलोक को इस लोक के साथ जोड़ती हैं। सूर्य में से जो किरणें निकलती हैं, वे हृदय की इन नाडियों में समा जाती हैं और इन नाड़ियों में से जो किरणें निकलती हैं, वे सूर्य में समा जाती हैं।

यद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु सृप्तो भवति तन्न कश्चन पाप्मा स्पृशति तेजसा हि तदा सम्पन्नो भवति ॥3॥

इस अवस्था में जब यह जीव सम्यक् प्रकार से निद्रा में पड़ जाता है और स्वप्न भी नहीं देखता, तब उसे कोई भी पाप स्पर्श नहीं कर सकता क्योंकि उस समय वह नाड़ियों में स्थित सूर्य के तेज के साथ मिला हुआ होता है।

अथ यत्रैतदबलिमानं नीतो भवति तमभित आसीना आहुर्जानासि मां जानासि मामिति स यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो भवति तावज्जानाति ॥4॥

(रोग आदि से) जब मनुष्य दुर्बल हो जाता है, तब उसके आस-पास बैठे हुए सगे-सम्बन्धी उससे पूछते हैं कि—"मुझे पहचानते हो क्या ? मुझे जानते हो क्या ?" जब तक इस शरीर से जीव निकल गया नहीं होता, तब तक तो वह सभी को पहचानता है।

अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते स ओमिति वा होद्वा मीयते स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छत्येतद्वै खलु लोकद्वारं विदुषां प्रपदनं निरोधोऽविदुषाम् ॥5॥

परन्तु जब जीव इस शरीर में से निकल जाता है, तब सूर्य की इन किरणों के द्वारा ही वह ऊर्ध्व की ओर जाता है और 'ओम्' बोलते हुए ऊर्ध्व गति को प्राप्त करता है अथवा अधोलोक में जाता है। जितने समय में मन पहुँचता है, उतने समय में वह आदित्यलोक (सूर्य) में जा पहुँचता है। यह सूर्य ब्रह्मलोक का प्रवेशद्वार है। उसमें विद्वान् और ज्ञानी ही प्रवेश कर सकते हैं। अज्ञानी लोग वहाँ नहीं जा सकते।

तदेष श्लोकः—
शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिः सृतैका।
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमेण भवन्त्युत्क्रमणे भवन्ति ॥6॥
इति षष्ठः खण्डः ॥

यहाँ यह श्लोक है—"हृदय में एक सौ और एक नाड़ियाँ हैं उनमें से (सुषुम्णा नाम की) एक नाड़ी मस्तक की ओर जाती है। ज्ञानी आत्मा उस नाड़ी से ऊपर आरूढ़ होकर अमरत्व को प्राप्त होता है। हृदय में से चारों ओर निकलती हुई अन्य नाड़ियाँ तो केवल शरीर से बाहर निकलने के लिए ही हैं। (अर्थात् इन नाड़ियों से यदि जीव बाहर जाता है, तो उसे मोक्ष नहीं मिलता।)

(यहाँ छठा खण्ड पूरा हुआ।)

❋

सप्तमः खण्डः

य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच ॥1॥

जो यह आत्मा पापरहित, जरारहित, मृत्युरहित, शोकरहित, क्षुधापिपासारहित, सत्यकामनावाला और सत्यसंकल्पवाला है, उसे खोजना चाहिए, उसे ठीक तरह से जानने की इच्छा करनी चाहिए। कुछ लोग इस आत्मा को समझकर उसका अनुभव करते हैं, वे सभी लोकों में जा सकते हैं और उसकी सभी इच्छाएँ पूरी होती हैं—ऐसा प्रजापति ने कहा।

तद्धोभये देवाऽसुरा अनुबुबुधिरे ते होचुर्हन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानितीन्द्रो हैव

देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणां तौ हासंविदानावेव समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः ॥2॥

उनकी यह बात देवताओं और असुरों ने परम्परा से जान लीं। फिर उन्होंने सोचा कि जिसे समझने से सभी लोकों में जाया जा सकता है, सभी कामनाएँ पूरी की जा सकती हैं, उस आत्मा को हमें खोजना चाहिए। बाद में देवों में से इन्द्र और असुरों में से विरोचन—ये दोनों परस्पर ईर्ष्या करते हुए ही अलग-अलग हाथ में समिध लेकर प्रजापति के पास गए।

तौ ह द्वात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूषतुस्तौ ह प्रजापतिरुवाच किमिच्छन्तावावास्तमिति तौ होचतुर्य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति भगवतो वचो वेदयन्ते तमिच्छन्तावावास्तमिति ॥3॥

उन दोनों ने बत्तीस वर्ष तक ब्रह्मचर्य का पालन करते हुए वहाँ वास किया। तब प्रजापति ने उनसे पूछा—"तुम यहाँ किस इच्छा से रहे हो ?" तब उन दोनों ने कहा कि—"आत्मा पापरहित, जरारहित, शोकरहित, क्षुधारहित, प्यासरहित, सत्य कामनाओं वाला, सत्य संकल्पवाला है अतः उसे खोजना चाहिए, उसे ठीक तरह से जानने की इच्छा करनी चाहिए। जो कोई भी मनुष्य इस आत्मा को ठीक तरह से समझ लेता है, वह सभी लोकों को प्राप्त कर लेता है, अपनी सभी कामनाओं को पूर्ण कर सकता है। आपके ऐसे वचन को विद्वज्जन श्रेष्ठ कहते हैं। तो उस आत्मा को समझने के लिए हमने यहाँ वास किया हैं।

तौ ह प्रजापतिरुवाच य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्यथ योऽयं भगवोऽप्सु परिख्यायते यश्चायमादर्शे कतम एष इत्येष उ एवैषु सर्वेष्वन्तेषु परिख्यात इति होवाच ॥4॥
इति सप्तमः खण्डः ॥

तब प्रजापति ने उनसे कहा—"आँख में जो यह पुरुष दिखाई देता है, वह आत्मा है।" और आगे भी कहा कि—"यह अमर है, निर्भय है, और वही ब्रह्म है।" तब वे दोनों अज्ञानी होने से ऐसा समझे कि आँख में सामनेवाले मनुष्य का जो मुख (मुँह) दिखाई पड़ता है, वही आत्मा है। इसलिए उन्होंने पूछा कि—"हे भगवन्! पानी में देखने से जो दिखाई पड़ता है, जो दर्पण में दिखाई देता है, उनमें से आपका कहा हुआ आत्मा किसमें है ? कौन है ?" तब प्रजापति ने कहा—"वही आत्मा सभी लोगों में सर्वरूप से (समरूप से) रहता है।"

(यहाँ सातवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

अष्टमः खण्डः

उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे प्रब्रूतमिति तौ होदशरावेऽवेक्षांचक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथेति तौ होचतुः सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं पश्याव आलोमभ्य आनखेभ्यः प्रतिरूपमिति ॥1॥

प्रजापति ने कहा—"जल से भरे हुए शराव में अपने को देखकर, आत्मा के बारे में जो कुछ तुम न जान सको, वह मुझे कह दिखाओ।" अतः दोनों ने जल से भरे शराव में देखा तब प्रजापति ने उनसे पूछा—"तुम क्या देखते हो तुम ? तब वे दोनों बोले—"हे भगवन्। हम पूरे आत्मा को इसमें देखते हैं—सर के बाल से पैर के नखों तक पूर्ण आत्मा को देखते हैं।"

तौ ह प्रजापतिरुवाच साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षेथामिति तौ ह साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षांचक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति ॥2॥

प्रजापति बोले—"तुम अच्छे गहने पहनकर, अच्छे कपड़े पहनकर सज-धजकर पानी से भरे शराव में अपने को देखो।" तब वे अच्छे गहने पहनकर, अच्छे कपड़े पहनककर सज-धजकर पानी से भरे शराव में स्वयं को देखने लगे। तब प्रजापति ने उनसे पूछा—"क्या देखते हो ?"

तौ होचतुर्यथैवेदमावां भगवः साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ च एवमेवेमौ भगवः साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतावित्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तौ ह शान्तहृदयौ प्रवव्रजतुः ॥3॥

तब उन दोनों ने कहा—"हे भगवन्! जैसे ही हम अच्छे गहने पहने हुए, अच्छे वस्त्र पहने हुए सजे-धजे हैं, वैसे ही अच्छी तरह से अलंकृत, अच्छे वस्त्र पहने हुए सजे-धजे इसमें भी दिखाई देते हैं।" तब प्रजापति बोले—"वही आत्मा है, वही निर्भय है, वही अमर है और वही ब्रह्म है।" तब शान्त हृदय होकर वे दोनों चले गये।

तौ हान्वीक्ष्य प्रजापतिरुवाचानुपलभ्यात्मानमननुविद्य व्रजतो यतर एतदुपनिषदो भविष्यन्ति देवा वाऽसुरा वा ते पराभविष्यन्तीति स ह शान्तहृदय एव विरोचनोऽसुराञ्जगाम तेभ्यो हैतामुपनिषदं प्रोवाचात्मैवेह महय्य आत्मा परिचर्य आत्मानमेवेह महयन्नात्मानं परिचरन्नुभौ लोकावाप्नोतीमं चामुं चेति ॥4॥

उन दोनों को जाते हुए देखकर प्रजापति कहने लगे—"आत्मा को बिना जाने और बिना समझे ही ये दोनों जा रहे हैं। इनमें से जो (शरीर ही आत्मा है) ऐसा निश्चयवाले होंगे वे देव या असुर—कोई भी पराभव को प्राप्त करेंगे।" विरोचन तो सन्तुष्ट होकर असुरों के पास चला गया और उसने सबको इस प्रकार ज्ञान का उपदेश किया—"देह ही आत्मा है इसलिए उसी को पूजना चाहिए, उसी (देहरूप) आत्मा की सेवा करनी चाहिए। इस जगत् में देहात्मा की पूजा-सेवा करके ही मनुष्य इस लोक को और परलोक को प्राप्त कर सकता है।"

तस्मादप्यद्येहाददानमश्रद्दधानमयजमानमाहुरासुरो बतेत्यसुराणाꣳ ह्येषोपनिषत्प्रेतस्य शरीरं भिक्षया वसनेनालंकारेणेति सꣳस्कुर्वन्त्येतेन ह्यमुं लोकं जेष्यन्तो मन्यन्ते ॥5॥

इत्यष्टमः खण्डः ॥

इसीलिए आज भी इस जगत् में दान न करनेवाले को, श्रद्धा से रहित को और यज्ञ न करने वाले को लोग कहते हैं कि "यह असुर है।" क्योंकि असुरों का ज्ञान ऐसा ही होता है। वे लोग मरे

हुओं के शरीर को (सुगन्ध-पुष्पमाला-अन्नादि) भिक्षा से और गहनों से सजाते हैं और मानते हैं कि इससे वे स्वर्गलोक को प्राप्त करेंगे।

(यहाँ आठवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

नवमः खण्डः

अथ हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श यथैव खल्वयस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्त्रामे स्त्रामः परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥1॥

परन्तु, इन्द्र को तो देवताओं के पास जाने से पहले ही यह भय दिखाई दिया अर्थात् यह शंका हुई कि—जिस तरह इस शरीर को अच्छी तरह से अलंकृत (शोभायमान) करने से यह छायात्मा अच्छी तरह से शोभित होता है, उसे अच्छे कपड़े पहनाने से अच्छे वस्त्रवाला दिखाई पड़ता है, सजाने से सजा हुआ दीखता है, ठीक इसी प्रकार यह देह अन्धा होने पर इस छाया में भी (छायात्मा भी) अन्धा ही दिखाई देता है। देह के क्षीण होने से छायात्मा भी क्षीण दीखता है, कटे हुए हाथ-पैर से छायात्मा के हाथ-पैर भी कटे हुए दिखाई देते हैं। और इस शरीर के नाश होने से छायात्मा का भी नाश हो जाता है। इसलिए शरीररूप आत्मा के ऐसे छायारूप ज्ञान से कोई फल मिलेगा, ऐसा मुझे नहीं लगता।

स समित्पाणिः पुनरेयाय तꣳ ह प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः सार्धं विरोचनेन किमिच्छन् पुनरागम इति स होवाच यथैव खल्वयं भगवोऽस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्त्रामे स्त्रामः परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥2॥

वह इन्द्र हाथ में समिधा लेकर फिर प्रजापति के पास आया। प्रजापति ने उससे पूछा—"हे इन्द्र! विरोचन के साथ शान्तचित्त होकर के ही तुम गए थे। अब किस इच्छा से तुम फिर से यहाँ आए हो ?" तब वह (इन्द्र) बोला—"हे भगवन्! जिस प्रकार यह छायात्मा इस शरीर को अच्छी तरह से विभूषित करने से अच्छी तरह से वह छायात्मा भी विभूषित हो जाता है, शरीर को अच्छे वस्त्र पहनाने से वह छायात्मा भी अच्छे वस्त्रों वाला हो जाता है और शरीर को सजाने-धजाने से वह सजा-धजा हो जाता है ठीक उसी प्रकार शरीर के अन्ध होने से वह छायात्मा भी अन्ध हो जाता है, शरीर के क्षीण होने पर वह छायात्मा भी क्षीण हो जाता है, शरीर के हाथ-पैर कट जाने से छायात्मा भी कटे हाथ-पैर वाला हो जाता है, और शरीर के नाश होने पर यह छायात्मा भी नष्ट हो जाता है। मैं तो उसमें कोई फल नहीं देखता।"

एवमेवैष मघवन्निति होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसापराणि द्वात्रिꣳशतं वर्षाणीति स हापराणि द्वात्रिꣳशतं वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥3॥

इति नवमः खण्डः ॥

तब प्रजापति ने कहा—"हे इन्द्र ! वह ऐसा ही है। मैं तुम्हें फिर से समझाऊँगा। तुम बत्तीस वर्ष यहाँ रहकर ब्रह्मचर्य का पालन करो। उसने और भी बत्तीस वर्ष तक ब्रह्मचर्य का पालन करते हुए वहाँ वास किया फिर प्रजापति ने उससे कहा—

(यहाँ नौवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

दशमः खण्डः

य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श तद्यद्यपीदꣳ शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि स्राममस्रामो नैवैषोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥1॥

"जो यह स्वप्न में महिमावान होकर विचरण करता है, वह आत्मा है" प्रजापति ने ऐसा कहकर और आगे कहा—"वही अमृत है, वही अभय है, वही ब्रह्म है।" तब वह शान्तचित्त होकर चला गया, पर देवों के पास जाने से पहले ही उसको भय दिखाई दिया (मन में शंका हुई कि—) यह शरीर अन्धा होने पर भी स्वप्न पुरुष तो सब देखने वाला होता है ! शरीर के क्षीण होने पर भी स्वप्नस्थ आत्मा तो क्षीण नहीं दीखता। शरीर के दोषों से स्वरूपस्थ आत्मा दूषित नहीं होता।

न वधेनास्य हन्यते नास्य स्राम्येण स्रामो घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्ती-वाप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदितीव नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥2॥

"इस देह के वध से उसका वध नहीं होता। शरीर की पंगुता से उसकी पंगुता नहीं होती। फिर भी मानो उसे कोई मारता हो, मानो कोई चीरता हो, मानो कोई उसका नाश कर रहा हो, मानो किसी अप्रिय का अनुभव कर रहा हो, मानो रो रहा हो ऐसा लगता है। ऐसे आत्मा के ज्ञान से मैं कोई फल नहीं देख रहा हूँ।"

स समित्पाणिः पुनरेयाय। तꣳ ह प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः किमिच्छन् पुनरागम इति स होवाच तद्यद्यपीदं भगवः शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि स्राममस्रामो नैवैषोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥3॥

फिर वह इन्द्र हाथ में समिधा लेकर प्रजापति के पास आया। तब प्रजापति ने उससे पूछा—"हे इन्द्र ! पहले जो तुम शान्तचित्त से सन्तुष्ट होकर गए थे, तो किस इच्छा से फिर आए हो ?" तब उसने (इन्द्र ने) कहा—"हे भगवन् ! यद्यपि यह शरीर अन्ध होता है, तो भी वह (आत्मा) अन्ध नहीं होता। यद्यपि यह देह पंगु होता है तो भी वह (आत्मा) पंगु नहीं होता। इस शरीर के दोष से आत्मा दूषित होता ही नहीं। और—

न वधेनास्य हन्यते नास्य स्राम्येण स्रामो घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्ती-वाप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदितीव नाहमत्र भोग्यं पश्यामीत्येवमेवैष मघवन्निति होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसाऽपराणि द्वात्रिꣳशतं वर्षाणीति स हाऽपराणि द्वात्रिꣳशतं वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥4॥

इति दशमः खण्डः ॥

देह के वध से भी वह नष्ट नहीं होता। इस (देह) की पंगुता से वह पंगु नहीं हो जाता। फिर भी मानो उस आत्मा को कोई मारता हो, कोई पीटता हो, मानो वह अप्रिय का अनुभव करता हो, मानो वह रोता हो, ऐसा लगता है। मैं तो ऐसे आत्मज्ञान में कोई फल नहीं देख रहा हूँ।" इन्द्र के ऐसा कहने पर प्रजापति ने कहा—"हे इन्द्र ! वह ऐसा ही है। मैं तुम्हें फिर उपदेश दूँगा। और बत्तीस वर्ष ब्रह्मचर्य का पालन करते हुए यहाँ रहो। अतः वह (इन्द्र) और बत्तीस वर्ष वहाँ रहा। बाद में प्रजापति बोले—

(यहाँ दसवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

एकादशः खण्डः

तद्यत्रैतत् सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति होवाचैतदगृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श नाहं खल्वयमेवꣳ सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥1॥

"उस अवस्था में जब यह सुप्तिमय जीव सोया हुआ होता है, दर्शनरहित, बहुत आनन्दित होकर स्वप्न भी नहीं देखता, वही आत्मा है, वही अमृत है, वही अभय है, वही ब्रह्म है।" प्रजापति के ऐसा कहने पर इन्द्र शान्तहृदय होकर चला गया। परन्तु, देवों के पास जाने के पहले ही उसके मन में भय (शंका) उत्पन्न हुआ कि सुषुप्ति में रहा हुआ यह आत्मा भी इस अवस्था में अपने को "मैं हूँ" इस प्रकार नहीं जानता है। और अन्य प्राणियों एवं पदार्थों को भी नहीं जानता है। मानो वह विनाश को ही प्राप्त हो जाता है। ऐसे आत्मा के ज्ञान से मैं कोई लाभ नहीं देखता।

स समित्पाणिः पुररेयाय। तꣳ ह प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः किमिञ्छन्पुनरागम इति स होवाच नाहं खल्वयं भगव एवꣳ सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्तीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥2॥

फिर से वह (इन्द्र) हाथ में समिधा लिए आया। प्रजापति ने उससे पूछा—"हे इन्द्र, पहले यहीं से तुम सन्तुष्ट-हृदय होकर गए थे, अब कौन-सी इच्छा से फिर से आए हो ?" तब इन्द्र बोला—"हे भगवन् ! सुषुप्ति में रहा हुआ आत्मा इस अवस्था में अपने आपको इस तरह नहीं जानता कि 'यह मैं हूँ।' और इन प्राणियों एवं पदार्थों को भी नहीं जानता। मानो वह नाश प्राप्त करता हुआ मालूम पड़ रहा है। ऐसे आत्मा के ज्ञान से मैं कोई लाभ नहीं देखता।"

एवमेवैष मघवन्निति होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवा-न्यत्रैतस्माद्वसापराणि पञ्च वर्षाणीति स हापराणि पञ्च वर्षाण्युवास। तान्येकशतं संपेदुरेतत्तद्यदाहुरेकशतꣳ ह वै वर्षाणि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास तस्मै होवाच ॥3॥

इत्येकादशः खण्डः ॥

प्रजापति बोले—"हे इन्द्र ! यह ऐसी ही बात है। इस आत्मा के विषय में मैं तुम्हें फिर अधिक उपदेश दूँगा। उस आत्मा से भिन्न कोई दूसरा आत्मा नहीं है। तुम और भी पाँच वर्ष तक यहाँ रहो।"

इन्द्र और भी पाँच वर्ष तक यहाँ रहे। इस प्रकार सब मिलकर एक सौ और एक वर्ष तक इन्द्र प्रजापति के यहाँ ब्रह्मचर्य का पालन करते हुए रहे। तब प्रजापति बोले—

(यहाँ ग्यारहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

द्वादशः खण्डः

मघवन्मर्त्यं वा इदꣳशरीरमात्तं मृत्युना तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानमात्तो वै सशरीरः प्रियाप्रियाभ्यां न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ॥1॥

"हे इन्द्र! यह शरीर मरणशील ही है, मृत्यु से ग्रसित ही है। यह शरीर अमर और अशरीरी आत्मा का अधिष्ठान है (निवासस्थान है)। सशरीर आत्मा तो अवश्य प्रिय और अप्रिय से ग्रस्त है। जहाँ तक आत्मा शरीर में रहता है, वहाँ तक तो उसके प्रिय और अप्रिय का नाश नहीं हो सकता। पर जब वह शरीररहित होता है, तब प्रिय या अप्रिय उसका स्पर्श नहीं कर सकते।

अशरीरो वायुरभ्रं विद्युत्स्तनयित्नुरशरीराण्येतानि तद्यथैतान्यमुष्मादाकाशात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते ॥2॥

पवन देहरहित है। बादल, बिजली गड़गड़ाहट—सभी शरीररहित हैं। जिस प्रकार ये सब आकाश में से निकल कर परम तेज को पाकर अपने-अपने रूप में दिखाई पड़ते हैं—

एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते। स उत्तमः पुरुषः स तत्र पर्येति जक्षत्क्रीडन्रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनꣳ स्मरन्निदꣳ शरीरꣳ स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्त एवमेवायमस्मिञ्छरीरे प्राणो युक्तः ॥3॥

उसी प्रकार सुप्रसन्न ज्ञानी जीव, इस शरीर से उठकर परंज्योति (विश्वात्मा) को प्राप्त करके अपने रूप में प्रकाशित हो उठता है। वह उत्तम पुरुष है। वह उस अवस्था में हँसता, खाता, खेलता, स्त्रियों के साथ, वाहनों के साथ, सगे-सम्बन्धियों के साथ आनन्द-प्रमोद करता हुआ भी परम आत्मा में लीन हो जाता है। अपने साथ उत्पन्न हुए शरीर का तो उसे स्मरण तक नहीं होता। रथ को खींचने के लिए जैसे बैल या घोड़े जोड़े जाते हैं, इसी तरह इस शरीर के साथ प्राण जुड़े हुए हैं, जिससे वह चारों ओर विचरण करता है।

अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणमथ यो वेदेदमभिव्याहराणीति स आत्माऽभिव्याहाराय वागथ यो वेदेदꣳ शृणवानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रम् ॥4॥

अब जिस नेत्रगोलक में नेत्रेन्द्रिय है उस इन्द्रियस्थ आत्मा को 'चाक्षुष आत्मा' कहा जाता है। उसे देखने के लिए आँख है (चक्षु के अधिष्ठाता देव आत्मरूप है, उसे देखने के उपकरणरूप आँख है) और जो "मैं सूँघता हूँ"—ऐसा जानता है, वह आत्मा है, और जिस उपकरण के द्वारा आत्मा सूँघता है, वह गन्ध का उपकरण घ्राणेन्द्रिय है। इसी तरह जो कहता है कि "मैं बोलता हूँ।" वह आत्मा है और जिस उपकरण से वह आत्मा बोलता है, वह वागिन्द्रिय है। जो कहता है कि "मैं सुनता हूँ" वह आत्मा है, और जिस उपकरण से वह सुनता है वह श्रोत्रेन्द्रिय है।

अथ यो वेदेदं मन्वानीति स आत्मा मनोऽस्य दैवं चक्षुः स वा एष एतेन दैवेन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोके ॥5॥

"मैं सोचता हूँ"—ऐसा जो कहता (मानता) है, वह आत्मा है। उसके सोचने के उपकरण को मन कहा जाता है। मन आत्मा का दिव्य नेत्र है। ज्ञानी आत्मा मनरूपी दैवी आँख से सब सुखों को जो कि ब्रह्मलोक में होते हैं, समझकर आनन्द लेता है।

तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते तस्मात्तेषाꣳ सर्वे च लोका आत्ताः सर्वे च कामाः स सर्वाꣳश्च लोकानाप्नोति सर्वाꣳश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच ॥6॥

इति द्वादशः खण्डः ॥

"जो भोग ब्रह्मलोक में हैं, उन्हें देखते-खेलते हुए इस आत्मा की देवलोग भी उपासना करते हैं। इसीलिए इस आत्मा को सभी लोक और सभी भोग प्राप्त ही हैं। जो मनुष्य आत्मा को शास्त्र और आचार्य के उपदेश द्वारा अच्छी तरह से जान लेता है अर्थात् अनुभव कर लेता है, वह सभी लोकों को प्राप्त कर लेता है। उसकी सभी कामनाएँ पूर्ण हो जाती हैं"—ऐसा प्रजापति ने कहा, ऐसा प्रजापति ने कहा।

(यहाँ बारहवाँ खण्ड पूरा हुआ)

❋

त्रयोदशः खण्डः

श्यामच्छबलं प्रपद्ये शबलाच्छ्यामं प्रपद्येऽश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामीत्यभिसम्भवामीति ॥1॥

इति त्रयोदशः खण्डः ॥

श्याम (हृदयस्थ) ब्रह्म से मैं शबल ब्रह्म (ब्रह्मलोक) को प्राप्त होऊँ, और शबलब्रह्म (ब्रह्मलोक) से मैं श्याम (हृदयस्थ) ब्रह्म को प्राप्त होऊँ। जिस तरह अश्व अपने शरीर को कँपाकर रोंगटों और धूल को झाड़ देता है, वैसे ही मैं ज्ञान से सभी पापों को झाड़ दूँ। जैसे चन्द्र राहु के मुख से छूटता है, वैसे ही मैं शरीर से छूटकर कृतकृत्य होकर ब्रह्मलोक को प्राप्त करूँ।

(यहाँ तेरहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

❋

चतुर्दशः खण्डः

आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता। ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतꣳ स आत्मा प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानां यशो राज्ञां यशो विशां यशोऽहमनुप्रापत्सि स हाहं यशसां यशः श्येतमदत्कमदत्कꣳ श्येतं लिन्दु माभिगां लिन्दु माभिगाम् ॥1॥

इति चतुर्दशः खण्डः ॥

आकाश नामक आत्मा नाम और रूप का निर्वाहक है। नाम और रूप जिसके अन्तर्गत हैं, वह ब्रह्म है, वही अमृत है, वही आत्मा है। मैं प्रजापति के सभागृह को प्राप्त करता हूँ। मैं यशोनामधारी

आत्मा हूँ। मैं ब्राह्मणों के यशोरूप, क्षत्रियों के यशोरूप, वैश्यों के यशोरूप आत्मा को प्राप्त होना चाहता हूँ। वह मैं यशों का भी यश हूँ। पक्व बेर जैसे लाल, दाँत न होने पर भी खाने वाले दन्तरहित चिकने स्त्रीचिह्न को (स्त्री के गर्भ को) मैं कभी प्राप्त न होऊँ।

(यहाँ चौदहवाँ खण्ड पूरा हुआ)

❋

पञ्चदशः खण्डः

तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्य आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्याहिꣳसन् त्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते ॥1॥

इति पञ्चदशः खण्डः ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि अष्टमोऽध्यायः ॥8॥

इति छान्दोग्योपनिषत्समाप्ता ॥

यह आत्मज्ञान ब्रह्मा ने प्रजापति को सुनाया। प्रजापति ने मनु को और मनु ने प्रजाओं को सुनाया। आचार्य से वेद का अध्ययन करके, नियमानुसार गुरु के काम करके शेष समय में स्वाध्याय करके, गुरुकुल से निवृत्त होकर, समावर्तन संस्कार प्राप्त करके, कुटुम्ब में स्थिर होकर, पवित्र स्थान में स्वाध्याय करते रहकर, पुत्रों-शिष्यों को धार्मिक बनाकर, सभी इन्द्रियों को अन्तःकरण में स्थापित करके, शास्त्राज्ञा से अतिरिक्त हिंसा न करके, जहाँ तक आयुष्य हो वहाँ तक इसी प्रकार से रहकर ब्रह्मलोक को प्राप्त करता है। और फिर से वह (यहाँ जगत् में) वापिस नहीं आता। वह बाद में कभी वापस नहीं लौटता।

(यहाँ पंद्रहवाँ खण्ड पूरा हुआ।)

यहाँ छान्दोग्योपनिषद् में आठवाँ अध्याय समाप्त हुआ।

इस प्रकार छान्दोग्योपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

❋

(10) बृहदारण्यकोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

बृहदारण्यकोपनिषद् अपने नाम से ही सूचित करती है कि यह उपनिषद् एक बड़ी (बृहद् = बड़ी लंबी) उपनिषद् है। यह उपनिषद् शुक्लयजुर्वेद के अन्तर्गत सुप्रसिद्ध शतपथ ब्राह्मण का ही एक भाग है। शतपथब्राह्मण की दो वाचनाएँ हैं। एक काण्वशाखीय वाचना है और दूसरी माध्यन्दिन शाखीय वाचना है। कण्वशाखा की वाचना के सत्रह काण्ड हैं और माध्यन्दिन शाखा के केवल चौदह हैं। शतपथब्राह्मण की सत्रह काण्डोंवाली काण्वशाखीय वाचना के तीन से आठ अध्याय—कुल छः अध्याय ही यह 'बृहदारण्यक उपनिषद्' है और शतपथब्राह्मण की चौदह काण्ड वाली माध्यन्दिन शाखा वाली वाचना के चार से नौ काण्ड (कुल छः काण्ड) ही यह बृहदारण्यक उपनिषद् है।

अतः इस उपनिषद् के छः अध्याय हैं। अध्यायों को 'खण्डों' या 'ब्राह्मणों' में विभाजित किया गया है। और उन खण्डों या ब्राह्मणों को भी 'कण्डिकाओं' में विभाजित किया गया है। कण्डिकाओं की समानता मन्त्रों से की जा सकती है। इस उपनिषद् में ऐसी 435 कण्डिकाएँ हैं, 47 ब्राह्मण या खण्ड हैं और छः अध्याय हैं।

इस उपनिषद् के विभागीकरण का एक दूसरा भी प्रकार है। पहले दो अध्यायों वाले एक विभाग को 'मधुकाण्ड' कहा गया है। बीच के दो अध्यायों (3 और 4 अध्यायों) को 'मुनिकाण्ड' कहा जाता है। 'मुनिकाण्ड' को 'याज्ञवल्क्य काण्ड' भी कहते हैं। अन्तिम दो अध्यायों को (5 और 6 को) 'खिलकाण्ड' कहा गया है। ये तीन काण्ड क्रमशः उपदेश, उपपत्ति और उपासना के तीन विषयों का विश्लेषण करते हैं। इन तीनों काण्डों में मुनिकाण्ड अथवा याज्ञवल्क्यकाण्ड अत्यंत महत्त्व का है। उसमें इस उपनिषद् की कण्डिकाओं में से आधी संख्या में कण्डिकाएँ शामिल हो जाती हैं। ऋषि याज्ञवल्क्य इस काण्ड के प्रधान वक्ता हैं। इन्होंने इसमें आत्मा का (ब्रह्म का) तत्त्वज्ञान बड़ी ही ओजस्विता से निरूपित किया है। और ब्रह्म या आत्मा सम्बन्धी अनेकानेक आनुषंगिक विषयों पर भी अपने उपदेशों में उनका सूक्ष्म निरूपण किया है। किसी भी युग के विश्व के महान् चिन्तकों में मुनि याज्ञवल्क्य को सहज ही उच्च आसन प्राप्त है।

प्रथम अध्याय में छः ब्राह्मण हैं। आरंभ के अश्वमेध ब्राह्मण में यज्ञीय अश्व के अवयवों में विराट् के अवयवों की दृष्टि बताई है। आगे जाकर प्रजापति के दोनों पुत्रों—देवों और असुरों का विग्रह बताया है। ये देव और असुर इन्द्रियों की शुभाशुभ वृत्तियों का रोचक रूपक है। दूसरे अध्याय के गर्विष्ठ बालाकि और तत्त्वज्ञानी अजातशत्रु के संवाद द्वारा उदात्त चित्तवालों की गुणग्राहिता बताई है। इसमें ब्रह्मज्ञान की महत्ता भी दिखाई देती है। इसी अध्याय के चौथे ब्राह्मण में याज्ञवल्क्य और मैत्रेयी का संवाद है। यह संवाद सुप्रसिद्ध है। ब्रह्मवादिनी मैत्रेयी ने याज्ञवल्क्य की भौतिक पूँजी छोड़कर आत्मज्ञानी बनना चाहा। उसने अपनी पूरी पूँजी

याज्ञवल्क्य की दूसरी पत्नी कात्यायनी को दे दी। इसके बाद आने वाला मधुब्राह्मण है। यहाँ 'मधु' का अर्थ, 'उपकार्य = उपकारकभाव' होता है। इस ब्राह्मण में अधिष्ठान-दृष्टि से संपूर्ण प्रपंच की ब्रह्मरूपता निरूपित है। आत्मतत्त्व अपनी एक ही मायाशक्ति से अनेक रूप धारण करके क्रीड़ा करता है—यह बात 'इन्द्रो मायाभि:' इत्यादि श्रुति से कही गई है।

इसके बाद के दो अध्याय मुनिकाण्ड या याज्ञवल्क्य काण्ड के हैं। आरंभ के तीसरे अध्याय में जनक के यज्ञ का प्रसंग है। "यज्ञ में आए हुए विद्वानों में से सबसे बड़ा ज्ञानी ही गोशाला से सुवर्णमण्डित गायों को ले जाए"—जनक की ऐसी घोषणा थी, तब उपस्थित विद्वानों में से कोई भी अपने आपको सर्वश्रेष्ठ ज्ञानी न मान सका। अत: याज्ञवल्क्य ने उन गायों को अपने आश्रम में शिष्य के द्वारा ले जाने का आदेश दिया। इस पर अन्य ब्राह्मण क्षुब्ध हो उठे। उन्होंने याज्ञवल्क्य से अनेकानेक ब्रह्मपरक प्रश्न पूछे और याज्ञवल्क्य ने उनका परितोषजनक उत्तर भी दिया। अन्त में ब्रह्मवादिनी गार्गी ने कारणमाला पूछी। जब गार्गी ने ब्रह्म का कारण पूछा, तब याज्ञवल्क्य बोले—यह अतिप्रश्न है। नि:संदिग्ध वस्तु में सन्देह तो अपराध ही है। ऐसा अपराध करने से शाकल्य का सिर कट गया था। फिर याज्ञवल्क्य ने भी ब्राह्मणों से अनेक प्रश्न पूछे, पर कोई किसी भी प्रश्न का उत्तर न दे सका। याज्ञवल्क्य की विजय के साथ यह अध्याय समाप्त होता है।

चौथा अध्याय जनक-याज्ञवल्क्य संवाद से शुरू होता है। इसमें याज्ञवल्क्य वाक्, प्राण आदि के स्थान को बताकर उनकी उपासना और उपासना का फल बताते हैं। उन उपासनाओं को ही जीवन का परमलक्ष्य समझकर जनक ने याज्ञवल्क्य को हजार गायें दान में देना चाहा। पर शिष्य का श्रेय चाहनेवाले याज्ञवल्क्य ने बाद के ब्राह्मण में परमात्मा के विराट् स्वरूप का उपदेश दिया और विराट् स्वरूप की सर्वव्यापी निर्गुण के साथ एकरूपता बताई। तब कृतकृत्य जनक ने अपने आपको तथा समस्त राज्य को गुरुदेव के चरणों में अर्पित कर दिया। इस अध्याय के तीसरे और चौथे ब्राह्मण में प्रश्नोत्तर के रूप में आत्मतत्त्व का विस्तृत वर्णन है। आत्मा के ज्योतिरूप का निर्णय किया गया है। पाँचवें ब्राह्मण में याज्ञवल्क्य-मैत्रेयी संवाद है और छठे ब्राह्मण में आचार्य परंपरा के उल्लेख के बाद मुनिकाण्ड समाप्त होता है।

पाँचवें अध्याय से खिलकाण्ड का प्रारंभ होता है। इसमें कई प्रकार की उपासनाएँ वर्णित हैं। प्रजापति की तीन सन्तानें (देव, असुर और मनुष्य) प्रजापति के पास ज्ञान प्राप्त करने के लिए जाते हैं। प्रजापति तीनों को एक वर्ण 'द' का उपदेश देते हैं। इस एक ही अक्षर से तीनों को अपने-अपने योग्य उपदेश मिल जाता है। भोगप्रधान देव 'द' का अर्थ इन्द्रियदमन समझ लेते हैं, क्रूर प्रकृति वाले असुर 'द' का अर्थ 'दया' समझ लेते हैं और अर्थलोलुप मनुष्य 'द' का अर्थ 'दान' समझ लेते हैं। तीनों कृतकृत्य हो जाते हैं। इसके अतिरिक्त और कई प्रकार की उपासनाएँ दी गई हैं।

छठें अध्याय के प्रथम ब्राह्मण में इन्द्रियों के विवाद के माध्यम से प्राण की श्रेष्ठता बताई गई है। दूसरे में श्वेतकेतु तथा उसके पिता आरुणि को पांचाल देश के राजा प्रवाहण की दी हुई पंचाग्निविद्या का वर्णन है (छान्दोग्योपनिषद् में भी यह वर्णन आता है)। बाद के

तीसरे और चौथे ब्राह्मण में श्रीमन्थ और पुत्रमन्थ कर्मों का वर्णन है। ये दोनों कर्म परस्पर जुड़े हुए हैं। और पाँचवें ब्राह्मण में आचार्यपरंपरा है। यहाँ उपनिषद् की समाप्ति होती है।

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

वह (परमात्मा) पूर्ण है, और यह (कार्य ब्रह्म - जगत्) भी पूर्ण ही है। क्योंकि पूर्ण में से ही पूर्ण की उत्पत्ति होती है। तथा (प्रलयकाल में) पूर्ण का अर्थात् कार्यब्रह्मरूप जगत् का पूर्णत्व लेकर केवल परब्रह्म (कारण ब्रह्म) ही शेष रहता है।

ॐ त्रिविध तापों की शान्ति हो।

अथ प्रथमोऽध्यायः

प्रथमं ब्राह्मणम्

[ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो वंश ऋषिभ्यो नमो गुरुभ्यः॥]

ब्रह्मविद्या-सम्प्रदाय के प्रवर्तक वंश ब्राह्मणोक्त गुरुपरम्परा ब्रह्मादि गुरुजनों को नमस्कार हो।

ॐ उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः। सूर्यश्चक्षुर्वातः प्राणो व्यात्तमग्निर्-वैश्वानरः संवत्सर आत्माश्वस्य मेध्यस्य। द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरं पृथिवी पाजस्यम्। दिशः पार्श्वे अवान्तरदिशः पर्शव ऋतवोऽङ्गानि मासाश्चार्ध-मासाश्च पर्वाण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा नक्षत्राण्यस्थीनि नभो मांसानि। ऊवध्यꣳ सिकताः सिन्धवो गुदा यकृच्च क्लोमानश्च पर्वता ओषधयश्च वनस्पतयश्च लोमानि उद्यन् पूर्वार्धो निम्लोचञ्जघनार्धो तद्विजृम्भते यद्वि-द्योतते यद्विधूनुते तत्स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति वागेवास्य वाक्॥1॥

उषा (ब्राह्म मुहूर्त्त) ही मेध्य अश्व (यज्ञीय मेधार्ह अश्व) का मस्तक है। सूर्य नेत्र है, वायु प्राण है, वैश्वानर अग्नि उसका खुला हुआ मुख है, संवत्सर ही मेध्य अश्व का आत्मा है, द्युलोक उसकी पीठ है, अन्तरिक्ष उदर है, पृथ्वी पैर रखने का स्थान है, दिशाएँ पार्श्वभाग हैं, ईशानादि (अवान्तर) दिशाएँ उसकी पसलियाँ हैं, ऋतुएँ अवयव हैं, मास और अर्धमास सन्धियाँ हैं, दिन-रात उसके पैर हैं, नक्षत्र हड्डियाँ हैं, आकाशस्थ मेघ मांस है, रेती उसका उदरस्थ (आधा पचा हुआ) अन्न है, नदियाँ नाडियाँ हैं, पर्वत यकृत और क्लोम (हृदय की दाँई-बाँई ओर आए हुए दो मांसखण्ड) हैं, औषधियाँ और वनस्पतियाँ उसके केश और रोंगटे हैं, सूर्योदय से लेकर मध्याह्न तक का पूर्वार्ध उसका नाभि के ऊपर का भाग है, मध्याह्न के बाद अस्त की ओर जाता हुआ दिन का उत्तरभाग उसकी कमर के नीचे का भाग है, बिजली का चमकना उसकी जम्भाई है, मेघगर्जना उसके शरीर की हलचल है, वर्षा उसका मूत्रत्याग है, शब्द-घोष ही उसकी वाणी है।

अहर्वा अश्वं पुरस्तान्महिमान्वजायत तस्य पूर्वे समुद्रे योनी रात्रिरेनं पश्चान्महिमान्वजायत तस्यापरे समुद्रे योनिरेतौ वा अश्वं महिमानावभितः सम्बभूवतुः। हयो भूत्वा देवानवहद्वाजी गन्धर्वानर्वाऽसुरानश्वो मनुष्यान् समुद्र एवास्य बन्धुः समुद्रो योनि ॥2॥

इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

इस घोड़े के सामने दिवस (दिन) 'महिमा' स्वरूप सुवर्णपात्र होकर उदित हुआ। इस दिवस का पूर्व समुद्र में जन्म हुआ। इस घोड़े के पिछले भाग में रात्रि, 'महिमा' स्वरूप रजतपात्र होकर उगी। उस रात का पश्चिम समुद्र में जन्म हुआ। 'महिमा' नामवाले सोने के और चाँदी के दो पात्र अश्वरूपी जगत् की दोनों ओर रखे हुए थे। वह घोड़ा हय बनकर देवों का वहन कर गया, 'वाजी' बन कर गन्धर्वों को और अश्व बनकर मनुष्यों को वहन कर ले गया। सागर ही उसका जन्मस्थान और उसका बन्धु है।

(यहाँ पहला ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

द्वितीयं ब्राह्मणम्

नैवेह किंचनाग्र आसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासीत्। अशनायया हि मृत्युस्तन्मनोऽकुरुतात्मन्वी स्यामिति। सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजायन्तार्चते वै मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वम् कꣳ ह वा अस्मै भवति य एवमेतदर्कस्यार्कत्वं वेद ॥1॥

यहाँ पहले कुछ भी नहीं था। यह सब कुछ मृत्यु से ही ढँका हुआ था। अथवा भूख से ढँका हुआ था। क्योंकि भूख ही मृत्यु है। (मृत्यु ने सोचा—) "मैं आत्मावाला बनूँ।" फिर उसने 'मन' को बनाया। वह (मृत्यु) विचाररूप पूजा करता हुआ घूमने लगा। पूजारूप विचार करते-करते उसमें से जल पैदा हुआ। (मृत्यु ने माना कि—) पूजा करते-करते मुझमें से जल पैदा हुआ है। वही 'अर्क' का अर्कत्व है। ('अर्'=पूजा और 'क'=जल) इसीलिए अग्नि का नाम 'अर्क' पड़ा। जो कोई इस तरह 'अर्क' का 'अर्कत्व' जानता है उसको अवश्य 'क' (सुख) मिलता है।

आपो वा अर्कस्तद्यदपाꣳ शर आसीत्समहन्यत सा पृथिव्यभवत्तस्याम-श्राम्यत्तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजो रसो निरवर्ततााग्निः ॥2॥

अथवा जल ही अर्क है। जल का जो स्थूल भाग था वह इकट्ठा हो गया। वह पृथ्वी बनी। पृथ्वी के उत्पन्न होने के बाद उस प्रजापति अर्थात् मृत्यु को श्रम हुआ। श्रमित और तप्त प्रजापति में से तेज के साररूप (रसरूप) अग्नि निकल आया।

स त्रेधात्मानं व्याकुरुतादित्यं तृतीयं वायुं तृतीयꣳ स एष प्राणस्त्रेधा विहितः। तस्य प्राची दिक्छिरोऽसौ चासौ चेर्मी। अथास्य प्रतीची दिक् पुच्छमसौ चासौ च सक्थ्यौ। दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरमियमुरः स एषोऽप्सु प्रतिष्ठितो यत्र क्व चैति तदेव प्रतितिष्ठत्येवं विद्वान् ॥3॥

उस प्रजापति ने अपने तीन भाग किए—आदित्य को अग्नि और वायु की अपेक्षा तीसरा भाग बनाया और अग्नि और वायु की अपेक्षा वायु को तीसरा भाग बनाया। फिर प्राण भी तीन भागों में बँट

गया। पूर्व दिशा अग्नि का मस्तक है, ईशान और आग्नेय कोण उसके दो हाथ हैं। पश्चिम दिशा उसका पुच्छ है, वायव्य और नैर्ऋत्य कोण उसकी दो जाँघें हैं। दक्षिण और उत्तर दिशाएँ उसके पार्श्व हैं। आकाश पीठ है, अन्तरिक्ष उदर है, यह पृथ्वी हृदय है। यह प्रजापतिरूप अग्नि जल में रहा है। जो इस विराट् को इस प्रकार जानता है, वह जहाँ जाता है, प्रतिष्ठित हो जाता है।

सोऽकामयत द्वितीयो म आत्मा जायेतेति स मनसा वाचं मिथुनꣳ समभवदशनाया मृत्युस्तद्रेत आसीत्स संवत्सरोऽभवत्। न ह पुरा ततः संवत्सर आस। तमेतावन्तं कालमबिभः। यावान्संवत्सरस्तमेतावतः कालस्य परस्तादसृजत। तं जातमभिव्याददात्स भाणकरोत्सैव वाग-भवत् ॥4॥

फिर मृत्यु ने चाहा कि—"मेरा दूसरा आत्मा पैदा हो।' उस अशनायारूप मृत्यु ने मन से वेदरूप वाणी की द्वन्द्वभाव से भावना की (मन को वाणी के साथ जोड़ा)। उससे जो रेत (बीज) हुआ, वह संवत्सर हुआ। यह सच है कि इससे पहले संवत्सर था ही नहीं। उस संवत्सर को प्रजापति ने इतने समय तक गर्भ में धारण किया (एक संवत्सर तक धारण किया)। एक संवत्सर परिमित काल के बाद उसने उसको जन्म दिया। उस उत्पन्न हुए कुमार को खा जाने की इच्छा से मृत्यु ने उसकी ओर मुँह फाड़ा। तब उसने (कुमार ने) 'भाण्' ऐसी चीख की। यह चीख ही वाणी हुई।

स ऐक्षत यदि वा इममभिमꣳस्ये कनीयोऽन्नं करिष्य इति। स तया वाचा तेनात्मनेदꣳ सर्वमसृजत यदिदं किंचर्चो यजूꣳषि सामानि छन्दाꣳसि यज्ञान् प्रजाः पशून्। स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियत सर्वं वा अत्तीति तददितेरदितित्वꣳ सर्वस्यैतस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवमे-तददितेरदितित्वं वेद ॥5॥

मृत्यु ने सोचा—"मैं यदि इसको खा जाऊँगा तो अत्यल्प अन्न ही ग्रहण करूँगा।" बाद में उसने उस वाणी और उस आत्मा से (दोनों के संयोग से) ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, छन्द, यज्ञ, मनुष्यों और पशुओं को उत्पन्न किया। फिर उसने जो-जो उत्पन्न किया उसको खा जाने का निश्चय कर वह सबको खा जाता है, इसलिए उसका नाम 'अदिति' पड़ा। वह इस सारे जगत् को खा जाता है सब कुछ उसका अन्न होता है। जो इस अदिति का अदितित्व (सच्चा स्वरूप) जान लेता है, उसके लिए सारा जगत् अन्नरूप बनता है।

सोऽकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति। सोऽश्राम्यत्स तयोऽतप्यत तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य यशो वीर्यमुदक्रामत् प्राणा वै यशो वीर्यं तत्प्राणे-षूत्क्रान्तेषु शरीरꣳश्वयितुमध्रियत तस्य शरीर एव मन आसीत् ॥6॥

मृत्यु ने सोचा—"मैं फिर से बड़े यज्ञ से यजन करूँ।" उसको श्रम हुआ। उसने कठिन तप किया। थके हुए और तपे हुए उसके यश और वीर्य-बल उसमें से निकल आए (चले गए) प्राण ही तो यश और वीर्य है। प्राणों के निकल जाने के बाद शरीर फूलने लगा (विकृत होने लगा) फिर भी उसका मन तो शरीर में ही था।

सोऽकामयत मेध्यं म इदꣳस्यादात्मन्व्यनेन स्यामिति। ततोऽश्वः समभ-वद्यदश्वत्तन्मेध्यमभूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम्। एष ह वा अश्वमेधं

वेद य एनमेवं वेद । तमनवरुध्यैवामन्यत । तꣳ संवत्सरस्य परस्तादात्मन आलभत पशून्देवताभ्यः प्रत्यौहत् । तस्मात्सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्य-मालभन्ते । एष ह वा अश्वमेधो य एष तपति तस्य संवत्सर आत्माऽय-मग्निरर्कस्तस्येमे लोका आत्मानस्तावेतावर्काश्वमेधौ । सो पुनरेकैव देवता भवति मृत्युरेवाप पुनर्मृत्युं जयति नैनं मृत्युराप्नोति मृत्युरस्यात्मा भवत्येतासां देवतानामेको भवति ॥7॥

इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

उस (मृत्यु) ने कामना की कि—"मेरा यह शरीर मेध्य-यज्ञ के लिए योग्य (पवित्र) हो और इस शरीर से मैं आत्मा वाला होऊँ।" तब यह शरीर अश्वत् (अर्थात् फैलकर बड़ा) हो गया। वह शरीर मेध्य (यज्ञयोग्य पवित्र) था। यही तो 'अश्वमेध' का 'अश्वमेधत्व' (सच्चा स्वरूप) है। जो इसे इस प्रकार जानता है, वही अश्वमेध को जानता है। उस घोड़े को उसने मुक्त माना (किया)। एक वर्ष के बाद उस घोड़े का मृत्युरूप प्रजापति ने अपने लिए ही वध किया और अन्य पशुओं को भी देवताओं के पास पहुँचाया। इसलिए (याज्ञिक लोग) सब देवताओं के लिए अभिषिक्त ऐसे प्रजापति सम्बन्धी अश्व को धरने के लिए पशु का वध करते हैं। जो तपता अर्थात् प्रकाशित होता है (सूर्य), वह अश्वमेध है, संवत्सर (वर्ष) उसका शरीर है, अग्नि उसका अर्क है, समस्त लोक ही उसका आत्मा है। इस प्रकार अर्क और आदित्य के रूप समझने चाहिए। और वे दोनों भी एक ही मृत्युरूप प्रजापति देवता हैं। ऐसा जो जानता है, वह मृत्यु को जीत लेता है। इस प्रकार जाननेवाले को मृत्यु प्राप्त नहीं होता। मृत्यु तो उसकी आत्मा ही हो जाता है। ऐसा जाननेवाला देवताओं में से एक हो जाता है।

(यहाँ दूसरा ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

तृतीयं ब्राह्मणम्

द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च । ततः कनीयसा एव देवा ज्यायसा असुरास्त एषु लोकेष्वस्पर्धन्त । ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथे-नात्ययामेति ॥1॥

प्रजापति के दो प्रकार के पुत्र थे—देव और असुर। उनमें देव कम थे और असुर अधिक थे। वे दोनों इन लोकों में परस्पर स्पर्धा करने लगे। उनमें से देवों ने कहा—"अरे, हम यज्ञ में उद्गीथ के द्वारा असुरों से आगे बढ़ जाएँ।" (असुरों को हटा दें।)

ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो वागुदगायत् । यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायत् यत् कल्याणं वदति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्स यः स पाप्मा यदे-वेदमप्रतिरूपं वदति स एव स पाप्मा ॥2॥

उन्होंने (देवों ने) वाणी से कहा—"तुम हमारे लिए उद्गीथ का गान करो।" वाणी बोली—"ठीक है।" फिर देवों के लिए वाणी ने उद्गीथ का गान किया। वाणी में जो भोग्य वस्तु थी, वह उसने देवों के लिए गाई। किन्तु वाणी जो हितवचन बोलती है, वह तो अपने ही उपयोग के लिए किया

हुआ वचन था। असुरों ने यह जाना कि इस गाने वाली की सहाय से ही देव हमें हरा देंगे। इसलिए वे दौड़कर वाणी के पास गए और उसको पाप से बींध डाला। वाणी जो अयोग्य बोलती है, वही पाप है।

अथ ह प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः प्राण उदगायद्यः प्राणे भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत् कल्याणं जिघ्रति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेद-मप्रतिरूपं जिघ्रति स एव स पाप्मा ॥3॥

इसके बाद देवों ने प्राण से (श्वास से) कहा कि—"तुम हमारे लिए उद्गीथ का गान करो।" प्राण बोला—"ठीक है।" फिर देवों के लिए श्वास ने उद्गीथ का गान किया। प्राण में जो भोग्य वस्तु थी, वह उसने देवों के लिए गाई। पर श्वास जो शुद्ध वस्तु सूँघता है, वह उसके अपने उपयोग के लिए था। असुरों ने यह जाना कि इस उद्गाता की सहाय से देव हमें हरा देंगे। तब उन्होंने दौड़कर श्वास के पास जाकर उसे पाप से बींध डाला। श्वास जो खराब चीज सूँघता है, वही पाप है।

अथ ह चक्षुरूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यश्चक्षुरुदगायत् । यश्चक्षुषि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं पश्यति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेद-मप्रतिरूपं पश्यति स एव स पाप्मा ॥4॥

इसके बाद उन्होंने आँख से कहा—"तुम हमारे लिए उद्गीथ का गान करो।" आँख बोली—"ठीक है।" फिर देवों के लिए आँख ने उद्गीथ का गान किया। आँख में जो भोग्य वस्तु थी, वह उसने देवों के लिए गाई। पर जो कल्याण-प्रदर्शन होता है, वह तो उसने अपने लिए ही किया। असुरों ने यह जाना कि इस उद्गाता की सहाय से देव हमें हरा देंगे, तब उन्होंने दौड़कर आँख के पास जाकर उसे पाप से बींध डाला। आँख जिस न देखने लायक वस्तु को देखती है, वही तो पाप है।

अथ ह श्रोत्रमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः श्रोत्रमुदगायद्यः श्रोत्रे भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं शृणोति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेद-मप्रतिरूपꣳ शृणोति स एव स पाप्मा ॥5॥

तब देवों ने श्रोत्र से कहा—"तुम हमारे लिए उद्गीथ का गान करो।" श्रोत्र बोला—"ठीक है।" फिर श्रोत्र ने जो भोग्य वस्तु थी वह देवों के लिए गाई। परन्तु जो श्रेयस्कर वस्तु का श्रवण था वह अपने लिए ही रखा। असुरों ने जब यह जाना कि इस उद्गाता की सहाय से देव हमें हरा देंगे, तब वे दौड़ कर श्रोत्र के पास गए और उसे पाप से बींध डाला। श्रोत्र जो खराब सुनता है, वही यह पाप है।

अथ ह मन ऊचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो मन उदगायद्यो मनसि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत् कल्याणं संकल्पयति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपंꣳ संकल्पयति स एव स पाप्मैवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन्नेवमेनाः पाप्मनाऽविध्यन् ॥6॥

तब देवों ने मन से कहा—"तुम हमारे लिए उद्गीथ का गान करो।" मन बोला—"ठीक है।" मन ने उन देवों के लिए जो भोग्य वस्तु थी वही गाई। परन्तु जो कल्याणकारी संकल्प थे उन्हें तो अपने लिए ही रख लिया। असुरों ने जब जाना कि इस उद्गाता की सहाय से देव हमें हरा देंगे, तो वे दौड़कर मन के पास पहुँचे और मन को पाप से बींध डाला। मन जो ये बुरे संकल्प करता है वही पाप है। इस प्रकार सभी इन्द्रियों के अधिदेव पाप से विद्ध हो गये। इस प्रकार ये इन्द्रियाँ पाप से आविष्ट हो गईं।

अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत्ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तदभिद्रुत्य पाप्मना-विव्यत्सन् स यथाश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वꣳसे तैवꣳहैव विध्वꣳसमाना विष्वञ्चो विनेशुस्ततो देवा अभवन् परासुराः भवत्यात्मना परास्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥7॥

फिर देवों ने मुखस्थ प्राण से कहा—"तुम हमारे लिए उद्गीथ का गान करो।" मुखस्थ प्राण बोला—"ठीक है।" ऐसा कह कर उस प्राण ने उनके लिए उद्गीथ का गान किया। असुरों ने जाना कि इस उद्गाता की सहायता से देव हमें हरा देंगे, तो वे एकदम दौड़कर उसे पाप से बींध डालने का विचार किया, परन्तु जिस तरह मिट्टी का टुकड़ा पत्थर से टकराकर चूर होकर नष्ट हो जाता है, उसी तरह वे अनेक प्रकार से नष्ट हो गए। इसके बाद देवलोग अपने मूल स्वरूप (स्वभाव) को प्राप्त हुए। असुर हार गए। जो इस तरह जानता है, वह प्रजापतिरूप में स्थिर होता है और उसके साथ द्वेष करनेवाले सौतेले भाई का पराजय हो जाता है।

ते होचुः क्व नु सोऽभूद्यो न इत्थमसक्तेत्ययमास्येऽन्तरिति सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानाꣳ हि रसः ॥8॥

इन्द्रियों के अधिदेव बोले—"जिसने (प्राण ने) हमें इस प्रकार आत्मभाव से देवत्व को पहुँचाया है, वह कहाँ है भला ? उसे 'अयास्य' कहते हैं, उसे 'आंगिरस' भी कहते हैं क्योंकि वह अंगों का रस है।

सा वा एषा देवता दूर्नाम दूरꣳ ह्यस्या मृत्युर्दूरꣳ ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद ॥9॥

वह यह देवता 'दूर्' नामवाला है। क्योंकि इससे मृत्यु दूर है। जो इस प्रकार जानता है उससे मृत्यु दूर हो जाता है।

सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य यत्रासां दिशा-मन्तस्तद्गमयांचकार तदासां पाप्मनो विन्यदधात्तस्मान्न जनमियान्नान्त-मियान्नेत्पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति ॥10॥

इस प्राणदेवता ने उन वागादि देवताओं के पापमय मृत्यु को दूर करके, जहाँ इन दिशाओं का अन्त है, वहाँ पहुँचा दिया। वहाँ उन देवताओं के पापों को उसने तिरस्कारपूर्वक स्थापित कर दिया। 'मैं पापरूप मृत्यु से कदाचित् मिल तो नहीं जाऊँगा न !" इस भय से किसी अन्य जन के पास जाना नहीं चाहिए (अन्य=अन्त्य=बाहर के लोकों के पास नहीं जाना चाहिए) और दिशाओं के अन्त में भी नहीं जाना चाहिए।

सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्याथैनां मृत्युमत्य-वहत् ॥11॥

उस प्राण देवता ने इन देवताओं के पापरूप मृत्यु को दूर करके बाद में इन यागादि देवताओं को उनके पापरूप मृत्यु से दूर करके अग्नि आदि को उनके मूल देवत्व को प्राप्त करवाया।

स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभ-वत्सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते ॥12॥

उस प्रसिद्ध प्राण ने प्रधान वाग्देवता को पहले मृत्यु से पार किया। वह वाक् जब मृत्यु को पार कर गई, तो वह अग्नि हो गई। वह मृत्यु को अतिक्रान्त करनेवाला अग्नि मृत्यु से परे रहता हुआ देदीप्यमान है।

अथ ह प्राणमत्यवहत्स यदा मृत्युमत्यमुच्यत स वायुरभवत्सोऽयं वायुः परेण मृत्युमतिक्रान्तः पवते ॥13॥

फिर उस प्राण ने श्वास को मृत्यु से रहित कर दिया। वह श्वास जब मृत्यु से रहित हो गया, तब वह वायु हो गया। वह मृत्यु से अतिक्रान्त हुआ वायु मृत्यु से ऊपर उठकर बहता है।

अथ चक्षुरत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स आदित्योऽभवत्सोऽसावा-दित्यः परेण मृत्युमतिक्रान्तस्तपति ॥14॥

फिर उस प्राण ने चक्षु को मृत्युरहित बनाया। वह चक्षु जब मृत्यु से रहित हो गया, तब वह आदित्य (सूर्य) बन गया। मृत्यु को पार कर जानेवाला वह सूर्य, मृत्यु से ऊपर उठकर तप रहा है अर्थात् प्रकाशित हो रहा है।

अथ श्रोत्रमत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत ता दिशोऽभवꣳस्ता इमा दिशः परेण मृत्युमतिक्रान्ताः ॥15॥

बाद में उसने कान को मृत्युरहित किया। कान मृत्यु के पास से छूट गया, तब वह दिशाएँ बन गया। वे मृत्यु से ऊपर उठी हुई दिशाएँ मृत्यु का अतिक्रमण कर चुकी हैं।

अथ मनोऽत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स चन्द्रमाऽभवत्सोऽसौ चन्द्रः परेण मृत्युमतिक्रान्तो भात्येवꣳ ह वा एनमेषा देवता मृत्यमतिवहति य एवं वेद ॥16॥

बाद में उस प्राण ने मन को मृत्यु से छुटकारा दिलाया। मन जब मृत्यु को पार कर गया, तब वह चन्द्रमा हो गया। वह पार हुआ चन्द्रमा, मृत्यु से ऊपर उठकर प्रकाशित हो रहा है। जो इस प्राण को ऐसा (पंचदेवविशिष्ट) मानता है, उसको भी यह प्राण मृत्यु से ऊपर उठा देता है।

अथात्मनेऽन्नाद्यमागायद्यद्धि किंचनामन्नमद्यतेऽनेनैव तदद्यत इह प्रति-तिष्ठति ॥17॥

तब अपने लिए उस प्राण ने अन्नाद्य का गान किया अर्थात् अन्नादि प्राप्त किया। क्योंकि जो कुछ भी अन्न खाया जाता है, वह प्राण ही खाता है और उसी से वह टिका रहता है।

ते देवा अब्रुवन्नेतावद्वा इदꣳ सर्वं यदन्नं तदात्मन आगासीरनु नोऽस्मिन्नन्न आभजस्वेति ते वै माभिसंविशतेति तथेति तꣳ समन्तं परिण्यविशन्त तस्माद्यदनेनान्नमत्ति तेनैतास्तृप्यन्त्येवꣳ ह वा एनꣳ स्वा अभिसंविशन्ति भर्ता स्वानाꣳ श्रेष्ठः पुर एता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य एवं वेद य उ हैवं-विदꣳ स्वेषु प्रतिप्रतिर्बुभूषति न हैवालं भार्येभ्यो भवत्यथ य एवैतमनु-भवति यो वै तमनुभार्यान् बुभूर्षति स हैवालं भार्येभ्यो भवति ॥18॥

वे वागादि देव प्राण से कहने लगे—"(जगत् में) अन्न तो इतना ही था वह (सब) तो आपने गाकर ले लिया। अब हमें भी उस अन्न में से थोड़ा भाग दीजिए।" तब प्राण ने कहा—"तुम (सब) मुझमें प्रविष्ट हो जाओ।" इन्द्रियों ने "ठीक है"। ऐसा कहकर चारों ओर से प्राण में प्रवेश कर लिया। इसीलिए प्राण जो कुछ अन्न खाता है, इससे सभी इन्द्रियाँ तृप्त हो जाती हैं। जो मनुष्य इस प्रकार जानता है, उसके स्वजन (सगे-सम्बन्धी) उसका आश्रय लेते हैं। जो मनुष्य आश्रितों का रक्षण करता है, वह श्रेष्ठ बनता है। वह अग्रगण्य होता है, वह खाने-पीने में सुखी होता है, वह सबका स्वामी (अधिपति) होता है। उसके स्वजनों में से यदि कोई उसके साथ स्पर्धा करना चाहे, तो वह स्पर्धक अपने आश्रितों का भरणपोषण नहीं कर सकता। परन्तु जो मनुष्य ऐसे ज्ञानी का अनुसरण करके अपने आश्रितों का भरणपोषण करना चाहता है, वह सचमुच आश्रितों को पाल सकता है।

सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानाꣳ हि रसः प्राणो वा अङ्गानाꣳ रसः प्राणो हि वा अङ्गानाꣳ रसस्तस्माद्यस्मात्कस्माच्चाङ्गात्प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छु-ष्यत्येष हि वा अङ्गानांꣳ रसः ॥19॥

वह 'अयास्य' (मुखस्थ प्राण) 'आंगिरस' भी कहा जाता है। क्योंकि वह अंगों का रस है। वास्तव में प्राण अंगों का रस है। प्राण अंगों का रस है इसीलिए किसी अंग से जब प्राण निकल जाते हैं, तब वह अंग सूख जाता है, क्योंकि वह अंगों का ही तो रस है।

एष उ एव बृहस्पतिर्वाग्वै बृहती तस्या एष पतिस्तस्मादु बृहस्पतिः ॥20॥

यह प्राण ही बृहस्पति है, क्योंकि वाणी ही 'बृहती' है, उस वाणी का यह प्राण पति (स्वामी) है इसलिए वह बृहस्पति है।

एष उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग्वै ब्रह्म तस्या एष पतिस्तस्मादु ब्रह्मण-स्पतिः ॥21॥

यह प्राण ही ब्रह्मणस्पति भी है, क्योंकि वाणी ही ब्रह्म (वैदिक प्रार्थना) है, प्राण वाणी का पति है, इसलिए प्राण ही 'ब्राह्मणस्पति' है।

एष उ एव साम वाग्वै सामेष सा चामश्चेति तत्साम्नः सामत्वं यद्वेव समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण तस्माद्वेव सामाश्नुते साम्नः सायुज्यꣳ सलोकतां जयति य एवमेतत्साम वेद ॥22॥

यह प्राण ही साम है। वाणी 'सा' (स्त्री) है, और वह प्राण 'अम' (पुरुष) है। 'सा' और 'अम' ही साम है। यही साम का सामत्व (वास्तविक रूप) है। क्योंकि प्राण एक छोटी मक्खी के शरीर जैसा है, मच्छर जैसा है, हाथी के शरीर जैसा है, तीनों लोकों के समान है, सारे विश्व के समान है, इसलिए

वह साम (वेद) कहा जाता है। जो (मनुष्य) साम को इस तरह जानता है, वह साम में मिल जाता है और जिस लोक में साम रहता है, उस लोक को पा लेता है।

एष उ वा उद्गीथः प्राणो वा उत्प्राणेन हीदꣳ सर्वमुत्तब्धं वागेव गीथोच्च-गीथा चेति स उद्गीथः ॥23॥

यह प्राण ही उद्गीथ है। प्राण ही 'उत्' है, प्राण से ही यह सब धारण किया हुआ है। और वाक् ही 'गीथा' है। 'उत्' भी है और 'गीथा' भी है, इसलिए वह उद्गीथ है।

तद्धापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो राजानं भक्षयन्नुवाचायं त्यस्य राजा मूर्धानं विपातयताद्यदितोऽयास्य आङ्गिरसोऽन्येनोद्गायदिति वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायदिति ॥24॥

इस विषय में यह (आख्यायिका) भी है। चैकितानेय ब्रह्मदत्त ने (यज्ञ में) राजा का (सोम का) भक्षण करते हुए कहा—"यदि मेरे अयास्य अंगिरस नामक मुख्य प्राण ने वाणी और प्राण के सिवा किसी अन्य रीति से उद्गीथ गान किया हो, तो यह सोमदेव मेरा सिर नीचे गिरा दे अर्थात् मेरा अपमान कर दे।" उसने वाणी और प्राण से ही उद्गीथ का गान किया था, ऐसा निश्चय होता है।

तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद भवति हास्य स्वं तस्य वै स्वर एव स्वं तस्मादार्त्विज्यं करिष्यन्वाचि स्वरमिच्छेत तया वाचा स्वरसंपन्नयार्त्विज्यं कुर्यात्तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तं दिदृक्षन्त एवाथो यस्य स्वं भवति भवति हास्य स्वं य एवमेतत्साम्नः स्वं वेद ॥25॥

जो इस साम के 'स्वर' को यथार्थ रूप में जानता है, वह अवश्य धन-ऐश्वर्य से सम्पन्न होता है। उसका स्वर ही उसका धन है। इसलिए ऋत्विक्-कर्म करनेवाले को वाणी में स्वर की इच्छा करनी चाहिए। उस स्वरयुक्त वाणी से ऋत्विक्-कर्म करना चाहिए। जैसे लोग धनवाले को देखने की (सदा) इच्छा करते हैं, वैसे ही यज्ञ में अच्छे स्वरवाले को देखने की इच्छा करते हैं। जो कोई भी इस तरह साम के तत्त्व को जानता है, उसे वह धन (मधुर स्वर) मिल जाता है।

तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद भवति हास्य सुवर्णं तस्य वै स्वर एव सुवर्णं भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेद ॥26॥

इस साम के उस सुवर्ण (मधुर स्वर) को जो जानता है उसे सुवर्ण प्राप्त होता है। स्वर ही उसका सुवर्ण है। इस प्रकार जो साम के सुवर्ण को जानता है, उसे सुवर्ण मिलता है।

तस्य हैतस्य साम्नो यꣳ प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठति तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा वाचि हि खल्वेष एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो गीयतेऽन्न इत्यु हैक आहुः ॥27॥

जो इस साम की प्रतिष्ठा को जानता है, वह प्रतिष्ठित होता है। वाणी ही उसकी प्रतिष्ठा है। वास्तव में वाणी में ही प्रतिष्ठित यह प्राण गाया जाता है (गीतिभाव को प्राप्त होता है)। कुछ लोग कहते हैं कि साम अन्न में रहता है (अर्थात् अन्नस्थ साम ही गाया जाता है।)

अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति स यत्र प्रस्तुयात्तदेतानि जपेदसतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्यो-र्माऽमृतं गमयेति। स यदाहासतो मा सद्गमयेति मृत्युर्वा असत्सदमृतं

मृत्योर्मा मृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह तमसो मा ज्योतिर्गमयेति मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतं मृत्योर्माऽमृतं गमयामृतं मां कुर्वित्येवैतदाह मृत्योर्माऽमृतं गमयेति नात्र तिरोहितमिवास्ति। अथ यानीतराणि स्तोत्राणि तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत्तस्मादु तेषु वरं वृणीत यं कामं कामयेत तꣳ स एष एवंविदुद्गातात्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयेत तमागायति तद्धैतल्लोकजिदेव न हैवालोक्यताया आशास्ति य एवमेतत्साम वेद ॥2 8॥

इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

अब पवमान मन्त्रों (शुद्धिमन्त्रों) के जप की विधि बताई गई है। यज्ञ में उद्गाता ऋत्विज् साम की स्तुति करता है। उस स्तुति में उसे इन मंत्रों का जप करना चाहिए—"मुझे असत् से सत् की ओर ले जाओ, अन्धकार से प्रकाश की ओर ले जाओ, मृत्यु से अमृत की ओर ले जाओ।" स्तुतिकर्त्ता कहता है—"मुझे असत् में से सत् की ओर ले जाओ।" यहाँ 'असत्' मृत्यु है और 'सत्' अमृत है। इसलिए वह यही कहता है कि "मुझे मृत्यु से अमृत की ओर ले जाओ।" वह और आगे कहता है कि—"मुझे अन्धकार से प्रकाश की ओर जाओ।" यहाँ भी अन्धकार मृत्यु ही है और प्रकाश अमृत है। तो इसका अर्थ भी यही हुआ कि "मुझे मृत्यु से अमृत की ओर ले जाओ"। उद्गाता और आगे कहता है कि—"मुझे मृत्यु से अमृत की ओर ले जाओ अर्थात् मुझे अमर बना दो।" इसमें तो कुछ भी अस्पष्ट है ही नहीं। इसके बाद जो अन्य स्तोत्र बाकी रहे, उन्हें गाकर उद्गाता अपने लिए खाद्यान्न प्राप्त करता है। अतः इन (शेष) स्तोत्रों को गाकर उद्गाता भले ही अपनी इच्छित वस्तु माँग ले। यज्ञ में उद्गाता का काम करनेवाला अध्वर्यु इस प्रकार अपने लिए अथवा यजमान के लिए जो कुछ चाहता है, वह ऐसा स्तुतिगान करके प्राप्त कर सकता है। यह ज्ञान (उपर्युक्त साम का ज्ञान) जगत् को जीत सकता है। जो मनुष्य इस प्रकार से साम को जानता है, वह किसी भी लोक में जाने के योग्य बन जाता है। उसे किसी भी लोक में न जाने की निराशा नहीं होती।

(यहाँ तीसरा ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

चतुर्थं ब्राह्मणम्

आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत् सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत्ततोऽहंनामाभवत्तस्मादप्येतर्ह्यामन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वाऽथान्यन्नाम प्रब्रूते यदस्य भवति स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान्पाप्मन औषत् तस्मात्पुरुष ओषति ह वै स तं योऽस्मात्पूर्वो बुभूषति य एवं वेद ॥1॥

पहले यह पुरुषाकार आत्मा (प्रजापति) ही था। उसने विचार करने के बाद अपने से भिन्न किसी को नहीं देखा। प्रारंभ में उसने "मैं हूँ" ऐसा कहा। इसीलिए वह "मैं" ऐसे नामवाला (अहंनामा) हुआ। इसलिए अब भी किसी को बुलाए जाने पर पहले "यह मैं हूँ"—ऐसा कहकर ही बाद में अपना जो नाम होता है, वह यह मनुष्य बोलता है। और क्योंकि सबसे पहले सभी पापों को प्रजापति ने जला दिया था इसीलिए तो वह पुरुष हुआ था। जो मनुष्य इस प्रकार जानता है (उपासना करता है) वह अपने प्रतिस्पर्धी को जला देता है।

सोऽबिभेत्तस्मादेकाकी बिभेति स हायमीक्षांचक्रे यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु बिभेमीति तत एवास्य भयं वीयाय कस्माद्ध्यभेष्यद्वितीयाद्वै भयं भवति ॥2॥

उस आत्मा को डर लगा इसलिए आज भी अकेला मनुष्य डरता है। उस आत्मा ने सोचा कि, "मुझसे दूसरा तो कोई है नहीं तो मैं किससे डरता हूँ ?" ऐसा विचार करने से उसका डर चला गया। वास्तव में वह किससे डर रहा था ? यदि उसके सिवा कोई होता तभी तो डर लगता ! दूसरे से ही भय होता है।

स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत् स हैतावानास यथा स्त्रीपुमाꣳसौ संपरिष्वक्तौ स इममेवात्मानं द्वेधाऽपातयत्ततः पतिश्च पत्नी चाभवतां तस्मादिदमर्धबृगलमिव स्व इति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तस्मादयमाकाशः स्त्रिया पूर्यत एव ताꣳ समभवत्ततो मनुष्या अजायन्त ॥3॥

उस प्रजापति (आत्मा) को कुछ भी चैन न पड़ा। इसीलिए आज भी अकेले मनुष्य को चैन नहीं पड़ता। उसने दूसरे की कामना की। तो जैसे स्त्री-पुरुष परस्पर आश्लिष्ट हों, ऐसा वह हो गया (ऐसा उसका स्वरूप=परिमाण हो गया)। फिर उसने अपने शरीर को दो भागों में बाँट दिया। इससे पति और पत्नी—दो हुए। इसीलिए याज्ञवल्क्य ने कहा है कि जैसे द्विदल का एक भाग पूरे बीज का आधा भाग होता है वैसे ही यह पुरुष अपने वास्तविक स्वरूप का आधा भाग मात्र ही है। उसकी जो कमी थी, वह स्त्री से पूरी हो गई। इसी से यह पुरुषार्धरूप आकाश स्त्री से पूर्ण होता है। उस स्त्री के साथ वह मैथुनकर्म में प्रवृत्त हुआ। उसमें से मनुष्य पैदा हुआ।

सो हेयमीक्षांचक्रे कथं नु मात्मन एव जनयित्वा संभवति हन्त तिरोऽसानीति सा गौरभवदृषभ इतरस्ताꣳ समेवाभवत्ततो गावोऽजायन्त वडवेतराभवदश्ववृष इतरो गर्दभीतरा गर्दभ इतरस्ताꣳ समेवाभवत्तत एकशफमजायताऽजेतराभवद्बस्त इतरोऽविरितरा मेष इतरस्ताꣳसमेवाभवत्ततोऽजावयोऽजायन्तैवमेव यदिदं किंच मिथुनमापिपीलिकाभ्यस्तत्सर्वमसृजत ॥4॥

फिर उस स्त्री ने (शतरूपा ने) सोचा कि—"मुझे अपने ही शरीर में से उत्पन्न करके वह मेरे साथ क्यों संभोग करता है ? वह तो बड़े खेद का विषय है, इसलिए मैं चलो छिप जाऊँ।"—ऐसा सोचकर वह गाय बनी, तो दूसरा (मनु) साँड़ बना और उसके साथ संभोग किया। इससे गायें, बैल आदि उत्पन्न हुए। फिर वह दूसरी (शतरूपा) घोड़ी बनी, तो दूसरा (मनु) अश्वश्रेष्ठ बना। जब दूसरी (शतरूपा) गधी बनी तो वह दूसरा (मनु) गधा हुआ और उसके साथ संभोग किया तो उससे एक खुरवाले प्राणी उत्पन्न हुए। तब दूसरी (शतरूपा) ने बकरी का रूप लिया, तो दूसरा (मनु) बकरा हुआ। जब दूसरी (शतरूपा) भेड़ी बनी तो वह दूसरा (मनु) भेड़ा बना और उसके साथ संभोग किया तो उससे बकरे-बकरियाँ और भेड़ा-भेड़ियाँ उत्पन्न हुईं। इस प्रकार जो कोई भी यहाँ स्त्री-पुरुष का युगल है—चींटियों से लेकर जो कुछ भी युगल है, वह उसने ही उत्पन्न किया है।

सोऽवेदहं वाव सृष्टिरस्म्यꣳहीदꣳसर्वमसृक्षीति ततः सृष्टिरभवत्सृष्ट्याꣳ हास्यैतस्यां भवति य एवं वेद ॥5॥

उस प्रजापति ने जाना कि—"मैं ही सृष्टि हूँ। मैंने ही यह सब कुछ बनाया है।" इसलिए वह 'सृष्टि' ऐसे नामवाला हुआ। जो कोई भी इस प्रकार जानता है, वह इस प्रजापति की इस सृष्टि में स्रष्टा होता है।

अथेत्यभ्यमन्थत्स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजत तस्मादेतदु-भयमलोमकमन्तरतोऽलोमका हि योनिरन्तरतः। तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव वा विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवा अथ यत्किं-चेदमार्द्रं तद्रेतसोऽसृजत तदु सोम एतावद्वा इदꣳसर्वमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नादः सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिर्यच्छ्रेयसो देवानसृजताथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजत तस्मादतिसृष्टिरतिसृष्ट्याꣳ हास्यैतस्यां भवति य एवं वेद ॥6॥

बाद में इस प्रकार उसने मन्थन किया। उसने मुखरूपी योनि में से दो हाथों से मन्थन करके अग्नि उत्पन्न किया। इसलिए ये हाथ और मुख (दोनों) भीतर की ओर लोमरहित हैं। इसीलिए स्त्रियों की योनि भी भीतर से लोमरहित है। कर्मकाण्ड में याज्ञिक ऐसा कहते रहते हैं कि—"इस एक-एक देव का पूजन करो" (पर) ये सब देव प्रजापति के (एक के) ही देवभेद हैं। इसलिए यह प्रजापति ही सर्वदेवरूप है। इसके बाद जो कुछ भी यहाँ आर्द्र (भीगा) है, वह सब उसने अपने वीर्य से उत्पन्न किया है। वही सोम है (सोमरस है)। बस, इतना ही यह सब अन्न और अन्नाद है। सोम ही अन्न है और अग्नि अन्नाद है। वह यही तो ब्रह्मा की अतिसृष्टि (उत्कृष्ट सृष्टि) है कि उसने अपने से भी उत्कृष्ट देवता उत्पन्न किये। और भी यह कि स्वयं मरणधर्मा होने पर भी उसने अमृत देवों को उत्पन्न किया। इसलिए तो वह अतिसृष्टि (उत्कृष्टसृष्टि) है। जो कोई भी इस प्रकार जानता है, वह इस प्रजापति की इस अतिसृष्टि में ही (देवसमूह में ही) प्राप्त हो जाता है।

तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौनामायमिदꣳ-रूप इति तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौनामायमिदꣳ रूपमिति स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः स्याद्विश्वंभरो वा विश्वंभरकुलाये तं न पश्यन्ति। अकृत्स्नो हि स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति। वदन् वाक्पश्यꣳश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मन-स्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेदाकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवत्यात्मेत्येवोपासीतात्र ह्येते सर्व एकं भवन्ति तदेत-त्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्मानेन ह्येतत्सर्वं वेद। यथा ह वै पदेनानु-विन्देदेवं कीर्तिꣳ श्लोकं विन्दते य एवं वेद ॥7॥

उस समय यह जगत् अव्याकृत (अप्रकट) था। वह नाम और रूप से ही प्रकट (अभिव्यक्त) हुआ। यह (व्यापक) आत्मा अमुक नामवाला और अमुक रूपवाला होकर प्रकट हुआ। इस समय में भी वह अव्याकृत वस्तु, नाम और रूप के द्वारा ही "अमुक-अमुक नामवाली है, या अमुक रूपवाली है।"—इस प्रकार ही व्यक्त होती है। वह यह आत्मा नख से लेकर समस्त देहों में प्रविष्ट है। जिस तरह अस्त्र अपने म्यान में प्रविष्ट होता है, अथवा अग्नि अपने आश्रयरूप काष्ठ में प्रविष्ट होता है, उसे कोई देख नहीं सकता, क्योंकि वह असंपूर्ण है। श्वास-प्रश्वास की क्रिया से ही वह 'प्राण' ऐसे नामवाला होता है। बोलने से ही वह 'वाक्' होता है, देखने से ही वह चक्षु है, मनन करने से ही वह मन है।

उनके ये नाम कर्मानुसारी ही हैं। इसलिए जो उनमें से एक-एक देव की उपासना करता है, वह (इसके वास्तविक स्वरूप को) जानता नहीं है। इसीलिए वह यह अपूर्ण है। वह एक-एक विशेषण से युक्त होता है। इसलिए 'यह सब आत्मा ही है'—ऐसी उपासना करनी चाहिए। क्योंकि इस आत्मा में ही ये सब एक हो जाते हैं। वह यह आत्मतत्त्व ही इन सबमें जानने योग्य है। क्योंकि यह 'आत्मा' है, इस आत्मा को जानने से ही इस सारे जगत् को (मनुष्य) जान लेता है। जैसे (व्यवहार में) खोए हुए पशु के पदचिह्न से वह पशु खोज लिया जाता है, उसी प्रकार जो इस तथ्य को इस प्रकार जानता है, वह कीर्ति और स्वजन का समागम प्राप्त करता है।

तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा स योऽन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात् प्रियꣳ रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥8॥

वह यह आत्मतत्त्व पुत्र से भी अधिक प्रिय होता है, धन से भी अधिक प्रिय होता है। अन्य सभी से भी अधिक प्रिय होता है। क्योंकि यह आत्मा सबसे अत्यन्त समीपवर्ती है। तो यह जो आत्मदर्शी है, वह जो मनुष्य आत्मा से भिन्न (अन्य) को प्रिय कहता है उससे यह कह दे कि "तुम्हारा प्रिय नष्ट हो जाएगा।" और होता भी तो ऐसा ही है, क्योंकि वह समर्थ होता है। इसलिए आत्मरूप प्रिय की ही उपासना करनी चाहिए। तो जो आत्मतत्त्व को सर्वाधिक प्रिय मानकर उसकी उपासना करता है, उसका प्रिय कदापि नष्ट नहीं होता।

तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु तद्ब्रह्मा-ऽवेद्यस्मात् तत्सर्वमभवदिति ॥9॥

जिस ब्रह्मविद्या से "हम सर्वरूप (अशेष) हो जाएँगे"—ऐसा लोग मानते हैं, उस ब्रह्म के विषय में जिज्ञासु ब्राह्मणों ने कहा है कि—"ब्रह्म क्या है? उसने क्या जाना कि जिससे वह सर्वरूप हो गया"?

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् तदात्मानमेवावेत्। अहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत् सर्वमभवत् तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवꣳ सूर्यश्चेति तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाऽहं ब्रह्मास्मीति स इदꣳ सर्वं भवति तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषाꣳ स भवत्यथ योऽन्यां देवतामुपास्ते-ऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवꣳ स देवानां यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुंज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवान् भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियं भवति किमु बहुषु तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेत-न्मनुष्या विद्युः ॥10॥

पहले यह ब्रह्म ही था। उसने स्वयं को जाना कि 'मैं ब्रह्म हूँ।' इसलिए वह ब्रह्म सर्वरूप हो गया। देवों में से जिस-जिसने ब्रह्म को जाना, वे स्वयं ही तद्रूप (ब्रह्मरूप) हो गये। इसी प्रकार ऋषियों में और मनुष्यों में जिसने-जिसने ब्रह्म को जाना वे तद्रूप (ब्रह्मरूप) हो गये। उसी को ही आत्मरूप से देखते हुए ऋषि वामदेव ने कहा कि—"मैं मनु था, मैं सूर्य भी था।" इस समय में भी

इस ब्रह्म को, "मैं ब्रह्म हूँ"—इस प्रकार जो कोई जानता है, तो वह सर्वरूप हो जाता है। ऐसे ब्रह्मज्ञानी की 'ब्रह्मरूपता न हो' अर्थात् उसका सर्वात्मभाव न होने देने में देवलोग भी सामर्थ्य नहीं रखते। क्योंकि वह ब्रह्मवेत्ता उनका भी (देवों का भी) आत्मा हो जाता है। देवों का भी ध्येय, देवों का भी विज्ञेय ब्रह्म हो जाता है। और जो अन्यान्य देवों की उपासना करता है कि—"वह अन्य है, मैं अन्य हूँ" ऐसा मानता है, वह पशु के समान हो जाता है। जैसे बहुत से पशु अपने मालिक का पालन-पोषण करते हैं, वैसे ही एक-एक अज्ञानी पुरुष देवों का पालन-पोषण करता है। एक भी पशु का हरण किए जाने पर मनुष्य को अच्छा नहीं लगता तो फिर बहुत से पशुओं के हरण किए जाने पर तो कहना ही क्या है ? इसलिए उन देवताओं को यह बात अच्छी नहीं लगती कि मनुष्य इस बात को जान लें।

ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव तदेकꣳ सन्न व्यभवत्तच्छ्रेयो रूपमत्यसृजत क्षत्रं यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति तस्मात् क्षत्रात्परं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्र एव तद्यशो दधाति सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्ब्रह्म तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति ब्रह्मैवान्तत उपनिश्रयति स्वां योनिं य उ एनꣳ हिनस्ति स्वाꣳ स योनिमृच्छति स पापीयान् भवति यथा श्रेयाꣳसꣳ हिꣳसित्वा ॥11॥

आरम्भ में एक ब्रह्म ही था। अकेले होने से वह विभूतियुक्त कार्य करने में असमर्थ था। उसने प्रशस्त क्षत्र की रचना की। देवों में जो क्षत्रिय जाति के हैं, वे इन्द्र, वरुण, सोम, रुद्र, पर्जन्य, यम, मृत्यु, ईशान आदि हैं (उन्हें उत्पन्न किया) इसलिए क्षत्रिय से उत्कृष्ट कोई नहीं है। इसीलिए ब्राह्मण राजसूय यज्ञ में क्षत्रिय के नीचे बैठकर उपासना करता है। अपने यश को वह क्षत्रिय में ही स्थापित करता है। जो ब्रह्म है, वह क्षत्रिय की योनि (जन्मस्थान) है। इसलिए यद्यपि राजा श्रेष्ठत्व को भले ही प्राप्त करता हो, परन्तु राजसूय के पूर्ण होने के बाद अन्त में ब्राह्मण का ही आश्रय लेता है। क्योंकि ब्राह्मण से ही उसका जन्म हुआ है। जो कोई उस ब्राह्मण को मारता है, वह अपनी ही योनि का नाश करता है। जैसे श्रेष्ठ की हिंसा से पुरुष पापी होता है, वैसे ही वह भी पापी होता है।

स नैव व्यभवत् स विशमसृजत यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति ॥12॥

वह ब्रह्म विकसित कर्म करने में असमर्थ हुआ, तब उसने वैश्य को उत्पन्न किया। जो देव सामूहिक रूप से पहचाने जाते हैं। जैसे रुद्र (ग्यारह), वसु (आठ), आदित्य (बारह), विश्वदेवा (तेरह) और मरुत् (उनचास) हैं।

स नैव व्यभवत्स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणमियं वै पूषेयꣳ हीदꣳ सर्वं पुष्यति यदिदं किञ्च ॥13॥

वह ब्रह्म विभूतियुक्त कर्म करने में समर्थ नहीं हुआ। उसने सबके पोषक ऐसे शूद्रवर्ण की रचना की। यह पृथ्वी ही पूषा है (पोषण करनेवाली है), क्योंकि यहाँ जो कुछ है उन सबका पोषण वही करती है।

स नैव व्यभवत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मं तदेतत् क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नास्त्यथो अबलीयान् बलीयाꣳसमाशꣳसते धर्मेण यथा

राज्ञैवं यो वै स धर्मः सत्यं वै तत्तस्मात् सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति धर्मं वा वदन्तꣳ सत्यं वदतीत्येतद्येवैतदुभयं भवति ॥14॥

फिर भी ब्रह्म से विभूतियुक्त कार्य न हो सका। इसलिए उसने कल्याणस्वरूप धर्म (न्याय) को उत्पन्न किया। वह धर्म क्षत्रिय का भी रक्षण करता है। धर्म से उच्चतर कोई भी वस्तु नहीं है। इसलिए जैसे दुर्बल मनुष्य राजा की सहाय से बलवान को जीतना चाहता है, वैसे ही धर्म (न्याय) की सहायता से (मनुष्य) अपने से अधिक बलवान् को जीतना चाहता है। धर्म ही सत्य है। इसलिए जो मनुष्य सत्य बोलता है, उसके विषय में कहा जाता है कि वह धर्मानुसार बोल रहा है, और जो मनुष्य धर्मानुसार बोलता है, उसके विषय में कहा जाता है कि वह सत्य बोल रहा है। इस तरह धर्म और सत्य दोनों एक ही हैं।

तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विट् शूद्रस्तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माभवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रस्तस्मादग्नावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येष्वेताभ्याꣳहि रूपाभ्यां ब्रह्माभवत्। अथ यो ह वा अस्माल्लोकात्स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वाननुक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतं यदिह वा अप्यनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्धास्यान्ततः क्षीयत एवमात्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयते अस्माद्धयेवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते ॥15॥

इसी तरह ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र—ये चार वर्ण उत्पन्न हुए। ब्रह्म ही देवों में अग्निरूप में ब्राह्मण (श्रेष्ठवर्ण) हुआ। मनुष्यों में वह ब्राह्मणरूप में हुआ। क्षत्रियों में ब्रह्म क्षत्रिय बना, वैश्य में वैश्य बना, शूद्रों में शूद्ररूप हुआ। इसीलिए लोग देवलोक में जाकर अग्नि बनना चाहते हैं, तथा पृथ्वी पर मनुष्यों में ब्राह्मण ही बनना चाहते हैं क्योंकि अग्नि और ब्राह्मण में ब्रह्म विशेषरूप से प्रकट हुआ था। अब जो मनुष्य आत्मा को बिना देखे ही इस जगत् से चला जाता है, उसका रक्षण आत्मा नहीं करता, क्योंकि उसने आत्मा को जाना नहीं होता। जैसे वेद को न जाननेवाले या कर्म न करनेवाले का रक्षण वेद और कर्म नहीं करते, वैसा ही आत्मा को न जाननेवाले का भी होता है। जो मनुष्य आत्मा को जाने बिना ही इष्टफलदायक अश्वमेध यज्ञादि बड़ा पुण्यकार्य भी करता है, उसका पुण्य भी अन्त में नष्ट हो जाता है। इसलिए मनुष्य को आत्मा के ऊपर ही श्रद्धा रखकर उसकी उपासना करनी चाहिए। जो मनुष्य आत्मा की ही श्रद्धापूर्वक उपासना करता है, उसका किया हुआ कार्य नष्ट नहीं होता। वह जो कुछ चाहता है, उसे प्राप्त कर सकता है।

अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुब्रूते तेन ऋषीणामथ यत्पितृभ्यो निपृणाति यत्प्रजामिच्छते तेन पितॄणामथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदा वयाꣳस्यापिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोको यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेवꣳ हैवंविदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति तद्वा एतद्विदितं मीमाꣳसितम् ॥16॥

अब यह जो आत्मा है (शरीरेन्द्रिय संघात रूप कर्माधिकारी गृहस्थ आत्मा है), वह सभी जीवों का लोक है (आधार है), ऐसा आत्मा जो होम करता है, जो यज्ञ करता है, उससे देवताओं का पोषण होता है। वह जो स्वाध्याय करता है उससे ऋषियों का, जो पिण्डतर्पणादि करता है तथा सन्तानप्राप्ति करता (चाहता) है इससे पितृओं का, और जो मनुष्यों को आश्रय देता है तथा उन्हें खिलाता-पिलाता है उससे मनुष्यों का, और जो पशुओं को चारा-पानी पहुँचाता है उससे पशुओं का, और अपने घरों में कुत्तों, बिल्लियों, पक्षियों आदि को एवं चींटी तक के जीव-जन्तुओं को वह जो पोषण करता है, इससे उन सबका बड़ा परितोष और पोषण होता है, वह (परितोषक-पोषक) योग्य हो जाता है। जैसे अपने शरीर के लिए मनुष्य अविनाशित्व चाहता है, वैसे ही इस प्रकार जाननेवाले के लिए सभी प्राणी अविनाशित्व चाहते हैं। इसीलिए यह मीमांसा प्रसिद्ध है। अर्थात् पंचमहायज्ञ प्रकरण में आवश्यक कर्मों की चर्चा सुप्रसिद्ध है।

आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्येतावान् वै कामो नेच्छꣳश्च नातो भूयो विन्देत्तस्मादप्येतर्ह्येकाकी कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोत्यकृत्स्न एव तावन्मन्यते तस्यो कृत्स्नता मन एवास्यात्मा वाग्जाया प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तं चक्षुषा हि तद्विन्दते श्रोत्रं दैवꣳ श्रोत्रेण हि तच्छृणोत्यात्मैवास्य कर्मात्मना हि कर्म करोति स एष पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशु पाङ्क्त पुरुषः पाङ्क्तमिदꣳ सर्वं यदिदं किंच तदिदꣳ सर्वमाप्नोति य एवं वेद ॥17॥

इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

प्रारंभ में अकेला यह देहेन्द्रिय संघातरूप आत्मा ही था। उसने इच्छा की कि—"मैं स्त्रीवाला होऊँ और प्रजारूप से उत्पन्न होऊँ; मुझे धन प्राप्त हो और मैं (यज्ञादि) कर्म करूँ। बस, इतनी ही इच्छा है।" अधिक इच्छा हो तो भी वह पूर्ण नहीं हो सकती, इसलिए आज भी अकेला आदमी चाहता है कि "मुझे स्त्री हो तो अच्छा हो, उससे मैं सन्तानोत्पत्ति करूँ। और धन हो तो अच्छा कि जिससे मैं यज्ञादि पुण्यकार्य कर सकूँ।" जहाँ तक मनुष्य को इनमें से एक-एक वस्तु नहीं मिलती, वहाँ तक उसे लगता है कि मैं अधूरा हूँ। उसकी वह कमी इस तरह पूर्ण होती है कि यदि वह जान ले कि मन ही उसका आत्मा है, वाणी स्त्री है, प्राण सन्तान है, आँख ही उसका दुनिया का धन है, क्योंकि आँख से ही सब मानुष धन को देख पाता है। कान उसका पारलौकिक धन है, क्योंकि उस धन के विषय में वह कानों से ही सुनता है। शरीर ही कर्म है, क्योंकि शरीरात्मा से ही वह कर्म करता है। यह यज्ञ पाँच प्रकार का है, (आत्मा, वाणी, प्राण, चक्षु और श्रोत्र) पशु भी पाँच प्रकार का है, पुरुष भी उक्त प्रकार से पाँच प्रकार का है। जो इस प्रकार जानता है, वह जो कुछ भी यहाँ है, उसे प्राप्त कर सकता है।

(यहाँ चौथा ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

पञ्चमं ब्राह्मणम्

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पिता। एकमस्य साधारणं द्वे देवानभाजयत्। त्रीण्यात्मनेऽकुरुत पशुभ्य एकं प्रायच्छत्तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदा। यो वैतामक्षितिं वेद सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन स देवानपि यच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति श्लोकाः ॥1॥

प्रजापति ने विज्ञान से और कर्म से जिन सात अन्नों की रचना की, उनमें से एक अन्न तो सर्वसाधारण है। दो अन्न देवों को बाँट दिए। तीन अन्न अपने लिए रखे और एक अन्न पशुओं को दिया। पशुओं को दिए गए उस अन्न से जो कुछ साँस लेता है या नहीं लेता वह सब कुछ टिकता रहता है। वे सभी अन्न प्रतिदिन खाये जाने पर भी क्यों क्षीण नहीं हो जाते ? जो मनुष्य उसके क्षीण न होने का कारण जानता है, वह मुखरूपी प्रतीक से अन्न का भक्षण करता है, और देवताओं को प्राप्त होता है। वह अमृत का भोक्ता बनता है। इस विषय में ये मन्त्र हैं।

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेति मेधया हि तपसाऽजनयत्पितैकमस्य साधारणमितीदमेवास्य तत्साधारणमन्नं यदिदमद्यते स य एतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्तते मिश्रꣳ ह्येतद्वै देवानभाजयदिति हुतं च प्रहुतं च तस्माद्देवेभ्यो जुह्वति च प्र च जुह्वत्यथो आहुर्दर्शपूर्णमासाविति। तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात्पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति तत्पयः पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति तस्मात् कुमारं जातं घृतं वैवाग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वानु धापयन्त्यथ वत्सं जातमाहुरनुतृणाद इति। तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च नेति पयसि हीदꣳ सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न। तद्यदिदमाहुः संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युं जयतीति न तथा विद्याद्यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयत्येवंविद्वान्सर्वꣳ हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति। कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते यो वै तामक्षितिं वेदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं धिया धिया जनयते। कर्मभिर्यद्धैतन्न कुर्यात्क्षीयेत ह सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति मुखं प्रतीकं मुखेनेत्येतत्स देवानपि गच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति प्रशꣳसा ॥2॥

पिता प्रजापति ने अपनी मेधा (बुद्धि और तप) कर्म से जो सात अन्न बनाए, वे सचमुच पिता ने ज्ञान से और कर्म (तप) से उत्पन्न किए। उनमें से एक साधारण अन्न है। और वही यह साधारण अन्न है, जो खाया जाता है। जो (शरीर के लिए) इसकी उपासना करता है, वह पाप से (अधर्म से) नहीं बच सकता, क्योंकि यह अन्न मिश्र अर्थात् सभी प्राणियों का है। दो अन्न देवों को बाँट दिए ऐसा कहा है। वे दो अन्न यह हैं—1. हुतम्—यज्ञ में देवों के लिए होम किया गया और 2. प्रहुतम्—यज्ञ में से बलि के लिए लिया हुआ। इसलिए आज भी गृहस्थ लोग देवताओं के लिए होम करते हैं, और होम करने के बाद बलिहरण भी करते हैं। कुछ लोग यही दर्शपूर्णमास है ऐसा कहते हैं। इसलिए सकाम यज्ञों का यजन नहीं करना चाहिए। एक अन्न जो पशुओं को दिया वह दूध है। मनुष्य और पशु वास्तव में दूध से ही जीते हैं (टिकते हैं)। इसीलिए उत्पन्न हुए बच्चे को शुरू में दूध और घी ही चटाए जाते हैं। अथवा स्तनपान करवाते हैं। और उत्पन्न हुए बछड़े को 'घास नहीं खानेवाला' कहा जाता है। जो साँस लेता है और जो साँस नहीं लेता—वह सब कुछ अन्न में ही प्रतिष्ठित (आधारित) है। अर्थात् श्वास लेने वाला और न लेनेवाला सब कुछ इस पयस (दूध) पर ही आधारित है। एक वर्ष तक दूध

से यज्ञ करनेवाला मनुष्य बार-बार मृत्यु को जीतता है ऐसा जो कहा गया है, वह ठीक नहीं है। परन्तु जिस दिन वह दूध से होम करता है, उसी दिन वह मृत्यु को जीत लेता है। इस प्रकार जाननेवाला अवश्य ही अपना सब अन्नाद्य देवों को दे देता है। सर्वदा खाए जाने पर भी भला वे अन्न क्षीण क्यों नहीं होते ? क्योंकि अन्न का क्षय नहीं होने देनेवाला पुरुष है। क्योंकि बुद्धि (ज्ञान) और मेहनत से वह अन्न को उगाता है। जो मनुष्य इस अक्षिति को पुरुष के रूप में—'पुरुष ही अक्षिति है' इस प्रकार जानता है, वही इस अन्न को बुद्धि और कर्मों से उत्पन्न करता है। यदि वह ऐसा नहीं करता तब तो क्षीण हो ही जाता। वह प्रतीक से अनाज खाता है इसका अर्थ है मुख (मुख्यत्व - प्रधानत्व) अर्थात् वह प्रमुखता से अन्न खाता है गौण रूप से नहीं और कहा गया है कि—"वह देवों के पास जाता है और अमृत का भोक्ता बनता है"—यह सब तो अनाज की स्तुति करने के वचन हैं।

त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुतान्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति। कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धी-भीरित्येतत्सर्वं मन एव तस्मादपि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति यः कश्च शब्दो वागेव सैषा ह्यन्तमायत्तैषा हि न प्राणेऽपानो व्यान उदानः समानोऽन इत्येतत्सर्वं प्राण एवैतन्मयो वा अयमात्मा वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः ॥3॥

उसने (जगत्पिता ने) तीन अन्न अपने लिए नियत किए जो मन, वाणी और प्राण (श्वास) हैं। लोग कहते हैं—"मेरा मन अन्यत्र था इसलिए मैंने देखा नहीं, मेरा मन अन्यत्र था इसलिए मैंने सुना नहीं।" इसलिए मनुष्य वास्तव में मन से ही देखता है और मन से ही सुनता है। इच्छा, संकल्प, शंका, श्रद्धा, धैर्य, अधैर्य, लज्जा, बुद्धि, भय—यह सब मन स्वरूप ही है। इसलिए यदि मनुष्य का कोई पीठ का स्पर्श करे, तो भी वह मन से ही जान लेता है। जो कोई आवाज है, वह वाणी ही है। क्योंकि यह वाणी किसी अभिधेय (अर्थ का ही) अनुसरण करती है, स्वयं कुछ नहीं है। प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान—ये सब प्राण (श्वास) के रूप हैं। वास्तव में तो यह शरीर, वाणी, मन और प्राण से ही निर्मित हुआ है।

त्रयो लोका एत एव वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥4॥

तीन लोक ये ही हैं—वाणी लोक है, मन अन्तरिक्ष लोक है और प्राण स्वर्गलोक है।

त्रयो वेदा एत एव वागेवर्ग्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः ॥5॥

तीन वेद भी वे ही हैं—वाणी ऋग्वेद है, मन यजुर्वेद है और प्राण सामवेद है।

देवाः पितरो मनुष्या एत एव वागेव देवाः मनः पितरः प्राणो मनुष्याः ॥6॥

देव, पितर और मनुष्य भी ये ही हैं—वाणी ही देव है, पितर मन है और प्राण मनुष्य है।

पिता माता प्रजैत एव मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजा ॥7॥

पिता, माता और प्रजा भी ये ही हैं—मन ही पिता है, वाणी माता है और प्राण प्रजा है।

विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव यत् किंच विज्ञातं वाचस्तद्रूपं वाग्धि विज्ञाता वागेनं तद्भूत्वाऽवति ॥8॥

जाना हुआ, जाननेयोग्य तथा न जाना हुआ—ये भी इस तीन के ही रूप हैं। जो कुछ जाना हुआ है वह वाणी का रूप है, क्योंकि वाणी जानी हुई होती है। ऐसा रूप धारण करके वाणी मनुष्य का रक्षण करती है।

यत्किंच विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रूपं मनो हि विजिज्ञास्यं मन एनं तद्भूत्वाऽवति ॥9॥

जो कुछ जाननेलायक है, वह मन का रूप है क्योंकि जाननेवाले के लिए मन ही इष्ट है। मन ही जाननेलायक होकर उसकी रक्षा करता है।

यत्किंचाविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातः प्राण एनं तद्भूत्वाऽवति ॥10॥

जो कुछ अविज्ञात है वह प्राण का ही रूप है, क्योंकि प्राण अविज्ञात है। प्राण अविर्ज्ञात होकर उसका रक्षण करता है।

तस्यैव वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमयमग्निस्तद्यावत्येव वाक्तावती पृथिवी तावानयमग्निः ॥11॥

यह पृथ्वी उस वाणी का शरीर है। यह अग्नि उसमें ज्योतिरूप से रहता है। जितनी वाणी है, उतनी पृथ्वी है। यह अग्नि भी उतना ही है।

अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरं ज्योतीरूपमसावादित्यस्तद्यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावानसावादित्यस्तौ मिथुनꣳ समैतां ततः प्राणोऽजायत स इन्द्रः स एषोऽसपत्नो द्वितीयो वै सपत्नो नास्य सपत्नो भवति य एवं वेद ॥12॥

इस तरह इस मन का द्युलोक शरीर है। वह आदित्य ज्योतिरूप है। वहाँ जितने परिमाण का मन है, उतने ही परिमाणवाला द्युलोक है और उतना ही आदित्य है। वह अग्निरूप वाणी और आदित्य रूप मन—दोनों परस्पर संयुक्त हुए। उससे प्राण उत्पन्न हुआ। वह यह इन्द्र है वह शत्रुरहित है। प्रतिपक्षी तो कोई अपने से अलग ही होता है। जो कोई भी इस प्रकार जानता है, उसका कोई शत्रु नहीं होता।

अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरं ज्योतीरूपमसौ चन्द्रस्तद्यावानेव प्राणस्तावत्य आपस्तावानसौ चन्द्रस्त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः स यो हैतानन्तवत उपास्तेऽन्तवन्तꣳ स लोकं जयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्तꣳ स लोकं जयति ॥13॥

जल प्राण का शरीर है। उसमें ज्योति रूप में चन्द्र रहता है। जितना प्राण है उतना जल है और उतना ही चन्द्र है। ये सब (वाणी, मन, प्राण) समान हैं। वे अन्तहीन हैं। उन्हें अन्तवाला मानकर जो उनकी उपासना करता है, वह वैसे ही अन्तवाले (स्वर्गादि) लोक में जाता है। पर उन्हें अनन्त मानकर जो उसकी उपासना करता है, वह अनन्तलोक में जाता है।

स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य रात्रय एव पञ्चदशकला ध्रुवैवास्य षोडशी कला स रात्रिभिरेवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते सोऽमावास्याꣳ रात्रिमेतस्या षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेताꣳ रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि कृकलासस्यैतस्या एव देवताया अपचित्यै ॥14॥

यह संवत्सर ही प्रजापति है। वह सोलह कलाओं वाला है। रात्रियाँ ही उसकी कलाएँ हैं। सोलहवीं अमावसरूप कला स्थिर है। वह चन्द्र शुक्लपक्ष में रात्रियों से ही बढ़ता है और कृष्णपक्ष में उन्हीं से क्षीण होता है। अमावास्या की रात्रि में वह इस सोलहवीं कला के माध्यम से सभी सजीव प्राणियों के शरीर में प्रविष्ट हो जाता है। फिर दूसरे दिन जन्मता है। इसलिए अमावस की रात्रि में किसी प्राणी के प्राण का विच्छेद देवपूजा के लिए भी नहीं करना चाहिए, गिरगिट तक का भी नहीं।

यो वै स संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलोऽयमेव स योऽयमेवंवित्पुरुषस्तस्य वित्तमेव पञ्चदशकला आत्मैवास्य षोडशी कला स वित्तेनैवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते तदेतन्नभ्यं यदयमात्मा प्रधिर्वित्तं तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिं जीर्यत आत्मना चेज्जीवति प्रधिनागादित्येवाहुः ॥15॥

वह यह जो सोलह कलावाला संवत्सर प्रजापति है, वित्त ही उसकी पंद्रह कलाएँ हैं तथा आत्मा (शरीर) ही सोलहवीं कला है। वित्त से ही वह बढ़ता-घटता है। यह जो आत्मा (पिण्ड - शरीर) है, वह रथचक्र की नाभिरूप है। और वित्त रथचक्र के बाहर का परिघ है। इसलिए पुरुष यदि सर्वस्व खो बैठे और दीन-हीन हो जाए और ग्लानि का अनुभव करे, तो भी अगर देहपिण्ड से जीता हो, तो लोग ऐसा ही कहते हैं कि "वह केवल बाह्य परिवार से ही चला गया है।

अथ त्रयो वाव लोका मनुष्यलोको देवलोकः पितृलोक इति सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोको देवलोको वै लोकानांꣳ श्रेष्ठस्तस्माद्विद्यां प्रशꣳसन्ति ॥16॥

मनुष्यलोक, पितृलोक और देवलोक—ये तीन ही लोक हैं। जो यह मनुष्यलोक है, वह पुत्र द्वारा ही जीता जाता है अर्थात् प्राप्त (सिद्ध) किया जाता है, दूसरे किसी कर्म से नहीं। कर्म से पितृलोक और विद्या से देवलोक जीते जा सकते हैं अर्थात् प्राप्त (सिद्ध) किए जा सकते हैं। देवलोक सब लोकों में श्रेष्ठ है, इसीलिए तो लोग विद्या की प्रशंसा करते हैं।

अथातः संप्रत्तिर्यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति स पुत्रः प्रत्याहाहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति यद्वै किंचननूक्तं तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता। ये वै के च यज्ञास्तेषाꣳ सर्वेषां यज्ञ इत्येकता ये वै के च लोकास्तेषाꣳ सर्वेषां लोक इत्येकतैतावद्वा इदꣳ सर्वमेतन्मा सर्वꣳ सन्नयमितोऽभुनजदिति तस्मात् पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमनुशासति स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैत्यथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति स यद्यनेन किंचिदक्षणयाकृतं भवति तस्मादेनꣳ सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम स पुत्रेणैवास्मिँल्लोके प्रतितिष्ठित्यथैनमेते दैवाः प्राणा अमृता आविशन्ति ॥17॥

अब यहाँ सम्प्रत्ति (सम्प्रदान) कहा जाता है। पिता जब—*"अब मैं मरूँगा" ऐसा समझता है,* तब पुत्र से कहता है—"तू ब्रह्म है, तू यज्ञ है, तू लोक है।" *तब पुत्र प्रतिवचन कहता है—"मैं ब्रह्म* हूँ, मैं यज्ञ हूँ, मैं लोक हूँ।" पिता ने जो कुछ वेदाध्ययन किया है वह सब ब्रह्म है, जो यज्ञ किए हैं वे सब मिलकर 'यज्ञ' हैं, जितने जगत् हैं, उनका समास 'लोक' शब्द में होता है। इन तीन शब्दों में सब कुछ आ जाता है। पिता सोचता है कि पुत्र में यह सब कुछ है, इसलिए वह मुझे जगत् के पार पहुँचायेगा। इसलिए पढ़कर विद्वान् पुत्र को 'लोक्य' (लोक को प्राप्त कराने वाला) कहा गया है। इसलिए पिता उसे पढ़ाता है। ऐसा जाननेवाला जो मनुष्य जब इस लोक से चला जाता है। तब इन प्राणों के साथ ही पुत्र में प्रवेश करता है। और पिता ने अमुक कार्य यदि संयोगवशात् पूरा न किया हो तो पुत्र पिता को उसमें से बचा लेता है। इसीलिए उसे 'पुत्र' कहा जाता है। पिता पुत्र के रूप में इस जगत् में टिका रहता है। बाद में वागादि देव इस पिता में (सम्प्रत्ति कर्म किए हुए पिता में) अमर प्राण प्रवेश करते हैं।

पृथिव्यै चैनमग्नेश्च दैवी वागाविशति सा वै दैवी वाग्यया यद्यदेव वदति तत्तद्भवति ॥18॥

पृथ्वी और अग्नि से उसमें दैवी वाक् का आवेश होता है। दैवी वाक् वही है, जिससे पुरुष जो कुछ भी बोलता है, वह उसी प्रकार हो जाता है।

दिवश्चैनमादित्याच्च दैवं मन आविशति तद्वै दैवं मनो येनानन्द्येव भवत्यथो न शोचति ॥19॥

द्युलोक और आदित्य से उसमें दैवी मन का आवेश होता है। दैवी मन वही है कि जिससे वह आनन्दित होता है और शोक नहीं करता।

अद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च दैवः प्राण आविशति स वै दैवः प्राणो यः संचरꣳश्चासंचरꣳश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति स एवंवित्सर्वेषां भूतानामात्मा भवति यथैषा देवतैवꣳ स यथैतां देवताꣳ सर्वाणि भूतान्यवन्त्येवꣳहैवंविदꣳ सर्वाणि भूतान्यवन्ति यदु किंचेमाः प्रजाः शोचन्तमैवासां तद्भवति पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान् पापं गच्छति ॥20॥

जल और चन्द्रमा से उसमें दैव प्राण का आवेश होता है। यह दैव प्राण वही है, जो संचार करते हुए और संचार न करते हुए भी व्यथित नहीं होता और नष्ट भी नहीं होता। इस प्रकार जो जानता है, वह सभी प्राणियों का आत्मा हो जाता है। जैसा यह देव (हिरण्यगर्भ) है, ऐसा ही वह हो जाता है। जैसे इस देवता का सभी प्राणी पालन करते हैं, वैसे ही इस उपासक का भी सभी प्राणी पालन करते हैं। जो कुछ भी ये प्रजाएँ शोक करती हैं, वह दुःख उन प्रजाओं के साथ ही रहता है, पर उसको तो पुण्य ही मिलता है। क्योंकि देवताओं के पास पाप जा ही नहीं जा सकता।

अथातो व्रतमीमाꣳसा प्रजापतिर्ह कर्माणि ससृजे तानि सृष्टान्यन्योऽन्येनास्पर्धन्त वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रमेवमन्यानि कर्माणि यथाकर्म तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे तान्याप्नोत्तान्याप्त्वा मृत्युरवारुन्धत्तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक् श्राम्यति चक्षुः श्राम्यति श्रोत्रमथेममेव नाम्नोद्योऽयं मध्यमः प्राणस्तानि ज्ञातुं दध्रिरे अयं वै नः श्रेष्ठो यः संचरꣳश्चासंचरꣳश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति हन्तास्यैव

सर्वे रूपमसामेति त एतस्यैव सर्वे रूपमभवꣳस्तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा इति तेन ह वाव तत्कुलमाचक्षते यस्मिन्कुले भवति य एवं वेद य उ हैवंविदा स्पर्धतेऽनुशुष्यत्यनुशुष्य हैवान्ततो म्रियत इत्यध्यात्मम् ॥2 1॥

अब आगे व्रत का (उपासना कर्म का) विचार किया जा रहा है। प्रजापति ने ही कर्मसाधनरूप यागादि करण को उत्पन्न किया। रचे हुए ये कर्मसाधन एक-दूसरे के साथ स्पर्द्धा करने लगे। वाणी ने कहा—"मैं बोला ही करूँगी।" चक्षु ने कहा—"मैं देखा ही करूँगा।" कान बोला—"मैं सुना ही करूँगा।" इस प्रकार प्रत्येक कर्मकरण-इन्द्रिय अपने-अपने काम के लिए बोले। अत: मृत्यु ने श्रमरूप होकर उन्हें पकड़ा अर्थात् उनमें (मृत्यु में) श्रमरूप से व्याप्त हो गया। उनमें व्याप्त होने पर मृत्यु ने उन्हें काम करने से रोक दिया। इसीलिए वाणी थक जाती है, आँख थक जाती है, कान थक जाता है। पर जो यह मध्यम प्राण है, उसे ही श्रमरूपी मृत्यु नहीं पकड़ सका। अत: उन इन्द्रियों ने प्राण को पहचानने का निश्चय किया कि "वह हममें सबसे श्रेष्ठ है। वह संचरणशील हो या स्थिर हो, तो भी थकता या नष्ट नहीं होता। इसलिए हम सब उसी का रूप ग्रहण करें।" तब उन सभी ने प्राण का रूप ग्रहण किया। इसलिए उन्हें 'प्राण' नाम दिया गया है।

अथाधिदैवतं ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे तप्स्याम्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति चन्द्रमा एवमन्या देवता यथादैवतꣳ स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेतासां देवतानां वायुर्निम्लोचन्ति ह्यन्या देवता न वायुः सैषानस्तमिता देवता यद्वायुः ॥2 2॥

अब अधिदैव दर्शन कहा जाता है। "मैं जला ही करूँगा"—ऐसा व्रत अग्नि ने धारण किया। "मैं तपा ही करूँगा"—ऐसा आदित्य ने और "मैं प्रकाशित हुआ ही करूँगा"—ऐसा चन्द्रमा ने भी कहा। इसी प्रकार अन्य देवों ने भी अपने-अपने कामों में लगे रहने का निश्चय किया। शरीर की इन्द्रियों की बात में जैसा मुख्य प्राण के बारे में हुआ, वैसा ही (इन) देवों में वायु के बारे में हुआ। अन्य देव काम करते रुक जाते हैं, पर वायु चलता ही रहता है।

अथैष श्लोको भवति यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छतीति प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति तं देवाश्चक्रिरे धर्मꣳ स एवाद्य स उ श्व इति यद्वा एतेऽमुर्ह्यधियन्त तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति। तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्च नेन्मा पाप्मा मृत्युराप्नुवदिति यद्यु चरेत्समापिपयिषेत्तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यꣳ सलोकतां जयति ॥2 3॥

इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

यहाँ यह मन्त्र है—"जिस वायुदेव से सूर्य उगता है और जिसमें अस्त होता है, वह इस प्राण में से ही उगता है और प्राण में ही अस्त होता है।" इसी को देवों ने धर्म (नियम) माना है। वह आज और कल भी (सभी काल में) रहनेवाला (शाश्वत) नियम है। वागादि इन्द्रियों और अग्नि आदि देवों ने जो काम करने का निर्णय किया था, वह काम वे आज भी करते हैं। इसलिए मनुष्य को चाहिए कि वह भी एक काम करता रहे, श्वासोच्छ्वास की क्रिया करता रहे, "पापी मृत्यु मुझे प्राप्त न हो"—ऐसी भावना किया करे, जो काम हाथ में लिया हो उसे पूरा करे। ऐसा करने से वह उस देव में (प्राण में) संपूर्ण एकाकार हो जाता है और प्राण के लोक को प्राप्त करता है।

(यहाँ पाँचवाँ ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

षष्ठं ब्राह्मणम्

त्रयं वा इदं नामरूपं कर्म तेषां नाम्नां वागित्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाꣳ सामैतद्धि सर्वैर्नामभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि नामानि बिभर्ति ॥1॥

यह जगत्, नाम, रूप और कर्म का समुदाय है। इन पूर्वोक्त नामों का 'वाक्' ही उक्थ—कारण है, क्योंकि सभी नाम इसी से उत्पन्न होते हैं। यही उनका साम है, क्योंकि वास्तव में सभी नामों में वह (वाग्) समान है। वही उनका ब्रह्म है क्योंकि यही साम सभी नामों को धारण करता है।

अथ रूपाणां चक्षुरित्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाꣳ सामैतद्धि सर्वैं रूपैः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि रूपाणि बिभर्ति ॥2॥

अब रूपों का सामान्य चक्षु है। यही उनका उक्थ (कारण) है, क्योंकि इसी से सभी रूप उत्पन्न होते हैं। यही उनका साम है, क्योंकि यह सब रूपों के साथ समरूप है। यही उनका ब्रह्म है क्योंकि सभी रूप उसी के आधार पर होते हैं।

अथ कर्मणामात्मेत्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाꣳ सामैतद्धि सर्वैः कर्मभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि कर्माणि बिभर्ति तदेतत्त्रयꣳ सदेकमयमात्माऽत्मो एकः सन्नेतत्त्रयं तदेतदमृतꣳ सत्येन छन्नं प्राणो वा अमृतं नामरूपे सत्यं ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः ॥3॥

इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥1॥

अब यह शरीर ही कर्मों का उक्थ (कारण) है, क्योंकि सभी कर्म शरीर से ही उत्पन्न होते हैं। शरीर ही कर्मों का साम भी है, क्योंकि सभी कर्म शरीर से ही हो सकते हैं अर्थात् सभी कर्मों में शरीर समानरूप से रहता है। शरीर ही सभी कर्मों का ब्रह्म है, क्योंकि सभी कर्म शरीर पर ही आधार रखते हैं। ये तीनों अलग-अलग दिखाई पड़ते हैं, पर वास्तव में ये एक (शरीर) ही हैं। आत्मा (शरीर) एक होने पर भी इन तीनों रूपों में दिखाई देता है। उसी प्रकार यह अमर आत्मा भी सत्य से (प्रत्यक्ष जगत् से) ढँका हुआ है। प्राण ही अमृत (अमर) है। यह प्रत्यक्ष नामरूपात्मक जगत् ही सत्य है। उस नामरूप से यह आत्मा आच्छन्न है।

(यहाँ छठा ब्राह्मण पूरा हुआ।)

यहाँ बृहदारण्यकोपनिषद् का प्रथम अध्याय समाप्त होता है।

❋

अथ द्वितीयोऽध्यायः

प्रथमं ब्राह्मणम्

ॐ दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस स होवाचाजातशत्रुं काश्यं ब्रह्म ते ब्रवाणीति स होवाचाजातशत्रुः सहस्रमेतस्यां वाचि दद्यो जनको जनक इति वै जना धावन्तीति ॥1॥

गार्ग्य गोत्र का बालाकि नाम का एक ब्राह्मण था। वह गर्विष्ठ और वाचाल था। उसने काशी के राजा अजातशत्रु से कहा—"मैं आपको ब्रह्म के बारे में समझा दूँगा।" अजातशत्रु ने कहा—"ठीक है। इस वचन के लिए मैं आपको एक हजार गायें देता हूँ"। यहाँ लोग—"यह तो जनक (जैसा श्रोता) है, यह तो जनक (जैसा दाता है) है"—ऐसा मानकर दौड़कर आया करते हैं।

स होवाच गार्ग्यो य एवासावादित्ये पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा भवति ॥2॥

गार्ग्य ने कहा—"सूर्य में जो (चेतन) पुरुष रहता है, उसी की मैं उपासना करता हूँ।" तब अजातशत्रु ने कहा—ऐसी बात मुझे मत कहो। मैं यह तो जानता ही हूँ कि वह पुरुष सबसे श्रेष्ठ है, सबका स्वामी है, राजा है और इसीलिए मैं उसकी उपासना करता हूँ। जो मनुष्य इसकी इस तरह उपासना करता है, वह सब प्राणियों में श्रेष्ठ बनता है, सबका स्वामी बनता है, राजा बनता है।

स होवाच गार्ग्यो य एवासौ चन्द्रे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा बृहत्पाण्डरवासाः सोमो राजेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्तेऽहरहर्ह सुतः प्रसुतो भवति नास्यान्नं क्षीयते ॥3॥

गार्ग्य ने कहा—"जो (चेतन) पुरुष चन्द्रमा में रहता है, उसी की मैं ब्रह्म मानकर उपासना करता हूँ।" तब अजातशत्रु बोले—यह बात मुझे न कहो। मैं यह जानता ही हूँ कि वह सोम श्वेतवस्त्रधारी बड़ा राजा है और इसीलिए मैं उसे पूजता हूँ। जो मनुष्य इसकी इस तरह से उपासना करता है, उसे प्रतिदिन सोमरस परोसा जाता है और उसके लिए अन्न कभी क्षीण नहीं होता।

स होवाच गार्ग्यो य एवासौ विद्युति पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठास्तेजस्वीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह भवति तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥4॥

गार्ग्य ने (फिर) कहा—"विद्युत् में जो (चेतन) पुरुष रहता है, उसी की मैं ब्रह्म मानकर उपासना करता हूँ।" तब अजातशत्रु बोले—यह बात मुझे न कहो। यह तो मैं जानता ही हूँ कि वह पुरुष तेजस्वी है, और इसीलिए मैं उसे पूजता हूँ। कोई भी यदि उसे ऐसा मानकर पूजेगा तो वह तेजस्वी होगा और उसकी सन्तानें भी तेजस्वी होंगी।

स होवाच गार्ग्यो य एवायमाकाशे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः पूर्णमप्रवर्तीति वा अहमेतमुपास

इति स य एतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिर्नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्तते ॥5॥

गार्ग्य ने कहा—"जो (चेतन) पुरुष आकाश में रहता है उसे ब्रह्म मानकर मैं उसकी उपासना करता हूँ।" तब अजातशत्रु बोले—यह बात न कहो। मैं यह तो जानता ही हूँ कि वह पुरुष पूर्ण है, और स्थिर है। इसीलिए मैं इसे पूजता हूँ। जो कोई उसे इस प्रकार पूजता है, वह सन्तति से और पशुओं से भरपूर हो जाता है। इस लोक में उसका वंश नष्ट नहीं होता।

स होवाच गार्ग्यो य एवायं वायौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हापराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी ॥6॥

गार्ग्य ने कहा—"वायु में जो (चेतन) पुरुष है, उसे मैं ब्रह्म मानकर पूजता हूँ।" तब अजातशत्रु बोले—ऐसी बात मत कहो। यह तो मैं जानता ही हूँ कि वह पुरुष इन्द्र है, उसका बल अपार है, उसकी सेना अजेय है, इसलिए तो मैं उसको पूजता हूँ। जो कोई उसे इस तरह पूजता है, वह विजयी होता है, वह अजेय होता है, वह शत्रुओं को जीतनेवाला होता है।

स होवाच गार्ग्यो य एवायमग्नौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा विषासहिरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते विषासहिर्ह भवति विषासहिर्हास्य प्रजा भवति ॥7॥

गार्ग्य ने कहा—"अग्नि में जो (चेतन) पुरुष है, उसकी मैं ब्रह्म मानकर उपासना करता हूँ।" तब अजातशत्रु ने कहा—ऐसा मत कहो, उसकी तो मैं 'विषासहि' के रूप में उपासना करता ही हूँ। जो कोई इस तरह उसकी उपासना करता है, वह 'विषासहि' (अन्यों को सहन करनेवाला) होता है, इसकी सन्तानें भी 'विषासहि' (सहनशील) होती हैं।

स होवाच गार्ग्यो य एवायमप्सु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते प्रतिरूपꣳ हैवेनमुपगच्छति नाप्रतिरूपमथो प्रतिरूपोऽस्माज्जायते ॥8॥

गार्ग्य ने कहा—"जल में जो यह पुरुष रहता है, उसकी मैं ब्रह्म समझकर उपासना करता हूँ।" तब अजातशत्रु ने कहा—ऐसी बात न कहो! उसको मैं 'प्रतिरूप' के रूप में पूजता हूँ। जो कोई इस प्रकार उसकी उपासना करता है तो उसे प्रतिरूप (अनुकूल) ही सब प्राप्त होता है। उसका प्रतिकूल कुछ नहीं होता, उसका पुत्र अनुकूल ही जन्म लेता है।

स होवाच गार्ग्यो य एवायमादर्शे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा रोचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास इति स य एवमेतमुपास्ते रोचिष्णुर्ह भवति रोचिष्णुर्हास्य प्रजा भवत्यथो यैः सन्निगच्छति सर्वाꣳस्तानतिरोचते ॥9॥

गार्ग्य ने कहा—"आदर्श (दर्पण) में जो यह पुरुष रहता है उसे मैं ब्रह्म मानकर उसकी उपासना करता हूँ।" तब अजातशत्रु बोले—ऐसी बात न कहो। उसको तो मैं तेजस्वी के रूप में जानता हूँ और

इसलिए उसकी उपासना करता हूँ। जो कोई भी उसकी इस प्रकार से उपासना करता है, वह तेजस्वी होता है, उसकी सन्तानें भी तेजस्वी होती हैं। जो कोई इसके संपर्क में आता है, उससे वह अधिक तेजस्वी होता है।

स होवाच गार्ग्यो य एवायं यन्तं पश्चाच्छब्दोऽनूदेत्येतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा असुरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वꣳ हैमास्मिँल्लोकः आयुरेति नैनं पुरा कालात्प्राणो जहाति ॥10॥

गार्ग्य ने कहा—"चलते हुए मनुष्य के पीछे जो आवाज होती है, उसकी मैं ब्रह्म समझकर उपासना करता हूँ।" तब अजातशत्रु ने कहा—ऐसी बात (भी) न कहो क्योंकि मैं उसको असु (प्राण) के रूप में पहचानता ही हूँ, और उसकी उपासना करता हूँ। जो कोई भी उसकी इस प्रकार उपासना करता है, वह इस लोक में पूर्ण आयुष्य को प्राप्त करता है, वह अकाल में प्राणत्याग नहीं करता।

स होवाच गार्ग्यो य एवायं दिक्षु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते द्वितीयवान् ह भवति नास्माद्गणश्छिद्यते ॥11॥

गार्ग्य ने कहा—"जो यह दिशाओं में पुरुष है उसको ब्रह्म मानकर मैं उसकी उपासना करता हूँ।" तब अजातशत्रु ने कहा—ऐसा न कहो। यह तो मैं जानता ही हूँ कि वह पुरुष हमारा दूसरा साथी है, और इसलिए मैं उसकी उपासना करता हूँ। जो कोई उसकी इस तरह उपासना करता है, वह अन्य साथीवाला होता है, उसके मित्र उससे कभी अलग नहीं हो जाते।

स होवाच गार्ग्यो य एवायं छायामयः पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वꣳ हैवास्मिँल्लोक आयुरेति नैनं पुरा कालान्मृत्युरागच्छति ॥12॥

गार्ग्य ने कहा—"जो यह छायारूप पुरुष है उसे ब्रह्म मानकर मैं उसकी उपासना करता हूँ।" तब अजातशत्रु बोले—यह बात मत कहो। मैं जानता ही हूँ कि वह 'मृत्यु' है और मैं उसकी इसी तरह उपासना करता हूँ। जो कोई भी उसकी इस तरह से उपासना करता है, वह पूर्ण आयुष्य प्राप्त करता है, और उसकी अकाल मृत्यु नहीं होती।

स होवाच गार्ग्यो य एवायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा आत्मन्वीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्त आत्मन्वीह भवत्यात्मन्विनी ह्यस्य प्रजा भवति स ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥13॥

गार्ग्य ने कहा—"जो यह आत्मा (बुद्धि) में पुरुष है उसे ब्रह्म मानकर उसकी मैं उपासना करता हूँ।" तब अजातशत्रु ने कहा—ऐसी बात न कहो। यह तो मैं जानता ही हूँ कि वह (बुद्धि) आत्मावाली ही है, और मैं उसकी इसी तरह उपासना करता हूँ। जो कोई भी इसकी इस तरह उपासना करता है,

वह आत्मन्वी (स्वतंत्र बुद्धिवाला) होता है। उसकी प्रजा भी स्वतंत्र होती है। यह सुनकर गार्ग्य चुप हो गया।

स होवाचाजातशत्रुरेतावन्नू3 इत्येतावद्धीति नैतावता विदितं भवतीति स होवाच गार्ग्य उपत्वायानीति ॥14॥

अजातशत्रु ने कहा—"बस, इतना ही तुमने जाना है क्या ?" गार्ग्य ने कहा—"हाँ, इतना ही जाना है।" अजातशत्रु ने कहा—"इतने मात्र से ब्रह्म को नहीं जाना जा सकता।" तब गार्ग्य बोला—"तब आप ही मुझे समझाइये। मैं आपकी शरण में आया हूँ।"

स होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोमं चैतद्यद्ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे वक्ष्यतीति व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति तं पाणावादायोत्तस्थौ तौ ह पुरुषꣳ सुप्तमाजग्मतुस्तमेतैर्नामभिरामन्त्रयांचक्रे बृहन् पाण्डरवासः सोमराजन्निति न नो तस्थौ तं पाणिनापेषं बोधयांचकार स होत्तस्थौ ॥15॥

अजातशत्रु ने कहा—"क्षत्रिय के पास ब्राह्मण जाए और यह आशा रखे कि वह मुझे ब्रह्म के बारे में समझाएगा, यह तो उल्टी ही बात हुई। फिर भी मैं तुम्हें समझाऊँगा।" ऐसा कहकर राजा गार्ग्य का हाथ पकड़कर खड़ा हुआ। वे दोनों एक सोए हुए पुरुष के पास गए। उस पुरुष को राजा ने इन नामों से जोर से पुकारा—"हे महापुरुष ! हे श्वेतवस्त्रधारी ! हे सोमराज ! फिर भी वह मनुष्य जागा नहीं। फिर बाद में राजा ने उसे हाथ से टटोलकर जगाया, तब वह खड़ा हो गया।

स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाभूत्कुत एतदागादिति तदु ह न मेने गार्ग्यः ॥16॥

अजातशत्रु ने कहा—जब यह पुरुष सोया हुआ था, तब उसके शरीर में रहनेवाला विज्ञानमय (चेतन) आत्मा कहाँ था, और वह यहाँ फिर कहाँ से आ गया ?" गार्ग्य को कुछ मालूम नहीं था।

स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते तानि यदा गृह्णात्यथ हैतत्पुरुषः स्वपिति नाम तद्गृहीत एव प्राणो भवति गृहीता वाग् गृहीतं चक्षुर्गृहीतꣳ श्रोत्रं गृहीतं मनः ॥17॥

अजातशत्रु ने कहा—जब यह मनुष्य सो जाता है, तब उसके शरीर में अवस्थित विज्ञानमय (चेतन) पुरुष अपने विज्ञान द्वारा सभी इन्द्रियों के विज्ञान को अपने भीतर ग्रहण करके हृदयाकाश में सो जाता है। यह पुरुष जब उन सभी विज्ञानों को अपने भीतर ग्रहण कर लेता है (खींच लेता है) तब ऐसा कहा जाता है कि वह सो गया है। अर्थात् वह 'स्वपिति' नामवाला हो जाता है। उस समय उसका श्वास भीतर चला जाता है, वाणी भीतर चली जाती है, कान भीतर चला जाता है, आँख भीतर चली जाती है और मन भी भीतर चला जाता है।

स यत्रैतत्स्वप्नयाचरति ते हास्य लोकास्तदुतेव महाराजो भवत्युतेव महाब्राह्मण उतेवोच्चावचं निगच्छति स यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्तेतैवमेवैष एतत्प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते ॥18॥

जब यह मनुष्य स्वप्नावस्था में चलता-फिरता है, तब उसे ऐसे अनुभव होते हैं कि मानो वह राजा है, वह बड़ा ब्राह्मण है, कभी उच्च कभी निम्न कोटि में जाता है। जैसे कोई बड़ा राजा अपनी प्रजा को साथ में लिए अपने देश में यथेच्छ घूमता है, वैसे ही विज्ञानरूप पुरुष भी (उस समय) अपने प्राणों को साथ में लिए हुए (अर्थात् इन्द्रियों को अपने साथ लेकर) अपने शरीर में अपना इच्छानुसार घूमता रहता है।

अथ यदा सुषुप्तो भवति यदा न कस्यचन वेद हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिः सहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते स यथा कुमारो वा महाराजो वा महाब्राह्मणो वातिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीतैवमेवैष एतच्छेते ॥19॥

जब वह मनुष्य सुषुप्त अवस्था में होता है, तब उसे कुछ भी मालूम नहीं होता। शरीर में 'हिता' नाम से प्रसिद्ध बहत्तर हजार नाड़ियाँ हैं। वे हृदय से निकलकर सारे शरीर में फैलती हैं। वह पुरुष उन नाडियों में से निकलकर शरीर में सो जाता है। जैसे कोई बच्चा या कोई बड़ा राजा अथवा तो विद्याविनयसम्पन्न कोई परिपक्व ब्राह्मण सर्वदुःखनाशक सुखावस्था को प्राप्त करके सो जाता है, वैसे ही यह विज्ञानमय पुरुष सो जाता है।

स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद्यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥20॥

इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

जैसे मकड़ी (सेहुआ) अपनी लार के (राल के) तंतु से ऊपर जाती है, जैसे अग्नि से छोटे-छोटे अंगारे निकलते हैं, वैसे ही आत्मा में से सभी इन्द्रियाँ, सभी लोक, सभी देव, सभी प्राणी उत्पन्न होते हैं। इस आत्मा का गूढ नाम है—"सत्य का भी सत्य।" इन्द्रियाँ सत्य हैं, पर आत्मा उनका भी सत्य है।

(यहाँ पहला ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

द्वितीयं ब्राह्मणम्

यो ह वै शिशुꣳ साधानꣳ सप्रत्याधानꣳ सस्थूणꣳ सदामं वेद सप्त ह द्विषतो भ्रातृव्यानवरुणद्धयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणस्तस्येदमेवाधानमिदं प्रत्याधानं प्राणः स्थूणान्नं दाम ॥1॥

जो कोई इस प्राणतत्त्व रूपी शिशु को उसके निवासस्थान, तबेले और खूँटे तथा रस्सी के साथ जान लेता है, वह अपने द्वेषी सात भतीजों (सात विरोधियों—पाँच ज्ञानेन्द्रियाँ, मन और बुद्धि) को रोक सकता है। वह शिशु यहाँ शरीर में अवस्थित मुख्य प्राण है, शरीर उसका निवास-स्थान, मस्तक उसका तबेला और श्वास उसका खूँटा तथा अनाज ही उसकी रस्सी है।

तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते तद्या इमा अक्षन् लोहिन्यो राजयस्ताभिरेनꣳ रुद्रोऽन्वायत्तोऽथ या अक्षन्नापस्ताभिः पर्जन्यो या कनीनिका

तयादित्यो यत्कृष्णं तेनाग्निर्यच्छुक्लं तेनेन्द्रोऽधरयैनं वर्तन्या पृथिव्यन्वायत्ता द्यौरुत्तरया नास्यान्नं क्षीयते य एवं वेद ॥2॥

ये सात अक्षिति (अमर देव) उसकी सेवा करते हैं। (जैसे—) उसकी आँखों में जो लाल रेखाएँ हैं, उनके द्वारा रुद्र उसकी रक्षा करते हैं। आँख में जो पानी है, उसके द्वारा पर्जन्य उसकी रक्षा करते हैं। आँख की जो पुतली है, उसके द्वारा आदित्य उसकी सेवा करता है। आँख में जो काला अंश है, उसके द्वारा अग्नि उसकी रक्षा करता है। जो सफेद अंश है, उसके द्वारा इन्द्र उसकी सेवा करता है। आँख की नीचे की बरुनी के द्वारा पृथ्वी उसकी सेवा करती है। और ऊपर की बरुनी के द्वारा स्वर्ग उसकी सेवा करता है। जो मनुष्य ऐसा जानता है उसका अन्न कभी क्षीण नहीं होता।

तदेष श्लोको भवति। अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपम्। तस्यासत ऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेत्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इतीदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपमिति प्राणा वै यशो विश्वरूपं प्राणानेतदाह तस्यासत ऋषयः सप्त तीर इति प्राणा वा ऋषयः प्राणानेतदाह वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति वाग्ध्यष्टमी ब्रह्मणा संवित्ते ॥3॥

उस विषय में यह श्लोक है—सोमरस भरने का जो 'चमस' (यक्षपात्र) है, वह नीचे मुखवाला और ऊपर तले वाला है। उसमें विश्वरूप यश रखा हुआ है। उसके तीर पर सात ऋषि और आठवीं वेद द्वारा बोलने वाली वाणी स्थित है। नीचे मुखवाला और ऊपर की ओर तलेवाला ऐसा यह जो चमस के आकारवाला है वह मनुष्य का मस्तक है, क्योंकि यह भी नीचे छिद्र (मुख) वाला और ऊपर तलेवाला चमस (सोमरस भरने का यज्ञ पात्र) ही है। उसमें विविध प्रकार का प्राण अवस्थित है। वही विश्वरूप यश–सर्वशक्तिमान सर्वोत्तमभवी है। इसलिए प्राण को ही विश्वरूप यश कहते हैं। उसके समीप सात ऋषि रहते हैं। प्राण ही (गौण प्राणइन्द्रियाँ—दो आँखें, दो कान, दो नाक के छिद्र और सातवीं जीभ) ये ऋषि हैं। इसीलिए मंत्र इन्हें 'प्राण' संज्ञा देते हैं। वेद द्वारा बोलने वाली आठवीं वाणी हैं। वह वेद द्वारा उच्चार करती है।

इमावेव गोतमभरद्वाजावयमेव गोतमोऽयं भरद्वाज इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी अयमेव विश्वामित्रोऽयं जगदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपावयमेव वसिष्ठोऽयं कश्यपो वागेवात्रिर्वाचा ह्यन्नमद्यतेऽत्तिर्ह वै नामैतद्यदत्रिरिति सर्वस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवं वेद ॥4॥

इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

ये दोनों (कान) ही गौतम और भरद्वाज हैं, यह (एक) गौतम और दूसरा भरद्वाज है। ये दोनों (नेत्र) ही विश्वामित्र और जमदग्नि हैं। यही (एक) विश्वामित्र और दूसरा जमदग्नि है। ये दोनों (नथुने) ही वसिष्ठ और कश्यप हैं। यही (एक) वसिष्ठ है और दूसरा कश्यप है। और जीभ ही अत्रि है, क्योंकि वाग् (जीभ) द्वारा ही अन्न खाया जाता है। जिसे 'अत्रि' कहा जाता है, वह 'अत्ति' नामवाला ही है। जो इस तथ्य को जानता है, वह सबका भोग करने वाला (अत्ता) होता है और सब कुछ उसका अन्न हो जाता है।

(यहाँ दूसरा ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

तृतीयं ब्राह्मणम्

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च मर्त्यं चामृतं च स्थितं च यच्च सच्च त्यच्च ॥1॥

ब्रह्म के दो रूप हैं—मूर्त और अमूर्त; मर्त्य और अमृत; चर और अचर; सत् और त्यत् (अदृश्य)।

तदेतन्मूर्तं यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्च तन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो य एष तपति सतो ह्येष रसः ॥2॥

वायु और अन्तरिक्ष से जो कुछ भी भिन्न है, वह ब्रह्म का साकार स्वरूप है। वह सब मरणशील ही है, वह अव्यापक (परिमित) है, वह देखा जा सकता है। इस साकार, विनाशी, परिमित, देखे जानेवाले रूप का सारतत्त्व यह सूरज है, जो तपता है। दृश्य जगत् का वही सार है।

अथामूर्तं वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमेतद्यदेतत्त्यत्तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य ह्येष रस इत्यधिदैवतम् ॥3॥

और वायु और अन्तरिक्ष अमृत हैं, ये अमूर्त और त्यत् (गतिशील) हैं, इसी अमृतरूप और गतिशील 'त्यत्' का जो रस (सारतत्त्व) है, वह (इस आदित्यमण्डल में स्थित) पुरुष है, वही इस गतिशील तत्त्व का सार है (जो भौतिक आँख से देखा नहीं जा सकता)। यह देवों के विषय की (अधिदैव) बात हुई।

अथाध्यात्ममिदमेव मूर्तं यदन्यत्प्राणाच्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो यच्चक्षुः सतो ह्येष रसः ॥4॥

अब अध्यात्म की दृष्टि से मूर्तामूर्त का वर्णन किया जाता है। इस शरीर के भीतर हृदयस्थ आकाशरूप जो प्राण है, इसके सिवा जो कुछ भी है, वह मूर्त है, वह मर्त्य है, वह गतिहीन है, वह परिमित है, वह दृश्य है, इस मूर्त, मरणशील, गतिशून्य—परिमित दृश्य तत्त्व का साररूप यह आँख है। दृश्यपदार्थ का सार यही है।

अथामूर्तं प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतदमृतमेतद्यदेतत्त्यं तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तस्य ह्येषः रसः ॥5॥

शरीरस्थ प्राण और अन्तराकाश ही अमूर्त अर्थात् निराकार है, वही अमृत है, वही 'यत्' (गतिशील) है, यही 'त्यत्' (अदृश्य) है। इस अमृत, गतिशील, अदृश्य का रस (सारतत्त्व) दायीं आँख में बसनेवाला पुरुष है। इस निराकार (अविनाशी-गतिशील-व्यापक-अदृश्य) ब्रह्मतत्त्व का सार वही है।

तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपं यथा महारजनं वासो यथा पाण्ड्वाविकं यथेन्द्रगोपो यथाऽग्न्यर्चिर्यथा पुण्डरीकं यथा सकृद्विद्युत्तः सकृद्विद्युत्तेव

ह वा अस्य श्रीर्भवति य एवं वेदाथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्त्यथ नामधेयः सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्यम् ॥6॥

इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

अब उस पुरुष के रूप का वर्णन करते हैं—जैसे हल्दी सदृश किसी पक्के रंग से रँगा हुआ कपड़ा हो, जैसे सफेद ऊन हो, जैसे इन्द्रगोप (वीरबहूटी) हो, मानो अग्नि की ज्वाला हो, श्वेत कमल हो, बिजली की मानो एक चमक हो। जो मनुष्य ऐसा जानता है, उसकी कीर्ति बिजली की एक चमक जैसी होती है। इस ब्रह्म का 'यह नहीं यह नहीं' (न इति न इति) कहकर ही वर्णन किया जा सकता है। अन्य रीति से इसका वर्णन नहीं किया जा सकता। इसका नाम 'सत्य का सत्य' है। प्राण (इन्द्रियाँ) सत्य हैं। इसका भी यह (ब्रह्म) सत्य है।

(यहाँ तीसरा ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

चतुर्थं ब्राह्मणम्

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्य उद्यास्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्यान्तं करवाणीति ॥1॥

याज्ञवल्क्य ने कहा—"हे मैत्रेयि! मैं तो इस स्थान (गृहस्थाश्रम) से आगे के (संन्यास आश्रम) स्थान में जाना चाहता हूँ। इसलिए (मेरी जो कुछ सम्पत्ति है उसका) इस कात्यायनी के साथ बँटवारा कर दूँ।

सा होवाच मैत्रेयी यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्कथं तेनामृता स्यामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितः स्यात् अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति ॥2॥

मैत्रेयी ने कहा—"हे भगवन्! यदि धन से भरी हुई यह समग्र धरती मुझे मिल जाए, तब मैं अमर हो जाऊँगी क्या?" तब याज्ञवल्क्य बोले—नहीं, जैसा कि बहुत सी साधन-सामग्रियों से सम्पन्न मनुष्यों का जीवन होता है, वैसा ही तब तुम्हारा जीवन होगा। धन से अमर होने की तो आशा भी नहीं की जा सकती।"

सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥3॥

मैत्रेयी ने कहा—"हे भगवन्! जिससे मैं अमर नहीं हो सकती, उसे लेकर मैं क्या करूँ? अमरत्व के विषय में आप जो कुछ भी जानते हों, वही मुझे बताइए।"

स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया बतारे नः सती प्रियं भाषस एह्यास्स्व व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥4॥

फिर ऋषि याज्ञवल्क्य ने कहा—"धन्य हो मैत्रेयी! पहले भी तुम हमारी प्यारी होकर रही हो। और अब भी मुझे अनुकूल (प्रिय) ही बोल रही हो। आओ, बैठो मैं तुम्हें आत्मज्ञान का उपदेश दूँगा। मेरे बोले हुए वाक्यों का ध्यान से चिन्तन करो।"

स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोत्रव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदꣳ सर्वं विदितम् ॥5॥

याज्ञवल्क्य ने कहा—"अरे मैत्रेयी ! पति की इच्छा के लिए पति प्रिय नहीं होता, किन्तु आत्मा की (स्व की) कामना के लिए पति प्रिय होता है। अरे ! पत्नी कहीं पत्नी की कामना के लिए प्रिय नहीं होती, पर आत्मा की कामना के लिए प्रिय होती है। अरे ! पुत्रों की कामना (फल) के लिए पुत्र प्यारे नहीं लगते, आत्मा की कामना के लिए ही तो पुत्र प्यारे लगते हैं। अरे ! धन के फल के लिए धन अच्छा नहीं लगता, आत्मा (स्व) की इच्छा के लिए ही धन अच्छा लगता है। अरे, ब्राह्मण के फल के लिए ब्राह्मण प्रिय नहीं लगता, आत्मा की कामना के लिए ही ब्राह्मण प्रिय लगता है। अरे ! क्षत्रिय (भी) क्षत्रिय की कामना के लिए प्रिय नहीं लगता, आत्मा की कामना के लिए ही वह प्रिय लगता है। अरे ! ये सारे लोग भी उन लोगों के लिए प्रिय नहीं लगते किन्तु आत्मा की कामना के लिए ही ये सब प्रिय लगते हैं। अरे ! ये देव भी देवों की कामना के लिए प्रिय नहीं लगते, आत्मा की कामना के लिए यही देव प्रिय लगते हैं। अरे ! प्राणी भी प्राणियों की कामना के लिए प्रिय नहीं लगते, आत्मा की कामना के लिए प्रिय लगते हैं। अरे ! जो कुछ भी वस्तुएँ हमें प्यारी लगती हैं, वह उन वस्तुओं के फल के लिए नहीं, अपितु अपने आत्मा की कामना के लिए ही प्यारी लगती हैं। अरे ! वह आत्मा देखने लायक है, उसको सुनना चाहिए, उसका चिन्तन करना चाहिए, उसका ध्यान करना चाहिए। हे मैत्रेयी ! इस आत्मा को देखने से, उसका श्रवण करने से, उसके मनन से, उसके ध्यान से सब कुछ जाना जा सकता है।

ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद भूतानि तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीदꣳ सर्वं यदयमात्मा ॥6॥

जो मनुष्य ब्राह्मण या ज्ञान को आत्मा से भिन्न मानता है, उसका ब्राह्मण या ज्ञान उसका त्याग कर देता है, जो कोई क्षत्रिय या बल को आत्मा से अलग मानता है तो क्षत्रिय या बल उसे छोड़ देते

हैं, जो कोई इन लोकों को आत्मा से भिन्न मानता है तो लोक भी उसका त्याग कर देते हैं। जो देवों को आत्मा से अलग मानता है तो देव उसे छोड़ देते हैं। जो कोई प्राणियों को आत्मा से अलग मानता है तो प्राणी भी उसको छोड़ देते हैं। जो मनुष्य इस सबको आत्मा से अलग ही मानता है, तो वे सब भी उसे छोड़ ही देते हैं। अतः ये ब्राह्मण (ज्ञान), ये क्षत्रिय (बल), यह जगत्, ये देव, ये प्राणी—यह जो कुछ भी है, सब आत्मा ही है।

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्शब्दाञ्शक्नुयाद् ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥7॥

उदाहरणार्थ—जब ढोल पीटा जाता है, तब बाहर के लोग उसकी आवाजों को पकड़ नहीं सकते। परन्तु ढोल को या ढोल बजाने की क्रिया को पकड़ने से ही आवाजें पकड़ी जा सकती हैं। (उसी प्रकार आत्मा को आत्मचेतना से प्राप्त किया जा सकता है अर्थात् सामान्य छोड़ देने से विशेष पकड़ा नहीं जा सकता, विशेष को पकड़ने के लिए सामान्य का ग्रहण भी करना ही चाहिए।)

स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्याञ्शब्दाञ्शक्नुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥8॥

शंख के फूँके जाने पर बाहर के लोग उसकी आवाज को पकड़ नहीं सकते। परन्तु शंख को या शंख फूँकने की क्रिया को पकड़ लेने से शंख की आवाज को पकड़ा जा सकता है, वैसे ही इस आत्मा का स्वरूप समझना चाहिए।

स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याञ्शब्दाञ्शक्नुयाद्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥9॥

जिस तरह वीणा के बजाए जाने पर बाहर के लोग उसकी आवाजों को नहीं पकड़ पाते, किन्तु, वीणा को या वीणा बजाने की क्रिया को पकड़ने से वे आवाजें पकड़ी जा सकती हैं, वैसे ही इस आत्मा का स्वरूप समझना चाहिए।

स यथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितात्पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निःश्वसितानि ॥10॥

जैसे भीगी लकड़ियों से जलाई गई अग्नि में से तरह-तरह का धुआँ निकलता है, वैसे ही ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, इतिहास, पुराण, विद्याएँ (उपासना प्रक्रियाएँ), उपनिषदें, श्लोक, सूत्र, मंत्रविवरण, अर्थवाद—ये सब इस महान् तत्त्व (आत्मा) के निःश्वासरूप ही हैं।

स यथा सर्वासामपाꣳ समुद्र एकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ स्पर्शानां त्वगेकायनमेवꣳ सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ रसानां जिह्वैकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ रूपाणां चक्षुरेकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ शब्दानाꣳ श्रोत्रमेकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ संकल्पानां मन एकायनमेवꣳ सर्वासां विद्यानाꣳ हृदयमेकायनमेवꣳ सर्वेषां कर्मणाꣳ हस्तावेकायनमेवꣳ सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनमेवꣳ सर्वेषां विसर्गानां पायुरेकायनमेवꣳ सर्वेषामध्वनां पादावेकायनमेवꣳ सर्वेषांꣳ वेदानां वागेकायनम् ॥11॥

जैसे सभी जलों का एक गमन-स्थान सागर है, सब स्पर्शों का एक गमन-स्थान त्वक् (त्वचा) है, वैसे सभी गन्धों का एकाश्रय नासिकाएँ हैं, वैसे सभी रसों का एकाश्रय जीभ है, वैसे सब रूपों का एकाश्रय चक्षु ही है, वैसे सभी शब्दों का एकाश्रय श्रोत्र ही है, वैसे सभी संकल्पों का एकाधिकरण मन ही होता है, वैसे सभी विद्याओं का एकाश्रय हृदय ही है, वैसे सभी कर्मों का एकाधार दो हाथ ही हैं, वैसे सभी आनंदों का एकाश्रय जननेन्द्रिय है, वैसे सभी उत्सर्गों का एकायन गुदा है, वैसे सभी मार्गों का एकाश्रय दो पैर ही हैं, और वैसे ही सभी वेदों का एकाश्रय वाणी ही है।

स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत न हास्योद्ग्रहणायेव स्याद्यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवैवं वा अर इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥12॥

"जैसे नमक के डले को पानी में डालने से वह पानी में ही विलीन हो जाता है, उसे पानी में से बाहर निकालने की किसी की ताकत नहीं होती। पानी को जहाँ कहीं से भी लिया जाता है, तो वह खारा ही होता है। इसी तरह हे मैत्रेयी ! यह महद्भूत (परमात्मा) अनन्त, अपार और विज्ञानघन ही है। इन महाभूतों में से (परिच्छिन्न जीव रूप से) वह उत्पन्न होकर फिर उन्हीं में वह (जीव) विलीन हो जाता है। (परिच्छिन्नता - देहादिभाव से) मुक्त होने के बाद, मरने पर ('मेरा है' ऐसा) ज्ञान नहीं रहता।" हे मैत्रेयी ! ऐसा मैं कहता हूँ।

सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवानमूमुहन्नथ प्रेत्य संज्ञास्तीति स होवाच याज्ञवल्क्यो न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यलं वा अर इदं विज्ञानाय ॥13॥

मैत्रेयी ने कहा—"मरने के बाद, ('यह मेरा है' ऐसा) ज्ञान नहीं रहता—ऐसा कहकर तो आप भगवन् ने मुझे उलझन में ही डाल दिया।" तब याज्ञवल्क्य बोले—"अरे ! मैं तुम्हें उलझन में नहीं डाल रहा हूँ। इतना ही ज्ञान (कि मरने के बाद ज्ञानियों को विशेष ज्ञान नहीं होता) तुम्हारे लिए पर्याप्त है।

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरꣳ शृणोति तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं विजानाति यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कꣳ शृणुयात्तत्केन कमभिवदेत्तत् केन कं मन्वीत तत्केन कं विजानीयाद्येनेदꣳ सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥14॥

इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

जहाँ (अविद्यावस्था में) द्वैत जैसा हो वहीं एक-दूसरे को सूँघता है, वहीं एक-दूसरे को देखता है, वहीं एक-दूसरे को सुनता है, वहीं एक-दूसरे से बोलता है, वहीं एक-दूसरे से विचार करता है, वहीं एक-दूसरे को जानता है। परन्तु, जहाँ इस (ज्ञानी) के लिए सब कुछ आत्मा ही हो गया हो, वहाँ भला कौन किसके द्वारा किसको सूँघेगा ? कौन किसके द्वारा किसे देखेगा ? कौन किसके द्वारा किसे सुनेगा ? कौन किसके द्वारा किसे बोलेगा ? कौन किसके द्वारा किसका विचार करेगा ? कौन किसके द्वारा किसे जानेगा ? जिसके द्वारा मनुष्य इस सबको जानता है उसे किसके द्वारा जाना जा सकता है ? विज्ञाता को कैसे जाना जा सकता है भला ?

(यहाँ चौथा ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

पञ्चमं ब्राह्मणम्

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥1॥

यह पृथ्वी सब भूतों का मधु है, और सभी भूत पृथ्वी का मधु है। इस पृथ्वी में जो यह तेजोमय अमृतमय पुरुष है, और जो अध्यात्म, शरीरस्थ, तेजोमय अमृतमय पुरुष है, वही यह आत्मा है, वही ब्रह्म है, वही सब कुछ है। (अर्थात् पृथ्वीस्थ चेतन ही शरीस्थ चेतन है, पृथ्वीस्थ चेतन शरीरस्थ चेतन का और शरीरस्थ चेतन पृथ्वीस्थ चेतना का मधु (सारतत्त्व) है।

इमा आपः सर्वेषां भूतानां मध्वासामपाꣳ सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमास्वप्सु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ रैतसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥2॥

यह जल सब प्राणियों का मधु है और ये सभी प्राणी जल का मधु हैं। उसी प्रकार जल में जो तेजोमय अमृत पुरुष बसता है, और शरीरस्थ वीर्यरूप जो तेजोमय पुरुष बसता है, वही यह आत्मा है, वही अमृत है, वही ब्रह्म है, वही सबकुछ है।

अयमग्निः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं वाङ्मयस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥3॥

यह अग्नि सभी प्राणियों का मधु है और ये सभी प्राणी अग्नि का मधु हैं। इस प्रकार अग्नि में जो तेजोमय अमृत पुरुष रहता है और शरीर में जो वाणी के रूप में तेजोमय अमृत पुरुष रहता है वही यह आत्मा है, वही अमृत है, वही ब्रह्म है, वही सब कुछ है।

अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य वायोः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्वायौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥4॥

यह वायु सभी प्राणियों का मधु है और ये सभी प्राणी वायु का मधु है। इस प्रकार वायु में जो तेजोमय अमृत पुरुष है, और शरीर में जो प्राणरूप तेजोमय अमृत पुरुष है, वही यह आत्मा है, वही अमृत है, वही ब्रह्म है, वही सब कुछ है।

अयमादित्यः सर्वेषां भूतानां मध्वस्यादित्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं चाक्षुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥5॥

यह आदित्य सभी प्राणियों का मधु है और ये सभी प्राणी आदित्य का मधु है। इस प्रकार आदित्य में जो तेजोमय अमृतरूप पुरुष है और जो शरीर में चक्षुरूप तेजोमय अमृत पुरुष है, वही यह आत्मा है, वही अमृत है, वही ब्रह्म है, वही सब कुछ है।

इमा दिशः सर्वेषां भूतानां मध्वासां दिशाꣳ सर्वाणि भूतानि मधु यश्चाय-मासु दिक्षु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ श्रौत्रः प्रातिश्रुत्क-स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥6॥

ये दिशाएँ सब प्राणियों का मधु हैं और सभी प्राणी दिशाओं का मधु है। इस प्रकार दिशाओं में जो तेजोमय अमृतरूप पुरुष है और जो शरीर में श्रोत्रस्थ सर्वश्रवणक्रियाओं में उपस्थित जो तेजोमय अमृतरूप पुरुष है, वही यह आत्मा है, वही अमृत है, वही ब्रह्म है, वही सब कुछ है।

अयं चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य चन्द्रस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चाय-मस्मिꣳश्चन्द्रे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानसस्तेजो-मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥7॥

यह चन्द्र सभी प्राणियों का मधु है और ये सभी प्राणी चन्द्र का मधु है। इस चन्द्र में जो तेजोमय अमृतरूप पुरुष है और इस शरीर में जो मानसरूप तेजोमय अमृतरूप पुरुष है, वही यह आत्मा है, वही अमृत है, वही ब्रह्म है, वही सब कुछ है।

इयं विद्युत्सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चाय-मस्यां विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं तैजसस्तेजोम-योऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥8॥

यह विद्युत् सभी प्राणियों का मधु है और ये सभी प्राणी विद्युत का मधु है। इस प्रकार इस विद्युत् में जो तेजोमय अमृतरूप पुरुष रहता है और इस शरीर में त्वचा में रहनेवाला जो तेजोमय और अमृतमय पुरुष है, वही यह आत्मा है, वही अमृत है, वही ब्रह्म है, वही सब कुछ है।

अयं स्तनयित्नुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य स्तनयित्नोः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्स्तनयित्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ शाब्दः सौवरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥9॥

यह बादलों की गड़गड़ाहट सभी प्राणियों का मधु है और सभी प्राणी बादलों की गड़गड़ाहट का मधु है। इस प्रकार इस गड़गड़ाहट में जो तेजोमय अमृतमय पुरुष है और जो इस शरीर में आवाज और सुर के स्वरूप में तेजोमय और अमृतमय पुरुष है, वही यह आत्मा है, वही अमृत है, वही ब्रह्म है और वही सब कुछ है।

अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याकाशस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ हृद्या-काशस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥10॥

यह आकाश सब प्राणियों का मधु है और सभी प्राणी आकाश का मधु है। इस प्रकार इस आकाश में जो यह तेजोमय और अमृतमय पुरुष रहता है और शरीर में जो हृदय के आकाश के रूप में तेजोमय और अमृतमय पुरुष है वही आत्मा है, यही अमृत है, यही ब्रह्म है, यही सब कुछ है।

अयं धर्मः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चाय-मस्मिन्धर्मे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं धर्मस्तेजोमयो-ऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदमृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥11॥

यह धर्म सभी प्राणियों का मधु है, और ये सभी प्राणी धर्म का मधु हैं। इस प्रकार इस धर्म में जो तेजोमय अमृतमय पुरुष रहता है और जो इस शरीर में धर्मनीति सम्बन्धी जो तेजोमय और अमृतरूप पुरुष रहता है, वही आत्मा है, वही अमृत है, वही ब्रह्म है और वही सब कुछ है।

इदꣳ सत्यꣳ सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-ऽयमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चाऽयमध्यात्मꣳ सत्यस्तेजो-मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥12॥

यह सत्य ही सभी प्राणियों का मधु है और ये सभी प्राणी सत्य का मधु हैं। इस प्रकार इस सत्य में जो यह तेजोमय और अमृतमय पुरुष रहता है और शरीर में जो सत्यमय (सच्चाई के रूप में), तेजोमय और अमृतमय पुरुष रहता है, वही यह आत्मा है, वही अमृत है, वही ब्रह्म है, वही सब कुछ है।

इदं मानुषꣳ सर्वेषां भूतानां मध्वस्य मानुष्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चाऽयमस्मिन्मानुषे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः यश्चायमध्यात्मं मानुष-तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥13॥

यह मनुष्य जाति सभी प्राणियों का मधु है और ये सभी प्राणी मनुष्य जाति का मधु है। इस प्रकार जो इस मनुष्य जाति में तेजोमय अमृतरूप पुरुष रहता है और इस शरीर में जो मानवता के रूप में तेजोमय और अमृतरूप पुरुष रहता है, वही यह आत्मा है, यही अमृत है, यही ब्रह्म है और यही सब कुछ है।

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मध्वस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चाय-मस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥14॥

यह आत्मा सभी प्राणियों का मधु है और सभी प्राणी आत्मा का मधु है। इस प्रकार इस आत्मा में तेजस्वी और अमृतरूप पुरुष रहता है और इस शरीर में भी जो तेजोमय अमृतरूप पुरुष रहता है, वही यह आत्मा है, वही अमृत है, वही ब्रह्म है, वही सब कुछ है।

स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानाꣳ राजा तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिता एवमेवास्मिन्नात्मनि सर्वाणि भूतानि सर्वे देवाः सर्वे लोकाः सर्वे प्राणाः सर्व एत आत्मानः समर्पिताः ॥15॥

यह आत्मा सभी प्राणियों का अधिपति है, सभी प्राणियों का राजा है। जैसे रथ के पहियों की नाभि में तथा उसके परिघ में सभी अरे जड़े हुए होते हैं, उसी प्रकार इस आत्मा में सभी प्राणी, सभी देव, सब लोक, सब प्राण और सभी आत्मा समर्पित (अनुस्यूत) ही हैं।

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत्।

तद्वां नरा सनये दꣳस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् । दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्रयदीमुवाचेति ॥16॥

दध्यङ् नाम के आथर्वण ने इस मधु (आत्मविद्या) को अश्विनीकुमारों से कहा। तब कोई एक ऋषि इस मधु को देखकर बोल उठे—"जैसे बादल बरसात को प्रकट करते हैं, वैसे ही हे नररूपधारी अश्विनो ! तुम्हारे उस क्रूरकर्म को मैं प्रकट करता हूँ कि तुमने अपने लाभ के लिए दध्यङ् के मस्तक को उतार कर उसकी जगह पर एक घोड़े का मस्तक जोड़ दिया है।

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचदत् । आथर्वणायाश्विना दधीचेऽश्व्यꣳ शिरः प्रत्यैरयतम् । स वां मधु प्रवोचदृतायन्त्वाष्ट्रं यद्दस्रावपि कक्ष्यं वामिति ॥17॥

यह मधुविद्या अथर्वण के पुत्र दध्यङ् ने अश्विनीकुमारों से कही। उसको देखकर एक मंत्रद्रष्टा ऋषि बोल उठे—"हे अश्विनीकुमारो ! अथर्वण के पुत्र दध्यङ् के लिए तुम लोगों ने (उनके सर को उतार कर) घोड़े का मस्तक जोड़ दिया। तब भी तो दध्यङ् ने अपना वचन सत्य करने के लिए तुम्हें यह त्वाष्ट्र (सूर्य सम्बन्धी) मधुविद्या का उपदेश दिया। हे शत्रु को मारनेवालो ! और जिन्होंने उसके साथ-ही-साथ जो कक्ष्य (गोपनीय) मधुविद्या है, उसका भी उपदेश कर दिया।

(यहाँ उल्लेखनीय है कि सर्वप्रथम इन्द्र ने दध्यङ् को मधुविद्या सिखाते समय यह शर्त रखी थी कि इसे दूसरे किसी से कहने पर तुम्हारा सर कट जाएगा। अश्विनीकुमारों ने उस विद्या को पाने के लिए दध्यङ् का सर उतार कर पहले सुरक्षित रख दिया और उसके स्थान पर घोड़े का सर जोड़कर उस मुख से विद्या सुनी। विद्या सुनने के बाद मानव-मस्तक फिर से धड़ पर जोड़ दिया गया।)

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् । पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः पुरः स पक्षी भूत्वा पुरःपुरुष आविशदिति । स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयो नैनेन किंचनासंवृतम् ॥18॥

अथर्वण के पुत्र दध्यङ् ने यह मधुविद्या अश्विनीकुमारों से कही। यह देखते हुए एक ऋषि बोल उठे—"उस परमेश्वर ने दो पैरवाले शरीर बनाए, फिर चार पैरवाले शरीर बनाए। उस परमात्मा ने पहले पक्षी का रूप लेकर उन शरीरों में प्रवेश किया। सभी शरीरों में वही पुरुष रहता है, इसीलिए तो वह 'पुरिशय' कहा जाता है। वह पूर्षु (शरीररूपी) पुरों (नगरों) में शेते अर्थात् रहता है। विश्व में कोई भी ऐसी वस्तु नहीं है, जहाँ वह व्याप्त न हो। उसके द्वारा व्याप्त न हो, ऐसा कुछ भी नहीं है।

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचद्रूपꣳरूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेत्ययं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशासनम् ॥19॥

इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

अथर्वण के पुत्र दध्यङ् ने अश्विनीकुमारों से यह मधुविद्या कही। उसे देखकर एक ऋषि बोल उठे—"इस आत्मा के रूप को प्रकट करने के लिए वह हरएक रूप का प्रतिरूप हो गया। इन्द्र

(परमेश्वर) माया से अनेक रूपवाला देखा जाता है। क्योंकि उसके शरीररूपी रथ में एक सौ दस इन्द्रियरूपी घोड़े जुते हैं। वास्तव में तो यह परमेश्वर स्वयं ही एक सौ दस (अनेक) है, वही सहस्र है, वही अनन्त है, वही अबाह्य है, वही अपूर्व (कारणरहित) है, वही 'अनपर' (कार्यरहित) है, वही 'अनन्तर' (विजातीय भेद से रहित) है, वही अबाह्य है, वही सबका अनुभव करनेवाला है। वही ब्रह्म है, सभी वेदान्तों का यही अनुशासन (उपदेश) है।

(यहाँ पाँचवाँ ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

षष्ठं ब्राह्मणम्

अथ वꣳशः पौतिमाष्यो गौपवनाद् गौपवनो पौतिमाष्यात्पौतिमाष्यो गौपवनाद् गौपवनः कौशिकात्कौशिकः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च गौतमः ॥1॥

अब गुरुपरम्परा कहते हैं। यह विद्या पौतिमाष्य ने गौपवन से ली। गौपवन ने पौतिमाष्य से, पौतिभाष्य ने गोपवन से, गोपवन ने कौशिक से, कौशिक ने कौण्डिन्य से, कौण्डिन्य ने शाण्डिल्य से, शाण्डिल्य ने कौशिक और गौतम से प्राप्त की। (और) गौतम ने—

आग्निवेश्यादाग्निवेश्यः शाण्डिल्याच्चानभिम्लाताच्चानभिम्लात आनभिम्लातादानभिम्लात आनभिम्लातादानभिम्लातो गौतमाद् गौतमः सैतवप्राचीनयोग्याभ्याꣳ सैतवप्राचीनयोग्यौ पाराशर्यात्पाराशर्यो भारद्वाजाद्भरद्वाजो भारद्वाजाच्च गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजः पाराशर्यात् पाराशर्यो बैजवापायनाद् बैजवापायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिः ॥2॥

आग्निवेश्य से, आग्निवेश्य ने शाण्डिल्य और आनभिम्लात से, आनभिम्लात ने दूसरे आनभिम्लात से, उस आनभिम्लात ने तीसरे आनभिम्लात से, उस तीसरे आनभिम्लात ने गौतम से, गौतम ने सैतव और प्राचीनयोग्य से, सैतव और प्राचीनयोग्य ने पाराशर्य से, पाराशर्य ने भारद्वाज से, भारद्वाज ने दूसरे भारद्वाज और गौतम से, गौतम ने भारद्वाज से, भारद्वाज ने पाराशर्य से, पाराशर्य ने वैजवापायन से, वैजवापायन ने कौशिकायनि से और कौशिकायनि ने—

घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात् पाराशर्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज आत्रेयादात्रेयो माण्टेर्माण्टिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधीच आथर्वणाद्दध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो दैवादथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वꣳसनान्मृत्युः प्राध्वꣳसनः

प्रध्वꣳसनात्प्रध्वꣳसन एकर्षेरेकर्षिर्विप्रचित्तेर्विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयंभु ब्रह्मणे नमः ॥3॥

इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः ॥2॥

घृतकौशिक से, घृतकौशिक ने पाराशर्यायण से, पाराशर्यायण ने पाराशर्य से, पाराशर्य ने जातूकर्ण्य से, जातूकर्ण्य ने आसुरायण और यास्क से, आसुरायण ने त्रैवणि से, त्रैवणि ने औपजन्धनि से, औपजन्धनि ने आसुरि से, आसुरि ने भारद्वाज से, भारद्वाज ने आत्रेय से, आत्रेय ने माण्टि से, माण्टि ने गौतम से, गौतम ने दूसरे गौतम से, दूसरे गौतम ने वात्स्य से, वात्स्य ने शाण्डिल्य से, शाण्डिल्य ने कैशोर्य काप्य से, कैशोर्य काप्य ने कुमारहारित से, कुमारहारित ने गालव से, गालव ने विदर्भी कौण्डिन्य से, विदर्भी कौण्डिन्य ने वत्सनपात् बाभ्रव से, वत्सनपात् बाभ्रव ने पन्थासौभर से, पन्थासौभर ने अयास्य आंगिरस से, अयास्य आंगिरस ने आभूति त्वाष्ट्र से, आभूति त्वाष्ट्र ने विश्वरूप त्वाष्ट्र से, विश्वरूप त्वाष्ट्र ने दोनों अश्विनों से, दोनों अश्विनों ने दध्यङ् आथर्वण से, दध्यङ् आथर्वण ने अथर्वा दैव से, अथर्वा दैव ने मृत्युध्वंसन से, मृत्युध्वंसन ने प्रध्वंसन से, प्रध्वंसन ने एकर्षि से, एकर्षि ने विप्रचित्ति से, विप्रचित्ति ने व्यष्टि से, व्यष्टि ने सनारु से, सनारु ने सनातन से, सनातन ने सनग से, सनग ने परमेष्ठी से, परमेष्ठी ने ब्रह्म से यह विद्या प्राप्त की। ब्रह्मा स्वयंभू है। उस ब्रह्मा को नमस्कार।

(यहाँ छठा ब्राह्मण पूरा हुआ।)

यहाँ बृहदारण्यकोपनिषद् का दूसरा अध्याय समाप्त होता है।

❋

अथ तृतीयोऽध्यायः

प्रथमं ब्राह्मणम्

ॐ जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे तत्र ह कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुस्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कःस्विदेषां ब्राह्मणानामनूचानतम इति स ह गवाꣳ सहस्रमवरुरोध दश दश पादा एकैकस्याः शृङ्गयोराबद्धा बभूवुः ॥1॥

विदेह देश के राजा जनक ने बहुत दक्षिणावाले यज्ञ से यजन किया। वहाँ कुरुपांचाल देश के ब्राह्मण आ मिले थे। उस विदेही जनक को यह जानने की इच्छा हुई कि इन ब्राह्मणों में सबसे अधिक विद्वान् ब्राह्मण कौन होगा भला ? उसने एक हजार गायें एकत्र की और प्रत्येक गाय के दोनों सींगों में दस-दस पाद (भरी) सोना बाँध दिया।

तान्होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजतामिति ते ह ब्राह्मणा न दधृषुरथ ह याज्ञवल्क्यः स्वयमेव ब्रह्मचारिणमुवाचैताः सोम्योदज सामश्रवा 3 इति ता होदांचकार ते ह ब्राह्मणाश्चुक्रुधुः कथं नो ब्रह्मिष्ठो ब्रुवीतेत्यथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताश्वलो बभूव स हैनं पप्रच्छ त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसी 3 इति स होवाच नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोकामा एव वयꣳ स्म इति तꣳ ह तत एव प्रष्टुं दध्रे होताश्वलः ॥2॥

फिर जनक ने ब्राह्मणों से कहा—"हे पूज्य ब्राह्मणो ! आपमें से जिसको ब्रह्म का अच्छे से अच्छा ज्ञान हो, वह ब्रह्मिष्ठ ब्राह्मण इन गायों को ले जाए।" परन्तु वे ब्राह्मण (गायें ले जाने का) साहस न कर पाए। तब याज्ञवल्क्य ने अपने ही एक ब्रह्मचारी से कहा—"अरे सोम्य सामश्रवा ! इन्हें तुम (हमारे निमित्त) ले जाओ।" तब वह ब्रह्मचारी उनको (याज्ञवल्क्य के घर पर) लेकर चलने लगा। इससे दूसरे ब्राह्मण क्रुद्ध हो गए कि "हमारे आगे उसने अपने को सर्वश्रेष्ठ ब्रह्मनिष्ठ कैसे समझ लिया ? तदनन्तर जनकविदेह का होता अश्वल था, उसने उनसे (याज्ञवल्क्य से) पूछा—"हे याज्ञवल्क्य ! हम सबमें क्या तुम्हीं सर्वश्रेष्ठ ब्रह्मवेत्ता हो ?" तब उन्होंने (याज्ञवल्क्य ने) कहा कि—"सबसे बड़े ब्रह्मज्ञानी को तो हम नमस्कार करते हैं। हम तो केवल गायों की आकांक्षा करनेवाले हैं।" तब अश्वल ने याज्ञवल्क्य से प्रश्न पूछने का निश्चय किया।

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ सर्वं मृत्युनाप्तꣳ सर्वं मृत्युनाभिपन्नं केन यजमानो मृत्योराप्तिमतिमुच्यत इति होत्रार्त्विजाग्निना वाचा वाग्वै यज्ञस्य होता तद्येयं वाक् सोऽयमग्निः स होता स मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥3॥

अश्वल ने पूछा—"हे याज्ञवल्क्य ! यह सब जो मृत्यु से व्याप्त है, मृत्यु के वश में ही रखा गया है। तब किस साधन के द्वारा यजमान मृत्यु की व्याप्ति का अतिक्रमण करके मुक्त हो जाता है ?" (तब याज्ञवल्क्य ने उत्तर दिया कि—) "होता नामक ऋत्विज के द्वारा ही (मृत्यु का अतिक्रमण किया जाता है।) क्योंकि होता वाक् और अग्निरूप है। वह मृत्यु को पार कर सकता है। वही मुक्ति और अतिमुक्ति है।

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तꣳ सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नं केन यजमानोऽहोरात्रयोराप्तिमतिमुच्यत इत्यध्वर्युर्णर्त्विजा चक्षुषादित्येन चक्षुर्वै यज्ञस्याध्वर्युस्तद्यदिदं चक्षुः सोऽसावादित्यः सोऽध्वर्युः स मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥4॥

अश्वल ने पूछा—"हे याज्ञवल्क्य ! यह जो सब कुछ है, वह रात-दिन के वश में ही है। तो इन रात और दिन से यजमान किससे मुक्त हो सकता है ?" याज्ञवल्क्य ने उत्तर दिया—"अध्वर्यु नाम के ऋत्विज से तथा आँखरूपी सूर्य से (वह मुक्त हो सकता है), क्योंकि—आँख ही यज्ञ का अध्वर्यु है, और आँख सूर्य का ही दूसरा रूप है और सूर्य ही अध्वर्यु है। वही मुक्ति और अतिमुक्ति है।"

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तꣳ सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नं केन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोराप्तिमतिमुच्यत इत्युद्गात्रर्त्विजा वायुना प्राणेन प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता तद्योऽयं प्राणः स वायुः स उद्गाता स मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥5॥

अश्वल ने पूछा—"हे याज्ञवल्क्य ! यह जो सब कुछ है, वह पूर्व पक्ष और अपरपक्ष (शुक्ल पक्ष और कृष्णपक्ष) से ही व्याप्त है। तो यजमान किससे इन पूर्वपक्ष और उत्तरपक्ष के घेरे से मुक्त हो सकता है ?" तब याज्ञवल्क्य ने कहा कि—"उद्गाता नामक ऋत्विज् के द्वारा और प्राण के द्वारा ऐसा हो सकता है। क्योंकि जो प्राण है वह वायु है, और जो वायु है वही उद्गाता का रूप है। वही मुक्ति है और अतिमुक्ति है।"

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदमन्तरिक्षमनारम्बणमिव केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इति ब्रह्मणर्त्विजा मनसा चन्द्रेण मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा तद्यदिदं मनः सौऽसौ चन्द्रः स ब्रह्मा स मुक्तिः साऽतिमुक्तिरित्यतिमोक्षा अथ सम्पदः ॥6॥

अश्वल ने पूछा—"हे याज्ञवल्क्य ! यह जो आकाश है, वह तो आधाररहित है, तब यज्ञ करनेवाला यजमान किस आधार से सीढ़ी से चढ़कर स्वर्ग में पहुँच सकता है ?" तब याज्ञवल्क्य ने कहा—"ब्रह्मा नामक ऋत्विज् से और मन से तथा चन्द्र से ऐसा हो सकता है, क्योंकि मन ही यज्ञ का ब्रह्मा है, और जो मन है वही चन्द्र है और वही ब्रह्मा है। वह मुक्ति है, और अतिमुक्ति है"। अब सम्पद का निरूपण करते हैं।

याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरमद्यर्ग्भिर्होतास्मिन्यज्ञे करिष्यतीति तिसृभिरिति कतमास्तास्तिस्र इति पुरोऽनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया किं ताभिर्जयतीति यत्किंचेदं प्राणभृदिति ॥7॥

अश्वल ने पूछा—"हे याज्ञवल्क्य ! आज इस यज्ञ में होता कितनी (कितने प्रकार की) ऋचाओं से स्तुति करेगा ?" याज्ञवल्क्य बोले—"तीन प्रकार की ऋचाओं से।" अश्वल बोला—"कौन-कौन-सी हैं वे ?" याज्ञवल्क्य ने कहा—"1. पुरोनुवाक्या, 2. याजा और 3. शस्या।" तब अश्वल ने पूछा—"उनसे वह किसको जीतता है अर्थात् क्या प्राप्त करता है ?" याज्ञवल्क्य ने कहा—"जो कुछ प्राणियों का समुदाय है, उस सबको वह जीत लेता है।"

(पुरोनुवाक्या = यज्ञ से पहले बोली जानेवाली ऋचाएँ। याज्या = यज्ञ के समय बोली जानेवाली ऋचाएँ। शस्या = यज्ञ के बाद बोली जानेवाली स्तुतिपरक ऋचाएँ)

याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमद्याध्वर्युरस्मिन्यज्ञ आहुतीर्होष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र इति या हुता उज्ज्वलन्ति या हुता अतिनेदन्ते या हुता अधिशेरते किं ताभिर्जयतीति या हुता उज्ज्वलन्ति देवलोकमेव ताभिर्जयति दीप्यत इव हि देवलोको या हुता अतिनेदन्ते पितृलोकमेव ताभिर्जयत्यतीव हि पितृलोको या हुता अधिशेरते मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयत्यध इव हि मनुष्यलोकः ॥8॥

अश्वल ने पूछा—"हे याज्ञवल्क्य ! आज यह अध्वर्यु इस यज्ञ में कितने प्रकार की आहुतियों से होम करेगा ?" याज्ञवल्क्य बोले—"तीन प्रकार की।" अश्वल ने कहा—"कौन-कौन से प्रकार की ?" याज्ञवल्क्य ने कहा— "(एक वे हैं) जिनका होम करने से अग्नि प्रज्वलित हो उठती है ऐसी घृत, लकड़ी आदि की; (दूसरी वे हैं) जिनका होम करने से अग्नि में आवाज होती है, ऐसी मांसादि की और (तीसरी वे हैं) जिनका होम करने से हव्यपदार्थ नीचे बैठ जाते हैं, ऐसी दूध-घी आदि की हैं।" तब अश्वल ने पूछा—"उन आहुतियों से वह (यज्ञकर्ता) क्या प्राप्त करता है ?" याज्ञवल्क्य ने उत्तर दिया कि—जिन आहुतियों को अग्नि में डालने से अग्नि प्रज्वलित हो उठती है, उनसे वह (यज्ञकर्ता) देवलोक को प्राप्त करता है, क्योंकि देवलोक मानो प्रकाशमय हो, ऐसा लगता है। जिन आहुतियों को अग्नि में डालने से बहुत आवाज होती है, उनसे वह पितृलोक प्राप्त करता है, क्योंकि पितृलोक में बहुत आवाजें हुआ करती हैं। जिन आहुतियों को अग्नि में डालने से आहुतियों के पदार्थ नीचे बैठ जाते हैं, उनसे वह मनुष्यलोक को (पृथ्वी को) प्राप्त करता है, क्योंकि मनुष्य लोक नीचे स्थित है।

याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो देवताभिर्गोपायतीत्येकयेति कतमा सैकेति मन एवेत्यनन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वेदेवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥9॥

अश्वल ने कहा—"हे याज्ञवल्क्य ! दाईं ओर बैठे हुए यह ब्रह्मा नाम के ऋत्विज आज कितने देवों के द्वारा इस यज्ञ की रक्षा करेंगे ?" तब याज्ञवल्क्य ने कहा—"एक ही देवता से।" अश्वल ने पूछा—"कौन है वह देवता ?" याज्ञवल्क्य बोले—"मन ही एकमात्र वह है। मन तो अनन्त है। मन के अधिष्ठाता विश्वदेवों का कोई अन्त नहीं है। यह यजमान उस मन के द्वारा अनन्त लोक को प्राप्त करता है।

याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमद्योद्गाताऽस्मिन्यज्ञे स्तोत्रियाः स्तोष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र इति पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया कतमास्ता या अध्यात्ममिति प्राण एवं पुरोनुवाक्यापानो याज्या व्यानः शस्या किं ताभिर्जयतीति पृथिवीलोकमेव पुरोनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया द्युलोकꣳ शस्यया ततो ह होताश्वल उपरराम ॥10॥

इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

फिर अश्वल ने पूछा—"हे याज्ञवल्क्य ! आज इस यज्ञ में उद्गाता कितने प्रकार के स्तोत्र गाएगा ?" याज्ञवल्क्य ने कहा—"तीन प्रकार के स्तोत्र गाएगा।" अश्वल ने पूछा—"ये तीन प्रकार कौन-कौन से हैं ?" याज्ञवल्क्य ने कहा—(यज्ञ से पहले गाए जाने वाले) पुरानुवाक्या, (यज्ञ के समय गाए जाने वाले) याज्या और (यज्ञ के अन्त में गाए जाने वाले स्तुतिपरिक) शस्या।" अश्वल ने फिर

पूछा—'' अध्यात्मदृष्टि से (शरीर के सम्बन्ध की दृष्टि से) वे स्तोत्र कौन-कौन से हैं ?'' याज्ञवल्क्य ने कहा—''यह प्राणवायु ही यज्ञपूर्व गाया जानेवाला स्तोत्र है, 'अपान' यज्ञ के मध्य में गाया जानेवाला स्तोत्र है और 'व्यान' यज्ञ के बाद गाया जानेवाला स्तुतिपरक स्तोत्र है।'' अश्वल ने फिर पूछा—''इन स्तोत्रों से वह (यज्ञकर्ता) क्या प्राप्त करता है ?'' याज्ञवल्क्य बोले— ''पुरोवाक्या नामक स्तोत्रों से वह पृथ्वीलोक को प्राप्त करता है, याज्या नामक स्तोत्रों से वह अन्तरिक्ष लोक को प्राप्त करता है और शस्या नामक स्तोत्रों से वह द्युलोक (स्वर्गलोक) को प्राप्त करता है।'' बाद में होता शान्त हो गया।

(यहाँ पहला ब्राह्मण पूरा हुआ)

❋

द्वितीयं ब्राह्मणम्

अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इत्यष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः कतमे त इति ॥1॥

अब उन याज्ञवल्क्य से जारत्कारव आर्तभाग ने पूछा—''हे याज्ञवल्क्य ! ग्रह कितने हैं और अतिग्रह कितने हैं ?'' याज्ञवल्क्य ने कहा—''आठ ग्रह हैं और आठ अतिग्रह हैं।'' तब आर्तभाग ने फिर पूछा—''ये जो आठ ग्रह और आठ अतिग्रह हैं, वे कौन-कौन से हैं ?

प्राणो वै ग्रहः सोऽपानेनातिग्राहेण गृहीतोऽपानेन हि गन्धाञ्जिघ्रति ॥2॥

तब याज्ञवल्क्य ने कहा—''प्राणवायु ग्रह है, वह अपानवायुरूपी अतिग्रह के अंकुश में है। क्योंकि अपानवायु से ही वह सूँघता है।

वाग्वै ग्रहः स नाम्नातिग्राहेण गृहीतो वाचा हि नामान्यभिवदति ॥3॥

वाणी ग्रह है, वह नामरूपी अतिग्रह के अंकुश में है, क्योंकि वाणी से ही नाम बोलते हैं।

जिह्वा वै ग्रहः स रसेनातिग्राहेण गृहीतो जिह्वया हि रसान्विजानाति ॥4॥

जीभ ग्रह है, वह रसरूप अतिग्रह के अंकुश में है क्योंकि मनुष्य जीभ से ही रस को जानता है।

चक्षुर्वै ग्रहः स रूपेणातिग्रहेण गृहीतश्चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥5॥

आँख ग्रह है, वह रूपात्मक अतिग्रह के अंकुश में है, क्योंकि मनुष्य आँख से ही रूप को देखता है।

श्रोत्रं वै ग्रहः स शब्देनातिग्राहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दाञ्शृणोति ॥6॥

कान ग्रह है,वह शब्दरूपी अतिग्रह के वश में है, क्योंकि मनुष्य कान से ही शब्द सुनता है।

मनो वै ग्रहः स कामेनातिग्राहेण गृहीतो मनसा हि कामान्कामयते ॥7॥

मन ग्रह है और इच्छारूपी अतिग्रह के वश में है क्योंकि मनुष्य मन से ही इच्छा करता है।

हस्तौ वै ग्रहः स कर्मणातिग्राहेण गृहीतो हस्ताभ्याꣳ हि कर्म करोति ॥8॥

दो हाथ ग्रह हैं, वह कर्मरूप अतिग्रह के वश में हैं क्योंकि मनुष्य दो हाथों से ही कर्म करता है।

त्वग्वै ग्रहः स स्पर्शेनातिग्राहेण गृहीतस्त्वचा हि स्पर्शान्वेदयत इत्येतेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः ॥9॥

त्वचा ग्रह है और वह स्पर्शरूप अतिग्रह के वश में है, क्योंकि मनुष्य त्वचा से ही स्पर्श का अनुभव करता है। इस प्रकार ये आठ ग्रह और आठ अतिग्रह हैं।''

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ सर्वं मृत्योरन्नं का स्वित्सा देवता यस्या मृत्युरन्नमित्यग्निर्वै मृत्युः सोऽपामन्नमप पुनर्मृत्युं जयति ॥10॥

आर्तभाग ने पूछा—''हे याज्ञवल्क्य ! यह सब कुछ मृत्यु का अन्न है। तो ऐसा कौन-सा देवता है, जिसकी मृत्यु भी अन्न हो (भक्ष्य हो) ?'' तब याज्ञवल्क्य ने कहा—''अग्नि मृत्यु है, वह जल का अन्न (भक्ष्य) होता है। ऐसा जाननेवाला मनुष्य बार-बार आनेवाली मृत्यु को जीत लेता है।

याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियत उदस्मात्प्राणाः क्रामन्त्याहो 3 नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते स उच्छ्वयत्याध्माय-त्याध्मातो मृतः शेते ॥11॥

आर्तभाग ने पूछा—''हे याज्ञवल्क्य ! मनुष्य जब यहाँ मर जाता है, तब उसके प्राण शरीर से चले जाते हैं या नहीं ?'' तब याज्ञवल्क्य ने कहा—''नहीं रे ! प्राण चले नहीं जाते, किन्तु यहीं (इस शरीर में ही) लीन हो जाते हैं। (प्राणों को भीतर खींचने से) वह फूल जाता है और यहीं वायु से भरा हुआ और मरा हुआ सुप्त रहता है।

याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियते किमेनं न जहातीति नामेत्य-नन्तं वै नामानन्ता विश्वेदेवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥12॥

आर्तभाग ने पूछा—''हे याज्ञवल्क्य ! जब यहाँ मनुष्य मर जाता है, तब उसे कौन-सी वस्तु छोड़ नहीं जाती ?'' तब याज्ञवल्क्य ने कहा—''नाम उसे नहीं छोड़ता। नाम अनन्त हैं। सब देव अनन्त हैं। इससे वह मनुष्य अनन्त लोक को प्राप्त करता है। (तात्पर्य यह है कि यदि मनुष्य-नाम के अनन्तत्व के अधिकारी विश्वदेवों को वह आत्मभाव से उपासता है, तो वह आनन्त्य के दर्शनद्वारा अनन्तलोक को प्राप्त होता है।)

याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राण-श्चक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीꣳ शरीरमाकाशमात्मौषधीर्लो-मानि वनस्पतीन्केशा अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते क्वाऽयं तदा पुरुषो भवतीत्याहर सोम्य हस्तमार्तभागावामेवैतस्य वेदिष्यावो न नावे-तत् सजन इति तौ होत्क्रम्य मन्त्रयांचक्राते तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदू-चतुरथ यत्प्रशशꣳसतुः कर्म हैव तत्प्रशशꣳसतुः पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति ततो ह जारत्कारव आर्तभाग उपरराम ॥13॥

इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

आर्तभाग ने पूछा—''हे याज्ञवल्क्य ! जब यहाँ मरे हुए पुरुष की वाणी अग्नि में लीन हो जाती है, प्राण वायु में लीन हो जाते हैं, चक्षु आदित्य में लीन हो जाता है, मन चन्द्र में लीन हो जाता है, कान दिशाओं में लीन हो जाते हैं, शरीर पृथ्वी में विलीन हो जाता है, आत्मा आकाश में लीन हो जाता है, रोम (रोंगटे) औषधियों में लीन हो जाते हैं, बाल वनस्पतियों में लीन हो जाते हैं, लहू और वीर्य जल में मिल जाते हैं, तब इस पुरुष का क्या होता है ?'' तब याज्ञवल्क्य बोले—''हे सोम्य ! मेरा हाथ पकड़ो। हम दोनों (एकान्त में ही) इसकी चर्चा करेंगे। हम दोनों की यह चर्चा जनसमुदाय के बीच

करनी योग्य नहीं है।'' तब उन दोनों ने बाहर (एकान्त) में जाकर चर्चा की। उन्होंने जो कुछ कहा, वह कर्मसम्बन्धी ही था। और जिसकी प्रशंसा की वह भी सही रूप में कर्म की ही थी। पुण्यकर्म से मनुष्य पुण्यवान होता है और पाप कर्म से पापी होता है। इसके बाद आर्तभाग शान्त हो गया।

(यहाँ दूसरा ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

तृतीयं ब्राह्मणम्

अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिः पप्रच्छ याज्ञल्क्येति होवाच मद्रेषु चरकाः पर्यव्रजाम ते पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहानैम तस्यासीद्दुहिता गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्सुधन्वाऽऽङ्गिरस इति तं यदा लोकानामन्तानपृच्छामाथैनमब्रूम क्व पारिक्षिता अभवन्निति क्व पारिक्षिता अभवन् स त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य क्व पारिक्षिता अभवन्निति ॥1॥

अब उन याज्ञवल्क्य से लाह्यानि भुज्यु ने पूछा—''हे याज्ञवल्क्य ! हम जब मद्र देश में चरक (अध्ययनव्रतधारी अथवा अध्वर्यु) होकर घूम रहे थे, तब कपिगोत्रीय पतंचल के घर पर जा पहुँचे। वहाँ उसकी पुत्री गन्धर्व से गृहीत थी (गन्धर्व उसके शरीर में आविष्ट हुआ।) हमने उससे पूछा—'तू कौन है ?' वह बोला—'मैं सुधन्वा आंगिरस हूँ।' जब हमने उससे लोकों के अन्त के विषय में और 'परिक्षित के वंशज कहाँ थे'—इसके विषय में पूछा था। तो अब हे याज्ञवल्क्य ! मैं आपसे पूछता हूँ कि परिक्षित के उन वंशजों का क्या हुआ ?''

स होवाचोवाच वै सोऽगच्छन्वै ते तद्यात्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति क्व न्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति द्वात्रिꣳशतं वै देवरथाह्यान्ययं लोकस्तꣳ समन्तं पृथ्वी द्विस्तावत्पर्येति ताꣳ समन्तं पृथिवीं द्विस्तावत्समुद्रः पर्येति तद् यावती क्षुरस्य धारा यावद्वा मक्षिकायाः पत्रं तावानन्तरेणाकाशस्तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत्तान्वायुरात्मनि धित्वा तत्रागमद्यत्रात्राश्वमेधयाजिनोऽभवन्नित्येवमिव वै स वायुमेव प्रशशꣳस तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप पुनर्मृत्युं जयति य एवं वेद ततो ह भुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम ॥2॥

इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

तब याज्ञवल्क्य ने कहा—''उसने (गन्धर्व ने) (तुम्हें) ऐसा कहा था कि वे (परिक्षित के वंशज) वहीं गए हैं कि जहाँ अश्वमेध यज्ञ करनेवाले जाते हैं''। भुज्यु ने पूछा—''अश्वमेध यज्ञ करनेवाले कहाँ जाते हैं ?'' तब याज्ञवल्क्य ने कहा—''देवरथ (सूर्य के रथ) का बत्तीस गुना विस्तार—अर्थात् एक दिन में अपने रथ के द्वारा सूर्य जितना अन्तर काटता है, उसका बत्तीस गुना विस्तार इस लोक का है। इस लोक के आसपास इस लोक से दुगुनी पृथ्वी उसे घेर कर अवस्थित है। उस पृथ्वी को भी चारों और उससे दुगुने समुद्र ने घेर रखा है। उन दोनों के बीच उस्तरे की धार जैसा या मक्खी के पंख जैसा एक छिद्र है (आकाश है) फिर इन्द्र ने एक पक्षी (अच्छी पंखवाले) का रूप लेकर उस छिद्र (आकाश - खाली जगह) के द्वारा परिक्षित के वंशजों को वायु को सौंप दिया। वायु ने उनको (परिक्षित के वंशजों को) अपने भीतर स्थापित करके (अर्थात् अपने ऊपर बिठाकर) जिस स्थान पर अश्वमेध यज्ञ

करनेवाले थे, वहाँ पहुँचा दिया। इस प्रकार गंधर्व ने यहाँ वायु की ही प्रशंसा की थी। इसलिए वायु ही व्यष्टि है, वायु ही समष्टि है। जो कोई भी इस प्रकार जानता है, वह अपमृत्यु और पुनर्मृत्यु को जीत लेता है।'' और इसके बाद लाह्यायनि भुज्यु शान्त हो गया।

(यहाँ तीसरा ब्राह्मण पूरा हुआ)

❋

चतुर्थं ब्राह्मणम्

अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यत्साक्षाद्परोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्व इत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरो योऽपानेनापानिति स त आत्मा सर्वान्तरो यो व्यानेन व्यानिति स त आत्मा सर्वान्तरो य उदानेनोदानिति स त आत्मा सर्वान्तर एष त आत्मा सर्वान्तरः ॥1॥

अब उनसे (याज्ञवल्क्य से) चक्र के पुत्र उषस्त ने पूछा—''हे याज्ञवल्क्य ! जो ब्रह्म साक्षात् (हमारे सामने ही) है जो अपरोक्ष (हमसे जरा भी दूर) नहीं है, और जो सभी के अन्तस् में आत्मा के स्वरूप में बसता है उस ब्रह्म के विषय में मुझे समझाइए।'' तब याज्ञवल्क्य ने कहा—''यह जो तुम्हारा आत्मा है, वही सभी का आत्मा है। प्राण लेनेवाला जो तुम्हारा आत्मा है, वही सभी के अंतस् में रहता है। व्यान वायु के द्वारा सारे शरीर में व्याप्त होकर रहने वाला जो तुम्हारा आत्मा है वही सभी के अंतस में रहनेवाला आत्मा है। उदानवायु के द्वारा तुम्हारे शरीर में श्वास बाहर निकालने वाला जो तम्हारा आत्मा है, वही सभी के अन्तस् में रहनेवाला आत्मा है। यह तुम्हारा ही आत्मा सभी के अन्तस् में रहता है।

स होवाचोषस्तश्चाक्रायणो यथा विब्रूयादसौ गौरसावश्व इत्येवमेवैतद् व्यपदिष्टं भवति यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारꣳ शृणुयान्न मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीया एष त आत्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्यदार्तं ततो होषस्तश्चाक्रायण उपरराम ॥2॥

इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

उषस्त चाक्रायण ने कहा—''(हे याज्ञवल्क्य !) जिस तरह 'यह गाय है, घोड़ा है' ऐसा कहा जाता है, इसी तरह आपका 'यह ब्रह्म है'—ऐसा कथन है। परन्तु मुझे तो आप जो हमारे सामने ही हैं (साक्षात् हैं) और जो कहीं भी दूर नहीं है (जो अपरोक्ष है) और जो सभी के अन्तस् में रहता है उसी के विषय में समझाइए।'' तब याज्ञवल्क्य ने कहा—''यह जो तुम्हारा आत्मा है, वही सबके भीतर (सबके अन्तस् में) रहता है।'' तब चाक्रायण ने कहा—''हे याज्ञवल्क्य ! सभी के अन्तस् में कौन बसता है ?'' तब याज्ञवल्क्य बोले—''जो आँख को देखने वाला है उसे तुम नहीं देख सकते। जो कान का सुनने वाला है, उसे तुम नहीं सुन सकते। जो मन का सोचनेवाला (मन) है, उसे तुम नहीं

सोच सकते। जो ज्ञान का ज्ञाता है, उसे तुम नहीं जान सकते। वह जो तुम्हारा आत्मा है, वही सभी के अंतर में रहता है। इसके सिवा सब कुछ नाशवान् है। तब उषस्त चाक्रायण शान्त हो गया।

(यहाँ चौथा ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

पञ्चमं ब्राह्मणम्

अथ हैनं कहोलः कौषीतकेयः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव भवतस्तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याऽथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः कैन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एवातोऽन्यदार्तं ततो ह कहोलः कौषीतकेय उपरराम ॥1॥

इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

इसके बाद कुषीतक के पुत्र कहोल ने उनसे पूछा—"हे याज्ञवल्क्य! जो ब्रह्म साक्षात् (हमारे सामने ही) है, जो अपरोक्ष (जरा भी दूर) नहीं है, और जो सबके अन्तर में आत्मा के रूप में रहता है उस ब्रह्म के विषय में मुझे समझाइए।" तब याज्ञवल्क्य ने कहा—"यह जो तुम्हारा आत्मा है, वही सबके अन्तर में रहता है।" तब कहोल ने पूछा—"कौन-सा आत्मा सबके अन्तस् में रहता है?" तब याज्ञवल्क्य ने कहा—"जो आत्मा भूख, प्यास, शोक, मोह, वृद्धत्व, मृत्यु—इन सबका अतिक्रमण करता है; ऐसे इस आत्मा को जो ब्राह्मण जानते हैं, वे पुत्र-प्राप्ति की इच्छा छोड़ देते हैं, धनप्राप्ति की इच्छा छोड़ देते हैं, स्वर्गादि लोकों की प्राप्ति की इच्छा भी छोड़ देते हैं और भिक्षा माँगकर निर्वाह करते हैं। पुत्रप्राप्ति की इच्छा होती है, तभी तो धनप्राप्ति की इच्छा होती है। और जब धनप्राप्ति की इच्छा होती है, तब स्वर्गादि लोक की प्राप्ति की इच्छा होती है। क्योंकि आखिर में वे दोनों इच्छाएँ तो हैं ही। इसलिए ब्राह्मण को चाहिए कि वह पूर्णतः आत्मज्ञान प्राप्त करके उस आत्मज्ञानरूप बल से स्थिर रहने की इच्छा करे। फिर उस बल और पाण्डित्य को पूर्णतः प्राप्त करके वह मुनि होता है। फिर अमौन और मौन उन दोनों को पूर्णतः प्राप्त करके वह ब्राह्मण होता है।" "तो वह ब्राह्मण कैसे होता है?"—कहोल के ऐसा पूछने पर याज्ञवल्क्य बोले—"वह किसी भी प्रकार से हो, पर वह ब्राह्मण ऐसा ही (उपर्युक्त योग्यतावाला) होता है। आत्मा भी ऐसा ही है। आत्मा के सिवा अन्य सब कुछ विनाशी ही है।" यह सुनकर कहोल शान्त हो गया।

(यहाँ पाँचवाँ ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

षष्ठं ब्राह्मणम्

अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं च कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति वायौ गार्गीति

कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति गन्धर्वलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति चन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेतीन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापतिलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति स होवाच गार्गि माति प्राक्षीर्मा ते मूर्धा व्यपप्तत्सदनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि गार्गि मातिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपरराम ॥1॥

इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥

बाद में वचक्नु की पुत्री गार्गी ने उनसे पूछा—"हे याज्ञवल्क्य! विश्व में जो कुछ भी है, वह सब यदि पानी में घुलमिल गया हो, तो फिर पानी किसमें घुलमिला है?" याज्ञवल्क्य बोले—"गार्गी! वायु में।" गार्गी बोली—"वायु किसमें अनुस्यूत है?" याज्ञवल्क्य बोले—"गार्गी! अन्तरिक्ष लोकों में।" गार्गी बोली—"तो अन्तरिक्षलोक किसमें अनुस्यूत है?" याज्ञवल्क्य बोले—"गार्गी! गन्धर्व लोकों में।" गार्गी बोली—"गन्धर्वलोक किसमें ओतप्रोत है?" याज्ञवल्क्य बोले—"गार्गी! सूर्यलोकों में।" गार्गी बोली—"सूर्यलोक किसमें ओतप्रोत है?" याज्ञवल्क्य बोले—"गार्गी! चन्द्रलोकों में।" गार्गी बोली—"चन्द्रलोक किसमें ओतप्रोत है?" याज्ञवल्क्य बोले—"गार्गी! नक्षत्रलोकों में।" गार्गी बोली—"नक्षत्रलोक किसमें ओतप्रोत हैं?" याज्ञवल्क्य बोले—"गार्गी! देवलोकों में।" गार्गी बोली—"देवलोक किसमें ओतप्रोत है?" याज्ञवल्क्य बोले—"गार्गी! इन्द्रलोकों में।" गार्गी बोली—"इन्द्रलोक किसमें घुलेमिले हैं?" याज्ञवल्क्य बोले—"गार्गी! प्रजापतिलोकों में।" गार्गी बोली—"प्रजापतिलोक किसमें तानेबाने की तरह मिलेजुले हैं?" याज्ञवल्क्य बोले—"गार्गी! ब्रह्मलोकों में।" गार्गी बोली—"तब ब्रह्मलोक किसमें तानेबाने की तरह अनुस्यूत है?" याज्ञवल्क्य बोले—"हे गार्गी! अब अधिक प्रश्न मत पूछो! नहीं तो तुम्हारा मस्तक उड़कर नीचे गिर पड़ेगा। जिस देव के सम्बन्ध में अमुक सीमा से अधिक प्रश्न पूछना उचित नहीं है, उस देव के विषय में तुम हद से अधिक प्रश्न पूछ रही हो। इसलिए हे गार्गी! तुम अब अतिप्रश्न न पूछो।" यह सुनकर वचक्नु की पुत्री गार्गी शान्त हो गई।

(यहाँ छठा ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

सप्तमं ब्राह्मणम्

अथ हैनमुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच मद्रेष्ववसाम पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानास्तस्यासीद्भार्या गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत् कबन्ध आथर्वण इति सोऽब्रवीत्पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकाꣳश्च वेत्थ नु त्वं काप्य तत्सूत्रं येनायं च लोकः परश्च

लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृब्धानि भवन्तीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहं तद्भगवन्वेदेति सोऽब्रवीत्पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकाश्च वेत्थ नु त्वं काप्य तमन्तर्यामिणं य इमं च लोकं परं च लोकꣳ सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरो यमयतीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहं तं भगवन्वेदेति सोऽब्रवीत्पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकाश्च यो वै तत्काप्यसूत्रं विद्यात्तं चान्तर्यामिणमिति स ब्रह्मवित्स लोकवित्स देववित्स वेदवित्स भूतवित्स आत्मवित्स सर्वविदिति तेभ्योऽब्रवीत्तदहं वेद तच्चेत्त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वाꣳस्तं चान्तर्यामिणं ब्रह्मगवीरुदजसे मूर्धा ते विपतिष्यतीति वेद वा अहं गौतम तत्सूत्रं तं चान्तर्यामिणमिति यो वा इदं कश्चिद्ब्रूयाद्वेद वेदेति यथा वेत्थ तथा ब्रूहीति ॥1॥

फिर उनसे अरुण के पुत्र उद्दालक ने प्रश्न पूछा—"हे याज्ञवल्क्य ! हम लोग मद्र देश में जब शास्त्रों का अभ्यास करते थे तब कपिगोत्रीय पतंचल के घर में रहते थे। उसकी स्त्री को गन्धर्व ने आविष्ट कर लिया था। हम लोगों ने उससे पूछा—"तू कौन है ?" उसने कहा—"मैं अथर्व का पुत्र कबन्ध हूँ।" उसने फिर कपिगोत्रीय पतंचल से और हम याज्ञिकों से (विद्यार्थियों से) कहा—"हे काप्य ! क्यों तुम लोग यह जानते हो कि यह लोक, परलोक और ये सब प्राणी किस सूत्र में पिरोये हुए हैं ?" कपिगोत्रीय पतंचल ने कहा—"भगवन् ! नहीं, हम तो यह नहीं जानते।" तब उस गन्धर्व ने उस कपिगोत्रीय पतंचल से और हम याज्ञिकों से (विद्यार्थियों से) कहा—"हे काप्य ! क्या तुम लोग उस अन्तर्यामी को जानते हो जो कि भीतर बैठे-बैठे ही इस लोक को, परलोक को और सभी प्राणियों को नियम में रखता है ?" काप्य पतंचल ने कहा—"भगवन् ! नहीं, हम उसे नहीं जानते।" फिर उस (गन्धर्व) ने कपिगोत्रीय पतंचल से और हम सब याज्ञिकों से कहा—"हे काप्य ! जो मनुष्य उस सूत्र को और उस अन्तर्यामी को जान लेता है, वह ब्रह्म को जान लेता है, वह जगत् को जान लेता है, वह देवों को जानता है, वह वेदों को जानता है, प्राणियों को जानता है और आत्मा को जानता है। वह सब कुछ जानता है।" बाद में गंधर्व ने उन्हें जो कुछ समझाया था, वह मैं जानता हूँ। हे याज्ञवल्क्य ! तुम यदि उस सूत्र को और उस अन्तर्यामी को बिना जाने ही इन ब्रह्मज्ञानी को (ही) दी जानेवाली गायों को हाँककर ले जाओगे, तो तुम्हारा सिर नीचे गिर पड़ेगा।" तब याज्ञवल्क्य बोले—"हे गौतम ! मैं उस सूत्र को और उस अन्तर्यामी को जानता हूँ।" तब कुद्दालक ने कहा—"मैं जानता हूँ, मैं जानता हूँ—ऐसा तो कोई भी मनुष्य कह सकता है। पर तुम जो जानते हो, वह कहकर बताओ।"

स होवाच वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृब्धानि भवन्ति तस्माद्वै गौतम पुरुषं प्रेतमाहुर्व्यस्रꣳसिषतास्याङ्गानीति वायुना हि गौतम सूत्रेण सन्दृब्धानि भवन्तीत्येवमेवैतद् याज्ञवल्क्यान्तर्यामिणं ब्रूहीति ॥2॥

उन्होंने (याज्ञवल्क्य ने) कहा—"हे गौतम ! वह सूत्र वायु है। हे गौतम ! इस वायुरूपी सूत्र में यह लोक, परलोक तथा सभी प्राणी पिरोये हुए हैं। इसलिए हे गौतम ! जब मनुष्य मर जाता है, तब लोग कहते हैं कि इसके शरीर के बन्ध छूट गए हैं, क्योंकि हे गौतम ! वायुरूपी सूत्र से ही वे सब पिरोये हुए रहते हैं।" तब उद्दालक ने कहा—"यह सब तो ठीक है। अब हे याज्ञवल्क्य ! अन्तर्यामी के विषय में कहो"।

यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥3॥

वह जो पृथ्वी में रहता है, पृथ्वी के भीतर है, जिसे पृथ्वी नहीं जानती, पृथ्वी जिसका शरीर है, पृथ्वी के भीतर रहकर जो पृथ्वी को नियम में रखता है, वही तुम्हारा आत्मा है, वही अन्तर्यामी है, और वही अमृत है।

योऽप्सु तिष्ठन्नद्भ्योऽन्तरो यमापो न विदुर्यस्यापः शरीरं योऽपोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥4॥

जो यह जल में रहता हुआ जल ही संव्याप्त है, जिसे जल जानता नहीं, जल जिसका शरीर है, जो जल में रहकर जल का नियमन करता है, वही तुम्हारा आत्मा है, वही अन्तर्यामी है, वही अमृत है।

योऽग्नौ तिष्ठन्नग्नेरन्तरो यमग्निर्न वेद यस्याग्निः शरीरं योऽग्निमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥5॥

जो अग्नि में रहते हुए अग्नि में अनुस्यूत है, जिसे अग्नि नहीं जानता, जिसका शरीर अग्नि है जो अग्नि के भीतर रहकर अग्नि का नियमन करता है, वही तुम्हारा आत्मा है, वही अन्तर्यामी है, वही अमृत है।

योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्नन्तरिक्षादन्तरो यमन्तरिक्षं न वेद यस्यान्तरिक्षꣳ शरीरं योऽन्तरिक्षमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥6॥

जो अन्तरिक्ष में रहते हुए अन्तरिक्ष में ही संव्याप्त है, जिसे अन्तरिक्ष नहीं जानता, अन्तरिक्ष जिसका शरीर है। जो अन्तरिक्ष में अनुस्यूत रहकर अन्तरिक्ष को नियम में रखता है, वही यह तुम्हारा आत्मा है, वही अन्तर्यामी है, वही अमृत है।

यो वायौ तिष्ठन्वायोरन्तरो यं वायुर्न वेद यस्य वायुः शरीरं यो वायुमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥7॥

जो वायु में रहकर वायु के भीतर रहकर बसता है, जिसे वायु नहीं जानता, वायु जिसका शरीर है, जो वायु के भीतर रहकर वायु का नियमन करता है, वही तेरा आत्मा है, वही अन्तर्यामी है, वही अमृत है।

यो दिवि तिष्ठन्दिवोऽन्तरो यं द्यौर्न वेद यस्य द्यौः शरीरं यो दिवमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥8॥

जो द्युलोक (स्वर्ग) में रहता है, स्वर्ग के भीतर उसका निवास है; जिसे द्युलोक (स्वर्ग) नहीं जानता, स्वर्गलोक जिसका शरीर है; जो स्वर्ग के भीतर रहकर जो स्वर्ग को नियम में रखता है वही तुम्हारा आत्मा है, वही अन्तर्यामी है, वही अमृत है।

य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥9॥

जो सूर्य में रहता हुआ सूर्य के भीतर अनुस्यूत है, जिसे सूर्य नहीं जानता, जिसका शरीर सूर्य है, जो सूर्य के भीतर रहकर सूर्य का नियमन करता है, वही यह तुम्हारा आत्मा है, वही अन्तर्यामी है और वही अमृत है।

यो दिक्षु तिष्ठन्दिग्भ्योऽन्तरो यं दिशो न विदुर्यस्य दिशः शरीरं यो दिशोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥10॥

जो दिशाओं में रहता हुआ दिशाओं के भीतर अनुस्यूत है, जिसे दिशाएँ नहीं जानतीं, दिशाएँ जिसका शरीर हैं, दिशाओं के भीतर रहकर जो दिशाओं का नियमन करता है, वही यह तुम्हारा आत्मा है, वही अन्तर्यामी है, वही अमृत है।

यश्चन्द्रतारके तिष्ठंश्चन्द्रतारकादन्तरो यं चन्द्रतारकं न वेद यस्य चन्द्रतारकꣳ शरीरं यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥11॥

जो चन्द्र और ताराओं में रहकर चन्द्र और तारकों के भीतर अनुस्यूत है, जिसे चन्द्र और तारक नहीं जानते। चन्द्र और तारक जिसका शरीर है जो चन्द्र और तारक के भीतर रहकर उनका नियमन करता है, वही यह तुम्हारा आत्मा है, वही अन्तर्यामी है, वही अमृत है।

य आकाशे तिष्ठन्नाकाशादन्तरो यमाकाशो न वेद यस्याकाशः शरीरं यश्चाकाशमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥12॥

जो आकाश में रहता हुआ आकाश के भीतर गूँथा हुआ है, जिसे आकाश नहीं जानता, आकाश जिसका शरीर है। आकाश में अनुस्यूत होकर जो आकाश को नियमन में रखता है, वह यह तुम्हारा आत्मा है, वही अन्तर्यामी है, वही अमृत है।

यस्तमसि तिष्ठꣳस्तमसोऽन्तरो यं तमो न वेद यस्य तमः शरीरं यस्तमोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥13॥

जो अँधेरे में रहते हुए अंधकार से ओतप्रोत है, जिसे अँधेरा नहीं जानता, अंधकार ही उसका शरीर है। अँधेरे में अनुस्यूत होकर जो अंधकार का नियमन करता है, वही यह तुम्हारा आत्मा है, वही अन्तर्यामी है, वही अमृत है।

यस्तेजसि तिष्ठꣳस्तेजसोऽन्तरो यं तेजो न वेद यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः। इत्यधिदैवतमथाधिभूतम् ॥14॥

जो तेज में रहते हुए तेज के साथ अनुस्यूत है, जिसे तेज नहीं जानता, तेज जिसका शरीर है। तेज के भीतर रहकर जो तेज का नियमन करता है वही यह तेरा आत्मा है, वही अन्तर्यामी है, वही अमृत है। इतना वर्णन देवों के विषय में हुआ। अब प्राणियों के विषय में उसका वर्णन किया जाता है।

यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यꣳ सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यधिभूतमथाध्यात्मम् ॥15॥

जो सभी प्राणियों में रहते हुए सभी में अनुस्यूत है जिसे प्राणी नहीं जानते, प्राणी जिसका शरीर है। प्राणियों के भीतर रहकर जो प्राणियों का नियन्त्रण करता है, वही यह तुम्हारा आत्मा है, वही

अन्तर्यामी है, वही अमृत है। इतना वर्णन प्राणियों के विषय में हुआ। अब शरीर के विषय में कहा जाता है।

यः प्राणे तिष्ठन्प्राणादन्तरो यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं यः प्राणमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥16॥

जो प्राणों में रहता हुआ प्राणों में ओतप्रोत है, जिसे प्राण नहीं जानता, जिसका प्राण शरीर है। जो प्राण के भीतर रहकर प्राण का नियमन करता है वही यह तुम्हारा आत्मा है, वही अन्तर्यामी है, वही अमृत है।

यो वाचि तिष्ठन्वाचोऽन्तरो यं वाङ् न वेद यस्य वाक् शरीरं यो वाचमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥17॥

जो वाणी में रहते हुए वाणी के भीतर ओतप्रोत है, जिसे वाणी नहीं जानती, वाणी जिसका शरीर है। वाणी के भीतर रहकर जो वाणी का नियंत्रण करता है, यह वही तुम्हारा आत्मा है, वह अन्तर्यामी है, वही अमृत है।

यश्चक्षुषि तिष्ठꣳश्चक्षुषोऽन्तरो यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं यश्चक्षुरन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥18॥

जो आँख में रहते हुए आँख से ओतप्रोत हो गया है, जिसे आँख नहीं जानती, आँख जिसका शरीर है, जो आँख के भीतर रहकर आँख का नियंत्रण करता है, वह यही तुम्हारा आत्मा है, वही अन्तर्यामी है, वही अमृत है।

यः श्रोत्रे तिष्ठञ्छ्रोत्रादन्तरो यꣳ श्रोत्रं न वेद यस्य श्रोत्रꣳ शरीरं यः श्रोत्रमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥19॥

जो कान में रहते हुए कान में घुलमिल गया है, जिसे कान नहीं जानता, कान जिसका शरीर है। जो कान के भीतर रहकर कान का नियन्त्रण करता है, वही यह तुम्हारा आत्मा है, वहीं अन्तर्यामी है और वही अमृत है।

यो मनसि तिष्ठन्मनसोऽन्तरो यं मनो न वेद यस्य मनः शरीरं यो मनोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥20॥

जो मन में रहते हुए मन के साथ अनुस्यूत हो गया है, जिसे मन नहीं जानता, मन जिसका शरीर है। जो मन के भीतर रहकर मन का नियन्त्रण करता है, वही तुम्हारा यह आत्मा है, वही अन्तर्यामी है, वही अमृत है।

यस्त्वचि तिष्ठꣳस्त्वचोऽन्तरो यं त्वङ् न वेद यस्य त्वक् शरीरं यस्त्वचमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥21॥

जो त्वचा में रहते हुए त्वचा के साथ अनुस्यूत होकर रहता है, जिसे त्वचा नहीं जानती, त्वचा जिसका शरीर है। जो त्वचा के भीतर रहकर त्वचा का नियंत्रण करता है, वह यह तुम्हारा आत्मा है, वही अन्तर्यामी है और वही अमृत है।

यो विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानꣳ शरीरं यो विज्ञानमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥22॥

जो विज्ञान में रहते हुए विज्ञान में ओतप्रोत है, जिसे विज्ञान नहीं जानता, विज्ञान जिसका शरीर है। जो विज्ञान के भीतर रहकर विज्ञान का नियंत्रण करता है, वह यह तुम्हारा आत्मा है, वही अन्तर्यामी है, वही अमृत है।

यो रेतसि तिष्ठन् रेतसोऽन्तरो यꣳ रेतो न वेद यस्य रेतः शरीरं यो रेतोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति मन्ता नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातैष त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽन्यदार्तं ततो होद्दालक आरुणिरुपरराम ॥23॥

इति सप्तमं ब्राह्मणम् ॥

जो वीर्य में रहकर वीर्य में अनुस्यूत हो गया है, जिसे वीर्य नहीं जानता, वीर्य जिसका शरीर है। जो वीर्य में रहकर वीर्य का नियंत्रण करता है, वह यह तुम्हारा आत्मा है, वही अन्तर्यामी है, वही अमृत है। वह सबको देखता है, उसे कोई नहीं देखता। वह सबको सुनता है, उसको कोई नहीं सुनता। वह सब कुछ सोचता है पर वह सोचा नहीं जा सकता। वह सब कुछ जानता है पर वह जाना नहीं जा सकता। आत्मा के सिवा अन्य कोई देखनेवाला नहीं है, इसके सिवा दूसरा कोई सुननेवाला नहीं है। इसके सिवा अन्य कोई सोचनेवाला नहीं है। इसके सिवा अन्य कोई जाननेवाला नहीं है। वही यह आत्मा है, वही अन्तर्यामी है, वही अमृतमय (अविनाशी) है। इसके सिवा सब कुछ विनाशशील है—इसके बाद उद्दालक आरुणि शान्त हो गया।

(यहाँ सातवाँ ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

अष्टमं ब्राह्मणम्

अथ ह वाचक्नव्युवाच ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ताहमिमं द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि तौ चेन्मे वक्ष्यति न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतेति पृच्छ गार्गीति ॥1॥

तब वचक्नुपुत्री गार्गी ने कहा—"हे पूज्य ब्राह्मणो! अब मैं उनसे दो प्रश्न पूछूँगी। इनका यदि वे (याज्ञवल्क्य) उत्तर दे देंगे, तो तुममें से कोई भी ब्रह्मसम्बन्धी बातों में उन्हें जीत सकनेवाला नहीं है।" तब ब्राह्मणों ने कहा—"ठीक है, पूछो गार्गी!"

सा होवाचाहं वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा वैदेहो वोग्रपुत्र उज्ज्यं धनुरधिज्यं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनौ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेदेवमेवाहं त्वा द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थां तौ मे ब्रूहीति पृच्छ गार्गीति ॥2॥

वह बोली—"हे याज्ञवल्क्य! जैसे काशी में रहनेवाले या विदेहों में रहनेवाले किसी योद्धा का पुत्र उतारे गए धनु पर फिर से प्रत्यञ्चा (धनुष की डोरी) चढ़ाकर, शत्रुओं को बहुत पीड़ा पहुँचानेवाले दो बाण हाथ में लेकर सामने खड़ा हो जाए, उसी तरह दो प्रश्न लेकर मैं आपके सामने खड़ी हुई हूँ। ये प्रश्न मैं आपसे पूछ रही हूँ। मुझे उन प्रश्नों का उत्तर दीजिए।" तब याज्ञवल्क्य ने कहा—"पूछो गार्गी!"

सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिꣳस्तदोतं च प्रोतं चेति ॥3॥

उसने (गार्गी ने) पूछा—"हे याज्ञवल्क्य! जो तत्त्व स्वर्ग के ऊपर है, और जो पृथ्वी के नीचे है, जो स्वर्ग में भी है और पृथ्वी में भी है तथा उन दोनों के बीच में भी है। और (विद्वान्) कहते हैं कि वह भूत, भविष्यत् तथा वर्तमानकाल में भी है, वह तत्त्व ताने-बाने की तरह किसमें पिरोया हुआ है?"

स होवाच यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाशे तदोतं च प्रोतं चेति ॥4॥

याज्ञवल्क्य ने कहा—"हे गार्गी! जो तत्त्व स्वर्ग (द्युलोक) से ऊपर है और पृथ्वी से नीचे है, जो (स्वर्ग और पृथ्वी के) भीतर भी है, उन दोनों के बीच में भी है, और जो भूत, भविष्यत् और वर्तमानकाल में भी है, वह आकाश में तानेबाने की तरह ओतप्रोत है।

सा होवाच नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्य यो म एतं व्यवोचोऽपरस्मै धारयस्वेति पृच्छ गार्गीति ॥5॥

तब गार्गी ने कहा—"हे याज्ञवल्क्य! आपको मैं नमस्कार करती हूँ। आपने मेरे प्रश्न का उत्तर अच्छी तरह से दे दिया। अब दूसरे प्रश्न के (उत्तर) के लिए तत्पर हो जाइए।" तब याज्ञवल्क्य ने कहा—"गार्गी! पूछो!"

सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिँस्तदोतं च प्रोतं चेति ॥6॥

गार्गी ने कहा—"हे याज्ञवल्क्य! जो तत्त्व स्वर्ग (द्युलोक) से ऊपर है, जो पृथ्वी के नीचे है, जो इन दोनों के बीच में भी है, वह स्वयं भी पृथ्वी और स्वर्ग ही है। विद्वान् लोग जिसे भूत, भविष्य और वर्तमान कहते हैं, वह तानेबाने की तरह किसमें ओतप्रोत है?"

स होवाच यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेति कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥7॥

याज्ञवल्क्य ने कहा—"हे गार्गी! जो तत्त्व स्वर्ग से ऊपर है, पृथ्वी से नीचे है, दोनों के बीच में है, और जो ये दोनों भी है, जिसे विद्वान् लोग भूत, वर्तमान और भविष्य कहते हैं, वह आकाश में ही तानेबाने की तरह पिरोया हुआ है।" तब गार्गी ने कहा—"पर यह आकाश किसमें ओतप्रोत है?"

स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखममात्रमनन्तरमबाह्यं न तदश्नाति किंचन न तदश्नाति कश्चन ॥8॥

तब याज्ञवल्क्य ने कहा—"हे गार्गी ! (जिसके भीतर आकाश तानेबाने की तरह बुना हुआ है) उस तत्त्व को ब्रह्मवेत्ता लोग 'अक्षर' (अविनाशी) ब्रह्म कहते हैं। वह न स्थूल है न पतला, न छोटा है न बड़ा, न लम्बा है न नाटा, वह लाल नहीं है (किसी वर्णवाला नहीं है), वह प्रवाही भी नहीं है। वह न छायावाला है न अँधेरेवाला, वह पवनयुक्त नहीं, आकाशयुक्त नहीं, वह असंग, रसरहित, गन्धरहित, चक्षुरहित, श्रोत्ररहित, वाणीरहित, मनरहित, तेज़रहित, प्राणरहित, सुखरहित है। वह पाप नहीं है। उसमें बाहर और भीतर—ऐसा भेद नहीं हैं। वह कुछ खाता नहीं है और उसको भी कोई खाता नहीं है।

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि निमेषा मुहूर्ता अहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरा इति विधृतास्तिष्ठन्त्येतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रतीच्योऽन्या यां यां च दिशमन्वेतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददतो मनुष्याः प्रशꣳसन्ति यजमानं देवा दर्वीं पितरोऽन्वायत्ताः ॥9॥

"हे गार्गी ! इस अक्षर (अविनाशी) ब्रह्म की आज्ञा से सूर्य और चन्द्र अपने-अपने स्थान पर स्थित रहते हैं। हे गार्गी ! इस अक्षर-ब्रह्म की आज्ञा से ही स्वर्ग और पृथ्वी अपने-अपने स्थान पर स्थित रहते हैं। हे गार्गी ! इस अक्षर (अविनाशी) ब्रह्म की आज्ञा से ही क्षण, मुहूर्त, दिन, रात, पक्ष, मास, ऋतुएँ, वर्ष—ये सभी अपने-अपने स्थान पर स्थित (स्थिर रहते) हैं। हे गार्गी। इस अक्षर-ब्रह्म की ही आज्ञा से श्वेत पर्वतों (हिमालय आदि) से निकलकर कुछ नदियाँ पूर्व की ओर, कुछ पश्चिम की ओर, और कुछ अन्यान्य—जिस किसी दिशा में बहती हैं। हे गार्गी ! इस अक्षर (ब्रह्म) की आज्ञा से ही मनुष्य दानियों की प्रशंसा करते हैं तथा देवों का, यज्ञ करनेवालों का तथा पितृलोग दर्वी होम का अनुसरण करते हैं।

यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिँल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणोऽथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ॥10॥

"हे गार्गी ! जो मनुष्य इस अक्षर को बिना जाने ही यदि हजारों वर्ष तक भी होम किया करे, यज्ञपूजा किया करे, तपश्चर्या किया करे, तो भी उसके ये सब (होम, पूजा, तप आदि) नाश होने वाले ही होते हैं। हे गार्गी ! जो मनुष्य अक्षर को जाने बिना ही इस जगत् से मृत्यु को प्राप्त कर चला जाता है, वह कृपण (दीन-हीन—दयापात्र) ही है। परन्तु हे गार्गी ! जो मनुष्य इस अक्षरतत्त्व को जानकर मरण प्राप्त करता है, वह ब्राह्मण (ब्रह्मवेत्ता) है।

तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृश्रुतꣳ श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातृ नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ नान्यदतोऽस्ति मन्तृ नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्रेतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥11॥

"हे गार्गी ! यह अक्षरब्रह्म सबको देखता है, पर उसे कोई नहीं देख सकता। वह सब कुछ सुनता है, पर उसे कोई नहीं सुन सकता। वह सोच सकता है, पर वह सोचा नहीं जा सकता। वह सबको जानता है, पर जाना नहीं जा सकता। उसके सिवा कोई देखनेवाला नहीं है, कोई सुननेवाला नहीं है, कोई सोचनेवाला नहीं है, कोई जाननेवाला नहीं है। हे गार्गी ! उस अक्षर में आकाश तानेबाने जैसा बुना हुआ है।"

सा होवाच ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव बहु मन्येध्वं यदस्मान्नमस्कारेण मुच्येध्वं न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतेति ततो ह वाचक्नव्युपरराम ॥12॥

इति अष्टमं ब्राह्मणम् ॥

तब गार्गी बोलीं—"हे पूजनीय ब्राह्मणो ! आप सब इन्हें नमस्कार करके मुक्त हों तो भी बड़ी बात है, ऐसा मान लीजिए। आपमें से कोई भी ब्रह्मसम्बन्धी बातों में इन ब्रह्मवेत्ता को जीत नहीं सकेगा।" ऐसा कहकर वाचक्नवी (गार्गी) शान्त हो गईं।

(यहाँ आठवाँ ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

नवमं ब्राह्मणम्

अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ कति देवा याज्ञवल्क्येति स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य विविद्युच्यन्ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयस्त्रिꣳशदित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति षडित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रय इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यध्यर्ध इत्योमिति होवाच कत्येव देवा इत्येक इत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥1॥

बाद में शकलपुत्र शाकल्य विदग्ध ने पूछा—"हे याज्ञवल्क्य ! देव कितने हैं ?" याज्ञवल्क्य ने उत्तर दिया—"विश्वदेवों की स्तुति में देवों की संख्या बताने वाले मंत्र में जितने देव गिनाए गए हैं उतने तीन हजार तीन सौ और छः देव हैं।" तब शाकल्य ने कहा—"यह तो ठीक है याज्ञवल्क्य ! पर वास्तव में देव कितने हैं ?" याज्ञवल्क्य बोले—"तैंतीस देव हैं।" शाकल्य ने कहा—"यह भी ठीक है पर याज्ञवल्क्य ! सचमुच देव कितने हैं ?" याज्ञवल्क्य ने कहा—"छः हैं।" शाकल्य बोला—ठीक है पर सही रूप में देव कितने हैं याज्ञवल्क्य !" तब याज्ञवल्क्य ने कहा—"तीन देव।" तब शाकल्य बोला—"याज्ञवल्क्य ! यह भी ठीक है पर फिर भी देव कितने हैं ?" याज्ञवल्क्य ने कहा—"दो देव हैं।" फिर शाकल्य बोला—"याज्ञवल्क्य। यह भी ठीक है पर वास्तव में देव कितने हैं ?" याज्ञवल्क्य ने कहा—"डेढ़ देव।" शाकल्य बोला—"याज्ञवल्क्य ! यह भी ठीक है पर फिर भी सही रूप में देव कितने हैं ?" याज्ञवल्क्य बोले—"एक देव !" शाकल्य बोला—"ठीक है। अब वे तीन हजार तीन सौ छः देव कौन कौन-से हैं ?"

स होवाच महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिꣳशत्त्वेव देवा इति कतमे ते त्रयस्त्रिꣳशदित्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिꣳशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिꣳशाविति ॥2॥

याज्ञवल्क्य ने कहा—"ये तो उनकी शक्तियाँ ही हैं। ये देव तो तैंतीस ही हैं।" शाकल्य ने पूछा—"ये तैंतीस कौन-कौन से हैं ?" याज्ञवल्क्य बोले—"आठ वसु, ग्यारह रुद्र, बारह आदित्य, ये सब मिलकर इकत्तीस हुए। इनमें इन्द्र और प्रजापति मिलने से तैंतीस हुए।" (फिर दोनों में प्रश्नोत्तरी चली—)

कतमे वसव इत्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीदꣳ सर्वꣳ वसु हितमिति तस्माद्वसव इति ॥3॥

प्रश्नः—'वसु कितने हैं ?' उत्तर—'अग्नि, पृथ्वी, वायु, अन्तरिक्ष, सूर्य, स्वर्ग, चन्द्रमा और नक्षत्र—ये वसु हैं। सब कुछ इनमें बसता है इसलिए वे वसु कहे गए हैं।

कतमे रुद्रा इति दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदास्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति ॥4॥

प्रश्नः—"रुद्र कितने हैं ?" उत्तर—"इस पुरुष में दस प्राण और ग्यारहवाँ आत्मा (ये 'रुद्र' हैं) जब इस मरणशील शरीर में से जब ये उठकर चले जाते हैं, तब (सगे-सम्बन्धियों को) रुलाते हैं इसलिए वे 'रुद्र' हैं।"

कतम आदित्या इति द्वादश वै मासाः संवत्सरस्यैत आदित्या एते हीदꣳ सर्वमाददाना यन्ति ते यदिदꣳ सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति ॥5॥

प्रश्नः—"आदित्य कितने हैं ?" उत्तर—"वर्ष के बारह महीने ही बारह आदित्य हैं। वे इस सारे जगत् को अपने साथ लेकर (आददाना) बह जाते हैं (यन्ति)। इसलिए वे आदित्य कहे गए हैं।

कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतमः स्तनयित्नुरित्यशनिरिति कतमो यज्ञ इति पशव इति ॥6॥

प्रश्नः—"इन्द्र कौन है ? प्रजापति कौन है ?" उत्तर—"मेघ ही इन्द्र है और यज्ञ ही प्रजापति है।" प्रश्न—"मेघ कौन है ?" उत्तर—"वज्र ही।" प्रश्नः—"यज्ञ कौन है ?" उत्तर—"पशु।"

कतमे षडित्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्चैते षडेते हीदꣳ सर्वं षडिति ॥7॥

प्रश्नः—"वे छः देव कौन-कौन से हैं ?" उत्तर—"अग्नि, पृथिवी, वायु, अन्तरिक्ष, आदित्य और द्युलोक—ये छः देव हैं। उनमें ही सब कुछ (सभी देव) समा जाते हैं।

कतमे ते त्रयो देवा इतीम एव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वे देवा इति कतमौ तौ द्वौ देवावित्यन्नं चैव प्राणश्चेति कतमोऽध्यर्ध इति योऽयं पवत इति ॥8॥

प्रश्न—"वे तीन देव कौन-कौन से हैं ?" उत्तर—"ये तीन लोक ही तीन देव हैं, क्योंकि इन्हीं में सभी देव समा जाते हैं।" प्रश्न—"वे दो देव कौन से हैं ?" उत्तर—"वे अन्न और प्राण हैं।" प्रश्न—"तो यह डेढ़ देव कौन-सा है ?" उत्तर—वह, जो कि बहता है अर्थात् पवन।"

तदाहुर्यदयमेक इवैव पवतेऽथ कथमध्यर्ध इति यदस्मिन्निदꣳ सर्वमध्न्ध्नोत्तेनाध्यर्ध इति कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते ॥9॥

प्रश्न—"कुछ लोग तो ऐसा कहते हैं कि वायु अकेला ही बहता है, तो फिर वह डेढ़ कैसे ?" उत्तर—"क्योंकि इसी में यह सब 'ऋद्धि' को प्राप्त होते हैं (अधि+ऋद्धि) इसीलिए वह 'अध्यर्ध' कहा जाता है।" प्रश्न—"तो एक देव कौन सा है ?" उत्तर—"वह प्राण है, वह ब्रह्म है, वही 'त्यत्' कहा जाता है।

पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायꣳ शारीरः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेत्यमृतमिति होवाच ॥10॥

तब शाकल्य ने कहा—"हे याज्ञवल्क्य! पृथ्वी जिस चैतन्यपुरुष का निवासस्थान है, अग्नि जिसकी आँख है, मन जिसकी ज्योति है, वह पुरुष सभी के शरीरों का बड़े से बड़ा आश्रय है, ऐसा जानना चाहिए। ऐसा जो मनुष्य जानता है केवल वही ज्ञानी है।" तब याज्ञवल्क्य बोले—"तुम जिसे सभी शरीरों का आश्रयरूप मानते हो, उस चेतनपुरुष को तो मैं जानता ही हूँ। जो पुरुष शरीर में रहता है, वही यह है। समझे न शाकल्य ?" तब शाकल्य ने पूछा—"उस पुरुष का देव कौन है ? याज्ञवल्क्य बोले—"अमृत।"

काम एव यस्यायतनꣳ हृदयं लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं काममयः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति स्त्रिय इति होवाच ॥11॥

शाकल्य ने कहा—"काम जिसका निवासस्थान है, हृदय जिसकी आँख है, मन जिसकी ज्योति है, वह पुरुष सभी के शरीरों का आश्रयस्थान है, ऐसा जानना चाहिए। उसे जाननेवाला ही ज्ञानी कहलाता है समझे याज्ञवल्क्य ?" तब याज्ञवल्क्य ने कहा—"जो पुरुष सबके शरीर का बड़े से बड़ा आश्रयस्थान है, ऐसा जो तुमने कहा, उस काममय पुरुष को मैं जानता हूँ।" तब शाकल्य ने कहा—"उसका देव कौन है ?" याज्ञवल्क्य बोले—"स्त्रियाँ हैं।"

रूपाण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवासावादित्ये पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति सत्यमिति होवाच ॥12॥

शाकल्य ने कहा—"रूप जिसका निवासस्थान है, आँख से जो देखता है, मन जिसकी ज्योति है, वह पुरुष सबके शरीर का आश्रयस्थान है, ऐसा जानना चाहिए। याज्ञवल्क्य! उसको ऐसा जाननेवाला ही ज्ञानी होता है (समझे ?)" तब याज्ञवल्क्य ने कहा—"जो तुमने कहा कि वह पुरुष सबके शरीर का आश्रयस्थान होता है तो उस आदित्यस्थ पुरुष को मैं जानता ही हूँ।" तब शाकल्य ने कहा—"तो उसका देवता कौन है ? याज्ञवल्क्य बोले—"वह सत्य है।"

आकाश एव यस्यायतनꣳ श्रोत्रं लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायꣳ श्रौत्रः प्रातिश्रुत्कः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति दिश इति होवाच ॥13॥

शाकल्य ने कहा—"आकाश जिसका निवासस्थान है, कान जिसकी आँख है, मन जिसकी ज्योति है, वह पुरुष सबके शरीर का आश्रयस्थान है, ऐसा जानना चाहिए। हे याज्ञवल्क्य! उसको जाननेवाला ही ज्ञानी कहलाता है।" तब याज्ञवल्क्य बोले—"जो तुमने कहा कि वह पुरुष सबके शरीर का आश्रयस्थान है, उस प्रतिघोषात्मक पुरुष को तो मैं जानता ही हूँ।" तब शाकल्य ने कहा—"तो उसका देव कौन है?" याज्ञवल्क्य ने कहा—"वह दिशाएँ हैं।"

तम एव यस्यायतनꣳ हृदयं लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं छायामयः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति मृत्युरिति होवाच ॥14॥

शाकल्य बोला—"अंधकार जिसका निवासस्थान है, हृदय आँख है, मन ज्योति है, वह पुरुष सबके शरीर का आश्रयस्थान है—ऐसा जानना चाहिए। उसको जाननेवाला ही हे याज्ञवल्क्य! ज्ञानी कहलाता है।" तब याज्ञवल्क्य बोले—"जो तुमने कहा कि वह पुरुष सबके शरीर का आश्रयस्थान है, तो मैं उस छायामय पुरुष को जानता हूँ शाकल्य।" तब शाकल्य ने कहा—"उसका देव कौन है?" याज्ञवल्क्य बोले—"मृत्यु।"

रूपाण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायमादर्शे पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेत्यसुरितिं होवाच ॥15॥

शाकल्य ने कहा—"रूप जिसका आश्रयस्थान है, जो आँख ही जिसकी शक्ति है, मन जिसकी ज्योति है, वह पुरुष सबके शरीर का आश्रयस्थान है, ऐसा जानना चाहिए। हे याज्ञवल्क्य! उसको जाननेवाला ही ज्ञानी कहलाता है"। तब याज्ञवल्क्य बोले—"जो तुमने कहा कि वह पुरुष सबका आश्रयस्थान है, उस दर्पणस्थ पुरुष को मैं जानता हूँ।" शाकल्य ने कहा—"उसका देव कौन है?" याज्ञवल्क्य बोले—"असु अर्थात् जीव।"

आप एव यस्यायतनꣳ हृदयं लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायमप्सु पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति वरुण इति होवाच ॥16॥

शाकल्य ने कहा—"जल जिसका निवासस्थान है, हृदय आँख है, मन ज्योति है, उस पुरुष को सबका आश्रयस्थान है, ऐसा जानना चाहिए। उसको ऐसा जाननेवाला ही हे याज्ञवल्क्य! ज्ञानी समझा जाता है"। तब याज्ञवल्क्य बोले—"तुमने जो कहा कि वह पुरुष सबके शरीर का आश्रयस्थान है, तो मैं उस जलगत पुरुष को जानता हूँ शाकल्य।" तब शाकल्य बोला—"उसका देव कौन है?" याज्ञवल्क्य बोले—"वरुण।"

रेत एव यस्यायतनꣳ हृदयं लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं पुत्रमयः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति प्रजापतिरिति होवाच ॥17॥

शाकल्य ने कहा—"वीर्य जिसका निवासस्थान है, हृदय आँख है, मन ज्योति है, वह पुरुष सबके आत्मा का बड़ा आश्रयस्थान है, ऐसा जानना चाहिए। जो पुरुष यह जानता है वही हे याज्ञवल्क्य! ज्ञानी कहलाता है।" तब याज्ञवल्क्य बोले—"तुम जिसे सबके शरीर का आश्रयस्थान कहते हो, उस पुत्रमय को तो मैं जानता हूँ शाकल्य।" तब शाकल्य बोला—"उसका देव कौन है?" याज्ञवल्क्य बोले—"प्रजापति।"

शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यस्त्वाꣳ स्विदिमे ब्राह्मणा अङ्गारावक्षयणमक्रता 3 इति ॥18॥

याज्ञवल्क्य ने कहा—"हे शाकल्य! तुम्हें इन ब्राह्मणों ने अंगारे पकड़ने का चिमटा बना दिया है अर्थात् अपने स्वार्थ के लिए तुमको बलि का बकरा बना दिया है।

याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यो यदिदं कुरुपाञ्चालानां ब्राह्मणानत्यवादीः किं ब्रह्म विद्वानिति दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठा इति यद्दिशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥19॥

शाकल्य बोला—"हे याज्ञवल्क्य! कुरुपांचाल देश के ब्राह्मणों के ऊपर तुम आक्षेप करते हो, तो क्या तुम ब्रह्म को जानते हो?" याज्ञवल्क्य बोले—"मैं दिशाओं को जानता हूँ।" तब शाकल्य बोला—"यदि तुम दिशाओं को, उनके देवों को और उनके आधारों को जानते हो, तब—

किंदेवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीत्यादित्यदेवत इति स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति चक्षुषीति कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितमिति रूपेष्विति चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानीति हृदय इति होवाच हृदयेन हि रूपाणि जानाति हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥20॥

"हे याज्ञवल्क्य! कहो कि इस पूर्व दिशा में तुम किस रूप में हो?" याज्ञवल्क्य बोले—"आदित्यदेवतावाला हूँ।" शाकल्य बोला—"वह आदित्य कहाँ प्रतिष्ठित है?" याज्ञवल्क्य ने कहा—"आँख में।" शाकल्य बोला—तब आँख किसमें प्रतिष्ठित है?" याज्ञवल्क्य ने कहा—"रूपों में, क्योंकि मनुष्य चक्षु के द्वारा ही रूपों को देखता है।" शाकल्य बोला—"ये रूप किसमें प्रतिष्ठित हैं?" याज्ञवल्क्य बोले—"हृदय में, क्योंकि हृदय से ही मनुष्य रूपों को जानता है। हृदय में ही रूप प्रतिष्ठित हैं।" तब शाकल्य बोला—"हे याज्ञवल्क्य! ठीक है, ऐसा ही है।"

किं देवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति यमदेवत इति स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति यज्ञ इति कस्मिन्नु यज्ञः प्रतिष्ठित इति दक्षिणायामिति कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठितेति श्रद्धायामिति यदा ह्येव श्रद्धत्तेऽथ दक्षिणां ददाति श्रद्धायाꣳ ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठितेति हृदय इति होवाच हृदयेन हि श्रद्धां जानाति हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥21॥

शाकल्य ने पूछा—"दक्षिण दिशा में आप किस रूप में हैं ?" याज्ञवल्क्य बोले—"यमदेव के रूप में।" शाकल्य बोला—"वह यम किसमें रहते हैं ?" याज्ञवल्क्य बोले—"यज्ञ में।" शाकल्य ने पूछा—"यज्ञ किसमें प्रतिष्ठित है ?" याज्ञवल्क्य बोले—"दक्षिणा में।" तब शाकल्य ने पूछा—"दक्षिणा किसमें प्रतिष्ठित है ?" याज्ञवल्क्य बोले—"श्रद्धा में ही प्रतिष्ठित है। जब मनुष्य श्रद्धा रखता है, तब दक्षिणा देता है। इसलिए श्रद्धा में ही दक्षिणा प्रतिष्ठित है। शाकल्य ने पूछा—"श्रद्धा किसमें प्रतिष्ठित है ?" याज्ञवल्क्य बोले—"हृदय में ही प्रतिष्ठित है। हृदय से ही श्रद्धा जानी जा सकती है। अतः हृदय में ही श्रद्धा प्रतिष्ठित है।" तब शाकल्य बोला—"हे याज्ञवल्क्य ! ठीक है, वह ऐसा ही है।"

किं देवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति वरुणदेवत इति स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यप्स्विति कस्मिन्वापः प्रतिष्ठिता इति रेतसीति कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितमिति हृदय इति तस्मादपि प्रतिरूपं जातमाहुर्हृदयादिव सृप्तो हृदयादिव निर्मित इति हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥22॥

शाकल्य ने पूछा—"पश्चिम दिशा में आप किस रूप में हैं ?" याज्ञवल्क्य बोले—"वरुण के रूप में।" शाकल्य ने पूछा—"उन वरुण को किसका आधार है ?" याज्ञवल्क्य ने कहा—"जल का।" शाकल्य ने पूछा—"जल को किसका आधार है ?" याज्ञवल्क्य बोले—"वीर्य का।" शाकल्य ने पूछा—"वीर्य कहाँ प्रतिष्ठित है ?" याज्ञवल्क्य बोले—"हृदय में। इसलिए जब पिता जैसे रूपवाला पुत्र जन्मता है, तब लौकिक जन ऐसा कहते हैं कि 'मानो यह पिता के हृदय से ही निकला है। हृदय से ही बना है।' क्योंकि वीर्य हृदय के आधार से ही टिका हुआ है।" तब शाकल्य ने कहा—"हे याज्ञवल्क्य। ठीक है, वह ऐसा ही है।"

किं देवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति सोमदेवत इति स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति दीक्षायामिति कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठितेति सत्य इति तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितमिति हृदय इति होवाच हृदयेन हि सत्यं जानाति हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥23॥

शाकल्य ने पूछा—"उत्तर में आप किस देववाले हैं ?" याज्ञवल्क्य बोले—"सोमदेववाला।" शाकल्य बोला—"वह सोम किसमें प्रतिष्ठित है ? याज्ञवल्क्य बोले—"दीक्षा में।" शाकल्य बोला—"दीक्षा किसमें प्रतिष्ठित है ?" याज्ञवल्क्य बोले—"सत्य में। इसीलिए दीक्षा लेनेवाले से कहा जाता है कि 'सत्य बोलो।' क्योंकि दीक्षा सत्य के आधार पर ही तो टिकी हुई है।" तब शाकल्य ने पूछा—"सत्य को किसका आधार है ?" याज्ञवल्क्य बोले—"हृदय का ही, क्योंकि मनुष्य हृदय से ही सत्य को जानता है। सत्य हृदय में ही रहता है। उसी के आधार पर सत्य टिका रहता है।" तब शाकल्य ने कहा—"हे याज्ञवल्क्य ! वह ऐसा ही है।"

किं देवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीत्यग्निदेवत इति सोऽग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति वाचीति कस्मिन्नु वाक्प्रतिष्ठितेति हृदय इति कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितमिति ॥24॥

शाकल्य ने पूछा—"ध्रुवा (ऊपर की दिशा) में आप किस देव के रूप में हैं ?" याज्ञवल्क्य बोले—"अग्निदेव के रूप में।" शाकल्य बोला—"वह अग्नि किसमें प्रतिष्ठित है ?" याज्ञवल्क्य बोले—"वाणी में।" शाकल्य बोला—"वाणी किसमें प्रतिष्ठित है ?" याज्ञवल्क्य बोले—"हृदय में।" शाकल्य ने पूछा—"हृदय किसमें प्रतिष्ठित है ?"

अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यो यत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यासै यद्धयेतदन्यत्रास्मत्स्याच्छ्वानो वैनदद्युर्वयाꣳसि वैनद्विमथ्नीरन्निति ॥25॥

तब याज्ञवल्क्य ने कहा—"ओ प्रेत ! यदि तुम ऐसा मानते हो कि हृदय इससे (आत्मा-शरीर) से अलग है, और यदि हृदय हमसे (शरीर से) अलग हो, तब तो कुत्ते इसको खा जाते और पक्षी इसको कुचल डालते।

कस्मिन्नु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ इति प्राण इति कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इत्यपान इति कस्मिन्नपानः प्रतिष्ठित इति व्यान इति कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इत्युदान इति कस्मिन्नूदानः प्रतिष्ठित इति समान इति स एष नेतिनेत्यात्माऽगृह्यो नहि गृह्यतेऽशीर्यो नहि शीर्यतेऽसङ्गो नहि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यत्येतान्यष्टावायतनान्यष्टौ लोका अष्टौ देवा अष्टौ पुरुषाः स यस्तान्पुरुषान्निरुह्य प्रत्युह्यात्यक्रामत्तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि तं चेन्मे न विवक्ष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति तꣳ ह न मेने शाकल्यस्तस्य ह मूर्धा विपपातापि हास्य परिमोषिणोऽस्थीन्यपजह्रुरन्यन्मन्यमानाः ॥26॥

शाकल्य ने पूछा—"यह शरीर और आत्मा किसमें प्रतिष्ठित (आधारित) है ?" याज्ञवल्क्य ने कहा—"प्राण में।" शाकल्य ने पूछा—"प्राण किसमें प्रतिष्ठित हैं ?" याज्ञवल्क्य ने कहा—"अपान में।" शाकल्य बोला—"और अपान किसमें प्रतिष्ठित है ?" याज्ञवल्क्य बोले—"व्यान में।" शाकल्य ने पूछा—"व्यान किसमें प्रतिष्ठित है ?" याज्ञवल्क्य ने कहा—"उदान में।" शाकल्य ने पूछा—"और उदान किसमें प्रतिष्ठित है ?" याज्ञवल्क्य ने कहा—"समान में। यह आत्मा 'नेति नेति' कहकर ही बताया जा सकता है। वह पकड़ने योग्य नहीं है, क्योंकि वह पकड़ा नहीं जा सकता। वह अक्षीण (अक्षय) है, क्योंकि उसका क्षय नहीं होता। वह असंग है, क्योंकि वह कहीं चिपकता नहीं। वह बद्ध नहीं है, वह दुःखी नहीं होता, वह किसी से मारा नहीं जा सकता। ये आठ निवासस्थान हैं, आठ लोक हैं, आठ देव हैं, आठ पुरुष हैं। इन आठ पुरुषों को ठीक तरह से जान लेने पर अपनी बुद्धि में इकट्ठा करके उपाधि के धर्मों को मनुष्य पार कर जाता है। उसका ज्ञान उपनिषदों से ही मिलता है। उस परम पुरुष के बारे में मैं तमसे पूछता हूँ (हे शाकल्य !) यदि वह तुम मुझे नहीं समझा पाओगे, तो तुम्हारा मस्तक नीचे गिर पड़ेगा।" शाकल्य तो उस (औपनिषद् पुरुष को) जानता नहीं था इसलिए उसका मस्तक नीचे गिर पड़ा। चोर लोग तो (कुछ और होगा ऐसा मानकर) उसकी हड्डियाँ तक उठा ले गए।

अथ होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते स मा पृच्छतु सर्वे वा मा पृच्छत यो वः कामयते तं वः पृच्छामि सर्वान्वा वः पृच्छामीति ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥27॥

फिर उन्होंने (याज्ञवल्क्य ने) कहा—"हे पूजनीय ब्राह्मणो ! आपमें से जिस किसी की भी इच्छा हो वह मुझसे प्रश्न पूछे या आप सभी पूछें। अथवा तो मैं आपमें से किसी एक से या आप सभी से प्रश्न पूछूँ।" पर ब्राह्मणों की ऐसा कुछ करने की हिम्मत नहीं पड़ी।

तान् हैतैः श्लोकैः पप्रच्छ–

यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा।
तस्य लोमानि पर्णानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः ॥(1)॥

फिर याज्ञवल्क्य ने उनसे इन श्लोकों के द्वारा उनसे पूछा—

"वृक्ष जिन विशालता आदि गुणों से युक्त है, इसी प्रकार पुरुष (जीव का शरीर) भी तो वैसा ही (उन्हीं गुणों से सम्पन्न) होता है, यह बात बिल्कुल सही है। पुरुष के लोम (रोंगटे) होते हैं, और वृक्ष के पत्ते होते हैं। पुरुष के बाहर त्वचा होती है, तो वृक्ष के बाहर में छिलका होता है।

त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्यन्दि त्वच उत्पटः।
तस्मात्तदा तृण्णात्प्रैति रसो वृक्षादिवाहतात् ॥(2)॥

इस पुरुष की त्वचा में से ही लहू निकलता है वैसे ही वृक्ष के छिलके से रस द्रवित होता है। इससे (इस साम्य से) काटे हुए वृक्ष में से जैसे रस निकलता है, वैसे ही जख्मी पुरुष से लहू निकलता है।

माꣳसान्यस्य शकराणि किनाटꣳ स्नाव तत्स्थिरम्।
अस्थीन्यन्तरतो दारूणि मज्जा मज्जोपमा कृता ॥(3)॥

मनुष्य के शरीर में मांस होता है, तो वृक्ष में भी छिलके का भीतर का भाग (शकर), तथा (रेशे) उसके भी भीतर का भाग (किनाट) होता है। वह स्थिर है। पुरुष के स्नायुजाल के भीतर जैसे हड्डियाँ होती हैं, वैसे ही वृक्ष में किनाट (रेशे) आदि के भीतर काष्ठ होते हैं। मज्जा तो दोनों में ही मज्जा-रूप में निश्चित की गई है।

यद्वृक्षो वृक्णो रोहति मूलान्नवतरः पुनः।
मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥(4)॥

वृक्ष के काटे जाने पर भी वह मूल में से नए सिरे से अंकुरित होता है, उसी तरह मृत्यु के द्वारा काटे जाने पर भी मनुष्य किस मूल में से फिर से अंकुरित होता है (उग निकलता है) ?

रेतस इति मा वोचत जीवतस्तत्प्रजायते।
धानरुह इव वै वृक्षोऽञ्जसा प्रेत्यसम्भवः ॥(5)॥

ऐसा मत कहो कि वह वीर्य से उत्पन्न होता है। क्योंकि वीर्य तो जीवित मनुष्य से ही उत्पन्न होता है। पुरुष की तरह वृक्ष भी बीज से ही उत्पन्न होता है, परन्तु वह तो नष्ट होने के बाद भी फिर-फिर से उत्पन्न हुआ करता है, जबकि पुरुष तो मरने के बाद फिर जीवित नहीं होता।

यत्समूलमावृहेयुर्वृक्षं न पुनराभवेत्।
मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥(6)॥

यदि वृक्ष को मूलसहित उखाड़ दिया जाए, तो वह फिर से नहीं उगता। उसी प्रकार यदि मृत्यु मनुष्य को काट डाले, तो फिर वह किस मूल से उगेगा ?

जात एव न जायते को न्वेवं जनयेत्पुनः।
विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणं तिष्ठमनस्य तद्विद इति ॥(7)28॥
इति नवमं ब्राह्मणम्॥
इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयोऽध्यायः ॥3॥

(हे ब्राह्मणो !) यदि आप ऐसा मानें कि "वह पुरुष तो उत्पन्न हो ही गया है, इससे वह फिर से उत्पन्न नहीं होता।'—तो वह ठीक नहीं है। वह फिर से जन्मता तो है ही। तो (मैं पूछता हूँ कि—) उसे कौन जन्म देता है ?" (याज्ञवल्क्य के प्रश्न का उत्तर जब ब्राह्मण लोग न दे सके, तब याज्ञवल्क्य ने स्वयं उत्तर देते हुए कहा कि—) "ब्रह्म विज्ञानरूप है, आनन्दरूप है, वह दानी (त्यागी) यजमान की परम गति है। वह परमज्ञानी (ब्रह्मवेत्ता) का चरम लक्ष्य है।

(यहाँ नौवाँ ब्राह्मण पूरा हुआ।)

यहाँ बृहदारण्यकोपनिषद् में तीसरा अध्याय समाप्त होता है।

❋

अथ चतुर्थोऽध्यायः

प्रथमं ब्राह्मणम्

ॐ जनको ह वैदेह आसाञ्चक्रेऽथ ह याज्ञवल्क्य आवव्राज तꣳ होवाच याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः पशूनिच्छन्नण्वन्तानीत्युभयमेव सम्राडिति होवाच ॥1॥

विदेह जनक आसन पर बैठे हुए थे तब उनके पास याज्ञवल्क्य आए। उन याज्ञवल्क्य से जनक ने कहा—"हे याज्ञवल्क्य ! किस हेतु से यहाँ आप आए हैं ? क्या पशुओं की इच्छा से आए हैं अथवा सूक्ष्म वस्तु के निर्णायक प्रश्नों को सुनने के लिए आए हैं ?" तब याज्ञवल्क्य ने कहा—"हे राजा ! दोनों के लिए आया हूँ।"

यत्ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे जित्वा शैलिनिर्वाग्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छैलिनिरब्रवीद्वाग्वै ब्रह्मेत्यवदतो हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य। वागेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रज्ञेत्येनदुपासीत का प्रज्ञा याज्ञवल्क्य वागेव सम्राडिति होवाच वाचा वै सम्राड् बन्धुः प्रज्ञायत ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टꣳ हुतमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि वाचैव सम्राट् प्रज्ञायन्ते वाग्वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं वाग्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥2॥

याज्ञवल्क्य ने आगे कहा—"यदि किसी ने तुम्हें किसी सत्य की बात बताई हो, तो हम सुनना चाहते हैं।" तब जनक बोले—"शिलिनपुत्र जित्वा ने मुझे कहा था कि 'वाणी' ही ब्रह्म है।" तब याज्ञवल्क्य बोले—"जैसे कोई मातावाला, पितावाला, आचार्यवाला कहे, वैसा ही तुम्हें शिलिनपुत्र जित्वा ने बताया कि 'वाणी ब्रह्म है।' क्योंकि जो मनुष्य बोल ही न सकता हो, उसकी दशा कैसी होती है ? पर उस ब्रह्म का निवासस्थान क्या है, वह किसके आधार पर टिका हुआ है, आदि उसने तुम्हें बताया है क्या ?" जनक ने कहा—"नहीं जी !" तब याज्ञवल्क्य ने कहा—"तब तो वह ब्रह्म का केवल एक ही अंश हुआ।" तब जनक बोले—"तो हे याज्ञवल्क्य ! आप मुझे वह समझाइए।" तब याज्ञवल्क्य बोले—"वाणी ही उसका निवासस्थान है, आकाश उसका आधार है, उस ब्रह्म की प्रज्ञा (ज्ञान) के रूप में उपासना करनी चाहिए।" तब जनक ने पूछा—"हे याज्ञवल्क्य ! प्रज्ञा क्या है ?" तब याज्ञवल्क्य बोले—"हे सम्राट् ! वाणी ही प्रज्ञा है। हे सम्राट् ! वाणी से ही मित्र को पहचाना जा सकता है। ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, इतिहास, पुराण, विद्या, उपनिषदें, श्लोक, सूत्र, टीकाएँ, भाष्य, यज्ञ, होम, अन्य को खिलाया गया अन्न, पिलाया हुआ पानी, यह लोक, परलोक, और इन सब प्राणियों को वाणी से ही जाना जा सकता है। हे सम्राट् ! वाणी परब्रह्म ही है, ऐसा जानकर जो उसकी उपासना करता है, तो वाणी कभी उसका त्याग नहीं करती। सभी प्राणी उसको उपहार आदि देते हैं। वह देव बनकर देवों के पास जाता है।" तब विदेह के राजा जनक ने कहा—

"मैं आपको हाथी जैसे बैल उत्पन्न करनेवाली हजार गायों का झुण्ड देता हूँ।" तब याज्ञवल्क्य ने कहा कि—"मेरे पिता का ऐसा मत था कि शिष्य को पूरी शिक्षा दिए बिना उससे धन नहीं लेना चाहिए।"

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्म उदङ्कः शौल्बायनः प्राणो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छौल्बायनोऽब्रवीत्प्राणो वै ब्रह्मेत्यप्राणतो हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य प्राण एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रियमित्येनदुपासीत का प्रियता याज्ञवल्क्य प्राण एव सम्राडिति होवाच प्राणस्य वै सम्राट् कामायायाज्यं याजयत्यप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णात्यपि तत्र वधाशङ्कं भवति यां दिशमेति प्राणस्यैव सम्राट् कामाय प्राणो वै समाट् परमं ब्रह्म नैनं प्राणो जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवंविद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥3॥

याज्ञवल्क्य ने फिर कहा—"तुम्हें जिस किसी ने (ज्ञान की बात) बताई हो, उसे हम सुनना चाहते हैं।" जनक बोले—"शुल्वपुत्र उदक ने मुझसे कहा था कि—'प्राण' ब्रह्म है।" तब याज्ञवल्क्य बोले—"जैसे कोई मातावाला, पितावाला, आचार्यवाला मनुष्य कहता हो, वैसे ही तुम्हें शुल्वपुत्र उदक ने बताया है कि 'प्राण ब्रह्म है।' क्योंकि यदि मनुष्य में प्राण न हो तो उसकी कैसी दशा होती ? परन्तु इस प्राण का निवासस्थान क्या है और वह किसके आधार पर टिका है, वह तुम्हें उसने बताया है क्या ?" जनक बोले—"नहीं जी", तब याज्ञवल्क्य बोले—"सम्राट् ! तब तो वह ब्रह्म का एक अंश ही हुआ !" तब जनक बोले—"हे याज्ञवल्क्य ! तो आप मुझे यह बताइए।" तब याज्ञवल्क्य बोले—"प्राण उसका निवासस्थान है, और आकाश उसका आधार है। उस ब्रह्म की प्रिय के रूप में उपासना करनी चाहिए।" जनक बोले—"हे याज्ञवल्क्य ! वह प्रिय क्या है ?" याज्ञवल्क्य बोले—"हे सम्राट् ! प्राण ही प्रिय है। हे सम्राट् ! प्राण को टिकाए रखने के लिए ही मनुष्य यज्ञ के अनधिकारी को भी यज्ञ करवा देते हैं, अयोग्य दाता से भी दान ले लेते हैं। हे सम्राट् ! मनुष्य प्राण टिकाने के लिए ही तो वह जिस दिशा में वध की शंका होती है, उस दिशा की ओर भी जाता है। हे सम्राट् ! 'प्राण परम ब्रह्म है' ऐसा जानकर जो मनुष्य उसकी उपासना करता है उसे प्राण कभी नहीं त्यागता है। सभी प्राणी उसे उपहारादि देकर उसका उपकार करते हैं। वह दैव बनकर देवों के पास जाता है"। तब विदेहराज जनक ने कहा—"जिन गायों से हाथी के आकार वाले बैल उत्पन्न होते हैं, ऐसी हजार गायें मैं आपको देता हूँ।" तब याज्ञवल्क्य बोले—"मेरे पिता ऐसा मानते थे कि शिष्य को पूर्ण शिक्षा दिए बिना उसके पास से कुछ लेना नहीं चाहिए।"

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे बर्कुर्वार्ष्णश्चक्षुर्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्वार्ष्णोऽब्रवीच्चक्षुर्वै ब्रह्मेत्यपश्यतो हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य चक्षुरेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा सत्यमित्येनदुपासीत का सत्यता याज्ञवल्क्य चक्षुरेव सम्राडिति होवाच चक्षुषा वै सम्राट् पश्यन्तमाहुरद्राक्षीरिति स आहाद्राक्षमिति तत्सत्यं

भवति चक्षुर्वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं चक्षुर्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभः सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नानुशिष्य हरेतेति ॥4॥

याज्ञवल्क्य फिर बोले—"तुम्हें और किसी ने कुछ ज्ञान की बात बताई हो, तो हम सुनना चाहते हैं।" तब जनक बोले—"वृष्ण-पुत्र बर्कु ने मुझसे कहा है कि—"चक्षु ही ब्रह्म है।" तब याज्ञवल्क्य बोले—"जैसे मातावाला, पितावाला, आचार्यवाला पुरुष कहता है, उसी तरह वृष्णपुत्र ने तुम्हें बताया है कि चक्षु ही ब्रह्म है। न देखनेवाले की कैसी दशा होती है ? परन्तु उसने उसका निवासस्थान और उसका आधार क्या है, वह तुम्हें बताया है क्या ?" जनक बोला—"नहीं जी।" तब याज्ञवल्क्य बोले—"तब तो हे सम्राट्! वह तो ब्रह्म का एक अंश ही हुआ।" तब जनक ने कहा—"हे याज्ञवल्क्य! तब आप ही मुझे यह समझाइए।" तब याज्ञवल्क्य ने कहा—"चक्षु ही इसका निवासस्थान है और आकाश उसका आधार है। उसे सत्य मानकर उसकी उपासना करनी चाहिए।" तब जनक बोले—"वह सत्यता क्या है याज्ञवल्क्य!" तब याज्ञवल्क्य बोले—"हे सम्राट्! चक्षु ही तो (सत्यता) है, क्योंकि आँख से देखनेवाले से यदि कोई पूछे कि—"क्या तुमने देखा ?" और यदि वह उत्तर दे कि—'हाँ देखा', तो वह सत्य साबित होता है। हे सम्राट्! 'चक्षु ही परम ब्रह्म है' ऐसा जानने वाले उपासक का चक्षु कभी त्याग नहीं करता है, सभी प्राणी उसे उपहार देकर उसका उपकार करते हैं। वह देव होकर देवों से मिलता है।" तब जनक वैदेह ने कहा—"हाथी के आकार वाले बैलों को उत्पन्न करनेवाली हजार गायें मैं आपको देता हूँ।" तब याज्ञवल्क्य ने कहा—"मेरे पिता मानते थे कि पूर्ण शिक्षा दिए बिना शिष्य से कुछ भी लेना नहीं चाहिए।

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे गर्दभीविपीतो भारद्वाजः श्रोत्रं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्भारद्वाजोऽब्रवीच्छ्रोत्रं वै ब्रह्मेत्यशृण्वतो हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य श्रोत्रमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽनन्त इत्येनदुपासीत कानन्तता याज्ञवल्क्य दिश एव सम्राडिति होवाच तस्माद्वै सम्राडपि यां कां च दिशं गच्छति नैवास्या गच्छत्यनन्ता हि दिशो दिशो वै सम्राट् श्रोत्रꣳ श्रोत्रं वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनꣳ श्रोत्रं जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नानुशिष्य हरेतेति ॥5॥

याज्ञवल्क्य ने कहा—"जिस किसी ने तुम्हें सत्य के बारे में बताया हो, वह हम सुनना चाहते हैं।" तब जनक ने कहा—"भारद्वाज गोत्र के गर्दभीविपीत ने मुझे बताया है कि 'कान ब्रह्म है।' याज्ञवल्क्य ने कहा—"जैसे मातावाला, पितावाला, आचार्यवाला मनुष्य कहता हो, वैसे ही भरद्वाज गोत्र के गर्दभीविपीत ने तुम्हें बताया कि 'कान ब्रह्म है।' क्योंकि नहीं सुनने वाले की कैसी दशा होती है ? परन्तु उस ब्रह्म का निवासस्थान कहाँ है, उसका आधार क्या है, इसके बारे में बताया है क्या ?" जनक बोले—"वह तो नहीं कहा था।" तब याज्ञवल्क्य बोले—'हे सम्राट्! वह तो ब्रह्म का एक ही अंश हुआ"। तब जनक बोले—"हे याज्ञवल्क्य! तब अब आप मुझे इस विषय में समझाइए।" तब

याज्ञवल्क्य बोले—"कान उसका निवासस्थान है, आकाश उसका आधार है। उस ब्रह्म को 'अनन्त' मानकर उसकी उपासना करनी चाहिए।" तब जनक ने कहा—"हे याज्ञवल्क्य! वह अनन्तता क्या है ?" याज्ञवल्क्य बोले—"हे सम्राट्! दिशाएँ ही अनन्तता है। इसीलिए हे सम्राट्! मनुष्य यदि किसी भी दिशा में जाए, तो भी उसके अन्त तक नहीं पहुँच सकता। क्योंकि दिशाओं का कोई अन्त ही नहीं है। हे सम्राट्! दिशाएँ ही कान हैं। जो मनुष्य 'कान ही ब्रह्म है'—ऐसा समझकर उसकी उपासना करता है, उसे कान कभी नहीं छोड़ते। सभी प्राणी उसे उपहार देते हैं। वह देव बनकर देवों के पास जाता है।" तब विदेह के राजा जनक ने कहा—"हाथी के आकार वाले बैल उत्पन्न करनेवाली हजार गायें मैं देता हूँ।' तब याज्ञवल्क्य ने कहा—"मेरे पिता ऐसा मानते थे कि शिष्य को पूर्ण शिक्षा दिये बिना उससे कुछ भी लेना नहीं चाहिए।"

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे सत्यकामो जाबालो मनो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तज्जाबालोऽब्रवीन्मनो ब्रह्मेत्यमनसो हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य मन एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽऽनन्द इत्येनदुपासीत का आनन्दता याज्ञवल्क्य मन एव सम्राडिति होवाच मनसा वै सम्राट् स्त्रियमभिहार्यते तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो जायते स आनन्दो मनो वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं मनो जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवंविद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नानुशिष्य हरेतेति ॥6॥

याज्ञवल्क्य बोले—"जिस किसी ने तुम्हें सत्य के बारे में कुछ कहा हो, उसे हम सुनना चाहते हैं"। तब जनक बोले—"सत्यकाम जाबाल ने कहा है कि 'मन ब्रह्म है।" तब याज्ञवल्क्य बोले—"जैसे मातावाला, पितावाला, आचार्यवाला मनुष्य कहता है, वैसे ही वह जाबाल बोला है कि 'मन ही ब्रह्म है।' मनरहित मनुष्य की कैसी दशा होती है ? परन्तु, उसने यह बताया कि उसका निवासस्थान कहाँ है और उसका आधार क्या है ? जनक बोले—"वह तो नहीं बताया!" तब याज्ञवल्क्य बोले—"तब तो हे सम्राट्! वह ब्रह्म का एक ही अंश हुआ।" तब जनक बोले—"आप ही मुझे इस बारे में कहिए हे याज्ञवल्क्य।" तब याज्ञवल्क्य बोले—"मन ही उसका निवासस्थान है और आकाश उसका आधार है। इसकी 'आनन्द' रूप में उपासना करनी चाहिए।" तब जनक ने पूछा—"हे याज्ञवल्क्य! आनन्दता क्या है ?" याज्ञवल्क्य ने कहा—"हे सम्राट्! वह मन ही है। मन से ही मनुष्य स्त्री के पास जाता है और उसकी प्रार्थना करता है। उसके द्वारा अपने जैसा ही पुत्र उत्पन्न होता है। हे सम्राट्! वह आनन्दस्वरूप है। मन को ही परब्रह्म मानकर जो मनुष्य उसकी उपासना करता है उसे मन कभी छोड़ता नहीं। सभी प्राणी उसे उपहार देते हैं। वह देव बनकर देवों के पास जाता है।" तब विदेहराज जनक ने कहा—"हाथी के आकार वाले बैल उत्पन्न करनेवाली एक हजार गायें मैं आपको देता हूँ।" तब याज्ञवल्क्य बोले—"मेरे पिता ऐसा मानते थे कि शिष्य को पूर्ण शिक्षा दिए बिना उससे कुछ नहीं लेना चाहिए।"

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यो हृदयं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छाकल्योऽब्रवीद्धृदयं

वै ब्रह्मेत्यहृदयस्य हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य हृदयमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा स्थितिरित्येनदुपासीत का स्थितता याज्ञवल्क्य हृदयमेव सम्राडिति होवाच हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानामायतनꣳ हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा हृदये ह्येव सम्राट् सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठितानि भवन्ति हृदयं वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनꣳ हृदयं जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नानुशिष्य हरेतेति ॥7॥

इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

याज्ञवल्क्य ने कहा—जिस किसी ने तुम्हें सत्य के विषय में जो कुछ कहा हो उसे हम सुनना चाहते हैं। जनक बोले—"शकलपुत्र विदग्ध ने मुझसे कहा था कि हृदय ही ब्रह्म है।" याज्ञवल्क्य ने कहा—"जैसे कोई मातृमान, पितृमान, आचार्यवान कहता हो, उसी तरह उस शाकल्य ने तुमसे कह दिया है कि 'हृदय ही ब्रह्म है'। हृदयविहीन की कैसी दशा होती है ? परन्तु, उसने क्या तुम्हें उसके निवासस्थान और आधार के बारे में कुछ कहा है ?" जनक बोला—"नहीं जी।" तब याज्ञवल्क्य बोले—"हे सम्राट् ! वह तो ब्रह्म का एक ही अंश हुआ।" तब जनक बोले—"तो आप उसे मेरे लिए कह दीजिए।" तब याज्ञवल्क्य ने कहा—"हृदय ही उसका निवासस्थान है, और आकाश उसका आधार है। उस ब्रह्म की स्थिरता के रूप में उपासना करनी चाहिए।" तब जनक ने पूछा—"वह स्थिरता का क्या अर्थ है ?" याज्ञवल्क्य बोले—"हे सम्राट् ! हृदय ही स्थिरता है। हृदय ही प्राणीमात्र का निवासस्थान है। हे सम्राट् ! जो मनुष्य हृदय को परब्रह्म मानकर उसकी उपासना करता है, उसे हृदय कभी छोड़ता नहीं। सभी प्राणी उसे उपहार देते हैं, वह देव होकर देवों से मिल जाता है।" तब विदेहराज जनक ने कहा—"हाथी के आकार वाले बैल उत्पन्न करनेवाली हजार गायें मैं तुम्हें देता हूँ।" तब याज्ञवल्क्य बोले—"मेरे पिता का यह मत था कि शिष्य को पूरी शिक्षा दिए बिना उससे कुछ भी नहीं लेना चाहिए"।

(यहाँ पहला ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

द्वितीयं ब्राह्मणम्

जनको ह वैदेहः कूर्चादुपावसर्पन्नुवाच नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्यानु मा शाधीति स होवाच यथा वै सम्राण्महान्तमध्वानमेष्यन् रथं वा नावं वा समाददीतैवमेवैताभिरुपनिषद्भिः समाहितात्मास्येवं वृन्दारक आढ्यः सन्नधीतवेद उक्तोपनिषत्क इतो विमुच्यमानः क्व गमिष्यसीति नाहं तद् भगवन्वेद यत्र गमिष्यामीत्यथ वै तेऽहं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवानिति ॥1॥

राजा जनक विशिष्ट आसन पर से उठकर उन (याज्ञवल्क्य) के पास जाकर प्रणाम करके बोले—"हे याज्ञवल्क्य ! आपको नमस्कार हो। मुझे ज्ञानोपदेश दीजिए।" याज्ञवल्क्य ने कहा—"हे सम्राट् ! लम्बी यात्रा पर जाने का इच्छुक आदमी जैसे रथ या नाव को धारण करता है, वैसे ही तुम

इन उपनिषदों से प्रामाणित प्राण आदि ब्रह्म की उपासना करके गूढ ज्ञान से समाहित चित्तवाले हुए हो। (अर्थात् आत्मा में एकाग्र चित्तवाले हुए हो)। इसीलिए तुम सम्माननीय हो, धनिक हो, वेदाभ्यासी हो, गुरुओं के द्वारा तुम्हें उपनिषदों का ज्ञान दिया गया है। परन्तु तुम क्या यह जानते हो कि तुम इस देह में से छूटकर कहाँ जाओगे ?" जनक ने कहा—"नहीं भगवन् ! मुझे पता नहीं कि मैं कहाँ जाऊँगा।" तब याज्ञवल्क्य ने कहा—"मैं तुम्हें बतलाऊँगा कि तुम कहाँ जाओगे।" तब जनक ने कहा—"कहिए भगवन् !"

इन्धो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तं वा एतमिन्धꣳ सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः ॥2॥

याज्ञवल्क्य ने कहा—दाहिनी आँख में जो (चेतन) पुरुष रहता है, वह 'इन्ध' नाम का है। वह है तो 'इन्ध' ही, परन्तु लोग उसे 'इन्द्र' ऐसे परोक्ष (गूढ) अर्थवाले नाम से कहते हैं। मानो देवों को गूढ अर्थ वाले नाम ही पसन्द आते हों और स्पष्ट अर्थवाले नामों से वे द्वेष करते हों ऐसा लगता है।

अथैतद्वामेऽक्षणि पुरुषरूपमेषास्य पत्नी विराट् तयोरेष सꣳस्तावो य एषोऽन्तर्हृदय आकाशोऽथैनयोरतदन्नं य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डोऽथैनयोरेतत्प्रावरणं यदेतदन्तर्हृदये जालकमिवाथैनयोरेषा सृतिः संचरणी यैषा हृदयादूर्ध्वा नाड्युच्चरति यथा केशः सहस्रधा भिन्न एवमस्यैता हिता नाम नाड्योऽन्तर्हृदये प्रतिष्ठिता भवन्त्येताभिर्वा एतदास्रवदास्रवति तस्मादेष प्रविविक्ताहारतर इवैव भवत्यस्माच्छारीरादात्मनः ॥3॥

बायीं आँख में जो मनुष्यरूप है, वह उसकी पत्नी विराज है। हृदय में जो आकाश (खाली स्थान) है वह इन दोनों का मिलनस्थान है। और हृदय में जो यह लहू का पिण्ड है, वह उन दोनों का अन्न (खाद्य) है। और हृदय में जो यह जाल जैसा है, वह उन दोनों की ओढ़ने की चादर है। और हृदय से जो नाड़ी ऊपर जाती है वह उन दोनों का घूमने का रास्ता है। और बाल के सहस्र भाग जैसी सूक्ष्म हिता नाम की जो नाड़ियाँ हृदय के भीतर हैं, इन्हीं के द्वारा ग्रहण किये गये अन्न का प्रवाह सम्पूर्ण शरीर में होता है, इसलिए बाहर के इस शरीररूपी आत्मा से उस भीतर के आत्मा को अधिक स्वच्छ आहार मिलता है।

तस्य प्राची दिक् प्राञ्चः प्राणा दक्षिणा दिग्दक्षिणे प्राणाः प्रतीची दिक् प्रत्यञ्चः प्राणा उदीची दिगुदञ्चः प्राणा ऊर्ध्वा दिगूर्ध्वाः प्राणा अवाची दिगवाञ्चः प्राणाः सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो नहि गृह्यतेऽशीर्यो नहि शीर्यतेऽसङ्गो नहि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यत्यभयं वै जनक प्राप्तोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः स होवाच जनको वैदेहोऽभयं त्वा गच्छताद्याज्ञवल्क्य यो नो भगवन्नभयं वेदयसे नमस्तेऽस्त्विमे विदेहा अयमहमस्मि ॥4॥

इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

पूर्व दिशा इस आत्मा का पूर्वीय प्राण है, दक्षिण दिशा उसका दक्षिण का प्राण है, पश्चिम दिशा उसका पश्चिमी प्राण है, उत्तर दिशा उसका उत्तरी प्राण है, ऊपर की दिशा उसका ऊपर का प्राण है, निचली दिशा उसका निचला प्राण है, सभी दिशाएँ उस आत्मा के अलग-अलग प्राण हैं। वह आत्मा

'नेति नेति' कहकर ही बताया जा सकता है। वह पकड़ने योग्य नहीं है, इसलिए पकड़ा नहीं जा सकता, वह क्षययोग्य नहीं है इसलिए वह क्षीण नहीं होता, वह असंग है इसलिए कहीं आसक्त नहीं होता, वह विनाश्य नहीं है, उसको कुछ दुःख नहीं होता। वह कभी भी नष्ट नहीं होता। तुम निर्भय हो गए हो जनक !''—ऐसा याज्ञवल्क्य ने कहा। तब विदेह के राजा जनक ने कहा—''याज्ञवल्क्य ! आप भी निर्भय हों। क्योंकि आप ही तो हमें उस अभयरूप ब्रह्म का ज्ञान देते हैं। इसलिए मैं आपको वन्दन करता हूँ। यह रहा विदेह देश और यह रहा मैं।'' (सब आपका ही है।)

(यहाँ दूसरा ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

तृतीयं ब्राह्मणम्

जनकꣳ ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम स मेने न वदिष्य इत्यथ ह यज्जन-
कश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदाते तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ
स ह कामप्रश्नमेव वव्रे तꣳहास्मै ददौ तꣳ ह सम्राडेव पूर्वं पप्रच्छ ॥1॥

विदेहराज जनक के यहाँ याज्ञवल्क्य गए। उन्होंने 'मैं नहीं बोलूँगा'—ऐसा सोच तो रखा था। परन्तु एकबार जनक और याज्ञवल्क्य अग्निहोत्र के सम्बन्ध में बातें कर रहे थे, तब याज्ञवल्क्य ने जनक को वरदान दिया था तब जनक ने मनचाहा वर (कि मैं आपसे कभी कुछ भी प्रश्न पूछ सकता हूँ) माँग लिया था और याज्ञवल्क्य ने यह वरदान उसे दिया था। इसलिए राजा ने ही पहला प्रश्न पूछा।

याज्ञवल्क्य किंज्योतिरयं पुरुष इति आदित्यज्योतिः सम्राडिति होवाचा-
दित्येनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येमेवैतद्याज्ञ-
वल्क्य ॥2॥

''हे याज्ञवल्क्य ! यह मनुष्य किस तेज से युक्त है ?'' याज्ञवल्क्य बोले—''आदित्य (सूर्य) के तेज से ही। क्योंकि सूर्य के तेज से ही मनुष्य बैठता है, चलता-फिरता है, काम करता है और वापस लौटता है।'' तब जनक ने कहा—''ठीक है याज्ञवल्क्य ! वह ऐसा ही है।''

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किंज्योतिरेवायं पुरुष इति चन्द्रमा
एवास्य ज्योतिर्भवतीति चन्द्रमसैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते
विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥3॥

''हे याज्ञवल्क्य ! सूर्य के अस्त होने पर यह मनुष्य किस तेज से युक्त होता है ?'' याज्ञवल्क्य ने कहा—''चन्द्र के तेज से ही। क्योंकि चन्द्रमा ही इसकी ज्योति है। चन्द्र के तेज से ही मनुष्य बैठता है, चलता-फिरता है, काम करता है, वापस लौटता है।'' तब जनक ने कहा—''ऐसा ही है याज्ञवल्क्य !''

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते किंज्योतिरेवायं पुरुष
इत्यग्निरेवास्य ज्योतिर्भवतीत्यग्निनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म
कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥4॥

जनक ने फिर पूछा—''हे याज्ञवल्क्य ! सूर्य अस्त हो जाए और चन्द्र भी अस्त हो जाए तब यह पुरुष (मनुष्य) किस तेज से युक्त होता है ?'' याज्ञवल्क्य बोले—''अग्निरूप तेज से युक्त होता

है। अग्नि के तेज से ही मनुष्य बैठता है, चलता-फिरता है, काम करता है और वापिस आता है।'' तब जनक ने कहा—''ऐसा ही है याज्ञवल्क्य !''

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ किंज्योति-
रेवायं पुरुष इति वागेवास्य ज्योतिर्भवतीति वाचैवायं ज्योतिषास्ते
पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति तस्माद्वै सम्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न
विनिर्ज्ञायतेऽथ यत्र वागुच्चारयत्युपैव तत्र न्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञव-
ल्क्य ॥5॥

जनक ने आगे पूछा—''हे याज्ञवल्क्य ! सूर्य अस्त हो जाए, चन्द्र अस्त हो जाए, अग्नि शान्त हो जाए, तब यह मनुष्य किस तेज से युक्त होता है ?'' याज्ञवल्क्य ने कहा—''तब वाणी ही इसका तेज होती है; वाणीरूप तेज से ही पुरुष बैठता है, चलता-फिरता है, काम करता है, और वापिस लौट सकता है। हे सम्राट् ! अपना हाथ भी जब स्पष्ट रूप से देखा नहीं जा सकता, तब (घोर अंधकार में भी) जब कहीं कुछ आवाज हो, तो मनुष्य वहाँ सीधा चला जाता है।'' तब जनक ने कहा—''याज्ञवल्क्य ! ठीक है, वह ऐसा ही है''।

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां
वाचि किंज्योतिरेवायं पुरुष इत्यात्मैवास्य ज्योतिर्भवतीत्यात्मनैवायं
ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति ॥6॥

जनक ने और पूछा—''हे याज्ञवल्क्य ! सूर्य जब अस्त हो जाता है, चन्द्र भी अस्त हो जाता है, अग्नि शान्त हो जाती है, वाणी भी शान्त हो जाती है, तब यह मनुष्य किस ज्योति से युक्त होता है ?'' तब याज्ञवल्क्य ने उत्तर दिया—''आत्मा के तेज से युक्त होता है; वही उसका प्रकाश है। आत्मा के तेज से ही वह बैठता है, घूमता-फिरता है, काम करता है, वापिस आता है।

कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः स
समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीव स हि स्वप्नो
भूत्वेमं लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणि ॥7॥

जनक ने पूछा—''वह आत्मा कौन-सा है ? याज्ञवल्क्य ने कहा—''जो (चेतन) पुरुष विज्ञानरूप शरीर में इन्द्रियों के बीच रहता है और हृदय में तेजरूप से रहता है, सर्वदा एक-सा रहता है, वह इस लोक और परलोक में घूमता-फिरता रहता है। वह मानो ध्यान करता हो, घूमता-फिरता हो ऐसा भास होता है; स्वप्नावस्था में वह इस लोक को पार कर चला जाता है अर्थात् मृत्यु के सभी रूपों का अतिक्रमण कर लेता है।

स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमानः पाप्मभिः सꣳसृज्यते
स उत्क्रामन् म्रियमाणः पाप्मनो विजहाति ॥8॥

वह आत्मा जब जन्म लेता है अर्थात् शरीर धारण करता है, तब वह पाप से जुड़ जाता है। और जब देह छोड़ देता है (मर जाता है) तब (देहेन्द्रियादि) पापों को छोड़ जाता है।

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च
सन्ध्यं तृतीयꣳ स्वप्नस्थानं तस्मिन्सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने
पश्यतीदं च परलोकस्थानं च। अथ यथाक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति

तमाक्रममाक्रम्योभयान् पाप्मन आनन्दाꣳश्च पश्यति य यत्र प्रस्वपित्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामुपादाय स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति ॥9॥

इस पुरुष के (आत्मा के) दो ही स्थान हैं। एक यह लोक और दूसरा परलोक। तीसरा स्वप्नस्थान उन दोनों की सन्धि का स्थान है। उस बीच के स्थान में खड़ा रहकर यह आत्मा इन दोनों स्थानों (इस लोक और परलोक को) देख सकता है। और यह आत्मा, परलोक में जाने के लिए जिन साधनों से सम्पन्न होता है, उन साधनों का आश्रय लेकर पाप और आनन्द—दोनों को देख सकता है। वह जब स्वप्नावस्था में होता है, तब इस सर्वांशों से पूर्ण जगत् का कुछ अंश ले जाता है, और तोड़ता-फोड़ता है और कुछ नया बना भी देता है और अपने तेज से, अपने प्रकाश से स्वप्नसृष्टि रच देता है। इस स्थिति में आत्मा अपने ही तेज से प्रकाशित होता है।

न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान्रथयोगान्पथः सृजते न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्त्यथानन्दान् प्रमुदः सृजते न तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्त्यथ वेशान्तान् पुष्करिणीः स्रवन्तीः सृजते स हि कर्ता ॥10॥

वहाँ (स्वप्नावस्था में) न तो रथ होते हैं, न घोड़े ही होते हैं, मार्ग भी तो नहीं होते। यह आत्मा स्वयं रथ, घोड़े और रास्ते उत्पन्न कर देता है। वहाँ स्वप्नावस्था में न तो आनंद होते हैं, न मोद और प्रमोद ही होता है। पर आत्मा स्वयं आनन्द और मोद को उत्पन्न कर देता है। उस स्वप्नावस्था में तालाब, सरोवर या नदी जैसा कुछ भी नहीं होता, परन्तु आत्मा ही तालाबों, सरोवरों और नदियों को पैदा कर देता है।

तदेते श्लोका भवन्ति।
स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्याऽसुप्तः सुप्तानभिचाकशीति।
शुक्रमादाय पुनरेति स्थानꣳ हिरण्मयः पुरुष एकहꣳसः ॥11॥

इस विषय में ये श्लोक हैं—स्वप्न द्वारा शरीर को निश्चेष्ट करके स्वयं असुप्त रहकर यह आत्मा सोए हुए सब पदार्थों को प्रकाशित कर देता है। फिर शुद्ध इन्द्रियमात्रारूप को लेकर अपने स्थान में आ जाता है। यह आत्मा तेजस्वी है, अकेला है और अमर है।

प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा।
स ईयतेऽमृतो यत्र कामꣳहिरण्मयः पुरुष एकहꣳसः ॥12॥

यह अमर, तेजस्वी आत्मा अकेला ही घूमता है। यह प्राण से निम्न कोटि के घोंसले जैसे शरीर की रक्षा करता है। और स्वयं घोसले से बाहर चलकर घूमने जाया करता है। वह स्वयं अमर है और अपनी इच्छानुसार घूमता-फिरता है।

स्वप्नान्त उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि।
उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन् ॥13॥

स्वप्नावस्था में वह आत्मा उच्च-नीच स्थितियों को प्राप्त करता है, और अनेक रूप धारण करता है। कभी स्त्रियों के साथ आमोद करता है, कभी हँसता है तो कभी भयजनक दृश्य देखता है।

आराममस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चनेति तं नायतं बोधयेदित्याहुः। दुर्भिषज्यꣳहास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यतेऽथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष इति यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति तानि सुप्त इत्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहीति ॥14॥

"लोग इसकी क्रीडाओं को ही देखते हैं, उस खुद को नहीं। इसलिए कहते हैं कि सोए हुए को (एकदम) जगाना नहीं चाहिए। क्योंकि आत्मा यदि शरीर में वापस न लौटे, तो उसकी चिकित्सा बड़ी कठिन हो जाती है। कुछ लोग कहते हैं कि जाग्रत् अवस्था ही स्वप्नावस्था है। क्योंकि मनुष्य जब जागता होता है और जिन पदार्थों को देखता है, उन्हीं पदार्थों को वह स्वप्नावस्था में भी देखता है। परन्तु, ऐसा कहना ठीक नहीं। क्योंकि स्वप्नावस्था में तो आत्मा स्वयं ज्योतिरूप बनकर प्रकाशित होता है। भगवन्! मैं आपको हजार गायें देता हूँ। मोक्ष के विषय में मुझे और भी कहिये"—ऐसा जनक ने कहा।

स वा एष एतस्मिन्सम्प्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति स्वप्नायैव स यत्तत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥15॥

याज्ञवल्क्य बोले—"यह आत्मा सुषुप्तावस्था में रमण करता है, चलता-फिरता है, अच्छे-बुरे दृश्य देखता है, और फिर जैसे आया था, वैसे ही स्वप्नावस्था में वापस लौट जाता है। उस सुषुप्ति अवस्था में उसने जो कुछ देखा होता है, उससे वह लिप्त नहीं होता, क्योंकि उसे आसक्ति जैसा कुछ नहीं होता"। तब जनक बोले—"हे याज्ञवल्क्य! "वह ऐसा ही है। मैं आपको और हजार गायें देता हूँ, इससे आगे मोक्ष के विषय में और भी कहिए।"

स वा एष एतस्मिन्स्वप्ने रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव स यत्तत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्यं सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥16॥

याज्ञवल्क्य बोले—"यह आत्मा इस स्वप्नावस्था में रमण करता है, चलता-फिरता है, अच्छे-बुरे दृश्य देखता है, फिर जैसे जहाँ से आया था, वहाँ जाग्रत् दशा में वापस चला जाता है। स्वप्नावस्था में उसने जो कुछ देखा होता है, उससे वह लिप्त नहीं होता। क्योंकि उसे आसक्ति जैसा कुछ है ही नहीं।" जनक बोले—"ठीक ही है भगवन्! मैं आपको और हजार गायें देता हूँ। मोक्ष के विषय में मुझे और भी कहिए।"

स वा एष एतस्मिन्बुद्धान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति स्वप्नान्तायैव ॥17॥

याज्ञवल्क्य ने कहा—"यह आत्मा जाग्रत् दशा में रमण करता है, घूमता-फिरता है, अच्छे-बुरे दृश्य देखता है और फिर से जहाँ से जैसे आया था, वहीं स्वप्नदशा में वापिस चला जाता है।

तद्यथा महामत्स्य उभे कूलेऽनुसंचरति पूर्वं चापरं चैवमेवायं पुरुष एतावुभावन्तावनुसंचरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च ॥18॥

जिस प्रकार एक महामत्स्य (बड़ा मगर) नदी के दोनों तीरों पर घूमा करता है, वह इस पार भी जाता है और उस पार भी जाता है, वैसे ही यह आत्मा स्वप्नावस्था और जाग्रत् अवस्था—इन दोनों अवस्थाओं में घूमता रहता है।

तद्यथास्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः सꣳहत्य पक्षौ संलयायैव ध्रियत एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय धावति यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति ॥19॥

जैसे बाज अथवा गरुड आकाश में उड़-उड़कर थक जाता है और फिर पंख फैलाकर अपने घोंसले की ओर जाता है, उसी तरह यह आत्मा भी उस स्थान पर दौड़ जाता है कि जहाँ सो जाने के बाद उसे कोई चिन्ता नहीं रहती या कोई इच्छा भी नहीं होती।

ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावताणिम्ना तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा अथ यत्रैनं घ्नन्तीव जिनन्तीव हस्तीव विच्छायति गर्तमिव पतति यदेव जाग्रद्भयं पश्यति तदत्राविद्यया मन्यतेऽथ यत्र देव इव राजेवाहमेवेदꣳ सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः ॥20॥

इस पुरुष की ये 'हिता' नाम की नाड़ियाँ केश सदृश हजार भाग में बँटी हों, इतनी सूक्ष्म हैं, और सफेद, आसमानी, पीले, हरित और लाल रंग के रसों से भरी हुई है। आत्मा को जब ऐसा लगता है कि कोई उसे मार डालता है, कोई उसे जीत लेता है, हाथी उसके पीछे पड़ा है, किसी खड्डे में वह गिर पड़ा है, वह जाग्रत् में देखे हुए सभी भय स्वप्न में अविद्या के कारण देखता है। जब उसे लगता है कि मैं देव हूँ, मैं राजा हूँ तब वह उसका परमलोक हो जाता है।

तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा अपहतपाप्माऽभयꣳ रूपं तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरं तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामꣳ रूपꣳ शोकान्तरम् ॥21॥

वह उसका कामरहित, पापरहित और अभय रूप है। जैसे अपनी प्रिय भार्या का गाढ आलिंगन करनेवाले पुरुष को बाहर का या अन्दर का कुछ भी ज्ञान नहीं होता, वैसे ही यह आत्मा जब परमात्मा से आलिंगित होता है, तब उसे भी कुछ बाहर का या भीतर का ज्ञान नहीं होता। यह उसका आप्तकाम, आत्मकाम, अकाम और शोकरहित रूप है।

अत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता लोका अलोका देवा अदेवा वेदा अवेदा अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहाऽभ्रूणहा चाण्डालोऽचाण्डालः पौल्कसोऽपौल्कसः श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापसोऽनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान्हृदयस्य भवति ॥22॥

इस (सुषुप्तावस्था में) पिता पिता नहीं रहता, माता माता नहीं रहती, लोक लोक नहीं रहते, देव देव नहीं रहते, वेद वेद नहीं रहते, चोर चोर नहीं रहता, गर्भहत्यारा गर्भहत्यारा नहीं रहता, चाण्डाल चाण्डाल नहीं रहता, पौल्कस (शूद्र पिता और क्षत्रियाणी से पैदा हुआ पुत्र) पौल्कस नहीं रहता, श्रमण श्रमण नहीं रहता, तपस्वी तपस्वी नहीं रहता, उस स्थिति में उसे पुण्य भी नहीं लगता और पाप भी नहीं लगता। तब वह हृदय के सभी शोकों का अतिक्रमण कर जाता है।

यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ॥23॥

'वह देखता नहीं'—ऐसा लगता है, पर वास्तव में वह देखते हुए भी नहीं देखता। क्योंकि द्रष्टा की दृष्टि का कभी नाश नहीं होता, क्योंकि वह अविनाशी है इससे अलग कोई चीज है ही नहीं, कि जिसे देखा जाए।

यद्वै तन्न जिघ्रति जिघ्रन्वै तन्न जिघ्रति न हि घ्रातुर्घ्रातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्नतु तद्द्वितीयमस्ति ततोन्यद्विभक्तं यज्जिघ्रेत् ॥24॥

'वह सूँघता नहीं'—ऐसा लगता है, परन्तु वास्तव में वह सूँघता हुआ भी नहीं सूँघता। सूँघनेवाले की सूँघने की शक्ति का कभी लोप नहीं होता। क्योंकि वह अविनाशी है। परन्तु उससे अन्य कोई है ही नहीं, कि जिसे सूँघा जाए।

यद्वै तन्न रसयते रसयन्वै तन्न रसयते नहि रसयितू रसयतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्रसयेत् ॥25॥

'वह रसास्वाद नहीं करता'—ऐसा लगता है, पर वास्तव में वह स्वाद लेता हुआ भी स्वाद नहीं लेता। क्योंकि वह अविनाशी है। परन्तु, उससे अलग कोई दूसरा है ही नहीं, कि जिसका रसास्वाद किया जाए।

यद्वै तन्न वदति वदन्वै तन्न वदति न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत् ॥26॥

'वह बोलता नहीं'—ऐसा लगता है, पर वास्तव में वह बोलते हुए भी नहीं बोलता। वक्ता की बोलने की शक्ति का नाश नहा होता क्योंकि वह तो अविनाशी है। परन्तु उससे अलग अन्य कोई है ही नहीं कि जिससे वह बोले।

यद्वै तन्न शृणोति शृण्वन्वै तन्न शृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यच्छृणुयात् ॥27॥

'वह सुनता नहीं'—ऐसा लगता है, पर वास्तव में वह सुनते हुए भी नहीं सुनता। श्रोता की श्रवण-शक्ति का नाश नहीं होता, क्योंकि वह अविनाशी है। परन्तु जब उससे अलग दूसरा है कोई है ही नहीं, कि जिसे वह सुने।

यद्वै तन्न मनुते मन्वानो वै तन्न मनुते न हि मन्तुर्मतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यन्मन्वीत ॥28॥

'वह सोचता नहीं'—ऐसा लगता है, पर वास्तव में वह सोचते हुए भी नहीं सोचता। सोचनेवाले की सोचने की शक्ति का नाश नहीं होता क्योंकि वह अविनाशी है। परन्तु वहाँ जब उसके सिवा दूसरा कोई अलग है ही नहीं कि जिसे वह सोचे।

यद्वै तन्न स्पृशति स्पृशन्वै तन्न स्पृशति न हि स्प्रष्टुः स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्स्पृशेत् ॥29॥

'वह स्पर्श नहीं करता' —ऐसा लगता है। पर वास्तव में वह स्पर्श करते हुए भी स्पर्श नहीं करता क्योंकि स्पर्श करनेवाले की स्पर्श शक्ति का कभी लोप नहीं होता, क्योंकि वह अविनाशी है परन्तु, उससे अलग दूसरा कोई है ही नहीं कि जिसका वह स्पर्श करे।

यद्वै तन्न विजानाति विजानन्वै तन्न विजानाति न हि विज्ञातुर्विज्ञा-
र्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं
यद्विजानीयात् ॥30॥

'वह जानता नहीं'—ऐसा लगता है, पर वास्तव में वह जानते हुए भी नहीं जानता। विज्ञाता की विज्ञापित (ज्ञान) का कभी लोप नहीं होता, क्योंकि वह अविनाशी है। परन्तु उससे अलग दूसरा कोई है ही नहीं कि जिसे वह जाने।

यत्र वान्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येदन्योऽन्यज्जिघ्रेदन्योऽन्यद् रसये-
दन्योन्यद्वदेदन्योऽन्यच्छृणुयादन्योऽन्यमन्वीतान्योऽन्यत्स्पृशेदन्योऽन्यद्
विजानीयात् ॥31॥

जहाँ (जाग्रत् और स्वप्न में) कोई दूसरा हो तभी तो एक-दूसरे को देखता है, एक-दूसरे को सूँघता है, एक-दूसरे का स्वाद लेता है, एक-दूसरे से बोलता है, एक-दूसरे को सुनता है, एक-दूसरे का विचार करता है, एक-दूसरे का स्पर्श करता है, एक-दूसरे को जानता है।

सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवत्येष ब्रह्मलोकः सम्राडिति हैनमनुशशास
याज्ञवल्क्य एषास्य परमा गतिरेषास्य परमा सम्पदेषोऽस्य परमो लोक
एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजी-
वन्ति ॥32॥

"यह आत्मा जल जैसा शुद्ध, एक, साक्षीरूप, अद्वितीय है। यही (ऐसा ही) ब्रह्मलोक है। हे सम्राट्!"—ऐसा याज्ञवल्क्य ने उपदेश दिया। यही मनुष्य की सर्वोच्च गति है, यही सबसे बड़ी सम्पदा है, यही उच्चतम लोक है, यही उसका परम आनन्द है। अन्य प्राणी इसी परमानन्द की एक मात्रा से ही जीवन जी रहे हैं।

स यो मनुष्याणाꣳ राद्धः समृद्धो भवत्यन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यकै-
र्भोगैः संपन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दोऽथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः
स एकः पितॄणां जितलोकानामानन्दोऽथ ये शतं पितॄणां जितलोका-
नामानन्दाः स एको गन्धर्वलोक आनन्दोऽथ ये शतं गन्धर्वलोक
आनन्दाः स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यन्तेऽथ
ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियो-
ऽवृजिनोऽकामहतोऽथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः स एकः प्रजापति-
लोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ ये शतं प्रजापतिलोक
आनन्दाः स एको ब्रह्मलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकाम-
हतोऽथैष एव परम आनन्द एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाच
याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीत्यत्र
ह याज्ञवल्क्यो बिभयांचकार मेधावी राजा सर्वेभ्यो मान्तेभ्य उदरौ-
त्सीदिति ॥33॥

मनुष्यों में जो किसी प्रकार से पंगु न हो, धनिक हो, दूसरों पर स्वामित्व रखता हो, विश्व का अधिकतम वैभवशाली हो, वह मनुष्य का श्रेष्ठ आनन्द है। ऐसे मनुष्य के आनन्द से सौ गुना एक आनन्द श्राद्ध आदि से पितृलोक को जीतने वाले पितृओं का होता है। और पितृलोक को जीतनेवाले पितृओं के ऐसे सौ गुने आनन्द का एक आनन्द गन्धर्वलोक का होता है। गन्धर्वलोक के उस एक आनन्द से सौ गुना एक आनन्द कर्मलोक का लेता है। वे कर्मों से देवत्व प्राप्त किए हुए हैं। उन कर्म देवताओं के एक आनन्द से सौ गुना एक आनन्द जन्मजात देवलोगों का होता है। और जो मनुष्य वेदाभ्यासी, निष्पाप और वासनारहित हो उसका भी यही लोक होता है। ऐसे देवों के आनन्द से सौ गुना आनन्द प्रजापति लोक का तथा वेदाभ्यासी, निष्पाप और वासनारहित का भी होता है। ऐसे प्रजापति लोक के आनन्द से सौ गुना आनन्द ब्रह्मलोक का तथा वेदाभ्यासी, निष्पाप, वासनारहित मनुष्यों का भी होता है। ऐसे प्रजापतिलोक के एक आनन्द से सौ गुना आनन्द ब्रह्मलोक का होता है। तथा जो मनुष्य वेदाभ्यासी, निष्पाप तथा वासनारहित हो, उसका भी यही लोक होता है। ब्रह्मलोक का यह आनन्द सबसे बड़ा है।" तब जनक ने कहा—"मैं आपको हजार गायें देता हूँ। हे भगवन्! मोक्ष के विषय में आगे कुछ उपदेश दीजिए।" तब याज्ञवल्क्य को भय लगा कि यह राजा बड़ा मेधावी (बुद्धिशाली) है, जिसने मेरे सारे ज्ञान को अपने सभी प्रश्नों के उत्तर के माध्यम से प्राप्त कर लेने तक के लिए मुझे रोक लिया है।

स वा एष एतस्मिन्स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः
प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव ॥34॥

याज्ञवल्क्य ने कहा—"वह यह पुरुष (आत्मा) इस स्वप्नावस्था में रमण (विहार) करके और अच्छा-बुरा देखकर फिर से जिस तरह आया था, उसी तरह से यथास्थान अर्थात् जाग्रत्दशा में वापिस लौटता है।

तद्यथाऽनः सुसमाहितमुत्सर्जद्यायादेवमेवायꣳ शारीर आत्मा प्राज्ञेना-
त्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जन्याति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥35॥

जैसे लोकव्यवहार में बोझ से लदी हुई गाड़ी जोर से आवाज करती हुई ही चलती है, वैसे ही यह शरीर में अवस्थित आत्मा (लिङ्गदेह रूप आत्मा), उस स्वयंप्रकाश रूप आत्मा से (चिदाभास से) व्याप्त हुआ ऊर्ध्व साँस लेते हुए (आवाज करते हुए) चलता है।

स यत्रायमणिमानं न्येति जरया वोपतपतावाणिमानं निगच्छति तद्यथाम्रं
वौदुम्बरं वा पिप्पलं वा बन्धनात्प्रमुच्यत एवमेवायं पुरुष एभ्योऽङ्गेभ्यः
संप्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति प्राणायैव ॥36॥

यह देह जिस समय वृद्धावस्था आदि से कृश हो जाता है, तब वह आम, उदुम्बर या पिप्पल के फल की तरह झड़ जाता है, उसी तरह आत्मा शरीर के इन अंगों से बिछुड़ जाता है और फिर से जहाँ से जैसे आया था, उसी तरह यथाक्रम अन्य देह में चला जाता है।

तद्यथा राजानमायान्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽन्नैः पानैरावसथैः
प्रतिकल्पन्तेऽयमायात्ययमागच्छतीत्येवꣳ हैवंविदꣳ सर्वाणि भूतानि
प्रतिकल्प्यन्त इदं ब्रह्मायातीदमागच्छतीति ॥37॥

जब राजा आता हो तब जैसे उग्रकर्मों और पापकर्मी लोग, सूतजाति के लोग, गाँव के नेता लोग, अन्न, पानी, निवासादि को तैयार रखकर राह देखते हैं, और कहते हैं कि—"यह आता है, यह

आता है, उसी तरह इस ज्ञानी मनुष्य के लिए भी सभी प्राणी कहते हैं कि—"यह वह आता है, यह वह आता है"।

तद्यथा राजानं प्रयियासन्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽभिसमायन्त्येव-मेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥3 8॥

इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

जिस प्रकार राजा के कहीं जाते समय सब उग्रकर्मी, पापकर्मी और ग्रामीण नेता लोग और सूत जाति के लोग एकत्रित हो जाते हैं, उसी प्रकार अन्तकाल में जब मनुष्य ऊपर की श्वास लेता है, तब सभी इन्द्रियाँ इस आत्मा के पास इकट्ठा होकर आती हैं।

(यहाँ तीसरा ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

चतुर्थं ब्राह्मणम्

स यत्रायमात्माऽबल्यं न्येत्य संमोहमिव न्येत्यथैनमेते प्राणा अभिसमा-यन्ति स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्यावर्ततेऽथारूपज्ञो भवति ॥1॥

वह यह आत्मा जब दुर्बलता को प्राप्त कर मानो संमूढ हुआ हो, ऐसा होता है, तब शरीरगत ये वाणी आदि सभी प्राण (इन्द्रियाँ) उसके साथ मिलकर वह उन प्राणों से (इन्द्रियों में से) तेज का अंश खींच लेता है और हृदय की ओर गमन करता है। जब आँख का तेज चला जाता है, तब मनुष्य रूप नहीं देख पाता।

एकीभवति न पश्यतीत्याहुरेकीभवति न जिघ्रतीत्याहुरेकीभवति न रसयत इत्याहुरेकीभवति न वदतीत्याहुरेकीभवति न शृणोतीत्याहुरेकीभवति न मनुत इत्याहुरेकीभवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजानाती-त्याहुस्तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनू-त्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तः सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामति तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ॥2॥

चक्षु का चेतन आत्मा से एकीकृत जाने पर लोग कहते हैं कि यह देखता नहीं है। नासिका का चेतन आत्मा के साथ एकरूप होने पर लोग कहते हैं, यह सूँघता नहीं है। जिह्वा का चेतन आत्मा से एकरूप होने पर यह स्वाद नहीं लेता, ऐसा कहते हैं। मुख का चेतन आत्मा से एकरूप होने पर कहते हैं कि यह बोलता नहीं है। कान का चेतन आत्मा से एकरूप होने पर कहते हैं कि यह सुनता नहीं है। मन का चेतन आत्मा से एकरूप हो जाने पर कहते हैं कि यह सोचता नहीं है। त्वगिन्द्रिय का चेतन आत्मा से एकरूप होने पर कहते हैं कि यह स्पर्श नहीं करता है। बुद्धि का चेतन आत्मा से एकरूप होने पर कहते हैं कि वह जानता नहीं है। उस मनुष्य के हृदय का अग्रभाग प्रकाश से जगमगाता है। उस प्रकाश के द्वारा ही वह आत्मा नेत्र, मस्तक या शरीर के किसी भाग से बाहर निकलता है। उसके साथ प्राण भी बाहर निकलता है। उसके बाहर निकलते ही उसके साथ प्राण (इन्द्रियाँ) भी बाहर निकल

आती हैं। और इस समय यह आत्मा विशेष ज्ञान से युक्त हो जाता है और विज्ञानयुक्त प्रदेश में ही जाता है। उस समय उसके साथ विद्या और कर्म तथा पूर्व प्रज्ञा (पूर्वानुभूत विषयों की वासनाएँ) भी जाती हैं।

तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसꣳ हरत्येवमेवायमात्मेदꣳ शरीरं निहत्याऽविद्यां गमयित्वाऽन्यमाक्रममा-क्रम्यात्मानमुपसꣳहरति ॥3॥

जैसे घास के तिनके पर (चलने वाला) जोंक नामक कीड़ा उस तिनके की नोक पर जाने के बाद दूसरे तृणों का अवलम्बन लेने के लिए अपना अंग सिकोड़ता है, वैसे ही यह आत्मा भी इस शरीर का आश्रय छोड़कर इस शरीर को अविद्या को प्राप्त करवा कर अर्थात् अचेतन बनाकर दूसरे नवीन शरीर का आश्रय लेकर उसी में अपना उपसंहार कर देता है अर्थात् अपना आत्मभाव करने लगता है।

तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरꣳ रूपं तनुते एवमेवायमात्मेदꣳ शरीरं निहत्याऽविद्यां गमयित्वाऽन्यन्नवतरं कल्याणतरꣳ रूपं कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वाऽन्येषां वा भूतानाम् ॥4॥

जैसे कोई सुनार सोने के टुकड़े को लेकर अन्य नवतर और अधिक सुन्दर आकार की रचना करता है, वैसे ही यह आत्मा इस शरीर को छोड़कर, उसे अविद्या को प्राप्त करवा कर (अचेतन बनाकर) अन्य नवीन और अधिक सुन्दर शरीर को बनाता है। वह शरीर या तो पितृओं का-सा, या गन्धर्वों का-सा, वा देवों का-सा, या प्रजापति का-सा, ब्रह्मा का-सा अथवा सभी प्राणियों जैसा होता है।

स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयोऽतेजोमयः काममयोऽकाममयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वम-यस्तद्यदेतदिदंमयोऽदोमय इति यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन। अथो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते ॥5॥

वह यह आत्मा ब्रह्म है। वह विज्ञानमय है, मनोमय है, प्राणमय है, चक्षुर्मय है, श्रोत्रमय है, पृथ्वीमय है, जलमय है, वायुमय है, आकाशमय है, तेजोमय है, अतेजोमय (अन्धकारमय) भी है। वह काममय, अकाममय, क्रोधमय, अक्रोधमय, धर्ममय और अधर्ममय और सर्वमय है। यह जो कुछ परोक्ष है, प्रत्यक्ष है वह सब कुछ है। वह जैसा कर्म और आचरण करता है, वैसा होता है। शुभ कर्म करनेवाला शुभ होता है और पाप कर्म करनेवाला पापी होता है। पुरुष पुण्यकर्म से पुण्यशाली और पापकर्म से पापी होता है। कुछ लोग कहते हैं कि यह पुरुष काममय ही है। वह जैसी कामनावाला होता है, वैसे ही संकल्पवाला होता है। और जैसे संकल्पवाला होता है, वैसे ही वह कर्म करता है। और जैसे कर्म वह करता है, वैसा ही फल उसको प्राप्त होता है।

तदेष श्लोको भवति—
तदेव सक्तः सहकर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य ।
प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किंचेह करोत्ययम् ॥
तस्माल्लोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मण इति नु कामयमानोऽथाकामय-
मानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा
उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ॥6॥

इस विषय में यह मन्त्र है—इसका लिंग (मन) जिसमें अति आसक्त होता है, उसी फल की अभिलाषावाला होकर ही वह काम करता है। इस लोक में जो कुछ भी करता है, उस कर्म का फल परलोक में प्राप्त करके (भोगकर) फिर से कर्म करने के लिए इस लोक में आ जाता है। कर्मफलभोग की कामना करने वालों में निश्चितरूप से आवागमन का चक्र चलता रहता है। परन्तु, जिस पुरुष में कामना ही नहीं होती, जिसने अपनी सारी कामनाएँ छोड़ दी हैं, जिसकी कामनाएँ पूर्णतः पूरी हो चुकी हैं, जिसको आत्मप्राप्ति के अतिरिक्त कोई अन्य कामना नहीं है, उसके प्राण शरीर को छोड़कर और कहीं नहीं जाते। वह ब्रह्मस्वरूप होकर ब्रह्म में लीन हो जाता है।

तदेष श्लोको भवति—
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति ॥
तद्यथाऽहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदꣳ शरीरꣳ
शेतेऽथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव सोऽहं भगवते सहस्रं
ददामीति होवाच जनको वैदेहः ॥7॥

उसी अर्थ में यह श्लोक है—"जब मनुष्य के हृदय में स्थित सारी कामनाएँ छूट जाती हैं, तब मरणशील मानव अमर हो जाता है। और इस देह के होते हुए भी ब्रह्म को प्राप्त कर लेता है।" जैसे साँप द्वारा उतार दी गई निर्जीव त्वचा बिल में पड़ी रहती है, वैसे यह शरीर भी पड़ा रहता है। पर शरीर से मुक्त हुआ अमर आत्मा तो ब्रह्मरूप ही है, वह तेजस्वरूप है।

तदेते श्लोका भवन्ति—
अणुः पन्था विततः पुराणो माꣳस्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव ।
तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमित ऊर्ध्वं विमुक्ताः ॥8॥

इसके विषय में यह श्लोक है—"इस प्राचीन विशाल मार्ग को जानना कठिन है। मैंने उसे पकड़ा है, मुझे वह प्राप्त हुआ है। ब्रह्म को जाननेवाले ऋषि भी उसी रास्ते से स्वर्ग तथा उसके भी पार (ऊर्ध्व) जाते हैं।

तस्मिञ्छुक्लमुत नीलमाहुः पिङ्गलꣳ हरितं लोहितं च ।
एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्च ॥9॥

कुछ लोग कहते हैं कि उसमें श्वेत ब्रह्म है, कुछ कहते हैं वह आसमानी है, कुछ कहते हैं वह पीला है, कुछ कहते हैं वह नीलवर्ण है, कुछ कहते है वह हरित वर्ण है, कुछ कहते हैं वह लाल वर्ण है। किसी ब्रह्मविद् ने वह रास्ता खोज निकाला है। उसी मार्ग पर ब्रह्मज्ञ, पुण्यशाली और तेजस्वी लोग जाते हैं।

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाꣳ रताः ॥10॥

जो लोग अविद्या की उपासना (कर्मोपासना) करते हैं, वे घोरतमस् में (भयंकर अज्ञान में) जाते हैं और जो विद्या की ही उपासना (द्वैतमूलक उपासना पद्धति) में ही होते हैं (अथवा केवल विधिविधानों में ही रत होते हैं) वे तो इससे भी ज्यादा अन्धकार में प्रवेश करते हैं।

अनन्दा नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः ।
ताꣳस्ते प्रेत्याभिगच्छन्त्यविद्वाꣳसोऽबुधो जनाः ॥11॥

जो 'अनन्द' (असुखकर) नाम के लोक हैं जो कि अदर्शनरूप अन्धकार से घिरे हुए हैं, वहाँ जो ज्ञानरहित हैं, ऐसे आत्मबोधहीन लोग मरने के बाद पहुँचते हैं।

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।
किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥12॥

जो पुरुष आत्मा को 'यह मैं हूँ'—इस प्रकार विशिष्ट रूप से जान लेता है, तब वह भला क्या चाहता हुआ और कौन-सी कामना के लिए शरीर के लिए संतप्त होगा ?

यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्माऽस्मिन्संदेह्ये गहने प्रविष्टः ।
स विश्वकृत् स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकाः स उ लोक एव ॥13॥

इस अनेक संदेहों (स्वार्थों) से भरे गहन (विषम) शरीर में प्रविष्ट आत्मा को जिसने साक्षात्कृत कर लिया है, वह प्रतिबुद्ध (ज्ञानी) हो गया है, वह (अब स्वयं) विश्व का सर्जनहार है, वह सबका कर्ता है। उसको जो लोक मिलता है, वह आत्मा का ही लोक होता है।

इहैव सन्तोऽथ विद्मस्तद्वयं न चेदवेदीर्महती विनष्टिः ।
ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति ॥14॥

हम इस शरीर में रहते हुए, उसी काल में यदि आत्मा (ब्रह्म) को जान लें, तब हम कृतार्थ हो जाएँगे। अन्यथा (ऐसा न होने पर) बड़ी हानि होगी। जो लोग उसे जान लेते हैं, वे अमर हो जाते हैं, और दूसरे लोग दुःख को ही प्राप्त करते हैं।

यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा ।
ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥15॥

जब भूत और भविष्य के स्वामी इस प्रकाशमान (कर्मफलदाता) आत्मा को मनुष्य साक्षात् देख लेता है (अनुभूति प्राप्त कर लेता है) तब वह अपनी रक्षा करना नहीं चाहता अर्थात् न तो वह किसी से ऊबता है, और न किसी की निन्दा करता है।

यस्मादर्वाक्संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते ।
तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम् ॥16॥

यह संवत्सररूप कालात्मा अहोरात्रादि अवयवों के साथ जिसके पीछे-पीछे घूमता रहता है, ऐसे ज्योतियों के भी ज्योतिस्वरूप इस आत्मा (ब्रह्मतत्त्व) को (सभी) देव 'आयु' के नाम से उपासते हैं। वह ज्योति अमर है।

यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।
तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥17॥

जिस ब्रह्म में पाँच 'पञ्चजन' (गंधर्व, देव, पितर, असुर और राक्षस—ये पाँच 'पंचजन हैं, अथवा तो चार ब्राह्मणादि वर्ण और पाँचवाँ निषाद मिलकर पाँच = पाँचों का समूह) और (छठा) आकाश प्रतिष्ठित है उसी को मैं आत्मा मानता हूँ। उस अमर आत्मा को जाननेवाला मैं (स्वयं) ब्रह्म हूँ, अमर हूँ।

प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुः।
ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमग्र्यम् ॥18॥

वह आत्मा प्राण का भी प्राण और आँख की भी आँख है। वह कान का भी कान और मन का भी मन है। जिन्होंने ऐसा ब्रह्म जाना है, उन्होंने सबसे प्राचीन और सबसे आदि (प्रथम) ब्रह्म को अवश्य पहचान लिया है।

मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किंचन।
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥19॥

इस ब्रह्म को मन से ही जानना (पहचानना) चाहिए कि यहाँ कुछ अलग-अलग नहीं है, जो यहाँ भेदभाव (अलगाव) देखता है, वह एक मृत्यु के बाद दूसरा, इस प्रकार से मृत्यु को प्राप्त करता ही रहता है।

एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवम्।
विरजः पर आकाशादज आत्मा महान्ध्रुवः ॥20॥

वह एक प्रकार से ही (आचार्योपदेश से ही) जाना जा सकता है, वह अन्य प्रमाणों से गम्य नहीं है। वह शाश्वत है, वह शुद्ध है, आकाश से भी परे है, वह महान् है, वही आत्मा परब्रह्म है, वह अविनाशी है।

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः।
नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनꣳ हि तदिति ॥21॥

बुद्धिमान ब्राह्मण को उस आत्मा को जानकर ही ज्ञान प्राप्त करना चाहिए। उसको बहुत शब्दों का अभ्यास नहीं करना चाहिए। क्योंकि वह तो वाणी को थका देनेवाला ही है (वह वाणी का श्रम ही है)।

स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानेष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनैतमेव विदित्वा मुनिर्भवति एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति एतद्ध स्म वैतत्पूर्वे विद्वाꣳसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव भवतः। स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गो न हि सज्यते-

ऽसितो न व्यथते न रिष्यत्येतमु हैवैते न तरत इत्यतः पापमकरवमित्यतः कल्याणमकरवमित्युभे उ हैवैष एते तरति नैनं कृताकृते तपतः ॥22॥

यह वह महान् अजन्मा आत्मा जो कि प्राणों में विज्ञानमय है और जो हृदय के भीतर में आकाश है, उसमें रहता है (सोता है), जो सबको वश में रखनेवाला, सब पर शासन चलानेवाला और सबका अधिपति है। वह शुभ कर्म से बड़ा नहीं हो जाता और अशुभ कर्म से छोटा भी नहीं हो जाता है। वह सबका ईश्वर है, वह प्राणीमात्र का पालक है। वह इन लोगों की मर्यादा का भंग न हो जाए, इसलिए उन्हें धारण करनेवाला सेतु है। ब्राह्मण लोग उसे वेदों के अध्ययन के द्वारा, यज्ञ द्वारा, दान द्वारा, तप द्वारा, अनशन द्वारा जानना चाहते हैं। उसी को जानकर मनुष्य मुनि बनता है। उसी को प्राप्त करने की इच्छा रखकर संन्यासी लोग संसार को छोड़कर संन्यास ले लेते हैं। उसका ज्ञान होने से ही पूर्व के ऋषि लोग सन्तानप्राप्ति की इच्छा नहीं रखते थे। (वे सोचते थे कि—) "हमें जो आत्मा मिला है, वही हमारा लोक है (लक्ष्यस्थान है)। तो हम अब संतानप्राप्ति से क्या करेंगे ?" वे पुत्रप्राप्ति की इच्छा, धनप्राप्ति की इच्छा और स्वर्गादि लोकप्राप्ति की इच्छा से मुक्त हो गए थे। और भिक्षा माँगकर निर्वाह करते थे। क्योंकि जो पुत्रप्राप्ति की इच्छा है, वही धनप्राप्ति की इच्छा है। और धनप्राप्ति की इच्छा है, वही लोक (स्वर्गादि) प्राप्ति की इच्छा है, क्योंकि वे दोनों आखिर में हैं तो इच्छाएँ ही न ! यह आत्मा 'नेति नेति' कहकर ही बताया जा सकता है। क्योंकि यह पकड़ने योग्य नहीं है इसलिए नहीं पकड़ा जाता। वह अक्षय है इसलिए क्षीण नहीं होता। वह चिपक नहीं जाता क्योंकि असंग है। वह बन्धन में पड़ा नहीं इसलिए उसे कोई दुःख नहीं है। वह अविनाशी है। इस आत्मा को पापपुण्य—हर्ष-शोकादि द्वन्द्व प्रभावित नहीं करते। इसलिए "मैंने पाप किया है या मैंने पुण्य किया है"—इन दोनों बातों को वह पार कर जाता है। उसको (इस प्रकार जाननेवाले आत्मज्ञानी को) 'यह किया अथवा यह नहीं किया' का दुःख नहीं होता।

तदेतदृचाभ्युक्तम्। एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते कर्मणा नो कनीयान्। तस्यैव स्यात्पदवित्तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेनेति। तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽत्मन्येवात्मानं पश्यति सर्वमात्मानं पश्यति नैनं पाप्मा तरति सर्वं पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तपति सर्वं पाप्मानं तपति विपापो विरजोऽविचिकित्सो ब्राह्मणो भवत्येष ब्रह्मलोकः सम्राडेनं प्रापितोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते विदेहान् ददामि मां चापि सह दास्यायेति ॥23॥

यह बात मंत्र द्वारा कही गई है—यह आत्मा, ब्रह्मवेत्ता की नित्य महिमा है। वह कर्म से न तो बढ़ता है, न घटता है। उसी को जाननेवाला होना चाहिए। उसको जान लेने के बाद मनुष्य पाप से लिप्त नहीं होता। अतः इस तरह का ज्ञानी शान्त, आन्तरिक तृष्णा से रहित, सभी इच्छाओं से मुक्त, सुख-दुःखादि को सहन करनेवाला एकाग्र होकर आत्मा में ही आत्मा को देखता है। इस प्रकार देखनेवाले ब्रह्मवेत्ता को पाप का दोष नहीं लगता। वह सब पापों को तैर जाता है। पाप उसको सताता नहीं है, बल्कि सब पापों को वह सताता है। वह पापरहित, निष्काम और संशयरहित ब्रह्मज्ञ होता है। यह ब्रह्मलोक है। हे सम्राट् ! उस ब्रह्मलोक को तुम पहुँच चुके हो।" इस प्रकार याज्ञवल्क्य ने जनक से कहा। तब जनक बोला कि—"यह मैं (जनक) आप महानुभाव को विदेह प्रदेश का राज्य देता हूँ और (साथ ही साथ) अपने आपको (स्वयं को) सेवक के नाते काम करने के लिए देता हूँ।"

स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदानो विन्दते वसु य एवं वेद ॥24॥

तब याज्ञवल्क्य बोले—"जन्मरहित यह महान् आत्मा ही अन्नभक्षक और धन-वसु-रूपी कर्मफलों का देनेवाला है।

स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयꣳ हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद ॥25॥

इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

यही वह महान् जन्मरहित आत्मा जरारहित, मरणरहित, अमृत और अभय ब्रह्म है। ब्रह्म अभय है। जो मनुष्य ब्रह्म को इस तरह जानता है, वह स्वयं अभय हो जाता है।

(यहाँ चौथा ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

पञ्चमं ब्राह्मणम्

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुर्मैत्रेयी च कात्यायनी च तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायन्यथ ह याज्ञवल्क्योऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन् ॥1॥

याज्ञवल्क्य की दो पत्नियाँ थीं। एक का नाम मैत्रेयी और दूसरी का नाम कात्यायनी था। उनमें मैत्रेयी को ब्रह्म के विषय में रस था, जबकि कात्यायनी स्त्री-साधारण बुद्धिवाली थी। याज्ञवल्क्य को (संसार छोड़कर) अन्य चर्या (आश्रम = संन्यासाश्रम) में जाने की इच्छा हुई।

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः प्रव्रजिष्यन्वा अरेऽयमस्मात्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणीति ॥2॥

"हे मैत्रेयी! मैं अब यह गृहस्थाश्रम छोड़कर यहाँ से चला जानेवाला हूँ। तो इस कात्यायनी के साथ तुम्हारा (सम्पत्ति का) बँटवारा कर दूँ।"—इस प्रकार याज्ञवल्क्य ने मैत्रेयी से कहा।

सा होवाच मैत्रेयी यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्स्यां न्वहं तेनामृताऽऽहो 3 नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितꣳ स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनति ॥3॥

तब मैत्रेयी बोलीं—"हे भगवन्! यदि धन से भरपूर यह सारी धरती मेरी हो जाए, तो उससे मैं क्या अमृतरूप हो सकती हूँ?" तब याज्ञवल्क्य ने कहा—"अरे! नहीं रे! नहीं! तब तो केवल जैसे साधनसम्पन्न मनुष्यों का जीवन होता है, वैसा ही तुम्हारा जीवन होगा। अमृतत्व की तो धन से आशा भी नहीं हो सकती"।

सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥4॥

तब मैत्रेयी ने कहा—"जिससे मैं अमृत न बन सकूँ, उसके लिए मैं क्या-क्या करूँ? आप जो (अमृत बनने की रीति) जानते हैं, वह मुझे बताइए।"

स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया वै खलु नो भवती सती प्रियमवृधत् हन्त तर्हि भवत्येतद्व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥5॥

तब याज्ञवल्क्य बोले—"मैत्रेयी! तुम मुझे प्यारी तो पहले से ही थी। और अब तो अधिक प्यारी हो गई हो। अच्छा, मैं तुम्हें समझा देता हूँ। जैसे-जैसे मैं कहता जाऊँ वैसे उस पर गहरा चिन्तन करो।

स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति न वा अरे पशूनां कामाय पशवः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पशवः प्रिया भवन्ति न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति न वा अरे वेदानां कामाय वेदाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदꣳ सर्वं विदितम् ॥6॥

याज्ञवल्क्य ने कहा—पति के लिए पति प्रिय नहीं लगता, पर आत्मा के लिए पति प्रिय लगता है। पत्नी के लिए पत्नी प्रिय नहीं लगती, पर आत्मा के लिए पत्नी प्रिय लगती है। अरे! पुत्रों के लिए पुत्र प्यारे नहीं लगते आत्मा के लिए ही पुत्र प्यारे लगते हैं। धन के लिए धन प्यारा नहीं लगता, आत्मा के लिए धन प्यारा लगता है। पशुओं के लिए पशु प्यारे नहीं लगते, पर आत्मा के लिए पशु प्यारे लगते हैं। ब्राह्मण के लिए ब्राह्मण प्रिय नहीं लगता पर आत्मा के लिए ब्राह्मण प्रिय लगता है। क्षत्रिय के लिए क्षत्रिय प्रिय नहीं लगता, आत्मा के लिए क्षत्रिय प्रिय लगता है। लोगों के लिए लोग अच्छे नहीं लगते, आत्मा के लिए लोग अच्छे लगते हैं। देवों के लिए देव प्रिय नहीं लगते, आत्मा के लिए देव प्रिय लगते हैं। वेदों के लिए वेद अच्छे नहीं लगते, आत्मा के लिए ही वेद प्रिय लगते हैं। अरे! प्राणियों के लिए प्राणी प्रिय नहीं लगते, आत्मा के लिए ही प्राणी प्रिय लगते हैं। अरे! सबके लिए सब प्रिय नहीं लगता, आत्मा के लिए ही सब कुछ प्रिय लग रहा है। अरे मैत्रेयी! उस आत्मा को देखना चाहिए, उसे सुनना चाहिए, उसका चिन्तन करना चाहिए, उसका ध्यान करना चाहिए। आत्मा को देखने के बाद, सुनने के बाद, सोचने के बाद, उसका ध्यान करने के बाद सब कुछ जाना जा सकता है।

ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद वेदास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो वेदान्वेद भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमे वेदा इमानि भूतानीदꣳ सर्वं यदयमात्मा ॥7॥

जो मनुष्य ब्राह्मण को आत्मा से अलग मानता है, उसे ब्राह्मण परास्त कर देता है (अलग कर देता है), जो क्षत्रिय को ब्रह्म से भिन्न मानता है, उसे क्षत्रिय परास्त कर देता है । जो लोगों को ब्रह्म से भिन्न मानता है, उसे लोग अपने से अलग कर देते हैं। जो देवों को ब्रह्म (आत्मा) से अलग मानता है उसे देव अपने से अलग कर देते हैं। जो वेदों को ब्रह्म से अलग मानता है, उसे वेद पराजित (पृथक्) कर देते हैं, जो प्राणियों को आत्मा से अलग मानता है, उसे प्राणी अपने से पृथक् कर देते हैं। यह ब्राह्मण, यह क्षत्रिय, ये लोग, ये देव, ये वेद, ये प्राणी—यह जो कुछ भी है, वह सब आत्मरूप (ब्रह्मरूप) ही है।

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥8॥

जैसे बजाए जानेवाले दुन्दुभि आदि की आवाजें बाहर से नहीं पकड़ी जा सकतीं, पर दुन्दुभि के अथवा उसे बजाने वाले के पकड़े जाने से ही आवाज पकड़ी जाती है, वैसे ही आत्मा का भी है।

स यथा शङ्खस्य ध्यायमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥9॥

जैसे फूँके जानेवाले शंख की आवाजें बाहर से नहीं पकड़ी जा सकतीं, परन्तु शंख के या फूँकनेवाले के पकड़े जाने पर आवाज पकड़ी जाती है, वैसे ही आत्मा का भी है।

स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय वीणायास्तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥10॥

जैसे बजाई जानेवाली वीणा के स्वर बाहर से नहीं पकड़े जा सकते, परन्तु वीणा के अथवा वीणावादक के पकड़े जाने से वीणा का स्वर पकड़ा जा सकता है, वैसे ही आत्मा का भी है।

स यथार्द्रेन्धाग्नेरभ्याहितस्य पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टꣳ हुतमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निःश्वसितानि ॥11॥

जैसे भीगी लकड़ियों से जलाई अग्नि से तरह-तरह का धुआँ निकलता है, वैसे ही अरे मैत्रेयी ! यह जो ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, इतिहास, पुराण, विद्याएँ (उपासनाएँ), उपनिषदें, श्लोक, सूत्र, मंत्रविवरण, अर्थवाद एवं यज्ञ, हुत, खिलाया हुआ, पिलाया गया, यह लोक और परलोक, सभी प्राणी—यह सभी कुछ उस महाभूत (आत्मा) के निःश्वास रूप ही है।

स यथा सर्वासामपाꣳ समुद्र एकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ स्पर्शानां त्वगेकायनमेवꣳ सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ रसानां जिह्वैकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ रूपाणा चक्षुरेकायनमेवꣳ सर्वेषांꣳ शब्दानाꣳ श्रोत्रमेकायनमेवꣳ सर्वेषांꣳ संकल्पानां मन एकायनमेवꣳ सर्वासां विद्यानाꣳ हृदयमेकायनमेवꣳ सर्वेषां कर्मणाꣳ हस्तावेकायनमेवꣳ सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनमेवꣳ सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनमेवꣳ सर्वेषामध्वनां पादावेकायनमेवꣳ सर्वेषां वेदानां वागेकायनम् ॥12॥

जैसे सब जलों का एक मिलनस्थान सागर है, सब स्पर्शों का एक मिलनस्थान त्वचा है, सब गन्धों का एक मिलनस्थान नासिकाएँ हैं, सब रसों का एक मिलनस्थान जीभ है, सब रूपों का एक मिलनस्थान चक्षु है, सब शब्दों का एक मिलनस्थान श्रोत्र है, सब संकल्पों का एक मिलनस्थान मन है, सब विद्याओं का एक मिलनस्थान हृदय है, सभी कर्मों का एक मिलनस्थान दो हाथ हैं, सभी आनन्दों का एक मिलनस्थान जैसे उपस्थ है (गुह्येन्द्रिय है), जैसे सभी मलत्यागों का एक मिलनस्थान गुदा है, जैसे सब मार्गों का एक मिलनस्थान दो पैर हैं और सब वेदों का एक मिलनस्थान वाणी है।

स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वाऽरेऽयमात्मानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥13॥

जैसे नमक का ढेला भीतर-बाहर के भेद बिना पूर्णरूप से एक रसवाला (खारा) ही होता है, वैसे ही अरे मैत्रेयी ! यह आत्मा भी भीतर-बाहर के भेदभाव से रहित पूर्ण रूप से प्रज्ञानघन ही है। वह इन्हीं पाँच महाभूतों में से उठकर वह उन भूतों के बाद नष्ट होता है, मरने के बाद उसकी कोई संज्ञा नहीं रहती, ऐसा मैं कहता हूँ।''—यह याज्ञवल्क्य बोले।

सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापीपिपन्न वा अहमिमं विजानामीति स होवाच न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वाऽरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा ॥14॥

तब मैत्रेयी ने कहा—''आप महानुभाव ने तो मुझे यहाँ (इस बात में) असमंजस में डाल दिया ! यह बात तो मेरी समझ में नहीं आती।'' तब याज्ञवल्क्य बोले—''असमंजस में डाले ऐसी तो कोई बात मैं कहता नहीं हूँ। अरे मैत्रेयी ! यह आत्मा अविनाशी है, उसका धर्म ही नाश न होने का है''।

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरꣳ रसयते तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरꣳ शृणोति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरꣳ स्पृशति तदितर इतरं विजानाति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कꣳ रसयेत्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कꣳ शृणुयात्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कꣳ स्पृशेत्तत्केन कं विजानीयाद्येनेदꣳ सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गो न हि सज्यते-

ऽसितो न व्यथते न रिष्यति विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्युक्ता-नुशासनासि मैत्रेय्येतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यो विजहार ॥15॥

इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

"जहाँ द्वैतावस्था (अज्ञानजनित स्थिति) होती है, वहाँ एक-दूसरे को देखता है, एक-दूसरे को सूँघता है, एक-दूसरे का स्वाद लेता है, एक-दूसरे से बोलता है, एक-दूसरे को सुनता है, एक-दूसरे को सोचता है, एक-दूसरे का स्पर्श करता है, एक-दूसरे को जानता है; परन्तु जब मनुष्य के लिए सभी कुछ आत्मा ही हो गया तो वहाँ किसके द्वारा किसको देखेगा ? किसके द्वारा किसको सूँघेगा ? किसके द्वारा किसका स्वाद लेगा ? किसके द्वारा किसको बोलेगा ? तब किसके द्वारा किसको सुनेगा ? तब किसके द्वारा किसको सोचेगा ? तब किसके द्वारा किसको स्पर्श करेगा ? तब किसके द्वारा किसको जानेगा ? जो सबको जानता है, उसे किस साधन से जाना जा सकता है ? वह 'नेति नेति' (अतद् व्यावृत्ति) से निर्दिष्ट हुआ आत्मा पकड़ा नहीं जा सकता, क्योंकि वह पकड़ने योग्य नहीं है। वह अविनाशी है, क्योंकि वह विनाश के योग्य नहीं है। वह असंग है, क्योंकि वह किसी में लिपटता नहीं है। वह अबद्ध (बन्धनरहित) है। वह व्यथित और क्षीण नहीं होता। हे मैत्रेयी ! स्वयं विज्ञाता को (जाननेवाले को) भला किस साधन के द्वारा पाया जा सकता है ? हे मैत्रेयी ! इस प्रकार तुमको उपदेश दिया गया। हे मैत्रेयी ! यह तुम अवश्य ही जान लो कि केवल इतना ही (यही) अमृत है।" ऐसा कहकर याज्ञवल्क्य ने सर्वस्व का त्याग किया और परिव्राजक हो गए।

(यहाँ पाँचवाँ ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

षष्ठं ब्राह्मणम्

अथ वꣳशः (पौतिमाष्यात्) पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः पौतिमाष्या-त्पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः कौशिकात्कौशिकः कौण्डिन्यात्कौण्डि-न्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च गौतमः ॥1॥

अब वंश कहा जाता है—(यह ज्ञान) पौतिमाष्य ने गोपवन से, गोपवन ने दूसरे पौतिमाष्य से, पौतिमाष्य ने दूसरे गोपवन से, गोपवन ने कौशिक से, कौशिक ने कौन्डिन्य से, कौन्डिन्य ने शाण्डिल्य से, शाण्डिल्य ने दूसरे कौशिक और गौतम से और गौतम ने—

आग्निवेश्यादाग्निवेश्यो गार्ग्याद्गार्ग्यो गार्ग्याद्गार्ग्यो गौतमाद्गौतमः सैतवात्सैतवः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणो गार्ग्यायणाद्गार्ग्यायण उद्दालकायनादुद्दालकायनो जाबालायनाज्जाबालायनो माध्यन्दि-नायनान्माध्यन्दिनायनः सौकरायणात्सौकरायणः काषायणात्काषायणः सायकायनात्सायकायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिः ॥2॥

आग्निवेश्य से, आग्निवेश्य ने गार्ग्य से, गार्ग्य ने दूसरे गार्ग्य से, उस गार्ग्य ने गौतम से, गौतम ने सैतव से, सैतव ने पाराशर्यायण से, पाराशर्यायण ने गार्ग्यायण से, गार्ग्यायण ने उद्दालकायन से, उद्दालकायन ने जाबालायन से, जाबालायन ने माध्यन्दिनायन से, माध्यन्दिनायन ने सौकरायण से, सौकरायण ने काषायण से, काषायण ने सायकायन से, सायकायन ने कौशिकायनि से, कौशिकायनि ने—

घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्या-त्पाराशर्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्चासुरायण-स्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज आत्रे-यादात्रेयो माण्टेर्माण्टिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमारहारि-तात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात्पन्थाः सौभरोऽया-स्यादाङ्गिरसादयास्य आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्व-रूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधीच आथर्वणाद्दध्यङ्ङा-थर्वणो दैवादथर्वादैवो मृत्योः प्राध्वꣳसनान्मृत्युः प्राध्वꣳसनः प्रध्वꣳ-सनात्प्रध्वꣳसन एकर्षेरेकर्षिर्विप्रचित्तेर्विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयंभु ब्रह्मणे नमः ॥3॥

इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः ॥4॥

घृतकौशिक से, घृतकौशिक ने पाराशर्यायण से, पाराशर्यायण ने पाराशर्य से, पाराशर्य ने जातूकर्ण्य से, जातूकर्ण्य ने आसुरायण और यास्क से, आसुरायण ने त्रैवणि से, त्रैवणि ने औपजन्धनि से, औपजन्धनि ने आसुरि से, आसुरि ने भारद्वाज से, भारद्वाज ने आत्रेय से, आत्रेय ने माण्टि से, माण्टि ने गौतम से, गौतम ने दूसरे गौतम से, उस गौतम ने वात्स्य से, वात्स्य ने शाण्डिल्य से, शाण्डिल्य ने कैशोर्य काप्य से, कैशोर्य काप्य ने कुमार हारित से, कुमार हारित ने गालव से, गालव ने विदर्भी कौण्डिन्य से, विदर्भी कौण्डिन्य ने वत्सनपाद् बाभ्रव से, वत्सनपाद् बाभ्रव ने पन्था सौभर से, पन्था सौभर ने अयास्य आंगिरस से, अयास्य आंगिरस ने आभूति त्वाष्ट्र से, आभूति त्वाष्ट्र ने विश्वरूप त्वाष्ट्र से, विश्वरूप त्वाष्ट्र ने अश्विनीकुमारों से, अश्विनीकुमारों ने दध्यङ् आथर्वण से, दध्यङ् आथर्वण ने अथर्वा दैव से, अथर्वा दैव ने मृत्यु प्राध्वंसन से, मृत्यु प्राध्वंसन ने प्रध्वंसन से, प्रध्वंसन ने एकर्षि से, एकर्षि ने विप्रचिति से, विप्रचिति ने व्यष्टि से, व्यष्टि ने सनारु से, सनारु ने सनातन से, सनातन ने सनग से, सनग ने परमेष्ठी से, परमेष्ठी ने ब्रह्म से यह विद्या ली है। ब्रह्म स्वयंभू है। उस ब्रह्म को नमस्कार।

(यहाँ छठा ब्राह्मण पूरा हुआ।)

यहाँ बृहदारण्यकोपनिषद् में चौथा अध्याय समाप्त होता है।

❋

अथ पञ्चमोऽध्यायः

प्रथमं ब्राह्मणम्

खिलकाण्ड—परिशिष्ट काण्ड के आरंभ में शान्तिपाठ—

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ यह पूर्ण ब्रह्म है, यह जगत् पूर्ण है, उस पूर्ण ब्रह्म में से यह पूर्ण जगत् उत्पन्न हुआ है। उस पूर्ण ब्रह्म में से इस पूर्ण जगत् को निकाल लें, तो भी पूर्ण ब्रह्म ही शेष रहता है।

ॐ ३ खं ब्रह्म खं पुराणं वायुरं खमिति ह स्माह कौरव्यायणीपुत्रो
वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुर्वेदैनेन यद्वेदितव्यम् ॥1॥

इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

आकाश ब्रह्म ॐकार है, आकाश (चैतन्य) सनातन परमात्मा है। जिसमें वायु रहता है, वह आकाश ही 'ख' है।'—इस प्रकार कौरव्यायणी पुत्र ने कहा है। यह ॐकार वेद है, ऐसा ब्राह्मण जानते हैं (क्योंकि) जो ज्ञेय (जानने योग्य) है, वह ॐकार से ही जाना जा सकता है।

(यहाँ पहला ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

द्वितीयं ब्राह्मणम्

त्रयः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूषुर्देवा मनुष्या असुरा
उषित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदक्षरमुवाच द
इति व्यज्ञासिष्टा ३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दाम्यतेति न आत्थेत्योमिति-
होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥1॥

देव, मनुष्य और असुर—ये तीन प्रजापति के पुत्र पिता के यहाँ ब्रह्मचर्य का पालन और अभ्यास करते हुए रहते थे। ब्रह्मचर्य पालन और अभ्यास के बाद देवों ने कहा—"हमें उपदेश दीजिए।" उनसे प्रजापति ने 'द' यह अक्षर कहा। (और पूछा—) 'समझ गए न ?' (तब देवों ने कहा—) "हाँ, समझ गए, आपने हमें 'दमन करो'—ऐसा उपदेश दिया है।" प्रजापति ने कहा—"ठीक है। तुम समझ गए हो।"

अथ हैनं मनुष्या ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति
व्यज्ञासिष्टा ३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दत्तेति न आत्थेत्योमिति होवाच
व्यज्ञासिष्टेति ॥2॥

इसके बाद मनुष्यों ने उनसे कहा—"हमें उपदेश दीजिए।" उनसे भी (प्रजापति ने) वही अक्षर 'द' कहा। (प्रजापति ने पूछा—) "जान गए क्या ?" उन्होंने कहा—हाँ, जान गए। आपने हमें 'दान करो'—ऐसा कहा है। (प्रजापति बोले—) "ठीक है तुम समझ गए हो।'

अथ हैनमसुरा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति
व्यज्ञासिष्टा ३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दयध्वमिति न आत्थेत्योमिति

होवाच व्यज्ञासिष्टेति तदेतदेवैषा दैवी वागनुवदति स्तनयित्नुर्द द इति
दाम्यत दत्त दयध्वमिति तदेतत्त्रयꣳ शिक्षेद्दमं दानं दयामिति ॥3॥

इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

बाद में असुरों ने (प्रजापति से) कहा—"आप हमें उपदेश दीजिए।" तब उन्होंने वही अक्षर 'द' कहा (और पूछा)—'जान गए क्या ?' (असुरों ने कहा—) हाँ, जान गए। (आपने हमें) 'दया रखो' ऐसा कहा है। (प्रजापति ने कहा—) "ठीक है तुम समझ गए हो।" यह प्रजापति के अनुशासन की मेघगर्जना दैवीवाणी का अनुकथन करती है। अर्थात् दमन करो, दान करो, दया करो। इसलिए दया, दान और दमन—तीनों सीखना चाहिए।

(यहाँ दूसरा ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

तृतीयं ब्राह्मणम्

एष प्रजापतिर्यद्धृदयमेतद्ब्रह्मैतत्सर्वं तदेतत्त्र्यक्षरꣳहृदयमिति 'ह्रृ' इत्ये-
कमक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद द इत्येकमक्षरं ददत्यस्मै
स्वाश्चान्ये च य एवं वेद यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एवं वेद ॥1॥

इति तृतीयं ब्राह्मणम्।

जो यह हृदय है, वह प्रजापति है, वह ब्रह्म है, वह सब कुछ है। इसमें ह्रृ द यं ऐसे तीन अक्षर हैं। इसमें 'ह्रृ' प्रथम अक्षर है, ऐसा जो जानता है उसके लिए अपने और दूसरे लोग भेंट आदि लाते हैं। 'द' एक अन्य अक्षर है—ऐसा जाननेवाले के लिए अपने और पराये लोग देते हैं। और 'य' एक अन्य (तीसरा) अक्षर है। ऐसा जो जानते हैं, वे स्वर्ग में जाते हैं॥

(यहाँ तीसरा ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

चतुर्थं ब्राह्मणम्

तद्वैतदेव तदास सत्यमेव स यो हैतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति
जयतीमाँल्लोकान् जित इन्ववसावसद्य एवमेतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं
ब्रह्मेति सत्यꣳ होव ब्रह्म ॥1॥

इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वह (हृदयरूप) ब्रह्म ही सत्य है, वही पहले था। वही है कि जो सत्य है। "वह महान्, सत्य, आदरणीय और सबसे पहले जन्मा है"—ऐसा जो मनुष्य जानता है उस मनुष्य के शत्रु जीत लिए जाते हैं और नष्ट होते हैं। ब्रह्म ही सत्य है।

(यहाँ चौथा ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

पञ्चमं ब्राह्मणम्

आप एवेदमग्र आसुस्ता आपः सत्यमसृजन्त सत्यं ब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिं
प्रजापतिर्देवाꣳस्ते देवाः सत्यमेवोपासते तदेतत्त्र्यक्षरꣳ सत्यमिति स

इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरं यमित्येकमक्षरं प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं तदेतदनृतमुभयतः सत्येन परिगृहीतꣳ सत्यभूयमेव भवति नैवं विद्वाꣳसमनृतꣳ हिनस्ति ॥1॥

यह जगत् पहले जल ही था। जल ने सत्य की रचना की। सत्य ही ब्रह्म है। ब्रह्म ने प्रजापति को उत्पन्न किया। प्रजापति ने देवों को उत्पन्न किया। वे देव सत्य की ही उपासना करते हैं। सत्य शब्द में तीन अक्षर हैं। एक पहला 'स' अक्षर है, एक दूसरा 'ती' अक्षर है और एक तीसरा 'य' अक्षर है। इनमें पहला और तीसरा अक्षर 'सत्य' है, बीच का अनृत (असत्य) है। यह अनृत दोनों ओर से सत्य से घिरा हुआ है। (इसलिए वह) सत्यप्राय ही है। जो मनुष्य यह जानता है कि सत्य का जोर अधिक होता है उसका नाश अनृत कभी नहीं करता (प्रमाद से यदि अनृत बोला गया हो, तो भी।)

तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तावेतावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन् स यदोत्क्रमिष्यन्भवति शुद्धमेवैतन्मण्डलं पश्यति नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति ॥2॥

वह जो सत्य है, वह यह आदित्य है। जो इस आदित्यमण्डल में पुरुष है और जो दाहिना आँख में (चेतन) पुरुष है—वे दोनों एक-दूसरे में अवस्थित हैं। यह आदित्य अपनी किरणों द्वारा आँख के चेतन पुरुष में बसता है और यह दाहिनी आँख का चेतन पुरुष अपने प्राणों से आदित्य में रहता है। इसलिए जब प्राण निकलने लगते हैं, तब (मनुष्य) सूर्य को स्पष्ट रूप से देखने लगता है। ये किरणें वापिस उसके पास नहीं जातीं।

य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति शिर एकꣳ शिर एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे तस्योपनिषदित्यहरिति हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥3॥

सूर्यमण्डल में जो पुरुष है, उसका मस्तक 'भूः' है। सर एक होता है और यह अक्षर भी तो एक है। 'भुवः' इसके दो हाथ हैं। हाथ दो होते हैं, और ये अक्षर भी तो दो ही हैं। 'स्वः' उसकी प्रतिष्ठा (पैर) है। पैर दो होते हैं और ये अक्षर भी तो दो ही हैं। उसका रहस्यमय नाम 'अहर्' है, ऐसा जो जानता है, वह पाप का त्याग कर देता है अर्थात् वह पाप का नाश करता है।

योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तस्य भूरिति शिर एकꣳ शिर एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे तस्योपनिषदहमिति हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥4॥

इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

इस दाहिनी आँख में जो चेतन पुरुष है, उसका 'भूः' यह मस्तक है। मस्तक एक है और यह भी एक अक्षर ही है। 'भुवः' यह दो हाथ हैं। हाथ दो होते हैं, और ये अक्षर भी दो हैं। 'स्वः' उसके पैर हैं। पैर दो होते हैं, और ये अक्षर दो ही हैं। 'अहम्' उसका रहस्यमय नाम है। ऐसा जो जानता है वह पापों का नाश कर देता है।

(यहाँ पाँचवाँ ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

षष्ठं ब्राह्मणम्

मनोमयोऽयं पुरुषो भाःसत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किंच ॥1॥

इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥

प्रकाशरूप सत्यवाला यह पुरुष मनोमय है। वह हृदय के भीतर चावल या यव के दाने जैसा है, वही सभी का ईश्वर है, सबका अधिपति है, और यह जो कुछ भी है, वह वही है, वही सबके ऊपर शासन करता है।

(यहाँ छठा ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

सप्तमं ब्राह्मणम्

विद्युद्ब्रह्मेत्याहुर्विदानाद्विद्युद्विद्यत्येनं पाप्मनो य एवं वेद विद्युद्ब्रह्मेति विद्युद्धयेव ब्रह्म ॥1॥

इति सप्तमं ब्राह्मणम् ॥

विद्युत् ब्रह्म है—ऐसा कहते हैं। (अंधकार का) खण्डन करने से वह विद्युत् है। इसी प्रकार के गुणवाले 'विद्युद्ब्रह्म' को जो जानता है, उसके पापों को विद्युत् (ब्रह्म) नाश कर देता है, क्योंकि विद्युत् ही ब्रह्म है।

(यहाँ सातवाँ ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

अष्टमं ब्राह्मणम्

वाचं धेनुमुपासीत तस्याश्चत्वारः स्तनाः स्वाहाकारो वषट्कारो हन्तकारः स्वधाकारस्तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं च वषट्कारं च हन्तकारं मनुष्याः स्वधाकारं पितरस्तस्याः प्राण ऋषभो मनो वत्सः ॥1॥

इत्यष्टमं ब्राह्मणम् ॥

वाणी ही गायरूप में उपासना करनी चाहिए। इसके चार आँचल हैं—स्वाहाकार, वषट्कार, स्वधाकार और हन्तकार। देवलोक उसके 'स्वाहा' और 'वषट्'—इन दो आँचलों के आधार पर जीते हैं। मनुष्य 'हन्तकार' (के आधार पर जीते हैं) और पितृलोक 'स्वधाकार' के आधार पर जीते हैं। उसका प्राण ही ऋषभ है और मन बछड़ा है।

(यहाँ आठवाँ ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

नवमं ब्राह्मणम्

अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते तस्यैष घोषा भवति यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोति स यदोत्क्रमिष्यन्भवति नैनं घोषꣳ शृणोति ॥1॥

इति नवमं ब्राह्मणम् ॥

मनुष्य के भीतर जो यह अग्नि है, वह वैश्वानर अग्नि है, जिससे वह अन्न पचाया जाता है, जो खाया जाता है। उसी की यह आवाज होती है। जिस आवाज को दोनों कान बन्द करके मनुष्य सुनता है। जब मनुष्य उत्क्रमण करने की तैयारी करता है अर्थात् शरीर से चले जाने की तैयारी करता है, तब यह आवाज वह नहीं सुन सकता।

(यहाँ नौवाँ ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

दशमं ब्राह्मणम्

यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा लम्बरस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा दुन्दभेः खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स लोकमागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन्वसति शाश्वतीः समाः ॥1॥

इति दशमं ब्राह्मणम्॥

मनुष्य जब इस लोक से चला जाता है अर्थात् मृत्यु को प्राप्त करता है, तब वायु के पास जाता है। वायु अपने को उसके लिए रथ के पहिए के छिद्र जैसा बनकर उसे दे देता है, जिसके द्वारा वह ऊपर जाता है। फिर वह सूर्य के पास जाता है। सूर्य अपने को उसके लिए लम्बर नाम के वाजिन्त्र के छिद्र जैसा बना देता है। उससे वह ऊपर चढ़ता है। वह चन्द्रमा के पास जाता है। चन्द्र उसके लिए अपने आपको नगारे के काने (छिद्र) जैसा बना देता है। उसके द्वारा मनुष्य ऊपर चढ़ता है, और ऐसे लोक में आता है, जहाँ (मन के या शरीर के) दुःख नहीं होते। और उसमें बहुत-बहुत वर्षों तक (अनगिनत वर्षों तक) निवास करता है।

(यहाँ दसवाँ ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

एकादशं ब्राह्मणम्

एतद्वै परमं तपो यद्व्याहितस्तप्यते परमꣳ हैव लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै परमं तपो यं प्रेतमरण्यꣳ हरन्ति परमꣳ हैव लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै परमं तपो यं प्रेतमग्नावभ्यादधति परमꣳ हैव लोकं जयति य एवं वेद ॥1॥

इत्यैकादशं ब्राह्मणम्॥

रोगग्रस्त मनुष्य का शरीर जो तपता है, वह बड़ा तप है—इस प्रकार जो जानता है वह परमलोक को जीत लेता है। मरे हुए मनुष्य को जो वन में ले जाता है, वह सचमुच बड़ा तप है—ऐसा जो जान लेता है, वह परमलोक को जीत लेता है। मरे हुए मनुष्य के शरीर को जो चारों ओर अग्नि में रख देता है, वह बड़ा तप है—ऐसा जो जानता है, वह परम लोक को जीत लेता है (उसकी अच्छी गति होती है)।

(यहाँ ग्यारहवाँ ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

द्वादशं ब्राह्मणम्

अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा पूयति वा अन्नमृते प्राणात्प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा शुष्यति वै प्राण ऋतेऽन्नादेते ह त्वेव देवते एकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतस्तद्ध स्माह प्रातृदः पितरं किꣳस्विदेवैवं विदुषे साधु कुर्यां किमेवास्मा असाधु कुर्यामिति स ह स्माह पाणिना मा प्रातृदः कस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति तस्मा उ हैतदुवाच वीत्यन्नं वै व्यन्ने हीमानि सर्वाणि भूतानि विष्टानि रमिति प्राणो वै रं प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि रमन्ते सर्वाणि ह वा अस्मिन्भूतानि विशन्ति सर्वाणि भूतानि रमन्ते य एवं वेद ॥1॥

इति द्वादशं ब्राह्मणम्॥

कुछ लोग कहते हैं—'अन्न ब्रह्म है।' पर वह ठीक नहीं, क्योंकि प्राण के बिना अन्न सड़ जाता है। कुछ लोग कहते हैं 'प्राण अन्न है।' वह भी ठीक नहीं। क्योंकि अन्न के बिना प्राण सूख जाते हैं। पर ये दोनों देव एकरूपता को प्राप्त कर परमभाव प्राप्त करते हैं। परमोच्च स्थिति को प्राप्त करते हैं, ऐसा निश्चय करके प्रातृद ने अपने पिता से कहा—"जिस मनुष्य को ऐसा ज्ञान है, उस मनुष्य का मैं क्या अच्छा या बुरा कर सकता हूँ?" तब पिता ने हाथ हिलाकर कहा—"प्रातृद! ऐसा मत कहो। इन दोनों (प्राण और अन्न) की एकरूपता प्राप्त करके तो भला कौन परमभाव को प्राप्त कर सकता है?" उसके पिता ने और आगे ऐसा भी कहा कि—"अन्न है वह 'वि' है। क्योंकि 'वि' रूप अन्न में ही सभी प्राणी प्रविष्ट हैं। और 'रम्' यह प्राण है। क्योंकि ये सभी प्राणी 'रम्' यानी प्राण में ही रमण करते हैं। जो मनुष्य इस प्रकार जानता है, उसमें सभी प्राणी प्रवेश करते हैं, उससे सभी प्राणी आनन्द प्राप्त करते हैं।

(यहाँ बारहवाँ ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

त्रयोदशं ब्राह्मणम्

उक्थं प्राणो वा उक्थं प्राणो हीदꣳ सर्वमुत्थापयत्युद्धास्मादुक्थविद्वीरस्तिष्ठत्युक्थस्य सायुज्यꣳ सलोकतां जयति य एवं वेद ॥1॥

अब 'उक्थ' के विषय में (स्तुतिगान के विषय में) कहा जाता है। प्राण ही 'उक्थ' है क्योंकि वह सारे जगत् को उठाता है और जो मनुष्य इस प्रकार से जानता है उसके यहाँ 'उक्थ' जाननेवाले पुत्र का जन्म होता है। वह उक्थ में समा जाता है और उक्थ के लोक में बसता है।

यजुः प्राणो वै यजुः प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते युज्यन्ते हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय यजुषः सायुज्यꣳ सलोकतां जयति य एवं वेद ॥2॥

अब यजुष् के विषय में कहा जाता है—प्राण ही यजुष् है क्योंकि ये सभी प्राणी प्राण से ही युक्त होते हैं। जो मनुष्य इस प्रकार जानता है, उसकी श्रेष्ठता को स्थापित करने के लिए सभी प्राणी एकत्रित होते हैं। वह मनुष्य यजुष् में समा जाता है और जिस लोक में यजुष् रहता है, उस लोक में निवास करता है।

साम प्राणो वै साम प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चि सम्यञ्चि हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय कल्पन्ते साम्नः सायुज्यꣳ सलोकतां जयति य एवं वेद ॥3॥

अब सामरूप प्राण की उपासना कही जाती है—साम ही प्राण है प्राण में ही ये सभी प्राणी एकत्रित होते हैं। वे उसकी श्रेष्ठता स्थापित कर देते हैं। जो मनुष्य इस प्रकार जानता है, वह साम में समा जाता है। जिस देश में साम रहता है, उसी देश को वह प्राप्त होता है।

क्षत्रं प्राणो वै क्षत्रं प्राणो ह वै क्षत्रं त्रायते हैनं प्राणः क्षणितोः प्रक्षत्रमत्राप्नोति क्षत्रस्य सायुज्यꣳ सलोकतां जयति य एवं वेद ॥4॥

इति त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥

अब क्षत्र के विषय में प्राणोपासना कही जाती है—प्राण ही क्षत्रियत्व है। क्योंकि प्राण ही क्षत से बचाता है (त्राण करता है)। जो मनुष्य इस प्रकार जानता है, उसे क्षत्रियत्व मिल जाता है। उस क्षत्रियत्व को अन्य किसी रक्षण की आवश्यकता नहीं रहती। जो इस प्रकार जानता है, वह क्षत्रियत्व में समा जाता है, और जिस लोक में क्षत्रियत्व रहता है, उस लोक में जाता है।

(यहाँ तेरहवाँ ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

चतुर्दशं ब्राह्मणम्

भूम्यरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरꣳ ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत्स यावदेषु त्रिषु लोकेषु तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥1॥

भूमि, अन्तरिक्ष और द्यौ:—ये आठ अक्षर हैं। गायत्री का प्रथम पद भी तो आठ ही अक्षर वाला है। ये (भूमि आदि) ही गायत्री का प्रथम पाद है। इस प्रकार इसके पाद को जो मनुष्य जानता है, वह इस त्रिलोक में जो कुछ है, उसे जीत लेता है।

ऋचो यजूꣳषि सामानीत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरꣳ ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत्स यावतीयं त्रयी विद्या तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥2॥

'ऋचः यजूँषि सामानि'—ये आठ अक्षर हैं। गायत्री का एक दूसरा चरण भी आठ ही अक्षरों वाला है। जो मनुष्य इसके इस चरण को इस तरह जानता है, वह जितनी यह त्रयीविद्या है, उसका फल प्राप्त कर लेता है।

प्राणोऽपानो व्यान इत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरꣳ ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत्स यावदिदं प्राणि तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेदाथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयं दर्शतं पदमिति ददृश इव ह्येष परोरजा इति सर्वमु ह्येवैष रज उपर्युपरि तपत्येवꣳ हैव श्रिया यशसा तपति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥3॥

प्राण, अपान और व्यान—ये आठ अक्षर हैं। गायत्री मंत्र के एक तीसरे चरण के भी तो आठ ही अक्षर हैं। ये प्राण आदि ही गायत्री का तीसरा चरण है। जो मनुष्य इस तीसरे चरण को इस प्रकार जानता है, वह जितना प्राणीसमुदाय है, उन सबको जीत लेता है। और यह जो कुछ तपता (प्रकाशता) है, वही इस गायत्री का तुरीय अर्थात् चौथा चरण है। वह दर्शत् (दिखाई देनेवाला) और परोरज (अन्धकार से उस पार का) है। 'दर्शत्' का अर्थ—'मानो दिखाई देता हो' और 'परोरज' का अर्थ—'सब रजों के (लोकों के) अंधकार के परे है।' ऐसा होता है। जो मनुष्य इसको इस प्रकार जानता है, वह तेज और यश से प्रकाशित हो जाता है।

सैषा गायत्र्येतस्मिꣳस्तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता तद्वै तत्सत्ये प्रतिष्ठितं चक्षुर्वै सत्यं चक्षुर्हि वै सत्यं तस्माद्यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयातामहमदर्शमहमश्रौषमिति य एवं ब्रूयादहमदर्शमिति तस्मा एव श्रद्दध्याम तद्वै तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितं प्राणो वै बलं तत्प्राणे प्रतिष्ठितं तस्मादातुर्बलꣳ सत्यादोजीय इत्येवं वैषा गायत्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठिता सा हैषा गयाꣳस्तत्रे प्राणा वै गयास्तत्प्राणाꣳस्तत्रे तद्यद्गयाꣳस्तत्रे तस्माद्गायत्री नाम स यामेवामूꣳ सावित्रीमन्वाहैषैव स यस्मा अन्वाह तस्य प्राणाꣳस्त्रायते ॥4॥

यह गायत्री इस दिखाई देनेवाले और अन्धकार के उस पार के चौथे चरण पर प्रतिष्ठित है। और वह चरण सत्य के आधार पर स्थित है। सत्य क्या है ? आँख ही सत्य है। आँख वास्तव में सत्य है, क्योंकि आज भी दो मनुष्य झगड़ते हुए आयें और उनमें से एक यदि कहे कि 'मैंने देखा' और दूसरा कहे कि 'मैंने सुना' तो 'मैंने देखा'—ऐसा कहनेवाले के ऊपर ही हम श्रद्धा रखते हैं। वह सत्य बल के आधार पर टिका हुआ है। इसलिए कहते हैं कि बल सत्य से भी ओजस्वी है। इसी प्रकार यह गायत्री शरीर में स्थित प्राण पर आधारित है। उसने 'गयों' का त्राण किया—'गय' का अर्थ है प्राण। गायत्री ने उन प्राणों का त्राण (रक्षण) किया। इसलिए इसका नाम 'गायत्री' पड़ा है। (उपवीत के समय) आचार्य ने जिस गायत्री का उपदेश दिया था वह यही है। वही गायत्री उस बटुक के प्राणों का रक्षण करती है।

ताꣳ हैतामेके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुर्वागनुष्टुबेतद्वाचमनुब्रूम इति न तथा कुर्याद्गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयाद्यदिह वा अप्येवंविद्बह्विव प्रतिगृह्णाति न हैव तद्गायत्र्या एकं च न पदं प्रति ॥5॥

कुछ (वैदिक शाखाओं वाले लोग यज्ञोपवीत देते समय उपवीतार्थी को) गायत्री छन्द वाले मंत्र के बदले (तीन चरणों वाले छन्द के बदले) अनुष्टुभ् छन्द वाली (चार चरण के छन्द वाली) सावित्री का उपदेश करते हैं। और कहते हैं कि वाणी 'अनुष्टुभ्' है। इसलिए हम वाणी का उपदेश करते हैं। परन्तु, ऐसा नहीं करना चाहिए। गायत्री छन्द वाली सावित्री का ही उपदेश करना चाहिए। इस प्रकार जाननेवाला मनुष्य चाहे कितनी ही भेंटों को स्वीकार करे, तो भी वह गायत्री के एक चरण के समान भी नहीं होंगी।

स य इमाꣳस्त्रींल्लोकान्पूर्णान्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्प्रथमं पदमाप्नुयादथ यावतीयं त्रयी विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतद्द्वितीयं

पदमाप्नुयादथ यावदिदं प्राणि यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्तृतीयं पदमाप्नुयादथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति नैव केनचनाप्यं कृत उ एतावत्प्रतिगृह्णीयात् ॥6॥

यदि मनुष्य धन से परिपूर्ण इन तीनों लोकों का स्वीकार करे, तो उसे गायत्री के प्रथम चरण मात्र के समान ही मानते हैं। यदि वह तीनों वेदों का ज्ञान प्राप्त कर ले, तो वह गायत्री के दूसरे चरण के बराबर ही है। यदि वह सभी प्राणियों को अपने प्रभुत्व में ले ले, तो वह गायत्री के तीसरे चरण के बराबर ही है। अन्धकार के उस पार प्रकाशित गायत्री का जो चौथा चरण दर्शनीय है, वह तपता हुआ सूर्य है। वह तो किसी से भी प्राप्त नहीं किया जा सकता। इतना बड़ा धन तो मनुष्य कैसे और कहाँ से प्राप्त कर सकता है भला ?

तस्या उपस्थानं गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न हि पद्यसे नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसेऽसावदो मा प्रापदिति यं द्विष्यादसावस्मै कामो मा समृद्धीति वा न हैवास्मै स कामः समृद्ध्यते यस्मा एवमुपतिष्ठतेऽहमदः प्रापमिति वा ॥7॥

(अब) उस गायत्री का उपस्थान (बताते हैं—) हे गायत्री ! तू एकपदी (= त्रैलोक्यरूप) है, तू द्विपदी (=वेदरूप) है, तू त्रिपदी (= प्राणापानव्यानरूप) है और तू चतुष्पदी (= तुरीय) भी है। और इस सबसे परे (निरुपाधिक स्वरूप से) तू अपद् (चरणरहित) है। तू किसी से जानी नहीं जा सकती। तुम्हारे दर्शनीय, अन्धकारातीत प्रकाशित स्वरूप को नमस्कार हो।

यह गायत्री मन्त्र को जाननेवाला विद्वान यदि किसी से बैर रखता हो और उसके लिए कहे कि, 'उसकी कामना फलवती न हो' तो उसकी कामना फलदायी नहीं होती और यदि कहे कि 'उसकी कामना सफल हो' तो वह सफल हो जाती है।

एतद्ध वै तज्जनको वैदेहो बुडिलमाश्वतराश्विमुवाच यन्नु हो तद्गायत्री-विदब्रूथा अथ कथꣳ हस्तीभूतो वहसीति मुखꣳ ह्यस्याः सम्राण्न विदांच-कारेति होवाच तस्या अग्निरेव मुखं यदि ह वा अपि बह्विवाग्नावभ्याद-धति सर्वमेव तत्संदहत्येवꣳ हैवैवंविद्यद्यपि बह्विव पापं कुरुते सर्वमेव तत्संप्साय शुद्धः पूतोऽजरोऽमृतः संभवति ॥8॥

इति चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥

इस विषय में विदेहराज जनक ने अश्वतराश्व के पुत्र बुडिल से कहा—"तुमने कहा था न कि मैं गायत्री का जानने वाला हूँ ? तो फिर हाथी बनकर मेरा भार क्यों ढोते हो ?" तब बुडिल बोला—"सम्राट् ! मैं उस मंत्र का मुख नहीं जानता था।" तब जनक बोले—"अग्नि ही गायत्री का मुख है। लोग अग्नि में बहुत ईंधन डालते हैं, तो भी वह सबको खाक कर देता है। वैसे ही जो मनुष्य ऐसा जानता है, वह बहुत पाप करे, तो भी वह सब पापों को जला देता है, और शुद्ध एवं पवित्र होता है, उसको वृद्धत्व नहीं आता, उसे मृत्यु नहीं आती।

(यहाँ चौदहवाँ ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

पञ्चदशं ब्राह्मणम्

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्। तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये। पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूहरश्मीन्समूह तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि। वायुरनिल-ममृतमथेदं भस्मान्तꣳ शरीरम्। ॐ 3 क्रतो स्मर कृतꣳ स्मर क्रतो स्मर कृतꣳ स्मर। अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्। युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम ॥1॥

इति पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमोऽध्यायः ॥5॥

हिरण्मय पात्र से सत्य (ब्रह्म) का मुख ढँक गया है। हे पूषन् ! धर्मरूप दृष्टिवाले मेरे देखने के लिए उसे खोल दो। हे पूषन् (पोषक देव) ! हे एकर्षे ! हे यम ! हे सूर्य ! हे प्राजापत्य ! अपनी किरणों को (वहाँ से) हटा लीजिए, जिससे मैं तुम्हारा जो अतिकल्याणकारी रूप है, उसे देख लूँ। (आदित्यमण्डल में स्थित) जो वह पुरुष है, वह अमृतस्वरूप मैं ही हूँ। (मरण होने पर मेरा) प्राणवायु बाह्य अनिल में (वायु में) तथा यह शरीर भस्म में मिल जाए। हे ऊँकाररूप मनोमय अग्नि ! स्मरणीय कार्यों का स्मरण कर। हे अग्नि ! मेरे किए हुए का स्मरण कर। हे अग्नि ! हमें कर्मफल की प्राप्ति के लिए शुभ मार्ग की ओर ले चल। हे देव ! तू सर्व प्राणियों के सर्वज्ञानों को जानता है। हमारे कुटिल पापों को दूर कर। हम बार-बार तेरा वन्दन करते हैं।

(यहाँ पंद्रहवाँ ब्राह्मण पूरा हुआ।)

यहाँ बृहदारण्यकोपनिषद् में पाँचवाँ अध्याय समाप्त होता है।

❋

अथ षष्ठोऽध्यायः

प्रथमं ब्राह्मणम्

ॐ यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति य एवं वेद ॥1॥

ॐ जो मनुष्य सबसे बड़ी और सबसे अच्छी वस्तु को जानता है, वह स्वजनों में सबसे बड़ा और सबसे अच्छा बनता है। प्राण ही सबसे बड़ी और सबसे अच्छी वस्तु है। इस प्रकार जानकर जो उसकी (प्राण की) उपासना करता है, वह स्वजनों में सबसे बड़ा और सबसे अच्छा तो बनता ही है, पर अन्य लोगों में भी जहाँ वह चाहता है वहाँ सबसे बड़ा और सबसे अच्छा बन जाता है।

यो ह वै वसिष्ठां वेद वसिष्ठः स्वानां भवति वाग्वै वसिष्ठा वसिष्ठः स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति य एवं वेद ॥2॥

यदि कोई मनुष्य किसी के उत्तम निवासस्थान रूप वस्तु को जानता है, वह स्वजनों में उत्तम आश्रयस्थान रूप बनता है। वाणी ही श्रेष्ठ है। और जो ऐसा जानता है वह अन्य लोगों में भी जहाँ वह चाहता है उत्तम आश्रयरूप बन जाता है।

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे चक्षुर्वै प्रतिष्ठा चक्षुषा हि समे च दुर्गे च प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे य एवं वेद ॥3॥

यदि कोई मनुष्य प्रतिष्ठा को (सद्गुणयुक्त स्थिति को) जानता है (उपासना करता है), वह सुभिक्षादि अच्छे समय में अच्छी तरह से स्थिर रहता है, तथा विषम काल में भी अच्छी तरह से स्थिर रहता है। चक्षु ही प्रतिष्ठा (अच्छी स्थिति) है क्योंकि आँख के द्वारा ही अच्छे-बुरे देशकाल में मनुष्य अच्छी तरह से स्थिर रहता है। दोनों में समानरूप से रह सकता है।

यो ह वै संपदं वेद सꣳ हास्मै पद्यते यं कामं कामयते श्रोत्रं वै संपच्छ्रोत्रे हीमे सर्वे वेदा अभिसंपन्नाः सꣳहास्मै पद्यते यं कामं कामयते य एवं वेद ॥4॥

जो मनुष्य संपद को जानता (उपासना करता) है, उसकी जो भी इच्छा हो, पूर्ण होती है। कान ही संपद है। कान हो तभी सब वेद सुने जा सकते हैं। जो मनुष्य श्रोत्र की इस प्रकार से उपासना करता है, उसकी किसी भोग की कामना सरलता से पूर्ण हो सकती है।

यो ह वा आयतनं वेदायतनꣳ स्वानां भवत्यायतनं जनानां मनो ह वा आयतनमायतनꣳ स्वानां भवत्यायतनं जनानां य एवं वेद ॥5॥

जो कोई आयतन (आश्रय) को जानता (उपासना करता) है, वह स्वजनों का आश्रय बनता है, और अन्य जनों का भी आश्रयस्थान बनता है। मन ही वह आश्रय है।

यो ह वै प्रजातिं वेद प्रजायते ह प्रजया पशुभिः रेतो वै प्रजातिः प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥6॥

जो प्रजाति (प्रजननशक्ति) को जानता है, वह प्रजाओं और पशुओं के द्वारा वृद्धि को प्राप्त होता है। 'वीर्य ही प्रजननशक्ति है।'—ऐसा जो जानता है, वह प्रजाओं और पशुओं से युक्त होता है।

ते हेमे प्राणा अहꣳश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुस्तद्ध्योचुः को नो वसिष्ठ इति तद्धोवाच यस्मिन्व उत्क्रान्त इदꣳ शरीरं पापीयो मन्यते स वो वसिष्ठ इति ॥7॥

एक बार वाग् आदि ये प्राण (इन्द्रियाँ) अपनी श्रेष्ठता (साबित करने) के लिए ब्रह्मा के पास गए। (उन्होंने पूछा—) "हममें से बड़ा कौन है ?" ब्रह्मा ने उनसे कहा—"तुममें से जिसके चले जाने से (अलग पड़ जाने से) यह शरीर अपने को अधिक पापी मानने लगे (शरीर की दुर्दशा हो) वही सबसे बड़ा है।"

वाग्घोच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथाऽकला अवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वाꣳसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह वाक् ॥8॥

बाद में जीभ शरीर में से चली गई। एक वर्ष तक बाहर रहकर वह वापिस आई और अन्यों से बोली—"मेरे बिना तुम लोग कैसे जी सके ?" उन इन्द्रियों ने उत्तर दिया—"जैसे गूँगे लोग वाणी से बिना बोले ही प्राणवायु से साँस लेते हुए, आँख से देखते हुए, कान से सुनते हुए, मन से जानते हुए और वीर्य से उत्पन्न हुए जीते हैं, वैसे ही हम जीएँ।" (यह सुनकर) वाणी ने फिर (शरीर में) प्रवेश कर लिया।

चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथाऽन्धा अपश्यन्तश्चक्षुषा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वाꣳसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह चक्षुः ॥9॥

बाद में चक्षु शरीर से बाहर चला गया। एक वर्ष तक बाहर रहकर वापस आकर अन्यों से पूछने लगा—"मेरे बिना तुम लोग कैसे जी सके ?" अन्यों ने कहा—"जैसे अन्धे लोग बिना चक्षु से न देखते हुए भी प्राणों से साँस लेते हुए, वाणी से बोलते हुए, कान से सुनते हुए, मन से जानते हुए और वीर्य से उत्पन्न हुए जीते हैं, वैसे ही हम जीएँ।" तब आँख ने फिर से (शरीर में) प्रवेश कर लिया।

श्रोत्रꣳ होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा बधिरा अशृण्वन्तः श्रोत्रेण प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा विद्वाꣳसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥10॥

तब श्रोत्र उठकर चला गया। वह (भी) एक वर्ष तक बाहर रहकर वापिस आकर (अन्य इन्द्रियों से) कहने लगा—"मेरे बिना तुम लोग कैसे जी सके ?" उन्होंने कहा—"जैसे बहरे लोग कान के बिना न सुनेते हुए भी प्राणों से साँस लेते हुए, वाणी से बोलते हुए, आँख से देखते हुए, मन से जानते

हुए, और वीर्य से उत्पन्न होते हुए जीते हैं, वैसे ही हम लोग भी जीए।" यह सुनकर कान भी (शरीर में) वापिस प्रविष्ट हो गया।

मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा मुग्धा अविद्वाꣳसो मनसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह मनः ॥11॥

अब मन उठकर चला गया। वह एक वर्ष तक बाहर रहकर वापस आकर बोला—"मेरे बिना तुम लोग कैसे जी सके ?" तब अन्य इन्द्रियों ने कहा—"जैसे नासमझ मनुष्य मन से न समझते हुए भी प्राणों से साँस लेते हुए, वाणी से बोलते हुए, आँख से देखते हुए, कान से सुनते हुए, वीर्य से उत्पन्न होते हुए जीते हैं, वैसे ही हम जीए।" यह सुनकर मन भी फिर से (शरीर में) प्रविष्ट हो गया।

रेतो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा क्लीबा अप्रजायमाना रेतसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वाꣳसो मनसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह रेतः ॥12॥

फिर वीर्य शरीर से चला गया। एक वर्ष तक बाहर रहकर वह वापिस आया और बोला—"मेरे बिना तुम लोग कैसे जी सके ?" उन्होंने तब कहा—"जैसे नपुंसक लोग बिना वीर्य के प्रजा तो उत्पन्न नहीं कर सकते, परन्तु प्राण से साँस लेकर, वाणी को बोलते हुए, आँख से देखते हुए, कान से सुनते हुए, मन से जानते हुए जीते हैं, वैसे ही हम जीए।" यह सुनकर वीर्य ने भी वापस (शरीर में) प्रवेश किया।

अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन्यथा महासुहयः सैन्धवः पड्वीशशङ्कून्संवृहेदेवꣳ हैवेमान्प्राणान्त्संववर्ह ते होचुर्मा भगव उत्क्रमीर्न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुमिति तस्यो मे बलिं कुरुतेति तथेति ॥13॥

फिर जब प्राण चलने लगा तब उसने जैसे सिन्ध देश में जन्मा हुआ बड़ा सुन्दर घोड़ा बन्धन के खूँटों को उखाड़ देता है, वैसे ही इन दूसरे प्राणों को (इन्द्रियों को) उखाड़ दिया। इसलिए उन्होंने (इन्द्रियों ने) कहा—"हे भगवन्! आप मत जाइए। आपके बिना हम जीवित नहीं रह सकेंगे।" तब प्राण बोला—"तब श्रेष्ठ ऐसे मुझको बलि देते रहो।" तब दूसरे प्राण (इन्द्रियाँ) बोले—"ठीक है—जी हाँ।"

सा ह वागुवाच यद्वा अहं वसिष्ठास्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति यद्वा अहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठोऽसीति चक्षुर्यद्वा अहꣳ संपदस्मि त्वं तत्संपदसीति श्रोत्रं यद्वा अहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति मनो वा यद्वा अहं प्रजातिरस्मि त्वं तत्प्रजातिरसीति रेतस्तस्यो मे किमन्नं किं वास इति यदिदं किंचाश्वभ्य आकृमिभ्य आकीटपतङ्गेभ्यस्तत्तेऽन्नमापो वास इति न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति नानन्नं परिगृहीतं य एवमेतदनस्यान्नं वेद तद्विद्वाꣳसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचमन्त्यशित्वाचामन्त्येतमेव तदनमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते ॥14॥

इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

वाणी बोली—"यदि मैं उत्तम आश्रय हूँ, तो मुझसे अधिक उत्तम आश्रय तुम हो।" तब आँख ने कहा—"यदि मैं प्रतिष्ठा हूँ, तो मुझसे भी सबकी प्रतिष्ठा तुम हो"। तब कान ने कहा—"यदि मैं सम्पत्तिरूप तो मुझसे अधिक तुम सम्पत्तिरूप हो।" तब मन बोला—"यदि मैं आश्रयरूप हूँ तो मुझसे अधिक आश्रयरूप तो तुम्हीं हो।" तब वीर्य ने कहा—"यदि मैं प्रजननशक्तिवाला हूँ, तो तुम उसकी भी प्रजननशक्ति हो।" तब प्राण ने कहा—"तुम लोगों में श्रेष्ठ ऐसे मेरा अन्न क्या है ? मेरा वस्त्र क्या है ?" (इसके उत्तर में वागादि ने कहा कि—) "कुत्ते, कीड़े और जुगनुओं से लेकर यह जो कुछ भी है, वह सब तुम्हारा अन्न है, और जल ही तुम्हारा वस्त्र है। जो कोई भी मनुष्य इस प्राण के अन्न को जानता है, उसको कभी अभक्ष्य का भक्षण नहीं होता। अभक्ष्य का संग्रहण भी उसका नहीं होता है। इसलिए पढ़े-लिखे विद्वान् लोग भोजन करते समय आचमन करते हैं, और भोजन करने के बाद भी आचमन करते हैं। और अपने उस कर्म को वे प्राणों को आच्छादित करने का (प्राणों को वस्त्रहीन करने का) कार्य नहीं करते हैं।

(यहाँ पहला ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

द्वितीयं ब्राह्मणम्

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेयः पञ्चालानां परिषदमाजगाम स आजगाम जैवलिं प्रवाहणं परिचारयमाणं तमुदीक्ष्याभ्युवाद कुमार 3 इति स भो 3 इति प्रतिशुश्रावाऽनुशिष्टोन्वसि पित्रेत्योमिति होवाच ॥1॥

अरुणपौत्र श्वेतकेतु पांचालों की सभा में आया। वह जीवलपुत्र प्रवहण के यहाँ पहुँचा। वह नौकरों से अपनी सेवा करवा रहा था। उसे देखकर प्रवहण ने कहा—"क्यों कुमार !" उसने उत्तर दिया 'जी !' तब (राजा प्रवहण ने) पूछा—"क्या तुम्हारे पिता ने तुम्हें पढ़ाया है ?" वह बोला—"जी हाँ"।

वेत्थ यथेमाः प्रजाः प्रयत्यो विप्रतिपद्यन्ता 3 इति नेति होवाच वेत्थो यथेमं लोकं पुनरापद्यन्ता 3 इति नेति हैवोवाच वेत्थो यथासौ लोक एवं बहुभिः पुनः पुनः प्रयद्भिर्न संपूर्यता 3 इति नेति हैवोवाच वेत्थो यतिध्यामाहुत्याꣳ हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ती 3 इति नेति हैवोवाच वेत्थो देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वा यत्कृत्वा देवयानं वा पन्थानं प्रतिपद्यन्ते पितृयाणं वापि हि न ऋषेर्वचः श्रुतम्। द्वे सृती अशृणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानाम्। ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं चेति नाहमत एकंचन वेदेति होवाच ॥2॥

(तब राजा ने पूछा—) "ये सब लोग मृत्यु के बाद विभिन्न मार्गों में जाते हैं, वह तुम जानते हो ?" श्वेतकेतु ने कहा—"नहीं जी।" तब राजा ने पूछा—"जैसे पुनः वे लोग यहाँ आते हैं वह जानते हो ?" श्वेतकेतु ने कहा—"नहीं जी।" तब राजा ने पूछा—"क्या तुम यह जानते हो कि बार-बार लोग परलोक में जाते हैं, फिर भी वह भर क्यों नहीं जाता ?" श्वेतकेतु बोला—"नहीं जी।" तब राजा ने फिर पूछा—"कितनी आहुतियाँ देने के बाद जल पुरुषशब्द वाच्य होकर बोल उठता है, वह तुम जानते हो ?" श्वेतकेतु बोला—"जी नहीं।" राजा ने आगे पूछा—"देवयान या पितृयाण के मार्गों के साधनों को तुम जानते हो क्या ? हम लोगों ने ऋषि का वचन (मंत्रवाक्य) सुना है कि मनुष्यों के

लिए दो रास्ते हैं एक देवदान है और दूसरा है पितृयाण। यह सारा विश्व उन दो मार्गों से होकर ही जाता है। ये दो मार्ग जिसके बीच में हैं, ऐसे द्युलोकरूप पिता और पृथ्वीलोकरूप माता के मध्यवर्ती मार्गों को तुम जानते हो क्या ?" तब श्वेतकेतु ने कहा—"मैं इनमें से किसी को नहीं जानता।"

अथैनं वसत्योपमन्त्रयांचक्रेऽनादृत्य वसतिं कुमारः प्रदुद्राव स आजगाम पितरं तꣳ होवाचेति वाव किल नो भवान्पुरानुशिष्टानवोचदिति कथꣳ सुमेध इति पञ्च मा प्रश्नान् राजन्यबन्धुरप्राक्षीत्ततो नैकंचन वेदेति कतमे त इतीम इति ह प्रतीकान्युदाजहार ॥3॥

बाद में उसको (श्वेतकेतु को) यहाँ ठहरने के लिए प्रार्थना की। परन्तु कुमार श्वेतकेतु ठहरने की उस प्रार्थना का अनादर करके दौड़कर अपने पिता के पास आ पहुँचा, और उससे कहने लगा—"आपने पहले समावर्तन संस्कार के समय ऐसा ही कहा था न कि आपने मुझे पढ़ा दिया है !" तब पिता बोले—"अरे सयाने ! तो उसका अब क्या है ?" तब श्वेतकेतु ने कहा—"अरे ! उस दुष्ट क्षत्रिय ने मुझसे पाँच प्रश्न पूछे, उनमें से एक का जवाब भी मैं नहीं दे पाया।" पिता ने पूछा—"कौन से थे वे प्रश्न ?" श्वेतकेतु ने कहा—"ये हैं वे प्रश्न !" ऐसा कहकर उसने (पूछे हुए) प्रश्नों का कुछ अंश सुनाया।

स होवाच तथा नस्त्वं तात जानीथा यथा यदहं किंचन वेद सर्वमहं तत्तुभ्यमवोचं प्रेहि तु तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इति भवानेव गच्छत्विति स आजगाम गौतमो यत्र प्रवाहणस्य जैबलेरास तस्मा आसनमाहृत्योदकमाहारयांचकाराथ हास्मा अर्घ्यं चकार तꣳ होवाच वरं भगवते गौतमाय दद्म इति ॥4॥

तब उसने (पिता ने पुत्र से) कहा—"तुम मुझसे यह जान लो कि मैं जो कुछ भी जानता था, वह सब मैंने तुम्हें बता दिया है। इसलिए चलो मेरे साथ चलो, हम दोनों उसके यहाँ जाकर विद्याग्रहण करने के लिए ब्रह्मचर्य का पालन करें।" श्वेतकेतु ने कहा—"आप ही जाइए।" ऐसा सुनकर गौतम (आरुणि) प्रवाहण जैबाल की जहाँ बैठक थी वहाँ गए। राजा प्रवाहण ने उनके लिए आसन लाकर और (सेवकों द्वारा) जल मँगवाकर अर्घ्यदान किया। और कहा—"मैं भगवान् गौतम को वर देता हूँ।"

स होवाच प्रतिज्ञातो म एष वरो यां तु कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तां मे ब्रूहीति ॥5॥

तब उसने (गौतम आरुणि ने) कहा—"आपने मुझे वर देने की प्रतिज्ञा की है, तो ऐसे आपसे मेरा यही वर है कि आपने कुमार से (मेरे पुत्र से) जो बात पूछी थी, वह कहिए।"

स होवाच दैवेषु वै गौतम तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति ॥6॥

तब उसने (प्रवाहण ने) कहा—"हे गौतम ! वह वरदान तो दैव वरदानों में से है। आप मनुष्य सम्बन्धी वरदानों में से कोई वर माँगिए।"

स होवाच विज्ञायते हास्ति हिरण्यस्यापात्तं गोअश्वानां दासीनां प्रवाराणां परिधानस्य मा नो भवान्बहोरनन्तस्यापर्यन्तस्याभ्यवदान्योऽभूदिति स वै गौतम तीर्थेनेच्छासा इत्युपैम्यहं भवन्तमिति वाचा ह स्मैव पूर्व उपयन्ति स होपायनकीर्त्योवास ॥7॥

उसने (गौतम आरुणि ने) कहा—"आप जानते हैं कि वह तो मेरे पास है ही। सोने की, गायों की, घोड़ों की, दासियों की, परिवार की और वस्त्र आदि की प्राप्ति तो मुझे है ही। आप तो सदा पुष्कल अपार अनन्त धन का दान करते ही रहे हैं, तो मेरे लिए उस अपार अक्षुण्ण वस्तु के दान के लिए 'अदाता' (दान में संकोच करनेवाले) न हों।" तब राजा ने कहा—"तब तो हे गौतम, तुम्हें शास्त्रकथित विधि अनुसार ऐसी इच्छा करनी चाहिए।" तब गौतम ने कहा—"मैं आपके पास शिष्यभाव से उपस्थित होता हूँ। ब्राह्मण लोग मुँह से ऐसा बोलकर ही प्राचीन समय में गुरु के यहाँ पढ़ने जाते थे।"

स होवाच यथा नस्त्वं गौतम मापराधास्तव च पितामहा यथेयं विद्येतः पूर्वं न कस्मिꣳश्चन ब्राह्मण उवास तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि को हि त्वैवं ब्रुवन्तमर्हति प्रत्याख्यातुमिति ॥8॥

उसने (राजा ने) कहा—"जिस तरह तुम्हारे परदादों ने हमारे पूर्वजों के अपराधों को लक्ष्य में नहीं लिया, वैसे ही हमारे अपराधों को तुम भी लक्ष्य में मत लेना। यह विद्या पहले किसी ब्राह्मण के यहाँ नहीं रही। वह मैं तुम्हें बताऊँगा। क्योंकि इस तरह विनयपूर्वक बोलनेवाले तुमको 'नहीं'—ऐसा कहने के लिए कौन समर्थ है भला ?

असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम तस्यादित्य एव समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिर्दिशोऽङ्गारा अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुत्यै सोमो राजा संभवति ॥9॥

हे गौतम ! यह द्युलोक ही अग्नि है, आदित्य उसका समिध है, किरणें धुआँ है, दिवस उसकी ज्वाला है, दिशाएँ अंगारे हैं, अवान्तर दिशाएँ चिनगारियाँ हैं, उस ऐसे अग्नि में देवलोक श्रद्धा का होम करते हैं। उस आहुति से राजा सोम उत्पन्न होता है।

पर्जन्यो वाऽग्निर्गौतम तस्य संवत्सर एव समिदभ्राणि धूमो विद्युदर्चिरशनिरङ्गारा ह्रादुनयो विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमꣳ राजानं जुह्वति तस्या आहुत्यै वृष्टिः संभवति ॥10॥

हे गौतम ! मेघ ही अग्नि है, उसका संवत्सर ही समिध है, बादल धुआँ है, विद्युत् उसकी ज्वाला है, अशनि (इन्द्र का वज्र) अंगारे हैं, मेघगर्जनाएँ चिनगारियाँ हैं, ऐसे उस अग्नि में देवलोग सोम राजा की आहुति देते हैं। उस आहुति से वृष्टि होती है।

अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम तस्य पृथिव्येव समिदग्निर्धूमो रात्रिरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं जुह्वति तस्या आहुत्या अन्नꣳ संभवति ॥11॥

हे गौतम ! यह लोक ही अग्नि है, पृथ्वी ही इसका समिध है, अग्नि धूम है, रात्रि ज्वाला है, चन्द्रमा अंगारे हैं, नक्षत्र चिनगारियाँ हैं। ऐसे इस अग्नि में देवलोग वृष्टि को होमते हैं, इस आहुति से अन्न होता है।

पुरुषो वाऽग्निर्गौतम तस्य व्यात्तमेव समित्प्राणो धूमो वागर्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुत्यै रेतः संभवति ॥12॥

हे गौतम ! पुरुष ही अग्नि है, उसका खुला हुआ मुख ही समिध है, प्राण धूम है, वाणी ज्वाला है, चक्षु अंगारे हैं, श्रोत्र चिनगारियाँ हैं। ऐसे इस अग्नि में देवलोग अन्न का होम करते हैं। उस आहुति से वीर्य उत्पन्न होता है।

योषा वा अग्निर्गौतम तस्या उपस्थ एव समिल्लोमानि धूमो योनिरर्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुत्यै पुरुषः संभवति। स जीवति यावज्जीवत्यथ यदा म्रियते ॥13॥

हे गौतम ! स्त्री ही यज्ञाग्नि है, उसकी जननेन्द्रिय ही समिध है, उसके ऊपर के बाल धूम हैं, योनि ज्वाला है, उसके अन्दर किया जानेवाला मैथुन व्यवहार अंगारे हैं, आनन्द चिनगारियाँ हैं। ऐसे उस अग्नि में देवलोग वीर्य का होम करते हैं। उस आहुति से पुरुष उत्पन्न होता है। वह कर्म शेष रहने तक जीता है, और जब मर जाता है, तब—

अथैनमग्नये हरन्ति तस्याग्निरेवाग्निर्भवति समित्समिद्धूमो धूमोऽर्चिरर्चिरङ्गारा अङ्गारा विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पुरुषं जुह्वति तस्या आहुत्यै पुरुषो भास्वरवर्णः संभवति ॥14॥

उसे अग्नि के पास ले जाते हैं। उसका अग्नि ही अग्नि रूप होता है, समिध ही समिध रूप होता है, धूम ही धूम रूप होता है, ज्वाला ही ज्वाला रूप होती है, अंगारे ही अंगारे रूप होते हैं, चिनगारियाँ ही चिनगारियाँ रूप होती हैं। ऐसे उस अग्नि में देवलोग पुरुष का होम करते हैं। उस आहुति से पुरुष अत्यन्त दीप्तिमान हो जाता है।

ते य एवमेतद्विदुर्ये चामी अरण्ये श्रद्धाꣳ सत्यमुपासते तेऽर्चिरभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षण्मासानुदङ्ङादित्य एति मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं तान्वैद्युतान्पुरुषो मानस एत्य ब्रह्मलोकान् गमयति तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति तेषां न पुनरावृत्तिः ॥15॥

वे जो इस प्रकार इसको (पंचाग्निविद्या को) जानते हैं, और वे जो वन में श्रद्धायुक्त होकर सत्य की उपासना करते हैं, वे ज्योति के अभिमानी देवताओं को प्राप्त होते हैं। ज्योति के अभिमानी देवताओं में से दिवस के अभिमानी देव को, दिवस के अभिमानी देव से शुक्लपक्ष के अभिमानी देव को, शुक्ल पक्ष के अभिमानी देव से उन छः मास के अभिमानी देव को प्राप्त होता है, जिनमें सूर्य उत्तर दिशा की ओर चलता है। फिर उस मासाभिमानी देव से देवलोक को, देवलोक से आदित्य को, आदित्य से विद्युत्सम्बन्धी देवताओं को प्राप्त होता है। उन वैद्युत देवों के पास एक-एक मानस पुरुष आकर उन्हें ब्रह्मलोक में ले जाता है। उन ब्रह्मलोकों में वे प्रकृष्ट होकर (मोक्ष प्राप्त करके) अनेक वर्षों तक वे रहते हैं। उनका इस संसार में पुनरागमन नहीं होता।

अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकाञ्जयन्ति ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्रात्रिꣳ रात्रेरपरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान्षण्मासान्दक्षिणादित्य एति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रं ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति ताꣳस्तत्र देवा यथा सोमꣳ राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनाꣳस्तत्र भक्षयन्ति तेषां यदा तत्पर्यवैत्यथेममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्त आकाशाद्वायुं वायोर्वृष्टिं वृष्टेः पृथिवीं ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्ति ते पुनः पुरुषाग्नौ हूयन्ते ततो योषाग्नौ जायन्ते लोकान्प्रत्युत्थायिनस्त एवमेवानुपरिवर्तन्तेऽथ य एतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतङ्गाः यदिदं दन्दशूकम् ॥16॥

इति षष्ठे द्वितीयं ब्राह्मण्॥

और जो मनुष्य यज्ञ से, दान से, तप से लोकों को प्राप्त करता है, वे धूमाभिमानी देवता को प्राप्त होते हैं। धूम से रात्रि देवता को, रात्रि से कृष्णपक्षाभिमानी देवता को, कृष्णपक्ष से दक्षिणायन के छः महीनों में जाते हैं। उन महीनों में से पितृलोक में जाते हैं। पितृलोक से चन्द्रलोक में जाते हैं। चन्द्रलोक में जाकर वे अन्नरूप बन जाते हैं। वहाँ जैसे ऋत्विज् लोग 'आप्यायस्व अपक्षीयस्व'—ऐसा बोलकर सोमराजा को चमस में पी जाते हैं, उस तरह देव लोग, उन अन्नरूप बने मनुष्यों को खा जाते हैं। फिर से उनका पुरुषरूप अग्नि में होम किया जाता है। उससे फिर लोकों के प्रति उत्थान करने वाले होकर वे फिर स्त्रीरूपी अग्नि से उत्पन्न होते हैं। इस प्रकार वे बार-बार परिवर्तित हुआ करते हैं (घूमा करते हैं)। परन्तु, जो लोग इन दोनों मार्गों में से एक का भी ज्ञान नहीं रखते, वे कीट-पतंगादि और डाँस-मच्छर आदि होते हैं, वे ही होते हैं।

(यहाँ दूसरा ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

तृतीयं ब्राह्मणम्

स यः कामयेत महत्प्राप्नुयामित्युदगयन आपूर्यमाणपक्षस्य पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्व्रती भूत्वौदुम्बरे कꣳसे चमसे वा सर्वौषधं फलानीति संभृत्य परिसमुह्य परिलिप्याग्निमुपसमाधाय परिस्तीर्यावृताज्यꣳ सꣳस्कृत्य पुꣳसा नक्षत्रेण मन्थꣳ संनीय जुहोति—यावन्तो देवास्त्वयि जातवेदस्तिर्यञ्चो घ्नन्ति पुरुषस्य कामान्। तेभ्योऽहं भागधेयं जुहोमि ते मा तृप्ताः सर्वैः कामैस्तर्पयन्तु स्वाहा। या तिरश्ची निपद्यतेऽहं विधरणी इति। तां त्वा घृतस्य धारया यजे सꣳराधनीमहꣳ स्वाहा ॥1॥

जो ऐसा चाहता हो कि मैं बहुत ही महत्त्व प्राप्त करूँ, यह उत्तरायण में शुक्लपक्ष के पवित्र दिन, बारह दिनों तक केवल दूध ही पीकर रहकर, औदुम्बर-गूलर के काष्ठ से बनाए गए कटोरे में अथवा चमसपात्र में सभी औषधियाँ, फल और अन्य सामग्रियाँ एकत्रित करके, हवनस्थान को दर्भ से साफ-सुथरा बनाकर उसकी लिपाई करे। फिर उसमें अग्नि का स्थापन करके, उसके आसपास आसन बिछाकर, गृह्यसूत्रों में बताई गई विधि के अनुसार घी का संस्कार करके पुल्लिंग नामवाले (हस्त आदि) नक्षत्रों में (पहले से तैयार किए गए) सर्वौषधियों के दध्यादि मिश्रित मन्थ (मिश्रण =चूर्ण) को, स्वयं तथा अग्नि के बीच में रखकर होम करता है। और उस समय यह मन्त्र बोलता है—"हे जातवेद ! तुम्हारे वश में से जितने देवता वक्रमति होकर पुरुष की कामनाओं का प्रतिबन्ध करते हैं, उनको उद्देश करके यह आव्यभाग मैं तुममें होमता हूँ। तृप्त हुए वे सभी मुझे सब कामनाओं से तृप्त करें। स्वाहा।" (यह बोलकर आहुति देनी चाहिए) और भी "मैं सबके मृत्यु को धारण करनेवाला हूँ। ऐसा मानकर जो कुटिल बुद्धिवाला देवता तुम्हारा आश्रय लेकर रहता है, सर्वसाधनों की पूर्ति करनेवाले उस देवता

के लिए घी की धारा से मैं यजन करता हूँ, स्वाहा''—ऐसा बोलकर उसको आहुति देनी चाहिए (वह देता है)।

ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति प्राणाय स्वाहा वसिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति वाचे स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति चक्षुषे स्वाहा संपदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति श्रोत्राय स्वाहाऽयतनाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति मनसे स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति रेतसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति ॥2॥

''ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय् स्वाहा''—इस मंत्र से अग्नि में आहुति देकर स्रुव में बचे हुए घी को मन्थ में टपका देता है (उसे टपका देना चाहिए)। ''प्राणाय स्वाहा वसिष्ठायै स्वाहा''—यह मंत्र बोलकर अग्नि में वह आहुति देता है, और स्रुव में बचे हुए घी को मन्थ में टपका देता है। ''वाचे स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहा''—इस मंत्र से वह अग्नि में आहुति देता है और स्रुव में चिपके हुए घी को मन्थ में टपका देता है। ''चक्षुषे स्वाहा सम्पदे स्वाहा''—यह मंत्र बोलकर अग्नि में आहुति देता है और स्रुव में लगे रहे घी को मन्थ में टपका देता है। ''श्रोत्राय स्वाहा आयतनाय स्वाहा''—यह मन्त्र बोलकर अग्नि में आहुति देता है और स्रुव में बचे-खुचे घी को मन्थ में टपका देता है। बाद में ''रेतसे स्वाहा''—यह मन्त्र बोलकर अग्नि में आहुति देता है और स्रुव में अवशिष्ट घी को मन्थ में टपका देना है।

अग्नये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति भूः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति भुवः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति भूःभुर्वःस्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति क्षत्राय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति भूताय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति भविष्यते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति सर्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति ॥3॥

''अग्नये स्वाहा''—यह मन्त्र बोलकर अग्नि में आहुति डालता है और स्रुव में अवशिष्ट घी को मन्थ में टपकाता है। ''सोमाय स्वाहा''—यह मंत्र बोलकर अग्नि में आहुति देता है और स्रुव में लगे घी को मन्थ में टपकाता है। ''भूः स्वाहा''—इस मंत्र को पढ़कर अग्नि में आहुति देता है और स्रुव में अवशिष्ट घी को मन्थ में टपका देता है। ''भुवः स्वाहा''—इस मंत्र को पढ़कर अग्नि में आहुति देता है और स्रुव में अवशिष्ट घी को मन्थ में टपका देता है। ''स्वः स्वाहा''—यह मंत्र बोलकर अग्नि में आहुति देता है और स्रुव में अवशिष्ट घी को मन्थ में टपका देता है। ''भूर्भुवः स्वः स्वाहा''—इस मंत्र को पढ़कर अग्नि में आहुति डालता है, और अवशिष्ट घी को मन्थ में टपका देता है। ''ब्रह्मणे स्वाहा''—यह मन्त्र पढ़कर अग्नि में आहुति डालता है और स्रुव में बचे-खुचे घी को मन्थ में टपका

देता है। ''क्षत्राय स्वाहा''—यह मन्त्र पढ़कर अग्नि में आहुति देता है और स्रुव में बचे घी को मन्थ में टपका देता है। ''भूताय स्वाहा''—यह मंत्र बोलकर अग्नि में आहुति देता है और स्रुव में लगे घी को मन्थ में टपका देता है। ''भविष्यते स्वाहा''—यह मन्त्र पढ़कर अग्नि में आहुति देता है और स्रुव में बचे घी को मन्थ में टपका देता है। ''विश्वाय स्वाहा''—यह मंत्र बोलकर अग्नि में आहुति देता है और स्रुव में बचे घी को मन्थ में टपकाता है। ''सर्वाय स्वाहा''—यह मंत्र बोलकर अग्नि में आहुति डालता है और स्रुव में बचे घी को मन्थ में टपकाता है। ''प्रजापतये स्वाहा''—यह मन्त्र बोलकर अग्नि में आहुति डालता है और स्रुव में बचे घी को मन्थ में टपका देता है।

अथैनमभिमृशति भ्रमदसि ज्वलदसि पूर्णमसि प्रस्तब्धमस्येकसभमसि हिंकृतमसि हिंक्रियमाणमस्युद्गीथमस्युद्गीयमानमसि श्रावितमसि प्रत्याश्रावितमस्यार्द्रे संदीप्तमसि विभूरसि प्रभूरस्यन्नमसि ज्योतिरसि निधनमसि संवर्गोऽसीति ॥4॥

बाद में उस मन्थ का स्पर्श करते हुए यह मंत्र बोलता है—''हे मन्थ! तू सर्व प्राणियों में भ्रमण करनेवाला प्राण है, तू अग्नि के रूप में चलता है, तू ब्रह्मरूप में परिपूर्ण है, तू आकाश के रूप में अति स्तब्ध है, तू जगत्रूपी एक सभा-सा है (तू सबका अविरोधी है), तू ही यज्ञारंभ में प्रस्तोता द्वारा किया गया हिंकार है, तू ही उसी प्रस्तोता द्वारा किया गया यज्ञमध्य हिंक्रियमाण है, तू ही उद्गीथ है, तू ही यज्ञमध्य का उद्गीयमान है, तू ही श्रावित (सुनाया) जानेवाला है, तू ही प्रत्याश्रावित (सामने से सुनाया जानेवाला) है, तू ही आर्द्र-मेघ में चमकनेवाला (विद्युत् रूप में) है, तू ही विभु है, तू ही प्रभु है, तू ही अन्न है, तू ही भोक्ता है, तू ही प्रलयस्थान है, तू ही संवर्ग (सर्वसंहारक) है।''

अथैनमुद्यच्छत्यामꣳ स्यामꣳ हि ते महि स हि राजेशानोऽधिपतिः स माꣳ राजेशानोऽधिपतिं करोत्विति ॥5॥

बाद में ''आमं स्यामं ते महि''—इत्यादि मन्त्र के द्वारा मन्थ को हाथ में लेता है। मंत्रार्थ यह है—''तू सब कुछ जानता है, तेरी महिमा को मैं अच्छी तरह जानता हूँ। वह प्राण ही राजा है, वही नियन्ता है, वही अधिपति है। वह प्राण मुझे राजा ईशान (नियंता) और अधिपति बनाए।

अथैनमाचामति तत्सवितुर्वरेण्यं मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः माध्वीर्नः सन्त्वोषधीर्भूः स्वाहा भर्गो देवस्य धीमहि मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवꣳरजः मधु द्यौरस्तु नः पिता भुवः स्वाहा धियो यो नः प्रचोदयान्मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ 3 अस्तु सूर्यः माध्वीर्गावो भवन्तु नः स्वः स्वाहेति सर्वा च सावित्रीमन्वाह सर्वाश्च मधुमतीरहमेवेदꣳ सर्वं भूयासं भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यन्तत आचम्य पाणी प्रक्षाल्य जघनेनाग्निं प्राक्शिराः संविशति प्रातरादित्यमुपतिष्ठते दिशामेकपुण्डरीकमस्यहं मनुष्याणामेकपुण्डरीकं भूयासमिति यथेतमेत्य जघनेनाग्निमासीनो वꣳशं जपति ॥6॥

बाद में (उस मन्थ के चार अलग-अलग ग्रास बनाकर) वह खाता है। प्रथम ग्रास यह मन्त्र बोलकर खाता है—''सूर्य के उस श्रेष्ठ पद का मैं ध्यान करता हूँ। वायु मधुर रीति से बहते हैं, नदियाँ भी मधुर रस का स्राव कर रही हैं, हमारे लिए औषधियाँ मधुर रसवाली हों, भूः स्वाहा।'' (फिर उसके बाद दूसरा ग्रास यह मंत्र बोलकर खाता है—) ''सूर्यदेव के तेज का हम ध्यान करते हैं। रात और दिन

हमारे लिए सुखकर हों, पृथ्वी की रज हमें उद्वेगकारी न हो (अर्थात् हमारे लिए आनन्दकारी हो), हमारे पिता द्युलोक हमारे लिए सुखदायक हों, भुवः स्वाहा।" (इसके बाद तीसरा ग्रास यह मंत्र बोलकर वह खाता है कि—) "जो सूर्यदेव हमारी बुद्धि को सन्मार्ग की ओर प्रेरित करते हैं वे तथा वनस्पतिरूप सोम—दोनों हमारे लिए आनन्द देनेवाले हों, उनकी किरणें हमारे लिए सुखकर हों। स्वः स्वाहा।" इस प्रकार (तीन ग्रास भक्षण करके बाद में) वह पूरा गायत्रीमंत्र बोलता है, और (साथ में ही) "मधुवाता ऋतायते" आदि पूरी मधुमती ऋचा बोलकर, हाँ मैं ही सर्वस्वरूप हूँ"—ऐसा कहता है, और "भूर्भुवः स्वः स्वाहा"—ऐसा बोलकर चौथे ग्रास का भक्षण करता है। और अन्त में वह मन्थवाला पात्र भी धोकर उसका पानी पी जाता है। और आचमन करके दोनों हाथ धोकर अग्नि के पश्चिम भाग में पूर्व दिशा की ओर मस्तक रखकर सो जाता है। फिर प्रातःकाल होने पर सूर्य के सामने इस मन्त्र के द्वारा उपस्थान करता है कि—"हे सूर्य! जिस तरह आप दिशाओं में अखण्ड (श्रेष्ठ) हैं, वैसे ही मैं भी मनुष्यों में अखण्ड और श्रेष्ठ बनूँ"—इस प्रकार सूर्योपस्थान के बाद रात्रि में सोने से पहले जिस मार्ग से आया था, उसी मार्ग से अग्नि के पास जाकर, अग्नि के पश्चिम की ओर बैठकर (आगे के मन्त्रों में बताए अनुसार) वंश का जप करता है।

तꣳ हैतमुद्दालक आरुणिर्वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनꣳ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥7॥

अरुणपुत्र उद्दालक ने इस (मन्थकर्म) का उपदेश वाजसनेयिपुत्र याज्ञवल्क्य नाम के अपने एक शिष्य को दिया था और कहा था कि "जो उपासक इस मन्थ को सूखे ठूँठे पर भी सींचेगा तो उस ठूँठे में भी शाखायें और कोपलें फूटेंगी।

एतमुहैव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैङ्ग्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनꣳ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥8॥

इसी उपर्युक्त मन्थ का उपदेश वाजसनेय याज्ञवल्क्य ने अपने शिष्य पैंग्य को दिया था और कहा था कि जो कोई भी इस मंथ का सिञ्चन किसी वृक्ष के ठूँठे पर भी करेगा, तो उसमें भी शाखाएँ और कोपलें फूटने लगेंगी।"

एतमुहैव मधुकः पैङ्ग्यश्चूलाय भागवित्तयेऽन्तेवासिने उक्त्वोवाचापि य एनꣳ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥9॥

इसी पूर्वोक्त मन्थ का उपदेश मधुक पैंग्य ने अपने शिष्य चूल भागवित्ति को दिया और कहा कि यदि कोई भी मनुष्य इस मन्थ को वृक्ष के सूखे तने पर भी सींचेगा, तो उसमें भी शाखायें और कोंपलें फूटने लगेंगी।"

एतमु हैव चूलो भागवित्तिर्जानकायायस्थूणायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनꣳ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥10॥

चूल भाग्यवित्ति ने अपने शिष्य जानकी आयस्थूण को इसी पूर्वोक्त मन्थ का उपदेश देकर कहा कि यदि कोई भी मनुष्य इस मन्थ का सिंचन सूखे वृक्ष के ठूँठे पर करेगा तो उसमें भी शाखायें और कोपलें फूटने लगेंगी।

एतमु हैव जानकिरायस्थूणः सत्यकामाय जाबालायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनꣳ शुष्के स्थाणौ निशिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥11॥

जानकि आयस्थूण ने अपने शिष्य सत्यकाम जाबाल को इसी मन्थ का उपदेश देते हुए कहा था कि "यदि कोई भी मनुष्य इस मन्थ को सूखे वृक्ष के तने पर भी सींचेगा तो उसमें भी शाखाएँ और कोंपलें फूटने लगेंगी।

एतमु हैव सत्यकामो जाबालोऽन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाचापि य एनꣳ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति तमेतन्नापुत्राय नानन्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥12॥

सत्यकाम जाबाल ने अपने शिष्यों को इसी का उपदेश देकर कहा था कि—"यदि कोई भी मनुष्य इस मन्थ को वृक्ष के ठूँठे पर भी सींचेगा तो उसमें से भी शाखाएँ और कोंपलें फूटने लगेंगी। पर इस मन्थ का उपदेश पुत्ररहित और शिष्यरहित व्यक्ति को नहीं करना चाहिए।"

चतुरौदुम्बरो भवत्यौदुम्बरः स्रुव औदुम्बरश्चमस औदुम्बर इध्म औदुम्बर्या उपमन्थन्यौ दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति व्रीहियवास्तिलमाषा अणुप्रियङ्गवो गोधूमाश्च मसूराश्च खल्वाश्च खलकुलाश्च तान् पिष्टान्दधनि मधुनि घृत उपसिंचत्याज्यस्य जुहोति ॥13॥

इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

इस मन्थनकर्म में चार औदुम्बरकाष्ठ से बनाई हुई वस्तुएँ होती हैं—औदुम्बर काष्ठ का स्रुव, औदुम्बर काष्ठ का चमसपात्र, औदुम्बर काष्ठ का ईंधन तथा औदुम्बर काष्ठ की दो उपमन्थनियाँ (मन्थ को हिलाने की शलाकाएँ)। इसमें दस प्रकार के ग्रामीण धान्यों का उपयोग होता है वे हैं—व्रीहि (धान), यव (जौ), तिल, माष (उड़द), अणु (साँवा), प्रियंगु (कांगनी), गोधूम (गेहूँ), मसूर, खल्व (एक धान) और खलकुल (कुलथी)। इन सभी को पीसकर उसमें मधु और घृत डालकर आहुति दी जाती है।

(यहाँ तीसरा ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

चतुर्थं ब्राह्मणम्

एषां वै भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपोऽपामोषधय ओषधीनां पुष्पाणि पुष्पाणां फलानि फलानां पुरुषः पुरुषस्य रेतः ॥1॥

पृथ्वी सभी प्राणियों का रस (सारतत्त्व) है, जल पृथ्वी का सार है, औषधियाँ जल का सार (रस) हैं, पुष्प औषधियों का रस है, फल फूलों का रस है, पुरुष फलों का रस है, और वीर्य पुरुष का सारतत्त्व है।

स ह प्रजापतिरीक्षांचक्रे हन्तास्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति स स्त्रियꣳ ससृजे ताꣳसृष्ट्वाऽध उपास्ते तस्मात्स्त्रियमध उपासीत स एतं प्राञ्चं ग्रावाणमात्मन एव समुदपारयत्तेनैनामभ्यसृजत् ॥2॥

प्रसिद्ध प्रजापति ने अनुग्रहपूर्वक सोचा, मैं इस (वीर्य) के लिए आधारभूमि बना दूँ। इसलिए उन्होंने स्त्री बनाई। उसे बनाकर उसके अधोभाग की उपासना की (मैथुन कर्म किया)। इसीलिए स्त्री के अधोभाग का सेवन करना चाहिए। इन प्रजापति ने उस उत्कृष्ट और पाषाणखण्ड जैसा अपना शिश्न (लिंग) उत्पन्न करके स्त्री की योनि में उसे प्रेरित किया। उससे स्त्री का संसर्ग किया।

तस्या वेदिरुपस्थो लोमानि बर्हिश्चर्माधिषवणे समिद्धो मध्यतस्तौ मुष्कौ स यावान् ह वै वाजपेयेन यजमानस्य लोको भवति तावानस्य लोको भवति य एवं विद्वानधोपहासं चरत्यासाꣳ स्त्रीणाꣳ सुकृतं वृङ्क्तेऽथ य इदमविद्वानधोपहासं चरत्यस्य स्त्रियः सुकृतं वृञ्जते ॥3॥

स्त्री की उपस्थेन्द्रिय वेदी है, उस पर के लोम ही दर्भ है, योनि का मध्यभाग प्रज्वलित अग्नि है, जो दो मुष्क हैं (योनि के दोनों पार्श्वों में जो कठिन मांसखण्ड हैं) वे अधिषवण नाम से सुख्यात दो चर्ममय सोमफलक हैं। वाजपेय यज्ञ करने से यजमान को जितना पुण्य प्राप्त होता है (जितने अच्छे लोक की प्राप्ति होती है), उतना ही पुण्य ऐसा रहस्य जानकर ग्राम्यधर्म का सेवन करनेवाले मनुष्य को मिलता है। ऐसा पुरुष स्त्रियों के पुण्यों को रोक देता है। परन्तु जो कोई इस रहस्य को बिना जाने ही मैथुन-कर्म में प्रयुक्त हो जाता है, उसके पुण्य को स्त्रियाँ रोक देती हैं।

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराहैतद्ध स्म वै तद्विद्वान्नाको मौद्गल्य आहैतद्ध स्म वै तद्विद्वान्कुमारहारित आह बहवो मर्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया विसुकृतोऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति य इदमविद्वाꣳसोऽधोपहासं चरन्तीति बहु वा इदꣳ सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः स्कन्दति ॥4॥

सचमुच यह मैथुनकर्म वाजपेयसम्पन्न रहस्यज्ञ उद्दालक आरुणि ने कहा है। इसी मैथुनकर्म को उसी रूप में जानने वाले मुद्गलपुत्र नाक ने कहा है। और भी—उसी को उसी रूप में जाननेवाले कुमारहारित ने भी कहा है। वे कहते हैं कि बहुत ही ऐसे मरणधर्मा कथनमात्र के ब्राह्मण लोग हैं जो निःसत्त्व और प्राणहीन हैं, जो पुण्यहीन और मैथुनविज्ञान को जाननेवाले नहीं हैं, फिर भी ग्राम्यधर्म का आचरण करते हैं वे परलोक से भ्रष्ट हो जाते हैं। निद्रावस्था में अथवा जाग्रत् अवस्था में अधिक या न्यून प्रमाण में स्खलित हो जाता है।

तदभिमृशेदनु वा मन्त्रयेत यन्मेऽद्य रेतः पृथिवीमस्कान्त्सीद्यदोषधीरप्य-सरद्यदप इदमहं तद्रेत आददे पुनर्मामैत्विन्द्रियं पुनस्तेजः पुनर्भगः पुनरग्निर्धिष्ण्या यथास्थानं कल्पन्तामित्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादायान्तरेण स्तनौ वा भ्रुवौ वा निमृज्यात् ॥5॥

उस वीर्य का हाथ से स्पर्श करना चाहिए और उसे इस मंत्र से अभिमन्त्रित करना चाहिए। (अर्थात् स्पर्श करते समय यह मंत्र बोलना चाहिए—(मन्त्रार्थ यह है—) "मेरा वीर्य आज जो स्खलित होकर पड़ा है, जो पहले कभी औषधियों में (अन्न में) भी पड़ा है और जल में भी पड़ा है, उस वीर्य को मैं ग्रहण करता हूँ (उठा लेता हूँ)।"—ऐसा बोलकर उस वीर्य को अनामिका अंगुली तथा अंगुष्ठ से उठाकर दोनों स्तनों और भौंहों पर लगाना चाहिए। वहाँ लगाते समय यह मंत्र बोलना चाहिए। (मन्त्रार्थ—) "मेरी इन्द्रिय (जो वीर्यरूप से मुझसे चली गई थी वह) वापिस आ जाए। मुझे फिर से तेज और ऐश्वर्य की प्राप्ति हो जाए। अग्निरूप स्थानवाले देवतालोग फिर से उस वीर्य को (मेरे शरीर में) योग्य स्थान पर स्थापित कर दें।"

अथ यद्युदक आत्मानं पश्येत्तभिमन्त्रयेत् मयि तेज इन्द्रियं यशो द्रविणꣳ सुकृतमिति। श्रीर्ह वा एषां स्त्रीणां यन्मलोद्वासास्तस्मान्मलोद्वाससं यश-स्विनीमभिक्रम्योपमन्त्रयेत ॥6॥

और यदि कभी पानी में वीर्य स्खलित हो जाए और भूल से उसमें यदि अपना प्रतिबिम्ब दीख जाए, तो जल को इस प्रकार अभिमंत्रित करना चाहिए (अभिमंत्रण का मंत्रार्थ—) "हे देवो! मुझमें तेज, इन्द्रिय (वीर्य), यश, धन, सत्कर्म स्थापन करें।" (इसके बाद अपनी स्त्री की प्रशंसा करते हुए कहना चाहिए कि—) "यह मेरी स्त्री संसार की सभी स्त्रियों में लक्ष्मीस्वरूप है। क्योंकि इसके वस्त्र में रजस्वलात्व के चिह्न स्पष्ट रूप से दिखाई दे रहे हैं।" बाद में (तीन रात्रियों के बाद) शुद्ध हुई अपनी कीर्तिमती पत्नी के पास जाकर पुत्रोत्पत्ति के लिए उसके साथ विचार-विमर्श करना चाहिए।

सा चेदस्मै न दद्यात्काममेनामवक्रीणीयात् सा चेदस्मै नैव दद्यात्काममेनां यष्ट्या वा पाणिना वोपहत्यातिक्रामेदिन्द्रियेण ते यशसा यश आदद इत्ययशा एव भवति ॥7॥

पत्नी यदि अपने पति को मैथुन के लिए समर्पित न करे तो उस पत्नी को आभूषणादि देकर मना लेना चाहिए। फिर भी यदि मैथुन न करने दे तो उसे दंड का भय दिखलाकर उसके साथ बलपूर्वक इन्द्रिय से संभोग करना चाहिए। यदि यह भी संभव न हो, तो उसे कह देना चाहिए कि "तुम्हारे यश को मैं अपनी यशस्वरूप इन्द्रिय से ले लेता हूँ।" इससे वह अयशस्विनी ही हो जाती है। (अर्थात् वन्ध्या ही रहती है।)

सा चेदस्मै दद्यादिन्द्रियेण ते यशसा यश आदधामीति यशस्विनावेव भवतः ॥8॥

वह पत्नी यदि अपने पति को मैथुन करने का अवसर दे ही देती है, तो (शुभेच्छाएँ देते हुए) पति को उससे कहना चाहिए कि—" मेरी यशरूप इन्द्रिय से तुझमें मैं यश की स्थापना करता हूँ।" ऐसा करने से वे दोनों यशस्वी (संतानवाले) होते हैं।

स यामिच्छेत्कामयेत मेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखꣳ संधायोपस्थ-मस्या अभिमृश्य जपेदङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधि जायसे। स त्वमङ्ग-कषायोऽसि दिग्धविद्धामिव मादयेमाममूं मयीति ॥9॥

पुरुष अपनी जिस स्त्री के विषय में कि "यह मुझे चाहे"—ऐसी इच्छा रखता हो, वह उस पत्नी में अपने शिश्न को स्थापित करके, अपने मुँह के साथ उसका मुख लगाकर उस पत्नी के उपस्थ का स्पर्श करना चाहिए। स्पर्श करते समय इस मंत्र का जप करना चाहिए। (मंत्रार्थ—) "हे वीर्य! तू मेरे अंग-अंग में से उत्पन्न होता है। खास करके हृदय से तेरा प्रादुर्भाव होता है। तू मेरे अंगों का रस है। विष लगाए हुए बाण से आहत हरिणी की तरह मेरी इस पत्नी को मेरे विषय में पागल (उन्मत्त) बना दे।"

अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखꣳ संधाया-भिप्राण्यापान्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदद इत्यरेता एव भवति ॥10॥

और यदि वह 'यह स्त्री गर्भ धारण न करे'—ऐसा चाहता हो तो, उस पत्नी में अपना शिश्न स्थापित करके, उसके मुँह से अपना मुँह लगाकर इन्द्रिय से "अभिप्राणनकर्म करके फिर

'अपाननक्रिया' करनी चाहिए। ('अभिप्राणन' कर्म वह है जिसमें पुरुष अपनी शिश्नेन्द्रिय द्वारा स्त्री के शरीर में वायु का प्रवेश कराता है और 'अपानन' क्रिया वह है, जिसमें पुरुष अपने शिश्न को बाहर निकालते समय वायु को बाहर निकाल देता है।) इन क्रियाओं को करते समय यह मंत्र बोलना चाहिए—(मंत्रार्थ) "इन्द्रियस्वरूप वीर्य के द्वारा मैं तुम्हारे तेज को (रेतस् को) ग्रहण करता हूँ।" ऐसा करने से वह रेतस् से रहित हो जाती है, और गर्भ धारण नहीं करती।

अथ यामिच्छेद्दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखꣳ संधायापान्याभि-प्राण्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामीति गर्भिण्येव भवति ॥11॥

पुरुष जिस पत्नी के विषय में ऐसा सोचे कि 'इसे गर्भ धारण करना चाहिए'—तो उसे उसकी योनि में अपने शिश्न को स्थापित करके, उसके मुँह से अपना मुँह लगाकर पहले अपानन क्रिया करके (भावना द्वारा पहले स्त्री के रेतस् वायु को आकर्षित करके), बाद में मेढ्र द्वारा (जननेन्द्रिय द्वारा) 'अभिप्राणन कर्म' करना चाहिए। अभिप्राणन कर्म करते समय यह मन्त्र बोलना चाहिए (मन्त्रार्थ—) "मैं इन्द्रियरूप रेतस् के द्वारा तुम्हारे रेतस् का आधान करता हूँ।" ऐसा करने से स्त्री गर्भवती होती है। (अभिप्राणन कर्म की स्पष्टता ऊपर की जा चुकी है।)

अथ यस्य जायायै जारः स्यात्तं चेद्द्विष्यादामपात्रेऽग्निमुपसमाधाय प्रतिलोमꣳ शरबर्हिस्तीर्त्वा तस्मिन्नेताः शरमुष्टीः प्रतिलोमाः सर्पिषाक्ताः जुहुयान्मम समिद्धेऽहौषीः प्राणापानौ त आददेऽसाविति मम समिद्धे-ऽहौषीः पुत्रपशूꣳस्त आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीरिष्टासुकृते त आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीराशापराकाशौ त आददेऽसाविति। स वा एष निरिन्द्रियो विसुकृतोऽस्माल्लोकात्प्रैति यमेवंविद्वान्ब्राह्मणः शपति तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुत ह्येवंवित्परो भवति ॥12॥

और जिस गृहस्थ विद्वान् की पत्नी का किसी जार (व्यभिचारी) के साथ सम्बन्ध हो, और उसके (जार के) प्रति द्वेष होने पर उस विद्वान् को मिट्टी के कच्चे बरतन में अग्नि की विधिपूर्वक स्थापना करके विपरीत क्रम से (अर्थात् दक्षिणाग्र या पश्चिमाग्र क्रम से) सरकंडों या दर्भ की शलाकाओं को बिछाकर उस अग्नि में घी से भिगोई गई उन बाणाकार शलाकाओं को विपरीत क्रम में ही इस मंत्र को बोलते हुए 4 आहुतियाँ देनी चाहिए। (मंत्रार्थ—) (1) "युवावस्था से प्रज्वलित मेरी स्त्रीरूपी अग्नि में तूने वीर्य की आहुति डाली है। ऐसा अपराध करते तेरे प्राण और अपान मैं ले लेता हूँ।" (2) "युवावस्था से प्रज्वलित मेरी स्त्रीरूपी अग्नि में तूने वीर्यरूपी आहुति दी है तेरे इस अपराध के लिए मैं तेरे पुत्र, पशु आदि को ले लेता हूँ।" (3) "युवावस्था से प्रज्वलित मेरी स्त्रीरूपी अग्नि में तूने वीर्यरूपी आहुति दे दी है, तेरे इस अपराध के लिए मैं तेरे यज्ञों और पुण्यों को ले लेता हूँ।" (4) "युवावस्था से प्रज्वलित मेरी स्त्रीरूपी अग्नि में तूने वीर्यरूपी आहुति दी है। तेरे इस अपराध के लिए मैं तेरी आशाओं और वचनपालन की प्रतिज्ञाओं को ले लेता हूँ।"—इस प्रकार विद्वान् ब्राह्मण उसे शाप देता है। और वह जार इन्द्रियविहीन और पुण्यरहित होकर इस लोक से चला जाता है। अतः ऐसे ज्ञानी ब्राह्मण की पत्नी के साथ किसी समझदार आदमी को हँसी-मजाक का भी सम्बन्ध नहीं रखना चाहिए। क्योंकि उसके व्यभिचार-कर्म को जान लेने पर महान् श्रोत्रिय ब्राह्मण उसका शत्रु हो जाता है।

अथ यस्य जायामार्तवं विन्देत्त्र्यहं कꣳसे न पिबेदहतवासा नैनां वृषलो न वृषल्युपहन्यात्त्रिरात्रान्त आप्लुत्य व्रीहीनवघातयेत् ॥13॥

और जिसकी पत्नी को रजोधर्म (ऋतुधर्म) प्राप्त हो, उस स्त्री को तीन दिनों तक काँसे के बरतन में कुछ पीना नहीं चाहिए। उसके बाद (चौथे दिन में) जब वह 'अहतवासा' हो, अर्थात् फटा न हो ऐसा स्वच्छ वस्त्र पहने हुए हो, तब उसे शूद्र पुरुष अथवा शूद्र स्त्री के द्वारा नहीं छुआ जाना चाहिए। तीन दिन बीतने के बाद उसे धान कूटने के काम में लगाना चाहिए (उसके द्वारा धान कुटवाना चाहिए) अर्थात् उसे फिर श्रमयुक्त काम में लगा देना चाहिए।

स य इच्छेत्पुत्रो मे शुक्लो जायेत वेदमनुब्रवीत सर्वमायुरियादिति क्षीरौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥14॥

यदि कोई पुरुष ऐसा चाहता हो कि मेरा बेटा गोरा (रूपवान) हो, वेदों का अध्ययन करनेवाला हो, पूरी आयु (सौ वर्ष की) भोगनेवाला हो, तो दूध और चावल पकाकर (खीर बनाकर) उसमें घी मिलाकर दोनों को खाना चाहिए। इससे वे उक्त लक्षणवाले पुत्र को प्राप्त करने में समर्थ बन सकते हैं।

अथ य इच्छेत्पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत द्वौ वेदावनुब्रवीत सर्व-मायुरियादिति दध्योदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥15॥

यदि कोई पुरुष ऐसा चाहता हो कि मेरा बेटा कपिल या पिंगलवर्ण वाला जन्मे, वह दो वेदों को जाननेवाला हो, और वह पूर्ण आयुष्य को भोगनेवाला हो, तो उन दोनों को (पति-पत्नी को) दही के साथ चावल पकाकर उसमें घी डालकर उसका भक्षण करना चाहिए, जिससे कि वे वांछित पुत्र के जन्म के लिए समर्थ हों।

अथ य इच्छेत्पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत त्रीन्वेदाननुब्रवीत सर्वमायुरियादित्युदौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जन-यितवै ॥16॥

यदि कोई मनुष्य ऐसा चाहता हो कि मेरा बेटा श्यामवर्ण हो, लौहित (लाल) अरुण आँखों वाला हो, तीन वेदों का अध्ययन करनेवाला हो, और पूर्ण आयुष्य को भोगनेवाला हो, तो उन दोनों को पानी में चावल पकाकर, उसमें घी डालकर खाना चाहिए जिससे वे मनोवांछित पुत्र-प्राप्ति में समर्थ हों।

अथ य इच्छेदुहिता मे पण्डिता जायेत सर्वमायुरियादिति तिलौदनं पाच-यित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥17॥

यदि कोई मनुष्य ऐसा चाहता हो कि मेरी बेटी पण्डित जन्मे, पूर्ण आयुष्य भोगे, तो उन दोनों (पति-पत्नी को) तिल और चावल पकाकर, उसमें घी डालकर भोजन करना चाहिए जिससे कि वे अपनी चाही हुई बेटी को प्राप्त करने में समर्थ हों।

अथ य इच्छेत्पुत्रो मे पण्डितो विगीतः समितिंगमः शुश्रूषितां वाचं भाषिता जायेत सर्वान्वेदाननुब्रवीत सर्वमायुरियादिति माꣳसौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवा औक्षेण वार्षभेण वा ॥18॥

यदि कोई पुरुष ऐसा चाहे कि मेरा बेटा पंडित हो, विख्यात हो, विद्वत्सभा में जानेवाला हो, मधुर वाणी बोलने वाला हो, सब वेदों का अध्ययन करनेवाला हो, पूरे सौ साल जीनेवाला हो, तो उन दोनों (पति-पत्नी) को ऋषभ नामक औषधि के गूदे को चावल में मिलाकर पकाना चाहिए। फिर उसमें घी डालकर भक्षण करना चाहिए, जिससे कि वे मनोवांछित पुत्र-प्राप्ति के लिए समर्थ हों। (औक्ष अथवा ऋषभ नाम की औषधि के गर्भ के साथ खाने का नियम है)।

अथाभिप्रातरेव स्थालीपाकावृताज्यं चेष्टित्वा स्थालीपाकस्योपघातं जुहोत्यग्नये स्वाहानुमतये स्वाहा देवाय सवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य प्राश्नाति प्राश्येतरस्याः प्रयच्छति प्रक्षाल्य पाणी उदपात्रं पूरयित्वा तेनैनां त्रिरभ्युक्षत्युत्तिष्ठातो विश्वावसोऽन्यामिच्छ प्रपूर्व्यां सं जायां पत्या सहेति ॥19॥

इसके बाद (चौथे दिन) सुबह होते ही उस कूटे हुए धान को स्थालीपाक की विधि से पकाकर, उसमें घी का संस्कार करके, स्थालीपाक के अन्न में से थोड़ा-थोड़ा लेकर निम्नांकित इन मंत्रों को बोलकर आहुतियाँ देनी चाहिए। ये मंत्र इस प्रकार हैं—"अग्नये स्वाहा, अनुमतये स्वाहा, देवाय सवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहा।" बाद में 'स्विष्टकृत' होम करके स्थली में बचे हुए चरु को (हुतद्रव्य को) एक बरतन में निकालकर उसमें घी डालकर पहले पति उस अन्न को खाता है, बाद में उसी उच्छिष्ट अन्न को वह अपनी पत्नी को खिलाता है। बाद में हाथ धोकर, आचमन करके, जलपात्र भरकर, उसी जल से अपनी पत्नी का तीन बार अभिषेक करता है। अभिषेक का मंत्र यह है—"उत्तिष्ठातो विश्वावसोऽन्यामिच्छ प्रपूर्व्यां सं जायां पत्या सह।"

अथैनामभिपद्यतेऽमोहमस्मि सा त्वꣳ सा त्वमस्यमोऽहं सामाहमस्मि ऋक्त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वं तावेहि सꣳरभावहै सह रेतो दधावहै पुꣳसे पुत्राय वित्तय इति ॥20॥

इसके बाद (खीर आदि खिलाने के बाद) पति इसके साथ शयन करके आलिंगन करता है। (और इस समय यह मंत्र पढ़ता है; मन्त्रार्थ—) "हे देवी! मैं प्राण हूँ तू वाक् है, मैं साम हूँ और तू ऋक् है, मैं द्युलोक हूँ और तू पृथिवी है अतः आओ हम दोनों एक-दूसरे का आलिंगन करें। अर्थात् एक साथ ही रेतस्-वीर्य धारण करके हम दोनों पुरुषत्वयुक्त पुत्र से लाभान्वित हों।

अथास्य ऊरू विहापयति विजिहीथां द्यावापृथिवी इति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखꣳ संधाय त्रिरेनामनुलोमामनुमार्ष्टि विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिꣳशतु। आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते। गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि पृथुष्टुके गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्कर-स्रजौ ॥21॥

इसके बाद पति स्त्री की दोनों जंघाओं को पृथक् (चौड़ी) करता है और यह मंत्र बोलता है। (मंत्रार्थ—) "हे ऊरुस्वरूप स्वर्ग और पृथ्वी! तुम दोनों अब अलग-अलग हो जाओ।" इसके बाद पत्नी की योनि में अपनी जननेन्द्रिय स्थापित करके, उसके मुख के साथ अपना मुख लगाकर, अनुलोम क्रम से—पत्नी के सर से लेकर पैर तक के क्रम से तीन बार मार्जन करता है। मार्जन करते समय यह मंत्र बोलता है। (मन्त्र का अर्थ यह है—) "सर्वव्यापी भगवान् विष्णु तुम्हारी जननेन्द्रिय को पुत्र की उत्पत्ति के लिए समर्थ करें। भगवान् सूर्य तेरे उत्पद्यमान पुत्र को रूप दें (उसके अंगों को यथायोग्य रीति

से पुष्ट और सुन्दर बनाएँ। प्रजापति मुझमें अभिन्न रूप से स्थित होकर तुझमें गर्भ धारण करें और उसका पोषण करें। हे एक कलावशिष्ट अमावास्या रूप हे देव!) तुम यह गर्भधारण करो। जिनकी बहुत स्तुतियाँ गायी जाती हैं। ऐसे हे सिनीवाली देव! (हे एककलावशिष्ट अमावास्या!) तुम इस गर्भ को धारण करो। अपनी किरणरूपी कमलमाला पहने हुए हे दोनों अश्विनीकुमारो! आप मुझसे अभिन्न होकर (मुझमें स्थित होकर) तुझमें गर्भ धारण करें।"

हिरण्मयी अरणी याभ्यां निर्मन्थतामश्विनौ। तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतये। यथाऽग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी। वायुर्दिशां यथा गर्भ एवं गर्भं दधामि तेऽसाविति ॥22॥

"प्राचीन काल में दो स्वर्णमयी (तेजोमयी) अरणियाँ थीं। उन दोनों के द्वारा अश्विनीकुमारों ने मन्थन किया। (उससे उत्पन्न हुए उसी) गर्भ को तुम्हारी कोख में हम बुलाते हैं (स्थापित करते हैं) कि जिससे दसवें महीने में तुम सन्तान को उत्पन्न कर सको। जिस प्रकार पृथ्वी अग्निरूप गर्भवाली है, जैसे स्वर्गभूमि इन्द्र से गर्भिणी है, जैसे दिशाओं का गर्भ वायु है, वैसे ही उसी प्रकार का गर्भ, हे अमुकनामवाली स्त्री! मैं तुझमें स्थापित करता हूँ।"

सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति यथा वायुः पुष्करिणीꣳसमिङ्गयति सर्वतः। एवा ते गर्भ एजतु सहावैतु जरायुणा। इन्द्रस्यायं वज्रः कृतः सार्गलः सपरिश्रयः। तमिन्द्र निर्जहि गर्भेण सावराꣳसहेति ॥23॥

प्रसवकाल में प्रसवासन्न स्त्री के ऊपर जल का अभ्युक्षण (मार्जन) करना चाहिए और तब यह मंत्र बोलना चाहिए (मंत्रार्थ—) "जिस प्रकार वायु पुष्करिणी (छोटे तालाब) के पानी को चारों ओर से चंचल बना देता है इसी तरह तुम्हारा गर्भ अपने ही स्थान में चलित (स्फुरित) हो, और वह जरायु के साथ बाहर निकले। यह इन्द्र के (प्रसववायु के) बाहर निकलने का मार्ग है, वह गर्भ का प्रतिबन्धक है, गर्भ का आश्रय है (अर्थात् गर्भ को नीचे नहीं गिरने देता) तो हे इन्द्र! (हे प्रसववायु!) उस मार्ग को प्राप्त करके जरायु के साथ बाहर निकल आ।"

जातेऽग्निमुपसमाधायाङ्क आधाय कꣳसे पृषदाज्यꣳ संनीय पृषदाज्य-स्योपघातं जुहोत्यस्मिन्सहस्रं पुष्यासमेधमानः स्वे गृहे। अस्योपसंद्यां मा च्छैत्सीत् प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा। मयि प्राणाꣳस्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा। यत्कर्मणात्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम्। अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वा-न्स्विष्टꣳ सुकृतं करोतु नः स्वाहेति ॥24॥

पुत्र का जन्म होने के बाद उसको गोद में लेकर अग्नि की स्थापना करके, काँसे की कटोरी में दही और घी का मिश्रण रखकर, उस दही और घी के मिश्रण को पिता थोड़ा-थोड़ा आहुति देता है। आहुति देते समय इन मंत्रों को बोलना चाहिए (मंत्रार्थ)—"मेरे अपने घर में पुत्र आदि से वृद्धि प्राप्त करता हुआ मैं हजारों मनुष्यों का पोषण करनेवाला बनूँ। मेरे इस पुत्र के वंश में प्रजा और पशुओं के साथ सम्पत्ति का कभी उच्छेद न हो। स्वाहा"—ऐसा बोलकर आहुति देनी चाहिए। "मुझमें अवस्थित प्राणों को मन से तुझमें होमता हूँ, स्वाहा।" (यह बोलकर और आहुति देनी चाहिए) "प्रधानकर्म के साथ मैंने यदि कुछ अधिक कार्य कर दिया हो अथवा यहाँ आवश्यक कर्म में भी अल्प करके (कुछ क्षति या न्यूनता करके) जो किया हो, तो हमारे उस कर्म को विद्वान् अग्नि अभीष्ट (साधक) होकर

अभीष्ट और सुकृत कर दें। (अर्थात् न्यूनाधिकता के दोष से मुक्त कर दें) स्वाहा''—यह बोलकर आहुति देता है।

अथास्य दक्षिणं कर्णमभिनिधाय वाग्वागिति त्रिरथ दधिमधुघृतꣳ संनीयानन्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयति भूस्ते दधामि भुवस्ते दधामि स्वस्ते दधामि भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामीति ॥25॥

स्विष्टकृत होम के बाद, उस बालक के दाहिने कान पर अपना मुख रखकर उसके कान पर, 'वाक्, वाक्, वाक्'—ऐसा तीन बार पिता कहता है। इसके बाद दही, मधु और घी को मिलाकर विशुद्ध सोने की चमची से उसे खिलाना चाहिए। खिलाते समय (प्रत्येक ग्रास देते समय) ऐसा एक-एक मन्त्र बोलते जाना चाहिए—"(1) भूस्ते दधामि, (2) भुवस्ते दधामि, (3) स्वस्ते दधामि। 'भूभुवः स्वः सर्वं ते दधामि।" अर्थात् 'तुझमें पृथ्वी धारण करता हूँ, अन्तरिक्ष धारण करता हूँ, स्वर्ग धारण करता हूँ।'

अथास्य नाम करोति वेदोऽसीति तदस्य तद्गुह्यमेव नाम भवति ॥26॥

इसके बाद उस बालक का नामकरण करता है कि "तू वेद है।"—यह 'वेद' नाम बालक का गुप्त नाम होता है।

अथैनं मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छति यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रः। येन विश्वा पुष्यसि वार्याणिः सरस्वति तमिह धातवेऽकरिति ॥27॥

इसके बाद उस बालक को माता को देकर उसके मुँह में (पिता) स्तन देता है। स्तन देते समय यह मंत्र बोलता है। (मन्त्रार्थ—) "हे सरस्वती! यह स्तन अब इसको पान करने के लिए दो। तुम्हारा जो स्तन अभी तक शुष्क जैसा ही था, वह तो सर्व प्राणियों के लिए सुखदायक है, वह रमणीय है, वह धन को धारण करनेवाला है। वह सुवर्णधारक है, वह कल्याणकारी है (हे सरस्वती!) तुम उस स्तन से सर्वपोषण करने योग्य वस्तुओं का पोषण करती हो।"

अथास्य मातरमभिमन्त्रयते इलासि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनत्। सा त्वं वीरवती भव याऽस्मान् वीरवतोऽकरोदिति तं वा एतमाहुरतिपिता बताभूरतिपितामहो वताभूः परमां बत काष्ठां प्रापच्छ्रया यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायत इति ॥28॥

इति चतुर्थं ब्राह्मणम्॥

इसके बाद (पिता) बालक की माता को अभिमंत्रित करता है। अभिमन्त्रण करते समय यह मंत्र बोलता है। (मंत्रार्थ—) "तुम पृथ्वीरूप हो, समस्त भोग सामग्री को देनेवाली हो, तुम मैत्रावरुणी (अरुन्धती) हो। पुत्रोत्पत्ति के लिए मैं निमित्त कारण हूँ इसी से वीर पुत्र उत्पन्न करनेवाली तुम वीरपुत्रों वाली बनो। तुमने हमें वीरपुत्रवाला पिता बनाया है। इस पुत्र को देखकर लोग कहेंगे—"वाह! तू तो अपने पिता से भी आगे बढ़ गया! अरे वाह! तू तो अपने दादा से भी बढ़कर निकला! और लक्ष्मी, कीर्ति और ब्रह्मतेज से तू तो उन्नति की चरम सीमा तक पहुँच गया!" इस प्रकार विशिष्ट ज्ञानसम्पन्न ब्राह्मण को यदि ऐसा पुत्र होता है, तो उससे पिता भी स्तुतिपात्र हो जाता है।

(यहाँ चौथा ब्राह्मण पूरा हुआ।)

❋

पञ्चमं ब्राह्मणम्

अथ वꣳशः। पौतिमाषीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात् कात्यायनीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्र औपस्वस्तीपुत्रादौपस्वस्तीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात्कात्यायनीपुत्रः कौशिकीपुत्रात्कौशिकीपुत्र आलम्बीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्रः काण्वीपुत्राच्च कापीपुत्राच्च कापीपुत्रः ॥1॥

अब इस ज्ञानशाखा की आचार्य परंपरा कही जा रही है। यह ज्ञान पौतिमाषी के पुत्र ने कात्यायनी-पुत्र से, कात्यायनी-पुत्र ने गौतमी के पुत्र से, गौतमी-पुत्र ने भारद्वाजी के पुत्र से, भारद्वाजी के पुत्र ने पाराशरी के पुत्र से, पाराशरी पुत्र ने औपस्वस्ती-पुत्र से, औपस्वस्ती-पुत्र ने पाराशरी के पुत्र से, पाराशरी-पुत्र ने कात्यायनी के पुत्र से, कात्यायनी के पुत्र ने कौशिकी के पुत्र से, कौशिकी-पुत्र ने आम्बीलपुत्र और वैयाघ्रपदी के पुत्र से, वैयाघ्रपदी के पुत्र ने काण्वी के पुत्र और कापी-पुत्र से लिया। और कापीपुत्र ने—

आत्रेयीपुत्रादात्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वार्कारुणिपुत्राद्वार्कारुणिपुत्रो वार्कारुणिपुत्राद्वार्कारुणिपुत्र आर्तभागीपुत्रादार्तभागीपुत्रः शौङ्गीपुत्राच्छौङ्गीपुत्रः सांकृतीपुत्रात्सांकृतीपुत्र आलम्बायनीपुत्रादालम्बायनीपुत्र आलम्बीपुत्रादालम्बीपुत्रो जायन्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रान्माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रान्माण्डूकीपुत्रः शाण्डिलीपुत्राच्छाण्डिलीपुत्रो राथीतरीपुत्राद्राथीतरीपुत्रो भालुकीपुत्राद्भालुकीपुत्रः क्रौञ्चिकीपुत्राभ्यां क्रौञ्चिकीपुत्रौ वैदभृतीपुत्राद्वैदभृतीपुत्रः कार्शकेयीपुत्रात्कार्शकेयीपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात्प्राचीनयोगीपुत्रः सांजीवीपुत्रात्सांजीवीपुत्रः प्राश्नीपुत्रादासुरिवासिनः प्राश्नीपुत्र आसुरायणादासुरायण आसुरेरासुरिः ॥2॥

आत्रेयीपुत्र से, आत्रेयीपुत्र ने गौतमीपुत्र से, गौतमीपुत्र ने भारद्वाजी से, उसने पाराशरी के पुत्र से, उसने वात्सी के पुत्र से, उसने पाराशरी के पुत्र से, उसने वार्कारुणि के पुत्र से, उसने दूसरी वार्कारुणि के पुत्र से, उसने आर्तभागी के पुत्र से, उसने शौंगी के पुत्र से, उसने सांकृति के पुत्र से, उसने आलम्बायनी के पुत्र से, उसने आलम्बी के पुत्र से, उसने जायन्ती के पुत्र से, उसने माण्डूकायनी के पुत्र से, उसने माण्डूकी के पुत्र से, उसने शांडिली के पुत्र से, उसने राथीतरी के पुत्र से, उसने बालुकि के पुत्र से, उसने कौंचिकी के दो पुत्रों से, उन्होंने वैदभृति के पुत्र से, उसने कार्शकेयी के पुत्र से, उसने प्राचीन योगी के पुत्र से, उसने सांजीवी के पुत्र से, उसने प्राश्नी के पुत्र आसुरिवासी से, उसने आसुरायण से, आसुरायण ने आसुरि से, और आसुरि ने—

याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्य उद्दालकादुद्दालकोऽरुणादरुण उपवेशेरुपवेशिः कुश्रेः कुश्रिर्वाजश्रवसो वाजश्रवा जिह्वावतो बाध्योगाज्जिह्वावान्बाध्योगोऽसिताद्वार्षगणादसितो वार्षगणो हरितात्कश्यपाद्धरितः कश्यपः शिल्पात्कश्यपाच्छिल्पः कश्यपः कश्यपान्नैध्रुवेः कश्यपो नैध्रुविर्वाचो

वागम्भिण्या अम्भिण्यादित्यादित्यानीमानि शुक्लानि यजुःषि वाजसने-येन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते ॥3॥

याज्ञवल्क्य से, याज्ञवल्क्य ने उद्दालक से, उसने अरुण से, उसने उपवेशि से, उसने कुश्री से, उसने याजश्रवा से, उसने जिह्वावान बाध्योग से, उसने असित वार्षगण से, उसने हरित काश्यप से, उसने शिल्प काश्यप से, उसने काश्यप नैध्रुवि से, उसने वाक् से, उसने अंभिणी से, उसने सूर्य से और सूर्य द्वारा प्राप्त हुआ यह यजुर्वेद याज्ञवल्क्य वाजसनेय ने कहा है।

समानमा सांजीवीपुत्रात्सांजीवीपुत्रो माण्डूकायनेर्माण्डूकायनिर्माण्ड-व्यान्माण्डव्यः कौत्सात्कौत्सो माहित्थेर्माहित्थिर्वामकक्षायणाद्वामकक्षा-यणः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यो वात्साद्वात्स्यः कुश्रेः कुश्रिर्यज्ञवचसो राज-स्तम्बायनाद्यज्ञवचा राजस्तम्बायनस्तुरात्कावषेयात्तुरः कावषेयः प्रजा-पतेः प्रजापतिर्ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयंभु ब्रह्मणे नमः ॥4॥

इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठोऽध्यायः ॥6॥

॥ इति बृहदारण्यकोपनिषत्समाप्ता ॥

(वही ज्ञान सांजीवी के पुत्र के पास कैसे आया, यह अब बताते हैं—) सांजीवी के पुत्र ने वह ज्ञान माण्डूकायनि से प्राप्त किया। उसने माण्डव्य से, उसने कौत्स से, उसने आहित्थि से, उसने वाकक्षायण से, उसने शाण्डिल्य से, उसने वत्स्य से, उसने कुश्रि से, उसने यज्ञवचा राजस्तंभायन से, उसने तुरकावशेय से, उसने प्रजापति से तथा प्रजापति ने ब्रह्म से ज्ञान प्राप्त किया। ब्रह्म स्वयंभू है उस स्वयंभू ब्रह्म को नमस्कार।

(यहाँ पाँचवाँ ब्राह्मण पूरा हुआ।)

यहाँ बृहदारण्यकोपनिषद् में छठा अध्याय समाप्त होता है।

इस प्रकार बृहदारण्यकोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

मन्त्रानुक्रमणिका

अ

अग्नये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा	बृह० 6.3.3
अग्निर्मूधा चक्षुषी	मुण्ड० 2.1.4
अग्निर्यथैको भुवनं	कठ० 2.5.9
अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं	ऐत० 1.2.4
अग्निर्हिङ्कारो वायुः	छन्दो० 2.20.1
अग्निष्टे पादं वक्तेति	छन्दो० 4.6.1
अग्ने नय सुपथा	ईश० 18
अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः	कठ० 2.4.12-13. 2.6.17
अजा हिंकारोऽवयः	छान्दो० 2.18.1
अजीर्यताममृतानाम्	कठ० 1.1.28
अणुः पन्था विततः	बृह० 4.4.8
अणोरणीयान्महतो महीयान्	कठ० 1.2.20
अतः समुद्रा गिरयश्च	मुण्ड० 2.1.9
अतो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति	छान्दो० 1.3.5
अत्र पिताऽपिता भवति	बृह० 4.3.22
अत्र यजमानः परस्तादायुषः	छान्दो० 2.24.6,10
अत्रैष देवः स्वप्ने	प्रश्न० 4.5
अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियम्	छान्दो० 5.12.2 5.14.2, 5.15.2 5.16.2,5.17.2
अथ कबन्धी कात्यायन	प्रश्न० 1.3
अथ कर्मणामामत्येतदेषा..	बृह० 1.6.3
अथ खलु य उद्गीथः	छान्दो० 1.5.1,5
अथ खलु व्यानमेवोद्गीथम्	छान्दो० 1.3.3
अथ खलूद्गीथाक्षराणि	छान्दो० 1.3.6
अथ खल्वमुमादित्यꣳ	छान्दो० 2.9.1
अथ खल्वात्मसंमितम्	छान्दो० 2.10.1
अथ खल्वाशीः समृद्धिः	छान्दो० 1.3.8
अथ खल्वेतयर्चा पच्छ	छान्दो० 5.2.7
अथ चक्षुरत्यवहत्तद्यदा	बृह० 1.3.14
अथ जुहोति नमः	छान्दो० 2.24.14
अथ जुहोति नमोऽग्नये	छान्दो० 2.24.5
अथ जुहोति नमो वायवे	छान्दो० 2.24.9
अथ तत ऊर्ध्व उदेत्य	छान्दो० 3.11.1
अथ त्रयो वाव लोकाः	बृह० 1.5.16
अथ प्रतिसृप्याञ्जलौ	छान्दो० 5.2.6
अथ मनोऽत्यवहत्तद्यदा	बृह० 1.3.16
अथ य आत्मा स सेतु०	छान्दो० 8.4.1
अथ य इच्छेत्पुत्रो मे कपिलः	बृह० 6.4.15
अथ य इच्छेत्पुत्रो मे पण्डिताः	बृह० 6.4.18
अथ य इच्छेत्पुत्रो मे श्यामो	बृह० 6.4.17
अथ य इच्छे दुहिता मे	बृह० 6.4.17
अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते	छान्दो० 5.10.3
अथ य एतदेवं विद्वान्	छान्दो० 1.7.7, 5.24.2
अथ य एष सम्प्रसादो०	छान्दो० 8.3.4
अथ य एषोऽन्तरक्षिणि	छान्दो० 1.7.5
अथ यच्चतुर्थममृतम्	छान्दो० 3.9.1
अथ यत्तदजायत	छान्दो० 3.19.3
अथ यत्तपो दानम्	छान्दो० 3.17.4
अथ यत्तृतीयममृतम्	छान्दो० 3.8.1
अथ यत्पञ्चममृतम्	छान्दो० 3.10.1
अथ यत्प्रथमास्तमिते	छान्दो० 2.9.8
अथ यत्प्रथमोदिते	छान्दो० 2.9.3
अथ यत्रैतत्पुरुषः	छान्दो० 6.8.5
अथ यत्रैतदबलिमानम्	छान्दो० 8.6.4
अथ यत्रैतदाकाशम्	छान्दो० 8.12.4
अथ यत्रैदस्माच्छरीराद्	छान्दो० 8.6.5
अथ यत्रोपाकृते प्रातः	छान्दो० 4.16.4
अथ यत्सङ्गववेलायाꣳ	छान्दो० 2.9.4
अथ यत्सत्रायणमित्याचक्षते	छान्दो० 8.5.2
अथ यत्सम्प्रति मध्यन्दिने	छान्दो० 2.9.5
अथ यदतः परो	छान्दो० 3.13.7

अथ यदनाशकायनमित्या	छान्दो० 8.5.3
अथ यदवोचꣳ स्वः	छान्दो० 3.15.7
अथ यदवोचं भुवः	छान्दो० 3.15.6
अथ यदवोचं भूः	छान्दो० 3.15.5
अथ यदशनाति	छान्दो० 3.17.2
अथ यदा सुषुप्तो भवति	बृह० 2.1.19
अथ यदास्य वाङ्०	छान्दो० 6.15.2
अथ यदि गन्धमाल्य	छान्दो० 8.2.6
अथ यदि गीतवादित्र	छान्दो० 8.2.8
अथ यदि तस्याकर्ता	छान्दो० 6.16.2
अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे	छान्दो० 8.1.1
अथ यदि द्विमात्रेण	प्रश्न० 5.4
अथ यदि भ्रातृलोक कामो	छान्दो० 8.2.3
अथ यदि महज्जिगमिषेद्	छान्दो० 5.2.4
अथ यदि मातृलोक	छान्दो० 8.2.2
अथ यदि यजुष्टो	छान्दो० 4.17.5
अथ यदि सखिलोक	छान्दो० 8.2.5
अथ यदि सामतो	छान्दो० 4.17.6
अथ यदि स्त्रीलोककामो	छान्दो० 8.2.9
अथ यदि स्वसृलोककामो	छान्दो० 8.2.4
अथ यदु चैवास्मिञ्छव्यं	छान्दो० 4.15.5
अथ यदूर्ध्व मध्यन्दिनात्	छान्दो० 2.9.6
अथ यदूर्ध्वमपराह्णात्	छान्दो० 2.9.7
अथ यदेतदक्ष्णः शुक्लम्	छान्दो० 1.7.4
अथ यदेतदादित्यस्य	छान्दो० 1.6.5
अथ यदेवैतदादित्यस्य	छान्दो० 1.6.6
अथ यद् द्वितीयममृतं	छान्दो० 3.7.1
अथ यद्धसति	छान्दो० 3.17.3
अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते	छान्दो० 8.5.1
अथ यद्यन्नपानलोककामो	छान्दो० 8.2.7
अथ यद्यप्येनानुत्क्रान्त०	छान्दो० 7.15.3
अथ यद्युदक आत्मानम्	बृह० 6.4.6
अथ यद्येनमूष्मसूपालभेत	छान्दो० 2.22.4
अथ यस्य जायामार्तवम्	बृह० 6.4.13
अथ यस्य जायायै	बृह० 6.4.12
अथ या एता हृदयस्य	छान्दो० 8.6.1
अथ यां चतुर्थीम्	छान्दो० 5.22.1
अथ यां तृतीयाम्	छान्दो० 5.21.1
अथ यां द्वितीयाम्	छान्दो० 5.20.1
अथ यानि चतुश्चत्वारिं	छान्दो० 3.16.3
अथ यान्यष्टाचत्वारिꣳ	छान्दो० 3.16.5
अथ यां पञ्चमीम्	छान्दो० 5.23.1
अथ यामिच्छेद्दधीतेति	बृह० 6.4.11
अथ यामिच्छेन्न गर्भ दधीतेति	बृह० 6.4.10
अथ ये चास्येह	छान्दो० 8.3.2
अथ ये यज्ञेन दानेन	बृह० 6.2.16
अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयः	छान्दो० 3.2.1
अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो	छान्दो० 3.3.1
अथ येऽस्योदञ्चो	छान्दो० 3.4.1
अथ येऽस्योर्ध्वा रश्मयः	छान्दो० 3.5.1
अथ यो वेदेदं मन्वानीति	छान्दो० 8.12.5
अथ योऽस्य दक्षिणः	छान्दो० 3.13.2
अथ योऽस्य प्रत्यङ्सुषिः	छान्दो० 3.13.3
अथ योऽस्योदङ्सुषिः	छान्दो० 3.13.4
अथ योऽस्योर्ध्वः	छान्दो० 3.13.5
अथ रूपाणां चक्षुः	बृह० 1.6.2
अथर्वणे यां प्रवदेत	मुण्ड० 1.1.2
अथ वꣳशः । पौतिमाषी०	बृह० 6.5.1
अथ वꣳशः (पौतिमाष्यात्)	बृह० 4.6.1
अथ वꣳशः पौतिमाष्यो	बृह० 2.6.1
अथ वायुमब्रुवन्	केन० 3.7
अथ श्रोत्रमत्यवहत्तद्यदा	बृह० 1.3.15
अथ सप्तविधस्य वाचि	छान्दो० 2.8.1
अथ ह चक्षुरुद्गीथम्	छान्दो० 1.2.4
अथ ह चक्षुरूचुस्त्वम्	बृह० 1.3.4
अथ ह प्राण उच्चिक्रमिष	छान्दो० 5.1.12
अथ ह प्राणं उत्क्रमि०	बृह० 6.1.13
अथ ह प्राणमत्यवहत्	बृह० 1.3.13
अथ ह प्राणमूचुस्त्वं न	बृह० 1.3.3
अथ ह प्राणा अहꣳ श्रेयसि	छान्दो० 5.1.6
अथ ह मन उद्गीथम्	छान्दो० 1.2.6
अथ ह मन ऊचुस्त्वम्	बृह० 1.3.6
अथ ह य एतानेवम्	छान्दो० 5.10.10
अथ ह य एवायं मुख्यः	छान्दो० 1.2.7

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे	बृह० 4.5.1
अथ ह वाचक्नव्युवाच	बृह० 3.8.1
अथ ह वाचमुद्गीथम्	छान्दो० 1.2.3
अथ ह शौनकं च	छान्दो० 4.3.5
अथ ह श्रोत्रमूचुस्त्वम्	बृह० 1.3.5
अथ ह श्रोतमुद्गीथम्	छान्दो० 1.2.5
अथ ह हꣳसा निशायाम्	छान्दो० 4.1.2
अथ हाग्नयः समूदिरे	छान्दो० 4.10.4
अथ हेन्द्रोऽप्राप्यैव	छान्दो० 8.9.1
अथ हेममासन्यम्	बृह० 1.3.7
अथ हैनं कहोलः	बृह० 3.5.1
अथ हैनं कौसल्यः	प्रश्न० 3.1
अथ हैनं गार्गी वाच	बृह० 3.6.1
अथ हैनं गार्हपत्यो०	छान्दो० 4.11.1
अथ हैनं जारत्कारव	बृह० 3.2.1
अथ हैनं प्रतिहर्तोपससाद	छान्दो० 1.11.8
अथ हैनं प्रस्तोतोपससाद	छान्दो० 1.11.4
अथ हैनं भार्गवो	प्रश्न० 2.1
अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिः	बृह० 3.3.1
अथ हैनं मनुष्या ऊचुः	बृह० 5.2.2
अथ हैनं सौर्यायणी	प्रश्न० 4.1
अथ हैनमन्वाहार्यपचनो	छान्दो० 4.12.1
अथ हैनमसुरा ऊचुः	बृह० 5.2.3
अथ हैनमाहवनीयः	छान्दो० 4.13.1
अथ हैनमुद्गातोपससाद	छान्दो० 1.11.6
अथ हैनमुद्दालक आरुणिः	बृह० 3.7.1
अथ हैनमुषस्तश्चाक्रा०	बृह० 3.4.1
अथ हैनमृषभोऽभ्युवाद	छान्दो० 4.5.1
अथ हैनं यजमान उवाच	छान्दो० 1.11.1
अथ हैनं वागुवाच	छान्दो० 5.1.13
अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः	बृह० 3.9.1
अथ हैनं शैब्यः	प्रश्न० 5.1
अथ हैनं श्रोत्रमुवाच	छान्दो० 5.1.14
अथ हैनं सुकेशा	प्रश्न० 6.1
अथ हैनं सौर्यायणी	प्रश्न० 4.1
अथ होवाच जनꣳ शार्क०	छान्दो० 5.15.1
अथ होवाच बुडिलमाश्व	छान्दो० 5.16.1
अथ होवाच ब्राह्मणाः	बृह० 3.9.27
अथ होवाच सत्ययज्ञम्	छान्दो० 5.13.1
अथ होवाचेन्द्र द्युम्नम्	छान्दो० 5.14.1
अथ होवाचोद्दालकम्	छान्दो० 5.17.1
अथात आत्मादेश एवा०	छान्दो० 7.25.2
अथातः पवमानानामे०	बृह० 1.3.28
अथातः शौव उद्गीथः	छान्दो० 1.12.1
अथातः संप्रत्तिर्यदा	बृह० 1.5.17
अथातो व्रतमीमाꣳसा	बृह० 1.5.21
अथात्मनेऽन्नाद्यमागा०	बृह० 1.3.17
अथादित्य उदयन्यत्प्राचीं	प्रश्न० 1.6
अथाधिज्यौतिषम् । अग्निः	तैत्ति० 1.3.2
अथाधिदैवतं ज्वलिष्यामि	बृह० 1.5.22
अथाधिदैवतं य एवासौ	छान्दो० 1.3.1
अथाधिप्रजम् । माता	तैत्ति० 1.3.3
अथाधिविद्यम् । आचार्यः	तैत्ति० 1.3.2
अथाध्यात्मम् । अधरा	तैत्ति० 1.3.4
अथाध्यात्मं प्राणो वाव	छान्दो० 4.3.3
अथाध्यात्ममिदमेव मूर्तम्	बृह० 2.3.4
अथाध्यात्मं य एवायम्	छान्दो० 1.5.3
अथाध्यात्मं यदेतद्	केन० 4.5
अथाध्यात्मं वागेवर्क् प्राणः	छान्दो० 1.7.1
अथानु किमनुशिष्टः	छान्दो० 5.3.4
अथानेनैव ये चैतस्मात्	छान्दो० 1.7.8
अथाभिप्रातरेव स्थाली	बृह० 6.4.19
अथामूर्तं प्राणश्च यश्च	बृह० 2.3.5
अथामूर्तं वायुश्चान्तरिक्षम्	बृह० 2.3.3
अथावृत्तेषु द्यौर्हिंकार	छान्दो० 2.2.2
अथास्य दक्षिणं कर्णम्	बृह० 6.4.25
अथास्य नाम करोति	बृह० 6.4.26
अथास्य मातरमभिम०	बृह० 6.4.28
अथास्य ऊरू विहापयति	बृह० 6.4.21
अथेत्यभ्यमन्थत्स मुखाच्च	बृह० 1.4.6
अथेन्द्रमब्रुवन्	केन० 3.11
अथैकयोर्ध्व उदानः	प्रश्न० 3.7
अथैतद्वामेऽक्षणि	बृहꣳ० 4.2.3
अथैतयोः पथोर्न कतरेण	छान्दो० 5.10.8

अथैतस्य प्राणस्याप:	बृह० 1.5.13
अथैतस्य मनसो द्यौ:	बृह० 1.5.12
अथैनमग्नये	बृह० 6.2.14
अथैनमभिमृशति	बृह० 6.3.6
अथैनमाचामति	बृह० 6.3.6
अथैनं मात्रे प्रदाय	बृह० 6.4.27
अथैनमुद्यञ्छत्यामꣳ	बृह० 6.3.5
अथैनं वसत्योपमन्त्रयां०	बृह० 6.2.3
अथैनामभिपद्यते	बृह० 6.4.20
अथैष श्लोको भवति	बृह० 1.5.23
अथो अयं वा आत्मा	बृह० 1.4.16
अथोताप्याहु:	छान्दो० 2.1.3
अथोत्तरेण तपसा	प्रश्न० 1.10
अद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च	बृह० 1.5.20
अधीहि भगव इति	छान्दो० 7.1.1
अनन्दा नाम ते लोका	बृह० 4.4.11
अनिरुक्तश्चयोदश:	छान्दो० 1.13.3
अनुपश्य यथा पूर्वे	कठ० 1.1.6
अनेजदेकं मनसो	ईश० 4
अन्तरिक्षमेवर्ग्वायु:	छान्दो० 1.6.2
अन्तरिक्षोदर: कोशो	छान्दो० 3.15.1
अन्धं तम: प्रविशन्ति	बृह० 4.4.10
अन्धं तम: प्रविशन्ति	ईश० 9,12
अन्नं न निन्द्यात्	तैत्ति० 3.7.1
अन्नं न परिचक्षीत	तैत्ति० 3.8.1
अन्नं बहु कुर्वीत	तैत्ति० 3.9.1
अन्नं ब्रह्मेति	तैत्ति० 3.2.1
अन्नं ब्रह्मेत्येक आहु:	बृह० 5.12.1
अन्नमयꣳ हि सोम्य	छान्दो० 6.5.4
अन्नमयꣳ हि सोम्य मन:	छान्दो० 6.6.5
अन्नमशितं त्रेधा विधीयते	छान्दो० 6.5.1
अन्नमिति होवाच	छान्दो० 1.11.9
अन्नं वाव बलाद्भूयस्त०	छान्दो० 7.9.1
अन्नं वै प्रजापति:	प्रश्न० 1.14
अन्नाद्वै प्रजा:	तैत्ति० 2.2.1
अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव	कठ० 1.2.1
अन्यतरामेव वर्तनीꣳ	छान्दो० 4.16.3
अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्माद्	कठ० 1.2.14
अन्यदेवाहु: सम्भवाद्	ईश० 13
अन्यदेवाहुर्विद्यया	ईश० 10
अपां का गतिरित्यसौ	छान्दो० 1.8.5
अपाने तृप्यति वाक्तृप्यति	छान्दो० 5.21.2
अपाꣳ सोम्य पीयमानानाम्	छान्दो० 6.6.3
अभिमन्थति स हिंकारो	छान्दो० 2.12.1
अभ्रं भूत्वा मेघो भवति	छान्दो० 5.10.6
अभ्राणि सम्प्लवन्ते	छान्दो० 2.15.1
अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्य:	माण्डू० 12
अमृतत्वं देवेभ्य:	छान्दो० 2.22.2
अयं चन्द्र: सर्वेषाम्	बृह० 2.5.7
अयं धर्म: सर्वेषां भूतानाम्	बृह० 2.5.11
अयमग्निर्वैश्वानरो	बृह० 5.9.1
अयमग्नि: सर्वेषां भूतानाम्	बृह० 2.5.3
अयमाकाश: सर्वेषाम्	बृह० 2.5.10
अयमात्मा सर्वेषां भूतानाम्	बृह० 2.5.14
अयमादित्य: सर्वेषाम्	बृह० 2.5.5
अयं वाव लोको	छान्दो० 1.13.1
अयं वाव स योऽयम्	छान्दो० 3.12.8
अयं वाव सोऽयम्	छान्दो० 3.12.9
अयं वायु: सर्वेषाम्	बृह० 2.5.4
अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम	बृह० 6.2.11
अयं स्तनयित्नु: सर्वेषाम्	बृह० 2.5.9
अरण्योर्निहितो	कठ० 2.4.8
अरा इव रथनाभौ कला	प्रश्न० 6.6
अरा इव रथनाभौ प्राणे	प्रश्न० 2.6
अरा इव रथनाभौ संहता	मुण्ड० 2.2.6
अरिष्टं कोशम्	छान्दो० 3.15.3
अविद्यायां बहुधा	मुण्ड० 1.2.9
अविद्यायामन्तरे	मुण्ड० 1.2.8
अविद्यायामन्तरे वर्तमाना:	कठ० 1.2.5
अव्यक्तात्तु पर: पुरुष:	कठ० 2.6.8
अवि: संनिहितम्	मुण्ड० 2.2.1
अशनापिपासे मे सोम्य	छान्दो० 6.8.3
अशब्दमस्पर्शमरूपम्	कठ० 1.3.15
अशरीरꣳ शरीरेषु	कठ० 1.2.22

अशरीरो वायुरभ्रं विद्युत्	छान्दो० 8.12.2
असद्वा इदमग्र	तैत्ति० 2.7.1
असन्नेव स भवति	तैत्ति० 2.6.1
असूर्या नाम ते	ईश० 3
असौ वा आदित्यो	छान्दो० 3.1.1
असौ वाव लोको	छान्दो० 5.4.1
असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम	वृह० 6.2.9
अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य	बृह० 4.3.3-6
अस्तीत्येवोपलब्ध०	कठ० 2.6.13
अस्य यदेकाꣳ शाखाम्	छान्दो० 6.11.2
अस्य लोकस्य का	छान्दो० 1.9.1
अस्य विस्रꣳ समानस्य	कठ० 2.5.4
अस्य सोम्य महतो	छान्दो० 6.11.1
अहमन्नमहमन्नम०	तैत्ति० 3.10.6
अर्वा अश्वं पुरस्तात्	वृह० 1.1.2
अहल्लिकेति होवाच	बृह० 3.9.25
अहं वृक्षस्य रेरिवा	तैत्ति० 1.10.1
अहोरात्रो वै प्रजापति:	प्रश्न० 1.13

आ

आकाश एव यस्याय०	बृह० 3.9.13
आकाशो वाव तेजसो	छान्दो० 7.12.1
आकाशो वै नाम	छान्दो० 8.14.1
आगाता ह वै कामानां	छान्दो० 1.2.14
आग्निवेश्यादाग्निवेश्य:	बृह० 2.6.2,4.6.2
आत्मन एष प्राणो	प्रश्न० 3.3
आत्मानं चेद्विजानीयाद०	बृह० 4.4.12
आत्मानमन्तत उपसृत्य	छान्दो० 1.3.12
आत्मानं रथिनं विद्धि	कठ० 1.3.3
आत्मा वा इदमेक	ऐत० 1.1.1
आत्मैवेदमग्र आसीत्	बृह० 1.4.1,17
आत्रेयी पुत्रादात्रेयीपुत्रो	बृह० 6.5.2
आदित्यत्मस्य रेतस:	छान्दो० 3.17.7
आदित्य इति होवाच	छान्दो० 1.11.7
आदित्य ऊकारो	छान्दो० 1.13.2
आदित्यमथ वैश्वदेवम्	छान्दो० 2.24.13
आदित्यो ब्रह्मेत्यादेश०	छान्दो० 3.19.1
आदित्यो ह वै प्राण:	प्रश्न० 1.5
आदित्यो ह वै बाह्य:	प्रश्न० 3.8
आदिरिति द्व्यक्षरम्	छान्दो० 2.10.2
आनन्दो ब्रह्मेति	तैत्ति० 3.6.1
आप एव यस्यायतनꣳ	बृह० 3.9.16
आप एवेदमग्र आसुस्ता	बृह० 5.5.1
आप: पीतास्त्रेधा विधीयन्ते	छान्दो० 6.5.2
आपयिता ह वै कामानाम्	छान्दो० 1.1.7
आपो वा अर्कस्तद्यदपाꣳ	बृह० 1.2.2
आपो वावात्राद्भूयस्य:	छान्दो० 7.10.1
आप्नोति हादित्यस्य	छान्दो० 2.10.6
आरामस्य पश्यन्ति	बृह० 4.3.14
आवहन्ती वितन्वाना	तैत्ति० 1.4.2
आवि: संनिहितं	मुण्ड० 2.2.1
आशाप्रतीक्षे सङ्गतꣳ	कठ० 1.1.8
आशा वाव स्मरादभूयस्या०	छान्दो० 7.14.1
आसीनो दूरं व्रजति	कठ० 1.2.21

इ

इति तु पञ्चम्यामाहुता०	छान्दो० 5.9.1
इतीमा महासꣳ हिता:	तैत्ति० 1.3.4
इदं मानुषꣳ सर्वेषाम्	बृह० 2.5.13
इदमिति ह प्रतिजज्ञे	छान्दो० 4.14.3
इदं वाव तज्ज्येष्ठाय	छान्दो० 3.11.5
इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथ०	बृह० 2.5.16-19
इदꣳ सत्यꣳ सर्वेषाम	बृह० 2.5.12
इन्द्रस्त्वं प्राण	प्रश्न० 2.9
इन्द्रियाणां पृथग्भावम्	कठ० 2.6.6
इन्द्रियाणि हयानाहु:	कठ० 1.3.4
इन्द्रियेभ्य: परं	कठ० 2.6.7
इन्द्रियेभ्य: पराह्यर्था	कठ० 1.3.10
इन्धो ह वै नामैष	बृह० 4.2.2
इमा आप: सर्वेषाम्	बृह० 2.5.2
इमा दिश: सर्वेषाम्	बृह० 2.5.6
इमामेव गोतमभरद्वाजा०	बृह० 2.2.4
इमा: सोम्य नद्य:	छान्दो० 6.10.1
इयं पृथिवी सर्वेषाम्	बृह० 2.5.1

इयमेवर्गग्निः साम	छान्दो० 1.6.1
इयं विधुत्सर्वेषां भूतानाम्	बृह० 2.5.8
इष्टापूर्तं मन्यमाना	मुण्ड० 1.2.10
इह चेदवेदीदथ	केन० 2.5
इह चेदशकद्बोद्धुं	कठ० 2.6.4
इहैव सन्तोऽथ विद्म०	बृह० 4.4.14

ई

ईशावास्यमिदसर्वं२	ईश० 1

उ

उक्थं प्राणो वा उक्थम्	बृह० 5.13.1
उत्तिष्ठत जाग्रत	कठ० 1.3.14
उत्पत्तिमायातिं स्थानं	प्रश्न० 3.12
उदशराव आत्मानमवेक्ष्य	छान्दो० 8.8.1
उदाने तृप्यति त्वक्	छान्दो० 5.23.2
उद्गीथ इति व्याहरन्	छान्दो० 2.10.3
उद्गृह्णीत नानिधनं	छान्दो० 2.3.2
उद्दालको हारुणिः	छान्दो० 6.8.1
उद्यन्हिंकार उदितः	छान्दो० 2.14.1
उद्वयन्तमसस्परि ज्योतिः	छान्दो० 3.17.8
उपकोसलो ह वै	छान्दो० 4.10.1
उपनिषदं भो ब्रूहीति	केन० 4.7
उपमन्त्रयते स हिंकारो	छान्दो० 2.13.1
उषन् ह वै वाज०	कठ० 1.1.1
उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य	बृह० 1.1.1

ऊ

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयति०	कठ० 2.5.3
ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख	कठ० 2.6.1

ऋ

ऋग्भिरेतं यजुर्भिः	प्रश्न० 5.7
ऋग्वेदं भगवोध्येमि	छान्दो० 17.1.2
ऋचो यजू२षि सामा०	बृह० 5.14.2
ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने	तैत्ति० 1.9.1
ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य	कठ० 1.3.1
ऋतुषु पञ्चविध२	छान्दो० 2.5.1

ए

एकधैवानुद्रष्टव्यम्	बृह० 4.4.20
एकवि२शत्यादित्यम्	छान्दो० 2.10.5
एकीभवति न पश्यती०	बृह० 4.4.2
एको वशी सर्वभूतान्त०	कठ० 2.5.12
एतच्छ्रुत्वा सम्परिगृह्य	कठ० 1.2.13
एतत्तुल्यं चदि मन्यसे	कठ० 1.1.24
एतदालम्बन२ श्रेष्ठम्	कठ० 1.2.17
एतद्ध वै तज्जनको	बृह० 5.14.8
एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह	छान्दो० 3.16.7
एतद्ध स्म वै तद्विद्वानु०	बृह० 6.4.4
एतद्ध स्म वै तद्विद्वा२स	छान्दो० 6.4.5
एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म	कठ० 1.2.16
एतद्वै परमं तपो	बृह० 5.11.1
एतद्वै सत्यकाम	प्रश्न० 4.2
एतमु एवाहमभ्यागासिषं	छान्दो० 1.5.2, 1.5.4
एतमु हैव चूलो	बृह० 6.3.10
एतमु हैव जानकिराय०	बृह० 6.3.11
एतमु हैव मधुकः	बृह० 6.3.9
एतमु हैव वाजसनेयः	बृह० 6.3.8
एतमु हैव सत्यकामो	बृह० 6.3.12
एतमृग्वेदमभ्यतप२	छान्दो० 3.1.3
एत२ संयद्वाम इत्याचक्षत	छान्दो० 4.15.2
एतस्माज्जायते प्राणो	मुण्ड० 2.1.3
एतस्य वा अक्षरस्य	बृह० 3.8.9
एतेषां मे देहीति	छान्दो० 1.10.3
एतेषु यश्चरते	मुण्ड० 1.2.5
एवमेव खलु सोम्यान्न०	छान्दो० 6.6.2
एवमेव खलु सोम्य विद्धीति	छान्दो० 6.11.3
एवमेव खलु सोम्येमाः	छान्दो० 6.10.2
एवमेव प्रतिहर्तारमुवाच	छान्दो० 1.10.11
एवमेवैष मघवन्निति	छान्दो० 8.9.3, 8.11.3
एवमेवैष सम्प्रसादो०	छान्दो० 8.12.3
एवमेवोद्गातारमुवाच०	छान्दो० 1.10.10
एवमेषां लोकानामासाम्	छान्दो० 4.17.8

एवं यथाश्मानमाखणमृत्वा	छान्दो० 1.2.8
एव२ सोम्य ते षोडशानाम्	छान्दो० 6.7.6
एष उ एव बृहस्पति०	बृह० 1.3.20
एष उ एव ब्रह्मणस्पति०	बृह० 1.3.21
एष उ एव भामनीरेष हि	छान्दो० 4.15.4
एष उ एव वामनीरेष हि	छान्दो० 4.15.3
एष उ एव साम वाग्वै	बृह० 1.3.22
एष उ वा उद्गीथः	बृह० 1.3.23
एष तु वा अतिवदति	छान्दो० 7.16.1
एष तेऽग्निर्नचिकेतः	कठ० 1.1.19
एष प्रजापतिर्यद्धु०	बृह० 5.3.1
एष ब्रह्मैष इन्द्र	ऐत० 3.5.3
एष य आत्मान्तर्हृदये	छान्दो० 3.14.3
एष वै यजमानस्य	छान्दो० 2.24.15
एष सर्वेश्वर एष	माण्डू० 6
एष सर्वेषु भूतेषु	कठ० 1.3.12
एष ह वा उदक्प्रवणो	छान्दो० 4.17.9
एष ह वै यज्ञो योऽयम्	छान्दो० 4.16.1
एष हि द्रष्टा	प्रश्न० 4.9
एषां भूतानां पृथिवी रसः	छान्दो० 1.1.2
एषां वै भूतानां	बृह० 6.4.1
एषोऽग्निस्तपत्येष	प्रश्न० 2.5
एषोऽणुरात्मा चेतसा	मुण्ड० 3.1.9
एह्येहीति तमाहुतयः	मुण्ड० 1.2.6

ओ

ओं ३ खं ब्रह्म खं	बृह० 5.1.1
ओ३मदा३मों	छान्दो० 1.12.5
ओमिति ब्रह्म	तैत्ति० 1.8.1
ओमित्येतदक्षरिद२ सर्वं	माण्डू० 1
ओमित्येतदक्षरमुद्गीथम्	छान्दो० 1.1.1,1.4.1

औ

औपमन्यव कं त्वमात्म०	छान्दो० 5.12.1

क

कं ते काममागायानीत्येष	छान्दो० 1.7.9
कतम आत्मेति योऽयम्	बृह० 4.3.7
कतम आदित्या इति	बृह० 3.9.5
कतम इन्द्रः कतमः	बृह० 3.9.6
कतमा कतमर्क्कतमत्	छान्दो० 1.1.4
कतमे ते त्रयो देवा	बृह० 3.9.8
कतमे रुद्रा इति	बृह० 3.9.4
कतमे वसव इत्यग्निश्च	बृह० 3.9.3
कतमे षडित्यग्निश्च	बृह० 3.9.7
कल्पन्ते हास्मा ऋतव	छान्दो० 2.5.2
कल्पन्ते हास्मै	छान्दो० 2.2.3
कस्मिन्नु त्वं चात्मा	बृह० 3.9.26
काम एव यस्यायतन२	बृह० 3.9.11
कामस्यार्प्ति जगतः	कठ० 1.2.11
कामान्यः कामयते	मुण्ड० 3.2.2
काली कराली च	मुण्ड० 1.2.4
का साम्नो गतिरिति	छान्दो० 1.8.4
किं देवतोऽस्यां दक्षिणायाम्	बृह० 3.9.21
किं देवतोऽस्यां ध्रुवायाम्	बृह० 3.9.24
किं देवतोऽस्यां प्रतीच्याम्	बृह० 3.9.22
किं देवतोऽस्यां प्राच्याम्	बृह० 3.9.20
किं देवतोऽस्यामुदीच्याम्	बृह० 3.9.23
कुतस्तु खलु	छान्दो० 6.2.2
कुर्वन्नेवेह कर्माणि	ईश० 2
केनेषितं पतति	केन० 1.1
कोऽयमात्मेति	ऐत० 3.5.1
क्रियावन्तः श्रोत्रिया	मुण्ड० 3.2.10
क्व तर्हि यजमानस्य	छान्दो० 2.24.2
क्षत्रं प्राणो वै क्षत्रम्	बृह० 5.13.4

ग

गताः कलाः पञ्चदश	मुण्ड० 3.2.7
गायत्री वा इद२ सर्वम्	छान्दो० 3.12.1
गोअश्वमिह महिमेत्याचक्षते	छान्दो० 7.24.2

घ

घृतकौशिकाद् घृतकौशिकः	बृह० 2.6.3,4.6.3

च

चक्षुरेव ब्रह्मणश्चतुर्थः	छान्दो० 3.18.5

चक्षुरेवर्गात्मा साम	छान्दो० 1.7.2
चक्षुर्वै ग्रह: स रूपेणाति०	बृह० 3.2.5
चक्षुर्होच्चक्राम	बृह० 6.1.9
चक्षुर्होच्चक्राम	छान्दो० 5.1.9
चतुरौदुम्बरो भवत्यौदु०	बृह० 6.3.13
चित्तं वाव संकल्पाद्भूयो	छान्दो० 7.5.1

ज

जनकꣳ ह वैदेहं याज्ञ०	बृह० 4.3.1
जनको ह वैदेह आसां च	बृह० 4.1.1
जनको ह वैदेह: कूर्चा०	बृह० 4.2.1
जनको ह वैदेहे बहु०	बृह० 3.1.1
जागरितस्थानो बहिष्प्रज्ञ	माण्डू० 3
जागरितस्थानो वैश्वा०	माण्डू० 9
जात एव न जायते	बृह० 3.9.28(7)
जातेऽग्निमुपसमाद्यायाङ्क	बृह० 6.4.24
जानश्रुतिर्ह पौत्रायण:	छान्दो० 4.1.1
जानाम्यहꣳ शेवधि:	कठ० 1.2.10
जिह्वा वै ग्रह: स रसेनाति०	बृह० 3.2.4
जीव इति च ब्रह्म०	निरा० 5
ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय	बृह० 6.3.2

त

तं चेदेतस्मिन्वयसि	छान्दो० 3.16.2, 3.16.4, 3.16.6
तं चेद्ब्रूयुरस्मिꣳश्चेन्दिदम्	छान्दो० 8.1.4
तं चेद्ब्रूयुर्यदिदमस्मिन्	छान्दो० 8.1.2
तं जायोवाच तप्तो	छान्दो० 4.10.2
तं जायोवाच हन्त	छान्दो० 1.10.7
तं दुर्शं गूढम्	कठ० 1.2.12
तं मद्गुरभिनिपत्या०	छान्दो० 4.8.2
तं वा एतं देवा	छान्दो० 8.12.6
त इमे सत्या: कामा	छान्दो० 8.3.1
त इह व्याघ्रो वा सिꣳहो	छान्दो० 6.9.3
त एतदेव रूपमभि०	छान्दो० 3.6.2, 3.7.2,3.8.2, 3.9.2, 3.10.2
त ऐक्षन्तास्माकमेवायं	केन० 3.2
तच्चक्षुषाऽजिघृक्षत्	ऐत० 1.3.5
तच्छ्रोत्रेणाजिघृक्षत्	ऐत० 1.3.9
तुच्छ्रोत्रेणाजिघृक्षत्	ऐत० 1.3.6
तत्त्वचाजिघृक्षत्	ऐत० 1.3.7
तत्प्राणेनाजिघृक्षत्	ऐत० 1.3.4
तत्रापरा ऋग्वेदो०	मुण्ड० 1.1.5
तत्रोद्गातृनास्तावे	छान्दो० 1.10.8
तत् स्त्रिया आत्मभूयं	ऐत० 2.4.2
तथामुष्मिँल्लोके	छान्दो० 1.9.4
तथेति ह समुपविविशु:	छान्दो० 1.8.2
तदपानेनाजिघृक्षत्	ऐत० 1.3.10
तदभिमृशेदनु वा	बृह० 6.4.5
तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्	केन० 3.4,3.8
तदाहुर्यदयमेक इवैव	बृह० 3.9.9
तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्यया	बृह० 1.4.9
तदुक्तमृषिणा	ऐत० 2.4.5
तदुताप्याहु: साम्नैनमुपा०	छान्दो० 2.1.2
तदु ह जानश्रुति: पौत्रायण:	छान्दो० 4.1.5,4.2.1
तदु ह शौनक: कापेय:	छान्दो० 4.3.7
तदेजति तन्नैजति	ईश० 5
तदेतच्चतुष्पाद्ब्रह्म	छान्दो० 3.18.2
तदेतत्प्रेय: पुत्रात्प्रेयो	बृह० 1.4.8
तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु	मुण्ड० 1.2.1
तदेत्सत्यमृषिरङ्गिरा:	मुण्ड० 3.2.11
तदेतत्सत्यं यथा	मुण्ड० 2.1.1
तदेतत्सृष्टं पराङत्य०	ऐत० 1.3.3
तदेतदिति मन्यते	कठ० 2.5.14
तदेतदृचाभ्युक्तं एष	बृह० 4.4.23
तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विट्	बृह० 1.4.15
तदेतन्मिथुनमोमित्	छान्दो० 1.1.6
तदेतन्मूर्तं यदन्यद्वा०	बृह० 2.3.2
तदेव सक्त: सहकर्म०	बृह० 4.4.6
तदेष श्लोको यानि पञ्चधा	छान्दो० 2.21.3
तदेष श्लोको न पश्यो	छान्दो० 7.26.2
तदेष श्लोको भवति अर्वाग्बि०	बृह० 2.2.3
तदैक्षत बहु स्याम्	छान्दो० 6.2.3

तद्ध तद्वनं नाम	केन० 4.6
तद्धापि ब्रह्मदत्तश्चैकिता०	बृह० 1.3.24
तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्	बृह० 1.4.7
तद्धैतत्सत्यकामो	छान्दो० 5.2.3
तद्धैतद्घोर आङ्गिरस:	छान्दो० 3.17.6
तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय	छान्दो० 3.11.4, 8.15.1
तद्धोभये देवाऽसुरा	छान्दो० 8.7.2
तद्य इत्थं विदु: । ये चेमे०	छान्दो० 5.10.1
तद्य इह रमणीयचरणा	छान्दो० 5.10.7
तद्य एवैतं ब्रह्मलोकम्	छान्दो० 8.4.3
तद्य एवैतावरं च	छान्दो० 8.5.4
तद्यत्तत्सत्यमसौ	बृह० 5.5.2
तद्यत्प्रथममृतम्	छान्दो० 3.6.1
तद्यत्रैतत्सुत: समस्त:	छान्दो० 8.11.1
तद्यत्रैतत्सुप्त:	छान्दो० 8.6.3
तद्यथा तृणजलायुका	बृह० 4.4.3
तद्यथाऽन: सुसमाहित	बृह० 4.3.35
तद्यथा पेशस्कारी पेशसो	बृह० 4.4.4
तद्यथा महापथ आतत	छान्दो० 8.6.2
तद्यथा महामत्स्य उभे	बृह० 4.3.18
तद्यथा राजानं प्रयि०	बृह० 4.3.38
तद्यथा राजानमायन्त०	बृह० 4.3.37
तद्यथा लवणेन	छान्दो० 4.17.7
तद्यथास्मिन्नाकाशे	बृह० 4.3.19
तद्यथेषीकातूलमग्नौ	छान्दो० 5.24.3
तद्यथेह कर्मजितो लोक:	छान्दो० 8.1.6
तद्यद्भक्तं प्रथमम०	छान्दो० 5.19.1
तद्यद्ध्यृक्तो रिष्येद् भू:	छान्दो० 4.17.4
तद्यद्रजतꣳ सेयं पृथिवी	छान्दो० 3.19.2
तद्ये ह वै	प्रश्न० 1.15
तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा	बृह० 4.3.21
तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं	बृह० 3.8.11
तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं	छान्दो० 1.1.8
तद्वैतदवे तदास	बृह० 5.4.1
तद्व्यक्षरत्तदादित्यम्	छान्दो० 3.1.4, 3.3.3, 3.4.3, 3.5.3,3.2.3
तन्नम इत्युपासीत	तैत्ति० 3.10.4
तन्मनसाऽजिघृक्षत्	ऐत० 1.3.8
तप: श्रद्धे ये	मुण्ड० 1.2.11
तपसा चीयते ब्रह्म	मुण्ड० 1.1.8
तम एव यस्यायतनꣳ	बृह० 3.9.14
तमग्निरभ्युवाद सत्यकाम	छान्दो० 4.6.2
तमब्रवीत्प्रीयमाणो	कठ० 1.1.16
तमभ्यतपत्तस्य	ऐत० 1.1.4
तमशनायापिपासे	ऐत० 1.2.5
तमु ह पर: प्रत्युवाच	छान्दो० 4.1.3, 4.2.3
तमेता: सप्ताक्षितय	बृह० 2.2.2
तमेव धीरो विज्ञाय	बृह० 4.4.21
तयोरन्यतरां मनसा	छान्दो० 4.16.2
तरतो न जरा न	छान्दो ० 8.4.1
तस्मा आदित्याश्च	छान्दो० 2.24.16
तस्मा उ ह ददुस्ते	छान्दो० 4.3.8
तस्माच्च देवा	मुण्ड० 2.1.7
तस्मादग्नि: समिधो	मुण्ड० 2.1.5
तस्मादप्येद्येहाददान०	छान्दो० 8.8.5
तस्मादाहु: सोष्य०	छान्दो० 3.17.5
तस्मादिदन्द्रो	ऐत० 1.3.14
तस्मादु हैवविद्यद्यपि	छान्दो० 5.24.4
तस्मादृच: साम	मुण्ड० 2.1.6
तस्माद्वा इन्द्रोऽतितराम्	केन० 4.3
तस्माद्वा एतꣳ सेतुम्	छान्दो० 8.4.2
तस्माद्वा एते देवा	केन० 4.2
तस्मिञ्छुक्लमुत नीलमाहु:	बृह० 4.4.9
तस्मिन्निमानि सर्वाणि	छान्दो० 2.9.2
तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा	छान्दो० 5.4.2, 5.5.2,5.8.2, 5.7.2,5.6.2
तस्मिन्यावत्संपातम्	छान्दो० 5.10.5
तस्मिꣳस्त्वयि किं वीर्यम्	केन० 3.5,3.9
तस्मै तृणं निदधावेतद्	केन० 3.6,3.10
तस्मै श्वा श्वेत:	छान्दो० 1.12.2
तस्मै स विद्वानुपसन्नाय	मुण्ड० 1.2.13

तस्मै स होवाच इहैवान्त:	प्रश्न० 6.2
तस्मै स होवाच द्वेविद्ये	मुण्ड० 1.1.4
तस्मै स होवाच प्रजाकामो	प्रश्न० 1.4
तस्मै स होवाच यथा	प्रश्न० 4.2
तस्मै स होवाचाकाशो	प्रश्न० 2.2
तस्मै स होवाचाति	प्रश्न० 3.2
तस्य क्व मूलꣳ स्याद्	छान्दो० 6.8.4, 6.8.6
तस्य ते प्राञ्चो रश्मयस्ता	छान्दो० 3.1.2
तस्य प्राची दिक् प्राञ्च:	बृह० 4.2.4
तस्य प्राची दिग्जुहूर्नाम	छान्दो० 3.15.2
तस्य यथा कप्यासम्	छान्दो० 1.6.7
तस्य यथाभिनहनम्	छान्दो० 6.14.2
तस्यर्क् च साम	छान्दो० 1.6.8
तस्य वा एतस्य पुरुषस्य	बृह० 4.3.9
तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य	छान्दो० 3.13.1
तस्य ह वा एतस्यात्मनो	छान्दो० 5.18.2
तस्य ह वा एतस्यैवम्	छान्दो० 7.26.1
तस्य हैतस्य पुरुषस्य	बृह० 2.3.6
तस्य हैतस्य साम्नो य:	बृह० 1.3.25-27
तस्या उपस्थानं गायत्र्य०	बृह० 5.14.7
तस्या वेदिरुपस्थो	बृह० 6.4.3
तस्या ह मुखमुपोद्गृह्नन्नु०	छान्दो० 4.2.5
तस्यै तपो दम: कर्मेति	केन० 4.8
तस्यै व वाच: पृथिवी	बृह० 1.5.11
तस्यैष आदेशो	केन० 4.4
तस्यैषा दृष्टिर्यत्रैत०	छान्दो० 3.13.8
तꣳह कुमारꣳ सन्तं	कठ० 1.1.2
तꣳह चिरं वसेत्याज्ञा०	छान्दो० 5.3.7
तꣳह प्रवाहणो	छान्दो० 1.8.8
तꣳह शिलक:	छान्दो० 1.8.6
तꣳहꣳस उपनिपत्याभ्युवाद	छान्दो० 4.7.2
तꣳहाङ्गिरा उद्गीथम्	छान्दो० 1.2.10
तꣳहाभ्युवाद रैक्वेद	छान्दो० 4.2.4
तꣳहैतमतिधन्वा	छान्दो० 1.9.3
तꣳहैतमुद्दालक	बृह० 6.3.7
तꣳहोवाच किं गोत्रो	छान्दो० 4.4.5
तꣳहोवाच नैतदब्राह्मणो	छान्दो० 6.7.3, 6.7.5
तꣳहोवाच यथा सोम्य	छान्दो० 6.12.2
तꣳहोवाच यं वै सोम्यै	कठ० 2.6.11
ताम योगमिति मन्यन्ते	बृह० 5.14.5
ताꣳहैतामेक	छान्दो० 6.2.4
ता आप ऐक्षन्त	ऐत० 1.2.1
ता एता देवता:	छान्दो० 3.2.2
तानि वा एतानि यजूꣳ	छान्दो० 3.3.2
तानि वा एतानि सामान्येतꣳ	छान्दो० 7.4.2
तानि ह वा एतानि संकल्पै	छान्दो० 7.5.2
तानि ह वा एतानि चित्तैका०	छान्दो० 8.3.5
तानि ह वा एतानि त्रीणि	छान्दो० 1.4.3
तानु तत्र मृत्युर्यथा	छान्दो० 2.23.3
तान्यभ्यतपत्तेभ्य:	प्रश्न० 2.3
तान्वरिष्ठ: प्राण	प्रश्न० 1.2
तान् ह स ऋषिरुवाच	बृह० 3.9.28
तान् हैतै: श्लोकै: पप्रच्छ	छान्दो० 5.11.7
तान्होवाच प्रातर्व:	बृह० 3.1.2
तान् होवाच ब्राह्मणा	छान्दो० 5.11.4
तान्होवाचाश्वपतिर्वै	छान्दो० 1.12.3
तान्होवाचेहैव	प्रश्न० 6.7
तान्होवाचैतावदेवा०	छान्दो० 5.18.1
तान्होवाचैते वै खलु	ऐत० 1.2.3
ताभ्य: पुरुषमानयत्ता	ऐत० 1.2.2
ताभ्यो गामानयत्ता	बृह० 4.3.20
ता वा अस्यैता हितो	छान्दो० 3.12.6
तावानस्य महिमा	छान्दो० 6.3.3-4
तासां त्रिवृतं त्रिवृतम्	प्रश्न० 5.6
तिस्रो मात्रा मृत्युमत्य:	कठ० 1.1.9
तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे	केन० 3.3
तेऽग्निमब्रुवञ्जातवेद	छान्दो० 6.6.4
तेजस: सोम्याश्यमानस्य	छान्दो० 7.11.1
तेजो वावाद्भ्यो भूय:	छान्दो० 6.5.3
तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते	प्रश्न० 3.9
तेजो ह वाव उदान:	प्रश्न० 6.8
ते तमर्चयन्तस्त्वं	बृह० 1.3.18
ते देवा अब्रुवन्नेतावद्वा	छान्दो० 1.2.13
तेन तꣳ ह बको दाल्भ्यो	छान्दो० 1.2.11
तेन तꣳ ह बृहस्पति	छान्दो० 1.2.12
तेन तꣳ हायास्य	छान्दो० 1.1.9
तेनेयं त्रयी विद्या	छान्दो० 1.1.10
तेनोभौ कुरुतो यश्चैत०	छान्दो० 5.11.5
तेभ्यो ह प्राप्तेभ्य:	बृह० 6.2.15
ते य एवमेतद्विदुर्ये	छान्दो० 6.9.2
ते यथा तत्र न विवेकम्	छान्दो० 3.5.2
ते वा एते गुह्या	छान्दो० 3.4.2
ते वा एतेऽथर्वाङ्गिरस	छान्दो० 3.13.6
ते वा एते पञ्च	छान्दो० 3.5.4
ते वा एते रसानाꣳ रसा	छान्दो० 6.3.1
तेषां खल्वेषां भूतानाम्	प्रश्न० 1.16
तेषामसौ विरजो	छान्दो० 1.2.2
ते ह नासिक्यं	छान्दो० 5.1.7
ते ह प्राणा: प्रजापतिम्	छान्दो० 1.12.4
ते ह यथैवेदं	बृह० 1.3.2
ते ह वाचमूचुस्त्वं न	छान्दो० 5.11.2
ते ह संपादयांचक्रु:	बृह० 6.1.7
ते हेमे प्राणा अहꣳ श्रेयसे	बृह० 1.3.8
ते होचु: क्व नु सोऽभूद्यो	छान्दो० 4.14.1
ते होचुरुपकोसलैषा	छान्दो० 5.11.6
ते होचुर्येन हैवार्थेन	छान्दो० 4.3.4
तौ वा एतौ द्वौ	छान्दो० 8.7.3
तौ ह द्वात्रिꣳशतं वर्षाणि	छान्दो० 8.7.4, 8.8.2
तौ ह प्रजापतिरुवाच	छान्दो० 8.8.4
तौ हान्वीक्ष्य प्रजापति:	छान्दो० 8.8.3
तौ होचतुर्यथैवेद०	बृह० 1.6.1
त्रयं वा इदं नामरूपम्	बृह० 5.2.1
त्रय: प्राजापत्या:	छान्दो० 2.21.1
त्रयी विद्या हिंकारस्त्रय:	छान्दो० 1.8.1
त्रये होद्गीथे कुशला	छान्दो० 2.23.1
त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञ:	बृह० 1.5.4
त्रयो लोका एत एव	बृह० 1.5.5
त्रयो वेदा एत एव	कठ० 1.1.17
त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य	कठ० 1.1.18
त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति	बृह० 1.5.3
त्वग्वै ग्रह: स स्पर्शेनाति०	बृह० 3.2.9
त्वच एवास्य रुधिरं	बृह० 3.9.28(2)

द

दध्न: सोम्य मथ्यमानस्य	छान्दो० 6.6.1
दिवश्चैनमादित्याच्च	बृह० 1.5.19
दिव्यो ह्यमूर्त:	मुण्ड० 2.1.2
दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो	छान्दो० 1.13.4, 2.8.3
दूरमेते विपरीत विषूची	कठ० 1.2.4
दृप्त बालाकिर्हानूचानो	बृह० 2.1.1
देवनामसि वह्नितम:	प्रश्न० 2.8
देवपितृकार्याभ्यां	तैत्ति० 1.11.2
देवा: पितरो मनुष्या	बृह० 1.5.6
देवा वै मृत्योर्बिभ्यतस्त्रयीं	छान्दो० 1.4.2
देवासुरा ह वै	छान्दो० 1.2.1
देवैत्रापि विचिकित्सितं	कठ० 1.1.21-22
द्यौरेवर्गादित्य:	छान्दो० 1.6.3
द्यौरेवोदन्तरिक्षं गी: पृथिवी	छान्दो० 1.3.7
द्वया ह प्राजापत्या	बृह० 1.3.1
द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया	मुण्ड० 3.1.1
द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे	बृह० 2.3.1

ध

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं	मुण्ड० 2.2.3
ध्यानं वाव चित्ताद्भूयो	छान्दो० 7.6.1

न

न कंचन वसतौ	तैत्ति० 3.10.1
नक्षत्राण्येवर्क् चन्द्रमा:	छान्दो० 1.6.4
न चक्षुषा गृह्यते	मुण्ड० 3.1.8
न जायते म्रियते वा	कठ० 1.2.18
न तत्र चक्षुर्गच्छति	केन० 1.3
न तत्र रथा न रथयोगा	बृह० 4.3.10
न तत्र सूर्यो भाति	कठ० 2.5.15
न तत्र सूर्यो भाति	मुण्ड० 2.2.10

न नरेणावरेण प्रोक्त	कठ० 1.2.8
न प्राणेन नापानेन	कठ० 2.5.5
न वधेनास्य हन्यते	छान्दो० 8.10.2,4
न वित्तेन तर्पणीयो	कठ० 1.1.27
न वै तत्र न निम्लोच	छान्दो० 3.11.2
न वै नूनं भगवन्तस्य	छान्दो० 6.1.7
न वै वाचो न चक्षूꣳ	छान्दो० 5.1.15
न संदृशे तिष्ठति	कठ० 2.6.9
न साम्पराय: प्रतिभाति	कठ० 1.2.6
न स्विदेतेऽप्युच्छिष्टा	छान्दो० 1.10.4
न ह वा अस्मा	छान्दो० 3.11.3
न हाप्सु प्रैत्यप्सुमान्	छान्दो० 2.4.2
नाचिकेतमुपाख्यानं	कठ० 1.3.16
नान्त:प्रज्ञं न	माण्डू० 7
नान्यस्मै कस्मैचन	छान्दो० 3.11.6
नाम वा ऋग्वेदो	छान्दो० 7.1.4
नायमात्मा प्रवचनेन	मुण्ड० 3.2.3
नायमात्मा प्रवचनेन	कठ० 1.2.23
नायमात्मा बलीहीनेन	मुण्ड० 3.2.4
नाविरतो दुश्चरितान्	कठ० 1.2.24
नाहं मन्ये सुवेदेति	केन० 2.2
नित्योऽनित्यानां	कठ० 2.5.13
निधनमिति त्र्यक्षरम्	छान्दो० 2.10.4
नैव वाचा न मनसा	कठ० 2.6.12
नैवैतेन सुरभि	छान्दो० 1.2.9
नैवेह किंचनाग्र आसीत्	बृह० 1.2.1
नैषा तर्केण मतिराप०	कठ० 1.2.9
नो इतराणि ये के	तैत्ति० 1.11.3
न्यग्रोधफलमत आहरे०	छान्दो० 6.12.1

प

पञ्चपादं पितरं	प्रश्न० 1.11
पञ्च मा राजन्यबन्धु:	छान्दो० 5.3.5
परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते	प्रश्न० 4.10
पराच: कामाननुयन्ति	कठ० 2.4.2
पराञ्चि खानि व्यतृणत्	कठ० 2.4.1
परीक्ष्य लोकान्	मुण्ड० 1.2.12
परोवरीयो हास्य भवति	छान्दो० 2.7.2
पर्जन्यो वाऽग्निगौतम	बृह० 6.2.10
पर्जन्यो वाव गौतमाग्नि०	छान्दो० 5.5.1
पशुषु पञ्चविधꣳ	छान्दो० 2.6.1
पायूपस्थेऽपानं चक्षु:	प्रश्न० 3.5
पिता माता प्रजैत	बृह० 1.5.7
पीतोदका जग्धतृणा	कठ० 1.1.3
पुरमेकादशद्वारम्	कठ० 2.5.1
पुरा तृतीयसवनस्य	छान्दो० 2.24.11
पुरा प्रातरनुवाकस्योपा०	छान्दो० 2.24.3
पुरा माध्यन्दिनस्य	छान्दो० 2.24.7
पुरुष एवेदं विश्वं	मुण्ड० 2.1.10
पुरुषꣳ सोम्योत हस्तगृहीत०	छान्दो० 6.16.1
पुरुषꣳ सोम्योतोपतापिनम्	छान्दो० 6.15.1
पुरुषे ह वा अयमादितो	ऐत० 2.4.1
पुरुषो वाऽग्निर्गौतम०	बृह० 6.2.12
पुरुषो वाव गौतमाग्नि:	छान्दो० 5.7.1
पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य	छान्दो० 3.16.1
पूर्णमद: पूर्णमिदम्	बृह० 5.1.1
पूषन्नेकर्षे यम सूर्य	ईश० 16
पृथिवी च पृथिवीमात्रा	प्रश्न० 4.8
पृथिवी वाव गौतमाग्नि:	छान्दो० 5.6.1
पृथिवी हिंकारोऽन्तरिक्षम्	छान्दो० 2.17.1
पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौ:	तैत्ति० 1.7.1
पृथिव्येव यस्यायतनम्	बृह० 3.9.10
पृथिव्यै चैनमग्नेश्च	बृह० 1.5.18
प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्	छान्दो० 2.23.2, 4.17.1
प्रजापतिश्चरसि गर्भे	प्रश्न० 2.7
प्रणवो धनु: शरो	मुण्ड० 2.2.4
प्रतिबोधविदितं मतम्	केन० 2.4
प्र ते ब्रवीमि तदु मे	कठ० 1.1.14
प्रवृत्तोऽश्वतरीरथो	छान्दो० 5.13.2
प्रस्तेतर्या देवता	छान्दो० 1.10.9
प्राचीनशाल औपमन्यव:	छान्दो० 5.11.1
प्राण इति होवाच	छान्दो० 1.11.5
प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थ:	छान्दो० 3.18.4
प्राणं देवा अनु	तैत्ति० 2.3.1
प्राणस्य प्राणमुत चक्षुष०	बृह० 4.4.18
प्राणस्येदं वशे सर्वं	प्रश्न० 2.13
प्राणाग्नय एव	प्रश्न० 4.3
प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति	छान्दो० 5.19.2
प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायम्	बृह० 4.3.12
प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीय:	छान्दो० 2.7.1
प्राणोऽपानो व्यान	बृह० 5.14.3
प्राणो ब्रह्मेति	तैत्ति० 3.3.1
प्राणो वा आशाया	छान्दो० 7.15.1
प्राणो वै ग्रह: सोऽपानेनाति०	बृह० 3.2.2
प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि	छान्दो० 7.15.4
प्राणो ह्येष य:	मुण्ड० 3.1.4
प्राप हायार्चकुलं	छान्दो० 4.9.1
प्लवा ह्येते अदृढा	मुण्ड० 1.2.7

ब

बॅलं वाव विज्ञानाद्	छान्दो० 7.8.1
बहूनामेमि प्रथमो	कठ० 1.1.5
बृहच्च तद्	मुण्ड० 3.1.7
ब्रह्मणश्च ते पादं ब्रवाणीति	छान्दो० 4.5.2
ब्रह्मण: सोम्य ते पादम्	छान्दो० 4.6.3, 4.7.3,4.8.3
ब्रह्म तं परादाद्यो०	बृह० 2.4.6, 4.5.7
ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्	बृह० 1.4.10-11
ब्रह्मवादिनो वदन्ति	छान्दो० 2.24.1
ब्रह्मविदाप्नोति	तैत्ति० 2.1.1
ब्रह्मविदिव वै सोम्य	छान्दो० 4.9.2
ब्रह्म ह देवेभ्यो	केन० 3.1
ब्रह्मा देवानां	मुण्ड० 1.1.1
ब्रह्मैवेदममृतं	मुण्ड० 2.2.11

भ

भगव इति ह प्रतिशश्राव	छान्दो० 4.14.2
भगवाꣳ स्त्वेव मे	छान्दो० 1.11.3
भयादस्याग्निस्तपति	कठ० 2.6.3
भवन्ति हास्य पशव:	छान्दो० 2.6.2
भिद्यते हृदयग्रन्थि	मुण्ड० 2.2.8
भीषाऽस्माद्वात:	तैत्ति० 2.8.1
भूम्यरन्तरिक्षं द्यौरित्य०	बृह० 5.14.1
भूरिति वा अग्नि:	तैत्ति० 1.5.2
भूर्भुव: सुवरिति वा	तैत्ति० 1.5.1
भृगुर्वै वारुणि: । वरुणं	तैत्ति० 3.1.1

म

मघवन्मर्त्यं वा इदꣳ	छान्दो० 8.12.1
मटचीहतेषु कुरुष्वाटिक्या	छान्दो० 1.10.1
मद्गुष्टे पादं वक्तेति	छान्दो० 4.8.1
मनसैवानुद्रष्टव्यम्	बृह० 4.4.19
मनसैवेदमाप्तव्यं	कठ० 2.4.11
मनो ब्रह्मेति	तैत्ति० 3.4.1
मनो ब्रह्मेत्युपासीत	छान्दो० 3.18.1
मनोमय: प्राणशरीरो	छान्दो० 3.14.2
मनोमयोऽयं पुरुषो	बृह० 5.6.1
मनो वाव वाचो भूयो	छान्दो० 7.3.1
मनो वै ग्रह: स कामेनाति०	बृह० 3.2.7
मनो हिंकारो वाक्	छान्दो० 2.11.1
मनो होच्चक्राम	बृह० 6.1.11
मनो होच्चक्राम	छान्दो० 5.1.11
मह इति ब्रह्म	तैत्ति० 1.5.3
महत: परमव्यक्तम्	कठ० 1.3.11
मानवो ब्रह्मैवैक	छान्दो० 4.17.10
माꣳसान्यस शकराणि	बृह० 3.9.28(3)
मासेभ्य: पितृलोकम्	छान्दो० 5.10.4
मासेभ्य: संवत्सर	छान्दो० 5.10.2
मासो वै प्रजापति:	प्रश्न० 1.12
मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ	कठ० 2.6.18
मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्य:	बृह० 2.4.1,4.5.2

य

यं यं लोकं मनसा	मुण्ड० 3.1.10
यं यमन्तमभिकामो	छान्दो० 8.2.10
य आकाशे तिष्ठन्	बृह० 3.7.12
य आत्माऽपहतमाप्मा	छान्दो० 8.7.1
य आदित्ये तिष्ठन्	बृह० 3.7.9
य इमं परमं	कठ० 1.3.17
य इमं मध्वदं वेद	कठ० 2.4.5

य एवं विद्वान्	प्रश्न० 3.11
य एवं वेद । क्षेम	तैत्ति० 3.10.2
य एष एतस्मिन्मण्डले	बृह० 5.5.3
य एष सुप्तेषु जागर्ति	कठ० 2.5.8
य एष स्वप्ने	छान्दो० 8.10.1
य एषोऽक्षिणि पुरुषो	छान्दो० 4.15.1
यच्चक्षुषा न पश्यति	केन० 1.6
यच्चन्द्रमसो रोहित॰	छान्दो० 6.4.3
यच्चित्तस्तेनैष	प्रश्न० 3.10
यच्छेद्वाङ्मनसी	कठ० 1.3.13
यच्छ्रोत्रेण न शृणोति	केन० 1.7
यजुः प्राणो वै यजुः प्राणे	बृह० 5.13.2
यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं	कठ० 2.4.9
यतो वाचो निवर्तन्ते	तैत्ति० 2.4.1,2.9.1
यत्किच विजिज्ञास्यम्	बृह० 1.5.9
यत्किचाविज्ञातं प्राणस्य	बृह० 1.5.10
यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम०	मुण्ड० 1.1.6
यत्ते कश्चिदब्रवीत्	बृह० 4.1.2
यत्प्राणेन न प्रणति	केन० 1.8
यत्र नान्यत्पश्यति	छान्दो० 7.24.1
यत्र वान्यदिव	बृह० 4.3.31
यत्र सुप्तो न कञ्चन	माण्डू० 5
यत्र हि द्वैतमिव भवति	बृह० 2.4.14, 4.5.15
यत्सप्तान्नानि मेधया	बृह० 1.5.1-2
यत्समूलमावृहेयुः	बृह० 3.9.28(6)
यथा कृतायविजिता०	छान्दो० 4.1.4,6
यथा नद्यः स्यन्दमानाः	मुण्ड० 3.2.8
यथा पुरस्ताद्भविता	कठ० 1.1.11
यथा विलीनमेवाङ्गास्या०	छान्दो० 6.13.2
यथा वृक्षो वनस्पतिः	बृह० 3.9.28(1)
यथा सम्राडेवाधि०	प्रश्न० 3.4
यथा सोम्य पुरुषं गन्धा०	छान्दो० 6.14.1
यथा सोम्य मधु	छान्दो० 6.9.1
यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेन	छान्दो० 6.1.6
यथा सोम्येकेन मृत्पिण्डेन	छान्दो० 6.1.4
यथा सोम्यैकेन लोहमणिना	छान्दो० 6.1.5
यथेह क्षुधिता	छान्दो० 5.24.5
यथोदकं दुर्गे वृष्टं	कठ० 2.4.14
यथोदकं शुद्धे शुद्धम्	कठ० 2.4.15
यथोर्णनाभिः सृजते	मुण्ड० 1.1.7
यदग्ने रोहित॰	छान्दो० 6.4.1
यदर्चिमद्यणुभ्योऽणु	मुण्ड० 2.2.2
यदा कर्मसु माम्येषु	छान्दो० 5.2.8
यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः	प्रश्न० 2.10
यदादित्यस्य रोहित॰	छान्दो० 6.4.2
यदा पञ्चावतिष्ठन्ते	कठ० 2.6.10
यदा पश्यः पश्यते	मुण्ड० 3.1.3
यदाय उच्छ्वस्यन्ति	छान्दो० 4.3.2
यदा लेलायते	मुण्ड० 1.2.2
यदा वा ऋचमाप्नोत्	छान्दो० 1.4.4
यदा वै करोत्यथ	छान्दो० 7.21.1
यदा वै निस्तिष्ठत्यथ	छान्दो० 7.20.1
यदा वै पुरुषो०	बृह० 5.10.1
यदा वै मनुतेऽथ	छान्दो० 7.18.1
यदा वै विजानात्यथ	छान्दो० 7.17.1
यदा वै श्रद्दधात्यथ	छान्दो० 7.19.1
यदा वै सुखम्	छान्दो० 7.22.1
यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते	कठ० 2.6.15
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते	कठ० 2.6.14
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते	बृह० 4.4.7
यदिदं किञ्च जगत्सर्वं	कठ० 2.6.2
यदि मन्यसे सुवेदेति	केन० 2.9
यदुच्छ्वासनिःश्वासौ	प्रश्न० 4.4
यदुदिति स उद्गीथो	छान्दो० 2.8.2
यदु रोहितमिवाभूदिति	छान्दो० 6.4.6
यदेतद्धृदयं	ऐत० 3.5.2
यदेव ते कश्चिदब्रवीत्	बृह० 4.1.3-7
यदेवेह तदमुत्र	कठ० 2.4.10
यदैतमनुपश्यत्यात्मानम्	बृह० 4.4.15
यद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः	छान्दो० 8.6.3
यद्वाचानभ्युदितं	केन० 1.4
यद्विज्ञातमिवाभूदित्०	छान्दो० 6.4.7
यद्विद्युतो रोहित॰	छान्दो० 6.4.4

यद्वृक्षो वृक्णो रोहति	बृह० 3.9.28(4)
यद्वै तत्पुरुषे	छान्दो० 3.12.4
यद्वै तद्ब्रह्मेतीदम्	छान्दो० 3.12.7
यद्वै तत्र जिघ्रति जिघ्रन्वै	बृह० 4.3.24
यद्वै तत्र पश्यति पश्यन्वै	बृह० 4.3.23
यद्वै तत्र मनुते मन्वानो	बृह० 4.3.28
यद्वै तत्र रसयते रसयन्वै	बृह० 4.3.25
यद्वै तत्र वदति वदन्वै	बृह० 4.3.26
यद्वै तत्र विजानाति विजानन्वै	बृह० 4.3.30
यद्वै तत्र शृणोति शृण्वन्वै	बृह० 4.3.27
यद्वै तत्र स्पृशति स्पृशन्वै	बृह० 4.3.29
यन्मनसा न मनुते	केन० 1.5
यः पुनरेतं त्रिमात्रे	प्रश्न० 5.5
यः पूर्वं तपसो	कठ० 2.4.6
यः पृथिव्यां तिष्ठन्	बृह० 3.7.3
यः प्राणे तिष्ठन्	बृह० 3.7.16
यश इति पशुषु	तैत्ति० 3.10.3
यशो जनेऽसानि	तैत्ति० 1.4.3
यश्चक्षुषि तिष्ठ॰	बृह० 3.7.18
यश्चन्द्रतारके	बृह० 3.7.11
यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः	तैत्ति० 1.4.1
यः श्रोते तिष्ठ॰श्चन्द्रतार०	बृह० 3.7.19
यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य	मुण्ड० 1.1.9
यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष	मुण्ड० 2.2.7
यः सर्वेषु भूतेषु	बृह० 3.7.15
यः सेतुरीजानानामक्षरं	कठ० 1.3.2
यस्तद्वेद स वेद	छान्दो० 2.21.4
यस्तमसि तिष्ठ॰	बृह० 3.7.13
यस्तु विज्ञानवान् भवति	कठ० 1.3.6,8
यस्तु सर्वाणि भूतानि	ईश० 6
यस्तेजसि तिष्ठ॰	बृह० 3.7.14
यस्त्वचि तिष्ठ॰	बृह० 3.7.21
यस्त्वविज्ञानवान्	कठ० 1.3.5,7
यस्मादर्वाक्संवत्सरो	बृह० 4.4.16
यस्मिन्द्यौः पृथिवी	मुण्ड० 2.2.5
यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति	कठ० 1.1.29
यस्मिन्पञ्च पञ्चजना	बृह० 4.4.17
यस्मिन्सर्वाणि भूतानि	ईश० 7
यस्य ब्रह्म च क्षेत्रं	कठ० 1.2.25
यस्याग्निहोत्रमदर्श०	मुण्ड० 1.2.3
यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध	बृह० 4.4.13
यस्यामतं तस्य मतं	केन० 2.3
यस्यामृचि तामृचं	छान्दो० 1.3.9
याज्ञवल्क्य किंज्योतिरयम्	बृह० 4.3.2
याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्य	बृह० 6.5.3
याज्ञवल्क्येति होवाच	बृह० 3.1.3-10, 3.2.10-13
याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यो	बृह० 3.9.19
या ते तनूर्वाचि	प्रश्न० 2.12
यां दिशमभिष्टोष्य०	छान्दो० 1.3.11
या प्राणेन सम्भवति	कठ० 2.4.7
या वाक्सर्तस्मात्०	छान्दो० 1.3.4
यावान्वा अयमाकाशस्ता०	छान्दो० 8.1.3
या वै सा गायत्रीयम्	छान्दो० 3.12.2
या वै सा पृथिवी यं	छान्दो० 3.12.3
ये तत्र ब्राह्मणाः	तैत्ति० 1.11.4
येन च्छन्दसा	छान्दो० 1.3.10
येन रूपं रसं गन्धं	कठ० 2.4.3
येनाश्रुत॰ श्रुतं	छान्दो० 6.1.3
येयं प्रेते विचिकित्सा	कठ० 1.1.20
ये ये कामा दुर्लभा	कठ० 1.1.25
योऽग्नौ तिष्ठन्	बृह० 3.7.5
यो दिक्षु तिष्ठन्	बृह० 3.7.10
यो दिवि तिष्ठन्	बृह० 3.7.8
योनिमन्ये प्रपद्यन्ते	कठ० 2.5.7
योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्	बृह० 3.7.6
योऽप्सु तिष्ठन्	बृह० 3.7.4
यो मनसि तिष्ठन्	बृह० 3.7.20
योऽयं दक्षिणोऽक्षन्पुरुष०	बृह० 5.5.4
यो रेतसि तिष्ठन्	बृह० 3.7.23
यो वा एतदक्षरं	बृह० 3.8.10
यो वा एतामेवं	केन० 4.9
यो वाचि तिष्ठन्	बृह० 3.7.17
यो वायौ तिष्ठन्	बृह० 3.7.7

यो विज्ञाने तिष्ठन्	बृह० 3.7.22
यो वै भूमा तत्सुखम्	छान्दो० 7.23.1
यो वै स संवत्सरः	बृह० 1.5.15
योषा वा अग्निर्गौतम	बृह० 6.2.13
योषा वाव गौतमाग्नि०	छान्दो० 5.8.1
यो ह वा आयतनम्	छान्दो० 5.1.5
यो ह वा आयतनं वेदा०	बृह० 6.1.5
यो ह वै ज्येष्ठम्	छान्दो० 5.1.1
यो ह वै ज्येष्ठं च	बृह० 6.1.1
यो ह वै प्रजातिं वेद	बृह० 6.1.6
यो ह वै प्रतिष्ठाम्	छान्दो० 5.1.3
यो ह वै प्रतिष्ठां वेद	बृह० 6.1.3
यो ह वै वसिष्ठम्	छान्दो० 5.1.2
यो ह वै वसिष्ठा वेद	बृह० 6.1.2
यो ह वै शिशुꣳ साधानꣳ	बृह० 2.2.1
यो ह वै सम्पदम्	छान्दो० 5.1.4
यो ह वै संपदं वेद	बृह० 6.1.4

र

रूपाण्येव यस्यायतनं	बृह० 3.9.12,15
रेत एव यस्यायतनꣳ	बृह० 3.9.17
रेतस इति मा वोचत	बृह० 3.9.28 (5)
रेतो होच्चक्राम	बृह० 6.1.12
रैक्वमानि षट्	छान्दो० 4.2.2

ल

लवणमेतदुदकेऽवधायाथ	छान्दो० 6.13.1
लोꣳ३कद्वारमपावाꣳ३र्णू	छान्दो० 2.24.4, 8, 12
लोकादिमग्निं तमुवाच	कठ० 1.1.15
लोकेषु पञ्चविधꣳ	छान्दो० 2.2.1
लोम हिंकारस्त्वक्	छान्दो० 2.19.1

व

वसन्तो हिंकारो	छान्दो० 2.16.1
वसिष्ठाय स्वाहेत०	छान्दो० 5.2.5
वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः	छान्दो० 3.18.3
वागेवर्क् प्राणः	छान्दो० 1.1.5
वाग्घोच्चक्राम	बृह० 6.1.8
वाग्वाव नाम्नो भूयसि	छान्दो० 7.2.1
वाग्वै ग्रहः स नाम्नाति०	बृह० 3.2.3
वाचं धेनुमुपासीत	बृह० 5.8.1
वायुरनिलममृतमथेदं	ईश० 17
वायुर्यथैको भुवनं	कठ० 2.5.10
वायुर्वाव संवर्गो	छान्दो० 4.3.1
विज्ञातं विजिज्ञास्यमवि०	बृह० 1.5.8
विज्ञानं ब्रह्मेति	तैत्ति० 3.5.1
विज्ञानं यज्ञं तनुते	तैत्ति० 2.5.1
विज्ञानं वाव ध्यानाद्भूयो	छान्दो० 7.7.1
विज्ञानसारथिर्यस्तु	कठ० 1.3.9
विज्ञानात्मा सह	प्रश्न० 4.11
विद्यां चाविद्यां च	ईश० 11
विद्युद्ब्रह्मेत्याहु०	बृह० 5.7.1
विनर्दि साम्नो वृणे	छान्दो० 2.22.1
विश्वरूपं हरिणम्	प्रश्न० 1.8
वृष्टौ पञ्चविधꣳ	छान्दो० 2.3.1
वेत्थ यथासौ	छान्दो० 5.3.3
वेत्थ यथेमाः प्रजाः	बृह० 6.2.2
वेत्थ यदितोऽधि	छान्दो० 5.3.2
वेदमनूच्याचार्यो०	तैत्ति० 1.11.1
वेदान्तविज्ञान	मुण्ड० 3.2.6
वैश्वानरः प्रविशति	कठ० 1.1.7
व्याने तृप्यति श्रोत्रम्	छान्दो० 5.20.2
व्रात्यस्त्वं प्राणै०	प्रश्न० 2.11

श

शं नो मित्रः शं वरुणः	तैत्ति० 1.1.1, 1.12.1
शतं चैका च हृदयस्य	कठ० 2.6.16
शतं चैका च हृदयस्य	छान्दो० 8.6.6
शतायुषः पुत्रपौत्रान्	कठ० 1.1.23
शाकल्येति होवाच	बृह० 3.9.18
शान्तसंकल्पः सुमना	कठ० 1.1.10
शीक्षां व्याख्यास्यामः	तैत्ति० 1.2.1
शौनको ह वै	मुण्ड० 1.1.3

श्यामच्छबलम्	छान्दो० 8.13.1
श्रवणायापि बहुभिर्यो	कठ० 1.2.7
श्रुतꣳ ह्येव मे	छान्दो० 4.9.3
श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यम्	कठ० 1.2.2
श्रोतं वै ग्रहः स शब्देनाति०	बृह० 3.2.6
श्रोत्रमेवर्ङ्मनः साम	छान्दो० 1.7.3
श्रोत्रमेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः	छान्दो० 3.18.6
श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो	केन० 1.2
श्रोत्रꣳ होच्चक्राम	छान्दो० 5.1.10
श्रोत्रꣳ होच्चक्राम	बृह० 6.1.10
श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य	तैत्ति० 2.8.3-4
श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेयः	बृह० 6.2.1
श्वेतकेतुर्हारुणेय आस	छान्दो० 6.1.1
श्वेतकेतुर्हारुणेयः पञ्चालाना	छान्दो० 5.3.1
श्वोभावा मर्त्यस्य	कठ० 1.1.26

ष

षोडशकलः सोम्य	छान्दो० 6.7.1

स

संकल्पो वाव मनसो	छान्दो० 7.4.1
संभूतिं च विनाशं च	ईश० 14
संवत्सरो वै	प्रश्न० 1.9
स इमाँल्लोकानसृजत	ऐत० 1.1.2
स ईक्षत कथं	ऐत० 1.3.11
स ईक्षतेमे नु लोकाः	ऐत० 1.1.1,3
स ईक्षांचक्रे यस्मिन्न	प्रश्न० 6.3
स एको मनुष्य०	तैत्ति० 2.8.2
स एतमेव सीमानं	ऐत० 1.3.12
स एतां त्रयीं विद्याम०	छान्दो० 4.17.3
स एतास्तिस्रो देवता	छान्दो० 4.17.2
स एतेन प्रज्ञे	ऐत० 3.5.4
स एवं विद्वान्	ऐत० 2.4.6
स एवाधस्तात्स	छान्दो० 7.25.1
स एष परोवरीयानुद्गीथः	छान्दो० 1.9.2
स एष ये चैतस्माद०	छान्दो० 1.7.6
स एष रसानाꣳ	छान्दो० 1.1.3
स एष वैश्वानरो	प्रश्न० 1.7
स एष संवत्सरः प्रजा०	बृह० 1.5.14
स ऐक्षत यदि वा	बृह० 1.2.5
स जातो भूतान्	ऐत० 1.3.13
स जातो यावदायुषं जीवति	छान्दो० 5.9.2
स तस्मिन्नेवाकाशे	केन० 3.12
सत्यकामो ह जाबालो	छान्दो० 4.4.1
सत्यमेव जयते	मुण्ड० 3.1.6
सत्येन लभ्यस्तपसा	मुण्ड० 3.1.5
स त्रेधात्मानं व्याकु०	बृह० 1.2.3
स त्वमग्निꣳ स्वर्ग्यम्	कठ० 1.1.13
स त्वं प्रियान् प्रियरूपा	कठ० 1.2.3
सदेव सोम्येदमग्र	छान्दो० 6.2.1
स नैव व्यभवत्तच्छ्रेयो	बृह० 1.4.14
स नैव व्यभवत्स विश०	बृह० 1.4.12
स नैव व्यभवत्स शौद्रम्	बृह० 1.4.13
स पर्यगाच्छुक्रम्	ईश० 8
सप्त प्राणाः प्रभवन्ति	मुण्ड० 2.1.8
स प्राणमसृजत	प्रश्न० 6.4
स ब्रूयात्रास्य	छान्दो० 8.1.5
समस्तस्य खलु	छान्दो० 2.1.1
समान उ एवायं	छान्दो० 1.3.2
समानमा सांजीवीपुत्रात्	बृह० 6.5.4
समाने तृप्यति मनस्	छान्दो० 5.22.2
समाने वृक्षे पुरुषो	मुण्ड० 3.2
सम्प्राप्यैनमृषयो	मुण्ड० 3.2.5
स य आकाशं	छान्दो० 7.12.2
स य आशां ब्रह्मेत्युपास्त	छान्दो० 7.14.2
स य इच्छेत्पुत्रो मे कपिलः	बृह० 6.4.14
स य इदमविद्वान्	छान्दो० 5.24.1
स य इमाꣳ स्त्रींल्लोकान्	बृह० 5.14.6
स य एतदेवं	छान्दो० 2.1.4
स य एतदेवममृतं वेद	छान्दो० 3.6.3, 3.7.3,3.8.3, 3.9.3,3.10.3
स य एतदेवं विद्वानक्षरं	छान्दो० 1.4.5
स य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं	छान्दो० 4.5.3, 4.6.4,4.7.4,4.8.4

स य एतमेवं विद्वानादित्यं	छान्दो० 3.19.4
स य एतमेवं विद्वानु०	छान्दो० 4.11.2, 4.12.2,4.13.2
स य एवमेतत्साम	छान्दो० 2.21.2
स य एवमेतद्गायत्रं	छान्दो० 2.11.2
स य एवमेतद्बृहदादित्ये	छान्दो० 2.14.2
स य एवमेतद्यज्ञाय	छान्दो० 2.19.2
स य एवमेतद्रथन्तरमग्नौ	छान्दो० 2.12.2
स य एवमेतद्राजनम्	छान्दो० 2.20.2
स य एवमेतद्वामदेव्यम्	छान्दो० 2.13.2
स य एवमेतद्वैराजमृतुषु	छान्दो० 2.16.2
स य एवमेतद्वैरूपम्	छान्दो० 2.15.2
स य एवमेता:	छान्दो० 2.17.2
स य एवमेता रेवत्य:	छान्दो० 2.18.2
स य एवंवित्	तैत्ति० 3.10.5
स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ	छान्दो० 6.8.7, 6.9.4,6.10.3, 6.12.3,6.13.3, 6.14.3,6.15.3
स य एषोऽन्तर्हृदय	तैत्ति० 1.6.1
स य: कामयेत	बृह० 6.3.1
स यत्रायमणिमानं न्येति	बृह० 4.3.36
स यत्रायमात्माऽबल्यं	बृह० 4.4.1
स यत्रैतत्स्वप्न्यया०	बृह० 2.1.18
स यथा तत्र नादाह्येत्	छान्दो० 6.16.3
स यथा दुन्दुभेर्हन्यमा०	बृह० 2.4.7
स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य	बृह० 4.5.8
स यथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितस्य	बृह० 4.5.11
स यथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितात्	बृह० 2.4.10
स यथा वीणायै वाद्यमानायै	बृह० 2.4.9, 4.5.10
स यथा शकुनि:	छान्दो० 6.8.2
स यथा सङ्खस्य ध्मायमानस्य	बृह० 2.4.8, 4.5.9
स यथा सर्वासामपाꣳ	बृह० 2.4.11, 4.5.12
स यथा सैन्धवखिल्य	बृह० 2.4.12
स यथा सैन्धवघनो०	बृह० 4.5.13
स यथा सोम्य	प्रश्न० 4.7
स यथेमा नद्य:	प्रश्न० 6.5
स यथोभयपाद०	छान्दो० 4.16.5
स यथोर्णनाभि०	बृह० 2.1.20
स यदवोचं प्राणम्	छान्दो० 3.15.4
स यदशिशिषति	छान्दो० 3.17.1
स यदा तेजसाऽभिभूतो	प्रश्न० 4.6
स यदि पितरं	छान्दो० 7.15.2
स यदि पितृलोककामो	छान्दो० 8.2.1
स यद्येकमात्रमभिध्यायीत	प्रश्न० 5.3
स य: संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते	छान्दो० 7.4.3
स यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्ते	छान्दो० 7.11.2
स य: स्मरं ब्रह्मेत्युपास्ते	छान्दो० 7.13.2
स यश्चायं पुरुषे	तैत्ति० 2.8.5
स यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्ते	छान्दो० 7.5.3
स यामिच्छेत्कामयेत	बृह० 6.4.9
स यावदादित्य:	छान्दो० 3.6 4
स यावदादित्य उत्तरत	छान्दो० 3.10.4
स यावदादित्य: पुरस्ताद्	छान्दो० 3.7.4
स यावदादित्य: पश्चादु०	छान्दो० 3.9.4
स यावदादित्यो दक्षिणत	छान्दो० 3.8.4
स यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्ते	छान्दो० 7.6.2
स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते	छान्दो० 7.1.5
स योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्ते	छान्दो० 7.9.2
स योऽपो ब्रह्मेत्युपास्त	छान्दो० 7.10.2
स यो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते	छान्दो० 7.8.2
स यो मनुष्याणाꣳ	बृह० 4.3.33
स यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते	छान्दो० 7.3.2
स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते	छान्दो० 7.2.2
स यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते	छान्दो० 7.7.2
स यो ह वै तत्परमं	मुण्ड० 3.2.9
सर्वकर्मा सर्वकाम:	छान्दो० 3.14.4
सर्वꣳ ह्येतद्ब्रह्म	माण्डू० 2
सर्वं खल्विदं ब्रह्म	छान्दो० 3.14.1
सर्वास्वप्सु पञ्चविधꣳ	छान्दो० 2.4.1
सर्वे वेदा यत्पदं	कठ० 1.2.15
सर्वे स्वरा इन्द्रस्यात्मन:	छान्दो० 2.22.3
सर्वे स्वरा घोषवन्तो	छान्दो० 2.22.5

सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो	बृह० 4.3.32
स वा अयं पुरुषो जायमान:	बृह० 4.3.8
स वा अयमात्मा ब्रह्म	बृह० 4.4.5
स वा अयमात्मा सर्वेषाम्	बृह० 2.5.15
स वा एष महानज आत्मा	बृह० 4.4.22, 4.4.24
स वा एष आत्मा	छान्दो० 8.3.3
स वा एष एतस्मिन्बुद्ध	बृह० 4.3.17
स वा एष एतस्मिन् स्वप्नान्ते	बृह० 4.3.34
स वा एष एतस्मिन् स्वप्ने	बृह० 4.3.16
स वा एष एतस्मिन्सम्प्रसादे	बृह० 4.3.15
स वा एष महानज	बृह० 4.4.25
स वेदैतत्परमं	मुण्ड० 3.2.1
स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी	बृह० 1.4.3
स वै वाचमेव प्रथमामत्य०	बृह० 1.3.12
स समित्पाणि: पुनरेयाय	छान्दो० 8.9.2, 8.10.3, 8.11.2
स ह क्षत्ताऽन्विष	छान्दो० 4.1.7
स ह खादित्वा०	छान्दो० 1.10.5
स ह गौतमो राज्ञो०	छान्दो० 5.3.6
स ह द्वादशवर्ष	छान्दो० 6.1.2
सह नौ यश:	तैत्ति० 1.3.1
स ह पञ्चदशाहानि	छान्दो० 6.7.2
स ह प्रजापतिरीक्षांचक्रे	बृह० 6.4.2
स ह प्रात: संजिहान	छान्दो० 1.10.6
स ह व्याधिना०	छान्दो० 4.10.3
स ह शिलक:	छान्दो० 1.8.3
स ह संपादयांचकार	छान्दो० 5.11.3
स ह हारिद्रुमतम्	छान्दो० 4.4.3
स हाशाथ हैनमुपससाद	छान्दो० 6.7.4
स हेभ्यं कुल्माषान्	छान्दो० 1.10.2
स होवाच यदूर्ध्वं गार्गि	बृह० 3.8.4, 3.8.7
स होवाच किं मेऽन्नम्	छान्दो० 5.3.1
स होवाच किं मे वासो	छान्दो० 5.2.2
स होवाच गार्ग्यो य एवासौ	बृह० 2.1.2-13
स होवाच तथा नस्त्वं तात	बृह० 6.2.4
स होवाच दैवेषु वै	बृह० 6.2.6
स होवाच न वा अरे पत्यु:	बृह० 2.4.5,4.5.6
स होवाच पितरं	कठ० 1.1.4
स होवाच प्रतिज्ञातो	बृह० 6.2.5
स होवाच भगवन्तं	छान्दो० 1.11.2
स होवाच महात्मन०	छान्दो० 4.3.6
स होवाच महिमान	बृह० 3.9.2
स होवाच यथा नस्त्वं	बृह० 6.2.8
स होवाच याज्ञवल्क्य:	बृह० 2.4.4
स होवाच याज्ञवल्क्य: प्रिया	बृह० 4.5.5
स होवाच वायुर्वै गौतम	बृह० 3.7.2
स होवाच विजानाम्यहं	छान्दो० 4.10.5
स होवाच विज्ञायते	बृह० 6.2.7
स होवाचाजातशत्रु:	बृह० 2.1.14-17
स होवाचैतद्वै तदक्षरम्	बृह० 3.8.8
स होवाचोवाच वै सो	बृह० 3.3.2
स होवाचोषस्तश्चाक्रायणो	बृह० 3.4.2
सा चेदस्मै दद्यात्	बृह० 6.4.8
सा चेदस्मै न	बृह० 6.4.7
सा ब्रह्मेति होवाच	केन० 4.1
सा भावयित्री	ऐत० 2.4.3
साम प्राणो वै साम	बृह० 5.13.3
सा वा एषा देवता	बृह० 1.3.9
सा वा एषा दैवतैतासं	बृह० 1.3.10-11
सा ह वागुच्चक्राम	छान्दो० 5.1.8
सा ह वागुवाच	बृह० 6.1.14
सा हैनमुवाच नाहमेतद्वेद	छान्दो० 4.4.2
सा होवाच नमस्तेऽस्तु	बृह० 3.8.5
सा होवाच ब्राह्मणा	बृह० 3.8.12
सा होवाच मैत्रेयी यन्नु	बृह० 2.4.2,4.5.3
सा होवाच मैत्रेयी येनाहं	बृह० 2.4.3,4.5.4
सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा	बृह० 2.4.13, 4.5.14
सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य	बृह० 3.8.3, 3.8.6
सा होवाचाहं वै त्वां	बृह० 3.8.2
सुकेशा च भारद्वाजा	प्रश्न० 1.1
सुवरित्यादित्ये मह०	तैत्ति० 1.6.2

सुषुप्तस्थान एकीभूतः	माण्डू० 5
सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो	माण्डू० 11
सूर्यो यथा सर्वलोकस्य	कठ० 2.5.11
सेयं देवतैक्षत	छान्दो० 6.3.2
सैषा गायत्र्येतस्मिꣳस्तुरीये	बृह० 5.14.4
सैषा चतुष्पदा	छान्दो० 3.12.5
सोऽकामयत द्वितीयो	बृह० 1.2.4
सोऽकामयत भूयसा	बृह० 1.2.6
सोऽकामयत मेध्यम्	बृह० 1.2.7
सोऽधस्ताच्छकटस्य	छान्दो० 4.1.8
सोऽपोऽभ्यतपत्	ऐत० 1.3.2
सोऽबिभेत्तस्मादेकाकी	बृह० 1.4.2
सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्रामत	प्रश्न० 2.4
सोऽयमात्माऽध्यक्षरं	माण्डू० 8
सोऽयास्य आङ्गिरसो	बृह० 1.3.19
सोऽवेदहं वाव सृष्टिः	बृह० 1.4.5
सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति	बृह० 6.4.23
सोऽस्यायमात्मा	ऐत० 2.4.4
सोऽहं भगवो मन्त्रः	छान्दो० 7.1.3
सौ ह्येयमीक्षांचक्रे	बृह० 1.4.4
स्तेनो हिरण्यस्य	छान्दो० 5.10.9
स्मरो वावाकाशाद्भूयः	छान्दो० 7.13.1
स्वप्नावस्थस्तैजस०	माण्डू० 10
स्वप्नस्थानोऽन्तः प्रज्ञः	माण्डू० 4
स्वप्नान्तं जागरितान्तं	कठ० 2.4.4
स्वप्नान्त उच्चावचमीय०	बृह० 4.3.13
स्वप्नेन शरीरमभि०	बृह० 4.3.11
स्वर्गे लोके न भयं	कठ० 1.1.12

ह

हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि	कठ० 2.5.6
हन्ता चेन्मन्यते हन्तुꣳ	कठ० 1.2.19
हन्ताहमेतद्भगवतो	छान्दो० 1.8.7
हꣳस शुचिषद्वसुः	कठ० 2.5.2
हꣳसस्ते पादं वक्तेति	छान्दो० 4.7.1
हस्तौ वै ग्रहः स कर्मणाति०	बृह० 3.2.8
हिरण्मयी अरणी	बृह० 6.4.22
हिरण्मयेन पात्रेण	ईश० 15
हिरण्मयेन पात्रेण	बृह० 5.15.1
हिरण्मये परे	मुण्ड० 2.2.9
हृदि ह्येष आत्मा	प्रश्न० 3.6

॥ श्रीः ॥

व्रजजीवन प्राच्यभारती ग्रन्थमाला
162

उपनिषत्सञ्चयनम्

(हिन्दीभाषानुवादसहितम्)

द्वितीयः खण्डः

(ब्रह्मोपनिषदाऽऽरभ्य मुद्गलोपनिषत्पर्यन्तम्)

अनुवादकः
आचार्य केशवलाल वि० शास्त्री

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान
दिल्ली

प्रकाशक
चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान
(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक)
38 यू. ए. बंगलो रोड, जवाहर नगर
पो. बा. नं. 2113
दिल्ली 110007
दूरभाष : (011) 23856391, 41530902

सर्वाधिकार सुरक्षित

प्रथम संस्करण 2015 ई.
मूल्य : 375.00

अन्य प्राप्तिस्थान
चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन
के. 37/117, गोपालमन्दिर लेन
पो. बा. नं. 1129, वाराणसी 221001

•

चौखम्बा विद्याभवन
चौक (बैंक ऑफ बड़ौदा भवन के पीछे)
पो. बा. नं. 1069, वाराणसी 221001

•

चौखम्बा पब्लिशिंग हाउस
4697/2 गली नं. 21-ए, अंसारी रोड
दरियागंज, नई दिल्ली-110002

•

मुद्रक
ए.के. लिथोग्राफर्स, दिल्ली

ISBN : 978-81-7084-613-0 (Vol. 2)
978-81-7084-617-3 (Set)

प्राक्कथन

परम्परा तो ऐसा कहती है कि हरएक वैदिक शाखा की अपनी एक-एक उपनिषत् थी; यदि इस किंवदन्ती में कुछ तथ्य हो, तब तो हमारा विशाल उपनिषत्साहित्य कालग्रस्त हो गया है, ऐसा अनुमान किया जा सकता है; पर जो-कुछ भी हो, उपनिषदें कुछ कालग्रस्त हुईं भी हों या न हों, तथापि उपनिषदों के निर्माण का सिलसिला तो आधुनिक काल तक जारी ही रहा है। सभी उपनिषदें एक साथ तो नहीं बनी हैं। वैदिककालीन उपनिषदों का भी भाषाकीय दृष्टि से विद्वानों ने क्रम बताया ही है; जैसे—प्रारम्भ में बृहदारण्यक, तैत्तिरीय, ऐतरेय, कौषीतकी, केन और छान्दोग्य आदि गद्य उपनिषदें बनीं। मध्यकाल में कठ, ईश, श्वेताश्वतर, मुण्डक और महानारायण आदि पद्यात्मक उपनिषदें बनीं तथा उसी श्रौतकाल के अन्तभाग में प्रश्न, मैत्रायणी और माण्डूक्योपनिषद् जैसी गद्यात्मक उपनिषदों का निर्माण हुआ—ऐसा भाषावैज्ञानिक विद्वानों का मानना है। यह तो केवल श्रौतकालीन उपनिषदों के भाषाकीय वर्गीकरण के आधार पर उनके समय की क्रमिकता बताने का अनुमान है, परन्तु इसके बाद भी उपनिषदों के निर्माण का क्रम चालू ही रहा है। इसको समझने के लिए हमें इतिहास पर थोड़ी दृष्टि डालनी होगी।

हमारे देश का प्राचीन नाम आर्यावर्त है, पर इसका यह अर्थ नहीं है कि इसमें केवल आर्य-श्रौत-वैदिक लोग ही निवास करते थे; हाँ, आर्य लोगों की अधिकता अवश्य थी। आर्यावर्त में आर्येतर शबर, पुलिन्द आदि कई अन्य लोग भी बसते ही थे। भागवत में ऐसी छोटी-मोटी नौ जातियों का उल्लेख है। तो आर्य और आर्येतर जाति एक ही भूमि पर रहते हुए भी विभिन्न संस्कृति वाली, विभिन्न धर्मभावना वाली और विविध उपासना पद्धति वाली थी। इस तरह दो समान्तर विचारधाराएँ एक ही भूमि पर वर्षों तक प्रवहमान रहीं। श्रौतभावधारा का नाम 'निगम' और इतर भावधारा का सामुदायिक नाम 'आगम' पड़ा।

कालान्तर में दोनों भावधाराओं का—दोनों संस्कृतियों का अभीष्ट संगम हुआ। और ऐसी एक समन्वयात्मक संस्कृति का निर्माण हुआ कि आज हम उन दोनों का पृथक्करण कर ही नहीं सकते; परिणाम यह हुआ कि एक ओर निगमों ने आगम को अपनी उपनिषदों की कुछ विद्याओं में स्थान दिया (जैसे अग्निविद्या आदि) और दूसरी ओर उन आगमों ने भी अपने को, 'वेदबाह्य नहीं हैं, वेदमूलक हम भी हैं'—ऐसा ठहराने का प्रयत्न किया। इसके लिए सबसे सरल मार्ग यह था कि अपने मत की ऐसी कोई उपनिषद् बनाकर किसी-न-किसी वेद के साथ में जोड़ दें। और उन आगमवादियों ने यही मार्ग पसन्द किया और फलस्वरूप हमें कुछ शैव, वैष्णव, शाक्त, गाणपत्य और हठयोग आदि की उपनिषदें मिलीं। उपनिषद् निर्माण का सिलसिला जारी ही रहा। ऐसा होने में निगम-आगम दोनों पक्षों का सहयोग था। निगम पक्ष में इस प्रक्रिया के पुरस्कर्ता 'शुभागमपंचक' (शुक, सनत्कुमार आदि) को माना जाता है। यह घटना अतिप्राचीन है। इस तरह उपनिषदें निर्मित होती रहीं।

श्रौतकाल के बाद की यह ऐतिहासिक घटना है। बौद्धकाल में भी यह समन्वयात्मक उपनिषत् निर्माण का प्रवाह चालू ही रहा और बौद्धमार्ग की छायावाली एक 'वज्रसूचि' नामक उपनिषद् भी मिलती है। समन्वय-भावना भारतीय संस्कृति की नसों में प्रवहमान है। और तो क्या कहें ? मुसलमानों के अर्वाचीन शासनकाल में भी उपनिषदों का बहुत बड़ा विस्तार देखा जाता है। एक 'अल्लोपनिषद्' भी मिलती है। इतना ही नहीं आज तक यह प्रक्रिया चालू ही है। विविध मतवादों को वेदमूलक बताने

की यह समन्वयात्मक प्रक्रिया है। हमारी संस्कृति का यह एक ऐसा शाश्वत तत्त्व है कि जिसके कारण हमारी संस्कृति हजारों वर्षों से जीवित रही है, कभी पतली और कभी अन्त:सलिला सरस्वती की तरह छिपी रहकर भी जीवित ही है। अभी थोड़े समय पहले ही हमारे प्रथम गवर्नर जनरल राजगोपालाचारी ने 'रामकृष्णोपनिषद्' नाम की एक उपनिषत् लिखी थी, परन्तु वह अंग्रेजी में होने से उपनिषदों की शैलीयुक्त नहीं थी इसलिए बेंगलूरू के स्वामी हर्षानन्द ने इसे उपनिषदों की शैली में पुन: संस्कृत में प्रस्तुत किया है।

यह सारा इतिहास हमारे वेदों, हमारी उपनिषदों और हमारी समन्वयभावना का महिमागान कर रहा है, हमारी वेदमूलकता को बढ़ावा दे रहा है, तथा उपनिषद् की उपादेयता बता रहा है।

आज तो इन उपनिषदों की संख्या सम्भवत: 272 तक पहुँच गई है, परन्तु उनमें से महत्त्वपूर्ण उपनिषदों का विद्वानों ने संचय या समुच्चय किया है। कभी-कभी उसे उपनिषत्संहिता भी कहा जाता है। इस प्रकार के समुच्चय दो प्रकार के हुए हैं—एक उत्तर भारतवर्ष में हुआ है और दूसरा दक्षिण भारत में व्यवस्थित हुआ है। पहले समुच्चय में 52 उपनिषदें आती हैं और दूसरे समुच्चय में 108 उपनिषदें आती हैं। पहले समुच्चय के ऊपर श्रीनारायण की दीपिका नाम की टीकाएँ हैं, और उसकी व्यवस्था भी नारायण ने ही रची है, ऐसा विद्वानों का अनुमान है। इसके बाद का दूसरा समुच्चय जो कि मुक्तिकोपनिषत् में प्रस्तुत की गई (108 उपनिषदों वाली) सूची के अनुसार है, जो अधिक प्रचलित है और 'अष्टोत्तरशतोपनिषत्' की संज्ञा से प्रतिष्ठित है, अत: प्रस्तुत संस्करण में इस दूसरे अधिक प्रचलित समुच्चय को ही ग्रहण किया गया है, और उस समुच्चय में कुछ उपनिषदों के पूर्व और उत्तर ऐसे दो भाग होने से कुल एक सौ ग्यारह उपनिषदें होती हैं।

मुक्तिकोपनिषत् में दिये गए विवरण के अनुसार 108 उपनिषदों की सारणी इस प्रकार है—इसमें ऋग्वेद की 10, शुक्लयजुर्वेद की 19, कृष्णयजुर्वेद की 32, सामवेद की 16 और अथर्ववेद की 31 = कुल मिलाकर 108 उपनिषदें होती हैं, जिसका विवरण यहाँ दिया जा रहा है—

१) **ऋग्वेदीय उपनिषदें**—ऐतरेय, कौषीतकि, नादबिन्दु, आत्मबोध, निर्वाण, मुद्गल, अक्षमालिका, त्रिपुरा, सौभाग्यलक्ष्मी और बह्वृच (कुल 10)।

२) **शुक्लयजुर्वेदीय उपनिषदें**—ईश, बृहदारण्यक, जाबाल, हंस, परमहंस, सुबाल, मंत्रिका, निरालम्ब, त्रिशिखिब्राह्मण, मण्डलब्राह्मण, अद्वयतारक, पैंगल, भिक्षुक, तुरीयातीतावधूत, अध्यात्म, तारसार, याज्ञवल्क्य, शाट्यायनी और मुक्तिका (कुल 19)।

३) **कृष्णयजुर्वेदीय उपनिषदें**—कठ, तैत्तिरीय, ब्रह्म, कैवल्य, श्वेताश्वतर, गर्भ, नारायण, अमृतबिन्दु, अमृतनाद, कालाग्निरुद्र, क्षुरिका, सर्वसार, शुकरहस्य, तेजोबिन्दु, ध्यानबिन्दु, ब्रह्मविद्या, योगतत्त्व, दक्षिणामूर्ति, स्कन्द, शारीरक, योगशिखा, एकाक्षर, अक्षि, अवधूत, कठरुद्र, रुद्रहृदय, योगकुण्डलिनी, पंचब्रह्म, प्राणाग्निहोत्र, वराह, कलिसंतरण, सरस्वतीरहस्य (कुल मिलाकर 32)।

४) **सामवेदीय उपनिषदें**—केन, छान्दोग्य, आरुणि, मैत्रायणि, मैत्रेयी, वज्रसूचिका, योगचूडामणि, वासुदेव, महा, संन्यास, अव्यक्त, कुण्डिका, सावित्री, रुद्राक्षजाबाल, जाबालदर्शन और जाबालि (कुल 16)।

५) **अथर्ववेदीय उपनिषदें**—प्रश्न, मुण्डक, माण्डूक्य, अथर्वशिर, अथर्वशिखा, बृहज्जाबाल, नृसिंहतापिनी, नारदपरिव्राजक, सीता, शरभ, त्रिपाद्विभूतिमहानारायण, रामरहस्य, रामतापिनी,

शाण्डिल्य, परमहंसपरिव्राजक, अन्नपूर्णा, सूर्य, आत्मा, पाशुपतब्रह्म, परब्रह्म, त्रिपुरातापिनी, देवी, भावना, ब्रह्मजाबाल, गणपति, महावाक्य, गोपालतापिनी, कृष्ण, हयग्रीव, दत्तात्रेय, गरुड (कुल 31)।

हमने नृसिंहतापिनी, रामतापिनी तथा गोपालतापिनी इन तीनों उपनिषदों के जो पूर्वतापिनी और उत्तरतापिनी ऐसे दो विभाग प्रचलित हैं, उन्हीं का स्वीकार करके दो-दो उपनिषदों की गणना की है, इस प्रकार इस दूसरे समुच्चय में उपनिषदों की कुल संख्या 111 होती है।

हमारी आज की संस्कृत भाषा की अपेक्षा प्राचीन उपनिषदों की वैदिक संस्कृत भाषा कुछ अलग है और अर्वाचीन उपनिषदों में भी पारिभाषिकता अधिक होने से संस्कृत के अनभिज्ञ लोगों के लिए और कभी-कभी अभिज्ञ लोगों के लिए भी दुरूह हो गई हैं, फिर भी उपनिषदों के आदर्श इतने महान् और भव्य हैं कि सम्पूर्ण विश्व की दृष्टि को अपनी ओर उन्होंने आकर्षित किया है। ई. 1640 में शाहजहाँ के ज्येष्ठपुत्र दाराशिकोह ने अपने काश्मीरवास के दरमियान उपनिषदों के बारे में कुछ बातें सुनकर वाराणसी के कुछ पण्डितों को दिल्ली बुलाकर पहले-पहल उपनिषदों का फारसी अनुवाद करवाया। सन् 1775 में फैजाबाद में रहने वाले फ्रांसीसी राजदूत ली जेन्टील ने उस अनुवाद की एक कापी अपने मित्र एकेलीन दुपरो को दी। उन्होंने उन उपनिषदों का लैटिन में अनुवाद किया और 1801-2 में वह प्रकाशित हुआ। वह अनुवाद क्लिष्ट होने पर भी शोपनहॉवर ने उसे बड़े उत्साह से पढ़ा। उन पर उसका बड़ा भारी प्रभाव पड़ा। उन्होंने लिखा है—"इस नवीन शताब्दि में सबसे महत्त्वपूर्ण लाभ यह हुआ है कि उपनिषदों के अनुवाद ने वेदों के अपौरुषेय ज्ञान का मार्ग खोल दिया है। मेरा यह विश्वास है कि संस्कृत साहित्य का प्रभाव उतना ही गम्भीर और व्यापक होगा, जितना की पंद्रहवी शताब्दि में पुनरुत्थानकाल में ग्रीक साहित्य का हुआ था। मेरी यह मान्यता है कि यदि किसी व्यक्ति ने प्राचीन भारतीय दर्शन का ज्ञान प्राप्त किया है, और उसने उसे समझा हो, तो उसे मैं जो कुछ भी कहना चाहता हूँ, वह इससे और भी स्पष्ट हो जाएगा। उपनिषदों में अपना अलग-अलग अस्तित्व रखने वाले अनेक क्लिष्ट सूत्र जो हैं, वे मेरे वर्णन से सरल-सुबोध हो जाएंगे।" (हाल्डेन एवं केम्प कृत अनुवाद)

उपनिषदों की अपनी भूमिका में मैक्समूलर ने कहा है—"शोपनहॉवर ने उपनिषदों को जो 'उच्चतर मनीषा की उपज' कहा है, वह ठीक ही है, किन्तु और भी तथ्य उन्होंने बताया वह भी बड़ा महत्त्वपूर्ण है, वह यह कि उपनिषदों में जो बहुदेववाद दिखाई देता है, वह ब्रूनो, मेलकांश, स्पिनोजा और स्काट्स एरिजिना के बताए हुए बहुदेववाद से कहीं अधिक उच्चतर है। इन महान् ज्ञान-भाण्डागारों को उच्चतम स्थान दिलाने के लिए इतना ही पर्याप्त है। इनके सम्बन्ध में कुछ कहूँ, तो उससे अधिक वे स्वयं प्रमाण हैं।"

इसके बाद स्वामी विवेकानन्द आए। इनके पहले भी कुछ भारतीय विद्या के प्रेमी हुए थे, पर बहुत ही व्यापक प्रमाण में उन्होंने उपनिषदों के वेदान्ती ज्ञान को सारे पश्चिम में एक झंझावात की तरह फैला दिया। और आज तो प्रत्येक विचारक उपनिषदों को लक्ष्य में लिए बिना रह ही नहीं सकता। डॉ० सर्वपल्ली राधाकृष्णन् को भी इसका श्रेय जाता है।

ऐसे हमारे संचित निधि के रूप में आज भी वे जगमगा रहे हैं। उपनिषदों के ही प्रभाव से एक युग के कट्टर शत्रु 'विज्ञान' और 'अध्यात्म' आज नजदीक आ गए हैं। एक समय था जब अध्यात्म और विज्ञान के बीच पूर्णिमा और अमावास्या जितना बड़ा अन्तर था, जो आज शुक्ल चतुर्दशी और पूर्णिमा जितना मात्र ही रह गया है, दोनों के रास्ते अलग होने पर भी लक्ष्य एक ही है। विज्ञान बाहर से जिस तत्त्व की खोज कर रहा है, उसी तत्त्व की खोज अध्यात्म भीतर (अन्तस्) से कर रहा है। एक

शक्ति केन्द्रोत्सारी है, दूसरी केन्द्रगामी है। अनादि काल से दोनों की प्रक्रियाएँ अविरत चल ही रहीं हैं। कौन प्रथम और कौन द्वितीय है—यह कौन कह सकता है ? कोई नहीं। अत: हमें दोनों का स्वीकार करके चलना है। ऐसा नहीं करेंगे तो गति रुक जाएगी। इसलिए हमें आज केन्द्रगामी शक्ति के छूट जाने का भय सता रहा है, और उसे परितुष्ट केवल उपनिषदें ही कर सकतीं हैं; चलिए हम फिर से उस केन्द्रगामी शक्ति को जगाएँ और उपनिषद् के विचारों को सोच-समझकर अपने जीवन को सुव्यवस्थित बनाएँ। हमें ये सभी विविध अध्यात्म विभावनाएँ मान्य हैं, लेकिन हम उनमें से अपनी रुचि, रस, रुझान, योग्यता, अधिकार के योग्य वस्तु चुनकर जीवन को संतुलित करेंगे—'एकं सद् बहुधा विप्रा वदन्ति।'

प्रकृत संस्करण के सन्दर्भ में

मुक्तिकोपनिषत् में वर्णित क्रम के अनुसार, जिसका उल्लेख ऊपर किया जा चुका है, उपनिषदों की संख्या 108 मानने की परम्परा चली आ रही है। श्री शंकराचार्य के भाष्यवाली उपनिषदों के अलावा एक-दो और उपनिषदों का मन्त्रश: हिन्दी अनुवाद तो मिलता है, इसके अतिरिक्त 98 उपनिषदों का मन्त्रश: हिन्दी अनुवाद हमारी दृष्टि में नहीं आया है। अत: हमने औपनिषदिक मन्त्रों के मौलिक स्वरूप को ध्यान में रखते हुए जहाँ तक बन सका है, मूलपाठों का अन्वय करके शब्दश: अनुवाद करने का प्रयास किया है। उपनिषत्कथित उपासनाओं की निदर्शनीय प्रक्रियाएँ अब लुप्त-प्राय हो गईं हैं, इसलिए भिन्न-भिन्न व्याख्याकारों ने अपने विशिष्ट ढंग से उन मन्त्रों की विवेचना की है। उनमें से हमें जो ज्यादा सरल और सुगम जान पड़ी, उसी के आधार पर मन्त्रों का अनुवाद प्रस्तुत किया है। उपासनाओं की गुत्थियों को सुलझाने के लिए पं० वासुदेवशरण अग्रवाल प्रभृति विद्वानों के अभिप्रायों को लक्ष्य में लेने का यथा सम्भव प्रयास किया है। तान्त्रिक, यौगिक एवं सम्प्रदाय-विशेष की उपनिषदों के अनुवाद में सुगमता एवं सरलता का विशेष ध्यान रखा गया है।

आशा है मेरा यह प्रयास संस्कृत एवं संस्कृति-प्रेमियों को पसन्द आयेगा।

31,ओंकार टावर,
राजकोट (गुजरात)

विदुषामनुचर:
केशवलाल वि० शास्त्री

उपनिषत्क्रम

		पृष्ठांक
(11)	ब्रह्मोपनिषत्	1
(12)	कैवल्योपनिषत्	6
(13)	जाबालोपनिषत्	11
(14)	श्वेताश्वतरोपनिषत्	17
(15)	हंसोपनिषत्	36
(16)	आरुण्युपनिषत्	41
(17)	गर्भोपनिषत्	45
(18)	नारायणोपनषित्	50
(19)	परमहंसोपनिषत्	53
(20)	ब्रह्मबिन्दूपनिषत्	56
(21)	अमृतनादोपनिषत्	60
(22)	अथर्वशिर उपनिषत्	66
(23)	अथर्वशिखोपनिषत्	76
(24)	मैत्रायण्युपनिषत्	81
(25)	कौषीतकिब्राह्मणोपनिषत्	93
(26)	बृहज्जाबालोपनिषत्	121
(27)	नृसिंहपूर्वतापिन्युपनिषत्	150
(28)	नृसिंहोत्तरतापिन्युपनिषत्	172
(29)	कालाग्निरुद्रोपनिषत्	198
(30)	मैत्रेय्युपनिषत्	201
(31)	सुबालोपनिषत्	212
(32)	क्षुरिकोपनिषत्	233
(33)	मन्त्रिकोपनिषत्	237
(34)	सर्वसारोपनिषत्	241
(35)	निरालम्बोपनिषत्	246

(36)	शुकरहस्योपनिषत्	252
(37)	वज्रसूचिकोपनिषत्	262
(38)	तेजोबिन्दूपनिषत्	265
(39)	नादबिन्दूपनिषत्	314
(40)	ध्यानबिन्दूपनिषत्	323
(41)	ब्रह्मविद्योपनिषत्	339
(42)	योगतत्त्वोपनिषत्	352
(43)	आत्मबोधोपनिषत्	368
(44)	नारदपरिव्राजकोपनिषत्	373
(45)	त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषत्	427
(46)	सीतोपनिषत्	447
(47)	योगचूडामण्युपनिषत्	454
(48)	निर्वाणोपनिषत्	470
(49)	मण्डलब्राह्मणोपनिषत्	474
(50)	दक्षिणामूर्त्युपनिषत्	487
(51)	शरभोपनिषत्	493
(52)	स्कन्दोपनिषत्	499
(53)	त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत्	502
(54)	अद्वयतारकोपनिषत्	550
(55)	रामरहस्योपनिषत्	556
(56)	रामपूर्वतापिन्युपनिषत्	580
(57)	रामोत्तरतापिन्युपनिषत्	594
(58)	वासुदेवोपनिषत्	606
(59)	मुद्गलोपनिषत्	611

❋

॥ श्रीः ॥

उपनिषत्संग्रहः

(11) ब्रह्मोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

तेईस मंत्रों की इस कृष्णयजुर्वेदीय उपनिषद् में ब्रह्म का स्वरूप और उसकी प्राप्ति का उपाय बताया गया है। इसीलिए इस उपनिषद् का नाम ब्रह्मोपनिषद् पड़ा है। कुछ लोग इसे ही ब्रह्मबिन्दूपनिषद् कहते हैं, परन्तु कुछ विद्वानों की ऐसी राय है कि ब्रह्मबिन्दूपनिषद् तो कृष्णयजुर्वेदीय अमृतबिन्दूपनिषद् का ही दूसरा नाम है। वह अमृतबिन्दूपनिषत् तो इससे अलग ही है। उसमें तो बाईस मन्त्र हैं।

यहाँ प्रस्तुत ब्रह्मोपनिषद् में चतुष्पाद ब्रह्म का वर्णन किया गया है। इसके बाद परब्रह्म का अक्षरत्व, ब्रह्म और निर्वाण की एकरूपता, हृदय में विद्यमान देवगण, प्राण और ज्योति— ऐसे ब्रह्म के तीन स्वरूप (त्रिवृत्सूत्र) का वर्णन, यज्ञोपवीत का तात्त्विक रहस्य, शिखा, यज्ञोपवीत आदि का स्वरूप - ज्ञान, ब्राह्मणों के लिए उस ज्ञान की आवश्यकता आदि विषय सुचारु रूप से बताए गए हैं। बाद में ब्रह्मप्राप्ति का उपाय, सत्य, तप आदि की महिमा बताकर, जिस प्रकार दूध में घी मिला हुआ ही रहता है, ठीक उसी प्रकार आत्मा और ब्रह्म की एकता स्थापित की गई है। ब्रह्म की व्यापकता, सर्वसत्तावत्ता की अनुभूति करनेवाला साधक स्वयं ब्रह्मस्वरूप हो जाता है, यह बताया गया है। कुछ विद्वान् इसे अथर्ववेदीय भी बताते हैं।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै।
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

हे पूर्णब्रह्म परमात्मा ! आप हम दोनों (गुरु-शिष्य) की साथ-साथ रक्षा करें। हम दोनों का साथ-साथ पालन करें। हम दोनों साथ-साथ शक्ति प्राप्त करें। हम दोनों द्वारा प्राप्त की गई विद्या तेजोमयी हो। हम दोनों आपस में कभी द्वेष न करें।

हे परमात्मन् ! हमारे त्रिविध (आधिभौतिक, आधिदैविक, आध्यात्मिक) तापों की शान्ति हो।

अथास्य पुरुषस्य चत्वारि स्थानानि भवन्ति। नाभिर्हृदयं कण्ठं मूर्धेति।
तत्र चतुष्पादं ब्रह्म विभाति। जागरितं स्वप्नं सुषुप्तं तुरीयमिति।
जागरिते ब्रह्मा स्वप्ने विष्णुः सुषुप्तौ रुद्रस्तुरीयमक्षरम्। स आदित्यो

विष्णुश्चेश्वरश्च स्वयममनस्कमश्रोत्रमपाणिपादं ज्योतिर्विदितम् ॥1॥

इस शरीर में नाभि, हृदय, कण्ठ और ब्रह्मरन्ध्र—ये चार आत्मा के (विशिष्ट) स्थान हैं। (उन चार स्थानों में) चार चरणवाला वह ब्रह्म प्रकाशित होता है। उस आत्मा की जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति और तुरीय—ऐसी चार अवस्थाएँ होती हैं। उन अवस्थाओं में से जाग्रत् में ब्रह्मा के रूप में, स्वप्न में विष्णु के रूप में और सुषुप्त अवस्था में रुद्र के रूप में तथा चौथा तुरीय अवस्था में अक्षर अर्थात् परमात्मा के रूप में वह प्रकाशित होता है। यह आत्मा स्वयं तो मन, इन्द्रियों, हाथ, पैर आदि से रहित ही है। वह केवल ज्योतिस्वरूप ही है, ऐसा सर्वविदित ही है।

यत्र लोका न लोका देवा न देवा वेदा न वेदा यज्ञा न यज्ञा माता न माता पिता न पिता स्नुषा न स्नुषा चाण्डालो न चाण्डालः पौष्कसो न पौष्कसः श्रमणो न श्रमणस्तापसो न तापस एकमेव तत्परं ब्रह्म विभाति निर्वाणम् ॥2॥

उस आत्मा में (ब्रह्म में) लोक लोकरूप में नहीं होते, देव देवों के रूप में नहीं होते, वेद वेदरूप में नहीं हैं, यज्ञ यज्ञों के रूप में नहीं हैं, माता माता के रूप में नहीं है, पिता पिता के रूप में नहीं है, बहू बहू के रूप में नहीं है, चाण्डाल चाण्डाल के रूप में नहीं है, भील भील के रूप में नहीं हैं, संन्यासी संन्यासी के रूप में नहीं है, वानप्रस्थ वानप्रस्थ के रूप में नहीं है, परन्तु वह तो सदैव एकरूप ही है, अतः वह निर्वाणरूप में और ब्रह्मरूप में प्रकाशित होता है।

न तत्र देवा ऋषयः पितर ईशते प्रतिबुध्यः सर्वविद्योति ॥3॥

उस ब्रह्म में देवलोग, ऋषिलोग और पितृलोग अपना सामर्थ्य नहीं रख सकते। वह तो ज्ञान द्वारा ही जाननेयोग्य है और वह सर्वविद्यास्वरूप है।

हृदिस्था देवताः सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः।
हृदि प्राणाश्च ज्योतिश्च त्रिवृत्सूत्रं च तद्विदुः॥
हृदि चैतन्ये तिष्ठति ॥4॥

"सभी प्राणियों के हृदय में सभी देवता रहते हैं। हृदय में ही प्राण अवस्थित हैं। हृदय में ही प्राण और ज्योति हैं। इस प्रकार तीन स्वरूप से परमात्मा अवस्थित हैं—ऐसा जो सूचित करता है वह तीन तन्तुओं वाला यज्ञोपवीत है।" यह बात उसके रहस्य को जाननेवाले समझ सकते हैं। वह परमात्मा चेतना के रूप में हृदय में निवास करता है—ऐसा बताते हैं।

यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात्।
आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ॥5॥

(हृदयस्थ आत्मा को सूचित करता हुआ यह—) यज्ञोपवीत परम पवित्र है। वह प्रजापति के साथ पहले ही उत्पन्न हो गया है। वह आयुष्य को देनेवाला है।—ऐसा समझकर तुम उत्तम और उज्ज्वल उपवीत धारण करो। वह यज्ञोपवीत तुम्हें बल देनेवाला और तेज देनेवाला हो।

सशिखं वपनं कृत्वा बहिःसूत्रं त्यजेद् बुधः।
यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ॥6॥

शिखासहित मुण्डन कराने के बाद अर्थात् संन्यासी होकर ज्ञानी को उस बाहर के सूत्र को (उपवीत को) छोड़ देना चाहिए। और जिसे अविनाशी परब्रह्म कहा जाता है, उसे ही सूत्र समझकर उसी को हृदय में धारण कर लेना चाहिए।

सूचनात्सूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदम्।
तत्सूत्रं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः ॥7॥

उपवीत परब्रह्म की हृदय में ही स्थिति सूचित करता है, इसीलिए उसे 'सूत्र' कहा जाता है। सूत्र ही परमपद है। जिसने उस सूत्र को पहचान लिया है, वह वेदों का पारंगत विप्र है, ऐसा माना जाता है।

येन सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव।
तत्सूत्रं धारयेद्योगी योगवित्तत्त्वदर्शिवान् ॥8॥

जिस तरह सूत के तन्तु में मनके पिरोये होते हैं, उसी प्रकार ब्रह्म में यह सब कुछ पिरोया है। इसीलिए तो वह सूत्र कहा जाता है। ऐसे सूत्र को योगवेत्ता और तत्त्वदर्शी योगी को अपने हृदय में धारण करना चाहिए।

बहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान् योगमुत्तममास्थितः।
ब्रह्मभावमिदं सूत्रं धारयेद्यः स चेतनः।
धारणात्तस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाशुचिर्भवेत् ॥9॥

उत्तम योग में लगे हुए पुरुष को बाहर का सूत्र छोड़ देना चाहिए, क्योंकि—ब्रह्मस्वरूप होना ही यह सूत्र है। इस सूत्र को जो धारण करता है, वही चेतन है। इसलिए उत्तम योग को धारण करनेवाले विद्वान् (ज्ञानी) को बाहर के सूत्र का त्याग कर देना चाहिए। इस सूत्र को धारण करने से मनुष्य उच्छिष्ट या अपवित्र नहीं होता।

सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम्।
ते वै सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ॥10॥

ज्ञानरूपी यज्ञोपवीत धारण करने वाले जिन लोगों के हृदय में ब्रह्मरूप सूत्र (जनेऊ) ही स्थित रहता है, वे ही इस सूत्र के स्वरूप को पहचानते हैं और वे ही सही रूप में यज्ञोपवीत धारण किए हुए माने जाते हैं।

ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः।
ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते ॥11॥

जो लोग ज्ञानरूपी शिखावाले हैं, ज्ञान में ही निष्ठा रखनेवाले हैं और ज्ञानरूपी यज्ञोपवीत को धारण करनेवाले हैं, उनके लिए ज्ञान ही सर्वश्रेष्ठ है, उन्हीं का ज्ञान पवित्र कहा जाता है।

अग्नेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा।
स शिखीत्युच्यते विद्वान् नेतरे केशधारिणः ॥12॥

जिस पुरुष की अग्नि की शिखा जैसी ही ज्ञानरूपी शिखा होती है, दूसरी कोई शिखा नहीं होती, वही सही रूप में शिखाधारी कहलाता है, वही सच्चा ज्ञानी है, बालों की चोटी रखनेवाले अन्य कोई शिखाधारी हैं ही नहीं (बाहरी शिखा का कोई अर्थ नहीं)।

कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके ब्राह्मणादयः ।
तेभिर्धार्यमिदं सूत्रं क्रियाङ्गं तद्धि वै स्मृतम् ॥13॥

(परन्तु) जो ब्राह्मणादि लोग वैदिक कर्मों के अधिकारी हैं, उन्हें तो यह यज्ञोपवीत (सूत्रात्मक) धारण करना ही चाहिए क्योंकि उसे (जनेऊ को) क्रिया का अंग माना गया है ।

शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् ।
ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः ॥14॥

ब्रह्मवेत्ता लोग कहते हैं कि जिसकी शिखा ज्ञानमयी है, और यज्ञोपवीत भी ज्ञानमय है, उसका ब्राह्मणत्व सम्पूर्ण होता है । यह ज्ञान ही तो उपवीत है, वही तो परम ज्ञानमय है ।

इदं यज्ञोपवीतं तु परमं यत्परायणम् ।
स विद्वान् यज्ञोपवीती स्यात्स यज्ञस्तं यज्वानं विदुः ॥15॥

यह यज्ञोपवीत ही ज्ञान है, यही परमपरायण (ब्रह्मपरायण) है । इसीलिए ज्ञानी पुरुष ही सही रूप में यज्ञोपवीत धारण करनेवाला है, वही यज्ञरूप है और वही यजमान कहा जाता है ।

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥16॥

परमात्मा एक है, सभी प्राणियों में छिपा हुआ है, वह सर्वव्यापक और सभी प्राणियों का अन्तर्यामी है, वह सभी के कर्मों को नियम में रखनेवाला है, सभी प्राणियों का वह आश्रयस्थान है । वह सबका साक्षी है, वह चैतन्यस्वरूप है, वह शुद्ध है, एकमात्र है और वह निर्गुण है ।

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मैकं रूपं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥17॥

सबको वश में रखनेवाला वह एक ही है, वह सभी प्राणियों का अन्तरात्मा है; अपने एक ही रूप को वह अनेक रूपों में प्रकट करता है । जो बुद्धिमान लोग उसे अपनी आत्मा में ही अवस्थित देखते हैं, उन्हीं को स्थायी शान्ति प्राप्त होती है, दूसरों को नहीं मिलती ।

आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ।
ध्याननिर्मथनाभ्यासादेवं पश्येन्निगूढवत् ॥18॥

आत्मा को निम्नभाग की अरणि बनाकर तथा प्रणव (ॐकार) को ऊपर की अरणि बनाते हुए ध्यानरूपी मन्थन के अभ्यास से (बार-बार करने से) इस प्रकार उस निगूढ (छिपे हुए) आत्मा का साक्षात्कार करना चाहिए ।

तिलेषु तैलं दधनीव सर्पिरापः स्रोतःस्वरणिष्विवाग्निः ।
एवमात्मात्मनि जायतेऽसौ सत्येन तपसा योऽनुपश्यति ॥19॥

तिल में तेल की तरह, दही में घी की तरह, झरनों में पानी की तरह और लकड़ी में अग्नि की तरह यह आत्मा हम सब में छिपकर (निगूढ रूप में) विद्यमान है । वह आत्मा सत्य और तप से हममें प्रकट होता है । अथवा ऐसा ही अधिकारी उसे प्राप्त करता है ।

ऊर्णनाभिर्यथा तन्तून्सृजते संहरत्यपि ।
जाग्रत्स्वप्ने तथा जीवो गच्छत्यागच्छते पुनः ॥20॥

जिस प्रकार मकड़ी तन्तुओं को उत्पन्न करती है और उन्हें समेट भी लेती है, ठीक उसी प्रकार जीवात्मा भी जाग्रत् और स्वप्नावस्था में आता है और जाता है ।

नेत्रस्थं जागरितं विद्यात्कण्ठे स्वप्नं समाविशेत् ।
सुषुप्तं हृदयस्थं तु तुरीयं मूर्ध्नि संस्थितम् ॥21॥

जाग्रत् अवस्था का आत्मा (विश्व) आँख में रहता है, स्वप्नावस्था का आत्मा (तैजस्) कंठ में रहता है, सुषुप्तावस्था का आत्मा (प्राज्ञ) हृदय में रहता है और तुरीय आत्मा मस्तक (ब्रह्मरन्ध्र) में रहता है, ऐसा समझना चाहिए ।

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
आनन्दमेतज्जीवस्य यज्ज्ञात्वा मुच्यते बुधः ॥22॥

जहाँ मनुष्य का मन और वाणी पहुँच नहीं सकते (मन के साथ वाणी जिसे पाये बिना लौट जाते हैं) ऐसे आत्मा के आनन्द को जानकर ज्ञानी पुरुष मुक्त हो जाता है ।

सर्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे सर्पिरिवार्पितम् ।
आत्मविद्या तपोमूलं तद्ब्रह्मोपनिषत्पदं तद्ब्रह्मोपनिषत्पदमिति ॥23॥

इति ब्रह्मोपनिषत्समाप्ता ।

दूध में घी की तरह सर्वव्यापक आत्मा को आत्मज्ञान और तप से प्राप्त किया जा सकता है । वह आत्मा ही ब्रह्म है । वही उपनिषदों का परम पद है ।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु । सह नौ ... मा विद्विषावहै ॥ (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(12) कैवल्योपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

कुछ विद्वान् इस उपनिषद् को कृष्णयजुर्वेदीय शाखान्तर्गत मानते हैं जबकि कुछ विद्वान् इसे अथर्ववेदीय मानते हैं। आश्वलायन और परमेष्ठी (ब्रह्मा) के संवाद रूप में यह उपनिषद् है। परमेष्ठी (ब्रह्माजी) आश्वलायन से कहते हैं कि गृहस्थाश्रम में रहकर कर्म करने से मुक्ति नहीं प्राप्त की जा सकती। मोक्ष का साधन तो त्याग ही है, संन्यास ही है। एकान्त में जाओ, पवित्र स्थान में ध्यान करो, आत्मा और परमात्मा को अरणिकाष्ठ-सा मानकर ध्यानरूपी मथनी से मंथन करो, तब आत्मसाक्षात्कार हो सकता है। हृदयकमल में ब्रह्म का ध्यान करना चाहिए। भगवान् शंकर का निरन्तर ध्यान करो। इस प्रकार श्रद्धा, भक्ति, ज्ञान और योग का सहारा लेने की सीख दी गई है। अभेद की सिद्धि करना ही इस उपनिषद् का तात्पर्य है।

ॐ

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै। मा विद्विषावहै। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

इस शान्तिपाठ का हिन्दी रूपान्तर आरम्भ में (ब्रह्मोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

ॐ यथाश्वलायनो भगवन्तं परमेष्ठिनमुपसमेत्योवाच—
अधीहि भगवन्ब्रह्मविद्यां वरिष्ठां सदा सद्भिः सेव्यमानां निगूढाम्।
यथाऽचिरात्सर्वपापं व्यपोह्य परात्परं पुरुषं याति विद्वान्॥1॥

आश्वलायन नामक महाऋषि प्रजापति ब्रह्माजी के पास जाकर समित्पाणि होकर कहने लगे कि—"हे भगवन्। आप मुझे उस ब्रह्मविद्या का उपदेश दीजिए कि जो विद्या संतजनों के द्वारा सदैव सेवित है, जो अत्यन्त रहस्यमय है, जो सभी विद्याओं में श्रेष्ठ है और जिसे पाकर विद्वान् लोग एकदम सभी पापों से मुक्त हो जाते हैं और परब्रह्म (परमपुरुष) को प्राप्त कर लेते हैं।"

तस्मै स होवाच पितामहश्च श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवैहि॥2॥

इसके बाद पितामह ब्रह्माजी ने आश्वलायन से कहा—"(हे आश्वलायन!) श्रद्धा, भक्ति, ध्यान (चिन्तन) और योगाभ्यास के साधन से तुम उस परमतत्त्व को सिद्ध कर सकते हो।"

न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः।
परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति॥3॥

उस अमृतत्त्व की प्राप्ति कर्म से नहीं होती, न वा प्रजा से ही हो सकती है। धन के द्वारा भी वह नहीं हो पाती। उस अमृतत्व को ठीक तरह से जाननेवाले ज्ञानियों ने उसे केवल त्याग के द्वारा ही प्राप्त किया है। स्वर्गलोक से भी परे गुहा में अर्थात् हृदयरूपी गुफा में प्रतिष्ठित होकर जो ब्रह्मलोक प्रकाश से परिपूर्ण है, ऐसे उस ब्रह्मलोक में संयमी योगी ही प्रवेश पा सकते हैं।

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः।
ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे॥4॥

जिन योगीजनों ने वेदान्त के विशेष ज्ञान से अपने अर्थ (ब्रह्मप्राप्ति रूप लक्ष्य) का दृढ निश्चय कर लिया है, ऐसे पवित्र अन्तःकरणवाले योगीजन संन्यासयोग के द्वारा ब्रह्मा के लोक को पहले प्राप्त होते हैं और कल्प का अन्त होने पर अमृततुल्य होकर मुक्त हो जाते हैं।

विविक्तदेशे च सुखासनस्थः शुचिः समग्रीवशिरःशरीरः।
अन्त्याश्रमस्थः सकलेन्द्रियाणि निरुध्य भक्त्या स्वगुरुं प्रणम्य॥5॥

साधक पहले स्नान आदि से अपने शरीर को पवित्र करके बाद में किसी एकान्त स्थल में बैठे। बाद में ग्रीवा, मस्तक एवं शरीर को एक सीध में रखकर और सभी इन्द्रियों का निग्रह करके भक्तिपूर्वक अपने गुरु को प्रणाम करे।

हृत्पुण्डरीकं विरजं विशुद्धं विचिन्त्य मध्ये विशदं विशोकम्।
अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तरूपं शिवं प्रशान्तममृतं ब्रह्मयोनिम्॥6॥

जब रजस्—पापादि से रहित विशुद्ध तथा शोकरहित और निर्मल हृदयरूपी कमल हो जाता है, तब उसके बीच जो (परमात्मा) अचिन्त्य है, जो अव्यक्त है, जो अनन्तरूपों को धारण कर सकते हैं, जो कल्याणकारी है, जो शान्त और अमृतमय है, जो समग्र ब्रह्माण्ड का मूल कारण है और—

तमादिमध्यान्तविहीनमेकं विभुं चिदानन्दमरूपमद्भुतम्।
उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम्।
ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात्॥7॥

जो आदि, मध्य और अन्त से रहित है, जो सर्वव्यापक है, जो चित्-आनन्द स्वरूपी है, जिसका कोई आकार नहीं है, जो अद्भुत (भव्य) है, जो उमा (ब्रह्मविद्या) के साथ रहता है, जिसका कण्ठ नीलवर्ण है, जिसके तीन लोचन हैं, जो शान्त और ध्यानस्थ है—ऐसे सकल भूतों के उपादान कारणरूप, समस्त ब्रह्माण्ड के साक्षिस्वरूप परम तत्त्व का ध्यान करके मुनिलोग तमस् को पार कर लेते हैं।

स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट्।
स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः॥8॥

वही परमात्मा - परम पुरुष ब्रह्मा - है, वही शिव है, वही इन्द्र है, वही अक्षर (शाश्वत) है, वही श्रेष्ठ - परमोत्तम ब्रह्म है, वही विष्णु है, वही प्राण है, काल भी तो वही है, अग्नि और चन्द्रमा भी वही है।

स एव सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं सनातनम्।
ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः पन्था विमुक्तये॥9॥

जो कुछ हुआ है और जो कुछ होनेवाला है, वह सब कुछ वही है। उस सनातन तत्त्व को जानकर ही मनुष्य मृत्यु की सीमा को लाँघ सकता है। और तो मुक्ति के लिए कोई भी उपाय नहीं है।

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि।
सम्पश्यन्ब्रह्म परमं याति नान्येन हेतुना॥10॥

अपने आत्मा को सभी प्राणियों में अवस्थित रहता हुआ, तथा सभी प्राणियों को अपने आत्मा में अवस्थित रहते हुए देखनेवाला मनुष्य ही परमपद को प्राप्त कर सकता है। इसके लिए अन्य कोई उपाय नहीं है (अन्य किसी उपाय से ब्रह्म प्राप्त नहीं किया जा सकता)।

आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम्।
ज्ञाननिर्मन्थनाभ्यासात् पापं दहति पण्डितः ॥11॥

ज्ञानी पुरुष अपने आत्मा को नीचे की अरणि तथा ओम्(ॐ)कार को ऊपर की अरणि बनाकर और फिर ज्ञानरूपी मथनी से बारम्बार मन्थन द्वारा अनुशीलन करने से अपने पाप को जला देता है।

स एव मायापरिमोहितात्मा शरीरमास्थाय करोति सर्वम्।
स्त्रियन्नपानादिविचित्रभोगैः स एव जाग्रत्परितृप्तिमेति ॥12॥

वही जीवात्मा माया से अपने आपको मोहित कर लेता है, शरीर में रहकर - देह को ही सब कुछ मानकर - सभी प्रकार के कार्य करता रहता है। स्त्री, अन्न, खान-पान आदि भाँति-भाँति के भोगों के द्वारा वह जाग्रदवस्था में परितृप्ति का अनुभव करता रहता है।

स्वप्ने स जीवः सुखदुःखभोक्ता स्वमायया कल्पितजीवलोके।
सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोऽभिभूतः सुखरूपमेति ॥13॥

वही जीवात्मा स्वप्नावस्था में अपनी माया से कल्पित जीवलोक में सुखों और दु:खों का भोगनेवाला होता है। और फिर वही सुषुप्तिकाल में तमोगुण (अज्ञान) से अभिभूत होता हुआ सुख रूप को प्राप्त करता है।

पुनश्च जन्मान्तरकर्मयोगात्स एव जीवः स्वपिति प्रबुद्धः।
पुरत्रये क्रीडति यश्च जीवस्ततस्तु जातं सकलं विचित्रम्।
आधारमानन्दमखण्डबोधं यस्मिँल्लयं याति पुरत्रयं च ॥14॥

इसके बाद, फिर से यह जीवात्मा जन्मजन्मान्तरों के कर्मों की प्रेरणा के कारण सुषुप्ति से स्वप्नावस्था में उतर आता है। और इसके बाद वह जाग्रत् अवस्था में भी वापस लौट आता है। इस प्रकार स्थूल, सूक्ष्म और कारण शरीररूप तीनों नगरियों में जीव जो क्रीडा करता है, उसी से सभी प्रपंचों की यह विचित्रता उत्पन्न होती है। इन सभी प्रपंचों का आधार (अवलम्बन) आनन्दस्वरूप अखण्ड ज्ञानस्वरूप (ब्रह्म) ही है, जिसमें स्थूल, सूक्ष्म और कारणस्वरूप तीनों पुरियाँ विलीन हो जाती हैं।

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च।
खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी ॥15॥

इसी परमतत्त्व से प्राण, मन और सभी इन्द्रियाँ उत्पन्न होती हैं। और आकाश, वायु, जल, तेज और विश्व को धारण करनेवाली पृथ्वी—ये सब जन्म लेते हैं।

यत्परं ब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्यायतनं महत्।
सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नित्यं स त्वमेव त्वमेव तत् ॥16॥

जो परब्रह्म सभी का आत्मस्वरूप है, जो विश्व का महान् आश्रय है, जो सूक्ष्म से भी अतिसूक्ष्म है, जो नित्य है, वह तुम्हीं हो वह तुम्हीं हो।

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादि प्रपञ्चं यत्प्रकाशते।
तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वबन्धैः प्रमुच्यते ॥17॥

जो यहाँ जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति आदि प्रपंच (विश्व) दिखाई दे रहा है *(प्रकाशित हो रहा है)*, वह ब्रह्म ही है और वह ब्रह्म मैं ही हूँ—ऐसा ज्ञान प्राप्त करके मनुष्य सभी प्रकार के बन्धनों से छुटकारा पा लेता है।

त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत्।
तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदाशिवः ॥18॥

तीनों लोकों में जो कुछ भोग्यपदार्थ हैं, जो भोक्ता हैं, जो भोगक्रिया हैं, उन सबसे यह साक्षी विलक्षण ही है। वह साक्षी सदा मंगलस्वरूप, चिन्मय जो है, वह मैं ही हूँ।

मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम्।
मयि सर्वं लयं याति तद्ब्रह्माद्वयमस्म्यहम् ॥19॥

मुझमें ही यह सब कुछ उत्पन्न हुआ है, मुझमें ही यह सब कुछ अवस्थित रहता है और मुझ ही में यह सब कुछ विलीन भी होता है। वह अद्वितीय जो ब्रह्म है, वह मैं ही हूँ।

अणोरणीयानहमेव तद्वन्महानहं विश्वमिदं विचित्रम्।
पुरातनोऽहं पुरुषोऽहमीशो हिरण्मयोऽहं शिवरूपमस्मि ॥20॥

परब्रह्मस्वरूप मैं अणु से भी अणु (परमाणु) भी हूँ और उसी प्रकार यह वैविध्यपूर्ण विश्व के रूप से बड़े से बड़ा भी तो मैं ही हूँ। मैं पुरातन (सबसे पहले का) पुरुष हूँ, मैं ईश्वर हूँ, मैं ही हिरण्मय हूँ और मैं ही परमतत्त्व (ब्रह्म) स्वरूप हूँ।

अपाणिपादोऽहमचिन्त्यशक्तिः पश्याम्यचक्षुः स शृणोम्यकर्णः।
अहं विजानामि विविक्तरूपो न चास्ति वेत्ता मम चित्सदाहम् ॥21॥

मेरे हाथ-पैर न होते हुए भी मैं अचिन्त्य शक्तिसम्पन्न हूँ। मेरी आँखें न होते हुए भी मैं देखता रहता हूँ। मेरे कान न होने पर भी मैं सुनता रहता हूँ। बुद्धि आदि से अलग स्वरूपवाला होते हुए भी मैं सब कुछ जानता रहता हूँ। किन्तु मुझे जाननेवाला कोई भी नहीं है। मैं शाश्वत चित्स्वरूप हूँ।

वेदैरनेकैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद् वेदविदेव चाहम् ॥22॥

समस्त वेदों और उपनिषदों के द्वारा मैं ही जानने योग्य हूँ, वेदान्त ज्ञान (ब्रह्मज्ञान) का जनक भी तो मैं ही हूँ। सब वेदों का जाननेवाला भी मैं ही हूँ।

न पुण्यपापे मम नास्ति नाशो न जन्म देहेन्द्रियबुद्धिरस्ति।
न भूमिरापो न च वह्निरस्ति न चानिलो मेऽस्ति न चाम्बरं च ॥23॥

ब्रह्मस्वरूप मुझे पुण्य-पाप स्पर्श नहीं कर सकते। मेरा कभी नाश नहीं होता। न ही मेरा कोई जन्म ही होता है। मेरा कोई शरीर नहीं है, कोई इन्द्रियाँ नहीं हैं, कोई बुद्धि भी नहीं है। ये पृथ्वी, जल, तेज, वायु, आकाश—पञ्च महाभूत भी मेरे नहीं हैं (क्योंकि ये अनित्य हैं और मैं नित्य हूँ)।

एवं विदित्वा परमात्मरूपं गुहाशयं निष्कलमद्वितीयम्।
समस्तसाक्षिं सदसद्विहीनं प्रयाति शुद्धं परमात्मरूपम् ॥24॥

इस प्रकार हृदयरूपी गुहा में स्थित अंशादि भाग रहित, अद्वितीय परमात्मस्वरूप, समग्र सचराचर के साक्षिस्वरूप, सत्-असत् की सापेक्षता से ऊपर उठे हुए निर्गल ब्रह्म को जानकर मनुष्य परमात्मस्वरूप को पा लेता है।

यः शतरुद्रियमधीते सोऽग्निपूतो भवति स वायुपूतो भवति स आत्मपूतो भवति स सुरापानात्पूतो भवति स ब्रह्महत्यायाः पूतो भवति स सुवर्ण-स्तेयात्पूतो भवति स कृत्याकृत्यात्पूतो भवति तस्मादविमुक्तमाश्रितो भवत्वित्याश्रमी सर्वदा सकृद्वा जपेत् ॥25॥

जो मनुष्य इस शतरुद्रिय का पाठ करता है, वह अग्नि की तरह पवित्र हो जाता है, गतिशील वायु की तरह रहता हुआ विशुद्ध हो जाता है, वह अपने मन से निर्मल हो जाता है, सुरापान और ब्रह्महत्या के दोष से वह मुक्त हो जाता है। उसे सुवर्ण की चोरी का पाप भी नहीं लगता। शुभ और अशुभ दोनों प्रकार के कर्मों से उसका छुटकारा हो जाता है। भगवान् सदाशिव के प्रति वह स्वयं समर्पित होकर वह अविमुक्त को अर्थात् अविमुक्तक्षेत्र को (काशी को) प्राप्त करता है। (या मोक्ष को प्राप्त करता है।) वह अत्याश्रमी (सभी आश्रमों का पारगामी) हो जाता है।

अनेन ज्ञानमाप्नोति संसारार्णवनाशनम्।
तस्मादेवं विदित्वैनं कैवल्यं पदमश्नुते ॥
कैवल्यं पदमश्नुत इति ॥26॥

इति कैवल्योपनिषत्समाप्ता।

इससे (इस पाठादि के करने से) ऐसे विशिष्ट ज्ञान की प्राप्ति होती है, जो संसार-सागर का नाश कर देता है। अतः इस प्रकार समझकर मनुष्य कैवल्यपद को प्राप्त कर सकता है।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु। सह नौ.....मा विद्विषावहै। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः।

(13) जाबालोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

कुछ विद्वान् इस उपनिषत् को अथर्ववेद से सम्बद्ध मानते हैं और कुछ अन्य विद्वान् इसे शुक्लयजुर्वेद से सम्बद्ध मानते हैं। शान्तिपाठ में यजुर्वेद के ही शान्तिपाठ देखने में आए हैं। इस उपनिषत् के कुल छः खण्ड हैं। प्रथम खण्ड में बृहस्पति और याज्ञवल्क्य का संवाद है। इस खण्ड में प्राणविद्या का विवेचन है। याज्ञवल्क्य ने प्राण का स्थान 'ब्रह्मसदन' कहा और देवयजन का एकमात्र स्थान 'अविमुक्त' बताया है। यह 'अविमुक्त' स्थान ब्रह्मरन्ध्र -काशी है। इस स्थल में रुद्रदेव सदैव विद्यमान रहते हैं, और अन्तिम क्षणों में "तारक मंत्र" देकर जीव को विमुक्त कर देते है।

द्वितीय खण्ड में अत्रिमुनि और याज्ञवल्क्य का संवाद है। इसमें 'अविमुक्त क्षेत्र' को भृकुटि के बीच में बताया गया है। इसकी उपासना करने से मिले हुए ज्ञान के आधार पर दूसरों को ज्ञान देना संभव हो जाता है।

तृतीय खण्ड में याज्ञवल्क्य अमृतप्राप्ति का उपाय बताते हैं। शतरुद्रीयपाठ ही यह उपाय है। वह मृत्यु पर विजय प्राप्त करवाता है। चौथे खण्ड में जनक द्वारा संन्यास-सम्बन्धी पूछे गए प्रश्न का उत्तर याज्ञवल्क्य ने विशद रूप से दिया है। संन्यास का क्रम-विधि-व्यवस्था-कृत्य आदि उसमें है। पाँचवें खण्ड में अत्रि मुनि ने फिर से याज्ञवल्क्य मुनि से संन्यास सम्बन्धी अनेक प्रश्नों का मार्गदर्शन प्राप्त किया है। इसका सारतत्त्व यह है कि संन्यासी को मन-वाणी से पूर्णतया विषय विकारों से दूर रहना चाहिए। और छठे खण्ड में संवर्तक, आरुणि, श्वेतकेतु, दुर्वासा, ऋभु आदि संन्यासियों के आचरण की समीक्षा की गई है। और अन्त में दिगम्बर परमहंस का लक्षण बताया गया है।

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ रूप में अभिव्यक्त वह (परमब्रह्म) पूर्ण है और यह (कार्यब्रह्म - जगत्) भी पूर्ण है। क्योंकि पूर्ण में से ही पूर्ण होता है। (एवं प्रलय के समय) पूर्ण का (कार्यब्रह्म का) पूर्णत्व लेकर (अर्थात् स्वयं के भीतर समाकर) पूर्ण (परब्रह्म) ही शेष रह जाता है।

प्रथमः खण्डः

ॐ बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यं यदनु कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्। अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्। तस्माद्यत्र क्वचन गच्छति तदेव मन्येत तदवि-

मुक्तमेव । इदं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् । अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वा मोक्षीभवति । तस्मादविमुक्तमेव निषेवेत । अविमुक्तं न विमुञ्चेदेवमेवैतद्याज्ञवल्क्यः ॥1॥

इति प्रथमः खण्डः ।

बृहस्पति ने याज्ञवल्क्य से कहा कि—"प्राणों का स्थान कौन-सा है ? इन्द्रियों के देवयजन का रहस्य क्या है ? और समग्र प्राणियों का देवसदन क्या है ?" तब याज्ञवल्क्य ने उत्तर में कहा कि—प्राणों का क्षेत्र 'अविमुक्त' ही है । उसी को इन्द्रियों का देवयजन कहा गया है । और वही सब प्राणियों का देवसदन है । इसलिए किसी भी स्थान पर जानेवाले मनुष्य को यही समझना चाहिए । वही (कुरुक्षेत्र) प्राणस्थान—इन्द्रियों का देवयजन है । और समस्त प्राणियों का ब्रह्मस्थान—ब्रह्मसदन है । जब इस लोक में जीव के प्राणों का उत्क्रमण होता है, तब रुद्रदेव तारक ब्रह्म के सम्बन्ध में उपदेश देते हैं, जिससे कि यह जीव अमृतत्व को प्राप्त करके मोक्षलाभ करता है । अतः हर एक प्राणी को चाहिए कि वह हमेशा अविमुक्त की ही उपासना किया करे । उसका त्याग वह कभी न करे । इस प्रकार ऋषि याज्ञवल्क्य ने यह तथ्य प्रकट किया । [पापकर्म के क्षेपणपूर्वक स्वजनों का परित्राण करनेवाला कुरुक्षेत्र कहा जाता है । अथवा कु - पृथ्वी, उसमें होनेवाला (रुः) प्राण है, उसका क्षेत्र यानी शरीर को भी कुरुक्षेत्र कहा जा सकता है ।]

यहाँ प्रथम खण्ड पूरा हुआ ।

❋

द्वितीयः खण्डः

अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यम् । य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा तं कथमहं विजानीयामिति । स होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽविमुक्त उपास्यो य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति ॥1॥

इसके बाद ऋषि अत्रि ने याज्ञवल्क्य से पूछा—'मैं इस अनन्त और अव्यक्त आत्मा को किस तरह जान सकता हूँ ?' तब याज्ञवल्क्य ने कहा—'इस आत्मा का ज्ञान प्राप्त करने के लिए अविमुक्त की ही उपासना करनी चाहिये । क्योंकि यह अनन्त और अव्यक्त आत्मा अविमुक्त में ही प्रतिष्ठित है ।' [अविमुक्त = काशीक्षेत्र = भृकुटी के बीच में अवस्थित ज्योतिर्लिङ्ग को कहा जाता है, यह पहले बता दिया है ।]

सोऽविमुक्तः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति । का वै वरणा का च नाशीति । सर्वानिन्द्रियकृतान्दोषान्वारयतीति तेन वरणा भवति । सर्वानिन्द्रियकृतान्पापान्नाशयतीति तेन नाशी भवतीति । कतमञ्चास्य स्थानं भवतीति । भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः संधिः स एष द्यौर्लोकस्य परस्य च सन्धिर्भवतीति । एतद्वै सन्धिं सन्ध्यां ब्रह्मविद उपासत इति । सोऽविमुक्त उपास्य इति । सोऽविमुक्तं ज्ञानमाचष्टे । यो वै तदेतदेवं वेदेति ॥2॥

इति द्वितीयः खण्डः ।

'यह अविमुक्त किसमें प्रतिष्ठित है ?'—ऐसा पूछने पर याज्ञवल्क्य बोले—'वह वरणा और नासी के बीच में अवस्थित है ।' तब फिर अत्रि ने पूछा—'यह वरणा कौन है और यह नासी कौन है ?' तब याज्ञवल्क्य ने उत्तर दिया—'ज्ञानेन्द्रियों और कर्मेन्द्रियों के द्वारा किए गए सभी पापों का निवारण करती है, इसलिए वह 'वारणा' है और उन दसों इन्द्रियों द्वारा किए गए पापों का नाश करती है इसलिए वह 'नासी' है ।' तब अत्रि ने फिर से पूछा कि—'इसका स्थान क्या है ?' याज्ञवल्क्य ने उत्तर दिया कि—दोनों भौंहों और नाक का जहा मिलन (संधि) होता है, वही द्युलोक और परलोक का सन्धिस्थल (संगमस्थल) है । ब्रह्मज्ञानी लोग इस भ्रू - घ्राण सन्धि (संगमस्थल) की ही उपासना करते हैं । इसलिए यह अविमुक्त ही उपासना करने लायक है । इस प्रकार अविमुक्त की उपासना से जिसने ज्ञान प्राप्त कर लिया है, ऐसा मनुष्य ही अन्य मनुष्यों को ब्रह्मज्ञान के बारे में अर्थात् आत्मा के विषय में बोध कराने में समर्थ या योग्य माना जा सकता है ।

यहाँ दूसरा खण्ड पूरा हुआ ।

❋

तृतीयः खण्डः

अथ हैनं ब्रह्मचारिण ऊचुः । किं जप्येनामृतत्वं ब्रूहीति । स होवाच याज्ञवल्क्यः । शतरुद्रियेणेत्येतानि ह वा अमृतनामधेयान्येतैर्ह वा अमृतो भवतीति ॥1॥

इति तृतीयः खण्डः ।

इसके बाद कुछ ब्रह्मचारियों ने याज्ञवल्क्य से पूछा—'किसका जप करने से अमृतत्व को प्राप्त किया जा सकता है ?' तब याज्ञवल्क्य ने उत्तर में कहा—'शतरुद्रीय के जप के द्वारा अमृतत्व प्राप्त किया जा सकता है । इसके द्वारा साधक मृत्यु पर विजय प्राप्त कर सकता है' ।

यहाँ तीसरा खण्ड पूरा हुआ ।

❋

चतुर्थः खण्डः

अथ ह जनको ह वैदेहो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्योवाच । भगवन् संन्यासमनुब्रूहीति । स होवाच याज्ञवल्क्यः । ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् । गृही भूत्वा वनी भवेत् । वनी भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद्वा वनाद्वा । अथ पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातको वाऽस्नातको वा उत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ॥1॥

एक बार विदेह के राजा जनक ने समित्पाणि होकर मुनि याज्ञवल्क्य से पूछा कि—'हे भगवन् ! मुझे संन्यास के विषय में कहिए ।' तब उन याज्ञवल्क्य मुनि ने कहा कि—'पहले ब्रह्मचर्याश्रम का पालन करके उसके बाद गृहस्थाश्रम में प्रवेश करना चाहिए । गृहस्थाश्रम के बाद वानप्रस्थाश्रम में जाना चाहिए । उसके बाद फिर अंत में संन्यास को ग्रहण करना चाहिए । अथवा तो ब्रह्मचर्य से सीधे ही संन्यास ले लेना चाहिए । अथवा गृहस्थाश्रम या वानप्रस्थाश्रम से भी संन्यास लिया जा सकता है । और

भी एक बात है कि यदि पुरुष व्रती हो या अव्रती हो, स्नातक हो या स्नातक न भी हो, यदि उसने अग्नि ग्रहण किया हो (गृहस्थ बना हो) या वह किसी प्रकार से अग्निरहित हो (गृहस्थाश्रमी न बना हो) पर जिस दिन उसे वैराग्य हो जाए, उसी दिन वह संन्यास ले, इसमें कोई क्षति नहीं।

तद्धैके प्राजापत्यामेवेष्टिं कुर्वन्ति। तत्तथा न कुर्यादाग्नेयीमेव कुर्यात्। अग्निर्ह वै प्राणः। प्राणमेवैतया करोति। पश्चात् त्रैधातवीयामेव कुर्यात्। एतयैव त्रयो धातवो यदुत सत्त्वं रजस्तम इति। अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः। तं प्राणं जानन्नग्न आरोहाथा नो वर्धया रयिम्। इत्यनेन मन्त्रेणाग्निमाजिघ्रेत्। एष ह वा अग्नेर्योनिर्यः प्राणः। प्राणं गच्छ स्वाहेत्येवमेवैतदाह ॥2॥

इस प्रसंग में कुछ लोग प्राजापत्य इष्टि करते हैं, परन्तु ऐसा नहीं करना चाहिए। उनको आग्नेयी इष्टि करनी चाहिए। क्योंकि अग्नि ही प्राण है। अग्नि की इष्टि करने से प्राण की अभिवृद्धि होती है। इसके बाद उन्हें त्रिधातु इष्टि करनी चाहिए। सत्त्व, रजस् और तमस्—ये तीन धातुएँ हैं। (अनुक्रम से शुक्ल, लोहित और कृष्ण उनके वर्ण हैं) इन इष्टियों के करने के बाद, इस मंत्र से अग्नि का अवघ्राण करना चाहिए कि—'हे अग्ने! आप प्राण को दग्ध करनेवाले हैं; आप प्रकाश और बुद्धि को प्राप्त करानेवाले हैं। आप हमारी भी वृद्धि करें। जो अग्नि की योनि (अग्नि का उत्पत्तिस्थान) है, वह प्राण है। अतः हे अग्निदेव! आप उस प्राण में प्रविष्ट हों'—ऐसा कहकर आहुति देनी चाहिए।

ग्रामादग्निमाहृत्य पूर्ववदग्निमाघ्रापयेत्। यद्यग्निं न विन्देदप्सु जुहुयात्। आपो वै सर्वा देवताः। सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहोमि स्वाहेति हुत्वा समुद्धृत्य प्राश्नीयात्साज्यं हविरनामयम्। मोक्षमन्त्रस्त्र्यय्यैवं विन्देत्। तद्ब्रह्मैतदुपासितव्यम्। एवमेवैतद्भगवन्निति वै याज्ञवल्क्यः ॥3॥

इति चतुर्थः खण्डः।

गाँव के किसी श्रोत्रिय के घर से अग्नि को लाकर, पहले कहे गए मन्त्र से उसका अवघ्राण (सूँघने की क्रिया) करना चाहिए। अगर अग्नि उपलब्ध न हो, तो पानी में भी आहुति देनी चाहिए। क्योंकि पानी ही समस्त देवतारूप है। 'मैं समस्त देवताओं को आहुति दे रहा हूँ'—ऐसा भाव करके जल में आहुति देकर घी से युक्त उस बाकी बचे हुए हविष्यान्न को उठाकर भक्षण करे। मोक्षमन्त्र तीन अक्षरों (अ, उ, म्), वाला है, ऐसा समझना चाहिए। वही ब्रह्म है, वही उपासना के योग्य है—ऐसा याज्ञवल्क्य ने कहा।

यहाँ चौथा खण्ड पूरा हुआ।

❋

पञ्चमः खण्डः

अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यम्। पृच्छामि त्वा याज्ञवल्क्य अयज्ञोपवीती कथं ब्राह्मण इति। स होवाच याज्ञवल्क्यः। इदमेवास्य तद्यज्ञोपवीतं य आत्मा अपः प्राश्याचम्यायं विधिः परिव्राजकानाम् ॥1॥

इसके बाद अत्रि ऋषि ने याज्ञवल्क्य से पूछा—'हे याज्ञवल्क्य! मैं आपसे यह पूछना चाहता हूँ कि जिसने यज्ञोपवीत धारण नहीं किया है, वह ब्राह्मण किस तरह हो सकता है?' तब याज्ञवल्क्य ने

उत्तर देते हुए कहा—उसका (संन्यासी का) आत्मा ही यज्ञोपवीत होता है। परिव्राजकों के लिए तो यही विधि है कि वे जल से तीन बार प्राशन और आचमन करे।

वीराध्वाने वाऽनाशके वाऽपां प्रवेशे वाऽग्निप्रवेशे वा महाप्रस्थाने वा। अथ परिव्राड्विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः शुचिरद्रोही भैक्षाणो ब्रह्मभूयाय भवति। यद्यातुरः स्यान्मनसा वाचा संन्यसेत्। एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति संन्यासी ब्रह्मविदित्येवमेवैष भगवन्निति वै याज्ञवल्क्यः ॥2॥

इति पञ्चमः खण्डः।

वीर के मार्ग में, अनशन की स्थिति में, जल में प्रवेश करने पर, अग्नि में प्रवेश किए जाने पर, महाप्रस्थान में, परिव्राजक संन्यासी के लिए यही धर्म विहित है कि वह गेरुआ वस्त्र धारण करके, मुण्डितमस्तक होकर अपरिग्रही बनकर पवित्र और दोषरहित होकर, लोकल्याण के लिए भिक्षावृत्ति अपनाकर, जीवन बिताए। यदि कोई संन्यास के लिए आतुर हो, तो उसे मन और वाणी से सभी विषयों का त्याग कर देना चाहिए (सभी विषय छोड़ देने चाहिए)। यज्ञ ज्ञानमार्ग वेद प्रतिपादित है। इसलिए संन्यासी के लिए यह सर्वथा योग्य है। क्योंकि संन्यासी ब्रह्मविद् होता है। इस तरह याज्ञवल्क्य ने अपना मत प्रकट किया।

यहाँ पर पाँचवाँ खण्ड समाप्त होता है।

❋

षष्ठः खण्डः

तत्र परमहंसा नाम संवर्तकारुणिश्वेतकेतुदुर्वासऋभुनिदाघजडभरतदत्तात्रेयरैवर्तकप्रभृतयोऽव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्तः ॥1॥

संवर्तक, आरुणि, श्वेतकेतु, दुर्वासा, ऋभु, निदाघ, जडभरत, दत्तात्रेय, रैवर्तक आदि ये सब परमहंस संन्यासी हुए हैं। वे सब संन्यासियों के चिह्नों से रहित ही थे। उनका आचरण भी अव्यक्त था। वे भीतर से पागल न होते हुए भी पागलों का-सा वर्तन करते थे।

त्रिदण्डं कमण्डलुं शिक्यं पात्रं जलपवित्रं शिखां यज्ञोपवीतं चैतत्सर्वं भूः स्वाहेत्यप्सु परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत् ॥2॥

ऐसा संन्यासी त्रिदण्ड, कमण्डलु, शिखा, जलपवित्र पात्र, भिक्षापात्र, शिखा, यज्ञोपवीत—इन सबको 'भूः स्वाहा'—ऐसा कह करके पानी में परित्याग कर दे और आत्मा की खोज (अनुसन्धान) में ही लगा रहे।

यथा जातरूपधरो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहस्तत्तद् ब्रह्ममार्गे सम्यक्सम्पन्नः शुद्धमानसः प्राणसन्धारणार्थं यथोक्तकालेऽविमुक्तो भैक्ष्यमाचरन्नुदरपात्रेण लाभालाभौ समो भूत्वा शून्यागारदेवगृहतृणकूटवल्मीकवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रशालानदीपुलिनगिरिकुहरकन्दरकोटरनिर्झरस्थण्डिलेष्वनिकेतवास्यप्रयत्नो निर्ममः शुक्लध्यानपरायणोऽध्यात्म-

निष्ठः शुभाशुभकर्मनिर्मूलनपरः संन्यासेन देहत्यागं करोति स परमहंसो नाम स परमहंसो नामेति ॥3॥

इति षष्ठः खण्डः ।

इति जाबालोपनिषत्समाप्ता ॥

परमहंस संन्यासी यथाजातरूपधारी अर्थात् निर्दोष, निर्दंश, निश्छल और निःस्पृह होता है । वह निर्द्वन्द्व, अपरिग्रही, तत्त्वरूप ब्रह्ममार्ग में अच्छी तरह सम्पन्न, निर्मल मानसवाला, जीवन्मुक्त होने से केवल प्राण धारण करने के लिए ही उदररूपी पात्र से भिक्षा आदि ग्रहण करनेवाला होता है । वह किसी भी प्रकार के लाभ या हानि को समान मानता है । वह शून्य स्थल, देवगृह, घास की झोपड़ी, साँप का बिल, वृक्ष का मूल, कुम्हार का घर, अग्निहोत्र का स्थल, नदी का तट, पर्वत, गुफा, खाई और झरने आदि निर्मल प्रदेश में पहले के घर का ध्यान न रखते हुए ममतारहित होकर रहता है । वह निरन्तर शुक्ल (सत्त्वशील) ध्यान में तन्मय होकर अच्छे और बुरे कर्मों को मूल सहित उखाड़ता रहता है । ऐसे संन्यास धर्म का पालन करता हुआ जो संन्यासी अपनी देह का परित्याग कर देता है, वही परमहंस है, वही परमहंस है ।

यहाँ छठा खण्ड पूरा होता है ।
यहाँ उपनिषत् पूर्ण होती है ।

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं.....पूर्णमेवावशिष्यते ॥ (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(14) श्वेताश्वतरोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

श्वेताश्वतर उपनिषद् कृष्णयजुर्वेद की शाखा के अन्तर्गत आता है । श्वेताश्वतर तो उन मुनि का ही नाम है, जिन्होंने इस उपनिषत् को रचा । यों तो श्वेताश्वतर शब्द का व्युत्पत्तिगम्य अर्थ होता है, "श्वेत = सफेद और अश्वतर = खच्चर (घोड़े का-सा छोटा प्राणी) ऐसा प्राणी जिसके पास हो, ऐसा मनुष्य ।" एक अन्य संभावित अर्थ यह भी है—"श्वेत = निर्मल और अश्वतर = इन्द्रियाँ । कठोपनिषद् (1.3.3.9) में शरीर को रथ की, आत्मा को रथ के भीतर बैठे हुए रथस्वामी की, और इन्द्रियों को घोड़ों की उपमा दी गई है (इन्द्रियाणि हयानाहुः) । घोड़ों को काबू में रखने की कठिनाई तो हम सब जानते ही हैं । यदि वश में रहें तो अश्व आपके मित्र भी बन सकते हैं । पर वश में न रहने पर वे आपको ही गुलाम बना देंगे । तो इन श्वेताश्वतर मुनि ने अपनी इन्द्रियाँ वश में कर ली हैं । वे स्थिरचित्त हो गए हैं—ऐसा अर्थ होता है ।

इस उपनिषद् में छः अध्याय हैं । प्रत्येक अध्याय में क्रमशः 16, 17, 21, 22, 14 और 23 मन्त्र हैं । कुल मिलाकर 113 मन्त्र हैं । कुछ प्रश्नों के साथ उपनिषत् का प्रारंभ होता है । विश्व का कारण क्या है ? हमें किसने बनाया ? हम कहाँ से आए हैं ? अन्त में हम कहाँ जाएँगे ? हमें कभी सुख और कभी दुःख क्यों होता है ? उपनिषत् कहती है—सारे विश्व का कारण ब्रह्म ही है । ब्रह्म ही पारमार्थिक सत् है । ब्रह्म को ही परमात्मा कहा जाता है । क्योंकि जो कुछ यहाँ अस्तित्व में है, उस सबका आत्मा वही तो है । जीवात्मा जो अलग-अलग दिखाई देते हैं, उनके जो अलग-अलग नाम और रूप दीखते हैं, वे तो केवल उपाधिमात्र ही हैं । वह तो परमात्मा के ऊपर केवल आरोपण ही है । वास्तव में सभी जीवात्मा परमात्मा के ही रूप हैं । जब हम अपने आपका परमात्मा के रूप में साक्षात्कार करेंगे, तब जन्म-मरण के फेरे से छूट जाएँगे । उपनिषत् कहती है कि हमारे जन्म-मरण का कारण मात्र हमारा उसकी (परमात्मा की) एकता का अज्ञान ही है । यह द्वैत ही दुःख का अर्थात् बन्धन का कारण है और अद्वैत ही मुक्ति का कारण है । जीवन का लक्ष्य ज्ञानप्राप्ति और अद्वैतसाक्षात्कार ही है और वही मुक्ति है ।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु । सह नौ.....मा विद्विषावहै । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (ब्रह्मोपनिषत् में) द्रष्टव्य है ।

प्रथमोऽध्यायः

हरि ॐ । ब्रह्मवादिनो वदन्ति—

किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता जीवाम केन क्व च सम्प्रतिष्ठाः ।
अधिष्ठिताः केन सुखेतरेषु वर्तामहे ब्रह्मविदो व्यवस्थाम् ॥1॥

ब्रह्मचर्चा के प्रेमी ऋषिलोग एक बार मिलकर परस्पर पूछने लगे—विश्व का कारण क्या ब्रह्म है ? हम कहाँ से आए हैं ? जब आए ही हैं तो हमें जिलानेवाला कौन है ? अन्त आने पर हम कहाँ जाएँगे ? हे ब्रह्मज्ञ लोग ! हमें नियम में रखनेवाला कौन है कि जिसकी वजह से हम सुख या दु:ख के विषय बन जाते हैं ?

कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यम् ।
संयोग एषां न त्वात्मभावादात्माप्यनीशः सुखदुःखहेतोः ॥2॥

काल, वस्तु का अपना स्वरूप, कार्यकारणसम्बन्ध, केवल दैव, पंचमहाभूत, जीव—इनमें से विश्व का कारण कौन-सा है ?—यह प्रश्न है। (नहीं, इनमें से तो कोई विश्व का कारण नहीं) और इन सभी का संयोग भी विश्व का कारण नहीं है। जीव इन सभी को एकत्रित तो कर सकता है, पर जीवात्मा भी सुख-दु:ख का कारण नहीं हो सकता (क्योंकि वह तो सुख-दु:ख का विषय अर्थात् अपने कर्मानुसार भोगनेवाला आश्रय ही है)।

ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् ।
यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः ॥3॥

गहरे ध्यान में डूबे हुए योगियों ने विश्व के कारण के रूप में उस प्रकाशित विश्वात्मा की शक्ति को देखा है। वह अपनी त्रिगुणात्मिका माया से अपने आप को ढँक देता है। वही एक और अद्वितीय आत्मा उपर्युक्त सभी कारणों और जीव को भी अपने वश में रखता है।

तमेकनेमिं त्रिवृत्तं षोडशान्तं शतार्धारं विंशतिप्रत्यराभिः ।
अष्टकैः षड्भिर्विश्वरूपैकपाशं त्रिमार्गभेदं द्विनिमित्तैकमोहम् ॥4॥

उस एक नेमि (परिधि) वाले, सत्त्व-रजस्-तमस् रूप तीन प्रकृति गुणों से घिरे हुए, जिसमें सोलहों कलाओं का पर्यवसान होता है ऐसे, पचास आरोंवाले, बीस छोटे आरों वाले, छ: अष्टकों वाले तथा एक ही पाश से युक्त, तीन मार्गवाले पापपुण्य के निमित्तभूत, एक मोह वाले संसारचक्ररूपी ब्रह्म को उन्होंने देखा।

इस मंत्र में विश्व की व्यवस्था को एक चक्र के रूप में बताया गया है। इस नेमिचक्र को बाँधकर रखनेवाली परिधि ही प्रकृति है। इसके तीन वृत्त सत्त्व, रजस् और तमस्—ये तीन गुण हैं। परिधि के सिरे का (उस छोर का) जोड़ सोलह कलाएँ हैं। ये सोलह कलाएँ प्रश्नोपनिषद् के छठे प्रश्न के अन्तर्गत चौथे और पाँचवें मंत्र में बताई गई हैं। और ये पचास अरे अन्त:करण की वृत्तियों के भेद हैं। (विपर्यय, अशक्ति, तुष्टि आदि ये 50 भेद हैं।) बीस सहायक अरों में 10 इन्द्रियाँ, पाँच विषयों और पाँच प्राणों का समावेश होता है। चक्र में अष्टक किसे कहा गया है, वह स्पष्ट नहीं है। यहाँ प्रकृति, शरीरगत धातु, सिद्धियाँ, भाव, देवयोनियाँ और विशिष्ट गुण—ये छ: भेद बताए हैं। धर्म, अधर्म और ज्ञानमार्ग—ये तीन मार्ग हैं। पाप और पुण्यकर्म—ये दो निमित्त हैं। यह सब मोहरूपी नाभिक को केन्द्र में रखकर घूम रहे हैं।

पञ्चस्रोतोऽम्बुं पञ्चयोन्युग्रवक्त्रां पञ्चप्राणोर्मिं पञ्चबुद्ध्यादिमूलाम् ।
पञ्चावर्तां पञ्चदुःखौघवेगां पञ्चाशद्भेदां पञ्चपर्वामधीमः ॥5॥

हम एक ऐसी नदी को पहचाते हैं जिसकी पाँच जलधाराएँ हैं, जिसके पाँच उद्गमस्थल हैं और इसीलिए जो बड़ी वेगवती है, जो टेढ़ी-मेढ़ी चलती है, जिसमें पाँच तरंगें हैं, जिसके पाँच मूल हैं, जो पाँच भँवरोंवाली है, जो पाँच दु:खप्रवाहों से वेगवाली है, जो पाँच पर्वोंवाली और पचास भेदों वाली है।

यहाँ ऋषि विश्वप्रवाह का नदी के रूप में वर्णन करते हैं। पाँच इन्द्रियाँ ही उसकी पाँच धाराएँ हैं, पाँच तत्त्व इसके पाँच उद्गमस्थल हैं, पाँच प्राण उसकी तरंगें हैं, पाँच तन्मात्राएँ ही उसकी भँवरें हैं, गर्भ-जन्म-रोग-जरा-मृत्यु उसका दु:खौघ है, अन्त:करण की पचास वृत्तियाँ इसके भेद हैं। अज्ञान-अहंकार-राग-द्वेष-भय, ये पाँच पर्व हैं।

सर्वा जीवे सर्वसंस्थे बृहन्ते अस्मिन्हंसो भ्राम्यते ब्रह्मचक्रे ।
पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति ॥6॥

जब तक जीवात्मा अपने को विश्वात्मा से अलग समझता है, तब तक उसे इस भवचक्र में घूमना ही पड़ता है (अर्थात् उस प्रेरयिता - विश्वात्मा की दया पर संसार के इस दुश्चक्र में आना-जाना पड़ता है)। अन्त में यदि उसकी कृपा हो, तब उसे मुक्ति मिलती है। अर्थात् जब वह विश्वात्मा के साथ ऐक्य का अनुभव करता है, तब एक या दूसरी तरह से विश्वात्मा के साथ एक हो जाता है। मानो विश्वात्मा ही उसे अपनी ओर खींच रहा है, ऐसा होता है।

उद्गीतमेतत्परमं तु ब्रह्म तस्मिंस्त्रयं सुप्रतिष्ठाऽक्षरं च ।
अत्रान्तरं ब्रह्मविदो विदित्वा लीना ब्रह्मणि तत्परा योनिमुक्ताः ॥7॥

विश्वप्रपंच से अलग वर्णित यह ब्रह्म सबसे उत्कृष्ट ही है। भोक्ता, भोग्य और नियन्ता—तीनों इसी में अवस्थित हैं। इन तीनों का भेद पहचानकर (अर्थात् वही विश्वपालक और अविनाशी है ऐसा जानकर) ही ब्रह्मज्ञानी लोग अपने को शरीर से अलग समझते हैं। ब्रह्म ही सबमें अनुस्यूत है, ऐसा जानकर धीरे-धीरे वे ब्रह्म में मिल जाते हैं और फिर उनके लिए जन्म नहीं होता।

संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरं च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः ।
अनीशश्चात्मा बध्यते भोक्तृभावाज्ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥8॥

विनाशशील और अविनाशी (व्यक्त और अव्यक्त) दोनों एक-दूसरे से घनिष्ठ रूप से संलग्न हैं। क्योंकि ईश्वर ही दोनों का आधार है। वास्तव में ईश्वर ही समग्र सृष्टि का अवलम्बन है। जीवात्मा अपने दिव्य स्वरूप के अज्ञान से अपने को भोक्ता मानकर बन्धन में पड़ता है। परन्तु वही जीवात्मा जब अपने को ब्रह्मरूप में जान लेता है तब वह मुक्त हो जाता है।

ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशावजा ह्येका भोक्तृभोग्यार्थयुक्ता ।
अनन्तश्चात्मा विश्वरूपो ह्यकर्ता त्रयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत् ॥9॥

सर्वज्ञ ईश्वर और अज्ञानी जीव—दोनों जन्मरहित हैं। प्रकृति ही जीवात्मा के लिए भोग्य पदार्थ उत्पन्न करती है। विश्वात्मा तो अनन्त है और इसलिए वह साक्षीमात्र ही है। वह अकर्ता है। भोक्तृत्व, भोगत्व और भोग—ये तो जीव के ही हैं। जीव, माया और विश्वात्मा—इन तीनों को जब साधक एक समझ लेता है, तब वह मुक्त हो जाता है।

क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः ।
तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ॥10॥

प्रकृति (भौतिक विश्व) तो विनाशशील है और अज्ञाननाशक परमात्मा (विश्वात्मा) तो अविनाशी और अक्षय है। वही दिव्य विश्वात्मा सकल विश्व को और जीव को नियमबद्ध रखता है। यदि उस विश्वात्मा का ध्यान किया जाए, तो उस सम्बन्ध के द्वारा मनुष्य धीरे-धीरे उसके साथ ऐक्य का अनुभव करेगा। ऐसा होने पर माया की वैश्विक पकड़ ढीली पड़ जाने से मनुष्य मुक्त हो जाएगा।

ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः।
तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकामः ॥1 1॥

उस विश्वात्मा के साथ अपने आत्मा का ऐक्य जानकर मनुष्य अज्ञानजनित सभी बन्धनों से मुक्त हो जाता है और सभी क्लेश क्षीण हो जाने से जन्म-मरण की भी समाप्ति हो जाती है। मृत्यु के समय उस विश्वात्मा (परमात्मा) के ध्यान से तो (पूर्वोक्त दो से) तीसरा स्थान—विश्वात्मा के साथ ऐक्य ही प्राप्त करता है। वह अपने को आप्तकाम (कृतार्थ) ही समझता है। (पापशान्ति और जन्ममरण हानि की अपेक्षा यह ऐक्यानुभव तीसरा स्थान है)।

एतज्ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं नातः परं वेदितव्यं हि किञ्चित्।
भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् ॥1 2॥

ब्रह्म को सदैव अपने भीतर ही अवस्थित हुआ जानना चाहिए। इससे अधिक अच्छा जानने योग्य कुछ है ही नहीं। भोक्ता – जीव, भोग्य – जगत और प्रेरक – परमात्मा—इन तीनों को एक ब्रह्मरूप ही मानो।

वह्नेर्यथा योनिगतस्य मूर्तिर्न दृश्यते नैव च लिङ्गनाशः।
स भूय एवेन्धनयोनिगृह्यस्तद्वोभयं वै प्रणवेन देहे ॥1 3॥

जिस तरह अपने आश्रय (काष्ठ) में स्थित अग्नि का रूप दिखाई नहीं देता, फिर भी उसके सूक्ष्मरूप का तो नाश नहीं होता और ईंधनरूप कारण द्वारा ही उसका ग्रहण हो सकता है, ठीक उसी प्रकार (उन दोनों के समान) इस देह में प्रणव द्वारा आत्मा का ग्रहण किया जा सकता है।

स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम्।
ध्याननिर्मथनाभ्यासाद् देवं पश्येन्निगूढवत् ॥1 4॥

अपने शरीर को नीचे की अरणि करके और प्रणव को ऊपर की अरणि करके ध्यानरूपी मन्थन के अभ्यास से उस स्वयंप्रकाशित परमात्मा को गुप्ताग्नि की तरह ही देखना चाहिए।

तिलेषु तैलं दधनीव सर्पिरापः स्त्रोतस्स्वरणीषु चाग्निः।
एवमात्मात्मनि गृह्यतेऽसौ सत्येनैनं तपसा योऽनुपश्यति ॥1 5॥

जैसे तिल में तेल, दही में घी, झरनों में जल और काष्ठों में अग्नि रहता है, उसी प्रकार जो मनुष्य सत्य और तप के द्वारा उसे बार-बार देखने का प्रयत्न करता है, उसी को यह आत्मा, आत्मा में अवस्थित दिखाई देता है।

सर्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे सर्पिरिवार्पितम्।
आत्मविद्यातपोमूलं तद्ब्रह्मोपनिषत्परम् ॥
तद्ब्रह्मोपनिषत्परम् ॥1 6॥

इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु प्रथमोऽध्यायः ॥

आत्मविद्या और तप के कारणरूप, दूध में घी की तरह रहते हुए, सर्वव्यापक आत्मा को सर्व के आश्रयरूप आत्मा के रूप में देखा जा सकता है। अर्थात्, सत्यादि साधन द्वारा अधिकारी पुरुष जिसका अनुभव करता है, वह ब्रह्म ही है। वह ब्रह्म ही है। (यह दो बार कथन अध्याय की समाप्ति का सूचक है)।

इस प्रकार श्वेताश्वतर उपनिषद् में प्रथम अध्याय पूरा हुआ।

❋

द्वितीयोऽध्यायः

युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियः।
अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत् ॥1।

सविता देवता (प्रजापति) प्रथम तो हमारे मन और अन्य प्राणों का विस्तार करके, उन्हें परमात्मा में लगाकर, अग्नि आदि का-सा तेज प्राप्त करके इस धरती पर इस शरीर में स्थापित करे।

युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे।
सुवर्गेयाय शक्त्या ॥2॥

सविता देवता की अनुज्ञा मिलने से, परमात्मा से जुड़े हुए मन में, परमात्मा की प्राप्ति के लिए, कारणभूत ध्यान-कर्म के लिए यथाशक्ति हम प्रयत्न करें।

युक्त्वाय मनसा देवान् सुवर्यतो धिया दिवम्।
बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवाति तान् ॥3॥

सविता देव मेरे मन को विश्वात्मा के साथ जोड़ दें। इससे मेरी सारी इन्द्रियाँ उस विश्वात्मा के प्रति प्रेरित होंगी। बाद में उस स्वप्रकाशित आत्मा के साक्षात्कार के लिए मेरी इन्द्रियों को आवश्यक विवेकशक्ति प्रदान करें।

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः।
वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्महि देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥4॥

जो विप्र (ब्राह्मण) लोग अपने मन एवं इन्द्रियों को परमात्मा में जोड़ देते हैं, वे सर्वव्यापक, महान्, सर्वज्ञ, सविता के बहुत ही कृतज्ञ हैं। उन्हें चाहिए कि वे ज्ञानवान सूर्य की सर्व प्रकार से आराधना करें।

युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिर्विश्लोक एतु पथ्येव सूरेः।
शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः ॥5॥

ओ मेरी इन्द्रियो और उनके अधिष्ठातृ देवताओ! (हे दोनो!) मैं तुम दोनों को ध्यान, प्रणाम के द्वारा शाश्वत ब्रह्म के साथ जोड़ देता हूँ। ज्ञानियों द्वारा यह स्तुतिमंत्र भले ही चारों ओर फैल जाए। हे अमृत की सन्तानो! और हे दिव्यधाम में रहनेवाले लोगो! तुम सब मेरी यह वाणी सुनो।

अग्निर्यत्राभिमथ्यते वायुर्यत्रानुरुध्यते।
सोमो यत्रातिरिच्यते तत्र संजायते मनः ॥6॥

जहाँ मथन से अग्नि पैदा होता है, जहाँ वायु बहता नहीं है, जहाँ सोमरस से भरपूर घड़े उभरते हैं, वहाँ बाह्य कर्मों का इच्छुक मन लगता है।

सवित्रा प्रसवेन जुषेत ब्रह्म पूर्व्यम् ।
तत्र योनिं कृणवते न हि ते पूर्वमक्षिपत् ॥7॥

सविता देवता द्वारा अनुमति प्राप्त करके उस चिरन्तन ब्रह्म का सेवन करना चाहिए । तुम उस ब्रह्म में निष्ठा रखनेवाले हो जिससे कि तुम्हारा पूर्तकर्म (स्मार्त कर्म) बन्धनकारक नही होगा ।

त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा संनिवेश्य ।
ब्रह्मोडुपेन प्रतरेत विद्वान् स्रोतांसि सर्वाणि भयावहानि ॥8॥

मस्तक-ग्रीवा-छाती—तीनों को उन्नत रखकर (आगे बढ़ाकर) शरीर को सीधा रखकर, मन से इन्द्रियों को भीतर प्रवेश करवाकर ज्ञानी मनुष्य को ॐकाररूप नौका से सभी भयानक जलाशयों को तैर जाना (पार कर जाना) चाहिए ।

प्राणान्प्रपीड्येह संयुक्तचेष्टः क्षीणे प्राणे नासिकयोच्छ्वसीत ।
दुष्टाश्वयुक्तमिव वाहमेनं विद्वान्मनो धारयेताप्रमत्तः ॥9॥

समुचित आहार-विहार करते हुए प्राणों का निरोध करके जब प्राणशक्ति क्षीण हो जाए अर्थात् प्राणधारण-सामर्थ्य चला जाए, तब नासिका से उसे बाहर निकाल देना चाहिए । जैसे शरारती घोड़ों से जुड़े हुए रथ का सारथि सावधान होकर घोड़ों को वश में करता है, उसी प्रकार विद्वान् योगी को भी उस प्राण के प्रति सावधान रहकर मन को केन्द्रित करना चाहिए ।

समे शुचौ शर्करावह्निवालुकाविवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः ।
मनोनुकूले न तु चक्षुपीडने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत् ॥10॥

जो स्थान समतल एवं पवित्र हो, कंकड़, आग, रेती और कोलाहल से तथा पनघट आदि से रहित हो, जो कि मन के अनुकूल हो और जो आँख को तकलीफ देनेवाला न हो, ऐसे गुफा आदि वायुरहित स्थान में मन को परमात्मा के साथ जोड़ना चाहिए ।

नीहारधूमार्कानिलानलानां खद्योतविद्युत्स्फटिकाशशीनाम् ।
एतानि रूपाणि पुरःसराणि ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि योगे ॥11॥

योग का अभ्यास करते समय बीच में आनेवाले ओस, धूम, सूर्य, वायु, अग्नि, जुगनू, बिजली, स्फटिकमणि और चन्द्रमा के रूप में शुरू में ब्रह्म की अभिव्यक्ति कराते हों, ऐसे मालूम पड़ते हैं ।

पृथिव्यप्तेजोऽनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते ।
न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम् ॥12॥

पृथ्वी, जल, तेज, वायु, आकाश की अभिव्यक्ति होने पर, पंचभूतमय योग के गुणों का अनुभव होने के बाद, योगाग्निमय शरीर पानेवाले योगी को न रोग आता है, न बुढापा ही, अकालमृत्यु भी नहीं आती ।

लघुत्वमारोग्यमलोलुपत्वं वर्णप्रसादं स्वरसौष्ठवं च ।
गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमल्पं योगप्रवृत्तिं प्रथमां वदन्ति ॥13॥

शारीरिक फुर्तिलापन (लघुता), आरोग्य, अलोलुपता (विषयासक्ति का अभाव), देह के वर्ण की उज्ज्वलता, आवाज का माधुर्य, सुन्दर गन्ध और मूत्रपुरीष की न्यूनता—ये सब योग की पहली सिद्धियाँ मानी जाती हैं ।

यथैव बिम्बं मृदयोपलिप्तं तेजोमयं भ्राजते तत्सुधान्तम् ।
तद्वात्मतत्त्वं प्रसमीक्ष्य देही एकः कृतार्थो भवते वीतशोकः ॥14॥

जिस तरह मिट्टी से मलिन हुआ बिम्ब (सोने या चाँदी का टुकड़ा) शुद्ध करने के बाद चमक उठता है, ठीक इसी प्रकार देहधारी जीव आत्मतत्त्व का साक्षात्कार करके कृतार्थ और शोक से रहित हो जाता है ।

यदात्मतत्त्वेन तु ब्रह्मतत्त्वं दीपोपमेनेह युक्तः प्रपश्येत् ।
अजं ध्रुवं सर्वतत्त्वैर्विशुद्धं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥15॥

जब वह योगी दीपक के समान स्वयं प्रकाशित रूप से आत्मतत्त्व के भाव से ब्रह्मतत्त्व का साक्षात्कार करता है, तब वह जन्मरहित, अचल (स्थिर) और सभी तत्त्वों से विशुद्ध देव को पहचानकर सभी पापों से मुक्त हो जाता है ।

एष ह देवः प्रदिशोऽनुसर्वाः पूर्वो ह जातः स उ गर्भे अन्तः ।
स एव जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः ॥16॥

यह देव ही पूर्वादि सभी दिशाएँ और उपदिशाएँ हैं । यही देव हिरण्यगर्भ से भी पहले पैदा हुआ था । यही गर्भ के भीतर भी है और यही उत्पन्न भी हुआ है । (उत्पन्न होनेवाला भी तो वही है) सभी देवों के अन्तरात्मा के रूप में वही अवस्थित है । वही सर्वतोमुख है (सभी प्राणियों के मुख उसी के हैं) ।

यो देवोऽग्नौ योऽप्सु यो विश्वं भुवनमाविवेश ।
य ओषधीषु यो वनस्पतिषु तस्मै देवाय नमो नमः ॥17॥

इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु द्वितीयोऽध्यायः ॥

जो देव अग्नि में है, जो पानी में है और जो समस्त भुवन को व्याप्त कर रहा है, जो औषधियों में और वनस्पतियों में भी विद्यमान है, उस देव को नमस्कार हो, नमस्कार हो । (दो बार नमस्कार अध्याय की समाप्ति का सूचक है) ।

इस प्रकार श्वेताश्वतर उपनिषत् में द्वितीय अध्याय पूरा हुआ ।

❋

तृतीयोऽध्यायः

य एको जालवानीशत ईशनीभिः सर्वाल्लोकानीशत ईशनीभिः ।
य एवैक उद्भवे संभवे च य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥1॥

जो एक मायावी परमेश्वर अपनी ईश्वरीय शक्तियों से शासन करता है, जो इस जगत् के प्रादुर्भाव के समय में वह अकेला ही अपनी शक्तियों से शासन करता है । उस परमात्मा को जो कोई जानते हैं, वे अमर हो जाते हैं ।

एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुर्य इमाँल्लोकानीशत ईशनीभिः ।
प्रत्यङ्जनांस्तिष्ठति सञ्चुकोपान्तकाले संसृज्य विश्वा भुवनानि गोपाः ॥2॥

क्योंकि रुद्र (ईश्वर) एक ही है इसलिए ब्रह्मज्ञानी लोग इसके अतिरिक्त किसी अन्य वस्तु की अपेक्षा नहीं करते । वह ईश्वर अपनी ब्रह्मादि शक्तियों के द्वारा इन लोगों पर शासन चलाता है—इन्हें

नियम में रखता है। वह सकल जीवों के भीतर बसा हुआ है और सब लोकों का निर्माण करके उनका रक्षक बनकर रहता है। वही प्रलयकाल में संहार भी करता है।

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात्।
सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन्देव एकः ॥3॥

सभी ओर नेत्रवाला, सभी ओर मुँहवाला, सभी ओर हाथवाला और सभी ओर चरणवाला वह देव है। वह एकमात्र प्रकाशमय परमात्मा द्युलोक और पृथ्वी की रचना करते रहते हुए ही वहाँ के पशु, पक्षी, मनुष्य आदि प्राणियों को दो हाथ, दो पैर और दो पंख आदि से युक्त करता है। [अथवा दूसरा अर्थ—वह अपने दो हाथों से विश्व को उत्पन्न करके, उत्पत्ति के समय में उत्पाद्य-उत्पादकादि रूप से अनेक प्रकार के शब्द करता है। यह शंकरानंद का मत है।]

यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः।
हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥4॥

जो रुद्र (ईश्वर) देवताओं की उत्पत्ति तथा ऐश्वर्यप्राप्ति का कारण है, जगत् का पति है, सर्वज्ञ है, जिसने सर्वप्रथम हिरण्यगर्भ को उत्पन्न किया था वह हमें शुद्ध बुद्धि से युक्त करे।

या ते रुद्र शिवा तनूरघोराऽपापकाशिनी।
तया न स्तनुवा शंतमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि ॥5॥

हे रुद्र! (हे परमात्मा!) आपकी जो कल्याणकारी, शान्त, पुण्यप्रकाशिका देहमूर्ति है, उस आनन्दमय मूर्ति द्वारा हे गिरिशन्त! (हे पर्वतशिखरवासि!) आप हमपर दृष्टि डालिए (कि जिससे हम अच्छे कार्य करने के लिए प्रेरित हों)।

यामिषुं गिरिशंत हस्ते बिभर्ष्यस्तवे।
शिवां गिरित्र तां कुरु मा हिꣳसीः पुरुषं जगत् ॥6॥

हे गिरिशिखरवासि! प्राणियों के ऊपर फेंकने के लिए आपने जो अपने हाथ में बाण धारण किया है, उसे मंगलकारी कर दीजिए। हे गिरिरक्षक! हममें से किसी मनुष्य की और सारे जगत् की भी हिंसा आप न करें।

ततः परं ब्रह्म परं बृहन्तं यथा निकायं सर्वभूतेषु गूढम्।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारमीशं तं ज्ञात्वाऽमृता भवन्ति ॥7॥

इस जगत् से जो परे है, जो ब्रह्मा (हिरण्यगर्भ) से भी परे है, जो महान् है, जो सभी प्राणियों में उनके शरीरों के अनुसार परिच्छिन्न रूप से छिपा हुआ रहता है, और जो एकमात्र परिवेष्टा (सर्वव्यापी) है, उस परमेश्वर को जानकर ही जीवसमूह अमर हो जाता है (उनकी मुक्ति हो जाती है)।

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्।
तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥8॥

मैं इस महान् पुरुष को जो सूर्य जैसा प्रकाशस्वरूप है और अज्ञानान्धकार से परे है, उसे पहचानता हूँ। मनुष्य उसी को जानकर मृत्यु को लाँघ सकता है। इसके अलावा मृत्यु से छुटकारा पाने का कोई उपाय ही नहीं है।

यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्।
वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥9॥

जिससे श्रेष्ठ अन्य कुछ नहीं है, और जिससे छोटा और बड़ा भी कुछ नहीं है, ऐसे यह अद्वितीय परमात्मा अपनी द्योतनात्मक (प्रकाशमय) महिमा में वृक्ष की भाँति निश्चल भाव से अवस्थित है। उस परमपुरुष ने ही सारे जगत् को व्याप्त कर रखा है। (वह सारे जगत् को व्याप्त करके स्थित हैं)।

ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयम्।
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापि यन्ति ॥10॥

उस कारणब्रह्म से जो उत्कृष्टतर है, वह अरूप और अनामय है, उसे जो जानते हैं, वे अमर हो जाते हैं। दूसरे लोग दुःख को ही प्राप्त हुआ करते हैं।

सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतागुहाशयः।
सर्वव्यापी स भगवांस्तस्मात्सर्वगतः शिवः ॥11॥

वह भगवान् चारों ओर मुखवाले, चारों ओर मस्तक वाले और चारों ओर ग्रीवावाले हैं। सभी जीवों के हृदय में छिपे हुए सर्वव्यापी भगवान् शिव सभी में निवास कर रहे हैं।

महान्प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैष प्रवर्तकः।
सुनिर्मलामिमां प्राप्तिमीशानो ज्योतिरव्ययः ॥12॥

यह परमात्मा महान्, पूर्ण सामर्थ्यशाली, शरीररूपी नगरी में शयन करनेवाला, निर्मल प्राप्ति के उद्देश्य से मन को प्रेरित करनेवाला, सर्वशासक, प्रकाशरूप और अविनाशी है।

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः।
हृदा मन्वीषो मनसाभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥13॥

अंगुष्ठ के परिमाणवाला अन्तर्यामी पुरुष जीवों के हृदय में हमेशा विद्यमान है। हृदय और मन से वह चारों ओर प्रकाशित होता है, वह ज्ञान का स्वामी है। उसे जो जानते हैं, वे अमर हो जाते हैं।

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्।
स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥14॥

वह पुरुष सहस्र (अनेक) मस्तकवाला है, सहस्र आँखों वाला है, सहस्र पैरोंवाला है। वह भूमि को चारों ओर से व्याप्त करके दशांगुल तक (ज्यादा आगे) उसका अतिक्रमण करके भी अवस्थित है।

पुरुष एवेदꣳ सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम्।
उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥15॥

जो कुछ भी भूतकालीन और भविष्यत्कालीन है, और जो कुछ भी अन्न के द्वारा वृद्धि प्राप्त करता है, वह सब यह पुरुष ही है। और वही अमृतत्व अर्थात् मुक्ति का भी प्रभु है।

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥16॥

उस परब्रह्म के हाथ-पैर सभी दिशाओं में हैं। उसकी आँखें, मस्तक और मुख भी सभी दिशाओं

में हैं। उसके कान भी सभी दिशाओं में हैं। इस लोक में वह सबको आवृत किए हुए स्थित है। अर्थात् सबको अपने से व्याप्त करके अवस्थित है।

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्।
सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं बृहत् ॥17॥

वह ज्ञेय (प्रमेय) ब्रह्म सभी इन्द्रियों और विषयों के रूप में (केवल) भासित (ही) होता है, परन्तु वास्तव में सभी इन्द्रियों से रहित ही है। वह सबका प्रभु है, सबका शासक है और सबका आश्रय एवं कारण है।

नवद्वारे पुरे देही हꣳसो लेलायते बहिः।
वशी सर्वस्य लोकस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥18॥

समग्र स्थावर-जंगम सृष्टि का स्वामी ऐसा हंसस्वरूप यह परमात्मा ही देहाभिमानी होकर इस नव द्वारवाले देहरूपी नगर में बाह्य विषयों को ग्रहण करने के लिए चेष्टा करता है।

अपाणिपादो जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः।
स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् ॥19॥

वह निर्विशेष ब्रह्म हाथ-पैरों से रहित होकर भी वेगवान और ग्रहण करनेवाला है। आँखें न होते हुए भी वह देखता है, कान न होने पर भी वह सुनता है। वह सभी ज्ञेय विषयों को जानता है, पर उसको जाननेवाला कोई भी नहीं है। उसी को महान् प्रथम पुरुष (ब्रह्म) कहा जाता है।

अणोरणीयान्महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः।
तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम् ॥20॥

वह आत्मा अणु से भी अणु और महान् से भी महान् है। वह जीव के अन्तःकरण में रहता है। उस विषयरूप संकल्प से रहित और महिमामय आत्मा को जो विधाता की कृपा से जान लेता है, वह शोकरहित हो जाता है।

वेदाहमेतमजरं पुराणं सर्वात्मानं सर्वगतं विभुत्वात्।
जन्मनिरोधं प्रवदन्ति यस्य ब्रह्मवादिनो हि प्रवदन्ति नित्यम् ॥21॥

इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु तृतीयोऽध्यायः ॥

ब्रह्मज्ञानी लोग जिसे जन्म से रहित कहते हैं और 'वह नित्य है'—ऐसा भी कहते हैं। वह बुढापे से रहित है, वह पुरातन है, वह सर्वात्मा और सर्वगत है, क्योंकि वह विभु (व्यापक) है, उस आत्मा को मैं जानता हूँ।

इस प्रकार श्वेताश्वतर उपनिषद् में तीसरा अध्याय पूरा हुआ।

❋

चतुर्थोऽध्यायः

य एकोऽवर्णो बहुधा शक्तियोगाद्वर्णाननेकान्निहितार्थो दधाति।
वि चैति चान्ते विश्वमादौ स देवः स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥1॥

जो परमात्मा एक और निर्विशेष होकर भी अपनी शक्ति द्वारा सृष्टि के आरम्भ में किसी भी प्रयोजन के बिना ही विविध प्रकार के रूप धारण करता है, और अन्त में (प्रलय काल में) सारा विश्व जिसमें लीन हो जाता है, ऐसा वह प्रकाशस्वरूप परमात्मा हमें सद्बुद्धि से संयुक्त करे (अर्थात् हमें सद्बुद्धि प्रदान करे)।

तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः।
तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदापस्तत्प्रजापतिः ॥2॥

वह आत्मतत्त्व ही अग्नि है, वही आदित्य है, वही वायु है और वही चन्द्रमा है, वही शुक्र (शुद्ध) नक्षत्र है, वही ब्रह्म (हिरण्यगर्भ) है, वही ब्रह्म जल है और वही प्रजापति है।

त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी।
त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः ॥3॥

तू स्त्री है, तू पुरुष है, तू कुमार है और तू ही कुमारी है। तू ही तो बूढ़ा बनकर लाठी लिए चलता है, तू ही प्रपंचरूप से अनेक होने के बाद अनेक रूप हो जाता है।

नीलः पतङ्गो हरितो लोहिताक्षस्तडिद्गर्भ ऋतवः समुद्राः।
अनादिमत्त्वं विभुत्वेन वर्तसे यतो जातानि भुवनानि विश्वा ॥4॥

तू ही नीलवर्णी मयूर है, तू ही तोता और लाल आँखोंवाली मैना भी तू ही है। विद्युत् को अपने में समानेवाला मेघ भी तू ही है और ऋतुएँ, समुद्र आदि भी तू ही है। तू आदिरहित व्यापक बनकर रहता है और उसी से ये सारे भुवन उत्पन्न हुए हैं।

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजा सृजमानां सरूपाः।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥5॥

जो माया एक है, वह लाल, सफेद आदि काले रंगवाली है (अर्थात् तेज, जल और पृथ्वीरूप है) और वह अपने समान बहुत-सी प्रजाओं को उत्पन्न करती है, ऐसी माया का सेवन करता हुआ भी एक पुरुष (ईश्वर) उसे छोड़ देता है, और दूसरा (जीव) उसमें अनुरक्त हो जाता है।

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति ॥6॥

जीवात्मा और परमात्मारूप दो पक्षी साथ में रहनेवाले दो मित्र होकर एक ही वृक्ष (शरीररूपी वृक्ष) को आलिङ्गन (आश्रय) करके रहते हैं। उन दोनों में से एक (जीव) मीठा लगनेवाला फल खाता है और अन्य (परमात्मा) उसे न खाते हुए केवल देखा ही करता है।

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥7॥

उस एक ही शरीररूपी वृक्ष पर भोक्ता - जीव (अविद्या, कर्मफल आदि के बोझ से) डूबा हुआ, मोहग्रस्त होकर दीनभाव से शोक करता है। और जिस समय में (अनेक योगमार्गों से) सेवित एवं देहादि से भिन्न ईश्वर और उसकी महिमा को देखता है, तब वह शोक से रहित हो जाता है।

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन्देवा अधिविश्वे निषेदुः।
यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥8॥

सभी देव जिसमें अवस्थित हैं, ऐसे अक्षरब्रह्मरूप परम आकाश में तीनों वेद निवास करते हैं। जो मनुष्य उसे नहीं जानता, वह भला ऋचाओं (वेदों) का क्या करेगा ? जो लोग उसे (ब्रह्म को) जानते हैं, वे धन्य-धन्य हो जाते हैं।

छन्दांसि यज्ञाः क्रतवो व्रतानि भूतं भव्यं यच्च वेदा वदन्ति।
अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः ॥9॥

वेद, यज्ञ, अग्न्याधानादि क्रतु, व्रत, भूत, भविष्यत् (और वर्तमान) आदि जो कुछ भी अन्यान्य बातें वेदों में बताई गई हैं, वह सब मायाशक्ति से सम्पन्न ईश्वर ही उत्पन्न करता है। और उसी माया के प्रपंच से जीवात्मा बन्धन में पड़ता है।

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्।
तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥10॥

माया को तुम जगत् का कारणरूप प्रकृति जानो। और मायाशक्तिसम्पन्न देव को महेश्वर जानो। उस महेश्वर के अवयवों से (कार्यकारणरूप संघात से) यह सारा जगत् व्याप्त है।

यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको यस्मिन्निदं सं च वि चैति सर्वम्।
तमीशानं वरदं देवमीड्यं निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥11॥

जो एक परमेश्वर हर एक जीवजाति को अपने नियम में रखता है, और जिस ईश्वर में यह सारा जगत् समा भी जाता है और फिर उत्पन्न भी होता है, उस सर्वनियामक, वरदाता एवं स्तवनीय देव को जानकर मनुष्य परमशान्ति पाता है।

यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः।
हिरण्यगर्भं पश्यति जायमानं स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥12॥

जो रुद्र (परमेश्वर) सभी देवों की उत्पत्ति और ऐश्वर्य प्राप्ति का हेतु है, जो जगत् का स्वामी और सर्वज्ञ है और जिसने सबसे पहले अपने से उत्पन्न हिरण्यगर्भ को देखा था, वह हमें सद्बुद्धि से संयुक्त करे।

यो देवानामधिपो यस्मिँल्लोका अधिश्रिताः।
य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥13॥

जो देवों का अधिपति है, जिसके अवलम्बन पर वे सभी लोक टिके हुए हैं, जो दो पैर वाले और चार पैर वाले प्राणियों पर शासन कर रहा है, उस आनन्दस्वरूप देव को हम हवि से पूजते हैं।

सूक्ष्मातिसूक्ष्मं कलिलस्य मध्ये विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपम्।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति ॥14॥

इस विश्वप्रपंच के बीच में रहते हुए, सूक्ष्म से भी अतिसूक्ष्म, अनेक रूपों को धारण करनेवाले, विश्व के स्रष्टा और विश्व को व्याप्त किये हुए शिव को जानकर जीव परमशान्ति को प्राप्त करता है।

स एव काले भुवनस्य गोप्ता विश्वाधिपः सर्वभूतेषु गूढः।
यस्मिन्युक्ता ब्रह्मर्षयो देवताश्च तमेवं ज्ञात्वा मृत्युपाशांश्छिनत्ति ॥15॥

सभी काल में वही तो इस लोक की रक्षा करनेवाला है और सभी भूतों में छिपकर रहता हुआ

वही समग्र विश्व का अधीश्वर है। इसमें महर्षि, देव आदि स्थिर होकर रहते हैं। इसके ऐसे स्वरूप को जानकर मनुष्य मृत्युबन्धनों काट देता है।

घृतात्परं मण्डमिवातिसूक्ष्मं ज्ञात्वा शिवं सर्वभूतेषु गूढम्।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥16॥

घी के ऊपर स्थित उसके सारभाग के समान अत्यन्त सूक्ष्म, और सभी प्राणियों में छिपे हुए, विश्व को घेर कर रहते हुए उस शिवतत्त्व (ब्रह्म) को जानकर मनुष्य सभी पापों से (पापरूपी बन्धनों से) मुक्त हो जाता है।

एष देवो विश्वकर्मा महात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः।
हृदा मनीषा मनसाऽभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥17॥

यह सर्वव्यापी देव जगत् का कर्ता है और महान् (परम) आत्मा है, इसलिए सदैव सब प्राणियों के हृदय में रहनेवाला है। और उस हृदय द्वारा किए गए "नेति नेति" 'अतद्व्यावृत्ति' के उपदेश से, आत्मा-अनात्मा की विवेक, बुद्धि और ऐक्यज्ञान द्वारा जाना जा सकता है। अर्थात् बुद्धि और मन के द्वारा जाना जा सकता है। जो इसे इस प्रकार जानते हैं, वे अमर हो जाते हैं।

यदाऽतमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चासच्छिव एव केवलः।
तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी ॥18॥

जब मनुष्य अज्ञानरहित होता है, तब उसके लिए न दिवस होता है, न रात। न सत् होता है न असत्। तब केवल शिव ही रहते हैं। वह स्वरूप अविनाशी है, वह आदित्यमण्डलाभिमानी देव का श्रेष्ठ तेज है, अतः सुपूजनीय है। उसी में से पुरातन आत्मविद्या निकली है अर्थात् गुरु-परंपरित ज्ञान फैला है।

नैतदूर्ध्वं न तिर्यञ्चं न मध्ये परिजग्रभत्।
न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः ॥19॥

इस ईश्वर को ऊपर से या तिरछी जगह से या मध्य से कोई ग्रहण नहीं कर सकता (क्योंकि वह अपरिच्छिन्न, निरंश और निरवयव है)। इस ईश्वर की कोई उपमा नहीं है, क्योंकि परिपूर्ण यश ही तो उसका नाम है।

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम्।
हृदा हृदिस्थे मनसा य एनमेवं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥20॥

इस ब्रह्म का रूप कहीं नहीं दीखता। उसे कोई आँखों से नहीं देख सकता। हृदयस्थ इस ईश्वर को जो लोग मन और हृदय से ही—शुद्ध बुद्धि से ही इस प्रकार का जानते हैं, वे अमर हो जाते हैं।

अजात इत्येवं कश्चिद्भीरुः प्रपद्यते।
रुद्र यत्ते दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्यम् ॥21॥

हे रुद्र ! तुम जन्मरहित हो—ऐसा जानकर संसार से भयभीत मुझ जैसा कोई तेरी शरण खोजता है और कहता है कि तुम्हारा जो दक्षिण मुख है, उससे मेरी रक्षा करो।

मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा न अश्वेषु रीरिषः ।
वीरान्मा नो रुद्र भामिनोऽवधीर्हविष्मन्तः सदमित्त्वा हवामहे ॥22॥

इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु चतुर्थोऽध्यायः ॥

हे रुद्र ! हमारे पुत्र, पौत्र, हमारे जीवन, हमारी गायों, अश्वों के प्रति हिंसक मत बनो । क्रुद्ध होने पर भी तुम हमारे नौकर-चाकरों को नहीं मारना । हम हमेशा हवियुक्त होकर तुम्हें बुलाते हैं ।

इस प्रकार श्वेताश्वतर उपनिषद् में चौथा अध्याय पूरा हुआ ।

❋

पञ्चमोऽध्यायः

द्वे अक्षरे ब्रह्मपरे त्वनन्ते विद्याऽविद्ये निहिते यत्र गूढे ।
क्षरं त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या विद्याऽविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः ॥1॥

इस अविनाशी और अनन्त परब्रह्म में विद्या और अविद्या (दोनों गूढ रूप से) परिच्छिन्न रूप से निहित हैं । जो क्षर है वह अविद्या है, और जो अमृत है वह विद्या है । और जो उन विद्या और अविद्या दोनों का शासन करता है अर्थात् दोनों को नियम में रखता है, वह तो अलग ही है ।

यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको विश्वानि रूपाणि योनींश्च सर्वाः ।
ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येत् ॥2॥

जो अकेला ही प्रत्येक स्थान, प्रत्येक (सभी) रूपों और सभी उत्पत्तिस्थानों का नियमन करता है, और जिसने सृष्टि की शुरुआत में जन्मे हुए कपिल मुनि को (हिरण्यगर्भ को) ज्ञानयुक्त किया था, और जन्म लेते हुए भी देखा था (वही विद्या-अविद्या से भिन्न सबका शासक है) ।

एकैकं जालं बहुधा विकुर्वन्नस्मिन्क्षेत्रे संहरत्येष देवः ।
भूयः सृष्ट्वा पतयस्तथेशः सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा ॥3॥

सर्जनकाल में यह देव (परमात्मा) (इस संसारक्षेत्र में) एक-एक जाल को (प्रत्येक प्राणी से सम्बद्ध संसाररूप इन्द्रजाल को अर्थात् कर्मफल बन्धन की जाल को अथवा इन्द्रियादि रूप जाल को) अनेक प्रकार से विकृत करके अन्त में संहार कर देता है । और यह महात्मा ईश्वर ही कल्प के आरंभ में प्रजापतियों को फिर से उत्पन्न करके सबपर अपना आधिपत्य रखता है ।

सर्वा दिश ऊर्ध्वमधश्च तिर्यक्प्रकाशयन्भ्राजते यद्वनड्वान् ।
एवं स देवो भगवान्वरेण्यो योनिस्वभावानधितिष्ठत्येकः ॥4॥

जैसे पूर्वादि सभी दिशाओं को सूर्य प्रकाशित करता है, उसी तरह ऐश्वर्ययुक्त स्तवनीय यह देव अकेला ही ऊपर, नीचे और आसपास के कोनों को भी प्रकाशित करता हुआ कारणस्वभाव पृथ्वी आदि को नियम में रखता है । ('योनिः स्वभावात्'—ऐसा पाठ लेनेपर 'सर्वभूत का कारणस्वरूप ईश्वर अपने स्वभाव से ही नियम में रखता है'—ऐसा अर्थ होगा) ।

यच्च स्वभावं पचति विश्वयोनिः पाच्यांश्च सर्वान्परिणामयेद्यः ।
सर्वमेतद्विश्वमधितिष्ठत्येको गुणांश्च सर्वान्विनियोजयेद्यः ॥5॥

जो जगत्कारणरूप परमात्मा हर एक वस्तु के स्वभाव को निष्पन्न करता है, और जो परिणमन-योग्य सभी पदार्थों को परिणत करता है, वह अकेला ही इस संपूर्ण विश्व का नियमन करता है । वही सत्त्वादि समस्त गुणों को उनके कार्यों में नियुक्त करता है, वही परब्रह्म है ।

तद्वेदगुह्योपनिषत्सु गूढं तद्ब्रह्मा वेदते ब्रह्मयोनिम् ।
ये पूर्वं देवा ऋषयश्च तद्विदुस्ते तन्मया अमृता वै बभूवुः ॥6॥

वेदों के गोपनीय अंश ऐसे उपनिषदों में उस आत्मा का स्वरूप बताया गया है । वेदों का मूल ब्रह्म है । अतः वेदप्रमाणक आत्मा को हिरण्यगर्भ ब्रह्मा जानते हैं । जो प्राचीन देव और ऋषिलोग उसे जानते थे, वे तो तद्रूप होकर अमर हो गए थे ।

गुणान्वयो यः फलकर्मकर्ता कृतस्य तस्यैव स चोपभोक्ता ।
स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिः ॥7॥

जो गुणों के साथ जुड़ा हुआ फलप्रद कर्मों का कर्ता होता है और किए हुए कर्मों का फल भोगनेवाला भी होता है, वह विविध रूप धारण करनेवाला, त्रिगुणमय एवं तीन मार्गों से गमन करनेवाला, प्राणों का अधिष्ठाता तथा अपने कर्मानुसार गमन करनेवाला होता है ।

अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः सङ्कल्पाहङ्कारसमन्वितो यः ।
बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः ॥8॥

जो अंगुष्ठ जैसे परिमाणवाला, सूर्य के समान रूप (तेज) वाला, संकल्प और अहंकार से युक्त तथा बुद्धि और शरीर के गुणों से भी युक्त है, वह दूसरा जीव भी आरा के अग्रभाग जैसा देखने में (जानने में) आया है ।

वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।
भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥9॥

बाल का अग्र भाग भी यदि सौ भाग में बाँटा जाए, ऐसा उस जीव को (सूक्ष्म) जानना चाहिए । परन्तु वही बाद में अनन्तरूप हो जाता है ।

नैव स्त्री न पुमानेष न चैवायं नपुंसकः ।
यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स युज्यते ॥10॥

यह विज्ञानात्मा स्त्री भी नहीं है, पुरुष भी नहीं है और नपुंसक भी नहीं है । वह जिस-जिस शरीर को धारण करता है, उस-उस शरीर के द्वारा उसका रक्षण किया जाता है अर्थात् उस-उस शरीर के द्वारा वह सुरक्षित रहता है ।

संकल्पनस्पर्शनदृष्टिमोहैर्ग्रासाम्बुवृष्ट्या चात्मविवृद्धिजन्म ।
कर्मानुगान्यनुक्रमेण देही स्थानेषु रूपाण्यभिसम्प्रपद्यते ॥11॥

जिस प्रकार अन्न और जल के सेवन से शरीर की वृद्धि होती है, ठीक उसी प्रकार संकल्प, स्पर्शन, दर्शन और मोह से कर्म उत्पन्न होते हैं । इसके बाद यह शरीरधारी आत्मा अपने कर्मों के अनुसार क्रमशः अलग-अलग प्रकार की योनियों में कर्मानुसार रूप धारण करता है ।

स्थूलानि सूक्ष्माणि बहूनि चैव रूपाणि देही स्वगुणैर्बिभर्ति ।
क्रियागुणैरात्मगुणैश्च तेषां संयोगहेतुरपरोऽपि दृष्टः ॥12॥

जीव पाप-पुण्यरूप अपने गुणों के द्वारा स्थूल, सूक्ष्म आदि अनेक देह धारण करता रहता है ।

बाद में वह शरीरों के कर्मफल और मानसिक संस्कारों के द्वारा देह प्राप्त होने का दूसरा हेतु (देह संयोग का दूसरा हेतु) भी देखा जाता है।

अनाद्यनन्तं कलिलस्य मध्ये विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपम्।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वां देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥13॥

इस अतिगम्भीर संसार के बीच, अनादि-अनन्त विश्व के रचनेवाले अनेकविध विश्व को व्याप्त करनेवाले उस एकमात्र देव को जानकर जीव सभी पाशों से मुक्त हो जाता है।

भावग्राह्यमनीडाख्यं भावाभावकरं शिवम्।
कलासर्गकरं देवं ये विदुस्ते जहुस्तनुम् ॥14॥

इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु पञ्चमोऽध्यायः ॥

भावग्राह्य, अशरीरसंज्ञक, सृष्टि और प्रलय करनेवाले, शिवस्वरूप और कलाओं का निर्माण करनेवाले उस देव को जो पहचान लेते हैं, वे अपने देह के बन्धन को छोड़ देते हैं।

इस प्रकार श्वेताश्वतर उपनिषत् में पाँचवाँ अध्याय पूरा हुआ।

❋

षष्ठोऽध्यायः

स्वभावमेके कवयो वदन्ति कालं तथाऽन्ये परिमुह्यमानाः।
देवस्यैष महिमा तु लोके येनेदं भ्राम्यते ब्रह्मचक्रम् ॥1॥

कुछ विद्वान् स्वभाव को जगत् का कारण बताते हैं, और मोहग्रस्त कुछ लोग काल को कारण बताते हैं। पर यह महिमा तो भगवान् की ही है कि जिसके द्वारा यह ब्रह्मचक्र (संसाररूप ब्रह्मविवर्त) घुमाया जा रहा है।

येनावृतं नित्यमिदं हि सर्वं ज्ञः कालकारो गुणी सर्वविद्यः।
तेनेशितं कर्म विवर्तते ह पृथ्व्यप्तेजोऽनिलखानि चिन्त्यम् ॥2॥

जिसके द्वारा ही यह सब कुछ निश्चित रूप से व्याप्त है, जो ज्ञानस्वरूप और काल का भी कर्ता है, जो निष्पापत्व आदि गुणों से युक्त है, जो सर्वज्ञ है, जिससे प्रेरित होकर ही यह पृथ्वी-जल-तेज-वायु-आकाश का जगत् रूपी कार्य चल रहा है, उसका चिन्तन-मनन करना चाहिए।

तत्कर्म कृत्वा विनिवर्त्य भूयस्तत्तस्य तत्त्वेन समेत्य योगम्।
एकेन द्वाभ्यां त्रिभिरष्टभिर्वा कालेन चैवात्मगुणैश्च सूक्ष्मैः ॥3॥

परमात्मा ने इस सृष्टि का निर्माण करने के बाद इसका पुनर्निरीक्षण किया। उसके बाद जड़ और चेतन को मिलाकर उन्होंने जगत् की रचना की। अर्थात्, एक प्रकृति, दो धर्माधर्म, तीन सत्त्वादि गुण, आठ तत्त्व (पाँच महाभूत और मन-बुद्धि-अहंकार) और काल तथा सूक्ष्म आत्मगुणों से उन्होंने सृष्टि उत्पन्न की।

आरभ्य कर्माणि गुणान्वितानि भावांश्च सर्वान्विनियोजयेद्यः।
तेषामभावे कृतकर्मनाशः कर्मक्षये याति स तत्त्वतोऽन्यः ॥4॥

जो पुरुष सत्त्वादि गुणमय कर्मों का आरंभ करके उन्हें तथा उनके सभी भावों को परमात्मा को

अर्पण कर देता है, तब उनके सम्बन्ध का अभाव हो जाने से उसके पहले किए हुए कर्मों का नाश हो जाता है, और कर्मों का क्षय होने पर वह पृथ्वी आदि तत्त्वों से अलग हो जाता है और वह परमात्मा को प्राप्त हो जाता है।

आदिः स संयोगनिमित्तहेतुः परस्त्रिकालादकलोऽपि दृष्टः।
तं विश्वरूपं भवभूतमीड्यं देवं स्वचित्तस्थमुपास्य पूर्वम् ॥5॥

वह सबका कारण है। शरीर के संयोग के निमित्तभूत अविद्या का हेतु है। वह त्रिकाल से अतीत और कलारहित भी देखा जाता है। अपने अन्तःकरणस्थित सर्वरूप, विश्वरूप, सत्यस्वरूप और स्तवनीय देव की पहले स्तुति कर मनुष्य उसे प्राप्त करता है।

स वृक्षकालाकृतिभिः परोऽन्यो यस्मात्प्रपञ्चः परिवर्ततेऽयम्।
धर्मावहं पापनुदं भगेशं ज्ञात्वात्मस्थममृतं विश्वधाम ॥6॥

वह (परमात्मा) संसाररूप वृक्ष से, उत्पन्न काल से और भौतिक पदार्थों से परे (भिन्न) है। उसी में से यह सात प्रपंच उत्पन्न होते हैं। ऐसे धर्मप्रद, पापनाशक, ऐश्वर्य के नियामक, बुद्धिस्थित, अविनाशी परमात्मा को जानकर मनुष्य संसार में मुक्त होता है।

तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतम्।
पतिं पतीनां परमं परस्ताद्विदाम देवं भुवनेशमीड्यम् ॥7॥

ईश्वरों के भी परम महान् ईश्वर, देवताओं के परम देव, पतियों के परम पति, अव्यक्त आदि से भी परे, विश्व के अधिपति उस स्तवनीय देव को हम जानते हैं।

न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते।
पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥8॥

उसका न शरीर है, न इन्द्रियाँ; उसके जैसा कोई नहीं है, उससे अधिक भी कोई नहीं है। उसकी तरह-तरह की शक्ति श्रुतियों में कही हुई सुनाई देती है और वह स्वाभाविक ज्ञानक्रिया और बल-क्रिया है।

न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गम्।
स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ॥9॥

इस लोक में उसका कोई स्वामी नहीं है, उसका कोई शासक नहीं है, उसका कोई चिह्न भी नहीं है, वही सब कारणों का कारण है, वह सब करणों (इन्द्रियों) के स्वामी (जीव) का स्वामी है, उसको कोई उत्पन्न करनेवाला नहीं है और कोई स्वामी भी नहीं है।

यस्तन्तुनाभ इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावतो देव एकः स्वमावृणोत्।
स नो दधाद् ब्रह्माप्ययम् ॥10॥

जिस तरह मकड़ी अपने तन्तुओं से अपने को ढँक लेती है, उसी प्रकार उस एक देव ने स्वभाव से प्रधानजनित कार्यों के द्वारा अपने को ढँक लिया है। वह हमें ब्रह्म में एकीभाव प्रदान करे।

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥11॥

सभी प्राणियों में गूढरूप से रहा हुआ एक देव है, जो सर्वव्यापी है और सभी प्राणियों का अन्तरात्मा है। वह कर्मों का अधिष्ठाता है, सभी प्राणियों में बसा हुआ है, सबका साक्षी है, सबको चेतना प्रदान करनेवाला शुद्ध और निर्गुण है।

एको वशी निष्क्रियाणां बहूनामेकं बीजं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥12॥

जो एक (अद्वितीय) स्वतंत्र परमात्मा, बहुत से निष्क्रिय जीवों के एक बीज को अनेकरूप कर देता है। ऐसे उस भीतर में स्थित देव को जो धीर पुरुष देखते हैं, उन्हीं को शाश्वत सुख मिलता है, दूसरों को नहीं मिलता।

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥13॥

जो नित्यों में भी नित्य और चेतनों में भी चेतन केवल एक अकेला ही होकर सब भोग देनेवाला है और जो सांख्ययोग द्वारा जानने योग्य है, ऐसे सर्व के कारणरूप देव को जानकर मनुष्य सभी बन्धनों से छुटकारा पा लेता है।

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥14॥

वहाँ न तो सूर्य प्रकाशित होता है, न चाँद-तारे ही प्रकाशित होते हैं। ये बिजलियाँ भी नहीं चमकतीं, तो भला यह अग्नि वहाँ कैसे प्रकाशित हो सकती है ? उस स्वयं प्रकाशित ब्रह्म के पीछे-पीछे ही सब प्रकाशित होता है, उसी के तेज से यह सब-कुछ प्रकाशित होता है।

एको हꣳसो भुवनस्यास्य मध्ये स एवाग्निः सलिले सन्निविष्टः ।
तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥15॥

इस भुवन के बीच जो एक हंस है, वही जल में (पंचमाहुतिभूत देह में) सन्निहित अग्नि के समान है। उसी को जानकर मनुष्य मृत्यु को पार कर सकता है अर्थात् मृत्यु का अतिक्रमण कर उसके आगे निकल जाता है। मोक्षप्राप्ति का इससे अलग कोई अन्य मार्ग है ही नहीं।

स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिर्ज्ञः कालकालो गुणी सर्ववेद्यः ।
प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः ॥16॥

वह विश्व का कर्ता है, विश्व का ज्ञाता है, स्वयंभू है, ज्ञाता है, काल का भी काल है, अपहतपाप्मादि गुणों से युक्त है, वह सभी विद्याओं का अधिष्ठान है, वही प्रधान (प्रकृति) और क्षेत्रज्ञ (पुरुष का अध्यक्ष) है, वही गुणनियामक, तथा संसार के मोक्ष, स्थिति और बन्धन का हेतु है।

स तन्मयो ह्यमृत ईशसंस्थो ज्ञः सर्वगो भुवनस्यास्य गोप्ता ।
य ईशेऽस्य जगतो नित्यमेव नान्यो हेतुर्विद्यत ईशनाय ॥17॥

वह तन्मय (ज्योतिर्मय अथवा जगन्मय) है। वह अमरणधर्मा, ईश्वरस्वरूप में अवस्थित, सर्वज्ञ, सर्वव्यापी है, और इस भुवन का रक्षक है। वह सदैव इस सृष्टि का शासन करता है, क्योंकि उसका शासन करने के लिए तो कोई भी समर्थ नहीं है।

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।
तꣳह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥18॥

सृष्टि के आरम्भ में जो ब्रह्मा को उत्पन्न करता है, और जो उसके लिए वेदों को प्रवृत्त करता है, मैं मोक्षप्राप्ति की अभिलाषा से बुद्धि को प्रकाशित करनेवाले ऐसे देव की शरण में जाता हूँ।

निष्कलं निष्क्रियꣳ शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् ।
अमृतस्य परꣳ सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम् ॥19॥

कलाहीन, क्रियाहीन, शान्त, दोषरहित, निर्लेप, अमृतत्व का उत्कृष्ट सेतु, जिसका काष्ठ जल चुका है ऐसे अग्नि सदृश प्रकाशमान उस देव की मैं शरण में जाता हूँ।

यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।
तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥20॥

जब मानव सारे आकाश को चमड़े से लपेट लेंगे, तब देव को बिना जाने इनके दुःखों का अन्त होगा। अर्थात् आकाश को चमड़े से मढ़ना जैसा असम्भव है, वैसा ही ब्रह्म को जाने बिना दुःख का अत्यन्ताभाव (मोक्ष) असंभव ही है।

तपःप्रभावाद्देवप्रसादाच्च ब्रह्म ह श्वेताश्वतरोऽथ विद्वान् ।
अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यगृषिसङ्घजुष्टम् ॥21॥

श्वेताश्वतर ऋषि ने तपःप्रभाव से और भगवत्कृपा से उस प्रसिद्ध ब्रह्म को जाना अर्थात् साक्षात् किया और ऋषिसमुदाय से सेवित इस परमपवित्र ब्रह्मतत्त्व का संन्यासियों को उपदेश दिया।

वेदान्ते परमं गुह्यं पुराकल्पे प्रचोदितम् ।
नाप्रशान्ताय दातव्यं नापुत्राय नाशिष्याय वा पुनः ॥22॥

उपनिषत् में परमगुह्य इस विद्या का उपदेश किया गया था। इसे अशान्त, अपुत्र और जो अपना शिष्य न हो, उसे यह गुह्य ज्ञान नहीं देना चाहिए।

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥
प्रकाशन्ते महात्मन इति ॥23॥

इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु षष्ठोऽध्यायः ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयश्वेताश्वतरोपनिषत्संपूर्णा ॥

परमेश्वर में अत्यन्त भक्तिवाले, और ईश्वर की भाँति ही गुरु में जिसकी भक्ति है, उस महात्मा से कहे जाने पर ये तत्त्व प्रकाशित हो जाते हैं, प्रकाशित हो जाते हैं।

इस प्रकार श्वेताश्वतर उपनिषद् में छठा अध्याय पूरा हुआ।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु । सह नौ.....मा विद्विषावहै । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्ति शान्तिः ॥

(15) हंसोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

इस उपनिषत् को कुछ लोग अथर्ववेद से सम्बद्ध मानते हैं, तो कुछ विद्वान् इसे शुक्ल यजुर्वेद से सम्बद्ध मानते हैं। यह उपनिषद् गौतम और सनत्सुजात के संवाद के रूप में है। इसमें हंसमन्त्र का रहस्य, ध्यान, जपादि की विधि आदि विषय हैं। इसके ऋषि हंस, देवता परमहंस, 'हम्' बीज, 'स' शक्ति और 'सोऽहम्' कीलक बताया गया है। यह बड़ा ही निगूढ (रहस्यमय) ज्ञान है। सबसे पहले यह उपनिषत् शिवजी ने पार्वतीजी को सुनाया था। शान्त, दान्त और गुरुभक्त मनुष्य ही इसे सुनने का अधिकारी माना जाता है। इसमें कहा है कि जिस प्रकार काष्ठ में अग्नि और तिलों में तेल रहता है, उसी प्रकार सभी शरीरों में जीवात्मा रहता है। उस आत्मा की प्राप्ति के लिए षट्चक्रभेदन की साधना करनी पड़ती है। अष्टदल कमल में उसकी वृत्तियों का साम्य बताया है और बाद में ब्रह्म का स्फटिक मणि जैसा स्वरूप बताया गया है, वही ब्रह्म 'हंस' है। इस पर ध्यान करने से 'नाद' उत्पन्न होता है। इसकी अनेक रूपों में अनुभूति होती है, ऐसा कहा गया है। यही आत्मसाक्षात्कार की परमावस्था है। यही समाधि है।

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं.....पूर्णमेवावशिष्यते ॥ (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (जाबालोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

गौतम उवाच—
भगवन् सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद।
ब्रह्मविद्याप्रबोधो हि ये(के)नोपायेन जायते ॥1॥

ऋषि गौतम ने सनत्कुमार से पूछा—'हे भगवन्! हे सर्व धर्मों को जानने वाले! हे सभी शास्त्रों में पारंगत! यह ब्रह्मविद्या जिस किसी उपाय से जानी जा सकती हो, यह बताने की आप कृपा करें।'

सनत्कुमार उवाच—
विचार्य सर्वधर्मेषु मतं ज्ञात्वा पिनाकिनः।
पार्वत्या कथितं तत्त्वं शृणु गौतम तन्मम ॥2॥

तब सनत्कुमार ने उत्तर दिया कि—"हे गौतम! पिनाकपाणि महादेव ने सभी उपनिषद्धर्मों में दिए गए मत का ठीक तौर से विचार करके पार्वतीजी से जो कुछ पहले कहा था, वही तुम मुझसे सुनो।

अनाख्येयमिदं गुह्यं योगिने कोशसन्निभम्।
हंसस्याकृतिविस्तारं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥3॥

यह गूढ रहस्यमय ज्ञान अनधिकारी को नहीं देना चाहिए। योगियों के लिए तो यह ज्ञान एक खजाने जैसा ही है। यह ज्ञान हंस की (आत्मा की) आकृति (स्वरूप) का विस्तार (वर्णन) करने वाला है, तथा भोग और मोक्षरूपी फल देनेवाला है।

अथ हंसपरमहंसनिर्णयं व्याख्यास्यामः।
ब्रह्मचारिणे शान्ताय दान्ताय गुरुभक्ताय। हंसहंसेति सदा ध्यायन् ॥4॥

जो गुरुभक्त है और सदैव जो हंस (सोऽहम् सोऽहम्) का जाप करनेवाला है, जो ब्रह्मचारी जितेन्द्रिय तथा शान्त मनःस्थिति वाला है, उसी के समक्ष हंसपरमहंस का रहस्य प्रकट करना चाहिए। (ऐसा मनुष्य ही ज्ञान का अधिकारी है, दूसरा नहीं)।

सर्वेषु देहेषु व्याप्तो वर्तते। यथा ह्यग्निः काष्ठेषु तिलेषु तैलमिव। तं विदित्वा मृत्युमत्येति ॥5॥

जैसे तिल में तेल और लकड़ी में अग्नि व्याप्त होकर रहते हैं, उसी प्रकार यह जीव—हंस भी समस्त शरीर को व्याप्त होकर रहता है। उस हंस को (सदा हंस हंस का जाप करने वाले जीव को) जानकर मनुष्य मृत्यु को पार कर जाता है।

गुदमवष्टभ्याधाराद्वायुमुत्थाप्य स्वाधिष्ठानं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य मणिपूरकं गत्वा अनाहतमतिक्रम्य विशुद्धौ प्राणान्निरुध्याज्ञामनुध्यायन् ब्रह्मरन्ध्रं ध्यायन् त्रिमात्रोऽहमित्येवं सर्वदा पश्यत्यनाकारश्च भवति ॥6॥

इस हंस ज्ञान की साधना सर्वप्रथम गुदा को खींचकर, आधारचक्र से वायु को ऊपर उठाकर स्वाधिष्ठान चक्र की तीन प्रदक्षिणाएँ करनी चाहिए। इसके बाद, मणिपूरचक्र में प्रवेश करके, अनाहत चक्र को लाँघकर बाद में विशुद्धचक्र में प्राणों को निरुद्ध करके आज्ञाचक्र का ध्यान करना चाहिए। और उसके बाद फिर ब्रह्मरन्ध्र का ध्यान करना चाहिए। 'मैं त्रिमात्र ब्रह्म हूँ'—ऐसा ध्यान करते हुए योगी हमेशा निराकार ब्रह्म को देखता हुआ स्वयं अनाकार जैसा हो जाता है। अर्थात् तुरीयावस्था को प्राप्त करता है।

एषोऽसौ परमहंसो भानुकोटिप्रतीकाशो येनेदं व्याप्तम् ॥7॥

ऐसा यह परमहंस करोड़ों सूर्यों के समान प्रकाशमान होता है और उससे यह सम्पूर्ण जगत् व्याप्त (घिरा हुआ) है।

तस्याष्टधा वृत्तिर्भवति। पूर्वदले पुण्ये मतिः। आग्नेये निद्रालस्यादयो भवन्ति। याम्ये क्रौर्ये मतिः। नैर्ऋते पापे मनीषा। वारुण्यां क्रीडा। वायव्यां गमनादौ बुद्धिः। सौम्ये रतिप्रीतिः। ईशान्ये द्रव्यदानम्। मध्ये वैराग्यम्। केसरे जाग्रदवस्था। कर्णिकायां स्वप्नम्। लिङ्गे सुषुप्तिः। पद्मत्यागे तुरीयम्। यदा हंसे नादो विलीनो भवति तत्तुरीयातीतम् ॥8॥

जीव भाव को प्राप्त हुए उस हंस की आठ प्रकार की वृत्तियाँ होती हैं। हृदयस्थ अष्टदल कमल की विविध दिशाओं में विविध प्रकार की वृत्तियाँ होती हैं, जैसे पूर्वदल में पुण्यमति, आग्नेय दल में निद्रा-आलस्यादि, दक्षिण दल में क्रूरमति, नैर्ऋत्य दल में पापबुद्धि, पश्चिम दल में क्रीडावृत्ति, वायव्यदल में गमन करने आदि की मति, उत्तर दल में स्नेह-प्रीति (रमणप्रीति), ईशान दल में द्रव्यदान

की वृत्ति, मध्यदल में वैराग्यवृत्ति होती है उस अष्टदल कमल के केसरतन्तु में जाग्रदवस्था, कर्णिका में स्वप्नावस्था तथा लिंग में सुषप्तावस्था होती है। जब यह हंस (जीव) उस पद्म को छोड़ देता है, तब वह तुरीय अवस्था को प्राप्त करता है। जब नाद उस हंस में विलीन हो जाता है, तब तुरीयातीत स्थिति से सम्पन्न हो जाता है।

अथो नाद आधाराद् ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं शुद्धस्फटिकसंकाशः। स वै ब्रह्म परमात्मेत्युच्यते ॥9॥

जो नाद इस प्रकार मूलाधारचक्र से लेकर ब्रह्मरन्ध्र तक विद्यमान रहता है, वह विशुद्ध स्फटिकमणि जैसा ब्रह्म है। उसी को परमात्मा कहा जाता है।

अथ हंस ऋषिः। अव्यक्तगायत्री छन्दः। परमहंसो देवता। हमिति बीजम्। स इति शक्तिः। सोऽहमिति कीलकम् ॥10॥

इस तरह इस अजपामन्त्र का ऋषि हंस (प्रत्यगात्मा) है, अव्यक्तगायत्री इसका छन्द है, और देवता परमहंस (परमात्मा) है। 'हं' जीव और 'स' शक्ति है। 'सोऽहम्' यह कीलक है।

षट्संख्यया अहोरात्रयोरेकविंशतिसहस्राणि षट्शतान्यधिकानि भवन्ति। सूर्याय सोमाय निरञ्जनाय निराभासायातनुसूक्ष्म प्रचोदयादिति ॥11॥

इस प्रकार इन छः संख्यकों द्वारा एक अहोरात्र (24 घण्टों) में इक्कीस हजार छः सौ श्वास लिए जाते हैं। अथवा गणेश आदि छः देवताओं द्वारा दिन-रात्रि में इक्कीस हजार छः सौ बार 'सोऽहं' मंत्र का जाप किया जाता है। यथा—'.....सूर्याय सोमाय निरंजनाय निराभासायातनुसूक्ष्मप्रचोदयात्'।

अग्निषोमाभ्यां वौषट् हृदयाद्यङ्गन्यासकरन्यासौ भवतः ॥12॥

मंत्र के साथ 'अग्निषोमाभ्यां वौषट्'—यह जोड़कर पूरे मंत्र का जाप करते हुए हृदय आदि अङ्गन्यास और करन्यास करना चाहिए।

एवं कृत्वा हृदयेऽष्टदले हंसमात्मानं ध्यायेत् ॥13॥

ऐसा करके हृदय में स्थित अष्टदल कमल में हंस का (परमात्मा का) ध्यान करना चाहिए।

अग्निषोमौ पक्षावोंकारः शिर उकारो बिन्दुस्त्रिणेत्रं मुखं रुद्रो रुद्राणी चरणौ द्विविधं कण्ठतः कुर्यादित्युन्मना अजपोपसंहार इत्यभिधीयते ॥14॥

अग्नि और सोम इस हंस के दो पंख हैं, ओंकार इसका सिर है, बिन्दुसहित 'उ'कार हंस का तीसरा नेत्र है, रुद्र उसका मुख है, रुद्राणी उसके चरण हैं। अपने कण्ठ से दो प्रकार का नाद (सगुण-निर्गुण प्रकार के) करते हुए ऐसे हंसरूप परमात्मा का ध्यान करना चाहिए। इस तरह नाद द्वारा ध्यान करने पर साधक की उन्मनी अवस्था हो जाती है। इस स्थिति को 'अजपोपसंहार' कहा जाता है।

एतं हंसवशात् तस्मान्मनो विचार्यते ॥15॥

सभी भाव हंस के वश में आ जाते हैं, इसलिए साधक अपने मन में अवस्थित उस हंस के विषय में चिन्तन करता है।

अस्यैव जपकोट्या नादमनुभवति। स च दशविधो जायते। चिणीति प्रथमः। चिञ्चिणीति द्वितीयः। घण्टानादस्तृतीयः। शङ्खनादश्चतुर्थः। पञ्चमस्तन्त्रीनादः। षष्ठस्तालनादः। सप्तमो वेणुनादः। अष्टमो मृदङ्गनादः। नवमो भेरीनादः। दशमो मेघनादः ॥16॥

इस 'सोऽहम्' मन्त्र के दस कोटि जाप कर लेने पर साधक नाद का अनुभव करता है। वह नाद दस प्रकार का उत्पन्न होता है—पहला चिणी, दूसरा चिञ्चिणी, तीसरा घण्टानाद, चौथा शंखनाद, पाँचवाँ वीणानाद, छठा तालनाद, सातवाँ वेणुनाद, आठवाँ मृदंगनाद, नवाँ भेरीनाद और दसवाँ मेघनाद।

नवमं परित्यज्य दशममेवाभ्यसेत् ॥17॥

उनमें से नवम को छोड़कर दशम का ही अभ्यास करना चाहिए।

प्रथमे चिञ्चिणीगात्रं द्वितीये गात्रभञ्जनम्।
तृतीये भेदनं याति चतुर्थे कम्पते शिरः ॥18॥

इन नादों के प्रभाव से शरीर में तरह-तरह की अनुभूतियाँ होने लगती हैं। प्रथम नाद से शरीर में चिन्-चिन् अर्थात् शरीर में चिनचिनाहट पैदा हो जाती है। दूसरे नाद के प्रभाव से गात्रभंजन होता है अर्थात् शरीर टूटने लगता है और अवयवों में अकड़न पैदा हो जाती है। तीसरे नाद के प्रभाव से हृदयपद्म विकास को प्राप्त होता है (कहीं 'स्वेदनं याति' या 'खेदनं याति'—ऐसे भी पाठान्तर मिलते हैं; तदनुसार तीसरे नाद से 'पसीना आ जाता है'—ऐसा अर्थ होता है) और चौथे प्रकार के नाद के प्रभाव से सिर काँपने लग जाता है।

पञ्चमे स्रवते(न्ति) तालु षष्ठेऽमृतनिषेवणम्।
सप्तमे गूढविज्ञानं परावाचा(चां) तथाष्टमे ॥19॥

पाँचवें नाद से तालु में स्राव उत्पन्न होता है, छठे नाद से अमृत की वर्षा होने लगती है। सातवें नाद से निगूढ विज्ञान की प्राप्ति होती है और आठवें नाद में परावाणी प्राप्त होती है।

अदृश्यं नवमे देहं दिव्यं चक्षुस्तथामलम्।
दशमं च परं ब्रह्म भवेद् ब्रह्मात्मसन्निधौ ॥20॥

नवें नाद से शरीर को अन्तर्धान करने की (शरीर को अदृश्य करने की) तथा निर्मल (विशुद्ध) दृष्टि की विद्या प्राप्त होती है। और दसवें नाद से परब्रह्म का साक्षात्कार हो जाता है (ब्रह्म उसकी सन्निधि में आ जाता है)।

तस्मिन्मनो विलीयते मनसि संकल्पविकल्पे दग्धे पुण्यपापे सदाशिवः (सदाशिवेशः) शक्त्यात्मा सर्वत्रावस्थितः स्वयंज्योतिः शुद्धो बुद्धो नित्यो निरञ्जनः शान्तः प्रकाशत इति वेदानुवचनं भवतीत्युपनिषत् ॥21॥

इति हंसोपनिषत् समाप्ता।

जब मन उस हंसरूप परमात्मा में विलीन हो जाता है, तब सभी संकल्प-विकल्प मन में ही विलीन हो चुके होते हैं। तब सभी पाप और पुण्य जल जाते हैं। तब वह हंस सदाशिवस्वरूप, शक्त्यात्मा (चैतन्यस्वरूप), सर्वत्र व्यापक, स्वयंप्रकाश, निर्मल, ज्ञानस्वरूप, नित्य, निष्पाप और शान्त होकर प्रकाशित होता है—ऐसा वेद कहते हैं। यहाँ उपनिषत् पूर्ण होती है।

यहाँ हंसोपनिषत् पूरी हुई।

❀

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं। ....पूर्णमेवावशिष्यते। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

❀

(16) आरुण्युपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यह उपनिषद् सामवेद से सम्बद्ध मानी जाती है। कुछ लोग इसे 'आरुणिकोपनिषत्' भी कहते हैं। नौ कण्डिकाओं वाली इस उपनिषत् में संन्यासदीक्षा के सूत्र समझाए गए हैं। ब्रह्माजी ने आरुणि को यह उपदेश दिया है। संन्यासप्रवेश के लिए पहले के तीनों आश्रमवाले अधिकारी माने गए हैं। यज्ञ-यज्ञोपवीतादि कर्मकांडप्रतीकों को छोड़ने का अच्छा अर्थ यहाँ समझाया गया है। संन्यासी यज्ञत्यागी नहीं, यज्ञस्वरूप होता है। इसमें अनेक मार्मिक सूत्र ध्यानार्ह हैं। इन सूत्रों को आन्तरिक जीवन में उतारने से संन्यास का सम्यक् धारण होता है। संन्यासधारण करने की विधि भी इसमें निर्दिष्ट है।

❀

शान्तिपाठः

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोद-निराकरणं मेऽस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

हे पखब्रह्म परमात्मा! हमारे सभी अंग—वाणी, प्राण, चक्षु, श्रोत्र और सभी इन्द्रियाँ तथा बल परिपुष्ट हों। यह जो सर्वरूप उपनिषत्प्रतिपादित ब्रह्म है, उस ब्रह्म की अवगणना (तिरस्कार) हम न करें और ब्रह्म (भी) हमारा परित्याग न करें। उस (ब्रह्म) के साथ हमारा अटूट सम्बन्ध हो। उपनिषदों में प्रतिपादित जो धर्म हैं, वे सब परमात्मा में रत हममें प्रविष्ट हों, वे सभी धर्म हमारे में हों।

हे परमात्मा! (हमारे) त्रिविध तापों की शान्ति हो।

ॐ आरुणिः प्रजापतेर्लोकं जगाम। तं गत्वोवाच। केन भगवन् कर्माण्यशेषतो विसृजानीति। तं होवाच प्रजापतिः। तव पुत्रान् भ्रातॄन् बन्ध्वादीञ्छिखां यज्ञोपवीतं यागं सूत्रं स्वाध्यायं च भूर्लोकभुवर्लोक-स्वर्लोकमहर्लोकजनोलोकतपोलोकसत्यलोकं च अतलतलातलवितल-सुतलरसातलमहातलपातालं ब्रह्माण्डं च विसृजेत्। दण्डमाच्छादनं चैव कौपीनं च परिग्रहेत्। शेषं विसृजेदिति॥1॥

एक बार आरुणि प्रजापति के लोक में गए। वहाँ जाकर उनसे पूछा—"हे भगवन्! किस तरह से मैं सभी कर्मों का त्याग कर सकता हूँ?" तब उनसे प्रजापति ने कहा—"हे ऋषि! तुम्हें अपने पुत्रों, भाइयों, बान्धवों को तथा शिखा, यज्ञोपवीत, यज्ञ, सूत्र और स्वाध्याय को एवं भूर्लोक, भुवर्लोक, स्वर्लोक, महर्लोक, जनलोक, तपोलोक तथा सत्यलोक को और भी अतल-तलातल-वितल-सुतल-

रसातल-महातल-पाताल को और ब्रह्मांड को छोड़ देना चाहिए, और दण्ड, शरीर ढँकने का वस्त्र और कौपीन को धारण करना चाहिए बाकी सब कुछ छोड़ ही देना चाहिए।

गृहस्थो ब्रह्मचारी वा वानप्रस्थो वा उपवीतं भूमावप्सु वा विसृजेत्। अलौकिकाग्नीनुदराग्नौ समारोपयेत्। गायत्रीं च स्ववाच्यग्नौ समारोपयेत्। कुटिचरो ब्रह्मचारी कुटुम्बं विसृजेत्। पात्रं विसृजेत्। पवित्रं विसृजेत्। दण्डाल्लोकाग्नीन् विसृजेत् इति होवाच। अत ऊर्ध्वममन्त्रवदाचरेत्। ऊर्ध्वगमनं विसृजेत्। औषधवदशनमाचरेत्। त्रिसन्ध्यादौ स्नानमाचरेत्। सन्धिं समाधावात्मन्याचरेत्। सर्वेषु वेदेष्वारण्यकमावर्तयेदुपनिषदमावर्तयेदिति ॥2॥

गृहस्थ, वानप्रस्थ अथवा ब्रह्मचारी सभी को संन्यास लेने के लिए अपने उपवीत (जनेऊ) को धरती पर या पानी में छोड़ देना चाहिए। और स्व-स्वाश्रमोचित अलौकिक अग्नियों को अपने उदराग्नि में आरोपित कर देना चाहिए। गायत्री को अपनी वाणीरूपी अग्नि में समारोपित कर देना चाहिए। कुटीर में बसनेवाले ब्रह्मचारी को अपना परिवार छोड़ देना चाहिए। पात्र को छोड़ देना चाहिए। पवित्रा (कुशा) को भी छोड़ देना चाहिए। दण्ड और लौकिक अग्नि को भी उसे छोड़ना चाहिए—ऐसा ब्रह्माजी ने आरुणि से कहा। उन्होंने आगे भी कहा—उसे मंत्रहीन की तरह आचरण करना चाहिए। स्वर्गादि ऊर्ध्वलोकों में जाने की उसे इच्छा नहीं करनी चाहिए। औषधि की भाँति अन्न ग्रहण करना चाहिए। उसे त्रिकाल स्नानसन्ध्या करनी चाहिए। सन्ध्याकाल में समाधिस्थ होकर परब्रह्म का अनुसन्धान करना चाहिए। उसे सभी वेदों में आरण्यक की आवृत्ति करनी चाहिए अर्थात् अधीत का चिन्तन-मनन करना चाहिए तथा उपनिषदों का बार-बार अध्ययन करना चाहिए।

खल्वहं ब्रह्मसूत्रं, सूचनात् सूत्रं, ब्रह्मसूत्रमहमेव विद्वांस्त्रिवृत्सूत्रं त्यजेद् विद्वान् य एवं वेद संन्यस्तं मया संन्यस्तं मया संन्यस्तं मयेति त्रिरुक्त्वाऽभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः सर्वं प्रवर्तते। सखा मा गोपायोजः सखायोऽसीन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नः शर्म मे भव यत्पापं तन्निवारयेति। अनेन मन्त्रेण कृतं वैष्णवं दण्डं कौपीनं परिग्रहेत्। औषधवदशनं प्राश्नीयाद्यथालाभमश्नीयात्। ब्रह्मचर्यमहिंसां चापरिग्रहं च सत्यं च यत्नेन हे रक्षतो हे रक्षतो हे रक्षत इति ॥3॥

'अवश्य ही ब्रह्मतत्त्वबोधक ब्रह्मसूत्र मैं ही हूँ'—ऐसा जानकर त्रिवृत्सूत्र का भी त्याग कर देना चाहिए। ऐसा जाननेवाला विद्वान् 'मया संन्यस्तम्'—मैंने छोड़ा है, मैंने छोड़ा है, मैंने छोड़ा है—ऐसा तीन बार कहे तथा उसके बाद—'अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' अर्थात् 'मुझसे सभी प्राणियों के लिए अभय ही है।'—इत्यादि मंत्र को पढ़कर, बाद में—'सखायो मा गोपायो०' अर्थात् ''हे दण्ड! तुम मेरे मित्र हो, मेरे तेज की रक्षा करो। तुम मेरे मित्र और तुम्हीं वृत्रासुर का विनाश करने वाले देवराज इन्द्र के वज्र हो। हे वज्र! तुम हमें सुख प्राप्त कराओ तथा हमें संन्यास धर्म से पथभ्रष्ट कराने वाला जो कोई भी पाप हो, उसका निवारण करो।''—ऐसा कहते हुए अभिमंत्रित बाँस का दण्ड तथा कौपीन धारण करना चाहिए। औषधि की तरह ही भोजन ग्रहण करे। जो कुछ भी यदृच्छया मिल जाए, उसे अल्पमात्रा में औषधि समझकर ही खाना चाहिए। हे आरुणि! संन्यास धर्म को ग्रहण करने के उपरान्त ब्रह्मचर्य, अहिंसा, अपरिग्रह, सत्य आदि का भी उसे निष्ठापूर्वक पालन करना चाहिए। हे वत्स! संन्यास के उन सभी अनुष्ठानों की प्रयत्नपूर्वक रक्षा करो, रक्षा करो, रक्षा करो।

अथातः परमहंसपरिव्राजकानामासनशयनादिकं भूमौ ब्रह्मचारिणां मृत्पात्रं वा अलाबुपात्रं दारुपात्रं वा। कामक्रोधहर्षलोभमोहदम्भदर्पेच्छासूयाममत्वाहङ्कारादीनपि परित्यजेत्। वर्षासु ध्रुवशीलोऽष्टौ मासानेकाकी यतिश्चरेद्, द्वावेवाचरेत् द्वावेवाचरेत् इति ॥4॥

अब उन परमहंस परिव्राजकों के आसन-शयन के बारे में ब्रह्माजी ने फिर से कहा—'इन ब्रह्मभाव को प्राप्त परमहंस परिव्राजकों के लिए पृथ्वी पर ही आसन तथा शयन करने का नियम है। मिट्टी के पात्र को या फिर तुम्बी या लकड़ी के कमण्डलु को वह अपने पास रखे। संन्यासियों को काम, क्रोध, हर्ष, शोक, रोष, लोभ, मोह, दम्भ, दर्प, इच्छा, असूया, ममत्व, अहंकार आदि को भी छोड़ देना चाहिए। वर्षा ऋतु में चार महीनों तक एक ही स्थान पर रहना चाहिए और बाकी के आठ महीनों में उसे अकेला ही यति होकर विचरण करना चाहिए। अथवा कम-से-कम दो मास तक एक स्थान पर अकेला रहना चाहिए।

स खलु एवं यो विद्वान् सोपनयनादूर्ध्वमेतानि प्राग्वा त्यजेत्। पितरं पुत्रमग्निमुपवीतं कर्मकाण्डं चान्यदपीह ॥5॥

संन्यास के सभी नियमों की संपूर्ण जानकारी रखनेवाले विद्वान् को संन्यासवांछु होने पर यज्ञोपवीत धारण करने के बाद या पहले भी ये सब छोड़ देने चाहिए। पिता, पुत्र, अग्नि, यज्ञोपवीत आदि कर्मकाण्ड या अन्य भी जो कुछ सत्सम्बद्ध हो, उसे छोड़ देना चाहिए।

यतयो भिक्षार्थं ग्रामं प्रविशन्ति पाणिपात्रम्, उदरपात्रं वा ॥6॥

संन्यासधर्म ग्रहण करनेवाले को अपने हाथों को ही या अपने पेट को ही पात्र के रूप में उपयोग करके भिक्षा के लिए गाँव में प्रवेश करना चाहिए।

ओं हि ओं हि ओं हीत्येतदुपनिषदं विन्यसेत्। विद्वान् य एवं वेद ॥7॥

पहले 'ओम् हि'—इस उपनिषद् मंत्र का तीन बार उच्चारण करके उसको गाँव में प्रवेश करना चाहिए।

पलाशं बैल्वमौदुम्बरं वा दण्डं मौञ्जीं मेखलां यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा शूरो य एवं वेद ॥8॥

पलाश, बेल, पीपल या गूलर में से किसी एक का दण्ड, मुंज और मेखला धारण करके और यज्ञोपवीत को छोड़कर जो इस उपनिषद् को भलीभाँति जान लेता है, वही शूरवीर है।

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुरायतम् ॥9॥

जो परमात्मा आकाश में प्रकाशमान सूर्यमण्डल की तरह परम व्योम में चिन्मय तेज से सर्वव्याप्त है, उस विष्णु के परमपद को विद्वान् लोग सर्वदा देखा ही करते हैं।

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते। विष्णोर्यत् परमं पदमिति।
एवं निर्वाणानुशासनं वेदानुशासनम्। इत्युपनिषत् ॥10॥

इति आरुण्युपनिषत्समाप्ता।

ऐसे भगवान् विष्णु के उस परमधाम का विद्वान् उपासक, जो साधना में लगे रहनेवाले हैं, वे निष्काम ब्राह्मण वहाँ पहुँचकर उस परमधाम को प्रदीप्त करते रहते हैं। वह विष्णु का परमधाम है। ऐसे यह निर्वाण का अनुशासन है। वेद का अनुशासन है। उपनिषदत् पूर्ण हुई।

यहाँ आरुण्युपनिषत् पूरी हुई।

शान्तिपाठः

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि.....ते मयि सन्तु। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(17) गर्भोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

इस कृष्णयजुर्वेदीय उपनिषद् में शरीर की पांचभौतिकता आदि का वर्णन किया गया है। और साथ ही साथ पूर्व कर्मों के अनुसार माता के गर्भ में आए हुए जीवात्मा की दशा का वर्णन बड़े मार्मिक ढंग से किया गया है। गर्भ में जीव भयंकर दुःख से पीड़ित होकर जो प्रार्थना करता है, वह प्रार्थना बड़ी संवेदनात्मक है। प्रवर्तमान काल की महिलाएँ यदि भ्रूणहत्या करवाते समय भ्रूण की पीड़ा का इलेक्ट्रोनिक फिल्म से वह दृश्य देखें तो अवश्य ही वे थर्रा उठेंगी। इसका प्रमाण है कि बहुत-सी विदेशी महिलाएँ ऐसी फिल्में देखकर बेहोश-सी हो गयी थीं।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु। सह नौ.....मा विद्विषावहै। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्ति शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (ब्रह्मोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

पञ्चात्मकं पञ्चसु वर्तमानं षडाश्रयं षड्गुणयोगयुक्तम्।
तं सप्तधातुं (द्वि)त्रिमलं त्रियोनिं चतुर्विधाहारमयं शरीरम् ॥1॥

यह शरीर पंचभूतात्मक है, पाँच इन्द्रियों में रहा करता है, छः रसों का आश्रय है, और छः गुणों के योग से युक्त है। वह सात धातुवाला है, (दो) तीन प्रकार के मलोंवाला, तीन प्रकार की योनिवाला और चार प्रकार के आहार से युक्त है।

पञ्चात्मकमिति कस्मात्? पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशमिति। अस्मिन् पञ्चात्मके शरीरे का पृथिवी का आपः किं तेजः को वायुः किमाकाशमिति। अस्मिन् पञ्चात्मके शरीरे यत्कठिनं सा पृथिवी, यद् द्रवं तदापः, यदुष्णं तत्तेजः, यत् सञ्चरति स वायुः, यत् सुषिरं तदाकाशमित्युच्यते ॥2॥

इसे पञ्चात्मक क्यों कहा गया है? क्योंकि पृथ्वी, जल, तेज, वायु और आकाश—ये पाँच तत्त्व हैं। तो इस पञ्चात्मक शरीर में पृथ्वी कौन सी है? जल कौन सा है? तेज कौन सा है? वायु कौन सा है? और आकाश कौन सा है? तो इस पञ्चात्मक शरीर में जो कठिन भाग है वह पृथ्वी है, जो द्रव (प्रवाही) है वह जल है, जो उष्ण (गरम) है वह तेज है, जो परिभ्रमण करता है वह वायु है और जो शून्य (खाली) है वह आकाश है—ऐसा कहा जाता है।

तत्र पृथिवी धारणे आपः पिण्डीकरणे तेजो रूपदर्शने वायुर्गमने आकाशमवकाशप्रदाने ॥3॥

इसमें से पृथ्वी का कार्य शरीर को धारण करना है, जल का कार्य उसे संयुक्त रखने का है, तेज का कार्य उसे प्रकाश देना है, वायु का कार्य उसमें गति प्रदान करना है और आकाश का कार्य उसे अवकाश देने का है। ('तेजोरूप दर्शने' के बदले कहीं-कहीं 'तेजः प्रकाशने' ऐसा पाठ भी मिलता है, पर दोनों के अर्थ में कुछ खास अन्तर नहीं है)।

पृथक् चक्षुःश्रोत्रे चक्षुषी रूपे जिह्वोपस्थश्चानन्दोऽपाने चोत्सर्गो बुद्ध्या बुध्यति मनसा सङ्कल्पयति वाचा वदति ॥4॥

पञ्चात्मक शरीर के चक्षु आदि अवयव भी रूप आदि कर्म में पृथक् (अलग) निर्दिष्ट किए जाते हैं। श्रोत्र शब्द में और चक्षु रूप में विनियुक्त है। इसी प्रकार जिह्वा रसास्वाद में नियोजित है। (यहाँ कहा गया केवल श्रोत्र, चक्षु और जिह्वा का ग्रहण त्वक् और घ्राणेन्द्रिय को भी उपलक्षित कर देता है, ऐसा समझना चाहिए)। उपस्थ आनन्द है और अपान में उत्सर्ग कर्म होता है। मनुष्य बुद्धि से जानता है, मन से संकल्प करता है और वाणी से बोलता है।

षडाश्रयमिति कस्मात्? मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायरसान् विन्दत इति ॥5॥

यह शरीर 'षडाश्रय' है, ऐसा क्यों कहा गया है ? (उत्तर यह है कि) यह शरीर मीठा, खारा, खट्टा, तीखा, कडुआ और कसेला—ऐसे छः रसों पर आधारित है।

षड्जर्षभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादाश्चेतीष्टानिष्टशब्दसंज्ञाः प्रतिविधाः भवन्ति ॥6॥

षड्ज, ऋषभ, गान्धार, मध्यम, पंचम, धैवत और निषाद एवं इष्ट और अनिष्ट ऐसे बहुत प्रकार के शब्द होते हैं, शब्द के गुण हैं। (कहीं-कहीं 'प्रतिविधाः' के बदले 'प्रणिधानाद्दशविधाः'—ऐसा पाठ भी है जिसके अनुसार अर्थ होगा—सात स्वर+दो इष्ट-अनिष्ट+प्रणिधान=इस प्रकार कुल मिलाकर दस प्रकार के स्वरगुण होते हैं)।

शुक्लो रक्तः कृष्णो धूम्रः पीतः कपिलः पाण्डरः सप्त धातव इति कस्मात्? यदा देवदत्तस्य द्रव्यविषया जायन्ते परस्पररसोगुणत्वात्। षड्विधो रसः। रसाच्छोणितं शोणितान्मांसं मांसान्मेदो मेदसोऽस्थीनि अस्थिभ्यो मज्जा मज्जायाः शुक्लं शुक्लशोणितसंयोगादावर्तते गर्भो हृदि व्यवस्थां नयति हृदयेऽभ्यन्तराऽग्निः अग्निस्थाने पित्तं पित्तस्थाने वायुः वायुस्थाने हृदयं प्राजापत्य ऋतुकाले सम्प्रयोगतः ॥7॥

सफेद, लाल, काला, भूरा, पीला, कपिल और पाण्डर—ये सात धातु के गुण हैं। परन्तु सात धातुएँ कही हैं वह कैसे ? (सुनो। किसी) देवदत्त को भोग भोगने की अन्यान्य रसादि के गुणों से (आकर्षित होकर) इच्छाएँ होती हैं, तब वह जो छः प्रकार का रस है, उस रस से शोणित बनता है उस शोणित (रक्त) से मांस बनता है, मांस से चर्बी उत्पन्न होती है, चरबी से हड्डियाँ पैदा होती हैं, हड्डियों से मज्जा पैदा होती है और मज्जा में से वीर्य पैदा होता है। (कहीं-कहीं 'मेदसः स्नाथवः स्नायुभ्योऽस्थीनि'—ऐसा भी पाठ है, तदनुसार 'चरबी से स्नायु और स्नायु से हड्डियाँ बनती हैं'—ऐसा अर्थ करना चाहिए)। उस वीर्य का जब स्त्री के रज के साथ संयोग होता है, तब गर्भ उत्पन्न होता है। वह गर्भ जठर में रहता है ऐसी व्यवस्था है। वहाँ जठर के भीतर अग्नि (उष्णता) भी है, और

मूलाधार में पित्त का जल – प्रवाही – भी है तथा स्वाधिष्ठान प्रदेश में प्राणवायु भी है। अतः उष्णता, जल और वायु से जठराग्निस्थित गर्भ सुरक्षित रहता है। प्रजापति द्वारा व्यवस्थापित ऋतुकाल में ही स्त्री-पुरुष संयोग से गर्भ उत्पन्न होता है।

एकरात्रोषितं कलिलं भवति। सप्तरात्रोषितं बुद्बुदं भवति। अर्धमासा-भ्यन्तरेण कठिनो भवति। मासद्वयेन शिरः कुरुते (सम्पद्यते)। मास-त्रयेण पादप्रदेशो भवति। अथ चतुर्थे मासे जठरकटिप्रदेशो भवति। पञ्चमे मासे पृष्ठवंशो भवति। षष्ठे मासे नासाक्षिश्रोत्राणि भवन्ति। सप्तमे मासे जीवसंयुक्तो भवति। अष्टमे मासे सर्वसम्पूर्णो भवति ॥8॥

ऋतुकाल में स्त्रीसंभोग से उत्पन्न वह गर्भ एक रात्रि में छोटी बूँद जैसा होता है, सात रात्रि में वह बड़े बुद्बुदे-सा हो जाता है, पंद्रह दिनों में वह पिण्डाकार (कठिन) हो जाता है, दो महीनों में उसका सिर उत्पन्न होता है, तीन महीनों में पैर आदि विभाग उत्पन्न होता है और चार मास होते-होते उसके जठर और कमर का भाग उत्पन्न होता है। पाँचवें महीने में उसकी पीठ का भाग बनता है, छठे महीने में मुख, नासिका, आँख, कान आदि अवयव फूट निकलते हैं। सातवें महीने में उसमें जीव संचरित होता है और आठवें महीने में वह सर्वांग (सम्पूर्ण) बन जाता है।

पितृरेतोऽतिरिक्तात् पुरुषो भवति। मातुः रेतोऽतिरिक्तात् स्त्रियो भवन्ति। उभयोः बीजतुल्यत्वान्नपुंसको भवति। व्याकुलितमनसोऽन्धाः खञ्जाः कुब्जा वामना भवन्ति। अन्योन्यवायुपरिपीडितानां शुक्लद्वैधे स्त्रियो योन्यां (योन्या) युग्माः प्रजायन्ते ॥9॥

यदि पिता का वीर्य प्रमाण में ज्यादा हो, तो पुरुष उत्पन्न होता है, और यदि स्त्री का वीर्य प्रमाण में ज्यादा हो, तो स्त्री उत्पन्न होती है। परन्तु दोनों का बीज अगर समान प्रमाण में हो, तो नपुंसक उत्पन्न होता है। अगर गर्भाधान-काल में माता का मन व्याकुल हो तो अन्धी, लँगड़ी, कुरूप या ठिगनी सन्तानें उत्पन्न होती हैं। और यदि वायु के आघात से माता-पिता के गर्भ के दो भाग हो गए हों तो जुडवाँ सन्तान उत्पन्न होती हैं।

पञ्चात्मकसमर्थः पञ्चात्मकतेजसेद्धरसश्च सम्यज्ज्ञानात् ध्यानादक्षरमोङ्कारं चिन्तयति। तदेतदेकाक्षरं ज्ञात्वा अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः शरीरे ॥10॥

आठ महीने बीतने पर वह पाँच इन्द्रियों और मन-बुद्धि आदि के तेज से प्रकाशित और समर्थ होकर ओंकार का चिन्तन करने लगता है। इस प्रकार वह उस एकाक्षर ब्रह्म को जानता है। और बाद में उसके शरीर में आठ प्रकृतियाँ और सोलह विकार उत्पन्न हो जाते हैं।

तस्यैव देहिनोऽथ (देहिनामथ) नवमे मासे सर्वलक्षणसम्पूर्णो भवति। पूर्वजातिं स्मरति। कृताकृतं कर्म विभाति। शुभाशुभं कर्म विन्दति (विभाति) ॥11॥

वह देहधारी आत्मा नवम मास में सभी लक्षणों से संपूर्ण हो जाता है। और तब वह अपने पूर्वजन्म का स्मरण करता है। उसके पहले किए हुए शुभ और अशुभ कर्म उससे आ मिलते हैं और वह अपने किए गए कर्मों को याद करता है (कि—)

नानायोनिसहस्राणि दृष्ट्वा चैव ततो मया ।
आहारा विविधा भुक्ताः पीताश्च विविधाः स्तनाः ॥12॥

मैंने हजारों योनियाँ देखकर तरह-तरह के आहार खाए हैं और अनेक माताओं के स्तनों का पान पूर्व में किया है।

जातस्यैव मृतस्यैव जन्म चैव पुनः पुनः ।
अहो दुःखोदधिमग्नो न पश्यामि प्रतिक्रियाम् ॥13॥

जन्मे हुए व्यक्ति की मृत्यु और मरे हुए व्यक्ति का जन्म तो बार-बार होता ही रहता है। अरे, इस संसाररूप दुःख के सागर में डूबा हुआ मैं इसे पार करने का कोई उपाय नहीं जानता।

यदि योन्यां प्रमुञ्चामि साङ्ख्यं योगं समाश्रये ।
अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायिनम् ॥14॥

और कदाचित् यदि मैं योनि से (जन्ममरण से) छुटकारा पा जाऊँगा तो मै सांख्य और योग का आश्रय लूँगा, जो कि अशुभ कर्मों का क्षय करनेवाला है, तथा मुक्तिरूपी फल को देनेवाला है।

यदि योन्यां प्रमुञ्चामि तं प्रपद्ये महेश्वरम् ।
अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायिनम् ॥15॥

और यदि कदाचित् मैं इस जन्ममरणरूप दुःख से मुक्त हो जाऊँगा तो मैं महेश्वर की ही शरण में जाऊँगा, जो कि अशुभ कर्मों का क्षय करनेवाले हैं और मुक्तिरूपी फल को देनेवाले हैं।

यदि योन्यां प्रमुञ्चामि तं प्रपद्ये भगवन्तं नारायणं देवम् ।
अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायिनम् ॥16॥

और भी यदि कदाचित् मैं इस जन्मादि दुःखसागर से छुटकारा पाऊँ, तो मैं भगवान् नारायण देव की शरण में जाऊँगा, जो कि अशुभ का क्षय करनेवाले हैं, और मोक्षरूपी फल को देनेवाले हैं।

यन्मया परिजनस्यार्थे कृतं कर्म शुभाशुभम् ।
एकाकी तेन दह्यामि गतास्ते फलभागिनः ॥17॥

मैंने जो कुछ भी अच्छा-बुरा काम अपने स्वजनों के लिए किया है, उन कर्मों के फलस्वरूप मैं अब अकेला (निःसहाय) होकर जलता रहता हूँ क्योंकि वे तो मेरे किए का फल भोगकर अब चले ही गए (मेरा साथी कोई न रहा)।

जन्तुः स्त्रीयोनिशतं योनिद्वारि सम्प्राप्तो यन्त्रेण परिपीड्यमानो महता दुःखेन जातमात्रस्तु वैष्णवेन वायुना संस्पृश्यते। तदा न स्मरति जन्ममरणादिकं शुभाशुभम् ॥18॥

प्राणी बाद में हजारों बार योनियों में भटकते हुए जब योनि के मुख में आता है, तब मानों किसी यन्त्र में पिसकर बड़े ही कष्ट से जैसे ही जन्म लेता है कि तुरन्त ही उसे वैष्णव वायु का स्पर्श होता है, और उससे उसके जन्म-मरण की पूर्व स्मृति चली जाती है। और साथ ही वह अपने पूर्वकृत शुभाशुभ कर्मों को भूल जाता है।

शरीरमिति कस्मात् ? ज्ञानाग्निः दर्शनाग्निः कोष्ठाग्निरिति । तत्र कोष्ठाग्निर्नामाशितपीतलेह्यचोष्यं पाचयति रूपादीनां दर्शनं करोति ॥19॥

इस देह को 'शरीर' क्यों कहा गया है ? क्योंकि इसमें ज्ञानाग्नि, दर्शनाग्नि और कोष्ठाग्नि—ये तीन अग्नियाँ आश्रित होती हैं। इनमें से कोष्ठाग्नि खाए गए, पीए गए, चाटे गए और चूसे गए अन्नादि का पाचन करता है। (दर्शनाग्नि) रूपों का दर्शन कराता है।

तत्र त्रीणि स्थानानि भवन्ति । हृदये दक्षिणाग्निः उदरे गार्हपत्यं मुखमाहवनीयम् । यजमानाय बुद्धिं पत्नीं निधाय दीक्षा सन्तोषं बुद्धीन्द्रियाणि यज्ञपात्राणि शिरः कपालं केशाः दर्भाः मुखमन्तर्वेदिः षोडश पार्श्वदन्तपटलान्यष्टोत्तरमर्मशतमशीतिसन्धिशतं नवस्नायुशतमष्टसहस्रत्रोमकोट्यः ॥20॥

शरीर में चल रहे यज्ञ की तीन अग्नियों में हृदय में दक्षिणाग्नि, उदर में गार्हपत्य तथा मुख में आहवनीय अग्नि है। इसमें आत्मा यजमान, बुद्धि यजमानपत्नी, संतोष दीक्षा, यज्ञपात्र बुद्धि और इन्द्रियाँ, कपाल मस्तक, केशरूप दर्भ, मुख अन्तर्वेदि है। इसमें सोलह दंष्ट्राएँ हैं, एक सौ आठ मर्म हैं, एक सौ अस्सी सन्धियाँ हैं, एक सौ नौ स्नायु हैं और आठ हजार करोड़ रोंगटे हैं।

हृदयपटलान्यष्टौ द्वादशपला जिह्वा पित्तं प्रस्थं कफस्याढकं शुक्लं कुडुपं मेदः प्रस्थौ । द्वावेव मूत्रपुरीषयोः अहरहः पानपरिमाणम् ॥21॥

आठ पल के भार वाला हृदय है, बारह पल परिमित जिह्वा है, एक प्रस्थ परिमित पित्त है, एक आढक कफ धातु है, एक कुडव वीर्य है, दो प्रस्थ मेद है। मलमूत्र का परिमाण खाए हुए अन्न पर आधारित है।

टिप्पणी—ये प्रस्थ, आढक, कुडुप (कुडव) आदि मान प्राचीन समय में वस्तुओं को नापने के साधन थे। लीलावती के गणित के आधार पर इसका अर्वाचीन रूप इस प्रकार है—पाँच गुञ्जा = 1 मासा, सोलह मासा = 1 कर्ष, पाँच कर्ष = 1 पल, पचास पल = 1 आढक, चार कुडव = 1 प्रस्थ, चार प्रस्थ = 1 आढक।

पैप्पलादं मोक्षशास्त्रं परिसमाप्तं पैप्पलादं मोक्षशास्त्रं परिसमाप्तमित्युपनिषत् ॥22॥

इति गर्भोपनिषत्समाप्ता ।

इस प्रकार मुनि पिप्पलाद द्वारा कथित मोक्षशास्त्र यहाँ समाप्त हुआ—इसी वाक्य की पुनरुक्ति उपनिषत् की समाप्ति की सूचक है। इस तरह यह गर्भोपनिषत् यहाँ पर समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु । सह नौ ..... मा विद्विषावहै । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(18) नारायणोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यह छोटी-सी उपनिषद् कृष्णयजुर्वेद से सम्बन्ध रखती है। इसका दूसरा नाम 'नारायणाथर्वशिर उपनिषद्' भी है। चारों वेदों का सारतत्त्व इसमें मुख्य (मस्तक के) रूप में प्रतिपादित किया गया है। सबसे पहले 'नारायण' से ही इस समग्र जडचेतन जगत् का निर्माण बताया गया है। उसके बाद नारायण की ही सर्वात्मकस्वरूपता का प्रतिपादन किया गया है। 'ॐ नमो नारायणाय'—यह जो अष्टाक्षर मन्त्र है, इसकी चर्चा की गई है। इसके बाद नारायण और प्रणव की एकता बताई है। बाद में इस उपनिषद् का अध्ययन करने की फलश्रुति दर्शाई गई है। कहा गया है कि इस छोटी सी उपनिषद् के अध्ययन से चारों वेदों के पठन का पुण्यलाभ मिल जाता है।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु। सह नौ.....मा विद्विषामवहै। (पूर्ववत्)
शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (ब्रह्मोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

अथ पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत प्रजाः सृजेयेति। नारायणात् प्राणो जायते। मनः सर्वेन्द्रियाणि च। खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी। नारायणाद्ब्रह्मा जायते। नारायणाद्रुद्रो जायते। नारायणादिन्द्रो जायते। नारायणात्प्रजापतिः प्रजायते। नारायणाद्द्वादशादित्या रुद्रा वसवः सर्वाणि छन्दांसि नारायणादेव समुत्पद्यन्ते। नारायणात्प्रवर्तन्ते नारायणे प्रलीयन्ते। एतदृग्वेदशिरोऽधीते ॥1॥

अब पुरुषरूप नारायण ने ही संकल्प किया कि मैं प्रजा का सर्जन करूँ। नारायण से प्राण उत्पन्न होता है, नारायण से मन और सभी इन्द्रियाँ उत्पन्न होती हैं, नारायण से ही आकाश, वायु, तेज, जल और समस्त विश्व को धारण करने वाली पृथ्वी उत्पन्न होती है। नारायण से ब्रह्मा उत्पन्न होते हैं, नारायण से ही रुद्र जन्मते हैं, नारायण से इन्द्र जन्म लेते हैं, नारायण से प्रजापति जन्म लेते हैं। नारायण के द्वारा ही ये बारह आदित्य, रुद्रगण, वसुगण तथा सभी वेद उत्पन्न होते हैं। नारायण के द्वारा ही सब संचालित होते हैं और अन्त में नारायण में ही विलीन हो जाते हैं। यह ऋग्वेदीय उपनिषद् का सारकथन है।

अथ नित्यो नारायणः। ब्रह्मा नारायणः। शिवश्च नारायणः। शक्रश्च नारायणः। कालश्च नारायणः। दिशश्च नारायणः। विदिशश्च नारायणः। ऊर्ध्वं च नारायणः। अधश्च नारायणः। अन्तर्बहिश्च नारायणः। नारायण एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम्। निष्कलङ्को

निरञ्जनो निर्विकल्पो निराख्यातः शुद्धो देव एको नारायणो न द्वितीयोऽस्ति कश्चित्। य एवं वेद स विष्णुरेव भवति स विष्णुरेव भवति। एतद्यजुर्वेदशिरोऽधीते ॥2॥

वह नारायण नित्य है। ब्रह्मा नारायण है, शिव भी नारायण है, इन्द्रदेव भी नारायण है और काल भी नारायण है। दिशाएँ भी नारायण हैं और उपदिशाएँ भी नारायण ही हैं। ऊपर भी नारायण है और नीचे भी नारायण है। भीतर भी नारायण है और बाहर भी नारायण है। जो कुछ हो चुका है और जो कुछ होनेवाला है, वह सब कुछ पुरुषरूप – नारायणरूप – ही है। वही कलंकरहित, पापरहित, निर्विकल्प, अनिर्वचनीय और विशुद्ध देव है। उनके अतिरिक्त कोई दूसरा है ही नहीं। जो मनुष्य ऐसा जानता है, वह स्वयं विष्णुरूप ही हो जाता है। वह विष्णु ही हो जाता है। ऐसा ही यजुर्वेदीय उपनिषद् का सारकथन है।

ॐ इत्यग्रे व्याहरेत्। नम इति पश्चात्। नारायणायेत्युपरिष्टात्। ॐ इत्येकाक्षरम्। नम इति द्वे अक्षरे। नारायणायेति पञ्चाक्षराणि। एतद्वै नारायणास्याष्टाक्षरं पदम्। यो ह वै नारायणस्याष्टाक्षरं पदमध्येति अनपब्रुवः सर्वमायुरेति। विन्दते प्राजापत्यं रायस्पोषं गौपत्यं ततोऽमृतत्वमश्नुते ततोऽमृतत्वमश्नत इति। एतत्सामवेदीयशिरोऽधीते ॥3॥

'ॐ' यह पहले बोलना चाहिए। बाद में 'नमः' ऐसा बोलना चाहिए और इसके बाद में 'नारायणाय' ऐसा बोलना चाहिए। 'ॐ' यह एक अक्षर है। 'नमः' ये दो अक्षर हैं। 'नारायणाय'—ये पाँच अक्षर हैं। इस प्रकार यह अष्टाक्षर नारायण का मन्त्र है। जो मनुष्य नारायण के इस अष्टाक्षर मंत्र का जाप करता है, वह अकथनीय कीर्तिसम्पन्न होकर पूर्ण आयुष्य भोगता है। उसे प्रजापतिपद स्त्री-पुत्र-धन-धान्यादि की वृद्धि और गायों का स्वामित्व मिलता है, तथा वह अमृतत्व का उपभोग करता है—अमर हो जाता है—उसे मोक्ष मिलता है—यह सामवेदीय उपनिषद् का सारतत्त्वकथन है।

प्रत्यगानन्दं ब्रह्मपुरुषं प्रणवस्वरूपम्। अकार उकारो मकार इति। ता अनेकधा समभवत्तदेतदोमिति यमुक्त्वा मुच्यते योगी जन्मसंसारबन्धनात्। ॐ नमो नारायणायेति मन्त्रोपासको वैकुण्ठभुवनं गमिष्यति। तदिदं पुण्डरीकं विज्ञानघनं तस्मात्तडिदाभमात्रम्। ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदनः। ब्रह्मण्यः पुण्डरीकाक्षो ब्रह्मण्यो विष्णुरुच्यत इति। सर्वभूतस्थमेकं वै नारायणं कारणपुरुषमकारणं परं ब्रह्मोम्। एतदथर्वशिरोऽधीते ॥4॥

'अ'कार, 'उ'कार और 'म'कार मात्रायुक्त यह प्रत्यक् (आन्तरिक) आनन्दरूप ओम्कार ब्रह्मपुरुष प्रणवरूप है। इन भिन्न-भिन्न तीन मात्राओं के सम्मिलित स्वरूप को ओम्कार कहते हैं। इस प्रणवरूप ऊँकार का जप करके योगी जन्मकरणरूप इस संसार के बन्धनों से मुक्त हो जाता है। 'ॐ नमो नारायणाय'—इस मन्त्र की साधना करने वाला साधक वैकुण्ठधाम में जाता है। यह वैकुण्ठधाम हृदयरूपी पुण्डरीक (कमल) विज्ञानमय है। इस कारण से इसका स्वरूप विद्युत् के समान अतिप्रकाशित है। ब्रह्ममय देवकीपुत्र कृष्ण सर्वदा ब्राह्मणप्रिय हैं। वे ही कमलनयन मधुसूदन विष्णु कहे जाते हैं। वे सबके कारण होते हुए भी स्वयं कारणरहित ही हैं। ऐसे सभी प्राणियों के अन्तर्यामी रूप नारायण हैं। वे ही प्रणव (ओम्कार) हैं। इस प्रकार यह अथर्ववेदीय उपनिषद् का सारकथन है।

प्रातरधीयानो रात्रिकृतं पापं नाशयति। सायमधीयानो दिवसकृतं पापं नाशयति। तत्सायंप्रातरधीयानः पापोऽपापो भवति। माध्यंदिनमादित्याभिमुखोऽधीयानः पञ्चमहापातकोपपातकात् प्रमुच्यते। सर्ववेदपारायणफलं लभते। नारायणसायुज्यमवाप्नोति। श्रीमन्नारायणसायुज्यमवाप्नोति य एवं वेद ॥5॥

इति नारायणोपनिषत् समाप्ता।

इस उपनिषत् का प्रातः में अध्ययन करनेवाला मनुष्य रात्रि में किए हुए पापों से मुक्त हो जाता है और शाम को अध्ययन करनेवाला दिवस में किए हुए पापों से मुक्त हो जाता है। इस प्रकार प्रातः-सायं अध्ययन करनेवाला यदि पापी हो तो वह पापरहित हो जाता है। अर्थात् पूर्व जन्म में किए हुए पापों से भी मुक्त हो जाता है। दुपहर के समय में सूर्य के सामने मुख रखकर इसका पाठ करनेवाला पुरुष पाँच महापातकों से और उपपातकों से भी मुक्त हो जाता है। इसके पाठ से मनुष्य सभी वेदों के पारायण का पुण्य प्राप्त करता है। वह नारायण का सायुज्य (नारायण में स्वयं जुड़ जाने का सौभाग्य) प्राप्त करता है। ऐसा जाननेवाला पुरुष भी श्रीमन्नारायण के सायुज्य को प्राप्त करता है। (वाक्य की पुनरावृत्ति उपनिषत् की समाप्ति का सूचक है)।

यहाँ नारायणोपनिषत् पूरी हुई।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु। सह नौ.....मा विद्विषावहै। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

❋

(19) परमहंसोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

इस शुक्लयजुर्वेदीय उपनिषत् में कुल चार कण्डिकाएँ ही हैं। इसमें श्रीनारदजी ब्रह्माजी से परमहंस की स्थिति के विषय में और मार्ग के विषय में पूछ रहे हैं। ब्रह्माजी ने उत्तर में परमहंस का जो वर्णन किया, वही यह उपनिषद् है। इसमें परमहंस का स्वरूप, उसकी वेशभूषा, उसके व्यवहार आदि के बारे में अच्छे ढंग से समझाया गया है। दीक्षा के बारे में भी कहा गया है। साथ-ही-साथ दंभी परमहंसों के लिए पातकों का बयान करते हुए इसके फलस्वरूप घोर नरकादि का फल भी बताया गया है।

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं.....पूर्णमेवावशिष्यते। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (जाबालोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

अथ योगिनां परमहंसानां कोऽयं मार्गस्तेषां का स्थितिरिति नारदो भगवन्तमुपसमेत्योवाच। तं भगवानाह। योऽयं परमहंसमार्गो लोके दुर्लभतरो न तु बाहुल्यो यद्येको भवति स एव नित्यपूतस्थः स एव वेदपुरुष इति विदुषो मन्यन्ते महापुरुषो यच्चित्तं तत्सर्वदा मय्येवावतिष्ठते। तस्मादहं च तस्मिन्नेवावस्थीयते। असौ स्वपुत्रमित्रकलत्रबन्ध्वादीञ्छिखा यज्ञोपवीतं स्वाध्यायं च सर्वकर्माणि संन्यस्यायं ब्रह्माण्डं च हित्वा कौपीनं दण्डमाच्छादनं च स्वशरीरोपभोगार्थाय लोकस्यैवोपकारार्थाय च परिग्रहेत्। तच्च न मुख्योऽस्ति। कोऽयं मुख्य इति चेदयं मुख्यः ॥1॥

एक बार नारद मुनि ने भगवान् नारायण के पास जाकर पूछा कि—"हे भगवन्! इन योगियों का (परमहंसों का) मार्ग कौन-सा है, उनकी स्थिति कैसी है?" तब भगवान् ने उनसे कहा—'यह जो परमहंसों का मार्ग है, वह लोकों में बहुत ही दुर्लभ है। संसार में ऐसे व्यक्ति बहुत ही कम होते हैं। कोई इक्का-दुक्का ही होता है। वह परमहंस हमेशा पवित्र भावना में अवस्थित होता है। विद्वान् लोग मानते हैं कि वही वेदपुरुष है। वही महापुरुष है कि जिसका चित्त हमेशा मुझमें ही रहता है। इसीलिए मैं भी उस महापुरुष में रहता हूँ। वह परमहंस अपने पुत्र, मित्र, स्त्री, बन्धु आदि स्वजनों को तथा शिखा, यज्ञोपवीत, देहाध्ययन—इन सबका त्याग करके सारे ब्रह्माण्ड के कल्याण के लिए और शरीर की रक्षा के लिए कौपीन, दण्ड और आच्छादन (उपवस्त्र) को धारण करता है। परन्तु, यह भी परमहंस की मुख्य दीक्षा नहीं है।' तब फिर नारद ने पूछा—'तो फिर मुख्य दीक्षा कौन-सी होती है?' तब नारायण ने कहा—'यह मुख्य दीक्षा है, सुनो'—

न दण्डं न शिखां न यज्ञोपवीतं न चाच्छादनं चरति परमहंसो न शीतं न चोष्णं न सुखं न दुःखं न मानावमाने च षड्भिर्वर्जं निन्दागर्वमत्सर-दम्भदर्पेच्छाद्वेषसुखदुःखकामक्रोधलोभमोहहर्षासूयाहङ्कारादींश्च हित्वा स्ववपुः कुणपमिव दृश्यते। यतस्तद्वपुरध्वस्तसंशयविपरीतमिथ्या-ज्ञानानां यो हेतुस्तेन नित्यनिवृत्तस्तन्नित्यबोधस्तत्स्वयमेवं नित्याव-स्थितिस्तं शान्तमचलमद्वयानन्दचिद्घन एवास्मि। तदेव मम परमं धाम, तदेव शिखा च तदेवोपवीतं च। परमात्मात्मनोरेकत्वज्ञानेन तयोर्भेद एव विभग्नः, सा संध्या ॥2॥

परमहंस की मुख्य दीक्षा इस प्रकार है—वह दण्ड, शिक्षा, यज्ञोपवीत, आच्छादन को धारण न करे। इसके सिवा शीत-उष्ण, मान-अपमान, सुख-दुःख—इन छः ऊर्मियों से वह रहित हो जाए। वह निन्दा, गर्व, मत्सर, दम्भ, दर्प, इच्छा, द्वेष, सुख, दुःख, काम, क्रोध, लोभ, मोह, हर्ष, असूया और अहंकार को छोड़कर अपने शरीर को मरे हुए के समान देखता है। संशय, विपरीत ज्ञान और मिथ्याज्ञान का जो कारण है, उससे वह सदा के लिए निवृत्त हो जाए। वह सदैव बोधस्वरूप हो। वह संसार में किसी भी पदार्थ की अपेक्षा न रखते हुए मानता है कि—मैं एकमात्र अचल, अद्वय चिद्घनानन्द हूँ। यही मेरा परमधाम है। यही मेरी शिखा और यही मेरा यज्ञोपवीत है। वह आत्मा और परमात्मा में अभेददृष्टि रखता है। उसके लिए दोनों का भेद मिट जाता है। वही उसकी सन्ध्या है।

सर्वान् कामान् परित्यज्य अद्वैते परमे स्थितिः।
ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डी स उच्यते ॥
काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः।
तितिक्षाज्ञानवैराग्यशमादिगुणवर्जितः ॥
भिक्षामात्रेण यो जीवेत् स पापी यतिवृत्तिहा।
स याति नरकान् घोरान् महारौरवसंज्ञकान् ॥
इदमन्तरं ज्ञात्वां स परमहंसः—॥3॥

यह परमहंस सभी कामनाओं को छोड़कर अद्वैत परब्रह्म के स्वरूप में स्थित रहता है। उसे 'एकदण्डी' भी कहा जाता है क्योंकि उसने ज्ञानरूपी दण्ड धारण किया होता है। परन्तु जो मनुष्य काष्ठ का ही दण्ड धारण करता है, जो सभी आशाओं से भरा है, जिसमें ज्ञान है ही नही, जिसमें तितिक्षा-ज्ञान-वैराग्य-शम आदि कोई भी गुण नहीं है, जो भीख माँगकर अपना गुजारा करता रहता है, जो पापी सच्चे यतियों की आजीविका को इस तरह छीन लेता है और जीता है, वह महारौरव जैसे भयंकर नरकों में ही जाता है। जो इसको (पापी, संन्यासी और परमहंस की इस भिन्नता को) जानता है वह परमहंस है।

आशाम्बरो यो नमस्कारो न स्वाहाकारो न स्वधाकारो न निन्दा न स्तुति-र्यादृच्छिको भवेद्भिक्षुः। नावाहनं न विसर्जनं न मन्त्रं न ध्यानं नोपासनं च। न लक्ष्यं न चालक्ष्यं न पृथङ् नापृथगहर्न न त्वं न सर्वं च अनिकेतस्थिरमतिरेव स भिक्षुः सौवर्णादीनां नैव परिग्रहेन्न लोकनं नावलोकनं च। न च बाधकः क इति चेद्बाधकोऽस्त्येव। यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन दृष्टं चेत् स ब्रह्महा भवेत्। यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं

रसेन स्पृष्टं चेत् स पौल्कसो भवेत्। यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन ग्राह्यं चेत् स आत्महा भवेत्। तस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन न दृष्टं न स्पृष्टं न ग्राह्यं च। सर्वे कामा मनोगता व्यावर्तन्ते। दुःखे नोद्विग्नः सुखे निःस्पृहा। त्यागो रागे सर्वत्र शुभाशुभयोरनभिस्नेहो न द्वेष्टि न मोदं च। सर्वेषामिन्द्रि-याणां गतिरुपरमते। य आत्मन्येवावस्थीयते। तत्पूर्णानन्दैकबोधस्तद्-ब्रह्मैवाहमस्मीति कृतकृत्यो भवति कृतकृत्यो भवतीत्युपनिषत् ॥4॥

इति परमहंसोपनिषत् समाप्ता।

वह दिगम्बर परमहंस नमस्कार, स्वाहाकार, स्वधाकार, निन्दा, स्तुति आदि की परवाह नहीं करता हुआ स्वैच्छिक भिक्षाचरण करता रहता है। उसके लिए आवाहन, विसर्जन, मन्त्र, ध्यान, उपासना, लक्ष्य, अलक्ष्य कुछ भी नहीं होता। उसका पृथक्-अपृथक् और मेरे-तेरे का भाव तथा सर्वभाव भी नहीं होता। वह निवासरहित और स्थिर बुद्धिवाला होता है। वह भिक्षु सोने आदि के संग्रह में प्रवृत्त नहीं होता। उसके लिए कोई भी चीज आकर्षक या अपाकर्षक नहीं होती। उसके लिए क्या बाधक (अवरोधक) है अर्थात् उसके लिए कुछ भी बाधक नहीं है। भिक्षु परमहंस होकर यदि वह सोने से प्रेम करे तो उसे ब्रह्महत्या का पाप लगता है। भिक्षु होकर यदि वह सुवर्ण से लगाव करे तो उसे चाण्डाल की तरह माना जाता है। ऐसा भिक्षु परमहंस होकर सोने से प्रेम करने पर आत्महत्या करनेवाला होता है। इसलिए उस परमहंस भिक्षु को चाहिए कि वह न तो सुवर्ण को देखे, न उसका स्पर्श करे और न ग्रहण ही करे। ऐसा परमहंस भिक्षु तो आप्तकाम ही हो जाता है अर्थात् उसकी समस्त कामनाएँ पूर्ण या समाप्त ही हो जाती हैं। वह दुःख में उद्विग्न नहीं होता है और सुख में भी निःस्पृह ही रहता है। राग को छोड़कर वह शुभ और अशुभ के प्रति आसक्तिरहित हो जाता है। वह न द्वेष करता है, न खुशी व्यक्त करता है। उसकी सभी इन्द्रियाँ शान्त हो जाती हैं। वह अपने आत्मतत्त्व में ही स्थित रहता है। वह अपने आपको सदैव पूर्णानन्दस्वरूप और पूर्णबोधस्वरूप ही समझता है। ऐसी भावना तथा अनुभूति से वह कृतार्थ (धन्य) हो जाता है।

यहाँ परमहंसोपनिषद् पूरी हुई।

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं। ·····**पूर्णमेवावशिष्यते।** (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

❋

(20) ब्रह्मबिन्दूपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

इस उपनिषद् का दूसरा नाम 'अमृतबिन्दूपनिषद्' है। बाईस मंत्रों वाली यह उपनिषद् कृष्णयजुर्वेद से सम्बद्ध है। इसमें ब्रह्मसाक्षात्कार का (आत्मानुसन्धान का) क्रम बताया गया है। 'मनुष्य के बन्ध और मोक्ष का कारण मन ही है'—इस सुप्रसिद्ध और शाश्वत सत्य के कथन से ही उपनिषद् का आरंभ होता है। मन को निर्विषय बनाकर मुक्ति की प्राप्ति का विधान करके उस निर्विषयता की विधि, स्वर-अस्वर द्वारा व्यक्त-अव्यक्त ब्रह्म का अनुसन्धान, तीनो अवस्थाओं में अनुस्यूत आत्मतत्त्व की स्थिति, पारमार्थिक आत्मस्वरूप, माया के द्वारा जीव का आवरण, अज्ञानान्धकार के हट जाने से जीव-ब्रह्म के ऐक्य का बोध, दूध में छिपे हुए घी की तरह चिन्तन-मननरूप मथनी से परमात्मतत्त्व की उपलब्धि और अन्त में परमतत्त्व का साक्षात्कार—ये सब बातें प्रतिपादित की गई है। इस ब्रह्मबिन्दूपनिषत् के सभी विषय प्रासादिक ढंग से बताए गए हे।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु। सह नौ.....मा विद्विषावहै। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (ब्रह्मोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च।
अशुद्धं कामसंकल्पं शुद्धं कामविवर्जितम्॥1॥

मन दो प्रकार का है—शुद्ध और अशुद्ध। कामनाओं की इच्छा करनेवाला मन अशुद्ध कहा जाता है और कामनाओं से रहित मन शुद्ध है।

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः।
बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम्॥2॥

मनुष्यों के बन्धन और मोक्ष का कारण केवल एक मन ही है। वह मन जब विषयों में आसक्त हो जाता है, तब बन्धन का कारण बनता है और जब विषयों के जाल (बन्धन) से छूट जाता है, तब वही मुक्ति का कारण हो जाता है।

यतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते।
तस्मान्निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणा॥3॥

जब मन भोगों की इच्छा का परित्याग कर देता है, तब उस मनुष्य का मोक्ष हो जाता है। इसलिए मुक्ति की इच्छा करनेवाले को चाहिए कि वह अपने मन को विषयासक्ति से रहित रखे।

निरस्तविषयासङ्गं सन्निरुद्धं मनो हृदि।
यदा भात्युन्मनीभावं तदा तत्परमं पदम्॥4॥

भोगों का लगाव छूट जाने पर मन जब हृदय में एकाग्र होता है, तब और जब मन का 'मनस्त्व' चला जाता है तब वह परमपदरूप ब्रह्म को प्राप्त हो जाता है।

तावदेव निरोद्धव्यं यावद्धृदि गतं क्षयम्।
एतज्ज्ञानं च मोक्षं च अतोऽन्यो ग्रन्थविस्तरः॥5॥

जब तक मन का नाश (विलय) न हो जाए, तब तक उसका हृदय में निरोध करते रहना चाहिए। यही तो पारमार्थिक ज्ञान है, यही तो मोक्ष है, शेष तो सब ग्रन्थविस्तार ही है।

नैव चिन्त्यं न चाचिन्त्यमचिन्त्यं चिन्त्यमेव तत्।
पक्षपातविनिर्मुक्तं ब्रह्म सम्पद्यते तदा॥6॥

अशुद्ध मन से ब्रह्म का चिन्तन नहीं किया जा सकता। परन्तु शुद्ध मन से तो उसका चिन्तन किया जा सकता है। इस प्रकार ब्रह्म अचिन्त्य भी है और चिन्त्य भी है। सभी जगह समान रूप से अवस्थित उस ब्रह्म का चिन्तन करनेवाला मनुष्य ब्रह्म को ही प्राप्त हो जाता है। (क्योंकि ब्रह्म कहीं ज्यादा और कहीं कम नहीं अपितु सर्वसमान है)।

स्वरेण सन्धयेद्योगमस्वरं भावयेत् परम्।
अस्वरेण हि भावेन भावो ना भाव इष्यते॥7॥

पहले ॐकार से (स्वर से) साधना करनी चाहिए और बाद में ॐकार से भी परे परब्रह्म की अस्वर साधना करनी चाहिए अर्थात् उसका ध्यान करना चाहिए क्योंकि उस निर्गुण ब्रह्म की धारणा होते ही भाव-अभाव, सत्य-मिथ्या का कुछ भी खयाल नहीं रहता।

तदेव निष्कलं ब्रह्म निर्विकल्पं निरञ्जनम्।
तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा ब्रह्म सम्पद्यते ध्रुवम्॥8॥

वही विकल्पहीन, दोषहीन पूर्ण ब्रह्म है। 'वह ब्रह्म मैं ही हूँ'—ऐसा जानकर साधक अवश्य उस ब्रह्म को प्राप्त करता है।

निर्विकल्पमनन्तं च हेतुदृष्टान्तवर्जितम्।
अप्रमेयमनाद्यं च ज्ञात्वा च परमं शिवम्॥9॥

जो विकल्परहित है, अनन्त है, युक्ति और उदाहरण से परे (अगम्य) है, जो नापा नहीं जा सकता जो परम कल्याणकारी है, उस अनादि ब्रह्म को जानकर मनुष्य उसी को प्राप्त होता है।

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता॥10॥

वास्तविक दृष्टि से देखा जाए तो यहाँ कोई उत्पत्ति भी नहीं है और विनाश भी नहीं है, कोई बद्ध भी नहीं है और कोई साधक भी नहीं है, कोई मुमुक्षु भी नहीं है और कोई मुक्त भी नहीं है—यही पारमार्थिक तत्त्व है।

एक एवात्मा मन्तव्यो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु।
स्थानत्रयाद्व्यतीतस्य पुनर्जन्म न विद्यते॥11॥

जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति—इन तीनों अवस्थाओं में अनुस्यूत एक ही आत्मा है, ऐसा समझना चाहिए। इन तीनों अवस्थाओं का अतिक्रमण कर लेने वाले साधक को पुनः जन्म नही लेना पड़ता।

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥12॥

हरएक प्राणी में और हरएक वस्तु में एक ही आत्मा स्थित है। जैसे जल से भरे हुए अनेक पात्रों में एक ही चन्द्र भिन्न दिखाई देता है, वैसे ही आत्मा भी हरएक प्राणी में अलग-अलग दिखाई देता है पर स्वयं में एक ही है।

घटसम्भृतमाकाशं लीयमाने घटे यथा।
घटो लीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो घटोपमः ॥13॥

घड़े के नाश होने पर घड़े में निहित आकाशतत्त्व नष्ट नहीं होता, सिर्फ घड़े का ही नाश होता है। जीव भी घड़े की तरह ही है जिसमें देह का नाश तो होता है, पर जीव का कभी नाश नही होता।

घटवद्विविधाकारं भिद्यमानं पुनः पुनः।
तद्भग्नं न च जानाति स जानाति च नित्यशः ॥14॥

घड़े की तरह एक शरीर का नाश होने पर दूसरे देह और उसका भी नाश होने पर और दूसरे देह को—इस प्रकार विविध प्रकार के देह को जीव बार-बार धारण करता रहता है। देह के नाश को जीव हमेशा जानता तो है, फिर भी नहीं जानता।

शब्दमायावृतो यावत् तावत्तिष्ठति पुष्करे।
भिन्ने तमसि चैकत्वमेकमेवानुपश्यति ॥15॥

जब तक शब्द-नामरूपात्मक माया से जीव आवृत होता है, तब तक ही वह हृदयरूपी पुष्कर-कमल में बँधा रहता है, पर जैसे ही अज्ञानान्धकार नष्ट हो जाता है, वह परब्रह्म के साथ एकता का अनुभव करने लगता है।

शब्दाक्षरं परं ब्रह्म यस्मिन् क्षीणे यदक्षरम्।
तद्विद्वानक्षरं ध्यायेद् यदीच्छेच्छान्तिमात्मनः ॥16॥

यों तो शब्दब्रह्म (प्रणव) और परब्रह्म दोनों ही 'अक्षर' हैं। इन दोनों में से किसी भी एक के क्षीण हो जाने पर भी आश्रय की स्थिति में जो बचा रहता है, वही वास्तविक परब्रह्म है। उस वास्तविक ब्रह्म को जाननेवाला यदि कोई अन्तिम इच्छा रखता हो तो उसे उस अविनाशी ब्रह्म का ही ध्यान करना चाहिए।

द्वे विद्ये वेदितव्ये तु शब्दब्रह्म परं च यत्।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥17॥

दो विद्याएँ जानने योग्य हैं। उनमें प्रथम विद्या को 'शब्दब्रह्म' कहते हैं और दूसरी 'परब्रह्म' कही जाती है। इनमें से जो मनुष्य शब्दब्रह्म में अर्थात् वेदविद्या में प्रवीण होता है, वह ब्रह्मविद्या को प्राप्त कर सकता है।

ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञानतत्त्वतः।
पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद् ग्रन्थमशेषतः ॥18॥

बुद्धिमान मनुष्य को शास्त्रग्रन्थों में प्रतिपादित ज्ञान-विज्ञान (मूलतत्त्व) को ग्रहण करने के पश्चात् ग्रन्थ को ठीक उसी प्रकार से त्याग देना चाहिए जैसे धान्य (अन्न) को प्राप्त करने वाला उसकी भूसी का त्याग कर देता है।

गवामनेकवर्णानां क्षीरस्याप्येकवर्णता।
क्षीरवत् पश्यते ज्ञानं लिङ्गिनस्तु गवां यथा ॥19॥

जिस तरह अनेक रंगों वाली गायों का दूध एक ही रंग का (सफेद) होता है, इसी तरह भिन्न-भिन्न शास्त्रों में दिया गया ज्ञान एक ही होता है, ऐसा ज्ञानी लोग (लिंगी) समझते हैं।

घृतमिव पयसि निगूढं भूते भूते च वसति विज्ञानम्।
सततं मन्थयितव्यं मनसा मन्थानभूतेन ॥20॥

दूध में घी की भाँति एक ही विज्ञानात्मा सर्वप्राणियों में निगूढ़ रूप में रहता है। अतः मन की मथनी से सदा आत्मा का मन्थन करना चाहिए। दूध का दही बनाना पड़ता है, फिर मथना पड़ता है, तब जाकर घी निकलता है।

ज्ञाननेत्रं समादाय चरेद्वह्निमतः परम्।
निष्कलं निर्मलं शान्तं तद् ब्रह्माहमिति स्मृतम् ॥21॥

ज्ञानरूपी नेत्र (दृष्टि) को प्राप्त करके अग्नि के सदृश प्रकाशमान आत्मा की चर्या (साधना-ध्यानादि) करनी चाहिए। तब कहीं 'निष्कल, विशुद्ध, शान्त, ऐसा ब्रह्म मैं ही हूँ'—ऐसी स्मृति (ज्ञान) होती है।

सर्वभूताधिवासं च यद्भूतेषु च वसत्यधि।
सर्वानुग्राहकत्वेन तदस्म्यहं वासुदेवः तदस्म्यहं वासुदेवः ॥22॥

इत्यमृतबिन्दूपनिषत् समाप्ता।

जिसमें सभी प्राणी निवास करते हैं, और जो स्वयं सभी प्राणियों में निवास करता है वह प्राणिमात्र पर अनुग्रह करनेवाला वासुदेव मैं ही हूँ। वह वासुदेव मैं ही हूँ।

इस तरह यहाँ अमृतबिन्दु उपनिषत् पूरी हुई।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु। सह नौ.....मा विद्विषावहै। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(21) अमृतनादोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यह उपनिषद् कृष्णयजुर्वेद के साथ संलग्न है। इस उपनिषद् में प्रणव की उपासना वर्णित है। और उसके साथ ही योग के छः अंगों का भी विवेचन किया गया है। प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान और समाधि—इन पाँचों के साथ तर्क (समीक्षा) को भी जोड़ा है। इसमें प्राणायाम की विधि, ॐकार की मात्राओं का ध्यान, पाँचों प्राणों का स्थान, तथा रंगों का निर्देश भी किया गया है। योगसाधक को भयक्रोधादि मानसिक विकारों से रहित होकर आहार-विहारादि चेष्टा तथा सोना-जागना आदि क्रियाओं को सन्तुलित बनाए रखने की सीख दी गई है। साधना के फल के रूप में देवसदृश रूप की प्राप्ति से लेकर ब्रह्मनिर्वाण की प्राप्ति पर्यन्त का दिशासूचन किया गया है।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु। सह नौ.....मा विद्विषावहै। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (ब्रह्मोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

शास्त्राण्यधीत्य मेधावी अभ्यस्य च पुनः पुनः।
परमं ब्रह्म विज्ञाय उल्कावत्तान्यथोत्सृजेत्॥1॥

मेधावी पुरुष को शास्त्र का अध्ययन करके उनका बार-बार परिशीलन करके फलरूप में ब्रह्मतत्त्व को जानकर फिर उन शास्त्रों को मशाल की तरह छोड़ देना चाहिए।

ओंकाररथमारुह्य विष्णु कृत्वाऽथ सारथिम्।
ब्रह्मलोकपदान्वेषी रुद्राराधनतत्परः॥2॥

ओंकाररूपी रथ पर चढ़ कर विष्णु को सारथि बनाकर ब्रह्मलोक के स्थान की खोज करनेवाले मनुष्य को रुद्र भगवान् की आराधना में लग जाना चाहिए।

तावद्रथेन गन्तव्यं यावद्रथपथि स्थितः।
स्थात्वा रथपथिस्थानं रथमुत्सृज्य गच्छति॥3॥

उस ओंकाररूपी रथ के द्वारा तब तक चलते रहना चाहिए जब तक कि रथ द्वारा चलने योग्य मार्ग पूर्ण न हो जाये। जब रथपति का वह मार्ग (लक्ष्य) पूरा हो जाता है, तब स्वयं वह रथ को छोड़कर चलने लगता है।

मात्रालिङ्गपदं त्यक्त्वा शब्दव्यञ्जनवर्जितम्।
अस्वरेण मकारेण पदं सूक्ष्मं हि गच्छति॥4॥

ओंकार की मात्राओं को बताने वाले (लिंगभूत) जो पद हैं, उनको तथा स्थूल शरीरादि पदों को छोड़कर, स्वरविहीन 'म' अर्थात् बिन्दु का ध्यान करके मनुष्य सूक्ष्म ब्रह्मतत्त्व को प्राप्त करता है।

शब्दादिविषयान् पञ्च मनश्चैवातिचञ्चलम्।
चिन्तयेदात्मनो रश्मीन् प्रत्याहारः स उच्यते॥5॥

शब्द-स्पर्शादि पाँच विषयों को और छठे अतिचञ्चल मन को आत्मतत्त्व की किरणों के रूप में चिन्तन करना ही 'प्रत्याहार' कहलाता है। (आत्मसत्ता से ही उनकी सत्ता है)।

प्रत्याहारस्तथा ध्यानं प्राणायामोऽथ धारणा।
तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते॥6॥

प्रत्याहार, ध्यान, प्राणायाम और धारणा तथा तर्क और समाधि—इन छः को 'योग' कहा गया है। (यहाँ पर पतंजलि के अष्टांग योग के कुछ तत्त्वों को क्रमव्यत्यास ढंग से बताया है। केवल 'तर्क' को अधिक कहा है)।

यथा पर्वतधातूनां दह्यन्ते धमनान्मलाः।
तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणधारणात्॥7॥

जिस प्रकार पर्वत से निकलती हुई धातुओं की मैल अग्नि में तप्त करने से जल जाती है (धातु विशुद्ध होती है) ठीक उसी प्रकार इन्द्रियों के दोष (मैल) प्राणों की धारणा से अर्थात् प्राणायाम की क्रिया से जल जाते हैं।

प्राणायामैर्देहदोषान् धारणाभिश्च किल्बिषम्।
(प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान्।)
किल्बिषं हि क्षयं नीत्वा रुचिरं चैव चिन्तयेत्॥8॥

प्राणायामों से देह के (इन्द्रियों के भी) दोषों को, तथा धारणा के द्वारा मनोगत पाप (कुसंस्कार) को, एवं प्रत्याहार से विषयों के साथ संसर्गों को और ध्यान से दुर्गुणों को नष्ट करके बाद रमणीय इष्टदेव के रूप का चिन्तन करना चाहिए।

रुचिरं रेचकं चैव वायोराकर्षणं तथा।
प्राणायामास्त्रयः प्रोक्ता रेचपूरककुम्भकाः॥9॥

रुचिर (कुम्भक), रेचक तथा वायु के आकर्षणरूप पूरक—ये तीन प्रकार के प्राणायाम कहे गए हैं। इनके नाम रेचक, पूरक और कुम्भक हैं।

सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते॥10॥

प्राणशक्ति की वृद्धि करने वाला जो मनुष्य व्याहृतियों (भूः भुवः स्वः) के साथ और प्रणव (ओंकार) के उच्चारण के साथ संपूर्ण गायत्री मंत्र का उसके शीर्ष के साथ तीन बार पढ़ते हुए अपने श्वास का पूरक, कुंभक और रेचन करता है, उस सम्पूर्ण प्रक्रिया को एक 'प्राणायाम' कहा जाता है।

उत्क्षिप्य वायुमाकाशे शून्यं कृत्वा निरात्मकम्।
शून्यभावे नियुञ्जीयाद्रेचकमिति लक्षणम्॥11॥

घ्राणेन्द्रिय द्वारा वायु को आकाश में निकालकर (फेंककर), हृदय को (मन को) वायु से खाली और विचारशून्य बनाकर शून्यभाव में मन को (हृदय को) जोड़ देना चाहिए। इस प्रक्रिया को रेचक नाम दिया जाता है।

वक्त्रेणोत्पलनालेन तोयमाकर्षयेन्नरः।
एवं वायुर्गृहीतव्यः पूरकस्येति लक्षणम् ॥12॥

जिस प्रकार पुरुष अपने मुख में नाली लगाकर धीरे-धीरे मुख में पानी को खींचता है, उसी प्रकार नाक से वायु को भीतर लेने की क्रिया को पूरक कहा जाता है। यह पूरक का लक्षण है।

नोच्छ्वसेन्न च निःश्वसेन्नैव गात्राणि चालयेत्।
एवं भावं नियुञ्जीयात् कुम्भकस्येति लक्षणम् ॥13॥

साँस को भीतर खींचना भी नहीं चाहिए और साँस को बाहर भी नहीं निकालना चाहिए। जब इस प्रकार की स्थिति में मनुष्य अपने को रखता है, तब वह कुंभक है (यह कुंभक का लक्षण है) ऐसा कहा जाता है।

अन्धवत्पश्य रूपाणि शब्दं बधिरवच्छृणु।
काष्ठवत्पश्य वै देहं प्रशान्तस्येति लक्षणम् ॥14॥

सभी रूपों को अन्धे की तरह देखो और सभी शब्दों को बहेरे की भाँति सुनो तथा अपने शरीर को काष्ठ की तरह ही देखो अर्थात् सभी इन्द्रियविषयों की और अपने शरीर की भी उपेक्षा करो। यही प्रशान्तपुरुष का लक्षण है।

मनः सङ्कल्पकं ध्यात्वा संक्षिप्यात्मनि बुद्धिमान्।
धारयित्वा तथात्मानं धारणा परिकीर्तिता ॥15॥

बुद्धिमान् मनुष्य मन को संकल्पात्मक मानकर उसको आत्मा में लय कर देता है और उस मन को उसी आत्मा में ही धारण करता है। इसे 'धारणा' कहा जाता है।

आगमस्याविरोधेन ऊहनं तर्क उच्यते।
समं मन्येत यल्लब्ध्वा स समाधिः प्रकीर्तितः ॥16॥

शास्त्रानुसार किए जानेवाले वादविवाद को 'तर्क' कहा जाता है। और जिस अवस्था को प्राप्त करके सर्वत्र समानता का ही अनुभव किया जा सकता है, उस अवस्था को समाधि कहा जाता है।

भूमौ दर्भासने रम्ये सर्वदोषविवर्जिते।
कृत्वा मनोमयीं रक्षां जप्त्वा वै रथमण्डले ॥17॥

सर्व प्रकार के दोषों से रहित भूमि पर, सुन्दर दर्भासन पर भूतप्रेतादि से मानसिक रक्षा करते हुए रथमण्डल का (प्रणव व्याहृतिसह और अष्टाक्षर गायत्रीमंत्र का) जप करना चाहिए।

पद्मकं स्वस्तिकं वापि भद्रासनमथापि वा।
बद्ध्वा योगासनं सम्यगुत्तराभिमुखः स्थितः ॥18॥

पद्मासन अथवा स्वस्तिकासन अथवा भद्रासन नामक योगासन को लगाकर उत्तर की ओर मुँह करके अच्छी तरह बैठना चाहिए।

नासिकापुटमङ्गुल्या पिधायैकेन मारुतम्।
आकृष्य धारयेदग्निं शब्दमेव विचिन्तयेत् ॥19॥

इसके बाद नासिका के दायें छिद्र को अँगूठे से दबाकर वायु को भीतर खींचकर मूलाधार के त्रिकोणाकार में अग्नि को धारण करते हुए शब्द का (ओंकार का) ही चिन्तन करते रहना चाहिए।

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ओमित्येतन्न रेचयेत्।
दिव्यमन्त्रेण बहुधा कुर्यादामलमुक्तये ॥20॥

यह प्रणव (ॐ) ही एकाक्षर ब्रह्म है। उस ॐकाररूप एकाक्षर ब्रह्म का भंग (रेचन) नहीं करना चाहिए। उसे सतत जपते रहना चाहिए। उस दिव्य मंत्र के द्वारा सब मलों की मुक्ति के लिए सतत प्रयत्न करते ही रहना चाहिए। (जप का सातत्य रहना चाहिए, उसका रेचन – विच्छेद – नहीं होना चाहिए।)

पश्चाद् ध्यायीत पूर्वोक्तक्रमशो मन्त्रविद् बुधः।
स्थूलादिस्थूलसूक्ष्मं च नाभेरूर्ध्वमुपक्रमः ॥21॥

इसके बाद मंत्रज्ञ बुद्धिमान मनुष्य को पहले बताए हुए क्रम के अनुसार नाभि के ऊपर के भाग में स्थित स्थूल पदार्थ से लेकर स्थूल से सूक्ष्म तक अर्थात् स्थूल से लेकर क्रमशः (अपेक्षाकृत) स्थूल से सूक्ष्म की ओर जाते-जाते अन्त में सूक्ष्मातिसूक्ष्म ब्रह्मतत्त्व का ध्यान करना चाहिए।

तिर्यगूर्ध्वमधोदृष्टिं विहाय च महामतिः।
स्थिरस्थायी विनिष्कम्पः सदा योगं समभ्यसेत् ॥22॥

उस बुद्धिमान मनुष्य को चाहिए कि वह अपनी दृष्टि को तिरछी, ऊँची या नीची न रखकर स्थिर रखे, और स्वयं स्थिर और अचल रहकर करके योग का अभ्यास करे।

तालमात्राविनिष्कम्पो धारणायोजनं तथा।
द्वादशमात्रो योगस्तु कालतो नियमः स्मृतः ॥23॥

ताल (प्राणवायु का पारम्परिक संगठन प्रकार), मात्रा (कालमाप), विनिष्कम्प (स्थैर्य), धारणा (प्राणवायु का स्थिरीकरण) और योजन (प्राणवायु का अग्नि से संयोग)—इन पाँचों बातों को योगी को समझ लेना चाहिए। यह योग बारह मात्रावाला माना जाता है। इस योग को पूर्ण करने में कालिक नियममर्यादा रखनी चाहिए।

अघोषमव्यञ्जनमस्वरं च अतालुकण्ठोष्ठमनासिकं च यत्।
अरेफजातमुभयोष्मवर्जितं यदक्षरं न क्षरते कथंचित् ॥24॥

घोषव्यंजनों से रहित, व्यंजनों से भी रहित, स्वरविहीन, कण्ठ-तालु-मूर्धा-दन्त्य-औष्ठ्य व्यंजनों से रहित, नासिक्य व्यंजनविहीन तथा रेफ (र कार) और ऊष्माक्षरों (श, ष, स) से भी रहित (ऐसे जो अक्षर ब्रह्म – प्रणव – ॐकार) है, वह कभी विकार को प्राप्त नहीं होता।

येनासौ गच्छते मार्गं प्राणस्तेनाभिगच्छति।
अतस्तमभ्यसेन्नित्यं यन्मार्गगमनाय वै ॥25॥

योगी पुरुष जिस मार्ग पर जाता है या जाना चाहता है, उसी मार्ग से प्राण भी योगी की इच्छानुसार जाता है। इसलिए जिस किसी वांछित मार्ग पर जाने के लिए सदैव योग का अभ्यास करना चाहिए।

हृदद्वारं वायुद्वारं च मूर्धद्वारमथापरम् ।
मोक्षद्वारं बिलं चैव सुषिरं मण्डलं विदुः ॥26॥

हृदय का द्वार, वायु का द्वार और मस्तक का द्वार, क्रमशः मोक्षद्वार, बिलद्वार और ब्रह्मरन्ध्र कहा जाता है ।

भयं क्रोधमथालस्यमतिस्वप्नातिजागरम् ।
अत्याहारमनाहारं नित्यं योगी विवर्जयेत् ॥27॥

योगी को सदैव भय, क्रोध, आलस्य, अति सोना, अति जगाना, बहुत खाना, बिल्कुल न खाना—इनको छोड़ देना चाहिए ।

अनेन विधिना सम्यङ् नित्यमभ्यस्यते क्रमात् ।
स्वयमुत्पद्यते ज्ञानं त्रिभिर्मासैर्न संशयः ॥28॥

इस प्रकार से अच्छी तरह से क्रमशः यदि नित्य अभ्यास किया जाए, तो तीन महीनों के भीतर ही ऐसे साधक को ज्ञान उत्पन्न हो जायगा, इसमें संशय नहीं ।

चतुर्भिः पश्यते देवान् पञ्चभिर्विततः क्रमः ।
इच्छयाप्नोति कैवल्यं षष्ठे मासि न संशयः ॥29॥

नित्य-नियमित अभ्यास करनेवाला वह साधक (योगी) चार मास में ही देवों का दर्शन करने लग जाता है । और पाँच महीनों में उसका सामर्थ्य विस्तृत प्रगतिवाला हो जाता है । और छठे महीने में तो अपनी इच्छा के अनुसार उसमें कैवल्यप्राप्ति का सामर्थ्य आ जाता है, इसमें कोई संशय नहीं है ।

पार्थिवः पञ्चमात्रस्तु चतुर्मात्रस्तु वारुणः ।
आग्नेयस्तु त्रिमात्रोऽसौ वायव्यस्तु द्विमात्रकः ॥30॥

पृथ्वी तत्त्व की धारणा करते समय इस ओंकार का उच्चारण पाँच मात्रा तक करना चाहिए, जलतत्त्व की धारणा करते समय चार मात्रा तक उच्चारण करना चाहिए, तेज की धारणा करते समय तीन मात्रा तक का और वायु की धारणा करते समय दो मात्राओं तक का उच्चारण करना चाहिए । (या उन-उन मात्राओं तक ध्यान करना चाहिए) ।

एकमात्रस्तथाकाशो ह्यर्धमात्रं तु चिन्तयेत् ।
संधिं कृत्वा तु मनसा चिन्तयेदात्मनात्मनि ॥31॥

आकाश की धारणा करते समय एक मात्रा तक तथा स्वयं ओंकार (प्रणव) की धारण करते समय अर्धमात्रा के परिमाण में ध्यान या उच्चारण करना चाहिए । मन से फिर उसे जोड़कर आत्मा के द्वारा अन्तःकरण में ही उसका चिन्तन करना चाहिए ।

त्रिंशत्सार्धाङ्गुलः प्राणो यत्र प्राणैः प्रतिष्ठितः ।
एष प्राण इति ख्यातो बाह्यप्राणस्य गोचरः ॥32॥

मूलाधार से कण्ठ तक साढे तीस अंगुलि के परिमाण का यह प्राण श्वासों के रूप में जिसमें प्रतिष्ठित हुआ है, वही वास्तविक प्राण है और बाह्य प्राण का वह विषय है ।

अशीतिश्च शतं चैव सहस्राणि त्रयोदश ।
लक्षश्चैको विनिश्वास अहोरात्रप्रमाणतः ॥33॥

इस बाह्य प्राण में एक लाख तेरह हजार छः सौ अस्सी निःश्वासों (श्वास-प्रश्वासों) का आवागमन एक रात और दिन में होता है ।

प्राण आद्यो हृदि स्थाने अपानस्तु पुनर्गुदे ।
समानो नाभिदेशे तु उदानः कण्ठमाश्रितः ॥34॥

आदि प्राण हृदय में, अपान गुदा में, समान नाभिदेश में और उदान कण्ठ में रहता है ।

व्यानः सर्वेषु चाङ्गेषु व्याप्य तिष्ठति सर्वदा ।
अथ वर्णास्तु पञ्चानां प्राणादीनामनुक्रमात् ॥35॥

व्यान सदैव सभी अंगों में व्याप्त होकर रहता है । अब पाँचों प्राणों के वर्ण क्रमशः कहे जाते हैं ।

रक्तवर्णो मणिप्रख्यः प्राणवायुः प्रकीर्तितः ।
अपानस्तस्य मध्ये तु इन्द्रकोपसमप्रभः ॥36॥

प्राणवायु को लाल मणि के समान लाल वर्ण का कहा गया है और अपानवायु को गुदा के बीचोबीच इन्द्रगोप (बीरबहूटी) नामक गाढे लाल रंग वाले एक बरसाती कीड़े के रंग का माना गया है ।

समानस्तु द्वयोर्मध्ये गोक्षीरधवलप्रभः ।
अपाण्डुर उदानश्च व्यानो ह्यर्चिसमप्रभः ॥37॥

इन दोनों के बाद समान गाय के दूध जैसा सफेद रंगवाला है और उदान फीके पीले रंग वाला है, तथा व्यान अग्निज्वाला जैसे रंगवाला है ।

यस्येदं मण्डलं भित्वा मारुतो याति मूर्धनि ।
यत्र कुत्र म्रियेद्वापि न स भूयोऽभिजायते ॥
न स भूयोऽभिजायत इत्युपनिषत् ॥38॥

इत्यमृतनादोपनिषत् समाप्ता ।

इस वायुमण्डल को भेदकर जिस साधक (योगी) का प्राण ब्रह्मरन्ध्र में पहुँच जाता है, वह जहाँ कहीं पर भी मरे, तो वह फिर से नहीं जन्मता, नहीं जन्मता ।

यहाँ अमृतनाद उपनिषत् पूरी हुई ।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु । सह नौ.....मा विद्विषावहै । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(22) अथर्वशिर उपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यह अथर्ववेदीय उपनिषद् है। इसमें देवों की रुद्रस्वरूप के विषय में जिज्ञासा, रुद्रैकत्व का प्रतिपादन, रुद्र की सर्वात्मता, रुद्रज्ञान का फल आदि विषय हैं। देवों की रुद्रस्तुति, देवो की रुद्रप्रार्थना, आदि के साथ शंकर, प्रणव, सर्वव्यापिता, अनन्त, तार, सूक्ष्म, वैद्युत्, परब्रह्म, एक, एकोरुद्र, ईशान, भगवत् महेश्वर महादेव आदि शब्दों के अर्थ भी स्पष्ट किए गए हैं। रुद्र की व्यापकता, उपासना का फल, तृष्णावालों के लिए शान्ति के उपाय, महापाशुपत का व्रत आदि विषय भी दिए गए हैं। छोटी-मोटी 70 गद्यकण्डिकाएँ इस उपनिषत् में शामिल है। इसकी तीन-चार प्रकार की वाचनाएँ मिलती हैं।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेमहि देवहितं यदायुः॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

हे देवो! हम अपने कानों से केवल कल्याणकारी बातें ही सुना करें। जिन्हें हम पूजते है, ऐसे हे देवो! हम अपनी आँखों से केवल शुभ दृश्यों को ही देखा करें। हम अपने सुदृढ़ अंगों से युक्त शरीर के द्वारा आयुष्यपर्यन्त आपकी स्तुति करते रहें। हम देवों का दिया हुआ जितना आयुष्य है, उसे भोगते रहें।

त्रिविध (आधिभौतिक, आधिदैविक, आध्यात्मिक) तापों की शान्ति हो।

ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

महान् कीर्तिशाली इन्द्र हमारा कल्याण करें। सर्वज्ञ पूषा देवता हमारा कल्याण करें। अरिष्टनेमि, (अप्रतिहतगति) गरुडदेव और बृहस्पति हमारा कल्याण करें। हमारे त्रिविध तापों की शान्ति हो।

देवा ह वै स्वर्गं लोकमगमंस्ते देवा रुद्रमपृच्छन्—को भवानिति॥1॥

देवगण स्वर्गलोक में गए और वहाँ जाकर रुद्र से उन्होंने पूछा—आप कौन हैं ?

सोऽब्रवीदहमेकः प्रथममासं वर्तामि भविष्यामि च। नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इति॥2॥

उसने कहा—'मैं अकेला ही था, अभी भी हूँ और भविष्य में भी होऊँगा। मुझसे अतिरिक्त कोई है ही नहीं'।

सोऽन्तरादन्तरं प्राविशत् दिशश्चान्तरं प्राविशत्॥3॥

जो भीतर से भी भीतर प्रविष्ट हुआ है, जो दिशाओं के भीतर भी प्रविष्ट है (वह मैं ही हूँ)।

सोऽहं नित्यानित्योऽहं व्यक्ताव्यक्तो ब्रह्माहमब्रह्माहं प्राञ्चः प्रत्यञ्चोऽहं दक्षिणाञ्चोदञ्चोऽहमधश्चोर्ध्वं चाहं दिशश्च प्रतिदिशश्चाहं पुमानपुमान् स्त्रियश्चाहं गायत्र्यहं सावित्र्यहं सरस्वत्यहं त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप् चाहं छन्दोऽहं गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीयोऽहं सत्योऽहं गौरहं गौर्यहमृगहं यजुरहं सामाहमथर्वाङ्गिरसोऽहं ज्येष्ठोऽहं श्रेष्ठोऽहं वरिष्ठोऽहमपापोऽहं तेजोऽहं गुह्योऽहमरण्योऽहमक्षरमहं क्षरमहं पुष्करमहं पवित्रमहमग्रं च मध्यं च बहिश्च पुरस्ताज्ज्योतिरित्यहमेव च सर्वे मामेव॥4॥

नित्य-अनित्य, व्यक्त-अव्यक्त, ब्रह्म-अब्रह्म—सब मैं ही हूँ। मैं ही पूर्व, पश्चिम, उत्तर, दक्षिण, ऊर्ध्व, अधो आदि दिशाएँ तथा विदिशाएँ भी हूँ। पुरुष, अपुरुष और स्त्री भी मैं हूँ। मैं ही गायत्री, सावित्री और सरस्वती हूँ। त्रिष्टुप्, जगती, अनुष्टुप् आदि छन्द भी मैं ही हूँ। गार्हपत्य, दक्षिणाग्नि तथा आहवनीय अग्नि भी मैं ही हूँ। सत्य, गौ, गौरी, ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद और अथर्ववेद मैं ही हूँ। ज्येष्ठ, श्रेष्ठ, वरिष्ठ और निष्पाप मैं हूँ। मैं जल हूँ, मैं तेज हूँ, क्षर-अक्षर भी मैं हूँ। छिपाने योग्य और छिपाया हुआ भी मैं हूँ। मैं पवित्र हूँ। अग्र, मध्य, बाहर, सामने, दसों दिशाओं में अवस्थित और अनवस्थित ज्योतिरूप शक्ति मुझे ही मानना चाहिए।

मां यो वेद सर्वान् देवान् वेद। गां गोभिर्ब्राह्मणान् ब्राह्मण्येन हवींषि हविषाऽऽयुरायुषा सत्यं सत्येन धर्मं धर्मेण तर्पयामि तर्पयामि॥5॥

इस प्रकार जो मुझे जानता है वह समस्त देवों को जानता है। मैं गाय को गोत्व से, ब्राह्मणों को ब्राह्मणत्व से, हवि को हविष्य से, आयु को आयुष से, सत्य को सत्य से और धर्म को धर्म से सन्तुष्ट करता हूँ। (कहीं पर 'देवान् वेद' के पश्चात् 'सर्वांश्च वेदान्सांगानपि'—ऐसा पाठ भी मिलता है, वहाँ पर 'अंग सहित सभी वेदों को भी' इतना अधिक जोड़ देना चाहिए)।

स्वेन तेजसा ततो देवा रुद्रं नापश्यन्। ते देवा रुद्रं ध्यायन्ति। ततो देवा ऊर्ध्वबाहवः स्तुवन्ति—ॐ यो ह वै देवः स भगवान् यश्च ब्रह्मा भूर्भुवः स्वः तस्मै वै नमो नमः। शीर्षञ्जनर्दो विश्वरूपोऽसि॥6॥

प्रौढ प्रकाशवाले उसके तेज की वजह से देवलोग उस रुद्र को देख न पाए। इसलिए वे उसका ध्यान करने लगे। तब वे अपने हाथ ऊँचे करके ऐसी स्तुति करने लगे—'जो देव रुद्र भगवान् हैं, वे ही ब्रह्मा है, वह विश्वरूप है।' (इस स्तुतिमंत्र के पहले 'ॐ भूर्भुवः स्वः' ऐसी व्याहृतियाँ और अन्त में 'तस्मै नमो नमः'—ऐसा पद जोड़कर मंत्र पूर्ण करना चाहिए)।

ॐ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमो नमः॥7॥
ॐ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च विष्णुः तस्मै वै नमो नमः॥8॥
ॐ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च स्कन्दः तस्मै वै नमो नमः॥9॥
ॐ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्चेन्द्रः तस्मै वै नमो नमः॥10॥
ॐ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्चाग्निः तस्मै वै नमो नमः॥11॥
ॐ यो वै रुद्रः भगवान् यश्च वायुः तस्मै वै नमो नमः॥12॥
ॐ यो ह वै रुद्रः स भगवान् यश्च विनायकः तस्मै वै नमो नमः॥13॥

ॐ यो ह वै रुद्रः स भगवान् या चोमा तस्मै वै नमो नमः ॥14॥
ॐ यो ह वै रुद्रः स भगवान् यश्च महेश्वरः तस्मै वै नमो नमः ॥15॥
ॐ यो ह वै रुद्रः स भगवान् यश्च भूः तस्मै वै नमो नमः ॥16॥
ॐ यो ह वै रुद्रः स भगवान् यश्च भुवः तस्मै वै नमो नमः ॥17॥
ॐ यो ह वै रुद्रः स भगवान् यश्च सुवः तस्मै वै नमो नमः ॥18॥
ॐ यो ह वै रुद्रः स भगवान् यश्च महः तस्मै वै नमो नमः ॥19॥
ॐ यो ह वै रुद्रः स भगवान् यश्च जनः तस्मै वै नमो नमः ॥20॥
ॐ यो ह वै रुद्रः स भगवान् यश्च तपः तस्मै वै नमो नमः ॥21॥
ॐ यो ह वै रुद्रः स भगवान् यश्च सत्यं तस्मै वै नमो नमः ॥22॥
ॐ यो ह वै रुद्रः स भगवान् या च पृथिवी तस्मै वै नमो नमः ॥23॥
ॐ यो ह वै रुद्रः स भगवान् याश्चापः तस्मै वै नमो नमः ॥24॥
ॐ यो ह वै रुद्रः स भगवान् यच्च तेजः तस्मै वै नमो नमः ॥25॥
ॐ यो ह वै रुद्रः स भगवान् यश्च वायुः तस्मै वै नमो नमः ॥26॥
ॐ यो ह वै रुद्रः स भगवान् यश्च आकाशं तस्मै वै नमो नमः ॥27॥
ॐ यो ह वै रुद्रः स भगवान् यश्च सूर्यः तस्मै वै नमो नमः ॥28॥
ॐ यो ह वै रुद्रः स भगवान् यश्च सोमः तस्मै वै नमो नमः ॥29॥
ॐ यो ह वै रुद्रः स भगवान् यानि च नक्षत्राणि तस्मै वै नमो नमः ॥30॥
ॐ यो ह वै रुद्रः स भगवान् ये चाष्टौ ग्रहाः तस्मै वै नमो नमः ॥31॥
ॐ यो ह वै रुद्रः स भगवान् यश्च प्राणः तस्मै वै नमो नमः ॥32॥
ॐ यो ह वै रुद्रः स भगवान् यश्च कालः तस्मै वै नमो नमः ॥33॥
ॐ यो ह वै रुद्रः स भगवान् यश्च यमः तस्मै वै नमो नमः ॥34॥
ॐ यो ह वै रुद्रः स भगवान् यश्च मृत्युः तस्मै वै नमो नमः ॥35॥
ॐ यो ह वै रुद्रः स भगवान् यश्चामृतं तस्मै वै नमो नमः ॥36॥
ॐ यो ह वै रुद्रः स भगवान् यच्च भूतं, भव्यं वर्तमानं तस्मै वै नमो नमः ॥37॥
ॐ यो ह वै रुद्रः स भगवान् यश्च विश्वं तस्मै वै नमो नमः ॥38॥
ॐ यो ह वै रुद्रः स भगवान् यच्च कृत्स्नं सर्वं सत्यं तस्मै वै नमो नमः ॥39॥

(अब 7 से 39 मंत्रों की स्तुति दी जा रही है—)

हे भगवान् रुद्र ! आप ब्रह्मा, विष्णु, स्कन्द, इन्द्र, अग्नि, वायु, विनायक, उमा, महेश्वर, भूः, भुवः, स्वः, महः, जनः, तपः, सत्य, पृथ्वी, जल, तेज, वायु, आकाश, सूर्य, चन्द्र, नक्षत्र, ग्रह, प्राण, काल, यम, मृत्यु, अमृत, भूत-भव्य-वर्तमान, विश्व, कृत्स्न-सर्व-सत्य स्वरूप हैं। ऐसे आप (सर्वरूप) को हम बार-बार नमस्कार करते हैं।

[अलग-अलग वाचनाओं में इस प्रार्थना के विशेषणों का क्रम अव्यवस्थित-सा (उल्टा-सीधा) मिलता है। प्रार्थना के कुछ विशेषणों में भी भारी भेद देखा गया है। यहाँ किसी विशेषण की पुनरावृत्ति न हो और जो विशेषण सामान्यतः सभी आवृत्तियों में पाए जाते हैं उन्हीं का संग्रह करके यथासम्भव

प्रामाणिक सूची बनाने का प्रयास किया गया है तथा यथासाध्य उनके क्रम का भी रक्षण करने का प्रयास किया गया है।]

ब्रह्मैकस्त्वं द्वित्रिधोर्ध्वमधश्च त्वं शान्तिश्च त्वं पुष्टिश्च त्वं तुष्टिश्च त्वं हुतमहुतं विश्वमविश्वं दत्तमदत्तं कृतमकृतं परमपरं परायणं चेति ॥40॥

तू ही एकमात्र ब्रह्म है। दो-तीन आदि संख्या भी तू ही है। ऊपर-नीचे भी तू ही है। तू ही शान्ति, पुष्टि, तुष्टि, हुत-अहुत, विश्व-अविश्व, दान-अदान, सकाम-निष्काम कर्म और सबका परम आश्रय भी तू ही है। (कुछ वाचनाओं में 'भूस्ते आदिर्मध्यं भुवस्ते स्वस्ते शीर्षम्'—यह अधिक पाठ है। इसका अर्थ यह है—हे भगवन्! ये 'भूर्लोक' आपका आदि, 'भुवः' आपका मध्य और 'स्वः' आपका मस्तक है)।

अपाम सोममृता अभूमागन्म ज्योतिरविदाम देवान्।
किं नूनमस्मान् कृणवदरातिः किमु धूर्तिरमृत मर्त्यस्य ॥41॥

हे अमृतस्वरूप रुद्र ! आपकी कृपा से हम सोमरस का पान करें, हम उससे अमर हो जाएँ, हम ज्ञानरूप ज्योति को प्राप्त करें, हम देवताओं को पहचानें। अब हमारा शत्रु हमें क्या क्षति पहुँचा सकता है ? मरणशील मुझे दुष्कृति भी तो (आपका अनुग्रह होने पर) क्या कर सकती है ?

(सोमसूर्यपुरस्तात् सूक्ष्मः पुरुषः।) सर्वजगद्धितं वा एतदक्षरं प्राजापत्यं सौम्यं सूक्ष्मं पुरुषमग्राह्यमग्राह्येण वायुं वायव्येन सोमं सौम्येन ग्रसति स्वेन तेजसा तस्मा उपसंहर्त्रे महाग्रासाय वै नमो नमः ॥42॥

(हे देव ! आप सोम और चन्द्र से भी पहले के सूक्ष्म पुरुष हैं।) यह अक्षर (आप) सर्व जगत् का हित करनेवाला, प्रजापतियों के द्वारा स्तवनीय, सूक्ष्म सौम्य पुरुष हैं, जो अपने तेज से अग्राह्य को अग्राह्य से, भाव को भाव से, सौम्य को सौम्य से, सूक्ष्म को सूक्ष्म से, वायु को वायु से ग्रस लेते हैं। ऐसे महाग्रास करनेवाले आप रुद्र भगवान् को नमस्कार है। नमस्कार है।

हृदिस्था देवताः सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः।
हृदि त्वमसि यो नित्यं तिस्रो भावाः परस्तु सः ॥43॥

आपके हृदय में ही सभी देवता निवास करते हैं, प्राण भी आपके हृदय में प्रतिष्ठित हैं। हृदय में रहते हुए आप तीनों (अ, उ, म) मात्राओं से परे ही हैं।

तस्योत्तरतः शिरो दक्षिणतः पादौ य उत्तरतः स ओङ्कारः, स प्रणवः स सर्वव्यापी, यः सर्वव्यापी सोऽनन्तो योऽनन्तो तत्तारं यत्तारं तत् सूक्ष्मं यत् सूक्ष्मं तच्छुक्लं यच्छुक्लं तद्वैद्युतं यद्वैद्युतं तत् परं ब्रह्म यत् परं ब्रह्म स एकः य एकः स रुद्रः यो रुद्रः स ईशानो य ईशानः स भगवान् महेश्वरः (स भगवान् महादेवः) ॥44॥

हृदय में रहते हुए उसका सिर उत्तर में है, दोनों चरण दक्षिण में हैं, वह ओंकार है। उसे ही 'प्रणव' कहते हैं। वही सर्वव्यापी है, सर्वव्यापी ही अनन्त है, अनन्त ही तारक है, जो तारक है वही सूक्ष्म है, जो सूक्ष्म है वही शुक्ल है, जो शुक्ल है वही विद्युत् है, जो विद्युत है वही परब्रह्म है, जो

परब्रह्म है वही एकरूप है जो एकरूप है वही रुद्र है, जो रुद्र है वही ईशान रूप है, जो ईशानरूप है वही भगवान् महेश्वररूप है (वही भगवान् महादेव है)।

अथ कस्मादुच्यत ओङ्कारो यस्मादुच्चार्यमाण एव प्राणानूर्ध्वमाक्रमयति तस्मादुच्यत ओङ्कारः ॥45॥

ठीक, तो उसे 'ओंकार' क्यों कहा जाता है? इसीलिए कि उच्चारण किये जाने से प्राणों को ऊँचे खींचना पड़ता है। इसलिए उसे 'ओंङ्कार' कहा जाता है।

अथ कस्मादुच्यते प्रणवो यस्मादुच्चार्यमाण एव ऋग्यजुःसामाथर्वाङ्गिरसो ब्रह्म ब्राह्मणेभ्यः प्रणामयति नामयति च तस्मादुच्यते प्रणवः ॥46॥

तब उसे 'प्रणव' क्यों कहा जाता है ? इसलिए कि उसका उच्चारण किए जाने पर ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद और अथर्ववेदांगिरस और ब्राह्मणों को प्रणाम करवाया जाता है। अर्थात् इसका उपयोग उनको नमस्कार करवाने के लिए किया जाता है, इसलिए उसे प्रणव कहा जाता है।

अथ कस्मादुच्यते सर्वव्यापीति यस्मादुच्चार्यमाण एव सर्वाल्लोकान् व्याप्नोति स्नेहो यथा पललपिण्डमिव शान्तरूपमोतप्रोतमनुप्राप्तो व्यतिषिक्तश्च तस्मादुच्यते सर्वव्यापी ॥47॥

तो फिर वह 'सर्वव्यापी' क्यों कहा जाता है ? इसलिए कि उसका उच्चारण किए जाने पर वह सभी लोकों में व्याप्त हो जाता है। जैसे (काष्ठ में अग्नि या) तिल में तेल के समान वह सबमें व्याप्त हो जाता है, उसी तरह यह आत्मा सबको जोड़े हुए सबमें एक साथ रहता है। इसलिए इसे सर्वव्यापी कहा गया है।

अथ कस्मादुच्यते अनन्तो यस्मादुच्चार्यमाण एवाद्यन्तं नोपलभ्यते। तिर्यगूर्ध्वमधस्तात्तस्मादुच्यते अनन्त इति ॥48॥

इसे 'अनन्त' क्यों कहा जाता है ? इसलिए कि इसका उच्चारण करने से ही उच्चारणरूप अविद्या कार्य का अन्त-आदि होने पर भी उस उच्चरित का आदि और अन्त नहीं देखा जाता है। अतः यह 'अनन्त' ऐसा कहा गया है।

अथ कस्मादुच्यते तारं यस्मादुच्चार्यमाण एव गर्भजन्मजरामरण-संसारमहाभयात् संतारयति तस्मादुच्यते तारम् ॥49॥

इसे 'तार' क्यों कहा जाता है ? इसलिए कि इसके उच्चारण करने मात्र से ही वह गर्भवास, जन्म, जरा, मरण, संसार के महाभय से तार देता है अर्थात् छुटकारा प्राप्त करा देता है, इसलिए उसे 'तार' कहा जाता है।

अथ कस्मादुच्यते सूक्ष्मं यस्मादुच्चार्यमाण एव सूक्ष्मो भूत्वा परशरीरा-ण्येवाधितिष्ठति तस्मादुच्यते सूक्ष्मम् ॥50॥

उसे 'सूक्ष्म' क्यों कहा जाता है ? इसलिए कि उसका उच्चारण करने से साधक सूक्ष्म होकर अन्यों के शरीर में भी अधिष्ठित रह सकता है। इसीलिए वह सूक्ष्म कहा जाता है।

अथ कस्मादुच्यते शुक्लं यस्मादुच्चार्यमाण एव क्लन्दते क्लामयते तस्मादुच्यते शुक्लम् ॥51॥

उसे तब 'शुक्ल' क्यों कहा जाता है ? इसलिए कि उसका उच्चारण करने से अपने रूप से वह प्रकाशित हो जाता है तथा अन्य विषयों को भी प्रकाशित कर देता है, इसलिए उसे शुक्ल (प्रकाशरूप-स्वयंप्रकाश) कहा जाता है।

अथ कस्मादुच्यते वैद्युतं यस्मादुच्चार्यमाण एवातितमसि शरीरं विद्योतयति तस्मादुच्यते वैद्युतम् ॥52॥

उसे 'वैद्युत' क्यों कहा जाता है? इसलिए कि उसका उच्चारण करने से ही गाढ तमस् (अन्धकार) में रहा हुआ शरीर प्रकाशित हो उठता है। गाढ अज्ञानान्धकार में नहीं दीखने वाला आत्मतत्त्व 'नेति नेति' की 'अतद्व्यावृत्ति' से प्रकाशित होता है।

अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्म यस्मादुच्चार्यमाण एव बृहति बृंहयति तस्मा-दुच्यते परं ब्रह्म ॥53॥

तब इसे 'परब्रह्म' क्यों कहा जाता है ? इसलिए कि इसका उच्चारण करने से ही वह अपने से अतिरिक्त बाकी सबका भक्षण कर लेता है, और स्वयं सर्वोत्कृष्ट भाव से रहता है इसलिए उसे परब्रह्म कहा जाता है।

अथ कस्मादुच्यत एको यः सर्वान् लोकानुद्गृह्णात्यजस्रं सृजति विसृजति वासयति तस्मादुच्यत एकः ॥54॥

अब उसे 'एक' क्यों कहा जाता है ? इसलिए कि वह सभी लोकों का उपसंहार करता है। बार-बार सर्जन करता रहता है। स्थूल-सूक्ष्म रूप से ऐसा बार-बार करता रहता है और जगत् की स्थूल-सूक्ष्म भाव से स्थिति भी करता रहता है। अर्थात् स्वयं सर्वश्रेष्ठ होकर अन्य का सर्जन-विसर्जन करता ही रहता है।

कहीं-कहीं उक्त मंत्र के बदले नीचे दिया गया मंत्र मिलता है—

[अथ कस्मादुच्यत एको यः सर्वान्प्राणान्सम्भक्ष्य सम्भक्षणेनाजः संसृजति विसृजति च। तीर्थमेके व्रजन्ति तीर्थमेके दक्षिणाः प्रत्यञ्च उदञ्चः प्राञ्चोभिव्रजन्त्येके तेषां सर्वेषामिह संगतिः। साकं एको भूतश्चरति तस्मादुच्यत एकः।]

[इस परमतत्त्व ब्रह्म को 'एक' इसलिए कहा जाता है कि वह सभी प्राणियों का भक्षण करके, स्वयं अजन्मा रहते हुए उत्पत्ति और विनाश करता रहता है। समस्त तीर्थों में वह 'एक' ही विद्यमान तत्त्व होता है। बहुत से लोग पूर्व-पश्चिम-उत्तर-दक्षिण आदि दिशाओं में परिभ्रमण किया करते हैं। वहाँ भी उनकी सद्गति का कारण तो यह 'एक' ही तत्त्व है। समस्त प्राणियों में एकरूप से निवास करते हुए अवस्थित होने से 'एक' कहा जाता है।]

अथ कस्मादुच्यते रुद्रः ? एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुः इमान् लोकानीशत ईशनीयुर्जननीयुः। प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सञ्चुकोचान्तकाले, संसृज्य विश्वा भुवनेषु गोप्ता। तस्मादुच्यत एको रुद्रः ॥55॥

इस रुद्र को 'एकरुद्र' क्यों कहा गया है? इसलिए कि वह एक ही रुद्र है, उसके अतिरिक्त अविद्या कार्य है ही नहीं। फिर भी मूल बीज के अंश के योग से ईश्वरत्व को धारण करके वह इन लोकों के ऊपर शासन चलाता है। ये सब लोक ईश्वर से ही उत्पन्न हों और ईश्वर के द्वारा ही अपने-अपने कार्यों को करने में समर्थ हों। यह ईश्वर प्रत्येक मनुष्य के हृदय में रहता है। प्रलयकाल में विश्व का संहार करके फिर सृष्टिकाल में उसका सर्जन करता है और रक्षण करता है।

कहीं-कहीं यह मंत्र अधिक मिलता है—

[अथ कस्मादुच्यते रुद्रः यस्मादृषिभिर्नान्यैर्भक्तैर्द्रुतमस्य रूपमुपलभ्यते। तस्मादुच्यते रुद्रः ॥]

[अर्थात् इसे रुद्र क्यों कहा जाता है ? इसलिए कि इसका रूप ऋषियों द्वारा ही देखा जा सकता है, भक्तों के द्वारा नहीं, इसलिए इसे रुद्र कहा गया है।]

अथ कस्मादुच्यत ईशानो यः सर्वान् लोकानीशत ईशनीभिः। जननीभिः परमशक्तिभिः ॥56॥

उसे 'ईशान' क्यों कहा जाता है ? इसलिए कि वह समस्त देवों तथा उनकी शक्तियों पर अपना प्रभुत्व रखता है। इसे 'ईशान' क्यों कहा जाता है ? इसलिए कि वह समस्त देवों और मनुष्यों की शक्तियों पर अपना वर्चस् रखता है।

अभि त्वा शूर नो नुमो दुग्धा इव धेनवः।
ईशानमस्य जगतः सुवर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः ॥
तस्मादुच्यत ईशानः ॥57॥

इसलिए हे रुद्र ! शूर-वीर ऐसे आपकी हम इस प्रकार स्तुति करते हैं जिस प्रकार दूध प्राप्त करने के लिए गायों को प्रसन्न किया जाता है। हे रुद्र ! आप ही इन्द्ररूप होकर स्थावर-जंगम संसार के ईश हैं और दिव्यदृष्टि से सम्पन्न हैं, इसी कारण आपको 'ईशान' नाम से सम्बोधित किया जाता है।

अथ कस्मादुच्यते भगवान् यः सर्वान् भावान् निरीक्षित्यात्मज्ञानं निरीक्ष्यति योगं गमयति तस्मादुच्यते भगवान् ॥58॥

अब 'भगवान्' क्यों कहा जाता है ? इसलिए कि वह अपने ही अंश से उत्पन्न हुए सभी भावों को (जीवों को जीवभाव से) मुक्त करके फिर अपने साथ ऐक्य की प्राप्ति के लिए योग्य उपदेश और साधना की ओर प्रेरित करते हैं, इसलिए भगवान् कहा गया है।

अथ कस्मादुच्यते महेश्वरो यः सर्वान् लोकान् सम्भक्षः। सम्भक्षयत्यजस्रं सृजति विसृजति वासयति तस्मादुच्यते महेश्वरः ॥59॥

उसे 'महेश्वर' क्यों कहा जाता है ? इसलिए कि वह सभी लोगों का (लोकों का भी) उपसंहर्ता है। वह निरन्तर संहार करता रहता है, निरन्तर सर्जन करता रहता है फिर से बार-बार विसर्जन करता रहता है तथा सब लोगों को टिकाए भी रखता है इसीलिए उसका नाम महेश्वर कहा गया है।

[58, 59 और 60—इन तीन मंत्रों को सम्मिलित करके (एक मंत्र बना करके) कहीं-कहीं पर संयुक्त अर्थ किया गया है, पर उसमें स्पष्टता नहीं दिखती।]

अथ कस्मादुच्यते महादेवो यः सर्वान् भावान् परित्यज्यात्मज्ञानयोगैश्वर्ये महति महीयते तस्मादुच्यते महादेवः ॥60॥

उसे 'महादेव' क्यों कहा गया है ? इसलिए कि वह अपने सिवा सभी अस्तित्वों को छोड़कर आत्मज्ञानरूपी योगैश्वर्य में आनंद लेता है, इसीलिए उसे 'महादेव' कहा गया है।

तदेतद्रुदचरिम्—
एको हि देवः प्रदिशो नु सर्वाः पूर्वो हि जातः स उ गर्भे अन्तः।
स विजायमानः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति विश्वतोमुखः ॥61॥

एक ही ऐसा देवता है, जो समस्त दिशाओं में निवास करता है। सर्वप्रथम उसी का आविर्भाव हुआ है। मध्य में और अन्त में वही अवस्थित रहता है। वही उत्पन्न होता है और भविष्य में भी वही उत्पन्न होगा। वही सबमें व्याप्त होकर रहा है। वह सभी जगह मुँहवाला है।

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात्।
सं बाहुभ्यां धमति सम्पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एकः ॥62॥

चारों ओर आँखों वाला, चारों ओर मुखवाला, चारों ओर हाथोंवाला, चारों ओर पैरों वाला वह रुद्र ही अपने हाथों से सभी प्राणियों का संयोजन (व्यवस्था) अकेला ही करता है। सचमुच ही वह एक ही होकर चलाता है।

एतदुपासितव्यं यद्वाचो वदन्ति तदेव ग्राह्यम्।
अयं पन्था वितत उत्तरेण येन देवा येन ऋषयो येन पितरः प्राप्नुवन्ति परमपरं नारायणं च ॥63॥

जिसके सम्बन्ध में श्रुतियाँ कहती हैं वही ब्रह्म उपासना करने योग्य है, वही ग्रहण करने योग्य है। यही एकमात्र मार्ग उत्तर का मार्ग सुप्रसिद्ध है कि जिसके द्वारा देव, ऋषि, पितर नारायणरूप परमपद को प्राप्त होते हैं।

बालाग्रमात्रं हृदयस्य मध्ये विश्वं देवं जातवेदं वरेण्यम्।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥64॥

हृदय के बीच बाल की नोंक के समान सूक्ष्म, स्वप्रकाश, विश्व, सर्वज्ञ और वरणीय देव को जो धीर पुरुष देख लेते हैं, उन्हीं को शाश्वत शान्ति मिलती है। अन्य लोगों को ऐसी शान्ति नहीं मिलती।

यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको येनेदं पूर्णं पञ्चविधं च सर्वम्।
तमीशानं पुरुषं देवमीड्यं निदिध्या(या)त्तारं शान्तिमत्यन्तमेति ॥65॥

जो अकेला रहकर भी विविध शरीरों में अधिष्ठित रहता है, जिसके द्वारा यह पंचभूतात्मक जगत् व्याप्त रहता है, ऐसे ईश्वर (शासक) पूजनीय (स्तवनीय) पुरुष का (परमात्मा का) निदिध्यासन (ध्यान) करना चाहिए और वह साधक परमोच्च शान्ति (कैवल्य) को प्राप्त करता है।

प्राणेष्वन्तर्मनसो लिङ्गमाहुर्यस्मिन् क्रोधो या च तृष्णाऽक्षमा च।
तृष्णां छित्त्वा हेतुजालस्य मूलं बुद्ध्या सञ्चिन्त्य स्थापयित्वा तु रुद्र
एकत्वमाहुः ॥66॥

सभी प्राणियों के हृदय में क्रोध, तृष्णा और अक्षमा आदि मन का चिह्न हैं, ऐसा तत्त्वज्ञानी लोग कहते हैं। उनमें से संसार के हेतुरूप जाल का कारण जो तृष्णा है, उसे काटकर, बुद्धि से सोचकर और मन में जो स्थापित किया जाता है वही हे रुद्र ! एकत्व है।

रुद्र शाश्वतं वै पुराणमिषमूर्जं तपसा नियच्छत। व्रतमेतत् पाशुपतम्। अग्निरिति भस्म वायुरिति भस्म जलमिति भस्म स्थलमिति भस्म व्योमेति भस्म। सर्वं ह वा इदं भस्म मन इत्यानि चक्षूंषि भस्मानीत्यग्निरित्यादिना भस्म गृहीत्वा विसृज्याङ्गानि संस्पृशेत्तस्माद् व्रतमेतत् पाशुपतम् ॥67॥

अरे स्वयं को नहीं जानने वाले लोगो ! तुम लोग मन में ऐसा निश्चय कर लो कि-'जो कुछ शाश्वत है, (इषम् =) इच्छामय है, ऊर्जस्वी है, वह सब रुद्र ही है।' यह पाशुपत व्रत है। इस शाश्वत रुद्र—परमात्मा के सिवा अग्नि, वायु, जल, थल, यह समस्त जगत् और मन-इन्द्रियादि सब कुछ भस्म ही है, ऐसा अग्नि आदि मंत्र से सबको भस्म (तुच्छ ही) मानकर इन सबका त्याग करके अपने अंगों का स्पर्श करना चाहिए। इसलिए यह पाशुपत व्रत कहा गया है।

पशुपाशविमोक्षाय योऽथर्वशिरसं ब्राह्मणोऽधीते सोऽग्निपूतो भवति, स वायुपूतो भवति। स आदित्यपूतो भवति। स सोमपूतो भवति। स सत्यपूतो भवति। स सर्वपूतो भवति। स सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति। स सर्वेषु वेदेष्वधीतो भवति। स सर्ववेदव्रतचर्यासु चरितो भवति। स सर्वैर्देवैर्ज्ञातो भवति। स सर्वयज्ञक्रतुभिरिष्टवान् भवति। तेनेतिहासपुराणानां रुद्राणां शतसहस्राणि जप्तानि भवन्ति। गायत्र्याः शतसहस्रं जप्तं भवति। प्रणवानामयुतं जप्तं भवति। रूपे रूपे दश पूर्वान् पुनाति। दशोत्तरानाचक्षुषः षडूत्किं पुनातीत्याह भगवानथर्वशिरोऽथर्वशिरः। सकृज्जप्त्वा शुचिः पूतः कर्मण्यो भवति। द्वितीयं जप्त्वा गाणपत्यमवाप्नोति। तृतीयं जप्त्वा देवमनुप्रविशत्यों सत्यम् ॥68॥

पशु के पाशों से छूटने के लिए जो ब्राह्मण इस अथर्वशीर्ष का पाठ करता है, वह अग्नि के समान, वायु के समान, सूर्य के समान, चन्द्र के समान, पवित्र और निर्मल हो जाता है। वह सत्य की तरह शुद्ध होता है। वह सभी में पवित्र, सभी तीर्थों में स्नान किया हुआ होता है, वह सब वेदों का जानकार होता है, वह वेदों में विहित सभी व्रताचरण का आचरने वाला होता है, सभी देवों के द्वारा वह जाना गया होता है। उसने सब यज्ञ सत्कर्मादि कर लिए हैं, उसने इतिहास-पुराणों और रुद्रमंत्रों के लाख जप किए हैं, पुराणों के अयुतसंख्या में जाप किए हैं, गायत्री के लाख जप उसने किए हैं। उसने ॐकार का अयुत जप किया है, वह अपने पूर्व की दश पीढ़ियों का और आगे की दश की पीढ़ियों का उद्धार कर देता है। उसके दर्शन से लोग पवित्र होते हैं। यह सब भगवान् अथर्वशिर ने कहा है। इस उपनिषद् का एक बार पाठ करने से मनुष्य पवित्र, निर्मल और सर्वकर्मकृत होता है। दो बार पाठ करके मनुष्य गाणपत्य को प्राप्त हो जाता है और तीसरी बार जाप करके मनुष्य देव में अनुप्रविष्ट हो जाता है। ऐसा अवश्य होता है, यह सत्य ही है, इसमें किसी प्रकार का सन्देह नहीं किया जा सकता।

यो रुद्रो अग्नौ यो अप्स्वन्तर्य ओषधीर्वीरुध आविवेश।
य इमा विश्वा भुवनानि चक्लृपे तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ॥69॥

जो रुद्र अग्नि में रहते हैं, जो पानी में रहते हैं वही औषधियों और लताओं में भी प्रविष्ट रहते हैं। जिसने यह सारा विश्व और अनेक लोक निर्मित किए हुए हैं, उस रुद्र देवता को मैं बार-बार नमस्कार करता हूँ।

अस्य मूर्धानमस्य संशीर्योऽथर्वा हृदयं च मन्मस्तिष्कादूर्ध्वं प्रेरयन् पवमानोऽथ शीर्ष्णस्तद्वाऽथर्वशिरो देवकोशः समुज्झितः तत्प्राणोऽभिरक्षतु। नियमन्नमथो मनःश्रियमन्नमथो मनोविद्यामन्नमथो मनोविद्यामन्नमथो मनोमोक्षमन्नमथो मनोमोक्षमन्नमथो मन इत्यों सत्यमित्युपनिषत् ॥70॥

इत्यथर्वशिर उपनिषत् समाप्ता।

जिस अथर्वा ने इस ब्रह्माण्ड का और पिण्ड ब्रह्माण्ड का मूल तक पूर्णरूप से शासन किया है, जिस सर्वपावक परमेश्वर ने प्राणसहित अन्तःकरण (हृदय) का और प्रारब्धक्षय के बाद मेरे मस्तक से ऊपर मुझे प्रेरित करके तुर्यावस्था का कोश खोल दिया है, वह परमेश्वर मेरे समाधिस्थ शरीर का रक्षण करे। जहाँ तक मेरा शरीर पृथ्वी पर रहे, वहाँ तक देहधारण के लिए उपयोगी अन्न, सुविधा, मन का स्वास्थ्य आदि परमेश्वर देते रहें। वहाँ तक मेरी ब्रह्म विद्या बनी रहे। मुझे इन सबके साथ अन्त में मोक्ष भी मिले।

इस प्रकार यहाँ अथर्वशिर उपनिषत् पूरी हुई।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥
ॐ स्वस्ति न इन्द्रो.....बृहस्पतिर्दधातु। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(23) अथर्वशिखोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यह अथर्ववेदीय उपनिषद् है। इस उपनिषद् में ॐकार मंत्र, उसके ध्यान की रीति, उसका स्वरूप, इसका अधिकारी आदि का एक निराले ढंग से प्रतिपादन किया गया है। ॐकार के चार पाद, उसकी मात्राएँ, देव, छन्द, अग्नि आदि का भी उल्लेख किया गया है। बाद में उस ॐकार के अनेक नामों की अन्वर्थकता भी बताई गई है। इसमें ॐकार की मात्राओं की जो व्याख्या की गई है, उसमें थोड़ी-सी अस्पष्टता मालूम होती है। चतुर्थ मात्रा के बारे में इसमें कहा गया है—'स्थूलह्रस्वदीर्घप्लुतः।' परन्तु इससे पहले 'चतुर्थ्यर्धमात्रा लुप्तमकारः' ऐसा पाठ निर्णयसागरीय संस्करण में मिलता है।—इन दोनों का मेल नहीं बैठता। इसके लिए ब्रह्मयोगी के विवरण का और उनके द्वारा स्वीकृत पाठ 'सोमलोक ओंकारः' का अवलम्बन करके सभी उपनिषदों के और वेदान्त के अभिमत अर्थ को बिठाने का प्रयत्न किया गया है। इस उपनिषद् के तीन खण्ड हैं।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (अथर्वशिर उपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

प्रथमः खण्डः

अथ हैनं पैप्पलादोऽङ्गिराः सनत्कुमारश्चाथर्वाणमुवाच–भगवन् किमादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यं किं तद्ध्यानं को वा ध्याता कश्च ध्येयः॥1॥

तब पिप्पलाद का पुत्र अंगिरा और सनत्कुमार ने अथर्वा के पास जाकर पूछा—हे भगवन्! मुमुक्षुओं को पहले किसका ध्यान करना चाहिए? वह ध्यान क्या है? ध्यानकर्ता कौन होता है? ध्यान का ध्येय (ध्यान-विषय) क्या है?

स एभ्योऽथर्वा प्रत्युवाच—ओमित्येतदक्षरमादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यमित्येतदक्षरं परं ब्रह्मास्य पादाश्चत्वारो वेदाश्चतुष्पादिदमक्षरं परं ब्रह्म॥2॥

तब उस अथर्वा ने इन सनत्कुमार और पैप्पलाद से कहा—सर्वप्रथम 'ओम्' इस अक्षर का ध्यान करना चाहिए। उस अक्षर को परब्रह्म समझना चाहिए। चार वेद इसके चार पाद हैं। इसलिए इस परब्रह्म को 'चतुष्पाद' कहा जाता है।

पूर्वाऽस्य मात्रा पृथिव्यकारः स ऋग्भिर्ऋग्वेदो ब्रह्मा वसवो गायत्री गार्हपत्यः॥3॥

इसकी पहली मात्रा (अर्थात् पाद) पृथिवीरूप अकार है, वह ऋग्वेदस्वरूप है, इसके देव ब्रह्मा है, इसके गणदेवता आठ वसु हैं, इसका छन्द गायत्री है और गार्हस्पत्य अग्नि है।

द्वितीयाऽन्तरिक्षं स उकारः। स यजुर्भिर्यजुर्वेदो विष्णू रुद्रास्त्रिष्टुब्दक्षिणाग्निः॥4॥

इसकी दूसरी मात्रा अन्तरिक्षरूप 'उ'कार है। इसका स्वरूप यजुर्वेद है। उसके देव विष्णु हैं, और गणदेवता एकादश रुद्र हैं। इसका छन्द त्रिष्टुप् है और अग्नि दक्षिणाग्नि है।

तृतीया द्यौः स मकारः। स सामभिः सामवेदो रुद्र आदित्या जगत्याहवनीयः॥5॥

इसकी तीसरी मात्रा (पाद) द्यौः (द्युलोक) है। वह 'मकार' है। वह सामवेद का स्वरूप है। इसका देव रुद्र है, इसके गणदेवता बारह आदित्य हैं। इसका छन्द जगती है और इसका अग्नि आहवनीय है।

याऽवसानेऽस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा सा सोमलोक ओंकारः। साऽथर्वणैर्मन्त्रैरथर्ववेदः संवर्तकोऽग्निर्मरुतो विराडेकर्षिर्भास्वती स्मृता॥6॥

अन्त में जो चौथी अर्धमात्रा है, वह सोमलोक रूप ओंकार अर्थात् बिन्दुरूप है। वह अथर्ववेदरूप है। उसके देव संवर्तक नाम के अग्नि हैं, गणदेवता सात मरुत् गण हैं, विराट् नाम का छन्द है, एकर्षि नाम का अग्नि है।

प्रथमा रक्तपीता महद्ब्रह्मदैवत्या। द्वितीया विद्युमती कृष्णा विष्णुदैवत्या। तृतीया शुभाशुभा शुक्ला रुद्रदैवत्या। यावसानेऽस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा सा विद्युमती सर्ववर्णा पुरुषदैवत्या॥7॥

उनमें से पहली मात्रा धुंधली लालिमायुक्त पीले रंगवाली है, दूसरी मात्रा चमकते हुए काले रंगवाली है और तीसरी शुक्लवर्ण है। पहली मात्रा ब्रह्मदैवत्य - ब्रह्मारूप देवतावाली, दूसरी विष्णुदेव वाली तथा तीसरी रुद्रदेव वाली है और इसके अन्त में चौथी जो अर्धमात्रा है वह चमकीली और सर्ववर्णवाली है और उसका देव आत्मा है।

स एष ह्योंकारश्चतुरक्षरश्चतुष्पादश्चतुःशिरश्चतुश्चतुर्धा मात्रा स्थूलमेतद्ध्रस्वदीर्घप्लुतम्॥8॥

वह यह ओंकार इस प्रकार, अ-उ-म-अर्धमात्रा रूप चार अक्षरों वाला, विश्वविराडादि भेद से चार पाद वाला, चार मस्तकवाला तथा चार-चार मात्रावाला है। ये स्थूल, ह्रस्व, दीर्घ और प्लुत हैं। ओंकार की अर्धमात्रा सूक्ष्म है।

ॐ ॐ ॐ इति त्रिरुक्त्वा चतुर्थः शान्त आत्मा प्लुतप्रणवप्रयोगेण समस्तमोमिति प्रयुक्तमात्मज्योतिः सकृदावर्तते॥9॥

तीन बार ॐ ॐ ॐ ऐसा कहकर फिर चौथी बार प्लुतोच्चारण में आत्मा शान्त हो जाता है और यह सब कुछ ब्रह्म ही है, ऐसा ध्यान करने से आत्मज्योति एकाएक (एकबारगी) फिर से प्रकाशित हो उठती है।

सकृदुच्चारितमात्रेणोर्ध्वमुन्नामयतीत्योंकारः । प्राणान् सर्वान् प्रलीयत इति प्रलयः (प्रणवः) । प्राणान् सर्वान् परमात्मनि प्रणामयतीत्येतस्मात् प्रणवः । चतुर्धाऽवस्थित इति सर्वदेववेदयोनिः सर्ववाच्यवस्तु प्रणवात्मकम् ॥10॥

इति प्रथमः खण्डः ।

केवल एक बार उच्चारण करने से ऊपर उठाता है - उन्नयन करता है, इसीलिए इसे 'ॐकार' कहा गया है । यह सभी प्राणों को अपने में लीन कर देता है इसलिए इसका नाम 'प्रलय' पड़ा है । सभी प्राणों को परमात्मा में प्रणत (वश में) कर देता है इसलिए वह 'प्रणव' कहा जाता है । वह चार प्रकार से अवस्थित है इसलिए उसे 'सर्वदेववेदयोनि' कहा जाता है । सभी वाच्यपदार्थों मे अनुस्यूत एक ही वस्तु प्रणवात्मक ही है ।

यहाँ प्रथम खण्ड समाप्त हुआ ।

❋

द्वितीयः खण्डः

देवाश्चेति संधत्तां सर्वेभ्यो दुःखभवेभ्यः सन्तारयतीति तारणात्तारः ॥1॥

सभी देव और सभी वेद भी, जो तुरीय ओंकार के रूप में माना गया है, उसको अपने सभी दुःखों और भयों से मुक्ति पाने के लिए ध्यान करने लगे थे और उनका इसने तारण (उद्धार) किया, इसलिए इसे 'तार' भी कहा जाता है ।

सर्वे देवाः संविशन्तीति विष्णुः ॥2॥

और भी इस तुरीय ओंकार में सभी देवता–प्राणादि इन्द्रियों के साथ प्रवेश कर जाते हैं इसलिए इसको 'विष्णु' नाम से भी कहा जाता है ।

सर्वाणि बृंहयतीति ब्रह्म ॥3॥

और जो अपने अतिरिक्त बाकी के अविद्या और उसके कार्य आदि को खाकर (अपने में समाकर) अपने आश्रय में रखकर वृद्धि करता है (बृंहयति), इसलिए उसे 'ब्रह्म' कहते हैं ।

सर्वेभ्योऽन्तःस्थानेभ्यो ध्येयेभ्यः प्रदीपवत् प्रकाशयतीति प्रकाशः ॥4॥

जो सभी ध्येयों (विषयों) को और सभी मन आदिक आन्तरिक विषयों को भी प्रदीप की तरह प्रकाशित करता रहता है, इसीलिए वह 'प्रकाश' भी कहा जाता है ।

प्रकाशेभ्यः सदोमित्यन्तःशरीरे विद्युद्वद्द्योतयति मुहुर्मुहुरिति विद्युद्वत् प्रतीयां दिशं भित्त्वा सर्वांल्लोकान् व्याप्नोति व्यापयतीति व्यापनाद् व्यापी महादेव ॥5॥

इति द्वितीयः खण्डः ।

और जो अपने अन्तःशरीर में कामादि प्रकाश्य विषयों को स्वयं अलग होकर प्रकाशित करता रहता है । जैसे विद्युत् दिशाओं को भेदकर मेघों को प्रकाशित करती है, व्याप्त हो जाती है, उसी तरह

यह तुरीय ओंकार भी स्वप्रतीतिभूत - स्वरूपिणी माया नाम की दिशा को भेदकर सब विषयों को व्याप्त कर लेती है । (सच्चिदानन्द रूप से घेर लेती है । इस प्रकार के व्यापन (व्यापकता) से वह 'व्यापी' कहा जाता है और 'महादेव' भी कहा जाता है ।

यहाँ द्वितीय खण्ड पूरा हुआ ।

❋

तृतीयः खण्डः

पूर्वोऽस्य मात्रा जागर्ति जागरितं द्वितीया स्वप्नं तृतीया सुषुप्तिश्चतुर्थी तुरीयम् ॥1॥

इस ओंकार की 'अ'कार नाम की पूर्व मात्रा जाग्रत् अवस्था है, दूसरी अवस्था स्वप्न है, तीसरी अवस्था सुषुप्ति है और चौथी अवस्था तुरीय है ।

मात्रा मात्राः प्रतिमात्रागताः सम्यक् समस्तानपि पादान् जयतीति स्वयंप्रकाशः स्वयं ब्रह्म भवतीत्येष सिद्धिकर एतस्माद्ध्यानादौ प्रयुज्यते । सर्वकरणोपसंहारत्वाद्धार्यधारणाद् ब्रह्म तुरीयम् ॥2॥

इस प्रकार अकारादि मात्राओं में पूर्व-पूर्व मात्रा का उत्तर-उत्तर मात्रा में विलय हो जाने पर सभी पादों पर वह विजय प्राप्त करता है । इस प्रकार वह विद्वान स्वयंप्रकाश हो जाता है । इस प्रकार वह तत्त्वज्ञान की सिद्धि को प्राप्त करता है । इससे वह निर्विकल्प समाधि आदि में प्रयुक्त होता है । उस समय सभी करणों का उपसंहार हो जाने से तत्त्वमात्ररूप धार्य की धारणा से वह तुरीय ब्रह्म अवशिष्ट रहता है ।

सर्वकरणानि सम्प्रतिष्ठाप्य ध्यानं विष्णुः प्राणं मनसि सह करणैः मनसि सम्प्रतिष्ठाप्य ध्याता रुद्रः प्राणं मनसि सह करणैर्नादान्ते परमात्मनि सम्प्रतिष्ठाप्य ध्यायीतेशानं प्रध्यायितव्यम् ॥3॥

उस तुर्य ब्रह्म में सभी करणों को अच्छी तरह से प्रस्थापित करके (विलय करके) ध्यान किया जाता है, इसका प्रधान पुरुष विष्णु होता है । और इन्द्रियों के साथ प्राण को मन में प्रतिष्ठापित करके ध्यान किए जाने पर केवल मन ब्रह्माकार रूप में परिणत होने पर वह ध्याता रुद्र होता है और मुमुक्षुओं के द्वारा इन्द्रियसहित प्राण मन में एवं मन ब्रह्मप्रवण नाद के अन्तरूप परमात्मा में प्रतिस्थापित किये जाने पर ईश्वर का ध्यान करना चाहिए ।

सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सम्प्रसूयन्ते सर्वाणि चेन्द्रियाणि सह भूतैर्न कारणं कारणानां ध्याता कारणं तु ध्येयः सर्वैश्वर्यसम्पन्नः सर्वेश्वरः शंभुराकाशमध्ये ध्रुवं स्तब्ध्वाऽधिकं क्षणमेकं क्रतुशतस्यापि चतुःसप्तत्या यत्फलं तदवाप्नोति कृत्स्नमोंकारगतिश्च सर्वध्यानयोगज्ञानानां यत् फलमोंकारो वेद पर ईशो वा शिव एको ध्येयः शिवंकरः सर्वमन्यत् परित्यज्य ॥4॥

जिससे यह सारा जगत् और ब्रह्मा, विष्णु और रुद्र जन्म लेते हैं, वह सबका कारणरूप ईश्वर नाम का ब्रह्म ही है । उसके अतिरिक्त ये सभी इन्द्रियाँ और पंचमहाभूत कोई कारण नहीं है । इसलिए

ध्याता (परमेश्वर) ही सर्वध्येयरूप होकर सबका कारण बनता है। वह सर्वैश्वर्य से युक्त है, वह सर्वेश्वर है, वही शंभु है। ऐसे शाश्वत आत्मा को जो कोई भी पुरुष अपने हृदयाकाश में एक क्षण या क्षणार्ध भी स्थिर होकर ध्यान करे, तो उसको उसी स्वरूप की प्राप्तिरूप फल ही तो है, पर अन्तराल फल में एक सौ चौहत्तर यज्ञानुष्ठान के फलों की भी प्राप्ति होती है। ओंकार की पूर्ण गति को भी वह जान लेता है। इस प्रकार जो ओंकार को जानता है वह मुनि सभी ध्यान, योग और ज्ञान का जो फल होता है, उसे प्राप्त करता है। इसलिए और सभी वस्तुओं को छोड़कर एकमात्र शिव (ईश) का ही ध्यान करना चाहिए। वही कल्याणकारी है।

समाप्ताऽथर्वशिखा। तामधीत्य द्विजो गर्भवासाद्विमुक्तो मुच्यते। एताम-धीत्य द्विजो गर्भवासाद् विमुक्तो विमुच्यत इत्योꣳसत्यमित्युपनिषत् ॥5॥

इति तृतीयः खण्डः।

इत्यथर्वशिखोपनिषत्समाप्ता।

यहाँ अथर्वशिखा समाप्त होती है। इसका अध्ययन करके द्विज गर्भवास से छुटकारा पाकर यहाँ भी जीवन्मुक्त हो जाता है। इसका अध्ययन करके द्विज गर्भवास से छुटकारा पाकर यहाँ जीवन्मुक्त हो जाता है। उपनिषत् की समाप्ति के सूचक के रूप में यह वाक्य दुहराया गया है। यहाँ उपनिषत् पूर्ण हुई।

तृतीय खण्ड भी समाप्त हुआ।

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(24) मैत्रायण्युपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

सामवेद से सम्बद्ध इस उपनिषत् के स्वरूप (आकार) में अनेक प्रकार की विसंगतियाँ देखने में आती हैं; यथा—सन् 1948 के निर्णयसागरीय संस्करण में तथा 1970 वाले मोतीलाल बनारसीदास द्वारा प्रकाशित संस्करण में इस उपनिषत् के **सात** प्रपाठक दिए हैं। सन् 1938 की सर्वहितैषी कम्पनी, रामघाट, काशी के संस्करण में इस उपनिषत् के **चार** प्रपाठक दिए हैं। अड्यार लाईब्रेरी, मद्रास के संग्रह में भी इस उपनिषत् के **चार** ही प्रपाठक दिए गए हैं। ब्रह्मयोगी के विवरण टीका वाले उपनिषत्संग्रह में भी इस उपनिषत् के **चार** प्रपाठक ही दिए हैं। श्रीरामशर्मा आचार्य के उपनिषदों के संग्रह में इस उपनिषद् के **पाँच** प्रपाठक दिए गए हैं। यहाँ चार प्रपाठक देने वालों का बहुमत देखकर चार प्रपाठक वाली उपनिषत् ही ली गई है। इसमें बृहद्रथ राजा को शाकायन्य मुनि उपदेश देते हुए कहते हैं कि पहले इस विषय में भगवान् मैत्रेय को हुए ज्ञान में जो था वही सुनाता हूँ। फिर उन्होंने प्राणों के भेद बताए, आत्मा और भूतात्मा का भेद बताया, जीवनरथ का सुन्दर रूपक भी कहा। जीवनरथ में ज्ञानेन्द्रियों की लगाम कर्मेन्द्रियों के घोड़ों को लगाई है। अन्तःप्रवृत्ति चाबुक है और आत्मा संचालक है। इन्धन समाप्त होने पर जैसे अग्नि शान्त हो जाती है, वैसे ही मनोवृत्तियों के शान्त होने पर चित्त शान्त हो जाता है। इसमें ॐकार और उद्गीथ की एकता समझाई गई है। गायत्री का पदच्छेद और उसकी उपासना का महत्त्व बताया गया है।

शान्तिपाठः

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि.....ते मयि सन्तु। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (आरुण्युपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

प्रथमः प्रपाठकः

बृहद्रथो ह वै नाम राऽ। राज्ये ज्येष्ठं पुत्रं निधापयित्वेदमशाश्वतं मन्यमानः शारीरं वैराग्यमुपेतोऽरण्यं निर्जगाम। स तत्र परमं तप आस्थायादित्य-मीक्षमाण ऊर्ध्वबाहुस्तिष्ठत्यन्ते सहस्रस्य मुनिरन्तिकमाजगामाग्निरिवा-धूमकस्तेजसा निर्दहन्निवात्मविद् भगवान् शाकायन्यः। उत्तिष्ठोत्तिष्ठ वरं वृणीष्वेति राजानमब्रीत्। स तस्मै नमस्कृत्योवाच भगवन् नाहमात्मवित् त्वं तत्त्वविच्छृणुमो वयं स त्वं नो ब्रूहीति। एतद् व्रतं पुरस्तादशक्यं मा पृच्छ प्रश्नमैक्ष्वाकान्यान् कामान् वृणीष्वेति। शाकायन्यस्य चरण-मभिमृश्यमानो राजेमां गाथां जगाद ॥1॥

बृहद्रथ नाम के किसी एक राजा को 'यह शरीर अनित्य है'—ऐसा विचार आने से वैराग्य उत्पन्न

हुआ। इसलिए वह अपने बड़े पुत्र को राज्यभार सौंपकर वन में चला गया। वहाँ लम्बे समय तक उसने तपश्चर्या की। वह हाथ ऊँचा करके सूर्य के सामने देखता रहता था। अन्त में एक हजार वर्ष के बाद, उस तपश्चर्या के फलस्वरूप शाकायन्य नाम के आत्मवेत्ता महामुनि उसके पास आए। वह मुनि निर्धूम अग्नि की तरह तेजस जाज्वल्यमान जैसे लगते थे। उन्होंने राजा से कहा—'हे राजन्! उठो, खड़े हो और वरदान माँगो।' तब राजा ने उनसे कहा—'हे भगवन्! मैं आत्मवेत्ता नहीं हूँ। हमने सुना है कि आप आत्मवेत्ता हैं। इसलिए आप मुझे आत्मज्ञान का वरदान दीजिए।' ऐसा सुनकर मुनि ने उससे कहा—'हे इक्ष्वाकुवंशी राजन्! तुम दूसरा कोई वरदान माँग लो। तुम पहले से ही अशक्य प्रश्न मत पूछो।' यह सुनकर बृहद्रथ राजा शाकायन्य का चरणस्पर्श करके यह गाथा कहने लगा।

भगवन्नस्थिचर्मस्नायुमज्जामांसशुक्रशोणितश्लेष्माश्रुदूषिते विण्मूत्र-वातपित्तकफसंघाते दुर्गन्धे निःसारेऽस्मिन् शरीरे किं कामोपभोगै-रिति ॥2॥

(राजा बोला—) हे भगवन्! यह शरीर अस्थियों, चर्म, स्नायुओं, मज्जा, मांस, वीर्य, लहू, श्लेष्मा आदि से दूषित है और विष्टा, मूत्र, पित्त, कफ आदि से युक्त है और सारहीन है, तो विषयोपभोगों की क्या आवश्यकता है?

कामक्रोधलोभमोहभयविषादेर्ष्येष्टवियोगानिष्टसंयोगक्षुत्पिपासाजरामृत्यु-रोगशोकाद्यैरभिहतेऽस्मिन् शरीरे किं कामोपभोगैः ॥3॥

यह शरीर काम, क्रोध, लोभ, भय, खेद, ईर्ष्या, इष्टवियोग, अनिष्टसंयोग, भूख, प्यास, वृद्धावस्था, मृत्यु, शोक आदि से पीड़ित है। ऐसे शरीर में विषयभोगों की क्या आवश्यकता है?

सर्वं चेदं क्षयिष्णु पश्यामो यथेमे दंशमशकादयस्तृणवन्नश्यतयोद्भूत-प्रध्वंसिनः ॥4॥

यह सारा जगत विनाशशील है, मैं सबको मरते हुए देखता हूँ। जैसे दंश, मच्छर आदि जन्तु तो तिनके की तरह जन्मते ही नष्ट होते (मरते) रहते हैं।

अथ किमेतैर्वा परेऽन्ये महाधनुर्धराश्चक्रवर्तिनः केचित् सुद्युम्नभूरिद्यु-म्नेन्द्रद्युम्नकुवलयाश्वयौवनाश्वबद्धियाश्वाश्वपतिः शशबिन्दुर्हरिश्चन्द्राऽ-म्बरीष मनूत्थशर्यातिर्ययातिरनरण्योक्षसेनोत्थमरुत्तभरतप्रभृतयो राजानो मिषतो बन्धुवर्गस्य महतीं श्रियं त्यक्त्वाऽस्माल्लोकादमुं लोके प्रयान्ति ॥5॥

उन जन्तुओं को क्या कहें? परन्तु बड़े-बड़े धनुर्धारी और चक्रवर्ती सुद्युम्न, भूरिद्युम्न, इन्द्रद्युम्न, कुवलयाश्व, यौवनाश्व और उसके जैसे धियाश्व, अश्वपति, शशबिन्दु, हरिश्चन्द्र, अम्बरीष, मनु का पुत्र शर्याति, ययाति, अनरण्य, उग्रसेन, उसका पुत्र मरुत्त और भरत आदि चक्रवर्ती राजा भी अपने बन्धुवर्ग सहित देखते-देखते ही इस लोक की विपुल समृद्धि छोड़कर प्रयाण कर गये हैं।

अथ किमेतैर्वा परेऽन्ये गन्धर्वासुरयक्षराक्षसभूतगणपिशाचोरगग्रहादीनां निरोधनं पश्यामः ॥6॥

और तो क्या मनुष्योपरान्त अन्य गन्धर्व, असुर, यक्ष, राक्षस, भूतगण, पिशाच, साँप और ग्रह आदि भी मरते हुए देखे गए हैं।

अथ किमेतैर्वाऽन्यानां शोषणं महार्णवानां शिखरिणां प्रपतनं ध्रुवस्य प्रचलनं स्थानं वा तरूणां निमज्जनं पृथिव्याः स्थानादपसरणं सुराणां सोऽहमित्येतद्विधेऽस्मिन् संसारे किं कामोपभोगैर्वैरवाश्रितस्यासकृदिहा-वर्तनं दृश्यत इत्युद्धर्तुमर्हसीत्यन्धोदपानस्थो भेक इवाहमस्मिन् संसारे भगवंस्त्वं नो गतिस्त्वं नो गतिः ॥7॥

इति प्रथमः प्रपाठकः।

अथवा और क्या कहूँ? बड़े-बड़े समुद्र भी सूख जाते हैं, पर्वत भी टूट-फूट जाते हैं, ध्रुव भी अपने स्थान से चलित हो जाता है, वृक्ष गिर पड़ते हैं, धरती भी अपने स्थान से खिसक जाती है, देव भी नीचे गिर जाते हैं, तो 'यह मैं हूँ'—ऐसे अहंकार से भरे इस संसार में विषयोपभोग से भला क्या लाभ है? विषयों में लीन रहनेवालों को तो बार-बार जन्म-मरण के फेरे में घूमना ही पड़ता है, ऐसा देखा जाता है। इसलिए हे भगवन्! अँधेरे कुएँ में पड़े हुए मेढक जैसे मेरा आप उद्धार कीजिए। आप ही मेरी शरण हैं। आप ही मेरे आधार है।

यहाँ प्रथम प्रपाठक पूरा हुआ।

❋

द्वितीयः प्रपाठकः

अथ भगवान् शाकायन्यः सुप्रीतोऽब्रवीद्राजानं महाराज बृहद्रथेक्ष्वाकु-वंशध्वजशीर्षात्मजः कृतकृत्यस्त्वं मरुन्नाम्नो विश्रुतोऽसीत्ययं वाव खल्वात्मा ते कतमो भगवान् वर्ण्य इति तं होवाच ॥1॥

यह सुनकर महर्षि शाकायन्य प्रसन्न होकर राजा से कहने लगे—'हे महाराजा बृहद्रथ! इक्ष्वाकुवंश के ध्वजशीर्ष के तुम पुत्र हो। तुम 'मरुत्' नाम से सुविख्यात हो और कृतकृत्य (धन्य) हो। यह आत्मा कैसा है, वह मैं तुम्हें समझाता हूँ।' यह सुनकर राजा ने कहा—'भगवन् आप उसका वर्णन कीजिए।' तब वे मुनि राजा से कहने लगे—

य एषो बाह्यावष्टम्भनेनोर्ध्वमुत्क्रान्तो व्यथमानोऽव्यथमानस्तमः प्रणु-दत्येष आत्मेत्याह भगवानथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचैतमृतम-भयमेतद् ब्रह्मेति ॥2॥

'बाह्येन्द्रियों का निरोध करने से यह प्राणरूप आत्मा योग द्वारा ऊपर चढ़ता है। वह दुःख भोगता हुआ दीखने पर भी दुःखरहित ही होता है और वह अन्धकार का नाश कर देता है।' ऋषि ने आगे कहा—'यह आत्मा इस शरीर में से बाहर निकलकर परम ज्योतिरूप ब्रह्म को प्राप्त करके अपने स्वरूप में स्थिर रहता है, वही आत्मा अमृतरूप, अभयरूप और ब्रह्मरूप है।'

अथ खल्वियं ब्रह्मविद्या सर्वोपनिषद्विद्या वा राजन्नस्माकं भगवता मैत्रेयेण व्याख्याताऽहं ते कथयिष्यामीत्यथापहतपाप्मानस्तिग्मतेजस ऊर्ध्वरेतसो वालखिल्या इति श्रूयन्तेऽथैते प्रजापतिमब्रुवन् भगवन् शकटमिवाचेतनमिदं शरीरं कस्यैष खल्वीदृशो महिमाऽतीन्द्रियभूतस्य

येनैतद्विधमिदं चेतनवत् प्रतिष्ठापितं प्रचोदयिताऽस्य को भगवन्नेतद-स्माकं ब्रूहीति तान् होवाच ॥3॥

हे राजन्! सभी उपनिषदों ने जिसका उपदेश किया है ऐसी यह ब्रह्मविद्या भगवान् मैत्रेय ने हमको बताई है, वही मैं तुम्हें बताता हूँ। जिनके पाप नष्ट हो गए हैं ऐसे प्रचंड तेजस्वी ब्रह्मचारी वालखिल्य नाम के मुनि तो सुप्रसिद्ध हैं। उन मुनियों ने एक बार ब्रह्माजी से पूछा था—'हे भगवन्! यह शरीर तो बैलगाड़ी की तरह अचेतन ही है। तो फिर यह सब किसकी महिमा है? कौन-सा ऐसा अतीन्द्रिय पदार्थ है कि जिसकी वजह से यह जड़ शरीर चेतन की तरह प्रतिष्ठित दिखाई देता है? उसे प्रेरणा देनेवाला कौन है? यह हमें बताइए।' तब ब्रह्मा ने उत्तर दिया था (कि—)

यो ह खलु वाचोपरिस्थः श्रूयते स एव वा एष शुद्धः पूतः शून्यः शान्तः प्राणोऽनीशात्माऽनन्तोऽक्षय्यः स्थिरः शाश्वतोऽजः स्वतन्त्रः स्वे महिम्नि तिष्ठत्यनेनेदं शरीरं चेतनवत्प्रतिष्ठापितं प्रचोदयिता चैषोऽस्येति ते होचु-र्भगवन् कथमनेनेदृशेनानिच्छेनैतद्विधमिदं चेतनवत् प्रतिष्ठापितं प्रचो-दयिता चैषोऽस्येति कथमिति तान् होवाच ॥4॥

'जो वाणी से परे विद्यमान है, ऐसा सुना जाता है कि वह शुद्ध, पवित्र, शून्य, शान्त, जीवनदाता, अनीश्वर का आत्मा, अनन्त, अविनाशी, स्थिर, सनातन, जन्मरहित, स्वतंत्र—ऐसा आत्मा अपनी महिमा में अवस्थित है। उसी के कारण यह शरीर चेतन की तरह प्रतिष्ठापित हुआ है। वही इसको प्रेरणा देनेवाला है। ऐसी इसकी महिमा है।' यह सुनकर वालखिल्य ने पूछा—'वह आत्मा इच्छारहित होने पर भी क्यों और कैसे इस शरीर को चेतन जैसा बनाया और उसे टिकाया भी? वह उसका प्रेरक कैसे हुआ? और उसकी महिमा कैसी है?' तब ब्रह्मा ने कहा कि—

स वा एष सूक्ष्मोऽग्राह्योऽदृश्यः पुरुषसंज्ञको बुद्धिपूर्वमिहैवावर्ततेंऽशेन सुषुप्तस्यैव बुद्धिपूर्वं निबोधयत्यथ यो ह खलु वावैतस्यांशोऽयं यश्चे-तनमात्रः प्रतिपूरुषं क्षेत्रज्ञः सङ्कल्पाध्यवसायाभिमानलिङ्गः प्रजापतिर्वि-श्वाक्षस्तेन चेतनेनेदं शरीरं चेतनवत् प्रतिष्ठापितं प्रचोदयिता चैषोऽस्येति ते होचुर्भवन्नीदृशस्य कथमंशेन वर्तमिति तान् होवाच ॥5॥

'यह आत्मा सूक्ष्म, अग्राह्य और अदृश्य है। इसका नाम 'पुरुष' है। वह अपने एक अंश से यहाँ बुद्धिपूर्वक क्रिया करता है, सुषुप्त मनुष्य को बुद्धि से जगाता है। वह उसका जो अंश है, वही यहाँ जीवरूप बना है। सभी प्राणियों का जीवात्मा वही है। प्रत्येक शरीर में वही क्षेत्रज्ञ रूप से रहा है। और वही संकल्प, प्रयत्न, अभिमान से युक्त प्रजापतिरूप और सबको देखनेवाला है। उस चेतन से ही यह शरीर चेतनमय बना है। वही इस शरीर को क्रिया करने के लिए प्रेरित करता है।' तब वालखिल्य ने पूछा—'भगवन्! वह आत्मा अखण्ड होने पर भी किस तरह अपने अंश से यहाँ अवस्थित है?' तब उन्हें ब्रह्माजी ने उत्तर दिया कि—

प्रजापतिर्वा एषोऽग्रेऽतिष्ठत्। स नारमतैकः। स आत्मानमभिध्यायद्बह्वीः प्रजा असृजत्ता अस्यैवात्मप्रबुद्धा अप्राणा स्थाणुरिव तिष्ठमाना अपश्यत् स नारमत। सोऽमन्यतैतासां प्रतिबोधनायाभ्यन्तरं प्राविशानीत्यथ स वायुमिवात्मानं कृत्वाऽभ्यन्तरं प्राविशत् स एको नाविशत्। स पञ्चधा-ऽऽत्मानं प्रविभज्योच्यते यः प्राणोऽपानः समान उदानो व्यान इति ॥6॥

सबसे पहले केवल प्रजापति ही एकमात्र थे। उन्हें अकेले को कुछ चैन न पड़ा अर्थात् अपने को अकेले सन्तुष्ट नहीं कर सके। इसलिए उन्होंने आत्मा का ध्यान करके तरह-तरह की प्रजाएँ उत्पन्न कीं। परन्तु, अपने द्वारा उत्पन्न की गई इन प्रजाओं को प्राणविहीन और खम्भों की भाँति जड़ देखा। वह उन्हें पसन्द न आया। उन्होंने सोचा कि इन सभी प्रजाओं को सचेतन करने के लिए मैं उनमें प्रविष्ट होऊँ। ऐसा सोचकर अपने को वायु जैसा बनाकर उन्होंने उनमें प्रवेश किया। पर उन्होंने एक रूप में नहीं परन्तु पाँच रूपों में अपना विभाजन करके प्रवेश किया। इसलिए एक ही प्राण के प्राण, अपान, समान, उदान और व्यान—ऐसे पाँच भेद हुए।

अथ योऽयमूर्ध्वमुत्क्रामतीत्येष वाव स प्राणोऽथ योऽयमवाङ्सङ्क्राम-त्येष वाव सोऽपानोऽथ योऽयं स्थविष्ठमन्नधातुमपाने स्थापयत्यणिष्ठं चाङ्गेऽङ्गे समं नयत्येष वाव स समानोऽथ योऽयं पीताशितमुद्गिरति निगिरतीति चैष वाव स उदानोऽथ येनैताः सिरा अनुव्याप्ता एष वाव स व्यानः ॥7॥

जो ऊपर गति करता है वह 'प्राण' है, जो नीचे गति करता है वह 'अपान' है, जो अतिशय स्थूल अन्नधातु (मल) को गुदा स्थान में पहुँचाता है और अतिसूक्ष्म धातु को प्रत्येक अंग में समान रूप से ले जाता है, वह 'समान' कहलाता है; जो यह वायु खाए-पीए हुए पदार्थों को उगलता है या निगलता है वह 'उदान' कहलाता है, और जिसके द्वारा ये शिराएँ घिरी हुई रहती हैं, ऐसा जो वायु है वह 'व्यान' कहलाता है।

अथोपांशुरन्तर्याम्यभिभवत्यन्तर्याममुपांशुमेतयोरन्तराले चौष्णं मास-वद्यदौष्ण्यं स पुरुषोऽथ यः पुरुषः सोऽग्निर्वैश्वानरोऽप्यन्यत्राप्युक्त-मयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषो येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते तस्यैष घोषो भवति यदेतत् कर्णावपिधाय शृणोति स यदोत्क्रमिष्यन् भवति नैनं घोषं शृणोति ॥8॥

जो नजदीक में अन्तर्यामी है वह और जो एक प्रहर में पराभव कर सकता है वह—इन दोनों के बीच जो ग्रीष्म ऋतु जैसी उष्णता है, वह पुरुष ही वैश्वानर अग्नि है। अन्य जगहों पर भी ऐसा ही कहा गया है कि यह भीतर रहा हुआ अग्नि वैश्वानर 'अग्निपुरुष' है, जिसकी वजह से अन्न पचता है। जब कुछ खाया जाता है, तब उसी की (वैश्वानर अग्नि की) यह आवाज होती है। कान बन्द करने पर जो आवाज सुनाई देती है, वह उसी की आवाज है। जब शरीर से प्राण निकल जानेवाले होते हैं, तब यह आवाज नहीं सुनाई देती।

स वा एष पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्य निहितो गुहायां मनोमयः प्राणशरीरो बहुरूपः सत्यसङ्कल्प आत्मेति स वा एषोऽस्य हृदन्तरे तिष्ठन्नकृतार्थोऽ-मन्यतार्थानसानि तत्स्वानीमानि भित्त्वोदितः पञ्चमी रश्मिभिर्विषयान-त्तीति बुद्धीन्द्रियाणि यानीमान्येतान्यस्य रश्मयः। कर्मेन्द्रियाण्यस्य हयो रथः शरीरं मनो नियन्ता प्रकृतिमयोऽस्य प्रतोदनेन खल्वीरितं परिभ्रमतीदं शरीरं चक्रमिव मृते च नेदं शरीरं चेतनवत् प्रतिष्ठापितं प्रचोदयिता चैषोऽस्येति ॥9॥

वह प्रजापतिरूप आत्मा स्वयं को पाँच रूपों में निर्मित करके हृदयरूपी गुफा में स्थिर हुआ है। और वह आत्मा ही मनरूप में, प्राणरूप में, अनेक रूपों में सत्यसंकल्पवाला है। इस प्रकार हृदय में रहता हुआ वह अपने को अकृतार्थ मानने लगा। अपने को कृतार्थ बनाने के लिए वह अपने पाँच द्वारों (इन्द्रियों) को भेदकर प्रकट हुआ। वे पाँच द्वार ही पाँच इन्द्रियाँ बनी हैं। ये ही पाँच ज्ञानेन्द्रियाँ लगाम है, पाँच कर्मेन्द्रियाँ घोड़े हैं, शरीर रथ है, मन सारथि है और स्वभाव (प्रकृति-सहज रुझान) चाबुक है। इसी चाबुक से प्रेरित शरीर पहियों की तरह गतिशील बनता है और मरण के बाद वह सचेतन दिखाई नहीं पड़ता, क्योंकि आत्मा ही शरीर का प्रेरक है।

स वा एष आत्मेत्यदो वशं नीत इव सितासितैः कर्मफलैरभिभूयमान इव प्रतिशरीरेषु चरतव्यक्तत्वात् सूक्ष्मत्वाददृश्यत्वादग्राह्यत्वान्निर्ममत्वाच्चा-नवस्थोऽकर्ता कर्तेवावस्थितः ॥10॥

यह आत्मा मानो शरीर के वश में आ गया हो, और मानो शुभाशुभ कर्मों के फल से बँध गया हो, इस प्रकार भाँति-भाँति के शरीरों में संचरण करता रहता है (हालाँकि वह वास्तविक नहीं है)। परन्तु वास्तविक दृष्टि से देखने पर तो वह अव्यक्त, अदृश्य, सूक्ष्म, अग्राह्य और ममतारहित है। उसमें कर्तृत्व न होने पर भी और उसकी कोई अवस्था (जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्ति) न होने पर भी वह मानो कर्तारूप हो, ऐसा प्रतीत होता है।

स वा एष शुद्धः स्थिरोऽचलश्चालेपोऽव्यग्रो निःस्पृहः प्रेक्षकवदवस्थितः स्वस्य चरितभुग्गुणमयेन पटेनात्मानमन्तर्धायावस्थित इत्यव-स्थित इति ॥11॥

इति द्वितीयः प्रपाठकः।

वह आत्मा शुद्ध, स्थिर, अचल, निरासक्त, दुःखरहित, इच्छारहित द्रष्टा रूप होने पर भी अपने कर्मों को मानो भोगता हो, ऐसा दिखाई देता है। वही (सत्त्वादि) तीन गुणों रूपी वस्त्र से अपने को आच्छादित रखता हो, ऐसा मालूम होता है।

यहाँ पर दूसरा प्रपाठक पूरा होता है।

❋

तृतीयः प्रपाठकः

ते होचुर्भगवन् यद्येवमस्यात्मनो महिमानं सूचयसीत्यन्यो वा परः कोऽ-यमात्मा सितासितैः कर्मफलैरभिभूयमानः सदसद्योनिमापद्यत इत्यवाचीं वोर्ध्वां वा गतिं द्वन्द्वैरभिभूयमानः परिभ्रमतीति कतम एष इति तान् होवाच ॥1॥

यह सुनकर वालखिल्य ने प्रश्न किया—'हे भगवन्! यदि आप उस आत्मा की ऐसी महिमा कहते हैं, तो फिर शुभाशुभ कर्मों के नीचे दबा हुआ और तदनुसार अच्छी या बुरी योनियों में भटकता हुआ आत्मा क्या कोई दूसरा आत्मा है? सुख-दुःख से पराभव प्राप्त करके उच्च या नीच गति में भटकनेवाला यह कौन-सा आत्मा है?' यह सुनकर ब्रह्मा ने कहा—

अस्ति खल्वन्योऽपरो भूतात्मा योऽयं सितासितैः कर्मफलैरभिभूयमानः सदसद्योनिमापद्यत इत्यवाचीं वोर्ध्वां गति द्वन्द्वैरभिभूयमानः परिभ्रमती-त्यस्योपव्याख्यानं पञ्च तन्मात्राणि भूतशब्देनोच्यन्ते पञ्च महाभूतानि भूतशब्देनोच्यन्तेऽथ तेषां यः समुदायः शरीरमित्युक्तमथ यो ह खलु वाव शरीरमित्युक्तं स भूतात्मेत्युक्तमथास्ति तस्यात्मा बिन्दुरिव पुष्कर इति स वा एषोऽभिभूतः प्राकृतैर्गुणैरित्यतोऽभिभूतत्वात् सम्मूढत्वं प्रयात्यसम्मूढत्वादात्मस्थं प्रभुं भगवन्तं कारयितारं नापश्यद्गुणौघै-स्तृप्यमानः कलुषीकृतश्चास्थिरश्चञ्चलो लोलुप्यमानः सस्पृहो व्यग्रश्चा-भिमानत्वं प्रयात इत्यहं सो ममेदमित्येवं मन्यमानो निबन्धनात्यात्म-नाऽऽत्मानं जालेनेव खचरः कृतस्यानुफलैरभिभूयमानः परिभ्रम-तीति ॥2॥

जो शुभाशुभ कर्मों के नीचे दबा हुआ है वह तो दूसरा 'भूतात्मा' कहा जाता है। वह अच्छी-बुरी योनि को प्राप्त करता है, ऊँची-नीची गति में जाता है, राग-द्वेष आदि द्वन्द्वों से परेशान होता है। उसे 'भूतात्मा' कहा जाने का कारण यह है कि जो पाँच तन्मात्राएँ हैं और पाँच महाभूत हैं, उन्हें 'भूत' शब्द से पहचाना जाता है। और उन्हीं भूतों का समुदाय ही तो शरीर है। इसलिए उस शरीर को ही 'भूतात्मा' कहा जाता है। उसमें स्थित आत्मा तो कमलपत्र के ऊपर के जल के बिन्दु के समान ही है। फिर भी अपनी प्रकृति के गुणों से पराजित हो जाने से वह मूढ़ बन गया है। इससे वह अपने भीतर स्थित प्रेरक परमात्मा को देख नहीं पाता और गुणों के समूह से ही सन्तुष्ट होता हुआ, पापों से युक्त होता हुआ, अस्थिर, चंचल, लोलुप और अभिमानी बनता हुआ वह, 'यह मैं हूँ', 'यह मेरा है'—ऐसा मानता हुआ अपने आप वह स्वयं बन्धन में पड़ जाता है। जिस प्रकार जाल में पक्षी फँस जाता है, वैसे ही अपने आप ही कर्मफलों में फँसकर इधर-उधर भटकता रहता है।

अथान्यत्राप्युक्तं यः कर्ता सोऽयं वै भूतात्मा करणैः कारयिताऽन्तः-पुरुषोऽथ यथाऽग्निनायःपिण्डो वाऽभिभूतः कर्तृभिर्हन्यमानो नानात्व-मुपेत्यैवं वाव खल्वसौ भूतात्माऽन्तःपुरुषेणाभिभूतो गुणैर्हन्यमानो नानात्वमुपेत्यथ यत्त्रिगुणं चतुरशीतिलक्षयोनिपरिणतं भूतत्रिगुणमेतद्वै नानात्वस्य रूपं तानि ह वा इमानि गुणानि पुरुषेणेरितानि चक्रमिव चक्रिणेत्यथ यथाऽयःपिण्डे हन्यमाने नाग्निरभिभूयत्येवं नाभिभूयत्यसौ पुरुषोऽभिभूयत्ययं भूतात्मोपसंश्लिष्टत्वादिति ॥3॥

अन्यत्र भी कहा गया है कि कर्तृत्व तो इस भूतात्मा का ही है। भीतर स्थित शुद्ध आत्मा तो केवल प्रेरक ही है। वह इन्द्रियों के द्वारा सब कुछ करवाता है। जैसे अग्नि में तपाया गया लोहे का गोला लोहार द्वारा पीटे जाने पर अनेक आकारवाला बन जाता है, वैसे ही यह भूतात्मा भी अन्तःस्थ शुद्ध आत्मा की अग्नि से तपकर एवं गुणों के द्वारा पीटा जाता हुआ अनेक प्रकार का हो जाता है। अर्थात् तीन गुणों से युक्त ऐसी चौरासी लाख त्रिगुणात्मक योनियों में परिवर्तित हुआ करता है। यही तो अनेकता का स्वरूप है। जैसे चाक को चलानेवाला कुम्हार चाक से अलग ही होता है, वैसे ही तीन गुणों का प्रेरक आत्मा तीन गुणों से अलग ही है। जैसे लोहे के गोले के पीटे जाने से उसमें स्थित अग्नि नहीं पीटी जाती, वैसे ही शुद्ध आत्मा को किसी भी प्रकार का विकार नहीं होता। उसको तो केवल भूतात्मा के साथ सम्पर्क का दोष ही लगता है।

अथान्यत्राप्युक्तं शरीरमिदं मैथुनादेवोद्भूतं संविदपेतं निरय एवं मूत्र-द्वारेण निष्क्रान्तमस्थिभिश्चितं मांसेनानुलिप्तं चर्मणाऽवबद्धं विण्मूत्र-पित्तकफमज्जामेदोवसाभिरन्यैश्च मलैर्बहुभिः परिपूर्णं कोश इवावस-न्नेति ॥4॥

और अन्यत्र कहा भी गया है कि स्त्री-पुरुष के संयोग से ही यह शरीर उत्पन्न होता है। वह चेतनविहीन होता है और मानो नरक ही होता है। मूत्र के द्वार में से वह निकला है और हड्डियों से व्यवस्थापित (आकारित) हुआ है, मांस से वह अवलिप्त हुआ और चमड़ी से मढ़ा गया है। मल, मूत्र, पित्त, कफ आदि से वह भरा-पूरा है। अन्य कई मलिनताओं से वह भरा हुआ है। ऐसा मालूम होता है कि मानो वह दूषित वस्तुओं का खजाना ही हो।

अथान्यत्राप्युक्तं सम्मोहो भयं विषादो निद्रा तन्द्री व्रणो जरा शोकः क्षुत् पिपासा कार्पण्यं क्रोधो नास्तिक्यमज्ञानं मात्सर्यं वैकारुण्यं मूढत्वं निर्व्रीडत्वं निकृतत्वमुद्धतत्वमसमत्वमिति तामसान्वितस्तृष्णा स्नेहो रागो लोभो हिंसा रतिर्दृष्टिव्यावृतत्वमीर्ष्याकाममस्थिरत्वं चञ्चलत्वं जिहीर्षा-र्थोपार्जनं मित्रानुग्रहणं परिग्रहावलम्बोऽनिष्टेष्विन्द्रियार्थेषु द्विष्टिरिष्टेष्व-भिष्वङ्ग इति राजसान्वितैः परिपूर्ण एतैरभिभूत इत्ययं भूतात्मा तस्मान्नानारूपाण्याप्नोतीत्याप्नोतीति ॥5॥

इति तृतीयः प्रपाठकः ॥

और भी अन्य स्थान पर कहा गया है कि मोह, भय, विषाद, निद्रा, तन्द्रा, बूढ़ापन, शोक, भूख, प्यास, दैन्य, क्रोध, नास्तिकता, अज्ञान, ईर्ष्या, विकार, मूढता, निर्लज्जता, उद्धतता, विषमता इत्यादि तमोगुण के विकारों से यह शरीर परिपूर्ण है। इसके उपरान्त तृष्णा, स्नेह, राग, लोभ, हिंसा, कामुकता, व्यापार, ईर्ष्या, स्वेच्छाचारिता, चंचलता, किसी भी वस्तु को हड़प लेने की इच्छा, धनोपार्जन की इच्छा, मित्रों का अनुग्रह, परिग्रह का आश्रय, इन्द्रियों का अप्रिय विषयों से द्वेष, और प्रिय विषयों में आसक्ति आदि रजोगुण से युक्त विकार भी इस भूतात्मा में विद्यमान रहते हैं। इन सभी विकारों के द्वारा यह भूतात्मा पराभव प्राप्त करता रहता है। और बारी-बारी से तरह-तरह के रूपों को धारण करता रहता है, धारण करता रहता है (अन्तिम शब्दसमूह की पुनरावृत्ति प्रपाठक की समाप्तिसूचक है)।

यहाँ तीसरा प्रपाठक पूरा होता है।

❋

चतुर्थः प्रपाठकः

ते ह खल्वथोर्ध्वरेतसो अतिविस्मिता अतिसमेत्योचुर्भगवन्नमस्ते त्वं नः शाधि त्वमस्माकं गतिरन्या न विद्यत इत्यस्य कोऽतिथिर्भूतात्मनो येनेदं हित्वात्मन्येव सायुज्यमुपैति। तान् होवाच ॥1॥

यह सुनकर वे ऊर्ध्वरेतस् (ब्रह्मचारी) वालखिल्य बहुत ही विस्मित हो गए और एकदम नजदीक जाकर बोले—'हे भगवन्! आपको हमारा नमस्कार है। आप ही हमारी शरण हैं, दूसरा हमारा कोई आश्रय नहीं है, तो आप हमें समझाइए कि उस भूतात्मा का अतिथि कौन-सा है, जिसकी वजह से वह इस सबको छोड़कर उस आत्मा में ही सायुज्य प्राप्त करता है'? तब ब्रह्मा उत्तर दिया कि—

अथान्यत्राप्युक्तं महानदीषूर्मय इव निवर्तकमस्य यत्पुराकृतं समुद्रवेलेव दुर्निवार्यमस्य मृत्योरागमनं सदसत्फलमयैर्हि पाशैः पशुरिव बद्धं बन्धनस्थस्येवास्वातन्त्र्यं यमविषयस्थस्येव बहुभयावस्थं मदिरोन्मत्त इवामोदमदिरोन्मत्तं पाप्मना गृहीत इव भ्राम्यमाणं महोरगदष्ट इव विपदृष्टं महान्धकार इव रागान्धमिन्द्रजालमिव मायामयं स्वप्न इव मिथ्यादर्शनं कदलीगर्भ इवासारं नट इव क्षणवेशं चित्रभित्तिरिव मिथ्यामनोरम-मित्यथोक्तम्।

शब्दस्पर्शादयो येऽर्था अनर्था इव ते स्थिताः।
येष्वासक्तस्तु भूतात्मा न स्मरेच्च परं पदम् ॥2॥

और भी एक जगह पर कहा गया है कि बड़ी नदियों में जिस तरह तरंगें उछलती हैं इसी तरह इस भूतात्मा में पूर्वकृत कर्म होते हैं, और उनके फल तो उसे भोगने ही पड़ते हैं। जिस प्रकार उन ऊर्मियों के अन्त के लिए समुद्र का किनारा जरूरी होता है, उसी प्रकार भूतात्मा के लिए मृत्यु भी जरूरी ही होती है। उन शुभाशुभ कर्मों के फलस्वरूप बन्धनों में वह एक पशु की तरह ही जकड़ा हुआ है और एकदम परतन्त्र ही हो गया है; जैसे यम के राज्य में रहता हो, वैसे ही वह भूतात्मा सर्वदा भयभीत ही रहता है। विषयसुख रूपी मदिरा पीकर वह पागल बन जाता है और पाप के प्रेत का उसमें आवेश आ गया हो, ऐसे इधर-उधर भटकता ही रहता है। जैसे जहरीले साँप ने काटा हो इस तरह विपत्ति से दुःख भोगता है। विषयों की लालसा रूपी गाढ़ अन्धकार से वह अन्धा बन जाता है। ऐन्द्रजालिक के जादू की तरह वह माया से भरा हुआ है। स्वप्न की तरह मिथ्या दिखावेवाला है। केले के पेड़ के गर्भ की तरह वह सारहीन ही है। नट की तरह वह क्षण-क्षण में नए-नए वेश धारण करता है। चित्रवाली दीवार की तरह वह झूठे ही दिखावे से सुन्दर भासित होता है। और ऐसा भी कहा गया है कि शब्द, स्पर्श आदि विषय असार हैं और उनमें आसक्त हुए भूतात्मा को अपना वास्तविक स्वरूप स्मरण नहीं होता।

अयं वाव खल्वस्य प्रतिविधिर्भूतात्मनो यद्येव विद्याधिगमस्य धर्मस्या-नुचरणं स्वाश्रमेष्वेवानुक्रमणं स्वधर्म एव सर्वं धत्ते स्तम्भशाखे-वेतराण्यनेनोर्ध्वभाग्भवत्यन्यथाऽधः पतत्येष स्वधर्मोऽभिभूतो यो वेदेषु न स्वधर्मातिक्रमेणाश्रमी भवत्याश्रमेष्वेवावस्थितस्तपस्वी चेत्युत्यत एतदप्युक्तं नातपस्कस्यात्मध्यानेऽधिगमः कर्मशुद्धिर्वेत्येवं ह्याह।

तपसा प्राप्यते सत्त्वं सत्त्वात्संप्राप्यते मनः।
मनसा प्राप्यते त्वात्मा ह्यात्मापत्त्या निवर्तते ॥3॥

उसकी मुक्ति का उपाय इस प्रकार है—ज्ञान की प्राप्ति करानेवाले धर्म का आचरण करना चाहिए और अपने आश्रमधर्मों का भी पालन करना चाहिए। क्योंकि स्वधर्माचरण ही सब कुछ कर सकता है। अन्य धर्म तो खम्भे की शाखाओं जैसे झूठे ही हैं। स्वधर्माचरण के द्वारा ही भूतात्मा मुक्ति को प्राप्त होता है। इससे अलग मार्ग पर जाने से तो वह नीचे ही गिरता है। वेदविहित स्वधर्म का त्याग करनेवाला मनुष्य 'आश्रमी' नहीं कहलाता। जो अपने आश्रमधर्मों का पालन करता है, वह तपस्वी है। और यह भी कहा गया है कि जो तपस्वी नहीं है, वह आत्मा में ध्यान नहीं लगा सकता। और उसकी

कर्मशुद्धि भी नहीं होती। तप के द्वारा ज्ञान प्राप्त होता है, ज्ञान होने पर मन वश में आता है, और आत्मा की प्राप्ति होती है। आत्मा की प्राप्ति होने पर संसार से मुक्ति होती है।

अत्रैते श्लोका भवन्ति—
यथा निरिन्धनो वह्निः स्वयोनावुपशाम्यति।
तथा वृत्तिक्षयाच्चित्तं स्वयोनावुपशाम्यति ॥4-1॥

यहाँ ये श्लोक हैं—जैसे काष्ठ खत्म होने पर अग्नि आप-ही-आप अपने उत्पत्ति स्थान में बुझ जाती है, ठीक उसी प्रकार जब वृत्तियों का क्षय हो जाता है, तब चित्त आप-ही-आप अपने कारण (उत्पत्तिस्थान) में शान्त हो जाता है।

स्वयोनावुपशान्तस्य मनसः सत्यकामिनः।
इन्द्रियार्थाविमूढस्यानृताः कर्मवशानुगाः ॥4-2॥

अपने उत्पत्तिस्थान में (कारण में) शान्त बना हुआ और ज्ञानप्राप्त किया हुआ चित्त जब सत्य की ओर मोड़ लेता है, तब उसे वे कर्म के वश में रहनेवाले इन्द्रियविषय मिथ्या (तुच्छ झूठे) ही मालूम पड़ते हैं।

चित्तमेव हि संसारस्तत्प्रयत्नेन शोधयेत्।
यच्चित्तस्तन्मयो भवति गुह्यमेतत्सनातनम् ॥4-3॥

चित्त ही तो संसार है। इसलिए प्रयत्नपूर्वक चित्तशुद्धि करनी चाहिए। जैसा मनुष्य का चित्त होता है, वैसा ही वह मनुष्य होता है। जैसा चित्त वैसी गति होती है। यह तो एक सनातन रहस्य है।

चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम्।
प्रसन्नात्माऽऽत्मनि स्थित्वा सुखमव्ययमश्नुते ॥4-4॥

चित्त के शान्त होने से शुभ-अशुभ कर्मों का नाश हो जाता है। और शान्त बना हुआ मनुष्य जब अपने आत्मा में लीन हो जाता है, तब उसे अक्षय आनन्द प्राप्त होता है।

समासक्तं यदा चित्तं जन्तोर्विषयगोचरे।
यद्येवं ब्रह्मणि स्यात्तत् को न मुच्येत बन्धनात् ॥4-5॥

प्राणि का चित्त जितना अधिक विषयों में आसक्त रहता है, उतना ही यदि ब्रह्म में आसक्त हो जाता, तो भला कौन प्राणी बन्धन से मुक्त नहीं होता ? अर्थात् सभी मुक्त हो जाते।

मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च।
अशुद्धं कामसङ्कल्पं शुद्धं कामविवर्जितम् ॥4-6॥

मन दो प्रकार का होता है—एक शुद्ध और दूसरा अशुद्ध। उनमें अशुद्ध मन कामनाओं और संकल्पों से भरा हुआ होता है, जबकि शुद्ध मन कामनाओं से रहित होता है।

लयविक्षेपरहितं मनः कृत्वा सुनिश्चलम्।
यदा यात्यमनीभावं तदा तत्परमं पदम् ॥4-7॥

मन को लय और विक्षेप से रहित और ठीक तरह से स्थिर करके जब मनुष्य अमनीभाव को अर्थात् निर्विचारता को प्राप्त करता है, तब वह परमपद होता है।

तावदेव निरोद्धव्यं हृदि यावत् क्षयं गतम्।
एतज्ज्ञानं च मोक्षं च शेषास्तु ग्रन्थविस्तराः ॥4-8॥

जब तक मन का पूर्णतः नाश न हो जाए, तब तक हृदय में मन का निरोध करते ही रहना चाहिए। बस इतना ही ज्ञान है, वही मोक्ष है। शेष तो सब ग्रन्थों के विस्तारमात्र ही है।

समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो निवेशितस्यात्मनि यत्सुखं लभेत्।
न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा स्वयं तदन्तःकरणेन गृह्यते ॥4-9॥

समाधि के द्वारा जिसका मल दूर हो गया है और आत्मा में प्रवेश कराए गए चित्त को जो सुख मिलता है उसे वाणी से वर्णन करना तो असम्भव ही है। वह तो केवल अन्तःकरण के द्वारा ही अनुभव किया जानेवाला है।

अपामपोऽग्निरग्नौ वा व्योम्नि व्योम न लक्ष्यते।
एवमन्तर्गतं चित्तं पुरुषः प्रतिमुच्यते ॥4-10॥

जैसे पानी में पानी, अग्नि में अग्नि और आकाश में आकाश मिल जाने से उसे फिर अलग नहीं देखा जा सकता ठीक उसी तरह चित्त का लय हो जाने से मनुष्य मुक्त हो जाता है।

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः।
बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम् ॥4-11॥

मनुष्य के बन्धन और मोक्ष का कारण मन ही होता है। विषयों में आसक्त मन बन्धन का कारण होता है और विषयासक्तिरहित मन मुक्ति के लिए होता है।

अथ यथेयं कौत्सायनिस्तुतिः—
त्वं ब्रह्मा त्वं च वै विष्णुस्त्वं रुद्रस्त्वं प्रजापतिः।
त्वमग्निर्वरुणो वायुस्त्वमिन्द्रस्त्वं निशाकरः ॥4-12॥

अब यहाँ मुनि कौत्सायनि द्वारा की हुई स्तुति कही जा रही है—तुम ब्रह्मा हो, तुम्हीं विष्णु हो, तुम्हीं रुद्र और तुम्हीं प्रजापति हो। तुम अग्नि हो, वरुण, वायु, इन्द्र और चन्द्र तुम्हीं हो।

त्वं मनुस्त्वं यमश्च त्वं पृथिवी त्वमथाच्युतः।
स्वार्थे स्वाभाविकेऽर्थे च बहुधा तिष्ठसे दिवि ॥4-13॥

तुम मनु हो, तुम यम हो, तुम पृथ्वी हो, तुम अच्युत हो। तुम्हीं अपने विषयरूप स्वाभाविक अर्थ में हो तथा तुम्हीं अपने अर्थ में रहते हुए भी स्वर्ग में अनेक रूपों को धारण किए हुए हो।

विश्वेश्वर नमस्तुभ्यं विश्वात्मा विश्वकर्मकृत्।
विश्वभुग्विश्वमायस्त्वं विश्वक्रीडारतः प्रभुः ॥4-14॥

हे सर्वेश्वर ! आपको नमस्कार। तुम सर्व के आत्मा हो, तुम सब कर्म करनेवाले हो। सबके भोक्ता तुम्हीं हो। विविध माया को धारण करनेवाले तुम ही हो। तुम विश्व की लीला में रत हो, तुम सब कुछ करने में समर्थ हो।

नमः शान्तात्मने तुभ्यं नमो गुह्यतमाय च।
अचिन्त्यायाप्रमेयाय अनादिनिधनाय चेति ॥4-15॥

हे शान्तस्वरूप आपको नमस्कार है। अतिशय रहस्यमय, अचिन्तनीय, अप्रमेय अर्थात् प्रमाणों से अगम्य और आदि-अन्त रहित ऐसे आपको नमस्कार है।

तमो वा इदमेकमास। तत्पश्चात्तत्परेणेरितं विषयत्वं प्रयात्येतद्वै रजसो रूपं तद्रजः खल्वीरितं विषयत्वं प्रयात्येतद्वै तमसो रूपं तत्तमः खल्वीरितं तमसः सम्प्रास्रवत्येतद्वै सत्त्वस्य रूपं तत्सत्त्वमेवेरितं तत्सत्त्वात् सम्प्रास्रवत् सोंऽशोऽयं यश्चेतनमात्रः प्रतिपुरुषं क्षेत्रज्ञः सङ्कल्पाध्यवसायाभिमानलिङ्गः प्रजापतिस्तस्य प्रोक्ता अग्र्यास्तनवो ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरित्यथ यो ह खलु वावास्य राजसोंशोऽसौ स योऽयं ब्रह्माऽथ यो ह खलु वावास्य तामसोंऽशोऽसौ स योऽयं रुद्रोऽथ यो ह खलु वावास्य सात्त्विकोंऽशोऽसौ स एव विष्णुः स वा एष एकस्त्रिधाभूतोऽष्टैकादशधा द्वादशधाऽपरिमितधा चोद्भूत उद्भूतत्वाद्भूतेषु चरति। प्रतिष्ठा सर्वभूतानामधिपतिर्बभूवेत्यसावात्माऽन्तर्बहिश्चान्तर्बहिश्च ॥5॥

इति चतुर्थः प्रपाठकः।
इति मैत्रायण्युपनिषत्समाप्ता।

सृष्टि से पहले यह सब केवल अन्धकार (केवल अज्ञानरूप) ही था। बाद में परमात्मा से प्रेरित होकर इन्द्रियों के विषयरूप बना है। परमात्मा से प्रेरित रजोगुण विषमता को प्राप्त हुआ और कुछ विषय रजोगुण के स्वरूपवाले हुए। परमात्मा से प्रेरित तमोगुण विषमता को प्राप्त हुआ और कुछ विषय तमोगुण के स्वरूपवाले हुए। तथा परमात्मा से सत्त्वगुण प्रेरित हुआ और वह भी विषमता को प्राप्त हुआ और इस तरह सत्त्वगुण के वैषम्य से स्रवण से जो उत्पन्न हुआ है वह 'क्षेत्रज्ञ' के रूप में (जीव के रूप में) सभी प्राणियों में अवस्थित है। उस परमात्मा का ही वह अंश है। वह संकल्परूप, निश्चयरूप और अभिमानरूप चिह्न वाला है। वह प्रजाओं का पति है, उस परमात्मा के सबसे बड़े और श्रेष्ठ शरीर ब्रह्मा, रुद्र और विष्णु कहे गए हैं। उस परमात्मा के रजोगुण का अंश ब्रह्मा कहा गया है, उसी के तमोगुण का अंश रुद्र कहा गया है और जो सत्त्वगुण का अंश है वह विष्णु है। वह एक ही परमात्मा तीन रूपों में, आठ रूपों में, ग्यारह रूपों में, बारह रूपों में, अनेक रूपों में उत्पन्न हुआ है। इस प्रकार अनन्त रूपों में होकर प्रत्येक भूत में वह रहते हैं। सब प्राणियों के वे अधिपति हैं। और वही बाहर-भीतर सर्वत्र है, वही बाहर भीतर सर्वत्र है। वाक्य की पुनरावृत्ति उपनिषत् की समाप्ति को सूचित करती है।

इस प्रकार यहाँ चौथा प्रपाठक पूरा होता है।
यह उपनिषत् भी समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि ... ते मयि सन्तु। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(25) कौषीतकिब्राह्मणोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

ऋग्वेद के कौषीतकिब्राह्मण की अंशरूप इस उपनिषत् के चार अध्याय हैं। पहले अध्याय में गर्ग के प्रपौत्र चित्र और गौतम उद्दालक का संवाद है। इसमें अग्निहोत्र और उसकी फलश्रुति बताई है। मरण के बाद अग्निहोत्री का जीवात्मा कहाँ-कहाँ होकर ब्रह्मलोक तक पहुँचता है और वहाँ उसका कैसे-कैसे स्वागत होता है, और भी वहाँ क्या-क्या बनता है, उसका विवरण दिया गया है। इसके पहले अध्याय का नाम 'पर्यकविद्या' भी है। दूसरे अध्याय में प्राणोपासना, आध्यात्मिक अग्निहोत्र, विविध उपासनाएँ, दैवपरिसर में प्राणोपासना, मोक्ष को दिलानेवाली श्रेष्ठ प्राणोपासना तथा प्राणोपासक का सम्प्रदानकर्म बताया गया है। तीसरे अध्याय में इन्द्र-प्रतर्दन संवाद द्वारा प्रज्ञारूप प्राण की महिमा बताई है और चौथे अध्याय में अजातशत्रु और गार्ग्य के संवाद द्वारा पहले सूर्य, चन्द्र, विद्युत्, मेघ, आकाश, वायु, अग्नि, जल, दर्पण, प्रतिध्वनि वगैरह में विद्यमान चैतन्यतत्त्व की उपासना के बारे में कहा गया है। अन्त में आत्मतत्त्व के स्वरूप, उपासना ओर फल कहे गए हैं।

शान्तिपाठः

ॐ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि। वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनाधीतेनाहोरात्रान्सन्दधाम्यृतं वदिष्यामि। सत्यं वदिष्यामि। तन्मामवतु तद्वक्तारमवतु अवतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम्।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

हे परमात्मन्! मेरी वाणी मन में स्थिर हो तथा मनश्वाणी में स्थिर हो। हे प्रकाशरूप परमात्मन्! मेरे लिए तुम प्रकट हो। (हे वाणी और हे मन!) तुम मेरे लिए वेदविषयक ज्ञान को लाने वाले हो। मेरा श्रुत ज्ञान मेरे से कभी विस्मृत न हो। इस स्वाध्याय से मैं दिन-रात को एक कर दूँ। मैं परमसत्य ही बोलूँगा, सत्य ही बोला करूँगा। वह ब्रह्म मेरी रक्षा करे। वह (ब्रह्म) आचार्य की रक्षा करे। रक्षा करे मेरी और रक्षा करे आचार्य की। ॐ त्रिविध तापों की शान्ति हो।

प्रथमोऽध्यायः

चित्रो ह वै गार्ग्यायणिर्यक्ष्यमाण आरुणिं वव्रे। स ह पुत्रं श्वेतकेतुं प्रजिघाय याजयेति। तं हासीनं पप्रच्छ गौतमस्य पुत्रास्ते संवृतं लोके यस्मिन्माधास्यस्यन्यमुताहो बोद्धवा तस्य मा लोके धास्यसीति। स होवाच नाहमेतद्वेद हन्ताचार्यं पृच्छानीति। स ह पितरमासाद्य पप्रच्छेति। गा प्राक्षीत् कथं प्रतिब्रवाणीति। स होवाचाहमप्येतन्न वेद सदस्येव वयं स्वाध्यायमधीत्य हरामहे यन्नः परे ददत्येह्युभौ गमिष्याव इति ॥1॥

यज्ञ करने की इच्छा वाले गर्ग के पौत्र चित्र ने उद्दालक आरुणि को निमन्त्रण भेजा। परन्तु महात्मा उद्दालक ने अपने पुत्र श्वेतकेतु को 'तुम यज्ञ कराओ'—ऐसा कहकर अपने बदले भेजा। यज्ञ में आसन पर बैठे श्वेतकेतु से चित्र ने पूछा—'हे गौतम के पुत्र! यज्ञ तो संवृत अर्थात् स्वर्ग देने वाले भी होते हैं, क्या तुम ऐसे ऐहिक फल देने वाले यज्ञ ही करवाओगे अथवा किसी विशिष्ट फलवाले यज्ञ करवाओगे?' (अर्थात् तुम मुझे सामान्य फलवाला यज्ञ करवाओगे या किसी विशेष फलवाला यज्ञ करवाओगे?) यह सुनकर श्वेतकेतु ने कहा—'हे भगवन्! मैं यह सब नहीं जानता। मैं आचार्य को (मेरे पिता को) जाकर पूछ लूँ।' वह पिता के पास गया और कहने लगा कि—'चित्र ने इस तरह से प्रश्न किया है। तो मैं उन्हें क्या उत्तर दूँ?' तब उद्दालक ने कहा—'मैं भी इस प्रश्न का उत्तर नहीं जानता। चलो हम महाभाग चित्र की यज्ञशाला में चलकर इस प्रश्न का अध्ययन करके ही इस विद्या को प्राप्त करेंगे। जब दूसरे लोग हमें विद्या और धन देते हैं, तो चित्र भी हमें देंगे ही। इसलिए चलो हम दोनों महर्षि चित्र के पास चलें।'

स ह समित्पाणिश्चित्रं गार्ग्यायणिं प्रतिचक्राम उपायानीति। तं होवाच ब्रह्मार्घोऽसि गौतम यो मानमुपागा एहि त्वा ज्ञपयिष्यामीति। स होवाच ये वै के चास्माल्लोकात् प्रयान्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति। तेषां प्राणैः पूर्वपक्ष आप्यायते। अथापरपक्षे न प्रजनयति। एतद्वै स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं यश्चन्द्रमास्तं यत् प्रत्याह तमति सृजतेऽथ य एनं प्रत्याहत-मिह वृष्टिर्भूत्वा वर्षति। स इह कीटो वा पतङ्गो वा शकुनिर्वा शार्दूलो वा सिंहो वा मत्स्यो वा परश्वा वा पुरुषो वाऽन्यो वैतेषु स्थानेषु प्रत्याजायते यथाकर्म यथाविद्यम्। तमागतं पृच्छति कोऽसीति तं प्रतिब्रूयात् ॥2॥

इसके बाद वे आरुणि मुनि हाथ में समिधा लिए हुए और जिज्ञासुभाव से चित्र के यहाँ गए और बोले—'मैं विद्या की प्राप्ति के लिए आपके पास आया हूँ।' तब चित्र ने कहा—'हे गौतम! आप ब्राह्मणों में अति आदरणीय हैं और ब्रह्मविद्या के अधिकारी भी हैं क्योंकि मेरे जैसे छोटे व्यक्ति के पास आने में आपको संकोच नहीं हुआ। अतः आइए मैं आपको बोध करवाऊँगा। हे ब्रह्मन्! जो कोई अग्निहोत्रादि सत्कार्य करनेवाले होते हैं, वे सभी इस लोक से प्रयाण करने के पश्चात् चन्द्रलोक को ही जाते हैं। कहीं पर (चन्द्रलोक में) फल-प्राप्ति के दो विकल्प हैं। एक विकल्प के द्वारा वह फल जीव को आगे ले जाता है और दूसरे विकल्प द्वारा वह यज्ञफल उन जीवों को अन्य जन्म लेने के लिए वापिस भेजता है। **अथवा** पहले पक्ष में—प्रारंभ के समय में वहाँ गए हुए लोग पुण्य शेष रहने तक भोग भोगते रहते हैं और दूसरे पक्ष में—पुण्यक्षीण हो जाने पर वह चन्द्रलोक उन जीवों को तृप्ति नहीं दे पाता। यह जो चन्द्रमा (चन्द्रलोक) है, वह वास्तव में स्वर्ग का द्वार है। दैवीसम्पद्युक्त जो अधिकारी इस स्वर्गद्वार रूप चन्द्रलोक को अस्वीकार करके—स्वर्गसुख की भी विनाशशीलता को समझकर—छोड़ देता है, वह तो उससे ऊपर उठ जाता है, परन्तु जो पुरुष स्वर्गीय सुखों के प्रति आसक्ति रखकर उसको स्वीकार कर लेता है, उस कामनामय पुरुष का स्वर्ग में पुण्य क्षीण हो जाने पर वह वृष्टिरूप होकर बरसता है और फिर अपने कर्मानुसार कीट, पतंग, व्याघ्र, सिंह, मछली, साँप, बिच्छू या मनुष्य या अन्य कोई दूसरा जीव होकर अनुकूल शरीरों में इधर-उधर जन्म लेता है। कर्म और विद्या के प्रमाण में ऐसा होता है। वह मनुष्य जब गुरु के पास आए तो गुरु को उससे पूछना चाहिए कि 'तुम कौन हो?' तो उस मनुष्य को ऐसा उत्तर देना चाहिए—

विचक्षणत्वादृतवो रेत आभृतं पञ्चदशात् प्रसूतात् पित्र्यावतस्तन्मा पुंसि

कर्तर्येरयध्वं पुंसा कर्त्रा मातरि मा निषिक्तः स जायमान उपजायमानो द्वादश त्रयोदश उपमासो द्वादशत्रयोदशेन पित्रा सन्तद्विदेऽहं तन्म ऋतवो मर्त्यव आरभध्वम्। तेन सत्येन तपसर्तुरस्यार्तवोऽस्मि। कोऽसि त्वमसीति तमतिसृजते। तमेतं देवयजनं पन्थानमासाद्याग्निलोकमा-गच्छति। स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकम्। तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मलोकस्य आरो ह्रदो मुहूर्तोऽन्वेष्टिहा विरजा नदील्यो वृक्षः। सालज्जं संस्थानमपराजित-मायतनमिन्द्रप्रजापती द्वारगोपौ। विभुप्रमितं विचक्षणसन्ध्यमितौजाः पर्यङ्कः प्रिया च मानसी प्रतिरूपा च चाक्षुषी पुष्पाण्यादायावगतौ वै च जगान्यम्बाश्चाम्बाऽवयवाश्चाप्सरसोः। अम्बया नद्यस्तमित्थंविदा गच्छति। तं ब्रह्माहाभिधावत मम यशसा विरजां वा अयं नदीं प्रापन्न वा अयं जिगीष्यतीति ॥3॥

'हे देवो! पंद्रह कलाओं से युक्त, शुक्ल-कृष्णपक्ष के कारणभूत, श्रद्धा के माध्यम से प्रादुर्भूत, विविध प्रकार के भोगों को देने में समर्थ, पितृलोक स्वरूप—ऐसे जो चन्द्रमा हैं, उनके सामीप्य से मैं उत्पन्न हुआ और पुरुषरूप अग्नि में स्थापित हुआ। श्रद्धा-सोम-वृष्टि-जल के परिणामभूत वीर्य के रूप में मैं केन्द्रित हुआ और बाद में कर्मफल भोक्ता जीवरूप मुझको तुमने वीर्याधान करनेवाले पुरुष में प्रेरित किया। बाद में गर्भाधान करनेवाले पुरुष पिता के द्वारा माता के गर्भ में तुमने धारण करवाया। गर्भ में बारह-तेरह अर्धमास तक रहकर जन्म लिया। अब मुझे अमृतत्व की प्राप्ति के साथ आप ब्रह्मज्ञान की प्राप्ति के लिए अनेक ऋतुओं तक रहनेवाले अक्षय दीर्घ आयु का दान करें। क्योंकि यह सब कुछ जानकर ही मैं देवों से प्रार्थना कर रहा हूँ कि मैं वही मरणधर्मा मनुष्य हूँ, वही ऋतु हूँ, वही वीर्य हूँ, उसी से प्रादुर्भूत यह शरीर मैं हूँ। और यदि ऐसा नहीं है तो फिर आप ही कृपा करके बताइए कि मैं कौन हूँ?'

शिष्य के इस तरह से कहने पर, संसार के भय से डरे हुए उस शिष्य को गुरु ब्रह्मविद्या का उपदेश देते हैं कि—'ऐसा अधिकारी देवयान मार्ग को प्राप्त करके सर्वप्रथम अग्निलोक में पहुँच जाता है। उसके बाद वायुलोक में, उसके बाद वरुणलोक में, उसके बाद आदित्यलोक में, तदनन्तर इन्द्रलोक में, बाद में प्रजापतिलोक में तथा उसके बाद ब्रह्मलोक में आ जाता है। बीच में मार्ग पर सबसे पहले 'अरा' नामक एक बड़ा प्रसिद्ध जलाशय है (कामादि षड्रिपुओं से निर्मित होने से उसका नाम 'अर' है)। उस जलाशय के आगे मुहूर्ताभिमानी देवता का स्थान है। इसका नाम 'इष्टिहा' है (कामादि रिपुओं का प्रवर्तक और इसलिए इष्टि = चाही हुई वस्तु को, हा = नष्ट करनेवाला—ऐसा उसका नाम है)। इसके आगे 'विरजा' नाम की नदी है। इस नदी के आगे 'इल्य' नाम का वृक्ष है। इसके आगे 'सालज्य' नाम का एक नगर है। उसमें 'अपराजित' नाम का महल है। इन्द्र और प्रजापति इसके द्वारपाल हैं। वहाँ विभुप्रमित मंडप और विचक्षणा नाम की उसके बीच एक वेदी है। वहाँ 'अमितौजा' नामक एक पर्यंक (पलंग) है। वहाँ मानसी नाम की प्रिय स्त्री तथा चाक्षुषी नाम का प्रतिबिम्ब है। वहाँ की अम्बा और अम्बावयवी नाम से ख्यात अप्सराएँ (स्त्रियाँ) पुष्पों को लाकर इसका वहाँ स्वागत करती हैं। इसके सिवा वहाँ 'अम्बया' नाम की नदियाँ भी बह रही हैं। ऐसे उस श्रेष्ठ ब्रह्म को जो मनुष्य जानता है—अर्थात् इस रूपकात्मक रहस्य को जो मनुष्य समझ लेता है, वह उसी को प्राप्त हो जाता

है। ऐसे उपासक को आते हुए जानकर ब्रह्मा, विष्णु और महेश उसके आदरसत्कार के लिए तय्यारी करवाते हैं। वे मानते हैं कि उनकी सहायता के बिना यह साधक उनके धाम को जीत न पाएगा।

टिप्पणी—ऊपर के इस रूपकात्मक वर्णन में अलग-अलग व्याख्याकारों ने तरह-तरह के अर्थ किए हैं। यहाँ उन सबका व्यौरा देना संभव नहीं है फिर भी संक्षेप में हम कह सकते हैं कि साधक ब्रह्मा-विष्णु-महेश रूप उस परमतत्त्व के अनुग्रह से कामादि निर्मित 'अर' सरोवर को पार करके, इष्टिहा नाम के विघ्नकारी देव के पास जाकर उसे अपने प्रभाव से भगाकर, मन से विरजा = पापरहित या विजरा = वृद्धत्वरहित—अर्थात् निष्पाप और उत्साह को अपने मन से लाँघकर = जीतकर—धीरे धीरे ब्रह्मलोक की प्राप्ति करता जाता है। इस वर्णन में अस्पष्टता ज्यादा है। किसी भी टीकाकार का विवरण पूर्णतः परितोषजनक नहीं मालूम पड़ता। कण्डिकाओं की योजनाओं मे भी फर्क दिखाई देता है। हमें ब्रह्मयोगी का विवरण अधिक पसन्द आया है। इसका विशेष वर्णन अभी नीचे दिया जा रहा है। अन्य विवरणों के उपयुक्त अंशों को भी हमने स्वीकार किया है।

तं पञ्चशतान्यप्सरसां प्रतियन्ति शतं चूर्णहस्ताः शतं वासोहस्ताः शतं फलहस्ताः शतमञ्जनहस्ताः शतं माल्यहस्तास्तं ब्रह्मालङ्कारेणालङ्कुर्वन्ति। स ब्रह्मालङ्कारेणालङ्कृतो ब्रह्मविद्वान् ब्रह्माभिप्रैति। स आगच्छत्यारं ह्रदं तं मनसाऽत्येति। तमित्वा सम्प्रतिविदो मज्जन्ति। स आगच्छति मुहूर्तान्विहेष्टिहास्तेऽस्मादपद्रवन्ति। स आगच्छति विरजां नदीं तां मनसैवात्येति। तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते। तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतं तद्यथा रथेन धावयन् रथचक्रे पर्यवेक्षत एवमहोरात्रे पर्यवेक्षत एवं सुकृतदुष्कृते एवं सर्वाणि च द्वन्द्वानि। स एष विसुकृतो विदुष्कृतो ब्रह्मविद्वान् ब्रह्मैवाभिप्रैति ॥4॥

ब्रह्मा के आदेश से उस मनुष्य के सत्कारार्थ पाँच सौ अप्सराएँ जाती हैं। सौ अप्सराएँ हाथ में केसर आदि चूर्ण लिए, सौ अप्सराएँ हाथों में वस्त्र लिए, सौ अप्सराएँ हाथों में फल लिए, सौ अप्सराएँ हाथों में अंजनादि लिए, सौ अप्सराएँ हाथों में मालाएँ लिए, उसके सम्मानार्थ जाती हैं और उसे ब्रह्मोचित आभरणों से विभूषित करती हैं। वह ब्रह्मज्ञ ब्रह्मोचित अलंकारों को धारण करके ब्रह्मा के स्वरूप को धारण कर लेता है। और उसके बाद वह 'अर' नाम के सरोवर के पास जाकर उसे संकल्पमात्र से ही पार कर कर लेता है। अज्ञानी लोग तो उस सरोवर के पास जाकर उसमें डूब ही जाते हैं। इसके बाद वह साधक मूहूर्ताभिमानी विघ्नकारी येष्टिहा के पास जाता है, लेकिन ये देवता उससे डरकर भाग जाते हैं। इसके बाद वह विरजा नदी को भी अपने संकल्पभाव से पार कर लेता है। यहाँ आकर वह ब्रह्मज्ञानी अपने पुण्य और पाप—दोनों का त्याग कर देता है। उसके प्रिय स्वज्ञातिजन उसके पुण्य के भागीदार होते हैं और जो अप्रिय अर्थात् उसका बुरा चाहने वाले होते हैं, वे उसके पाप के भागीदार होते हैं। इस सम्बन्ध में यह दृष्टान्त दिया जाता है कि रथ के द्वारा यात्रा करनेवाला पुरुष, दोनों पहियों को दौड़ाता हुआ भी स्वयं नहीं दौड़ता, वह तो देखता ही रहता है, वैसे ही वह ब्रह्मज्ञ पुरुष रात-दिन सुकृत-दुष्कृत और अन्य द्वन्द्वों को केवल देखता ही रहता है, पर स्वयं उससे सम्बन्धरहित ही होता है। अतः ऐसे ब्रह्मज्ञान के कारण ही ब्रह्मज्ञानी ब्रह्म हो जाता है।

स आगच्छतील्यं वृक्षं तं ब्रह्मगन्धः प्रविशति। स आगच्छति सालज्यं संस्थानं तं ब्रह्मरसं प्रविशति। स आगच्छत्यपराजितमायतनं तं ब्रह्मतेजः

प्रविशति। स आगच्छति इन्द्रप्रजापती द्वारगोपौ तावस्मादभिद्रवतः। स आगच्छति विभुप्रमितं तं ब्रह्मतेजः प्रविशति। स आगच्छति विचक्षणामासन्दीं। बृहद्रथन्तरे सामनी पूर्वौ पादौ श्यैतनौधसे चापरौ पादौ वैरूपवैराजे अनूच्येते। शाक्वररैवते तिरश्ची सा प्रज्ञा प्रजया हि विपश्यति। स आगच्छत्यमितौजसं पर्यङ्कं स प्राणस्तस्य भूतं च भविष्यच्च पूर्वौ पादौ श्रीश्चेरा चापरौ बृहद्रथन्तरे अनूच्ये भद्रयज्ञायज्ञीये शीर्षण्ये ऋचश्च सामानि च प्राचीनातानानि यजूंषि तिरश्चीनानि सोमांशव उपस्तरणमुद्गीथ उपश्रीः श्रीरुपबृंहणं तस्मिन् ब्रह्मास्ते। तमित्थंवित्पादेनैवाग्र आरोहति। तं ब्रह्मा पृच्छति कोऽसीति तं प्रतिब्रूयात् ॥5॥

इसके बाद वह 'इल्य' वृक्ष के पास जाता है। वहाँ उसको ब्रह्मगन्ध आती है। इसके बाद वह 'सालज्य' नगर के पास पहुँचता है, वहाँ उसे ब्रह्मरस की अनुभूति होती है। इसके बाद वह 'अपराजित' महल (मन्दिर) में जाता है, वहाँ उसमें ब्रह्मतेज आता है। इसके बाद वह इन्द्र और प्रजापति नाम के द्वारपालों के पास जाता है तो वे दोनों उसे आते हुए देखकर भाग जाते हैं। तदनन्तर वह 'विभुप्रमित' नाम के मण्डप पर पहुँचता है, वहाँ उसे ब्रह्मतेज का अनुभव होता है। बाद में वह 'विचक्षणा' वेदी के पास आता है। उस पर रखे गए सिंहासन के 'बृहत्' और 'रथन्तर' नाम के साम पूर्व की ओर के पाद (पाये) हैं तथा 'श्येत' और 'नेधस्' नाम के साम उसके पीछे के दो पाद (पाये) हैं। 'वैरूप' और 'वैराज' नाम के साम उसके उत्तर-दक्षिण के पार्श्व हैं, 'शाक्वर' और 'रैवत' नाम के साम उसके पूर्व-पश्चिमी पार्श्व हैं। वह समष्टिबुद्धिस्वरूप ही है। उसी बुद्धि के माध्यम से वह ब्रह्मवेत्ता विशेष दृष्टि प्राप्त करता है। बाद में वह 'अमितौजस्' नाम के पर्यंक (पलंग) के समीप आता है। वह पलंग प्राणरूप है। भूत और भविष्य उसके पूर्व की ओर के पाये हैं, श्रीदेवी और भूदेवी—ये दोनों उसके पीछे के पाये हैं। बृहत् और रथन्तर साम उसके सुश्राव्य गीत होते हैं। पर्यंक का शीर्षण्य (सिरहाना) 'भद्रयज्ञायज्ञीय' विशिष्ट गीतिवाले साम होते हैं। **अथवा**—बड़े यज्ञों की समग्रता को 'भद्रयज्ञ' कहा जा सकता है और उसके प्रत्येक घटक को 'यज्ञीय' कहा जा सकता है। (यहाँ जो यज्ञायज्ञीय में 'ज्ञा' दीर्घ है, वह छान्दस समझना चाहिए)। पूर्व-पश्चिम दीर्घाकारी जड़ी हुई पलंग की पट्टियाँ ऋक् और साम की प्रतीक हैं। उत्तर-दक्षिण की तिरछी जड़ी हुई पलंग की पट्टियाँ यजुर्वेद का प्रतीक है। चन्द्र की किरणें पलंग की चादर हैं, उद्गीथ इसकी दूसरी श्वेत चादर है, लक्ष्मीदेवी पलंग का तकिया है। उसपर ब्रह्मा बैठे हैं। इसको ठीक उसी तरह से जाननेवाला ब्रह्मज्ञानी उस पलंग पर पहले पैर रखकर आरोहण करता है। उससे ब्रह्मा पूछते हैं कि—'तुम कौन हो ?'

तं प्रतिब्रूयात् ऋतुरस्म्यार्तवोऽस्म्याकाशयोनेः संभूतो हाव। एतत् संवत्सरस्य तेजोऽभूतस्य भूतस्य त्वमात्माऽसि यस्त्वमसि सोऽहमस्मीति। तमाह कोऽहमस्मीति सत्यमिति ब्रूयात्। किं तत् सत्यमिति। यदन्यद्देवेभ्यश्च प्राणेभ्यश्च तत् सद्ध यद्देवाश्च प्राणाश्च तद्यत्तदेतया वाचाऽभिव्याह्रियते तत्सत्यमिति। एतावदिदं सर्वमिदं सर्वमसीत्येवैनं तदाह। केन पौसानि नामान्याप्नोतीति। प्राणेनेति ब्रूयात्। केन त्विमानि। वाचेति। केन नपुंसकनामानीति। मनसेति। केन गन्धानिति। घ्राणेनेति ब्रूयात्। केन रूपाणीति। चक्षुषेति। केन शब्दानिति। श्रोत्रेणेति। केनान्नर-

सानिति । जिह्वयेति । केन कर्माणीति । हस्ताभ्यामिति । केन सुखदुःखे इति । शरीरेणेति । केनानन्दं रतिं प्रजातमिति । उपस्थेनेति । केनेत्या इति । पादाभ्यामिति । केन धियो विज्ञातव्यं कामानिति । प्रज्ञयेति प्रब्रूयात् । तमाहापैव खलु मे ह्यसावयं ते लोक इति । सा या ब्रह्मणि चिति या व्यष्टिस्तां चितिं जयति तां व्यष्टिं व्यश्नुते य एवं वेद य एवं वेद ॥6॥

इति प्रथमोध्यायः ।

ब्रह्माजी के प्रश्न का उत्तर उसे इस प्रकार देना चाहिए—'मैं स्वयं ही ऋतु स्वरूप हूँ। मैं अव्याकृत आंकाश हूँ, परमतत्त्व से प्रादुर्भूत हुआ हूँ। मैं सत्य हूँ।' ऐसा कहना चाहिए। **ब्रह्माजी**—'सत्य क्या है ?' **साधक**—'जो देवों से और प्राणों से परे हो, वह सत्य है। इस वाणी के द्वारा जिस सत् का **देव** और **प्राण** इस प्रकार का व्यवहार किया जाता है। यह सब आप ही हैं।' (साधक के ऐसा कहने पर) **ब्रह्माजी** ने फिर पूछा—'पुल्लिंग नाम कहाँ से प्राप्त होते है ?' **साधक**—'प्राण से।' **ब्रह्मा**—'स्त्रीलिंग नाम कहाँ से प्राप्त होते हैं' ? **साधक**—'वाणी से।' **ब्रह्मा**—'नपुंसकलिंगी नाम कहाँ से प्राप्त होते हैं' ? **साधक**—'मन से।' **ब्रह्मा**—'गन्ध किससे प्राप्त करते हो' ? **साधक**—'नाक से'। **ब्रह्मा**—'रूपों को किससे ग्रहण करते हो' ? **साधक**—'आँखों से।' **ब्रह्मा**—'शब्दों को किससे सुनते हो' ? **साधक**—'कान से।' **ब्रह्मा**—'अन्न का आस्वादन किससे करते हो' ? **साधक**—'जिह्वा से।' **ब्रह्मा**—'काम किससे करते हो' ? **साधक**—'हाथों से'। **ब्रह्मा**—'सुख-दुःख का अनुभव किससे करते हो' ?। **साधक**—'शरीर से।' **ब्रह्मा**—'रति का आनन्द और प्रजोत्पत्ति का सुख किससे प्राप्त करते हो' ? **साधक**—'उपस्थ से।' **ब्रह्मा**—'गमनक्रिया किससे करते हो' ? **साधक**—'पैरों से।' **ब्रह्मा**—'बुद्धिवृत्तियों (जाननेयोग्य विषयों को) और मनोरथों को किससे ग्रहण करते हो ?' **साधक**—'प्रज्ञा से।'—ब्रह्माजी के प्रश्नों का साधक इस प्रकार उत्तर दे। ऐसे उत्तर देने के बाद ब्रह्माजी अब कहते हैं—'जल आदि प्रसिद्ध महाभूत मेरे स्थान हैं। अतः यह मेरा लोक भी जलादि तत्त्व प्रधान ही है। तुम उपासक भी मुझसे अभिन्न ही हो, इसलिए यह तुम्हारा ही लोक है।' अतः ब्रह्म की जो चिति शक्ति है और जो सर्वव्यापकता है, इन दोनों शक्तियों को साधक प्राप्त कर लेता है। जो इस तरह का ज्ञान रखता है अर्थात् जो ऐसा अनुभव करता है, वह ब्रह्मा की तरह शक्तिसम्पन्न हो जाता है। अध्याय की परिसमाप्ति की सूचना के लिए शब्दसमूह दुहराया गया है।

यहाँ प्रथम अध्याय पूर्ण होता है।

❋

द्वितीयोऽध्यायः

प्राणो ब्रह्मेति ह स्माह कौषीतकिः। तस्य ह वा एतस्य प्राणस्य ब्रह्मणो मनो भूतं वाक्यं परिवेष्टृ चक्षुः श्रोत्रं संश्रावयितृ। तस्मै वा एतस्मै प्राणाय ब्रह्मण एताः सर्वा देवता अयाचमानाय बलिं हरन्ति। तथो एवास्मै सर्वाणि भूतान्ययाच्यमानेन बलिं हरन्ति। य एवं वेद तस्योपनिषन्न याचेदिति तद्यथा ग्रामं भिक्षित्वा लब्ध्वोपविशेन्नाहमतो दत्तमश्नीयामिति। य एवैनं पुरस्तात् प्रत्याचक्षीरंस्त एवैनमुपमन्त्रयन्ते। ददाम त

इति। एष धर्मो याचितो भवत्यन्तरंस्त्वेवैनमुपमन्त्रयन्ते ददाम त इति। प्राणो ब्रह्मेति ह स्माह पैङ्ग्यः। तस्य ह वा एतस्य प्राणस्य ब्रह्मणो वाक्परस्ताच्चक्षुरारुन्धे चक्षुः परस्ताच्छ्रोत्रमारुन्धे श्रोत्रं परस्तान्मन आरुन्धे मनः परस्तात्प्राण आरुन्धे। तस्मै वा एतस्मै प्राणाय ब्रह्मण एता सर्वा देवता अयाचमानाय बलिं हरन्ति। तथो एवास्मै सर्वाणि भूतान्ययाचमानाय बलिं हरन्ति। य एवं वेद तस्योपनिषन्न याचेदिति तद्यथा ग्रामं भिक्षित्वा लब्ध्वोपविशेन्नाहमतो दत्तमश्नीयामिति। य एवैनं पुरस्तात् प्रत्याचक्षीरंस्त एवमुपमन्त्रयन्ते। ददाम त इति। एष धर्मो याचितो भवत्यन्यतरस्त्वेवैनमुपमन्त्रयन्ते ददाम त इति ॥1॥

कौषीतकि कहते हैं कि प्राण ही ब्रह्म है। इस प्राणमय ब्रह्म के भूत, वर्तमान और भविष्य को सोचनेवाला मन है, वाणी उसे व्याप्त कर अवस्थित है। वाणी को व्याप्त किए हुए चक्षु रहते हैं, चक्षुओं को व्याप्त करके श्रवण रहता है (अथवा इस प्राण का मन विचार, वाणी सेविका, चक्षु रक्षक और कान संदेशवाहक हैं)। ये उपर्युक्त सभी देव प्राण को बिना माँगे ही उपहार देते रहते हैं। जो साधक प्राणब्रह्म का यह रहस्य जानता है उसको भी प्राण की ही तरह बिना माँगे ये सब इन्द्रियादि देव उपहार देते रहते हैं। उस साधक की यही तो उपनिषद् = उपासना है कि वह कभी याचना न करे। जिस तरह कोई भिक्षुक गाँव में भीख माँगने जाता है, पर वहाँ से कुछ भी न मिलने पर नीचे बैठ जाता है और कहता है कि 'अब तो वे ग्रामलोक स्वयं देने आएंगे तो भी नहीं खाऊँगा।' जब ऐसा होता है तो पहले दरकार नहीं करनेवाले ग्रामलोक स्वयं आकर उसे भिक्षा देते हैं, ठीक उसी प्रकार प्राण ब्रह्मोपासक साधक को भी बिना माँगे ही ये इन्द्रियाँ उपहार में देती रहेंगी। याचना का धर्म ही ऐसा (दैन्यपूर्ण) होता है। ऐसी याचना से दूर रहनेवाले साधक को लोग ऐसे ही (स्वयं ही) निमंत्रण देते रहते हैं कि आओ, 'हम तुम्हें भिक्षा देंगे'।

पैंग्य ऋषि ने भी प्राण को ब्रह्म कहा है। उस प्रसिद्ध प्राणब्रह्म के लिए वाणी से परे नेत्रेन्द्रिय है, चक्षु से परे श्रोत्रेन्द्रिय है, श्रोत्रेन्द्रिय से परे मन है, मन से परे प्राण है। इस प्राणब्रह्म के लिए बिना माँगे ही सभी देवता उपहार देते रहते हैं। इसी प्रकार इस प्राणब्रह्म के उपासक को भी सब प्राणी बिना माँगे ही उपहार देते रहते हैं। ऐसा जाननेवाले साधक की यही उपासना है कि वह किसी से कुछ माँगे ही नहीं। जैसे गाँव में भीख माँगते हुए भिक्षुक को कुछ भी न मिलने पर वह निराश होकर बैठ जाता है और प्रतिज्ञा करता है कि अब तो गाँववाले स्वयं आकर भिक्षा देंगे तो भी नहीं खाऊँगा। तब पहले जिन्होंने उसकी दरकार नहीं की थी, वे स्वयं उसे निमंत्रण देते हुए कहने लगते हैं कि आओ आओ ! हम तुम्हें भिक्षा देते हैं। याचना का धर्म ही तो दैन्य होता है। ऐसा दैन्य न रखनेवाले को लोग स्वयं आमंत्रण देते हैं कि आओ ! हम तुम्हें भिक्षा देते हैं।

अथात एकधनावरोधनम्। यदेकधनमभिध्यायात् पौर्णमास्यां वाऽमावास्यां वा शुक्लपक्षे वा पुण्यनक्षत्रेऽग्निमुपसमाधाय परिसमूह्य परिस्तीर्य पर्युक्ष्य पूर्वदक्षिणं जान्वावाच्य स्रुवेण वा चमसेन वा कंसेन वैता आज्याहुतीर्जुहोति–वाङ्नामदेवताऽवरोधिनी सा–
मे तस्मादिदमवरुन्धा तस्यै स्वाहा, प्राणो नाम देवताऽवरोधिनी सा
मे तस्मादिदमवरुन्धा तस्यै स्वाहा, चक्षुर्नाम देवताऽवरोधिनी सा

मे तस्मादिदमवरुन्धा तस्यै स्वाहा, श्रोत्रं नाम देवताऽवरोधिनी सा मे तस्मादिदमवरुन्धा तस्यै स्वाहा, मनो नाम देवताऽवरोधिनी सा मे तस्मादिदमवरुन्धा तस्यै स्वाहा, प्रज्ञा नाम देवताऽवरोधिनी सा मे तस्मादिदमवरुन्धा तस्यै स्वाहेति। अथ धूमगन्धं प्रजिघायाज्यलेपेनाङ्गान्यनुविमृज्य वाचंयमोऽभिप्रव्रज्यार्थं ब्रवीत दूतं वा प्रहिणुयाल्लभेते हैव ॥2॥

अब 'एकधनावरोधन' का कर्म (काम्योपासना) कहा जाता है। कांक्षितार्थ की सिद्धि के लिए 'एकधनावरोधन' का विचार करना चाहिए। किसी पूर्णिमा या अमावास्या को शुक्ल पक्ष में या अच्छे नक्षत्र में अग्नि की स्थापना, वेदी का परिसमूहन-संस्कार, कुशों का बिछाना, अभिमंत्रित जल से अग्निवेदी का मार्जन-अभिषेकादि करके पात्र में रखे हुए घी का अग्नि में शोधन करके दाहिने घुटने को पृथ्वी पर स्थिर करके स्रुवा से, चमस से या काँसे की करछुल से 'वाङ्नामदेवतावरोधिनी....' आदि ऊपर मूलपाठ में दिए गए छः मंत्रों से आहुतियाँ देनी चाहिए। इन छः मंत्रों का अर्थ इस प्रकार है—

"वाणी नाम की अवरोधिनी देवता सर्वकामनापूर्ण करने वाली है, वह मुझ प्राणब्रह्मोपासक को इष्ट अर्थ की प्राप्ति कराएँ। इसके लिए यह घृत की आहुति समर्पित है।" जिस प्रकार 'वाणी' देवता के विषय में उपर्युक्त मंत्र कहकर आहुति दी गई है, वैसे ही अन्य शब्दों से प्राण को, चक्षु को, श्रोत्र को, मन को और प्रज्ञा को—कुल छः आहुतियाँ देनी चाहिए। सभी मंत्रों के शब्द एक से ही हैं। आहुतियाँ देने के बाद, धूम की गन्ध को सूँघकर और हवन से बचे हुए घी को अपने शरीर पर लेपन करके मौन भाव से धन के स्वामी के पास गमन करना चाहिए और इच्छित धन के लिए कहना चाहिए। अथवा जहाँ से वह इच्छित धन मिले उसे लाने के लिए किसी दूत को प्रेरित करना चाहिए। यहाँ वह इप्सित अर्थ मिल सकता है, अर्थात् 'एकधनावरोध' कर्म के अनुष्ठान से इप्सित फल अवश्य मिलता ही है।

अथातो दैवः स्मरो यस्य बुभूषेद्यस्यै वा एषां वै तेषामेवैकस्मिन्पर्वण्यग्निमुपसमाधायैतयैवावृतैता आज्याहुतीर्जुहोति वाचं ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा। प्राणं ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा। चक्षुस्ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा। श्रोत्रं ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा। मनस्ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा। प्रज्ञानं ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहेति। अथ धूमगन्धं प्रजिघायाज्यलेपेनाङ्गान्यनुविमृज्य वाचंयतोऽभिप्रवृज्य संस्पर्शं जिगमिषेदपि वाताद्वाऽसंभाषमाणस्तिष्ठेत्। प्रियो हैव भवति स्मरन्तीहैव स्यात् ॥3॥

अब जो प्राणोद्दिष्ट कर्म का उद्दिष्ट जो कोई किसी का प्रिय बनना चाहे, तो उसे वाक् आदि का प्रिय बनना चाहिए। किसी एक शुभ दिन पर नियमानुसार शुभ मुहूर्त पर अग्निस्थापन करके पूर्व की (पहले कही गई) सभी विधियाँ पूरी करके सभी आहुतियाँ देनी चाहिए। उन आहुतियों के मन्त्र—'वाचं ते मयि जुहोति' आदि हैं। ये मन्त्र छः हैं। उनका भावार्थ इस प्रकार है—'मैं तुम्हारी वागिन्द्रिय का अपने में हवन करता हूँ'—इसी प्रकार प्राण, चक्षु, श्रोत्र, मन और प्रज्ञा का हवन करना चाहिए। इस प्रकार छः मन्त्रों से छः आहुतियाँ देकर नाक से होम के धूम को सूंघकर बचे हुए घी का शरीर पर लेपन करके मौन रहकर अमुक व्यक्ति के पास साधक जाए अथवा ऐसे स्थान पर खड़ा होकर कहे, जहाँ पर

वायु के सहयोग से उसके शब्द इच्छित व्यक्ति के कानों में सुनाई पड़ें, तो अवश्य ही उस व्यक्ति का प्रिय हो जाता है। यही नहीं, बल्कि उस जगह से हट जाने पर वहाँ के निवासी उसका सदा के लिए स्मरण करते ही रहते हैं।

अथातः सायमन्नं प्रातर्दनमान्तरग्निहोत्रमिति चाचक्षते। यावद्वै पुरुषो भासते न तावत्प्राणितुं शक्नोति प्राणं तदा वाचि जुहोति। यावद्वै पुरुषः प्रणिति न तावद्वक्तुं शक्नोति वाचं तदा प्राणे जुहोति। एतेऽनन्तेऽमृताहुती जाग्रच्च स्वरूपं च सन्ततमव्यवच्छिन्नं जुहोति। अथ या अन्या आहुतयोऽन्तवन्यस्ताः कर्ममय्यो भवन्ति। एतदु वै पूर्वे विद्वांसोऽग्निहोत्रं जुहवांचक्रुः। अथ कथं ब्रह्मेति। शुष्कभृङ्गारमृगित्युपासीत। सर्वाणि हास्मै भूतानि श्रैष्ठ्यायाभ्यर्च्यन्ते। तद्यजुरित्युपासीत। सर्वाणि हास्मै भूतानि श्रैष्ठ्याय युज्यन्ते। तत्सामेत्युपासीत सर्वाणि हास्मै भूतानि श्रैष्ठ्याय संनमन्ते। तच्छ्रीत्युपासीत। तद्यश इत्युपासीत। तत्तेज इत्युपासीत। तद्यथैतच्छास्त्राणां श्रीमत्तमं यशस्वितमं तेजस्वितमं भवति। तथैवैवं विद्वान् सर्वेषां भूतानां श्रीमत्तमो यशस्वितमस्तेजस्वितमो भवति। तदेतदैष्टकं कर्म यमात्मानध्वर्युः संस्करोति तस्मिन् यद्धर्ममयं प्रभवति तद्धर्ममयं त्वम्मयं होतर्मयं साममयमुद्गाता स एष सर्वस्यै त्रयीविद्याया आत्मैष उत एव स्यान्नैतदात्मा भवति य एवं वेद ॥4॥

अब प्रतर्दन के द्वारा किया गया अनुष्ठान 'प्रातर्दन' कहलाता है, और जो सांयमन या सांयमन्न नाम से प्रसिद्ध है, वह उपासनान्तर बताया जाता है। मनुष्य जहाँ तक बोलता रहता है, वहाँ तक वह पूर्ण रूप से साँस को ग्रहण नहीं कर सकता। उस समय वह प्राण का वाणी रूप अग्नि में हवन कर देता है। और जहाँ तक मनुष्य साँस लेता रहता है, वहाँ तक मनुष्य बोल नहीं सकता। उस समय वह वाणी का प्राण में होम कर देता है। ये वाणी और प्राणरूप दो आहुतियाँ अन्तहीन हैं, वे अमृतस्वरूप हैं। जाग्रत एवं स्वप्नकाल में भी प्राणी सदैव अविच्छिन्न रूप से इन आहुतियों को होमता ही रहता है। इसके अतिरिक्त वाणी और प्राणरूप आहुतियों से भिन्न जो अन्य द्रव्यमयी आहुतियाँ हैं, वे तो कर्म द्वारा गतिमान रहा करती हैं। प्रसिद्ध है कि इस रहस्य को जानने वाले प्राचीन काल के विद्वान् केवल कर्ममय अग्निहोत्र का अनुष्ठान किया करते थे। तब प्राण ही ब्रह्म है—ऐसा कैसे कहा जा सकता है ? (इतने मात्र से जाग्रत्स्वप्नरूप अग्निहोत्र दृष्टि से ब्रह्मोपासन किस तरह से हो सकता है ? यह बताते हैं—) शुष्क - जाग्रदादि से अतिरिक्त भृंगार - स्फटिक के टुकड़े के समान विशुद्ध प्राण की वेदत्रयी के रूप में उपासना करनी चाहिए। अर्थात् प्राण में क्रमशः ऋग्वेदादि तीन वेदों की इष्टि करनी चाहिए। ऐसे विद्वान् के लिए सभी प्राणी श्रेष्ठ बनने के लिए प्रार्थना करते हैं। उस प्राण की यजुर्वेद के रूप में उपासना करनी चाहिए। इससे सब प्राणी उस ज्ञानी की श्रेष्ठता के लिए सहयोग करते हैं। उस प्राण की सामवेद के रूप में उपासना करनी चाहिए। इससे सब प्राणी उस ज्ञानी की श्रेष्ठता में झुक जाते हैं। उसकी श्रीभाव से उपासना करनी चाहिए। उसकी यशभाव से उपासना करनी चाहिए। उसकी तेजभाव से उपासना करनी चाहिए। जिस तरह अध्यात्मशास्त्र सभी शास्त्रों में सबसे ज्यादा श्रीमय और यशोमय होता है, इसी तरह वह ज्ञानी, जो प्राण को सही स्वरूप में जानता है वह सभी प्राणियों में सर्वाधिक श्रीसम्पन्न, परम यशस्वी और परम तेजोमय होता है। इस प्राण को तथा इष्टिनिर्मित यज्ञवेदी

पर रखे गए अग्नि में अभिन्नता का अनुभव करने वाला अध्वर्यु अपना संस्कार सम्पन्न करता है। और उसी प्राण में वह यजु:साध्य कार्यों का विस्तरण करता है। इस वेदत्रयी विद्या की आत्मा (प्राण) वह अध्वर्यु है। प्राण ही इस विद्या की आत्मा है। जो मनुष्य प्राण को इस प्रकार जानता है, वह स्वयं भी प्राण के तुल्य हो जाता है।

अथातः सर्वजितः कौषीतकिस्त्रीण्युपासनानि भवन्ति। यज्ञोपवीतं कृत्वाऽप आचम्य त्रिरुदपात्रं प्रसिच्योद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठेत् वर्गोऽसि पाप्मानं मे वृङ्ध्धीति, एतयैवावृता मध्ये सन्तमुद्वर्गोऽसि पाप्मानं मे उद्वृङ्ध्धीति, एतयैवावृताऽस्तं यन्तं संवर्गोऽसि पाप्मानं मे संवृङ्ध्धीति, यदहोरात्राभ्यां पापं करोति सं तद्वृङ्क्ते। अथ मासि मास्यमावास्यायां पश्चाच्चन्द्रमसं दृश्यमानमुपतिष्ठेतैतयैवावृता हरिततृणाभ्यां वा वृत्तः स्यात् यत्ते स्वसीमं हृदयमसि चन्द्रमसि शृतं तेनामृतत्वमस्येशानं माऽहं पौत्रमघं रुहमिति। न हास्मात् पूर्वाः प्रजाः प्रयन्तीति। न जातपुत्रस्याथ जातपुत्रस्य ह यं समेत्तातु सन्ते पयांसि सस्वयन्तु राजा यामात्या अंशुमाप्यायन्तीत्येतास्तिस्त्र ऋचो जपित्वा नास्माकं प्राणेन प्रजया पशुभिराप्यायय्यिष्ठा योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः तस्य प्राणेन प्रजया पशुभिराप्याययस्वेति दैवीमावृतमावर्त आदित्यस्यावृतमन्वावर्तयति दक्षिणं बाहुमन्वावर्तते ॥5॥

इसके बाद कौषीतकि ऋषि, जो कि 'सर्वजित्' थे, उनकी कही हुई तीन प्रकार की उपासनाएँ कही जाती हैं। यज्ञोपवीत को सव्य करके आचमन करके, जलपात्र को तीन बार शुद्ध जल से भरकर उगते हुए सूर्य के सामने अर्घ्य प्रदान करना चाहिए। अर्घ्य प्रदान करने का मंत्र है—'ॐ वर्गोऽसि पाप्मानं मे वृङ्धि।' अर्थात् 'तुम संसार को तृणवत् छोड़ देने वाले हो, मेरे पापों का नाश करो।' इसी प्रकार मध्याह्न काल में भी अर्घ्य देना चाहिए। उस समय का मन्त्र है—'ॐ उद्वर्गोऽसि पाप्मानं मे वृङ्धि' अर्थात् 'उद्वर्ग ऐसे तुम मेरे पापों को दूर करो।' इसी प्रकार अस्त होते हुए सूर्य को अर्घ्य देते हुए यह मंत्र कहे—'ॐ संवर्गोऽसि पाप्मानं में वृङ्धि' अर्थात् 'संवर्ग ऐसे तुम मेरे पापों को दूर करो।' इस उपासना का परिणाम यह है कि मनुष्य दिन और रात में होने वाले पापों से सर्वथा मुक्त हो जाता है। हर महीने की अमावास्या को, जब चन्द्र पीछे दिखाई दे, तब उसके सामने खड़ा होकर उपर्युक्त विधि से ही उपस्थान (पूजन) करना चाहिए। इस समय अर्घ्यपात्र में दो हरी दूर्वा के अंकुर भी रखने चाहिए। अर्घ्य देते समय यह मंत्र बोलना चाहिए—'यत्ते स्वसीमं ..... पौत्रमघं रुहम्' (पूरा मंत्र मूलपाठ में दिया गया है)। इस मंत्र के साथ पूर्वोक्त उपासना करने स्व वाले मनुष्य से पहले उसकी सन्तानों की मृत्यु नहीं होती। पुत्र उत्पन्न न हुआ हो, या हुआ हो पर मेरा रक्षण करो, रक्षण करो—इस प्रकार 'सन्ते पयांसि.....' आदि (मूलपाठ में उद्धृत) मंत्र से चन्द्रमा की प्रार्थना करनी चाहिए। अपुत्र या सपुत्र ऐसे मेरे पापों के खाने वाले देवरूप आचार्य, जिसको मनु कहते हैं, वह इस मंत्र के द्वारा स्तुति किए गए मेरे प्राण, प्रजा, पशु आदि का रक्षण करे—यह भाव है। और हमसे जो द्वेष करता है या हम जिससे द्वेष करते हैं, उस मेरे शत्रु को हे सवितादेव! प्राण से, प्रजा से, पशुओं से तुम तृप्ति का अनुभव करो। इसके लिए 'दैवीमावृत.....' आदि (मूल पाठ में उद्धृत) मंत्र का जाप (उच्चारण) करना चाहिए।

अथ पौर्णमास्यां पुरस्ताच्चन्द्रमसं दृश्यमानमुपतिष्ठेतैतयैवावृता–"सोमो राजाऽसि विचक्षणः पञ्चमुखोऽसि प्रजापतिर्ब्राह्मणस्त एकं मुखं तेन मुखेन राज्ञोत्थितेन मुखेन मामन्ववादं कुरु। राजा त एकं मुखं तेन मुखेन विशोत्थितेनैव मुखेन मामन्ववादं कुरु। श्येनस्त एकं मुखं तेन मुखेन पक्षिणोत्थितेन मुखेन मामन्ववादं कुरु। अग्निस्त एकं मुखं तेन मुखेनेमं लोकमुत्थितेन मुखेन मामन्ववादं कुरु। सर्वाणि भूतानीत्येव पञ्चममुखं तेन मुखेन सर्वाणि भूतान्युत्थितेन मुखेन मामन्ववादं कुरु। माऽस्माकं प्राणेन प्रजया पशुभिरवक्षेष्ठा योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तस्य प्राणेन प्रजया पशुभिरपक्षीयस्वेति स्थितिर्दैवीमावृतमावर्त आदित्यस्यावर्तमन्वावर्तन्त" इति दक्षिणं बाहुमन्वावर्तते।
अथ संवेश्य नु जायायै हृदयमभिमृशेत्—
'यत्ते सरसीमे हृदये हिमवन्तः प्रजापतौ।
मन्येऽहं मां तद्विद्वांसं माऽहं पौत्रमघं रुदम्' ॥
इति। न हास्मात् पूर्वाः प्रजाः प्रैति (प्रयन्ति) ॥6॥

पूर्णिमा के दिन जब चन्द्र सामने दिखाई दे, तब उसके सम्मुख खड़े होकर पूर्व मंत्र में बताई गई विधि के द्वारा पाँच प्राणों की वृत्तिवाले पाँच स्तावक (स्तुतिपरक) मंत्रों से जप करना चाहिए। (यह विशिष्ट फल देने वाली एक अन्य उपासना है)। वह मंत्र इस प्रकार है—"सोमो राजासि.....आदित्य-स्यावर्तमन्ववर्तन्त' (पूरा मंत्र मूलपाठ में दिया गया है)। मंत्र का भावार्थ इस प्रकार है—'हे सोमदेव! तुम विचक्षण हो, पाँच मुख वाले हो, प्रजापति हो। ब्राह्मण तुम्हारा एक मुख है, राज्ञा (सूर्य) के साथ उत्पन्न हुए उस मुख से तुम मुझे निर्विवाद रूप से शक्तिसम्पन्न बनाओ। क्षत्रिय तुम्हारा एक मुख है, वैश्यों के साथ उत्पन्न हुए इस मुख से मुझे निर्विवाद रूप से शक्तिसम्पन्न बनाओ। श्येन (बाज) तुम्हारा एक मुख है, पक्षियों के साथ उत्पन्न हुए इस मुख से तुम मुझे निर्विवाद रूप से शक्तिसम्पन्न बनाओ। अग्नि भी तुम्हारा एक मुख है, तुम उस मुख के साथ उत्पन्न हुए इस लोक को और मुझे शक्तिसम्पन्न बनाओ। और ये सभी भूत भी तुम्हारा पाँचवाँ मुख है उस मुख से जो सभी भूतों के साथ उत्पन्न हुआ है, उसे और मुझे शक्तिसम्पन्न बनाओ।' तुम हमारे प्राणों, हमारी सन्तानों एवं पशुओं से हमें कमजोर मत करो। परन्तु जो लोग हमसे द्वेष करते हैं, या हम जिनसे द्वेष करते हैं, ऐसे लोगों के प्राणों, सन्तानों तथा पशुओं को नष्ट कर दो। मैं तो मन्त्राधिपति देवता और तुम्हारी संवरण क्रिया का अनुसरण करने वाला हूँ"। इस प्रकार से उपर्युक्त मंत्र का पाठ करते हुए दाहिनी भुजा को बार-बार घुमाना चाहिए। और बाद में भुजा को नीचे कर देना चाहिए।

इस प्रकार से सोम की प्रार्थना करने के बाद (गर्भाधान के लिए) पत्नी के पास बैठने से पहले इसके हृदय का स्पर्श करना चाहिए। स्पर्श करते हुए यह मन्त्र बोलना चाहिए—'यत्ते सुसीमे.....पौत्रमघं रुदम्' (यह पूरा मंत्र मूलपाठ में दिया गया है)। इस मन्त्र का भावार्थ इस प्रकार है—"हे सुंदर मांग भरने वाली सुन्दरी! तुम सोमरूप वाली हो। तुम्हारा हृदय प्रजा का चालक (पालक) है। उसके भीतर जो सोममण्डल जैसा अमृतराशि – दूध स्थित है, उसे मैं जानता हूँ। मैं स्वयं को उसका पूर्ण ज्ञाता समझता हूँ। इससे मुझे कभी पुत्रशोक झेलना नहीं पड़ेगा"। इस तरह की प्रार्थना करने से साधक के पहले उसकी सन्तान की मृत्यु नहीं होती।

[इस कण्डिका में कहीं-कहीं 'राज्ञोऽत्सि', 'विशोऽत्सि', 'पक्षिणोऽत्सि', 'लोकमत्सि' और 'भूतान्यत्सि' ऐसे पाठ मिलते हैं और 'अन्ववाहं' की जगह पर 'अन्नाहं' ऐसा पाठ भी मिलता है। ऐसा पाठ लेने पर ब्राह्मण क्षत्रिय का, क्षत्रिय वैश्य का, बाजपक्षी अन्य पक्षियों का भक्षणकर्ता है—ऐसा अर्थ निकलता है। और 'अन्नादं' पाठ से 'अन्न पचाने की शक्ति वाला'—ऐसा अर्थ निकलता है। दोनों में प्रथम अर्थ हमें अधिक अनुकूल लगता है।]

अथ प्रोष्यायनः पुत्रस्य मूर्धानमभिमृशति। अङ्गादङ्गात् सम्भवसि। हृदयादधि जायसे। आत्मा वै पुत्र माविध स जीव शरदः शतमसाविति नामास्य गृह्णाति। मा छेत्ता मा व्यथिष्ठाः शतं शरद आयुषं जीव पुत्र। ते नाम्ना मूर्धानमभिजिघ्राम्यसाविति त्रिर्मूर्धानमभिजिघ्रेत्। गवा त्वा हिंकारेणाभिहिंकरोमीति त्रिर्मूर्धानमभिहिंकुर्यात् ॥7॥

विदेश से वापस आये हुए अपने पुत्र के मस्तक पर हाथ फेरकर यह मंत्र बोलना चाहिए—'अङ्गादङ्गात्संभवसि..... शरदः शतम् असौ।' (पूरा मंत्र मूलपाठ में दिया गया है)। मन्त्र का भावार्थ इस प्रकार है—'हे अमुक नाम के पुत्र! तुम मेरे अंग-प्रत्यंग से उत्पन्न हुए हो। मेरे हृदय से तुम्हारा प्रादुर्भाव हुआ है। तुम मेरे आत्मस्वरूप हो। तुम्हीं ने हमारे वंश की रक्षा की है। तुम (यहाँ नाम बोलना चाहिए) शतायु हो।' फिर इस मंत्र को पढ़ते हुए तीन बार पुत्र के मस्तक को सूंघते हुए यह मंत्र बोलना चाहिए—'मा छेत्ता.....मूर्धानमभिजिघ्रामि।' (पूरा मंत्र मूलपाठ में दिया गया है) इस मंत्र का भावार्थ इस प्रकार है—'हे पुत्र! सन्तान परम्परा का उच्छेद न करना। तुम्हें किसी प्रकार का कष्ट न हो। तुम सैंकड़ों वर्षों तक जीवित रहो। मैं तुम्हारा पिता तुम्हारे अमुक नाम से (अमुक की जगह पुत्र का नाम लेना चाहिए) तीन बार तुम्हारे मस्तक को सूँघता हूँ।' इसके बाद निम्नलिखित मंत्र को पढ़कर पुत्र के मस्तक पर सभी ओर से हिंकार का उच्चारण करना चाहिए। मन्त्र यह है—'गवा त्वा.....हिंकरोमि।' (पूरा मंत्र मूलपाठ में दिया गया है)। मंत्र का भावार्थ इस प्रकार है—'हे वत्स! गायें जिस प्रकार अपने बछड़े को बुलाने के लिए रँभाती हैं, उसी प्रकार मैं प्रेम से तुम्हें हिंकार के द्वारा बुलाता हूँ'।

[कहीं-कहीं मस्तक का अभिस्पर्शन करने के बाद नामोच्चारण करते समय 'अश्मा भव.....' इत्यादि मंत्र और 'येन प्रजापति.....' इत्यादि मन्त्र—इस प्रकार दो अधिक मंत्रों का पाठ करने का विधान भी किया गया है। परन्तु, अधिकांश वाचनाओं में ऊपर मूल में दिया गया पाठ है। ब्रह्मयोगीजी के विवरण में भी ऊपर मूल में दिये एक ही मंत्र का विधान किया गया है।]

अथातो दैवः परिमरः। एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यदग्निर्ज्वलत्यथैतन्म्रियते यन्न ज्वलति तस्यादित्यमेव तेजो गच्छति वायुं प्राणः। एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यथा मर्त्यो दृश्यतेऽथैतन्म्रियते यन्न दृश्यते तस्य चन्द्रमसमेव तेजो गच्छति वायुं प्राणः। एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यद्विद्युद्विद्योततेऽथैतन्म्रियते यन्न विद्योतते तस्य वायुमेव तेजो गच्छति वायुं प्राणः। ता वा एताः सर्वा देवता वायुमेव प्रविश्य वायौ तृप्ता न मूर्च्छन्ते। तस्माद्वैव पुनरुदीरत इत्यधिदैवतम्। अथाध्यात्मम्। एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यद्वाचा वदत्यथैतन्म्रियते यन्न वदति तस्य चक्षुरेव तेजो गच्छति प्राणं प्राणः। एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यच्चक्षुषा पश्यत्यथैतन्म्रियते यन्न पश्यति तस्य श्रोत्रमेव तेजो गच्छति प्राणं प्राणः। एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यन्मनसा ध्यायत्यथैतन्म्रियते

यन्न ध्यायति तस्य प्राणमेव तेजो गच्छति प्राणं प्राणः। ता वा एताः सर्वा देवताः प्राणमेव प्रविश्य प्राणे क्लृप्ता न मूर्च्छन्ते तस्माद्वैव पुनरुदीरते। तद्यदिह वा एवं विद्वांस उभौ पर्वतावभिप्रवर्तयातां तस्त्व(तौ त्व)र्षमाणौ दक्षिणश्चोत्तरश्च न हैवैनं त्रीणि वीयाताम्। अथ य एनं द्विषन्ति यांश्च स्वयं द्वेष्टि त एनं सर्वे परितो म्रियन्ते ॥8॥

अब इसके बाद देवसम्बद्ध 'परिमर' का वर्णन किया जाता है। [कहीं-कहीं 'परिसर' पाठ भी दिया गया है। यहाँ परिमर का अर्थ सर्वसमावेशक ब्रह्मरूप प्राण है]। यहाँ जो प्रत्यक्ष रूप में अग्नि जलता है, वह वास्तव में ब्रह्म ही प्रकाशित हो रहा है, और जब अग्नि नहीं जलता, तब उसका तेज सूर्य में मिल जाता है और प्राण मुख्य प्राण में मिल जाता है। इसी प्रकार मनुष्य के भीतर का प्राण चलता हुआ दिखाई दे रहा है वह भी वास्तव में ब्रह्म ही प्रकाशित हो रहा है, पर वह जब नहीं चलता तब उसका तेज चन्द्रमा में ही मिल जाता है और प्राण मुख्य प्राण में चला जाता है। इसी तरह बिजली चमकती है, वह वास्तव में ब्रह्म ही प्रकाशित होता है। जब वह नहीं चमकती, तब उसका तेज वायु में चला जाता है और प्राण मुख्य प्राण में चला जाता है। इसी प्रकार ये सभी देवता भी वायु में ही प्रविष्ट हो जाया करते हैं, और वायु से ही तृप्त होकर वहाँ रहा करते हैं और नष्ट नहीं होते और पुनः उसी में से उत्पन्न हुआ करते हैं। यह अधिदैवत पक्ष की बात हुई। अब अध्यात्मपक्ष लेकर बात कही जा रही है कि मनुष्य जो वाणी से बोलता है, वह वास्तव में ब्रह्म ही प्रकाशित होता है। वाणी जब नहीं बोली जाती तब उसका तेज चक्षु में चला जाता है और इसी तरह प्राण का प्राण में मिलन होता है। मनुष्य जो आँख से देखता है वहाँ भी वास्तव में ब्रह्म ही प्रकाशित होता है। जब आँख देखती नहीं तब उसका तेज श्रोत्र में चला जाता है और इस तरह प्राण से प्राण मिल जाता है। मनुष्य मन से ध्यान करता है, वहाँ भी वास्तव में ब्रह्म ही प्रकाशित होता है। जब ध्यान नहीं किया जाता, तब उसका तेज प्राण में ही चला जाता है और इस तरह प्राण से प्राण मिल जाता है। ये भीतर के भी सभी देव प्राण में ही प्रविष्ट होकर प्राणों में ही अवस्थित रहकर नष्ट नहीं होते और फिर प्राण से ही पुनः उत्पन्न हुआ करते हैं। इस दैवपरिमर (प्राण ब्रह्म) के पूर्ण ज्ञानी विद्वान्, धरती के उत्तरी-दक्षिणी ध्रुवों में फैले दो पर्वतों को अपनी इच्छा के अनुसार प्रेरित करें, तो वे पर्वत भी इसकी आज्ञा की उपेक्षा नहीं कर सकते। तदुपरान्त, जो मनुष्य ऐसे ज्ञानी से द्वेष करते हैं, और ये ज्ञानी जिनसे द्वेष करते हैं वे सभी सब ओर से विनष्ट होते हैं।

[इस परिमराख्य उपासना के अधिदैव और अध्यात्म उपासना सम्बन्धी कण्डिकाएँ कहीं-कहीं दो भागों में बाँटी गईं हैं। दोनों कण्डिकाओं में कई वाचनाओं में यत्र-तत्र छोटे-मोटे अनेक पाठान्तर मिलते हैं, पर जहाँ तक भावार्थ का सम्बन्ध है, इसमें कुछ खास अन्तर नहीं पड़ता। यहाँ ब्रह्मयोगी वाली वाचना ली गई है]।

अथातो निःश्रेयसादानम्। सर्वा ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमाना अस्माच्छरीरादुच्चक्रमुः। तद्दारुभूतं शिष्ये। अथ हैनद्वाक्प्रविवेश। तद्वाचा वदच्छिष्य एव। अथ हैनच्चक्षुः प्रविवेश। तद्वाचा वदच्चक्षुषा पश्यच्छिष्य एव। अथ हैनच्छ्रोत्रं प्रविवेश। तद्वाचा वदच्चक्षुषा पश्यच्छ्रोत्रेण शृण्वच्छिष्य एव। अथ हैनन्मनः प्रविवेश। तद्वाचा वदच्चक्षुषा पश्यच्छ्रोत्रेण शृण्वन्मनसा ध्यायच्छिष्य एव। अथ हैनत्

प्राणः प्रविवेश तत्तत एव समुत्तस्थौ । तद्देवाः प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा प्राणमेव प्रज्ञाऽऽत्मानमभिसंस्तूय सहैतैः सर्वैरस्माल्लोकादुच्चक्रमुः । ते वायुप्रतिष्ठाकाशात्मानः स्वर्जयः । तथो एवैवं विद्वान् सर्वेषां भूतानां प्राणमेव प्रज्ञाऽऽत्मानमभिसंस्तूय सहैतैः सर्वैरस्माच्छरीरादुत्क्रामति स वायुप्रतिष्ठाकाशात्मा स्वरेति सद्भवति यत्रैतद्देवास्तत् प्राप्य तदमृतो भवति यदमृतो देवाः ॥9॥

अब मोक्षसाधक उपासना का वर्णन किया जा रहा है । एक बार वाणी आदि सभी देव अपने अहंकार के वशीभूत हो आपस में विवाद करते हुए प्राण के साथ इस शरीर के बाहर चले गए । जिससे शरीर काष्ठवत् (जडवत्) होकर पड़ा रहा । तब कहीं वाणी ने इस शरीर में प्रवेश किया । वह शरीर वाणी से बोलते हुए भी जडवत् पड़ा ही रहा । बाद में उसमें चक्षु ने प्रवेश किया तब वह बोलते हुए और देखते हुए भी सोता ही रहा । तब कहीं उसमें श्रोत्र ने प्रवेश किया । तो भी वह बोलता था, देखता था, सुनता भी था पर सोया ही रहा, उठ न पाया । तब उसमें मन ने प्रवेश किया । तब भी वह बोलते हुए, देखते हुए, सुनते हुए तथा सोच-विचार करते हुए भी वह जडवत् सोता ही रहा । तब उसमें प्राण ने प्रवेश किया जिससे वह एकदम खड़ा हो गया । तब देवों ने प्राण में ही मोक्षसाधकत्व निश्चित करके प्राण को ही विशिष्ट ज्ञानस्वरूप और व्याप्त जानकर प्राणापानादि सभी प्राणों के साथ इस शरीर लोक से ऊर्ध्व की ओर (शरीर से बाहर) गमन किया । इसके बाद ये सब प्राण, आधिदैविक प्राण में स्थिर होकर आकाश के रूप में परिणत होकर स्वर्गलोक में गए । वे अपने अधिष्ठाता देव अग्नि आदि के स्वरूप वाले हो गए । (जैसे देवों का हुआ वैसे ही) इसका जानने वाला भी प्राणरूप हो जाता है । यह विद्वान सम्पूर्ण प्राणियों से प्राण को ही प्रज्ञात्मारूप से पाकर इन सभी प्राणों के साथ शरीर से उत्क्रमण कर, वायु में स्थित होकर स्वर्ग में जाते हैं, अर्थात् ब्रह्मलोक में जाते हैं और वहाँ ब्रह्मरूप ही हो जाते हैं । जिस बोध से ये देव अमृतत्व को प्राप्त हुए, उसी बोध से ज्ञानी भी अमृतत्व पाता है ।

अथातः पितापुत्रो यं सम्प्रदानमिति चाचक्षते । पिता पुत्रं प्रेष्याह्वयति । नवैस्तृणैरागारं संस्तीर्याग्निमुपसमाधायोदकुम्भं सपात्रमुपनिधायाहतेन वाससा सम्प्रच्छन्नं ह्यत एत्य पुत्र उपरिष्टादभिनिष्पद्येत इन्द्रियैरस्येन्द्रियाणि संस्पृश्यापि वाऽस्याभिमुखत एवासीत । अथास्मै सम्प्रयच्छति—वाचं मे त्वयि दधानीति पिता । वाचं ते मयिं दध इति पुत्रः । चक्षुर्मे त्वयि दधानीति पिता । चक्षुस्ते मयि दध इति पुत्रः । श्रोत्रं मे त्वयि दधानीति पिता । श्रोत्रं ते मयि दध इति पुत्रः । मनो मे त्वयि दधानीति पिता । मनस्ते मयि दध इति पुत्रः । अन्नरसान् मे त्वयि दधानीति पिता । अन्नरसांस्ते मयि दध इति पुत्रः । कर्माणि मे त्वयि दधानीति पिता । कर्माणि ते मयि दध इति पुत्रः । सुखदुःखे मे त्वयि दधानीति पिता । सुखदुःखे ते मयि दध इति पुत्रः । आनन्दं रतिं प्रजातिं मे त्वयि दधानीति पिता । आनन्दं रतिं प्रजातिं ते मयि दध इति पुत्रः । इत्यां मे त्वयि दधानीति पिता । इत्यास्ते मयि दध इति पुत्रः । धियो विज्ञातव्यं कामान् मे त्वयि दधानीति पिता । धियो विज्ञातव्यं कामांस्ते मयि दध इति पुत्रः । अथ दक्षिणाप्राक्प्राङ् परिक्रामति तं पिताऽनु-

मन्त्रयति—यशो ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यं कीर्तिस्त्वा जुषतामिति । अथेतरः सव्यमंसमन्ववेक्षते पाणिनाऽन्तर्धाय वसनात्तु वा प्रच्छाद्य सर्वान् लोकान् कामानवाप्नुहीति स्वयं ह्येकतः स्यात् । पुत्रस्यैश्वर्ये पिता वसेत परि वा व्रजेयुः । यद्यु वै प्रयुज्यादेवैनं समापयति तथा समापयितव्यो भवति ॥10॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

अब पिता-पुत्र के सम्प्रदान कर्म का वर्णन किया जा रहा है । पिता जब ऐसा निर्णय करे कि मुझे अब अपना शरीर छोड़ना है, तब वह अपने पुत्र को अपने पास बुलाकर कुशादि तृणों से यज्ञशाला आच्छादित करके विधिपूर्वक अग्निस्थापन करे । अग्नि की पूर्व या उत्तर दिशा में जल से भरा कुंभ स्थापित करे । कुंभ पर धान्य से भरा पात्र भी रखे । स्वयं नए वस्त्रों से आच्छादित होकर श्वेत वस्त्र और माला आदि धारण करके घर में प्रवेश करते हुए अपने पुत्र को अपने पास बुलाए । पुत्र के पास आ जाने पर उसे अपने अंक में बिठाकर अपनी इन्द्रियों से पुत्र की इन्द्रियों का स्पर्श करे अथवा वह पुत्र के समक्ष बैठ जाए और उसे अपनी वाणी आदि सभी इन्द्रियों का दान करे । यथा—पिता—'पुत्र ! मैं तुझमें अपनी वाक् शक्ति का स्थापन करता हूँ ।' पुत्र—'मैं आपकी वाक्शक्ति ग्रहण करता हूँ ।' पिता—'मैं तुझमें अपनी प्राणशक्ति स्थापित करता हूँ ।' पुत्र—'मैं आपकी प्राणशक्ति ग्रहण करता हूँ ।' पिता—'मैं अपनी नेत्रेन्द्रिय को तुझमें स्थापित करता हूँ ।' पुत्र—'मैं नेत्रेन्द्रिय को ग्रहण करता हूँ ।' पिता—'मैं अपनी श्रोत्रेन्द्रिय को तुझमें स्थापित करता हूँ ।' पुत्र—'मैं श्रोत्रेन्द्रिय का ग्रहण करता हूँ ।' पिता—'मैं अपने मन को तुझमें स्थापित करता हूँ ।' पुत्र—'मैं आपके मन को धारण करता हूँ ।' पिता—'मैं अन्नरसों को तुझमें स्थापित करता हूँ ।' पुत्र—'मैं आपके अन्नरस को धारण करता हूँ ।' पिता—'मैं अपने सभी कर्मों को तुझमें स्थिर करता हूँ ।' पुत्र—'मैं आपके कर्मों को धारण करता हूँ ।' पिता—'मैं अपने सुख-दुःखों को तुझमें स्थापित करता हूँ ।' पुत्र—'मैं आपके सुख-दुःखों को ग्रहण करता हूँ ।' पिता—'मैं तुझमें मैथुन जनित आनन्द, रति और सन्तानोत्पादक शक्ति स्थापित करता हूँ ।' पुत्र—'मैं रतिजनित आनन्द और सन्तानशक्ति ग्रहण करता हूँ ।' पिता—'मैं तुझमें अपनी गतिशक्ति स्थापित करता हूँ ।' पुत्र—'मैं गतिशक्ति को ग्रहण करता हूँ' । पिता—'मैं अपनी बुद्धि को, ज्ञेय वस्तु को और कामनाओं को तुझमें स्थापित करता हूँ' । पुत्र—'मैं आपकी बुद्धिवृत्तियों को, विज्ञान और ज्ञेय वस्तुओं को ग्रहण करता हूँ ।' बाद में पुत्र पिता की प्रदक्षिणा करके पूर्व की ओर पिता के पास से गुजरता है । उस समय पिता पुत्र से कहते हैं कि—'यश-ब्रह्मतेज-अन्न ग्रहण करने और पचाने की शक्ति और श्रेष्ठ सद्गुण एवं कीर्ति तुम्हारा सेवन करें ।' पिता के ऐसा कहने पर पुत्र अपने बायें कन्धे की ओर दृष्टि करके हाथ से या कपड़े से ओट कर ले । तत्पश्चात् उस आड़ में पिता पुत्र से यह कहे—'आप अपनी इच्छानुसार कामनायुक्त स्वर्ग को या समस्त लोकों की प्राप्ति करें । इसके अनन्तर यदि पिता नीरोगी हो तो ग्रहस्थाश्रमी बनकर ऐश्वर्य भोगे, अन्यथा सब कुछ छोड़कर संन्यासी हो जाएँ अथवा परलोक में चले जाएँ, तो भी जिन-जिन वाणी आदि इन्द्रियों को उसने पुत्र में प्रतिष्ठित किया था, उन सभी की शक्तिधाराओं का वह अधिकारी बन जाता है । वे सभी शक्तिधाराएँ उसे प्राप्त हो जाती हैं ।

यहाँ दूसरा अध्याय पूर्ण होता है ।

❋

तृतीयोऽध्यायः

प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम। युद्धेन पौरुषेण च तं हेन्द्र उवाच। प्रतर्दन वरं ते ददानीति। स होवाच प्रतर्दनस्त्वमेव मे वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यस इति। तं हेन्द्र उवाच। न वै वरोऽवरस्मै वृणीते त्वमेव वृणीष्वेत्येवमवरो वै तर्हि किल म इति होवाच प्रतर्दनः। अथो खल्विन्द्रः सत्यादेव नेयाय। सत्यं हीन्द्रः। स होवाच मामेव विजानीह्येतदेवाहं मनुष्याय हिततमं मन्ये। यन्मां विजानीयात्। त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनमरुङ्मुखान् यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छं बह्वीः सन्धा अतिक्रम्य दिवि प्रह्लादीयानतृणमहमन्तरिक्षे पौलोमान् पृथिव्यां कालखाञ्जान्। तस्य मे तत्र न लोम च मा मीयते। स यो मां विजानीयान्नास्य केन च कर्मणा लोको मीयते न मातृवधेन न पितृवधेन न स्तेयेन न भ्रूणहत्यया नास्य पापं च न चक्रुषो मुखान्नीलं वेत्तीति। स होवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञाऽऽत्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्वायुः प्राणः प्राणो वा आयुः प्राण एवामृतम्। यावद्ध्यस्मिञ्छरीरे प्राणो वसति तावदायुः। प्राणेन ह्येवामुष्मिंल्लोकेऽमृतत्वमाप्नोति ॥1॥

एक बार दिवोदास का पुत्र इन्द्र के प्रिय निवासस्थान स्वर्ग में जा पहुँचा। उसकी युद्धकला और पराक्रम से सन्तुष्ट होकर इन्द्र ने उससे कहा—'हे प्रतर्दन ! मैं तुझे वरदान देना चाहता हूँ, माँगो।' तब प्रतर्दन ने कहा—'जो मनुष्यों के लिए अति कल्याणकारी हो ऐसा कोई वरदान आप ही दे दीजिए।' तब इन्द्र ने कहा कि—'कोई भी दूसरों के लिए वरदान नहीं माँगता। तुम अपने आप के लिए ही कोई वरदान माँग लो।' तब प्रतर्दन ने कहा—'तब तो मेरे लिए किसी भी वरदान का अभाव ही रहा।' इस पर इन्द्र अपने सत्य से विचलित नहीं हुए और कहने लगे—'तुम मुझे ही (मेरे ही) यथार्थ स्वरूप को जानो। इसे ही मैं मानवजाति के लिए परम कल्याणकारी वरदान मानता हूँ। त्वष्टा प्रजापति के तीन सींग वाले पुत्र विश्वरथ को मैंने ही अपने वज्र से मार डाला था। अपने आश्रमों में श्रेष्ठ आचरण से भ्रष्ट हुए कई मिथ्याचारी अहंकारी संन्यासियों को मैंने खण्ड-खण्ड करके भेड़ियों के सामने खाने के लिए फेंक दिया है। कई बार प्रह्लादवंशी दैत्यों को मैंने मौत के घाट उतार दिया है। पुलोमासुर के सहयोगियों तथा पृथ्वीवासी कालखाञ्जों को भी मार दिया है। परन्तु, इतना करने पर भी इसमें मुझे कोई फल का लोभ, कोई आसक्ति, कोई अभिमान नहीं है। इसीलिए मुझ इन्द्र का एक रोम भी खण्डित नहीं हुआ। जो मेरे इस स्वरूप को इस तरह जान लेता है उसकी किसी भी कर्म से कोई हानि नहीं होती। मेरे सत्यस्वरूप का विवेक रखने वाले मनुष्य को बड़े-से-बड़े पाप का भी कुछ असर नहीं होता। मातृवध, पितृवध, चोरी, भ्रूणहत्या का भी उसे पाप नहीं लगता। और ऐसा करने पर उसका मुख भी नीला-काला नहीं पड़ता। इन्द्रदेव ने कहा कि—'मैं स्वयं ही प्रज्ञारूप प्राण हूँ। उस प्राण से और श्रेष्ठ ज्ञान से युक्त आत्मा रूप मैं प्रख्यात इन्द्र हूँ। तुम मेरी आयु रूप और अमृत रूप से उपासना करो।' आयु ही प्राण है, प्राण ही आयु है, प्राण ही अमृतत्व है। इस शरीर में जब तक प्राण का निवास है, तभी तक आयु है। प्राण के द्वारा ही प्राणी अन्य लोक में अमृतत्व के विशेष सुख की अनुभूति कर सकता है।

प्रज्ञया सत्यसंकल्पम्। सोऽयं ममायुरमृतमित्युपास्ते सर्वमायुरस्मिंल्लोक एति। आप्नोत्यमृतत्वमक्षितिं स्वर्गे लोके। तद्धैक आहुरेकभूयं वै प्राणा गच्छन्तीति। न हि कश्चन शक्नुयात् सकृद्वाचा नाम प्रज्ञापयितुं चक्षुषा रूपं श्रोत्रेण शब्दं मनसा ध्यातुमित्येकभूयं वै प्राणा। एकैकमेतानि सर्वाण्येव प्रज्ञापयन्ति। वाचं वदन्तीं सर्वे प्राणा अनुवदन्ति। चक्षुः पश्यत् सर्वे प्राणा अनुपश्यन्ति। श्रोत्रं शृण्वत् सर्वे प्राणा अनुशृण्वन्ति। मनो ध्यायत् सर्वे प्राणा अनुध्यायन्ति। प्राणं प्राणन्तं सर्वे प्राणा अनुप्राणन्तीति। एवमुहैवैतदिति हेन्द्र उवाच अस्ति त्वेव प्राणानां निःश्रेयसमिति। जीवति वागपेतो मूकान् हि पश्यामो, जीवति चक्षुरपेतोऽन्धान् हि पश्यामो, जीवति श्रोत्रापेतो बधिरान् हि पश्यामो, जीवति मनोपेतो बालान् हि पश्यामो, जीवति बाहुच्छिन्नो जीवत्यूरुच्छिन्न इत्येवं हि पश्याम इति। अथ खलु प्राण एव प्रज्ञाऽऽत्मेदं शरीरं प्रतिगृह्योत्थापयति ॥2॥

"प्रज्ञा से ही सत्य संकल्प होता है। जो पुरुष आयु और अमृत के रूप में मेरी उपासना करता है, वह इस लोक में सम्पूर्ण आयुष्य को प्राप्त करता है। और स्वर्गलोक में भी अक्षय अमृतत्व की प्राप्ति करता है। यहाँ कुछ लोग कहते हैं कि अवश्य ही सभी प्राण (सभी इन्द्रियों के साथ प्राण) एकी भाव को प्राप्त करते हैं। कोई भी व्यक्ति एक साथ ही वाणी के द्वारा बोलने की, नेत्र के द्वारा देखने की, कान द्वारा सुनने की और मन द्वारा चिन्तन-ध्यान करने की क्रिया एक साथ नहीं कर सकता। क्योंकि सभी प्राण एक साथ (इन्द्रियों के साथ) मिलकर ही कोई एक क्रिया कर सकते हैं। वाणी बोलती है, तो सभी प्राण उसका अनुसरण करते हैं (मानों अनुवाद करते हैं)। आँख देखती है, तो सभी प्राण उसके पीछे-पीछे देखने लगते हैं। कान जब सुनते हैं, तो प्राण भी उसके पीछे सुनने लग जाते हैं, मन जब ध्यान करता है तो सभी प्राण भी उसका अनुसरण कर ध्यान करने लगते हैं, यह ऐसी ही है'—ऐसा इन्द्र ने कहा। यही प्राणों का कल्याणकारी वरदान (ज्ञान) है। वाणी रहित पुरुष जी सकता है क्योंकि हम गूँगे लोगों को देखते हैं, श्रोत्ररहित भी जीता है क्योंकि हम बहरे लोगों को देखते हैं। बिना मन से भी मनुष्य जी सकता है क्योंकि हम बच्चों को देखते हैं। कटे हुए हाथों वाला, कटी हुई जाँघ वाला आदमी भी जी सकता है, ऐसे लोगों को भी हम देखते हैं। परन्तु एक प्राण ही प्रज्ञारूप ऐसी शक्ति है, जो इस शरीर को पकड़ कर भाँति-भाँति का क्रियाएँ कराता रहता है।

तस्मादेतदेवोक्थमुपासीत। यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः। सह ह्येतावस्मिन् शरीरे वसतः सहोत्क्रामतः। तस्यैषैव दृष्टिरेतद्विज्ञानम्। यत्रैतत् पुरुषः सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति। तदैनं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति। चक्षुः सर्वैः रूपैः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति। मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति। स यदा प्रतिबुध्यते। यथाऽग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गाः विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः प्राणा यथाऽऽयतनं विप्रतिष्ठन्ते। प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः। तस्यैवैष सिद्धिरेतद्विज्ञानम्। यत्रैतत् पुरुष आर्तो मरिष्यन्नाबल्यं न्येत्य सम्मोहं नेति तदाहुः उदक्रमीच्चितम्। न शृणोति न पश्यति न

वाचा वदति न ध्यायत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति तदैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति। चक्षुः सर्वै रूपैः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति। स यदा प्रतिबुध्यते यथाऽग्नेर्ज्वलतो विस्फुलिङ्गाः विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः ॥3॥

इसलिए इस प्राण की ही 'उक्थ' रूप से उपासना करनी चाहिए। निश्चय ही जो प्राण है, वही प्रज्ञा है और जो प्रज्ञा है, वही प्राण है। क्योंकि प्रज्ञा और प्राण दोनों एक ही साथ इस शरीर में निवास करते हैं और जीवात्मा के साथ (एक ही साथ) इस शरीर से बाहर निकले जाते हैं। इस प्राणमय परब्रह्म का यही सच्चा दर्शन (यही वास्तविक ज्ञान) है, और यही विज्ञान है। क्योंकि सुषुप्तावस्था में निद्राधीन मनुष्य किसी भी तरह का सपना नहीं देखता। उस समय उसकी वाणी सभी नामों के साथ, आँखें सभी रूपों के साथ, कान सभी शब्दों के साथ और मन सभी चिन्तनों एवं ध्यानों के साथ मुख्य प्राण में सन्निहित हो जाते हैं। वही मनुष्य जब जाग्रत अवस्था में आ जाता है, तब जलती हुई अग्नि से जैसे चिनगारियाँ निकलकर चारों दिशाओं में फैल जाती हैं, वैसे ही इस प्राणस्वरूप आत्मा में से वे वाणी आदि सभी बाहर निकलकर अपने-अपने योग्य स्थान पर पहुँच जाते हैं। बाद में उन प्राणों से अग्नि आदि उनके अधिष्ठाता देव भी उत्पन्न होते हैं। बाद में उनके लोक-नाम आदि भी उत्पन्न होते हैं। जिस अवस्था में रोग पीड़ित मनुष्य मरणासन्न बनता है, तब वह शक्ति से हीन और सम्मोहित हो जाता है। उसके द्वारा किसी को न पहचानने पर लोग कहते हैं कि—'इसका चित्त उठ गया (निकल गया) है।' यही कारण है कि उस समय वह न तो सुन सकता है, न देख सकता है, न वाणी से बोल सकता है, न ही ध्यान-चिन्तन कर सकता है। उस समय वह केवल प्राणों में ही लीन रहता है। ऐसी अवस्था में वाणी समस्त नामों के साथ, आँख समस्त रूपों के साथ, कान सभी शब्दों के साथ और मन सभी ध्यान के विषयों के साथ उस प्राणतत्त्व में विलीन हो जाता है। और वही मनुष्य जब फिर से जाग उठता है, तब जिस तरह जलती हुई अग्नि से चिंगारियाँ फूट निकलती हैं, उसी प्रकार प्राणस्वरूप आत्मा से वाणी आदि समस्त प्राण उत्पन्न होकर यथास्थान अपना स्वरूप ग्रहण कर लेते हैं। इसके बाद प्राणों से उनके अधिष्ठाता अग्नि और अन्य देवता उत्पन्न होकर समस्त लोक आदि को उत्पन्न कर देते हैं।

स यदाऽस्माच्छरीरादुत्क्रामति सहैवैतैः सर्वैरुत्क्रामति। वागस्मात्सर्वाणि नामान्यभिविसृजते। वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति। प्राणोऽस्मात्सर्वान् गन्धानभिविसृजते। प्राणेन सर्वान् गन्धानाप्नोति। चक्षुरस्मात्सर्वाणि रूपाण्यभिविसृजते। चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोति। श्रोत्रमस्मात्सर्वान् शब्दानभिविसृजते। श्रोत्रेण सर्वान् शब्दानाप्नोति। मनोऽस्मात्सर्वाणि ध्यातान्यभिविसृजते। मनसा सर्वाणि ध्यातान्याप्नोति। सैषा प्राणे सर्वाप्तिः। यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः सह ह्येतावस्मिन् शरीरे वसतः सहोत्क्रामतः। अथ खलु यथास्यै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतान्येकं भवन्ति तद्व्याख्यास्यामः ॥4॥

जब वह प्राण इस शरीर से बाहर निकलता है अर्थात् उठता है, तब सभी इन्द्रियों के साथ ही उठता है। तब वाणी उस पुरुष के सभी नामों का त्याग कर देती है, क्योंकि वागिन्द्रिय से ही पुरुष

सभी नाम प्राप्त करता है। प्राण उस पुरुष के सभी गन्धों का त्याग कर देता है क्योंकि पुरुष घ्राणेन्द्रिय से ही सभी गन्धों को प्राप्त करता है। चक्षु उसके सभी रूपों का त्याग कर देते हैं क्योंकि मनुष्य चक्षुरिन्द्रिय से ही सभी रूप ग्रहण करता है। श्रोत्र उसके सभी शब्दों का त्याग कर देते हैं क्योंकि मनुष्य श्रोत्रेन्द्रिय से ही सभी शब्द प्राप्त करता है। मन उसके सभी ध्यानों का परित्याग कर देता है क्योंकि मनुष्य मन से ही सभी ध्यान प्राप्त करता है। उसी प्राणरूप आत्मा में सभी इन्द्रियाँ समर्पित होकर अपने-अपने विषयों का पूर्णतः परित्याग कर देती हैं। प्राण ही प्रज्ञा है और प्रज्ञा ही प्राण है। अथवा जो प्रज्ञा है वही प्राण है। क्योंकि वे दोनों इस शरीर में एक साथ ही निवास करते हैं और एक ही साथ इस शरीर से उत्क्रमण भी कर देते हैं। अब किस तरह से समस्त भूत प्राणी इस प्रज्ञा में एकरूप हो जाते हैं—इसकी अब हम व्याख्या करने जा रहे हैं।

वागेवास्या एकमङ्गमुदूढं तस्यै नाम परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा। प्राणमेवास्या एकमङ्गमुदूढं तस्य गन्धः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा। चक्षुरेवास्या एकमङ्गमुदूढं तस्य रूपं परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा। श्रोत्रमेवास्या एकमङ्गमूदूढं तस्य शब्दः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा। जिह्वैवास्या एकमङ्गमुदूढं तस्यान्नरसः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा। हस्तावेवास्या एकमङ्गमुदूढं तयोः कर्म परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा। शरीरमेवास्या एकमङ्गमुदूढं तस्य सुखदुःखे परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा। उपस्थ एवास्या एकमङ्गमुदूढं तस्यानन्दो रतिः प्रजातिः परस्तात्प्रति-विहिता भूतमात्रा। पादावेवास्या एकमङ्गमुदूढं तयोरित्या परस्तात्प्रति-विहिता भूतमात्रा। प्रज्ञैवास्या एकमङ्गमुदूढं तस्यै धियो विज्ञातव्यं कामाः परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा ॥5॥

वाणी ही इस प्रज्ञा का उन्नत (उठा हुआ) एक अंग है, और उसके बाहर की ओर शब्दतन्मात्रा नियत की गई है। प्राण ही इस प्रज्ञा का एक उन्नत अंग है और उसके बाहर की ओर गन्ध नाम की तन्मात्रा नियत है। चक्षु ही इस प्रज्ञा का उन्नत एक अंग है और उसके बाहर की ओर रूप नाम की तन्मात्रा है। श्रोत्र ही इस प्रज्ञा का उन्नत एक अंग है और उसके बाहर की ओर शब्द नाम की तन्मात्रा नियत है। जिह्वा ही इस प्रज्ञा का उन्नत एक अंग है और उसके बाहर की ओर अन्नरस नाम की तन्मात्रा नियत है। दो हाथ ही इसका आगे बढ़ा हुआ अंग है और बाहर के कर्म ही उन दोनों की भूतमात्रा नियत है। शरीर ही इस प्रज्ञा का आगे उठा हुआ अंग है और बाहर के सुख-दुःख ही उसकी नियत तन्मात्रा है। उपस्थ ही इस प्रज्ञा का आगे प्रस्फुटित एक अंग है और बाहर के विषयरूप में आनन्द, रति और वंशवृद्धि उसकी नियत तन्मात्रा है। दो पैर ही इस प्रज्ञा का एक ऊँचा उठा हुआ अंग है और बाहर में गति ही इनकी नियत तन्मात्रा है। प्रज्ञा ही इसका ऊपर धारण किया हुआ अंग है और निर्णय शक्तियाँ जानने योग्य वस्तु तथा कामनाएँ इसकी बाहरी नियत तन्मात्रा है।

[मंत्र में दिए गए 'उदूढम्' शब्द की जगह पर कहीं-कहीं 'अदूदहत्' ऐसा पाठ मिलता है। इसके पक्ष में 'उन्नत' (ऊँचा उठा हुआ) इस अर्थ के बदले 'पूरक' या 'क्षतिपूरक' अर्थ लेना चाहिए। वहाँ पर जहाँ षष्ठी विभक्ति का प्रयोग किया गया है इसके बदले वहाँ—पक्षान्तर में सप्तमी विभक्ति का ही अर्थ लेना चाहिए।]

प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति। प्रज्ञया प्राणं समारुह्य प्राणेन सर्वान् गन्धानाप्नोति। प्रज्ञया चक्षुः समारुह्य चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोति। प्रज्ञया श्रोत्रं समारुह्य श्रोत्रेण सर्वान् शब्दा-नाप्नोति। प्रज्ञया जिह्वां समारुह्य जिह्वया सर्वानन्नरसानाप्नोति। प्रज्ञया हस्तौ समारुह्य हस्ताभ्यां सर्वाणि कर्माण्याप्नोति। प्रज्ञया शरीरं समारुह्य शरीरेण सुखदुःखे आप्नोति। प्रज्ञयोपस्थं समारुह्योपस्थेनानन्दं रतिं प्रजातिमाप्नोति। प्रज्ञया पादौ समारुह्य पादाभ्यां सर्वा इत्या आप्नोति। प्रज्ञयैव धियं समारुह्य प्रज्ञयैव धियो विज्ञातव्यं कामानाप्नोति ॥6॥

मनुष्य प्रज्ञा के द्वारा वाणी को वश में कर वाणी द्वारा सब नामों को प्राप्त करता है। प्रज्ञा से ही वह प्राण पर प्रभुत्व प्राप्त करके प्राण से सभी गन्धों को प्राप्त करता है। प्रज्ञा के द्वारा ही वह आँख को वश में लाकर आँख से सभी रूपों को प्राप्त करता है। प्रज्ञा से ही वह श्रोत्रेन्द्रिय को अपने वश में कर श्रोत्र से सभी शब्दों को प्राप्त करता है। प्रज्ञा के द्वारा ही वह जिह्वा को अपने वश में कर जीभ से सभी अन्नरसों को प्राप्त करता है। प्रज्ञा से ही वह दोनों हाथों पर अपना नियन्त्रण कर दोनों हाथों के द्वारा सभी कर्मों को प्राप्त करता है। प्रज्ञा से ही वह अपने शरीर को वश में करके सभी सुख- दुःख प्राप्त करता है। प्रज्ञा से ही उपस्थेन्द्रिय को वश में करके वह आनन्द, रति और प्रजनन शक्ति को प्राप्त करता है। प्रज्ञा से ही वह अपने दोनों पैरों को वश में करके सभी गतियाँ प्राप्त करता है। प्रज्ञा से ही अपनी बुद्धि को संयत करके उस प्रज्ञा के द्वारा अनुभूतिजन्य वस्तुओं तथा कामनाओं को प्राप्त करता है।

न हि प्रज्ञाऽपेता वाङ्नाम किञ्चन प्रज्ञापयेत्। अन्यत्र मे मनोऽभूदि-त्याह। नाहमेतन्नाम प्राज्ञासिषमिति। न हि प्रज्ञाऽपेतः प्राणो गन्धं कञ्चन प्रज्ञापयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह। नाहं कञ्चन गन्धं प्रज्ञासिषमिति। न हि प्रज्ञाऽपेतं चक्षू रूपं किञ्चन प्रज्ञापयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमे-तद् रूपं प्रज्ञासिषमिति। न हि प्रज्ञाऽपेतं श्रोत्रं शब्दं कञ्चन प्रज्ञापयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह। नाहमेतं शब्दं प्रज्ञासिषमिति। न हि प्रज्ञाऽपेता जिह्वाऽन्नरसं कञ्चन प्रज्ञापयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह। नाहमेतमन्नरसं प्रज्ञासिषमिति। न हि प्रज्ञाऽपेतौ हस्तौ कर्म किञ्चन प्रज्ञापयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह। नाहमेतत्कर्म प्रज्ञासिषमिति। न हि प्रज्ञाऽपेतं शरीरं सुखं दुःखं किञ्चन प्रज्ञापयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह। नाहमेतत्सुखं दुःखं प्रज्ञासिषमिति। न हि प्रज्ञाऽपेत उपस्थ आनन्दं रतिं प्रजातिं कञ्चन प्रज्ञापयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह। नाहमेतमानन्दं न रतिं न प्रजातिं प्रज्ञासिषमिति। न हि प्रज्ञाऽपेतौ पादावित्यां काञ्चन प्रज्ञापयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह। नाहमेतामित्यां प्रज्ञासिषमिति। न हि प्रज्ञाऽपेता धीः काञ्चन सिद्ध्येन्न प्रज्ञातव्यं प्रज्ञायेत ॥7॥

प्रज्ञा के बिना वाणी किसी भी नाम का बोध नहीं करा पाती, क्योंकि तब व्यक्ति कहेगा कि मेरा मन कहीं दूसरी जगह था अतः मैं इस नाम को नहीं जान सका। प्रज्ञा से विहीन घ्राण भी किसी गन्ध को नहीं पहचान पाता क्योंकि तब वह कहेगा कि मेरा मन दूसरी जगह था इसलिए मैं किसी गन्ध को

नहीं पहचान सका। प्रज्ञा रहित चक्षु भी किसी रूप को नहीं जान सकता क्योंकि उस अवस्था में मनुष्य कहेगा कि मेरा मन अन्य विषय में था, इसलिए मैं किसी प्रकार के रूप को नहीं जान सका। प्रज्ञाहीन कान भी किसी शब्द को नहीं सुन पाता क्योंकि ऐसी अवस्था में वह कहेगा कि उस समय मेरा मन अन्यत्र था इसलिए मैं किसी शब्द को सुन न सका। प्रज्ञा से रहित जिह्वा भी किसी अन्नरस को जान नहीं सकती, क्योंकि उस समय मनुष्य कहेगा कि मेरा मन तब दूसरी जगह था, इसलिए मैं किसी भी प्रकार के अन्न-रस को जान न सका। प्रज्ञा से रहित दोनों हाथ भी किसी कर्म को करना नहीं जानते क्योंकि ऐसी अवस्था में मनुष्य कहेगा कि मेरा मन उस समय अलग स्थान पर था, इसलिए मैं किसी भी कर्म को नहीं जान सका। प्रज्ञा से रहित यह शरीर भी किसी प्रकार के सुख और दुःख को नहीं जानता क्योंकि ऐसी अवस्था में वह कहेगा कि मेरा मन अन्यत्र था इसलिए मैं किसी प्रकार के सुख या दुःख को नहीं जान सका। प्रज्ञा से शून्य उपस्थेन्द्रिय को भी किसी प्रकार के आनन्द, रति या प्रजनन का अनुभव ही नहीं होता क्योंकि ऐसी अवस्था में वह मनुष्य कहेगा कि तब मेरा मन कहीं और जगह पर था इसलिए मैं किसी भी प्रकार के आनन्द, रति या प्रजनन को नहीं जान सका हूँ। प्रज्ञा से रहित दोनों पाँव भी किसी प्रकार की गति करना नहीं जानते क्योंकि ऐसी अवस्था में मनुष्य यह कहता है कि मेरा मन उस समय कहीं और जगह पर था इसलिए मैं गति को नहीं पहचान सका हूँ। प्रज्ञारहित बुद्धि भी (बुद्धि की कोई भी वृत्ति) सिद्ध नहीं हो सकती। और बुद्धि वृत्ति के द्वारा किसी जानी गई वस्तु का भी एहसास नहीं हो सकता।

न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्। न गन्धं विजिज्ञासीत घ्रातारं विद्यात्। न रूपं विजिज्ञासीत रूपविदं विद्यात्। न शब्दं विजिज्ञासीत श्रोतारं विद्यात्। नान्नरसं विजिज्ञासीतान्नरसस्य विज्ञातारं विद्यात्। न कर्म विजिज्ञासीत कर्तारं विद्यात्। न सुखदुःखे विजिज्ञासीत सुखदुःख-योर्विज्ञातारं विद्यात्। नानन्दं न रतिं न प्रजातिं विजिज्ञासीतानन्दस्य रतेः प्रजातेर्विज्ञातारं विद्यात्। नेत्यां विजिज्ञासीतैतारं विद्यात्। न मनो विजिज्ञासीत मन्तारं विद्यात्। ता वा एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतम्। यद्धि भूतमात्रा न स्युर्न प्रज्ञामात्राः स्युर्यद्वा प्रज्ञामात्रा न स्युर्न भूतमात्राः स्युः ॥8॥

वाणी को जानने की इच्छा नहीं करनी चाहिए वरन् वक्ता को जानना चाहिए। गन्ध की जिज्ञासा नहीं करनी चाहिए वरन् सूँघने वाले को जानना चाहिए। रूप की जिज्ञासा नहीं करनी चाहिए वरन् रूप के जानने वाले को जानना चाहिए ! शब्द की जिज्ञासा नहीं करनी चाहिए वरन् श्रोता को ही जानना चाहिए। अन्नरस को जानने की इच्छा नहीं करनी चाहिए, बल्कि अन्न रस को जानने वाले को ही जान लेना चाहिए। कर्म की जिज्ञासा नहीं करनी चाहिए किन्तु कर्ता को ही जानना चाहिए। सुख-दुःख की जिज्ञासा नहीं करनी चाहिए, वरन् सुख-दुःख को जानने वाले को ही जान लेना चाहिए। आनन्द, रति और प्रजनन की जिज्ञासा नहीं करनी चाहिए किन्तु आनन्द, रति और प्रजनन को पहचानने वाले को ही जान लेना चाहिए। गति को जानने की इच्छा नहीं करनी चाहिए, किन्तु गति करने वाले को समझ लेना चाहिए। मन को समझने की इच्छा नहीं करनी चाहिए बल्कि मनन करने वाले को जान लेना चाहिए। इस प्रकार दश ही भूत मात्राएँ हैं अर्थात् प्रज्ञा में विद्यमान दस ही नामादि विषय हैं। और यह प्रज्ञा भी दस मात्राओं के रूप में है। यदि ये सुविख्यात दस भूत मात्राएँ न हों, तो प्रज्ञा की मात्राएँ भी

अस्तित्व में नहीं रह सकतीं और यदि प्रज्ञा की मात्राएँ न हों, तो ये भूत मात्राएं भी अपना अस्तित्व नहीं रख सकतीं।

न ह्यन्यरतो रूपं किञ्चन सिध्येत्। नो एतन्नाना। तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावारा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः। प्रज्ञामात्राः प्राणे अर्पिताः। स वा एष प्राण एव प्रज्ञाऽऽत्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृतो न साधुना कर्मणा भूयान् नो एवासाधुना कर्मणा कनीयान्। एष ह्येवैनं साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते। एष उ एवैनमसाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्यो नुनुत्सते। एष लोकपाल एष लोकाधिपतिरेष सर्वेश्वरः स म आत्मेति विद्यात्। स म आत्मेति विद्यात् ॥9॥

इति तृतीयोऽध्यायः।

प्रज्ञामात्रा और भूतमात्रा—इन दोनों में से किसी एक ही के द्वारा किसी भी रूप-विषय-इन्द्रिय की सिद्धि नहीं होती। ये दोनों भिन्न हैं ही नहीं। जिस प्रकार रथ के अरों में नेमि आश्रित होती है और वे अरे फिर नाभि में आश्रित होते हैं, ठीक उसी प्रकार ये भूतमात्राएँ प्रज्ञामात्राओं में अर्पित (आश्रित) होती हैं। और वे प्रज्ञामात्राएँ प्राण में अर्पित (आश्रित) होती हैं। वह प्राण ही प्रज्ञात्मा है, वही अजर (अक्षय) और अमृतस्वरूप है। यह अच्छे कर्मों से बड़ा भी नहीं बनता और बुरे कर्मों से छोटा भी नहीं बन जाता। वही प्राणात्मा इस देहाभिमानी पुरुष द्वारा अच्छा कार्य करवाता है और वह उसी देहाभिमानी पुरुष के द्वारा ऐसे अच्छे काम करवाता है कि जिसको वह ऊर्ध्व लोक की ओर ले जाना चाहता है। वही मनुष्य से बुरे कार्य भी करवाता है कि जिसे वह इस लोक से नीचे ले जाना चाहता है। यही लोकपाल है, यही लोकों का अधिपति है, यही सर्वेश्वर है और वही मेरा आत्मा है—इस प्रकार जानना चाहिए ! वही मेरा आत्मा है ऐसा जानना चाहिए। वाक्य की पुनरावृत्ति अध्याय की समाप्ति की सूचक है।

यहाँ तीसरा अध्याय पूरा होता है।

❋

चतुर्थोऽध्यायः

अथ गार्ग्यो ह वै बालाकिरनूचानः संस्पष्ट आस। सोऽयमुशीनरेषु सत्त्वमत्स्येषु कुरुपाञ्चालेषु काशीविदेहेष्विति स हाजातशत्रुं काश्यमेत्योवाच ब्रह्म ते ब्रवाणीति। तं होवाचाजातशत्रुः सहस्रं दद्यस्त इत्येतस्यां वाचि जनको जनक इति वा उ जना धावन्तीति ॥1॥

गर्गगोत्रीय बलाका पुत्र बालाकि एक वेदपारंगत वक्ता थे और उशीनर, सत्त्व, मत्स्य, कुरु, पांचाल, काशी, विदेह आदि देशों में प्रसिद्ध थे। वे काशीराज अजातशत्रु के पास जाकर कहने लगे —'मैं तुम्हें ब्रह्म का उपदेश दूँगा।' तब अजातशत्रु ने उससे कहा—'तुम्हारे इस वचन पर मैं तुम्हें हजार मुहरें देता हूँ। क्योंकि आजकल तो लोक ब्रह्मविद्या में जनक को ही मुख्य जानकर 'जनक जनक' ऐसा कहकर उसकी ओर दौड़कर जाया करते हैं'।

स होवाच बालाकिर्य एवैष आदित्ये पुरुषस्तमेवाहमुपास इति। तं होवाचाजातशत्रुर्मामैवं तस्मिन् समवादयिष्ठा बृहन् पाण्डरवासाधिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धेति वा अहमेतद्वा उपास इति। स यो हैतमेवमुपास्तेऽधिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा भवति ॥2॥

तब बालाकि ने कहा—'आदित्य के भीतर जो यह पुरुष है उसी की मैं ब्रह्मरूप से उपासना करता हूँ।' तब उससे अजातशत्रु ने कहा कि—'नहीं नहीं, ऐसा इसके विषय में मत कहो। वह पाण्डर (शुक्ल) कपड़े पहने हुए महान तो है। सभी प्राणियों के वह शीर्षस्थानीय है, मैं इसी तरह उसकी उपासना करता हूँ (अर्थात् वह ब्रह्म नहीं है); हाँ, जो उसकी इस प्रकार उपासना करता है, वह सब कुछ पार कर जाता है और सब प्राणियों का मस्तक माना जाता है'।

स होवाच बालाकिर्य एवैष चन्द्रमसि पुरुषस्तमेवाहमुपास इति। तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैवं तस्मिन् समवादयिष्ठाः सोमो राजाऽन्नस्यात्मेति वा अहमेतमुपास इति। स यो हैतमेवमुपास्तेऽन्नस्यात्मा भवति ॥3॥

तब बालाकि ने कहा—'चन्द्रमा में स्थित जो पुरुष है, उसी की मैं ब्रह्मरूप में उपासना करता हूँ।' इस पर अजातशत्रु ने कहा—'नहीं नहीं इसके सम्बन्ध में ऐसा मत कहो। क्योंकि वह सोम राजा तो अन्न का आत्मा है। मैं तो उसी रूप से उसकी उपासना करता हूँ (ब्रह्म रूप से नहीं) वह मनुष्य जो इसकी उस तरह उपासना करता है, वह अन्न का आत्मा (अन्न की शक्ति से पूर्ण) बन जाता है।'

स होवाच बालाकिर्य एवैष विद्युति पुरुषस्तमेवाहमुपास इति। तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैवं तस्मिन् समवादयिष्ठाः। तेजस्यात्मेति वा अहमेतमुपास इति। स यो हैतमेवमुपास्ते तेजस्यात्मा भवति ॥4॥

उस बालाकि ने तब कहा—'जो यह विद्युत् में पुरुष रहता है उसी की मैं ब्रह्म रूप से उपासना करता हूँ।' तब अजातशत्रु ने कहा—'नहीं, नहीं इस विषय में ऐसा मत कहो, क्योंकि वह तो तेज का स्वरूप है (यहाँ 'तेजस आत्मा'–ऐसा पाठ भी मिलता है)। मैं उसकी ऐसे ही उपासना करता हूँ। कोई भी मनुष्य यदि इस रूप में इसकी उपासना करता है, तो वह तेज का आत्मा (तेज में पूर्ण) हो जाता है'।

स होवाच बालाकिर्य एवैष स्तनयित्नौ पुरुषस्तमेवाहमुपास इति। तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैवं तस्मिन् समवादयिष्ठाः। शब्दस्यात्मेति वा अहमेतमुपास इति। स यो हैतमेवमुपास्ते शब्दस्यात्मा भवति ॥5॥

तब बालाकि ने कहा—'यह जो मेघगर्जना में पुरुष है उसी को मैं ब्रह्म मानकर उसकी उपासना करता हूँ।' इस पर अजातशत्रु ने कहा—'नहीं, नहीं, इसके विषय में ऐसा मत कहो। वह तो शब्द की शक्ति – आत्मा है, ऐसा मानकर मैं उसकी उपासना करता हूँ। जो उसकी इस प्रकार से उपासना करता है, वह शब्द के आत्मारूप (शब्दशक्ति से पूर्ण) हो जाता है।

स होवाच बालाकिर्य एवैष आकाशे पुरुषस्तमेवाहमुपास इति। तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैवं तस्मिन् समवादयिष्ठाः। पूर्णमप्रवर्ति ब्रह्मेति वा अहमेतमुपास इति। स यो हैतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिर्नो एव स्वयं नास्य प्रजा पुरा कालात्प्रवर्तते ॥6॥

तब वह बालाकि बोले—'जो यह आकाश में पुरुष है, उसी की मैं ब्रह्मरूप से उपासना करता हूँ।' इस पर अजातशत्रु ने कहा—'इस विषय में ऐसा न कहो क्योंकि मैं उसको निष्क्रिय (क्रियारहित) विशालता के रूप में उपासता हूँ। जो उसकी इस तरह से उपासना करता है वह सन्तति से और पशुओं से सम्पन्न हो जाता है। वह स्वयं और उसकी सन्तति भी समय से पहले (पूर्णायु के पहले) यहाँ से नहीं जाती अर्थात् मृत्यु को नहीं प्राप्त होती'।

स होवाच बालाकिर्य एवैष वायौ पुरुषस्तमेवाहमुपास इति। तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैवं तस्मिन् समवादयिष्ठाः इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति। स यो हैतमेवमुपास्ते जिष्णुर्ह वा पराजयिष्णुरन्यस्त्यजायी भवति ॥7॥

उन बालाकि ने कहा—'जो यह वायु में पुरुष है उसको ब्रह्म मानकर उसकी उपासना करता हूँ। इस पर अजातशत्रु ने कहा—'इसके विषय में मुझे आप ऐसा मत कहिए। क्योंकि मैं तो उसकी इन्द्र, वैकुण्ठ या अपराजिता सेना मानकर उपासना करता हूँ और जो कोई भी इस तरह से उसकी उपासना करेगा वह सर्वदा विजेता, किसी से न हारने वाला और सभी शत्रुओं पर विजयी होता है'।

स होवाच बालाकिर्य एवैषोऽग्नौ पुरुषस्तमेवाहमुपास इति। तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैवं तस्मिन् समवादयिष्ठाः विषासहिरिति वा अहमेतमुपास इति। स यो हैतमेवमुपास्ते विषासहिर्हैवान्वेष भवति ॥8॥

फिर वह बालाकि बोले—'अग्नि में जो यह पुरुष है उसको मैं ब्रह्म मानकर उपासना करता हूँ'। इस पर अजातशत्रु ने कहा—'नहीं, नहीं इस विषय में तुम मुझे ऐसा न कहो, क्योंकि मैं उसे विषासहि (शत्रुओं को क्षमा करने वाला) समझकर उसकी उपासना करता हूँ। जो कोई भी उसकी इस तरह से उपासना करता है वह शत्रुओं के प्रति क्षमाशील हो जाता है'।

स होवाच बालाकिर्य एवैषोऽप्सु पुरुषस्तमेवाहमुपास इति। तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैवं तस्मिन् समवादयिष्ठाः नाम्न आत्मेति वा अहमेतमुपास इति। स यो हैतमेवमुपास्ते नाम्न आत्मा भवति। इत्यधिदैवतमथाध्यात्मम् ॥9॥

आगे बालाकि ने पुनः कहा—'जो जल में यह पुरुष है, मैं उसी की उपासना (ब्रह्मोपासना) करता हूँ'। इस पर अजातशत्रु ने कहा—'इसके बारे में मुझे तुम ऐसा मत कहो क्योंकि मैं तो उसे नामधारी जीवात्मा समझकर ही उसकी उपासना करता हूँ। जो इसकी इस प्रकार से उपासना करता है वह नामधारी सभी प्राणियों का आत्मा हो जाता है'।

स होवाच बालाकिर्य एवैष आदर्शे पुरुषस्तमेवाहमुपास इति। तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैवं तस्मिन् समवादयिष्ठाः प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास इति। स यो हैतमेवमुपास्ते प्रतिरूपो हैवास्य प्रजायामाजायते नाप्रतिरूपः ॥10॥

तब बालाकि फिर बोले—'दर्पण में जो यह पुरुष विद्यमान है उसी की ब्रह्मरूप में मैं उपासना करता हूँ'। इस पर अजातशत्रु ने कहा—'नहीं, नहीं, इसके सम्बन्ध में तुम ऐसा मत कहो क्योंकि मैं तो उसकी एकरूप की प्रतिकृति के रूप में उपासना करता हूँ और जो कोई भी उसकी इस तरह से

उपासना करता है उसकी संतति उसके प्रतिरूप (उसी के जैसी) होती है, उससे अलग रूपवाली नहीं होती'।

स होवाच बालाकिर्य एवैष प्रतिश्रुत्कायां पुरुषस्तमेवाहमुपास इति। तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैवं तस्मिन् समवादयिष्ठाः। द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेतमुपास इति। स यो हैतमेवमुपास्ते विन्दते द्वितीयाद् द्वितीयवान् भवति ॥11॥

बालाकि ने पुनः कहा—'प्रतिध्वनि में जो यह पुरुष है, मैं उसकी उपासना करता हूँ।' इस पर अजातशत्रु ने कहा—'नहीं, नहीं उस विषय में तुम मुझे ऐसा मत कहो क्योंकि मैं उसे 'द्वितीय' या 'अनपग' समझकर उपासना करता हूँ। (अनपग=ध्वनि में पुनरावर्तन का अभाव अथवा प्रतिध्वनि में गति का अभाव) और जो इसकी इस तरह से उपासना करता है वह अपने से अलग अन्यान्य सहवासियों को प्राप्त करता है, वह सहायकों वाला होता है'।

स होवाच बालाकिर्य एवैष शब्दः पुरुषमन्वेति तमेवाहमुपास इति। तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैवं तस्मिन् समवादयिष्ठाः। आयुरिति वा अहमेतमुपास इति। स यो हैतमेवमुपास्ते नो एव स्वयं नास्य प्रजा पुरा कालात् सम्मोहमेति ॥12॥

बालाकि ने कहा कि—'पुरुष के चलने के पीछे जो यह शब्द सुनाई देता है, उसकी मैं ब्रह्म समझकर उपासना करता हूँ।' तब उस अजातशत्रु ने कहा—'नहीं नहीं इसके बारे में मुझे यह मत कहो। मैं तो उसे 'आयु' के रूप में मानकर उसकी उपासना करता हूँ। (यहाँ 'आयु' के बदले कहीं कहीं 'असु' पाठ मिलता है—उस पक्ष में 'प्राण' अर्थ है) और जो इसे इस रूप में उपासता है, वह स्वयं और उसकी संतति भी पूर्ण आयु के भोगे बिना मृत्यु को प्राप्त नहीं होते हैं।'

स होवाच बालाकिर्य एवैष छायापुरुषस्तमेवाहमुपास इति। तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैवं तस्मिन् समवादयिष्ठाः। मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति। स यो हैतमेवमुपास्ते नो वा स्वयं नास्य प्रजा पुरा कालात् प्रमीयते ॥13॥

वह बालाकि फिर बोले—'यह जो छाया में पुरुष है मैं उसी ब्रह्म की उपासना करता हूँ।' तब अजातशत्रु ने कहा—'इसके विषय में तुम मुझे ऐसा मत कहो, क्योंकि मैं तो उसको मृत्यु रूप मानकर उपासना करता हूँ। जो कोई उसकी इस प्रकार से उपासना करता है तो वह स्वयं तथा उसकी संतति भी समय से पहले (पूर्ण आयु को भोगने से पहले) मृत्यु को प्राप्त नहीं होती अर्थात् मनुष्य के लिए निश्चित की गई सौ वर्ष की आयु वह और उसकी सन्तति अवश्य भोगते हैं।

स होवाच बालाकिर्य एवैष शारीरः पुरुषस्तमेवाहमुपास इति। तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैवं तस्मिन् समवादयिष्ठाः। प्रजापतिरिति वा अहमेतमुपास इति। स यो हैतमेवमुपास्ते प्रजायते प्रजया पशुभिः ॥14॥

फिर उन बालाकि ने कहा—'जो यह शरीर स्थित पुरुष है उसकी मैं ब्रह्मरूप से उपासना करता हूँ'। तब अजातशत्रु ने उनसे कहा—'इसके विषय में तुम मुझे ऐसी बात मत कहो क्योंकि उसकी तो

मैं प्रजापति के रूप में उपासना करता हूँ। जो इसकी इस प्रकार से उपासना करता है वह प्रजा और पशुओं से सम्पन्न होता है'।

स होवाच बालाकिर्य एवैष प्राज्ञ आत्मा येनैष पुरुषः सुप्तः स्वप्न्यया चरति तमेवाहमुपास इति। तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैवं तस्मिन् समवादयिष्ठाः। यमो राजेति वा अहमेतमुपास इति। स यो हैतमेवमुपास्ते सर्वं हास्मा इदं श्रैष्ठ्याय यम्यते ॥15॥

वह बालाकि फिर बोले—'जो यह प्राज्ञ आत्मा है, जो कि सोता हुआ भी स्वप्न में विचरण करता है (विविध रूपों को देखता है), उसकी मैं ब्रह्म मानकर उपासना करता हूँ'। तब अजातशत्रु ने कहा—'इसके विषय में तुम मुझे ऐसा मत कहो, क्योंकि मैं तो उसकी यमराज मानकर उपासना करता हूँ और जो कोई उसकी इस तरह से उपासना करता है, तो उसका यह सब कुछ भी श्रेष्ठता के लिए ही चलता है (अथवा) उसका सब कुछ श्रेष्ठता के लिए ही नियन्त्रित होता रहता है।

स होवाच बालाकिर्य एवैष दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तमेवाहमुपास इति। तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैवं तस्मिन् समवादयिष्ठाः। नाम्न आत्माऽनेरात्मा ज्योतिष आत्मेति वा अहमेतमुपास इति। स यो हैतमेवमुपास्त एतेषां सर्वेषामात्मा भवति ॥16॥

बालाकि ने कहा—'यह जो दाहिनी आँख में जो पुरुष अवस्थित है, उसी ब्रह्म को मैं उपासना करता हूँ।' तब अजातशत्रु ने उससे कहा—'इसके विषय में तुम मुझे ऐसा मत कहो, क्योंकि उसकी तो मैं नाम, अग्नि और ज्योति की आत्मा के रूप में उपासना करता हूँ। जो इसकी इस प्रकार उपासना करता है, वह इन सभी प्राणियों का आत्मस्वरूप हो जाता है'।

स होवाच बालाकिर्य एवैष सव्येऽक्षन्पुरुषस्तमेवाहमुपास इति। तं होवाचाजातशत्रुर्मा मैवं तस्मिन् समवादयिष्ठाः। सत्यस्यात्मा विद्युत आत्मा तेजस आत्मेति वा अहमेतमुपास इति। स यो हैतमेवमुपास्त एतेषां सर्वेषामात्मा भवति ॥17॥

बालाकि ने कहा—'जो बाएँ नेत्र में पुरुष है, मैं उस ब्रह्म की उपासना करता हूँ'। तब अजातशत्रु ने उनसे कहा—'नहीं, इस विषय में मुझे ऐसा मत कहो। क्योंकि मैं तो उसकी सत्य के आत्मा के रूप में, विद्युत् की आत्मा के रूप में और तेज की आत्मा के रूप में उपासना करता हूँ। जो कोई भी उसकी इस तरह से उपासना करेगा, वह इन सब पदार्थों (प्राणियों) का आत्मा हो जायेगा।

तत उ ह बालाकिस्तूष्णीमास। तं होवाचाजातशत्रुः। एतावन्नु बालाका इति। एतावद्धीति होवाच बालाकिः। तं होवाचाजातशत्रुर्मृषा वै किल मा समवादयिष्ठा ब्रह्म ते ब्रवाणीति। स होवाच यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत्कर्म स वै वेदितव्य इति। तत उ ह बालाकिः समित्पाणिः प्रतिचक्रम उपायानीति। तं होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोमरूपमेव तस्याद्यत् क्षत्रियो ब्राह्मणमुपनयेत्। एहि व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति। तं ह पाणावभिपद्य प्रवव्राज। तौ ह सुप्तं पुरुषमाजग्मतुः। तं हाजातशत्रुरामन्त्रयांचक्रे। बृहन् पाण्डरवासः सोमराजन्निति। स उ ह तूष्णीमेव

शिश्ये। तत उ हैनं यष्ट्या विचिक्षेप। स तत एव समुत्तस्थौ। तं होवाचाजातशत्रुः क्वैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्ट क्वैतदभूत् कुतः एतगादिति। तत उ ह बालाकिर्न विजज्ञौ ॥18॥

तब बालाकि मौन हो गए। अजातशत्रु ने उनसे कहा—'बालाके! बस, आपका ब्रह्मज्ञान इतना ही है?' बालाकि ने कहा—'हाँ, बस इतना ही है।' तब अजातशत्रु ने कहा कि—'तब तो तुम मेरे आगे झूठ (मिथ्या) ही बोले कि मैं तुम्हें ब्रह्मज्ञान दूँगा'। अजातशत्रु ने आगे कहा कि—'हे बालाकि! जो (तुम्हारे कहे हुए) इन सभी पुरुषों का कर्त्ता है वही जानने योग्य है'। तब बालाकि हाथ में समिधा लिए प्रदक्षिणा करके विनती करने लगे कि मुझे उपनयन दीजिए अर्थात् आप ब्रह्मज्ञान दीजिए।' इस पर अजातशत्रु कहने लगे कि—'क्षत्रिय ब्राह्मण को उपनयन दे, यह तो उल्टा क्रम हो जाएगा। फिर भी आओ, मैं तुम्हें अवश्य ही ज्ञान दूँगा।' बाद में अजातशत्रु बालाकि का हाथ पकड़कर चले। वे दोनों किसी सोए हुए पुरुष के पास आए। उसको अजातशत्रु ने बुलाया—'हे महान् पुरुष! हे पाण्डर वस्त्र पहने हुए! हे सोम राजन्!' परन्तु वह मौन ही रहा। बाद में उसको लाठी से फटकारा। तब वह खड़ा हो गया। तब अजातशत्रु ने बालाकि से कहा—'हे बालाकि! यह पुरुष तब कहाँ सोया था? यह कहाँ था? वह यहाँ फिर कहाँ से आया?' किन्तु वह बालाकि यह नहीं जानता था।

तं होवाचाजातशत्रुः यत्रैतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्ट यत्रैतदभूद्यत एतदागादिति। हिता नाम हृदयस्य नाड्यो हृदयात् पुरीततमभिप्रतन्वन्ति तद्यथा सहस्रधा केशो विपाटितस्तावदण्व्यः पिङ्गलस्याणिम्ना तिष्ठन्ति शुक्लस्य कृष्णस्य पीतस्य लोहितस्येति तासु तदा भवति। यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति। अस्मिन् प्राण एकैकधा भवति। तदैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति। चक्षुः सर्वै रूपैः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति। स यदा प्रतिबुध्यते यथाऽग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमैवास्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः। तद्यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः स्यात्। विश्वंभरो वा विश्वंभरकुलाय एवमेवैष प्रज्ञ आत्मेदं शरीरमात्मानमनुप्रविष्ट आ लोमभ्य आ नखेभ्यः ॥19॥

अजातशत्रु ने उनसे (बालाकि से) कहा—'हे बालाकि! यह पुरुष इस तरह से जहाँ सोया था, जिस स्थान में था, जहाँ से वह आया, यह बात इस प्रकार है—'हिता' नाम की बहुत-सी प्रसिद्ध नाड़ियाँ हृदयकमल से सम्बन्ध रखने वाली हैं। वे नाडियाँ हृदय से निकलकर सारे शरीर में फैली हुई हैं। वे नाड़ियाँ एक बाल के हजारों भाग के परिमाण वाली अतिसूक्ष्म हैं। ये नाड़ियाँ अतिसूक्ष्म पिंगलवर्ण वाली हैं। शुक्ल, कृष्ण, पीत, रक्त आदि अनेक रंगों के सूक्ष्मातिसूक्ष्म अंशों से वे युक्त हैं। जिस समय वह सोया हुआ पुरुष किसी स्वप्न को नहीं देखता, उस समय वह इस मुख्य प्राणतत्त्व में ही एकीभाव प्राप्त करके रहता है। तब वाणी अपने सभी नामों के साथ प्राणतत्त्व में विलीन हो जाती है, चक्षु सभी रूपों के साथ प्राणतत्त्व में विलीन होता है, श्रोत्रेन्द्रिय सभी शब्दों के साथ प्राणतत्त्व में विलीन होती है, मन सभी ध्यानों के साथ प्राणतत्त्व में विलीन होता है। वह जब जागता है, तब जैसे जलती हुई आग से चारों ओर चिनगारियाँ फैल जाती हैं, उसी प्रकार इस आत्मा से वाणी आदि सभी प्राणतत्त्व इस प्राणतत्त्व से निकलकर अपने-अपने योग्य स्थान पर चले जाते हैं। बाद में उन प्राणतत्त्वों

से उनके अधिष्ठाता देव उत्पन्न होते हैं और उन देवों से लोकों की (विषयों की) उत्पत्ति होती है। जैसे क्षुरधान (छूरे के म्यान) में छूरा रहता है, और जैसे यह विश्वंभर - प्राणोपाधिक विज्ञानात्मा उसके निवासरूप इस शरीर में रहता है, उसी तरह यह प्रज्ञात्मा भी तीनो प्रकार के शरीरो मे नखशिख प्रविष्ट हो जाता है।

तमेतमात्मानमेतमात्मनोऽन्वपश्यन्ति (अन्ववस्यन्ति)। यथा वा श्रेष्ठिनं स्वाः। तद्यथा श्रेष्ठैः स्वैर्भुङ्क्ते यथा वा श्रेष्ठिनं स्वाः भुञ्जन्त्येवमेवैष प्रज्ञात्मेतैरात्मभिर्भुङ्क्ते। एवं वै तमात्मानमेत आत्मानो भुञ्जन्ति। स यावद्ध वा इन्द्र एतमात्मानं न विजते तावदेनमसुरा अभिबभूवुः। स यदा विजज्ञेऽथ हत्वाऽसुरान्विजित्य सर्वेषां देवानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमधिपत्यं परीयाय तथो एवैवं विद्वान् सर्वान् पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति। य एवं वेद एवं वेद ॥20॥

इति चतुर्थोऽध्यायः।

इति कौषीतकिब्राह्मणोपनिषत्समाप्ता।

उस साक्षीभूत आत्मा की ये सब (वाणी आदि) अन्य आत्मा अनुगत (सेवक) की तरह होते हैं, जैसे किसी धनिक के सेवक हों। जैसे धनिक सेठ अनुचरादि स्वजनों के साथ खाते-पीते हैं और जैसे वे अनुचर भी समान भाव से सेठ को खिलाते-पिलाते हैं, उसी तरह यह प्रज्ञात्मा, वाणी आदि आत्माओं के साथ उपभोग करता है और अवश्य ही इस प्रज्ञात्मा का भी वाणी आदि आत्माएँ उपभोग करती हैं। इन्द्र राजा भी जब तक इस आत्मा को नहीं जान पाए थे तब तक उन्हें समस्त दैत्यसमूह पराजित करता रहता था। पर जब उन्होंने यह रहस्य जान लिया, तब उन्होंने सभी दैत्यों को मारकर पराजित कर दिया और समग्र देवों में श्रेष्ठता का पद, स्वर्ग का राज्य और त्रिलोकी का आधिपत्य प्राप्त कर लिया। इस प्रकार आत्मा को जानने वाला ज्ञानी समग्र पापों का नाश कर, सभी भूत-प्राणियों में श्रेष्ठ होकर स्वराज्य और प्रभुता को प्राप्त करके सब का स्वामी बन जाता है। जो भी उपासक इस तरह से उसे जानता है, उसे उपर्युक्त समस्त फलों की प्राप्ति होती है। (वाक्य की पुनरावृत्ति अध्याय और उपनिषत् की समाप्ति का सूचक है)।

यहाँ चौथा अध्याय समाप्त हुआ और उपनिषत् भी समाप्त हुई।

शान्तिपाठः

ॐ वाङ्मे मनसि.....वक्तारमवतु वक्तारम्। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

*

(26) बृहज्जाबालोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यह आठ ब्राह्मणों (अध्यायों) वाली अथर्ववेदीय उपनिषद् है। इस उपनिषद् में कपिल, कृष्ण, रक्त, श्वेत और चित्रवर्णा गायों के गोबर से क्रमशः विभूति, भसित, भस्म, क्षार और रक्षा—ऐसे पाँच नामों वाली भस्मों का वर्णन है। विभूति नाम की भस्म ऐश्वर्यदात्री है। भसित भस्म प्रकाशदात्री है। भस्म नाम की तीसरी भस्म पापों को भस्म करती है। क्षार भस्म आपत्तियों का क्षय करती है। और रक्षा नाम की भस्म भूत-प्रेतादि से रक्षा करती है। भस्म अग्नि का सत्त्व है। भस्म से भाल, दोनों हाथ और छाती पर त्रिपुण्ड्र करना चाहिए। भस्मधारण से सदाशिव की प्राप्ति होती है। त्रिपुण्ड्र की तीन रेखाएँ ब्रह्मा, विष्णु और सदाशिव के रूप हैं।

प्रलयकाल में सदाशिव विश्व का संहार करके जब अपनी आँखें बन्द कर लेते हैं, तब उन आँखों से जो आँसू गिरते हैं, उन्हीं से रुद्राक्ष (रुद्र का अक्ष = रुद्राक्ष) की उत्पत्ति होती है। सिर पर चालीस, शिखा में एक या तीन, दोनों कानों में बारह, गले में बारह, दोनों हाथों पर सोलह-सोलह, कलई पर बारह-बारह और अँगूठों पर छः-छः रुद्राक्ष धारण करने का उपदेश यह उपनिषद् करती है। इस उपनिषद् का अध्ययन करने वाला परमगति को प्राप्त होता है, ऐसी फलश्रुति भी कही गई है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (अथर्वशिर उपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

प्रथमं ब्राह्मणम्

आपो वा इदमासन् सलिलमेव। स प्रजापतिरेकः पुष्करपर्णे समभवत्। तस्यान्तर्मनसि कामः समवर्तत इदं सृजेयमिति। तस्माद्यत्पुरुषो मनसाऽभिगच्छति। तद् वाचा वदति। तत्कर्मणा करोति ॥1॥

पहले पानी ही पानी था। बाद एक कमलपत्र पर एक प्रजापति उत्पन्न हुए। उनके भीतर मन में इच्छा हुई कि मैं सर्जन करूँ। इसीलिए (परंपरानुसार) मनुष्य पहले मन में सोचता है, बाद में वाणी से बोलता है और तब बाद में कार्य करता है।

तदेषाभ्यनूक्ता—कामस्तदग्रे समवर्ततााभि। मनसो रेतः प्रथमं यदासीत्। सतो बन्धुमसति निरविन्दन्। हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषेति। उपैनं तदुपनमति। यत्कामो भवति। य एवं वेद ॥2॥

तो यह बात बाद में कही गई है कि—ब्रह्माण्ड की उत्पत्ति के पहले काम (अभिलाष) उत्पन्न हुआ था। जो मन का रेतस् (सत्त्व) पहले था वही काम (अभिलाष) है। इस दृश्य जगत् के बन्धु जैसा काम अदृश्य (अचाक्षुष) ब्रह्म में पूर्णता को प्राप्त हुआ। कवि लोग मनीषा से हृदय में अवलोकन करके उस कामी को ब्रह्म के समीप ले जाते हैं (जो स्त्री आदि में कामना रखता है, उसे कवि = ऋषि लोग बुद्धि द्वारा उस परमतत्त्व के पास ले जाते हैं, यह भाव है)। जिसको इस प्रकार का ज्ञान है, वह प्रजापति-पद को प्राप्त करता है।

स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा। स एवं भुसुण्डः कालाग्निरुद्रगमदागत्य भो, विभूतेर्माहात्म्यं ब्रूहीति ॥3॥

उस प्रजापति ने तप (परिश्रम) किया। तप करके जो कौए के आकारवाले विख्यात परमयोगी थे, उनमें वे प्रविष्ट हुए। प्रजापति से आविष्ट हुए भुसण्ड उस कालाग्नि रुद्र के पास गए। वहाँ जाकर उन्होंने कहा—जी! 'विभूति का माहात्म्य कहिए।'

तथेति प्रत्यवोचद्भुसुण्ड वाच्यमानं किमिति ॥4॥
विभूतिरुद्राक्षयोर्माहात्म्यं बभाणेति ॥5॥
आदावेव पैप्पलादेन सहोक्तमिति ॥6॥
तत्फलश्रुतिरिति ॥7॥
तस्योर्ध्वं किं वदामेति ॥8॥
बृहज्जालाभिधां मुक्तिश्रुतिं ममोपदेशं कुरुष्वेति ॥9॥

तब कालाग्निरुद्र भगवान् ने उत्तर दिया—'ठीक है भुसुण्ड! तो मुझे क्या कहना है?' तब भुसुण्ड ने कहा—'विभूति और रुद्राक्ष का माहात्म्य बताइए।' तब कालाग्निरुद्र बोले—'वह तो पैप्पलाद के साथ तुमको पहले ही बताया जा चुका है।' तब भुसुण्ड ने कहा—'अब उसकी फलश्रुति कहिए।' तब कालाग्निरुद्र बोले—'इसके आगे फिर क्या कहा जाए?' तब भुसुण्ड बोले—'बृहज्जाल नाम की मुक्तिश्रुति का मुझे उपदेश दीजिए।'

ॐ तथेति। सद्योजातात्पृथिवी। तस्याः स्यान्निवृत्तिः। तस्याः कपिलवर्णा नन्दा। तद् गोमयेन विभूतिर्जाता ॥10॥
वामदेवादुदकम्। तस्मात्प्रतिष्ठा। तस्याः कृष्णवर्णा भद्रा। तद्गोमयेन भसितं जातम् ॥11॥
अघोराद्वह्निः तस्माद्विद्या। तस्या रक्तवर्णा सुरभिः। तद्गोमयेन भस्म जातम् ॥12॥
तत्पुरुषाद्वायुः। तस्माच्छान्तिः। तस्याः श्वेतवर्णा सुशीला। तस्या गोमयेन क्षारं जातम् ॥13॥
ईशानादाकाशम्। तस्माच्छान्त्यतीता। तस्याश्चित्रवर्णा सुमना। तद्गोमयेन रक्षा जाता ॥14॥
विभूतिर्भसितं भस्म क्षारं रक्षेति भस्मनो भवन्ति पञ्च नामानि। पञ्चभिर्नामभिर्भृशमैश्वर्यकारणाद्भूतिः। भस्म सर्वाघभक्षणात्। भासनाद्भसितम्। क्षारणादापदां क्षारम्। भूतप्रेतपिशाचब्रह्मराक्षसापस्मारभवभीतिभ्योऽभिरक्षणाद्रक्षेति ॥15॥

इति प्रथमं ब्राह्मणम्।

तब कालाग्निरुद्र भगवान् ने कहा—'अच्छा, तो उस सद्योजात प्रजापति से पहले **पृथ्वी** उत्पन्न हुई। उसके सकाश (निकटता) से निवृत्तिनामक कला उत्पन्न हुई। उससे कपिल वर्णवाली नन्दा नाम की गाय उत्पन्न हुई। उसके गोबर से 'विभूति' नाम की भस्म उत्पन्न हुई। वामदेव से **जल** की उत्पत्ति हुई। उससे प्रतिष्ठा नामक कला जन्मी। उससे काले वर्णवाली भद्रा नाम की गाय उत्पन्न हुई और उसके गोबर से 'भसित' नाम की भस्म उत्पन्न हुई। अघोर से **अग्नि** उत्पन्न हुआ, अग्नि से विद्याकला जन्मी। उससे लाल रंग वाली सुरभि गाय उत्पन्न हुई। उसके गोबर से 'भस्म' नाम की भस्म उत्पन्न हुई। तत्पुरुष से **वायु** उत्पन्न हुआ, उससे शान्तिकला जन्मी। उससे श्वेतवर्ण सुशीला गाय उत्पन्न हुई। उसके गोबर से 'क्षार' नाम की भस्म उत्पन्न हुई। ईशान से **आकाश** की उत्पत्ति हुई। उससे शान्त्यतीता कला उत्पन्न हुई। इससे विचित्रवर्ण वाली सुमना नाम की गाय उत्पन्न हुई। उसके गोबर से 'रक्षा' नाम की भस्म उत्पन्न हुई। इस प्रकार विभूति, भसित, भस्म, क्षार, रक्षा—ये पाँच तरह की भस्म होती हैं। इन पाँचों नामों में ऐश्वर्य को भृशम् अर्थात् तुरन्त देने वाली होने से पहली का नाम **'विभूति'** है। सब पापों का भक्षण करने वाली होने से दूसरी का नाम **'भस्म'** रखा गया है। भासक (प्रकाशक) होने से तीसरी का नाम **'भसित'** है। आपत्तियों का क्षरण (नाश) करने वाली होने से चौथी का नाम **'क्षार'** है और भूत-प्रेत-पिशाच-ब्रह्मराक्षस-भवभय-आदि भय से रक्षण करने वाली होने से पाँचवीं नाम **'रक्षा'** रखा है। इस प्रकार पाँच भस्मों के नामों की अन्वर्थकता है।

यहाँ प्रथम ब्राह्मण समाप्त होता है।

❋

द्वितीयं ब्राह्मणम्

अथ भुसुण्डः कालाग्निरुद्रमग्निषोमात्मकं भस्मस्नानविधिं पप्रच्छ ॥1॥

अब भुसुण्ड ने कालाग्निरुद्र से अग्निषोमीय भस्मस्नान की विधि के विषय में पूछा।

अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव।
एकं भस्म सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥2॥

जिस प्रकार एक ही अग्नि अपने आश्रयभूत पदार्थ के अनुसार तरह-तरह के रूप धारण करता है, ठीक उसी प्रकार भस्म भी व्यष्टि-समष्टिरूप उपाधि से स्वयं एक और सर्वभूतान्तरात्मा - व्यापक - होते हुए ही भाँति-भाँति के आकार धारण करता है।

अग्निषोमात्मकं विश्वमित्यग्निरित्याचक्षते। रौद्री घोरा या तैजसी तनूः।
सोमः शक्त्यमृतमयः शक्तिकरी तनूः ॥3॥

यह विश्व अग्न्यात्मक और सोमात्मक है। इसलिए उसे विश्वासपूर्वक अग्नि कहते हैं। (क्योंकि अग्निषोम कारण है और विश्व उसका कार्य है) उसका एक घोर और तैजस शरीर है और दूसरा शक्तिदायक शरीर है। सोम ही वह शक्ति है। (शरीर के वाम भाग में स्थित इडा शक्ति अमृतमय है)।

अमृतं यत्प्रतिष्ठा सा तेजोविद्याकला स्वयम्।
स्थूलसूक्ष्मेषु भूतेषु स एव रसतेजसी ॥4॥

जिस चन्द्रनाडी में अमृत और प्रतिष्ठा होने से वह नाडी अमृतरूप प्रतिष्ठा है और इससे वह तेजोविद्याकलात्मिका बनती है। वे रस और तेज स्थूल और सूक्ष्म शरीरों में दो प्रकार के बनते हैं।

द्विविधा तेजसो वृत्तिः सूर्यात्मा चानलात्मिका ।
तथैव रसशक्तिश्च सोमात्मा चानलात्मिका ॥5॥

सूर्य और अग्नि के भेद से जिस तरह तेज की वृत्ति दो प्रकार की होती है, उसी प्रकार रसशक्ति भी सोमात्मिका और अनलात्मिका के भेद से दो प्रकार की होती है ।

वैद्युदादिमयं तेजो मधुरादिमयो रसः ।
तेजोरसविभेदैस्तु वृत्तमेतच्चराचरम् ॥6॥

इसमें तेज तो विद्युत् आदि रूप है (अर्थात् दीपक, नक्षत्र आदि में तेज रहता है) और जो रस है वह मधुर–अम्ल-खट्टा-मीठा आदि होता है । इस प्रकार यह सम्पूर्ण चराचर (स्थावर-जंगम) जगत् तेज और रसों की विविधता से छाया हुआ है ।

अग्नेरमृतनिष्पत्तिरमृतेनाग्निरेधते ।
अत एव हविः क्लृप्तमग्नीषोमात्मकं जगत् ॥7॥

अग्नि से अमृत की निष्पत्ति होती है (नवनीत का घृत - अमृत बनाने के लिए उसे अग्नि पर चढ़ाया जाता है) और अमृत से अग्नि बढ़ता है (अमृतमन्थन में मन्थन क्रिया है और अरणि से अग्नि निकालने में भी मन्थनक्रिया की जाती है—यह दोनों का साम्य है) । मंथन से आविर्भूत उष्ण अग्नि से ही उत्पन्न अमृतविशेष सोम होता है इसलिए अग्निषोमीय हवि निष्पन्न होता है । इसीलिए इस जगत् को 'अग्निषोमीय' जानना चाहिए ।

ऊर्ध्वशक्तिमयः सोम अधःशक्तिमयोऽनलः ।
ताभ्यां सम्पुटितं तस्माच्छश्वद्विश्वमिदं जगत् ॥8॥

सोम ऊर्ध्वशक्तियुक्त है और अग्नि अधःशक्तिमय (नीचे की शक्ति से युक्त) है । ऊपर-नीचे की दोनों शक्तियों से संपुट किया हुआ यह जगत् होता है (शिव के तीसरे नेत्र से चन्द्र ऊपर = ऊर्ध्व है, और उसकी अपेक्षा वह नेत्रानल नीचे है) अथवा तो ऐसा भी अर्थ लिया जा सकता है कि अपने भक्तों को ऊर्ध्वपद की प्राप्ति कराने की शक्ति वाले होने से सोम शिव है और विषयों से कभी सन्तुष्ट नहीं होने वाला जीव अधःशक्तिमय है । इसलिए उन दोनों से - शिव और शक्ति से - अलग यह विश्व संपुटित (कवलित) किया गया है ।

अग्नेरूर्ध्वं भवत्येषा यावत्सौम्यं परामृतम् ।
यावदग्न्यात्मकं सौम्यममृतं विसृजत्यधः ॥9॥

यह शिवशक्ति जबतक अग्नि से ऊपर होती है, वहाँ सोमसम्बन्धी परामृत होता है । वह अग्निसंयुक्त होकर नीचे चरण तक अमृत छोड़ता है तब तक शिवशक्तिसंयोग होता है, यह अर्थ है । (तात्पर्य यह है कि मूलाधारस्थ अग्नि के ऊपर, आज्ञाचक्र और सहस्रार के बीच परामृत सोममंडल है, वह केवलकुंभक से उत्थित अग्नि से युक्त होकर नीचे चरणों तक यह सौम्य - सोमसम्बन्धी अमृत छोड़ता है - तब तक शिवशक्ति का संयोग होता है ।

अत एव हि कालाग्निरधस्ताच्छक्तिरूर्ध्वगा ।
यावदादहनश्चोर्ध्वमधस्तात्पावनं भवेत् ॥10॥

इसीलिए (अग्नीषोमयोग ही शिवशक्तियोग और जीवैशैक्य होने से) नीचे की कालाग्नि नाम की जीवशक्ति ऊर्ध्वगामिनी शक्ति बन सकती है । जहाँ तक शिव-शक्ति की अर्थात् जीव-शिव की एकता

रहती है, वहाँ तक पहले अनुभूत की हुई सभी बातें जल-सी जाती हैं । उस समय पहले अनुभवों का ऊर्ध्व में फिर बाद में बाध होने से वह ऐक्य पावन (ब्रह्मभावापन्न) ही होता है ।

आधारशक्त्यावधृतः कालाग्निरयमूर्ध्वगः ।
तथैव निम्नगः सोमः शिवशक्तिपदास्पदः ॥11॥

मूलाधारशक्ति के द्वारा धारण किया गया (युक्त) यह कालाग्नि जीव अपनी उपाधिरूप शक्ति के अंश को छोड़कर जैसे ऊर्ध्व गतिवाला होता है, वैसे ही शिवशक्ति के स्थान में रहा हुआ सोम मानो नीचे आ रहा हो, ऐसा लगता है । वास्तव में तो निम्न-उन्नत भाव जैसा कुछ है ही नहीं ।

शिवश्चोर्ध्वमयः शक्तिरूर्ध्वशक्तिमयः शिवः ।
तदित्थं शिवशक्तिभ्यां नाव्याप्तमिह किञ्चन ॥12॥

जो शिव है वह ऊर्ध्वस्थानीय शक्ति ही है और जो शक्ति है वह ऊर्ध्वमय शिव ही है । अर्थात् शिव और शक्ति में किसी प्रकार का वास्तविक भेद नहीं है । इस तरह इस जगत् में कुछ भी ऐसा नहीं है, जो कि शिव और शक्ति द्वारा व्याप्त न हो ।

असकृच्चाग्निना दग्धं जगत्तद्भस्मसात्कृतम् ।
अग्नेर्वीर्यमिदं प्राहुस्तद्वीर्यं भस्म यत्ततः ॥13॥

बार-बार शास्त्रीय ज्ञानाग्नि से जलाए गए इस जगत् को जो भस्मसात् किया गया है, इसलिए इस जगत् को अग्नि का वीर्य कहा गया है । और तब तो यह भस्म जगत् का भी वीर्य हो गया क्योंकि जगत् का यदि अस्तित्व ही न होता, तब तो उसे जलाने से होने वाली भस्म का अस्तित्व भी नहीं होता ।

यश्चेत्थं भस्मसद्भावं ज्ञात्वाऽभिस्नाति भस्मना ।
अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैर्दग्धपाशः स उच्यते ॥14॥

जो कोई भी भस्म के इस रहस्य (भस्म की यथाविधि उत्पत्ति) को जान कर 'अग्निरिति भस्म' आदि मन्त्रों के साथ भस्म से स्नान करता है, वह 'दग्धपाश' हो जाता है, उसके पाश (बन्धन) जल गए हैं, ऐसा हो जाता है ।

अग्नेर्वीर्यं च तद्भस्म सोमेणाप्लावितं पुनः ।
अयोगयुक्त्या प्रकृतेरधिकाराय कल्पते ॥15॥

जो अग्नि का वीर्यरूप भस्म है, वह फिर सोम से – शिवशक्ति रूप अमृत जल से – मिश्रीकृत हो गया, ऐसा मालूम होता है । सोम के सिवा कोई प्रकृति या विकृति नहीं होती—इस प्रकार के प्रकृति के अयोग के तर्क से मनुष्य मुख्य भस्म को जानने का अधिकारी बनता है ।

योगयुक्त्या तु तद्भस्म प्लाव्यमानं समन्ततः ।
शाक्तेनामृतवर्षेण ह्यधिकारान्निवर्तते ॥16॥

परन्तु जो मनुष्य शिवशक्ति के अमृत-वर्षण में प्रकृति-विकृति का योग मानता है अर्थात् अभेद के बदले भेद मानकर दोनों का संयोग मानता है, और शिवशक्ति की वृष्टि से भस्म को चारों ओर से आप्लावित होता हुआ मानता है, वह मनुष्य मुख्य भस्म को जानने के अधिकार से वंचित ही रह जाता है ।

अतो मृत्युञ्जयायेत्थममृतप्लावनं सताम् ।
शिवशक्त्यमृतस्पर्शे लब्ध एव कुतो मृतिः ॥17॥

योग युक्ति से संसारित्व होता है इसलिए इस मृत्युंजय परमात्मा के लिए जो इस प्रकार का अमृत निमज्जन (शिव के सिवा शक्ति है ही नहीं—ऐसा ज्ञानसमर्पण) करते हैं, ऐसे सत्पुरुषों को शिव-शक्ति का अमृतस्पर्श हो ही गया है तो फिर उनकी मृत्यु कैसे हो सकती है ? अर्थात् नहीं हो सकती।

यो वेद गहनं गुह्यं पावनं च ततोदितम् ।
अग्नीषोमपुटं कृत्वा न स भूयोऽभिजायते ॥18॥

जो मनुष्य इस दुर्गम और गोपनीय एवं पावन सदोदित अग्नीषोमीय पुट करके अर्थात् प्रत्यक्तत्त्व और परमतत्त्व का ऐक्य करके इसको जान लेता है, वह फिर से नहीं जन्मता अर्थात् मुक्त हो जाता है।

शिवाग्निना तनुं दग्ध्वा शक्तिसोमामृतेन यः ।
प्लावयेद् योगमार्गेण सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥19॥

इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

परमात्मारूप अग्नि में जो अपने शरीर को (अज्ञान को) जलाकर के जो मनुष्य (योगी) शक्तिरूपी सोमामृत से योगमार्ग द्वारा निमज्जित कर देता है वह अमृतत्व को (कैवल्य को) प्राप्त करने वाला हो जाता है। वाक्य का दुहराना ब्राह्मण की समाप्ति सूचित करता है।

यहाँ पर दूसरा ब्राह्मण पूरा हुआ।

❋

तृतीयं ब्राह्मणम्

अथ भुसुण्डः कालाग्निरुद्रं विभूतियोगमनुब्रूहीति होवाच ॥1॥

अब भुसुण्ड ने फिर से कालाग्निरुद्र से कहा कि अब विभूतियोग के विषय में कहिए।

विकटाङ्गामुन्मत्तां महाखलामशिवादिचिह्नान्वितां पुनर्धेनुं कृशाङ्गां वत्सहीनामशान्तामदुग्धदोहिनीं निरिन्द्रियां जग्धतृणां केशचेलास्थि-भक्षिणीं सन्धिनीं नवप्रसूतां रोगार्तां गां विहाय प्रशस्तगोमयमाहरेद् गोमयं खसंस्थं ग्राह्यं शुभे स्थाने वा पतितमपरित्यज्यात ऊर्ध्वं मर्दयेद् गव्येन। गोमयग्रहणं कपिला धवला वा। अलाभे तदन्या गौः स्याद्दोषवर्जिता। कपिलागोभस्मोक्तम्। लब्धगोभस्मना चेदन्यगोक्षारं यत्र क्वापि स्थितं यत्तन्न हि धार्यं संस्काररहितं धार्यम् ॥2॥

जो गाय कुरूप हो, पागल हो, दुष्ट (शरारती) हो, अमंगल चिह्नवाली हो, दुबली-पतली हो, जिसका बछड़ा न हो, चञ्चल हो, जिसका दूध न निकलता हो, इन्द्रियों की जिसमें क्षति हो, खा-पी चुकी हो (वृद्ध हो गई हो), बाल-चीथडे-हड्डियाँ आदि खाती हो, कामार्ता हो, नवप्रसूता हो, रोग से पीड़ित हो—ऐसी गाय को छोड़कर, प्रशस्त (विशुद्ध) गाय का गोमय लेना चाहिए। वह गोमय भी कहीं अन्तराल में और किसी अच्छे स्थान में पड़ा हो, ऐसा होना चाहिए, अर्थात् पवित्र गोबर का ही

ग्रहण करना चाहिए। उसके बाद, उस गव्य का मर्दन करना चाहिए। यदि हो सके तो कपिला या श्वेत गाय का गोमय ग्रहण करना चाहिए। और यदि वह न मिले तो इसके स्थान पर अन्य (पूर्वोक्त दोषों से रहित) गाय का गोमय ग्रहण करना चाहिए। कपिलादि गोमय की भस्म का विधान तो प्रशस्ति के लिए किया गया है। प्राप्य गोभस्म से काम चल सकता है, परन्तु जहाँ-जहाँ पड़े हुए असंस्कृत गोमय (गोबर) की भस्म ग्रहण नहीं करनी चाहिए।

तत्रैते श्लोका भवन्ति—
विद्याशक्तिः समस्तानां शक्तिरित्यभिधीयते ।
गुणत्रयाश्रया विद्या सा विद्या च तदाश्रया ॥3॥

उन शक्तियों में विद्याशक्ति ही सबकी सही रूप में शक्ति कही जाती है। वह तीन गुणों का आश्रय-स्थान है और विद्या वही है जो तीनों गुणों से युक्त हो। ऐसे परस्पराश्रय भाव दोनों में है।

गुणत्रयमिदं धेनुर्विद्याऽभूद् गोमयं शुभम् ।
मूत्रं चोपनिषत्प्रोक्तं कुर्याद्भस्म ततः परम् ॥4॥

ये गुणत्रय ही धेनु है और शुभ गोमय विद्यारूप है। गोमूत्र को उपनिषत् कहा गया है (इस प्रकार धेनु, गोमय और गोमूत्र में गुणत्रय, विद्या और उपनिषद् की दृष्टि करनी चाहिए। और बाद में उसकी भस्म करनी चाहिए।

वत्सस्तु स्मृतयश्चास्यास्तत्सम्भूतं तु गोमयम् ।
आगाव इति मन्त्रेण धेनुं तत्राभिमन्त्रयेत् ॥5॥

तीन गुणों से विशिष्ट इस गाय का बछड़ा इसका स्मृतिसमूह है। इससे जो गोमय उत्पन्न होता है, उस गोमय से भस्म बनानी चाहिए। बाद में 'आगावो अगमन्नुत भद्रमकन्'—इस मन्त्र से गाय को अभिमन्त्रित करके—

गावो भगो गाव इति प्राशयेत् तत्तृणं जलम् ।
उपोष्य च चतुर्दश्यां शुक्ले कृष्णेऽथवा व्रती ॥6॥

बाद में 'गावो भगो गाव इन्द्रो मे अगच्छत्'—इस मन्त्र से गाय को चारा-पानी देकर श्रौतभस्मव्रती को शुक्ल या कृष्ण पक्ष की चतुर्दशी को उपवास करना चाहिए। बाद में—

परेद्युः प्रातरुत्थाय शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
कृतस्नानो धौतवस्त्रः पयोर्ध्वं च सृजेच्च गाम् ॥7॥

दूसरे दिन सुबह में उठकर शौचादि क्रियाएँ करके शान्त चित्त से स्नान करके, धुले हुए कपड़े पहनकर गाय को दुहने के बाद उसे भस्मोत्पादन का निमित्त (कारण) बनाना चाहिए।

उत्थाप्य गां प्रयत्नेन गायत्र्या मूत्रमाहरेत् ।
सौवर्णे राजते ताम्रे धारयेन्मृण्मये घटे ॥8॥
पौष्करेऽथ पलाशे वा पात्रे गोशृंग एव वा ।
आददीत हि गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ॥9॥

बाद में गाय को प्रयत्नपूर्वक उठाकर गायत्रीमन्त्र बोलते हुए मूत्र का ग्रहण करना चाहिए। वह

मूत्र सोने के, चाँदी के, ताँबे के, अथवा मिट्टी के घड़े में या कमलपत्र में या पलाशपत्र में अथवा गाय के सींग से बनाए गए पात्र में रखना चाहिए और 'गन्धद्वाराम्' इस मन्त्र को बोलते हुए गोमय का ग्रहण करना चाहिए।

आभूमिपातं गृह्णीयात् पात्रे पूर्वोदिते गृही।
गोमयं शोधयेद्विद्वान् श्रीर्मे भवतु मन्त्रतः ॥10॥

बाद में, वह गृहस्थ भूमि पर पड़े हुए उस गोवर को पहले बताए गए पात्र में लेकर तत्पश्चात् 'श्रीर्मे भवतु...' इत्यादि मन्त्र से गोमय का शोधन करे।

अलक्ष्मीर्म इति मन्त्रेण गोमयं धान्यवर्जितम्।
सं त्वा सिञ्चामि मन्त्रेण गोमूत्रं गोमये क्षिपेत् ॥11॥

बाद में, 'श्रीर्मे भवतु अलक्ष्मीर्मे नश्यतु' इस मन्त्र से धान्यरहित उस गोमय का संशोधन करके, 'सं त्वा सिञ्चामि...' यह मन्त्र पढ़ते हुए गोमय में गोमूत्र डालना चाहिए।

पञ्चानां त्विति मन्त्रेण पिण्डानां च चतुर्दश।
कुर्यात्संशोध्य किरणैः सौरिकैराहरेत्ततः ॥12॥

इसके बाद, 'पञ्चानां त्वा वातानां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि'—इस मन्त्र से उस गोमय के चौदह पिण्ड बनाकर उन्हें सूर्य की किरणों से शुष्क कर फिर इकट्ठा करके एक जगह पर लाना चाहिए।

निदध्यादथ पूर्वोक्तपात्रे गोमयपिण्डकान्।
स्वगृह्योक्तविधानेन प्रतिष्ठाप्याग्निमीजयेत् ॥13॥

फिर एकत्र किए गए उन गोमय के पिण्डों को पहले बताए गए पात्र में रखना चाहिए। इसके बाद अपने-अपने गृह्यसूत्रों में बताए गए विधि-विधान के अनुसार अग्नि का प्रतिष्ठापन करना चाहिए।

पिण्डांश्च निक्षिपेत्तत्र आद्यन्तं प्रणवेन तु।
षडक्षरस्य सूक्त(त्र)स्य व्याकृतस्य तथाक्षरैः ॥14॥
स्वाहान्ते जुहुयात्तत्र वर्णदेवाय पिण्डकान्।
आधारावाज्यभागौ च प्रक्षिपेद् व्याहृतीः सुधीः ॥15॥

तत्पश्चात्, आदि और अन्त में प्रणव (ॐकार) का उच्चारण करते हुए, षडक्षर मन्त्र के अक्षरों का पृथक्करणपूर्वक स्पष्ट उच्चारण करते हुए और मन्त्र के अन्त में 'स्वाहा' बोलते हुए उस-उस वर्ण के देव को पिण्डों की आहुतियाँ देनी चाहिए। और अच्छी बुद्धि वाले अनुष्ठानकर्त्ता को इसके बाद मूक रहकर व्याहृतियों के साथ, 'अग्नये स्वाहा' 'सोमाय स्वाहा' इस प्रकार की आहुतियाँ देनी चाहिए। (इस षडक्षर सूक्त (सूत्र) के हर एक वर्ण के अधिष्ठाता देव पञ्चब्रह्म और परब्रह्म मिलकर छः होते हैं)।

ततो निधनपतये त्रयोविंशज्जुहोति च।
होतव्याः पञ्च ब्रह्माणि नमो हिरण्यबाहवे ॥16॥

इसके बाद, 'निधनपतये नमः'—आदि तेईस मन्त्रों से तेईस आहुतियाँ देनी चाहिए और इसके बाद, 'नमो हिरण्यबाहवे' इस पंच ब्रह्ममन्त्र से पाँच आहुतियाँ देनी चाहिए।

इति सर्वाहुतीर्हुत्वा चतुर्थ्यन्तैश्च मन्त्रकैः।
ऋतं सत्यं कद्रुद्राय यस्य कैकंकतीति च ॥17॥

इस प्रकार चतुर्थी विभक्ति के अन्तवाले मन्त्रों के द्वारा सभी आहुतियाँ देनी चाहिए। इसके बाद, 'ऋतं सत्यं परं ब्रह्म' इस मन्त्र से और 'कद्रुद्राय प्रचेतसे मीढुष्टमाय तव्यसे'—इन दो मन्त्रों से तथा 'कैकंकती' आदि मन्त्रों से भी आहुतियाँ देनी चाहिए।

एतैश्च जुहुयाद् विद्वाननाज्ञातत्रयं तथा।
व्याहृतीरथ हुत्वा च ततः स्विष्टकृतं हुनेत् ॥18॥

इसके बाद उस विद्वान् को तीन बार व्याहृति सहित 'अनाज्ञात' मन्त्रों की आहुतियाँ देनी चाहिए। और फिर स्विष्टकृत् तथा पूर्णाहुति का विधिपूर्वक होम करना चाहिए।

इध्मशेषं नु निर्वर्त्य पूर्णपात्रोदकं तथा।
पूर्णमसीति यजुषा जलेनान्येन बृंहयेत् ॥19॥

तदनन्तर शेष बची हुई समिधा को पूरा करके, 'पूर्णमसि' इस यजुर्वेद के मंत्र से पात्र को जल से भरकर अन्य जल से मार्जन करना चाहिए। अन्य जल से उसे मिश्रित करके उच्चारणपूर्वक मार्जन करे।

ब्राह्मणेष्वमृतमिति तज्जलं शिरसि क्षिपेत्।
प्राच्यामिति दिशं लङ्घैर्दिक्षु तोयं विनिक्षिपेत् ॥20॥

इसके पश्चात् 'ब्राह्मणेष्वमृतम्०' इत्यादि मन्त्र बोलते हुए उस जल को मस्तक पर डालना चाहिए। और 'प्राच्यां दिशि देवाः०' इत्यादि मन्त्र से उसे चारों दिशाओं में छिड़क देना चाहिए।

ब्रह्मणे दक्षिणां दत्त्वा शान्त्यै पुलकमाहरेत्।
आहरिष्यामि देवानां सर्वेषां कर्मगुप्तये ॥21॥

तदनन्तर ब्राह्मण को दक्षिणा देकर, इस कर्म की रक्षा के लिए सब देवों के लिए शान्ति प्राप्त करने के लिए पुलक (एक प्रकार का पेय) तथा घास आदि लाना चाहिए।

जातवेदसमेतं त्वां पुलकैश्छादयाम्यहम्।
मन्त्रेणानेन तं वह्निं पुलकैश्छादयेत्ततः ॥22॥

बाद में 'जातवेदसं त्वां पुलकैश्छादयामि'—इस मन्त्र के द्वारा उस अग्नि को पुलकों से (घास आदि पदार्थों से) आच्छादित कर देना चाहिए।

त्रिदिनं ज्वलनस्थित्यै छादनं पुलकैः स्मृतम्।
ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ॥23॥

अग्नि को घास से आच्छादित करने को इसलिए कहा गया है कि उसके भीतर की आग तीन दिनों तक जलती ही रहनी चाहिए। बाद में ब्राह्मणों को श्रद्धापूर्वक भोजन करवाना चाहिए और उसके बाद ही स्वयं भोजन करना चाहिए।

भस्माधिक्यमभीप्सुस्तु अधिकं गोमयं हरेत्।
दिनत्रयेण यदि वा एकस्मिन्दिवसेऽथवा ॥24॥
तृतीये वा चतुर्थे वा प्रातः स्नात्वा सिताम्बरः।
शुक्लयज्ञोपवीती च शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥25॥

शुक्लदन्तो भस्मदिग्धो मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ।
ॐ तद् ब्रह्मेति चोच्चार्य, पौलकं भस्म सन्त्यजेत् ॥26॥

ज्यादा भस्म की इच्छा करने वाले को ज्यादा गोमय लाना चाहिए। वह तीन दिनों में या एक दिन में लाया जाना चाहिए। अनुष्ठान पूरा होने के बाद, तीसरे या चौथे दिन नित्यानुष्ठान सम्पन्न होने के बाद, प्रात:काल में स्नान करके, सफेद वस्त्र धारण कर, सफेद यज्ञोपवीत पहनकर, सफेद माला धारण कर, सफेद चन्दन का शरीर पर लेप करके, भस्म लगाकर, मन्त्र को जानने वाले को 'ॐ ब्रह्म' इस मन्त्र को बोलकर भस्म इकट्ठा कर लेनी चाहिए। परन्तु उसमें जो आच्छादन किए हुए घास की भस्म हो, उसे छोड़ देना चाहिए।

तत्र चावाहनमुखानुपचारांश्च षोडश ।
कर्तव्या व्याहृतास्त्वेवं ततोऽग्निमुपसंहरेत् ॥27॥

वहाँ फिर शिवावाहन करके उनकी षोडशोपचार पूजा करने का विधान है। पूजा होने के बाद अग्नि का शमन करना चाहिए। यह श्रौतभस्म की आविर्भाव विधि है।

अग्निर्भस्मेति मन्त्रेण गृह्णीयाद्भस्म चोत्तरम् ।
अग्निरित्यादिमन्त्रेण प्रयुज्य च ततः परम् ॥28॥

'अग्नेर्भस्मास्यग्ने: पुरीषमसि'—इस मन्त्र के द्वारा उन चौदह भस्मपिण्डों को ग्रहण करके इसके बाद, 'अग्निरिति भस्म०' इत्यादि मन्त्र द्वारा अच्छी तरह समेट कर—

संयोज्य गन्धसलिलैः कपिलामूत्रकेण वा ।
चन्द्रकुङ्कुमकाश्मीरमुशीरं चन्दनं तथा ॥29॥
अगुरुत्रितयं चैव चूर्णयित्वा तु सूक्ष्मतः ।
क्षिपेद्भस्मनि तच्चूर्णमोमिति ब्रह्ममन्त्रतः ॥30॥
प्रणवेनाहरेद्विद्वान् ब्रह्मतो वटकानथ ।
अणोरणीयानिति हि मन्त्रेण विचक्षणः ॥31॥

उसमें सुगन्धित जल या कपिला गाय का मूत्र डालकर और चन्द्रकुंकुम, केसर, कुसुम चन्दन, तीन प्रकार का अगुरु—इत्यादि पदार्थों का बारीक चूर्ण बनाकर, वह चूर्ण उस भस्म में मिलाना चाहिए। और बाद में 'ओमिति ब्रह्म' और 'अणोरणीयान्' इन दो मन्त्रों के द्वारा गोले बनाकर यथासंभव पात्रों में रखकर उस विद्वान् को सर्वदा उसकी पूजा करनी चाहिए।

इत्थं भस्म सुसम्पाद्य शुष्कमादाय मन्त्रवित् ।
प्रणवेन विमृज्याथ सप्तप्रणवमन्त्रितम् ॥32॥
ईशानेति शिरोदेशं मुखं तत्पुरुषेण तु ।
ऊरुदेशमघोरेण गुह्यं वामेन मन्त्रयेत् ॥33॥
सद्योजातेन वै पादान् सर्वाङ्गं प्रणवेन तु ।
तत उद्धूल्य सर्वाङ्गमापादतलमस्तकम् ॥34॥
आचम्य वसनं धौतं ततश्चैतत्प्रधारयेत् ।
पुनराचम्य कर्म स्वं कर्तुमर्हसि सत्तमः ॥35॥

इस तरह भस्म को प्राप्त करके उसे सुखाकर, वह मन्त्रज्ञ पुरुष उसे बाएँ हाथ में रखकर दाहिने हाथ से पेषण करके (मलते हुए) प्रणवमन्त्र बोलते जाना चाहिए। इस प्रकार सात बार मन्त्र सहित उसे मलना चाहिए। इस तरह सात बार अभिमन्त्रित उस भस्म को 'ईशान: सर्वविद्यानाम्' इत्यादि पाँच ब्रह्ममन्त्रों के द्वारा मस्तक, मुख, ऊरु, गुह्यांग और पैरों पर तथा शेष अंगों पर लगाकर, आचमन करके सर्वदा नित्यकर्म करना चाहिए। वे पाँच मन्त्र—ईशान, तत्पुरुष, अघोर, वाम और सद्योजात हैं। 'ईशान: सर्वविद्यानां' इस मन्त्र से मस्तक पर, 'तत्पुरुष' मन्त्र से मुख पर, 'अघोर' मन्त्र से ऊरुदेश पर, 'वाम' मन्त्र से गुह्यांग पर अभिमन्त्रित करना चाहिए। 'सद्योजात' मन्त्र से चरणों पर और ओंकार से सर्वांग में (चरणों से लेकर मस्तकपर्यन्त) लगाना चाहिए। बाद में आचमन करके श्वेत वस्त्र पहनकर पुन: आचमन करके बाद में नित्य अनुष्ठेय कर्म करना चाहिए।

अथ चतुर्विधं भस्मकल्पम्। प्रथममनुकल्पम्। द्वितीयमुपकल्पम्। उपोपकल्पं तृतीयम्। अकल्पं चतुर्थम् ॥36॥
अग्निहोत्रसमुद्भूतं विरजानलजमनुकल्पम्। वने शुष्कं शकृत् संगृह्य कल्पोक्तविधिना कल्पितमुपकल्पं स्यात्। अरण्ये शुष्कगोमयं चूर्णीकृत्यानुसंगृह्य गोमूत्रैः पिण्डीकृत्य कल्पोक्तविधिना कल्पितमुपोपकल्पम्। शिवालयस्थमकल्पं शतकल्पं च ॥37॥
इत्थं चतुर्विधं भस्म सर्वपापं निकृन्तयेन्मोक्षं ददातीति भगवान् कालाग्निरुद्रः ॥38॥

इति तृतीयं ब्राह्मणम्।

यह भस्म चार प्रकार से कल्पित किया जाता है (भस्म के चार कल्पन हैं); वे इस प्रकार हैं—पहला प्रकार अनुकल्प कहलाता है, दूसरा उपकल्प कहा जाता है, तीसरा उपोपकल्पन है और चौथा अकल्प है। इनमें जो विरजा होम की अग्नि के अग्निहोत्र से उत्पन्न किया जाता है वह 'अनुकल्प' है। और वन में गोबर का संग्रह करके उससे कल्पग्रन्थों में बताई गई विधि के अनुसार जो भस्म तैयार की जाती है उसे 'उपकल्प' कहते हैं। वन में सूखकर पड़े हुए गोबर को इकट्ठा कर उसका चूर्ण बनाकर गोमूत्र से उसके पिण्ड बनाकर बाद में कल्पग्रन्थों में बताई गई विधि के अनुसार जो भस्म तैयार की जाती है, उसे 'उपोपकल्पन' कहा जाता है। शिवालय में रखी गई भस्म को 'अकल्प' या शतकल्प कहते हैं। इस प्रकार चार प्रकार की भस्म होती हैं, जो सर्वपापों को दूर करती है और मोक्ष प्रदान करती है, ऐसा भगवान् कालाग्निरुद्र ने कहा है।

यहाँ तीसरा ब्राह्मण समाप्त हुआ।

❋

चतुर्थं ब्राह्मणम्

अथ भुसुण्डः कालाग्निरुद्रं भस्मस्नानविधिं ब्रूहीति होवाच ॥1॥

अब भुसुण्ड ने कालाग्निरुद्र से कहा—अब भस्मस्नान की विधि बताइए।

अथ प्रणवेन विमृज्याथ सप्तप्रणवेनाभिमन्त्रितमागमेन तु तेनैव दिग्बन्धनं कारयेत्। पुनरपि तेनास्त्रमन्त्रेणाङ्गानि मूर्धादीन्युद्धूलयेन्मलस्नानमिदम् ॥2॥

प्रातः स्नान के बाद प्रणवमन्त्र से मले हुए सात प्रणवमन्त्रों के द्वारा अभिमन्त्रित भस्म को आगम में बताए गए पंचाक्षर मन्त्र से भी अभिमन्त्रित कर लेना चाहिए। और उसी भस्म से दिग्बन्धन करना चाहिए। और फिर से उसी पंचाक्षरास्त्र मन्त्र के द्वारा सिर से लेकर सभी अंगों पर लगाना चाहिए। इस प्रकार किए गए भस्मस्नान को 'मलस्नान' कहा जाता है।

ईशाद्यैः पञ्चभिर्मन्त्रैः तनुं क्रमादुद्धूलयेत्। ईशानेति शिरोदेशं मुखं तत्पुरुषेण तु। ऊरुदेशमघोरेण गुह्यं वामेन। सद्योजातेन वै पादौ सर्वाङ्गं प्रणवेन। आपादमस्तकं सर्वाङ्गं तत उद्धूल्याचम्य वसनं धौतं श्वेतं प्रधारयेद् विधिस्नानमिदम् ॥3॥

पहले कहे गए अनुसार 'ईशानः सर्वभूतानाम्' इत्यादि पाँच मन्त्रों के द्वारा क्रमशः भस्म लगानी चाहिए। 'ईशानः सर्वभूतानाम्' इस मन्त्र के द्वारा मस्तक पर, तत्पुरुष मन्त्र के द्वारा मुख पर, अघोरमन्त्र के द्वारा ऊरुदेश पर, वाममन्त्र के द्वारा गुह्यांग पर, सद्योजातमन्त्र के द्वारा दोनों पैरों पर और ॐकार के द्वारा मस्तक से लेकर चरणों तक सारे शरीर में भस्म लगानी चाहिए। बाद में आचमन करना चाहिए और श्वेत वस्त्र धारण करना चाहिए। इस प्रकार किए गए भस्म-स्नान को विधिस्नान कहा जाता है (यह पहले कहा जा चुका है)।

तत्र श्लोका भवन्ति–
भस्ममुष्टिं समादाय संहितामन्त्रमन्त्रिताम्।
मस्तकात्पादपर्यन्तं मलस्नानं पुरोदितम् ॥4॥

वहाँ ये श्लोक हैं—संहिता के मन्त्रों द्वारा अभिमन्त्रित भस्म को मुट्ठी में भरकर लाने के पश्चात् उससे सिर से लेकर पैरों तक जो स्नान किया जाता है, उसे 'मलस्नान' कहते हैं।

तन्मन्त्रेणैव कर्त्तव्यं विधिस्नानं समाचरेत्।
ईशाने पञ्चधा भस्म विकिरेन्मूर्ध्नि यत्नतः ॥5॥

संहिता के उन्हीं मन्त्रों के द्वारा विधिस्नान भी करना चाहिए। वे मन्त्र, 'ईशानः सर्वभूतानाम्' आदि पाँच पहले बताए जा चुके हैं। ईशानादि मन्त्रों से मस्तकादि अंगों में लगाने की विधिस्नान की रीति पहले बताई गई है।

मुखे चतुर्थवक्त्रेण अघोरेणाष्टधा हृदि।
वामेन गुह्यदेशे तु त्रिदशस्थानभेदतः ॥6॥

चतुर्थवक्त्र अर्थात् तत्पुरुष मन्त्र के द्वारा मुख पर सात बार भस्म छिड़कनी चाहिए। हृदय में अघोर मन्त्रों के द्वारा आठ बार छिड़कनी चाहिए। गुह्यांग एवं नाभिदेश पर वामदेव मन्त्र के द्वारा नौ बार छिड़कनी (लगानी) चाहिए। तथा उस-उस अंग में—हाथ आदि में प्रतिष्ठित प्रतिनिधि देवताओं के स्थान-भेद के अनुसार भस्म लगानी चाहिए।

अष्टावङ्गेन साध्येन पादावुद्धूल्य यत्नतः।
ससर्वाङ्गोद्धूलनं कार्यं राजन्यस्य यथाविधि।
मुखं विना च तत्सर्वमुद्धूल्य क्रमयोगतः ॥7॥

छाती आदि आठ अंग हैं, उन अंगों से हृदय आदि साध्य से अर्थात् अपने इच्छित साध्य के नाम

के अक्षरों से दोनों पैरों में भस्म अच्छी तरह से लगाकर, बाद में अन्य सभी अंगों पर विधिपूर्वक भस्म लगानी चाहिए। यह विधि ब्राह्मण के लिए है। क्षत्रिय के लिए यह विधि है कि तत्पुरुष स्थानीय मुख को छोड़ देना चाहिए। बाकी की विधि तो पूर्ववत् ही (ब्राह्मण की विधि की तरह क्रमशः) है।

सन्ध्याद्वये निशीथे च तथा पूर्वावसानयोः।
सुप्त्वा मुक्त्वा पयः पीत्वा कृत्वा चावश्यकादिकम् ॥8॥
स्त्रियं नपुंसकं गृध्रं बिडालं बकमूषिकम्।
स्पृष्ट्वा तथाविधानन्यान्भस्मस्नानं समाचरेत् ॥9॥

अब यह भस्मस्नान कब करना चाहिए ? इस पर कहते हैं—दोनों सन्ध्याओं के समय—प्रातः और मध्याह्न, सन्ध्या के पहले और बाद में, सोकर उठने के बाद, शौचादि क्रिया के बाद, दूध पीने के बाद, नित्यकर्मानुष्ठान करने के बाद, किसी स्त्री, नपुंसक, गीध, बिडाल, बगुले और चूहे को स्पर्श करने के बाद और अन्य ऐसे प्राणियों के स्पर्श करने के बाद भस्मस्नान कर लेना चाहिए।

देवाग्निगुरुवृद्धानां समीपेऽन्त्यजदर्शने।
अशुद्धभूतले मार्गे कुर्यान्नोद्धूलनं व्रती ॥10॥

व्रतधारी मनुष्य को चाहिए कि वह देव, अग्नि, गुरुओं और वृद्धों के सामने, अथवा कोई अन्त्यज देखता हो तब एवं अपवित्र स्थान में और रास्ते के बीच कभी भस्मस्नान न करे।

शङ्खतोयेन मूलेन भस्मना मिश्रणं भवेत्।
योजितं चन्दनेनैव वारिणा भस्म संयुतम् ॥11॥
चन्दनेन समालिम्पेज्ज्ञानदं चूर्णमेव तत्।
मध्याह्नात्प्राग्जलैर्युक्तं तोयं तदनु वर्जयेत् ॥12॥

यदि कोई ज्ञानार्थी हो तो केवल भस्म धारण के बदले उस भस्म को मूल मन्त्र से अभिमन्त्रित कर शंख के पानी से मिश्रित करके ही धारण करना चाहिए। उस शंख के पानी में चन्दन मिला करके ऐसी भस्म लगानी चाहिए। वह चन्दनमिश्रित पानीयुक्त चूर्ण ज्ञानदायक है और मध्याह्न होने से पहले ही वह लगा लेना चाहिए। लगाने के बाद जो पानी बाकी बचा हो, उसे छोड़ देना चाहिए।

अथ भुसुण्डो भगवन्तं कालाग्निरुद्रं त्रिपुण्ड्रविधिं पप्रच्छ ॥13॥

अब भुसुण्ड ने भगवान् कालाग्नि से त्रिपुण्ड्रविधि के बारे में पूछा—

तत्रैते श्लोका भवन्ति–
त्रिपुण्ड्रं कारयेत्पश्चाद् ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम्।
मध्याङ्गुलिभिरादाय तिसृभिर्मूलमन्त्रतः ॥14॥

इस विषय में ये श्लोक हैं—इसके बाद मूल मन्त्र बोलते हुए हाथ के मध्य की तीन अँगुलियों से भस्म लेकर ब्रह्मा, विष्णु और महेश-स्वरूप त्रिपुण्ड्र करना चाहिए।

अनामामध्यमाङ्गुष्ठैरथवा स्यात्त्रिपुण्ड्रकम्।
उद्धूलयेन्मुखं विप्रः क्षत्रियस्तच्छिरोदितम् ॥15॥

अथवा अनामिका, मध्यमा और अंगुष्ठ—इन तीनों के द्वारा भी त्रिपुण्ड्र हो सकता है। ब्राह्मण प्रथम भस्म को मुख पर और क्षत्रिय उसे प्रथम मस्तक पर लगाए, ऐसा कहा गया है।

द्वात्रिंशत्स्थानके चार्धं षोडशस्थानकेऽपि वा ।
अष्टस्थाने तथा चैव पञ्चस्थानेऽपि योजयेत् ॥16॥

वह त्रिपुण्ड्र बत्तीस स्थानों पर करना चाहिए अथवा उससे आधे अर्थात् सोलह स्थानों पर करना चाहिए। अथवा इससे भी कम आठ स्थानों पर लगाना चाहिए अथवा पाँच स्थानों पर भी वह लगाया जा सकता है।

उत्तमाङ्गे ललाटे च कर्णयोर्नेत्रयोस्तथा ।
नासावक्त्रे गले चैवमंसद्वयमतः परम् ॥17॥
कूर्परे मणिबन्धे च हृदये पार्श्वयोर्द्वयोः ।
नाभौ गुह्यद्वये चैवमूर्वोः स्फिग्बिम्बजानुनी ॥18॥
जङ्घाद्वये च पादौ च द्वात्रिंशत्स्थानमुत्तमम् ।

मस्तक, ललाट, दो कान, दो नेत्र, दो नासिकाएँ, मुख, गला, दो कन्धे, दो कुहुनियाँ, दो मणिबन्ध, हृदय, दो पार्श्व, नाभि, गुदा, उपस्थ, दो ऊरु, दो नितम्ब, दो जानु, दो जांघें और दो पैर—ये बत्तीस अच्छे स्थान हैं।

अष्टमूर्त्यष्टविद्येशान् दिक्पालान्वसुभिः सह ॥19॥
धरो ध्रुवश्च सोमश्च कृपश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रत्यूषश्च प्रकाशश्च वसवोऽष्टावितीरिताः ॥20॥

शिखण्डी-श्रीकण्ठ आदि आठ मूर्तियाँ, सत्या-ईशा आदि आठ विद्याएँ, शिव-उत्तमादि शैवागमों में प्रसिद्ध उनके ईश, धरादि आठ वसु, और इन्द्रादि दिक्पाल हैं—ये उनकी अधिष्ठाता देवताएँ हैं। इनमें आठ वसु ये हैं—धर, ध्रुव, सोम, कृप, अनिल, अनल, प्रत्यूष और प्रकाश।

एतेषां नाममात्रेण त्रिपुण्ड्रं धारयेद्बुधः ।
विदध्यात्षोडशस्थाने त्रिपुण्ड्रं तु समाहितः ॥21॥

इन बत्तीस स्थानों में तत्तत् स्थानीय देवताओं का नाम ले-लेकर उन-उन स्थलों पर ज्ञानी मनुष्य को त्रिपुण्ड्र करना चाहिए। और अब सोलह स्थानों को स्पष्ट करते हुए कहते हैं कि स्वस्थ मनवाला पुरुष जब सोलह स्थानों में त्रिपुण्ड्र करता है वह 'समाहित' कहा जाता है।

शीर्षके च ललाटे च कण्ठे चांसद्वये तथा ।
कूर्परे मणिबन्धे च हृदये नाभिपार्श्वयोः ॥22॥
पृष्ठे चैकं प्रतिष्ठानं जपेत्तत्राधिदेवताः ।
शिवशक्तिं च सादाख्यमीशं विद्याऽऽख्यमेव च ॥23॥
वामादिनवशक्तीश्च एते षोडश देवताः ।
नासत्यो दस्रकश्चैव अश्विनौ द्वौ समीरितौ ॥24॥

अब उन सोलह स्थानों को स्पष्ट किया जा रहा है—मस्तक, ललाट, कण्ठ, दो कन्धे, दो कुहनियाँ, मणिबन्ध, हृदय, नाभि, दो पार्श्व, पृष्ठभाग और पैर—इन सोलह स्थानों में ततत्स्थानीय अधिदेवताओं का स्मरण करते हुए त्रिपुण्ड्र करना चाहिए। वे देव हैं—शिव-शक्ति, सादाख्य ईश और विद्या नामक देवता, वाम आदि नव शक्तियाँ, नासत्य, दस्रव और दो अश्विन्—ऐसे कहे गए हैं।

अथवा मूर्ध्न्यलीके च कर्णयोः श्वसने तथा ।
बाहुद्वये च हृदये नाभ्यामूर्वोर्युगे तथा ॥25॥
जानुद्वये च पदयोः पृष्ठभागे च षोडश ।
शिवश्चेन्द्रश्च रुद्रार्कौ विघ्नेशो विष्णुरेव च ॥26॥
श्रीश्चैव हृदयेशश्च तथा नाभौ प्रजापतिः ।
नागश्च नागकन्याश्च उभे च ऋषिकन्यके ॥27॥
पादयोश्च समुद्राश्च तीर्थाः पृष्ठेऽपि च स्थिताः ॥
एवं वा षोडश स्थानम्—

अब उन सोलह स्थानों में एक दूसरा पक्ष भी है। वह पक्ष इस प्रकार है—मस्तक, ललाट, दो कान, नाक, दो हाथ, हृदय, नाभि, दो जाँघें, दो जानुदेश, दो पैर और पृष्ठभाग—ये सोलह स्थान भी माने जाते हैं। और उन स्थानों के देवताओं में शिव, इन्द्र, रुद्र, अर्क, विघ्नेश और विष्णु क्रमशः पूर्वोक्त मस्तक आदि अंशों के देव माने गए हैं। और छठे हृदय की देवता श्री हैं। नाभि के देव प्रजापति हैं। नाग और नाग-कन्याएँ तथा दोनों ऋषि-कन्याएँ पैरों के देव हैं और समुद्र एवं तीर्थ पृष्ठ भाग के देव हैं। इस प्रकार पक्षान्तर के बताए गए सोलह स्थानों में भी तत्तत्स्थानीय बताए गए देवताओं का स्मरण करते हुए त्रिपुण्ड्र करते जाना चाहिए। इस प्रकार यहाँ दोनों अभिप्रायों के अनुसार सोलह स्थानों की और उनके देवताओं की बात पूरी होती है।

—अष्टस्थानमथोच्यते ॥28॥
गुरुस्थानं ललाटं च कर्णद्वयमनन्तरम् ।
अंसयुग्मं च हृदयं नाभिरित्यष्टमं भवेत् ॥29॥

(पहले बत्तीस, बाद में सोलह स्थानों और उन स्थानों के देवों का वर्णन करके अब) पूर्वोक्त प्रकार से आठ स्थानों और उनके देवों की बात कही जाती है। वे अष्ट स्थान ये हैं—गुरुस्थान अर्थात् मस्तक, ललाट, दो कान, दो कन्धे, हृदय और आठवाँ स्थान नाभि है।

ब्रह्मा च ऋषयः सप्त देवताश्च प्रकीर्तिताः ।
अथवा मस्तकं बाहू हृदयं नाभिरेव च ॥30॥
पञ्च स्थानान्यमून्याहुर्भस्मतत्त्वविदो जनाः ।
यथासम्भवतः कुर्याद्देशकालाद्यपेक्षया ॥31॥

इन पूर्वश्लोक में कहे गए आठों स्थानों में बताए गए देव हैं—सप्त ऋषि और ब्रह्माजी। अब आठ के बदले जो पहले पाँच स्थानों का निर्देश किया गया है वे पाँच स्थान मस्तक, दो हाथ, हृदय और नाभि माने गए हैं। भस्म के तत्त्ववेत्ता कहते हैं कि देश और काल के अनुसार बत्तीस, सोलह, आठ या पाँच स्थानों पर उस-उस स्थान के देवता का स्मरण करते हुए त्रिपुण्ड्र करना चाहिए।

उद्धूलनेऽप्यशक्तश्चेत् त्रिपुण्ड्रादीनि कारयेत् ।
ललाटे हृदये नाभौ गले च मणिबन्धयोः ।
बाहुमध्ये बाहुमूले पृष्ठके चैव शीर्षके ॥32॥

यदि मनुष्य अपने शरीर पर भस्म का लेपन करने में अशक्त हो, तो उसे ललाट, हृदय, नाभि, ग्रीवा, मणिबन्ध, बाहुओं के बीच, बाहुओं के मूल में, पीछे के भाग में और मस्तक पर त्रिपुण्ड्र करवाना चाहिए।

ललाटे ब्रह्मणे नमः । हृदये हव्यवाहनाय नमः । नाभौ स्कन्दाय नमः ।
गले विष्णवे नमः । मध्ये प्रभञ्जनाय नमः । मणिबन्धे वसुभ्यो नमः । पृष्ठे
हरये नमः । ककुदि शम्भवे नमः । शिरसि परमात्मने नमः ।
इत्यादिस्थानेषु त्रिपुण्ड्रं धारयेत् ॥33॥

यहाँ 'ब्रह्मणे नमः' यह कहकर ललाट पर, 'हव्यवाहाय नमः' यह कहकर हृदय पर, 'स्कन्दाय नमः' यह कहकर नाभि पर, 'विष्णवे नमः' यह कहकर गले पर, 'प्रभञ्जनाय नमः' यह कहकर मध्यछाती पर, 'वसुभ्यो नमः' यह कहकर मणिबन्धों पर, 'हरये नमः' यह कहकर पीठ पर, 'शम्भवे नमः' यह कहकर कन्धों पर, 'परमात्मने नमः' यह कहकर मस्तक पर—इस प्रकार विभिन्न स्थानों पर त्रिपुण्ड्र करना चाहिए।

त्रिणेत्रं त्रिगुणाकारं त्रयाणां जनकं प्रभुम् ।
स्मरन्नमः शिवायेति ललाटे तत्त्रिपुण्ड्रकम् ॥34॥

अब दूसरे प्रकार से त्रिपुण्ड्र-विधि कही जा रही है—ललाट में त्रिपुण्ड्र करते समय—'त्रिणेत्रं त्रिगुणाकारं' इत्यादि (मूल में दिया गया) मन्त्र बोलना चाहिए और बाद में 'नमः शिवाय' बोलकर त्रिपुण्ड्र लगाना चाहिए। 'तीन नेत्रों वाले, तीन गुणों से अनेक आकार धारण करने वाले, तीनों लोकों के सर्जक प्रभु का मैं स्मरण करता हूँ'—यह मूल में दिए गए पाठ का अर्थ है।

कूर्पराधः पितृभ्यां तु ईशानाभ्यां तदोपरि ।
ईशाभ्यां नम इत्युक्त्वा पार्श्वयोश्च त्रिपुण्ड्रकम् ॥35॥

दोनों कुहनियों के नीचे के भाग में 'पितृभ्यां नमः' यह बोलते हुए त्रिपुण्ड्र करना चाहिए। दोनों कुहनियों के ऊपर के भाग में 'ईशानाभ्यां नमः' ऐसा बोलते हुए त्रिपुण्ड्र करना चाहिए। और दोनों पार्श्वभाग में 'ईशाभ्यां नमः' ऐसा बोलते हुए त्रिपुण्ड्र लगाना चाहिए।

स्वच्छाभ्यां नम इत्युक्त्वा धारयेत्तत्प्रकोष्ठयोः ।
भीमायेति तथा पृष्ठे शिवायेति च पार्श्वयोः ॥36॥

दोनों प्रकोठों (मणिबन्धों) के ऊपर 'स्वच्छाभ्यां नमः'—यह बोलकर त्रिपुण्ड्र लगाना चाहिए और 'भीमाय नमः' यह बोलते हुए पीठ कर त्रिपुण्ड्र लगाना चाहिए तथा 'शिवाय नमः' यह बोलकर दो पार्श्व भागों में त्रिपुण्ड्र लगाना चाहिए।

नीलकण्ठाय शिरसि क्षिपेत्सर्वात्मने नमः ।
पापं नाशयते कृत्स्नमपि जन्मान्तरार्जितम् ॥37॥

'नीलकण्ठाय नमः' ऐसा बोलते हुए मस्तक पर त्रिपुण्ड्र धारण करना चाहिए। इस प्रकार बताए गए उन-उन स्थानों में त्रिपुण्ड्रों को लगाने से पूर्वजन्मों में किए हुए पाप पूर्णतः नष्ट हो जाते हैं।

कण्ठोपरि कृतं पापं नष्टं स्यात्तत्र धारणात् ।
कर्णे तु धारणात्कर्णरोगादिकृतपातकम् ॥38॥

कण्ठ पर त्रिपुण्ड्र धारण करने से कण्ठ से किए गए पाप नष्ट होते हैं और कर्ण में त्रिपुण्ड्र धारण करने से कान के रोग आदि पातक नष्ट हो जाते हैं।

बाह्वोर्बाहुकृतं पापं वक्षःसु मनसा कृतम् ।
नाभ्यां शिश्नकृतं पापं पृष्ठे गुदकृतं तथा ॥39॥
पार्श्वयोर्धारणात्पापं परस्त्र्यालिङ्गनादिकम् ।
तद्भस्मधारणं कुर्यात् सर्वत्रैव त्रिपुण्ड्रकम् ॥40॥

हाथों से किया गया पाप, छाती से किया गया पाप, मन से किया गया पाप, इसी प्रकार नाभि से, शिश्न से, पार्श्वभागों से या पर-स्त्री के आलिंगन आदि से पाप हुए हों, तो उस-उस स्थान पर त्रिपुण्ड्र करना चाहिए अर्थात् वहाँ पर भस्म धारण करना चाहिए।

ब्रह्मविष्णुमहेशानां त्रय्यक्षीणां च धारणात् ।
गुणलोकत्रयाणां च धारणं तेन वै श्रुतम् ॥41॥

इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

जिस मनुष्य ने ऐसे त्रिपुण्ड्र लगाए हैं, उसने ब्रह्मा, विष्णु और महेश का, तीन आँखों का, तीन गुणों का, तीन लोकों का ध्यान कर लिया है, ऐसा शास्त्र कहते हैं।

यहाँ पर चौथा ब्राह्मण पूरा हुआ।

❋

पञ्चमं ब्राह्मणम्

मानस्तोकेति मन्त्रेण मन्त्रितं भस्म धारयेत् ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रं भवेत्साम मध्यपुण्ड्रं त्रियायुषम् ॥1॥
त्रियायुषाणि कुरुते ललाटे च भुजद्वये ।
नाभौ शिरसि हृत्पार्श्वे ब्राह्मणाः क्षत्रियास्तथा ॥2॥

'मा न स्तोके तनये'—इस मन्त्र से अभिमन्त्रित भस्म से त्रिपुण्ड्र लगाना चाहिए। त्रिपुण्ड्र में जो ऊर्ध्वपुण्ड्र (ऊपर की रेखा) किया जाता है वह साम से सम्बद्ध होता है और जो मध्यपुण्ड्र है वह तिर्यक् पुण्ड्र याजुष (यजुर्वेद से सम्बद्ध) होता है। वह 'त्रियाजुष' (अर्थात् संहिता, पद और क्रम—इन तीनों से विशिष्ट) को यजुर्वेद से सम्बद्ध जानना चाहिए। (यहाँ त्रिपुण्ड्र की ऊर्ध्व रेखा—पहली ऊपर की रेखा और मध्य (बीच) की रेखा में क्रमशः साम और यजुष की दृष्टि करने को कहा गया है। शेष तीसरी रेखा (तृतीय पुण्ड्र) में ऋग्वेद की दृष्टि करनी चाहिए यह अध्याहार्य है, ऐसा समझना चाहिए)। इस प्रकार का त्रिपुण्ड्र ब्राह्मण और क्षत्रिय ललाट पर, दोनों हाथों पर, नाभि पर, मस्तक पर, हृदय पर और दोनों पार्श्वों पर करते हैं।

त्रैवर्णिकानां सर्वेषामग्निहोत्रसमुद्भवम् ।
इदं मुख्यं गृहस्थानां विरजानलजं भवेत् ॥3॥

ब्राह्मण, क्षत्रिय और वैश्यों को (गृहस्थों को) श्रौत्र अग्निहोत्र से उत्पन्न विरजाहोम की अग्नि से उत्पन्न भस्म त्रिपुण्ड्र के लिए मुख्य माना गया है।

विरजानलजं चैव धार्यं प्रोक्तं महर्षिभिः ।
औपासनसमुत्पन्नं गृहस्थानां विशेषतः ॥4॥

त्रिवर्णीय गृहस्थों को विरजानल से उत्पन्न भस्म धारण करना चाहिए ऐसा महर्षियों ने कहा है। उसमें भी यदि औपासन अग्नि से अर्थात् स्वयं की की गई उपासना वाले अग्नि से भस्म उत्पन्न हुई हो तो वह और अधिक अच्छी बात है।

समिदग्निसमुत्पन्नं धार्यं वै ब्रह्मचारिणा।
शूद्राणां श्रोत्रियागारपचनाग्निसमुद्भवम् ॥5॥

ब्रह्मचारियों को समिध् की अग्नि से उत्पन्न भस्म धारण करनी चाहिए और शूद्रो को श्रोत्रिय ब्राह्मण की रसोईघर की अग्नि से उत्पन्न भस्म धारण करनी चाहिए।

अन्येषामपि सर्वेषां धार्यं चैवानलोद्भवम्।
यतीनां ज्ञानदं प्रोक्तं वनस्थानां विरक्तिदम्।
अतिवर्णाश्रमाणां तु श्मशानाग्निसमुद्भवम् ॥6॥

विधिपूर्वक सिद्ध की गई भस्म यदि उपलब्ध न हो, तो सभी लोगो को अग्नि से उत्पन्न भस्म लगानी चाहिए। इसके लिए सूखे गोबर को अग्नि में जलाकर बनाई भस्म का उपयोग करना चाहिए। वह भस्म यतियों को ज्ञान देने वाली और वन में रहने वालों को वैराग्य उत्पन्न करने वाली होती है। जो अतिवर्णाश्रमी (अवधूत) हैं, उनके लिए तो श्मशान की अग्नि की भस्म ही अच्छी है, इनके लिए उसी का विधान किया गया है।

सर्वेषां देवालयस्थं भस्म शिवाग्निजं शिवयोगिनाम्।
शिवालयस्थं वल्लिङ्गलिप्तं वा मन्त्रसंस्कारदग्धं वा ॥7॥

सभी शिवयोगियों के लिए तो शिवालय में स्थित, शिवाग्नि से उत्पन्न, शिवलिंग में जिसका लेप किया गया हो ऐसी अथवा मन्त्र संस्कारों के द्वारा बनाई गई भस्म ही विहित है।

अत्रैते श्लोका भवन्ति–
तेनाधीतं श्रुतं तेन तेन सर्वमनुष्ठितम्।
येन विप्रेण शिरसि त्रिपुण्ड्रं भस्मना कृतम् ॥8॥

इस सम्बन्ध में यहाँ श्लोक है—जिस विप्र के द्वारा भस्म से मस्तक पर त्रिपुण्ड्र किया जाता है उसने सब वेदों का अध्ययन कर लिया है, सभी शास्त्र उसने सुन लिए हैं और उसने सभी कर्मों का अनुष्ठान कर लिया है, ऐसा समझना चाहिए।

त्यक्तवर्णाश्रमाचारो लुप्तसर्वक्रियोऽपि सः।
सकृत्तिर्यक् त्रिपुण्ड्राङ्कधारणात्सोऽपि पूज्यते ॥9॥

जिस मनुष्य ने सभी वर्णाश्रम धर्मों को छोड़ दिया हो और जिसकी सभी धार्मिक क्रियाएँ नष्ट हो गई हों, ऐसा मनुष्य भी यदि एक बार त्रिपुण्ड्र का तिर्यक् (बंकिम) चिह्न धारण कर ले, तो वह भी पूजनीय होता है।

ये भस्मधारणं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्ति मानवाः।
तेषां नास्ति विनिर्मोक्षः संसाराज्जन्मकोटिभिः ॥10॥

जो मनुष्य भस्मधारण को त्याग कर अन्य क्रियाएँ—धार्मिक विधियाँ आदि करते हैं उनका करोड़ों जन्मों के बाद भी मोक्ष नहीं होता।

महापातकयुक्तानां पूर्वजन्मार्जितागसाम्।
त्रिपुण्ड्रोद्धूलने द्वेषो जायते सुदृढं बुधाः ॥11॥

हे सुज्ञजनो ! जिन्होंने बड़े-बड़े पाप किये हों, जिन्होंने अपने पूर्व जन्मों के पाप इकट्ठे किए हों, ऐसे लोगों को त्रिपुण्ड्र लगाने में बड़ा द्वेष होता है।

येषां कोपो भवेद् ब्रह्मन्! ललाटे भस्मदर्शनात्।
तेषामुत्पत्तिसाङ्कर्यमनुमेयं विपश्चिता ॥12॥

हे ब्राह्मणो ! किसी के भाल में त्रिपुण्ड्र को देखकर जिन मनुष्यों को क्रोध आ जाता है, उनके जन्म के सम्बन्ध में विद्वान् पुरुष के द्वारा वर्णसंकरता का अनुमान ही किया जाना चाहिए। (वह वर्णसंकर है, ऐसा विद्वान् लोग तर्क करते हैं)।

येषां नास्ति मुने श्रद्धा श्रौते भस्मनि सर्वदा।
गर्भाधानादिसंस्कारस्तेषां नास्तीति निश्चयः ॥13॥

हे मुनि ! जिन लोगों की श्रौत भस्म में श्रद्धा नहीं होती उनका गर्भाधानादि कोई संस्कार ही नहीं किया गया है, ऐसा निश्चयपूर्वक मान लेना चाहिए।

ये भस्मधारिणं दृष्ट्वा नराः कुर्वन्ति ताडनम्।
तेषां चाण्डालतो जन्म ब्रह्मन्नूह्यं विपश्चिता ॥14॥

हे ब्रह्मन् ! जो लोग भस्म धारण किए हुए मनुष्य को देखकर उसे मारने दौड़ते हैं, उनका अगला जन्म चण्डाल का ही होगा, ऐसा विद्वान् को अनुमान कर लेना चाहिए।

येषां क्रोधो भवेद्भस्मधारणे तत्प्रमाणके।
ते महापातकैर्युक्ता इति शास्त्रस्य निश्चयः ॥15॥

त्रिपुण्ड्र के प्रमाण की भस्म धारण करने में जिन्हें क्रोध आता है, वे लोग बड़े-बड़े पापों से युक्त होते हैं, ऐसा शास्त्रों ने निश्चय किया है।

त्रिपुण्ड्रं ये विनिन्दन्ति निन्दन्ति शिवमेव ते।
धारयन्ति च ये भक्त्या धारयन्ति शिवं च ते ॥16॥

जो लोग त्रिपुण्ड्र की निन्दा करते हैं, वे स्वयं शिव की ही निन्दा करते हैं और जो भस्म को धारण करते हैं, वे शिव को ही धारण करते हैं, ऐसा समझ लेना चाहिए।

धिग्भस्मरहितं भालं धिग्ग्राममशिवालयम्।
धिगनीशार्चनं जन्म धिग्विद्यामशिवात्मकाम् ॥17॥

भस्मरहित मस्तक प्रदेश को धिक्कार हो, शिवालयरहित गाँव को धिक्कार हो, शिवपूजा के अभाव वाले जन्म को धिक्कार हो और जिस विद्या में शिवतत्त्व न हो, ऐसी विद्या को भी धिक्कार हो।

रुद्राग्नेर्यत्परं वीर्यं तद्भस्म परिकीर्तितम्।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु वीर्यवान्भस्मसंयुतः ॥18॥

रुद्र रूप अग्नि का वीर्यरूप ही यह भस्म कही गई है। इसलिए भस्मधारक मनुष्य तीनों काल में वीर्यवान् होता है।

भस्मनिष्ठस्य दह्यन्ते दोषा भस्माग्निसङ्गमात् ।
भस्मस्नानविशुद्धात्मा भस्मनिष्ठ इति स्मृतः ॥19॥

जो भस्मनिष्ठ होता है उसके सभी दोष भस्म की अग्नि के संयोग से नष्ट हो जाते हैं, और भस्मनिष्ठ उसे कहा जाता है कि जो भस्म के स्नान से विशुद्ध आत्मावाला हुआ हो।

भस्मसन्दिग्धसर्वाङ्गो भस्मदीप्तत्रिपुण्ड्रकः ।
भस्मशायी च पुरुषो भस्मनिष्ठ इति स्मृतः ॥20॥

इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

अथवा भस्मनिष्ठ पुरुष का दूसरा लक्षण यह भी है कि जो भस्म से सर्वांगों को जलाने वाला हुआ हो अर्थात् ज्ञानाग्नि से जिसने अपने सभी अंग जला दिये हों, अथवा जिसने अपने सभी अंग भस्म से लिप्त किये हों, अथवा जो भस्म से देदीप्यमान त्रिपुण्ड्र किया हुआ हो, अथवा जो भस्म में ही सोता हो, ऐसा पुरुष भी भस्मनिष्ठ कहा जाता है।

यहाँ पाँचवाँ ब्राह्मण पूरा होता है।

❋

षष्ठं ब्राह्मणम्

अथ भुसुण्डः कालाग्निरुद्रं नामपञ्चकस्य माहात्म्यं ब्रूहीति होवाच ॥1॥

अब भुसुण्डु ने कालाग्निरुद्र से 'विभूति आदि नामपंचक का माहात्म्य कहिए'—ऐसा कहा।

अथ वसिष्ठवंशजस्य शतभार्यासमेतस्य धनञ्जयस्य ब्राह्मणस्य ज्येष्ठभार्यायाः पुत्रः करुण इति नाम। तस्य शुचिस्मिता भार्या। असौ करुणो भ्रातृवैरमसहमानो भवानीतटस्थं नृसिंहमगमत्। तत्र देवसमीपेऽन्येनोपायनार्थं समर्पितं जम्बीरफलमजिघ्रत्। तदा तत्रस्था अशपन् पाप मक्षिको भव वर्षाणां शतमिति। सोऽपि शापमादाय मक्षिकः सन् स्वचेष्टितं तस्यै निवेद्य मां रक्षेति स्वभार्यामवदत्। तदा मक्षिकोऽभवत्। तमेवं ज्ञात्वा ज्ञातयस्तैलमध्ये ह्यमारयन्। सा मृतं पतिमादायारुन्धतीमगमत्। भो शुचिस्मिते शोकेनालमरुन्धत्याद्यामुं जीवयाम्यद्य विभूतिमादायेति। एषाऽग्निहोत्रजं भस्म—

एक वसिष्ठकुल में जन्मे हुए, सौ पत्नी वाले धनंजय नाम के ब्राह्मण की बड़ी पत्नी का करुण नाम का एक पुत्र था। उसकी शुचिस्मिता नाम की पत्नी थी। यह करुण अपने सौतेले भाइयों के वैर को सहन न कर सका इसलिए भवानी (नदी) के तट पर अवस्थित नृसिंह देव के पास गया। वहाँ किसी ने उस देव को जो जम्बीर फल भेंट में दिया था, उस फल को उसके सूँघ लिया। उसकी यह क्रिया वहाँ उपस्थित सभी लोगों ने देख ली। और वे बोल उठे—'हे पापी ! सौ साल तक मक्षिक बन जाओ'। वह (करुण) उनके दिए उस शाप को लेकर, मक्षिक होता हुआ, अपना किया-कराया अपनी उस पत्नी को बताकर, 'अब तुम मुझे बचाओ'—ऐसा कहने लगा। यह कहने के पश्चात् वह मक्षिक बन गया। उसके सगे-सम्बन्धियों ने उसे ऐसा जानकर तेल में डुबोकर उसे मार डाला। अब वह (शुचिस्मिता) अपने मरे हुए पति को लेकर अरुन्धती (बड़ी सास) के पास गई। तब अरुन्धती ने

कहा—'हे शुचिस्मिता ! शोक मत करो। मैं इसे अरुन्धती विभूति के द्वारा जीवन दूँगी। इस विभूति को लेकर जिलाऊँगी।' यह अरुन्धती नाम की विभूति अग्निहोत्र से उत्पन्न हुई भस्म है। वह—

मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण मृतजन्तौ तदाऽक्षिपत् ।
मन्दवायुस्तदा जज्ञे व्यजनेन शुचिस्मिते ॥2॥
उदतिष्ठत्तदा जन्तुर्भस्मनोऽस्य प्रभावतः ।

हे शुचिस्मिता ! जब मन्द-मन्द वायु ने अपने व्यजन से मृत्युञ्जय मन्त्र के द्वारा एक बार मरे हुए किसी एक जन्तु पर यह भस्म डाली थी, तब इस भस्म के प्रभाव से वह मरा हुआ जन्तु उठकर खड़ा हो गया था।

ततो वर्षशते पूर्णे ज्ञातिरेको ह्यमारयत् ॥3॥
भस्मैव जीवयामास काश्या पञ्च तथाऽभवन् ।
देवानपि तथाभूतान् मामप्येतादृशं पुरा ॥4॥
तस्मात्तु भस्मना जन्तुं जीवयामि तदा(वा)नघे ।

इसके पश्चात् सौ साल बीत गए। तब एक और आदमी मर गया था। उसको भी उसके ज्ञाति-बन्धुओं ने इस भस्म के द्वारा ही जिलाया था। इसके बाद प्राचीन समय में इस भस्म से ही देवों को भी जिलाया था। वे देव भी अपने अपराध से विकृत भाव को प्राप्त हुए थे। इसलिए हे निष्पाप शुचिस्मिता ! मैं इसी भस्म (विभूति) से इस जन्तु को (तुम्हारे पति को) जिलाऊँगी।

इत्येवमुक्त्वा भगवान् दधीचिः समजायत ।
स्वरूपं च ततो गत्वा स्वमाश्रमपदं ययौ ॥5॥

ऐसा कहकर जब उस मृत जन्तु पर विभूति छिड़की गई तब उसमें से भगवान् दधीचि नाम के ऋषि का जन्म हुआ। और वे अपना मूल (मनुष्य) रूप प्राप्त करके वह धनंजय-पुत्र अब दधीचि अपने आश्रम पर लौट गए।

इदानीमस्य भस्मनः सर्वाघभक्षणसामर्थ्यं विधत्त इत्याह। श्रीगौतम-विवाहकाले तामहल्यां दृष्ट्वा सर्वे देवाः कामातुरा अभवन्। तदा नष्टज्ञाना दुर्वाससं पप्रच्छुः। तद्दोषं शमयिष्यामीत्युवाच। ततः शतरुद्रेण मन्त्रेण मन्त्रितं भस्म वै मयाऽपि दत्तं तेनैव ब्रह्महत्यादि शान्तम् ॥6॥

अब यह भस्म सभी पापों का भक्षण करने में समर्थ है—"यह कहते हैं कि ऋषि श्रीगौतम के विवाह के समय उनकी पत्नी अहल्या को देखकर सभी देव कामातुर हो गए। तब उनका ज्ञान नष्ट हो गया। वे मुनि दुर्वासा के पास जाकर इस कामुकता के दोष के बारे में पूछने लगे। तब दुर्वासा ने कहा—'मैं तुम्हारे इस दोष को मिटा दूँगा'। तब उन्हें शतरुद्र मन्त्र से अभिमन्त्रित भस्म मैंने दी है और उससे ब्रह्महत्यादि दोष भी शान्त हो गए हैं।"—

इत्येवमुक्त्वा दुर्वासा दत्तवान्भस्म चोत्तमम् ।
जाता मद्वचनात्सर्वे यूयं तेऽधिकतेजसः ॥7॥

ऐसे वाक्य कहकर दुर्वासा ने उन देवताओं को वह उत्तम भस्म दी थी। फिर कहा—'देखो, अब मेरे कहने से तुम लोग पहले से भी ज्यादा तेजवाले (शुद्ध) हो गए हो'।

शतरुद्रेण मन्त्रेण भस्मोद्धूलितविग्रहाः ।
निर्धूतरजसः सर्वे तत्क्षणाच्च वयं मुने ।
आश्चर्यमेतज्जानीमो भस्मसामर्थ्यमीदृशम् ॥8॥

(तब देवों ने कहा—) हे मुने ! शतरुद्र मन्त्र से अभिमन्त्रित भस्म से लिप्त शरीर वाले होकर हम तो उसी क्षण से पापरहित (दोषरहित) हो गए। इस भस्म की सामर्थ्य देखकर तो हमें बड़ा ही आश्चर्य होता है।

अस्य भस्मनः शक्तिमन्यां शृणु । एतदेव हरिशङ्करयोर्ज्ञानप्रदं ब्रह्महत्या-
दिपापनाशकं महाविभूतिदमिति ॥9॥

इस भस्म की एक और शक्ति को भी सुनो। यह भस्म ही शिव और विष्णु दोनों का ज्ञान करवाती है। ब्रह्महत्या आदि पापों की नाशक है और बड़ी उन्नति या ऐश्वर्य को दिलाने वाली है।

शिववक्षसि स्थितं नखेनादाय प्रणवेनाभिमन्त्र्य गायत्र्या पञ्चाक्षरेणाभि-
मन्त्र्य हरिमस्तकगात्रेषु समर्पयेत् । तदा हृदि ध्यायस्वेति हरिमुक्त्वाऽथ
हरिः स्वहृदि ध्यात्वा दृष्टो दृष्ट इति शिवमाह ॥10॥

शिव की छाती पर स्थित भस्म को नाखून से उठाकर, उसे प्रणवमन्त्र द्वारा अभिमन्त्रित करके, गायत्रीमन्त्र द्वारा अभिमन्त्रित करके और पंचाक्षर मन्त्र से भी अभिमन्त्रित करके हरि के मस्तक और अन्य गात्रों में लगाए। तब हरि से कहे कि 'अपने हृदय में ध्यान करो।' तब हृदय में ध्यान करके हरि ने कह दिया—देख लिया है ! मैंने देख लिया है।

ततो भस्म भक्षयेति हरिमाह हरस्ततः ।
भक्षयिष्ये शिवं भस्मा स्नात्वाऽहं भस्मना पुरा ॥11॥

बाद में हर ने हरि से कहा—'अब तुम इस भस्म का भक्षण करो।' तब हरि ने कहा—'पहले मैं भस्म से स्नान करूँगा और तब इस मंगलकारी भस्म को मैं खाऊँगा।'

पृष्ट्वेश्वरं भक्तिगम्यं भस्माभक्षयदच्युतः ।
तत्राश्चर्यमतीवासीत्प्रतिबिम्बसमद्युतिः ॥12॥
वासुदेवः शुद्धमुक्ताफलवर्णोऽभवत्क्षणात् ।
तदाप्रभृति शुक्लाभो वासुदेवः प्रसन्नवान् ॥13॥

भक्ति से प्राप्य भगवान् शिव को पूछकर अच्युत विष्णु ने ज्यों ही भस्म का भक्षण किया, त्यों ही एक बड़ा आश्चर्य उत्पन्न हुआ। भगवान् विष्णु की द्युति उस (शिव) के प्रतिबिम्ब जैसी हो गई। और एक ही क्षण में वह वासुदेव शुद्धमुक्ताफल की कान्तिवाले हो गए। तब से लेकर वासुदेव शुभ्रवर्ण वाले और प्रसन्न ही रहे।

न शक्यं भस्मनो ज्ञानप्रभावं ते कुतो विभो ।
नमस्तेऽस्तु नमस्तेऽस्तु त्वामहं शरणं गतः ॥14॥
त्वत्पादयुगले शम्भो भक्तिरस्तु सदा मम ।
भस्मधारणसम्पन्नो मम भक्तो भविष्यति ॥15॥

तब भगवान् विष्णु बोले—'हे प्रभो ! आपकी भस्म के ज्ञान का प्रभाव मैं नहीं जानता, तो आपके ज्ञान के प्रभाव को भला मैं कैसे जान सकता हूँ ? मैं आपको बार-बार नमस्कार करता हूँ। मैं आपकी शरण में आया हूँ। आपके चरणयुगल में हे शम्भो ! मेरी हमेशा के लिए भक्ति रहे।' विष्णु के इन वचनों को सुनकर शिवजी बोले—'जो मेरी भस्म को धारण करेगा, वह मेरा भक्त होगा।'

अत एवैषा भूतिर्भूतिकरीत्युक्ता । अस्य पुरस्ताद्वसव आसन् । रुद्रा
दक्षिणत आदित्याः पश्चाद् विश्वदेवा उत्तरतो ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा नाभ्यां
सूर्यचन्द्रमसौ पार्श्वयोः ॥16॥

इसीलिए यह भूति भूतिकरी (ऐश्वर्यकारिणी) कही गई है। इसके (भस्मधारी के) आगे वसु थे, दक्षिण में रुद्र थे, पीछे आदित्य थे, उत्तर में वैश्वदेव थे, नाभि में ब्रह्म-विष्णु-महेश्वर थे और दोनों पार्श्वभाग में सूर्य और चन्द्र हैं।

तदेतदृचाऽभ्युक्तम्—
ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः ।
यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥17॥

वह तो इस ऋचा द्वारा भी बताया गया है कि ऋक् आदि सभी वेद भस्म के द्वारा उस सिद्ध परम व्योम में हैं कि जहाँ सभी देव (विराट् आदि सभी देव) रहते हैं। यदि मनुष्य उसको नहीं जानता, तो वह ऋचा से क्या करेगा ? जो उसको जानते हैं, वे ही लोग इसकी महिमा में समासित हो जाते हैं अर्थात् स्वयं ब्रह्मरूप ही बन जाते हैं।

यदेतद् बृहज्जाबालं सार्वकामिकं मोक्षद्वारमृङ्मयं यजुर्मयं साममयं
ब्रह्ममयममृतमयं भवति । यदेतद् बृहज्जाबालं बालो वा युवा वा वेद
स महान् भवति । स गुरुः सर्वेषां मन्त्राणामुपदेष्टा भवति । मृत्युतारकं
गुरुणा लब्धं कण्ठे बाहौ शिखायां वा बध्नीत । सप्तद्वीपवती
भूमिर्दक्षिणार्धं नावकल्पते । तस्माच्छ्रद्धया यां काञ्चिद् गां दद्यात् सा
दक्षिणा भवति ॥18॥

इति षष्ठं ब्राह्मणम् ।

तो यह बृहज्जाबाल सभी कामनाओं को पूर्ण करने वाला, मोक्ष के द्वार स्वरूप, ऋग्वेदमय, यजुर्मय, साममय, ब्रह्ममय और अमृतमय होता है। यह जो बृहज्जाबाल है, उसे यदि कोई बालक या कोई युवा जानता है, वह महान् बन जाता है। वह सभी मन्त्रों का उपदेशक (गुरु) बन जाता है। गुरु के द्वारा प्राप्त इस मृत्युतारक मन्त्र (रहस्य) को कण्ठ में, हाथ में, अथवा शिखा में बाँधकर रखना चाहिए। ऐसे उपदेष्टा को यदि सात द्वीपों वाली भूमि भी दक्षिणा में दी जाए, तो वह पर्याप्त नहीं है। इसलिए श्रद्धापूर्वक जो किसी गाय को दक्षिणा में दिया जाए, वही दक्षिणा होगी।

यहाँ षष्ठ ब्राह्मण पूरा हुआ।

❋

सप्तमं ब्राह्मणम्

अथ जनको वैदेहो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्योवाच । भगवन् ! त्रिपुण्ड्रविधिं
नो ब्रूहीति ॥1॥

एक बार वैदेह (विदेहराज जनक) याज्ञवल्क्य के पास जाकर बोले—'हे भगवन् ! मुझे त्रिपुण्ड्र धारण करने की विधि बताइए'।

स होवाच सद्योजातादिपञ्चमन्त्रैः परिगृह्याग्निरिति भस्मेत्यभिमन्त्र्य मानस्तोक इति समुद्धृत्य त्रियायुषमिति जलेन संमृज्य त्र्यम्बकं यजामह इति मन्त्रेण शिरोललाटवक्षःस्कन्धेषु त्रिपुण्ड्रं कृत्वा पूतो भवति। मोक्षी भवति। शतरुद्रेण यत्फलमाप्नोति तत्फलमश्नुते स एष भस्मज्योतिरिति याज्ञवल्क्यः ॥2॥

तब याज्ञवल्क्य ने कहा—'सद्योजात' आदि पाँच मन्त्रों से भस्म को ग्रहण करके, 'अग्निरिति भस्म' इस मन्त्र से उस भस्म को अभिमन्त्रित करके, 'मानस्तोके' इत्यादि मन्त्र से हाथ में उठाकर 'त्र्यायुषम्' इत्यादि मन्त्र से जल के साथ मल कर 'त्र्यम्बकं यजामहे' इस मन्त्र से मस्तक, ललाट, छाती और कन्धों पर त्रिपुण्ड्र करना चाहिए। यह त्रिपुण्ड्र करके मनुष्य पवित्र और मोक्ष प्राप्त करने वाला होता है। मनुष्य शतरुद्र से जो फल पाता है, वही फल यह भी प्राप्त कराता है। इसे 'भस्मज्योति' कहा जाता है, ऐसा याज्ञवल्क्य ने कहा।

जनको ह वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यं भस्मधारणात् किं फलमश्नुत इति ॥3॥
स होवाच तद्भस्मधारणादेव मुक्तिर्भवति। तद्भस्मधारणादेव शिवसायुज्यमवाप्नोति। न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते स एव भस्मज्योतिरिति वै याज्ञवल्क्यः ॥4॥

विदेहराज जनक ने याज्ञवल्क्य से पूछा—भस्म धारण करने से कौन-सा फल प्राप्त किया जाता है ? तब याज्ञवल्क्य ने कहा कि भस्म के धारण से मुक्ति मिल जाती है। उस भस्म के धारण से शिवजी का सायुज्य मिलता है। वह मनुष्य फिर से यहाँ नहीं आता। वह फिर से जन्म नहीं लेता। यही भस्म ज्योति है, ऐसा याज्ञवल्क्य ने कहा।

जनको ह वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यं भस्मधारणात् किं फलमश्नुते न वेति ॥5॥

तत्र परमहंसाः नाम संवर्तकारुणिश्वेतकेतुदुर्वासऋभुनिदाघजडभरतदत्तात्रेयरैवतकभुसुण्डप्रभृतयो विभूतिधारणादेव मुक्ताः स्युः स एष भस्मज्योतिरिति वै याज्ञवल्क्यः ॥6॥

फिर भी विदेहराज जनक ने पक्का करने के लिए याज्ञवल्क्य से पूछा—'क्या भस्म-धारण से फल प्राप्त होता है या नहीं ?' तब याज्ञवल्क्य ने कहा—'जो संवर्तक, आरुणि, श्वेतकेतु, दुर्वासा, ऋभु, निदाघ, जडभरत, दत्तात्रेय, दैवतक, भुसुण्ड आदि परमहंस थे, वे इस विभूति के धारण से ही तो मुक्त हुए हैं। यह तो भस्म ज्योति है'।

जनको ह वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यं भस्मस्नानेन किं जायत इति ॥7॥
यस्य कस्यचिच्छरीरे यावन्तो रोमकूपास्तावन्ति लिङ्गानि भूत्वा तिष्ठन्ति। ब्राह्मणो वा क्षत्रियो वा वैश्यो वा शूद्रो वा तद्भस्मधारणादेतच्छब्दस्य रूपं यस्यां तस्यां ह्येवावतिष्ठते ॥8॥

विदेहराज जनक ने याज्ञवल्क्य से पूछा—'भस्मस्नान से क्या होता है ?' सब याज्ञवल्क्य ने उत्तर दिया कि जिस किसी के शरीर में जितने रोमकूप (रोमच्छिद्र) होते हैं उतने ही शिवलिंग होकर उनमें बैठते हैं। ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य या शूद्र भी उस भस्म के धारण से जिस ज्योति में इस शब्द का अर्थ है उस ज्योति में ही रहता है। अर्थात् भस्म शब्द का अर्थ जिस ज्योति को बताता है, उसी ज्योति में भस्मस्नान करने वाला मनुष्य भी अवस्थित हो जाता है।

जनको ह वैदेहः पैप्पलादेन सह प्रजापतिलोकं जगाम। तं गत्वोवाच भो प्रजापते त्रिपुण्ड्रस्य माहात्म्यं ब्रूहीति ॥9॥
तं प्रजापतिरब्रवीद्यथैवेश्वरस्य माहात्म्यं तथैव त्रिपुण्ड्रस्येति ॥10॥
अथ पैप्पलादो वैकुण्ठं जगाम तं गत्वोवाच भो विष्णो त्रिपुण्ड्रस्य माहात्म्यं ब्रूहीति ॥11॥
यथैवेश्वरस्य माहात्म्यं तथैव त्रिपुण्ड्रस्येति विष्णुराह ॥12॥

विदेहराज जनक तब पैप्पलाद मुनि के साथ प्रजापतिलोक में गए। वहाँ जाकर उन्होंने पूछा—'हे प्रजापति ! त्रिपुण्ड्र का माहात्म्य कहिए।' तब प्रजापति ने उनसे कहा—'जो ईश्वर का माहात्म्य है, वही माहात्म्य त्रिपुण्ड्र का भी है'। तब पैप्पलाद वैकुण्ठ में गए। वहाँ जाकर उन्होंने पूछा—'हे विष्णो ! त्रिपुण्ड्र का माहात्म्य बताइए।' तब विष्णु ने कहा—'जो माहात्म्य ईश्वर का स्वयं का है, वही माहात्म्य त्रिपुण्ड्र का भी है'।

अथ पैप्पलादः कालाग्निरुद्रं परिसमेत्योवाचाधीहि भगवन् त्रिपुण्ड्रस्य विधिम् ॥13॥
त्रिपुण्ड्रस्य विधिर्मया वक्तुं न शक्यमिति सत्यमिति होवाच। अथ भस्मच्छन्नः संसारात् मुच्यते। भस्मशय्याशयानस्तच्छब्दगोचरः शिवसायुज्यमवाप्नोति। न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते। रुद्राध्यायी सन्नमृतत्वं च गच्छति। स एव भस्मज्योतिः। विभूतिधारणाद् ब्रह्मैकत्वं च गच्छति। विभूतिधारणादेव सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति। विभूतिधारणाद् वाराणस्यां स्नानेन यत्फलमवाप्नोति तत्फलमश्नुते। स एष भस्मज्योतिः। यस्य कस्यचिच्छरीरे त्रिपुण्ड्रस्य लक्ष्म वर्तते प्रथमा प्रजापतिर्द्वितीया विष्णुस्तृतीया सदाशिव इति स एष भस्मज्योतिरिति ॥14॥

अब पैप्पलाद कालाग्निरुद्र के पास जाकर पूछा—'हे भगवन्, मुझे त्रिपुण्ड्र की विधि बताइए।' तब कालाग्निरुद्र ने कहा—त्रिपुण्ड्र की विधि कहने की मेरी कोई सामर्थ्य नहीं है, यह मैं सच कहता हूँ। भस्म से स्नान किया हुआ व्यक्ति संसार से मुक्त हो जाता है, भस्म की शय्या पर सोने वाला मनुष्य उस शब्द के विषयरूप शिवजी का सायुज्य प्राप्त करता है। वह फिर से इस पृथ्वी पर नहीं आता। उसका यहाँ फिर से आना नहीं होता। रुद्र का अध्ययन करने वाला वह अमृतत्व को प्राप्त करता है। वही भस्मज्योति होता है। विभूति के धारण करने से वह ब्रह्म के साथ ऐक्य प्राप्त करता है। विभूति के धारण से वह सभी तीर्थों में स्नान किया हुआ माना जाता है। विभूति के धारण करने से वाराणसी में स्नान करने से जो फल मिलता है, वह उसे मिल जाता है। वह यह भस्मज्योति है। जिस किसी

भी मनुष्य के शरीर में त्रिपुण्ड्र का चिह्न लगा हुआ होता है, उसकी पहली रेखा प्रजापति, दूसरी विष्णु और तीसरी सदाशिव है। यही वह भस्मज्योति है।

अथ कालाग्निरुद्रं भगवन्तं सनत्कुमारः पप्रच्छाधीहि भगवन्रुद्राक्ष-धारणविधिम् ॥15॥
स होवाच रुद्रस्य नयनादुत्पन्ना रुद्राक्षा इति लोके ख्यायन्ते। सदाशिवः संहारं कृत्वा संहाराक्षं मुकुलीकरोति तन्नयनाज्जाता रुद्राक्षा इति होवाच। तस्माद्रुद्राक्षत्वमिति मुनिना पृष्टः स होवाच ॥16॥

अब भगवान् कालाग्निरुद्र से सनत्कुमार ने पूछा—'भगवन्! रुद्राक्ष के धारण की विधि कहिए।' इस प्रकार मुनि द्वारा पूछने कालाग्निरुद्र ने कहा—'रुद्र के नयन से उत्पन्न होने से ये लोगों में रुद्राक्ष नाम से प्रसिद्ध हुए हैं। शिवजी प्रलयकाल में जब संहार करके अपने उस संहाराक्ष (तृतीय नेत्र) को आधा बन्द-सा कर लेते हैं, तब उनकी आँख से ये रुद्राक्ष उत्पन्न हुए हैं'।

तद्रुद्राक्षे वाग्विषये कृते दशगोप्रदानेन यत्फलमवाप्नोति तत्फलमश्नुते। स एष भस्मज्योती रुद्राक्ष इति। तद्रुद्राक्षं करेण स्पृष्ट्वा धारणमात्रेण द्विसहस्रगोप्रदानफलं भवति। तद्रुद्राक्षे कर्णयोर्धार्यमाणे एकादशसहस्र-गोप्रदानफलं भवति। एकादशरुद्रत्वं च गच्छति। तद्रुद्राक्षे शिरसि धार्यमाणे कोटिगोप्रदानफलं भवति। एतेषां स्थानानां कर्णयोः फलं वक्तुं न शक्यमिति होवाच। मूर्ध्नि चत्वारिंशच्छिखायामेकं त्रयं वा श्रोत्रयोर्द्वादश द्वादश कण्ठे द्वात्रिंशद् बाह्वोः षोडश षोडश द्वादश द्वादश मणिबन्धयोः षट्षडङ्गुष्ठयोस्ततः सन्ध्यां सकुशोऽहरहरुपासीत। अग्नि-र्ज्योतिरित्यादिभिरग्नौ जुहुयात् ॥17॥

इति सप्तमं ब्राह्मणम्।

वह रुद्राक्ष यदि 'एष भस्मज्योती रुद्राक्षः'—इस तरह वाणी का विषय बनाया जाए अर्थात् ऐसे शब्द बोले जाएँ, तो दश गाय के दान का जो फल मिलता है, उसे मनुष्य प्राप्त करता है। और यदि हाथ से स्पर्श करके इसका धारण किया जाए तो दो हजार गायों के दान का फल होता है, उस रुद्राक्ष के दोनों कानों पर धारण किए जाने पर ग्यारह हजार गायों के दान का फल होता है, और एकादशरुद्रत्व को वह मनुष्य प्राप्त करता है। वह रुद्राक्ष यदि मस्तक पर धारण किया जाए तो करोड़ों गायों के दान का फल होता है। इन सभी स्थानों में तथा दोनों कानों पर धारण किए गए रुद्राक्ष का फल तो कहा ही नहीं जा सकता, ऐसा कहा। मस्तक पर चालीस, शिखा में एक अथवा तीन, दो कानों में बारह-बारह, गले में बत्तीस, दोनों हाथों में सोलह-सोलह, दोनों मणिबन्धों पर बारह-बारह, दोनों अंगूठों पर छः-छः रुद्राक्ष धारण करने चाहिए। और प्रतिदिन कुशासन पर बैठकर सन्ध्योपासन करना चाहिए। और 'अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा', 'सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा' इस प्रकार अग्नि में आहुतियाँ देनी चाहिए।

यहाँ पर सातवाँ ब्राह्मण पूरा हुआ।

❋

अष्टमं ब्राह्मणम्

अथ बृहज्जाबालस्य फलं नो ब्रूहि भगवन्निति ॥1॥
स होवाच य एतद्बृहज्जाबालं नित्यमधीते स अग्निपूतो भवति। स वायुपूतो भवति। स आदित्यपूतो भवति। स सोमपूतो भवति। स ब्रह्मपूतो भवति। स विष्णुपूतो भवति। स रुद्रपूतो भवति। स सर्वपूतो भवति। स सर्वपूतो भवति ॥2॥

अब कालाग्निरुद्र से सनत्कुमार ने कहा—'हे भगवन्! अब आप इस बृहज्जाबाल उपनिषद् का हमें फल कहिए'। तब कालाग्निरुद्र बोले—'जो मनुष्य इस बृहज्जाबाल का नित्य पाठ करता है वह अग्नि द्वारा या अग्नि जैसा पवित्र होता है, वायु द्वारा या वायु जैसा पवित्र होता है, वह सूर्य के द्वारा या सूर्य जैसा पवित्र होता है, वह ब्रह्मा जैसा पवित्र होता है, वह विष्णु जैसा पवित्र होता है, वह रुद्र जैसा पवित्र होता है, वह सर्वतः पवित्र हो जाता है, वह चारों ओर पवित्र हो जाता है।

य एतद् बृहज्जाबालं नित्यमधीते सोऽग्निं स्तम्भयति स वायुं स्तम्भयति स आदित्यं स्तम्भयति स सोमं स्तम्भयति स उदकं स्तम्भयति स सर्वान्देवान्स्तम्भयति स सर्वान्ग्रहान्स्तम्भयति। स विषं स्तम्भयति स विषं स्तम्भयति ॥3॥

जो मनुष्य इस बृहज्जाबाल को हमेशा पढ़ता है (रोज पाठ करता है) वह अग्नि को रोक सकता है, वह वायु को रोक सकता है, वह सूर्य को थमा सकता है, वह सोम को थमा सकता है, वह जलप्रवाह को भी रोक सकता है, वह सभी देवों को रोक सकता है, वह सभी ग्रहों को रोक सकता है। वह विष को भी रोक सकता है, विष को भी रोक सकता है।

स एतद् बृहज्जाबालं नित्यमधीते स मृत्युं तरति स पाप्मानं तरति स ब्रह्महत्यां तरति स भ्रूणहत्यां तरति स वीरहत्यां तरति स सर्वहत्यां तरति स संसारं तरति स सर्वं तरति स सर्वं तरति ॥4॥

जो मनुष्य इस बृहज्जाबाल उपनिषद् को रोज पढ़ता है (इसका रोज पाठ करता है) वह मृत्यु को पार कर जाता है, वह पापों से परे हो जाता है, वह ब्रह्महत्या को पार कर जाता है, वह भ्रूणहत्या को भी पार कर जाता है, वह वीरहत्या से भी परे हो जाता है, वह सभी हत्याओं से परे हो जाता है, वह संसार को पार कर जाता है, सबसे परे हो जाता है, सबसे ऊपर उठ जाता है।

य एतद् बृहज्जाबालं नित्यमधीते स भूर्लोकं जयति स भुवर्लोकं जयति स सुवर्लोकं जयति स महर्लोकं जयति स जनोलोकं जयति स तपोलोकं जयति स सत्यलोकं जयति स सर्वान् लोकान् जयति सर्वान् लोकान् जयति ॥5॥

जो इस बृहज्जाबाल का नित्य अध्ययन करता है, वह भूर्लोक को जीतता है, भुवर्लोक को जीतता है, स्वर्लोक को जीतता है, महर्लोक को जीतता है, जनलोक को जीतता है, तपोलोक को जीतता है, सत्यलोक को जीतता है, वह सभी लोकों को जीतता है, वह सभी लोकों को जीत लेता है।

स एतद् बृहज्जाबालं नित्यमधीते स ऋचोऽधीते स यजूँष्यधीते स सामान्यधीते सोऽथर्वणमधीते सोऽङ्गिरसमधीते स शाखा अधीते स कल्पानधीते स नाराशंसीरधीते स पुराणान्यधीते स ब्रह्मप्रणवमधीते स ब्रह्मप्रणवमधीते ॥6॥

जो मनुष्य इस बृहज्जाबाल का नित्य पाठ करता है वह ऋग्वेद पढ़ता है, वह यजुर्वेद पढ़ता है, वह सामवेद पढ़ता है, वह अथर्ववेद पढ़ता है, वह अंगिरस पढ़ता है, वह शाखाएँ पढ़ता है, वह कल्पों को पढ़ता है, वह नाराशंसी पढ़ता है, वह पुराणों को पढ़ता है, वह ब्रह्मप्रणव भी पढ़ता है, वह ब्रह्मप्रणव भी पढ़ता है।

अनुपनीतशतमेकमेकेनोपनीतेन तत्सममुपनीतशतमेकमेकेन गृहस्थेन तत्समं गृहस्थशतमेकमेकेन वानप्रस्थेन तत्समं वानप्रस्थशतमेकमेकेन यतिना तत्समं यतीनां तु शतं पूर्णमेकमेकेन रुद्रजापकेन तत्समं रुद्रजापकशतमेकमेकेनाऽथर्वशिरःशिखाऽध्यापकेन तत्सममथर्वशिरः-शिखाध्यापकशतमेकेन बृहज्जाबालोपनिषदध्यापकेन तत्समम् ॥7॥

सौ अनुपवीतों के बराबर एक उपवीत वाला होता है, सौ उपवीत वालों के समान एक गृहस्थ होता है, सौ गृहस्थों के समान एक वानप्रस्थाश्रमी होता है, सौ वानप्रस्थियों के तुल्य एक यति होता है, सौ यतियों के समान एक रुद्रजापक होता है, सौ रुद्रजापकों के समान एक अथर्वशिरा का अध्यापक जो बृहज्जाबालोपनिषद् का अध्यापक है, वह होता है। इस प्रकार बृहज्जाबालोपनिषद् के अध्यापक की सर्वोत्तमता है।

तद्वा एतत्परं धाम बृहज्जाबालोपनिषज्जपशीलस्य यत्र न सूर्यस्तपति यत्र न वायुर्वाति यत्र न चन्द्रमा भाति यत्र न नक्षत्राणि भान्ति यत्र नाग्निर्दहति यत्र न मृत्युः प्रविशति यत्र न दुःखानि प्रविशन्ति सदानन्दं परमानन्दं शान्तं शाश्वतं सदाशिवं ब्रह्मादिवन्दितं योगिध्येयं परं पदं यत्र गत्वा न निवर्तन्ते योगिनः ॥8॥

अतः बृहज्जाबालोपनिषद् का जप करने वाले का यह परमधाम ऐसा है अर्थात् यह ऐसे लोक में रहता है कि जहाँ सूर्य नहीं तपता, जहाँ वायु वहन नहीं करता, जहाँ चन्द्र प्रकाशित नहीं होता है, जहाँ नक्षत्र भी नहीं चमकते, जहाँ अग्नि नहीं जलती, जहाँ मृत्यु का प्रवेश नहीं हो सकता, जहाँ दुःखों का प्रवेश भी नहीं हो सकता, जो सदानन्दमय, परमानन्दस्वरूप, शान्त, शाश्वत, सदाशिवस्वरूप, ब्रह्मादि देवों के द्वारा वन्द्यमान, योगियों के लिए ध्यान का विषय है। जहाँ जाकर फिर से योगियों को यहाँ वापस नहीं आना पड़ता।

तदेतदृचाऽभ्युक्तम्—
तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुराततम् ॥9॥
तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते।
विष्णोर्यत्परं धाम। ॐ सत्यमित्युपनिषत् ॥10॥

इत्यष्टमं ब्राह्मणम्।
इति बृहज्जाबालोपनिषत्समाप्ता।

इस धाम का वर्णन ऋचा में भी किया गया है—यह विष्णु का परमपद (स्वरूप ही) है। उसे विद्वान् सदैव देखते हैं—अनुभव करते हैं। द्योतनात्मक ब्रह्म में जैसे चक्षु फैला हो! ये ब्रह्म को देखने वाले सूरि लोक विप्र - ज्ञानी हैं, क्रोधरहित हैं, हमेशा जागरूक हैं, वे विष्णु के दर्शनकाल में ही केवल विष्णुमयता से ही अवशिष्ट रहते हैं। ऐसा प्रतिपादित विष्णुपद ॐकाररूप, तुरीय, सत्य रूप है।

यहाँ अष्टम ब्राह्मण और उपनिषद् दोनों पूर्ण होते हैं।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(27) नृसिंहपूर्वतापिन्युपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

इस अथर्ववेदीय उपनिषद् में पाँच प्रखण्ड [उपनिषद्] हैं। इसमें देवगण और प्रजापति के संवाद के रूप में सगुण-निर्गुण ब्रह्म का प्रतिपादन किया गया है। विश्व के मूल कारण को इसमें नृसिंह कहा गया है और कहा गया है कि नृसिंह में से ही यह सृष्टि उत्पन्न होती है, और उसी में लय होती है। यह नृसिंह सभी प्राणियों में श्रेष्ठ होने से और सभी में बलवान होने से उसे नृसिंह नाम दिया गया है। उस तत्त्व को वीर और उग्र भी कहा गया है क्योंकि वह शूर है, वही महाविष्णु है क्योंकि इन सभी लोगों को, देवों को और प्राणियों को वे अपने में समा लेते हैं। वह नृसिंह (तत्त्व) स्वयंप्रकाशित है। किसी भी इन्द्रिय के बिना वह देव सुन सकता है, वह सर्वव्यापी है। वह सर्वसमावेशक और सर्वसंग्राहक है। उसका रूप देखकर सभी प्राणी, लोग, देव, मनुष्य—सभी भयभीत हो उठते हैं। ऐसा होने पर भी वह वास्तव में तो कल्याणकारी ही है। जो मनुष्य ऐसे नृसिंह तत्त्व की—नृसिंह भगवान् की उपासना करता है, और नृसिंह गायत्री का जप करता है, उसके ब्रह्महत्यादि समस्त पाप नष्ट हो जाते हैं, और वह सातों लोकों की विजय प्राप्त कर लेता है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (अथर्वशिर उपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

प्रथमोपनिषत्

आपो वा इदमासन्सलिलमेव। स प्रजापतिरेकः पुष्करपर्णे समभवत्। तस्यान्तर्मनसि कामः समवर्तत। इदं सृजेयमिति। तस्माद्यत्पुरुषो मनसाभिगच्छति तद्वाचा वदति तत्कर्मणा करोति। तदेषाभ्यनूक्ता—कामस्तदग्रे समवर्ततधिमनसो रेतः प्रथमं यदासीत्। सतो बन्धुमसति निरविन्दन् हृदि प्रतीच्या कवयो मनीषेति उपैनं तदुपनमति यत्कामो भवति य एवं वेद ॥1॥

कहते हैं कि पहले जल ही था, सर्वत्र जल ही जल था। तब कमलपत्र के ऊपर प्रजापति उत्पन्न हुए। उनके भीतर मन में काम (इच्छा) प्रकट हुआ कि मैं यह सृष्टि बनाऊँ। यह तो जानी हुई बात है कि मनुष्य पहले मन में सोचता है, वही फिर वाणी से बोलता है, और वही कर्म करता है। ऐसा ऋषियों ने भी कहा है कि पहले मन में काम ही उत्पन्न हुआ, काम ही मन का वीर्य (सत्त्व) है। वह काम दृश्यमान सत् (जगत्) के बन्धु के समान है पर ऋषि (कवि) लोगों ने अपनी बुद्धि से उसे अपने

हृदय में स्थित अचाक्षुष ब्रह्म में ही देखा है। ऐसा कवियों का सा-जो जानता है, उसकी जैसी कामना होती है, वहाँ यह ज्ञान उसे पहुँचा देता है अर्थात् उसकी सारी कामनाएँ पूर्ण होती हैं।

स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा स एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभमपश्यत्। तेन वै सर्वमिदमसृजत यदिदं किञ्च। तस्मात्सर्वमानुष्टुभमित्याचक्षते यदिदं किञ्च। अनुष्टुभो वा इमानि भूतानि जायन्ते। अनुष्टुभा जातानि जीवन्ति। अनुष्टुभं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति। तस्यैषा भवति अनुष्टुप्प्रथमा भवति अनुष्टुबुत्तमा भवति वाग्वा अनुष्टुब्वाचैव प्रयन्ति वाचोद्यन्ति परमा वा एषा छन्दसां यदनुष्टुबिति ॥2॥

उस प्रजापति ने तप (परिश्रम) किया। तप करके उन्होंने अनुष्टुभ् में रचे गए नारसिंह मन्त्र को प्राप्त किया। उसके द्वारा उन्होंने यह जो कुछ है, इसका सर्जन किया। इसलिए यह जो कुछ है, उसे 'आनुष्टुभ्' कहा जाता है। अनुष्टुभ् से ही ये सब भूत (प्राणी) उत्पन्न होते हैं, अनुष्टुभ् से जन्मे हुए ही ये सब जीते हैं, और अन्त में अनुष्टुभ् में ही प्रयाणकाल में जाकर मिल जाते हैं। इस मन्त्रराज की यह अभिधा (अनुष्टुभ्) है। अथवा इस अनुष्टुप् की प्रकाशिका वक्ष्यमाण ऋचा है। इस अनुष्टुप् के साम-प्रकारों में अनुष्टुप् प्रथमा—आद्यस्वरयुक्त साम होता है तथा अनुष्टुप् उत्तमा—अन्त्यस्वरयुक्त सामवाला भी होता है। अथवा स्वरवती वाणी भी अनुष्टुभ् होता है। और इस लौकिकादि शब्दस्वरूप वाणी के द्वारा ही सभी भूत प्रयाण करते हैं, वाणी से ही उत्पन्न होते हैं। ऐसा होने से वाणीरूप यह अनुष्टुप् गायत्र्यादि अन्य सभी छन्दों से परम है।

ससागरां सपर्वतां सप्तद्वीपां वसुन्धरां तत्साम्नः प्रथमं पादं जानीयात्। यक्षगन्धर्वाप्सरोगणसेवितमन्तरिक्षं तत्साम्नो द्वितीयं पादं जानीयात्। वसुरुद्रादित्यैः सर्वदेवैः सेवितं दिवं तत्साम्नस्तृतीयं पादं जानीयात्। ब्रह्मस्वरूपं निरञ्जनं परमं व्योमकं तत्साम्नश्चतुर्थं पादं जानीयात्। यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥3॥

सागरों और पर्वतों सहित सात द्वीपवाली पृथ्वी इस सामरूपी नारसिंह मन्त्रराज के प्रथम पाद से उत्पन्न हुई है, ऐसा जानना चाहिए। यक्षों, गन्धर्वों, अप्सराओं के समूह आदि द्वारा सेवित जो अन्तरिक्ष है, वह इस सामरूप नारसिंह मन्त्रराज के दूसरे पाद से उत्पन्न हुए हैं, ऐसा जानना चाहिए। वसुओं, रुद्रों, आदित्यों और सभी देवों के द्वारा सेवित जो स्वर्गलोक है, वह इस सामरूप मन्त्रराज के तीसरे पाद से उत्पन्न हुआ है, ऐसा समझना चाहिए और ब्रह्मस्वरूप, निरंजन, परम व्यापक जो है, वह इस मन्त्रराज साम का चौथा पाद है, ऐसा जानना चाहिए। जो ऐसा जानता है वह अमृतत्व को प्राप्त होता है।

ऋग्यजुःसामाथर्वाणश्चत्वारो वेदाः। साङ्गाः सशाखाश्चत्वारो पादा भवन्ति ॥4॥

ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद और अथर्ववेद—ये चारों वेद, सभी शिक्षाकल्पादि छः अंगों के साथ और सभी शाखाओं के साथ इस मन्त्रराज के चार पाद होते हैं।

किं ध्यानं किं दैवतं कान्यङ्गानि कानि दैवतानि किं छन्दः कः ऋषिरिति ॥5॥

ध्यान क्या व कैसे होता है ? अर्थात् इस मन्त्रराज का ध्यान किस तरह किया जा सकता है ? इस मन्त्रराज के अधिष्ठाता देव कौन हैं ? इसके अंग कौन-कौन से हैं ? इसका देवगण कौन-सा है ? इस मन्त्रराज का छन्द कौन-सा है ? और इस मन्त्र के ऋषि कौन हैं ?

स होवाच प्रजापतिः । स यो ह वै सावित्रस्याष्टाक्षरं पदं श्रियाऽभिषिक्तं तत्साम्नोऽङ्गं वेद श्रिया हैवाभिषिच्यते । सर्वे वेदाः प्रणवादिकास्तं प्रणवं तत्साम्नोऽङ्गं वेद स त्रींल्लोकाञ्जयति । चतुर्विंशत्यक्षरा महालक्ष्मीर्यजुस्तत्साम्नोऽङ्गं वेद स आयुर्यशःकीर्तिज्ञानैश्वर्यवान् भवति । तस्मादिदं साङ्गं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥6॥

तब प्रजापति ने कहा—'श्री' से अभिषिक्त अर्थात् बीजरूप '**श्रीं**' से अभिषिक्त जो अष्टाक्षरी गायत्रीमन्त्र है, वह साम का प्रथम अंग है । ऐसा जो जानता है, वह श्री से (लक्ष्मी से) सम्पन्न होता है । सभी मन्त्रों के आदि में प्रणव का उच्चारण किया जाता है वह आदि प्रणव (ओंकार) साम का अंग है, ऐसा जो समझता है, वह मनुष्य लक्ष्मी के द्वारा अभिषिक्त किया जाता है और तीनों लोकों के ऊपर जय प्राप्त करता है । जो ज्ञानी जन चौबीस अक्षरवाले महालक्ष्मी के मन्त्र को यजुर्वेद का स्वरूप समझता है, वह यश, आयु, कीर्ति, ज्ञान, ऐश्वर्य से युक्त होता है । इसलिए इस सामरूप मन्त्रराज को अंगों के साथ जान लेना चाहिए । जो इस तरह जान लेता है, वह अमृतत्व को प्राप्त करता है ।

सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्राय नेच्छन्ति । द्वात्रिंशदक्षरं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति । सावित्रीं लक्ष्मीं यजुः प्रणवं यदि जानीयात्स्त्रीशूद्रः स मृतोऽधो गच्छति तस्मात्सर्वदा नाचष्टे यद्याचष्टे स आचार्यस्तेनैव स मृतोऽधो गच्छति ॥7॥

ज्ञानी लोग इस सावित्रीमन्त्र को, प्रणव को, यजुर्मन्त्रों को और लक्ष्मीमन्त्र को स्त्री तथा शूद्र को देना नहीं चाहते । बत्तीस अक्षरवाले साम को जानना चाहिए । जो यह जानता है, वह अमृतत्व को प्राप्त करता है । गायत्री (सावित्री) मन्त्र, लक्ष्मीमन्त्र, यजुस्, और प्रणवमन्त्र को यदि स्त्री या शूद्र जान ले, तब तो उसका मरण और अधःपतन ही होगा । इसलिए आचार्य को उनके आगे इन मन्त्रों का उच्चारण नहीं करना चाहिए । अगर आचार्य उनके आगे बोलेगा तो उसका मरण और अधःपतन होगा ।

स होवाच प्रजापतिः । अग्निर्वै देवा इदं सर्वं विश्वा भूतानि प्राणा वा इन्द्रियाणि पशवोऽन्नममृतं सम्राट् स्वराड् विराट् तत्साम्नः प्रथमं पादं जानीयात् । ऋग्यजुःसामाथर्वरूपः सूर्योऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषस्तत् साम्नो द्वितीयं पादं जानीयात् । य ओषधीनां प्रभुर्भवति तारार्धिपतिः सोमस्तत्साम्नस्तृतीयं पादं जानीयात् । स ब्रह्मा स शिवः स हरिः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् तत्साम्नश्चतुर्थं पादं जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥8॥

वह प्रजापति बोले—अग्नि, सभी देव, यह जो कुछ है वह सब, सभी प्राणी, सभी प्राण, सभी इन्द्रियाँ, पशु, अन्न, अमृत, सम्राट्, स्वराट् है—उसे इस साम का प्रथम पाद जानना चाहिए । ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, सूर्य, सूर्य के भीतर स्थित हिरण्मय पुरुष—यह सब उस साम का द्वितीय पाद जानना चाहिए । जो औषधियों का स्वामी है ऐसा ताराओं का अधिपति सोम है उसे साम का तीसरा पाद जानना चाहिए और जो ब्रह्मा है, जो शिव है, जो हरि है, इन्द्र है वह अक्षर परम स्वराट् है, उसे साम का चौथा पाद जानना चाहिए । जो मनुष्य इस प्रकार से जानता है वह अमृतत्व को प्राप्त करता है ।

उग्रं प्रथमस्याद्यं ज्वलं द्वितीयस्याद्यं नृसिं तृतीयस्याद्यं मृत्युं चतुर्थस्याद्यं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति । तस्मादिदं साम यत्र कुत्रचिन्नाचष्टे । यदि दातुमपेक्षते पुत्राय शुश्रूषवे दास्यत्यन्यस्मै शिष्याय वा चेति ॥9॥

इस मन्त्रराज के प्रथम चरण के आरम्भ का अंश (स्वरं) 'उग्रम्' कहलाता है । दूसरे चरण का आद्य अंश (स्वर) 'ज्वलम्' कहलाता है । तृतीय चरण का आद्य अंश (स्वर) 'नृसिम्' कहलाता है, और चौथे चरण का आद्य अंश (स्वर) 'मृत्युम्' कहलाता है । ये चारों चरण (क्रमशः उग्रम्, ज्वलम्, नृसिम्, और मृत्युम्) साम के ही रूप हैं । इसलिए इसे जहाँ-तहाँ उच्चारित नहीं करना चाहिए । जो इस प्रकार जानता है, वह अमृतत्व को प्राप्त करता है । इस साम को यदि किसी को देना हो, तो सेवा करने वाले पुत्र को या शिष्य को ही देना चाहिए (अनधिकारियों को नहीं) ।

क्षीरोदार्णवशायिनं नृकेसरिं योगिध्येयं परमं पदं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥10॥

क्षीरसागर में शयन करने वाले नरकेसरी का ही रूप है, योगियों के लिए वे ही ध्यान के विषय हैं । वह परम पद है, वही परम साम है, ऐसा जानना चाहिए । ऐसा जो जानता है, वह अमृतत्व को प्राप्त होता है ।

वीरं प्रथमस्याद्यार्धान्त्यं तं स द्वितीयस्याद्यार्धान्त्यं हंभी तृतीयस्याद्यार्धान्त्य मृत्युं चतुर्थस्याद्यार्धान्त्यं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति । तस्मादिदं साम येन केनचिदाचार्यमुखेन यो जानीते स तेनैव शरीरेण संसारान्मुच्यते मोचयति मुमुक्षुर्भवति । जपात्तेनैव शरीरेण देवतादर्शनं करोति । तस्मादिदमेव मुख्यद्वारं कलौ नान्येषां भवति तस्मादिदं साङ्गं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥11॥

इस मंत्रराज के प्रथम चरण के पूर्वार्ध के अन्त्य भाग को 'वीरम्' कहते हैं । इसके द्वितीय चरण के पूर्वार्ध के अन्त्य भाग को 'हंभी' कहते हैं । इसके तीसरे चरण के पूर्वार्ध के अन्त्य भाग को 'मृत्युम्' कहते हैं और चौथे चरण के पूर्वार्ध के अन्त्य भाग को 'साम' कहते हैं । इस साम रूप मन्त्र को इस तरह जानना चाहिए । इस तरह जो जानता है, वह अमृतत्व को प्राप्त करता है । इसलिए इस सामरूप मन्त्रराज को किसी एक आचार्य के मुख से सुनकर जो जानता है, वह उसी शरीर से संसार से मुक्त हो जाता है । और दूसरों को भी मुक्त कर देता है । वह मुमुक्षु हो जाता है । इसके जप से उसी शरीर से वह देवताओं के दर्शन कर सकता है । इसलिए कलियुग में यही मुक्ति का बड़ा द्वार है । अन्य लोगों के लिए और कोई द्वार नहीं है । इसलिए सभी अंगपूर्वक यही सामरूप मन्त्रराज जानना चाहिए । जो यह जानता है, वह अमृतत्व को प्राप्त कर लेता है ।

ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं नरकेसरीविग्रहं कृष्णपिङ्गलम् । ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं शङ्करं नीललोहितम् । उमापतिः पशुपतिः पिनाकी ह्यमितद्युतिः । ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिर्यो वै यजुर्वेदवाच्यस्तं हि साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥12॥

साक्षात् ऋतस्वरूप, सत्यरूप परब्रह्म पुरुष नरसिंह ही हैं। उनका वर्ण कृष्ण और पिंगल (भूरा) है, वे ऊर्ध्वरिता हैं, विकराल आँखों वाले हैं फिर भी कल्याणकारी हैं। उमापति, पशुपति, पिनाकी, भी वही हैं। उनका तेज नापा नहीं जा सकता। सब विद्याओं के वे स्वामी हैं। सभी प्राणियों के वे अधिपति हैं। वे ब्रह्माजी के भी अधिपति हैं, ब्रह्म के भी अधिपति हैं वे नृसिंह यजुर्वेद के वाच्यार्थ हैं, उन्हीं को साम जानना चाहिए। जो ऐसा जानता है वह अमृतत्व को प्राप्त हो जाता हैं।

महा प्रथमान्तार्धस्याद्यं र्वतो द्वितीयान्तार्धस्याद्यं षणं तृतीयान्तार्धस्याद्यं नमा चतुर्थान्तार्धस्याद्यं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति। तस्मादिदं साम सच्चिदानन्दमयं परं ब्रह्म तमेवं विद्वानमृत इह भवति। तस्मादिदं साङ्गं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥13॥

इस अनुष्टुभ् मन्त्रराज के प्रथम चरण के उत्तरार्ध का आदि भाग 'महा' कहलाता है। इसके द्वितीय चरण के उत्तरार्ध के आदि भाग को 'र्वतो' कहते हैं। और इसके तृतीय चरण के उत्तरार्ध का आदि भाग 'षणम्' कहा जाता है और चतुर्थ चरण के उत्तरार्ध के प्रथम भाग को 'नमा' कहते हैं। इस प्रकार साम को जानना चाहिए। जो इस प्रकार साम को जानता है, वह अमृतत्व को प्राप्त करता है। इसीलिए यह साम सच्चिदानन्दमय परब्रह्म ही है। इसे इस प्रकार जानने वाला यहाँ अमृतत्व को प्राप्त होता है। उसे ऐसा ही जानना चाहिए। जो इसे ऐसा जानता है, वह अमृतत्व को प्राप्त होता है।

विश्वसृज एतेन वै विश्वमिदमसृजन्त। यद् विश्वमसृजन्त तस्माद् विश्वसृजो विश्वमेनाननु प्रजायते। ब्रह्मणः सलोकतां सार्ष्टितां सायुज्यं यान्ति। तस्मादिदं साङ्गं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥14॥

इसी मन्त्रराज से विश्व का सर्जन करने वाले प्रजापतियों ने सृष्टि का निर्माण किया है। इसीलिए तो उन्हें 'विश्वसृष्टा' कहा जाता है। यह सारा विश्व उनके पीछे ही उत्पन्न हुआ है। इसे जानने वाले ब्रह्मा के लोक में ब्रह्मा के साथ सायुज्य प्राप्त करते हैं। ऐसे ही उसे जानना चाहिए। यह जानने वाला अमृतत्व को प्राप्त करता है।

विष्णुं प्रथमान्त्यं मुखं द्वितीयान्त्यं भद्रं तृतीयान्त्यं म्यहं चतुर्थान्त्यं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति। योऽसौ वेद यदिदं किञ्चात्मनि ब्रह्मण्येवानुष्टुभं जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति। स्त्रीपुंसयोर्वा। य इहैव स्थातुमपेक्षते तस्मै सर्वैश्वर्यं ददाति। यत्र कुत्रापि म्रियते देहान्ते देवाः परमं ब्रह्म तारकं व्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वा सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥15॥

इस मन्त्रराज के प्रथम चरण के अन्तिम पद को 'विष्णुम्' कहते हैं, द्वितीय चरण के अन्तिम पद को 'मुखम्' कहा जाता है, तृतीय चरण के अन्तिम पद को 'भद्रम्' कहा जाता है और चतुर्थ चरण के अन्तिम पद को 'म्यहम्' कहते हैं। इस प्रकार इस साम को जानना चाहिए। ऐसा जो जानता है, वह अमृतत्व को प्राप्त होता है। जो यह प्रजापति है वही यह जानता है। जो यहाँ सब कुछ है, सब की आत्मा रूप ब्रह्म में यह अनुष्टुभ् रहा है – अनुस्यूत है, ऐसा जानना चाहिए। और ऐसा जो जानता है वह अमृतत्व को प्राप्त कर लेता है। चाहे वह स्त्री हो या पुरुष हो। इन मन्त्रज्ञों में जो यहाँ रहने की

इच्छा करते हों, उन्हें भगवान् नृसिंह सब ऐश्वर्य देते हैं। और वह जहाँ कहीं भी मरता है, भगवान् नृसिंह उसे वहाँ पर ही परब्रह्मरूप तारक मन्त्र का बोध कराते हैं, जिससे वह अमृतरूप होकर अमृतत्व को प्राप्त करता है।

तस्मादिदं साममध्यगं जपति तस्मादिदं सामाङ्गं प्रजापतिस्तस्मादिदं सामाङ्गं प्रजापतिर्य एवं वेदेति महोपनिषत्। य एतां महोपनिषदं वेद स कृतपुरश्चरणो महाविष्णुर्भवति महाविष्णुर्भवति ॥16॥

इति प्रथमोपनिषत्।

इसलिए सामों में अवस्थित इस तारकमन्त्र का जप मनुष्य करता है। साम का अंगरूप यह मन्त्रराज स्वयं प्रजापति का ही स्वरूप है। इसलिए यह साम का अंग प्रजापति का ही रूप है, ऐसा जानने वाला मनुष्य महोपनिषत् को जान लेता है। परमतत्त्व को यथार्थ बताने वाली इस महोपनिषत् को जानने वाला साधक पुरश्चरण किया हुआ ही माना जाता है। वह महाविष्णुरूप ही हो जाता है। वाक्य की पुनरुक्ति प्रथमोपनिषत् की समाप्ति को सूचित करती है।

यहाँ प्रथम उपनिषत् पूर्ण होती है।

❋

द्वितीयोपनिषत्

देवा ह वै मृत्योः पाप्मभ्यः संसाराच्च बिभीयुस्ते प्रजापतिमुपाधावंस्तेभ्य एवं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं प्रायच्छत्तेन वै ते मृत्युमजयन्। पाप्मानं चातरन्संसारं चातरंस्तस्माद्यो मृत्योः पाप्मभ्यः संसाराच्च बिभीयात्स एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं प्रतिगृह्णीयात्स मृत्युं जयति पाप्मानं जयति संसारं तरति ॥1॥

पहले के काल में देवलोग मृत्यु से, पापों से और संसार से भयभीत हुए और दौड़कर प्रजापति के पास पहुँच गए। प्रजापति ने उन्हें यह नारसिंह मन्त्रराज, जो अनुष्टुभ् में निबद्ध था, दिया। उसी से वे मृत्यु को जीत गए और पाप को एवं संसार को पार कर गए। इसलिए जो कोई मनुष्य मृत्यु से, पाप से और संसार से डर जाए उसे इस अनुष्टुभ् में बँधा हुआ नारसिंह मन्त्रराज ग्रहण करना चाहिए। जिससे वह मृत्यु को जीत सकता है, पाप को जीत सकता है और संसार को पार कर सकता है।

तस्य ह वै प्रणवस्य या पूर्वा मात्रा पृथिव्यकारः स ऋग्भिर्ऋग्वेदो ब्रह्मा वसवो गायत्री गार्हपत्यः स साम्नः प्रथमः पादो भवति। द्वितीयाऽन्तरिक्षं स उकारः स यजुर्भिर्यजुर्वेदो विष्णुः रुद्रास्त्रिष्टुब्दक्षिणाग्निः स साम्नो द्वितीयः पादो भवति। तृतीया द्यौः स मकारः स सामभिः सामवेदो रुद्रा आदित्या जगत्याहवनीयः स साम्नस्तृतीयः पादो भवति। याऽवसाने-ऽस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा सा सोमलोक ओङ्कारः सोऽथर्वणैर्मन्त्रैरथर्ववेदः संवर्तकोऽग्निर्मरुतो विराडेकर्षिर्भास्वती स्मृता सा साम्नश्चतुर्थो पादो भवति ॥2॥

इस मन्त्रराज का अंगभूत जो प्रणव (ओंकार) है उसकी पहली मात्रा 'अ'कार है। इसका लोक पृथ्वी है, वह (अकार) ऋचाओं में रक्षित ऋग्वेद वाला है – इसका वेद ऋग्वेद है, इसका देव ब्रह्मा है, इसका देवगण आठ वसु और गायत्री है, इसका अग्नि गार्हपत्य है, यह साममन्त्र का प्रथम चरण बनता है। प्रणव की दूसरी मात्रा 'उ'कार है। इसका लोक अन्तरिक्ष है, यजुषों से रक्षित यजुर्वेद उसका वेद है, उसका देव विष्णु है, उसका देवगण ग्यारह रुद्र हैं, उसका छन्द त्रिष्टुभ् है, उसका अग्नि दक्षिणाग्नि है। इस तरह वह साम का द्वितीय चरण बनता है। प्रणव की तीसरी मात्रा 'म'कार है। इसका लोक द्यौः है, इसका वेद साममन्त्रों से पोषित सामवेद है, उसका देव रुद्र है, उसका देवगण बारह आदित्य हैं, उसका छन्द जगती है, उसका अग्नि आहवनीय है, इस तरह यह साममन्त्र का तीसरा चरण बनता है। और इसके अन्त में जो चौथी आधी मात्रा है, वह सोमलोक वाला ओंकार है। वह अथर्वणमन्त्रों से पोषित अथर्ववेद वाला है (अर्थात् उसका लोक सोमलोक, उसका वेद अथर्ववेद है), उसका अग्नि संवर्तक है, उनचास मरुत् उसके देव हैं, विराट् उसका छन्द है। इसके एक ही ऋषि हैं (ब्रह्मा)। वह स्वप्रकाशित मात्रा ही इस मन्त्रराज का चौथा पाद होता है।

अष्टाक्षरः प्रथमः पादो भवत्यष्टाक्षरास्त्रयः पादा भवन्त्येवं द्वात्रिंशदक्षराणि सम्पद्यन्ते। द्वात्रिंशदक्षरा वा अनुष्टुब्भवत्यनुष्टुभा सर्वमिदं सृष्टमनुष्टुभा सर्वमुपसंहृतम् ॥3॥

अनुष्टुभ् छन्द के प्रथम चरण में आठ अक्षर होते हैं, ऐसे ही आठ-आठ अक्षरों वाले अन्य तीन पाद भी होते हैं। इस प्रकार कुल मिलाकर बत्तीस अक्षर होते हैं। अनुष्टुभ् छन्द बत्तीस अक्षरों वाला होता है। इस अनुष्टुभ् के द्वारा ही यह सब निर्मित होता है और अनुष्टुभ् द्वारा ही सभी का उपसंहार भी होता है।

तस्य हैतस्य पञ्चाङ्गानि भवन्ति चत्वारः पादाश्चत्वार्यङ्गानि भवन्ति। सप्रणवं सर्वं पञ्चमं भवति। हृदयाय नमः शिरसे स्वाहा शिखायै वषट् कवचाय हुं अस्त्राय फडिति प्रथमं प्रथमेन संयुज्यते द्वितीयं द्वितीयेन तृतीयं तृतीयेन चतुर्थं चतुर्थेन पञ्चमं पञ्चमेन व्यतिषजति व्यतिषिक्ता वा इमे लोकास्तस्माद् व्यतिषिक्तान्यङ्गानि भवन्ति ॥4॥

इस मन्त्र के पाँच अंग होते हैं। चार बताए गए पाद ही इसके चार अंग हैं और पाँचवाँ अंग प्रणव होता है, प्रणव से ही मन्त्र पूरा होता है, अतः वह पाँचवाँ अंग होता है। मन्त्र के इन पाँच अंगों से शरीर के पाँच अंगों का संयोजन करना चाहिए। शरीर के पाँच अंग ये हैं—हृदय, सिर, शिखा, बाहुमूल और ललाट। अतः क्रमशः "हृदयाय नमः, शिरसे स्वाहा, शिखायै वषट्, कवचाय हुम् और अस्त्राय फट्"—इनके साथ अनुष्टुप् के अंगों का संयोग करना चाहिए। प्रथम से प्रथम, द्वितीय से द्वितीय, तृतीय से तृतीय, चौथे से चौथे और पाँचवें से पाँचवें का संयोग बिठाना चाहिए। सभी लोक जिस प्रकार परस्परावलम्बी हैं, इसी प्रकार ये भी परस्पर सम्बद्ध हैं।

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्मात्प्रत्यक्षरमुभयत ओङ्कारो भवति। अक्षराणां न्यासमुपदिशन्ति ब्रह्मवादिनः ॥5॥

यह जो कुछ भी है, वह ओंकार रूप यह अक्षर ही है। इसलिए अनुष्टुप् के हर एक अक्षर से

पहले और बाद में ओंकार का उच्चारण करके सम्पुट बनाना चाहिए। ब्रह्म को जानने वाले इन अक्षरों का शरीर के अंगों में न्यास करने का उपदेश देते हैं।

तस्य ह वा उग्रं प्रथमं स्थानं जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति। घोरं द्वितीयं स्थानं महाविष्णुं तृतीयं स्थानं ज्वलन्तं चतुर्थं स्थानं सर्वतोमुखं पञ्चमं स्थानं नृसिंहं षष्ठं स्थानं भीषणं सप्तमं स्थानं भद्रमष्टमं स्थानं मृत्युमृत्युं नवमं स्थानं नमामि दशमं स्थानमहमेकादशं स्थानं जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥6॥

इस मन्त्र का जो प्रथम 'उग्र' पद है, वह पहला स्थान है, ऐसा जानना चाहिए! ऐसा जो जानता है वह अमृतत्व को प्राप्त होता है। 'घोरम्' द्वितीय स्थान है, 'महाविष्णुम्' तृतीय स्थान है, 'ज्वलन्तम्' चौथा स्थान है, 'सर्वतोमुखम्' पाँचवाँ स्थान है, 'नृसिंहम्' छठा स्थान है, 'भीषणम्' सातवाँ स्थान है, 'भद्रम्' आठवाँ स्थान है, 'मृत्युमृत्युम्' नवाँ स्थान है, 'नमामि' दसवाँ स्थान है, 'अहम्' ग्यारहवाँ स्थान है—ऐसा जानना चाहिए। ऐसा जो जानता है, वह अमृतत्व को प्राप्त करता है। (पूरा मन्त्र इस तरह बनेगा—'ॐ उग्रं घोरं महाविष्णुं ज्वलन्तं सर्वतोमुखम्। नृसिंहं भीषणं भद्रं मृत्युमृत्युं नमाम्यहम्')।

एकादशपदा वा अनुष्टुब्भवत्यनुष्टुभा सर्वमिदं सृष्टमनुष्टुभा सर्वमिदमुपसंहृतं तस्मात्सर्वमानुष्टुभं जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥7॥

अथवा यह एकादश पदों वाली अनुष्टुप् होती है। ऐसी इस अनुष्टुप् से ही यह सबकुछ उत्पन्न हुआ है और सब कुछ उपसंहृत भी होता है। इसलिए यह सब कुछ अनुष्टुभ्मय ही (आनुष्टुभ् ही) है, ऐसा जानना चाहिए। और जो ऐसा जानता है, वह अमृतत्व को प्राप्त कर लेता है।

देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्नथ कस्मादुच्यत उग्रमिति। स होवाच प्रजापतिर्यस्मात्स्वमहिम्ना सर्वाल्लोकान्सर्वान्देवान्सर्वानात्मनः सर्वाणि भूतान्युद्गृह्णात्यजस्रं सृजति विसृजति वासयत्युद्ग्राह्यत उद्गृह्यते। स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं मृगं न भीममुपहत्नुमुग्रम्। मृडा जरित्रे रुद्र स्तवानो अन्यं ते अस्मन्निवपन्तु सेनाः ॥ तस्मादुच्यत उग्र इति ॥8॥

देवों ने प्रजापति (ब्रह्मा) से पूछा—'उन्हें 'उग्र' क्यों कहा जाता है?' तब वह (प्रजापति बोले)—इसीलिए कि वह (नृसिंह भगवान्) अपनी महिमा से सभी लोकों को, सभी देवों को, सभी आत्माओं को और सभी भूतों को (प्राणियों को) उठाकर अर्थात् ग्रहण कर निरन्तर उनका सर्जन किया करते हैं, विसर्जन भी किया करते हैं, पूरी सृष्टि को अपने में निविष्ट करा लेते हैं – लीन कर देते हैं, वही संसार का अनुग्रह करते और करवाते हैं। इसीलिए उन्हें उग्र कहा गया है। ऋग्वेद में कहा गया है कि श्रुतियाँ जिनकी प्रार्थना करती हैं उन्हीं परमात्मा की स्तुति करो। वह परमात्मा सिंह का रूप धारण किए हुए होने पर भी भयंकर नहीं हैं। वह साधकों के सम्मुख जाकर अनुग्रह करने वाले हैं और वह 'उग्र' है (क्योंकि दुष्टों का वे संहार करते हैं)। हे नृसिंह! हम आपकी स्तुति करते हैं, आप हमारा कल्याण करें। आपकी सेना हम पर आक्रमण न करके अन्यत्र ही चली जाए। इसीलिए उसे 'उग्र' कहा जाता है। अथवा सर्वत्र जरणशील कालात्मा ऐसे आपको मैं नमस्कार करता हूँ।

अथ कस्मादुच्यते वीरमिति। यस्मात्स्वमहिम्ना सर्वाल्लोकान्सर्वान्देवान्सर्वानात्मनः सर्वाणि भूतानि विरमति विरामयत्यजस्रं सृजति

विसृजयति वासयति। यतो वीरः कर्मण्यो सुदक्षो युक्तग्रावा जायते देवकामस्तस्मादुच्यते वीरमिति ॥9॥

देवों ने फिर पूछा—'हे भगवन्! उन्हें 'वीरम्' क्यों कहा गया है?' प्रजापति ने इसका उत्तर दिया कि—वह नृसिंह भगवान् सभी लोकों को, सभी देवों को, सभी आत्माओं को, सब प्राणियों को अपनी महिमा से क्रीडा करवाते भी हैं और उनसे क्रीडा करते भी हैं। वे ऐसा निरन्तर किया ही करते हैं। वे उन्हें बनाते हैं, उनका उपसंहार (नाश) भी करते हैं और उन्हें निवासस्थान भी देते हैं। ऋग्वेद में भी कहा गया है कि, चूँकि वे कर्मठ हैं, वह दक्ष हैं, वह देवों को उत्पन्न करने की कामना करने वाले हैं, सोमयाग में पाषाणयुक्त होकर वे अध्वर्यु आदि के रूप में सोम निकालने मे सुदक्ष है, इसलिए वे 'वीर' कहलाते हैं।

अथ कस्मादुच्यते महाविष्णुमिति। यस्मात्स्वमहिम्ना सर्वाल्लोकान्सर्वान्देवान्सर्वानात्मनः सर्वाणि भूतानि व्याप्नोति व्यापयति स्नेहो यथा पललपिण्डं शान्तमूलमोतं प्रोतमनुव्याप्तं व्यतिषिक्तो व्याप्यते व्यापयति। यस्मान्न जातः परो अन्यो अस्ति य आविवेश भुवनानि विश्वा। प्रजापतिः प्रजया संविदानः त्रीणि ज्योतींषि सचते स षोडशीं तस्मादुच्यते महाविष्णुमिति ॥10॥

देवों ने आगे पूछा—तब 'महाविष्णुम्' ऐसा विशेषण उन्हें क्यों दिया गया है? ब्रह्माजी ने उत्तर दिया—इसलिए कि वे अपनी महिमा से सभी लोकों को, सभी देवों को, सभी आत्माओं को, सभी प्राणियों को व्याप्त करके स्थित हैं, और अपने ज्ञान से उपासकों में व्यापकता लाते हैं। जिस प्रकार मांसपिण्ड में चिकनाहट व्याप्त होकर रहती है, वैसे ही वे सावयव शरीर में सर्वत्र व्याप्त रहते हैं। यह जगत् उन्हीं से ओत-प्रोत होने से प्रलयकाल में उन्हीं में लीन भी हो जाता है। ऋचा कहती है कि इससे भिन्न चारों भुवनों को व्याप्त करके रहने वाला कोई भी उत्पन्न नहीं हुआ। वे ही प्रजाओं के स्वामी हैं, वे ही प्रजाओं के द्वारा पूजित होते हैं। वह नृसिंह तीनों प्रकार की ज्योतियों में सोलह कलाओं से युक्त होकर छाए रहते है (व्याप्त रहते हैं), इसीलिए उन्हें 'महाविष्णुम्' ऐसा विशेषण दिया गया है।

अथ कस्मादुच्यते ज्वलन्तमिति। यस्मात्स्वमहिम्ना सर्वाल्लोकान्सर्वान्देवान् सर्वानात्मनः सर्वाणि भूतानि स्वतेजसा ज्वलति ज्वलयति ज्वाल्यते ज्वालयते। सविता प्रसविता दीप्तो दीपयन्दीप्यमानः ज्वलञ्ज्वलिता तपन्वितपन्सम्पतन्रोचंनो रोचमानः शोभनः शोभमानः कल्याणस्तस्मादुच्यते ज्वलन्तमिति ॥11॥

तब देवों ने आगे पूछा—'तो उन्हें 'ज्वलन्तम्' यह विशेषण क्यों दिया गया है?' तब प्रजापति ब्रह्मा ने कहा कि—वे अपनी महिमा से सभी लोकों को, सभी देवों को, सभी आत्माओं को सभी प्राणियों को अपने तेज के द्वारा स्वयं जलते हैं, जलाते हैं, ज्वलित किए जाते हैं, ज्वलित कराए जाते हैं, अर्थात् वह स्वयंप्रकाश हैं, अन्यप्रकाशक हैं, उनसे प्रकाशित हुआ जाता है, इनके द्वारा अन्य प्रकाशित किए और कराए जाते हैं। ऋचा कहती है कि वे ही सविता के रूप में प्रकाश फैलानेवाले और उत्पन्न करनेवाले हैं। वे स्वयं तपते हैं और दूसरों को तपाते हैं, स्वयं तेजोयुक्त होकर अन्यों को तेजोयुक्त बनाते हैं। स्वयं परमकल्याणकारक हैं, स्वयं शोभमान हैं, और अन्यों से कल्याण करवाते हैं और अन्यों को शोभित करते हैं, इसीलिए ये 'ज्वलन्तम्' हैं।

अथ कस्मादुच्यते सर्वतोमुखमिति। यस्मात्स्वमहिम्ना सर्वाल्लोकान्सर्वान्देवान्सर्वानात्मनः सर्वाणि भूतानि स्वयमनिन्द्रियोऽपि सर्वतः पश्यति सर्वतः शृणोति सर्वतो गच्छति सर्वत्र आदत्ते सर्वगः सर्वगतस्तिष्ठति। एकः पुरस्ताद्य इदं बभूव यतो बभूव भुवनस्य गोपाः। यमप्येति भुवनं सांपराये नमामि तमहं सर्वतोमुखमिति॥ तस्मादुच्यते सर्वतोमुखमिति ॥12॥

देवों ने फिर आगे पूछा—'उन्हें 'सर्वतोमुखम्' विशेषण क्यों दिया गया है?' तब प्रजापति ने कहा—वे अपनी महिमा से सभी लोकों को, सभी देवों को, सभी आत्माओं को और सभी प्राणियों को, स्वयं इन्द्रियरहित होते हुए भी चारों ओर देखते हैं, चारों ओर से सुन सकते हैं, चारों ओर जा सकते हैं, चारों ओर से सब कुछ ले सकते हैं, वे सभी जगह रहने वाले हैं और समानरूप से रहने वाले हैं। ऋचा कहती है कि वे ही एकमात्र इस जगत् के पहले विद्यमान थे। भुवनों के रक्षक उस एक तत्त्व से ही यह जगत् उत्पन्न हुआ है। और प्रलयकाल में इन्हीं में यह सब कुछ विलीन हो जाता है। उस 'सर्वतोमुख' को मैं प्रणाम करता हूँ। इसीलिए इसे 'सर्वतोमुखम्' कहा गया है।

अथ कस्मादुच्यते नृसिंहमिति। यस्मात्सर्वेषां भूतानां ना वीर्यतमः श्रेष्ठतमश्च सिंहो वीर्यतमः श्रेष्ठतमश्च। तस्मान्नृसिंह आसीत्परमेश्वरो जगद्धितं वा एतद्रूपं यदक्षरं भवति। प्रतद्विष्णुः स्तवते वीर्याय मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः। यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा। तस्मादुच्यते नृसिंहमिति ॥13॥

देवों ने आगे पूछा—'तो उन्हें 'नृसिंहम्' विशेषण क्यों दिया गया?' प्रजापति ब्रह्मा ने उत्तर दिया कि—सभी जीवों में मनुष्य ही (नर ही) वीर्यतम – सबसे ज्यादा बलशाली और उत्तम भी है और सभी प्राणियों में सिंह ही सबसे ज्यादा शक्तिशाली और श्रेष्ठ माना जाता है। इसलिए भगवान् ने नरसिंह का रूप धारण किया था। अथवा यह रूप जगत् के हित के लिए ही है। यह स्वरूप अक्षर (अविनाशी) है। ऋचा कहती है—'ये भगवान् विष्णु सिंह का स्वरूप धारण करके भक्तों के द्वारा स्तवनीय बनते हैं। भक्तजन शक्ति प्राप्त करने के लिए इस स्वरूप की स्तुति करते हैं। भक्तों के लिए सिंह का रूप धारण करते हुए भी वे भयंकर नहीं होते। ये भगवान् पृथ्वी पर यथेच्छ भ्रमण करते हैं, पर्वतों के ऊपर भी रहते हैं। उनके तीन विशाल कदमों में तीनों लोक समा जाते हैं, इसलिए 'नृसिंहम्' कहा गया है।

अथ कस्मादुच्यते भीषणमिति। यस्माद् भीषणं यस्य रूपं दृष्ट्वा सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि भीत्या पलायन्ते स्वयं यतः कुतश्च न बिभेति। भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः। भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः। तस्मादुच्यते भीषणमिति ॥14॥

देवों ने फिर पूछा—'तब उन्हें 'भीषणम्' विशेषण क्यों दिया गया है?' ब्रह्माजी ने उत्तर दिया कि—इनके भयंकर रूप को देखकर सभी लोक, सभी देव और सभी प्राणी भय से भागने लगते हैं, पर वह स्वयं किसी से और कहीं से भयभीत नहीं होते। श्रुति कहती है कि इसके भय से ही वायु प्रवहनशील होता है, इन्हीं के भय से सूर्य उदित होता है। अग्नि और इन्द्र भी इन्हीं के भय से अपने-अपने काम जल्दी से (दौड़कर) करते हैं और पाँचवाँ मृत्यु भी इन्हीं के डर से दौड़ता रहता है। इसलिए 'भीषणम्' कहा गया है।

अथ कस्मादुच्यते भद्रमिति । यस्मात्स्वयं भद्रो भूत्वा सर्वदा भद्रं ददाति । रोचनो रोचमानः शोभनो शोभमानः कल्याणः । भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः । तस्मादुच्यते भद्रमिति ॥15॥

देवों ने पूछा—'तब उन्हें 'भद्रम्' क्यों कहा गया है ?' प्रजापति बोले कि—वह स्वयं भद्र (मंगल) रूप होकर दूसरों का मंगल करनेवाले हैं। वे स्वयं कान्तिमान है और दूसरों को कान्तिमान बनाने वाले भी हैं। स्वयं शोभन है और अन्यों को शोभायमान करनेवाले भी है। श्रुतिवचन है कि—'हम अपने कानों से सभी शुभ शब्दों को सुनें। हे देवो ! यज्ञ करनेवाले हम अपनी आँखों से शुभ वस्तुओं को देखें और अपने स्वस्थ शरीरों के द्वारा दैव द्वारा दी हुई आयु भोगें।' इसीलिए उन्हें 'भद्रम्' कहा गया है।

अथ कस्मादुच्यते मृत्युमृत्युमिति । यस्मात्स्वमहिम्ना स्वभक्तानां स्मृत एव मृत्युमपमृत्युं च मारयति । य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपासते प्रशिषं यस्य देवाः । यस्य छायामृतं यो मृत्युमुत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम । तस्मादुच्यते मृत्युमृत्युमिति ॥16॥

देवों ने आगे पूछा—'उन्हें 'मृत्युमृत्युम्' ऐसा क्यों कहा गया है ?' ब्रह्माजी ने उत्तर दिया कि—अपनी महिमा से, वे अपने भक्तों के स्मरण करते ही उनकी मृत्यु वा अपमृत्यु को मार डालते हैं। श्रुति कहती है कि जो भक्तों को अपना दान (अपना स्वरूपदान) देते हैं और अपने से विमुखों को अपने सम्मुख लाने का बल देते है (अथवा जो भक्तों को आध्यात्मिक और भौतिक – दोनों शक्तियाँ देते हैं) जिनके आशीष के लिए सभी देव जिनकी उपासना करते हैं, उस मृत्यु के मृत्युरूप नृसिंह की छाया ही अमृत है, अर्थात् नृसिंह के साथ अमृत है (मोक्ष का अविनाभाव सम्बन्ध है)। ऐसे परमात्मा के प्रति हम आहुतियों से होम करते हैं। इस आधार पर उसे 'मृत्युमृत्युम्' कहा गया है।

अथ कस्मादुच्यते नमामीति । यस्माद्यं सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्च । प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्यम् । यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे । तस्मादुच्यते नमामीति ॥17॥

देवों ने पूछा—'तो 'नमामि' ऐसा क्यों कहा गया है ?' ब्रह्माजी ने उत्तर दिया—इसलिए कि इन्हें सभी देवलोग, ब्रह्मवादी और मुमुक्षु नमस्कार करते हैं। वेद का वचन है कि—वेदों के पालयिता ब्रह्माजी अवश्य ही उनकी स्तुति का उक्थ्यमन्त्र बोलते हैं कि जिसमें इन्द्र, वरुण, मित्र, अर्यमा और अन्य सभी देव अपना निवास करते हैं। (भावार्थ यह है कि ब्रह्माजी ऐसा स्तुतिमन्त्र बोलते हैं कि जिसमें इन्द्रादि देवों की स्तुतियों का स्वयं ही समावेश हो जाता है)। इसीलिए 'नमामि' ऐसा उनके लिए कहा गया है।

अथ कस्मादुच्यतेऽहममिति । अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्य पूर्वं देवेभ्यो अमृतस्य नाभिः । यो मा ददाति स इ देवभावाः । अहमन्नमन्नमदन्तमद्मि । अहं विश्वं भुवनमभ्यभवां सुवर्णज्योतीः । य एवं वेदेति महोपनिषत् ॥18॥

इति द्वितीयोपनिषत् ।

देवलोग पूछते हैं—'उन्हें 'अहम्' क्यों कहा गया है ?' ब्रह्माजी कहते हैं कि—वेद कहता है कि मैं इस सृष्टिरूपी शाश्वत यज्ञ से पहले उत्पन्न हुआ था। मैं अमृत का उत्पत्तिस्थान हूँ। मैं ही तो अन्न हूँ। मैं सभी ज्योतियों और शक्तियों को देने वाला हूँ। जो सत्पात्रों को दान करते हैं उससे सबका कल्याण होता है। पर जो स्वयं अकेले ही अन्न खाते हैं, उन्हें मैं खा जाता हूँ।' इस ज्ञान को जानने वाले ही सच्चे साधक हैं। यह महोपनिषत् है।

यहाँ दूसरी उपनिषत् पूरी हुई।

❋

तृतीयोपनिषत्

देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्नानुष्टुभस्य मन्त्रराजस्य नारसिंहस्य शक्तिं बीजं नो ब्रूहि भगव इति ॥1॥

देवलोग प्रजापति ब्रह्माजी के पास गए और पूछने लगे कि—'हे भगवन्! इस अनुष्टुभ् छन्दवाले नृसिंह भगवान् के मन्त्रराज की शक्ति और उसके बीज के बारे में हमें बताइए'।

स होवाच प्रजापतिर्माया वा एषा नारसिंही सर्वमिदं सृजति सर्वमिदं रक्षति सर्वमिदं संहरति । तस्मान्मायामेतां शक्तिं विद्याद्य एतां मायां शक्तिं वेद स पाप्मानं तरति स मृत्युं तरति स संसारं तरति सोऽमृतत्वं च गच्छति महतीं श्रियमश्नुते ॥2॥

तब प्रजापति ने उन देवों से कहा कि यह जो नरसिंह की माया है, वह सभी कुछ उत्पन्न करती है, सभी का रक्षण करती है और सभी का संहार करती है। इसलिए इस माया को उनकी शक्ति समझना चाहिए। इस माया को जो जानता है, वह पाप से मुक्त हो जाता है, मृत्यु को पार कर लेता है, वह इस संसार को तैर जाता है और अमृतत्व को प्राप्त करता है एवं सभी प्रकार की समृद्धि का उपभोग करता है।

मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनो ह्रस्वा दीर्घा प्लुता चेति । यदि ह्रस्वा भवति सर्वं पाप्मानं दहत्यमृतत्वं च गच्छति यदि दीर्घा भवति महतीं श्रियमाप्नोत्यमृतत्वं च गच्छति यदि प्लुता भवति ज्ञानवान्भवत्यमृतत्वं च गच्छति ॥3॥

ब्रह्मवादी लोग विचार-विमर्श करते हैं कि यह नारसिंही माया ह्रस्व है या दीर्घ है या प्लुत है ? यदि ह्रस्व है तो वह पाप को जला देती है और इससे साधक को अमृतत्व की उपलब्धि होती है। यदि दीर्घ है तो साधक महान् ऐश्वर्य को भोगता है और अमृतत्व को प्राप्त करता है। अगर प्लुत है तो साधक ज्ञानवान् हो जाता है और अमृतत्व को प्राप्त करता है।

तदेतदृषिणोक्तं निदर्शनम्—स ईं पाहि य ऋजीषी तरुत्रः श्रियं लक्ष्मीमौपलामम्बिकां गां षष्ठीं च यामिन्द्रसेनेत्युदाहुः । तां विद्यां ब्रह्मयोनिं सरूपामिहायुषे शरणं प्रपद्ये ॥4॥

इस विषय में ऋषि कहते हैं—'तुम नृसिंह स्वयं मायारहित होकर भी भक्तजनों का रक्षण करते हो। मैं तुम्हारी उस ईश्वरात्मक मायारूप शक्ति श्रीस्वरूपा, लक्ष्मीस्वरूपा, (श्रीमन्त्रानुगत धनधान्यरूपिणी तथा

लक्ष्मीमन्त्रानुगत हस्ति-अश्व-रथादि रूपिणी) एवं हिमालयपुत्री अम्बिका (भवानी), वाणीरूपिणी, उस ब्रह्मयोनिरूप विद्या और छठी जो इन्द्रसेना कही जाती है उसकी शरण में आया हूं।

सर्वेषां वा एतद्भूतानामाकाशः परायणं सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव जायन्त आकाशादेव जातानि जीवन्त्याकाशं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तस्मादाकाशं बीजं विद्यात् ॥5॥

इन सभी भूतों का आकाश ही आश्रयीभूत है, ये सभी भूत आकाश से ही उत्पन्न होते हैं। आकाश से उत्पन्न होकर ही जीते हैं और अन्त में आकाश में ही विलीन हो जाते हैं। इसलिए आकाश ही को बीज समझना चाहिए।

तदेतदृषिणोक्तं निदर्शनम्—हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणासत्। नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं महत्। य एवं वेदेति महोपनिषत् ॥6॥

इति तृतीयोपनिषत्।

इसके बारे में ऋषि का यह कथन है कि यह जो प्रत्यगात्माभिन्न परमात्मारूप हंस है, वह शुचिसद् – हृदयादि पवित्र प्रदेशों में रहने वाला है, वसुरूप है, अन्तरिक्ष में रहने वाला है। वही होता और वही अतिथि है, वही पृथ्वीलोक में और वही उससे श्रेष्ठ स्वर्गलोक में भी है। सर्वश्रेष्ठ सत्यलोक में भी उन्हीं का निवास है। आकाश में भी वही रहते हैं। सबसे उत्तम परमतत्त्व के रूप में पृथ्वी, जल, पर्वत और सभी सत्कार्यों में वे ही आविर्भूत होते हैं। इस प्रकार ज़ान लेने से उपर्युक्त फल प्राप्त होता है। यही महोपनिषद् है।

यहाँ तृतीय उपनिषत् पूरी होती है।

❋

चतुर्थोपनिषत्

देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्नानुष्टुभस्य मन्त्रराजस्य नारसिंहस्याङ्गमन्त्रान्नो ब्रूहि भगव इति ॥1॥

देवलोग प्रजापति के पास गए और पूछने लगे कि हे भगवन्! इस आनुष्टुभ नारसिंह मन्त्रराज के अंगभूत मन्त्रों को बताइए।

स होवाच प्रजापतिः प्रणवं सावित्रीं यजुर्लक्ष्मीं नृसिंहगायत्रीमित्यङ्गानि जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥2॥

तब प्रजापति ने कहा—प्रणव को, सावित्री को (ॐकार को और गायत्रीमन्त्र को), यजुर्लक्ष्मी को और नृसिंहगायत्री को इसके अंग जानना चाहिए। जो यह जानता है वह अमृतत्व को प्राप्त होता है।

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद् भविष्यदिति सर्वमोंकार एव यच्चान्यत्त्रिकालातीतं तदप्योंकार एव सर्वं ह्येतद् ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पात् ॥3॥

'ओम्' यह एक अक्षर (अविनाशी) ही सब कुछ है, उसी की महिमा से यह भूत, वर्तमान और भविष्य है। जो तीनों कालों से अतीत है वह भी तो ओंकार ही है। यह सब कुछ ब्रह्म है। यह आत्मा भी ब्रह्म ही है। ऐसा यह आत्मा चार पाद वाला है।

जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥4॥

जागरित स्थान में रहने वाला, बाहर के दृश्य जगत् को विषय करने वाला, सात लोकरूपी सात अंगों वाला, उन्नीस मुखवाला (5 ज्ञानेन्द्रिय, 5 कर्मेन्द्रिय, 5 प्राण और 4 अन्तःकरण मिलाकर उन्नीस मुख) और भौतिक जगत् के भोगों को भोगने वाला जो है और यह विश्व जिसका शरीर है, ऐसा वैश्वानर नामधारी इसका प्रथम पाद है।

स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः ॥5॥

और जिसका निवासस्थान स्वप्न में है, जो सूक्ष्म जगत् को व्याप्त कर रहा है, जिसका ज्ञान आन्तरिक है अर्थात् जिसका ज्ञान सूक्ष्म जगत् को व्याप्त करता है, जिसके पूर्वोक्त प्रकार से ही सात अंग हैं (सात अंग—द्युलोक, वायु, आकाश, सूर्य, पृथ्वी, जल और आहवनीय अग्नि–भी लिए जा सकते हैं।) और जिसके पूर्वोक्त प्रकार से ही उन्नीस अंग हैं, जो सूक्ष्म जगत् के भोगों को भोगता और पालता है, वह तैजस (हिरण्यगर्भ) इस आत्मा का दूसरा पाद है।

यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति तत्सुप्तम्। सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः। एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ॥6॥

जहाँ पर सोया हुआ पुरुष किसी प्रकार का स्वप्न नहीं देखता, वह सुषुप्तावस्था है। इस सुषुप्त स्थान में एकीभूत (प्रलयकाल में समष्टि चैतन्य भी सभी के साथ एकीभूत हो जाता है—यह यहाँ उपलक्षित है), सर्वांगपूर्ण विज्ञानस्वरूप, केवल आनन्दमय आनन्द को ही भोगनेवाला जो चिन्मय मुखवाला है, वह इस आत्मा का तीसरा पाद है। (आत्मा - ब्रह्म ही है और उसे यहाँ नृसिंह कहा गया है इसलिए नृसिंह भगवान का यह तृतीय पाद है, ऐसा कह सकते हैं)। यह ब्रह्मात्मा या ये परमात्मा नृसिंह सब कुछ जानने वाले हैं, सर्वान्तर्यामी हैं, जगत् की उत्पत्ति, स्थिति और लय के कारण भी वही हैं।

नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं न प्रज्ञानघनमदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमैकात्म्यप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः ॥7॥

जो स्थूलज्ञानरहित, जो सूक्ष्मज्ञानरहित, स्थूल-सूक्ष्म-उभयज्ञानरहित, ज्ञातृत्व और अज्ञातृत्व से विहीन, जो प्रज्ञान का घनीभूत रूप भी नहीं है, जो अदृश्य है, जो किसी की पकड़ के बाहर है, जो व्यवहार में नहीं लाया जा सकता, जो निराकार, अचिन्त्य, अनिर्वाच्य, जो आत्मसत्ता के रूप में ही अनुभूत हो सकता है, जो प्रपंचरहित है, शान्त है, मंगलकारी है, एक (अद्वितीय) है, वह इस आत्मरूप ब्रह्म का (नृसिंहरूप ब्रह्म का) चौथा पाद है, ऐसा ज्ञानी लोग मानते हैं। वही आत्मा है और वही जानने लायक है।

अथ सावित्री । गायत्र्या यजुषा प्रोक्ता तया सर्वमिदं व्याप्तं घृणिरिति द्वे अक्षरे सूर्य इति त्रीणि आदित्य इति त्रीणि एतद्वै सावित्र्यस्याष्टाक्षरं पदं श्रियाभिषिक्तं य एवं वेद श्रिया हैवाभिषिच्यते ॥8॥

अब सावित्रीमन्त्र के विषय में कहा जाता है—यह यजुर्वेद का मन्त्र है और गायत्री छन्द में निबद्ध है। इस मन्त्र में 'घृणि' ये दो अक्षर हैं, 'सूर्य' (सूरिय) ये तीन अक्षर हैं और 'आदित्य' ये तीन अक्षर हैं। इस मन्त्र से सबकुछ व्याप्त है। आठ अक्षरों वाला यह सावित्री मन्त्र श्री से विभूषित है (विभूतिमण्डित है)। यह जो जानता है वह विभूति से शोभित हो जाता है।

तदेतदृचाभ्युक्तम्—
ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधिविश्वे निषेदुः ।
यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥ इति ॥9॥

यह बात ऋचा में भी कही गई है—सभी ऋचाएँ स्वयंप्रकाश शाश्वत ब्रह्मरूपी परमाकाश में ही प्रतिष्ठित हैं। सभी देवताएँ भी वहाँ निवास करती हैं। जो मनुष्य यह नहीं जानता उसे ऋचाओं के केवल पाठ से भला क्या लाभ हो सकता है ? (कुछ नहीं)। जो यह रहस्य जान लेते है वे आनन्दपूर्वक वहाँ (परमधाम में) प्रविष्ट हो जाते हैं।

न ह वा एतस्यर्चा न यजुषा न साम्नाऽर्थोऽस्ति यः सावित्रं वेदेति ॥10॥

जिसने इस सावित्रीमन्त्र को जान लिया है, उसे फिर ऋग्वेद, यजुर्वेद और सामवेद की कोई आवश्यकता नहीं पड़ती (अर्थात् इस सावित्रीमन्त्र में ही सब कुछ समाविष्ट है)।

ॐ भूर्लक्ष्मीर्भुवर्लक्ष्मीः स्वर्लक्ष्मीः कालकर्णी तन्नो महालक्ष्मीः प्रचोदयात् इत्येषा वै महालक्ष्मीर्यजुर्गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा भवति ॥11॥

जो भूलोक की लक्ष्मी, भुवः लोक की लक्ष्मी, स्वः लोक की लक्ष्मी, सर्वैश्वर्यमयी लक्ष्मी है, उसका नाम कालकर्णी है। ऐसी महालक्ष्मी हमको उत्तम कार्यों की ओर प्रेरित करे। यह यजुर्वेद में कही गई गायत्री महालक्ष्मी की गायत्री है, और इसमें चौबीस अक्षर होते हैं।

गायत्री वा इदं सर्वं यदिदं किंच तस्माद्य एतां महालक्ष्मीं 'याजुषीं' वेद महतीं श्रियमश्नुते ॥12॥

यह जो सब-कुछ है, वह गायत्री ही है। इसलिए जो मनुष्य इस महालक्ष्मी की यजुर्वेद कथित गायत्री को जानता है वह महान् ऐश्वर्य को भोगता है।

ॐ नृसिंहाय विद्महे। वज्रनखाय धीमहि। तन्नः सिंहः प्रचोदयात्। इत्येषा वै नृसिंहगायत्री देवानां वेदानां निदानं भवति य एवं वेद निदानवान्भवति ॥13॥

हम भगवान् नृसिंह को जानते हैं। वज्र जैसे नखवाले उस देव का हम ध्यान करते हैं। वह नृसिंह हमें प्रेरित करें। यह नृसिंह गायत्री है। यह देवों और वेदों का कारण (मूलस्रोत) है। जो यह जानता है वह उस मूलस्रोत को अर्थात् परमात्मा को ही प्राप्त कर लेता है।

देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्नथ कैर्मन्त्रैः स्तुतो देवः प्रीतो भवति स्वात्मानं दर्शयति तन्नो ब्रूहि भगवन्निति ॥14॥

देवलोग प्रजापति ब्रह्माजी से पूछने लगे—'हे भगवन् ! किन-किन मन्त्रों के द्वारा स्तुति करने से ये देव (नृसिंह) प्रसन्न होते हैं और अपने स्वरूप को हमारे सामने प्रकट करते हैं, वह हमें बताइए'।

स होवाच प्रजापतिः ।
ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च ब्रह्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः (1)
ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च विष्णुः " " "(2)
ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च महेश्वरः " " "(3)
ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च पुरुषः " " "(4)
ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्चेश्वरः " " "(5)
ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवान्या सरस्वती " " "(6)
ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवान्या श्रीः " " "(7)
ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवान्या गौरी " " "(8)
ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवान्या प्रकृतिः " " "(9)
ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवान्या विद्या " " "(10)
ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्चोंकारः " " "(11)
ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवान्याश्चतस्त्रोऽर्धमात्राः " "(12)
ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवान्ये वेदाः साङ्गा सशाखाः सेतिहासाः (13)
ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवान्ये च पंचाग्नयः " " "(14)
ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवान्याः सप्त महाव्याहृतयः" "(15)
ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवान्ये चाष्टौ लोकपालाः " "(16)
ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवान्ये चाष्टौ वसवः" " "(17)
ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवान्ये चैकादश रुद्राः " "(18)
ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवान्ये च द्वादशादित्याः " "(19)
ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवान्ये चाष्टौ ग्रहाः " " "(20)
ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवान्यानि च पंच महाभूतानि "(21)
ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च कालः " " "(22)
ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च मनुः " " "(23)
ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च मृत्युः " " "(24)
ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च यमः " " "(25)
ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्चान्तकः " " "(26)
ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च प्राणः " " "(27)
ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च सूर्यः " " "(28)
ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च सोमः " " "(29)
ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च विराट् पुरुषः " "(30)
ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च जीवः " " "(31)
ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च सर्वम् " " "(32)
इति द्वात्रिंशत् इति तान्प्रजापतिरब्रवीदेतैर्मन्त्रैर्नित्यं देवं स्तुवध्वम् ॥15॥

यह सुनकर प्रजापति ने कहा—इस मन्त्रराज के हर एक मन्त्र में बत्तीस अक्षर हैं और हर एक मन्त्र में एक स्तुति है। इन्ही मन्त्रों से स्तुति करनी चाहिए।

[यहाँ ऊपर बत्तीस मन्त्र प्रजापति ने बताए हैं। नृसिंह भगवान् को अनुष्टुभ् का स्वरूप माना गया है। ये बत्तीस मन्त्र इसलिए हैं कि अनुष्टुभ् छंद के बत्तीस अक्षर होते हैं। और एक-एक अक्षर के लिए एक मन्त्र दिया गया है अर्थात् अनुष्टुभ् नृसिंहमय होने से उसका एक-एक अक्षर नृसिंह स्वरूप ही है। और ऐसा करके उनकी बत्तीसों शक्तिधाराओं के साथ तादात्म्य प्राप्त करना इसका हेतु है।]

ततो देवः प्रीतो भवति स्वात्मानं दर्शयति। तस्माद्य एतैर्मन्त्रैर्नित्यं देवं स्तौति स देवं पश्यति। सोऽमृतत्वं च गच्छति य एवं वेदेति महोपनिषत् ॥16॥

इति चतुर्थोपनिषत्।

ऐसा करने से देव (नृसिंह भगवान्) प्रसन्न होते हैं और अपना स्वरूप प्रकट करते हैं। इसलिए जो मनुष्य इन (बत्तीस) मन्त्रों द्वारा हमेशा उन देव की स्तुति करता है वह उनका साक्षात्कार करता है और अमृतत्व को प्राप्त करता है, ऐसा जो जानता है वह भी अमृतत्व को प्राप्त होता है। ऐसी यह महोपनिषत् है।

यहाँ पर चतुर्थ उपनिषत् पूरी हुई।

❋

पञ्चमोपनिषत्

देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्नानुष्टुभस्य मन्त्रराजस्य नारसिंहस्य महाचक्रं नाम चक्रं नो ब्रूहि भगव इति सार्वकामिकं मोक्षद्वारं यद्योगिन उपदिशन्ति ॥1॥

एक समय देवताओं ने प्रजापति से प्रश्न किया—हे भगवन्! अनुष्टुप् में निबद्ध नारसिंह मन्त्रराज जो 'महाचक्र' नाम से कहा जाता है, उसके बारे में हमें कहिए। वह महाचक्र सभी कामनाओं को पूरा करने वाला है और योगी लोग उसे मोक्ष का द्वार बताते हैं।

स होवाच प्रजापतिः षडक्षरं वा एतत्सुदर्शनं महाचक्रं तस्मात्षडरं भवति। षट् पत्रं चक्रं भवति। षड्वा ऋतवः। ऋतुभिः सम्मितं भवति। मध्ये नाभिर्भवति। नाभ्यां वा एते अराः प्रतिष्ठिता मायया एतत्सर्वं वेष्टितं भवति। नात्मानं माया स्पृशति तस्मान्मायया बहिर्वेष्टितं भवति ॥2॥

तब ब्रह्माजी बोले—यह सुदर्शन नाम का महाचक्र छः अक्षरों वाला होने से छः अरों वाला है। छः पत्रों वाला चक्र होता है। अथवा जो छः ऋतुएँ हैं, वे अरों के समान हैं। इसके मध्य में नाभि है और उस नाभि में ये अरे प्रतिष्ठित हुए हैं। मायारूपी नेमि से यह सब घिरा हुआ रहता है। माया आत्मा का स्पर्श नहीं करती। माया की चेष्टा बाहर की ही होती है।

अथाष्टाक्षरमष्टपत्रं चक्रं भवत्यष्टाक्षरा हि गायत्री। गायत्र्या सम्मितं भवति। बहिर्मायया वेष्टितं भवति। क्षेत्रं क्षेत्रं वै मायैषा सम्पद्यते ॥3॥

इसके बाद आठ अक्षर वाला अष्टदलीय चक्र भी हो सकता है क्योंकि गायत्री के प्रत्येक चरण में आठ अक्षर होते हैं, अतः क्योंकि आठ अरों की समानता गायत्री के आठ अक्षरों से होती है। इसको भी माया ने बाहर से घेर रखा है। माया तो प्रत्येक क्षेत्र में व्याप्त ही होती है।

अथ द्वादशारं द्वादशपत्रं चक्रं भवति। द्वादशाक्षरा वै जगती। जगत्या सम्मितं भवति बहिर्मायया वेष्टितं भवति ॥4॥

फिर बारह अरों वाला द्वादशदलीय चक्र बनता है। जगती छन्द बारह अक्षरों वाला है अतः जगती के साथ इसका इस तरह साम्य माना जाता है। यह चक्र भी बाहर से ही माया से आवेष्टित होता है।

अथ षोडशारं षोडशपत्रं चक्रं भवति। षोडशकलो वै पुरुषः। पुरुष एवेदं सर्वं पुरुषेण सम्मितं भवति। मायया बहिर्वेष्टितं भवति ॥5॥

फिर सोलह अरों वाला षोडशदलीय चक्र भी बनता है। वह पुरुष सोलह कलाओं वाला है। यह सब कुछ वह पुरुष ही है। पुरुष के सोलह कला वाला होने से इस षोडशदलीय चक्र के साथ उसका तादात्म्य बैठता है। यह चक्र भी बाहर से माया द्वारा वेष्टित होता है।

अथ द्वात्रिंशदरं द्वात्रिंशत्पत्रं चक्रं भवति। द्वात्रिंशदक्षरा वा अनुष्टुब्भवत्यनुष्टुभा सर्वमिदं भवति। मायया बहिर्वेष्टितं भवति ॥6॥

और भी बत्तीस अरों वाला बत्तीस दलों वाला भी चक्र होता है। क्योंकि अनुष्टुप् बत्तीस अक्षरों वाला छन्द है। अनुष्टुभ् से ही सब कुछ उत्पन्न होता है। यह भी माया के द्वारा बाहर से ही आवेष्टित है।

अरैर्वा एतत्सुबद्धं भवति। वेदा वा एते अराः। पत्रैर्वा एतत्सर्वतः परिक्रामति। छन्दांसि वा पत्राणि ॥7॥

यह चक्र अरों से अच्छी तरह बँधा हुआ रहता है। वेद ही इस चक्र के अरे हैं, छन्दरूपी पत्तों के द्वारा यह चारों ओर घूमता रहता है। छन्द ही इसके पत्ते हैं।

एतत्सुदर्शनं महाचक्रं तस्य मध्ये नाभ्यां तारकं यदक्षरं नारसिंहमेकाक्षरं तद् भवति। षट्सु पत्रेषु षडक्षरं सुदर्शनं भवत्यष्टसु पत्रेष्वष्टाक्षरं नारायणं भवति। द्वादशसु पत्रेषु द्वादशाक्षरं वासुदेवं भवति। षोडशसु पत्रेषु मातृकाद्याः सबिन्दुकाः षोडश स्वरा भवन्ति। द्वात्रिंशत्सु पत्रेषु द्वात्रिंशदक्षरं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं भवति। तद्वा एतत्सुदर्शनं नाम चक्रं महाचक्रं सर्वकामिकं मोक्षद्वारमृङ्मयं यजुर्मयं साममयं ब्रह्ममयममृतमयं भवति। तस्य पुरस्ताद्वसव आसते। रुद्रा दक्षिणत आदित्याः पश्चाद् विश्वेदेवा उत्तरतो महाविष्णुमहेश्वरा नाभ्यां सूर्याचन्द्रमसौ पार्श्वयोः ॥8॥

यह (बत्तीस दलों वाला) सुदर्शन महाचक्र है। इसके मध्य में नाभि में जो नारसिंह तारक है, वह एकाक्षर कहा जाता है। अर्थात् वहाँ एकाक्षरी तारक मन्त्र 'ॐ' का न्यास (स्थापन) करना चाहिए। षड्दलीय में छः अक्षर वाले सुदर्शन मन्त्र का न्यास (स्थापन) करना चाहिए। ('सहस्रार हुँ फट्'—यह षडक्षर मन्त्र है)। अष्टदलीय में अष्टाक्षरी नारायण मन्त्र का और बारह दल वाले में द्वादशाक्षरी

वासुदेव मन्त्र का न्यास (स्थापन) करना चाहिए। (अष्टाक्षरी मन्त्र है 'ॐ नमो नारायणाय' और द्वादशाक्षरी मन्त्र है, 'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय')। सोलह दलों में प्रारंभ के बिन्दु सहित सोलह अक्षरों की स्थापना करनी चाहिए, और बत्तीस दलो में बत्तीस अक्षरवाले मन्त्रराज नारसिंह, जो कि अनुष्टुभ् में निबद्ध है, उसकी स्थापना करनी चाहिए। यह सुदर्शनचक्र नाम का महाचक्र सर्वकामनाओं को पूर्ण करने वाला, मोक्ष का द्वाररूप, ऋग्वेदमय, यजुर्वेदमय, सामवेदमय, ब्रह्ममय और अमृतमय है। इसके आगे आठ वसु बैठते हैं, दक्षिण की ओर ग्यारह रुद्र बैठते हैं, पीछे बारह आदित्य बैठते हैं, उत्तर की ओर विश्वदेवा, नाभि में ब्रह्मा, विष्णु और महेश्वर तथा पार्श्वभागों में सूर्य, चन्द्र अवस्थित हैं।

तदेतदृचाभ्युक्तम्—
ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधिविश्वे निषेदुः।
यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासत। इति ॥9॥

एक ऋचा यह भी कहती है कि परमाकाशस्वरूप भगवान् नृसिंह, जो कि अक्षर (अच्युत) हैं, उन्हीं में सभी वेद उपस्थित हैं, सभी देव भी तो उन्हीं में स्थित हैं। जो उन भगवान् को और उनके चक्र को नहीं जानता, वह वेदों को पढ़-पढ़कर भला क्या करेगा ? जो इसे (नृसिंह को) और उनके चक्र को जानते हैं, वे परमगति को प्राप्त करते हैं।

तदेतत्सुदर्शनं महाचक्रं बालो वा युवा वा वेद स महान्भवति। स गुरुः सर्वेषां मन्त्राणामुपदेष्टा भवत्यनुष्टुभा होमं कुर्यादनुष्टुभार्चनं कुर्यात्तदेत-द्रक्षोघ्नं मृत्युतारकं गुरुणा लब्धं कण्ठे बाहौ शिखायां वा बध्नीत। सप्तद्वीपवती भूमिर्दक्षिणार्थं नावकल्पते तस्माच्छ्रद्धया या कांचिद् गां दद्यात्सा दक्षिणा भवति ॥10॥

इस सुदर्शन नाम के महाचक्र को जो कोई बालक या युवा जानता है, तो वह महान् हो जाता है। वह सभी मन्त्रों का गुरु और उपदेशक होता है। इस अनुष्टुभ् मन्त्र से होम करना चाहिए, इस अनुष्टुभ् मन्त्र की पूजा करनी चाहिए। यह राक्षसों को मारने वाला है और मृत्यु से पार ले जाने वाला है। गुरु के द्वारा ही प्राप्त इस सुदर्शन महाचक्र को कण्ठ में, हाथ में, या शिखा में बाँधना चाहिए। इस मन्त्र के मूल्य (दक्षिणा) में सप्त द्वीपवाली यह भूमि भी पर्याप्त नहीं हो सकती (कम होती है)। इसलिए इस मन्त्र के बदले में श्रद्धा से थोड़ी-सी भी दान में दी गई भूमि दक्षिणा होगी।

देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्नानुष्टुभस्य मन्त्रराजस्य नारसिंहस्य फलं नो ब्रूहि भगव इति ॥11॥

देवताओं ने प्रजापति से पूछा—हे भगवन्। इस नारसिंह मन्त्रराज, जो अनुष्टुभ् में निबद्ध है इसका फल हमें बताइए।

स होवाच प्रजापतिर्य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते सोऽग्निपूतो भवति स वायुपूतो भवति स आदित्यपूतो भवति स सोमपूतो भवति स सत्यपूतो भवति स ब्रह्मपूतो भवति स विष्णुपूतो भवति स रुद्रपूतो भवति स देवपूतो भवति। स सर्वपूतो भवति स सर्वपूतो भवति ॥12॥

प्रजापति ने कहा—जो मनुष्य इस नारसिंह आनुष्टुभ् मन्त्रराज को सर्वदा पढ़ता है वह अग्नि जैसा

पवित्र, वायु जैसा पवित्र, आदित्य जैसा पवित्र हो जाता है। वह सोम जैसा पवित्र, वह सत्य जैसा पवित्र हो जाता है, वह ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र जैसा पवित्र होता है, वह देवों की तरह पवित्र हो जाता हैं वह इन सबकी तरह पवित्र हो जाता है। [यहाँ 'जैसा' शब्द के स्थान पर 'के द्वारा' शब्द रखकर भी अनुवाद पढ़ा जा सकता है।]

य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते स मृत्युं तरति स पाप्मानं तरति स ब्रह्महत्यां तरति स भ्रूणहत्यां तरति स वीरहत्यां तरति स सर्वहत्यां तरति स संसारं तरति स सर्वं तरति स सर्वं तरति ॥13॥

जो इस नारसिंह आनुष्टुभ् मन्त्रराज का हमेशा पाठ करता है वह मृत्यु को पार कर जाता है, वह पापों को पार कर लेता है, वह ब्रह्महत्या को पार कर लेता है, वह भ्रूणहत्या को पार कर लेता है, वह वीरहत्या को पार कर लेता है। वह सर्वहत्या से भी बच जाता है। वह संसार को पार कर लेता है। वह सबको तैर जाता है, वह सबको तैर जाता है।

य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते सोऽग्निं स्तम्भयति स वायुं स्तम्भयति स आदित्यं स्तम्भयति स सोमं स्तम्भयति स उदकं स्तम्भयति स सर्वान्देवान्स्तम्भयति स सर्वान्ग्रहांस्तम्भयति स विषं स्तम्भयति स विषं स्तम्भयति ॥14॥

जो मनुष्य इस नारसिंह आनुष्टुभ् मन्त्रराज का नित्य पाठ करता है, वह अग्नि को स्थिर कर सकता है, वह वायु को रोक सकता है, वह सूर्य को स्थगित कर सकता है, वह सोम को अवरुद्ध कर सकता है, वह पानी के प्रवाह को रोक सकता है, वह सभी देवों को रोक सकता है, वह सभी ग्रहों को रोक सकता है, वह जहर को भी रोक सकता है, जहर को भी रोक सकता है।

य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते स देवानाकर्षयति स यक्षानाकर्षयति स नागानाकर्षयति स ग्रहानाकर्षयति स मनुष्यानाकर्ष-यति स सर्वानाकर्षयति स सर्वानाकर्षयति ॥15॥

जो मनुष्य इस नारसिंह आनुष्टुभ् मन्त्रराज का सदैव पाठ करता है, वह देवों को आकर्षित करता है, वह यक्षों को आकर्षित करता है, वह नागों को आकर्षित करता है, वह ग्रहों को आकर्षित करता है, वह मनुष्यों को आकर्षित करता है, वह सबको आकर्षित करता है वह सबको ही आकर्षित कर लेता है।

य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते स भूर्लोकं जयति स भुवर्लोकं जयति स स्वर्लोकं जयति स महर्लोकं जयति स जनोलोकं जयति स तपोलोकं जयति स सत्यलोकं जयति स सर्वाल्लोकाञ्जयति स सर्वाल्लोकाञ्जयति ॥16॥

जो कोई भी इस नारसिंह आनुष्टुभ् मन्त्रराज का नित्य ही पाठ करता है वह भूर्लोक को जीतता है, वह भुवर्लोक को जीतता है, वह स्वर्लोक को जीतता है, वह महर्लोक को जीतता है, वह जनलोक को जीतता है, वह तपोलोक को भी जीतता है, वह सत्यलोक को भी जीतता है, वह सभी लोकों को जीत लेता है, वह सभी लोकों को जीत लेता है।

स एतं मन्त्रराजं नारसिंहनानुष्टुभं नित्यमधीते सोऽग्निष्टोमेन यजते स उक्थ्येन यजते स षोडशिना यजते स वाजपेयेन यजते सोऽतिरात्रेण

यजते सोऽप्तोर्यामेण यजते सोऽश्वमेधेन यजते स सर्वैः क्रतुभिर्यजते स सर्वैः क्रतुभिर्यजते ॥17॥

जो कोई भी इस नारसिंह आनुष्टुभ् मन्त्रराज का प्रतिदिन पाठ करता है वह अग्निष्टोम से होम करता है, वह उक्थ्ययाग, षोडशीयाग, वाजपेयीयाग, अत्रिरात्रयाग, अप्तोर्योमयाग, अश्वमेधयाग करता है, वह सभी याग करता है, सभी याग वह करता है। अर्थात् सभी यज्ञों का फल उसे इस मन्त्रराज के पाठ से मिल ही जाता है।

य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते स ऋचोऽधीते स यजूंष्यधीते स सामान्यधीते सोऽथर्वणमधीते सोऽङ्गिरसमधीते स शाखा अधीते स पुराणान्यधीते स कल्पानधीते स गाथामधीते स नाराशंसीरधीते स प्रणवमधीते स यः प्रणवमधीते स सर्वमधीते स सर्वमधीते ॥18॥

जो इस नारसिंह आनुष्टुभ् मन्त्रराज का प्रतिदिन पाठ करता है वह ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, आंगिरस, वेदों की सभी शाखाओं के स्वाध्याय का फल प्राप्त करता है वह पुराणों के, कल्पों के, गाथाओं के, नारायणी और प्रणव के स्वाध्याय फल प्राप्त करता है। अर्थात् इस मन्त्रराज के नियमित पाठ से वह सभी का अध्ययन कर लेता है।

अनुपनीतशतमेकमेकेनोपनीतेन तत्सममुपवीतशतमेकमेकेन गृहस्थेन तत्समं गृहस्थशतमेकमेकेन वानप्रस्थेन तत्समं वानप्रस्थशतमेकमेकेन यतिना तत्समं यतीनां तु शतं पूर्णमेकमेकेन रुद्रजापकेन तत्समं रुद्रजापकशतमेकमेकेनाथर्वशिरःशिखाध्यापकेन तत्सममथर्वशिरःशाखाध्यापकशतमेकमेकेन तापनीयोपनिषदध्यापकेन तत्समं तापनीयोपनिषदध्यापकशतमेकमेकेन मन्त्रराजाध्यापकेन तत्सम्म् ॥19॥

सौ उपवीत विहीन के बराबर एक उपवीती होता है, सौ उपवीतियों के तुल्य एक गृहस्थ होता है, सौ गृहस्थों के समान एक वानप्रस्थी होता है, सौ वानप्रस्थियों के समान एक यति होता है, सौ यतियों के समान एक रुद्रजापक होता है, सौ रुद्रजापकों के समान एक अथर्वशिरःशाखा का अध्यापक होता है, सौ अथर्वशिरःशाखाध्यापकों के तुल्य एक तापनीयोपनिषद् का अध्यापक होता है और सौ तापनीयोपनिषद् के अध्यापकों के समान एक इस मन्त्रराज का अध्यापक होता है। अर्थात् मन्त्रराजाध्यापक की महिमा सबसे बढ़ी-चढ़ी है।

तद्वा एतत्परमं धाम मन्त्रराजाध्यापकस्य यत्र न सूर्यस्तपति यत्र न वायुर्वाति यत्र न चन्द्रमा भाति यत्र न नक्षत्राणि भान्ति यत्र नाग्निर्दहति यत्र न मृत्युः प्रविशति यत्र न दुःखं सदानन्दं परमानन्दं शान्तं शाश्वतं सदाशिवं ब्रह्मादिवन्दितं योगिध्येयं परमं पदं यत्र गत्वा न निवर्तन्ते योगिनः ॥20॥

उस मन्त्रराज का अध्यापक (साधक) उस धाम को प्राप्त होता है जहाँ सूर्य नहीं तपता, वायु निर्वहण नहीं करता, चन्द्रमा नहीं प्रकाशित होता, नक्षत्र नहीं चमकते, अग्नि नहीं जलती, मृत्यु वहाँ आ नहीं सकती, वहाँ दुःख नहीं होता। सदानन्द, परमानन्द, शान्त, शाश्वत, सदाशिव ब्रह्मादि के द्वारा वन्दित, योगियों के ध्येय वह परमपद है, जहाँ जाकर योगि लोग फिर से यहाँ मर्त्यलोक में नहीं आते।

तदेतदृचाभ्युक्तम्—
तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुराततम्। तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते। विष्णोर्यत्परमं पदम्। तदेतन्निष्कामस्य भवति। तदेतन्निष्कामस्य भवति य एवं वेदेति महोपनिषत् ॥21॥

इति पञ्चमोपनिषत्।

इति नृसिंहपूर्वतापिन्युपनिषत्समाप्ता।

ऋचा कहती है—ज्ञानीलोग विष्णु के उस परमपद को सदैव देखते हैं, मानो आकाश में फैलाये गए नेत्र जैसा है। जागरूक विद्वान् स्तोतागण उस परमपद को प्रकाशित करते हैं। जो ऐसा जानता है, ऐसे निष्कामी को यह दिव्य पद प्राप्त होता है। यह महोपनिषत् है।

यहाँ पाँचवीं उपनिषत् पूरी हुई है और नृसिंहपूर्वतापनी भी पूर्ण हुई।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(28) नृसिंहोत्तरतापिन्युपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

परम्परा से अथर्ववेद से सम्बद्ध मानी गई इस उपनिषद् के नव खण्ड हैं। इसमें शुरू में माण्डूक्योपनिषद् की तरह की ॐकार और उसकी चार मात्राएँ तथा आत्मा के वैश्वानर, तैजस, प्राज्ञ और साक्षी—इन चार पादों का वर्णन आता है। बाद में आत्मा के साक्षी स्वरूप का प्रतिपादन है। आत्मा चक्षु आदि इन्द्रियों तथा मन, बुद्धि, अहंकारादि और प्राणों का केवल द्रष्टा ही है, साक्षी ही है, वह अविकारी है, चैतन्यस्वरूप, आनन्दमय, स्वयंप्रकाश, एकरस, अजर-अमर और अभय है। काष्ठ को जलाने के बाद जैसे अग्नि शान्त हो जाती है, ठीक उसी प्रकार वाणी और मन के विषय दूर हो जाने पर चित्स्वरूप में वही शेष रहता है। नृसिंह के मन्त्र द्वारा जो मनुष्य जाग्रदादि अवस्थात्रयरहित आत्मा को जान लेता है, वह सदा उज्ज्वल, अज्ञानरहित, बन्धनरहित, द्वैतरहित, आनन्दरूप और मोहशून्य हो जाता है। यह सारा जगत् आत्ममय ही है क्योंकि इसमें ईश्वर व्याप्त होकर रहता है। इस व्यापक नृसिंहरूप ईश्वर को जानने वाला आत्माराम निष्कामकर्मी ब्रह्मरूप हो जाता है। आत्मा ब्रह्मरूप, सच्चिदानन्द, पूर्ण, अद्वैत, शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धहीन, प्राण-मन-बुद्धि-चित्त-अहंकार से परे, असंग, निर्गुण एवं स्वयंप्रकाश है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (अथर्वशिर उपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

प्रथमः खण्डः

देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन् अणोरणीयांसमिममात्मानमोंकारं नो व्याचक्ष्वेति ॥1॥

देवलोग प्रजापति से एक बार कहने लगे—अणु से भी अणु इस आत्मा के स्वरूप ओंकार के विषय में हमें आप बताइए।

तथेत्योमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद् भविष्यदिति सर्वमोंकार एव। यच्चान्यत् त्रिकालातीतं तदप्योंकार एव सर्वं ह्येतद् ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म ॥2॥

प्रजापति ने 'अच्छा' ऐसा कहकर बताया कि यह सब जो कुछ है वह 'ओम्' यह एक अक्षर रूप ही है। इसका विवरण यह है कि जो भूतकाल में था, वर्त्तमान में होता है और भविष्य में होगा, वह सब ओंकार ही है। इतना ही नहीं, इन तीन कालों से जो परे है, वह भी ओंकार ही है। यह सब कुछ ब्रह्म ही है। यह आत्मा ब्रह्म ही है।

तमेतमात्मानमोमिति ब्रह्मणैकीकृत्य ब्रह्म चात्मनमोमित्येकीकृत्य तदेकमजरममृतमभयमोमित्यनुभूय तस्मिन्निदं सर्वं त्रिशरीरमारोप्य तन्मयं हि तदेवेति संहरेदोमिति ॥3॥

इस आत्मा को 'ओम्' अक्षर के द्वारा ब्रह्म के साथ तादात्म्य करके तथा ब्रह्म को आत्मा के साथ एकीभाव करके उस एक को ही अजर, अमर, अमृत, अभय को, ओम् के द्वारा अनुभूति में लाकर उसी ब्रह्मात्मैक्य में तीनों शरीरों को—त्रिगुणात्मक, अवस्थात्रयात्मक, आधिभौतिकादि तापत्रयात्मक, स्थूलादि तीनों शरीरों को अथवा विश्वादि तीनों जीवों को—अर्थात् त्रित्ववाली सभी वस्तुओं का आरोपण करके वह तद्रूप ही है और ये तीनों शरीर, अवस्था, गुण आदि मिथ्या है, ऐसा अनुसन्धान करना चाहिए। (यहाँ अध्यारोप और अपवाद की बात कही गई है)।

तं वा एतं त्रिशरीरमात्मानं त्रिशरीरं परं ब्रह्मानुसन्दध्यात्। स्थूलत्वात्स्थूल-भुक्त्वाच्च सूक्ष्मत्वात्सूक्ष्मभुक्त्वाच्चैक्यादानन्दभोगाच्च ॥4॥
सोऽयमात्मा चतुष्पात् ॥5॥

उसी तीन शरीरवाले माने गए आत्मा को तीन शरीरवाले ब्रह्म के रूप में ही, जहाँ तक उन दोनों के ऐक्य की अनुभूति हो जाए, तब तक ध्यान करना चाहिए। ब्रह्म का इन तीन शरीरों के अधिकरण रूप में चिन्तन करना चाहिए। स्वयं स्थूल होकर स्थूल पदार्थों का भोग करने से तथा वही स्वयं सूक्ष्म होकर सूक्ष्म वस्तुओं का भोग करने से दोनों की एकता समान ही दीखती है अर्थात् जाग्रदभिमानी स्थूल आत्मा स्थूल भोगों को भोगता है और स्वप्नाभिमानी सूक्ष्म आत्मा सूक्ष्म भोग भोगता है, उन दोनों की एकता दीखती ही है। जैसे ये अवस्थाएँ व्यष्टिचैतन्य की हैं वैसे ही समष्टिचैतन्य की भी हैं। जैसे विश्व-विराट् का अर्थात् तैजस-सूत्रात्मा का ऐक्य ही है, उसी प्रकार प्राज्ञ-ईश्वर का भी ऐक्य है। आनन्द भोग भी दोनों के समान हैं। यह आत्मा चार पाद वाला है।

जागरितस्थानः स्थूलप्रज्ञः सप्ताङ्गः एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुक् चतुरात्मा विश्वो वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥6॥

जाग्रत् अवस्था में रहने वाला, स्थूल (बाह्य) ज्ञान को जानने वाला, सात लोकरूप अंगों वाला (अथवा स्वर्ग, सूर्य, आकाश, पृथ्वी, जल, वायु और आहवनीय अग्निरूप सात अंगों वाला), उन्नीस मुखवाला (5 ज्ञानेन्द्रिय + 5 कर्मेन्द्रिय + 5 प्राण + 4 अन्तःकरण = 19); यह उस चार पाद वाले आत्मा का प्रथम पाद है, वह समष्टि में वैश्वानर और व्यष्टि में विश्व कहा जाता है।

स्वप्नस्थानः सूक्ष्मप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः सूक्ष्मभुक् चतुरात्मा तैजसो हिरण्यगर्भः द्वितीयः पादः ॥7॥

स्वप्नावस्था में रहने वाला, सूक्ष्म (अन्तः) ज्ञान को जानने वाला, सात लोकरूप अंगों वाला (पूर्वोक्त प्रकार से सात अंग हैं), पूर्वोक्त प्रकार से ही उन्नीस मुखवाला यह पाद, उस चारपाद वाले आत्मा का दूसरा पाद है। वह व्यष्टि में तैजस और समष्टि में हिरण्यगर्भ कहा जाता है।

यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम्। सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतो-मुखश्चतुरात्मा प्राज्ञ ईश्वरस्तृतीयः पादः ॥8॥

जहाँ पर सोया हुआ मनुष्य किसी भी वस्तु की कामना नहीं करता, जहाँ पर वह किसी स्वप्न को भी नहीं देखता वह सुषुप्तावस्था है। उस सुषुप्तस्थान में एकीभूत होकर रहने वाला, पूर्ण विज्ञानरूप, आनन्दमय और आनन्द को भोगने वाला और जो चिन्मय प्रकाशयुक्त मुखवाला है वह चारपादों वाले आत्मा का चौथा पाद है, जिसे व्यष्टि की दृष्टि से 'प्राज्ञ' और समष्टि की दृष्टि से 'ईश्वर' कहते हैं।

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ॥9॥

यह सर्वेश्वर है, यही सर्वज्ञ है, यह अन्तर्यामी है, यही सभी का जन्मस्थान है। भूतों का जन्म और नाश भी इसी से होता है।

त्रयमप्येतत्सुषुप्तं स्वप्नं मायामात्रं चिदेकरसो ह्ययमात्मा ॥10॥

ये तीनों अवस्थाएँ तो सुषुप्त की—आवरणात्मक मायाशक्ति या सुषुप्त जैसी मिथ्या-माया की विक्षेपशक्ति रूप ही है (मिथ्या ही है)। यह आत्मा तो चिन्मात्र एक स्वरूपवाला ही है।

अथ तुरीयश्चतुरात्मा तुरीयावसितत्वादेकैकस्योतानुज्ञात्रनुज्ञाविकल्पै-स्त्रयमप्यत्रापि सुषुप्तं स्वप्नं मायामात्रं चिदैकरसो ह्ययमात्मा ॥11॥

अब उन तीनों अवस्थाओं के बाद, अविद्वानों का अगम्य यह तुरीय स्थान चतुष्पाद आत्मा का चौथा पाद है। क्योंकि अवस्थाओं की और अवस्थाओं के अभिमानी आत्माओं की एक-एक करके गणना करने से अन्तिम छोर या पर्यवसान इस तुरीय में ही होता है—अर्थात् तुर्य के आगे कोई अवस्था ही नहीं होती। तुर्य जगदादि अपवादों का अधिकरण है, अत: उन अपवादों में तुर्य का समावेश नहीं होता। इसलिए व्यष्टि-समष्टि के विभाग पहली तीन अवस्थाओं के ही हैं, तुरीय के नहीं। तुरीय का कोई अधिकरण नहीं, वह तीनों अवस्थाओं का अधिकरण है। यह बात ओता, अनुज्ञाता और अनुज्ञा से जानी जाती है। तुरीय के साथ विश्व (या विराट्) को अनुस्यूत होना 'ओत' है। तुरीय के साथ तैजस (या सूत्रात्मा) को भीतर जानना यह 'ज्ञातृ' – अनुज्ञाता है। और तुरीय – प्राज्ञ बीज का ऐक्यात्मरूप से चिदेकदृष्टि होना 'अनुज्ञा' है। उन ओता, अनुज्ञाता और अनुज्ञान के विकल्पों से यह आत्मा का चौथा पाद निराला ही है। इससे तुरीय के अतिरिक्त वे तीनों अवस्थाएँ स्वप्न की तरह मिथ्या और मायामय हैं और वे चिन्मय रूप ही होती हैं। वह अविकल्प की चौथी अवस्था तुर्य की है, यह अविकल्पा-विकल्प है।

अथायमादेशो न स्थूलप्रज्ञं न सूक्ष्मप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं सप्रज्ञं नाप्रज्ञं न प्रज्ञानघनमदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्ययमव्यपदेश्यमै-कात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शिवं शान्तमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेय ईश्वरग्रासस्तुरीयस्तुरीयः ॥12॥

इति प्रथमः खण्डः

अब यह उपदेश है कि जो स्थूल (बाहर के) ज्ञानवाला भी नहीं और सूक्ष्म (भीतर के) ज्ञानवाला भी नहीं, जो दोनों के ज्ञान वाला नहीं है, वह जानने वाला भी नहीं है, सघन जानने वाला भी नहीं,

जो देखा नहीं जाता, जिसके साथ कोई व्यवहार नहीं किया जा सकता, जो अग्राह्य है, जिसका कोई लक्षण नहीं है, जो अचिन्त्य है, अव्यय है, अनिर्वाच्य है, एकात्मानुभूतिरूप तत्त्वसार है, संसारोपशामक है, मंगलकारी, शान्त, अद्वैत को ही चौथा माना जाता है। वही आत्मा है, वही जानने लायक है, यही ईश्वररूपी ग्रासरूप चतुर्थ आत्मा जानना चाहिए। ज्ञानी लोगों के लिए निर्गुण ब्रह्म एकमात्र तत्त्व होने से ईश्वर और जगत् का भी (तुर्य में) ग्रास हो जाता है।

यहाँ प्रथम खण्ड पूरा हुआ।

❋

द्वितीयः खण्डः

तं वा एतमात्मानं जाग्रत्यस्वप्नमसुषुप्तं स्वप्नेऽजाग्रतमसुषुप्तं सुषुप्ते-ऽजाग्रतमस्वप्नं तुरीयेऽजाग्रतमस्वप्नमसुषुप्तमव्यभिचारिणं नित्यानन्दं सदेकरसं ह्येव ॥1॥

ऐसे उस तुर्य को जाग्रत् अवस्था में स्वप्न और सुषुप्ति से रहित, स्वप्न में जाग्रत् तथा सुषुप्ति से रहित, एवं सुषुप्ति में जाग्रत् तथा स्वप्न से रहित तथा तुरीय अवस्था में तो जाग्रत् से रहित, स्वप्न से रहित तथा सुषुप्ति से भी रहित—इन तीनों अवस्थाओं से रहित और तीनों अवस्थाओं में अव्यभिचरित रूप से रहे हुए नित्यानन्दरूप पूर्णत: सत् स्वरूप ही इस आत्मा को जाना जाता है।

चक्षुषो द्रष्टा श्रोत्रस्य द्रष्टा वाचो द्रष्टा मनसो द्रष्टा बुद्धेर्द्रष्टा प्राणस्य द्रष्टा तमसो द्रष्टा सर्वस्य द्रष्टा ततः सर्वस्मादन्यो विलक्षणः ॥2॥

वह तुर्य चक्षु का द्रष्टा है, श्रोत्र का द्रष्टा है, वाणी का द्रष्टा है, मन का द्रष्टा है, बुद्धि का भी द्रष्टा है, प्राण का भी द्रष्टा है, हमारे तमस् (अज्ञान) का भी द्रष्टा है इसलिए वह सबसे विलक्षण (भिन्न) ही है, क्योंकि जो जिसका द्रष्टा होता है, वह उससे हमेशा अलग ही हुआ करता है।

चक्षुषः साक्षी श्रोत्रस्य साक्षी वाचः साक्षी मनसः साक्षी बुद्धेः साक्षी प्राणस्य साक्षी तमसः साक्षी सर्वस्य साक्षी ततोऽविक्रियो महाचैतन्यो-ऽस्मात्सर्वस्मात् प्रियतम आनन्दघनं ह्येवमस्मात् सर्वस्मात्पुरतः सुविभातमेकरसमेवाजरममृतमभयं ब्रह्मैव ॥3॥
अप्यजयैनं चतुष्पादं मात्राभिरोंकारेण चैकी कुर्यात् ॥4॥

यह तुर्य चक्षु का साक्षी, श्रोत्र का साक्षी, वाणी का साक्षी, मन का साक्षी, बुद्धि का साक्षी, प्राण का साक्षी, हमारे तमस् (अज्ञान) का भी साक्षी है। इसलिए यह विकाररहित—विकार के लिए अयोग है। (साक्षी का अर्थ दो विवाद करते हुए मनुष्यों के बीच निष्पक्षपाती और अपने किसी भी सम्बन्ध से रहित मनुष्य को कहा जाता है। इसलिए वह देखने वाला होने पर भी सर्वविलक्षणता से अविक्रिय है)। उदय और अस्त से रहित महाचैतन्यरूप है। इसी से वह सबसे ज्यादा प्रिय है, इसीलिए पूर्णत: आनन्दरूप है। इसलिए सामने ही दीखने वाला प्रकाशित, एकरस, अजर, अमर, अभय ब्रह्म ही यह तुर्य है। इस मुक्तात्मा चतुष्पाद अध्यात्म और अधिदैव को अजया = अपनी अविद्या के द्वारा भी - शास्त्रोक्त बुद्धि से - चार मात्रादि के साथ एकीकृत किया जा सकता है। (यह बाद में कहा जाएगा)।

जागरितस्थानश्चतुरात्मा विश्वो वैश्वानरश्चतूरूपोऽकार एव चतूरूपो

ह्ययमकारः । स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिरकाररूपैराप्तेरादिमत्त्वाद्वा स्थूलत्वात्सूक्ष्मत्वाद् बीजत्वात् साक्षित्वाच्च । आप्नोति ह वा इदं सर्वमादिश्च भवति य एवं वेद ॥5॥

चार प्रकार की अवस्था वाला यह आत्मा जाग्रत् अवस्था में व्यष्टि में विश्व और समष्टि में वैश्वानर कहलाता है। चार रूपवाला यह आत्मा ही चार रूपवाला 'अंकार है (उदात्त, अनुदात्त, स्वरित और ज्ञान—ये चार अकार के रूप हैं; अकार के चार रूप—ह्रस्व, दीर्घ, प्लुत और नाम भी है)। स्थूल, सूक्ष्म, बीज और साक्षी—इन रूपों के साथ अकार के रूपों का तादात्म्य होता है क्योंकि ये अवस्थाएँ स्थूल, सूक्ष्म, बीज और साक्षिभाव वाली हैं। जो इस प्रकार अकार के चार रूपों के साथ आत्मा के चार रूपों के तादात्म्य को जानता है, वह सब कुछ प्राप्त कर सकता है और जगत् का प्रथम पुरुष हो जाता है। कुछ लोग आत्मा के चार रूपों में तीनों अवस्थाएँ एक अवस्था में लेने की बजाय एक जाग्रत् अवस्था के ही चार भेद करते हैं; यथा—1. जाग्रत्-जाग्रत, 2. जाग्रत्स्वप्न, 3. जाग्रत्सुषुप्ति और 4. जाग्रत्साक्षी। इसी प्रकार तीनों अवस्थाओं के चार-चार विभाग कर देते हैं।

स्वप्नस्थानश्चतुरात्मा तैजसो हिरण्यगर्भश्चतूरूप उकार एव चतूरूपो ह्ययमुकारः स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिरुकाररूपैरुत्कर्षादुभयत्वाद्वा स्थूलत्वात्सूक्ष्मत्वाद्बीजत्वात्साक्षित्वाच्च। उत्कर्षति ह वै ज्ञानसन्ततिं समानश्च भवति य एवं वेद ॥6॥

जाग्रत्स्थानीय की तरह ही चार रूपों वाला यह स्वप्नस्थानीय आत्मा व्यष्टि रूप में तैजस और समष्टिरूप में हिरण्यगर्भ कहलाता है। उसी प्रकार ओंकार की दूसरी मात्रा 'उ'कार भी चार रूप वाला ही है। ये चार रूप स्थूल, सूक्ष्म, बीज और साक्षी हैं। वह या तो उत्कर्ष (आधिक्य) या तो उभय (द्वितीय) होने से 'उ'कार कहा जाता है। वह स्थूलत्व, सूक्ष्मत्व, बीजत्व और साक्षित्व चार प्रकार का है (अर्थात् स्वप्नजाग्रत्, स्वप्नस्वप्न, स्वप्नसुषुप्ति और स्वप्नसाक्षी)। अतएव जो इस प्रकार उकार का तादात्म्य जानता है, वह ज्ञानपरंपरा को प्राप्त करके ईश्वरतुल्य होता है।

सुषुप्तस्थानश्चतुरात्मा प्राज्ञ ईश्वरश्चतूरूपो मकार एव चतूरूपो ह्ययं मकारः स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिर्मकाररूपैर्मितेरपीतेर्वा स्थूलत्वात्सूक्ष्मत्वाद् बीजत्वात्साक्षित्वाच्च । मिनोति ह वा इदं सर्वमपीतश्च भवति य एवं वेद ॥7॥

पूर्व दोनों अवस्थाओं की तरह ही चाररूप वाला स्वप्नस्थानीय यह आत्मा व्यष्टि की दृष्टि से प्राज्ञ और समष्टि की दृष्टि से ईश्वर कहलाता है। उस आत्मा की तरह तीसरी मात्रा 'म'कार भी स्थूल, सूक्ष्म, बीज और साक्षीरूप से चार प्रकार का है। यह ईश्वर - प्राज्ञ सबका मापन करने से अथवा जाग्रत् और स्वप्न को अपने में लय करने से यह 'म'कार कहा गया है। वह भी स्थूलत्व, सूक्ष्मत्व, बीजत्व और साक्षित्व से आत्मा से तादात्म्य करता है। (सुषुप्तजागरण, सुषुप्तस्वप्न, सुषुप्तसुषुप्त और सुषुप्तसाक्षी—ये चार प्रकार हैं)। जो इस तादात्म्य को जानता है, वह सबको नाप सकता है और सर्व को अपने में समा सकता है।

मात्राऽमात्राः प्रतिमात्राः कुर्यात्। अथ तुरीय ईश्वरग्रासः। स स्वराट् स्वयमीश्वरः स्वप्रकाशश्चतुरात्मोतानुज्ञात्रनुज्ञा विकल्पैः। ओतो ह्यय-

मात्मा ह्यथैवेदं सर्वमन्तकाले कालाग्निः सूर्योस्त्रैः। अनुज्ञातो ह्ययमात्मा ह्यस्य सर्वस्य स्वात्मानं ददातीदं सर्वं स्वात्मानमेव करोति यथा तमः सविता। अनुज्ञैकरसो ह्ययमात्मा। चिद्रूप एव यथा दाह्यं दग्ध्वाऽग्निः ॥8॥

'अ', 'उ' और 'म' की मात्राओं को और अर्धमात्रा को—प्रत्येक को इस प्रकार प्लुतादि विशिष्ट (पूर्वोक्त रीति से) करना चाहिए अर्थात् चार-चार प्रकारों में बाँटना चाहिए। इस प्रकार करते-करते मात्राएँ अमात्राएँ हो जाएँगी, तुर्य तुर्य में मिल जाएँगी। उन तीनों अवस्थाओं से भिन्न जो ईश्वर को भी ग्रस लेता है, वह अवस्थात्रयातीत विलक्षण तुरीय है। वही साधनान्तरानपेक्षी स्वराट् है, वही नियन्ता है, वह स्वप्रकाशित है। वह भी चारों अवस्थाओं में अनुस्यूत है, और ओता, अनुज्ञाता, अनुज्ञा और अविकल्प—इन चारों से युक्त होता है। यह आत्मा 'ओता' - व्यापक है, क्योंकि वह सबके अधिकरण रूप में है। जैसे अन्तकाल में कालाग्नि सूर्य की प्रखर किरणों से सबको अपने में समा लेता है, उसी तरह इस आत्मा में सब कुछ समा जाता है (यह आत्मा तुर्यजाग्रदाधार है)। यह आत्मा अनुज्ञाता इसलिए है कि यह तुर्य के साथ तैजस - सूत्रात्मा के ऐक्य को जानता है (अनुजानाति)। वह अपने आपको सबमें देता है और सबको अपने में ले लेता है। जैसे सूर्य अन्धकार को अपने में समा लेता है और अन्धकार को स्वयं का दान करता है (यह तुर्यस्वप्नाधार आत्मा है)। यह आत्मा अनुज्ञा इसलिए है कि यह ऐक्य की अनुज्ञा देता है। बाद में अखण्डैकरस चिद्रूप सर्वावस्था का (विकल्पों का) अपह्नव करके अवस्थित रहता है। जैसे काष्ठ आदि दाह्य पदार्थों को जला देने के बाद स्वयं निर्विकल्प हो जाता है, वैसे ही यह आत्मा स्वात्मबोध से अपने से भिन्न सब जड़ को हटने की अनुज्ञा देकर सुषुप्तावस्था में एकरस होकर रहता है (यह तुर्यसुषुप्ताधार आत्मा है)।

अविकल्पो ह्ययमात्माऽवाङ्मनोऽगोचरत्वाच्चिद्रूपश्चतूरूप ॐकार एव ह्ययं चतूरूपो ह्ययमोंकार ओतानुज्ञात्रानुज्ञाऽविकल्पैरोकाररूपैः। आत्मैव नामरूपात्मकं हीदं सर्वं तुरीयत्वाच्चिद्रूपत्वाच्च ओतत्वाद् अनुज्ञातृत्वाद् अनुज्ञात्वाद् अविकल्परूपत्वाच्च। अविकल्परूपं हीदं सर्वं नात्र काचन भिदाऽस्ति नैव तत्र काचन भिदाऽस्ति ॥9॥

पूर्वमन्त्रोक्त सुषुप्त - तुर्य से भी परे यह विकल्परहित तुर्यतुर्य आत्मा है, जो वाणी और मन से भी अगोचर होने से केवल चिद्रूप ही है। वह अविकल्पाविकल्प है। यह चार रूप वाला—अकार, उकार, मकार, और अर्धमात्रा से अभिन्न क्रमशः—ओता, अनुज्ञाता, अनुज्ञा और अविकल्प से युक्त है। इस प्रकार चार रूप वाला यह ॐकार है। यह जो कुछ नामरूप वाला दिखाई देता है वह सब यही आत्मा है, क्योंकि यही तुरीय है, चिद्रूप है, व्यापक (ओत) है, यही अनुज्ञाता (जानने वाला) है, यही ज्ञान है और यही इन सब विकल्पों से परे भी है। यहाँ किसी प्रकार का भी भेद नहीं है, कोई भी भेद नहीं है।

अथ अस्यायमादेशोऽमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः, प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैतः। एवमोंकार आत्मैव। संविशत्यात्मनाऽऽत्मानं य एवं वेद ॥10॥

इस तुर्य प्रदेश में प्रवेश करने के बाद, वह तुर्यतुर्य—अविकल्पाविकल्प उपदेश करने योग्य न होने पर भी वेद उसका उपदेश करते हैं, कि वह अमात्र है, तीनों अवस्थाओं से परे वह चतुर्थ है, वह अव्यवहार्य है, जगत् का उपशम (आधार) है, मंगलमय है, अद्वैत है। इस प्रकार यह ओंकार आत्मा ही है। जो इस प्रकार का ज्ञान रखता है, वह इस आत्मा में प्रवेश कर पाता है।

एष वीरो नारसिंहेन अनुष्टुभा मन्त्रराजेन तुरीयं विद्यादेष ह्यात्मानं प्रकाशयति सर्वसंहारसमर्थः परिभवासहः प्रभुर्व्याप्तः सदोज्ज्वलोऽविद्यातत्कार्यहीनः स्वात्मबन्धहरः सर्वदा द्वैतरहित आनन्दरूपः सर्वाधिष्ठानसन्मात्रो निरस्ताविद्यातमोमोहोऽहमेवेति। तस्मादेवमेवेनमात्मानं परं ब्रह्मानुसन्दध्यादेष वीरो नृसिंह इति ॥1॥

इति द्वितीयः खण्डः

उपासकों में कोई ही वीर ऐसा होता है कि जो इस अनुष्टुप् छन्द में निबद्ध नारसिंह मन्त्रराज के द्वारा उस तुरीय पद को प्राप्त कर लेता है। यह मन्त्र आत्मा के सही स्वरूप को प्रकाशित करने वाला है, यह मन्त्र सर्व पापों और अज्ञान का संहार करने में समर्थ है। यह अपने पराभव को सहन नहीं कर सकता। यह समर्थ है, सर्वत्र फैला हुआ है, सदा जगमगाता है, अविद्या और उसके कार्य का नाश करने वाला है, अपने बन्धनों को दूर करने वाला है, हमेशा अद्वैतरूप (द्वैतरहित) ही है, आनन्दरूप है, सबका एकमात्र सद् अधिष्ठानरूप है, अविद्या - अज्ञानरूपी अन्धकार और मोह से निरस्त, ऐसा तुरीय मैं ही हूँ। इसलिए इस आत्मा को परब्रह्म के साथ जोड़ना चाहिए। इसीलिए वह वीर उपासक नृसिंह (ब्रह्म) ही है।

यहाँ पर द्वितीय खण्ड पूरा हुआ।

❋

तृतीयः खण्डः

तस्य ह वै प्रणवस्य या पूर्वा मात्रा सा प्रथमः पादो भवति। द्वितीया द्वितीयस्य तृतीया तृतीयस्य चतुर्थ्योतानुज्ञात्रनुज्ञाऽविकल्परूपा तया तुरीयं चतुरात्मानमन्विष्य चतुर्थपादेन च तया तुरीयेणानुचिन्तयन् ग्रसेत् ॥1॥

उस पूर्ववर्णित प्रणव की अकारसंज्ञक जो पूर्वमात्रा है, वह इस प्रणव और मन्त्रराज का प्रथम चरण है। इसी प्रकार उसकी उकार संज्ञक जो द्वितीय मात्रा है, वह प्रणव और इस मन्त्रराज का दूसरा पाद (चरण) है। और मकारसंज्ञक जो तीसरी मात्रा है, वह प्रणव और मन्त्रराज का तीसरा चरण है। और जो चतुर्थ अर्धमात्रा है वह ओता, अनुज्ञाता, अनुज्ञा और अविकल्प रूप है। इस चतुर्थ मात्रा से तुरीय को (चौथे आत्मा को) खोजकर उस चौथी मात्रा के साथ चतुर्थ पाद को जोड़कर—उनसे अभेद का चिन्तन करके उन भेदों को ग्रसित कर देना चाहिए अर्थात् मिटा देना चाहिए।

तस्य ह वा एतस्य प्रणवस्य या पूर्वा मात्रा पृथिव्यकारः स ऋग्भिर्ऋग्वेदो ब्रह्मा वसवो गायत्री गार्हपत्यः सः प्रथमः पादो भवति। भवति च सर्वेषु पादेषु चतुरात्मा स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिः ॥2॥

इस प्रणव की जो पूर्व मात्रा (प्रथम मात्रा) है, वह पृथ्वी है। अक्षर अकार है। ऋचाओं से पुष्ट ऋग्वेद इसका वेद है। ब्रह्मा इसके देवता हैं। आठ वसु इसके देवगण हैं। गायत्री इसका छन्द है। गार्हपत्य इसका अग्नि है। सभी पादों की तरह ही यह पाद भी स्थूलत्व, सूक्ष्मत्व, बीजत्व और साक्षित्व भेद से चार प्रकार का अर्थात् चार स्वरूपवाला होता है।

द्वितीयाऽन्तरिक्षं स उकारः स यजुर्भिर्यजुर्वेदो विष्णूरुद्रास्त्रिष्टुब्दक्षिणाग्निः सा द्वितीयः। पादो भवति। भवति च सर्वेषु पादेषु चतुरात्मा स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिः ॥3॥

इस प्रणव और मन्त्रराज की दूसरी मात्रा अन्तरिक्ष है। उसका अक्षर 'उ'कार है। यजुष् मन्त्रों से पुष्ट यजुर्वेद इसका वेद है। विष्णु इसके देवता हैं। ग्यारह रुद्र इसके देवगण हैं। अनुष्टुभ् छन्द है। और दक्षिणाग्नि अग्नि है। यह पाद भी स्थूल, सूक्ष्म, बीज और साक्षीरूप से चार रूप वाला है।

तृतीया द्यौः स मकारः स सामभिः सामवेदो रुद्र आदित्या जगत्याहवनीयः सा तृतीयः पादो भवति। भवति च सर्वेषु पादेषु चतुरात्मा स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिः ॥4॥

इस प्रणव और मन्त्रराज की तीसरी मात्रा द्युलोक है। इसका अक्षर 'म'कार है, सामों से पुष्ट सामवेद इसका वेद है, रुद्र इसके देवता हैं, बारह आदित्य इसके देवगण हैं, जगती इसका छन्द है और आहवनीय इसका अग्नि है। यह इस प्रणव और मन्त्रराज का तीसरा पाद है। यह भी अन्य पादों की तरह ही स्थूल, सूक्ष्म, बीज और साक्षी रूप से चार रूपवाला होता है।

याऽवसानेऽस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा सा सोमलोक ॐकारः साऽऽथर्वणैर्मन्त्रैरथर्ववेदः। संवर्तकोऽग्निर्मरुतोऽग्निर्षिराडेकर्षिर्भास्वती स्मृता सा चतुर्थः पादो भवति। भवति स सर्वेषु पादेषु चतुरात्मा स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिः ॥5॥

उन तीनों मात्राओं के पूर्ण होने पर यह जो चौथी अर्धमात्रा है, वह उमा (विद्या) सहित ईश्वर का लोक है। वह ओंकार है। अथर्वमन्त्रों से पुष्ट अथर्ववेद इसका वेद है। संवर्तक अग्नि इसकी देवता है। (उनचास) वायु इसके देवगण हैं। दशाक्षरी विराट् इसका छन्द है। एकर्षि इसका अग्नि है। विद्वान् लोग इस मात्रा को भास्वती नाम देते हैं। यही इस प्रणव और मन्त्रराज का चतुर्थ पाद है। यह भी अन्य सभी पादों की तरह स्थूल, सूक्ष्म, बीज और साक्षी के रूप से चार रूपवाला होता है।

मात्राऽमात्राः प्रतिमात्राः कृत्वोतानुज्ञात्रनुज्ञाऽविकल्परूपं चिन्तयन् ग्रसेत् ॥6॥

मात्राओं और अमात्रा (अर्धमात्रा) को प्रतिमात्र करके—अर्थात् इस चौथी अर्धमात्रा में भी तीन मात्राओं के अनुसार ही चारों मात्राओं में अमात्रा करके, ओत, अनुज्ञाता, अनुज्ञ और अविकल्प रूप का चिन्तन करना चाहिए और उत्तरोत्तर को ग्रसित करते हुए अन्त में एकमात्र निर्विशेष ब्रह्म जो तुर्यतुर्य है, उसी में इस सबका उपसंहरण कर देना चाहिए। यही मात्राओं का अमात्रीकरण है।

ज्ञोऽमृतो हृत्संवित्कः शुद्धः संविष्टो निर्विघ्न इममसुनियमेऽनुभूयेहेदं सर्वं दृष्ट्वा स प्रपञ्चहीनः ॥7॥
अथ सकलः साधारोऽमृतमयश्चतुरात्मा ॥8॥

इस प्रकार उपसंहरण करने वाला मनुष्य ज्ञानी होता है, अमृत होता है, वह अपने आत्मारूप अग्नि में ध्यातृ-ध्येयादि संवित् का होम किया होता है, वह निश्चल आसनवाला होता है, निर्विघ्न हो जाता है। प्राणादि का नियमन करके इस सच्चिदानन्द का अनुभव करके भले ही वह सबको देख रहा

हो, फिर भी वह तो प्रपंच (संसार) से हीन ही रहता है। अथवा वह नृसिंहमन्त्रराज प्रणव के पाद, मात्रा, मात्राओं के अवान्तर भेद आदि को देखता हुआ भी तुर्यतुर्य से अतिरिक्त कुछ भी नहीं है, ऐसा जानकर प्रपंचरहित ही रहता है। अब यह संपूर्ण और आधारसहित प्रणव और मन्त्रराज अमृतमय ही है। अर्थात् ऊपर जो इसके भेद या प्रकार आदि बताए गए हैं, वे सब मिलकर यह एक अमृतमय है। न कोई वास्तव में अवस्थाभेद है, न कोई वास्तव में विश्वविराडादि भेद है।

अथ महापीठे सपरिवारं तमेतं चतुःसप्तात्मानं चतुरात्मानं मूलाग्नावग्निरूपं प्रणवं सन्दध्यात्। सप्तात्मानं चतुरात्मानमकारं ब्रह्माणं नाभौ, सप्तात्मानं चतुरात्मानमुकारं विष्णुं हृदये सप्तात्मानं चतुरात्मानं मकारं रुद्रं भ्रूमध्ये सप्तात्मानं चतुरात्मानं चतुःसप्तात्मानं चतुरात्मानमोंकारं सर्वेश्वरं द्वादशान्ते सप्तात्मानं चतुरात्मानं चतुःसप्तात्मानं चतुरात्मानमानन्दामृतरूपं षोडशान्ते ॥9॥

अब गुरु-प्रसाद के बाद सुषुम्नान्तर्गत महापीठ में भक्तों रूप परिवार के साथ अथवा उस पीठ पर अंग आदि बत्तीस व्यूहान्तर्गत परिवार के साथ उस सकल, साधार, अमृतमय, सर्वमय—इन चार लक्षणों से युक्त इस पूर्वोक्त प्रकार से कुल अट्ठाईस रूपवाले और स्थूल, सूक्ष्म, बीज और अविकल्प रूप—चार प्रकार के आत्मा को मूलाधारस्थित त्रिकोण में प्रतिष्ठित अग्नि में प्रणवात्मक नृसिंहरूप का अनुसन्धान करना चाहिए। [आत्मा के अट्ठाईस रूप ये हैं—प्रत्येक पाद (चारों पादों) में अक्षर, लोक, वेद, देव, देवगण, छन्द और अग्नि—ये सात-सात अलग अलग हैं अतः $4 \times 7 = 28$ होते हैं।] इस प्रकार प्रणव के आद्यक्षर अकार रूप सप्तात्मा और चतुरात्मा रूप जगत्स्रष्टा ब्रह्मा का नाभि में अनुसन्धान करना चाहिए; और सप्तात्मा और चतुरात्मा रूप प्रणव के द्वितीय अक्षर उकार के स्वरूप विष्णु का हृदय में अनुसन्धान करना चाहिए; और उसी सप्तात्मा और चतुरात्मा के स्वरूप रुद्र का भ्रूमध्य भाग में अनुसन्धान करना चाहिए। सोमलोक से एकर्षिपर्यन्त जो चतुर्थपाद का ध्यान कहा गया है, ऐसे सप्तात्मा, चतुरात्मा और चतुःसप्तात्मा रूप सर्वेश्वर ओंकार का 'द्वादशान्त' में अनुसन्धान करना चाहिए। 'द्वादशान्त' का अर्थ चिबुक से लेकर बाल के अग्रभाग तक—मस्तक के अन्त तक होता है। अकार, उकार, मकार, बिन्दु, नाद, कला, कलातीतात्मक, जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति, तुर्य, तुर्यतुर्य—ये बारह द्वादशान्त कहे गये हैं। सहस्रदल में इन सबके सहित तथा अक्षर, लोक, वेद, देव, देवगण, छन्द और अग्नि—इन सात रूपोंवाले तथा ओता, अनुज्ञाता, अनुज्ञ और अविकल्प रूप चार स्वरूपवाले पूर्वोक्त रूप से अट्ठाईस भेदवाले इस आत्मा का भूमण्डल से ऊर्ध्व आए हुए षोडशांगुल परिमित देश में अनुसन्धान करना चाहिए।

अथानन्दामृतेनैतांश्चतुर्धा सम्पूज्य ब्रह्माणमेव विष्णुमेव रुद्रमेव विभक्तांस्त्रीनेवाविभक्तान् लिङ्गरूपानेव सम्पूज्योपहारैश्चतुर्धा लिङ्गान् संहृत्य तेजसा शरीरत्रयं संव्याप्य तदधिष्ठानमात्मानं संज्वाल्य तत्तेज आत्मचैतन्यरूपं बलमवष्टभ्यं गुणैरेक्यं सम्पाद्य महास्थूलं महासूक्ष्मे महासूक्ष्मं महाकारणे च संहृत्य मात्राभिरोतानुज्ञात्रनुज्ञाऽविकल्परूपं चिन्तयन् ग्रसेत् ॥10॥

इति तृतीयः खण्डः।

अब इन अकार, उकार, मकार और तुर्य को ज्ञानरूप अमृत से चार प्रकार से पूजित करके अर्थात् ओता, अनुज्ञाता, अनुज्ञ और अविकल्प—इन चार प्रकारों से भावनामयी पूजा करके, ब्रह्मा, विष्णु और रुद्र—इन तीनों को, जो कि विभक्त जैसे दिखाई दे रहे हैं पर वास्तव में एक ही हैं—उन तीनों को आधिदैविक रूप से भिन्न किन्तु आध्यात्मिक रूप से अभिन्न—इस लिंग से (इस चिह्न से), समीप में स्थित स्थूल, सूक्ष्म, बीज और साक्षीभाव रूप उपहारों से भावनामय पूजा करके उन चारों चिह्नों को बाद में समेटकर अपनी आत्मा के साथ उसका अनुसन्धान करना चाहिए। इस प्रकार स्थिरता प्राप्त करने के बाद उन भेदरूप लिंगों को आत्मा में उपसंहृत करके भौतिक प्रपंच भेद की तरह आध्यात्मिक प्रपंच (भेद) का आत्मा में ही मूलाधार से निकले हुए तेज से उपसंहार कर देना चाहिए। इस उपसंहरण में तीनों शरीर समाविष्ट हैं। इसके अतिरिक्त इन शरीरों में कल्पित अधिष्ठेयों को भी जला देने के लिए आत्मा को प्रज्वलित कर देना चाहिए। और फिर वह तेज आत्मचैतन्य रूप बल को लिए हुए गुणों के साथ ऐक्य सम्पादन करके महास्थूल को महासूक्ष्म में और महासूक्ष्म को महाकारण में उपसंहृत करके ओता, अनुज्ञाता, अनुज्ञ और अविकल्प रूप मात्राओं को सोचता हुआ उनका भक्षण कर जाता है अर्थात् उन्हें मिटा देता है।

यहाँ तृतीय खण्ड पूरा हुआ।

❋

चतुर्थः खण्डः

तं वा एतमात्मानं परमं ब्रह्मोंकारं तुरीयोंकाराग्रविद्योतमनुष्टुभा नत्वा प्रसाद्योमिति संहृत्याहमित्यनुसन्दध्यात् ॥1॥

उस प्रणवार्थोक्त परमात्मा को, परम-निरतिशय ब्रह्म को, उस तुरीय ओंकार को (अर्धमात्ररूप तुरीय ओंकार को) और उनसे भी परे (अग्रे) रहने वाले तुर्यतुर्य रूप (मात्रा कलनादिरहित रूप से विशेष प्रकाशित) को अनुष्टुभ् में निबद्ध मन्त्रराज से नमन करके, स्तुतिद्वारा उसे (नरसिंह को) प्रसन्न करके बाद में जो-जो दीखता है वह ओंकार के परे (अग्रे) विद्योतित तुर्यतुर्य है, ऐसा निश्चय करके वह मैं हूँ, ऐसा अनुसन्धान करना चाहिए।

अथैतमेवात्मानं परमं ब्रह्मोंकारं तुरीयोंकाराग्रविद्योतमेकादशात्मानं नारसिंहं नत्वोमिति संहरन्ननुसन्दध्यात् ॥2॥

इस अनुसन्धान के बाद इसी आत्मा को, परम को, उसी पूर्वोक्त ब्रह्मरूप ओंकार को भी अतिक्रान्त किए हुए विद्योतित तुर्यतुर्य को 'उग्र' शब्द से लेकर 'अहम्' पर्यन्त के मन्त्र से एकादश आत्मरूप नारसिंह को नमन करके पूर्व की ही तरह (दो पदों से) नमन करके 'ओम्' शब्द से उत्पन्न अनुसंधान (ज्ञान) का भी उपसंहरण कर देना चाहिए। ओम् की शब्दवृत्ति का प्रत्यय भी छोड़ना चाहिए।

अथैतमेवात्मानं परमं ब्रह्मोंकारं तुरीयोंकाराग्रविद्योतं प्रणवेन संचिन्त्यानुष्टुभा नत्वा सच्चिदानन्दपूर्णात्मसु नवात्मकं सच्चिदानन्दपूर्णात्मकं परमात्मानं परं ब्रह्म सम्भाव्याहमित्यात्मानमादाय मनसा ब्रह्मणैकीकुर्याद्यदनुष्टुभैव वा ॥3॥

फिर भी इसी आत्मा को, परम को, पूर्वोक्त ब्रह्मरूप ओंकार को भी लाँघकर अवस्थित उस विद्योतित तुर्यतुर्य को प्रणव से चिन्तन करके पूर्वोक्त रीति से ही अनुष्टुभ् मन्त्र से नमन करना चाहिए।

वह नमन इस प्रकार है—उस अनुष्टुभ् में दिए गए नव विशेषणों से युक्त जो सच्चिदानन्दपूर्णात्म रूप है, उनमें सच्चिदानन्दपूर्णात्मरूप परमात्मा पख्रह्म की संभावना करके कि वह परमात्मा मैं हूँ, इस प्रकार मन से आत्मा का एकीकरण करना चाहिए [अनुष्टुभ् में तो कुल ग्यारह पद दिए हैं, उनमें से 'उग्र' पद से लेकर 'मृत्यु' पद तक नव पद होते हैं, वहाँ तक बोलकर फिर 'नमाम्यहम्' इन दो पदों से नमन करना चाहिए। इस एकीकरण को उस अनुष्टुभ् के द्वारा ही करना चाहिए।]

एष उ एव नृ, एष हि सर्वत्र सर्वदा सर्वात्मा नृ, सिंहोऽसौ परमेश्वरः असौ हि सर्वत्र सर्वदा सर्वात्मा सन् सर्वमत्ति, नृसिंह एवैकल एष तुरीय एष एवोग्र एष एव वीर एष एव महानेष एव विष्णुरेष एव ज्वलन्नेष एव सर्वतोमुख एष एव नृसिंह एष एव भीषण एष एव भद्र एष एव मृत्युमृत्युरेष एव नमाम्येष एवाहं एवं योगारूढो ब्रह्मण्येवानुष्टुभं सन्दध्यादोंकार इति ॥4॥

यह मन्त्रराज ब्रह्मात्मैक्य का हेतु इसलिए है कि वही वह नवपदलक्ष्य नर है, यही सर्वदा सर्वत्र सर्वात्मा है, वही परमात्मा सर्वदा सर्वत्र सर्वात्मा सिंह है और ऐसा होकर सबका भक्षण करता है। वह अकेला (अद्वितीय) एक ही है, यही तुरीय है, यही उग्र है, यही वीर है, यही महान् है, यही विष्णु है, यही देदीप्यमान तेज है, वही सर्वतोमुख है, वही नृसिंह है, वही भीषण है, वही भद्र है, वही मृत्यु-मृत्यु है, 'नमामि' भी तो वही है, (प्रत्यगात्मा के साथ अभिन्न होने से) वही मैं हूँ। इस प्रकार प्रत्यगात्मा और परात्मा के ऐक्य योग में आरूढ मनुष्य को इस अनुष्टुभ् छन्द वाले मन्त्रराज का ब्रह्म के साथ अनुसन्धान करना चाहिए।

तदेतौ श्लोकौ भवतः—
संस्तभ्य सिंहं स्वसुतान्गुणार्थान् संयोज्य शृङ्गैर्ऋषभस्य हत्वा।
वश्यां स्फुरन्तीमसतीं निपीड्य सम्भक्ष्य सिंहेन स एष वीरः ॥5॥
शृङ्गप्रोतान् पदा स्पृष्ट्वा हत्वा तामग्रसत् स्वयम्।
नत्वा च बहुधा दृष्ट्वा नृसिंहः स्वयमुद्बभौ ॥6॥

इति चतुर्थः खण्डः।

इसके विषय में ये दो श्लोक हैं—मैं तो सिंह को ब्रह्ममात्र रूप में जानकर अपने अन्तःकरण वृत्त्यादिरूप स्रुवों से जो कि सत्त्वादि या शब्दादि गुणों के अर्थ रूप हैं, उनको श्रेष्ठ प्रणव और मन्त्रराज रूप ऋषभ के सींगों से जोड़कर और उनमें से ब्रह्मातिरिक्तबुद्धि को मार कर बाद में अपनी अविद्या रूप कुटिल दूतिका को, जो कि प्रतिक्षण व्यभिचारिणी और सर्वानर्थकारिणी बुद्धिवृत्तिरूप युवती है, उस स्फुरन्ती (अपनी ही श्लाघा करने वाली) को एकदम हटाकर और अन्ततः उस हटाने की क्रिया को भी खाकर (खत्म करके) वह सिंह जैसा ज्ञानी केवल एक (आत्मरूप) ही रहता है। प्रणव के अकारादि सींगों में पिराये गए पूर्वोक्त गुणों और उनके अर्थों (विषयों) को तुर्य पाद से स्पर्श करके—अर्थात् तुर्य के अतिरिक्त कुछ नहीं है ऐसा निश्चय करके (बाद में उस तुर्यपाद) बुद्धि को भी दूर करके (हत्वा), उसे खा जाना चाहिए। यह नरसिंह ज्ञानी नमन आदि करके साधनचतुष्टयादि से साक्षात्कार करता है।

यहाँ चौथा खण्ड पूरा हुआ।

❋

पञ्चमः खण्डः

अथैष उ एव अकार आप्ततमार्थ आत्मन्येव नृसिंहे देवे ब्रह्मणि वर्तत एष ह्येवाप्ततम एष हि साक्ष्येष ईश्वरोऽतः सर्वगतो न हीदं सर्वमेष एव व्याप्ततम इदं सर्वं यदयमात्मा मायामात्रमेष एवोग्र एष एव व्याप्ततम एष एव वीर एष एव व्याप्ततम एष एव महानेष एव व्याप्ततम एष एव विष्णुरेष एव व्याप्ततम एष एव ज्वलन्नेष एव व्याप्ततम एष एव सर्वतोमुख एष एव व्याप्ततम एष एव नृसिंह एष एव व्याप्ततम एष एव भीषण एष एव व्याप्ततम एष एव भद्र एष एव व्याप्ततम एष एव मृत्युमृत्युरेष एव व्याप्ततम एष एव नमाम्येष एव व्याप्ततम एष एवाहमेष एव व्याप्ततम आत्मैव नृसिंहो देवो ब्रह्म भवति य एवं वेद सोऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ॥1॥

अब ओंकार के अकार और अनुष्टुभ् का तादात्म्य बताया जाता है कि जो प्रणवार्थ मन्त्रराज है, वही यह ओंकार की 'अ'कार मात्रा है। वह अतिव्याप्त (सर्वव्याप्त) है। अथवा जैसे मन्त्रराज नृसिंहस्वरूप में है, वैसे ही यह अकार भी है। यह अकार आत्मस्वरूप नृसिंहदेवरूपी ब्रह्म में स्थित है। क्योंकि वह नृसिंह देव सर्वव्यापक (ब्रह्म) है, वही साक्षी है, वही ईश्वर है और कुछ नहीं है। जो कुछ यहाँ प्रतीत हो रहा है, वह सब आत्मारूप नृसिंह ही है। इसके सिवा जो कुछ अन्य दीखता है, वह तो मायामात्र ही है। यही सर्वव्यापक उग्र है, यही सर्वव्यापक वीर है, यही सर्वव्यापक महान् है, यही सर्वव्यापक विष्णु है, यही व्यापकतम ज्वलन्त (प्रखर तेज) है, यही व्यापकतम सर्वतोमुख है, यही व्यापकतम नृसिंह है, यही व्यापकतम भीषण है, यही व्यापकतम भद्र है, यही व्यापकतम मृत्युमृत्यु है, यही व्यापकतम 'नमामि' भी है, यही व्यापकतम 'अहम्' है, यही आत्मा यदि यह जानने वाला हो तो नृसिंहरूप बन जाता है, ब्रह्मरूप हो जाता है, निष्काम हो जाता है, आप्तकाम हो जाता है। वह पूर्णकाम है अतः उसके प्राण यहाँ से कहीं जाते नहीं, यहीं विलीन हो जाते हैं। ब्रह्म होकर ब्रह्म में मिल जाते हैं।

अथैष एवोकार उत्कृष्टतमार्थ आत्मन्येव नृसिंहे देवे ब्रह्मणि वर्तते तस्मादेष सत्यस्वरूपो न ह्यन्यदस्त्यमेयमनात्मप्रकाशमेव हि स्वप्रकाशोऽसङ्गोऽन्यन्न वीक्षत आत्माऽतो नान्यथा प्राप्तिरात्ममात्रं ह्येतदुत्कृष्टमेष एवोग्र एष ह्येवोत्कृष्ट एष एव वीर एष ह्येवोत्कृष्ट एष एव महानेष ह्येवोत्कृष्ट एष एव विष्णुरेष ह्येवोत्कृष्ट एष एव ज्वलन्नेषु ह्येवोत्कृष्ट एष एव सर्वतोमुख ह्येष एवोत्कृष्ट एष एव नृसिंह एष ह्येवोत्कृष्ट एष एव भीषण एष ह्येवोत्कृष्ट एष एव भद्र एष ह्येवोत्कृष्ट एष एव मृत्युमृत्युरेष ह्येवोत्कृष्ट एष एव नमाम्येष ह्येवोत्कृष्ट एष एवाहमेष ह्येवोत्कृष्टस्तस्मादात्मानमेवैनं जानीयादात्मैव नृसिंहो देवो ब्रह्म भवति य एवं वेद सोऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ॥2॥

अब ओंकार की 'उ'कार मात्रा का अनुष्टुभ् से तादात्म्य बताते हुए कहते हैं कि यह उकार का अर्थ उत्कृष्टतम होता है। वह सर्वोत्कृष्टता तो आत्मरूप नृसिंहदेवस्वरूप ब्रह्म में ही होती है। इसीलिए वही सत्यस्वरूप है, नृसिंह के सिवा कोई अप्रमेय नहीं है (सभी प्रमेय असत्य ही होते हैं) बाकी तो सब जड़ (अनात्मप्रकाश) ही है, यही केवल स्वप्रकाश, असंग है और आत्मातिरिक्त है और कुछ देखता नहीं है। इसलिए प्रकाशातिरिक्त किसी की प्राप्ति नहीं है (ऐसी किसी प्राप्ति का प्रश्न नहीं है)। उत्कृष्ट तो केवल यही प्रकाशरूप आत्मा (नृसिंह – ब्रह्म) ही है। और उकार ही वह उत्कृष्टतम है। वही मन्त्रराजरूप नृसिंहरूप ब्रह्मरूप उकार ही उग्र है और वही उत्कृष्टतम है। यही उत्कृष्टतम वीर है, यही उत्कष्टतम महान् है। यही विष्णु और उत्कृष्टतम है, यही ज्वलन्त और उत्कृष्टतम है, वही सर्वतोमुख उत्कृष्टतम है, वही नृसिंह उत्कृष्टतम है, वही भीषण और उत्कृष्टतम है, यही भद्र और उत्कृष्टतम है, यही मृत्युमृत्यु और उत्कृष्टतम है, यही 'नमामि' और सर्वोत्कृष्ट है, यही 'अहम्' और उत्कृष्टतम है इसलिए इस आत्मा को भी 'आत्मा ही नृसिंह देव है'—इस तरह जानना चाहिए। जो इस तरह जानता है वह नृसिंहदेवरूप ही बनता है, वह अकाम होता है, निष्काम होता है, आप्तकाम होता है, ऐसा वह आप्तकाम कि उसके प्राण यहाँ से कहीं नहीं जाते अपितु यहीं विलीन हो जाते हैं। वह ब्रह्मरूप होकर ब्रह्म में मिल जाता है।

अथैष एव मकारो महाविभूत्यर्थ आत्मन्येव नृसिंहे देवे ब्रह्मणि वर्तते। तस्मादयमनल्पोऽभिन्नरूपः स्वप्रकाशो ब्रह्मैवाप्ततम उत्कृष्टतम एतदेव ब्रह्मापि सर्वज्ञं महामायं महाविभूत्येतदेवोग्रमेतद्धि महाविभूत्येतदेव वीरमेतद्धि महाविभूत्येतदेव महदेतद्धि महाविभूत्येतदेव विष्णवेतद्धि महाविभूत्येतदेव ज्वलदेतद्धि महाविभूत्येतदेव सर्वतोमुखमेतद्धि महाविभूत्येतदेव नृसिंहमेतद्धि महाविभूत्येतदेव भीषणमेतद्धि महाविभूत्येतदेव भद्रमेतद्धि महाविभूत्येतदेव मृत्युमृत्व्येतद्धि महाविभूत्येतदेव नमाम्येतद्धि महाविभूत्येतदेवाहमेतद्धि महाविभूति तस्मादकारोकाराभ्यामिममात्मानमाप्ततममुत्कृष्टतमं चिन्मात्रं सर्वद्रष्टारं सर्वसाक्षिणं सर्वग्रासं सर्वप्रेमास्पदं सच्चिदानन्दमात्रमेकरसं परमेव ब्रह्म मकारेण जानीयादात्मैव नृसिंहो देवः परमेव ब्रह्म भवति य एवं वेद। सोऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीहैव प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच ॥3॥

इति पञ्चमः खण्डः।

अब (उकार के बाद) 'म'कार भी महाविभूतिरूप अर्थवाला है। ऐसी महाविभूति आत्मरूप नृसिंह देवरूप ब्रह्म में होता है। इसीलिए यह मकार भी उनसे अभिन्न रूप होने से वह अनन्त स्वयंप्रकाश ब्रह्म ही है, वह व्यापकतम है, उत्कृष्टतम भी है और वही ब्रह्म है, सर्वज्ञ है, महामायावाला विभूतिमय है। यही महाविभूतिरूप उग्र है, यही महाविभूतिमान वीर है, यही महाविभूतिमान महान् है, यही महाविभूतियुक्त विष्णु है, यही महाविभूतिरूप जलती ज्योति है, यही महाविभूतिरूप सर्वतोमुख है, नृसिंह भी इस महाविभूति के स्वरूप हैं, यह भीषण भी महाविभूतिरूप है, यह भद्र भी महाविभूतिमय है, यह मृत्युमृत्यु भी महाविभूतिमय है यह 'नमामि' भी महाविभूतिमय है, यह 'अहम्' भी महाविभूतिमय है।

इसलिए अकार और उकार के साथ इस आप्ततम और उत्कृष्ट इस आत्मा को, इस चिन्मय को, इस सर्वद्रष्टा, सर्वसाक्षी को, सबको अपने में समा लेने वाले को, इस सर्वप्रेमास्पद को, इस सच्चिदानन्द एकरस परब्रह्म को मकार के रूप में जान लेना चाहिए। जो इस प्रकार मकार को परब्रह्मरूप नृसिंहरूप में जानता है, वह स्वयं नृसिंहदेवरूप परब्रह्मरूप हो जाता है। वह अकाम हो जाता है, वह निष्काम हो जाता है, वह आप्तकाम हो जाता है और वह आत्मा की ही कामना करने वाला हो जाता है। उसके प्राण फिर उसके शरीर से निकलकर कहीं नहीं जाते। वे यहीं विलीन हो जाते हैं। वह स्वयं ब्रह्मरूप होकर ब्रह्म में मिल जाता है। ऐसा प्रजापति ने कहा। प्रजापति ने ऐसा ही कहा।

यहाँ पाँचवाँ खण्ड पूरा हुआ।

❋

षष्ठः खण्डः

ते देवा इममात्मानं ज्ञातुमैच्छन्। तान्हासुरः पाप्मा परिजग्राह। त ऐक्षन्त हन्तैनमासुरं पाप्मानं ग्रसाम इति। एतमोंकाराग्रविद्योतं तुरीयतुरीयमात्मानमुग्रमनुग्रं वीरमवीरं महान्तममहान्तं विष्णुमविष्णुं ज्वलन्तमज्वलन्तं सर्वतोमुखमसर्वतोमुखं नृसिंहमनृसिंहं भीषणमभीषणं भद्रमभद्रं मृत्युमृत्युममृत्युमृत्युं नमाम्यनमाम्यहमनहं नृसिंहानुष्टुभैव बुबुधिरे। तेभ्यो हासावासुरः पाप्मा सच्चिदानन्दज्योतिरभवत् ॥1॥

प्रजापति द्वारा उपदिष्ट वे देव उस चिद्रूप आत्मा को जानने की इच्छा करने लगे। पर उन देवों को अज्ञान और उसके कार्यरूप आसुरी पाप ने पकड़ा। उस आसुरी पाप से स्पृष्ट होते हुए भी उन देवों ने सोचा कि इस आसुरी पाप को हम आत्मज्ञान के बल से ग्रस लेंगे (हम खा जाएँगे – नष्ट कर देंगे)। इसलिए वे देव इसी प्रस्तुत ओंकाराग्र, विद्योत, तुरीयतुरीय पूर्वव्याख्यात अनुष्टुभ् में दिए गए उग्र आदि ग्यारह विशेषणों से युक्त आत्मा को केवल ब्रह्म रूप से ही देखते हुए उग्र को अनुग्र, वीर को अवीर, महान् को अमहान्, विष्णु को अविष्णु, ज्वलन्त को अज्वलन्त, सर्वतोमुख को असर्वतोमुख, नृसिंह को अनृसिंह, भीषण को अभीषण, भद्र को अभद्र, मृत्युमृत्यु को अमृत्युमृत्यु, नमामि को अनमामि, अहम् को अनहम्—अर्थात् सविशेष को निर्विशेष मानकर इस आनुष्टुभ् मन्त्र से ही जान लिया। इस तरह उन देवों से यह आसुरी पाप भी सच्चिदानन्द ज्योतिरूप बन गया।

तस्मादपक्वकषाय इममोंकाराग्रविद्योतं तुरीयतुरीयमात्मानं नृसिंहानुष्टुभैव जानीयात्। तस्यासुरः पाप्मा सच्चिदानन्दघनज्योतिर्भवति ॥2॥

इसलिए अपक्व कषायवाले मनुष्य को (अनर्थदृष्टि वाले मनुष्य को) चाहिए कि वह इस सामने ही उपस्थित ओंकाराग्रविद्योत – तुरीयतुरीय रूप आत्मा को नृसिंहानुष्टुभ् मन्त्रराज से ही जान ले। उसका यह आसुरी पाप इससे सच्चिदानन्दघन ज्योति बन जाएगा।

ते देवा ज्योतिरुत्तितीर्षवो द्वितीयाद् भयमेव पश्यन्त इममोंकाराग्रविद्योतं तुरीयतुरीयमात्मानमनुष्टुभाऽन्विष्य प्रणवेनैव तस्मिन्नवस्थिताः। तेभ्यस्तज्ज्योतिरस्य सर्वस्य पुरतः सुविभातमविभातमद्वैतमचिन्त्यमलिङ्गं स्वप्रकाशमानन्दघनं शून्यमभवत्। एवंवित्स्वप्रकाशं परं ब्रह्मैव भवति ॥3॥

वे देवलोग ध्याता-ध्यान आदि ज्ञानरूप ज्योति को पर करने की (मिटाने की) इच्छावाले होकर और द्वितीय वस्तु से भय को देखने वाले होकर इसी ओंकाराग्रविद्योत – तुरीयतुरीय को उस अनुष्टुभ मन्त्रराज के द्वारा खोजकर षोडशमात्रात्मक चतुर्थ प्रणव से ही उसमें अवस्थित हुए हैं। तब उनके आगे इस जगत् का प्रकाश अच्छी तरह से हो गया कि वास्तव में तो यह अविभाव – आत्मातिरिक्त कुछ नहीं है – इस तरह अद्वैत, अचिन्त्य, अलिङ्ग, स्वप्रकाश, आनन्दघन शून्य ही था। ऐसा जानने वाला मनुष्य स्वप्रकाश्य परब्रह्म ही हो जाता है।

ते देवाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च ससाधनेभ्यो व्युत्थाय निरागारा निष्परिग्रहा अशिखा अयज्ञोपवीता अन्धा बधिरा मुग्धाः क्लीबा मूका उन्मत्ता इव परिवर्तमानाः शान्ता दान्ता उपरतास्तितिक्षवः समाहिता आत्मरतय आत्मक्रीडा आत्ममिथुना आत्मानन्दाः प्रणवमेव परं ब्रह्मात्मप्रकाशं शून्यं जानन्तस्तत्रैव परिसमाप्ताः। तस्मात्तद्देवानां व्रतमाचरन्नोंकारे परे ब्रह्मणि पर्यवसितो भवेत्स आत्मन्येवात्मानं परं ब्रह्म पश्यति ॥4॥

वे देवलोग प्रजापति से आत्मा के ज्ञान को जानकर तीन प्रकार की एषणाओं—पुत्रैषणा, वित्तैषणा और लोकैषणा से और उनके साधनों से भी ऊपर उठकर अर्थात् उनको छोड़कर, अनिकेतन, शिखारहित, उपवीतरहित, अन्धे, बधिर, नपुंसक, मूक, पागलों-से घुमक्कड़, शान्त, दमनशील, उपरत, तितिक्षावाले, स्थिरमन वाले, आत्मा में ही रमण करने वाले, आत्मा में ही विनोद करने वाले, आत्मा के साथ ही ऐक्य साधने वाले, आत्मा में ही आनन्द लेने वाले, प्रणव को ही ब्रह्मात्मप्रकाश के रूप में जानने वाले वे वहीं ब्रह्म में ही परिसमाप्त हुए—अर्थात् उन्होंने तुरन्त संन्यास ग्रहण कर लिया। इसलिए उन देवों के व्रत का आचरण करने वाला मनुष्य परब्रह्म में पर्यवसित (विलीन) होता है, और वह अपनी आत्मा में सर्व आत्माओं को देखता है।

तदेष श्लोकः—
शृङ्गेष्वशृङ्गं संयोज्य सिंहं शृङ्गेषु योजयेत्।
शृङ्गाभ्यां शृङ्गमाबध्य त्रया देवा उपासते। इति ॥5॥

इति षष्ठः खण्डः।

इसके विषय में यह श्लोक है—शृंगों में (विकल्पों में) अशृंग का (अविकल्प का) संयोजन करके—अर्थात् विकल्पों में अनुस्यूत उस अविकल्प को जानकर सिंहरूप आनुष्टुभ् नृसिंह को—चतुष्पद अकार, उकार, मकार और अर्धमात्रारूप को उसके साथ जोड़ना चाहिए। अर्थात् मन से चिन्तन करना चाहिए। आप्ततम और उत्कृष्टतम रूपवाले अकार और उकार रूप दो सींगों के साथ महाविभूति रूप मकार को बाँधकर (बुद्धि से एक करके) ये तीनों देव कृतकृत्य होते हैं। अर्थात् शृंग, अशृंग और नृसिंह के तादात्म्य की उपासना करते हैं [तीनों देव यानी अकार, उकार, और मकार के अधिष्ठाता क्रमशः विश्व-तैजस-प्राज्ञ (अध्यात्म), ब्रह्मा-विष्णु-महेश्वर (अधिदैवत) और विराट्-हिरण्यगर्भ-ईश्वर (अभिभूत) हैं।]

यहाँ छठा खण्ड पूरा हुआ।

❋

सप्तमः खण्डः

देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन् भूय एव नो भगवान् विज्ञापयत्विति ॥1॥

देवों ने प्रजापति से कहा—हे भगवन्! आप हमें और भी सुनाइए।

तथेत्यजत्वादमरत्वादजरत्वादमृतत्वादभयत्वादशोकत्वादमोहत्वादनशनायत्वादपिपासत्वादद्वैतत्वाच्चाकारेणेममात्मानमन्विष्योत्कृष्टत्वादुदुत्पादकत्वादुदुप्रवेष्टृत्वाददुदुत्थापयितृत्वाददुदुद्द्रष्टृत्वादुदुत्कर्तृत्वादुदुत्पथवारकत्वादुदुद्ग्रासकत्वाददुदुद्भ्रान्तत्वादुदुत्तीर्णविकृतित्वाच्चोकारेणात्मानं परमं ब्रह्म नृसिंहमन्विष्याकारेणेममात्मानमुकारपूर्वार्धमाकृष्य सिंहीकृत्योत्तरार्धेन तं सिंहमाकृष्य महत्त्वान्महस्त्वान्मानत्वान्मुक्तत्वान्महादेवत्वान्महेश्वरत्वान्महासत्त्वान्महाचित्त्वान्महानन्दत्वान्महाप्रभुत्वाच्च मकारार्धेनानेनात्मनैकी कुर्यात् ॥2॥

देवों का वचन सुनकर प्रजापति ने कहा—ठीक है, सुनिए। यह मन्त्रराज और यह प्रणव अज है - जन्मरहित है, अजर है, अमर है, अमृत है, अभय है, अशोक है, मोहरहित है, अशनायरहित है, पिपासारहित है, अद्वैत है। इसलिए इस विकल्पनिषेधक **'अ'**कार के साथ – प्रणव के प्रथमामात्ररूप 'अ' के द्वारा निर्विकल्पक आनन्दात्मा को खोजकर, फिर वह प्रणव तो उत्कृष्ट है, उत्पादक है, स्थूल शरीर में उत्प्रवेष्टा – उत्कर्ष से प्रवेश करने वाला आत्मरूप है, वह उत्थापक भी है, वह उद्द्रष्टा है, उत्कर्ता है, वह उत्पथवारक भी है, वह उद्ग्रासक है, वह उद्भ्रान्त है, वह उत्तीर्ण विकृति है (जीवरूप में उद्भ्रान्त और स्वरूप से विकाररहित)—ये सब **'उ'**कार से आरम्भ होने वाली विशेषताएँ हैं। ये सब उकारात्मक हैं—प्रणव के उकार रूप ही हैं। इसलिए इस उकार के द्वारा भी उस स्वप्रकाश आत्मा को परमब्रह्म नृसिंह को खोजकर उकार के पूर्वार्ध में कहे गए अकार के साथ खींचकर तथा अनुष्टुप् के पाद-द्वय के पूर्वार्ध को भी खींचकर उसे सिंह के समान बलवान बनाकर अनुष्टुभ् के पूर्वार्ध से तादात्म्य करके फिर नृसिंहानुष्टुभ् के उत्तरपादद्वयरूप उत्तरार्ध से उस सिंहानुष्टुभ के प्रथमार्ध रूप अकारात्मक सिंह को खींचकर एकत्व प्राप्त करना चाहिए। इस प्रकार अकार और उकार आत्मरूप हो गए। अब **'म'**कार भी तो आत्मरूप ही है क्योंकि उसमें महत्त्व है, महस्त्व (तेजस्विता) है, मानत्व है, महादेवत्व है, महेश्वरत्व है, महासत्त्व है, महाचित्त्व है, महानन्दत्व है, महाप्रभुत्व है। इसलिए इस मकारार्ध से सभी प्रत्ययों में अनुस्यूत होते हुए – सर्वप्रत्यक् से अभिन्न होते हुए भी – वास्तव में तुरीयतुरीय रूपवाले आत्मा के साथ एकीकृत करना चाहिए।

अशरीरो निरिन्द्रियोऽप्राणोऽतमाः सच्चिदानन्दमात्रः स स्वराड् भवति य एवं वेद ॥3॥

जो मुनि ऐसा जानता है वह शरीररहित, इन्द्रियरहित, प्राणरहित, तमोरहित सच्चिदानन्दमात्र और स्वराट् होता है।

कस्त्वमिति। अहमिति होवाच। एवमेवेदं सर्वं तस्मादहमिति सर्वाभिधानं तस्यादिरयमकारः स एव भवति सर्वं ह्ययमात्माऽयं हि सर्वान्तरो न हीदं सर्वमहमिति होवाचैव निरात्मकमात्मैवेदं सर्वं तस्मात् सर्वात्मकेनाकारेण सर्वात्मकमात्मानमन्विच्छेत् ॥4॥

अपने अवतार्य कार्य को सिद्ध करके भद्रासन में बैठे हुए नृसिंह से ब्रह्मादि देवों ने पूछा—'तुम कौन हो ?' तब उन्होंने उत्तर दिया—'अहम्' मैं हूँ। यह 'अहम्' नृसिंह मन्त्रराज का अन्तिम पद है। इसका अर्थ—'यह जो सब कुछ है वह अहम् 'मैं' ही हूँ' ऐसा होता है। इस प्रकार अहम् शब्द सर्व का अभिधान कर देता है। इस 'अहम्' का आदि अक्षर अकार ही प्रणव का आदि अक्षर अकार है। इसीलिए सब कुछ यह आत्मा ही है। यह सब कुछ जो है वह निरात्मक नही हं, ऐसा कहा है। यह सब आत्मा ही है इसलिए इस सर्वात्मक अकार के द्वारा सर्वात्मक आत्मा को खोजना चाहिए।

ब्रह्मैवेदं सर्वं सच्चिदानन्दरूपं सच्चिदानन्दरूपमिदं सर्वं सद्धीदं सर्वं सत् सदिति चिद्धीदं सर्वं प्रकाशते चेति ॥5॥

यह सब ब्रह्म ही है, वह सच्चिदानन्दरूप है, और यह जो कुछ है वह भी सच्चिदानन्दरूप ही है। यह सब सत् ही है, चित् ही है, यह सब कुछ जो प्रकाशित हो रहा है।

किं सदिति। इदमिदं नेत्यनुभूतिरिति ॥6॥
कैषेति। इयमियं नेत्यवचनेनैवानुभवन्नुवाच। एवमेव चिदानन्दावप्य-वचनेनैवानुभवन्नुवाच। सर्वमन्यदिति स परमानन्दस्य ब्रह्मणो नाम ब्रह्मेति तस्यान्त्योऽयं मकारः। स एव भवति तस्मान्मकारेण पूर्णं ब्रह्मान्विच्छेत् ॥7॥

कुछ लोग पूछते हैं—'सत् क्या है ?' उत्तर है—यह जो जगत् है, वह जगत् नहीं है—ऐसी अनुभूति ही 'सत्' है। अर्थात् केवल स्वरूपानुभूति ही सत् है। दूसरा प्रश्न है—'तो ऐसी अनुभूति क्या है ?' उत्तर में—'हम यहाँ जो विविधता भरी अनुभूतियाँ करते हैं, ऐसी वह अनुभूति नहीं है'—यह बताने के लिए कुछ बोले बिना ही अनुभव करते हुए प्रजापति ने उत्तर दे दिया। अर्थात् स्वयं ब्रह्मानुभव करते हुए, आनन्दाश्रु बहाते हुए प्रजापति ने निरुत्तर होकर ही उत्तर दे दिया। जिस प्रकार इस सत्ता के विषय में मौन उत्तर दिया उसी प्रकार 'चित्' और 'आनन्द' का उत्तर भी और अन्य सब का उत्तर भी 'अवचन से ही अनुभव करते हुए' दिया गया। प्रजापति ने कहा कि उस परमानन्द ब्रह्म का 'ब्रह्म' नाम है, और उस 'ब्रह्म' शब्द का अन्तिम अक्षर **'म'**कार है, वह ब्रह्मरूप ही है, इसलिए मकार द्वारा परब्रह्म की खोज करनी चाहिए।

किमिदम्। एवमित्यकार इत्येवाहाविचिकित्सन्नकारेणेममात्मानमन्विष्य मकारेणानुसन्दध्यादुकारेणाविचिकित्सन्नशरीरोऽनिन्द्रियोऽप्राणोऽतमाः सच्चिदानन्दमात्रः स स्वराड् भवति य एवं वेद ॥8॥

देवों ने पूछा—'यह ब्रह्म क्या है ?' तब प्रजापति बोले—विद्यादशा में अवचन से ही उत्तर देने पर भी अविद्यादशा में, त्वं पदार्थ की शुद्धि करने वाले **अ**कार के द्वारा इस आनन्दात्मा को खोजकर तत्पदार्थ की शुद्धि करने वाले **म**कार के साथ अनुसन्धान करना चाहिए। और **अ**कार-**म**कार के अनुसन्धान के हेतुभूत **उ**कार के द्वारा यह अनुसन्धान बिना सन्देह के करना चाहिए। इस प्रकार अकार और मकार की सन्धि उकाररूप ऐक्य है। ऐसा जानने वाला ज्ञानी अशरीर, अनिन्द्रिय, अप्राण, तमोरहित, सच्चिदानन्दमात्र और स्वराट् होता है।

ब्रह्म वा इदं सर्वमत्तृत्वादुग्रत्वाद्वीरत्वान्महत्त्वाद्विष्णुत्वाज्ज्वलत्वात्सर्व-तोमुखत्वान्नृसिंहत्वाद्भीषणत्वाद्भद्रत्वान्मृत्युमृत्युत्वान्नमामित्वादहंत्वादिति

सततं ह्येतद् ब्रह्मोग्रत्वाद्वीरत्वान्महत्त्वाद्विष्णुत्वाज्ज्वलत्वात् सर्वतो-मुखत्वान्नृसिंहत्वाद्भीषणत्वाद्भद्रत्वान्मृत्युमृत्युत्वान्नमामित्वादहंत्वा-दिति ॥9॥

'म'कार से ब्रह्मावलोकन की उपपत्ति यह है कि इस ब्रह्म में ही अत्तृत्व, उग्रत्व, वीरत्व, महत्त्व, विष्णुत्व, ज्वलत्व, सर्वमुखत्व, नृसिंहत्व, भीषणत्व, भद्रत्व, मृत्युमृत्युत्व, नमामित्व और अहंत्व है। इन सभी कारणों से यह परमानन्दरूप ब्रह्म अवश्य मकारगम्य है। क्योंकि उग्रत्व, महत्त्व आदि हेतु उसमें हैं ही। मन्त्र में उन्हीं पूर्वोक्त हेतुओं की पुनरावृत्ति की गई है।

तस्मादकारेण परमं ब्रह्मान्विष्य मकारेण मनआद्यवितारं मनआदि-साक्षिणमन्विच्छेत् ॥10॥

इसलिए त्वंपदार्थाभिधायी अकार से परब्रह्म को खोजकर (शोधित करके) तत्पदार्थवाची मकार के साथ मन आदि करणों के समूह का रक्षण करने वाले उस साक्षीमात्र असंग ब्रह्म को खोजना चाहिए।

स यदैतत्सर्वमुपेक्षते तदैतत् सर्वमस्मिन् प्रविशति स यदा प्रतिबुध्यते तदेतत् सर्वमस्मादेवोत्तिष्ठति ॥11॥
तदेतत् सर्वं निरूह्य प्रत्यूह्य सम्पीड्य संज्वाल्य संभक्ष्य स्वात्मानमेवैषां ददाति ॥12॥

यह त्वंपदार्थ या तत्पदार्थ जब इस दृश्यमान जगत् की उपेक्षा कर देता है, तब यह सब उसमें समा जाता है (जैसे रज्जु में सर्प समा जाता है) और जब यह जागता है, तब उसी में से सब उत्पन्न हो जाता है। इस जगत् को आत्मसात् करके, वापिस खींचकर, अच्छी तरह से परिच्छेद करके (विश्लेषण करके) बाद में ज्ञानरूपी अग्नि से उसे जलाकर, फिर ग्रसित करके यह ज्ञान उन आत्मज्ञानियों को स्वस्वरूप देता है – बताता है।

अत्युग्रोऽतिवीरोऽतिमहानतिविष्णुरतिज्वलन्नतिसर्वतोमुखोऽतिनृसिंहोऽति-भीषणोऽतिभद्रोऽतिमृत्युमृत्युरतिनमाम्यहं भूत्वा स्वे महिम्नि सदा समासते ॥13॥

वास्तव में जो उग्रातीत, वीरातीत, महदतीत, विष्णवतीत, ज्वलदतीत, सर्वतोमुखातीत, नृसिंहातीत, भीषणातीत, भद्रातीत, मृत्युमृत्यु से भी अतीत, नमनक्रिया से भी अतीत – मैं-भाव से अतीत होकर – अतिक्रान्त होकर वह अपनी ही महिमा में सर्वदा सर्वसंग्राहक और सर्वसमावेशक होकर रहता है।

तस्मादेनमकारेण परेण ब्रह्मणैकीकुर्यादुकारेणाविचिकित्सन्नशरीरो निरिन्द्रियोऽप्राणोऽतमाः सच्चिदानन्दमात्रः स स्वराड् भवति य एवः वेद ॥14॥

और चूँकि यह आत्मा उग्रादिरूप है, इसलिए इस आनन्दरूप आत्मा को अकारार्ध से ब्रह्म के साथ एकीभूत करना चाहिए। और उकार से (संधि से) अविद्यापेक्षा से (अविचिकित्सन्) अशरीर, निरिन्द्रिय, अप्राण, तमोरहित, सच्चिदानन्दमात्र स्वराट् हो जाता है। (उकार रूप सन्धि अकार और मकार को जोड़ने वाली कड़ी है, यह सब अविद्या श्रेणी की ही भाषा है। विद्यादशा में तो कोई भेद ही नहीं होता।

तदेष श्लोकः—
शृङ्गं शृङ्गार्धमाकृष्य शृङ्गेणानेन योजयेत् ।
शृङ्गमेनं परे शृङ्गे तमनेनापि योजयेत् ॥1 5॥

इति सप्तमः खण्डः ।

यहाँ पर यह श्लोक है—शृंग को – अकार को, और शृंगार्ध को – मकार को खींचकर, अकार और मकार के घटक रूप उकार रूप शृंग के साथ उसका तादात्म्य कर देना चाहिए । और फिर उकार नाम के शृंग को, मकार नाम के शृंग को और अकार नाम के शृंग को भी परब्रह्म के साथ तादात्म्य कर देना चाहिए ।

यहाँ सातवाँ खण्ड पूरा हुआ ।

❋

अष्टमः खण्डः

अथ तुरीयेणोतश्च प्रोतश्च ह्ययमात्मा नृसिंहोऽस्मिन्सर्वमयं सर्वात्माऽयं हि सर्वं नैवातो अद्वयो ह्ययमात्मैकल एव विकल्पो न हि खलु सदयं ह्योत एव सद्घनोऽयं चिद्घन आनन्दघन एवैकरसोऽव्यवहार्यः केन च न द्वितीय ओतश्च प्रोतश्चैष ओंकारः ॥1॥

अब तुर्यमात्रा से भी तुर्य की प्राप्ति हो सकती है । यह नृसिंहरूप आत्मा तुर्य मात्रा में भी ओतप्रोत है । इसी में सब है, यही सर्वात्मा है, यही सर्वात्मरूप है, इससे अन्य और कोई है ही नहीं, इसलिए यह अद्वैत है । यह आत्मा केवल एक ही है इसमें किसी प्रकार का विकल्प (भेद) नहीं है । यह सद्रूप है, सर्वत्र ओत (बुना गया) व्याप्त है । यह चिद्घन है, आनन्दपूर्ण है, सर्वत्र एकसमान रूप से व्याप्त है, व्यवहार का यह किसी से भी विषय नहीं बनता । यह **तुरीय** ओंकार भी ऐसा है ।

एवं नैवमिति पृष्ट ओमित्येवाह वाग्वा ओंकारो वागेवेदं सर्वं न ह्यशब्दमिवेहास्ति चिन्मयो ह्ययमोंकारश्चिन्मयमिदं सर्वं तस्मात्परमेश्वर एवैकमेव तद्भवत्येतदमृतमभयमेतद् ब्रह्माभयं ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेदेति रहस्यम् ॥2॥

देवों ने कहा कि यह नहीं हो सकता—यह अर्धमात्राप्रणव कैसे निर्विशेष तुरीय ओंकार हो सकता है ? इस पर प्रजापति ने कहा—ओम् ऐसा ही है । वाणी और मन से कहा गया तुरीय ओंकारस्वरूप निर्विशेष सच्चिदानन्द ब्रह्म ही है । वर्णध्वनिरूपी वाणी ही तुर्य प्रणव है । वाणी ही तो सब कुछ है । इस संसारमण्डल में कोई भी रूप या कोई भी कर्म शब्दहीन तो है नहीं । (सबका अपना नाम होता ही है) तो वह वाणी ही तुर्य को बताती है, कि वह चिन्मय है । (जगद्रूप नहीं है) । यह ओंकार चिद्रूप ही है, तो यह सब कुछ भी चिन्मय ही है, इसलिए सब परमेश्वर ही है । यह एक ही अमृतमय, अभय, ब्रह्म है । जो ऐसा जानता है, वह ब्रह्म रूप हो जाता है । यही इसका रहस्य है ।

अनुज्ञाता ह्ययमात्मैव ह्यस्य सर्वस्य स्वात्मानमनुजानाति न हीदं सर्वं स्वत आत्मवित्र ह्ययमोतो नानुज्ञाताऽसङ्गत्वादविकारित्वादसत्त्वादन्य-

स्यानुज्ञाता ह्ययमोंकार ओमिति ह्यनुजानाति वाग्वा ओंकारो वागेवेदं सर्वमनुजानाति चिन्मयो ह्ययमोंकारश्चिद्धीदं सर्वं निरात्मकमात्म-सात्करोति तस्मात् परमेश्वर एवैकमेव तद्भवेत्यमृतमभयमेतद् ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति य इदं वेदेति रहस्यम् ॥3॥

(पहले तुरीयमात्रा का ओतत्व बताकर अब तुरीय मात्रा का अनुज्ञातृत्व बताते हुए कहते हैं कि) अनुज्ञाता भी यही आत्मा है । क्योंकि वही सब उपलभ्यमान सबके आत्मा को अनुज्ञा देता है । यहाँ सब कोई कहीं अपने आप ही स्वयं को नहीं जानता । (क्योंकि आत्मातिरिक्त कोई सत्ता ही न होने से ज्ञेय-ज्ञातृत्व भेद हो नहीं सकता) । वास्तव में तो यह तुर्य न ओता है, न अनुज्ञाता है क्योंकि वह तो असंग है और अविकारी है, इसके अतिरिक्त अन्य सब असत् है । ऐसा होने पर भी वह अनुज्ञाता बनता तो है, क्योंकि जैसे ही उसके ओतत्व का रहस्य पहले दिखाया जा चुका है, वैसे ही वास्तव में अनुज्ञाता न होने पर भी 'ओम्' (हाँ) इस प्रकार वह अनुज्ञा देता हुआ दिखाई ही देता है । इसका कारण यह है कि वास्तव में यह 'चित्' ही सब निरात्मक को आत्मसात् कर लेता है । सत्ताशून्य को अपनी सत्ता देकर आत्माधीन कर देता है । इसलिए परमेश्वर एक ही वह सब हो जाता है । जो यह जानता है, वह अमृत, अभय ब्रह्म का रूप हो जाता है, यही रहस्य है ।

अनुज्ञैकरसो ह्ययमात्मा प्रज्ञानघन एवायं यस्मात् सर्वस्मात् पुरतः सुविभातोऽतश्चिद्घन एव न ह्ययमोतो नानुज्ञातैतदात्म्यं हीदं सर्वं सदैवानुज्ञैकरसो ह्ययमोंकार ओमिति ह्येवानुजानाति वाग्वा ओंकारो वागेव ह्यनुजानाति चिन्मयो ह्ययमोंकारश्चिदेव ह्यनुज्ञाता तस्मात्परमेश्वर एवैकमेव तद्भवत्येतदमृतमभयमेतद् ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेदेति रहस्यम् ॥4॥

(अब ओंकार का अनुज्ञारूप बताते हुए कहते हैं कि—) यह आत्मा अनुज्ञैकरस है, यह प्रज्ञानघन है, क्योंकि वह सबके आगे तीनों काल में स्वयं प्रकाशित होता है । इसी कारण से वह चैतन्यमात्र चिद्घन है । पारमार्थिक रूप से तो वह न ओता है, न अनुमन्ता है, इसलिए अनुज्ञा भी आप-ही-आप निवृत्त हो जाती है । इसके सिवा कुछ है ही नहीं, वह स्वयं ही एकरस ओंकार है—इस जगत् का वही आत्मा है (पारमार्थिक रूप है) और वह सब जानता है । तुर्य को कहने वाली वाणी भी ओंकाररूप है । क्योंकि वर्णध्वनिरूप वाणी ही तुर्यरूप है, वाणी ही सब कुछ है, वाणी से ही मनुष्य अनुमति देता है । पारमार्थिक रूप से तो यह ओंकार चिन्मय ही है और चित् ही अनुज्ञाता है । इसलिए यह परमेश्वर है । इस तरह यह एक ही वह – अनुज्ञादि होता है । वह तो एक ही अमृत, अभय, ब्रह्म ही है । जो इस प्रकार जानता है, वह अभय ब्रह्मरूप होता है, क्योंकि ब्रह्म अभय ही है । यही रहस्य है ।

अविकल्पो ह्ययमात्माऽद्वितीयत्वादविकल्पो ह्ययमोंकारोऽद्वितीयत्वादेव चिन्मयो ह्ययमोंकारस्तस्मात् परमेश्वर एवैकमेव तद्भवत्यविकल्पोऽपि नात्र काचिद् भिदाऽस्ति । नैव तत्र काचन भिदाऽस्त्यत्र हि भिदामिव मन्यमानः शतधा सहस्रधा भिन्नो मृत्योः स मृत्युमाप्नोति तदेतदद्वयं स्वप्रकाशं महानन्दमात्मैवेतदमृतमभयमेतद् ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेदेति रहस्यम् ॥5॥

इत्यष्टमः खण्डः

(अब तुरीयमात्रा का अविकल्पत्व बताते हुए कहते हैं कि—) यह आत्मा अविकल्प है, क्योंकि वह अद्वितीय है। ठीक इसी प्रकार यह ओंकार भी तो अविकल्प है, क्योंकि वह भी अद्वितीय है। वह ओंकार चिन्मय है, इसलिए परमेश्वर ही है, वह एक ही है, अविकल्प (विकल्परहित) ही है। यहाँ कोई भेद नहीं है। कोई भेद नहीं होने पर भी भेद मानने वाला मनुष्य सैकड़ों-सहस्रों भागों में बँट जाता है और एक मृत्यु के बाद दूसरी-तीसरी ऐसी बहुत-सी मृत्यु को प्राप्त होता है। ऐसा वह आत्मा (ब्रह्म) तुरीय (अद्वैत) है, स्वप्रकाशित है, महानन्दरूप है, वह आत्मा ही ऐसा अमृत-अभय-ब्रह्मरूप है। जो इसे जानता है वह भी अभय-अमृत-ब्रह्मरूप बन जाता है, यही रहस्य है।

यहाँ आठवाँ खण्ड पूरा हुआ।

❋

नवमः खण्डः

देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्निममेव नो भगवन्नोंकारमात्मानमुपदिशेति ॥1॥

देवलोगों ने प्रजापति से कहा—'हे भगवन्! इसी ओंकार रूप आत्मा के बारे में हमें उपदेश दीजिए।'

तथेत्युपद्रष्टाऽनुमन्तैष आत्मा नृसिंहश्चिद्रूप एव। अविकारो ह्युपलब्धः
सर्वस्य सर्वत्र न ह्यस्ति द्वैतसिद्धिरात्मैव सिद्धोऽद्वितीयः ॥2॥

प्रजापति ने 'ठीक है' ऐसा कहकर कहा—यह आत्मा उपद्रष्टा है, अनुमन्ता है। नृसिंहरूप है अर्थात् भ्रमरूपी असुर को मारने वाले सिंह है, वह चिद्रूप ही है। यह आत्मा अविकारी है, सर्वव्यापक है, सबमें है, इससे अतिरिक्त द्वैत की कोई सिद्धि नहीं है, आत्मा ही एक अद्वैतरूप से सिद्ध है।

मायया ह्यन्यदिव। स वा एत आत्मा पर एषैव सर्वम्। तथा हि प्राज्ञे
सैषाऽविद्या जगत्सर्वम्। आत्मा परमात्मैव। स्वप्रकाशोऽप्यविषय-
ज्ञानत्वाज्जानन्नेव ह्यन्यत्रान्यत्र विजानात्यनुभूतेः ॥3॥

स्वरूपशून्य माया से ही यह अन्य – ब्रह्म से अन्य जैसा दीखता है। यह आत्मा ही सबसे परे है और यह जो सब कुछ दिखाई देता है, वह एक ही है। अद्वैत ही है। जैसे सुषुप्तावस्था को प्राप्त हुए प्राज्ञ को अद्वैत ही उपलब्ध होता है। यह नानात्वयुक्त जगत् तो माया ही है। यह जो आत्मा है, वही परमात्मा है, वह स्वयंप्रकाश है। यह विषय के अभाव का ज्ञान रखते हुए भी (सुषुप्ति में), अन्यत्र अन्य कुछ है, यह नहीं जानता, अर्थात् सुषुप्तावस्था में प्राज्ञ स्वप्रकाश होते हुए भी और अपनी अज्ञानवृत्ति को जानते हुए भी विक्षेपवृत्ति को नहीं जानता। विषयाभाव में भी आत्मा की अनुभूति—'मैं कुछ नहीं जानता'—यह तो रहती ही है।

माया च तमोरूपानुभूतिः। तदेतज्जडं मोहात्मकमनन्तमिदं रूपमस्यास्य
व्यञ्जिका नित्यनिवृत्ताऽपि मूढैरात्मैव दृष्टाऽस्य सत्त्वमसत्त्वं च दर्शयति।
सिद्धत्वासिद्धत्वाभ्यां स्वतन्त्रास्वतन्त्रत्वेन ॥4॥

यह माया तमोगुणरूप अज्ञता की अनुभूतिरूप है। यह जो जड, मोहात्मक, अनन्त (विक्षेपात्मक भी) दीखता है वह भी इस माया का ही रूप है। इस रूप को अभिव्यक्त करने वाली भी माया ही है। यद्यपि वह हमेशा के लिए निवृत्त ही है – स्वरूपशून्य ही है, तथापि मूढ मनुष्यों के द्वारा अपने आत्मा

की तरह ही सत्य देखी जाती है। और इससे ही किसी कार्य की सच्चाई या झूठापन नापा जाता है और कार्य करने की स्वतंत्रता या पराधीनता भी इसी अज्ञान की परिधि में रहकर देखी जाती है।

सैषा वटबीजसामान्यवदनेकवटशक्तिरेकैव। तद्यथा वटबीजसामान्य-
मेकमनेकान् स्वव्यतिरिक्तान् वटान् सबीजानुत्पाद्य तत्र तत्र पूर्णं
सत्तिष्ठत्येवमेवैषा माया स्वव्यतिरिक्तानि पूर्णानि क्षेत्राणि दर्शयित्वा
जीवेशावाभासेन करोति। माया चाविद्या च स्वयं भवति ॥5॥

यह माया जैसे वट के एक सामान्य बीज में अनेक वटवृक्ष उत्पन्न करने की शक्ति होती है, ऐसी ही शक्तिवाली है। जैसे वट का एक सामान्य बीज अपने से भिन्न अनेक वट-वृक्षों को उत्पन्न करके उस-उस वृक्ष में पूर्णरूप से निहित रहता है, ठीक वैसे ही यह माया अपने से अलग हों, ऐसे कई पूर्ण क्षेत्रों को आभास से दिखाकर जीव और ईश्वर बनाती है और इस तरह वह स्वयं माया और अविद्या बनती है।

सैषा चित्रा सुदृढा बह्वङ्कुरा स्वयं गुणाभिन्नाऽङ्कुरेष्वपि गुणभिन्ना
सर्वत्र ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणी चैतन्यदीप्ता तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं
सर्वत्र योनित्वमपि ॥6॥

यह माया अनेकरूपिणी है, बड़ी बलवती है, विविध कार्यरूपी अंकुरवाली है। कारणरूप में स्वयं गुणों से अभिन्न होते हुए भी (एक होते हुए भी) कार्यरूप में गुणों से भिन्न होती है और सर्वत्र ब्रह्मा-विष्णु-महेश के रूप में होती है। स्वयं जड़ – अंधकारमय – होते हुए भी चैतन्य के आभास से दीप्त (प्रकाशित) होती है। इसलिए देश-कालादि सबके मूल में त्रैविध्य (त्रिगुणात्मक) हो जाती है। त्रिगुणात्मकता सबकी योनि (मूल) होती है।

अभिमन्ता जीवो नियन्तेश्वरः। सर्वाहंमानी हिरण्यगर्भस्त्रिरूप ईश्वर-
वद्व्यक्तचैतन्यः सर्वगो ईश्वरः क्रियाज्ञानात्मा। सर्वं सर्वमयं सर्वे जीवाः
सर्वमयाः सर्वावस्थासु तथाऽप्यल्पाः ॥7॥

अभिमन्ता (कार्यकारणाभिमानी) जीव होता है और नियन्ता ईश्वर होता है। इनमें सर्वाभिमानी (समष्टि अभिमानी) जीव हिरण्यगर्भ कहा जाता है। वह ब्रह्मा आदि रूप से तीन रूपवाला होता है। ईश्वर की तरह उसका चैतन्य अभिव्यक्त होता है। इसलिए यह हिरण्यगर्भ जीव भी है और ईश्वर भी है। हिरण्यगर्भ भी सर्वव्यापी होने से ईश्वर कहा जाता है। वह क्रियाशक्ति और ज्ञानशक्ति वाला है। इस तरह सर्व सर्वमय ही है। प्राणों का धारण करने से सभी जीव सर्वजीवमय हैं। सर्व सर्वमय होते हुए भी जीव अल्प है, हिरण्यगर्भ और ईश्वर अनल्प है। और हिरण्यगर्भ सर्वाभिमानी है पर ईश्वर अभिमानशून्य है। इस तरह तीनों में भेद है।

स वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यमूढो
मूढ इव व्यवहरन्नास्ते। मायय्यैव तस्मादद्वय एवायमात्मा सन्मात्रो नित्यः
शुद्धो बुद्धः सत्यो मुक्तो निरञ्जनो विभुरद्वयानन्दः परः प्रत्यगेकरसः
प्रमाणैरवगतः ॥8॥

जीवेश हिरण्यगर्भादि शब्दों द्वारा कथित यह परमात्मा ही इन भूतों को, इन्द्रियों को, विराट् को,

देवों को और कोशों को रचकर, उनमें प्रवेश करके स्वयं अमूढ होते हुए भी मूढ की तरह व्यवहार करता हुआ रहता है। यह सब माया से ही होता है। इसलिए वास्तव में तो यह आत्मा अद्वैत है, वह केवल सद्रूप है। नित्य, शुद्ध, बुद्ध, सत्य, मुक्त, निरञ्जन है। विभु, अद्वय सबसे परे है। प्रत्यक् का रस और उसका रस एक ही है। शास्त्रप्रमाण से अपवाद और अध्यारोप के द्वारा जाना जा सकता है।

सत्तामात्रं हीदं सर्वम्। सदेव पुरस्तात्सिद्धं हि ब्रह्म। न ह्यत्र किंचनानुभूयते। नाऽविद्याऽनुभवात्मनि स्वप्रकाशे सर्वसाक्षिण्यविक्रियेऽद्वये। पश्यतेहापि सन्मात्रमन्यदसत्। सत्यं हीत्थं पुरस्तादयोनि स्वात्मस्थानन्द चिद्घनं सिद्धं ह्यसिद्धम् ॥9॥

यह दृश्यमान जगत् वास्तव में सतामात्र है। और यह सत् तो जगत् की उत्पत्ति से पहले से ही ब्रह्मरूप में सिद्ध ही है। अपनी अनुभूतिरूप प्रमाण से सिद्ध इस आत्मा में सत् में और दूसरा सहसा नहीं अनुभव किया जा सकता। इस अनुभवात्मक स्वयंप्रकाशित सर्वसाक्षीरूप अद्वय और अक्रिय आत्मा में अविद्या नहीं है। हे लोगो! इस संसारदशा में भी केवल सत् को ही देखो। सत्य से अन्य जो दिखाई देता है वह असत् है।

ऽभिन्नोऽद्वयः। सर्वदा संवित्तिर्मायया नासंवित्तिः। स्वप्रकाशेन यूयमेव दृष्टाः ॥13॥

किम्? अद्वयेन द्वितीयमेव न यूयमेव ॥14॥

तब प्रजापति ने कहा—'नहीं, यह अल्प नहीं है। क्योंकि यह तो साक्षी है, निर्विशेष है, अनन्त है, सुख-दुःख से परे है, अद्वैत है, परमात्मा है, सर्वज्ञ, अभिन्न, अनन्त, अद्वैत है। सर्वदा संवित्तिरूप है। संविन्मात्र होने से कहीं असंवित्ति है ही नहीं। और उस स्वप्रकाश संवित्ति से तुम्हीं स्वयं को देखने वाले होते हो।' देवों ने तब पूछा—'यह कैसे?' उनसे प्रजापति बोले 'अद्वैत होने से द्वितीय है ही नहीं और वह तुम्हीं हो'।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

❋

देवों को और कोशों को रचकर, उनमें प्रवेश करके स्वयं अमूढ होते हुए भी मूढ की तरह व्यवहार करता हुआ रहता है। यह सब माया से ही होता है। इसलिए वास्तव में तो यह आत्मा अद्वैत है, वह केवल सद्रूप है। नित्य, शुद्ध, बुद्ध, सत्य, मुक्त, निरञ्जन है। विभु, अद्वय सबसे परे है। प्रत्यक् का रस और उसका रस एक ही है। शास्त्रप्रमाण से अपवाद और अध्यारोप के द्वारा जाना जा सकता है।

सत्तामात्रं हीदं सर्वम्। सदेव पुरस्तात्सिद्धं हि ब्रह्म। न ह्यत्र किंचनानुभूयते। नाऽविद्याऽनुभवात्मनि स्वप्रकाशे सर्वसाक्षिण्यविक्रियेऽद्वये। पश्यतेहापि सन्मात्रमन्यदसत्। सत्यं हीत्थं पुरस्तादयोनि स्वात्मस्थानन्द चिद्घनं सिद्धं ह्यसिद्धम् ॥9॥

यह दृश्यमान जगत् वास्तव में सत्तामात्र है। और यह सत् तो जगत् की उत्पत्ति से पहले से ही ब्रह्मरूप में सिद्ध ही है। अपनी अनुभूतिरूप प्रमाण से सिद्ध इस आत्मा में सत् में और दूसरा सहसा नहीं अनुभव किया जा सकता। इस अनुभवात्मक स्वयंप्रकाशित सर्वसाक्षीरूप अद्वय और अक्रिय आत्मा में अविद्या नहीं है। हे लोगो ! इस संसारदशा में भी केवल सत् को ही देखो। सत्य से अन्य जो दिखाई देता है वह असत् है। क्योंकि सृष्टि के पहले यह जन्मरहित सत् ही था। वह स्वात्मस्थ ही था आनन्दरूप और चिद्घन था। यह तो स्वतःसिद्ध है, अन्य प्रमाणों से वह असिद्ध है।

तद् विष्णुरीशानो ब्रह्मान्यदपि सर्वं सर्वगतं सर्वमत एव। शुद्धोऽबाध्यस्वरूपो बुद्धः सुखस्वरूप आत्मा। न ह्येतन्निरात्मकमपि नात्मा पुरतो हि सिद्धः। न हीदं सर्वं कदाचित्। आत्मा हि स्वमहिमस्थो निरपेक्ष एक एव साक्षी स्वप्रकाशः ॥10॥

वही आत्मा विष्णु है, वही ईशान (शिव) है, वही ब्रह्मा है, और भी सर्वगत सब कुछ जो है, वह वही है। वह शुद्ध ही है, उसके स्वरूप को कोई बाध नहीं कर सकता, वह सुखस्वरूप है। यह निरात्मक जगत् आत्मा नहीं है क्योंकि यह तो जगत् की उत्पत्ति से पहले ही सिद्ध था। यह जगत् तो कभी नहीं था पर स्वमहिमा में अवस्थित यह आत्मा तो निरपेक्षरूप से और साक्षीरूप से स्वयं प्रकाशित सर्वदा विद्यमान ही है।

किं ? तन्नित्यम्। आत्माऽत्र ह्येव न विचिकित्स्यम्। एतद्धीदं सर्वं साधयति। द्रष्टा द्रष्टुः साक्ष्यविक्रयः। सिद्धो निरवद्यो बाह्याभ्यन्तरवीक्षणात् सुविस्फुटस्तमसः परस्तात् ॥11॥
ब्रूतैष दृष्टोऽदृष्टो वेति दृष्टोऽव्यवहार्योऽप्यल्पः ॥12॥

देवों ने पूछा—'वह नित्य क्या है ?' तब प्रजापति ने कहा—'यहाँ आत्मा ही नित्य है, इसमें सोचने की कोई बात नहीं है। वही सब वस्तु सिद्ध करता है। वह द्रष्टा है। व्यावहारिक द्रष्टा का भी वह साक्षी है। वह निष्क्रिय है, वह सर्वदा सिद्ध है, अविद्यारहित है, वह भीतर-बाहर एकसाथ ही देखता है इसलिए स्वयं सुविस्फुट है, और अविद्या से तो दूर ही है। एकदम स्पष्ट है और अन्धकार से परे है।' ऐसा कहकर प्रजापति ने देवों से पूछा—'क्यों ? मेरे द्वारा कहा हुआ यह आत्मा तुमने देखा या नहीं ?' तब देवों ने कहा—'हाँ, वह अव्यवहार्य है। पर हमने अपनी बुद्धि से उसे बहुत ही अल्प जाना'।

नाल्पः साक्ष्यविशेषोऽनन्योऽसुखदुःखोऽद्वयः परमात्मा सर्वज्ञोऽनन्तोऽभिन्नोऽद्वयः। सर्वदा संवित्तिर्मायया नासंवित्तिः। स्वप्रकाशेन यूयमेव दृष्टाः ॥13॥
किम् ? अद्वयेन द्वितीयमेव न यूयमेव ॥14॥

तब प्रजापति ने कहा—'नहीं, यह अल्प नहीं है। क्योंकि यह तो साक्षी है, निर्विशेष है, अनन्य है, सुख-दुःख से परे है, अद्वैत है, परमात्मा है, सर्वज्ञ, अभिन्न, अनन्त, अद्वैत है। सर्वदा संवित्तिरूप है। संविन्मात्र होने से कहीं असंवित्ति है ही नहीं। और उस स्वप्रकाश संवित्ति से तुम्हीं स्वयं को देखने वाले होते हो।' देवों ने तब पूछा—'यह कैसे ?' उत्तर में प्रजापति बोले—'अद्वैत होने से द्वितीय है ही नहीं और वह तुम्हीं हो'।

ब्रूह्येव भगवन्निति देवा ऊचुः। यूयमेव। दृश्यते चेन्नात्मज्ञाः। असङ्गो ह्ययमात्माऽतो यूयमेव स्वप्रकाशाः। इदं हि तत्संविन्मयत्वाद्यूयमेव ॥15॥

देवों ने कहा—'हे भगवन् ! यह कैसे ? यह हमें बताइए।' तब प्रजापति बोले—तुम्हीं तो वह आत्मा हो। यदि आत्मा से कुछ भी भिन्न देखते हो तो तुम आत्मज्ञ नहीं हो। यह आत्मा तो असंग है। इसलिए तुम्हीं वह स्वप्रकाश आत्मा हो। यह सब संवित् स्वरूप ही है, इसलिए तुम्हीं यह हो।

नेति होचुः। हन्तासङ्गा वयमिति होचुः। कथं पश्यन्तीति होवाच। न वयं विद्म इति होचुः। ततो यूयमेव स्वप्रकाशा इति होवाच। न च संविन्मया एतौ हि। पुरस्तात् सुविभातमव्यवहार्यमद्वयम्। ज्ञातो वैष विज्ञातः। विदिताविदितात् पर इति होचुः ॥16॥

देवों ने कहा—'हम स्वप्रकाश नहीं हैं, और हम तो असंग हैं।' तब प्रजापति ने कहा—'क्यों ? तब तुम अपने आपको किस तरह देख सकते हो ?' तब देवों ने कहा—'यह तो हम नहीं जानते।' तब प्रजापति ने कहा—'क्योंकि तुम्हीं अपने आपको प्रकाशित करने वाले हो।' तब देवों ने कहा—'हम तो संविद्रूप नहीं हैं क्योंकि ये दो हैं, ऐसा द्वैत ज्ञान हममें है।' तब प्रजापति बोले—'इस भेदमय जगत् के पहले ही यह आत्मा ब्रह्म स्पष्टरूप से प्रकाशित था, अव्यवहार्य था और अद्वैत था।' ऐसा कहकर प्रजापति ने देवों से पूछा—'क्या तुमने इस आत्मा को पहचान लिया ?' तब देव लोग बोले—'हाँ। (अथवा इसका अर्थ निषेधात्मक 'नहीं जाना'—ऐसा भी हो सकता है, क्योंकि 'वि' उपसर्ग निषेधात्मक भी है)। यह आत्मा तो विदित और अविदित से परे मालूम होता है।'

स होवाच तद्वा एतद् ब्रह्माद्वयं बृहत्त्वान्नित्यं शुद्धं बुद्धं मुक्तं सत्यं सूक्ष्मं परिपूर्णमद्वयं सदानन्दचिन्मात्रमात्मैवाव्यवहार्यं केन च। तदेतदात्मानमोमित्यपश्यन्तः पश्यत। तदेतत् सत्यमात्मा ब्रह्मैव। ब्रह्मात्मैवात्र ह्येव न विचिकित्स्यमित्यों सत्यम्। तदेतत्पण्डिता एव पश्यन्ति ॥17॥

प्रजापति ने कहा—यह ब्रह्म विशालत्व के कारण अद्वय है। नित्य, शुद्ध, बुद्ध, मुक्त, सत्य, सूक्ष्म, परिपूर्ण, अद्वय, सदानन्दचिन्मात्र आत्मा ही है। वह किसी से व्यवहार्य नहीं है। वह यह आत्मा को 'ओम्' के रूप में नहीं देखने वाले तुम लोग उसे ओंकार के रूप में देखो। वह यह सत्य आत्मा ब्रह्मरूप ही है। ब्रह्म ही यह आत्मा है, इसमें सोचने की कोई बात नहीं है। इस प्रकार 'ओम्' ही सत्य है। उसे पण्डित लोग ही पहचान पाते हैं।

एतद्ध्यशब्दमस्पर्शमरूपमरसमगन्धमवक्तव्यमनादातव्यमगन्तव्यमविसर्जयितव्यमनानन्दयितव्यममन्तव्यमबोद्धव्यमनहंकर्तयितव्यमचेतयितव्यमप्राणयितव्यमनपानयितव्यमव्यानयितव्यमनुदानयितव्यमसमानयितव्यमनिन्द्रियमविषयमकरणमलक्षणमसङ्गमगुणमविक्रियमव्यपदेश्यमसत्त्वमरजस्कमतमस्कममायमभयमप्यौपनिषदमेव सुविभातं सकृद्विभातं पुरतोऽस्मात् सर्वस्मात् सुविभातमद्वयं पश्यत हंसः सोहमिति॥1 8॥

यह तुर्यतुर्य ब्रह्म शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्ध से रहित है। वह कहा नहीं जा सकता, पकड़ा भी नहीं जा सकता और छोड़ा भी नहीं जा सकता। उसे खुश नहीं किया जा सकता। वह न मन्तव्य है न बोद्धव्य है, वह अहंकाररहित है। उसमें किसी के द्वारा चेतना भरी नहीं गई है। प्राण, अपान, उदान, व्यान, समान आदि से उसे युक्त नहीं किया जा सकता। वह अनिन्द्रिय है, करणरहित है, उसका कोई लक्षण बन नहीं सकता। वह असंग, अगुण, विकाररहित, अनिर्वाच्य, सत्त्व-रज-तम से हीन होकर भी अभय है और केवल उपनिषदों से ही गम्य है। सुस्पष्ट भान करने वाला, नित्यप्रकाशित, इस सर्व जगत् के पहले भी विद्यमान इस ओंकाररूप ब्रह्म को देखो। 'हं' - त्वंपदार्थ और 'स' तत्पदार्थ—दोनों को ('हंस: सोहम्'—मैं वह हूँ और वह मैं हूँ) इस प्रकार पहचानो।

स होवाच किमेष दृष्टो त्रेति। दृष्टो विदितादविदितात्पर इति होचुः। क्वैषा कथमिति होचुः। किं तेन। न किंचनेति होचुः। यूयमेवाश्चर्यरूपा इति होवाच। न चेत्याहुः। ओमित्यनुजानीध्वं ब्रूतैनमिति। ज्ञातोऽज्ञातश्चेति होचुर्न चैवमिति होचुरिति। ब्रूतैवेनमात्मसिद्धमिति होवाच। पश्याम एव भगवो न च वयं पश्यामो नैव वयं वक्तुं शक्नुमो नमस्तेऽस्तु भगवन् प्रसीदेति होचुः। न भेतव्यं पृच्छतेति होवाच। कैषाऽनुज्ञेति। एष एवात्मेति होवाच। तं होचुर्नमस्तुभ्यं वयं त इति। इति ह प्रजापतिर्देवाननुशशासानुशशासेति ॥1 9॥

प्रजापति ने कहा—'क्या तुमने उसे देख लिया ?' देव बोले—'हाँ, वह विदित और अविदित से परे है, ऐसा देखा।' तब प्रजापति ने कहा—'वह स्वात्मसंवित् कहाँ है ?' तब देवों ने कहा—'किस प्रकार से पूछ रहे हैं आप ?' तब प्रजापति ने कहा—'अपनी महिमा में स्थित उस संविद्रूप आत्मा के साक्षात्कार से क्या लाभ होगा ?' देवों ने कहा—'कुछ लाभ नहीं होगा'। तब प्रजापति बोले—'हे देवो ! तुम्हीं तो वह आश्चर्यस्वरूप हो'। तब देवलोग बोले—'हाँ, जब कोई द्वैत है ही नहीं तब ठीक है।' तब प्रजापति बोले—'उसी ब्रह्म को ओंकार के रूप में तुम जानो। पूर्वकथित अशब्दादि निषेधरूप को छोड़कर इस हकारात्मकरूप से उसे जानो। पर पहले तुम अपनी समझ क्या है, वह कहो।' तब देवलोग बोले—'हे भगवन् !' हम उसे देखते हैं और अपने सिवा कुछ नहीं देखते। हम उसके विषय में बोल नहीं सकते। हे भगवन् ! आपको नमस्कार है। आप हम पर प्रसन्न होइए।' तब प्रजापति ने कहा कि 'डरो मत ! फिर भी पूछो।' तब देवों ने पूछा—'यह संवित् क्या है ?' तब प्रजापति ने कहा—'वही तो आत्मा है—आत्मातिरिक्त कोई संवित् नहीं है।' तब देवों ने प्रजापति से कहा—'आपको नमस्कार हो, हम आपके ही (शिष्य) हैं। इस प्रकार प्रजापति ने देवों को उपदेश दिया।

तदेष श्लोकः—
ओतमोतेन जानीयादनुज्ञातारमान्तरम्।
अनुज्ञामद्वयं लब्ध्वा उपद्रष्टारमाव्रजेदिति ॥2 0॥

इति नवमः खण्डः।

इति नृसिंहोत्तरतापिन्युपनिषत्समाप्ता।

इस उपनिषद् के अर्थ के विषय में यह श्लोक है कि—'सर्वत्र ओतप्रोत इस तुर्य-तुर्य को, ओतेन - तुरीय रूप ओंकार के द्वारा जान लेना चाहिए। यह ओतप्रोत तुर्यतुर्य भीतर का अनुज्ञाता – साक्षी भी है, उसको भी जान लेना चाहिए। इसके बाद प्रत्यगात्मा के साथ परमात्मा के अद्वैत ज्ञान को प्राप्त करके उपद्रष्टारूप तुर्यतुर्य को प्राप्त कर लेना चाहिए।

यहाँ नवम खण्ड पूरा हुआ।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

❋

(29) कालाग्निरुद्रोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

परम्परा से कृष्णयजुर्वेद के साथ सम्बद्ध मानी गई इस छोटी सी उपनिषद् मे सनत्कुमार के पूछने पर भगवान् कालाग्निरुद्र ने त्रिपुण्ड्र करने की विधि बतलाई है। अग्निहोत्र में से भस्म लेकर निश्चित मन्त्रों का उच्चारण करते हुए ललाट पर, सिर पर, छाती पर और दोनों कन्धों पर त्रिपुण्ड्र खींचना चाहिए। त्रिपुण्ड्र की ये तीन रेखाएँ सत्त्व-रज-तम की, ब्रह्मा-विष्णु-महेश की, विश्व-तैजस-प्राज्ञ की, ॐकार की अ-उ-म इन तीन मात्राओं की, ऋक्-यजुः-साम की, पृथ्वी-अन्तरिक्ष-स्वर्ग की, ज्ञान-क्रिया-इच्छाशक्ति की, गार्हपत्य-आहवनीय-दक्षिणाग्नि की, वैश्वानर-हिरण्यगर्भ-ईश्वर की प्रतीक है। इस प्रकार त्रिपुण्ड्र की विधि और महिमा इस उपनिषद् में बताई गई है।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु। सह नौ.....मा विद्विषावहै। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (ब्रह्मोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

अथ कालाग्निरुद्रोपनिषदः संवर्तकोऽग्निर्ऋषिरनुष्टुप् छन्दः श्रीकालाग्निरुद्रो देवता श्रीकालाग्निरुद्रप्रीत्यर्थे विनियोगः ॥1॥

इस कालाग्निरुद्र नामक उपनिषद् के संवर्तक अग्नि ऋषि हैं, अनुष्टुभ् इसका छन्द है, श्रीकालाग्निरुद्र इसके देवता हैं, और श्रीकालाग्निरुद्र देव को प्रसन्न करने के लिए इसका विनियोग किया गया है।

अथ कालाग्निरुद्रं भगवन्तं सनत्कुमारः पप्रच्छ। अधीहि भगवंस्त्रिपुण्ड्रविधिं सतत्त्वं किं द्रव्यं कियत्स्थानं कति प्रमाणं का रेखाः के मन्त्राः का शक्तिः किं दैवतं कः कर्त्ता किं फलमिति ॥2॥

एक बार भगवान् कालाग्निरुद्र से सनत्कुमार ने पूछा—'हे भगवन्! मुझे रहस्य के साथ त्रिपुण्ड्र की विधि का उपदेश दीजिए। यह त्रिपुण्ड्र क्या है? इसका स्थान कहाँ है? इसका प्रमाण (नाप) कितना है? इसकी रेखाएँ कितनी हैं? मन्त्र कौन-कौन से हैं? इसकी शक्ति क्या है? इसका देवता कौन है? इसका कर्त्ता कौन है? और इसका फल क्या है?

तं होवाच भगवान्कालाग्निरुद्रः। यद् द्रव्यं तदाग्नेयं भस्म सद्योजातादिपञ्चब्रह्ममन्त्रैः परिगृह्याग्निरिति भस्म वायुरिति भस्म जलमिति भस्म स्थलमिति भस्म व्योमेति भस्मेत्यनेनाभिमन्त्र्य मानस्तोक इति समुद्धृत्य मा नो महान्तमिति जलेन संसृज्य त्रियायुषमिति शिरोललाटवक्षःस्कन्धेषु त्रियायुषैस्त्र्यम्बकैस्त्रिशक्तिभिस्तिर्यक् तिस्रो रेखाः प्रकुर्वीत।

व्रतमेतच्छाम्भवं सर्वेषु वेदेषु वेदवादिभिरुक्तं भवति। तस्मात्तत्समाचरेन्मुमुक्षुर्न पुनर्भवाय ॥3॥

तब भगवान् कालाग्निरुद्र ने सनत्कुमार से कहा कि इस त्रिपुण्ड्र का द्रव्य तो सिर्फ अग्निहोत्र की भस्म ही है। 'सद्योजात०' आदि पाँच ब्रह्ममन्त्रों को पढ़ते हुए पहले इस भस्म को धारण (ग्रहण) करना चाहिए। बाद में अग्नि-वायु-जल-स्थल-व्योम पंचभूतादि मन्त्रों से ('अग्निरिति भस्म०' आदि मन्त्रों से) इसे अभिमन्त्रित करना चाहिए। फिर 'मानस्तोक०' इत्यादि मन्त्रों से उस भस्म को करतल से अंगुली द्वारा उठाकर 'मा नो महान्०' आदि मन्त्र से उसे पानी में भिगोकर, 'त्रियायुषं०' इत्यादि मन्त्र पढ़ते हुए सिर, ललाट, छाती और कन्धों पर तीन-तीन रेखाएँ करनी चाहिए। इस समय 'त्रियायुषं०' मन्त्र के साथ 'त्र्यम्बकं यजामहे०' यह मन्त्र भी पढ़ना चाहिए। इसी को 'शाम्भव व्रत' कहते हैं। यह व्रत वेदज्ञों ने सभी वेदों में बताया है। इसलिए मुमुक्षुओं को पुनर्जन्म की निवृत्ति के लिए इसका आचरण करना चाहिए।

अथ सनत्कुमारः पप्रच्छ प्रमाणमस्य त्रिपुण्ड्रधारणस्य ॥4॥

बाद में सनत्कुमार ने इस त्रिपुण्ड्रधारण के प्रमाण (आकृति आदि) के बारे में पूछा।

त्रिधा रेखा आललाटादाचक्षुषोरामूर्ध्नोराभ्रुवोर्मध्यतश्च ॥5॥

भगवान् कालाग्निरुद्र ने उत्तर दिया कि दोनों भौहों के मध्य से आरंभ करके आँखों से लेकर पूरे ललाट तक तीन रेखाएँ खींचने का इसका नाप (प्रमाण) है।

याऽस्य प्रथमा रेखा सा गार्हपत्यश्चाकारो रजो भूर्लोकः स्वात्मा क्रियाशक्तिर्ऋग्वेदः प्रातः सवनं महेश्वरो देवतेति ॥6॥

इस त्रिपुण्ड्र की प्रथम रेखा गार्हपत्याग्निरूप, ॐकार के अकाररूप, रजोगुणरूप, भूर्लोकरूप, स्वात्मरूप, क्रियाशक्तिरूप, ऋग्वेदस्वरूप, प्रातःसवनरूप तथा महेश्वरदेवतारूप है।

यास्य द्वितीया रेखा सा दक्षिणाग्निरुकारः सत्त्वमन्तरिक्षमन्तरात्मा चेच्छाशक्तिर्यजुर्वेदो माध्यन्दिनं सवनं सदाशिवो देवतेति ॥7॥

इस त्रिपुण्ड्र की जो दूसरी रेखा है, वह दक्षिणाग्नि, ॐकार के उकार, सत्त्वगुण, अन्तरिक्ष लोक, अन्तरात्मा, इच्छाशक्ति, यजुर्वेद, मध्याह्न सवन और सदाशिव देवता का ही स्वरूप है।

याऽस्य तृतीया रेखा साऽहवनीयो मकारस्तमो द्यौर्लोकः परमात्मा ज्ञानशक्तिः सामवेदस्तृतीयसवनं महादेवो देवतेति ॥8॥

इस त्रिपुण्ड्र की जो तीसरी रेखा है, वह आहवनीय अग्निरूप, ॐकार के मकाररूप, तमोगुण द्युलोक स्वरूप, परमात्मस्वरूप, ज्ञानशक्तिरूप, सामवेदरूप, तृतीयसवनरूप और महादेव देवता का ही स्वरूप है। इस प्रकार ये तीनों रेखाएँ अपने-अपने विशिष्ट अग्नि, लोक, गुण, वेद, आत्मा, ॐकार की मात्रा, सवन और देव का सूचन करने वाली होती हैं।

एवं त्रिपुण्ड्रविधिं भस्मना करोति यो विद्वान् ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो यतिर्वा स महापातकोपपातकेभ्यः पूतो भवति स सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति स सर्वान्वेदानधीतो भवति स सर्वान्देवाञ्ज्ञातो भवति। स सततं सकलरुद्रमन्त्रजापी भवति स सकलभोगान् भुङ्क्ते। देहं त्यक्त्वा

शिवसायुज्यमेति। न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तत इत्याह भगवान् कालाग्निरुद्रः ॥9॥

इस प्रकार की त्रिपुण्ड्र विधि का आचरण यदि कोई भी विद्वान् करे, चाहे वह ब्रह्मचारी हो, या गृहस्थी हो, या वानप्रस्थी हो, या संन्यासी हो, तो वह सभी बड़े और छोटे पापों से मुक्त हो जाता है। उसने सभी तीर्थों में स्नान कर लिया है, ऐसा मानना चाहिए। उसने सभी वेद पढ़ लिए हैं, ऐसा समझना चाहिए। उसने सभी देवों को पहचान लिया है, ऐसा मानना चाहिए। वह निरन्तर सकल रुद्रमन्त्रों को जपता ही है, ऐसा मानना चाहिए। वही समग्र भोगों को सही रूप में भोगता है। वह इस लोक को छोड़कर शिव के साथ एकाकार हो जाता है। वह फिर से यहाँ (मर्त्यलोक में) नहीं लौटता अर्थात् वह वापिस आता ही नहीं है, ऐसा भगवान् कालाग्निरुद्र ने कहा।

यस्त्वेतद् वाऽधीते सोऽप्येवमेव भवतीत्यों सत्यमित्युपनिषत् ॥10॥

इति कालाग्निरुद्रोपनिषत्समाप्ता।

जो मनुष्य इस उपनिषत् का अध्ययन करता है, वह भी उसी प्रकार का अर्थात् शिवलोक को प्राप्त करने वाला होता है। जितना ओंकार सत्य है, उतनी ही यह उपनिषत् भी सत्य है। यहाँ उपनिषत् पूर्ण होती है।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु। सह नौ.....मा विद्विषावहै। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

❋

(30) मैत्रेय्युपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

सामवेद से सम्बद्ध इस उपनिषद में तीन अध्याय हैं। जब बृहद्रथ राजा को अपने शरीर की विनश्वरता का बोध हुआ तो उन्होंने अपने बड़े पुत्र को राज्यभार सौंप दिया और आत्मज्ञान पाने के लिए घोर जंगल में तप करने के लिए चले गए। उनके तीव्र तप से प्रभावित होकर मुनि शाकायन्य वहाँ आए और उन्होंने राजा से वर माँगने को कहा। राजा ने आत्मतत्त्व का वर माँगा। तब दोनों का संवाद चला। इसमें शरीर की नश्वरता, बीभत्सता बताई है और अन्त में आत्मतत्त्व का स्वरूप, उसकी प्राप्ति का उपाय, यह प्रथम अध्याय में बताया गया है। द्वितीय अध्याय में मैत्रेय और महादेव का संवाद है। इसमें शिव के ध्यान, ज्ञान, स्नान आदि का अच्छी तरह स्पष्टीकरण करके बाद में संन्यास द्वारा मुक्तिप्राप्ति का बड़े विस्तार से वर्णन किया गया है। और अन्तिम तीसरे अध्याय में विशुद्ध आत्मानुभूति का विस्तार से वर्णन करने के बाद उपनिषद् का महिमागान किया गया है।

शान्तिपाठः

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि.....ते मयि सन्तु। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (आरुण्युपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

प्रथमोऽध्यायः

ॐ बृहद्रथो वै नाम राजा राज्ये ज्येष्ठं पुत्रं निधापयित्वेदमशाश्वतं मन्यमानः शरीरं वैराग्यमुपेतोऽरण्यं जगाम। स तत्र परमं तप आस्थायादित्यमीक्षमाण ऊर्ध्वबाहुस्तिष्ठत्यन्ते सहस्रस्य मुनेरन्तिकमाजगामाग्निरिवाधूमकस्तेजसा निर्दहन्निवात्मविद्भगवाञ्छाकायन्य उत्तिष्ठोत्तिष्ठ वरं वृणीष्वेति राजानमब्रवीत्। स तस्मै नमस्कृत्योवाच भगवन्नाहमात्मवित् त्वं तत्त्वविच्छृणुमो वयं स त्वं नो ब्रूहीति। एतद् वृत्तं पुरस्तादशक्यं मा पृच्छ प्रश्नम्। ऐक्ष्वाकान्यान्कामान्वृणीष्वेति। शाकायन्यस्य चरणावभिमृश्यमानो राजेमां गाथां जगाद ॥1॥

ॐ बृहद्रथ नाम के एक राजा को, यह शरीर विनाशशील है—ऐसा ज्ञान होने पर वैराग्य आ गया। और इसलिए वह अपने बड़े पुत्र को राज्य का भार सौंपकर वन में चला गया। वहाँ उसने बड़ी कठोर तपश्चर्या की। वह सूर्य के सामने ही देखता रहता था। हाथ ऊँचा करके खड़ा रहा करता था। एक हजार वर्ष के बाद इस तपश्चर्या के फलस्वरूप एक बार एक निर्धूम अग्नि जैसे तेजस्वी आत्मज्ञ शाकायन्य महामुनि उसके पास आकर खड़े हो गए और बोले—'उठो, उठो, वरदान माँग लो।' तब राजा ने उन्हें नमस्कार करके कहा—'हे भगवन्! मैं आत्मज्ञानी नहीं हूँ, और हमने सुना है कि आप

तो आत्मज्ञानी हैं। इसलिए आप मुझे इस तत्त्व का उपदेश दीजिए।' तब मुनि शाकायन्य ने—'वह तो बड़ा ही कठिन है।' ऐसा कहकर दूसरा कोई वर माँग लेने को कहा। यह सुनकर बृहद्रथ राजा ने मुनि के दोनों चरणों को पकड़ कर यह बात कही।

अथ किमेतैर्मान्यानां शोषणं महार्णवानां शिखरिणां प्रपतनं ध्रुवस्य प्रचलनं स्थानं वा तरूणां निमज्जनं पृथिव्याः स्थानादपसरणं सुराणाम्। सोऽहमित्येतद्विधेऽस्मिन्संसारे किं कामोपभोगैर्यैरवाश्रितस्यासकृदुपावर्तनं दृश्यत इत्युद्धर्तुमर्हसीत्यन्धोदपानस्थो भेक इवाहमस्मिन्संसारे इति भगवंस्त्वं नो गतिरिति ॥2॥

(राजा ने कहा कि—) 'बड़े-बड़े सागर सूख जाते हैं, पर्वत भी टूट-फूट जाते हैं, ध्रुवतारा भी अपने स्थान से विचलित होता है, पेड़ गिर पड़ते हैं, यह धरती भी डूब जाती है, देव भी निश्चल नहीं रह पाते, तो फिर उस विनाशशील संसार में विषयभोगों से क्या लाभ हो सकता है ? विषयों में डूबे रहने वालों को तो कई बार इस जन्ममरण के चक्र में घूमता पड़ता है, ऐसा देखा जाता है। इसलिए हे मुनि ! अँधेरे कुएँ में पड़े हुए मेंढक जैसे मेरा उद्धार करने के लिए आप योग्य हैं। हे भगवन् ! इस संसार में आप ही मेरा आश्रय हैं।'

भगवञ्शरीरमिदं मैथुनादेवोद्भूतं संविदपेतं निरय एव मूत्रद्वारेण निष्क्रान्तमस्थिमिश्रितं मांसेनानुलिप्तं चर्मणावबद्धं विण्मूत्रवात-पित्तकफमज्जामेदोवसाभिरन्यैश्च मलैर्बहुभिः परिपूर्णम्। एतादृशे शरीरे वर्तमानस्य भगवंस्त्वं नो गतिरिति ॥3॥

'हे भगवन् ! मैथुन से ही उत्पन्न हुआ यह शरीर यदि ज्ञान से रहित हो, तब तो वह नरक ही है, क्योंकि वह मूत्र के द्वार से निकला है, हड्डियों से उसे आकार दिया गया है, मांस से उसे लेपा गया है, चमड़ी से उसे मढ़ा गया है और विष्टा, मूत्र, वात, पित्त, कफ, मज्जा, मेद, चर्बी और अन्य अनेक प्रकार की मलिनताओं से भरा-पूरा है। ऐसे शरीर में रहे हुए मेरा आप ही एकमात्र आश्रय हैं।'

अथ भगवाञ्शाकायन्यः सुप्रीतोऽब्रवीद्राजानम्। महाराज बृहद्रथेक्ष्वाकुवंशध्वजशीर्षात्मज्ञः कृतकृत्यस्त्वं मरुन्नाम्नो विश्रुतोऽसीत्ययं खल्वात्मा ते। कलमो भगवान्वर्ण्य इति तं होवाच ॥4॥

यह सुनकर भगवान् शाकायन्य ने बहुत प्रसन्न होकर कहा—'हे महाराज बृहद्रथ ! तुम सचमुच बड़े ही भाग्यशाली – कृतकृत्य हो। 'मरुत्' नाम से तुम विख्यात हो, यही तुम्हारा आत्मा है।' तब राजा ने कहा—'वह कौन-सा आत्मा है ? हे भगवन् ! आप उसका वर्णन कीजिए'। तब मुनि ने उससे कहा कि—

शब्दस्पर्शमया येऽर्था अनर्था इव ते स्थिताः।
तेषां सक्तस्तु भूतात्मा न स्मरेच्च परं पदम् ॥5॥

जो शब्द, स्पर्श आदि विषय हैं, वे बड़े ही अनर्थ करने वाले हैं। उनमें आसक्त रहने वाला जीवात्मा परमपद को कभी याद नहीं कर सकता।

तपसा प्राप्यते सत्त्वं सत्त्वात्समाप्यते मनः।
मनसा प्राप्यते ह्यात्मा ह्यात्मापत्त्या निवर्तते ॥6॥

तप-साधना से ज्ञान प्राप्त होता है, ज्ञान से मन वश में आता है, मन के वश में आने से आत्मा की प्राप्ति होती है और आत्मा की प्राप्ति से मोक्ष मिलता है।

यथा निरिन्धनो वह्निः स्वयोनावुपशाम्यति।
तथा वृत्तिक्षयाच्चित्तं स्वयोनावुपशाम्यति ॥7॥

काष्ठ जब खत्म हो जाते हैं, तब आग स्वतः अपने में ही (अपने उत्पत्ति स्थान में ही) लीन हो जाती है, ठीक उसी प्रकार जब चित्तवृत्तियाँ क्षीण हो जाती हैं, तब मन अपने कारणरूप आत्मा में लीन हो जाता है।

स्वयोनावुपशान्तस्य मनसः सत्यगामिनः।
इन्द्रियार्थविमूढस्यानृताः कर्मवशानुगाः ॥8॥

जब इन्द्रियों के विषयों में लीन विमूढ मन स्वयं ही अपने कारण में शान्त हो जाता है, और सत्य ही ओर झुक जाता है, तब कर्मों के वश में रहे हुए विषय ऐसे मन को झूठे ही लगते हैं।

चित्तमेव हि संसारस्तत्प्रयत्नेन शोधयेत्।
यच्चित्तस्तन्मयो भवति गुह्यमेतत्सनातनम् ॥9॥

हमारा मन ही संसार है, इसलिए प्रयत्नपूर्वक उसको शुद्ध करना चाहिए। 'जैसा जिसका चित्त होता है, वैसा ही वह मनुष्य होता है।' यह तो सनातन रहस्य है।

चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम्।
प्रसन्नात्माऽत्मनि स्थित्वा सुखमक्षयमश्नुते ॥10॥

चित्त की प्रसन्नता से ही (शान्ति से ही) शुभ या अशुभ कर्म नष्ट हो जाते हैं। और वह प्रसन्न-शान्त मनुष्य जब अपनी आत्मा में लीन हो जाता है, तब वह अक्षय सुख भोगता है।

समासक्तं यदा चित्तं जन्तोर्विषयगोचरम्।
यद्येवं ब्रह्मणि स्यात्तत्को न मुच्येत बन्धनात् ॥11॥

बाहर के विषयों में मनुष्य का मन जितना आसक्त होता है, उतना ही यदि ब्रह्म में लगा रहे, तब भला कौन मुक्त नहीं होगा ? अर्थात् सभी मुक्त हो ही जाएँगे।

हृत्पुण्डरीकमध्ये तु भावयेत्परमेश्वरम्।
साक्षिणं बुद्धिवृत्तस्य परमप्रेमगोचरम् ॥12॥

हृदयरूपी कमल के बीच में बुद्धि के समस्त कार्यों के साक्षी ऐसे तथा परम प्रेम के स्थानरूप परमेश्वर का ध्यान करना चाहिए।

अगोचरं मनोवाचामवधूतादिसम्प्लवम्।
सत्तामात्रप्रकाशैकप्रकाशं भावनातिगम् ॥13॥

वह परमेश्वर वाणी और मन की पहुँच के बाहर है। उसमें न आदि है न अन्त है। केवल 'सत्' रूप प्रकाश से (अस्तित्व के प्रकाश से ही) वह प्रकाशित है और कल्पना से परे है।

अहेयमनुपादेयमसामान्यविशेषणम्।
ध्रुवं स्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम्।
निर्विकल्पं निराभासं निर्वाणमयसंविदम् ॥14॥

उसको ग्रहण किया जाए या छोड़ दिया जाए, ऐसी कोई भावना उसके सम्बन्ध में नहीं की जा सकती। उसे सामान्य भी नहीं कहा जा सकता और विशेष भी नहीं कहा जा सकता। वह निश्चल है,

शान्त है, गंभीर है। वह तेज भी नहीं है और फैला हुआ अन्धकार भी नहीं है। वह संकल्परहित, आभासरहित और मुक्तरूप चैतन्य है।

नित्यः शुद्धो बुद्धमुक्तस्वभावः सत्यः सूक्ष्मः संविभुश्चाद्वितीयः।
आनन्दाब्धिर्य परः सोऽहमस्मि प्रत्यग्धातुर्नात्र संशीतिरस्ति ॥15॥

वह नित्य, शुद्ध, ज्ञानमय, मुक्तस्वभाववाला, सत्य, सूक्ष्म, सर्वव्यापक एवं एक (अद्वितीय) है। वह आनन्द का सागर है, वह सबसे परे है, और वह मैं ही हूँ। प्रत्येक स्वरूप धारण करने वाला वह मैं ही हूँ, इसमें कोई शंका नहीं है।

आनन्दमन्तर्निजमाश्रयं तमाशापिशाचीमवमानयन्तम्।
आलोकयन्तं जगदिन्द्रजालमापत्कथं मां प्रविशेदसङ्गम् ॥16॥

अन्तःकरण में प्राप्त होने वाले आनंद के आश्रय में रहने वाली आशा नाम की पिशाचिनी को दूर धकेलने वाले एवं सारे जगत् को इन्द्रजाल के समान देखने वाले मुझ असंग में भला आपद् (दुःख) कैसे प्रविष्ट हो सकेगा ?

वर्णाश्रमाचारयुता विमूढाः कर्मानुसारेण फलं लभन्ते।
वर्णादिधर्मं हि परित्यजन्तः स्वानन्दतृप्ताः पुरुषा भवन्ति ॥17॥

वर्ण और आश्रम धर्म का पालन करने वाले मूढ लोग ही अपने-अपने कर्मों के फल भोगते हैं और वर्णाश्रम धर्मों को छोड़नेवाले ही अपने आत्मा में ही संतुष्ट रहने वाले हो जाते हैं।

वर्णाश्रमं सावयवं स्वरूपमाद्यन्तयुक्तं ह्यतिकृच्छ्रमात्रम्।
पुत्रादिदेहेष्वभिमानशून्यं भूत्वा वसेत्सौख्यतमे ह्यनन्त। इति ॥18॥

इति प्रथमोऽध्यायः।

वर्णाश्रम के धर्म और यह सावयव शरीर—ये सब आदि और अन्तवाले हैं, और इसलिए बड़े ही कष्टदायक हैं। इसलिए मनुष्य को चाहिए कि वह पुत्रादि के शरीरों में ममत्व से शून्य होकर परमानन्दरूप अनन्त में स्थिर बना रहे।

यहाँ प्रथम अध्याय पूरा हुआ।

❋

द्वितीयोऽध्यायः

अथ भगवान्मैत्रेयः कैलासं जगाम। तं गत्वोवाच भो भगवन्परमतत्त्व-
रहस्यमनुब्रूहीति। स होवाच महादेवः—
देहो देवालयः प्रोक्तः स जीवः केवलः शिवः।
त्यजेदज्ञाननिर्माल्यं सोऽहंभावेन पूजयेत् ॥1॥

एक बार भगवान् मैत्रेय कैलास पर्वत पर गए। वहाँ जाकर उन्होंने महादेव से कहा कि—'हे भगवन्! आप मुझे परमतत्त्व का रहस्य कहिए।' तब महादेव बोले 'शरीर देवालय है और उसमें जो जीव दीखता है, वह शिव ही है। इसलिए अज्ञानरूप निर्माल्य को (बासी पुष्प जैसा मानकर) छोड़ देना चाहिए और 'वह (शिव) मैं ही हूँ' इस प्रकार मानकर उसकी पूजा करनी चाहिए।

अभेददर्शनं ज्ञानं ध्यानं निर्विषयं मनः।
स्नानं मनोमलत्यागः शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥2॥

अभेद का दर्शन ही सच्चा ज्ञान है, विषयरहित मनोदशा ही सच्चा ध्यान है। मन की मलिनता का त्याग ही सच्चा स्नान है और इन्द्रियों को वश में लाना ही वास्तविक पवित्रता है।

ब्रह्मामृतं पिबेद्भैक्षमाचरेद्देहरक्षणे।
वसेदेकान्तिको भूत्वा चैकान्ते द्वैतवर्जिते।
इत्येवमाचरेद्धीमान्स एवं मुक्तिमाप्नुयात् ॥3॥

सदैव ब्रह्मरूपी अमृत का पान करते रहना चाहिए। केवल देह को स्थिर रखने के लिए ही भिक्षा माँगनी चाहिए। जहाँ कोई दूसरा न हो ऐसे एकान्त स्थल में अकेला ही रहना चाहिए। बुद्धिमान मनुष्य को इस प्रकार का आचरण करना चाहिए। ऐसा आचरण करने वाला वह मोक्ष प्राप्त करता है।

जातं मृतमिमं देहं मातापितृमलात्मकम्।
सुखदुःखालयामेध्यं स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते ॥4॥

माता-पिता के मल (शुक्र-शोणित) से उत्पन्न, जन्मते और मरते हुए, और सुखों एवं दुःखों के निवासरूप अपवित्र ऐसे शरीर का स्पर्श करने के बाद स्नान कर लेने को कहा गया है।

धातुबद्धं महारोगं पापमन्दिरमध्रुवम्।
विकाराकारविस्तीर्णं स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते ॥5॥

सप्त धातुओं से गढ़े गए, भयंकर रोगों से युक्त, पाप के घर के समान, अस्थिरता और विकारों से भरे हुए इस शरीर का स्पर्श करके स्नान करने का कहा गया है।

नवद्वारमलस्रावं सदा काले स्वभावजम्।
दुर्गन्धं दुर्मलोपेतं स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते ॥6॥

आँख-कान-नाक आदि नव द्वारों से सदा-सर्वदा जिस देहरूपी महालय से स्वभाव से ही मल निकलता ही रहता है, ऐसे दुर्गन्धमय दूषित मैल से युक्त इस शरीर का स्पर्श कर स्नान कर लेना चाहिए।

मातृसूतकसम्बन्धं सूतके सह जायते।
मृतसूतकजं देहं स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते ॥7॥

माता के सूतक के साथ सम्बद्ध होकर ही मनुष्य जन्म लेता है और मरण के सूतक के साथ तो वह होता ही है इसलिए ऐसे उभयतः सूतक वाले शरीर का स्पर्श करके नहा लेना चाहिए।

अहं ममेति विण्मूत्रलेपगन्धादिमोचनम्।
शुद्धशौचमिति प्रोक्तं मृज्जलाभ्यां तु लौकिकम् ॥8॥

मल-मूत्र आदि दुर्गन्ध की शुद्धि तो पानी और मिट्टी से होती है, ठीक है, परन्तु वह तो लौकिक शुद्धि ही कही गई है। वास्तविक शुद्धि तो 'मैं और मेरा'—इस भाव के त्याग द्वारा ही हो सकती है।

चित्तशुद्धिकरं शौचं वासनात्रयनाशनम्।
ज्ञानवैराग्यमृत्तोयैः क्षालनाच्छौचमुच्यते ॥9॥

और ऐसी शुद्धि (पवित्रता) मन की शुद्धि करती है। ऐसी पवित्रता मन में स्थित तीनों प्रकार की

वासनाओं (लोकैषणा, वित्तैषणा, पुत्रैषणा) को दूर करती है। ज्ञान और वैराग्यरूपी मिट्टी और पानी से मन को धोने से वही शौच कहलाता है (वास्तविक शौच यही है)।

अद्वैतभावनाभैक्षमभक्ष्यं द्वैतभावनम्।
गुरुशास्त्रोक्तभावेन भिक्षोर्भैक्षं विधीयते ॥10॥

अद्वैत की भावना करना ही सही रूप में भिक्षावृत्ति है और द्वैत की भावना ही अभक्ष्य (अखाद्य) है। गुरु और शास्त्रों में कहे गए भावों के अनुसार ही भिक्षुक को भिक्षा माँगनी चाहिए।

विद्वान्स्वदेशमुत्सृज्य संन्यासानन्तरं स्वतः।
कारागारविनिर्मुक्तचौरवद्दूरतो वसेत् ॥11॥

संन्यास के बाद उस आत्मज्ञ पुरुष को स्वयं ही कारागार से छोड़े गए चोर की तरह अपने देश को त्यागकर दूर-दूर निवास करना चाहिए (एकान्त में रहना चाहिए)।

अहंकारसुतं वित्तभ्रातरं मोहमन्दिरम्।
आशापत्नीं त्यजेद्यावत्तावन्मुक्तो न संशयः ॥12॥

अहंकाररूपी पुत्र को, धनरूपी भाई को, मोहरूपी घर को और आशारूपी पत्नी को मनुष्य जैसे ही छोड़ता है, वैसे ही मुक्त हो जाता है, इसमें शंका नहीं है।

मृता मोहमयी माता जातो बोधमयः सुतः।
सूतकद्वयसम्प्राप्तौ कथं सन्ध्यामुपास्महे ॥13॥

मोहरूपी माता मर गई है और बोधरूपी बेटे ने जन्म लिया है। इस तरह दोनों ओर से सूतक लग जाने से भला हम किस तरह सन्ध्योपासन कर सकते हैं ?

हृदाकाशे चिदादित्यः सदा भासति भासति।
नास्तमेति न चोदेति कथं सन्ध्यामुपास्महे ॥14॥

इस हृदयरूपी आकाश में चिद्रूपी सूर्य सदासर्वदा भासित ही रहता है। वह कभी अस्त नहीं होता और उदय भी नहीं होता, तो सन्ध्योपासन कैसे कर सकते हैं ?

एकमेवाद्वितीयं यद् गुरोर्वाक्येन निश्चितम्।
एतदेकान्तमित्युक्तं न मठो न वनान्तरम् ॥15॥

गुरु के उपदेशवाक्य से जो 'एक ही अद्वितीय है—' ऐसा निश्चय किया गया है, वही तो सही रूप में एकान्त है। किसी एक या दूसरे वन में एकान्त नहीं है।

असंशयवतां मुक्तिः संशयाविष्टचेतसाम्।
न मुक्तिर्जन्मजन्मान्ते ततो विश्वासमाप्नुयात् ॥16॥

संशयरहित मनुष्यों की ही मुक्ति होती है। संशय से घिरे हुए मनवालों की जन्म-जन्मान्तर में भी मुक्ति नहीं होती। इसलिए श्रद्धा रखनी चाहिए।

कर्मत्यागान्न संन्यासो न प्रेयोच्चारणेन तु।
सन्धौ जीवात्मनोरैक्यं संन्यासः परिकीर्तितः ॥17॥

कर्मों को छोड़ देना ही संन्यास नहीं है। और 'मैं संन्यासी हूँ'—ऐसे अपने को प्रिय लगने वाले उच्चारण करने से भी कोई संन्यासी नहीं बन जाता। अपितु समाधि में जीव और परमात्मा का ऐक्य ही वास्तविक संन्यास कहा जाता है।

वमनाहारवद्यस्य भाति सर्वेषणादिषु।
तस्याधिकारः संन्यासे त्यक्तदेहाभिमानिनः ॥18॥

जिस मनुष्य को अपनी सभी एषणाएँ वमन किये हुए (उगले हुए) आहार जैसी लगती है, और जिसने अपने देह के अभिमान को छोड़ दिया है, उसी को संन्यास लेने का अधिकार है।

यदा मनसि वैराग्यं जातं सर्वेषु वस्तुषु।
तदैव संन्यसेद्विद्वानन्यथा पतितो भवेत् ॥19॥

जब मन में संसार की सभी वस्तुओं को प्रति वैराग्य उत्पन्न हो गया हो, तभी उस विद्वान् को संन्यास ग्रहण करना चाहिए। ऐसा न होने पर तो वह पतित हो जाएगा।

द्रव्यार्थमन्नवस्त्रार्थं यः प्रतिष्ठार्थमेव च।
संन्यसेदुभयभ्रष्टः स मुक्तिं नाप्तुमर्हति ॥20॥

यदि कोई द्रव्य के लिए, या अन्न-वस्त्र के लिए अथवा प्रतिष्ठा प्राप्त करने के लिए संन्यास ग्रहण करेगा तो वह दोनों ओर से भ्रष्ट हुआ मुक्ति को पाने के लिए योग्य नहीं है।

उत्तमा तत्त्वचिन्तैव मध्यमं शास्त्रचिन्तनम्।
अधमा मन्त्रचिन्ता च तीर्थभ्रान्त्यधमाधमा ॥21॥

तत्त्वचिन्तन सबसे उत्तम है, शास्त्रों का चिन्तन मध्यम है, मन्त्र का चिन्तन अधम है और तीर्थों में भ्रमण करना तो अधम से भी अधम है।

अनुभूतिं विना मूढो वृथा ब्रह्मणि मोदते।
प्रतिबिम्बितशाखाग्रफलास्वादनमोदवत् ॥22॥

प्रतिबिम्ब में दिखाई देने वाले पेड़ के फल के आस्वाद की तरह मनुष्य वास्तविक अनुभव के बिना झूठे ही ब्रह्म के बारे में आनन्द लेता है।

न त्यजेच्चेद्यतिर्भुक्तो यो माधुकरमातरम्।
वैराग्यजनकं श्रद्धाकलत्रं ज्ञाननन्दनम् ॥23॥

जो ज्ञानी माधुकरीरूपी मात्रा को, वैराग्यरूपी पिता को, श्रद्धारूपी पत्नी को और ज्ञानरूपी बेटे को नहीं छोड़ता, वह विनिर्मुक्त (मुक्त) ही हो जाता है।

धनवृद्धा वयोवृद्धा विद्यावृद्धास्तथैव च।
ते सर्वे ज्ञानवृद्धस्य किंकराः शिष्यकिंकराः ॥24॥

जो लोग धन से बड़े हैं, विद्या से बड़े हैं, उम्र से बड़े हैं, ये सभी ज्ञान से युक्त पुरुष के नौकर के जैसे और शिष्य जैसे छोटे ही हैं, ऐसा समझना चाहिए।

यन्मायया मोहितचेतसो मामात्मानमापूर्णमलब्धवन्तः।
परं विदग्धोदरपूरणाय भ्रमन्ति काका इव सूरयोऽपि ॥25॥

जो लोग माया से मोहित चित्तवाले होते हैं, जो 'मैं आत्मा हूँ' इस प्रकार अपने आत्मा को पूर्ण रूप से नहीं जानते, वे लोग विद्वान् होते हुए भी कौओं की ही तरह केवल पेट भरने के लिए ही इधर-उधर दौड़कर दुर्भाग्यपूर्ण जीवन जीते हैं।

पाषाणलोहमणिमृण्मयविग्रहेषु पूजा पुनर्जननभोगकरी मुमुक्षोः।
तस्माद्यतिः स्वहृदयार्चनमेव कुर्याद्बाह्यार्चनं परिहरेदपुनर्भवाय ॥26॥

पत्थर, मणि, लोहे, मिट्टी आदि से बनी हुई मूर्त्तियों की पूजा तो मुमुक्षु के लिए फिर से जन्म-मरण का भोग कराने वाली है। इसलिए यति (सन्यासी) को तो अपने हृदय में ही अर्चन-पूजन करना चाहिए और मोक्ष के लिए बाह्य पूजन को उसे छोड़ ही देना चाहिए।

अन्तःपूर्णो बहिःपूर्णः पूर्णकुम्भ इवार्णवे।
अन्तःशून्यो बहिःशून्यः शून्यकुम्भ इवाम्बरे ॥27॥

समुद्र में डूबा हुआ घड़ा भीतर और बाहर भरा-भरा ही रहता है और खाली जगह (शून्य) में रहा हुआ बाहर और भीतर से खाली ही रहता है।

मा भव ग्राह्यभावात्मा ग्राहकात्मा च मा भव।
भावनामखिलां त्यक्त्वा यच्छिष्टं तन्मयो भव ॥28॥

तुम ग्राह्य (ग्रहण होने वाले) मत बनो। तुम ग्राहक (ग्रहण करने वाले विषयरूप) भी मत बनो। ग्राह्यग्राहक भावना को छोड़कर जो शेष रहता है, उसके परायण हो जाओ।

द्रष्टृदर्शनदृश्यानि त्यक्त्वा वासनया सह।
दर्शनप्रथमाभासमात्मानं केवलं भव ॥29॥

दृश्य, दर्शन और द्रष्टा—तीनों को वासना के साथ छोड़कर, जो दर्शनों का मूल आभास है, केवल उसी आत्मस्वरूप में अवस्थित रहो।

संशान्तसर्वसंकल्पा या शिलावदवस्थितिः।
जाग्रन्निद्राविनिर्मुक्ता सा स्वरूपस्थितिः परा ॥30॥

इति द्वितीयोऽध्यायः।

जिस स्थिति में सब संकल्प शान्त हो गए हैं, जो जाग्रत् और निद्रा से विमुक्त है, ऐसी शिलाखण्ड (दृढ़-निश्चेष्ट) जैसी अवस्था ही पारमार्थिक दृष्टि से परम अवस्था है।

यहाँ दूसरा अध्याय पूरा हुआ।

❋

तृतीयोऽध्यायः

अहमस्मि परश्चास्मि ब्रह्मास्मि प्रभवोऽस्म्यहम्।
सर्वलोकगुरुश्चास्मि सर्वलोकेऽस्मि सोऽस्म्यहम् ॥1॥

मैं हूँ, दूसरा भी मैं हूँ, मैं ब्रह्म हूँ, उत्पत्ति मैं हूँ, सभी लोगों का गुरु मैं हूँ और सभी लोक में भी मैं हूँ, वह मैं हूँ।

अहमेवाऽस्मि सिद्धोऽस्मि शुद्धोऽस्मि परमोऽस्म्यहम्।
अहमस्मि सदा सोऽस्मि नित्योऽस्मि विमलोऽस्म्यहम् ॥2॥

मैं ही तो हूँ, मैं सिद्ध हूँ, मैं ही शुद्ध हूँ, परम भी तो मैं ही हूँ। मैं शाश्वत हूँ, मैं ही सतत रहने वाला हूँ, मैं निर्मल हूँ।

विज्ञानोऽस्मि विशेषोऽस्मि सोमोऽस्मि सकलोऽस्म्यहम्।
शुभोऽस्मि शोकहीनोऽस्मि चैतन्योऽस्मि समोऽस्म्यहम् ॥3॥

मैं ही विज्ञान हूँ, मैं ही विशेष हूँ, मैं सोम हूँ, सब कुछ मैं ही हूँ, मैं शोकरहित हूँ, मैं मंगलकारी हूँ, चैतन्यरूप भी मैं ही हूँ, और सर्वत्र समरूप मैं हूँ।

मानावमानहीनोऽस्मि निर्गुणोऽस्मि शिवोऽस्म्यहम्।
द्वैताद्वैतविहीनोऽस्मि द्वन्द्वहीनोऽस्मि सोऽस्म्यहम् ॥4॥

मैं मान और अपमान से रहित हूँ, मैं निर्गुण हूँ, मैं शिव हूँ, मैं द्वैत और अद्वैत से परे हूँ, मैं सुख-दुःखादि द्वन्द्वों से परे हूँ; वही मैं हूँ।

भावाभावविहीनोऽस्मि भासाहीनोऽस्मि भास्म्यहम्।
शून्याशून्यप्रभावोऽस्मि शोभनाशोभनोऽस्म्यहम् ॥5॥

मैं उत्पत्ति और विनाश से रहित हूँ, मैं प्रकाशहीन भी हूँ और प्रकाशस्वरूप भी हूँ, मैं शून्य और अशून्य दोनों हूँ, और शोभन और अशोभन (सुन्दर और विरूप) मैं ही हूँ।

तुल्यातुल्यविहीनोऽस्मि नित्यः शुद्धः सदाशिवः।
सर्वासर्वविहीनोऽस्मि सात्त्विकोऽस्मि सदास्म्यहम् ॥6॥

मुझमें न समता है, न विषमता है, मैं तो नित्य, शुद्ध और सदाशिवरूप हूँ। सर्व या असर्व की कल्पना मुझमें नहीं है, मैं सदैव सात्त्विक हूँ।

एकसंख्याविहीनोऽस्मि द्विसंख्यावानहं न च।
सदसद्भेदहीनोऽस्मि संकल्परहितोऽस्म्यहम् ॥7॥

मैं न तो एक संख्यावाला हूँ, न ही दो संख्यावाला हूँ। मुझमें सद्-असद् जैसा कोई भेद ही नहीं है, मैं सभी संकल्पों से रहित हूँ।

नानात्मभेदहीनोऽस्मि ह्यखण्डानन्दविग्रहः।
नाहमस्मि न चान्योऽस्मि देहादिरहितोऽस्म्यहम् ॥8॥

मैं विविधतारहित और अखण्ड आत्मस्वरूप हूँ। मैं 'मैं' भी नहीं हूँ और कोई अन्य भी मैं नहीं हूँ। मैं देह आदि से रहित हूँ।

आश्रयाश्रयहीनोऽस्मि आधाररहितोऽस्म्यहम्।
बन्धमोक्षादिहीनोऽस्मि शुद्धब्रह्मास्मि सोऽस्म्यहम् ॥9॥

मेरा कोई आश्रय और अवलम्बन नहीं है। मेरा कोई बन्ध और मोक्ष भी नहीं। जो शुद्ध ब्रह्म है, वही मैं हूँ।

चित्तादिसर्वहीनोऽस्मि परमोऽस्मि परात्परः।
सदा विचाररूपोऽस्मि निर्विचारोऽस्मि सोऽस्म्यहम् ॥10॥

मैं चित्त आदि सबसे रहित हूँ, मैं परम से भी परम हूँ। मैं सदैव विचारयुक्त होने पर भी वास्तव में निर्विचार ही हूँ। वही मैं हूँ।

अकारोकाररूपोऽस्मि मकारोऽस्मि सनातनः।
ध्यातृध्यानविहीनोऽस्मि ध्येयहीनोऽस्मि सोऽस्म्यहम् ॥11॥

मैं ॐकार का अकार, उकार और मकाररूप सनातन ब्रह्म हूँ। ध्याता और ध्यान से भी रहित हूँ। मेरा कोई ध्येय नहीं है, केवल वही मैं हूँ।

सर्वपूर्णस्वरूपोऽस्मि सच्चिदानन्दलक्षणः ।
सर्वतीर्थस्वरूपोऽस्मि परमात्माऽस्म्यहं शिवः ॥12॥

मैं सब कुछ हूँ, पूर्ण स्वरूप हूँ, सच्चिदानन्द मेरा लक्षण है, सभी तीर्थों का स्वरूप मैं ही हूँ, मैं परमात्मा हूँ, मैं शिव हूँ।

लक्ष्यालक्ष्यविहीनोऽस्मि लयहीनरसोऽस्म्यहम् ।
मातृमानविहीनोऽस्मि मेयहीनः शिवोऽस्म्यहम् ॥13॥

मैं लक्ष्य और अलक्ष्य से रहित हूँ। मैं कभी लय न होने वाले रस का स्वरूप हूँ। मेरा कोई नापने वाला नहीं, मुझे नापने का कोई प्रमाण नहीं है। मैं किसी का प्रमेय नही हूँ। मैं तो केवल सदाशिव ही हूँ।

न जगत्सर्वद्रष्टाऽस्मि नेत्रादिरहितोऽस्म्यहम् ।
प्रवृद्धोऽस्मि प्रबुद्धोऽस्मि प्रसन्नोऽस्मि परोऽस्म्यहम् ॥14॥

मैं जगत् का सर्वद्रष्टा भी नहीं हूँ, मैं आँख आदि इन्द्रियों से रहित हूँ। विस्तृत हुआ भी मैं हूँ, ज्ञानवान भी मैं हूँ, मैं ही प्रसन्न हूँ, मैं सबसे परे हूँ।

सर्वेन्द्रियविहीनोऽस्मि सर्वकर्मकृदप्यहम् ।
सर्ववेदान्ततृप्तोऽस्मि सर्वदा सुलभोऽस्म्यहम् ॥15॥

मैं सभी इन्द्रियों से रहित होते हुए भी सभी कर्मों को करता हूँ। सभी वेदान्तों के – उपनिषदों के द्वारा मैं ही तृप्त किया गया हूँ और मैं ही हमेशा सब लोगों को सुलभ होता हूँ।

मुदितामुदिताख्योऽस्मि सर्वमौनफलोऽस्म्यहम् ।
नित्यचिन्मात्ररूपोऽस्मि सदा सच्चिन्मयोऽस्म्यहम् ॥16॥

आनन्दरूप भी मैं और शोकरूप भी मैं ही हूँ। मैं सब मौन का फल हूँ। मैं सर्वदा चिन्मयस्वरूप ही हूँ। सदा सत् और केवल चित्स्वरूप मैं ही हूँ।

यत्किञ्चिदपि हीनोऽस्मि स्वल्पमप्यति नास्म्यहम् ।
हृदयग्रन्थिहीनोऽस्मि हृदयाम्भोजमध्यगः ॥17॥

जो कुछ हीन है, वह मैं हूँ, फिर भी मैं हीन नहीं हूँ, मैं न अल्प हूँ, न अधिक हूँ। मुझमें हृदय की ग्रन्थि नहीं है। हृदयरूपी कमल के बीच में मैं रहता हूँ।

षड्विकारविहीनोऽस्मि षट्कोशरहितोऽस्म्यहम् ।
अरिषड्वर्गमुक्तोऽस्मि अन्तरादन्तरोस्म्यहम् ॥18॥

मैं जन्मादि छः विकारों से रहित हूँ, मैं अन्नमयादि छः कोशों से रहित हूँ। मैं कामादि छः शत्रुओं से रहित हूँ। मैं गहरे से गहरे स्थान में रहता हूँ।

देशकालविमुक्तोऽस्मि दिगम्बरसुखोऽस्म्यहम् ।
नास्ति नास्ति विमुक्तोऽस्मि नकारसहितोऽस्म्यहम् ॥19॥

मैं देश और काल से विमुक्त हूँ, मैं दिशा, आकाश और आनन्दरूप हूँ। 'वह नहीं यह नहीं'— वह भी तो मैं ही हूँ, मैं मुक्त हूँ, नकार के साथ सब कुछ मैं ही हूँ।

अखण्डाकाशरूपोऽस्मि अखण्डाकारमस्म्यहम् ।
प्रपञ्चयुक्तचित्तोऽस्मि प्रपञ्चरहितोऽस्म्यहम् ॥20॥

मैं अखण्ड आकाश हूँ और अखण्ड आकार हूँ। मैं इस प्रपञ्च से (जगत् से) मुक्त चित्तवाला हूँ प्रपञ्च से (जगत् से) रहित भी मैं हूँ।

सर्वप्रकाशरूपोऽस्मि चिन्मात्रज्योतिरस्म्यहम् ।
कालत्रयविमुक्तोऽस्मि कामादिरहितोऽस्म्यहम् ॥21॥

मैं सबका प्रकाशरूप हूँ, मैं चिन्मात्र और ज्योतिःस्वरूप मात्र हूँ। मैं तीनों कालों से अतिक्रान्त हूँ। मैं कामनाओं से रहित ही हूँ।

कायिकादिविमुक्तोऽस्मि निर्गुणः केवलोऽस्म्यहम् ।
मुक्तिहीनोऽस्मि मुक्तोऽस्मि मोक्षहीनोऽस्म्यहं सदा ॥22॥

मैं शरीरादि से परे हूँ, मैं निर्गुण हूँ, मैं एक (अद्वितीय) हूँ, मैं मोक्षरहित हूँ, परन्तु मुक्त हूँ। मैं सदा मोक्ष से रहित ही हूँ।

सत्यासत्यविहीनोऽस्मि सन्मात्रान्नास्म्यहं सदा ।
गन्तव्यदेशहीनोऽस्मि गमनादिविवर्जितः ॥23॥

मैं सत्यरहित और असत्यरहित हूँ। मैं किसी भी काल में सत् स्वरूप से अलग नहीं हूँ। मेरा कोई गन्तव्य देश नहीं है। मैं गमन आदि क्रिया से भी रहित हूँ।

सर्वदा समरूपोऽस्मि शान्तोऽस्मि पुरुषोत्तमः ।
एवं स्वानुभवो यस्य सोऽहमस्मि न संशयः ।
यः शृणोति सकृद् वापि ब्रह्मैव भवति स्वयम् ॥24॥ इत्युपनिषत् ।

इति तृतीयोऽध्यायः ।

इति मैत्रेय्युपनिषत्समाप्ता ।

मैं सदैव शान्त, समरूप पुरुषोत्तम हूँ'—ऐसा जिसका अनुभव हुआ है, वह निःसंदेह **'मैं'** हूँ। यदि एक बार भी जो मनुष्य इसे सुनेगा, तो वह स्वयं ब्रह्म होता है, ऐसा यह उपनिषत् कहती है।

यहाँ तीसरा अध्याय पूरा हुआ।
यहाँ उपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि.....ते मयि सन्तु । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

(31) सुबालोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

शुक्लयुजर्वेद से सम्बद्ध इस उपनिषद् में सोलह खण्ड हैं। यह प्रश्नोत्तर शैली में लिखी गई है। इसमें अध्यात्मदर्शन की बहुत-सी रहस्यमय बातें बताई गई है। पहले दो खण्डों में रैक्व ऋषि के प्रश्न के उत्तर रूप में घोरांगिरस ने सृष्टि की प्रक्रिया बताई है। तीसरे खण्ड में आत्मतत्त्व का स्वरूप और उसे जानने का उपाय बताया है। चौथे में हृदयस्थ नाडीस्वरूप तथा स्थूलकोश में जाग्रदनुभव, सूक्ष्मकोश में स्वप्नानुभव और हृदयाकाश में सुषुप्त्यनुभव की बात है। पाँचवें खण्ड में तुरीय (ईश्वर) का स्वरूप कहा गया है। छठे मे नारायण की सर्वरूपता कही है। सातवें में नारायण का सर्वान्तर्यामित्व और विद्यावंश है। आठवें में शरीरस्थ आत्मा की शुद्धता बताई गई है। नवें में निर्बीज ब्रह्म का सर्वव्यपाश्रयत्व, इसके ज्ञान का फल और ब्रह्मात्मलाभ के उपाय दिये हैं। दसवें खण्ड में सर्वलोकों के प्रतिष्ठारूप ब्रह्म और उसके ज्ञान का फल बताया है। ग्यारहवें खण्ड में हृदयनाडी का उत्क्रान्तिप्रकार बताया गया है और बारहवें में आहारशुद्धि बताई गई है। तेरहवें खण्ड में ब्रह्मज्ञान के साधनरूप सपरिकर समाधि का वर्णन है और सन्मात्र की अवगति के उपाय के रूप में सात भूमिकाएँ बताई हैं। चौदहवें खण्ड में एक-दूसरे का भक्ष्य बताते हुए सर्वभक्षण के अधिष्ठान के रूप में ब्रह्म को बताया गया है। पंद्रहवें खण्ड में उत्क्रान्त हुए व्यक्ति के तत्त्वदहन का क्रम दिया गया है और सोलहवें खण्ड में ब्रह्मविद्यासंप्रदान की विधि दी है।

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं.....पूर्णमेवावशिष्यते। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (जाबालोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

प्रथमः खण्डः

तदाहुः किं तदासीत् तस्मै होवाच न सन्नासन्न सदसदिति ॥1॥

ऋषियों ने घोरांगिरस से पूछा—'तब क्या था ?' तब घोरांगिरस ने कहा—'तब सत् भी नहीं था, असत् भी नहीं था और सदसत् भी नहीं था।

तस्मात्तमः संजायते तमसो भूतादिर्भूतादेराकाशमाकाशाद्वायुर्वायो-
रग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवी ॥2॥

ऐसे सदसद्विलक्षण अनिर्वचनीय तत्त्व से पहले पहल तमस् (अन्धकार) उत्पन्न हुआ। और उस तम से भूतादि (अक्षर-अव्यक्त) अहंकार आदि उत्पन्न हुए। उस भूतादि से आकाश, आकाश से वायु, वायु से अग्नि, अग्नि से जल और जल से पृथ्वी उत्पन्न हुई।

तदण्डं समभवत् तत्संवत्सरमात्रमुषित्वा द्विधाऽकरोदधस्ताद्भूमिमु-
परिष्टादाकाशं मध्ये पुरुषो दिव्यः, सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः
सहस्रपात् सहस्रबाहुरिति ॥3॥

वही सब मिल कर ब्रह्माण्डाकार हो गया। एक वर्ष तक उसे वैसा ही रखकर उसके दो भाग किए। नीचे का भाग पृथ्वी और ऊपर का भाग आकाश हुआ। बीच में हजार मस्तक वाला, हजार आँखों वाला, हजार पैरों वाला, हजार हाथों वाला दिव्य पुरुष (विराट्) प्रकट हुआ।

सोऽग्रे भूतानां मृत्युमसृजत् त्र्यक्षं त्रिशिरस्कं त्रिपादं खण्डपरशुम् ॥4॥

उस विराट् पुरुष ने पहले प्राणियों की मृत्यु का सृजन किया। वह मृत्यु तीन आँखों वाला, तीन मस्तक वाला, तीन पैरों वाला और छोटी कुल्हाडी को धारण करने वाला था।

तस्य ब्रह्मा बिभेति स ब्रह्माणमेव विवेश। स मानसान्सप्त पुत्रानसृजत्।
ते ह विराजः सप्त मानसानसृजन्। ते ह प्रजापतयः ॥5॥

अपने द्वारा निर्मित उस रूप को देखकर ब्रह्माजी भी भयभीत हो गये। और वह (रुद्र - मृत्यु) ब्रह्मा में ही समाविष्ट हो गया। इसके बाद ब्रह्माजी ने सात मानस पुत्रों को उत्पन्न किया। और इन सात पुत्रों ने पुनः सात विराट् पुत्रों को उत्पन्न किया। वे ही सात पुत्र सात प्रजापति हुए।

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः।
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥
चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत।
श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च हृदयात्सर्वमिदं जायते ॥6॥

इति प्रथमः खण्डः।

इस विराट् पुरुष के मुख से ब्राह्मण, हाथों से क्षत्रिय, जाँघों से वैश्य और पैरों से शूद्र जन्मे। मन से चन्द्र, आँखों से सूर्य, कान से प्राण और वायु तथा हृदय से यह सब (सम्पूर्ण जगत्) उत्पन्न हुआ।

यहाँ प्रथम खण्ड पूरा हुआ।

❋

द्वितीयः खण्डः

अपानान्निषादा यक्षराक्षसगन्धर्वाश्चास्थिभ्यः पर्वता लोमभ्य ओषधि-
वनस्पतयो ललाटात्क्रोधजो रुद्रो जायते ॥1॥

इस विराट् के अपान से निषाद, यक्ष, राक्षस और गंधर्व उत्पन्न हुए। हड्डियों से पर्वत, रोमों से औषधि और वनस्पतियाँ तथा क्रोधयुक्त ललाट से रुद्र जन्मे।

तस्यैतस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः
शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषामयनं न्यायो मीमांसा
धर्मशास्त्राणि व्याख्यानान्युपव्याख्यानानि च सर्वाणि भूतानि ॥2॥

उस महाभूत रूप विराट् के निश्वास के फलस्वरूप ही यह ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द, ज्योतिःशास्त्र, न्याय, मीमांसा, धर्मशास्त्र, व्याख्यान और उपाख्यान और सभी प्राणी भी हैं।

हिरण्यज्योतिर्यस्मिन्नयमात्माधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा। आत्मानं द्विधाऽकरोद्धेन स्त्री अर्धेन पुरुषो देवो भूत्वा देवानसृजदृषिर्भूत्वा ऋषीन् यक्षराक्षसगन्धर्वान्सर्वान्ग्राम्यानारण्यांश्च पशूनसृजदितरा गौरितरोऽनड्वानितरा नडवेतरोऽश्व इतरा गर्दभीतरो गर्दभ इतरा विश्वम्भरीतरो विश्वम्भरः ॥3॥

वह सुवर्ण जैसे तेजस्वी हैं। उन्हीं में यह आत्मा और सर्वभुवन अवस्थित हैं। उन्होंने अपने स्वरूप के दो विभाग किए। आधे भाग से स्त्री और आधे से पुरुष हुए। उन्ही ने देव होकर देव उत्पन्न किए और ऋषि होकर ऋषियों को उत्पन्न किया। उसी प्रकार से यक्षों, राक्षसों, गन्धर्वों, ग्राम में रहने वालों को और वनवासियों को तथा पशुओं को उत्पन्न किया। उन पशुओं में कोई गाय हुई, कोई बैल हुआ, कोई घोड़ी बनी, कोई घोड़ा बना, कोई गधी बनी, कोई गधा बना। कोई सबकी पालिका-पोषिका बनी, कोई पालक-पोषक बना।

सोऽन्ते वैश्वानरो भूत्वा संदग्ध्वा सर्वाणि भूतानि पृथिव्यप्सु प्रलीयत आपस्तेजसि प्रलीयन्ते तेजो वायौ विलीयते वायुराकाशे विलीयत आकाशमिन्द्रियेष्विन्द्रियाणि तन्मात्रेषु तन्मात्राणि भूतादौ विलीयन्ते भूतादिर्महति विलीयते महानव्यक्ते विलीयतेऽव्यक्तमक्षरे विलीयत अक्षरं तमसि विलीयते तमः परे देव एकीभवति परस्तान्न सन्नासन्नासदसदित्येतन्निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानुशासनम् ॥4॥

इति द्वितीयः खण्डः

अन्त में वही पुरुष वैश्वानर (अग्नि) होकर सब भूतों को जला देता है। उस समय पृथ्वी जल में विलीन हो जाती है, जल अग्नि में, अग्नि वायु में, वायु आकाश में, आकाश इन्द्रियों में, इन्द्रियाँ तन्मात्राओं में, तन्मात्राएँ अहंकार में विलीन हो जाती हैं। अहंकार महत्तत्त्व में विलीन हो जाता है, महत्तत्त्व का विलय अव्यक्त में हो जाता है, और अव्यक्त का विलय अक्षर में होता है। अक्षर तमस् (अज्ञान में) में लीन हो जाता है और वह तमस् (अज्ञान) परमदेव परमात्मा में एकीभूत हो जाता है। उसके बाद तो न सत् रहता है, न असत् रहता है न वा सदसत् रहता है। यही निर्वाण का उपेदश है, यही वेद की शिक्षा है, यही वेदों का अनुशासन है।

यहाँ दूसरा खण्ड पूरा हुआ।

❋

तृतीयः खण्डः

असद् वा इदमग्र आसीदजातमभूतमप्रतिष्ठितमशब्दमस्पर्शमरूपमरसमगन्धमव्ययममहान्तमबृहन्तमजमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥1॥

अथवा सृष्टि के पहले यह जगत् असत् ही था। इसीलिए आत्मा उससे उत्पन्न नहीं हुआ है, उसकी कहीं प्रतिष्ठा भी नहीं की गई। वह शब्दरहित, स्पर्शहीन, रूपहीन, रसहीन, गन्धहीन है। उसका कभी विकार नहीं होता, वह अव्यय है। वह महान् भी नहीं, वह विशाल (विस्तारयुक्त) भी नहीं, वह अजन्मा है। ऐसे आत्मा को जानकर धीर पुरुष शोक नहीं करता।

अप्राणममुखमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमचक्षुष्कमनामगोत्रमशिरस्कमपाणिपादमस्निग्धमलोहितमप्रमेयमह्रस्वमदीर्घमस्थूलमन्वण्वनल्पमपारमनिर्देश्यमनपावृतमप्रतर्क्यमप्रकाश्यमसंवृतमनन्तरमबाह्यं न तदश्नाति किञ्चन न तदश्नाति कश्चन ॥2॥

वह आत्मा प्राणरहित, मुखरहित, श्रोत्ररहित, वाणीरहित, मनरहित, तेजरहित, चक्षुरहित नाम और गोत्र से रहित, मस्तकरहित, हाथ-पैर रहित, स्नेहरहित, अलोहित (अथवा रज आदि गुणों से हीन), अमाप, अह्रस्व, अदीर्घ, स्थूलतारहित, अणुत्वरहित, अनल्प है। अपार है, जिसे बताया न जा सके ऐसा, और अनावृत है। उसके लिए कोई तर्क नहीं किया जा सकता, अथवा नियम भी नहीं बनाया जा सकता। उसको किसी से प्रकाशित नहीं किया जा सकता। वह असंवृत (असंकीर्ण) है। उसके लिए बाहर-भीतर कुछ नहीं है। वह कुछ खाता नहीं है और उसको भी कोई खाने वाला नहीं है।

एतद् वै सत्येन दानेन तपसाऽनाशकेन ब्रह्मचर्येण निर्वेदनेनानाशकेन षडङ्गैनैव साधयेदेतत्त्रयं वीक्षेत दमं दानं दयामिति। न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समलीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति य एवं वेद ॥3॥

इति तृतीयः खण्डः।

इस आत्मा को सत्य, दान, तप, अनशन, ब्रह्मचर्य, अखण्ड वैराग्य—इन छः साधनों के द्वारा ही जानना चाहिए। और दम-इन्द्रियसंयम, दान, दया—इन तीनों के सामने दृष्टि रखनी चाहिए। ऐसा जो जानता है उसके प्राण उत्क्रमण (अर्थात् अन्यत्र गति) नहीं करते, बल्कि इसी आत्मतत्त्व में ही लीन हो जाते हैं। वह ब्रह्मस्वरूप होकर ब्रह्म को ही प्राप्त कर लेता है।

यहाँ तीसरा खण्ड पूरा हुआ।

❋

चतुर्थः खण्डः

हृदयस्य मध्ये लोहितं मांसपिण्डं यस्मिंस्तद्दहरं पुण्डरीकं कुमुदमिवानेकधा विकसितं हृदयस्य दश छिद्राणि भवन्ति तेषु प्राणाः प्रतिष्ठिताः ॥1॥

हृदय के बीच एक रक्तवर्ण का मांसपिण्ड है। उसमें वह आत्मतत्त्व श्वेत कमल (कुमुद) की तरह अनेक तरह से विकसित होकर रहता है। इस हृदय में दश छिद्र हैं, उनमें प्राण अवस्थित रहते हैं।

स यदा प्राणेन सह संयुज्यते तदा पश्यति नद्यो नगराणि बहूनि विविधानि च। यदा व्यानेन सह संयुज्यते तदा पश्यति देवांश्च, ऋषींश्च,

यदाऽपानेन सह संयुज्यते तदा पश्यति यक्षराक्षसगन्धर्वान्व्यदोदानेन सह संयुज्यते तदा पश्यति यदा देवलोकान्देवान्स्कन्दं जयन्तं चेति यदा समानेन सह संयुज्यते तदा पश्यति देवलोकान्धनानि च यदा वैरम्भेण सह संयुज्यते तदा पश्यति दृष्टं च श्रुतं च भुक्तं चाभुक्तं च सच्चासच्च सर्वं पश्यति ॥2॥

यह आत्मा (जीव) अपनी जाग्रत् अवस्था में जब प्राण के साथ संयुक्त होता है, तब तरह-तरह की नदियों को और बहुत से नगरों को देखता है। जब वह व्यान के साथ जुड़ जाता है तब देवों और ऋषियों को देखता है। जब वह अपान के साथ संयोजित होता है, तब यक्षों, राक्षसों और गन्धर्वों को देखता है। जब वह उदान के साथ संयुक्त होता है, तब देवों को, देवों के लोकों को, कार्तिक स्वामी को और जयन्त को देखने लगता है। जब वह समान के साथ संयुक्त होता है, तो देवलोकों को और धन को देखता है। वह जब वैरम्भ को साथ संयुक्त होता है, तब भूतकाल में देखी गई वस्तुओं को, सुने हुए पदार्थों को तथा खाए और बिना खाए पदार्थों को तथा सत् तथा असत्—सबको देख लेता है।

अथेमा दश दश नाड्यो भवन्ति तासामेकैकस्या द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः शाखाः नाडीसहस्राणि भवन्ति। यस्मिन्नयमात्मा स्वपिति। शब्दानां च करोत्यथ यद् द्वितीये स कोशे स्वपिति तदेमं च लोकं परं च लोकं पश्यति। सर्वाञ्छब्दान् विजानाति स संप्रसाद इत्याचक्षते प्राणः शरीरं परिरक्षति। हरितस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्य श्वेतस्य नाड्यो रुधिरस्य पूर्णाः ॥3॥

अब इस हृदय में दश-दश अर्थात् सौ नाडियाँ हैं और एक-एक की बहत्तर-बहत्तर हजार शाखाएँ हैं। इस तरह नाडियों की संख्या हजारों की हो जाती है। इस (नाडीसहस्रस्थान) में यह आत्मा सोता है और शब्दों की क्रियाएँ करता है। जब वह दूसरे कोश में सोता है, तब इस लोक और परलोक को देखता है, समस्त शब्दों को जानता है, इसको 'संप्रसाद' कहा जाता है। प्राण शरीर की रक्षा करता है। जो ये नाडियाँ हैं, वे हरित, नीले, पीले, लाल और सफेद रक्त से भरी हुई हैं।

अथात्रैतद्हरं पुण्डरीकं कुमुदमिवानेकधा विकसितं यथा केशः सहस्त्रधा भिन्नस्तथा हिता नाम नाड्यो भवन्ति हृद्याकाशे परे कोशे दिव्योऽयमात्मा स्वपिति यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति न तत्र देवा न देवलोका यज्ञा न यज्ञा वा न माता न पिता न बन्धुर्न बान्धवो न स्तेनो न ब्रह्महा तेजस्कायममृतं सलिलं एवेदं सलिलं वनं भूयस्तेनैव मार्गेण जाग्राय धावति सम्राडिति होवाच ॥4॥

इति चतुर्थः खण्डः।

शरीरस्थ सूक्ष्म हृदयकमल कुमुद सदृश धवलवर्ण का है। वह विविधरूपों में विकसित है। हजारों प्रकार से चीरे गए एक छाल जैसी सूक्ष्म 'हिता' नाम की नाडियाँ है। हृदयरूपी आकाश के श्रेष्ठ कोश में सोया हुआ यह आत्मा किसी प्रकार की कामना नहीं करता। स्वप्न भी नहीं देखता। वहाँ न देव हैं, न देवलोक हैं, न यज्ञ हैं, न यज्ञ की क्रियाएँ हैं, न माता है, न पिता है, न बन्धु हैं, न बान्धव

हैं, न चोर हैं न ब्रह्महत्यारा है। वह तेजोरूप है, अमृत है, जल में ही अवस्थित है, वह लगभग वन ही है। फिर उसी मार्ग से जीवात्मा जाग्रदावस्था की ओर दौड़ता है। ऐसा सम्राट् ने कहा था।

यहाँ चौथा खण्ड पूरा हुआ।

❋

पञ्चमः खण्डः

स्थानानि स्थानिभ्यो यच्छति नाडी तेषां निबन्धनं चक्षुरध्यात्मं द्रष्टव्यमधिभूतमादित्यस्तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यश्चक्षुषि यो द्रष्टव्ये य आदित्ये यो नाड्यां यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मिन्सर्वस्मिन्नन्तरे संचरति सोऽयमात्मा तमात्मानमुपासीताजरममृतमभयमशोकमनन्तम् ॥1॥

आत्मा उन-उन स्थानों में रहने वालों को स्थान प्रदान करता है। नाडी उनका मूल स्थान है। चक्षु अध्यात्म है, देखने का पदार्थ अधिभूत है और सूर्य अधिदैवत है। उनका मूल स्थान नाडी है। जो चक्षुरिन्द्रिय में, दृश्य पदार्थ में, सूर्य में, नाडी में, प्राण में, विज्ञान में, आनन्द में, हृदयाकाश में और इस सारे शरीर में जो संचरण करता है वह आत्मा है। उसकी उपासना करनी चाहिए। वह आत्मा जरारहित, मरणरहित, भयरहित, शोकरहित और अनन्त है।

श्रोत्रमध्यात्मं श्रोतव्यमधिभूतं दिशस्तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यः श्रोत्रे यः श्रोतव्ये यः दिक्षु यो नाड्यां यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एवमस्मिन्सर्वस्मिन्नन्तरे सञ्चरति सोऽयमात्मा तमात्मानमुपासीताजरममृतमभयमशोकमनन्तम् ॥2॥

ऐसे ही श्रोत्रेन्द्रिय अध्यात्म, श्रोतव्य शब्द अधिभूत और दिशाएँ अधिदैवत हैं। इन तीनों का मूल कारण नाडी है। श्रोत्र, श्रोतव्य, दिशाओं में जो है और नाडी, प्राण, विज्ञान, आनन्द, हृदयाकाश और संपूर्ण शरीर में जो संचरित होता है, वह आत्मा है। इसी की उपासना करनी चाहिए। वह जरा-मृत्यु-भय-शोक रहित है और अनन्त है।

नासाध्यात्मं घ्रातव्यमधिभूतं पृथिवी तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यो नासायां यो घ्रातव्ये यः पृथिव्यां यो नाड्यां·····नन्तम् ॥3॥

ऊपर के मन्त्र के समान ही नासिका अध्यात्म, घ्रातव्य पदार्थ अधिभूत और पृथिवी वहाँ अधिदैवत है। उन तीनों का मूल नाडी है, नासिका, घ्रातव्य और पृथ्वी में जो है, और नाडी·····अनन्त है।

जिह्वाध्यात्मं यो रसयितव्यमधिभूतं वरुणस्तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यो जिह्वायां यो रसयितव्ये यो वरुणे यो नाड्यां····· नन्तम् ॥4॥

उसी प्रकार जिह्वा अध्यात्म है, जो आस्वादनीय है वह अधिभूत है, वरुण अधिदैवत हैं। उन सबका मूल नाडी है, जो जीभ में, जो आस्वाद्य पदार्थ में और जो पृथ्वी में है, और नाडी·····अनन्त है।

त्वगध्यात्मं स्पर्शयितव्यमधिभूतं वायुस्तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यस्त्वचि यः स्पर्शयितव्ये यो वायौ यो नाड्यां·····नन्तम् ॥5॥

पूर्वानुसार ही त्वगिन्द्रिय अध्यात्म है स्पर्शयोग्य पदार्थ अधिभूत हैं और वायु वहाँ अधिदैवत है। उन सबका मूल नाडी है। जो त्वगिन्द्रिय में, जो स्पर्शयोग्य पदार्थ में और जो वायु में है, और नाडी·····अनन्त है।

मनोऽध्यात्मं मन्तव्यमधिभूतं चन्द्रस्तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यो मनसि यो मन्तव्ये यश्चन्द्रे यो नाड्यां·····नन्तम् ॥6॥

उसी प्रकार मन अध्यात्म है, मन्तव्य अधिभूत है और चन्द्र वहाँ अधिदैवत हैं, जो मन में है, जो मन्तव्य में और जो चन्द्र में हैं और नाडी·····अनन्त हैं।

बुद्धिरध्यात्मं बोद्धव्यमधिभूतं ब्रह्मा तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यो बुद्धौ यो बोद्धव्ये यो ब्रह्मणि यो नाड्यां·····नन्तम् ॥7॥

इसी तरह बुद्धि अध्यात्म है, बोद्धव्य अधिभूत है, ब्रह्मा वहाँ अधिदैवत हैं। उन सबका मूल नाडी है। जो बुद्धि में है, बोद्धव्य में है, ब्रह्मा में है, और नाडी अनन्त हैं।

अहङ्कारोऽध्यात्ममहङ्कर्तव्यमधिभूतं रुद्रस्तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं योऽहङ्कारे योऽहङ्कर्तव्ये यो रुद्रे यो नाड्यां·····नन्तम् ॥8॥

इसी प्रकार अहंकार अध्यात्म है, अहंकर्तव्य अधिभूत है और रुद्र वहाँ अधिदैवत है। नाडी उन सबका मूल है। जो अहंकार में है, जो अहंकर्तव्य में हैं, जो रुद्र में है और नाडी अनन्त है।

चित्तमध्यात्मं चेतयितव्यमधिभूतं क्षेत्रज्ञस्तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यश्चित्ते यश्चेतयितव्ये यः क्षेत्रज्ञे यो नाड्यां····· नन्तम् ॥9॥

ठीक इसी प्रकार चित्त अध्यात्म है, चिन्तनविषय अधिभूत है, क्षेत्रज्ञ वहाँ अधिदैवत है। नाडी उनका मूल है। जो चित्त में है, चेतयितव्य (चिन्तनविषय) में है, क्षेत्रज्ञ में है और नाडी·····अनन्त है।

वागध्यात्मं वक्तव्यमधिभूतमग्निस्तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यो वाचि यो वक्तव्ये योऽग्नौ यो नाड्यां·····नन्तम् ॥10॥

इसी तरह वाणी अध्यात्म है, वक्तव्य अधिभूत है और अग्नि वहाँ अधिदैवत है। नाडी उन सबका मूल है। जो वाणी में है, जो वक्तव्य में है, जो अग्नि में है और नाडी·····अनन्त है।

हस्तावध्यात्ममादातव्यमधिभूतमिन्द्रस्तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यो हस्ते य आदातव्ये य इन्द्रे यो नाड्यां·····नन्तम् ॥11॥

इसी प्रकार हाथ (दो) अध्यात्म है, ग्रहणयोग्य वस्तु अधिभूत है, इन्द्र वहाँ अधिदैवत है। नाडी उनका मूल है। जो हाथ में है, जो ग्रहणयोग्यवस्तु में है, जो इन्द्र में है, और नाडी·····अनन्त है।

पादावध्यात्मं गन्तव्यमधिभूतं विष्णुस्तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यः पादे यो गन्तव्ये यो विष्णौ यो नाडयां·····नन्तम् ॥12॥

इसी प्रकार दो पैर अध्यात्म है, गन्तव्य अधिभूत है और विष्णु वहाँ अधिदैवत है। नाडी उन सबका मूल है। जो पैर में है, जो गन्तव्य में है, जो विष्णु में है, और नाडी·····अनन्त है।

पायुरध्यात्मं विसर्जयितव्यमधिभूतं मृत्युस्तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यः पायौ यो विसर्जयितव्ये यो मृत्यौ यो नाड्यां·····नन्तम् ॥13॥

इसी तरह पायु (गुदा) अध्यात्म है, विसर्जयितव्य पदार्थ अधिभूत है और मृत्यु यहाँ अधिदैवत है। नाडी उनका मूल है। जो पायु (गुदा) में है, जो विसर्जनयोग्य पदार्थ में है, जो मृत्यु में और नाडी·····अनन्त है।

उपस्थोऽध्यात्ममानन्दयितव्यमधिभूतं प्रजापतिरत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं य उपस्थे य आनन्दयितव्ये यः प्रजापतौ यो नाड्यां यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एवमस्मिन्सर्वस्मिन्नन्तरे संचरति सोऽयमात्मा तमात्मानमुपासीताजरममृतमभयमशोकमनन्तम् ॥14॥

इसी तरह उपस्थेन्द्रिय अध्यात्म है, आनन्द का विषय अधिभूत है और प्रजापति यहाँ अधिदैवत है। जो उपस्थ में है, जो आनन्द के विषय में है, जो प्रजापति में है और जो नाडी में, प्राण में, विज्ञान में, आनन्द में, हृदयाकाश में और इस सारे शरीर में संचरण करता है, वह आत्मा है। उसकी उपासना करनी चाहिए। वह आत्मा जरारहित, मरणरहित, भयरहित, शोकरहित और अनन्त है।

एष सर्वज्ञ एष सर्वेश्वर एष सर्वाधिपतिरेष सर्वान्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य सर्वसौख्यैरुपास्यमानो न च सर्वसौख्यानुपास्यति वेदशास्त्रैरुपास्यमानो न च वेदशास्त्राण्युपास्यति यस्यान्नमिदं सर्वं न च योऽन्नं भवत्यतः परं सर्वनयनः प्रशास्तान्नमयो भूतात्मा प्राणमय इन्द्रियात्मा मनोमयः संकल्पात्मा, विज्ञानमयः कालात्मानन्दमयो लयात्मैकत्वं नास्ति द्वैतं कुतो मर्त्यं नास्त्यमृतं कुतो नान्तःप्रज्ञो न बहिःप्रज्ञो नोभयतःप्रज्ञो न प्रज्ञानघनो न प्रज्ञो नाऽप्रज्ञोऽपि नो विदितं वेद्यं नास्तीत्येतन्निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानुशासनम् ॥15॥

इति पञ्चमः खण्डः।

यह तुर्यातिरिक्त ईश्वर सर्वज्ञ है, यह सर्वेश्वर है, सर्व के अधिपति हैं, वह सर्व के अन्तर्यामी हैं। यही समस्त जगत् का उत्पत्तिस्थान है। सभी सुखों से वही उपास्य है, वह सभी सुखों की उपासना नहीं करता। वेद और शास्त्र इसकी उपासना करते हैं। वह (ईश्वर) वेद-शास्त्रों की उपासना नहीं करता। यह सब उसका अन्न (भक्ष्य-भोग्य) है, वह किसी का अन्न (भक्ष्य-भोग्य) नहीं है। तदुपरान्त, वह सभी का नेत्र है, सबका शासक है, वह अन्नमय है, सर्वप्राणियों का वह आत्मा है, वही प्राणमय है, वह इन्द्रियों का आत्मा है। वह मनोमय है, संकल्पमय वही है, वह विज्ञानमय है, वह कालस्वरूप है, आनन्दमय है, लयस्वरूप है। उसमें जब एकत्व ही नहीं है, तो द्वित्व कहाँ से हो सकता है ? जब वह मरणधर्मा ही नहीं है, तो अमृत का प्रश्न ही कहाँ रहता है ? वह अन्तःप्रज्ञावाला भी नहीं है, बाहर की प्रज्ञावाला भी नहीं—दोनों तरह की प्रज्ञावाला भी नहीं है। वह प्रज्ञा से व्याप्त नहीं है, वह न प्रज्ञ है, न अप्रज्ञ ही है। उसने कुछ जाना नहीं है, उसके लिए जानने योग्य भी कुछ नहीं है। बस, यही मोक्ष के लिए उपदेश है, यही वेद की शिक्षा है, यही वेद का अनुशासन है।

यहाँ पाँचवाँ खण्ड पूरा हुआ।

❋

षष्ठः खण्डः

नैवेह किञ्चनाग्र आसीदमूलमनाधारा इमाः प्रजाः प्रजायन्ते ॥1॥

इस सृष्टि के पहले कुछ नहीं था, सब अमूल (निराधार) था, उसी (निराधार) से ये सब प्रजाएँ उत्पन्न हुईं।

दिव्यो देव एको नारायणश्चक्षुश्च द्रष्टव्यं च नारायणः श्रोत्रं च श्रोतव्यं च नारायणो घ्राणं च घ्रातव्यं च नारायणो जिह्वा च रसयितव्यं च नारायणस्त्वक् च स्पर्शयितव्यं च नारायणो मनश्च मन्तव्यं च नारायणो बुद्धिश्च बोद्धव्यं च नारायणोऽहंकारश्चाहंकर्तव्यं च नारायणश्चित्तं च चेतयितव्यं च नारायणो वाक् च वक्तव्यं च नारायणो हस्तौ चादातव्यं च नारायणः पादौ च गन्तव्यं च नारायणः पायुश्च विसर्जयितव्यं च नारायण उपस्थश्चानन्दयितव्यं च नारायणो धाता विधाता कर्ता विकर्ता दिव्यो देव एको नारायणः ॥2॥

उस अमूल (निराधार) एक देव नारायण से ही सृष्टि उत्पन्न हुई। चक्षु भी नारायण और दृश्यपदार्थ भी नारायण है। श्रोत्रेन्द्रिय और श्रवणयोग्य—दोनों नारायण हैं। घ्राणेन्द्रिय और सूँघने योग्य पदार्थ—दोनों नारायण है। जिह्वा और स्वादयोग्य पदार्थ भी नारायण हैं। त्वगिन्द्रिय और स्पर्शयोग्य वस्तु भी नारायण है। मन और मननयोग्य सब नारायण है। बुद्धि और बोद्धव्य वस्तु भी नारायण है। अहंकार और अहंकर्तव्यता भी नारायण है। चित्त और चिन्तनीय भी नारायण है। वाणी और वक्तव्य भी नारायण है। दोनों हाथ और ग्रहण करने योग्य वस्तु भी नारायण है। पैर और गन्तव्य भी नारायण है। गुदा और विसर्जनीय पदार्थ भी नारायण है। उपस्थेन्द्रिय और आनन्द देने योग्य पदार्थ भी नारायण ही है। इस तरह धाता, विधाता, कर्त्ता, विशिष्ट कर्त्ता दिव्य देव एक नारायण ही है।

आदित्या रुद्रा मरुतो वसवोऽश्विनावृचो यजूंषि सामानि मन्त्रोऽग्नि-राज्याहुतिर्नारायण उद्भवः सम्भवो दिव्यो देव एको नारायणः ॥3॥
माता पिता भ्राता निवासः शरणं सुहृद् गतिर्नारायणः ॥4॥

आदित्य, रुद्र, वायु, वसु, अश्विनीकुमार, ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, मन्त्र, अग्नि और घी की आहुति भी नारायण ही है। यही नारायण एक है। वह दिव्य एक और सबका उत्पत्ति-स्थान है। माता, पिता, भाई, आश्रय, शरण, मित्र और गति नारायण ही है।

विराजा सुदर्शनाजितासोम्यामोघाकुमारामृतासत्यामध्यमानासीराशि-शुरासुरासूर्याभास्वतीविज्ञेयानि नाडीनामानि दिव्यानि ॥5॥

नारायण ही की ये विराजा, सुदर्शना, जिता, सौम्या, अमोघा, कुमारा, अमृता, सत्या, मध्यमा, नासीरा, शिशुरा, असुरा, सूर्या और भास्वती—ऐसी नाडियों के दिव्य नाम कहे गए हैं।

गर्जति गायति वाति वर्षति वरुणोऽर्यमा चन्द्रमा कालः कविर्धाता ब्रह्मा प्रजापतिर्मघवा दिवसाश्चार्धदिवसाश्च कलाः कल्पाश्चोर्ध्वं च दिशश्च सर्वं नारायणः ॥6॥

वह नारायण ही तो गर्जना करते हैं, वही गाते हैं, वही बहते हैं, वही बरसते हैं। वरुण, अर्यमा, चन्द्रमा, काल, कवि, धाता, ब्रह्मा, प्रजापति, इन्द्र, दिन, आधा दिन, कलाएँ, कल्प, ऊर्ध्व प्रदेश और दिशाएँ—ये सब नारायण ही हैं।

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम्।
उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥
तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुरायतम्।
तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते। विष्णोर्यत्परमं पदम्।
तदेतन्निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानुशासनम् ॥7॥

इति षष्ठः खण्डः।

जो कुछ हो चुका है, जो होने वाला है, वह सब पुरुष ही है। वह अमर है और जीव-जगत् के स्वामी हैं। जो अन्न से बुद्धि प्राप्त करते हैं, उनके भी वह स्वामी है। यह विष्णु का परमस्थान है, उसे विद्वान् लोग सदैव देखते हैं। वह अन्तरिक्ष में फैले हुए चक्षु के समान है। क्रोधरहित और सतत जाग्रत् विप्र लोग इसका साक्षात्कार करते हैं। यही विष्णु का परमपद है। यही निर्वाण का आदेश है, यही वेदों का उपदेश है, यही वेदों की शिक्षा है, यही वेदों का अनुशासन है।

यहाँ छठा खण्ड पूरा हुआ।

❋

सप्तमः खण्डः

अन्तःशरीरे निहितो गुहायामज एको नित्यो यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन् यं पृथिवी न वेद। यस्यापः शरीरं यऽपोऽन्तरे सञ्चरन् यमापो न विदुः। यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोऽन्तरे सञ्चरन् यं तेजो न वेद। यस्य वायुः शरीरं यो वायुमन्तरे सञ्चरन् यं वायुर्न वेद। यस्याकाशः शरीरं य आकाशमन्तरे सञ्चरम् यमाकाशो न वेद। यस्य मनः शरीरं यो मनोऽन्तरे सञ्चरन् यं मनो न वेद। यस्य बुद्धिः शरीरं यो बुद्धिमन्तरे सञ्चरन् यं बुद्धिर्न वेद। यस्याहङ्कारः शरीरं योऽहङ्कारमन्तरे सञ्चरन् यमहङ्कारो न वेद। यस्य चित्तं शरीरं यश्चित्तमन्तरे सञ्चरन् यं चित्तं न वेद। यस्याव्यक्तं शरीरं योऽव्यक्तमन्तरे सञ्चरन् यमव्यक्तं न वेद। यस्याक्षरं शरीरं योऽक्षरमन्तरे सञ्चरन् यमक्षरो न वेद। यस्य मृत्युः शरीरं यो मृत्युमन्तरे सञ्चरन् यं मृत्युर्न वेद। स एष सर्वभूतान्तरात्मा-ऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः ॥1॥

शरीर के भीतर हृदयगुहा में अवस्थित यह एक अजन्मा आत्मा है। पृथ्वी उसका शरीर है, वह पृथ्वी में संचरित होता है, पर पृथ्वी उसे नहीं जानती। जल उसका शरीर है, वह जल में संचरण करता है, पर जल उसे नहीं जानता। तेज उसका शरीर है, वह तेज में संचरित होता है, पर तेज उसे नहीं जानता। वायु उसका शरीर है, वह वायु में संचरित होता है, पर वायु उसे नहीं जानता। आकाश उसका शरीर है, वह आकाश में संचरित होता है, पर आकाश उसे नहीं जानता। मन उसका शरीर

है, वह मन में संचरण करता है, पर मन उसे नहीं जानता। बुद्धि उसका शरीर है, वह बुद्धि में संचरण करता है, पर बुद्धि उसे नहीं जानती। अहंकार उसका शरीर है, जो अहंकार में विचरण करता है, पर अहंकार उसे नहीं पहचानता। चित्त जिसका शरीर है, जो चित्त में संचरित होता है, पर चित्त उसे नहीं जानता। अव्यक्त जिसका शरीर है, जो अव्यक्त के भीतर संचार करता है, परन्तु अव्यक्त उसे नहीं पहचानता। अक्षर जिसका शरीर है, जो अक्षर के भीतर संचार करता है, पर अक्षर उसे नहीं जानता। मृत्यु जिसका शरीर है, जो मृत्यु के भीतर संचार करता है, पर मृत्यु उसे नहीं जानता। वही यह सर्वभूतों का अन्तरात्मा निष्पाप एक दिव्यदेव नारायण है।

एषा विद्यामपान्तरतमाय ददावपान्तरतमो ब्रह्मणे ददौ। ब्रह्मा घोरांगिरसे ददौ घोरांगिरा रैक्वाय ददौ रैक्वो रामाय ददौ रामः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ददावित्येवं निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानुशासनम् ॥2॥

इति सप्तम खण्डः।

यह विद्या नारायण ने अपान्तरतम नाम के सिद्ध ब्राह्मण को दी थी। अपान्तरतम ने इसे ब्रह्मा को दिया, ब्रह्मा ने घोरांगिरस को दिया, घोरांगिरस ने रैक्व को, रैक्व ने राम को, राम ने सब प्राणियों को दिया। इस प्रकार यह मोक्ष का उपदेश है। यही वेदों का उपदेश है, यही वेदों की शिक्षा है।

यहाँ सातवाँ खण्ड पूरा हुआ।

❋

अष्टमः खण्डः

अन्तःशरीरे निहितो गुहायां शुद्धः सोऽयमात्मा सर्वस्य मेदोमांसक्लेदावकीर्णे शरीमध्येऽत्यन्तोपहते चित्रभित्तिप्रतीकाशे गन्धर्वनगरोपमे कदलीगर्भवन्निःसारे जलबुद्बुद्वच्चञ्चले निःसृतमात्मानमचिन्त्यरूपं दिव्यं देवमसङ्गं शुद्धं तेजस्कायमरूपं सर्वेश्वरमचिन्त्यमशरीरं निहितं गुहाया ममृतं बिभ्राजमानमानन्दं तं पश्यन्ति विद्वांसस्तेन लयेन पश्यन्ति ॥1॥

इत्यष्टमः खण्डः।

सबके शरीर के भीतर हृदयरूपी गुफा में आत्मा अवस्थित है। पर शरीर तो मेद, मांस और रक्त से भरा हुआ है, वह तो अत्यन्त विनाशी है, चित्र में दी हुई दीवार जैसा भ्रममूलक है, गन्धर्व नगर जैसा झूठा है, केले के पेड़ के गर्भ के समान निःसार है, पानी के बुद्बुदे की तरह चंचल है, पर उससे परे रहा हुआ आत्मा तो अचिन्त्य रूपवाला है, दिव्य देव है, असंग - निर्लेप है, शुद्ध है, तेजरूपी शरीरवाला है, सर्वेश्वर है, उसका शरीर मापा नहीं जा सकता। वह हृदयरूपी गुफा में रहता है। यह अमर है, शोभायमान तेजोरूप है, आनन्दरूप है। उसे विद्वान् देखते हैं फिर उसके साथ एकाकार होने से वह देखा नहीं जाता—दोनों एक हो जाते हैं।

यहाँ आठवाँ खण्ड पूरा हुआ।

❋

नवमः खण्डः

अथ हैनं रैक्वः पप्रच्छ। भगवन्कस्मिन्सर्वेऽस्तं गच्छन्तीति। तस्मै स होवाच चक्षुरेवाप्येति। यच्चक्षुरेवास्तमेति द्रष्टव्यमेवाप्येति यो द्रष्टव्यमेवास्तमेत्यादित्यमेवाप्येति य आदित्यमेवास्तमेति विराजमेवाप्येति यो विराजमेवास्तमेति प्राणमेवाप्येति यः प्राणमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति यो विज्ञानमेवास्तमेत्यानन्दमेवाप्येति य आनन्दमेवास्तमेति तुरीयमेवाप्येति यस्तुरीयमेवास्तमेति तदमृतमभयमशोकमनन्तनिर्बीजमेवाप्येतीति होवाच ॥1॥

रैक्व ने घोरांगिरस से पूछा—'हे भगवन्! सभी पदार्थ किसमें अस्त (विलीन) होते हैं? तब घोरांगिरस ने कहा—'जो पदार्थ चक्षु को प्राप्त होता है, वह चक्षु में ही विलीन (अस्त) हो जाता है। चक्षु द्रष्टव्य को प्राप्त होता है, तो वह द्रष्टव्य में अस्त होता है। द्रष्टव्य आदित्य को प्राप्त होता है, तो वह आदित्य में अस्त होता है। आदित्य विराजा नाम की नाडी (सुषुम्ना नाडी) को प्राप्त होता है, तो वह विराजा में अस्त होता है। **अथवा**—आदित्य विराट् को प्राप्त होता है और विराट् में अस्त होता है। विराट् प्राण को प्राप्त होता है और प्राण में अस्त होता है। प्राण विज्ञान को प्राप्त होता है और विज्ञान में अस्त होता है। विज्ञान आनन्द को प्राप्त होता है इसलिए वह विज्ञान आनन्द में अस्त होता है। आनन्द तुरीय को प्राप्त होता है अतः आनंद तुरीय में अस्त होता है। और वह अमृत, अभय, अशोक, अनन्त, निर्बीज को ही प्राप्त होता है, ऐसा आंगिरस ने कहा।

श्रोत्रमेवाप्येति यः श्रोत्रमेवास्तमेति श्रोतव्यमेवाप्येति यः श्रोतव्यमेवास्तमेति दिशमेवाप्येति यो दिशमेवास्तमेति सुदर्शनामेवाप्येति यः सुदर्शनामेवास्तमेत्यपानमेवाप्येति योऽपानमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति यो विज्ञानमेवास्तमेति तदमृतमभयमशोकमनन्तनिर्बीजमेवाप्येतीति होवाच ॥2॥

ठीक इसी तरह जो श्रोत्र को प्राप्त होता है, वह श्रोत्र में अस्त होता है। जो श्रोत्र श्रोतव्य को प्राप्त होता है, वह श्रोतव्य में अस्त होता है। जो श्रोतव्य दिशा को प्राप्त होता है, वह दिशा में अस्त होता है। जो दिशा सुदर्शना को प्राप्त होती है अतः सुदर्शना में अस्त होती है। सुदर्शना अपान को प्राप्त होती है तो अपान में अस्त होती है। अपान विज्ञान को प्राप्त होता है अतः विज्ञान में अस्त होता है। वही पूर्वोक्त क्रम से अमृत, अभय, अशोक, अनन्त, निर्बीज को प्राप्त होता है—ऐसा कहा है।

नासामेवाप्येति यो नासामेवास्तमेति घ्रातव्यमेवाप्येति यो घ्रातव्यमेवास्तमेति पृथिवीमेवाप्येति यः पृथिवीमेवास्तमेति जितामेवाप्येति यो जितामेवास्तमेति व्यानमेवाप्येति यो व्यानमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति तदमृत.....होवाच ॥3॥

इसी प्रकार जो नासिका को प्राप्त होता है, वह नासिका में ही अस्त होता है। नासा घ्रातव्य को प्राप्त होती है, तो वह घ्रातव्य में अस्त हो जाती है। वह घ्रातव्य पृथ्वी को प्राप्त होता है और पृथ्वी में अस्त हो जाता है। पृथ्वी जिता-नाडी को प्राप्त होती है और जिता में अस्त होती है। जिता व्यान को प्राप्त होती है और व्यान में अस्त होती है और व्यान विज्ञान को प्राप्त होता है और वही, पूर्वोक्तक्रम से अमृत, अभय, अशोक, अनन्त, निर्बीज को प्राप्त होता है—ऐसा कहा है।

जिह्वामेवाप्येति यो जिह्वामेवास्तमेति रसयितव्यमेवाप्येति यो रसयितव्यमेवास्तमेति वरुणमेवाप्येति यो वरुणमेवास्तमेति सौम्यामेवाप्येति यः सौम्यामेवास्तमेत्युदानमेवाप्येति य उदानमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति तदमृत.....होवाच ॥4॥

इसी प्रकार जो जिह्वा को प्राप्त होता है, वह जिह्वा में अस्त होता है। जिह्वा स्वाद्य पदार्थों के प्रति जाती है तो वह आस्वाद्य पदार्थों में अस्त हो जाती है। स्वाद्य पदार्थ वरुण को प्राप्त होते हैं और वे वरुण में अस्त हो जाते हैं। वरुण सौम्या नाडी को प्राप्त होता है और वह सौम्या में अस्त होता है। सौम्या उदान को प्राप्त होती है और उदान में अस्त हो जाती है। उदान विज्ञान को प्राप्त होता है और वही पूर्वोक्त क्रम से अमृत, अभय, अशोक, अनन्त और निर्बीज को प्राप्त होता है—ऐसा कहा।

त्वचमेवाप्येति यस्त्वचमेवास्तमेति स्पर्शयितव्यमेवाप्येति यः स्पर्शयितव्यमेवास्तमेति वायुमेवाप्येति यो वायुमेवास्तमेति मोघामेवाप्येति यो मोघामेवास्तमेति समानमेवाप्येति यः समानमेवास्तमेति। विज्ञानमेवाप्येति तदमृत.....होवाच ॥5॥

उसी प्रकार जो पदार्थ त्वचा को प्राप्त होता है, वह त्वचा में ही अस्त हो जाता है। त्वचा स्पर्शयोग्य पदार्थ को प्राप्त होती है और वह स्पर्शयोग्य पदार्थ में ही लीन हो जाती है। स्पर्शयोग्य पदार्थ वायु को प्राप्त होता है और वह वायु में अस्त हो जाता है। वायु मोघानामक नाडी को प्राप्त होता है और वह मोघा में अस्त हो जाता है। मोघा समान को प्राप्त होती है और समान में अस्त हो जाती है। समान विज्ञान को प्राप्त होता है और वही पूर्वोक्त क्रम से अमृत, अभय, अशोक, अनन्त, निर्बीज को प्राप्त होता है—ऐसा कहा।

वाचमेवाप्येति यो वाचमेवास्तमेति वक्तव्यमेवाप्येति यो वक्तव्यमेवास्तमेत्यग्निमेवाप्येति योऽग्निमेवास्तमेति कुमारामेवाप्येति यः कुमारामेवास्तमेति वैरम्भमेवाप्येति यो वैरम्भमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति तदमृत.....होवाच ॥6॥

इसी प्रकार जो वाणी को प्राप्त होता है, वह वाणी में ही अस्त हो जाता है। वाणी वक्तव्य को प्राप्त होती है और उस वक्तव्य में ही अस्त हो जाती है। वक्तव्य अग्नि को प्राप्त होता है और अग्नि में लीन होता है। वह अग्नि कुमारा नामक नाडी को प्राप्त होता है और कुमारा में अस्त हो जाता है। वह कुमारा नाडी वैरंभ को प्राप्त होती है और वह वैरंभ में ही अस्त होती है। वैरंभ विज्ञान को प्राप्त होता है, और वह पूर्वोक्त क्रम से अमृत, अभय, अशोक, अनन्त, निर्बीज को प्राप्त करता है—ऐसा कहा है।

हस्तमेवाप्येति यो हस्तमेवास्तमेत्यादातव्यमेवाप्येति य आदातव्यमेवास्तमेतीन्द्रमेवाप्येति य इन्द्रमेवास्तामेत्यमृतमेवाप्येति योऽमृतमेवास्तमेति मुख्यमेवाप्येति यो मुख्यमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति तदमृत.....होवाच ॥7॥

जो हाथ को प्राप्त होता है, वह हाथ में ही अस्त होता है। हाथ ग्राह्य पदार्थ को प्राप्त होता है, और उस ग्राह्य वस्तु का हाथ में ही लय होता है। वह ग्रहणयोग्य पदार्थ इन्द्र के पास जाता है और

वह इन्द्र में अस्त हो जाता है। वह इन्द्र अमृता नाडी के पास जाता है और वह अमृता नाडी में अस्त होता है। अमृत नाडी मुख्य की ओर जाती है और मुख्य में अस्त हो जाती है। वह मुख्य विज्ञान की ओर जाता है और वह पूर्वोक्त क्रम से अमृत, अभय, अशोक, अनन्त, निर्बीज को प्राप्त करता है—ऐसा कहा है।

पादमेवाप्येति यः पादमेवास्तमेति गन्तव्यमेवाप्येति यो गन्तव्यमेवास्तमेति विष्णुमेवाप्येति यो विष्णुमेवास्तमेति सत्यामेवाप्येति यो सत्यामेवास्तमेत्यन्तर्याममेवाप्येति योऽन्तर्याममेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति तदमृत.....होवाच ॥8॥

जो पैर को प्राप्त हो जाता है वह पैर में ही अस्त हो जाता है। पैर गन्तव्य स्थान को प्राप्त होते हैं और गन्तव्य स्थान में अस्त हो जाते हैं। गन्तव्य स्थान विष्णु को प्राप्त होता है और विष्णु में ही अस्त हो जाता है। विष्णु सत्या नाडी को प्राप्त होते हैं और सत्या नाडी में ही अस्त हो जाते हैं। सत्या नाडी अन्तर्यामी विज्ञान को प्राप्त होता है, और विज्ञान पूर्वोक्त क्रमानुसार अमृत, अभय, अशोक अनन्त और निर्बीज को प्राप्त होता है—ऐसा कहा है।

पायुमेवाप्येति यः पायुमेवास्तमेति विसर्जयितव्यमेवाप्येति योविसर्जयितव्यमेवास्तमेति मृत्युमेवाप्येति यो मृत्युमेवास्तमेति मध्यमामेवाप्येति यो मध्यमामेवास्तमेति प्रभञ्जनमेवाप्येति यः प्रभञ्जनमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति तदमृत.....होवाच ॥9॥

यह कहकर उन्होंने पुनः कहा—जो गुदा को प्राप्त होता है, वह गुदा में ही अस्त हो जाता है। गुदा विसर्जयितव्य (त्याज्य) पदार्थ को प्राप्त होती है, तो वह उस त्याज्य पदार्थ में (मलत्याग) में ही अस्त हो जाती है। त्याज्य पदार्थ मृत्यु को प्राप्त होता है, अतः वह मृत्यु में अस्त होता है। मृत्यु मध्यमा नाडी को प्राप्त होता है तो वह मध्यमा में ही अस्त हो जाता है। मध्यमा प्रभञ्जन नाम के वायु को प्राप्त होती है तो वह प्रभञ्जन में ही अस्त हों जाती है। प्रभञ्जनवायु विज्ञान को प्राप्त होता है और विज्ञान पूर्वोक्त क्रम से अमृत, अभय, अशोक, अनन्त और निर्बीज को प्राप्त होता है—ऐसा कहा है।

उपस्थमेवाप्येति य उपस्थमेवास्तमेत्यानन्दयितव्यमेवाप्येति य आनन्दयितव्यमेवास्तमेति प्रजापतिमेवाप्येति यः प्रजापतिमेवास्तमेति नासीरामेवाप्येति यो नासीरामेवास्तमेति कूर्मिरमेवाप्येति यो कूर्मिरमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति तदमृत.....होवाच ॥10॥

उन्होंने आगे कहा कि—जो उपस्थ को प्राप्त होता है, वह उपस्थ में ही अस्त होता है। उपस्थ आनंदरूप विषय को प्राप्त करता है इसलिए वह आनन्दरूप विषय में विलीन होता है। आनन्दरूप विषय प्रजापति को प्राप्त करता है, इसलिए वह प्रजापति में लीन होता है। प्रजापति नासीरा को प्राप्त करते हैं इसलिए वे नासीरा में अस्त होते हैं। नासीरा कूर्मिरनाडी को पाता है और वह कूर्मिर में अस्त होता है। कूर्मिर विज्ञान को पाती है और वह पूर्वोक्त क्रम से अमृत, अभय, अशोक, अजन्त, निर्बीज को पाती है—ऐसा कहा है।

मन एवाप्येति यो मन एवास्तमेति मन्तव्यमेवाप्येति यो मन्तव्यमेवास्तमेति चन्द्रमेवाप्येति यश्चन्द्रमेवास्तमेति शिशुमेवाप्येति यः शिशुमेवा-

स्तमेति श्येनमेवाप्येति यः श्येनमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति तदमृत होवाच ॥11॥

उन्होंने आगे कहा कि जो मन को प्राप्त होता है, वह मन में ही लीन हो जाता है। मन विचार को प्राप्त होता है, तो वह विचार में अस्त हो जाता है। विचार चन्द्र को प्राप्त होते हैं तो वे चन्द्र में अस्त हो जाते हैं। चन्द्र शिशु नाम की नाडी को प्राप्त होता है, तो वह शिशु नाडी में अस्त होता है। शिशुनाडी श्येन को प्राप्त होती है, इसलिए वह श्येन में अस्त होती है, और श्येन विज्ञान को प्राप्त होता है और वह पूर्वोक्तक्रम से अमृत, अभय, अशोक, अनन्त, निर्बीज को प्राप्त होता है—ऐसा कहा है।

बुद्धिमेवाप्येति यो बुद्धिमेवास्तमेति बोद्धव्यमेवाप्येति यो बोद्धव्यमेवास्तमेति ब्रह्माणमेवाप्येति यो ब्रह्माणमेवास्तमेति सूर्यामेवाप्येति यः सूर्यामेवास्तमेति कृष्णमेवाप्येति यः कृष्णमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति तदमृत होवाच ॥12॥

उन्होंने आगे कहा कि—जो बुद्धि को प्राप्त होता है, वह बुद्धि में ही अस्त होता है। बुद्धि ज्ञेय विषय की ओर जाती है इसलिए वह ज्ञेय विषय में अस्त हो जाती है। ज्ञेय विषय ब्रह्मा को प्राप्त होते हैं अतः वे ब्रह्मा में अस्त हो जाते हैं। ब्रह्मा सूर्यानाडी को प्राप्त होते हैं, अतः वे सूर्यानाडी में अस्त होते हैं। सूर्यानाडी कृष्ण को प्राप्त होती है अतः वह कृष्ण में अस्त हो जाती है और कृष्ण विज्ञान को प्राप्त होते हैं और विज्ञान पूर्वोक्त क्रम से अमृत, अभय, अशोक, अनन्त और निर्बीज को प्राप्त होता है—ऐसा कहा है।

अहङ्कारमेवाप्येति योऽहङ्कारमेवास्तमेत्यहङ्कर्तव्यमेवाप्येति योऽहङ्कर्तव्यमेवास्तमेति रुद्रमेवाप्येति यो रुद्रमेवास्तमेत्यसुरामेवाप्येति योऽसुरामेवास्तमेति श्वेतमेवाप्येति यः श्वेतमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति तदमृत होवाच ॥13॥

उन्होंने आगे बताया कि जो अहंकार को प्राप्त होता है, वह अहंकार में अस्त हो जाता है। वह अहंकार, अहंकार करने योग्य को पाता है और अहंकार करने योग्य में लीन हो जाता है। वह अहंकारयोग्य रुद्र को पाता है और रुद्र में अस्त हो जाता है। वह रुद्र असुरानाडी को प्राप्त होता है और असुरानाडी में अस्त हो जाता है। वह असुरानाडी श्वेत को प्राप्त करती है और वह श्वेत में अस्त हो जाती है। वह श्वेत विज्ञान को पाता है और वह पूर्वोक्त क्रम से अमृत, अभय, अशोक, अनन्त क्रम से और निर्बीज को पाता है—ऐसा कहा है।

चित्तमेवाप्येति यश्चित्तमेवास्तमेति चेतयितव्यमेवाप्येति यश्चेतयितव्यमेवास्तमेति क्षेत्रज्ञमेवाप्येति यः क्षेत्रज्ञमेवास्तमेति भास्वतीमेवाप्येति यो भास्वतीमेवास्तमेति नागमेवाप्येति यो नागमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति यो विज्ञानमेवास्तमेत्यानन्दमेवाप्येति य आनन्दमेवास्तमेति तुरीयमेवाप्येति यस्तुरीयमेवास्तमेति तदमृतमभयमशोकमनन्तनिर्बीजमेवाप्येति होवाच ॥14॥

उन्होंने आगे कहा कि जो चित्त को प्राप्त होता है, वह चित्त में अस्त हो जाता है। चित्त विचार

को प्राप्त होता है और वह विचार में लीन हो जाता है। विचार चेतयितव्य (क्षेत्रज्ञ) को प्राप्त होता है और वह क्षेत्रज्ञ में लीन हो जाता है। क्षेत्रज्ञ भास्वती नाडी को प्राप्त होता है और वह भास्वती नाडी में अस्त हो जाता है। भास्वती नाडी नागवायु को प्राप्त होती है, और वह नागवायु में अस्त हो जाती है। वह नागवायु विज्ञान को प्राप्त होता है और वह विज्ञान में ही अस्त हो जाता है। और वह विज्ञान पहले बताए गए तेरहों मन्त्रों के क्रमानुसार आनन्द को प्राप्त होता है और आनन्द में अस्त होता है। वह आनन्द तुरीय को प्राप्त होता है और तुरीय में अस्त होता है। वही तुरीय अमृत, अभय, अशोक, अनन्त और निर्बीज को प्राप्त होता है—ऐसा कहा है।

य एवं निर्बीजं वेद निर्बीज एव स भवति न जायते न म्रियते न मुह्यते न भिद्यते न दह्यते न छिद्यते न कम्पते न कुप्यते सर्वदहनोऽयमात्मेत्याचक्षते ॥15॥

घोरांगिरस ने अन्त में कहा कि जो मनुष्य इस निर्बीज को पहचान लेता है, वह स्वयं निर्बीज हो जाता है। वह न जन्मता है, न मरता है। वह मोह प्राप्त नहीं करता। उसका भेदन नहीं हो सकता। वह न जलाया जा सकता है, न काटा जा सकता है। वह काँपता नहीं। वह क्रोध नहीं करता। सभी वस्तुओं का दहन करने वाले इसको आत्मा कहा जाता है।

नैवमात्मा प्रवचनशतेनापि लभ्यते। न बहुश्रुतेन न बुद्धिज्ञानाश्रितेन न मेधया न वेदैर्न यज्ञैर्न तपोभिरुग्रैर्न सांख्यैर्न योगैर्नाश्रमैर्नान्यैरात्मानमुपलभन्ते। प्रवचनेन प्रशंसया व्युत्पानेन तमेतं ब्राह्मणा शुश्रुवांसोऽनूचाना उपलभन्ते। शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति। सर्वस्यात्मा भवति य एवं वेद ॥16॥

इति नवमः खण्डः।

यह आत्मा सैकड़ों प्रवचनों से प्राप्त नहीं किया जा सकता। बहुत शास्त्रश्रवण से या बुद्धि और किसी ज्ञान का आश्रय करने से भी प्राप्त नहीं किया जा सकता। और मेधा से, वेदों से, यज्ञों से, उग्र तपश्चर्याओं से, सांख्यज्ञान से, योगसाधना से, आश्रमों से या अन्य किसी भी साधन से यह आत्मा प्राप्त नहीं किया जा सकता। जो ब्रह्मनिष्ठ पुरुष (अपने) प्रवचन से और प्रशंसा से समाधि से बाहर आकर आत्मा के विषय में श्रवण करवाते हैं और व्याख्यान करते हैं वे ही उसको पा सकते हैं। जो मनुष्य शान्त, दान्त, उपरत और तितिक्षु होकर समाधिनिष्ठ रहता है, वह अपने आत्मा में ही सर्व प्राणियों के आत्मा को देखता है, और जो ऐसा समझता है, वह सबका आत्मा हो जाता है।

यहाँ नवाँ खण्ड पूरा हुआ।

❋

दशमः खण्डः

अथ हैनं रैक्वः पप्रच्छ भगवन्कस्मिन्सर्वे सम्प्रतिष्ठिता भवन्तीति; रसातललोकेष्विति होवाच। कस्मिन्नसातललोका ओताश्च प्रोताश्चेति भूर्लोकेष्विति होवाच। कस्मिन्भूर्लोका ओताश्च प्रोताश्चेति

भुवर्लोकेष्विति होवाच । कस्मिन्भुवर्लोका ओताश्च प्रोताश्चेति
सुवर्लोकेष्विति होवाच । कस्मिन्सुवर्लोका ओताश्च प्रोताश्चेति
महर्लोकेष्विति होवाच । कस्मिन्महर्लोका ओताश्च प्रोताश्चेति
जनोलोकेष्विति होवाच । कस्मिञ्जनोलोका ओताश्च प्रोताश्चेति
तपोलोकेष्विति होवाच । कस्मिंस्तपोलोका ओताश्च प्रोताश्चेति
सत्यलोकेष्विति होवाच । कस्मिन्सत्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति
प्रजापतिलोकेष्विति होवाच । कस्मिन्प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति
ब्रह्मलोकेष्विति होवाच । कस्मिन्ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति
सर्वलोका आत्मनि ब्रह्मणि मणय इवौताश्च प्रोताश्चेति स होवाच ॥1॥
एवमेतान् लोकानात्मनि प्रतिष्ठितान् वेदात्मैव स भवतीत्येतन्निर्वाणा-
नुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानुशासनम् ॥2॥

इति दशमः खण्डः ।

आगे भी रैक्व मुनि ने घोरांगिरस से पूछा—'हे भगवन् ! किस पदार्थ में सब पदार्थ निहित हैं ?' तब उन्होंने कहा कि—'सभी पदार्थ रसातल में अवस्थित हैं ।' तब रैक्व बोले—'रसातल लोक किसमें ओतप्रोत है ?' अंगिरस बोले—'वे भूर्लोक में ओतप्रोत हैं ।' रैक्व बोले—'भूर्लोक किसमें ओतप्रोत हैं ?' अंगिरस बोले—'वे भुवर्लोक में ओतप्रोत हैं ।' रैक्व बोले—'भुवर्लोक किसमें ओतप्रोत हैं ?' अंगिरा बोले—'स्वर्लोक में ओतप्रोत हैं । रैक्व बोले—'स्वर्लोक किसमें ओत-प्रोत है ?' अंगिरस बोले—'वे महर्लोक में ओतप्रोत हैं ।' रैक्व बोले—'महर्लोक किसमें ओतप्रोत हैं ?' अंगिरस बोले—'वे जनलोक में ओतप्रोत हैं ।' रैक्व बोले—'जनलोक किसमें ओतप्रोत हैं ?' अंगिरस बोले—वे तपोलोक में ओतप्रोत हैं ।' रैक्व बोले—'तपोलोक किसमें ओतप्रोत हैं ?' अंगिरस बोले—'वे सत्यलोक में ओतप्रोत हैं ।' रैक्व बोले—'सत्यलोक किसमें ओतप्रोत है ।' अंगिरस ने कहा—'वे प्रजापति लोक में ओतप्रोत हैं ।' रैक्व बोले—'प्रजापतिलोक किसमें ओतप्रोत हैं ?' अंगिरस बोले—'वे ब्रह्मलोक में ओतप्रोत हैं । रैक्व बोले—'ब्रह्मलोक किसमें ओतप्रोत हैं ?' अंगिरस बोले—'ये सभी लोक आत्मारूप ब्रह्म में मणियों की तरह ओतप्रोत हैं ।' ऐसा उन्होंने कहा । जो मनुष्य इन सभी लोकों को आत्मा में अवस्थित जान लेता है, वह स्वयं आत्मरूप ही हो जाता है । ऐसा यह मोक्षविषय का उपदेश है । यही वेद का उपदेश है, यही वेद की आज्ञा है ।

यहाँ दसवाँ खण्ड पूरा हुआ ।

❋

एकादशः खण्डः

अथ हैनं रैक्वः पप्रच्छ भगवन् योऽयं विज्ञानघन उत्क्रामन्स केन कतरद्
वावस्थानमुत्सृज्यापक्रामतीति तस्मै स होवाच हृदयस्य मध्ये लोहितं
मांसपिण्डं यस्मिंस्तद्दहरं पुण्डरीकं कुमुदमिवानेकधा विकसितं तस्य मध्ये
समुद्रः समुद्रस्य मध्ये कोशस्तस्मिन्नाड्यश्चतस्रो भवन्ति रमाऽरमेच्छा-
ऽपुनर्भवेति । तत्र रमा पुण्येन पुण्यं लोकं नयत्यरमा पापेन पापमिच्छया

यत्स्मरति तदभिसम्पद्यते अपुनर्भवया कोशं भिनत्ति कोशं भित्त्वा
शीर्शकपालं भिनत्ति शीर्षकपालं भित्त्वा पृथिवीं भिनत्ति पृथिवीं
भित्त्वाऽपो भिनत्त्यपो भित्त्वा तेजा भिनत्ति तेजो भित्त्वा वायुं भिनत्ति
वायुं भित्त्वाऽऽकाशं भिनत्त्याकाशं भित्त्वा मनो भिनत्ति मनो भित्त्वा
भूतादिं भिनत्ति भूतादिं भित्त्वा महान्तं भिनत्ति महान्तं भित्त्वाऽव्यक्तं
भिनत्त्यव्यक्तं भित्त्वाऽक्षरं भिन्नत्त्यक्षरं भित्त्वा मृत्युं भिनत्ति मृत्युर्वै परे देव
एकीभवतीति परस्तान्न सन्नासन्न सदसदित्येतन्निर्वाणानुशासनमिति
वेदानुशासनमिति वेदानुशासनमिति ॥1॥

इत्येकादशः खण्डः ।

पुनः रैक्व ने उनसे पूछा—'हे भगवन् ! यह विज्ञानमय आत्मा जब शरीर से बाहर निकलता है, तब किस मार्ग से कौन सा स्थान छोड़ते हुए बाहर जाता है ?' यह सुनकर घोरांगिरस ने कहा कि—'हृदय के बीच रक्तवर्ण मांस का पिण्ड है । उसमें कुमुद (चन्द्रविकासी कमल) जैसा एक सफेद और सूक्ष्म कमल है । वह अनेक तरह से विकसित हुआ है । उसके बीच में एक सागर है । उस समुद्र के बीच में एक कोश (कली) है । उसमें रमा, अरमा, इच्छा और अपुनर्भवा नाम की चार नाड़ियाँ हैं । इनमें रमा पुण्य से पुण्यलोक में ले जाती है और अरमा पापों से पापलोक में ले जाती है । इच्छा नाड़ी के द्वारा जो जिसका स्मरण करता है, उसे वह पाता है । और अपुनर्भवा से उस कोश को भेदता है (खोलता है) । कोश को खोलकर खोपड़ी को खोलता है, खोपड़ी को खोलकर पृथ्वी को खोलता है, पृथ्वी को भेदकर जल को भेदता है, जल को भेदकर तेज को भेदता है, तेल को भेदकर वायु को भेदता है, वायु को भेदकर आकाश को भेदता है, आकाश को भेदकर मन को भेदता है, मन को भेदकर अहंकार को भेदता है, अहंकार को भेदकर महत्तत्त्व को भेदता है, महत्तत्त्व को भेदकर अव्यक्त को भेदता है, अव्यक्त को भेदकर अक्षर को भेदता है और अक्षर को भेदकर मृत्यु को भेदता है । वह मृत्यु परमदेव (परमात्मा) के साथ एकीभूत हो जाता है । फिर इसके बाद तो न सत् है, न असत् है, न सदसत् है । यही यहाँ मोक्ष का उपदेश है । यही वेद का आदेश है । यही वेदों की शिक्षा है ।

यहाँ ग्यारहवाँ खण्ड पूरा हुआ ।

❋

द्वादशः खण्डः

ॐ नारायणाद्ब्रा अन्नमागतं पक्वं ब्रह्मलोके महासंवर्तके पुनः
पक्वमादित्ये पुनः पक्वं क्रव्यादि पुनः पक्वं जालकिलक्लिन्नं पर्युषितं
पूतमन्नमयाचितसंक्लृप्तमश्नीयान्न कञ्चन याचेत ॥1॥

इति द्वादशः खण्डः ।

ॐ यह अन्न नारायण से आया है, वह ब्रह्मलोक में पकाया गया है, बाद में महासंवर्तक में प्रलयकाल में पकाया गया है, तदनन्तर आदित्य में पका है और बाद में क्रव्याद (आवसथ्याग्नि) में

पकाया गया है। इस तरह चार प्रकार से अन्न पकाया जाता है। संन्यासी को यह अन्न यदि पानी से भीग गया हो, बासी हो गया हो, तो उसे न खाकर केवल जो अन्न पवित्र हो, जो माँगा गया न हो, और किसी पूर्वसंकल्प से प्राप्त न किया गया हो, ऐसा अन्न ही खाना चाहिए। और किसी से अन्न की याचना नहीं करनी चाहिए।

यहाँ बारहवाँ खण्ड पूरा हुआ।

❋

त्रयोदशः खण्डः

बाल्येन तिष्ठासेद् बालस्वभावोऽसङ्गो निरवद्यो मौनेन पाण्डित्येन निरवधिकारतयोपलभ्यते कैवल्यमुक्तं निगमनं प्रजापतिरुवाच महत्पदं ज्ञात्वा वृक्षमूले वसेत कुचेलोऽसहाय एकाकी समाधिस्थ आत्मकाम आप्तकामो निष्कामो जीर्णकामो हस्तिनि सिंहे दंशे मशके नकुले सर्पराक्षसगन्धर्वे मृत्यो रूपाणि विदित्वा न बिभेति कुतश्चनेति वृक्षमिव तिष्ठासेच्छिद्यमानोऽपि न कुप्येत न कम्पेतोत्पलमिव तिष्ठासेच्छिद्यमानोऽपि न कुप्येत न कम्पेताकाशमिव तिष्ठासेच्छिद्यमानोऽपि न कुप्येत न कम्पेत सत्येन तिष्ठासेत्सत्योऽयमात्मा ॥1॥

ज्ञानी को शिशुसहज स्वभाव में रहना चाहिए। ज्ञानी को असंग, निर्दोष, मौनपूर्वक, पाण्डित्यपूर्वक और किसी अवधि से रहित (नियमरहित) अधिकार को प्राप्त करते हुए रहना चाहिए—यही कैवल्य की स्थिति कही गई है। प्रजापति ने कहा है कि उस महान् पद को जानने के बाद वृक्ष के मूल में रहना चाहिए, खराब (फटे-पुराने) वस्त्र पहनने चाहिए, ज्ञानी निःसहाय, एकाकी, समाधिमग्न, आत्मा की ही कामना से युक्त, पूर्णकाम, कामनारहित और जीर्णकाम ही रहता है। वह ज्ञानी हाथी, सिंह, डाँस, मच्छर, नेवले, सर्प, राक्षस और गंधर्व में मृत्यु के रूपों को देखकर किसी से भी डरता नहीं है। वह वृक्ष की ही तरह रहना चाहता है, जो काटा जाने पर भी न कोप करता है, न काँपता है। वह कमल की तरह निर्लेप रहना चाहता है, जो छेद किये जाने पर भी न क्रोध करता है, न डिगता है। वह आकाश की तरह निर्लेप रहना चाहता है जो छिन्न-भिन्न करने पर कोप नहीं करता और काँपता नहीं है। वह सत्य में ही रहना चाहता है। यही आत्मा का सत्य (अकोप और अकम्प) रूप है।

सर्वेषामेव गन्धानां पृथिवी हृदयं सर्वेषामेव रसानामापो हृदयं सर्वेषामेव रूपाणां तेजो हृदयं सर्वेषामेव स्पर्शानां वायुर्हृदयं सर्वेषामेव शब्दानामाकाशं हृदयं सर्वेषामेव गतीनामव्यक्तं हृदयं सर्वेषामेव सत्त्वानां मृत्युर्हृदयं मृत्यवै परे देव एकीभवतीति परस्तान्न सन्नासन्न सदसदित्येतन्निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानुशासनम् ॥2॥

इति त्रयोदशः खण्डः।

सभी गन्धों का हृदय पृथ्वी है, सभी रसों का हृदय जल है, सभी रूपों का हृदय तेज है, सभी स्पर्शों का हृदय वायु है, सभी शब्दों का हृदय आकाश है, सभी गतियों का हृदय अव्यक्त (प्रकृति) है, सभी प्राणियों का हृदय मृत्यु है। यह मृत्यु ही परमदेव परमात्मा के साथ एकीभूत हो जाता है। और

उसके परे तो न कोई सत् है, न असत् है, न सदसत् है। यही मोक्ष का उपदेश है, यही वेदों की आज्ञा है, यही वेदों की शिक्षा है।

यहाँ तेरहवाँ खण्ड पूरा हुआ।

❋

चतुर्दशः खण्डः

ॐ पृथिवी वाऽन्नमापोऽन्नादा आपो वाऽन्नं ज्योतिरन्नादं ज्योतिर्वाऽन्नं वायुरन्नादो वायुर्वाऽन्नमाकाशोऽन्नाद आकाशो वाऽन्नमिन्द्रियाण्यन्नादानीन्द्रियाणि वाऽन्नं मनोऽन्नादं मनो वाऽन्नं बुद्धिरन्नादा बुद्धिर्वाऽन्नमव्यक्तमन्नादमव्यक्तं वाऽन्नमक्षरमन्नादमक्षरं वाऽन्नं मृत्युरन्नादो मृत्युर्वै परे देव एकीभवतीति परस्तान्न सन्नासन्न सदसदित्येतन्निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानुशासनम् ॥1॥

इति चतुर्दशः खण्डः।

अथवा पृथ्वी अन्न है, तो जल अन्नभक्षक है। जल यदि अन्न है तो तेज अन्नभक्षक है। तेज अन्न है तो वायु अन्नभक्षक है। वायु अन्न है तो आकाश अन्नभक्षक है। आकाश अन्न है तो इन्द्रियाँ अन्नभक्षक हैं। इन्द्रियाँ अन्न हैं तो मन अन्नभक्षक हैं। मन यदि अन्न है तो बुद्धि अन्नभक्षक है। बुद्धि अन्न है तो अव्यक्त (प्रकृति) अन्नभक्षक है। प्रकृति अन्न है तो अक्षर अन्नभक्षक है। अक्षर अन्न है तो मृत्यु अन्नभक्षक है। वह मृत्यु परमदेव परमात्मा से एकीभूत हो जाता है। इसके परे फिर न सत् है, न असत् है, न सदसत् है। यही मोक्ष का उपदेश है, यही वेदों की आज्ञा है, यही वेदों की शिक्षा है।

यहाँ चौदहवाँ खण्ड पूरा हुआ।

पञ्चदशः खण्डः

अथ हैनं रैक्वः पप्रच्छ भगवन् योऽयं विज्ञानमय उत्क्रामन्स केन कतरद्वाव स्थानं दहतीति तस्मै स होवाच। योऽयं विज्ञानघन उत्क्रामन्प्राणं दहत्यपानं व्यानमुदानं समानं वैरम्भं मुख्यमन्तर्यामं प्रभञ्जनं कुमारं श्येनं श्वेतं कृष्णं नागं दहति पृथिव्यापस्तेजोवाय्वाकाशं दहति जागरितं स्वप्नं सुषुप्तं तुरीयं च महतां च लोकं परं च लोकं दहति लोकालोकं दहति धर्माधर्मं दहत्यभास्करममर्यादं निरालोकमतः परं दहति महान्तं दहत्यव्यक्तं दहत्यक्षरं दहति मृत्युं दहति मृत्युर्वै परे देव एकीभवतीति परस्तान्न सन्नासन्न सदसदित्येतन्निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानुशासनम् ॥1॥

इति पञ्चदशः खण्डः।

आगे पुनः रैक्व ने घोरांगिरस से पूछा—'हे भगवन्! यह विज्ञानमय आत्मा जब शरीर से

बाहर निकलता है, तब किसके द्वारा किस स्थान को प्राप्त होता है ?' तब घोर अंगिरस ने कहा कि—यह विज्ञानात्मा जब शरीर से बाहर निकलता है, तब पहले प्राण को, अपान को, व्यान को, उदान को, समान को, वैरंभ को, मुख्य को, अन्तर्याम को, प्रभंजन को, कुमार को, श्येन को, श्वेत को, कृष्ण को और नाग को जलाता है। और बाद में पृथ्वी, जल, तेज, वायु और आकाश को जलाता है। बाद में जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति, तुरीय तथा महान् लोक को जलाता है तथा परलोक और इस लोक को जलाता है। बाद में लोक और अलोक को भी जलाता है। बाद में बिना सूर्य के, बिना सीमा के लोक को जलाता है। बाद में महत्तत्त्व को जलाता है, बाद में अव्यक्त को, इसके बाद अक्षर को, इसके बाद मृत्यु को जलाता है। मृत्यु उस परमदेव परमात्मा के साथ एकीभूत होता है और उसके परे तो न सत् है, न असत् है, न सदसत् है। यही मोक्ष का उपदेश है, यही वेदों की आज्ञा है, यही वेदों की शिक्षा है।

यहाँ पन्द्रहवाँ खण्ड पूरा हुआ।

❋

षोडशः खण्डः

सौबालबीजब्रह्मोपनिषन्नाप्रशान्ताय दातव्या नापुत्राय नाशिष्याय नासंवत्सरात्रोषिताय नापरिज्ञातकुलशीलाय दातव्या नैव च प्रवक्तव्या।
यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः॥
इत्येतन्निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानुशासनम्॥1॥

इति षोडशः खण्डः।

इति सुबालोपनिषत्समाप्ता।

सौबाल नामक बीजवाली यह ब्रह्मोपनिषद् अशान्त मनुष्य को, अपुत्र को, जो शिष्य न बना हो उसको, जो एक वर्ष तक नजदीक में न रहा हो, जिसके कुल और शील के बारे में कुछ पता न हो, ऐसे मनुष्य को नहीं देनी चाहिए और कहनी भी नहीं चाहिए। क्योंकि जिसको परमात्मा के प्रति और वैसी ही गुरु के प्रति परमभक्ति हो, उसी मनुष्य के लिए ये विषय कहें गए हैं। और ऐसे महात्मा के प्रति ही ऐसे अर्थ प्रकाशित होते हैं। यही मोक्ष का उपदेश है, यही वेद की आज्ञा है और यही वेद की शिक्षा है।

यहाँ सोलहवाँ खण्ड पूरा हुआ।

यहाँ उपनिषत् समाप्त हुई।

❦

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं.....पूर्णमेवावशिष्यते। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

❋

(32) क्षुरिकोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

कृष्णयजुर्वेदीय इस उपनिषद् में 25 मन्त्र हैं। उपनिषद् का नाम क्षुरिका इसलिए रखा गया है कि जैसे क्षुरिका (छुरी) काटने का काम करती है, वैसे ही यह उपनिषद् बन्धनों को काटने में समर्थ है। योग के आठ अंगों में से छठे अंग धारणा की यहाँ विशेष चर्चा हुई है। पहले इस उपनिषद् में योग के अधिकार के विषय में कहकर बाद में आसन और प्राणायाम के बारे में बताया गया है। फिर प्रत्याहार के विषय का स्पर्श करके जो अन्तरंग साधन ध्यान-धारणा-समाधि हैं, उस पर ज्यादा बल दिया गया है। फिर योग के साधन और योग के अधिकारी के विषय में कहा है और अन्त में समाधि का फल बताया है।

❦

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु। सह नौ.....मा विद्विषावहै। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

इसका हिन्दी रूपान्तर आरम्भ में (ब्रह्मोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

ॐ क्षुरिकां सम्प्रवक्ष्यामि धारणां योगसिद्धये।
यां प्राप्य न पुनर्जन्म योगयुक्तस्य जायते॥1॥

योग की सिद्धि के लिए धारणारूपी क्षुरिका (छुरी) को मैं कहूँगा। इसको प्राप्त करके जो योगयुक्त हो जाता है, उसका पुनर्जन्म नहीं होता है।

वेदतत्त्वार्थविहितं यथोक्तं हि स्वयम्भुवा।
निःशब्दं देशमास्थाय तत्रासनमवस्थितः॥2॥
कूर्मोऽङ्गानीव संहृत्य मनो हृदि निरुध्य च।
मात्राद्वादशयोगेन प्रणवेन शनैः शनैः॥3॥
पूरयेत्सर्वमात्मानं सर्वद्वारं निरुध्य च।
उरोमुखकटिग्रीवं किञ्चिद्धृदयमुन्नतम्॥4॥
प्राणान्सन्धारयेत्तस्मिन् नासाभ्यन्तरचारिणः।
भूत्वा तत्र गतप्राणः शनैरथ समुत्सृजेत्॥5॥

स्वयंभू ब्रह्माजी के कथनानुसार और वेद के तत्त्वार्थ में कहे अनुसार किसी नीरव स्थान में आसन लगाकर वहाँ पर बैठना चाहिए। और जैसे कछुआ अपने अंगों को सिकोड़ लेता है, वैसे ही इन्द्रियों को विषयों से समेटकर भीतर खींच लेना चाहिए और मन को हृदय में रोक देना चाहिए। बाद में धीरे-धीरे बारह मात्रा वाले ॐकार से समग्र शरीर को पूरक प्राणायाम से भर देना चाहिए। और छाती, मुँह, कमर, गर्दन तथा हृदय को कुछ उन्नत (उठाए हुए) रखना चाहिए। तदनन्तर नासिका के भीतर प्रविष्ट

प्राणों को (श्वासों को) हृदय में धारण करना चाहिए। इस प्रकार (कुंभक की स्थिति मे) रहकर धीरे-धीरे उसे छोड़ देना चाहिए, अर्थात् रेचक करना चाहिए।

स्थिरमात्रादृढं कृत्वा अङ्गुष्ठेन समाहितः।
द्वे गुल्फे तु प्रकुर्वीत जङ्घे चैव त्रयस्त्रयः ॥6॥
द्वे जानुनी तथोरुभ्यां गुदे शिश्ने त्रयस्त्रयः।
वायोरायतनं चात्र नाभिदेशे समाश्रयेत् ॥7॥

जब यह धारणायुक्त प्राणायाम दृढ हो जाए, तब पूर्ण सावधान रहते हुए पैर के अँगूठे से लेकर दोनों टखनों में (घूटियों में) दो-दो बार, दोनों पिण्डलियों में तीन-तीन बार, घुटनों और जाँघों में दो-दो बार तथा गुदा तथा जननेन्द्रिय में तीन-तीन बार वायु की धारणा करनी चाहिए और बाद में वायु के स्थान नाभि का आश्रय लेना चाहिए।

तत्र नाडी सुषुम्ना तु नाडीभिर्बहुभिर्वृता।
अणु रक्ताश्च पीताश्च कृष्णास्ताम्रा विलोहिताः ॥8॥

उस स्थान पर इडा, पिंगला आदि बहुत-सी नाडियों से घिरी हुई सुषुम्ना नाम की नाडी है। वहाँ पर बहुत-सी नाडियाँ हैं जो बहुत सूक्ष्म हैं तथा लाल, पीली, काली ताँबे की-सी लाल हैं।

अतिसूक्ष्मां च तन्वीं च शुक्लां नाडीं समाश्रयेत्।
ततः संचारयेत्प्राणानूर्णनाभीव तन्तुना ॥9॥

परन्तु, उनमें से जो नाडी बहुत ही सूक्ष्म और पतली है, उस सफेद नाडी का आश्रय लेना चाहिए। जिस प्रकार मकड़ी अपनी लार के तन्तु से संचरण करती है, ठीक वैसे ही योगी को उस नाड़ी में अपने प्राणों का संचार करना चाहिए।

ततो रक्तोत्पलाभासं हृदयायतनं महत्।
दहरं पुण्डरीकं तद् वेदान्तेषु निगद्यते ॥10॥
तद्भित्त्वा कण्ठमायाति तां नाडीं पूरयन्यतः।
मनसस्तु परं गुह्यं सुतीक्ष्णं बुद्धिनिर्मलम् ॥11॥

इसके बाद, वेदान्तों में जिसे 'दहर पुंडरीक' नाम दिया गया है, पुरुष के—आत्मा के उस हृदयरूपी बड़े निवासस्थान को, जो लालकमल की भाँति प्रकाशित हो रहा है, उसको भेदकर वायु उस नाडी को अपने से भरते हुए कण्ठ में आता है। इसके बाद मन:क्षेत्र और इसके भी परे गुह्य, सुनिर्मल और सुतीक्ष्ण (छुरे जैसा) बुद्धि का स्थान है।

पादस्योपरि यन्मर्म तद्रूपं नाम चिन्तयेत्।
मनोद्वारेण तीक्ष्णेन योगमाश्रित्य नित्यशः ॥12॥
इन्द्रवज्र इति प्रोक्तं मर्मजङ्घानुकृन्तनम्।
तद्ध्यानबलयोगेन धारणाभिर्निकृन्तयेत् ॥13॥
ऊर्वोर्मध्ये तु संस्थाप्य मर्मप्राणविमोचनम्।
चतुरभ्यासयोगेन छिन्देदनभिशङ्कितः ॥14॥

इस प्रकार पैरों के ऊपर जो मर्मस्थान स्थित है, उसके नाम और रूप का चिन्तन करना चाहिए। सदैव योगाभ्यास का अवलम्बन करके, तीक्ष्ण मन के द्वारा जंघाओं में लगे हुए 'इन्द्रव्रज' नाम के क्षेत्र

का छेदन करना चाहिए। बाद में ध्यानयोग के बल से और धारणा से दोनों जंघाओं के बीच के मर्म भागों में स्थित प्राण का विमोचन करना चाहिए। और फिर विमोचन करने वाले उस प्राण को ध्यान, बल और धारणा के योग से स्थापित करके योगाभ्यास द्वारा मन को तीक्ष्ण धारणा से बिना शंका किए मूलाधार से लेकर हृदयपर्यन्त मर्म स्थानों का (चारों मर्मस्थलों का) भेदन करना चाहिए।

ततः कण्ठान्तरे योगी समूहन्नाडिसञ्चयम्।
एकोत्तरं नाडिशतं तासां मध्ये परा स्थिता ॥15॥
सुषुम्ना तु परे लीना विरजा ब्रह्मरूपिणी।
इडा तिष्ठति वामेन पिङ्गला दक्षिणेन च ॥16॥

इसके बाद कण्ठस्थ नाडीसमूह में योगी प्राणों को संचरित करे। इस नाडीसमूह में एक सौ एक नाडियाँ हैं। उनके बीच में पराशक्ति रहती है। सुषुम्ना नाडी परमतत्त्व में लीन होती है और विरजा नाडी ब्रह्ममय है। उसके बाएँ भाग में इडा अवस्थित है और दाहिने भाग में पिंगला है।

तयोर्मध्ये वरं स्थानं यस्तं वेद स वेदवित्।
द्वासप्ततिसहस्राणि प्रतिनाडीषु तैतिलम् ॥17॥

इन इडा और पिंगला—दोनों नाडियों के बीच में जो उत्तम स्थान है, उसे जो जान लेता है, वह सभी वेदों को जानने में समर्थ हो जाता है। उन सभी सूक्ष्म नाडियों की संख्या बहत्तर हजार कही गई हैं। उस नाडीसमूह को 'तैतिल' नाम दिया गया है।

छिन्द्यते ध्यानयोगेन सुषुम्नैका न छिद्यते।
योगनिर्मलधारेण क्षुरेणानलवर्चसा ॥18॥
छिन्देन्नाडीशतं धीरः प्रभवादिह जन्मनि।
जातीपुष्पसमायोगैर्यथा वास्यति तैतिलम् ॥19॥

ध्यानयोग से समस्त नाडीसमूह को काटा जा सकता है, पर एक सुषुम्ना नहीं काटी जा सकती। धीर पुरुष को चाहिए कि वह इसी जन्म में आत्मप्रभाव से आग जैसी तेजस्वी और योगप्रभाव से निर्मल बनी हुई धारणा की तीक्ष्ण छुरी से सभी नाड़ियों का छेदन कर दे। इससे जिस प्रकार चमेली के पुष्प डालने से तिल का तेल सुगन्धित हो जाता है, उसी तरह सभी नाडियाँ सुगन्धित हो उठती हैं।

एवं शुभाशुभैर्भावैः सा नाडी तां विभावयेत्।
तद्भाविताः प्रपद्यन्ते पुनर्जन्मविवर्जिताः ॥20॥

इस प्रकार योगी को शुभ और अशुभ भाववाली सभी नाडियों को समझकर इसमें जो सुषुम्ना नाडी है, उसपर धारणा करनी चाहिए। ऐसी धारणा से जो भावित (युक्त) होते हैं, वे पुनर्जन्म से रहित होकर परमपद को प्राप्त कर लेते हैं। अर्थात् ऐसे लोग शाश्वत ब्रह्मभाव को प्राप्त कर लेते हैं।

तपोविजितचित्तस्तु निःशब्दं देशमास्थितः।
निःसंगस्तत्त्वयोगज्ञो निरपेक्षः शनैः शनैः ॥21॥

तपों से चित्त पर विजय प्राप्त करने वाला मनुष्य नीरव एकान्त प्रदेश में रहते हुए नि:संग तत्त्व के योग को जानने वाला होकर धीरे-धीरे निरपेक्ष हो जाता है।

पाशं छित्त्वा यथा हंसो निर्विशंङ्कं खमुत्क्रमेत्।
छिन्नपाशस्तथा जीवः संसारं तरते सदा ॥22॥

जिस प्रकार जाल के बन्धन को काट कर हंस शंकारहित होकर के आकाश में उड़ता है, वैसे ही जीव (योगीपुरुष) बन्धन के कट जाने से सदा के लिए संसार को पार कर जाता है।

यथा निर्वाणकाले तु दीपो दग्ध्वा स्वयं व्रजेत्।
तथा सर्वाणि कर्माणि योगी दग्ध्वा लयं व्रजेत् ॥23॥

जिस तरह बुझने के समय पर दीपक सभी को (तेल, बाती आदि को) जलाकर स्वयं ही समाप्त हो जाता है, वैसे ही योगी भी सभी कर्मों को जलाकर स्वयं ब्रह्मलीन हो जाता है।

प्राणायामसुतीक्ष्णेन मात्राधारेण योगवित्।
वैराग्योपलघृष्टेन छित्त्वा तं तु न बध्यते ॥24॥

वैराग्यरूपी शिला पर प्रणव के साथ प्राणायाम द्वारा घिसकर तीक्ष्ण बनाई गई धारणा रूपी छुरी से संसार के बन्धनों को काटने वाले योगी को बन्धन नहीं बाँध पाते।

अमृतत्वं समाप्नोति यदा कामात्प्रमुच्यते।
सर्वैषणाविनिर्मुक्तश्छित्त्वा तन्तु न बध्यते॥
छित्त्वा तन्तुं न बध्यते। इत्युपनिषत् ॥25॥

इति क्षुरिकोपनिषत् समाप्ता।

जब वह योगी पुरुष कामनाओं से मुक्त हो जाता है, तब वह अमृतत्व को प्राप्त हो जाता है। जब वह सभी एषणाओं से छूट जाता है, तब वह फिर से कभी बन्धनों में जकड़ा नहीं जा सकता। वह पुनः बन्धनों में नहीं फँसता।

यहाँ उपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु। सह नौ.....मा विद्विषावहै। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

❋

(33) मन्त्रिकोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

शुक्लयजुर्वेद से सम्बन्ध रखने वाली इस उपनिषद् में बीस मन्त्र हैं। इसमें कहा गया है कि जीवात्मा, परमात्मा के अंशरूप में अपने को अनुभव तो करता है, परन्तु उसे सहज रूप में देख नहीं पाता और देहासक्ति का अन्धकार हटने पर ही वह सही दर्शन कर पाता है। साधारण लोग तो माया को ही शाश्वत मान लेते हैं, माया में ही घिरे हुए रहते हैं। परन्तु यह तो ठीक नहीं है। उन्हें चाहिए कि वे माया से परे परमतत्त्व का अनुभव करें। उसी तत्त्व का व्यक्त, अव्यक्त, द्वैत, अद्वैत आदि अनेक प्रकार से वर्णन किया गया है। सूक्ष्म और विराट् भी उसी को कहा गया है। सभी वेदमन्त्रों का वही (ब्रह्म) एकमात्र रहस्य है। ऋषि ने उसे ब्रह्मचारी, खम्भे की तरह निश्चल, संसाररूप में कल्पित होने वाला तथा जगद्रूपी बैलगाड़ी को खींचने वाला बताया है।

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं.....पूर्णमेवावशिष्यते। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (जाबालोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

ॐ अष्टपादं शुचिं हंसं त्रिसूत्रमणुमव्ययम्।
त्रिवर्त्मानं तेजसोऽहं सर्वतः पश्यन्न पश्यति ॥1॥

आठ पाद वाले, उज्ज्वल, तीन सूत्रवाले, सूक्ष्म, अविनाशी, तीन मार्गवाले और 'सोऽहम्' अर्थात् 'वह मैं ही हूँ', इस प्रकार तेज से प्रकाशित आत्मा को मनुष्य देखते हुए भी नहीं देखता।

भूतसंमोहने काले भिन्ने तमस्ति वैखरे।
अन्तः पश्यन्ति सत्त्वस्था निर्गुणं गुणगह्वरे ॥2॥

वह आत्मा निर्गुण है, फिर भी गुणरूपी गुहा में छिपा हुआ है। इसलिए प्राणियों में मोह उत्पन्न कराने वाले, काले और अतिकठोर अज्ञानरूपी अन्धकार का जब नाश होता है, तब सत्त्व में अवस्थित रहने वाले मनुष्य उसे अपने अन्तःकरण में देख पाते हैं।

अशक्यः सोऽन्यथा द्रष्टुं ध्यायमानः कुमारकैः।
विकारजननीमज्ञामष्टरूपामजां ध्रुवाम् ॥3॥

अन्य किसी प्रकार से ध्यान किया जाए, तो भी अज्ञानी लोग उसे देख नहीं सकते। क्योंकि विकारों को उत्पन्न करने वाली अज्ञान से भरी हुई आठ रूपों को धारण करने वाली जन्मरहित और अविचल (ध्रुव) ऐसी माया का ही वे ध्यान करते हैं। (माया के आठ रूप—5 महाभूत + मन, बुद्धि और अहंकार)।

ध्यायतेऽध्यासिता तेन तन्यते प्रेर्यते पुनः ।
सूयते पुरुषार्थं च तेनैवाधिष्ठितं जगत् ॥4॥

वह माया उस अध्यास से ही देखी जाती है। उसी के द्वारा ही वह फैलाई जाती है। वास्तविक रूप से तो वह हंस ही पुरुषार्थ उत्पन्न करता है और उसी के ऊपर यह जगत् प्रतिष्ठित है।

गौरनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतभाविनी ।
सितासिता च रक्ता च सर्वकामदुघा विभोः ॥5॥

यह परमात्मा की मायारूपी गाय अनादि है और अन्तहीन है। वह सबकी माता है, सभी प्राणियों का पोषण करने वाली है। वह सफेद, काली और लाल है और सभी कामनाओं को पूर्ण करने वाली है।

पिबन्त्येनामविषयामविज्ञातां कुमारकाः।
एकस्तु पिबते देवः स्वच्छन्दोऽत्र वशानुगः ॥6॥

सभी अज्ञानी जीव इस मायारूपी गाय का स्तनपान करते हैं। क्योंकि उनके लिए यह माया अविज्ञात है अर्थात् माया का स्वरूप वे जानते नहीं हैं और माया उनके लिए ज्ञान का विषय नहीं है। परन्तु, एक परमात्मा ही ऐसा है कि जो माया से स्वतंत्र भी है और माया के वश में भी रहकर (स्वतंत्र होते हुए भी स्वेच्छा से माया के मानो वश में हो इस तरह माया का दूध पीते हैं) मायाजनित पदार्थों को भोगते हैं।

ध्यानक्रियाभ्यां भगवान्भुंक्तेऽसौ प्रसहद्विभुः ।
सर्वसाधारणीं दोग्ध्री पीयमानां तु यज्वभिः ॥7॥

भगवान् विभु होने पर भी मानो अवश होकर—बलात् इस माया को ध्यान-चिन्तन और क्रिया द्वारा भोगते हैं। यह माया सर्वसाधारण के लिए समानरूप से भोग्य है और याज्ञिक लोग इसे कर्म के द्वारा पीते हैं (भोगते हैं)।

पश्यन्त्यस्यां महात्मानः सुवर्णं पिप्पलाशनम् ।
उदासीनं ध्रुवं हंसं स्नातकाध्वर्यवो जगुः ॥8॥

महात्मा लोग सुन्दर वर्ण-रूपवाले इस जगत्रूपी पिप्पल का फल खाते हैं और उस पर बैठे हुए उदासीन-साक्षी-ध्रुव-अचल हंस चैतन्य रूप परमात्मा को देखते हैं। उसी हंस को स्नातक और अध्वर्यु लोग गाते हैं—स्तुति करते हैं।

शंसन्तमनुशंसन्ति बह्वृचाः शास्त्रकोविदाः ।
रथन्तरं बृहत्साम सप्तवैधैस्तु गीयते ॥9॥

शास्त्रों में कुशल अनेक ऋग्वेदी लोग ऋचाओं के द्वारा तथा अनेक स्तुति करने वाले लोग स्तवनों से उसी परमात्मा की स्तुति करते हैं। उसी के लिए रथन्तर नाम का बृहत्साम सात प्रकार की विधियों से (सात प्रकार धारण किए हुए) गाया जाता है।

मन्त्रोपनिषदं ब्रह्म पदक्रमसमन्वितम् ।
पठन्ति भार्गवा ह्येते ह्यथर्वाणो भृगूत्तमाः ॥10॥

मन्त्रोपनिषदों का रहस्य ब्रह्म है। इसी रहस्य को भृगुओं के उत्तम जन एवं भार्गव गोत्र के अथर्ववेदी लोग पद और क्रम के साथ गाते हैं (पढ़ते हैं)।

सब्रह्मचारिवृत्तिश्च स्तम्भोऽथ फलितस्तथा ।
अनड्वान्रोहितोच्छिष्टः पश्यन्तो बहुविस्तरम् ॥11॥

वह परमात्मा ब्रह्मचारी वृत्तिवाला स्तम्भ की तरह अटल (अचल), संसार के रूप में फलित हुआ, संसाररूपी गाड़ी को खींचने वाले बैल जैसे, रोहित (रजोगुणी) और सर्वनिषेध से (नेति-नेति से) जो शेष बचा है, वह है। उस व्यापक स्वरूप वाले को ऋषि लोग देखते हैं। (यहाँ स्तम्भ, अनड्वान्, रोहित और उच्छिष्ट ऋषियों के भी नाम हैं, जो परमात्मा को देखते हैं—यहाँ श्लेष का उपयोग किया गया मालूम पड़ता है)।

कालः प्राणश्च भगवान्मृत्युः शर्वो महेश्वरः ।
उग्रो भवश्च रुद्रश्च ससुरः सासुरस्तथा ॥12॥

यह भगवान् कालरूप, प्राणरूप, मृत्युरूप तथा महेश्वर हैं। वे शर्वरूप, भवरूप, रुद्ररूप, उग्ररूप भी हैं। वे देवताओं के साथ भी होते हैं और असुरों के साथ भी रहते हैं।

प्रजापतिर्विराट् चैव पुरुषः सलिलमेव च ।
स्तूयते मन्त्रसंस्तुत्यैरथर्वविदितैर्विभुः ॥13॥

वह व्यापक परमपुरुष ही प्रजापति है, विराट् है, वही जलरूप होते हुए मन्त्रों से स्तुति करने योग्य हैं। और अथर्ववेद में बताए गए प्रसिद्ध नामों के द्वारा परिज्ञात हुए हैं।

तं षड्विंशक इत्येके सप्तविंशं तथापरे ।
पुरुषं निर्गुणं सांख्यमथर्वशिरसो विदुः ॥14॥

उस परमपुरुष परमात्मा को कुछ लोग छब्बीसवें तत्त्व के रूप में पहचानते हैं, कुछ और लोग उसे सत्ताईसवें तत्त्व के रूप में जानते हैं, और उसी को अथर्ववेद की उपनिषदें निर्गुण सांख्य के रूप में बताते हैं।

चतुर्विंशतिसंख्यातं व्यक्तमव्यक्तमेव च ।
अद्वैतं द्वैतमित्याहुस्त्रिधा तं पञ्चधा तथा ॥15॥

कुछ लोग उसे चौबीस संख्यक तत्त्व वाला बताते हैं, तो कुछ और लोग उसे व्यक्त, कुछ अव्यक्त, तो कुछ लोग द्वैत, कुछ लोग अद्वैत कहते हैं। कुछ उसे तीन प्रकार का और कुछ पाँच प्रकार का भी कहते हैं।

ब्रह्माद्यं स्थावरान्तं च पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ।
तमेकमेव पश्यन्ति परिशुभ्रं विभुं द्विजाः ॥16॥

कुछ ज्ञानदृष्टिवाले ब्राह्मणलोग ब्रह्म से लेकर स्थावर तक की सृष्टि को एकमात्र अत्यन्त प्रोज्ज्वल परमात्मस्वरूप में ही देखते हैं।

यस्मिन्सर्वमिदं प्रोतं ब्रह्म स्थावरजङ्गमम् ।
तस्मिन्नेव लयं यान्ति स्रवन्त्यः सागरे यथा ॥17॥

यह सब कुछ स्थावर और जंगम जिसमें ओतप्रोत होकर स्थित है और उसी में इन सबका लय होता है वह ब्रह्म है। जिस प्रकार सभी नदियाँ आकर अन्त में सागर ही में मिल जाती हैं।

यस्मिन्भावाः प्रलीयन्ते लीनाश्चाव्यक्ततां ययुः ।
पश्यन्ति व्यक्ततां भूयो जायन्ते बुद्बुदा इव ॥18॥

जिस परमात्मा में सभी पदार्थ लीन हो जाते हैं और लीन होकर अव्यक्त हो जाते हैं और फिर व्यक्त हो जाते हैं। जैसे पानी में बुद्बुदे पैदा होते हैं और पानी में ही लीन हो जाते हैं। वही ब्रह्म है।

क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं चैव कारणैर्विद्यते पुनः ।
एवं स भगवान्देवं पश्यन्त्यन्ये पुनः पुनः ॥19॥

वह भगवान् 'क्षेत्रज्ञ' के रूप में सभी प्राणियों के द्वारा अधिष्ठित होते हैं (क्षेत्रज्ञ के रूप में वे सबमें अवस्थित हैं)। कारणों से उसका अस्तित्व सिद्ध होता है। इस प्रकार वह क्षेत्रज्ञ ही भगवान् हैं। उस देव को ज्ञानी लोग बार-बार देखा करते हैं।

ब्रह्म ब्रह्मेत्यथायान्ति ये विदुर्ब्राह्मणास्तथा ।
अत्रैव ते लयं यान्ति लीनाश्चाव्यक्तशालिनः ।
लीनाश्चाव्यक्तशालिनः इत्युपनिषत् ॥20॥

इति मन्त्रिकोपनिषत् समाप्ता ।

जो ब्राह्मणलोग ब्रह्म को जानते हैं, वे लोग ब्रह्म को ही प्राप्त होते हैं और उसी में लय हो जाते हैं। ब्रह्म में लीन हुए वे लोग अव्यक्त रूप से शोभित होते हैं। उसी में शोभित होते हैं।

यहाँ उपनिषत् पूर्ण होती है।

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं.....पूर्णमेवावशिष्यते ।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(34) सर्वसारोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

कृष्णयजुर्वेद से सम्बद्ध इस उपनिषद् में बन्ध और मोक्ष का स्वरूप, विद्या और अविद्या का स्वरूप, चार अवस्थाओं का निरूपण, पंचकोश का निरूपण, उपहित जीव का स्वरूप, जीवोपाधि का स्वरूप, क्षेत्रज्ञ का स्वरूप, साक्षी का स्वरूप, कूटस्थ का स्वरूप, अन्तर्यामी का स्वरूप, प्रत्यगात्मा का स्वरूप, परमात्मा, ब्रह्म, माया का स्वरूप और ब्रह्मात्मानुभव का प्रकटन—ये विषय दिए गए हैं। इस छोटी उपनिषद् में बहुत विषय हैं।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु । सह नौ.....मा विद्विषावहै । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (ब्रह्मोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

कथं बन्धः कथं मोक्षः का विद्या काऽविद्येति । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ततुरीयं च कथम् । अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयकोशाः कथम् । कर्त्ता जीवः पञ्चवर्गः क्षेत्रज्ञः साक्षी कूटस्थोऽन्तर्यामी च कथम् । प्रत्यगात्मा परात्मा माया चेति कथम् ॥1॥

प्रश्न हैं—बन्धन क्या है ? मोक्ष क्या है ? विद्या क्या है ? अविद्या क्या है ? जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्त और तुरीय—ये अवस्थाएँ क्या हैं ? अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय और आनन्दमय—ये पाँच कोश क्या हैं ? कर्ता, जीव, पंचवर्ग, क्षेत्रज्ञ, साक्षी, कूटस्थ, अंतर्यामी, ये सब क्या हैं ? प्रत्यगात्मा, परात्मा और माया क्या हैं ?

आत्मेश्वरजीवोऽनात्मनां देहादीनामात्मत्वेनाभिमन्यते सोऽभिमान आत्मनो बन्धः । तन्निवृत्तिर्मोक्षः ॥2॥

आत्मा ही जीव और ईश्वर का स्वरूप है। परन्तु वह, जो आत्मा नहीं है, ऐसे देह आदि में आत्मत्व का अभिमान करता है वही बन्ध है और उस बन्ध से छुटकारा पाना ही मोक्ष है।

या तदभिमानं कारयति सा अविद्या । सोऽभिमानो यथा निवर्तते सा विद्या ॥3॥

जो अनात्म में आत्मत्व का (अहंत्व का) अभिमान करवाती है, वह अविद्या है और जिससे वह अभिमान दूर हो जाता है उसको विद्या कहा जाता है।

मनआदिचतुर्दशकरणैः पुष्कलैरादित्याद्यनुगृहीतैः शब्दादीन्विषयान्स्थूलान्यदोपलभते तदात्मनो जागरणम् । तद्वासनासहितैश्चतुर्दशकरणैः शब्दाद्यभावेऽपि वासनामयाञ्छब्दादीन्यदोपलभते तदात्मनः स्वप्नम् ।

चतुर्दशकरणोपरमाद्विशेषविज्ञानाभावाद् यदा शब्दादीन्नोपलभते तदात्मनः सुषुप्तम्। अवस्थात्रयभावाभावसाक्षी स्वयंभावरहितं नैरन्तर्यं चैतन्यं यदा तदा तुरीयं चैतन्यमित्युच्यते ॥4॥

सूर्य आदि देवताओं की शक्तियों की सहायता से मन आदि चौदह करणों (दश इन्द्रियाँ + मन, बुद्धि, चित्त और अहंकार = 14) से, शब्द-स्पर्शादि स्थूल विषयों को जब मनुष्य प्राप्त होता है, तब वह आत्मा की जाग्रत् अवस्था होती है। अब स्थूल विषयों की वासनाओं से युक्त उन्ही चौदह करणों से जिस अवस्था में शब्दादि वासनामय सूक्ष्म विषयों को जीव ग्रहण करता है, वह आत्मा की स्वप्न अवस्था कहलाती है। जब ये चौदह करण शान्त हो जाते हैं, और जब विशेष ज्ञान नहीं होता और इसलिए आत्मा जब विषयों को ग्रहण नहीं करता, तब वह आत्मा की सुषुप्तावस्था कही जाती है। परन्तु इन तीनों अवस्थाओं की उत्पत्ति और लय को जानने वाला और स्वयं उत्पत्ति और लय से परे रहने वाला ऐसा जो निरन्तर नित्य साक्षी चैतन्य है, उसे 'तुरीय' चैतन्य अथवा तुरीयावस्था कहा जाता है।

अन्नकार्याणां कोशानां समूहोऽन्नमयः कोश इत्युच्यते। प्राणादिचतुर्दशवायुभेदा अन्नमयकोशे यदा वर्तन्ते तदा प्राणमयः कोश इत्युच्यते। एतत्कोशद्वयसंसक्तं मनआदिचतुर्दशकरणैरात्मा शब्दादिविषयसंकल्पादीन्धर्मान्यदा करोति तदा मनोमयः कोश इत्युच्यते। एतत्कोशत्रयसंसक्तं तद्गतविशेषज्ञो यदा भासते तदा विज्ञानमयः कोश इत्युच्यते। एतत्कोशचतुष्टयं संसक्तं स्वकारणाज्ञाने वटकणिकायामिव वृक्षो यदा वर्तते तदानन्दमयः कोश इत्युच्यते ॥5॥

अन्न से निर्मित कोशों का समूहरूप शरीर अन्नमय कोश कहा जाता है। जब प्राण आदि चौदह प्रकार के वायु उस अन्नमय कोश में संचरण करते हैं, तब उसे प्राणमय कोश कहा जाता है। इन दोनों कोशों के भीतर स्थित मन आदि चौदह करणों (इन्द्रियों) से जब आत्मा शब्द आदि विषयों को सोचता है, तब उसे मनोमय कोश कहा जाता है। और जब इन तीनों कोशों से संयुक्त होकर यह आत्मा बुद्धि से जो जानता है, ऐसा बुद्धिमयस्वरूप विज्ञानमय कोश कहा जाता है। इन चारों कोशों के साथ जब आत्मा वटबीज में वृक्ष की तरह अपने कारणरूप अज्ञान में रहता है तो उसे आनन्दमय कोश कहा जाता है। (आनन्दमय कोश का आत्मा अपने कारण अज्ञान को नहीं जानता)।

सुखदुःखबुद्ध्या श्रेयोऽन्तः कर्ता यदा तदा दृष्टविषये बुद्धिः सुखबुद्धिरनिष्ट विषये बुद्धिर्दुःखबुद्धिः। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः सुखदुःखहेतवः। पुण्यपापकर्मानुसारी भूत्वा प्राप्तशरीरसंयोगमप्राप्तशरीरसंयोगमिव कुर्वाणो यदा दृश्यते तदोपहितजीव इत्युच्यते ॥6॥

जब यह कर्त्ता (जीव) सुख और दुःख की बुद्धि का आश्रय लेता है, तब मन में जो इष्टविषय में बुद्धि होती है, उसे सुखबुद्धि कहा जाता है और मन में जब अनिष्ट बुद्धि होती है, उसे दुःखबुद्धि कहते हैं। शब्द, स्पर्श, रूप, रस और गन्ध—ये सुख और दुःख की बुद्धि के विषय हैं। पुण्य और पाप का अनुसरण करने वाला यह आत्मा जब इस मिले हुए शरीर को भी नहीं मिला है ऐसा मानता है, तब वह उपाधियुक्त जीव कहा जाता है। (शरीर से अपने को अलग मानने वाला जीव 'उपाधियुक्त' कहा जाता है)।

मनआदिश्च प्राणादिश्चेच्छादिश्च सत्त्वादिश्च पुण्यादिश्चैते पञ्चवर्गाः। इत्येतेषां पञ्चवर्गाणां धर्मीभूतात्मा ज्ञानादृते न विनश्यत्यात्मसन्निधौ नित्यत्वेन प्रतीयमान आत्मोपाधिर्यस्तल्लिङ्गशरीरं हृद्ग्रन्थिरित्युच्यते ॥7॥

मन आदि (अन्तःकरण चतुष्टय), प्राण आदि (चौदह प्राण), इच्छा आदि (इच्छा और द्वेष), सत्त्व आदि (सत्त्व, रजस् और तमस्) और पुण्य आदि (पुण्य और पाप) को पंच वर्ग कहा गया है। इन पाँचों वर्गों का धर्मी (धारक) जो आत्मा है वह अपने सच्चे स्वरूप के ज्ञान के बिना उन वर्गों से छुटकारा नहीं प्राप्त कर सकता। ये पाँच वर्ग आत्मा के साथ हमेशा ही जुड़े हुए हैं, ऐसी जो प्रतीति होती है, वही लिङ्गशरीर है। और उसी को हृदयग्रन्थि कहा जाता है।

तत्र यत्प्रकाशते चैतन्यं स क्षेत्रज्ञ इत्युच्यते ॥8॥

उस लिंगशरीर में जो प्रकाशित होता है, उस चैतन्य को 'क्षेत्रज्ञ' कहा जाता है।

ज्ञातृज्ञानज्ञेयानामाविर्भावतिरोभावज्ञाता स्वयमाविर्भावतिरोभावरहितः स्वयंज्योतिः साक्षीत्युच्यते ॥9॥

जो ज्ञाता, ज्ञान और ज्ञेय के आविर्भाव और तिरोभाव को जानता है और जो स्वयं आविर्भाव और तिरोभाव से रहित है वह स्वयंप्रकाश चैतन्य साक्षी कहा जाता है।

ब्रह्मादिपिपीलिकापर्यन्तं सर्वप्राणिबुद्धिष्वशिष्टतयोपलभ्यमानः सर्वप्राणिबुद्धिस्थो यदा तदा कूटस्थ इत्युच्यते ॥10॥

ब्रह्मा से लेकर चींटी तक के सभी प्राणियों की बुद्धियों में अवस्थित और उन सभी का नाश होने पर भी जो अवशिष्ट (शेष नाशरहित) रह जाता है, ऐसे चैतन्य को कूटस्थ कहा जाता है।

कूटस्थोपहितभेदानां स्वरूपलाभहेतुर्भूत्वा मणिगणे सूत्रमिव सर्वक्षेत्रेष्वनुस्यूतत्वेन यदा काश्यते आत्मा तदान्तर्यामीत्युच्यते ॥11॥

इन कूटस्थ आदि सभी उपाधियों के भेदों में से अपने सच्चे स्वरूप को प्राप्त करने के हेतुरूप होकर यह आत्मा जब मणियों के समूह में सूत्र की तरह पिरोया हुआ प्रकाशित होता है, तब उसे अन्तर्यामी कहा जाता है।

सत्यं ज्ञानमनन्तमानन्दं सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं कटकमुकुटाद्युपाधिरहितसुवर्णघनवद्विज्ञानचिन्मात्रस्वभावात्मा यदा भासते तदा त्वंपदार्थः प्रत्यगात्मेत्युच्यते। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म। सत्यमविनाशि। अविनाशि नाम देशकालवस्तुनिमित्तेषु विनश्यत्सु यन्न विनश्यति तदविनाशि। ज्ञानं नामोत्पत्तिविनाशरहितं नैरन्तर्यं चैतन्यं ज्ञानमित्युच्यते। अनन्तं नाम मृद्विकारेषु मृदिव स्वर्णविकारेषु स्वर्णमिव तन्तुविकारेषु तन्तुरिवाव्यक्तादिसृष्टिप्रपञ्चेषु पूर्णं व्यापकं चैतन्यमनन्तमित्युच्यते। आनन्दं नाम सुखचैतन्यस्वरूपोऽपरिमितानन्दसमुद्रोऽवशिष्टसुखस्वरूपश्चानन्द इत्युच्यते ॥12॥

सत्य, ज्ञान, अनन्त और आनन्द ब्रह्म है। जब सभी उपाधियों से जीव (त्वं) मुक्त ही होता है

और जैसे कड़ें और मुकुट आदि उपाधियों से रहित पिण्डरूप सुवर्ण की तरह केवल विज्ञान और चैतन्यरूप दिखाई देता है, तब ऐसे त्वंपदार्थ (जीव) को प्रत्यगात्मा कहा जाता है। क्योंकि ब्रह्म का स्वरूप ही सत्य, ज्ञान और अनन्त है। सत्य का अर्थ अविनाशी है। देश, काल, वस्तु और निमित्त का नाश होने पर भी जिसका नाश नहीं होता, वह अविनाशी कहा जाता है। उत्पत्ति और नाश से रहित नित्य चैतन्य तत्त्व ज्ञान कहलाता है। मिट्टी से बनी हुई वस्तुओं मे मिट्टी रहती है, सोने से बनी हुई वस्तुओं में सोना रहता है, तन्तुओं से बनी हुई वस्तुओं में तन्तुओं की तरह जो समग्र सृष्टि में पूर्णतः व्याप्त है, वह अनन्त है। जो सुखमय चैतन्यस्वरूप है, असीम आनन्द का सागर है और सबका नाश होने पर भी अवशिष्ट सुख का जो स्वरूप है, वह आनन्द है।

एतद्वस्तुचतुष्टयं यस्य लक्षणं देशकालवस्तुनिमित्तेष्वव्यभिचारी तत्पदार्थः परमात्मेत्युच्यते ॥13॥

ये चार वस्तु (सत्य, ज्ञान, अनन्त, आनन्द) ही जिसका लक्षण है और जो (चैतन्य) सभी देश, काल, वस्तु और निमित्त में अव्यभिचारी रूप से रहता है, वह तत् पदार्थ है और वह परमात्मा है।

त्वंपदार्थादौपाधिकात् तत्पदार्थादौपाधिकभेदाद् विलक्षणमाकाशवत्सूक्ष्मं केवलं सत्तामात्रस्वभावं परं ब्रह्मेत्युच्यते ॥14॥

त्वं पदार्थ में रहे हुए औपाधिक भेद से और तत् पदार्थ में रहे हुए औपाधिक भेद से विलक्षण, आकाश की तरह सूक्ष्म और केवल एक (अद्वितीय) सत्तामात्र स्वभाव वाला चैतन्य परब्रह्म कहा जाता है।

माया नाम अनादिरन्तवती प्रमाणाप्रमाणसाधारणा न सती नासती न सदसती स्वयमधिका विकाररहिता निरूप्यमाणा सतीतरलक्षणशून्या सा मायेत्युच्यते। अज्ञानं तुच्छाप्यसती कालत्रयेऽपि पामराणां वास्तवी च सत्त्वबुद्धिर्लौकिकानामिदमित्यनिर्वचनीया वक्तुं न शक्यते ॥15॥

और माया जो है वह तो अनादि होते हुए भी अन्तवाली है, वह सत् भी नहीं है, असत् भी नहीं है, 'सदसत्' भी नहीं है, किसी प्रमाण से उसका अस्तित्व सिद्ध नहीं होता और अप्रमाण होते हुए भी प्रमाण-सी दिखाई देने वाली वह प्रमाण और अप्रमाण दोनों के लिए समान है। वह स्वयं सबसे ज्यादा विकाररहित दीखती है। निरूपण किए जाने पर भी वह 'है' के सिवा अन्य लक्षण से कही नहीं जा सकती। वह मायाशक्ति अज्ञानरूप तुच्छ और मिथ्या है, फिर भी मूढ मनुष्यों को तीनों काल में वह वास्तविक (पारमार्थिक) मालूम पड़ती है। इसीलिए माया में 'यह ऐसा है'—यह स्पष्टतया नहीं कहा जा सकता।

नाहं भवाम्यहं देवो नेन्द्रियाणि दशैव तु।
न बुद्धिर्न मनः शश्वन्नाहंकारस्तथैव च ॥16॥
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो बुद्ध्यादीनां हि सर्वदा।
साक्ष्यहं सर्वदा नित्यश्चिन्मात्रोऽहं न संशयः ॥17॥
नाहं कर्ता नैव भोक्ता प्रकृतेः साक्षिरूपकः।
मत्सान्निध्यात्प्रवर्तन्ते देहाद्या अजडा इव ॥18॥
स्थाणुर्नित्यः सदानन्दः शुद्धो ज्ञानमयोऽमलः।
आत्माहं सर्वभूतानां विभुः साक्षी न संशयः ॥19॥

देवरूप—चैतन्यरूप मैं कभी उत्पन्न नहीं होता। मैं दश इन्द्रियरूप भी नहीं हूँ; मैं बुद्धि, मन और अहंकार भी नहीं हूँ; मेरे कोई प्राण नहीं हैं, कोई मन नहीं है, मैं सदा उज्ज्वलरूप हूँ। बुद्धि आदि का मैं केवल साक्षी ही हूँ। मैं नित्य और चिन्मात्र हूँ, इसमें कोई सन्देह नहीं है। मैं न कर्त्ता हूँ, न भोक्ता ही हूँ। मैं तो प्रकृति का साक्षीमात्र हूँ। मेरे सान्निध्यमात्र से ही जड देह आदि मानो अजड हों, इस तरह प्रवर्तमान हो जाते हैं। मैं भी स्थाणु हूँ, नित्य हूँ, सदा आनन्दस्वरूप हूँ, शुद्ध ज्ञानमय हूँ। सभी प्राणियों का मैं आत्मा हूँ। निःसंदेह मैं ही व्यापक और साक्षी हूँ।

ब्रह्मैवाहं सर्ववेदान्तवेद्यं नाऽहं वेद्यं व्योमवातादिरूपम्।
रूपं नाहं नाम नाहं न कर्म ब्रह्मैवाहं सच्चिदानन्दरूपम् ॥20॥

सभी वेदान्तों के द्वारा जानने योग्य मैं ब्रह्म ही हूँ। मैं वेद्य-विषय नहीं हूँ। जैसे आकाश और वायु ज्ञेय विषय हैं, मैं वैसा नहीं हूँ। मेरा कोई न नाम है, न रूप है, मेरा कोई कर्म भी नहीं है। मैं सत्-चित्-आनन्दस्वरूप ब्रह्म ही हूँ।

नाहं देहो जन्ममृत्यू कुतो मे नाहं प्राणः क्षुत्पिपासे कुतो मे।
नाहं चेतो शोकमोहौ कुतो मे नाहं कर्ता बन्धमोक्षौ कुतो मे ॥21॥

इत्युपनिषत्

इति सर्वसारोपनिषत् समाप्ता।

मैं जब देह ही नहीं हूँ, तब भला मेरा जन्म और मृत्यु कैसे सम्भव है ? मैं प्राण नहीं हूँ तब भूख और प्यास मुझे कैसे होगी ? मैं चित्त नहीं हूँ तब शोक और मोह मुझे कैसे हो सकते हैं ? जब मैं कर्त्ता ही नहीं हूँ तब मुझे बन्ध और मोक्ष कैसे हो सकते हैं ?

यहाँ पर उपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु। सह नौ.....मा विद्विषावहै। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(35) निरालम्बोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

इस उपनिषद् का सम्बन्ध शुक्लयजुर्वेद से है। इस उपनिषद् में ब्रह्म, जीव, प्रकृति, ईश्वर, जगत्, कर्म आदि का वर्णन है। पहले कुल 40 प्रश्न किए गए हैं और बाद में उत्तर के रूप में ब्रह्म, जीव, ईश्वर, प्रकृति और परमात्मा का स्वरूप बताकर ब्रह्मादि की ब्रह्ममात्रता बताई गई है। तदनन्तर जाति का स्वरूप कर्म-अकर्म का स्वरूप, ज्ञान-अज्ञान का स्वरूप, सुख-दुःख का स्वरूप, स्वर्ग-नरक का स्वरूप, बन्ध-मोक्ष का स्वरूप, इसी प्रकार उपास्य, शिष्य, मूढ, विद्वान्, आतुर, तप, परमपद, ग्राह्य, अग्राह्य और संन्यासी के स्वरूप बताए गए हैं और अन्त में इस ब्रह्मविद्या की फलश्रुति कही गई है।

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं.....पूर्णमेवावशिष्यते। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (जाबालोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

ॐ नमः शिवाय गुरवे सच्चिदानन्दमूर्तये।
निष्प्रपञ्चाय शान्ताय निरालम्बाय तेजसे ॥
निरालम्बं समाश्रित्य सालम्बं विजहाति यः।
स संन्यासी च योगी च कैवल्यं पदमश्नुते ॥1॥

सत्-चित्-आनन्दस्वरूप कल्याणकारी गुरु को, जो प्रपंच (जगत्) रहित हैं, शान्त हैं, तेजोमय हैं और निरधिष्ठान (आधाररहित) हैं, उन्हें नमस्कार है। उस निरधिष्ठान - ब्रह्म - का आश्रय करके जो मनुष्य इन आधार वाले जगत् का त्याग करता है वही संन्यासी है, वही योगी है, वह कैवल्यपद को प्राप्त होता है।

एषामज्ञानजन्तूनां समस्तारिष्टशान्तये।
यद्यद् बोद्धव्यमखिलं तदाशङ्क्य ब्रवीम्यहम् ॥2॥

इन अज्ञानी जन्तुओं के लिए—तुच्छ जीवों के सभी कष्टों के निवारण के लिए जो-जो बातें जाननी जरूरी हैं, उनको मैं शंका (प्रश्न) करके बाद में उत्तर के रूप में कहता हूँ।

किं ब्रह्म। क ईश्वरः। को जीव। का प्रकृतिः। कः परमात्मा। को ब्रह्मा। को विष्णुः। को रुद्रः। क इन्द्रः। कः शमनः। कः सूर्यः। कश्चन्द्रः। के सुराः। के असुराः। के पिशाचाः। के मनुष्याः। काः स्त्रियः। के पश्वादयः। किं स्थावरम्। के ब्राह्मणादयः। का जातिः। किं कर्म। किमकर्म। किं ज्ञानम्। किमज्ञानम्। किं सुखम्। किं दुःखम्। कः

स्वर्गः। को नरकः। को बन्धः। को मोक्षः। क उपास्यः। कः शिष्यः। को विद्वान्। को मूढः। किमासुरम्। किं तपः। किं परमं पदम्। किं ग्राह्यम्। किमग्राह्यम्। कः संन्यासीत्याशङ्क्याह ब्रह्मेति ॥3॥

ब्रह्म क्या है ? ईश्वर कौन है ? जीव कौन है ? प्रकृति क्या है ? परमात्मा कौन है ? ब्रह्मा कौन है ? विष्णु कौन है ? रुद्र कौन है ? इन्द्र कौन है ? यम कौन है ? सूर्य कौन है ? चन्द्र कौन है ? देव कौन-कौन से हैं ? असुर कौन से हैं ? पिशाच कौन हैं ? मनुष्य कौन हैं ? स्त्रियाँ कौन हैं ? पशु आदि कौन हैं ? स्थावर क्या है ? ब्राह्मण आदि कौन हैं ? जाति क्या है ? कर्म क्या है ? अकर्म क्या है ? ज्ञान क्या है ? अज्ञान क्या है ? सुख क्या है ? दुःख क्या है ? स्वर्ग क्या है ? नरक क्या है ? बन्ध क्या है ? मोक्ष क्या है ? उपास्य कौन है ? शिष्य कौन है ? विद्वान् कौन है ? मूढ कौन है ? आसुर क्या है ? तप क्या है ? परमपद क्या है ? ग्राह्य क्या है ? अग्राह्य क्या है ? संन्यासी कौन है ? इस प्रकार शंका व्यक्त करके (प्रश्न पूछकर) उन्होंने इस प्रकार (निम्नलिखित प्रकार) से ब्रह्म का वर्णन किया।

स होवाच महदहंकारपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशत्वेन बृहद्रूपेणाण्डकोशेन कर्मज्ञानार्थरूपतया भासमानमद्वितीयमखिलोपाधिविनिर्मुक्तं तत्सकल-शक्त्युपबृंहितमनाद्यनन्तं शुद्धं शिवं शान्तं निर्गुणमित्यादिवाच्यमनि-र्वाच्यं चैतन्यं ब्रह्म। ईश्वर इति च। ब्रह्मैव स्वशक्तिं प्रकृत्यभिधेयामा-श्रित्य लोकान्सृष्ट्वा प्रविश्यान्तर्यामित्वेन ब्रह्मादीनां बुद्धीन्द्रियनियन्तृ-त्वादीश्वरः ॥4॥

महत्तत्त्व, पृथ्वी, जल, तेज, वायु और आकाश से बने हुए बड़े ब्रह्माण्ड के कोश के रूप में तथा ज्ञान और कर्म के रूप में भासित होने वाला होते हुए भी जो उन सभी उपाधियों से रहित ही है, वह (अनन्य) सकल शक्तियों से युक्त है, अनादि है, अनन्त है, शुद्ध है, कल्याणमय है, शान्त है तथा निर्गुण आदि शब्दों से कहा जाता है वह चैतन्य ही ब्रह्म है। अब ईश्वर का स्वरूप यह है कि वह पूर्वोक्त ब्रह्म ही अपनी प्रकृति नाम की शक्ति का आश्रय करके, लोकों का सर्जन करके फिर उन लोकों में स्वयं प्रविष्ट होकर अन्तर्यामी के रूप में ब्रह्मा आदि जीवों की बुद्धि, इन्द्रियों आदि का नियमन करते हैं इसलिए वह (ब्रह्म ही) ईश्वर कहा जाता है।

जीव इति च ब्रह्मविष्ण्वीशानेन्द्रादीनां नामरूपद्वारा स्थूलोऽहमिति मिथ्याध्यासवशाज्जीवः। सोऽहमेकोऽपि देहारम्भकभेदवशाद् बहु-जीवः ॥5॥

जब उस चैतन्य को ब्रह्मा, विष्णु, महेश, इन्द्र आदि नाम और रूप के द्वारा कि 'मैं स्थूल हूँ' (अमुक-अमुक हूँ) इस प्रकार का मिथ्या अध्यास होता है इसलिए वह 'जीव' होता है। वैसे तो **'वह मैं'** एक ही है, परन्तु अनेक शरीरों के आरंभक (कर्मों) के भेद से वह बहुत-सा हो जाता है।

प्रकृतिरिति च ब्रह्मणः सकाशान्नानाविचित्रजगन्निर्माणसामर्थ्यबुद्धिरूपा ब्रह्मशक्तिरेव प्रकृतिः ॥6॥

प्रकृति उसे कहा जाता है जो कि अनेक प्रकार के चित्र-विचित्र जगतों को उत्पन्न करने की सामर्थ्य वाली ब्रह्म की बुद्धि है। वह ब्रह्म की शक्ति ही प्रकृति है।

परमात्मेति च देहादेः परतरत्वाद् ब्रह्मैव परमात्मा ॥7॥
स ब्रह्मा स विष्णुः स इन्द्रः स शमनः स सूर्यः स चन्द्रस्ते सुरास्त असुरास्ते पिशाचास्ते मनुष्यास्ताः स्त्रियस्ते पश्वादयस्तत्स्थावरं ते ब्राह्मणादयः ॥8॥

परमात्मा वह है जो देह आदि से अत्यन्त परे है। वह ब्रह्म है, तो वही परमात्मा है। और वही ब्रह्म (वही परमात्मा) ब्रह्मा, विष्णु, इन्द्र, यम, सूर्य, चन्द्र, देव, असुर, पिशाच, मनुष्य, स्त्रियाँ, पशु आदि रूपों में प्रकट होता है। वही ब्रह्म-परमात्मा स्थावर है, वही ब्राह्मण आदि रूपों में हुआ है।

सर्वं खल्विदं ब्रह्म। नेह नानास्ति किंचन ॥9॥

यह जो कुछ भी है, वह ब्रह्म ही है, ब्रह्म से अतिरिक्त अन्य कुछ है ही नहीं।

जातिरिति च।
न चर्मणो न रक्तस्य न मांसस्य न चास्थिनः।
न जातिरात्मनो जातिर्व्यवहारप्रकल्पिता ॥10॥

अब जाति के बारे में कहते हैं कि त्वचा, रक्त, मांस और हड्डियों तथा आत्मा में भी तो कोई जाति नहीं है। जाति तो सिर्फ व्यवहार के लिए कल्पित की गई है।

कर्मेति च क्रियमाणेन्द्रियैः कर्माण्यहं करोमीत्यध्यात्मनिष्ठतया कृतं कर्मैव कर्म ॥11॥
अकर्मेति च कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यहङ्कारतया बन्धरूपं जन्मादिकरणं नित्य-नैमित्तिकयागव्रततपोदानादिषु फलाभिसन्धानं यत्तदकर्म ॥12॥

'कर्म' वह है जो इन्द्रियों के द्वारा किए जाने वाले कर्मों को अध्यात्मनिष्ठा से (कर्तृत्वाभिमान से नहीं कि 'मैं करता हूँ'—इस प्रकार) किया जाता हो। 'अकर्म' वह है कि जो कर्तृत्व और भोक्तृत्व के अभिमान (अहंकार) के साथ किया जाने से बन्धरूप हो जाता है और जन्मादि का कारण बनता है। नित्य, नैमित्तिक, यज्ञ-यागादि, तप, दान आदि कर्मों में जो फलानुसन्धान (फलासक्ति) रखा जाता है, वही अकर्म है।

ज्ञानमिति देहेन्द्रियनिग्रहसद्गुरूपासनश्रवणमननिदिध्यासनैर्यद्यद् दृग्दृश्यस्वरूपं सर्वान्तरस्थं सर्वसमं घटपटादिपदार्थमिवाविकारं विकारेषु चैतन्यं विना किंचिन्नास्तीति साक्षात्कारानुभवो ज्ञानम् ॥13॥

अब ज्ञान यह है—इस सृष्टि की सभी परिवर्तनशील वस्तुओं के पीछे जो अपरिवर्तनशील तत्त्व है, वह चैतन्य है, और वही सब कुछ है, उसके सिवा कुछ है ही नहीं; जो द्रष्टा है और जो दृश्य हैं, वे सब एक ही चैतन्यरूप हैं। वह चैतन्य सबके भीतर है, और समानरूप से सबमें अवस्थित है, वह चैतन्य स्वयं विकाररहित है, फिर भी घड़ा, वस्त्र आदि पदार्थों के रूप में मानो वह रूपान्तरित हुआ हो, ऐसा दिखाई देता है। इस प्रकार साक्षात्कारयुक्त अनुभव ही ज्ञान है। साक्षात्काररूप यह अनुभव देह-इन्द्रियादि के संयम से और सद्गुरु की उपासना, श्रवण, मनन और निदिध्यासन से मिलता है।

अज्ञानमिति च रज्जौ सर्पभ्रान्तिरिवाद्वितीये सर्वानुस्यूते सर्वमये ब्रह्मणि देवतिर्यङ्नरस्थावरस्त्रीपुरुषवर्णाश्रमबन्धमोक्षोपाधिनानात्मभेदकल्पितं ज्ञानमज्ञानम् ॥14॥

अज्ञान यह है—जिस प्रकार रज्जु में साँप की भ्रान्ति होती है, उसी प्रकार सर्व में अनुस्यूत होकर अवस्थित, सर्वरूप और एकमात्र उस ब्रह्म में देव, पशु, पक्षी, मनुष्य, स्थावर, स्त्री, पुरुष, वर्ण, आश्रम, बन्ध, मोक्ष आदि अनेकानेक उपाधियुक्त अनात्म वस्तुओं का जो भेदकल्पित (मिथ्या) ज्ञान होता है उसे अज्ञान कहते हैं।

सुखमिति च सच्चिदानन्दस्वरूपं ज्ञात्वानन्दरूपा या स्थितिः सैव सुखम् ॥15॥
दुःखमिति अनात्मरूपः विषयसंकल्प एव दुःखम् ॥16॥

सुख यह है—सच्चिदानन्द परमात्मा के स्वरूप को जानकर जो ज्ञानरूप अवस्था होती है, वही सुख है। दुःख यह है—अनात्ममय विषयों के विचार ही दुःख हैं।

स्वर्ग इति सत्संसर्गः स्वर्गः। नरक इति च असत्संसारविषयजसंसर्ग एव नरकः ॥17॥

स्वर्ग यह है—सत्पुरुषों का संसर्ग ही स्वर्ग है। और नरक यह है—असत् संसार के विषयों से जन्मा हुआ संसर्ग ही नरक है। (सत्संसर्ग का अर्थ, अनश्वर (ब्रह्म) का सम्पर्क, ऐसा भी ले सकते हैं)।

बन्ध इति च अनाद्यविद्यावासनया जातोऽहमित्यादिसंकल्पो बन्धः॥18॥
पितृमातृसहोदरदारापत्यगृहारामक्षेत्रममतासंसारावरणसंकल्पो बन्धः ॥19॥
कर्तृत्वाद्यहंकारसंकल्पो बन्धः ॥20॥
अणिमाद्यष्टैश्वर्याशासिद्धसंकल्पो बन्धः ॥21॥
देवमनुष्याद्युपासनाकामसंकल्पो बन्धः ॥22॥
यमाद्यष्टाङ्गयोगसंकल्पो बन्धः ॥23॥
वर्णाश्रमधर्मकर्मसंकल्पो बन्धः ॥24॥
आशा(ज्ञा ?)भयसंशयात्मगुणसंकल्पो बन्धः ॥25॥
यागव्रततपोदानविधिविधानसंकल्पो बन्धः ॥26॥
केवलमोक्षापेक्षासंकल्पो बन्धः ॥27॥
संकल्पमात्रसंभवो बन्धः ॥28॥

बन्ध यह है—अनादि अज्ञान की वासना से 'मैं जन्मता हूँ, मैं मरता हूँ' आदि जो विचार उत्पन्न होते हैं, वही बन्धन है। 'माता, पिता, भाई, पत्नी, पुत्र, घर, बाग-बगीचे, खेत'—'ये सब मेरे हैं'—ऐसे संसारी आवरणरूप विचार भी बन्धन हैं। कर्तृत्व के अभिमानरूप संस्कार भी बन्धन हैं। अणिमा आदि आठ ऐश्वर्यों (सिद्धियों) को सिद्ध करने के आशारूप विचार भी बन्धन है। देव, मनुष्य आदि की उपासना के मनोरथ वाला संकल्प भी तो बन्धन है। यम-नियमादि अष्टांग योग का संकल्प भी बन्धन है। और वर्णाश्रम धर्म और कर्म का संकल्प भी बन्धन ही है। आशा (आज्ञा ?), भय, संशय आदि आत्मगुणों का संकल्प भी बन्धन है। यज्ञ, व्रत, तप, दान, विधिविधान के ज्ञान का संकल्प भी बन्धन है। (अरे !) केवल मोक्ष की इच्छा का संकल्प करना भी बन्धन ही है। तात्पर्य यह है कि बन्धन केवल संकल्प से ही उत्पन्न हो जाता है।

मोक्ष इति च नित्यानित्यवस्तुविचारादनित्यसंसारसुखदुःखविषय-समस्तक्षेत्रममताबन्धक्षयो मोक्षः ॥29॥

मोक्ष यह है—नित्य और अनित्य वस्तु के विचार द्वारा अनित्य संसार के सुखों और दुःखों के सभी क्षेत्रों में से ममत्व के (आसक्ति के) बन्धन का क्षय कर देना ही मोक्ष है।

उपास्य इति च सर्वशरीरस्थचैतन्यब्रह्मप्रापको गुरुरुपास्यः ॥30॥
शिष्य इति च विद्याध्वस्तप्रपञ्चावगाहितज्ञानावशिष्टं ब्रह्मैव शिष्यः ॥31॥

उपास्य यह है—सभी शरीरों में अवस्थित चैतन्यरूप ब्रह्म को प्राप्त कराने वाले गुरु उपास्य हैं। शिष्य वह है—विद्या के द्वारा संसाररूपी अज्ञान का नाश हो जाने से अवशिष्ट गहनज्ञान रूप जो ब्रह्म है, वही शिष्य है।

विद्वानिति च सर्वान्तरस्थस्वसंविद्रूपविद्विद्वान् ॥32॥
मूढ इति च कर्तृत्वाद्यहंकारभावारूढो मूढः ॥33॥

विद्वान् वह है जो सबके भीतर रहे हुए आत्मा के ज्ञानस्वरूप को जानता है, वह विद्वान् है। (और) मूढ वह है—कर्तृत्व आदि के अहंकार भाव पर आरूढ व्यक्ति मूढ है।

आसुरमिति च ब्रह्म विष्ण्वीशानेन्द्रादीनामैश्वर्यकामनया निरशनजपाग्निहोत्रादिष्वन्तरात्मानं सन्तापयति चात्युग्ररागद्वेषविहिंसादम्भाद्यपेक्षितं तप आसुरम् ॥34॥

आसुर यह है—ब्रह्मा, विष्णु, शिव, इन्द्र आदि के ऐश्वर्य की इच्छा करके और उपवास, जप, अग्निहोत्र, आदि से जो अन्तरात्मा को दुःख देता है, तथा अति उग्र राग, द्वेष, हिंसा, दम्भ आदि दुर्गुणों से युक्त तप जो करता है वह आसुर है।

तप इति च ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येत्यपरोक्षज्ञानाग्निना ब्रह्माद्यैश्वर्याशासिद्धसंकल्पसन्तापं तपः ॥35॥

तप यह है—'ब्रह्म सत्य है और जगत् मिथ्या है'—इस प्रकार के प्रत्यक्ष ज्ञानरूपी अग्नि से, ब्रह्मादि के ऐश्वर्य की आशा सिद्ध करने वाले संकल्प के बीज को जला डालना ही (सही रूप में) तप है।

परमं पदमिति च प्राणेन्द्रियाद्यन्तःकरणगुणादेः परतरं सच्चिदानन्दरूपं नित्यमुक्तब्रह्मस्थानं परमं पदम् ॥36॥

परमपद यह है—प्राण, इन्द्रिय, अन्तःकरण और गुण आदि से परे जो सच्चिदानन्दरूप और नित्यमुक्त ऐसा जो ब्रह्म का स्थान है, वही परमपद है।

ग्राह्यमिति च देशकालवस्तुपरिच्छेदराहित्यचिन्मात्रस्वरूपं ग्राह्यम् ॥37॥
अग्राह्यमिति च स्वस्वरूपव्यतिरिक्तमायामयबुद्धीन्द्रियगोचरजगत्सत्यत्वचिन्तनमग्राह्यम् ॥38॥

ग्राह्य यह है—देश, काल, वस्तु आदि की मर्यादा से – परिच्छेद से रहित जो चिन्मय तत्त्व है, वही ग्राह्य (ग्रहणयोग्य) है और अग्राह्य यह है—अपने वास्तविक रूप को छोड़कर, मायामय इन्द्रियों का विषय जो जगत् है उसमें सत्यत्व मानना अग्राह्य है अर्थात् वह ग्रहणयोग्य नहीं है।

संन्यासीति च सर्वधर्मान्परित्यज्य निर्ममो निरहंकारो भूत्वा ब्रह्मोष्टं

शरणमुपगम्य तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मि सर्वं खल्विदं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचनेत्यादिमहावाक्यार्थानुभवज्ञानाद् ब्रह्मैवाहमस्मीति निश्चित्य निर्विकल्पसमाधिना स्वतन्त्रो यतिश्चरति स संन्यासी स मुक्तः स पूज्यः स योगी स परमहंसः सोऽवधूतः स ब्राह्मण इति ॥39॥

संन्यासी वह है—सभी धर्मों को छोड़कर और अहंता-ममता का भी त्याग करके, इष्ट पदार्थ—ब्रह्म की ही शरण में जाकर, 'वह तू है', 'मैं ब्रह्म हूँ,' 'यह सब वास्तव में ब्रह्म है,' 'यहाँ ब्रह्म से भिन्न ऐसा कुछ है ही नहीं'—ऐसे-ऐसे महावाक्यों से, 'मैं ब्रह्म हूँ' ऐसा निश्चय करके निर्विकल्प समाधि में अवस्थित रहकर जो स्वतंत्र यति के रूप में व्यवहार करता है, वही संन्यासी है, वही मुक्त है, वही पूजनीय है, वही योगी है, वही परमहंस है, वही अवधूत है और वही सही रूप में ब्राह्मण कहा जाता है।

इदं निरालम्बोपनिषदं योऽधीते गुर्वनुग्रहतः सोऽग्निपूतो भवति स वायुपूतो भवति। न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते पुनर्नाभिजायते पुनर्नाभिजायत इत्युपनिषत् ॥40॥

इति निरालम्बोपनिषत् समाप्ता।

जो मनुष्य इस निरालम्बोपनिषद् का अध्ययन करता है, वह गुरु के अनुग्रह से अग्नि जैसा पवित्र हो जाता है, वह वायु जैसा पवित्र हो जाता है। वह फिर से यहाँ (मर्त्यलोक में) नहीं आता, वह पुनर्जन्म नहीं लेता, वह फिर से जन्म ही नहीं लेता। वाक्यों की द्विरुक्ति उपनिषद् की समाप्ति का सूचन करनी है।

यहाँ उपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं.....पूर्णमेवावशिष्यते। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(36) शुकरहस्योपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

इस उपनिषद् का सम्बन्ध कृष्णयजुर्वेद से है। यह उपनिषद् गद्य-पद्यात्मक है। इसमें व्यास के आग्रह से शिव ने शुकदेव को उपदेश दिया है। उपनिषद् के सुप्रसिद्ध चार महावाक्यों का उपदेश विस्तार से दिया गया है। महावाक्यों का सांग जप, महावाक्य के तत्पद का सांग जप, त्वं पद का सांग जप, असि पद का सांग जप, महावाक्यों का अर्थ, शुक का स्वानुभव कथन, जीव-ईश के ऐक्य की उत्पत्ति, कैवल्यसाधन ज्ञान का उपाय, ब्रह्मभाव में सर्वात्मभाव की प्राप्ति आदि विषय दिए गए हैं।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु। सह नौ.....मा विद्विषावहै। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (ब्रह्मोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

अथातो रहस्योपनिषदं व्याख्यास्यामः ॥1॥
देवर्षयो ब्रह्माणं सम्पूज्य प्रणिपत्य पप्रच्छुर्भगवन्नस्माकं रहस्योपनिषदं ब्रूहीति ॥2॥

अब हम यहाँ रहस्योपनिषत् की व्याख्या करेंगे। देवर्षियों ने ब्रह्माजी की पूजा करके उनसे पूछा कि—'हे भगवन्! आप हमें रहस्यमय उपनिषद् का उपदेश दीजिए।'

सोऽब्रवीत्—
पुरा व्यासो महातेजाः सर्ववेदतपोनिधिः।
प्रणिपत्य शिवं साम्बं कृताञ्जलिरुवाच ह ॥3॥

तब ब्रह्माजी बोले—प्राचीनकाल में महातेजस्वी तथा वेदों और तप के भण्डार सदृश महर्षि व्यास ने उमासहित महादेव को हाथ जोड़कर प्रणाम करके उनसे विनती की थी।

श्रीवेदव्यास उवाच—
देवदेव महाप्राज्ञ पाशच्छेददृढव्रत।
शुकस्य मम पुत्रस्य वेदसंस्कारकर्मणि ॥4॥
ब्रह्मोपदेशकालोऽयमिदानीं समुपस्थितः।
ब्रह्मोपदेशः कर्तव्यो भवताद्य जगद्गुरो ॥5॥

श्री वेदव्यास ने कहा—'हे देवों के देव! हे महाबुद्धिमान! हे संसाररूपी पाश को काटने का दृढ व्रत लिए हुए देव! मेरे पुत्र शुक्रदेव को वेदसंस्कार करने का कर्म अभी चल रहा है। उस कर्म में अब उसे ब्रह्म का उपदेश करने का समय आ पहुँचा है। इसलिए हे जगद्गुरो! आज आप उसको ब्रह्म का उपदेश दीजिए।'

ईश्वर उवाच—
मयोपदिष्टे कैवल्ये साक्षाद् ब्रह्मणि शाश्वते।
विहाय पुत्रो निर्वेदात्प्रकाशं यास्यति स्वयम् ॥6॥

तब ईश्वर ने कहा—'यदि मैं कैवल्यरूप सनातन का साक्षात् उपदेश करूँगा, तब तो आपका पुत्र वैराग्य उत्पन्न होने से सब कुछ त्यागकर प्रकाशस्वरूप को प्राप्त हो जायेगा।'

श्रीवेदव्यास उवाच—
यथा तथा वा भवतु ह्युपनायनकर्मणि।
उपदिष्टे मम सुते ब्रह्मणि त्वत्प्रसादतः ॥7॥

तब श्री वेदव्यास ने कहा—'जो कुछ भी हो, मेरे पुत्र को आप उपनयनविधि में अनुग्रह करके उपदेश दीजिए। ऐसा करने में चाहे कुछ भी हो, उसे मैं सहने के लिए तैयार हूँ।'

सर्वज्ञो भवतु क्षिप्रं मम पुत्रो महेश्वर।
तव प्रसादसम्पन्नो लभेन्मुक्तिं चतुर्विधाम् ॥8॥

'हे महेश्वर! मैं चाहता हूँ कि मेरा पुत्र सत्वर सर्वज्ञ हो जाए। आपके अनुग्रह से युक्त होकर चारों प्रकार की मुक्ति को वह प्राप्त कर ले।' (सायुज्य, सामीप्य, सारूप्य और सालोक्य—ये चार मुक्तिभेद हैं)।

तच्छ्रुत्वा व्यासवचनं सर्वदेवर्षिसंसदि।
उपदेष्टुं स्थितः शम्भुः साम्बो दिव्यासने मुदा ॥9॥

व्यास का यह वचन सुनकर, अम्बा (उमा) के साथ भगवान् शिव सभी देवर्षियों की सभा में उपदेश करने के लिए दिव्य आसन पर विराजमान हुए।

कृतकृत्यः शुकस्तत्र समागत्य सुभक्तिमान्।
तस्मात्स प्रणवं लब्ध्वा पुनरित्यब्रवीच्छिवम् ॥10॥

तब कृतकृत्य शुकदेव जी बड़े भक्तिभाव से वहाँ आए और उन्होंने सर्वप्रथम शिवजी से प्रणव का उपदेश ग्रहण किया। बाद में वे (शुक्रदेवजी) फिर से शिव से कहने लगे कि—

श्रीशुक उवाच—
देवादिदेव सर्वज्ञ सच्चिदानन्दलक्षण।
उमारमण भूतेश प्रसीद करुणानिधे ॥11॥

श्री शुक्रदेव बोले—'हे देवों के भी आदिदेव! हे सर्वज्ञ! हे सत्-चित्-आनन्दस्वरूप! हे उमापति! हे सभी प्राणियों के ईश्वर! हे करुणा के सागर! आप मुझ पर प्रसन्न हों। (आगे भी—)

उपदिष्टं परंब्रह्म प्रणवान्तर्गतं परम्।
तत्त्वमस्यादिवाक्यानां प्रज्ञादीनां विशेषतः ॥12॥
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन षडङ्गानि यथाक्रमम्।
वक्तव्यानि रहस्यानि कृपयाद्य सदाशिव ॥13॥

'आपने मुझे प्रणव का स्वरूप तथा उससे परे जो ब्रह्म है, उसका उपदेश तो दिया। परन्तु, अब

मैं 'तत्त्वमसि' और 'प्रज्ञानं ब्रह्म' आदि महावाक्यों का छहों अंगों के क्रम से (षडंगन्यास के क्रम से) विशेष तत्त्व के रूप में आपसे सुनना चाहता हूँ। हे सदाशिव ! कृपा करके आप मुझे आज उसके रहस्यों को बताइए।'

श्रीसदाशिव उवाच—
साधु साधु महाप्राज्ञ शुक ज्ञाननिधे मुने।
प्रष्टव्यं तु त्वया पृष्टं रहस्यं वेदगर्भितम् ॥14॥

भगवान् शिव बोले—'हे ज्ञाननिधि मुनि शुकदेव। बहुत ही अच्छा ! बहुत अच्छा ! तुमने जो पूछने योग्य था वह पूछ लिया है। वही रहस्य वेदों का रहस्य है।

रहस्योपनिषन्नाम्ना सषडङ्गमिहोच्यते।
यस्य विज्ञानमात्रेण मोक्षः साक्षान्न संशयः ॥15॥

छः अंगों के साथ (षडंगन्यास के कथन के साथ) वह रहस्योपनिषद् यहाँ कही जा रही है। जिसका ज्ञान प्राप्त करने से ही साक्षात् मोक्ष मिलता है, इसमें कोई भी सन्देह नहीं है।

अङ्गहीनानि वाक्यानि गुरुर्नोपदिशेत्पुनः।
सषडङ्गान्युपदिशेन्महावाक्यानि कृत्स्नशः ॥16॥

गुरु को चाहिए कि वह बिना अंगों का उपदेश किए महावाक्यों का उपदेश न करे। उसे छहों अंगों के साथ ही महावाक्यों का संपूर्ण उपदेश करना चाहिए।

चतुर्णामपि वेदानां अथोपनिषदः शिरः।
इयं रहस्योपनिषत् तथोपनिषदां शिरः ॥17॥

जिस प्रकार चारों वेदों के मस्तक समान उपनिषदें मानी जाती हैं, ठीक उसी प्रकार यह रहस्योपनिषद् सभी उपनिषदों के मस्तक के समान मानी जाती है।

रहस्योपनिषद् ब्रह्म ध्यातं येन विपश्चिता।
तीर्थैमन्त्रैः श्रुतैर्जप्यैस्तस्य किं पुण्यहेतुभिः ॥18॥

जिस विद्वान ने इस रहस्योपनिषद् में उपदिष्ट ब्रह्म का ध्यान किया है, उसे भला पुण्य के हेतुरूप अन्य तीर्थों, मन्त्रों और जप्य देवों की क्या आवश्यकता है ? अर्थात् कोई आवश्यकता नहीं।

वाक्यार्थस्य विचारेण यदाप्नोति शरच्छतम्।
एकवारजपेनैव ऋष्यादिध्यानतश्च तत् ॥19॥

सौ वर्षों तक के वाक्यार्थविचार से जो फल प्राप्त किया जाता है, वही फल इसके ऋषि आदि के ध्यानपूर्वक एक बार भी स्मरण करने से मिलता है।

ॐ अस्य श्रीमहावाक्यमहामन्त्रस्य हंसः ऋषिः। अव्यक्तगायत्री छन्दः। परमहंसो देवतो। हं बीजम्। सः शक्तिः। सोऽहं कीलकम्। मम परमहंसप्रीत्यर्थे महावाक्यजपे विनियोगः। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म अंगुष्ठाभ्यां नमः। नित्यानन्दो ब्रह्म तर्जनीभ्यां स्वाहा। नित्यमानन्दमयं ब्रह्म मध्यमाभ्यां वषट्। यो वै भूमा अनामिकाभ्यां हुम्। यो वै

भूमाधिपतिः कनिष्ठिकाभ्यां वौषट्। एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म करतलकर-पृष्ठाभ्यां फट्। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म हृदयाय नमः। नित्यानन्दो ब्रह्म शिरसे स्वाहा। नित्यानन्दमयं ब्रह्म शिखायै वषट्। यो वै भूमा कवचाय हुम्। यो वै भूमाधिपतिः नेत्रत्रयाय वौषट्। एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म अस्त्राय फट्। भूर्भुवःसुवरोमिति दिग्बन्धः ॥20॥

ॐ इस श्रीमहावाक्य महामन्त्र के ऋषि हंस हैं। अव्यक्तगायत्री छन्द है। परमहंस देवता है। 'हं' बीज है। 'सः' शक्ति है। 'सोऽहम्' कीलक है। और मुझ पर परमहंस की प्रीति हो—इसके लिए महावाक्य के जप में इसका विनियोग है। अब करन्यास में, 'सत्य, ज्ञान और अनन्त ब्रह्म है'—ऐसा कहकर (अगुष्ठाभ्यां नमः बोलकर) दोनों अँगूठों का स्पर्श करें फिर, 'ब्रह्म नित्यानन्द है' ऐसा कहकर 'स्वाहा' पूर्वक, दोनों तर्जनियों का स्पर्श करे। 'ब्रह्म नित्यानन्दमय है, मध्यमाभ्यां वषट्'—यह कर दोनों मध्यम अंगुलियों पर न्यास करे। 'जो भूमा है' यह कहते हुए दोनों अनामिकाओं के लिए 'हुम्' कहकर न्यास करे। 'जो भूमा के अधिपति हैं—' ऐसा कहकर दोनों कनिष्ठिकाओं के लिए 'वौषट्' बोलकर न्यास करे। 'एक ही अद्वितीय ब्रह्म है'—यह कहकर दोनों करतलों और हाथों के पीछे के भागों को 'फट्' बोलकर न्यास करे। फिर 'सत्य, ज्ञान और अनन्त ब्रह्म' बोलते हुए हृदय पर 'नमः' कहकर न्यास करे। 'ब्रह्म नित्यानन्द है'—यह बोलते हुए मस्तक के लिए 'स्वाहा' बोलकर न्यास करे। 'ब्रह्म नित्य आनन्दमय है'—यह कहकर शिखा के लिए 'वषट्' कहकर न्यास करना चाहिए। 'जो भूमा (विशाल) है'—यह बोलते हुए कवच (दायें-बायें कन्धे) के लिए 'हुम्' बोलकर न्यास करे। 'जो भूमा का अधिपति है'—यह बोलते हुए तीन नेत्रों के लिए 'वौषट्' बोलकर न्यास करना चाहिए। 'ब्रह्म एक और अद्वितीय है'—यह कहते हुए वाम हस्त को मस्तक के ऊपर से घुमाकर 'अस्त्राय फट्' बोलकर दक्षिण की ओर ले जाकर ताली बजानी चाहिए। और 'भूः भुवः सुवः ओम्'—ऐसा बोलकर दिग्बन्ध करना चाहिए।

ध्यानम्—
नित्यानन्दं परमसुखदं केवलं ज्ञानमूर्तिं,
द्वन्द्वातीतं गगनसदृशं तत्त्वमस्यादिलक्ष्यम्।
एकं नित्यं विमलमचलं सर्वधीसाक्षिभूतं,
भावातीतं त्रिगुणरहितं सद्गुरुं तं नमामि ॥21॥

फिर इस प्रकार का ध्यान करना चाहिए—जो नित्य आनन्दरूप हैं, परमसुख देने वाले हैं, जो ज्ञान के ही स्वरूप हैं, जो सुख-दुःखादि द्वन्द्वों से परे हैं, जो आकाश जैसे निराकार हैं, जो तत्त्वमसि आदि महावाक्यों का लक्ष्य हैं, जो एक, अद्वितीय, विशुद्ध, अचल हैं, जो सभी की बुद्धियों के केवल साक्षी ही हैं, ऐसे सद्गुरु को मैं नमस्कार करता हूँ।

अथ महावाक्यानि चत्वारि। यथा ॐप्रज्ञानं ब्रह्म (1), ॐ अहं ब्रह्मास्मि (2), ॐ तत्त्वमसि (3), ॐ अयमात्मा ब्रह्म (4)। तत्त्वमसीत्यभेदवाचकमिदं ये जयन्ति ते शिवसायुज्यमुक्तिभाजो भवन्ति ॥22॥

अब चार महावाक्य ये हैं—1. प्रज्ञानं ब्रह्म—प्रकृष्ट ज्ञान ब्रह्म है, 2. अहं ब्रह्मास्मि—मैं ब्रह्म हूँ, 3. तत्त्वमसि—वह तू है, और 4. अयमात्मा ब्रह्म—यहा आत्मा ब्रह्म है। इनमें तत्त्वमसि—वह तू है;

इस अभेदवाचक वाक्य को जो मनुष्य जीत लेते हैं अर्थात् सिद्ध कर लेते हैं, वह शिव की सायुज्य मुक्ति को प्राप्त कर लेते हैं।

तत्पदमहामन्त्रस्य हंस ऋषिः। अव्यक्तगायत्री छन्दः। परमहंसो देवता। हं बीजम्। सः शक्तिः। सोऽहं कीलकम्। मम सायुज्यमुक्त्यर्थे विनियोगः। तत्पुरुषाय अंगुष्ठाभ्यां नमः। ईशानाय तर्जनीभ्यां स्वाहा। अघोराय मध्यमाभ्यां वषट्। सद्योजाताय अनामिकाभ्यां हुम्। वामदेवाय कनिष्ठिकाभ्यां वौषट्। तत्पुरुषेशानाघोरसद्योजातवामदेवेभ्यो नमः करतलकरपृष्ठाभ्यां फट्। एवं हृदयादिन्यासः। भुर्भूवःसुवरोमिति दिग्बन्धः ॥23॥

'तत्त्वमसि' महावाक्य के 'तत्' पदरूप महामन्त्र के ऋषि हंस हैं। अव्यक्तगायत्री छन्द है। परमहंस देवता हैं। हं बीज है। सः शक्ति है। सोऽहम् कीलक है। 'मेरी सायुज्य मुक्ति' के लिए इसका विनियोग है। तत्पुरुष के लिए दोनों अंगूठों का 'नमः' बोलकर स्पर्श करना चाहिए। ईशान के लिए दोनों तर्जनियों का स्वाहा बोलकर स्पर्श करना चाहिए। अघोर के लिए दोनों मध्यमा अँगुलियों का वषट् बोलकर स्पर्श करना चाहिए। सद्योजात के लिए दोनों अनामिकाओं का 'हुम्' बोलते हुए स्पर्श करना चाहिए। वामदेव के लिए दोनों कनिष्ठिकाओं का 'वौषट्' बोलकर स्पर्श करना चाहिए। तत्पुरुष, ईशान, अघोर, सद्योजात और वामदेव को नमस्कार कहकर करतलों एवं हाथों के पृष्ठभागों का 'फट्' बोलकर स्पर्श करना चाहिए। इसी प्रकार हृदय आदि का न्यास भी पूर्वोक्त प्रकार से करना चाहिए। और 'भूः भुवः सुवः'—यह बोलकर दिग्बन्ध करना चाहिए।

ध्यानम्—
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यादतीतं शुद्धं बुद्धं मुक्तमप्यव्ययं च।
सत्यं ज्ञानं सच्चिदानन्दरूपं ध्यायेदेवं तन्महो भ्राजमानम् ॥24॥

बाद में इस प्रकार ध्यान करना चाहिए—'जो ज्ञानरूप है, ज्ञेयरूप है और ज्ञानगम्यता से परे भी है, ऐसे शुद्ध, बुद्ध, मुक्त, अव्यय, सत्य, ज्ञान, सत्, चित्, आनन्दस्वरूप बड़े प्रकाशमान उस देव का मैं ध्यान करता हूँ।

त्वंपदमहामन्त्रस्य विष्णुर्ऋषिः। गायत्री छन्दः। परमात्मा देवता। ऐं बीजम्। क्लीं शक्तिः। सौः कीलकम्। मम मुक्त्यर्थे जपे विनियोगः। वासुदेवाय अंगुष्ठाभ्यां नमः। संकर्षणाय तर्जनीभ्यां स्वाहा। प्रद्युम्नाय मध्यमाभ्यां वषट्। अनिरुद्धाय अनामिकाभ्यां हुम्। वासुदेवाय कनिष्ठिकाभ्यां वौषट्। वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धेभ्यो करतलकरपृष्ठाभ्यां फट्। एवं हृदयादिन्यासः। भुर्भुवःसुवरोमिति दिग्बन्धः ॥25॥

'तत्त्वमसि' महावाक्य के दूसरे 'त्वं' पदरूपी महामन्त्र के विष्णु ऋषि हैं। गायत्री छन्द है। परमात्मा देवता है। 'ऐं' बीज है। क्लीं शक्ति है। सौर कीलक है। मेरी मुक्ति के लिए जप में विनियोग है। वासुदेव के लिए दोनों अँगूठों का 'नमः' बोलकर न्यास करना चाहिए। संकर्षण के लिए दोनों तर्जनियों का 'स्वाहा' कहकर न्यास करना चाहिए। प्रद्युम्न के लिए दोनों मध्यमाओं से 'वषट्' बोलकर स्पर्श करना चाहिए। अनिरुद्ध के लिए दोनों अनामिकाओं से 'हुम्' बोलकर न्यास करना चाहिए।

वासुदेव के लिए दोनों कनिष्ठिकाओं से 'वौषट्' बोलकर स्पर्श (न्यास) करना चाहिए। वासुदेव, संकर्षण, प्रद्युम्न और अनिरुद्ध के लिए दोनों करतलों और करपृष्ठों से 'फट्' बोलकर स्पर्श करना चाहिए। इस प्रकार हृदयादि का भी विन्यास करना चाहिए। और, 'भुर्भूवः सुवरित्योम्'—यह बोलते हुए दिग्बन्ध करना चाहिए।

ध्यानम्—
जीवत्वं सर्वभूतानां सर्वत्राखण्डविग्रहम्।
चित्ताहङ्कारयन्तारं जीवाख्यं त्वंपदं भजे ॥26॥

फिर इस प्रकार ध्यान करना चाहिए—सभी प्राणियों का जीवत्व सभी स्थान पर अखण्ड रूप में विद्यमान है। अर्थात् ब्रह्म अखण्ड विग्रह – परिच्छेदरहित होते हुए सभी प्राणियों में जीवस्वरूप में विद्यमान रहता है। और वह जीव चित्त और अहंकार का नियामक है। ऐसे जीव नाम के 'त्वं' पद की मैं स्तुति करता हूँ।

असिपदमहामन्त्रस्य मन ऋषिः। गायत्री छन्दः। अर्धनारीश्वरो देवता। अव्यक्तादिर्बीजम्। नृसिंहः शक्तिः। परमात्मा कीलकम्। जीवब्रह्मैक्यार्थे जपे विनियोगः। पृथ्वीद्व्यणुकाय अंगुष्ठाभ्यां नमः। अब्द्व्यणुकाय तर्जनीभ्यां स्वाहा। तेजोद्व्यणुकाय मध्यमाभ्यां वषट्। वायुद्व्यणुकाय अनामिकाभ्यां हुम्। आकाशद्व्यणुकाय कनिष्ठिकाभ्यां वौषट्। पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशद्व्यणुकेभ्यः करतलकरपृष्ठाभ्यां फट्। एवं हृदयादिन्यासः। भुर्भुवःसुवरोमिति दिग्बन्धः ॥27॥

अब 'तत्त्वमसि' महावाक्य के 'असि' पद रूप महामन्त्र के ऋषि मन है। छन्द गायत्री है। अर्धनारीश्वर देवता है। अव्यक्तादि बीज है। नृसिंह शक्ति है। परमात्मा कीलक है। जीव और ब्रह्म की एकता के लिए जप का इसमें विनियोग है। पृथ्वी के द्व्यणुक (दो अणुओं) के लिए 'नमः' कहकर दोनों अँगूठों पर न्यास करना चाहिए। जल के द्व्यणुक के लिए दोनों तर्जनियों से 'स्वाहा' बोलकर स्पर्श करना चाहिए। तेज के द्व्यणुक के लिए दोनों मध्यमा अँगुलियों से 'वषट्' बोलकर स्पर्श करना चाहिए। वायु के द्व्यणुक के लिए दोनों अनामिकाओं से 'हुम्' कहकर स्पर्श करना चाहिए। आकाश के द्व्यणुक के लिए दोनों कनिष्ठिकाओं से 'वौषट्' बोलकर स्पर्श करना चाहिए। पृथ्वी, जल, तेज, वायु और आकाश के द्व्यणुकों के लिए दोनों करतलों और करपृष्ठों से 'फट्' कहकर स्पर्श करना चाहिए। इसी प्रकार हृदयादि के न्यास भी करने चाहिए। और बाद में 'भूर्भुवः सुवरित्योम्' यह बोलते हुए दिग्बन्ध करना चाहिए।

ध्यानम्—
जीवो ब्रह्मेति वाक्यार्थं यावदस्ति मनःस्थितिः।
ऐक्यं तत्त्वं लये कुर्वन् ध्यायेदसिपदं सदा ॥28॥
एवं महावाक्यषडङ्गान्युक्तानि ॥29॥

बाद में इस प्रकार ध्यान करना चाहिए—जहाँ तक मन का अस्तित्व है, वहाँ तक 'जीव ब्रह्म हैं'—इस प्रकार लयरूप तत्त्व में ऐक्य स्थापित कर 'असि' पद का चिन्तन करते रहना चाहिए। इस प्रकार महावाक्य के षडंग कहे गए।

अथ रहस्योपनिषद्विभागशो वाक्यार्थश्लोकाः प्रोच्यन्ते ॥30॥

अब इस रहस्योपनिषद् के विभागानुसार वाक्यार्थ के श्लोक कहे जा रहे हैं।

येनेक्षते शृणोतीदं जिघ्रति व्याकरोति च।
स्वाद्वस्वादु विजानाति तत्प्रज्ञानमुदीरितम् ॥31॥
चतुर्मुखेन्द्रदेवेषु मनुष्याश्वगवादिषु।
चैतन्यमेकं ब्रह्मातः प्रज्ञानं ब्रह्म मय्यपि ॥32॥

पहला महावाक्य 'प्रज्ञानं ब्रह्म'—यह है। इसकी व्याख्या की जाती है। इस महावाक्य में जो 'प्रज्ञानं' शब्द है, इसका अर्थ यह है कि 'जिसकी वजह से मनुष्यादि सभी प्राणी देखते हैं, सुनते हैं, सूँघते हैं, बोलते हैं, स्वादिष्ट या अस्वादिष्ट जानते हैं, वही 'प्रज्ञान' है। और वह प्रज्ञानरूप चैतन्य ब्रह्मा, इन्द्र आदि देवों में तथा मनुष्यों, गायों, घोड़ों आदि सभी प्राणियों में एक ही है, वह ब्रह्म है। और ऐसा ही प्रज्ञान ब्रह्म मुझमें भी है ही।

परिपूर्णः परात्मास्मिन् देहे विद्याधिकारिणि।
बुद्धेः साक्षितया स्थित्वा स्फुरत्रहमितीर्यते ॥33॥
स्वतः पूर्णः परात्मात्र ब्रह्मशब्देन वर्णितः।
अस्मीत्यैक्यपरामर्शस्तेन ब्रह्म भवाम्यहम् ॥34॥

पहले महावाक्य के अर्थ को बताकर अब दूसरे 'अहं ब्रह्मास्मि' महावाक्य का अर्थ बताते हैं कि विद्या के अधिकारी ऐसे इस मनुष्यदेह में जो परमात्मा (परमचैतन्य) परिपूर्ण रूप से अवस्थित रहा है और जो बुद्धि का साक्षी होकर स्फुरित हो रहा है, नही इस महावाक्य के 'अहं' पद के द्वारा कहा गया है। और वही स्वतः पूर्ण परमात्मा ब्रह्म है, ऐसा यहाँ पर कहा गया है। और महावाक्य का 'अस्मि' पद दोनों के देहस्थ और ब्रह्म चैतन्य की एकता को बताता है। इसलिए 'मैं ब्रह्म हूँ' ऐसा अर्थ फलित हो जाता है।

एकमेवाद्वितीयं सन्नामरूपविवर्जितम्।
सृष्टेः पुराऽधुनाप्यस्य तादृक्त्वं तदितीर्यते ॥35॥
श्रोतुर्देहेन्द्रियातीतं वस्त्वत्र त्वंपदेरितम्।
एकता ग्राह्यतेऽसीति तदैक्यमनुभूयताम् ॥36॥

अब तीसरे महावाक्य 'तत्त्वमसि'—'वह तू है' का अर्थ किया जा रहा है। इस सृष्टि के पहले भी और अब भी जो एक ही अद्वितीय सत् तत्त्व, नाम और रूप से रहित था और है, वही 'तत्त्वमसि' के 'तत्' पद का अर्थ होता है। और 'त्वम्' पद का अर्थ, श्रोता के देह और इन्द्रियों से परे जो वस्तु - चैतन्य है, वह है। इन दोनों की एकता 'असि' पद के द्वारा ग्रहण कराई जाती है। इस एकता का अनुभव करो।

स्वप्रकाशापरोक्षत्वमयमित्युक्तितो मतम्।
अहङ्कारादिदेहान्तं प्रत्यगात्मेति गीयते ॥37॥
दृश्यमानस्य सर्वस्य जगतस्तत्त्वमीर्यते।
ब्रह्मशब्देन तद् ब्रह्म स्वप्रकाशात्मरूपकम् ॥38॥

अब 'अयमात्मा ब्रह्म'—इस चौथे महावाक्य का अर्थ करते हैं कि इस वाक्य में जो 'अयम्' पद है, इसका अर्थ स्वप्रकाश और अपरोक्ष होता है। और 'आत्मा' शब्द का अर्थ अंहकार से लेकर देह तक का प्रत्यगात्मा है। और 'ब्रह्म' शब्द से यह दृश्यमान सारा जगत् स्वप्रकाश ब्रह्म का ही रूप है, ऐसा कहा गया है।

अनात्मदृष्टेरविवेकनिद्रामहं मम स्वप्नगतिं गतोऽहम्।
स्वरूपसूर्येऽभ्युदिते स्फुटोक्तैर्गुरोर्महावाक्यपदैः प्रबुद्धः ॥39॥

जब तक मुझमें आत्मदृष्टि (आत्मज्ञान) नहीं थी, तब तक तो मैं अविवेकरूपी निद्रा में ही पड़ा था। तब तो 'अहं' और 'मम'—'मैं' और 'मेरा'—ऐसी स्वप्न की अवस्था में ही अवस्थित था। परन्तु, गुरु के द्वारा कहे गए महावाक्यों के पदों को स्पष्ट रूप से बतलाये जाने पर जब स्वरूपरूपी सूर्य का उदय हुआ, तब मैं जाग उठा।

वाच्यं लक्ष्यमिति द्विधार्थसरणी वाच्यस्य हि त्वंपदं,
वाच्यं भौतिकमिन्द्रियादिरपि यल्लक्ष्यं त्वमर्थश्च सः।
वाच्यं तत्पदमीशताकृतमतिर्लक्ष्यं तु सच्चित्सुखा-
नन्दं ब्रह्म तदर्थ एष च तयोरैक्यं त्वसीदं पदम् ॥40॥

'तत्त्वमसि' इस महावाक्य के 'त्वम्' पद के दो अर्थ होते हैं। एक वाच्य और दूसरा लक्ष्य। उनमें भौतिक इन्द्रियाँ, शरीर और जीव—यह वाच्य अर्थ है और लक्ष्य त्वंपद का वास्तविक अर्थ—शुद्ध चैतन्य है। उसी प्रकार तत्पद के भी दो अर्थ होते हैं। इनमें 'ईश्वर' और इसी तरह 'परमात्मा' आदि तत्पद का वाच्यार्थ है और लक्ष्य अर्थ—सच्चिदानन्द सुखस्वरूप ब्रह्म है। इस प्रकार लक्ष्यार्थरूप में जीव और ब्रह्म की एकता है, ऐसा अर्थ 'असि' पद सूचित करता है।

त्वमिति तदिति कार्ये कारणे सत्युपाधौ,
द्वितयमितरथैकं सच्चिदानन्दरूपम्।
उभयवचनहेतू देशकालौ च हित्वा,
जगति भवति सोऽहं देवदत्तो यथैकः ॥41॥

'त्वम्' और 'तत्' पदार्थों में जो भेद किए जाते हैं, वे कारणरूप और कार्यरूप दो उपाधियों के कारण ही किए जाते हैं। उपाधि के चले जाने पर तो दोनों एक ही सच्चिदानन्दस्वरूप हैं। जगत् में भी ये दोनों वचन—तुम और वह (त्वं और तत्) विशिष्ट देश और काल के कारण ही कहे जाते हैं। उन दोनों (तुम और वह) को छोड़ देने पर ब्रह्म ही शेष रहता है, जैसे—'यह वह देवदत्त है'—यहाँ 'देवदत्त' एक ही है।

कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः।
कार्यकारणतां हित्वा पूर्णबोधोऽवशिष्यते ॥42॥

जीव कार्यरूप उपाधि वाला है और ईश्वर कारणरूप उपाधिवाला है। अर्थात् कार्यरूप उपाधि है इसलिए त्वं पदवाची जीव है, और कारणरूप उपाधि है इसलिए तत् रूप ईश्वर है। पर कार्यता और कारणता छूट जाने पर तो एक ही सच्चिदानन्द स्वरूप पूर्णबोध ही शेष रह जाता है।

श्रवणं तु गुरोः पूर्वं मननं तदनन्तरम्।
निदिध्यासनमित्येत्पूर्णबोधस्य कारणम् ॥43॥

प्रथम तो गुरु के पास महावाक्यों के उपदेश का श्रवण करना चाहिए। बाद में उनके गुरु द्वारा बताए गए अर्थ का मनन करना चाहिए। तदनन्तर उसका निदिध्यासन करना चाहिए। इस प्रकार ये तीनों पूर्णबोध प्राप्त करने के कारण हैं।

अन्यविद्यापरिज्ञानमवश्यं नश्वरं भवेत्।
ब्रह्मविद्यापरिज्ञानं ब्रह्मप्राप्तिकरं स्थितम् ॥44॥

ब्रह्मविद्या के अतिरिक्त अन्य विद्याओं का ज्ञान तो विनाशशील ही है। परन्तु ब्रह्मविद्या का पूर्णज्ञान तो ब्रह्म की प्राप्ति कराने वाला और शाश्वत है।

महावाक्यान्युपदिशेत्सषडङ्गानि देशिकः।
केवलं नहि वाक्यानि ब्रह्मणो वचनं यथा ॥45॥

ब्रह्माजी का ऐसा वचन है कि गुरु द्वारा शिष्य को छः अंगों के साथ महावाक्यों का उपदेश करना चाहिए। परन्तु केवल वाक्यों का ही उपदेश नहीं करना चाहिए।

ईश्वर उवाच—
एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठ रहस्योपनिषच्छुक।
मया पित्रानुनीतेन व्यासेन ब्रह्मवादिना ॥46॥

ईश्वर ने कहा—'हे मुनिश्रेष्ठ शुकदेव! तुम्हारे पिता ब्रह्मवादी व्यासजी ने मुझसे निवेदन किया था, इसलिए मैंने यह रहस्योपनिषद् इस प्रकार तुमसे कही है।

ततो ब्रह्मोपदिष्टं वै सच्चिदानन्दलक्षणम्।
जीवन्मुक्तः सदा ध्यायन् नित्यस्त्वं विहरिष्यसि ॥47॥

और उसके द्वारा सच्चिदानन्द लक्षण से लक्षित ब्रह्म का उपदेश दिया। अब इसको तुम सदैव ध्यान करते हुए जीवन्मुक्त होकर हमेशा ही स्वस्वरूप में विहार करोगे।

यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः।
तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वरः ॥48॥

जो 'ॐ' का स्वर वेदों के आदि में कहा गया है, और जो वेदों के अन्त में प्रतिष्ठित हुआ है। और प्रकृति में लय को प्राप्त होकर भी जो उससे परे है, वह महेश्वर हैं।

उपदिष्टः शिवेनेति जगत्तन्मयतां गतः।
उत्थाय प्रणिपत्येशं त्यक्ताशेषपरिग्रहः ॥49॥

शिवजी ने इस प्रकार उपदेश दिया। अतः शुक्रदेवजी जगद्रूप और शिवरूप हो गए। उन्होंने सब परिग्रह छोड़ दिया और शिवजी को प्रणाम करके वहाँ से उठ कर चले गए।

परब्रह्मपयोराशौ प्लवन्निव ययौ तदा।
प्रव्रजन्तं तमालोक्य कृष्णद्वैपायनो मुनिः ॥50॥
अनुव्रजन्नाजुहाव पुत्रविश्लेषकातरः।
प्रतिनेदुस्तदा सर्वे जगत्स्थावरजङ्गमाः॥51॥

जगद्गुरु शिवजी के उपदेश से ब्रह्मानन्द का अनुभव कर चुके शुक्रदेवजी मानो परब्रह्मरूपी

महासागर में तैर रहे हों, ऐसे चलने लगे। तब व्यास मुनि सब कुछ छोड़कर जाते हुए (संन्यासी बनने जाते हुए) पुत्र को देखकर, उनके पीछे जाकर पुत्र के वियोग के दुःख से उद्विग्न होकर उन्हें पुकारने लगे। उस समय जगत् के स्थावर, जंगम सभी पदार्थों ने बादरायण की पुकार का प्रत्युत्तर दिया था।

तच्छ्रुत्वा सकलावारं व्यासः सत्यवती सुतः।
पुत्रेण सहितः प्रीत्या परानन्दमुपेयिवान् ॥52॥

बाद में उस सकलस्वरूप ब्रह्म की आवाज सुनकर, सत्यवती के पुत्र व्यास अपने पुत्र के साथ प्रसन्न होकर परम आनन्द को प्राप्त हुए।

यो रहस्योपनिषदमधीते गुर्वनुग्रहात्।
सर्वपापविनिर्मुक्तः साक्षात्कैवल्यमश्नुते ॥
साक्षात्कैवल्यमश्नुते ॥53॥

इत्यपुनिषत्।

इति शुकरहस्योपनिषत्समाप्ता।

जो मनुष्य गुरु की कृपा से इस रहस्योपनिषद् का अध्ययन कर लेता है, वह सभी पापों से मुक्त होकर साक्षात् कैवल्य को प्राप्त होता है। वाक्य की द्विरुक्ति समाप्तिसूचक है।

यहाँ याजुषी शुकरहस्योपनिषद् समाप्त होती है।

शान्तिपाठ

ॐ सह नाववतु। सह नौ.....मा विद्विषावहै। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(37) वज्रसूचिकोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

इस उपनिषद् का सम्बन्ध सामवेद से है। इसमें कुल नौ मन्त्र हीं हैं। यह उपनिषद् कहती है कि जीव, शरीर, जन्म, ज्ञान या कर्म से ब्राह्मणत्व प्राप्त नहीं होता। किन्तु ब्रह्म को जानने से ही ब्राह्मणत्व प्राप्त होता है। वह ब्रह्म तो जाति-गुण-क्रिया आदि से रहित है। वह निर्दुष्ट है, वह अन्तर्यामी है, वह आकाश की ही तरह सर्वगत और नित्य है। ऐसे ब्रह्म को जो जानता है, वही सही रूप में ब्राह्मण कहलाता है। ऐसा ब्राह्मण क्रोधरहित होता है, कामरहित होता है, वह संयतेन्द्रिय और मनोजयी होता है। तृष्णा, आशा, मोह आदि उसमें नहीं होते। वह कभी अहंकार करता ही नहीं।

शान्तिपाठः

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि.....ते मयि सन्तु। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः।

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (आरुण्युपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

वज्रसूचीं प्रवक्ष्यामि शास्त्रमज्ञानभेदनम्।
दूषणं ज्ञानहीनानां भूषणं ज्ञानचक्षुषाम् ॥1॥

मैं अज्ञान का नाश करने वाले, ज्ञानहीनों के दूषण रूप, ज्ञानरूपी आँख वालों के लिए भूषणरूप ऐसे वज्रसूचि नामक उपनिषत् रूप शास्त्र कह रहा हूँ।

ब्रह्मक्षत्रियवैश्यशूद्रा इति चत्वारो वर्णास्तेषां वर्णानां ब्राह्मण एव प्रधान इति वेदवचनानुरूपं स्मृतिभिरप्युक्तम्। तत्र चोद्यमस्ति को वा ब्राह्मणो नाम किं जीवः किं देहः किं जातिः किं ज्ञानं किं कर्म किं धार्मिक इति ॥2॥

ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र—ये चार वर्ण हैं। उनमें ब्राह्मण ही मुख्य है ऐसा वेद-वचन के अनुसार स्मृतियों में भी कहा गया है। यहाँ पर विचारणीय यह है कि ब्राह्मण का सही अर्थ क्या है ? क्या वह जीव है ? क्या वह देह है ? क्या वह जाति है ? क्या वह ज्ञान है ? क्या वह कर्म है ? अथवा क्या वह धार्मिकता है ?

तत्र प्रथमो जीवो ब्राह्मण इति चैतन्न। अतीतानागतानामनेकदेहानां जीवस्यैकरूपत्वादेकस्यापि कर्मवशादनेकदेहसम्भवात् सर्वशरीराणां जीवस्यैकरूपत्वाच्च। तस्मान्न जीवो ब्राह्मण इति ॥3॥

इस स्थिति में यदि पहला विकल्प ब्राह्मण को जीव मानें तो, यह ठीक नहीं है क्योंकि भूतकाल के और भविष्यत्काल के अनेक देहों में जीव का तो एक ही रूप होता है, और उस एक ही जीव का

अपने कर्मों के अनुसार अनेक देहों से युक्त होना संभव है। इन सभी शरीरों में जीव तो एक होता है इसलिए जीव तो ब्राह्मण नहीं हो सकता।

तर्हि देहो ब्राह्मण इति चेत्तन्न। आचाण्डालादिपर्यन्तानां मनुष्याणां पाञ्चभौतिकत्वेन देहस्यैकरूपत्वाज्जरामरणधर्माधर्मादिसाम्यदर्शनाद् ब्राह्मणः श्वेतवर्णः क्षत्रियो रक्तवर्णो वैश्यः पीतवर्णः शूद्रः कृष्णवर्ण इति नियमाभावात्। पित्रादिशरीरदहने पुत्रादीनां ब्रह्महत्यादिदोषसम्भवाच्च। तस्मान्न देहो ब्राह्मण इति ॥4॥

तब दूसरा विकल्प 'देह ब्राह्मण है'—यह भी कहना ठीक नहीं है, क्योंकि चाण्डाल पर्यन्त सभी मनुष्यों के देह पांचभौतिक ही हैं, इसलिए समान ही हैं। सभी देहों में जरा, मरण, धर्म, अधर्म आदि की भी समानता देखी जाती है। ब्राह्मण श्वेतवर्ण ही हो, क्षत्रिय लाल वर्ण वाला ही हो, वैश्य पीले वर्ण वाला हो और शूद्र काले ही रंग वाला हो, ऐसा कोई नियम भी नहीं देखा जाता। और देह के ब्राह्मण होने पर तो पिता आदि के शरीर को जलाने में पुत्र आदि को ब्रह्महत्या का पाप-दोष भी लग सकता है। इसलिए देह तो ब्राह्मण नहीं हो सकता।

तर्हि जातिर्ब्राह्मण इति चेत्तन्न। तत्र जात्यन्तरजन्तुष्वनेकजातिसम्भवा महर्षयो बहवः सन्ति। ऋष्यशृंगो मृग्याः, कौशिकः कुशात्, जाम्बूको जम्बूकात्, वाल्मीको वल्मीकात्, व्यासः कैवर्तकन्यायां, शशपृष्ठाद् गौतमः, वसिष्ठ उर्वश्याम्, अगस्त्यः कलशे जात इति श्रुतत्वात्। एतेषां जात्या विनाप्यग्रे ज्ञानप्रतिपादिता ऋषयो बहवः सन्तिः। तस्मान्न जातिर्ब्राह्मण इति ॥5॥

तब तीसरा विकल्प 'जाति ब्राह्मण है'—ऐसा भी नहीं हो सकता। क्योंकि अलग-अलग जाति और जन्तुओं की भी अनेक जातियों में बहुत-से महर्षि लोग उत्पन्न हुए हैं। मृगी से ऋष्यशृंग, कुश से कौशिक, जम्बूक से जाम्बूक, वल्मीक से वाल्मीक, धीवरकन्या सत्यवती से व्यास, शशक के पृष्ठभाग से गौतम, उर्वशी अप्सरा से वसिष्ठ, कुम्भ से अगस्त्य उत्पन्न हुए थे, ऐसा सुना जाता है। इन सभी की ब्राह्मण जाति न होने पर भी प्राचीन काल में वे ज्ञान को प्रतिपादित करने वाले बड़े ही विद्वान् ब्राह्मण हुए हैं। इसलिए जाति भी ब्राह्मण नहीं है।

तर्हि ज्ञानं ब्राह्मण इति चेत्तन्न। क्षत्रियादयोऽपि परमार्थदर्शिनोऽभिज्ञा बहवः सन्ति। तस्मान्न ज्ञानं ब्राह्मण इति ॥6॥

यदि चौथा विकल्प 'ज्ञान ब्राह्मण है'—यह कहा जाए, तो भी ठीक नहीं, क्योंकि क्षत्रिय आदि कहलाने वाले भी कई लोग परमार्थदर्शी (ज्ञानी) हैं। इसलिए ज्ञान को ब्राह्मण नहीं कहा जा सकता।

तर्हि कर्म ब्राह्मण इति चेत्तन्न। सर्वेषां प्राणिनां प्रारब्धसंचितागामिकर्म-साधर्म्यदर्शनात् कर्माभिप्रेरिताः सन्तो जनाः क्रियाः कुर्वन्तीति। तस्मान्न कर्म ब्राह्मण इति ॥7॥

तब यदि 'कर्म ब्राह्मण है'—ऐसा कहना भी ठीक नहीं। क्योंकि सभी प्राणियों में प्रारब्ध, संचित और आगामी – क्रियमाण कर्मों की समानता प्रतीत होती है। और सभी मनुष्य (जाति की अपेक्षा के बिना) कर्म से प्रेरित होकर ही क्रियाएँ करते हैं। इसलिए कर्म को ब्राह्मण नहीं कहा जा सकता।

तर्हि धार्मिको ब्राह्मण इति चेत्तत्र । क्षत्रियादयो हिरण्यदातारो बहवः सन्ति । तस्मान्न धार्मिको ब्राह्मण इति ॥8॥

तब यदि धार्मिक को ब्राह्मण कहा जाए तो वह भी योग्य नहीं है । क्योंकि बहुत से क्षत्रिय आदि लोग सुवर्ण आदि का दान करने वाले धार्मिक होते हैं । इसलिए धार्मिक भी ब्राह्मण नहीं है ।

तर्हि को ब्राह्मणो नाम । यः कश्चिदात्मानमद्वितीयं जातिगुणक्रियाहीनं षड्भिर्मिषड्भावेत्यादिसर्वदोषरहितं सत्यज्ञानानन्दानन्तस्वरूपं स्वयं निर्विकल्पमशेषकल्पाधारमशेषभूतान्तर्यामित्वेन वर्तमानमन्तर्बहिश्चाकाशवदनुस्यूतमखण्डानन्दस्वभावमप्रमेयमनुभवैकवेद्यमपरोक्षतया भासमानं करतलामलकवत्साक्षादपरोक्षीकृत्य कृतार्थतया कामरागादिदोषरहितः शमदमादिसम्पन्नो भावमात्सर्यतृष्णाशामोहादिरहितो दम्भाहंकारादिभिरसंस्पृष्टचेता वर्तत एवमुक्तलक्षणो यः स एव ब्राह्मण इति श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासानामभिप्रायः । अन्यथा हि ब्राह्मणत्वसिद्धिर्नास्त्येव । सच्चिदानन्दमात्मानमद्वितीयं ब्रह्म भावयेदात्मानं सच्चिदानन्दरूपं ब्रह्म भावयेदित्युपनिषत् ॥9॥

इति वज्रसूच्युपनिषत् समाप्ता ।

तब ब्राह्मण कौन है ? उत्तर है कि जो आत्मा को एक और अद्वितीय रूप में अनुभव करता हो; वह आत्मा जाति-गुण-क्रिया से रहित, जिसे छः ऊर्मियों और छः भावों का स्पर्श न हो, और भी अन्य दोषों से वह मुक्त हो, वह आत्मा सत्य, ज्ञान, आनन्दस्वरूप स्वयं निर्विकल्प समाधि में रहने वाला हो, वह समग्र कल्पों का अवलम्बन रूप, समस्त प्राणियों के अन्तस् में रहने वाला, भीतर-बाहर आकाश की तरह व्याप्त, अखण्ड आनन्दरूप, अप्रमेय, अनुभवगम्य, अपरोक्षतया भासमान हो—ऐसे आत्मा को जो मनुष्य हाथ में लिए आमलक की भाँति साक्षात् अपरोक्ष रूप से अनुभव करके कृतार्थभाव से काम-राग आदि दोषों से मुक्त होता है, जिस मनुष्य में शम-दम आदि होते हैं, जो मात्सर्य, आशा, तृष्णा, मोह आदि भावों से रहित होता है, जो मन में दंभ, अहंकार आदि से रहित होकर ही वर्तन करता है, जो इन पूर्वोक्त लक्षणों से युक्त है, वही सही अर्थ में ब्राह्मण है; ऐसा श्रुति, स्मृति, पुराण, इतिहास—सबका अभिप्राय है । इसके सिवा तो अन्य कोई ब्राह्मणत्व की सिद्धि (लक्षण) हो ही नहीं सकती । आत्मा ही सत्-चित्-आनन्द रूप है—ऐसी भावना करनी चाहिए । वाक्य की द्विरुक्ति उपनिषद् की समाप्ति की सूचक है ।

इस प्रकार यह वज्रसूच्युपनिषद् पूर्ण होती है ।

शान्तिपाठः

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि……ते मयिसन्तु । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

❋

(38) तेजोबिन्दूपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

इस उपनिषद् का सम्बन्ध कृष्णयजुर्वेद से है । इस उपनिषद् में छः अध्याय हैं । इसमें कहा गया है कि तेज के बिन्दु का ध्यान उत्कृष्ट ध्यान है । वह अगोचर और हृदयस्थित है । मुनियों और बुद्धिमानों को भी यह ध्यान दुःसाध्य, दुःसेव्य और दुर्दृश्य है । मिताहारी, क्रोधरहित और जितेन्द्रिय, सुखदुःखादि-द्वन्द्वरहित, अहंकार-आशा-तृष्णा-रहित, उत्साही एवं सद्गुरु के अनुग्रह से युक्त ही ऐसा ध्यान करने का अधिकारी है । जनसाधारण के लिए अप्रतीत, निरधिष्ठान, सूक्ष्मातिसूक्ष्म ब्रह्म विष्णु का विश्रामस्थल है । वह त्रिलोकजनक, त्रिगुणाश्रय, नीरूप, निश्चल, निर्विकल्प, निरवलम्ब, निरूपाधिक, अवाङ्मनसगोचर, सच्चिदानन्दरूप भाव से ग्राह्य है । वह निरुपाधिक आनन्दरूप है । वह अजन्मा, अविकारी, शाश्वत, अचल, अविनाशी ब्रह्म है, वही आत्मा है । वही ज्ञानियों की परम गति है । काम, क्रोध, लोभ, मोह, भय, दर्प आदि को तथा शीतोष्णादि, मानापमानादि, भूख-प्यास आदि की असहिष्णुता को तथा कुलाभिमानादि वासनाओं को छोड़कर ही ब्रह्मसाक्षात्कार हो सकता है । [विरजानंद स्वामी द्वारा प्रकाशित इस उपनिषद् के केवल तेरह मन्त्र हैं परन्तु निर्णयसागर द्वारा प्रकाशित 'अष्टोत्तरशतोपनिषदः' में संगृहीत इस उपनिषत् के छः अध्याय हैं । यहाँ उसी का अनुसरण किया जा रहा है, क्योंकि वह तत्त्वपूर्ण है ।]

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु । सह नौ……मा विद्विषावहै । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (ब्रह्मोपनिषद् में) द्रष्टव्य है ।

प्रथमोऽध्यायः

ॐ तेजोबिन्दुः परं ध्यानं विश्वात्महृदि संस्थितम् ।
आणवं शाम्भवं शान्तं स्थूलं सूक्ष्मं परं च यत् ॥1॥

विश्व में और अपने हृदय में अवस्थित तेजोबिन्दु का ध्यान ही सर्वश्रेष्ठ माना गया है, क्योंकि वही परमात्मा का अणुस्वरूप है, वही शान्त है, स्थूल भी वही, सूक्ष्म भी वही और स्थूल-सूक्ष्म दोनों से परे भी तो वही तत्त्व है ।

दुःखाढ्यं च दुराराध्यं दुष्प्रेक्ष्यं मुक्तमव्ययम् ।
दुर्लभं तत्स्वयं ध्यानं मुनीनां च मनीषिणाम् ॥2॥

उस मुक्त अविनाशी स्वरूप का दर्शन करना अत्यन्त कठिन है, बड़ा मुश्किल है, कष्टसाध्य है । जनसाधारण के लिए ही नहीं, मुनियों और मनीषियों के लिए भी यह ध्यान प्राप्त करना अत्यन्त दुर्लभ है ।

यताहारो जितक्रोधो जितसङ्गो जितेन्द्रियः ।
निर्द्वन्द्वो निरहङ्कारो निराशीरपरिग्रहः ॥3॥

जो मनुष्य आहार के प्रति संयमित है, जिसने क्रोध को जीता है, जिसने निःसंगता प्राप्त की है, जो सुख-दुःखादि और शीतोष्णादि द्वन्द्वों से परे हो गया हो, जो अहंकाररहित हो, आशातृष्णारहित हो जो अपरिग्रही हो, वही ऐसा ध्यान प्राप्त कर सकता है। (उत्तम अधिकारियों को तो यह ध्यान सिद्ध हो ही जाता है, पर ऊपर के ये साधन मध्यमाधिकारी और मन्दाधिकारी के लिए बताए गए हैं।)

अगम्यागमकर्ता यो गम्याऽगमनमानसः ।
मुखे त्रीणि च विन्दन्ति त्रिधामा हंस उच्यते ॥4॥

जो मनुष्य इन्द्रियों के लिए अयोग्य तत्त्व में गमन (प्रवेश) नहीं करता है, और इन्द्रियगम्य पदार्थों में भी प्रवेश करने की मानसिकता नहीं रखता, और जिसके मुख को ये तीन (ॐकार की मात्राएँ) प्राप्त हो जाती हैं, वह पुरुष त्रिधामा (तीन धामवाला) हंस कहलाता है। (अयोग्य पदार्थों का त्याग, इन्द्रिय-विषयों में अनासक्ति और ॐकार का जाप—ये तीन धाम हैं)।

परं गुह्यतमं विद्धि ह्यस्ततन्द्री निराश्रयः ।
सोमरूपकला सूक्ष्मा विष्णोस्तत्परमं पदम् ॥5॥

तुम्हें जानना चाहिए कि यह परम गुह्य वस्तु है। उसमें तन्द्रा (आलस्य) अस्त हो चुकी है, अर्थात् है ही नहीं। उसका कोई आधार (अधिष्ठान) नहीं है। सौम्य रूप (सोम जैसी) सूक्ष्म कला है। वह विष्णु का परमपद (स्थान) है।

त्रिवक्त्रं त्रिगुणं स्थानं त्रिधातुं रूपवर्जितम् ।
निश्चलं निर्विकल्पं च निराकारं निराश्रयम् ॥6॥

वह स्थान विश्व-तैजस-प्राज्ञरूप तीन मुखों वाला है, विराट्-सूत्रात्मा-ईश्वर भेद से तीन गुणों वाला है, ओता-अनुज्ञाता-अनुज्ञा भेद से अथवा ब्रह्मा-विष्णु-महेश भेद से तीन धातुओं वाला है। परन्तु पारमार्थिक दृष्टि से तो उसका कोई रूप ही नहीं है, वास्तव में तो वह निश्चल, निर्विकल्प और निरधिष्ठान ही है।

उपाधिरहितं स्थानं वाङ्मनोऽतीतगोचरम् ।
स्वभावं भावसंग्राह्यमसंघातं पदाच्युतम् ॥7॥

वह स्थान उपाधिरहित है, वाणी और मन से परे है इसलिए वह उनका विषय नहीं है। वह केवल स्वरूपमात्र ही है, केवल हृदय के भाव से ही वह पकड़ा जा सकता है। वह कुछ तत्त्वों का समूहरूप नहीं है। और अपने स्थान में वह अच्युत ही है।

अनानानन्दनातीतं दुष्प्रेक्ष्यं मुक्तमव्ययम् ।
चिन्त्यमेवं विनिर्मुक्तं शाश्वतं ध्रुवमच्युतम् ॥8॥

तरह-तरह के आनन्दों से वह रहित नहीं है अर्थात् सभी प्रकार के आनंद उसमें हैं। उसे भौतिक नेत्रों से देखना मुश्किल है। वह सर्वदा मुक्त है, अक्षय है, निर्विकार है, शाश्वत है, अविचल है, अच्युत है; इसी तरह उसका चिन्तन-मनन करना चाहिए।

तद्ब्रह्मणस्तदध्यात्मं तद्विष्णोस्तत्परायणम् ।
अचिन्त्यं चिन्मयात्मानं यद्व्योम परमं स्थितम् ॥9॥

वही अध्यात्म है, वही व्यापक ब्रह्मरूप विष्णु का परम स्थान है। वह अचिन्त्य है, वह चैतन्यस्वरूप है और विशाल आकाश के रूप में अवस्थित है।

अशून्यं शून्यभावं तु शून्यातीतं हृदि स्थितम् ।
न ध्यानं च न च ध्याता न ध्येयो ध्येय एव च ॥10॥

वह अशून्य है फिर भी वह शून्यभाव वाला है। और शून्य-अशून्य से परे भी है। वह हृदय में ही अवस्थित है। वह न ध्यानरूप है, न ध्यातारूप है, न ही ध्येयरूप है। फिर भी केवल एक ध्येय तो वही है।

सर्वं च न परं शून्यं न परं नापरात्परम् ।
अचिन्त्यमप्रबुद्धं च न सत्यं न परं विदुः ॥11॥

वह सर्वस्वरूप है। वह सर्व से परे (अलग) नहीं है। वह शून्य नहीं है। वह द्वैतरूप नहीं है। वह अपर (जगत् से परे) नहीं है। ऐसे अचिन्त्य स्थान को आज तक किसी ने नहीं जाना है। इसे किसी ने न तो सत्यरूप से पूरा जाना है या न ही पररूप से पूरा पहचाना है।

मुनीनां सम्प्रयुक्तं च न देवा न परं विदुः ।
लोभं मोहं भयं दर्पं कामं क्रोधं च किल्बिषम् ॥12॥
शीतोष्णे क्षुत्पिपासे च संकल्पकविकल्पकम् ।
न ब्रह्मकुलदर्पं च न मुक्तिग्रन्थिसञ्चयम् ॥13॥
न भयं न सुखं दुःखं तथा मानापमानयोः ।
एतद्भावविनिर्मुक्तं तद्ग्राह्यं ब्रह्म तत्परम् ॥14॥

वह मुनियों के साथ अच्छी तरह से जुड़ा हुआ दिखाई देता है। देव लोग उसे नहीं जानते। और लोग भी उस परमतत्त्व को पहचानते नहीं हैं। लोभ, मोह, भय, गर्व, काम, क्रोध, पाप, शीतता, उष्णता, भूख, प्यास, संकल्प और विकल्प—ये सब उस परमतत्त्व में नहीं हैं। ब्राह्मण कुल का (उच्चकुल का) अभिमान भी वहाँ नहीं है। बन्धन-मुक्ति की ग्रन्थियों का साथ भी उसे नहीं है। मानापमानजन्य सुख-दुःख भी वहाँ नहीं है। वहाँ कोई भय नहीं है। वह उपर्युक्त सभी भावों से रहित है, वही ब्रह्म ग्रहणयोग्य है।

यमो हि नियमस्त्यागो मौनं देशश्च कालतः ।
आसनं मूलबन्धश्च देहसाम्यं च दृक्स्थितिः ॥15॥
प्राणसंयमनं चैव प्रत्याहारश्च धारणा ।
आत्मध्यानं समाधिश्च प्रोक्तान्यङ्गानि वै क्रमात् ॥16॥

योग के ये अंग हैं—यम, नियम, मौन, त्याग, देश, काल, आसन, मूलबन्ध, देहसाम्य, दृष्टि की एकाग्रता, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, आत्मध्यान और समाधि—ये योग के क्रमानुसारी अंग कहे गए हैं।

सर्वं ब्रह्मेति वै ज्ञानादिन्द्रियग्रामसंयमः ।
यमोऽयमिति सम्प्रोक्तोऽभ्यसनीयो मुहुर्मुहुः ॥17॥

'सब कुछ ब्रह्म ही है'—इस प्रकार के ज्ञान से जो आप-ही-आप इन्द्रियों का संयम हो जाता है, उसे 'यम' कहा जाता है। इसका बार-बार अभ्यास करना चाहिए।

सजातीयप्रवाहश्च विजातीयतिरस्कृतिः।
नियमो हि परानन्दो नियमात्क्रियते बुधैः ॥18॥

नियमपूर्वक एक ही प्रकार के विचार करना और अन्य प्रकार के विचारों का तिरस्कार करना ही परम आनंदरूप 'नियम' कहा गया है। ज्ञानियों के द्वारा यह नियम दत्तचित्त होकर किया जाता है।

त्यागः प्रपञ्चरूपस्य सच्चिदात्मावलोकनात्।
त्यागो हि महतां पूज्यः सद्यो मोक्षप्रदायकः ॥19॥

सच्चिद्रूप आत्मा के अवलोकन से इस जगत्‌रूपी प्रपंच को छोड़ना ही त्याग कहलाता है। यह त्याग बड़े लोगों के द्वारा भी आदर से देखा जाता है। क्योंकि वह तुरन्त मोक्ष का प्रदाता है।

यस्माद्वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह।
यन्मौनं योगिभिर्गम्यं तद्भवेत्सर्वदा जडैः ॥20॥

'जिस परमतत्त्व को बिना प्राप्त किए ही वाणी मन के साथ वापस लौट जाती है'—ऐसे विचार से जो मौन रखा जाता है, वही योगियों के द्वारा सिद्ध करने योग्य है और वह मौन जड इन्द्रियों के द्वारा किया जाता है। (यहाँ चौथे चरण में 'तद् भजेत्सर्वदा बुधः'—ऐसा पाठान्तर है। इस पक्ष में यह अर्थ होगा—'वह मौन ज्ञानी हमेशा के लिए करता रहे')।

वाचो यस्मान्निवर्तन्ते तद्वक्तुं केन शक्यते।
प्रपञ्चो यदि वक्तव्यः सोऽपि शब्दविवर्जितः ॥21॥
इति वा तद्भवेन्मौनं सर्वं सहजसंज्ञितम्।
गिरां मौनं तु बालानामयुक्तं ब्रह्मवादिनम् ॥22॥

जिसको बिना कहे वाणी भी वापिस लौट जाती है, वह भला फिर किसके द्वारा कहा जा सकता है ? '(अरे !) यदि जगत् (प्रपंच) का वर्णन करना हो, तो भी वह शब्दों से नहीं कहा जा सकता।'—इस विचार से जो मौन रखा जाता है, उसे 'सहज मौन' नाम दिया गया है। बाकी केवल वाणी का मौन तो बच्चों का अर्थात् अज्ञानियों का ही मौन है। वैसा मौन ब्रह्मवादियों के लिए योग्य नहीं है।

आदावन्ते च मध्ये च जनो यस्मिन्न विद्यते।
येनेदं सततं व्याप्तं स देशो विजनः स्मृतः ॥23॥

जहाँ आदि में, मध्य में या अन्त में कोई लोग या लोक है ही नहीं और जिस एक ही के द्वारा यह सब कुछ व्याप्त हुआ है, ऐसा देश ही वास्तव में 'विजन देश' कहा गया है।

कल्पना सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां निमेषतः।
कालशब्देन निर्दिष्टं ह्यखण्डानन्दमद्वयम् ॥24॥

जिसके नेत्र के एक निमिषमात्र से ही सभी भूतों की कल्पना (रचना) हो जाती है वही अखण्ड आनन्दरूप अद्वयतत्त्व यहाँ 'काल' शब्द के द्वारा निर्दिष्ट किया गया है।

सुखेनैव भवेद्यस्मिन्नजस्रं ब्रह्मचिन्तनम्।
आसनं तद्विजानीयादन्यत्सुखविनाशनम् ॥25॥

जहाँ सुखपूर्वक निरन्तर ब्रह्म का चिन्तन किया जा सके उसी को आसन समझना चाहिए। अन्य जो दूसरे आसन हैं, वे तो सुख के विनाशक हैं।

सिद्धये सर्वभूतादि विश्वाधिष्ठानमद्वयम्।
यस्मिन्सिद्धिं गताः सिद्धास्तत्सिद्धासनमुच्यते ॥26॥

सभी भूतों के आदि, जगत् का अधिष्ठान और अद्वैत ब्रह्म, ये ही सिद्ध करने के लिए योग्य तत्त्व है। इन्हें सिद्ध करने वाले मनुष्य स्वयं सिद्ध होते हैं और उसी सिद्धि को सिद्धासन नाम दिया जाता है।

यन्मूलं सर्वलोकानां यन्मूलं चित्तबन्धनम्।
मूलबन्धः सदा सेव्यो योग्योऽसौ ब्रह्मवादिनाम् ॥27॥

जो सभी लोकों का मूल है, जो चित्त के बन्धन का कारण (मूल) हो सकता है, वही मूलबन्ध ब्रह्मवादियों के लिए सदैव सेवन करने योग्य है। अर्थात् सर्वकारण ब्रह्म ही मूलबन्ध है। शरीर की आकुंचनादि क्रिया वास्तव में मूलबन्ध नहीं है। यह राजयोगियों का सेव्य है।

अङ्गानां समतां विद्यात् समे ब्रह्मणि लीयते।
नो चेन्नैव समानत्यमृजुत्वं शुष्कवृक्षवत् ॥28॥

सर्वस्वरूप ब्रह्म में लीनता को ही 'अंगों की समता' कहा जाता है। ऐसा न मानने पर तो सूखे पेड़ की-सी समानता कोई 'समत्व' नहीं है, या वैसी सरलता (वैसा सीधापन) वास्तव में कोई सीधापन नहीं है।

दृष्टिं शास्त्रमयीं कृत्वा पश्येद् ब्रह्ममयं जगत्।
सा दृष्टिः परमोदारा न नासाग्रावलोकिनी ॥29॥

शास्त्रपरक दृष्टि करके जगत् को ब्रह्ममय देखना चाहिए। उसे ही 'परमोदार दृष्टि' कहते हैं। केवल नाक के अग्र भाग को देखना ही कोई वास्तविक एकाग्रता (परमोदार दृष्टि) नहीं कही जा सकती।

द्रष्टृदर्शनदृश्यानां विरामो यत्र वा भवेत्।
दृष्टिस्तत्रैव कर्तव्या न नासाग्रावलोकिनी ॥30॥

जिसमें द्रष्टा, दर्शन और दृश्य का अभाव ही हो जाए, उस ब्रह्म में ही दृष्टि को स्थिर करना चाहिए। केवल नाक के अग्र भाग को देखना कोई वास्तविक 'स्थिर दृष्टि' नहीं कही जाती।

चित्तादिसर्वभावेषु ब्रह्मत्वेनैव भावनात्।
निरोधः सर्ववृत्तीनां प्राणायामः स उच्यते ॥31॥

चित्त आदि सभी पदार्थों में ब्रह्मदृष्टि करने से अन्य सभी चित्तवृत्तियाँ अवरुद्ध हो जाती हैं। इसी को सही प्राणायाम कहा जाता है।

निषेधनं प्रपञ्चस्य रेचकाख्यः समीरितः।
ब्रह्मैवास्मीति या वृत्तिः पूरको वायुरुच्यते ॥32॥
ततस्तद्वृत्तिनैश्चल्यं कुम्भकः प्राणसंयमः।
अयं चापि प्रबुद्धानामज्ञानां प्राणपीडनम् ॥33॥

जगत्रूप प्रपंच का निषेध ही वास्तविक रूप में रेचक है। और 'मैं ब्रह्म हूँ'—ऐसी वृत्ति ही वास्तव में पूरक है। और बाद में उसी वृत्ति की निश्चलता होना ही सही रूप में कुंभक है। यही ज्ञानियों का प्राणायाम है। अज्ञानी लोग ही नाक दबाना आदि को प्राणायाम समझते हैं।

विषयेष्वात्मतां दृष्ट्वा मनसश्चित्तरञ्जकम्।
प्रत्याहारः स विज्ञेयोऽभ्यसनीयो मुहुर्मुहुः ॥34॥

सभी विषयों में आत्मदृष्टि (ब्रह्मदृष्टि) करते हुए मन और चित्त को उसी में लीन करना (और अन्य विषयों से हटा लेना) ही प्रत्याहार है और वह बार-बार अभ्यास करने योग्य है।

यत्र यत्र मनो याति ब्रह्मणस्तत्र दर्शनात्।
मनसा धारणं चैव धारणा सा परा मता ॥35॥

जहाँ-जहाँ मन जाता है, वहाँ-वहाँ मन से ब्रह्म का ही जो दर्शन किया जाता है, वही परम धारणा कही गई है।

ब्रह्मैवास्मीति सद्वृत्या निरालम्बतया स्थितिः।
ध्यानशब्देन व्याख्यातः परमानन्ददायकः ॥36॥

'मैं ब्रह्म हूँ'—इस प्रकार की आलम्बनरहित स्थिति सत् वृत्ति के द्वारा हो, वह विख्यात भाव ध्यान शब्द के द्वारा कहा गया है। वह परम आनन्ददायक भाव है।

निर्विकारतया वृत्त्या ब्रह्माकारतया पुनः।
वृत्तिविस्मरणं सम्यक् समाधिरभिधीयते ॥37॥

और फिर बाद में वही निर्विकार वृत्ति जब ब्रह्माकार हो जाती है और वृत्ति का ही बिल्कुल विस्मरण हो जाता है, तब उस अवस्था को समाधि कहा जाता है।

इमं चाकृत्रिमानन्दं तावत्साधु समभ्यसेत्।
लक्ष्यो यावत्क्षणात्पुंसः प्रत्यक्त्वं सम्भवेत्स्वयम् ॥38॥
ततः साधननिर्मुक्तः सिद्धो भवति योगिराट्।
तत्स्वं रूपं भवेत्तस्य विषयो मनसो गिराम् ॥39॥

इस अकृत्रिम (स्वाभाविक) आनन्द का मनुष्य को तब तक अच्छी तरह से अभ्यास करना चाहिए जब तक कि मनुष्य का लक्ष्य आप-ही-आप प्रत्यक् स्वरूप स्पष्ट न हो जाए। इसके बाद साधनरहित होकर वह मनुष्य सिद्ध योगीराज बन जाता है। और तब उसके मन और वाणी का विषय अपना ब्रह्मरूप ही हो जाता है।

समाधौ क्रियमाणे तु विघ्नान्यायान्ति वै बलात्।
अनुसन्धानराहित्यमालस्यं भोगलालसम् ॥40॥
लयस्तमश्च विक्षेपस्तेजः स्वेदश्च शून्यता।
एवं हि विघ्नबाहुल्यं त्याज्यं ब्रह्मविशारदैः ॥41॥
भाववृत्त्या हि भावत्वं शून्यवृत्त्या हि शून्यता।
ब्रह्मवृत्त्या हि पूर्णत्वं तया पूर्णत्वमभ्यसेत् ॥42॥

समाधि करते समय बलात् अनेकानेक विघ्न आते हैं—अनुसन्धानराहित्य आता है, आलस्य

आता है, भोगलालसा आती है, लय, तमस्, विक्षेप, तेज, पसीना और शून्यता आदि आते हैं। परन्तु, ब्रह्मकुशल लोग उनको हटा सकते हैं। किसी भावात्मक वृत्ति से उस भाव का स्वरूप पाया जा सकता है। शून्य की वृत्ति से शून्यवृत्तिरूप और ब्रह्मवृत्ति से ब्रह्मरूप – पूर्णरूप पाया जा सकता है। इसलिए उसी वृत्ति में रहकर पूर्णता का अनुभव करना चाहिए।

ये हि वृत्तिं विहायैनां ब्रह्माख्यां पावनीं पराम्।
वृथैव ते तु जीवन्ति पशुभिश्च समा नराः ॥43॥

जो लोग इस परमपावन ब्रह्म नाम की वृत्ति को छोड़कर जी रहे हैं, वे तो पशु के समान ही हैं, और वे वृथा ही जी रहे हैं।

ये तु वृत्तिं विजानन्ति ज्ञात्वा वै वर्धयन्ति ये।
ते वै सत्पुरुषा धन्या वन्द्यास्ते भुवनत्रये ॥44॥

जो मनुष्य इस ब्रह्माकारवृत्ति को जानते हैं, और जानकर उसे आगे बढ़ाते हैं अर्थात् परिशीलन करते हैं, वे सत्पुरुष धन्य (कृतार्थ) हैं, और वे तीनों लोकों में वन्दन योग्य हैं।

येषां वृत्तिः समा वृद्धा परिपक्वा च सा पुनः।
ते वै सद् ब्रह्मतां प्राप्ता नेतरे शब्दवादिनः ॥45॥

जिन मनुष्यों की वह ब्रह्मवृत्ति एकसमान रूप से बढ़ती हुई बाद में परिपक्व हो जाती है, वे मनुष्य ही सद्रूप ब्रह्म को प्राप्त होते हैं, पर अन्य लोग जो केवल ऐसे शब्दमात्र ही बोला करते हैं, वे ब्रह्मत्व को प्राप्त नहीं कर सकते।

कुशला ब्रह्मवार्तायां वृत्तिहीनाः सुरागिणः।
तेऽप्यज्ञानतया नूनं पुनरायान्ति यान्ति च ॥46॥

जो लोग ब्रह्म की बातें करने में तो बहुत कुशल होते हैं, पर ब्रह्मवृत्ति से हीन होते हैं और अतिशय आसक्तिवाले होते हैं, वे सचमुच अपने अज्ञान के कारण मृत्यु के बाद पुनः जन्म लेते हैं और जन्म लेकर फिर मृत्यु को प्राप्त करते हैं।

निमिषार्धं न तिष्ठन्ति वृत्तिं ब्रह्ममयीं विना।
यथा तिष्ठन्ति ब्रह्माद्याः सनकाद्याः शुकादयः ॥47॥

वे योगी लोग आधे निमिष तक भी ब्रह्मादि, सनकादि और शुकादि की तरह ब्रह्मवृत्ति के बिना नहीं रह सकते।

कारणं यस्य वै कार्यं कारणं तस्य जायते।
कारणं तत्त्वतो नश्येत् कार्याभावे विचारतः ॥48॥

'कारण ही कार्य है' और 'कार्य ही कारण है'—ऐसी जिसकी वृत्ति होती है, उसके लिए यदि तात्त्विक विचार किया जाए, तो कार्य के अभाव में कारण भी नष्ट हो जाता है।

अथ शुद्धं भवेद्वस्तु यद्वै वाचामगोचरम्।
उदेति शुद्धचित्तानां वृत्तिज्ञानं ततः परम् ॥49॥

फिर तो ऐसे शुद्ध चितवाले मनुष्यों के सामने वाणी से अगोचर शुद्ध ब्रह्मरूप पदार्थ, वृत्ति के ज्ञान में उदित हो जाता है।

भावितं तीव्रवेगेन यद्वस्तु निश्चयात्मकम् ।
दृश्यं ह्यदृश्यतां नीत्वा ब्रह्माकारेण चिन्तयेत् ॥50॥
विद्वान्नित्यं सुखे तिष्ठेद्धिया चिद्रसपूर्णया ॥51॥

इति प्रथमोऽध्यायः ।

सम्यक् ज्ञान से पहले निश्चयात्मक रूप से बड़ी तत्परता से दृश्यभाव के रूप में जिस वस्तु को माना गया हो, उसी का फिर बाद में अदृश्यता में ले जाकर ब्रह्माकार में चिन्तन-मनन करना चाहिए जिससे उसे जानने वाला होकर अर्थात् ज्ञानी बनकर मनुष्य चैतन्यरस से परिपूर्ण हुई बुद्धि के कारण हमेशा सुख को प्राप्त कर सकता है ।

यहाँ प्रथम अध्याय पूरा हुआ ।

❋

द्वितीयोऽध्यायः

अथ ह कुमारः शिवं पप्रच्छाऽखण्डैकरसचिन्मात्रस्वरूपमनुब्रूहीति । स होवाच परमशिवः—

फिर कार्त्तिकस्वामी ने (कुमार ने) शिव से पूछा—मुझे आप अखण्ड-एकरसमात्र चिन्मात्र का (चैतन्य मात्र का) उपदेश दीजिए । तब परम शिव ने कहा—

अखण्डैकरसं दृश्यमखण्डैकरसं जगत् ।
अखण्डैकरसं भावमखण्डैकरसं स्वयम् ॥1॥
अखण्डैकरसो मन्त्र अखण्डैकरसा क्रिया ।
अखण्डैकरसं ज्ञानमखण्डैकरसं जलम् ॥2॥
अखण्डैकरसा भूमिरखण्डैकरसं वियत् ।
अखण्डैकरसं शास्त्रमखण्डैकरसा त्रयी ॥3॥
अखण्डैकरसं ब्रह्म चाखण्डैकरसं वृतम् ।
अखण्डैकरसो जीव अखण्डैकरसो ह्यजः ॥4॥

दृश्य अखण्ड एकरस है, जगत् अखण्ड एकरस है, भाव अखण्ड एकरस है, स्वयं भी अखण्ड एकरस है । इसी प्रकार मन्त्र, क्रिया, ज्ञान और जल भी अखण्ड एकरस हैं । उसी प्रकार पृथ्वी, आकाश, शास्त्र और तीन वेद भी अखण्ड एकरस हैं । इसी तरह ब्रह्म, वृत्त, जीव और अजन्मा परमात्मा भी अखण्ड एकरस ही है ।

अखण्डैकरसो ब्रह्मा अखण्डैकरसो हरिः ।
अखण्डैकरसो रुद्र अखण्डैकरसोऽस्म्यहम् ॥5॥
अखण्डैकरसो ह्यात्मा अखण्डैकरसोऽगुरुः ।
अखण्डैकरसं लक्ष्यमखण्डैकरसं महः ॥6॥
अखण्डैकरसो देह अखण्डैकरसं मनः ।
अखण्डैकरसं चित्तमखण्डैकरसं सुखम् ॥7॥

अखण्डैकरसा विद्या अखण्डैकरसोऽव्ययः ।
अखण्डैकरसं नित्यमखण्डैकरसं परम् ॥8॥

ठीक उसी प्रकार ब्रह्मा, हरि (विष्णु), रुद्र और मैं—ये सब भी अखण्ड एकरस रूप ही हैं । और आत्मा, गुरु, लक्ष्यस्थान और तेज भी अखण्ड एकरस हैं । देह, मन, चित्त और सुख भी अखण्ड एकरस है । उसी तरह विद्या, विकारविहीन आत्मा, नित्यत्व, परमतत्त्व ब्रह्मतत्त्व भी अखण्डैकरस ही हैं ।

अखण्डैकरसं किंचिदखण्डैकरसं परम् ।
अखण्डैकरसादन्यन्नास्ति नास्ति षडानन ॥9॥
अखण्डैकरसान्नास्ति अखण्डैकरसान्न हि ।
अखण्डैकरसात्किंचिदखण्डैकरसादहम् ॥10॥

हे षडानन! जो कुछ भी अव्याख्येय है, वह अखण्ड एकरस ही है । वही परम है । अखण्ड एकरस से भिन्न कोई वस्तु है ही नहीं । कुछ है ही नहीं, है ही नहीं । अखण्ड एकरस से अतिरिक्त कोई भी पदार्थ नहीं है । मैं स्वयं भी अखण्ड एकरस से खाली नहीं हूँ ।

अखण्डैकरसं स्थूलं सूक्ष्मं चाखण्डरूपकम् ।
अखण्डैकरसं वेद्यमखण्डैकरसो भवान् ॥11॥
अखण्डैकरसं गुह्यमखण्डैकरसादिकम् ।
अखण्डैकरसो ज्ञाता ह्यखण्डैकरसा स्थितिः ॥12॥
अखण्डैकरसा माता अखण्डैकरसः पिता ।
अखण्डैकरसो भ्राता अखण्डैकरसः पतिः ॥13॥

स्थूल, सूक्ष्म, ज्ञेय पदार्थ और तुम—सभी अखण्ड एकरस हैं । गुह्य वस्तु अखण्ड एकरस है और उसका आदि भी अखण्ड एकरस है । ज्ञाता भी अखण्डैकरस है और स्थिति भी अखण्ड एकरस है । माता, पिता, भाई और स्वामी सभी अखण्ड एकरस हैं ।

अखण्डैकरसं सूत्रमखण्डैकरसो विराट् ।
अखण्डैकरसं गात्रमखण्डैकरसं शिरः ॥14॥
अखण्डैकरसं चान्तरखण्डैकरसं बहिः ।
अखण्डैकरसं पूर्णमखण्डैकरसामृतम् ॥15॥
अखण्डैकरसं गोत्रमखण्डैकरसं गृहम् ।
अखण्डैकरसं गोप्यमग्वण्डैकरसश्शशी ॥16॥
अखण्डैकरसास्तारा अखण्डैकरसो रविः ।
अखण्डैकरसं क्षेत्रमखण्डैकरसा क्षमा ॥17॥

सूत्रात्मा, विराट्, सभी अवयव और मस्तक अखण्ड एकरस हैं । अन्दर का सब अखण्डैकरस है और बाहर का भी सब अखण्डैकरस ही है । पूर्ण वस्तु अखण्डैकरस है और अमृत अखण्डैकरस है । वंशनाम, घर सब अखण्डैकरस हैं, सब गोपनीय और चन्द्र, सूर्य, तारा भी अखण्ड एकरर्स है । क्षेत्र, क्षमा भी अखण्ड एकरस हैं ।

अखण्डैकरसः शान्त अखण्डैकरसोऽगुणः ।
अखण्डैकरसः साक्षी अखण्डैकरसः सुहृत् ॥18॥

अखण्डैकरसो बन्धुरखण्डैकरसः सखा ।
अखण्डैकरसो राजा अखण्डैकरसं पुरम् ॥19॥
अखण्डैकरसं राज्यमखण्डैकरसः प्रजाः ।
अखण्डैकरसं तारमखण्डैकरसो जपः ॥20॥

जो शान्तरस है वह अखण्ड एकरस है, निर्गुण अखण्डैकरस है, साक्षी और मित्र भी अखण्ड एकरस हैं। भाई, सखा, राजा और नगर ये सभी अखण्ड एकरस हैं। राज्य, प्रजा, तारक मन्त्र (ओम्) और जप—सभी अखण्ड एकरस हैं।

अखण्डैकरसं ध्यानमखण्डैकरसं पदम् ।
अखण्डैकरसं ग्राह्यमखण्डैकरसं महत् ॥21॥
अखण्डैकरसं ज्योतिरखण्डैकरसं धनम् ।
अखण्डैकरसं भोज्यमखण्डैकरसं हविः ॥22॥
अखण्डैकरसो होम अखण्डैकरसो जपः ।
अखण्डैकरसं स्वर्गमखण्डैकरसः स्वयम् ॥23॥

ध्यान, परमतत्त्व, ग्राह्य पदार्थ, विशाल वस्तु भी अखण्ड एकरस हैं। ज्योति, धन, खाद्यपदार्थ, होमद्रव्य आदि भी अखण्ड एकरस ही हैं। होमक्रिया, जपक्रिया और स्वयं भी अखण्ड एकरस रूप ही हैं।

अखण्डैकरसं सर्वं चिन्मात्रमिति भावयेत् ।
चिन्मात्रमेव चिन्मात्रमखण्डैकरसं परम् ॥24॥

यह सब मात्र अखण्डैकरस चैतन्य ही है—ऐसा चिन्तन करना चाहिए। सब चैतन्य ही है। और मात्र चैतन्य ही परमतत्त्व है और वही अखण्ड एकरस है।

भववर्जितचिन्मात्रं सर्वं चिन्मात्रमेव हि ।
इदं च सर्वं चिन्मात्रमयं चिन्मात्रमेव हि ॥25॥
आत्मभावं च चिन्मात्रमखण्डैकरसं विदुः ।
सर्वलोकं च चिन्मात्रं त्वत्ता मत्ता च चिन्मयम् ॥26॥
आकाशो भूर्जलं वायुरग्निर्ब्रह्मा हरिः शिवः ।
यत्किञ्चिद्यन्न किञ्चिच्च सर्वं चिन्मात्रमेव हि ॥27॥
अखण्डैकरसं सर्वं यद्यच्चिन्मात्रमेव हि ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वं चिन्मात्रमेव हि ॥28॥

संसार रहित यह सब चिन्मात्र है। यह केवल चैतन्य और मात्र चैतन्य ही है। यह जो आत्मा का भाव (सत्ता) है वह केवल चैतन्य ही है, अखण्ड है, एकरस ही है, ऐसा ज्ञानी लोग मानते हैं। ये सभी लोक चैतन्य हैं, त्वंभाव और अहंभाव भी चैतन्य है। आकाश, पृथ्वी, जल, वायु, अग्नि, ब्रह्मा, विष्णु, महेश, जो कुछ है और जो कुछ नहीं है वह सब चैतन्य ही हैं और जो चिन्मात्र है वह अखण्ड एकरस ही है। भूत, भविष्य और वर्तमान सभी अखण्डैकरस और चैतन्यमय ही हैं।

द्रव्यं कालं च चिन्मात्रं ज्ञानं ज्ञेयं चिदेव हि ।
ज्ञाता चिन्मात्ररूपश्च सर्वं चिन्मयमेव हि ॥29॥

सम्भाषणं च चिन्मात्रं यद्यच्चिन्मात्रमेव हि ।
असच्च सच्च चिन्मात्रमाद्यन्तं चिन्मयं सदा ॥30॥
आदिरन्तश्च चिन्मात्रं गुरुशिष्यादि चिन्मयम् ।
दृग्दृश्यं यदि चिन्मात्रमस्ति चेच्चिन्मयं सदा ॥31॥
सर्वाश्चर्यं हि चिन्मात्रं देहं चिन्मात्रमेव हि ।
लिङ्गं च कारणं चैव चिन्मात्रान्न हि भिद्यते ॥32॥

द्रव्य और काल केवल चैतन्य है, ज्ञान और ज्ञेय केवल चैतन्य है, ज्ञाता भी चिन्मात्र रूप ही है। सब कुछ चिन्मय ही है। संभाषण भी चैतन्यमात्र है, जो भी है वह सब भी चिन्मय है। असत् और सत् भी चैतन्यमात्र है, आदि और अन्त भी चैतन्यमात्र है, गुरु-शिष्य आदि भी चैतन्यमात्र है, और यदि दृक् तथा दृश्य (द्रष्टा और दृश्य) सब चिन्मात्र है, तब तो सब कुछ चिन्मात्र ही है। सभी आश्चर्य, देह, लिंगदेह, इन सबका कारण—ये सभी चिन्मात्र हैं। चिन्मात्र से भिन्न कुछ भी नहीं है।

अहं त्वं चैव चिन्मात्रं मूर्तामूर्तादि चिन्मयम् ।
पुण्यं पापं च चिन्मात्रं जीवश्चिन्मात्रविग्रहः ॥33॥
चिन्मात्रान्नास्ति संकल्पश्चिन्मात्रान्नास्ति वेदनम् ।
चिन्मात्रान्नास्ति मन्त्रादि चिन्मात्रान्नास्ति देवता ॥34॥
चिन्मात्रान्नास्ति दिक्पालाश्चिन्मात्राद्व्यावहारिकम् ।
चिन्मात्रात्परमं ब्रह्म चिन्मात्रान्नास्ति कोऽपि हि ॥35॥
चिन्मात्रान्नास्ति माया च चिन्मात्रान्नास्ति पूजनम् ।
चिन्मात्रान्नास्ति मन्तव्यं चिन्मात्रान्नास्ति सत्यकम् ॥36॥

'मैं' और 'तू' केवल चैतन्य ही हैं। मूर्त-अमूर्त सब केवल चैतन्य है। पुण्य-पाप चिन्मात्र ही है, जीव केवल चिन्मय है। कोई संकल्प चैतन्य से अलग नहीं है, कोई अनुभव, कोई ज्ञान, कोई भी दिक्पाल, कोई भी व्यावहारिक वस्तु चैतन्यमात्र से भिन्न है ही नहीं। परमब्रह्म भी चैतन्य से भिन्न नहीं है। कोई भी पदार्थ चैतन्यमात्र से भिन्न नहीं है। माया भी चिन्मात्र से अलग नहीं है। कोई पूजन भी चिन्मयता से अलग नहीं है। चिन्मात्र से अलग कोई भी पदार्थ मन्तव्य (चिन्तनीय) ही नहीं है। चिन्मात्र से बढ़कर कोई सत्य नहीं है।

चिन्मात्रान्नास्ति कोशादि चिन्मात्रान्नास्ति वै वसु ।
चिन्मात्रान्नास्ति मौनं च चिन्मात्रान्नास्त्यमौनकम् ॥37॥
चिनमात्रान्नास्ति वैराग्यं सर्वं चिन्मात्रमेव हि ।
यच्च यावच्च चिन्मात्रं यच्च यावच्च दृश्यते ॥38॥
यच्च यावच्च दूरस्थं सर्वं चिन्मात्रमेव हि ।
यच्च यावच्च भूतादि यच्च यावच्च लक्ष्यते ॥39॥
यच्च यावच्च वेदान्ताः सर्वं चिन्मात्रमेव हि ।
चिन्मात्रान्नास्ति गमनं चिन्मात्रान्नास्ति मोक्षकम् ॥40॥

निधि आदि भी चैतन्यमात्र से अलग नहीं हैं। चैतन्य से बढ़कर कोई धन नहीं है। कोई मौन या कोई अमौन भी चैतन्य से अलग नहीं है। वैराग्य भी चैतन्य से भिन्न नहीं क्योंकि सब कुछ चिन्मात्र ही है। जो जितना दिखाई देता है वह केवल चैतन्य ही है और जो नहीं दिखाई देता अर्थात् दूर है,

वह भी चिन्मात्र है। जितने और जिस प्रमाण में ये पंचभूत आदि हैं, वे भी चिन्मात्र हैं। जो कुछ भी और जितने प्रमाण में वेदान्त हैं, सब चिन्मात्र हैं। चिन्मात्र से भिन्न कोई गति नहीं, चिन्मय से बढ़कर कोई मोक्ष ही नहीं है।

चिन्मात्रान्नास्ति लक्ष्यं च सर्वं चिन्मात्रमेव हि।
अखण्डैकरसं ब्रह्म चिन्मात्रान्न हि विद्यते ॥41॥
शास्त्रे मयि त्वयीशे च ह्यखण्डैकरसो भवान्।
इत्येकरूपकतया यो वा जानात्यहं त्विति ॥42॥
सकृज्ज्ञानेन मुक्तिः स्यात्सम्यग्ज्ञाने स्वयं सदा ॥43॥

इति द्वितीयोऽध्यायः।

चैतन्य को छोड़कर कोई लक्ष्य ही नहीं है। सब कुछ केवल चित् ही है। सब कुछ अतएव अखण्ड एकरस ही है, चिन्मात्र से अलग कुछ भी नहीं है। शास्त्र में, मुझमें, तुझमें, और ईश्वर में—सबमें आप ही अखण्ड एकरस रूप से विद्यमान हैं। इस प्रकार एकरूपता से सर्वत्र मैं हूँ, ऐसा जो जानता है अर्थात् ऐसे सम्यग् ज्ञान से उसकी तत्काल सदा के लिए मुक्ति हो जाती है।

यहाँ दूसरा अध्याय पूरा हुआ।

❋

तृतीयोऽध्यायः

कुमारः पितरमात्मानुभवमनुब्रूहीति पप्रच्छ। स होवाच परः शिवः—
परब्रह्मस्वरूपोऽहं परमानन्दमस्म्यहम्।
केवलं ज्ञानरूपोऽहं केवलं परमोऽस्म्यहम् ॥1॥
केवलं शान्तरूपोऽहं केवलं चिन्मयोऽस्म्यहम्।
केवलं नित्यरूपोऽहं केवलं शाश्वतोऽस्म्यहम् ॥2॥
केवलं सत्त्वरूपोऽहमहं त्यक्त्वाहमस्म्यहम्।
सर्वहीनस्वरूपोऽहं चिदाकाशमयोऽस्म्यहम् ॥3॥
केवलं तुर्यरूपोऽस्मि तुर्यातीतोऽस्मि केवलः।
सदा चैतन्यरूपोऽस्मि चिदानन्दमयोऽस्म्यहम् ॥4॥

कुमार कार्तिकस्वामी ने अपने पिता शंकर से पूछा—'आप आत्मानुभूति की बात कहिए'। तब परम शिव बोले—'मैं परब्रह्मस्वरूप हूँ, मैं परम आनन्दस्वरूप हूँ, मैं केवल ज्ञानरूप हूँ, मैं केवल परमात्मा हूँ। मैं केवल शान्तरूप हूँ, चैतन्यरूप हूँ, केवल नित्यरूप हूँ, मैं शाश्वत-स्थिर-एकरूप हूँ। मैं केवल सत्त्वस्वरूप हूँ, 'मैं' भाव को छोड़कर 'मैं' हूँ, सर्व से हीन स्वरूपवाला हूँ, मैं चिदाकाशमय हूँ, केवल तुर्यरूप हूँ, और तुर्यातीत (तुर्यतुर्य रूप) भी मैं हूँ। सदैव चैतन्यरूप मैं हूँ। मैं चिदानन्दमय हूँ।

केवलाकाररूपोऽस्मि शुद्धरूपोऽस्म्यहं सदा।
केवलं ज्ञानरूपोऽस्मि केवलं प्रियमस्म्यहम् ॥5॥
निर्विकल्पस्वरूपोऽस्मि निरीहोऽस्मि निरामयः।
सदाऽसङ्गस्वरूपोऽस्मि निर्विकारोऽहमव्ययः ॥6॥

सदैकरसरूपोऽस्मि सदा चिन्मात्रविग्रहः।
अपरिच्छिन्नरूपोऽस्मि ह्यखण्डानन्दरूपवान् ॥7॥
सत्परानन्दरूपोऽस्मि चित्परानन्दमस्म्यहम्।
अन्तरान्तररूपोहमवाङ्मनसगोचरः ॥8॥

मैं केवल आकाररूप हूँ, सदैव शुद्ध रूपवाला हूँ, केवल ज्ञानरूप हूँ, एकमात्र प्रियस्वरूप हूँ, निर्विकल्परूप हूँ, सदा इच्छारहित हूँ, निर्दोष हूँ, सदा असंग स्वरूप हूँ, विकाररहित हूँ, सदैव एकरस हूँ, सदैव चैतन्यमात्र रूप हूँ, असीम स्वरूप वाला हूँ, अखण्ड-आनन्दस्वरूप हूँ, सद्रूप, परानन्दरूप, चिद्रूप, उच्चतम आनन्दरूप, भीतर से भी भीतर के रूपवाला हूँ और वाणी एवं मन का विषय नहीं हूँ।

आत्मानन्दस्वरूपोऽहं सत्यानन्दोऽस्म्यहं सदा।
आत्मारामस्वरूपोऽस्मि ह्ययमात्मा सदाशिवः ॥9॥
आत्मप्रकाशरूपोऽस्मि ह्यात्मज्योती रसोऽस्म्यहम्।
आदिमध्यान्तहीनोऽस्मि ह्याकाशसदृशोऽस्म्यहम् ॥10॥
नित्यशुद्धचिदानन्दसत्तामात्रोऽहमव्ययः।
नित्यबुद्धविशुद्धैकसच्चिदानन्दमस्म्यहम् ॥11॥
नित्यशेषस्वरूपोऽस्मि सर्वातीतोऽस्म्यहं सदा।
रूपातीतस्वरूपोऽस्मि परमाकाशविग्रहः ॥12॥

मैं आत्मानन्दस्वरूप हूँ, सदा सत्य – आनन्द हूँ, आत्मारामस्वरूप हूँ, सदाशिव आत्मा हूँ। मैं आत्मा का प्रकाशरूप हूँ, मैं आत्मज्योतिरूप रसयुक्त हूँ, मैं आदि-मध्य-अन्त हीन हूँ, मैं आकाश जैसा हूँ। मैं नित्य, शुद्ध, चैतन्य, आनन्द और नित्य सत्तामात्र हूँ। मैं निर्विकार, नित्य ज्ञानी, अतिशय शुद्ध और केवल सच्चिदानन्द हूँ। मैं नित्य और 'नेति नेति' करने से शेष रहा हुआ तत्त्व हूँ। मैं सबसे परे, सदा रूपरहित स्वरूपवाला हूँ, मैं परम आकाश जैसे शरीरवाला हूँ।

भूमानन्दस्वरूपोऽस्मि भाषाहीनोऽस्म्यहं सदा।
सर्वाधिष्ठानरूपोऽस्मि सर्वदा चिद्घनोऽस्म्यहम् ॥13॥
देहभावविहीनोऽस्मि चिन्ताहीनोऽस्मि सर्वदा।
चित्तवृत्तिविहीनोऽहं चिदात्मैकरसोऽस्म्यहम् ॥14॥
सर्वदृश्यविहीनोऽहं दृग्रूपोऽस्म्यहमेव हि।
सर्वदा पूर्णरूपोऽस्मि नित्यतृप्तोऽस्म्यहं सदा ॥15॥
अहं ब्रह्मैव सर्वं स्यादहं चैतन्यमेव हि।
अहमेवाहमेवास्मि भूमाकाशस्वरूपवान् ॥16॥

मैं भूमा (विशालतम) आनन्दस्वरूप हूँ। मैं भाषारहित हूँ, सर्वाधिष्ठानस्वरूप हूँ, सर्वदा चिद्घन - सर्वत्र चिद्व्याप्त हूँ, देहभाव से रहित हूँ, सदैव चिन्ता-विचार-हीन हूँ, चित्तवृत्तियों से रहित हूँ, चित्-रूप एकरस वाला हूँ, सभी दृश्यपदार्थों से परे हूँ, केवल द्रष्टा (साक्षी) ही हूँ, सदैव पूर्ण हूँ, सदैव परितुष्ट हूँ, मैं ब्रह्म ही हूँ, यह सर्वचैतन्य मैं ही हूँ, मैं मैं ही हूँ, विशालतम आकाश जैसे व्याप्त शरीरवाला मैं ही हूँ।

अहमेव महानात्मा अहमेव परात्परः।
अहमन्यवदाभामि ह्यहमेव शरीरवत् ॥17॥

अहं शिष्यवदाभामि ह्यहं लोकत्रयाश्रयः ।
अहं कालत्रयातीत अहं वेदैरुपासितः ॥18॥
अहं शास्त्रेण निर्णीत अहं चित्ते व्यवस्थितः ।
मत्त्यक्तं नास्ति किंचिद्वा मत्त्यक्तं पृथिवी च वा ॥19॥
मयातिरिक्तं यद्यद्वा तत्तन्नास्तीति निश्चिनु ।
अहं ब्रह्मास्मि सिद्धोऽस्मि नित्यशुद्धोऽस्म्यहं सदा ॥20॥

मैं ही महान् आत्मा हूँ, मैं परमत्त्व से भी परतत्त्व हूँ। मैं अन्य-सा मात्र दिखाई ही देता हूँ, मैं ही शरीर जैसा लग रहा हूँ; मैं शिष्य जैसा लग रहा हूँ, मैं तीनों लोकों का आश्रय हूँ, मैं भूत, भविष्य और वर्तमान—तीनों कालों से परे हूँ, मैं ही वेदों के द्वारा उपासित हूँ। मैं ही शास्त्रों के द्वारा निर्णीत किया गया हूँ, मैं चित्त में रहा हूँ, मुझसे कोई भी त्यागा नहीं गया है, अव्यक्त, पृथ्वी सबमें मैं व्याप्त हूँ। मुझसे रिक्त जो है वह है ही नहीं, ऐसा निश्चय जान लो। मैं ही ब्रह्म हूँ, सिद्ध हूँ, नित्य शुद्ध हूँ।

निर्गुणः केवलात्मास्मि निराकारोस्म्यहं सदा ।
केवलं ब्रह्ममात्रोऽस्मि ह्यजरोऽस्म्यमरोऽस्म्यहम् ॥21॥
स्वयमेव स्वयं भामि स्वयमेव सदात्मकः ।
स्वयमेवात्मनि स्वस्थः स्वयमेव परा गतिः ॥22॥
स्वयमेव स्वयं भुञ्जे स्वयमेव स्वयं रमे ।
स्वयमेव स्वयं ज्योतिः स्वयमेव स्वयं महः ॥23॥
स्वस्यात्मनि स्वयं रंस्ये स्वात्मन्येव विलोकये ।
स्वात्मन्येव सुखासीनः स्वात्ममात्रावशेषकः ॥24॥

मैं केवल निर्गुण आत्मा हूँ, सदैव निराकार हूँ, मैं केवल (मात्र) ब्रह्म हूँ, अजर हूँ, अमर हूँ। मैं स्वयं ही अपना प्रकाश करता हूँ। मैं स्वयं सदा आत्मरूप हूँ। स्वयं अपने आत्मा में रहता हूँ, स्वयं ही परमगति हूँ। मैं स्वयं अपने को खाता हूँ, मैं अपने आपसे ही खेलता हूँ, मैं अपने आपमें ज्योति रूप हूँ, मैं ही अपना प्रकाश हूँ। मैं अपने आपमें ही खेलता हूँ, अपने आपमें ही देखता हूँ, अपने आपमें ही सुख से अवस्थित होकर अपने में ही स्वयं शेष रहता हूँ।

स्वचैतन्ये सदा स्थास्ये स्वात्मराज्ये सुखे रमे ।
स्वात्मसिंहासने स्थित्वा स्वात्मनोऽत्यन्न चिन्तये ॥25॥
चिद्रूपमात्रं ब्रह्मैव सच्चिदानन्दमद्वयम् ।
आनन्दघन एवाहमहं ब्रह्मास्मि केवलम् ॥26॥
सर्वदा सर्वशून्योऽहं सर्वात्मानन्दवानहम् ।
नित्यानन्दस्वरूपोऽहमात्माकाशोऽस्मि नित्यदा ॥27॥
अहमेव हृदाकाशश्चिदादित्यस्वरूपवान् ।
आत्मनात्मनि तृप्तोऽस्मि ह्यरूपोऽस्म्यहमव्ययः ॥28॥

मैं अपने चैतन्य में सदैव रहता हूँ। अपने आत्मरूप राज्य में सिंहासन पर बैठकर अपने आत्मा से अलग किसी का चिन्तन नहीं करता। केवल चैतन्यरूप ब्रह्म ही सच्चिदानन्द और अद्वैत है। मैं ही आनन्दमय हूँ, मैं ही वह ब्रह्म हूँ, मात्र ब्रह्म ही हूँ। मैं सर्वदा सर्व से शून्य हूँ। मैं ही सबका आत्मा

और मैं ही सर्वानन्दमय हूँ। मैं नित्यानन्दस्वरूप आकाश की तरह व्यापक हूँ। मैं हृदयाकाश रूप प्रकाशमान चिदाकाश हूँ। मैं अपने आत्मा में आत्मा से ही परितृप्त हूँ। मैं अरूप हूँ, मैं अव्यय हूँ।

एकसंख्याविहीनोऽस्मि नित्यमुक्तस्वरूपवान् ।
आकाशादपि सूक्ष्मोऽहमाद्यन्ताभाववानहम् ॥29॥
सर्वप्रकाशरूपोऽहं परावरसुखोऽस्म्यहम् ।
सत्तामात्रस्वरूपोऽहं शुद्धमोक्षस्वरूपवान् ॥30॥
सत्यानन्दस्वरूपोऽहं ज्ञानानन्दघनोऽस्म्यहम् ।
विज्ञानमात्ररूपोऽहं सच्चिदानन्दलक्षणः ॥31॥
ब्रह्ममात्रमिदं सर्वं ब्रह्मणोऽन्यन्न किञ्चन ।
तदेवाहं सदानन्दं ब्रह्मैवाहं सनातनम् ॥32॥

मैं एक संख्या से रहित हूँ। मैं नित्यमुक्त स्वरूप वाला हूँ। मैं आकाश से भी सूक्ष्म हूँ। मैं आदि-अन्त से रहित हूँ। मैं सर्वप्रकाशरूप, परमोत्तम (दिव्य) सुखरूप, केवल सद्रूप, शुद्ध मोक्षस्वरूप, सत्य और आनन्दस्वरूप, ज्ञान और आनन्दघन, केवल विज्ञानरूप, सच्चिदानन्द ही हूँ। यह सब भी केवल ब्रह्मस्वरूप ही है, ब्रह्म से अतिरिक्त कुछ है ही नहीं। और वह मैं हूँ। मैं ही वह सदानन्दरूप सनातन ब्रह्म हूँ।

त्वमित्येतत्तदित्येतन्मत्तोऽन्यन्नास्ति किञ्चन ।
चिच्चैतन्यस्वरूपोऽहमहमेव परः शिवः ॥33॥
अतिभावस्वरूपोऽहमहमेव सुखात्मकः ।
साक्षिवस्तुविहीनत्वात्साक्षित्वं नास्ति मे सदा ॥34॥
केवलं ब्रह्ममात्रत्वादहमात्मा सनातनः ।
अहमेवादिशेषोऽहमहं शेषोऽहमेव च ॥35॥
नामरूपविमुक्तोऽहमहमानन्दविग्रहः ।
इन्द्रियाभावरूपोऽहं सर्वभावस्वरूपकः ॥36॥

'तू' और 'वह' मुझसे अलग नहीं हैं। कुछ भी मुझसे अलग नहीं है। मैं ज्ञानरूप और चैतन्यरूप हूँ। मैं ही परमशिव हूँ। मैं सर्व पदार्थों से परे रहने वाला पदार्थ हूँ, मैं ही सुखस्वरूप हूँ। मैं साक्षी के लिए (साक्ष्य) वस्तु का अभाव हो जाने से सभी काल में साक्षी नहीं बना रहता परन्तु केवल ब्रह्मत्व मात्र से ही मैं सदा शाश्वत आत्मरूप में रहता हूँ। मैं ही आदि में शेष होता हूँ और अन्त में भी मैं ही शेष रहता हूँ। मेरा न कोई नाम है, न रूप है, मैं तो केवल आनन्दस्वरूप हूँ। मुझमें इन्द्रियाँ नहीं है, फिर भी सब पदार्थों में मैं ही तो हूँ। (मैं सर्वभावरूप हूँ)।

बन्धमुक्तिविहीनोऽहं शाश्वतानन्दविग्रहः ।
आदिचैतन्यमात्रोऽहमखण्डैकरसोऽस्म्यहम् ॥37॥
वाङ्मनोऽगोचरश्चाहं सर्वत्र सुखवानहम् ।
सर्वत्र पूर्णरूपोऽहं भूमानन्दमयोऽस्म्यहम् ॥38॥
सर्वत्र तृप्तिरूपोऽहं परामृतरसोऽस्म्यहम् ।
एकमेवाद्वितीयं सद् ब्रह्मैवाहं न संशयः ॥39॥

सर्वशून्यस्वरूपोऽहं सकलागमगोचरः ।
मुक्तोऽहं मोक्षरूपोऽहं निर्वाणसुखरूपवान् ॥40॥

मैं बन्ध-मोक्ष से रहित, सनातन आनन्दरूप शरीर वाला, केवल आदिचैतन्य और अखण्ड एकरस हूँ। मैं वाणी और मन का विषय नहीं हूँ। मैं सर्वत्र सुखस्वरूप, सर्वत्र पूर्णरूप और सर्वातिशय आनन्दस्वरूप हूँ। मैं सर्वत्र तृप्तिरूप, परम अमृत रसस्वरूप, एक, अद्वितीय, ऐसा ब्रह्म ही हूँ, इसमें कोई सन्देह नहीं। मैं सर्वत्र शून्यस्वरूप हूँ। मैं सभी सत्प्रतिपादक शास्त्रों का प्रतिपाद्य विषय हूँ। मैं मुक्त, मोक्षरूप और निर्वाणस्वरूप वाला हूँ।

सत्यविज्ञानमात्रोऽहं सन्मात्रानन्दवानहम् ।
तुरीयातीतरूपोऽहं निर्विकल्पस्वरूपवान् ॥41॥
सर्वदा ह्यजरूपोऽहं नीरागोऽस्मि निरञ्जनः ।
अहं शुद्धोऽस्मि बुद्धोऽस्मि नित्योऽस्मि प्रभुरस्म्यहम् ॥42॥
ओंकारार्थस्वरूपोऽस्मि निष्कलङ्कमयोऽस्म्यहम् ।
चिदाकारस्वरूपोऽस्मि नाहमस्मि न सोऽस्म्यहम् ॥43॥
न हि किञ्चित्स्वरूपोऽस्मि निर्व्यापारस्वरूपवान् ।
निरंशोऽस्मि निराभासो न मनो नेन्द्रियोऽस्म्यहम् ॥44॥

मैं केवल सत्य, केवल विज्ञान हूँ, मैं केवल सत्य और आनन्दस्वरूप ही हूँ, मैं तुरीय से भी परे स्वरूपवाला हूँ, मैं निर्विकल्प हूँ। मैं सभी कालों में अजन्मा हूँ। मैं रागरहित और निरंजन हूँ। मैं शुद्ध, ब्रह्म, नित्य हूँ। मैं प्रभु हूँ। मैं ओंकार का अर्थस्वरूप हूँ। निष्कलंक और चैतन्य के स्वरूपवाला हूँ। मैं 'मैं' भी नहीं हूँ और 'तू' भी नहीं हूँ। मेरा कोई स्वरूप ही नहीं है। मैं व्यापाररहित स्वरूप वाला हूँ। मैं अंशहीन और आभासहीन हूँ। मैं न मन हूँ, न इन्द्रिय ही हूँ।

न बुद्धिर्न विकल्पोऽहं न देहादित्रयोऽस्म्यहम् ।
न जाग्रत्स्वप्नरूपोऽहं न सुषुप्तिस्वरूपवान् ॥45॥
न तापत्रयरूपोऽहं नेषणात्रयवानहम् ।
श्रवणं नास्ति मे सिद्धेर्मननं च चिदात्मनि ॥46॥
सजातीयं न मे किञ्चिद्विजातीयं न मे क्वचित् ।
स्वगतं च न मे किञ्चिन्न मे भेदत्रयं क्वचित् ॥47॥
असत्यं हि मनोरूपमसत्यं बुद्धिरूपकम् ।
अहङ्कारमसद्धीति नित्योऽहं शाश्वतो ह्यजः ॥48॥

मैं बुद्धि नहीं हूँ, विकल्प नहीं हूँ, स्थूल-सूक्ष्म-कारणरूप तीनों देह नहीं हूँ, जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्तिरूप तीनों अवस्थाएँ नहीं हूँ, आध्यात्मिक-आधिभौतिक-आध्यात्मिक तीनों नामरूप नहीं हूँ, पुत्रैषणा-वित्तैषणा-लोकैषणारूप तीनों एषणाएँ नहीं हूँ। मेरा कोई श्रवण नहीं, चित्स्वरूप आत्मा में कोई मनन भी तो नहीं है। मेरा कोई सजातीय नहीं, विजातीय भी नहीं और स्वगत भी नहीं—ये तीन भेद मुझमें नहीं हैं। मन का रूप असत्य है, बुद्धि का रूप भी तो असत्य ही है, और अहंकार भी असत् है। इसलिए मैं ही शाश्वत नित्य हूँ।

देहत्रयमसद्विद्धि कालत्रयमसत्सदा ।
गुणत्रयमसद्विद्धि ह्यहं सत्यात्मकः शुचिः ॥49॥

श्रुतं सर्वमसद्विद्धि वेदं सर्वमसत्सदा ।
शास्त्रं सर्वमसद्विद्धि ह्यहं सत्यचिदात्मकः ॥50॥
मूर्तित्रयमसद्विद्धि सर्वभूतमसत्सदा ।
सर्वसत्त्वमसद्विद्धि ह्यहं भूमा सदाशिवः ॥51॥
गुरुशिष्यमसद्विद्धि गुरोर्मन्त्रमसत्ततः ।
यद्दृश्यं तदसद्विद्धि न मां विद्धि तथाविधम् ॥52॥

स्थूल-सूक्ष्म-कारणरूप तीनों देह को असत् मानो। भूत-भविष्य-वर्तमान तीनों कालों को सदा असत् मानो। सत्त्व-रजस्-तमस् तीनों गुणों को असत् मानो। सत्यरूप और निर्मल तो मैं ही हूँ। शास्त्रों को, वेदों को, श्रवण को असत् मानो। मैं ही एक सत्य चिदात्मक हूँ। ब्रह्मा-विष्णु-महेश की तीन मूर्तियों को असत् मानो। सब प्राणिसमूह को असत् मानो। सर्व भूतों को (पाँच भूतों को) असत् मानो। मैं ही सर्वव्यापक सदाशिव हूँ। गुरु-शिष्य को असत् मानो पर मुझे ऐसा नहीं मानो।

यच्चिन्त्यं तदसद्विद्धि यन्न्याय्यं तदसत्सदा ।
यद्धितं तदसद्विद्धि न मां विद्धि तथाविधम् ॥53॥
सर्वान्प्राणानसद्विद्धि सर्वान्भोगानसत्त्विति ।
दृष्टं श्रुतमसद्विद्धि ओतं प्रोतमसन्मयम् ॥54॥
कार्याकार्यमसद्विद्धि नष्टं प्राप्तमसन्मयम् ।
दुःखादुःखमसद्विद्धि सर्वासर्वमसन्मयम् ॥55॥
पूर्णापूर्णमसद्विद्धि धर्माधर्ममसन्मयम् ।
लाभालाभावसद्विद्धि जयाजयमसन्मयम् ॥56॥

जो चिन्तनीय है उसे असत् मानो और जो तर्कपूत-न्याय्य है उसे भी असत् मानो। जो हित है उसे असत् मानो। पर मुझे ऐसा नहीं मानना चाहिए। सभी प्राणों को मिथ्या मानो, सब भोगों को मिथ्या मानो, जो दृष्ट और श्रुत है उसे भी मिथ्या मानो, जो ओत-प्रोत है उसे मिथ्या मानो, कार्याकार्य को मिथ्या समझो, जो नष्ट है या जो प्राप्त है उसे भी मिथ्या मानो, दुःख और अदुःख को भी झूठा समझो, सर्व और असर्व को भी असत् मान लो, पूर्ण और अपूर्ण को मिथ्या जानो, जय और पराजय को भी मिथ्या ही मान लो।

शब्दं सर्वमसद्विद्धि स्पर्शं सर्वमसत्सदा ।
रूपं सर्वमसद्विद्धि रसं सर्वमसन्मयम् ॥57॥
गन्धं सर्वमसद्विद्धि सर्वाज्ञानमसन्मयम् ।
असदेव सदा सर्वमसदेव भवोद्भवम् ॥58॥
असदेव गुणं सर्वं सन्मात्रमहमेव हि ।
स्वात्ममन्त्रं सदा पश्येत् स्वात्ममन्त्रं सदाभ्यसेत् ॥59॥
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं दृश्यपापं विनाशयेत् ।
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमन्यमन्त्रं विनाशयेत् ॥60॥

सभी शब्द को, सभी स्पर्श को, सभी रूप को, सभी रस को, सभी गन्ध को हमेशा के लिए असत् (मिथ्या) ही जानो और सभी अज्ञान को भी मिथ्या ही मानो। सब कुछ सदैव असत् ही है। इस संसार में उत्पन्न हुआ सब कुछ मिथ्या ही है। सभी गुण भी असत् हैं। सत् तो केवल मैं ही हूँ। अपने

आत्मरूप मन्त्र का सदा दर्शन करते ही रहना चाहिए और उसी - अपने आत्मा के मन्त्र का - अभ्यास (रटन) करना चाहिए। 'मैं ब्रह्म हूँ'—यह आत्म मन्त्र दृश्य (दिखाई देने वाले) पाप का नाश करता है, और वही 'मैं ब्रह्म हूँ' का आत्ममन्त्र अन्य मन्त्रों का भी विनाश कर देता है।

अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं देहदोषं विनाशयेत्।
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं जन्मपापं विनाशयेत् ॥61॥
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं मृत्युपाशं विनाशयेत्।
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं द्वैतदुःखं विनाशयेत् ॥62॥
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं भेदबुद्धिं विनाशयेत्।
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं चिन्तादुःखं विनाशयेत् ॥63॥
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं बुद्धिव्याधिं विनाशयेत्।
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं चित्तबन्धं विनाशयेत् ॥64॥

'मैं ब्रह्म हूँ' – 'अहं ब्रह्मास्मि' – यह मन्त्र देह के दोषों का नाश करता है, यही मन्त्र जन्मों के पाप का नाश करता है, यही मन्त्र मृत्यु के बन्धन का नाश करता है, यह मन्त्र द्वैत के दुःखों का नाश कर देता है। यही मन्त्र भेदबुद्धि का नाश करता है, यह मन्त्र चिन्ता से उत्पन्न होने वाली पीडा को हटा देता है, यह मन्त्र बुद्धिरूपी व्याधि का नाश करता है, यह मन्त्र चित्तरूपी बन्धन को नष्ट कर देता है।

अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं सर्वव्याधीन् विनाशयेत्।
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं सर्वशोकं विनाशयेत् ॥65॥
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं कामादीन्नाशयेत्क्षणात्।
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं क्रोधशक्तिं विनाशयेत् ॥66॥
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं चित्तवृत्तिं विनाशयेत्।
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं संकल्पादीन्विनाशयेत् ॥67॥
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं कोटिदोषं विनाशयेत्।
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं सर्वतन्त्रं विनाशयेत् ॥68॥

यह 'अहं ब्रह्मास्मि' मन्त्र सभी व्याधियों का विनाश कर देता है, यही मन्त्र सब शोक को मिटा देता है, यही मन्त्र एक क्षण में कामादि दोषों को दूर कर देता है। यही मन्त्र क्रोधशक्ति का नाश कर देता है, यही मन्त्र चित्तवृत्ति का शमन कर देता है, यही मन्त्र संकल्पादि को नष्ट कर देता है, यही मन्त्र करोड़ों दोषों का नाश करता है और यही मन्त्र सब तन्त्रों का भी नाश कर देता है।

अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमात्माज्ञानं विनाशयेत्।
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमात्मलोकजयप्रदः ॥69॥
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमप्रतर्क्यसुखप्रदः।
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमजडत्वं प्रयच्छति ॥70॥
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमनात्मासुरमर्दनः।
अहं ब्रह्मास्मि वज्रोऽयमनात्माख्यगिरीन्हरेत् ॥71॥
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमनात्माख्यासुरान्हरेत्।
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं सर्वांस्तान्मोक्षयिष्यति ॥72॥

यह 'अहं ब्रह्मास्मि' मन्त्र आत्मा के अज्ञान को दूर करता है, यह मन्त्र आत्मलोक को जीतता है, यही मन्त्र अकल्पनीय सुख देने वाला है, यही मन्त्र अजडत्व (चैतन्य) को देने वाला है, यह मन्त्र अनात्मारूपी असुर का नाश करने वाला है, यह मन्त्र अनात्मारूप पर्वत को तोड़ने वाला वज्र है। यह मन्त्र अनात्मा रूपी असुरों का नाश करने वाला है, यह मन्त्र सभी उपासकों को मोक्ष ही देने वाला है।

अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं ज्ञानानन्दं प्रयच्छति।
सप्तकोटिमहामन्त्रं जन्मकोटिशतप्रदम् ॥73॥
सर्वतन्त्रान्समुत्सृज्य एतं मन्त्रं समभ्यसेत्।
सद्यो मोक्षमवाप्नोति नात्र सन्देहमण्वपि ॥74॥

इति तृतीयोऽध्यायः।

'मैं ब्रह्म हूँ' – 'अहं ब्रह्मास्मि'—यह मन्त्र ज्ञान का आनन्द देता है। और यह मन्त्र सात करोड़ महामन्त्रों की समानता रखता है, और करोड़ों जन्मों के बन्धनों को काट डालता है। इसलिए अन्य सभी मन्त्रों को छोड़कर इसी मन्त्र का अभ्यास करना चाहिए, जिससे मनुष्य तुरन्त ही मोक्ष को प्राप्त कर लेता है, इसमें कोई भी सन्देह नहीं है।

यहाँ तीसरा अध्याय पूरा हुआ।

❋

चतुर्थोऽध्यायः

कुमारः परमेश्वरं पप्रच्छ जीवन्मुक्तविदेहमुक्तयोः स्थितिमनुब्रूहीति। स होवाचः परः शिवः—

कुमार ने परमेश्वर से पूछा—'जीवन्मुक्त और विदेहमुक्त की स्थिति कहिए'। तब वह परमशिव बोले—

चिदात्माहं परात्माहं निर्गुणोऽहं परात्परः।
आत्ममात्रेण यस्तिष्ठेत्स जीवन्मुक्त उच्यते ॥1॥
देहत्रयातिरिक्तोऽहं शुद्धचैतन्यमस्म्यहम्।
ब्रह्माहमिति यस्यान्तः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥2॥
आनन्दघनरूपोऽस्मि परानन्दघनोऽस्म्यहम्।
यस्य देहादिकं नास्ति यस्य ब्रह्मेति निश्चयः।
परमानन्दपूर्णो यः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥3॥
यस्य किंचिदहं नास्ति चिन्मात्रेणावतिष्ठते।
चैतन्यमात्रो यस्यान्तश्चिन्मात्रैकस्वरूपवान् ॥4॥

'मैं चिदात्मा हूँ, मैं परमात्मा हूँ, मैं निर्गुण हूँ, मैं पर से भी परे हूँ'—इस प्रकार जो मनुष्य केवल आत्मा में ही अवस्थित होता है, वह जीवन्मुक्त कहा जाता है। 'मैं स्थूल-सूक्ष्म-कारण, इन तीनों देहों से अलग हूँ, मैं शुद्ध चैतन्य स्वरूप हूँ, मैं ब्रह्म हूँ'—इस प्रकार का चिन्तन जिसके अन्तःकरण में होता रहता हो, वह जीवन्मुक्त कहलाता है। 'मैं आनन्दरूप हूँ, मैं परमानन्दघन हूँ'—ऐसे विचार से जिसका

देह आदि से कोई सम्बन्ध ही नहीं रहता और 'मैं ब्रह्म ही हूँ' ऐसा जिसको निश्चय हो चुका हो और जो परमानन्द से पूर्ण हो गया हो, उसे 'जीवन्मुक्त' कहा जाता है। जिसमें किसी भी प्रकार का 'अहंभाव' नहीं है, जो केवल चिन्मात्र भाव में अवस्थित रहता है, जिसके अंतस् में केवल चैतन्य ही रममाण होने से जो केवल चिन्मात्ररूप स्वरूप वाला रहता है।

सर्वत्र पूर्णरूपात्मा सर्वत्रात्मावशेषकः ।
आनन्दरतिरव्यक्तः परिपूर्णश्चिदात्मकः ॥5॥
शुद्धचैतन्यरूपात्मा सर्वसङ्गविवर्जितः ।
नित्यानन्दः प्रसन्नात्मा ह्यन्यचिन्ताविवर्जितः ॥6॥
किञ्चिदस्तित्वहीनो यः स जीवन्मुक्त उच्यते ।
न मे चित्तं न मे बुद्धिर्नाहङ्कारो न चेन्द्रियम् ॥7॥

वह सर्वत्र व्यापक पूर्ण आत्मरूप में रहता है, सभी व्याप्य पदार्थों के बाद भी वह शेष रहता है। वह अपने आनंद में ही प्रेम रखता है। वह अव्यक्त है, परिपूर्ण है, चैतन्यात्मक है, शुद्ध चैतन्य स्वरूपवाला है, सभी प्रकार की आसक्ति से वह मुक्त है, नित्यानन्दस्वरूप है, सदैव प्रसन्न रहता है। आत्मातिरिक्त किसी अन्य विचार से वह रहित होता है। आत्मातिरिक्त अन्य किसी अस्तित्व को वह नहीं मानता; ऐसा जो मनुष्य होता है, वह जीवन्मुक्त कहलाता है। वह ऐसा सोचता है कि यह चित्त, यह बुद्धि, ये इन्द्रियाँ—सब कुछ मेरा नहीं है। (और भी—)

न मे देहः कदाचिद् वा न मे प्राणादयः क्वचित् ।
न मे माया न मे कामो न मे क्रोधः परोऽस्म्यहम् ॥8॥
न मे किञ्चिदिदं वापि न मे किञ्चित्क्वचिज्जगत् ।
न मे दोषो न मे लिङ्गं न मे चक्षुर्न मे मनः ॥9॥
न मे श्रोत्रं न मे नासा न मे जिह्वा न मे करः ।
न मे जाग्रन्न मे स्वप्नं न मे कारणमण्वपि ॥10॥
न मे तुरीयमिति यः स जीवन्मुक्त उच्यते ।
इदं सर्वं न मे किञ्चिदयं सर्वं न मे क्वचित् ॥11॥

देह कभी मेरा नहीं है, प्राण आदि मेरे नहीं हैं, माया मेरी नहीं है, कामना मेरी नहीं है, क्रोध मेरा नहीं है, मैं तो सबसे परे हूँ। यह जो कुछ है वह मेरा नहीं है, कोई भी, कहीं भी, कभी भी यह जगत् मेरा नहीं है, दोष मेरा नहीं, जाति या चिह्न मेरा नहीं, आँख मेरी नहीं, मन मेरा नहीं, कान भी मेरा नहीं, नाक भी मेरा नहीं, जीभ मेरी नहीं, जाग्रत् मुझे नहीं, स्वप्न भी मेरा नहीं, मेरा कारण अणु भी नहीं है। मेरी कोई तुरीयावस्था भी नहीं है—ऐसा सोचने वाला जीवन्मुक्त कहा जाता है। वह आगे सोचता रहता है कि यह दिखाई देने वाला कुछ भी मेरा नहीं है और वह भी मेरा नहीं है (अर्थात् मैं निर्लेप हूँ)।

न मे कालो न मे देशो न मे वस्तु न मे मतिः ।
न मे स्नानं न मे सन्ध्या न मे दैवं न मे स्थलम् ॥12॥
न मे तीर्थं न मे सेवा न मे ज्ञानं न मे पदम् ।
न मे बन्धो न मे जन्म न मे वाक्यं न मे रविः ॥13॥

न मे पुण्यं न मे पापं न मे कार्यं न मे शुभम् ।
न मे जीव इति स्वात्मा न मे किञ्चिज्जगत्त्रयम्॥14॥
न मे मोक्षो न मे द्वैतं न मे वेदो न मे विधिः ।
न मेऽन्तिकं न मे दूरं न मे बोधो न मे रहः ॥15॥

काल मेरा नहीं है, देश मेरा नहीं है, वस्तु मेरी नहीं है, बुद्धि मेरी नहीं है, स्नान मेरा नहीं, सन्ध्या मेरी नहीं, दैव मेरा नहीं, स्थल मेरा नहीं है। मेरा तीर्थ नहीं, मेरी सेवा नहीं, मेरा ज्ञान नहीं, मेरा स्थान नहीं, मेरा बन्ध नहीं, मेरा जन्म नहीं, मेरा वाक्य नहीं, मेरा सूर्य नहीं है, मेरा पुण्य नहीं, मेरा पाप नहीं, मेरा कार्य नहीं, मेरा शुभ नहीं, मेरा जीव नहीं, मैं स्वयं आत्मा हूँ, ये तीनों जगत् में से मेरा कुछ भी नहीं है। मेरा मोक्ष नहीं है, द्वैत मेरा नहीं है, वेद मेरा नहीं, विधि मेरा नहीं, मेरे लिए कोई नजदीकी या दूरी भी नहीं है, मेरा कोई ज्ञान नहीं, मेरा कोई एकान्त नहीं है।

न मे गुरुर्न मे शिष्यो न मे हीनो न चाधिकः ।
न मे ब्रह्मा न मे विष्णुर्न मे रुद्रो न चन्द्रमाः ॥16॥
न मे पृथ्वी न मे तोयं न मे वायुर्न मे वियत् ।
न मे वह्निर्न मे गोत्रं न मे लक्ष्यं न मे भवः ॥17॥
न मे ध्याता न मे ध्येयं न मे ध्यानं न मे मनुः ।
न मे शीतं न मे चोष्णं न मे तृष्णा न मे क्षुधा ॥18॥
न मे मित्रं न मे शत्रुर्न मे मोहो न मे जयः ।
न मे पूर्वं न मे पश्चान्न मे चोर्ध्वं न मे दिशः ॥19॥

मेरा कोई गुरु नहीं, कोई शिष्य नहीं, मुझसे कोई हल्का या निम्न नहीं, कोई उच्च भी नहीं, मेरे लिए कोई ब्रह्मा नहीं, कोई विष्णु नहीं, कोई रुद्र नहीं, कोई चन्द्र नहीं है। मेरी कोई पृथ्वी नहीं, कोई जल नहीं, कोई वायु नहीं, मेरा कोई आकाश नहीं है। मेरा कोई अग्नि नहीं, कोई गोत्र नहीं, कोई लक्ष्य नहीं, मेरा कोई संसार ही नहीं है। मेरा कोई ध्याता नहीं, कोई ध्येय नहीं, कोई ध्यान नहीं, मेरा कोई मन्त्र नहीं है (अथवा कालमान नहीं है)। मेरे लिए कोई शीत नहीं, कोई उष्ण नहीं है, मेरी कोई तृष्णा नहीं है, कोई क्षुधा भी नहीं है। मेरा कोई मित्र नहीं, कोई शत्रु भी नहीं है। मुझे किसी का मोह नहीं है, मेरा कोई विजय नहीं है। मेरे लिए कोई पूर्व नहीं, पश्चिम नहीं, ऊपर भी कुछ नहीं, दिशाएँ भी नहीं है।

न मे वक्तव्यमल्पं वा न मे श्रोतव्यमण्वपि ।
न मे गन्तव्यमीषद्वा न मे ध्यातव्यमण्वपि ॥20॥
न मे भोक्तव्यमीषद्वा न मे स्मर्तव्यमण्वपि ।
न मे भोगो न मे रागो न मे यागो न मे लयः ॥21॥
न मे मौर्ख्यं न मे शान्तं न मे बन्धो न मे प्रियम् ।
न मे मोदः प्रमोदो वा न मे स्थूलं न मे कृशम् ॥22॥
न मे दीर्घं न मे ह्रस्वं न मे वृद्धिर्न मे क्षयः ।
अध्यारोपोऽपवादो वा न मे चैकं न मे बहु ॥23॥

मेरा कुछ बोलने का नहीं है, सुनने का भी कुछ नहीं है। कहीं जाने का भी नहीं है। कुछ ध्यान करने का भी मेरे लिए नहीं है। मेरे लिए कुछ भोगने का भी नहीं और स्मरणीय भी कुछ नहीं है। मेरा

कोई भोग नहीं है, राग नहीं है, कोई याग नहीं है, कोई लय भी नहीं है। मुझमें मूर्खता नहीं है, मेरी शान्ति नहीं, मेरा कोई बन्ध नहीं, कोई मेरा प्रिय नहीं है, कोई मेरा आनन्द नहीं, कोई प्रमोद नहीं, कोई स्थूल और दुबला-पतला भी मेरा नहीं है। मेरा न दीर्घ है, न ह्रस्व है। बुद्धि मेरी नहीं है, क्षय भी मेरा नहीं है। मुझमें किसी का अध्यारोप नहीं होता, मुझसे कोई अपवाद भी नहीं किया जाता। मैं न एक हूँ, न बहुत हूँ।

न मे आन्ध्यं न मे मान्द्यं न मे पट्विदमण्वपि।
न मे मांसं न मे रक्तं न मे मेदो न मे ह्यसृक् ॥24॥
न मे मज्जा न मेऽस्थिर्वा न मे त्वग्धातुसप्तकम्।
न मे शुक्लं न मे रक्तं न मे नीलं न मे पृथक् ॥25॥
न मे तापो न मे लाभो मुख्यं गौणं न मे क्वचित्।
न मे भ्रान्तिर्न मे स्थैर्यं न मे गुह्यं न मे कुलम् ॥26॥
न मे त्याज्यं न मे ग्राह्यं न मे हास्यं न मे नयः।
न मे वृत्तं न मे ग्लानिर्न मे शोष्यं न मे सुखम् ॥27॥

मेरे लिए कुछ अन्धापन नहीं है, कोई मन्दता नहीं है। मेरे लिए यह जरा-सा भी कुछ अच्छा नहीं है। मांस मेरा नहीं, लहू मेरा नहीं, चरबी मेरी नहीं, हड्डियाँ मेरी नहीं हैं, त्वक् मेरी नहीं, इस प्रकार सातों धातुएँ मेरी नहीं हैं। सफेद मेरा नहीं, लाल मेरा नहीं, हरा मेरा नहीं है। फिर भी मुझसे कोई अलग भी नहीं है। मेरा ताप नहीं, मेरा लाभ नहीं, मेरा मुख्य नहीं, मेरा गौण नहीं है। मुझे कहीं भी भ्रान्ति नहीं है, स्थिरता भी मेरी नहीं है, मुझे कोई गोपनीय नहीं है और मेरा कोई कुल नहीं है। मेरे लिए कुछ त्याज्य भी नहीं और ग्राह्य भी नहीं है। मेरा कोई हास्य नहीं है, मेरी कोई नीति भी नहीं है। मेरा कोई वर्तन नहीं है और मुझे कोई ग्लानि नहीं है। मेरे लिए कोई शोष्य नही है और मेरा कोई सुख नहीं है।

न मे ज्ञाता न मे ज्ञानं न मे ज्ञेयं न मे स्वयम्।
न मे तुभ्यं न मे मह्यं न मे त्वं च न मे त्वहम् ॥28॥
न मे जरा न मे बाल्यं न मे यौवनमण्वपि।
अहं ब्रह्मास्म्यहं ब्रह्मास्म्यहं ब्रह्मेति निश्चयः ॥29॥
चिदहं चिदहं चेति स जीवन्मुक्त उच्यते।
ब्रह्मैवाहं चिदेवाहं परो वाहं न संशयः ॥30॥
स्वयमेव स्वयं हंसः स्वयमेव स्वयं स्थितः।
स्वयमेव स्वयं पश्येत् स्वात्मराज्ये सुखं वसेत्।
स्वात्मानन्दं सदा पश्येत् स जीवन्मुक्त उच्यते ॥31॥

मेरा कोई ज्ञाता नहीं है, मेरा कोई ज्ञान नहीं है, कोई ज्ञेय नहीं है, मैं स्वयं ही हूँ। मेरा कुछ तुम्हारे लिए नहीं है, मेरा कुछ मेरे लिए भी नहीं है, मेरा तू नहीं है, मेरा मैं भी नहीं हूँ। मुझे वृद्धत्व नहीं, मुझे बचपन नहीं, मुझे थोड़ा-सा यौवन भी नहीं है। 'मैं ब्रह्म हूँ, मैं ब्रह्म हूँ, मैं ब्रह्म हूँ'—बस, इतना ही निश्चय है। मैं चित्स्वरूप हूँ, चिद्रूप ही हूँ ऐसा जो सोचता है, वह जीवन्मुक्त कहलाता है। मैं ब्रह्म हूँ, मैं चिद्रूप हूँ, मैं सबसे परे हूँ इसमें कोई शंका नहीं है। ऐसा मनुष्य स्वयं ही स्वयं में रहता है, वह स्वयं ही हंसरूप में अपने में अवस्थित रहता है। वह स्वयं ही स्वयं को देखता रहता है, वह अपने आत्मराज्य

में ही सुखपूर्वक रहता है और वह सदैव आत्मानन्द को देखता (आत्मानन्द में मग्न रहता) है, उसे जीवन्मुक्त कहा जाता है।

स्वयमेवैकवीरोऽग्रे स्वयमेव प्रभुः स्मृतः।
स्वस्वरूपे स्वयं स्वप्स्येत् स जीवन्मुक्त उच्यते ॥32॥

जो स्वयं ही एक वीर की तरह आगे अग्रसर होता है, वह प्रभु कहलाता है। वह अपने ही स्वरूप में सोता भी है, वह जीवन्मुक्त कहलाता है।

ब्रह्मभूतः प्रशान्तात्मा ब्रह्मानन्दमयः सुखी।
स्वच्छभूतो महामौनी वैदेही मुक्त एव सः ॥33॥
सर्वात्मा समरूपात्मा शुद्धात्मा त्वहमुत्थितः।
एकवर्जित एकात्मा सर्वात्मा स्वात्ममात्रकः ॥34॥
अजात्मा चामृतात्माऽहं स्वयमात्माहमव्ययः।
लक्ष्यात्मा ललितात्माहं तूष्णीमात्मस्वरूपवान् ॥35॥
आनन्दात्मा प्रियो ह्यात्मा मोक्षात्मा बन्धवर्जितः।
ब्रह्मैवाहं चिदेवाहमेवं वाऽपि न चिन्त्यते ॥36॥
चिन्मात्रेणैव यस्तिष्ठेद् वैदेही मुक्त एव सः ॥37॥

जो ब्रह्मरूप हो गया हो, अत्यन्त शान्त मनवाला हो, ब्रह्मानन्दमय होते हुए जो सुखी, निर्मल, बड़ा मौनव्रती हो, वह विदेहमुक्त ही है। जो सबका आत्मरूप हो, समान रूप से आत्मा हो और 'मैं शुद्धात्मा हूँ'—इस प्रकार का उत्थान प्राप्त करने वाला हो, वह विदेहमुक्त ही है। एक संख्या से रहित फिर भी एकस्वरूप हो, सर्वस्वरूप हो, आत्माराम हो, वह अजन्मा, अमर, अव्यय है। जो आत्मा को ही लक्ष्य में रखे हुए हो और स्वयं को उसी का स्वरूप मानता हो, जो चुपचाप आत्मस्वभावस्थ हो, जो आनन्दस्वरूप हो, प्रिय-आत्मा मोक्षात्मा हो, बन्ध से मुक्त हो, 'मैं ब्रह्म ही हूँ', 'मैं चिद्रूप ही हूँ'—ऐसा विचार तक नहीं किया जाता (विचार भी छोड़ दिया जाता है)। जो इस तरह चिन्मात्र में ही अवस्थित रहता है, वह विदेहमुक्त ही है।

निश्चयं च परित्यज्य अहं ब्रह्मेति निश्चयम्।
आनन्दभरितस्वान्तो वैदेही मुक्त एव सः ॥38॥
सर्वमस्तीति नास्तीति निश्चयं त्यज्य तिष्ठति।
अहं ब्रह्मास्मि नास्मीति सच्चिदानन्दमात्रकः ॥39॥
किञ्चित्क्वचित्कदाचिच्च आत्मानं व स्पृश्यत्यसौ।
तूष्णीमेव स्थितस्तूष्णीं तूष्णीं सत्यं न किञ्चन ॥40॥

'यह सब कुछ है या नहीं है ?'—इस प्रकार के विचारों या निर्णयों को छोड़कर जो रहता है, इतना ही नहीं, मैं ब्रह्म हूँ या नहीं—ऐसे विचारों को और निश्चय को भी छोड़ देता है, अर्थात् निर्विचार हो जाता है, और अपने अन्तःकरण को केवल आनन्द से ही भर देता है, वह विदेहमुक्त ही है। जो केवल सच्चिदानन्दमात्र है, जो कुछ भी, कहीं भी, कभी भी आत्मा को स्पर्श नहीं करता, जो मौन रहता हो और जो मौन ही को सत्य मानता हो (वह विदेहमुक्त है)।

परमात्मा गुणातीतः सर्वात्मा भूतभावनः।
कालभेदं वस्तुभेदं देशभेदं स्वभेदकम् ॥41॥

किञ्चिद्भेदं न तस्यास्ति किञ्चिद्वापि न विद्यते ।
अहं त्वं तदिदं सोऽयं कालात्मा कालहीनकः ॥42॥
शून्यात्मा सूक्ष्मरूपात्मा विश्वात्मा विश्वहीनकः ।
देवात्मा देवहीनात्मा मेयात्मा मेयवर्जितः ॥43॥
सर्वत्र जडहीनात्मा सर्वेषामन्तरात्मकः ।
सर्वसङ्कल्पहीनात्मा चिन्मात्रोऽस्मीति सर्वदा ॥44॥

परमात्मा गुणातीत है, वह सर्वात्मा, सर्व भूतों का रक्षक है। उसमें न कालभेद है, न वस्तुभेद है, न देशभेद है या न तो कोई स्वगतभेद ही है। किसी भी प्रकार का उसमें भेद नहीं है। उसमें मैं-तू-वह-यह—ऐसा कुछ भी नहीं है। वह कालात्मा होते हुए भी कालहीन है, वह शून्यात्मा है, सूक्ष्मात्मा है, विश्वात्मा हुए भी विश्वविहीन है। वह देवात्मा और देवहीनात्मा दोनों है। मेयात्मा – प्रमेयस्वरूप होते हुए भी मेयवर्जित (प्रमेयहीन) है। वह सर्वत्र जड़हीन (चैतन्यरूप) आत्मा है। वही सबका अंतरात्मा है। वह सभी संकल्पों से रहित स्वरूपवाला है। वह पूर्ववर्णित चिन्मय आत्मा सदा मैं ही हूँ।

केवलः परमात्माहं केवलो ज्ञानविग्रहः ।
सत्तामात्रस्वरूपात्मा नान्यत्किञ्चिज्जगद्भयम् ॥45॥
जीवेश्वरेति वाक् क्वेति वेदशास्त्राद्यहं त्विति ।
इदं चैतन्यमेवेति अहं चैतन्यमित्यपि ॥46॥
इति निश्चयशून्यो यो वैदेही मुक्त एव यः ।
चैतन्यमात्रसंसिद्धः स्वात्मारामः सुखासनः ॥47॥
अपरिच्छिन्नरूपात्मा अणुस्थूलादिवर्जितः ।
तुर्यतुर्यः परानन्दो वैदेही मुक्त एव सः ॥48॥

मैं केवल परमात्मा हूँ, केवल ज्ञानरूप शरीरवाला हूँ, केवल सत्ता ही मेरा स्वरूप है और किसी जगत् जैसा भय है ही नहीं। 'जीव' और 'ईश्वर'—ऐसी वाणी कहाँ है ? वेद और शास्त्र मैं ही हूँ। मैं यह चैतन्य ही हूँ। अरे ! 'मैं चैतन्य हूँ'—ऐसा विचार भी जिसमें न रहा हो, वह विदेहमुक्त ही है। जो केवल चैतन्यरूप से ही सिद्ध हुआ हो, अपने आत्मा में ही रममाण रहता हो, सुखपूर्वक बैठा रहता हो, अपरिमेय आत्मस्वरूप बन गया हो, स्थूल-सूक्ष्मादि से ऊपर उठ गया हो, तुरीय का भी तुरीय बन चुका हो, वह विदेहमुक्त ही है।

नामरूपविहीनात्मा परसंवित्सुखात्मकः ।
तुरीयातीतरूपात्मा शुभाशुभविवर्जितः ॥49॥
योगात्मा योगयुक्तात्मा बन्धमोक्षविवर्जितः ।
गुणागुणविहीनात्मा देशकालादिवर्जितः ॥50॥
साक्ष्यसाक्षित्वहीनात्मा किञ्चित्किञ्चिन्न किञ्चन ।
यस्य प्रपञ्चमानं न ब्रह्माकारमपीह न ॥51॥
स्वस्वरूपे स्वयंज्योतिः स्वस्वरूपे स्वयंरतिः ।
वाचामगोचरानन्दो वाङ्मनोऽगोचरः स्वयम् ॥52॥

जिसका स्वरूप नाम-रूप से रहित बन चुका हो, जिसका आत्मा उत्कृष्ट ज्ञानमय हो गया हो, जो तुरीय से पर स्वरूपवाला हो गया हो, जो शुभ-अशुभ से ऊपर उठ गया हो, जो योगरूप और योग से युक्त आत्मा वाला भी हो, जिसका कोई बन्ध और मोक्ष न हो, जो गुण या अगुण दोनों से रहित हो, देश और काल से रहित हो, साक्षित्व और असाक्षित्व से परे हो, जिसकी दृष्टि में 'कुछ-कुछ' और 'कुछ नहीं' जैसी कोई बात न हो, जिसको न तो संसार का भान है, न ब्रह्म का भी भान है, केवल अपनी ज्योति से अपने स्वरूप में रहता हो, अपने में ही रममाण हो, जो आनंद वाणी का विषय नहीं है, वह वाणी और मन का भविष्य जो है (वह विदेहमुक्त ही है)।

अतीतातीतभावो यो वैदेही मुक्त एव सः ।
चित्तवृत्तेरतीतो यश्चित्तवृत्त्यवभासकः ॥53॥
सर्ववृत्तिविहीनात्मा वैदेही मुक्त एव सः ।
तस्मिन्काले विदेहीति देहस्मरणवर्जितः ॥54॥
ईषन्मात्रं स्मृतं चेद्यस्तदा सर्वसमन्वितः ।
परैरदृष्टबाह्यात्मा परमानन्दचिद्घनः ॥55॥
परैरदृष्टबाह्यात्मा सर्ववेदान्तगोचरः ।
ब्रह्मामृतरसास्वादो ब्रह्मामृतरसायनः ॥56॥

जो चित्त की वृत्तियों से परे रहा हो, जो चित्त की वृत्तियों का प्रकाशक बन गया हो, जो स्वयं सभी चित्तवृत्तियों से रहित हो, वह विदेहमुक्त ही है। उस समय, 'मैं विदेहमुक्त हूँ'—ऐसे ज्ञान से उसे देहभान नहीं रहता। उसे थोड़ा-सा स्मरण यही है कि वह सबके साथ रहता है। फिर भी उसे बाहर के अन्य लोग पहचान नहीं पाते। वह स्वयं तो आनन्दरूप और चैतन्यमय ही होता है। उसका आत्मा बाह्य रूप से देखा नहीं जा सकता। वह सर्व वेदान्तों का विषय है। ब्रह्मरूप अमृतरस का उसे अब स्वाद लग गया है। ब्रह्मरूप अमृतरस का वह आश्रय बना हुआ रहता है।

ब्रह्मामृतरसासक्तो ब्रह्मामृतरसः स्वयम् ।
ब्रह्मामृतरसे मग्नो ब्रह्मानन्दशिवार्चनः ॥57॥
ब्रह्मामृतरसे तृप्तो ब्रह्मानन्दानुभावकः ।
ब्रह्मानन्दशिवानन्दो ब्रह्मानन्दरसप्रभः ॥58॥
ब्रह्मानन्दपरं ज्योतिर्ब्रह्मानन्दनिरन्तरः ।
ब्रह्मानन्दरसान्नादो ब्रह्मानन्दकुटुम्बकः ॥59॥
ब्रह्मानन्दरसारूढो ब्रह्मानन्दैकचिद्घनः ।
ब्रह्मानन्दरसोद्वाहो ब्रह्मानन्दरसम्भरः ॥60॥

वह विदेहमुक्त ब्रह्मानन्दरस में आसक्त होकर स्वयं ब्रह्मात्मकरस बन जाता है। ब्रह्मामृतरस में डूबकर वह ब्रह्मानन्दरस का ही शिवार्चन करता है। ब्रह्मामृतरस से वह तृप्त होता है, ब्रह्मानन्दरस का अनुभव करता रहता है। ब्रह्मानन्दरूप मंगलकारी उसका आनंद होता है, ब्रह्मानन्दरस ही उसका तेज होता है। वह ब्रह्मानन्दरूप परम ज्योति का अनुभव करता रहता है। वह निरंतर ब्रह्मानन्द से व्याप्त रहता है ब्रह्मानन्द रस रूप अन्न को ही वह खाता रहता है। ब्रह्मानन्द ही उसका कुटुम्ब होता है। वह ब्रह्मानन्दरस पर आरूढ रहता है। ब्रह्मानन्दरूप एक समान रस से वह तरबतर रहता है। ब्रह्मानन्द के रस को वह वहन करता है। वह ब्रह्मानन्द रस से भरपूर रहता है।

ब्रह्मानन्दजनैर्युक्तो ब्रह्मानन्दात्मनि स्थितः ।
आत्मरूपमिदं सर्वमात्मनोऽन्यन्न किंचन ॥61॥
सर्वमात्माऽहमात्मास्मि परमात्मा परात्मकः ।
नित्यानन्दस्वरूपात्मा वैदेही मुक्त एव सः ॥62॥
पूर्णरूपो गहानात्मा प्रीतात्मा शाश्वदात्मकः ।
सर्वान्तर्यामिरूपात्मा निर्मलात्मा निरात्मकः ॥63॥
निर्विकारस्वरूपात्मा शुद्धात्मा शान्तरूपकः ।
शान्ताशान्तस्वरूपात्मा नैकात्मत्वविवर्जितः ॥64॥

वह ब्रह्मानन्दरूप लोगों के साथ रहता है, वह ब्रह्मानन्दरूप आत्मा में अवस्थित है, उसके लिए यह सब कुछ आत्मरूप ही है, आत्मा से अतिरिक्त कुछ है ही नहीं। यह सब कुछ आत्मा ही है और मैं वही आत्मा हूँ, मैं ही सबसे परे परमात्मा हूँ। वह आत्मा नित्य आनन्दस्वरूप ही है और ऐसे आत्मा वाला वह मनुष्य विदेहमुक्त ही है। वह पूर्णरूप महान् आत्मा है, वह प्रसन्न आत्मा है। वह शाश्वतरूप आत्मा है, वह सर्वान्तर्यामी है, वह विशुद्ध है, वह आत्मभाव से रहित है। वह निर्विकारस्वरूप है। वह शुद्धात्मा, शान्तस्वरूप, शान्त-अशान्तस्वरूपात्मक, अनेक आत्माओं की भावना से रहित है।

जीवात्मपरमात्मेति चिन्तासर्वस्ववर्जितः ।
मुक्तामुक्तस्वरूपात्मा मुक्तामुक्तविवर्जितः ॥65॥
बन्धमोक्षस्वरूपात्मा बन्धमोक्षविवर्जितः ।
द्वैताद्वैतस्वरूपात्मा द्वैताद्वैतविवर्जितः ॥66॥
सर्वासर्वस्वरूपात्मा सर्वासर्वविवर्जितः ।
मोदप्रमोदरूपात्मा मोदादिविनिवर्जितः ॥67॥
सर्वसंकल्पहीनात्मा वैदेही मुक्त एव सः ।
निष्कलात्मा निर्मलात्मा बुद्धात्मा पुरुषात्मकः ॥68॥

वह जीवात्मा और परमात्मा के भेद जैसी सभी चिन्ताओं (विकारों) से पूर्ण मुक्त होता है। वह मुक्तामुक्त दोनों स्वरूप वाला होते हुए भी उन दोनों मुक्त-अमुक्त स्वरूप से रहित है। वह बन्ध-मोक्ष दोनों स्वरूप वाला होते हुए भी उन दोनों (बन्धन और मोक्ष) से रहित है। वह द्वैत-अद्वैत स्वरूपी होते हुए भी वह द्वैत-अद्वैत से रहित है। वह सर्व-असर्व दोनों रूप होते हुए भी सर्व-असर्व से रहित है। वह मोदात्मक-प्रमोदात्मक होते हुए भी मोदादि से रहित है। वह सभी संकल्पों से रहित होता है। ऐसा वह विदेहमुक्त ही होता है। वह अंशरहित है, वह विशुद्ध ही है, वह बुद्ध है और पुरुषात्मा है।

आनन्दादिविहीनात्मा अमृतात्माऽमृतात्मकः ।
कालत्रयस्वरूपात्मा कालत्रयविवर्जितः ॥69॥
अखिलात्मा ह्यमेयात्मा मानात्मा मानवर्जितः ।
नित्यप्रत्यक्षरूपात्मा नित्यप्रत्यक्षनिर्णयः ॥70॥
अन्यहीनस्वभावात्मा अन्यहीनस्वयम्प्रभः ।
विद्याविद्यादिमेयात्मा विद्याविद्यादिवर्जितः॥71॥
नित्यानित्यविहीनात्मा इहामुत्रविवर्जितः ।
शमादिषट्कशून्यात्मा मुमुक्षुत्वादिवर्जितः ॥72॥

और भी वह तथाकथित आनन्द से रहित स्वरूपवाला, अमृतस्वरूप और अमृत का भी आत्मा, तीनों काल का स्वरूप होते हुए भी तीनों काल से रहित है। वह अखिलात्मा है, अमेयात्मा है - असीम है, वह सभी प्रमाणों का भी आत्मा है, वह किसी प्रमाण से गम्य नहीं है। वह सदैव प्रत्यक्ष है और सदैव प्रत्यक्ष का निर्णय भी है। वह अनन्य स्वभाववाला है, वह अनन्य स्वयंप्रकाशरूप है। विद्या-अविद्या आदि सीमित वस्तुओं का वह आत्मा है, फिर भी स्वयं विद्या और अविद्या से वर्जित है। उसे न नित्य कहा जा सकता है न ही अनित्य। उसमें यहाँ-वहाँ का कोई स्थलभेद नहीं है। शमदमादि षट्सम्पत् उसमें नहीं है, उसमें मुमुक्षुत्व भी नहीं।

स्थूलदेहविहीनात्मा सूक्ष्मदेहविवर्जितः ।
कारणादिविहीनात्मा तुरीयादिविवर्जितः ॥73॥
अन्नकोशविहीनात्मा प्राणकोशविवर्जितः ।
मनःकोशविहीनात्मा विज्ञानादिविवर्जितः ॥74॥
आनन्दकोशहीनात्मा पंचकोशविवर्जितः ।
निर्विकल्पस्वरूपात्मा सविकल्पविवर्जितः ॥75॥
दृश्यानुविद्धहीनात्मा शब्दविद्धविवर्जितः ।
सदा समाधिशून्यात्मा आदिमध्यान्तवर्जितः ॥76॥

उस विदेहमुक्त का आत्मा स्थूल देह से, सूक्ष्म देह से, कारण देह से और तुरीय देह से भी अलग ही है। वह अन्नमय कोश से रहित, प्राणमय कोश से रहित, मनोमय कोश से रहित और विज्ञानमय कोश आदि से भी रहित है। वह आनन्दमय कोश से भी रहित है, अर्थात् पंचकोशों से रहित है। वह निर्विकल्पस्वरूप आत्मावाला होता है, सविकल्पकात्मकता से वह रहित है। और भी उस विदेहमुक्त का आत्मा दृश्य के साथ जुड़ा हुआ नहीं रहता। किसी शब्द से भी वह सम्बद्ध नहीं है। वह सदैव समाधिशून्य रहता है और वह आदि-मध्य-अन्त हीन होता है।

प्रज्ञानवाक्यहीनात्मा अहंब्रह्मास्मिवर्जितः ।
तत्त्वमस्यादिहीनात्मा अयमात्मेत्यभावकः ॥77॥
ओंकारवाच्यहीनात्मा सर्ववाच्यविवर्जितः ।
अवस्थात्रयहीनात्मा अक्षरात्मा चिदात्मकः ॥78॥
आत्मज्ञेयादिहीनात्मा यत्किञ्चिदिदमात्मकः ।
भानाभानविहीनात्मा नैवदेही मुक्त एव सः ॥79॥
आत्मानमेव वीक्षस्व आत्मानं बोधय स्वकम् ।
स्वमात्मानं स्वयं भुंक्ष्व स्वस्थो भव षडानन ॥80॥
स्वमात्मनि स्वयं तृप्तः स्वमात्मानं स्वयं चर ।
आत्मानमेव मोदस्व वैदेही मुक्तिको भवेत् ॥81॥ इत्युपनिषत् ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

उस विदेहमुक्त का स्वरूप 'प्रज्ञानं ब्रह्म' इस महावाक्य से रहित, 'अहं ब्रह्मास्मि' इस महावाक्य से रहित, 'तत्त्वमसि' आदि महावाक्य से रहित और 'अयमात्मा ब्रह्म' इस महावाक्य से भी रहित है।

उसका स्वरूप ओंकार से वाच्य नहीं है, क्योंकि वह सभी वाच्य शब्दों से हीन है। जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्ति ये तीन अवस्थाएँ उसकी नहीं हैं। वह अक्षर-अक्षय स्वरूप है, चिद्रूप है। और वह आत्मरूप से 'ज्ञेय' नहीं है। जो कुछ भी है वह उसी का स्वरूप है। वह भान और अभान से रहित है—वह विदेहमुक्त ऐसा होता है। तुम आत्मा को ही देखते रहो। हे कार्तिक स्वामी ! अपने आत्मा को ही ज्ञान कराओ। अपने आत्मा का ही तुम भोग करो और स्वस्थ बने रहो। अपने आत्मा से ही तुम तृप्त हो जाओ। अपने आत्मा में ही विचरण किया करो। आत्मा में ही आनन्द लिया करो और तुम भी वैसा ही विदेहमुक्त बन जाओ।' यह उपदेश है।

यहाँ चतुर्थ अध्याय पूरा हुआ।

❋

पञ्चमोऽध्यायः

निदाघो नाम वै मुनिः पप्रच्छ ऋभुं भगवन्तमात्मानात्मविवेकमनुब्रूहीति
स होवाच ऋभुः—
सर्ववाचोऽवधिर्ब्रह्म सर्वचिन्तावधिर्गुरुः।
सर्वकारणकार्यात्मा कार्यकारणवर्जितः ॥1॥

निदाघ नाम के मुनि ने भगवान् ऋभु से पूछा कि आप आत्मा और अनात्मा का विवेक कहिए। इस पर ऋभु ने कहा कि—

'ब्रह्म सभी वाणी की अवधि है, और गुरु सभी चिन्ताओं (चिन्तनों) की अवधि है। वह ब्रह्म सर्व कार्यकारणरूप है और फिर भी सभी कार्यकारणों से रहित भी है।

सर्वसंकल्परहितः सर्वनादमयः शिवः।
सर्ववर्जितचिन्मात्रः सर्वानन्दमयः परः ॥2॥
सर्वतेजःप्रकाशात्मा नादानन्दमयात्मकः।
सर्वानुभवनिर्मुक्तः सर्वध्यानविवर्जितः ॥3॥
सर्वनादकलातीतः एष आत्माहमव्ययः।
आत्मानात्मविवेकादिभेदाभेदविवर्जितः ॥4॥
शान्ताशान्तादिहीनात्मा नादान्तर्ज्योतिरूपकः।
महावाक्यार्थतो दूरो ब्रह्मास्मीत्यतिदूरतः ॥5॥
तच्छब्दवर्ज्यस्त्वंशब्दहीनो वाक्यार्थवर्जितः।
क्षराक्षरविहीनो यो नादान्तर्ज्योतिरेव सः ॥6॥

सर्व प्रकार के संकल्पों से रहित, सर्वनादमय, शिवरूप, सर्वपदार्थरहित, केवल चिद्रूप और सर्वानन्दमय ही परमात्मा है। सर्वतेज और सर्वप्रकाश के स्वरूप, नाद और आनंद का स्वरूप, सर्वप्रकार के अनुभवों से रहित, सभी ध्यान से भी रहित, सभी नादों और कलाओं से भी परे यह जो अव्यय आत्मा है, वह मैं हूँ। और मैं आत्मा तथा अनात्मा के विवेक से रहित हूँ। भेद-अभेद से भी ऊपर उठा हुआ हूँ। शान्त-अशान्त आदि के अभाववाला, नाद के भीतर की ज्योतिरूप, महावाक्यों के अर्थ से भी परे, 'ब्रह्मास्मि' वाक्य से तो बहुत ही दूर, 'तत्' शब्द से हीन, 'त्वं' शब्द से भी रहित, वाच्यार्थ से हीन, क्षर-अक्षर से रहित ऐसा जो नाद के भीतर का ज्योतिस्वरूप है, वही आत्मा है।

अखण्डैकरसो वाहमानन्दोऽस्मीति वर्जितः।
सर्वातीतस्वभावात्मा नादान्तर्ज्योतिरेव सः ॥7॥
आत्मेति शब्दहीनो य आत्मशब्दार्थवर्जितः।
सच्चिदानन्दहीनो य एषैवात्मा सनातनः ॥8॥
स निर्देष्टुमशक्यो यो वेदवाक्यैरगम्यतः।
यस्य किञ्चिद्बहिर्नास्ति किञ्चिदन्तः कियन्न च ॥9॥
यस्य लिङ्गं प्रपञ्चं वा ब्रह्मैवात्मा न संशयः।
नास्ति यस्य शरीरं वा जीवो वा भूतभौतिकः ॥10॥

मैं या तो अखण्डैकरस हूँ, और या तो आनन्दरूप से वर्जित भी हूँ। सबसे ऊपर उठे हुए स्वरूप वाला मैं हूँ, नाद के भीतर की ज्योति वह आत्मा शब्दहीन है। 'आत्मा' शब्द के अर्थ से भी वह रहित है। वह 'सच्चिदानन्द' शब्द से भी रहित है। वही सनातन आत्मा है। उसका निर्देश नहीं किया जा सकता अर्थात् वह बताया नहीं जा सकता। वह वेद के वाक्यों के द्वारा भी गम्य नहीं है। उसके बाहर कुछ नहीं है, उसके भीतर भी कुछ नहीं है। जिसका लिंगशरीर नहीं है, जिसका यह प्रपञ्च – जगत् भी नहीं है, वही ब्रह्म आत्मा है, इसमें कोई भी सन्देह नहीं है, जिसका शरीर भी नहीं है, जीव भी नहीं है अथवा भूत-भौतिक कुछ भी नहीं है।

नामरूपादिकं नास्ति भोज्यं वा भोगभुक्च वा।
सद्वाऽसद्वा स्थितिर्वापि यस्य नास्ति क्षराक्षरम् ॥11॥
गुणं वा विगुणं वापि सम आत्मा न संशयः।
यस्य वाच्यं वाचकं वा श्रवणं मननं च वा ॥12॥
गुरुशिष्यादिभेदं वा देवलोकाः सुरासुराः।
यत्र धर्ममधर्मं वा शुद्धं वाऽशुद्धमण्वपि ॥13॥
यत्र कालमकालं वा निश्चयः संशयो न हि।
यत्र मन्त्रममन्त्रं वा विद्याऽविद्या न विद्यते ॥14॥

जिसका कोई नाम-रूप नहीं है, जिसके लिए कुछ भोज्य नहीं है, जो किसी का भोक्ता नहीं है, जिसकी सत् या असत् जैसी कोई स्थिति नहीं है, जो न क्षर है न अक्षर है, जो न गुणयुक्त है न गुणहीन है, वह समान आत्मा है, इसमें कोई शंका नहीं है। उसमें वाच्य और वाचक का तथा श्रवण और मनन का कोई भेद नहीं है, गुरु-शिष्य आदि का भी कोई भेद नहीं है। जिसमें धर्म-अधर्म अथवा शुद्ध-अशुद्ध का लेशमात्र भी भेद नहीं है, जिससे देवलोक या सुर-असुर का कोई सरोकार नहीं है। उसमें काल या अकाल, निश्चय या संशय, मन्त्र या अमन्त्र, विद्या और अविद्या कुछ भी नहीं है।

द्रष्टृदर्शनदृश्यं वा ईषन्मात्रं कलात्मकम्।
अनात्मेति प्रसङ्गो वा ह्यनात्मेति मनोऽपि वा ॥15॥
अनात्मेति जगद्वापि नास्ति नास्तीति निश्चिनु।
सर्वसङ्कल्पशून्यत्वात्सर्वकार्यविवर्जनात् ॥16॥
केवलं ब्रह्ममात्रत्वान्नास्त्यनात्मेति निश्चिनु।
देहत्रयविहीनत्वात्कालत्रयविवर्जनात् ॥17॥
जीवत्रयगुणाभावात् तापत्रयविवर्जनात्।
लोकत्रयविहीनत्वात्सर्वमात्मेति शासनात् ॥18॥

जो कुछ दृश्य है, जो कुछ दर्शन है, या द्रष्टा का जो कुछ है, जो थोड़ा-सा भी कलात्मक है, वह अनात्मा है, अथवा तो उनका स्वरूप ही अनात्मा है। मन भी अनात्मा है और जगत् भी अनात्मा ही है। और ये सब नहीं हैं, नहीं हैं—ऐसा निश्चय करो। सर्वसंकल्प से रहित होने से और सभी कार्यों से रहित होने से तथा केवल ब्रह्म ही होने से कुछ अनात्मा जैसी चीज ही नहीं है, ऐसा निश्चय करो। तीनों देहों से, तीनों कालों से, जीव के तीनों गुणों से, तीनों तापों से और तीनों लोकों से रहित होने से यह सब कुछ अनात्मा ही है, ऐसा उपदेश है। इसलिए अनात्मा जैसी कोई चीज ही नहीं है, ऐसा तुम निश्चय कर लो।

चित्ताभावाच्चिन्तनीयं देहाभावाज्जरा न च।
पादाभावाद् गतिर्नास्ति हस्ताभावात्क्रिया न च ॥19॥
मृत्युर्न जननाभावाद् बुद्ध्यभावात्सुखादिकम्।
धर्मो नास्ति शुचिर्नास्ति सत्यं नास्ति भयं न च ॥20॥
अक्षरोच्चारणं नास्ति गुरुशिष्यादि नास्त्यपि।
एकाभावे द्वितीयं न द्वितीयेऽपि न चैकता ॥21॥
सत्यत्वमस्ति चेत्किञ्चिदसत्यं न च सम्भवेत्।
असत्यत्वं यदि भवेत्सत्यत्वं न घटिष्यति ॥22॥

चित्त नहीं है इसलिए चिन्तनीय भी कुछ नहीं है। देह नहीं है इसलिए बुढ़ापा नहीं है। पैर नहीं है इसलिए गति नहीं है। हाथ नहीं है इसलिए क्रिया नहीं है। जन्म नहीं है इसलिए मृत्यु भी नहीं है। बुद्धि नहीं है इसलिए सुखादि कुछ नहीं है। धर्म नहीं है इसलिए शुचिता नहीं है। सत्य भी नहीं है और भय भी नहीं है। अक्षरों का उच्चारण नहीं है, गुरु-शिष्य आदि भी नहीं हैं, एक नहीं है अतः दूसरा भी नहीं है। और दूसरे के अभाव में एक भी नहीं है। यदि सत्य हो तो कुछ भी असत्य हो ही नहीं सकता और यदि असत्य ही हो तब तो सत्य रह ही नहीं सकता।

शुभं यद्यशुभं विद्धि अशुभाच्छुभमिष्यते।
भयं यद्यभयं विद्धि अभयाद्भयमापतेत् ॥23॥
बन्धत्वमपि चेन्मोक्षो बन्धाभावे क्व मोक्षता।
मरणं यदि चेज्जन्म जन्माभावे मृतिर्न च ॥24॥
त्वमित्यपि भवेच्चाहं त्वं नो चेदहमेव नो।
इदं यदि तदेवास्ति तदभावादिदं न च ॥25॥
अस्तीति चेन्नास्ति तदा नास्ति चेदस्ति किञ्चन।
कार्यं चेत्कारणं किञ्चित्कार्याभावे न कारणम् ॥26॥

यदि शुभ हो तो तुम्हें उसे अशुभ मानना चाहिए क्योंकि अशुभ से ही शुभ की कामना की जाती है। यदि भय हो तो तुम्हें उसे अभय मानना चाहिए क्योंकि अभय से भय आ जाता है। यदि बन्धन है तो मोक्ष है, पर बन्धन ही न हो तो मोक्षत्व कहाँ से होगा ? यदि मरण हो तो जन्म हो सकता है पर जन्म ही नहीं है तो मरण नहीं हो सकता। यदि 'तू' है तो 'मैं' हो सकता हूँ, पर 'तू' नहीं है, तो मैं भी नहीं हूँ। यदि 'यह' है, तो 'वह' हो सकता है, पर 'वह' न हो, तो 'यह' भी नहीं होगा। यदि 'है' का अस्तित्व है, तो 'नहीं है' का भी अस्तित्व है, जब 'नहीं है' का कोई अस्तित्व नहीं है, तो 'है' का भी कोई अस्तित्व नहीं। इसी तरह यदि कोई 'कार्य' है तो कारण होगा, पर जब 'कार्य' ही नहीं है, तब कारण भी नहीं होगा।

द्वैतं यदि तदाऽद्वैतं द्वैताभावेऽद्वयं न च।
दृश्यं यदि दृगप्यस्ति दृश्याभावे दृगेव न ॥27॥
अन्तर्यदि बहिः सत्यमन्ताभावे बहिर्न च।
पूर्णत्वमस्ति चेत्किञ्चिदपूर्णत्वं प्रसज्यते ॥28॥
तस्मादेतत्क्वचिन्नास्ति त्वं चाहं वा इमे इदम्।
नास्ति दृष्टान्तिकं सन्ये नास्ति दार्ष्टान्तिकं ह्यजे ॥29॥
परंब्रह्माहमस्मीति स्मरणस्य मनो न हि।
ब्रह्ममात्रं जगदिदं ब्रह्ममात्रं त्वमप्ययम् ॥30॥

यदि द्वैत है तो अद्वैत है, पर द्वैत के अभाव में अद्वैत नहीं होता। यदि दृश्य है तो द्रष्टा भी है, दृश्य के अभाव में द्रष्टा होता ही नहीं। यदि बाहर है तो भीतर सत्य है, पर भीतर के अभाव में बाहर नहीं होता। यदि पूर्णत्व कुछ है, तभी अपूर्णत्व हो सकता है। इसलिए वह कुछ है ही नहीं। न तू है, न मैं हूँ, न ये हैं, न यह है। सत्य में कोई दार्ष्टान्तिक (उदाहरण) नहीं है। अजन्मा का कोई दार्ष्टान्तिक नहीं है। 'मैं ब्रह्म हूँ'—ऐसे स्मरण के लिए मन ही नहीं है। यह जगत् मात्र ब्रह्मरूप ही है और 'मैं' और 'तू' सब ब्रह्मरूप ही है।

चिन्मात्रं केवलं चाहं नास्त्यनात्मेति निश्चिनु।
इदं प्रपञ्चं नास्त्येव नोत्पन्नं न स्थितं क्वचित् ॥31॥
चित्तं प्रपञ्चमित्याहुर्नास्ति नास्त्येव सर्वदा।
न प्रपञ्चं न चित्तादि नाहङ्कारो न जीवकः ॥32॥
मायाकार्यादिकं नास्ति माया नास्ति भयं न हि।
कर्ता नास्ति क्रिया नास्ति श्रवणं मननं न हि ॥33॥
समाधिद्वितयं नास्ति मातृमानादि नास्ति हि।
अज्ञानं चापि नास्त्येव ह्यविवेकं कदाचन ॥34॥

'मात्र चैतन्य ऐसा 'मैं' हूँ अनात्मा जैसा कुछ है ही नहीं'—ऐसा तुम निश्चय कर लो। यह प्रपञ्च (जगत्) है ही नहीं, वह कभी उत्पन्न हुआ ही नहीं, और कहीं रहा भी नहीं है। चित्त को भी प्रपंच कहा जाता है, और वह कभी है ही नहीं, है ही नहीं। प्रपंच भी नहीं है, चित्त भी नहीं है, अहंकार भी नहीं है, जीव भी नहीं है, माया का कार्य जैसा कुछ नहीं है, माया ही नहीं है, भय भी नहीं है। कर्ता नहीं है, क्रिया नहीं है, श्रवण और मनन भी नहीं है। दो प्रकार की समाधि भी नहीं है। कोई प्रमाता नहीं है, कोई प्रमाण नहीं है, अज्ञान ही नहीं है और इसीलिए अविवेक भी तो नहीं है।

अनुबन्धचतुष्कं न सम्बन्धत्रयमेव न।
न गंगा न गया सेतुर्न भूतं नान्यदस्ति हि ॥35॥
न भूमिर्न जलं नाग्निर्न वायुर्न च खं क्वचित्।
न देवा न च दिक्पाला न वेदा न गुरुः क्वचित् ॥36॥
न दूरं नान्तिकं नालं न मध्यं न क्वचित्स्थितम्।
नाद्वैतं द्वैतसत्यं वा ह्यसत्यं वा इदं न च ॥37॥
बन्धमोक्षादिकं नास्ति सद्वाऽसद्वा सुखादि वा।
जातिर्नास्ति गतिर्नास्ति वर्णो नास्ति न लौकिकम् ॥38॥

चारों अनुबन्ध नहीं हैं, तीनों सम्बन्ध नही हैं, गंगा नही है, गया नहीं है, सेतु नहीं है, भूत (प्राणी) नहीं है और अन्य भी कुछ है ही नहीं। पृथ्वी नहीं है, जल नही है, अग्नि नहीं है, वायु नहीं है, आकाश नहीं है। कभी भी देव नहीं हैं, कहीं दिक्पाल नहीं है, वेद नही है, कही गुरु भी नहीं है, कोई दूर नहीं, नजदीक भी नहीं, कोई अन्त नहीं, कोई मध्य नहीं, कही भी अद्वैत नहीं है, द्वैत और सत्य भी नहीं है, असत्य भी नहीं है, यह भी नहीं है, बन्ध और मोक्ष भी नहीं है सत्, असत् या सुख आदि भी नहीं है। जाति नहीं है, गति नहीं है वर्ण नहीं है, कोई व्यवहार भी नही है।

सर्वं ब्रह्मेति नास्त्येव ब्रह्म इत्यपि नास्ति हि।
चिदित्येवेति नास्त्येव चिदहंभाषणं न हि ॥39॥
अहं ब्रह्मास्मि नास्त्येव नित्यशुद्धोऽस्मि न क्वचित्।
वाचा यदुच्यते किञ्चिन् मनसा मनुते क्वचित् ॥40॥
बुद्ध्या निश्चिनुते नास्ति चित्तेन ज्ञायते न हि।
योगी योगादिकं नास्ति सदा सर्वं सदा न च ॥41॥
अहोरात्रादिकं नास्ति स्नानध्यानादिकं न हि।
भ्रान्तिरभ्रान्तिर्नास्त्येव नास्त्यनात्मेति निश्चिनु ॥42॥

'ब्रह्म सब है' ऐसा भी नहीं है और 'सब ब्रह्म हैं' ऐसा भी नहीं हैं। 'सब चिद्रूप हैं' ऐसा भी नहीं है और 'मैं चिद्रूप हूँ' ऐसा भी भाषण नहीं है। 'मैं ब्रह्म हूँ' ऐसा भी नहीं है और 'मैं नित्य शुद्ध हूँ' ऐसा भी नहीं है। वाणी से जो बोला जाता है, मन से जो सोचा जाता है, बुद्धि से जो निर्णय किया जाता है और चित्त से जो कुछ देखा जाता है या जाना जाता है वह सब कुछ भी नहीं है। योगी भी नहीं है, मोक्ष भी कभी नहीं है। रात नहीं है, दिन नहीं है, स्नान नहीं है, ध्यानादि कुछ नहीं है। भ्रान्ति और अभ्रान्ति भी नहीं है। इसी तरह आत्मा भी नहीं है—ऐसा तू निश्चय कर ले।

वेदः शास्त्रं पुराणं च कार्यं कारणमीश्वरः।
लोको भूतं जनस्त्वैक्यं सर्वं मिथ्या न संशयः ॥43॥
बन्धो मोक्षः सुखं दुःखं ध्यानं चित्तं सुरासुराः।
गौणं मुख्यं परं चान्यत्सर्वं मिथ्या न संशयः ॥44॥
वाचा वदति यत्किञ्चित् सङ्कल्पैः कल्प्यते च यत्।
मनसा चिन्त्यते यद्यत् सर्वं मिथ्या न संशयः ॥45॥
बुद्ध्या निश्चीयते किञ्चिच्चित्ते निश्चीयते क्वचित्।
शास्त्रैः प्रपञ्च्यते यद्यन्नेत्रेणैव निरीक्ष्यते ॥46॥
श्रोत्राभ्यां श्रूयते यद्यदन्यत्सद्भावमेव च।
नेत्रं श्रोत्रं गात्रमेव मिथ्येति च सुनिश्चितम् ॥47॥

वेद, शास्त्र, पुराण, कार्य, कारण, ईश्वर, लोक, भूत (प्राणी), मनुष्य, ऐक्य—यह सब मिथ्या है, इसमें कोई सन्देह नहीं है। बन्ध, मोक्ष, सुख, दुःख, ध्यान, चित्त, सुर, असुर, गौण, मुख्य, अन्य, सब निःसंदेह मिथ्या है। जो कुछ वाणी से बोलता है, या संकल्पों से कल्पना की जाती है, या मन में जो कुछ सोचा जाता है, वह सब कुछ निःसंदेह मिथ्या है। जो कुछ बुद्धि से निश्चय किया जाता है, कभी कुछ जो चित्त में निर्णय किया जाता है, शास्त्रों में जिसकी चर्चा की जाती है, जो-जो आँख से देखा जाता है, जो-जो कान से सुना जाता है, और भी जो-जो कुछ है, नेत्र, श्रोत्र, गात्र—यह सब मिथ्या ही है, इसमें कोई सन्देह नहीं है।

इदमित्येव निर्दिष्टमयमित्येव कल्प्यते।
त्वमहं तदिदं सोऽहमन्यत्सद्भावमेव च ॥48॥
यद्यत्संभाव्यते लोके सर्वसंकल्पसम्भ्रमः।
सर्वाध्यासं सर्वगोप्यं सर्वभोगप्रभेदकम् ॥49॥
सर्वदोषप्रभेदाच्च नास्त्यनात्मेति निश्चिनु।
मदीयं च त्वदीयं च ममेति च तवेति च ॥50॥
मह्यं तुभ्यं मयेत्यादि तत्सर्वं वितथं भवेत्।
रक्षको विष्णुरित्यादि ब्रह्मा सृष्टेस्तु कारणम् ॥51॥
संहारे रुद्र इत्येवं सर्वं मिथ्येति निश्चिनु।

जिसका 'यह' शब्द से निर्देश होता है, और जो 'यह' शब्द से कल्पित किया जाता है, वह और तू, मैं, यह, और अन्य जो कुछ भी अस्तित्व इस लोक में माना जाता है, वह सब केवल संकल्प का संभ्रम है। सभी आरोप, सभी गोपनीय, सभी भोगों के भेद, और सभी दोषों के भेद—ये सब भी अनात्मरूप नहीं है, ऐसा निश्चयपूर्वक जानो। यह तेरा, यह मेरा, यह तेरे लिए, यह मेरे लिए—ये सब मिथ्या है। विष्णु इस सृष्टि के पालक हैं, ब्रह्मा सर्जक हैं और रुद्र संहारक हैं—यह सब मिथ्या ही है।

स्नानं जपस्तपो होमः स्वाध्यायो देवपूजनम् ॥52॥
मन्त्रं तन्त्रं च सत्सङ्गो गुणदोषविजृम्भणम्।
अन्तःकरणसद्भाव अविद्यायाश्च संशयः ॥53॥
अनेककोटिब्रह्माण्डं सर्वं मिथ्येति निश्चिनु।
सर्वदेशिकवाक्योक्तिर्येन केनापि निश्चितम् ॥54॥
दृश्यते जगति यद्यद् यद्यज्जगति वीक्ष्यते।
वर्तते जगति यद्यत्सर्वं मिथ्येति निश्चिनु ॥55॥

स्नान, जप, तप, होम, स्वाध्याय, देवपूजन, मन्त्र, तन्त्र, सत्संग, गुण और दोष के विलास, अन्तःकरण की सच्चाई, अविद्या का संशय और अनेक करोड़ों ब्रह्माण्ड—ये सब मिथ्या हैं। सभी गुरुओं के वाक्य और वचन और जिस किसी ने जो कुछ भी निश्चय किया हो वह, तथा जगत् में जो-जो देखा जाता है, और जो-जो कुछ भी दीख पड़ता है, वह सब मिथ्या ही है—ऐसा तुम निश्चय कर लो।

येन केनाक्षरेणोक्तं येन केन विनिश्चितम्।
येन केनापि गदितं येन केनापि मोदितम् ॥56॥
येन केनापि यद्दत्तं येन केनापि यत्कृतम्।
यत्र यत्र शुभं कर्म यत्र यत्र च दुष्कृतम् ॥57॥
यद्यत्करोति सत्येन सर्वं मिथ्येति निश्चिनु।
त्वमेव परमात्मासि त्वमेव परमो गुरुः ॥58॥
त्वमेवाकाशरूपोऽसि साक्षिहीनोऽसि सर्वदा।
त्वमेव सर्वभावोऽसि त्वं ब्रह्मासि न संशयः ॥59॥
कालहीनोऽसि कालोऽसि सदा ब्रह्मासि चिद्घनः।
सर्वतः स्वस्वरूपोऽसि चैतन्यघनवामसि ॥60॥

जिस किसी अक्षर से कहा गया हो, जिस किसी से निर्णीत किया गया हो, जिस किसी से भी कहा गया हो, जिस किसी से भी आनन्दित हुआ हो, जिस किसी से जो कुछ भी दिया गया हो, जिस किसी से जो कुछ किया गया हो, जहाँ-जहाँ शुभ कर्म हो, जहाँ-जहाँ अशुभ कर्म हो, जो-जो तुम सच्चाई से करते हो—यह सबका सब मिथ्या ही है, ऐसा निश्चय कर लो। तू ही परमात्मा है, तू ही परम गुरु है, तू ही आकाश के-से रूपवाला है, तू ही साक्षी हीन है – सदैव है (क्योंकि दूसरा है नहीं तो साक्षी किसका ?), तू ही सर्व अस्तित्वमय है, तू ही ब्रह्म है, इसमें कोई शंका नहीं है। काल से परे भी तू ही है और कालस्वरूप भी तो तू ही है। तू ही सदैव चिन्मय ब्रह्मस्वरूप है। हमेशा तू अपने स्वरूप में ही अवस्थित रहता है, तू चिद्घन चिद्रूप व्यापक है।

सत्योऽसि सिद्धोऽसि सनातनोऽसि मुक्तोऽसि मोक्षोऽसि मुदामृतोऽसि।
देवोऽसि शान्तोऽसि निरामयोऽसि ब्रह्माऽसि पूर्णोऽसि परात्परोऽसि ॥61॥
समोऽसि सच्चासि सनातनोऽसि सत्यादिवाक्यैः प्रतिबोधितोऽसि।
सर्वाङ्गहीनोऽसि सदा स्थितोऽसि ब्रह्मेन्द्ररुद्रादिविभावितोऽसि ॥62॥
सर्वप्रपञ्चभ्रमवर्जितोऽसि सर्वेषु भूतेषु च भासितोऽसि।
सर्वत्र सङ्कल्पविवर्जितोऽसि सर्वागमान्तार्थविभावितोऽसि ॥63॥
सर्वत्र सन्तोषसुखासनोऽसि सर्वत्र गत्यादिविवर्जितोऽसि।
सर्वत्र लक्ष्यादिविवर्जितोऽसि ध्यातोऽसि विष्ण्वादिसुरैरजस्रम् ॥64॥

तू सत्य है, सिद्ध है, सनातन है, मुक्त है, मोक्ष है, आनन्द के साथ अमर है, तू देव है, शान्त है, निर्दोष है, ब्रह्म है, पूर्ण है, परे से भी परे है, सर्वत्र समान है, सद्रूप है, सनातन है। 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' आदि वाक्यों के द्वारा बताया गया है—ज्ञात करवाया गया है। तू सभी अवयवों से रहित है, तू सदा अवस्थित है। ब्रह्मा, इन्द्र, रुद्र आदि के द्वारा पूजित तू ही है। सब जगत् के भ्रम से तू रहित है, तू ही सभी प्राणियों में अवभासित है, तू सभी संकल्पों से रहित है, सभी आगमों के सार का तात्पर्य को दिखाने वाला तू ही है। तू सर्वत्र संतोष से सुखपूर्वक रहने वाला है, तू सदैव गति आदि क्रियाओं से रहित है, सदा (सर्वत्र) लक्ष्य आदि से तू रहित है, विष्णु आदि देवों के द्वारा ध्यान किया जाने वाला तू ही है।

चिदाकारस्वरूपोऽसि चिन्मात्रोऽसि निरङ्कुशः।
आत्मन्येव स्थितोऽसि त्वं सर्वशून्योऽसि निर्गुणः ॥65॥
आनन्दोऽसि परोऽसि त्वमेक एवाद्वितीयकः।
चिद्घनानन्दरूपोऽसि परिपूर्णस्वरूपकः ॥66॥
सदसि त्वमसि ज्ञोऽसि सोऽसि जानासि वीक्षसि।
सच्चिदानन्दरूपोऽसि वासुदेवोऽसि वै प्रभुः ॥67॥
अमृतोऽसि विभुश्चापि चञ्चलो ह्यचलो ह्यसि।
सर्वोऽपि सर्वहीनोऽसि शान्ताशान्तविवर्जितः ॥68॥

तू चैतन्याकारस्वरूप है, तू केवल चिद्रूप है, तू किसी अंकुश से रहित है, तू आत्मा में ही स्थित है, तू सर्वशून्य है, तू निर्गुण है, तू परम आनन्दरूप है, तू एक और अद्वितीय है, तू व्यापक चैतन्य है, तू परिपूर्ण स्वरूप है, तू सत् है, तू 'त्वम्' है, तू 'सः' है, तू वही है, तू जानता है, तू मुक्त होता है, तू सच्चिदानस्वरूप है, तू वासुदेव है, तू ही प्रभु है, तू अमृत है, तू ही विभु है, तू ही चंचल और

तू ही अचल है। सर्व और असर्व भी तू है, शान्त-अशान्त आदि से मुक्त भी तू ही है—अर्थात् सब कुछ तू ही है।

सत्तामात्रप्रकाशोऽसि सत्तासामान्यको ह्यसि।
नित्यसिद्धिस्वरूपोऽपि सर्वसिद्धिविवर्जितः ॥69॥
ईषन्मात्रविशून्योऽसि अणुमात्रविवर्जितः।
अस्तित्ववर्जितोऽसि त्वं नास्तित्वादिविवर्जितः ॥70॥
लक्ष्यलक्षणहीनोऽसि निर्विकारो निरामयः।
सर्वनादान्तरोऽसि त्वं कलाकाष्ठाविवर्जितः ॥71॥
ब्रह्मविष्ण्वीशहीनोऽपि स्वस्वरूपं प्रपश्यसि।
स्वस्वरूपावशेषोऽसि स्वानन्दाब्धौ निमज्जसि ॥72॥

तू मात्र सत्तारूप प्रकाशवाला है, तू सामान्य सत्तारूप है, तू नित्यसिद्धिस्वरूप है, तू सर्व सिद्धियों से रहित भी है, तू शून्यता से लेशमात्र रहित है और तू अणुमात्र से रहित है। तू अस्तित्व से भी रहित है और नास्तित्व से भी रहित है। तू लक्ष्य और लक्षण से रहित है। तू निर्विकार, निर्दूषित और नीरोगी है। तू सर्वनादों के भीतर है, तथापि सभी कलाओं की सीमाओं से रहित है। तू न ब्रह्मा है, न विष्णु है, न महेश है, तथापि अपने स्वरूप को स्वयं देख रहा है। तू ही अपने स्वरूप में सब अपवाद दूर हो जाने के बाद अवशिष्ट रहता है। तू ही केवल अपने आनन्दरूपी सागर में निमग्न होकर रहता है।

स्वात्मराज्ये स्वमेवासि स्वयम्भावविवर्जितः।
शिष्टपूर्णस्वरूपोऽसि स्वस्मात्किंचिन्न पश्यसि ॥73॥
स्वस्वरूपान्न चलसि स्वस्वरूपेण जृम्भसि।
स्वस्वरूपादनन्योऽसि ह्यहमेवास्मि निश्चिनु ॥74॥
इदं प्रपञ्चं यत्किंचिद् यद्यज्जगति विद्यते।
दृश्यरूपं च दृग्रूपं सर्वं शशविषाणवत् ॥75॥
भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च।
अहंकारश्च तेजश्च लोकं भुवनमण्डलम् ॥76॥

अपने आत्मराज्य में तू ही है, 'स्वयम्' ऐसे शब्द से (किसी भी सापेक्ष शब्द से) तू रहित है। सभी अपवादों के चले जाने के बाद अवशिष्ट स्वरूप तू ही है। तू पूर्ण है। तू अपने आपसे अलग किसी को देखता नहीं है, तू अपने स्वरूप से विचलित नहीं होता। तू ऐसा निश्चय कर ले कि 'सर्वत्र मैं ही हूँ'। इस जगत् में जो कुछ दृश्यरूप है या जो द्रष्टा रूप है यह सब खरगोश के सींग की तरह मिथ्या ही है। पृथ्वी, जल, तेज, वायु, आकाश, मन, बुद्धि, अहंकार, तेज, लोक, भुवनमण्डल सभी खरगोश के सींग जैसे ही मिथ्या (झूठे) ही हैं। उनका अस्तित्व ही नहीं।

नाशो जन्म च सत्यं च पुण्यपापजयादिकम्।
रागः कामः क्रोध-लोभौ ध्यानं ध्येयं गुणं परम् ॥77॥
गुरुशिष्योपदेशादिरादिरन्तं शमं शुभम्।
भूतं भव्यं वर्तमानं लक्ष्यं लक्षणमद्वयम् ॥78॥

शमो विचारः सन्तोषो भोक्तृभोज्यादिरूपकम् ।
यमाद्यष्टाङ्गयोगं च गमनागमनात्मकम् ॥79॥
आदिमध्यान्तरङ्गं च शास्त्रं त्याज्यं हरिः शिवः ।
इन्द्रियाणि मनश्चैव अवस्थात्रितयं तथा ॥80॥

नाश, जन्म, सत्य, पुण्य, पाप, जय आदि तथा राग, काम, क्रोध, ध्यान, ध्येय, गुण, परवस्तु, गुरु-शिष्य उपदेशादि तथा आदि, मध्य, अन्त, शम, शुभ, भूत, भविष्य, वर्तमान, लक्ष्य, लक्षण, अद्वैत, शम, विचार, सन्तोष, भोक्ता, भोज्य आदि तथा यमनियमादि अष्टांगयोग, शास्त्र, त्याज्य, हरि, शिव, इन्द्रियाँ, मन, जाग्रदादि तीन अवस्थाएँ—सब कुछ खरगोश के सींग की तरह मिथ्या (झूठ) ही है।

चतुर्विंशतितत्त्वं च साधनानां चतुष्टयम् ।
सजातीयं विजातीयं लोका भूरादयः क्रमात् ॥81॥
सर्ववर्णाश्रमाचारं मन्त्रतन्त्रादिसंग्रहम् ।
विद्याविद्यादिरूपं च सर्ववेद्यं जडाजडम् ॥82॥
बन्धमोक्षविभागं च ज्ञानविज्ञानरूपकम् ।
बोधाबोधस्वरूपं वा द्वैताद्वैतादिभाषणम् ॥83॥
सर्ववेदान्तसिद्धान्तं सर्वशास्त्रार्थनिर्णयम् ।
अनेकजीवसद्भावमेकजीवादिनिर्णयम् ॥84॥

चौबीस तत्त्व, चार साधन, सजातीय, विजातीय, भूः आदि सब लोक, सभी वर्णों के आचार, मन्त्रों और तन्त्रों का संग्रह, विद्या, अविद्या, सभी वेद्य वस्तुएँ, जड, अजड, बन्ध, मोक्ष आदि के विभाग, ज्ञान और अज्ञान, बोध, अबोध, द्वैत-अद्वैत आदि का संभाषण, सभी वेदान्तों के सिद्धान्त, सभी शास्त्रों के निर्णय, अनेक जीववाद, एक जीववाद आदि का निर्णय—यह सब भी खरगोश के सींग के समान ही मिथ्या (झूठ) ही है।

यद्यद् ध्यायति चित्तेन यद्यत्सङ्कल्पते क्वचित् ।
बुद्ध्या निश्चीयते यद्यद् गुरुणा संशृणोति यत् ॥85॥
यद्यद्वाचा व्याकरोति यद्यदाचार्यभाषणम् ।
यद्यत्स्वरेन्द्रियैर्भाव्यं यद्यन्मीमांस्यते पृथक् ॥86॥
यद्यन्न्यायेन निर्णीतं महद्भिर्वेदपारगैः ।
शिवः क्षरति लोकान्वै विष्णुः पाति जगत्त्रयम् ॥87॥
ब्रह्मा सृजति लोकान्वै एवमादिक्रियादिकम् ।
यद्यदस्ति पुराणेषु यद्यद्वेदेषु निर्णयम् ॥88॥
सर्वोपनिषदां भावं सर्वं शशविषाणवत् ।

मनुष्य चित्त के द्वारा जो ध्यान करता है वह, और जो-जो चित्त से कल्पना करता है वह, बुद्धि से जो-जो निर्णय किया जाता है वह, जो गुरु से सुनता है, वाणी से जो-जो बोलता है, गुरु का जो-जो भाषण है, जो-जो स्वरों और इन्द्रियों से होता है, जिसकी अलग विचारणा की जाती है, बड़े-बड़े पारंगत लोगों के द्वारा जो वेदों से साबित किया जाता है, शिव लोगों का संहार करते हैं, विष्णु रक्षण करते हैं, इस जगत् को ब्रह्मा उत्पन्न करते हैं'—इत्यादि क्रियाएँ जो पुराणों में बताई गई हैं, और जो-जो वेदों में निर्णय किया गया है, यह सब कुछ खरगोश के सींग की तरह मिथ्या (झूठ) ही है।

देहोऽहमिति सङ्कल्पं तदन्तःकरणं स्मृतम् ॥89॥
देहोऽहमिति सङ्कल्पो महत्संसार उच्यते ।
देहोऽहमिति सङ्कल्पस्तद्बन्धमिति चोच्यते ॥90॥
देहोऽहमिति सङ्कल्पस्तद्दुःखमिति चोच्यते ।
देहोऽहमिति यद्भानं तदेव नरकं स्मृतम् ॥91॥
देहोऽहमिति सङ्कल्पो जगत्सर्वमितीर्यते ।
देहोऽहमिति सङ्कल्पो हृदयग्रन्थिरीरितः ॥92॥

'मैं देह हूँ' ऐसा संकल्प ही अन्तःकरण है। 'मैं देह हूँ' ऐसा संकल्प ही बड़ा संसार कहा जाता है। 'मैं देह हूँ' ऐसा संकल्प ही बन्धन है, ऐसा संकल्प ही दुःख कहा जाता है। 'मैं देह हूँ' ऐसा भान है। 'मैं देह हूँ' ऐसा संकल्प ही यह सारा जगत् है, ऐसा कहा जाता है। 'मैं देह हूँ' ऐसे संकल्प को ही हृदय की गाँठ कहा गया है।

देहोऽहमिति यज्ज्ञानं तदेवाज्ञानमुच्यते ।
देहोऽहमिति यज्ज्ञानं तदसद्भावमेव च ॥93॥
देहोऽहमिति या बुद्धिः सा चाविद्येति भण्यते ।
देहोऽहमिति यज्ज्ञानं तदेव द्वैतमुच्यते ॥94॥
देहोऽहमिति सङ्कल्पः सत्यजीवः स एव हि ।
देहोऽहमिति यज्ज्ञानं परिच्छिन्नमितीरितम् ॥95॥
देहोऽहमिति सङ्कल्पो महापापमिति स्फुटम् ।
देहोऽहमिति या बुद्धिस्तृष्णा दोषामयः किल ।
यत्किञ्चिदपि सङ्कल्पस्तापत्रयमितीरितम् ॥96॥

'मैं देह हूँ' ऐसा ज्ञान वही अज्ञान है, 'मैं देह हूँ' यह ज्ञान असद्रूप ही है, 'मैं देह हूँ' ऐसी बुद्धि अविद्या है, 'मैं देह हूँ' ऐसा ज्ञान ही द्वैत कहा जाता है। 'मैं देह हूँ' ऐसा संकल्प ही सत्य जीव है, 'मैं देह हूँ' ऐसा ज्ञान परिच्छिन्न (संकुचित) है, 'मैं देह हूँ' ऐसा संकल्प ही स्पष्टरूप से बड़ा पाप है, 'मैं देह हूँ' ऐसी बुद्धि दोषमय तृष्णा है। सचमुच, जो कुछ भी संकल्प किया जाता है, वह तीन प्रकार के संताप हैं, ऐसा कहा गया है।

कामं क्रोधं बन्धनं सर्वदुःखं विश्वं दोषं कालनानास्वरूपम् ।
यत्किञ्चेदं सर्वसंकल्पजालं तत्किञ्चेदं मानसं सोम्य विद्धि ॥97॥
मन एव जगत्सर्वं मन एव महारिपुः ।
मन एव हि संसारो मन एव जगत्त्रयम् ॥98॥
मन एव महद्दुःखं मन एव जरादिकम् ।
मन एव हि कालश्च मन एव मलं तथा ॥99॥
मन एव हि सङ्कल्पो मन एव च जीवकः ।
मन एव हि चित्तं च मनोऽहङ्कार एव च ॥100॥

काम, क्रोध, बन्धन, सब दुःख, सब दोष, काल के अनेक स्वरूप, जो कुछ भी यह संकल्पों का जाल है, वह सब हे सोम्य ! तुम मानस (मनोविकार) ही मानो। मन ही यह सारा जगत् है, मन

शमो विचारः सन्तोषो भोक्तृभोज्यादिरूपकम् ।
यमाद्यष्टाङ्गयोगं च गमनागमनात्मकम् ॥79॥
आदिमध्यान्तरङ्गं च शास्त्रं त्याज्यं हरिः शिवः ।
इन्द्रियाणि मनश्चैव अवस्थात्रितयं तथा ॥80॥

नाश, जन्म, सत्य, पुण्य, पाप, जय आदि तथा राग, काम, क्रोध, ध्यान, ध्येय, गुण, परवस्तु, गुरु-शिष्य उपदेशादि तथा आदि, मध्य, अन्त, शम, शुभ, भूत, भविष्य, वर्तमान, लक्ष्य, लक्षण, अद्वैत, शम, विचार, सन्तोष, भोक्ता, भोज्य आदि तथा यमनियमादि अष्टांगयोग, शास्त्र, त्याज्य, हरि, शिव, इन्द्रियाँ, मन, जाग्रदादि तीन अवस्थाएँ—सब कुछ खरगोश के सींग की तरह मिथ्या (झूठ) ही है ।

चतुर्विंशतितत्त्वं च साधनानां चतुष्टयम् ।
सजातीयं विजातीयं लोका भूरादयः क्रमात् ॥81॥
सर्ववर्णाश्रमाचारं मन्त्रतन्त्रादिसंग्रहम् ।
विद्याविद्यादिरूपं च सर्ववेद्यं जडाजडम् ॥82॥
बन्धमोक्षविभागं च ज्ञानविज्ञानरूपकम् ।
बोधाबोधस्वरूपं वा द्वैताद्वैतादिभाषणम् ॥83॥
सर्ववेदान्तसिद्धान्तं सर्वशास्त्रार्थनिर्णयम् ।
अनेकजीवसद्भावमेकजीवादिनिर्णयम् ॥84॥

चौबीस तत्त्व, चार साधन, सजातीय, विजातीय, भूः आदि सब लोक, सभी वर्णों के आचार, मन्त्रों और तन्त्रों का संग्रह, विद्या, अविद्या, सभी वेद्य वस्तुएँ, जड, अजड, बन्ध, मोक्ष आदि के विभाग, ज्ञान और अज्ञान, बोध, अबोध, द्वैत-अद्वैत आदि का संभाषण, सभी वेदान्तों के सिद्धान्त, सभी शास्त्रों के निर्णय, अनेक जीववाद, एक जीववाद आदि का निर्णय—यह सब भी खरगोश के सींग के समान ही मिथ्या (झूठ) ही है ।

यद्यद् ध्यायति चित्तेन यद्यत्सङ्कल्पते क्वचित् ।
बुद्ध्या निश्चीयते यद्यद् गुरुणा संशृणोति यत् ॥85॥
यद्यद्वाचा व्याकरोति यद्यदाचार्यभाषणम् ।
यद्यत्स्वरेन्द्रियैर्भाव्यं यद्यन्मीमांस्यते पृथक् ॥86॥
यद्यन्न्यायेन निर्णीतं महद्भिर्वेदपारगैः ।
शिवः क्षरति लोकान्वै विष्णुः पाति जगत्त्रयम् ॥87॥
ब्रह्मा सृजति लोकान्वै एवमादिक्रियादिकम् ।
यद्यदस्ति पुराणेषु यद्यद्वेदेषु निर्णयम् ॥88॥
सर्वोपनिषदां भावं सर्वं शशविषाणवत् ।

मनुष्य चित्त के द्वारा जो ध्यान करता है वह, और जो-जो चित्त से कल्पना करता है वह, बुद्धि से जो-जो निर्णय किया जाता है वह, जो गुरु से सुनता है, वाणी से जो-जो बोलता है, गुरु का जो-जो भाषण है, जो-जो स्वरों और इन्द्रियों से होता है, जिसकी अलग विचारणा की जाती है, बड़े-बड़े पारंगत लोगों के द्वारा जो वेदों से साबित किया जाता है, शिव लोगों का संहार करते हैं, विष्णु रक्षण करते हैं, इस जगत् को ब्रह्मा उत्पन्न करते हैं'—इत्यादि क्रियाएँ जो पुराणों में बताई गई हैं, और जो-जो वेदों में निर्णय किया गया है, यह सब कुछ खरगोश के सींग की तरह मिथ्या (झूठ) ही है ।

देहोऽहमिति सङ्कल्पं तदन्तःकरणं स्मृतम् ॥89॥
देहोऽहमिति सङ्कल्पो महत्संसार उच्यते ।
देहोऽहमिति सङ्कल्पस्तद्बन्धमिति चोच्यते ॥90॥
देहोऽहमिति सङ्कल्पस्तद्दुःखमिति चोच्यते ।
देहोऽहमिति यद्भानं तदेव नरकं स्मृतम् ॥91॥
देहोऽहमिति सङ्कल्पो जगत्सर्वमितीर्यते ।
देहोऽहमिति सङ्कल्पो हृदयग्रन्थिरीरितः ॥92॥

'मैं देह हूँ' ऐसा संकल्प ही अन्तःकरण है । 'मैं देह हूँ' ऐसा संकल्प ही बड़ा संसार कहा जाता है । 'मैं देह हूँ' ऐसा संकल्प ही बन्धन है, ऐसा संकल्प ही दुःख कहा जाता है । 'मैं देह हूँ' ऐसा भान होना ही नरक कहलाता है । 'मैं देह हूँ' ऐसा संकल्प ही यह सारा जगत् है, ऐसा कहा जाता है । 'मैं देह हूँ' ऐसे संकल्प को ही हृदय की गाँठ कहा गया है ।

देहोऽहमिति यज्ज्ञानं तदेवाज्ञानमुच्यते ।
देहोऽहमिति यज्ज्ञानं तदसद्भावमेव च ॥93॥
देहोऽहमिति या बुद्धिः सा चाविद्येति भण्यते ।
देहोऽहमिति यज्ज्ञानं तदेव द्वैतमुच्यते ॥94॥
देहोऽहमिति सङ्कल्पः सत्यजीवः स एव हि ।
देहोऽहमिति यज्ज्ञानं परिच्छिन्नमितीरितम् ॥95॥
देहोऽहमिति सङ्कल्पो महापापमिति स्फुटम् ।
देहोऽहमिति या बुद्धिस्तृष्णा दोषामयः किल ।
यत्किञ्चिदपि सङ्कल्पस्तापत्रयमितीरितम् ॥96॥

'मैं देह हूँ' ऐसा ज्ञान वही अज्ञान है, 'मैं देह हूँ' यह ज्ञान असद्रूप ही है, 'मैं देह हूँ' ऐसी बुद्धि अविद्या है, 'मैं देह हूँ' ऐसा ज्ञान ही द्वैत कहा जाता है । 'मैं देह हूँ' ऐसा संकल्प ही सत्य जीव है, 'मैं देह हूँ' ऐसा ज्ञान परिच्छिन्न (संकुचित) है, 'मैं देह हूँ' ऐसा संकल्प ही स्पष्टरूप से बड़ा पाप है, 'मैं देह हूँ' ऐसी बुद्धि दोषमय तृष्णा है । सचमुच, जो कुछ भी संकल्प किया जाता है, वह तीन प्रकार के संताप हैं, ऐसा कहा गया है ।

कामं क्रोधं बन्धनं सर्वदुःखं विश्वं दोषं कालनानास्वरूपम् ।
यत्किञ्चेदं सर्वसंकल्पजालं तत्किञ्चेदं मानसं सोम्य विद्धि ॥97॥
मन एव जगत्सर्वं मन एव महारिपुः ।
मन एव हि संसारो मन एव जगत्त्रयम् ॥98॥
मन एव महद्दुःखं मन एव जरादिकम् ।
मन एव हि कालश्च मन एव मलं तथा ॥99॥
मन एव हि सङ्कल्पो मन एव च जीवकः ।
मन एव हि चित्तं च मनोऽहङ्कार एव च ॥100॥

काम, क्रोध, बन्धन, सब दुःख, सब दोष, काल के अनेक स्वरूप, जो कुछ भी यह संकल्पों का जाल है, वह सब हे सोम्य ! तुम मानस (मनोविकार) ही मानो । मन ही यह सारा जगत् है, मन

शमो विचारः सन्तोषो भोक्तृभोज्यादिरूपकम् ।
यमाद्यष्टाङ्गयोगं च गमनागमनात्मकम् ॥79॥
आदिमध्यान्तरङ्गं च शास्त्रं त्याज्यं हरिः शिवः ।
इन्द्रियाणि मनश्चैव अवस्थात्रितयं तथा ॥80॥

नाश, जन्म, सत्य, पुण्य, पाप, जय आदि तथा राग, काम, क्रोध, ध्यान, ध्येय, गुण, परवस्तु, गुरु-शिष्य उपदेशादि तथा आदि, मध्य, अन्त, शम, शुभ, भूत, भविष्य, वर्तमान, लक्ष्य, लक्षण, अद्वैत, शम, विचार, सन्तोष, भोक्ता, भोज्य आदि तथा यमनियमादि अष्टांगयोग, शास्त्र, त्याज्य, हरि, शिव, इन्द्रियाँ, मन, जाग्रदादि तीन अवस्थाएँ—सब कुछ खरगोश के सींग की तरह मिथ्या (झूठ) ही है ।

चतुर्विंशतितत्त्वं च साधनानां चतुष्टयम् ।
सजातीयं विजातीयं लोका भूरादयः क्रमात् ॥81॥
सर्ववर्णाश्रमाचारं मन्त्रतन्त्रादिसंग्रहम् ।
विद्याविद्यादिरूपं च सर्ववेद्यं जडाजडम् ॥82॥
बन्धमोक्षविभागं च ज्ञानविज्ञानरूपकम् ।
बोधाबोधस्वरूपं वा द्वैताद्वैतादिभाषणम् ॥83॥
सर्ववेदान्तसिद्धान्तं सर्वशास्त्रार्थनिर्णयम् ।
अनेकजीवसद्भावमेकजीवादिनिर्णयम् ॥84॥

चौबीस तत्त्व, चार साधन, सजातीय, विजातीय, भूः आदि सब लोक, सभी वर्णों के आचार, मन्त्रों और तन्त्रों का संग्रह, विद्या, अविद्या, सभी वेद्य वस्तुएँ, जड, अजड, बन्ध, मोक्ष आदि के विभाग, ज्ञान और अज्ञान, बोध, अबोध, द्वैत-अद्वैत आदि का संभाषण, सभी वेदान्तों के सिद्धान्त, सभी शास्त्रों के निर्णय, अनेक जीववाद, एक जीववाद आदि का निर्णय—यह सब भी खरगोश के सींग के समान ही मिथ्या (झूठ) ही है ।

यद्यद् ध्यायति चित्तेन यद्यत्सङ्कल्पते क्वचित् ।
बुद्ध्या निश्चीयते यद्यद् गुरुणा संशृणोति यत् ॥85॥
यद्यद्वाचा व्याकरोति यद्यदाचार्यभाषणम् ।
यद्यत्स्वरेन्द्रियैर्भाव्यं यद्यन्मीमांस्यते पृथक् ॥86॥
यद्यन्न्यायेन निर्णीतं महद्भिर्वेदपारगैः ।
शिवः क्षरति लोकान्वै विष्णुः पाति जगत्त्रयम् ॥87॥
ब्रह्मा सृजति लोकान्वै एवमादिक्रियादिकम् ।
यद्यदस्ति पुराणेषु यद्यद्वेदेषु निर्णयम् ॥88॥
सर्वोपनिषदां भावं सर्वं शशविषाणवत् ।

मनुष्य चित्त के द्वारा जो ध्यान करता है वह, और जो-जो चित्त से कल्पना करता है वह, बुद्धि से जो-जो निर्णय किया जाता है वह, जो गुरु से सुनता है, वाणी से जो-जो बोलता है, गुरु का जो-जो भाषण है, जो-जो स्वरों और इन्द्रियों से होता है, जिसकी अलग विचारणा की जाती है, बड़े-बड़े पारंगत लोगों के द्वारा जो वेदों से साबित किया जाता है, शिव लोगों का संहार करते हैं, विष्णु रक्षण करते हैं, इस जगत् को ब्रह्मा उत्पन्न करते हैं'—इत्यादि क्रियाएँ जो पुराणों में बताई गई हैं, और जो-जो वेदों में निर्णय किया गया है, यह सब कुछ खरगोश के सींग की तरह मिथ्या (झूठ) ही है ।

देहोऽहमिति सङ्कल्पं तदन्तःकरणं स्मृतम् ॥89॥
देहोऽहमिति सङ्कल्पो महत्संसार उच्यते ।
देहोऽहमिति सङ्कल्पस्तद्बन्धमिति चोच्यते ॥90॥
देहोऽहमिति सङ्कल्पस्तद्दुःखमिति चोच्यते ।
देहोऽहमिति यद्भानं तदेव नरकं स्मृतम् ॥91॥
देहोऽहमिति सङ्कल्पो जगत्सर्वमितीर्यते ।
देहोऽहमिति सङ्कल्पो हृदयग्रन्थिरीरितः ॥92॥

'मैं देह हूँ' ऐसा संकल्प ही अन्तःकरण है । 'मैं देह हूँ' ऐसा संकल्प ही बड़ा संसार कहा जाता है । 'मैं देह हूँ' ऐसा संकल्प ही बन्धन है, ऐसा संकल्प ही दुःख कहा जाता है । 'मै देह हूँ' ऐसा भान होना ही नरक कहलाता है । 'मैं देह हूँ' ऐसा संकल्प ही यह सारा जगत् है, ऐसा कहा जाता है । 'मैं देह हूँ' ऐसे संकल्प को ही हृदय की गाँठ कहा गया है ।

देहोऽहमिति यज्ज्ञानं तदेवाज्ञानमुच्यते ।
देहोऽहमिति यज्ज्ञानं तदसद्भावमेव च ॥93॥
देहोऽहमिति या बुद्धिः सा चाविद्येति भण्यते ।
देहोऽहमिति यज्ज्ञानं तदेव द्वैतमुच्यते ॥94॥
देहोऽहमिति सङ्कल्पः सत्यजीवः स एव हि ।
देहोऽहमिति यज्ज्ञानं परिच्छिन्नमितीरितम् ॥95॥
देहोऽहमिति सङ्कल्पो महापापमिति स्फुटम् ।
देहोऽहमिति या बुद्धिस्तृष्णा दोषामयः किल ।
यत्किञ्चिदपि सङ्कल्पस्तापत्रयमितीरितम् ॥96॥

'मैं देह हूँ' ऐसा ज्ञान वही अज्ञान है, 'मैं देह हूँ' यह ज्ञान असद्रूप ही है, 'मैं देह हूँ' ऐसी बुद्धि अविद्या है, 'मैं देह हूँ' ऐसा ज्ञान ही द्वैत कहा जाता है । 'मैं देह हूँ' ऐसा संकल्प ही सत्य जीव है, 'मैं देह हूँ' ऐसा ज्ञान परिच्छिन्न (संकुचित) है, 'मैं देह हूँ' ऐसा संकल्प ही स्पष्टरूप से बड़ा पाप है, 'मैं देह हूँ' ऐसी बुद्धि दोषमय तृष्णा है । सचमुच, जो कुछ भी संकल्प किया जाता है, वह तीन प्रकार के संताप हैं, ऐसा कहा गया है ।

कामं क्रोधं बन्धनं सर्वदुःखं विश्वं दोषं कालनानास्वरूपम् ।
यत्किञ्चेदं सर्वसंकल्पजालं तत्किञ्चेदं मानसं सोम्य विद्धि ॥97॥
मन एव जगत्सर्वं मन एव महारिपुः ।
मन एव हि संसारो मन एव जगत्त्रयम् ॥98॥
मन एव महद्दुःखं मन एव जरादिकम् ।
मन एव हि कालश्च मन एव मलं तथा ॥99॥
मन एव हि सङ्कल्पो मन एव च जीवकः ।
मन एव हि चित्तं च मनोऽहङ्कार एव च ॥100॥

काम, क्रोध, बन्धन, सब दुःख, सब दोष, काल के अनेक स्वरूप, जो कुछ भी यह संकल्पों का जाल है, वह सब हे सोम्य ! तुम मानस (मनोविकार) ही मानो । मन ही यह सारा जगत् है, मन

ही बड़ा दुश्मन है, मन ही संसार है, मन ही ये तीन जगत् है, मन ही बड़ा दुःख है, मन ही बुढ़ापा आदि है, मन ही काल है, मन ही मलिनता है, मन ही संकल्प है, मन ही जीव है, मन ही चित्त है, मन ही अहंकार है।

मन एव महद्बन्धं मनोऽन्तःकरणं च तत्।
मन एव हि भूमिश्च मन एव हि तोयकम् ॥101॥
मन एव हि तेजश्च मन एव मरुन्महान्।
मन एव हि चाकाशं मन एव हि शब्दकम् ॥102॥
स्पर्शं रूपं रसं गन्धं कोशाः पञ्च मनोभवाः।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादि मनोमयमितीरितम् ॥103॥
दिक्पाला वसवो रुद्रा आदित्याश्च मनोमयाः।
दृश्यं जडं द्वन्द्वजातमज्ञानं मानसं स्मृतम् ॥104॥
सङ्कल्पमेव यत्किञ्चित् तत्तन्नास्तीति निश्चिनु।
नास्ति नास्ति जगत्सर्वं गुरुशिष्यादिकं न हि ॥105॥ इत्युपनिषत्।

इति पञ्चमोऽध्यायः।

मन ही बड़ा बन्धन है, मन ही अन्तःकरण है, मन ही पृथ्वी है, मन ही जल है, मन ही तेज है, मन ही महान् वायु है, मन ही आकाश है और मन ही शब्द है। स्पर्श, रूप, रस, गन्ध, पाँच कोश, सब मनोमय ही हैं। जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति आदि अवस्थाएँ सब मनोमय ही हैं, ऐसा कहा गया है। दश दिक्पाल, ग्यारह रुद्र, आठ वसु, बारह आदित्य आदि सब मनोमय हैं। जो कुछ दृश्य है, जड़ है, द्वन्द्वमय है, वह सब अज्ञान और मानस ही है। जो कुछ भी संकल्प है, वह है ही नहीं ऐसा निश्चय कर लो। यह जगत् है ही नहीं, सचमुच नहीं है, यह सब गुरु-शिष्य आदि भी नहीं है—ऐसा उपदेश है।

यहाँ पाँचवाँ अध्याय पूरा हुआ।

❋

षष्ठोऽध्यायः

ऋभुः।
सर्वं सच्चिन्मयं विद्धि सर्वं सच्चिन्मयं ततम्।
सच्चिदानन्दमद्वैतं सच्चिदानन्दमद्वयम् ॥1॥
सच्चिदानन्दमात्रं हि सच्चिदानन्दमन्यकम्।
सच्चिदानन्दरूपोऽहं सच्चिदानन्दमेव खम् ॥2॥
सच्चिदानन्दमेव त्वं सच्चिदानन्दकोऽस्म्यहम्।
मनोबुद्धिरहंकारचित्तसंघातका अमी ॥3॥
न त्वं नाहं न चान्यद्वा सर्वं ब्रह्मैव केवलम्।
न वाक्यं न पदं वेदं नाक्षरं न जडं क्वचित् ॥4॥

ऋभु बोले—तुम ऐसा जान लो कि सब कुछ सच्चिदानन्दमय ही है, सब कुछ सच्चिन्मय का ही विस्तार है, सच्चिदानन्दमय ही अद्वैत है, सच्चिदानन्दमय ही एकमात्र है। केवल एक सच्चिदानन्द ही है, बस, वही मात्र सच्चिदानन्द है। मैं भी सच्चिदानन्द मात्र हूँ, आकाश भी सच्चिदानन्द मात्र है, तू भी सच्चिदानन्द ही है, मैं भी सच्चिदानन्दमय हूँ। ये जो मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार के समूह हैं, वे और तू, मैं या अन्य कुछ भी नहीं हैं, केवल ब्रह्म ही है। कोई वाक्य नहीं है, पद नहीं है, वेद नहीं है, कोई अक्षर नहीं है (केवल ब्रह्म है)।

न मध्यं नादि नान्तं वा न सत्यं न निबन्धनम्।
न दुःखं न सुखं भावं न माया प्रकृतिस्तथा ॥5॥
न देहं न मुखं घ्राणं न जिह्वा न च तालुनी।
न दन्तौष्ठौ ललाटं च निःश्वासोच्छ्वास एव च ॥6॥
न स्वेदमस्थि मांसं च न रक्तं न च मूत्रकम्।
न दूरं नान्तिकं नाङ्गं नोदरं न किरीटकम् ॥7॥
न हस्तपादचलनं न शास्त्रं न च शासनम्।
न वेत्ता वेदनं वेद्यं न जाग्रत्स्वप्नसुप्तयः ॥8॥

मध्य नहीं है, आदि नहीं है, अन्त नहीं है, सत्य नहीं है, बन्धन नहीं है, दुःख नहीं है, सुख नहीं है, पदार्थ नहीं है, माया नहीं है, प्रकृति नहीं है, शरीर नहीं है, मुँह नहीं है, नाक नहीं है, जीभ नहीं है, दो तालु नहीं है, दाँत और ओठ नहीं हैं, ललाट नहीं है, श्वासोच्छ्वास भी नहीं हैं। पसीना नहीं है, मांस नहीं है, लहू नहीं है, मूत्र नहीं है। दूर जैसा कुछ नहीं और नजदीक जैसा भी कुछ नहीं है। अंग नहीं है, उदर नहीं है, किरीट भी नहीं है, हाथ-पैर का हिलना भी नहीं है, शास्त्र नहीं है, आज्ञा नहीं है, ज्ञाता नहीं है, ज्ञेय नहीं है, ज्ञान नहीं है, जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति भी नहीं है।

तुर्यातीतं न मे किंचित्सर्वं सच्चिन्मयं जगत्।
नाध्यात्मिकं नाधिभूतं नाधिदैवं न मायिकम् ॥9॥
न विश्वस्तैजसः प्राज्ञो विराट्सूत्रात्मकेश्वराः।
न गमागमचेष्टा च न नष्टं न प्रयोजनम् ॥10॥
त्याज्यं ग्राह्यं न दूष्यं वा ह्यमेध्यामेध्यकं तथा।
न पीनं न कृशं क्लेदं न कालं देशभाषणम् ॥11॥
न सर्वं न भयं द्वैतं न वृक्षतृणपर्वताः।
न ध्यानं न योगसिद्धिर्न ब्रह्मक्षत्रवैश्यकम् ॥12॥

मेरी तुरीयातीतावस्था भी नहीं है, सब सच्चिन्मय फैला हुआ है। आध्यात्मिक नहीं है, आधिभौतिक नहीं है, आधिदैविक नहीं है, विश्व नहीं है, तैजस नहीं है, प्राज्ञ नहीं है, विराट् नहीं है, सूत्रात्मा नहीं है, ईश्वर नहीं है, आने-जाने की कोई चेष्टा ही नहीं है, कुछ नष्ट नहीं है, प्रयोजन भी नहीं है, कुछ त्याज्य नहीं है, ग्राह्य नहीं है, कुछ दूषित नहीं है, मेध्य नहीं और अमेध्य भी नहीं है, स्थूल नहीं है, दुबला नहीं है, और काल नहीं, देश का भी कथन नहीं है। सब नहीं है, भय नहीं है, द्वैत नहीं है। पेड़-घास-पर्वत कुछ भी नहीं है। ध्यान नहीं है, योगसिद्धि भी नहीं है। ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य कुछ भी नहीं है।

न पक्षी न मृगो नाङ्गी न लोभो मोह एव च ।
न मदो न च मात्सर्यं कामक्रोधादयस्तथा ॥13॥
न स्त्रीशूद्रबिडालादि भक्ष्यभोज्यादिकं च तत् ।
न प्रौढहीनो नास्तिक्यं न वार्तावसरोऽस्ति हि ॥14॥
न लौकिको न लोको वा न व्यापारो न मूढता ।
न भोक्ता भोजनं भोज्यं न पात्रं पानपेयकम् ॥15॥
न शत्रुमित्रपुत्रादिर्न मात्रा न पिता स्वसा ।
न जन्म न मृतिर्वृद्धिर्न देहोऽहमिति भ्रमः ॥16॥

पक्षी नहीं हैं, प्राणी नहीं है, कोई अंगी नहीं है । लोभ नहीं है, मोह नहीं है, मद नहीं है, मात्सर्य नहीं है, काम-क्रोध आदि भी नहीं है । स्त्री-शूद्र-बिडाल आदि भी नहीं है । भक्ष्य-भोज्यादि जो भी है वह नहीं है । कोई प्रौढ नहीं, कोई छोटा भी नहीं है । नास्तिकता नहीं है । किसी बात या समाचार का कोई अवसर ही नहीं है । कोई लौकिक नहीं, लोक भी नहीं, व्यापार भी नहीं, मूढता नहीं है । भोक्ता-भोजन-भोज्य भी नहीं है । कोई पात्र-पान-पेय भी नहीं है । शत्रु-मित्र-पुत्रादिक नहीं हैं, माता-पिता-बहन नहीं है । जन्म-मरण-वार्द्धक्य नहीं है । मैं देह हूँ—यह तो केवल भ्रम ही है ।

न शून्यं नापि चाशून्यं नान्तः कारणसंसृतिः ।
न रात्रिर्न दिवा नक्तं न ब्रह्मा न हरिः शिवः ॥17॥
न वारपक्षमासादि वत्सरं न च चञ्चलम् ।
न ब्रह्मलोको वैकुण्ठो न कैलासो न चान्यकः ॥18॥
न स्वर्गो न च देवेन्द्रो नाग्निलोको न चाग्निकः ।
न यमो यमलोको वा न लोका लोकपालकाः ॥19॥
न भूर्भुवःस्वस्त्रैलोक्यं न पातालं न भूतलम् ।
नाविद्या न च विद्या च न माया प्रकृतिर्जडा ॥20॥

शून्य नहीं है, अशून्य नहीं है, भीतर नहीं है, कारण नहीं है, संसार नहीं है, रात नहीं, दिन नहीं, मध्य रात्रि नहीं, ब्रह्मा-विष्णु-महेश नहीं हैं, वार-पक्ष-मास-वर्ष आदि भी कुछ नहीं है । चंचल नहीं है । ब्रह्मलोक, वैकुण्ठ, कैलास और अन्य ऐसे लोक भी नहीं हैं । स्वर्ग और इन्द्र भी नहीं है । अग्निलोक और अग्नि भी नहीं है । यम और यमलोक भी नहीं है । लोक और लोकपाल भी नहीं हैं । भूः, भुवः, स्वः ये तीन लोक भी नहीं हैं । पाताल-भूतल आदि भी कुछ नहीं हैं । अविद्या और विद्या नहीं हैं । माया या जड़ प्रकृति भी नहीं है ।

न स्थिरं क्षणिकं नाशं न गतिर्न च धावनम् ।
न ध्यातव्यं न मे ध्यानं न मन्त्रो न जपः क्वचित् ॥21॥
न पदार्थं न पूजार्हं नाभिषेको न चार्चनम् ।
न पुष्पं न फलं पत्रं गन्धपुष्पादिधूपकम् ॥22॥
न स्तोत्रं न नमस्कारो न प्रदक्षिणमण्वपि ।
न प्रार्थना न पृथग्भावो न हविर्नाग्निवन्दनम् ॥23॥
न होमो न च कर्माणि न दुर्वाक्यं सुभाषणम् ।
न गायत्री न वा सन्धिर्न मनस्यं न दुःखितिः ॥24॥

स्थिर (क्षणिक) जैसा कुछ नहीं है । नाश, गति, दौड़ना आदि भी नहीं है । ध्यातव्य, ध्यान, मन्त्र, जप आदि कुछ भी मेरे लिए कहीं भी नहीं हैं । कोई पदार्थ नहीं है, पूजायोग्य कोई नहीं है, अभिषेक (पूजन) भी नहीं है, पुष्प, फल, पत्र, गन्ध, धूप आदि भी कुछ नहीं हैं, स्तोत्र, नमस्कार और प्रदक्षिणा भी कुछ नहीं है, प्रार्थना भी नहीं है, कोई अलगपन ही नहीं है, हविष्य, अग्निवन्दन, होम और अन्य कर्म भी नहीं हैं, कोई सुवाक्य नहीं, दुर्वाक्य भी नहीं है । गायत्री, सन्ध्या आदि भी नहीं है । मन में होने वाली कोई भावना भी नहीं है अतः दुःख भी नहीं हैं ।

न दुराशा न दुष्टात्मा न चाण्डालो न पौल्कसः ।
न दुःसहं दुरालापं न किरातो न कैतवम् ॥25॥
न पक्षपातं न पक्षं वा न विभूषणतस्करौ ।
न च दम्भो दाम्भिको वा न हीनो नाधिको नरः ॥26॥
नैकं द्वयं त्रयं तुर्यं न महत्त्वं न चाल्पता ।
न पूर्णं न परिच्छिन्नं न काशी न व्रतं तपः ॥27॥
न गोत्रं न कुलं सूत्रं न विभुत्वं न शून्यता ।
न स्त्री न योषिन्नो वृद्धा न कन्या न वितन्तुता ॥28॥

दुष्ट आशा नहीं है, दुष्ट आत्मा नहीं है, चाण्डाल नहीं है, भंगी नहीं है, दुःसह नहीं है, दुष्ट आलाप नहीं है । भील नहीं, कपट नहीं, पक्षपात नहीं, पक्ष भी नहीं है । कोई चोर नहीं, चोरी करने का कोई पदार्थ भी नहीं है । दम्भ नहीं है, दाम्भिक नहीं है, कोई छोटा नहीं, कोई बड़ा भी नहीं है । कोई एक नहीं है, दूसरा नहीं, तीसरा नहीं, चौथा भी नहीं है, कोई बड़प्पन नहीं है, छुटपन भी नहीं है, पूर्ण नहीं है, मर्यादित नहीं है, काशी नहीं, व्रत नहीं, तप नहीं है । गोत्र-कुल-सूत्र कुछ भी नहीं है । विभुता नहीं है, शून्यता नहीं है । स्त्री-युवती-वृद्धा-कन्या-वन्ध्या कुछ भी नहीं है ।

न सूतकं न जातं वा नान्तर्मुखसुविभ्रमः ।
न महावाक्यमैक्यं वा नाणिमादिविभूतयः ॥29॥
सर्वचैतन्यमात्रत्वात् सर्वदोषा सदा न हि ।
सर्वं सन्मात्ररूपत्वात् सच्चिदानन्दमात्रकम् ॥30॥
ब्रह्मैव सर्वं नान्योऽस्ति तदहं तदहं तथा ।
तदेवाहं तदेवाहं ब्रह्मैवाहं सनानतम् ॥31॥
ब्रह्मैवाहं न संसारी ब्रह्मैवाहं न मे मनः ।
ब्रह्मैवाहं न मे बुद्धिर्ब्रह्मैवाहं न चेन्द्रियः ॥32॥

सूतक नहीं है, कोई जन्मा ही नहीं है, कोई भीतर के भ्रमवाला नहीं है, महावाक्यों की एकता नहीं है और अणिमा आदि सिद्धियाँ भी नहीं हैं । सभी चैतन्यमात्र ही हैं, इसलिए सभी दोष हैं ही नहीं । सब कुछ केवल सत् मात्र होने से सब सच्चिदानन्दरूप ही है । ब्रह्म ही सब कुछ है, इसके अतिरिक्त कुछ है ही नहीं । मैं वही हूँ बस, मैं वही हूँ । मैं सनातन ब्रह्म हूँ, वही मैं हूँ । मैं ब्रह्म ही हूँ । संसारी नहीं हूँ, मेरा कोई मन नहीं है, मेरी कोई बुद्धि भी नहीं है, कोई इन्द्रिय भी नहीं । मैं ब्रह्म हूँ, ब्रह्म ही हूँ ।

ब्रह्मैवाहं न देहोऽहं ब्रह्मैवाहं न गोचरः ।
ब्रह्मैवाहं न जीवोऽहं ब्रह्मैवाहं न भेदभूः ॥33॥

ब्रह्मैवाहं जडो नाहमहं ब्रह्म न मे मृतिः ।
ब्रह्मैवाहं न च प्राणो ब्रह्मैवाहं परात्परः ॥34॥
इदं ब्रह्म परं ब्रह्म सत्यं ब्रह्म प्रभुर्हि सः ।
कालो ब्रह्म कला ब्रह्म सुखं ब्रह्म स्वयंप्रभम् ॥35॥
एकं ब्रह्म द्वयं ब्रह्म मोहो ब्रह्म शमादिकम् ।
दोषो ब्रह्म गुणो ब्रह्म दमः शान्तं विभुः प्रभुः ॥36॥

मैं ब्रह्म हूँ, देह नहीं हूँ। मैं ब्रह्म हूँ, विषय नहीं हूँ। मैं ब्रह्म हूँ, जीव नहीं हूँ। मैं ब्रह्म हूँ, भेद की भूमि नहीं हूँ। मैं ब्रह्म हूँ, जड नहीं हूँ। मैं ब्रह्म हूँ, मेरा मरण नहीं है। मैं ब्रह्म हूँ, प्राण नहीं हूँ। मैं ब्रह्म हूँ, परे से भी परे हूँ। यह भी ब्रह्म है, परे भी ब्रह्म है, सत्य ब्रह्म है, वही समर्थ (जगत् का स्रोत) है। काल ब्रह्म है, कला ब्रह्म है, सुख ब्रह्म है। वह स्वयंप्रकाश है। एक भी ब्रह्म और दो भी ब्रह्म ही है। मोह भी ब्रह्म है और शमादि भी ब्रह्म ही है। दोष भी ब्रह्म है, गुण भी ब्रह्म है, दम और शान्त भी वह व्यापक प्रभु (जगत् का प्रभवस्थान) ब्रह्म ही है।

लोको ब्रह्म गुरुर्ब्रह्म शिष्यो ब्रह्म सदाशिवः ।
पूर्वं ब्रह्म परं ब्रह्म शुद्धं ब्रह्म शुभाशुभम् ॥37॥
जीव एव सदा ब्रह्म सच्चिदानन्दमस्म्यहम् ।
सर्वं ब्रह्ममयं प्रोक्तं सर्वं ब्रह्ममयं जगत् ॥38॥
स्वयं ब्रह्म न सन्देहः स्वस्मादन्यन्न किञ्चन ।
सर्वमात्मैव शुद्धात्मा सर्वं चिन्मात्रमव्ययम् ॥39॥
नित्यनिर्मलरूपात्मा ह्यात्मनोऽन्यन्न किञ्चन ।
अणुमात्रलसद्रूपमणुमात्रमिदं जगत् ॥40॥

यह लोक ब्रह्म है, गुरु ब्रह्म है, शिष्य ब्रह्म है, सदाशिव ब्रह्म है, पूर्व ब्रह्म है, परे ब्रह्म है, शुद्ध ब्रह्म है, शुभ ब्रह्म है, अशुभ भी ब्रह्म है, जीव सदैव ब्रह्म ही है, मैं सच्चिदानन्दस्वरूप हूँ। सब ब्रह्ममय ही कहा गया है। यह सारा जगत् ब्रह्ममय है। मैं स्वयं ब्रह्म हूँ, इसमें कोई सन्देह नहीं है। अपने से अन्य कुछ भी नहीं है। सब कुछ आत्मा ही है, आत्मा शुद्ध है सब कुछ केवल चिन्मात्रस्वरूप वाला है। आत्मा नित्य निर्मल रूपवाला है और ऐसे आत्मा से अतिरिक्त कुछ है ही नहीं। वह यहाँ अणुमात्र ही प्रकाशित होता है और उसके अणुमात्र से ही यह जगत् है।

अणुमात्रं शरीरं वा ह्यणुमात्रमसत्यकम् ।
अणुमात्रमचिन्त्यं वा चिन्त्यं वा ह्यणुमात्रकम् ॥41॥
ब्रह्मैव सर्वं चिन्मात्रं ब्रह्ममात्रं जगत्त्रयम् ।
आनन्दं परमानन्दमन्यत्किञ्चिन्न किञ्चन ॥42॥
चैतन्यमात्रमोंकारं ब्रह्मैव सकलं स्वयम् ।
अहमेव जगत्सर्वमहमेव परं पदम् ॥43॥
अहमेव गुणातीत अहमेव परात्परः ।
अहमेव परं ब्रह्म अहमेव गुरोर्गुरुः ॥44॥

शरीर तो अणुमात्र है, और अणु असत्य ही है। वह अचिन्त्य है अथवा तो अणुमात्र चिन्तनीय है। सब चिन्मात्र ब्रह्म ही है, यह त्रिभुवन ब्रह्मस्वरूप मात्र ही है। आनन्दरूप परमानन्दरूप ही सब कुछ

है, ब्रह्मातिरिक्त कुछ है ही नहीं। सब ओंकारमात्र, चैतन्यमात्र, ब्रह्मरूप ही है। यह जगत् स्वयं आत्मरूप ही है। मैं ही तो यह सारा जगत् हूँ। मैं ही परमोच्च स्थानरूप हूँ। मैं ही गुणातीत, मैं ही पर से भी परे, मैं ही परब्रह्म हूँ। मैं ही गुरु का भी गुरु हूँ।

अहमेवाखिलाधार अहमेव सुखात्सुखम् ।
आत्मनोऽन्यज्जगन्नास्ति आत्मनोऽन्यत्सुखं न च ॥45॥
आत्मनोऽन्या गतिर्नास्ति सर्वमात्ममयं जगत् ।
आत्मनोऽन्यन्न हि क्वापि आत्मनोऽन्यत्तृणं न हि ॥46॥
आत्मनोऽन्यत्तुषं नास्ति सर्वमात्ममयं जगत् ।
ब्रह्ममात्रमिदं सर्वं ब्रह्ममात्रमसन्न हि ॥47॥
ब्रह्ममात्रं श्रुतं सर्वं स्वयं ब्रह्मैव केवलम् ।
ब्रह्ममात्रं वृत्तं सर्वं ब्रह्ममात्रं रसं सुखम् ॥48॥

मैं सबका आधार हूँ, मैं सुख से सुख हूँ, आत्मा से अतिरिक्त कोई जगत् नहीं है। आत्मा से अतिरिक्त कोई सुख नहीं है। आत्मा के बिना कोई गति नहीं है, सब जगत् आत्ममय है, कहीं कुछ आत्मा से अलग नहीं है। एक तिनका भी आत्मा से अलग नहीं है। आत्मा से अलग छिलका भी नहीं है, सब जगत् आत्ममय है, सब ब्रह्ममय है, सब ब्रह्ममय होने से असत् नहीं है। सुना हुआ सब ब्रह्म है, स्वयं केवल ब्रह्म है, बना हुआ सब ब्रह्म है। और ब्रह्म ही सदा सुखरूप तथा रसरूप है।

ब्रह्ममात्रं चिदाकाशं सच्चिदानन्दमव्ययम् ।
ब्रह्मणोऽन्यतरन्नास्ति ब्रह्मणोऽन्यज्जगन्न च ॥49॥
ब्रह्मणोऽन्यदहं नास्ति ब्रह्मणोऽन्यत्फलं न हि ।
ब्रह्मणोऽन्यत्तृणं नास्ति ब्रह्मणोऽन्यत्पदं न हि ॥50॥
ब्रह्मणोऽन्यद्गुरुर्नास्ति ब्रह्मणोऽन्यदसद्वपुः ।
ब्रह्मणोऽन्यन्न चाहंता त्वत्तेदन्ते न हि क्वचित् ॥51॥
स्वयं ब्रह्मात्मकं विद्धि स्वस्मादन्यन्न किञ्चन ।
यत्किञ्चिद्दृश्यते लोके यत्किञ्चिद्भाष्यते जनैः ॥52॥

चैतन्यरूप आकाशमात्र ब्रह्म है, सब सच्चिदानंद है, सब अव्यय है, ब्रह्म के सिवा दूसरा कुछ नहीं। ब्रह्मातिरिक्त कोई जगत् नहीं है, मैं भी ब्रह्मातिरिक्त नहीं हूँ, ब्रह्म के सिवा कोई फल नहीं है। एक तिनका भी ब्रह्मातिरिक्त नहीं है। ब्रह्म से उच्चतर कुछ है ही नहीं। कोई गुरु भी ब्रह्म के सिवा नहीं है, ब्रह्म के सिवा शरीर असत् है। ब्रह्म के सिवा अहंभाव नहीं है। ब्रह्म के सिवा 'वह' का और 'यह' का भी कोई भाव नहीं है। अपने आपको ब्रह्मात्मक मानो। अपने आपको छोड़कर कुछ नहीं है। जो कुछ इस लोक में देखा जाता है, और जो कुछ लोगों से बोला जाता है, वह तो मिथ्या है।

यत्किञ्चिद्भुज्यते क्वापि तत्सर्वमसदेव हि ।
कर्तृभेदं क्रियाभेदं गणभेदं रसात्मकम् ॥53॥
लिङ्गभेदमिदं सर्वमसदेव सदा सुखम् ।
कालभेदं देशभेदं वस्तुभेदं जयाजयम् ॥54॥
यद्यद्भेदं च तत्सर्वमसदेव हि केवलम् ।
असदन्तःकरणकमसदेवेन्द्रियादिकम् ॥55॥

असत्प्राणादिकं सर्वं संघातमसदात्मकम् ।
असत्यं पञ्चकोशाख्यमसत्यं पञ्चदेवताः ॥56॥

जो कुछ कहीं भी खाया जाता है, वह असत् ही है । कर्ता का भेद, क्रिया का भेद, गुण का भेद, रस आदि एवं जाति का भेद—सब का सब असत् है । सदा रहने वाला तो मात्र सुख ही है । काल का भेद, देश का भेद, वस्तु का भेद, जय और पराजय, और भी जो कुछ भेद है वह सभी असत् (मिथ्या) ही हैं । अन्तःकरण भी असत् है, इन्द्रियादिक भी असत् हैं, प्राणादिक भी असत् हैं, भूतसंघ भी असत् है, पाँच कोश आदि भी असत् हैं और पाँच देव भी असत्य हैं ।

असत्यं षड्विकारादि असत्यमरिवर्गकम् ।
असत्यं षड्ऋतुश्चैव असत्यं षड्रसस्तथा ॥57॥
सच्चिदानन्दमात्रोऽहमनुत्पन्नमिदं जगत् ।
आत्मैवाहं परं सत्यं नान्याः संसारदृष्टयः ॥58॥
सत्यमानन्दरूपोऽहं चिद्घनानन्दविग्रहः ।
अहमेव परानन्द अहमेव परात्परः ॥59॥
ज्ञानाकारमिदं सर्वं ज्ञानानन्दोऽहमद्वयः ।
सर्वप्रकाशरूपोऽहं सर्वाभावस्वरूपकः ॥60॥

कामक्रोधादि छः विकार, शत्रुओं का नाश, छः ऋतुएँ, छः रस आदि सब मिथ्या (झूठे) ही हैं । मैं तो केवल सच्चिदानन्दस्वरूप ही हूँ । सत्य रूप तो मैं आत्मा ही हूँ । कोई संसार की दृष्टियाँ मैं नहीं हूँ । मैं सत्य और आनन्दस्वरूप हूँ । मैं चिद्घनानन्दस्वरूप हूँ । मैं ही परम आनन्द हूँ । मैं ही परम से भी परम हूँ । यह सब ज्ञान का ही स्वरूप है, मैं भी ज्ञान का ही स्वरूप हूँ, मैं अद्वय – एक ही हूँ, मैं सभी का प्रकाशक हूँ और सर्व का अभावरूप भी तो मैं ही हूँ ।

अहमेव सदा भामीत्येवं रूपं कुतोऽप्यसत् ।
त्वमित्येवं परं ब्रह्म चिन्मयानन्दरूपवान् ॥61॥
चिदाकारं चिदाकाशं चिदेव परमं सुखम् ।
आत्मैवाहमसन्नाहं कूटस्थोऽहं गुरुः परः ॥62॥
सच्चिदानन्दमात्रोऽहमनुत्पन्नमिदं जगत् ।
कालो नास्ति जगन्नास्ति मायाप्रकृतिरेव न ॥63॥
अहमेव हरिः साक्षादहमेव सदाशिवः ।
शुद्धचैतन्यभावोऽहं शुद्धसत्त्वानुभावनः ॥64॥

मैं ही सदा प्रकाशित रहता हूँ, तो ऐसा रूप भला असत्य कैसे होगा ? 'तू' शब्द से कहा जाने वाला भी पब्रह्म ही है । वह भी चैतन्यमय तथा आनन्दरूप है । चैतन्याकार चिदाकाश है, चैतन्य ही परमसुख है । मैं आत्मा ही हूँ, मैं असत् नहीं हूँ, मैं कूटस्थ हूँ, मैं परमगुरु हूँ । मैं केवल सच्चिदानन्द हूँ । इस जगत् की तो कभी उत्पत्ति ही नहीं हुई । काल, जगत्, माया, प्रकृति कुछ है ही नहीं । मैं ही हरि हूँ, मैं ही साक्षात् सदाशिव हूँ । मैं ही केवल शुद्ध चैतन्यमात्र हूँ । मैं ही सही रूप से चैतन्यरूप भाव पदार्थ अथवा शुद्ध सत्त्वगुण का अनुभव करने वाला हूँ ।

अद्वयानन्दमात्रोऽहं चिद्घनैकरसोऽस्म्यहम् ।
सर्वं ब्रह्मैव सततं सर्वं ब्रह्मैव केवलम् ॥65॥

सर्वं ब्रह्मैव सततं सर्वं ब्रह्मैव चेतनम् ।
सर्वान्तर्यामिरूपोऽहं सर्वसाक्षित्वलक्षणः ॥66॥
परमात्मा परं ज्योतिः परं धाम परा गतिः ।
सर्ववेदान्तसारोऽहं सर्वशास्त्रसुनिश्चितः ॥67॥
योगानन्दस्वरूपोऽहं मुख्यानन्दमहोदयः ।
सर्वज्ञानप्रकाशोऽस्मि मुख्यविज्ञानविग्रहः ॥68॥

मैं मात्र अद्वैत आनन्द हूँ । चैतन्यव्याप्त एकरस हूँ । सब निरंतर ब्रह्म है, सब कुछ ब्रह्म - चेतन ही है । मैं सबका अन्तर्यामी हूँ । मैं सबके साक्षीरूप लक्षण वाला हूँ । मैं परमात्मा हूँ, परम ज्योति हूँ, परम धाम हूँ, परम गति हूँ । सभी वेदान्तों का मैं सार हूँ और सभी शास्त्रों द्वारा सुनिश्चित रूप से निर्णीत हुआ हूँ । मैं योगानन्दस्वरूप हूँ । प्रमुख आनन्दरूप और बड़े उदयवाला हूँ । मैं सर्व ज्ञानों को प्रकाशित करने वाला हूँ और परम विज्ञानरूप शरीरवाला भी मैं ही हूँ ।

तुर्यातुर्यप्रकाशोऽस्मि तुर्यातुर्यादिवर्जितः ।
चिदक्षरोऽहं सत्योऽहं वासुदेवोऽजरोऽमरः ॥69॥
अहं ब्रह्म चिदाकाशं नित्यं ब्रह्म निरञ्जनम् ।
शुद्धं बुद्धं सदामुक्तमनामकमरूपकम् ॥70॥
सच्चिदानन्दरूपोऽहमनुत्पन्नमिदं जगत् ।
सत्यासत्यं जगन्नास्ति सङ्कल्पकलनादिकम् ॥71॥
नित्यानन्दमयं ब्रह्म केवलं सर्वदा स्वयम् ।
अनन्तमव्ययं शान्तमेकरूपमनामयम् ॥72॥

तुर्यप्रकाश भी मैं हूँ और अतुर्यप्रकाश भी मैं हूँ । फिर भी मैं तुर्य और अतुर्य से अलग हूँ । मैं चैतन्य रूप और अच्युत (अक्षय) हूँ । मैं ही सत्य, वासुदेव, अजर, अमर हूँ । मैं चिदाकाशरूप ब्रह्म हूँ । मैं नित्य, निरंजन, शुद्ध, बुद्ध, सदैव मुक्त, नामरहित और रूपरहित ब्रह्म ही हूँ । मैं सच्चिदानन्द-स्वरूप हूँ । इस जगत् की तो कभी उत्पत्ति हुई ही नहीं है । यह जगत् न सत्य है न असत्य ही है । संकल्पों की घटना आदि कुछ भी नहीं है । ब्रह्म तो नित्य आनन्दमय है और वह केवल (एक-अद्वितीय) है तथा अनन्त, अव्यय, शान्त, एकरूप और नामरहित है ।

मत्तोऽन्यदस्ति चेन्मिथ्या यथा मरुमरीचिका ।
बन्ध्याकुमारवचने भीतिश्चेदस्ति किञ्चन ॥73॥
शशशृङ्गेण नागेन्द्रो मृतश्चेज्जगदस्ति तत् ।
मृगतृष्णाजलं पीत्वा तृप्तश्चेदस्त्विदं जगत् ॥74॥
नरशृङ्गेण नष्टश्चेत्कश्चिदस्त्विदमेव हि ।
गन्धर्वनगरे सत्ये जगद्भवति सर्वदा ॥75॥
गगने नीलिमासत्ये जगत्सत्यं भविष्यति ।
शुक्तिकारजतं सत्यं भूषणं चेज्जगद्भवेत् ॥76॥

जो कुछ भी मुझसे अलग है, वह मृगजल की तरह ही मिथ्या है । बाँझ के बच्चे के वचन से यदि भय होता हो, तभी यह सब सत्य कहा जा सकता है । खरगोश के सींग से अगर हाथी का मारा जाना सत्य हो सकता है, तभी यह जगत् का अस्तित्व सही हो सकता है । मरुमरीचिका का जल पीकर

यदि कोई तृप्त हो सकता हो, तभी यह जगत् सत्य है। मनुष्य के सींग से किसी का मारा जाना होता हो, तभी यह जगत् है। गन्धर्वनगर सत्य हो, तभी जगत् सत्य है। आकाश की नीलिमा का यदि अस्तित्व है, तभी यह जगत् सत्य है। शुक्तिरजत का गहना यदि सत्य है, तभी यह जगत् सत्य है। अर्थात् जगत् मिथ्या ही है।

रज्जुसर्पेण दष्टश्चेन्नरो भवतु संसृतिः।
जातरूपेण बाणेन ज्वालाग्नौ नाशिते जगत् ॥77॥
विन्ध्याटव्यां पायसान्नमस्ति चेज्जगदुद्भवः।
रम्भास्तम्भेन काष्ठेन पाकसिद्धौ जगद्भवेत् ॥78॥
सद्यःकुमारिकारूपैः पाके सिद्धे जगद्भवेत्।
चित्रस्थदीपैस्तमसो नाशश्चेदस्त्विदं जगत् ॥79॥
मासात्पूर्वं मृतो मर्त्यो ह्यागतश्चेज्जगद्भवेत्।
तक्रं क्षीरस्वरूपं चेत् क्वचिन्नित्यं जगद्भवेत् ॥80॥

यदि रज्जु में भ्रम से माने गए साँप ने किसी को डंक मारा हो, तब कहीं जगत् सत्य हो सकता है। सोने के बाण से यदि जलती हुई आग नष्ट हो, तब जगत् सत्य हो सकता है। विन्ध्याचल के जंगल में यदि दूधपाक मिले, तो जगत् सत्य हो सकता है। केले के पेड़ के तने के काष्ठ से यदि रसोई पक सकती हो, तभी जगत् सत्य हो सकता है। तुरन्त जन्मी हुई कुमारिका के रूप में रसोई यदि बन जाती हो, तभी जगत् सत्य है। चित्र में आलिखित दीपों से यदि अन्धकार का नाश हो सकता हो, तभी जगत् सत्य हो सकता है। एक मास पहले मरा हुआ कोई मनुष्य फिर से आ जाए, तभी जगत् सत्य हो सकता है। लस्सी फिर से दूधस्वरूप में हो जाय तब कहीं जगत् सत्य हो सकता है। अर्थात् जगत् का सत्य होना ऐसे उदाहरणों की तरह ही बिल्कुल असंभव है।

गोस्तनादुद्भवं क्षीरं पुनरारोपणे जगत्।
भूरजोऽब्धौ समुत्पन्ने जगद्भवतु सर्वदा ॥81॥
कूर्मरोम्णा गजे बद्धे जगदस्तु मदोत्कटे।
नालस्थतन्तुना मेरुश्चालितश्चेज्जगद्भवेत् ॥82॥
तरङ्गमालया सिन्धुर्बद्धश्चेदस्त्विदं जगत्।
अग्नेरधश्चेज्ज्वलनं जगद्भवतु सर्वदा ॥83॥
ज्वालावह्निः शीतलश्चेदस्तिरूपमिदं जगत्।
ज्वालाग्निमण्डले पद्मवृद्धिश्चेज्जगदस्त्विदम् ॥84॥

गाय के स्तन से निकला हुआ दूध यदि फिर से स्तन में आरोपित किया जा सके, तब कहीं जगत् सत्य हो सकता है। धरती की धूल से यदि सागर बन सकता हो, तब कहीं जगत् सत्य हो सकता है। कछुए के रोंगटों से यदि मदोन्मत्त हाथी बाँधा जा सके, तब कहीं जगत् सत्य हो सकता है। कमलनाल के तन्तु से यदि मेरु को हिलाया जा सके, तब कहीं जगत् सत्य हो सकता है। तरंगों की माला से यदि सागर को बाँधा जा सके, तब कहीं जगत् सत्य हो सकता है। आग की ज्वालाएँ निम्नगामी हों, तब कहीं जगत् सत्य हो सकता है। जलती हुई आग यदि शीतल हो, तब जगत् का अस्तित्व हो सकता है और जलती आग के घेरे में यदि कमलों की वृद्धि सम्भव हो तब कहीं जगत् सत्य हो सकता है।

महच्छैलेन्द्रनीलं वा सम्भवेच्चेदिदं जगत्।
मेरुरागत्य पद्माक्षे स्थितश्चेदस्त्विदं जगत् ॥85॥
निगिरेच्चेद्भृङ्गसूनुर्मेरुं चलवदस्त्विदम्।
मशकेन हते सिंहे जगत्सत्यं तदास्तु ते ॥86॥
अणुकोटरविस्तीर्णे त्रैलोक्यं चेज्जगद्भवेत्।
तृणानलश्च नित्यश्चेत् क्षणिकं तज्जगद्भवेत् ॥87॥
स्वप्नदृष्टं च यद्वस्तु जागरे चेज्जगद्भवः।
नदीवेगो निश्चलश्चेत्केनाऽपीदं जगद्भवेत् ॥88॥

बड़े पर्वत पर यदि नीलकमल उगता हो, तभी यह जगत् सत्य हो सकता है। पद्म के बीज पर यदि मेरु पर्वत आकर बैठ जाए, तो जगत् का अस्तित्व है। भौंरे का बच्चा यदि मेरु पर्वत को निगल जाए, तो यह जगत् सत्य हो सकता है। मच्छर यदि सिंह को मार डाले, तब तुम्हारा जगत् भी भले सत्य हो जाए। अणु के परिमाणवाली गुफा में यदि तीनों लोक समा सकते हों, तब कहीं जगत् सत्य हो सकता है। घास की आग यदि हमेशा के लिए रहती हो, तब यह क्षणिक जगत् कदाचित् सत्य हो सकता है। स्वप्न में देखी गई वस्तुएँ अगर जाग्रत् अवस्था में भी दिखाई देती हों, तब कहीं जगत् की उत्पत्ति हो सकती है; और नदी का वेग यदि निश्चल हो जाए, तो किसी तरह यह जगत् सत्य हो सकता है।

क्षुधितस्याग्निर्भोज्यश्चेन्निमिषं कल्पितं भवेत्।
जात्यन्धै रत्नविषयः सुज्ञातश्चेज्जगत्सदा ॥89॥
नपुंसककुमारस्य स्त्रीसुखं चेद्भवेज्जगत्।
निर्मितः शशशृंगेण रथश्चेज्जगदस्ति तत् ॥90॥
सद्योजाता तु या कन्या भोगयोग्या भवेज्जगत्।
वन्ध्या गर्भाप्ततत्सौख्यं ज्ञाता चेदस्त्विदं जगत् ॥91॥
काको वा हंसवद्गच्छेज्जगद्भवतु निश्चलम्।
महाखरो वा सिंहेन युध्यते चेज्जगत्स्थितिः ॥92॥

भूखा आदमी यदि आग को खा सके, तब एक निमिष के लिए भी यह जगत् कल्पित किया जा सकता है। जन्मान्ध लोगों के द्वारा यदि रत्नों की परख की जा सकती हो, तब यह जगत् हो सकता है। नपुंसक कुमार को यदि स्त्री का सुख मिलता हो, तो यह जगत् कहीं हो सकता है। यदि खरगोश के सींगों से रथ बनाया जा सकता हो तब जगत् हो सकता है। तुरन्त ही जन्मी हुई कन्या यदि भोग-योग्य हो, तब जगत् हो सकता है। वन्ध्या स्त्री यदि गर्भधारण करने के बाद होने वाले सुख को जानने वाली हो सके, तब वह जगत् हो सकता है। कौआ यदि हंस की चाल चलता हो, तब स्थायी जगत् कहीं हो सकता है। कोई बड़ा गधा सिंह के साथ यदि युद्ध कर सकता हो, तब इस जगत् की स्थिति हो सकती है। (सभी उदाहरण असंभव हैं अतः जगत् भी असंभव है)।

महाखरो गजगतिं गतश्चेज्जगदस्तु तत्।
सम्पूर्णसूर्यचन्द्रश्चेदज्जगद्भातु स्वयं जडम् ॥93॥
चन्द्रसूर्यादिकौ त्यक्त्वा राहुश्चेद्दृश्यते जगत्।
भृष्टबीजसमुत्पन्नवृद्धिश्चेज्जगदस्तु सत् ॥94॥
दरिद्रो धनिकानां च सुखं भुङ्क्ते तदा जगत्।
शुना वीर्येण सिंहस्तु जितो यदि जगत्तदा ॥95॥

ज्ञानिनो हृदयं मूढैर्ज्ञातं चेत्कल्पनं तदा ।
श्वानेन सागरे पीते निःशेषेण मनो भवेत् ॥96॥

कोई बड़ा गधा यदि हाथी की चाल चलने लगे, तो कहीं जगत् सत्य हो सकता है । पूरा चाँद यदि सूर्य बन जाए तो भले यह जड़ जगत् दिखाई पड़े । सूर्य-चन्द्र को छोड़कर राहु अगर दिखाई दे तो जगत् कहीं हो सकता है । भूँजे गए बीज से उत्पन्न पौधा अगर बढ़ता रहे, तो ही जगत् सत्य ठहर सकता है । गरीब आदमी यदि धनिकों के सुख को भोगने लगे तो जगत् हो सकता है । कुत्ता अगर अपने पराक्रम से सिंह को जीत ले, तभी जगत् हो सकता है । मूर्ख आदमी यदि ज्ञानी के हृदय को जान ले तो यह कल्पित जगत् हो सकता है । कुत्ता यदि पूरे सागर को पी जाए तो ही यह मनरूप जगत् हो सकता है । (उदाहरणगत सभी बातें बिल्कुल ही असंभव हैं, अत: जगत् भी असंभव ही है) ।

शुद्धाकाशो मनुष्येषु पतितश्चेत्तदा जगत् ।
भूमौ वा पतितं व्योम व्योमपुष्पं सुगन्धकम् ॥97॥
शुद्धाकाशे वने जाते चलिते तु तदा जगत् ।
केवले दर्पणे नास्ति प्रतिबिम्बं तदा जगत् ॥98॥
अजकुक्षौ जगन्नास्ति ह्यात्मकुक्षौ जगन्न हि ।
सर्वथा भेदकलनं द्वैताद्वैतं न विद्यते ॥99॥
मायाकार्यमिदं भेदमस्ति चेद् ब्रह्मभावनम् ।
देहोऽमिति दुःखं चेद् ब्रह्माहमिति निश्चयः ॥100॥

मनुष्यों पर यदि शुद्ध आकाश गिर पड़े, तो जगत् कहीं हो सकता है, अथवा आकाश या आकाश का सुगन्धी पुष्प भी पृथ्वी पर गिरे, तो जगत् संभव है । शुद्ध आकाश में यदि वन-उपवन बन गया हो और वह चलित-विकसित-फूला-फला हो, तो जगत् कहीं होगा । केवल-शुद्ध आइने में भी यदि प्रतिबिम्ब न पड़ता हो, तब कहीं जगत् हो सकता है । जैसे बकरे की कोख में जगत् नहीं है, उसी प्रकार आत्मा की कोख में भी जगत् नहीं है । सभी प्रकार के भेदों कीं गणना और द्वैत या अद्वैत कुछ है ही नहीं । यह भेद तो माया का कार्य है, और तब तो ब्रह्म की भावना ही करनी चाहिए । यदि 'मैं देह हूँ'—यह दु:ख ही है तो फिर 'मैं ब्रह्म हूँ'—इस प्रकार का निश्चय कर लेना चाहिए ।

हृदयग्रन्थिरस्तित्वे छिद्यते ब्रह्मचक्रकम् ।
संशये समनुप्राप्तं ब्रह्मनिश्चयमाचरेत् ॥101॥
अनात्मरूपचौरश्चेदात्मरत्नस्य रक्षणम् ।
नित्यानन्दमयं ब्रह्म केवलं सर्वदा स्वयम् ॥102॥
एवमादिसुदृष्टान्तैः साधितं ब्रह्ममात्रकम् ।
ब्रह्मैव सर्वभवनं भुवनं नाम सन्त्यज ॥103॥
अहं ब्रह्मेति निश्चित्य अहंभावं परित्यज ।
सर्वमेव लयं याति सुप्तहस्तस्थपुष्पवत् ॥104॥

हृदय में यदि कोई गाँठ हो तो ब्रह्मरूपी चक्र उसे काट डालेगा । यदि मन में कोई संशय रहा हो, तो ब्रह्मरूपी निश्चय कर लेना चाहिए । अनात्मरूप यदि कोई चोर आ गया हो, तो उससे आत्मारूपी रत्न का रक्षण करना चाहिए । क्योंकि वह ब्रह्म ही नित्य आनन्दमय और अपने आपमें केवल एक ही है । और ऊपर के दिए हुए एवं यहाँ पर दिए गए सुयोग्य दृष्टान्तों के द्वारा वही केवल एकमात्र ब्रह्म साधित – प्रतिपादित किया गया है । सभी का ब्रह्म ही घर (भवन) है, भुवन की, स्वर्ग

आदि लोक की बात छोड़ दो । 'मैं ब्रह्म हूँ'—ऐसा निश्चय करके अपने (देहादि के) अहंभाव को छोड़ दो । ब्रह्मातिरिक्त सभी तो सोए हुए पुरुष के हाथ में रखे गए फूल की तरह लय (नष्ट) ही हो जाता है ।

न देहो न च कर्माणि सर्वं ब्रह्मैव केवलम् ।
न भूतं न च कार्यं च न चावस्थाचतुष्टयम् ॥105॥
लक्षणात्रयविज्ञानं सर्वं ब्रह्मैव केवलम् ।
सर्वव्यापारमुत्सृज्य ह्यहं ब्रह्मेति भावय ॥106॥
अहं ब्रह्म न सन्देहो अहं ब्रह्म चिदात्मकम् ।
सच्चिदानन्दमात्रोऽहमिति निश्चित्य सन्त्यज ॥107॥
शाङ्करीयं महाशास्त्रं न देयं यस्य कस्यचित् ।
नास्तिकाय कृतघ्नाय दुर्वृत्ताय दुरात्मने ॥108॥

देह जैसा कुछ नहीं है, कर्म भी नहीं है । सब कुछ केवल ब्रह्म ही है । भूत नहीं, कोई कार्य भी नहीं है और जाग्रदादि चारों अवस्थाएँ भी नहीं हैं । तीनों लक्षणाओं के विशेष ज्ञान रूप सब कुछ केवल ब्रह्म ही है, इसलिए अन्य सभी व्यापारों को छोड़कर, 'मैं ही ब्रह्म हूँ'—ऐसी भावना करे । मैं ब्रह्म हूँ इसमें कोई सन्देह नहीं है, वास्तव में ही मैं चिदात्मक – चैतन्यस्वरूप ब्रह्म ही हूँ । 'मैं सच्चिदानन्दमय ब्रह्म हूँ'—ऐसा निश्चय करके सबका त्याग करो । (उस निश्चय का भी त्याग कर दो) । यह शंकर का महान् शास्त्र है । इसे किसी अपरीक्षित को, नास्तिक को और कृतघ्न आदमी को एवं दुष्ट चारित्र्य वालों एवं दुष्टात्मा को नहीं देना चाहिए अर्थात् नहीं सुनाना चाहिए ।

गुरुभक्तिविशुद्धान्तःकरणाय महात्मने ।
सम्यक्परीक्ष्य दातव्यं मासं षण्मासवत्सरम् ॥109॥
सर्वोपनिषदभ्यासं दूरतस्त्यज्य सादरम् ।
तेजोबिन्दूपनिषदमभ्यसेत्सर्वदा मुदा ॥110॥
सकृदभ्यासमात्रेण ब्रह्मैव भवति स्वयं ब्रह्मैव भवति स्वयमित्युपनिषत् ॥

इति तेजोबिन्दूपनिषत् समाप्ता ।

परन्तु जिसका अन्त:करण गुरुभक्ति से विशुद्ध हो गया हो, ऐसे महान् – योग्य अन्त:करण वाले मनुष्य की एक मास तक, छ: मास तक या एक वर्ष तक कसौटी (परीक्षा) करने के बाद ही उसे यह उपदेश हमेशा देना अर्थात् सुनाना चाहिए । अन्य सभी उपनिषदों का अभ्यास छोड़कर आदरपूर्वक इस तेजोबिन्दु उपनिषद् का अभ्यास सर्वदा आनन्दपूर्वक करना चाहिए । इस उपनिषद् का केवल एक बार ही अभ्यास करने से स्वयं ब्रह्म ही हो जाता है, मनुष्य आप ही ब्रह्म हो जाता है, यही (इसका) उपदेश है ।

यहाँ तेजोबिन्दूपनिषद् पूरी हुई ।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु । सह नौ.....मा विद्विषावहै । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(39) नादबिन्दूपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

इस उपनिषद् का सम्बन्ध ऋग्वेद से है। 56 मन्त्रों की इस उपनिषद् में वैराजप्रणव का स्वरूप, वैराजविद्या का फल, प्रणव की मुख्य चार मात्राओं का स्वरूप, व्यष्टि और समष्टि के भेद से प्रणव के द्वादश मात्रा-भेदों का कथन और उपासकों का उस-उस मात्रा के काल के उत्क्रमण का फल, निर्विशेष ब्रह्मज्ञान का स्वरूप और उसके ज्ञान का फल बताया गया है। तदुपरान्त ज्ञानी के प्रारब्ध कर्मों के भाव और अभाव का विचार किया गया है। तुरीयतुरीय की प्राप्ति के लिए नादानुसन्धान नामक उपाय का निर्देश किया गया है। नाद का मन के नियमन का सामर्थ्य भी बताया गया है। अन्त में उपेयनाद का स्वरूप बतलाकर नादारूढ योगियों के लिए विदेहमुक्ति का लाभ बताया गया है।

शान्तिपाठः

ॐ वाङ्मे मनसि ····· वक्तारमवतु वक्तारम्। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (कौषीतकिब्राह्मणोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

ॐ अकारो दक्षिणः पक्ष उकारस्तूत्तरः स्मृतः।
मकारं पुच्छमित्याहुरर्धमात्रा तु मस्तकम् ॥1॥

ॐकाररूपी पक्षी (हंस) का जो 'अ'कार है, वह दाहिना पंख है, 'उ'कार उत्तर पंख (दायाँ पंख) है और 'म'कार को उसकी पुच्छ माना गया है और जो अर्धमात्रा है, वह मस्तक है।

पादादिकं गुणास्तस्य शरीरं तत्त्वमुच्यते।
धर्मोऽस्य दक्षिणश्चक्षुरधर्मोऽथो परः स्मृतः ॥2॥

गुण उस ॐकार हंस के पाद आदि हैं अर्थात् रजोगुण और तमोगुण उस हंस का क्रमशः दाहिना और बाँया पैर है। और तत्त्व – सत्त्वगुण उसका शरीर है (कुछ लोग 'तत्त्व' शब्द का अर्थ वाराहोपनिषद् में बताये गये छियानवें तत्त्वों से युक्त विशिष्ट अवयववाला शरीर मानते हैं)। इसका दाहिना नेत्र धर्म है और बाँया नेत्र अधर्म कहा गया है।

भूर्लोकः पादयोस्तस्य भुवर्लोकस्तु जानुनि।
सुवर्लोकः कटीदेशे नाभिदेशे महर्जगत् ॥3॥
जनोलोकस्तु हृद्देशे कण्ठे लोकस्तपस्ततः।
भ्रुवोर्ललाटमध्ये तु सत्यलोको व्यवस्थितः ॥4॥

इस ॐकाररूप हंस के दोनों पैरों में भूर्लोक (पृथ्वी) आया हुआ है। उसकी जंघाओं में भुवर्लोक (अन्तरिक्षलोक) आया हुआ है, उसके कटि प्रदेश में सुवर्लोक (स्वर्लोक-स्वर्गलोग) अवस्थित है और नाभिप्रदेश में महर्लोक है। हृदय प्रदेश में जनलोक अवस्थित है, उसके कण्ठ में तपोलोक है। दोनों

भौंहों के बीच ललाट में सत्यलोक का स्थान है (इसे वैराजप्रणव कहते हैं और उसका स्वरूप ऊपर के चार मन्त्रों में बताया गया है)।

सहस्रार्णमतीवात्र मन्त्र एव प्रदर्शितः।
एवमेतां समारूढो हंसयोगविचक्षणः ॥5॥
न भिद्यते कर्मचारैः पापकोटिशतैरपि।
आग्नेयी प्रथमा मात्रा वायव्येषा तथापरा ॥6॥
भानुमण्डलसंकाशा भवेन्मात्रा तथोत्तरा।
परमा चार्धमात्रा या वारुणीं तां विदुर्बुधाः ॥7॥
कालत्रयेऽपि यस्येमा मात्रा नूनं प्रतिष्ठिताः।
एष ओंकार आख्यातो धारणाभिर्निबोधत ॥8॥

(वैराजप्रणव का स्वरूप बताकर अब वैराजविद्या का फल बताते हुए कहते हैं कि—) इस प्रकार से सहस्र अवयवों से युक्त प्रणवमन्त्र – वैराजप्रणवरूपी हंसपर आरूढ़ होकर अर्थात् ध्यान आदि उपासना में लीन होकर हंसयोगी (हंसयोग में विचक्षण योगी) इस ओंकार की विधि-मनन-चिन्तनादियुक्त उपासना करता हुआ, अपने कर्मों से उत्पन्न हजारों-करोड़ों पापों से भी आहत नहीं होता और मुक्ति को प्राप्त होता है। (इस प्रकार वैराजविद्या का फल बताकर अब प्रणव की मुख्य चार मात्राओं का स्वरूप बताते हैं कि—) प्रणव की 'अ'कार नामक प्रथम मात्रा 'आग्नेयी' कही जाती है, और 'उ'कार नामक द्वितीय मात्रा 'वायव्या' कही गई है। इसके बाद 'म'कार की तीसरी मात्रा सूर्यमण्डल जैसी है। इसके देव सूर्य हैं (प्रथम मात्रा के अग्नि, द्वितीय मात्रा के वायु और तृतीय मात्रा के देव सूर्य हैं) और जो अर्धमात्रा है वह चतुर्थ है और वह 'वारुणी' कही जाती है (क्योंकि इसके देव वरुण हैं)। उपर्युक्त चारों मात्राएँ तीन-तीन काल या तीन-तीन कलारूप हैं। इस प्रकार ओंकार को बारह कलाओं से युक्त कहा गया है। धारणा, ध्यान और समाधि के द्वारा उसे जानने का प्रयत्न करना चाहिए। (कहने का तात्पर्य यह है कि ओंकार की साधना केवल उच्चारण (जप या रटने) से ही नहीं हो जाती। उसमें ध्यान, धारणा आदि भी आवश्यक हैं)।

घोषिणी प्रथमा मात्रा विद्युन्मात्रा तथापरा।
पतङ्गिनी तृतीया स्याच्चतुर्था वायुवेगिनी ॥9॥
पञ्चमी नामधेया तु षष्ठी चैन्द्र्यभिधीयते।
सप्तमी वैष्णवी नाम अष्टमी शांकरीति च ॥10॥
नवमी महती नाम धृतिस्तु दशमी मता।
एकादशी भवेन्नारी ब्राह्मी तु द्वादशी परा ॥11॥

अब उन द्वादश कलाओं की सूची दी जा रही है—इनमें प्रथम कला (मात्रा) 'घोषिणी' कही जाती है, और दूसरी मात्रा को 'विद्युत्' कहते हैं। तृतीय को 'पतंगिनी' और चतुर्थ मात्रा को 'वायुवेगिनी' कहा जाता है। पंचमी का नाम 'नामधेया' है और षष्ठी मात्रा का नाम 'ऐन्द्री' कहा जाता है। सातवीं मात्रा का नाम 'वैष्णवी' है, और आठवीं मात्रा 'शांकरी' है। नवमीं मात्रा 'महती' नाम की है और दसवीं मात्रा 'धृति' नाम की कही गई है। ग्यारहवीं मात्रा 'नारी' कही जाती है और बारहवीं मात्रा 'ब्राह्मी' है।

प्रथमायां तु मात्रायां यदि प्राणैर्वियुज्यते ।
भरते वर्षराजाऽसौ सार्वभौमः प्रजायते ॥12॥
द्वितीयायां समुत्क्रान्तो भवेद्यक्षो महात्मवान् ।
विद्याधरस्तृतीयायां गान्धर्वस्तु चतुर्थिका ॥13॥
पञ्चम्यामथ मात्रायां यदि प्राणैर्वियुज्यते ।
उषितः सह देवत्वं सोमलोके महीयते ॥14॥
षष्ठ्यामिन्द्रस्य सायुज्यं सप्तम्यां वैष्णवं पदम् ।
अष्टम्यां व्रजते रुद्रं पशूनां च पतिं तथा ॥15॥
नवम्यां तु महर्लोकं दशम्यां तु जनं व्रजेत् ।
एकादश्यां तपोलोकं द्वादश्यां ब्रह्म शाश्वतम् ॥16॥

(अब उपासकों के उस-उस मात्रा (कला) के समय में उत्क्रमण का फल कहा जाता है । साठ घड़ियों में पाँच घड़ियों की एक मात्रा के प्रमाण में कुल बारह मात्राओं की दृष्टि करके उपासना करने वाले के लिए उस-उस काल में उत्क्रमण का फल बताया जाता है—) यदि साधक प्रथम मात्रा में ही अपने शरीर का परित्याग कर देता है तो वह इस भरतखण्ड के चक्रवर्ती सम्राट् के रूप में आविर्भूत होता है । यदि वह साधक दूसरी कला (मात्रा) में अपने प्राणों का उत्क्रमण करता है, तो वह बड़े महिमामय यक्ष के रूप में उत्पन्न होता है । ॐकार की तृतीय मात्रा (कला) में प्राण का उत्सर्ग करने पर विद्याधर के रूप में जन्म लेता है । यदि वह उपासक ओंकार की चौथी मात्रा में उत्क्रमण करता है तो गन्धर्व बनता है, और यदि पाँचवीं मात्रा में वह अपने प्राणों से वियुक्त होता है, तो उसका निवास देवों के साथ होता है और वह सोमलोक में अत्यन्त आनन्द प्राप्त करता है । छठी मात्रा में उत्क्रान्त होने पर वह इन्द्र का सायुज्य प्राप्त करता है । सातवीं मात्रा में उत्क्रमण करने पर साधक विष्णु के पद को प्राप्त करता है, और आठवीं मात्रा में प्राणों का उत्क्रमण करने वाला साधक रुद्रलोक को प्राप्त होता है । नवमीं मात्रा में प्राणों का परित्याग करने वाला महर्लोक में और दसवीं मात्रा में उत्क्रमण करने वाला साधक जनलोक में जाता है । ग्यारहवीं मात्रा में उत्क्रमण करने वाला तपोलोक को और बारहवीं मात्रा में उत्क्रमण करने वाला साधक शाश्वत ब्रह्म को प्राप्त करता है ।

ततः परतरं शुद्धं व्यापकं निर्मलं शिवम् ।
सदोदितं परं ब्रह्म ज्योतिषामुदयो यतः ॥17॥
अतीन्द्रियं गुणातीतं मनो लीनं यदा भवेत् ।
अनूपमं शिवं शान्तं योगयुक्तः(तं) सदा विशेत् ॥18॥
तद्युक्तस्तन्मयो जन्तुः शनैर्मुञ्चेत्कलेवरम् ।
संस्थितो योगचारेण सर्वसङ्गविवर्जितः ॥19॥
ततो विलीनपाशोऽसौ विमलः कमलाप्रभुः ।
तेनैव ब्रह्मभावेन परमानन्दमश्नुते ॥20॥

उस सविशेष ब्रह्म से परे शुद्ध, व्यापक और निर्विशेष परब्रह्म है । वह मंगलकारी सदैव उदीयमान है और उसी से सूर्य-चन्द्रादि अन्य ज्योतियाँ उदित होती हैं । वह इन्द्रियों से अगम्य है, तीनों गुणों से परे है, ऐसे निर्विशेष में जब मन लीन होता है, तब वह साधक अनुपम, कल्याणकारी, शान्त, योगयुक्त हो जाता है । ऐसी उच्च स्थिति में पहुँचे हुए साधकों को योगयुक्त कहना चाहिए । उस

योगयुक्त और तन्मय बने हुए साधक को धीरे-धीरे शरीर छोड़ते हुए योग का परिशीलन करते हुए सभी प्रकार के संग से (आसक्तियों से) छुटकारा पा लेना चाहिए । और बाद में सांसारिक सभी पाशों के छूट जाने से निर्मल होकर वह स्वयं कमलाप्रभु—सभी ऐश्वर्यों का स्वामी बन जाता है और उसी ब्रह्मभाव से परम आनन्द को भोगता है ।

आत्मानं सततं ज्ञात्वा कालं नय महामते ।
प्रारब्धमखिलं भुञ्जन्नोद्वेगं कर्तुमर्हसि ॥21॥

हे महाज्ञानी जन ! आत्मा को निरन्तर जानते (परिशीलन करते) हुए तुम समय बिताते रहो । और अखिल (संपूर्ण) प्रारब्ध कर्मों का फल भोगते हुए मन में किसी प्रकार का उद्वेग मत करो ।

उत्पन्ने तत्त्वविज्ञाने प्रारब्धं नैव मुञ्चति ।
तत्त्वज्ञातोदयादूर्ध्वं प्रारब्धं नैव विद्यते ॥22॥
देहादीनामसत्त्वात्तु यथा स्वप्ने विबोधतः ।
कर्म जन्मान्तरीयं यत्प्रारब्धमिति कीर्तितम् ॥23॥

तत्त्वविज्ञान (ब्रह्मज्ञान) प्राप्त हो जाने से प्रारब्ध मनुष्य को छोड़ता नहीं है । (यहाँ प्रारब्ध का अर्थ, जिन कर्मों ने फल देना शुरू कर दिया है ऐसे पूर्वकृत कर्म—यह अर्थ नहीं है । यहाँ 'प्रारब्ध' का अर्थ केवल पूर्वजन्म में किए गए कर्मों का संस्कार—ऐसा ही अर्थ है । तात्पर्य यह है कि तत्त्वज्ञान होने पर भी पूर्व संस्कार अमुक समय तक बने ही रहते हैं । परन्तु तत्त्वज्ञान हो जाने के बाद वह प्रारब्ध – वे संस्कार नहीं रहते, जैसे कि स्वप्न से जागकर स्वप्नादि में देखे गए देहादि असत् ही मालूम पड़ते हैं । प्रारब्ध जन्मान्तरीय अर्थात् अन्य जन्मों में किए गए कर्मों को कहा गया है ।

यत्तु जन्मान्तराभावात्पुंसो नैवास्ति कर्हिचित् ।
स्वप्नदेहो यथाऽध्यस्तस्तथैवायं च देहकः ॥24॥

पूर्व कथनानुसार ज्ञानीजन का तो कर्मजन्य दूसरा जन्म कहीं होता ही नहीं है । और इसीलिए जागने पर जैसे स्वप्न का देह अध्यस्त (क्रम) ही था ऐसा मालूम पड़ता है, ठीक इसी प्रकार ज्ञानावस्था में यह देह की अध्यस्त (भ्रान्त) ही मालूम पड़ता है ।

अध्यस्तस्य कुतो जन्म जन्माभावे कुतः स्थितिः ।
उपादानं प्रपञ्चस्य मृद्भाण्डस्येव पश्यति ॥25॥

जो पदार्थ अध्यस्त (भ्रम – मिथ्या) ही है, भला उसका जन्म कैसे हो सकता है ? और जिसका जन्म नहीं हुआ उसका अस्तित्व भी कैसे हो सकता है ? इस जगत् का उपादान कारण ब्रह्म ही है । ज्ञानी पुरुष घड़े का उपादानकारण जैसे मिट्टी है, वैसे ही जगत् के उपादानकारण ब्रह्म को ही जानता है ।

अज्ञानं चेति वेदान्तैस्तस्मिन्नष्टे क्व विश्वता ।
यथा रज्जुं परित्यज्य सर्पं गृह्णाति वै भ्रमात् ॥26॥
तद्वत्सत्यमविज्ञाय जगत्पश्यति मूढधीः ।
रज्जुखण्डे परिज्ञाते सर्परूपं न तिष्ठति ॥27॥

वेदान्तों के द्वारा तो यह सब जगत् अज्ञान ही है (ऐसा प्रतिपादित किया गया है)। उस अज्ञान का नाश होने पर यह विश्वत्व (सांसारिक प्रपंच) भला कहाँ है ? जैसे रज्जु में सर्प का भ्रम होने के बाद उस भ्रम का नाश होने से रज्जु ही दिखाई पड़ती है, साँप तो नहीं दिखाई देता। उसी प्रकार आत्मा को जाने बिना मूढ बुद्धि वाला मनुष्य जगत् देख रहा है, पर रज्जुखण्ड के जानने से सर्परूप नहीं दीखता, उसी प्रकार आत्मज्ञान होने के बाद जगत् नहीं ठहरता।

अधिष्ठाने यथा ज्ञाते प्रपञ्चे शून्यतां गते।
देहस्यापि प्रपञ्चत्वात् प्रारब्धावस्थितिः कुतः ॥28॥

जब जगत् के मूल अधिष्ठान को पहचान लिया गया, तो फिर उसमें अध्यस्त (मिथ्या, भ्रम) प्रपञ्च नष्ट हो जायगा। और जब उस जगत् में आया हुआ यह देह भी अध्यस्त ही हुआ, तब तो प्रारब्ध की स्थिति भी कैसे और कहाँ रह सकती है ? अर्थात् कहीं नहीं रहेगी।

अज्ञानजनबोधार्थं प्रारब्धमिति चोच्यते।
ततः कालवशादेव प्रारब्धे तु क्षयं गते ॥29॥
ब्रह्मप्रणवसन्धानं नादो ज्योतिर्मयः शिवः।
स्वयमाविर्भवेदात्मा मेघापायेंऽशुमानिव ॥30॥

प्रारब्धादि सब अध्यस्त (भ्रान्त-मिथ्या) होने पर भी उसकी शास्त्रों में कही गई बात तो मूर्ख मनुष्यों को ज्ञान देने के लिए (अभ्युपगमवाद से) ही कही गई हैं। परन्तु, ज्ञान होने के बाद कुछ काल के कारण से ही जब उन प्रारब्धों का क्षय हो जाता है, तब ब्रह्मरूप प्रणव का आत्मा के साथ अनुसन्धान होता है और तब नादरूप, ज्योतिर्मय, कल्याणकारी स्वयं आत्मा उसी प्रकार आविर्भूत हो जाता है, जिस प्रकार बादलों के हट जाने से सूर्य प्रकाशित हो उठता है।

सिद्धासने स्थितो योगी मुद्रां सन्धाय वैष्णवीम्।
शृणुयाद्दक्षिणे कर्णे नादमन्तर्गतं सदा ॥31॥

योगी को सिद्धासन[1] में बैठने के उपरान्त वैष्णवी मुद्रा[2] का अनुसन्धान करना चाहिए। ऐसी अवस्था (सिद्धासन एवं वैष्णवी मुद्रा की स्थिति) में दाहिने कान के भीतर होने वाले अनाहत नाद को सतत सुनना चाहिए।

अभ्यस्यमानो नादोऽयं बाह्यमावृणुते ध्वनिः।
पक्षाद्विपक्षमखिलं जित्वा तुर्यपदं व्रजेत् ॥32॥

इस प्रकार इस नाद को सुनने का अभ्यास बाहर की ध्वनियों को आवृत कर देता है। इस प्रकार उपासक योगी वह नाद केवल अपने ही पक्ष से – केवल अपनी अनाहतनाद की ही प्रबलता से सब विपक्षरूप बाह्य ध्वनियों को जीतकर (नाश करके) अन्त में तुर्यपद (परमपद) की प्राप्ति करता है अर्थात् इसके परिशीलन से योगी परमपद को प्राप्त करता है।

1. बायें पैर की एड़ी से गुदा को ओर दाहिने पैर से जननेन्द्रिय के मूल को दबाकर शरीर को सीधा रखकर त्रिबन्ध लगाकर बैठना 'सिद्धासन' कहलाता है।
2. अपलक नेत्रों से बाह्य दृष्टि को अन्तर्लक्ष्य करके भ्रूकुटि के मध्य में देखने की क्रिया को 'वैष्णवी मुद्रा' कहते हैं।

श्रूयते प्रथमाभ्यासे नादो नानाविधो महान्।
वर्धमाने तथाभ्यासे श्रूयते सूक्ष्मसूक्ष्मतः ॥33॥

यह पूर्वोक्त अनाहतनाद अभ्यास के आरम्भ में तरह-तरह का और बड़े परिमाण में सुनाई देता है, परन्तु ज्यों-ज्यों अभ्यास बढ़ता जाता है, त्यों-त्यों सूक्ष्म-से-सूक्ष्म होता जाता सुनाई देता है।

आदौ जलधिजीमूतभेरीनिर्झरसम्भवः।
मध्ये मर्दलशब्दाभो घण्टाकाहलजस्तथा ॥34॥
अन्ते तु किङ्किणीवंशवीणाभ्रमरनिःस्वनः।
इति नानाविधा नादाः श्रूयन्ते सूक्ष्मसूक्ष्मतः ॥35॥

शुरू में वह अनाहतनाद सागर, मेघगर्जन, भेरी और झरने से उत्पन्न हुई आवाज जैसा सुनाई पड़ता है। मध्य की अवस्था में वह नाद मृदंग, घण्टा और नगाड़े की आवाज जैसा सुनाई देता है। उत्तरावस्था में वह नाद किंकिणी, वंशी, वीणा और भ्रमर की-सी आवाज में जैसा सुनाई देता है। इस प्रकार तरह-तरह से वे नाद सूक्ष्म से सूक्ष्मतर होते सुनाई देते हैं।

महति श्रूयमाणे तु महाभेर्यादिकध्वनौ।
तत्र सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं नादमेव परामृशेत् ॥36॥

नाद का अभ्यास करते समय जब शुरू में महाभेरी आदि जैसा बड़ा नाद सुनाई दे, तब उससे सन्तोष न करते हुए साधक को उससे सूक्ष्म और सूक्ष्मतर नाद सुनने का ही प्रयास करना चाहिए।

घनमुत्सृज्य वा सूक्ष्म सूक्ष्ममुत्सृज्य वा घने।
रममाणमपि क्षिप्तं मनो नान्यत्र चालयेत् ॥37॥

नादसाधक के लिए यह आवश्यक है कि वह स्थूल नाद को छोड़कर सूक्ष्मनाद में लगे हुए मन को, अथवा ऐसा न बन सके तो सूक्ष्म नाद को छोड़कर स्थूलनाद की ओर लगे हुए अपने मन को स्थिर रखे। नाद से अतिरिक्त किसी अन्य विषय की ओर मन को चलित न करे। उसे नाद में ही रममाण रखे—चाहे वह स्थूल हो चाहे सूक्ष्म।

यत्र कुत्रापि वा नादे लगति प्रथमं मनः।
तत्र तत्र स्थिरीभूत्वा तेन सार्धं विलीयते ॥38॥

नाद स्थूल हो या सूक्ष्म—जहाँ कहीं भी पहले मन लग जाता है, तो मन को उसी में स्थिर करे और फिर उसी नाद में विलीन हो जाये।

विस्मृत्य सकलं बाह्यं नादे दुग्धाम्बुवन्मनः।
एकीभूयाऽथ सहसा चिदाकाशे विलीयते ॥39॥

साधक को चाहिए कि वह बाहर की सभी वस्तुओं को भूल जाए और जैसे दूध में पानी मिल जाता है, वैसे ही अपने मन को नाद के साथ एकीभूत करे। ऐसा करने से मन स्वयं ही चिदाकाश में अपना विलय कर देता है।

उदासीनस्ततो भूत्वा सदाभ्यासेन संयमी।
उन्मनीकारकं सद्यो नादमेवावधारयेत् ॥40॥

साधक को चाहिए कि वह नादातिरिक्त सभी विषयों से उदासीन होकर, मन को संयत कर, सतत नादाभ्यास के द्वारा अमनस्क बनाने वाले नाद को ही दृढ़ता से अवधारित करे।

सर्वचिन्तां समुत्सृज्य सर्वचेष्टाविवर्जितः।
नादमेवानुसन्दध्यान्नादे चित्तं विलीयते ॥41॥

और सभी चिन्ताओं को छोड़कर तथा सभी चेष्टाओं से रहित होकर नाद का ही अनुसन्धान करना चाहिए। तब नाद में ही चित्त विलीन हो जाता है।

मकरन्दं पिबन्भृङ्गो गन्धान्नापेक्षते यथा।
नादासक्तं सदा चित्तं विषयं न हि कांक्षति ॥42॥

जिस प्रकार पुष्परस को पीता हुआ भौंरा फिर अन्यान्य गन्धों की अपेक्षा नहीं करता (केवल एकचित्त होकर मधुपान ही करता रहता है), उसी तरह जब मन नाद में आसक्त हो जाता है, तब वह बाहर के किसी विषय की आकांक्षा नहीं रखता।

बद्धः सुनादगन्धेन सद्यः संत्यक्तचापलः।
नादग्रहणतश्चित्तमन्तरङ्गभुजङ्गमः ॥43॥

सुन्दर आवाजरूपी गन्ध से बँधा हुआ साँप जिस तरह अपनी चपलता को एकदम ही छोड़ देता है (और स्थिर-शान्त हो जाता है), ठीक उसी तरह नादग्रहण से मन (चित्तरूपी भीतर का साँप भी) चंचलता को एकदम छोड़कर शान्त हो जाता है (तल्लीन हो जाता है)।

विस्मृत्य विश्वमेकाग्रं कुत्रचिन्न हि धावति।
मनोमत्तगजेन्द्रस्य विषयोद्यानचारिणः ॥44॥
नियामनसमर्थोऽयं निनादो निशिताङ्कुशः।
नादोऽन्तरङ्गसारङ्गबन्धने वागुरायते ॥45॥
अन्तरङ्गसमुद्रस्य रोधे वेलायतेऽपि वा।
ब्रह्मप्रणवसंलग्ननादो ज्योतिर्मयात्मकः ॥46॥

जब ऐसा होता है, तब वह एकाग्र हुआ मन विश्व (जगत्प्रपंच) को भूलकर और कहीं भी नहीं दौड़ता है। विषयरूपी बगीचे में घूमने वाले मदोन्मत्त हाथी के सदृश मन को नियम में रखने के लिए यह निनाद ही तो तीक्ष्ण अङ्कुश है। यह नाद ही अन्तःकरणरूपी (चंचल) हिरण को पकड़ने के जाल समान है। अथवा तो अन्तस् के (मन के) सागर को रोकने के लिए यह निनाद तीर (किनारे) जैसा है। यह ब्रह्मप्रणव के साथ सम्बद्ध नाद ज्योतिर्मयस्वरूप वाला है।

मनस्तत्र स्वयं याति तद्विष्णोः परमं पदम्।
तावदाकाशसङ्कल्पो यावच्छब्दः प्रवर्तते ॥47॥

उस ज्योर्तिमय स्वरूप में मन स्वयं लीन होता है और वही विष्णु का परमपद है। मन में आकाशतत्त्व का संकल्प तो तभी तक ही रहता है जब तक कि शब्द का प्रवर्तन होता है।

निःशब्दं तत्परं ब्रह्म परमात्मा समीयते।
नादो यावन्मनस्तावन्नादान्ते तु मनोन्मनी ॥48॥

नादानुभव के बाद जब वह मन निःशब्द हो जाता है, तब वह परब्रह्म परमात्मा का अनुभव करने

लगता है। क्योंकि मन भी अपना अस्तित्व वहीं तक रखता है जहाँ तक नाद का अस्तित्व होता है। जब नाद का अन्त हो जाता है तब मन भी अमन (शून्य) बन जाता है।

सशब्दश्चाक्षरे क्षीणे निःशब्दं परमं पदम्।
सदा नादानुसन्धानात्संक्षीणा वासना तु या ॥49॥
निरञ्जने विलीयेते मनोवायू न संशयः।

जब सशब्द (शब्दसहित) नाद अक्षर में (ब्रह्म में) क्षीण (लय) हो जाता है, तब वह जो निःशब्द (शब्द-ध्वनिरहित) स्थान है, वही परमपद है, इसमें कोई संशय नहीं है। पहले तो नाद के अनुसन्धान से जो वासना होती है, वह क्षीण होती है और बाद में मन और प्राण उस निरंजन परब्रह्म में विलीन हो जाते हैं, इसमें कोई सन्देह नहीं।

नादकोटिसहस्राणि बिन्दुकोटिशतानि च ॥50॥
सर्वे तत्र लयं यान्ति ब्रह्मप्रणवनादके।

करोड़ों-करोड़ों नाद एव करोड़ों-करोड़ों बिन्दु – सभी उस ब्रह्मरूपी प्रणवनाद (निःशब्द नाद) में विलीन हो जाते हैं।

सर्वावस्थाविनिर्मुक्तः सर्वचिन्ताविवर्जितः ॥51॥
मृतवत् तिष्ठते योगी स मुक्तो नात्र संशयः।
शङ्खदुन्दुभिनादं च न शृणोति कदाचन ॥52॥

वह योगी जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्तावस्थाओं से विनिर्मुक्त होकर, अन्य किसी भी विचार से रहित होकर मरे हुए आदमी की तरह रहता है। वह मुक्त ही है, इसमें किसी भी प्रकार का सन्देह नहीं है। ऐसा योगी शंख-भेरी-दुन्दुभि आदि लौकिक ध्वनियों को सुनता ही नहीं है।

काष्ठवज्जायते देहः उन्मन्यावस्थया ध्रुवम्।
न जानाति स शीतोष्णं न दुःखं न सुखं तथा ॥53॥

जब ऐसी उन्मनी (मनोरहित) अवस्था हो जाती है, तब निश्चित रूप से यह देह काष्ठवत् हो जाता है। उस समय वह योगी न शीत जानता है, न उष्ण ही जानता है तथा सुख या दुःख का भी अनुभव नहीं करता।

न मानं नावमानं च सन्त्यक्त्वा तु समाधिना।
अवस्थात्रयमन्वेति न चित्तं योगिनः सदा ॥54॥

ऐसे योगी को मान या अपमान कुछ भी अनुभव नहीं होता। अपनी समाधि से सब कुछ त्याग कर रहता है। ऐसे योगी का मन जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्ति—इन तीन अवस्थाओं का अनुसरण नहीं करता।

जाग्रन्निद्राविनिर्मुक्तः स्वरूपावस्थतामियात् ॥55॥
दृष्टिः स्थिरा यस्य विना सदृश्यं वायुः स्थिरो यस्य विना प्रयत्नम्।
चित्तं स्थिरं यस्य विनावलम्बं स ब्रह्मतारान्तरनादरूपः ॥56॥

इत्युपनिषत्।

इति नादबिन्दूपनिषत् समाप्ता।

वह योगी जाग्रत् और निद्रा से विनिर्मुक्त होकर अपने स्वरूप की अवस्था को ही प्राप्त होता है। दृश्य पदार्थ के अभाव में भी जिसकी दृष्टि स्थिर रहती है, किसी भी प्रयत्न के बिना जिसका प्राण (श्वासोच्छ्वास) स्थिर रहता है, किसी भी आधार के बिना भी जिसका चित्त स्थिर ही रहता है वह ऐसा योगी ब्रह्मरूप प्रणवनाद के भीतर के नादरूप तुर्यतुर्य वादरूपता से विदेहमुक्त हो जाता है—यह उपदेश है।

यहाँ नादबिन्दु उपनिषद् पूर्ण हुई।

❁

शान्तिपाठः

ॐ वाङ्मे मनसि·····वक्तारमवतु वक्तारम्। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

❋

(40) ध्यानबिन्दूपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यह उपनिषद् कृष्णयजुर्वेद से सम्बन्ध रखती है। इसमें ध्यान केन्द्रविषय है। ब्रह्म के ध्यानयोग की महिमा बताकर पहले ब्रह्म का सूक्ष्मत्व और सर्वव्यापकत्व बताया है। बाद में प्रणव का स्वरूप, उसके ध्यान की विधि, प्राणायाम और अन्य प्रकार से प्रणवध्यान, ब्रह्मध्यान, त्रिमूर्तिध्यान और उसका फल बताया गया है। तदुपरान्त षडंगयोग, आसनचतुष्टय, योनिस्थान, मूलाधारादि चक्र, नाड़ीचक्र, प्राणादि दशावयव आदि कई विषय समाविष्ट हैं। यौगिक क्रियाओं के द्वारा योगी प्राण को अलग-अलग चक्रों में से क्रमशः सुषुम्णा नाड़ी के द्वारा ऊपर चढ़ाता है, और योग की अलग-अलग अन्यान्य क्रियाओं के द्वारा योगी को तरह-तरह की सिद्धियाँ प्राप्त होती हैं, और अन्त में उस योगी को ब्रह्म का अनुभव होता है। इस उपनिषद् में योग की अनेकानेक क्रियाओं का भी सविस्तार वर्णन किया गया है।

❁

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु। सह नौ·····मा विद्विषावहै। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (ब्रह्मोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

यदि शैलसमं पापं विस्तीर्णं बहुयोजनम्।
भिद्यते ध्यानयोगेन नान्यो भेदः कदाचन ॥1॥

यदि पर्वत जैसा (विशालतम) पाप हो और जो योजनों तक फैला हुआ हो, तो भी ध्यानयोग के द्वारा उसका नाश हो सकता है। ऐसे विशाल पाप के नाश के लिए अन्य कोई उपाय नहीं है।

बीजाक्षरं परं बिन्दुं नादं तस्योपरि स्थितम्।
सशब्दं चाक्षरे क्षीणे निःशब्दं परमं पदम् ॥2॥

बीजाक्षर ॐकार के परे बिन्दु है। उसके ऊपर नाद अवस्थित है। वह ध्वनियुक्त नाद जब अक्षर में क्षीण (लीन) हो जाता है, तब यह निःशब्द परमपद की स्थिति होती है।

अनाहतं तु यच्छब्दं तस्य शब्दस्य यत्परम्।
तत्परं विन्दते यस्तु सयोगी छिन्नसंशयः ॥3॥

जो अनाहत (आघात किए बिना होने वाली) ध्वनि है, उससे पर (उस शब्द का कारणभूत) जो तत्त्व है, उससे भी परे अर्थात् उसका भी जो कारण निर्विशेष ब्रह्म है, उसको जो साधक प्राप्त कर लेता है, उस योगीजन के सभी संशय छिन्न (नष्ट) हो जाते हैं।

वालाग्रशतसाहस्रं तस्य भागस्य भागिनः।
तस्य भागस्य भागार्धं तत्क्षये तु निरञ्जनम् ॥4॥

गेहूँ आदि पौधों के डंठल के अग्रभाग को (नोक को) यदि एक लाख हिस्सों में बाँटा जाय (तो उसका वह एकांश सूक्ष्मभाग जीव की सूक्ष्मता होगी) फिर उस एकांश भाग को भी उतने ही भागों में अर्थात् एक लाख भागों में बाँटा जाए (तो उस सूक्ष्मत: भाग की सूक्ष्मता ईश्वर की कही जाएगी), इसके बाद उस सूक्ष्म हिस्से को भी आधे (पचास हजार) भागों में बाँट देने पर जो बाकी रहता है वह भी क्षीण या नष्ट हो जाने पर (अर्थात् साक्ष्य-साक्षी आदि विशेषण के भी नष्ट होने के बाद) जो शेष रहता है, वही सूक्ष्मातिसूक्ष्म निरंजन (ब्रह्म) की सत्ता है।

पुष्पमध्ये यथा गन्धः पयोमध्ये यथा घृतम्।
तिलमध्ये यथा तैलं पाषणेष्विव काञ्चनम् ॥5॥
एवं सर्वाणि भूतानि मणौ सूत्र इवात्मनि।
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थितः ॥6॥

पुष्पों में जिस प्रकार आँखों से दिखाई न पड़ने पर भी गन्ध होती है, दूध में जिस तरह अव्यक्त रूप से घी रहता है, तिल में जैसे अव्यक्त तेल रहता है और पत्थर में जैसे छिपकर सोना रहता है, ठीक उसी प्रकार सभी प्राणियों में आत्मा का अस्तित्व रहता ही है। जो स्थिर बुद्धिवाला, मोहरहित और ब्रह्मज्ञानी होता है वह मणियों में पिरोये हुए सूत्र की तरह ही सर्वत्र उस अव्यक्त आत्मा को अपने में ही जानकर ब्रह्म में ही अवस्थित रहता है।

तिलानां तु यथा तैलं पुष्पे गन्ध इवाश्रितः।
पुरुषस्य शरीरे तु सबाह्याभ्यन्तरे स्थितः ॥7॥

जिस प्रकार तिल में तेल बाहर-भीतर (सब जगह पर) व्याप्त होकर रहता है, और पुष्प में भी गन्ध जिस तरह समग्रतया समव्याप्त रहती है, उसी प्रकार पुरुष के शरीर में आत्मा बाहर और भीतर (सर्वत्र) समव्याप्त होकर रहता है।

वृक्षं तु सकलं विद्याच्छाया तस्यैव निष्कला।
सकले निष्कले भावे सर्वत्रात्मा व्यवस्थितः ॥8॥

ईश्वर-साक्षी आदि कलाओं से युक्त को वृक्षरूप जानना चाहिए और उस कलासहित चैतन्य की छाया में कोई कला नहीं है – वह एक-सी है। यह जो चैतन्य - शुद्ध चिद्रूप है, वह तो उस कलासहित चैतन्य रूप वृक्ष में और उसकी छाया रूप निष्कल (एक) माया में—दोनों में ही सर्वत्र समभाव से व्यवस्थित रहता है।

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ध्येयं सर्वमुमुक्षुभिः।
पृथिव्यग्निश्च ऋग्वेदो भूरित्येव पितामहः ॥9॥
अकारे तु लयं प्राप्ते प्रथमे प्रणवांशके।
अन्तरिक्षं यजुर्वायुर्भुवो विष्णुर्जनार्दनः ॥10॥
उकारे तु लयं प्राप्ते द्वितीये प्रणवांशके।
द्यौः सूर्यः सामवेदश्च स्वरित्येव महेश्वरः ॥11॥
मकारे तु लयं प्राप्ते तृतीये प्रणवांशके।
अकारः पीतवर्णः स्याद्रजोगुण उदीरितः ॥12॥
उकारः सात्त्विकः शुक्लो मकारः कृष्णतामसः।
अष्टांगं च चतुष्पादं त्रिस्थानं पञ्चदैवतम् ॥13॥

'ओंकार'रूपी एकाक्षर ब्रह्म सभी मुमुक्षुओं का ध्येय रहा है। उस प्रणव के पहले **'अ'** अंश में **पृथ्वी, अग्नि, ऋग्वेद, भूर्लोक और पितामह ब्रह्मा** का लय होता है। ओंकार का दूसरा अंश **'उ'** है। **इस अंश में अन्तरिक्ष, यजुर्वेद, वायु, भुवर्लोक और जनार्दन विष्णु** का लय हो जाता है। ओंकार का **तीसरा अंश 'म'** है, इसमें द्यौः, सूर्य, सामवेद, स्वर्लोक और महेश्वर का लय होता है। ऊपर के इन **तीनों अंशों** में 'अकार' पीले वर्ण वाला है और रजोगुण से युक्त है। 'उकार' श्वेतवर्णवाला है और सत्त्वगुण से युक्त है और 'मकार' कृष्णवर्ण वाला और तमोगुणयुक्त है। यह ओंकार आठ अंगों वाला, चार पैरों वाला, तीन आँखों वाला तथा पाँच देवताओं वाला है। (ओंकार के **आठ** अंग—अकार, उकार, मकार, नाद, बिन्दु, कला, कलातीत तथा कालातीतातीत हैं। ओंकार के **चार** पैर—विश्व, तैजस, प्राज्ञ और तुरीय **अथवा** विराट्, सूत्र, बीज और तुरीय हैं। ओंकार के **तीन** स्थान—सत्त्व-रजस्-तमस् या जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्ति **या** स्थूल-सूक्ष्म-कारण, **या** ज्ञान-इच्छा-क्रियाशक्ति, **या** भूत-भविष्यत्-वर्तमान काल माने जा सकते हैं। ओंकार के **पाँच** देवता—ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, ईश्वर और सदाशिव हैं।

ओंकारं यो न जानाति ब्राह्मणो न भवेत्तु सः।
प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ॥14॥
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत्।
निवर्तन्ते क्रियाः सर्वास्तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥15॥

जो ओंकार को नहीं जानता, वह ब्राह्मण ही नहीं हो सकता। प्रणव (ओंकार) धनुष रूप है और आत्मा बाणरूप है और लक्ष्य ब्रह्म है। साधक को प्रमादरहित होकर उस ब्रह्मरूप लक्ष्य को आत्मारूपी बाण का प्रणव में सन्धान करके तन्मय होकर बींध देना चाहिए। ऐसा होने पर वह जब परात्पर ब्रह्मतत्त्व से सायुज्य प्राप्त कर लेगा, तब उसके लिए कोई कर्तव्य बाकी नहीं रहेगा।

ओंकारप्रभवा देवा ओंकारप्रभवाः स्वराः।
ओंकारप्रभवं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥16॥

सभी देव ओंकार से ही उत्पन्न हुए हैं। सभी स्वर भी ओंकार से उत्पन्न हुए हैं। यह सारा जगत् ओंकार से ही उत्पन्न हुआ है। ये तीनों (भूः, भुवः, स्वः) लोक और यह जड और चेतन सब कुछ ओंकार ही से उत्पन्न हुआ है।

ह्रस्वो दहति पापानि दीर्घः सम्पत्प्रदोऽव्ययः।
अर्धमात्रासमायुक्तः प्रणवो मोक्षदायकः ॥17॥

प्रणव का ह्रस्व जप पापों को जला देता है और दीर्घमात्रीय जप अक्षयरूप से संपत्ति प्रदान करने वाला होता है। और अर्ध मात्रा से युक्त प्रणव जप मोक्ष को देने वाला होता है। (यहाँ ह्रस्व-दीर्घ-प्लुत प्रकार से किए जाने प्रणव जप का फल बताया गया है। अर्ध मात्रा समायुक्त दीर्घ जप ही प्लुतता से किया गया जप है)।

तैलधारामिवाच्छिन्नं दीर्घघण्टानिनादवत्।
अवाच्यं प्रणवस्याग्रं यस्तं वेद स वेदवित् ॥18॥

तेल की धारा की तरह अविच्छिन्न (अटूट) और विशाल घण्टा की दीर्घ आवाज के समान प्रणव-जाप के आगे अश्राव्य (ध्वनिरहित) आवाज को भी जो सुन लेता है वही वेद को सही जानने वाला है।

हृत्पद्मकर्णिकामध्ये स्थिरदीपनिभाकृतिम् ।
अंगुष्ठमात्रमचलं ध्यायेदोंकारमीश्वरम् ॥19॥

हृदयरूपी कमल की कर्णिका के मध्य अचल दीप जैसी प्रभा को धारण करने वाले के समान अंगुष्ठमात्र आकार वाले तेजोमय और स्थिर ऐसे ओंकाररूपी ईश्वर का ध्यान करना चाहिए।

इडया वायुमापूर्य पूरयित्वोदरस्थितम् ।
ओंकारं देहमध्यस्थं ध्यायेज्ज्वालावलीयुतम् ॥20॥
ब्रह्मा पूरक इत्युक्तो विष्णुः कुम्भक उच्यते ।
रेचो रुद्र इति प्रोक्तः प्राणायामस्य देवताः ॥21॥

इडा (बायीं नासिका) से वायु को भरकर उदर में स्थापित करना चाहिए और तब देह के मध्यभाग में स्थित ज्योतिर्मय ओंकार का ध्यान करना चाहिए। इस पूरक के ध्येय देवता ब्रह्मा हैं। कुम्भक के ध्येय देवता विष्णु और रेचक के ध्येय देवता रुद्र कहे गए हैं। ये तीन—ब्रह्मा, विष्णु और रुद्र क्रमशः पूरक, कुंभक और रेचक के ध्येय देवता हैं। (परंपरा से हटकर इस मन्त्र में तीन प्राणायाम के देवता बताए गए हैं, यह चिन्तनीय है। परंपरा तो पूरक के विष्णु, कुंभक के ब्रह्मा और रेचक के शिव—इस प्रकार कहती है। इसी उपनिषद् के 29 और 31 मन्त्र में वही परंपरा बताई है)।

आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ।
ध्याननिर्मथनाभ्यासादेवं पश्येन्निगूढवत् ॥22॥

आत्मा को अरणि बनाकर और प्रणवमन्त्र को ऊपर की अरणिरूप बनाकर ध्यानरूपी मन्थन के बार-बार परिशीलन से अरणि में आग की तरह स्थित निगूढ आत्मतत्त्व का साक्षात्कार करना चाहिए।

ओंकारध्वनिनादेन वायोः संहरणान्तिकम् ।
यावद्बलं समादध्यात्सम्यङ्नादलयावधि ॥23॥

जहाँ तक नादसहित रेचक वायु का अच्छी तरह से विलय हो जाए, वहाँ तक जितना बल हो उसे लगाकर ओंकार के निनाद के साथ ध्यान करते ही रहना चाहिए।

गमागमस्थं गमनादिशून्यमोंकारमेकं रविकोटिदीप्तम् ।
पश्यन्ति ये सर्वजनान्तरस्थं हंसात्मकं ते विरजा भवन्ति ॥24॥

गमन और आगमन में अनुस्यूत होते हुए भी गमन और आगमन से रहित एवं करोड़ों सूर्यों के-से तेजस्वी, सभी मनुष्यों के अन्तस् में अवस्थित हंसरूप उस ओंकार को जो मनुष्य देख लेते हैं (साक्षात्कार कर लेते हैं) वे निष्पाप हो जाते हैं।

यन्मनस्त्रिजगत्सृष्टिस्थितिप्रलयकर्मकत् ।
तन्मनो विलयं याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥25॥
अष्टपत्रं तु हृत्पद्मं द्वात्रिंशत्केसरान्वितम् ।
तस्य मध्ये स्थितो भानुर्भानुमध्यगतः शशी ॥26॥

जो मन इस जगत् का सर्जन, पालन और प्रलय करता है, उस मन का ही तब विलय हो जाता है और वही विष्णु का परमपद है। हृदयरूपी कमल आठ पँखुड़ियों वाला है और उसमें बत्तीस केसर (तन्तु) हैं। उसके बीच सूर्य अवस्थित है और उस सूर्य के मध्य में शशी (चन्द्र) अवस्थित है।

शशिमध्यगतो वह्निर्वह्निमध्यगता प्रभा ।
प्रभामध्यगतं पीठं नानारत्नप्रवेष्टितम् ॥27॥
तस्य मध्यगतं देवं वासुदेवं निरञ्जनम् ।
श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं मुक्तामणिविभूषितम् ॥28॥
शुद्धस्फटिकसंकाशं चन्द्रकोटिसमप्रभम् ।
एवं ध्यायेन्महाविष्णुमेवं वा विनयान्वितः ॥29॥
अतसीपुष्पसंकाशं नाभिस्थाने प्रतिष्ठितम् ।
चतुर्भुजं महाविष्णुं पूरकेण विचिन्तयेत् ॥30॥

उस शशी के बीच में वह्नि अवस्थित है, वह्नि के मध्य में तेज है और उस तेज के बीच में तरह-तरह के रत्नों से मढ़ा हुआ एक पीठ है। उस पीठ के ऊपर वासुदेव निरंजन विराजित हैं जो श्रीवत्स का लांछन और कौस्तुभमणि को वक्षस्थल पर धारण किए हुए, मुक्तारत्न से विभूषित हैं, जो शुद्ध स्फटिक के सदृश वर्णवाले एवं करोड़ों चन्द्रों के तेज से युक्त हैं—ऐसे महाविष्णु का विनयपूर्वक ध्यान करना चाहिए। अथवा उसी पूरक के समय में—नाभिस्थान में प्रतिष्ठित और अतसी के पुष्प के समान चतुर्भुज भगवान् विष्णु का ध्यान करना चाहिए।

कुम्भकेन हृदि स्थाने चिन्तयेत्कमलासनम् ।
ब्रह्माणं रक्तगौराभं चतुर्वक्त्रं पितामहम् ॥31॥

कुंभक के द्वारा (कुंभक करते समय) हृदयरूपी कमल के आसन पर विराजमान लाल और गौर (गेहुँए) वर्णवाले, चार मुँहवाले पितामह ब्रह्माजी का ध्यान करना चाहिए।

रेचकेन तु विद्यात्मा ललाटस्थं त्रिलोचनम् ।
शुद्धस्फटिकसंकाशं निष्फलं पापनाशनम् ॥32॥
अब्जपत्रमधःपुष्पमूर्ध्वनालमधोमुखम् ।
कदलीपुष्पसंकाशं सर्ववेदमयं शिवम् ॥33॥

रेचक के समय (साँस छोड़ने के समय) भाल प्रदेश में शुद्ध स्फटिक के समान तथा श्वेत वर्णवाले एवं तीन नेत्रवाले तथा कलारहित, पापनाशक, भगवान् शिव का ध्यान करना चाहिए। वह शिव ऐसे हृदयरूपी कमल में विराजित हैं, जो नीचे की ओर पद्मपत्रों से युक्त है और पुष्पित है तथा जिसकी नाल ऊपर की ओर बढ़ी हुई है, जो कदली के फूल जैसा कोमल है, जो सर्ववेदों का आधाररूप अतएव सदैव कल्याणकारी है।

शतारं शतपत्राढ्यं विकीर्णाम्बुजकर्णिकम् ।
तत्रार्कचन्द्रवह्नीनामुपर्युपरि चिन्तयेत् ॥34॥

सौ अरेवाले, सौ पत्ते वाले विकसित पँखुड़ियों से युक्त उस हृदयरूपी कमल में शिव का पूर्वोक्त प्रकार से ध्यान करने के बाद क्रमशः (एक के बाद एक) सूर्य, चन्द्र और अग्नि का ध्यान करना चाहिए।

पद्मस्योद्घाटनं कृत्वा बोधचन्द्रादिसूर्यकम् ।
तस्य हृद्बीजमादाय आत्मानं चरते ध्रुवम् ॥35॥

सूर्य-चन्द्र-अग्नि का बोध करने के लिए सर्वप्रथम उस हृदयकमल का प्रणवमन्त्र से उद्घाटन करके (उसे ऊर्ध्वमुख करके) ही चन्द्र-सूर्यादि ज्ञान के लिए ध्यान करना चाहिए। बाद में उस हृदयकमल के अकार नामक बीज को ग्रहण कर अपने आत्मा की उसी रूप में संभावना करने से वह अकारार्थ विष्णु आत्मा में अवश्य संचारित हो जाते हैं।

त्रिस्थानं च त्रिमार्गं च त्रिब्रह्म च त्रयाक्षरम्।
त्रिमात्रमर्धमात्रं वा यस्तं वेद स वेदवित् ॥36॥

(जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्तिरूप) तीन स्थान, (धूम-अर्चि-अगतिरूप) तीन मार्ग, (विश्व-विराट्-ओतृ-ब्रह्मरूप) तीन ब्रह्म, (अ-उ-म्-रूप) तीन अक्षर, और (ह्रस्व-दीर्घ-प्लुत) रूप तीन मात्राएँ तथा अर्ध-मात्रा—इन सबमें जो परमात्मा स्थित है, उसको जो जानता है, वही सही रूप में वेदों को जानता है।

तैलधारामिवाच्छिन्नं दीर्घघण्टानिनादवत्।
बिन्दुनादकलातीतं यस्तं वेद स वेदवित् ॥37॥

दीर्घघण्टा की ध्वनि सदृश, तेल की अविच्छिन्न धारा की तरह सातत्ययुक्त तथा बिन्दु, नाद और कला से परे (रहित) ऐसे इस परमतत्त्व ॐकार को जो जानता है, वही सही रूप में वेदों को जानने वाला है।

यथैवोत्पलनालेन तोयमाकर्षयेन्नरः।
तथैवोल्कर्षयेद्वायुं योगी योगपथे स्थितः ॥38॥

जैसे मनुष्य कमल की नाल से पानी को खींचता है, उसी प्रकार योगमार्ग का अनुसरण करने वाला योगी वायु को धीरे-धीरे ऊर्ध्व को ओर ले जाय।

अर्धमात्रात्मकं कृत्वा कोशभूतं तु पङ्कजम्।
कर्षयेन्नालमात्रेण भ्रुवोर्मध्ये लयं नयेत् ॥39॥

फिर स्थूल-सूक्ष्म-बीजभाव को प्राप्त हुए, दृष्टि-मन-अग्नि से एकीभूत हुए हृदयकमल को अर्धमात्रात्मक बनाकर, नालरूप सुषुम्नामार्ग से दोनों भौहों के बीच उसका लय कर देना चाहिए। (पहले कोशभूत हृदयकमल को अर्धमात्रात्मक (अव्यक्तोच्चारणात्मक) करके उसकी सहायता से सुषुम्नामार्ग से कुण्डलिनी को भौहों के बीच स्थित अमृतस्थान में लय करना चाहिए)।

भ्रुवोर्मध्ये ललाटे तु नासिकायास्तु मूलतः।
जानीयादमृतं स्थानं तद्ब्रह्मायतनं महत् ॥40॥

दोनों भौहों के बीच, भाल प्रदेश में, नासिका के मूल में, वह अमृतस्थान अवस्थित है। वह ब्रह्म का महान् निवास स्थान है, ऐसा जानना चाहिए।

आसनं प्राणसंरोधः प्रत्याहारश्च धारणा।
ध्यानं समाधिरेतानि योगाङ्गानि भवन्ति षट् ॥41॥

आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान और समाधि—ये छः योग के अंग होते हैं।

आसनानि तु तावन्ति यावन्त्यो जीवजातयः।
एतेषामतुलान्भेदान् विजानाति महेश्वरः ॥42॥

जीव की जितनी जातियाँ हैं, उतनी ही (असंख्य) आसन की विधियाँ हैं। इन असंख्य भेदों के ज्ञाता तो एक महेश्वर हैं।

सिद्धं भद्रं तथा सिंहं पद्मं चेति चतुष्टयम्।
आधारं प्रथमं चक्रं स्वाधिष्ठानं द्वितीयकम् ॥43॥

आसनों में सिद्धासन, भद्रासन, सिंहासन तथा पद्मासन—ये चार मुख्य हैं। (अब नया विषय कहते हैं—) पहला चक्र आधार - मूलाधारचक्र है और दूसरा चक्र स्वाधिष्ठान कहा जाता है।

योनिस्थानं तयोर्मध्ये कामरूपं निगद्यते।
आधाराख्ये गुदस्थाने पङ्कजं यच्चतुर्दलम् ॥44॥
तन्मध्ये प्रोच्यते योनिः कामाख्या सिद्धवन्दिता।
योनिमध्ये स्थितं लिङ्गं पश्चिमाभिमुखं तथा ॥45॥

इन मूलाधार और स्वाधिष्ठान चक्रों के बीच कामरूप प्रजननस्थान कहा जाता है। गुदा स्थान पर आए हुए मूलाधार चक्र में चार पँखुडियों वाला कमल है। उसके बीच कामाख्या नाम की सुविख्यात प्रजननयोनि (कुण्डलिनी शक्ति) है। वह सिद्ध पुरुषों के द्वारा अभ्यर्थित है। उस योनि के बीच पश्चिम की ओर प्रत्यगात्मलिंग है।

मस्तके मणिवद्भिन्नं यो जानाति स योगवित्।
तप्तचामीकराकारं तडिल्लेखेव विस्फुरत् ॥46॥
चतुरस्त्रमुपर्यग्नेरधो मेढ्रात्प्रतिष्ठितम्।
स्वशब्देन भवेत्प्राणः स्वाधिष्ठानं तदाश्रयम् ॥47॥

वह प्रत्यगात्मलिंग उस कामाख्या योनि के मुख पर स्थित है जो वहाँ मणि की तरह स्वप्रकाशित रूप से विद्यमान है। उसे जो जानता है, वह योगवित् माना जाता है। अब जो तपे हुए सोने जैसे आकार (तेज) वाला और बिजली की रेखा की तरह स्फुरित होता हुआ वहाँ विद्यमान है और जो अग्निमण्डल से चार अंगुल ऊपर है तथा मेढ्र (मूत्रेन्द्रिय) के नीचे है वह मूलाधार चक्र है। और लिंग के मूल में 'स्व' शब्दवाचक जो प्राण है, उसके आश्रयभूत चक्र को (जो छः दलवाला है) 'स्वाधिष्ठान चक्र' कहा जाता है।

स्वाधिष्ठानं ततश्चक्रं मेढ्रमेव निगद्यते।
मणिवत्तन्तुना यत्र वायुना पूरितं वपुः ॥48॥
तन्नाभिमण्डलं चक्रं प्रोच्यते मणिपूरकम्।
द्वादशारमहाचक्रे पुण्यपापनियन्त्रितः ॥49॥

इसीलिए मेढ्र (मूत्रेन्द्रिय) को ही स्वाधिष्ठान चक्र कहा जाता है। और जहाँ पर मणि में पिरोए गए तन्तु की तरह वायु के द्वारा शरीर अनुस्यूत हुआ है, उस नाभिमण्डल के चक्र को मणिपूरक कहा गया है। वह दश दलवाला होता है। उससे ऊपर जो बारह दलवाला महाचक्र है, वह अनाहतचक्र है। इसमें जीव पुण्य और पाप से विवर्जित होता है। (अब यहाँ कहना चाहिए कि इस द्वादशदलीय अनाहतचक्र के ऊपर षोडशदलीय विशुद्धिचक्र, उससे परे द्विदलीय आज्ञाचक्र तथा उससे परे चन्द्रसूर्य मण्डल तथा उससे भी परे सहस्रारचक्र अवस्थित है, यह जान लेना चाहिए)।

तावज्जीवो भ्रमत्येवं यावत्तत्त्वं न विन्दति ।
ऊर्ध्वं मेढ्रादधो नाभेः कन्दो योऽस्ति खगाण्डवत् ॥50॥
तत्र नाड्यः समुत्पन्नाः सहस्राणि द्विसप्ततिः ।
तेषु नाडीसहस्रेषु द्विसप्ततिरुदाहृताः ॥51॥

जीव जब तक आत्मतत्त्व को नहीं पहचान लेता, तब तक संसार में घूमा ही करता है। मेढ्र (मूत्रेन्द्रिय) के ऊपर और नाभि के नीचे पक्षी के अण्डे के आकार का एक कन्द नामक स्थान है। वहाँ से बहत्तर हजार नाड़ियाँ उत्पन्न होती हैं। उन हजारों नाड़ियों में से बहत्तर नाड़ियाँ मुख्य हैं।

प्रधानाः प्राणवाहिन्यो भूयस्तत्र दश स्मृताः ।
इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना च तृतीयका ॥52॥
गान्धारी हस्तजिह्वा च पूषा चैव यशस्विनी ।
अलम्बुसा कुहूरत्र शंखिनी दशमी स्मृता ॥53॥

इनमें से भी प्राणों का संचरण करने वाली मुख्य दस नाडियाँ मानी गई हैं। वे हैं—इडा, पिंगला, सुषुम्ना, गान्धारी, हस्तिजिह्वा, पूषा, यशस्विनी, अलम्बुसा, कुहू और शंखिनी।

एवं नाडीमयं चक्रं विज्ञेयं योगिना सदा ।
सततं प्राणवाहिन्यः सोमसूर्याग्निदेवताः ॥54॥
इडापिङ्गलासुषुम्नास्तिस्रो नाड्यः प्रकीर्तिताः ।
इडा वामे स्थिता भागे पिङ्गला दक्षिणे स्थिता ॥55॥
सुषुम्ना मध्यदेशे तु प्राणमार्गास्त्रयः स्मृताः ।
प्राणोऽपानः समानश्चोदानो व्यानस्तथैव च ॥56॥
नागः कूर्मः कृकरको देवदत्तो धनञ्जयः ।
प्राणाद्याः पञ्च विख्याता नागाद्याः पञ्च वायवः ॥57॥

योगी को इस प्रकार का नाडीचक्र सदैव जान लेना चाहिए। सतत प्राण का संचरण करने वाली इडा, पिंगला और सुषुम्ना—इन तीन नाडियों के अधिष्ठाता देवता क्रमशः सोम, सूर्य और अग्नि हैं। इन तीन नाडियों में इडा बाँयें भाग पर है और पिंगला दक्षिण भाग में है। सुषुम्ना इन दोनों के बीच में अवस्थित है। इस प्रकार प्राणों के संचार के तीन मार्ग हैं। ये प्राण इस प्रकार हैं—प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान, नाग, कूर्म, कृकरक, देवदत्त और धनंजय है। इनमें प्राण आदि पहले पाँच विख्यात (मुख्य) हैं और नाग आदि अंतिम पाँच गौण हैं।

एते नाडीसहस्रेषु वर्तन्ते जीवरूपिणः ।
प्राणापानवशो जीवो ह्यधश्चोर्ध्वं प्रधावति ॥58॥

इन हजारों नाड़ियों में प्राण जीवरूप होकर स्थित है। जीव प्राण और अपान का वशवर्ती होकर ऊपर-नीचे आया-जाया करता है अर्थात् दौड़ता रहता है।

वामदक्षिणमार्गेण चञ्चलत्वान्न दृश्यते ।
आक्षिप्तो भुजदण्डेन यथोच्चलति कन्दुकः ॥59॥
प्राणापानसमाक्षिप्तस्तद्वज्जीवो न विश्रमेत् ।
अपानात्कर्षति प्राणोऽपानः प्राणाच्च कर्षति ॥60॥

खगरज्जुवदित्येतद्यो जानाति स योगवित् ।
हकारेण बहिर्याति सकारेण विशेत्पुनः ॥61॥
हंसहंसेत्यमुं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा ।
शतानि षड्दिवारात्रं सहस्राण्येकविंशतिः ॥62॥
एतत्संख्यान्वितं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा ।
अजपा नाम गायत्री योगिनां मोक्षदा सदा ॥63॥

यह प्राण शरीर के दाँये-बाँये गमन करता रहता है, पर चंचल होने से वह दिखाई नहीं देता। जैसे हाथ से उछाली गई गेंद इधर-उधर चलायमान होती है, उसी प्रकार प्राण और अपान के द्वारा अपनी-अपनी ओर खींचा जाने वाला यह जीव कभी आराम नहीं प्राप्त करता, क्योंकि उसे अपान की ओर से प्राण अपनी ओर खींचता है और प्राण की ओर से अपान अपनी ओर हमेशा खींचता ही रहता है, जिस प्रकार रस्सी से बाँधा गया पक्षी खींच लिया जाता है। इस तत्त्व को जो जानता है उसे योगवित् कहा जा सकता है। हमारा प्राण 'ह'कार जैसे उच्चारण से बाहर निकलता है, और 'स'कार जैसे उच्चारण से फिर वह शरीर में प्रवेश करता है। इस प्रकार यह जीव सदैव 'हंस' 'हंस' का मंत्र जपता ही रहता है और ऐसा जप प्रतिदिन इक्कीस हजार छः सौ की संख्या में होता है। ऐसे जाप को अजपा गायत्री कहा जाता है। ऐसा जाप योगियों के लिए सदा मोक्ष देने वाला होता है।

अस्याः सङ्कल्पमात्रेण नरः पापैः प्रमुच्यते ।
अनया सदृशी विद्या अनया सदृशो जपः ॥64॥
अनया सदृशं पुण्यं न भूतं न भविष्यति ।
येन मार्गेण गन्तव्यं ब्रह्मस्थानं निरामयम् ॥65॥

इस अजपा गायत्री के संकल्पमात्र से मनुष्य पापों से मुक्त हो जाता है। इसके जैसी कोई विद्या, इसके जैसा कोई जप, इसके जैसा कोई पुण्य, न अभी तक हुआ है, न होगा कि जिस मार्ग पर चलकर निरामय विशुद्ध ब्रह्म को प्राप्त किया जा सके।

मुखेनाच्छाद्य तद्द्वारं प्रसुप्ता परमेश्वरी ।
प्रबुद्धा वह्नियोगेन मनसा मरुता सह ॥66॥
सूचीवद् गुणमादाय व्रजत्यूर्ध्वं सुषुम्नया ।
उद्घाटयेत्कपाटं तु यथा कुञ्चिकया हठात् ॥67॥
कुण्डलिन्या तथा योगी मोक्षद्वारं विभेदयेत् ॥68॥

वह्नियोग के द्वारा जाग्रत् की जाने वाली वह परमेश्वरी (कुण्डलिनी शक्ति) उस द्वारमार्ग को अपने मुँह से आच्छादित कर स्थित है (वह सोई हुई अवस्था में है)। वह जब वह्नियोग से जाग्रत् की जाती है, तब मन और प्राणवायु के साथ सुषुम्ना के मार्ग से ऊर्ध्वगमन करती है और जैसे सुई धागे को अपने साथ ले आती है वैसे ही वह शक्ति भी मन और प्राण को अपने साथ लेकर ही ऊपर बढ़ती है। योगीजन मुक्तिद्वार को कुण्डलिनी शक्ति द्वारा उसी प्रकार खोल देते हैं, जैसे चाभी से ताला खोलकर प्रयत्नपूर्वक दरवाजा खोल दिया जाता है।

कृत्वा सम्पुटितौ करौ दृढतरं बद्ध्वाऽथ पद्मासनं,
गाढं वक्षसि सन्निधाय चुबुकं ध्यानं च तच्चेतसि ।

वारंवारमपानमूर्ध्वमनिलं प्रोच्चारयन्पूरितं,
मुञ्चन्प्राणमुपैति बोधमतुलं शक्तिप्रभावान्नरः ॥69॥

अच्छी तरह से पद्मासन लगाकर हाथों को संपुटित करके छाती पर चिबुक (ठोड़ी) को मजबूती से रखकर चित्त में स्वरूप का ध्यान करना चाहिए। ध्यान करते समय बार-बार नीचे की अपानवायु को ऊपर की ओर लाना चाहिए तथा पूरित वायु को बाहर छोड़ते रहना चाहिए। इस प्रकार करने वाला योगी उस कुण्डलिनी शक्ति के प्रभाव से अतुलनीय बोध प्राप्त कर सकता है।

पद्मासनस्थितो योगी नाडीद्वारेषु पूरयन्।
मारुतं कुम्भयन्यस्तु स मुक्तो नात्र संशयः ॥70॥

पद्मासन में स्थित योगीजन नाड़ियों के द्वारों से प्राण वायु को भीतर लाते हुए पूरक प्राणायाम करता है, फिर वह उस वायु को कुंभक प्राणायाम से रोकता है, वह निःसन्देह मुक्त हो जाता है।

अङ्गानां मर्दनं कृत्वा श्रमजातेन वारिणा।
कट्वम्ललवणत्यागी क्षीरपानरतः सुखी ॥71॥
ब्रह्मचारी मिताहारी योगी योगपरायणः।
अब्दादूर्ध्वं भवेत्सिद्धो नात्र कार्या विचारणा ॥72॥

इस प्राणायाम के परिश्रम से उत्पन्न हुए प्रस्वेद-बिन्दुओं से ही अपने शरीर को मलकर और तीखे, खट्टे एवं नमकीन पदार्थों को छोड़कर, केवल दूध के पान से ही जीने वाला, सुखी, ब्रह्मचारी, मिताहार करने वाला योगपरायण योगीजन एक वर्ष के भीतर ही सिद्धि प्राप्त करता है, इसमें कुछ विचारने की बात नहीं है।

कन्दोर्ध्वकुण्डलीशक्तिः स योगी सिद्धिभाजनम्।
अपानप्राणयोरैक्यं क्षयान्मूत्रपुरीषयोः ॥73॥
युवा भवति वृद्धोऽपि सततं मूलबन्धनात्।
पार्ष्णिभागेन सम्पीड्य योनिमाकुञ्चयेद् गुदम् ॥74॥
अपानमूर्ध्वमुत्कृष्य मूलबन्धोऽयमुच्यते।
उड्याणं कुरुते यस्मादविश्रान्तमहाखगः ॥75॥
उड्डियाणं तदेव स्यात्तत्र बन्धो विधीयते।
उदरे पश्चिमं ताणं नाभेरूर्ध्वं तु कारयेत् ॥76॥

कन्द-प्रदेश से ऊपर के भाग में जिसकी कुण्डलिनी शक्ति स्थित है, वह योगी सिद्धि के योग्य है। अर्थात् जिसकी नाडीकन्द के ऊर्ध्व भाग में (सुषुम्ना में) कुण्डलिनी शक्ति हो, वह योगी योगसिद्धि का पात्र बनता है। सतत मूलबन्ध का अभ्यास करने से अपान और प्राण का एकीभाव हो जाता है। मल-मूत्र का क्षय हो जाने से बूढ़ा भी जवान हो जाता है। एड़ी से योनि को दबाकर गुदा को संकुचित करना चाहिए और अपानवायु को ऊपर खींचना चाहिए—इस क्रिया को मूलबन्ध कहा गया है। 'उड्डियाणबन्ध' की विधि में कहा गया है कि जिस प्रकार कोई बड़ा पक्षी बिना थकान के ही उड़ने की क्रिया करता है उसी प्रकार पेट को पीछे की ओर वेग से खींचने (सिकोड़ने) की 'ताण' क्रिया करने के साथ नाभि को ऊपर की ओर खींचना चाहिए (इसको 'उड्डियाणबन्ध' कहा जाता है)।

उड्डियाणोऽप्ययं बन्धो मृत्युमातङ्गकेसरी।
बध्नाति हि शिरोजातमधोगामिनभोजलम् ॥77॥
ततो जालन्धरो बन्धः कर्मदुःखौघनाशनः।
जालन्धरे कृते बन्धे कण्ठसंकोचलक्षणे ॥78॥
न पीयूषं पतत्यग्नौ न च वायुः प्रधावति।
कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा ॥79॥
भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी।
न रोगो मरणं तस्य न निद्रा न क्षुधा तृषा ॥80॥

यह पूर्वोक्त 'उड्डियाणबन्ध' मृत्युरूपी हाथी के लिए सिंह जैसा नाशक होता है। और अन्य एक जो बन्ध है, शिरो(नभो)जात अर्थात् सहस्ररूपी आकाश में विद्यमान तथा नीचे जाने वाले सर्वरोगहर कफ-जल को बाँध देता है (सुखा देता है), उसे 'जालन्धरबन्ध' कहा जाता है। इस बन्ध से कर्मबन्ध और पापजन्य दुःखों का नाश होता है। जालन्धरबन्ध करते समय कण्ठ को सिकोड़ा जाता है, जिससे वायु की गति रुक जाती है और अमृत के अग्नि में गिरने की संभावना नहीं रहती। अब इसके बाद 'खेचरी' मुद्रा' कहते हैं—जीभ को उल्टा कर कपाल के कुहर में प्रविष्ट किया जाता है और अपनी दृष्टि को दोनों भौंहों के बीच स्थिर किया जाता है। इस खेचरी मुद्रा के स्थिर हो जाने से निद्रा एवं भूख-प्यास नहीं सताती है और किसी पीड़ा (रोग) तथा मृत्यु का भी भय नहीं होता।

न च मूर्च्छा भवेत्तस्य यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम्।
पीड्यते न च रोगेण लिप्यते न च कर्मणा ॥81॥
बध्यते न च कालेन यस्य मुद्रास्ति खेचरी।
चित्तं चरति खे यस्माज्जिह्वा भवति खे गता ॥82॥
तेनैषा खेचरी नाम मुद्रा सिद्धनमस्कृता।
खेचर्या मुद्रया यस्य विवरं लम्बिकोर्ध्वतः ॥83॥
बिन्दुः क्षरति नो यस्य कामिन्यालिङ्गितस्य च।
यावद्बिन्दुः स्थितो देहे तावन्मृत्युभयं कुतः ॥84॥

इस खेचरी मुद्रा को जो जानता है, वह कभी मूर्च्छित नहीं होता। रोगों से वह पीड़ित नहीं होता है, कर्म से वह लिप्त नहीं होता। जिसको खेचरी मुद्रा सिद्ध है, उसे काल बाँध नहीं सकता। लम्बे अरसे तक उसका चित्त आकाश में विहार कर सकता है, क्योंकि उसकी जीभ अन्तरिक्षगामिनी हो जाती है। इसीलिए तो यह खेचरी मुद्रा सिद्धों के लिए भी वन्दनीय है। इस खेचरी मुद्रा के द्वारा जिसने लम्बिका (अन्तर्जिह्वा) से भी आगे के विवर (तालु) को अवरुद्ध कर दिया है, ऐसे मनुष्य का कामिनी के आलिंगन करने पर भी वीर्यबिन्दु स्खलित नहीं होता और जब तक शरीर में वीर्य रहता है तब तक मृत्यु का भय भी कहाँ से हो सकता है ?

यावद्बद्धा नभोमुद्रा तावद्बिन्दुर्न गच्छति।
गलितोऽपि यथा बिन्दुः सम्प्राप्तो योनिमण्डले ॥85॥
व्रजत्यूर्ध्वं हठाच्छक्त्या निबद्धो योनिमुद्रया।
स एव द्विविधो बिन्दुः पाण्डरो लोहितस्तथा ॥86॥
पाण्डरं शुक्रमित्याहुर्लोहिताख्यं महारजः।
विद्रुमद्रुमसङ्काशं योनिस्थाने स्थितं रजः ॥87॥

शशिस्थाने वसेद्बिन्दुस्तयोरैक्यं सुदुर्लभम् ।
बिन्दुः शिवो रजः शक्तिर्बिन्दुरिन्दू रजो रविः ॥88॥

यह नभोमुद्रा (खेचरी) जहाँ तक बद्ध (चालू) रहती है, वहाँ तक तो वीर्य - बिन्दु का स्खलन नहीं होता, तथापि यदि कहीं वह वीर्य - बिन्दु गिर जाए और योनि में चला जाए, तो हठपूर्वक (बलात्) उसे योनिमण्डल से पुनः शक्ति द्वारा ऊपर खींच लिया जाता है । यह वीर्य - बिन्दु दो प्रकार का होता है—एक पाण्डर (सफेद) रंग का और दूसरा लाल रंग का । पाण्डर (सफेद) वर्ण वाले को 'शुक्र' और लाल रंगवाले को 'महारज' कहा जाता है । मूँगे के सदृश रंगवाला रज योगी के योनिस्थान में रहता है, और शुक्ल (पाण्डर) वर्णवाला वीर्य योगी के चन्द्रस्थान में रहता है । उन दोनों का ऐक्य होना बड़ा दुष्कर है । जो शुक्ल बिन्दु है वह शिव है और जो रज है वह शक्ति है । वीर्य ही चन्द्र है, रज ही सूर्य है ।

उभयोः सङ्गमादेव प्राप्यते परमं वपुः ।
वायुना शक्तिचालेन प्रेरितं खे यथा रजः ॥89॥
रविणैकत्वमायाति भवेद्दिव्यं वपुस्तदा ।
शुक्लं चन्द्रेण संयुक्तं रजः सूर्यसमन्वितम् ॥90॥
द्वयोः समरसीभावं यो जानाति स योगवित् ।

आकाश में शक्ति द्वारा संचालित वायु से प्रेरित रज जिस तरह सूर्य से संयुक्त होकर दिव्य स्वरूप (तेजस्वी रूप) धारण करता है उसी तरह इन दोनों के संयोग से परम देह की प्राप्ति होती है । रवि (रज) के साथ वीर्यबिन्दु का एकत्व होने से तब दिव्य शरीर प्राप्त हो जाता है । पूर्व कथनानुसार शुक्ल वीर्य चन्द्र के साथ संयुक्त है और रज सूर्य के साथ युक्त है—इन दोनों की समरसता के भाव को जो जानता है, वही सही रूप में योगवित् कहा जाता है ।

शोधनं मलजालानां घटनं चन्द्रसूर्ययोः ॥91॥
रसानां शोषणं सम्यङ् महामुद्राभिधीयते ॥92॥
वक्षोन्यस्तहनुर्निपीड्य सुषिरं योनेश्च वामाङ्घ्रिणा,
हस्ताभ्यामनुधारयन्प्रविततं पादं तथा दक्षिणम् ।
आपूर्य श्वसनेन कुक्षियुगलं बध्वा शनै रेचये-
देषा पातकनाशिनी ननु महामुद्रा नृणां प्रोच्यते ॥93॥

'महामुद्रा' उसे कहा गया है कि जो मल के जालों का शोधन करती हो, जो चन्द्र और सूर्य का मेल करती हो, जो वात, पित्त और कफ का अच्छी तरह से शोषण करती हो । महामुद्रा की विधि इस प्रकार है—वक्षःस्थल को ठोड़ी से दबाकर तथा बाँयी एड़ी से योनि-स्थल को दबाकर, दोनों हाथों से फैलाए गए दाहिने पैर को पकड़कर, और दोनों कोखों को वायु से भरकर कुम्भक करने के बाद धीरे-धीरे साँस को बाहर निकालना चाहिए । योगियों ने इसे 'पातकनाशिनी महामुद्रा' नाम दिया है ।

अथात्मनिर्णयं व्याख्यास्ये—हृदि स्थाने अष्टदलपद्मं वर्तते । तन्मध्ये रेखावलयं कृत्वा जीवात्मरूपं ज्योतीरूपमणुमात्रं वर्तते । तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं भवति सर्वं जानाति सर्वं करोति सर्वमेतच्चरितमहं कर्ताऽहं भोक्ता सुखी दुःखी काणः खञ्जो बधिरो मूकः कृश स्थूलोऽनेन प्रकारेण स्वतन्त्रवादेन वर्तते ॥ (93-1)॥

अब आत्मा के सम्बन्ध में विवेचन करता हूँ—हृदय प्रदेश में आठ पँखुड़ियों वाला कमल है । इसके मध्य में रेखावलय बनाकर ज्योतिरूप जीवात्मा अणुमात्र स्वरूप से निवास करता है । वह सर्वज्ञाता, सर्वकर्ता है, सब-कुछ उसी में प्रतिष्ठित रहता है । वह ऐसा सोचता है कि इन सभी चरित्रों में मैं ही कर्ता, मैं ही भोक्ता, सुखी, दुःखी, काना, बहरा, लँगड़ा, गूँगा, पतला, मोटा हूँ । इस प्रकार वह स्वतंत्र व्यवहार करते हुए रहता है ।

पूर्वदले विश्रमते पूर्वं दलं श्वेतवर्णं तदा भक्तिपुरःसरं धर्मे मतिर्भवति ॥ (93-2)॥ यदाऽऽग्नेयदले विश्रमते तदाऽऽग्नेयदलं रक्तवर्णं तदा निद्रालस्यमतिर्भवति ॥ (93-3)॥ यदा दक्षिणदले विश्रमते तद्दक्षिणदलं कृष्णवर्णं तदा द्वेषकोपमतिर्भवति ॥ (93-4)॥ यदा नैर्ऋतदले विश्रमते तन्नैर्ऋतदलं नीलवर्णं तदा पापकर्महिंसामतिर्भवति ॥ (93-5)॥

उस अष्टदल कमल के पूर्व दिशा के दल में, जो दल श्वेतवर्ण है, जब वह रहता है, तब भक्तिपूर्वक धर्म में मति होती है । जब आग्नेय दिशा के रक्तवर्ण वाले दल में रहता है, तब निद्रा और आलस्य की वृत्ति होती है । जब दक्षिण दिशा के काले रंग वाले दल में रहता है, तब द्वेष और क्रोध की मति होती है । जब नैर्ऋत्य दिशा के नीलवर्ण वाले दल में रहता है, तब पापकर्म और हिंसा की वृत्ति उभर आती है ।

यदा पश्चिमदले विश्रमते तत्पश्चिमदलं स्फटिवर्णं तदा क्रीडाविनोदे मतिर्भवति ॥ (93-6)॥ यदा वायव्यदले विश्रमते वायव्यदलं माणिक्यवर्णं तदा गमनचलनवैराग्यमतिर्भवति ॥ (93-7)॥ यदोत्तरदले विश्रमते तदुत्तरदलं पीतवर्णं तदा सुखशृङ्गारमतिर्भवति ॥ (93-8)॥ यदेशानदले विश्रमते तदीशानदलं वैडूर्यवर्णं तदा दानादिकृपामतिर्भवति ॥ (93-9)॥

जब वह स्फटिक वर्ण वाले पश्चिम दिशा के दल में निवास करता है, तब खेल (आनन्द) करने की रुचि उत्पन्न होती है । जब वह माणिक्य के से वर्ण वाले वायव्य दिशा के दल में निवास करता है, तब घूमने-फिरने तथा वैराग्य की वृत्ति होती है । जब वह पीले वर्ण वाले उत्तर दिशा के दल में निवास करता है, तब सुख और शृंगार की अभिलाषा होती है और जब वह वैडूर्य मणि जैसे वर्णवाले ईशान दिशा के दल में निवास करता है, तब दान देने और दया करने की ओर मन का झुकाव होता है ।

यदा सन्धिसन्धिषु मतिर्भवति तदा वातपित्तश्लेष्ममहाव्याधिप्रकोपो भवति ॥ (93-10)॥ यदा मध्ये तिष्ठति तदा सर्वं जानाति गायति नृत्यति पठत्यानन्दं करोति ॥ (93-11)॥

जब उसकी मति जोड़ों के सन्धिभाग में रहती है, तब वात-पित्त-कफ की महाव्याधि होती है और जब वह मति मध्य में रहती है, तब इस अवस्था में मनुष्य सब जानता है, गाता है, नाचता है, पढ़ता है और आनन्द करता है ।

यदा नेत्रश्रमो भवति श्रमनिर्भरणार्थं प्रथमरेखावलयं कृत्वा मध्ये निमज्जनं कुरुते । प्रथमरेखाबन्धूकपुष्पवर्णं तथा निद्रावस्था भवति । निद्रावस्थामध्ये स्वप्नावस्था भवति । स्वप्नावस्थामध्ये दृष्टं श्रुतमनुमानसम्भववार्ता इत्यादिकल्पनां करोति तदादिश्रमो भवति ॥ (93-12)॥

जब आँख थक जाती है तो थकान दूर करने के लिए पहली रेखा का आश्रय करके वह उसके बीच निमज्जन करती है और तब निद्रावस्था होती है। वह प्रथम रेखा बन्धूक के पुष्प जैसे वर्ण वाली होती है। निद्रावस्था के बीच स्वप्नावस्था होती है। स्वप्नावस्था में देखी गई, सुनी गई, अनुमान की गई, संभावित कथा आदि की कल्पना होती है। इस कल्पना से भी परिश्रम (थकान) उत्पन्न होती है।

श्रमनिर्हरणार्थं द्वितीयरेखावलयं कृत्वा मध्ये निमज्जनं कुरुते। द्वितीय-रेखा इन्द्रकोपवर्णं तदा सुषुप्तावस्था भवति। सुषुप्तौ केवलपरमेश्वर-सम्बन्धिनी बुद्धिर्भवति। नित्यबोधस्वरूपा भवति। पश्चात् परमेश्वरस्व-रूपेण प्राप्तिर्भवति॥ (93-13)॥

तब उस थकान को दूर करने के लिए द्वितीय रेखा का वलय करके उसमें निमज्जन करता है। वह द्वितीय रेखा बहूटी के वर्ण की है। तब सुषुप्तावस्था होती है। सुषुप्तावस्था में केवल परमेश्वर सम्बन्धी ही बुद्धि होती है। वह नित्यबोधस्वरूप होती है। बाद में ही परमेश्वर की प्राप्ति होती है।

तृतीयरेखावलयं कृत्वा मध्ये निमज्जनं कुरुते। तृतीयरेखा पद्मरागवर्णं तदा तुरीयावस्था भवति। तुरीये केवलपरमात्मसम्बन्धिनी मतिर्भवति। नित्यबोधस्वरूपा भवति। तदा शनैः शनैरुपरमेद् बुद्ध्या धृतिगृहीत-यात्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत्॥ (93-14)॥

जब तृतीय रेखा का वलय करके उसके बीच वह निमज्जन करता है, तब तुरीयावस्था प्राप्त होती है। वह तृतीय रेखा पद्मराग जैसे वर्णवाली है। उस तुरीयावस्था में केवल परमात्मा सम्बन्धी वृत्ति होती है। वह नित्यबोधस्वरूप है, तब धीरे-धीरे धैर्ययुक्त बुद्धि से मन को आत्मा में अवस्थित करके शान्त हो जाना चाहिए और किसी अन्य विषय का विचार नहीं करना चाहिए।

तदा प्राणापानयोरैक्यं कृत्वा सर्वं विश्वमात्मस्वरूपेण लक्ष्यं धारयति। यदा तुरीयातीतावस्था तदा सर्वेषामानन्दरूपो भवति द्वन्द्वातीतो भवति। यावद्देहधारणा वर्तते तावत्तिष्ठति। पश्चात् परमात्मस्वरूपेण प्राप्ति-र्भवति। इत्यनेन प्रकारेण मोक्षो भवतीदमेवात्मदर्शनोपाया भवन्ति॥ (93-15)॥

तब प्राण और अपान का एकीकरण करके अखिल विश्व को आत्मस्वरूप मानकर ऐसे ही आत्मस्वरूप को लक्ष्य पर ध्यान केन्द्रित करे। और जब तुरीयातीत अवस्था प्राप्त होती है, तब सब कुछ आनन्दस्वरूप ही होने लगता है, और वह द्वन्द्वातीत हो जाता है। जहाँ तक जीव में देहधारणा रहती है, वहीं तक वह देह में रहता है। बाद में तो उसे परमात्मतत्त्व की प्राप्ति हो जाती है। इसी मार्ग से मोक्ष होता है। ये ही सब आत्मदर्शन के उपाय हैं।

चतुष्पथसमायुक्तमहाद्वारगवायुना।
सहस्थितत्रिकोणार्धगमने दृश्यतेऽच्युतः॥94॥

चारों मार्ग से संयुक्त ऐसे महाद्वार की ओर जाने वाले वायु के साथ स्थिर होने पर अर्धत्रिकोण में जाकर परमात्मा के दर्शन किए जा सकते हैं।

पूर्वोक्तत्रिकोणस्थानादुपरि पृथिव्यादिपञ्चवर्णकं ध्येयम्।
प्राणादिपञ्चवायुश्च बीजं वर्णं च स्थानकम्।

यकारं प्राणबीजं च नीलजीमूतसन्निभम्।
रकारमग्निबीजं च अपानादित्यसन्निभम्॥95॥

पूर्वोक्त त्रिकोणस्थान के ऊपर पृथिवी आदि पाँच वर्ण वाले तत्त्व ध्यान करने योग्य हैं। बीज, वर्ण और स्थान सहित पाँच प्राणादि वायु भी उसी के साथ ध्यान करने योग्य हैं। नीले बादलों के समान कान्ति वाला 'य'कार प्राण का बीज है और 'र'कार आदित्य के वर्णवाले अग्निरूप अपान का बीज है।

लकारं पृथिवीरूपं ध्यानं बन्धूकसन्निभम्।
वकारं जीवबीजं च उदानं शंखवर्णकम्॥96॥
हकारं वियत्स्वरूपं च समानं स्फटिकप्रभम्।
हन्नाभिनासाकर्णं च पादाङ्गुष्ठादिसंस्थितम्॥97॥
द्विसप्ततिसहस्राणि नाडीमार्गेषु वर्तते।
अष्टाविंशतिकोटिषु रोमकूपेषु संस्थिताः॥98॥
समानप्राण एकस्तु जीवः स एक एव हि।
रेचकादित्रयं कुर्याद् दृढचित्तः समाहितः॥99॥
शनैः समस्तमाकृष्य हृत्सरोरुहकोटरे।
प्राणापानौ च बद्ध्वा तु प्रणवेन समुच्चरेत्॥100॥

बन्धूकपुष्प के वर्णवाला 'ल'कार पृथ्वीरूप ध्यान का बीज है। और शंखवर्णी 'व'कार जीवरूप उदान का बीज है। स्फटिक जैसी कान्तिवाला 'ह'कार आकाशरूप समान का बीज है। इस समान प्राण के स्थान हृदय, नाभि, नासिका, कान तथा पैर हैं। और यह समान प्राण बहत्तर हजार नाडियों में तथा शरीर के अट्ठाइस हजार रोमकूपों में विद्यमान होता है। समान और प्राण अलग-अलग नहीं हैं, अपितु एक ही हैं। दोनों एकस्वरूप (जीवस्वरूप) ही हैं। साधक चित्त को दृढ़ता से समाहित करके पूरक-रेचक-कुंभक—तीनों प्राणायाम करे। हृदयरूपी कमल की गुहा में धीरे-धीरे सबको खींचकर प्राणवायु और अपानवायु को रोकते हुए प्रणव का – ॐकार का उच्चारण करना चाहिए।

कण्ठसंकोचनं कृत्वा लिङ्गसंकोचनं तथा।
मूलाधारात्सुषुम्ना च पद्मतन्तुनिभा शुभा॥101॥
अमूर्तो वर्तते नादो वीणादण्डसमुत्थितः।
शङ्खनादादिभिश्चैव मध्यमेव ध्वनिर्यथा॥102॥

कण्ठ का संकोच करके लिंग का भी संकोच करना चाहिए (अर्थात् बन्धत्रय करना चाहिए)। तत्पश्चात् मूलाधार से शुरू होती हुई एक पद्म के तन्तु जैसी सूक्ष्म मंगलकारी सुषुम्ना नाम की जो नाडी है, उसमें से वीणादण्ड के सदृश एक अमूर्त नाद होता है, जैसे कि शंख आदि के द्वारा 'मध्यम' ध्वनि निकल रही हो।

व्योमरन्ध्रगतो नादो मायूरं नादमेव च।
कपालकुहरे मध्ये चतुर्द्वारस्य मध्यमे॥103॥
तदात्मा राजते तत्र यथा व्योम्नि दिवाकरः।
कोदण्डद्वयमध्ये तु ब्रह्मरन्ध्रेषु शक्ति च॥104॥
स्वात्मानं पुरुषं पश्येन्मनस्तत्र लयं गतम्।

रत्नानि ज्योत्स्निनादं तु बिन्दुमाहेश्वरं पदम् ॥105॥
य एवं वेद पुरुषः स कैवल्यं समश्नुत इत्युपनिषत् ॥106॥

इति ध्यानबिन्दूपनिषत् समाप्ता ।

आकाशरन्ध्र से गमन करने वाला नाद मयूर पक्षी की आवाज के जैसा होता है । कपाल के कुहर के बीच में चार दरवाजों वाले मध्य के भाग में आत्मा विराजमान रहता है । वह आत्मा आकाश में सूर्य की भाँति शोभित है । और ब्रह्मरन्ध्र में दो धनुष के बीच शक्ति विद्यमान है । वहाँ मन को तन्मय करके अपने आत्मस्वरूप का साक्षात्कार करना चाहिए । वहीं रत्नों से ज्योतिर्मय नादबिन्दु महेश्वर का स्थान है । जो पुरुष इस प्रकार से जानता है, वह कैवल्य को प्राप्त कर लेता है—इस प्रकार का उपदेश है ।

यहाँ ध्यानबिन्दु उपनिषत् पूरी हुई ।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु । सह नौ ..... मा विद्विषावहै । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(41) ब्रह्मविद्योपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

कृष्णयजुर्वेद से सम्बद्ध इस उपनिषद् में ब्रह्मप्राप्ति के उपाय और उसके स्वरूप का सुन्दर निरूपण है । प्रणवब्रह्म, उसकी तीन मात्राएँ—तीन वेद, तीन अग्नि, तीन लोक और तीन देवरूप हैं । जीवात्म रातदिन 'हंसः' इस प्रकार प्रणव का जप करता है—स्वयंप्रकाशित चैतन्य ही हंस है । प्राणायाम से प्राण-अपान को समान करके समाधि का अभ्यास करते हुए सिर से टपकते अमृतरस से तृप्त होना चाहिए । प्राणायाम के साथ 'हंस' का जप नियमपूर्वक करने वाला सिद्धि प्राप्त करता है, और बाद में ज्ञानप्राप्ति से ब्रह्मरूप बनता है । जो अपने आपको स्थिर, अचिन्त्य, अजन्मा, देहेन्द्रिय-प्राणादिरहित, अक्षय, निर्लेप, अन्तर्यामी, निर्गुण, अभौतिक, अकर्ता, अभोक्ता, अनादि, अनन्त, चैतन्य, आनंदरूप, अमृतरूप, आत्मरूप, स्वयंप्रकाश, अक्रिय, निर्मल, विचारहीन, पुराणपुरुष परमात्मा मानता है, वह सही रूप में सच्चिदानन्द ज्ञानस्वरूप मुक्त ही हो जाता है—यह उपदेश इसमें दिया गया है ।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु । सह नौ ..... मा विद्विषावहै । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (ब्रह्मोपनिषद् में) द्रष्टव्य है ।

अथ ब्रह्मविद्योपनिषदुच्यते—
प्रसादाद् ब्रह्मणस्तस्य विष्णोरद्भुतकर्मणः ।
रहस्यं ब्रह्मविद्याया ध्रुवाग्निं सम्प्रचक्षते ॥1॥
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म यदुक्तं ब्रह्मवादिभिः ।
शरीरं तस्य वक्ष्यामि स्थानं कालत्रयं तथा ॥2॥
तत्र देवास्त्रयः प्रोक्ता लोका वेदास्त्रयोऽग्नयः ।
तिस्त्रो मात्राऽर्धमात्रा च त्र्यक्षरस्य शिवस्य तु ॥3॥
ऋग्वेदो गार्हपत्यं च पृथिवी ब्रह्म एव च ।
अकारस्य शरीरं तु व्याख्यातं ब्रह्मवादिभिः ॥4॥

अब्र ब्रह्मविद्योपनिषद् कही जा रही है—भव्य और उत्तम कर्म करने वाले विष्णुरूप परब्रह्म की धुवाग्नि (ध्रुव – अटल ऐसा अग्नि) ज्ञान का स्वरूप धारण करने वाली ब्रह्मविद्या का रहस्य कहते हैं । ब्रह्म को कहने वाले ऋषियों ने ॐकार को 'एकाक्षर ब्रह्म' कहा है । उस ॐकार के शरीर, स्थान तथा तीन कालों के बारे में मैं कहूँगा । इस विषय में तीन देव कहे गए हैं, तीन लोक और तीन अग्नि कहे गए हैं, तीन मात्राएँ भी हैं और एक अर्धमात्रा है, ये तीन मात्राएँ और अर्धमात्रा शिव का स्वरूप हैं ।

उनमें 'अ'कार की मात्रा का शरीर ऋग्वेद है, अग्नि गार्हस्पत्य है, पृथ्वी तत्त्व है और ब्रह्मा देवता है—ऐसा बतलाया गया है।

यजुर्वेदोऽन्तरिक्षं च दक्षिणाग्निस्तथैव च।
विष्णुश्च भगवान्देव उकारः परिकीर्तितः ॥5॥
सामवेदस्तथा द्यौश्चाहवनीयस्तथैव च।
ईश्वरः परमो देवो मकारः परिकीर्तितः ॥6॥
सूर्यमण्डलमध्येऽथ ह्याकारः शङ्खमध्यगः।
उकारश्चन्द्रसङ्काशस्तस्य मध्ये व्यवस्थितः ॥7॥
मकारस्त्वग्निसङ्काशो विधूमो विद्युतोपमः।
तिस्त्रो मात्रास्तथा ज्ञेया सोमसूर्याग्निरूपिणः ॥8॥

'उ'कार का शरीर यजुर्वेद है, अग्नि दक्षिणाग्नि है, तत्त्व आकाश है, देवता भगवान् विष्णु कहा गया है। 'म'कार का शरीर सामवेद है, अग्नि आहवनीय है, तत्त्व द्युलोक है, देवता ईश्वर परमदेव कहा गया है। मानो शंख के मध्य भाग में रहा हो ऐसा 'अ'कार सूर्यमण्डल के बीच में अवस्थित है। और उसी तरह 'उ'कार भी चन्द्र जैसा होते हुए चन्द्रमण्डल में अवस्थित है। और 'म'कार विद्युत् जैसे तेजवाला होते हुए निर्धूम और अग्नि में प्रतिष्ठित है। इस प्रकार तीन मात्राओं में ॐकार की तीनों मात्राओं को सूर्य, चन्द्र और अग्नि के रूप में मानना चाहिए।

शिखा तु दीपसङ्काशा तस्मिन्नुपरि विद्यते।
अर्धमात्रा तथा ज्ञेया प्रणवस्योपरि स्थिता ॥9॥

जिस तरह दीपक की शिखा ऊपर को ही मुख किए हुए रहती है, उसी तरह प्रणव के ऊपर की अर्धमात्रा भी ऊर्ध्वाभिमुख होती है। (अनुस्वार नासिकामूल में गुंजरित होता है, इसी के कारण (अ-उ-म ऊर्ध्वमुख हो उठते हैं)।

पद्मपत्रनिभा सूक्ष्मा शिखा या दृश्यते शुभा।
सा नाडी सूर्यसङ्काशा सूर्यं भित्त्वा तथापरा ॥10॥
द्विसप्ततिसहस्राणि नाडीं भित्त्वा तु मूर्धनि।
वरदः सर्वभूतानां सर्वं व्याप्येव तिष्ठति ॥11॥
कांस्यघण्टानिनादस्तु यथा लीयति शान्तये।
ओंकारस्तु तथा योग्यः शान्तये सर्वमिच्छता ॥12॥
यस्मिन् स लीयते शब्दस्तत्परं ब्रह्म गीयते।
धियं हि लीयते ब्रह्म सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥13॥

वह शुभकारी शिखा कमलपत्र की तरह सूक्ष्म दिखाई देती है। सूर्य जैसी वह परा नाडी सूर्य को भेदकर तथा उन बहत्तर हजार नाड़ियों को भेदकर मूर्धा में प्रतिष्ठित होती है। सभी प्राणियों को वह वरदान देने वाली होती है और सबको व्याप्त कर स्थित रहनेवाली होती है। कांस्य धातु से बनाए गए घण्टे की आवाज जैसे शनैः शनैः शान्ति देते हुए लीन हो जाती है, वैसे ही सब कुछ चाहने वाले मनुष्य की शान्ति के लिए यह ओंकार की साधना उत्तम है। अर्थात् मनुष्य की सभी कामनाओं की शान्ति ओंकार की साधना के द्वारा होती है। जिस तत्त्व में वह शब्द विलीन हो जाता है, उसे परब्रह्म कहा गया है। ब्रह्मस्वरूप में लीन होने वाली बुद्धि को अमृतस्वरूप कहा है।

वायुस्तेजस्तथाकाशस्त्रिविधो जीवसंज्ञकः।
स जीवः प्राण इत्युक्तो बालाग्रशतकल्पितः ॥14॥
नाभिस्थाने स्थितं विश्वं शुद्धतत्त्वं सुनिर्मलम्।
आदित्यमिव दीप्यन्तं रश्मिभिश्चाखिलं शिवम् ॥15॥

वायु, तेज और आकाश इन तीनों को जीव की उपमा दी गई है। उस जीव को प्राण कहा गया है। उसका प्रमाण (आकार) बाल के अग्र भाग की नोक के भी सौवें भाग जैसा सूक्ष्म है। उस जीव की सत्ता 'विश्व' है, शुद्ध है, निर्मलस्वरूप है, आदित्य की तरह किरणों से प्रकाशित है। वह विश्वप्रकाशक, मंगलकारी तथा नाभिप्रदेश में (न्युक्लिअस में) प्रतिष्ठित है।

सकारं च हकारं च जीवो जपति सर्वदा।
नाभिरन्ध्राद्विनिष्क्रान्तं विषयव्याप्तिवर्जितम् ॥16॥
तेनेदं निष्फलं विद्यात्क्षीरात्सर्पिर्यथा तथा।
कारणेनात्मना युक्तः प्राणायामैश्च पञ्चभिः ॥17॥
चतुष्कलासमायुक्तो भ्राम्यते च हृदि स्थितः।
गोलकस्तु यदा देहे क्षीरदण्डेन वाऽहतः ॥18॥
एतस्मिन्वसते शीघ्रमविश्रान्तं महाखगः।
यावन्निःश्वसितो जीवस्तावन्निष्कलतां गतः ॥19॥
नभःस्थं निष्कलं ध्यात्वा मुच्यते भवबन्धनात्।
अनाहतध्वनियुतं हंसं यो वेद हृद्गतम् ॥20॥

यह जीव श्वासोच्छ्वास के रूप में 'स'कार और 'ह'कार (हंसः का जाप) हमेशा (निरन्तर) करता ही रहता है। इसके प्रभाव से वह जीव नाभि के रन्ध्र से ऊपर जाया करता रहता है और सभी विषयों से मुक्त हो जाता है। दूध से निकले गए घी की तरह वह उससे निष्कल हो जाता है। ऐसे सबके कारणरूप आत्मतत्त्व को पाँच प्राणायामों के द्वारा जाना जा सकता है। (ये पाँच प्राणों के आयाम—देह के पाँचों तत्त्वों में प्रवाहित प्राण ही यहाँ पाँच प्राणों के आयाम कहे गए हैं)। जिस तरह मथनदण्ड से दूध मथा जाता है, इसी प्रकार चार कलाओं से युक्त हृदय में स्थित प्राणतत्त्व को (श्वास-प्रश्वास को) भ्रमण कराया जाता है। इस शरीर में वह जीव कभी विश्वास न करता हुआ जैसे कोई बड़ा पक्षी हो, इस तरह रहता है। जब श्वास रुक जाती है, तब जीव निष्कल हो जाता है। (यहाँ हृदय चार कलाओं वाला कहा गया है)। आकाश में स्थित निष्कल ब्रह्मतत्त्व का ध्यान करके संसाररूपी बन्धन से मुक्त हुआ जा सकता है। जो पुरुष इस हृदयस्थ हंस को जो कि चिदानन्द है, जो अनाहतनादयुक्त है, इस प्रकार जानता है वह भवबन्धन से मुक्त हो जाता है।

स्वप्रकाशचिदानन्दं स हंस इति गीयते।
रेचकं पूरकं मुक्त्वा कुम्भकेन स्थितः सुधीः ॥21॥
नाभिकन्दे समौ कृत्वा प्राणापानौ समाहितः।
मस्तकस्थामृतास्वादं पीत्वा ध्यानेन सादरम् ॥22॥
दीपाकारं महादेवं ज्वलन्तं नाभिमध्यमे।
अभिषिच्यामृतेनैव हंस हंसेति यो जपेत् ॥23॥

जरामरणरोगादि न तस्य भुवि विद्यते ।
एवं दिने दिने कुर्यादणिमादिविभूतये ॥24॥

जो ज्ञानी पुरुष रेचक और पूरक का त्याग करके कुंभक में स्थित होकर पूर्व में वर्णित स्वप्रकाशित चिदानन्द को जानता है, वह 'हंस' कहा जाता है। जो पुरुष पूर्व मन्त्रोक्त प्रकार से स्थित होकर प्राण एवं अपान को एक करके मस्तक में प्रतिष्ठित अमृत को ध्यानपूर्वक आदरसहित पीता है, तथा जो नाभि के बीच के प्रदेश में दीपक की भाँति अच्छी तरह प्रकाशित महादेव पर अमृत का सिंचन करते हुए 'हंस हंस' का जाप करता रहता है, उसे पृथ्वी पर रहते हुए भी जरावस्था, मरण, रोग आदि विकार नहीं होता और इस प्रकार सर्वदा करते हुए वह आणिमादि सिद्धियों को प्राप्त करने का अधिकारी हो जाता है।

ईश्वरत्वमवाप्नोति सदाभ्यासरतः पुमान् ।
बहवो नैकमार्गेण प्राप्ता नित्यत्वमागताः ॥25॥
हंसविद्यामृते लोके नास्ति नित्यत्वसाधनम् ।
यो ददाति महाविद्यां हंसाख्यां पारमेश्वरीम् ॥26॥
तस्य दास्यं सदा कुर्यात्प्रज्ञया परया सह ।
शुभं वाऽशुभमन्यद्वा यदुक्तं गुरुणा भुवि ॥27॥
तत्कुर्यादविचारेण शिष्यः सन्तोषसंयुतः ।
हंसविद्यामिमां लब्ध्वा गुरुशुश्रूषया नरः ॥28॥

जो मनुष्य हमेशा ही इस ब्रह्मविद्या के परिशीलन में लगा रहता है, उसे ईश्वरत्व की प्राप्ति हो जाती है। अनेक पुरुष इस एक ही मार्ग के द्वारा नित्यपद को प्राप्त कर चुके हैं। हंसरूपी विद्यामृत के समान इस जगत् में नित्यत्वप्राप्ति के लिए अन्य कोई भी साधन नहीं है। जो ज्ञानीगुरु इस हंस नाम की परमेश्वरी विद्या का दान करते हैं, उन गुरु की परम प्रज्ञा (निष्ठा) से सेवा करनी चाहिए। इस पृथ्वी पर वह गुरु जो शुभ, अशुभ वा अन्य जो भी आज्ञा करे उसका शिष्य को बिना किसी विचार किए पालन करना चाहिए। इस हंस विद्या को प्राप्त करके गुरु की सेवा करते हुए शिष्य को संतुष्ट होना चाहिए।

आत्मानमात्मना साक्षाद् ब्रह्म बुद्ध्वा सुनिश्चलम् ।
देहजात्यादिसम्बन्धान्वर्णाश्रमसमन्वितान् ॥29॥
वेदशास्त्राणि चान्यानि पदपांसुमिव त्यजेत् ।
गुरुभक्तिं सदा कुर्याच्छ्रेयसे भूयसे नरः ॥30॥
गुरुरेव हरिः साक्षान्नान्य इत्यब्रवीच्छ्रुतिः ॥31॥

गुरु के उपदेश से अपने आप से ही अत्यन्त निश्चल ऐसे आत्मा रूप ब्रह्म को जानकर, देह-जाति आदि सम्बन्धों को और वर्ण-आश्रम आदि के धर्मों को भी तथा अन्य वेद-विधि आदि सभी शास्त्रों को पैर में लगी हुई धूल के समान छोड़ देना चाहिए और अपने कल्याण के लिए हमेशा गुरुभक्ति करनी चाहिए। क्योंकि श्रुति ने ऐसा कहा है कि गुरु ही साक्षात् हरि है। इसके सिवा अन्य कोई हरि नहीं।

श्रुतं यदुक्तं परमार्थमेव तत्संशयो नात्र ततः समस्तम् ।
श्रुत्या विरोधे न भवेत्प्रमाणं भवेदनर्थाय विना प्रमाणम् ॥32॥

श्रुति का वचन तो परमार्थरूप ही है, इसमें कोई संशय नहीं है। वह संपूर्णतया प्रमाणभूत इसलिए है क्योंकि श्रुति के विरोध में कोई अन्य प्रमाण हो ही नहीं सकता और प्रमाणहीन वाक्य तो अनर्थ के लिए ही होगा।

देहस्थः सकलो ज्ञेयो निष्कलो देहवर्जितः ।
आप्तोपदेशगम्योऽसौ सर्वतः समवस्थितः ॥33॥
हंसहंसेति यो ब्रूयाद्धंसो ब्रह्मा हरिः शिवः ।
गुरुवक्त्रात्तु लभ्येत प्रत्यक्षं सर्वतोमुखम् ॥34॥
तिलेषु च यथा तैलं पुष्पं गन्ध इवाश्रितः ।
पुरुषस्य शरीरेऽस्मिन् स बाह्याभ्यन्तरस्तथा ॥35॥
उल्काहस्तो यथा लोके द्रव्यमालोक्य तां त्यजेत् ।
ज्ञानेन ज्ञेयमालोक्य पश्चाज्ज्ञानं परित्यजेत् ॥36॥
पुष्पवत्सकलं विद्याद् गन्धस्तस्य तु निष्कलः ।
वृक्षस्तु सकलं विद्याच्छाया तस्य तु निष्कला ॥37॥

देह में रहा हुआ चैतन्य तो कलायुक्त है, पर देहरहित परमचैतन्य तो कलारहित ही है। आप्त गुरु द्वारा प्राप्त वह परमतत्त्व सर्वत्र समभाव से प्रतिष्ठित है। 'हंस हंस' बोलता हुआ ज्ञानी ब्रह्मा, हरि और शिवस्वरूप ही है। चारों ओर मुखवाले और सर्वव्यापक उस परमतत्त्व का साक्षात्कार गुरु के उपदेशवचन से ही किया जा सकता है। वह परमतत्त्व तिल में तेल की और पुष्प में गन्ध की तरह पुरुष के शरीर में और शरीर के बाहर सर्वत्र समरूप से व्याप्त रहता है। जिस प्रकार मशाल के प्रकाश में द्रव्य (वस्तु) को देख लेने के बाद मशाल को छोड़ दिया जाता है, उसी तरह ज्ञान से ज्ञेय को जान लेने के बाद ज्ञान को छोड़ दिया जाता है। पुष्प तो कलायुक्त (अंशांशि) भाव से युक्त होता है, पर उसमें स्थित गन्ध कलारहित ही है और पुष्प की ही तरह वृक्ष को कलासहित मानना चाहिए और उस वृक्ष की छाया तो कलारहित (निष्कल) ही है।

निष्कलः सकलो भावः सर्वत्रैव व्यवस्थितः ।
उपायः सकलस्तद्वदुपेयश्चैव निष्कलः ॥38॥
सकले सकलो भावो निष्कले निष्कलस्तथा ।
एकमात्रो द्विमात्रश्च त्रिमात्रश्चैव भेदतः ॥39॥
अर्धमात्रा परा ज्ञेया तत ऊर्ध्वं परात्परम् ।
पञ्चधा पञ्चदैवत्यं सकलं परिपठ्यते ॥40॥
ब्रह्मणो हृदयस्थानं कण्ठे विष्णुः समाश्रितः ।
तालुमध्ये स्थितो रुद्रः ललाटस्थो महेश्वरः ॥41॥

पूर्वकथनानुसार निष्कल और सकल का भाव सर्वत्र दिखाई पड़ता है। इनमें जो स-कल यानी कला (अंश-भेद) वाला भाव है वह उपाय अर्थात् साधन है और जो निष्कल यानी कलारहित (अंश रहित) है वह उपेय (प्राप्तव्य) है। स-कल में कलायुक्त भाव रहता है और निष्कल में निष्कल (अखण्ड – विकारहीन) भाव रहता है। वह स-कल भाव एकमात्र, द्विमात्र और त्रिमात्र – इस तरह तीन

भागों वाला होता है। जो अर्ध मात्रा है, वह 'परा' है, और उससे भी जो परे है, उसे परात्पर कहा जाता है। इस प्रकार वह 'स-कल' पाँच प्रकार का (पंचभूतात्मक और पंचप्राणात्मक) कहा गया है। ब्रह्म का स्थान हृदय है, कण्ठ में विष्णु का निवास है, तालु में रुद्र बसते हैं और ललाट में महेश्वर हैं।

नासाग्रे अच्युतं विद्यात् तस्यान्ते च परं पदम्।
परत्वात्तु परं नास्तीत्येवं शास्त्रस्य निर्णयः ॥42॥
देहातीतं तु तं विद्यान्नासाग्रे द्वादशाङ्गुलम्।
तदन्तं तं विजानीयात् तत्रस्थो व्यापयेत्प्रभुः ॥43॥
मनोऽप्यन्यत्र निक्षिप्तं चक्षुरन्यत्र पातितम्।
तथापि योगिनां योगो ह्यविच्छिन्नः प्रवर्तते ॥44॥
एतत्तु परमं गुह्यमेतत्तु परमं शुभम्।
नातः परतरं किञ्चिन्नातः परतरं शुभम् ॥45॥

नासिका के अग्र भाग में अच्युत को जानना चाहिए। (यहाँ अच्युत सदाशिव है) तथा उसके अन्त भाग में (भौंहों के बीच में) परमपद को प्रतिष्ठित मानना चाहिए। इस परमपद से परे कुछ भी नहीं है, ऐसा शास्त्रों का निर्णय है। उस देहातीत परमपद को नासिका के अग्रभाग से ऊपर बारह अँगुलियों में जानना चाहिए तथा उसके अन्तिम भाग में (सहस्रारचक्र में) व्यापक प्रभु रहते हैं, ऐसा जानना चाहिए। मन के इधर-उधर चले जाने पर भी और आँख के इधर-उधर देखते रहने पर भी योगियों का योग धारावाहिक गति से चलता ही रहता है। यह सबसे गूढ रहस्य है, यही परमकल्याणकारी है। इससे बढ़कर कोई वस्तु श्रेष्ठ नहीं है, इससे बढ़कर कोई उच्चतर नहीं है।

शुद्धज्ञानामृतं प्राप्य परमाक्षरनिर्णयम्।
गुह्याद् गुह्यतमं गोप्यं ग्रहणीयं प्रयत्नतः ॥46॥
नापुत्राय प्रदातव्यं नाशिष्याय कदाचन।
गुरुदेवाय भक्ताय नित्यं भक्तिपराय च ॥47॥
प्रदातव्यमिदं शास्त्रं नेतरेभ्यः प्रदापयेत्।
दाताऽस्य नरकं याति सिद्ध्यते न कदाचन ॥48॥
गृहस्थो ब्रह्मचारी वा वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः।
यत्र यत्र स्थितो ज्ञानी परमाक्षरवित्सदा ॥49॥

शुद्ध ज्ञानामृत को प्राप्त करके परम अक्षरस्वरूप का निश्चय करना चाहिए। यह अक्षरस्वरूप गुह्य से भी गुह्य है, गोपनीय है, संग्रहणीय है। उसे पुत्ररहित पुरुष को या जो शिष्य न बना हो उसको कभी नहीं देना चाहिए। परन्तु, जो गुरु को देव मानता हो, जो भक्त हो और जो हमेशा ही भक्तिपरायण हो, उसे ही यह शास्त्र देना चाहिए, अन्य को नहीं देना चाहिए। ऐसों को देने वाला तो नरक में ही जाता है और उसकी कभी सिद्धि नहीं होती है। परन्तु जो परम अक्षर तत्त्व को जानने वाला होता है, वह चाहे गृहस्थ हो या ब्रह्मचारी हो, चाहे वानप्रस्थी हो या संन्यासी हो, जहाँ कहीं भी हो, और किसी भी स्थिति में हो वह तो हमेशा ज्ञानी ही होता है।

विषयी विषयासक्तो याति देहान्तरे शुभम्।
ज्ञानादेवास्य शास्त्रस्य सर्वावस्थोऽपि मानवः ॥50॥

ब्रह्महत्याश्वमेधाद्यैः पुण्यपापैर्न लिप्यते।
चोदको बोधकश्चैव मोक्षदश्च परः स्मृतः ॥51॥
इत्येषां त्रिविधो ज्ञेय आचार्यस्तु महीतले।
चोदको दर्शयेन्मार्गं बोधकः स्थानमाचरेत् ॥52॥
मोक्षदस्तु परं तत्त्वं यज्ज्ञात्वा परमश्नुते।
प्रत्यक्षयजनं लोके संक्षेपाच्छृणु गौतम ॥53॥

इतना ही नहीं, इस शास्त्र के ज्ञान से ही चाहे वह विषयासक्त हो या कैसी भी अवस्था में हो, वह मनुष्य तब भी देहान्तर में (मरण के बाद) शुभ गति को प्राप्त करता है। ऐसे शास्त्रज्ञानी मनुष्य को न ब्रह्महत्यादि का पाप लगता है, न अश्वमेधादि का पुण्य ही लगता है। इस ज्ञान को देने वाले गुरु इस पृथ्वी में तीन प्रकार के होते हैं—एक प्रेरक, दूसरा बोधक और तीसरा परमगुरु मोक्षदाता। प्रेरक गुरु मार्ग बताते हैं, बोधक गुरु उस ज्ञान का आचरण कर दिखाता है और तीसरा मोक्षदाता गुरु परमतत्त्व को ही प्रदान करता है, जिसे जानकर शिष्य परमतत्त्व का अनुभव करता है। अब हे गौतम! तुम इस प्रत्यक्ष शरीर के यजन के विषय में संक्षेप में श्रवण करो।

तेनेष्ट्वा स नरो याति शाश्वतं पदमव्ययम्।
स्वयमेव तु सम्पश्येद्देहे बिन्दुं च निष्कलम् ॥54॥
अयने द्वे च विषुवे सदा पश्यति मार्गवित्।
कृत्वा यामं पुरा वत्स रेचपूरककुम्भकान् ॥55॥
पूर्वं चोभयमुच्चार्य अर्चयेत्तु यथाक्रमम्।
नमस्कारेण योगेन मुद्रयारभ्य चार्चयेत् ॥56॥
सूर्यस्य ग्रहणं वत्स प्रत्यक्षयजनं स्मृतम्।
ज्ञानात्सायुज्यमेवोक्तं तोयं तोयं यथा तथा ॥57॥

इस प्रत्यक्ष यजन के करने से मनुष्य शाश्वत अव्यय पद को पा लेता है और आप ही आप अपने देह के अन्दर ही इस निष्कल और बिन्दु को देख लेता है। दोनों अयनों के समान प्राणमार्ग को जानने वाला मनुष्य मूलाधार और मूर्धा के बीच दो विषुव – दो भाग करके वह सिद्धि प्राप्त करता है। पर इसके पहले उसको एक प्रहर तक पूरक, रेचक और कुंभक का अभ्यास कर लेना चाहिए। सबसे पहले तो 'ओम्' तथा 'हंस'—इन दोनों का स्मरण करके क्रमानुसार पूजन करे। 'हंसः सोऽहम्' इस नमस्कारयोग के द्वारा तथा शाम्भवी, खेचरी आदि मुद्राओं के द्वारा पूजन करना चाहिए। हे वत्स! यही प्रत्यक्षयजन है। और जब प्राण पिंगला के द्वारा कुण्डलिनीस्थान में प्रवेश करता है, वही सूर्यग्रहण है। जिस प्रकार जल में जल मिल जाता है, वैसे ही इस ज्ञान से सायुज्यपद प्राप्त होता है।

एते गुणाः प्रवर्तन्ते योगाभ्यासकृतश्रमैः।
तस्माद्योगं समादाय सर्वदुःखबहिष्कृतः ॥58॥
योगध्यानं सदा कृत्वा ज्ञानं तन्मयतां व्रजेत्।
ज्ञानात्स्वरूपं परमं हंसमन्त्रं समुच्चरेत् ॥59॥
प्राणिनां देहमध्ये तु स्थितो हंसः सदाऽच्युतः।
हंस एव परं सत्यं हंस एव तु शक्तिकम् ॥60॥

हंस एव परं वाक्यं हंस एव तु वैदिकम्।
हंस एव परो रुद्रो हंस एव परात्परम् ॥61॥

योग के अभ्यास में किए जाने वाले परिश्रम में इतने गुण होते हैं जिनके द्वारा मनुष्य सभी दु:खों से मुक्त हो सकता है, अत: इसके लिए निरन्तर अभ्यास करना चाहिए। हमेशा ही इस ब्रह्मविद्या के मन्त्र को जपते हुए, योगचिन्तन से तल्लीनता को प्राप्त करना चाहिए। केवल ज्ञान के द्वारा ही इस परमस्वरूपात्मक हंसमन्त्र का उच्चारण करना चाहिए। सभी प्राणियों के देह में सर्वदैव अच्युत हंस अवस्थित है ही। वह हंस ही परम सत्य है, हंस ही शक्ति है, हंस ही बड़ा वाक्य है, हंस ही वैदिक वाक्य है। हंस ही परम रुद्र है, और हंस ही परम से भी परम है।

सर्वदेवस्य मध्यस्थो हंस एव महेश्वरः।
पृथिव्यादिशिवान्तं तु अकाराद्याश्च वर्णकाः ॥62॥
कूटान्ता हंस एव स्यान्मातृकेति व्यवस्थिताः।
मातृकारहितं मन्त्रमादिशन्ते न कुत्रचित् ॥63॥
हंसज्योतिरनूपम्यं देवमध्ये व्यवस्थितम्।
दक्षिणामुखमाश्रित्य ज्ञानमुद्रां प्रकल्पयेत् ॥64॥
सदा समाधिं कुर्वीत हंसमन्त्रमनुस्मरन्।
निर्मलस्फटिकाकारं दिव्यरूपमनुत्तमम् ॥65॥

सभी देवों के बीच हंस ही सबसे बड़ा ईश्वर है। पृथ्वी से लेकर शिवतत्त्व तक तथा अकार से लेकर क्षकार तक के सभी वर्णों में हंस ही वर्ण (मात्राओं) के रूप में विद्यमान है। कहीं भी मात्राओं से रहित कोई मन्त्र तो कहा नहीं गया है। हंस की अनुपम ज्योति देवताओं के बीच में अवस्थित है। दक्षिणामुख (दक्षिणामूर्ति) भगवान् शिव का आश्रय लेकर साधक को ज्ञानमुद्रा करनी चाहिए और सदा समाधि में हंस का चिन्तन करते रहना चाहिए और सदा स्वच्छ स्फटिक जैसे उत्तम दिव्य रूप का ध्यान करना चाहिए।

मध्यदेशे परं हंसं ज्ञानमुद्रात्मरूपकम्।
प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ॥66॥
पञ्चकर्मेन्द्रियैर्युक्ताः क्रियाशक्तिबलोद्यताः।
नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः ॥67॥
पञ्चज्ञानेन्द्रियैर्युक्ता ज्ञानशक्तिबलोद्यताः।
पावकः शक्तिमध्ये तु नाभिचक्रे रविः स्थितः ॥68॥

मध्य प्रदेश में ज्ञानमुद्रात्मक स्वरूपवाले परमतत्त्व हंस का ध्यान करना चाहिए। प्राण, अपान, समान, उदान और व्यान—ये पाँच प्राणवायु पाँच कर्मेन्द्रियों के साथ मिलकर क्रियाशक्ति का बल बढ़ा देते हैं। और नाग, कूर्म, कृकर, देवदत्त और धनंजय—ये पाँच उपप्राण पाँच ज्ञानेन्द्रियों के साथ मिलकर ज्ञानशक्ति के बल को बढ़ा देते हैं। कुण्डलिनी शक्ति के मध्य में अग्नि और नाभिचक्र में रवि अवस्थित है।

बन्धमुद्रा कृता येन नासाग्रे तु स्वलोचने।
अकारे वह्निरित्याहुरुकारे हृदि संस्थितः ॥69॥

मकारे च भ्रुवोर्मध्ये प्राणशक्त्या प्रबोधयेत्।
ब्रह्मग्रन्थिरकारे तु विष्णुग्रन्थिर्हृदि स्थितः ॥70॥
रुद्रग्रान्थिर्भ्रुवोर्मध्ये भिद्यतेऽक्षरवायुना।
अकारे संस्थितो ब्रह्मा उकारे विष्णुरास्थितः ॥71॥
मकारे संस्थितो रुद्रस्ततोऽस्यान्तः परात्परः।
कण्ठं संकुच्य नाड्यादौ स्तम्भिते येन शक्तितः ॥72॥
रसना पीड्यमानेयं षोडशी चोर्ध्वगामिनी।
त्रिकूटं त्रिविधा चैव गोलाखं निखरं तथा ॥73॥
त्रिशङ्कुं वज्रमोंकारमूर्ध्वनालं भ्रुवोर्मुखम्।
कुण्डलीं चालयन्प्राणान् भेदयन् शशिमण्डलम् ॥74॥

पहले तो बन्ध और मुद्रा का अभ्यास करना चाहिए। नासिका के अग्र भाग और दोनों नेत्रों में **'अकार-अग्नि'**, हृदय में **'उकार-अग्नि'** तथा भौहों के बीच **'मकार-अग्नि'** प्रतिष्ठित कही गई है। इन अग्नियों में प्राणशक्ति को संयुक्त करना चाहिए। ब्रह्मग्रन्थि अकार में और विष्णुग्रन्थि हृदय में हैं, तथा रुद्रग्रन्थि दोनों भौहों के बीच विद्यमान है। ये तीनों ग्रन्थियाँ अक्षरवायु से – हंसज्ञान से भेदी जाती हैं। 'अ'कार में ब्रह्म का, 'उ'कार में विष्णु का और 'म'कार में रुद्र का स्थान बताया गया है। और उसके अन्त में परात्पर ब्रह्म है। कण्ठ का संकोचन करके (जालन्धरबन्ध करके) आदिशक्ति (कुण्डलिनी शक्ति) को स्तम्भित करना चाहिए। इसके बाद जिह्वा को दबाकर सुषुम्ना नाडी को, प्राणों को तथा कुण्डलिनी शक्ति को चालित करके शशिमण्डल का भेदन करना चाहिए। वह सुषुम्ना नाडी सोलह आधारवाली है, ऊर्ध्वगामिनी है, त्रिकूट (इड़ा, पिंगला, सुषुम्ना का मिलन-स्थान) वाली, तीन प्रकार वाली, ब्रह्मरन्ध्र को जानने वाली तथा अतिसूक्ष्म है। और कुण्डलिनी शक्ति ओंकारयुक्त है, ऊर्ध्वनाल है, भ्रूकुटियों को ओर गमन करने वाली है और वह ओंकार त्रिकूट है, अर्थात् सुख, दु:ख और सुख-दु:ख, तीनों को खा जाने वाला है। वह अयोगी द्वारा दुर्भेद्य वज्र जैसा है। तात्पर्य यह है कि सुषुम्ना नाडी, ओंकार और कुण्डलिनी शक्ति—तीनों को चालित कर शशिमण्डल का भेदन करना चाहिए।

साधयन्वज्रकुम्भानि नव द्वाराणि बन्धयेत्।
सुमनः पवनारूढः सरागो निर्गुणस्तथा ॥75॥
ब्रह्मस्थाने तु नादः स्याच्छङ्किन्यमृतवर्षिणी।
षट्चक्रमण्डलोद्धारं ज्ञानदीपं प्रकाशयेत् ॥76॥
सर्वभूतस्थितं देवं सर्वेशं नित्यमर्चयेत्।
आत्मरूपं तमालोक्य ज्ञानरूपं निरामयम् ॥77॥
दृश्यन्तं दिव्यरूपेण सर्वव्यापी निरञ्जनः।
हंस हंस वदेद्वाक्यं प्राणिनां देहमाश्रितः।
स प्राणापानयोर्ग्रन्थिरजपेत्यभिधीयते ॥78॥

नव द्वारों को बन्द करके वज्रकुम्भक का साधन करना चाहिए। मन को स्वस्थ (प्रसन्न) रखते हुए सहज स्थिति में गुणरहित होकर पवनारूढ (प्राणायामपरायण) रहना चाहिए। ऐसे ध्यान से ब्रह्मस्थान में नाद सुनाई देता है और शंकिनी नामक नाड़ी से अमृत झरने लगता है और षट्चक्रमण्डल का भेदन होने से ज्ञानरूपी दीपक प्रकाशित हो उठता है। सभी भूत (प्राणियों) में निवास करने वाले परम देव

का सदैव पूजन करना चाहिए। वे देव आत्मस्वरूप, ज्ञानस्वरूप और दुःखों से रहित हैं। उन सर्वव्यापी निरंजन परमदेव के दिव्यरूप का दर्शन करके 'हंस हंस'—ऐसा जाप निरन्तर करते रहना चाहिए। सभी प्राणियों के शरीर में स्थित प्राण और अपान की ग्रन्थि को अजपा जाप कहा जाता है।

सहस्रमेकं द्वययुक्तं षट्शतं चैव सर्वदा।
उच्चरन् पठितो हंसः सोऽहमित्यभिधीयते ॥79॥
पूर्वभागे ह्यधोलिङ्गं शिखिन्यां चैव पश्चिमम्।
ज्योतिर्लिङ्गं भ्रुवोर्मध्ये नित्यं ध्यायेत्सदा यतिः ॥80॥

इससे प्रतिदिन इक्कीस हजार और छः सौ बार जप करता हुआ हंस 'सोऽहम्' के रूप में परिवर्तित हो जाता है। साधक को हमेशा के लिए कुण्डलिनी के पूर्व में अधोलिंग का तथा शिखास्थान में पश्चिम लिंग का और भ्रूकुटियों के बीच में ज्योतिर्लिंग का ध्यान करना चाहिए।

अच्युतोऽहमचिन्त्योऽहमतर्क्योऽहमजोऽस्म्यहम्।
अव्रणोऽहमकायोऽहमनङ्गोऽस्म्यभयोऽस्म्यहम् ॥81॥
अशब्दोऽहमरूपोऽहमस्पर्शोऽस्म्यहमद्वयः।
अरसोऽहमगन्धोऽहमनादिरमृतोऽस्म्यहम् ॥82॥
अक्षयोऽहमलिङ्गोऽहमजरोऽस्म्यकलोऽस्म्यहम्।
अप्राणोऽहममूकोऽहमचिन्त्योऽस्म्यकृतोऽस्म्यहम् ॥83॥
अन्तर्याम्यहमग्राह्योऽनिर्देश्योऽहमलक्षणः।
अगोत्रोऽहमगात्रोऽहमचक्षुष्कोऽस्म्यवागहम् ॥84॥

मैं अच्युत, अचिन्त्य, अतर्क्य, अजन्मा हूँ। मैं व्रणरहित, कायारहित, अवयवरहित, अभय हूँ। मैं शब्दरहित, रूपरहित, स्पर्शरहित एवं अद्वय हूँ। मैं रसहीन, गन्धहीन, अनादि और अमृत हूँ। मैं अक्षय, लिंगहीन, अजर और कला-भेदशून्य हूँ। मैं प्राणहीन, अमूक (वाणीयुक्त), अचिन्त्य तथा क्रियारहित हूँ। मैं अन्तर्यामी हूँ, अग्राह्य हूँ, अनिर्देश्य हूँ, लक्षणरहित हूँ। मैं कुल-गोत्र-शरीर आदि से रहित हूँ। मैं नेत्रेन्द्रियरहित हूँ और वागिन्द्रिय से भी रहित ही हूँ।

अदृश्योऽहमवर्णोऽहमखण्डोऽस्म्यहमद्भुतः।
अश्रुतोऽहमदृष्टोऽहमन्वेष्टव्योऽमरोस्म्यहम् ॥85॥
अवायुरप्यनाकाशोऽतेजस्कोऽव्यभिचार्यहम्।
अमतोऽहमजातोऽहमतिसूक्ष्मोऽविकार्यहम् ॥86॥
अरजस्कोऽतमस्कोऽहमसत्त्वोऽस्म्यगुणोऽस्म्यहम्।
अमायोऽनुभवात्माऽहमनन्योऽविषयोऽस्म्यहम् ॥87॥
अद्वैतोऽहमपूर्णोऽहमबाह्योऽहमनन्तरः।
अश्रोत्रोऽहमदीर्घोऽहमव्यक्तोऽहमनामयः ॥88॥

मैं अदृश्य, वर्णरहित, अखण्ड और अद्भुत हूँ। मैं अश्रुत, अद्वैत, अन्वेषणीय और अमर हूँ। मैं वायु नहीं हूँ आकाश भी नहीं हूँ, तेज भी नहीं हूँ, मैं नियमभंजक नहीं हूँ। मैं अज्ञेय, अजन्मा, अतिसूक्ष्म और अविकारी हूँ। मैं रजोगुणरहित, तमोगुणरहित, सत्त्वगुणरहित एवं निर्गुण हूँ। मैं मायारहित, अभय, निर्विषय, अद्वैत, जीवभाव में अपूर्ण, अबाह्य, अनन्तर और श्रोत्ररहित हूँ। मैं दीर्घादि परिमाणरहित अव्यक्त और अनामय (व्याधिरहित) हूँ।

अद्वयानन्दविज्ञानघनोऽस्म्यहमविक्रियः।
अनिच्छोऽहमलेपोऽहमकर्ताऽस्म्यहमद्वयः ॥89॥
अविद्याकार्यहीनोऽहमवाङ्मनसगोचरः।
अनल्पोऽहमशोकोऽहमविकल्पोऽस्म्यविज्वलन् ॥90॥
आदिमध्यान्तहीनोऽहमाकाशसदृशोऽस्म्यहम्।
आत्मचैतन्यरूपोऽहमहमानन्दचिद्घनः ॥91॥
आनन्दामृतरूपोऽहमात्मसंस्थोऽहमन्तरः।
आत्मकामोऽहमाकाशात्परमात्मेश्वरोऽस्म्यहम् ॥92॥

मैं अद्वय, आनन्दरूप, विज्ञानघन, विकाररहित, इच्छारहित, निर्लेप, अकर्ता तथा अद्वैत हूँ। अविद्या का कार्य मैं नहीं हूँ। मैं वाणी और मन से परे हूँ। मैं अनल्प, शोकरहित, विकल्पशून्य, निरग्निरूप हूँ। मैं आदि-मध्य-अन्त हीन हूँ। मैं आकाश जैसा हूँ। मैं आत्मचैतन्यरूप, आनन्दरूप, चिद्घन, आनन्दामृतस्वरूप और आकाश से भी ज्यादा व्यापक हूँ। मैं परमेश्वर हूँ।

ईशानोऽस्म्यहमीड्योऽहमहमुत्तमपूरुषः।
उत्कृष्टोऽहमुपद्रष्टाऽहमुत्तरोत्तरोऽस्म्यहम् ॥93॥
केवलोऽहं कविः कर्माध्यक्षोऽहं करणाधिपः।
गुहाशयोऽहं गोप्ताहं चक्षुषश्चक्षुरस्म्यहम् ॥94॥
चिदानन्दोऽस्म्यहं चेता चिद्घनश्चिन्मयोऽस्म्यहम्।
ज्योतिर्मयोऽस्म्यहं ज्यायाञ्ज्योतिषां ज्योतिरस्म्यहम् ॥95॥
तमसः साक्ष्यहं तुर्यतुर्योऽहं तमसः परः।
दिव्यो देवोऽस्मि दुर्दर्शो दृष्टाध्यायो ध्रुवोऽस्म्यहम् ॥96॥

मैं ईशान, पूजनीय, परमपुरुष और उत्कृष्ट हूँ। मैं साक्षीस्वरूप हूँ। मैं परे से भी परे हूँ। मैं केवल हूँ, कवि हूँ, कर्माध्यक्ष हूँ। मैं कारणों का भी कारण हूँ। मैं गुप्त रहस्य हूँ। मैं गोप्ता हूँ। और मैं ही नेत्रों का भी नेत्र हूँ। मैं चिदानन्द हूँ, मैं चेतना प्रदान करने वाला हूँ। मैं चिद्घन हूँ, चिन्मय हूँ, ज्योतिर्मय हूँ और ज्योतियों का भी ज्योतिरूप हूँ। मैं अन्धकार में साक्ष्यस्वरूप हूँ। तुर्य का भी तुर्य हूँ। अन्धकार से मैं परे हूँ और मैं देवस्वरूप हूँ, मैं दुर्दर्श हूँ और दृष्टि का आधार ध्रुव हूँ (शाश्वत हूँ)।

नित्योऽहं निरवद्योऽहं निष्क्रियोऽस्मि निरञ्जनः।
निर्मलो निर्विकल्पोऽहं निराख्यातोऽस्मि निश्चलः ॥97॥
निर्विकारो नित्यपूतो निर्गुणो निःस्पृहोऽस्म्यहम्।
निरिन्द्रियो नियन्ताऽहं निरपेक्षोऽस्मि निष्कलः ॥98॥
पुरुषः परमात्माऽहं पुराणः परमोऽस्म्यहम्।
परावरोऽस्म्यहं प्राज्ञः प्रपञ्चोपशमोऽस्म्यहम् ॥99॥
परामृतोऽस्म्यहं प्राज्ञः प्रभुरस्मि पुरातनः।
पूर्णानन्दैकबोधोऽहं प्रत्यगेकरसोऽस्म्यहम् ॥100॥

मैं नित्य हूँ, दोषरहित हूँ, अक्रिय हूँ, निरंजन हूँ, शुद्ध हूँ, विकल्पशून्य हूँ, अनिरुक्त हूँ और निश्चल हूँ। मैं अविकारी हूँ, सदैव पवित्र हूँ, गुणरहित हूँ, ऐषणारहित हूँ। मैं निरिन्द्रिय हूँ, मैं नियन्ता हूँ, मैं निरपेक्ष हूँ और अंशांशिभाव-रहित हूँ। मैं पुरुष हूँ, परमात्मा हूँ शाश्वत और सर्वप्रथम हूँ। मैं ही

परम हूँ, पर से भी पर हूँ, प्राज्ञ हूँ, संसार का शामक मैं ही हूँ। मैं परम अमृतरूप हूँ। मैं प्राज्ञ हूँ, प्रभु हूँ, पुरातन हूँ, पूर्णानन्द हूँ, ज्ञानैकागम्य (बोधस्वरूप) हूँ। मैं अन्तस् में स्थित एकरसमय (समानरूप से रहा) हूँ।

प्रज्ञातोऽहं प्रशान्तोऽहं प्रकाशः परमेश्वरः।
एकधा चिन्त्यमानोऽहं द्वैताद्वैतविलक्षणः ॥101॥
बुद्धोऽहं भूतपालोऽहं भारूपो भगवानहम्।
महादेवो महानस्मि महाज्ञेयो महेश्वरः ॥102॥
विमुक्तोऽहं विभुरहं वरेण्यो व्यापकोऽस्म्यहम्।
वैश्वानरो वासुदेवो विश्वतश्चक्षुरस्म्यहम् ॥103॥
विश्वाधिकोऽहं विशदो विष्णुर्विश्वकृदस्म्यहम्।
शुद्धोऽस्मि शुक्रः शान्तोऽस्मि शाश्वतोऽस्मि शिवोऽस्म्यहम् ॥104॥
सर्वभूतान्तरात्माहमहमस्मि सनातनः।
अहं सकृद्विभातोऽस्मि स्वे महिम्नि सदा स्थितः ॥105॥

मैं प्रकृष्ट ज्ञाता हूँ, मैं प्रकाश हूँ, मैं परमेश्वर हूँ, मैं एक ही प्रकार से विचारणीय हूँ, मैं द्वैत और अद्वैत से विलक्षण हूँ। मैं बुद्ध (ज्ञानी) हूँ, मैं सभी प्राणियों का पालक हूँ, मैं तेजःस्वरूप हूँ, मैं भगवान् हूँ। मैं महादेव हूँ, मैं बड़ा हूँ, मैं ही सबसे अधिक जानने योग्य हूँ, मैं ही महेश्वर हूँ। मैं विमुक्त हूँ, मैं विभु हूँ, मैं वरणयोग्य हूँ, मैं व्यापक हूँ, मैं वैश्वानर एवं वासुदेव हूँ, मैं ही सम्पूर्ण विश्व का चक्षुरूप हूँ। मैं विश्व से अधिक हूँ, मैं विशद हूँ, मैं विष्णु हूँ, मैं विश्वस्रष्टा हूँ। मैं शुद्ध हूँ, मैं शुक्र हूँ, मैं शान्त हूँ, मैं शाश्वत और शिव हूँ। मैं सभी प्राणियों का अन्तरात्मा हूँ, मैं सनातन हूँ, मैं अपनी महिमा में स्थिर रहकर सदैव निरन्तर प्रकाशित होता रहता हूँ।

सर्वान्तरः सर्वज्योतिः सर्वाधिपतिरस्म्यहम्।
सर्वभूताधिवासोऽहं सर्वव्यापी स्वराडहम् ॥106॥
समस्तसाक्षी सर्वात्मा सर्वभूतगुहाशयः।
सर्वेन्द्रियगुणाभासः सर्वेन्द्रियविवर्जितः ॥107॥
स्थानत्रयव्यतीतोऽहं सर्वानुग्राहकोऽस्म्यहम्।
सच्चिदानन्दपूर्णात्मा सर्वप्रेमास्पदोऽस्म्यहम् ॥108॥
सच्चिदानन्दमात्रोऽहं स्वप्रकाशोऽस्मि चिद्घनः।
सत्त्वस्वरूपसन्मात्रसिद्धसर्वात्मकोऽस्म्यहम् ॥109॥
सर्वाधिष्ठानसन्मात्रः सर्वबन्धहरोऽस्म्यहम्।
सर्वग्रासोऽस्म्यहं सर्वद्रष्टा सर्वानुभूरहम् ॥
एवं यो वेद तत्त्वेन स वै पुरुष उच्यते ॥110॥ इत्युपनिषत्।

इति ब्रह्मविद्योपनिषत् समाप्ता।

मैं सबके भीतर हूँ, मैं सर्वप्रकाशक हूँ, मैं सर्वाधिपति हूँ, मैं सभी प्राणियों में और भूतों में रहता हूँ। मैं सर्वव्यापक हूँ, मैं स्वराट् हूँ। मैं सबका साक्षी हूँ, सबका आत्मा हूँ, सभी प्राणियों की हृदय रूपी

गुहा में रहता हूँ। सभी इन्द्रियों में गुणों का मैं प्रकाशक हूँ। सभी इन्द्रियों से मैं रहित हूँ। मैं जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्ति से परे हूँ। मैं सभी पर कृपा करने वाला हूँ। मैं सच्चिदानन्द हूँ, मैं पूर्णात्मा हूँ। मैं सभी के लिए प्रेम का पात्र हूँ। मैं केवल सच्चिदानन्द ही हूँ। मैं स्वयंप्रकाश चिद्घन हूँ। मैं सत्तास्वरूप और केवल सत्ता ही हूँ। मेरे लिए सब सिद्ध ही है। मैं सबका अधिष्ठान (आधार) और सत्तात्मक ही हूँ। सभी प्रकार के बन्धनों को मैं काटने वाला हूँ। मैं सबका ग्रास करने वाला हूँ। मैं सबका द्रष्टा (साक्षी) हूँ। मैं सबका अनुभव करने वाला हूँ। इस प्रकार से जो तत्त्वरूप को समझता है या ज्ञाता है वही पुरुष है—ऐसा उपदेश है।

यहाँ ब्रह्मविद्योपनिषत् पूर्ण होती है।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु। सह नौ ..... मा विद्विषावहै। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(42) योगतत्त्वोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

कृष्णयजुर्वेद के साथ सम्बद्ध इस उपनिषद् में विविध प्रकार के योगों के उपादानों का विशद विवरण दिया गया है। एक बार पितामह ब्रह्मा ने भगवान् विष्णु से आठ अंगों वाले योगतत्त्व के बारे में पूछा था और उसके उत्तर में विष्णु ने यह उपदेश दिया था। इसमें कैवल्यपद की प्राप्ति के लिए योगमार्ग को श्रेष्ठ बताया गया है। इसमें मन्त्रयोग, लययोग, हठयोग और राजयोग—ये चार प्रकार योग के बताए हैं। और क्रमश: उनकी ये चार अवस्थाएँ—आरंभ, घट, परिचय और निष्पत्ति भी बताई गई हैं। योग के साधकों और सिद्धों के आहार, विहार, दिनचर्या के बारे में भी बताया गया है। यौगिक सिद्धियों और साधनाकालीन सावधानियों का भी निर्देश किया गया है। योगलभ्य अणिमादि आठ सिद्धियों की नि:संदिग्धता बताते हुए भी अन्ततोगत्वा जीवन के लिए आत्मतत्त्व का साक्षात्कार ही परम लक्ष्य है—यह सूचित करते हुए कहा गया है कि निर्वात दीपशिखा की तरह अन्त:करण में आत्मतत्व का साक्षात्कार करके संसार-चक्र से मुक्त हो जाना ही परम लक्ष्य है। इस उपनिषद् की सभी उपनिषदों की तरह फलश्रुति तो यही है।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु। सह नौ.....मा विद्विषावहै। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (ब्रह्मोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

योगतत्त्वं प्रवक्ष्यामि योगिनां हितकाम्यया।
यच्छ्रुत्वा च पठित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥1॥
विष्णुर्नाम महायोगी महाभूतो महातपाः।
तत्त्वमार्गे यथा दीपो दृश्यते पुरुषोत्तमः ॥2॥
तमाराध्य जगन्नाथं प्रणिपत्य पितामहः।
पप्रच्छ योगतत्त्वं मे ब्रूहि चाष्टाङ्गसंयुतम् ॥3॥
तमुवाच हृषीकेशो वक्ष्यामि शृणु तत्त्वतः।
सर्वे जीवाः सुखैर्दुःखैर्मायाजालेन वेष्टिताः ॥4॥

योगियों के हित की कामना से मैं योगतत्त्व के बारे में कह रहा हूँ, जिसे सुनकर या पढ़कर मनुष्य सभी पापों से मुक्त हो जाता है। विष्णु नाम के महायोगी ही सभी प्राणियों में महान् हैं और महातपस्वी हैं। और वही दीप की तरह तत्त्वमार्ग में पुरुषोत्तम हैं। इन जगन्नाथ (भगवान् विष्णु) की आराधना करके और उन्हें प्रणाम करके पितामह ब्रह्मा ने उनसे पूछा—'मुझे आठ अंगों के साथ योगतत्त्व कहिए'। उनके पूछने पर हृषीकेश भगवान् विष्णु ने उनसे कहा—'मैं आपको उस तत्त्व का वर्णन करता हूँ, आप ध्यान पूर्वक उसे सुनिए। ये सभी जीव माया के जाल से सुखों और दु:खों से घिरे हुए हैं।

तेषां मुक्तिकरं मार्गं मायाजालनिकृन्तनम्।
जन्ममृत्युजराव्याधिनाशनं मृत्युतारकम् ॥5॥
नानामार्गैस्तु दुष्प्रापं कैवल्यं परमं पदम्।
पतिताः शास्त्रजालेषु प्रज्ञया तेन मोहिताः ॥6॥
अनिर्वाच्यं पदं वक्तुं न शक्यं तैः सुरैरपि।
स्वात्मप्रकाशरूपं तत् किं शास्त्रेण प्रकाश्यते ॥7॥
निष्कलं निर्मलं शान्तं सर्वातीतं निरामयम्।
तदेव जीवरूपेण पुण्यपापफलैर्वृतम् ॥8॥

उन लोगों की मुक्ति करने वाला, माया के जाल को काटने वाला, जन्म-मरण-जरावस्था और रोगों का नाश करने वाला मार्ग तो यही है (जो कि आपने पूछा है)। इसके अतिरिक्त दूसरे मार्गों का अनुसरण करने से तो कैवल्य का पद बड़ी कठिनता से मिलता है और शास्त्रों में बताए गए मतमतान्तर वाले अन्यान्य मार्गों पर चलने वाले लोगों की बुद्धि में मोह उत्पन्न हो जाता है। उस अनिर्वचनीय पद का उल्लेख देवगण भी नहीं कर पाते, तब उस स्वयंप्रकाश आत्मा के स्वरूप को शास्त्रों के द्वारा किस तरह प्रकाशित किया जा सकता है ? यह आत्मा अंशरहित, मलरहित, शान्त और सर्वातीत एवं दोषरहित है। वही आत्मा पुण्य और पाप से आवृत होकर जीवरूप में हो जाता है।

परमात्मपदं नित्यं तत्कथं जीवतां गतम्।
सर्वभावपदातीतं ज्ञानरूपं निरञ्जनम् ॥9॥
वारिवत्स्फुरितं तस्मिंस्तत्राहङ्कृतिरुत्थिता।
पञ्चात्मकमभूत्पिण्डं धातुबद्धं गुणात्मकम् ॥10॥
सुखदुःखैः समायुक्तं जीवभावनया कुरु।
तेन जीवाभिधा प्रोक्ता विशुद्धे परमात्मनि ॥11॥

यहाँ यह प्रश्न उठता है कि परमात्मा का पद तो नित्य ही है, और जब वह परमात्मा सभी प्रकार के भावों और पदों से परे है, ज्ञानरूप हैं और निर्लेप है, तब भला वह जीवभाव को कैसे प्राप्त हो सकता है ? इसका उत्तर यह है कि जैसे पानी में तरंगें उठती हैं, वैसे ही उस परमतत्त्व में एक स्फुरण हुआ और उसमें से 'अहंकार' उत्पन्न हुआ। इसमें से पंचभूतात्मक पिण्ड पैदा हुआ। वह पिण्ड सात धातुओं और तीन गुणों से युक्त था। वही पिण्ड सुख-दु:ख से युक्त होने से जीव भाव को प्राप्त होता है। इसीलिए विशुद्ध परमात्मा को भी जीव का नाम दिया गया।

कामक्रोधभयं चापि मोहलोभमदो रजः।
जन्म मृत्युश्च कार्पण्यं शोकस्तन्द्रा क्षुधा तृषा ॥12॥
तृष्णा लज्जा भयं दुःखं विषादो हर्ष एव च।
एभिर्दोषैर्विनिर्मुक्तः स जीवः केवलो मतः ॥13॥
तस्माद्दोषविनाशार्थमुपायं कथयामि ते।
योगहीनं कथं ज्ञानं मोक्षदं भवति ध्रुवम् ॥14॥
योगो हि ज्ञानहीनस्तु न क्षमो मोक्षकर्मणि।
तस्माज्ज्ञानं च योगं च मुमुक्षुर्दृढमभ्यसेत् ॥15॥

काम, क्रोध, भय, मोह, लोभ, मद, रजोगुण, जन्म, मृत्यु, कृपणता, शोक, तन्द्रा, भूख, प्यास, तृष्णा, लज्जा, भय, दुःख, विषाद, हर्ष—इन दोषों से विमुक्त वह जीव (मूलतः तो) केवल चैतन्य ही है। अतः इन दोषों के विनाश के लिए मैं आपको उपाय बतला रहा हूँ। योग के बिना केवल ज्ञान ही मोक्षकारक कैसे हो सकता है ? और इसी प्रकार ज्ञान से हीन (रहित) केवल योग भी मोक्ष देने के लिए समर्थ नहीं हो सकता। इसलिए मुमुक्षु को ज्ञान और योग—दोनों का दृढ अभ्यास करना चाहिए।

अज्ञानादेव संसारो ज्ञानादेव विमुच्यते।
ज्ञानस्वरूपमेवादौ ज्ञानं ज्ञेयैकसाधनम् ॥16॥

यह संसार ही अज्ञान से ही उत्पन्न हुआ है, और ज्ञान से ही उसकी निवृत्ति हो सकती है। आदि में ज्ञान का ही स्वरूप होता है और ज्ञान के द्वारा ही ज्ञेय को प्राप्त किया जा सकता है।

ज्ञातं येन निजं रूपं कैवल्यं परमं पदम्।
निष्कलं निर्मलं साक्षात् सच्चिदानन्दरूपकम् ॥17॥
उत्पत्तिस्थितिसंहारस्फूर्तिज्ञानविवर्जितम्।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमथ योगं ब्रवीमि ते ॥18॥
योगो हि बहुधा ब्रह्मन् भिद्यते व्यवहारतः।
मन्त्रयोगो लयश्चैव हठोऽसौ राजयोगतः ॥19॥
आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयः स्मृतः।
निष्पत्तिश्चेत्यवस्था च सर्वत्र परिकीर्तिता ॥20॥

जिस मनुष्य ने अपने चैतन्यरूप परम पद को जान लिया है, जो पद अंशरहित, विशुद्ध, साक्षात् सच्चिदानन्दस्वरूप, उत्पत्ति-स्थिति-नाश के स्फुरण से जो रहित है, वही सच्चा ज्ञान है (अर्थात् सर्जन-पालन-विसर्जन शून्य, अंशरहित शुद्ध चैतन्य ही ज्ञान है)। वह ज्ञान मैंने आपको बताया। हे ब्रह्माजी ! अब मैं आपको योग के बारे में बताता हूँ। वह योग व्यवहार में अनेक प्रकार के होते हैं जैसे मन्त्रयोग, लययोग, हठयोग और राजयोग। उस योग की चार अवस्थाएँ कही गयी हैं—आरम्भ, घट, परिचय और निष्पत्ति।

एतेषां लक्षणं ब्रह्मन्वक्ष्ये शृणु समासतः।
मातृकादियुतं मन्त्रं द्वादशाब्दं तु यो जपेत् ॥21॥
क्रमेण लभते ज्ञानमणिमादिगुणान्वितम्।
अल्पबुद्धिरिमं योगं सेवते साधकाधमः ॥22॥
लययोगश्चित्तलयः कोटिशः परिकीर्तितः।
गच्छंस्तिष्ठन्स्वपन्भुञ्जन्ध्यायेन्निष्कलमीश्वरम् ॥23॥
स एष लययोगः स्याद्धठयोगमतः शृणु।
यमश्च नियमश्चैव आसनं प्राणसंयमः ॥24॥
प्रत्याहारो धारणा च ध्यानं भ्रूमध्यमे हरिम्।
समाधिः समतावस्था साष्टाङ्गो योग उच्यते ॥25॥

हे ब्रह्मन् ! इन चारों योगों के लक्षण मैं संक्षेप में कहूँगा, उसे सुनिए। जब कोई साधक बारह वर्ष तक मात्रासहित मन्त्र का जप करता है, तो यह मन्त्रयोग कहा जाता है। इसका साधक धीरे-धीरे

अणिमा आदि सिद्धियों के गुण से युक्त ज्ञान प्राप्त करता है। परन्तु इस मन्त्रयोग की कम बुद्धि वाले ही उपासना करते हैं, वह साधक अधम माना जाता है। अब दूसरा लययोग है—यह तो करोड़ों प्रकार का कहा गया है। चलते-फिरते, बैठते-उठते, सोते, खाते-पीते, निष्कल ईश्वर का ध्यान करना चाहिए। इसी को लययोग कहा जाता है। अब तीसरे हठयोग को सुनो—यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, दोनों भौहों के बीच हरि का ध्यान और समाधि—यह आठ अंगों वाला योग है।

महामुद्रा महाबन्धो महावेधश्च खेचरी।
जालन्धरोड्डियाणश्च मूलबन्धस्तथैव च ॥26॥
दीर्घप्रणवसन्धानं सिद्धान्तश्रवणं परम्।
वज्रोली चामरोली च सहजोली त्रिधा मता ॥27॥
एतेषां लक्षणं ब्रह्मन्प्रत्येकं शृणु तत्त्वतः।
लघ्वाराहो यमेष्वेको मुख्यो भवति नेतरः ॥28॥
अहिंसा नियमेष्वेका मुख्या वै चतुरानन।
सिद्धं पद्मं तथा सिंहं भद्रं चेति चतुष्टयम् ॥29॥

हठयोग में महामुद्रा, महाबन्ध, महावेध, खेचरीमुद्रा, जालन्धरबन्ध, उड्डियाणबन्ध, मूलबन्ध, दीर्घप्रणव-अनुसन्धान, परम सिद्धान्त-श्रवण तथा वज्रोली, अमरोली और सहजोली, ऐसी तीन मुद्राएँ आती हैं। हे ब्रह्मन् ! इनमें से हर एक के लक्षण आप सुनिए। यमों में एकमात्र मिताहार (अल्पाहार) ही मुख्य है और नियमों में अहिंसा को मुख्य माना गया है। आसनों में सिद्धासन, पद्मासन, सिंहासन और भद्रासन—इन चार आसनों को मुख्य माना गया है।

प्रथमाभ्यासकाले तु विघ्नाः स्युश्चतुरानन।
आलस्यं कत्थनं धूर्तगोष्ठी मन्त्रादिसाधनम् ॥30॥
धातुस्त्रीलौल्यकादीनि मृगतृष्णामयानि वै।
ज्ञात्वा सुधीस्त्यजेत्सर्वान् विघ्नान्पुण्यप्रभावतः ॥31॥
प्राणायामं ततः कुर्यात्पद्मासनगतः स्वयम्।
सुशोभनं मठं कुर्यात्सूक्ष्मद्वारं तु निर्व्रणम् ॥32॥
सुष्ठु लिप्तं गोमयेन सुधया वा प्रयत्नतः।
मत्कुणैर्मशकैर्लूतैर्वर्जितं च प्रयत्नतः ॥33॥

हे चतुरानन ! योग के अभ्यास के प्रारंभ में विघ्न तो आते हैं। जैसे आलस्य, अपनी बड़ाई, धूर्तपने की बातें और मन्त्रादि का साधन आदि होते हैं। श्रेष्ठ साधक को धातु (धनादि), स्त्री, लोलुपता आदि को मृगजल समझकर छोड़ देना चाहिए और अपने पुण्य के प्रभाव से सभी विघ्नों को हटा देना चाहिए। बाद में प्राणायाम करना चाहिए। उसके लिए स्वयं पहले पद्मासन लगाकर बैठना चाहिए। ऐसा करने के लिए तो सबसे पहले एक छोटी-सी सुन्दर कुटिया बनानी चाहिए। उसका द्वार छोटा होना चाहिए, उसमें छिद्र नहीं होने चाहिए, वह गोमय से प्रयत्नपूर्वक लीपा होना चाहिए। खटमल, मच्छर, मकड़ी आदि जन्तुओं से उसे प्रयत्नपूर्वक रहित कर देना चाहिए।

दिने दिने च सम्मृष्टं सम्मार्जन्या विशेषतः।
वासितं च सुगन्धेन धूपितं गुग्गुलादिभिः ॥34॥

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ।
तत्रोपविश्य मेधावी पद्मासनसमन्वितः ॥35॥
ऋजुकायः प्राञ्जलिश्च प्रणमेदिष्टदेवताम् ।
ततो दक्षिणहस्तस्य अङ्गुष्ठेनैव पिङ्गलाम् ॥36॥
निरुध्य पूरयेद्वायुमिडया तु शनैः शनैः ।
यथाशक्त्यविरोधेन ततः कुर्याच्च कुम्भकम् ॥37॥

फिर, उस कुटिया को प्रतिदिन संमार्जनी से प्रयत्नपूर्वक झाड़कर स्वच्छ रखना चाहिए और गुग्गुल आदि की धूप से उसे सुगन्धित रखना चाहिए। बाद में जो न बहुत ऊँचा हो और न बहुत नीचा हो, ऐसे वस्त्र, मृगचर्म या कुश के आसन पर पद्मासन में बैठकर शरीर को सीधा रखकर हाथ जोड़कर इष्ट देवता को प्रणाम करना चाहिए। और इसके बाद, दाहिने हाथ के अँगूठे से पिंगला का निरोध करके (उसे दबाकर) धीरे-धीरे वायु को भीतर की ओर खींचना चाहिए और उसे यथाशक्ति रोककर कुम्भक करना चाहिए।

पुनस्त्यजेत्पिङ्गलया शनैरेव न वेगतः ।
पुनः पिङ्गलमापूर्य पूरयेदुदरं शनैः ॥38॥
धारयित्वा यथाशक्ति रेचयेदिडया शनैः ।
यया त्यजेत्तयापूर्य धारयेदविरोधतः ॥39॥
जानु प्रदक्षिणीकृत्य न द्रुतं न विलम्बितम् ।
अङ्गुलिस्फोटनं कुर्यात्सा मात्रा परिगीयते ॥40॥

इसके बाद पिंगला द्वारा उस वायु को धीरे-धीरे, वेगरहित बाहर निकालना चाहिए। फिर इसके बाद पिंगला से वायु को पेट में फिर से भरकर, शक्ति के अनुसार ग्रहण करके इडा के माध्यम से धीरे-धीरे रेचन करना चाहिए। इस प्रकार जिस ओर के नथुने से वायु बाहर निकाला हो उसी के जरिए फिर से वायु को भरकर दूसरी ओर के नथुने से बाहर निकालते रहना चाहिए। मात्रा का काल प्रमाण यह है कि जानु को हाथ से शीघ्र भी नहीं और धीरे-धीरे भी नहीं—ऐसे सामान्य-मध्यम रूप से चारों ओर घुमाकर बाद में चुटकी बजाने में जितना समय लगता है, उस समय को 'मात्रा' कहा जाता है।

इडया वायुमारोप्य शनैः षोडशमात्रया ।
कुम्भयेत्पूरितं पश्चाच्चतुःषष्ट्या तु मात्रया ॥41॥
रेचयेत्पिङ्गलानाड्या द्वात्रिंशन्मात्रया पुनः ।
पुनः पिङ्गलयापूर्य पूर्ववत्सुसमाहितः ॥42॥
प्रातर्मध्यन्दिने सायमर्धरात्रे च कुम्भकान् ।
शनैरशीतिपर्यन्तं चतुर्वारं समभ्यसेत् ॥43॥
एवं मासत्रयाभ्यासान्नाडीशुद्धिस्ततो भवेत् ।
यदा तु नाडी शुद्धिः स्यात्तदा चिह्नानि बाह्यतः ॥44॥

इडा नाडी से धीरे-धीरे सोलह मात्रा तक वायु का पूरक करना चाहिए। फिर उस पूरित वायु का चौसठ मात्रा तक कुंभक करना चाहिए। फिर पिंगला नाडी के जरिए उस कुंभित वायु का बत्तीस मात्रा तक के काल में रेचन करना चाहिए। फिर से उस पिंगला नाडी से वायु का पूर्वोक्त रीति से ही पूरक करना चाहिए, और पूर्वोक्त प्रकार से ही कुंभक तथा रेचक करना चाहिए। इस प्रकार प्रातः में, मध्याह्न

में, सायंकाल में तथा आधी रात को धीरे-धीरे अस्सी कुंभकों का अभ्यास करना चाहिए। इस प्रकार तीन मास तक अभ्यास करने से नाडीशुद्धि हो जाती है। और ऐसा होने पर अर्थात् नाडीशुद्धि होने पर परिणामतः उसके बाह्य चिह्न दिखाई देने लग जाते हैं।

जायन्ते योगिनो देहे तानि वक्ष्याम्यशेषतः ।
शरीरलघुता दीप्तिर्जाठराग्निविवर्धनम् ॥45॥
कृशत्वं च शरीरस्य सदा जायेत निश्चितम् ।
योगविघ्नकराहारं वर्जयेद् योगवित्तमः ॥46॥
लवणं सर्षपं चाम्लमुष्णं रूक्षं च तीक्ष्णकम् ।
शाकजातं रामठादि वह्निस्त्रीपथसेवनम् ॥47॥
प्रातःस्नानोपवासादिकायक्लेशांश्च वर्जयेत् ।
अभ्यासकाले प्रथमं शस्तं क्षीराज्यभोजनम् ॥48॥

ऐसे बाह्य चिह्न किस प्रकार से दिखाई देते हैं, वह मैं पूर्णतः कहूँगा। शरीर में हल्कापन आ जाता है, जठराग्नि तेज हो जाती है, शरीर में कान्ति बढ़ती है, शरीर में पतलापन आता है। ऐसे समय में योग में बाधा पहुँचाने वाले आहार का त्याग कर देना चाहिए। नमक, तेल, खटाई, गरम-सूखा-तीखा भोजन, हरे साग-तरकारी, हींग आदि मसाले, आग में तपना, स्त्री का सहवास, अति चलना, सुबह का स्नान, उपवास और शरीर को कष्ट पहुँचाने वाले अन्य कार्य छोड़ देने चाहिए। योगाभ्यास के आरंभ के दिनों में दूध और घी का भोजन प्रशस्त माना गया है।

गोधूममुद्गशाल्यन्नं योगवृद्धिकरं विदुः ।
ततः परं यथेष्टं तु शक्तः स्याद्वायुधारणे ॥49॥
यथेष्टधारणाद्वायोः सिद्ध्येत्केवलकुम्भकः ।
केवले कुम्भके सिद्धे रेचपूरविवर्जिते ॥50॥
न तस्य दुर्लभं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
प्रस्वेदो जायते पूर्वं मर्दनं तेन कारयेत् ॥51॥
ततोऽपि धारणाद्वायोः क्रमेणैव शनैः शनैः ।
कम्पो भवति देहस्य आसनस्थस्य देहिनः ॥52॥

गेहूँ, मूँग और चावल का आहार योग की वृद्धि करने वाला माना जाता है। इसको लेने के बाद मनुष्य अपनी इच्छानुसार प्राण का संयम (निरोध) कर सकता है। जब इस तरह प्राणवायु का यथेष्ट धारण सिद्ध हो जाता है, तब केवल-कुम्भक सिद्ध हो जाता है। जब केवल-कुंभक सिद्ध हो जाता है तो रेचक एवं पूरक चले ही जाते हैं। तब ऐसे मनुष्य के लिए तीनों लोकों में कुछ भी दुर्लभ नहीं होता। केवल-कुंभक सिद्ध होने पर शरीर में जो पसीना उत्पन्न होता है, उसे शरीर में ही मल लेना चाहिए। तदनन्तर प्राणवायु की धारणशक्ति धीरे-धीरे क्रमशः बढ़ती रहने से आसन पर बैठे हुए साधक की देह में कंप उत्पन्न होने लगता है।

ततोऽधिकतराभ्यासाद् दार्दुरी स्वेन जायते ।
यथा च दर्दुरो भाव उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छति ॥53॥
पद्मासनस्थितो योगी तथा गच्छति भूतले ।
ततोऽधिकतराभ्यासाद् भूमित्यागश्च जायते ॥54॥

पद्मासनस्थ एवाऽसौ भूमिमुत्सृज्य वर्तते ।
अतिमानुषचेष्टादि तथा सामर्थ्यमुद्भवेत् ॥55॥
न दर्शयेच्च सामर्थ्यं दर्शनं वीर्यवत्तरम् ।
स्वल्पं वा बहुधा दुःखं योगी न व्यथते सदा ॥56॥

इससे भी आगे और अधिक अभ्यास करने से मेंढक की तरह चेष्टाएँ होने लगती हैं । जैसे मेढक जमीन से उछल-उछल कर वापिस जमीन में और पुनः ऊपर आया-जाया करता है, वैसे ही वह पद्मासनस्थ योगी आसन से ऊपर उठकर फिर जमीन पर आया-जाया करता है । और भी अधिक अभ्यास किए जाने पर जमीन को बिल्कुल छोड़ ही देता है । पद्मासन में ही स्थित वह योगी भूमि से ऊपर उठकर रहता है । उस समय उस योगी में मानवेतर चेष्टाएँ करने की सामर्थ्य आ जाती है । लेकिन वह सामर्थ्य उसे किसी को नहीं बताना चाहिए अपितु उस सामर्थ्य का स्वयं दर्शन करके अपने उत्साह को बढ़ाना चाहिए । अर्थात् उस सामर्थ्य का अपने-आप में किया हुआ दर्शन ही वीर्यवत्तर (बलवत्तर) होता है । ऐसे समय में वह योगी थोड़े या बहुत दुःख से भी व्यथित नहीं होता ।

अल्पमूत्रपुरीषश्च स्वल्पनिद्रश्च जायते ।
कीलवो दूषिका लाला स्वेददुर्गन्धताानने ॥57॥
एतानि सर्वथा तस्य न जायन्ते ततः परम् ।
ततोऽधिकतराभ्यासाद् बलमुत्पद्यते बहु ॥58॥
येन भूचरसिद्धिः स्याद् भूचराणां जये क्षमः ।
व्याघ्रो वा शरभो वापि गजो गवय एव वा ॥59॥
सिंहो वा योगिना तेन म्रियन्ते हस्ततादिताः ।
कन्दर्पस्य यथा रूपं तथा स्यादपि योगिनः ॥60॥

उस योगी के मूत्र और मल में कमी हो जाती है, उसकी निद्रा कम हो जाती है । इसके बाद उस योगी को कीचड़, नाक का मैल, थूक, पसीना, मुँह में गन्ध—ये सब कभी नहीं होते । इससे भी अधिक अभ्यास किए जाने पर योगी में बहुत बल आ जाता है, जिस बल से वह भूचरसिद्धि प्राप्त करता है । भूचरसिद्धि का अर्थ पृथ्वी पर विचरते हुए प्राणियों पर काबू पा लेने का सामर्थ्य होता है । बाघ हो या शरभ हो, हाथी हो या नील गाय हो, सिंह हो या और कोई हो, पर वे सब इस योगी के मात्र हाथ से ही मारने पर मर जाते हैं । और इस योगी का रूप कामदेव जैसा हो जाता है ।

तद्रूपवशगा नार्यः कांक्षन्ते तस्य सङ्गमम् ।
यदि सङ्गं करोत्येष तस्य बिन्दुक्षयो भवेत् ॥61॥
वर्जयित्वा स्त्रियाः सङ्गं कुर्यादभ्यासमादरात् ।
योगिनोऽङ्गे सुगन्धश्च जायते बिन्दुधारणात् ॥62॥
ततो रहस्युपाविष्टः प्रणवं प्लुतमात्रया ।
जपेत्पूर्वार्जितानां तु पापानां नाशहेतवे ॥63॥
सर्वविघ्नहरो मन्त्रः प्रणवः सर्वदोषहा ।
एवमभ्यासयोगेन सिद्धिरारम्भसम्भवा ॥64॥

उस योगी के ऐसे रूप के वशीभूत होकर नारियाँ उसके साथ समागम करना चाहती हैं । यदि वह योगी समागम कर लेता है, तो उसका बिन्दुक्षय (वीर्य का नाश) हो जाता है । इसलिए स्त्रियों का

संग छोड़कर आदरपूर्वक योग का अभ्यास ही करते रहना चाहिए । क्योंकि बिन्दु के धारण करते रहने से ही (ऊर्ध्वरिता बने रहने से ही) योगी के शरीर में सुगन्ध पैदा होती है । बाद में पूर्वार्जित पापों के क्षय के लिए एकान्त में बैठकर योगी को प्लुतमात्रा से प्रणव का जाप करना चाहिए । क्योंकि वह प्रणवमन्त्र तो सर्व विघ्नों को और सभी दोषों (बाधाओं) को दूर करने वाला है । ऐसे अभ्यासयोग से सिद्धियों का संभव (उत्पत्ति) शुरू हो जाता है ।

ततो भवेद्घटावस्था पवनाभ्यासतत्परा ।
प्राणोऽपानो मनो बुद्धिर्जीवात्मपरमात्मनोः ॥65॥
अन्योऽन्यस्याविरोधेन एकता घटते यदा ।
घटावस्थेति सा प्रोक्ता तच्चिह्नानि ब्रवीम्यहम् ॥66॥
पूर्वं यः कथितोऽभ्यासश्चतुर्थांशं परिग्रहेत् ।
दिवा वा यदि वा सायं याममात्रं समभ्यसेत् ॥67॥
एकवारं प्रतिदिनं कुर्यात्केवलकुम्भकम् ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो यत्प्रत्याहरणं स्फुटम् ॥68॥

इसके बाद एक घटावस्था होती है, वह प्राणायाम से होती है । पूर्वोक्त प्रणवजाप के साथ प्राणायाम करने से वह सहजरूप से होती है । जिस अवस्था में प्राण, अपान, मन, बुद्धि, जीव तथा परमात्मा में निर्विरोध एकता स्थापित होती है, उसे 'घटावस्था' कहा जाता है । उसके चिह्नों का आगे वर्णन किया जाता है । यथा—पहले जितना अभ्यास योगी करता था, उसका चतुर्थांश ही अब करना चाहिए । दिन में अथवा रात में केवल एक प्रहर ही योगाभ्यास करना चाहिए । 'केवल कुंभक' तो दिन में एक बार ही करना चाहिए । कुम्भक में स्थिर होकर इन्द्रियों को उनके विषयों से खींचकर लाए, यही प्रत्याहार है ।

योगी कुम्भकमास्थाय प्रत्याहारः स उच्यते ।
यद्यत्पश्यति चक्षुर्भ्यां तत्तदात्मेति भावयेत् ॥69॥
यद्यच्छृणोति कर्णाभ्यां तत्तदात्मेति भावयेत् ।
लभते नासया यद्यत् तत्तदात्मेति भावयेत् ॥70॥
जिह्वया यद्रसं ह्यत्ति तत्तदात्मेति भावयेत् ।
त्वचा यद्यत्स्पृशेद्योगी तत्तदात्मेति भावयेत् ॥71॥
एवं ज्ञानेन्द्रियाणां तु तत्तदात्मनि धारयेत् ।
याममात्रं प्रतिदिनं योगी यत्नादतन्द्रितः ॥72॥

पूर्वोक्त प्रकार से योगी जब कुंभक करता है, तब उसे प्रत्याहार कहा जाता है । ऐसे प्रत्याहार के समय में योगी अपनी आँखों से जो कुछ देखता है, उसे आत्मवत् ही समझे । अपने कानों से जो कुछ भी सुनता है, उसे आत्मवत् ही समझे । अपनी नासिका से जो कुछ सूँघता है, उसे आत्मरूप ही समझे । जीभ से जो कुछ भी आस्वाद करे, उसे आत्मवत् ही समझे । त्वगिन्द्रिय से जिस किसी का स्पर्श करे, उसे आत्मवत् ही समझे । इस प्रकार सभी ज्ञानेन्द्रियों को – उनके विषयों को – योगी अपने आत्मा में ही धारण करे । इस प्रकार का प्रत्याहार प्रतिदिन एकबार योगी को आलस्यरहित होकर एक प्रहर तक करना चाहिए ।

यथा वा चित्तसामर्थ्यं जायते योगिनो ध्रुवम् ।
दूरश्रुतिर्दूरदृष्टिः क्षणाद् दूरागमस्तथा ॥73॥
वाक्सिद्धिः कामरूपत्वमदृश्यकरणी तथा ।
मलमूत्रप्रलेपेन लोहादेः स्वर्णता भवेत् ॥74॥
खे गतिस्तस्य जायेत सन्ताभ्यासयोगतः ।
सदा बुद्धिमता भाव्यं योगिना योगसिद्धये ॥75॥
एते विघ्ना महासिद्धेर्न रमेत्तेषु बुद्धिमान् ।
न दर्शयेत्स्वसामर्थ्यं यस्य कस्यापि योगिराट् ॥76॥

इस प्रकार योगी के चित्त का सामर्थ्य योगाभ्यास करते-करते बढ़ता जाता है, जैसे कि दूर से सुनाई पड़ना, दूर से दिखाई पड़ना, एक क्षण में बहुत दूर चले जाना, वाणी की सिद्धि, इच्छानुसार रूप धारण करना, अदृश्य हो जाना, अपने मल-मूत्र के लेप से लोहे को सोना बना देना, आकाश में गमन करना—आदि सामर्थ्य सतत योगाभ्यास से आ जाते हैं। परन्तु बुद्धिमान योगी को यह सोच लेना चाहिए कि उसकी योग की परम सिद्धि के लिए ये सभी सामर्थ्य विघ्नरूप (अवरोधक) ही हैं। बुद्धिमान योगी को इन सामर्थ्यों में मग्न नहीं होना चाहिए। और जहाँ-तहाँ अपने सामर्थ्यों का प्रदर्शन नहीं करना चाहिए। (तात्पर्य यह है कि बुद्धिमान योगी को ऐसी सिद्धियों के प्रदर्शन से बचना चाहिए)।

यथा मूढो यथा मूर्खो यथा बधिर एव च ।
तथा वर्तेत लोकस्य स्वसामर्थ्यस्य गुप्तये ॥77॥
शिष्याश्च स्वस्वकार्येषु प्रार्थयन्ति न संशयः ।
तत्तत्कर्मकरव्यग्रः स्वाभ्यासे विस्मृतो भवेत् ॥78॥
सर्वव्यापारमुत्सृज्य योगनिष्ठो भवेद्यतिः ।
अविस्मृत्य गुरोर्वाक्यमभ्यसेत्तदहर्निशम् ॥79॥
एवं भवेद्घटावस्था सन्ताभ्यासयोगतः ।
अनभ्यासवतश्चैव वृथागोष्ठ्या न सिद्ध्यति ॥80॥

इसीलिए श्रेष्ठ योगी को जनसाधारण के सामने अज्ञानी, मूर्ख, बहरा होने जैसा वर्ताव अपने सामर्थ्यों को छिपाने के लिए करना चाहिए। शिष्यलोग तो अपने-अपने कर्मों की सिद्धि के लिए उस योगी के पास निश्चित ही विज्ञप्तियाँ किया करेंगे, फलस्वरूप उनके उन कार्यों में फँसकर योगी अपने योगाभ्यास को भूल जाता है। इसलिए उस योगी को तो ऐसे सभी प्रकार के व्यापारों को छोड़कर केवल योगनिष्ठ ही बने रहना चाहिए। गुरु के वाक्य को बिना भूले हमेशा ही योगाभ्यास चालू रखना चाहिए। इस प्रकार के योग के अविरत किए गए अभ्यास से घटावस्था उत्पन्न होती है। जो मनुष्य अभ्यास नहीं करता और केवल वृथा बातें करता है, उसके द्वारा यह घटावस्था सिद्ध नहीं होती।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन योगमेव सदाभ्यसेत् ।
ततः परिचयावस्था जायतेऽभ्यासयोगतः ॥81॥
वायुः परिचितो यत्नादग्निना सह कुण्डलीम् ।
भावयित्वा सुषुम्नायां प्रविशेदनिरोधतः ॥82॥

वायुना सह चित्तं च प्रविशेच्च महापथम् ।
यस्य चित्तं स्वपवनं सुषुम्नां प्रविशेदिह ॥83॥
भूमिरापोऽनलो वायुराकाशश्चेति पञ्चकः ।
येषु पञ्चसु देवानां धारणा पञ्चधोच्यते ॥84॥

इसलिए सभी प्रयत्न करते हुए निरन्तर योग का ही अभ्यास करना चाहिए। इसके बाद (घटावस्था के बाद) एक और 'परिचय' नाम की अवस्था भी होती है। अग्नि के साथ कुण्डलिनी की भावना करके, निरोधरहित होकर सुषुम्ना में जब प्राणवायु का प्रवेश होता है, तब यह 'परिचय' की अवस्था होती है। इस महापथ में वायु के साथ जब चित्त का भी वहाँ प्रवेश होता है और जिस योगी का चित्त भी इस तरह सुषुम्ना में वायुसहित प्रविष्ट हो जाता है, उसको पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु और आकाश में – अपने अवयवों में विभक्त पंचभूतों में – ब्रह्म से लेकर सदाशिवपर्यन्त पाँच देवों की धारणा होती है।

पादादिजानुपर्यन्तं पृथिवी स्थानमुच्यते ।
पृथिवी चतुरस्रं च पीतवर्णं लवर्णकम् ॥85॥
पार्थिवे वायुमारोप्य लकारेण समन्वितम् ।
ध्यायंश्चतुर्भुजाकारं चतुर्वक्त्रं हिरण्मयम् ॥86॥
धारयेत्पञ्च घटिकाः पृथिवीजयमाप्नुयात् ।
पृथिवीयोगतो मृत्युर्न भवेदस्य योगिनः ॥87॥

पैरों से घुटनों तक का स्थान पृथ्वीतत्त्व का स्थान माना गया है। चार अन्तों (कोनों) से युक्त यह पृथ्वी पीले वर्ण और लकार से युक्त कही गई है। पृथ्वीतत्त्व में वायु को आरोपित करके उसमें लकार को जोड़ कर उस स्थान में सुनहरे रंगवाले चतुर्मुख और चतुर्भुज ब्रह्माजी का ध्यान करना चाहिए। इस तरह से पाँच घटिका (दो घण्टे) तक ध्यान करने से योगी पृथ्वीतत्त्व को जीत लेता है। ऐसे योगी की पृथ्वी के संयोग (आघात) से मृत्यु नहीं होती।

आजानोः पायुपर्यन्तमपां स्थानं प्रकीर्तितम् ।
आपोऽर्धचन्द्रं शुक्लं च वंबीजं परिकीर्तितम् ॥88॥
वारुणे वायुमारोप्य वकारेण समन्वितम् ।
स्मरन्नारायणं देवं चतुर्बाहुं किरीटिनम् ॥89॥
शुद्धस्फटिकसङ्काशं पीतवाससमच्युतम् ।
धारयेत्पञ्च घटिकाः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥90॥
ततो जलाद्भयं नास्ति जले मृत्युर्न विद्यते ।

घुटने से लेकर पायु (गुदा) तक का स्थान जल का स्थान माना गया है। वह जलतत्त्व, अर्ध-चन्द्र रूप में और 'वं' बीज वाला माना गया है। इस जलतत्त्व में वायु का आरोपण करके, उसे 'वं'कार के साथ बीज को जोड़कर चार हाथ वाले मुकुटधर, शुद्ध स्फटिक-से वर्ण वाले, पीले वस्त्र पहने हुए भगवान् अच्युत (नारायण देव) का पाँच घटिका तक ध्यान करके योगी (जलतत्त्व को जीत लेता है और) सभी पापों से छुटकारा पा लेता है। इस तरह जलतत्त्व को जीत लेने के बाद जल से उसे कोई भय नहीं रहता। जल में उसकी मृत्यु नहीं होती।

आपायोर्हृदयान्तं च वह्निस्थानं प्रकीर्तितम् ॥91॥
वह्निस्त्रिकोणं रक्तं च रेफाक्षरसमुद्भवम् ।
वह्नौ चानिलमारोप्य रेफाक्षरसमुज्ज्वलम् ॥92॥
त्रियक्षं वरदं रुद्रं तरुणादित्यसन्निभम् ।
भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गं सुप्रसन्नमनुस्मरन् ॥93॥
धारयेत्पञ्च घटिका वह्निनाऽसौ न दाह्यते ।
न दह्यते शरीरं च प्रविष्टस्याग्निमण्डले ॥94॥

पायु (गुदा) से लेकर हृदयपर्यन्त के स्थान को वह्निस्थान कहा जाता है। वह अग्नित्रिकोण रूप में और रक्तवर्ण तथा 'र'कार बीज वाला माना गया है। उस वह्नि में वायु का आरोपण करके उसे 'इ'काररूप बीज से जोड़कर तीन आँखों वाले, वरदान देने वाले, तरुण आदित्य के समान कान्तिवाले, सभी अंगों में भस्म का लेप किए हुए अति प्रसन्न ऐसे रुद्र का स्मरण करते हुए पाँच घटिका तक ध्यान करना चाहिए। ऐसा साधक वह्नि से नहीं जलाया जा सकता। उसका शरीर जलता नहीं है, भले ही वह अग्नि के घेरे के बीच हो।

आहृदयाद्भ्रुवोर्मध्ये वायुस्थानं प्रकीर्तितम् ।
वायुः षट्कोणकं कृष्णं यकाराक्षरभासुरम् ॥95॥
मारुतं मरुतां स्थाने यकाराक्षरभासुरम् ।
धारयेत्तत्र सर्वज्ञमीश्वरं विश्वतोमुखम् ॥96॥
धारयेत्पञ्च घटिका वायुवद् व्योमगो भवेत् ।
मरणं न तु वायोश्च भयं भवति योगिनः ॥97॥

हृदय से लेकर भौहों तक का स्थान वायु का क्षेत्र कहा गया है। वह छः कोनों के आकार का, काले रंग का और भास्वर 'य' अक्षरवाला होता है। इस प्रकार मरुत्स्थान पर (वायुस्थान पर) यकार होता है। यहाँ भास्वर 'य' अक्षर के साथ विश्वतोमुख सर्वज्ञ ईश्वर का ध्यान करना चाहिए। इस तरह पाँच घटिका (दो घण्टे) तक ध्यान करते रहने से साधक वायु की तरह आकाशविहारी होता है। वायु से उसकी मृत्यु नहीं होती और वायु से उसको भय नहीं होता।

आभ्रूमध्याच्च मूर्धान्तमाकाशस्थानमुच्यते ।
व्योम वृत्तं च धूम्रं च हकाराक्षरभासुरम् ॥98॥
आकाशे वायुमारोप्य हकारोपरि शङ्करम् ।
बिन्दुरूपं महादेवं व्योमाकारं सदाशिवम् ॥99॥
शुद्धस्फटिकसङ्काशं धृतबालेन्दुमौलिनम् ।
पञ्चवक्त्रयुतं सौम्यं दशबाहुं त्रिलोचनम् ॥100॥
सर्वायुधैर्धृताकारं सर्वभूषणभूषितम् ।
उमार्धदेहं वरदं सर्वकारणकारणम् ॥101॥
आकाशधारणात्तस्य खेचरत्वं भवेद् ध्रुवम् ।
यत्र कुत्र स्थितो वापि सुखमत्यन्तमश्नुते ॥102॥

भौंहों के बीच के भाग से लेकर मूर्धा के अन्त तक का क्षेत्र आकाशस्थान कहा गया है। वह व्योम (आकाश) व्योमवृत्त जैसे आकारवाला तथा धुएँ के-से रंगवाला तथा 'ह'कार अक्षर से युक्त होता है। ऐसे उस आकाश-तत्त्व में वायु का आरोपण करके, उसके साथ हकार को जोड़कर भगवान् शंकर का ध्यान करना चाहिए। वह भगवान् शंकर बिन्दुरूप हैं, महादेव हैं, व्योम जैसे आकार वाले हैं, सदाशिव हैं, शुद्ध स्फटिक जैसे वर्णवाले हैं, मस्तक पर बालचन्द्र को धारण किए हुए हैं, पाँच मुख वाले हैं, सौम्यमुद्रा वाले हैं, दश हाथवाले हैं, तीन आँखों वाले हैं, सभी शस्त्रास्त्रों को धारण किए हुए हैं, सभी आभूषणों से सुशोभित हैं, उमासहित – उमारूपी अर्धदेह वाले हैं। वह सभी कारणों के भी कारणस्वरूप हैं। आकाशतत्त्व में उनका ध्यान करते रहने से अवश्य ही आकाश-विचरण की शक्ति आ जाती है। ऐसा योगी कहीं भी रहता हो, फिर भी वह अत्यन्त सुख भोगता रहता है।

एवं च धारणाः पञ्च कुर्याद्योगी विचक्षणः ।
ततो दृढशरीरः स्यान्मृत्युस्तस्य न विद्यते ॥103॥
ब्रह्मणः प्रलयेनापि न सीदति महामतिः ।
समभ्यसेत्तथा ध्यानं घटिकाषष्ठिमेव च ॥104॥
वायुं निरुध्य चाकाशे देवतामिष्टदामिति ।
सगुणं ध्यानमेतत्स्यादणिमादिगुणप्रदम् ।
निर्गुणध्यानयुक्तस्य समाधिश्च ततो भवेत् ॥105॥

विचक्षण योगी को इस प्रकार की पाँच धारणाएँ करनी चाहिए। इसमें उस योगी का शरीर दृढ़ हो जाता है और उसको मृत्यु का कोई भय नहीं रहता। ऐसा महाबुद्धिशाली योगी ब्रह्मा के प्रलय के समय में भी – सर्वसृष्टि के प्रलय में भी दुःखी नहीं होता। छः घटिका तक वायु को रोककर आकाशतत्त्व में इष्ट सिद्धि देने वाले देव का निरन्तर ध्यान करते रहना चाहिए। इस प्रकार के सगुण ईश्वर का ध्यान करने से अणिमादि सिद्धियाँ प्राप्त होती हैं। इस सगुण ध्यान के बाद जब योगी निर्गुणध्यानयुक्त हो जाता है, तब समाधि प्राप्त हो जाती है।

दिनद्वादशकेनैव समाधिं समवाप्नुयात् ।
वायुं निरुध्य मेधावी जीवन्मुक्तो भवत्ययम् ॥106॥
समाधिः समतावस्था जीवात्मपरमात्मनोः ।
यदि स्वदेहमुत्स्रष्टुमिच्छा चेदुत्सृजेत्स्वयम् ॥107॥
परब्रह्मणि लीयेत न तस्योत्क्रान्तिरिष्यते ।
अथ नो चेत्समुत्स्रष्टुं स्वशरीरं प्रियं यदि ॥108॥
सर्वलोकेषु विहरन्नणिमादिगुणान्वितः ।
कदाचित्स्वेच्छया देवो भूत्वा स्वर्गे महीयते ॥109॥

इस प्रकार अनवरत साधना से योगी बारह दिवसों में समाधि को प्राप्त कर सकता है। प्राणवायु के पूर्वोक्त प्रकार से निरोध करने पर यह योगी जीवन्मुक्त हो जाता है। जीवात्मा और परमात्मा की समान अवस्था को ही समाधि कहा जाता है। ऐसा समाधि-प्राप्त जीवन्मुक्त योगी [illegible] देह को स्वयं अपनी इच्छा से छोड़ सकता है। वह देह छोड़कर परब्रह्म में ही लीन हो जाता [illegible] नहीं लेना पड़ता। यदि उसको अपना शरीर प्रिय हो, और उसे वह छोड़ना न चाहता [illegible] सिद्धियों से युक्त होकर सभी लोकों में यथेष्ट विहार कर सकता है। कभी-कभी अ[illegible] होकर स्वर्ग में आनन्द भी कर सकता है।

मनुष्यो वापि यक्षो वा स्वेच्छयापि क्षणाद्भवेत् ।
सिंहो व्याघ्रो गजो चाश्वः स्वेच्छया बहुतामियात् ॥110॥
यथेष्टमेव वर्तेत यद्वा योगी महेश्वरः ।
अभ्यासभेदतो भेदः फलं तु सममेव हि ॥111॥

योगी अपनी इच्छा से एक क्षण में ही मनुष्य, यक्ष, सिंह, बाघ, हाथी, घोड़ा, आदि अनेक रूपों को धारण कर सकता है। वह अपनी इच्छानुसार व्यवहार कर सकता है। वह योगी महासमर्थ होता है। योगियों में भेद तो अभ्यास के भेद से होता है, पर फल तो समान ही होता है।

पार्ष्णिं वामस्य पादस्य योनिस्थाने नियोजयेत् ।
प्रसार्य दक्षिणं पादं हस्ताभ्यां धारयेद् दृढम् ॥112॥
चुबुकं हृदि विन्यस्य पूरयेद्वायुना पुनः ।
कुम्भकेन यथाशक्तिं धारयित्वा तु रेचयेत् ॥113॥
वामाङ्गेन समभ्यस्य दक्षाङ्गेन ततोऽभ्यसेत् ।
प्रसारितस्तु यः पादस्तमूरूपरि नामयेत् ॥114॥ (अयमेव महाबन्धः ।)

अब **महाबन्ध** के विषय में कहा जा रहा है—बाँये पैर की एड़ी के द्वारा पहले योनि स्थान को दबाना चाहिए तथा दाहिने पैर को फैलाना चाहिए। फिर उसको अँगूठे से दोनों हाथों से जोर से पकड़ना चाहिए। इसके बाद ठोड़ी को छाती से लगाना चाहिए। तब फिर वायु को धीरे-धीरे भीतर धारण करके यथाशक्ति कुम्भक करना चाहिए और बाद में उसे रेचक के द्वारा बाहर निकाल देना चाहिए। इस प्रकार की क्रिया को निरन्तर बाँयें और दायें, पुनः दाँयें और बायें—इस प्रकार अभ्यास करना चाहिए। अर्थात् पहले बाँये पैर की एड़ी से जिस तरह शुरू किया था, उसी तरह दक्षिण पैर की एड़ी से शुरू करके (अदल-बदलकर) अभ्यास करना चाहिए। पहले प्रसारित किए गए पैर को अब पूर्ववत् जंघा पर नवाना चाहिए। (इसे ही महाबन्ध कहा जाता है)।

अयमेव महाबन्ध उभयत्रैवमभ्यसेत् ।
महाबन्धस्थितो योगी कृत्वा पूरकमेकधीः ॥115॥
वायुना गतिमावृत्य निभृतं कण्ठमुद्रया ।
पुटद्वयं समाक्रम्य वायुः स्फुरति सत्वरम् ॥116॥

ऊपर बताए अनुसार यही महाबन्ध कहलाता है। इस बन्ध का दोनों तरीकों से (अदल-बदलकर अर्थात् परिवर्तित क्रम से) अभ्यास किया जा सकता है। जब महाबन्ध में सतत संलग्न वह योगी एकाग्र होकर कण्ठ की मुद्रा के जरिए वायु की गति को आवृत्त करके दोनों नथुनों को संकुचित करके तत्परतापूर्वक वायु को भर लेता है, तब—

अयमेव महावेधः सिद्धैरभ्यस्यतेऽनिशम् ।
अन्तःकपालकुहरे जिह्वां व्यावृत्य धारयेत् ॥117॥
भ्रूमध्यदृष्टिरप्येषा मुद्रा भवति खेचरी ।
कण्ठमाकुञ्च्य हृदये स्थापयेद् दृढया धिया ॥118॥
बन्धो जालन्धराख्योऽयं मृत्युमातङ्गकेसरी ।
बन्धो येन सुषुम्नायां प्राणस्तूड्डीयते यतः ॥119॥
उड्यानाख्यो हि बन्धोऽयं योगिभिः समुदाहृतः ।

—इसी को महाबन्ध कहा जाता है। सिद्ध पुरुष सदैव इसका अभ्यास करते रहते हैं। जीभ को भीतर के कपाल में लौटाकर, दोनों भृकुटियों के बीच दृष्टि रखी जाने पर **खेचरी मुद्रा** होती है। कण्ठ को संकुचित करके ठोड़ी को मजबूती से जब स्थापित किया जाता है, तब **जालन्धरबन्ध** होता है। यह बन्ध मृत्युरूपी हाथी के लिए सिंह समान (कालरूप) है। और जिस बन्ध से प्राण सुषुम्ना से उठ जाता है, उसे योगी लोग उड्डयन (उड्डयाण) नामक बन्ध कहते हैं।

पार्ष्णिभागेन सम्पीड्य योनिमाकुञ्चयेद् दृढम् ॥120॥
अपानमूर्ध्वमुत्थाप्य योनिबन्धोऽयमुच्यते ।
प्राणापानौ नादबिन्दू मूलबन्धेन चैकताम् ॥121॥
गत्वा योगस्य संसिद्धिं यच्छतो नात्र संशयः ।

एड़ी से योनिस्थान को यत्नपूर्वक दबाकर भीतर की तरफ खींचना चाहिए। इस तरह अपान को ऊँचे उठाकर जो बन्ध किया जाता है, वह **योनिबन्ध** कहा जाता है। इस योनिबन्ध की क्रिया से प्राण, अपान, नाद और बिन्दु में मूलबन्ध के द्वारा एकता स्थापित की जाती है, और यह बन्ध निःसंदिग्ध रूप में योग की सिद्धि प्राप्त कराता है।

करणी विपरीताख्या सर्वव्याधिविनाशिनी ॥122॥
नित्यमभ्यासयुक्तस्य जाठराग्निविवर्धिनी ।
आहारो बहुलस्तस्य सम्पाद्यः साधकस्य च ॥123॥
अल्पाहारो यदि भवेदग्निर्देहं हरेत्क्षणात् ।
अधःशिरश्चोर्ध्वपादः क्षणं स्यात्प्रथमे दिने ॥124॥
क्षणाच्च किञ्चिदधिकमभ्यसेच्च दिने दिने ।
वली च पलितं चैव षण्मासार्धन्न दृश्यते ॥125॥
याममात्रं तु यो नित्यमभ्यसेत्स तु कालवित् ।
वज्रोलीमभ्यसेद्यस्तु स योगी सिद्धिभाजनम् ॥126॥

अब **विपरीतकरणी** नामक मुद्रा के बारे में कहा जाता है। यह मुद्रा सभी प्रकार की व्याधियों (पीड़ाओं) का नाश करने वाली है। इस 'विपरीतकरणी' मुद्रा का नित्य अभ्यास करने से साधक की जठराग्नि तीव्र हो जाती है फलस्वरूप साधक बहुत अन्न पचाने में समर्थ हो जाता है। इस समय में यदि साधक कम आहार लेगा तो उसकी जठराग्नि उसके शरीर का ही नाश कर देगी। इस मुद्रा के लिए प्रथम दिन एक क्षण के लिए सिर नीचे और दोनों पैर ऊपर की ओर रखने चाहिए। बाद में प्रत्येक दिन एक-एक क्षण इस अभ्यास को बढ़ाते रहना चाहिए। ऐसा करने से छः मास के भीतर ही साधक के शरीर की झुरियाँ, और बालों की सफेदी नष्ट हो जाएगी। जो साधक हर रोज एक प्रहर तक छः महीनों पर्यन्त इस विपरीतकरणी मुद्रा का अभ्यास करता है, वह काल को अपने वश में कर लेता है। और जो योगी वज्रोली मुद्रा का अभ्यास करता है, वह सिद्धावस्था को प्राप्त हो जाता है।

लभ्यते यदि तस्यैव योगसिद्धिः करे स्थिता ।
अतीतानागतं वेत्ति खेचरी च भवेद् ध्रुवम् ॥127॥
अमरीं यः पिबेन्नित्यं नस्यं कुर्वन्दिने दिने ।
वज्रोलीमभ्यसेन्नित्यममरोलीति कथ्यते ॥128॥

ततो भवेद्राजयोगो नान्तरा भवति ध्रुवम् ।
यदा तु राजयोगेन निष्पन्ना योगिभिः क्रियाः ॥129॥
तदा विवेकवैराग्यं जायते योगिनो ध्रुवम् ।
विष्णुर्नाम महायोगी महाभूतो महातपाः ॥130॥

उस **वज्रोली** मुद्रा के साधक की सिद्धि तो उसके हाथ में ही रहती है। ऐसा योगी भूत और भविष्य को जान लेता है और वह आकाश में विचरण करने वाला हो जाता है। जो योगी अपने मूत्र को हर रोज पीता है और प्रतिदिन उसे सूँघता भी है और साथ-साथ पूर्वोक्त प्रकार से वज्रोली का अभ्यास करता है, उस क्रिया को **अमरोली** कहा जाता है। अब इसके बाद **राजयोग** होता है। अर्थात् वह योगी बाद में तुरन्त राजयोग का अधिकारी बनता है, इसमें कोई भी सन्देह नहीं। राजयोग में सम्पन्न हो जाने के बाद उस योगी को फिर हठयोगादि की अन्य विधियाँ करने की आवश्यकता नहीं रहती। तब उस योगी को विवेक और वैराग्य उत्पन्न होता है। ऐसे योगियों में विष्णु नाम के महातपस्वी और महाभूतस्वरूप भगवान् हैं।

तत्त्वमार्गे यथा दीपो दृश्यते पुरुषोत्तमः ।
यः स्तनः पूर्वपीतस्तं निष्पीड्य मुदमश्नुते ॥131॥
यस्माज्जातो भगात्पूर्वं तस्मिन्नेव भगे रमन् ।
या माता सा पुनर्भार्या या भार्या मातरेव हि ॥132॥
यः पिता स पुनः पुत्रो यः पुत्रः स पुनः पिता ।
एवं संसारचक्रेण कूपचक्रे घटा इव ॥133॥
भ्रमन्तो योनिजन्मानि श्रुत्वा लोकान्समश्नुते ।
त्रयो लोकास्त्रयो वेदास्तिस्त्रः सन्ध्यास्त्रयः स्वराः ॥134॥
त्रयोऽग्नयश्च त्रिगुणाः स्थिताः सर्वे त्रयाक्षरे ।
त्रयाणामक्षराणां च योऽधीतेप्यर्धमक्षरम् ॥135॥

यह भगवान् पुरुषोत्तम तत्त्वमार्ग पर चलने वाले के लिए दीपक के समान दिखाई पड़ते हैं। अब यह जीवन विविध योनियों में भटकता हुआ जब मानवयोनि में आता है, तब विचित्र बात यह होती है कि बचपन में जिस स्तन को उसने पीया है, उसी स्तन को वह युवावस्था में दबा करके आनन्द लेता है, और उसने जिस योनि से जन्म लिया था, वैसी ही योनि में बार-बार रमण किया करता है। एक जन्म में जो माता होती है, दूसरे जन्म में वही स्त्री हो जाती है। जो पिता है, वह पुत्र बन जाता है, तथा जो पुत्र होता है वही फिर पिता भी बन जाता है। इसी प्रकार यह संसारचक्र कूपचक्र (रहट) के ही समान है जिसमें प्राणी तरह-तरह की योनियों में गमनागमन किया ही करता है। तीन ही लोक हैं, तीन ही वेद हैं, तीन ही सन्ध्याएँ हैं, तीन ही स्वर हैं, तीन ही अग्नि हैं, तीन गुण कहे गए हैं, तथा तीन अक्षरों में सब कुछ विद्यमान है। अतः इन तीन अक्षरों का और अर्धाक्षर का भी योगी को अध्ययन करना चाहिए।

तेन सर्वमिदं प्रोतं तत्सत्यं तत्परं पदम् ।
पुष्पमध्ये यथा गन्धः पयोमध्ये यथा घृतम् ॥136॥
तिलमध्ये यथा तैलं पाषाणेष्विव कांचनम् ।
हृदि स्थाने स्थितं पद्मं तस्य वक्त्रमधोमुखम् ॥137॥

ऊर्ध्वनालमधोबिन्दुस्तस्य मध्ये स्थितं मनः ।
अकारे रेचितं पद्ममुकारेणैव भिद्यते ॥138॥
मकारे लभते नादमर्धमात्रा तु निश्चला ।
शुद्धस्फटिकसङ्काशं निष्कलं पापनाशनम् ॥139॥

सब कुछ इन्हीं तीन अक्षरों में पिरोया गया है। वही सत्य है, वही परमपद है। जिस तरह पुष्प में गन्ध, दूध में घी, तिल में तेल, और पत्थरों में सोना निगूढ रूप से रहता है वैसे ही वह सबमें व्याप्त है। हृदयस्थल में जो कमलपुष्प है उसका मुख नीचे की ओर है और उसकी दण्डी ऊपर की ओर है। नीचे बिन्दु है, उसी के बीच में मन प्रतिष्ठित है। 'अ'कार के द्वारा रेचित किया हुआ वह पद्म 'उ'कार के द्वारा भेदा जाता है और बाद में 'म'कार के द्वारा नाद को प्राप्त करता है। अर्धमात्रा तो निश्चल ही रहती है। वह अर्धमात्रा शुद्ध स्फटिक जैसी, अंशरहित और पापनाशक है।

लभते योगयुक्तात्मा पुरुषस्तत्परं पदम् ।
कूर्मः स्वपाणिपादादि शिरश्चात्मनि धारयेत् ॥140॥
एवं द्वारेषु सर्वेषु वायुपूरितरेचितः ।
निषिद्धं तु नवद्वारे ऊर्ध्वं प्राङ्निःश्वसस्तदा ॥141॥
घटमध्ये यथा दीपो निवासं कुम्भकं विदुः ।
निषिद्धैर्नवभिर्द्वारैर्निर्जने निरुपद्रवे ।
निश्चितं त्वात्ममात्रेणावशिष्टं योगसेवयेत् ॥142॥ इत्युपनिषत् ।

इति योगतत्त्वोपनिषत् समाप्ता ।

ऐसे योगसाधक योगी मुक्तावस्था पा लेता है। जैसे कछुआ अपने हाथ-पैर-सिर को अपने भीतर स्थापित कर लेता है, वैसे सभी द्वारों में भरकर दबाया गया वायु नौ द्वारों के बन्द होने से ऊपर जाता है। जैसे वायुरहित घड़े के बीच रखा गया दीपक होता है, वैसे ही कुंभक को जानना चाहिए। इस योग-साधना में नौ द्वारों के अवरुद्ध किए जाने पर निर्जन निरुपद्रव स्थान में केवल आत्मतत्त्व ही शेष रह जाता है। ऐसा ही यह योगतत्त्व उपनिषद् है।

यहाँ योगतत्त्वोपनिषद् पूरी हुई।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु । सह नौ.....मा विद्विषावहै । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(43) आत्मबोधोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

ऋग्वेद से सम्बद्ध इस दो अध्याय (खण्ड) वाली 'आत्मबोध' उपनिषद् को 'आत्म-प्रबोधोपनिषद्' भी कहा गया है। इसके प्रथम अध्याय या खण्ड में प्रणवरूप नारायण को नमस्कार करके हृदय को ब्रह्मपुर कहा गया है, वह ब्रह्मपुर स्वप्रकाशित है, इसमें प्रज्ञा (चेतन) का निवास है। इस प्रज्ञानेत्र ज्ञान का महत्त्व और ज्ञानफल रूप में सर्वदा ज्योतिर्मय अमरलोक निवास के लाभ की बात कही गई है। द्वितीय खण्ड में आत्मसाक्षात्कारी महापुरुष की अनुभूतियाँ वर्णित की गई हैं। गन्ने के रस में व्याप्त शक्कर और सागर की तरंगों की समानता दिखाकर ब्रह्म, जगत् और जीव की स्थितियाँ समझाई गई हैं। अपरोक्षानुभूति की इस अवस्था में सब प्रकार के व्यावहारिक सम्बन्धों और भेदभाव की समाप्ति हो जाती है। इस अवस्था को जीवन्मुक्तावस्था कहते हैं।

शान्तिपाठः

ॐ वाङ्मे मनसि.....वक्तारमवतु वक्तारम्। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (कौषीतकिब्राह्मणोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

प्रथम खण्डः

ॐ प्रत्यगानन्दं ब्रह्मपुरुषं प्रणवस्वरूपं अकार उकारो मकार इति त्र्यक्षरं प्रणवं तदेतदोमिति। यमुक्त्वा मुच्यते योगी जन्मसंसारबन्धनात्। ॐ नमो नारायणाय शङ्खचक्रगदाधराय तस्मात् ॐ नमो नारायणायेति मन्त्रोपासको वैकुण्ठभवनं गमिष्यति ॥1॥

ॐ सर्व में व्याप्त आनन्दरूप ब्रह्मपुरुष है और वही अकार, उकार तथा मकार—इन तीन अक्षरों वाला प्रणव का स्वरूप है। यही प्रणव ओंकार है। उसका जप करने से योगी जन्मादि सांसारिक बन्धनों से छूट जाता है। शंख, चक्र और गदा को धारण करने वाले नारायण को नमस्कार। अतः 'ॐ नमो नारायणाय' इस मन्त्र का उपासक वैकुण्ठ के भवन में जाता है।

अथ यदिदं ब्रह्मपुरं पुण्डरीकं तस्मात्तडिदाभमात्रं दीपवत्प्रकाशम् ॥2॥
ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदनः।
ब्रह्मण्यः पुण्डरीकाक्षो ब्रह्मण्यो विष्णुरच्युतः ॥3॥
सर्वभूतस्थमेकं नारायणं कारणपुरुषमकारणं परं ब्रह्मोम् ॥4॥

अब जो यह हृदयकमल है, वह ब्रह्मपुर है। अतः वह विद्युत् और दीपक की तरह ही प्रकाशित है। देवकीपुत्र ब्राह्मणों के हितैषी हैं। मधुसूदन ब्राह्मणों के हितकर हैं। कमलनयन विष्णु ब्राह्मणों के हितकर्ता हैं। अच्युत ब्राह्मणहितकारी हैं। सर्वभूतों में अवस्थित एक नारायण ही कारणपुरुष हैं, वे स्वयं तो कारणरहित ही हैं, परब्रह्म स्वरूप हैं, ॐकारस्वरूप ही हैं।

शोकमोहविनिर्मुक्तो विष्णुं ध्यायन्न सीदति। द्वैताद्वैतमभयं भवति।
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥5॥

ऐसे विष्णु का ध्यान करने वाला शोक और मोह से मुक्त होकर कभी दुःखी नहीं होता। दीखने वाला द्वैत, अद्वैत ही है और ऐसा देखने वाला ही अभय होता है। जो यहाँ – इस ब्रह्म में भेदभाव देखता है, तो वह एक मृत्यु के बाद दूसरी मृत्यु को प्राप्त करता ही रहता है।

हृत्पद्ममध्ये सर्वं यत्तत्प्रज्ञाने प्रतिष्ठितम्।
प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म ॥6॥

हृदयकमल के बीच में सर्वरूप ब्रह्म (चेतन) है, वह प्रज्ञान में प्रतिष्ठित है। यह लोक प्रज्ञारूप नेत्र से जुड़ा है, या प्रज्ञा के द्वारा ही गतिशील है। सर्वत्र प्रज्ञा ही प्रतिष्ठित है। अविनाशी ब्रह्म प्रज्ञारूप ही है।

स एतेन प्रज्ञेनात्मनाऽस्माल्लोकादुत्क्रम्यामुस्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाप्त्वाऽमृतः समभवदमृतः समभवत् ॥7॥

वह ज्ञानी इस उत्कृष्ट ज्ञान वाले आत्मा के साथ इस लोक से उत्क्रमण करके उस स्वर्गलोक में सभी कामनाओं को पूर्ण करके अमर हो गया।

यत्र ज्योतिरजस्रं यस्मिंल्लोकेऽभ्यर्हितं तस्मिन्मां देहि स्वमानमृते लोके
अक्षते अच्युते लोके अक्षते अमृतत्वं च गच्छत्यों नमः ॥8॥

इति प्रथमः खण्डः।

जहाँ नित्य ज्योति है, जिस लोक में वह पूजित है, वह स्थान आप मुझे प्रदान करें। उस अविनाशी लोक में, च्युतिरहित लोक में, अक्षय लोक में ज्ञानी प्रवेश पाता है।

यहाँ प्रथम खण्ड पूरा हुआ।

❋

द्वितीयः खण्डः

प्रगलितनिजमायोऽहं निस्तुलदृशिरूपवस्तुमात्रोऽहम्।
अस्तमिताहन्तोऽहं प्रगलितजगदीशजीवभेदोऽहम् ॥1॥
प्रत्यगभिन्नपरोऽहं विध्वस्ताशेषविधिनिषेधोऽहम्।
समुदस्ताश्रमितोऽहं प्रविततसुखपूर्णसंविदेवाहम् ॥2॥
साक्ष्यनपेक्षोऽहं निजमहिम्नि संस्थोऽहमचलोऽहम्।
अजरोऽहमव्ययोऽहं पक्षविपक्षादिभेदविधुरोऽहम् ॥3॥
अवबोधैकरसोऽहं मोक्षानन्दैकसिन्धुरेवाहम्।
सूक्ष्मोऽहमक्षरोऽहं विगलितगुणजालकेवलात्माऽहम् ॥4॥

मुझमें से मेरी माया सर्वथा विगलित हो चुकी है। मैं अतुलनीय दर्शनरूप केवल वस्तुमात्र (सत्तामात्र) हूँ। मैं अहंता से शून्य हूँ, मैं जगत्-जीव-ईश्वर आदि के भेद से पूर्णतया विमुक्त हूँ। मैं प्रत्यगात्मा से अभिन्न परमात्मा हूँ, मुझमें सभी विधि और निषधों का नाश हो गया है। मैंने सभी आश्रम धर्म त्याग दिए हैं, मैं व्यापक सुख से पूर्ण तथा ज्ञानस्वरूप हूँ। मैं साक्षी हूँ, अन्य कोई मेरा साक्षी नहीं

है, मुझे किसी की अपेक्षा नहीं है, मैं अपनी महिमा में अवस्थित और अचल हूँ। मैं अजर हूँ, अव्यय हूँ, मेरे लिए कोई पक्ष या विपक्ष है ही नहीं। मैं एक ज्ञानरूप रस वाला हूँ, मैं मोक्षरूपी आनन्द का सागर हूँ। मैं सूक्ष्म हूँ, अक्षर हूँ, गुणों का जाल मुझमें से अतीत हो गया है। मैं केवल आत्मा ही हूँ।

निस्त्रैगुण्यपदोऽहं कुक्षिस्थानेकलोककलनोऽहम्।
कूटस्थचेतनोऽहं निष्क्रियधामाहमप्रतर्क्योऽहम् ॥5॥
एकोऽहमविकलोऽहं निर्मलनिर्वाणमूर्तिरेवाहम्।
निरवयवोऽहमजोऽहं केवलसन्मात्रसारभूतोऽहम् ॥6॥
निरवधिनिजबोधोऽहं शुभतरभावोऽहमप्रभेद्योऽहम्।
विभुरहमनवद्योऽहं निरवधिनिःसीमतत्त्वमात्रोऽहम् ॥7॥
वेद्योऽहमागमान्तैराराध्यः सकलभुवनहृद्योऽहम्।
परमानन्दघनोऽहं परमानन्दैकभूमरूपोऽहम् ॥8॥

मैं तीनों गुणों से रहित परमपद हूँ। मेरे उदर में अनेकानेक लोकों की संख्या है। मैं कूटस्थ चैतन्य हूँ, मैं क्रियारहित धाम हूँ। मैं तर्क का विषय नहीं हूँ। मैं एक हूँ, परिपूर्ण हूँ, निर्मल हूँ, निर्वाणमूर्ति हूँ, मैं अवयवों से रहित हूँ, मैं अजन्मा हूँ, और केवल सत्स्वरूप से सर्व का सार हूँ। मैं निरवधि (अनन्त) आत्मज्ञानवाला हूँ, अनन्त शुभ भावनाओं से युक्त हूँ, मैं अभेद्य हूँ, मैं विभु (व्यापक) हूँ, मैं निष्कलंक हूँ, मैं अनन्त और सीमारहित सत्तामात्र स्वरूपवाला हूँ। मैं वेदान्तों के द्वारा जानने योग्य हूँ, मैं ही आराधना करने योग्य हूँ। मैं ही समस्त भुवनों में सुन्दर हूँ। मैं परमानन्द घन हूँ, मैं एकमात्र परमानन्दरूप भूमा हूँ।

शुद्धोऽहमद्वयोऽहं सन्ततभावोऽहमादिशून्योऽहम्।
शमितान्तत्रितयोऽहं बद्धो मुक्तोऽहमद्भुतात्माऽहम् ॥9॥
शुद्धोऽहमान्तरोऽहं शाश्वतविज्ञानसमरसात्माऽहम्।
शोधितपरतत्त्वोऽहं बोधानन्दैकमूर्तिरेवाहम् ॥10॥
विवेकबुद्धियुक्त्याऽहं जानाम्यात्मानमद्वयम्।
तथापि बन्धमोक्षादिव्यवहारः प्रतीयते ॥11॥
निवृत्तोऽपि प्रपञ्चो मे सत्यवद्भाति सर्वदा।
सर्पादौ रज्जुसत्तेव ब्रह्मसत्तैव केवलम्।
प्रपञ्चाधाररूपेण वर्ततेऽतो जगन्नहि ॥12॥

मैं शुद्ध हूँ, अद्वैत हूँ, भावरूप हूँ, निरन्तर हूँ, अनादि हूँ, तीनों गुण मुझमें शान्त हो गए हैं, मैं बद्ध, मुक्त और अद्भुत स्वरूप हूँ। मैं शुद्ध हूँ, अन्तरात्मा हूँ, सनातन विज्ञान का मैं संपूर्ण रसात्मा हूँ, मैंने परमतत्त्व खोज लिया है, मैं ज्ञान और आनन्द की एकमात्र मूर्ति हूँ। मैं अपनी विवेक बुद्धि से तो आत्मा को अद्वैत ही जानता हूँ, फिर भी व्यवहार में बन्ध-मोक्ष आदि जाने जाते हैं। मेरी दृष्टि से तो वह प्रपंच (संसार) दूर ही हो गया है, फिर भी वह सभी समय सत्य जैसा प्रतिभासित होता है। पारमार्थिक रूप में तो जैसे साँप आदि में रस्सीमात्र की ही सत्ता होती है, वैसे ही प्रपंच में केवल ब्रह्म का ही अस्तित्व है। जगत् तो वास्तव में है ही नहीं।

यथेक्षुरससंव्याप्ता शर्करा वर्तते तथा।
अद्वयब्रह्मरूपेण व्याप्तोऽहं वै जगत्त्रयम् ॥13॥
ब्रह्मादिकीटपर्यन्ताः प्राणिनो मयि कल्पिताः।
बुद्बुदादिविकारान्तस्तरङ्गः सागरे यथा ॥14॥

तरङ्गस्थं द्रवं सिन्धुर्न वाञ्छति यथा तथा।
विषयानन्दवाञ्छा मे माभूदानन्दरूपतः ॥15॥
दारिद्र्याशा यथा नास्ति सम्पन्नस्य तथा मम।
ब्रह्मानन्दे निमग्नस्य विषयाशा न तद्भवेत् ॥16॥

जिस प्रकार शक्कर ईख के रस में व्याप्त होता है, उसी तरह अद्वैत ब्रह्म के रूप में मैं तीनों लोकों में व्याप्त हूँ। जिस प्रकार समुद्र में बुदबुदे आदि विकार वाली तरंगें कल्पित ही हैं, उसी प्रकार मुझमें ब्रह्माजी से लेकर कीड़े तक के सभी प्राणी कल्पित ही हैं। जैसे सागर तरंगों में रहते हुए भी जलबिन्दु की इच्छा नहीं रखता, उसी तरह केवल आनन्दस्वरूप होने से मैं विषयानन्दों की इच्छा नहीं करता। जैसे धनादिसम्पन्न मनुष्य गरीबी की इच्छा नहीं करता, वैसे ही ब्रह्मानन्द में निमग्न मुझमें विषयों की इच्छा नहीं होती।

विषं दृष्ट्वाऽमृतं दृष्ट्वा विषं त्यजति बुद्धिमान्।
आत्मानमपि दृष्ट्वाहमनात्मानं त्यजाम्यहम् ॥17॥
घटावभासको भानुर्घटनाशे न नश्यति।
देहावभासकः साक्षी देहनाशे न नश्यति ॥18॥
न मे बन्धो न मे मुक्तिर्न मे शास्त्रं न मे गुरुः।
मायामात्रविकासत्वान्मायातीतोऽहमद्वयः ॥19॥
प्राणाश्चलन्तु तद्धर्मैः कामैर्वा हन्यतां मनः।
आनन्दबुद्धिपूर्णस्य मम दुःखं कथं भवेत् ॥20॥

बुद्धिमान मनुष्य विष को और अमृत को देखकर विष को छोड़ देता है, उसी तरह मैं आत्मा को देखकर अनात्मा को छोड़ देता हूँ। जैसे घट को प्रकाशित करने वाला सूर्य घड़े का नाश होने पर भी स्वयं नष्ट नहीं होता, वैसे ही देह को प्रकाशित करने वाला आत्मा देह का नाश होने पर भी स्वयं नष्ट नहीं होता। मुझे कोई बन्धन नहीं है, मेरी कोई मुक्ति भी नहीं है। न कोई मेरा शास्त्र है और न कोई मेरा गुरु ही है। क्योंकि ये सब तो माया के विकास मात्र हैं और मैं तो माया से परे हूँ, अद्वय हूँ। प्राण भले ही चले जाएँ, मन भले ही कामनाओं के साथ नष्ट हो जाए, पर आनन्द और ज्ञान से पूर्ण मेरे लिए दुःख कैसे हो सकता है ?

आत्मानमञ्जसा वेद्मि क्वाप्यज्ञानं पलायितम्।
कर्तृत्वमद्य मे नष्टं कर्तव्यं वापि न क्वचित् ॥21॥
ब्राह्मण्यं कुलगोत्रे च नामसौन्दर्यजातयः।
स्थूलदेहगता एते स्थूलत्वद्धिन्नस्य मे नहि ॥22॥
क्षुत्पिपासाऽन्ध्यबाधिर्यकामक्रोधादयोऽखिलाः।
लिङ्गदेहगता एते ह्यलिङ्गस्य न सन्ति हि ॥23॥
जडत्वप्रियमोदत्वधर्माः कारणदेहगाः।
न सन्ति मम नित्यस्य निर्विकारस्वरूपिणः ॥24॥

मैं आत्मा को अनायास ही जानता हूँ। मेरा अज्ञान न मालूम कहाँ भाग गया है। अब मेरा कर्तापन भी नष्ट हो गया है और मुझे अब कुछ करने का शेष नहीं रहा। ब्राह्मणत्व, कुल, गोत्र, नाम, सुन्दरता और जाति तो स्थूल देह में ही रहते हैं, मैं तो स्थूलदेह से अलग हूँ, अतः मेरा तो उनमें से कुछ भी नहीं है। भूख, प्यास, अन्धापन, बहरापन, काम, क्रोध आदि सब धर्म तो लिंगदेह के हैं,

मुझमें उनमें से एक भी नहीं है। जडता, प्रियता, आनन्द आदि कारणदेह के धर्म हैं और मैं तो नित्य ही अविकारी स्वरूप वाला हूँ। इसलिए वे धर्म मेरे नहीं हैं।

उलूकस्य यथा भानुरन्धकारः प्रतीयते।
स्वप्रकाशे परानन्दे तमो मूढस्य जायते ॥25॥
चतुर्दृष्टिनिरोधेऽभ्रैः सूर्यो नास्तीति मन्यते।
तथाज्ञानावृतो देही ब्रह्म नास्तीति मन्यते ॥26॥
यथाऽमृतं विषाद्भिन्नं विषदोषैर्न लिप्यते।
न स्पृशामि जडाद्भिन्नो जडदोषाप्रकाशतः ॥27॥
स्वल्पापि दीपकणिका बहुलं नाशयेत्तमः।
स्वल्पोऽपि बोधो निबिडं बहुलं नाशेयत्तमः ॥28॥

जैसे उल्लू को सूर्य अन्धकाररूप ही मालूम होता है, उसी प्रकार अज्ञानी को स्वयंप्रकाशरूप परमानन्द में अज्ञान दीखता है। जैसे बादलों की वजह से चारों ओर दृष्टि रुक जाती है और मानो सूर्य है ही नहीं, ऐसा लोग मानते हैं, उसी प्रकार अज्ञान से घिरा हुआ मनुष्य ब्रह्म नहीं है, ऐसा मानता है। जैसे अमृत विष से अलग है, इसलिए वह विष के दोषों से लिप्त नहीं होता, उसी प्रकार मैं जड से अलग हूँ, इसलिए जड के दोषों के अप्रकाश से मैं स्पृष्ट नहीं होता। जैसे दीपक की छोटी-सी ज्योति भी पुष्कल अन्धकार को नष्ट कर देती है, वैसे ही अति अल्प ज्ञानरूप प्रकाश भी गाढ़ अंधकाररूप अज्ञान को हटा देता है।

कालत्रये यथा सर्पो रज्जौ नास्ति तथा मयि।
अहङ्कारादिदेहान्तं जगन्नास्त्यहमद्वयः ॥29॥
चिद्रूपत्वान्न मे जाड्यं सत्यत्वान्नानृतं मम।
आनन्दत्वान्न मे दुःखमज्ञानाद्भाति सत्यवत् ॥30॥
आत्मप्रबोधोपनिषन्मुहूर्तमुपासित्वा न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तत इत्युपनिषद् ॥31॥

इत्यात्मबोधोपनित्समाप्ता।

जैसे रस्सी में तीनों काल में साँप है ही नहीं, वैसे ही मुझमें अहंकार से लेकर देह तक का जगत् है ही नहीं, मैं तो केवल अद्वैत हूँ। मैं चैतन्यस्वरूप हूँ, इसलिए मुझमें जड़ता नहीं है। मैं सत्यस्वरूप हूँ, इसलिए मुझमें असत्य नहीं है। मैं आनन्दस्वरूप हूँ, इसलिए मुझमें दुःख नहीं है। केवल अज्ञान से ही ये सब सत्य दिखाई देते हैं। इस आत्मप्रबोध उपनिषद् को घड़ी-दो-घड़ी अभ्यास करके भी मनुष्य संसार में नहीं आता, मनुष्य संसार में नहीं आता।

यहाँ उपनिषद् पूरी होती है।

शान्तिपाठ

ॐ वाङ्मे मनसि.....वक्तारमवतु वक्तारम्। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(44) नारदपरिव्राजकोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

इस अथर्ववेदीय उपनिषद् में परिव्राजक (संन्यासी) के सिद्धान्तों एवं आचरणों का विशद वर्णन है। नौ उपदेशों (खण्डों) में विवेचित इस उपनिषद् में उपदेष्टा देवर्षि नारदजी ने शौनक आदि ऋषियों को वर्णाश्रमधर्म, संन्यासविधि, संन्यास का अधिकारी, आतुरसंन्यास, संन्यास का महत्त्व, संन्यासियों के प्रकार, संन्यास ग्रहण की शास्त्रीय विधि आदि अनेक विषयों का भली प्रकार से प्रतिपादन किया है। इसमें संन्यासियों की दैनंदिन जीवनचर्या का भी वर्णन आ जाता है। तुरीयातीत पद की प्राप्ति के उपाय भी इसमें बताए गए हैं। संन्यासधर्म के सर्वसाधारण नियमों का उल्लेख भी किया गया है। साथ ही कुटीचक, बहूदक आदि विशिष्ट नियम भी बताए गए हैं। प्रणवानुसंधान के विशेष क्रम का भी निर्देश किया गया है। ब्रह्म के स्वरूप का वर्णन तथा आत्मज्ञानी संन्यासी का लक्षण बताकर उसके द्वारा परमपद प्राप्त करने की प्रकिया का वर्णन करके उपनिषद् की समाप्ति की गई है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (अथर्वशिर उपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

प्रथमोपदेशः

अथ कदाचित्परिव्राजकाभरणो नारदः सर्वलोकसञ्चारं कुर्वन्नपूर्वपुण्यस्थलानि पुण्यतीर्थानि तीर्थीकुर्वन्नवलोक्य चित्तशुद्धिं प्राप्य निर्वैरः शान्तो दान्तः सर्वतो निर्वेदमासाद्य स्वरूपानुसन्धानमनुसन्धाय नियमानन्दविशेषगण्यं मुनिजनैरुपसंकीर्णं नैमिषारण्यं पुण्यस्थलमव-लोक्य सरिगमपधनिससंज्ञैर्वैराग्यबोधकरैः स्वरविशेषैः प्रापञ्चिकपराङ्मुखैर्हरिकथालापैः स्थावरजङ्गमनामकैर्भगवद्भक्तिविशेषैर्नरमृगकिंपुरुषामरकिंनराप्सरोगणान्सम्मोहयन्नागतं ब्रह्मात्मजं भगवद्भक्तं नारदमवलोक्य द्वादशवर्षसत्रयागोपस्थिताः श्रुताध्ययनसम्पन्नाः सर्वज्ञास्तपोनिष्ठापराश्च ज्ञानवैराग्यसम्पन्नाः शौनकादिमहर्षयः प्रत्युत्थानं कृत्वा नत्वा यथोचितातिथ्यपूर्वकमुपवेशयित्वा स्वयं सर्वेऽप्युपविष्टा भो भगवन् ब्रह्मपुत्र कथं मुक्त्युपायोऽस्माकं वक्तव्यम् ॥1॥

एक बार परिव्राजकों में सर्वोत्तम देवर्षि नारदजी सभी लोकों में घूमते हुए, अत्यन्त पुण्यदायक स्थलों और तीर्थस्थानों में गए। वे सभी तीर्थस्थान उनके मंगलकारी आगमन से और भी पवित्र हो गए। उन सभी तीर्थस्थलों के केवल देखने-मात्र से ही उन्होंने अपनी चित्तशुद्धि प्राप्त की। देवर्षिजी का मन

बहुत शान्त था, इन्द्रियाँ उनके वश में थीं। वे सर्वतः विरक्त थे, उनके मन में किसी भी प्राणी के प्रति द्वेष नहीं था। वे स्वरूप के अनुसन्धान में ही लगे हुए थे। घूमते-घूमते वे नैमिषारण्य आ पहुँचे। वह तीर्थ विशेष गणनापात्र तीर्थ है, क्योंकि नियम-संयम से वह सबको आनन्दित रखता है। अनेक ऋषिमुनि उस तीर्थ में रहते थे। देवर्षि नारदजी ने उस पुण्यभूमि के दर्शन किए। वहाँ वैराग्य के बोधक विशेष वीणास्वर झंकार कर रहे थे। वे सांसारिक चर्चा से ऊपर उठकर वीणा द्वारा भगवान् की मधुर कथा के गीतों में ही रस लेते थे। देवर्षि के उन गीतों को सुनकर समग्र स्थावर-जंगम प्राणीसमुदाय आनन्द से झूम उठता था। उनका भक्तिरस से भरपूर संगीत मानव, पशु, देव, किन्नर, गन्धर्व और अप्सरा आदि को भी आकृष्ट कर रहा था। उस समय में उस सुविख्यात स्थल पर बारह वर्षों का एक सत्र याग आयोजित किया जा रहा था। उस महायज्ञ में सभी देवगण, तपस्वीगण तथा ज्ञानवैराग्य से सम्पन्न शौनक आदि महान् ऋषि भी सम्मिलित हुए। उन महर्षि महानुभावों के पास परम भागवत देवर्षि नारद को आया हुआ देखकर उन्होंने अतिभव्य स्वागत-सत्कार किया। उन्होंने उनके चरणों में सिर झुकाया और उन्हें बहुत सुन्दर आसन पर बिठाया। इसके बाद, समस्त ऋषिजन अपने-अपने आसनों पर विराजमान हुए। बाद में शौनक आदि ऋषियों ने उनसे नम्रतापूर्वक पूछा—हे देवर्षे ! संसार के बन्धनों से छुटकारा पाने का क्या उपाय है ? यह हमें बताने का अनुग्रह कीजिए।

इत्युक्तस्तान् स होवाच नारदः सत्कुलभवोपनीतः सम्यगुपनयनपूर्वकं चतुश्चत्वारिंशत्संस्कारसम्पन्नः स्वाभिमतैकगुरुसमीपे स्वशाखाध्ययन-पूर्वकं सर्वविद्याभ्यासं कृत्वा द्वादशवर्षशुश्रूषापूर्वकं ब्रह्मचर्यं पञ्च-विंशतिवत्सरं गार्हस्थ्यं च पञ्चविंशतिवत्सरं वानप्रस्थाश्रमं तद्विधिवत् क्रमान्निर्वर्त्य चतुर्विधब्रह्मचर्यं षड्विधं गार्हस्थ्यं च चतुर्विधं वानप्रस्थ-धर्मं सम्यगभ्यस्य तदुचितं कर्म सर्वं निर्वर्त्य साधनचतुष्टयसम्पन्नः सर्वसंसारोपरि मनोवाक्कायकर्मभिर्यथाशानिवृत्तस्तथा वासनैषणो-पर्यपि निर्वैरः शान्तो दान्तः संन्यासी परमहंसाश्रमेणास्खलितस्वस्व-रूपध्यानेन देहत्यागं करोति स मुक्तो भवति स मुक्तो भवतीत्यु-पनिषत् ॥2॥

इति प्रथमोपदेशः।

शौनकादि के द्वारा पूछने पर तीनों लोकों में सुविख्यात नारद इस प्रकार कहने लगे—उत्तम कुल में जन्मा हुआ पुरुष (यदि उपनयन संस्कार न हुआ हो तो पहले-पहल वह) विधिपूर्वक उपनयन संस्कार करवा ले। उसके बाद चँवालीस संस्कारों से संस्कृत होकर अपने मनचाहे गुरु के पास जाकर अपने वेद की शाखा का अध्ययन करते हुए, उसके साथ अन्य सभी विद्याओं का भी अभ्यास करे। वहाँ गुरु के आश्रम में उसे बारह वर्ष तक गुरु की सेवा करते हुए रहना चाहिए और ब्रह्मचर्य व्रत का पालन करना चाहिए। इसके बाद पचीस वर्ष तक गृहस्थाश्रम और आगे के पचीस वर्ष तक वानप्रस्थाश्रम में रहना चाहिए। इन आश्रमों का विधिपूर्वक क्रमशः पालन करके रहना चाहिए। विद्वान् पुरुष चार प्रकार का ब्रह्मचर्य और छः प्रकार का गृहस्थ जीवन बताते हैं तथा चार प्रकार का वानप्रस्थाश्रम भी बताते हैं। मनुष्य इन सबका अच्छी तरह पालन और निर्वर्तन करके बाद में साधन-चतुष्टय से युक्त होकर, सारे संसार से ऊपर उठकर, मन, वाणी, काया और कर्म से जैसे आशा से निवृत हो गया हो और वासनाओं और एषणाओं से ऊपर उठकर, वैररहित होकर शान्त, दमनशील

(संयमी) संन्यासी के परमहंस के आश्रम में धारावाहिक रूप से अपने आत्मस्वरूप का ध्यान करते हुए देहत्याग करता है। ऐसा साधक मुक्त हो जाता है, मुक्त हो ही जाता है, यह उपदेश है।

यहाँ प्रथमोपदेश पूरा हुआ।

❋

द्वितीयोपदेशः

अथ हैनं भगवन्तं नारदं सर्वे शौनकादयः पप्रच्छुर्भो भगवन्! संन्यासविधिं नो ब्रूहीति तानवलोक्य नारदस्तत्स्वरूपं सर्वं पितामह-मुखेनैव ज्ञातुमुचितमित्युक्त्वा सत्रयागपूर्त्यनन्तरं तैः सह सत्यलोकं गत्वा विधिवद् ब्रह्मनिष्ठापरं परमेष्ठिनं नत्वा स्तुत्वा यथोचितं तदाज्ञया तैः सहोपविश्य नारदः पितामहमुवाच गुरुस्त्वं जनकस्त्वं सर्वविद्यारहस्यज्ञः सर्वज्ञस्त्वमतो मत्तो मदिष्टं रहस्यमेकं वक्तव्यं त्वद्विना मदभिमतरहस्यं वक्तुं कः समर्थः। किमिति चेत् परिव्राज्यस्वरूपक्रमं नो ब्रूहीति नारदेन प्रार्थितः परमेष्ठी सर्वतः सर्वानवलोक्य मुहूर्तमात्रं समाधिनिष्ठो भूत्वा संसारार्तिनिवृत्त्यन्वेषण इति निश्चित्य नारदमवलोक्य तमाह पितामहः। पुरा मत्पुत्र पुरुषसूक्तोपनिषद्रहस्यप्रकारं निरतिशयाकारावलम्बिना विराट्पुरुषेणोपदिष्टं रहस्यं ते विविच्योच्यते। तत्क्रममतिरहस्यं बाढमवहितो भूत्वा श्रूयताम् ॥1॥

तब उन शौनकादिकों ने नारद से पूछा—'हे भगवन् ! आप हम सब लोगों को संन्यास की विधि बताने की कृपा कीजिए।' उन सभी को देखकर नारदजी ने कहा—'इसका सही और पूर्ण स्वरूप तो हम पितामह से ही सुनेंगे' ऐसा कहकर जब सत्र-याग पूर्ण हुआ, तब उन ऋषियों के साथ सत्यलोक में जाकर, ब्रह्मनिष्ठों में श्रेष्ठ ऐसे परमेष्ठी ब्रह्माजी को विधिपूर्वक प्रणाम करके और उनकी यथोचित स्तुति करके उनकी आज्ञानुसार उन ऋषियों के साथ बैठकर नारद ने पितामह से कहा—'आप गुरु हैं, आप सबके पिता हैं, आप सभी विद्याओं के रहस्य को जानने वाले हैं, आप सर्वज्ञ हैं। मेरा एक इष्ट रहस्य मुझसे आप कहिए। आपके अतिरिक्त मेरे अभिमत रहस्य को कहने में भला कौन समर्थ है ? वह क्या है, ऐसा यदि आप पूछें, तो मैं कहता हूँ कि आप हमें पारिव्राज्य का रहस्य बताइए।' इस प्रकार नारद के द्वारा प्रार्थना किए जाने पर परमेष्ठी ब्रह्मा ने चारों ओर देखकर संसारनिवृत्ति के उपाय को खोजने में एक मुहूर्त तक समाधिमग्न होकर बाद में नारद को देखते हुए पितामह ने कहा—'हे नारद ! प्राचीन काल में पुरुषसूक्त और उपनिषदों में बताए गए गूढ रहस्य को, जो कि मुझको दिव्य देहधारी विराट् पुरुष ने बताया था, उसी दिव्य ज्ञान को मैं तुम सब लोगों के आगे बता रहा हूँ, तो सावधान होकर अच्छी तरह से सुनो।'

भो नारद ! विधिवदादावुपनीतोपनयनानन्तरं तत्सत्कुलप्रसूतः पितृ-मातृविधेयः पितृसमीपादन्यत्र सत्सम्प्रदायस्थ श्रद्धावन्तं सत्कुलभवं श्रोत्रियं शास्त्रवात्सल्यं गुणवन्तमकुटिलं सद्गुरुमासाद्य नत्वा यथोप-योगशुश्रूषापूर्वकं स्वाभिमतं विज्ञाप्य द्वादशवर्षसेवापुरःसरं सर्वविद्या-भ्यासं कृत्वा तदाज्ञया स्वकुलानुरूपामभिमतकन्यां विवाह्य पञ्च-

विंशतिवत्सरं गुरुकुलवासं कृत्वाथ गुर्वनुज्ञया गृहस्थोचितकर्म कुर्वन्दौर्ब्राह्मण्यनिवृत्तिमेत्य स्ववंशवृद्धिकामः पुत्रमेकमासाद्य गार्हस्थ्योचितपञ्चविंशतिवत्सरं तीर्त्वा ततः पञ्चविंशतिवत्सरपर्यन्तं त्रिषवणमुदकस्पर्शनपूर्वकं चतुर्थकालमेकवारमाहारमाहरन्नयमेक एव वनस्थो भूत्वा पुरग्रामप्राक्तनसञ्चारं विहाय निकिरविरहिततदाश्रितकर्मोचितकृत्यं निर्वर्त्य दृष्टश्रवणविषयवैतृष्ण्यमेत्य चत्वारिंशत्संस्कारसम्पन्नः सर्वतो विरक्तश्चित्तशुद्धिमेत्याशासूयेर्ष्याहङ्कारं दग्ध्वा साधनचतुष्टयसम्पन्नः संन्यस्तुमर्हतीत्युपनिषत् ॥2॥

इति द्वितीयोपदेशः ।

हे नारद ! सर्वप्रथम तो उस सत्कुल में जन्म लिए हुए और माता-पिता की आज्ञा मानने वाले को उपनयन संस्कार करवाना चाहिए। इसके बाद उस बालक को पिता के समीप न रहकर अन्यत्र किसी सत् संप्रदाय में और ऊँचे कुल में जन्मे हुए श्रद्धावान् शास्त्रज्ञानी, गुणवान्, सरल स्वभाववाले, सद्गुरु को पसन्द करके, उन्हें प्रणाम करके, गुरु की आवश्यकतानुसार सेवा करके, उनके आगे अपना हेतु कह करके, बारह वर्ष तक उनकी सेवा करते हुए उनके पास से सभी विद्याओं का अभ्यास करके, बाद में उनकी आज्ञा से अपने कुल के अनुरूप अपनी चाही हुई कन्या के साथ विवाह करके अपने वंश की वृद्धि की कामना करते हुए एक पुत्र को प्राप्त करके पचीस वर्ष तक गुरुगृह में वास करने के बाद, गुरु की आज्ञा से गृहस्थोचित कर्म करते हुए पचीस वर्ष तक रहना चाहिए। इसके बाद के पचीस वर्ष तक दिन में तीन बार सन्ध्या-स्नानादि करते हुए दिन के चौथे प्रहर में एक बार ही भोजन करके रहना चाहिए। नगरों एवं ग्रामों के परिचित मार्गों को छोड़कर एकान्त में रहना चाहिए। बिना बोई हुई जमीन पर बिखरे हुए सामा, ताण्डुल आदि को ही इकट्ठा करके उसी से आश्रमोचित धर्म का पालन करते हुए दृश्य-श्रव्यादि विषयों से विरक्त होकर चालीस संस्कारों से सम्पन्न होकर चित्त को सभी तरह से हमेशा के लिए शुद्ध (पवित्र) कर लेना चाहिए। आशा, असूया, ईर्ष्या, आदि को छोड़कर साधनचतुष्टय से परिपूर्ण हो जाना चाहिए। इन सबसे युक्त होने पर ही मनुष्य संन्यास का अधिकारी बन जाता है। यही उपेदश है।

यहाँ द्वितीयोपदेश पूरा हुआ।

❋

तृतीयोपदेशः

अथ हैनं नारदः पितामहं पप्रच्छ भगवन् केन संन्यासाधिकारी वेत्येवमादौ संन्यासाधिकारिणं निरूप्य पश्चात्संन्यासविधिरुच्यते। अवहितः शृणु। अथ षण्डः पतितोऽङ्गविकलः स्त्रैणो बधिरोऽर्भको मूकः पाषण्डश्चक्री लिङ्गी वैखानसहरद्विजौ भृतकाध्यापकः शिपिविष्टोऽनग्निको वैराग्यवन्तोऽप्येते न संन्यासार्हाः संन्यस्ता यद्यपि महावाक्योपदेशेनाधिकारिणः पूर्वसंन्यासी परमहंसाधिकारी ॥1॥

अब नारद ने उन पितामह से पूछा—'हे भगवन्! किसके द्वारा संन्यास लेना चाहिए और संन्यास का अधिकारी कौन है ? ब्रह्माजी ने कहा—पहले मैं संन्यास के अधिकारी के विषय में कहूँगा और बाद में संन्यास की विधि बताऊँगा। तुम इसे सावधान होकर सुनो। नपुंसक, पतित, विकलांग, स्त्री में अत्यासक्त, बहारा, बच्चा, गूँगा, पाखण्डी, चक्री (षडयन्त्रकारी), वेषभूषा धारण करने वाला, वैखानस, शिवभक्त, धन लेकर पढ़ाने वाला, कोढी, अग्निहोत्ररहित—ये सब वैराग्य वाले हों, तो भी संन्यास के लिए योग्य नहीं हैं। वे यदि संन्यास ग्रहण करें, तो भी महावाक्यों के उपदेश के अधिकारी तो हैं ही नहीं। जो पूर्व में (पूर्वाश्रमों में) भी संन्यास जैसा आचरण करने वाले हों, वे ही संन्यास लेने के अधिकारी समझे जाते हैं।

परेणैवात्मनश्चापि परस्यैवात्मना तथा।
अभयं समवाप्नोति स परिव्राडिति स्मृतिः ॥2॥
षण्ढोऽथ विकलोऽप्यन्धो बालकश्चापि पातकी।
पतितश्च परद्वारी वैखानसहरद्विजौ ॥3॥
चक्री लिङ्गी च पाखण्डी शिपिविष्टोऽप्यनग्निकः।
द्वित्रिवारेण संन्यस्तो भृतकाध्यापकोऽपि च।
एते नार्हन्ति संन्यासमातुरेण विना क्रमम् ॥4॥

जो अन्यों को डराता नहीं है और स्वयं किसी से डरता नहीं है, वह परिव्राट् (परिव्राजक) कहा गया है। (अब संन्यास के लिए अनधिकारी बताए जाते हैं—) नपुंसक, विकलांग, अन्ध, बालक, पातकी, पतित, परद्वारी (व्यभिचारी), वैखानस, शिवभक्त, षड्यंत्र करने वाला, वेशभूषा करने वाला नट आदि, पाखण्डी, कोढी, अग्निहोत्ररहित, दो-तीन बार संन्यासी होने वाला, धन लेकर पढ़ाने वाला—ये सब संन्यास के योग्य नहीं हैं। किन्तु यदि आतुरसंन्यास लेना हो, तो ये सब बिना क्रम से ही संन्यास के अधिकारी माने जा सकते हैं।

आतुरकालः कथमार्यसम्मतः।
प्राणस्योत्क्रमणासन्नकालस्त्वातुरसंज्ञकः।
नेतरस्त्वातुरः कालो मुक्तिमार्गप्रवर्तकः ॥5॥
आतुरेऽपि च संन्यासे तत्तन्मन्त्रपुरःसरम्।
मन्त्रावृत्तिं च कृत्वैव संन्यसेद्विधिवद्बुधः ॥6॥
आतुरेऽपि क्रमे वाऽपि प्रैषभेदो न कुत्रचित्।
न मन्त्रं कर्मरहितं कर्म मन्त्रमपेक्षते ॥7॥
अकर्म मन्त्ररहितं नातो मन्त्र परित्यजेत्।
मन्त्रं विना कर्म कुर्याद् भस्मन्याहुतिवद्भवेत् ॥8॥
विध्युक्तकर्मसंक्षेपात् संन्यासस्त्वातुरः स्मृतः।
तस्मादातुरसंन्यासे मन्त्रावृत्तिविधिर्मुने ॥9॥

तब नारद ने पूछा—'आतुरसंन्यास कौन-सा काल (समय) आर्यों (विद्वज्जनों) द्वारा मान्य किया गया ?' तब ब्रह्माजी बोले—प्राणों के निकलने का समय जब अत्यन्त निकट आ जाए, तभी आतुर-संन्यास लेना उचित समझा गया है। इसके इतर अन्य कोई समय योग्य नहीं है। योग्य समय पर लिया गया आतुरसंन्यास मुक्ति को देने वाला है। आतुरसंन्यास में भी ज्ञानी पुरुष उस-उस योग्यमन्त्र को

लेकर उस मन्त्रावृत्तिपूर्वक ही संन्यास ग्रहण करे। यों तो आतुरसंन्यास में और क्रमसंन्यास में विशेष कोई भेद नहीं है। कोई भी मन्त्र कार्यरहित नहीं होता और हरएक कर्म मंत्र की अपेक्षा करता ही है। कोई भी कर्म मंत्ररहित नहीं होता। इसलिए मंत्र को छोड़ना नहीं चाहिए, मंत्ररहित कर्म तो अकर्म ही है। यदि मंत्र के बिना कोई कर्म करता है, तो वह भस्म (राख) में आहुति डालने के समान व्यर्थ ही है। इसलिए हे मुनि, संक्षेप में शास्त्रोक्त कर्म करने से आतुरसंन्यास की विधि सम्पन्न होती है। अतः इस विधि के मंत्रों का बार-बार उच्चारण करना विधिपुरःसर ही है।

आहिताग्निर्विरक्तश्चेद्देशान्तरगतो यदि।
प्राजापत्येष्टिमप्त्वेव निर्वृत्यैवाथ संन्यसेत् ॥10॥
मनसा वाऽथ विध्युक्तमन्त्रावृत्याऽथ वा जले।
श्रुत्यनुष्ठानमार्गेण कर्मानुष्ठानमेव वा।
समाप्य संन्यसेद्विद्वान्नो चेत्पातित्यमाप्नुयात् ॥11॥

यदि अग्निहोत्र करने वाला मनुष्य देशान्तर में गया हो और वहाँ वैराग्य हो गया हो, तो जल में ही प्राजापत्य यज्ञ करके संन्यास ले सकता है। वह प्राजापत्य याग या तो वह मन से कर सकता है, या तो विधिपुरःसर जल में ही मन्त्रों के उच्चारण की आवृत्ति भी कर सकता है। श्रुति-वर्णित अनुष्ठान वा कर्मानुष्ठान सब समेट कर विद्वान् पुरुष को संन्यास लेना चाहिए, अन्यथा उसे पाप लगता है।

यदा मनसि सञ्जातं वैतृष्ण्यं सर्ववस्तुषु।
तदा संन्यासमिच्छेत पतितः स्याद्विपर्यये ॥12॥
विरक्तः प्रव्रजेद् धीमान् सरक्तस्तु गृहे वसेत्।
सरागो नरकं याति प्रव्रजन् हि द्विजाधमः ॥13॥

जब मन में सभी वस्तुओं के प्रति तृष्णा का अभाव हो जाए, तब संन्यास की इच्छा करनी चाहिए। इसके विपरीत अर्थात् तृष्णा होने पर भी संन्यास की इच्छा करने से मनुष्य पतित हो जाता है। अतः बुद्धिमान को विरक्त होने पर ही संन्यास लेना चाहिए। यदि मन में राग रह गया हो तब तो घर में ही रहना चाहिए। राग होने पर भी संन्यास लेने वाला द्विजाधम तो नरक में ही जाता है।

यस्यैतानि सुगुप्तानि जिह्वोपस्थोदरं करः।
संन्यसेदकृतोद्वाहो ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यवान् ॥14॥
संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया।
प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परं वैराग्यमाश्रिताः ॥15॥
प्रवृत्तिलक्षणं कर्म ज्ञानं संन्यासलक्षणम्।
तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदिह बुद्धिमान् ॥16॥

जिस पुरुष की जिह्वा, उपस्थ, उदर और हाथ आदि इन्द्रियाँ अपने वश में हैं, उसे विवाह किये बिना ही संन्यास ले लेना चाहिए। ब्रह्मचर्यवान् ब्राह्मण संसार को निःसार ही समझकर सारतत्त्व को देखने की इच्छा से विवाह किए बिना ही परमवैराग्य को ग्रहण कर संन्यास ले ही लेते हैं। कर्म का लक्षण प्रवृत्ति है और ज्ञान का लक्षण संन्यास है। इसलिए ज्ञान को ही आगे बढ़ाकर बुद्धिमान को संन्यास ले ही लेना चाहिए।

यदा तु विदितं तत्त्वं परं ब्रह्म सनातनम्।
तदैकदण्डं संगृह्य सोपवीतां शिखां त्यजेत् ॥17॥
परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि।
सर्वैषणाविनिर्मुक्तः स भैक्षं भोक्तुमर्हति ॥18॥
पूजितो वन्दितश्चैव सुप्रसन्नो यथा भवेत्।
तथा चेत्ताड्यमानस्तु तदा भवति भैक्षभुक् ॥19॥
अहमेवाक्षरं ब्रह्म वासुदेवाख्यमद्वयम्।
इति भावो ध्रुवो यस्य तदा भवति भैक्षभुक् ॥20॥

जब मनुष्य सनातन परब्रह्मरूप तत्त्व को जान लेता है, तब उपवीत के साथ शिखा का भी त्याग करके एक दण्ड लिए हुए परमात्मा में ही वह रमण करता है और परमात्मा के अतिरिक्त वस्तुओं से वह विरक्त हो जाता है। तब वह सभी प्रकार की एषणाओं से रहित हो जाता है। जब ऐसा हो जाता है तभी वह भिक्षान्न ग्रहण करने का अधिकारी होता है। जिस प्रकार वह पूजित और वन्दित होने पर खुश होता है, उसी प्रकार यदि प्रताड़ित होने से भी खुश होता हो, तभी वह भिक्षान्न खाने के योग्य माना जा सकता है। 'मैं एकाक्षर – ॐकाररूप – वासुदेव नामक अद्वैत ब्रह्म ही हूँ'—ऐसा अविचलित भाव जिसमें रहता हो, वही भिक्षान्न खा सकता है।

यस्मिञ् शान्तिः शमः शौचं सत्यं सन्तोष आर्जवम्।
अकिञ्चनमदम्भश्च स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥21॥
यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम्।
कर्मणा मनसा वाचा तदा भवति भैक्षभुक् ॥22॥
दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन्समाहितः।
वेदान्तान्विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विजः ॥23॥
धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥24॥

जिसमें शान्ति, दम, पवित्रता, सत्य, सन्तोष, सरलता, अकिंचनत्व, निर्दम्भता होती है, वही कैवल्याश्रम (विद्वत्संन्यास) में रह सकता है। जब वह सभी प्राणियों के प्रति किसी प्रकार का पापकर्म नहीं करता, कर्म, वचन और मन से निष्पाप रहता है, तभी वह भिक्षान्न खा सकता है। दश लक्षणवाले धर्म का आचरण करते हुए, वह सावधान होकर वेदान्तों को (उपनिषदों को) विधिपुरःसर सुनकर ही अनृण होकर संन्यास ग्रहण करे। धैर्य, क्षमा, दम, अचौर्य, पवित्रता, इन्द्रियनिग्रह, बुद्धि, विद्या, सत्य, अक्रोध—ये दश लक्षण धर्म के होते हैं।

अतीतान्न स्मरेद्भोगान्न तथानागतानपि।
प्राप्तांश्च नाभिनन्देद्यः स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥25॥
अन्तःस्थानीन्द्रियाण्यन्तर्बहिष्ठान्विषयान्बहिः।
शक्नोति यः सदा कर्तुं स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥26॥
प्राणे गते यथा देहः सुखं दुःखं न विन्दति।
तथा चेत्प्राणयुक्तोऽपि स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥27॥

जो भूतकाल में भोगे हुए भोगों का स्मरण नहीं करता और भविष्य में प्राप्त होने वाले भोगों की कामना नहीं करता तथा जो वर्तमान में भोगे जाने वाले भोगों का स्वागत भी नहीं करता वह कैवल्याश्रम में (संन्यास में) रह सकता है। जो अन्तरिन्द्रियों को सदा के लिए भीतर और बाहर की इन्द्रियों को सदैव बाहर रखने की शक्ति रखता है, वही कैवल्याश्रम में रह सकता है। जिस तरह प्राण के निकल जाने पर सुख या दु:ख का ज्ञान नहीं होता, इसी तरह प्राण रहने पर भी जो सुख-दु:ख को नहीं जानता, वह कैवल्याश्रम में रह सकता है, वही कैवल्याश्रम में रह सकता है।

कौपीनयुगलं कन्था दण्ड एकः परिग्रहः।
यतेः परमहंसस्य नाधिकं तु विधीयते ॥28॥
यदि वा कुरुते रागादधिकस्य परिग्रहम्।
रौरवं नरकं गत्वा तिर्यग् योनिषु जायते ॥29॥
विशीर्णान्यमलान्येव चेलानि ग्रथितानि तु।
कृत्वा कन्थां बहिर्वासो धारयेद्धातुरंजितम् ॥30॥
एकवासा अवासा वा एकदृष्टिरलोलुपः।
एक एव चरेन्नित्यं वर्षास्वेकत्र संवसेत् ॥31॥
कुटुम्बं पुत्रदारांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः।
यज्ञं यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा गूढश्चरेद्यतिः ॥32॥

दो कौपीन, एक गुदड़ी और एक दण्ड—इतना ही उस परमहंस संन्यासी का परिग्रह होता है। इससे ज्यादा नहीं होना चाहिए। यदि वह आसक्तिवश ज्यादा परिग्रह करता है, तब तो वह रौरव (नामक) नरक में ही गिरता है, और बाद में नीच योनियों में जन्म लेता है। टूटे-फटे परन्तु स्वच्छ कपड़ों से सिलकर उसकी गुदडी बनाये और ग्राम के बाहर बसना चाहिए और गेरुआ वस्त्र धारण करना चाहिए। उसे एक ही वस्त्र पहनना चाहिए या तो वस्त्र ही नहीं पहनना चाहिए। उसकी दृष्टि एकाग्र होनी चाहिए। वह अलोलुप होना चाहिए। उसे अकेला ही विचरण करना चाहिए। वर्षाऋतु के चार मासों में वह एक जगह पर रह सकता है। वेदों, घर-कुटुम्ब, स्त्री-पुत्रादि का एवं यज्ञ तथा यज्ञोपवीत का त्याग करके उस यति को छिपकर रहना चाहिए।

कामः क्रोधस्तथा दर्पो लोभमोहादयश्च वै।
तांस्तु दोषान्परित्यज्य परिव्राण्निर्ममो भवेत् ॥33॥
रागद्वेषवियुक्तात्मा समलोष्टाश्मकाञ्चनः।
प्राणिहिंसानिवृत्तश्च मुनिः स्यात्सर्वनिःस्पृहः ॥34॥
दम्भाहङ्कारनिर्मुक्तः हिंसापैशून्यवर्जितः।
आत्मज्ञानगुणोपेतो यतिर्मोक्षमवाप्नुयात् ॥35॥
इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयः।
संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं निगच्छति ॥36॥

काम, क्रोध, दर्प, लोभ, मोह आदि जो हैं उन दोषों को छोड़कर संन्यासी को सब तरफ से निर्मम होना चाहिए। रागद्वेष से रहित मन वाला, लोहे, काष्ठ, पत्थर और सोने को समान देखने वाला, प्राणियों की हिंसा से रहित, सर्व से निस्पृह ही ऐसा मुनि होता है। दंभ और अहंकार से रहित, तथा हिंसा और चुगली से रहित, आत्मज्ञानरूप गुण से युक्त यति ही भिक्षान्न प्राप्त करता है। इन्द्रियों

का प्रसंग आने पर मनुष्य अवश्य दोष प्राप्त करता है। अतः इन्द्रियसंयम करके ही यति सिद्धि को प्राप्त कर सकता है।

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥37॥
श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च भुक्त्वा च दृष्ट्वा घ्रात्वा च यो नरः।
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥38॥
यस्य वाङ्मनसी शुद्धे सम्यग् गुप्ते च सर्वदा।
स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम् ॥39॥
सम्मानाद् ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव।
अमृतस्येव चाकांक्षेदवमानस्य सर्वदा ॥40॥

कामनाएँ कभी भोग से शान्त नहीं होतीं। वह हवि के द्रव्यों से उत्पन्न अग्नि की भाँति फिर से ही भड़क उठती हैं। सुनकर, स्पर्श कर, खाकर, देखकर और सूँघकर जो मनुष्य न तो खुश होता है और न ही खिन्न होता है, उसी को जितेन्द्रिय जानना चाहिए। जिस मनुष्य की वाणी और मन शुद्ध होते हैं, और वे अच्छी तरह से वश में किए गए होते हैं, वही वेदान्त में बताया गया सब फल पा सकता है। सच्चा ब्राह्मण सम्मान से खिन्न होता है, मानो विष से युक्त हो गया हो। वह तो हमेशा अपमान की ही आकांक्षा करता रहता है।

सुखं ह्यवमतः शेते सुखं च प्रतिबुध्यते।
सुखं चरति लोकेऽस्मिन्नवमन्ता विनश्यति ॥41॥
अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कंचन।
न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥42॥
क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टं कुशलं वदेत्।
सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचमनृतां वदेत् ॥43॥
अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निराशिषः।
आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥44॥

वह परमहंस अपमान किए जाने पर सुखपूर्वक ही सोता है, और सुखपूर्वक ही उठता है। इस लोक में वह सुखपूर्वक ही विचरण करता रहता है। वह नहीं, परन्तु उसका अपमान करने वाला ही विनष्ट हो जाता है। अपने विरुद्ध किए गए विवादों को वह सहन करे और किसी का वह अपमान न करे। इस भौतिक शरीर के लिए से किसी से वैर न करे। अपने ऊपर क्रोध करने वाले के ऊपर भी वह क्रोध न करे और उस वाणी से जो कि सात द्वारों के साथ सम्बद्ध है, झूठ न बोले। (वाणी के सात द्वार—दो कान, दो आँख, दो नथुने और एक मुख है)। आध्यात्मिक विषयों में ही तल्लीन रहकर शान्त भाव से किसी की अपेक्षा किए बिना, सभी कामनाओं का त्याग कर केवल अपने आत्मा के ही सहाय्य से सुखार्थी होकर विचरण करता है।

इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च।
अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥45॥
अस्थिस्थूणं स्नायुबद्धं मांसशोणितलेपितम्।
चर्मावबद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥46॥

जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥47॥
मांसासृक्पूयविण्मूत्रस्नायुमज्जास्थिसंहतौ ।
देहे चेत्प्रीतिमान्मूढो भविता नरकेऽपि सः ॥48॥

इन्द्रियों के निरोध से और राग-द्वेष के क्षय से तथा प्राणियों की अहिंसा से मनुष्य मुक्ति प्राप्त कर लेता है। इस शरीर में हड्डियों के खम्भे बनाए गए हैं, स्नायुओं का जाल बना दिया गया है, यह मांस और शोणित से लेपा गया है और चमड़े से बाँधा गया है, यह दुर्गन्धवाला है और मूत्र एवं विष्टा से भरा हुआ है। वृद्धावस्था और शोक से समाविष्ट है, रोगों का घर है, व्यथाओं और पीड़ाओं से युक्त है, रक्त और वीर्य से युक्त एवं रजोगुण युक्त है। यह अनित्य है, पाँचो महाभूत इसमें अपना स्थान बनाए हुए हैं अतः ऐसे शरीर के मोह को छोड़ ही देना चाहिए। मांस, रक्त, चर्बी, मज्जा, स्नायु, विष्टा, मूत्र एवं हड्डियों आदि से भरे हुए इस देह में आसक्ति रखने वाला मूढ तो जैसे नरक में ही प्रीतिवाला है। वह अवश्य नरक से ही प्रेम करता है।

सा कालसूत्रपदवी सा महावीचिवागुरा ।
सासिपत्रवनश्रेणी या देहेऽहमिति स्थितिः ॥49॥
सा त्याज्या सर्वयत्नेन सर्वनाशोऽप्युपस्थिते ।
स्प्रष्टव्या सा न भव्येन सश्वमांसेन पुल्कसी ॥50॥
प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।
विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माप्येति सनातनम् ॥51॥
अनेन विधिना सर्वान् सङ्गांस्त्यक्त्वा शनैः शनैः ।
सर्वद्वन्द्वैर्विनिमुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥52॥

वह देहप्रीति ही कालसूत्र नाम के नरक का मार्ग है, वही कालवीचि नामक नरक में ले जाने वाली जाल के रूप में बिछी हुई है। वह देह के प्रति अहंत्व की भावना तलवार की धार जैसी वनस्पति के वनों की श्रेणी जैसी है। और वही देहासक्ति इस शरीर में 'अहं' के रूप में रहती है। किसी भी प्रकार से यदि नाश होने की स्थिति जाए तो भी सभी प्रयत्न करके वह देहासक्ति छोड़ ही देनी चाहिए। भव्य ज्ञानी पुरुष ऐसी अहंता को कुत्ते का मांस खाने वाली चाण्डालिनी की ही तरह छोड़कर तथा अपने प्रियजनों में रहे हुए सुकृतों को और अपने अप्रिय जनों में रहे हुए दुष्कृतों को अर्थात् राग और द्वेष दोनों को भूलकर ध्यानयोग से सनातन ब्रह्म की प्राप्ति कर लेता है। वह इसी विधि से सभी आसक्तियों को छोड़कर धीरे-धीरे सभी द्वन्द्वों से मुक्त होकर ब्रह्म में ही अपना स्थान ग्रहण करता है।

एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायकः ।
सिद्धिमेकस्य पश्यन्हि न जहाति न हीयते ॥53॥
कपालं वृक्षमूलानि कुचेलान्यसहायता ।
समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥54॥
सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः ।
एकरामः परिव्रज्य भिक्षार्थं ग्राममाविशेत् ॥55॥
एको भिक्षुर्यथोक्तः स्याद् द्वावेव मिथुनं स्मृतम् ।
त्रयो ग्रामः समाख्यात ऊर्ध्वं तु नगरायते ॥56॥

उस परमहंस को अकेले ही विचरण करना चाहिए। उसे सिद्धि के लिए किसी की सहायता की जरूरत नहीं है। किसी एक की सिद्धि देखकर वह अपनी साधना नहीं छोड़ता और वह सिद्धि से वंचित भी नहीं रहता। एक कपाल, वृक्षों के मूल और फटे-पुराने वस्त्र—ये तीन ही उसकी खानपान, रहने और पहनने की सामग्री है। वह किसी की सहायता नहीं लेता। वह सबमें समानता ही देखता है। यही जीवन्मुक्त का लक्षण कहा गया है। वह सभी प्राणियों के हित में रत है, वह शान्त है, वह त्रिदण्डी है, वह अपने साथ एक कमण्डलु रखता है, वह केवल आत्मा में ही रममाण है। वह अकेला ही रहता हुआ केवल भिक्षा के लिए ही किसी गाँव में प्रवेश करता है। शास्त्रों में तो अकेला रहने वाला ही संन्यासी कहा गया है। यदि दो संन्यासी साथ-साथ रहते हों तो उसे 'मिथुन' कहा जाता है। ऐसे ही यदि तीन हों तो ग्राम और उससे भी अधिक हों तो नगर कहा जायेगा।

नगरं नहि कर्तव्यं ग्रामो वा मिथुनं तथा ।
एतत्त्रयं प्रकुर्वाणः स्वधर्माच्च्यवते यतिः ॥57॥
राजवार्तादि तेषां स्याद् भिक्षावार्ता परस्परम् ।
स्नेहपैशून्यमात्सर्यं संनिकर्षान्न संशयः ॥58॥
एकाकी निःस्पृहस्तिष्ठेन्न हि केन सहालपेत् ।
दद्यान्नारायणेत्येव प्रतिवाक्यं सदा यतिः ॥59॥
एकाकी चिन्तयेद् ब्रह्म मनोवाक्कायकर्मभिः ।
मृत्युं च नाभिनन्देत जीवितं वा कथञ्चन ॥60॥

परमहंस योगी को पूर्व में कहे गए अनुसार नगर, ग्राम या मिथुन की स्थिति नहीं उत्पन्न करनी चाहिए। ऐसा करने वाला योगी अपने मार्ग से पतित हो जाता है। क्योंकि इस प्रकार के संसर्ग से अवश्य ही एक दूसरे के साथ राज्य सम्बन्धी या भिक्षा सम्बन्धी बातचीत होती ही है और उससे स्नेह, चुगली या द्वेष आदि मनोभाव उत्पन्न होते ही हैं। इसलिए उसे अकेले ही निःस्पृहभाव से रहना चाहिए। और किसी के साथ वार्तालाप नहीं करना चाहिए। उसे प्रतिवचन के रूप में केवल नारायण का नाम कहना चाहिए। उसे एकाकी रहकर ही ब्रह्म का चिन्तन करना चाहिए। वह मन, वाणी, शरीर तथा कर्म से ब्रह्मचिन्तन करे। संन्यासी को मृत्यु या जीवन दोनों को ही किसी प्रकार से अभिनन्दित नहीं करना चाहिए।

कालमेव प्रतीक्षेत यावदायुः समाप्यते ।
नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ॥
कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशं भृतको यथा ॥61॥
अजिह्वः षण्डकः पङ्गुरन्धो बधिर एव च ।
मुग्धश्च मुच्यते भिक्षुः षड्भिरेतैर्न संशयः ॥62॥
इदमिष्टमिदं नेति योऽश्नन्नपि न सज्जति ।
हितं सत्यं मितं वक्ति तमजिह्वं प्रचक्षते ॥63॥
अद्यजातां यथा नारीं तथा षोडशवार्षिकीम् ।
शतवर्षां च यो दृष्ट्वा निर्विकारः स षण्डकः ॥64॥

वह जीवन्मुक्त जहाँ तक आयु समाप्त होती है, वहाँ तक काल की प्रतीक्षा करता रहता है। वह जीवन और मरण किसी को भी अभिनन्दित नहीं करता। जैसे भृतक (धन लेकर कार्य करने वाला व्यक्ति) नियत की गई समयावधि की राह देखता रहता है, वैसे ही वह काल की प्रतीक्षा करता है। वह

'अजिह्व' होता है और 'षण्डक' भी होता है। साथ ही वह पंगु, बहरा और अन्धा भी होता है। वह मूढ भी होता है। इन छः गुणों से युक्त होने पर ही भिक्षु को मुक्ति मिलती है। जो भिक्षु 'यह इष्ट है' या 'यह अनिष्ट है' इसका विचार किये बिना ही (अर्थात् अनासक्त होकर) भोजन ग्रहण करता है और साथ ही हितकारी, सत्य और कम वचन बोलता है, उसी को 'अजिह्व' कहा जाता है। आज ही जन्मी हुई नारी (नवजात कन्या) को, या सोलह साल की युवती को या सौ साल की बूढ़ी को देखकर भी जो निर्विकार रहता है, वही 'षण्डक' कहा जाता है।

भिक्षार्थमटनं यस्य विण्मूत्रकरणाय च।
योजनान्न परं याति सर्वथा पङ्गुरेव सः ॥65॥
तिष्ठतो व्रजतो वापि यस्य चक्षुर्न दूरगम्।
चतुर्युगां भुवं मुक्त्वा परिव्राट् सोऽन्ध उच्यते ॥66॥
हिताहितं मनोरामं वचः शोकावहं तु यत्।
श्रुत्वापि न शृणोतीव बधिरः सः प्रकीर्तितः ॥67॥
सान्निध्ये विषयाणां यः समर्थो विकलेन्द्रियः।
सुप्तवद् वर्तते नित्यं स भिक्षुर्मुग्ध उच्यते ॥68॥

और पंगु (लँगड़ा) वह भिक्षु कहा जाता है कि जो केवल भिक्षा के लिए या विष्टा-मूत्र को त्याग करने के लिए ही अटन (भ्रमण) करता है, और वह भी ज्यादा से ज्यादा एक योजन तक ही दूर जाता है। अन्ध उसे कहा जाता है कि जो उठते-बैठते अपनी आँखों को दूर तक नहीं ले जाता और चार युग तक की (करीब दस हाथ तक की) भूमि को ही देखता है। जो हितकर (मनोरम) तथा अहितकर (शोकदायक) वचन सुनकर भी नहीं सुनता उसे बधिर कहा जाता है। जो भिक्षु विषयों के सामीप्य में रहते हुए, सामर्थ्यवान् तथा जितेन्द्रिय होकर भी विषयों के समीप सोते हुए की भाँति व्यवहार करता है अर्थात् उन विषयों के प्रति आकृष्ट नहीं होता, वह भिक्षु मुग्ध (मूढ) कहा गया है।

नटादिप्रेक्षणं द्यूतं प्रमदासुहृदं तथा।
भक्ष्यं भोज्यमुदक्यां च षण्ढ पश्येत्कदाचन ॥69॥
रागं द्वेषं मदं मायां द्रोहं मोहं परात्मसु।
षडेतानि यतिर्नित्यं मनसापि न चिन्तयेत् ॥70॥
मञ्चकं शुक्लवस्त्रं च स्त्रीकथालौल्यमेव च।
दिवा स्वापं च यानं च यतीनां पातनानि षट् ॥71॥
दूरयात्रां प्रयत्नेन वर्जयेदात्मचिन्तकः।
सदोपनिषदं विद्यामभ्यसेन्मुक्तिहैतुकीम् ॥72॥

उस भिक्षु को चाहिए कि वह नटों आदि का खेल, जुआ, स्त्रीमित्र, भक्ष्य, भोज्य और रजस्वला स्त्री को न देखे। राग, द्वेष, मद, माया, परजीव के प्रति द्रोह और मोह—इन छः का यति द्वारा कभी मन से भी चिन्तन नहीं होना चाहिए। ऊँचा आसन, सफेद वस्त्र, स्त्री-कथा में रुचि, इन्द्रियलोलुपता, दिन में सोना और वाहन में बैठना—ये छः यति के लिए पतनकारक हैं। उसे प्रयत्नपूर्वक दूर की यात्रा को टालना चाहिए और आत्मचिन्तन में ही मग्न रहना चाहिए। उसे सर्वदा उपनिषद् की विद्या का सतत अध्ययन करते रहना चाहिए।

न तीर्थसेवी नित्यं स्यान्नोपवासपरो यतिः।
न चाध्ययनशीलः स्यान्न व्याख्यानपरो भवेत् ॥73॥

अपापमशठं वृत्तमजिह्मं नित्यमाचरेत्।
इन्द्रियाणि समाहृत्य कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ॥74॥
क्षीणेन्द्रियमनोवृत्तिनिराशीर्निष्परिग्रहः।
निर्द्वन्द्वो निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च ॥75॥
निर्ममो निरहङ्कारो निरपेक्षो निराशिषः।
विविक्तदेशसंसक्तो मुच्यते नात्र संशयः ॥76॥ इति।

उस भिक्षु को हमेशा तीर्थ का प्रेमी नहीं होना चाहिए। और ज्यादा उपवास भी उसे नहीं करना चाहिए। वह अध्ययनशील भी न हो। उसे व्याख्यान भी नहीं देने चाहिए। उसे सदैव निष्पाप, निर्दोष और वक्रताशून्य (कुटिलतारहित) जीवन जीना चाहिए। कछुए की तरह ही उसे अपनी सभी इन्द्रियाँ समेटकर रखनी चाहिए। उसे अपनी इन्द्रियों और मन की वृत्तियों को क्षीण कर देना चाहिए। कामना एवं परिग्रह को त्यागकर उसे हर्ष-शोक के रहित (अर्थात् निर्द्वन्द्व) होना चाहिए। उसे देवस्तुति एवं स्वधा (पितृतर्पणादि) त्याग देना चाहिए। ममता एवं अहंकारशून्य होकर किसी प्रकार की अपेक्षा न करते हुए उसे उदासीन रहना चाहिए। इस प्रकार (जीवनयापन करते हुए) एकान्त में निवास करने वाला यति मोक्ष को प्राप्त होता है।

अप्रमत्तः कर्मभक्तिज्ञानसम्पन्नः स्वतन्त्रो वैराग्यमेत्य ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो वा मुख्यवृत्तिका चेद् ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद् गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत्। यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद् वा वनाद् वा। अथ पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातको वाऽस्नातको वोत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्। तद्धैके प्राजापत्यामेवेष्टिं कुर्वन्त्यथवा न कुर्यादाग्नेय्यामेव कुर्यादग्निर्हि प्राणः प्राणमेवैतया करोति तस्मात् त्रैधातवीयामेव कुर्यादेतयैव त्रयो धातवो यदुत सत्त्वं रजस्तम इति ॥77॥

जो प्रमादरहित तथा कर्म, भक्ति तथा ज्ञान से युक्त होता है, वह स्वतंत्र रीति से क्रम की परवाह किए बिना ही वैराग्य लेकर संन्यास ग्रहण कर सकता है। सामान्य क्रम तो ऐसा ही है कि पहले ब्रह्मचारी, बाद में गृहस्थ और उसके बाद वानप्रस्थ होकर उसके बाद संन्यास लेना चाहिए। परन्तु इससे विपरीत भी ब्रह्मचर्य के बाद भी संन्यास लिया जा सकता है। अथवा गृहस्थाश्रम से भी सीधे संन्यास लिया जा सकता है। और भी—जो पुरुष ब्रह्मचारी हो या न हो, स्नातक हो या न हो, अग्निहोत्री हो या अनग्निक हो, पर कभी भी वैराग्य भाव प्रबल होने पर संन्यास ले सकता है। कुछ लोग कहते हैं कि पहले प्राजापत्य इष्टि करनी चाहिए पर कुछ लोग कहते हैं कि नहीं करनी चाहिए। 'आग्नेय्या' इष्टि ही पर्याप्त है, क्योंकि अग्नि ही प्राण है। इस इष्टि से ही साधक प्राण का पोषण करता है। इसलिए 'त्रैधातवीया' का ही अनुष्ठान करना चाहिए। इसी से तीन धातुएँ होमी जाती हैं, ये तीन धातुएँ सत्त्व, रज और तमोगुण हैं। यह त्रैधातवी इष्टि ही सम्पन्न करनी चाहिए।

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः।
तं जानन्नग्न आरोहाथानो वर्धया रयिम् ॥78॥

विधिवत् त्रैधातवी इष्टि करके अग्नि में 'अयं ते योनिः' इत्यादि ऊपर कहे गए मन्त्र के द्वारा अग्नि को सूँघना चाहिए। ऊपर दिए हुए मन्त्र का अर्थ यह है—'हे अग्निदेव! यह समष्टिगत प्राण ही तुम्हारी उत्पत्ति का मूल है। इसी कारण तुम श्रेष्ठ तेज से सुशोभित हो रहे हो। तुम अपने जनक

प्राण को जानकर इसमें विराजित हो। इसी प्रकार हमारे प्राणों में भी प्रतिष्ठित होकर हमारे ज्ञान-धन को समृद्ध करो।'

इत्यनेन मन्त्रेणाग्निमाजिघ्रेदेष वा अग्नेर्योनिर्यः प्राणः प्राणं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहेत्येवमेवैतदाहवनीयादग्निमाहृत्य पूर्ववदग्निमाजिघ्रेदग्निं न विन्देदप्सु जुहुयादापो वै सर्वा देवताः सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहोमि स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य तदुदकं प्राश्नीयात् साज्यं हविरनामयं मोदमिति शिखां यज्ञोपवीतं पितरं कलत्रं कर्म चाध्ययनं मन्त्रान्तरं विसृज्यैव परिव्रजत्यात्मवित् मोक्षमन्त्रैस्त्रैधातवीयैर्विधेस्तद् ब्रह्म तदुपासितव्यमेवेति ॥79॥

इस मन्त्र से अग्नि को सूँघना चाहिए। अवश्य ही यह प्राणतत्त्व ही अग्नि का उद्भवस्थान है। अथवा इस मन्त्र से अग्नि और प्राण की एकता सिद्ध हुई है। आहवनीय से अग्नि को लाकर पूर्वोक्त रीति से ही उसे सूँघकर और 'गच्छ स्वां योनिं' इत्यादि मन्त्रों से आहुतियाँ देनी चाहिए। यदि कहीं पर अग्नि न मिले तो जल में ही होम कर लेना चाहिए। उस समय 'आपो वै सर्वा देवताः सर्वाभ्य देवताभ्यो जुहोमि' यह मंत्र बोलना चाहिए। इसका अर्थ है—मैं समस्त देवताओं के लिए यजन करता हूँ। स्वाहा का उच्चारण करते हुए होम करके 'यह हवि उन देवों को प्राप्त हो'—ऐसा भाव करना चाहिए। उसके बाद, उस होम किए गए जल से थोड़ा जल लेकर उसका आचमन करना चाहिए। घृत मिश्रित वह हविष्य अति पवित्र और निरामय होता है। इसके बाद शिखा, यज्ञोपवीत, पिता, पुत्र, कलत्र, कर्म, अध्ययन इत्यादि तथा अन्यान्य मन्त्रों को छोड़ने वाला ही संन्यास लेता है। वही आत्मवित् है। 'त्रैधातवीय मोक्ष' के लिए योग्य माने गए मन्त्रों को पढ़कर उन्हें अच्छी तरह समझ लेना चाहिए। ये मन्त्र शाश्वत सत्य एवं ज्ञान आदि लक्षणों से युक्त हैं। वही ब्रह्म है, उसी की उपासना करनी चाहिए।

पितामहं पुनः पप्रच्छ नारदः कथमयज्ञोपवीती ब्राह्मण इति। तमाह पितामहः ॥80॥

नारद ने पुनः पितामह ब्रह्माजी से पूछा—बिना यज्ञोपवीत धारण किए हुए मनुष्य ब्राह्मण कैसे होता है? तब ब्रह्माजी ने यह उत्तर दिया—

सशिखं वपनं कृत्वा बहिःसूत्रं त्यजेद् बुधः।
यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ॥81॥
सूचनात्सूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदम्।
तत्सूत्रं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः ॥82॥
येन सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव।
तं सूत्रं धारयेद् योगी योगवित्तत्त्वदर्शनः ॥83॥
बहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान् योगमुत्तममास्थितः।
ब्रह्मभावमिदं सूत्रं धारयेद्यः स चेतनः ॥
धारणात्तस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाशुचिर्भवेत् ॥84॥

शिखासहित मुण्डन करवा कर ज्ञानी को बाहर के सूत्र का त्याग कर देना चाहिए। और जो अक्षर ब्रह्मरूप (ॐकार) सूत्र है, उसे ही धारण कर लेना चाहिए। जो सूचना (ज्ञान, जानकारी) देता

है, उसे ही सूत्र कहा जाता है। यह सूत्र परमपद जैसा पावनकारी है। ऐसे आध्यात्मिक सूत्र को जिसने जान लिया है, वही ब्राह्मण वेदों में पारंगत समझा जाता है। जैसे सूत्र में रत्नों के समूह पिरोए जाते हैं, उसी तरह इस ब्रह्मसूत्र में सारा जगत् पिरोया हुआ है। योगी को तो ऐसा सूत्र ही धारण करना चाहिए। जो योग का जानने वाला और तत्वसाक्षात्कारी है, ऐसे विद्वान् को बाहर का यह सूत्र तो छोड़ ही देना चाहिए और उसे अपने उत्तम योग में ही अवस्थित रहना चाहिए। यह सूत्र तो ब्रह्मभावक है चेतनायुक्त प्राणी को यही सूत्र धारण करना चाहिए। ऐसा ज्ञानमय सूत्र धारण करने से भिक्षु पवित्र बनता है, वह उच्छिष्ट नहीं होता।

सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम्।
ते वै सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ॥85॥
ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः।
ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते ॥86॥
अग्नेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा।
स शिखीत्युच्यते विद्वान्नेतरे केशधारिणः ॥87॥
कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके ब्राह्मणादयः।
तैर्निधार्यमिदं सूत्रं क्रियाङ्गं तद्धि वै स्मृतम् ॥88॥
शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम्।
ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः ॥89॥ इति।

ज्ञानरूप यज्ञोपवीत को धारण करने वाले जिन लोगों के अन्तस् में यह यज्ञोपवीत है, वे लोग ही सही अर्थ में सूत्र को जानने वाले और वे ही सच्चे अर्थों में यज्ञोपवीत धारण करने वाले माने जाते हैं। संन्यासी लोग ज्ञानरूपी शिखा को धारण करते हैं, ज्ञान में ही वे प्रतिष्ठित रहते हैं, तथा ज्ञानरूप यज्ञोपवीत को ही वे धारण करते हैं। उन संन्यासियों के लिए ज्ञान ही सबसे बड़ा पुरुषार्थ होता है। ज्ञान को ही सबसे पवित्र माना गया है। जैसे अग्निशिखा अग्नि से अलग नहीं होती वैसे ही ज्ञानी संन्यासी को ज्ञानशिखाधारी कहा जाता है। अन्य लोग तो केवल केशधारी ही हैं। वैदिक कर्मों में अधिकृत जो ब्राह्मणादि हैं, वे भले ही इस तीन सूत्रों वाली बाहरी उपवीत का धारण करें, क्योंकि ऐसा यह सूत्र कर्मों का अंगभूत है। पर ज्ञानमय शिखावालों और ज्ञानमय उपवीत वालों के लिए तो सारा जगत् ही ब्रह्ममय होता है, ऐसा तत्त्वज्ञानियों ने कहा है।

तदेतद् विज्ञाय ब्राह्मणः परिव्रज्य परिव्राडेकशाटी मुण्डोऽपरिग्रहः शरीरक्लेशासहिष्णुश्चेदथवा यथाविधिश्चेज्जातरूपधरो भूत्वा सपुत्रमित्रकलत्राप्तबन्ध्वादीनि स्वाध्यायं सर्वकर्माणि संन्यस्यायं ब्रह्माण्डं च सर्वं कौपीनं दण्डमाच्छादनं च त्यक्त्वा द्वन्द्वसहिष्णुर्न शीतं न चोष्णं न सुखं न दुःखं न निद्रा न मानावमाने च षड्भिर्वर्जितो निन्दाहङ्कारमत्सरगर्वदम्भेर्ष्यासूयेच्छाद्वेषसुखदुःखकामक्रोधलोभमोहादीन्विसृज्य स्ववपुः शवाकारमिव स्मृत्वा स्वव्यतिरिक्तं सर्वमन्तर्बहिरमन्यमानः कस्यापि वन्दनमकृत्वा न नमस्कारो न स्वाहाकारो न स्वधाकारो न निन्दास्तुतिर्यादृच्छिको भवेद्यदृच्छालाभसन्तुष्टः सुवर्णादीन्न परिग्रहेन्नावाहनं न विसर्जनं न मन्त्रं नामन्त्रं न ध्यानं नोपासनं न लक्ष्यं नालक्ष्यं न पृथक

नापृथक् न त्वन्यत्र सर्वत्रानिकेतः स्थिरमतिः शून्यागारवृक्षमूलदेवगृहतृण-कूटकुलालशालाग्निहोत्रशालाग्निदिगन्तरनदीतटपुलिनभूगृहकन्दर-निर्झरस्थण्डिलेषु वने वा। श्वेतकेतुऋभुनिदाघऋषभदुर्वासःसंवर्तक-दत्तात्रेयरैवतकवदव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्ताचारो बालोन्मत्तपिशाचवदनुन्म-त्तोन्मत्तवदाचरंस्त्रिदण्डं शिक्यं पात्रं कमण्डलुं कटिसूत्रं कौपीनं च तत्सर्वं भूः स्वाहेत्यप्सु परित्यज्य ॥90॥

इस प्रकार से वह ब्रह्मज्ञानी सब तत्त्व जानकर, घर-बार छोड़ कर परिव्राजक हो जाता है और वह एक ही वस्त्र धारण करता है, मुण्डन करवाता है, अपरिग्रही होता है। यदि वह शरीर के कष्ट को सहन न कर सके, तो वह विधिपूर्वक वस्त्र धारण कर सकता है। यदि शरीर के कष्टों को सहने में समर्थ हो तो वह जातरूपधर अर्थात् जन्म के समय का नग्न रूप ही रखते हुए वह पुत्र, माता, पिता, पत्नी, आप्तजन, सगे-सम्बन्धियों को एवं स्वाध्याय को और अन्य सभी कर्मों का त्याग कर देता है। वह इस ब्रह्माण्ड को भी अपना नहीं समझता। वह एक कौपीन, कमण्डलु, दण्ड, बिछाने का आसन, सब कुछ छोड़कर शीतोष्णादि द्वन्द्वों को सहन करता हुआ अर्थात् सुख-दुःख, शीत-उष्ण आदि द्वन्द्व सहता हुआ मानापमान और निद्रा का भी त्याग कर देता है। वह जन्म-मरणादि छः देह-विकारों से रहित हो जाता है। निन्दा, अहंकार, मात्सर्य, गर्व, दम्भ, ईर्ष्या, असूया, इच्छा, सुख, दुःख, काम, क्रोध, लोभ, मोह आदि को छोड़कर अपने शरीर को मुर्दे की तरह समझता रहता है। वह अपनी आत्मा के सिवा अन्य (बाहर-भीतर की) किसी भी वस्तु को मानता ही नहीं। वह किसी का नमस्कार नहीं चाहता। उसे न स्वाहाकार की न वा स्वधाकार की कोई चिन्ता होती है। वह स्वयं भी किसी की निन्दा या स्तुति नहीं करता। यदृच्छा से यों ही जो कुछ मिल जाए उसी से वह सन्तुष्ट रहता है। यादृच्छिकी ही उसका आधार है। वह सोने आदि का संग्रह नहीं करता। उसके लिए न कोई आवाहन है, न कोई विसर्जन ही है। उसके लिए कोई मन्त्र भी नहीं है और कोई अमन्त्र भी नहीं है। न उसके लिए कोई उपासना है, न लक्ष्य है, न ही कोई अलक्ष्य ही है। कोई भिन्नता नहीं है, कोई अभिन्नता भी नहीं है। कोई अन्यत्र-सर्वत्र का भेद भी नहीं है। वह स्थिरबुद्धि वाला होता है। कोई सूना घर, वृक्ष का मूल, कोई देवमन्दिर, घास की कुटिया, कुलालशाला, अग्निहोत्रशाला, अग्निकोणीय शाला, नदीतीर, नदी किनारे के थोड़े ऊपर की जगह, अथवा वन—इन जगहों में उसका निवासस्थान हो जाता है। श्वेतकेतु, ऋभु, निदाघ, ऋषभ, दुर्वासा, संवर्तक, दत्तात्रेय, और रैवतक की तरह ही वह अपनी महत्ता के चिह्न नहीं बताता और अपनी विशिष्टता का कोई भी चिह्न धारण नहीं करता। उसका आचरण छिपा हुआ रहता है। अथवा बच्चे या पागल की तरह अथवा पिशाच की तरह ही व्यवहार करता है। वास्तव में पागल न होते हुए भी वह पागलों का-सा वर्ताव करता है। त्रिदण्ड, पात्र, थैली, कमण्डलु, कटिसूत्र और कौपीन इत्यादि सब चीजों को वह 'भूः स्वाहा' कहकर पानी में फेंक देता है।

कटिसूत्रं च कौपीनं दण्डं वस्त्रं कमण्डलुम्।
सर्वमप्सु विसृज्याथ जातरूपधरश्चरेत् ॥91॥

कटिसूत्र, कौपीन, दण्ड, वस्त्र और कमण्डलु—इन सबको पानी में फेंककर परमहंस को वस्त्र रहित होकर ही सर्वत्र घूमते रहना चाहिए।

आत्मानमन्विच्छेद्यथा जातरूपधरो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहस्तत्त्वब्रह्ममार्गे सम्यक्सम्पन्नः शुद्धमानसः प्राणसन्धारणार्थं यथोक्तकाले करपात्रेणा-

न्येन याचिताहारमाहरन् लाभालाभे समो भूत्वा निर्ममः शुक्लध्यान-परायणोऽध्यात्मनिष्ठः शुभाशुभकर्मनिर्मूलनपरः संन्यस्य पूर्णानन्दैक-बोधस्तद्ब्रह्माऽहमस्मीति ब्रह्मप्रणवमनुस्मरन्भ्रमरकीटन्यायेन शरीर-त्रयमुत्सृज्य संन्यासेनैव देहत्यागं करोति स कृतकृत्यो भवतीत्यु-पनिषत् ॥92॥

इति तृतीयोपदेशः।

वह परमहंस सतत आत्मा को ही खोजता है (अनुसन्धान करता है)। वह वस्त्ररहित होकर, द्वन्द्वरहित होकर और निष्परिग्रह होकर तत्त्वरूप ब्रह्मप्राप्ति के मार्ग में अच्छी तरह से प्रतिष्ठित हो जाता है। विशुद्ध मन वाला होकर वह प्राणानुसन्धान अर्थात् प्राणों की रक्षा के लिए योग्य समय पर हाथ के ही पात्र में या अन्य किसी पात्र में बिना याचना के ही प्राप्त हुई भिक्षा को लेकर, लाभ और अलाभ में समान बुद्धिवाला होकर, ममता (आसक्ति) रहित होकर केवल विशुद्ध ब्रह्म का ही ध्यान करता है। वह अध्यात्मनिष्ठ ही रहता है। वह अपने शुभ और अशुभ कार्यों के निर्मूलन के लिए प्रयत्न करता रहता है, और सभी प्रकार के कर्मों को छोड़ देता है। अन्त में वह संन्यास के द्वारा ही देहत्याग करता है और वह कृत्यकृत्य हो जाता है।

यहाँ तृतीयोपदेश पूरा हुआ।

❋

चतुर्थोपदेशः

त्यक्त्वा लोकांश्च वेदांश्च विषयानिन्द्रियाणि च।
आत्मन्येव स्थितो यस्तु स याति परमां गतिम् ॥1॥
नामगोत्रादिवरणं देशं कालं श्रुतं कुलम्।
वयो वृत्तं व्रतं शीलं ख्यापयेन्नैव सद्यतिः ॥2॥
न सम्भाषेत्स्त्रियं कांचित् पूर्वदृष्टां च न स्मरेत्।
कथां च वर्जयेत्तासां न पश्येल्लिखितामपि ॥3॥
एतच्चतुष्टयं मोहात् स्त्रीणामाचरतो यतेः।
चित्तं विक्रियतेऽवश्यं तद्विकारात्प्रणश्यति ॥4॥

लोकों को, वेदों को, विषयों को और इन्द्रियों को छोड़कर जो पुरुष अपने आत्मा में ही स्थित रहता है, वह परमगति को पाता है। श्रेष्ठ यति तो वह कहा गया है कि जो अपने नाम-गोत्र आदि का वरण तथा देश, काल, श्रुत, भूतकालीन घटनाएँ, अपनी उम्र और अपने शील आदि को कभी किसी के समक्ष प्रकट नहीं करता। यह योगी किसी भी स्त्री के साथ बातचीत नहीं करता अथवा पहले देखी गई स्त्री का स्मरण भी नहीं करता, स्त्रियों की कथाओं को वह छोड़ ही देता है और वह किसी स्त्री के चित्र को भी नहीं देखता। इन स्त्री-विषयक चार बातों का मोहवश होकर आचरण करता हुआ यति अपने चित्त में अवश्य ही विकार प्राप्त करता है और ऐसे विकारों से वह यति नष्ट हो जाता है।

तृष्णा क्रोधोऽनृतं माया लोभमोहौ प्रियाप्रिये।
शिल्पं व्याख्यानयोगश्च कामो रागपरिग्रहः ॥5॥

अहङ्कारो ममत्वं च चिकित्सा धर्मसाहसम् ।
प्रायश्चित्तं प्रवासश्च मन्त्रौषधपराशिषः ।
प्रतिषिद्धानि चैतानि सेवमानो व्रजेदधः ॥6॥
आगच्छ गच्छ तिष्ठेति स्वागतं सुहृदोऽपि वा ।
सम्माननं च न ब्रूयान्मुनिर्मोक्षपरायणः ॥7॥
प्रतिग्रहं न ग्रहणीयात्नैव चान्यं प्रदापयेत् ।
प्रेरयेद्वा तथा भिक्षुः स्वप्नेऽपि न कदाचन ॥8॥

तृष्णा, क्रोधे, झूठ, माया, लोभ, मोह, प्रिय, अप्रिय, शिल्प, व्याख्यान का प्रसंग, कामना, आसक्ति, परिग्रह, अहंकार, ममत्व, संग्रह, चिकित्साकर्म, धर्म के लिए साहसिक कार्य, प्रायश्चित्त, प्रवास, मंत्रौषधिपरता, आशीर्वादादि—ये सब यति के लिए निषिद्ध हैं। इन प्रतिषिद्ध कार्यों को करता हुआ योगी अध:पाती हो जाता है। आओ, जाओ, बैठो इत्यादि स्वागत वचनों की उसे मित्रों के लिए कहने की भी जरूरत नहीं है। उस मोक्षपरायण मुनि को दान देना नहीं चाहिए, दान लेना नहीं चाहिए, दान दिलाना भी नहीं चाहिए और उसके लिए किसी को प्रेरित नहीं करना चाहिए। उस भिक्षु को स्वप्न में भी ऐसा नहीं करना चाहिए।

जायाभ्रातृसुतादीनां बन्धूनां च शुभाशुभम् ।
श्रुत्वा दृष्ट्वा न कम्पेत शोकहर्षौ त्यजेद्यतिः ॥9॥
अहिंसा सत्यमस्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः ।
अनौद्धत्यमदीनत्वं प्रसादः स्थैर्यमार्जवम् ॥10॥
अस्नेहो गुरुशुश्रूषा श्रद्धा क्षान्तिर्दमः शमः ।
उपेक्षा धैर्यमाधुर्ये तितिक्षा करुणा तथा ॥11॥
ह्रीस्तथा ज्ञानविज्ञाने योगो लघ्वशनं धृतिः ।
एष स्वधर्मो विख्यातो यतीनां नियतात्मनाम् ॥12॥

पत्नी, भाई, पुत्र आदि बान्धवों के शुभ-अशुभ समाचारों को सुनकर या देखकर भी जो विचलित नहीं होता; जिसने शोक और हर्ष को छोड़ दिया है; इसके अतिरिक्त अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह, उद्दण्डता के भाव से रहित और साथ-साथ अपनी दीनता को प्रकट न करना, प्रसन्न रहना, स्थिरता, सरलता, अनासक्ति, गुरु की सेवा, श्रद्धा, क्षान्ति, दम, शम, औदासीन्य, धैर्य, माधुर्य, सहनशीलता, करुणा, लज्जा, ज्ञान-विज्ञान परायणता, मिताहार और धैर्य धारण करना—ये सब मनोजयी यतियों का स्वधर्म कहलाता है।

निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थः सर्वत्र समदर्शनः ।
तुरीयः परमो हंसः साक्षान्नारायणो यतिः ॥13॥
एकरात्रं वसेद् ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।
वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत् ॥14॥
द्विरात्रं न वसेद् ग्रामे भिक्षुर्यदि वसेत्तदा ।
रागादयः प्रसज्येरंस्तेनासौ नारकी भवेत् ॥15॥
ग्रामान्ते निर्जने देशे नियमात्माऽनिकेतनः ।
पर्यटेत्कीटवद् भूमौ वर्षास्वेकत्र संवसेत् ॥16॥

वह यति द्वन्द्वरहित, सर्वदा सत्य में अवस्थित, सर्वत्र समान दृष्टि वाला, तुरीयावस्था में स्थित परमहंस साक्षात् नारायणस्वरूप ही होता है। वह गाँव में एक रात रहता है, नगर में पाँच रात रहता है। जब वर्षा न हो तब के लिए यह पूर्वोक्त नियम हैं। परन्तु, यदि वर्षा ऋतु हो तो चार महीनों तक एक स्थान में वह रह सकता है। ऐसे यति को किसी गाँव में दो रात तक नहीं रहना चाहिए। यदि रहे, तो वह पतित हो जाएगा। क्योंकि ऐसा करने से ग्रामादि के राग-द्वेषादि उसमें चिपक ही जाएँगे। उसे गाँव के अन्त भाग में, निर्जन प्रदेश में, संयमशील रहकर तथा अनिकेतन ही रहकर, जैसे धरती पर कीडा घूमता रहता है उसी तरह भ्रमण करते हुए ही रहना चाहिए। केवल वर्षा ऋतु में ही एक ही स्थान रहना चाहिए।

एकवासा अवासा वा स्थिरदृष्टिरलोलुपः ।
अदूषयन्सतां मार्गं ध्यानयुक्तो महीं चरेत् ॥17॥
शुचौ देशे सदा भिक्षुः स्वधर्ममनुपालयन् ।
पर्यटेत सदा योगी वीक्षयन्वसुधातलम् ॥18॥
न रात्रौ न च मध्याह्ने सन्धयोर्नैव पर्यटन् ।
न शून्ये न च दुर्गे वा प्राणिबाधकरे न च ॥19॥
एकरात्रं वसेद् ग्रामे पत्तने तु दिनत्रयम् ।
पुरे दिनद्वयं भिक्षुर्नगरे पञ्चरात्रकम् ।
वर्षास्वेकत्र तिष्ठेत स्थाने पुण्यजलावृते ॥20॥

वह एक ही वस्त्र धारण करता है, अथवा वस्त्र रहित होकर रहता है। उसकी दृष्टि स्थिर होती है। वह लोलुप नहीं होता। सत्पुरुषों के मार्ग को दूषित न करते हुए, वह ध्यानयुक्त होकर ही इस धरती के ऊपर भ्रमण करता है। भिक्षु अपने धर्म का पालन करते हुए ही पवित्र देश में हमेशा घूमता रहता है और इस धरतीतल को ही वह योगी देखा करता है। उसे रात्रि में, दोपहर में तथा संध्या के समय घूमना नहीं चाहिए तथा शून्य स्थान में या किसी किले में जहाँ प्राणियों के लिए अवरोध खड़ा होता हो, वहाँ भी नहीं घूमना चाहिए। उसे गाँव में एक दिन तक, कस्बे में तीन दिनों तक, पुर में दो दिनों तक और नगर में पाँच रात तक रहना चाहिए। और वर्षा ऋतु में एक स्थान में रहना चाहिए। पर वह स्थान ऐसा हो कि जहाँ पवित्र जल प्रवहमाण हो।

आत्मवत्सर्वभूतानि पश्यन्भिक्षुश्चरेन्महीम् ।
अन्धवत्कुब्जवच्चैव बधिरोन्मत्तमूकवत् ॥21॥
स्नानं त्रिषवणं प्रोक्तं बहूदकवनस्थयोः ।
हंसे तु सकृदेव स्यात्परहंसे न विद्यते ॥22॥
मौनं योगासनं योगस्तितिक्षैकान्तशीलता ।
निःस्पृहत्वं समत्वं च सप्तैतान्येकदण्डिनाम् ॥23॥
परहंसाश्रमस्थो हि स्नानादेरविधानतः ।
अशेषचित्तवृत्तीनां त्यागं केवलमाचरेत् ॥24॥

सभी प्राणियों को अपनी ही आत्मा की तरह जानकर वह भिक्षु भूमि पर विचरण करता रहता है। वह अन्धे की तरह, मूर्ख की तरह अथवा बहरे और पागल की तरह बर्ताव करता है। यों तो बहूदक या वन में रहने वाले संन्यासियों के लिए तीन बार का (त्रिकाल का) स्नान विहित है लेकिन हंसयोगी

के लिए सिर्फ एक बार का स्नान और परमहंस के लिए तो एक बार का भी स्नान विहित नहीं है। अब एकदंडी संन्यासी के लिए ये सात नियम हैं—मौन, योगासन, योग, तितिक्षा, एकान्तशीलता, निःस्पृहता और समत्व। किन्तु परमहंसावस्था को प्राप्त हुए योगी के लिए तो स्नानादि का कोई विधान नहीं है। क्योंकि उसने तो अशेष चित्तवृत्तियों का त्याग ही कर दिया होता है। वह केवल उस त्याग का ही आचरण करता है।

त्वङ्मांसरुधिरस्नायुमज्जामेदोस्थिसंहतौ।
विण्मूत्रपूये रमतां क्रिमीणां कियदन्तरम् ॥25॥
क्व शरीरमशेषाणां श्लेष्मादीनां महाचयः।
क्व चाङ्गशोभा सौभाग्यकमनीयादयो गुणाः ॥26॥
मांसासृक्पूयविण्मूत्रस्नायुमज्जास्थिसंहतौ।
देहे चेत्प्रीतिमान्मूढो भविता नरकेऽपि सः ॥27॥
स्त्रीणामवाच्यदेशस्य क्लिन्ननाडीव्रणस्य च।
अभेदेऽपि मनोभेदाज्जनः प्रायेण वञ्च्यते ॥28॥

त्वचा, मांस, रक्त, स्नायु, मज्जा, मेद और हड्डियों के समूहरूप देह में रममाण मनुष्यों में तथा विष्टा और मूत्र में ही खेलने वाले कीड़ों में भला क्या अन्तर है ? अर्थात् कुछ नहीं। कहाँ वास्तव में श्लेष्म आदि दूषित पदार्थों का ढेर जैसा यह शरीर और कहाँ इस शरीर की शोभा और रमणीयता आदि कहे गये गुण ? मांस, रक्त, मज्जा, पूय, विष्टा, मूत्र, नाडियाँ, चरबी और हड्डियाँ के समूह वाले इस शरीर से यदि मनुष्य प्रीति करता है, वह तो नरक में ही गिरता है। सड़ी हुई नाडी के घाव और स्त्री के अवाच्यांग (योनि) में कुछ भी भेद न होते हुए भी मन के ही भेद से मनुष्य वंचित होता आया है।

चर्मखण्डं द्विधा भिन्नमपानोद्गारधूपितम्।
ये रमन्ति नमस्तेभ्यः साहसं किमतः परम् ॥29॥
न तस्य विद्यते कार्यं न लिङ्गं वा विपश्चितः।
निर्ममो निर्भयः शान्तः निर्द्वन्द्वोऽवर्णभोजनः ॥30॥
मुनिः कौपीनवासाः स्यान्नग्नो वा ध्यानतत्परः।
एवं ज्ञानपरो योगी ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥31॥
लिङ्गे सत्यपि खल्वस्मिन् ज्ञानमेव हि कारणम्।
निर्मोक्षायेह भूतानां लिङ्गग्रामो निरर्थकः ॥32॥

चमड़ी का टुकड़ा जो दो भागों में विदीर्ण हुआ है और जिसमें से अपानवायु निकलने से दुर्गन्ध आया करती है—ऐसे भाग में (अर्थात् स्त्री की योनि में) जो लोग बहुत रुचि रखते हैं, उन्हें नमस्कार ही है, क्योंकि इससे बड़ा साहस और क्या हो सकता है ? लेकिन जो ज्ञानी है, उसके लिए तो कोई भी कार्य अवशिष्ट नहीं है और न ही उसे अपनी पहचान बनाने के लिए किसी विशेष चिह्न धारण करने की कोई आवश्यकता ही है। वह तो ममत्वरहित, निर्भय, शान्त, निर्द्वन्द्व, जातिवर्ण की भावना से रहित तथा वर्ण की अपेक्षा न रखते हुए कहीं भी भोजन करने वाला होता है। वह ध्यानतत्पर मुनि या तो एकाध वस्त्र को धारण किए हुए होता है, या नग्न ही रहता है। इस प्रकार से ज्ञानपरायण योगी ब्रह्मभाव की प्राप्ति के लिए शक्तिशाली होता है। इसके शरीर पर संन्यासी के चिह्न विशेष होते भी

उसमें ज्ञान ही उसके यतित्व का माध्यम होता है। लोगों को मोक्ष के लिए विविध प्रकार के चिह्नों को धारण करना तो बिल्कुल निरर्थक ही है।

यन्न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम्।
न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स ब्राह्मणः ॥33॥
तस्मादलिङ्गो धर्मज्ञो ब्रह्मवृत्तमनुव्रतम्।
गूढधर्माश्रितो विद्वानज्ञातचरितं चरेत् ॥34॥
सन्दिग्धः सर्वभूतानां वर्णाश्रमविवर्जितः।
अन्धवज्जडवच्चापि मूकवच्च महीं चरेत् ॥35॥
तं दृष्ट्वा शान्तमनसं स्पृहयन्ति दिवौकसः।
लिङ्गाभावात्तु कैवल्यमिति ब्रह्मानुशासनम् ॥36॥ इति।

जिसके विषय में यह सन्त है या असन्त है, यह शास्त्रज्ञ है या शास्त्रज्ञ नहीं है, इसके कार्य अच्छे हैं या बुरे हैं, इन बातों को जो नहीं जानता, वही सही रूप में ब्राह्मण है। इसलिए किसी चिह्न को धारण न करने वाला, धर्म को ही जानने वाला, वह व्यापक ब्रह्मसत्ता के व्रत का (ध्यान का) पालन करता है। इस प्रकार इस रहस्यमय विद्या की उपासना करते हुए वह अज्ञातवास में ही अपना जीवन बिताए। सभी प्राणियों के लिए संदेह का विषय बना हुआ और वर्ण एवं आश्रमों से रहित बना हुआ वह अन्धे की तरह या जड़ की भाँति अथवा गूँगे की तरह पृथ्वी पर विचरण करता है। उस शान्तमन वाले को देखकर देवलोग भी उसका साहचर्य चाहते रहते हैं। लिंग (चिह्न) के अभाव में भी कैवल्य की प्राप्ति होती है, ऐसा अनुशासन – उपदेश है।

अथ नारदः पितामहं संन्यासविधिं नो ब्रूहीति पप्रच्छ। पितामहस्तथेत्यङ्गीकृत्यातुरे वा क्रमे वापि तुरीयाश्रमस्वीकारार्थं कृच्छ्रप्रायश्चित्तपूर्वकमष्टश्राद्धं कुर्याद्दिवर्षिदिव्यमनुष्यभूतपितृमात्रात्मेत्यष्टश्राद्धानि कुर्यात्। प्रथमं सत्यवसुसंज्ञकान्विश्वान्देवान्देवश्राद्धे ब्रह्मविष्णुमहेश्वरानृषिश्राद्धे देवर्षिक्षत्रियर्षिमनुष्यर्षीन् दिव्यश्राद्धे वसुरुद्रादित्यरूपान्मनुष्यश्राद्धे सनकसनन्दनसनत्कुमारसनत्सुजातान् भूतश्राद्धे पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानि चक्षुरादिकरणानि चतुर्विधभूतग्रामान्। पितृश्राद्धे पितृपितामहप्रपितामहान् मातृश्राद्धे मातृपितामहीप्रपितामहीरात्मश्राद्धे आत्मपितृपितामहान् जीवात्पितृकश्चेत्पितरं त्यक्त्वा आत्मपितामहप्रपितामहानिति सर्वत्र युग्मक्लृप्त्या ब्राह्मणानर्चयेदेकाध्वरपक्षेऽष्टाध्वरपक्षे वा स्वशाखानुगतमन्त्रैरष्टश्राद्धान्यष्टदिनेषु वा एकदिने वा पितृयागोक्तविधानेन ब्राह्मणानभ्यर्च्य भुक्त्यन्तं यथाविधि [illegible] पिण्डप्रदानानि निर्वर्त्य दक्षिणाताम्बूलैस्तोषयित्वा ब्राह्मणान् [illegible] शेषकर्मसिद्ध्यर्थं सप्तकेशान्विसृज्य–'शेषकर्मप्रसिद्ध्यर्थं केशान् [illegible] वा द्विजः। संक्षिप्य वापयेत्पूर्वं केशश्मश्रुनखानि च'॥ इति।

बाद में नारदजी ने ब्रह्माजी से पुनः पूछा—'हे भगवन्! संन्यास की (क्रमसंन्यास की) वि[illegible] है ? वह कृपा कर हमें बताइए।' पितामह ने 'अच्छा ठीक है' ऐसा कहकर अपनी स्वीकृति प्रदान [illegible] और बोले—आतुर संन्यास हो या क्रमसंन्यास हो, दोनों में पहले तो चतुर्थाश्रम स्वीकार के लिए

आवश्यक कृच्छ्र और प्रायश्चित्तपूर्वक आठ प्रकार के श्राद्ध करने चाहिए। ये अष्टश्राद्ध हैं—देव, ऋषि, दिव्य, मनुष्य, भूत, पितृश्राद्ध, मातृश्राद्ध, आत्मश्राद्ध। सबसे पहले सत्य और वसु देवों का आवाहन करना चाहिए। इसके बाद देवश्राद्ध में ब्रह्मा, विष्णु और महेश का आवाहन करना चाहिए। दूसरे ऋषिश्राद्ध में देवर्षि, राजर्षि तथा मानवर्षियों का आवाहन करना चाहिए। तीसरे दिव्यश्राद्ध में आठ वसुओं, एकादश रुद्रों तथा बारह आदित्यों का आवाहन करना चाहिए। चौथे मनुष्यश्राद्ध में सनक, सनन्दन, सनत्कुमार और सनत्सुजात का आवाहन करना चाहिए। पाँचवें भूतश्राद्ध में पृथ्वी, आकाश, आदि पाँच महाभूतों का आवाहन करना चाहिए। नेत्र आदि सभी इन्द्रियों के साथ चार प्रकार के प्राणीसमुदाय (जरायुज, अण्डज, स्वेदज, उद्भिज्ज) का भी आवाहन करना चाहिए। छठे पितृश्राद्ध में पिता, पितामह और प्रपितामह का आवाहन करना चाहिए। तथा सातवें मातृश्राद्ध में माता, पितामही और प्रपितामही का आवाहन करना चाहिए। आठवें आत्मश्राद्ध में स्वयं अपना, अपने पिता का, तथा अपने पितामह का आवाहन करना चाहिए। आत्मश्राद्ध में पिता अगर जीवित हों, तो उन्हें छोड़कर अपना, पितामह का और प्रपितामह का आवाहन करना चाहिए। प्रत्येक श्राद्ध के लिए दो-दो के क्रम से ब्राह्मणों को निमंत्रित करना चाहिए। आठों श्राद्धों के 'एकाध्वरपक्ष' में अर्थात् आठों श्राद्धों को एक ही यज्ञ का अंग बनाकर करने से प्रत्येक श्राद्ध के लिए दो-दो के क्रम से ब्राह्मणों को निमंत्रित करना चाहिए तथा विधिपूर्वक उनका पूजन करना चाहिए। और यदि अष्टाध्वर का प्रसंग हो, अर्थात् आठों श्राद्ध अलग-अलग यज्ञरूप में सम्पन्न किए जाने का प्रसंग हो, तब इस प्रकार की परिस्थिति में अपनी शाखा में आए हुए मंत्रों द्वारा इन आठ प्रकार के श्राद्धों को आठ दिन में या फिर एक दिन में ही पूर्ण करना चाहिए। श्राद्धकल्प में कहे गए नियमानुसार ब्राह्मणों के पूजन-संस्कार से लेकर भोजन आदि सभी कर्तव्य पूर्ण करके पिण्डदान करना चाहिए। इसके बाद दक्षिणा, ताम्बूल आदि से सन्तुष्ट कर उन्हें बिदा करके अन्य शेष कार्य की सिद्धि के लिए सात या आठ बालों को छोड़कर शेष बालों को मुँडवा लेना चाहिए। साथ ही साथ दाढ़ी-मूँछ भी कटवा देनी चाहिए।

सप्तकेशान्संरक्ष्य कक्षोपस्थवर्जं क्षौरपूर्वकं स्नात्वा सायंसन्ध्यावन्दनं निर्वर्त्य सहस्रगायत्रीं जप्त्वा ब्रह्मयज्ञं निर्वर्त्य स्वाधीनाग्निमुपस्थाप्य स्वशाखोपसंहरणं कृत्वा तदुक्तप्रकारेणाज्याहुतिमाज्यभागान्तं हुत्वा-हुतिविधिं समाप्यात्मादिभिस्त्रिवारं सक्तुप्राशनं कृत्वाचमनपूर्वकमग्निं संरक्ष्य स्वयमग्नेरुत्तरतः कृष्णाजिनोपरि स्थित्वा पुराणश्रवणपूर्वकं जागरणं कृत्वा चतुर्थयामान्ते स्नात्वा तदग्नौ चरुं श्रपयित्वा पुरुषसूक्ते-नान्नस्य षोडशाहुतीर्हुत्वा विरजाहोमं कृत्वा अथाचम्य सदक्षिणं वस्त्रं सुवर्णपात्रं धेनुं दत्त्वा समाप्य ब्रह्मोद्वासनं कृत्वा।

'सं मा सिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः सं बृहस्पतिः। सं मायमग्निः सिञ्चत्वा-युषा च धनेन च बलेन चायुष्मान्तं करोतु मा' इति।

'या ते अग्ने यज्ञिया तनूस्तयेह्यारोहात्मात्मानम्। अच्छा वसूनि कृण्वन्नस्मे नर्या पुरूणि। यज्ञो भूत्वा यज्ञमासीद त्वां योनिं जातवेदो भुव आजायमानः स क्षय एधि'।

इत्यनेनाग्निमात्मन्यारोप्य ध्यात्वाग्निं प्रदक्षिणनमस्कारपूर्वकमुद्वास्य प्रातःसन्ध्यामुपास्य सहस्रगायत्रीपूर्वकं सूर्योपस्थानं कृत्वा नाभिदघ्नो-दकमुपविश्याष्टदिक्पालकार्घ्यपूर्वकं गायत्र्युद्वासनं कृत्वा सावित्रीं

व्याहृतिषु प्रवेशयित्वा। अहं वृक्षस्य रेरिव। कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव। ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीव स्वमृतमस्मि। द्रविणं मे सवर्चसं सुमेधा अमृतो-ऽक्षितः। इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम्। यच्छन्दसामृषभो विश्वरूपः। छन्दोभ्योऽध्यमृतासम्बभूव। स मे इन्द्रो मेधया स्पृणोतु। अमृतस्य देव-धारणो भूयासम्। शरीरं मे विचर्षणम्। जिह्वा मे मधुमत्तमा। कर्णाभ्यां भूरि विश्रवम्। ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधयापिहितः। श्रुतं मे गोपाय। दारैषणायाश्च वित्तेषणायाश्च लोकेषणायाश्च व्युत्थितोऽहं ॐ भूः संन्यस्तं मया ॐ भुवः संन्यस्तं मया ॐ सुवः संन्यस्तं मया ॐ भूर्भुवः-सुवः संन्यस्तं मयेति मन्द्रमध्यमतालजध्वनिभिर्मनसा वाचोच्चार्याभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः सर्वं प्रवर्तते स्वाहेत्यनेन जलं प्राश्य प्राच्यां दिशि पूर्णांजलिं प्रक्षिप्योंस्वाहेति शिखामुत्पाट्य।

'यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात्।
आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः'॥

'यज्ञोपवीत बहिर्न निवसेस्त्वमन्तः प्रविश्य मध्ये ह्यजस्रं परमं पवित्रं यशो बलं ज्ञानवैराग्यं मेधां प्रयच्छ'।

इति यज्ञोपवीतं छित्त्वा उदकाञ्जलिना सह। ॐ भूः समुद्रं गच्छ स्वाहेत्यप्सु जुहुयात्। ॐ भूः संन्यस्तं मया। ॐ भुवः संन्यस्तं मया। ॐ सुवः सन्यस्तं मयेति त्रिरुक्त्वा त्रिवारमभिमन्त्र्य तज्जलं प्राश्याचम्य ॐ भूः स्वाहेत्यप्सु वस्त्रं कटिसूत्रमपि विसृज्य सर्वकर्मनिवर्तकोऽहमिति स्मृत्वा जातरूपधरो भूत्वा स्वरूपानुसन्धानपूर्वकमूर्ध्वबाहुरुदीचीं गच्छेत्॥37॥

तदनन्तर काँख और उपस्थ के बालों को कभी नहीं कटाना चाहिए। क्षौरकर्म के बाद स्नान अवश्य करना चाहिए। बाद में सायंकाल में ब्रह्मसन्ध्या करके एक हजार गायत्री का जप करना चाहिए। और भी ब्रह्मयज्ञ करके स्वतंत्र अग्नि की स्थापना करनी चाहिए। बाद में, अपनी शाखा का उपसंहार करने के बाद उसमें कहे हुए आज्यभाग पर्यन्त घी की आहुति देनी चाहिए। यज्ञ को पूर्ण विधान से करने के बाद तीन ग्रास सक्तु का प्राशन करना चाहिए। बाद में आचमन से मुखशुद्धि करके अग्निरक्षा के लिए उसमें ईंधनादि डालकर स्वयं अग्नि से उत्तर की तरफ काले चर्म पर बैठ जाय तथा पौराणिक कथाएँ सुनते हुए रात को जागरण करे। रात्रि के चौथे प्रहर के अन्त में स्नान आदि से निवृत्त होकर पूर्वोक्त अग्नि में खीर पकानी चाहिए। बाद में पुरुषसूक्त के सोलह मंत्रों से चरु की (खीर की) सोलह आहुतियाँ अग्नि में डालनी चाहिए। तथा विरजाहोम करके आचमन तथा दक्षिणा सहित वस्त्राभूषण, सोना, गाय और बरतन आदि का दान करना चाहिए और इस प्रकार विधि को पूर्णतः सम्पन्न करना चाहिए। बाद में ब्रह्मा का विसर्जन करके ऊपर दिए गए दो मन्त्रों—(1) 'सं मासिञ्चन्तु..... करोत् मा' तथा (2) 'या ते अग्ने..... स क्षय एधि' के द्वारा अग्नि के आधिदैविक स्वरूप को अपने अन्तरात्मा के भीतर प्रतिष्ठित करना चाहिए। इन दोनों का मन्त्रों का अर्थ इस प्रकार है—(1) 'मरुद्गण, इन्द्र, बृहस्पति एवं अग्निदेव—ये समस्त देवगण मुझपर कल्याण का सिंचन करें।' हे अग्नि देव! आप मुझे आयुष्य, ज्ञानधन तथा साधनादि शक्ति से पूर्ण करें और मुझे लम्बी आयु भी दें।' (2) 'हे अग्निदेव! आपका जो यज्ञों में प्रकट होने वाला स्वरूप है, उसी रूप में आप

यहाँ उपस्थित होने की कृपा करें। तथा हमारे लिए बहुत से मानवोपयोगी अति शुद्ध धन-दौलत का विकास करते हुए, हमारी आत्मा में आत्मरूप से प्रतिष्ठित हो जाएँ। आप यज्ञरूप होकर अपने कारणरूप यज्ञ में स्थित हो जाएँ। हे जातवेदा ! आप पृथिवी से प्रकट होकर अपने धाम के साथ यहाँ प्रतिष्ठित हों।'

तत्पश्चात् अग्निदेव का ध्यान करके प्रदक्षिणा तथा नमस्कारपूर्वक अग्निशाला में अग्नि का विसर्जन कर देना चाहिए। बाद में प्रात: और सायं संध्या के समय भी हजार गायत्री मंत्र जप तथा सूर्योपस्थान करना चाहिए। फिर नाभि प्रदेश तक पानी में जाकर, उसमें बैठकर आठ दिक्पालों को अर्घ्य देना चाहिए। फिर माँ जगदम्बा को विसर्जित करके सावित्री देवी से व्याहृतियों में प्रवेश करने की निम्न मंत्रों से प्रार्थना करनी चाहिए—(1) 'अहं वृक्षस्य रेरिवा.....त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम्' अर्थात् मैं विश्ववृक्ष का उच्छेदक हूँ। मेरा यश गिरिशिखर के समान उच्च है। अन्नोत्पादक सूर्य में व्याप्त अमृत के समान मैं भी अतिपवित्र अमृतरूप ही हूँ। मैं तेजोयुक्त संपदावान उत्तम मेधा से युक्त एवं अमृत से अभिषिक्त हूँ। यह त्रिशंकु ऋषि की ज्ञानानुभूतियुक्त वाणी है। (2) 'यश्छन्दसामृषभो·····भूयासम्।' अर्थात् जिसे वेदों में सर्वश्रेष्ठ सर्वरूप कहा है, वेदों से जिसका विशिष्ट प्राकट्य हुआ है, वह इन्द्र मुझे मेधावी बनाएँ। (3) 'शरीरं मे····गोपाय'। अर्थात् मेरा शरीर स्फूर्तियुक्त हो, जिह्वा मधुरभाषिणी हो, कान अच्छी वाणी सुननेवाले हों। आप मेधावी ब्रह्मा जैसे हैं। मेरे द्वारा सुनी हुई ये वाणियाँ विस्मृत न हों। (4) 'दारैषणयाश्च·····सुव: संन्यस्तं मया' अर्थात् मैं स्त्री की, वित्त की और लोककीर्ति की एषणा से ऊपर उठ गया हूँ। मैंने भूलोक का संन्यास पूर्णता से किया है। मैंने भू: (पृथ्वी), भुव: (अन्तरिक्ष) और सुव: (स्वर्ग) के सुखवैभवों का पूर्णत: परित्याग कर दिया है।'—इन प्रार्थनामंत्रों का वाणी के मन्द, मध्यम और उच्च स्वर से अथवा मन-ही-मन उच्चारण करके 'अभयं प्रवर्तते····स्वाहा'—इत्यादि मन्त्रों से जल का आचमन करके (मंत्रार्थ इस प्रकार है—मेरे द्वारा सभी प्राणियों को 'अभय' दिया गया है। मुझमें ही सबकी प्रवृत्ति है) पूर्व दिशा की ओर पूरी अंजलि भरकर जल डालकर, 'ॐ स्वाहा' कहकर शेष रही हुई शिखा के बालों को भी उखाड़ डालना चाहिए। इसके बाद—'यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं·····' इत्यादि मंत्रों के द्वारा यज्ञोपवीत को तोड़ डालना चाहिए (मन्त्र का भाव यह है—पूर्वकाल में परमपवित्र यह यज्ञोपवीत प्रजापति से जन्मा था वह हमें उत्तम आयु, बल, और तेज दे)। फिर जलांजलि के साथ उसे हाथ में लेकर 'ॐ भू: समुद्रं गच्छ स्वाहा'—इस मंत्र से जल में छोड़कर, बाद में 'ॐ भू: संन्यस्तं मया, ॐ भुव: संन्यस्तं मया, ॐ स्व: संन्यस्तं मया' इस तरह तीन बार इस मंत्र को पढ़कर, तीन बार जल को अभिमंत्रित करके आचमन करने के बाद 'भू: स्वाहा' कहते हुए कटिवस्त्र को भी जल में फेंक देना चाहिए। बाद में अपने किए समस्त कर्मों के त्याग को याद करके वस्त्ररहित होकर अपने आत्मस्वरूप का चिन्तन करते हुए, बाँह को ऊपर उठाकर उत्तर दिशा की ओर जाना चाहिए।

पूर्ववद्विद्वत्संन्यासी चेद् गुरोः सकाशात् प्रणवमहावाक्योपदेशं प्राप्य यथासुखं विहरन् मत्तः कश्चिन्नान्यो व्यतिरिक्त इति फलपत्रोदकाहारः पर्वतवनदेवालयेषु सञ्चरेत्संन्यस्याथ दिगम्बरः सकलसञ्चारकः सर्वदा-न ₹ स्वानुभवैकपूर्णहृदयः कर्मातिदूरलाभः प्राणायामपरायणः फलरस-त्वक्पत्रमूलोदकैर्मोक्षार्थी गिरिकन्दरेषु विसृजेद्देहं स्मरंस्तारकम् ॥38॥

यदि पहले की तरह विद्वत्संन्यासी हो, तो गुरु के पास से प्रणव एवं महावाक्यों का उपदेश पाकर यथेच्छ विहार करना चाहिए। पागल की तरह 'मेरे सिवा यहाँ कोई है ही नहीं' ऐसा मानना चाहिए।

भोजन में उसे फल, पत्र, पानी ग्रहण करना चाहिए। पर्वतों, वनों और देवालयों में वास करना चाहिए। संन्यास लेकर, वस्त्रविहीन होकर सर्वत्र घूमते हुए उसको हमेशा ही आनन्द की स्वानुभूति से भरे हुए हृदयवाला होना चाहिए। कर्मों से अतिदूर रहने में ही लाभ मानना चाहिए। प्राणायामपरायण रहना चाहिए। फल-फूलों के रस, छिलके, पत्ते, मूल, जड और पानी से ही जीवन बिताते हुए उस मोक्षार्थी को तारकमंत्र का जाप करते हुए ही पर्वत की गुफाओं में देह को त्याग देना चाहिए।

विविदिषासंन्यासी चेच्छतपथं गत्वाचार्यादिभिर्विप्रैस्तिष्ठ तिष्ठ महाभाग दण्डं वस्त्रं कमण्डलुं ग्रहाण प्रणवमहावाक्यग्रहणार्थं गुरुनिकट-मागच्छेत्याचार्यैर्दण्डकटिसूत्रकौपीनं शाटीमेकां कमण्डलुं पादादि-मस्तकप्रमाणमव्रणं समं सौम्यमकालपृष्ठं सलक्षणं वैणवं दण्डमेकमा-चमनपूर्वकं 'सखा मा गोपायौजः सखायोऽसीन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नः शर्म मे भव यत्पापं तन्निवारयेति दण्डं परिग्रहेज्जगज्जीवनं जीवना-धारभूतं मा ते मा मन्त्रयस्व सर्वदा सर्वसौम्येति प्रणवपूर्वकं कमण्डलुं परिगृह्य कौपीनाधारं कटिसूत्रमोमिति गुह्याच्छादनं कौपीनमोमिति शीतवातोष्णत्राणकरं देहैकरक्षणमोमिति कटिसूत्रकौपीनवस्त्रमाचमन-पूर्वकं योगपट्टाभिषिक्तो भूत्वा कृतार्थोऽहमिति मत्वा स्वाश्रमाचारपरो भवेदित्युपनिषत् ॥39॥

इति चतुर्थोपदेशः।

यदि ज्ञान की प्राप्ति की इच्छा से संन्यास धर्म का वरण किया गया हो, तब वह सौ कदम आगे चलने के बाद आचार्यों-गुरुजनों के द्वारा इस प्रकार बुलाये जाने पर कि—'हे महाभाग ! ठहरो ठहरो; यह कमण्डलु, वस्त्र और दण्ड धारण करो'। तुम्हें ॐकार और महावाक्यों के उपदेश के लिए गुरु के पास जाना चाहिए। गुरु के समीप जाने के बाद, गुरुजनों एवं आचार्यों द्वारा दिए जाने पर ही वह दण्ड, कटिसूत्र, कौपीन, एक चादर तथा एक कमण्डलु अपने पास रखता है। वह दण्ड बाँस का ही होना चाहिए और उसकी ऊँचाई सिर से लेकर पैरों तक की होनी चाहिए। वह खरौंच तथा छेद से रहित होना चाहिए। वह चिकना तथा श्रेष्ठ लक्षणों से युक्त होना चाहिए। उस दण्ड का रंग काला नहीं होना चाहिए। इन सभी वस्तुओं के ग्रहण करने से पहले आचमनादि करना चाहिए और निधारित मंत्र 'सखा मा गौपायौज:·····तन्निवारय'—पढ़कर हाथ में दण्ड ग्रहण करना चाहिए। इसके बाद, 'जगज्जीवनं·····सर्वसौम्य' मन्त्र के साथ ॐकार का उच्चारण कर कमण्डलु को धारण करना चाहिए। बाद में 'गुह्याच्छादनं कौपीनम्' बोलकर कौपीन धारण करना चाहिए। और 'शीतवातोष्णत्राणकरं देहैकरक्षणकरमोम्' यह बोलकर ही वस्त्र धारण करना चाहिए। इसके बाद योगपट्टाभिषिक्त हो 'अब मैं कृतकृत्य हो गया'—ऐसा मानता हुआ अपने आश्रम के उचित सदाचार के पालन में वह संलग्न हो जाना चाहिए। इतना ही उपदेश है।

यहाँ चतुर्थोपदेश पूरा हुआ।

❋

पञ्चमोपदेशः

अथ हैनं पितामहं नारदः पप्रच्छ भगवन्सर्वकर्मनिवर्तकः संन्यास इति त्वयैवोक्तः पुनः स्वाश्रमाचारपरो भवेदित्युच्यते। ततः पितामह उवाच —शरीरस्य देहिनो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयावस्थाः सन्ति। तदधीनाः कर्मज्ञानवैराग्यप्रवर्तकाः पुरुषा जन्तवस्तदनुकूलाचाराः सन्ति। तथैव चेद्भगवन्संन्यासाः कतिभेदास्तदनुष्ठानभेदाः कीदृशास्तत्त्वतोऽस्माकं वक्तुमर्हसीति तथेत्यङ्गीकृत्य तु पितामहेन ॥1॥

अब पितामह ब्रह्माजी से नारद ने पूछा—हे भगवन्! आपने तो संन्यास को सर्वकर्मनिर्वतक कहा है अब फिर ऐसा क्यों कहते हैं कि उसे अपने आश्रमानुकूल आचार पालने चाहिए। तब पितामह बोले—इस शरीर को धारण करने वाले देही (आत्मा) की जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति और तुरीय अवस्थाएँ होती हैं। और कर्म-ज्ञान-वैराग्य का प्रवर्तन करने वाले सभी मनुष्य उन अवस्थाओं के अधीन ही रहते हैं। सभी प्राणी भी (जन्तु तक भी) वैसे ही रहते हैं। तब नारद ने पूछा—'हे भगवन्! यदि ऐसा ही है, तब फिर संन्यास के कितने भेद हैं? उनके अनुष्ठानों के भेद कैसे-कैसे हैं? यह सब हमें आप बताइए। तब पितामह ने 'ठीक है' इस प्रकार स्वीकार करते हुए कहा—

संन्यासभेदैराचारभेदः कथमिति चेत् तत्त्वस्त्वेक एव संन्यास अज्ञाने-नाशक्तिवशात्कर्मलोपतश्च त्रैविध्यमेत्य वैराग्यसंन्यासो ज्ञानसंन्यासो ज्ञानवैराग्यसंन्यासः कर्मसंन्यासश्चेति चातुर्विध्यमुपागतः ॥2॥

हे नारद! संन्यास के भेद से आचारभेद में क्या अन्तर आता है, यदि ऐसा पूछते हो तो मैं बताता हूँ, सुनो! वास्तव में तो संन्यास का एक ही प्रकार है, पर ज्ञानरहित होने के कारण असामर्थ्यवश तथा कर्मलोप से तीन भेदों में बँटकर वैराग्यसंन्यास, ज्ञानसंन्यास, वैराग्यज्ञानसंन्यास और कर्मसंन्यास इन चार प्रकारों वाला हो जाता है।

तद्यथेति दुष्टमदनाभावाच्चेति विषयवैतृष्ण्यमेत्य प्राक्पुण्यकर्मवशात् संन्यस्तः स वैराग्यसंन्यासी ॥3॥
शास्त्रज्ञानात् पापपुण्यलोकानुभवश्रवणात् प्रपञ्चोपरतः क्रोधेर्ष्यासूया-हङ्काराभिमानात्मकसर्वसंसारं निर्वृत्य दारेषणाधनेषणालोकेषणात्मक-देहवासनां शास्त्रवासनां लोकत्रासनां त्यक्त्वा वमनान्नमिव प्रकृतीयं सर्वमिदं हेयं मत्वा। साधनचतुष्टयसम्पन्नो यः संन्यस्यति स एव ज्ञानसंन्यासी ॥4॥

मन में दुष्ट भावनाओं का अभाव होने पर या विषयों में वितृष्णाभाव आ जाने से पूर्वजन्म के पुण्यों के कारण जो संन्यास लिया जाता है, वह 'वैराग्यसंन्यास' कहा जाता है। अब ज्ञानसंन्यासी वह है, जो शास्त्रों के ज्ञान से पाप और पुण्य के लोकों के अनुभव और श्रवण से इस संसार-प्रपंच से उपरत हो गया हो। जो क्रोध, ईर्ष्या, असूया, अहंकार, अभिमान से लिप्त इस संसार से हट गया हो तथा पुत्रैषणा, धनैषणा और लोकैषणा और स्त्री-एषणारूपी देह की वासना को, शास्त्रवासना और कीर्ति की वासना को भी वमन किए हुए अन्न की तरह छोड़ देता है तथा यह सब प्रकृति का ही है, इसीलिए यह सब त्याज्य ही है, ऐसा मानते हुए जो साधन-चतुष्टय से सम्पन्न होकर संन्यास लेता है, वह ज्ञानसंन्यासी है।

क्रमेण सर्वमभ्यस्य सर्वमनुभूय ज्ञानवैराग्याभ्यां देहमात्रावशिष्टः संन्यस्य जातरूपधरो भवति स ज्ञानवैराग्य-संन्यासी ॥5॥
ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भूत्वा वानप्रस्थाश्रममेत्य वैराग्यभावेऽप्याश्रम-क्रमानुसारेण यः संन्यस्यति स कर्मसंन्यासी ॥6॥

अब ज्ञानवैराग्यसंन्यासी वह है जो क्रमशः सबका अभ्यास करते हुए ज्ञान और वैराग्य से स्वरूपानुसन्धान द्वारा बालक की तरह निर्दोष और निर्दंश-निष्कपट-निश्छल हो जाता है, उसे ज्ञानवैराग्यसंन्यासी कहा जाता है। जो मनुष्य ब्रह्मचर्य को समाप्त करके गृहस्थी होकर, बाद में वानप्रस्थी होकर वैराग्य भाव हो जाने पर आश्रम के क्रमानुसार ही संन्यास लेता है, वह कर्मसंन्यासी कहा जाता है।

ब्रह्मचर्येण संन्यस्य संन्यासाज्जातरूपधरो वैराग्यसंन्यासी। विद्वत्सं-न्यासी ज्ञानसंन्यासी विविदिषासंन्यासी कर्मसंन्यासी ॥7॥

अथवा ब्रह्मचर्य के तुरन्त बाद संन्यास लेकर उस संन्यास से शिशुवत् निर्दोष निश्छल हो जाने वाला वैराग्यसंन्यासी कहा जाता है विद्वत्संन्यासी ही ज्ञानसंन्यासी है, और विविदिषासंन्यासी ही कर्मसंन्यासी है।

कर्मसंन्यासोऽपि द्विविधः निमित्तसंन्यासोऽनिमित्तसंन्यासश्चेति। निमित्तस्त्वातुरः। अनिमित्तः क्रमसंन्यासः। आतुरः सर्वकर्मलोपः प्राणस्योत्क्रमणकालसंन्यासः सनिमित्तसंन्यासः। दृढाङ्गो भूत्वा सर्वं कृतकं नश्वरमिति देहादिकं सर्वं हेयं प्राप्य ॥8-9॥
हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत्। नृषद्वरसदृतसद्-व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥10॥

कर्मसंन्यास भी दो प्रकार का होता है—निमित्तसंन्यास और अनिमित्तसंन्यास। निमित्तसंन्यास ही आतुरसंन्यास है और अनिमित्त ही क्रमसंन्यास है। किसी रोग के कारण पीडित व्यक्ति के जब सभी कर्मों का लोप होता है अर्थात् जब कर्म किए ही नहीं जा सकते हों, तब प्राणों के जाने के समय ही संन्यास लिया जाए, उसी को निमित्तसंन्यास कहते हैं। परन्तु, शरीर के बलवान होने पर सब प्रपंच कृतक होने से मिथ्या ही है, इस प्रकार अपने देहादिक सबको त्याज्य समझ लेता है—"यह परमात्मा आकाश में विचरण करने वाला हंस है (सूर्य है), वही अन्तरिक्ष में स्वेच्छाविहारी वसु है। वही होता है और वही यज्ञवेदी पर प्रतिष्ठित अग्नि है। सद्गृहस्थों के भवनों में आतिथ्यरूप में आश्रय करने वाला भी यही है। उसी की सत्ता पुरुषों में सर्वोत्तम है। उत्तमोत्तम और अनुपम वस्तुओं में उसी का अस्तित्व है। शाश्वत सत्य में उसी का वास है। आकाश में वही सत्यरूप है। जल से भी वही प्रादुर्भूत होता है। वही गो-पृथ्वी-वाणी से उत्पन्न होता है। सत्य से भी उसी का प्राकट्य होता है। वही पर्वतों से उत्पन्न होकर इन सभी से भिन्न अतिविलक्षण एकमात्र महान् सत्ता है"।

ब्रह्मव्यतिरिक्तं सर्वं नश्वरमिति निश्चित्याथो क्रमेण यः संन्यस्यति स संन्यासोऽनिमित्तसंन्यासः ॥11॥

इस प्रकार पूर्व मन्त्रोक्त-भावानुसार जो मनुष्य केवल परब्रह्म परमात्मा को ही सत्यस्वरूप जानता

है, और ब्रह्म से अलग सब कुछ नश्वर ही है ऐसा मानता है, और क्रमानुसार संन्यास में प्रवेश करता है, उसका संन्यास अनिमित्तसंन्यास कहा जाता है।

संन्यासः षड्विधो भवति। कुटीचको बहूदको हंसः परमहंसः तुरीयातीतोऽवधूतश्चेति ॥12॥
कुटीचकः शिखायज्ञोपवीती दण्डकमण्डलुधरः कौपीनकन्थाधरः पितृमातृगुर्वाराधनपरः पिठरखनित्रशिक्यादिमन्त्रसाधनपरः एकत्रान्नादनपरः श्वेतोर्ध्वपुण्ड्रधारी त्रिदण्डः।
बहूदकः शिखादिकन्थाधरस्त्रिपुण्ड्रधारी कुटीचकवत्सर्वसमो मधुकरवृत्त्याष्टकवलाशी ॥13॥
हंसो जटाधारी त्रिपुण्ड्रोर्ध्वपुण्ड्रधारी असंक्लृप्तमाधूकरान्नाशी कौपीनखण्डतुण्डधारी ॥14॥
परमहंसः शिखायज्ञोपवीतरहितः पञ्चगृहेष्वेकरात्रान्नादनपरः करपात्री एककौपीनधारी शाटीमेकामेकं वैणवं दण्डमेकशाटीधरो वा भस्मोद्धूलनपरः सर्वव्यापी ॥15॥

संन्यासी के छः भेद इस प्रकार कहे गए हैं—(1) कुटीचक, (2) बहूदक, (3) हंस, (4) परमहंस, (5) तुरीयातीत और (6) अवधूत। इनमें कुटीचक संन्यासी शिखा और यज्ञोपवीत को धारण करता है, दण्ड और कमण्डलु भी अपने पास रखता है, कौपीन तथा गुदड़ी भी रखता है और अपने माता, पिता, गुरु की आज्ञा का पालन और उनकी सेवा में परायण रहता है। वह हमेशा बरतन, कुदाली और झोली को अपने साथ रखता है। यह सदा मन्त्र साधना करता रहता है। सदा एक ही स्थान में वह भोजन लेने का आग्रही होता है। वह ललाट में सफेद ऊर्ध्वपुण्ड्र धारण करता है और त्रिदण्ड को धारण करता है। बहूदक संन्यासी भी शिखादि तथा कन्थादि को धारण करता है, त्रिपुण्ड्र को धारण करता है, और ऊर्ध्वपुण्ड्र को भी धारण करता है। कुटीचक संन्यासी की ही तरह अन्य सब बातों में समान ही होता है। और वह अलग-अलग घरों से माधुकरी प्राप्त कर प्रतिदिन के मात्र आठ कवल (ग्रास) ही भोजन करता है। अब हंस संन्यासी जटाजूट को धारण किए हुए होता है, त्रिपुण्ड्र और ऊर्ध्वपुण्ड्र को धारण करता है, उसके रोज के भिक्षा माँगने के घर अनिश्चित होते हैं, पर खाता तो वह भिक्षान्न ही है। वह कौपीन का टुकड़ा और तुम्बीपात्र अपने पास रखता है। परमहंस संन्यास वह है जो शिखा और यज्ञोपवीत को छोड़कर, हररोज पाँच घरों में भिक्षा माँगकर खाता है (रोज ही घर बदले जाते हैं, हाथ ही उसके पात्र होते हैं)। वह एक कौपीन, ओढने का वस्त्र, तथा बाँस का एक दण्ड लेता है। उसका शरीर या तो भस्म से और या तो चादर से लिपटा हुआ होता है।

तुरीयातीतो गोमुखः फलाहारी अन्नाहारी चेद्गृहत्रये देहमात्रावशिष्टो दिगम्बरः कुणपवच्छरीरवृत्तिकः ॥16॥
अवधूतस्त्वनियमोऽभिशस्तपतितवर्जनपूर्वकं सर्ववर्णेष्वजगरवृत्त्याहारपरः स्वरूपानुसन्धानपरः ॥17॥
आतुरो जीवति चेत्क्रमसंन्यासः कर्तव्यः ॥18॥
कुटीचकबहूदकहंसानां ब्रह्मचर्याश्रमादितुरीयाश्रमवत् कुटीचकादीनां संन्यासविधिः ॥19॥

तुरीयातीत संन्यासी गाय की तरह यदृच्छा से जो प्राप्त हो उसे खाकर जीवन निर्वाह करता है, वह फल ही खाता है। यदि वह अन्नाहारी भी हो, तो तीन घर की भिक्षा से ही काम चलाता है। शरीर को छोड़कर उसके पास कोई परिग्रह नहीं होता। वह दिगम्बर (नग्न) रहता है वह मुर्दे की तरह अपने शरीर का वर्तन करता है। जो अवधूत होता है, वह तो किसी नियम के अधीन नहीं होता। कलंकित और पथभ्रष्ट लोगों को छोड़कर वह जाति-पाँति के किसी भेद को न मानकर अजगरवृत्ति से जो मिलता है उसी का आहार कर लेता है। और अपने स्वरूप का अनुसन्धान करता रहता है। अब जो आतुर संन्यासी है, वह संन्यास लेने के बाद यदि जीवित रहता है तो उसे क्रमसंन्यास ग्रहण करना चाहिए। कुटीचक, बहूदक और हंस संज्ञक तीन संन्यासियों को ब्रह्मचर्य, गृहस्थ और वानप्रस्थ—इस क्रम से ही संन्यास का अधिकार है। अर्थात् उन्हें तो क्रमानुसार ही संन्यास लेना चाहिए (यह साधारण नियम है)।

परमहंसादित्रयाणां न कटीसूत्रं न कौपीनं न वस्त्रं न कमण्डलुर्न दण्डः। सार्ववर्णैकभैक्षाटनपरत्वं जातरूपधरत्वं विधिः। संन्यासकालेऽप्यलंबुद्धिपर्यन्तमधीत्य तदनन्तरं कटीसूत्रं कौपीनं दण्डं वस्त्रं कमण्डलुं सर्वमप्सु विसृज्याथ जातरूपधरश्चरेन्न कन्थावेशो नाध्येतव्यो न वक्तव्यो न श्रोतव्यमन्यकिञ्चित् प्रणवादन्यं न तर्कं पठेन्न शब्दमपि बृहच्छब्दान्नाध्यापयेन्न महद्वाचो विग्लापनं गिरा पाण्यादिना सम्भाषणं नान्यस्माद् वा विशेषेण न शूद्रस्त्रीपतितोदक्यासम्भाषणं न यतेर्देवपूजा नोत्सवदर्शनं तीर्थयात्रावृत्तिः ॥20॥

परमहंस, तुरीयातीत और अवधूत—इन तीनों को कटिसूत्र, कौपीन, वस्त्र, कमण्डलु और दण्ड रखने की कोई आवश्यकता नहीं है। जातिपाँति के किसी भेदभाव के बिना ही उन्हें भिक्षाटन करना चाहिए। नग्न या बच्चों जैसे निश्छल रहना चाहिए। यही उनके लिए विधि है। संन्यास काल में भी 'इतना अध्ययन मेरे लिए पर्याप्त है।' यह भाव मन में जहाँ तक आए तब तक उसे अध्ययन करते रहना चाहिए। फिर अध्ययन के बाद कटिसूत्र, कौपीन, दण्ड, वस्त्र, कमण्डलु—इन सब चीजों को पानी में छोड़कर जातरूपधर (निश्छल-निष्कपट) रहते हुए बिना कन्था लिए घूमते रहना चाहिए। उसे तब पढ़ना नहीं चाहिए न ही उसे भाषण देना चाहिए। उसे तब कुछ सुनना भी नहीं चाहिए। केवल प्रणव ही सुनना चाहिए। उसे तब न तर्क पढ़ना चाहिए, न शब्दशास्त्र। महान् शब्दों का अध्यापन नहीं करना चाहिए। विशालता भी नहीं—बुद्धि भी नहीं—ये सब तो केवल वाणी का विलास है। उसे किसी के साथ संकेतों से (हाथ-पैर के भावों से) भी बातचीत नहीं करनी चाहिए। स्त्री, शूद्र, पतिता और रजस्वला के साथ तो उसे भूलकर भी भाषण नहीं करना चाहिए। इस संन्यासी के लिए देवपूजा, उत्सवपूजा और तीर्थयात्रा आदि करना जरूरी नहीं माना गया है।

पुनर्यतिविशेषः। कुटीचकस्यैकत्र भिक्षा बहूदकस्यासंक्लृप्तं माधुकरं हंसस्याष्टगृहेष्वष्टकवलं परमहंसस्य पञ्चगृहेषु करपात्रं फलाहारो गोमुखं तुरीयातीतस्यावधूतस्याजगरवृत्तिः सार्ववर्णिकेषु यतिर्नैकरात्रं वसेन्न कस्यापि नमेत् तुरीयातीतावधूतयोर्न ज्येष्ठो यो न स्वरूपज्ञः। स ज्येष्ठोऽपि कनिष्ठो हस्ताभ्यां नद्युत्तरणं न कुर्यान्न वृक्षमारोहेन्न यानादिरूढो न क्रयविक्रयपरो न किञ्चिद्विनिमयपरो न दाम्भिको नानृतवादी न

देनी चाहिए। बालक, पागल या पिशाच की तरह जन्म की या मृत्यु की अपेक्षा (प्रतीक्षा) नहीं करनी चाहिए, किन्तु काल की ही राह देखते रहना चाहिए। जिस प्रकार वैतनिक नौकर समय की प्रतीक्षा करता है, वैसे ही परिव्राजक को समय की प्रतीक्षा करनी चाहिए।

तितिक्षाज्ञानवैराग्यशमादिगुणवर्जितः।
भिक्षामात्रेण जीवी स्यात् स यतिर्यतिवृत्तिहा ॥27॥
न दण्डधारणेन न मुण्डनेन न वेषेण न दम्भाचारेण मुक्तिः ॥28॥
ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डी स उच्यते।
काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः।
स याति नरकान्घोरान् महारौरवसंज्ञितान् ॥29॥
प्रतिष्ठा सूकरीविष्ठा समा गीता महर्षिभिः।
तस्मादेनां परित्यज्य कीटवत्पर्यटेद्यतिः ॥30॥

जिस संन्यासी में तितिक्षा, ज्ञान, वैराग्य, शम आदि गुण नहीं हैं, वह तो भिक्षामात्र से ही जिन्दगी गुजारता हुआ रहता है, ऐसा संन्यासी तो संन्यासवृत्ति की हत्या करने वाला ही है। सिर्फ दण्ड को धारण करने से या फिर सर मुँडवाने से, अथवा गेरुआ वस्त्र पहन लेने से तो दम्भ का ही आचरण होता है और इस बाह्य परिवेशमात्र से मुक्ति नहीं मिलती। जिसने ज्ञानरूपी दण्ड धारण कर लिया है वह एकदण्डी कहा जाता है, परन्तु जो केवल लकड़ी की लाठी हाथ में लिए होता है, जो सब कुछ खाता है, जिसमें कुछ भी ज्ञान नहीं है, वह तो महारौरव नामक भयंकर नरक में ही वास करता है। महर्षियों ने कहा है कि प्रतिष्ठा तो सुअर की विष्टा जैसी अपवित्र है इसलिए प्रतिष्ठा (कीर्ति) को छोड़कर यति को एक कीड़े की भाँति भ्रमण करते रहना चाहिए।

अयाचितं यथालाभं भोजनाच्छादनं भवेत्।
परेच्छया च दिग्वासाः स्नानं कुर्यात्परेच्छया ॥31॥
स्वप्नेऽपि सो हि युक्तः स्याज्जाग्रतीव विशेषतः।
ईदृक्चेष्टः स्मृतः श्रेष्ठो वरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम् ॥32॥
अलाभे न विषादी स्याल्लाभे नैव च हर्षयेत्।
प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गविवर्जितः ॥33॥
अभिपूजितलाभांश्च जुगुप्सेतैव सर्वशः।
अभिपूजितलाभैस्तु यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते ॥34॥

बिना माँगे ही भोजन या आच्छादन जो कुछ मिल जाय उसी से संन्यासी को निर्वाह करना चाहिए। ऐसा संन्यासी दूसरों की इच्छानुसार ही कपड़े पहनता है, अथवा कपड़े उतार देता है। वह स्नान भी दूसरों की इच्छा से ही करता है। वह जैसे जाग्रत् अवस्था में आत्मस्थ रहता है, वैसे स्वप्नावस्था में भी आत्मस्थ रहता है। इस प्रकार का वर्तन करने वाले को ही ब्रह्मवादियों में वरिष्ठ और श्रेष्ठ कहा गया है। ऐसे यति को भिक्षा न मिलने पर वह खिन्न नहीं होता और भिक्षा के मिलने पर आनन्द में भी नहीं आ जाता। वह तो केवल प्राणयात्रा चलाने का पथिक है। वह मात्राओं के (विषयों के) संग (आसक्ति) से रहित होता है। वह मानापमानादि लाभों की ओर घृणा की दृष्टि से ही देखता है। क्योंकि ऐसे मानापमानादि से तो मुक्त योगी भी बन्धन में पड़ जाता है।

प्राणयात्रानिमित्तं च व्यङ्गारे भुक्तवज्जने।
काले प्रशस्ते वर्णानां भिक्षार्थं पर्यटेद् गृहात् ॥35॥
पाणिपात्रश्चरन्योगी नासकृद् भैक्षमाचरेत्।
तिष्ठन्भुञ्ज्याच्चरन्भुञ्ज्यान्मध्येनाचमनं तथा ॥36॥
अब्धिवद् धृतमर्यादा भवन्ति विशदाशयाः।
नियतिं न विमुञ्चन्ति महान्तो भास्करा इव ॥37॥
आस्येन तु यदाहारं गोवन्मृगयते मुनिः।
तदा समः स्यात्सर्वेषु सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥38॥

जब रसोईघर व्यंगार – अंगाररहित अर्थात् शान्त हो जाए, जब घर के सभी लोगों ने भोजन ग्रहण कर लिया हो, ऐसे प्रशस्त समय में संन्यासी को अपने घर से भिक्षा के लिए निकलना चाहिए। उसकी वह भिक्षा केवल प्राणयात्रा चलाने के लिए ही होती है। वह संन्यासी हाथ को ही पात्र बनाकर घूमता हुआ बार-बार भिक्षा नहीं माँगता अर्थात् एक बार ही भिक्षा माँगता है। भिक्षा माँगकर वह खड़ा-खड़ा ही खा लेता है, चलते-चलते भी खा लेता है। वह बीच में पानी भी नहीं पीता। ऐसे यति लोग सागर जैसे मर्यादा में रहने वाले होते हैं। वे बड़े महाभाग होते हैं। वे अपनी नियति को कभी छोड़ते नहीं (नियति का उल्लंघन नहीं करते)। वे सूर्य जैसे ही महानुभाव होते हैं। ऐसा मुनि दूसरों के द्वारा खिलाए जाने पर ही अपने मुख से आहार ग्रहण करता है, तब सभी प्राणियों के प्रति उसका समान भाव हो जाता है और वह योगी मुक्ति का अधिकारी हो जाता है।

अनिन्द्यं वै व्रजेद् गेहं निन्द्यं गेहं तु वर्जयेत्।
अनावृते विशेद् द्वारि गेहे नैवावृते व्रजेत् ॥39॥
पांसुना च प्रतिच्छन्नशून्यागारप्रतिश्रयः।
वृक्षमूलनिकेतो वा त्यक्तसर्वप्रियाप्रियः ॥40॥
यत्रास्तमितशायी स्यान्निरग्निरनिकेतनः।
यथालब्धोपजीवी स्यान्मुनिर्दान्तो जितेन्द्रियः ॥41॥
निष्क्रम्य वनमास्थाय ज्ञानयज्ञो जितेन्द्रियः।
कालकांक्षी चरन्नेव ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥42॥

वह संन्यासी अनिन्द्य घर में ही भिक्षा के लिए जाता है, निन्द्य घर में कभी नहीं जाता। जिस घर का दरवाजा खुला होता है, वहीं जाता है, बन्द दरवाजे वाले मकान में वह नहीं जाता। जो घर धूल से आच्छन्न हो और निर्जन हो, ऐसे घर में उसे आश्रय करना चाहिए। अथवा किसी वृक्ष के मूल में उसे आश्रय लेना चाहिए। जहाँ पर सूर्य अस्त हो, वहाँ पर उसे रहना और सोना चाहिए, इसके सिवा उसका कोई घर नहीं। वह निरग्नि (अग्निहोत्र नहीं करने वाला) होता है। जो कुछ कहीं से मिल जाता है, उसी से वह अपना निर्वाह करता है। वह संयमी और जितेन्द्रिय होता है। जो मुनि काल की राह देखता हुआ हमेशा इस प्रकार विचरण करता है, वह ब्रह्मस्वरूप हो जाता है।

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा चरति यो मुनिः।
न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते क्वचित् ॥43॥
निर्मानश्चानहङ्कारो निर्द्वन्द्वश्छिन्नसंशयः।
नैव क्रुध्यति न द्वेष्टि नानृतं भाषते गिरा ॥44॥

यतेः किञ्चित्कर्तव्यमस्ति चेत्साङ्कर्यम्। तस्मान्मननादौ संन्यासिना-मधिकारः ॥21॥

अब फिर से संन्यासियों की विशेषता बताकर नियमादि कहे जाते हैं—कुटीचक की भिक्षा एक स्थानविशेष पर होती है, बहूदक की अनियत स्थान पर होती है, हंस की आठ घरों से आठ ग्रास की होती है, परमहंस की पाँच घरों से होती है, हाथ ही उसका पात्र होता है, फल ही उसका आहार होता है। तुरीयातीत के लिए गाय के मुख से समान यदृच्छया प्राप्त भिक्षा होती है और अवधूत के लिए अजगरवृत्ति की-सी भिक्षा होती है। उसमें जातिपाँति का कोई भेद नहीं होता। सभी वर्णों के लोगों के साथ यति को एक रात तक नहीं रहना चाहिए। उसको किसी को नमन नहीं करना चाहिए। तुरीय और अवधूत में से जिसने स्वरूप को नहीं जाना, वह बड़ा होते हुए भी छोटा ही है। यति को तैरकर नदी नहीं पार करना चाहिए। उसे वृक्षपर भी नहीं चढ़ना चाहिए। वाहन में भी उसे नहीं बैठना चाहिए। उसे क्रय-विक्रय भी नहीं करना चाहिए। उसे किसी प्रकार का लेन-देन नहीं करना चाहिए। उसे दम्भ नहीं करना चाहिए। उसे झूठ नहीं बोलना चाहिए। यति के लिए कोई भी कर्तव्य शेष नहीं रह जाता, यदि शेष रहा तब तो संकर दोष आएगा। अतः संन्यासियों का मनन में ही अधिकार है, यह बात सिद्ध हो ही जाती है।

आतुरकुटीचकयोर्भूर्लोकभुवर्लोकौ बहूदकस्य स्वर्गलोको हंसस्य तपो-लोकः परमहंसस्य सत्यलोकस्तुरीयातीतावधूतयोः स्वात्मन्येव कैवल्यं स्वरूपानुसन्धानेन भ्रमरकीटन्यायवत् ॥22॥

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्।
तं तमेव समाप्नोति नान्यथा श्रुतिशासनम् ॥23॥

आतुर और कुटीचक संन्यासी भूर्लोक को और भुवर्लोक को प्राप्त करते हैं, जबकि बहूदक स्वर्ग लोक को प्राप्त करता है। हंस के लिए तपोलोक गन्तव्य होता है और परमहंस के लिए सत्यलोक होता है। तुरीयातीत और अवधूत के लिए अपने ही आत्मा में कैवल्यस्वरूप का अनुभव हो जाता है। मृत्यु के समय में जिस-जिस भाव का स्मरण करते हुए मनुष्य देह छोड़ता है, उस-उस भाव को वह प्राप्त होता है। यह श्रुति का शासन अन्यथा (वृथा) नहीं है।

तदेवं ज्ञात्वा स्वरूपानुसन्धानं विनान्यथाचारपरो न भवेत् तदाचार-वशात् तत्तल्लोकप्राप्तिर्ज्ञानवैराग्यसम्पन्नस्य स्वस्मिन्नेव मुक्तिरिति न सर्वत्राचारप्रसक्तिस्तदाचारः। जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिष्वेकशरीरस्य जाग्र-त्काले विश्वः स्वप्नकाले तैजसः सुषुप्तिकाले प्राज्ञः अवस्थाभेदादव-स्थेश्वरभेदः। कार्यभेदात्कारणभेदस्तासु चतुर्दशकरणानां बाह्यवृत्त-योऽन्तर्वृत्तयस्तेषामुपादानकारणम्। वृत्तयश्चत्वारः मनोबुद्धिरहङ्कार-श्चित्तं चेति। तत्तद् वृत्तिव्यापारभेदेन पृथगाचारभेदः ॥24॥

अतः इस प्रकार जानकर संन्यासी को अपने आत्मस्वरूप के अनुसन्धान के अतिरिक्त किसी अन्य उपाय के साथ संलग्न नहीं रहना चाहिए। अलग-अलग आचार के कारण उस-उस आचारानुकूल लोकों की प्राप्ति होती है। परन्तु ज्ञान और वैराग्य से सम्पन्न पुरुष को अपने में ही मुक्ति होती है, इसलिए सभी जगह पर आचार की आसक्ति नहीं होती। और ऐसी अनासक्ति ही उसका आचार है। वह जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति में एक ही शरीरवाला (एक ही स्वरूपवाला) होता है।

जाग्रत अवस्था वह विश्वरूप होता है, और वही स्वप्नकाल में तैजस होता है और सुषुप्तिकाल में वही प्राज्ञ होता है। काल के ही भेद से उन-उन अवस्था के स्वामी का भेद दीखता है। कार्यभेद से कारण का भेद होता है। जाग्रदादि अवस्थाओं में चौदह कारणों की जो बाह्य वृत्तियाँ हैं, उनका उपादानकारण अन्तर्वृत्तियाँ हैं। (ये चौदह बाह्यवृत्तियाँ—5 ज्ञानेन्द्रियाँ + 5 कमेन्द्रियाँ + 4 अन्तःकरण = 14 हैं)। उपादानभूत अन्तःकरण की चार वृत्तियाँ हैं—मन, बुद्धि, चित्त और अहंकार। उस-उस वृत्ति के व्यापारभेद से अलग-अलग आचारभेद होता है।

नेत्रस्थं जागरितं विद्यात्कण्ठे स्वप्नं समाविशेत्।
सुषुप्तं हृदयस्थं तु तुरीयं मूर्ध्नि संस्थितम् ॥25॥

तुरीयमक्षरमिति ज्ञात्वा जागरिते सुषुप्त्यवस्थापन्न इव यद्यच्छ्रुतं यद्यद्दृष्टं तत्तत्सर्वमविज्ञातमिव यो वसेत्तस्य स्वप्नावस्थायामपि तादृगवस्था भवति। स जीवन्मुक्त इति वदन्ति। सर्वश्रुत्यर्थप्रतिपादनमपि तस्यैव मुक्तिरिति। भिक्षुर्नैहिकामुष्मिकापेक्षः। यद्यपेक्षाऽस्ति तदनुरूपो भवति। स्वरूपानुसन्धानव्यतिरिक्तान्यशास्त्राभ्यासैरुष्ट्रकुङ्कुमभारवद् व्यर्थो न योगशास्त्रप्रवृत्तिर्न सांख्यशास्त्राभ्यासो न मन्त्रतन्त्रव्यापारः। इतरशास्त्रप्रवृत्तिर्यतेरस्ति चेच्छवालङ्कारवच्चर्मकारवदतिविदूरकर्मा-चारविद्यादूरो न प्रणवकीर्तनपरो यद्यत्कर्म करोति तत्तत्फलमनुभवति। एरण्डतैलफेनवदतः सर्वं परित्यज्य तत्प्रसक्तं मनोदण्डं करपात्रं दिगम्बरं दृष्ट्वा परिव्रजेद् भिक्षुः। बालोन्मत्तपिशाचवन्मरणं जीवितं वा न कांक्षेत कालमेव प्रतीक्षेत। निर्देशभृतकन्यायेन परिव्राडिति ॥26॥

जाग्रदवस्था के अधिष्ठातादेव नेत्र में हैं, स्वप्नावस्था के अधिष्ठातादेव कण्ठ में तथा सुषुप्तावस्था के अधिष्ठातादेव हृदय में स्थित हैं और तुरीय का स्थान तो मस्तक पर है। यह जो तुरीय है, वह परमात्मा है, उसके स्वरूप को जानकर—वह मैं ही हूँ ऐसा साक्षात्कार करके मनुष्य जाग्रत् अवस्था में भी मानो वह सुषुप्ति अवस्था में ही हो, ऐसा अनुभव करते हुए, पहले जो कुछ सुना गया है, या देखा गया है, उस सबको मानो सुना ही न गया हो और देखा ही न गया हो ऐसा मानकर रहता है; उसकी अवस्था तो स्वप्नावस्था में भी वैसी ही रहेगी। ऐसे मनुष्य को जीवन्मुक्त कहते हैं। सभी श्रुतियों के अर्थ उसकी मुक्ति का ही प्रतिपादन करते हैं। ऐसा भिक्षुसंन्यासी इस लोक या परलोक की अपेक्षा नहीं करता। जैसी उसकी अपेक्षा होती है उसी के अनुरूप वह होता है। और स्वरूपानुसन्धान के सिवा अन्य शास्त्रों के अभ्यास से तो उसकी स्थिति केसर के भार को वहन करने वाले ऊँट की स्थिति जैसी व्यर्थ ही हो जाएगी। ऐसे योगी की (संन्यासी की) योगशास्त्र की ओर कोई प्रवृत्ति नहीं होती, उसको सांख्यशास्त्राभ्यास की भी अपेक्षा नहीं होती। कोई मन्त्रतन्त्र का व्यापार भी उसका नहीं होता। इस प्रकार के यति की किसी इतरशास्त्र में प्रवृत्ति ही नहीं होती और यदि होती है तो वह मुर्दे के अलंकार जैसी ही व्यर्थ होती है। जिस तरह कोई चमार बहुत दूर रहकर काम करता है इस तरह इस संन्यासी को भी बहुत ही दूर रहकर—विद्या से भी बहुत दूर रहकर रहना चाहिए, यहाँ तक कि उसे ॐकार का उच्चारण भी जोर से नहीं करना चाहिए। वह जो-जो काम करता है, वैसा-वैसा ही फल भोगता है अतः ऐरण्ड के तेल के फेन की तरह सब कुछ को मिथ्या ही समझकर, सबको छोड़कर मनोमय दंड को लिए, कररूपी पात्र वाले निर्वस्त्र ऐसे संन्यासी का दर्शन करके इसको भी परिव्रज्या शुरू कर

देनी चाहिए। बालक, पागल या पिशाच की तरह जन्म की या मृत्यु की अपेक्षा (प्रतीक्षा) नहीं करनी चाहिए, किन्तु काल की ही राह देखते रहना चाहिए। जिस प्रकार वैतनिक नौकर समय की प्रतीक्षा करता है, वैसे ही परिव्राजक को समय की प्रतीक्षा करनी चाहिए।

तितिक्षाज्ञानवैराग्यशमादिगुणवर्जितः।
भिक्षामात्रेण जीवी स्यात् स यतिर्यतिवृत्तिहा ॥27॥
न दण्डधारणेन न मुण्डनेन न वेषेण न दम्भाचारेण मुक्तिः ॥28॥
ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डी स उच्यते।
काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः।
स याति नरकान्घोरान् महारौरवसंज्ञितान् ॥29॥
प्रतिष्ठा सूकरीविष्ठा समा गीता महर्षिभिः।
तस्मादेनां परित्यज्य कीटवत्पर्यटेद्यतिः ॥30॥

जिस संन्यासी में तितिक्षा, ज्ञान, वैराग्य, शम आदि गुण नहीं हैं, वह तो भिक्षामात्र से ही जिन्दगी गुजारता हुआ रहता है, ऐसा संन्यासी तो संन्यासवृत्ति की हत्या करने वाला ही है। सिर्फ दण्ड को धारण करने से या फिर सर मुँडवाने से, अथवा गेरुआ वस्त्र पहन लेने से तो दम्भ का ही आचरण होता है और इस बाह्य परिवेशमात्र से मुक्ति नहीं मिलती। जिसने ज्ञानरूपी दण्ड धारण कर लिया है वह एकदण्डी कहा जाता है, परन्तु जो केवल लकड़ी की लाठी हाथ में लिए होता है, जो सब कुछ खाता है, जिसमें कुछ भी ज्ञान नहीं है, वह तो महारौरव नामक भयंकर नरक में ही वास करता है। महर्षियों ने कहा है कि प्रतिष्ठा तो सुअर की विष्टा जैसी अपवित्र है इसलिए प्रतिष्ठा (कीर्ति) को छोड़कर यति को एक कीड़े की भाँति भ्रमण करते रहना चाहिए।

अयाचितं यथालाभं भोजनाच्छादनं भवेत्।
परेच्छया च दिग्वासाः स्नानं कुर्यात्परेच्छया ॥31॥
स्वप्नेऽपि सो हि युक्तः स्याज्जाग्रतीव विशेषतः।
ईदृक्चेष्टः स्मृतः श्रेष्ठो वरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम् ॥32॥
अलाभे न विषादी स्याल्लाभे नैव च हर्षयेत्।
प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गविवर्जितः ॥33॥
अभिपूजितलाभांश्च जुगुप्सेतैव सर्वशः।
अभिपूजितलाभैस्तु यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते ॥34॥

बिना माँगे ही भोजन या आच्छादन जो कुछ मिल जाय उसी से संन्यासी को निर्वाह करना चाहिए। ऐसा संन्यासी दूसरों की इच्छानुसार ही कपड़े पहनता है, अथवा कपड़े उतार देता है। वह स्नान भी दूसरों की इच्छा से ही करता है। वह जैसे जाग्रत् अवस्था में आत्मस्थ रहता है, वैसे स्वप्नावस्था में भी आत्मस्थ रहता है। इस प्रकार का वर्तन करने वाले को ही ब्रह्मवादियों में वरिष्ठ और श्रेष्ठ कहा गया है। ऐसे यति को भिक्षा न मिलने पर वह खिन्न नहीं होता और भिक्षा के मिलने पर आनन्द में भी नहीं आ जाता। वह तो केवल प्राणयात्रा चलाने का पथिक है। वह मात्राओं के (विषयों के) संग (आसक्ति) से रहित होता है। वह मानापमानादि लाभों की ओर घृणा की दृष्टि से ही देखता है। क्योंकि ऐसे मानापमानादि से तो मुक्त योगी भी बन्धन में पड़ जाता है।

प्राणयात्रानिमित्तं च व्यङ्गारे भुक्तवज्जने।
काले प्रशस्ते वर्णानां भिक्षार्थं पर्यटेद् गृहात् ॥35॥
पाणिपात्रश्चरन्योगी नासकृद् भैक्षमाचरेत्।
तिष्ठन्भुञ्ज्याच्चरन्भुञ्ज्यान्मध्येनाचमनं तथा ॥36॥
अब्धिवद् धृतमर्यादा भवन्ति विशदाशयाः।
नियतिं न विमुञ्चन्ति महान्तो भास्करा इव ॥37॥
आस्येन तु यदाहारं गोवन्मृगयते मुनिः।
तदा समः स्यात्सर्वेषु सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥38॥

जब रसोईघर व्यंगार – अंगाररहित अर्थात् शान्त हो जाए, जब घर के सभी लोगों ने भोजन ग्रहण कर लिया हो, ऐसे प्रशस्त समय में संन्यासी को अपने घर से भिक्षा के लिए निकलना चाहिए। उसकी वह भिक्षा केवल प्राणयात्रा चलाने के लिए ही होती है। वह संन्यासी हाथ को ही पात्र बनाकर घूमता हुआ बार-बार भिक्षा नहीं माँगता अर्थात् एक बार ही भिक्षा माँगता है। भिक्षा माँगकर वह खड़ा-खड़ा ही खा लेता है, चलते-चलते भी खा लेता है। वह बीच में पानी भी नहीं पीता। ऐसे यति लोग सागर जैसे मर्यादा में रहने वाले होते हैं। वे बड़े महाभाग होते हैं। वे अपनी नियति को कभी छोड़ते नहीं (नियति का उल्लंघन नहीं करते)। वे सूर्य जैसे ही महानुभाव होते हैं। ऐसा मुनि दूसरों के द्वारा खिलाए जाने पर ही अपने मुख से आहार ग्रहण करता है, तब सभी प्राणियों के प्रति उसका समान भाव हो जाता है और वह योगी मुक्ति का अधिकारी हो जाता है।

अनिन्द्यं वै व्रजेद् गेहं निन्द्यं गेहं तु वर्जयेत्।
अनावृते विशेद् द्वारि गेहे नैवावृते व्रजेत् ॥39॥
पांसुना च प्रतिच्छन्नशून्यागारप्रतिश्रयः।
वृक्षमूलनिकेतो वा त्यक्तसर्वप्रियाप्रियः ॥40॥
यत्रास्तमितशायी स्यान्निरग्निरनिकेतनः।
यथालब्धोपजीवी स्यान्मुनिर्दान्तो जितेन्द्रियः ॥41॥
निष्क्रम्य वनमास्थाय ज्ञानयज्ञो जितेन्द्रियः।
कालकांक्षी चरन्नेव ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥42॥

वह संन्यासी अनिन्द्य घर में ही भिक्षा के लिए जाता है, निन्द्य घर में कभी नहीं जाता। जिस घर का दरवाजा खुला होता है, वहीं जाता है, बन्द दरवाजे वाले मकान में वह नहीं जाता। जो घर धूल से आच्छन्न हो और निर्जन हो, ऐसे घर में उसे आश्रय करना चाहिए। अथवा किसी वृक्ष के मूल में उसे आश्रय लेना चाहिए। जहाँ पर सूर्य अस्त हो, वहाँ पर उसे रहना और सोना चाहिए, इसके सिवा उसका कोई घर नहीं। वह निरग्नि (अग्निहोत्र नहीं करने वाला) होता है। जो कुछ कहीं से मिल जाता है, उसी से वह अपना निर्वाह करता है। वह संयमी और जितेन्द्रिय होता है। जो मुनि काल की राह देखता हुआ हमेशा इस प्रकार विचरण करता है, वह ब्रह्मस्वरूप हो जाता है।

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा चरति यो मुनिः।
न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते क्वचित् ॥43॥
निर्मानश्चानहङ्कारो निर्द्वन्द्वश्छिन्नसंशयः।
नैव क्रुध्यति न द्वेष्टि नानृतं भाषते गिरा ॥44॥

पुण्यायतनचारी च भूतानामविहिंसकः ।
काले काले भवेद् भैक्षं कल्प्यते ब्रह्मभूयसे ॥45॥
वानप्रस्थगृहस्थाभ्यां न संसृज्येत कर्हिचित् ।
अज्ञातचर्यां लिप्सेत न चैनं हर्ष आविशेत् ।
अध्वा सूर्येण निर्दिष्टः कीटवद्विचरेन्महीम् ॥46॥

जो मुनि सब प्राणियों को अभय देकर ही घूमता रहता है उसको सभी प्राणियों से कहीं भी भय उत्पन्न नहीं हो सकता। मानरहित, अहंकाररहित, सुखदुःखादि द्वन्द्वरहित और संशयरहित यह मुनि कभी क्रोध नहीं करता, कभी किसी का द्वेष नहीं करता और वाणी से कभी झूठ नहीं बोलता। वह हमेशा पवित्र स्थानों में घूमता रहता है। वह कभी प्राणियों की हिंसा नहीं करता। और इस प्रकार यथा-समय भिक्षा लेता है, वह ब्रह्मभाव को प्राप्त होता है। वह वानप्रस्थियों और गृहस्थों से किसी प्रकार का संसर्ग नहीं रखता। वह चाहता है कि उसकी दैनंदिन जीवनचर्या सभी से अज्ञात ही रहे। उसको हर्ष का कभी उद्वेग नहीं आता। सूर्य के द्वारा दिखलाए जाने वाले मार्ग पर वह कीड़े की भाँति धरती पर घूमता रहता है, अर्थात् वह रात्रि में भ्रमण नहीं करता।

आशीर्युक्तानि कर्माणि हिंसायुक्तानि यानि च ।
लोकसंग्रहयुक्तानि नैव कुर्यान्न कारयेत् ॥47॥
नासच्छास्त्रेषु सज्जेत नोपजीवेत जीविकाम् ।
अतिवादांस्त्यजेत्तर्कान् पक्षं कञ्चन नाश्रयेत् ॥48॥
न शिष्याननुबध्नीत ग्रन्थान्नैवाभ्यसेद् बहून् ।
न व्याख्यामुपयुञ्जीत नारम्भानारभेत्क्वचित् ॥49॥
अव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्तार्थो मुनिरुत्तमबालवत् ।
कविर्मूकवदात्मानं तद्दृष्ट्या दर्शयेन्नृणाम् ॥50॥

कामनाओं से युक्त और हिंसायुक्त जो-जो कार्य हैं, तथा जो लोकसंग्रह के लिए कार्य हैं, उन्हें यह संन्यासी करता भी नहीं है और करवाता भी नहीं है। वह असत् शास्त्रों में आसक्ति नहीं रखता और उनके द्वारा अपनी आजीविका भी नहीं चलाता। अतिवादों को छोड़ देता है और किसी भी पक्ष में वह स्वयं नहीं जुड़ता है। उसे शिष्यमण्डल नहीं खड़ा करना चाहिए। और बहुत से ग्रन्थों को भी वह नहीं पढ़ता। अपने पक्ष की सफलता के लिए किसी भी ग्रन्थ के ऊपर अपनी व्याख्या नहीं करता। उसे किसी यज्ञादि कार्य का आरंभ ही नहीं करना चाहिए। अपना विशिष्ट चिह्न भी उसे धारण नहीं करना चाहिए। उसे अपनी ख्याति फैलानी नहीं चाहिए। उस ऋषि को दूसरों के सामने अपने आपको पागल और बालक की तरह या गूँगे की तरह प्रकट करना चाहिए। और जिस आदमी की जैसी दृष्टि हो, उसी तरह अपने आपको दिखाना चाहिए।

न कुर्यान्न वदेत्किञ्चिन्न ध्यायेत्साध्वसाधु वा ।
आत्मारामोऽनया वृत्त्या विचरेज्जडवन्मुनिः ॥51॥
एकश्चरेन्महीमेतां निःसङ्गः संयतेन्द्रियः ।
आत्मक्रीड आत्मरतिरात्मवान्समदर्शनः ॥52॥
बुधो बालकवत्क्रीडेत् कुशलो जडवच्चरेत् ।
वदेदुन्मत्तवद्विद्वान् गोचर्यां नैगमश्चरेत् ॥53॥

क्षिप्तोऽवमानितोऽसद्भिः प्रलब्धोऽसूयितोऽपि वा ।
ताडितो सन्निरुद्धो वा वृत्त्या वा परितापितः ॥54॥
विष्ठितो मूत्रितो वाऽज्ञैर्बहुधैवं प्रकल्पितः ।
श्रेयस्कामः कृच्छ्रगत आत्मनात्मानमुद्धरेत् ॥55॥

वह न कुछ करता है, न कुछ बोलता है, न ही अच्छी-बुरी बातों का विचार ही करता है। वह तो केवल अपने आत्मा में ही रमण करता रहता है और इसी वृत्ति से वह यति जड़ की तरह विचरण करता है। इस पृथ्वी पर वह अकेला, किसी को बिना साथ लिए और अपनी इन्द्रियों को संयम में रखते हुए भ्रमण करता है। वह अपने आत्मा में ही रमण करता रहता है, आत्मा ही में उसका प्रेम होता है। वह स्वयं चैतन्यमय होता है और सबमें भी इसी प्रकार के चैतन्य का समान दर्शन करने वाला होता है। वास्तव में स्वयं ज्ञानी होते हुए भी बच्चे की तरह खेलता है। वास्तव में स्वयं कुशल होने पर भी जड़ की तरह आचरण करता है। स्वयं विद्वान् होते हुए भी पागल की तरह बकवास करता है। स्वयं शास्त्रज्ञ होते हुए भी गो की तरह सहज रहता है। असत् पुरुषों द्वारा आक्षेप किए जाने अथवा अपमानित किए जाने पर भी वह सब-कुछ सहन कर लेता है। दुष्टों के द्वारा यदि वह प्रताड़ित किया जाए, उससे ईर्ष्या की जाए, उसे मारा-पीटा जाए, उसे काम करने से रोका जाए, अथवा उनकी किसी वृत्ति से उसे पीड़ा पहुँचायी जाए अथवा कुछ दुष्ट जन उन पर थूकें, मल-मूत्र का त्याग करें, तो भी अनेक प्रकार की परेशानियाँ झेलकर भी वह श्रेयार्थी यति दुःखों को सहन करते हुए अपनी आत्मा से ही आत्मा का उद्धार करता है।

सम्माननं परां हानिं योगर्द्धेः कुरुते यतः ।
जनेनावमतो योगी योगसिद्धिं च विन्दति ॥56॥
तथा चरेत वै योगी सतां धर्ममदूषयन् ।
जना यथावमन्येरन् गच्छेयुर्नैव सङ्गतिम् ॥57॥
जरायुजाण्डजादीनां वाङ्मनःकायकर्मभिः ।
युक्तः कुर्वीत न द्रोहं सर्वसङ्गांश्च वर्जयेत् ॥58॥
कामक्रोधौ तथा दर्पलोभमोहादयश्च ये ।
तांस्तु दोषान्परित्यज्य परिव्राड् भयवर्जितः ॥59॥
भैक्षाशनं च मौनित्वं तपो ध्यानं विशेषतः ।
सम्यग्ज्ञानं च वैराग्यं धर्मोऽयं भिक्षुके मतः ॥60॥

मानसम्मानादि तो योग की ऋद्धि को बड़ी हानि पहुँचाने वाले होते हैं, किन्तु यह योगी अपमान प्राप्त करके भी योग की सिद्धि प्राप्त करता है। सत्पुरुषों के धर्म कहीं दूषित न हों, ऐसी वाणी यह यति बोलता है जिससे कि मनुष्य उसका अपमान ही करते रहें और उसके संग में आएँ ही नहीं। जरायुज और अण्डज प्राणियों के प्रति वह योगी मन, वाणी, काया और कर्म से द्रोह नहीं करता और अपने योग-साधना में ही वह जुटा रहता है और अन्य के साथ मिलने से वह बचता रहता है। काम, क्रोध, दर्प, लोभ, मोह आदि दोषों को छोड़कर यह परिव्राजक भय से मुक्त हो जाता है। भिक्षावृत्ति द्वारा प्राप्त अन्न को खाना, मौन रहना, निरन्तर ध्यान करना, सम्यग्ज्ञान और वैराग्य—ये भिक्षु के निश्चित धर्म माने गए हैं।

काषायवासाः सततं ध्यानयोगपरायणः ।
ग्रामान्ते वृक्षमूले वा वसेद् देवालयेऽपि वा ।
भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकान्नाशी भवेत्क्वचित् ॥61॥
चित्तशुद्धिर्भवेद्यावत् तावन्नित्यं चरेत्सुधीः ।
ततः प्रव्रज्य शुद्धात्मा सञ्चरेद्यत्र कुत्रचित् ॥62॥
बहिरन्तश्च सर्वत्र सम्पश्यन्हि जनार्दनम् ।
सर्वत्र विचरेन्मौनी वायुवद्वीतकल्मषः ॥63॥
समदुःखसुखः क्षान्तो हस्तप्राप्तं च भक्षयेत् ।
निर्वैरेण समं पश्यन् द्विजगोऽश्वमृगादिषु ॥64॥

गेरुआ वस्त्र धारण करने वाला वह यति सदैव ध्यानमग्न रहता है। वह गाँव के बाहर, वृक्ष के मूल में या देवालय में रहता है, भिक्षा में मिला अन्न खाता है। एक ही घर का वह कभी नहीं खाता है। जहाँ तक चित्त की शुद्धि हो जाए, वहाँ तक वह इस प्रकार निवास करता रहता है। इसके बाद जब अन्तःकरण शुद्ध हो जाता है, तब परिव्राजक होकर इधर-उधर भ्रमण करता है। बाहर-भीतर सब जगह जनार्दन को ही देखता हुआ वह मौन रखकर सभी जगहों में पापरहित होकर वायु की तरह ही घूमा करता है। उसके लिए सुख और दुःख दोनों समान होते हैं। क्षमाशील-सहनशील वह योगी जो अनायास हाथ में आ जाता है, वह खा लेता है। वैररहित होकर वह सबमें जैसे ब्राह्मण, गाय, घोडा, हिरन आदि में समानभाव की दृष्टि रखता है।

भावयन्मनसा विष्णुं परमात्मानमीश्वरम् ।
चिन्मयं परमानन्दं ब्रह्मैवाहमिति स्मरन् ॥65॥
ज्ञात्वैवं मनोदण्डं धृत्वा आशानिवृत्तो भूत्वा आशाम्बरधरो भूत्वा सर्वदा मनोवाक्कायकर्मभिः सर्वसंसारमुत्सृज्य प्रपञ्चावाङ्मुखः स्वरूपानुसन्धानेन भ्रमरकीटन्यायेन मुक्तो भवतीत्युपनिषत् ॥66॥

इति पञ्चमोपदेशः ।

मन में वह यति विष्णु की, परमात्मा की, ईश्वर की, चिन्मय की परमानन्द की 'मैं ही ब्रह्म हूँ'—ऐसी भावना करते हुए इस प्रकार जानकर, मनरूपी दण्ड को धारण करके, सभी आशाओं से निवृत्त होकर, दिशाओंरूपी वस्त्रों को धारण करता हुआ, सदैव मन, वाणी, काया और कर्म से सम्पूर्ण संसार को छोड़कर स्वरूपानुसन्धानपूर्वक भ्रमरकीटन्याय[1] से युक्त हो जाता है, यही उपदेश है।

यहाँ पंचमोपदेश पूरा हुआ।

❋

1. भ्रमर-कीटन्याय—एक खास प्रकार का कीड़ा किसी दूसरे कीड़े को पकड़कर अपने बिल में ले जाता है, वहाँ वह अपनी गुंजार से उसे इतना प्रभावित कर देता है कि वह पकड़ा गया कीड़ा उसी पकड़ने वाले कीड़े के रूप में बदल जाता है। यति का ब्रह्मचिन्तन-सातत्य उसे ब्रह्मरूप में बदल देता है, यह कथनार्थ है।

षष्ठोपदेशः

अथ नारदः पितामहमुवाच । भगवन् तदभ्यासवशात् भ्रमरकीटन्यायवत् तदभ्यासः कथमिति । तमाह पितामहः । सत्यवाग्ज्ञानवैराग्याभ्यां विशिष्टदेहावशिष्टो वसेत् ॥1॥

अब नारद ने पितामह ब्रह्माजी से पूछा—'हे भगवन्! उसके अभ्यास के कारण भ्रमरकीटन्याय की तरह वह अभ्यास कैसे होता है?' पितामह ने उनसे कहा—सत्य वाणी को धारण करके ज्ञान और वैराग्य से इस शरीर की आसक्ति को पहले दूर करना चाहिए। आसक्तिरहित जो शेष बचा हुआ अतिश्रेष्ठ शरीर होता है, उसी में अवस्थित होकर रहना चाहिए।

ज्ञानं शरीरं वैराग्यं जीवनं विद्धि शान्तिदान्ती नेत्रे मनो मुखं बुद्धिः कला पञ्चविंशतितत्त्वान्यवयवा अवस्था पञ्चमहाभूतानि कर्मभक्तिज्ञानवैराग्यं शाखा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयाश्चतुर्दशकरणानि पङ्कस्तम्भाकाराणीति । एवमपि नावमतिपङ्कं कर्णधार इव यन्तेव गजं स्वबुद्ध्या वशीकृत्य स्वव्यतिरिक्तं सर्वं कृतकं नश्वरमिति मत्वा विरक्तः पुरुषः सर्वदा ब्रह्माहमिति व्यवहरेन्नान्यत्किञ्चिद्वेदितव्यं स्वव्यतिरेकेण । जीवन्मुक्तो वसेत्कृतकृत्यो भवति । न नाहं ब्रह्मेति व्यवहरेत् किन्तु ब्रह्माहमस्मीत्यजस्रं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु । तुरीयावस्थां प्राप्य तुरीयातीतत्वं व्रजेत् ॥2॥

ज्ञान ही वह बचा हुआ श्रेष्ठ शरीर है, वैराग्य ही उसका प्राण है, शान्ति और दान्ति उसके दो नेत्र हैं—ऐसा जानो। शुद्ध मन ही मुख है, बुद्धि कला है, पचीस तत्त्व इस शरीर के अवयव हैं (पचीस तत्त्व—5 ज्ञानेन्द्रिय + 5 कर्मेन्द्रिय + 5 प्राण 5 विषय + 4 अंतःकरण + 1 प्रकृति = 25), पाँच महाभूत पाँच अवस्थाएँ हैं, कर्म, भक्ति, ज्ञान और वैराग्य इसकी भुजाएँ (शाखाएँ) हैं अथवा जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति और तुरीय—ये अवस्थाएँ उसकी शाखाएँ (भुजाएँ) हैं। पहले कहे गए चौदह करण, पङ्क में विद्यमान जीर्ण खम्भों की तरह है। इस तरह की स्थिति में भी जिस प्रकार कीचड़ में फँसी नाव को भी कुशल नाविक ठीक रास्ते पर ला ही देता है, उसी तरह संसार के कीचड़ में फँसी जीवननैया को श्रेष्ठ बुद्धि के द्वारा उसी प्रकार पार लगाएँ जैसे महावत हाथी को अपने वश में रखकर उससे यात्रा करता है। शरीरस्थ पुरुष अपने सिवा सब कुछ को कृतक और नाशवान मानकर वह विरक्त पुरुष सदैव 'मैं ब्रह्म हूँ' ऐसा व्यवहार करते हुए आत्मा के अतिरिक्त और कुछ जानने लायक है ही नहीं—ऐसा सोचता है। इस तरह वह जीवन्मुक्त होकर रहता है। वह तब धन्य-धन्य (कृतार्थ) हो जाता है। 'मैं ब्रह्म नहीं हूँ'—ऐसा तो कभी व्यवहार ही नहीं करना चाहिए। परन्तु 'मैं ब्रह्म ही हूँ'—ऐसा ही निरन्तर जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति में ध्यान करना चाहिए। बाद में तुरीयावस्था को प्राप्त करके इससे भी परे तुरीयातीत अवस्था में जाना चाहिए।

दिवा जाग्रन्नक्तं स्वप्नं सुषुप्तमर्धरात्रं गतमित्येकावस्थायां चतस्रोऽवस्थास्त्वेकैककरणाधीनानां चतुर्दशकरणानां व्यापारश्चक्षुरादीनाम् । चक्षुषो रूपग्रहणं श्रोत्रयोः शब्दग्रहणं जिह्वाया रसास्वादनं घ्राणस्य गन्धग्रहणं वचसो वाग्व्यापारः पाणेरादानं पादयोः सञ्चारः पायोरुत्सर्ग

उपस्थस्यानन्दग्रहणं त्वचः स्पर्शग्रहणम्। तदधीना च विषयग्रहण-बुद्धिः। बुद्ध्या बुद्ध्यति चित्तेन चेतयत्यहङ्कारेणाहङ्करोति। विसृज्य जीव एतान् देहाभिमानेन जीवो भवति। गृहाभिमानेन गृहस्थ इव शरीरे जीवः सञ्चरति। प्राग्दले पुण्यावृत्तिराग्नेय्यां निद्रालस्यौ दक्षिणायां क्रौर्यबुद्धिर्नैर्ऋत्यां पापबुद्धिः पश्चिमे क्रीडारतिर्वायव्यां गमने बुद्धिरुत्तरे शान्तिरीशान्ये ज्ञानं कर्णिकायां वैराग्यं केसरेष्वात्मचिन्ता इत्येवं वक्त्रं ज्ञात्वा ॥3॥

दिन जाग्रदवस्था है, रात्रि स्वप्नावस्था है, अर्धरात्रि सुषुप्तावस्था है—इस प्रकार एक तुरीयावस्था में तीनों अवस्थाएँ हैं और वह तुरीयावस्था तुरीयातीत में प्रतिष्ठित है। इस तरह एक ही अवस्था में चार अवस्थाएँ निहित हैं। मन, बुद्धि, चित्त और अहंकार ऐसे चार अन्त:करणों में से प्रत्येक के अधीन जो चौदह करण पहले बताए जा चुके हैं, उन चक्षु आदि करणों का व्यापार इस प्रकार है; यथा—आँखों का रूपग्रहण, श्रोत्रों (कानों) का शब्दग्रहण, जिह्वा का रसास्वादन, नाक का गन्धग्रहण, वाक् का बोलना, हाथ का लेन-देन, पैर का चलना, गुदा का उत्सर्ग, उपस्थ का आनन्दग्रहण, त्वक् का स्पर्शग्रहण। इन सभी के अधीन विषयग्रहण की बुद्धि है। बुद्धि से मनुष्य जानता है, चित्त से चैतन्यता की प्राप्ति करता है, अहंकार से अहंकार का अनुभव करता है। इन सबकी सृष्टि करके इनके समूहरूप देह में आत्माभिमान करने से चैतन्य जीव हो जाता है। गृह के अभिमान से जैसे गृहस्थ होता है, इसी तरह शरीर में जीव का संचार होता है। शरीर में अन्त:करण में एक आठ दलवाला कमल है। उसमें प्रतिष्ठित जीव उक्त कमल के पूर्व दल की ओर जाता है तो पुण्य की आवृत्ति होती है। जब अग्निकोण की ओर जाता है, तब निद्रा और आलस्य बन जाते हैं। वह जब दक्षिण की ओर मुड़ता है तो क्रूर बुद्धि उत्पन्न हो जाती है। वह जब नैर्ऋत्य की ओर झुकता है तब पाप बुद्धि बढ़ती है। वह जब पश्चिम की ओर जाता है तो क्रीड़ाओं की ओर रुचि बढ़ती है। वह वायव्य की ओर जाता है, तो बुद्धि बढ़ती है और जब उत्तर में जाता है, तो शान्ति मिलती है। ईशान की ओर जाता है तो ज्ञान बढ़ता है। और जब वह जीव कमल की कर्णिका में ही रहता है, तब वैराग्य भाव बढ़ता है। उसके कमल के केसरों में रहने से आत्मचिन्ता जाग्रत् होती है। इस तरह जिसमें चैतन्य तत्त्व ही प्रधान (मुख्य) है, ऐसे आत्मस्वरूप को समझकर परिव्राजक तुरीयातीत ब्रह्म के रूप में प्रतिष्ठित होता है।

जीवदवस्थां प्रथमं जाग्रद् द्वितीयं स्वप्नं तृतीयं सुषुप्तं चतुर्थं तुरीयं चतुर्भिर्विरहितं तुरीयातीतम्। विश्वतैजसप्राज्ञतटस्थभेदैरेक एव एको देवः साक्षी निर्गुणश्च तद् ब्रह्माहमिति व्याहरेत्। नो चेज्जाग्रदवस्थायां जाग्रदादि चतस्रोऽवस्थाः। स्वप्ने स्वप्नादि चतस्रोऽवस्थाः। सुषुप्ते सुषुप्त्यादि चतस्रोऽवस्थाः। तुरीये तुरीयादि चतस्रोऽवस्थाः। न त्वेवं तुरीयातीतस्य निर्गुणस्य। स्थूलसूक्ष्मकारणरूपैर्विश्वतैजसप्राज्ञैश्चरैः सर्वावस्थासु साक्षी त्वेक एवावतिष्ठते। उत तटस्थो द्रष्टा तटस्थो न द्रष्टा द्रष्टृत्वान्न द्रष्टैव कर्तृत्वभोक्तृत्वाहङ्कारादिभिः स्पृष्टो जीवः। जीवेतरो न स्पृष्टः। जीवोऽपि न स्पृष्ट इति चेन्न। जीवाभिमानेन क्षेत्राभिमानः। शरीराभिमानेन जीवत्वम्। जीवत्वं घटाकाशमहाकाशवद् व्यवधानोऽस्ति। व्यवधानवशादेव हंसः सोऽहमिति मन्त्रेणोच्छ्वासनिःश्वास-

व्यपदेशेनानुसन्धानं करोति। एवं विज्ञाय शरीराभिमानं त्यजेत्र शरीराभिमानी भवति। स एव ब्रह्मेत्युच्यते ॥4॥

जीव की चार अवस्थाएँ हैं—प्रथम जाग्रत्, द्वितीय स्वप्न, तृतीय सुषुप्ति और चौथी तुरीय। और इन चारों अवस्थाओं से रहित जो है, यह तुरीयातीत है। विश्व, तैजस, प्राज्ञ और तटस्थ (साक्षी) इन चार भेदों में एक ही देव दीख रहा है। वह एक ही देव निर्गुण है, वह ब्रह्म मैं हूँ, ऐसा बोलना चाहिए। यदि ऐसा एक अनुस्यूत ब्रह्म न माना जाए तब तो जाग्रत् अवस्था में जाग्रदादि चार अवस्थाएँ, स्वप्न में भी स्वप्नादि चार अवस्थाएँ, सुषुप्ति में भी सुषुप्त्यादि चार अवस्थाएँ होंगी; वैसे तुरीय में भी तुरीयादि चार अवस्थाएँ होंगी पर ऐसा तुर्यातीत निर्गुण के लिए तो है नहीं। स्थूल, सूक्ष्म और कारण रूप विश्व, तैजस और प्राज्ञ के साथ एक ही साक्षी रहता है। किन्तु 'तटस्थ' ईश्वर द्रष्टा नहीं है क्योंकि 'तटस्थ' मायाधारी ईश्वर होता है। किन्तु इसका कोई 'द्रष्टा' नहीं है, अत: तटस्थ द्रष्टा न होने के कारण वह द्रष्टा नहीं है। मायाधारी द्रष्टा को मान लें तब तो जीव भी द्रष्टा हो जाएगा, पर ऐसा नहीं है; जीव द्रष्टा नहीं है क्योंकि जीव कर्तृत्व, भोक्तृत्व, अहंकार आदि से स्पृष्ट होता है और वह साक्षी कर्तृत्वादि से स्पृष्ट नहीं है। जीव भी तो कर्तृत्व-भोक्तृत्वादि से स्पृष्ट नहीं है, ऐसा मान लिया जाए तो यह ठीक नहीं, क्योंकि देहरूपी क्षेत्र में उसका अभिमान होता है। और शरीर के अभिमान के कारण उसमें अहम् है। परमात्मा और जीव में व्यवधान ऐसा है, जैसा महाकाश और घटाकाश में है। यही कारण है कि जीव सर्वदा श्वासोच्छ्वास में 'सोऽहम्' अर्थात् 'मैं वह हूँ' इस प्रकार अपने मूलस्वरूप का अनुसन्धान करता रहता है—श्वास के बहाने से आत्मस्वरूप का स्मरण करता रहता है। ऐसा सोचकर जो मनुष्य शरीर के अभिमान को छोड़ देता है, वह शरीराभिमान से मुक्त हो जाता है। वही ब्रह्म हो जाता है, ऐसा कहा गया है।

त्यक्तसङ्गो जितक्रोधो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः।
पिधाय बुद्ध्या द्वाराणि मनो ध्याने निवेशयेत् ॥5॥
शून्येष्वेवावकाशेषु गुहासु च वनेषु च।
नित्ययुक्तः सदा योगी ध्यानं सम्यगुपक्रमेत् ॥6॥
आतिथ्यश्राद्धयज्ञेषु देवयात्रोत्सवेषु च।
महाजनेषु सिद्ध्यर्थी न गच्छेद्योगवित्क्वचित् ॥7॥
यथैनमवमन्यन्ते जनाः परिभवन्ति च।
तथा युक्तश्चरेद्योगी सतां वर्त्म न दूषयेत् ॥8॥

वह योगी सभी संगों को छोड़ देता है, वह क्रोध को नियन्त्रित रखता है, मिताहार करता है, इन्द्रियों को संयम में रखता है। बुद्धि के सभी द्वारों को – सभी इन्द्रियों को बाह्य विषयों से बन्द करके अपने मन को वह ध्यान में लगा देता है। शून्य में (अवकाश में) या गुफाओं में अथवा जंगलों में वह सदा संयमी योगी अच्छी तरह से अपना ध्यान शुरू कर देता है। वह योग जानने वाला सिद्धि का – परमात्मप्राप्ति का – आकांक्षी कभी भी आतिथ्यसत्कार में, श्राद्ध में, यज्ञों में या देवयात्रा के उत्सवों में या बड़े लोगों में नहीं जाता अर्थात् उनसे हिलता-मिलता नहीं है। वह योगी ऐसा वर्तन करता है कि लोग उसका अपमान ही करें, लोग उससे दूर ही भागें। वह योगी ऐसे रहता है जिससे कि सत्पुरुषों के मार्ग को कोई बाधा न पहुँचे।

वाग्दण्डः कर्मदण्डश्च मनोदण्डश्च ते त्रयः।
यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डी महायतिः ॥9॥

विधूमे च प्रशान्ताग्नौ यस्तु माधुकरीं चरेत् ।
गृहे च विप्रमुख्यानां यतिः सर्वोत्तमः स्मृतः ॥10॥
दण्डभिक्षां च यः कुर्यात् स्वधर्मे व्यसनं विना ।
यस्तिष्ठति न वैराग्यं याति नीचयतिर्हि सः ॥11॥
यस्मिन्गृहे विशेषेण लभेद् भिक्षां च वासनात् ।
तत्र नो याति यो भूयः स यतिर्नेतरः स्मृतः ॥12॥

वाणी का दण्ड, कर्म का दण्ड और मन का दण्ड—ये तीन दण्ड जिसके वश में हैं वही सही त्रिदण्डी महामति है। धूमरहित, शान्त हो चुकी अग्नि वाले घर में जो भिक्षा के लिए उत्तम ब्राह्मणों के घरों में ही जाता है, वह सर्वोत्तम योगी कहा जाता है। परन्तु जो पुरुष संन्यास के स्वधर्म के बिना ही, किसी प्रकार का नियम न पालते हुए केवल हाथ में दण्ड लेकर भीख माँगने लगता है, वह 'नीचयति' कहा जाता है। जिस घर में विशिष्ट रूप से अच्छी भिक्षा मिलती हो, वहाँ मोहवश जो योगी पुनः नहीं जाता वही सच्चा योगी कहलाता है, अन्य नहीं।

यः शरीरेन्द्रियादिभ्यो विहीनं सर्वसाक्षिणम् ।
पारमार्थिकविज्ञानं सुखात्मानं स्वयंप्रभम् ॥13॥
परतत्त्वं विजानाति सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।
वर्णाश्रमादयो देहे मायया परिकल्पिताः ॥14॥
नात्मनो बोधरूपस्य मम ते सन्ति सर्वदा ।
इति यो वेद वेदान्ती सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥15॥
यस्य वर्णाश्रमाचारो गलितः स्वात्मदर्शनात् ।
स वर्णानाश्रमान्सर्वानतीत्य स्वात्मनि स्थितः ॥16॥

जो योगी सभी इन्द्रियों से रहित होकर उन सभी के साक्षी को, जो पारमार्थिक रूप में ज्ञानस्वरूप ही है, जो सुखात्मक है, जो स्वयंप्रकाश है उसे परमतत्त्व के रूप में जानता है, वह 'अतिवर्णाश्रमी' हो जाता है। वर्ण आश्रम आदि तो इस देह में माया के द्वारा ही कल्पित किए गए हैं। मुझ बोधस्वरूप आत्मा के लिए तो वे कभी हैं ही नहीं—जो वेदान्ती ऐसा समझ गया होता है, वह अतिवर्णाश्रमी हो जाता है। आत्मदर्शन के द्वारा जिसका वर्णाश्रमाचार निर्गलित हो चुका हो, वह सभी वर्णों और आश्रमों के धर्मों का अतिक्रमण करके अपने आत्मा में ही स्थित रहता है।

योऽतीत्य स्वाश्रमान्वर्णानात्मन्येव स्थितः पुमान् ।
सोऽतिवर्णाश्रमी प्रोक्तः सर्ववेदार्थवेदिभिः ॥17॥
तस्मादन्यगता वर्णा आश्रमा अपि नारद ।
आत्मन्यारोपिताः सर्वे भ्रान्त्या तेऽनात्मवेदिना ॥18॥
न विधिर्न निषेधश्च न वर्ज्यावर्ज्यकल्पना ।
ब्रह्मविज्ञानिनामस्ति तथा नान्यच्च नारद ॥19॥
विरज्य सर्वभूतेभ्य आविरिञ्चिपदादपि ।
घृणां विपाट्य सर्वस्मिन्पुत्रवित्तादि केष्वपि ॥20॥

जो योगी अपने आश्रमों और वर्णों को लाँघकर अपने आत्मा में ही स्थित (स्थिर) रहता हो, वह अतिवर्णाश्रमी है, ऐसा सभी वेद के अर्थ जानने वाले कहते हैं। इसलिए हे नारद ! आश्रम और वर्ण

तो अन्य (देहादि) में रहे हुए धर्म हैं, और आत्मा को नहीं जानने वालों ने ही भ्रम से आत्मा में उनका आरोपण कर दिया है। जो ब्रह्म को जानने वाले हैं, उनके लिए तो न कोई निषेध है, न कोई विधि है, न कुछ ज्याज्य है, न कुछ भी अत्याज्य ही है। इसलिए हे नारद ! सभी प्राणियों से विरक्त होकर – ब्रह्मा के पद से भी वैराग्य प्राप्तकर सभी में तुच्छभाव रखकर पुत्र-धनादि से विरक्त होकर ही रहना चाहिए।

श्रद्धालुर्मुक्तिमार्गेषु वेदान्तज्ञानलिप्सया ।
उपायनकरो भूत्वा गुरुं ब्रह्मविदं व्रजेत् ॥21॥
सेवाभिः परितोष्यैनं चिरकालं समाहितः ।
सदा वेदान्तवाक्यार्थं शृणुयात्सुसमाहितः ॥22॥
निर्ममो निरहङ्कारः सर्वसङ्गविवर्जितः ।
सदा शान्त्यादियुक्तः सन्नात्मन्यात्मानमीक्षते ॥23॥
संसारदोषदृष्ट्यैव विरक्तिर्जायते सदा ।
विरक्तस्य तु संसारात्संन्यासः स्यान्न संशयः ॥24॥

ऐसे विरक्त, श्रद्धा और मुक्ति के मार्ग में श्रद्धालु योगी को वेदान्त के ज्ञान के लाभ की इच्छा-पूर्ति हेतु ब्रह्मज्ञानी गुरु के पास जाना चाहिए। वहाँ लम्बे अरसे तक सेवा करके गुरु को प्रसन्न करके सावधान होकर सदैव वेदान्त वाक्यों के अर्थों का ध्यानपूर्वक श्रवण करना चाहिए। ममतारहित, अहंकाररहित, सभी संग से रहित, सर्वदा शान्ति आदि गुणों के साथ स्थिर वह योगी अपने आत्मा में ही आत्मा को देखता रहता है। संसार के प्रति दोष की दृष्टि रखने से वैराग्य उत्पन्न होता है और ऐसे वैरागी योगी को तो संसार से सन्यास हो ही जाएगा, इसमें कोई संशय नहीं है।

मुमुक्षुः परहंसाख्यः साक्षान्मोक्षैकसाधनम् ।
अभ्यसेद् ब्रह्मविज्ञानं वेदान्तश्रवणादिना ॥25॥
ब्रह्मविज्ञानलाभाय परहंससमाह्वयः ।
शान्तिदान्त्यादिभिः सर्वैः साधनैः सहितो भवेत् ॥26॥
वेदान्ताभ्यासनिरतः शान्तो दान्तो जितेन्द्रियः ।
निर्भयो निर्ममो नित्यो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ॥27॥
जीर्णकौपीनवासाः स्यान्मुण्डी नग्नोऽथवा भवेत् ।
प्राज्ञो वेदान्तविद् योगी निर्ममो निरहंकृतिः ॥28॥

परमहंस नामक वह मुमुक्षु योगी ब्रह्मविज्ञान को ही साक्षात् मोक्ष का एकमात्र साधन समझकर वेदान्तश्रवण आदि से उसका अभ्यास करता है। इस ब्रह्मविज्ञान की प्राप्ति के लिए वह परमहंस नाम का योगी शम-दमादि षट् साधनसम्पत्ति से युक्त होता है। वह शान्त, दान्त और जितेन्द्रिय होकर वेदान्त के अभ्यास में तल्लीन हो जाता है। ऐसा योगी निर्भय होता है, आसक्तिरहित होता है, सुख-दुःखादि द्वन्द्वों से रहित होता है। वह अपरिग्रही होता है, जीर्ण-शीर्ण कौपीन ही पहनता है, सिर का मुण्डन करवाता है, नग्न भी रह सकता है। वह प्रज्ञाशील योगी वेदान्तविद् होता है। वह आसक्ति और अहंकार से रहित होता है।

मित्रादिषु समो मैत्रः समस्तेष्वेव जन्तुषु ।
एको ज्ञानी प्रशान्तात्मा स संतरति नेतरः ॥29॥

गुरूणां च हिते युक्तस्तत्र संवत्सरं वसेत् ।
नियमेष्वप्रमत्तस्तु यमेषु च सदा भवेत् ॥30॥
प्राप्य चान्ते ततश्चैव ज्ञानयोगमनुत्तमम् ।
अविरोधेन धर्मस्य सञ्चरेत्पृथिवीमिमाम् ॥31॥
ततः संवत्सरस्यान्ते ज्ञानयोगमनुत्तमम् ।
आश्रमत्रयमुत्सृज्य प्राप्तश्च परमाश्रमम् ॥32॥
अनुज्ञाप्य गुरूंश्चैव चरेद्धि पृथिवीमिमाम् ।
त्यक्तसङ्गो जितक्रोधो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ॥33॥

वह योगी मित्र, शत्रु आदि में समान भाव वाला, सभी प्राणियों में मैत्री भाव वाला, एकाकी, ज्ञानी, शान्त मन वाला होता है और वही इस संसार को पार कर जाता है, अन्य लोग नहीं। गुरुजनों का हित चाहने वाला वह गुरुगृह में एक साल तक रहता है और वहाँ नियमों का पालन करता हुआ हमेशा संयम में सावधान रहता है। वहाँ से वह उत्तम ज्ञान वैराग्य को प्राप्त करके धर्मानुसार इस पृथ्वी पर भ्रमण करता है। बाद में जब एक वर्ष पूरा होने पर उत्तम ज्ञानयोग को (ऐसे आश्रय को) प्राप्त करके, ब्रह्मचर्यादि तीनों आश्रमों का अतिक्रमण करके गुरुजनों की अनुज्ञा लेकर निःसंग होकर, क्रोधरहित होकर, जितेन्द्रिय रहकर, मिताहार करता हुआ पृथ्वी पर भ्रमण करता है।

द्वाविमौ न विराजेते विपरीतेन कर्मणा ।
निरारम्भो गृहस्थश्च कार्यवांश्चैव भिक्षुकः ॥34॥
माद्यति प्रमदां दृष्ट्वा सुरां पीत्वा च माद्यति ।
तस्माद् दृष्टिविषां नारीं दूरतः परिवर्जयेत् ॥35॥
सम्भाषणं सह स्त्रीभिरालापः प्रेक्षणं तथा ।
नृत्तं गानं सहासं च परिवादांश्च वर्जयेत् ॥36॥
न स्नानं न जपः पूजा न होमो नैव साधनम् ।
नाग्निकार्यादिकार्यं च नैतस्यास्तीह नारद ॥37॥

यदि गृहस्थ धर्मविधियों से रहित हो और संन्यासी विधिपूर्वक कार्य में मग्न हों तो वे दोनों कभी शोभास्पद नहीं हो सकते, क्योंकि दोनों के लिए ये विपरीत कार्य हैं। मनुष्य मदिरा पीकर तो पागल होता ही है, किन्तु रूपवती नारी के तो दर्शनमात्र से ही वह उन्मत्त हो जाता है, अतः दर्शनमात्र से ही विषवत् प्रभाव डालने वाली नारी को दूर से ही त्याग देना चाहिए। स्त्री के साथ बातचीत, वार्तालाप, देखना, गाना, हँसना, बोल-चाल—सब छोड़ ही देना चाहिए। हे नारद ! ऐसे परमहंस के लिए यहाँ पर किसी जप, तप, पूजा, अर्चन, अग्निहोत्र, स्नान, होम आदि किसी भी साधन की कोई आवश्यकता नहीं है।

नार्चनं पितृकार्यं च तीर्थयात्रा व्रतानि च ।
धर्माधर्मादिकं नास्ति न विधिर्लौकिकी क्रिया ॥38॥
सन्त्यजेत्सर्वकर्माणि लोकाचारं च सर्वशः ।
कृमिकीटपतङ्गांश्च तथा योगी वनस्पतीन् ॥39॥
न नाशयेद् बुधो जीवान्परमार्थमतिर्यतिः ।
नित्यमन्तर्मुखः स्वच्छः प्रशान्तात्मा स्वपूर्णधीः ॥40॥

अन्तःसङ्गपरित्यागी लोके विहर नारद ।
नागजके जनपदे चरत्येकचरो मुनिः ॥41॥
निःस्तुतिर्निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च ;
चलाचलनिकेतश्च यतिर्यादृच्छिको भवेत् ॥42॥ इत्युपनिषद् ।

इति षष्ठोपदेशः।

योगी के लिए पूजादि, पितृतर्पणादि अथवा तीर्थयात्रा या व्रत, धर्म-अधर्म आदि और लौकिक व्यवहार आदि कुछ भी उचित नहीं है। योगी तो सभी कर्मों को और लोकाचारों को छोड़ ही देता है। योगी कीड़े, जन्तु, पतंगे और वनस्पति को भी कष्ट नहीं देता, क्योंकि वह ज्ञानी है और परमार्थ की मतिवाला यति होता है। वह हमेशा अन्तर्मुख रहता है, बाहर-भीतर स्वच्छ रहता है, शान्त मनवाला तथा अपने में ही पूर्ण होता है। भीतर के संग का परित्याग करने वाले बनकर हे नारद ! तुम भी उसी तरह इस लोक में भ्रमण किया करो। यति, जहाँ अराजकता (अव्यवस्था) फैली हो वहाँ नहीं जाता है, वह अकेला ही रहता है। स्तुतिरहित, नमस्काररहित, तर्पणादि क्रियारहित होकर किसी चल या अचल-पर्वतादि में निवास करता हुआ वह योगी यादृच्छिक (स्वेच्छानुसार) व्यवहार करने वाला होता है। ऐसा उपदेश है।

यहाँ षष्ठ उपदेश पूरा हुआ।

❋

सप्तमोपदेशः

अथ यतेर्नियमः कथमिति पृष्टो नारदं पितामहः पुरस्कृत्य विरक्तः सन्यो वर्षासु ध्रुवशीलोऽष्टौ मास्येकाकी चरन्नैकत्र निवसेद् भिक्षुर्भयात्सारङ्ग-वदेकत्र न तिष्ठेत्स्वगमननिरोधग्रहणं न कुर्याद्धस्ताभ्यां नद्युत्तरणं न कुर्यान्न वृक्षारोहणमपि न देवोत्सवदर्शनं कुर्यान्नैकत्राशी न बाह्यदेवार्चनं कुर्यात्स्वव्यतिरिक्तं सर्वं त्यक्त्वा मधुकरवृत्त्याहारमाहरन्कृशो भूत्वा मेदोवृद्धिमकुर्वन्नाज्यं रुधिरमिव त्यजेदेकत्रान्नं पललमिव गन्धलेपनम-शुद्धिलेपनमिव क्षारमन्त्यजमिव वस्त्रमुच्छिष्टपात्रमिवाभ्यङ्गं स्त्रीसङ्गमिव मित्राह्लादकं मूत्रमिव स्पृहां गोमांसमिव ज्ञातचरप्रदेशं चाण्डालवाटिका-मिव स्त्रियमहिमिव सुवर्णं कालकूटमिव सभास्थलं श्मशानस्थलमिव राजधानीं कुम्भीपाकमिव शवपिण्डवदेकत्रान्नं न देहान्तरदर्शनं प्रपञ्चवृत्तिं परित्यज्य स्वदेशमुत्सृज्य ज्ञातचरप्रदेशं विहाय विस्मृतपदार्थं पुनः प्राप्तहर्ष इव स्वमानन्दमनुस्मरन्स्वशरीराभिमानदेशविस्मरणं मत्वा स्वशरीरं शवमिव हेयमुपगम्य कारागृहविनिर्मुक्तचोरवत्पुत्राप्तबन्धुभव-स्थलं विहाय दूरतो वसेत्। अयत्नेन प्राप्तमाहरन् ब्रह्मप्रणवध्यानानु-सन्धानपरो भूत्वा सर्वकर्मविनिर्मुक्तः कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्या-दिकं दग्ध्वा त्रिगुणातीतः षड्मिरहितः षड्भावविकारशून्यः सत्यवाक् शुचिरद्रोही ग्रामैकरात्रं पत्तने पञ्चरात्रं क्षेत्रे पञ्चरात्रं तीर्थे पञ्चरात्र-

मनिकेतः स्थिरमतिः नानृतवादी गिरिकन्दरेषु वसेदेक एव द्वौ वा चरेद् ग्रामं त्रिभिर्नगरं चतुर्भिर्ग्राममित्येकश्चरेत्। भिक्षुश्चतुर्दशकरणानां न तत्रावकाशं दद्यादविच्छिन्नज्ञानाद्वैराग्यसम्पत्तिमनुभूय मत्तो न कश्चिन्नान्यो व्यतिरिक्त इत्यात्मन्यालोच्य सर्वतः स्वरूपमेव पश्यञ्जीवन्मुक्तिमवाप्य प्रारब्धप्रतिभासनाशपर्यन्तं चतुर्विधं स्वरूपं ज्ञात्वा देहपतनपर्यन्तं स्वरूपानुसन्धानेन वसेत् ॥1॥

इसके बाद, 'संन्यासी के नियम कौन-कौन से हैं ?' इस प्रकार नारद के पूछने पर पितामह ने उस प्रश्न को सामने रखकर कहा—वह विरक्त संन्यासी वर्षा के दिनों में एक स्थान पर रहकर शेष के आठ मास घूमता हुआ अकेला ही रहता है। डरे हुए हिरण की तरह वह एक जगह पर नहीं रहता। अपने अन्यत्र गमन में वह रुकावट नहीं करता अर्थात् किसी के आग्रह या विरोध करने पर भी वह नहीं रुकता। वह तैर कर नदी पार नहीं करता, वृक्ष पर कभी नहीं चढ़ता, वह देवोत्सव का दर्शन भी नहीं करता, वह कभी एक घर का नहीं खाता है। आत्मा के अतिरिक्त वह बाहर के देव को नहीं पूजता है। अपने को छोड़कर सबका त्याग करके माधुकरी-वृत्ति से भिक्षा लाकर, दुबला-पतला होकर, चरबी की वृद्धि न करता हुआ, घी को लहू का-सा मानकर छोड़ देता है। एक ही परिजन वाले घर के अन्न को मांस जैसा, इत्र आदि गन्ध के लेपन को अपवित्र लेपन जैसा, क्षार (साबुन-सोडा) आदि को चाण्डाल की भाँति अस्पृश्य, वस्त्र को उच्छिष्ट पात्र जैसा, अभ्यंग (इत्र-तेल आदि) को स्त्री के आलिंगन जैसा, मित्रों के आनन्ददायक मिलन को मूत्र जैसा, स्पृहा (इच्छा शक्ति) को गोमांस जैसा, परिचित प्रदेश को चाण्डाल के बगीचे जैसा, स्त्री को साँप के समान, सोने को कालकूट जैसा, सभास्थल को श्मशान-भूमि जैसा, राजधानी को कुम्भीपाक नरक जैसा, एक घर के अन्न को मृत व्यक्ति के लिए दिए हुए पिण्ड जैसा जानकर (इन सबों को) छोड़ ही देना चाहिए। आत्मा को शरीर से पृथक् देखना तथा प्रपंचवृत्ति में फँसना भी छोड़ देना चाहिए। अपने देश का त्याग करके तथा परिचित देश (स्थलों) से सदैव दूर रहने का प्रयत्न करना चाहिए। जैसे विस्मृत हुए पदार्थ की पुनः प्राप्ति से जो हर्ष का अनुभव होता है, उसी प्रकार अपने आनन्दमय स्वरूप का पुनः स्मरण करते हुए प्रसन्नता की अनुभूति करनी चाहिए। तथा जहाँ पर जाने से आत्माभिमान जागृत हो ऐसे अभिमानजनक देश को भूल जाना चाहिए। अपने शरीर को शव के समान त्याज्य समझकर उसमें उसी प्रकार आसक्त नहीं होना चाहिए। जिस प्रकार किसी जेल से मुक्त हुआ कैदी लज्जावश अपने देश का त्यागकर अन्यत्र कहीं दूर जा बसता है, उसी प्रकार परिव्राजक को जहाँ उसके आप्तजन या बन्धुवर्ग रहते हैं उसे त्यागकर सर्वदा के लिए कहीं दूर जाकर रहना चाहिए। अनायास प्राप्त आहार को ग्रहण कर वह प्रणव के ध्यान का अनुसन्धान-परायण रहता है। तथा सर्व कर्मों से छुटकारा पाकर काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मात्सर्य आदि को जलाकर, त्रिगुणातीत, षड्रिपुरहित, षड्भावविकाररहित, सत्यभाषी, पवित्र, अद्रोही रहकर वह योगी गाँव में एक रात, नगर में पाँच रात, किसी धार्मिक स्थल में पाँच रात और तीर्थ में पाँच रात से ज्यादा नहीं ठहरता। वह कहीं भी अपना घर नहीं बनाता। अपनी बुद्धि को वह परमात्मा में स्थिर करता रहता है। वह कभी झूठ नहीं बोलता। पर्वत की गुफाओं में ही अपना वास बनाता है। हमेशा अकेला ही रहता है। परिव्राजक वर्षा के चातुर्मास्य में ही अपने साथ दूसरा व्यक्ति रख सकता है। जब तीन व्यक्ति एक साथ होते हैं, तब तो ग्राम जैसा ही हो जाता है और चार व्यक्ति एक स्थल पर रहने से तो नगर जैसा ही हो जाता है। इसलिए उसे अकेला ही रहना चाहिए। चौदह करणों (इन्द्रियों) को उन-उनके विषयों के ध्यान के लिए अवकाश नहीं देना चाहिए, इसलिए वह ज्ञान-वैराग्य की

अविच्छिन्न संपति का अनुभव करते हुए, 'मुझसे अलग कुछ है ही नहीं'—ऐसा अपनी आत्मा में अनुभव कर चारों ओर अपने ही स्वरूप को देखता हुआ, जीवन्मुक्ति को प्राप्त करके प्रारब्धकर्मों के प्रतिभास के नाश होने तक अपनी चारों अवस्था वाले स्वरूप को जानकर देह के नाश होने तक स्वरूपानुसन्धान करता रहता है।

त्रिषवणस्नानं कुटीचकस्य बहूदकस्य द्विवारं हंसस्यैकवारं परमहंसस्य मानसस्नानं तुरीयातीतस्य भस्मस्नानमवधूतस्य वायव्यस्नानम् ॥2॥
ऊर्ध्वपुण्ड्रं कुटीचकस्य त्रिपुण्ड्रं बहूदकस्य ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं हंसस्य भस्मोद्धूलनं परमहंसस्य तुरीयातीतस्य तिलकपुण्ड्रमवधूतस्य न किञ्चित्। तुरयातीतावधूतयोः ॥3॥

कुटीचक संन्यासी के लिए प्रातः-मध्याह्न-सायं, तीनों समय के स्नान का विधान है। बहूदक के लिए दो बार, हंस के लिए एक बार, परमहंस के लिए मानसस्नान और तुरीयातीत के लिए भस्मस्नान तथा अवधूत के लिए वायुस्नान है। कुटीचक के लिए ऊर्ध्वपुण्ड्र धारण करने का, बहूदक के लिए त्रिपुण्ड्र, हंस के लिए ऊर्ध्वपुण्ड्र और त्रिपुण्ड्र, परमहंस के लिए केवल भस्म, तुरीयातीत के लिए तिलक और पुण्ड्र धारण करने का विधान और अवधूत के लिए कुछ भी धारण न करने का विधान है। तथा तुरीयातीत और अवधूत के लिए किसी भी चिह्न को धारण करने का विधान नहीं है।

ऋतुक्षौरं कुटीचकस्य ऋतुद्वयक्षौरं बहूदकस्य न क्षौरं हंसस्य परमहंसस्य च न क्षौरम्। अस्ति चेदयनक्षौरम्। तुरीयातीतावधूतयोर्न क्षौरम् ॥4॥
कुटीचकस्यैकान्नं माधुकरं बहूदकस्य हंसपरमहंसयोः करपात्रं तुरीयातीतस्य गोमुखं अवधूतस्याजगरवृत्तिः ॥5॥

कुटीचक को दो मास में एक बार क्षौरकर्म कराना चाहिए। बहूदक को चार-चार मास में कराना चाहिए। हंस और परमहंस के लिए क्षौरकर्म विहित नहीं है, फिर भी यदि वह चाहे तो छः मास में एक बार करा सकता है। तुरीयातीत और अवधूत के लिए तो क्षौरकर्म है ही नहीं। कुटीचक के लिए एक ही जगह से भिक्षा लेने का विधान है। बहूदक के लिए हाथ के पात्र से भिक्षा लेने का विधान है। तुरीयातीत के लिए यदृच्छा-प्राप्त (गोमुखवृत्ति से अर्थात् अन्य कोई उसके मुँह में जो कुछ दे जाए उसी) से निर्वाह करने का विधान है और अवधूत के लिए अजगरवृत्ति से (ईश्वरेच्छा से) निर्वाह करने का विधान है।

शाटीद्वयं कुटीचकस्य बहूदकस्यैकशाटी हंसस्य खण्डं दिगम्बरं परमहंसस्य एककौपीनं वा तुरीयातीतावधूतयोः जातरूपधरत्वं हंसपरमहंसयोरजिनं न त्वन्येषाम् ॥6॥
कुटीचकबहूदकयोर्देवार्चनं हंसपरमहंसयोर्मानसार्चनं तुरीयातीतावधूयोः सोऽहंभावना ॥7॥

कुटीचक अपने पास दो वस्त्र रख सकता है, बहूदक एक वस्त्र, हंस एक वस्त्र का टुकड़ा ही रख सकता है और परमहंस की तो दिशाएँ ही वस्त्र होती हैं, या फिर वह एक कौपीन रख सकता है। तुरीयातीत और अवधूत तो जन्म से नग्न ही रहते हैं, हंस और परमहंस अपने पास मृगचर्म रखते हैं, दूसरे यह नहीं रख सकते। कुटीचक और बहूदक देवपूजा करते हैं, हंस और परमहंस मानसी पूजा करते हैं और तुरीयातीत तथा अवधूत को 'सोऽहम्' की भावना करनी चाहिए।

कुटीचकबहूदकयोर्मन्त्रजपाधिकारो हंसपरमहंसयोर्ध्यानाधिकारस्तुरीयातीतावधूतयोर्न त्वन्याधिकारस्तुरीयातीतावधूतयोर्महावाक्योपदेशाधिकारः परमहंसस्यापि। कुटीचकबहूदकहंसानां नान्यस्योपदेशाधिकारः ॥8॥

कुटीचक और बहूदक को मंत्र जप का अधिकार है। हंस और परमहंस को ध्यान का अधिकार है। तुरीयातीत और अवधूत को स्वरूपानुसन्धान के सिवा अन्य कोई अधिकार नहीं है। तुरीयातीत और अवधूत को महावाक्यों का उपदेश प्रदान करने का अधिकार है। परमहंस को भी यह अधिकार है। कुटीचक, बहूदक और हंस—तीनों को दूसरों को उपदेश देने का अधिकार नहीं है।

कुटीचकबहूदकयोर्मानुषप्रणवः हंसपरमहंसयोरान्तरप्रणवः तुरीयातीतावधूतयोर्ब्रह्मप्रणवः ॥9॥
कुटीचकबहूदकयोः श्रवणं हंसपरमहंसयोर्मननं तुरीयातीतावधूतयोर्निदिध्यासः। सर्वेषामात्मानुसन्धानं विधिरिति ॥10॥

कुटीचक और बहूदक के लिए मानुष (साधारण) प्रणव (ॐकार) का, हंस और परमहंस के लिए मानसिक प्रणव का तथा तुरीयातीत और अवधूत के लिए ब्रह्मप्रणव का विधान है। कुटीचक और बहूदक के लिए श्रवण, हंस और परमहंस के लिए मनन तथा तुरीयातीत और अवधूत के लिए निदिध्यासन का विधान है। इन सभी के लिए आत्मानुसन्धान की विधि तो है ही।

एवं मुमुक्षुः सर्वदा संसारतारकं तारकमनुस्मरञ्जीवन्मुक्तो वसेदधिकारविशेषेण कैवल्यप्राप्त्युपायमन्विष्येद्यतिरित्युपनिषत् ॥11॥

इति सप्तमोपदेशः।

इस प्रकार योगी को सर्वदा संसार को पार कराने वाले तारक मंत्र (ॐकार) का चिन्तन करते हुए जीवन्मुक्त होकर विचरण करना चाहिए। योगी को अपने-अपने अधिकारविशेष के अनुसार कैवल्यप्राप्ति का उपाय खोजना चाहिए। यही उपदेश है।

यहाँ सातवाँ उपदेश पूरा हुआ।

❋

अष्टमोपदेशः

अथ हैनं भगवन्तं परमेष्ठिनं नारदः पप्रच्छ संसारतारकं प्रसन्नो ब्रूहीति। तथेति परमेष्ठी वक्तुमुपचक्रमे ओमिति ब्रह्मेति व्यष्टिसमष्टिप्रकारेण। का व्यष्टिः का समष्टिः संहारप्रणवः सृष्टिप्रणवश्चान्तर्बहिश्चोभयात्मकत्वात् त्रिविधो ब्रह्मप्रणवः। अन्तःप्रणवो व्यावहारिकप्रणवः। बाह्यप्रणव आर्षप्रणवः। उभयात्मको विराट् प्रणवः। संहारप्रणवो ब्रह्मप्रणवोऽर्धमात्राप्रणवः ॥1॥

अब परमेष्ठी ब्रह्माजी से नारद ने पूछा—'संसारतारक मंत्र को आप प्रसन्न होकर मुझसे कहिए।'

तब ब्रह्माजी ने 'अच्छा' ऐसा कहकर कहना शुरू किया—वह संसारतारक मंत्र ॐकार है, वही ब्रह्म है। उसको समष्टि और व्यष्टि—दोनों तरह से समझना चाहिए।' नारद ने पूछा—यह व्यष्टि और समष्टि क्या है ? ब्रह्माजी ने कहा—संहारप्रणव और सृष्टिप्रलय, ये प्रणव के दो अवयव हैं। एक ही प्रणव अन्तः, बहिः और उभय—ऐसे तीन भागों में बँटा है। प्रथम संहारप्रणव, द्वितीय सृष्टिप्रलय और तृतीय उभयात्मक। इनमें अन्तःप्रणव को व्यावहारिक प्रणव नाम दिया गया है, बाह्यप्रणव को आर्षप्रणव कहा जाता है और उभयात्मकप्रणव को विराट्प्रणव कहते हैं। और संहारप्रणव को ब्रह्म प्रणव भी कहते हैं। और स्थूलादि भेद से परिपूर्ण अकारादि चारमात्रा वाले प्रणव को अर्धमात्राप्रणव भी कहते हैं।

ओमिति ब्रह्म। ओमित्येकाक्षरमन्तःप्रणवं विद्धि। स चाष्टधा भिद्यते। अकारोकारमकारार्धमात्रानादबिन्दुकलाशक्तिश्चेति। तत्र चत्वार अकारश्चायुतावयवान्वित उकारः सहस्रावयवान्वितो मकारः शतावयवोपेतोऽर्धमात्राप्रणवोऽनन्तावयवाकारः। सगुणो विराट् प्रणवः संहारो निर्गुणप्रणव उभयात्मकोत्पत्तिप्रणवो यथाप्लुतो विराट् प्लुतः प्लुतसंहारः ॥2॥

वह ॐ ही ब्रह्म है। इस अन्तःप्रणव को ही एकाक्षरमंत्र जानो। इसके आठ प्रकार हैं। यह प्रणव केवल चार-चार मात्राओं से ही संयुक्त नहीं है। इसके अकार, उकार, मकार, अर्धमात्रा, नाद, बिन्दु, कला, और शक्ति—ये आठ भेदों के रूप हैं। ॐकार की चारों मात्राओं में एक-एक के भी कई भेद हैं। केवल अकार ही दस सहस्र अवयव वाला है। उकार के एक हजार और मकार के एक सौ अवयव हैं। अर्धमात्राप्रणव भी अनन्त अवयवों वाला है। विराट्प्रणव को 'सगुणप्रणव' और संहारप्रणव को 'निर्गुणप्रणव' माना गया है। और सृष्टिप्रणव तो सगुण-निर्गुण दोनों से सम्बद्ध है। विराट्प्रणव यथाप्लुत (चारों मात्राओं की समष्टि) है और संहारप्रलय प्लुतप्लुत (अर्थात् चतुर्थमात्रा से युक्त) अर्धमात्रास्वरूप है।

विराट् प्रणवः षोडशमात्रात्मकः षट्त्रिंशत्तत्त्वातीतः। षोडशमात्रात्मकत्वं कथमित्युच्यते। अकारः प्रथमोकारो द्वितीया मकारस्तृतीयाऽर्धमात्राचतुर्था नादः पञ्चमी बिन्दुः षष्ठी कला सप्तमी कलातीताष्टमी शान्तिर्नवमी शान्त्यतीता दशमी उन्मन्येकादशी मनोन्मनी द्वादशी पुरी त्रयोदशी मध्यमा चतुर्दशी पश्यन्ती पञ्चदशी परा षोडशी। पुनश्चतुःषष्टिमात्रा प्रकृतिपुरुषद्वैविध्यमासाद्याष्टाविंशत्युत्तरभेदमात्रास्वरूपमासाद्य सगुणनिर्गुणत्वमुपेत्यैकोऽपि ब्रह्मप्रणवः ॥3॥

विराट्प्रणव सोलह मात्राओं वाला होता है। इसे 36 तत्त्वों से परे कहा गया है। इस प्रणव की 'अ'कार प्रथम मात्रा है, 'उ'कार द्वितीय मात्रा, है 'म'कार तृतीय मात्रा है, अर्धमात्रा चौथी मात्रा है, नाद पंचमी मात्रा है, बिन्दु छठी मात्रा है, कला सप्तमी मात्रा है, कलातीत आठवीं मात्रा है, शान्ति नवमीं मात्रा है, शान्त्यतीत दशवीं मात्रा है, उन्मनी ग्यारहवीं मात्रा है, मनोन्मयी बारहवीं मात्रा है, पुरी तेरहवीं मात्रा है, मध्यमा चौदहवीं मात्रा है, पश्यन्ती पन्द्रहवीं मात्रा है और परा सोलहवीं मात्रा है। इस तरह सोलह मात्राओं वाला यह ब्रह्मप्रणव ओत, अनुज्ञात, अनुज्ञा और अविकल्प रूप चतुर्विध तुरीय से अभिन्न होने के कारण फिर चौसठ कलाओं वाला हो जाता है। यही प्रणव पुनः पुरुष और प्रकृति के भेद से दो प्रकार का होकर एक सौ अट्ठाईस मात्रा वाला रूप धारण करता है। इस तरह एक होते हुए भी प्रणव दृष्टिभेद से अनेक प्रकार से साकार और निराकार रूप ग्रहण करता है।

सर्वाधारः परंज्योतिरेष सर्वेश्वरो विभुः ।
सर्वदेवमयः सर्वप्रपञ्चाधारगर्भितः ॥4॥
सर्वाक्षरमयः कालः सर्वागममयः शिवः ।
सर्वश्रुत्युत्तमो मृग्यः सकलोपनिषन्मयः ॥5॥
भूतं भव्यं भविष्यद्यत् त्रिकालोदितमव्ययम् ।
तदप्योङ्कारमेवायं विद्धि मोक्षप्रदायकम् ॥6॥
तमेवात्मानमित्येतद् ब्रह्मशब्देन वर्णितम् ।
तदेकममृतमजरमनुभूय तथोमिति ॥7॥
सशरीरं समारोप्य तन्मयत्वं तथोमिति ।
त्रिशरीरं तमात्मानं परंब्रह्म विनिश्चितु ॥8॥

वह ओंकारूप प्रणवब्रह्म अविनाशी परमात्मतत्त्व सर्वाधारभूत है, प्रकाशस्वरूप है, यह ॐकार सर्व प्राणियों का ईश्वर और सर्वव्यापक है। सभी देवसमूह इसी के प्रतिरूप हैं। सर्वप्रपंचाधार प्रवृत्ति भी इसी के गर्भ में है। यह सर्वाक्षर स्वरूप है, यही कालरूप है, यही सर्वशास्त्रमय है, मंगलकारी है, सभी वेदों में उत्तम है, यही खोजने लायक है, यही सभी उपनिषदों का स्वरूप है। भूतकाल, वर्तमान काल और भविष्यत्काल—तीनों कालों से परे और तीनों भुवनों से भी परे जो एक अव्ययतत्त्व है, वह इस ओंकार का ही स्वरूप है। तुम इसी को मोक्ष देने वाला जानो। इस ॐकार का आशय आत्मा और ब्रह्म शब्द से वर्णित किया गया है। इस ब्रह्म और आत्मा को एक ही तत्त्व के रूप में अनुभव करके यही एकमात्र अनुपम, अद्वितीय, अजर, अमर है—ऐसा अनुभव करना चाहिए। ऐसे अनुभव के बाद स्थूल-सूक्ष्म-कारण शरीरों का भी उसी ॐकार में आरोपण कर देना चाहिए। इस ॐकार में तीनों शरीरयुक्त आत्मारूप पब्रह्म है—ऐसा निश्चय करना चाहिए।

परंब्रह्मानुसन्दध्याद् विश्वादीनां क्रमः क्रमात् ।
स्थूलत्वात्स्थूलभुक्त्वाच्च सूक्ष्मत्वात्सूक्ष्मभुक् परम् ॥9॥
ऐक्यत्वानन्दभोगाच्च सोऽयमात्मा चतुर्विधः ।
चतुष्पाज्जागरितः स्थूलः स्थूलप्रज्ञो हि विश्वभुक् ॥10॥
एकोनविंशतिमुखः साष्टाङ्गः सर्वगः प्रभुः ।
स्थूलभुक् चतुरात्माथ वैश्वो विश्वानरः पुमान् ॥11॥
विश्वजित्प्रथमः पादः स्वप्नस्थानगतः प्रभुः ।
सूक्ष्मप्रज्ञः स्वतोऽष्टाङ्गः एको नान्यः परंतप ॥12॥

हे परन्तप नारद! पब्रह्म का अनुसन्धान करने के लिए जो विश्व आदि का क्रम है, वह क्रम इस प्रकार है—(1) स्थूल (विराट्) जगत् और उसका भोक्ता तथा (2) सूक्ष्म जगत्रूप तथा उसका भोक्ता होने के कारण, (3) एकमात्र आनन्दस्वरूप तथा आनन्दमात्र के उपभोक्ता होने के कारण; इन तीनों की अपेक्षा भी विशेष लक्षण वाला होने के कारण यह आत्मा चार भेदों वाला होता है। वह चार पाद वाला है। यह चार पाद ही इसके चार भेद हैं। इन चार पादों में जो स्थूल पदार्थों का अनुभव करता है, विश्वव्यापक स्थूलशरीरधारी (विराट्) है, वह 'वैश्वानर' कहा जाता है, यह प्रथमपाद है। और जो दूसरा स्वप्नस्थान में अवस्थित आत्मा है, वह सूक्ष्म पदार्थों का अनुभव करता है। भूः, भुवः आदि आठ लोकों से युक्त है, वह भी कोई अन्य नहीं है।

सूक्ष्मभुक् चतुरात्माथ तैजसो भूतराडयम् ।
हिरण्यगर्भः स्थूलोऽन्तर्द्वितीयः पाद उच्यते ॥13॥
कामं कामयते यावद् यत्र सुप्तो न कञ्चन ।
स्वप्नं पश्यति नैवात्र तत्सुषुप्तमपि स्फुटम् ॥14॥
एकीभूतः सुषुप्तस्थः प्रज्ञानघनवान्सुखी ।
नित्यानन्दमयोऽप्यात्मा सर्वजीवान्तरस्थितः ॥15॥
तथाप्यानन्दभुक् चेतोमुखः सर्वगतोऽव्ययः ।
चतुरात्मेश्वरः प्राज्ञस्तृतीयः पादसंज्ञितः ॥16॥

वह स्थूल की अपेक्षा सूक्ष्म पदार्थों का अनुभव करता है। चतुर्विध आत्मा का यह स्वरूप तैजस कहलाता है। यह भी पूर्वोक्त आठ अंगों से युक्त होता है। वह स्वप्नलोक में एकाकी ही है। इसके भी पूर्वोक्त प्रकार से चार भेद हो सकते हैं, उसे 'तैजस' पुरुष कहा जाता है। वह सभी प्राणियों का स्वामी हिरण्यगर्भ है। पूर्वोक्त वैश्वानर तो स्थूल है, पर यह अन्तःस्थ होने से सूक्ष्म है। उसे परमात्मा का दूसरा पाद कहा गया है। जब सोया हुआ पुरुष किसी भी प्रकार की कामना नहीं करते हुए कोई स्वप्न तक भी नहीं देखता, उसको सुषुप्तावस्था कहा जाता है। इस अवस्था में अवस्थित सुषुप्तात्मा स्पष्ट रूप से ही प्रलयावस्था का (एकीभाव का) अनुभव करता है। वह घनीभूत प्रज्ञान में लीन हो जाता है, आनन्दमय है, नित्यानन्दमय है, समस्त प्राणियों के अन्तस् में विद्यमान है, अन्तर्यामी आत्मा है, जो चिन्मय प्रकाश वाले मुखवाला है। वह ज्ञातृ-अनुज्ञातृ-अनुज्ञा-अविकल्प रूप चतुरात्मा है, वह प्राज्ञ कहलाता है, वह परमात्मा का तृतीयपाद है।

एष सर्वेश्वरश्चैष सर्वज्ञः सूक्ष्मभावनः ।
एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ ॥17॥
भूतानां त्रयमप्येतत्सर्वोपरमबाधकम् ।
तत्सुषुप्तं हि यत्स्वप्नं मायामात्रं प्रकीर्तितम् ॥18॥
चतुर्थश्चतुरात्मापि सच्चिदेकरसो ह्ययम् ।
तुरीयावसितत्वाच्च एकैकत्वानुसारतः ॥19॥
ओत्रानुज्ञात्रननुज्ञाविकल्पज्ञानसाधनम् ।
विकल्पत्रयमत्रापि सुषुप्तं स्वप्नमान्तरम् ।
मायामात्रं विदित्वैवं सच्चिदेकरसो ह्यथ ॥20॥

यह पब्रह्म ही सबका स्वामी है, यही सर्वज्ञ है, सूक्ष्मता से चिन्तन करने योग्य है, यही अन्तर्यामी है, यही सभी का उद्भवस्थान है, यही सबके जन्म और सबके नाश का कारण है। तीन लोक भी यही है (अथवा उत्पत्ति, स्थिति और विनाश भी यही है)। सभी का उपरम (विलय) भी इसी में होता है। सभी प्रकार के उपरम (शान्ति) का बाधक भी तो यही है। जो त्रिविध जगत् है, वही स्वप्न है, क्योंकि वह विपरीतदर्शन ही है। यह मायामय ही है। परन्तु त्रिपादों से अतिरिक्त एक चतुर्थ पाद—तुरीयपाद भी है। तुरीय के भेद तुरीय में अवसित हो जाते हैं। वह सच्चिदानन्दमय है। तुरीय के चारों भेद तुरीय में अवसित हो जाने के कारण सभी तुरीय ही कहे जाते हैं। (ये चारों भेद ओता, अनुज्ञाता, अनुज्ञा और अविकल्प हैं)। तुरीय को इन चार भेदों में भी ओता, अनुज्ञाता और अनुज्ञा, विकल्प के साधनरूप हैं। अतः इन विकल्पों को भी पहले की ही तरह सुषुप्त, मनोमय, स्वप्नवत् मायामय ही जानना चाहिए। और इन भेदों से परे निर्विकल्परूप तुरीयतुरीय पब्रह्म सच्चिदानन्द को ही लक्ष्य करना चाहिए।

विभक्तो ह्ययमादेशो न स्थूलप्रज्ञमन्वहम् ।
न सूक्ष्मप्रज्ञमत्यन्तं न प्रज्ञं न क्वचिन्मुने ॥2 1॥
नैवाप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञमान्तरम् ।
नाप्रज्ञमपि न प्रज्ञाघनं चादृष्टमेव च ॥2 2॥
तदलक्षणमग्राह्यं यद्व्यवहार्यमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शिवं शान्तमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते । स ब्रह्मप्रणवः । स विज्ञेयो नापरस्तुरीयः सर्वत्र भानुवन्मुमुक्षूणामाधारः स्वयंज्योतिर्ब्रह्माकाशः सर्वदा विराजते परब्रह्मत्वादित्युपनिषत् ॥2 3॥

इत्यष्टमोपदेशः ।

बाद में ब्रह्मा बोले कि श्रुति का यह स्पष्ट आदेश है कि जो सदैव न तो स्थूल का ज्ञाता है, न सूक्ष्मज्ञ है, न ही दोनों का ज्ञाता है, न सर्वाधिक ज्ञाता है, न केवल ज्ञाता है, न अन्तःप्रज्ञ है, न बहिःप्रज्ञ है, जो अदृश्य (अरूप) है, जो पकड़ में नहीं लाया जा सकता, जिसके साथ कोई व्यवहार नहीं किया जा सकता, जो अचिन्त्य है, जो अपरिभाष्य है, एकात्मसत्ता ही जिसकी प्रतीति का सार है, जिसमें माया का अभाव है । हे मुनि ! ऐसा परमकल्याणकारी, शान्त, अद्वितीय, परमतत्त्व ही उस पूर्ण परब्रह्म का चौथा पाद है, ऐसा ज्ञानीजन मानते हैं । यह ब्रह्मप्रणव ही जानने (समझने) योग्य है, अन्य नहीं । सर्वप्रकाशक सूर्य के समान यह मुमुक्षुओं का आधार है । स्वयंप्रकाश परब्रह्म आकाशरूप है और सर्वदा वह विराजित ही रहता है, क्योंकि वह परब्रह्म है । यही उपनिषद् उपदेश है ।

यहाँ अष्टमोपदेश पूरा हुआ ।

❋

नवमोपदेशः

अथ ब्रह्मस्वरूपं कथमिति नारदः पप्रच्छ । तं होवाच पितामहः किं ब्रह्मस्वरूपमिति । अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति ये विदुस्ते पशवो न स्वभावपशवस्तमेवं ज्ञात्वा । विद्वान्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥1॥

अब नारद ने पूछा—'ब्रह्मस्वरूप कैसा है ?' तब पितामह ने कहा—ब्रह्मस्वरूप और क्या है ! निजस्वरूप ही तो ब्रह्म है । 'यह अलग है, मैं अलग हूँ'—ऐसा जो जानते हैं, वे पशु ही हैं । स्वभाव (पारमार्थिक) रूप से तो वे पशु नहीं हैं पर भेददृष्टि से पशु जैसे हो गए हैं । उस परमात्मा को ऐसे अभेद स्वरूप से जान कर विद्वान् मृत्यु के मुख से छूट जाता है । इसके सिवा (बिना जाने) मोक्ष का अन्य उपाय ही नहीं है ।

कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यम् ।
संयोग एषां नत्वात्मभावादात्मा ह्यनीशः सुखदुःखहेतोः ॥2॥
ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् ।
यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः ॥3॥
तमेकस्मिन्त्रिवृतं षोडशान्तं शतार्धारं विंशतिप्रत्यराभिः ।

अष्टकैः षड्भिर्विश्वरूपैकपाशं त्रिमार्गभेदं द्विनिमित्तैकमोहम् ॥4॥
पञ्चस्रोतोम्बुं पञ्चयोन्युग्रवक्त्रां पञ्चप्राणोर्मिं पञ्चबुद्ध्यादिमूलाम् ।
पञ्चावर्तां पञ्चदुःखौघवेगां पञ्चाशद्भेदां पञ्चपर्वामधीमः ॥5॥

(कुछ जिज्ञासु लोग कहते हैं कि) इस जगत् का कारण क्या है ? क्या काल है ? स्वभाव है ? नियति है ? क्या कोई आकस्मिक घटना है ? पाँच महाभूत हैं ? अथवा जीवात्मा है ? इन सबका संयोग तो इस जगत् का कारण नहीं हो सकता, क्योंकि ये सब तो आत्मा के आश्रित हैं । और जीवात्मा भी तो इस जगत् का कारण नहीं हो सकता क्योंकि वह भी सुख-दुःख के हेतुभूत प्रारब्धकर्मों का आश्रित है । इस विषय में ऋषिमुनियों ने ध्यानावस्था में प्रतिष्ठित होकर अपने गुणों से आवृत परब्रह्म की उस अचिन्त्य शक्ति को देखा (जगत् के कारणरूप में पहचाना) । वह परब्रह्म अकेले ही काल से लेकर आत्मा तक पूर्वोक्त वृत्तों को सभी कारणों पर शासन करता है । उस एक नेमि वाले (एक प्रकृति वाले), सत्त्व-रजस्-तमस् रूप तीन (आवरणों) से युक्त, सोलह कलाओं युक्त, सोलह सिरों से युक्त, विपर्यय-तुष्टि-अशक्ति आदि 5० प्रत्ययरूप पचास अरों वाले तथा बीस सहायक अरों वाले (10 इन्द्रियाँ + 5 विषय + 5 प्राण = 20) इस विश्वरूपी चक्र को जिज्ञासु जनों ने देख लिया है । छः अष्टकों के (इस मंत्र में कहे गए छः अष्टक कौन से हैं, वह स्पष्ट नहीं होता) आठ-आठ भेद कहे गए हैं । यह सब मोहरूपी नाभिक को केन्द्र मानकर घूम रहे हैं । अब ऋषि यहाँ विश्व के प्रवाह को नदी का रूपक देते हुए कहते हैं कि (पूर्व में महिमा का रूप – विश्वचक्र का रूप दिया था । अब नदी का रूपक देते हैं—) पाँच स्रोतों से प्रवाहित होने वाले विषयजल से भरे हुए पाँच स्थानों से आविर्भूत होकर भय प्रदान करने वाली और अपनी कुटिल (वक्र) चाल से गमन करने वाली, पाँच दुःखप्रवाहों के वेग से युक्त, पाँच पर्तों वाली तथा पचास भेदों वाली नदी को हम सब लोग जानते हैं । (इसकी विशद व्याख्या शंकराचार्यजी के भाष्य में देखी जा सकती है) ।

सर्वाजीवे सर्वसंश्लेषे बृहन्ते तस्मिन्हंसो भ्राम्यते ब्रह्मचक्रे ।
पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति ॥6॥
उद्गीथमेतत्परमं तु ब्रह्म तस्मिंस्त्रियं स्वप्रतिष्ठाक्षरं च ।
अत्रान्तरं वेदविदो विदित्वा लीना परे ब्रह्मणि तत्परायणाः ॥7॥
संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरं च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः ।
अनीशश्चात्मा बध्यते भोक्तृभावाज्ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥8॥
ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशावजा ह्येका भोक्तृभोगार्थयुक्ता ।
अनन्तश्चात्मा विश्वरूपो ह्यकर्ता त्रयं यदा विन्दते ब्रह्म ह्येतत् ॥9॥
क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः ।
तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ॥1०॥

सकल प्राणियों के आश्रयभूत और संजीवनीस्वरूप इस विशाल ब्रह्मचक्र में जीवात्मा को भ्रमण कराया जा रहा है । वह जीवात्मा स्वयं अपने आपको उस परमात्मा से अलग समझ लेता है । परमात्मा तो सभी का प्रेरणास्रोत है, फिर बाद में वह जीव परमात्मा द्वारा स्वीकृत होकर अमृतभाव को प्राप्त कर लेता है । वेदप्रतिपादित यह परमात्मा ही श्रेष्ठ आश्रयस्थान और शाश्वत एवं अविनाशी है । इसी परमात्मा में तीनों लोक आए हुए हैं । वेद को जानने वाले ऋषिलोग यहीं (इस हृदय में ही) इस परमात्मा को प्रतिष्ठित जानकर उसमें निष्ठा रखकर इसी हृदयस्थ परब्रह्म में लीन हो जाते हैं । क्षर (सतत विनाशशील जडतत्त्व) और अक्षर (अविनाशी जीवात्मा) से मिले-जुले इस जगत् का, अथवा

यों कहें कि व्यक्त और अव्यक्त के मिले-जुले रूप जैसे जगत् का भरणपोषण वह ईश (परमात्मा परब्रह्म) ही करता है। और जो जीव है, वह तो जगत् के विषयभोगों का भोक्ता होने के कारण प्रकृति के वश में आकर बन्धन में पड़ जाता है और उस परमदेव को जानकर ही सभी पापों से मुक्त हो सकता है। ज्ञानी और अज्ञानी (समर्थ और असमर्थ) ये दो ही अजन्मा अविनाशी हैं (जीवात्मा और परमात्मा ही अविनाशी हैं) और इन दोनों के अतिरिक्त भोक्ता ऐसे जीवात्मा के लिए भोग्य सामग्री वाली अनादि प्रकृति एक तीसरी शक्ति भी है। जो परमात्मदेव है, वह तो अनन्त और सम्पूर्ण रूपों से युक्त है, वह कर्तृत्व के अभिमान से रहित है। जब मनुष्य इस तरह परमात्मा, जीव और प्रकृति—इन तीनों के रूप को ब्रह्म के रूप में ग्रहण करता है, तब वह सभी तरह के बन्धनों से मुक्त हो जाता है। प्रकृति तो विनाशशील है, पर उसका भोक्ता जीवात्मा अविनाशी ही है और अमृतमय है। इन दोनों – विनाशी जडतत्त्व प्रकृति और चेतन आत्मा – को एक ही ईश्वर अपने नियामकत्व में रखते हैं। इस तरह एक ही परमेश्वर का सदैव चिन्तन करते रहने से अर्थात् उसमें तल्लीन हो जाने से मनुष्य अन्त में उसे पा ही लेता है। इसके बाद सभी प्रकार के प्रपंच की (माया की) निवृत्ति हो जाती है।

ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः।
तस्याभिध्यानात् तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकामः ॥11॥
एतज्ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं नातः परं वेदितव्यं हि किञ्चित्।
भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्म ह्येतत् ॥12॥
आत्मविद्यातपोमूलं तद्ब्रह्मोपनिषत्परम् ॥13॥

ऐसे परमात्मदेव को जानकर मनुष्य सभी प्रकार के बन्धनों से मुक्त हो जाता है। और जब उसके बन्धनजन्य क्लेश नष्ट हो जाते हैं, तब जन्ममरण से भी मुक्ति हो जाती है अर्थात् उसके जन्ममरण नहीं होते। जब इसके ध्यान से तीनों प्रकार के देह-भेद नष्ट हो जाते हैं अर्थात् स्थूल-सूक्ष्म-कारण देह नष्ट हो जाते हैं, तब वह सर्वथा विशुद्ध और आप्तकाम हो जाता है। तब वह त्रितय (स्वर्ग का ऐश्वर्य) भी छोड़ देता है। यही जो हमेशा अपने आत्मा में ही अवस्थित है, वही जानने योग्य है इससे अतिरिक्त और कुछ जानने योग्य है ही नहीं। भोक्ता (जीव), भोग्य (विषय) और उन दोनों का प्रेरक (परमात्मा) इन तीनों को सही स्वरूप में जान लेने से मनुष्य सब कुछ जान लेता है। तात्पर्य यह है कि इस प्रकार तीन भेदों में वर्णित सब कुछ ब्रह्ममय ही है। इस ब्रह्ममयता की प्राप्ति के लिए आत्मविद्या और तप ही उपाय हैं (स्रोत हैं, साधन हैं)। उपनिषद्वर्णित परमश्रेष्ठ तत्त्व यही परमेश्वर है। (भावार्थ यह है कि यह एक ही ब्रह्म केवल दृष्टि के भेद की वजह से ही द्वितय या त्रितय कहा जाता है, पर यह दृष्टिभेद तो अज्ञानजनित भ्रम ही है। अतएव वह एक ही परमतत्त्व है।

य एवं विदित्वा स्वरूपमेवानुचिन्तयंस्तत्र को मोहः कः शोकः एकत्व-
मनुपश्यतः। तस्माद्विराड्भूतं भव्यं भविष्यद्भवत्यनश्वरस्वरूपम् ॥14॥
अणोरणीयान्महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम्।
तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम् ॥15॥
अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः।
स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् ॥16॥
अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम्।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥17॥

सर्वस्य धातारमचिन्त्यशक्तिं सर्वागमान्तार्थविशेषवेद्यम्।
परात्परं परमं वेदितव्यं सर्वावसानेऽन्तकृद्वेदितव्यम् ॥18॥

जो मनुष्य ऐसा जानकर अपने स्वरूप का ही चिन्तन करता रहता है, वहाँ जब वह एकत्व को ही देखता है तब शोक कैसा ? मोह कैसा ? इसलिए भूत, भविष्य और वर्तमान—इन तीनों कालों में आविर्भूत यह विराट् संसार ही अनश्वर ब्रह्ममय ही है। यह ब्रह्म सूक्ष्मातिसूक्ष्म तत्त्व से भी सूक्ष्म परिमाण वाला है और साथ ही साथ महत् परिमाण से भी महत् परिमाण वाला भी है। वह मनुष्य की हृदयरूपी गुफा में रहता है। ऐसे संकल्परहित परमात्मा को और उसकी महिमा को मनुष्य उसी की विशेष अनुकम्पा से शोकरहित होकर जान सकता है। उस परमेश्वर के हाथ-पैर नहीं हैं, फिर भी वह वेग से गमन कर सकता है और सब कुछ ग्रहण कर सकता है। उसके नेत्र नहीं हैं, फिर भी वह सब कुछ देख सकता है। उसके कान भी नहीं हैं, फिर भी वह सब कुछ सुन सकता है। जो कुछ जानने योग्य (विषयभूत) है, उसे वह जानता है, पर उसे कोई भी नहीं जान सकता। विद्वान् मनुष्य उसे ही प्राचीन और महान् कहते हैं। वह परमात्मा इन नाशवन्त शरीरों में अविनाशी होकर रहता है, उस सर्वव्यापक महान् परमेश्वर को जान लेने पर धैर्यशील मनुष्य कभी शोकाकुल नहीं होता। वह परमात्मा सभी प्राणियों का भरणपोषण करने वाला है, उसकी शक्ति कल्पनातीत है, सभी वेदान्तों के अर्थों में विशेषतः जाननेयोग्य है। वह परे से भी परे है, वही एकमात्र पहचानने योग्य है, और सम्पूर्ण विश्व के अवसान (प्रलय) होने पर प्रलयकर्ता के रूप में वही जानने (पहचानने) योग्य है।

कविं पुराणं पुरुषोत्तमोत्तमं सर्वेश्वरं सर्वदेवैरुपास्यम्।
अनादिमध्यान्तमनन्तमव्ययं शिवाच्युताम्भोरुहगर्भभूधरम् ॥19॥
स्वेनावृतं सर्वमिदं प्रपञ्चं पञ्चात्मकं पञ्चसु वर्तमानम्।
पञ्चीकृतानन्तभवप्रपञ्चं पञ्चीकृतस्वावयवैरसंवृतम्।
परात्परं यो महतो महान्तं स्वरूपतेजोमयशाश्वतं शिवम् ॥20॥
नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः।
नाशान्तमनसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥21॥
नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं न स्थूलं नास्थूलं न ज्ञानं नाज्ञानं नोभयतः-
प्रज्ञमग्राह्यमव्यवहार्यं स्वान्तःस्थितः स्वयमेवेति य एवं वेद स मुक्तो
भवति स मुक्तो भवतीत्याह भगवान् पितामहः ॥22॥

वह त्रिकालज्ञ कवि, पुरातन पुरुष, पुरुषोत्तम, सर्व के ईश्वर, सभी देवों के लिए उपासना करने योग्य हैं, जिसका कोई आदि, मध्य और अन्त नहीं है, जो अविनाशी है, वही शिव, विष्णु और कमलोत्पन्न ब्रह्माजी को अपने गर्भ में रखने वाले पर्वत के समान है। पंचमहाभूतात्मक और पाँच इन्द्रियों में विषयरूप से रहने वाले इस प्रपंच (जगत्) को उसने अपने द्वारा अन्तर्यामी रूप से आवृत कर रखा है। इस प्रपञ्च ने (जगत् ने) अनेक जन्मों की परंपरा बढ़ा दी है, ऐसे जगत् को परमात्मा ने पंचीकृत पंचभूतात्मक रूप में पैदा तो किया, परन्तु स्वयं उससे आवृत नहीं हुए। वह तो परे से भी परे, बड़े से भी बड़े, स्वतःस्वरूप, कल्याणमय सनातन बने ही रहे। जो मनुष्य दुष्ट चारित्र्य से (दुष्ट कामों से) अभी निवृत्त नहीं हुआ है, जो शान्त नहीं है, जिसकी बुद्धि स्थिर नहीं है, जिसका मन भी शान्त नहीं हुआ है, ऐसा मनुष्य इस परमात्मतत्त्व को विशुद्ध ज्ञान के द्वारा प्राप्त नहीं कर सकता। यह परात्पर पूर्ण पुरुषोत्तम तत्त्व न तो अन्तःप्रज्ञ है, न बाह्यप्रज्ञ है, वह स्थूल भी नहीं है, सूक्ष्म भी नहीं है, उसे ज्ञानरूप भी नहीं कहा जा सकता और अज्ञानरूप भी नहीं कहा जा सकता। वह अन्तर्बाह्य-

उभयरूप भी तो नहीं है। वह मनुष्य की पकड़ में आने वाला नहीं है। वह व्यवहार का विषय ही नहीं बनता। वह अपने अन्दर स्वयं विद्यमान (सत्तारूप) है। जो मनुष्य उसे इस प्रकार जान लेता है वह मुक्त होता है, वह मुक्त हो जाता है—ऐसा भगवान् पितामह ने नारद से कहा।

स्वस्वरूपज्ञः परिव्राट् परिव्राडेकाकी चरति भयत्रस्तसारङ्गवत्तिष्ठति। गमनविरोधं न करोति स्वशरीरव्यतिरिक्तं सर्वं त्यक्त्वा षट्पदवृत्त्या स्थित्वा स्वरूपानुसन्धानं कुर्वन्सर्वमनन्यबुद्ध्या स्वस्मिन्नेव मुक्तो भवति। स परिव्राट् सर्वक्रियाकारकनिवर्तको गुरुशिष्यशास्त्रादिविनिर्मुक्तः सर्वसंसारं विसृज्य चामोहितः परिव्राट् कथं निर्धनिकः सुखी धनवान् ज्ञानाज्ञानोभयातीतः सुखदुःखातीतः स्वयंज्योतिःप्रकाशः सर्ववेद्यः सर्वज्ञः सर्वसिद्धिदः सर्वेश्वरः सोऽहमिति। तद्विष्णोः परमं पदम्। यत्र गत्वा न निवर्तन्ते योगिनः। सूर्यो न तत्र भाति न शशाङ्कोऽपि न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते तत्कैवल्यमित्युपनिषत् ॥23॥

इति नवमोपदेशः।

इति नारदपरिव्राजकोपनिषत्समाप्ता।

अपने सही स्वरूप को पहचानने वाला परिव्राट् अकेला ही परिभ्रमण करता रहता है। वह यति डरे हुए हिरण की भाँति कभी एक जगह पर नहीं ठहरता। यहाँ-वहाँ जाने का यदि कोई विरोध करता है, तो वह उसे कभी भी नहीं मानता। अपने शरीर को छोड़कर बाकी सब वस्तुओं का त्याग करके भ्रमर की भाँति भ्रमण करते हुए स्वरूपानुसन्धान करते हुए भिक्षा से निर्वाह करता रहता है। उसकी बुद्धि सबके प्रति अनन्य-सी हो जाती है। वह समस्त प्राणियों को अपना आत्मस्वरूप ही समझने लगता है, तथा इस तरह से वह परिव्राट् स्वयं में ही प्रतिष्ठित होकर सभी प्रकार के क्रिया-कारकादि बन्धनों से छुटकारा पा लेता है। गुरु, शिष्य और शास्त्र की त्रिपुटी से भी वह मुक्त हो जाता है। वह सारे संसार को छोड़कर, मोहरहित हुआ परिव्राजक कैसा होता है? (तो सुनिए—) वह धनहीन होने पर भी हमेशा सुखी ही रहता है। क्योंकि वह ब्रह्मात्मज्ञानरूपी धनवाला होता है। वह ज्ञान और अज्ञान—दोनों से परे होता है। सुख और दुःख से भी परे होता है, वह स्वयंज्योति है, प्रकाशात्मक है, सभी के लिए जाननेयोग्य है, वह सब कुछ जानने वाला है, सर्व सिद्धियों का वह देने वाला है, सर्व का ईश्वर (स्वामी) है। 'वह मैं ही हूँ'—इस ज्ञान से इसकी सर्वत्र सहज उपस्थिति है। वही विष्णु का परमपद है, जहाँ जाकर वह यति फिर से यहाँ (मर्त्यलोक में) कभी नहीं आता, कभी नहीं आता। यही कैवल्य पद है, और यही यह उपनिषद् का उपदेश है।

यहाँ नारदपरिव्राजकोपनिषद् पूर्ण हुई।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

(45) त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

शुक्लयजुर्वेद से सम्बद्ध इस उपनिषद् में ब्रह्मप्राप्ति के उपायभूत अष्टांगयोग का विशेष निरूपण किया गया है। त्रिशिखी नाम के ब्राह्मण और भगवान् आदित्य के बीच आत्मा और ब्रह्म विषयक प्रश्नोत्तर से इसका प्रारंभ होता है। अन्य विषयों में शिवतत्त्व की सर्वव्यापकता, ब्रह्म का जगत्कारणत्व, एक का बहुधा होना, ब्रह्म से लेकर पञ्चीकरण तक की सृष्टि का वर्णन, चार अवस्थाएँ, दक्षिण-उत्तर पथ, ज्ञान द्वारा सद्योमुक्ति, ज्ञानोपायरूप योग, कर्मयोग-ज्ञानयोग-अष्टांगयोग, यम-नियमादि, हठयोग, आसन, नाडीशोधन, प्राणायाम की विधियाँ, अग्निमण्डल, नाडीचक्र में जीव का भ्रमण, कुण्डलिनी-स्थान-क्रियाव्यापार, नाडीकेन्द्र की स्थिति, नाडीविचरण, योगाभ्यास का स्थान और विधि, षण्मुखी मुद्रा, मनोजय, प्रत्याहार, ध्यान, धारणा और उनके भेदोपभेद आदि अनेकानेक विषयों का विशद वर्णन किया गया है। यह दो भागों में विभक्त है—एक ब्राह्मण भाग और दूसरा मन्त्र भाग।

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं.....पूर्णमेवावशिष्यते। (पूर्ववत्)

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः।

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (जाबालोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

ब्राह्मणभागः (1)

त्रिशिखी ब्राह्मण आदित्यलोकं जगाम। तं गत्वोवाच। भगवन्! किं देहः किं प्राणः किं कारणं किमात्मा ॥1॥

स होवाच सर्वमिदं शिव एव विजानीहि। किन्तु नित्यः शुद्धो निरञ्जनो विभुरद्वयानन्दः शिव एकः स्वेन भासेदं सर्वं दृष्ट्वा तप्तायः पिण्डवदेकं भिन्नवदवभासते। तद्भासकं किमिति चेदुच्यते। सच्छब्दवाच्यमविद्याशबलं ब्रह्म ॥2॥

त्रिशिखी नाम का एक ब्राह्मण एक बार आदित्यलोक में गया। वहाँ जाकर उसने आदित्य से पूछा—'हे भगवन्! यह देह क्या है? ये प्राण क्या हैं? इस सारे जगत् का कारण क्या है? और आत्मा क्या है?'

तब आदित्य ने कहा—'हे ब्राह्मण! यह सब कुछ शिव ही है, ऐसा जानो। परन्तु, वही एक नित्य, शुद्ध, निरंजन, विभु, अद्वैत, आनन्दरूप शिव अपने तेज से सभी पदार्थों को देखने के बाद, आग से तपे हुए लाल लोहपिण्ड के समान स्वयं एक होते हुए भी अनेक रूपों में अपने आपको प्रकट करते हैं। अगर पूछा जाए कि प्रकाश देने वाला कौन है? तो कहते हैं कि वह है अविद्याशबलित ब्रह्म। अर्थात् 'सत्' शब्द से कहा जाने वाला वह मायोपहित अपर ब्रह्म है, विश्वब्रह्माण्ड में संव्याप्त अपर ब्रह्म ही वह भासक है।

ब्रह्मणोऽव्यक्तम्। अव्यक्तान्महत्। महतोऽहङ्कारः। अहङ्कारात्पञ्च-तन्मात्राणि। पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चमहाभूतानि। पञ्चमहाभूतेभ्योऽखिलं जगत् ॥3॥

ब्रह्म से अव्यक्त, अव्यक्त से महत्, महत् से अहंकार, अहंकार से पंच तन्मात्राएँ, पंच तन्मात्राओं से पंचमहाभूत, पंचमहाभूतों से यह सारा जगत् उत्पन्न होता है।

तदखिलं किमिति। भूतविकारविभागादिरिति। एकस्मिन्पिण्डे कथं भूतविकारविभाग इति। तत्तत्कार्यकारणभेदरूपेणांशतत्त्ववाचक-वाच्यस्थानभेदविषयदेवताकोशभेदविभागा भवन्ति ॥4॥

यदि पूछा जाए कि यह अखिल विश्व क्या है ? तो कहते हैं कि इन पाँच भूतों के विकार द्वारा उत्पन्न विभाग ही वह अखिल जगत् है। इसमें भी यदि पूछा जाए कि भूतों के ये विकार एक ही पिण्ड से कैसे हो जाते हैं ? तो उत्तर यह है कि उन अलग-अलग भूतों के कार्य तथा कारण के भेद के द्वारा अंशतत्त्व, वाच्यवाचक भेद, स्थानभेद, विषय, देवता तथा कोश के भेद आदि के आधार पर विभाग कहे गए हैं (जो अगले मन्त्रों में स्पष्ट किए गए हैं)।

अथाकाशोऽन्तःकरणमनोबुद्धिचित्ताहङ्काराः। वायुः समानोदानव्याना-पानप्राणाः। वह्निः श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि। आपः शब्दस्पर्शरूप-रसगन्धाः। पृथिवी वाक्पाणिपादपायूपस्थाः ॥5॥

आकाश के पाँच भेद हैं—अन्तःकरण, मन, बुद्धि, चित्त और अहंकार। वायु के पाँच भेद हैं—समान, उदान, व्यान, अपान और प्राण। अग्नि के पाँच भेद हैं—श्रोत्र, त्वक्, चक्षु, जिह्वा और घ्राण (ये ज्ञानेन्द्रियाँ अग्नि से उत्पन्न होती हैं)। जल से ये पाँच तन्मात्राएँ प्रादुर्भूत होती हैं—शब्द, स्पर्श, रूप, रस और गन्ध। और पृथ्वी से वाणी, हाथ, पैर, गुदा और उपस्थ—ये कर्मेन्द्रियाँ प्रादुर्भूत होती हैं।

ज्ञानसङ्कल्पनिश्चयानुसन्धानाभिमाना आकाशकार्यान्तःकरणविषयाः। समीकरणोन्नयनग्रहणश्रवणोच्छ्वासा वायुकार्यप्राणादिविषयाः। शब्द-स्पर्शरूपरसगन्धा अग्निकार्यज्ञानेन्द्रियविषया अबाश्रिताः। वचनादान-गमनविसर्गानन्दाः पृथिवीकार्यकर्मेन्द्रियविषयाः। कर्मज्ञानेन्द्रियविषयेषु प्राणतन्मात्रविषया अन्तर्भूताः। मनोबुद्ध्योश्चित्ताहङ्कारौ चान्तर्भूतौ ॥6॥

इनमें आकाश का कार्य जो अन्तःकरण है, उसके विषय ज्ञान, संकल्प, निश्चय, अनुसन्धान (स्मृति) और अहंकार हैं। और वायु तत्त्व के कार्य एवं प्राणादि के विषय—सन्तुलन, ऊर्ध्वगमन, ग्रहण, श्रवण और श्वासोच्छ्वास हैं। तथा अग्नि तत्त्व के कार्य एवं ज्ञानेन्द्रियों के विषय—शब्द, स्पर्श, रूप, रस और गन्ध हैं। ये विषय जलाश्रित हैं। एवं पृथ्वी तत्त्व के कार्य एवं कर्मेन्द्रियों के विषय—बोलना, लेना-देना, आना-जाना, उत्सर्ग और आनन्द हैं। कर्मेन्द्रियों और ज्ञानेन्द्रियों के विषयों में प्राण और तन्मात्राओं के विषय अन्तर्भूत हैं। मन और बुद्धि में ही चित्त और अहंकार अन्तर्भूत हैं।

अवकाशविधूतदर्शनपिण्डीकरणधारणाः सूक्ष्मतमा जैवतन्मात्र-विषयाः ॥7॥

एवं द्वादशाङ्गानि आध्यात्मिकान्याधिभौतिकान्याधिदैविकानि। अत्र निशाकरचतुर्मुखदिग्वातार्कवरुणाश्व्यग्नीन्द्रोपेन्द्रप्रजापतियमा इत्यक्षा-

धिदेवतारूपैर्द्वादशनाड्यन्तःप्रवृत्ताः प्राणा एवाङ्गानि अङ्गज्ञानं तदेव ज्ञातेति ॥8॥

अवकाश, गतिशीलता, दर्शन, पिण्डीकरण और धारणा—ये सभी क्रमशः आकाश, वायु, अग्नि, जल और पृथ्वी से सम्बद्ध सूक्ष्मातिसूक्ष्म तन्मात्राओं के विषय हैं।

इस प्रकार बारह अंगों का उल्लेख मिलता है। जो आध्यात्मिक, आधिभौतिक और आधिदैविक इन तीनों भागों में प्रतिपादित किए गए हैं। इनमें चन्द्रमा, ब्रह्मा, दिशाएँ, वायु, सूर्य, वरुण, अश्विनी-कुमार, अग्नि, इन्द्र, उपेन्द्र, प्रजापति और यम—ये सभी बारह इन्द्रियों के अधिदेवतारूप से बारह नाड़ियों में अवस्थित रहते हैं। ये ही प्राण के अंग कहे जाते हैं। इन अंगों को जानने वाला ही ज्ञाता कहा गया है।

अथ व्योमानिलानलजलान्नानां पञ्चीकरणमिति। ज्ञातृत्वं समानयोगेन श्रोत्रद्वारा शब्दगुणो वागधिष्ठित आकाशे तिष्ठति आकाशस्तिष्ठति। मनोव्यानयोगेन त्वग्द्वारा स्पर्शगुणः पाण्यधिष्ठितो वायौ तिष्ठति वायुस्तिष्ठिति। बुद्धिरुदानयोगेन चक्षुर्द्वारा रूपगुणः पादाधिष्ठितोऽग्नौ तिष्ठत्यग्निस्तिष्ठति। चित्तमपानयोगेन जिह्वाद्वारा रसगुण उपस्थाधिष्ठि-तोऽप्सु तिष्ठत्यापस्तिष्ठन्ति। अहङ्कारः प्राणयोगेन घ्राणद्वारा गन्धगुणो गुदाधिष्ठितः पृथिव्यां तिष्ठति पृथिवी तिष्ठति य एवं वेद ॥9॥

अब आकाश, वायु, अग्नि, जल और पृथ्वी का पंचीकरण कहा जाता है। समानवायु के योग से श्रोत्र के द्वारा शब्द नामक गुण वाणी के द्वारा अधिष्ठित होकर आकाश में रहता है, वहाँ ज्ञातृत्व है, वह आकाश में रहता है, और आकाश उसमें रहता है। व्यानवायु के योग से त्वगिन्द्रिय द्वारा स्पर्श नामक गुण हाथ में अधिष्ठित होकर जो वायु में रहता है, और वायु उसमें रहता है, वहाँ मन होता है। बुद्धि वहाँ है जहाँ उदान के योग से चक्षु के द्वारा रूप नामक गुण पैरों पर अधिष्ठित होकर अग्नि में रहता है, और अग्नि उसमें रहता है। अपान के योग से जिह्वा के द्वारा रस नामक गुण उपस्थ के द्वारा अधिष्ठित होकर जल में रहता है, और जल उसमें रहता है, वहाँ चित्त है। और प्राण के योग से नासिका द्वारा गन्ध नामक गुण गुदा से अधिष्ठित होकर पृथ्वी में रहता है और पृथ्वी उसमें रहती है, वहाँ अहंकार भी है।

मन्त्रभागः (2)

अत्रैते श्लोका भवन्ति—
पृथग्भूते षोडश कलाः स्वार्धभागान्परान्क्रमात्।
अन्तःकरणव्यानाक्षिरसपायुनभः क्रमात् ॥1॥
मुख्यात्पूर्वोत्तरैर्भागैर्भूते भूते चतुश्चतुः।
पूर्वमाकाशमाश्रित्य पृथिव्यादिषु संस्थिताः ॥2॥
मुख्या ऊर्ध्वं परा ज्ञेया न परानुत्तरान्विदुः।
एवमंशो ह्यभूत्तस्मात् तेभ्यश्चांशो ह्यभूत्तदा ॥3॥
तस्मादन्योन्यमाश्रित्य ह्योतं प्रोतमनुक्रमात्।
पञ्चभूतमयी भूमिः सा चेतनसमन्विता ॥4॥

इस विषय में ये श्लोक कहे गए हैं—प्रत्येक सूक्ष्मतत्त्व के आधे भाग से तथा अन्त:करण (आकाश), व्यान (वायु), अक्षि (अग्नि), रस (जल), पायु (पृथ्वी) आदि से सोलह कला वाले स्थूल आकाशादि बनते हैं। अर्धभाग वाले मुख्य आकाशादि तत्त्व से लेकर पृथ्वी तक पाँचों में बाकी के भूतों के चौथाई-चौथाई भागों की पाँचों भूतों में अवस्थिति रहती है। (हरएक स्थूल तत्त्व में आधा भाग मूल सूक्ष्मतत्त्व का और बाकी के आधे भाग में चारों अन्य तत्त्वों का $^{1}/_{8}$ भाग रहता है अर्थात् मुख्य मूल सूक्ष्मतत्त्व की 8 कलाएँ और अन्य सूक्ष्म तत्त्वों की 8 कलाएँ मिलकर 16 कलाएँ होती हैं। वह स्थूल तत्त्व होता है)। इस ऊपर वाले आधे मुख्य भाग को सूक्ष्मभूत समझना चाहिए तथा इसमें मिले हुएं बाद के भागों को गौण मानना चाहिए, मुख्य नहीं मानना चाहिए। इसलिए एक मुख्य कहे जाने वाले सूक्ष्मतत्त्व में अन्यों का अंश भी मिला-जुला ही रहता है। इस तरह ये समस्त (स्थूल-व्यवहार में आने वाले) भूत एक-दूसरे का आश्रय करके ही आपस में मिलकर यहाँ अवस्थित रहते हैं। सभी एक-दूसरे में ओतप्रोत ही हैं। यह भूमि भी इसी तरह पाँच तत्त्वों से युक्त तथा चेतनामय है।

तत ओषधयोऽन्नं च ततः पिण्डाश्चतुर्विधाः।
रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः ॥5॥
केचित्तद्योगतः पिण्डाः भूतेभ्यः सम्भवः क्वचित्।
तस्मिन्नन्नमयः पिण्डो नाभिमण्डलसंस्थितः ॥6॥
अस्य मध्येऽस्ति हृदयं सनालं पद्मकोशवत्।
सत्त्वान्तर्वर्तिनो देवाः कर्त्रहङ्कारचेतनाः ॥7॥
अस्य बीजं तमःपिण्डं मोहरूपं जडं घनम्।
वर्तते कण्ठमाश्रित्य मिश्रीभूतमिदं जगत् ॥8॥

तब उस भूमि से औषधियाँ, अन्न, चार प्रकार के पिण्ड = शरीर (जरायुज, स्वेदज, उद्भिज्ज, अण्डज) तथा रस, रक्त, मांस, मेद, मज्जा, अस्थि एवं शुक्र—ये सात धातुएँ उत्पन्न हुईं। इन धातुओं के योग से कई भूतपिण्डों की रचना संभव हो जाती है। उनमें से एक अन्नमय पिण्ड नाभिमण्डल के बीच स्थित है। उसके बीच में नालसहित कमल जैसा हृदय है। और उस हृदय के भीतर में देव (जीवात्मा) रहते हैं, जो कि कर्त्तापन के अहंकारयुक्त चेतनावाले होते हैं। इसका बीज तम: का पिण्ड है, वह गाढ़ा (जड) है, और अज्ञानमय मन कण्ठ का आश्रय लिए रहता है, और सारे जगत् में व्याप्त है।

प्रत्यगानन्दरूपात्मा मूर्ध्नि स्थाने परे पदे।
अनन्तशक्तिसंयुक्तो जगद्रूपेण भासते ॥9॥
सर्वत्र वर्तते जाग्रत्स्वप्नं जाग्रति वर्तते।
सुषुप्तं च तुरीयं च नान्यावस्थासु कुत्रचित् ॥10॥
सर्वदेशेष्वनुस्यूतश्चतूरूपः शिवात्मकः।
यथा महाफले सर्वे रसाः सर्वप्रवर्तकाः ॥11॥
यथैवान्नमये कोशे कोशास्तिष्ठन्ति चान्तरे।
यथा कोशास्तथा जीवो यथा जीवस्तथा शिवः ॥12॥

जो प्रत्यगानन्दमय आत्मा है, वह परमश्रेष्ठ मूर्धा – मस्तिष्क के उच्च स्थान में है और वह अनन्त शक्तियों से युक्त होने से सारे जगत् के रूप में भासमान होता है। जाग्रत् अवस्था सर्वत्र विद्यमान है और उसी में स्वप्न तथा सुषुप्तावस्था तथा तुरीयावस्था रहती है, जैसे कि अन्नमय कोश के भीतर

ही प्राणमय और मनोमय कोश रहते हैं। और कोई अवस्था ऐसी नहीं है, जिसमें अन्य तीन अवस्थाओं का समावेश हो। जिस प्रकार श्रेष्ठ सुन्दर फल में रस चारों ओर संव्याप्त होकर रहता है, उसी प्रकार समस्त देह-देशों में वह चार रूपों वाला शिवात्मक आत्मा संव्याप्त है। जिस प्रकार एक अन्नमय कोश के भीतर प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय आदि कोश रहते हैं ठीक उसी प्रकार जीव शरीर में रहता है, और जैसा जीव का स्वरूप है, वैसा ही शिव का स्वरूप है अर्थात् दोनों एक ही हैं।

सविकारस्तथा जीवो निर्विकारस्तथा शिवः।
कोशास्तस्य विकारास्ते ह्यवस्थासु प्रवर्तकाः ॥13॥
यथा रसाशये फेनं मथनादेव जायते।
मनोनिर्मथनादेव विकल्पा बहवस्तथा ॥14॥
कर्मणा वर्तते कर्मी तत्त्यागाच्छान्तिमाप्नुयात्।
अयने दक्षिणे प्राप्ते प्रपञ्चाभिमुखं गतः ॥15॥
अहङ्काराभिमानेन जीवः स्याद्धि सदाशिवः।
स चाविवेकप्रकृतिसङ्गत्या तत्र मुह्यते ॥16॥

परन्तु, दोनों में अन्तर मात्र इतना ही है कि जीव विकारवाला है और शिव विकाररहित है। ये कोश ही जीव के विकार हैं, जो सभी अवस्थाओं में जीव का प्रवर्तन करते हैं। जैसे दूध आदि को मथने से फेन पैदा होता है, वैसे ही मन को मथने से विकल्प पैदा होते हैं। कर्म द्वारा ही कर्मा (जीव) का अस्तित्व कहा गया है। कर्मों के त्याग से ही शान्ति मिलती है। दक्षिणायन में आने से—सूर्य के दक्षिण गति में आने से उसे माया के जाल में गिरना पड़ता है। सदाशिव ही अहंकार के अभिमान से जीव बनते हैं, क्योंकि वहाँ पर आकर वह अविवेकरूपी प्रकृति के संग में मोहित हो जाता है।

नानायोनिशतं गत्वा शेतेऽसौ वासनावशात्।
विमोक्षात्सञ्चरत्येव मत्स्यः कूलद्वयं यथा ॥17॥
ततः कालवशादेव ह्यात्मज्ञानविवेकतः।
उत्तराभिमुखो भूत्वा स्थानात्स्थानान्तरं क्रमात् ॥18॥
मूर्ध्न्यधायात्मनः प्राणान् योगाभ्यासं स्थितश्चरन्।
योगात्सञ्जायते ज्ञानं ज्ञानाद्योगः प्रवर्तते ॥19॥
योगज्ञानपरो नित्यं स योगी न प्रणश्यति।
विकारस्थं शिवं पश्येद् विकारश्च शिवे न तु ॥20॥

वासनावश वह सैकड़ों योनियों में जाकर अज्ञान की निद्रा में सोया रहता है। वह वासनाओं से मुक्त हो जाने पर मछली की भाँति दोनों किनारों पर भ्रमण करता रहता है। इसके बाद समय आने पर जब उसमें आत्मज्ञान का विवेक उदित होता है, तब उत्तराभिमुख होकर (उत्तरायण के समय में) एक स्तर से अन्य स्तर पर आता है। बाद में वह अपने प्राणतत्त्व को मूर्धा स्थान में (मस्तिष्क में) स्थिर रखकर योगाभ्यास में परायण हो जाता है। योग द्वारा ज्ञान की और ज्ञान द्वारा योग की प्रवृत्ति हुआ करती है। सदैव योगज्ञान में परायण योगी को कभी नष्ट नहीं होता। वह विकारों में अवस्थित शिव के दर्शन तो निरन्तर करता रहता है, किन्तु शिव में किसी भी प्रकार के विकार का दर्शन वह नहीं करता।

योगप्रकाशकं योगैर्ध्यायेच्चानन्यभावनः।
योगज्ञाने न विद्येते तस्य भावो न सिद्ध्यति ॥21॥

तस्मादभ्यासयोगेन मनःप्राणान्निरोधयेत् ।
योगी निशितधारेण क्षुरेणैव निकृन्तयेत् ॥22॥
शिखा ज्ञानमयी वृत्तिर्यमाद्यष्टाङ्गसाधनैः ।
ज्ञानयोगः कर्मयोग इति योगी द्विधा मतः ॥23॥
क्रियायोगमथेदानीं शृणु ब्राह्मणसत्तम ।
अव्याकुलस्य चित्तस्य बन्धनं विषये क्वचित् ॥24॥

वह योगी पूर्वकथित श्रवणादि द्वारा योग को प्रकाशित करने वाले परब्रह्म को अनन्य भाव से सभी विकारों से शून्य होकर चिन्तन (ध्यान) करे। क्योंकि यदि योग और ज्ञान नहीं होते तो वह अनन्य भाव नहीं आ सकता। इसलिए अभ्यासयोग से प्राणों के द्वारा मन का निरोध करना चाहिए। योगी को छुरी की धार जैसी पैनी धार वाले निश्चय से मन का निरोध करना चाहिए। योग के यम-नियमादि अष्टांग साधनों से ज्ञानमयी शिखा का आविर्भाव होता है। योग के दो मार्ग बतलाए गए हैं, जिनमें एक है ज्ञानयोग और दूसरा है कर्मयोग। इस तरह से योगी दो प्रकार के होते हैं। उन दोनों में से पहले तुम क्रियायोग को (कर्मयोग को) सुनो! हे ब्राह्मणोत्तम! अव्याकुल चित्तवाले कर्मयोगी के लिए कहीं शास्त्रोक्त विषय में बन्धन 'यह कर्तव्य कर्म ही है' ऐसा मानसिक लगाव होता है।

यत्संयोगो द्विजश्रेष्ठ स च द्वैविध्यमश्नुते ।
कर्म कर्तव्यमित्येव विहितेष्वेव कर्मसु ॥25॥
बन्धनं मनसो नित्यं कर्मयोगः स उच्यते ।
यत्तु चित्तस्य सततमर्थे श्रेयसि बन्धनम् ॥26॥
ज्ञानयोगः स विज्ञेयः सर्वसिद्धिकरः शिवः ।
यस्योक्तलक्षणे योगे द्विविधेऽप्यव्ययं मनः ॥27॥
स याति परमं श्रेयो मोक्षलक्षणमञ्जसा ।
देहेन्द्रियेषु वैराग्यं यम इत्युच्यते बुधैः ॥28॥

हे द्विजोत्तम! संयोग भी दो प्रकार के होते हैं। शास्त्रविहित कर्मों में 'यह कर्तव्य कर्म ही है'—ऐसा जो मन का निरन्तर बन्धन रहता हो, इसको 'कर्मयोग' कहा जाता है। और चित्त के कल्याणकारी आत्मिक उत्थान के लिए ही लगाव रहता है (बन्धन रहता है) उसे ज्ञानयोग कहा जाता है (दोनों योगों में चित्त का तत्तदनुकूल बन्धन = लगाव सतत रहता ही है)। यह ज्ञानयोग सर्वसिद्धियों को देने वाला है, मंगलकारी है। जिस योगी का मन दोनों प्रकार से बताए गए लक्षणयुक्त इस योग में अव्यय (अविकारी) होकर साधना करता है, वह योगी तेज से परम श्रेय को प्राप्त करता है। वह श्रेय मोक्षलक्षण (मोक्ष ही) है। अब ज्ञानी लोग 'यम' को कहते हैं कि शरीर और इन्द्रियों में जो वैराग्य भावना होती है, वह यम है।

अनुरक्तिः परे तत्त्वे सततं नियमः स्मृतः ।
सर्ववस्तुन्युदासीनभावमासनमुत्तमम् ॥29॥
जगत्सर्वमिदं मिथ्याप्रतीतिः प्राणसंयमः ।
चित्तस्यान्तर्मुखीभावः प्रत्याहारस्तु सत्तम ॥30॥
चित्तस्य निश्चलीभावो धारणा धारणं विदुः ।
सोऽहं चिन्मात्रमेवेति चिन्तनं ध्यानमुच्यते ॥31॥

परमतत्त्व में सतत अनुराग रखना ही नियम है। सभी वस्तुओं में उदासीन भाव ही उत्तम आसन है। यह सारा जगत् मिथ्या है ऐसी प्रतीति प्राणसंयम कहलाती है। चित्त का अन्तर्मुख होना ही प्रत्याहार है। चित्त की अचलता ही धारणा कही जाती है और 'मैं वही चिदात्मा हूँ' ऐसा चिन्तन ही ध्यान कहा जाता है।

ध्यानस्य विस्मृतिः सम्यक्समाधिरभिधीयते ।
अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्जवम् ॥32॥
क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचं चेति यमा दश ।
तपःसन्तुष्टिरास्तिक्यं दानमाराधनं हरेः ॥33॥
वेदान्तश्रवणं चैव ह्रीर्मतिश्च जपो व्रतम् । इति ।
आसनानि तदङ्गानि स्वस्तिकादीनि वै द्विज ॥34॥
वर्ण्यन्ते स्वस्तिकं पादतलयोरुभयोरपि ।
पूर्वोत्तरे जानुनी द्वे कृत्वासनमुदीरितम् ॥35॥

ध्यान की पूर्णतः विस्मृति होना ही समाधि है। अहिंसा, सत्य, अस्तेय (चोरी न करना), ब्रह्मचर्य, दया, सरलता, क्षमा, धैर्य, मिताहार और आन्तर्बाह्य पवित्रता—ये दश 'यम' कहे जाते हैं। और तप, सन्तोष, गुरु-शास्त्रों में श्रद्धा, दान, ईश्वराराधन, वेदान्तश्रवण, लज्जा-मर्यादा, बुद्धि, जप, व्रत—ये सब नियम हैं। और जो स्वस्तिक आदि आसन हैं, वे उन यम-नियमों के अंग हैं। अब इन आसनों का वर्णन किया जा रहा है। उनमें स्वस्तिक आसन का वर्णन करते हैं—दोनों पैरों के तलों को दोनों घुटनों के मध्य में करके बैठना ही स्वस्तिकासन है।

सव्ये दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपार्श्वे नियोजयेत् ।
दक्षिणेऽपि तथा सव्यं गोमुखे गोमुखं यथा ॥36॥
एकं चरणमन्यस्मिन्नुरावारोप्य निश्चलः ।
आस्ते यदिदमेनोघ्नं वीरासनमुदाहृतम् ॥37॥
गुदं नियम्य गुल्फाभ्यां व्युत्क्रमेण समाहितः ।
योगासनं भवेदेतदिति योगविदो विदुः ॥38॥
ऊर्वोरुपरि वै धत्ते यदा पादतले उभे ।
पद्मासनं भवेदेतत्सर्वव्याधिविषापहम् ॥39॥
पद्मासनं सुसंस्थाप्य तदङ्गुष्ठद्वयं पुनः ।
व्युत्क्रमेणैव हस्ताभ्यां बद्धपद्मासनं भवेत् ॥40॥

पीठ के बाँये भाग की ओर दाहिनी एँड़ी की गाँठ को तथा पीठ के दाहिने भाग की ओर बाँयी एँड़ी की गाँठ को नियोजित करने से गोमुख जैसा 'गोमुख' नाम का आसन होता है। एक चरण को अन्य जांघ पर आरोपित करके अर्थात् दाहिने चरण को बाँयी और बाँये चरण को दाहिनी जाँघ पर आरोपित करके निश्चल होकर बैठने से सर्वपापहर ऐसा वीरासन कहा जाता है। दाहिनी एड़ी को गुदा की बाँयी ओर तथा बाँयी एड़ी को गुदा की दाहिनी ओर लगाकर बैठने से यह योगासन बनता है, ऐसा योग को जानने वाले कहते हैं। दोनों जाँघों के ऊपर जब दोनों पादतल विपरीत क्रम में रखे जाते हैं, तब सर्वरोगनाशक 'पद्मासन' बनता है। और उसी पद्मासन को अच्छी तरह करके फिर विपरीत क्रम में दोनों अंगुष्ठों को दोनों हाथों से पकड़ने पर 'बद्धपद्मासन' नाम का आसन बनता है।

पद्मासनं सुसंस्थाप्य जानूर्वोरन्तरे करौ ।
निवेश्य भूमावातिष्ठेद् व्योमस्थः कुक्कुटासनः ॥41॥
कुक्कुटासनबन्धस्थो दोर्भ्यां सम्बध्य कन्धरम् ।
शेते कूर्मवदुत्तान तदुत्तानकूर्मकम् ॥42॥
पादाङ्गुष्ठौ तु पाणिभ्यां गृहीत्वा श्रवणावधि ।
धनुराकर्षकाकृष्टं धनुरासनमीरितम् ॥43॥
सीवनीं गुल्फदेशाभ्यां निपीड्य व्युत्क्रमेण तु ।
प्रसार्य जानुनोर्हस्तावासनं सिंहरूपकम् ॥44॥

अच्छी तरह से पद्मासन करके दोनों हाथों से घुटनों और जंघाओं के बीच से निकालकर भूमि पर लगाकर शरीर को आकाश की ओर अधर पर रखने से कुक्कुट आसन होता है । और उसी कुक्कुटासन लगाने के बाद दोनों हाथों को दोनों कन्धों के साथ आबद्ध कर कच्छप के समान सीध में लाने से उत्तान कूर्मासन बनता है । दोनों पैरों के अँगूठों को हाथ से पकड़कर कानों तक धनुष के आकार की तरह खींचने से धनुरासन बनता है, ऐसा कहते हैं । गुल्फ प्रदेश (दोनों एड़ियों) के द्वारा सीवनीप्रदेश को विपरीत क्रम से दबाकर दोनों हाथों और घुटनों को फैलाने से सिंहरूपकासन बनता है ।

गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्युभयपार्श्वयोः ।
निवेश्य पादौ हस्ताभ्यां बद्ध्वा भद्रासनं भवेत् ॥45॥
सीवनीपार्श्वमुभयं गुल्फाभ्यां व्युत्क्रमेण तु ।
निपीड्यासनमेतच्च मुक्तासनमुदीरितम् ॥46॥

अण्डकोश के नीचे सीवनी के प्रदेश के दोनों ओर दोनों गुल्फों को (टखनों को) स्थिर करके पैरों को हाथों से बाँधकर भद्रासन किया जाता है । सीवनी प्रदेश के दोनों पार्श्वों को विपरीत क्रम से दोनों गुल्फों के द्वारा दबाकर स्थिर रहना ही मुक्तासन कहा गया है ।

अवष्टभ्य धरां सम्यक् तलाभ्यां हस्तयोर्द्वयोः ।
कूर्परौ नाभिपार्श्वे तु स्थापयित्वा मयूरवत् ॥47॥
समुन्नतशिरःपादं मयूरासनमिष्यते ।
वामोरुमूले दक्षांघ्रिं जान्वोर्वेष्टितपाणिना ॥48॥
वामेन वामाङ्गुष्ठं तु गृहीतं मत्स्यपीठकम् ।
योनिं वामेन सम्पीड्य मेढ्रादुपरि दक्षिणम् ॥49॥
ऋजुकायः समासीनः सिद्धासनमुदीरितम् ।
प्रसार्य भुवि पादौ तु दोर्भ्यामङ्गुष्ठमादरात् ॥50॥
जानूपरि ललाटं तु पश्चिमं तानमुच्यते ।
येन केन प्रकारेण सुखं धार्यं च जायते ॥51॥
तत्सुखासनमित्युक्तमशक्तस्तत्समाचरेत् ।
आसनं विजितं येन जितं तेन जगत्त्रयम् ॥52॥

दोनों हथेलियों को जमीन स्थिर करके दोनों कोहनियों को नाभि के दोनों ओर लगाकर फिर मोर की भाँति सिर और पैर ऊँचा रखने से मयूरासन होता है । बाँयी जाँघ के मूल में दाहिने पैर के अँगूठे को पकड़ने से मत्स्यपीठक आसन होता है । बाँयें पैर की एड़ी को सीवन पर स्थिर करके दाहिने पैर

को उपस्थ के ऊपर के भाग में रखकर सीधा बैठने से सिद्धासन नाम का आसन बनता है । जमीन पर दोनों पैरों को फैलाकर दोनों हाथों से पैरों के अँगूठों को पकड़ लेने से तथा घुटनों पर ललाट को स्थिर रहने से बनने वाला आसन पश्चिमोत्तान आसन कहलाता है । जिस किसी प्रकार से बैठने से सुख और स्थिरता प्राप्त हो सके उसे सुखासन कहा जाता है । जो मनुष्य अन्य आसनों को करने में अशक्त हो, उसे यह सुखासन लगाना चाहिए । जिस मनुष्य ने आसन जीत लिया है, उसने तीनों जगत् को (भुवनों को) जीत लिया है, ऐसा समझना चाहिए ।

यमैश्च नियमैश्चैव आसनैश्च सुसंयतः ।
नाडीशुद्धिं च कृत्वादौ प्राणायामं समाचरेत् ॥53॥
देहमानं स्वाङ्गुलिभिः षण्णवत्यङ्गुलायतम् ।
प्राणः शरीरादधिको द्वादशाङ्गुलमानतः ॥54॥
देहस्थमनिलं देहसमुद्भूतेन वह्निना ।
न्यूनं समं वा योगेन कुर्वन्ब्रह्मविदिष्यते ॥55॥

संयमी साधक यम, नियम और आसन से आरम्भ में नाडीशुद्धि करके प्राणायाम का परिशीलन करे । मानवदेह का प्रमाण (कद) अपनी छियानवें अँगुलियों के माप का है । और जो प्राण है, वह शरीर से बारह अंगुल से अधिक प्रमाण वाला माना गया है । शरीर में स्थित वायु को प्राणायाम के द्वारा उत्पन्न किए गए अग्नि द्वारा योग प्रकिंया से कम या ज्यादा करके ब्रह्मज्ञान प्राप्त किया जा सकता है—अथवा ब्रह्मज्ञ उस वायु को कम या ज्यादा कर सकता है ।

देहमध्ये शिखिस्थानं तप्तजाम्बूनदप्रभम् ।
त्रिकोणं द्विपदामन्यच्चतुरस्रं चतुष्पदम् ॥56॥
वृत्तं विहङ्गमानां तु षडस्रं सर्वजन्मनाम् ।
अष्टास्रं स्वेदजानां तु तस्मिन्दीपवदुज्ज्वलम् ॥57॥
कन्दस्थानं मनुष्याणां देहमध्यं नवाङ्गुलम् ।
चतुरङ्गुलमुत्सेधं चतुरङ्गुलमायतम् ॥58॥

शरीर में तपे हुए सुवर्ण जैसे तेज वाला एक अग्नि का स्थान होता है । यह मनुष्यों में त्रिकोणाकार होता है, पशुओं में चार कोने वाला होता है, पक्षियों में गोलाकार होता है, साँप आदि जातियों में वह षट्कोणाकार होता है, स्वेदज जीवों में वह अष्टकोणाकार होता है । उस स्थान में दीप जैसा तेजस्वी कन्द का निवास मनुष्यों के देह के मध्य में होता है । वह नौ अंगुल के प्रमाण का, चार अंगुल ऊँचा और चार अंगुल चौड़ा है ।

अण्डाकृति तिरश्चां च द्विजानां च चतुष्पदाम् ।
तुन्दमध्यं तदिष्टं वै तन्मध्यं नाभिरिष्यते ॥59॥
तत्र चक्रं द्वादशारं तेषु विष्ण्वादिमूर्तयः ।
अहं तत्र स्थितश्चक्रं भ्रामयामि स्वमायया ॥60॥
अरेषु भ्रमते जीवः क्रमेण द्विजसत्तम ।
तन्तुपञ्जरमध्यस्था यथा भ्रमति लूतिका ॥61॥
प्राणाविरूढश्चरति जीवस्तेन विना नहि ।
तस्योर्ध्वे कुण्डलीस्थानं नाभेस्तिर्यगथोर्ध्वतः ॥62॥

वह कन्द छोटे जन्तुओं, पक्षियों और पशुओं में अण्डाकार होता है। उदर में स्थित नाभि उसका मध्य स्थान कहा गया है। उसमें बारह अरों वाला चक्र है। उस चक्र में विष्णु आदि देवताओं की मूर्तियाँ प्रतिष्ठित हैं। इस चक्र को मैं (ब्रह्म) अपनी माया से घुमाता रहता हूँ। इन बारह अरों में जीव, जैसे मकड़ी अपने जाल में घुमा करती है, वैसे ही घूमता रहता है। यह जीव प्राणतत्त्व में आरूढ होकर ही वहाँ चल-फिर सकता है। प्राण के बिना तो वह ऐसा नहीं कर सकता। उसके ऊपर में कुण्डलिनी महाशक्ति का ऊँचा और वक्र स्थान है।

अष्टप्रकृतिरूपा सा चाष्टधा कुण्डलीकृता।
यथावद्वायुसारं च जलान्नादि च नित्यशः ॥63॥
परितः कन्दपार्श्वे तु निरुध्यैव सदा स्थिता।
मुखेनैव समावेष्ट्य ब्रह्मरन्ध्रमुखं तथा ॥64॥
योगकालेन मरुता साग्निना बोधिता सती।
स्फुरिता हृदयाकाशे नागरूपा महोज्ज्वला ॥65॥
अपानाद्द्व्यङ्गुलादूर्ध्वमधो मेढ्रस्य तावता।
देहमध्यं मनुष्याणां हन्मध्यं तु चतुष्पदाम् ॥66॥

वह कुण्डलिनी शक्ति अष्ट प्रकृतिरूप है, वह आठ तरह से कुण्डली करके वायु और अन्न-जल को यथायोग्य रूप से रोकती रहती है। वह कन्द को चारों ओर से घेरकर उसके पार्श्व में स्थित है। वह अपने मुख के द्वारा ब्रह्मरन्ध्र के मुख को लपेट कर अवस्थित है। योग के अभ्यास द्वारा कालान्तर में वह कुण्डलिनी महाशक्ति, जैसे वायु से आग जाग उठती है, वैसे हृदयरूपी आकाश में नागिन के रूपवाली सी वह अत्यन्त शुभ्र प्रकाश से स्फुरित होती रहती है। अपान से दो अंगुल ऊर्ध्व की ओर तथा मेढ्र (मूत्रेन्द्रिय) से नीचे मनुष्य के शरीर का मध्यभाग माना जाता है और पशुओं के शरीर का मध्यभाग हृदय के बीच माना गया है।

इतरेषां तुन्दमध्ये नानानाडीसमावृतम्।
चतुष्प्रकारद्व्ययुते देहमध्ये सुषुम्नया ॥67॥
कन्दमध्ये स्थिता नाडी सुषुम्ना सुप्रतिष्ठिता।
पद्मसूत्रप्रतीकाशा ऋजुरूर्ध्वप्रवर्तिनी ॥68॥
ब्रह्मणो विवरं यावद् विद्युदाभासनालकम्।
वैष्णवी ब्रह्मनाडी च निर्वाणप्राप्तिपद्धतिः ॥69॥

अन्य प्राणियों का मध्यभाग उदर के बीच नाभि का मध्यक्षेत्र है। वह विविध नाड़ियों से आवृत्त है। प्राण और अपान—दोनों से युक्त देह के मध्य भाग में यह सुषुम्ना चार प्रकार से प्रकाशित होती है। जो सुषुम्ना नाडी कन्द में अवस्थित है, वह पद्मसूत्र के समान अतिसूक्ष्म है, वह सीधी और ऊर्ध्वभाग की ओर जाने वाली बन गई है। ब्रह्मरन्ध्र तक पहुँचने वाली वह 'वैष्णवी ब्रह्मनाडी' विद्युत् के आभास वाली और मोक्ष की प्राप्ति के मार्ग वाली ही है।

इडा च पिङ्गला चैव तस्याः सव्येतरे स्थिते।
इडा समुत्थिता कन्दाद् वामनासापुटावधिः ॥70॥
पिङ्गला चोत्थिता तस्माद् दक्षनासापुटावधिः।
गान्धारी हस्तजिह्वा च द्वे चान्ये नाडिके स्थिते ॥71॥

पुरतः पृष्ठतस्तस्य वामेतरदृशौ प्रति।
पूषायशस्विनीनाड्यौ तस्मादेव समुत्थिते ॥72॥
सव्येतरश्रुत्यवधि पायुमूलादलम्बुसा।
अधोगता शुभा नाडी मेढ्रान्तावधिरायता ॥73॥

उस सुषुम्ना नाडी की बाँयी-दाँयी ओर (अगल-बगल में) इडा और पिंगला नाम की दो नाडियाँ स्थित हैं। इडा नाडी कन्द से निकलकर बाँये नासापुट तक गई है और पिंगला भी कन्द से निकलकर दाहिने नासापुट तक गई है। गान्धारी तथा हस्तिजिह्वा नाम की दो नाडियाँ भी वहाँ विद्यमान हैं। ये दोनों नाडियाँ भी उनके आगे-पीछे बाँयी और दाहिनी आँख तक गई हुई हैं। पूषा और यशस्विनी नाम की दो नाड़ियाँ उसी कन्द से निकलकर बाँये और दाहिने कान में जाती हैं। अलम्बुसा नाम की नाडी गुदा के मूल से निकलकर मेढ़ के (मूत्रेन्द्रिय के) एक छोर तक विस्तृत होती है।

पादाङ्गुष्ठावधिः कन्दादधोयाता च कौशिकी।
दशप्रकारभूतास्ताः कथिताः कन्दसम्भवाः ॥74॥
तन्मूला बहवो नाड्यः स्थूलसूक्ष्माश्च नाडिकाः।
द्वासप्ततिसहस्राणि स्थूलाः सूक्ष्माश्च नाडयः ॥75॥
संख्यातुं नैव शक्यन्ते स्थूलमूलाः पृथग्विधाः।
यथाश्वत्थदले सूक्ष्माः स्थूलाश्च विततास्तथा ॥76॥

कन्द के नीचे की ओर पैर के अँगूठे तक गई हुई नाडी का नाम 'कौशिकी' है। यह उपर्युक्त दस नाड़ियाँ कन्द से निकली हुई कही गई है। और उन नाडियों के मूल से स्थूल और सूक्ष्म अनेकानेक नाडियाँ निकलती हैं। ये सूक्ष्म और स्थूल सब नाडियाँ मिलकर बहत्तर हजार बताई जाती हैं। इनमें स्थूल और सूक्ष्म नाडियों को पृथक्-पृथक् गिनना तो संभव नहीं है। यह तो पिप्पल के पत्ते की स्थूल और सूक्ष्म नसों को गिनने की भाँति ही अशक्य है।

प्राणापानौ समानश्च उदानो व्यान एव च।
नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः ॥77॥
चरन्ति दशनाडीषु दश प्राणादिवायवः।
प्राणादिपञ्चकं तेषु प्रधानं तत्र च द्वयम् ॥78॥
प्राण एवाऽथवा ज्येष्ठो जीवात्मानं बिभर्ति यः।
आस्यनासिकयोर्मध्यं हृदयं नाभिमण्डलम् ॥79॥
पादाङ्गुष्ठमिति प्राणस्थानानि द्विजसत्तम।
अपानश्चरति ब्रह्मन्! गुदमेढ्रोरुजानुषु ॥80॥

प्राण, अपान, समान, उदान, व्यान, नाग, कूर्म, कृकर, देवदत्त और धनंजय—ये दश प्राण भी दस नाडियों में विचरण करते रहते हैं। उनमें पहले पाँच प्राणवायु मुख्य हैं और उनमें भी पहले दो—प्राण और अपान प्रधान हैं। अथवा प्राण ही सबसे प्रधान है, जो जीवात्मा को धारण करता है। हे द्विजश्रेष्ठ! उस महान् प्राण के पाँच निवासस्थान बताए गए हैं। वे हैं—मुख, नासिका का मध्यभाग, हृदय, नाभिमण्डल और पैर का अँगूठा। हे ब्रह्मन्! अब अपानवायु जो है, वह गुदा, मेढ्र, जंघा एवं घुटनों में विचरता है।

समानः सर्वगात्रेषु सर्वव्यापी व्यवस्थितः ।
उदानः सर्वसन्धिस्थः पादयोर्हस्तयोरपि ॥81॥
व्यानः श्रोत्रोरुकट्यां च गुल्फस्कन्धगलेषु च ।
नागादिवायवः पञ्च त्वगस्थ्यादिषु संस्थिताः ॥82॥
तुन्दस्थजलमन्नं च रसादीनि समीकृतम् ।
तुन्दमध्यगतः प्राणस्तानि कुर्यात्पृथक्पृथक् ॥83॥
इत्यादिचेष्टनं प्राणः करोति च पृथक् स्थितम् ।
अपानवायुर्मूत्रादेः करोति च विसर्जनम् ॥84॥

समानवायु शरीर के सभी अवयवों में सर्वव्यापी होकर विद्यमान है। उदानवायु हाथों, पैरों और शरीर के सभी सन्धिस्थलों में रहता है। व्यानवायु कान, जंघाएँ और कटि प्रदेश में रहता है तथा एडी, कन्धों और गले में भी वह रहता है। नाग आदि पाँच उपप्राण त्वगिन्द्रिय एवं अस्थि आदि में रहते हैं। प्राणवायु आमाशयस्थ जल, अन्न, रस आदि का पहले समीकरण (मिश्रण) करता है और बाद में उसका पृथक्करण करता है। प्राणवायु इन सभी कार्यों को स्वयं पृथक् रहकर करता है। और जो अपानवायु है, वह मल-मूत्रादि का विसर्जन करता है।

प्राणापानादिचेष्टादि क्रियते व्यानवायुना ।
उज्जीर्यते शरीरस्थमुदानेन नभस्वता ॥85॥
पोषणादिशरीरस्य समानः कुरुते सदा ।
उद्गारादिक्रियो नागः कूर्मोऽक्षादिनिमीलनः ॥86॥
कृकरः क्षुतयोः कर्त्ता दत्तो निद्रादिकर्मकृत् ।
मृतगात्रस्य शोभादेर्धनञ्जय उदाहृतः ॥87॥
नाडीभेदं मरुद्भेदं मरुतां स्थानमेव च ।
चेष्टाश्च विविधास्तेषां ज्ञात्वैव द्विजसत्तम ॥88॥

प्राण और अपान आदि वायुओं की चेष्टाएँ व्यानवायु के संयोग से ही सम्पन्न होती हैं। और शरीरस्थ उदान वायु से नभोगामी (ऊँचे उठने की क्रिया) की जा सकती है। शरीर की पोषण आदि क्रियाएँ समानवायु करता है। नागवायु द्वारा डकार आदि क्रियाएँ होती है। आँख की पलकों का उन्मीलन-निमीलन कूर्मवायु करता है। कृकरवायु का कार्य भूख लगाना है और देवदत्तवायु निद्रा आदि कार्य करता है। मृत व्यक्ति के देह की थोड़ी देर तक शोभा ज्यों-की-त्यों रखने का काम धनंजय वायु करता है, ऐसा कहा गया है। हे द्विजश्रेष्ठ ! इस प्रकार नाड़ी, वायु आदि के स्थान तथा उनके प्रकार और उनके विविध कार्यों को जानने का प्रयत्न चाहिए।

शुद्धौ यतेत नाडीनां पूर्वोक्तज्ञानसंयुतः ।
विविक्तदेशमासाद्य सर्वसम्बन्धवर्जितः ॥89॥
योगाङ्गद्रव्यसम्पूर्णं तत्र दारुमये शुभे ।
आसने कल्पिते दर्भकुशकृष्णाजिनादिभिः ॥90॥
तावदासनमुत्सेधे तावद् द्वयसमायते ।
उपविश्यासनं सम्यक् स्वस्तिकादि यथारुचि ॥91॥

उपर्युक्त ज्ञानविधि से नाडीशोधन कर लेना चाहिए। बाद में सभी सम्बन्धों को छोड़कर किसी एकान्त स्थान में रहते हुए योगांग के लिए सभी सामग्री एकत्रित करके, दर्भ, कुश अथवा काले हिरन

के चर्म आदि का दारुमय आसन बनाकर जब तक दोनों ओर के अंग समान न हो जाएँ, तब तक आसन की साधना करते रहना चाहिए। इसके लिए आसन-स्थान पर बैठकर अपनी-अपनी रुचि के अनुसार स्वस्तिक आदि किसी आसन का अभ्यास करते रहना चाहिए।

बद्ध्वा प्रागासनं विप्र ऋजुकायः समाहितः ।
नासाग्रन्यस्तनयनो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन् ॥92॥
रसनां तालुनि न्यस्य स्वस्थचित्तो निरामयः ।
आकुञ्चितशिरः किञ्चिन्निबध्नन्योगमुद्रया ॥93॥
हस्तौ यथोक्तविधिना प्राणायामं समाचरेत् ।
रेचनं पूरणं वायोः शोधनं रेचनं तथा ॥94॥

पहले तो आसन लगाकर सीधे बैठना चाहिए। हे ब्रह्मन् ! बाद में नाक के अग्र भाग पर दृष्टि रखनी चाहिए। फिर दाँतों को दाँतों से स्पर्श किए बिना ही जीभ को तालु में लगाकर चित्त को स्वस्थ करके निरामय भाव से सिर को थोड़ा आगे झुकाकर, हाथों को एक-दूसरे से जोड़कर योगमुद्रा में प्राणायाम का परिशीलन करना चाहिए। रेचक-पूरक-कुम्भक के द्वारा वायु का शोधन करके बारी-बारी से रेचन की क्रिया करनी चाहिए।

चतुर्भिः क्लेशनं वायोः प्राणायाम उदीर्यते ।
हस्तेन दक्षिणेनैव पीडयेन्नासिकापुटम् ॥95॥
शनैः शनैरथ बहिः प्रक्षिपेत्पिङ्गलानिलम् ।
इडया वायुमापूर्य ब्रह्मन् षोडशमात्रया ॥96॥
पूरितं कुम्भयेत्पश्चाच्चतुःषष्ट्या तु मात्रया ।
द्वात्रिंशन्मात्रया सम्यग्रेचयेत्पिङ्गलानिलम् ॥97॥

इस तरह चार प्रक्रियाओं से वायु का क्लेशन (गतिमान) करने की विधि को प्राणायाम कहा जाता है। दाहिने हाथ से नासापुट को दबाकर पिंगला से (दायीं नासिका से) वायु को पहले बाहर निकालना चाहिए। बाद में सोलह मात्रा से इडा (बाँयी नासिका) से वायु को भीतर की ओर खींचना चाहिए। और चौंसठ मात्रा से कुम्भक करना चाहिए। तथा बत्तीस मात्रा से उस वायु को पिंगला (दायीं नासिका) से बाहर कर देना चाहिए।

एवं पुनः पुनः कार्यं व्युत्क्रमानुक्रमेण तु ।
सम्पूर्णकुम्भवद्देहं कुम्भयेन्मातरिश्वना ॥98॥
पूरणान्नाडयः सर्वाः पूर्यन्ते मातरिश्वना ।
एवं कृते सति ब्रह्मंश्चरन्ति दश वायवः ॥99॥
हृदयाम्भोरुहं चापि व्याकोचं भवति स्फुटम् ।
तत्र पश्येत्परात्मानं वासुदेवमकल्मषम् ।100॥
प्रातर्माध्यन्दिने सायमर्धरात्रे च कुम्भकान् ।
शनैरशीतिपर्यन्तं चतुर्वारं समभ्यसेत् ॥101॥

इस प्रकार बार-बार परिवर्तित क्रम से सर्वदा अभ्यास करते रहना चाहिए और शरीर के भीतर भरी हुई वायु को घड़े की भाँति स्थिर करके रोकते रहना चाहिए। इस क्रिया में हे ब्रह्मन् ! सभी नाडियाँ वायु से भर जाती हैं। उन नाडियों में दसों वायु ठीक तरह से चलते रहते हैं। इसके बाद हृदयरूपी

कमल स्वच्छ, विकसित एवं स्पष्ट हो जाता है। और उस स्थान पर परमात्मरूप निष्कलंक वासुदेव के स्पष्टरूप से दर्शन होने लगते हैं। इस तरह के अभ्यास से प्रात:काल, मध्याह्नकाल, सायंकाल तथा अर्धरात्रि में चार बार कुम्भक करना चाहिए और धीरे-धीरे क्रमश: उसे अस्सी मात्रा तक बढ़ाना चाहिए।

एकाहमात्रं कुर्वाणः सर्वपापैः प्रमुच्यते।
संवत्सरत्रयादूर्ध्वं प्राणायामपरो नरः ॥102॥
योगसिद्धो भवेद्योगी वायुजिद्विजितेन्द्रियः।
अल्पाशी स्वल्पनिद्रश्च तेजस्वी बलवान्भवेत् ॥103॥
अपमृत्युमतिक्रम्य दीर्घमायुरवाप्नुयात्।
प्रस्वेदजननं यस्य प्राणायामस्तु सोऽधमः ॥104॥
कम्पनं वपुषो यस्य प्राणायामेषु मध्यमः।
उत्थानं वपुषो यस्य स उत्तम उदाहृतः ॥105॥

जो मनुष्य केवल एक दिन ऐसा प्राणायाम करता है, वह सभी पापों से छुटकारा पाता है। जो लगातार तीन साल तक इस प्रकार प्राणायामपरायण रहता है, वह मनुष्य योगसिद्ध योगी बन जाता है। इस वायु को जीतने वाला इन्द्रियों को वश में रखने वाला, कम खाने वाला, कम निद्रा लेने वाला, तेजस्वी और बलवान होता है। वह अपमृत्यु को पार करके लम्बी आयु को प्राप्त करता है। जिसे प्राणायाम में पसीना होता है, उसका प्राणायाम अधम है। जिस प्राणायाम से शरीर में कँपकँपी आती है, वह मध्यम प्राणायाम होता है, और जिसका शरीर प्राणायाम से ऊपर उठता है, वह उत्तम प्राणायाम कहा जाता है।

अधमे व्याधिपापानां नाशः स्यान्मध्यमे पुनः।
पापरोगमहाव्याधिनाशः स्यादुत्तमे पुनः ॥106॥
अल्पमूत्रोऽल्पविष्टश्च लघुदेहो मिताशनः।
पट्विन्द्रियः पटुमतिः कालत्रयविदात्मवान् ॥107॥
रेचकं पूरकं मुक्त्वा कुम्भीकरणमेव यः।
करोति त्रिषु कालेषु नैव तस्यास्ति दुर्लभम् ॥108॥
नाभिकन्दे च नासाग्रे पादाङ्गुष्ठे च यत्नवान्।
धारयेन्मनसा प्राणान् सन्ध्याकालेषु वा सदा ॥109॥
सर्वरोगैर्विनिर्मुक्तो जीवेद्योगी गतक्लमः।
कुक्षिरोगविनाशः स्यान्नाभिकन्देषु धारणात् ॥110॥

अधम कोटि के प्राणायाम से आधि-व्याधि और संपूर्ण पाप नष्ट हो जाते हैं। मध्यम कोटि के प्राणायाम से पापों का, महारोगों का और पीड़ाओं का नाश होता है। और उत्तम कोटि के प्राणायाम से तो वह सचेत योगी अल्प मूत्रवाला अल्प बिष्टावाला, लघुदेहवाला, कम खाने वाला, तेजस्वी इन्द्रिय शक्तियों वाला, तेजस्वी बुद्धिवाला तथा तीनों काल को जानने वाला हो जाता है। जो योगी रेचक और पूरक को छोड़कर केवल कुम्भक को ही करने के लिए तत्पर रहता है, उसके लिए तीनों काल में कुछ भी दुर्लभ नहीं होता। योग में सतत प्रयत्नशील योगी को सन्ध्यावन्दन के समय में नाभिकन्द में (मूल में), नासिका के अग्रभाग में तथा दोनों पैरों के अँगूठों में अपने मन से प्राणतत्त्व की धारणा करनी चाहिए। इस प्रकार की धारणा करने से योगी सभी रोगों से मुक्त होकर आनन्दपूर्वक जीवन गुजारता है। नाभिकन्द में प्राणों को धारण करने से कुक्षि (पेट) के सभी रोग नष्ट हो जाते हैं।

नासाग्रे धारणाद्दीर्घमायुः स्याद्देहलाघवम्।
ब्राह्मे मुहूर्ते सम्प्राप्ते वायुमाकृष्य जिह्वया ॥111॥
पिबतस्त्रिषु मासेषु वाक्सिद्धिर्महती भवेत्।
अभ्यासतश्च षण्मासान्महारोगविनाशनम् ॥112॥
यत्र यत्र धृतो वायुरङ्गे रोगादिदूषिते।
धारणादेव मरुतस्तत्तदारोग्यमश्नुते ॥113॥
मनसो धारणादेव पवनो धारितो भवेत्।
मनसः स्थापने हेतुरुच्यते द्विजपुङ्गव ॥114॥

नासिका के अग्रभाग में प्राण को धारण करने से लम्बी आयु और देह का लाघव होता है। ब्राह्ममुहूर्त में जीभ से वायु को भीतर खींचकर तीन महीनों तक पीने से वाणी की महान् सिद्ध प्राप्त होती है और छ: मास के ऐसे अभ्यास से महारोग भी नष्ट हो जाते हैं। रोग आदि से दूषित शरीर में जहाँ-जहाँ वायु धारण किया जाता है, वहाँ वायु के धारण से ही उस-उस रोग का नाश हो जाता है। हे द्विजश्रेष्ठ ! मन की धारणा से ही वायु की धारणा उत्पन्न होने लगती है। मन को स्थापन (एकाग्र) करने के लिए प्राण की साधना (प्राणायाम का परिशीलन) अनिवार्य हेतु (कारण) कहा गया है।

करणानि समाहृत्य विषयेभ्यः समाहितः।
अपानमूर्ध्वमाकृष्येदुदरोपरि धारयेत् ॥115॥
बध्नन्कराभ्यां श्रोत्रादिकरणानि यथातथम्।
युञ्जानस्य यथोक्तेन वर्त्मना स्ववशं मनः ॥116॥

इन्द्रियों को विषयों से हटाकर, सावधान होकर, अपानवायु को ऊर्ध्व में अर्थात् पेट के ऊपर धारण करना चाहिए और दोनों हाथों की अँगुलियों से दोनों कानों को बन्द कर लेना चाहिए। इस क्रिया से मन को वश में लाया जा सकता है। (इसको षण्मुखी मुद्रा कहा जाता है। इसमें दोनों हाथों की अँगुलियों से आँख, कान, नाक, मुख आदि छिद्रों को बन्द करके मन को वश में लाने का प्रयत्न किया जाता है)।

मनोवशात्प्राणवायुः स्ववशे स्थाप्यते सदा।
नासिकापुटयोः प्राणः पर्यायेण प्रवर्तते ॥117॥
तिस्रश्च नाडिकास्तासु स यावन्तं चरत्ययम्।
शङ्खिनीविवरे याम्ये प्राणः प्राणभृतां सताम् ॥118॥
तावन्तं च पुनः कालं सौम्ये चरति सन्ततम्।
इत्थं क्रमेण चरता वायुना वायुजिन्नरः ॥119॥
अहश्च रात्रिश्च पक्षं च मासमृत्वयनादिकम्।
अन्तर्मुखो विजानीयात्कालभेदं समाहितः ॥120॥

इस प्रकार मनोजय प्राप्त कर लेने के बाद, प्राणवायु नियमित हो जाता है अर्थात् सदैव अपने वश में आ जाता है और दोनों नथुनों से उसका आना-जाना व्यवस्थित रूप में होने लगता है। इडा आदि तीन नाडियाँ हैं। इन इडादि तीन नाडियों में जितने काल तक यह प्राणियों का प्राणवायु याम्य में (शंखिनीविवर में अर्थात् पिंगला नाम से प्रख्यात दाहिने नथुने में) घूमता है उतने ही काल तक योगियों के सौम्य में (सुषुम्ना में) सतत घूमा करता है। इस तरह जिस योगी का प्राण समान समय में

दोनों में घूमता है इससे वह 'वायुजित्' (वायु को जीतने वाला) हो जाता है और वह दिवस, रात, पक्ष, मास, ऋतु, अयन आदि के कालभेद को अन्तर्मुखी होकर सावधानतया पहचान लेता है।

अङ्गुष्ठादिस्वावयवस्फुरणादर्शनैरपि।
अरिष्टैर्जीवितस्यापि जानीयात्क्षयमात्मनः ॥121॥
ज्ञात्वा यतेत कैवल्यप्राप्तये योगवित्तमः।
पादाङ्गुष्ठे कराङ्गुष्ठे स्फुरणं यस्य न श्रुतिः ॥122॥
तस्य संवत्सरादूर्ध्वं जीवितस्य क्षयो भवेत्।
मणिबन्धे तथा गुल्फे स्फुरणं यस्य नश्यति ॥123॥
षण्मासावधिरेतस्य जीवितस्य स्थितिर्भवेत्।
कूर्परे स्फुरणं यस्य तस्य त्रैमासिकी स्थितिः ॥124॥

अपने अंगुष्ठ आदि अंगों का फड़कना रुक जाने पर अपने जीवन की समाप्ति जल्द से जल्द समझ लेनी चाहिए। उन अरिष्टों को जानकर श्रेष्ठ योगी को कैवल्य की प्राप्ति के लिए प्रयत्न करना चाहिए। जिसके पैरों के और हाथों के अंगुष्ठों में धडकन (स्फुरण) बन्द हो जाए तो उसका एक वर्ष के बाद जीवन का अन्त होगा, ऐसा जानना चाहिए। जिसके मणिबन्ध में (कलाई में) और गुल्फ में (टखने में) स्फुरण नष्ट हो जाए तो उसके जीवन की अवधि छः मास की होगी, ऐसा समझना चाहिए। और जिसकी कोहनी में स्फुरण बन्द हो जाए उसका जीवन तीन मास ही रहेगा, ऐसा समझना चाहिए।

कुक्षिमेहनपार्श्वे च स्फुरणानुपलम्भने।
मासावधिर्जीवितस्य तदर्धस्य तु दर्शने ॥125॥
आश्रिते जठरद्वारे दिनानि दश जीवितम्।
ज्योतिः खद्योतवद्यस्य तदर्धं तस्य जीवितम् ॥126॥
जिह्वाग्रादर्शने त्रीणि दिनानि स्थितिरात्मनः।
ज्वालाया दर्शने मृत्युर्द्विदिने भवति ध्रुवम् ॥127॥
एवमादीन्यरिष्टानि दृष्टायुःक्षयकारणम्।
निःश्रेयसाय युञ्जीत जपध्यानपरायणः ॥128॥

कुक्षि, उपस्थ और पार्श्व भाग में स्फुरण न हो तो केवल एक मास तक जीवन रहेगा और आँख में स्फुरण के अभाव में सिर्फ पंद्रह दिन तक जीवन रह सकता है। जठर के मुँह पर यदि स्फुरण नहीं होता, तो जीवन दस दिन तक रहता है और सूर्य-चन्द्र की ज्योति जब पतंगे की भाँति दिखाई दे, तब पाँच दिन ही जीवन टिक सकता है। जीभ के अग्र भाग में यदि स्फुरण का अभाव हो, तब आत्मा की स्थिति तीन दिन तक रहती है और यदि ज्वाला का दर्शन होने लगे, तब दो ही दिनों में मृत्यु अवश्य आ जाती है। ये सब अरिष्ट (अनिष्टकारक तत्त्व) आयु को क्षीण करने के कारणरूप हैं। इन सभी को जानने वाले साधक को अर्थात् अपनी आयु को पहचानने वाले योगी को अपने कल्याण के लिए स्वयं को जप, तप, ध्यानपरायण होकर कल्याण में प्रवृत्त होना चाहिए।

मनसा परमात्मानं ध्यात्वा तद्रूपतामियात्।
यद्यष्टादशभेदेषु मर्मस्थानेषु धारणम् ॥129॥
स्थानात्स्थानं समाकृष्य प्रत्याहारः स उच्यते।
पादाङ्गुष्ठं तथा गुल्फं जङ्घामध्यं तथैव च ॥130॥

मध्यमूर्वोश्च मूलं च पायुर्हृदयमेव च।
मेहनं देहमध्यं च नाभिं च गलकूर्परम् ॥131॥
तालुमूलं च मूलं च घ्राणस्याक्ष्णोश्च मण्डलम्।
भ्रुवोर्मध्यं ललाटं च मूलमूर्ध्वं च जानुनी ॥132॥
मूलं च करयोर्मूलं महान्त्येतानि वै द्विज।
पञ्चभूतमये देहे भूतेष्वेतेषु पञ्चसु ॥133॥

मन के द्वारा परमात्मा का ध्यान करके तद्रूप बनने का प्रयत्न करना चाहिए। उसकी चेतना को शरीर के अठारहों मर्मस्थानों में धारण करना चाहिए। एक स्थान से दूसरे स्थान में खींचने की प्रक्रिया को प्रत्याहार कहा जाता है। पूर्वोक्त अठारह मर्मस्थान ये हैं—पैर का अँगूठा, एड़ी, जाँघ का मध्यभाग, ऊरु का मध्यभाग, गुदा का मध्यभाग, हृदय, उपस्थ, देह का मध्यभाग, नाभि, गला, कोहनी, तालु का मूल, नासिका का मूल, नेत्रमण्डल, भौंहों के बीच का भाग, ललाट, मस्तक का मूल भाग, दोनों घुटने तथा हाथों का मूलभाग—ये सभी स्थल, हे द्विज! पाँचों भूतों से युक्त इस पाँचभौतिक शरीर में महान् (मर्मस्थान) कहे जाते हैं।

मनसो धारणं यत्तद्युक्तस्य च यमादिभिः।
धारणा सा च संसारसागरोत्तारकारणम् ॥134॥
आजानुपादपर्यन्तं पृथिवीस्थानमिष्यते।
पित्तला चतुरस्रा च वसुधा वज्रलाञ्छिता ॥135॥
स्मर्तव्या पञ्चघटिकास्तत्रारोप्य प्रभञ्जनम्।
आजानुकटिपर्यन्तमपां स्थानं प्रकीर्तितम् ॥136॥
अर्धचन्द्रसमाकारं श्वेतमर्जुनलाञ्छितम्।
स्मर्तव्यमम्भःश्वसनमारोप्य दशनाडिकाः ॥137॥

यम आदि से युक्त मन की एकाग्रता को ही धारणा कहा जाता है। ऐसी धारणा संसाररूपी सागर को पार करने का कारण मानी जाती है। घुटनों से लेकर पैरों तक का स्थान पृथ्वीस्थान माना जाता है। पीले रंग की और चार कोणों से युक्त पृथ्वी वज्र से जड़ी हुई है। उस पृथ्वी में वायु को रोककर उसका पाँच घटिकापर्यन्त (दो घण्टों तक) स्मरण (चिन्तन) करना चाहिए। अब घुटने से लेकर ऊपर का कमर तक का भाग जल का स्थान माना जाता है। वह अर्धचन्द्रकार है, और श्वेतवर्ण का है तथा चाँदी से जड़ा हुआ है। उसका भी श्वास को रोककर (उसी में तन्मय होकर) दश घटिका तक (चार घण्टों तक) चिन्तन करना चाहिए।

आदेहमध्यकट्यन्तमग्निस्थानमुदाहृतम्।
तत्र सिन्दूरवर्णोऽग्निर्ज्वलनं दश पञ्च च ॥138॥
स्मर्तव्या नाडिकाः प्राणं कृत्वा कुम्भे तथेरितम्।
नाभेरुपरि नासान्तं वायुस्थानं तु तत्र वै ॥139॥
वेदिकाकारवद् धूम्रो बलवान्भूतमारुतः।
स्मर्तव्यः कुम्भकेनैव प्राणमारोप्य मारुतम् ॥140॥
घटिकाविंशतिस्तस्माद् घ्राणाद् ब्रह्मबिलावधि।
व्योमस्थानं नभस्तत्र भिन्नाञ्जनसमप्रभम् ॥141॥

शरीर में कटि प्रदेश के मध्य का भाग अग्नि का स्थान कहा गया है। वहाँ सिन्दूरवर्णी अग्नि ज्वालारूप है। उसका पंद्रह घटिका (छः घण्टे) तक प्राण को कुंभक में रोककर चिन्तन करना चाहिए। नाभि से लेकर तक नासिका तक वायु का स्थान है। उसका आकार वेदी के मुख जैसा होता है। धूम्र जैसा उसका स्वरूप होता है जो कि बड़ा शक्तिशाली होता है। वहाँ प्राणवायु को कुम्भक के द्वारा रोककर उसका बीस घटिका तक (आठ घण्टे तक) चिन्तन करना चाहिए। और नासिका से ब्रह्मरन्ध्र तक का स्थान आकाशतत्त्व का कहा गया है। इसकी आभा नीले रंग की कही गई है।

व्योम्नि मारुतमारोप्य कुम्भकेनैव यत्नवान्।
पृथिव्यंशे तु देहस्य चतुर्बाहुं किरीटिनम् ॥142॥
अनिरुद्धं हरिं योगी यतेत भवमुक्तये।
अबंशे पूरयेद्योगी नारायणमुदग्रधीः ॥143॥
प्रद्युम्नमग्नौ वाय्वंशे सङ्कर्षणमतः परम्।
व्योमांशे परमात्मानं वासुदेवं सदा स्मरेत् ॥144॥

प्रयत्नशील योगी कुंभक के द्वारा ही आकाश के क्षेत्र में आरोपण करता है और बाद में देह के पृथ्वी क्षेत्र के भाग में चतुर्भुज, मुकुटधारी, अनिरुद्ध हरि का चिन्तन करता है (करना चाहिए)। यह संसार से मुक्त होने के लिए किया जाता है। फिर देह के जल क्षेत्र वाले भाग में तेजस्वी बुद्धिवाला वह योगी नारायण का चिन्तन करता है और अग्निवाले स्थान में प्रद्युम्न का चिन्तन करता है। बाद में उस योगी को वायु के क्षेत्र में संकर्षण का और आकाश वाले अंश में वासुदेव का चिन्तन निरन्तर करते ही रहना चाहिए।

अचिरादेव तत्प्राप्तिर्युञ्जानस्य न संशयः।
बद्ध्वा योगासनं पूर्वं हृद्देशे हृदयाञ्जलिः ॥145॥
नासाग्रन्यस्तनयनो जिह्वां कृत्वा च तालुनि।
दन्तैर्दन्तानसंस्पृश्य ऊर्ध्वकायः समाहितः ॥146॥
संयमेच्चेन्द्रियग्राममात्मबुद्ध्या विशुद्धया।
चिन्तनं वासुदेवस्य परस्य परमात्मनः ॥147॥

जो साधक योगी ऐसे अभ्यास को नियमपूर्वक निरन्तर किया करता है, वह जल्द से जल्द परब्रह्म परमात्मा वासुदेव की प्राप्ति कर लेता है, इसमें कोई शंका नहीं है। सबसे पहले तो योगासन लगाकर हृदय प्रदेश में हृदयरूपी अंजलियुक्त होकर, नाक के अग्र भाग में नेत्रों को (दृष्टि को) रखते हुए, जीभ को तालुस्थान में लगाकर, दाँतों को दाँतों से स्पर्श नहीं करना चाहिए। शरीर को सीधा एवं स्थिर रखकर, सावधान होकर, इन्द्रियों का संयम करना चाहिए और बाद में परब्रह्म वासुदेव का अपनी निर्मल बुद्धि से चिन्तन करना चाहिए।

स्वरूपव्याप्तरूपस्य ध्यानं कैवल्यसिद्धिदम्।
यग्ममात्रं वासुदेवं चिन्तयेत्कुम्भकेन यः ॥148॥
र [illegible]जन्मार्जितं पापं तस्य नश्यति योगिनः।
नाभिकन्दात्समारभ्य यावद्धृदयगोचरम् ॥149॥
जाग्रद्वृत्तिं विजानीयात्कण्ठस्थं स्वप्नवर्तनम्।
सुषुप्तं तालुमध्यस्थं तुर्यं भ्रूमध्यसंस्थितम् ॥150॥

अपने स्वरूप से व्याप्त रूपवाले परमात्मा का ध्यान कैवल्य की सिद्धि कराने वाला है। जो साधक कुम्भक के द्वारा एक प्रहरमात्र भी वासुदेव का चिन्तन करता है, उस योगी के सात जन्मों में किए हुए पापों का नाश हो जाता है। नाभिकेन्द्र से लेकर हृदय तक का क्षेत्र जाग्रदवस्था का क्षेत्र है, ऐसा जानना चाहिए। स्वप्नावस्था का केन्द्र कण्ठ है और सुषुप्तावस्था का केन्द्र तालुस्थान है और तुर्य का क्षेत्र भौहों के मध्यस्थान का क्षेत्र माना गया है।

तुर्यातीतं परंब्रह्म ब्रह्मरन्ध्रे तु लक्षयेत्।
जाग्रद्वृत्तिं समारभ्य यावद् ब्रह्मबिलान्तरम् ॥151॥
तत्रात्मायं तुरीयस्य तुर्यान्ते विष्णुरुच्यते।
ध्यानेनैव समायुक्तो व्योम्नि चात्यन्तनिर्मले ॥152॥
सूर्यकोटिद्युतिधरं नित्योदितमधोक्षजम्।
हृदयाम्बुरुहासीनं ध्यायेद्वा विष्णुरूपिणम् ॥153॥

तुर्यातीत परब्रह्म का क्षेत्र ब्रह्मरन्ध्र में परब्रह्म को लक्ष्य करके अवस्थित है। जाग्रदवस्था से शुरू होकर ब्रह्मरन्ध्र तक तुर्यात्मा का तत्त्व प्रतिष्ठित रहता है। और उसके अन्त में वह विष्णु कहा गया है। इसके बाद साधक योगी को चाहिए कि वह ध्यान में परायण होकर अत्यन्त निर्मल आकाश में (हृदयरूपी आकाश में) करोड़ों सूर्य जैसे तेज को धारण किए हुए, हृदयरूपी कमल पर बैठे हुए, विश्वरूपधारी, नित्योदित भगवान् विष्णु का निरन्तर चिन्तन-मनन करता रहे।

अनेकाकारखचितमनेकवदनान्वितम्।
अनेकभुजसंयुक्तमनेकायुधमण्डितम् ॥154॥
नानावर्णधरं देवं शान्तमुग्रमुदायुधम्।
अनेकनयनाकीर्णं सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥155॥
ध्यायतो योगिनः सर्वमनोवृत्तिर्विनश्यति।
हृत्पुण्डरीकमध्यस्थं चैतन्यज्योतिरव्ययम् ॥156॥
कदम्बगोलकाकारं तुर्यातीतं परात्परम्।
अनन्तमानन्दमयं चिन्मयं भास्करं विभुम् ॥157॥
निवातदीपसदृशमकृत्रिममणिप्रभम्।
ध्यायतो योगिनस्तस्य मुक्तिः करतले स्थिता ॥158॥

ऐसे अनेक आकार-प्रकारवाले, अनेक मुखों वाले, अनेक हाथों वाले, अनेक आयुध धारण किए हुए, विविध वर्ण धारण करने वाले, देवस्वरूप, शान्त, अस्त्र धारण किये हुए, असंख्य आँखों वाले, करोड़ों-करोडों सूर्यों की आभावाले, विश्वस्वरूप भगवान् विष्णु का चिन्तन-मनन करने से योगी की सभी मनोवृत्तियाँ समाप्त हो जाती हैं। हृदयरूपी कमल के मध्य प्रदेश में स्थित चैतन्यरूप ज्योतिर्मय, अव्यय (शाश्वत), कदम्ब के समान गोलाकार, तुर्यातीत, परे से भी परे, अनन्त, आनन्दमय, चैतन्यमय, व्यापक प्रकाशरूप, वायुरहित स्थान में स्थित दीपक की भाँति अचल, सच्चे मणि के जैसे तेजोमय, तुर्यातीत का ध्यान करने से मुक्ति तो योगी के हाथ में ही रहती है।

विश्वरूपस्य देवस्य रूपं यत्किञ्चिदेव हि।
स्थवीयः सूक्ष्ममन्यद्वा पश्यन्हृदयपङ्कजे ॥159॥
ध्यायतो योगिनो यस्तु साक्षादेव प्रकाशते।
अणिमादिफलं चैव सुखेनैवोपजायते ॥160॥

जीवात्मनः परस्यापि यद्येवमुभयोरपि ।
अहमेव परंब्रह्म ब्रह्माहमिति संस्थितिः ॥161॥
समाधिः स तु विज्ञेयः सर्ववृत्तिविवर्जितः ।
ब्रह्म सम्पद्यते योगी न भूयः संसृतिं व्रजेत् ॥162॥

इस विश्वरूप देव का जो कोई भी स्थूल, सूक्ष्म अथवा और कोई भी रूप है, उसका अपने हृदयरूपी कमल में ध्यान करते हुए योगी के सामने साक्षात् वह उस रूप में प्रकट होता है । अथवा ध्यान करने वाला योगी ही स्वयं ध्येय के रूपवाला हो जाता है । उस योगी को बिना किसी परिश्रम के (सुखपूर्वक) अणिमा, लघिमा आदि का फल प्राप्त हो जाता है । जीवात्मा तथा परमात्मा—दोनों के पारमार्थिक स्वरूप का ज्ञान हो जाने से जब 'मैं ही परब्रह्म हूँ'—ऐसी अवस्था आ जाती है, उसे ही 'समाधि' कहा जाता है । समाधि में मन की सभी वृत्तियाँ नष्ट हो जाती हैं । ऐसा समाधिप्राप्त योगी ब्रह्म को प्राप्त करता है और वह फिर कभी इस नश्वर जगत् में नहीं आता है ।

एवं विशोध्य तत्त्वानि योगी निःस्पृहचेतसा ।
यथा निरिन्धनो वह्निः स्वयमेव प्रशाम्यति ॥163॥
ग्राह्याभावे मनःप्राणो निश्चयज्ञानसंयुतः ।
शुद्धसत्त्वे परे लीनो जीवः सैन्धवपिण्डवत् ॥164॥
मोहजालकसङ्काशं विश्वं पश्यति स्वप्नवत् ।
सुषुप्तिवद्यश्चरति स्वभावपरिनिश्चलः ।
निर्वाणपदमाश्रित्य योगी कैवल्यमश्नुतः ॥165॥ इत्युपनिषत् ।

इति त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषत्समाप्ता ।

वह साधक योगी इस तरह से योगतत्त्वों का शोधन करके स्पृहारहित मन से ईंधनरहित अग्नि की तरह स्वयं ही शान्त हो जाता है । तब ऐसे योगी के लिए कुछ भी स्वीकार्य नहीं होता अर्थात् उसके लिए कोई ग्राह्य वस्तु नहीं होती, क्योंकि तब उसके मन और प्राण निश्चयात्मक – पारमार्थिक ज्ञान से युक्त हो जाते हैं और उसका जीवात्मा परमशुद्ध तत्त्व में (ब्रह्म में) जल में नमक के पिण्ड की भाँति विलीन हो जाता है । उस योगी को यह मोह के जाल जैसा विश्व स्वप्न की तरह ही दीखता है और वह संपूर्णतः अचल (स्थिर) होकर सहजभाव से सुषुप्ति जैसी अवस्था में रहने लगता है । ऐसा उत्तम योगी (साधक) निर्वाणपद पर आसीन होकर कैवल्यावस्था को प्राप्त होता है ।

यहाँ त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषद् पूरी हुई ।

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं.....पूर्णमेवावशिष्यते । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(46) सीतोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यह अथर्ववेदीय उपनिषद् है । इसमें कहा गया है कि सीता ही मूल प्रकृति है । श्रीराम के समीप रहकर वह जगत् को आनन्द देने वाली है । वही मूल प्रकृति इस जगत् की उत्पत्ति, स्थिति और विनाश का मूल कारण है । इसी को महामाया कहा जाता है । इच्छाशक्ति, क्रियाशक्ति तथा आद्याशक्ति भी यही है । लक्ष्मीस्वरूप भी वही है, पृथ्वीस्वरूप भी वही है, वही भगवान् की साक्षात् शक्ति है । इस तरह सीता का मूल प्रकृतित्व, अक्षरार्थ, व्यक्ताव्यक्तस्वरूप, ब्रह्मरूपत्व, शक्तित्रयत्व आदि बताया गया है ।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (अथर्वशिर उपनिषद् में) द्रष्टव्य है ।

देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्का सीता किं रूपमिति ॥1॥
स होवाच प्रजापतिः सा सीतेति ।
मूलप्रकृतिरूपत्वात्सा सीता प्रकृतिः स्मृता ।
प्रणवप्रकृतिरूपत्वात्सा सीता प्रकृतिरुच्यते ॥2॥

एक समय देवताओं ने प्रजापति से पूछा—'सीता का स्वरूप क्या है ?' सीता कौन है ?' तब प्रजापति ने कहा—वह सीता तो मूल प्रकृति है इसलिए वह जगत् का मूल कारण है । जो मूलप्रकृतित्व से प्रणव कहा गया है, उसी रूप की होने से सीता को प्रकृति कहा गया है ।

सीता इति त्रिवर्णात्मा साक्षान्मायामयी भवेत् ।
विष्णुः प्रपञ्चबीजं च मया ईकार उच्यते ॥3॥
सकारः सत्यममृतं प्राप्तिः सोमश्च कीर्त्यते ।
तकारस्तारलक्ष्म्या च वैराजः प्रस्तरः स्मृतः ॥4॥

त्रिवर्णात्मक यह 'सीता' नाम साक्षात् योगमाया का स्वरूप है । भगवान् विष्णु सम्पूर्ण जगत् (प्रपंच) के बीजस्वरूप हैं, तो भगवान् विष्णु की माया 'ई'कारस्वरूप है । इसमें जो 'स'कार है, वह सत्य, अमृत, प्राप्ति और चन्द्र का वाचक है । और इसमें जो दीर्घ आकारमात्रा सहित 'त'कार है, उसे महालक्ष्मी का फैलने वाला प्रकाशमय रूप कहा गया है ।

ईकाररूपिणी सोमाऽमृतावयवदिव्यालङ्कारस्रङ्मौक्तिकाद्याभरणा-
लङ्कृता महामायाऽव्यक्तरूपिणी व्यक्ता भवति ॥5॥
प्रथमा शब्दब्रह्ममयी स्वाध्यायकाले प्रसन्ना । उद्भावनकरी सात्मिका

द्वितीया भूतले हलाग्रे समुत्पन्ना । तृतीया ईकाररूपिणी अव्यक्तस्वरूपां भवतीति सीतेत्युदाहरन्ति शौनकीये ॥6॥

'ई'काररूपिणी सीताजी यों तो अव्यक्त महामाया है, फिर भी श्रीराम के संकल्पवश सोम जैसी प्रियदर्शना वह अपने अमृतसमान अवयवों और माला – मोती आदि दिव्य आभूषणों से अलंकृत होकर व्यक्तरूप धारण करती है। महामाया भगवती सीताजी के तीन स्वरूप हैं—पहले शब्दब्रह्ममयी होकर स्वाध्याय-स्वरूप बुद्धि के रूप में प्रकट होती है। दूसरे रूप में वह महाराज जनक के यहाँ हल के अग्र भाग से उत्पन्न हुई। वह यों तो भगवद्भाव को प्राप्त हुए लोगों के हृदय में निरावृत्त सुखरूप से सदैव उद्भूत हैं ही। और तीसरे ईकार के रूप में वे अव्यक्त रहती हैं। शौनकीय तंत्र में सीता के ये ही तीन रूप बताए गए हैं।

श्रीरामसान्निध्यवशाज्जगदानन्दकारिणी ।
उत्पत्तिस्थितिसंहारकारिणी सर्वदेहिनाम् ॥7॥
सीता भगवती ज्ञेया मूलप्रकृतिसंज्ञिता ।
प्रणवत्वात्प्रकृतिरिति वदन्ति ब्रह्मवादिन इति ॥8॥
अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति च ॥9॥

श्री सीताजी को राम का नित्य सान्निध्य प्राप्त है, इसलिए वे जगत् को आनन्द देने वाली हैं। वे सभी प्राणियों की उत्पत्ति, स्थिति और प्रलय करने वाली हैं। भगवती सीता को मूल प्रकृतिरूप जानना चाहिए। उनके प्रणवस्वरूप होने के कारण ब्रह्मवादी लोग उन्हें प्रकृति कहते हैं। ब्रह्मसूत्रों के 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इस सूत्र में उन्हीं के व्यक्त तथा अव्यक्त स्वरूपों का प्रतिपादन किया गया है।

सा सर्ववेदमयी सर्वदेवमयी सर्वलोकमयी सर्वकीर्तिमयी सर्वधर्ममयी सर्वाधारकार्यकारणमयी महालक्ष्मीर्देवेशस्य भिन्नाभिन्नरूपा चेतनाचेतनात्मिका ब्रह्मस्थावरात्मा तद्गुणकर्मविभागभेदाच्छरीररूपा देवर्षिमनुष्यगन्धर्वरूपा असुरराक्षसभूतप्रेतपिशाचभूतादिभूतशरीररूपाभूतेन्द्रियमनः प्राणरूपेति च विज्ञायते ॥10॥

वह सीताजी सभी वेदों का स्वरूप हैं, सभी देवों का भी स्वरूप हैं, वह सर्वलोकों में व्याप्त हैं, सर्वधर्मस्वरूप हैं, वह यशस्विनी सभी का आधार हैं, सभी कार्य और कारण रूप हैं, वह महालक्ष्मी, महानारायण भगवान् से भिन्न होते हुए भी अभिन्न हैं। चेतन और अचेतन—दोनों उन्हीं (सीताजी) के रूप में हैं। ब्रह्मा से लेकर स्थावरपर्यन्त वह व्याप्त हैं। सभी प्राणियों के गुण और कर्मों के विभाग के भेद से सर्वशरीरस्वरूपा वह मनुष्य, देव, ऋषि और गन्धर्वों की स्वरूपभूत हैं तथा असुर, राक्षस, भूत, प्रेत, पिशाच और भूतादि की शरीररूपिणी हैं। इन पाँच भूतों, इन्द्रियों, मन तथा प्राण के स्वरूपवाली भी जानी जाती है।

सा देवी त्रिविधा भवति शक्त्यासना इच्छाशक्तिः क्रियाशक्तिः साक्षाच्छक्तिरिति ॥11॥
इच्छाशक्तिस्त्रिविधा भवति । श्रीभूमिनीलात्मिका भद्ररूपिणी प्रभावरूपिणी सोमसूर्याग्निरूपा भवति ॥12॥
सोमात्मिका ओषधीनां प्रभवति कल्पवृक्षपुष्पफललतागुल्मात्मिका

ओषधभेषजात्मिका अमृतरूपा देवानां महस्तोमफलप्रदा अमृतेन तृप्तिं जनयन्ती देवानामन्नेन पशूनां तृणेन तत्तज्जीवानाम् ॥13॥

वह शक्तिस्वरूपा देवी एक होते हुए भी परिच्छिन्न दृष्टिवालों के लिए तीन रूपवाली हैं—इच्छाशक्ति, क्रियाशक्ति और ज्ञानशक्ति। इनमें इच्छाशक्ति तीन प्रकार की होती है—श्री, भू और नीला। इन तीनों रूपों को धारण करके वह देवी अपने प्रभाव से सभी का कल्याण करने वाली है और चन्द्र, सूर्य और अग्नि का रूप धारण करती हैं। चन्द्रस्वरूपिणी होकर वे औषधियों का पोषण करती हैं। कल्पवृक्ष, फल, मूल, लता, पौधेरूपी औषधियों एवं अमृतरूप अन्य औषधियों का रूप भी उन्हींने धारण किया हुआ है। वह देवी उसी चन्द्र के रूप में देवताओं को 'महास्तोम' यज्ञ का फल देती हैं। अमृत, अन्न और तृण (घास) के द्वारा क्रमशः देवता, मानव और अन्य जीवों को तृप्त करती है।

सूर्यादिसकलभुवनप्रकाशिनी दिवा च रात्रिः कालकलानिमेषमारभ्य घटिकाष्टयामदिवस(वार)रात्रिभेदेन पक्षमासर्त्वयनसंवत्सरभेदेन मनुष्याणां शतायुःकल्पनया प्रकाशमाना चिरक्षिप्रव्यपदेशेन निमेषमारभ्य परार्धपर्यन्तं कालचक्रं जगच्चक्रमित्यादिप्रकारेण चक्रवत्परिवर्तमानाः सर्वस्यैतस्यैव कालस्य विभागविशेषाः प्रकाशरूपाः कालरूपा भवन्ति ॥14॥

वे सीताजी सूर्य आदि सकल भुवनों को भी प्रकाशित करने वाली हैं। वही देवी निमेष, घड़ी, आठ प्रहरवाले दिन-रात्रि, मास, पक्ष, ऋतु, अयन, संवत्सर आदि काल की कलाओं के भेद से मनुष्य की शत वर्षों की आयुष्य की कल्पना को पूरा करती हुई प्रकाशमान होती है। शीघ्र और विलम्ब के भेद से, निमिष से लेकर परार्ध तक के कालचक्र को ही संसार कहा जाता है। उसके सभी अंगप्रत्यंग विशेषरूप से प्रकाशमान और कालरूप इसलिए ही हैं कि ये सब चक्र की तरह परिवर्तनशील जो काल है, वही सीताजी का रूप है, और उसी कालरूप सीताजी के ही रूप हैं।

अग्निरूपा अन्नपानादिप्राणिनां क्षुत्तृष्णात्मिका देवानां मुखरूपा वनौषधीनां शीतोष्णरूपा काष्ठेष्वन्तर्बहिश्च नित्यानित्यरूपा भवति ॥15॥
श्रीदेवी त्रिविधं रूपं कृत्वा भगवत्सङ्कल्पानुगुण्येन लोकरक्षणार्थं रूपं धारयति । श्रीरिति लक्ष्मीरिति लक्ष्यमाणा भवतीति विज्ञायते ॥16॥

वह देवी प्राणियों के भीतर अग्नि के रूप में अवस्थित होकर अन्न-जल के खाने-पीने के लिए भूख और प्यास के रूप में उपस्थित रहती है। वही अग्निस्वरूपिणी देवी देवताओं के मुख के रूप में भी विद्यमान होती है और वही देवी वनौषधियों के लिए शीतोष्णरूप होती है तथा काष्ठों के लिए भीतर-बाहर नित्यानित्यस्वरूप बनती है। वे सीताजी श्रीदेवी के तीन रूप धारण करती हैं, और भगवान् के संकल्पानुसार सर्व लोगों का रक्षण करने के लिए महालक्ष्मी के रूप में प्रकट होती हैं, और श्री, लक्ष्मी आदि के द्वारा लक्षित होती हैं, ऐसा जाना जाता है।

भूदेवी ससागराम्भः सप्तद्वीपा वसुन्धरा भूरादिचतुर्दशभुवनानामाधाराधेया प्रणवात्मिका भवति ॥17॥
नीला च मुखविद्युन्मालिनी सर्वौषधीनां सर्वप्राणिनां पोषणार्थं सर्वरूपा भवति ॥18॥

प्रणवात्मिका माता सीता सात द्वीपों वाली, सागरों से युक्त, पृथ्वी के रूप में प्रकट होती हैं, उसे भूदेवी कहा जाता है। वह देवी पृथिव्यादि चौदहों भुवनों को आश्रय देने वाली हैं। वह आधार होने पर भी आधेय के रूप में प्रकट होती हैं। और विद्युन्माता के समान मुखवाली होकर सब औषधियों और प्राणियों के पोषण के लिए जब सर्वरूप होकर प्रकट होती है, तब वह नीला कही जाती हैं।

समस्तभुवनस्याधोभागे जलाकारात्मिका मण्डूकमयेति भुवनाधारेति विज्ञायते ॥19॥
क्रियाशक्तिस्वरूपं हरेर्मुखान्नादः। तन्नादाद्बिन्दुः। बिन्दोरोङ्कारः। ओङ्कारात्परतो रामवैखानसपर्वतः। तत्पर्वते कर्मज्ञानमयीभिर्बहुशाखा भवन्ति ॥20॥

जो देवी सभी भुवनों के नीचे के भाग में जलरूप मण्डूकमया होकर सभी भुवनों को आश्रय (आधार) देती है, वह भुवनाधारा भी आद्याशक्ति सीताजी ही हैं, ऐसा जाना जाता है। परमात्मा की क्रियाशक्तिरूप सीताजी का स्वरूप पहले भगवान् श्रीहरि के मुख से नाद के रूप में प्रकट हुआ। उस नाद से बिन्दु और बिन्दु से ओंकार प्रकट हुआ। ॐकार से परे रामरूपी वैखानस पर्वत है। उस पर्वत में ज्ञान और कर्मरूपी अनेक शाखाएँ आर्द्र हुई हैं।

तत्र त्रयीमयं शास्त्रमाद्यं सर्वार्थदर्शनम्।
ऋग्यजुःसामरूपत्वात्त्रयीति परिकीर्तिता ॥21॥
(हेतुना) कार्यसिद्धेन चतुर्धा परिकीर्तिता।
ऋचो यजूंषि सामानि अथर्वाङ्गिरसस्तथा ॥22॥
चातुर्होत्रप्रधानत्वाल्लिङ्गादित्रितयं त्रयी।
अथर्वाङ्गिरसं रूपं सामऋग्यजुरात्मकम् ॥23॥

उस पर्वत पर त्रयी नाम का एक आदिशास्त्र है, वह सभी अर्थों को प्रकट करने वाला है। ऋक् (पद्य), यजुस् (गद्य) और साम (गीति) रूप होने से त्रयी नाम दिया गया है। उसी वेदत्रयी को कार्य की सिद्धि के लिए (कार्य की सिद्धि की सुविधा के कारण से) चार नामों से अभिहित किया गया है। ये नाम ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद और अथर्ववेद हैं। ये चारों यों तो यज्ञप्रधान ही हैं फिर भी अपने स्वरूप के आधार पर उन वेदों की गणना तीन में ही होती है। चौथा जो अथर्वांगिरस वेद है, वह साम, यजुस् और ऋक् का ही स्वरूप है।

तथा दिशन्त्याभिचारसामान्येन पृथक्पृथक्।
एकविंशतिशाखायामृग्वेदः परिकीर्तितः ॥24॥
शतं च नवशाखासु यजुषामेव जन्मनाम्।
साम्नः सहस्रशाखाः स्युः पञ्चशाखा अथर्वणः ॥25॥

आभिचारादिक क्रियाओं की वजह से ही यह पृथक् पृथक् (त्रयी और चतुर्वेद) गणना की गई है। (अब प्रत्येक वेद की शाखाओं की बात करते हैं कि—) ऋग्वेद की इक्कीस शाखाएँ हैं, यजुर्वेद की एक सौ नौ शाखाएँ हैं, सामवेद की एक हजार शाखाएँ हैं, तथा अथर्ववेद की पाँच शाखाएँ कही गई हैं।—

कुल शाखाएँ ११३५

वैखानसमतस्तस्मिन्नादौ प्रत्यक्षदर्शनम्।
स्मर्यते मुनिभिर्नित्यं वैखानसमतः परम् ॥26॥

कल्पो व्याकरणं शिक्षा निरुक्तं ज्योतिषं छन्द एतानि षडङ्गानि ॥27॥
उपाङ्गमयनं चैव मीमांसान्यायविस्तरः।
धर्मज्ञसेवितार्थं च वेदवेदोऽधिकं तथा ॥28॥

वेदों में पहले वैखानसमत को (श्रीराम के मत को) प्रत्यक्षदर्शन माना गया है। इसीलिए सभी ऋषिलोग परमवैखानस श्रीराम का स्मरण करते हैं। ऋषियों ने वेदों को कल्प, व्याकरण, शिक्षा, निरुक्त, ज्योतिष और छन्द—इन छः अंगों वाला तथा अयन (वेदान्त), मीमांसा और न्याय—इन तीन उपांगों वाला माना है। धर्म को जानने वाला मनुष्य वेदों के साथ उसके अंगों तथा उपांगों का अध्ययन करना अधिक अच्छा समझते हैं।

निबन्धाः सर्वशाखा च समयाचारसङ्गतिः।
धर्मशास्त्रं महर्षीणामन्तःकरणसम्भृतम्।
इतिहासपुराणाख्यमुपाङ्गं च प्रकीर्तितम् ॥29॥
वास्तुवेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्च तथा मुने।
आयुर्वेदश्च पञ्चैते उपवेदाः प्रकीर्तिताः ॥30॥
दण्डो नीतिश्च वार्ता च विद्या वायुजयः परः।
एकविंशतिभेदोऽयं स्वप्रकाशः प्रकीर्तितः ॥31॥

वेद की सभी शाखाओं में समय-समय पर मनुष्य अपने आचरण को शास्त्रसम्मत बनाने के लिए धर्मशास्त्रीय निबन्धों की रचना करते रहे हैं। ऋषियों ने धर्मशास्त्रों – आचार, व्यवहार और प्रायश्चित्तों – को अपने दिव्य ज्ञान से पुष्ट किया है और शास्त्रानुकूल बनाया है। और उन्हीं जैसे ऋषियों के द्वारा इतिहास, पुराण, वास्तुविद्या, धनुर्वेद, गंधर्ववेद और आयुर्वेद—ऐसे पाँच उपवेदों को भी प्रकट किया है। हे मुनि! इन सभी के साथ ही दण्डनीति, व्यवहार-व्यापार, विद्या और प्राणजय (योगविद्या) का तथा परमतत्त्व में स्थिति आदि जो इक्कीस भेद हैं, वह सब स्वयंप्रकाशित शास्त्र हैं।

वैखानसऋषेः पूर्वं विष्णोर्वाणी समुद्भवेत्।
त्रयीरूपेण सङ्कल्प्य इत्थं देही विजृम्भते ॥32॥
संख्यारूपेण सङ्कल्प्य वैखानसऋषेः पुरा।
उदितो यादृशः पूर्वं तादृशं शृणु मेऽखिलम्।
शश्वद्ब्रह्ममयं रूपं क्रियाशक्तिरुदाहृता ॥33॥

प्राचीन समय में विष्णु की वाणी वैखानस ऋषि के हृदय में वेदत्रयी के रूप में आविर्भूत हुई। वह वाणी वैखानस के संकल्प से जिस संख्यादिरूप में हुई, वह सब सुनो। हरि की जो यह क्रियाशक्ति है, वह साक्षात् ब्रह्मस्वरूपिणी है। (अर्थात् पहले हरिमुख से उदित नाद ही संपूर्ण वेदशास्त्रकृति होकर बाद में ब्रह्मभाव को प्राप्त करके ब्रह्म ही होता है। यहाँ वैखानस का अर्थ विष्णु है। विष्णुमुखोत्पन्न नादवाणी त्रयीरूप से चार वेद और अनेक शाखाओं की संख्या के भेद से विजृंभित=गर्जित प्रसिद्ध है)। वही वेदशास्त्ररूप से विजृंभित वाणी प्रणवरूप से विलीन होती है। बिन्दु नादात्मरूप में, नाद विष्णु के रूप में, विष्णु ब्रह्ममय रूप में जिस गणना से विलीन होते हैं, उसी को क्रियाशक्ति कहा जाता है।

साक्षाच्छक्तिर्भगवतः स्मरणमात्ररूपाविर्भावप्रादुर्भावात्मिका निग्रहानुग्रहरूपा शान्तितेजोरूपा व्यक्ताव्यक्तकारणचरणसमग्रावयवमुखवर्ण-

भेदाभेदरूपा भगवत्सहचारिणी अनपायिनी अनवरतसहाश्रयिणी उदितानुदिताकारा निमेषोन्मेषसृष्टिस्थितिसंहारतिरोधानानुग्रहादिसर्व-शक्तिसामर्थ्यात्साक्षाच्छक्तिरिति गीयते ॥34॥

वह क्रियाशक्ति भगवान् की साक्षात् शक्ति है। वह भगवान् के संकल्पमात्र से ही संसार के विविध रूपों का आविर्भाव-तिरोभाव करती है। वह निग्रह (संयम) स्वरूप है और अनुग्रहरूपिणी भी है। वह शान्ति और तेजस्वरूप भी है, वह व्यक्त-अव्यक्त कारणरूप है, चरणादि समस्त अवयवरूप है, वह समस्त मुख और समस्त वर्णों के भेद और अभेद स्वरूपवाली, भगवान् के संकल्प का अनुसरण करने वाली, अविनाशी, सदैव उनका आश्रय करके रहने वाली कथनीय और अकथनीय—दोनों प्रकार के रूपों को धारण करने वाली, निमेष और उन्मेष के साथ इस जगत् की उत्पत्ति, स्थिति और लय, सृष्टि का संहार और सृष्टि का तिरोधान करने वाली, अनुग्रह आदि सभी प्रकार का सामर्थ्य होने से वह क्रियाशक्तिरूपा सीताजी भगवान् की साक्षात् शक्ति कही जाती हैं।

इच्छाशक्तिस्त्रिविधा प्रलयावस्थायां विश्रमणार्थं भगवतो दक्षिणवक्षः-स्थले श्रीवत्साकृतिर्भूत्वा विश्राम्यतीति सा योगशक्तिः ॥35॥

भगवान् की इच्छाशक्तिरूप सीताजी के तीन रूप हैं—जब प्रलयकाल आता है, तब थकान उतारने के लिए भगवान् की छाती के दाहिने भाग पर अवस्थित श्रीवत्स का रूप वह धारण करती है, और विश्राम करती है, तब वह 'योगमाया' अथवा 'योगशक्ति' कहलाती है।

भोगशक्तिर्भोगरूपा कल्पवृक्षकामधेनुचिन्तामणिशङ्खपद्मनिध्यादिनव-निधिसमाश्रिता भगवदुपासकानां कामनयाऽकामनया वा भक्तियुक्ता नरं नित्यनैमित्तिककर्मभिरग्निहोत्रादिभिर्वा यमनियमासनप्राणायाम-प्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिभिर्वालमनण्वपि गोपुरप्राकारादिभिर्वि-मानादिभिः सह भगवद्विग्रहार्चापूजोपकरणैरर्चनैः स्नानादिभिर्वा पितृ-पूजादिभिरन्नपानादिभिर्वा भगवत्प्रीत्यर्थमुक्त्वा सर्वं क्रियते ॥36॥

दूसरा रूप भोगशक्ति है। वह भोगरूप है। वह भोगरूपा सीताजी कल्पवृक्ष, कामधेनु, चिन्तामणि, शंख, पद्म, निधि आदि नवनिधि का रूप धारण किए हुए हैं। भगवान् के जो भक्त भगवान् की नित्य, नैमित्तिक, अग्निहोत्र और यज्ञादि कर्मों द्वारा अथवा यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान और समाधि द्वारा उपासना करते हैं, उनकी इच्छा हो या न भी हो, तो भी उनके उपभोग के लिए वे तरह-तरह के भोग्य पदार्थ प्रदान करती हैं। वही गोपुर (स्वर्ग) प्राकार किले आदि को भी प्रदान करती हैं। वही शक्तिरूपा सीताजी भगवान् के श्रीविग्रह की पूजा-अर्चना की सामग्रियों के रूप में होती हैं, वही पितृपूजा और तीर्थस्नानादि के रूप में भी होती हैं। अन्न और रसादि के रूप में भी वही होती हैं। पर यह सब वह सिर्फ भगवान् को प्रसन्न करने के उद्देश्य से ही सम्पादित करती है।

अथातो वीरशक्तिश्चतुर्भुजाऽभयवरदपद्मधरा किरीटाभरणयुता सर्वदेवैः परिवृता कल्पतरुमूले चतुर्भिर्गजै रत्नघटैरमृतजलैरभिषिच्यमाना सर्वदैवतैर्ब्रह्मादिभिर्वन्द्यमाना अणिमाद्यष्टैश्वर्ययुता सम्मुखे कामधेनुना स्तूयमाना वेदशास्त्रादिभिः स्तूयमाना जयाद्यप्सरस्स्त्रीभिः परिचर्यमाणा

आदित्यसोमाभ्यां दीपाभ्यां प्रकाश्यमाना तुम्बुरुनारदादिभिर्गीयमाना राकासिनीवालीभ्यां छत्रेण ह्लादिनीमायाभ्यां चामरेण स्वाहास्वधाभ्यां व्यजनेन भृगुपुण्यादिभिरभ्यर्च्यमाना देवी दिव्यसिंहासने पद्मासनारूढा सकलकारणकार्यकरी लक्ष्मीर्देवस्य पृथग्भवनकल्पना। अलञ्चकार स्थिरा प्रसन्नलोचना सर्वदेवतैः पूज्यमाना वीरलक्ष्मीरिति विज्ञायत इत्युपनिषत् ॥37॥

इति सीतोपनिषत्समाप्ता।

अब तीसरा सीताजी का जो वीरशक्तिरूप है, वह चार भुजाओं वाला है और अभय तथा वरदान देने वाले पद्म को धारण किए हुए हैं। वह मुकुट और आभूषणों को धारण की हुई हैं। उनके चारों ओर से देवलोग उन्हें घेरे हुए हैं। वह कल्पतरु के मूल में खड़ी हैं। चार हाथी सोने के घड़ों से उन पर अमृत का अभिषेक कर रहे हैं। ब्रह्मा आदि सभी देव उनका वन्दन कर रहे हैं। वे अणिमा, लघिमा आदि आठ सिद्धियों से युक्त हैं। उनके सन्मुख कामधेनु उनकी स्तुति कर रही हैं। वेद और शास्त्रों में उन्हीं की स्तुति की गई है। जया आदि अप्सराएँ उनकी सेवा कर रही हैं। सूर्य और चन्द्ररूपी दो दीप उन्हें प्रकाशित कर रहे हैं। तुम्बुरु और नारद आदि उनके गीत गा रहे हैं। राका एवं सीनीवाली नाम की दो देवियाँ छत्र लेकर खड़ी हैं। वे स्वाहा और स्वधा के द्वारा पंखा से हवा की जा रही हैं। ह्लादिनी और मायाशक्तियाँ इन्हें चामर डुला रही हैं। भृगु और पुण्य आदि ऋषि इनकी पूजा कर रहे हैं। वह दिव्य सिंहासन पर पद्मासन लगाकर बैठी हैं। वह सकल कार्यों और कारणों को करने वाली हैं। वह महालक्ष्मीरूपा भगवती सीताजी स्वयं स्थिर होते हुए भी तरह-तरह के अलग-अलग भवनों (रूपों) के द्वारा मानो देव का शृंगार कर रही हों, ऐसी हैं। उनकी आँखें प्रसन्न हैं। सभी देवताओं के द्वारा वे पूजित हैं। ऐसी देवी को (देवी के ऐसे रूप को) वीरशक्ति के रूप में जाना जाता है।

इस प्रकार यह उपनिषद् यहाँ पूरी होती है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(47) योगचूडामण्युपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

इस सामवेदीय उपनिषद् में योग-साधना से आत्मशक्ति जगाने की प्रक्रिया बताई गई है। पहले योग के आसनादि छः अंगों को बताकर योगसिद्धि के आवश्यक देहतत्त्वज्ञान, मूलाधारादिचक्रज्ञान, कुण्डलिनी में परमज्योतिदर्शन, नाडीचक्र, नाडीस्थान, नाडीसंचरित प्राणवायु और उसकी क्रियाएँ, प्राणसह जीव की गतिमयता, अजपागायत्री अनुसन्धान, कुण्डलिनी द्वारा मोक्षद्वार-भेदन, तीन बन्ध, खेचरी मुद्रा, वज्रोली आदि के लक्षण, महामुद्रास्वरूप, प्रणवजप की विशेष प्रक्रिया, प्रणव-ब्रह्म का ऐक्य, प्रणववयवों का अर्थ, तुरीयोंकार से अक्षरब्रह्मसाधना, प्रणव-हंस साधना, आत्मज्ञानबोधक प्रणवजाप, प्राणजय की आवश्यकता और इसी प्रकार से अनेकानेक योगविषय और उनके फल बताए गए हैं। सचमुच ही इसका 'योगचूडामणि' नाम अन्वर्थक है, क्योंकि इसमें योग के अनेक विषय दिए हुए हैं और इसका उपासक योग का चूडामणि (मुकुट) बन सकता है।

शान्तिपाठः

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि.....ते मयि सन्तु। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (आरुण्युपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

योगचूडामणिं वक्ष्ये योगिनां हितकाम्यया।
कैवल्यसिद्धिदं गूढं सेवितं योगवित्तमैः ॥1॥
आसनं प्राणसंरोधः प्रत्याहारश्च धारणा।
ध्यानं समाधिरेतानि योगाङ्गानि भवन्ति षट् ॥2॥
एकं सिद्धासनं प्रोक्तं द्वितीयं कमलासनम्।
षट्चक्रं षोडशाधारं त्रिलक्ष्यं व्योमपञ्चकम् ॥3॥
स्वदेहे यो न जानाति तस्य सिद्धिः कथं भवेत्।
चतुर्दलं स्यादाधारं स्वाधिष्ठानं च षड्दलम् ॥4॥
नाभौ दशदलं पद्मं हृदये द्वादशारकम्।
षोडशारं विशुद्धाख्यं भ्रूमध्ये द्विदलं तथा ॥5॥

योगियों के कल्याण की कामना से मैं योगचूडामणि नामक उपनिषद् को कहूँगा। यह उपनिषद् कैवल्य की सिद्धि कराने वाली है और श्रेष्ठ योगियों के द्वारा परिशीलन की गई एवं रहस्यमय है। आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान और समाधि—इन छः अंगों से युक्त को **'योग'** कहा गया है। यहाँ आसन के दो प्रकार बताए गए हैं—एक सिद्धासन और दूसरा पद्मासन। जो साधक अपनी देह के भीतर छः चक्रों को, सोलह आधारों को, तीन लक्ष्यों को और पाँच आकाशों को नहीं पहचान पाता, उसे सिद्धि भला कहाँ से मिल सकती है? शरीर में स्थित छः चक्रों में जो आधार चक्र

(मूलाधारचक्र) है, वह चार दलों (पंखुडियों) वाला है, और जो स्वाधिष्ठानचक्र है, उसमें छः दल हैं। नाभि में स्थित पद्म दश दलों वाला है और हृदय में अवस्थित पद्मचक्र बारह दलों वाला है। जो विशुद्धचक्र है, वह सोलह दल वाला है और भ्रूमध्य में जो आज्ञाचक्र (पद्म) है, वह दो दलों वाला है।

सहस्रदलसंख्यातं ब्रह्मरन्ध्रे महापथि।
आधारं प्रथमं चक्रं स्वाधिष्ठानं द्वितीयकम् ॥6॥
योनिस्थानं द्वयोर्मध्ये कामरूपं निगद्यते।
कामाख्यं तु गुदस्थाने पङ्कजं तु चतुर्दलम् ॥7॥
तन्मध्ये प्रोच्यते योनिः कामाख्या सिद्धवन्दिता।
तस्य मध्ये महालिङ्गं पश्चिमाभिमुखं स्थितम् ॥8॥

ब्रह्मरन्ध्र के महापथ में आया हुआ पद्मचक्र हजार दलवाला है। मूलाधार प्रथम चक्र है और स्वाधिष्ठान दूसरा चक्र है। उन दोनों के बीच में योनिस्थान (कुण्डलिनी) है। वह जगत् की उत्पत्ति का कारण है, इसलिए उसे 'कामरूप' कहा गया है। गुदा स्थल में चार दलवाला कमल स्थित है, उसे 'काम' कहा गया है। उसी काम नामक कमल के बीच में सिद्ध पुरुषों के द्वारा वन्दित पश्चिम की ओर मुँह किया हुआ महालिंग स्थित है।

नाभौ तु मणिवद्बिम्बं यो जानाति स योगवित्।
तप्तमाचीकराभासं तडिल्लेखेव विस्फुरत् ॥9॥
त्रिकोणं तत्पुरं वह्नेरधोमेढ्रात्प्रतिष्ठितम्।
समाधौ परमं ज्योतिरनन्तं विश्वतोमुखम् ॥10॥

नाभि-स्थल में मणि के आकारवाले मणिपूर नामक चक्र को जानने वाला जो योगी है, वही सही रूप में योग को जानने वाला है। वह तपाए गए स्वर्ण जैसी कान्तिवाला, विद्युत् की तरह चमकने वाला त्रिकोणाकार होता है और वह अग्निरूप मेढ्र में प्रतिष्ठित रहता है। समाधि की अवस्था में इस स्थान पर अनन्त विश्वतोमुख (चारों ओर) परमज्योति के दर्शन होते हैं।

तस्मिन्दृष्टे महायोगे यातायातो न विद्यते।
स्वशब्देन भवेत्प्राणः स्वाधिष्ठानं तदाश्रयः ॥11॥
स्वाधिष्ठानाश्रयादस्मान् मेढ्रमेवाभिधीयते।
तन्तुना मणिवत्प्रोतो योऽत्र कन्दः सुषुम्नया ॥12॥

यदि महान् योगाभ्यास से इस महाअग्नि को (अग्निमयी ज्वाला को) देख लिया जाए, तो फिर यहाँ आने-जाने से मुक्ति मिल जाएगी। स्वाधिष्ठानचक्र को स्व = प्राण का अधिष्ठान = निवासस्थान कहा जाता है। स्व के अधिष्ठान में रहने के कारण से ही उसे 'मेढ्र' भी कहा जाता है। जिस प्रकार मोती में धागा पिरोया जाता है, वैसे ही कन्द (नाडी समूह) सुषुम्ना से युक्त होता है।

तन्नाभिमण्डले चक्रं प्रोच्यते मणिपूरकम्।
द्वादशारे महाचक्रे पुण्यपापविवर्जिते ॥13॥
तावज्जीवो भ्रमत्येवं यावत्तत्त्वं न विन्दति।
ऊर्ध्वं मेढ्रादधो नाभेः कन्दे योनिः खगाण्डवत् ॥14॥

तत्र नाड्यः समुत्पन्नाः सहस्राणां द्विसप्ततिः ।
तेषु नाडीसहस्रेषु द्विसप्ततिरुदाहृता ॥15॥
प्रधानाः प्राणवाहिन्यो भूयस्तासु दश स्मृताः ।
इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना च तृतीयगा ॥16॥
गान्धारी हस्तिजिह्वा च पूषा चैव यशस्विनी ।
अलम्बुसा कुहूश्चैव शङ्खिनी दशमी स्मृता ॥17॥

नाभिमण्डल में स्थित बारह दलों वाला मणिपूरचक्र पाप और पुण्य से रहित है। जब तक जीव इस चक्र के रहस्य को नहीं समझता, तब तक वह इस संसार में ही चक्कर लगाया करता है। पक्षी के अण्डे के आकारवाली योनि (कुण्डलिनी) मेढ़ और नाभि के बीच में स्थित है और वहीं से बहत्तर हजार नाडियों का जाल सारे शरीर में फैला हुआ है। इन बहत्तर हजार में बहत्तर नाडियाँ मुख्य हैं। इन बहत्तर में भी दस नाडियाँ मुख्य मानी गई हैं। ये दस प्रमुख नाड़ियाँ हैं—1. इडा, 2. पिंगला, 3. सुषुम्ना, 4. गान्धारी, 5. हस्तिजिह्वा, 6. पूषा, 7. यशस्विनी, 8. अलम्बुसा, 9. कुहू और 10. शंखिनी।

एतन्नाडीमहाचक्रं ज्ञातव्यं योगिभिः सदा ।
इडा वामे स्थिता भागे दक्षिणे पिङ्गला स्थिता ॥18॥
सुषुम्ना मध्यदेशे तु गान्धारी वामचक्षुषि ।
दक्षिणे हस्तिजिह्वा च पूषा कर्णे च दक्षिणे ॥19॥
यशस्विनी वामकर्णे चानने चाप्यलम्बुसा ।
कुहूश्च लिङ्गदेशे तु मूलस्थाने तु शङ्खिनी ॥20॥

योगियों को इस नाड़ीचक्र का ज्ञान होना ही चाहिए। हमारे शरीर में इडा नाडी नासिका की बाँयीं ओर तथा पिंगला नाडी नासिका की दाहिनी ओर होती है। और इन इडा और पिंगला नाड़ियों के बीच सुषुम्ना रहती है। दक्षिण नेत्र में हस्तिजिह्वा तथा वाम नेत्र में गान्धारी का निवास है। इसी तरह पूषा दाहिने कान में और यशस्विनी बाँये कान में वास करती है। मुँह में अलम्बुसा तथा लिंगप्रदेश में कुहू तथा मूलस्थान में शंखिनी नाडी का वास है।

एवं द्वारं समाश्रित्य तिष्ठन्ते नाडयः क्रमात् ।
इडापिङ्गलासौषुम्नाः प्राणमार्गे च संस्थिताः ॥21॥
सततं प्राणवाहिन्यः सोमसूर्याग्निदेवताः ।
प्राणापानसमानाख्या व्यानोदानौ च वायवः ॥22॥
नागः कूर्मोऽथ कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः ।
हृदि प्राणः स्थितो नित्यमपानो गुदमण्डले ॥23॥
समानो नाभिदेशे तु उदानः कण्ठमध्यगः ।
व्यानः सर्वशरीरे तु प्रधानाः पञ्च वायवः ॥24॥

संपूर्ण शरीर के भीतर एक-एक द्वार पर एक-एक नाडी रहती है और प्राणमार्ग में इडा, पिंगला और सुषुम्ना रहती है। सोम, सूर्य और अग्निदेवता प्राणों के वाहक हैं। प्राण, अपान, उदान, समान

और व्यान—ये पाँच प्राणवायु माने गए हैं। नाग, कूर्म, कृकल, देवदत्त और धनंजय—ये पाँचों उपप्राणवायु माने गए हैं। शरीर के भीतर हृदय में मुख्य प्राणवायु रहता है, गुदास्थान में अपान, नाभिस्थान में समान, कण्ठ में उदान तथा संपूर्ण शरीर में व्यानवायु अवस्थित रहता है। ये पाँचों प्रधान प्राणवायु शरीर के पाँच स्थानों में निवास कर रहे हैं।

उद्गारे नाग आख्यातः कूर्म उन्मीलने तथा ।
कृकरः क्षुत्करो ज्ञेयो देवदत्तो विजृम्भणे ॥25॥
न जहाति मृतं वापि सर्वव्यापी धनञ्जयः ।
एते नाडीषु सर्वासु भ्रमन्ते जीवजन्तवः ॥26॥

ऊर्ध्ववायु में (डकार में) नाग नामक उपप्राण की स्थिति है। आँखों की पलक की झपक में कूर्मवायु की तथा छींकने में कृकर की एवं जम्भाई में देवदत्तवायु की स्थिति रहती है। धनंजय उपप्राण तो शरीर में इस तरह व्याप्त है कि वह मरण के बाद भी शरीर को नहीं छोड़ता है। जीव इन्हीं नाडियों में घूमता रहता है।

आक्षिप्तो भुजदण्डेन यथा चलति कन्दुकः ।
प्राणापानसमाक्षिप्तस्तथा जीवो न तिष्ठति ॥27॥
प्राणापानवशो जीवो ह्यधश्चोर्ध्वं च गच्छति ।
वामदक्षिणमार्गाभ्यां चञ्चलत्वान्न दृश्यते ॥28॥
रज्जुबद्धो यथा श्येनो गतोऽप्याकृष्यते पुनः ।
गुणबद्धस्तथा जीवः प्राणापानेन कर्षति ॥29॥
प्राणापानवशो जीवो ह्यधश्चोर्ध्वं च गच्छति ।
अपानः कर्षति प्राणं प्राणोऽपानं च कर्षति ।
ऊर्ध्वाधःसंस्थितावेतौ यो जानाति स योगवित् ॥30॥

हाथ से फेंके गए कन्दुक की भाँति जीव प्राण और अपानादि वायुओं से फेंका गया होने से स्थिर नहीं रहता अर्थात् इधर-उधर उछलता रहता है। यह जीव प्राणापान आदि वायुओं के वश में रहकर ऊपर-नीचे आया-जाया करता है। वह दाहिने-बाँयें मार्ग पर भी आवागमन करता रहता है। उसका वह गमनचक्र तीव्रता से चलता है इसलिए वह दिखाई नहीं पड़ता। रस्सी से बाँधा हुआ बाजपक्षी ऊपर उड़ता हुआ भी जैसे खींच लिया जाता है, वैसे ही गुणों से बँधा हुआ यह जीव भी प्राण और अपान वायु के द्वारा खींचा जाता है। प्राणवायु अपानवायु को खींचता है और अपानवायु प्राणवायु को खींचता रहता है। प्राण-अपान की इस क्रिया के द्वारा जीव भी ऊपर-नीचे आया-जाया ही करता रहता है। प्राण और जीव की इस ऊपर-नीचे आने-जाने की क्रिया को जो जानता है, वही योग को सही रूप से जानता है।

हकारेण बहिर्याति सकारेण विशेत्पुनः ।
हंसहंसेत्यमुं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा ॥31॥
षट्शतानि दिवारात्रौ सहस्राण्येकविंशतिः ।
एतत्संख्यान्वितं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा ॥32॥
अजपा नाम गायत्री योगिनां मोक्षदा सदा ।
अस्याः सङ्कल्पमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥33॥

अनया सदृशी विद्या अनया सदृशो जपः ।
अनया सदृशं ज्ञानं न भूतं न भविष्यति ॥34॥

हमारी साँस 'हकार' से बाहर निकलती है और 'सकार' से भीतर आती है । इस तरह यह जीव सदैव 'हंस हंस' इस तरह हंसमन्त्र का जाप करता ही रहता है । इस तरह ।दिन-रात मन्त्र का जाप करते रहने से यह जीव प्रतिदिन इक्कीस हजार छः सौ मन्त्र जपता है । यही अजपा गायत्री योगियों के लिए मुक्ति देने वाली है । इसके संकल्प मात्र से सर्वपापों से मुक्ति मिल जाती है । इसके समान कोई विद्या, कोई जप, कोई ज्ञान अभी तक न हुआ है और भविष्य में होगा भी नहीं ।

कुण्डलिन्या समुद्भूता गायत्री प्राणधारिणी ।
प्राणविद्या महाविद्या यस्तां वेत्ति स वेदवित् ॥35॥
कन्दोर्ध्वे कुण्डलीशक्तिरष्टधा कुण्डलाकृतिः ।
ब्रह्मद्वारमुखं नित्यं मुखेनाच्छाद्य तिष्ठति ॥36॥
येन द्वारेण गन्तव्यं ब्रह्मद्वारं मनोमयम् ।
मुखेनाच्छाद्य तद्द्वारं प्रसुप्ता परमेश्वरी ॥37॥
प्रबुद्धा वह्नियोगेन मनसा मरुता सह ।
सूचीवद्गात्रमादाय व्रजत्यूर्ध्वं सुषुम्नया ॥38॥
उद्घाटयेत्कवाटं तु यथा कुञ्चिकया गृहम् ।
कुण्डलिन्यां तथा योगी मोक्षद्वारं प्रभेदयेत् ॥39॥

यह गायत्री कुण्डलिनी से उत्पन्न हुई है, यह प्राणों को धारण करने वाली है, यह प्राणविद्या और महाविद्या है—इस प्रकार जो जान लेता है, वही वेद को सही रूप से जानता है । कुण्डलिनीशक्ति कन्द के ऊर्ध्वभाग में आठ कुण्डलों के आकार में व्याप्त होकर सुषुम्ना नामक ब्रह्मद्वार के मुख को अपने मुख से ढँककर ही रहती है । जिस मनोमय ब्रह्मद्वार – सुषुम्ना में प्रवेश किया जाता है, उसी द्वार को अपने मुख से ढँककर वह परमेश्वरी शक्ति (कुण्डिलिनी) सोई रहती है । वह्नियोग (अग्नियोग) के द्वारा वह जाग्रत् होती है और फिर प्रकाश के रूप में मन और प्राणवायु के साथ सुषुम्ना नाडी के भीतर सुई की तरह ऊपर की ओर गति करती है । जिस तरह चाभी से घर का किवाड़ (ताला) खोला जाता है, वैसे ही कुण्डलिनी शक्ति के द्वारा योगीजन मुक्ति का द्वार खोल लेते हैं ।

कृत्वा सम्पुटितौ करौ दृढतरं बध्वा तु पद्मासनं
गाढं वक्षसि सन्निधाय चुबुकं ध्यानं च तच्चेष्टितम् ।
वारंवारमपानमूर्ध्वमनिलं प्रोच्चारयेत्पूरितं
मुञ्चन्प्राणमुपैति बोधमतुलं शक्तिप्रभावान्नरः ॥40॥

पहले दृढता से पद्मासन लगाकर, हाथों का संपुट करके (ऊपर-नीचे करके) गोदी में रखना चाहिए । बाद में सिर को नीचा करके ठोड़ी को छाती पर लगाना चाहिए । फिर, ब्रह्म में एकाग्रता करनी चाहिए और बार-बार श्वास को भीतर खींचते रहना और बाहर निकालते रहना चाहिए । अर्थात् प्राणवायु को भीतर खींचते रहना चाहिए और अपानवायु को बाहर निकालते रहना चाहिए । इस तरह से प्राणायाम करते रहने से मनुष्य को अतुल शक्ति की अनुभूति होती है ।

अङ्गानां मर्दनं कृत्वा श्रमसञ्जातवारिणा ।
कट्वम्ललवणत्यागी क्षीरभोजनमाचरेत् ॥41॥

ब्रह्मचारी मिताहारी योगी योगपरायणः ।
अब्दादूर्ध्वं भवेत्सिद्धो नात्र कार्या विचारणा ॥42॥
सुस्निग्धमधुराहारश्चतुर्थांशविवर्जितः ।
भुञ्जते शिवसम्प्रीत्या मिताहारी स उच्यते ॥43॥
कन्दोर्ध्वे कुण्डलीशक्तिरष्टधा कुण्डलाकृतिः ।
बन्धनाय च मूढानां योगिनां मोक्षदा सदा ॥44॥

इस विधि के अनुसार प्राणायाम के परिशीलन से शरीर में जो पसीना उत्पन्न होगा, उसको शरीर में ही मर्दन कर लेना चाहिए तथा तीखे, खट्टे तथा नमकीन पदार्थों का त्याग करके दूध का ही आहार करना चाहिए । ब्रह्मचारी और मिताहारी वह योगी यदि योगाभ्यास में सदैव तत्पर रहे, तो उसे एक वर्ष में ही योग की सिद्धि मिल जाती है, इसमें किसी शंका का स्थान नहीं है । योग-साधक को स्निग्ध और मधुर पदार्थ ही खाने चाहिए । उसे (कुक्षि का) एक चतुर्थांश भाग खाली रखकर ही खाना चाहिए (ऊनोदरी रहना चाहिए अर्थात् एक द्वितीयांश अन्न, एक चतुर्थांश जल और एक चतुर्थांश खाली—इस तरह भोजन करना चाहिए) । आठ कुण्डलों वाली कुन्द के ऊपर के भाग में जो कुण्डलिनीशक्ति है, वह योगियों के लिए मोक्ष देने वाली है, तथा अज्ञानियों के लिए बन्धनकारक भी कही गई है ।

महामुद्रा नभोमुद्रा ओड्याणं च जलन्धरम् ।
मूलबन्धं च यो वेत्ति स योगी मुक्तिभाजनम् ॥45॥
पार्ष्णिघातेन सम्पीड्य योनिमाकुञ्चयेद्दृढम् ।
अपानमूर्ध्वमाकृष्य मूलबन्धो विधीयते ॥46॥
अपानप्राणयोरैक्यं क्षयान्मूत्रपुरीषयोः ।
युवा भवति वृद्धोऽपि सततं मूलबन्धनात् ॥47॥
ओड्याणं कुरुते यस्मादविश्रान्तं महाखगः ।
ओड्डियाणं तदेव स्यान्मृत्युमातङ्गकेसरी ॥48॥

महामुद्रा, नभोमुद्रा, उड्डियाणबन्ध, जालन्धरबन्ध और मूलबन्ध को जो जानता है, वह योगी मोक्ष प्राप्त करता है । एड़ी से योनि (सीवनी स्थल) को दबाकर दृढ़ता से उसे संकुचित करके अपानवायु को ऊपर की ओर खींचने की जो क्रिया होती है उसे मूलबन्ध कहा जाता है । मूलबन्ध में इस प्रकार प्राण और अपान को एक में मिलाया जाता है । इससे मल-मूत्र कम हो जाता है और इस मूलबन्ध का अभ्यास करने से बूढ़ा भी जवान हो जाता है । गिद्ध आदि बड़े पक्षी जैसे बिना थके ही आकाश में ऊँचे उड़ते हैं, उसी प्रकार 'उड्डियाणबन्ध' का अभ्यास किया जाता है । वह बन्ध मृत्युरूपी हाथी को पछाड़ने के लिए सिंह के समान होता है । (कहा जाता है कि बड़े पक्षियों को उड़ने से थकान नहीं, अपितु नयी शक्ति आ जाती है । इसी प्रकार इस उड्डियाणबन्ध के अभ्यास से थकान नहीं, अपितु साधक में नयी शक्ति का संचार होता है) ।

उदरात्पश्चिमं ताणमधोनाभेर्निगद्यते ।
ओड्याणमुदरे बन्धस्तत्र बन्धो विधीयते ॥49॥
बध्नाति हि शिरोजातमधोगामि नभोजलम् ।
ततो जालन्धरो बन्धः कष्टदुःखौघनाशनः ॥50॥
जालन्धरे कृते बन्धे कण्ठसङ्कोचलक्षणे ।
न पीयूषं पतत्यग्नौ न च वायुः प्रधावति ॥51॥

कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा ।
भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी ॥52॥

पेट को नाभि के नीचे सामने खींचने को पश्चिमोत्तान कहा जाता है । और उसी जगह पेट में ही यह उड्डियाणबन्ध भी किया जाता है । जो साधक शरीर में नीचे की ओर बहते हुए खेचरी मुद्रा के द्वारा क्षरित होने वाले आकाशजल को अपने मस्तक में रोकता है, उसकी उस क्रिया को 'जालन्धरबन्ध' कहा जाता है । वह बन्ध कष्टों और दु:खों के समूह को नष्ट कर देता है । इस जालन्धरबन्ध में सामने की ओर मस्तक को झुकाकर, गले से नीचे ठोढ़ी को हृदय से स्पर्श कराना होता है । इससे अमृत वायु की ओर या अग्नि की ओर न जाकर स्थिर रहता है । दृष्टि को दोनों भौहों के बीच स्थिर करके जीभ को गले की ओर पीछे खींचकर गले के मध्य तालु में (कपालकुहर में) प्रवेश कराया जाय, तब वह खेचरी मुद्रा कही जाती है ।

न रोगो मरणं तस्य न निद्रा न क्षुधा तृषा ।
न च मूर्च्छा भवेत्तस्य यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् ॥53॥
पीड्यते न च रोगेण लिप्यते न स कर्मभिः ।
बाध्यते न च केनापि यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् ॥54॥
चित्तं चरति खे यस्माज्जिह्वा चरति खे यतः ।
तेनेयं खेचरी मुद्रा सर्वसिद्धनमस्कृता ॥55॥
बिन्दुमूलशरीराणि शिरास्तत्र प्रतिष्ठिताः ।
भावयन्ती शरीराणि आपादतलमस्तकम् ॥56॥

जो साधक खेचरी मुद्रा को जान लेता है और साधना करता है, उसे रोग, भय, भूख, प्यास और मूर्च्छा आदि से छुटकारा मिल जाता है । खेचरी मुद्रा जानने वाले को किसी रोग से कोई पीड़ा नहीं होती और कर्मों में भी वह लिप्त नहीं होता और कोई विघ्न भी उसके पास नहीं फटकता । खेचरी मुद्रा की साधना करने से चित्त और जीभ आकाश में विचरण करते हैं । इसलिए ऐसी खेचरी मुद्रा की सभी सिद्ध लोग वन्दना करते हैं । मस्तक से लेकर चरणों तक के शरीर के सभी अंगों का जिन शिराओं के द्वारा पोषण होता है, उन सभी शिराओं का मूलबिन्दु खेचरी मुद्रा ही है ।

खेचर्या मुद्रितं येन विवरं लम्बिकोर्ध्वतः ।
न तस्य क्षीयते बिन्दुः कामिन्यालिङ्गितस्य च ॥57॥
यावद्बिन्दुः स्थितो देहे तावन्मृत्युभयं कुतः ।
यावद्बद्धा नभोमुद्रा तावद्बिन्दुर्न गच्छति ॥58॥
ज्वलितोऽपि यथा बिन्दुः सम्प्राप्तश्च हुताशनम् ।
व्रजत्यूर्ध्वं गतः शक्त्या निरुद्धो योनिमुद्रया ॥59॥
स पुनर्द्विविधो बिन्दुः पाण्डरो लोहितस्तथा ।
पाण्डरं शुक्लमित्याहुर्लोहिताख्यं महारजः ॥60॥

जिस साधक ने खेचरी मुद्रा के द्वारा अपनी जीभ के ऊपर कपालकुहर को आच्छादित कर लिया है, उस साधक का किसी कामिनी के आलिंगन करने पर भी बिन्दुस्खलन नहीं होता । जब तक वह साधक खेचरी मुद्रा को बाँधकर रहता है, तब तक बिन्दुपात नहीं होता । और जब तक बिन्दुपात नहीं होता अर्थात् जब तक बिन्दु शरीर में रहता है, तब तक मृत्यु से क्या भय है ? यदि प्रज्वलित अग्नि

में बिन्दुपात हो भी जाए तो उसे योनिमुद्रा के द्वारा बलपूर्वक रोका जा सकता है, और ऊर्ध्वगामी बनाया जा सकता है । वह बिन्दु सफेद और लाल—दो रंग का होता है । श्वेत बिन्दु को शुक्र (वीर्य) नाम दिया गया है और लाल बिन्दु को 'महारज' नाम दिया गया है ।

सिन्दूरव्रातसङ्काशं रविस्थानस्थितं रजः ।
शशिस्थानस्थितं शुक्लं तयोरैक्यं सुदुर्लभम् ॥61॥
बिन्दुर्ब्रह्मा रजः शक्तिर्बिन्दुरिन्दू रजो रविः ।
उभयोः सङ्गमादेव प्राप्यते परमं पदम् ॥62॥
वायुना शक्तिचालेन प्रेरितं च यथा रजः ।
याति बिन्दुः सदैकत्वं भवेद्दिव्यवपुस्तदा ॥63॥
शुक्लं चन्द्रेण संयुक्तं रजः सूर्येण सङ्गतम् ।
तयोः समरसैकत्वं यो जानाति स योगवित् ॥64॥

सिन्दूर के ढेर के समान प्रकाशित रविस्थान में वह रज (महारज) अवस्थित है । तथा चन्द्रस्थान में शुक्ल (शुक्र) स्थित है । शुक्ल और रज का संयोग बड़ा कठिन होता है । बिन्दु ब्रह्मारूप है तथा रज शक्तिस्वरूप है । बिन्दु चन्द्ररूप है और रज सूर्यरूप है । इन दोनों का योग (मिलन) होने से ही परमपद की प्राप्ति होती है । जब वायु से (प्राणायाम से) शक्तिचालिनी मुद्रा के जरिए गतिशील बने हुए 'रज' बिन्दु के साथ एकाकार हो जाता है, तब शरीर दिव्य हो जाता है । जिस प्रकार रज का संयोग सूर्य में और शुक्ल (शुक्र) का संयोग चन्द्र में होता है, उस विषय को और दोनों के एकाकार होने को जो साधक जानता है, वह योग को जानने वाला है ।

शोधनं नाडिजालस्य चालनं चन्द्रसूर्ययोः ।
रसानां शोषणं चैव महामुद्राभिधीयते ॥65॥
वक्षोन्यस्तहनुः प्रपीड्य सुचिरं योनिं च वामाङ्घ्रिणा
हस्ताभ्यामनुधारयन्प्रसरितं पादं तथा दक्षिणम् ।
आपूर्य श्वसनेन कुक्षियुगलं बध्वा शनै रेचये-
त्सेयं व्याधिविनाशिनी सुमहती मुद्रा नृणां कथ्यते ॥66॥
चन्द्रांशेन समभ्यस्य सूर्यांशेनाभ्यसेत्पुनः ।
या तुल्या तु भवेत्संख्या ततो मुद्रां विसर्जयेत् ॥67॥
नहि पथ्यमपथ्यं वा रसाः सर्वेऽपि नीरसाः ।
अतिभुक्तं विषं घोरं पीयूषमिव जीर्यते ॥68॥

जिस साधना से नाडीसमूह का शोधन किया जा सकता है, जिससे सूर्य-चन्द्र को चलाया जा सकता है तथा जिससे रस का शोषण किया जा सकता है, उस साधना को 'महामुद्रा' कहा जाता है । बाँये पैर से योनिस्थान पर दबाव डालकर ठोढी को छाती पर लगाना चाहिए और फिर दाहिना पैर सीधा फैलाकर दोनों हाथों से अँगुलियों सहित उस दाहिने पैर को पकड़कर दोनों कुक्षियों में अर्थात् पेट में पूरा श्वास भरकर धीरे-धीरे बाहर निकालना चाहिए । ऐसी यह महामुद्रा की क्रिया है । यह क्रिया सभी प्रकार की व्याधियों को नष्ट कर देती है । अभ्यास के क्रम में सबसे पहले तो बाँयीं नासिका से (चन्द्र अंश से) श्वास को खींचकर बाद में रेचन करते हुए अभ्यास करना चाहिए । फिर उसी तरह दायीं नासिका से (सूर्य अंश से) श्वास को खींचकर बाद में रेचन का अभ्यास करना चाहिए । इस महामुद्रा

के करने से पथ्य या अपथ्य—सभी प्रकार का नीरस भोजन भी सरस हो जाता है। भोजन ज्यादा कर लेने पर या विष खा लेने पर भी वह अमृत के समान पच ही जाता है।

क्षयकुष्ठगुदावर्तगुल्माजीर्णपुरोगमाः।
तस्य रोगाः क्षयं यान्ति महामुद्रां तु योऽभ्यसेत् ॥69॥
कथितेयं महामुद्रा महासिद्धिकरी नृणाम्।
गोपनीया प्रयत्नेन न देया यस्य कस्यचित् ॥70॥
पद्मासनं समारुह्य समकायशिरोधरः।
नासाग्रदृष्टिरेकान्ते जपेदोङ्कारमव्ययम् ॥71॥

इस महामुद्रा की साधना करने वाले योगी को इसके प्रभाव से क्षय, कोढ़, भगन्दर, गुल्म, अजीर्ण आदि नहीं होते और भविष्य में भी वह रोगों से मुक्त ही रहता है। यह महामुद्रा साधकों को बड़ी सिद्धियाँ प्रदान करती है। इस मुद्रा को हर किसी को (अनधिकारी) को नहीं बताना चाहिए। इसे प्रयत्नपूर्वक गोपनीय रखना चाहिए। किसी एकान्त स्थल में पद्मासन लगाकर कमर से मस्तक तक शरीर को सीधा रखकर नासिका के अग्रभाग पर दृष्टि रखते हुए अव्यय प्रणवमन्त्र का – ओंकार का जाप करना चाहिए।

ॐ नित्यं शुद्धं बुद्धं निर्विकल्पं निरञ्जनं निराख्यातमनादिनिधनमेकं तुरीयं यद्भूतं भवद्भविष्यत् परिवर्तमानं सर्वदाऽनवच्छिन्नं परं ब्रह्म। तस्माज्जाता परा शक्तिः स्वयंज्योतिरात्मिका। आत्मन आकाशः सम्भूतः। आकाशाद्वायुः। वायोरग्निः। अग्नेरापः। अद्भ्यः पृथिवी। एतेषां पञ्चभूतानां पतयः पञ्च सदाशिवेश्वररुद्रविष्णुब्रह्माणश्चेति। तेषां ब्रह्मविष्णुरुद्राश्चोत्पत्तिस्थितिलयकर्तारः। राजसो ब्रह्मा सात्त्विको विष्णुस्तामसो रुद्र इति एते त्रयो गुणयुक्ताः। ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव। धाता च सृष्टौ विष्णुश्च स्थितौ रुद्रश्च नाशे भोगाय चेन्द्रः प्रथमजा बभूवुः। एतेषां ब्रह्मणो लोका देवतिर्यङ्नरस्थावराश्च जायन्ते। तेषां मनुष्यादीनां पञ्चभूतसमवायः शरीरम्। ज्ञानकर्मेन्द्रियैर्ज्ञानविषयैः प्राणादिपञ्चवायुमनोबुद्धिचित्ताहङ्कारैः स्थूलकल्पितैः सोऽपि स्थूलप्रकृतिरित्युच्यते। ज्ञानकर्मेन्द्रियैर्ज्ञानविषयैः प्राणादिपञ्चवायुमनोबुद्धिभिश्च सूक्ष्मस्थोऽपि लिङ्गमेवेत्युच्यते। गुणत्रययुक्तं कारणम्। सर्वेषामेवं त्रीणि शरीराणि वर्तन्ते। जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयाश्चेत्यवस्थाश्चतस्रः तासामवस्थानामधिपतयश्चत्वारः पुरुषा विश्वतैजसप्राज्ञात्मानश्चेति।
विश्वो हि स्थूलभुङ्नित्यं तैजसः प्रविविक्तभुक्।
आनन्दभुक्तथा प्राज्ञः सर्वसाक्षीत्यतः परः ॥72॥
प्रणवः सर्वदा तिष्ठेत्सर्वजीवेषु भोगतः।
अभिरामस्तु सर्वासु ह्यवस्थासु ह्यधोमुखः ॥73॥
अकार उकारो मकारश्चेति त्रयो वर्णास्त्रयो वेदास्त्रयो लोकास्त्रयो गुणास्त्रीण्यक्षराणि त्रयः स्वरा एवं प्रणवः प्रकाशते।
अकारो जाग्रति नेत्रे वर्तते सर्वजन्तुषु।
उकारः कण्ठतः स्वप्ने मकारो हृदि सुप्तितः ॥74॥

ॐ निरंजन, निर्विकल्प, नामरहित, शुद्ध, बुद्ध, नित्य, आदि-अन्तरहित, एक, तुरीय, भूत-भविष्य-वर्तमान में एकरस रहने वाले परब्रह्म से स्वयंप्रकाश पराशक्ति उत्पन्न हुई। परमात्मा से पहले आकाश प्रकट हुआ। आकाश से वायु, वायु से अग्नि, अग्नि से जल और जल से पृथ्वी प्रकट हुई। सदाशिव, ईश्वर, रुद्र, विष्णु और ब्रह्मा—ये पाँच देवता इन पाँच भूतों के पाँच स्वामी हैं। उनमें ब्रह्मा, विष्णु और रुद्र क्रमशः इस विश्व की उत्पत्ति, स्थिति और लय करने वाले हैं। ब्रह्मा राजसी हैं, विष्णु सात्त्विक हैं और रुद्र तामस हैं, ऐसे ये तीन देव तीन गुणों से युक्त हैं। ब्रह्मा सब देवों से पहले उत्पन्न हुए। सृष्टि को उत्पन्न करने के लिए ब्रह्मा, सृष्टि के पालन के लिए विष्णु, सृष्टि का संहार करने के लिए रुद्र, भोग के लिए इन्द्र—ये देव पहले उत्पन्न हुए। लोक, देव, तिर्यक्, मनुष्य और स्थावर—इन सबकी उत्पत्ति ब्रह्मा के द्वारा हुई है। इनमें मनुष्य आदि का शरीर पाँच महाभूतों के संयोग से बनता है। ज्ञानेन्द्रियाँ, कर्मेन्द्रियाँ, पाँच प्राण, ज्ञान के विषय, पाँच वायु, मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार—अन्यों की तुलना में स्थूल होने से इनके कारण को स्थूल प्रकृति कहते हैं। इसी प्रकार ज्ञानेन्द्रियाँ, कर्मेन्द्रियाँ, प्राण, ज्ञानविषय, पाँच वायु, मन, बुद्धि, चित्त और अहंकार को सूक्ष्म शरीर अथवा लिंगशरीर कहा जाता है। कारण-शरीर तीन गुणों से युक्त होता है। सभी प्राणियों के स्थूल, सूक्ष्म और कारण—ये तीन शरीर होते हैं। जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति और तुरीय—ये चार अवस्थाएँ हैं। इन सभी अवस्थाओं के अधिपति पुरुष क्रमशः विश्व, तैजस, प्राज्ञ और आत्मा होते हैं। 'विश्व' स्थूल का नित्य भोग करने वाला है, 'तैजस' एकान्त का भोग करने वाला है और 'प्राज्ञ' आनन्द का भोगने वाला है। और सबका साक्षी आत्मा इन सबसे परे है। सर्वव्यापी प्रणवरूप परमात्मा जीवों के इन अवस्थाओं के भोगने के समय में स्वयं अधोमुख (विमुख=उदासीन) ही रहता है। प्रणव (ओंकार) में स्थित तीन वर्ग—'अकार', 'उकार' और 'मकार' जो हैं, वे तीन वेद, तीन गुण, तीन लोक, तीन अक्षर और तीन स्वर के रूप में एक प्रणव ही प्रकाशित हो रहा है। 'अकार' सभी प्राणियों की जाग्रत् अवस्था में आँखों में स्थित है। 'उकार' सभी प्राणियों की स्वप्नावस्था में कण्ठ में स्थित है। और 'मकार' सभी प्राणियों की सुषुप्त अवस्था में हृदय में रहता है।

विराड्विश्वः स्थूलश्चाकारः। हिरण्यगर्भस्तैजसः सूक्ष्मश्च उकारः।
कारणाव्याकृतप्राज्ञश्च मकारः।
अकारो राजसो रक्तो ब्रह्मा चेतन उच्यते।
उकारः सात्त्विकः शुक्लो विष्णुरित्यभिधीयते ॥75॥
मकारस्तामसः कृष्णो रुद्रश्चेति तथोच्यते।
प्रणवात्प्रभवो ब्रह्मा प्रणवात्प्रभवो हरिः ॥76॥
प्रणवात्प्रभवो रुद्रः प्रणवो हि परो भवेत्।
अकारे लीयते ब्रह्मा ह्युकारे लीयते हरिः ॥77॥
मकारे लीयते रुद्रः प्रणवो हि प्रकाशते।
ज्ञानिनामूर्ध्वगो भूयादज्ञाने स्यादधोमुखः ॥78॥
एवं वै प्रणवस्तिष्ठेद्यस्तं वेद स वेदवित्।
अनाहतस्वरूपेण ज्ञानिनामूर्ध्वगो भवेत् ॥79॥

वह 'अकार' स्थूल विराट् – विश्व ही है। और 'उकार' तेजस्वी सूक्ष्म हिरण्यगर्भ के रूप में कहा जाता है। 'मकार' अव्यक्त (अप्रकट) कारणरूप 'प्राज्ञ' कहा जाता है। 'अकार' राजस प्रकृति का,

लाल वर्ण का चेतन रूप में सृष्टिकर्त्ता ब्रह्मा का रूप है। 'उकार' सात्त्विक प्रकृति का, श्वेतवर्णी और विष्णु कहा जाता है। और 'मकार' तामस प्रकृति का कृष्ण वर्ण वाला रुद्र कहा जाता है। प्रणव से ही ब्रह्मा उत्पन्न हुए हैं, प्रणव से ही विष्णु उत्पन्न हुए हैं, प्रणव से ही रुद्र उत्पन्न हुए हैं, प्रणव ही सबसे परे है। प्रणव के अकार में ब्रह्मा का लय होता है, उकार में विष्णु (हरि) का लय होता है और मकार में रुद्र का लय होता है। अन्त में केवल प्रणव ही प्रकाशित रहता है। यह प्रणव ज्ञानियों के लिए ऊर्ध्व-मुख और अज्ञानियों के लिए अधोमुख कहा गया है। इस तरह सर्वत्र समान रूप से प्रणव ही सर्वत्र प्रतिष्ठित है। जो इस प्रणव को इस तरह जानता है, वह वेद को जानने वाला है। ज्ञानी साधकों में यह प्रणव अनाहत रूप से ऊर्ध्वगामी ही होता है।

तैलधारामिवाच्छिन्नं दीर्घघण्टानिनादवत्।
प्रणवस्य ध्वनिस्तद्वत्तदग्रं ब्रह्म चोच्यते ॥80॥
ज्योतिर्मयं तदग्रं स्यादवाच्यं बुद्धिसूक्ष्मतः।
ददृशुर्ये महात्मानो यस्तं वेद स वेदवित् ॥81॥
जाग्रन्नेत्रद्वयोर्मध्ये हंस एव प्रकाशते।
सकारः खेचरी प्रोक्तस्त्वंपदं चेति निश्चितम् ॥82॥
हकारः परमेशः स्यात्तत्पदं चेति निश्चितम्।
सकारो ध्यायते जन्तुर्हकारो हि भवेद् ध्रुवम् ॥83॥

वह अनाहत तेल की धारा की भाँति अविच्छिन्न और घण्टाध्वनि जैसा मधुर होता है। उस अनाहतनाद (प्रणवध्वनि) का मूल ब्रह्म माना जाता है। प्रणव का वह अग्रभाग – मूलरूप वह ध्वनि महापुरुषों के द्वारा सूक्ष्म बुद्धि से जानने योग्य है, और वाणी से परे है। इसको जानने वाला महात्मा ही वेद को जानने वाला है। दोनों नेत्रों के मध्य में जाग्रदवस्था में हंस प्रकाशमान रहता है। 'हंस' का 'स'कार खेचरी के रूप में कहा गया है। वह 'त्वं' का ही स्वरूप है। और 'ह'कार निश्चित रूप से परमात्मा का द्योतक है। वह निश्चित रूप से 'तत्' पद का द्योतक है। जो भी प्राणी 'स'कार का ध्यान करता है, वह अवश्य ही 'ह'काररूप हो जाता है। 'सोऽहम्' और 'तत्त्वमसि' की वही साधना है।

इन्द्रियैर्बध्यते जीव आत्मा चैव न बध्यते।
ममत्वेन भवेज्जीवो निर्ममत्वेन केवलः ॥84॥
भूर्भुवः स्वरिमे लोकाः सोमसूर्याग्निदेवताः।
यस्य मात्रासु तिष्ठन्ति तत्परं ज्योतिरोमिति ॥85॥
क्रिया इच्छा तथा ज्ञानं ब्राह्मी रौद्री च वैष्णवी।
त्रिधा मात्रास्थितिर्यत्र तत्परं ज्योतिरोमिति ॥86॥
वचसा तज्जपेन्नित्यं वपुषा तत्समभ्यसेत्।
मनसा तज्जपेन्नित्यं तत्परं ज्योतिरोमिति ॥87॥

इन्द्रियाँ जीव को तो बन्धन में डालती हैं, पर आत्मा को वे बन्धन में नहीं डाल सकतीं। जब तक ममता होती है, तब तक वह जीव रहता है, पर ममता का बन्धन छूट जाने से वह कैवल्यरूप ही हो जाता है। जिस ओंकार की तीन मात्राओं में भूः, भुवः और स्वः—ये तीन लोक तथा सूर्य, चन्द्र और अग्नि—ये तीन देव निवास करते हैं, वह त्रिमात्रिक ओंकार परम प्रकाशक है। इसी परम प्रकाशमान तीनों मात्राओं में क्रिया, इच्छा और ज्ञान तथा ब्राह्मी, रौद्री और वैष्णवी—ये तीन शक्तियाँ

भी विद्यमान हैं। उस ओंकार का सर्वदा वाणी से जप करना चाहिए और शरीर से उसी के प्रति आचरण करना चाहिए और मन से भी उसी का जप करना चाहिए तथा जाप करते-करते उसी परमप्रकाशरूप ओंकार में स्थिर हो जाना चाहिए।

शुचिर्वाप्यशुचिर्वापि यो जपेत्प्रणवं सदा।
न स लिप्यति पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥88॥
चले वाते चलो बिन्दुर्निश्चले निश्चलो भवेत्।
योगी स्थाणुत्वमाप्नोति ततो वायुं निरुन्धयेत् ॥89॥
यावद्वायुः स्थितो देहे तावज्जीवो न मुञ्चति।
मरणं तस्य निष्क्रान्तिस्ततो वायुं निरुन्धयेत् ॥90॥
यावद्बद्धो मरुद् देहे तावज्जीवो न मुञ्चति।
यावद् दृष्टिभ्रुवोर्मध्ये तावत्कालभयं कुतः ॥91॥

यद्यपि पवित्र हो या अपवित्र—किसी भी स्थिति में ओंकार का जप करने वाला पाप के कीचड़ में नहीं फँसता। वह जल से अलिप्त पद्मपत्र की भाँति संसार से अलिप्त रहता है। जब तक वायु चलती रहेगी तब तक बिन्दु भी चलित होगा। वायु के स्थिर हो जाने पर योगी अचलता प्राप्त करता है। इसलिए वायु की स्थिरता का (प्राणायाम का) अभ्यास करना चाहिए। शरीर में जबतक वायु का अस्तित्व है, तब तक ही शरीर में जीव स्थिर रहता है। शरीर से वायु का निकल जाना ही मृत्यु है। इसलिए वायु का निरोध (वायु को रोकना – प्राणायाम) करना चाहिए। जीव शरीर से तब तक नहीं निकल सकता, जब तक कि शरीर में वायु टिका हुआ रहता है। जो मनुष्य दोनों भौहों के मध्य में अपनी दृष्टि को स्थिर करता है, वह काल को जीत लेता है। फिर उसको काल का भय कैसा ?

अल्पकालभयाद्ब्रह्मा प्राणायामपरो भवेत्।
योगिनो मुनयश्चैव ततः प्राणान्निरोधयेत् ॥92॥
षड्विंशदङ्गुलिर्हंसः प्रयाणं कुरुते बहिः।
वामदक्षिणमार्गेण प्राणायामो विधीयते ॥93॥
शुद्धिमेति यदा सर्वं नाडीचक्रं मलाकुलम्।
तदैव जायते योगी प्राणसंग्रहणक्षमः ॥94॥
बद्धपद्मासनो योगी प्राणं चन्द्रेण पूरयेत्।
धारयेद्वा यथाशक्त्या भूयः सूर्येण रेचयेत् ॥95॥

ब्रह्मा भी अल्प काल के (अल्प आयुष्य के) भय से प्राणायाम करते हैं। इसलिए योगियों को और मुनियों को भी प्राण का निरोध करने के लिए प्राणायाम का अभ्यास करना चाहिए। यह प्राण हंसरूप है। वह श्वास के द्वारा छब्बीस अंगुल बाहर निकलता है। प्राणायाम नासिका के दोनों नथुनों से परिवर्तित क्रम से (दाहिने-बाँयें दोनों मार्ग से) करते रहना चाहिए। जब नाडीचक्र सभी प्रकार के मलों से शुद्ध हो जाए, तब योगी प्राणों का निरोध करने में अर्थात् प्राणायाम को सिद्ध करने में समर्थ होता है। पहले बद्धपद्मासन लगाकर योगी को चन्द्रनाडी के द्वारा (बाँये नासिकाछिद्र द्वारा) वायु को भीतर खींचना चाहिए (पूरक करना चाहिए)। और बाद में कुछ समय तक उसे भीतर ही रोकना चाहिए (कुम्भक करना चाहिए)। फिर सूर्यनाड़ी से (दाहिने नासिकाछिद्र से) रेचन करना चाहिए (अर्थात् बाहर निकालना चाहिए)।

अमृतोदधिसङ्काशं गोक्षीरधवलोपमम् ।
ध्यात्वा चन्द्रमसं बिम्बं प्राणायामे सुखी भवेत् ॥96॥
स्फुरत्प्रज्वलसङ्ज्वालापूज्यमादित्यमण्डलम् ।
ध्यात्वा हृदि स्थितं योगी प्राणायामे सुखी भवेत् ॥97॥

प्राणायाम काल में सुधासागर से निकले हुए, गाय के दूध के समान धवलवर्ण चन्द्रबिम्ब का ध्यान करने से साधक सुखी होता है। और हृदयकमलस्थित प्रज्वलित ज्वाला समान सूर्य भगवान् के ध्यान के साथ प्राणायाम करने से योगी को सुख मिलता है।

प्राणं चेदिडया पिबेन्नियमितं भूयोऽन्यथा रेचयेत्
पीत्वा पिङ्गलया समीरणमथो बद्ध्वा त्यजेद्वामया ।
सूर्याचन्द्रमसोरनेन विधिना बिन्दुद्वयं ध्यायतः
शुद्धा नाडिगणा भवन्ति यमिनो मासद्वयादूर्ध्वतः ॥98॥
यथेष्टधारणं वायोरनलस्य प्रदीपनम् ।
नादाभिव्यक्तिरारोग्यं जायते नाडिशोधनात् ॥99॥

प्राणायाम में सबसे पहले इडा नाडी (बाँयें नासिकाछिद्र) से श्वास खींचकर पूरक करना चाहिए। फिर पिंगला नाडी (दाहिने नासिका छिद्र) से श्वास का रेचन करना चाहिए। पुनः इसे विपरीत क्रम से करना चाहिए। इस प्रकार परिवर्तित क्रम में प्राणायाम करते समय चन्द्र और सूर्य का पहले कहे गए अनुसार ध्यान का परिशीलन करने पर केवल दो महीनों में नाडीशोधन हो जाता है। ऐसे 'नाडीशोधन प्राणायाम' करने से जब नाडी शुद्ध हो जाती है, तब वायु को इच्छानुसार धारण करने की क्षमता प्राप्त हो जाती है, तथा आरोग्य और जठराग्नि की प्रबलता भी बढ़ती है, और दिव्य नाद भी सुनाई पड़ता है।

प्राणो देहस्थितो यावदपानं तु निरुन्धयेत् ।
एकश्वासमयी मात्रा ऊर्ध्वाधो गगने गतिः ॥100॥
रेचकः पूरकश्चैव कुम्भकः प्रणवात्मकः ।
प्राणायामो भवेदेवं मात्राद्वादशसंयुतः ॥101॥
मात्राद्वादशसंयुक्तौ दिवाकरनिशाकरौ ।
दोषजालमबध्नन्तौ ज्ञातव्यौ योगिभिः सदा ॥102॥
पूरकं द्वादशं कुर्यात्कुम्भकं षोडशं भवेत् ।
रेचकं दश चोङ्कारः प्राणायामः स उच्यते ॥103॥

प्राणायाम में कुम्भक में जब तक वायु भीतर रहे, तब तक अपानवायु को भी रोके रहना चाहिए। इस प्रकार हृदयरूपी आकाश में एक श्वास की मात्रा ऊपर-नीचे गतिशील रहती है। 'प्राणायाम की पूरक, रेचक और कुम्भक ये तीनों क्रियाएँ साक्षात् प्रणव का ही स्वरूप हैं।'—ऐसे चिन्तन-मनन के साथ बारह मात्राओं से युक्त प्राणायाम करना चाहिए। सूर्य और चन्द्र का यह द्वादशमात्रावाला प्राणायाम साधक के सभी दोषों को समाप्त कर देता है, ऐसा योगियों को जानना चाहिए। पूरक में बारह मात्रा, कुंभक में सोलह मात्रा तथा रेचक में दस मात्रा के प्राणायाम को 'ओंकार प्राणायाम'—ऐसा नाम दिया गया है।

अधमे द्वादश मात्रा मध्यमे द्विगुणा मता ।
उत्तमे त्रिगुणा प्रोक्ता प्राणायामस्य निर्णयः ॥104॥

अधमे स्वेदजननं कम्पो भवति मध्यमे ।
उत्तमे स्थानमाप्नोति ततो वायुं निरुन्धयेत् ॥105॥
बद्धपद्मासनो योगी नमस्कृत्य गुरुं शिवम् ।
नासाग्रदृष्टिरेकाकी प्राणायामं समभ्यसेत् ॥106॥
द्वाराणां नव सन्निरुध्य मरुतं बध्वा दृढां धारणां
नीत्वा कालमपानवह्निसहितं शक्त्या समं चालितम् ।
आत्मध्यानयुतस्त्वनेन विधिना विन्यस्य मूर्ध्नि स्थिरं
यावत्तिष्ठति तावदेव महतां सङ्गो न संस्तूयते ॥107॥

यह पूर्वोक्त 'ओंकार प्राणायाम' जब बारहमात्रा वाला किया जाता है, तब वह सामान्य कोटि का माना जाता है, जब वह दुगुनी अर्थात् चौबीस मात्रा वाला किया जाना है, तब वह मध्यम कोटि का माना जाता है, जब वह तिगुनी अर्थात् छत्तीस मात्रा वाला किया जाता है, तब वह उत्तम कोटि का माना जाता है। सामान्य (अधम) प्राणायाम पसीना लाने वाला होता है, मध्यम प्राणायाम में शरीर में कँपकँपी उत्पन्न होती है और उत्तम कोटि के प्राणायाम में शरीर आसन से ऊपर उठने लगता है। इसलिए प्राणायाम इसी तरह करना चाहिए। योग के अभ्यास के लिए एकान्त में 'बद्धपद्मासन' नामक आसन लगाकर बैठना चाहिए और शिवस्वरूप गुरुदेव को नमस्कार करके नासिका के अग्रभाग पर दृष्टि स्थिर करके प्राणायाम का अभ्यास करना चाहिए। जिन नवद्वारों से वायु का आवागमन हुआ करता है, उनका निरोध करके वायु को रोकना चाहिए और अपानवायु को अग्नि से संयुक्त कर, ऊर्ध्वगामी बनाकर, शक्तिचालिनी मुद्रा से कुण्डलिनी के मार्ग से दृढ़तापूर्वक मस्तिष्क में आत्मा के ध्यान के साथ स्थापित करना चाहिए। जब तक वह स्थिर रहे, तब तक वह महापुरुष की संगति नहीं चाहता, अर्थात् वह स्वयं सर्वश्रेष्ठ हो जाता है।

प्राणायामो भवेदेवं पातकेन्धनपावकः ।
भवोदधिमहासेतुः प्रोच्यते योगिभिः सदा ॥108॥
आसनेन रुजं हन्ति प्राणायामेन पातकम् ।
विकारं मानसं योगी प्रत्याहारेण मुञ्चति ॥109॥
धारणाभिर्मनोधैर्यं याति चैतन्यमद्भुतम् ।
समाधौ मोक्षमाप्नोति त्यक्त्वा कर्म शुभाशुभम् ॥110॥

संसारसागर से मुक्ति पाने के लिए यह प्राणायाम सेतु के समान है, और पापरूपी ईंधन को जलाने के लिए अग्नि के समान है। योगी लोग बहुधा ऐसा ही कहते आए हैं। योगासनों से शारीरिक रोगों का नाश होता है, और प्राणायाम से पापों का नाश होता है तथा प्रत्याहार से मनोविकारों (मनोरोगों) का नाश होता है। धारणा से योगी का मन धैर्यवान होता है और समाधि से जीव के शुभाशुभ कर्मों का नाश हो जाता है तथा उसे मुक्ति प्राप्त हो जाती है।

प्राणायामद्विषट्केन प्रत्याहारः प्रकीर्तितः ।
प्रत्याहारद्विषट्केन जायते धारणा शुभा ॥111॥
धारणा द्वादश प्रोक्तं ध्यानं योगविशारदैः ।
ध्यानद्वादशकेनैव समाधिरभिधीयते ॥112॥
यत्समाधौ परंज्योतिरनन्तं विश्वतोमुखम् ।
तस्मिन्दृष्टे क्रियाकर्म यातायातो न विद्यते ॥113॥

बारह बार प्राणायाम करने से प्रत्याहार की सिद्धि होती है, इसी तरह बारह बार प्रत्याहार करने से धारणा की सिद्धि होती है, जब धारणा का आवर्तन बारह बार किया जाता है, तब ध्यान बनता है, और बारह बार ध्यान करने से समाधि बन जाती है, ऐसा योग के विशारदों का अभिप्राय है। समाधि की स्थिति में साधक परमज्योतिस्वरूप और अनन्त, विश्वतोमुख सर्वतो समभाव प्राप्त करने वाला हो जाता है। इस स्थिति को प्राप्त करने के बाद कुछ भी कर्म करना शेष नहीं रहता। पूर्वकृत कर्म भी उसे बन्धन में नहीं डालते। इससे संसार में आवागमन से मुक्ति मिल जाती है।

सम्बद्धासनमेढ्रमङ्घ्रियुगलं कर्णाक्षिनासापुट-
द्वाराद्यङ्गुलिभिर्नियम्य पवनं वक्त्रेण वा पूरितम्।
बध्वा वक्षसि बह्वपानसहितं मूर्ध्नि स्थिरं धारये-
देवं याति विशेषतत्त्वसमतां योगीश्वरास्तन्मनाः ॥114॥
गगनं पवने प्राप्ते ध्वनिरुत्पद्यते महान्।
घण्टादीनां प्रवाद्यानां नादसिद्धिरुदीरिता ॥115॥
प्राणायामेन युक्तेन सर्वरोगक्षयो भवेत्।
प्राणायामवियुक्तेभ्यः सर्वरोगसमुद्भवः ॥116॥
हिक्का कासस्तथा श्वासः शिरःकर्णाक्षिवेदनाः।
भवन्ति विविधा रोगाः पवनव्यत्ययक्रमात् ॥117॥

दोनों पैरों की एडियों को मेढ़ (सीवन स्थान) में लगाकर दृढ़तापूर्वक आसन में बैठना चाहिए। इसके बाद आँखों, कानों और नाक को अँगुलियों से बन्द कर मुँह से वायु को खींचना चाहिए। फिर नीचे से अपानवायु को ऊर्ध्वगामी बनाना चाहिए। और दोनों वायुओं को हृदयप्रदेश में रोकना चाहिए। और फिर ऊपर ले जाकर मस्तिष्क में स्थिर करके उसमें मन लगाना चाहिए। ऐसी क्रिया से योगियों को विशेष समत्वभाव प्राप्त होता है। ऊपर-नीचे दोनों ओर गतिशील वायु जब हृदयप्रदेशरूपी आकाशमण्डल में स्थिर हो जाता है, तब साधक को महान् ध्वनि सुनाई पड़ती है जो कि घण्टा आदि वाद्यों जैसी होती है। उस समय 'नादयोग' की सिद्धि होती है। विधि अनुसार प्राणायाम की साधना करने से सभी तरह के रोगों से छुटकारा हो जाता है और प्राणायाम न करने से यह शरीर सभी रोगों का जन्मस्थान बन जाता है। वायु के विकृत होने से ही तो खाँसी, श्वास, हिचकी और सिर-कान-आँख आदि की पीड़ा होती है और तरह-तरह के रोग पैदा होते रहते हैं।

यथा सिंहो गजो व्याघ्रो भवेद्वश्यः शनैः शनैः।
तथैव सेवितो वायुरन्यथा हन्ति साधकम् ॥118॥
युक्तंयुक्तं त्यजेद्वायुं युक्तंयुक्तं प्रपूरयेत्।
युक्तंयुक्तं प्रबध्नीयादेवं सिद्धिमवाप्नुयात् ॥119॥
चरतां चक्षुरादीनां विषयेषु यथाक्रमम्।
तत्प्रत्याहरणं तेषां प्रत्याहारः स उच्यते ॥120॥
यथा तृतीयकाले तु रविः प्रत्याहरेत्प्रभाम्।
तृतीयाङ्गस्थितो योगी विकारं मानसं हरेत्॥ इत्युपनिषत् ॥121॥

इति योगचूडामण्युपनिषत्समाप्ता।

हाथी, बाघ, सिंह जैसे हिंसक और जंगली पशु किस प्रकार धीरे-धीरे अभ्यास से वश में आ जाते हैं, ठीक इसी तरह से प्राणवायु भी धीरे अभ्यास के द्वारा वश में आ जाता है। योगी को इस प्रकार उसे वश में लाना चाहिए। यदि साधक ऐसा कर नहीं सकता, तो उसका विनाश हो ही जाता है। सुयोग्य रीति से प्राणवायु को भीतर खींचना चाहिए और सुयोग्य रीति से ही प्राणवायु को बाहर निकालना चाहिए। सुयोग्य रीति से प्राणवायु को रोकने पर ही सिद्धि प्राप्त हो सकती है। नेत्र आदि इन्द्रियाँ अपने-अपने विषयों की ओर भागती-दौड़ती हैं। इनको वहाँ से (ऐसा करने से) रोकना और इष्ट की साधना में लगाना 'प्रत्याहार' कहा जाता है। जैसे-जैसे तीसरा प्रहर अर्थात् सायंकाल होता जाता है, वैसे-वैसे सूर्य अपने प्रकाश को समेटता जाता है और पूर्ण सायंकाल के आ जाने पर वह अपने प्रकाश को पूरी तरह से समेट लेता है, वैसे ही योगीजन अपनी साधना का स्तर बढ़ाते हुए जाते अपने अर्थात् जीव अवस्था, तीन अवस्था, तीन गुण, तीन शरीर आदि से आगे बढ़ते हुए तृतीयांश में – उच्च योग के तृतीयांश समाधि में – स्थित हो जाता है, तब वह अपने मन के सभी विकारों का शमन कर लेता है। यही उपनिषद् का रहस्य (विद्या) है।

यहाँ उपनिषद् पूरी होती है।

शान्तिपाठः

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि.....ते मयि सन्तु। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

बारह बार प्राणायाम करने से प्रत्याहार की सिद्धि होती है, इसी तरह बारह बार प्रत्याहार करने से धारणा की सिद्धि होती है, जब धारणा का आवर्तन बारह बार किया जाता है, तब ध्यान बनता है, और बारह बार ध्यान करने से समाधि बन जाती है, ऐसा योग के विशारदों का अभिप्राय है। समाधि की स्थिति में साधक परमज्योतिस्वरूप और अनन्त, विश्वतोमुख सर्वतो समभाव प्राप्त करने वाला हो जाता है। इस स्थिति को प्राप्त करने के बाद कुछ भी कर्म करना शेष नहीं रहता। पूर्वकृत कर्म भी उसे बन्धन में नहीं डालते। इससे संसार में आवागमन से मुक्ति मिल जाती है।

सम्बद्धासनमेढ्रमङ्घ्रियुगलं कर्णाक्षिनासापुट-
द्वाराद्यङ्गुलिभिर्नियम्य पवनं वक्त्रेण वा पूरितम्।
बध्वा वक्षसि बह्वपानसहितं मूर्ध्नि स्थिरं धारये-
देवं याति विशेषतत्त्वसमतां योगीश्वरास्तन्मनाः ॥114॥
गगनं पवने प्राप्ते ध्वनिरुत्पद्यते महान्।
घण्टादीनां प्रवाद्यानां नादसिद्धिरुदीरिता ॥115॥
प्राणायामेन युक्तेन सर्वरोगक्षयो भवेत्।
प्राणायामवियुक्तेभ्यः सर्वरोगसमुद्भवः ॥116॥
हिक्का कासस्तथा श्वासः शिरःकर्णाक्षिवेदनाः।
भवन्ति विविधा रोगाः पवनव्यत्ययक्रमात् ॥117॥

दोनों पैरों की एडियों को मेढ़ (सीवन स्थान) में लगाकर दृढ़तापूर्वक आसन में बैठना चाहिए। इसके बाद आँखों, कानों और नाक को अँगुलियों से बन्द कर मुँह से वायु को खींचना चाहिए। फिर नीचे से अपानवायु को ऊर्ध्वगामी बनाना चाहिए। और दोनों वायुओं को हृदयप्रदेश में रोकना चाहिए। और फिर ऊपर ले जाकर मस्तिष्क में स्थिर करके उसमें मन लगाना चाहिए। ऐसी क्रिया से योगियों को विशेष समत्वभाव प्राप्त होता है। ऊपर-नीचे दोनों ओर गतिशील वायु जब हृदयप्रदेशरूपी आकाशमण्डल में स्थिर हो जाता है, तब साधक को महान् ध्वनि सुनाई पड़ती है जो कि घण्टा आदि वाद्यों जैसी होती है। उस समय 'नादयोग' की सिद्धि होती है। विधि अनुसार प्राणायाम की साधना करने से सभी तरह के रोगों से छुटकारा हो जाता है और प्राणायाम न करने से यह शरीर सभी रोगों का जन्मस्थान बन जाता है। वायु के विकृत होने से ही तो खाँसी, श्वास, हिचकी और सिर-कान-आँख आदि की पीड़ा होती है और तरह-तरह के रोग पैदा होते रहते हैं।

यथा सिंहो गजो व्याघ्रो भवेद्वश्यः शनैः शनैः।
तथैव सेवितो वायुरन्यथा हन्ति साधकम् ॥118॥
युक्तंयुक्तं त्यजेद्वायुं युक्तंयुक्तं प्रपूरयेत्।
युक्तंयुक्तं प्रबध्नीयादेवं सिद्धिमवाप्नुयात् ॥119॥
चरतां चक्षुरादीनां विषयेषु यथाक्रमम्।
तत्प्रत्याहरणं तेषां प्रत्याहारः स उच्यते ॥120॥
यथा तृतीयकाले तु रविः प्रत्याहरेत्प्रभाम्।
तृतीयाङ्गस्थितो योगी विकारं मानसं हरेत्॥ इत्युपनिषत् ॥121॥

इति योगचूडामण्युपनिषत्समाप्ता।

हाथी, बाघ, सिंह जैसे हिंसक और जंगली पशु जिस प्रकार धीरे-धीरे अभ्यास से वश में आ जाते हैं, ठीक इसी तरह से प्राणवायु भी धीरे अभ्यास के द्वारा वश में आ जाता है। योगी को इस तरह उसे वश में लाना चाहिए। यदि साधक ऐसा कर नहीं सकता, तो उसका विनाश ही हो जाता है। सुयोग्य रीति से प्राणवायु को भीतर खींचना चाहिए और सुयोग्य रीति से ही प्राणवायु को बाहर निकालना चाहिए। सुयोग्य रीति से प्राणवायु को रोकने पर ही सिद्धि प्राप्त हो सकती है। नेत्र आदि इन्द्रियाँ अपने-अपने विषयों की ओर भागती-दौड़ती हैं। इनको वहाँ से (ऐसा करने से) रोकना और इष्ट की साधना में लगाना 'प्रत्याहार' कहा जाता है। जैसे-जैसे तीसरा प्रहर अर्थात् सायंकाल होता जाता है, वैसे-वैसे सूर्य अपने प्रकाश को समेटता जाता है और पूर्ण सायंकाल के आ जाने पर वह अपने प्रकाश को पूरी तरह से समेट लेता है, वैसे ही योगीजन अपनी साधना का स्तर बढ़ाते हुए अर्थात् जीव अवस्था, तीन अवस्था, तीन गुण, तीन शरीर आदि से आगे बढ़ते हुए जब अपने तृतीयांश में – उच्च योग के तृतीयांश समाधि में – स्थित हो जाता है, तब वह अपने मन के सभी विकारों का शमन कर लेता है। यही उपनिषद् का रहस्य (विद्या) है।

यहाँ उपनिषद् पूरी होती है।

शान्तिपाठः

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि.....ते मयि सन्तु। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

❋

(48) निर्वाणोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

ऋग्वेद से सम्बद्ध इस उपनिषद् में जीवन के परमलक्ष्य तथा मुक्ति-निर्वाण का विशद प्रतिपादन है। इस उपनिषद् की निरूपणशैली सूत्रात्मक है। साठ-एकसठ सूत्रों में इसमें परमहंस संन्यासी के रहस्यमय सिद्धान्तों को बताया गया है। परमहंस संन्यासी का परिचय, दीक्षा, देवदर्शन, क्रीडा, गोष्ठी, भिक्षा, आचरण आदि स्वरूप का निरूपण किया गया है। बाद में संन्यासी परमहंस के लिए मठ, ज्ञान, ध्येय, कन्था, आसन, पटुता, तारक, उपदेश, नियम, अनियामकत्व, यज्ञोपवीत, शिखा, तथा मोक्ष इत्यादि की सही स्थिति कैसी होनी चाहिए, इसका निरूपण किया गया है। तथा निर्वाण का तत्त्वदर्शन बताया गया है। यह तत्त्वदर्शन जो शिष्य श्रद्धावान हो या समर्पित हो अथवा ऐसे ही गुणवाला पुत्र हो, उसे ही बताना चाहिए—ऐसा कहा गया है, क्योंकि सामान्य व्यक्ति को ऐसा तत्त्वज्ञान बताने से किसी भी प्रकार का लाभ नहीं हो सकता।

✡

शान्तिपाठः

ॐ वाङ्मे मनसि.....वक्तारमवतु वक्तारम्। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (कौषीतकिब्राह्मणोपनिषद्) में द्रष्टव्य है।

अथ निर्वाणोपनिषदं व्याख्यास्यामः ॥1॥ परमहंसः सोऽहम् ॥2॥ परिव्राजकाः पश्चिमलिङ्गाः ॥3॥ मन्मथक्षेत्रपालाः ॥4॥ गगनसिद्धान्तः ॥5॥ अमृतकल्लोलनदी ॥6॥ अक्षयं निरञ्जनम् ॥7॥ निःसंशयः ऋषिः ॥8॥ निर्वाणो देवता ॥9॥ निष्कुलप्रवृत्तिः ॥10॥ निष्केवलज्ञानम् ॥11॥

अब हम निर्वाण उपनिषद् का व्याख्यान कर रहे हैं। मैं परमहंस (परब्रह्म) हूँ। जो परिव्राजक हैं, वे अन्तिम स्थितिवाले (अन्तिम स्थिति रूप चिह्नवाले) होते हैं। कामदेव को रोकने में वे क्षेत्रपाल जैसे होते हैं। उनका सिद्धान्त आकाश जैसा निर्मल होता है। अमृत की तरंगों वाली आत्मरूप उनकी नदी होती है। उनका स्वरूप अक्षय और निर्लेप होता है। संशयरहित आत्मा ही उनका ऋषि या गुरु होता है। निर्वाण (मोक्ष) ही उनका देवता है। उनकी प्रवृत्ति कुलरहित होती है (अर्थात् वे कुल-गोत्र को अतिक्रमण किए हुए होते हैं)। उनका ज्ञान सभी उपाधियों से मुक्त होता है।

ऊर्ध्वाम्नायः ॥12॥ निरालम्बपीठः ॥13॥ संयोगदीक्षा ॥14॥ वियोगोपदेशः ॥15॥ दीक्षासन्तोषपावनं च ॥16॥ द्वादशादित्यावलोकनम् ॥17॥ विवेकरक्षा ॥18॥ करुणैव केलिः ॥19॥ आनन्दमाला ॥20॥ एकान्तगुहायां मुक्तासनसुखगोष्ठी ॥21॥ अकल्पितभिक्षाशी ॥22॥ हंसाचारः ॥23॥ सर्वभूतान्तर्वर्ती हंस इति प्रतिपादनम् ॥24॥

उनका अभ्यास उच्च स्थिति के लिए होता है। आश्रयरहित होना ही उनका आसन है। ईश्वर के साथ संयोग होना ही उनकी दीक्षा है। संसार से छूटना ही उनका उपदेश है। दीक्षा लेकर संतोष पाना ही उनका पेय पदार्थ है। वे बारहों सूर्यों का दर्शन करते हैं। वे विवेक की रक्षा करते हैं। दया ही उनकी क्रीडा (खेल) है। आनन्द उनकी माला है। एकान्त में गुफा में मुक्त आसन का सुख लेना ही उनकी गोष्ठी है। अपने लिए पकाया न हो ऐसा अन्न ही उनकी भिक्षा होती है। हंस जैसा उनका आचार होता है। 'सभी प्राणियों के भीतर अवस्थित आत्मा ही हंस है'—ऐसा वे प्रतिपादित करते हैं।

धैर्यकन्था। उदासीनकौपीनम्। विचारदण्डः। ब्रह्मावलोकयोगपट्टः। श्रियां पादुका। परेच्छाचरणम्। कुण्डलिनीबन्धः। परापवादमुक्तो जीवन्मुक्तः। शिवयोगनिद्रा च। खेचरीमुद्रा च। परमानन्दी ॥25॥ निर्गुणगुणत्रयम् ॥26॥ विवेकलभ्यम्। मनोवागगोचरम् ॥27॥ अनित्यं जगद्यज्जनितं स्वप्नजगदभ्रगजादितुल्यम्। तथा देहादिसङ्घातं मोहगुणजालकलितं तद्रज्जुसर्पवत्कल्पितम् ॥28॥ विष्णुविध्यादिशताभिधानलक्ष्यम् ॥29॥ अङ्कुशो मार्गः ॥30॥ शून्यं न सङ्केतः ॥31॥ परमेश्वरसत्ता ॥32॥ सत्यसिद्धयोगो मठः ॥33॥ अमरपदं न तत्स्वरूपम् ॥34॥ आदिब्रह्मस्वसंवित् ॥35॥ अजपा गायत्री। विकारदण्डो ध्येयः ॥36॥

धैर्य उनकी कन्था (गुदडी) है। औदासीन्य उनकी लंगोटी है। विचार उनका दण्ड है। ब्रह्मदर्शन उनका योगपट्ट है। पादुका ही उनकी संपत्ति है, अर्थात् संपत्ति को वे पादुका के नीचे कुचल कर (तुच्छ मानकर) ही चलते हैं। परमात्मा की इच्छा ही उनका आचरण होता है। कुण्डलिनी उनका बन्ध है। दूसरों की निन्दा नहीं करने वाला ऐसा वह जीवन्मुक्त होता है। मंगलस्वरूप परमतत्त्व के साथ योग होना ही उसकी निद्रा होती है। वह खेचरी मुद्रा करता है और परम आनन्द में रहता है। ब्रह्म तीन गुणों से रहित है, एवं विवेक से वह प्राप्त होता है। वह मन, वाणी का विषय नहीं है। जगत् अनित्य है, उसमें जो उत्पन्न होता है, वह सब स्वप्न में देखे गए हाथी आदि जैसा भ्रान्तिमूलक ही है। और देह आदि समुदाय मोह के गुणों के जाल से रज्जु में साँप की तरह कल्पित है। विष्णु, ब्रह्मा आदि सैंकड़ों नामधारी एक ब्रह्म ही लक्ष्य है। अंकुश (संयम) उनका मार्ग है। शून्य कोई संकेत नहीं है (अर्थात् अभाव कोई अस्तित्व नहीं रहता)। परमेश्वर की सत्ता है। सही रूप से सिद्ध हुआ योग ही उसका मठ है। अमरपद (स्वर्ग का स्थान) कोई ब्रह्म का स्वरूप नहीं है। आदि ब्रह्म स्वसंवित् (स्वप्रकाशित) ही है, ज्ञानस्वरूप है। उक्त भाव का अजपा जप ही गायत्री (हंसमन्त्र) है। विकारों पर नियन्त्रण पाना ही उसका ध्येय है।

मनोनिरोधिनी कन्था ॥37॥ योगेन सदानन्दस्वरूपदर्शनम् ॥38॥ आनन्दभिक्षाशी ॥39॥ महाश्मशानेऽप्यानन्दवने वासः ॥40॥ एकान्तस्थानम् आनन्दमठम् ॥41॥ उन्मन्यवस्था शारदा चेष्टा ॥42॥ उन्मती गतिः ॥43॥ निर्मलगात्रं निरालम्बपीठम् ॥44॥ अमृत-

कल्लोलानन्दक्रियाः ॥45। पाण्डरगगनं महासिद्धान्तः ॥45॥ शमदमादिदिव्यशक्त्याचरणे क्षेत्रपात्रपटुता। परावरसंयोगः तारकोपदेशः ॥47॥ अद्वैतसदानन्दो देवता ॥48॥

मन का निरोध करने वाली वृत्ति ही उसकी कन्था (गुदड़ी) है। वह योग से सदैव आनन्दस्वरूप का दर्शन करता है। आनन्दरूपी भिक्षा ही उसका आहार होता है। महाश्मशान में भी उसका वास आनन्दवन में ही रहता है। उसका एकान्त ही स्थान होता है। आनन्द ही उसका मठ होता है। उसकी उन्मनी (मनोरहित – निर्विकल्प) अवस्था होती है और शारदा (उज्ज्वल सुखदात्री) चेष्टा होती है। उसकी गति भी उन्मनी (विकल्पशून्य) होती है। उसका शरीर निर्मल और आसन आश्रयरहित होता है। अमृतरूपी महासागर की तरंगों में आनन्दित रहना ही उसकी क्रिया है। चिदाकाश ही उसका बड़ा सिद्धान्त है। शम, दम आदि दिव्य शक्तियों के आचरण में क्षेत्र और पात्र का ध्यान रखना ही उनका कौशल है। परे से भी परे ब्रह्मतत्व के साथ संयोग ही उनका तारक उपदेश है। सदानन्दरूप अद्वैत ही उसकी देवता है।

नियमः स्वान्तरिन्द्रियनिग्रहः ॥49॥ भयमोहशोकक्रोधत्यागस्त्यागः ॥50॥ परावरैक्यरसास्वादनम् ॥51॥ अनियामकत्वनिर्मलशक्तिः ॥52॥ स्वप्रकाशब्रह्मतत्त्वे शिवशक्तिसम्पुटितप्रपञ्चच्छेदनम्। तथा पत्राक्षाक्षिकमण्डलभावाभावदहनम् ॥53॥ बिभ्रत्याकाशाधारम् ॥54॥ शिवं तुरीयं यज्ञोपवीतम् तन्मया शिखा ॥55॥ चिन्मयं चोत्सृष्टिदण्डं सन्ततोक्षिकमण्डलम् ॥56॥ कर्मनिर्मूलनं कथा। मायाममताहङ्कारदहनं श्मशाने ॥57॥ अनाहताङ्गी ॥58॥ निस्त्रैगुण्यस्वरूपानुसन्धानं समयम् भ्रान्तिहननम्। कामादिवृत्तिदहनम्। काठिन्यदृढकौपीनम्। चिराजिनवासः। अनाहतमन्त्रं अक्रिययैव जुष्टम्। स्वेच्छाचारस्वस्वभावो मोक्षः ॥59॥ परं ब्रह्म प्लववदाचरणम्। ब्रह्मचर्यशान्तिसंग्रहणम्। ब्रह्मचर्याश्रमेऽधीत्य वानप्रस्थाश्रमेऽधीत्य स सर्वसंविन्न्यासं संन्यासम्। अन्ते ब्रह्माखण्डाकारम्। नित्यं सर्वसन्देहनाशनम् ॥60॥

अन्तरिन्द्रिय का निग्रह ही उसका नियम है। भय, मोह, शोक और क्रोध का त्याग ही उसका त्याग है। परमात्मा के साथ ऐक्य के रस का वह आस्वादन करता है। अनियामकता – किसी को अपने वश में न करने और किसी का तिरस्कार न करने की वृत्ति – ही उसकी निर्मल शक्ति होती है। स्वयंप्रकाशित ब्रह्मतत्त्व में शिव-शक्ति से संपुटित विश्वप्रपंच को वह काट देता है। वह पत्र – कारणशरीर, अक्ष – सूक्ष्मशरीर और अक्षिक – स्थूलशरीर के मंडल के भाव और अभाव को जला देने वाला होता है। आकाश ही उसका आधार होता है। तुरीय ब्रह्म ही उसका यज्ञोपवीत होता है। ब्रह्ममय ही उसकी शिखा होती है। चैतन्यमय संसारत्याग ही उसका दण्ड है। ब्रह्म का नित्यदर्शन ही उसका कमण्डलु है। कर्मों को उखाड़ डालना ही उसकी कथा होती है। माया-ममता-अहंकार को जला देना, खुले शरीर से श्मशान में घूमते रहना, त्रिगुणातीत ब्रह्म के अनुसन्धान में ही समय बिताना, भ्रान्ति को हटाए रखना, काम आदि वृत्तियों को जला देना, कठिन और दृढ लंगोटी पहनना, चींथड़ों और

मृगचर्मरूपी वस्त्र पहनना, अनाहतनादरूप प्रणवमन्त्र का जाप करते रहना, नैष्कर्म्य का ही सेवन करना, स्वेच्छाचाररूप आचरण ही उसका मोक्ष होना, नौका समान आचरण उनका परब्रह्म होना, ब्रह्मचर्य के द्वारा शान्ति ग्रहण करना, ब्रह्मचर्य में अध्ययन करके वानप्रस्थाश्रम में भी उसका परिशीलन करते हुए सम्पूर्ण ज्ञानयुक्त होकर संन्यास ग्रहण करना—यही संन्यास है। इसके बाद अखण्डाकार ब्रह्म में लीन हुआ जाता है। वह हमेशा सर्वसंदेह का नाश करने वाला है।

एतन्निर्वाणदर्शनं शिष्यं पुत्रं विना न देयमित्युपनिषत् ॥61॥

इति निर्वाणोपनिषत्समाप्ता।

यह निर्वाणदर्शन पुत्र या शिष्य को छोड़कर अन्य किसी को नहीं देना चाहिए, यही उपनिषद् है।

यहाँ निर्वाणोपनिषद् पूरी हुई।

शान्तिपाठः

ॐ वाङ्मे मनसि.....वक्तारमवतु वक्तारम्। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(49) मण्डलब्राह्मणोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

शुक्लयजुर्वेद से सम्बद्ध इस उपनिषद् में पाँच ब्राह्मण हैं। इसमें याज्ञवल्क्य और सूर्यनारायण के प्रश्नोत्तर रूप में आत्मतत्त्व का विशद विवेचन किया गया है। पहले ब्राह्मण में तत्त्वज्ञान की प्राप्ति के लिए आवश्यक अष्टांग योग (यम, नियम, आसन, प्राणायामादि) का, देह के पाँच दोषों का, तारकदर्शन, लक्ष्यत्रयदर्शन, तारक और अमनस्क योग के दो भेदों का, आत्मनिष्ठ की ब्रह्मरूपता आदि का निरूपण किया गया है। दूसरे ब्राह्मण में सर्वसाधारण ज्योति का आत्मरूप में वर्णन है। आत्मज्ञान का फल, शांभवी मुद्रा, पूर्णमादृष्टि, मुद्रासिद्धि, प्रणवरूप आत्मप्रकाशानुभूति, षण्मुखी मुद्रा से प्रणवसिद्धि, कर्मों की प्रणवज्ञ पर अप्रभावकता, उन्मनी अवस्था का परिणाम, ब्रह्मानुसन्धान का फल, ब्रह्मज्ञस्वरूप, सुषुप्ति-समाधि भेद, जाग्रदादि व्यवस्था, संसारातिक्रमण का मार्ग, बन्ध-मोक्ष का कारण, निर्विकल्प समाधि - अभ्यास और फल आदि कई विषयों का विशद वर्णन है। तीसरे ब्राह्मण में परमात्मसाक्षात्कार से उन्मनीभाव की प्राप्ति, संसार के बन्धन से मुक्ति, तारकमार्ग से मनोनाश, उन्मनी योगी का ब्रह्मभाव आदि विषयों का प्रतिपादन है। चौथे ब्राह्मण में व्योम पंचक का ज्ञान, उसका फल तथा राजयोग का सार दिया गया है। और पाँचवें ब्राह्मण में मन का परमात्मा में लय करने का अभ्यास, मनोनाश की अवस्था का परिशीलन करने से ब्रह्मप्राप्ति और ब्रह्मप्राप्त पुरुष की महिमा बताई गई है। इसमें पहले ब्राह्मण में चार खण्ड हैं, दूसरे ब्राह्मण में पाँच खण्ड हैं, तीसरे ब्राह्मण में दो खण्ड हैं तथा चौथे और पाँचवें ब्राह्मणों के एक-एक खण्ड है।

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं.....पूर्णमेवावशिष्यते। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (जाबालोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

प्रथमं ब्राह्मणम्

प्रथमः खण्डः

याज्ञवल्क्यो ह वै महामुनिरादित्यलोकं जगाम।
तमादित्यं नत्वा भो भगवन्नादित्यात्मतत्त्वमनुब्रूहीति ॥1॥

एक बार महामुनि याज्ञवल्क्य आदित्यलोक में गए और वहाँ भगवान् आदित्य को प्रणाम करके बोले—'हे भगवन्! हे आदित्य! आप मुझे आत्मतत्त्व का उपदेश दीजिए।'

स होवाच नारायणः। ज्ञानयुक्तयमाद्यष्टाङ्गयोग उच्यते ॥2॥
शीतोष्णाहारनिद्राविजयः सर्वदा शान्तिर्निश्चलत्वं विषयेन्द्रियनिग्रहश्चैते यमाः ॥3॥

गुरुभक्तिः सत्यमार्गानुरक्तिः सुखागतवस्त्वनुभवश्च तद्वस्त्वनुभवेन।
तुष्टिर्निःसङ्गता एकान्तवासो मनोनिवृत्तिः फलानभिलाषो वैराग्यभावश्च नियमाः ॥4॥

तब सूर्यनारायण ने कहा कि अब तत्त्वज्ञान के उपरान्त यम-नियमादि को अष्टांगयोग कहा जा रहा है (अर्थात् तत्त्वज्ञान सहित अष्टांग योग मेरे द्वारा कहा जा रहा है—) शीत-उष्ण आदि पर तथा आहार एवं निद्रा पर विजय प्राप्त करना, सर्वदा शान्त रहना और अविचलित होकर इन्द्रियों पर नियन्त्रण रखना—ये सभी पाँच यम कहलाते हैं। तथा गुरु की भक्ति, सत्यमार्ग पर अनुराग, जो कुछ भी मिले उसमें संतोष, एकान्त में रहना, आसक्ति न रखना, मनोनिवृत्ति, फल की इच्छा न करना और वैराग्यभाव रखना—ये सभी नियम हैं।

सुखासनवृत्तिश्चिरवासश्चैवमासननियमो भवति ॥5॥
पूरककुम्भकरेचकैः षोडशचतुःषष्टिद्वात्रिंशत्संख्यया यथाक्रमं प्राणायामः ॥6॥
विषयेभ्य इन्द्रियार्थेभ्यो मनोनिरोधनं प्रत्याहारः ॥7॥
विषयव्यावर्तनपूर्वकं चैतन्ये चेतःस्थापनं धारणं भवति ॥8॥

लम्बे समय तक एक ही वृत्ति में स्थित (स्थिर) रहना और बिना किसी प्रयास से लम्बे समय तक एक ही स्थिति में रहना—ये आसन के नियम हैं। और सोलह मात्राओं के द्वारा पूरक, चौसठ मात्राओं के द्वारा कुम्भक तथा बत्तीस मात्राओं के द्वारा रेचक करने की क्रिया को प्राणायाम कहते हैं। इन्द्रियों के विषयों से मन को रोकना (निरोध करना) ही प्रत्याहार है। और विषयों से रोके गए मन को चैतन्य की सत्ता में स्थिर (एकाग्र) करना धारणा कही जाती है।

सर्वशरीरेषु चैतन्यैकतानता ध्यानम् ॥9॥
ध्यानविस्मृतिः समाधिः ॥10॥
एवं सूक्ष्माङ्गानि। य एवं वेद स मुक्तिभाग् भवति ॥11॥

सभी प्राणियों के शरीरों में एक ही चैतन्यतत्त्व विद्यमान है। इस बात का निरन्तर चिन्तन (सातत्य) को ही ध्यान कहा गया है और ध्यान को भी विस्मृत कर देना समाधि कही जाती है। इस प्रकार ये सभी सूक्ष्म अंग हैं। जो मनुष्य इन्हें भली प्रकार से जान लेता है, वह मुक्ति का अधिकारी हो जाता है।

द्वितीयः खण्डः

देहस्य पञ्च दोषा भवन्ति कामक्रोधनिःश्वासभयनिद्राः ॥1॥
तन्निरासस्तु निःसङ्कल्पक्षमालघ्वाहाराप्रमादतातत्त्वसेवनम् ॥2॥
निद्राभयसरीसृपं हिंसादितरङ्गं तृष्णावर्तं दारपङ्कं संसारवार्धिं तर्तुं सूक्ष्ममार्गमवलम्ब्य सत्त्वादिगुणानतिक्रम्य तारकमवलोकयेत् ॥3॥
भ्रूमध्ये सच्चिदानन्दतेजःकूटरूपं तारकं ब्रह्म ॥4॥
तदुपायं लक्ष्यत्रयावलोकनम् ॥5॥

काम, क्रोध, निःश्वास (हाँफना), भय और निद्रा (अज्ञान)—ये पाँच शरीर के दोष माने गये हैं। इन दोषों को दूर करने के लिए संकल्पों का त्याग, क्षमा, मिताहार, निर्भयता और तत्त्वचिन्तन—ये उपाय हैं। इस संसाररूपी सागर में यह निद्रा दोष (अज्ञान) और भय हैं, वे साँप जैसे हैं। हिंसा उस सागर की

तरंगें हैं, तृष्णा भँवर है, स्त्री कीचड़ है। ऐसे संसाररूपी सागर को पार करने के लिए सूक्ष्ममार्ग का आधार लेकर, सत्त्व आदि गुणों से ऊपर उठकर तारक ब्रह्म का दर्शन करना चाहिए। (अर्थात् उसका ध्यान करना चाहिए)। दोनों भौहों के बीच में सच्चिदानन्दस्वरूप तेजोमय शिखर जैसे तारक ब्रह्म का वास है। उस तारक ब्रह्म की प्राप्ति के उपायों में लक्ष्य-त्रय का अवलोकन करना चाहिए!

मूलाधारादारभ्य ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं सुषुम्ना सूर्याभा। तन्मध्ये तडित्कोटि-समा मृणालतन्तुसूक्ष्मा कुण्डलिनी। तत्र तमोनिवृत्तिः। तद्दर्शनात्सर्व-पापनिवृत्तिः ॥6॥
तर्जन्यग्रोन्मीलितकर्णरन्ध्रद्वये फूत्कारशब्दो जायते।
तत्र स्थिते मनसि चक्षुर्मध्यनीलज्योतिः पश्यति। एवं हृदयेऽपि ॥7॥

मूलाधार से लेकर ब्रह्मरन्ध्र तक सूर्य के समान तेजस्विनी सुषुम्ना नामक एक नाडी है। इस नाडी के बीच में उससे कोटि गुनी सूक्ष्म मृणालतन्तु जैसी कुण्डलिनी शक्ति अवस्थित है। उसका ज्ञान होने से वहाँ तमोगुण की निवृत्ति हो जाती है। इसके दर्शन से सभी पापों का नाश होता है। तर्जनी अंगुलि के अग्रभाग से दोनों कानों को बन्द करने से साधक के कानों में फुत्कार शब्द उत्पन्न होता है। साधक जब उस शब्द में अपने मन को स्थिर करता है, तब उसकी आँखों के बीच में नीलवर्ण ज्योति के दर्शन होने लगते हैं। इस प्रकार हृदय में भी वही ज्योति दिखाई देने लगती है।

बहिर्लक्ष्यं तु नासाग्रे चतुःषडष्टदशद्वादशाङ्गुलीभिः क्रमान्नीलद्युति-श्यामत्वसदृग्रक्तभङ्गीस्फुरत्पीतवर्णद्वयोपेतं व्योमत्वं पश्यति स तु योगी ॥8॥
चलनदृष्ट्या व्योमभागवीक्षितुः पुरुषस्य दृष्ट्यग्रे ज्योतिर्मयूखा वर्तन्ते।
तद् दृष्टिः स्थिरा भवति ॥9॥
शीर्षोपरि द्वादशाङ्गुलिमानं ज्योतिः पश्यति तदाऽमृतत्वमेति ॥10॥

तीन लक्ष्यों में अन्तर्लक्ष्य की बात कहकर अब बाह्य लक्ष्य बताते हैं। बाह्य लक्ष्य वह है जिसमें साधक को नाक के अग्रभाग में चार, छः, आठ, दस, बारह अंगुल की दूरी पर क्रमशः नीलवर्ण, श्यामवर्ण, रक्तवर्ण, पीलावर्ण और दो रंगों से मिश्रित आकाश दिखाई पड़ता है, वह मनुष्य योगी बन जाता है। चंचल दृष्टि से आकाश के भाग को देखने वाले पुरुष की दृष्टि के आगे के प्रदेश में जो ज्योतियुक्त किरणें दिखाई पड़ती हैं, उससे दृष्टि में स्थिरत्व आ जाता है। मस्तक के ऊपर बारह अंगुल के अन्तर पर ज्योति दिखाई पड़ती है। उसको देखने वाले मनुष्य को अमरत्व की प्राप्ति हो जाती है।

मध्यलक्ष्यं तु प्रातश्चित्रादिवर्णसूर्यचन्द्रवह्निज्वालावलीवत्तद्विहीनान्त-रिक्षवत्पश्यति ॥11॥
तदाकाराकारी भवति ॥12॥
अभ्यासान्निर्विकारं गुणरहिताकाशं भवति। विस्फुरत्तारकाकारगाढ-तमोपमं पराकाशं भवति। कालानलसमं द्योतमानं महाकाशं भवति। सर्वोत्कृष्टपरमाद्वितीयप्रद्योतमानं तत्त्वाकाशं भवति। कोटिसूर्यप्रकाश-संकाशं सूर्याकाशं भवति ॥13॥
एवमभ्यासात्तन्मयो भवति य एवं वेद ॥14॥

अब तीसरा मध्यलक्ष्य इस प्रकार है—प्रातःकाल में सूर्य, चन्द्र और अग्नि की ज्वाला जैसा और उससे रहित अन्तरिक्ष जैसा दिखलाई देता है। बाद में उसके आकार की तरह ही आकारवाला होता है।

अभ्यास के द्वारा निर्विकार, गुणरहित आकाशरूप होता है। प्रकाशित (चमकते) तारकों जैसा और प्रगाढ अन्धकार के जैसा 'पराकाश' होता है। और 'महाकाश' प्रलयकालीन अग्नि जैसा प्रकाशित होता है। इन दोनों से उत्कृष्ट – परम अद्वितीय स्वरूप से प्रकाशित 'तत्त्वाकाश' होता है। और करोड़ों सूर्य जैसा प्रकाशित सूर्याकाश होता है—ऐसा जो जानता है, वह अभ्यासपूर्वक तन्मय होता है।

तृतीयः खण्डः

तद्योगं च द्विधा विद्धि पूर्वोत्तरविभागतः। पूर्वं तु तारकं विद्यादमनस्कं तदुत्तरमिति। तारकं द्विविधम्। मूर्तितारकममूर्तितारकमिति। यदिन्द्रि-यान्तं तन्मूर्तितारकम्। यद् भ्रूयुगातीतं तदमूर्तितारकमिति ॥1॥

इस योग के दो विभाग हैं—एक पूर्व और दूसरा उत्तर। पूर्व विभाग को तारकब्रह्म कहा जाता है और उत्तर विभाग को अन्यमनस्क कहते हैं। तारक ब्रह्म के भी दो प्रकार माने गए हैं। एक मूर्ति तारक कहा जाता है, और दूसरे को अमूर्तितारक कहते हैं। मूर्तितारक इन्द्रियों तक सीमित है। जो दोनों भौहों से परे=अतिक्रान्त (ऊपर उठा हुआ) है, वह अमूर्तितारक है।

उभयमपि मनोयुक्तमभ्यसेत्। मनोयुक्तान्तरदृष्टिस्तारकप्रकाशाय भवति ॥2॥
भ्रूयुगमध्यबिले तेजस आविर्भावः। एतत्पूर्वतारकम् ॥3॥
उत्तरं त्वमनस्कम्। तालुमूलोर्ध्वभागे महज्ज्योतिर्विद्यते। तद्दर्शनादणि-मादिसिद्धिः ॥4॥

इन दोनों का (मूर्तितारक और अमूर्तितारक का) मन लगाकर अभ्यास करना चाहिए। क्योंकि मनोयोगपूर्वक की गई अन्तर्दृष्टि ही तारक ब्रह्म को प्रकट करने में समर्थ होती है। इसके बाद दोनों भौहों के बीच में अवस्थित छिद्र में तेज प्रकट होता है। वह पूर्वतारक ब्रह्म है। उत्तर विभाग तो अमनस्क (मनोरहित) होता है। तालुमूल के ऊपर के भाग में महाज्योति का निवास है। उसके दर्शन से अणिमा आदि सिद्धियाँ प्राप्त होती हैं।

लक्ष्येऽन्तर्बाह्यायां दृष्टौ निमेषोन्मेषवर्जितायां चेयं शाम्भवी मुद्रा भवति।
सर्वतन्त्रेषु गोप्यमहाविद्या भवति। तज्ज्ञानेन संसारनिवृत्तिः। तत्पूजनं मोक्षफलदम् ॥5॥
अन्तर्लक्ष्यं जलज्ज्योतिःस्वरूपं भवति। महर्षिवेद्यं अन्तर्बाह्येन्द्रियैर-दृश्यम् ॥6॥

जब लक्ष्य के ऊपर भीतर और बाहर की दृष्टि अचल (स्थिर) हो जाती है, तब वह शांभवी मुद्रा होती है। सकलतन्त्रों में गोपनीय वह ब्रह्मविद्या है। उसके ज्ञान से संसार से निवृत्ति हो जाती है। इसका पूजन मोक्षरूपी फल को देने वाला है। अन्तर्लक्ष्य जाज्वल्यमान ज्योति के समान है। इसे तो केवल महर्षिगण ही पहचान सकते हैं। वह बाह्य और आन्तरिक इन्द्रियों का विषय बन नहीं सकता।

चतुर्थः खण्डः

सहस्रारे जलज्ज्योतिरन्तर्लक्ष्यम्। बुद्धिगुहायां सर्वाङ्गसुन्दरं पुरुषरूप-मन्तर्लक्ष्यमित्यपरे। शीर्षान्तर्गतमण्डलमध्यगं पञ्चवक्त्रमुमासहायं

नीलकण्ठं प्रशान्तमन्तर्लक्ष्यमिति केचित् । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तर्लक्ष्य-मित्येके ॥1॥
उक्तविकल्पं सर्वमात्मैव । तल्लक्ष्यं शुद्धात्मदृष्ट्या वा यः पश्यति स एव ब्रह्मनिष्ठो भवति ॥2॥

सहस्रार पद्म में जाज्वल्यमान ज्योति जैसा अन्तर्लक्ष्य है। कुछ लोग ऐसा मानते हैं कि बुद्धिरूपी गुफा में सर्वांगसुन्दर पुरुषरूप ही अन्तर्लक्ष्य है। और कई लोग ऐसा भी मानते हैं कि मस्तक के भीतर स्थित मंडल के बीच के प्रदेश में पाँच मुखवाले तथा उमा के साथ स्थित नीलकण्ठ भगवान् शंकर का प्रशान्त स्वरूप ही अन्तर्लक्ष्य है। और कुछ विद्वान् ऐसा भी मानते हैं कि अंगुष्ठमात्र पुरुष ही अन्तर्लक्ष्य है। उपर्युक्त सभी विकल्प आत्मा के ही हैं। जो मनुष्य उस अन्तर्लक्ष्य को शुद्ध बुद्धि से देखता है, वह ब्रह्मनिष्ठ हो जाता है।

जीवः पञ्चविंशकः स्वकल्पितचतुर्विंशतितत्त्वं परित्यज्य षड्विंशः परमात्माहमिति निश्चयाज्जीवन्मुक्तो भवति ॥3॥
एवमन्तर्लक्ष्यदर्शनेन जीवन्मुक्तिदशायां स्वयमन्तर्लक्ष्यो भूत्वा परमा-काशाखण्डमण्डलो भवति ॥4॥

इति प्रथमं ब्राह्मणम् ।

जीव पच्चीसवाँ तत्त्व है। वह स्वयं के द्वारा कल्पित चौबीस तत्त्वों को छोड़कर 'मैं छब्बीसवाँ परमात्मा हूँ'—ऐसा निश्चय करता है, इसलिए वह जीवन्मुक्त बनता है। इस प्रकार अन्तर्लक्ष्य के दर्शन से जब जीवन्मुक्त दशा प्राप्त होती है, तब स्वयं अन्तर्लक्ष्य स्वरूप होकर परमाकाशरूप अखण्डमण्डल वाला हो जाता है।

यहाँ प्रथम ब्राह्मण पूरा हुआ।

❋

द्वितीयं ब्राह्मणम्

प्रथमः खण्डः

अथ ह याज्ञवल्क्य आदित्यमण्डलपुरुषं पप्रच्छ । भगवन्नन्तर्लक्ष्यादिकं बहुधोक्तम् । मया तन्न जातम् । तद् ब्रूहि मह्यम् ॥1॥
तदु होवाच पञ्चभूतकारणं तडित्कूटाभं तद्वच्चतुःपीठम् । तन्मध्ये तत्त्वप्रकाशो भवति । सोऽतिगूढ अव्यक्तश्च ॥2॥

इसके बाद, याज्ञवल्क्य ने सूर्यमण्डल में स्थित पुरुष से पूछा—'हे भगवन्! आपने अन्तर्लक्ष्य आदि विषय को अनेक प्रकार से कहा। परन्तु, वह मैं समझ नहीं पाया हूँ। अतः वह आप (फिर से) कहिए।' तब उन नारायण ने कहा—'पाँच भूतों का कारण (मूलस्रोत) विद्युत् के पुंज जैसा है। उनसे युक्त वह चतुष्पीठ है। उसके बीच में तत्त्व का प्रकाश होता है। वह अतिगूढ और अव्यक्त है'।

तज्ज्ञानप्लवाधिरूढेन ज्ञेयम् । तद्बाह्याभ्यन्तर्लक्ष्यम् ॥3॥
तन्मध्ये जगल्लीनम् । तन्नादबिन्दुकलातीतमखण्डमण्डलम् ।
तत्सगुणनिर्गुणस्वरूपम् । तद्वेत्ता विमुक्तः ॥4॥

उस अव्यक्त को ज्ञानरूपी नौका पर आरूढ़ मनुष्य पहचान सकता है। वह बाहर का और भीतर का लक्ष्य है। उसके बीच जगत् लीन होकर रहता है। वह नाद, बिन्दु, कला से परे अखण्ड मण्डल है। वह सगुण-निर्गुण स्वरूप है। उसको जानने वाला मुक्त हो जाता है।

आदावग्निमण्डलम् । तदुपरि सूर्यमण्डलम् । तन्मध्ये सुधाचन्द्रमण्ड-लम् । तन्मध्येऽखण्डब्रह्मतेजोमण्डलम् । तद्विद्युल्लेखावच्छुक्लभास्व-रम् । तदेव शाम्भवीलक्षणम् ॥5॥
तद्दर्शने तिस्रो दृष्टयः अमा प्रतिपत् पूर्णिमा चेति । निमीलितदर्शनममा-दृष्टिः । अर्धोन्मीलितं प्रतिपत् । सर्वोन्मीलनं पूर्णिमा भवति । तासु पूर्णिमाभ्यासः कर्तव्यः ॥6॥
तल्लक्ष्यं नासाग्रम् । यदा तालुमूले गाढतमो दृश्यते । तदभ्यासादखण्ड-मण्डलाकारज्योतिर्दृश्यते । तदेव सच्चिदानन्दं ब्रह्म भवति ॥7॥

पहले अग्निमण्डल है, इसके ऊपर सूर्यमण्डल है, इसके बीच में अमृतरूप चन्द्रमण्डल है। उसके बीच में अखंड ब्रह्म का तेजोमण्डल है। वह विद्युत् की रेखा जैसा श्वेत और प्रकाशमान है। वही शांभवी मुद्रा का लक्षण है। उसके दर्शन से तीन मूर्ति रूप दृष्टिगत होते हैं—एक अमावस्या रूप, दूसरी प्रतिपदारूप और तीसरी पूर्णिमारूप। पलक बन्द होने वाली दृष्टि अमावस्या की दृष्टि है, आधी निमीलित दृष्टि प्रतिपदारूप दृष्टि है और पूर्ण रूप से खुली हुई दृष्टि पूर्णिमारूप दृष्टि है। इन दृष्टियों में से पूर्णिमा की दृष्टि का अभ्यास करना चाहिए। उसका लक्ष्य नासा का अग्रभाग है। जब तालु के मूल में गाढ अन्धकार दिखाई देता है, तब इसके अभ्यास से अखण्डमण्डलाकार ज्योति दिखाई देती है। वही सच्चिदानन्द ब्रह्म है।

एवं सहजानन्दे यदा मनो लीयते तदा शाम्भवी भवति । तामेव खेचरीमाहुः ॥8॥
तदभ्यासान्मनःस्थैर्यम् । ततो बुद्धिस्थैर्यम् ॥9॥
तच्चिह्नानि । आदौ तारकवद् दृश्यते । ततो वज्रदर्पणम् । तत उपरि पूर्णचन्द्रमण्डलम् । ततो नवरत्नप्रभामण्डलम् । ततो मध्याह्नार्क-मण्डलम् । ततो वह्निशिखामण्डलं क्रमाद् दृश्यते ॥10॥

इस प्रकार मन जब सहजानन्द में लीन हो जाता है, तब प्राणी शान्त हो जाता है। इसी को 'खेचरी मुद्रा' कहा जाता है। इसके अभ्यास से मन स्थिर हो जाता है। इसके बाद वायु स्थिर हो जाता है। इसके चिह्न इस प्रकार हैं—पहले तारा जैसा दिखाई देता है, इसके बाद वज्रदर्पण (हीरे का आयना)-जैसा दिखाई पड़ता है। उसके ऊपर पूर्ण चन्द्रमण्डल दीखता है। इसके बाद नवरत्नों की प्रभा वाला मण्डल दिखाई देता है। इसके बाद मध्याह्न के सूर्य वाला मण्डल दीखता है। इसके बाद क्रमशः अग्नि शिखाओं का मण्डल दीखता है।

द्वितीयः खण्डः

तदा पश्चिमाभिमुखप्रकाशः स्फटिकधूम्रबिन्दुनादकलानक्षत्रखद्योत-दीपनेत्रसवर्णनवरत्नादिप्रभा दृश्यन्ते । तदेव प्रणवस्वरूपम् ॥1॥
प्राणापानयोरैक्यं कृत्वा घृतकुम्भको नासाग्रदर्शनदृढभावनया द्विक-राङ्गुलिभिः षण्मुखीकरणेन प्रणवध्वनिं निशम्य मनस्तत्र लीनं भवति ॥2॥

उस समय पश्चिम की ओर से (आन्तरिक) प्रकाश देखने में आता है। इसकी आभा धूम्र (धूसर) वर्ण की, स्फटिक मणि जैसी तथा बिन्दु (मनस्तत्त्व), नाद (बुद्धितत्त्व), कला (महत्तत्त्व), नक्षत्र, जुगनू, दीपक, नयन, सुवर्ण और नवरत्न जैसी होती है। यही प्रणव का स्वरूप है। प्राण और अपानवायु को एक करके पहले कुम्भक को धारण करना चाहिए। इसके बाद नासा के अग्रभाग पर दृष्टि को एकाग्र करके दृढ भावना से दोनों हाथों की अँगुलियों से षण्मुखी मुद्रा धारण करके प्रणवनाद का (ओम् का) श्रवण करना चाहिए। तब इसमें मन लीन हो जाता है।

तस्य न कर्मलेपः। रवेरुदयास्तमययोः किल कर्म कर्तव्यम्। एवं-विधश्चिदादित्यस्योदयास्तमयाभावात्सर्वकर्माभावः ॥3॥
शब्दकाललयेन दिवारात्र्यतीतो भूत्वा सर्वपरिपूर्णज्ञानेनोन्मन्यवस्था-वशेन ब्रह्मैक्यं भवति। उन्मन्या अमनस्कं भवति ॥4॥

इस प्रकार अभ्यास करने वाला कर्म से लिप्त नहीं होता। कर्म तो सूर्य के उदयकाल और अस्तकाल में करने होते हैं, परन्तु चैतन्यरूपी सूर्य का तो कभी उदय या अस्त होता ही नहीं है। इसलिए उसे जानने वाले अर्थात् साक्षात्कार करने वाले के लिए तो कोई कर्म है ही नहीं – कर्माभाव ही है। शब्द और काल के लय हो जाने से मनुष्य दिन और रात्रि से ऊपर उठकर सम्पूर्ण ज्ञान प्राप्त कर लेता है। इसके द्वारा उसको उन्मनी अवस्था प्राप्त होती है और ब्रह्म के साथ उसका एकत्व हो जाता है। उन्मनी अवस्था से व्यक्ति अमनस्क (मनोरहित) हो जाता है।

तस्य निश्चिन्ता ध्यानम्। सर्वकर्मनिराकरणमावाहनम्। निश्चयज्ञानमा-सनम्। उन्मनीभावः पाद्यम्। सदाऽमनस्कमर्घ्यम्। सदादीप्तिरपारामृत-वृत्तिः स्नानम्। सर्वत्र भावना गन्धः। दृक्स्वरूपावस्थानमक्षताः। चिदाप्तिः पुष्पम्। चिदग्निस्वरूपं धूपः। चिदादित्यस्वरूपं दीपः। परिपूर्णचन्द्रामृतरसस्यैकीकरणं नैवेद्यम्। निश्चलत्वं प्रदक्षिणम्। सोऽहंभावो नमस्कारः। मौनं स्तुतिः। सर्वसन्तोषो विसर्जनमिति य एवं वेद ॥5॥

निश्चित अवस्था ही उसका ध्यान है। समस्त कर्मों का निरस्तीकरण (दूर करना) ही उसका आवाहन है। निश्चयज्ञान ही उसका आसन है। मनोरहित होना ही पाद्य है। नित्य अमनस्कता ही अर्घ्य है। नित्य का प्रकाश और अपार अमृतमय वृत्ति ही स्नान है। ब्रह्मभावना ही चन्दन है। दर्शनरूप स्थिति ही अक्षत है। चैतन्यप्राप्ति ही पुरुष है। चैतन्यस्वरूप अग्नि का रूप ही धूप है। चैतन्यस्वरूप सूर्य का रूप ही दीपक है। परिपूर्ण चन्द्र के अमृतरस का एकीकरण ही नैवेद्य है। निश्चलता ही प्रदक्षिणा है। 'वह मैं हूँ' ऐसा भाव ही नमस्कार है। मौन ही स्तुति है। सर्व प्रकार से परितोष ही उसका विसर्जन है। ऐसा जो जानता है, वह ब्रह्मरूप हो जाता है।

तृतीयः खण्डः

एवं त्रिपुट्यां निरस्तायां निस्तरङ्गसमुद्रवन्निवातस्थितदीपवदचलसम्पूर्ण-भावाभावविहीनकैवल्यज्योतिर्भवति ॥1॥
जाग्रन्निदान्तःपरिज्ञानेन ब्रह्मविद्भवति ॥2॥
सुषुप्तिसमाध्योर्मनोलयाविशेषेऽपि महदस्त्युभयोर्भेदस्तमसि लीनत्वा-न्मुक्तिहेतुत्वाभावाच्च ॥3॥

समाधौ मृदिततमोविकारस्य तदाकाराकारिताखण्डाकारवृत्त्यात्मक-साक्षिचैतन्ये प्रपञ्चलयः सम्पद्यते प्रपञ्चस्य मनःकल्पितत्वात् ॥4॥

इस प्रकार जब ज्ञाता, ज्ञेय और ज्ञान की त्रिपुटी निरस्त हो जाती है, तब योगी तरंगविहीन सागर जैसा और वायुरहित दीपक जैसा निश्चल, भावाभावरहित, केवल ज्योतिरूप हो जाता है। जाग्रत् में और निद्रा में भी ज्ञान के रहने से वह ब्रह्मवेत्ता हो जाता है। यद्यपि सुषुप्ति में और समाधि में मन का लय तो समान ही होता है, परन्तु फिर भी दोनों में बड़ा भेद है, क्योंकि सुषुप्ति में तो मन का लय अज्ञान में होता है, इसलिए मुक्ति का कारण नहीं होता, जब कि समाधि में तो तमोगुण के विकार नष्ट हो जाने से तदाकार और अखण्डाकार बनी हुई वृत्ति रूप बने हुए साक्षी चैतन्य में प्रपंच का विलय हो जाता है। क्योंकि प्रपंच तो मनःकल्पित होता है।

ततो भेदाभावात् कदाचिद्बहिर्गतेऽपि मिथ्यात्वभानात्। सकृद्विभात-सदानन्दानुभवैकगोचरो ब्रह्मवित्तदैव भवति ॥5॥
यस्य सङ्कल्पनाशः स्यात्तस्य मुक्तिः करे स्थिता। तस्माद्भावाभावौ परित्यज्य परमात्मध्यानेन मुक्तो भवति ॥6॥
पुनः पुनः सर्वावस्थासु ज्ञानज्ञेयौ ध्यानध्येयौ लक्ष्यालक्ष्ये दृश्यादृश्ये चोहापोहादि परित्यज्य जीवन्मुक्तो भवेत्। य एवं वेद ॥7॥

लेकिन उस अवस्था के बाद कोई भेद नहीं रहता। इसलिए योगी कदाचित् समाधि में से बाहर निकला हो, तब भी उसे प्रपंच मिथ्या ही मालूम पड़ता है। जब एक बार सदानन्द प्रकाशित हो गया तब वही एकमात्र विषय बनता है और तभी मनुष्य ब्रह्मवेत्ता होता है। जिसके संकल्पों का नाश हुआ होता है, उसी के हाथ में मुक्ति होती है। इसलिए भाव और अभाव, दोनों का त्याग करके परमात्मा का ध्यान करने से मुक्ति मिलती है। बार-बार, प्रत्येक अवस्था में, ज्ञान-ज्ञेय का, ध्यान-ध्येय का, लक्ष्य-अलक्ष्य का और ऊह-अपोह का त्याग करके मनुष्य जीवन्मुक्त हो जाता है। जो इस प्रकार जानता है, वह ब्रह्म को पाता है।

चतुर्थः खण्डः

पञ्चावस्थाः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयतुरीयातीताः ॥1॥
जाग्रति प्रवृत्तो जीवः प्रवृत्तिमार्गासक्तः। पापफलनरकादिमांस्तु शुभ-कर्मफलस्वर्गमस्त्विति काङ्क्षते ॥2॥
एवं स एव स्वीकृतवैराग्यात्कर्मफलजन्माऽलं संसारबन्धनमलमिति विमुक्त्यभिमुखो निवृत्तिमार्गप्रवृत्तो भवति ॥3॥

जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति, तुरीय और तुरीयातीत—ऐसी पाँच अवस्थाएँ हैं। उनमें से जाग्रत् अवस्था में रहा हुआ जीव प्रवृत्तिमार्ग में आसक्त होता है। पापों के फलों के रूप में वह नरक आदि को प्राप्त करता है। 'मुझे शुभ कर्मों का फल प्राप्त हो'—ऐसा वह चाहता है। और वही जीव यदि वैराग्य को स्वीकार करता है, तो इससे, 'अब कर्म के फलरूप जन्म एवं संसार के बन्धन से ऊब गया हूँ'—ऐसी वृत्तिवाला होकर मुक्ति की ओर प्रवृत्त है और निवृत्तिमार्ग पर चलने के लिए अग्रसर हो जाता है।

स एव संसारतारणाय गुरुमाश्रित्य कामादि त्यक्त्वा विहितकर्माचर-न्साधनचतुष्टयसम्पन्नो हृदयकमलमध्ये भगवत्सत्तामात्रान्तर्लक्ष्यरूपमा-

साद्य सुषुप्त्यवस्थाया मुक्तब्रह्मानन्दस्मृतिं लब्ध्वा एक एवाहमद्वितीयः कञ्चित्कालमज्ञानवृत्त्या विस्मृतजाग्द्वासनानुफलेन तैजसोऽस्मीति तदुभयनिवृत्त्या प्राज्ञ इदानीमस्मीत्यहमेक एव स्थानभेदादवस्थाभेदस्य परन्तु नहि मदन्यदिति जातविवेकः शुद्धाद्वैतब्रह्माहमिति भिदागन्धं निरस्य स्वान्तर्विजृम्भितभानुमण्डलध्यानतदाकाराकारितपरंब्रह्माकारितमुक्तिमार्गमारूढः परिपक्वो भवति ॥4॥

इसके बाद वही जीव संसार को पार करने के लिए गुरु का आश्रय लेकर काम आदि का त्याग कर देता है और वेदविहित कर्म करते हुए साधन-चतुष्टय (विवेक, वैराग्य, षट्सम्पत्ति और मुमुक्षुत्व) से युक्त होता है। इससे वह हृदयकमल के बीच केवल भगवत्सत्तारूप अन्तर्लक्ष्य को प्राप्त करता है। और सुषुप्ति अवस्था से रहित ब्रह्मानन्द की स्मृति प्राप्त करके, 'मैं एक ही अद्वितीय हूँ', परन्तु कुछ काल तक अज्ञान की वृत्ति की वजह से मैं अपने आत्मस्वरूप को भूल गया था और जाग्रत् अवस्था की वासना के फल के परिणामस्वरूप मैं 'तैजस' हूँ, ऐसा मान रहा था। और भी जाग्रत् और स्वप्न की अवस्थाएँ जब नहीं होती थीं, तब सुषुप्ति अवस्था में मैं 'प्राज्ञ' हूँ ऐसा मान रहा था, परन्तु अब मैं अनुभव कर रहा हूँ कि 'मैं तो एक ही हूँ'। वे पहले के अनुभव तो केवल स्थानभेद से अलग-अलग अवस्थाएँ मात्र थीं पर सही रूप में 'मुझसे अलग कुछ है ही नहीं।' ऐसा उसका विवेक होता है। और 'मैं शुद्ध ब्रह्म ही हूँ'—इस प्रकार के अनुभव से भेदभाव की सभी वासनाएँ दूर करके अपने भीतर प्रकाशित तेजोमण्डल के ध्यान से तद्रूप होकर, परब्रह्म के स्वरूप को प्राप्त कर मुक्तिमार्ग पर आरूढ हो जाता है और परिपक्व हो जाता है।

सङ्कल्पादिकं मनो बन्धहेतुः। तद्वियुक्तं मनो मोक्षाय भवति ॥5॥
तद्वांश्चक्षुरादिबाह्यप्रपञ्चोपरतो विगतप्रपञ्चगन्धः सर्वजगदात्मत्वेन पश्यंस्त्यक्ताहङ्कारो ब्रह्माहमस्मीति चिन्तयन्निदं सर्वं यदयमात्मेति भावयन् कृतकृत्यो भवति ॥6॥

संकल्प आदि को प्राप्त हुआ मन बन्धन का कारण बनता है और संकल्पों से मुक्त मन मोक्ष का कारण बनता है। जीवित अवस्था में मोक्ष प्राप्त किया हुआ मनुष्य (जीवन्मुक्त) चक्षु आदि बाह्य प्रपंच से उपरत हो जाता है, उसमें प्रपंच का गन्धमात्र भी शेष नहीं रहता। वह संपूर्ण जगत् को आत्मस्वरूप ही देखता है। और उसमें अहंकार न होने पर (क्योंकि अहंकार का उसने त्याग किया होता है फिर भी) 'अहं ब्रह्मास्मि' 'मैं ब्रह्म हूँ' इस प्रकार का चिन्तन करता हुआ वह 'यह सब कुछ आत्मा ही है'—ऐसी भावना करता हुआ कृतकृत्य होता है।

पञ्चमः खण्डः

सर्वपरिपूर्णतुरीयातीतब्रह्मभूतो योगी भवति। तं ब्रह्मेति स्तुवन्ति ॥1॥
सर्वलोकस्तुतिपात्रः सर्वदेशसञ्चारशीलः परमात्मगगने बिन्दुं निक्षिप्य शुद्धाद्वैताजाड्यसहजामनस्कयोगनिद्राखण्डानन्दपदानुवृत्त्या जीवन्मुक्तो भवति ॥2॥

सब प्रकार से परिपूर्ण होकर वह तुरीयातीत योगी ब्रह्मस्वरूप ही हो जाता है। लोग इसी प्रकार उसकी स्तुति करते हैं कि—'वह ब्रह्म है।' वह सभी लोगों की स्तुति का पात्र बनता है। वह सभी लोकों में संचरण करने वाला हो जाता है, और परमात्मारूपी आकाश में बिन्दु स्थापित करके अर्थात् चिदाकाश में मन का विलीनीकरण करके शुद्ध, अद्वैत, अजड, सहज और अमनस्क अवस्थारूपी योगनिद्रा में अखण्डानन्द का अनुसरण करते हुए जीवन्मुक्त हो जाता है।

तच्चानन्दसमुद्रमग्ना योगिनो भवन्ति ॥3॥
तदपेक्षया इन्द्रादयः स्वल्पानन्दाः। एवं प्राप्तानन्दः परमयोगी भवतीत्युपनिषत् ॥4॥

इति द्वितीयं ब्राह्मणम्।

उस आनन्दसागर में मग्न रहने वाले योगी को 'सिद्ध' कहा जाता है। उन योगियों की तुलना में इन्द्र आदि देवसमूह भी अत्यल्प आनन्द को प्राप्त करने वाले होते हैं। इस प्रकार परमानन्द को प्राप्त करने वाला तो योगी ही होता है। यह अद्भुत रहस्य है।

यहाँ दूसरा ब्राह्मण पूरा हुआ।

❋

तृतीयं ब्राह्मणम्

प्रथमः खण्डः

याज्ञवल्क्यो महामुनिर्मण्डलपुरुषं पप्रच्छ स्वामिन्नमनस्कलक्षणमुक्तमपि विस्मृतं पुनस्तल्लक्षणं ब्रूहीति ॥1॥
तथेति मण्डलपुरुषोऽब्रवीत्। इदममनस्कमतिरहस्यम्। यज्ज्ञानेन कृतार्थो भवति तन्नित्यं शाम्भवीमुद्रान्वितम् ॥2॥

महामुनि याज्ञवल्क्य ने सूर्यमण्डलस्थित पुरुष से पूछा—'हे स्वामिन्! आपने अमनस्क अवस्था का लक्षण तो कहा, परन्तु वह तो मैं भूल गया हूँ, तो फिर से आप उसका लक्षण बताइए।' मण्डलस्थ पुरुष ने कहा—'ठीक है।' ऐसा कहकर आगे कहा—यह अमनस्क अवस्था का स्वरूप बड़ा रहस्यमय है। इसके ज्ञान से मनुष्य कृतकृत्य हो जाता है। वह सदैव शांभवी मुद्रा से युक्त होता है।

परमात्मदृष्ट्या तत्प्रत्ययलक्ष्याणि दृष्ट्वा तदनु सर्वेशमप्रमेयमजं शिवं परमाकाशं निरालम्बमद्वयं ब्रह्मविष्णुरुद्रादीनामेकलक्ष्यं सर्वकारणं परंब्रह्मात्मन्येव पश्यमानो गुहाविहरणमेव निश्चयेन ज्ञात्वा भावाभावादिद्वन्द्वातीतः संविदितमनोन्मन्यनुभवस्तदनन्तरमखिलेन्द्रियक्षयवशादमनस्कसुखब्रह्मानन्दसमुद्रे मनःप्रवाहयोगरूपनिवातस्थितदीपवदचलं परंब्रह्म प्राप्नोति ॥3॥

परमात्म दृष्टि से परमात्मानुभव कराने वाले लक्ष्य को देखने के बाद, वह सर्वेश्वर, सर्वप्रमाणातीत, शिव, परमाकाश, निराश्रय, अद्वैत, ब्रह्मा-विष्णु-रुद्र आदि के भी एकलक्ष्यरूप, सर्वकारणभूत परब्रह्म को अपने आत्मा में ही देखता है, और ऐसा पुरुष अपनी हृदयरूपी गुफा में ही उनके (परमात्मा के) विहार को निश्चित रूप से जानकर भाव-अभाव आदि द्वन्द्वों से रहित होकर मन की उन्मनी अवस्था का अनुभव करता है। इसके बाद सभी इन्द्रियों के नष्ट हो जाने के कारण अमनस्क

अवस्था के सुखरूप ब्रह्मानन्दसागर में ही उसके मन का प्रवाह बहने लगता है, जिसके योग से वह निर्वात स्थल में स्थित दीपक की तरह अचल ब्रह्म को प्राप्त करता है।

ततः शुष्कवृक्षवन्मूर्च्छानिद्रामयनिःश्वासोच्छ्वासाभावान्नष्टद्वन्द्वः सदाऽचञ्चलगात्रः परमशान्तिं स्वीकृत्य मनःप्रचारशून्यं परमात्मनि लीनं भवति ॥4॥
पयःस्रावानन्तरं धेनुस्तनक्षीरमिव सर्वेन्द्रियवर्गे परिनष्टे मनोनाशो भवति तदेवामनस्कम् ॥5॥
तदनु नित्यशुद्धः परमात्महमेवेति तत्त्वमसीत्युपदेशेन त्वमेवाहमहमेव त्वमिति तारकयोगमार्गेणाखण्डानन्दपूर्णः कृतार्थो भवति ॥6॥

बाद में सूखे पेड़ की तरह मूर्च्छा और निद्रामय स्थिति में उसके श्वासोच्छ्वास भी नहीं रहते। इससे सुख-दुःखादि द्वन्द्व नष्ट हो जाते हैं, और वह सदा स्थिरगात्रवाला हो जाता है। इस तरह परम शान्ति प्राप्त कर मन को प्रचारशून्य बनाकर परमात्मा में लीन हो जाता है। जिस प्रकार दूध दुह लेने के बाद गाय के स्तन में वह दूध नहीं रहता, उसी प्रकार सभी इन्द्रियसमूह के नष्ट हो जाने के बाद मन का भी नाश हो जाता है। वही अमनस्क स्थिति है। तदुपरान्त, 'मैं ही शुद्ध परमात्मा हूँ'—इस प्रकार, 'तत्त्वमसि' का उपदेश प्राप्त हो जाने पर, 'तुम ही मैं हूँ'—'मैं ही तुम हो'—इस तारक योग मार्ग से अखण्डानन्द प्राप्त करके साधक सम्पूर्णतया कृतकृत्य हो जाता है।

द्वितीयः खण्डः

परिपूर्णपराकाशमग्नमनाः प्राप्तोन्मन्यवस्थः संन्यस्तसर्वेन्द्रियवर्गोऽनेकजन्मार्जितपुण्यपुञ्जपक्वकैवल्यफलोऽखण्डानन्दनिरस्तसर्वक्लेशकश्मलो ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवति ॥1॥
त्वमेवाहं न भेदोऽस्ति पूर्णत्वात्परमात्मनः। इत्युच्चरन्त्समालिङ्ग्य शिष्यं ज्ञप्तिमनीनयत् ॥2॥

इति तृतीयं ब्राह्मणम्।

जिसका मन परमाकाश में पूर्णरूप से मग्न हो गया हो वह उन्मनी अवस्था को प्राप्त करता है। उससे सारा इन्द्रियसमूह छूट जाता है। जन्मजन्मान्तर से प्राप्त पुण्यपुंज से उसका कैवल्यप्राप्तिरूप फल परिपक्व होता है। और अखण्ड आनन्द के अनुभव से सभी क्लेशरूप पाप विनष्ट हो जाते हैं। बाद में 'मैं ब्रह्म हूँ'—इस भाव में वह निरन्तर रत होकर कृतकृत्य हो जाता है। परमात्मा पूर्ण है, इसलिए, 'जो तू है वही मैं हूँ'—ऐसा उच्चारण करते हुए गुरु (मण्डलपुरुष) ने शिष्य (याज्ञवल्क्य) का आलिंगन करते हुए यह ज्ञान दिया था।

यहाँ तीसरा ब्राह्मण पूरा हुआ।

❋

चतुर्थं ब्राह्मणम्

प्रथमः खण्डः

अथ ह याज्ञवल्क्यो मण्डलपुरुषं पप्रच्छ व्योमपञ्चकलक्षणं विस्तरेणानुब्रूहीति ॥1॥

स होवाचाकाशं पराकाशं महाकाशं सूर्याकाशं परमाकाशमिति पञ्च भवन्ति ॥2॥
सबाह्याभ्यन्तरमन्धकारमयमाकाशम्। स बाह्यस्याभ्यन्तरे कालानलसदृशं पराकाशम्। सबाह्याभ्यन्तरेऽपरिमितद्युतिनिभं तत्त्वं महाकाशम्। सबाह्याभ्यन्तरे सूर्यनिभं सूर्याकाशम्। अनिर्वचनीयज्योतिः सर्वव्यापकं निरतिशयानन्दलक्षणं परमाकाशम् ॥3॥
एवं तत्तल्लक्ष्यदर्शनात्तत्तद्रूपो भवति ॥4॥

फिर याज्ञवल्क्य ने सूर्यमण्डल स्थित पुरुष से पूछा—'पाँच आकाश का वर्णन आप विस्तार से कहिए।' तब उसने कहा—'आकाश, पराकाश, महाकाश, सूर्यकाश और परमाकाश—इस तरह पाँच आकाश हैं। उनमें जो आकाश बाहर और भीतर – दोनों ओर से अन्धकारमय है वह 'आकाश' कहलाता है। जो बाहर-भीतर कालाग्नि जैसा है, वह 'पराकाश' कहा जाता है। जो बाहर-भीतर अपरिमित कान्ति जैसा है वह 'महाकाश' तत्त्व है। जो बाहर-भीतर सूर्य जैसा है, वह सूर्याकाश है, और जो अनिर्वचनीय ज्योतियुक्त सर्वव्यापक और अत्यन्त आनन्द के लक्षण से युक्त है, वह परमाकाश है। इस प्रकार मनुष्य जिस-जिस लक्ष्य का दर्शन करता है, वह उसी-उसी की तरह हो जाता है।

नवचक्रं षडाधारं त्रिलक्ष्यं व्योमपञ्चकम्।
सम्यगेतन्न जानाति स योगी नामतो भवेत् ॥5॥

इति चतुर्थं ब्राह्मणम्।

योगी कहलाने वाला जो मनुष्य नव चक्रों (छः चक्रों के साथ तालु, आकाश और भूचक्र मिलकर नव चक्र माने गए हैं) को, छः आधारों को (मूलाधार आदि आधारों को), तीन लक्ष्यों को (अन्तर, बहिः और मध्य को), उपर्युक्त पाँच आकाशों को अच्छी तरह से नहीं पहचानता है, वह केवल कहने मात्र का ही योगी है। वह वास्तविक योगी नहीं है।

यहाँ चतुर्थ ब्राह्मण पूरा हुआ।

❋

पञ्चमं ब्राह्मणम्

प्रथमः खण्डः

सविषयं मनो बन्धाय निर्विषयं मुक्तये भवति ॥1॥
अतः सर्वं जगच्चित्तगोचरम्। तदेव चित्तं निराश्रयं मनोन्मन्यवस्थापरिपक्वं लययोग्यं भवति ॥2॥
तल्लयं परिपूर्णे मयि समभ्यसेत्। मनोलयकारणमहमेव ॥3॥
अनाहतस्य शब्दस्य तस्य शब्दस्य यो ध्वनिः। ध्वनेरन्तर्गतं ज्योतिर्ज्योतिरन्तर्गत मनः ॥4॥
यन्मनस्त्रिजगत्सृष्टिस्थितिव्यसनकर्मकृत्। तन्मनो विलयं याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥5॥

विषययुक्त मन बन्धन का और निर्विषय मन मुक्ति का कारण होता है। अतः समस्त जगत् मन का विषय है। यही चित्त यदि आश्रयरहित हो जाए, तो मन उन्मनी अवस्था में परिपक्व होकर ईश्वर में लय होने योग्य बन जाता है। इस लय का परिपूर्ण 'मैं' में अभ्यास करना चाहिए, क्योंकि मन के लय का कारण 'मैं' ही है। अनाहतनाद और उस शब्द के भीतर जो ध्वनि होती है, उस ध्वनि के भीतर ज्योति रहती है और ज्योति के भीतर मन रहता है। जो मन तीनों जगत् की उत्पत्ति, स्थिति और लय के कार्य का सम्पादन करता है, वह मन भी जिसमें विलय होता है, वह विष्णु का परमपद है।

तल्लयाच्छुद्धाद्वैतसिद्धिर्भेदाभावात्। एतदेव परमतत्त्वम् ॥6॥
स तज्ज्ञो बालोन्मत्तपिशाचवज्जडवृत्त्या लोकमाचरेत् ॥7॥
एवममनस्काभ्यासेनैव नित्यतृप्तिरल्पमूत्रपुरीषमितभोजनदृढाङ्गाजाड्य-निद्रादृग्वायुचलनाभावब्रह्मदर्शनाज्ज्ञातसुखस्वरूपसिद्धिर्भवति ॥8॥

विष्णु के परमपद में लय होने से शुद्ध (निर्मल) अद्वैततत्त्व की सिद्धि होती है। क्योंकि इसके बाद तो कोई भेद रहता ही नहीं है। वही परमतत्त्व है। उसको जानने वाला मनुष्य बालक, पागल, या पिशाच की तरह लोगों में आचरण करता है। इस प्रकार की अमनस्क अवस्था का अभ्यास करने से नित्यतृप्ति (स्थायी तृप्ति) होती है। मल-मूत्र कम हो जाते हैं, आहार का प्रमाण कम हो जाता है, शरीर दृढ़ हो जाता है, जड़ता समाप्त हो जाती है। निद्रा और नेत्र एवं वायु की गति समाप्त हो जाती है, और ब्रह्मदर्शन होने के कारण अनुभूत्यात्मक सुखमय स्वरूप की सिद्धि होती है।

एवं चिरसमाधिजनितब्रह्मामृतपानपरायणोऽसौ संन्यासी परमहंस अवधूतो भवति। तद्दर्शनेन सकलं जगत्पवित्रं भवति। तत्सेवा-परोऽज्ञोऽपि मुक्तो भवति। तत्कुलमेकोत्तरशतं तारयति। तन्मातृपितृ-जायापत्यवर्गं च मुक्तं भवतीत्युपनिषत् ॥9॥

इति मण्डलब्राह्मणोपनिषत्समाप्ता।

इस प्रकार लम्बे समय तक समाधि की स्थिति के बार-बार करते रहने से उत्पन्न होने वाले ब्रह्मामृत का पान करने में परायण रहने वाला संन्यासी 'अवधूत' हो जाता है। उसके दर्शन से सम्पूर्ण जगत् पावन हो जाता है। उसकी सेवा में तत्पर रहनेवाला अज्ञानी भी मुक्त हो जाता है, और अपनी एक सौ एक पीढ़ियों तक के कुल को संसार के पार उतारता है। उसके माता-पिता-सन्तानें आदि सभी मुक्त हो जाते हैं। ऐसी यह उपनिषद् है। उपनिषद् पूरी हुई।

यहाँ मण्डलब्राह्मणोपनिषद् पूरी होती है।

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं.....पूर्णमेवावशिष्यते। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(50) दक्षिणामूर्त्युपनिषद्

(उपनिषत्परिचय)

यह उपनिषद् कृष्णयजुर्वेदीय परम्परा की मानी गई है। शौनक आदि ऋषियों ने मार्कण्डेय को उनकी चिरंजीवता के बारे में और उनके सदैव आनन्द में रहने के रहस्य के बारे में पूछने पर उन्होंने यह कहा कि 'परमरहस्यरूप शिवतत्त्व के ज्ञान से समग्र सृष्टि के प्रलय काल में स्वयं में ही सबका समावेश करके जो मनुष्य आत्मानन्द का अनुभव लेता है, वह शिव यानी परमात्मा है। श्रीदक्षिणामूर्ति मन्त्रों द्वारा उनका ध्यान आदि करने से ऐसी अवस्था प्राप्त होती है। वैराग्यरूपी तेल से भरे हुए तथा भक्तिरूपी बत्ती से युक्त ज्ञानरूपी दीपक का ध्यान करना चाहिए। ऐसा करने से मोहरूपी अन्धकार में स्वयं दक्षिणामूर्तिरूप शिव आप ही प्रकट हो जाते हैं।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु.....मा विद्विषावहै। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (ब्रह्मोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

ब्रह्मावर्ते महाभाण्डीरवटमूले महासत्राय समेता महर्षयः शौनकादयस्ते ह समित्पाणयस्तत्त्वजिज्ञासवो मार्कण्डेयं चिरंजीविनमुपसमेत्य पप्रच्छुः केन त्वं चिरं जीवसि केन वानन्दमनुभवसीति ॥1॥
परमरहस्यशिवतत्त्वज्ञानेनेति स होवाच ॥2॥

एक बार ब्रह्मावर्त प्रदेश में महाभांडीर नामक वट-वृक्ष के नीचे बड़े ज्ञानसत्र के लिए एकत्र हुए शौनक आदि महर्षियों ने समित्पाणि होकर रहस्य जानने की इच्छा से लम्बी आयुवाले मार्कण्डेयजी के पास जाकर पूछा—'हे महर्षे! आप किस तरह इतनी लम्बी आयु को धारण कर सके हैं? और इतने आनन्द का अनुभव कैसे कर रहे हैं?' तब उन्होंने कहा कि 'मेरे चिरंजीवी होने का कारण परम गोपनीय शिवतत्त्व का ज्ञान है।'

किं तत्परमरहस्यशिवतत्त्वज्ञानम्। तत्र को देवः। के मन्त्राः। को जपः। का मुद्रा। का निष्ठा। किं तज्ज्ञानसाधनम्। कः परिकरः। को बलिः। कः कालः। किं तत्स्थानमिति ॥3॥

तब ऋषियों ने पूछा—'वह परम रहस्यमय शिवतत्त्व का ज्ञान क्या है? उसका देवता कौन है? उस ज्ञान के मन्त्र कौन-कौन से हैं? उसका जपमन्त्र कौन-सा है? उसके लिए कौन-सी मुद्रा करनी चाहिए? उसकी निष्ठा क्या है? उस ज्ञान के साधन कौन-कौन से हैं? उसके परिकर क्या हैं? उसमें बलि क्या है? उसका समय कौन-सा है? उसका स्थान क्या है?

स होवाच । येन दक्षिणामुखः शिवोऽपरोक्षीकृतो भवति तत्परमरहस्य-
शिवतत्त्वज्ञानम् ॥4॥
यः सर्वोपरमे काले सर्वानात्मन्युपसंहृत्य स्वात्मानन्दसुखे मोदते प्रकाशते
वा स देवः ॥5॥

तब उन मार्कण्डेय ऋषि ने कहा कि जिसके द्वारा दक्षिण मुख वाले शिव का प्राकट्य होता है, वही परमरहस्यमय शिवतत्त्व का ज्ञान कहा जाता है। और जो परम प्रलय के काल में समग्र विश्व को अपने भीतर समेट कर अपने आत्मा के सुख में ही आनन्दित रहते हैं, और प्रकाशित रहते हैं, वे ही इस ज्ञान के देवता हैं।

अत्रैते मन्त्ररहस्यश्लोका भवन्ति। मेधा दक्षिणामूर्तिमन्त्रस्य ब्रह्मा
ऋषिः। गायत्री छन्दः। देवता दक्षिणास्यः। मन्त्रेणाङ्गन्यासः ॥6॥
ॐ आदौ नम उच्चार्य ततो भगवते पदम्।
दक्षिणेति पदं पश्चान्मूर्तये पदमुद्धरेत्।
अस्मच्छब्दं चतुर्थ्यन्तं मेधां प्रज्ञां पदं वदेत्।
प्रमुच्चार्य ततो वायुबीजं च्छं च ततः पठेत्।
अग्निजायां ततस्त्वेष चतुर्विंशाक्षरो मनुः ॥7॥
ध्यानम्
स्फटिकरजतवर्णं मौक्तिकीमक्षमाला-
ममृतकलशविद्यां ज्ञानमुद्रां कराग्रे।
दधतमुरगकक्ष्यं चन्द्रचूडं त्रिनेत्रं
विधृतविविधभूषं दक्षिणामूर्तिमीडे ॥8॥

सर्वप्रथम, 'ॐ नमः' शब्द उच्चरित करके फिर 'भगवते' पद का उच्चारण करना चाहिए। फिर 'दक्षिणा' शब्द बोलना चाहिए। फिर 'मूर्तये' ऐसा कहना चाहिए। बाद में 'अस्मद्' शब्द का चतुर्थी एकवचन यानी 'मह्यम्' पद बोलना चाहिए। बाद में 'मेधां', 'प्रज्ञां'—इन पदों का उच्चारण करना चाहिए। तत्पश्चात् 'प्र' का उच्चारण करके, फिर वायुबीज 'य' का उच्चारण करने के बाद 'च्छ' पद कहना चाहिए। और सबके अन्त में अग्निपत्नी का—'स्वाहा' का उच्चारण करना चाहिए। इस प्रकार कुल चौबीस अक्षरों का यह मनुमन्त्र है। (पूरा मन्त्र इस तरह बनेगा—ॐ नमो भगवते दक्षिणामूर्तये मह्यं मेधां प्रज्ञां प्रयच्छ स्वाहा)। फिर ध्यान करना चाहिए (ध्यान मन्त्र—) 'मैं स्फटिक तथा रजत जैसे वर्णवाले भगवान् दक्षिणामूर्ति (शिव) की स्तुति करता हूँ। उनके हाथ में क्रमशः ज्ञानमुद्रा, अमृतत्वदायिनी विद्या और अक्षमाला है। वे तीन नेत्रों वाले हैं, उनके उन्नत भाल पर चन्द्र है, उनकी कमर पर साँप लिपटे हैं। वे विविधवेशधारी हैं।' इस तरह ध्यान करना चाहिए।

मन्त्रेण न्यासः
आदौ वेदादिमुच्चार्य स्वराद्यं सविसर्गकम्।
पञ्चार्णं तत उद्धृत्य अतरं सविसर्गकम्।
अन्ते समुद्धरेत्तारं मनुरेष नवाक्षरः ॥9॥
मुद्रां भद्रार्थदात्रीं स परशुहरिणं बाहुभिर्बाहुमेकं
जान्वासक्तं दधानो भुजगवरसमाबद्धकक्ष्यो वटाधः।

आसीनश्चन्द्रखण्डप्रतिघटितजटाक्षीरगौरस्त्रिनेत्रो
दद्यादाद्यः शुकाद्यैर्मुनिभिरभिवृतो भावशुद्धिं भवो नः ॥10॥

नवाक्षर मनुमन्त्र से न्यास इस प्रकार है—सर्वप्रथम ॐ का उच्चारण करके स्वर के आदि अक्षर को विसर्ग के साथ बोलना चाहिए। बाद में 'पंचाणं' अर्थात् 'दक्षिणामूर्ति' पद का उच्चारण करना चाहिए। इसके बाद विसर्ग के साथ 'अतर' शब्द का उच्चारण करना चाहिए। और अन्त में तार का अर्थात् ॐकार का उच्चारण करना चाहिए—इसको 'नवाक्षरी मनुमन्त्र' कहते हैं। (पूरा मन्त्र होगा—'ॐ दक्षिणामूर्तिरतरों') फिर ध्यान करना चाहिए। इसका ध्यान मन्त्र यह है—'जो एक हाथ में अभयमुद्रा और दो हाथों में क्रमशः परशु तथा हिरण – मृगीमुद्रा लिए हुए तथा एक हाथ को अपनी जंघा पर रखे हुए वटवृक्ष के नीचे विराजमान हैं, और जिन्होंने कमर पर नागराज लिपटा रखा है, जिनकी जटाओं में द्वितीया का चाँद शोभित है, ऐसे दुग्धसमान श्वेतवर्ण और त्रिनेत्रधारी शुकादि मुनियों से घिरे हुए भगवान् शंकर का हम ध्यान करते हैं। वे हमारी भावनाओं को शुद्ध करके हमें सद्बुद्धि दें।'

मन्त्रेण न्यासः (ब्रह्मर्षिन्यासः)
तारं ब्लूं नम उच्चार्य मायां वाग्भवमेव च।
दक्षिणापदमुच्चार्य ततः स्यान्मूर्तये पदम् ॥11॥
ज्ञानं देहि पदं पश्चाद्वह्निजायां ततो न्यसेत्।
मनुरष्टादशार्णोऽयं सर्वमन्त्रेषु गोपितः ॥12॥
भस्मव्यापाण्डुराङ्गः शशिशकलधरो ज्ञानमुद्राक्षमाला-
वीणापुस्तैर्विराजत्करकमलधरो योगपट्टाभिरामः।
व्याख्यापीठे निषण्णो मुनिवरनिकरैः सेव्यमानः प्रसन्नः
सव्यालः कृत्तिवासाः सततमवतु नो दक्षिणामूर्तिरीशः ॥13॥

नवाक्षर मनुमंत्र का न्यास—ध्यानादि बताने के बाद अब अष्टादशाक्षर मनुमन्त्र के विषय में कहा जा रहा है। इसमें सबसे पहले तार अर्थात् ॐकार का उच्चारण करना चाहिए। बाद में 'ब्लूं नमः' कहकर मायाबीज का अर्थात् 'ह्रीं' का उच्चारण करना चाहिए। बाद में वाग्बीज का अर्थात् 'ऐं' का उच्चारण करना चाहिए। फिर बाद में 'दक्षिणा' तथा फिर 'मूर्तये' पदों का उच्चारण करना चाहिए। ऐसा कहकर फिर 'ज्ञानं देहि' बोलना चाहिए। अन्त में अग्निपत्नी का यानी 'स्वाहा' का नाम बोलना चाहिए। यह अठारह अक्षर का मनुमन्त्र है, इसका जप करना चाहिए। वह अष्टादशाक्षर मनुमन्त्र सभी मन्त्रों में अति गोपनीय मन्त्र है (पूरा मन्त्र इस प्रकार होगा—'ॐ ब्लूं नमो ह्रीं ऐं दक्षिणामूर्तये ज्ञानं देहि स्वाहा)। इसका ध्यान मन्त्र 'भस्मव्या' आदि है। मन्त्रार्थ यह है—'भस्मलेपन से जिनका पूरा शरीर श्वेतवर्ण हो गया है, ऐसे और चन्द्रकला को मस्तक पर धारण किए हुए, करकमलों में रुद्राक्षमाला, वीणा, पुस्तक, ज्ञानमुद्रा धारण करने वाले, योगियों के पास रहने वाले पट्ट से सुशोभित व्याघ्रचर्म-धारी भगवान् दक्षिणामूर्ति सदैव हमारी रक्षा करे।'

मन्त्रेण न्यासः (ब्रह्मर्षिन्यासः)
तारं परां रमाबीजं वदेत्साम्बशिवाय च।
तुभ्यं चानलजायां च मनुर्द्वादशवर्णकः ॥14॥

वीणां करैः पुस्तकमक्षमालां बिभ्राणमभ्राभगलं वराढ्यम् ।
फणीन्द्रकक्ष्यं मुनिभिः शुकाद्यैः सेव्यं वटाधः कृतनीडमीडे ॥15॥

अब द्वादशाक्षर मनुमन्त्र के विषय में कहते हैं—सबसे पहले 'ॐ', बाद में परावीज 'ह्रीं', फिर रमाबीज 'श्रीं' बोलना चाहिए। इसके बाद 'साम्बशिवाय', बाद में 'तुभ्यं' और अन्त में 'स्वाहा' कहना चाहिए। इस प्रकार, यह बारह अक्षर वाला मनुमन्त्र होता है। (पूरा मन्त्र इस प्रकार है—'ॐ ह्रीं श्रीं साम्बशिवाय तुभ्यं स्वाहा') इसके बाद ध्यानमन्त्र से ध्यान करना चाहिए। ध्यानमन्त्र 'वीणां करैः' इत्यादि है। मन्त्रार्थ यह है—'जिन्होंने अपने हाथ में वीणा, पुस्तक और अक्षमाला धारण की है, जिनका एक हाथ अभयमुद्रा में है, जिनका कण्ठप्रदेश घनघोर श्याम बादलों-सा शोभित है, जो श्रेष्ठ में भी श्रेष्ठ हैं, जिनकी कमर पर नागराज शोभित हैं, ऐसे भगवान् शंकर की मैं प्रार्थना करता हूँ।'

विष्णु ऋषिरनुष्टुप् छन्दः । देवता दक्षिणास्यः । मन्त्रेण न्यासः ।
तारं नमो भगवते तुभ्यं वटपदं ततः ।
मूलेति पदमुच्चार्य वासने पदमुद्धरेत् ॥16॥
वागीशाय पदं पश्चान्महाज्ञानपदं ततः ।
दायिने पदमुच्चार्य मायिने नम उद्धरेत् ॥17॥
आनुष्टुभो मन्त्रराजः सर्वमन्त्रोत्तमोत्तमः ॥18॥
ध्यानम्
मुद्रापुस्तकवह्निनागविलसद्बाहुं प्रसन्राननं
मुक्ताहारविभूषणं शशिकलाभास्वत्किरीटोज्ज्वलम् ।
अज्ञानापहमादिमादिमगिरामर्थं भवानीपतिं
न्यग्रोधान्तनिवासिनं परगुरुं ध्यायाम्यभीष्टाप्तये ॥19॥

इस मन्त्र के ऋषि विष्णु हैं, छन्द अनुष्टुप है, दक्षिणामूर्ति देवता हैं। इस मन्त्र से न्यास करना चाहिए। सबसे पहले 'तार—ॐ', बाद में 'नमो भगवते तुभ्यम्' इसके बाद 'वटमूल'—ऐसे शब्दों का उच्चारण करना चाहिए। फिर 'वासिने' कहकर 'वागीशाय' कहना चाहिए। इसके बाद, 'महाज्ञान' और इसके बाद 'दायिने मायिने' कहकर नमः बोलना चाहिए। (पूरा मन्त्र है—'ॐ नमो भगवते तुभ्यं वटमूलवासिने वागीशाय महाज्ञानदायिने मायिने नमः।' अनुष्टुभ् छन्दवाला यह मन्त्रराज श्रेष्ठ मन्त्रों में भी श्रेष्ठ है। अब इसका ध्यान मन्त्र 'मुद्रापुस्तक' आदि है। मन्त्रार्थ यह है—'जिनके हाथ अभयमुद्रा, पुस्तक तथा अग्नि जैसे महाभयंकर साँपों से सुशोभित हैं, चन्द्रकला से जिनका मुकुट अधिक शोभित है, जो अज्ञानान्धकार को समाप्त करने वाले हैं, जो वाणी से अज्ञेय (अगोचर) हैं, जो आदिपुरुष हैं, जो सबके हैं, ऐसे वटवृक्ष-निवासी भगवान् शंकर का वांछितलाभ के लिए हम ध्यान करते हैं।

मौनमुद्रा
सोऽहमिति यावदास्थितिः सा निष्ठा भवति ॥20॥
तदभेदेन मन्त्राम्रेडनं ज्ञानसाधनम् ॥21॥
चित्ते तदेकतानता परिकरः ॥22॥
अङ्गचेष्टार्पणं बलिः ॥23॥
त्रीणि धामानि कालः ॥24॥
द्वादशान्तपदं स्थानमिति ॥25॥

मौन मुद्रा—'वह परमात्मा मैं ही हूँ'—ऐसी भावना की स्थिरता मृत्युपर्यन्त रहे, वही निष्ठा है। इन उपर्युक्त मनुमन्त्रों को ब्रह्म से अभिन्न मानकर उनका बार-बार उच्चारण (जप) करना ही ज्ञान का साधन है। उस परमात्मा में चित्त को एकाग्र करके ध्यान करना ही उपकरण सामग्री है। शरीरावयवों को (इन्द्रियों को) बार-बार बाहर के विषयों से रोककर भगवत्कार्यों में जोड़ना ही बलि है। तीन धाम (स्वाविद्या, सूक्ष्म, स्थूल) ही काल हैं और यह द्वादशान्त पद (हृदय या सहस्रार) ही स्थान है (क्योंकि वह परमात्मप्राप्ति का स्थान है)।

ते ह पुनः श्रद्दधानास्तं प्रत्यूचुः । कथं वाऽस्योदयः । किं स्वरूपम् । को वाऽस्योपासक इति ॥26॥
स होवाच
वैराग्यतैलसम्पूर्णे भक्तिवर्तिसमन्विते ।
प्रबोधपूर्णपात्रे तु ज्ञप्तिदीपं विलोकयेत् ॥27॥

श्रद्धायुक्त उन ऋषियों ने मार्कण्डेय मुनि से पुनः पूछा—'इसका उदय कैसे होता है ? इसका स्वरूप कैसा है ? और इसका उपासक कौन होता है ?' तब उन्होंने कहा—वैराग्यरूपी तेल से पूर्णतः भरे हुए और भक्तिरूपी बाती से युक्त ज्ञानरूपी पात्र में ज्ञप्ति (ज्ञानविषय) सर्वव्याप्त समभावयुक्त परमात्मसत्ता का अपनी आत्मा के रूप में दर्शन होता है। अर्थात् ऐसे ही ज्ञप्तिदीप का उदय होता है।

मोहान्धकारे निःसारे उदेति स्वयमेव हि ।
वैराग्यमरणिं कृत्वा ज्ञानं कृत्वा तु चित्रगुम् ॥28॥
गाढतामिस्रसंशान्त्यै गूढमर्थं निवेदयेत् ।
मोहभानुजसंक्रान्तं विवेकाख्यं मृकण्डुजम् ॥29॥
तत्त्वाविचारपाशेन बद्धं द्वैतभयातुरम् ।
उज्जीवयन्निजानन्दे स्वस्वरूपेण संस्थितः ॥30॥

भगवान् के दर्शन के लिए ज्ञान, भक्ति और वैराग्य की आवश्यकता होती है। इनके आने से तुरन्त अज्ञानरूपी अन्धकार नष्ट हो जाता है और आत्मदीपक स्वयं प्रकाशित हो उठता है। अपने ज्ञानदण्ड से वैराग्यरूपी अरणी में मन्थन (चिन्तन-मनन) करके अज्ञानरूपी अन्धकार का नाश करने के लिए रहस्यमय अर्थ को (परमात्म तत्त्व को) जानने के लिए प्रयत्न करना चाहिए। उस परमतत्त्व का दर्शन, अविरत ज्ञान-वैराग्य के परिपालन और चिन्तन-मनन से ही संभव है। परमतत्त्व के विषय में चिन्तन न करना ही पाश है। उस पाश में बँधे हुए द्वैतवाद से भयभीत और मोहरूपी शनि (मृत्यु) के मुख में गए हुए विवेकरूपी मार्कण्डेय को वह परमतत्त्व का चिन्तन फिर से जीवन देते हुए अर्थात् आत्मतत्त्व का बोध कराते हुए परमात्मा के परमानन्द में (स्वरूपानन्द में) ही स्थिर कर देता है।

शेमुषी दक्षिणा प्रोक्ता सा यस्याभीक्षणे मुखम् ।
दक्षिणाभिमुखः प्रोक्तः शिवोऽसौ ब्रह्मवादिभिः ॥31॥
सर्गादिकाले भगवान्विरिञ्चिरुपास्यैनं सर्गसामर्थ्यमाप्य । तुतोष चित्ते
वाञ्छितार्थांश्च लब्ध्वा धन्यः सोऽस्योपासको भवति धाता ॥32॥

य इमां परमरहस्यशिवतत्त्वविद्यामधीते स सर्वपापेभ्यो मुक्तो भवति ।
य एवं वेद स कैवल्यमनुभवतीत्युपनिषत् ॥33॥

इति दक्षिणामूर्त्युपनिषत्समाप्ता ।

ब्रह्मप्रकाशक तत्त्वज्ञानरूपी बुद्धि को ही 'दक्षिणा' कहा जाता है । वही ब्रह्मसाक्षात्कार का मुख (द्वार) है । इसीलिए ब्रह्मज्ञानियों ने इसी को दक्षिणामुख शिव (दक्षिणामूर्ति शिव) कहा है । सृष्टि के प्रारंभ में प्रजापति ब्रह्माजी ने इन्हीं की उपासना की थी और इसी से शक्ति प्राप्त करके सृष्टि की रचना रूप अपने मनोरथ को पूरा किया था और प्रसन्न हुए थे । इसीलिए प्रजापति ब्रह्मा उनके उपासक हैं । शिवतत्त्व रूप इस गोपनीय विद्या को जो पढ़ता रहता है, वह सभी पापों से मुक्त हो जाता है । और इसको ठीक तरह से पहचानने वाला एवं चिन्तनमनन करने वाला मनुष्य मोक्ष को प्राप्त होता है, ऐसी यह उपनिषद् है ।

यहाँ दक्षिणामूत्युपनिषद् पूरी होती है ।

❀

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु । सह नौ.....मा विद्विषावहै । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

❀

(51) शरभोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यह अथर्ववेदीय उपनिषद् है । पिप्पलाद मुनि ने एक बार ब्रह्मा से पूछा कि 'हे भगवन् । आप जो ब्रह्मा, विष्णु और महेश तीन देव हैं, उनमें बड़ा कौन है ?' तब ब्रह्मा ने उत्तर दिया कि 'अनेक पुण्यों को करने वाला ही परमेश्वर को जान सकता है । उसी परमेश्वर ने पहले मेरा सर्जन करके मुझे सारा जगत् उत्पन्न करने की प्रेरणा दी है । वह परमेश्वर विष्णु के भी पिता हैं । और वही परमेश्वर प्रलयकाल में रुद्र के रूप से सभी प्राणियों का संहार करते हैं । वह परमेश्वर ही सबसे श्रेष्ठ हैं । वही परमेश्वर 'शरभ' नाम के अति बलशाली प्राणी का देह धारण करते हैं और वही शरभ रुद्र का रूप धारण करके हालाहल विष भी पी जाते हैं, और दक्ष के यज्ञ का नाश करते हैं । वह 'शरभ' देहधारी ब्रह्म ही है । 'शर' जीव को कहते हैं और 'भ' का अर्थ 'भासमान' होता है । शर + भ = अर्थात् जीव जिसमें भासमान होता है, वह ब्रह्म । वही परमेश्वर है ।

❀

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (अथर्वशिर उपनिषद् में) द्रष्टव्य है ।

अथ हैनं पैप्पलादो ब्रह्माणमुवाच भो भगवन् ब्रह्मविष्णुरुद्राणां मध्ये को वाऽधिकतरो ध्येयः स्यात्तत्त्वमेव नो ब्रूहीति ॥1॥

एक बार पैप्पलाद ऋषि ने प्रजापति ब्रह्माजी से पूछा—'हे भगवन् ! ब्रह्मा, विष्णु और महेश में से कौन देव सर्वश्रेष्ठ और पूजनीय है' ?

तस्मै स होवाच पितामहश्च हे पैप्पलाद शृणु वाक्यमेतत् ॥2॥
बहूनि पुण्यानि कृतानि येन तेनैव लभ्यः परमेश्वरोऽसौ ।
यस्याङ्गजोऽहं हरिरिन्द्रमुख्या मोहान्न जानन्ति सुरेन्द्रमुख्याः ॥3॥
प्रभुं वरेण्यं पितरं महेशं यो ब्रह्माणं विदधाति तस्मै ।
वेदांश्च सर्वान्प्रहिणोति चाग्र्यं तं वै प्रभुं पितरं देवतानाम् ॥4॥
ममापि विष्णोर्जनकं देवमीड्यं योऽन्तकाले सर्वलोकान् संजहार । स एकः श्रेष्ठश्च सर्वशास्ता स एव वरिष्ठश्च ॥5॥

तब प्रजापति बोले—हे पैप्पलाद ! जो मैं कह रहा हूँ उसे सुनो । जिनके अंग से मैं भी उत्पन्न हुआ हूँ, ऐसे परमेश्वर को तो वही मनुष्य जान सकता है, जिसने बहुत पुण्य किये हों । उनको तो विष्णु और इन्द्र जैसे देव भी मोह के वश में आकर नहीं जान सकते । जिन परमात्मा ने सबसे पहले ब्रह्मा

को उत्पन्न किया उन्हीं को तुम वरण करने योग्य, प्रभु, पिता, श्रेष्ठ जानो। और वही वेदों के प्रेरक परमात्मा हैं। वे ही सबके प्रभु और देवताओं के भी प्रभु हैं। वे प्रभु मेरे और विष्णु के भी पिता हैं। वे ही अन्तिम काल में (प्रलय काल में) समग्र विश्व का विनाश करते हैं। उन देव को नमस्कार है। वे ही देव एकमात्र समग्र विश्व के नियामक, श्रेष्ठ और वरिष्ठ हैं।

यो घोरं वेषमास्थाय शरभाख्यं महेश्वरः।
नृसिंहं लोकहन्तारं सञ्जघान महाबलः ॥6॥
हरिं हरन्तं पादाभ्यामनुयान्ति सुरेश्वराः।
मा वधीः पुरुषं विष्णुं विक्रमस्व महानसि ॥7॥
कृपया भगवान्विष्णुं विददार नखैः खरैः।
चर्माम्बरो महावीरो वीरभद्रो बभूव ह ॥8॥
स एको रुद्रो ध्येयः सर्वेषां सर्वसिद्धये।
यो ब्रह्मणः पञ्चमवक्त्रहन्ता तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ॥9॥

ऐसे महाबलिष्ठ महेश्वर ने शरभ का भयंकर वेश धारण करके नृसिंह को मार दिया (सृष्टि का सर्जन करने वाले परमेश्वर के शक्तिप्रवाह को नृसिंहतापनी उपनिषद् में 'नृसिंह' कहा गया है और इसी से जीवों को उत्पन्न करने वाले नृसिंह हुए और बाद में उसी नृसिंह को 'शर' कहा गया है और उन 'शर' को मुक्ति देने वाले 'शरभ' ऐसा अर्थ होता है)। सर्वेश्वर भगवान् रुद्र ने जब पैरों को पकड़कर हरण किया, तब सभी देवों ने उनसे प्रार्थना की थी कि हे भगवन्! विष्णु पुरुष का वध न कीजिए। आप महान् हैं। आपकी जय हो। तब देवों के ऊपर मानो कृपा करते हों, इस तरह उन्होंने अपने तीक्ष्ण नखों के द्वारा विष्णु को चीर डाला। और तब वह चर्मवस्त्रधारी महावीर रुद्र 'वीरभद्र' कहलाने लगे। इस प्रकार वह अकेले रुद्र भगवान् ही सभी प्राणियों के लिए सभी प्रकार की सिद्धियों को प्राप्त करने के लिए ध्यान करने योग्य हैं, जिन्होंने ब्रह्मा के पाँचवें मुख का नाश कर दिया था। उनको नमस्कार है।

यो विस्फुलिङ्गेन ललाटजेन सर्वं जगद्भस्मसात्सङ्करोति।
पुनश्च सृष्ट्वा पुनरप्यरक्षद्देवं स्वतन्त्रं प्रकटीकरोति।
तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ॥10॥
यो वामपादेन जघान कालं घोरं पपेऽथो हालाहलं दहन्तम्।
तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ॥11॥
यो वामपादार्चितविष्णुनेत्रस्तस्मै ददौ चक्रमतीव हृष्टः।
तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ॥12॥
यो दक्षयज्ञे सुरसङ्घान्विजित्य विष्णुं बबन्धोरगपाशेन वीरः।
तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ॥13॥

जो अपने ललाट से उत्पन्न अंगारे से समस्त जगत् को जला देने वाले हैं और फिर से उसका सर्जन करके पालन-पोषण भी करते हैं, ऐसे रुद्र भगवान् को नमस्कार हो। जो अपने बाँये पैर से भयंकर काल को मार देते हैं, जिन्होंने धधकते हुए हालाहल विष को भी पी लिया था ऐसे भगवान् रुद्र को नमस्कार हो। जिनके बाँये पैर पर विष्णु ने अपने नेत्र भी समर्पित कर दिए थे, और उससे प्रसन्न होकर जिन्होंने उन विष्णु भगवान् को चक्र दिया था, ऐसे भगवान् रुद्र को नमस्कार हो। जिन्होंने दक्ष के यज्ञ में सभी देवताओं को हरा दिया था और विष्णु को अपने नागपाश में भी बाँध रखा था, ऐसे महाबलशाली भगवान् रुद्र को नमस्कार हो।

यो लीलयैव त्रिपुरं ददाह विष्णुं कविं सोमसूर्याग्निनेत्रः।
सर्वे देवाः पशुतामवापुः स्वयं तस्मात्पशुपतिर्बभूव।
तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ॥14॥
यो मत्स्यकूर्मादिवराहसिंहान्विष्णुं क्रमन्तं वामनमादिविष्णुम्।
विविक्लवं पीड्यमानं सुरेशं भस्मीचकार मन्मथं यमं च ॥
तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ॥15॥

जिन्होंने खेल-खेल में ही (बाँये हाथ के खेल की तरह) त्रिपुरासुर को खत्म कर दिया था, जिनके सूर्य-चन्द्र-अग्नि—ये तीन नेत्र हैं, सभी देवता जिनके सामने पशु समान वशवर्ती बन गये हैं और इसी से जो पशुपति कहलाने लगे हैं, ऐसे भगवान् रुद्र को नमस्कार हो। भगवान् विष्णु के मत्स्य, कूर्म, वराह, नृसिंह, वामन आदि अवतारों के जो प्रवर्तक हैं, जिन्होंने इन्द्र को भी थकाकर पीड़ित कर दिया था, जिन्होंने कामदेव और यमराज को जलाकर भस्म कर दिया, ऐसे भगवान् रुद्र को नमस्कार हो।

एवं प्रकारेण बहुधा प्रतुष्ट्वा क्षमापयामासुर्नीलकण्ठं महेश्वरम् ॥16॥
तापत्रयसमुद्भूतजन्ममृत्युजरादिभिः।
नानाविधानि दुःखानि जहार परमेश्वरः ॥17॥
एवमङ्गीकरोच्छिवः प्रार्थनं सर्वदेवानाम्।
शङ्करो भगवानाद्यो ररक्ष सकलाः प्रजाः ॥18॥
यत्पादाम्भोरुहद्वन्द्वं मृग्यते विष्णुना सह।
स्तुत्वा स्तुत्यं महेशानमवाङ्मनसगोचरम्।
भक्त्या नम्रतनोर्विष्णोः प्रसादमकरोद्विभुः ॥19॥

इस प्रकार से अनेक विधि से देवताओं ने प्रार्थना करके भगवान् नीलकण्ठ महेश्वर से क्षमा-याचना की थी, तब उन परमेश्वर ने तीनों तरह के ताप (आधिभौतिक, आधिदैविक, आध्यात्मिक) तथा जन्म-मृत्यु-जरा आदि अनेक प्रकार के कष्टों का विनाश कर दिया था। इस तरह देवताओं की अनेकानेक प्रकार की स्तुतियाँ सुनकर, उनको स्वीकार करके आदिदेव भगवान् शंकर प्रसन्न हो गए और उन्होंने सभी प्रजाओं का रक्षण किया। जो परमेश्वर सभी प्रकार की प्रार्थनाओं के लिए योग्य हैं, फिर भी जो मन और वाणी से परे ही हैं, भगवान् विष्णु भी जिनके चरणकमलों को प्राप्त करने की इच्छा करते हैं, ऐसे भगवान् महेश्वर, विष्णु की भक्तिपूर्वक की गई वन्दना से प्रसन्न हो गए।

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह।
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कदाचनेति ॥20॥
अणोरणीयान्महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम्।
तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम् ॥21॥

जिस ब्रह्म से (ब्रह्मानुभूति से) मन के साथ वाणी भी उसे प्राप्त किए बिना वापिस लौट जाती है, उस आनन्दस्वरूप ब्रह्म का बोध (अनुभूति) करने वाला विद्वान् कभी किसी से डरता नहीं है। परमात्मचैतन्य इस जीवात्मा की हृदयगुफा में, अणु से भी अणु (अतिसूक्ष्म) और महान् से भी महान् रूप में विराजमान है। उसको तो कोई निष्काम कर्म करने वाले और शोकरहित विरल मनुष्य ही विधाता (परमात्मा) के अनुग्रह से देख पाते हैं।

वसिष्ठवैयासकिवामदेवविरिञ्चिमुख्यैर्हृदि भाव्यमानः ।
सनत्सुजातादिसनातनाद्यैरीड्यो महेशो भगवानादिदेवः ॥22॥
सत्यो नित्यः सर्वसाक्षी महेशो नित्यानन्दो निर्विकल्पो निराख्यः ।
अचिन्त्यशक्तिर्भगवान्गिरीशः स्वाविद्यया कल्पितमानभूमिः ॥23॥
अतिमोहकरी माया मम विष्णोश्च सुव्रत ।
तस्य पादाम्बुजध्यानादुस्तरा सुतरा भवेत् ॥24॥

वसिष्ठ, वामदेव, विरञ्चि (ब्रह्मा) और शुकदेव जैसे ऋषि जिन भगवान् का अविरत ध्यान किया करते हैं और सनत्सुजात, सनातन आदि ऋषि जिन भगवान् की स्तुति किया करते हैं, ऐसे भगवान् महेश्वर ही आदिदेव हैं। उन भगवान् गिरीश की शक्ति के विषय में कोई भी कुछ जान नहीं सकता। ये प्रभु ही सत्य हैं, नित्य हैं, सर्व के साक्षी हैं, महेश्वर हैं, विकल्परहित हैं, नित्यानन्दस्वरूप हैं, अकथनीय हैं। वे ही अपनी अविद्या के द्वारा तरह-तरह से बार-बार कल्पित किये जाते हैं। हे सुव्रत मुनि ! उनकी माया मुझ ब्रह्मा को तथा विष्णु को भी बहुत मोह में डालने वाली है। इससे निकल पाना बहुत ही मुश्किल है। परन्तु उनके चरणकमलों के ध्यान से वह दुस्तर माया भी सरलता से पार की जा सकती है।

विष्णुर्विश्वजगद्योनिः स्वांशभूतैः स्वकैः सह ।
ममांशसम्भवो भूत्वा पालयत्यखिलं जगत् ॥25॥
विनाशं कालतो याति ततोऽन्यत्सकलं मृषा ।
ॐ तस्मै महाग्रासाय महादेवाय शूलिने ।
महेश्वराय मृडाय तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ॥26॥
एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः ।
त्रींल्लोकान्व्याप्य भूतात्म भुङ्क्ते विश्वभुगव्ययः ॥27॥

इस समग्र जगत् को उत्पन्न करने वाले भगवान् विष्णु हैं। वे विष्णु अपने ही अंशभूत सकल प्राणियों के साथ, स्वयं मेरे (ब्रह्मा के) अंश में उद्भूत होकर समग्र जगत् का पालन-पोषण करते हैं। और कालक्रमानुसार सब कुछ विनष्ट हो जाता है (यह नियम है) और इसीलिए यह सब कुछ मिथ्या ही है। अतः उन सभी को 'महाग्रास' बनाने वाले शूलधारी महादेव को, कृपा करने वाले महेश्वर को, रुद्र को नमस्कार हो। एकमात्र भगवान् विष्णु ही अनेक भूतमय सृष्टि में सबसे अलग, महान् और अद्भुत हैं। वे यद्यपि सभी भूतों और प्राणियों में परिव्याप्त होकर भाँति-भाँति के भोगों का उपभोग करते हैं, फिर भी वे अव्यय ही हैं – निर्लेप और अक्षय ही हैं।

चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च ।
हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥28॥
ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥29॥
शरा जीवास्तदङ्गेषु भाति नित्यं हरिः स्वयम् ।
ब्रह्मैव शरभः साक्षान्मोक्षदोऽयं महामुने ॥30॥

उन भगवान् विष्णु को चार-चार, दो-दो और पाँच-पाँच तथा फिर से दो-दो आहुतियाँ अर्पण की जाती हैं, वे भगवान् विष्णु मुझ पर प्रसन्न हों। ब्रह्म को अर्पित किया हुआ हवि भी ब्रह्मरूप ही है,

अर्पण क्रिया भी ब्रह्मरूप ही है, जिसमें वह डाली जाती है, वह अग्नि भी ब्रह्मरूप ही है और होम करने वाला भी ब्रह्मरूप ही है। और गन्तव्य (प्राप्तव्य-लक्ष्यस्थान) भी तो ब्रह्म ही है। इसलिए समाधिस्थ उन ब्रह्मरूप कर्मों में संयतचित्त मनुष्य के द्वारा ब्रह्म ही प्राप्त होता है। (अर्थात् स्रुव, घी, अग्नि, यज्ञकर्ता और यज्ञक्रिया क्रमशः सभी ब्रह्मरूप हैं)। हे मुनिश्रेष्ठ ! जिस जीव के अंगों में साक्षात् भगवान् हरि नियत (अनवरत) प्रकाशमान हो रहे हैं, वह जीव ही 'शर' कहा जाता है, और भगवान् की भासमानता के कारण ही वह 'शरभ' (शरान् भासयति इति शरभः) कहलाता है।

मायावशादेव देवा मोहिता ममतादिभिः ।
तस्य माहात्म्यलेशांशं वक्तुं केनाप्यशक्यते ॥31॥
परात्परतरं ब्रह्म यत्परात्परतो हरिः ।
परात्परतरो हीशस्तस्मात्तुल्योऽधिको न हि ॥32॥
एक एव शिवो नित्यस्ततोऽन्यत्सकलं मृषा ।
तस्मात्सर्वान्परित्यज्य ध्येयान्विष्णवादिकान्सुरान् ॥33॥
शिव एव सदा ध्येयः सर्वसंसारमोचकः ।
तस्मै महाग्रासाय महेश्वराय नमः ॥34॥

जिनकी माया से देवगण भी विमोहित हो जाते हैं, उनकी महिमा के विषय में थोड़ा-सा भी कहने के लिए भला कौन समर्थ हो सकता है ? जो पर से भी परब्रह्म है उससे परे हरि हैं, और हरि से भी जो परे हैं, वे 'ईश' हैं। इसलिए कोई भी उनके समान नहीं है और उनसे बड़ा भी कोई नहीं है। (जगत् नश्वर है उससे परे ईश्वर=अनश्वर को पूर्ण कहते हैं, उससे परे ब्रह्म—विस्तार 'पूर्ण' कहा गया है और इससे परे 'हरि' को पूर्ण कहा गया है इसलिए हरि को यहाँ 'परात्पर' कहा है)। शिव ही एकमात्र नित्य हैं। शिवेतर सब कुछ मिथ्या है। इसलिए विष्णु आदि सभी देवताओं का त्याग करके संसाररूपी बन्धन से मुक्त करने वाले एकमात्र शिव भगवान् का ही ध्यान (चिन्तनमनन) करते रहना चाहिए। ऐसे संसाररूपी बन्धन से छुटकारा देने वाले और सभी को अपना ग्रास बनाने वाले अर्थात् प्रलयकाल में अपने में समा लेने वाले उन भगवान् महेश्वर को हमारा नमस्कार हो।

पैप्पलादं महाशास्त्रं न देयं यस्य कस्यचित् ।
नास्तिकाय कृतघ्नाय दुर्वृत्ताय दुरात्मने ॥35॥
दाम्भिकाय नृशंसाय शठायानृतभाषिणे ।
सुव्रताय सुभक्ताय सुवृत्ताय सुशीलिने ॥36॥
गुरुभक्ताय दान्ताय शान्ताय ऋजुचेतसे ।
शिवभक्ताय दातव्यं ब्रह्मकर्मोक्तधीमते ॥37॥
स्वभक्तायैव दातव्यमकृतघ्नाय सुव्रत ।
न दातव्यं सदा गोप्यं यत्नेनैव द्विजोत्तम ॥38॥

ऋषि पैप्पलाद द्वारा प्राप्त किया गया यह महाशास्त्र किसी अपरीक्षित मनुष्य को नहीं देना चाहिए। जो कृतघ्न, नास्तिक, दुराचारी, नींच वृत्तिवाला, दम्भी, असत्यभाषी, शठ और नृशंस हो उसको कभी भी नहीं देना चाहिए। परन्तु, जो सच्चा भक्त हो, शुद्ध वृत्ति वाला हो, सुशील, गुरुभक्त, शुभसंकल्पयुक्त, संयमी, धार्मिक बुद्धिवाला हो, शिवभक्त हो, ब्रह्मकर्म में मन लगाने वाला हो, जो स्वयं में भक्ति रखने वाला हो, जो कृतघ्न न हो, ऐसे साधक को इसका उपदेश करना चाहिए। हे

द्विजोत्तम ! यदि ऐसा साधक न मिले तो हे सुव्रत ! यह सदा ही अपने पास गोपनीय रखना चाहिए और किसी को नहीं देना चाहिए।

एतत्पैप्पलादं महाशास्त्रं योऽधीते श्रावयेद्द्विजः। स जन्ममरणेभ्यो मुक्तो भवति। यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति। गर्भवासाद्विमुक्तो भवति। सुरापानात्पूतो भवति। स्वर्णस्तेयात्पूतो भवति। ब्रह्महत्यात्पूतो भवति। गुरुतल्पगमनात्पूतो भवति। स सर्वान् वेदानधीतो भवति। स सर्वान् देवान् ध्यातो भवति। स समस्तमहापातकोपपातकात्पूतो भवति। तस्मादविमुक्तमाश्रितो भवति। स सततं शिवप्रियो भवति। स शिवसायुज्यमेति। न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते। ब्रह्मैव भवति। इत्याह भगवान् ब्रह्मेत्युपनिषत् ॥39॥

इति शरभोपनिषत्समाप्ता।

इस पैप्पलाद महाशास्त्र को जो मनुष्य स्वयं पढ़ता रहता है और अन्य द्विजों को सुनाता रहता है, वह जन्ममरण के फेरों से बच जाता (छूट जाता) है। इसको जानने वाला अमृतत्व को प्राप्त होता है और गर्भवास से मुक्ति प्राप्त कर लेता है। वह सुरापान से उत्पन्न पाप से छूटकर पवित्र हो जाता है। वह सुवर्ण की चोरी के पाप से भी मुक्त (पवित्र) हो जाता है। वह ब्रह्महत्या, गुरुस्त्रीगमन जैसे महापातकों से मुक्त होकर पवित्र हो जाता है। वह सभी वेदों के अध्ययन का फल प्राप्त कर लेता है। वह सभी महापातक और उपपातकों से मुक्त होकर निर्मल हो जाता है। वह सभी पापों से छूटकर शिव का आश्रित हो जाता है। वह शिव के लिए सदैव सतत प्रिय रहता है। वह शिवसायुज्य प्राप्त कर लेता है। वह यहाँ पुनर्जन्म धारण नहीं करता। वह ब्रह्मरूप हो जाता है। इस तरह ब्रह्माजी द्वारा कही गई यह उपनिषद् है।

यहाँ शरभोपनिषत् पूरी हुई।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(52) स्कन्दोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यह उपनिषद् कृष्णयजुर्वेद की परम्परा की है। मात्र 15 मन्त्रों वाली इस उपनिषत् में विष्णु तथा शिव तथा शिव और जीव में एकता बताई गई है। शरीर को शिवमन्दिर का रूप देकर उसकी उपेक्षा नहीं करने को कहा गया है और मन्दिर की ही तरह शरीर को साफ-सुथरा तथा सुन्दर रखने का निर्देश किया गया है। उपनिषत् कहती है कि भेदहीन दृष्टि ही ज्ञान है, मन की निर्विषयता ही ध्यान है, मन की निर्मलता ही स्नान है, इन्द्रियनिग्रह ही शौच है। ऐसा कहकर आध्यात्मदर्शन को व्यावहारिक रूप देने का यहाँ ऋषि ने प्रयत्न किया है। एक दिशा बताई है। अन्त में इस उपनिषद् के उपदेश को आत्मसात् करने का महत्त्व बताया है।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु। सह नौ.....मा विद्विषावहै। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (ब्रह्मोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

अच्युतोऽस्मि महादेव तव कारुण्यलेशतः।
विज्ञानघन एवास्मि शिवोऽस्मि किमतः परम् ॥1॥

हे महादेव ! आपकी लवमात्र कृपा प्राप्त करने पर ही जब मैं अच्युत (अपवित्र – अविचलित) तथा विज्ञानघन (विशिष्टज्ञानपुंज) और शिवस्वरूप (कल्याणमय) बन गया हूँ तब इससे अधिक और भला क्या चाहिए ? (अर्थात् कुछ नहीं चाहिए)।

न निजं निजवद्भात्यन्तःकरणजृम्भणात्।
अन्तःकरणनाशेन संविन्मात्रस्थितो हरिः ॥2॥

जब साधक अपने अन्त:करण का विकास करके सभी को अपने समान प्रकाशमान मानने लगता है, तब उसका अन्त:करण (मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार) नष्ट हो जाता है और वहाँ एकमात्र परमेश्वर का ही अस्तित्व शेष रह जाता है।

संविन्मात्रस्थितश्चाहमजोऽस्मि किमतः परम्।
व्यतिरिक्तं जडं सर्वं स्वप्नवच्च विनश्यति ॥3॥

'मैं सविन्मात्र आत्मरूप अकेला ही हूँ। और मैं अजन्मा हूँ'—इस अनुभव से परे और कौन-सा अनुभव हो सकता है ? आत्मा के अतिरिक्त जगत् तो जड है, स्वप्न जैसा है और विनाशशील ही है।

चिज्जडानां तु यो द्रष्टा सोऽच्युतो ज्ञानविग्रहः।
स एव हि महादेवः स एव हि महाहरिः ॥4॥

जो जड-चेतन सबका द्रष्टा (साक्षी) है, वही अच्युत (अटल – शाश्वत) और ज्ञानस्वरूप है। वही महादेव है और वही महाहरि है (महापाप का हरण करने वाला है)।

स एव ज्योतिषां ज्योतिः स एव परमेश्वरः ।
स एव हि परं ब्रह्म तद्ब्रह्माहं न संशयः ॥5॥

वही ज्योतियों का भी ज्योति है (मूल ज्योति है)। वही परब्रह्म है, वही परमात्मा है। और मैं वही परब्रह्म-परमात्मा हूँ, इसमें किसी प्रकार का संदेह नहीं है।

जीवः शिवः शिवो जीवः स जीवः केवलः शिवः ।
तुषेण बद्धो व्रीहिः स्यात् तुषाभावेन तण्डुलः ॥6॥
एवं बद्धस्तथा जीवः कर्मनाशे सदाशिवः ।
पाशबद्धस्तथा जीवः पाशमुक्तः सदाशिवः ॥7॥

जीव ही शिव है और शिव ही जीव है। यह जीव विशुद्ध शिव ही है। जैसे धान पर छिलका लगा रहने पर वह 'व्रीहि' कहा जाता है और छिलका उतर जाने पर वही चावल कहलाता है, ठीक उसी प्रकार यह जीव और शिव का स्वरूप है। (जीव पर अज्ञान का छिलका=आवरण लगा हुआ है, शिव पर वह नहीं है)। इस प्रकार बन्धन में बँधा हुआ चैतन्यतत्त्व जीव होता है और जब प्रारब्ध कर्म नष्ट हो जाते हैं, तब वही सदाशिव हो जाता है। अथवा अन्य शब्दों में कहें तो पाश से बँधा हुआ चैतन्य जीव कहलाता है, जब कि पाशमुक्त हो जाने से वही सदाशिव हो जाता है।

शिवाय विष्णुरूपाय शिवरूपाय विष्णवे ।
शिवस्य हृदयं विष्णुर्विष्णोश्च हृदयं शिवः ॥8॥
यथा शिवमयो विष्णुरेवं विष्णुमयः शिवः ।
यथाऽन्तरं न पश्यामि तथा मे स्वस्तिरायुषि ।
यथाऽन्तरं न भेदाः स्युः शिवकेशवयोस्तथा ॥9॥

भगवान् शिव ही भगवान् विष्णुरूप हैं और भगवान् विष्णु ही भगवान् शिवस्वरूप हैं। शिव का हृदय विष्णु है और विष्णु का हृदय शिव है। (शिव के हृदय में विष्णु का और विष्णु के हृदय में शिव का वास है)। जिस प्रकार विष्णुदेव शिवमय (शिवरूप) है, उसी प्रकार शिवदेव विष्णुमय (विष्णस्वरूप) ही हैं। जब मुझे इन दोनों में कुछ अन्तर ही नहीं दिखाई पड़ता, तब मैं इस शरीर में ही कल्याणरूप हो जाता हूँ। शिव और केशव में कुछ भी भेद है ही नहीं।

देहो देवालयः प्रोक्तः स जीवः केवलः शिवः ।
त्यजेदज्ञाननिर्माल्यं सोऽहंभावेन पूजयेत् ॥10॥
अभेददर्शनं ज्ञानं ध्यानं निर्विषयं मनः ।
स्नानं मनोमलत्यागः शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥11॥
ब्रह्मामृतं पिबेद्भैक्षमाचरेद्देहरक्षणे ।
वसेदेकान्तिको भूत्वा चैकान्ते द्वैतवर्जिते ॥
इत्येवमाचरेद्धीमान् स एवं मुक्तिमाप्नुयात् ॥12॥

तत्त्वज्ञानियों के द्वारा इस देह को ही देवालय कहा गया है और उसमें स्थित जीव केवल शिवस्वरूप ही है। मनुष्य जब अपने अज्ञानरूपी निर्माल्य को छोड़ देता है तब उसे 'सोऽहं' भाव से

उन शिव का पूजन करना चाहिए। सभी प्राणियों में ब्रह्म का अभिन्न भाव से ही साक्षात्कार करना ही यथार्थ (पारमार्थिक) ज्ञान कहलाता है ! और मन का विषयों के लगाव से रहित होना ही सही ध्यान कहलाता है। मन के विकारों का त्याग करना ही सच्चा स्नान कहलाता है। और इन्द्रियों को अपने वश में रखना ही सच्चा शौच कहलाता है। ब्रह्मज्ञानरूपी अमृत का पान करना चाहिए। केवल शरीरयात्रा के लिए ही उपार्जन (भोजन) करना चाहिए। एक परमात्मा में ही तल्लीन होकर द्वैतभाव से त्यागपूर्वक एकान्त में रहना चाहिए। जो धीर पुरुष इस प्रकार का आचरण करता है, वही मुक्ति को प्राप्त कर सकता है।

श्रीपरमधाम्ने स्वस्ति चिरायुष्योन्नम इति । विरिञ्चिनारायणशङ्करात्मकं
नृसिंह देवेश तव प्रसादतः । अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तमव्ययं वेदात्मकं ब्रह्म
निजं विजानते ॥13॥
तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् ॥14॥
तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते । विष्णोर्यत् परमं पदम् ।
इत्येतन्निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमित्युपनिषत् ॥15॥

इति स्कन्दोपनिषत्समाप्ता ।

श्रीपरमधामस्वरूप – ब्रह्मा, विष्णु और शिव को नमस्कार हो। हमारा कल्याण हो। हमें लम्बी आयु की प्राप्ति हो, हे विरंचि-नारायण-शंकररूप नृसिंह देव ! आपके अनुग्रह से उस अचिन्त्य, अनन्त, अव्यक्त, अविनाशी, वेदस्वरूप ब्रह्म को हम स्वयं की आत्मा में ही अब जानने लगे हैं। ऐसे ब्रह्मज्ञ मनुष्य भगवान् विष्णु के उस परमपद को हमेशा ही ध्यानमग्न होकर देखा करते हैं। वे लोग अपनी आँखों में उस दिव्यता को अवस्थित कर देते हैं। ऐसे विद्वान् लोग भगवान् विष्णु का जो परमपद है, उसको प्राप्त करके उसमें तल्लीन हो जाते हैं। यह निर्वाणपद का अनुशासन है। यही वेद का अनुशासन है। इस प्रकार यह रहस्य ज्ञान है।

यहाँ स्कन्दोपनिषद् पूरी हुई ।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु । सह नौ……मा विद्विषावहै । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(53) त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यह अथर्ववेदीय उपनिषद् है। इसके आठ अध्याय हैं। इसका दूसरा नाम महानारायणोपनिषद् भी कहा जाता है। परमतत्त्व के जिज्ञासु ब्रह्मा ने विष्णु से उसके बारे में पूछा। तब विष्णु ने किसी पूर्व गुरु द्वारा अपने शिष्य को दिए हुए उपदेश का स्मरण करते हुए कहा कि—'ब्रह्म त्रिकालाबाधित, आदिमध्यरहित, सगुणनिर्गुण, अनन्त, अप्रमेय, अखंड, सर्वव्यापक, परिपूर्ण, सच्चिदानन्द, स्वयंप्रकाश, अवाङ्मनसगोचर एवं चैतन्य है। उसके अविद्या, विद्या, आनन्द और तुरीय—ये चार पाद हैं। पहला पाद जगदाकार है। वह अशुद्ध है। शेष के तीन पाद शुद्ध हैं। जगदाकार अविद्यापाद की अशुद्धियों का वर्णन इस उपनिषद् में अच्छी तरह बताकर के शुद्ध पादों की ओर प्रयाण करने का मार्ग भी बताया है। उत्कृष्ट पुण्यों के परिपाक से सत्पुरुषों का समागम, बाद में विवेक, फिर सदाचरण-प्रवृत्ति, पापक्षय, चित्तशुद्धि, सद्गुरु की प्राप्ति, अनुग्रह, उपदेश, श्रवण-मनन-निदिध्यासन, श्रद्धा, ग्रन्थिनाश, तृष्णानाश और हृदय में परमतत्त्व का आविर्भाव—इस क्रम से मनुष्य (साधक) ज्ञान-भक्ति-वैराग्य से परिपक्व होकर जीवन्मुक्त हो जाता है—यह यहाँ भलीभाँति बताया गया है। बाद में गुरु के प्रति शिष्य की कृतज्ञता और आदर को बताया है। ब्रह्माजी भी विष्णु के दिए हुए इस ज्ञान से प्रसन्न हुए।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (अथर्वशिर उपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

प्रथमोऽध्यायः

अथ परमतत्त्वरहस्यं जिज्ञासुः परमेष्ठी देवमानेन सहस्रसंवत्सरं तपश्चचार। सहस्रवर्षेऽतीतेऽत्युग्रतीव्रतपसा प्रसन्नं भगवन्तं महाविष्णुं ब्रह्मा परिपृच्छति भगवन् परमतत्त्वरहस्यं मे ब्रूहीति। परमतत्त्वरहस्यवक्ता त्वमेव नान्यः कश्चिदस्ति। तत् कथमिति। तदेवोच्यते। त्वमेव सर्वज्ञः। त्वमेव सर्वशक्तिः। त्वमेव सर्वाधारः। त्वमेव सर्वस्वरूपः। त्वमेव सर्वेश्वरः। त्वमेव सर्वप्रवर्तकः। त्वमेव सर्वपालकः। त्वमेव सर्वनिवर्तकः। त्वमेव सदसदात्मकः। त्वमेव सदसद्विलक्षणः। त्वमेवान्तर्बहिर्व्यापकः। त्वमेवातिसूक्ष्मतरः। त्वमेवातिमहतो महीयान्। त्वमेव महामूलाविद्याविरहः। त्वमेव महामूलाविद्याविवर्तकः। त्वमेव सर्वमूलाविद्यानिवर्तकः।

त्वमेवाविद्याविहारः। त्वमेवाविद्याधारकः। त्वमेव विद्यावेद्यः। त्वमेव विद्यास्वरूपः। त्वमेव विद्याऽतीतः। त्वमेव सर्वकारणहेतुः। त्वमेव सर्वकारणसमष्टिः। त्वमेव सर्वकारणव्यष्टिः। त्वमेवाखण्डानन्दः। त्वमेव परिपूर्णानन्दः। त्वमेव निरतिशयानन्दः। त्वमेव तुरीयतुरीयः। त्वमेव तुरीयातीतः। त्वमेवानन्तोपनिषद्विमृग्यः। त्वमेवाखिलशास्त्रैर्विमृग्यः। त्वमेव ब्रह्मेशानपुरन्दरपुरोगमैरखिलामरैरखिलागमैर्विमृग्यः। त्वमेव सर्वमुमुक्षुभिर्विमृग्यः। त्वमेवामृतमयैर्विमृग्यः। त्वमेवामृतमयस्त्वमेवामृतमयस्त्वमेवामृतमयः। त्वमेव सर्वं त्वमेव सर्वं त्वमेव सर्वम्। त्वमेव मोक्षस्त्वमेव मोक्षदस्त्वमेवाखिलमोक्षसाधनम्। न किञ्चिदस्ति त्वद्व्यतिरिक्तम्। त्वद्व्यतिरिक्तं यत् किञ्चित् प्रतीयते तत्सर्वं बाधितमिति निश्चितम्। तस्मात्त्वमेव वक्ता त्वमेव गुरुस्त्वमेव पिता त्वमेव सर्वनियन्ता त्वमेव सर्वं त्वमेव सदा ध्येय इति सुनिश्चितः॥1॥

परमतत्त्व के रहस्य को जानने की इच्छावाले ब्रह्माजी ने देवों के एक हजार वर्ष तक तपश्चर्या की। जब हजार वर्ष बीत चुके, तब उस उग्र और तीव्र तपश्चर्या से प्रसन्न होकर महाविष्णु उनके समक्ष प्रकट हुए। ब्रह्माजी ने उनसे पूछा—'हे भगवन्! मुझे परम तत्त्व (के बारे में) कहिए, क्योंकि परमतत्त्व का रहस्य कहने वाले तो आप ही हैं, अन्य कोई नहीं है। ऐसा क्यों है? वह मैं कहता हूँ (मुझसे कहा जाता है कि—) आप ही सर्वज्ञ हैं, आप ही सर्वशक्तिमान हैं, आप सबके आधार, आप ही सबके ईश्वर हैं। आप ही सबको प्रवृत्ति और निवृत्ति में जोड़ने वाले हैं। आप ही सबके पालक हैं। आप ही बड़े-छोटे—सबके निवर्तक हैं, आप ही सत् और असत् रूप तथा सत्-असत् से पृथक् भी आप ही हैं। भीतर भी आप हैं, बाहर भी आप हैं, आप व्यापक हैं। सूक्ष्म से सूक्ष्मतर भी आप हैं और महान् से भी महान् आप ही हैं। सबकी मूला अविद्या को दूर करने वाले भी आप हैं और अविद्या में विहार करने वाले भी तो आप ही हैं। अविद्या को धारण करने वाले आप ही हैं। आप विद्या से जानने योग्य हैं। आप विद्यारूप ही हैं और फिर भी आप विद्या से परे ही हैं। आप सभी कारणों के भी कारण हैं, आप कारणसमष्टि हैं। आपका कारण व्यष्टि भी है। आप ही अखण्ड आनन्द – पूर्ण आनन्दरूप हैं। आप ही निरतिशय आनन्द, तुरीय के भी तुरीय, आप ही तुरीय से भी परे, आप ही अनन्त, उपनिषदों के द्वारा ज्ञेय (अन्वेष्टव्य) हैं। आप ही शास्त्रों के द्वारा खोजने योग्य हैं। आप ही ब्रह्मा, विष्णु, इन्द्र आदि सभी देवताओं के द्वारा खोजे जा रहे हैं। सभी मुमुक्षुओं के द्वारा खोजने योग्य भी तो आप ही हैं। अमृतमयों के द्वारा अन्वेषणीय आप ही हैं। आप अमृतमय हैं, अमृतमय ही हैं, अवश्य अमृतमय हैं। आप सब कुछ हैं, सब कुछ आप ही हैं, आप अवश्य सब कुछ हैं। आप मोक्षरूप हैं, मोक्षदाता हैं और सबके मोक्षसाधन भी हैं। आपसे अलग कुछ नहीं है। आपके अतिरिक्त जो कुछ दिखाई पड़ता है, वह सब मिथ्या ही है, यह तो निश्चित ही है। इसीलिए आप ही वक्ता, आप ही गुरु, आप ही पिता, आप ही सबके नियामक, आप ही सर्वरूप, आप ही सदा ध्यान करने योग्य हैं—ऐसा अच्छी तरह से निश्चय किया गया है।'

परमतत्त्वज्ञस्तमुवाच महाविष्णुरतिप्रसन्नो भूत्वा साधुसाध्विति साधु-प्रशंसापूर्वकं सर्वं परमतत्त्वरहस्यं ते कथयामि। सावधानेन शृणु। ब्रह्मन् देवदर्शीत्याख्याथर्वणशाखायां परमतत्त्वरहस्याख्याथर्वणमहानारायणो-

पनिषदि गुरुशिष्यसंवादः पुरातनः प्रसिद्धतया जागर्ति । पुरा तत्त्व-रूपज्ञानेन महान्तः सर्वे ब्रह्मभावं गताः, यस्य श्रवणेन सर्वबन्धाः प्रविनश्यन्ति यस्य ज्ञानेन सर्वरहस्यं विदितं भवति ॥2॥

यह सुनकर परमतत्त्व को जानने वाले महाविष्णु बहुत प्रसन्न हुए और कहने लगे—'**बहुत अच्छा !**' 'बहुत अच्छा' ऐसी प्रशंसा करके आगे कहा—हाँ, उस परमतत्त्व का सब रहस्य मैं **आपको** कहूँगा । सावधान होकर सुनिए, हे ब्रह्मा ! अथर्ववेद की देवदर्शी नाम की शाखा में 'परमतत्त्वरहस्य' नाम की एक अथर्ववेदीय उपनिषद् है । उसमें गुरुशिष्य का एक प्राचीन संवाद प्रसिद्ध है । प्राचीन **समय** में उसका स्वरूप जानकर बड़े-बड़े पुरुष ब्रह्मभाव को प्राप्त हुए हैं । उसको सुनने से सभी बन्धन **नष्ट** हो जाते हैं और उसको जान लेने से सब रहस्य जाना जा सकता है ।

तत्स्वरूपं कथमिति ॥3॥
शान्तो दान्तोऽतिविरक्तः सुशुद्धो गुरुभक्तस्तपोनिष्ठः शिष्यो ब्रह्मनिष्ठं गुरुमासाद्य प्रदक्षिणपूर्वकं दण्डवत् प्रणम्य प्राञ्जलिर्भूत्वा विनयेनोप-सङ्गम्य भगवन् गुरो मे परमतत्त्वरहस्यं विविच्य वक्तव्यमिति ॥4॥

यदि आप पूछते हो कि उस संवाद का स्वरूप कैसा है ? तो मैं बताता हूँ कि प्राचीन काल **में** एक शमगुणयुक्त और दमगुणयुक्त, अतिवैराग्यशील, परमशुद्ध, गुरुभक्त और तपोनिष्ठ ऐसा **एक** शिष्य था । वह किसी ब्रह्मनिष्ठ गुरु के पास गया और प्रदक्षिणापूर्वक गुरु को दण्डवत् प्रणाम **करके** दोनों हाथ जोड़कर सविनय गुरु के समीप जाकर पूछने लगा कि 'हे भगवन् ! हे गुरुदेव ! परमतत्त्व के रहस्य आप मुझे विवेचन करके कहिए ।'

अत्यादरपूर्वकमतिहर्षेण शिष्यं बहूकृत्य गुरुर्वदति । परमतत्त्वरहस्योप-निषत्क्रमः कथ्यते । सावधानेन श्रूयताम् । कथं ब्रह्म । कालत्रयाबाधितं ब्रह्म । सर्वकालाबाधितं ब्रह्म । सगुणनिर्गुणस्वरूपं ब्रह्म । आदि-मध्यान्तशून्यं ब्रह्म । सर्वं खल्विदं ब्रह्म । मायातीतगुणातीतं ब्रह्म । अनन्तमप्रमेयाखण्डपरिपूर्णं ब्रह्म । अद्वितीयपरमानन्दशुद्धबुद्धमुक्त-सत्यस्वरूपव्यापकाभिन्नापरिच्छिन्नं ब्रह्म । सच्चिदानन्दस्वप्रकाशं ब्रह्म । मनोवाचामगोचरं ब्रह्म । अखिलप्रमाणागोचरं ब्रह्म । अमितवेदान्तवेद्यं ब्रह्म । देशतः कालतो वस्तुतः परिच्छेदरहितं ब्रह्म । सर्वपरिपूर्णं ब्रह्म । तुरीयं निराकारमेकं ब्रह्म । अद्वैतमनिर्वाच्यं ब्रह्म । प्रणवात्मकं ब्रह्म । प्रणवात्मकत्वेनोक्तं ब्रह्म । प्रणवाद्यखिलमन्त्रात्मकं ब्रह्म । पाद-चतुष्टयात्मकं ब्रह्म ॥5॥

तब अत्यन्त आदरपूर्वक और हर्षपूर्वक शिष्य की प्रशंसा करके गुरु ने कहा—'परमतत्त्वरहस्य' नाम की उपनिषद् का जो क्रम है, वह मैं कह रहा हूँ । तुम सावधान होकर सुनो । 'ब्रह्म कैसा है ?' —इस प्रश्न का उत्तर यह है कि ब्रह्म तीनों कालों में अबाधित है । ब्रह्म सभी कालों में अबाधित है । ब्रह्म सगुण और निर्गुण स्वरूपवाला है । ब्रह्म आदि, मध्य और अन्त से रहित है । यह जो सब कुछ है, वह ब्रह्म ही है । ब्रह्म माया से परे और गुणों से परे है । ब्रह्म अनन्त है । प्रमाणों से वह जाना नहीं जा सकता । वह अखंड और परिपूर्ण है । ब्रह्म अद्वितीय, परम आनन्दरूप, शुद्ध, ज्ञानयुक्त (ज्ञानरूप), मुक्त, सत्यस्वरूप, व्यापक, भेदरहित और अप्रमेय है । ब्रह्म मन और वाणी का विषय नहीं बन सकता । ब्रह्म सच्चिदानन्द और स्वयंप्रकाशित है । वह सभी प्रमाणों का विषय नहीं है । ब्रह्म असंख्य

वेदान्तों के द्वारा जाना जा सकता है । देश, काल और वस्तु से ब्रह्म नापा नहीं जा सकता । ब्रह्म सब प्रकार से परिपूर्ण है । तुरीय और निराकार ब्रह्म एक ही है । ब्रह्म ऐसा है कि जिसका द्वैत के साथ वर्णन नहीं किया जा सकता । ब्रह्म प्रणवरूप – ॐकार स्वरूप है । ब्रह्म प्रणवरूप से कहा जाता है । ब्रह्म प्रणव आदि सभी मन्त्ररूप है । वह ब्रह्म चार पादवाला है ।

किं तत्पादचतुष्टयं भवति ॥6॥
अविद्यापादः सुविद्यापादश्चानन्दपादस्तुरीयपादश्चेति । तुरीयपादस्तुरीय-तुरीयं तुरीयातीतं च ॥7॥
कथं पादचतुष्टयस्य भेदः ॥8॥
अविद्यापादः प्रथमः पादो विद्यापादो द्वितीयः आनन्दपादस्तृतीयस्तुरीय-पादस्तुरीय इति । मूलाविद्या प्रथमपादे नान्यत्र । विद्याऽऽनन्दतुरीयांशाः सर्वेषु पादेषु व्याप्य तिष्ठन्ति ॥9॥

'वे चार पाद कौन-कौन से हैं' ? वे हैं—अविद्यापाद, सुविद्यापाद, आनंदपाद और तुरीयपाद । उनमें से जो तुरीयपाद है, वह तुरीयतुरीय और तुरीयातीत है । उन चारों पादों के भेद कौन-कौन से हैं ? प्रथम पाद अविद्यापाद है, दूसरा पाद विद्यापाद है, तीसरा पाद आनन्दपाद है और चौथा पाद तुरीयपाद है । मूला अविद्या तो प्रथम पाद में ही है, अन्य पादों में वह नहीं है । अन्य पादों में विद्यापाद, आनंदपाद और तुर्यपाद के अंश सन्निहित हैं ।

एवं तर्हि विद्याऽऽदीनां भेदः कथमिति ॥10॥
तत्तत्प्राधान्येन तत्तद्व्यपदेशः । वस्तुतस्त्वभेद एव । तत्राधस्तनमेकं पादमविद्याशबलं भवति । उपरितनपादत्रयं शुद्धबोधानन्दलक्षणममृतं भवति । तच्चालौकिकपरमानन्दलक्षणाखण्डामिततेजोराशिर्ज्वलति । तच्चानिर्वाच्यमनिर्देश्यमखण्डानन्दैकरसात्मकं भवति । तत्र मध्यम-पादमध्यप्रदेशेऽमिततेजःप्रवाहाकारतया नित्यवैकुण्ठं विभाति । तच्च निरतिशयानन्दाखण्डब्रह्मानन्दनिजमूर्त्याकारेण ज्वलति । अपरिच्छिन्न-मण्डलानि यथा दृश्यन्ते तद्वदखण्डानन्दामितवैष्णवदिव्यतेजोराश्यन्त-र्गतविलसन्महाविष्णोः परमं पदं विराजते । दुग्धोदधिमध्यस्थितामृता-मृतकलशवद्वैष्णवं धाम परमं सन्दृश्यते । सुदर्शनदिव्यतेजोऽन्तर्गतः सुदर्शनपुरुषो यथा सूर्यमण्डलान्तर्गतः सूर्यनारायणोऽमितापरिच्छिन्ना-द्वैतपरमानन्दलक्षणतेजोराश्यन्तर्गत आदिनारायणस्तथा सन्दृश्यते । स एव तुरीयं ब्रह्म स एव तुरीयातीतः स एव विष्णुः स एव समस्तब्रह्म-वाचकवाच्यः स एव परंज्योतिः स एव मायातीतः स एव गुणातीतः स एव कालातीतः स एवाखिलकर्मातीतः स एव सत्योपाधिरहितः स एव परमेश्वरः स एव चिरन्तनः पुरुषः प्रणवाद्यखिलमन्त्रवाचकवाच्य आद्यन्तशून्य आदिदेशकालवस्तुतुरीयसंज्ञानित्यपरिपूर्णः पूर्णः सत्य-सङ्कल्प आत्मारामः कालत्रयाबाधितनिजस्वरूपः स्वयंज्योतिः स्वयं-प्रकाशमयः स्वसमानाधिकरणंशून्यः स्वसमानाधिकशून्यो न दिवारात्रि-विभागो न संवत्सरादिकालविभागः स्वानन्दमयानन्ताचिन्त्यविभव आत्माऽन्तरात्मा परमात्मा ज्ञानात्मा तुरीयात्मेत्यादिवाचकवाच्योऽद्वैत-

परमानन्दो विभुर्नित्यो निष्कलङ्को निर्विकल्पो निरञ्जनो निराख्यातः शुद्धो देव एको नारायणो न द्वितीयोऽस्ति कश्चिदिति ॥1 1॥
य एवं वेद स पुरुषस्तदीयोपासनया तस्य सायुज्यमेतीत्यसंशयमित्युपनिषत् ।1 2॥

इत्याथर्वणमहानारायणोपनिषदि पादचतुष्टयस्वरूपनिरूपणं नाम प्रथमोऽध्यायः ।

जब अन्य पादों में भी अन्यान्य के अंश रहे हैं, तब उनके विद्यापाद आदि अनेक नामों से भेद क्यों किए गए हैं ? इसका उत्तर यह है कि जिसमें जिसकी-जिसकी मुख्यता है, उस-उस नाम से उनका व्यवहार किया जाता है। वास्तविक रूप से तो उन पादों में कुछ भेद है ही नहीं। उन पादों में निम्न का एक ही पाद अविद्या से मिश्रित है, ऊपर के तीन पाद तो शुद्ध ज्ञान और आनन्दरूप लक्षण वाले अमृतस्वरूप ही हैं। वह ब्रह्म अलौकिक परमानन्द लक्षणयुक्त है। वह अखण्ड – अमेय तेजोराशि के रूप में प्रकाशित हो रहा है। उसका वर्णन करना या उसको बताना तो असंभव ही है। वह एकमात्र अखण्ड आनन्दस्वरूप और रसस्वरूप है। वहाँ मध्यपाद के मध्य प्रदेश में अमेय तेजप्रवाह के आकार में नित्य वैकुण्ठधाम विराजित है। वह धाम निरतिशय आनन्दरूप अखण्ड ब्रह्मानन्द की अपनी मूर्ति के आकार में प्रकाशित है। जिस तरह बिना टूटे हुए (अखण्ड) मण्डल दिखाई देते हों, उसी तरह से अखण्ड आनन्दमय और अमेय ऐसा विष्णु भगवान् के तेज का समूह है और उसके भीतर विलास करते हुए महाविष्णु का वह परमपद विराजमान है। विष्णु का वह परमधाम मानो क्षीर-समुद्र के बीच अवस्थित अमृत का अविनाशी कुम्भ हो, ऐसा दिखाई पड़ता है। जिस तरह सूर्यमण्डल के भीतर स्थित सुन्दर दृश्य-युक्त तेज के बीच प्रविष्ट हुए सुदर्शन सूर्यनारायण ही हों, उसी प्रकार वे आदिनारायण भी अमित-अमेय-परमानन्दस्वरूप तेजोराशि के भीतर स्थित दिखाई पड़ते हैं। वही तुरीय ब्रह्म है, वही तुरीय से परे है, वही विष्णु है, वही ब्रह्म के समस्त नामों के अर्थ हैं, वही परमज्योति हैं, वही माया से परे हैं, वही गुणरहित हैं, वही काल से परे हैं, वही सर्वकर्मों से रहित हैं, वही सत्य हैं, वही सर्व उपाधियों से रहित हैं, वही परमेश्वर हैं और वही प्राचीनतम पुरुष हैं। प्रणव आदि सभी मन्त्र वाचकों का वही वाच्य है। वह आदि-अन्त से रहित है। आदि-देश-काल-तुरीय ऐसी संज्ञा वाला वही है। वह नित्य और पूर्ण (परिपूर्ण) है। वह सत्यसंकल्प है, वह आत्माराम (स्वयं में रममाण) है। उसका आत्मस्वरूप तीनों काल में अबाधित रहता है। वह स्वयंज्योति है, स्वयंप्रकाशमय है, उसके जैसा अन्य कोई अवलम्बन (आधार - अधिकरण) है ही नहीं है। इसके समान कोई नहीं है, उससे अधिक कोई नहीं है। दिन-रात आदि विभागों से वह रहित है। वर्ष आदि कालविभागों से भी वह रहित है। वह स्वानन्दमय-अचिन्त्य-अनन्त वैभवशाली है। वह आत्मा का भी अन्तरात्मा है। वह परमात्मा, ज्ञानस्वरूप है, और तुरीय आदि शब्दों का अर्थरूप है। वह अद्वैत, परमानन्दस्वरूप, व्यापक, नित्य, निष्कलंक, निर्विकल्प, निरंजन, संज्ञारहित, शुद्ध, देवनारायण, वह एक ही है, दूसरा कोई है ही नहीं'—इस प्रकार जो जानता है वह पुरुष उसकी उपासना से उस परमतत्त्व के सायुज्य को प्राप्त हो जाता है। इसमें जैसी प्रकार का संशय नहीं है।

इस प्रकार आथर्वण-महानारायण उपनिषद् में 'पादचतुष्टयस्वरूपनिरूपण' नामक प्रथम अध्याय समाप्त होता है।

❋

द्वितीयोऽध्यायः

अथेति होवाच छात्रो गुरुं भगवन्तम्। भगवन् वैकुण्ठस्य नारायणस्य च नित्यत्वमुक्तम्। स एव तुरीयमित्युक्तमेव। वैकुण्ठः साकारो नारायणः साकारश्च। तुरीयं तु निराकारम्। साकारः सावयवो निरवयवं निराकारम्। तस्मात्साकारमनित्यं नित्यं निराकारमिति श्रुतेः। यद्यत् सावयवं तत्तदनित्यमित्यनुमानाच्चेति प्रत्यक्षेण दृष्टत्वाच्च। अतस्तयोरनित्यत्वमेव वक्तुमुचितं भवति। कथमुक्तं नित्यत्वमिति। तुरीयमक्षरमिति श्रुतेः। स्तुरीयस्य नित्यत्वं प्रसिद्धम्। नित्यत्वानित्यत्वे परस्परविरुद्धधर्मौ। तयोरेकस्मिन् ब्रह्मण्यत्यन्तविरुद्धं भवति। तस्माद्वैकुण्ठस्य च नारायणस्य चानित्यत्वमेव वक्तुमुचितं भवति ॥1॥

बाद में शिष्य ने गुरु भगवान् से पूछा—'हे भगवन्! वैकुण्ठ और नारायण नित्य हैं, ऐसा आपने कहा और वही तुरीय है, ऐसा भी कहा। वैकुण्ठ साकार है और नारायण भी साकार हैं। परन्तु तुरीय तो निराकार है। जो साकार होता है, वह तो अवयवों वाला होता है, और जो निराकार होता है, उसके अवयव नहीं होते। इसलिए 'साकार अनित्य है और निराकार नित्य है।' ऐसा श्रुति कहती है। 'जो-जो अवयव वाला होता है वह अनित्य होता है।' ऐसे अनुमान से और प्रत्यक्ष में भी देखा गया है। इसलिए उन दोनों का – वैकुण्ठ का और नारायण का अनित्यत्व कहना ही उचित है। फिर भी आप उन्हें नित्य क्यों कहते हैं ? और श्रुति कहती है कि तुरीय तो अविनाशी है। इसके आधार पर तुरीय का तो नित्यत्व ही प्रसिद्ध है और नित्यत्व एवं अनित्यत्व ये दोनों धर्म तो परस्पर विरोधी ही हैं। अतः ये दोनों एक ही ब्रह्म में हों, यह तो अत्यन्त विरुद्ध बात है। इसलिए वैकुण्ठ को और नारायण को— दोनों को अनित्य कहना ही उचित है।

सत्यमेव भवतीति देशिकं परिहरति। साकारस्तु द्विविधः। सोपाधिको निरुपाधिकश्च ॥2॥
तत्र सोपाधिकसाकारः कथमिति ॥3॥
आविद्यकमखिलकार्यकारणजालमविद्यापाद एव नान्यत्र। तस्मात् समस्ताविद्योपाधिः साकारः सावयव एव। सावयवत्वादनित्यं भवत्येव ॥4॥

तब शिष्य की शंका का निवारण करते हुए गुरु ने कहा—'वह बात ठीक है, पर साकार दो प्रकार के हैं—एक सोपाधिक और दूसरा निरुपाधिक। उनमें सोपाधिक साकार कैसा होता है ? वह सुनो—अविद्या से बने हुए सभी कार्य और कारण ब्रह्म के अविद्यापाद में ही हैं। अन्य पादों में तो नहीं हैं। इसलिए समग्र अविद्या की उपाधिवाला जो पाद है, वह तो साकार और अवयवों वाला ही है। और अवयवों वाला होने से अनित्य है ही।

सोपाधिकसाकारो वर्णितः। तर्हि निरुपाधिकसाकारः कथमिति ॥5॥
निरुपाधिकसाकारस्त्रिविधः। ब्रह्मविद्यासाकारश्चानन्दसाकार उभयात्मकसाकारश्चेति। त्रिविधसाकारोऽपि पुनर्द्विविधो भवति। नित्यसाकारो मुक्तसाकारश्चेति। नित्यसाकारस्त्वाद्यन्तशून्यः शाश्वतः।

उपासनया ये मुक्तिं गतास्तेषां साकारो मुक्तसाकारः। तस्याखण्ड-ज्ञानेनाविर्भावो भवति। सोऽपि शाश्वतः ॥6॥

ठीक है, इस प्रकार सोपाधिक साकार का वर्णन तो हुआ। अब निरुपाधिक साकार कैसा है ? यह बताते हैं—निरुपाधिक साकार तीन प्रकार का है—एक ब्रह्मविद्यासाकार, दूसरा आनन्दसाकार और तीसरा उभयात्मकसाकार। यह त्रिविध साकार भी अन्य विधि से दो प्रकार का है—एक नित्य साकार है और दूसरा मुक्त साकार है। उनमें नित्य साकार के तो आदि और अन्त नहीं है। जिन लोगों ने उपासना से मुक्ति प्राप्त की होती है, उनका साकार मुक्त साकार कहा जाता है। उसका आविर्भाव अखंड ज्ञान से होता है। वह भी शाश्वत है।

मुक्तसाकारस्त्वैच्छिक इत्यन्ये वदन्ति। शाश्वतत्वं कथमिति ॥7॥
अद्वैताखण्डपरिपूर्णनिरतिशयपरमानन्दशुद्धबुद्धमुक्तसत्यात्मकब्रह्मचैतन्य-साकारत्वान्निरुपाधिकसाकारस्य नित्यत्वं सिद्धमेव। तस्मादेव निरुपा-धिकसाकारस्य निरवयवत्वात् स्वाधिकमपि दूरतो निरस्तमेव। निरव-यवं ब्रह्मचैतन्यमिति सर्वोपनिषत्सु सर्वशास्त्रसिद्धान्तेषु श्रूयते ॥8॥

मुक्त साकार तो ऐच्छिक है, ऐसा अन्य लोग कहते हैं। तो फिर उसका शाश्वतत्व (नित्यत्व) कैसे हो सकता है ? अद्वैत, अखण्ड, परिपूर्ण, निरतिशय, परमानन्द, शुद्ध, ज्ञानमय, मुक्त और सत्यस्वरूप ब्रह्म चैतन्यरूप से ही साकार है। इसलिए उस निरुपाधिक साकार का नित्यत्व तो सिद्ध ही है। और इसीलिए वह निरुपाधिक साकार अवयवरहित ही सिद्ध होता है। इसीलिए उससे अपने से किसी के अधिक होने की बात तो दूर से ही खण्डित हो जाती है। ब्रह्मचैतन्य अवयवरहित है, यह बात तो उपनिषदों और सर्व शास्त्रों में सुनाई ही पड़ती है।

अथ च विद्याऽऽनन्दतुरीयाणामभेद एव श्रूयते। सर्वत्र विद्यादिसाकार-भेदः कथमिति ॥9॥
सत्यमेवोक्तमिति देशिकः परिहरति। विद्याप्राधान्येन विद्यासाकारः। आनन्दप्राधान्येनानन्दसाकारः। उभयप्राधान्येनोभयात्मकसाकारो भवति। प्राधान्येनात्र भेद एव। स भेदो वस्तुतस्त्वभेद एव ॥10॥

और भी, विद्या, आनन्द और तुरीय का भी तो अभेद ही सुनाई देता है। तो फिर सभी जगह पर साकार का भेद क्यों कहा जाता है ? जब शिष्य ने ऐसी शंका की, तब गुरु ने उसका समाधान करते हुए कहा—'तुमने सत्य कहा। परन्तु, विद्या की मुख्यता से विद्यासाकार, आनन्द की मुख्यता से आनन्दसाकार और उभय की मुख्यता से मिश्र साकार (उभयसाकार)—इस प्रकार एक-एक की मुख्यता से उनमें भेद हैं, परन्तु वास्तविक रूप से तो अभेद ही हैं।'

भगवन्नखण्डाद्वैतपरमानन्दलक्षणपरब्रह्मणः साकारनिराकारौ विरुद्ध-धर्मौ। विरुद्धोभयात्मकत्वं कथमिति ॥11॥
सत्यमेवेति गुरुः परिहरति। यथा सर्वगतस्य निराकारस्य महावायोश्च तदात्मकस्य त्वक्पतित्वेन प्रसिद्धस्य साकारस्य महावायुदेवस्य चाभेद एव श्रूयते सर्वत्र। यथा पृथिव्यादीनां व्यापकशरीराणां देवशेषाणां च तद्विलक्षणतदभिन्नव्यापकापरिच्छिन्ननिजमूर्त्याकारदेवताः श्रूयन्ते सर्वत्र

तद्वत् परब्रह्मणः सर्वात्मकस्य साकारनिराकारभेदविरोधो नास्त्येव। विविधविचित्रानन्तशक्तेः परब्रह्मणः स्वरूपज्ञानेन विरोधो न विद्यते। तदभावे सत्यनन्तविरोधो विभाति ॥12॥

यह सुनकर शिष्य ने शंका की—'हे भगवन् ! अखण्ड, अद्वैत और परमानन्दरूप लक्षण वाले परब्रह्म के साकार और निराकार धर्म तो परस्पर-विरोधी ही माने जाने चाहिए। और ऐसे एक-दूसरे के विरोधी धर्म एक ब्रह्म में कैसे रह सकते हैं ? परस्परविरुद्ध धर्मवाला एक ब्रह्म कैसे हो सकता है ?' इस शंका का परिहार करते हुए गुरु ने कहा—'यह तो ठीक है परन्तु जैसे सर्वव्यापक और निराकार महावायु का और त्वगिन्द्रिय के स्वामी के रूप में (शास्त्रों में) वर्णित साकार वायुदेव का सभी जगह अभेद ही सुना जाता है, और भी जैसे व्यापक शरीर वाले पृथिव्यादि के तथा विशिष्ट देवताओं के भी उनसे विलक्षण फिर भी उनसे अभिन्न—ऐसे व्यापक तथा परिमित (परिच्छिन्न) अपनी-अपनी मूर्तिवाले—दोनों प्रकार के स्वरूप सभी श्रुतियों में सुनाई ही पड़ते हैं। उसी प्रकार सर्वस्वरूप परब्रह्म के साकार और निराकार—ऐसा भेद होने पर भी किसी प्रकार का विरोध नहीं है। क्योंकि परब्रह्म तो अनेक प्रकार की शक्तियुक्त हैं। और विरोध के न होने पर भी सिर्फ ऐसा विरोध दिखाई ही देता है।

अथ च रामकृष्णाद्यवतारेष्वप्यद्वैतपरमानन्दलक्षणपरब्रह्मणः परमतत्त्व-परमविभवानुसन्धानं स्वीयत्वेन श्रूयते सर्वत्र। सर्वपरिपूर्णस्याद्वैतपरमा-नन्दलक्षणपरब्रह्मणस्तु किं वक्तव्यम्। अन्यथा सर्वपरिपूर्णस्य परब्रह्मणः परमार्थतः साकारं विना केवलनिराकारत्वं यद्यभिमतं तर्हि केवलनिरा-कारस्य गगनस्येव परब्रह्मणोऽपि जडत्वमापाद्यते। तस्मात्परंब्रह्मणः परमार्थतः साकारनिराकारौ स्वभावसिद्धौ ॥13॥

राम, कृष्ण आदि अवतारों में भी अद्वैत परमानन्दस्वरूप परब्रह्म के ही परमतत्त्व और परम वैभव का अनुसन्धान उनके अपने ही स्वरूपतत्त्व के रूप में भी सभी जगह पर सुनाई दे रहा है। अगर ऐसा न माना जाए और सर्व प्रकार से परिपूर्ण परमानन्दस्वरूप अद्वैत परब्रह्म के वास्तविक साकार स्वरूप को बिना माने ही यदि केवल निराकारस्वरूप ही मान लें, तो जैसा केवल निराकारस्वरूप आकाश का है, और जडत्व है, वैसा ही जडत्व परब्रह्म में भी आ जायेगा। इसलिए परब्रह्म का साकार और निराकार भेद है, वे स्वभावसिद्ध ही हैं।

तथाविधस्याद्वैतपरमानन्दलक्षणस्यादिनारायणस्योन्मेषनिमेषाभ्यां मूलाविद्योदयस्थितिलया जायन्ते। कदाचिदात्मारामस्याखिलपरिपूर्ण-स्यादिनारायणस्य स्वेच्छानुसारेणोन्मेषो जायते। तस्मात्परब्रह्मणोऽध-स्तनपादे सर्वकारणे मूलकारणाव्यक्ताविर्भावो भवति। अव्यक्तान्मूला-ऽऽविर्भावो मूलाविद्याऽऽविर्भावश्च। तस्मादेव सच्छब्दवाच्यं ब्रह्मा-विद्याशबलं भवति। ततो महत्। महतोऽहङ्कारः। अहङ्कारात् पञ्च-तन्मात्राणि। पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चमहाभूतानि। पञ्चमहाभूतेभ्यो ब्रह्मैक-पादं व्याप्तमेकमविद्याऽण्डं जायते ॥14॥

इस प्रकार के अद्वैत परमानंदस्वरूप लक्षणयुक्त आदिनारायण के नेत्र के मिलन-उन्मीलन से (पलक से) मूला अविद्या की उत्पत्ति, स्थिति और लय हुआ करते हैं। आत्माराम एवं सर्वांशपरिपूर्ण उन आदिनारायण के नेत्र का कभी-कभी उनकी इच्छानुसार खुलना होता है। और इससे परब्रह्म के

विशुद्धसत्त्व निर्गुण होता है।

सर्वकारणरूप निम्नपाद में मूल कारण अव्यक्त का आविर्भाव होता है। और उस अव्यक्त में से मूल का तथा मूला अविद्या का आविर्भाव होता है। फिर उसी में से, 'सत्' शब्द द्वारा कहा जाने वाला अविद्याशबल (मिश्र) ब्रह्म होता है। उसी में से फिर महतत्त्व, महतत्त्व से अहंकार, अहंकार में से पाँच तन्मात्राएँ, पाँच तन्मात्राओं से पाँच महाभूत और उन पाँच महाभूतों में से ब्रह्म के एक पाद से व्याप्त ऐसा एक अविद्या का अण्ड जन्म लेता है।

तत्र तत्त्वतो गुणातीतशुद्धसत्त्वमयो लीलागृहीतनिरतिशयानन्दलक्षणो मायोपाधिको नारायण आसीत्। स एव नित्यपरिपूर्णः पादविभूति-वैकुण्ठनारायणः। स चानन्तकोटिब्रह्माण्डानामुदयस्थितिलयाद्यखिल-कार्यकारणजालपरमकारणभूतो महामायाऽतीतस्तुरीयः परमेश्वरो जयति। तस्मात् स्थूलविराट्स्वरूपो जायते। स सर्वकारणमूलं विराट्-स्वरूपो भवति। स चानन्तशीर्षा पुरुष अनन्ताक्षिपाणिपादो भवति। अनन्तश्रवणः सर्वमावृत्य तिष्ठति। सर्वव्यापको भवति। सगुणनिर्गुण-स्वरूपो भवति। ज्ञानबलैश्वर्यशक्तितेजःस्वरूपो भवति। विविध-विचित्रानन्तजगदाकारो भवति। निरतिशयानन्दमयानन्तपरमविभूति-समष्ट्या विश्वाकारो भवति। निरतिशयनिरङ्कुशसर्वज्ञसर्वशक्तिसर्व-नियन्तृत्वाद्यनन्तकल्याणगुणाकारो भवति। वाचामगोचरानन्तदिव्य-तेजोराश्याकारो भवति। समस्ताविद्याऽण्डव्यापको भवति। स चानन्त-महामायाविलासानामधिष्ठानविशेषनिरतिशयाद्वैतपरमानन्दलक्षणपर-ब्रह्मविलासविग्रहो भवति ॥15॥

उसमें तात्त्विक दृष्टि से तो गुणों से परे, शुद्ध सत्त्वमय, लीला से ही स्वीकृत रूपवाले निरतिशय आनन्दस्वरूप और माया की उपाधिवाले नारायण ही होते हैं। वे ही नित्य परिपूर्णपादस्वरूप, विभूतियुक्त वैकुण्ठनारायण हैं। और वे अनन्त कोटि ब्रह्माण्डों के सर्जन, स्थिति और लय आदि सभी कार्यों तथा कारणों के समूह का भी जो परमकारण है, उसके भी कारणभूत हैं। और महामाया से परे ऐसे वे तुरीय परमेश्वर जय प्राप्त करते हैं। उन्हीं में से स्थूल (विराट्) स्वरूप उत्पन्न होता है। वह विराट्स्वरूप सभी कारणों का मूल है। वह विराट् पुरुष अनन्त मस्तकवाले तथा अनन्त आँखों, हाथों और पैरों वाले हैं। अनन्त कानों वाले वे सबको व्याप्त कर रहे हैं (सबको ढँककर स्थित हैं)। वे सर्वव्यापक तथा सगुण-निर्गुण स्वरूप वाले हैं। ज्ञान, बल, ऐश्वर्य, शक्ति और तेजस्वरूप हैं। विविध और विचित्र जगत् के आकार वाले हैं। निरतिशय आनन्दमय और अनन्त एवं परमविभूतिरूप वे समष्टि के द्वारा विश्वाकार होते हैं। निरतिशय, निरंकुश, सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान और सर्वनियन्ता आदि अनन्त कल्याणकारी गुणमय विशिष्ट आकारों से युक्त हैं। वाणी के अविषय, अनन्त दिव्य तेज के राशिरूप आकार वाले हैं। वे अविद्या के समस्त अण्ड में व्याप्त होकर स्थित हैं, और अनन्त महामाया के विलासों के विशेष अधिष्ठानरूप ऐसे निरतिशय परमानन्दस्वरूप लक्षणवाले परब्रह्म के विलास शरीर रूप हैं।

अस्यैकैकरोमकूपान्तरेष्वनन्तकोटिब्रह्माण्डानि स्थावराणि च जायन्ते। तेष्वण्डेषु सर्वेष्वेकैकनारायणावतारो जायते। नारायणाद्धिरण्यगर्भो जायते। नारायणादण्डविराट्स्वरूपो जायते। नारायणादखिललोक-स्रष्टृप्रजापतयो जायन्ते। नारायणादेकादशरुद्राश्च जायन्ते। नारायणाद-खिललोकाश्च जायन्ते। नारायणादिन्द्रो जायते। नारायणात् सर्वे देवाश्च जायन्ते। नारायणाद्वादशादित्याः सर्वे वसवः सर्वे ऋषयः सर्वाणि भूतानि सर्वाणि छन्दांसि नारायणादेव समुत्पद्यन्ते। नारायणात् प्रवर्तन्ते। नारायणे प्रलीयन्ते। अथ नित्योऽक्षरः परमः स्वराट्। ब्रह्मा नारायणः। शिवश्च नारायणः। शक्रश्च नारायणः। दिशश्च नारायणः। विदिशश्च नारायणः। कालश्च नारायणः। कर्माखिलं च नारायणः। मूर्तामूर्ते च नारायणः। कारणात्मकं सर्वं कार्यात्मकं सकलं नारायणः। तदुभयविलक्षणो नारायणः। परंज्योतिः स्वप्रकाशमयो ब्रह्मानन्दमयो नित्यो निर्विकल्पो निरञ्जनो निराख्यातः शुद्धो देव एको नारायणो न द्वितीयोऽस्ति कश्चित्। न समो नाधिक इत्यसंशयम् ॥16॥

उनके एक-एक रोमछिद्र में अनन्तकोटि स्थावरों और ब्रह्माण्डों की उत्पत्ति होती है और उन सभी ब्रह्माण्डों में एक-एक नारायण का अवतार होता है। उन नारायण से हिरण्यगर्भ उत्पन्न होते हैं। नारायण से अण्ड विराट्स्वरूप होता है। नारायण से ही सब लोकों का सर्जन करने वाले प्रजापति उत्पन्न होते हैं। नारायण से ग्यारह रुद्रों का जन्म होता है। नारायण से सभी लोक उत्पन्न होते हैं। नारायण से इन्द्र उत्पन्न होते हैं। नारायण से सभी देव उत्पन्न होते हैं। बारह आदित्य, सभी (आठ) वसु, सभी ऋषि, सभी भूत और सभी वेद नारायण से ही उत्पन्न होते हैं। नारायण से ही वे सब प्रवृत्ति करते हैं, और नारायण में ही लीन होते हैं। वे ही नित्य, अक्षर, परम और स्वयंप्रकाशित हैं। ब्रह्मा नारायण हैं, शिव नारायण हैं, इन्द्र नारायण हैं, दिशाएँ नारायण हैं, विदिशाएँ नारायण हैं, काल नारायण हैं, सर्वकर्म नारायण है, मूर्त और अमूर्त नारायण है। कारणरूप और कार्यरूप सब नारायण है। और उन दोनों से विलक्षण भी नारायण है। परमज्योति, स्वप्रकाशमय, ब्रह्मानन्दमय, नित्य, निर्विकल्प, निरंजन, अवर्णनीय, शुद्ध देव, एक नारायण ही हैं, अन्य कोई नहीं है। वह किसी के समान नहीं है, कोई इससे अधिक नहीं है, इसमें कोई भी सन्देह नहीं है।

परमार्थतो य एवं वेद सकलबन्धांश्छित्त्वा मृत्युं तीर्त्वा स मुक्तो भवति स मुक्तो भवति। य एवं विदित्वा सदा तमुपास्ते पुरुषः स नारायणो भवति स नारायणो भवतीत्युपनिषत् ॥17॥

इत्याथर्वणमहानारायणोपनिषदि परब्रह्मणः साकारनिराकार-स्वरूपनिरूपणं नाम द्वितीयोऽध्यायः।

उनको पारमार्थिक रूप से जो साधक ऐसा जानता है, वह संसार के समस्त बन्धनों को काटकर मृत्यु का अतिक्रमण करके मुक्त हो जाता है। जो पुरुष इस प्रकार जानकर उनकी उपासना करता है, वह स्वयं नारायण ही हो जाता है, नारायण ही हो जाता है, ऐसा यह उपनिषद् कहती है।

इस प्रकार आथर्वण--महानारायण उपनिषद् में 'साकारनिराकारनिरूपण' नामक द्वितीय अध्याय समाप्त होता है।

❋

तृतीयोध्यायः

अथ छात्रस्तथेति होवाच—भगवन् देशिक परमतत्त्वज्ञ सविलासमहामूलाऽविद्योदयक्रमः कथितः। तदु प्रपञ्चोत्पत्तिक्रमः कीदृशो भवति विशेषेण कथनीयः। तस्य तत्त्वं वेदितुमिच्छामि ॥1॥

शिष्य ने 'ठीक है' ऐसा कहकर फिर पूछा—'हे भगवन्! हे गुरो! हे परमतत्त्व के ज्ञाता! आपने विलाससहित महामूला अविद्या के उदय का क्रम तो कहा। अब प्रपंच की उत्पत्ति का क्रम किस तरह होता है, वह आप कहिए। मैं उसका तत्त्व जानना चाहता हूँ।'

तथेत्युक्त्वा गुरुरित्युवाच—यथाऽनादिसर्वप्रपञ्चो दृश्यते। नित्योऽनित्यो वेति संशयते। प्रपञ्चोऽपि द्विविधः। विद्याप्रपञ्चश्चाविद्याप्रपञ्चश्चेति। विद्याप्रपञ्चस्य नित्यत्वं सिद्धमेव नित्यानन्दचिद्विलासात्मकत्वात् अथ च शुद्धबुद्धमुक्तसत्यानन्दस्वरूपत्वाच्च। अविद्याप्रपञ्चस्य नित्यत्वमनित्यत्वं वा कथमिति। प्रवाहतानित्यत्वं वदन्ति केचन। प्रलयादिकं [कस्य] श्रूयमाणत्वादनित्यत्वं वदन्त्यन्ये। उभयं न भवति। पुनः कथमिति। सङ्कोचविकासात्मकमहामायाविलासात्मक एव सर्वोऽप्यविद्याप्रपञ्चः। परमार्थतो न किञ्चिदस्ति क्षणशून्यानादिमूलाऽविद्याविलासत्वात्। तत्कथमिति। एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म। नेह नानाऽस्ति किञ्चन। तस्माद् ब्रह्मव्यतिरिक्तं सर्वं बाधितमेव। सत्यमेव परब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति ॥2॥

तब गुरु ने 'अच्छा' ऐसा कहकर आगे कहा—'यह जो अनादि काल का प्रपंच दिखाई दे रहा है, वह नित्य है या अनित्य ? ऐसा संशय होता है। और यह प्रपंच भी दो प्रकार का है। एक है विद्याप्रपंच और दूसरा है अविद्याप्रपंच। उनमें से विद्याप्रपंच तो नित्यरूप से सिद्ध ही है, क्योंकि वह नित्यानन्दस्वरूप चैतन्य का विलासरूप ही है। और भी शुद्ध, बुद्ध, मुक्त, सत्य तथा आनन्दस्वरूप ही है। अब अविद्याप्रपंच नित्य या अनित्य किस तरह से है ? कुछ लोग इस अविद्याप्रपंच को प्रवाहरूप से नित्य (परिणामी नित्य) मानते हैं। और कुछ लोग उसे अनित्य भी कहते हैं क्योंकि श्रुतियों में उसका प्रलय आदि सुना जाता है। परन्तु, वास्तव में देखा जाए तो वह नित्य या अनित्य—दोनों नहीं है। कारण यह है कि संकोच और विकास करने वाली महामाया का विलासरूप ही यह सारा अविद्याप्रपंच है। वह इसलिए कि ब्रह्म तो एक और अद्वितीय ही है। उसके अतिरिक्त तो और कुछ है ही नहीं। इसलिए ब्रह्म के अतिरिक्त तो सब कुछ बाधित ही है। केवल परब्रह्म ही सत्य है। ब्रह्म सत्यज्ञानरूप तथा अनन्त है।'

ततः सविलासमूलाऽविद्योपसंहारक्रमः कथमिति ॥3॥
अत्यादरपूर्वकमतिहर्षेण देशिक उपदिशति। चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिवा भवति। तावता कालेन पुनस्तस्य रात्रिर्भवति। द्वे अहोरात्रे एकं दिनं भवति। तस्मिन्नेकस्मिन् दिने आसत्यलोकानामुदयस्थितिलया जायन्ते। पञ्चदशदिनानि पक्षो भवति। पक्षद्वयं मासो भवति। मासद्वयमृतुर्भवति। ऋतुत्रयमयनं भवति। अयनद्वयं वत्सरो भवति। वत्सरशतं ब्रह्ममानेन ब्रह्मणः परमायुःप्रमाणम्। तावत्कालस्तस्य स्थितिरुच्यते।

स्थित्यन्तेऽण्डविराट्पुरुषः स्वांशं हिरण्यगर्भमभ्येति। हिरण्यगर्भः स्वकारणं परमात्मानमण्डपरिपालकनारायणमभ्येति। पुनर्वत्सरशतं तस्य प्रलयो भवति। तथा जीवाः सर्वे प्रकृतौ प्रलीयन्ते। प्रलये सर्वशून्यं भवति ॥4॥

तब शिष्य ने पुनः पूछा—'तो फिर विलाससहित मूल अविद्या के उपसंहार का क्रम कौन-सा होता है ?' तब उसके विषय में गुरु अति आदरपूर्वक और बड़े हर्ष से उपदेश करने लगे—'चार हजार युगों से ब्रह्मा का एक दिन बनता है। उतने ही समय की उनकी एक रात्रि होती है। वह रात और दिन मिलकर ब्रह्मा का एक पूरा दिवस होता है। उस एक दिवस में सत्यलोक तक के लोकों की उत्पत्ति, स्थिति और नाश हो जाते हैं। पंद्रह दिन का एक पक्ष होता है। दो पक्षों का एक महीना होता है। दो महीनों की एक ऋतु होती है। तीन ऋतुओं का एक अयन होता है। दो अयनों का एक वर्ष होता है। सौ वर्ष का ब्रह्मा का अन्तिम आयुष्य-प्रमाण है। और वह उनके अपने ही काल के मानदण्ड से होता है। उतने ही समय तक उनकी स्थिति कही जाती है। उस स्थिति के अन्त में अण्डविराट् पुरुष अपने अंशरूप हिरण्यगर्भ को प्राप्त होते हैं। उस हिरण्यगर्भ का जो कारण है वह अण्डपरिपालक नारायण परमात्मा की ओर जाता है और फिर से सौ वर्षों के बाद प्रलय होता है। उस समय सभी जीव प्रकृति में लय हो जाते हैं, और प्रलयकाल में सब कुछ शून्य ही हो जाता है।

तस्य ब्रह्मणः स्थितिप्रलयावादिनारायणस्यांशेनावतीर्णस्याण्डपरिपालकस्य महाविष्णोरहोरात्रिसंज्ञिकौ। ते अहोरात्रे एकं दिनं भवति। एवं दिनपक्षमाससंवत्सरादिभेदाच्च तदीयमानेन शतकोटिवत्सरकालस्तस्य स्थितिरुच्यते। स्थित्यन्ते स्वांशं महाविराट्पुरुषमभ्येति। ततः सावरणं ब्रह्माण्डं विनाशमेति। ब्रह्माण्डावरणं विनश्यति तद्धि विष्णोः स्वरूपम्। तस्य तावत्प्रलयो भवति। प्रलये सर्वशून्यं भवति ॥5॥

ब्रह्मा की स्थिति और प्रलय का जो कालमान है, वह आदित्यनारायण के अंश से उत्पन्न महाविष्णु के एक दिन-रात होते हैं। उनके भी वे दोनों दिन-रात मिलकर एक पूरा दिवस होता है और उसी प्रकार दिन, पक्ष, महीना, ऋतु, अयन, वर्ष आदि भेद का अनुसरण करके उनके काल – मान के अनुसार पुरुष के सौ करोड़ वर्ष तक के कालपर्यन्त उनकी स्थिति कही जाती है। उस स्थिति के अन्त में वे महाविष्णु अपने अंशरूप महापुरुष में मिल जाते हैं (महाविराट् में मिल जाते हैं)। इसके बाद आवरणसहित ब्रह्माण्ड का नाश हो जाता है। यही विष्णु का स्वरूप है। उसका प्रथम प्रलय होता है और बाद में, और उस प्रलय में सब शून्य हो जाता है।

अण्डपरिपालकमहाविष्णोः स्थितिप्रलयावादिविराट्पुरुषस्याहोरात्रिसंज्ञिकौ। ते अहोरात्रे एकं दिनं भवति। एवं दिनपक्षमाससंवत्सरादिभेदाच्च तदीयमानेन शतकोटिवत्सरकालस्तस्य स्थितिरुच्यते। स्थित्यन्ते आदिविराट्पुरुषः स्वांशं मायोपाधिकनारायणमभ्येति। तस्य विराट्पुरुषस्य यावत्स्थितिकालस्तावत्प्रलयो भवति। प्रलये सर्वशून्यं भवति ॥6॥

अण्डपरिपालक विष्णु की वह स्थिति और प्रलय का जो कालमान है, वही आदि विराट् पुरुष के दिन-रात होते हैं। वे दिन-रात दोनों मिलकर एक पूरा दिवस होता है। इस प्रकार दिन, पक्ष, महीना, ऋतु, अयन, वर्ष आदि के भेद से उनके कालमान के आधार पर सौ करोड़ वर्ष तक के काल-

पर्यन्त उनकी स्थिति कही जाती है। उस स्थिति के अन्त में आदि विराट् पुरुष अपने अंशरूप मायोपाधिक नारायण में मिल जाते हैं। उस विराट् पुरुष की स्थिति का जितना काल होता है, उतना ही काल प्रलय होता है। प्रलय में सब शून्य हो जाता है।

विराट्स्थितिप्रलयौ मूलाविद्याऽण्डपरिपालकस्यादिनारायणस्याहोरात्रिसंज्ञिकौ। ते अहोरात्रे एकं दिनं भवति। एवं दिनपक्षमाससंवत्सरादिभेदाच्च तदीयमानेन शतकोटिवत्सरकालस्तस्य स्थितिरुच्यते। स्थित्यन्ते त्रिपाद्विभूतिनारायंणस्येच्छावशान्निमेषो जायते। तस्मान्मूलाविद्याऽण्डस्य सावरणस्य विलयो भवति। ततः सविलासा मूलाविद्या सर्वकार्योपाधिसमन्विता सदसद्विलक्षणाऽनिर्वाच्या लक्षणशून्याविर्भावतिरोभावात्मिकाऽनाद्यखिलकारणकारणाऽनन्तमहामायाविशेषणविशेषिता परमसूक्ष्ममूलकारणमव्यक्तं विशति। अव्यक्तं विशेद्ब्रह्मणि निरिन्धनो वैश्वानरो यथा। तस्मान्मायोपाधिक आदिनारायणस्तथा स्वस्वरूपं भजति। सर्वे जीवाश्च स्वस्वरूपं भजन्ते। यथा जपाकुसुमसान्निध्याद्रक्तस्फटिकप्रतीतिस्तदभावे शुद्धस्फटिकप्रतीतिः। ब्रह्मणोऽपि मायोपाधिवशात् सगुणपरिच्छिन्नादिप्रतीतिरुपाधिविलयान्निर्गुणनिरवयवादिप्रतीतिरित्युपनिषत् ॥7॥

इत्याथर्वणमहानारायणोपनिषदि मूलाविद्याप्रलयस्वरूपणं नाम तृतीयोऽध्यायः।

विराट् के जो ये स्थिति और प्रलय हैं, वे मूला अविद्या के अण्ड का परिपालन करने वाले आदि नारायण के दिन और रात होते हैं। वे दोनों – रात और दिन – मिलकर पूरा एक दिवस होता है। इस प्रकार दिन, पक्ष, महीना, ऋतु, अयन, वर्ष आदि के भेद से उनके कालमान के अनुसार सौ करोड़ वर्षों के काल तक उनकी स्थिति कही जाती है। उस स्थिति के अन्त में त्रिपाद्विभूतिनारायण की आँख की उन्हीं की इच्छा से एक पलक होती है। इससे मूल अविद्या के अण्ड का आवरणसहित प्रलय हो जाता है। इसके बाद विलासों के साथ वह मूला अविद्या सर्वकार्यरूप उपाधि समेत, परमसूक्ष्म मूलकारण अविद्या में प्रवेश करती है। वह मूल अविद्या सत् और असत् से अथवा सत्-असत् से विलक्षण रूप से बताना (लक्षित करना) असंभव है। वह लक्षणशून्य है। वह आविर्भाव-तिरोभावरूप है। वह अनादि है, सभी कारणों का वह कारण है। वह 'अनन्त महामाया'—ऐसे विशेषण से युक्त है। बाद में कालहीन अग्नि जैसा वह अव्यक्त ब्रह्म में प्रवेश करता है। इससे मायोपाधिक आदिनारायण उस प्रकार के अपने स्वरूप को प्राप्त होते हैं। और सभी जीव अपने स्वरूप को प्राप्त होते हैं। जैसे जपाकुसुम के पास रखने से स्फटिक मणि लाल दिखाई देती है और उसे हटा लेने से स्फटिक मणि शुद्ध दिखाई देती है, वैसे ही ब्रह्म भी मायारूप उपाधि के कारण सगुण, प्रमेयरूप आदि रूपों में दिखाई देता है परन्तु उपाधि के लय होने से निर्गुण, अवयवरहित आदि रूप में दिखाई देता है। ऐसा यह उपनिषद् कहती है।

इस प्रकार आथर्वण-महानारायणोपनिषद् में 'मूलाविद्यास्वरूपनिरूपण' नामक तृतीय अध्याय समाप्त होता है।

❋

चतुर्थोऽध्यायः

ॐ ततस्तस्मान्निर्विशेषमतिनिर्मलं भवति। अविद्यापादमतिशुद्धं भवति। शुद्धबोधानन्दलक्षणकैवल्यं भवति। ब्रह्मणः पादचतुष्टयं निर्विशेषं भवति। अखण्डलक्षणाखण्डपरिपूर्णसच्चिदानन्दस्वप्रकाशं भवति। अद्वितीयमनीश्वरं भवति। अखिलकार्यकारणस्वरूपमखण्डचिद्घनानन्दस्वरूपमतिदिव्यमङ्गलाकारं निरतिशयानन्दतेजोराशिविशेषं सर्वपरिपूर्णानन्तचिन्मयस्तम्भाकारं शुद्धबोधानन्दविशेषाकारमनन्तचिद्विलासविभूतिसमष्ट्याकारमद्भुतानन्दाश्चर्यविभूतिविशेषाकारमनन्तपरिपूर्णानन्ददिव्यसौदामिनीनिचयाकारम्। एवमाकारमद्वितीयाखण्डानन्दब्रह्मस्वरूपं निरूपितम् ॥1॥

ॐ इस कारण से ब्रह्म निर्विशेष और निर्मल है। अविद्या का पाद बहुत ही शुद्ध है। शुद्ध बोध और आनन्द का लक्षण युक्त कैवल्यपद है। ब्रह्म के चारों पद निर्विशेष हैं। ब्रह्म स्वयं अखण्ड लक्षणयुक्त अखण्डपरिपूर्ण सच्चिदानन्दस्वरूप और स्वयंप्रकाशित है। और भी, वह अद्वितीय और स्वयं के सिवा अन्य ईश्वररहित है। वह समग्र कार्य-कारण स्वरूप, अखण्डचैतन्य से घिरा हुआ है। वह अत्यन्त दिव्य और मंगल स्वरूपवांला है। निरतिशय आनन्द और तेज के राशि जैसा है। वह सर्वथा परिपूर्ण और अनन्त चैतन्य के स्तम्भ जैसा, शुद्ध बोध और विशिष्ट आनन्द का स्वरूप है। वह अनन्त चैतन्य विलासों की विभूतिरूप, समष्टि आकार रूप, अद्भुत आनन्द और आश्चर्य की विशिष्ट विभूतिरूप और अनन्त आनन्दरूप दिव्य विद्युत् के समूह जैसे रूप वाला है। ऐसे आकारवाला अद्वितीय अखण्ड आनन्दरूप ब्रह्म का स्वरूप वर्णित है।

अथ छात्रो वदति। भगवन् पादभेदादिकं कथं कथमद्वैतस्वरूपमिति निरूपितम् ॥2॥
देशिकः परिहरति। विरोधो न विद्यते। ब्रह्माद्वितीयमेव सत्यम्। तथैवोक्तं च। ब्रह्मभेदो न कथितो ब्रह्मव्यतिरिक्तं न किञ्चिदस्ति। पादभेदादिकथनं तु ब्रह्मस्वरूपकथनमेव। तदेवोच्यते। पादचतुष्टयात्मकं ब्रह्म तत्रैकमविद्यापादं पादत्रयममृतं भवति। शाखाऽन्तरोपनिषत्स्वरूपमेव निरूपितम् ॥3॥

यह सुनकर शिष्य पूछता है—'हे भगवन्! अलग-अलग पाद-भेद होने पर भी ब्रह्म को अद्वैतस्वरूप से क्यों प्रतिपादित किया गया है ?' तब गुरु उसकी शंका का समाधान करते हैं—'इसमें कोई विरोध नहीं है। पारमार्थिक दृष्टि से ब्रह्म तो अद्वितीय ही है। इसी अभिप्राय से कहा गया है कि ब्रह्म में कुछ भी भेद नहीं है। ब्रह्म से अलग कुछ है ही नहीं। जो पाद आदि भेद कहे गए हैं, वे तो ब्रह्म का स्वरूप ही कहा गया है। वही बताया जाता है कि ब्रह्म चार पादों वाला है। उनमें एक अविद्यापाद है, और तीन पाद अमृत हैं। अन्य शाखाओं की उपनिषदों में भी इसी स्वरूप का निरूपण किया गया है।

तमसस्तु परं ज्योतिः परमानन्दलक्षणम्।
पादत्रयात्मकं ब्रह्म कैवल्यं शाश्वतं परम् ॥4॥

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥5॥
सर्वेषां ज्योतिषां ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं परंज्योतिस्तमस उपरि
विभाति ॥6॥

तमस से (अविद्या से) परे परमज्योति है। वह परमानन्दरूप लक्षणयुक्त है। तीन पादात्मक ब्रह्म, कैवल्य, सनातन और सबसे परे हैं। मैं उस महान् पुरुष को जानता हूँ, जो आदित्य (सूर्य) जैसे वर्ण (तेज) वाला है और जो तमस से ऊपर उठा है (परे है)। उसी को जानकर मनुष्य मृत्यु का अतिक्रमण कर सकता है। मोक्ष के लिए (शाश्वत स्थान के लिए) अन्य कोई भी मार्ग नही है। वह सभी ज्योतियों का भी ज्योति है और तमस् से परे है। वह सर्व का विधाता है, उसका स्वरूप अचिन्त्य है, सूर्य जैसे तेज वाला है, जो तमस् से ऊपर उठकर (तमस् को लांघकर) प्रकाशित हो रहा है।

यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात् ।
तदेवर्तं तदु सत्यमाहुस्तदेव सत्यं तदेव ब्रह्म परमं विशुद्धम् ॥7॥
कथ्यते तमश्शब्देनाविद्या ॥8॥
पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ।
त्रिपादूर्ध्व उदैत् पुरुषः पादोऽस्येहाभवात् पुनः ।
ततो विष्वङ् व्यक्रामत् साशनाऽनशने अभि ॥9॥
विद्याऽऽनन्दतुरीयाख्यपादत्रयममृतं भवति ।
अवशिष्टमविद्याश्रयमिति ॥10॥

जो एक, अव्यक्त, अनन्तरूपधारी, सर्वस्वरूप पुराण (अत्यन्त पुरातन) और तमस् से परे है, उसी को ऋत और सत्य कहा जाता है। और वही सत्य तथा वही विशुद्ध परब्रह्म कहा जाता है। यहाँ 'तमस्' शब्द से अविद्या कही गई है। ये जो सभी भूत हैं, वे ब्रह्म का एक पाद है। ब्रह्म के जो शेष के तीन पाद हैं, वे अमृतस्वरूप हैं और दिव्यलोक में हैं। तीन पादों वाले वे पुरुष ऊर्ध्वस्थान में उदित हुए हैं, इस लोक में उनका एक पाद था। फिर वह एक पाद चारों ओर विशेष गतिमान हुआ। यह जो चारों ओर अन्नयुक्त और अन्नरहित जो कुछ भी दिखाई दे रहा है, वह उसी का रूप है। विद्या, आनन्द और तुरीय नामक तीन पाद अमृत हैं। शेष एक पाद अमृत के आश्रयवाला है।

आत्मारामस्यादिनारायणस्य कीदृशावुन्मेषनिमेषौ तयोः स्वरूपं
कथमिति ॥11॥
गुरुर्वदति । पराग्दृष्टिरुन्मेषः । प्रत्यग्दृष्टिर्निमेषः । प्रत्यग्दृष्ट्या स्वस्वरूप-
चिन्तनमेव निमेषः । पराग्दृष्ट्या स्वस्वरूपचिन्तमेवोन्मेषः । यावदुन्मेष-
कालस्तावन्निमेषकालो भवति । अविद्यायाः स्थितिरुन्मेषकाले निमेष-
काले तस्याः प्रलयो भवति । यथा उन्मेषो जायते तथा चिरन्तनाति-
सूक्ष्मवासनाबलात् पुनरविद्याया उदयो भवति । यथापूर्वमविद्याकार्याणि
जायन्ते । कार्यकारणोपाधिभेदाज्जीवेश्वरभेदोऽपि दृश्यते ।
कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः ।
ईश्वरस्य महामाया तदाज्ञावशवर्तिनी ॥12॥

शिष्य ने पुनः पूछा—'आत्माराम आदित्यनारायण के नेत्रों का मिलन और उन्मीलन कैसा है ? (उनके उन्मेष-निमेष का स्वरूप क्या है ?) तब गुरु ने कहा—'बाहर की भेददृष्टि ही उनके नेत्रों का उन्मेष (खुलना) है। और भीतर की अभेददृष्टि नेत्रों का निमेष (बन्द होना) है। प्रत्यक् दृष्टि से –भीतर की अभेददृष्टि से स्वरूप का चिन्तन करना ही निमेष है और पराक् दृष्टि से – बाहर की भेददृष्टि से स्वस्वरूप का चिन्तन करना ही उन्मेष है। जितना उन्मेष काल होता है, उतना ही निमेष काल भी होता है। उन्मेष काल में अविद्या की स्थिति होती है और निमेषकाल में उस स्थिति का प्रलय हो जाता है। जिस प्रकार से उन्मेष होता है, उसी प्रकार से पुरानी अतिसूक्ष्म वासनाओं के बल से फिर से अविद्या का उदय होता है। इसलिए उस समय में पहले की ही तरह से अविद्या के कार्य उत्पन्न होते हैं। कार्य और कारणरूप उपाधि के भेद से जीव और ईश्वर—ऐसा भेद भी दिखाई देता है। कार्य की उपाधिवाला जीव है, और कारण की उपाधिवाला ईश्वर है। ईश्वर की महामाया उनकी आज्ञा के वश में रहने वाली अर्थात् ईश्वर की इच्छानुसार वर्तन करने वाली है।

तत्सङ्कल्पानुसारिणी विविधानन्तमहामायाशक्तिसुसेविता अनन्तमहा-
मायाजालजननमन्दिरा महाविष्णोः क्रीडाशरीररूपिणी ब्रह्मादीनामगो-
चरा। एतां महामायां तरन्त्येव ये विष्णुमेव भजन्ति। नान्ये तरन्ति
कदाचन विविधोपायैरपि ॥13॥

उनके संकल्पों का अनुसरण करने वाली एवं महामाया की (अपनी) विविध और अनन्त शक्तियों से सम्पन्न ऐसी वह अनन्त महामाया अनेक प्रपंचों को उत्पन्न करने का स्थान है। वह महाविष्णु के क्रीडाशरीर का स्वरूप है। वह ब्रह्मादिकों को भी अगम्य है। जो लोग विष्णु को भजते हैं, वे ही इस महामाया को पार कर सकते हैं। अन्य लोग तो कभी इस महामाया को तैर नहीं सकते। विविध प्रकार के उपायों से भी इसे पार नहीं कर सकते।

अविद्याकार्याण्यन्तःकरणान्यतीत्य कालान्यनन्तानि जायन्ते। ब्रह्म-
चैतन्यं तेषु प्रतिबिम्बितं भवति। प्रतिबिम्बा एव जीवा इति कथ्यन्ते।
अन्तःकरणोपाधिकाः सर्वे जीवा इत्येवं वदन्ति। महाभूतोत्थसूक्ष्माङ्गो-
पाधिकाः सर्वे जीवा इत्येके वदन्ति। बुद्धिप्रतिबिम्बितचैतन्यं जीवा
इत्यपरे मन्यन्ते। एतेषामुपाधीनामत्यन्तभेदो न विद्यते। सर्वपरिपूर्णो
नारायणस्त्वनया निजया क्रीडति स्वेच्छया सदा। तद्वदविद्यमानफल्गु-
विषयसुखाशयाः सर्वे जीवाः प्रधावन्त्यसारसंसारचक्रे। एवमनादि-
परम्परा वर्ततेऽनादिसंसारविपरीतभ्रमादित्युपनिषत् ॥14॥

इत्याथर्वणमहानारायणोपनिषदि महामायाऽतीताखण्डाद्वैतपरमानन्दलक्षण-
परब्रह्मणः परमतत्त्वस्वनिरूपणं नाम चतुर्थोऽध्यायः।

पूर्वकाण्डः समाप्तः।

क्योंकि वे विविध उपायों से अविद्याकार्यरूप अन्तःकरणों को चाहे पार कर भी लें, तो भी एक निश्चित काल के बाद फिर से वे अन्तःकरणों में जन्म लेते हैं, अर्थात् उन अन्तःकरणों में चैतन्य का प्रतिबिम्ब पड़ता है। जीव ब्रह्म के प्रतिबिम्ब ही कहे जाते हैं। सभी जीव अन्तःकरण की उपाधि वाले

हैं, ऐसा विद्वान् लोग कहते हैं। कुछ लोग कहते हैं कि वे सब जीव महाभूतों से उत्पन्न हुए सूक्ष्मशरीररूप उपाधिवाले हैं। और कुछ अन्य लोग ऐसा भी मानते हैं कि बुद्धि में प्रतिबिम्बित हुआ चैतन्य ही जीव है। परन्तु इन उपाधियों में कोई अत्यन्त भेद नहीं है। परिपूर्ण नारायण जिस प्रकार अपनी इच्छा से सभी प्रकार से क्रीडा करते हैं, उसी प्रकार वास्तव में अमत्य और क्षुद्र विषयसुख की इच्छावाले सभी जीव इस असार संसारचक्र में दौड़ा ही करते हैं। इस प्रकार अनादि संसार रूप भ्रम होने के कारण यह अनादि परंपरा चलती ही रहती है। क्योंकि यह अनादि संसार रूप भ्रम बना हुआ है, ऐसा यह उपनिषद् कहती है।

इस प्रकार आथर्वण-महानारायणोपनिषद् में परमतत्त्वस्वनिरूपण
नामक चतुर्थ अध्याय समाप्त हुआ।

❋

पञ्चमोऽध्यायः

अथ शिष्यो वदति गुरुं भगवन्तं नमस्कृत्य भगवन् सर्वात्मना नष्टाया अविद्यायाः पुनरुदयः कथम् ॥1॥
सत्यमेवेति गुरुरिति होवाच। प्रावृट्कालप्रारम्भे यथा मण्डूकादीनां प्रादुर्भावस्तद्वत् सर्वात्मना नष्टाया अविद्याया उन्मेषकाले पुनरुदयो भवति ॥2॥

शिष्य ने पुनः गुरु भगवान् को नमस्कार करके पूछा—'हे भगवन्! सब प्रकार से यदि एक बार अविद्या नष्ट हो गई हो, तो भी उसका फिर से उदय क्यों होता है?' तब गुरु ने कहा—'यह बात ठीक है, परन्तु, जैसे वर्षाकाल के आरंभ होते ही मेंढ़कों की उत्पत्ति हो जाती है, वैसे ही सब प्रकार से नष्ट हुई अविद्या का फिर से उदय हो जाता है'।

भगवन् कथं जीवानामनादिसंसारभ्रमः। तन्निवृत्तिर्वा कथमिति। कथं मोक्षमार्गस्वरूपं च। मोक्षसाधनं कथमिति। को वा मोक्षोपायः। कीदृशं मोक्षस्वरूपम्। का वा सायुज्यमुक्तिः। एतत् सर्वं तत्त्वतः कथनीयमिति ॥3॥

इसके बाद शिष्य ने फिर पूछा—'हे भगवन्! जीवों को अनादि संसार का जो भ्रम हुआ है, वह दूर कैसे हो सकता है? मोक्षमार्ग का स्वरूप कैसा है? मोक्ष का साधन क्या है? मोक्ष का उपाय क्या है? मोक्ष का स्वरूप कैसा है? सायुज्य मुक्ति कौन-सी है? यह सब मुझे तत्त्वतः (सही स्वरूप में) कहिए।'

अत्यादरपूर्वकमतिहर्षेण शिष्यं बहूकृत्य गुरुर्वदति—श्रूयतां सावधानेन। कुत्सितानन्तजन्माभ्यस्तात्यन्तोत्कृष्टविविधविचित्रानन्तदुष्कर्मवासनाजालविशेषैर्देहात्मविवेको न जायते। तस्मादेव दृढतरदेहात्मभ्रमो भवति। अहमज्ञः किंचिज्ज्ञोऽहमहं जीवोऽहमत्यन्तदुःखाकारोऽहमनादिसंसारीति भ्रमवासनाबलात् संसार एव प्रवृत्तिः। तन्निवृत्त्युपायः कदाऽपि न विद्यते। मिथ्याभूतान् स्वप्नतुल्यान् विषयभोगाननुभूय विविधानसंख्यानतिदुर्लभान् मनोरथाननवरतमाशास्यमान अतृप्तः सदा

परिधावति। विविधविचित्रस्थूलसूक्ष्मोत्कृष्टनिकृष्टानन्तदेहान् परिगृह्य तत्तद्देहविहितविविधविचित्रानेकशुभाशुभप्रारब्धकर्माण्यनुभूय तत्तत् कर्मफलवासनाजालवासितान्तःकरणानां पुनःपुनस्तत्तत्कर्मफलविषयप्रवृत्तिरेव जायते। संसारनिवृत्तिमार्गप्रवृत्तिरपि न जायते। तस्मादनिष्टमेवेष्टमिव भाति। इष्टमेवानिष्टमिव भात्यनादिसंसारविपरीतभ्रमात्। तस्मात् सर्वेषां जीवानामिष्टविषये बुद्धिः सुखबुद्धिर्दुःखबुद्धिर्भवति। परमार्थतस्त्वबाधितब्रह्मसुखविषये प्रवृत्तिरेव न जायते तत्स्वरूपज्ञानाभावात्। तत्किमिति न विद्यते। कथं बन्धः कथं मोक्ष इति विचाराभावाच्च। तत्कथमिति। अज्ञानप्राबल्यात्। कस्मादज्ञानप्राबल्यमिति। भक्तिज्ञानवैराग्यवासनाऽभावाच्च। तदभावः कथमिति। अत्यन्तान्तःकरणमालिन्यविशेषात् ॥4॥

यह सुनकर अति आदरपूर्वक अतिहर्ष से शिष्य की प्रशंसा करते हुए गुरु बोले—'सावधान होकर सुनो। निन्दनीय और जन्मजन्मान्तर से परिशीलित ऐसी अत्युत्कृष्ट तथा अतिनिन्दनीय विविध, विचित्र, अनन्त दुष्ट कर्मों की तरह-तरह की वासनाओं के कारण देह और आत्मा का विवेक ज्ञान नहीं हो सकता। इसीलिए तो देह के ऊपर आत्मा की मान्यता का अतिदृढ भ्रम उत्पन्न होता है। 'मैं अज्ञानी हूँ', 'मैं अल्पज्ञ हूँ', 'मैं जीव हूँ', 'मैं दुःखों की बड़ी निधि हूँ', 'मैं अनादि संसारी हूँ'—ऐसी-ऐसी भ्रामक वासनाओं के बल से संसार में ही प्रवृत्ति हुआ करती है। इससे इसकी निवृत्ति का उपाय कभी भी देखा (जाना) नहीं जा सकता। स्वप्न जैसे मिथ्या विषयभोगों का अनुभव करके भाँति-भाँति के असंख्य और अतिदुर्लभ मनोरथों की निरन्तर आशा करता हुआ अतृप्त जीव सदैव दौड़ा ही करता है। तरह-तरह के विचित्र स्थूल-सूक्ष्म-उत्तम-अधम-अनन्त देहों को स्वीकार करके उस-उस देह के द्वारा किए गए विविध-विचित्र-अनेक शुभाशुभ प्रारब्ध कर्मों का अनुभव करके, उन-उन कार्यों के फलों की अनेक वासनाओं से जिनके अन्तःकरण वासित हो गए हों, उन लोगों की प्रवृत्ति घूम-घूम कर फिर से वहीं – उन कर्मफलों के विषयों में ही – होती रहती है। परन्तु उनकी प्रवृत्ति कभी भी संसार की निवृत्ति के मार्ग में नहीं होती। इससे उनको अनिष्ट भी इष्ट जैसा मालूम होता है और इष्ट भी अनिष्ट जैसा मालूम होता है। क्योंकि उन्हें अनादिसंसार का विपरीत भ्रम हुआ करता है। इसका कारण यह है कि उन्हें उसके स्वरूप का सच्चा ज्ञान ही नहीं है। और वह क्या है, यह भी वे नहीं जानते। और बन्धन क्यों होता है, और मोक्ष किस प्रकार मिल सकता है, ऐसा विचार तक उन लोगों को नहीं आता। क्योंकि उनमें तो अज्ञान की ही प्रबलता होती है। ऐसे अज्ञान की प्रबलता भी इसलिए होती है कि उनमें भक्ति और ज्ञान की वासना नहीं होती। भक्ति-ज्ञान-वैराग्य की वासना का अभाव भी इसलिए होता है कि उनमें अन्तःकरण की बहुत मलिनता होती है।

अतः संसारतरणोपायः कथमिति ॥5॥
देशिकस्तमेव कथयति। सकलवेदशास्त्रसिद्धान्तरहस्यजन्मजन्माभ्यस्तात्यन्तोत्कृष्टसुकृतपरिपाकवशात् सद्भिः सङ्गो जायते। तस्माद्विधिनिषेधविवेको भवति। ततः सदाचारप्रवृत्तिर्जायते। सदाचारादखिलदुरितक्षयो भवति। तस्मादन्तःकरणमतिविमलं भवति ॥6॥

शिष्य ने पूछा—'तब संसार को पार करने का क्या उपाय है?' तब गुरु कहते हैं—'समग्र

वेदशास्त्रों के सिद्धान्तों के रहस्य से यह समझा जा सकता है कि जन्मजन्मान्तर में आचरण किए गए अतिउत्कृष्ट पुण्य के परिपाक से ही सज्जनों का संग होता है। इससे विधि-निषेध का विवेक होता है। उससे सदाचार में प्रवृत्ति होती है। सदाचार से सभी पापों का नाश होता है और उससे अन्तःकरण अति निर्मल हो जाता है।

ततः सद्गुरुकटाक्षमन्तःकरणमाकाङ्क्षति। तस्मात् सद्गुरुकटाक्षलेश-विशेषेण सर्वसिद्धयः सिद्ध्यन्ति। सर्वबन्धाः प्रविनश्यन्ति। श्रेयोविघ्नाः सर्वे प्रलयं यान्ति। सर्वाणि श्रेयांसि स्वयमेवायान्ति। यथा जात्यन्धस्य रूपज्ञानं न विद्यते तथा गुरूपदेशेन विना कल्पकोटिभिस्तत्त्वज्ञानं न विद्यते। तस्मात् सद्गुरुकटाक्षलेशविशेषेणाचिरादेव तत्त्वज्ञानं भवति ॥7॥

इसके बाद, वह अन्तःकरण सद्गुरु के कृपा-भरे कटाक्ष को चाहता है। सद्गुरु के कृपाकटाक्ष के लेशमात्र से भी सभी सिद्धियाँ प्राप्त हो जाती हैं, सब बन्धन नष्ट हो जाते हैं, कल्याण के मार्ग में आने वाले सभी विघ्न नष्ट हो जाते हैं, सभी कल्याण अपने आप ही प्राप्त हो जाते हैं। जैसे जन्मान्ध मनुष्य को रंग का ज्ञान नहीं होता, वैसे ही गुरु के उपदेश के बिना करोड़ों कल्पों में भी तत्त्वज्ञान नहीं हो सकता। परन्तु सद्गुरु के कृपाकटाक्ष के लेशमात्र से भी तुरंत तत्त्वज्ञान हो जाता है।

यदा सद्गुरुकटाक्षो भवति तदा भगवत्कथाश्रवणध्यानादौ श्रद्धा जायते। तस्माद्धृदयस्थिताऽनादिदुर्वासनाग्रन्थिविनाशो भवति। ततो हृदय-स्थिताः कामाः सर्वे विनश्यन्ति। तस्माद्धृदयपुण्डरीककर्णिकायां परमात्माविर्भावो भवति ॥8॥

जिस समय गुरु का कृपा-कटाक्ष होता है, उस समय भगवान् की कथा के श्रवण, ध्यान, आदि में श्रद्धा उत्पन्न होती है। इसके बाद हृदय में स्थित अनादि दुष्ट वासनाओं की ग्रन्थियाँ नष्ट हो जाती हैं। इससे हृदयस्थित सभी कामनाएँ नष्ट हो जाती हैं। इसके बाद हृदयकमल की कली में परमात्मा का प्राकट्य होता है।

ततो दृढतरा वैष्णवी भक्तिर्जायते। ततो वैराग्यमुदेति। वैराग्याद्बुद्धि-विज्ञानाविर्भावो भवति। अभ्यासात्तज्ज्ञानं क्रमेण परिपक्वं भवति ॥9॥

इसके बाद, अतिशय दृढ विष्णु-भक्ति उत्पन्न होती है। इसके बाद वैराग्य होता है। वैराग्य से बुद्धि में विज्ञान का आविर्भाव होता है। बाद में परिशीलन करते रहने से वह विज्ञान परिपक्व हो जाता है।

पक्वविज्ञानाज्जीवन्मुक्तो भवति। ततः शुभाशुभकर्माणि सर्वाणि सवासनानि नश्यन्ति। ततो दृढतरशुद्धसात्त्विकवासनया भक्त्यतिशयो भवति। भक्त्यतिशयेन नारायणः सर्वमयः सर्वावस्थासु प्रविभाति। सर्वाणि जगन्ति नारायणमयानि प्रविभान्ति। नारायणव्यतिरिक्तं न किञ्चिदस्ति। इत्येतद्बुद्ध्या विहरत्युपासकः सर्वत्र ॥10॥
निरन्तरसमाधिपरंपराभिर्जगदीश्वराकाराः सर्वत्र सर्वावस्थासु प्रविभान्ति। अस्य महापुरुषस्य क्वचित्क्वचिदीश्वरसाक्षात्कारो भवति ॥11॥

परिपक्व ज्ञान से जीवन्मुक्त होता है। इसके बाद वासनाओं के साथ सभी शुभ-अशुभ कर्म नष्ट हो जाते हैं। और उसके बाद अति दृढ और शुद्ध सात्त्विक वासना से भक्ति की अतिशयता प्रकट होती है और भक्ति की अतिशयता से सभी अवस्थाओं में सर्वमय श्रीनारायण प्रकाशित हो उठते हैं। तब यह सारा जगत् श्रीनारायणमय ही दिखाई देता है। और 'नारायण से कुछ भी अलग नहीं है'—ऐसा अनुभव कर वह उपासक सर्वत्र विहार करता है। निरन्तर समाधि की अवस्थाएँ बढ़ती रहने से सभी जगह, सभी अवस्थाओं में जगदीश्वर का स्वरूप दिखाई देता है। उस महापुरुष को कभी-कभी ईश्वर का साक्षात्कार भी होता है।

अस्य देहत्यागेच्छा यदा भवति तदा वैकुण्ठपार्षदाः सर्वे समायान्ति। ततो भगवद्ध्यानपूर्वकं हृदयकमले व्यवस्थितमात्मानं स्वमन्तरात्मानं सञ्चिन्त्य सम्यगुपचारैरभ्यर्च्य हंसमन्त्रमुच्चरन् सर्वाणि द्वाराणि संयम्य सम्यङ् मनो निरुध्य चोर्ध्वगेन वायुना सह प्रणवेन प्रणवानुसंधानपूर्वकं शनैः शनैराब्रह्मरन्ध्राद्विनिर्गत्य सोऽहमिति मन्त्रेण द्वादशान्तस्थित-परमात्मानमेकीकृत्य पञ्चोपचारैरभ्यर्च्य पुनः सोऽहमिति मन्त्रेण षोडशान्तस्थितज्ञानात्मानमेकीकृत्य सम्यगुपचारैरभ्यर्च्य प्राकृतपूर्वदेहं परित्यज्य पुरःकल्पितमन्त्रमयशुद्धब्रह्मतेजोमयनिरतिशयानन्दमयमहा-विष्णुसारूप्यविग्रहं परिगृह्य सूर्यमण्डलान्तर्गतानन्तदिव्यचरणारविन्दा-ङ्गुष्ठनिर्गतनिरतिशयानन्दमयामरनदीप्रवाहमाकृष्य भावनयाऽत्र स्नात्वा वस्त्राभरणाद्युपचारैरात्मपूजां विधाय साक्षान्नारायणो भूत्वा ततो गुरु-नमस्कारपूर्वकं प्रणवगरुडं ध्यात्वा ध्यानेनाविर्भूतमहाप्रणवगरुडं पञ्चो-पचारैराराध्य गुर्वनुज्ञया प्रदक्षिणनमस्कारपूर्वकं प्रणवगरुडमारुह्य महाविष्णोः समस्तासाधारणचिह्नचिह्नितो महाविष्णोः समस्तासाधारण-दिव्यभूषणैर्भूषितः सुदर्शनपुरुषं पुरस्कृत्य विष्वक्सेनपरिपालितो वैकुण्ठपार्षदैः परिवेष्टितो नभोमार्गमाविश्य पार्श्वद्वयस्थितानेकपुण्य-लोकानतिक्रम्य तत्रत्यैः पुण्यपुरुषैरभिपूजितः सत्यलोकमाविश्य ब्रह्माणमभ्यर्च्य ब्रह्मणा च सत्यलोकवासिभिः सर्वैरभिपूजितः शैवमीशानकैवल्यमासाद्य शिवं ध्यात्वा शिवमभ्यर्च्य शिवगणैः सर्वैः शिवेन चाभिपूजितो महर्षिमण्डलानतिक्रम्य सूर्यसोममण्डले भित्त्वा कीलकनारायणं ध्यात्वा ध्रुवमण्डलस्य दर्शनं कृत्वा भगवन्तं ध्रुवमभि-पूज्य ततः शिंशुमारचक्रं विभिद्य शिंशुमारप्रजापतिमभ्यर्च्य चक्रमध्यगतं सर्वाधारं सनातनं महाविष्णुमाराध्य तेन पूजितस्तत उपर्युपरि गत्वा परमानन्दं प्राप्य प्रकाशते ॥12॥

जब उसको शरीर के त्याग की इच्छा होती है, तब वैकुण्ठ के सभी पार्षद उसके स्वागत के लिए सामने आते हैं। तब वह भगवान् का ध्यान करके अपने हृदयस्थ अन्तरात्मा का चिन्तन करता है, और बाद में सुचारु रीति से उपचारों के द्वारा उनका पूजन करता है। हंसमन्त्र का उच्चारण करता हुआ वह सभी इन्द्रियरूपी द्वारों को बन्द कर देता है। मन को ठीक तरह से वश में लाता है। बाद में ऊर्ध्वगतिवाले प्राणवायु के साथ प्रणवमन्त्र के अनुसन्धानपूर्वक धीरे-धीरे ब्रह्मरन्ध्र से बाहर

निकलता है। बाद में 'सोऽहं' इस मन्त्र से बारह इन्द्रियों की पश्चाद् भू में अवस्थित परमात्मा के साथ, अपने आत्मा को एक करके पंचोपचार से उनकी पूजा करता है, और बाद में पुनः 'सोऽहं' इस मन्त्र से सोलह इन्द्रियों के पीछे अवस्थित ज्ञानात्मा को अपने आत्मा के साथ एकीकृत करके यथोचित उपचारों से उनकी पूजा करके प्राकृत पूर्वदेह का त्याग करता है। बाद में कल्पित मन्त्रमय और शुद्ध ब्रह्म के तेजोमय-निरतिशय-आनन्दमय महाविष्णु के समान रूपवाले शरीर को स्वीकार करता है। इसके बाद, सूर्यमण्डल के भीतर अवस्थित अनन्त भगवान् के दिव्य चरणकमल के अंगुष्ठ से निकली हुई निरतिशय आनन्दमय अलौकिक नदी के प्रवाह को आकर्षित करके भावनापूर्वक उसमें स्नान करता है। इसके बाद वस्त्रालंकार आदि उपचारों से अपने आत्मा की पूजा करके साक्षात् नारायणस्वरूप हो जाता है। बाद में गुरु-नमस्कारपूर्वक प्रणवरूप गरुड का ध्यान करता है। ऐसा ध्यान करने से प्रणवरूप गरुड वहाँ प्रकट होते हैं। अतः पंच उपचारों से प्रणवगरुड की पूजा करके गुरु की अनुज्ञा से उसकी प्रदक्षिणा, नमस्कार आदि करके उसपर सवार होता है। बाद में महाविष्णु के सभी असाधारण चिह्नों से युक्त होकर वह महाविष्णु के सभी असाधारण भूषणों से भूषित होता है। उसके बाद, सुदर्शन पुरुष को आगे करके वह विष्वक्सेन भगवान् से रक्षित होते हुए और वैकुण्ठ के पार्षदों से आवृत होकर आकाशमार्ग में प्रवेश करता है। वहाँ अपने दोनों ओर स्थित अनेक पवित्र लोकों का अतिक्रमण करके, वहाँ के पवित्र पुरुषों के द्वारा पूजित होकर सत्यलोक में प्रवेश करता है। वहाँ वह ब्रह्मा की पूजा करता है। इसलिए ब्रह्मा और सत्यलोकवासी लोग उसकी भी पूजा सामने से करते हैं। इसके बाद शिव के ईशान कैवल्यधाम में वह पहुँचता है। वहाँ शिव का ध्यान करके वह शिव की पूजा करता है। इसलिए सामने से शिव स्वयं और शिव के सभी गण भी उसकी प्रतिपूजा करते हैं। इसके बाद वह सभी महर्षियों के मण्डलों का अतिक्रमण करके सूर्यमण्डल और चन्द्रमण्डल से भी आगे जाकर कीलकनारायण (सभी के केन्द्र अर्थात् मध्य में स्थित खूँटा या आधार) का ध्यान करके ध्रुवमण्डल के दर्शन करता है। फिर भगवान् ध्रुव की पूजा करके वहाँ से शिंशुमार चक्र में प्रवेश करता है। वहाँ वह शिंशुमार प्रजापति की पूजा करके उस चक्र के बीच में स्थित सर्वाधार सनातन महाविष्णु की आराधना करता है। इससे उन महाविष्णु के द्वारा भी सामने से प्रतिपूजित होकर वह ऊपर से भी ऊपर जाते हुए परमानन्द को प्राप्त करके प्रकाशित होता है।

ततो वैकुण्ठवासिनः सर्वे समायान्ति। तान् सर्वान् सुसम्पूज्य तैः सर्वैरभिपूजितश्चोपर्युपरि गत्वा विरजानदीं प्राप्य तत्र स्नात्वा भगवद्ध्यानपूर्वकं पुनर्निमज्ज्य तत्रापञ्चीकृतभूतोत्थसूक्ष्माङ्गं भोगसाधनं सूक्ष्मशरीरमुत्सृज्य केवलमन्त्रमयदिव्यतेजोमयनिरतिशयानन्दमयमहाविष्णुसारूप्यविग्रहं परिगृह्य तत उन्मज्ज्यात्मपूजां विधाय प्रदक्षिणनमस्कारपूर्वकं ब्रह्ममयवैकुण्ठमाविश्य तत्रत्यान् विशेषेण सम्पूज्य तन्मध्ये च ब्रह्मानन्दमयानन्तप्राकारप्रासादतोरणविमानोपवनावलिभिर्ज्वलच्छिखरैरुपलक्षितो निरुपमनित्यनिरवद्यनिरतिशयनिरवधिकब्रह्मानन्दाचलो विराजते ॥13॥

इसके बाद सब वैकुण्ठवासी उसके सामने स्वागत करने के लिए आते हैं। इसलिए वह उन सभी की अच्छी तरह से पूजा करता है। तब वे सब भी उसकी प्रतिपूजा करते हैं। फिर वहाँ से ऊपर ही ऊपर जाते हुए वह विरजा नाम की नदी पर पहुँचता है। उसमें स्नान करने के बाद भगवान् का नाम

लेकर फिर से उसमें एक डुबकी लगाकर अपंचीकृत भूतों से उत्पन्न हुए सूक्ष्म अंगभोग के साधनरूप सूक्ष्म शरीर का उसमें त्याग कर देता है। बाद में केवलमन्त्रमय, दिव्यतेजोमय और निरतिशय आनन्दमय महाविष्णु के समान स्वरूपवाले शरीर को स्वीकार करके उस नदी में से बाहर निकलकर आत्मा की पूजा करने के बाद ब्रह्ममय वैकुण्ठधाम में प्रदक्षिणा और नमस्कार करके प्रवेश करता है। फिर वहाँ के निवासियों की पूजा करता है। उस धाम के बीच ब्रह्मानन्दमय नाम का एक पर्वत शोभित हो रहा है, जो ब्रह्मानन्दमय, अनेक किलों वाला है, अनेक महलों, तोरणों, विमानों तथा बाग-बगीचों की पंक्तियों से प्रकाशित शिखरों वाला है। वह पर्वत नित्य, निर्दोष, निरतिशय और निरवधि रूप से विराजमान है।

तदुपरि ज्वलति निरतिशयानन्ददिव्यतेजोराशिः। तदभ्यन्तरसंस्थाने शुद्धबोधानन्दलक्षणं विभाति। तदन्तराले चिन्मयवेदिका आनन्दवेदिका आनन्दवनविभूषिता। तदभ्यन्तरे अमिततेजोराशिस्तदुपरि ज्वलति। परममङ्गलासनं विराजते। तत्पद्मकर्णिकायां शुद्धशेषो भोगासनं विराज़ते। तस्योपरि समासीनमानन्दपरिपालकमादिनारायणं ध्यात्वा तमीश्वरं विविधोपचारैराराध्य प्रदक्षिणनमस्कारान् विधाय तदनुज्ञातश्चोपर्युपरि गत्वा पञ्चवैकुण्ठानतीत्याण्डविराट्कैवल्यं प्राप्य तं समाराध्योपासकः परमानन्दं प्रापेत्युपनिषत् ॥14॥

इत्याथर्वणमहानारायणोपनिषदि संसारतरणोपायकथनद्वारा परममोक्षमार्गस्वरूपनिरूपणं नाम पञ्चमोऽध्यायः।

उसके ऊपर निरतिशय आनन्दस्वरूप दिव्य तेजोराशि प्रकाशित हो रहा है। उसके बीच के स्थान में शुद्ध ज्ञान तथा आनन्द का लक्षण प्रकाशित है। और उसके बीच चैतन्यमय वेदिका है। वह आनन्दमय पीठिका और आनन्दमय वन से सुशोभित है। उसके ऊपर मध्य भाग में अमित तेजोराशि प्रकाशित हो रहा है, उस पर मंगलमय आसन शोभित है। उस आसनरूप कमल की कली में शुद्ध शेष भगवान् के शरीररूपी आसन विराजित है। उस आसन पर आनन्दपरिपालक आदिनारायण बैठे हुए हैं। उस ईश्वर का ध्यान करके उपासक विविध उपचारों से उनका आराधन करता है। बाद में उनकी प्रदक्षिणा और नमस्कार करके उनकी अनुमति प्राप्त करके ऊपर ही ऊपर जाते हुए पाँच वैकुण्ठधामों का अतिक्रमण करके अण्डविराट् नाम के कैवल्यपद को प्राप्त करता है। वहाँ उनका आराधन करके उपासक परमानंद को प्राप्त करता है, ऐसा यह उपनिषद् कहती है।

इस प्रकार आथर्वण-महानारायणोपनिषद् में परमतत्त्वस्वनिरूपण
नामक पञ्चम अध्याय समाप्त हुआ।

❋

षष्ठोऽध्यायः

तत उपासकः परमानन्दं प्राप। सावरणं ब्रह्माण्डं च भित्त्वा परितः समवलोक्य ब्रह्माण्डस्वरूपं निरीक्ष्य परमार्थतस्तत्स्वरूपं ब्रह्मज्ञानेनावबुध्य समस्तवेदशास्त्रेतिहासपुराणानि समस्तविद्याजालानि ब्रह्मादयः

सुराः सर्वे समस्ताः परमर्षयश्चाण्डाभ्यन्तरप्रपञ्चैकदेशमेव वर्णयन्ति। अण्डस्वरूपं न जानन्ति। ब्रह्माण्डाद्बहिः प्रपञ्चज्ञानं न जानन्त्येव। कुतोऽण्डान्तरान्तर्बहिः प्रपञ्चज्ञानं दूरतो मोक्षप्रपञ्चज्ञानमविद्याप्रपञ्चज्ञानं चेति ॥1॥

कथं ब्रह्माण्डस्वरूपमिति ॥2॥

अब जहाँ वह उपासक परमानन्द को प्राप्त हुआ होता है, वहाँ वह आवरणसहित ब्रह्माण्ड को भेदकर उसके चारों ओर देखकर वह ब्रह्माण्ड के स्वरूप का निरीक्षण करता है। इससे पारमार्थिक रूप से वह ब्रह्मज्ञान के द्वारा उसके स्वरूप को समझ सकता है। सभी वेद, शास्त्र, पुराण, इतिहास, सभी विद्याओं के समूह, ब्रह्मादि देव और सब महर्षि—ये सब तो ब्रह्माण्ड के भीतर स्थित प्रपंच के केवल एक भाग का ही (एक प्रदेश विशेष का ही) वर्णन करते हैं। पूरे ब्रह्माण्ड का वर्णन वे जानते नहीं है। क्योंकि ब्रह्माण्ड के बाहर के प्रपंच का ज्ञान तो उन्हें है ही नहीं। क्योंकि ब्रह्माण्ड के बीच, भीतर और बाहर का जो प्रपंचज्ञान है, और उससे भी दूर मोक्षप्रपंचज्ञान और अविद्याप्रपंचज्ञान है। इसलिए ब्रह्माण्ड के पूरे स्वरूप को तो वे भला कैसे पहचान पाएँगे ?

कुक्कुटाण्डाकारं महदादिसमष्ट्याकारमण्डं तपनीयमयं तप्तजाम्बूनद-प्रभमुद्यत्कोटिदिवाकराभं चतुर्विधसृष्ट्युपलक्षितं महाभूतैः पञ्चभिरावृतं महददंकृतिमोभिश्च मूलप्रकृत्या परिवेष्टितम् ॥3॥

अण्डभित्तिविशालं सपादकोटियोजनप्रमाणम्। एकैकावरणं तथैव ॥4॥

अण्डप्रमाणं परितोऽयुतद्वयकोटियोजनप्रमाणं महामण्डूकाद्यनन्तशक्ति-भिरधिष्ठितं नारायणक्रीडाकन्तुकं परमाणुवद्विष्णुलोकसुसंलग्नमदृष्टा-श्रुतविविधविचित्रानन्तविशेषैरुपलक्षितम् ॥5॥

यह ब्रह्माण्ड मुर्गी के अण्डे के आकार जैसा है। महत्तत्त्व आदि समष्टि के आकारवाला है। सुवर्णमय है, तपाए हुए सोने जैसी कान्तिवाला है, उदीयमान करोड़ों सूर्य जैसे प्रकाशवाला है, चार प्रकार की सृष्टि से युक्त है, पाँच महाभूतों से आवृत है, तथा चारों ओर महत्तत्त्व, अज्ञान, अहंकार और मूल प्रकृति से घिरा हुआ है। इस ब्रह्माण्ड की दीवार की विशालता सवा करोड़ योजन के प्रमाण की है, एवं उसका एक-एक आवरण भी उतने ही प्रमाण का है। पूरे ब्रह्माण्ड का प्रमाण चारों ओर से दो करोड़ योजन के प्रमाण में है। महामण्डूक आदि अनेक अनन्त शक्तियों से वह आश्रित है। नारायण को खेलने की गेंद की तरह वह है। परमाणु की तरह वह विष्णुलोक से संलग्न (लगा हुआ) है, और किसी के द्वारा अनदेखी और अनसुनी अनेक तरह की विशेषताओं से वह युक्त है।

अस्य ब्रह्माण्डस्य समन्ततः स्थितान्येतादृशान्यनन्तकोटिब्रह्माण्डानि सावरणानि ज्वलन्ति ॥6॥

चतुर्मुखपञ्चमुखषण्मुखसप्तमुखाष्टमुखादिसंख्याक्रमेण सहस्रावधि-मुखान्तैर्नारायणांशैः रजोगुणप्रधानैरेकैकसृष्टिकर्तृभिरधिष्ठितानि विष्णु-मो;राख्यैर्नारायणांशैः सत्त्वतमोगुणप्रधानैरेकैकस्थितिसंहारकर्तृभिर-धिष्ठितानि महाजलौघमत्स्यबुद्बुदानन्तसङ्ववद् भ्रमन्ति ॥7॥

क्रीडासक्तजालककरतलामलकवृन्दवन्महाविष्णोः करतले विलसन्त्य-नन्तकोटिब्रह्माण्डानि ॥8॥

जलयन्त्रस्थघटमालिकाजालवन्महाविष्णोरेकैकरोमकूपान्तरेष्वनन्तकोटि-ब्रह्माण्डानि सावरणानि भ्रमन्ति ॥9॥

इस ब्रह्मांड के चारों ओर ऐसे अनन्त करोड़ों ब्रह्माण्ड आवरणसहित प्रकाशित हो रहे हैं। उनमें चतुर्मुखी, पंचमुखी, षण्मुखी, सप्तमुखी, अष्टमुखी आदि संख्यात्मक मुखवाले से लेकर सहस्रमुखी नारायण के अंश प्रतिष्ठित हैं। उनमें रजोगुण मुख्य होता है। वे सब एक-एक सृष्टि को रचने वाले हैं और उनमें विष्णु तथा महेश्वर नाम के नारायण के अंश भी स्थित हैं। वे अंश सत्त्वगुण तथा तमोगुण की प्रधानता वाले होते हैं, तथा एक-एक स्थिति तथा एक-एक संहार के करने वाले होते हैं। वे अनन्तकोटि ब्रह्माण्ड बड़े जलप्रवाह में रहते हुए मत्स्यों और बुद्बुदों की तरह भ्रमण किया करते हैं। और क्रीडा में तल्लीन किसी बालक की हथेली में रखे हुए आँवला के फलों की तरह महाविष्णु की हथेली में शोभित होते हैं। और पानी खींचने के यन्त्र (रेंहट) में लगी हुई घटमाल की तरह से अनन्तकोटि ब्रह्माण्ड महाविष्णु के प्रत्येक रोम में (प्रत्येक रोमछिद्र में) आवरणों के साथ घूमते रहते हैं।

समस्तब्रह्माण्डान्तर्बहिः प्रपञ्चरहस्यं ब्रह्मज्ञानेनावबुध्य विविधविचित्रा-नन्तपरमविभूतिसमष्टिविशेषान् समवलोक्यात्याश्चर्यामृतसागरे निमज्ज्य निरतिशयानन्दपारावारो भूत्त्वा समस्तब्रह्माण्डजालानि समुल्लङ्घ्या-मितापरिच्छिन्नानन्ततमःसागरमुत्तीर्य मूलाविद्यापुरं दृष्ट्वा विविध-विचित्रानन्तमहामायाविशेषैः परिवेष्टिताम् अनन्तमहामायाशक्तिसम-ष्ट्याकाराम् अनन्तदिव्यतेजोज्वालाजालैरलंकृताम् अनन्तमहामाया-विलासानां परमाधिष्ठानविशेषाकारां शश्वदमितानन्दाचलोपरि विहारिणीं मूलप्रकृतिजननीम् अविद्यालक्ष्मीमेवं ध्यात्वा विविधोपचारैराराध्य समस्तब्रह्माण्डसमष्टिजननीं वैष्णवीं महामायां नमस्कृत्य तया चानुज्ञातश्चोपर्युपरि गत्वा महाविराट्पदं प्राप ॥10॥

उन समस्त ब्रह्माण्डों के भीतर और बाहर के प्रपंचों का मर्म ब्रह्मज्ञान के द्वारा जानकर वह उपासक विविध प्रकार की विचित्र और अनन्तश्रेष्ठ विभूतियों के समष्टिविशेषों को देखकर अति आश्चर्यकारक आनन्दसागर में अवगाहित होता है (मग्न हो जाता है) और बाद में निरतिशय आनन्द का स्वरूप बनकर सभी ब्रह्माण्डों के समूहों का अतिक्रमण करके अमाप-अनन्त-अगाध अज्ञानसागर से परे (पार करके ऊपर) सामने वाले तीर पर पहुँचकर मूल अविद्यानगर के दर्शन करता है। बाद में, वहाँ अनेक प्रकार से अद्भुत तथा अनेक भाँति की महामायाओं से आवृत, अनेक महामायाओं की शक्तिसमष्टि रूप आकारवाली, अनन्त दिव्य तेज की ज्वालाओं के समूहों से शोभित, अनन्त महामायाओं के विलासों के परम अधिष्ठानरूप, विशिष्ट आकृतिवाली, सनातनकालीन अप्रमेय आनन्दरूप पर्वत पर विहार करने वाली, प्रकृति की माता ऐसी श्रीअविद्यालक्ष्मी का चिन्तन करके, विविध उपचारों से उनकी पूजा करके समस्त ब्रह्माण्डों की समष्टि-जननी वैष्णवी महामाया को नमस्कार करता है। बाद में वह उनकी अनुमति लेकर वहाँ से भी ऊपर ही ऊपर जाते हुए महाविराट् के स्थान में पहुँचता है।

महाविराट्स्वरूपं कथमिति ॥11॥

समस्ताविद्यापादको विराट् ॥12॥

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोहस्त उत विश्वतस्पात् ।
सं बाहुभ्यां नमति सं पतत्रैर्द्यावापृथिवी जनयन् देव एकः ॥13॥
न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।
हृदा मनीषा मनसाऽभिक्लृप्तो य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥14॥
मनोवाचामगोचरमादिविराट्स्वरूपं ध्यात्वा विविधोपचारैराराध्य तदनु-
ज्ञातश्चोपर्युपरि गत्वा विविधविचित्रानन्तमूलाविद्याविलासानवलोक्यो-
पासकः परमकौतुकं प्राप ॥15॥

'उस महाविराट् का स्वरूप कैसा है' ?—समस्त अविद्याओं का पाद ही विराट् है। चारों ओर आँखों वाला, चारों ओर मुख वाला, चारों ओर हाथों वाला और चारों ओर पैरों वाला वह देव है। वह विराट् देव मनुष्यों को दो हाथों से युक्त बनाता है, और पक्षियों को दो पंखों से युक्त बनाता है। स्वर्ग और पृथ्वी को भी वही उत्पन्न करता है। उस विराट्देव का स्वरूप दृष्टि का विषय नहीं बनता। इसलिए नेत्रों से वह देखा नहीं जा सकता ऐसे उन महान् देव की कल्पना हृदय से, मन से और बुद्धि से की गई है। जो लोग इस प्रकार जानते हैं, वे अमर हो जाते हैं। इस प्रकार मन और वाणी के अविषय ऐसे उन आदि विराट् के स्वरूप का ध्यान करके, विविध उपचारों से उनकी पूजा करने के बाद, उनकी अनुमति लेकर साधक वहाँ से भी ऊपर (आगे) बढ़ता है और वहाँ अनेक प्रकार से अद्भुत और अनन्त ऐसी मूल अविद्या के विलासों को देखकर वह साधक परम आश्चर्य को प्राप्त करता है।

अखण्डपरिपूर्णपरमानन्दलक्षणपरब्रह्मणः समस्तस्वरूपविरोधकारिणी
अपरिच्छिन्नतिरस्करिण्याकारा वैष्णवी महायोगमाया मूर्तिमद्भिरनन्त-
महामायाजालविशेषैः परिषेविता। तस्याः पुरमतिकौतुकमत्याश्चर्य-
सागरानन्दलक्षणममृतं भवति। अविद्यासागरप्रतिबिम्बितनित्यवैकुण्ठ-
प्रतिवैकुण्ठमिव विभाति ॥16॥

क्योंकि वह वैष्णवी महायोगमाया अखण्ड परिपूर्ण परमानन्दस्वरूप लक्षणवाले, परब्रह्म के समस्त स्वरूप का विरोध करने वाली है। वह अपरिच्छिन्न (अमेय) पर्दे जैसे आकारवाली है। मूर्ति-धारिणी और अनेक विविध महामायाएँ चारों ओर उसकी सेवा कर रही होती हैं। उसका नगर बड़ा ही कौतुक उत्पन्न करने वाला है और वह अनन्त आश्चर्य के सागर जैसा आनन्दमय लक्षणयुक्त है इसलिए अमर है। वह अविद्यारूपी सागर में प्रतिबिम्बित हुए नित्य वैकुण्ठ के सामने मानों दूसरा वैकुण्ठ खडा हुआ हो, ऐसा मालूम पड़ता है।

उपासकस्तत्पुरं प्राप्य योगलक्ष्मीमङ्गमायां ध्यात्वा विविधोपचारैराराध्य
तया सम्पूजितश्चानुज्ञातश्चोपर्युपरि गत्वा अनन्तयोगमायाविलासानव-
लोक्योपासकः परमकौतुकं प्राप ॥17॥

उपासक उस नगर में पहुँचकर अंगमाया योगलक्ष्मी का ध्यान करता है। और विविध उपचारों से उनकी पूजा करता है। बाद में उनकी अनुमति लेकर वहाँ से भी ऊपर ही ऊपर जाता है। वहाँ अनन्त माया के विलासों को देखकर उपासक को बड़ा कौतुक प्राप्त होता है।

तत उपरि पादविभूतिवैकुण्ठपुरमाभाति। अत्याश्चर्यानन्तविभूति-
समष्ट्याकारम् आनन्दरसप्रवाहैरलङ्कृतम् अमिततरङ्गिण्याः प्रवाहैरति-
मङ्गलं ब्रह्मतेजोविशेषाकारैरनन्तब्रह्मवनैरभितस्ततम् अनन्तनित्य-
मुक्तैरभिव्याप्तम् अनन्तचिन्मयप्रासादजालसङ्कुलम् अनादिपाद-
विभूतिवैकुण्ठमेवमाभाति। तन्मध्ये च चिदानन्दाचलो विभाति ॥18॥

बाद में उसके ऊपर पादविभूति नाम का वैकुण्ठ शोभित है। वह अत्यन्त आश्चर्यमय अनन्त समष्टि विभूतियों के आकारवाला है। आनन्दरस के प्रवाहों से वह अलंकृत है। उसके चारों ओर उस आनन्दमयी नदी के प्रवाहों के कारण वह अति मंगलमय है। ब्रह्मतेज के विशेष आकाररूप अनन्त ब्रह्मवनों से वह चारों ओर से व्याप्त है। अनन्त नित्यमुक्तों से वह चारों ओर से घिरा हुआ है। अनन्त चैतन्यमय महलों के कारण वह संकुल (सिकुड़ा) हुआ-सा है। ऐसा वह अनादिपाद विभूति वैकुण्ठनगर शोभित हो रहा है। उसके बीच एक चिदानन्द नाम का पर्वत प्रकाशित है।

तदुपरि ज्वलति निरतिशयानन्ददिव्यतेजोराशिः। तदभ्यन्तरे परमानन्द-
विमानं विभाति। तदभ्यन्तरसंस्थाने चिन्मयासनं विराजते। तत्पद्म-
कर्णिकायां निरतिशयदिव्यतेजोराश्यन्तरसमासीनम् आदिनारायणं
ध्यात्वा विविधोपचारैस्तं समाराध्य तेनाभिपूजितस्तदनुज्ञातश्चोपर्युपरि
गत्वा सावरणमविद्याऽण्डं च भित्त्वाऽविद्यापादमुल्लङ्घ्य विद्या-
ऽविद्ययोः सन्धौ विष्वक्सेनवैकुण्ठपुरमाभाति ॥19॥

उस पर्वत के ऊपर निरतिशय आनन्दस्वरूप दिव्य तेज की एक राशि प्रज्वलित हो रही है। उसके भीतर परमानन्द नाम का एक विमान है। उसके भीतर के उत्तम स्थान में एक चैतन्यमय आसन शोभित हो रहा है। उस आसनरूपी कमल की कली में निरतिशय दिव्य तेज की राशि के बीच श्रीआदिनारायण बैठे हुए हैं। उनका ध्यान करके विविध उपचारों से साधक उनकी पूजा करता है। भगवान् भी सामने से उसकी पूजा करते हैं। और बाद में वह उपासक उनकी भी अनुमति लेकर वहाँ से भी ऊपर ही ऊपर अविद्या वाले ब्रह्माण्ड को आवरण के साथ ही भेदकर अविद्या के पद को भी अतिक्रान्त कर देता है। वहाँ विद्या और अविद्या की सन्धि में विश्वक्सेन नाम का वैकुण्ठ शोभायमान है।

अनन्तदिव्यतेजोज्वालाजालैरभितोऽनिशं प्रज्वलन्तम् अनन्तबोधानन्द-
व्यूहैरभितस्ततं शुद्धबोधविमानावलिभिर्विराजितम् अनन्तानन्दपर्वतैः
परमकौतुकमाभाति। तन्मध्ये च कल्याणाचलोपरि शुद्धानन्दविमानं
विभाति। तदभ्यन्तरे दिव्यमङ्गलासनं विराजते। तत्पद्मकर्णिकायां
ब्रह्मतेजोराश्यभ्यन्तरसमासीनं. भगवदनन्तविभूतिविधिनिषेधपरिपालकं
सर्वप्रवृत्तिसर्वहेतुनिमित्तकं निरतिशयानन्दलक्षणमहाविष्णुस्वरूपम्
अखिलापवर्गपरिपालकम् अमितविक्रमम् एवंविधं विष्वक्सेनं ध्यात्वा
प्रदक्षिणनमस्कारान् विधाय विविधोपचारैराराध्य तदनुज्ञातश्चोपर्युपरि
गत्वा विद्याविभूतिं प्राप्य विद्यामयान् अनन्तवैकुण्ठान् परितोऽव-
स्थितान् ब्रह्मतेजोमयानवलोक्योपासकः परमानन्दं प्राप ॥20॥

वह नगर अनन्त दिव्य तेज की ज्वालाओं से चारों ओर व्याप्त होकर प्रकाशित हो रहा है। अनन्त ज्ञान के भी भीतर के ज्ञान (रहस्य-मर्म) के आनन्द के व्यूहों से वह व्याप्त है। शुद्ध ज्ञानमय विमानों की पंक्तियों से वह शोभित है, और अनन्त आनन्दमय पर्वतों से परम कौतुकरूप में वह देदीप्यमान है। उसके बीच में कल्याण नाम का एक पर्वत स्थित है। उसके ऊपर शुद्ध आनन्द नाम का विमान शोभायमान है। उसके भीतर एक दिव्य मंगलमय आसन सुशोभित है। उस आसनरूपी कमल की कली में ब्रह्मतेज की राशि है। उसके भीतर निरतिशय लक्षणयुक्त महाविष्णु का स्वरूप प्रतिष्ठित है। वह स्वरूप भगवान् की अनन्तविभूतिरूप विधिनिषेध का सर्व प्रकार से पालन करता है। सभी प्रवृत्तियों के सभी हेतुओं का वह स्वरूप निमित्त है। वे महाविष्णु संपूर्ण मोक्ष के परिपालक हैं और अप्रमेय पराक्रमशाली हैं। इस प्रकार के उन विश्वक्सेन का ध्यान करके, प्रदक्षिणा और नमस्कार करके और उनकी पूजा करके उनकी अनुमति लेकर उपासक वहाँ से और भी ऊपर ही ऊपर जाता है और अविद्याविभूति में पहुँचता है। वहाँ विद्यामय और वैकुण्ठों के चारों ओर फैले हुए ब्रह्मतेजोमय स्वरूप को देखकर वह उपासक परम आनन्द को प्राप्त करता है।

विद्यामयान् अनन्तसमुद्रान् अतिक्रम्य ब्रह्मविद्यातरङ्गिणीमासाद्य तत्र स्नात्वा भगवद्ध्यानपूर्वकं पुनर्निमज्ज्य मन्त्रमयशरीरमुत्सृज्य विद्याऽऽनन्दमयामृतदिव्यशरीरं परिगृह्य नारायणसारूप्यं प्राप्य आत्मपूजां विधाय ब्रह्ममयवैकुण्ठवासिभिः सर्वैर्नित्यमुक्तैः सुपूजितस्ततो ब्रह्मविद्याप्रवाहैरानन्दरसनिभैरः क्रीडानन्तपर्वतैरनन्तैरभिव्याप्तं ब्रह्मविद्यामयैः सहस्रं प्राकारैरानन्दामृतमयैर्दिव्यगन्धस्वभावैश्चिन्मयैरनन्तब्रह्मवनैरतिशोभितमुपासकस्त्वेवंविधं ब्रह्मविद्यावैकुण्ठमाविश्य तदभ्यन्तरस्थितात्यन्तोन्नतबोधानन्दप्रासादाग्रस्थितप्रणवविमानोपरिस्थिताम् अपारब्रह्मविद्यासाम्राज्याधिदेवताम् अमोघनिजमन्दकटाक्षेणाऽनादिमूलाविद्याप्रलयकरीम् अद्वितीयाम् एकाम् अनन्तमोक्षसाम्राज्यलक्ष्मीमेवं ध्यात्वा प्रदक्षिणनमस्कारान् विधाय विविधोपचारैराराध्य पुष्पाञ्जलिं समर्प्य स्तुत्वा स्तोत्रविशेषैस्तयाऽभिपूजितस्तदनुज्ञातश्चोपर्युपरि गत्वा ब्रह्मविद्यातीरे गत्वा बोधानन्दमयाननन्तवैकुण्ठानवलोक्य निरतिशयानन्दं प्राप्य बोधानन्दमयाननन्तसमुद्रानतिक्रम्य गत्वागत्वा ब्रह्मवनेषु परममङ्गलाचलश्रेणिषु ततो बोधानन्दविमानपरम्परासूपासकः परमानन्दं प्राप ॥21॥

तत्पश्चात् विद्यामय अनन्त समुद्रों को लाँघकर 'ब्रह्मविद्या' नाम की नदी पर जाकर उसमें स्नान करता है। फिर भगवान् का ध्यान करते हुए फिर से उसमें डुबकी लगाकर मन्त्रमय शरीर का त्याग करके विद्या के आनन्दमय अमर दिव्य शरीर को स्वीकार करता है। और बाद में नारायण के समान स्वरूप को प्राप्त करता है और आत्मा की पूजा करता है। इसके बाद, ब्रह्ममय वैकुण्ठ में बसने वाले सभी नित्यमुक्त लोग उसकी अच्छी तरह से पूजा करते हैं। फिर आनन्दरस से परिपूर्ण, ब्रह्मविद्या के प्रवाहों से तथा क्रीडायोग्य असंख्य पर्वतों से व्याप्त तथा ब्रह्मविद्यामय हजारों किलों से युक्त, आनन्दमय, अमृतमय दिव्य गन्ध के सहजगुण वाले, चैतन्यमय अनन्त ब्रह्म भवनों से अतिशोभायमान ऐसे 'ब्रह्मविद्या' नाम के वैकुण्ठधाम में साधक प्रवेश करता है। और उसके भीतर प्रतिष्ठित अनन्त

मोक्षसाम्राज्य की लक्ष्मी का इस प्रकार ध्यान करता है। और बाद में प्रदक्षिणा, नमस्कारादि करके, विविध उपचारों से उनकी पूजा करके पुष्पों की अंजलि देता है, और विविध स्तोत्रों से उनकी स्तुति करता है। इसलिए वह देवी भी उस साधक की प्रतिपूजा करती हैं और उसका अनुसरण करती हैं। फिर वहाँ से भी ऊपर ही ऊपर जाते हुए वह ब्रह्मविद्या के तीर पर पहुँचता है। और वहाँ ज्ञानमय तथा आनन्दमय अनंत वैकुण्ठों के दर्शन करता है। फिर निरतिशय आनन्द को प्राप्त करके ज्ञान तथा आनन्दमय अनेक समुद्रों को पार करके परममंगल नाम के पर्वत के बीच के भागों में जो ब्रह्मवन आए हुए हैं, वहाँ जाता है। और वहाँ ज्ञान तथा आनन्दमय विमानों की परंपरा में वह उपासक परम आनन्द प्राप्त करता है।

ततः श्रीतुलसीवैकुण्ठपुरमाभाति परमकल्याणम् अनन्तविभवम् अमिततेजोराश्याकारम् अनन्तब्रह्मतेजोराशिसमष्ट्याकारं चिदानन्दमयानेकप्राकारविशेषैः परिवेष्टितम् अमितबोधानन्दाचलोपरिस्थितं बोधानन्दतरङ्गिण्याः प्रवाहैरतिमङ्गलं निरतिशयानन्दैरनन्तवृन्दावनैरतिशोभितम् अखिलपवित्राणां परमपवित्रं चिद्रूपैरनन्तनित्यमुक्तैरत्यभिव्याप्तम् आनन्दमयानन्तविमानजालैरलंकृतम् अमिततेजोराश्यन्तर्गतदिव्यतेजोराशिविशेषम् ॥22॥

उपासकस्त्वेवमाकारं तुलसीवैकुण्ठं प्रविश्य तदन्तर्गतदिव्यविमानो-परिस्थितां सर्वपरिपूर्णस्य महाविष्णोः सर्वाङ्गेषु विहारिणीं निरतिशयसौन्दर्यलावण्याधिदेवतां बोधानन्दमयैरनन्तनित्यपरिजनैः परिषेवितां श्रीसखीं तुलसीमेवं लक्ष्मीं ध्यात्वा प्रदक्षिणनमस्कारान् विधाय विविधोपचारैराराध्य स्तुत्वा स्तोत्रविशेषैस्तयाऽभिपूजितस्तत्रत्यैश्चाभिपूजितस्तदनुज्ञातश्चोपर्युपरि गत्वा परमानन्दतरङ्गिण्यास्तीरे गत्वा तत्र परितोऽवस्थितान् शुद्धबोधानन्दमयान् अनन्तवैकुण्ठानवलोक्य निरतिशयानन्दं प्राप्य तत्रत्यैश्चिद्रूपैः पुराणपुरुषैश्चाभिपूजितस्ततो गत्वागत्वा ब्रह्मवनेषु दिव्यगन्धानन्दपुष्पवृष्टिभिः समन्वितेषु दिव्यमङ्गलालयेषु निरतिशयानन्दामृतसागरेष्वमिततेजोराश्याकारेषु कल्लोलवनसंकुलेषु ततोऽनन्तशुद्धबोधविमानजालसङ्कुलानन्दाचलश्रेणिषूपासकस्तत उपर्युपरि गत्वा विमानपरम्परास्वनन्ततेजःपर्वतराजिष्वेवं क्रमेण प्राप्य विद्याऽऽनन्दमययोः सन्धिं तत्राऽऽनन्दतरङ्गिण्याः प्रवाहेषु स्नात्वा बोधानन्दवनं प्राप्य शुद्धबोधपरमानन्दाकारवनं सन्ततामृतपुष्पवृष्टिभिः परिवेष्टितं परमानन्दप्रवाहैरभिव्याप्तं मूर्तिमद्भिः परममङ्गलैः परमकौतुकम् अपरिच्छिन्नानन्दसागराकारं क्रीडाऽऽनन्दपर्वतैरभिशोभितं तन्मध्ये च शुद्धबोधानन्दवैकुण्ठं यदेव ब्रह्मविद्यापादवैकुण्ठं सहस्रानन्दप्राकारैः समुज्ज्वलति। अनन्तानन्दविमानजालसंकुलम् अनन्तबोधसौधविशेषैरभितोऽनिशं प्रज्वलन्तं क्रीडाऽनन्तमण्डपविशेषैर्विशेषितं बोधानन्दमयानन्तपरमच्छत्रध्वजचामरवितानतोरणैरलंकृतं परमानन्दव्यूहैर्नित्यमुक्तैरभितस्ततम् अनन्तदिव्यतेजः पर्वतसमष्ट्याकरम् अपरिच्छिन्नानन्तशुद्धबोधानन्दमण्डलं वाचामगोचरानन्दब्रह्मतेजोराशि-

मण्डलम् अखण्डतेजोमण्डलविशेषं शुद्धानन्दविशेषसमष्टिमण्डल-विशेषम् अखण्डचिद्घनानन्दविशेषम् ॥23॥

बाद में श्रीतुलसीवैकुण्ठ नामक नगर शोभित होता है। वह नगर परमकल्याणरूप तथा अनन्त वैभवशाली, अमित तेजोराशिरूप आकारवाला, अनन्त ब्रह्मतेज के समष्टि समूहस्वरूप, चैतन्यमय और आनन्दमय, तरह-तरह के अनेक दुर्गों से घिरा हुआ 'अमित बोधानन्द' नाम के पर्वत पर बसा हुआ, 'ज्ञानानन्द' नाम की नदी के प्रवाहों से अत्यन्त मंगल-अनन्त-निरतिशय-आनन्दयुक्त वृन्दावनों से बहुत ही शोभायमान, सभी पवित्रों से भी पवित्र चैतन्यरूप अनन्त नित्यमुक्तों से चारों ओर व्याप्त, आनन्दमय अनन्त विमानों से अलंकृत, और अमित तेजोराशि में विद्यमान दिव्य तेज के विशिष्ट ओजस्वी है। इस प्रकार के स्वरूप वाले तुलसीवैकुण्ठ में प्रविष्ट होकर, उसके भीतर अवस्थित दिव्य विमान के ऊपर बैठी हुई, सर्वथा परिपूर्ण, श्रीमहाविष्णु के सभी अंगों में विहार करने वाली, निरतिशय सौन्दर्य और लावण्य की अधिष्टात्री देवी, ज्ञानमय एवं आनन्दमय अनन्त नित्य सेवकों के द्वारा सर्वप्रकार से सेवित और श्रीदेवी की सखी ऐसी श्रीतुलसीलक्ष्मी का इस प्रकार से ध्यान करके, नमस्कार तथा प्रदक्षिणा करके विविध उपचारों से उनका आराधन करता है। और तरह-तरह के स्तोत्रों से उनकी पूजा करता है। इसलिए तुलसी भी उसकी प्रतिपूजा करती हैं। और वहाँ के लोग भी सामने से उसकी पूजा करते हैं। तुलसी की अनुमति के बाद, वह साधक वहाँ से भी ऊपर-ही-ऊपर जाकर परमानन्द नामक नदी के तीर पर पहुँचता है। और वहाँ चारों ओर से व्याप्त शुद्ध ज्ञानमय तथा आनन्दमय अनन्त वैकुण्ठों के दर्शन करके निरतिशय आनन्द को प्राप्त करता हैं। फिर वहाँ के निवासी चैतन्यमय पुराणपुरुष सामने से उसकी पूजा करते हैं। फिर वहाँ से निकल कर दिव्य गन्ध और आनन्दमय पुष्प-वृष्टियों से युक्त, दिव्य मंगलों के स्थानरूप, निरतिशय आनन्दमय अमृतसागर जैसे और अमित तेजोराशिरूप आकारवाले ब्रह्मवनों में जाता है। वहाँ से अनन्त शुद्ध ज्ञानरूप विमानों के समूहों से व्याप्त आनन्दमय पर्वतों के मध्यप्रदेश में से होते हुए साधक वहाँ से भी ऊपर जाता है। और विमानों की परंपराओं तथा अनन्त तेजोमय पर्वतों की पंक्तियों पर निष्क्रान्त होकर क्रमशः विद्या और आनन्दमय की सन्धि में जा पहुँचता है और वहाँ आनन्दनदी में स्नान करके बोधानन्द नाम के वन में प्रवेश करता है। वहाँ से वह शुद्धबोध और परमानन्द आकार वाले वन में जाता है। वह वन निरन्तर अमृतमय पुष्पवृष्टियों से युक्त परमानन्द के प्रवाहों से चारों ओर व्याप्त हुआ है। मूर्तिमय श्रेष्ठ मांगल्यों से वह कौतुकमय है। अमित आनंदसागराकार और क्रीडानन्द नाम के पर्वतों से अलंकृत है। उसके बीच शुद्ध बोधानन्द नाम का एक वैकुण्ठधाम है। वही ब्रह्मविद्या का पादरूप वैकुण्ठ है। और वह हजारों आनन्दमय दुर्गों से प्रकाशित हो रहा है और वह अनन्त आनन्दमय विमानों के समूहों से भी व्याप्त है। अनन्त ज्ञानरूप अनेक महलों से चारों ओर से निरंतर प्रकाशित है। क्रीडा करने के लिए अनेकविध मण्डलों से वह युक्त है। बोधानन्दमय अनंत श्रेष्ठ छत्रों, ध्वजों, चामरों, उल्लोचों और तोरणों से वह अलंकृत किया गया है। परमानन्द के व्यूह जैसे नित्यमुक्तों से वह चारों ओर व्याप्त है। अनन्त दिव्य तेज के पर्वतों की समष्टिरूप आकारवाला है और अमित-अनन्त-शुद्ध बोध के अनन्त मण्डल वाला है। वाणी के अगोचर आनन्दमय ब्रह्मतेज की राशियों का मण्डल है। मानों कोई इन्द्र हो, ऐसा लगता है। और शुद्ध आनन्द समष्टियों का विशिष्ट मण्डल तथा अखण्ड चैतन्यघन आनन्द का विशेष हो, ऐसा मालूम पड़ता है।

एवंविधं बोधानन्दवैकुण्ठमुपासकः प्रविश्य तत्रत्यैः सर्वैरभिपूजितः। परमानन्दाचलोपर्यखण्डबोधविमानं प्रज्वलति। तदभ्यन्तरे चिन्मयासनं विराजते ॥24॥

तदुपरि विभात्यखण्डानन्दतेजोमण्डलम्। तदभ्यन्तरसमासीनमादिनारायणं ध्यात्वा प्रदक्षिणनमस्कारान् विधाय विविधोपचारैः सुसम्पूज्य पुष्पाञ्जलिं समर्प्य स्तुत्वा स्तोत्रविशेषैः स्वरूपेणावस्थितमुपासकमवलोक्य तमुपासकमादिनारायणः स्वसिंहासने सुसंस्थाप्य तद्वैकुण्ठवासिभिः सर्वैः समन्वितः समस्तमोक्षसाम्राज्यपट्टाभिषेकमुद्दिश्य मन्त्रपूतैरुपासकमानन्दकलशैरभिषिच्य दिव्यमङ्गलमहावाद्यपुरःसरं विविधोपचारैरभ्यर्च्य मूर्तिमद्भिः सर्वैः स्वचिह्नैरलङ्कृत्य प्रदक्षिणनमस्कारान् विधाय त्वं ब्रह्मासि अहं ब्रह्मास्मि आवयोरन्तरं न विद्यते त्वमेवाहम् अहमेव त्वम् इत्यभिधाय इत्युक्त्वा आदिनारायणस्तिरोदधे तदेत्युपनिषत् ॥25॥

इत्याथर्वणमहानारायणोपनिषदि परममोक्षमार्ग-स्वरूपनिरूपणं नाम षष्ठोऽध्यायः।

ऐसे तेजोमण्डल समान बोधानन्द नाम के वैकुण्ठ में उपासक प्रवेश करता है। इसलिए वहाँ के सभी लोग सामने से उसकी पूजा करते हैं। वहाँ परमानन्द नाम के पर्वत के ऊपर अखण्डबोध नामक विमान प्रकाशित हो रहा है। उसके भीतर एक चैतन्यमय आसन विराजित है। उसके ऊपर अखण्ड तेजोमय आनन्द का मण्डल प्रकाशित हो रहा है। उसके ऊपर आदिनारायण बैठे हुए हैं। उनका ध्यान करके, प्रदक्षिणा और नमस्कार करके साधक विविध उपचारों से अच्छी तरह उनकी पूजा करता है। और पुष्पांजलि समर्पित करके अनेक प्रकार के स्तोत्रों से उनकी स्तुति करता है। फिर आदिनारायण सामने अपने ही स्वरूप में उपस्थित हुए उस साधक को अपने सिंहासन पर बिठाते हैं। और सभी वैकुण्ठवासी लोगों के साथ रहकर समस्त मोक्ष साम्राज्य के पट्टाभिषेक को उद्दिष्ट करके, मन्त्रों से पवित्र किए गए आनन्द-कलशों से वे उपासक के ऊपर अभिषेक करते हैं। बाद में दिव्य मंगलमय वाद्यों को बजाकर विविध उपचारों से उसकी पूजा करके अपने सभी मूर्त चिह्नों से उसे अलंकृत करते हैं। और उसकी प्रदक्षिणा और नमस्कार करके उससे कहते हैं कि—'तू ब्रह्म है, मैं ब्रह्म हूँ', 'हम दोनों में किसी भी प्रकार का अन्तर नहीं है।' 'तू ही मैं हूँ और मैं ही तू है।' इस प्रकार कहकर आदिनारायण उस समय अदृश्य हो जाते हैं, ऐसा यह उपनिषद् कहती है।

इस प्रकार आथर्वण-महानारायणोपनिषद् में 'परममोक्षमार्गस्वरूपनिरूपण' नामक षष्ठ अध्याय समाप्त हुआ।

❋

सप्तमोऽध्यायः

अथोपासकस्तदाज्ञया नित्यं गरुडमारुह्य वैकुण्ठवासिभिः सर्वैः परिवेष्टितो महासुदर्शनं पुरस्कृत्य विष्वक्सेनपरिपालितश्चोपर्युपरि गत्वा

ब्रह्मानन्दविभूतिं प्राप्य सर्वत्रावस्थितान् ब्रह्मानन्दमयान् अनन्तवैकुण्ठानवलोक्य निरतिशयानन्दसागरो भूत्वा आत्मारामान् आनन्दविभूतिपुरुषानन्तानवलोक्य तान् सर्वानुपचारैः समभ्यर्च्य तैः सर्वैरभिपूजितश्चोपासकस्तत उपर्युपरि गत्वा ब्रह्मानन्दविभूतिं प्राप्य अनन्तदिव्यतेजःपर्वतैरलंकृतान् परमानन्दलहरीवनशोभितान् असंख्याकान् आनन्दसमुद्रान् अतिक्रम्य विविधविचित्रानन्तपरमतत्त्वविभूतिसमष्टिविशेषान् परमकौतुकान् ब्रह्मानन्दविभूतिविशेषानतिक्रम्य उपासकः परमकौतुकं प्राप ॥1॥

बाद में उपासक उनकी आज्ञा से नित्य गरुड पर बैठकर वैकुण्ठवासियों से आवृत होकर महासुदर्शन को आगे करके विश्वक्सेन से परिलक्षित होते हुए ऊपर ही ऊपर उठकर ब्रह्मानन्द विभूति में पहुँच जाता है। वहाँ सभी जगहों में आए हुए ब्रह्मानन्दमय अनन्त वैकुण्ठों के दर्शन करके निरतिशय आनन्द का सागर बन जाता है। बाद में आत्माराम तथा आनन्दविभूति नाम के अनन्त पुरुषों का दर्शन करके उन सभी की उपचारों के साथ पूजा करता है। इसलिए वे भी सामने से उसकी पूजा करते हैं। फिर वह उपासक वहाँ से भी ऊपर-ही-ऊपर जाकर ब्रह्मानन्द विभूति में पहुँचता है। वहाँ से आगे अनन्त दिव्य तेजोमय पर्वतों से सुशोभित और परमानंद की लहरों वाले वनों से शोभित आनन्द के असंख्य समुद्रों को पार करके विविध-विचित्र-अनन्त परमतत्त्व की विभूतियों के विशेष समष्टि रूप होने से परमकौतुकमय ऐसी ब्रह्मानन्द की विशेष विभूतियों को अतिक्रान्त करते हुए वह उपासक परमकौतुक का अनुभव करता है।

ततः सुदर्शनवैकुण्ठपुरमाभाति नित्यमङ्गलम् अनन्तविभवं सहस्रानन्दप्राकारपरिवेष्टितम् अयुतकुक्ष्युपलक्षितम् अनन्तोत्कटज्वलदरमण्डलं निरतिशयदिव्यतेजोमण्डलं वृन्दारकपरमानन्दं शुद्धबुद्धस्वरूपम् अनन्तानन्दसौदामिनीपरमविलासं निरतिशयपरमानन्दपारावारम् अनन्तैरानन्दपुरुषैश्चिद्रूपैरधिष्ठितम् ॥2॥

इसके बाद सुदर्शनवैकुण्ठ नामक नगर शोभित है। वह नित्य मंगलमय और अनन्त वैभवशाली है। वह एक हजार आनन्ददुर्गों से आवृत्त है। दस हजार केन्द्रप्रदेशों से युक्त, अनन्त-उत्कट-प्रकाशमय अरों के मण्डलों वाला, निरतिशय दिव्य तेज के मण्डलवाला, अतिश्रेष्ठ, परमानन्दमय, शुद्धज्ञानस्वरूप, विद्युत् के परम विलासों से युक्त, निरतिशय परमानन्द के सागर जैसा और चैतन्यरूप अनन्त आनन्दपुरुषों के द्वारा बसा हुआ है।

तन्मध्ये च सुदर्शनं महाचक्रम् ॥3॥
चरणं पवित्रं विततं पुराणं येन पूतस्तरति दुष्कृतानि।
तेन पवित्रेण शुद्धेन पूता अतिपाप्मानमरातिं तरेम ॥4॥
लोकस्य द्वारमर्चिमत् पवित्रं ज्योतिष्मद् भ्राजमानं महस्वत्।
अमृतस्य धारा बहुधा दोहमानं चरणं नो लोके सुधितां दधातु ॥5॥

उसके बीच सुदर्शन चक्र है। वह गतिशील, पवित्र, सर्वत्र फैला हुआ और पुरातन से भी पुरातन है। इससे पवित्र हुआ पुरुष सभी पापों से छूट जाता है। उस शुद्ध और पवित्र चक्र से पावन हुए हम बड़े पापरूपी शत्रु को पार कर जाते हैं। वह लोक के द्वाररूप है और ज्वालामय (तेजोमय) है। वह

प्रकाशमय है, तेजस्वी है, अनेक प्रकार की अमृतधाराओं को वह बहाता है। वह चक्र हमें इस लोक में उत्तम बनाए।

अयुतारज्वलन्तम् अयुतारसमष्ट्याकारं निरतिशयविक्रमविलासम् अनन्तदिव्यायुधदिव्यशक्तिसमष्टिरूपं महाविष्णोरनर्गलप्रतापविग्रहम् अयुतायुतकोटियोजनविशालम् अनन्तज्वालाजालैरलंकृतं समस्तदिव्यमङ्गलनिदानम् अनन्तदिव्यतीर्थानां निजमन्दिरमेवं सुदर्शनं महाचक्रं प्रज्वलति ॥6॥

दस हजार अरों वाला, प्रज्वलित, दस हजार अरों की समष्टिरूप आकारवाला, निरतिशय पराक्रमों के विलासों से युक्त, अनन्त दिव्य आयुधों की दिव्यशक्ति की समष्टिस्वरूप, महाविष्णु के असीम प्रताप के मूर्तरूप जैसा, हजारों करोड़ योजन विशालतायुक्त, अनन्त ज्वालासमूहों से अलंकृत, समस्त दिव्यमंगल कारणों का मूलकारण, अनन्त दिव्य तीर्थों का स्वयंस्थान—ऐसा वह सुदर्शन महाचक्र प्रकाशित हो रहा है।

तस्य नाभिमण्डलसंस्थाने उपलक्ष्यते निरतिशयानन्ददिव्यतेजोराशिः। तन्मध्ये च सहस्रारचक्रं प्रज्वलति। तदखण्डदिव्यतेजोमण्डलाकारं परमानन्दसौदामिनीनिचयोज्ज्वलम् ॥7॥
तदभ्यन्तरसंस्थाने षट्शतारचक्रं प्रज्वलति। तस्यामितपरमतेजः-परमविहारसंस्थानविशेषं विज्ञानघनस्वरूपम् ॥8॥
तदन्तराले त्रिशतारचक्रं विभाति। तच्च परमकल्याणविलासविशेषम् अनन्तचिदादित्यसमष्ट्याकारम् ॥9॥
तदभ्यन्तरे शतारचक्रमाभाति। तच्च परमतेजोमण्डलविशेषम् ॥10॥
तन्मध्ये षष्ट्यरचक्रमाभाति। तच्च ब्रह्मतेजःपरमविलासविशेषम् ॥11॥
तदभ्यन्तरसंस्थाने षट्कोणचक्रं प्रज्वलति। तच्चापरिच्छिन्नानन्तदिव्यतेजोराश्याकारम् ॥12॥

उसके नाभिमण्डल के स्थान में निरतिशय आनंद की दिव्य तेजोराशि दिखाई पड़ती है। उसके बीच एक हजार अर वाला चक्र प्रकाशित हो रहा है। वह अखण्ड दिव्यतेज के मण्डल जैसे आकारवाला और परमानन्द के विद्युत्समूह जैसा उज्ज्वल है। उसके बीच के स्थान में छः सौ अरों वाला एक चक्र प्रकाशित है। उसका तेज असीम है। और वह श्रेष्ठ विहार के विशिष्ट स्थान जैसा होने से विज्ञानघन स्वरूप है। उसके भी भीतर तीन सौ अरों वाला चक्र प्रकाशित है। वह परमकल्याण के विशेष विलासरूप एवं अनन्त चैतन्यरूप सूर्य के समष्टि के आकारवाला है। और उसके भी बीच में सौ अरों वाला चक्र प्रकाशित है। वह परमतेज के विशेष जैसा है। उसके बीच आठ अरों वाला चक्र प्रकाशित है। वह ब्रह्मतेज का परमविशेष विलासरूप है। और उसके भी बीच के स्थान में छः कोणों वाला चक्र प्रकाशित है। वह असीम-अमित-अनन्त तेज के राशि जैसे आकारवाला है।

तदभ्यन्तरे महानन्दपदं विभाति। तत्कर्णिकायां सूर्येन्दुवह्निमण्डलानि चिन्मयानि ज्वलन्ति। तत्रोपलक्ष्यते निरतिशयदिव्यतेजोराशिः ॥13॥
तदभ्यन्तरसंस्थाने युगपदुदितानन्तकोटिरविप्रकाशः सुदर्शनपुरुषो विराजते। सुदर्शनपुरुषो महाविष्णुरेव ॥14॥

महाविष्णोः समस्तासाधारणचिह्नचिह्नित एवमुपासकः सुदर्शनपुरुषं ध्यात्वा विविधोपचारैराराध्य प्रदक्षिणनमस्कारान् विधायोपासकस्तेनाभिपूजितस्तदनुज्ञातश्च उपर्युपरि गत्वा परमानन्दमयान् अनन्तवैकुण्ठान् अवलोक्य उपासकः परमानन्दं प्राप ॥15॥

इसके बीच महानन्द नामक स्थान प्रकाशित है। उसकी कली में सूर्य, चन्द्र और अग्नि के चैतन्यमय मंडल प्रकाशित हैं। इसमें निरतिशय तेज की राशि दिखाई पड़ती है। इसके बीच के स्थान में एक ही साथ उदित हुए करोड़ों सूर्य के जैसे तेजस्वी सुदर्शन पुरुष विराजमान हैं। वे सुदर्शन पुरुष महाविष्णु ही हैं। उन महाविष्णु के समस्त असाधारण चिह्नों से चिह्नित ऐसा ही वह उपासक उन सुदर्शन पुरुष का ध्यान करके विविध उपचारों से उनकी पूजा करके उनकी प्रदक्षिणा और नमस्कार करता है। सामने से वह सुदर्शन पुरुष भी उस उपासक की पूजा करते हैं। बाद में उनकी दी गई अनुज्ञा से वह उपासक वहाँ से और भी ऊपर-ही-ऊपर जाकर परमानन्दमय अनेकानेक वैकुण्ठों के दर्शन करके परमानन्द को प्राप्त करता है।

तत उपरि विविधविचित्रानन्तचिद्विलासविभूतिविशेषानतिक्रम्य अनन्तपरमानन्दविभूतिसमष्टिविशेषान् अनन्तनिरतिशयानन्दसमुद्रानतीत्य उपासकः क्रमेणाद्वैतसंस्थानं प्राप ॥16॥

कथमद्वैतसंस्थानम्। अखण्डानन्दस्वरूपम् अनिर्वाच्यम् अमितबोधसागरम् अमितानन्दसमुद्रं विजातीयविशेषविवर्जितं सजातीयविशेषविशेषितं निरवयवं निराधारं निर्विकारं निरञ्जनम् अनन्तब्रह्मानन्दसमष्टिकन्दं परमचिद्विलाससमष्ट्याकारं निर्मलं निरवद्यं निराश्रयम् अतिनिर्मलानन्तकोटिरविप्रकाशैकस्फुलिङ्गम् अनन्तोपनिषदर्थस्वरूपम् अखिलप्रमाणातीतं मनोवाचामगोचरं नित्यमुक्तस्वरूपम् अनाधारम् आदिमध्यान्तशून्यं कैवल्यं परमं शान्तं सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं महतो महत्तरम् अमितानन्दविशेषं शुद्धबोधानन्दविभूतिविशेषम् अनन्तानन्दविभूतिविशेषसमष्टिरूपम् अक्षरम् अनिर्देश्यम् कूटस्थम् अचलं ध्रुवम् अदिग्देशकालम् अन्तर्बहिश्च तत् सर्वं व्याप्य परिपूर्णं परमयोगिभिर्विमृग्यं देशतः कालतो वस्तुतः परिच्छेदरहितं निरन्तराभिनवं नित्यपरिपूर्णम् अखण्डानन्दामृतविशेषं शाश्वतं परमं पदं निरतिशयानन्दानन्ततटित्पर्वताकारम् अद्वितीयं स्वयंप्रकाशम् अनिशं ज्वलति ॥17॥

वहाँ से ऊपर विविध, अद्भुत और अनन्त चैतन्य के विलासों की विशेष विभूतियों को पार करके, अनन्त परमानन्द की विभूतियों की विशेष समष्टिरूप और असीम निरतिशय अनन्त समुद्रों को पार करके वह उपासक क्रमशः अद्वैत संस्थान को प्राप्त हो जाता है। कैसा है वह अद्वैत स्थान ? (तो सुनो)—अखण्डानन्दस्वरूप, अवर्णनीय, असीमज्ञानसमुद्ररूप, अप्रमेयआनन्दसागरस्वरूप, विजातीय विशेषताओं से रहित, सजातीय विशेषताओं से युक्त, अवयवरहित, निरधिष्ठान, निर्विकार, निरंजन अनन्तब्रह्मानन्द की समष्टि का मूल, परम चैतन्य के विलासों की समष्टि का आकाररूप, निर्मल, निर्दोष, निरवलम्ब, अनन्त करोड़ विमल सूर्य के प्रकाश का मानो एक स्फुलिंग-सा हो, अनन्त उपनिषदों का अर्थस्वरूप, समग्र प्रमाणों से अतीत, मन और वाणी का अविषय, नित्यमुक्तस्वरूप,

आधाररहित, आदि-मध्य-अन्त-रहित, कैवल्यरूप, परमशान्त, अतिशय सूक्ष्म, महान् से भी अति महान्, अमेय, विशेष आनन्दरूप, शुद्ध ज्ञानानन्द की विशेष विभूतिरूप, अनन्त आनन्द की समष्टि की विशेष विभूतिरूप, अविनाशी, अनिर्देश्य, कूटस्थ, अचल, स्थिर, दिशा-देश-काल रहित, भीतर-बाहर चारों ओर से परिपूर्ण, बड़े बड़े योगियों के द्वारा अन्वेषणीय, देश-काल-वस्तु से नहीं नापा जाने वाला, निरन्तर अभिनव नित्य अखण्डानन्दस्वरूप, अमृतविशेष, शाश्वत, परमपद, निरतिशय आनन्दरूप विद्युतों और पर्वतों के-से आकार वाला वह अद्वितीय और स्वयंप्रकाश रूप से सदा प्रकाशित है।

परमानन्दलक्षणापरिच्छिन्नानन्तपरंज्योतिः शाश्वतं शश्वद्विभाति ॥18॥

तदभ्यन्तरसंस्थाने अमितानन्दचिद्रूपाचलम् अखण्डपरमानन्दविशेषं बोधानन्दमहोज्ज्वलं नित्यमङ्गलमन्दिरं चिन्मथनाविर्भूतचित्सारम् अनन्ताश्चर्यसागरम् अमिततेजोराश्यन्तर्गततेजोविशेषम् अनन्तानन्दप्रवाहैरलङ्कृतं निरतिशयानन्दपारावाराकारं निरुपमनित्यनिरवद्यनिरतिशयनिरवधिकतेजोराशिविशेषं निरतिशयानन्दसहस्रप्राकारैरलङ्कृतं शुद्धबोधसौधावलिविशेषैरलङ्कृतं चिदानन्दमयानन्तदिव्यारामैः सुशोभितं शश्वदमितपुष्पवृष्टिभिः समन्ततः सन्ततम् ॥19॥

परमानन्दरूप लक्षणवाला और अमेय-अनन्त परमज्योतिरूप वह स्थान निरंतर प्रकाशित हो रहा है। उसके बीच के स्थान में अमित, आनन्द, चैतन्यरूप, अचल, अखण्ड परमात्मरूप, ज्ञानानन्द से महा उज्ज्वल, नित्य, मांगल्यमंदिर, चैतन्यमंथन से प्राप्त, चैतन्य का सारतत्त्व, अनन्त आश्चर्यसागर, अमित, तेजसमूह के बीच अवस्थित विशेष तेजरूप, अनन्त आनंदप्रवाहों से अलंकृत, निरतिशय आनन्दसागर के जैसे आकारवाला, निरुपम, नित्य, निर्दोष, निरवधि, निरतिशय तेजोविशेषरूप के समूहरूप, निरतिशय आनंद के हजारों प्राकारों से सुशोभित, निरंतर असीम पुष्पवृष्टियों से चारों ओर फैला हुआ एक स्थान है।

तदेव त्रिपाद्विभूतिवैकुण्ठस्थानम्। तदेव परमकैवल्यम्। तदेवाबाधितपरमतत्त्वम्। तदेवानन्तोपनिषद्विमृग्यम्। तदेव परमयोगिभिर्मुमुक्षुभिः सर्वैराशास्यमानम्। तदेव सद्घनम्। तदेव चिद्घनम्। तदेवानन्दघनम्। तदेव शुद्धबोधघनविशेषम् अखण्डानन्दब्रह्मचैतन्याधिदेवतास्वरूपम्। सर्वाधिष्ठानम् अद्वयपरब्रह्मविहारमण्डलं निरतिशयानन्दतेजोमण्डलम् अद्वैतपरमानन्दलक्षणपरब्रह्मणः परमाधिष्ठानमण्डलं निरतिशयपरमानन्दपरममूर्तिविशेषमण्डलम् अनन्तपरममूर्तिसमष्टिमण्डलं निरतिशयपरमानन्दलक्षणपरब्रह्मणः परममूर्तिपरमतत्त्वविलासविशेषमण्डलं बोधानन्दमयानन्तपरमविलासविभूतिविशेषसमष्टिमण्डलम् अनन्तचिद्विलासविभूतिविशेषसमष्टिमण्डलम् अखण्डशुद्धचैतन्यनिजमूर्तिविशेषविग्रहं वाचामगोचरानन्तशुद्धबोधविशेषविग्रहम् अनन्तानन्दसमुद्रसमष्ट्याकारम् अनन्तबोधाचलैरनन्तबोधानन्दाचलैरधिष्ठितं निरतिशयानन्दपरममङ्गलविशेषसमष्ट्याकारं अखण्डाद्वैतपरमानन्दलक्षणपरब्रह्मणः परममूर्तिपरमतेजःपुञ्जपिण्डविशेषं चिद्रूपादित्यमण्डलं

द्वात्रिंशद्व्यूहभेदैरधिष्ठितम्। व्यूहभेदाश्च केशवादिचतुर्विंशतिः सुदर्शनादिन्यासमन्त्राः (सुदर्शनादियन्त्रोद्धारः)। अनन्तगरुडविष्वक्सेनाश्च निरतिशयानन्दश्च ॥20॥

वही स्थान त्रिपाद् विभूति वैकुण्ठस्थान है और वही कैवल्य है, वही अबाधित तत्त्व है, वही अनन्त उपनिषदों के द्वारा अन्वेषणीय है, वही परमयोगियों (मुमुक्षों) के द्वारा चाहने योग्य है, वही सत्यमय, वही चैतन्यमय, वही आनन्दमय, वही शुद्धज्ञानविषयमय और अखण्ड आनन्दमय ब्रह्मचैतन्य से अधिष्ठित देवतास्वरूप है। और भी, वह सर्व का आश्रयस्थान, अद्वैत परब्रह्म का विहार-मण्डल, निरतिशय आनन्द और तेज का मण्डल, अद्वैत परमानन्दस्वरूप परब्रह्म का परमाश्रयरूप मण्डल, निरतिशय परमानन्द की परममूर्ति का विशेष मण्डल, अनन्त परब्रह्म की परममूर्ति का समष्टिमंडल, परमतत्त्व के विलासों का विशेष मण्डल, ज्ञान तथा आनन्दमय अनन्त-परम विलासों की विभूतियों का विशेष समष्टिमण्डल, अनन्त चैतन्य के विलासों की विभूतियों का विशेष समष्टिमण्डल, अखण्ड शुद्ध चैतन्यरूप अपनी मूर्ति का विशेष शरीररूप, वाणी का अविषय, अनन्त शुद्ध ज्ञान-विशेष के विग्रह रूप, अनन्त आनन्दसागर का समष्टिआकाररूप, ज्ञानरूपी अनन्त पर्वतों से और बोधानन्दरूप अनन्त पर्वतों से युक्त, निरतिशय आनन्द और परममंगल के विशेष समष्टि आकाररूप, अखण्ड अद्वैत परमानन्दरूप लक्षण वाले परब्रह्म की परममूर्ति के तेज की जो राशि है, उसके बड़े पिण्ड जैसा, चैतन्यरूप सूर्य के मण्डलवाला और अलग-अलग बत्तीस व्यूहों से वह आश्रित है। और अन्य केशव आदि चौबीस व्यूह और सुदर्शनादि न्यासमन्त्र भी उसमें प्रतिष्ठित हैं। (यहाँ सुदर्शनादि यन्त्रोद्धार बताया गया है) और भी अनेक गरुडों के साथ अनेक विश्वक्सेन और निरतिशय आनन्दों का समूह इसमें है।

आनन्दव्यूहमध्ये सहस्रकोटियोजनायतोन्नतचिन्मयप्रासादं ब्रह्मानन्दमयविमानकोटिभिरतिमङ्गलम् अनन्तोपनिषदर्थारामजालसङ्कुलं सामहंसकूजितैरतिशोभितम् आनन्दमयानन्तशिखरैरलङ्कृतं चिदानन्दरसनिर्झरैरभिव्याप्तं अखण्डानन्दतेजोराश्यन्तरस्थितम् अनन्तानन्दाश्चर्यसागरम् ॥21॥

उस आनन्दव्यूह के बीच, हजारों करोड़ योजन लम्बा, चौडा और ऊँचा चैतन्यमय महल है। ब्रह्मानन्दमय करोड़ों विमानों से वह अतिमंगलमय है। अनन्त उपनिषदों के अर्थरूप उद्यानों से वह व्याप्त है। सामवेदरूपी हंस के शब्दों से वह अतिशोभित है। आनन्दमय अनन्त शिखरों से वह अलंकृत है। चिदानन्द के रसमय झरनों से वह व्याप्त है। अखण्ड आनन्द के तेज के बीच वह अवस्थित है। वह अनन्त आनन्दों का और आश्चर्य का सागर है।

तदभ्यन्तरसंस्थाने अनन्तकोटिरविप्रकाशातिशयप्राकारं निरतिशयानन्दलक्षणं प्रणवाख्यं विमानं विराजते। शतकोटिशिखरैरानन्दमयैः समुज्ज्वलति ॥22॥
तदन्तराले बोधानन्दाचलोपर्यष्टाक्षरीमण्डपो विभाति ॥23॥
तन्मध्ये च चिदानन्दमयवेदिका आनन्दवनविभूषिता ॥24॥
तदुपरि ज्वलति निरतिशयानन्दतेजोराशिः ॥25॥
तदभ्यन्तरसंस्थाने अष्टाक्षरीपद्मविभूषितं चिन्मयासनं विराजते ॥26॥

उसके भीतर के स्थान में अनन्त करोड़ सूर्य जैसे प्रकाशमय बड़े प्राकारवाला और निरतिशय लक्षणवाला प्रणव नाम का विमान विराजित है। वह सौ करोड़ आनन्दमय शिखरों से शोभित है। उसके बीच में बोधानन्द नाम का पर्वत है। उसके ऊपर अष्टाक्षरी नाम का मण्डप शोभायमान है। उसके बीच चिदानन्दमय वेदिका है। और वह आनन्दवन से अलंकृत की गई है। उसके ऊपर निरतिशय आनन्दरूप तेजोराशि प्रकाशित हो रही है और उसके बीच के स्थान में अष्टाक्षरी नाम का मण्डप शोभायमान है। उसके बीच चिदानन्दमय वेदिका है।

प्रणवकर्णिकायां सूर्येन्दुवह्निमण्डलानि चिन्मयानि ज्वलन्ति ॥27॥
तत्राखण्डानन्दतेजोराश्यन्तर्गतं परममङ्गलाकारमनन्तासनं विराजते ॥28॥
तस्योपरि च महायन्त्रं प्रज्वलति। निरतिशयब्रह्मानन्दपरममूर्तिमहायन्त्रं समस्तब्रह्मतेजोराशिसमष्टिरूपं चित्स्वरूपं निरञ्जनं परब्रह्मस्वरूपं परब्रह्मणः परमरहस्यकैवल्यं महायन्त्रमयपरमवैकुण्ठनारायणयन्त्रं विजयते ॥29॥

उस प्रणव की कली में सूर्य, चन्द्र तथा अग्नि के मण्डल चैतन्यमय होकर प्रकाशित हो रहे हैं। उनमें अखण्ड आनन्द तथा तेज की राशि के बीच स्थित परम मंगलकारी अनन्त का आसन विराजमान है। उसके ऊपर महान् यंत्र प्रकाशित हो रहा है। निरतिशय ब्रह्मानन्द की परममूर्ति रूप वह महामंत्र समस्त ब्रह्मतेज की राशि का समष्टिरूप है। चैतन्यरूप, ब्रह्मरूप, निरंजन का परमरहस्य कैवल्य रूप ही वह है। वह सभी यन्त्रों में महायन्त्र है। वह परम वैकुण्ठनारायणयंत्र विजयी होता है।

तत्स्वरूपं कथमिति। देशिकस्तथेति होवाच—

'उस महायंत्र का स्वरूप कैसा है' ? शिष्य के ऐसा पूछने पर गुरु ने 'ठीक है' ऐसा कहकर अब आगे उसका स्वरूप बता रहे हैं—

[आगे 30 से 48 कण्डिकामय मन्त्रों से नारायण मन्त्र का स्वरूप बताया जा रहा है। और उसमें स्थापित किए जाने वाले मन्त्र भी बताए गए हैं। ये मन्त्र और उनका वर्णन अत्यन्त गूढ और रहस्यमय पारिभाषिक संज्ञाओं से युक्त हैं। उनका वाच्यार्थ करने से भी कोई ऐसा तात्पर्य बोध नहीं होता। ऐसे गूढ (रहस्यमय) मन्त्रों का किसी अन्य भाषा में केवल अस्पष्ट वाच्यार्थ में अनुवाद करना हमें उचित भी मालूम नहीं होता। तात्पर्य बोध हो सके तो ऐसे मन्त्रों का अनुवाद करना कुछ हद तक ठीक भी है, पर ऐसे निगूढ और अत्यन्त गोपनीय मन्त्रों का अनुवाद करना ठीक नहीं है। जो लोग साधक हैं, उनको साधना के लिए किसी सिद्ध गुरु के पास जाकर महायंत्र का तथा इनका मर्म पहचान लेना चाहिए। यहाँ अनुवाद करना योग्य नहीं है, ऐसा समझकर केवल मन्त्र ही ज्यों-के-त्यों दिए जा रहे हैं और उनके साथ महायंत्र का मूल स्वरूप भी ज्यों-का-त्यों दिया जा रहा है—]

आदौ षट्कोणचक्रम्। तन्मध्ये षड्दलपद्मम्। तत्कर्णिकायां प्रणवं ॐ मिति। प्रणवमध्ये नारायणबीजमिति। तत्साध्यगर्भितं—मम सर्वाभीष्टसिद्धिं कुरुकुरु स्वाहेति। तत्पद्मदलेषु विष्णुनृसिंहषडक्षरमन्त्रौ—ॐ नमो विष्णवे, ऐं क्लीं श्रीं ह्रीं क्ष्र्यौंफट्। तद्दलकपोलेषु रामकृष्णषडक्षरमन्त्रौ—रां रामाय नमः, क्लीं कृष्णाय नमः। षट्कोणेषु

सुदर्शनषडक्षरमन्त्रः—सहस्रार हुं फडिति। षट्कोणकपोलेषु प्रणवयुक्तशिवपञ्चाक्षरमन्त्रः—ॐ नमः शिवायेति ॥30॥
तद्बहिः प्रणवमालायुक्तं वृत्तम्। वृत्ताद्बहिरष्टदलपद्मम्। तेषु दलेषु नारायणनृसिंहाष्टाक्षरमन्त्रौ—ॐ नमो नारायणाय, जयजय नरसिंह। तद्दलसन्धिषु रामकृष्णश्रीकराष्टाक्षरमन्त्राः—ॐ रामाय हुं फट् स्वाहा, क्लीं दामोदराय नमः, उत्तिष्ठ श्रीकर स्वाहा ॥31॥
तद्बहिः प्रणवमालायुक्तं वृत्तम्। वृत्ताद्बहिर्नवदलपद्मम्। तेपु दलेषु रामकृष्णहयग्रीवनवाक्षरमन्त्राः—ॐ रामचन्द्राय नमः ॐ क्लीं कृष्णाय गोविन्दाय क्लीम्। 'ह्सौं हयग्रीवाय नमो ह्सौम्। तद्दलकपोलेषु दक्षिणामूर्तिनवाक्षरमन्त्रः—ॐ दक्षिणामूर्तिरतरोम् ॥32॥
तद्बहिर्नारायणबीजयुक्तं वृत्तम्। वृत्ताद्बहिर्दशदलपद्मम्। तेषु दलेषु रामकृष्णदशाक्षरमन्त्रौ—हुं जानकीवल्लभाय स्वाहा, गोपीजनवल्लभाय स्वाहा। तद्दलसन्धिषु नृसिंहमालामन्त्रः—ॐ नमो भगवते श्रीमहानृसिंहाय करालदंष्ट्रवदनाय मम विघ्नान् पचपच स्वाहा ॥33॥
तद्बहिर्नृसिंहैकाक्षरयुक्तं वृत्तम्—क्ष्म्रयौं इत्येकाक्षरम्। वृत्ताद्बहिर्द्वादशदलपद्मम्। तेषु दलेषु नारायणवासुदेवद्वादशाक्षरमन्त्रौ—ॐ नमो भगवते नारायणाय, ॐ नमो भगवते वासुदेवाय। तद्दलकपोलेषु महाविष्णुरामकृष्णद्वादशाक्षरमन्त्राश्च—ॐ नमो भगवते महाविष्णवे, ॐ ह्रीं भरताग्रज राम क्लीं स्वाहा, श्रीं ह्रीं क्लीं कृष्णाय गोविन्दाय नमः ॥34॥
तद्बहिर्जगन्मोहनबीजयुक्तं वृत्तं—क्लीमिति। वृत्ताद्बहिश्चतुर्दशदलपद्मम्। तेषु दलेषु लक्ष्मीनारायणहयग्रीवगोपालदधिवामनमन्त्राश्च—ॐ ह्रीं ह्रीं श्रीं श्रीं लक्ष्मीवासुदेवाय नमः, ॐ नमः सर्वकोटिसर्वविद्याराजाय, क्लीं कृष्णाय गोपालचूडामणये स्वाहा, ॐ नमो भगवते दधिवामनाय। तद्दलसन्धिष्वन्नपूर्णेश्वरीमन्त्रः—ह्रीं पद्मावत्यन्नपूर्णे माहेश्वरि स्वाहा ॥35॥
तद्बहिः प्रणवमालायुक्तं वृत्तम्। वृत्ताद्बहिः षोडशदलपद्मम्। तेषु दलेषु श्रीकृष्णसुदर्शनषोडशाक्षरमन्त्रौ च—ॐ नमो भगवते रुक्मिणीवल्लभाय स्वाहा, ॐ नमो भगवते महासुदर्शनाय हुं फट्। तद्दलसंधिषु स्वराः सुदर्शनमालामन्त्राः—अंआंइंईंउंऊंऋंॠंऌंॡंएंऐंओंऔंअंअः, सुदर्शनमहाचक्राय दीप्तरूपाय सर्वतो मां रक्षरक्ष सहस्रार हुं फट् स्वाहा ॥36॥
तद्बहिर्वराहबीजयुक्तं वृत्तं—तद्भुमिति। वृत्ताद्बहिरष्टादशदलपद्मम्। तेष् दलेषु श्रीकृष्णवामनाष्टादशाक्षरमन्त्रौ—क्लीं कृष्णाय गोविन्दाय ोपीजनवल्लभाय स्वाहा, ॐ नमो विष्णवे सुरपतये महाबलाय स्वाहा। तद्दलकपोलेषु गरुडपञ्चाक्षरीमन्त्रो गरुडमालामन्त्रश्च—क्षिप ॐ स्वाहा, ॐ नमः पक्षिराजाय सर्वविषभूतरक्षःकृत्याऽऽदिभेदनाय सर्वेष्टसाधकाय स्वाहा ॥37॥

तद्वहिर्मायावीजयुक्तं वृत्तं—ह्रीमिति। वृत्ताद्बहिः पुनरष्टदलपद्मम्। तेषु दलेषु श्रीकृष्णवामनाष्टाक्षरमन्त्रौ—ॐ नमो दामोदराय, ॐ वामनाय नमः ॐ। तद्दलकपोलेषु नीलकण्ठत्र्यक्षरीगरुडपञ्चाक्षरीमन्त्रौ च—प्रें रीं ठः, नमोऽण्डजाय ॥38॥
तद्वहिर्मन्मथबीजयुक्तं वृत्तम्। वृत्ताद्बहिश्चतुर्विंशतिदलपद्मम्। तेषु दलेषु शरणागतनारायणमन्त्रौ नारायणहयग्रीवगायत्रीमन्त्रौ च—श्रीमन्नारायणचरणौ शरणं प्रपद्ये, श्रीमते नारायणाय नमः, नारायणाय विद्महे एवग्रीवाय धीमहि तन्नो विष्णुः प्रचोदयात्। वागीश्वराय विद्महे हयग्रीवाय धीमहि तन्नो हंसः प्रचोदयात्। तद्दलकपोलेषु नृसिंहसुदर्शनब्रह्मगायत्रीमन्त्राश्च—वज्रनखाय विद्महे तीक्ष्णदंष्ट्राय धीमहि तन्नः सिंहः प्रचोदयात्, सुदर्शनाय विद्महे हेतिराजाय धीमहि तन्नश्चक्रः प्रचोदयात्, तत्सवितुर्वरिण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ॥39॥
तद्बहिर्हयग्रीवैकाक्षरयुक्तं वृत्तं—ह्सौमिति। वृत्ताद्बहिर्द्वात्रिंशद्दलपद्मम्। तेषु दलेषु नृसिंहहयग्रीवानुष्टुभमन्त्रौ—

उग्रं वीरं महाविष्णुं ज्वलन्तं सर्वतोमुखम्।
नृसिंहं भीषणं भद्रं मृत्युमृत्युं नमाम्यहम् ॥
ऋग्यजुःसामरूपाय वेदाहरणकर्मणे।
प्रणवोद्गीथवपुषे महाश्वशिरसे नमः ॥

तद्दलकपोलेषु रामकृष्णानुष्टुभमन्त्रौ—

रामभद्र महेष्वास रघुवीर नृपोत्तम।
भो दशास्यान्तकास्माकं रक्षां देहि श्रियं च ते ॥
देवकीसुत गोविन्द वासुदेव जगत्पते।
देहि मे तनयं कृष्ण त्वामहं शरणं गतः ॥40॥

तद्बहिः प्रणवसंपुटिताग्निबीजयुक्तं वृत्तम्—ॐ रं ॐ इति। वृत्ताद्बहिः षट्त्रिंशद्दलपद्मम्। तेषु दलेषु हयग्रीवषट्त्रिंशदक्षरमन्त्रः पुनरष्टत्रिंशदक्षरमन्त्रश्च—

हंसः—विश्वोत्तीर्णस्वरूपाय चिन्मयानन्दरूपिणे।
तुभ्यं नमो हयग्रीव विद्याराजाय विष्णवे—सोहम् ॥
ह्सौं ॐ नमो भगवते हयग्रीवाय सर्ववागीश्वरेश्वराय सर्ववेदमयाय सर्वविद्यां मे देहि स्वाहा। तद्दलकपोलेषु प्रणवादिनमोऽन्ताश्चतुर्थ्यन्ताः केशवादिचतुर्विंशतिमन्त्राश्च। अवशिष्टद्वादशस्थानेषु रामकृष्णगायत्रीद्वयवर्णचतुष्टयमेकैकस्थले—ॐ केशवाय नमः ॐ नारायणाय नमः ॐ माधवाय नमः ॐ गोविन्दाय नमः ॐ विष्णवे नमः ॐ मधुसूदनाय नमः ॐ त्रिविक्रमाय नमः ॐ वामनाय नमः ॐ श्रीधराय नमः ॐ हृषीकेशाय नमः ॐ पद्मनाभाय नमः ॐ दामोदराय नमः ॐ सङ्कर्षणाय नमः ॐ वासुदेवाय नमः ॐ प्रद्युम्नाय नमः ॐ अनिरुद्धाय नमः ॐ

पुरुषोत्तमाय नमः ॐ अधोक्षजाय नमः ॐ नरसिंहाय नमः ॐ अच्युताय नमः ॐ जनार्दनाय नमः ॐ उपेन्द्राय नमः ॐ हरये नमः ॐ श्रीकृष्णाय नमः, दाशरथाय विद्महे सीतावल्लभाय धीमहि तन्नो रामः प्रचोदयात्, दामोदराय विद्महे वासुदेवाय धीमहि तन्नः कृष्णः प्रचोदयात् ॥41॥

तद्बहिः प्रणवसम्पुटिताङ्कुशबीजयुक्तं वृत्तम्—ॐ क्रों ॐ इति। तद्बहिः पुनर्वृत्तम्। तन्मध्ये द्वादशकुक्षिस्थानानि सान्तरालानि। तेषु कौस्तुभवनमालाश्रीवत्ससुदर्शनगरुडपद्मध्वजानन्तशार्ङ्गगदाशङ्खनन्दकमन्त्राः प्रणवादिनमोऽन्ताश्चतुर्थ्यन्ताः क्रमेण—ॐ कौस्तुभाय नमः ॐ वनमालायै नमः ॐ श्रीवत्साय नमः ॐ सुदर्शनाय नमः ॐ गरुडाय नमः ॐ पद्माय नमः ॐ ध्वजाय नमः ॐ अनन्ताय नमः ॐ शार्ङ्गाय नमः ॐ गदायै नमः ॐ शङ्खाय नमः ॐ नन्दकाय नमः। तदन्तरालेषु—ॐ विष्वक्सेनाय नमः ॐ आचक्राय स्वाहा ॐ विचक्राय स्वाहा ॐ सुचक्राय स्वाहा ॐ धीचक्राय स्वाहा ॐ संचक्राय स्वाहा ॐ ज्वालाचक्राय स्वाहा ॐ क्रुद्धोल्काय स्वाहा ॐ महोल्काय स्वाहा ॐ वीर्योल्काय स्वाहा ॐ विद्योल्काय स्वाहा ॐ सहस्रोल्काय स्वाहा इति प्रणवादिमन्त्राः ॥42॥

तद्बहिः प्रणवसम्पुटितगरुडपञ्चाक्षरयुक्तं वृत्तम्—ॐ क्षिप ॐ स्वाहा ॐ। तच्च द्वादशवज्रैः सान्तरालैरलंकृतम्। तेषु वज्रेषु—ॐ पद्मनिधये नमः ॐ महापद्मनिधये नमः ॐ गरुडनिधये नमः ॐ शङ्खनिधये नमः ॐ मकरनिधये नमः ॐ कच्छपनिधये नमः ॐ विद्यानिधये नमः ॐ परमानन्दनिधये नमः ॐ मोक्षनिधये नमः ॐ लक्ष्मीनिधये नमः ॐ ब्रह्मनिधये नमः ॐ श्रीमुकुन्दनिधये नमः ॐ वैकुण्ठनिधये नमः। तत्संधिस्थानेषु—ॐ विद्याकल्पकतरवे नमः ॐ आनन्दकल्पकतरवे नमः ॐ ब्रह्मकल्पकतरवे नमः ॐ मुक्तिकल्पकतरवे नमः ॐ अमृतकल्पकतरवे नमः ॐ बोधकल्पकतरवे नमः ॐ विभूतिकल्पकतरवे नमः ॐ वैकुण्ठकल्पकतरवे नमः ॐ वेदकल्पकतरवे नमः ॐ योगकल्पकतरवे नमः ॐ यज्ञकल्पकतरवे नमः ॐ पद्मकल्पकतरवे नमः। तच्च शिवगायत्रीपरब्रह्ममन्त्राणां वर्णैर्वृत्ताकारेण संवेष्टय—

तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि तन्नो रुद्रः प्रचोदयात्,
श्रीमन्नारायणो ज्योतिरात्मा नारायणः परः।
नारायणः परं ब्रह्म नारायणः नमोऽस्तु ते ॥43॥

तदबहिः प्रणवसम्पुटितश्रीबीजयुक्तं वृत्तम्—ॐ श्रीमोमिति। तद्बहिश्चत्वारिंशद्दलपद्मम्। तेषु दलेषु व्याहृतिशिरःसम्पुटितवेदगायत्रीपादचतुष्टयसूर्याष्टाक्षरीमन्त्रौ—ॐ भूः ॐ भुवः ॐ सुवः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यम् ॐ तत्सवितुर्वरेण्यम् ॐ भर्गो देवस्य धीमहि ॐ धियो यो नः प्रचोदयात् ॐ परोरजसे सावदोम् ॐ आपो

ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः सुवरोम्, ॐ घृणिः सूर्य आदित्यः। तद्दलसन्धिषु प्रणवश्रीबीजसम्पुटितनारायणबीजं सर्वत्र—ॐ श्रीमं श्रीमोम् ॥44॥

तद्बहिरष्टशूलाङ्कितभूचक्रम्। चक्रान्तश्चतुर्दिक्षु हंसःसोहंमन्त्रौ प्रणवसम्पुटितौ नारायणास्त्रमन्त्राश्च—ॐ हंसः सोहम्, ॐ नमो नारायणाय हुं फट् ॥45॥

तद्बहिः प्रणवमालासंयुक्तं वृत्तम्। वृत्ताद्बहिः पञ्चाशद्दलपद्मम्। तेषु दलेषु मातृकापञ्चाशदक्षरमाला लकारवर्ज्या। तद्दलसन्धिषु प्रणवश्रीबीजसम्पुटितरामकृष्णमालामन्त्रौ—ॐ श्रीमों नमो भगवते रघुनन्दनाय रक्षोघ्नविशदाय मधुरप्रसन्नवदनायामिततेजसे बलाय रामाय विष्णवे नमः श्रीमों, ॐ श्रीं ॐ नमः कृष्णाय देवकीपुत्राय वासुदेवाय निर्गलच्छेदनाय सर्वलोकाधिपतये सर्वजगन्मोहनाय विष्णवे कामितार्थदाय स्वाहा श्रीमोम् ॥46॥

तद्बहिरष्टशूलाङ्कितभूचक्रम्। तेषु प्रणवसम्पुटितमहानीलकण्ठमन्त्रवर्णानि—ॐमों नमो नीलकण्ठाय ॐ। शूलाग्रेषु लोकपालमन्त्राः प्रणवादिनमोऽन्ताश्चतुर्थ्यन्ताः क्रमेण—ॐ इन्द्राय नमः ॐ अग्नये नमः ॐ यमाय नमः ॐ निर्ऋतये नमः ॐ वरुणाय नमः ॐ वायवे नमः ॐ सोमाय नमः ॐ ईशानाय नमः ॥47॥

तद्बहिः प्रणवमालायुक्तं वृत्तत्रयम्। तद्बहिर्भूपुरचतुष्टयं चतुर्द्वारयुतं चक्रकोणचतुष्टयमहावज्रविभूषितम्। तेषु वज्रेषु प्रणवश्रीबीजसम्पुटितामृतबीजद्वयम्—ॐ श्रीं ठं वं श्रीमोमिति। बहिर्भूपुरवीथ्याम्—ॐ आधारशक्त्यै नमः ॐ मूलप्रकृत्यै नमः ॐ आदिकूर्माय नमः ॐ अनन्ताय नमः ॐ पृथिव्यै नमः। मध्यभूपुरवीथ्याम्—ॐ क्षीरसमुद्राय नमः ॐ रत्नद्वीपाय नमः ॐ रत्नमण्डपाय नमः ॐ श्वेतच्छत्राय नमः ॐ कल्पवृक्षाय नमः ॐ रत्नसिंहासनाय नमः। प्रथमभूपुरवीथ्यां धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्यसत्त्वरजस्तमोमायाविद्याऽनन्तपद्माः प्रणवादिनमोन्ताश्चतुर्थ्यन्ताः क्रमेण। बाह्यवृत्तवीथ्यां विमलोत्कर्षिणी ज्ञानाक्रियायोगाप्रह्वीसत्येशानाः प्रणवादिनमोऽन्ताश्चतुर्थ्यन्ताः क्रमेण। अन्तर्वृत्तवीथ्यां—ओमनुग्रहायै नमः, ॐ नमो भगवते विष्णवे सर्वभूतात्मने वासुदेवाय सर्वात्मसंयोगयोगपीठात्मने नमः।

वृत्तावकाशेषु—

बीजं प्राणं च शक्तिं च दृष्टिं वश्यादिकं तथा।
मन्त्रयन्त्राख्यगायत्रीप्राणस्थापनमेव च।
भूतदिक्पालबीजानि यन्त्रस्याङ्गानि वै दश ॥
मूलमन्त्रमालामन्त्रकवचदिग्बन्धनमन्त्राश्च ॥48॥

इस प्रकार पहले 28 और 29 कण्डिकाओं के द्वारा अनन्त आसन के ऊपर स्थित समष्टिमहायंत्र को बताकर बाद में 30 से 48 कण्डिकाओं के द्वारा व्यष्टियंत्र का निगूढ स्वरूप और उसमें उपयुक्त

रहस्यमय मन्त्र बताए गए हैं। इसका स्वरूप और उसमें उपयुक्त मन्त्र दोनों रहस्यमय और गुरु से ही बोध्य हैं।

एवंविधमेतद्यन्त्रं महामन्त्रमयं योगधीरान्तैः परममन्त्रैरलङ्कृतं षोडशोपचारैरभ्यर्चितं जपहोमादिना साधितमेतद्यन्त्रं शुद्धब्रह्मतेजोमयं सर्वाभयङ्करं समस्तदुरितक्षयकरं सर्वाभीष्टसम्पादकं सायुज्यमुक्तिप्रदमेतत् परमवैकुण्ठमहानारायणयन्त्रं प्रज्वलति ॥49॥

ऐसा यह यन्त्र महायन्त्रमय है। योगधीर तक के परममन्त्रों से यह शोभित है। यदि इसकी षोडशोपचार पूजा की जाए और जप-होम आदि विहित विधियों से उसको सिद्ध किया जाए, तो यह मन्त्र शुद्ध तेजोमय बनकर साधक को सब तरह से निर्भय बनाता है। समग्र पापों का नाश करता है। सभी इष्ट कामनाएँ पूरी करता है। सायुज्य मुक्ति प्रदान करता है। ऐसा यह परमवैकुण्ठ महायन्त्र प्रकाशित है।

तस्योपरि च निरतिशयानन्दतेजोराश्यभ्यन्तरसमासीनं वाचामगोचरानन्दतेजोराश्याकारं चित्साराविर्भूतानन्दविग्रहं बोधानन्दस्वरूपं निरतिशयसौन्दर्यपारावारं तुरीयस्वरूपं तुरीयातीतं चाद्वैतपरमानन्दं निरन्तरातितुरीयनिरतिशयसौन्दर्यानन्दपारावारं लावण्यवाहिनीकल्लोलतटिद्भासुरं दिव्यमङ्गलविग्रहं मूर्तिमद्भिः परममङ्गलैरुपसेव्यमानं चिदानन्दमयैरनन्तकोटिरविप्रकाशैरनन्तभूषणैरलङ्कृतं सुदर्शनपाञ्चजन्यपद्मगदाऽसिशार्ङ्गमुसलपरिघाद्यैश्चिन्मयैरनेकायुधगणैर्मूर्तिमद्भिः सुसेवितं श्रीवत्सकौस्तुभवनमालाऽङ्कितवक्षसं ब्रह्मकल्पवनामृतपुष्पवृष्टिभिः सन्ततमानन्दं ब्रह्मानन्दरसनिर्भरैरसंख्यैरतिमङ्गलं शेषायुतफणाजालविपुलच्छत्रशोभितं तत्फणामण्डलोदर्चिर्मणिद्योतितविग्रहं तदङ्गकान्तिनिर्झरैस्ततं निरतिशयब्रह्मगन्धस्वरूपं निरतिशयानन्दब्रह्मगन्धविशेषाकारम् अनन्तब्रह्मगन्धाकारसमष्टिविशेषम् अनन्तानन्दतुलसीमाल्यैरभिनवं चिदानन्दमयानन्तपुष्पमाल्यैर्विराजमानं तेजःप्रवाहतरङ्गतत्परम्पराभिर्ज्वलन्तं निरतिशयानन्तकान्तिविशेषावर्तैरभितोऽनिशं प्रज्वलन्तं बोधानन्दमयानन्तधूपदीपावलिभिरतिशोभितं निरतिशयानन्दचामरविशेषैः परिसेवितं निरन्तरनिरुपमनिरतिशयोत्कटज्ञानानन्दानन्तगुच्छफलैरलङ्कृतं चिन्मयानन्ददिव्यविमानच्छत्रध्वजराजिभिर्विराजमानं परममङ्गलानन्तदिव्यतेजोभिर्ज्वलन्तम् अनिशं वाचामगोचरानन्ततेजोराश्यन्तर्गतम् अर्धमात्रात्मकं तुर्यं ध्वन्यात्मकं तुरीयातीतम् अवाच्यं नादबिन्दुकलाऽध्यात्मस्वरूपं चेत्याद्यनन्ताकारेणावस्थितं निर्गुणं निष्क्रियं निर्मलं निरवद्यं निरञ्जनं निराकारं निराश्रयं निरतिशयाद्वैतपरमानन्दलक्षणम् आदिनारायणं ध्यायेदित्युपनिषत् ॥50॥

इत्याथर्वणमहानारायणोपनिषदि परममोक्षस्वरूपनिरूपणद्वारा त्रिपाद्विभूतिपरमवैकुण्ठमहानारायणयन्त्रस्वरूपनिरूपणं नाम सप्तमोऽध्यायः।

उसके ऊपर निरतिशय आनन्दमय तेजोराशि के बीच तुरीय और तुरीयातीय स्वरूप विराजित है। वह वाणी का अविषय है, आनन्द और तेजोराशि के आकारवाला है, वह बोध और आनंदस्वरूप निरतिशय आनन्द और सौन्दर्य के सागर जैसा, अद्वैत परमानन्द से व्याप्त, तुरीय से परे, निरतिशय आनन्द और सौन्दर्य के सागररूप, चैतन्य के सारतत्त्व से उत्पन्न आनन्दरूप शरीरधारी, बोध और आनन्द का स्वरूप, लावण्य की नदी के तरंगों से युक्त, विद्युत् जैसा प्रकाशित, दिव्यमंगल शरीरधारी, श्रेष्ठमूर्त मांगल्यों से सेवित, चिदानन्दमय अनन्त सूर्यों के प्रकाशों से तथा अनंत आभूषणों से शोभित है। सुदर्शन-पांचजन्य शंख-कमल-गदा-तलवार-शार्ङ्ग-धनुष-मुसल-परिघ आदि चैतन्यमय अनेक मूर्तिमान आयुधों के समूहों से अच्छी तरह सेवित है। और उस नारायणयन्त्र में श्रीवत्स, कौस्तुभ तथा वनमाला से युक्त वक्षःस्थलवाले, ब्रह्मरूप, कल्पवन के अमर पुष्पों की वृष्टियों से व्याप्त, आनन्दस्वरूप, ब्रह्मानन्द के रस से भरे हुए असंख्य प्रवाहों से अतिमंगल शेषनाग के दस हजार फणों के समूहरूपी बड़े छत्र से शोभायमान, उन फणों के ऊपर के बहुत तेजस्वी मणियों से प्रकाशित शरीरवाले, अपने अंगों की कान्तिरूपी झरनों से व्याप्त, निरतिशय ब्रह्मरूप सुगन्ध से सुगन्धित, निरतिशय आनन्दयमय ब्रह्मगन्ध के विशेष आकार रूप, अनन्त ब्रह्मगन्ध की विशेष समष्टिरूप आकारवाले, आनन्दमय तुलसी की मालाओं से चारों ओर नवीन, चिदानन्दमय अनन्त पुष्पों की मालाओं से विराजमान, उनके प्रवाहों और उनकी तरंगों की परम्पराओं से प्रकाशित होते हुए निरतिशय आनन्दस्वरूप कान्ति की विशेषताओं के मण्डलों से निरन्तर प्रज्वलित हुए, बोधानन्दमय अनन्त धूपों और दीपकों की पंक्तियों से अत्यन्त शोभित और निरतिशय आनन्दमय अनेक चामरों से चारों ओर सुसेवित होते हुए, निरन्तर उपमारहित, निरतिशय उत्कट ज्ञानानन्दमय, अनन्त गुच्छों और फलों से अलंकृत, चैतन्यमय और आनन्दस्वरूप दिव्य विमानों, छत्रों और ध्वजों की पंक्तियों से विराजमान, परममंगलमय, अनन्त दिव्यतेज से प्रकाशमान, निरन्तर वाणी के अविषयरूप, अनन्त तेज की राशि की भीतर रहे हुए, अर्धमात्रारूप, तुरीयस्वरूप, नादस्वरूप, तुर्यातीत, अवर्णनीय, और नाद-बिन्दु-कला-रूपाध्यात्मस्वरूप इत्यादि अनन्त आकार से अवस्थित, निर्गुण, क्रियाशून्य, निर्मल, निर्दोष, निरंजन, निराकार, आश्रयरहित और निरतिशय अद्वैत परमानन्दरूप लक्षण वाले श्रीआदिनारायण का ध्यान करना चाहिए। ऐसा यह उपनिषद् कहती है।

इस प्रकार आथर्वण-महानारायणोपनिषद् में परममोक्षस्वरूपनिरूपण द्वारा त्रिपाद्विभूतिपरमवैकुण्ठमहानारायणयन्त्रस्वरूपनिरूपण पूरा हुआ।

❋

अष्टमोऽध्यायः

ततः पितामहः परिपृच्छति भगवन्तं महाविष्णुं—भगवन् शुद्धाद्वैतपरमानन्दलक्षणपरब्रह्मणस्तव कथं विरुद्धवैकुण्ठप्रासादप्राकारविमानाद्यनन्तवस्तुभेदः ॥1॥

सत्यमेवोक्तमिति भगवान् महाविष्णुः परिहरति। यथा शुद्धसुवर्णस्य कटकमुकुटाङ्गदादिभेदः। यथा समुद्रसलिलस्य स्थूलसूक्ष्मतरङ्गफेनबुद्बुदकरकलवणपाषाणाद्यनन्तवस्तुभेदः। यथा भूमेः पर्वतवृक्षतृणगुल्मलताद्यनन्तवस्तुभेदः। तथैवाद्वैतपरमानन्दलक्षणपरब्रह्मणो मम

सर्वाद्वैतमुपपन्नं भवत्येव। मत्स्वरूपमेव सर्वं मद्व्यतिरिक्तमणुमात्रं न विद्यते ॥2॥

पुनः पितामह ब्रह्मा ने भगवान् महाविष्णु से पूछा—'हे भगवन्! आप तो स्वयं शुद्ध, अद्वैत, परमानन्द, परब्रह्म के ही लक्षणवाले हैं। फिर भी इससे विरोधी ये वैकुण्ठधाम, वहाँ के महल, वहाँ के प्राकार, विमान आदि अनन्त वस्तुस्वरूप से आपका भेद किस तरह संभव हो सकता है? इस प्रश्न का उत्तर कहते हुए भगवान् महाविष्णु ब्रह्मा की शंका का निराकरण करते हुए कहने लगे कि आपने यह ठीक ही कहा है, परन्तु जिस तरह शुद्ध सोने के कड़े, मुकुट, कुण्डल, बाजूबन्द आदि भेद होते हैं, अथवा जैसे सागर के जल के छोटे-बड़े तरंग-फेन-बुद्बुद्-ओले, लवण और उसके ढेले आदि अनन्त वस्तुओं के रूप में भेद होते हैं, अथवा जिस प्रकार पृथ्वी के पर्वत, वृक्ष, घास, पौधे, बेल आदि अनन्त वस्तुओं के रूप में भेद होते हैं, ठीक उसी प्रकार से अद्वैत परमानन्दरूप लक्षणवाले परब्रह्म ऐसे मेरे स्वरूपों के केवल काल्पनिक भेद ही हैं, वास्तविक रूप से तो सब कुछ अद्वैत परब्रह्म ही है, ऐसा सिद्ध होता है। सब कुछ मेरा ही स्वरूप ही है, मुझसे अलग बिल्कुल नहीं है।

पुनः पितामहः परिपृच्छति—भगवन् परमवैकुण्ठ एव परममोक्षः। परममोक्षस्त्वेक एव श्रूयते सर्वत्र। कथमनन्तवैकुण्ठाश्च अनन्तानन्दसमुद्रादयश्च अनन्तमूर्तयः सन्तीति ॥3॥

तथेति होवाच भगवान् महाविष्णुः—एकस्मिन्नविद्यापादेऽनन्तकोटिब्रह्माण्डानि सावरणानि श्रूयन्ते। तस्मिन्नेकस्मिन्नण्डे बहवो लोकाश्च बहवो वैकुण्ठाश्चानन्तविभूतयश्च सन्त्येव। सर्वाण्डेष्वनन्तलोकाश्चानन्तवैकुण्ठाः सन्तीति सर्वेषां खल्वभिमतम्। पादत्रयेऽपि किं वक्तव्यम्। निरतिशयानन्दाविर्भावो मोक्ष इति मोक्षलक्षणं पादत्रये वर्तते। तस्मात् पादत्रयं परममोक्षः। पादत्रयं परमवैकुण्ठः। पादत्रयं परमकैवल्यमिति। ततः शुद्धचिदानन्दब्रह्मविलासानन्दाश्चानन्तरपरमानन्दविभूतयश्चानन्तवैकुण्ठाश्चानन्तपरमानन्दसमुद्रादयः सन्त्येव ॥4॥

इसके बाद पितामह ब्रह्मा ने पुनः पूछा—'हे भगवन्! परम वैकुण्ठ ही परममोक्ष है। किन्तु शास्त्रों में परम मोक्ष तो एक ही सुना जाता है। फिर भी अनन्त वैकुण्ठ, अनन्त आनन्दसागर और अनन्त मूर्तियाँ हैं, यह बात कैसे उचित ठहरती है।?' तब भगवान् विष्णु ने कहा—हाँ, वह उचित है, क्योंकि एक-एक ही अविद्यापाद अनन्त कोटि ब्रह्माण्ड आवरणों के साथ स्थित हैं, ऐसा सुना जाता है। उस एक ही ब्रह्माण्ड में बहुत से लोग, बहुत से वैकुण्ठ और अनन्त विभूतियाँ भी तो हैं ही। और सब ब्रह्माण्डों में अनन्त लोग एवं अनन्त वैकुण्ठ हैं—यह बात तो सभी लोगों को मान्य है ही। अब बाकी के तीन पादों में क्या है, यह कहना चाहिए। निरतिशय आनन्द का आविर्भाव ही मोक्ष है—मोक्ष का ऐसा लक्षण अन्य तीनों पादों में है। इसलिए तीन पाद परममोक्ष हैं, एवं तीन पाद परम वैकुण्ठ है और तीन पाद परम कैवल्य है। इसलिए शुद्ध चैतन्य और आनन्दरूप ब्रह्म के विलासवाले आनन्द, परमानन्द की विभूतियाँ, अनन्त वैकुण्ठ, और अनन्त परमानन्द के समूह—ये सब हैं ही।

उपासकस्ततोऽभ्येत्यैवंविधं नारायणं ध्यात्वा प्रदक्षिणनमस्कारान् विधाय विविधोपचारैरभ्यर्च्य निरतिशयाद्वैतपरमानन्दलक्षणो भूत्वा

तदग्रे सावधानेनोपविश्य अद्वैतयोगमास्थाय सर्वाद्वैतपरमानन्दलक्षणाखण्डामिततेजोराश्याकारं विभाव्योपासकः स्वयं शुद्धबोधानन्दमयामृतनिरतिशयानन्दतेजोराश्याकारो भूत्वा महावाक्यार्थमनुस्मरन् ब्रह्माहमस्मि अहमस्मि ब्रह्माहमस्मि योऽहमस्मि ब्रह्माहमस्मि अहमेवाहं मां जुहोमि स्वाहा। अहं ब्रह्मेति भावनया यथा परमतेजोमहानदीप्रवाहः परमतेजःपारावारे प्रविशति। यथा परमतेजःपारावारतरङ्गाः परमतेजःपारावारे प्रविशन्ति। तथैव सच्चिदानन्दात्मोपासकः सर्वपरिपूर्णाद्वैतपरमानन्दलक्षणे परब्रह्मणि नारायणे मयि सच्चिदानन्दात्मकोऽहमजोऽहं परिपूर्णोऽहमस्मीति प्रविवेश। तत उपासको निस्तरङ्गाद्वैतापारनिरतिशयसच्चिदानन्दसमुद्रो बभूव ॥5॥

यस्त्वनेन मार्गेण सम्यगाचरति स नारायणो भवत्यसंशयमेव। अनेन मार्गेण सर्वे मुनयः सिद्धिं गताः। असंख्याताः परमयोगिनश्च सिद्धिं गताः ॥6॥

फिर उस प्रकार के नारायण को प्राप्त कर लेने के बाद उपासक उनका ध्यान करता है, प्रदक्षिणा और नमस्कार करता है, विविध उपचारों से उनकी पूजा करता है और निरतिशय परमानन्द युक्त होकर उनके सामने बैठता है। बाद में अद्वैत योग का आश्रय करके सम्पूर्ण अद्वैत परमानन्द के लक्षणयुक्त अखंड-अमित-तेजोराशि का जो आकार है, उनका चिन्तन करके उपासक स्वयं भी ज्ञानमय और आनन्दमय, अमर तथा निरतिशय आनन्दस्वरूप तेजोराशि का आकार ग्रहण कर लेता है, और महावाक्य के अर्थ का स्मरण करता है कि 'मैं ब्रह्म हूँ, मैं ब्रह्म हूँ, मैं जो हूँ, वही ब्रह्म है। मैं ही मेरा होम करता हूँ, स्वाहा' इस प्रकार, 'मैं ब्रह्म हूँ'—ऐसी भावना से, जिस तरह परमप्रेम की महानदी का प्रवाह वेग के सागर में प्रवेश करता है, उसी तरह और जैसे परमतेज के सागर की तरंगें परमतेज के सागर में प्रवेश करती हैं, उसी तरह वह सच्चिदानन्द स्वरूपधारी उपासक, 'सर्वांशपरिपूर्ण अद्वैत परमानन्दस्वरूप परब्रह्म नारायण मुझमें हैं,' 'मैं अब सच्चिदानन्द स्वरूप हूँ' 'अब मैं परिपूर्ण हूँ'—ऐसी भावना से प्रवेश करता है, और वह उपासक फिर निस्तरंग अद्वैत-अपार-निरतिशय-सच्चिदानन्द का सागर बन जाता है। जो मनुष्य इस मार्ग पर चलकर उत्तम आचरण करता है, वह अवश्य नारायण ही बन जाता है। इस मार्ग पर चलकर सब मुनियों ने सिद्धि प्राप्त की है तथा असंख्य श्रेष्ठ मुनिजन सिद्धि प्राप्त किए हुए हैं।

ततः शिष्यो गुरुं परिपृच्छति—भगवन् सालम्बनिरालम्बयोगौ कथमिति ॥7॥

सालम्बस्तु समस्तकर्मातिदूरतया करचरणादिमूर्तिविशिष्टं मण्डलाद्यालम्बनं सालम्बयोगः। निरालम्बस्तु समस्तनामरूपकर्मातिदूरतया सर्वकामाद्यन्तःकरणवृत्तिसाक्षितया तदालम्बनशून्यतया च भावनं निरालम्बयोगः ॥8॥

फिर शिष्य ने गुरु से पूछा—'हे भगवन्! सालम्ब और निरालम्ब योग कैसा होता है, यह मुझे कहिए।' तब गुरु ने कहा—सभी कर्मों को अत्यन्त दूर ढकेलकर, हाथ-पैर आदि अवयवों वाली मूर्ति का जिस योग में ध्यान किया जाता है, वह अथवा जिसमें मण्डल आदि का आलम्बन होता है वह

'सालम्ब-योग' कहा जाता है। तथा जिस योग में सब नामों तथा कर्मों को अत्यन्त दूर करके, सभी कामनाओं से मुक्त हुए अन्तःकरण की वृत्ति के साक्षी रूप में, उसके आलम्बन से रहित होकर ही चिन्तन किया जाता है, उसे 'निरालम्ब योग' कहा जाता है।

अथ च निरालम्बयोगाधिकारी कीदृशो भवति ॥9॥
अमानित्वादिलक्षणोपलक्षितो यः पुरुषः स एव निरालम्बयोगाधिकारी ॥10॥
कार्यः कश्चिदस्ति। तस्मात् सर्वेषामधिकारिणामनधिकारिणां च भक्तियोग एव प्रशस्यते। भक्तियोगो निरुपद्रवः। भक्तियोगान्मुक्तिः। भक्तिमतामनायासेनाचिरादेव तत्त्वज्ञानं भवति ॥11॥
तत्कथमिति। भक्तवत्सलः स्वयमेव सर्वेभ्यो मोक्षविघ्नेभ्यो भक्तिनिष्ठान् सर्वान् परिपालयति सर्वाभीष्टान् प्रयच्छति मोक्षं दापयति चतुर्मुखादीनाम्। सर्वेषामपि विना विष्णुभक्त्या कल्पकोटिभिर्मोक्षो न विद्यते। कारणेन विना कार्यं नोदेति। भक्त्या विना ब्रह्मज्ञानं कदाऽपि न जायते। तस्मात्त्वमपि सर्वोपायान् परित्यज्य भक्तिमाश्रय। भक्तिनिष्ठो भव। भक्तिनिष्ठो भव। भक्त्या सर्वसिद्धयः सिध्यन्ति। भक्त्यसाध्यं न किञ्चिदस्ति ॥12॥

अब इस निरालम्ब योग का अधिकारी कैसा होता है ? तो कहते हैं—अभिमानराहित्य आदि लक्षणों से युक्त होता है, वही निरालम्बयोग का अधिकारी समझा जाता है। और वह तो कोई विरल पुरुष ही हो सकता है। इसलिए सभी अधिकारियों और अनधिकारियों के लिए भक्तियोग ही उत्तम है। क्योंकि भक्तियोग उपद्रवरहित है। भक्तियोग से मुक्ति मिलती है। जो भक्तिमान हैं, उन्हें अनायास ही तत्त्वज्ञान हो जाता है। ऐसा कैसे होता है ? तो उत्तर यह है कि भक्तवत्सल भगवान् स्वयं ही सभी भक्तिनिष्ठों का मोक्षावरोधक विघ्नों से रक्षण करते हैं। वे सभी इच्छित फल देते हैं, और मोक्ष प्रदान करते हैं। ब्रह्मा आदि करोड़ों देवों का भी विष्णुभक्ति के बिना करोड़ों वर्षों में भी मोक्ष नहीं हो सकता। कारण के बिना कार्य कभी उत्पन्न हो नहीं सकता। इसलिए तुम भी अन्य सभी उपायों को छोड़कर भक्ति का ही आश्रय कर लो। भक्तिनिष्ठ हो जाओ ! भक्तिपरायण हो जाओ ! भक्ति से सभी सिद्धियाँ प्राप्त की जा सकती हैं, भक्ति से असाध्य कुछ भी नहीं है।

एवंविधं गुरूपदेशमाकर्ण्य सर्वं परमतत्त्वरहस्यमवबुध्य सर्वसंशयान् विधूय क्षिप्रमेव मोक्षं साधयामीति निश्चित्य ततः शिष्यः समुत्थाय प्रदक्षिणनमस्कारं कृत्वा गुरुभ्यो गुरुपूजां विधाय गुर्वनुज्ञया क्रमेण भक्तिनिष्ठो भूत्वा भक्त्यतिशयेन पक्वविज्ञानं प्राप्य तस्मादनायासेन शिष्यः क्षिप्रमेव साक्षान्नारायणो बभूवेत्युपनिषत् ॥13॥

इस प्रकार से गुरु के उपदेश को सुनकर, 'मैं परमतत्त्व का सर्व रहस्य जानकर, सभी संशयों को छोड़कर मोक्ष को शीघ्र साध्य करूँगा'—इस प्रकार का निश्चय करके शिष्य उठा और गुरु की प्रदक्षिणा करके नमस्कार किया और फिर उनकी पूजा की। बाद में उनकी अनुमति लेकर भक्तिनिष्ठ बना। और क्रमशः भक्ति में वृद्धि होते-होते पक्व विज्ञान प्राप्त करके उसके द्वारा अनायास ही शीघ्र स्वयं नारायणरूप बन गया। ऐसा यह उपनिषद् कहती है।

ततः प्रोवाच भगवान् महाविष्णुः चतुर्मुखमवलोक्य—ब्रह्मन् परमतत्त्वरहस्यं ते सर्वं कथितम्। तत्स्मरणमात्रेण मोक्षो भवति। तदनुष्ठानेन सर्वमविदितं विदितं भवति। यत्स्वरूपज्ञानिनः सर्वमविदितं विदितं भवति तत्सर्वं परमरहस्यं कथितम् ॥14॥

बाद में भगवान् महाविष्णु ने ब्रह्मा को सामने देखकर कहा—हे ब्रह्मा ! परमतत्त्व का सर्व रहस्य मैंने आपसे कहा। उसका केवल स्मरण करने से ही मोक्ष मिल जाता है। और उसका आचरण करने से तो नहीं जाना हुआ भी सब कुछ जाना जा सकता है। उसका स्वरूप जानने वालों को सभी अज्ञात वस्तुएँ ज्ञात हो जाती हैं। यह सब परमरहस्य मैंने कहा है।

गुरुः क इति। गुरुः साक्षादादिनारायणः पुरुषः। स आदिनारायणोऽहमेव। तस्मान्मामेकं शरणं व्रज। मद्भक्तिनिष्ठो भव। मदीयोपासनां कुरु। मामेव प्राप्स्यसि। मद्व्यतिरिक्तं सर्वं बाधितम्। मद्व्यतिरिक्तमबाधितं न किञ्चिदस्ति। निरतिशयानन्दाद्वितीयोऽहमेव। सर्वपरिपूर्णोऽहमेव। सर्वाश्रयोऽहमेव। वाचामगोचरनिराकारपरब्रह्मस्वरूपोऽहमेव। मद्व्यतिरिक्तमणुमात्रं न विद्यते ॥15॥

अब, 'गुरु कौन है ?' यह कहा जाता है—साक्षात् आदिनारायण पुरुष स्वयं ही गुरु हैं। और मैं ही वह आदिनारायण हूँ। इसलिए तुम केवल मेरी ही शरण में आओ। मेरी ही भक्ति में निष्ठासम्पन्न हो जाओ। मेरी ही उपासना करो। इससे तुम मुझे ही प्राप्त करोगे। मेरे सिवा सब मिथ्या है। मेरे सिवा जो मिथ्या न हो, ऐसा कुछ है ही नहीं। मैं ही निरतिशय आनंद और मैं ही अद्वितीय हूँ। सब तरह से परिपूर्ण मैं ही हूँ। मैं ही सब का आश्रय हूँ। जो वाणी का अविषय है, ऐसे परब्रह्म का निराकारस्वरूप भी तो मैं ही हूँ। मुझसे अलग तो एक अणु भी नहीं है।

इत्येवं महाविष्णोः परममिममुपदेशं लब्ध्वा पितामहः परमानन्दं प्राप ॥16॥
विष्णोः कराभिमर्शनेन दिव्यज्ञानं प्राप्य पितामहस्ततः समुत्थाय प्रदक्षिणनमस्कारान् विधाय विविधोपचारैर्महाविष्णुं प्रपूज्य प्राञ्जलिर्भूत्वा विनयेनोपसङ्गम्य भगवन् भक्तिनिष्ठां मे प्रयच्छ। त्वदभिन्नं मां परिपालय कृपालय ॥17॥

इस प्रकार से श्रीमहाविष्णु का उत्तम उपदेश सुनकर ब्रह्माजी बहुत आनंदित हुए। उन्हें विष्णु के हाथ का स्पर्श होने से दिव्य ज्ञान प्राप्त हुआ। इसके बाद ब्रह्माजी ने खड़े होकर महाविष्णु की प्रदक्षिणा की और उन्हें नमस्कार किया। बाद में विविध उपचारों से उनका पूजन किया और दोनों हाथ जोड़कर उनके पास जाकर विनयपूर्वक कहने लगे—'हे कृपानिधान ! मुझे भक्तिनिष्ठा दीजिए।'

तथैव साधु साध्विति साधुप्रशंसापूर्वकं महाविष्णुः प्रोवाच—मदुपासकः सर्वोत्कृष्टः स भवति। मदुपासनया सर्वमङ्गलानि भवन्ति। मदुपासनया सर्वं जयति। मदुपासकः सर्ववन्द्यो भवति। मदीयोपासकस्यासाध्यं न किञ्चिदस्ति। सर्वबन्धाः प्रविनश्यन्ति। सद्वृत्तमिव सर्वे देवास्तं सेवन्ते। महाश्रेयांसि च सेवन्ते। मदुपासकस्तस्मान्निरतिशयाद्वैतपरमानन्द-

लक्षणपरब्रह्म भवति। यो वै मुमुक्षुरनेन मार्गेण सम्यगाचरति स परमानन्दलक्षणपरब्रह्म भवति ॥18॥

'बहुत अच्छा, बहुत अच्छा' इस तरह प्रशंसापूर्वक महाविष्णु ने कहकर आगे कहा—'मेरा उपासक सबसे उत्कृष्ट बनता है। मेरी उपासना से सब-कुछ मंगल होता है। मेरी उपासना से सब-कुछ विजयी होता है। मेरा उपासक सबके लिए वन्दनीय होता है। मेरे उपासक के लिए कुछ भी असाध्य नहीं होता। उसके सभी बन्धन नष्ट हो जाते हैं। सभी देव सदाचारी की तरह उसकी सेवा करते हैं। सभी कल्याण उसकी सेवा करते हैं। मेरा उपासक मेरी उपासना से निरतिशय परमानन्दस्वरूप परब्रह्म ही हो जाता है।

यस्तु परमतत्त्वरहस्याथर्वणमहानारायणोपनिषदमधीते स सर्वेभ्यः पापेभ्यो मुक्तो भवति। ज्ञानाज्ञानकृतेभ्यः पातकेभ्यो मुक्तो भवति। महापातकेभ्यः पूतो भवति। रहस्यकृतप्रकाशकृतचिरकालात्यन्तकृतेभ्यः सर्वेभ्यः पापेभ्यो मुक्तो भवति। स सकललोकान् जयति। स सकलमन्त्रजपनिष्ठो भवति। स सकलवेदान्तरहस्याधिगतपरमार्थज्ञो भवति। स सकलभोगभुग्भवति। स सकलयोगविद्भवति। स सकलजगत्परिपालको भवति। सोऽद्वैतपरमानन्दलक्षणपरब्रह्म भवति ॥19॥

जो कोई मनुष्य परमतत्त्व के रहस्यरूप इस अथर्ववेदीय महानारायण उपनिषद् को जानता है, वह सभी पापों से मुक्त हो जाता है। जाने-अनजाने किए गये पापों से छुटकारा पाता है। बड़े पापों से मुक्त होकर पवित्र हो जाता है। छिपकर किए हुए, खुले-आम किए गए, प्राचीन काल में किए हुए और अतिशय किए हुए—इन सभी पापों से मुक्त हो जाता है। वह सभी लोकों को जीत लेता है। वह सभी मन्त्रों के जाप में निष्ठावाला होता है। वह सभी वेदान्तों के रहस्य को जानकर परमार्थ को जानने वाला होता है। वह सब भोगों का भोगने वाला होता है। सब योगों को जानने वाला होता है। वह समग्र लोगों का पालन करने वाला हो जाता है। वह अद्वैत परमानन्द लक्षणवाला परब्रह्म ही हो जाता है।

इदं परमतत्त्वरहस्यं न वाच्यं गुरुभक्तिविहीनाय। न चाशुश्रूषवे वाच्यम्। न तपोविहीनाय नास्तिकाय। न दाम्भिकाय मद्भक्तिविहीनाय। मात्सर्याङ्कितनवे न वाच्यम्। न वाच्यं मदसूयापराय कृतघ्नाय ॥20॥
इदं परमरहस्यं यो मद्भक्तेष्वभिधास्यति मद्भक्तिनिष्ठो भूत्वा मामेव प्राप्स्यति ॥21॥
आवयोर्यं इमं संवादमध्येष्यति। स नरो ब्रह्मनिष्ठो भवति ॥22॥
श्रद्धावाननसूयुः शृणुयात् पठति वा य इमं संवादमावयोः स पुरुषो मत्सायुज्यमेति ॥23॥
ततो महाविष्णुस्तिरोदधे। ततो ब्रह्मा स्वस्थानं जगामेत्युपनिषत् ॥24॥

इत्याथर्वणमहानारायणोपनिषदि परमसायुज्यमुक्ति-स्वरूपनिरूपणं नामाष्टमोऽध्यायः।

उत्तरकाण्डः समाप्तः।

इति त्रिपादविभूतिमहानारायणोपनिषत्समाप्ता।

परमतत्त्व का यह रहस्य गुरुभक्तिरहित को नहीं कहना चाहिए। जो सेवाभावी न हो, उसको भी नहीं कहना चाहिए। तपरहित और नास्तिक को भी नहीं कहना चाहिए। मेरी भक्ति से राहत किसी दाम्भिक को भी नहीं बताना चाहिए। जिसका शरीर (मन) द्वेष से कलंकित हुआ हो, उसको भी नहीं कहना चाहिए। मुझसे ईर्ष्या करने वाले कृतघ्न को भी नहीं कहना चाहिए। जो मनुष्य इस परमरहस्य को मेरे भक्तों को बताएगा, वह मेरी भक्ति में निष्ठावाला होकर मुझे ही प्राप्त करेगा। हम दोनों के इस संवाद को जो मनुष्य पढ़ेगा, वह मेरे सायुज्य को प्राप्त होगा।—ऐसा कहकर महाविष्णु अदृश्य हो गए और ब्रह्मा भी अपने स्थान पर चले गए। इस प्रकार यह उपनिषद् समाप्त होती है।

इस प्रकार आथर्वण-महानारायणोपनिषद् में परमसायुज्यमुक्ति-स्वरूपनिरूपण नामक अष्टम अध्याय समाप्त हुआ।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(54) अद्वयतारकोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यह उपनिषत् शुक्लयजुर्वेद की परंपरा की है। गर्भ-जन्म-जरा-मरण-संसार के महान् भय से मनुष्यों को तारने वाला ब्रह्म है। इसीलिए वह 'तारक' है। जीव-ईश्वर को मायाकल्पित जानकर, नाम-रूपादि को 'नेति नेति' कहकर, छोड़ते हुए अवशिष्ट रहे हुए अद्वयब्रह्म की प्राप्ति के लिए, आन्तर-बाह्य-मध्य ऐसे तीन लक्ष्यों का अनुसन्धान करके, शरीर में मूलाधार से ब्रह्मरन्ध्र तक अवस्थित सुषुम्णा नाडी में जो सूक्ष्म और तेजोमय कुण्डलिनी शक्ति है, उसको मन द्वारा देखना चाहिए। इससे मनुष्य मुक्त होता है। और भी भालप्रदेश में तेजोदर्शन, कानों को बन्द करके भीतर के नाद का श्रवण, आँखों के कोनों में स्वर्णिम तेजोदर्शन, नासिका के अग्रभाग में चार-छ-आठ-दस अंगुलों तक प्रकाश को देखने के अभ्यास आदि से योगी अमर बनता है। तीसरा मध्य लक्ष्य ऐसा है जिसमें करोड़ों सूर्यों के प्रकाश जैसे—सूर्याकाश में अथवा परमाकाश, महाकाश, तत्त्वाकाश आदि पंचविध आकाश में दृष्टि स्थिर करने से अनेकविध सिद्धियाँ मिलती हैं। अन्तर्लक्ष्य और बहिर्लक्ष्य में जब आँख का मिलनोन्मीलन बिल्कुल बन्द हो जाता है, तब शांभवी मुद्रा होती है। गुरूपदेशानुसार इन लक्ष्यों का अनुसन्धान करना चाहिए। क्योंकि गुरु ही परमब्रह्म, परमगति, पराविद्या—सब कुछ है।

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं·····पूर्णमेवावशिष्यते। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (जाबालोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

अथातोऽद्वयतारकोपनिषदं व्याख्यास्यामो यतये जितेन्द्रियाय शमदमादिषड्गुणपूर्णाय ॥1॥
चित्स्वरूपोऽहमिति सदा भावयन् सम्यङ् निमीलिताक्षः किंचिदुन्मीलिताक्षो वान्तर्दृष्ट्या भ्रूदहरादुपरि सच्चिदानन्दतेजःकूटरूपं परं ब्रह्मावलोकयंस्तद्रूपो भवति ॥2॥
गर्भजन्मजरामरणसंसारमहद्भयात्संतारयति तस्मात्तारकमिति। जीवेश्वरौ मायिकौ विज्ञाय सर्वविशेषं नेति नेतीति विहाय यदवशिष्यते तदद्वयं ब्रह्म ॥3॥
तत्सिद्ध्यै लक्ष्यत्रयानुसन्धानः कर्तव्यः ॥4॥

योगियों, संन्यासियों, जितेन्द्रियों तथा शम-दमादि छः गुणों से युक्त साधकों के लिए हम अब अद्वयतारकोपनिषद् की व्याख्या कर रहे हैं। यह साधक आँखें बन्द या अधखुली रखकर, भौंहों के

ऊपरी भाग में 'मैं चित्स्वरूप हूँ'—इस प्रकार अन्तःदृष्टि से भावचिन्तन करते हुए सच्चिदानन्द के तेज से युक्त कूट – निश्चल ब्रह्म का दर्शन करता हुआ स्वयं ब्रह्मरूप हो जाता है। वह तेजस्वरूप परब्रह्म, गर्भ-जन्म-जरा-मरण-संसार इत्यादि पापों से तारने वाला है। इसीलिए उसे 'तारक' कहा जाता है। जीव और ईश्वर को मायिक जानकर बाकी सब कुछ को 'नेति नेति' अर्थात् यह नहीं, यह नहीं—ऐसा कहकर छोड़ते हुए जो कुछ शेष वचा रहता है, वही 'अद्वयब्रह्म' कहा गया है। उस तेजस्वरूप परब्रह्म की सिद्धि के लिए तीन लक्ष्यों का अनुसन्धान करना आवश्यक है।

देहमध्ये ब्रह्मनाडी सुषुम्ना सूर्यरूपिणी पूर्णचन्द्राभा वर्तते। सा तु मूलाधारादारभ्य ब्रह्मरन्ध्रगामिनी भवति। तन्मध्ये तडित्कोटिसमानकान्त्या मृणालसूत्रवत्सूक्ष्माङ्गी कुण्डलिनीति प्रसिद्धास्ति। तां दृष्ट्वा मनसैव नरः सर्वपापविनाशद्वारा मुक्तो भवति। फालोर्ध्वगललाटविशेषमण्डले निरन्तरं तेजस्तारकयोगविस्फुरणेन पश्यति चेत्सिद्धो भवति। तर्जन्यग्रोन्मीलितकर्णरन्ध्रद्वये तत्र फूत्कारशब्दो जायते। तत्र स्थिते मनसि चक्षुर्मध्यगतनीलज्योतिःस्थलं विलोक्यान्तर्दृष्ट्या निरतिशयसुखं प्राप्नोति। एवं हृदये पश्यति। एवमन्तर्लक्ष्यलक्षणं मुमुक्षुभिरुपास्यम् ॥5॥

उस साधक के देह के बीच में सुषुम्ना नामक ब्रह्मनाडी सूर्यरूपिणी है, वह पूर्णचन्द्र के तेजवाली है। वह मूलाधार चक्र से ब्रह्मरन्ध तक जाती है। उस नाडी (नलिका) के बीच में करोड़ों विद्युत् की कान्ति के समान तेजवाली और मृणाल के सूत्र जैसे सूक्ष्म आकार वाली कुण्डलिनी नामक एक प्रसिद्ध शक्ति है। उस शक्ति का मन से ही दर्शन मात्र करने से मनुष्य सभी पापों के विनाश से मुक्त हो जाता है। पापमुक्त होकर मोक्षाधिकागी हो जाता है। मस्तिष्क के ऊपर विशेष मण्डल में निरन्तर विद्यमान प्रकाश को जो तारक ब्रह्म के योग से देखता है वह सिद्ध हो जाता है। दोनों तर्जनियों के अग्रभाग से दोनों कर्ण-छिद्रों को बन्द करके जो आवाज सुनाई देती है, वह 'फुत्कार शब्द'—साँप के फुफकार जैसा शब्द—जो है, उसमें मन को केन्द्रित करके आँखों के बीच में अवस्थित नीली ज्योति को आन्तरिक दृष्टि से देखने पर वह अत्यन्त आनन्द प्राप्त करता है। ऐसा ही दर्शन हृदय में भी किया जाता है। ऐसे 'अन्तर्लक्ष्य' के लक्षणों की अर्थात् अन्तःकरण में ही देखे जाने योग्य लक्षणों की मुमुक्षुओं को उपासना करनी चाहिए।

अथ बहिर्लक्ष्यलक्षणं नासिकाग्रे चतुर्भिः षड्भिरष्टभिर्दशभिर्द्वादशभिः क्रमादङ्गुलान्ते नीलद्युतिश्यामत्वसदृग्रक्तभङ्गीस्फुरत्पीतशुक्लवर्णाद्व्योमेतव्योम यदि पश्यति स तु योगी भवति। चलदृष्ट्या व्योमभागवीक्षितुः पुरुषस्य दृष्ट्यग्रे ज्योतिर्मयूखा वर्तन्ते। तद्दर्शनेन योगी भवति। तप्तकाञ्चनसङ्काशज्योतिर्मयूखा अपाङ्गान्ते भूमौ वा पश्यति तद्दृष्टिः स्थिरा भवति। शीर्षोपरि द्वादशाङ्गुलसमीक्षितुरमृतत्वं भवति। यत्र कुत्र स्थितस्य शिरसि व्योमज्योतिर्दृष्टं चेत्स तु योगी भवति ॥6॥

अब 'बहिर्लक्ष्य' के लक्षण कहे जा रहे हैं। नासिका के आगे के भाग में चार, छः, आठ, दस या बारह अंगुल की दूरी पर क्रमशः नील और श्याम जैसे रक्तवर्ण की आभावाला आकाश जो कि पीले

श्वेतवर्ण से युक्त है, ऐसे आकाशतत्त्व को जो निरन्तर देखता रहता है, उसी को वास्तव में सच्चा योगी कहा जा सकता है। उस चलित दृष्टि से आकाश को (अवकाश को) देखते रहने पर ज्योति की वे किरणें स्पष्टतया दिखाई देती हैं। उन किरणों को देखने वाला योगी कहलाता है। अथवा जब दोनों आँखों के कोनों पर भूमि पर तपाए हुए स्वर्ण सदृश ज्योति की किरणों के दर्शन होते हैं, तब जाकर उस साधक की दृष्टि एकाग्र होती है। मस्तिष्क के ऊपर के भाग में लगभग बारह अंगुल की दूरी पर ज्योति को देखने वाला योगी अमृतत्व को प्राप्त होता है। यदि कोई भी मनुष्य किसी भी स्थान पर रहकर मस्तक के ऊपर उस आकाशज्योति का दर्शन करता है, तो वही पूर्ण योगी कहा जाता है।

अथ मध्यलक्ष्यलक्षणं प्रातश्त्रित्रादिवर्णाखण्डसूर्यचक्रवद्वह्निज्वालावली-वत्तद्विहीनान्तरिक्षवत्पश्यति। तदाकाराकारितयावतिष्ठति। तद्भूयो-दर्शनेन गुणरहिताकाशं भवति। विस्फुरत्तारकाकारसन्दीप्यमानागाढ-तमोपमं परमाकाशं भवति। कालानलसमद्योतमानं महाकाशं भवति। सर्वोत्कृष्टपरमद्युतिप्रद्योतमानं तत्त्वाकाशं भवति। कोटिसूर्यप्रकाश-वैभवसङ्काशं सूर्याकाशं भवति। एवं बाह्याभ्यन्तरस्थव्योमपञ्चकं तारकलक्ष्यम्। तद्दर्शी विमुक्तफलस्तादृग्व्योमसमानो भवति। तस्मात् तारक एव लक्ष्यममनस्कफलप्रदं भवति ॥7॥

इसके बाद, अब 'मध्यलक्ष्य' का लक्षण कहा जा रहा है। जो साधक प्रातःकाल में भाँति-भाँति के वर्णों से युक्त अखण्ड सूर्य का अग्नि की ज्वालाओं के चक्र की तरह और उससे रहित अन्तरिक्ष के समान देखता है, और उस आकार के समान होकर प्रतिष्ठित रहता है, फिर से उसके दर्शनमात्र से वह गुणविहीन **'आकाश'** की तरह हो जाता है। विस्फुरित (प्रकाशित) ताराओं के समूह से प्रकाशमान और प्रातःकाल के आधे अँधेरे की तरह **'परमाकाश'** होता है। जो **'महाकाश'** होता है, वह कालाग्नि के समान प्रकाश वाला होता है। जो **'तत्त्वाकाश'** है, वह सर्वोत्कृष्ट प्रकाश और प्रखर ज्योति से युक्त होता है। जो **'सूर्याकाश'** है, वह करोड़ों सूर्यों के तेज वाला है। इस तरह बाह्य और अन्तः में प्रतिष्ठित ये 'पाँच आकाश' तारकब्रह्म के ही लक्ष्य हैं। उसका दर्शन करने वाला उसी की तरह समग्र बन्धनों को काटकर मुक्तिलाभ के अधिकार को प्राप्त करता है। तारक का लक्ष्य ही अमनस्कतारूप फल का दाता कहा गया है।

तत्तारकं द्विविधं पूर्वार्धतारकमुत्तरार्धममनस्कं चेति। तदेष श्लोको भवति।
तद्योगं च द्विधा विद्धि पूर्वोत्तरविधानतः।
पूर्वं तु तारकं विद्यादमनस्कं तदुत्तरमिति ॥8॥
अक्ष्यन्तस्तारयोश्चन्द्रसूर्यप्रतिफलनं भवति। तारकाभ्यां सूर्यचन्द्रमण्डल-दर्शनं ब्रह्माण्डमिव पिण्डाण्डशिरोमध्यस्थाकाशे रवीन्दुमण्डलद्वितय-मस्तीति निश्चित्य तारकाभ्यां तद्दर्शनमात्राण्युभयैक्यदृष्ट्या मनोयुक्तं ध्यायेत्। तद्योगाभावे इन्द्रियप्रवृत्तेरनवकाशात्। तस्मादन्तर्दृष्ट्या तारक एवानुसन्धेयः ॥9॥

यह तारकयोग दो प्रकार का बतलाया गया है—एक पूर्वार्ध और दूसरा उत्तरार्ध। इस विषय में

यह श्लोक द्रष्टव्य है—'यह तारक योग, पूर्वार्ध और उत्तरार्ध, दो प्रकार का है। पूर्व को 'तारक' और उत्तर को 'अमनस्क' (शून्यमनस्क) कहा जाता है।' हम अपनी आँखों की पुतलियों से सूर्य और चन्द्र का दर्शन करते हैं। हम जिस तरह से आँखों के तारकों से ब्रह्माण्ड के सूर्य और चन्द्र को देखते हैं, ठीक उसी तरह हमें अपने सिररूपी ब्रह्माण्ड के मध्य में अवस्थित सूर्य और चन्द्र का निर्धारण करके उसका सदैव दर्शन करना चाहिए और उन दोनों को एक ही रूप वाला मानकर, उसमें मन को एकाग्र करके उसका चिन्तन करना चाहिए। क्योंकि यदि मन को उसमें उस भाव से एकाग्र न किया जाय, तो सभी इन्द्रियाँ विषयों की ओर प्रवृत्त होने लगेंगी। इसलिए उस योगी (साधक) को अपने भीतर की (अन्तस् की) दृष्टि से तारक का अनवरत अनुसन्धान करते ही रहना चाहिए।

तत्तारकं द्विविधं मूर्तितारकममूर्तितारकं चेति। यदिन्द्रियान्तं तन्मूर्तिमत्। यद् भ्रूयुगातीतं तदमूर्तिमत्। सर्वत्रान्तःपदार्थविवेचने मनोयुक्ताभ्यास इष्यते तारकाभ्यां सदूर्ध्वस्थ सत्त्वदर्शनान्मनोयुक्तेनान्तरीक्षणेन सच्चि-दानन्दस्वरूपं ब्रह्मैव। तस्माच्छुक्लतेजोमयं ब्रह्मेति सिद्धम्। तद् ब्रह्म मनःसहकारिचक्षुषान्तर्दृष्ट्या वेद्यं भवति। एवममूर्तितारकमपि मनो-युक्तेन चक्षुषैव दहरादिकं वेद्यं भवति रूपग्रहणप्रयोजनस्य मनश्चक्षुर-धीनत्वाद्बाह्यवदान्तरेऽप्यात्ममनश्चक्षुःसंयोगेनैव रूपग्रहणकार्योदयात्। तस्मान्मनोयुक्तान्तर्दृष्टिस्तारकप्रकाशा भवति ॥10॥

यह 'तारक' दो प्रकार का है—एक मूर्त (मूर्तिवाला) और दूसरा अमूर्त (मूर्तिरहित)। जो इन्द्रियों के अन्त में अर्थात् मनरूपी चक्षु में है, वह 'मूर्त' है, और जो दोनों भौंहों से बाहर है, वह 'अमूर्त' तारक है। आन्तरिक पदार्थों के विवेचन के लिए सभी जगह मन को एकाग्र करके ही अभ्यास करते रहना चाहिए। सात्त्विक दर्शन से युक्त मन द्वारा अपने अन्तस् (अन्तःकरण) में लगातार निरीक्षण करते रहने से दोनों तारकों को (मूर्त और अमूर्त को) ऊर्ध्वभाग में सच्चिदानन्द रूप परब्रह्म की परमज्योति के दर्शन होते हैं। इससे यह जाना जा सकता है कि ब्रह्म शुभ्र तेजोमय है। ऐसे ब्रह्म को मनसहित नेत्रों की अन्तर्दृष्टि (भीतर की दृष्टि) से देखकर जान लेना चाहिए। इसी प्रकार से अमूर्त तारक को भी मनसहित चक्षुओं के द्वारा अवश्य जाना जा सकता है। रूपदर्शन के सम्बन्ध में मन नेत्रों के आश्रय में रहता है और बाहर की तरह अन्तस् में भी रूपग्रहण का कार्य इन दोनों के द्वारा ही होता है। इसलिए मन के साथ संलग्न हुए नेत्रों के द्वारा ही 'तारक' का प्रकाश होता है।

भ्रूयुगमध्यबिले दृष्टिं तद् द्वारोर्ध्वस्थिततेज आविर्भूतं तारकयोगो भवति। तेन सह मनोयुक्तं तारकं सुसंयोज्य प्रयत्नेन भ्रूयुग्मं सावधान-तया किञ्चिदूर्ध्वमुत्क्षेपयेत्। इति पूर्वभागी तारकयोगः। उत्तरं त्वमूर्ति-मदमनस्कमित्युच्यते। तालुमूलोर्ध्वभागे महान् ज्योतिर्मयूखो वर्तते। तद्योगिभिर्ध्येयम्। तस्मादणिमादिसिद्धिर्भवति ॥11॥

कोई भी साधक अपनी आन्तरिक दृष्टि के द्वारा, दोनों भौहों से थोड़े से ऊपरी भाग में स्थित तेजोमय प्रकाश को देखता है, वही 'तारकयोगी' होता है (अर्थात् वह दर्शन ही तारकयोग है)। उसके साथ मन लगाकर तारक का अनुसन्धान करते हुए प्रयत्नपूर्वक दोनों भ्रूकुटियों को थोड़ी सी ऊँचाई पर स्थिर करना चाहिए। इसी को 'तारक' का पूर्वार्ध योग कहा जाता है। दूसरे (उत्तरार्ध) भाग को 'अमूर्त'

कहा गया है। तालु-मूल के ऊर्ध्व भाग में ज्योतिकिरणों का एक महामण्डल विद्यमान है। उसी का ध्यान करना योगियों का ध्येय (लक्ष्य) होता है और इसी से अणिमादि सिद्धियाँ प्राप्त होती हैं।

अन्तर्बाह्यलक्ष्ये दृष्टौ निमेषोन्मेषवर्जितायां सत्यां शाम्भवी मुद्रा भवति। तन्मुद्रारूढज्ञानिनिवासाद्भूमिः पवित्रा भवति। तद् दृष्ट्वा सर्वे लोकाः पवित्रा भवन्ति। तादृशपरमयोगिपूजा यस्य लभ्यते सोऽपि मुक्तो भवति ॥12॥

उस योगी (साधक) की दृष्टि जब अन्तर्बाह्य—दोनों लक्ष्यों को देखने का सामर्थ्य प्राप्त करती है और स्थिरता प्राप्त करती है, तब वह स्थिति 'शांभवी मुद्रा' कहलाती है। इस मुद्रा में ओत-प्रोत हुए ज्ञानी का निवासस्थान बड़ा ही पवित्र माना जाता है। ऐसे मुद्रारूप पुरुष की दृष्टि पड़ने मात्र से सभी लोग पवित्र हो जाते हैं। कोई भी मनुष्य यदि ऐसे योगी की पूजा करता है, तो वह उसे पाकर मुक्ति का अधिकारी हो जाता है।

अन्तर्लक्ष्यजलज्योतिःस्वरूपं भवति। परमगुरूपदेशेन सहस्रारे जल-ज्योतिर्वा बुद्धिगुहानिहितज्योतिर्वा षोडशान्तस्थतुरीयचैतन्यं वान्तर्लक्ष्यं भवति। तद्दर्शनं सदाचार्यमूलम् ॥13॥

अन्तर्लक्ष्य का स्वरूप उज्ज्वल ज्योति जैसा हो जाता है। परमसद्गुरु का ज्ञान प्राप्त हो जाने पर सहस्रदल कमल में स्थित उज्ज्वल ज्योतिरूप, **अथवा** बुद्धिगुहास्थित ज्योतिरूप, **अथवा** फिर वह सोलह कला के भीतर अवस्थित तुरीय चैतन्य ही अन्तर्लक्ष्य हो जाता है। यही दर्शन सदाचार का मूल है।

आचार्यो वेदसम्पन्नो विष्णुभक्तो विमत्सरः।
योगज्ञो योगनिष्ठश्च सदा योगात्मकः शुचिः ॥14॥
गुरुभक्तिसमायुक्तः पुरुषज्ञो विशेषतः।
एवं लक्षणसम्पन्नो गुरुरित्यभिधीयते ॥15॥
गुशब्दस्त्वन्धकारः स्याद्रुशब्दस्तन्निरोधकः।
अन्धकारनिरोधित्वाद् गुरुरित्यभिधीयते ॥16॥

जो वेदज्ञान से सम्पन्न, श्रेष्ठ आचरणवाला, विष्णु का भक्त, मात्सर्य आदि विकारों से रहित, योग का ज्ञाता, योग में निष्ठावाला, योगात्मा, पवित्रतायुक्त, गुरुभक्त, परमात्मप्राप्ति में विशेष संलग्न रहता हो, ऐसे लक्षण वाला ही गुरु पद से कहा जाता है। 'गुरु' के 'गु' अक्षर का अर्थ 'अन्धकार' और 'रु' अक्षर का अर्थ 'अन्धकार को दूर करने में समर्थ'—ऐसा होता है। अत: अज्ञानरूपी अन्धकार को दूर कर देने वाला ही गुरु कहलाने योग्य है।

गुरुरेव परं ब्रह्म गुरुरेव परा गतिः।
गुरुरेव परा विद्या गुरुरेव परायणम् ॥17॥
गुरुरेव परा काष्ठा गुरुरेव परं धनम्।
यस्मात्तदुपदेष्टासौ तस्माद् गुरुत्तरो गुरुरिति ॥18॥

गुरु ही परब्रह्म परमात्मा है। गुरु ही परम गति है। गुरु ही पराविद्या है और गुरु ही परम आश्रय

है। गुरु ही परा काष्ठा है। गुरु ही परमश्रेष्ठ धन है। जो श्रेष्ठ उपदेश करता है, इसीलिए वह गुरु से भी गुरुतर अर्थात् उत्तम से भी उत्तम गुरु होता है—ऐसा मानना चाहिए।

यः सकृदुच्चारयति तस्य संसारमोचनं भवति। सर्वजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति। सर्वान्कामानवाप्नोति। सर्वपुरुषार्थसिद्धिर्भवति। य एवं वेदेत्युपनिषत् ॥19॥

इति अद्वयतारकोपनिषत्समाप्ता।

जो मनुष्य एक बार भी गुरु का या इस उपनिषत् का उच्चारण (पाठ) करता है, वह इस संसारसागर से निवृत्त (मुक्त) हो जाता है। उसके जन्म-जन्मान्तर के सभी पाप तत्क्षण नष्ट हो जाते हैं। उसकी सभी इच्छाएँ (आकांक्षाएँ) पूर्ण हो जाती हैं। उसके सकल पुरुषार्थ सफल हो जाते हैं। जो यह जनता है, वही उपनिषत् का सच्चा ज्ञानी है। यही वह उपनिषत् है।

इस प्रकार यह उपनिषद् पूरी हुई।

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं.....पूर्णमेवावशिष्यते। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(55) रामरहस्योपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

पाँच अध्यायों वाली यह उपनिषद् अथर्ववेद-परम्परा की है। इसमें सनकादि ऋषियों का हनुमान जी के साथ संवाद है। हनुमान जी के द्वारा रामोपासना का इसमें विस्तृत वर्णन किया गया है। राम ही परब्रह्म हैं, राम ही परम तप हैं, और राम ही परम तत्त्व हैं, ऐसा यहाँ निरूपण किया गया है। इसमें राम के अंगरूप में हनुमान, गणपति, सरस्वती, दुर्गा, क्षेत्रपाल, सूर्य, चन्द्र, नारायण, नरसिंह, वासुदेव, वराह, सीता, लक्ष्मण, शत्रुघ्न, भरत, विभीषण, सुग्रीव, अंगद, जाम्बवान और प्रणव आदि बताए गए हैं। राम नाम के तीन करोड़ जप करने से बड़े से बड़े पापों का छुटकारा हो जाता है। हनुमान जी ने षडक्षर मंत्र के साथ प्रणव को जोड़ने को कहा है, वह उपलक्षण है। अन्य सभी मन्त्रों के साथ प्रणव को जोड़ना चाहिए। इसमें एकाक्षर मन्त्र से लेकर इकत्तीस अक्षर वाले मन्त्र तक के जाप की बात कही है। पर मन्त्रराज तो 'ॐ रामाय नमः' यह षडक्षर ही है। इसी मन्त्र में अलग-अलग बीज जोड़ने से विविध मन्त्र बनते हैं। बीजाक्षरों की व्याख्या भी अन्त में दी गई है। यह उपासना-प्रधान उपनिषद् है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (अथर्वशिर उपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

प्रथमोऽध्यायः

सनकाद्या योगिवर्या अन्ये च ऋषयस्तथा।
प्रह्लादाद्या विष्णुभक्ता हनूमन्तमथाब्रुवन्॥1॥
वायुपुत्र महाबाहो किं तत्त्वं ब्रह्मवादिनाम्।
पुराणेष्वष्टादशसु स्मृतिष्वष्टादशस्वपि॥2॥
चतुर्वेदेषु शास्त्रेषु विद्यास्वाध्यात्मिकेषु च।
सर्वेषु विद्यादानेषु विघ्नसूर्येशशक्तिषु॥3॥
एतेषु मध्ये किं तत्त्वं कथय त्वं महाबल॥4॥

सनकादि योगिश्रेष्ठ और अन्य ऋषियों ने तथा प्रह्लादादि विष्णुभक्तों ने हनुमान जी से कहा—'हे वायुपुत्र! हे महाबाहु! अठारह पुराणों में, अठारह स्मृतियों में, चार वेदों में, अन्य सभी शास्त्रों में, सभी विद्याओं में, सभी आध्यात्मिक विद्यादानों में और विघ्नेश, सूर्य और शक्ति में—इन सभी में ब्रह्मवादियों के लिए कौन-सा तत्त्व (उपास्य) है। हे महाबल! वह आप हमें बताइए।'

हनूमान् होवाच—
भो योगीन्द्राश्च ऋषयो विष्णुभक्तास्तथैव च।
शृणुध्वं मामकीं वाचं भवबन्धविनाशिनीम्॥5॥
एतेषु चैव सर्वेषु तत्त्वं च ब्रह्म तारकम्।
राम एव परं ब्रह्म राम एव परं तपः।
राम एव परं तत्त्वं श्रीरामो ब्रह्म तारकम्॥6॥

हनुमान ने कहा—'हे योगीन्द्रो!' हे ऋषियो! हे विष्णुभक्तो! आप सब मेरी संसार के बन्धनों को नाश करने वाली वाणी सुनिए। इन सभी में परमतत्त्व तो तारक ब्रह्म ही है। और वह परब्रह्म राम ही हैं। राम ही परम तप है। राम ही परम तत्त्व है। श्रीराम ही तारक ब्रह्म हैं।

वायुपुत्रेणोक्तास्ते योगीन्द्रा ऋषयो विष्णुभक्ता हनूमन्तं पप्रच्छुः—
रामस्याङ्गानि नो ब्रूहीति॥7॥

वायुपुत्र के द्वारा इस प्रकार कहे गए वे योगीन्द्र, ऋषिलोग और विष्णुभक्त हनुमान जी से पूछने लगे—'हमें आप राम के अंग कहिए।'

हनूमान् होवाच—वायुपुत्रं विघ्नेशं वाणीं दुर्गां क्षेत्रपालकं सूर्यं चन्द्रं नारायणं नारसिंहं वायुदेवं वाराहं तत्सर्वान् मन्त्रान् सीतां लक्ष्मणं शत्रुघ्नं भरतं विभीषणं सुग्रीवमङ्गदं जाम्बवन्तं प्रणवमेतानि रामस्याङ्गानि जानीथाः। तान्यङ्गानि विना रामो विघ्नकरो भवति॥8॥

तब हनुमान ने कहा—वायुपुत्र (हनुमान), गणपति, सरस्वती, दुर्गा, क्षेत्रपाल, सूर्य, चन्द्र, नारायण, नरसिंह, वासुदेव, वराह, सीता, लक्ष्मण, शत्रुघ्न, भरत, विभीषण, सुग्रीव, अंगद, जाम्बवान और प्रणव—इन सबको तुम राम के अंग के रूप में जानो। उन अंगों के जपादि किए बिना तो राम विघ्न करने वाले हो जाएँगे।

पुनर्वायुपुत्रेणोक्तास्ते हनूमन्तं पप्रच्छुः—आञ्जनेय महाबल विप्राणां गृहस्थानां प्रणवाधिकारः कथं स्यादिति॥9॥
स होवाच—श्रीराम एवोवाचेति। येषामेव षडक्षराधिकारो वर्तते तेषां प्रणवाधिकारः स्यान्नान्येषाम्। केवलमकारोकारमकारार्धमात्रासहितं प्रणवमूह्य यो राममन्त्रं जपति तस्य शुभकरोऽहं स्याम्। तस्य प्रणव-स्याकारस्योकारस्य मकारस्यार्धमात्रायाश्च ऋषिच्छन्दो देवता तत्तद्धर्म-वर्णावस्थानं स्वरवेदाग्निगुणानुच्चार्यान्वहं प्रणवं मन्त्राद् द्विगुणं जप्त्वा पश्चाद्राममन्त्रं यो जपेत् स रामो भवतीति रामेणोक्तास्तस्माद्रामाङ्गं प्रणवः कथित इति॥10॥

वायुपुत्र हनुमान के द्वारा इस प्रकार कहे जाने पर वे फिर से हनुमान को पूछने लगे—'हे अंजनीपुत्र! ब्राह्मणों को और गृहस्थों को प्रणव का अधिकार कैसे होता है?' तब उन्होंने कहा—यह बात तो श्रीरामजी ने स्वयं बताई है। जिन लोगों को षडक्षरमन्त्र का अधिकार है, उनको प्रणवाधिकार है ही, यह षडक्षर मन्त्र अनधिकारियों के लिए नहीं है। प्रणव—अकार, उकार और मकार के साथ अर्धमात्रा वाले प्रणव (ॐ कार) के साथ (चार मात्रा तक) जो मनुष्य षडक्षर राममन्त्र को जपते हैं, उनके लिए मैं कल्याणकारक होता हूँ। उस प्रणव का—अकार, उकार और मकार तथा अर्ध मात्रा वाले

(55) रामरहस्योपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

पाँच अध्यायों वाली यह उपनिषद् अथर्ववेद-परम्परा की है। इसमें सनकादि ऋषियों का हनुमान जी के साथ संवाद है। हनुमान जी के द्वारा रामोपासना का इसमें विस्तृत वर्णन किया गया है। राम ही परब्रह्म हैं, राम ही परम तप हैं, और राम ही परम तत्त्व हैं, ऐसा यहाँ निरूपण किया गया है। इसमें राम के अंगरूप में हनुमान, गणपति, सरस्वती, दुर्गा, क्षेत्रपाल, सूर्य, चन्द्र, नारायण, नरसिंह, वासुदेव, वराह, सीता, लक्ष्मण, शत्रुघ्न, भरत, विभीषण, सुग्रीव, अंगद, जाम्बवान और प्रणव आदि बताए गए हैं। राम नाम के तीन करोड़ जप करने से बड़े से बड़े पापों का छुटकारा हो जाता है। हनुमान जी ने षडक्षर मंत्र के साथ प्रणव को जोड़ने को कहा है, वह उपलक्षण है। अन्य सभी मन्त्रों के साथ प्रणव को जोड़ना चाहिए। इसमें एकाक्षर मन्त्र से लेकर इकत्तीस अक्षर वाले मन्त्र तक के जाप की बात कही है। पर मन्त्रराज तो 'ॐ रामाय नमः' यह षडक्षर ही है। इसी मन्त्र में अलग-अलग बीज जोड़ने से विविध मन्त्र बनते हैं। बीजाक्षरों की व्याख्या भी अन्त में दी गई है। यह उपासना-प्रधान उपनिषद् है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (अथर्वशिर उपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

प्रथमोऽध्यायः

सनकाद्या योगिवर्या अन्ये च ऋषयस्तथा।
प्रह्लादाद्या विष्णुभक्ता हनूमन्तमथाब्रुवन् ॥1॥
वायुपुत्र महाबाहो किं तत्त्वं ब्रह्मवादिनाम्।
पुराणेष्वष्टादशसु स्मृतिष्वष्टादशस्वपि ॥2॥
चतुर्वेदेषु शास्त्रेषु विद्यास्वाध्यात्मिकेषु च।
सर्वेषु विद्यादानेषु विघ्नसूर्येशशक्तिषु ॥3॥
एतेषु मध्ये किं तत्त्वं कथय त्वं महाबल ॥4॥

सनकादि योगिश्रेष्ठ और अन्य ऋषियों ने तथा प्रह्लादादि विष्णुभक्तों ने हनुमान जी से कहा—'हे वायुपुत्र! हे महाबाहु! अठारह पुराणों में, अठारह स्मृतियों में, चार वेदों में, अन्य सभी शास्त्रों में, सभी विद्याओं में, सभी आध्यात्मिक विद्यादानों में और विघ्नेश, सूर्य और शक्ति में—इन सभी में ब्रह्मवादियों के लिए कौन-सा तत्त्व (उपास्य) है। हे महाबल! वह आप हमें बताइए।'

हनूमान् होवाच—
भो योगीन्द्राश्च ऋषयो विष्णुभक्तास्तथैव च।
शृणुध्वं मामकीं वाचं भवबन्धविनाशिनीम् ॥5॥
एतेषु चैव सर्वेषु तत्त्वं च ब्रह्म तारकम्।
राम एव परं ब्रह्म राम एव परं तपः।
राम एव परं तत्त्वं श्रीरामो ब्रह्म तारकम् ॥6॥

हनुमान ने कहा—'हे योगीन्द्रो!' हे ऋषियो! हे विष्णुभक्तो! आप सब मेरी संसार के बन्धनों को नाश करने वाली वाणी सुनिए। इन सभी में परमतत्त्व तो तारक ब्रह्म ही है। और वह परब्रह्म राम ही हैं। राम ही परम तप है। राम ही परम तत्त्व है। श्रीराम ही तारक ब्रह्म हैं।

वायुपुत्रेणोक्तास्ते योगीन्द्रा ऋषयो विष्णुभक्ता हनूमन्तं पप्रच्छुः—
रामस्याङ्गानि नो ब्रूहीति ॥7॥

वायुपुत्र के द्वारा इस प्रकार कहे गए वे योगीन्द्र, ऋषिलोग और विष्णुभक्त हनुमान जी से पूछने लगे—'हमें आप राम के अंग कहिए।'

हनूमान् होवाच—वायुपुत्रं विघ्नेशं वाणीं दुर्गां क्षेत्रपालकं सूर्यं चन्द्रं नारायणं नारसिंहं वायुदेवं वाराहं तत्सर्वान् मन्त्रान् सीतां लक्ष्मणं शत्रुघ्नं भरतं विभीषणं सुग्रीवमङ्गदं जाम्बवन्तं प्रणवमेतानि रामस्याङ्गानि जानीथाः। तान्यङ्गानि विना रामो विघ्नकरो भवति ॥8॥

तब हनुमान ने कहा—वायुपुत्र (हनुमान), गणपति, सरस्वती, दुर्गा, क्षेत्रपाल, सूर्य, चन्द्र, नारायण, नरसिंह, वासुदेव, वराह, सीता, लक्ष्मण, शत्रुघ्न, भरत, विभीषण, सुग्रीव, अंगद, जाम्बवान और प्रणव—इन सबको तुम राम के अंग के रूप में जानो। उन अंगों के जपादि किए बिना तो राम विघ्न करने वाले हो जाएँगे।

पुनर्वायुपुत्रेणोक्तास्ते हनूमन्तं पप्रच्छुः—आञ्जनेय महाबल विप्राणां गृहस्थानां प्रणवाधिकारः कथं स्यादिति ॥9॥
स होवाच—श्रीराम एवोवाचेति। येषामेव षडक्षराधिकारो वर्तते तेषां प्रणवाधिकारः स्यान्नान्येषाम्। केवलमकारोकारमकारार्धमात्रासहितं प्रणवमूह्य यो राममन्त्रं जपति तस्य शुभकरोऽहं स्याम्। तस्य प्रणवस्याकारस्योकारस्य मकारस्यार्धमात्रायाश्च ऋषिच्छन्दो देवता तत्तद्धर्म-वर्णावस्थानं स्वरवेदाग्निगुणानुच्चार्यान्वहं प्रणवं मन्त्राद् द्विगुणं जप्त्वा पश्चाद्राममन्त्रं यो जपेत् स रामो भवतीति रामेणोक्तास्तस्माद्रामाङ्गं प्रणवः कथित इति ॥10॥

वायुपुत्र हनुमान के द्वारा इस प्रकार कहे जाने पर वे फिर से हनुमान को पूछने लगे—'हे अंजनीपुत्र! ब्राह्मणों को और गृहस्थों को प्रणव का अधिकार कैसे होता है?' तब उन्होंने कहा—यह बात तो श्रीरामजी ने स्वयं बताई है। जिन लोगों को षडक्षरमन्त्र का अधिकार है, उनको प्रणवाधिकार है ही, यह षडक्षर मन्त्र अनधिकारियों के लिए नहीं है। प्रणव—अकार, उकार और मकार के साथ अर्धमात्रा वाले प्रणव (ॐ कार) के साथ (चार मात्रा तक) जो मनुष्य षडक्षर राममन्त्र को जपते हैं, उनके लिए मैं कल्याणकारक होता हूँ। उस प्रणव का—अकार, उकार और मकार तथा अर्ध मात्रा वाले

ओंकार का—ऋषि, छन्द, देवता, उन-उन वर्णों का अवस्थान, स्वर, वेद, अग्नि आदि का उच्चारण करके प्रतिदिन प्रणाम करते हुए मन्त्र से दुगुना जाप करके बाद में जो राममन्त्र का जप करता है, वह स्वयं राम हो जाता है—ऐसा राम ने कहा है। इसलिए प्रणव राम का अंग है।

विभीषण उवाच—
सिंहासने समासीनं रामं पौलस्त्यसूदनम्।
प्रणम्य दण्डवद्भूमौ पौलस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ॥1 1॥
रघुनाथ महाबाहो केवलं कथितं त्वया।
अङ्गानां सुलभं चैव कथनीयं च सौलभम् ॥1 2॥
श्रीराम उवाच—अथ पञ्च दण्डकानि पितृघ्नो मातृघ्नो ब्रह्मघ्नो गुरुहननः कोटियतिघ्नोऽनेककृतपापो यो मम षण्णवतिकोटिनामानि जपति स तेभ्यः पापेभ्यः प्रमुच्यते। स्वयमेव सच्चिदानन्दस्वरूपो भवेन्न किम् ॥1 3॥

विभीषण ने कहा—सिंहासन पर बैठे हुए, रावणविनाशक भगवान् राम को भूमि पर दण्डवत् प्रणाम करके पौलत्स्य (विभीषण) इस प्रकार वाक्य कहने लगा—'हे रघुनाथ! हे महाबाहो! आपने तो केवल अंगों की सामान्य बात कही है। अब उसका सुफल भी तो कहना चाहिए।' तब श्रीराम ने कहा—पाँच बहुत बड़े अपराधी माने जाते हैं—पिता का हत्यारा, माता का हत्यारा, ब्राह्मण का हत्यारा, गुरु का हत्यारा और अनेकानेक यतियों का हत्यारा। ऐसे अनेक पाप करने वाला भी यदि मेरे छियानबे करोड़ नामों का जप करता है, तो उन सभी पापों से मुक्त हो जाता है। वह स्वयं ही सच्चिदानन्दस्वरूप हो जाता है। क्यों नहीं?

पुनरुवाच विभीषणः—तत्राप्यशक्तोऽयं किं करोति ॥1 4॥
स होवाचेमम्—कैकसेय पुरश्चरणविधावशक्तो यो ममोपनिषदं मम गीतां मन्नामसहस्रं मद्विश्वरूपं मदष्टोत्तरशतं रामशताभिधानं नारदोक्त-स्तवराजं हनूमत्प्रोक्तं मन्त्रराजात्मकस्तवं सीतास्तवं च रामषडक्षरीत्या-दिभिर्मन्त्रैर्यो मां नित्यं स्तौति मत्सदृशो भवेन्न किं भवेन्न किम् ॥1 5॥

इति प्रथमोऽध्यायः।

तब विभीषण ने फिर से पूछा—'उसमें अर्थात् जप करने में यदि मनुष्य अशक्तिमान हो, तो वह क्या करता है?' तब उन्होंने (हनुमान जी ने) कहा—'हे कैकसीपुत्र! उस पूर्वोक्त पुरश्चरणविधि करने की जिसकी शक्ति नहीं है, यदि वह मनुष्य मेरे द्वारा कही गई उपनिषत् को, मेरे सहस्र नाम को, मेरे विश्वरूप एक सौ आठ रामनाम को, नारद के द्वारा कहे गए स्तवराज को, हनुमान द्वारा कहे गए मन्त्रराजात्मक स्तवराज को, सीताजी के स्तवन को अथवा तो रामषडक्षर इत्यादि मन्त्रों को पढ़ते हुए मेरी प्रतिदिन स्तुति करता है, वह मेरे समान ही हो जाता है। क्यों न होगा?

यहाँ प्रथम अध्याय पूरा हुआ।

❋

द्वितीयोऽध्यायः

सनकाद्या मुनयो हनूमन्तं पप्रच्छुः—आञ्जनेय महाबल तारकब्रह्मणो रामचन्द्रस्य मन्त्रग्रामं नो ब्रूहीति।
हनूमान् होवाच—
वह्निस्थं शयनं विष्णोरर्धचन्द्रविभूषितम्।
एकाक्षरो मनुः प्रोक्तो मन्त्रराजः सुरद्रुमः ॥1॥

तब सनकादि मुनियों ने हनुमान से पूछा—'हे अंजनीपुत्र! हे महाबलशाली! तारक ब्रह्म ऐसे रामचन्द्र के एकाक्षरादि मन्त्रग्राम (मन्त्रसमूह) को हमें कहिए।' तब हनुमान ने एकाक्षर से लेकर बत्तीस अक्षर वाले मन्त्र तक के मन्त्रभेदों को अंगादिसहित बताते हुए पहले एकाक्षर मन्त्र को बताया कि विष्णु का शयनरूप वह्निस्वरूप जो शेष है, वह रेफ ('र' कार) है। वह विष्णु का शयनरूप होने से दीर्घ है अर्थात् 'रा'कार है। उस पर अर्धचन्द्राकार बिन्दु लगा है। सब मिलकर **'रॉं'** होता है। वही **'रॉं'** एकाक्षर मन्त्र कहा गया है। वह कल्पवृक्ष के समान है। वह मन्त्रराज है।

ब्रह्मा मुनिः स्याद् गायत्रं छन्दो रामोऽस्य देवता।
दीर्घार्धेन्दुयुजाङ्गानि कुर्याद्विह्न्यात्मनो मनोः ॥2॥
बीजशक्त्यादिबीजेन इष्टार्थे विनियोजयेत्।
सरयूतीरमन्दारवेदिकापङ्कजासने ॥3॥
श्यामं वीरासनासीनं ज्ञानमुद्रोपशोभितम्।
वामोरुन्यस्ततद्धस्तं सीतालक्ष्मणसंयुतम् ॥4॥
अवेक्षमाणमात्मानमात्मन्यमिततेजसम्।
शुद्धस्फटिकसङ्काशं केवलं मोक्षकाङ्क्षया ॥5॥

इस एकाक्षर 'रॉं' मन्त्र के ऋषि ब्रह्मा हैं, गायत्री छन्द है, देवता राम हैं। इस मन्त्र के दीर्घ रेफ के साथ अर्धेन्दु संयुक्त हुए रूप में, अर्थात् 'रॉं' के रूप में करांगन्यास करना चाहिए। इसका ध्यान-मन्त्र यह है—'सरयू नदी के तीर पर मन्दारवृक्ष के नीचे बनी हुई वेदिका पर बिछाए गए कमलासन पर वीरासन में बैठे हुए, वामा की जांघ पर हाथ रखे हुए, सीता और लक्ष्मण के साथ में रहे हुए, स्वयं को देखते हुए, अपने में असीम तेजोयुक्त और शुद्ध स्फटिक जैसे वे हैं।' इस प्रकार मोक्ष की आकांक्षा से (ध्यान करके मन्त्रजाप करना चाहिए)—

चिन्तयन् परमात्मानं भानुलक्षं जपेन्मनुम्।
वह्निर्नारायणेनाढ्यो जाठरः केवलोऽपि च ॥6॥
द्व्यक्षरो मन्त्रराजोऽयं सर्वाभीष्टप्रदस्ततः।
एकाक्षरोक्तमृष्यादि स्यादाद्येन षडङ्गकम् ॥7॥
तारमायारमाऽनङ्गवाक्स्वबीजैश्च षड्विधः।
त्र्यक्षरो मन्त्रराजः स्यात् सर्वाभीष्टफलप्रदः ॥8॥
द्व्यक्षरश्चन्द्रभद्रान्तो द्विविधश्चतुरक्षरः।
ऋष्यादि पूर्ववज्ज्ञेयमेतयोश्च विचक्षणैः ॥9॥

पूर्वमन्त्र में वर्णित स्वरूप का ध्यान करते हुए मोक्ष की आकांक्षा से इसका एक लाख जप करना

चाहिए। (अब दो, तीन, चार अक्षर वाले मन्त्र कहे जाते हैं)। वह्निरूप शेषनाग रेफ हैं, उस 'र'कार को नारायणरूप 'अ'कार के साथ जोड़ने से 'रा' (दीर्घ) होता है। उस नारायणाढ्य 'र'कार अर्थात् 'रा' के साथ फिर जाठराग्निरूप 'म'कार को (केवल ह्रस्व मकार को) जोड़ने से दो अक्षरवाला 'राम' ऐसा मन्त्रराज बनता है। यह दो अक्षरवाला मन्त्रराज सभी इच्छित वस्तुओं का देने वाला है। इस दो अक्षर वाले मन्त्रराज के ऋषि-देवता-छन्द आदि तो एकाक्षर मन्त्र में बताए गए अनुसार ही हैं। इस मन्त्र को बोलते हुए षंडगन्यासादि करना चाहिए। (अब तीन अक्षर वाले मन्त्र के छः प्रकार कहे जाते हैं—) एक तार से (ॐकार से) युक्त दो अक्षर अर्थात् ॐ राम। फिर माया = ह्रीं से युक्त राम। फिर रमा = श्रीं से युक्त राम। फिर अनंग = क्लीं से युक्त राम। फिर वाक् = ऐं से युक्त राम। और फिर स्वबीज=रां से युक्त राम। इस प्रकार 'राम' इस द्विअक्षर मन्त्र के साथ पहले—ॐ, ह्रीं, श्रीं, क्लीं, ऐं और रां जोड़ने से छः प्रकार का तीन अक्षरवाला मन्त्र बनता है। यह छः प्रकार का त्र्यक्षर मन्त्र सर्व अभीष्ट फल को देने वाला है। इस त्र्यक्षरी मन्त्र के ऋष्यादि पूर्वोक्त प्रकार से ही हैं। अब चार अक्षरवाला मन्त्र भी दो प्रकार का है—एक है—रामचन्द्र और दूसरा है—रामभद्र। इस दो प्रकार के चार अक्षर वाले मन्त्र के ऋषि-देवतादि पूर्वोक्त प्रकार से ही हैं।

सप्रतिष्ठौ रमौ वायू हृत्पञ्चार्णो मनुर्मतः।
विश्वामित्रऋषिः प्रोक्तः पंक्तिश्छन्दोऽस्य देवता ॥10॥
रामभद्रो बीजशक्तिप्रथमार्णमितिक्रमात्।
भ्रूमध्ये हृदि नाभ्यूर्वोः पादयोर्विन्यसेन्मनुम् ॥11॥

दीर्घ ईकार और बिन्दु के साथ प्रतिष्ठित दो रम को—अर्थात् श्रीं श्रीं के साथ यं को जोड़ने से पाँच अक्षरों वाला मन्त्र बनता है। पूरा मन्त्र होगा—श्रीं श्रीं यं नमः। इस पंचाक्षरमन्त्र के ऋषि विश्वामित्र हैं। पंक्ति छन्द है, रामभद्र देवता हैं, बीजशक्ति प्रथमवर्ण को अनतिक्रम करके 'रां नमः' ऐसी है। तो इस प्रकार बोलते हुए भौंहों के बीच, हृदय पर, नाभि पर, दो जाँघों पर पूर्ववत् न्यास करना चाहिए।

षडङ्गं पूर्ववद्विद्वान् मन्त्राणैर्मनुनास्त्रकम्।
मध्ये वनं कल्पतरोर्मूले पुष्पलतासने ॥12॥
लक्ष्मणेन प्रगुणितमक्ष्णः कोणेन सायकम्।
अवेक्षमाणं जानक्या कृतव्यजनमीश्वरम् ॥13॥
जटाभारलसच्छीर्षं श्यामं मुनिगणावृतम्।
लक्ष्मणेन धृतच्छत्रमथवा पुष्पकोपरि ॥14॥
दशास्यमथनं शान्तं ससुग्रीवविभीषणम्।
एवं लब्ध्वा जयार्थी तु वर्णलक्षं जपेन्मनुम् ॥15॥

पहले की ही तरह विद्वान् साधक को मन्त्र के वर्णों को बोलते-बोलते न्यास करना चाहिए। फिर विजयार्थी साधक इस प्रकार से ध्यान करेगा—'वन के बीच में, कल्पतरु के मूल के नीचे, पुष्पलता के आसन पर, लक्ष्मण के साथ, आँख के कोने से धनुष्य को देखते हुए, जानकी के द्वारा पंखा किए जाने वाले ईश्वर का ध्यान करना चाहिए। जो ईश्वर जटा के भार से शोभित मस्तक वाले हैं, श्याम वर्ण वाले हैं, मुनियों के समूहों से घिरे हुए हैं, जिनके ऊपर लक्ष्मण ने छत्र धरा हुआ है, अथवा जो पुष्पक के (विमान के) ऊपर बैठे हैं, जो शान्त मुद्रा में सुग्रीव और विभीषणादि के साथ उपस्थित हैं, ऐसे रावणविनाशक रामचन्द्र जी का ध्यान करके जयार्थी साधक को इस मन्त्र का एक लाख बार जप करना चाहिए।

स्वकामशक्तिवाग्लक्ष्मीताराद्याः पञ्चवर्णकाः।
षडक्षरः षड्विधः स्याच्चतुर्वर्गफलप्रदः ॥16॥
पञ्चाशन्मातृकामन्त्रवर्णप्रत्येकपूर्वकम्।
लक्ष्मीवाङ्मन्मथादिश्च तारादिः स्यादनेकधा ॥17॥
श्रीमायामन्मथैकैकं बीजाद्यन्तर्गतो मनुः।
चतुर्वर्णः स एव स्यात् षड्वर्णो वाञ्छितप्रदः ॥18॥
स्वाहाऽन्तो हुंफडन्तो वा नत्यन्तो वा भवेदयम्।
अष्टाविंशत्युत्तरशतभेदः षड्वर्ण ईरितः ॥19॥

पहले जो पंचाक्षरमन्त्र (श्रीं श्रीं यं नमः) कहा जा चुका है, उसी के साथ स्वबीज = रां, काम = क्लीं, शक्ति = ह्रीं, वाक् = ऐं, लक्ष्मी = श्रीं और तार = ॐ को जोड़कर वह पूर्व का पंचाक्षर ही षडक्षर मन्त्र हो जाता है। इस प्रकार यह षडक्षर मन्त्र छः प्रकार का होता है। ऐसे छः प्रकार का यह षडक्षरमन्त्र चतुर्वर्ग की फलप्राप्ति कराता है। और भी वर्णमाला के प्रत्येक अक्षर के साथ जोड़ने से तो अनेक प्रकार का हो जाता है। तदुपरान्त लक्ष्मी = श्रीं; वाक् = ऐं इत्यादि बीजों के साथ जोड़ने से वह षडक्षरमन्त्र अब सात प्रकार का हो जाता है। षडक्षरमन्त्र का दूसरा विकल्प इस प्रकार है—'रां रामाय'—ये चार अक्षर, 'स्वाहा', 'हुं फट्' 'नमः' आदि के योग से भी षडक्षर मन्त्र हो जाते हैं। फिर विलोम पद्धति से क्षकार से लेकर अकार तक जोड़ने से इक्यावन होते हैं और आठ वर्ण और छः स्वर—कुल मिलाकर यह षडक्षरमन्त्र एक सौ अट्ठाईस भेद वाला हो जाता है।

ब्रह्मा सम्मोहनः शक्तिर्दक्षिणामूर्तिरेव च।
अगस्त्यश्च शिवः प्रोक्ता मुनयोऽनुक्रमादिमे ॥20॥
छन्दो गायत्रसंज्ञं च श्रीरामश्चैव देवता।
अथवा कामबीजादेर्विश्वामित्रो मुनिर्मनोः ॥21॥
छन्दो देव्यादिगायत्री रामभद्रोऽस्य देवता।
बीजशक्ती यथापूर्वं षड्वर्णान् विन्यसेत्क्रमात् ॥22॥
ब्रह्मरन्ध्रे भ्रुवोर्मध्ये हन्नाभ्यूरुषु पादयोः।
बीजैः षड्दीर्घयुक्तैर्वा मन्त्राणैर्वा षडङ्गकम् ॥23॥

इस षडक्षरमन्त्र के इतने भेद होने से इसके ऋषि भी अनुक्रम से ब्रह्मा, कामदेव, शक्ति, दक्षिणामूर्ति, अगस्त्य और शिव—ये होते हैं। इसका छन्द गायत्री नाम का है। और श्रीराम इसके देवता हैं। अथवा इस मन्त्र के काम्बीज आदि (क्लीं आदि) के ऋषि विश्वामित्र माने गए हैं। छन्द देव्यादि गायत्री है। रामभद्र इसके देवता हैं। बीजशक्ति पूर्व तरह ही है। इस मन्त्र के छः वर्णों का क्रमशः ब्रह्मरन्ध्र में, दोनों भौंहों के बीच में, हृदय पर, नाभि पर, दोनों जाँघों पर और दोनों पैरों पर न्यास करना चाहिए। इन छः अंगों पर न्यास या तो मन्त्रों के वर्णों को अथवा दीर्घ रकार युक्त छः पूर्वोक्त बीजों को बोलते हुए करना चाहिए।

कालाम्भोधरकान्तिकान्तमनिशं वीरासनाध्यासितं
मुद्रां ज्ञानमयीं दधानमपरं हस्ताम्बुजं जानुनि।
सीतां पार्श्वगतां सरोरुहकरां विद्युन्निभां राघवं
पश्यन्तं मुकुटाङ्गदादिविविधाकल्पोज्ज्वलाङ्गं भजे ॥24॥

इसका ध्यानमन्त्र इस प्रकार है—वर्षा(प्रलय)कालीन बादलों के जैसी कान्ति से रमणीय, सदैव वीरासन में बैठे हुए, एक हाथ से ज्ञानमुद्रा करते हुए, दूसरा करकमल घुटनों पर रखे हुए, पास में स्थित कमल जैसे करों वाली और विद्युत् की-सी कान्ति वाली सीताजी को देखते हुए, मुकुट, अंगद आदि विविध आभूषणों से उज्ज्वल अंग वाले श्रीराघव को मैं भजता हूँ (उपासना करता हूँ)।

रामश्च चन्द्रभद्रान्तो ङेन्तो नतियुतो द्विधा।
सप्ताक्षरो मन्त्रराजः सर्वकामफलप्रदः ॥25॥

'राम' शब्द के साथ **'चन्द्र'** शब्द लगाकर उसमें चतुर्थी विभक्ति लगाकर बाद में **'नमः'** शब्द जोड़ने से सप्ताक्षर मन्त्र बनता है, यथा—'रामचन्द्राय नमः।' इसी तरह 'राम' शब्द के साथ **'भद्र'** शब्द जोड़कर उसमें भी चतुर्थी विभक्ति लगाकर आगे 'नमः' शब्द जोड़ने से भी सप्ताक्षर मन्त्र बनता है, यथा—'रामभद्राय नमः'। इस प्रकार यह सप्ताक्षर मन्त्र दो प्रकार का होता है। यह सप्ताक्षर मन्त्रराज सभी कामनाओं का फल देने वाला है।

तारादिसहितः सोऽपि द्विविधोऽष्टाक्षरो मतः।
तारं रामश्चतुर्थ्यन्तं क्रोडास्त्रं वह्नितल्पगा ॥26॥

वही सप्ताक्षर मन्त्र, यदि पहले तार आदि बीजों को (ॐ, ह्रीं, श्रीं, क्लीं, ऐं, रां आदि) जोड़कर बोला जाए तो वह अष्टाक्षर मन्त्र बनेगा। इस प्रकार छः बीज रामचन्द्र की और छः बीज रामभद्र की चतुर्थी विभक्ति को लगाने से और बाद में दोनों में 'नमः' लगाने से वह अष्टाक्षर मन्त्र बारह प्रकार का होगा। यथा—'ॐ रामचन्द्राय नमः' आदि छः और 'ॐ रामभद्राय नमः' आदि छः मिलकर बारह होंगे। इस मन्त्र के ऋषि देवता आदि पहले की तरह ही हैं। और भी, अन्य रीति से यह अष्टाक्षर मन्त्र कहा जा सकता है। पहले तार=ॐ और बाद में चतुर्थ्यन्त राम और बाद में अस्त्राय फट् लगाने से, यथा—'ॐ रामाय अस्त्राय फट्' अथवा 'ॐ रामाय हुँ फट् स्वाहा'।

अष्टार्णोऽयं परो मन्त्रो ऋष्यादिः स्यात्षडर्णवत्।
पुनरष्टाक्षरस्याथ राम एव ऋषिः स्मृतः ॥27॥
गायत्रं छन्द इत्यस्य देवता राम एव च।
तारं श्रीबीजयुग्मौ च बीजशक्त्यादयो मताः ॥28॥

यह पहला जो अष्टाक्षरी मन्त्र है वह परम उत्तम है। इस मन्त्र के ऋषि-देवतादि तो छः अक्षरवाले मन्त्र की तरह ही हैं। जो अन्य रीति से अष्टाक्षर मन्त्र ऊपर बताया गया है, उसके ऋषि तो राम ही हैं। गायत्री इसका छन्द है और देवता भी राम ही हैं। इसके अतिरिक्त रामाय के पहले तार को = ॐ को और दो श्री बीज को = श्री श्री को—जोड़कर भी अष्टाक्षर बनता है, यथा—'ॐ श्रीं श्रीं रामाय नमः।'

षडङ्गं च ततः कुर्यान्मन्त्राणैरिव बुद्धिमान्।
तारं श्रीबीजयुग्मं च रामाय नम उच्चरेत् ॥29॥
ग्लौमों बीजं वदेन्मायां हृद्रामाय पुनश्च ताम्।
शिवोमाराममन्त्रोऽयं वस्वर्णस्तु वसुप्रदः ॥30॥
ऋषिः सदाशिवः प्रोक्तो गायत्रं छन्द उच्यते।
शिवोमारामचन्द्रोऽत्र देवता परिकीर्तिताः ॥31॥

इस मन्त्र के अक्षरों को बोलते हुए ही बुद्धिमान को षडंगन्यास करना चाहिए। अर्थात् तार = ॐ और दो श्री बीज से युक्त रामाय नमः, इस प्रकार—'ॐ श्रीं श्रीं रामाय नमः'—यह बोलते हुए षडंगन्यास करना चाहिए, अथवा 'ग्लौं, ॐ, ह्रीं नमो रामाय'—इस प्रकार बोलते हुए षडंगन्यास करना चाहिए। फिर से उस माया = ह्रीं के उच्चारण—उमा महेश्वर बीज के योग से—यह शिव-उमा-राम का मन्त्र बन जाता है। यह मन्त्र तेजोमय और धन देने वाला है। इसके ऋषि सदाशिव कहे गये हैं। छन्द गायत्री कहा गया है। और देवता शिव-उमा-राम हैं।

दीर्घया माययाऽङ्गानि तारपञ्चार्णयुक्तया।
रामं त्रिणेत्रं सोमार्धधारिणं शूलिनं परम्।
भस्माङ्गूलितसर्वाङ्गं कपर्दिनमुपास्महे ॥32॥
रामाभिरामां सौन्दर्यसीमां सोमावतंसिकाम्।
पाशाङ्कुशधनुर्बाणधरां ध्यायेत्त्रिलोचनाम् ॥33॥

तारसहित (ॐ सहित) पंचवर्णों ('रामाय नमः') के साथ दीर्घ माया ('ह्रां') का उच्चारण करते हुए, अर्थात् 'ह्रीं ॐ रामाय नमः'—आदि बोलते हुए इस प्रकार ध्यान करना चाहिए—'राम की और त्रिलोचन की शूलधारी, अर्धचन्द्र धारण करने वाले, परमदेव, भस्म से लिप्त अंगवाले, कपर्दी महादेव की हम उपासना करते हैं।' राम की प्रिय, सौन्दर्य की चरम सीमा रूप, अपने अवतंस में (मुकुट में) चन्द्र को धारण करने वाली, तथा पाश-अंकुश-धनुष-बाण को धारण करने वाली त्रिलोचना का ध्यान करना चाहिए (उपासना करनी चाहिए)।

ध्यायन्नेवं वर्णलक्षं जपतर्पणतत्परः।
बिल्वपत्रैः फलैः पुष्पैस्तिलाज्यैः पङ्कजैर्हुनेत् ॥34॥
स्वयमायान्ति निधयः सिद्धयश्च सुरेप्सिताः।
पुनरष्टाक्षरस्याथ ब्रह्मगायत्रराघवाः ॥35॥
ऋष्यादयस्तु विज्ञेयाः श्रीबीजं मम शक्तिकम्।
तत्प्रीत्यै विनियोगश्च मन्त्राणैरङ्गकल्पना ॥36॥

इस प्रकार साधक इस मन्त्र का एक लाख बिल्वपत्रों से, फलों से, पुष्पों से, कमलों से तथा घी-तेल से यदि जाप और पूजा-तर्पण आदि करने को तत्पर होता है, तब तो देवताओं के लिए भी चाही गई सिद्धियाँ और निधियाँ उसे आप-ही-आप आ मिलती हैं। इस अष्टाक्षर 'शिवोमाराम' मन्त्र के ब्रह्मा ऋषि हैं, गायत्री छन्द है और राम देवता हैं—ऐसा जानना चाहिए। और मेरी शक्तिरूप बीज 'श्रीं' बीज है। उसी की प्रीति के लिए इस मन्त्र का विनियोग है। और इस मन्त्र के अक्षरों के साथ अंग-विन्यास आदि करने की कल्पना की गई है।

केयूराङ्गदकङ्कणैर्मणिगणैर्विद्योतमानं सदा
रामं पार्वणचन्द्रकोटिसदृशच्छत्रेण वै राजितम्।
हेमस्तम्भसहस्रषोडशयुते मध्ये महामण्डपे
देवेशं भरतादिभिः परिवृतं रामं भजे श्यामलम् ॥37॥

अब यह ध्यानमन्त्र इस प्रकार है—'जो केयूर, अंगद, कंकणों से और मणियों से सदैव जगमगाते रहते हैं, और जो पूर्णिमा के करोड़ों चन्द्रों जैसे कान्ति वाले छत्र से शोभायमान हैं, जो सुवर्ण

के सोलह हजार स्तम्भों से युक्त महान् मण्डप के बीच विराजमान हैं, जो भरत आदि भाइयों से घिरे हुए हैं, ऐसे श्यामलकान्ति देवाधिदेव रामचन्द्रजी की मैं उपासना करता हूँ।'

किं मन्त्रैर्बहुभिर्विनश्वरफलैरायाससाध्यैर्वृथा
किञ्चिल्लोभविताननात्रविफलैः संसारदुःखावहैः ।
एकः सन्नपि सर्वमन्त्रफलदो लोभादिदोषोज्झितः
श्रीरामः शरणं ममेति सततं मन्त्रोऽयमष्टाक्षरः ॥38॥

उन बहुत से मन्त्रों से भला क्या लाभ है कि जिनके फल नश्वर ही हैं, जो बड़े परिश्रम से साध्य होने पर भी मिथ्या ही हैं, जो थोड़े से लोभ का विस्तार करके ही विफल हो जाते हैं, जो सांसारिक दुःखों को ही लाते हैं ? इसकी अपेक्षा तो यह मन्त्र एक होते हुए भी सभी मन्त्रों के फल को देने वाला है। यह लोभ आदि दोषों को हटा देने वाला है। इस अष्टाक्षर मन्त्र का स्वरूप है—'श्रीरामः शरणं मम।'

एवमष्टाक्षरः सम्यक् सप्तधा परिकीर्तितः ।
रामसप्ताक्षरो मन्त्र आद्यन्ते तारसंयुतः ॥39॥
नवार्णो मन्त्रराजः स्याच्छेषं षड्वर्णवन्न्यसेत् ।
जानकीवल्लभं ङेन्तं वह्नेर्जायाहुमादिकम् ॥40॥
दशाक्षरोऽयं मन्त्रः स्यात् सर्वाभीष्टफलप्रदः ।
दशाक्षरस्य मन्त्रस्य वसिष्ठोऽस्य ऋषिर्विराट् ॥41॥

इस प्रकार अष्टाक्षर मन्त्र मुख्यतः सात प्रकार से वर्णित किया गया है। अब जो राम का सप्ताक्षरमन्त्र पहले दिया जा चुका है, उसके आगे और अन्त में तार = ॐ लगा देने से नव अक्षर का राममन्त्र बनता है, यथा—'ॐ रामचन्द्राय नमः ॐ'। यह एक ही प्रकार का है। इस मन्त्र के षडंगन्यासादि छः वर्ण वाले मन्त्र की तरह ही है। (अब दशाक्षर मन्त्र की बात कही जाती है—) 'जानकीवल्लभ' शब्द को चतुर्थी विभक्ति में लेकर अन्त में वह्नि की जाया = स्वाहा को जोड़कर आदि में 'हुम्' यह बीज लगाकर यह मन्त्र बनता है। मन्त्र ऐसा होगा—'हुं जानकीवल्लभाय स्वाहा।' यह दशाक्षर मन्त्र सभी अभीष्ट फलों का दाता है। इस दशाक्षर मन्त्र के ऋषि वसिष्ठ हैं और विराट् इसका छन्द है।

छन्दोऽस्य देवता रामः सीतापाणिपरिग्रहः ।
आद्यो बीजं द्विठः शक्तिः कामेनाङ्गक्रिया मता ॥42॥
शिरोललाटभ्रूमध्ये तालुकर्णेषु हृद्यपि ।
नाभ्यूरुजानुपादेषु दशार्णान् विन्यसेन्मनोः ॥43॥

पूर्वकथित विराट् इसका छन्द है। सीता का पाणिग्रहण करने वाले राम इस मन्त्र के देवता हैं। इस मन्त्र में जो आद्यक्षर है, वह बीज है और 'ठः ठः'—ऐसे दो ठकार को शक्ति समझना चाहिए तथा काम क्रिया क्लीं आदि है। इन बीज, शक्ति और काम को अर्थात् हुं, ठठ, और क्लीं को मन्त्र के साथ जोड़कर अंगन्यासदि करना चाहिए। मन्त्र के साथ इन तीनों का उच्चारण करते हुए अंगन्यासदि करना चाहिए। और वह अंगन्यास—मस्तक, ललाट, भौंहों के बीच के भाग, तालु, दोनों कान, हृदय, नाभि, दोनों जाँघें, दोनों घुटनें, दोनों पादों के ऊपर इस मन्त्र के दश अक्षरों के द्वारा करना चाहिए।

अयोध्यानगरे रत्नचित्रे सौवर्णमण्डपे ।
मन्दारपुष्पैराबद्धविताने तोरणाञ्चिते ॥44॥
सिंहासने समासीनं पुष्पकोपरि राघवम् ।
रक्षोभिर्हरिभिर्देवैर्दिव्ययानगतैः शुभैः ॥45॥
संस्तूयमानं मुनिभिः प्रह्वैश्च परिसेवितम् ।
सीताऽलंकृतवामाङ्गं लक्ष्मणेनोपसेवितम् ॥46॥
श्यामं प्रसन्नवदनं सर्वाभरणभूषितम् ।
ध्यायन्नेवं जपेन्मन्त्रं वर्णलक्षमनन्यधीः ॥47॥

इसका ध्यानमन्त्र इस प्रकार है—'अयोध्यानगर में रत्नों से जगमगाते हुए, सुवर्ण मण्डप में, मन्दार पुष्पों से खचित वितानवाले तोरणों से मण्डित, पुष्पक के ऊपर, सिंहासन पर बैठे हुए, दिव्य-वाहनों में स्थित शुभ राक्षसों, वानरों के द्वारा स्तुति किए जाने वाले, मुनियों और बुद्ध जनों के द्वारा परिसेवित, सीताजी के द्वारा जिनका वाम पार्श्व शोभित हुआ है ऐसे, श्यामवर्ण, प्रसन्नवदन, सर्व आभूषणों से भूषित राघव—रामचन्द्र का ध्यान करते हुए साधक को तीव्र बुद्धियुक्त होकर एक लाख बार इस मन्त्र का जाप करना चाहिए।

रामं ङेन्तं धनुष्पाणयेऽन्तः स्याद्वह्निसुन्दरी ।
दशाक्षरोऽयं मन्त्रः स्यान्मुनिर्ब्रह्मा विराट् स्मृतः ॥48॥
छन्दस्तु देवता प्रोक्तो रामो राक्षसमर्दनः ।
शेषं तु पूर्ववत् कुर्याच्चापबाणधरं स्मरेत् ॥49॥

अब अन्य रीति से दशाक्षर मन्त्र इस प्रकार है—चतुर्थ विभक्तियुक्त 'राम' शब्द को 'धनुष्पाणये' शब्द के साथ जोड़कर अन्त में वह्निपत्नी के साथ—'स्वाहा' शब्द जोड़ना चाहिए। तब भी दशाक्षर मन्त्र बनता है, यथा—'रामाय धनुष्पाणये स्वाहा।' इस मन्त्र के ऋषि ब्रह्मा हैं, छन्द विराट् है, और देवता राक्षसों का मर्दन करने वाले राम हैं। बाकी की सब बातें पूर्व की तरह ही हैं। यहाँ स्मरण (ध्यान) चाप और बाण को धारण करने वाले राम का करना चाहिए।

तारमायारमाऽनङ्गवाक्स्वबीजैश्च षड्विधः ।
दशार्णो मन्त्रराजः स्याद्रुद्रवर्णात्मको मनुः ॥50॥

इस दशाक्षर मन्त्र के पूर्व में तार = ॐ, माया = ह्रीं, रमा = श्रीं, अनंग = क्लीं, वाक् = ऐं, और स्वबीज जोड़ने से एकादशाक्षर मन्त्र बनता है, यथा—'ॐ रामाय धनुष्पाणये नमः' इत्यादि। इस प्रकार से यह एकादशाक्षर मन्त्र छः प्रकार का बनता है।

शेषं षडर्णवज्ज्ञेयं न्यासध्यानादिकं बुधैः ।
द्वादशाक्षरमन्त्रस्य श्रीरामो ऋषिरुच्यते ॥51॥
जगती छन्द इत्युक्तं श्रीरामो देवता मतः ।
प्रणवो बीजमित्युक्तः क्लीं शक्तिर्ह्रीं च कीलकम् ॥52॥
मन्त्रेणाङ्गानि विन्यस्य शिष्टं पूर्ववदाचरेत् ।
तारं मायां समुच्चार्य भरताग्रज इत्यपि ॥53॥

इस एकादशाक्षर के शेष ऋषि-देवता आदि पहले की ही तरह हैं। अब यहाँ द्वादशाक्षर मन्त्र कहते हैं। इस मन्त्र के ऋषि श्रीराम हैं और देवता भी श्रीराम ही कहे गए हैं। जगती इसका छन्द और प्रणव उसका बीज है। क्लीं इसकी शक्ति और ह्रीं इसका कीलक है। इस मन्त्र के अक्षरों से भी अंगविन्यास करना चाहिए और शेष अन्य सभी क्रियाएँ करनी चाहिए। यह मन्त्र इस प्रकार है—तार को (ॐ को) और माया को (क्लीं को) बोलकर बाद में भरताग्रज बोलना चाहिए। बाद में—

रामक्लींवह्निजायाऽन्तं मन्त्रोऽयं द्वादशाक्षरः।
ॐ हृद्भगवते रामचन्द्रभद्रौ च ङेयुतौ ॥54॥
अर्काणों द्विविधोऽप्यस्य ऋषिध्यानादि पूर्ववत्।
छन्दस्तु जगती चैव मन्त्राणैरङ्गकल्पना ॥55॥

राम क्लीं और वह्निजाया (स्वाहा) जोड़ने से द्वादशाक्षरमन्त्र बनेगा। पूरा मन्त्र होगा—'ॐ ह्रीं भरताग्रज राम क्लीं स्वाहा।' अब दूसरे प्रकार का द्वादशाक्षरमन्त्र यह है जिसमें पहले 'ॐ' कहकर तब 'भगवते' कहकर, बाद में रामचन्द्र शब्द में चतुर्थी विभक्ति लगाकर मन्त्र पूरा होता है—'ॐ नमो भगवते रामचन्द्राय,' और रामभद्र में चतुर्थी विभक्ति लगाकर दूसरा मन्त्र होता है—'ॐ नमो भगवते रामभद्राय।' इस प्रकार यह द्वादशाक्षर मन्त्र तीन प्रकार का होता है। इस मन्त्र के ऋषि, ध्यान आदि पहले की तरह ही हैं। इसका छन्द जगती है। इस मन्त्र के अक्षरों से अंगन्यास करना चाहिए।

श्रीरामेति पदं चोक्त्वा जयराम पदं ततः।
जयद्वयं वदेत् प्राज्ञो रामेति मनुराजकः ॥56॥
त्रयोदशार्ण ऋष्यादि पूर्ववत्सर्वकामदः।
पदद्वयैर्द्विरावृत्तैरङ्गन्यासं दशार्णवत् ॥57॥
तारादिसहितः सोऽपि स चतुर्दशवर्णकः।
त्रयोदशार्णमुच्चार्य पश्चाद्रामेति योजयेत् ॥58॥

'श्रीराम' ऐसा शब्द बोलकर उसके बाद 'जय' शब्द बोलना चाहिए। इसके बाद, दो बार 'जय' शब्द बोलने से और बाद में 'राम' शब्द कहने से त्रयोदशाक्षर परमबुद्धिमय मन्त्रराज होता है। पूरा मन्त्र इस प्रकार होगा—'श्रीराम जय राम जय जय राम।' यह त्रयोदशाक्षर मन्त्रराज के ऋषि पहले की तरह ही हैं। यह मन्त्र सर्वकामनाओं की सिद्धि देने वाला है। दो बार आवृत्ति किए गए दोनों पदों से दशाक्षर मन्त्र की तरह यहाँ पर अंगन्यास करना चाहिए। इसी त्रयोदशाक्षर मन्त्र को तार = ॐ आदि पूर्वोक्त छः बीज आगे लगा देने से वह चतुर्दशाक्षर मन्त्र बन जाएगा। छहों बीज इसके आगे लगने से यह चतुर्दशाक्षर मन्त्र छः प्रकार का होगा। अब पूर्वोक्त त्रयोदशाक्षर मन्त्र के (त्रयोदशाक्षर मन्त्र का उच्चारण करके) पूर्व में राम शब्द जोड़ देने से—

स वै पञ्चदशार्णस्तु जपतां कल्पभूरुहः।
नमश्च सीतापतये रामायेति हनद्वयम् ॥59॥
ततस्तु कवचास्त्रान्तः षोडशाक्षर ईरितः।
तस्यागस्त्यऋषिश्छन्दो बृहती देवता च सः ॥60॥
रां बीजं शक्तिरस्त्रं च कीलकं हुमितीरितम्।
द्विपञ्चत्रिचतुर्वर्णैः सर्वैरङ्गं न्यसेत् क्रमात् ॥61॥

तारादिसहितः सोऽपि मन्त्रः सप्तदशाक्षरः।
तारं नमो भगवते रामं ङेन्तं महा ततः ॥62॥

वह पञ्चदशाक्षर मन्त्र हो जाएगा। यह मन्त्र जप करने वालों के लिए कल्पद्रुम के समान है। अब षोडशाक्षर मन्त्र के लिए—**'नमः'** के बाद **'सीतापतये'** के बाद **'रामाय'** के बाद दो बार 'हन हन' ऐसा बोलना चाहिए। फिर उसके बाद 'हुँ फट् स्वाहा' का उच्चारण करने से वह षोडशाक्षर मन्त्र बनेगा। (पूरा मन्त्र होगा—'नमः सीतापतये रामाय हन हन फट् स्वाहा'।) इस मन्त्र के ऋषि अगस्त्य हैं, छन्द बृहती है, देवता वही हैं, 'रां' उसका बीज हैं, अस्त्र-फट् उसकी शक्ति है, 'हुम्' इसका कीलक है। दो, चार, तीन, पाँच—इन सभी वर्णों से अंगों पर क्रमशः न्यास करना चाहिए। अब यही षोडशाक्षर मन्त्र जब तार = ॐ, माया = ह्रीं आदि छः बीजों को पहले लगाकर बोला जाता है, तो वह सप्तदशाक्षर मन्त्र हो जाता है। छः बीजों के लगाए जाने से यह सप्तदशाक्षर मन्त्र छः प्रकार का होता है। अब अष्टादशाक्षर मन्त्र के लिए—पहले तार = ॐ, बाद में 'भगवते', बाद में चतुर्थ्यन्त राम शब्द अर्थात् 'रामाय' और इसके बाद **'महा'** लगाकर—

पुरुषाय पदं पश्चाद्धृदन्तोऽष्टादशाक्षरः।
विश्वामित्रो मुनिश्छन्दो गायत्री देवता च सः ॥63॥
कामादिसहितः सोऽपि मन्त्र एकोनविंशकः।
तारं नमो भगवते राम्मायेति पदं वदे ॥64॥
सर्वशब्दं समुच्चार्य सौभाग्यं देहि मे वदेत्।
वह्निजायां तथोच्चार्य मन्त्रो विंशार्णको मतः ॥65॥

फिर उसके बाद **'पुरुषाय'** पद जोड़कर अन्त में 'नमः' लगा देने से अष्टादशाक्षर मन्त्र बनेगा। पूरा मन्त्र होगा—'ॐ नमो भगवते रामाय महापुरुषाय नमः।' इस मन्त्र के ऋषि विश्वामित्र हैं, छन्द गायत्री है, देवता वही (राम) हैं। इसी अष्टादशाक्षर मन्त्र के पहले काम आदि बीज—क्लीं आदि छः बीज जोड़ देने से एकोनविंशाक्षर (उन्नीस अक्षरों वाला) मन्त्र बन जाएगा। ये बीज छः हैं इसलिए यह उन्नीस अक्षरों वाला मन्त्र भी छः प्रकार का होता है। अब विंशाक्षर मन्त्र की बात कही जाती है—जिसमें कि 'तार = ॐ नमः भगवते रामाय' ऐसे शब्द बोलकर बाद में 'सर्व' शब्द बोलकर 'सौभाग्यं देहि मे' ऐसा बोलना चाहिए। बाद में वह्निजाया का—'स्वाहा' का उच्चारण करने से विंशाक्षर (बीस वर्ण वाला) मन्त्र बनता है। पूरा मन्त्र होगा—'ॐ नमो भगवते रामाय सर्वसौभाग्यं देहि मे स्वाहा।'

तारं नमो भगवते रामाय सकलं वदेत्।
आपन्निवारणायेति वह्निजायां ततो वदेत् ॥66॥
एकविंशार्णको मन्त्रः सर्वाभीष्टफलप्रदः।
तारं रमां स्वबीजं च ततो दाशरथाय च ॥67॥
ततः सीतावल्लभाय सर्वाभीष्टपदं वदेत्।
ततो दाय हृदन्तोऽयं मन्त्रो द्वाविंशदक्षरः ॥68॥

अब 'तार = ॐ नमो भगवते रामाय सकल'—इन शब्दों का उच्चारण करके बाद में 'आपन्निवारणाय' यह शब्द बोलकर, अन्त में वह्निजाया = स्वाहा बोलने से इक्कीस वर्णवाला मन्त्र बनता है। (ॐ नमो भगवते रामाय सकलापन्निवारणाय स्वाहा)। यह मन्त्र सकल अभीष्ट को देने वाला

है। अब बाईस अक्षरवाला मन्त्र इस प्रकार है—तार, रमा और स्वबीज को—अर्थात् ॐ श्रीं और रां को बोलकर, फिर 'दाशरथाय' फिर 'सीतावल्लभाय' फिर 'सर्वाभीष्ट' पद के बाद 'दाय' पद को बोलकर नमः शब्द का बाद में उच्चारण करने से बाईस अक्षर वाला मन्त्र बन जाता है। ('ॐ श्रीं रां दाशरथाय सीतावल्लभाय सर्वाभीष्टदाय नमः')।

तारं नमो भगवते वीररामाय संवदेत्।
कलशत्रून् हनद्वन्द्वं वह्निजायां ततो वदेत् ॥69॥
त्रयो विंशाक्षरो मन्त्रः सर्वशत्रुनिबर्हणः।
विश्वामित्रो मुनिः प्रोक्तो गायत्री छन्द उच्यते ॥70॥
देवता वीररामोऽसौ बीजाद्याः पूर्ववन्मताः।
मूलमन्त्रविभागेन न्यासान् कृत्वा विचक्षणः ॥71॥
शरं धनुषि सन्धाय तिष्ठन्तं रावणोन्मुखम्।
वज्रपाणिं रथारूढं रामं ध्यात्वा जपेन्मनुम् ॥72॥

अब त्रयोविंशाक्षर (तेईस अक्षर वाले) मन्त्र में—'तार (ॐ) नमो भगवते वीररामाय' ऐसा बोलना चाहिए। बाद में 'सकलशत्रून्' ऐसा कहकर दो बार 'हन हन' बोलना चाहिए। अन्त में वह्निजाया = स्वाहा को जोड़ देने से सभी शत्रुओं का विनाश करने वाला तेईस अक्षरों का मन्त्र बनता है। (ॐ नमो भगवते वीररामाय सकलशत्रून् हन हन स्वाहा)। इस मन्त्र के ऋषि विश्वामित्र हैं, छन्द गायत्री है, वीरराम देवता हैं। बीज आदि सब पहले के ही तरह हैं। विवेकी साधक को चाहिए कि वह मूलमन्त्र का विभाग करके अंगन्यास करे। न्यास करके ध्यान करे। ध्यान यह है—'रावण के सामने धनुष में बाण का सन्धान करके खड़े हुए वज्र जैसे हाथ वाले रथारूढ राम जी का ध्यान करना चाहिए और इस मन्त्र का जाप करना चाहिए।

तारं नमो भगवते श्रीरामाय पदं वदेत्।
तारकब्रह्मणे चोक्त्वा मां तारय पदं वदेत् ॥73॥
नमस्तारात्मको मन्त्रश्चतुर्विंशतिवर्णकः।
बीजादिकं यथापूर्वं सर्वं कुर्यात् षडर्णवत् ॥74॥

अब चौबीस अक्षरवाला मन्त्र कहा जाता है—तार (ॐ) के बाद 'नमो भगवते श्रीरामाय' शब्द बोलने चाहिए। बाद में 'तारक ब्रह्मणे'—ऐसा कहकर 'मां तारय' पद बोलना चाहिए। बाद में 'नमः' और फिर से तारक (ॐ) बोलने से चौबीस अक्षरों वाला मन्त्र बनता है। ('ॐ नमो भगवते श्रीरामाय तारकब्रह्मणे मां तारय नम ओम्')। इस मन्त्र के बीज आदि पहले की ही तरह हैं। शेष सब षडक्षर मन्त्र की भाँति करना चाहिए।

कामस्तारो नतिश्चैव ततो भगवतेपदम्।
रामचन्द्राय चोच्चार्य सकलेति पदं वदेत् ॥75॥
जनवश्यकरायेति स्वाहा कामात्मको मनुः।
सर्ववश्यकरो मन्त्रः पञ्चविंशतिवर्णकः ॥76॥
आदौ तारेण संयुक्तो मन्त्रः षड्विंशदक्षरः।
अन्तेऽपि तारसंयुक्तः सप्तविंशतिवर्णकः ॥77॥

अब पच्चीस वर्ण वाले मन्त्र की बात कहते हैं—पहले काम = क्लीं, तार = ॐ तथा 'नमः' को बोलकर, 'भगवते रामचन्द्राय' का उच्चारण करके 'सकल' पद बोलना चाहिए। बाद में 'जनवश्याय स्वाहा' कहने से सर्वकामनाओं को पूर्ण करने वाला और सबको वश में करने वाला पच्चीस वर्णों वाला मन्त्र बनता है। ('क्लीं ॐ नमो भगवते रामचन्द्राय सकलजनवश्यकराय स्वाहा')। इसी मन्त्र के आगे—क्लीं से पहले तार = ॐ को जोड़ देने से वही षड्विंशाक्षर (छब्बीस अक्षरों वाला) मन्त्र बन जाता है, और फिर अन्त में भी तार = ॐ को जोड़ देने से वही मन्त्र सप्तविंशाक्षार (सत्ताईस अक्षरों वाला) हो जाता है।

तारं नमो भगवते रक्षोघ्नविशदाय च।
सर्वविघ्नान् समुच्चार्य निवारय पदद्वयम् ॥78॥
स्वाहाऽन्तो मन्त्रराजोऽयमष्टाविंशतिवर्णकः।
अन्ते तारेण संयुक्त एकोनत्रिंशदक्षरः ॥79॥
आदौ स्वबीजसंयुक्तस्त्रिंशद्वर्णात्मको मनुः।
अन्तेऽपि तेन संयुक्त एकत्रिंशात्मकः स्मृतः ॥80॥

'तार (ॐ) नमो भगवते' और 'रक्षोघ्नविशदाय' एवं 'सर्वविघ्नान्'—इन शब्दों को बोलकर 'निवारय निवारय' ऐसा दो बार बोलकर अन्त में 'स्वाहा' बोलने से अट्ठाईस अक्षरों वाला मन्त्रराज बनता है। ('ॐ नमो भगवते रक्षोघ्नविशदाय सर्वविघ्नान् निवारय निवारय स्वाहा')। यही मन्त्र यदि अन्त में ॐ (तार) जोड़कर बोला जाए तो वह उनतीस अक्षरों वाला हो जाएगा। और उस उनतीस वर्ण वाले मन्त्र के प्रारंभ में स्वबीज का 'रां' और जोड़ दिया जाए तो वह तीस अक्षरों वाला मन्त्र बन जाएगा। और उस तीस अक्षरवाले मन्त्र के अन्त में भी वह स्वबीज 'रां' जोड़ दिया जाए तो वही इकत्तीस अक्षरों वाला भी हो जाता है।

रामभद्र महेष्वास रघुवीर नृपोत्तम।
भो दशास्यान्तकास्माकं श्रियं दापय देहि मे ॥81॥
आनुष्टुभ ऋषी रामश्छन्दोऽनुष्टुप्स देवता।
रां बीजमस्य यं शक्तिरिष्टार्थे विनियोजयेत् ॥82॥
पादं हृदि च त्रिन्यस्य पादं शिरसि विन्यसेत्।
शिखायां पञ्चभिर्न्यस्य त्रिवर्णैः कवचं न्यसेत् ॥83॥
नेत्रयोः पञ्चवर्णैश्च दापयेत्यस्त्रमुच्यते।
चापबाणधरं श्यामं ससुग्रीवविभीषणम् ॥84॥
हत्वा रावणमायान्तं कृतत्रैलोक्यरक्षणम्।
रामभद्रं हृदि ध्यात्वा दशलक्षं जपेन्मनुम् ॥85॥

अब राम का अनुष्टुप् कहा जा रहा है कि—'हे बड़े तूणीर वाले रघुवीर रामभद्र! हे राजश्रेष्ठ! हे रावणसंहारक! हमें सम्पत्ति दीजिए और दिलवाइए।' इस अनुष्टुप् छन्द वाले मन्त्र के ऋषि राम हैं, छन्द अनुष्टुप् है, राम ही देवता हैं, 'रां' बीज है, 'यं' शक्ति है, अभीष्ट अर्थ में इसका विनियोग है। इस अनुष्टुप् के एक पाद (चरण) से हृदय में न्यास करके दूसरे से भी हृदय में न्यास करना चाहिए। तीसरे पाद के पाँच वर्णों से शिखा में न्यास करना चाहिए और बाकी के तीन अक्षरों से छाती पर न्यास करना चाहिए। चौथे चरण के पाँच अक्षरों से दोनों नेत्रों पर न्यास करते हुए 'दापय मे' शब्द बोलकर

'अस्त्राय फट्' ऐसा बोलना चाहिए। इसका ध्यानमन्त्र यह है—'धनुष और बाण को धारण किए हुए, श्याम कान्तिवाले, सुग्रीव और विभीषण के साथ विराजित, रावण को मारकर आते हुए, तीनों लोकों का रक्षण करने वाले रामभद्र का ध्यान करके ऐसे दस लाख मन्त्रों का जाप करें।

वदेद्दाशरथायेति विद्महेति पदं ततः।
सीतापदं समुद्धृत्य वल्लभाय ततो वदेत् ॥86॥
धीमहीति वदेत्तन्नो रामश्चापि प्रचोदयात्।
तारादिरेषा गायत्री मुक्तिमेव प्रयच्छति ॥87॥
मायाऽऽदिरपि वैदुष्यं रामादिश्च श्रियःपदम्।
मदनेनापि संयुक्ता संमोहयति मेदिनीम् ॥88॥
पञ्च त्रीणि षडर्णैश्च त्रीणि चत्वारि वर्णकैः।
चत्वारि च चतुर्वर्णैरङ्गन्यासं प्रकल्पयेत् ॥89॥

पहले 'दाशरथाय' बोलकर बाद में 'विद्महे' पद बोलना चाहिए। इसके बाद 'सीता' पद को लेकर 'वल्लभाय' पद बोलना चाहिए। बाद में 'धीमहि' और तब 'तन्नो रामः' और 'प्रचोदयात्' बोलकर पहले तार = ॐ रखने से निबद्ध यह रामगायत्री मुक्ति ही देती है। ('ॐ दाशरथाय विद्महे सीतावल्लभाय धीमहि तन्नो रामः प्रचोदयात्')। इस रामगायत्रीमन्त्र के आगे यदि माया = ह्रीं रखकर बोला जाए तो वह विद्वत्ता देता है, यदि आदि में 'रां' रखकर बोला जाए, तो संपत्ति का स्थान मिलता है, यदि आदि में मदन = क्लीं रखकर बोला जाए तो समस्त मेदिनी को संमोहित किया जा सकता है। छः अक्षरवाले मन्त्र से पाँच अंगों पर और तीन अक्षर वाले मन्त्र से आठ अंगों पर तथा अन्य वर्णों से चार अंगों पर एवं चार वर्णों से चार अंगों पर न्यास करना चाहिए।

बीजध्यानादिकं सर्वं कुर्यात्षड्वर्णवत्क्रमात्।
तारं नमो भगवते चतुर्थ्या रघुनन्दनम् ॥90॥
रक्षोघ्नविशदं तद्वन्मधुरेति वदेत्ततः।
प्रसन्नवदनं ङेन्तं वदेदमिततेजसे ॥91॥
बलरामौ चतुर्थ्यन्तौ विष्णुं ङेन्तं नतिस्ततः।
प्रोक्तो मालामनुः सप्तचत्वारिंशद्भिरक्षरैः ॥92॥
ऋषिछन्दो देवतादि ब्रह्मानुष्टुभराघवाः।
सप्तर्तुसप्तदश षड्रुद्रसंख्यैः षडङ्गकम् ॥93॥

उपर्युक्त मन्त्र के बीज ध्यान आदि सब क्रमपूर्वक षड्वर्ण मन्त्र की तरह ही जानना चाहिए। अब राममालामन्त्र के विषय में कहते हैं—'(तार) ॐ नमो भगवते' बोलकर रघुनन्दन, रक्षौघ्नविशद शब्दों की चतुर्थी विभक्ति बोलनी चाहिए। इसके बाद क्रमशः मधुरप्रसन्नवदन, बल और राम शब्द तथा विष्णु शब्द में भी चतुर्थी विभक्ति लगाकर अन्त में 'नमः' शब्द रखने से राममालामन्त्र बनता है। उसके अक्षर सैंतालीस (47) होते हैं, यथा—'ॐ नमो भगवते रघुनन्दनाय रक्षोघ्नविशदाय मधुरप्रसन्नवदनाय अमिततेजसे बलाय श्रीरामाय विष्णवे नमः।' इस मन्त्र के ऋषि ब्रह्मा हैं, छन्द अनुष्टुप् हैं और देवता राघव हैं। और इसके सैंतालीस अक्षरों के द्वारा षडंगन्यास किया जाता है।

ध्यानं दशाक्षरं प्रोक्तं लक्षमेकं जपेन्मनुम्।
श्रियं सीता चतुर्थ्यन्तां स्वाहान्तोऽयं षडक्षरः ॥94॥
जनकोऽस्य ऋषिश्छन्दो गायत्री देवता मनोः।
सीता भगवती प्रोक्ता श्रीं बीजं नतिशक्तिकम् ॥95॥
कीलं सीता चतुर्थ्यन्तमिष्टार्थे विनियोजयेत्।
दीर्घस्वरयुजाऽऽद्येन षडङ्गानि प्रकल्पयेत् ॥96॥
स्वर्णाभामम्बुजकरां रामालोकनतत्पराम्।
ध्यायेत् षट्कोणमध्यस्थरामाङ्कोपरिसंस्थिताम् ॥97॥

उपर्युक्त मन्त्र का ध्यान दशाक्षर मन्त्र के अनुसार होता है। उस मन्त्र का एक लाख बार जप करना चाहिए। अब सीता का अंगमन्त्र कहा जा रहा है—यह मन्त्र श्रीपूर्वक सीता शब्द की चतुर्थी विभक्ति के बाद 'स्वाहा' बोलने से छः अक्षर वाला होता है, यथा—'श्रीसीतायै स्वाहा'। इस मन्त्र के ऋषि जनक हैं, देवता भगवती सीता हैं। नतिशक्तियुक्त बीज श्रीं है। इसका कील सीता है। इस चतुर्थ्यन्त मन्त्र का अभीष्ट अर्थ के लिए विनियोग करना चाहिए। और दीर्घस्वर से युक्त आद्य अक्षर से छः अंगों में अंगन्यास करना चाहिए। और सोने की-सी कान्तिवाली, हाथ में कमल धारण की हुई, राम के निरीक्षण में तल्लीन और षट्कोण के मध्य में प्रस्थापित रामचन्द्र जी के अंक में बैठी हुई सीता जी का ध्यान करना चाहिए।

लकारं तु समुद्धृत्य लक्ष्मणाय नमोऽन्तकः।
अगस्त्य ऋषिरस्याथ गायत्रं छन्द उच्यते ॥98॥
लक्ष्मणो देवता प्रोक्तो लं बीजं शक्तिरस्य हि।
नमस्तु विनियोगो हि पुरुषार्थचतुष्टये ॥99॥
दीर्घभाजा स्वबीजेन षडङ्गानि प्रकल्पयेत्।
द्विभुजं स्वर्णरुचिरतनुं पद्मनिभेक्षणम् ॥100॥
धनुर्बाणधरं वन्दे रामाराधनतत्परम्।
भकारं तु समुद्धृत्य भरताय नमोऽन्तकः ॥101॥

लकार को आगे रखकर अन्त में 'लक्ष्मणाय नमः' कहने से लक्ष्मण का अंगमन्त्र बनता है, यथा—'लं लक्ष्मणाय नमः।' इस मन्त्र के ऋषि अगस्त्य हैं, छन्द गायत्री है, लक्ष्मण इसके देवता कहे गए हैं, 'लं' इसका बीज कहा गया है और नमः इसकी शक्ति है। चारों पुरुषार्थों के लिए इसका विनियोग है। इस मन्त्र के बीज को दीर्घ करके उसके द्वारा अंगन्यास करना चाहिए। दो हाथ वाले, सोने की-सी कान्तियुक्त देहवाले, और पद्म जैसी आँखों वाले और राम के आराधन में तत्पर लक्ष्मण को मैं नमस्कार करता हूँ। अब भरतमन्त्र में भकार को लेकर 'भरताय नमः' जोड़ने से 'भं भरताय नमः' ऐसा भरतमन्त्र बनता है।

अगस्त्य ऋषिरस्याथ शेषं पूर्ववदाचरेत्।
भरतं श्यामलं शान्तं रामसेवापरायणम् ॥102॥
धनुर्बाणधरं वीरं कैकेयीतनयं भजे।
शं बीजं तु समुद्धृत्य शत्रुघ्नाय नमोऽन्तकः।
ऋष्यादयो यथापूर्वं विनियोगोऽरिनिग्रहे ॥103॥

इस भरतमन्त्र के ऋषि अगस्त्य हैं, शेष सभी पहले की तरह ही हैं। श्यामवर्ण, शान्त और रामसेवापरायण, धनुर्धर वीर कैकेयीपुत्र को मैं भजता हूँ—यह ध्यान मन्त्र है। अब शत्रुघ्नमन्त्र में पहले 'शं' मन्त्रबीज को लेकर इसके बाद 'शत्रुघ्नाय नमः' जोड़ने से 'शं शत्रुघ्नाय नमः' यह मन्त्र बनता है, इसके ऋषि आदि भी पहले ही की तरह हैं। शत्रु का नाश करने के लिए इसका विनियोग है।

द्विभुजं स्वर्णवर्णाभं रामसेवापरायणम्।
लवणासुरहन्तारं सुमित्रातनयं भजे ॥104॥
हं हनूमांश्चतुर्थ्यन्तं हृदन्तो मन्त्रराजकः।
रामचन्द्र ऋषिः प्रोक्तो योजयेत्पूर्ववत्क्रमात् ॥105॥
द्विभुजं स्वर्णवर्णाभं रामसेवापरायणम्।
मौञ्जीकौपीनसहितं मां ध्यायेद्रामसेवकम् ॥ इति ॥106॥

इति द्वितीयोऽध्यायः।

शत्रुघ्न का ध्यानमन्त्र यह है—'दो भुजाओं वाले, सुवर्ण की-सी कान्तिवाले रामसेवा में तल्लीन, लवणासुर को मारने वाले सुमित्रा के पुत्र को मैं भजता हूँ। अब हनुमान का मन्त्र यह है—पहले 'हं' इस मन्त्रबीज को कहकर बाद में 'हनुमते नमः' (हनुमत् की चतुर्थी और हृत् = नमः) बोलने से यह हनुमान का मन्त्रराज बनता है, यथा—'हं हनुमते नमः।' इसका ध्यानमन्त्र यह है—'दो हाथ वाले सुवर्ण की-सी कान्ति वाले, रामसेवा में परायण, मुंज की मेखला और कौपीन धारण किए हुए मुझ रामसेवक का ध्यान करना चाहिए।'

यहाँ दूसरा अध्याय पूरा हुआ।

❋

तृतीयोऽध्यायः

सनकाद्या मुनयो हनूमन्तं पप्रच्छुः—आञ्जनेय महाबल पूर्वोक्तमन्त्राणां पूजापीठमनुब्रूहीति ॥1॥

सनकादि मुनियों ने हनुमान से पूछा—'हे अंजनिपुत्र! हे महाबलशाली! आप हमें पहले कहे गए मन्त्रों की पूजापीठ का प्रकार कहिए।''

हनूमान् होवाच—आदौ षट्कोणम्। तन्मध्ये रामबीजं सश्रीकम्। तदधोभागे द्वितीयान्तं साध्यम्। बीजोर्ध्वभागे षष्ठ्यन्तं साधकम्। पार्श्वे दृष्टिबीजे। तत्परितो जीवप्राणशक्तिवश्यबीजानि। तत्सर्वं सम्मुखोन्मुखाभ्यां प्रणवाभ्यां वेष्टनम्। अग्नीशासुरवायव्यपुरःपृष्ठेषु षट्कोणेषु दीर्घभाञ्जि हृदयादिमन्त्राः क्रमेण। रां रीं रूं रैं रौं रः इति दीर्घभाञ्जि तद्युक्तहृदयाद्यस्त्रान्तम्। षट्कोणपार्श्वे रमामायाबीजे। कोणाग्रे वराहं हुमिति। तद्बीजान्तराले कामबीजम्। परितो वाग्भवम्। ततो वृत्तत्रयं साष्टपत्रम्। तेषु दलेषु स्वरान् षड्वर्गान्। प्रतिदलं मालामनुवर्णषट्कम्। अन्ते पञ्चाक्षरम्। तद्दलकपोलेष्वष्टवर्गान्। पुनरष्टदलपद्मम्। तेषु दलेषु

नारायणाष्टाक्षरीमन्त्रः। तद्दलकपोलेषु श्रीबीजम्। ततो वृत्तम्। ततो द्वादशदलम्। तेषु दलेषु वासुदेवद्वादशाक्षरीमन्त्रः। तद्दलकपोलेष्वादिक्षान्तान्। ततो वृत्तम्। ततः षोडशदलम्। तेषु दलेषु हुं फट् नतिसहितरामद्वादशाक्षरम्। तद्दलकपोलेषु मायाबीजम्। सर्वत्र प्रतिकपोलं द्विरावृत्त्या हृं स्त्रं भ्रं ब्रं भ्रमं, श्रुं, ञ्रम्। ततो वृत्तम्। ततो द्वात्रिंशद्दलपद्मम्। तेषु दलेषु नृसिंहमन्त्रराजानुष्टुभमन्त्रः। तद्दलकपोलेष्वष्टवस्वेकादशरुद्रद्वादशादित्यमन्त्राः प्रणवादिनमोऽन्ताश्चतुर्थ्यन्ताः क्रमेण। तद्बहिर्वषट्कारं परितः। ततो रेखात्रययुक्तं भूपुरम्। द्वादशदिक्षु राश्यादिभूषितम्। अष्टनागैरधिष्ठितम्। चतुर्दिक्षु नारसिंहबीजम्। विदिक्षु वाराहबीजम्। एतत् सर्वात्मकं यन्त्रं सर्वकामप्रदं मोक्षप्रदं च। एकाक्षरादिनवाक्षरान्तानामेतद्यन्त्रं भवति ॥2॥

(पहले एकाक्षर से लेकर नवाक्षर तक पूजायंत्र को बताते हुए) हनुमान ने कहा—सर्वप्रथम सभी यन्त्रों की तरह यहाँ भी षट्कोण आलिखित करना चाहिए। फिर उसके बीच में श्रीसहित रामबीज = **रां** लिखना चाहिए। उसके नीचे के भाग में द्वितीयान्त साध्य = **'सर्वाभीष्टसिद्धिदम्'** ऐसा लिखना चाहिए। और बीज के ऊपर के भाग में साधक का षष्ठी विभक्ति का रूप **'मम'** ऐसा लिखना चाहिए। उसके पार्श्वभाग में कुरुद्वयलेखपूर्वक **'इईं'** ऐसे दृष्टिबीज लिखने चाहिए। और उसके चारों ओर जीव बीज = **हंसः**, प्राणबीज = **'सोऽहम्'**, शक्तिबीज = **ह्रीं**, और वश्य बीज = **क्लीं** लिखने चाहिए। फिर सब के आमने-सामने **ॐ** लिखकर बाँध देना चाहिए। अग्नि, ईश, असुर, वायव्य आदि छः कोणों में दीर्घयुक्त हृदयादि मन्त्र क्रम से, अर्थात् रां नमः से लेकर रः अस्त्राय फट् तक के मन्त्र लिखने चाहिए। रां रीं रूं रैं रौं—ये दीर्घयुक्त हैं। छः कोणों के पार्श्वभाग में रमाबीज = श्रीं और मायाबीज = ह्रीं रखने चाहिए। कोण के अग्रभाग में वराहबीज 'हुं' रखना चाहिए। उस बीज के भीतर के भाग में कामबीज = **क्लीं** रखना चाहिए और उसके चारों ओर वाग्बीज = ऐं रखना चाहिए। बाद में आठ पत्रसहित तीन वर्तुल करने चाहिए। उन पत्रों (दलों) में षड्वर्ग स्वरों को लिखें। प्रत्येक दल में राममालामन्त्र के छः वर्ण लिखकर अन्तिम दल में पञ्चाक्षर लिखना चाहिए। (अर्थात् सात दलों में बयालीस अक्षर लिखकर आठवें अन्तिम दल में पाँच अक्षर लिखें)। उन दलों के कपोल भागों में आठ वर्गों को, फिर आठ दलवाले कमल को, उन दलों में नारायणीय अष्टाक्षर मन्त्र को तथा उन दलों के कपोल भागों में श्रीबीज को लिखें। और फिर एक वर्तुल बनाकर उसमें बारह दल वाला कमल बनायें और उन दलों में वासुदेव का द्वादशाक्षर मन्त्र लिखें। उन दलों के कपोल भागों में दिक्षान्त तक के वर्ण लिखें। फिर एक और वर्तुल बनाकर उसमें षोडशदल पद्म बनाकर उन दलों में 'हुं फट् नमः' के साथ राम का द्वादशाक्षर मन्त्र लिखें। उन दलों के कपोल भागों में मायाबीज = ह्रीं लिखें। और प्रत्येक कपोल में दो बार आवृत्ति करके हृं, स्त्रं, भ्रं, ब्रं, भ्रमं, श्रुं, ञ्रम् लिखें। और फिर एक और वर्तुल बनाकर उसमें बत्तीस दलवाला कमल बनाकर उन दलों में नृसिंह मन्त्रराज का अनुष्टुप् मन्त्र लिखें। उन दलों के कपोल भागों में एकादश रुद्रों, बारह आदित्यों के मन्त्र प्रणव से शुरू करके नमः अन्तवाले और चतुर्थ्यन्त क्रम से लिखें और बाहर चारों ओर वषट्कार लिखें। बाद में तीन रेखावाला भूपुर आलेखित करना चाहिए। वह भूपुर बारह दिशाओं में मेष आदि राशियों से विभूषित करना चाहिए और आठ नागों से अधिष्ठित करना चाहिए। उसकी चारों दिशाओं में नारसिंह बीज तथा विदिशाओं में वाराह बीज लिखें। यह सर्वात्मक यंत्र, सर्व कामनाओं की पूर्ति करने वाला एवं मोक्षदायक है। यह यन्त्र एकाक्षर मन्त्र से लेकर नवाक्षर तक का है।

तद्दशावरणात्मकं भवति। षट्कोणमध्ये साङ्गं राघवं यजेत्। षट्कोणेष्वङ्गैः प्रथमावृतिः। अष्टदलमूले आत्माद्यावरणम्। तदग्रे वासुदेवाद्यावरणम्। द्वितीयाष्टदलमूले धृष्ट्याद्यावरणम्। तदग्रे हनूमदाद्यावरणम्। द्वादशदलेषु वसिष्ठाद्यावरणम्। षोडशदलेषु नीलाद्यावरणम्। द्वात्रिंशद्दलेषु ध्रुवाद्यावरणम्। भूपुरान्तरिन्द्राद्यावरणम्। तद्बहिर्वज्राद्यावरणम्। एवमभ्यर्च्य मनुं जपेत् ॥3॥

वह यंत्र दस आवरणवाला होता है। षट्कोणों के बीच में राघव की सांग पूजा करनी चाहिए। उन षट्कोणों में हृदय आदि अंगों का प्रथम आवरण है। अष्टदल के मूल में आत्मादि का आवरण है। उसके आगे वासुदेव का आवरण है। दूसरे अष्टदल के मूल में धृष्टि आदि आवरण हैं। उसके आगे हनुमत् आवरण है। फिर द्वादश दलों में वसिष्ठावरण है, षोडश दलों में नीलादि आवरण है, बत्तीस दलों में ध्रुवादि आवरण है। भूपुर के बीच में इन्द्रियादि आवरण है, और उसके बाहर वज्र आदि आवरण हैं। इस प्रकार आवरणों की पूजा करके मन्त्र का जाप करना चाहिए।

अथ दशाक्षरादिद्वात्रिंशदक्षरान्तानां मन्त्राणां पूजापीठमुच्यते। आदौ षट्कोणम्। तन्मध्ये स्वबीजम्। तन्मध्ये साध्यनामानि। एवं कामबीजवेष्टनम्। तं शिष्टेन नवार्णेन वेष्टनम्। षट्कोणेषु षडङ्गान्यग्नीशासुरवायव्यपूर्वपृष्ठेषु। तत्कपोलेषु श्रीमाये। कोणाग्रे क्रोधम्। ततो वृत्तम्। ततोऽष्टदलम्। तेषु दलेषु षट्संख्यया मालामनुवर्णान्। तद्दलकपोलेषु षोडश स्वराः। ततो वृत्तम्। तत्परित आदिक्षान्तम्। तद्बहिर्भूपुरः साष्टशूलाग्रम्। दिक्षु विदिक्षु नारसिंहवाराहे। एतन्महायन्त्रम्। आधारशक्त्यादिवैष्णवपीठम् ॥4॥

पहले एकाक्षर से नवाक्षर मन्त्रपर्यन्त की पूजापीठ को बतलाकर अब दशाक्षर मन्त्र से लेकर बत्तीस अक्षरों वाले मन्त्र तक की पूजापीठ कही जा रही है। उसमें पहले तो सामान्य नियमानुसार षट्कोण बनाना चाहिए। उसके बीच में स्वबीज – रां (या 'हुं' ?) लिखें और मध्य में तो पहले की ही तरह साध्य – द्वितीयान्त – 'सर्वाभीष्टसिद्धिदम्' आदि अर्थात् साधक का षष्ठ्यन्त 'मम' आदि, यथा—'मम सर्वाभीष्टसिद्धिं कुरु कुरु नमः' लिखकर उसे कामबीज = क्लीं से वेष्टित करें। फिर उसे बाकी के नव वर्णों से वेष्टित करें। यन्त्र के अग्नि, ईश, असुर, वायव्य, पूर्व और पृष्ठ के छः कोणों में छः अंगों को, तथा उनके कपोल भागों में श्रीं तथा ह्रीं को (श्री और माया को), तथा कोणों के अग्र भाग में क्रोध = 'हुं' को लिखें। तदनन्तर एक और वर्तुल बनाएँ, उसमें अष्टदल पद्म बनाकर उन दलों में छः की संख्या वाला राममाला मन्त्र लिखें। उन दलों के कपोल भागों में सोलह स्वर लिखें। तदनन्तर एक और वर्तुल बनाकर उसके चारों ओर दीक्षान्तपर्यन्त मन्त्र लिखें। उसके बाहर आठ शूलाग्र सहितं भूपुर बनाकर इसकी चार दिशाओं में नारसिंह बीज = 'क्ष्म्यों' और चार विदिशाओं (कोनों) में—वराह बीज = 'हुम्' लिखें। यह महामन्त्र है। आधारशक्ति आदि वैष्णवपीठ है।

अङ्गैः प्रथमावृत्तिः। मध्ये रामम्। वामभागे सीताम्। तत्पुरतः शार्ङ्गं शरं च। अष्टदलमूले हनूमदादि द्वितीयावरणम्। धृष्ट्यादि तृतीयावरणम्। इन्द्रादिभिश्चतुर्थी। वज्रादिभिः पञ्चमी। एतद्यन्त्राराधनपूर्वकं दशाक्षरादिमनून् जपेत् ॥5॥

इति तृतीयोऽध्यायः।

हृदय आदि अंगों से प्रथम आवरण होता है। बीच में राम को, वामभाग में सीता को, उनके आगे (सामने) शार्ङ्ग धनुष और बाण को यन्त्राराधनपूर्वक जपना चाहिए। अष्टादश पद्म के मूल में हनुमान आदि आवरण हैं। और धृष्ट्यादि तीसरा आवरण है। इन्द्रादियों के द्वारा चौथा आवरण होता है और वज्रादि से पाँचवीं आवृत्ति (आवरण) होती है। इस प्रकार से यन्त्र के आराधनपूर्वक शेष दशाक्षरादि सभी मन्त्रों का जप करना चाहिए।

यहाँ तीसरा अध्याय पूरा होता है।

❋

चतुर्थोऽध्यायः

सनकाद्या मुनयो हनूमन्तं पप्रच्छुः—श्रीराममन्त्राणां पुरश्चरणविधिमनुब्रूहीति।

हनूमान् होवाच—

नित्यं त्रिषवणस्नायी पयोमूलफलादिभुक्।
अथवा पायसाहारो हविष्यान्नाद एव वा ॥1॥
षड्रसैश्च परित्यक्तः स्वाश्रमोक्तविधिं चरन्।
वनिताऽऽदिषु वाक्कर्ममनोभिर्निःस्पृहः शुचिः ॥2॥
भूमिशायी ब्रह्मचारी निष्कामो गुरुभक्तिमान्।
स्नानपूजाजपध्यानहोमतर्पणतत्परः ॥3॥
गुरूपदिष्टमार्गेण ध्यायन् राममनन्यधीः।
सूर्येन्दुगुरुदीपादिगोब्राह्मणसमीपतः ॥4॥

सनकादि मुनियों ने हनुमान से पूछा—'श्रीराम के मन्त्रों की पुरश्चरणविधि कहिए।' तब हनुमान बोले कि जो मनुष्य तीनों सवनों (सन्ध्याओं) में स्नान करने वाला हो, जो दूध, कन्दमूल और फल ही खाता हो, अथवा केवल दूध या हविष्यान्न ही खाता हो, जिसने मधुरादि छः रसों से मुँह मोड़ लिया हो, जो अपने आश्रमधर्मों का यथावत् पालन करता हो, जो मन-कर्म-वचन से स्त्रियों आदि में स्पृहारहित हो, जो पवित्र हो, जो धरती पर ही सोता हो, जो गुरु पर भक्तिभावना रखता हो, जो ब्रह्मचारी और निष्काम हो, जो स्नान, पूजा, जप, ध्यान, होम और तर्पण में दत्तचित्त हो, गुरु-सूर्य-चन्द्र-दीप की साक्षी में और गाय के समीप गुरु के उपदेश के अनुसार जो तीव्र बुद्धिवाला साधक हो, वह राम के मन्त्र का ध्यान करते हुए—

श्रीरामसन्निधौ मौनी मन्त्रार्थमनुचिन्तयन्।
व्याघ्रचर्मासने स्थित्वा स्वस्तिकाद्यासनक्रमात् ॥5॥
तुलसीपारिजातश्रीवृक्षमूलादिकस्थले।
पद्माक्षतुलसीकाष्ठरुद्राक्षकृतमालया ॥6॥
मातृकामालया मन्त्री मनसैव मनुं जपन्।
अभ्यर्च्य वैष्णवे पीठे जपेदक्षरलक्षकम् ॥7॥

श्रीराम के समक्ष मौन रहकर, मन्त्र का मनन करके, व्याघ्रचर्म के ऊपर स्वस्तिकादि आसन पर ढंग से बैठकर तुलसी, पारिजात, श्रीवृक्ष आदि के मूल के स्थान में पद्माक्ष, तुलसी के काष्ठ या रुद्राक्ष

से बनी माला के द्वारा अथवा मातृकामाला द्वारा मन ही मन इस मन्त्र का जाप करते हुए वैष्णवी पीठ पर उनकी (राम की) पूजा करके एक लाख मन्त्र का जाप करना चाहिए।

तर्पयेत् तद्दशांशेन पयसा तद्दशांशतः ।
जुहुयाद् गोघृतेनैव भोजयेत्तद्दशांशतः ॥8॥
ततः पुष्पाञ्जलिं मूलमन्त्रेण विधिवच्चरेत् ।
ततः सिद्धमनुर्भूत्वा जीवन्मुक्तो भवेन्मुनिः ॥9॥

फिर जपे हुए मन्त्रों के दशांश का तर्पण दूध से करना चाहिए और उसके दशांश का घी से होम करना चाहिए और उसके भी दशांश की संख्या में भोजन करवाना चाहिए। इसके बाद मूलमन्त्र से विधिवत् पुष्पाञ्जलि देनी चाहिए। ऐसा करने से वह मुनि मन्त्रसिद्ध हो जाएगा और यही जीते-जी मुक्त हो जाता है।

अणिमादिर्भजत्येनं यूनं वरवधूरिव ।
ऐहिकेषु च कार्येषु महापत्सु च सर्वदा ॥10॥
नैव योज्यो राममन्त्रः केवलं मोक्षसाधकः ।
ऐहिके समनुप्राप्ते मां स्मरेद्रामसेवकम् ॥11॥
यो रामं संस्मरेन्नित्यं भक्त्या मनुपरायणः ।
तस्याहमिष्टसंसिद्ध्यै दीक्षितोऽस्मि मुनीश्वराः ॥12॥
वाञ्छितार्थं प्रदास्यामि भक्तानां राघवस्य तु ।
सर्वथा जागरूकोऽस्मि रामकार्यधुरन्धरः ॥13॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

जिस प्रकार युवान वर को उसकी पत्नी चाहती और सेवादि करती है, उसी प्रकार इस मन्त्रसिद्ध पुरुष की अणिमादि सिद्धियाँ सदा सेवा करती हैं। लेकिन इस राममन्त्र का विनियोग कभी भी ऐहिक कार्यों के लिए या आपत्तियों को हटाने के लिए नहीं करना चाहिए, क्योंकि यह मन्त्र तो केवल मोक्ष को ही देने वाला है। ऐहिक कार्यसिद्धि के लिए तो मेरा (रामसेवक का) ही स्मरण करना चाहिए। जो मनुष्य इस मन्त्र में परिनिष्ठित होकर श्रीराम का नित्य स्मरण करेगा उसकी अभीष्ट सिद्धि के लिए हे मुनिश्वरो! मैं दीक्षित (वचनबद्ध) हुआ हूँ। मै राघव (रामजी) के भक्तों को इच्छित पदार्थ प्रदान करूँगा। राम के कार्यों की जिम्मेदारी लिए हुए मैं अनवरत जाग्रत् ही हूँ।

यहाँ चौथा अध्याय पूरा होता है।

❋

पञ्चमोऽध्यायः

सनकाद्या मुनयो हनूमन्तं पप्रच्छुः—श्रीराममन्त्रार्थमनुब्रूहीति ।
हनूमान् होवाच—
सर्वेषु राममन्त्रेषु मन्त्रराजः षडक्षरः ।
एकधा द्विविधा त्रेधा चतुर्धा पञ्चधा तथा ॥1॥

षट्सप्तधाऽष्टधा चैव बहुधाऽयं व्यवस्थितः ।
षडक्षरस्य माहात्म्यं शिवो जानाति तत्त्वतः ॥2॥

सनकादि मुनियों ने हनुमान से पूछा—'श्रीराममन्त्र का अर्थ हमें बताइए।' तब हनुमान बोले—सभी राममन्त्रों में मन्त्रराज तो राम षड्क्षर मन्त्र ही है। वही मन्त्र सार आदि बीजों से युक्त होकर एक, दो, तीन, चार, पाँच, छः और सात आदि अनेक प्रकार का होता है। उस षडक्षर राममन्त्र का सही माहात्म्य तात्त्विक रूप से एक शिव ही जानते हैं।

श्रीराममन्त्रराजस्य सम्यगर्थोऽयमुच्यते ।
नारायणाष्टाक्षरे च शिवपञ्चाक्षरे तथा ॥3॥
सार्थकार्णद्वयं रामो रमन्ते यत्र योगिनः ।
रकारो वह्निवचनः प्रकाशः पर्यवस्यति ॥4॥

अब श्रीराम के षडक्षर मन्त्रराज का अच्छी तरह से (स्पष्ट रूप से) अर्थ कहा जाता है—नारायण के अष्टाक्षरमन्त्र में और शिव के पंचाक्षर मन्त्र में 'राम' नाम के ये दो वर्ण सार्थक होते हैं। इस षडक्षर राममन्त्रराज में देवता लोग रमण करते हैं। राम शब्द का 'र' कार व्यंजन वह्नि का वाचक है और उससे प्रकाश का ही अर्थ पर्यवसित (निश्चित) होता है।

सच्चिदानन्दरूपोऽस्य परमात्मार्थ उच्यते ।
व्यञ्जनं निष्कलं ब्रह्म प्राणो मायेति च स्वरः ॥5॥
व्यञ्जनैः स्वरसंयोगं विद्धि तत्प्राणयोजनम् ।
रेफे ज्योतिर्मये तस्मात् कृतमाकारयोजनम् ॥6॥
मकारोऽभ्युदयार्थत्वात् स मायेति च कीर्त्यते ।
सोऽयं बीजं स्वकं यस्मात्समायं ब्रह्म चोच्यते ॥7॥
सबिन्दुः सोऽपि पुरुषः शिवसूर्येन्दुरूपवान् ।
ज्योतिस्तस्य शिखारूपं नादः सप्रकृतिर्मतः ॥8॥

इस प्रकाशरूप व्यंजन का अर्थ सच्चिदानन्दरूप परमात्मा ही होता है। 'र' का व्यंजन भाग तो निष्कल ब्रह्मरूप ही है, और उसमें स्थित स्वरांश 'अ' का अर्थ प्राण होता है। इसी तरह व्यंजनों से स्वरों का संयोग होता है, ऐसा जानो। (अर्थात् चैतन्य से प्राण का संयोग होता है, ऐसा जानना चाहिए)। इसीलिए ज्योतिर्मय **रेफ** (रकार) में **आकार** का योजन किया गया है। इसी तरह जो 'राम' होता है, उस पर 'म् = बिन्दु' लगाकर **'रां'** कर दिया जाता है क्योंकि बिन्दु का अर्थ 'अभ्युदय' होता है और वही माया कहलाता है। यही रां षडक्षरमन्त्र का बीज है और पूर्वोक्त रीति से इसका अर्थ माया-सहित ब्रह्म किया जा सकता है। जो बिन्दु (मन) के साथ रहता है वह 'सबिन्दु' जीव भी तो शिव और सूर्यचन्द्र जैसे रूपवाला है। (क्योंकि समष्टि बिन्दु के अधिकरण शिव-सूर्य-चन्द्र हैं)।

प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ समायाद् ब्रह्मणः स्मृतौ ।
बिन्दुनादात्मकं बीजं वह्निसोमकलात्मकम् ॥9॥
अग्नीषोमात्मकं रूपं रामबीजे प्रतिष्ठितम् ।
यथैव वटबीजस्थः प्राकृतश्च महान् द्रुमः ॥10॥
तथैव रामबीजस्थं जगदेतच्चराचरम् ।
बीजोक्तमुभयार्थत्वं रामनामनि दृश्यते ॥11॥

बीजं मायाविनिर्मुक्तं परं ब्रह्मेति कीर्त्यते ।
मुक्तिदं साधकानां च मकारो मुक्तिदो मतः ॥12॥

ये जो प्रकृति और पुरुष दो तत्त्व कहलाते हैं, वे मायासहित एक ब्रह्म में ही कल्पित किए गए हैं। जो बिन्दुनादात्मक बीज है, अग्नि और सोम की कला से युक्त (तद्रूप) है। राम के बीज में वह अग्नि और सोम का रूप उसी प्रकार निहित है जिस प्रकार वटवृक्ष के बीज में प्राकृत रूप में बड़ा वटवृक्ष निहित होता है। इसी प्रकार यह स्थावर-जंगम जगत् भी इस रामबीज में समाया हुआ है। इस बीज से कहा गया उभयार्थत्व अर्थात् उपाधियोग से सविशेषत्व और वस्तुतः निर्विशेषत्व—ये दोनों अर्थ 'राम' नाम में दिखाई देते हैं। यह बीज माया से विनिर्मुक्त होने पर तो **परब्रह्म** ही शेष रहता है। वही पब्रह्म साधकों को मुक्ति देने वाला है। अब राम शब्द का दूसरा अक्षर जो 'म' है वह मुक्ति देने वाला है।

मारूपत्वादतो रामो भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ।
आद्यो रा तत्पदार्थः स्यान्मकारस्त्वंपदार्थवान् ॥13॥
तयोः संयोजनमसीत्यर्थे तत्त्वविदो विदुः ।
नमस्त्वमर्थो विज्ञेयो रामस्तत्पदमुच्यते ॥14॥
असीत्यर्थे चतुर्थी स्यादेवं मन्त्रेषु योजयेत् ।
तत्त्वमस्यादिवाक्यं तु केवलं मुक्तिदं यतः ॥15॥

इस तरह राम शब्द में 'मा' रूप (म और आ दोनों होने से) कामी-अकामी दोनों के लिए वह मुक्ति और भुक्ति दोनों देने वाला है। राम शब्द का पहला अक्षर जो 'रा' है, वह तत्पदार्थ का वाचक है, और जो 'म' है, वह त्वं पदार्थ का वाचक है। और उन दोनों का संयोजन 'असि' शब्द से होता है—इस प्रकार यह 'तत्त्वमसि' महावाक्य बनता है, ऐसा तत्त्वज्ञानी लोग कहते हैं। 'रां रामाय नमः' इस षडक्षर मन्त्र में भी 'नमः' शब्द को त्वं पदवाची जानना चाहिए, राम को **'तत्पद'** मानना चाहिए और राम शब्द की चतुर्थी विभक्ति को 'असि' का वाचक मानकर इसके साथ जोड़ देना चाहिए। क्योंकि 'तत्त्वमसि' यह महावाक्य ही केवल मुक्ति देने वाला है।

भुक्तिमुक्तिप्रदं चैतत्तस्मादप्यतिरिच्यते ।
मनुष्येतेषु सर्वेषामधिकारोऽस्ति देहिनाम् ॥16॥
मुमुक्षूणां विरक्तानां तथा चाश्रमवासिनाम् ।
प्रणवत्वात् सदा ध्येयो यतीनां च विशेषतः ॥
राममन्त्रार्थविज्ञानी जीवन्मुक्तो न संशयः ॥17॥

यह षडक्षर राममन्त्र मुक्ति और भुक्ति दोनों को देने वाला है। इसलिए वह सभी मन्त्रों से श्रेष्ठ माना जाता है। इन राममन्त्रों में सभी देहधारियों का, मुमुक्षुओं का, विरक्तों का और सभी आश्रमों में रहने वालों का अधिकार है। फिर भी यतियों के लिए विशेष करके प्रणवरूप से ही इसका ग्रहण करना चाहिए। इस तरह से राममन्त्र के अर्थ को जानने वाला जीवन्मुक्त हो जाता है, इसमें कोई सन्देह नहीं है।

य इमामुपनिषदमधीते सोऽग्निपूतो भवति। स वायुपूतो भवति। सुरापानात् पूतो भवति। स्वर्णस्तेयात् पूतो भवति। ब्रह्महत्यायाः पूतो भवति। स राममन्त्राणां कृतपुरश्चरणो रामचन्द्रो भवति ॥18॥

जो मनुष्य इस उपनिषद् को पढ़ता है, वह अग्नि जैसा पवित्र हो जाता है। वह वायु जैसा निर्मल हो जाता है। वह मद्यपान की मलिनता से छूटकर पवित्र हो जाता है। वह सुवर्ण-चोरी के पाप से मुक्त होकर पवित्र हो जाता है। वह ब्रह्महत्या के पाप से मुक्त होकर पवित्र हो जाता है। राममन्त्रों का पुरश्चरण करने वाला वह स्वयं रामचन्द्र ही हो जाता है।

तदेतदृचाऽभ्युक्तम्—
सदा रामोऽहमस्मीति तत्त्वतः प्रवदन्ति ये ।
न ते संसारिणो नूनं राम इव न संशयः ॥
ॐ सत्यमित्युपनिषत् ॥19॥

इति रामरहस्योपनिषत्समाप्ता ।

यही बात एक ऋचा में भी कही गई है—जो लोग तात्त्विक रूप से 'मैं सदा राम ही हूँ'—ऐसा कहते हैं, वे संसारी नहीं हैं। वे राम ही हैं, इसमें कोई सन्देह नहीं है। ॐ सत्यम्—श्रीराम सदा सत्य तारकमन्त्र हैं। इस तरह यह उपनिषत् पूरी हुई।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(56) रामपूर्वतापिन्युपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यह अथर्ववेदीय परंपरा की उपनिषद् है। इसके पूर्वतापनी और उत्तरतापिनी—नामक दो भेद हैं। कुछ विद्वानों ने इन्हें एक ही उपनिषद् माना है और कुछ ने दो अलग-अलग उपनिषदें कहा हैं। हमने उन दोनों को अलग-अलग मानकर ही यहाँ उनका निवेश किया है। इस पूर्वतापनी को पाँच खण्डों में बाँटा गया है जिन्हें 'उपनिषत्' क्रम से रखा गया है। इसमें कहा गया है कि जिस अनन्त, नित्यरूप और आनन्दमय चिदात्मा में योगी लोग रमण करते हैं उस परब्रह्म को ही 'राम' कहा जाता है। चिन्मय, अतुलनीय, अखण्ड और देहरहित ऐसे ब्रह्म के रूप की कल्पना तो केवल उपासकों के लिए ही की जाती है। और केवल उपासना के ही लिए उसमें स्त्री-पुरुष की, हाथ-पैर आदि अवयवों की, अलंकार-वाहन-सैन्य की कल्पना की जाती है। राममंत्र ब्रह्मा से लेकर समग्र जगत् का वाचक है। मंत्र का अर्थ है—मन् = मनन करना और त्र = त्राण अर्थात् रक्षण करना, अर्थात् जो मनन करने से रक्षण करता है, वह मंत्र है। मन्त्र-सिद्धि के लिए यंत्र आवश्यक है। जिस तरह एक वटबीज में विशाल वटवृक्ष निहित रहता है, उसी तरह राममंत्र में सारा चराचर जगत् निहित है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (अथर्वशिर उपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

प्रथमोपनिषत्

चिन्मयेऽस्मिन्महाविष्णौ जाते दशरथे हरौ।
रघोः कुलेऽखिलं राति राजते यो महीस्थितः॥1॥
स राम इति लोकेषु विद्वद्भिः प्रकटीकृतः।
राक्षसा येन मरणं यान्ति स्वोद्रेकतोऽथवा॥2॥

चिदानन्दस्वरूप महाविष्णु हरि ने दशरथ के यहाँ रघुकुल में जन्म लिया और धरती पर अवतरित वह परमात्मा सबको आनन्द देने लगे। विद्वानों ने उनको 'राम' ऐसा नाम देकर प्रसिद्ध किया, जिनके द्वारा राक्षस मरण-शरण हो जाते हैं। अथवा यह कहें कि वे अपने ही प्रभाव के कारण इस धरती पर राम नाम से प्रसिद्ध हुए।

रामनाम भुवि ख्यातमभिरामेण वा पुनः।
राक्षसान्मर्त्यरूपेण राहुर्मनसिजं यथा॥3॥
प्रभाहीनांस्तथा कृत्वा राज्यार्हाणां महीभृताम्।
धर्ममार्गं चरित्रेण ज्ञानमार्गं च नामतः॥4॥

तथा ध्यानेन वैराग्यमैश्वर्यं स्वस्य पूजनात्।
तथा रात्यस्य रामाख्या भुवि स्यादथ तत्त्वतः॥5॥
रमन्ते योगिनोऽनन्ते नित्यानन्दे चिदात्मनि।
इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते॥6॥

अथवा कुछ लोगों ने उन्हें इस पृथ्वी पर अभिरंजन करते हुए जानकर 'राम' ऐसा नाम दिया है। जैसे राहु मनसिज को (चन्द्रमा को) तेजोहीन बना देता है, वैसे ही उन्होंने मानवरूप में राक्षसों को तेजोहीन बना दिया है, इसलिए भी कुछ लोग इन्हें 'राम' शब्द से पुकारते हैं। कुछ लोगों के अभिप्राय से राज्य करने योग्य राजाओं को तेजोहीन बनाकर अपने आदर्श चरित्र से धर्म का, और अपने नाम से ज्ञान का मार्ग बताने से वे राम नाम से प्रसिद्ध हुए हैं। जो ध्यान से वैराग्य प्रदान करते हैं और अपने पूजन से ऐश्वर्य को प्रदान करते हैं, इसीलिए इस धरती पर उनको राम नाम की ख्याति मिली होगी। परन्तु वास्तव में बात यह है कि इस अनन्त, नित्यानन्द, चिदात्मा में योगी लोग रमण करते हैं, सदा तल्लीन रहते हैं इसीलिए उन्हें 'राम' नाम से परब्रह्म ही कहा जाता है।

चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः।
उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना॥7॥

यद्यपि चित्स्वरूप परमात्मा अद्वितीय है, निष्कल (भेदरहित) है, अशरीरी है, फिर भी उपासकों के कार्य के लिए ऐसे ब्रह्म की भी रूपादि कल्पना की जाती है।

रूपस्थानां देवतानां पुंस्त्र्यङ्गास्त्रादिकल्पना।
द्विचत्वारिषडष्टानां दश द्वादश षोडश॥8॥
अष्टादशामी कथिता हस्ताः शङ्खादिभिर्युताः।
सहस्रान्तास्तथा तासां वर्णवाहनकल्पना॥9॥
शक्तिसेनाकल्पना च ब्रह्मण्येवं हि पञ्चधा।
कल्पितस्य शरीरस्य तस्य सेनादिकल्पना॥10॥

पूर्वोक्त स्वरूप वाले ब्रह्म में रूपवाले देवों की, पुरुष की, स्त्री की, हस्तपादादि अंगों की, बाणादि हथियारों की कल्पना की जाती है। परमात्मा के तरह-तरह के आकार वाले रूपों में दो, चार, छः, आठ, दस, बारह और सोलह हाथों की कल्पना की जाती है। अठारह हाथों की भी कल्पना की गई हैं। ये सभी हाथ शंख आदि से युक्त कहे गये हैं। परब्रह्म के विराट् रूप धारण करने पर तो वे हाथ हजारों की संख्या में हो जाते हैं। परमात्मा के इन सभी विग्रहों में (रूपों में) विविध वाहन, विविध वर्ण कल्पित किए गए हैं। तरह-तरह की सेनाओं और शक्तियों की भी कल्पना की जाती है। परब्रह्म में पाँच प्रकार के देवों की अर्थात् विष्णु, शिव, दुर्गा, सूर्य और गणेश की कल्पना के साथ उनकी अलग सेनादि की भी कल्पना की गई है।

ब्रह्मादीनां वाचकोऽयं मन्त्रोऽन्वर्थादिसंज्ञकः।
जप्तव्यो मन्त्रिणा नैवं विना देवः प्रसीदति॥11॥
क्रियाकर्मेज्याकर्तृणामर्थं मन्त्रो वदत्यथ।
मननात्त्राणनान्मन्त्रः सर्ववाच्यस्य वाचकः॥12॥

ब्रह्मा से लेकर चराचर का वाचक यह राममन्त्र अन्वर्थक (सार्थक) ही है। इसलिए मन्त्री को

(मन्त्र में दीक्षित होकर) इसका जाप करना चाहिए। इसके बिना तो देव प्रसन्न नहीं होते। मन्त्र का विधिपूर्वक अनुष्ठान और हवनादि करने वाले साधक को मन्त्र अभीष्ट की सिद्धि प्रदान करता है। मनन करने से त्राण (रक्षण) करता है, इसलिए वह 'मन्त्र' नाम से कहा जाता है।

सोऽभयस्यास्य देवस्य विग्रहो यन्त्रकल्पना।
विना यन्त्रेण चेत्पूजा देवता न प्रसीदति ॥13॥

इति प्रथमोपनिषत्।

यह मन्त्र अभयदाता रामरूप परब्रह्म देव के विग्रह (यंत्र) का मन्त्र है। परन्तु यंत्र (विग्रह) के बिना केवल मन्त्र की ही उपासना की जाए तो देव प्रसन्न नहीं होते।

यहाँ प्रथमोपनिषत् पूरी हुई।

❋

द्वितीयोपनिषत्

स्वर्भूर्ज्योतिर्मयोऽनन्तरूपी स्वेनैव भासते।
जीवत्वेन समो यस्य सृष्टिस्थितिलयस्य च ॥1॥
कारणत्वेन चिच्छक्त्या रजःसत्त्वतमोगुणैः।
यथैव वटबीजस्थः प्राकृतश्च महान् द्रुमः ॥2॥
तथैव रामबीजस्थं जगदेतच्चराचरम्।
रेफारूढा मूर्तयः स्युः शक्तयस्तिस्र एव चेति ॥3॥

इति द्वितीयोपनिषत्।

परमात्मा स्वयंभू हैं अर्थात् अपने आप उत्पन्न होते हैं। वे स्वयं प्रकाशरूप हैं। वे अनन्त रूपवाले हैं और अपने आप प्रकाशित होते रहते हैं। अपनी व्यापक चैतन्य शक्ति से वे सभी में समान जीवरूप से स्थित हैं। और अपनी चित् शक्ति से इस जगत् के सर्जन, स्थिति और प्रलय में सत्त्व, रजस् और तमोगुण द्वारा निमित्त बनते हैं। जिस प्रकार वट के छोटे से बीज में विशाल वटवृक्ष विद्यमान रहता है, वैसे ही इस रामबीज में सचराचर संपूर्ण विश्व विद्यमान ही रहता है। ब्रह्मा, विष्णु और महेश की तीनों शक्तियाँ इस रकार (रेफ) के ऊपर (राम शब्द के रकार पर) अवस्थित हैं। सर्जन-पालन-संहार की तीनों शक्तियाँ 'र'कार में निहित हैं।

यहाँ द्वितीयोपनिषत् पूरी हुई।

❋

तृतीयोपनिषत्

सीतारामौ तन्मयावत्र पूज्यौ जातान्याभ्यां भुवनानि द्विसप्त।
स्थितानि च प्रहितान्येव तेषु ततो रामो मानवो मायया ऽधात् ॥1॥

जगत्प्राणायात्मनेऽस्मै नमः स्यान्नमस्त्वैक्यं प्रवदेत्प्राग्गुणेनेति ॥2॥

इति तृतीयोपनिषत्।

इस 'राम' शब्द में पूजनीय राम और सीता—दोनों विद्यमान हैं। इन दोनों से ही ये चौदह भुवन उत्पन्न हुए हैं, इन दोनों के आधार पर ही वे सब अवस्थित रहे हैं और इन दोनों में ही वे सब विलीन होते हैं। इसलिए परब्रह्म ने ही (राम ने ही) माया-शक्ति से मानवदेह धारण किया है। जगत् के प्राणात्मा ऐसे विश्वात्मा राम को नमस्कार है। नमस्कार के बाद भी उनके साथ ऐक्यभाव को अर्थात् गुणों से परे होने वाले ऐक्यभाव को व्यक्त करना चाहिए (अर्थात् 'मैं ही राम हूँ)' ऐसा दृढतापूर्वक आवाहन करे)।

यहाँ तृतीय उपनिषत् पूरी हुई।

❋

चतुर्थोपनिषत्

जीववाची नमो नाम चात्मा रामेति गीयते।
तदात्मिका या चतुर्थी तथा चायेति गीयते ॥1॥
मन्त्रोऽयं वाचको रामो वाच्यः स्याद्योग एतयोः।
फलदश्चैव सर्वेषां साधकानां च संशयः ॥2॥
यथा नामी वाचकेन नाम्नो योऽभिमुखो भवेत्।
तथा बीजात्मको मन्त्रो मन्त्रिणोऽभिमुखो भवेत् ॥3॥

'रामाय नमः' इस मन्त्र मे जो 'नमः' शब्द है, वह जीववाची है, और 'राम' शब्द आत्मावाची है। उसमें जो 'आय' चतुर्थवाची है, वह दोनों को (जीव-आत्मा को) जोड़ने वाला है। दोनों एक हो जाते हैं। यह पूरा मन्त्र वाचक है और राम इसके वाच्य हैं। इन दोनों का योग (वाच्य-वाचक का योग – एकता) ही सभी साधकों को फलदायक होती है, इसमें कोई संशय नहीं है। जैसे नाम के वाचक से नामी उपस्थित होता है, इसी तरह मन्त्रजप करने वाले के सामने मन्त्र उपस्थित हो जाता है।

बीजशक्तिं न्यसेद्दक्षवामयोः स्तनयोरपि।
कीलो मध्ये विना भाव्यः स्ववाञ्छाविनियोगवान् ॥4॥
सर्वेषामेव मन्त्राणामेष साधारणः क्रमः।
अत्र रामोऽनन्तरूपस्तेजसा वह्निना समः ॥5॥
स त्वनुष्णगुविश्वश्चेदग्नीषोमात्मकं जगत्।
उत्पन्नः सीतया भाति चन्द्रश्चन्द्रिकया यथा ॥6॥

इस मन्त्र के बीज 'रां' और इसकी शक्ति 'मां' का क्रमशः दक्षिण और वाम स्तन पर न्यास करना चाहिए। और इस मन्त्र के कीलक 'यं' का हृदय पर न्यास करना चाहिए। अपनी मनोवांछित कामनाओं की पूर्ति के लिए इसका विनियोग करने वाले के लिए यह आवश्यक है। सभी मन्त्रों का यह एक सामान्य क्रम है। यहाँ, इस मन्त्र के ध्यान में श्रीराम अनन्तरूप वाले और तेज में अग्नि के समान हैं। वह राम जब अनुष्णगु (सौम्यप्रभा) के साथ विश्वरूप में (विराट् रूप में) संयुक्त होते हैं, तब

यह अग्नि-सोमात्मक (स्त्रीपुरुषात्मक) जगत् उत्पन्न होता है। ये रामजी, जैसे चन्द्र के साथ चन्द्रिका शोभित होती है, वैसे ही शोभित होते हैं।

प्रकृत्या सहितः श्यामः पीतवासा जटाधरः।
द्विभुजः कुण्डली रत्नमाली धीरो धनुर्धरः ॥7॥
प्रसन्नवदनो जेता धृष्टयष्टकविभूषितः।
प्रकृत्या परमेश्वर्या जगद्योन्याङ्किताङ्कभृत् ॥8॥

अपनी प्रकृति – सीताजी के साथ वे श्यामवर्ण, पीताम्बरधारी, जटाधारी, दो हाथ वाले, कुण्डल पहने हुए, रत्नमालाओं को धारण किए हुए धीर धनुष्यधारी भगवान् रामजी बड़े ही प्रसन्नवदन हैं, अणिमादि आठ सिद्धियों से युक्त हैं, विजयी हैं। वे अपनी परमेश्वरी प्रकृतिरूप जगदम्बा सीता के द्वारा शोभायमान अंकवाले हैं। ('धृष्टि आदि मंत्रियों से घिरे हुए'—ऐसा भी अर्थ लिया जा सकता है)।

हेमाभया द्विभुजया सर्वालङ्कृतया चिता।
श्लिष्टः कमलधारिण्या पुष्टः कोसलजात्मजः ॥9॥
दक्षिणे लक्ष्मणेनाथ सधनुष्पाणिना पुनः।
हेमाभेनानुजेनैव तथा कोणत्रयं भवेत् ॥10॥

सुवर्ण की-सी कान्तिवाली, दो हाथवाली, सर्वालंकारों से विभूषित, कमलधारिणी चितिशक्ति से और दक्षिण भाग में हाथ में धनुष-बाण लिए हुए और सुवर्ण जैसी कान्तिवाले छोटे भाई लक्ष्मण से संश्लिष्ट होकर वे कौसल्यानन्दन श्रीराम एक त्रिकोण की-सी आकृति में शोभित होते हैं। (एक त्रिकोण की आकृति इस तरह बन जाती है)।

तथैव तस्य मन्त्रस्य यस्याणुश्च स्वडेन्तया।
एवं त्रिकोणरूपं स्यात्तं देवा ये समाययुः ॥11॥
स्तुतिं चक्रुश्च जगतः पतिं कल्पतरौ स्थितम्।
कामरूपाय रामाय नमो मायामयाय च ॥12॥
नमो वेदादिरूपाय ओङ्काराय नमो नमः।
रमाधराय रामाय श्रीरामायात्ममूर्तये ॥13॥
जानकीदेहभूषाय रक्षोघ्नाय शुभाङ्गिने।
भद्राय रघुवीराय दशास्यान्तकरूपिणे ॥14॥

जिस तरह राम-लक्ष्मण-सीता त्रिकोण की तरह स्थित हैं, उसी तरह इस मन्त्र में होते हैं। जैसे राम की अपेक्षा लक्ष्मण (छोटा होने से) अणुत्व है और जैसा राममन्त्र है, वही लक्ष्मणमन्त्र है। इसी प्रकार सीतामंत्र भी तो राममन्त्र ही है। इन तीनों का चतुर्थी विभक्ति में, रूप, मन्त्र और स्वाकार बीज जैसा ही होता है। इस प्रकार त्रिकोणाकृति बनाए हुए राम जी के पास एकबार देव लोग आए और कल्पतरु के नीचे बैठे हुए उन जगत्पति की इस प्रकार स्तुति करने लगे—'यथेच्छ रूप धारण करने वाले मायायुक्त रामचन्द्र जी को नमस्कार है। वेदादिस्वरूप, प्रणवरूप को नमस्कार ही नमस्कार है। रमाधर-सीतापति आत्मरूप भगवान् श्रीराम को नमस्कार है। जानकी के देहरूपी आभूषणवाले, राक्षसों को मारने वाले, शोभायमान अंगों वाले, कल्याणकारी, दस मस्तक वाले रावण के कालस्वरूप भगवान् रघुवीर को नमस्कार है।'

रामभद्र महेष्वास रघुवीर नृपोत्तम।
भो दशास्यान्तकास्माकं रक्षां देहि श्रियं च ते ॥15॥
त्वमैश्वर्यं दापयाथ सम्प्रत्याश्वरिमारणम्।
कुर्विति स्तुत्य देवाद्यास्तेन सार्धं सुखं स्थिताः ॥16॥

हे रामभद्र! हे महाधनुर्धर! हे रघुवीर! हे नरोत्तम! हे रावणसंहारक! आप हमारी रक्षा करें और अपने से जुड़ी सम्पदा हमें दें। आप हमें सम्पत्ति दिलाएँ। परन्तु अब तो पहले शीघ्र ही हमारे शत्रुओं का विनाश करें। इस प्रकार स्तुति करके देव आदि उनके साथ सुखपूर्वक रहे।

स्तुवन्त्येवं हि ऋषयस्तदा रावण आसुरः।
रामपत्नीं वनस्थां यः स्वनिवृत्त्यर्थमाददे ॥17॥
स रावण इति ख्यातो यद्वा रावाच्च रावणः।
तद्ध्याजेनेक्षितुं सीतां रामो लक्ष्मण एव च ॥18॥
विचेरतुस्तदा भूमौ देवीं संदृश्य चासुरम्।
हत्वा कबन्धं शबरीं गत्वा तस्याज्ञया तया ॥19॥
पूजितो वायुपुत्रेण भक्तेन च कपीश्वरम्।
आहूय शंसतां सर्वमाद्यन्तं रामलक्ष्मणौ ॥20॥

देवों के समान ऋषियों ने भी इस प्रकार स्तुति की है—जब असुर कुलोत्पन्न रावण अपने विनाश के लिए वन में निवास करती हुई राम की पत्नी सीता को उठाकर ले गया था। रामपत्नी का 'रा' और 'वन' दोनों मिलकर 'रावण' होता है, अतएव उसका नाम रावण पड़ा। अथवा रावात् (रुलाने से) दूसरों को रुलाने से उसका नाम रावण पड़ा। (अथवा 'रावात्' बड़ा भारी रव (शोर) करने से उसका नाम रावण पड़ा)। अतः सीता की खोज के लिए जब राम और लक्ष्मण धरती पर घूमने लगे तब उन्होंने कबन्ध नाम के राक्षस का संहार किया। बाद में (मरते हुए) उस राक्षस के निर्देशानुसार वे दोनों देवी शबरी के पास गये। वहाँ वे शबरी के द्वारा पूजित हुए। बाद में वे आगे बढ़े, वायुपुत्र हनुमान जी ने उनकी पूजा की। फिर हनुमान ने कपीश्वर सुग्रीव को बुलाया तब राम-लक्ष्मण ने उनके समक्ष आदि से लेकर अन्ततक वृत्तांत सुनाया।

स तु रामे शङ्कितः सन्प्रत्ययार्थं च दुन्दुभेः।
विग्रहं दर्शयामास यो रामस्तमचिक्षिपत् ॥21॥
सप्त सालान्विभिद्याशु मोदते राघवस्तदा।
तेन हृष्टः कपीन्द्रोऽसौ सरामस्तस्य पत्तनम् ॥22॥
जगामागर्जदनुजो वालिनो वेगतो गृहात्।
तदा वाली निर्जगाम तं वालिनमथाहवे ॥23॥

सुग्रीव ने राम की वीरता पर शंका करते हुए उस शंका के निवारण के लिए दुन्दुभि नाम के राक्षस का बड़ा भयंकर शरीर उन्हें दिखाया। राम ने उसे देखते-ही-देखते दूर फेंक दिया। उन्होंने अपने बाण से सात साल-वृक्षों को शीघ्र एक साथ भेद दिया। और कपिराज सुग्रीव भी प्रसन्न होकर राम के साथ बाली के नगर में गया। वहाँ जाकर बाली के उस छोटे भाई सुग्रीव ने बड़ी ललकार की। उनकी ललकार को सुनकर बाली अतिवेग से अपने घर से बाहर निकला और उसके बाद उस बाली को युद्ध में—

निहत्य राघवो राज्ये सुग्रीवं स्थापयेत्ततः ।
हरीनाहूय सुग्रीवस्त्वाह चाशाविदोऽधुना ॥24॥
आदाय मैथिलीमद्य ददताश्वाशु गच्छत ।
ततस्ततार हनुमानब्धिं लङ्कां समाययौ ॥25॥

—मारकर राघव श्रीराम ने सुग्रीव को राजसिंहासन पर बिठाया। इसके बाद तुरन्त सुग्रीव ने वानरों को बुलाकर कहा—'तुम सब सभी दिशाओं को जानने वाले हो अत: अभी तुरन्त प्रस्थान कर मैथिली को खोजकर श्रीराम को सौंप दो। जाओ।' इसके बाद हनुमान ने सागर को पार किया और वे लंका में पहुँचे।

सीतां दृष्ट्वाऽसुरान्हत्वा पुरं दग्ध्वा तथा स्वयम् ।
आगत्य रामेण सह न्यवेदयत तत्त्वतः ॥26॥
तदा रामः क्रोधरूपी तानाहूयाथ वानरान् ।
तैः सार्धमादायास्त्राणि पुरीं लङ्कां समाययौ ॥27॥

लंका में पहुँचकर हनुमान ने सीता को देखा। और राक्षसों को मारकर, लंका को जलाकर, स्वयं वापस आकर राम को पूरा वृत्तान्त अच्छी तरह से सुनाया। तब अत्यन्त क्रोधित होकर राम ने उन वानरों को बुलाकर उनके साथ शस्त्रास्त्रों को लेकर लंकापुरी के ऊपर आक्रमण कर दिया।

तां दृष्ट्वा तदधीशेन सार्धं युद्धमकारयत् ।
घटश्रोत्रसहस्राक्षजिद्भ्यां युक्तं तमाहवे ॥28॥
हत्वा विभीषणं तत्र स्थाप्याथ जनकात्मजाम् ।
आदायाङ्कस्थितां कृत्वा स्वपुरं तैर्जगाम सः ॥29॥

लंका की ठीक तरह से जाँच-पड़ताल करके श्रीराम ने लंकाधीश के साथ युद्ध शुरू कर दिया। इस युद्ध में रावण के भाई घटश्रोत्र (कुम्भकर्ण) और पुत्र सहस्राक्षजित् (मेघनाद) सहित रावण का उन्होंने संहार किया और विभीषण को लंका की राजगद्दी पर स्थापित करके और जनकात्मजा सीता को लाकर, अपने वामभाग में बिठाकर उन्होंने अपने नगर के के लिए प्रस्थान किया।

ततः सिंहासनस्थः सन् द्विभुजो रघुनन्दनः ।
धनुर्धरः प्रसन्नात्मा सर्वाभरणभूषितः ॥30॥
मुद्रां ज्ञानमयीं याम्ये वामे तेजःप्रकाशिनीम् ।
धृत्वा व्याख्याननिरतश्चिन्मयः परमेश्वरः ॥31॥

तदनन्तर दो हाथ वाले रघुनन्दन राम जी अयोध्या के राजसिंहासन बैठे। धनुर्धारी, प्रसन्नचित्त, सभी अलंकरणों से विभूषित दक्षिण हाथ से ज्ञानमुद्रा लिए हुए हैं, और वाम हाथ से तेज:-प्रकाशिनी धनुर्मुद्रा को लिए वह सच्चिदानन्द परमेश्वर व्याख्यानमुद्रा में विराजित हैं।

उदग्दक्षिणयोः स्वस्य शत्रुघ्नभरतौ ततः ।
हनूमन्तं च श्रोतारमग्रतः स्यात्त्रिकोणगम् ॥32॥
भरतोऽधस्तु सुग्रीवं शत्रुघ्नाधो विभीषणम् ।
पश्चिमे लक्ष्मणं तस्य धृतच्छत्रं सचामरम् ॥33॥
तदधस्तौ तालवृन्तकरौ त्र्यस्रं पुनर्भवेत् ।
एवं षट्कोणमादौ स्वदीर्घाङ्गैरेषु संयुतः ॥34॥

भगवान् श्री राम की बाँयीं और दायीं ओर क्रमश: शत्रुघ्न और भरत बैठे हुए हैं। इस तरह बने हुए त्रिकोण के बीच भक्त हनुमान हाथ जोड़कर श्रोता के रूप में विराजमान हैं। भरत के नीचे सुग्रीव और शत्रुघ्न के नीचे विभीषण बैठे हुए हैं। भगवान् श्रीराम के पीछे के भाग में हाथ में छत्र चामर लेकर लक्ष्मण जी खड़े हुए हैं। उनके नीचे तालवृक्ष के बनाए हुए पंखे लेकर भरत-शत्रुघ्न, दोनों भाई खड़े हैं। ऐसा होने पर भरत-लक्ष्मण-शत्रुघ्न से एक दूसरा भी त्रिकोण बन जाता है। (शत्रुघ्न-भरत-हनुमान का एक त्रिकोण और सुग्रीव-विभीषण-लक्ष्मण का दूसरा त्रिकोण)। इस तरह आरंभ में षट्कोण में यह रघुपति अपने दीर्घ अंगों से अर्थात् अपने बीज मन्त्र रूप दीर्घ अक्षरों के परिघ में आबद्ध हो जाते हैं।

द्वितीयं वासुदेवाद्यैराग्नेयादिषु संयुतः ।
तृतीयं वायुसूनुं च सुग्रीवं भरतं तथा ॥35॥
विभीषणं लक्ष्मणं च अङ्गदं चारिमर्दनम् ।
जाम्बवन्तं च तैर्युक्तस्ततो धृष्टिर्जयन्तकः ॥36॥
विजयश्च सुराष्ट्रश्च राष्ट्रवर्धन एव च ।
अशोको धर्मपालश्च सुमन्त्रश्चैभिरावृतः ॥37॥

दूसरा आवरण आग्नेय आदि दिशाओं में वासुदेव, संकर्षण, प्रद्युम्न और अनिरुद्ध से युक्त है। तीसरे आवरण में हनुमान, सुग्रीव, भरत, विभीषण, लक्ष्मण, अंगद, शत्रुघ्न और जाम्बवान स्थित हैं। इसके अतिरिक्त धृष्टि, जयन्तक, विजय, सुराष्ट्र, राष्ट्रवर्धन, अशोक, धर्मपाल, सुमन्त्र—इन लोगों से घिरे होने पर भी यह तृतीय आवरण की स्थिति होती है।

ततः सहस्रदृग्वह्निर्धर्मज्ञो वरुणोऽनिलः ।
इन्द्रीशधात्रनन्ताश्च दशभिश्चैभिरावृतः ॥38॥
बहिस्तदायुधैः पूज्यो नीलादिभिरलंकृतः ।
वसिष्ठवामदेवादिमुनिभिः समुपासितः ॥39॥

चौथे आवरण की स्थिति तब बनती है जब हजार आँखों वाले इन्द्र, अग्नि, धर्मराज, वरुण, निर्ऋति, वायु, चन्द्रमा, ब्रह्मा, ईशान और अनन्त—इन दसों दिक्पालों से राम घिरे हुए हैं। इन दिक्पाल आदि के बाहर के भाग में उनके आयुध रखे हुए होते हैं और उन आयुधों से तथा नल आदि वानरों से घिरे हुए होने से वे पूजनीय श्रीराम जी शोभायमान मालूम पड़े रहे हैं। इसी के बाद वसिष्ठ, वामदेव और ऋषिगण भी श्री रामजी की उपासना में सम्मिलित हो रहे हैं।

एवमुद्देशतः प्रोक्तं निर्देशस्तस्य चाधुना ।
त्रिरेखापुटमालिख्य मध्ये तारद्वयं लिखेत् ॥40॥
तन्मध्ये बीजमालिख्य तदधः साध्यमालिखेत् ।
द्वितीयान्तं च तस्योर्ध्वं षष्ठ्यन्तं साधकं तथा ॥41॥

इस प्रकार संक्षेप में यहाँ पूजायंत्र का निर्देश किया गया। अब उसके पूरे रूप को बताया जा रहा है—सम रेखा वाले दो त्रिकोण बनाकर उनके बीच अलग-अलग दो प्रणवों को लिखना चाहिए। उन दोनों के बीच आद्यबीज 'रां' का उल्लेख करें। उसके नीचे साध्य किया जाने वाला कार्य लिखें। आद्यबीज के ऊपर के भाग में साधक का नाम षष्ठ्यन्त तथा इसके नीचे साध्य का द्वितीयान्त रूप में उल्लेख करें।

कुरु द्वयं च तत्पार्श्वे लिखेद्बीजान्तरे रमाम् ।
तत्सर्वं प्रणवाभ्यां च वेष्टयेच्छुद्धबुद्धिमान् ॥42॥

दीर्घभाजि षडस्त्रे तु लिखेद्बीजं हृदादिभिः ।
कोणपार्श्वे रमामाये तदग्रेऽनङ्गमालिखेत् ॥43॥

फिर उसके दाहिने और बाँये पार्श्वभाग में 'कुरु' शब्द दो बार लिखें। बीज के मध्य में और साध्य के ऊपर की ओर श्री बीज (श्रीं) लिखें। बुद्धिमान मनुष्य को चाहिए कि वह इन सभी को इस प्रकार लिखे जिससे कि यह सब दोनों प्रणवों से वेष्टित (आवृत) रहे। इसके बाद मूल बीज को छहों कोनों पर दीर्घस्वर में लिखें और इसके साथ ही एक-एक के साथ 'रां रामाय नमः' आदि (छहों बीजों के साथ) भी लिखें। कोणों के पार्श्वभागों में भी रमा = श्रीं, माया = ह्रीं, उसके आगे के भाग में अनंग = क्लीं लिखें।

क्रोधं कोणाग्रान्तरेषु लिख्य मन्त्र्यभितो गिरम् ।
वृत्तत्रयं साष्टपत्रं सरोजे विलिखेत्स्वरान् ॥44॥
केसरे चाष्टपत्रे च वर्गाष्टकमथालिखेत् ।
तेषु मालामनोर्वर्णान्विलिखेदूर्मिसंख्यया ॥45॥
अन्ते पञ्चाक्षराण्येवं पुनरष्टदलं लिखेत् ।
तेषु नारायणाष्टार्णाल्लिख्य तत्केसरे रमाम् ॥46॥
तद्बहिर्द्वादशदलं विलिखेद् द्वादशाक्षरम् ।
अथोंनमो भगवते वासुदेवाय इत्ययम् ॥47॥

कोणों के अगले और अन्दर के भागों में क्रोधबीज = हुं लिखें। उसकी दोनों तरफ सटकर गिरा का बीज = ऐं लिखें। फिर तीन गोलाकार रेखाएँ बनाएँ। इन वर्तुलों के साथ अष्टदल कमल बनाएँ। उस कमल के केसर पर दो-दो के क्रम से सभी स्वरवर्ण लिखें। आठों दलों के उन स्वरवर्णों के ऊपर पूर्वोक्त राममालामन्त्र के सैंतालीस (47) वर्णों को छः-छः के क्रम से लिखें, तो उससे अन्तिम दल में पाँच ही वर्ण रह जाएँगे। अब पहले की तरह फिर से एक अष्टदल कमल बनाएँ। उसकी पंखुड़ियों पर 'ॐ नमो नारायणाय' मन्त्र का एक-एक अक्षर प्रत्येक दल पर लिखें। और केसर पर रमाबीज = श्रीं लिखें। फिर उसके बाहर के भाग में बारह दलों वाला कमल बनाएँ। तथा उसके प्रत्येक दल पर 'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय' इस बारह अक्षर के मन्त्र का एक-एक अक्षर लिखें।

आदिक्षान्तान्केसरेषु वृत्ताकारेण संलिखेत् ।
तद्बहिः षोडशदलं लिख्य तत्केसरे ह्रियम् ॥48॥
वर्मास्त्रनतिसंयुक्तं दलेषु द्वादशाक्षरम् ।
तत्सन्धिष्विरजादीनां मन्त्रान्मन्त्री समालिखेत् ॥49॥
हुं स्त्रं भ्रं व्रं ल्रं अं श्रं ज्रं च लिखेत्सम्यक्ततो बहिः ।
द्वात्रिंशारं महापद्मं नादबिन्दुसमायुतम् ॥50॥

फिर उस बारह दलवाले कमल के केसरों में 'अ' से लेकर 'क्ष' तक के वर्णों—16 स्वरों और 35 व्यंजनों को गोलाकार में लिखें। (एक-एक केसर में चार-चार और अन्तिम केसर में सात वर्ण होंगे)। फिर उसके बाहर और एक सोलह दलवाला कमल बनायें। और उसके सोलहों दलों में एक-एक अक्षर के क्रम से द्वादशाक्षर राममन्त्र—'ॐ ह्रीं भरताग्रज राम क्लीं स्वाहा' और 'हुं फट् नमः' लिखें। तथा उन दलों के सन्धिभाग में हनुमान के बीज मन्त्र को और धृष्टि आदि बीजमन्त्रों को लिखें। वे धृष्टि आदि बीजमन्त्र इस प्रकार हैं—हं, स्त्रं, भ्रं, व्रं, ल्रं, अं, श्रं और ज्रं। यह मन्त्र लिखने के पश्चात्

इसके बाहर बत्तीस अरों वाला नादबिन्दु से युक्त महापद्म बनाएँ। अर्थात् उस पर (हर एक वर्ण पर) 'ॐ ग्रां' ऐसे दीर्घ बिन्दु से युक्त मन्त्रराज हो, इस तरह बत्तीस दलों में मन्त्रों के अक्षरों को लिखें।

विलिखेन्मन्त्रराजार्णास्तेषु पत्रेषु यत्नतः ।
ध्यायेदष्टवसूनेकादशरुद्रांश्च तत्र वै ॥51॥
द्वादशेनांश्च धातारं वषट्कारं च तद्बहिः ।
भूगृहं वज्रशूलाढ्यं रेखात्रयसमन्वितम् ॥52॥
द्वारोपेतं च राश्यादिभूषितं फणिसंयुतम् ।
अनन्तो वासुकिश्चैव तक्षः कर्कोटपद्मकः ॥53॥
महापद्मश्च शङ्खश्च गुलिकोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ।
एवं मण्डलमालिख्य तस्य दिक्षु विदिक्षु च ॥54॥

फिर उस महापद्म की पँखुड़ियों पर प्रयत्नपूर्वक नारसिंह मन्त्रराज का उल्लेख करें। वहाँ आठ वसुओं, एकादश रुद्रों, बारह आदित्यों तथा उन सबके धाता वषट्कार का न्यास तथा ध्यान करें। (ध्रुव-धर-सोम-आप-अनिल-अनल-प्रत्यूष-प्रकास—ये आठ वसु हैं। हर-बहुरूप-त्र्यम्बक-अपराजित-शम्भु-वृषाकपि-कपर्दी-दैवज्ञ-मृगव्याध-शर्व-कपाली—ये एकादश रुद्र हैं। धाता-अर्यमा-मित्र-वरुण-अंश-भग-इन्द्र-विवस्वान्-पूषा-पर्जन्य-त्वष्टा-विष्णु—ये बारह आदित्य हैं)। इस बत्तीस दल वाले कमल के बाहर के भाग में भूगृह मन्त्र लिखें। उस मन्त्र के चारों ओर वज्र तथा कोषों के शूल चिह्न बनाएँ। (वज्र से लेकर शूल तक के आठ दिक्पालों के आयुधों से युक्त करें अथवा हर एक द्वार पर वज्र और शूल का चिह्न अंकित करें)। उस भूगृह मन्त्र को तीन रेखाओं से भी युक्त करें। (ये रेखाएँ सत्त्व-रजस्-तमस् इन तीन गुणों की प्रेरक हैं)। मण्डप की तरह इसमें भी द्वार निर्मित करें, द्वार में भूगृह को राशि आदि से अलंकृत करें। उसे आठों दिशाओं और कोनों (विदिशाओं) में आठ नागों ने धारण किया हुआ है। ये नाग—अनन्त, वासुकि, तक्षक, कर्कोटक, पद्म, महापद्म, शंख तथा गुलिक हैं।

नारसिंहं च वाराहं लिखेन्मन्त्रद्वयं तथा ।
कूटो रेफानुग्रहेन्दुनादशक्त्यादिभिर्युतः ॥55॥
यो नृसिंहः समाख्यातो ग्रहमारणकर्मणि ।
अन्त्यार्धीशवियद्बिन्दुनादैर्बीजं च सौकरम् ॥56॥

भूगृह मन्त्र के चारों ओर नारसिंह बीजमन्त्र तथा कोणों में वाराह बीजमन्त्र लिखें। वह नारसिंह बीजमन्त्र—कूट (क्षकार), रेफ (रकार), अनुग्रह (औ), इन्दु (अनुस्वार), नाद (ध्वनि) और शक्ति (माया) से युक्त होना चाहिए। (वह 'क्ष्रौं' या 'क्ष्म्र्यौं' जैसा होगा)। यह मन्त्र ग्रहबाधा दूर करने या शत्रुमारण के लिए तथा अभिलषित को प्राप्त करने के लिए प्रयुक्त किया जाता है। अब जो (दूसरा) अन्त्यार्धीश···वराह का बीजमन्त्र 'हुं' है (अन्त्यवर्ण = ह् और अधीश = 'उ' वह अनुस्वार सहित = 'हुं' होता है) वह नाद और शक्ति से युक्त होकर वाराह बीजमन्त्र बनता है।

हुंकारं चात्र रामस्य मालामन्त्रोऽधुनेरितः ।
तारो नतिश्च निद्रायाः स्मृतिर्मेदश्च कामिका ॥57॥
रुद्रेण संयुता वह्निर्मेधामरविभूषिता ।
दीर्घा क्रूरयुता ह्लादिन्यथो दीर्घसमायुता ॥58॥

क्षुधा क्रोधिन्यमोघा च विश्वमप्यथ मेधया ।
युक्ता दीर्घज्वालिनी च सुसूक्ष्मा मृत्युरूपिणी ॥59॥

इस यंत्र के कोणों पर 'हुं' भी लिखें। अब रामसम्बन्धी मालामन्त्र बताते हैं—इसमें तार = ॐ, नति = नमः शब्द, निद्रा = भ, स्मृति = ग, मेद = व, कामिका = त्, तथा रुद्र = ए आते हैं। फिर बाद में अग्नि = र, मेधा = घ्, अमर = उ के साथ दीर्घकाल चन्द्रमा = न के ऊपर अनुस्वार से युक्त किया जाता है। फिर ह्रादिनी = द के बाद दीर्घकाल = न और मानदा कला = आ होती है। इसके बाद क्षुधा = य है। (इन सबको मिलाकर—'ॐ नमो भगवते रघुनन्दनाय' इस मन्त्र की सिद्धि होती है)। अब इसके बाद क्रोधिनी = र, अमोघा = क्ष्, विश्व = ओ, मेधा = घ् से अलंकृत है। फिर दीर्घा = न, वह्निकला = व, और सूक्ष्मरुद्र = इ से युक्त होता है। फिर जो मृत्युरूपिणी कला = श् है, वह फिर—

सप्रतिष्ठा ह्लादिनी त्वक्क्ष्वेलप्रीतिश्च सामरा ।
ज्योतिस्तीक्ष्णाग्निसंयुक्ता श्वेतानुस्वारसंयुता ॥60॥
कामिकापञ्चमूलान्तस्तान्तान्तो थान्त इत्यथ ।
स सानन्तो दीर्घयुतो वायुः सूक्ष्मयुतो विषः ॥61॥
कामिका कामका रुद्रयुक्ताथोऽथ स्थिरातपा ।
तापिनी दीर्घयुक्ता भूरनलोऽनन्तगोऽनिलः ॥62॥
नारायणात्मकः कालः प्राणाम्भो विद्यया युतः ।
पीतारातिस्तथा लान्तो योन्या युक्तस्ततो नतिः ॥63॥

प्रतिष्ठा = 'अ'कार के साथ युक्त हो जाती है (अर्थात् पूरा 'श' हो जाता है)। अन्त में ह्लादिनी = दा और त्वक् = य है। (ये सब मिलकर 'रक्षोघ्नविशदाय' इतना मन्त्र भाग सिद्ध होता है)। अब क्ष्वेल = म, प्रीति = ध्, अमर = उ, ज्योति = र, तीक्ष्णा = प्, अग्नि = र, अनुस्वारयुक्त श्वेता = सं, फिर तवर्गीय पाँचवाँ वर्ण = न, लकार के बाद का वर्ण = व, तवर्गीय त् के आगे तीसरा वर्ण = द, और इसके भी बाद का वर्ण = न्, इसके बाद अनन्त = आ जोड़ा जाता है। फिर दीर्घस्वर = आ से वायु = य जोड़ा जाता है। फिर ह्रस्व इकार से जोड़ा हुआ विष = म् है। फिर कामिका = त, और बाद में रुद्र = ए से जोड़ा हुआ कामिका = त होता है। बाद में स्थिरा = ज, और बाद में ए मात्रा से युक्त 'स' कार है। (इन सब से 'मधुरप्रसन्नवदनायामिततेजसे'—यह मन्त्रभाग बनता है)। इसके बाद, तापिनी = ब, दीर्घ = ल, भू = आ और अनिल = य लगाने से 'बलाय' का मन्त्र-भाग सिद्ध होता है। फिर अनन्तग अनल = आकार के साथ रेफ = रकार आता है (रा आता है)। फिर नारायणात्मक आकार के साथ काल = 'म' को और प्राण = य को रखा जाता है। इन सबसे 'रामाय' बनता है। बाद में विद्यायुक्त अम्भस् = 'व'कार से जुड़ा हुआ 'इ' आता है। बाद में पीता = 'ष्', राति = 'ण' और ल के बाद का वर्ण = 'व' योनि = ए से जुड़ा हुआ आता है और अन्त में प्रणामवाचक नमः शब्द तथा प्रणव आता है।

सप्तचत्वारिंशद्वर्णगुणान्तः स्पृङ्मनुः स्वयम् ।
राज्याभिषिक्तस्य तस्य रामस्योक्तक्रमाल्लिखेत् ॥64॥
इदं सर्वात्मकं यन्त्रं प्रागुक्तमृषिसेवितम् ।
सेवकानां मोक्षकरमायुरारोग्यवर्धनम् ॥65॥

अपुत्राणां पुत्रदं च बहुना किमनेन वै ।
प्राप्नुवन्ति क्षणात्सम्यगत्र धर्मादिकानपि ॥66॥
इदं रहस्यं परममीश्वरेणापि दुर्गमम् ।
इदं यन्त्रं समाख्यातं न देयं प्राकृते जने ॥67॥

इति चतुर्थोपनिषद् ।

राम का यह मालामन्त्र सैंतालीस अक्षरों वाला है—'ॐ नमो भगवते रघुनन्दनाय रक्षोघ्न-विशदाय मधुरप्रसन्नवदनायामिततेजसे बलाय रामाय विष्णवे नमः ॐ'। यह मालामन्त्र राज्याभिषिक्त श्रीराम से सम्बन्ध रखता है। सगुण होते हुए भी यह मन्त्र साधकों को त्रिगुणात्मक माया के बन्धनों से मुक्त करा देने वाला है। इस मन्त्र को पूर्वोक्त क्रमानुसार ही लिखना चाहिए। ऊपर निरूपित यंत्र भी सर्वात्मक है। ऋषि-मुनियों ने इस यन्त्र की साधना की है। यह उपासकों को मोक्ष प्रदान करने वाला है तथा आरोग्य एवं आयु को बढ़ाने वाला है। यह निःसन्तानों को सन्तान देने वाला है तथा और अधिक क्या कहा जाए, इस मन्त्र का साधक जल्द से जल्द इन सभी पदार्थों को प्राप्त कर सकता है। इसका साधक धर्म-ज्ञान-वैराग्यादि अपनी सभी कामनाओं की पूर्ति कर सकता है। यह अतिरहस्यपूर्ण गोपनीय यंत्र दीक्षा लिए बिना तो परम विद्वान् के लिए भी संभव नहीं है। पात्रतारहित सामान्य (प्राकृत) जनों को तो इसका उपदेश कभी भी नहीं देना चाहिए।

यहाँ चतुर्थोपदेश पूरा होता है ।

❋

पञ्चमोपनिषत्

ॐ भूतादिकं शोधयेद्द्वारपूजां कृत्वा पद्माद्यासनस्थः प्रसन्नः ।
अर्चाविधावस्य पीठाधरोर्ध्वपार्श्वार्चनं मध्यपद्मार्चनं च ॥1॥
कृत्वा मृदुश्लक्ष्णसुतूलिकायां रत्नासने देशिकमर्चयित्वा ।
शक्तिं चाधाराख्यकां कूर्मनागौ पृथिव्यब्जे स्वासनाधः प्रकल्प्य ॥2॥

साधक पद्मासन लगाकर बैठे और चित्त को प्रसन्न रखकर सभी तत्त्वों की शुद्धि (शोधन) करे। भगवान् श्रीराम की पूजाविधि में सिंहासन पीठ के नीचे के भाग की, ऊपर के भाग की और दोनों पार्श्व के भाग की पूजा करने का विधान किया गया है। पीठ के ऊपर के भाग में मध्य में अवस्थित आठ दल वाले कमल की भी साधक पूजा करे। रत्नजडित सिंहासन पर कोमल चिकनी तूलिका (रुईदार गुदगुदी गद्दी) बनाकर उसके ऊपर परमात्मस्वरूप आचार्य का पूजन करे। बाद में पीठ के नीचे वाले भाग में इष्टदेव के आसन के नीचे आधारशक्ति, कूर्म, नाग और पृथ्वीमय कमलद्वय की भावना करके उसकी पूजा करे।

विघ्नेशं दुर्गां क्षेत्रपालं च वाणीं बीजादिकांश्चाग्निदेशादिकांश्च ।
पीठस्याङ्घ्रिष्वेव धर्मादिकांश्च नत्वा पूर्वाद्यासु दिक्ष्वर्चयेच्च ॥3॥
मध्ये क्रमादर्कविध्वग्नितेजांस्युपर्युपर्यादिमैरर्चितानि ।
रजः सत्त्वं तम एतानि वृत्तत्रयं बीजाढ्यं क्रमाद्भावयेच्च ॥4॥

विघ्नेश्वर गणपति, क्षेत्रपाल, दुर्गा और वाणी के साथ आरम्भ में बीज लगाकर चतुर्थ्यन्त का प्रयोग करके आग्नेय आदि दिशाओं में पूजन-अर्जन करे। तदुपरान्त पीठ के पादों में अवस्थित धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष का नमस्कारपूर्वक पूजन पूर्वादि दिशाओं में करे। (धर्म-अर्थ-काम-मोक्ष के बदले कुछ लोग यहाँ धर्म, ज्ञान, वैराग्य और ऐश्वर्य—ये चार भी लेते हैं) और पीठ के ऊपर के भाग के बीच में आदिम-पूज्य पुरुषों के द्वारा अर्जित ऐसे सूर्य, चन्द्र और अग्नि का पूजन करे। यन्त्र में प्रतिष्ठित सत्त्व, रजस् तथा तमस्—इन तीन गुणों के प्रतीक रूप तीन वृत्तों का भी बीजमन्त्रों के साथ पूजन एवं चिन्तन करे।

आशाव्याशास्वप्यथात्मानमन्तरात्मानं वा परमात्मानमन्तः।
ज्ञानात्मानं चार्चयेत्तस्य दिक्षु मायाविद्ये ये कलापारतत्त्वे ॥5॥
सम्पूजयेद्विमलादींश्च शक्तीरभ्यर्चयेद्देवमावाहयेच्च।
अङ्गव्यूहानिलजाद्यैश्च पूज्य धृष्ट्यादिकैर्लोकपालैस्तदस्त्रैः ॥6॥
वसिष्ठाद्यैर्मुनिभिर्नीलमुख्यैराराधयेद्राघवं चन्दनाद्यैः।
मुख्योपहारैर्विविधैश्च पूज्यैस्तस्मै जपादींश्च सम्यक्प्रकल्प्य ॥7॥

तदनन्तर कोणों और दिशाओं में बनाए गए अष्टदलों का पूजन करे। इनमें कोणस्थित दलों का आग्नेय से प्रारंभ करके क्रमशः आत्मा, अन्तरात्मा, परमात्मा और ज्ञानात्मा के रूप में पूजन करे। मायातत्त्व, कलातत्त्व और परतत्त्व की क्रमशः पूर्वादि दिशाओं में पूजा करे। इसके बाद विमलादि शक्तियों का विधिपुरःसर अर्चन करे। प्रधान देवता के आवाहन-अर्चन के बाद जल से हृदय-मस्तकादि अंगव्यूहों की पूजा करे। धृष्टि आदि दश लोकपालों, इन्द्रादि गणों, उनके वज्रादि आयुधों, वसिष्ठादि ऋषिगणों तथा नीलादि वानरों के साथ उपस्थित भगवान् श्री रामचन्द्र जी की चन्दनादि विविध पूजा उपचारों के साथ तथा नानाविध उपहारों के साथ पूजा करे। उसी के साथ विधि-विधानपूर्वक आराधना-जप आदि भी उन्हें समर्पित करे।

एवंभूतं जगदाधारभूतं रामं वन्दे सच्चिदानन्दरूपम्।
गदारिशङ्खाब्जधरं भवारिं स यो ध्यायेन्मोक्षमाप्नोति सर्वः ॥8॥
विश्वव्यापी राघवो यस्तदानीमन्तर्दधे शङ्खचक्रे गदाब्जे।
धृत्वा रमासहितः सानुजश्च सपत्तनः सानुगः सर्वलोकी ॥9॥
तद्भक्ता ये लब्धकामाश्च भुक्त्वा तथा पदं परमं यान्ति ते च।
इमा ऋचः सर्वकामार्थदाश्च ये ते पठन्त्यमला यान्ति मोक्षम् ॥10॥

इति पञ्चमोपदेशः।

इति रामपूर्वतापिन्युपनिषत्समाप्ता।

श्रीरामचन्द्र जी, जो हाथों में गदा, शंख और कमल को धारण किए हुए हैं, जो जगत् के अवलम्बनरूप हैं, जो सच्चिदानन्दस्वरूप हैं, जो इस भवसागर के शत्रु से मुक्ति देने वाले हैं, उनका मैं वन्दन करता हूँ। उनका ध्यान करते हुए यह सभी जनगण मोक्ष को प्राप्त होते हैं। लीलाकाल में सम्पूर्ण संसार में व्याप्त भगवान् श्रीराम, जब उनका उपासक मोक्ष को प्राप्त हो जाता है, तब शरीर के साथ-साथ अपने शंख, चक्र, गदा और पद्म तथा अन्य आयुधों के साथ अन्तर्धान हो जाते हैं। अपने

स्वाभाविक (मूल) स्वरूप को धारण करके वे सीता के साथ परमधाम में प्रविष्ट हो जाते हैं। इसी के साथ उनके सभी परिवार, परिजन, सर्व बन्धुवर्ग, समग्र प्रजा तथा विभीषण आदि भी परमधाम में पहुँच गए। जो उनके भक्त हैं, वे इप्सित उपभोगों को प्राप्त करते हैं। वे भक्त उन्हें यहाँ भोगकर बाद में परमपद को प्राप्त करते हैं। सभी कामनाओं एवं सभी अर्थों की सिद्धि करने वाली इन ऋचाओं का पाठ करने वाले भक्तगण विशुद्ध अन्तःकरण से युक्त होकर मोक्षपद को प्राप्त हो जाते हैं।

यहाँ पञ्चमोपनिषत् पूरी हुई।

यहाँ रामपूर्वातपिन्युपनिषत् पूर्ण हुई।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

(57) रामोत्तरतापिन्युपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

अथर्ववेदीय परम्परा वाली इस उपनिषद् को कुछ लोग पूर्वतापनी का ही उत्तरभाग मान कर दोनों को एक उपनिषद् मानते हैं, और कुछ लोग दोनों को अलग-अलग उपनिषद् मानते हैं। हमने इनको पृथक् मानकर अलग-अलग प्रस्तुत किया है। इसमें सर्वप्रथम बृहस्पति और याज्ञवल्क्य का संवाद है, इसके बाद में भरद्वाज और याज्ञवल्क्य का, फिर अत्रि तथा याज्ञवल्क्य का और फिर भरद्वाज और याज्ञवल्क्य का संवाद है। उपनिषद् में कुल पाँच खण्ड हैं। इसमें कहा गया है कि यह शरीर ही कुरुक्षेत्र है, उसमें मुक्त जीवात्मा जहाँ रहता है, उसे ब्रह्म का अविमुक्त धाम कहा जाता है। जब मनुष्य का मरण होता है, तब उस धाम में ही रुद्र जीवात्मा को तारकब्रह्म का ज्ञान देते हैं, जिसे जानकर वह मुक्त होता है। गर्भवास जन्म-जरा-मरण और संसार का तारने वाला होने से वह तारक ब्रह्म कहलाता है। ॐ कार के 'अ' से लक्ष्मण, 'उ' से शत्रुघ्न, 'म्' से भरत और अर्धमात्रा से ब्रह्मानन्द राम उत्पन्न हुए। श्रीराम के सान्निध्य से इस समग्र स्थावर-जंगम की उत्पत्ति-स्थिति-लय करने वाली प्रकृति सीतारूप में हुई। 'मैं राम और ॐकार हूँ'—ऐसा कहने वाले संसारी नहीं हैं। उपर्युक्त अविमुक्त धाम वरणा और नासी में स्थित होने से उसे 'वाराणसी' कहते हैं। वरणा का अर्थ इन्द्रिय दोषों का वारण और 'नाशी' का अर्थ पापनाशिनी है। वह स्थान दोनों भौंहों के बीच में स्थित है। राम बोलते हुए मरने वाला मुक्त होता है। राम ही परमानंदरूप परब्रह्म हैं। अखण्डैकरस आत्मा हैं। विष्णुशिवदेव जीव का अंतरात्मा है। यह सचराचर सब राम ही है। एक कण भी रामहीन नहीं है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....शान्तिः (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (अथर्वशिर उपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

प्रथमः खण्डः

बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यम्—यदनु कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् ॥1॥
अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्। तस्माद्यत्र क्वचन गच्छति तदेव मन्येतेतीदं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्। अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृती भूत्वा मोक्षी भवति। तस्मादविमुक्तमेव निषेवेत। अविमुक्तं न विमुञ्चेत् ॥2॥
एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥3॥

इति प्रथमः खण्डः।

बृहस्पति ने याज्ञवल्क्य से कहा—'कुरु का (प्राणों का) क्षेत्र (स्थान) क्या है ? देवों का—इन्द्रियों के देवयजन का क्या अर्थ होता है ? सभी प्राणियों का ब्रह्मसदन क्या है ?' तब याज्ञवल्क्य ने उत्तर दिया—'अविमुक्त ही प्राणों का क्षेत्र है। उसे ही इन्द्रियों का देवयजन कहा गया है। और वही समस्त प्राणियों का ब्रह्मसदन है। इसलिए मनुष्य जहाँ-कहीं भी जाता है, उसको वही समझना चाहिए। वह कुरुक्षेत्र ही (वह प्राणस्थान ही) इन्द्रियों का देवयजन है, और समस्त प्राणियों का ब्रह्मसदन (ब्रह्मस्थान) है। जब इस जगत् में जीव के प्राणों का उत्क्रमण होता है, तब उस समय रुद्र उसको तारक ब्रह्म का उपदेश देते हैं। इससे वह जीव अमृतत्व को प्राप्त करके मोक्ष को प्राप्त करता है। इसलिए सबको अविमुक्त की ही उपासना करनी चाहिए। अविमुक्त को कभी छोड़ना नहीं चाहिए।' तब बृहस्पति ने कहा—'हाँ याज्ञवल्क्य ! ऐसा ही है।'

यहाँ प्रथम खण्ड पूरा हुआ।

❋

द्वितीयः खण्डः

अथ हैनं भरद्वाजः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं—किं तारकं किं तारयतीति ॥1॥
स होवाच याज्ञवल्क्यः—तारकं दीर्घानलं बिन्दुपूर्वकं दीर्घानलं पुनर्मायां नमश्चान्द्राय नमो भद्राय नम इत्येतद् ब्रह्मात्मकाः सच्चिदानन्दाख्या इत्युपासितव्यम् ॥2॥
अकारः प्रथमाक्षरो भवति। उकारो द्वितीयाक्षरो भवति। मकारस्तृतीयाक्षरो भवति। अर्धमात्रश्चतुर्थाक्षरो भवति। बिन्दुः पञ्चमाक्षरो भवति। नादः षष्ठाक्षरो भवति। तारकत्वात्तारको भवति। तदेव तारकं ब्रह्म त्वं विद्धि। तदेवोपासितव्यमिति ज्ञेयम्। गर्भजन्मजरामरणसंसारमहद्भयात् संतारयतीति। तस्मादुच्यते षडक्षरं तारकमिति ॥3॥

अब भारद्वाज ने याज्ञवल्क्य से पूछा—'तारक क्या है ? तारता कौन है ?' तब याज्ञवल्क्य ने कहा—'दीर्घ अनल बिन्दु से युक्त होता है, अर्थात रां जो है, उसके बाद दीर्घ अनल अर्थात् 'रा' और उसके बाद 'माय' और उसके बाद नमः बोलना चाहिए ('रां रामाय नमः'—ऐसे पूरा मन्त्र होता है) और भी राम के बाद 'चन्द्राय' या 'भद्राय' लगाकर 'नमः' लगाये जाने पर 'रां रामचन्द्राय नमः' और 'रां रामभद्राय नमः'—ऐसे मन्त्र बनते हैं। ये सब अक्षर ब्रह्मात्मक ही हैं, वे शब्द सच्चिदानन्द के ही वाचक हैं ऐसा मानकर उपासना करनी चाहिए।

(ॐ कार का) 'अ' कार पहला अक्षर होता है, 'उ' कार दूसरा अक्षर होता है, 'म' कार तीसरा अक्षर होता है, अर्धमात्र चौथा अक्षर होता है, बिन्दु पाँचवाँ अक्षर होता है, नाद छठा अक्षर होता है। तारण करता है इसलिए तारक कहलाता है। तुम उसी को तारक ब्रह्म के रूप में जानो। वही उपासना करने योग्य है, ऐसा जानना चाहिए। गर्भवास-जन्म-मरण-संसार के महान् भय से तारण करता है, इसीलिए इस षडक्षर मन्त्र को 'तारक' कहा जाता है।

य एतत्तारकं ब्रह्म ब्राह्मणो नित्यमधीते स पाप्मानं तरति स मृत्युं तरति स ब्रह्महत्यां तरति स भ्रूणहत्यां तरति स वीरहत्यां तरति स सर्वहत्यां तरति स संसारं तरति स सर्वं तरति सोऽविमुक्तमाश्रितो भवति स महान् भवति सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥4॥

जो कोई भी ब्राह्मण इस तारक का नित्य अध्ययन करता है, वह पापों को तैर जाता है, वह मृत्यु को तैर जाता है, वह ब्रह्महत्या के पाप को तैर जाता है, वह भ्रूणहत्या के पाप को तैर जाता है, वह वीरहत्या के पाप को पार करता है, वह सर्वहत्या के पाप को पार कर जाता है, वह संसार को तैर जाता है, वह सबको तैर जाता है, वह अविमुक्त का आश्रित हो जाता है, वह महान् होता है और वह अमरपद को प्राप्त होता है।

अत्रैते श्लोका भवन्ति—
अकाराक्षरसम्भूतः सौमित्रिर्विश्वभावनः।
उकाराक्षरसम्भूतः शत्रुघ्नस्तैजसात्मकः ॥5॥
प्राज्ञात्मकस्तु भरतो मकाराक्षरसम्भवः।
अर्धमात्रात्मको रामो ब्रह्मानन्दैकविग्रहः ॥6॥
श्रीरामसान्निध्यवशाज्जगदाधारकारिणी।
उत्पत्तिस्थितिसंहारकारिणी सर्वदेहिनाम् ॥7॥
सा सीता भवति ज्ञेया मूलप्रकृतिसंज्ञिका।
प्रणवत्वात् प्रकृतिरिति वदन्ति ब्रह्मवादिनः ॥8॥ इति ॥

इस विषय में ये श्लोक कहे गए हैं—ॐ कार के 'अ' कार अक्षर से 'विश्व' स्वरूप सौमित्री लक्ष्मणजी उत्पन्न हुए। 'तैजस' स्वरूप शत्रुघ्न 'उ'कार से उत्पन्न हुए। 'प्राज्ञ' स्वरूप भरत ने 'म' कार से जन्म लिया है और अर्धमात्रा स्वरूप राम तो ब्रह्मानन्दैकरस ही हैं। भगवान् श्रीराम के सान्निध्य के कारण जगत् के आधारस्वरूप तथा सभी प्राणियों की उत्पत्ति, स्थिति और विनाशकारिणी वह सीता उत्पन्न होती हैं। वह मूलप्रकृतिस्वरूपा हैं। राम के साथ अविनाभाव सम्बन्ध से जुड़ी होने के कारण वह भी प्रणव रामरूप है, इसीलिए वह मूल प्रकृति है उसकी कोई प्रकृति (कारण) नहीं हो सकती।

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भव्यं भवष्यदिति सर्वमोंकार एव। यच्चान्यत्त्रिकालातीतं तदप्योंकार एव। सर्वं ह्येतद् ब्रह्म। अयमात्मा ब्रह्म। सोऽयमात्मा चतुष्पात् ॥9॥

यह सब कुछ 'ओम्' इस अक्षर स्वरूप ही है, इसका व्याख्यान यह है कि भूत, वर्तमान और भविष्य सब ओंकार ही है। और जो इन तीन कालों से परे है, वह भी तो ॐकार ही है। यह सब कुछ ब्रह्म ही है। यह जो हमारा आत्मा है, वह भी ब्रह्म है। वह आत्मा चार चरणों वाला है।

जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥10॥
स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः ॥11॥
यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम्। सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥12॥
एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ॥13॥

पहला चरण जाग्रत् स्थान का—स्थूलविश्व के स्थान में रहने वाला बाहर के पदार्थों का बोध कराने

वाला है। वह सात अंगों से (सात लोकों से या किरणों से) युक्त है। उसके उन्नीस मुख हैं (दस इन्द्रियाँ + पाँच प्राण + अन्तःकरणचतुष्टय = 19)। वह स्थूल पदार्थों का भोक्ता है। दूसरा चरण स्वप्नस्थानीय है। वह अन्तःप्रज्ञ – अव्यक्त विश्व रूप अधिष्ठान वाला है। इसके द्वारा अन्तःचक्षुओं से अदृश्य वस्तुओं का ज्ञान होता है। वह सूक्ष्म वस्तुओं का भोक्ता है। वह भी पहले चरण वाले की भाँति सात लोकों वाला तथा उन्नीस मुखों वाला ही होता है। वह ज्योतिर्मय है, वही 'तैजस' ब्रह्म का या आत्मा का दूसरा चरण है। जिस अवस्था में सोया हुआ मनुष्य किसी भी वस्तु की कामना नहीं करता और कोई स्वप्न भी नहीं देखता, ऐसी सुषुप्त अवस्था में जो एकाग्र वृत्तिवाला, प्रकृष्ट ज्ञानस्वरूप और आनन्दरूप ही है, और जो केवल आनन्द का ही भोगने वाला होता है, जिसका मुख चैतन्यमय ही है, वह प्राज्ञरूप उस ब्रह्म का तृतीय चरण है। यह ब्रह्म ही सबका ईश्वर है। यह सर्वज्ञ, अन्तर्यामी और संपूर्ण विश्व का कारण (मूल) है। यही सभी की (भूतों और प्राणियों की) उत्पत्ति-स्थिति-लय का कारण है।

नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं न प्रज्ञानघन-मदृश्यमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः ॥14॥

जो भीतर की या बाहर की प्रज्ञावाला नहीं है, जो दोनों ओर की प्रज्ञावाला नहीं है, जो ज्ञानरूप भी नहीं है और अज्ञानरूप भी नहीं है, जो प्रज्ञानघन अर्थात् प्रकृष्ट ज्ञानराशि भी नहीं है, जो ज्ञानेन्द्रियों से भी नहीं जाना जा सकता और कर्मेन्द्रियों से भी नहीं जाना जा सकता। जो अदृष्ट, अव्यवहार्य, अग्राह्य, लक्षणरहित, विचार से परे है, अकथनीय है, जो केवल अनुभव से ही जाना जा सकता है, जो संपूर्ण प्रपंचों का लयस्थान रूप है, जो शान्त, मंगलकर, अद्वैतरूप है, वही ब्रह्म का चतुर्थ चरण है। वही आत्मा और वही परमात्मा है, वही जानने योग्य है।

सदोज्ज्वलोऽविद्यातत्कार्यहीनः स्वात्मबन्धहरः सर्वदा द्वैतरहित आनन्द-रूपः सर्वाधिष्ठानसन्मात्रो निरस्ताविद्यातमोमोहोऽहमेवेति सम्भाव्यो-ऽहम् ॥15॥
ओं तत् सद्यत् परं ब्रह्म रामचन्द्रश्चिदात्मकः।
सोऽहमों तद्रामभद्रपरंज्योती रसोऽहमोम् ॥16॥
इत्यात्मानमादाय मनसा ब्रह्मणैकीकुर्यात् ॥17॥

सदैव उज्ज्वल, अविद्या और उसके कार्य से रहित, अपने आत्मा के बन्धन को दूर करने वाला, सर्वदा द्वैतरहित, आनन्दस्वरूप, सबके अधिष्ठानरूप, सन्मात्र, अविद्या (अज्ञानरूपी अन्धकार) को और मोह को हटा देने वाला मैं आत्मा ही परमात्मरूप से संभाव्य (मानने लायक) हूँ। ॐ तत् सत् रूप जो परब्रह्म है, जो चिन्मय श्री रामचन्द्र जी हैं, वही ओंकारस्वरूप मैं भी हूँ। रामभद्र रूप 'परं ज्योति' मैं ही हूँ। वह रसस्वरूप मैं ही हूँ। इस प्रकार अपने मन में ध्यान करते हुए साधक अपने आत्मा को राम के साथ एकीभूत (अद्वैत) कर दे।

सदा रामोऽहमस्मीति तत्त्वतः प्रवदन्ति ये।
न ते संसारिणो नूनं राम एव न संशयः ॥18॥
इत्युपनिषत्। य एवं वेद स मुक्तो भवतीति याज्ञवल्क्यः ॥19॥

इति द्वितीयः खण्डः।

जो कोई भी ब्राह्मण इस तारक का नित्य अध्ययन करता है, वह पापों को तैर जाता है, वह मृत्यु को तैर जाता है, वह ब्रह्महत्या के पाप को तैर जाता है, वह भ्रूणहत्या के पाप को तैर जाता है, वह वीरहत्या के पाप को पार करता है, वह सर्वहत्या के पाप को पार कर जाता है, वह संसार को तैर जाता है, वह सबको तैर जाता है, वह अविमुक्त का आश्रित हो जाता है, वह महान् होता है और वह अमरपद को प्राप्त होता है।

अत्रैते श्लोका भवन्ति—
अकाराक्षरसम्भूतः सौमित्रिर्विश्वभावनः ।
उकाराक्षरसम्भूतः शत्रुघ्नस्तैजसात्मकः ॥5॥
प्राज्ञात्मकस्तु भरतो मकाराक्षरसम्भवः ।
अर्धमात्रात्मको रामो ब्रह्मानन्दैकविग्रहः ॥6॥
श्रीरामसान्निध्यवशाज्जगदाधारकारिणी ।
उत्पत्तिस्थितिसंहारकारिणी सर्वदेहिनाम् ॥7॥
सा सीता भवति ज्ञेया मूलप्रकृतिसंज्ञिका ।
प्रणवत्वात् प्रकृतिरिति वदन्ति ब्रह्मवादिनः ॥8॥ इति ॥

इस विषय में ये श्लोक कहे गए हैं—ॐ कार के 'अ' कार अक्षर से 'विश्व'स्वरूप सौमित्री लक्ष्मणजी उत्पन्न हुए। 'तैजस' स्वरूप शत्रुघ्न 'उ'कार से उत्पन्न हुए। 'प्राज्ञ' स्वरूप भरत ने 'म' कार से जन्म लिया है और अर्धमात्रा स्वरूप राम तो ब्रह्मानन्दैकरस ही हैं। भगवान् श्रीराम के सान्निध्य के कारण जगत् के आधारस्वरूप तथा सभी प्राणियों की उत्पत्ति, स्थिति और विनाशकारिणी वह सीता उत्पन्न होती हैं। वह मूलप्रकृतिस्वरूपा हैं। राम के साथ अविनाभाव सम्बन्ध से जुड़ी होने के कारण वह भी प्रणव रामरूप है, इसीलिए वह मूल प्रकृति है उसकी कोई प्रकृति (कारण) नहीं हो सकती।

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भव्यं भवष्यदिति सर्वमोंकार एव। यच्चान्यत्त्रिकालातीतं तदप्योंकार एव। सर्वं ह्येतद् ब्रह्म। अयमात्मा ब्रह्म। सोऽयमात्मा चतुष्पात् ॥9॥

यह सब कुछ 'ओम्' इस अक्षर स्वरूप ही है, इसका व्याख्यान यह है कि भूत, वर्तमान और भविष्य सब ओंकार ही है। और जो इन तीन कालों से परे है, वह भी तो ॐकार ही है। यह सब कुछ ब्रह्म ही है। यह जो हमारा आत्मा है, वह भी ब्रह्म है। वह आत्मा चार चरणों वाला है।

जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥10॥
स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः ॥11॥
यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम्। सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥12॥
एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ॥13॥

पहला चरण जाग्रत् स्थान का—स्थूलविश्व के स्थान में रहने वाला बाहर के पदार्थों का बोध कराने

वाला है। वह सात अंगों से (सात लोकों से या किरणों से) युक्त है। उसके उन्नीस मुख हैं (दस इन्द्रियाँ + पाँच प्राण + अन्तःकरणचतुष्टय = 19)। वह स्थूल पदार्थों का भोक्ता है। दूसरा चरण स्वप्नस्थानीय है। वह अन्तःप्रज्ञ – अव्यक्त विश्व रूप अधिष्ठान वाला है। इसके द्वारा अन्तःचक्षुओं से अदृश्य वस्तुओं का ज्ञान होता है। वह सूक्ष्म वस्तुओं का भोक्ता है। वह भी पहले चरण वाले की भाँति सात लोकों वाला तथा उन्नीस मुखों वाला ही होता है। वह ज्योतिर्मय है, वही 'तैजस' ब्रह्म का या आत्मा का दूसरा चरण है। जिस अवस्था में सोया हुआ मनुष्य किसी भी वस्तु की कामना नहीं करता और कोई स्वप्न भी नहीं देखता, ऐसी सुषुप्त अवस्था में जो एकाग्र वृत्तिवाला, प्रकृष्ट ज्ञानस्वरूप और आनन्दरूप ही है, और जो केवल आनन्द का ही भोगने वाला होता है, जिसका मुख चैतन्यमय ही है, वह प्राज्ञरूप उस ब्रह्म का तृतीय चरण है। यह ब्रह्म ही सबका ईश्वर है। यह सर्वज्ञ, अन्तर्यामी और संपूर्ण विश्व का कारण (मूल) है। यही सभी की (भूतों और प्राणियों की) उत्पत्ति-स्थिति-लय का कारण है।

नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं न प्रज्ञानघन-मदृश्यमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः ॥14॥

जो भीतर की या बाहर की प्रज्ञावाला नहीं है, जो दोनों ओर की प्रज्ञावाला नहीं है, जो ज्ञानरूप भी नहीं है और अज्ञानरूप भी नहीं है, जो प्रज्ञानघन अर्थात् प्रकृष्ट ज्ञानराशि भी नहीं है, जो ज्ञानेन्द्रियों से भी नहीं जाना जा सकता और कर्मेन्द्रियों से भी नहीं जाना जा सकता। जो अदृष्ट, अव्यवहार्य, अग्राह्य, लक्षणरहित, विचार से परे है, अकथनीय है, जो केवल अनुभव से ही जाना जा सकता है, जो संपूर्ण प्रपंचों का लयस्थान रूप है, जो शान्त, मंगलकर, अद्वैतरूप है, वही ब्रह्म का चतुर्थ चरण है। वही आत्मा और वही परमात्मा है, वही जानने योग्य है।

सदोज्ज्वलोऽविद्यातत्कार्यहीनः स्वात्मबन्धहरः सर्वदा द्वैतरहित आनन्द-रूपः सर्वाधिष्ठानसन्मात्रो निरस्ताविद्यातमोमोहोऽहमेवेति सम्भाव्यो-ऽहम् ॥15॥
ओं तत् सद्यत् परं ब्रह्म रामचन्द्रश्चिदात्मकः ।
सोऽहमों तद्रामभद्रपरंज्योती रसोऽहमोम् ॥16॥
इत्यात्मानमादाय मनसा ब्रह्मणैकीकुर्यात् ॥17॥

सदैव उज्ज्वल, अविद्या और उसके कार्य से रहित, अपने आत्मा के बन्धन को दूर करने वाला, सर्वदा द्वैतरहित, आनन्दस्वरूप, सबके अधिष्ठानरूप, सन्मात्र, अविद्या (अज्ञानरूपी अन्धकार) को और मोह को हटा देने वाला मैं आत्मा ही परमात्मरूप से संभाव्य (मानने लायक) हूँ। ॐ तत् सत् रूप जो परब्रह्म है, जो चिन्मय श्री रामचन्द्र जी हैं, वही ओंकारस्वरूप मैं भी हूँ। रामभद्र रूप 'परं ज्योति' मैं ही हूँ। वह रसस्वरूप मैं ही हूँ। इस प्रकार अपने मन में ध्यान करते हुए साधक अपने आत्मा को राम के साथ एकीभूत (अद्वैत) कर दे।

सदा रामोऽहमस्मीति तत्त्वतः प्रवदन्ति ये ।
न ते संसारिणो नूनं राम एव न संशयः ॥18॥
इत्युपनिषत्। य एवं वेद स मुक्तो भवतीति याज्ञवल्क्यः ॥19॥

इति द्वितीयः खण्डः ।

जो साधक तत्त्व को समझते हुए सर्वदा 'मैं राम ही हूँ'—ऐसा कहते हैं, सत्य कहा जाए तो वे संसारी हैं ही नहीं। निःसंदेह रूप से वे स्वयं राम ही हैं, ऐसा समझना चाहिए। यह ब्रह्ममात्र पर्यवसायी उपनिषद् है। जो इसे इस प्रकार जानता है, वह मुक्त हो जाता है—ऐसा याज्ञवल्क्य ने कहा।

यहाँ दूसरा खण्ड समाप्त होता है।

❋

तृतीयः खण्डः

अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं—य एषोऽनन्तोऽव्यक्तपरिपूर्णानन्दैकचिदात्मा तं कथमहं विजानीयामिति ॥1॥
स होवाच याज्ञवल्क्यः—सोऽविमुक्त उपास्यो य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति ॥2॥
सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति ॥3॥
वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति ॥4॥
का वै वरणा का च नासीति ॥5॥
जन्मान्तरकृतान् सर्वान् दोषान् वारयतीति तेन वरणा भवतीति।
सर्वानिन्द्रियकृतान् पापान् नाशयतीति तेन नासी भवतीति ॥6॥

अब अत्रि ने याज्ञवल्क्य से पूछा—'जो यह अनन्त, अव्यक्त, परिपूर्ण, आनन्दस्वरूप, अद्वैत चिदात्मा है, उसे मैं किस तरह जान सकता हूँ?' तब याज्ञवल्क्य ने कहा—'उस 'अविमुक्त' की उपासना करनी चाहिए। यह जो अनन्त और अव्यक्त आत्मा है, वह उस अविमुक्त में ही प्रतिष्ठित है।' तब अत्रि ने पूछा—'वह 'अविमुक्त' किसमें प्रतिष्ठित हुआ है?' इस पर याज्ञवल्क्य बोले—'वह 'वरणा' और 'नसी' के बीच प्रतिष्ठित हुआ है।' तब अत्रि ने पुनः पूछा—'वरणा कौन है और नासी कौन है?' तो याज्ञवल्क्य बोले—'जन्मजन्मान्तर में किए हुए सभी दोषों का वारण करती है इसलिए वह वारणा कहलाती है, और इन्द्रियों के द्वारा किए गए सभी पापों का वह नाश करती है, इसलिए वह 'नासी' कहलाती है।

कतमं चास्य स्थानं भवतीति ॥7॥
भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः सन्धिः, स एष द्यौर्लोकस्य परस्य च सन्धिर्भवतीति। एतद्वै सन्धिं सन्ध्यां ब्रह्मविद उपासत इति। सोऽविमुक्त उपास्य इति। सोऽविमुक्तं ज्ञानमाचष्टे यो वा एतदेवं वेद ॥8॥

दोनों भौंहों की और नासिका की जहाँ पर सन्धि होती है, वही उसका स्थान है। वही ब्रह्मकपालस्थानीय द्युलोक की तथा चुबुकस्थानीय भूलोक की सन्धि होती है। ब्रह्मज्ञानी लोग इसी द्युलोक और भूलोक की सन्धि की सन्ध्या समय में भ्रूघ्राण के बीच उपासना करते हैं। उसी 'अविमुक्त' की उपासना करनी चाहिए। जो विद्वान् इस प्रकार 'अविमुक्त' की यथार्थता को जानता है, वह अपने भक्तों को इस अविमुक्त ज्ञान का (अविमुक्त तत्त्व के साक्षात्कार के हेतुरूप ज्ञान का) उपदेश करता है (निर्विशेष आत्मा का=तारक ज्ञान का उपदेश करता है) और स्वयं भी निर्विशेष ब्रह्म हो जाता है।

अथ तं प्रत्युवाच—
श्रीरामस्य मनुं काश्यां जजाप वृषभध्वजः।

मन्वन्तरसहस्रैस्तु जपहोमार्चनादिभिः ॥9॥
ततः प्रसन्नो भगवान् श्रीरामः प्राह शङ्करम्।
वृणीष्व यदभीष्टं तद्दास्यामि परमेश्वर ॥10॥ इति ॥

याज्ञवल्क्य ने अत्रि से पुनः यह कहा—'काशीपुरी में भगवान् वृषभध्वज शिव ने श्रीराम के इस मन्त्र का जाप किया था। उन्होंने हजार मन्वन्तर काल तक जप-होम-पूजा से यह जाप किया, तब प्रसन्न होकर भगवान् श्रीराम शंकर से बोले—'हे परमेश्वर! अपना मनोवांछित वर माँग लीजिए, मैं आपको वह दूँगा।'

अथ सच्चिदानन्दात्मानं श्रीराममीश्वरः पप्रच्छ—
मणिकर्ण्यां मम क्षेत्रे गङ्गायां वा तटे पुनः।
म्रियते देहि तज्जन्तोर्मुक्तिं नातो वरान्तरम् ॥1॥ इति।
अथ स होवाच श्रीरामः—
क्षेत्रेऽस्मिंस्तव देवेश यत्र कुत्रापि वा मृताः।
कृमिकीटादयोऽप्याशु मुक्ताः सन्तु न चान्यथा ॥12॥
अविमुक्ते तव क्षेत्रे सर्वेषां मुक्तिसिद्धये।
अहं संनिहितस्तत्र पाषाणप्रतिमाऽऽदिषु ॥13॥

तब सच्चिदानन्दस्वरूप श्रीराम से ईश्वर (शिव) ने कहा—'मेरे मणिकर्णिका के क्षेत्र में, गंगा के तट पर जो कोई प्राणी मृत्यु को प्राप्त करे, उसको मुक्ति दे दीजिए। और कोई वरदान मुझे नहीं चाहिए।' तब श्रीराम ने कहा—'हे देवेश! इस क्षेत्र में जहाँ-कहीं भी कीड़े-मकोड़े भी मरेंगे तो वे शीघ्र ही मुक्त हो जाएँगे। उनकी कोई दूसरी स्थिति नहीं होगी। आपके इस अविमुक्त क्षेत्र में सभी लोगों की मुक्ति की सिद्धि के लिए मैं वहाँ की पत्थर की मूर्तियों में भी संनिहित ही रहूँगा।'

क्षेत्रेऽस्मिन् योऽर्चयेद्भक्त्या मन्त्रेणानेन मां शिव।
ब्रह्महत्यादिपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥14॥
त्वत्तो वा ब्रह्मणो वाऽपि ये लभन्ते षडक्षरम्।
जीवन्तो मन्त्रसिद्धाः स्युर्मुक्ता मां प्राप्नुवन्ति ते ॥15॥
मुमूर्षोर्दक्षिणे कर्णे यस्य कस्यापि वा स्वयम्।
उपदेक्ष्यसि मन्मन्त्रं स मुक्तो भविता शिव ॥16॥
इति श्रीरामचन्द्रेणोक्तम्।

इति तृतीयः खण्डः।

'हे शिव! इस क्षेत्र में षडक्षर के द्वारा जो भी मेरी पूजा करेगा, उसे मैं ब्रह्महत्यादि पापों से मुक्त कर दूँगा, आपको इस विषय में चिन्ता करने की आवश्यकता नहीं है। आपसे या ब्रह्माजी से जो लोग इस षडक्षर मन्त्र को प्राप्त करेंगे वे जीते जी मन्त्रसिद्ध हो जाएँगे और मुक्त होकर मुझे प्राप्त होंगे। किसी भी मरणासन्न पुरुष के दाहिने कान में यदि आप मेरे इस मन्त्र का उपदेश करेंगे तो हे शिव! वह मुक्त हो जाएगा।'—ऐसा श्रीरामचन्द्र ने कहा।

यहाँ तृतीय खण्ड पूरा हुआ।

चतुर्थः खण्डः

अथ हैनं भरद्वाजो याज्ञवल्क्यमुवाच—अथ कैर्मन्त्रैः स्तुतः श्रीरामचन्द्रः प्रीतो भवति। स्वात्मानं दर्शयति तान्नो ब्रूहि भगवन्निति।
स होवाच याज्ञवल्क्यः—पूर्वं सत्यलोके श्रीरामचन्द्रेणैवं शिक्षितो ब्रह्मा पुनरेतया गाथया नमस्करोति—
विश्वरूपधरं विष्णुं नारायणमनामयम्।
पूर्णानन्दैकविज्ञानं परब्रह्मस्वरूपिणम्॥
मनसा संस्मरन् ब्रह्मा तुष्टाव परमेश्वरम्॥
ॐ यो ह वै श्रीरामचन्द्रः स भगवानद्वैतपरमानन्द आत्मा यत्परं ब्रह्म भूर्भुवः सुवस्तस्मै वै नमो नमः॥1॥
(यथा प्रथममन्त्रोक्तावाद्यन्तौ तथा सर्वमन्त्रेषु ज्ञातव्यौ)

अब भरद्वाज ने याज्ञवल्क्य से कहा—'ये रामचन्द्र किन-किन मन्त्रों से स्तुति करने पर प्रसन्न होते हैं? और अपने स्वरूप को प्रकट करते हैं? हे भगवन्! वह आप हमें बताइए।' तब याज्ञवल्क्य ने कहा—प्राचीन समय में श्रीरामचन्द्रजी के द्वारा उपदेश दिए गए ब्रह्माजी ने इस गाथा से उनकी स्तुति की है—"विश्व का रूप धारण करने वाले निष्कलंक, पूर्णानन्दस्वरूप, विज्ञानमात्र, परब्रह्मरूप विष्णु का स्मरण करते हुए ब्रह्मा ने उन परमेश्वर को प्रसन्न किया—ॐ जो यह रामचन्द्र हैं, वह भगवान् अद्वैत परमानन्द आत्मा है जो परब्रह्म है, ॐ भूर्भुवः स्वः उन्हें नमस्कार हो, नमस्कार हो।" (इसी प्रकार के अब आगे दूसरे से लेकर अड़तालीस मन्त्रों तक ब्रह्माजी की स्तुति-गाथा है। इन मन्त्रों में आदिभाग और अन्तभाग तो प्रथम मन्त्र की तरह ही हैं। यथा—)

.....यश्चाखण्डैकरसात्मा..... ॥2॥ .....यच्च ब्रह्मानन्दामृतम्..... ॥3॥ .....यत्तारकं ब्रह्म..... ॥4॥ .....यो ब्रह्मा विष्णुर्महेश्वरो यः सर्वदेवात्मा..... ॥5॥ .....ये सर्वे वेदाः साङ्गाः सशाखाः सेतिहासपुराणाः..... ॥6॥ .....यो जीवान्तरात्मा..... ॥7॥ .....यः सर्वभूतान्तरात्मा..... ॥8॥ .....ये देवासुरमनुष्यादिभावाः..... ॥9॥ .....ये मत्स्यकूर्माद्यवताराः..... ॥10॥ ....योऽन्तःकरणचतुष्टयात्मा..... ॥11॥ .....यश्च प्राणः..... ॥12॥ .....यश्च यमः..... ॥13॥ .....यश्चान्तकः..... ॥14॥ .....यश्च मृत्युः..... ॥15॥ .....यच्चामृतम्..... ॥16॥ .....यानि च पञ्च महाभूतानि..... ॥17॥ .....यः स्थावरजङ्गमात्मा..... ॥18॥ .....ये पञ्चाग्नयः..... ॥19॥ ....याः सप्त महाव्याहृतयः..... ॥20॥ ....या विद्या..... ॥21॥ .....या सरस्वती..... ॥22॥ .....या लक्ष्मीः..... ॥23॥ .....या गौरी..... ॥24॥ .....या जानकी..... ॥25॥ .....यच्च त्रैलोक्यम्..... ॥26॥ .....यः सूर्यः..... ॥27॥ .....यः सोमः..... ॥28॥ .....यानि च नक्षत्राणि..... ॥29॥ .....ये च नव ग्रहाः..... ॥30॥ ....ये चाष्टौ लोकपालाः..... ॥31॥ .....ये चाष्टौ वसवः..... ॥32॥ .....ये चैकादश रुद्राः..... ॥33॥ .....ये च द्वादशादित्याः..... ॥34॥ .....यच्च भूतं भव्यं भविष्यत्..... ॥35॥ ....यद्ब्रह्माण्डस्य बहिर्व्याप्तम्..... ॥36॥

.....यो हिरण्यगर्भः..... ॥37॥ .....या प्रकृतिः..... ॥38॥ .....यश्चोंकारः..... ॥39॥ .....याश्चतस्रोऽर्धमात्राः..... ॥40॥ .....यः परमपुरुषः..... ॥41॥ .....यश्च महेश्वरः..... ॥42॥ .....यश्च महादेवः..... ॥43॥ .....य ॐ नमो भगवते वासुदेवाय..... ॥44॥ .....यो महाविष्णुः..... ॥45॥ .....यः परमात्मा..... ॥46॥ .....यो विज्ञानात्मा..... ॥47॥

ब्रह्मा जी ने पारमार्थिक रूप से कैवल्य रूप होते हुए उस परब्रह्म की सगुण रूप में—भूः भुवः स्वः = त्रैलोक्यरूप देहधारी के रूप में भी स्तुति करके सविशेष और निर्विशेष दोनों को बार-बार नमस्कार करते हुए जो त्रैलोक्यशरीरधारी विराट्, निष्कलंक, पूर्णानन्दस्वरूप, केवलविज्ञान-रूप, की स्तुति की कि वह ॐ स्वरूप भगवान् रामचन्द्र अद्वैत परमानन्दस्वरूप आत्मा परब्रह्म अखण्डैकरसात्मा, ब्रह्मानन्दामृत, तारकब्रह्म, ब्रह्मा-विष्णु-महेशरूप, इतिहास-पुराणादि सर्व वेदरूप, जीवों के अन्तरात्मा, सभी अस्तित्वरूप, मत्स्यकूर्मादि अवताररूप, अन्तःकरणचतुष्टय के आत्मरूप, प्राण, यम, अन्तक, मृत्यु, अमृत, जो महाभूत और स्थावर जंगम हैं, उनके आत्मा, पाँच अग्नि, सात प्रसिद्ध व्याहृतियाँ, विद्या, सरस्वती, लक्ष्मी, गौरी, जानकी, त्रैलोक्य, सूर्य, चन्द्र, नक्षत्रगण, नवग्रह, आठ लोकपाल, आठ वसु, ग्यारह रुद्र, बारह आदित्य, भूत-वर्तमान-भविष्यकाल, ब्रह्माण्ड के बाहर भी जो कुछ व्याप्त है वह, हिरण्यगर्भ, प्रकृति, ओंकार, चार अर्धमात्राएँ, परमपुरुष, महेश्वर, महादेव हैं और जो ॐ नमो भगवते वासुदेवाय है। जो महाविष्णु, परमात्मा, विज्ञानात्मा आदि सब कुछ हैं।

ॐ यो ह वै श्रीरामचन्द्रः स भगवानद्वैतपरमानन्द आत्मा। यः सच्चिदानन्दाद्वैतैकचिदात्मा भूर्भुवः सुवस्तस्मै वै नमोः नमः॥ इति॥ तान् ब्रह्माऽब्रवीत्। सप्तचत्वारिंशन्मन्त्रैर्नित्यं देवं स्तुवध्वम्। ततो देवः प्रीतो भवति। स्वात्मानं दर्शयति। तस्माद्य एतैर्मन्त्रैर्नित्यं देवं स्तौति स देवं पश्यति सोऽमृतत्वं च गच्छतीति महोपनिषत्॥48॥

इति चतुर्थः खण्डः।

जो यह रामचन्द्र हैं, वह भगवान् अद्वैतरूप परमानन्दस्वरूप आत्मा ही हैं। जो सच्चिदानन्द अद्वैत चैतन्यस्वरूप हैं, वही त्रिभुवन (भू भुवः स्वः) के रूप में हुए हैं। उन्हीं को बार-बार नमस्कार है—ऐसा उन देवों से ब्रह्मा जी ने कहा। सदैव इन उपर्युक्त सैंतालीस मन्त्रों से उस देव की स्तुति करो। इससे देव प्रसन्न होंगे और अपने स्वरूप को बताएँगे। इसलिए जो कोई भी इन मन्त्रों से उन देव की स्तुति करेगा, वह देव का साक्षात्कार करेगा एवं अमृतत्व को प्राप्त करेगा। इस तरह यह महोपनिषत् पूरी हुई।

यहाँ चौथा खण्ड पूरा हुआ।

❋

पञ्चमः खण्डः

अथ हैनं भरद्वाजो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्योवाच—श्रीराममन्त्रराजस्य माहात्म्यमनुब्रूहीति॥1॥

अब भारद्वाज ने याज्ञवल्क्य के पास जाकर कहा—'श्रीराममन्त्रराज का माहात्म्य मुझे बताइए।'

स होवाच याज्ञवल्क्यः—
स्वप्रकाशः परंज्योतिः स्वानुभूत्येकचिन्मयः ।
तदेव रामचन्द्रस्य मनोराद्यक्षरः स्मृतः ॥2॥
अखण्डैकरसानन्दस्तारकब्रह्मवाचकः ।
रामायेति सुविज्ञेयः सत्यानन्दचिदात्मकः ॥3॥
नमःपदं सुविज्ञेयं पूर्णानन्दैकविग्रहम् ।
सदा नमन्ति हृदये सर्वे देवा मुमुक्षवः ॥4॥ इति ।

तब याज्ञवल्क्य ने कहा—जो स्वप्रकाश है, जो ज्योतिस्वरूप है, जो स्वानुभूति से ही गम्य है, जो चिन्मय है वही श्रीरामचन्द्र के षडक्षर मन्त्र के आद्य बीजमन्त्र का अर्थ होता है। अब 'रामाय' इन तीन अक्षरों का यह अर्थ है कि जो अखण्ड, एकरस, आनन्दरूप है और तारक ब्रह्म का वाचक है, वही सच्चिदानन्द रूप अर्थ 'रामाय' इन तीन अक्षरों का होता है, ऐसा जानना चाहिए। और जो 'नमः' पद है, उसे पूर्णानन्द स्वरूप ही जानना चाहिए। मुक्ति को चाहने वाले सभी देव भी ऐसे स्वरूप को हृदय में रखकर सदा नमस्कार करते हैं।

य एतं मन्त्रराजं श्रीरामचन्द्रषडक्षरं नित्यमधीते । सोऽग्निपूतो भवति । स वायुपूतो भवति । स आदित्यपूतो भवति । स सोमपूतो भवति । स ब्रह्मपूतो भवति । स विष्णुपूतो भवति । स रुद्रपूतो भवति । स सर्वैर्देवैर्ज्ञातो भवति । स सर्वक्रतुभिरिष्टवान् भवति । तेनेतिहासपुराणानां रुद्राणां शतसहस्राणि जप्तानि फलानि भवन्ति । श्रीरामचन्द्रमनुस्मरणेन गायत्र्याः शतसहस्राणि जप्तानि फलानि भवन्ति । प्रणवानामयुतकोटि-जप्ता भवन्ति । दश पूर्वान् दशोत्तरान् पुनाति । स पङ्क्तिपावनो भवति । स महान् भवति । सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥5॥

जो साधक श्रीराम के इस षडक्षरमन्त्र को सदैव पढ़ता है, वह अग्नि जैसा पवित्र हो जाता है, वह वायु जैसा पवित्र हो जाता है, वह सूर्य जैसा पवित्र हो जाता है, वह चन्द्र जैसा पवित्र हो जाता है, वह ब्रह्मा जैसा पवित्र हो जाता है, वह विष्णु जैसा पवित्र हो जाता है, वह रुद्र जैसा पवित्र हो जाता है, वह सभी देवों के द्वारा जाना जाता है, वह सभी यज्ञों का करने वाला हो जाता है, उसको पुराणों और इतिहासों में कहे गए रुद्र के एक लाख मन्त्रजप के फल मिल जाते हैं। श्रीराम के इस षडक्षर मन्त्र के स्मरण से गायत्री-मन्त्र के एक लाख मन्त्रजाप के फल मिलते हैं। अयुत कोटि ओंकार जप का भी इससे फल मिल जाता है। यह मन्त्र साधक की पहले की दस और बाद की दस पीढ़ियों को भी पवित्र कर देता है। इसका साधक पंक्तिपावन—अपने सहपन्थियों को पवित्र करता है, वह महान् बन जाता है। वह अमृतत्व को प्राप्त करता है।

अत्रैते श्लोका भवन्ति—
गाणपत्येषु शैवेषु शाक्तसौरेष्वभीष्टदः ।
वैष्णवेष्वपि सर्वेषु राममन्त्रः फलाधिकः ॥6॥
गाणपत्यादिमन्त्रेषु कोटिकोटिगुणाधिकः ।
मन्त्रस्तेष्वप्यनायासफलदोऽयं षडक्षरः ॥7॥

षडक्षरोऽयं मन्त्रः स्यात् सर्वाघौघनिवारणः ।
मन्त्रराज इति प्रोक्तः सर्वेषामुत्तमोत्तमः ॥8॥
कृतं दिने यदुरितं पक्षमासर्तुवर्षजम् ।
सर्वं दहति निःशेषं तूलाचलमिवानलः ॥9॥

गाणपत्यमन्त्रों, शैवमन्त्रों, शाक्तमन्त्रों, सूर्यमन्त्रों, वैष्णवमन्त्रों और सभी अन्य मन्त्रों में भी यह षडक्षर राममन्त्र अभीष्ट फल और अधिक फल देने वाला है। गाणपत्य आदि मन्त्रों में करोड़ों-करोड़ों गुण वाले मन्त्र तो होते हैं, परन्तु उन ऐसे मन्त्रों में भी यह षडक्षर राममन्त्र तो अनायास ही फल देने वाला मन्त्र है। यह षडक्षर मन्त्र पापों के सर्वसमूहों का निवारण कर देने वाला है। सभी मन्त्रों में उत्तमोत्तम यह षडक्षर मन्त्र मन्त्रों का राजा कहा गया है। जो कुछ भी पाप दिन में, पक्ष में, मास में, ऋतु में या वर्ष में किया गया हो, उस पापसमूह को, जैसे रूई के पहाड़ को आग जला देती है, वैसे ही यह मन्त्र जला देता है।

ब्रह्महत्यासहस्राणि ज्ञानाज्ञानकृतानि च ।
स्वर्णस्तेयसुरापानगुरुतल्पायुतानि च ॥10॥
कोटिकोटिसहस्राणि उपपातकजान्यपि ।
सर्वाण्यपि प्रणश्यन्ति राममन्त्रानुकीर्तनात् ॥11॥
भूतप्रेतपिशाचाद्याः कूश्माण्डब्रह्मराक्षसाः ।
दूरादेव प्रधावन्ति राममन्त्रप्रभावतः ॥12॥
ऐहलौकिकमैश्वर्यं स्वर्गाद्यं पारलौकिकम् ।
कैवल्यं भगवत्त्वं च मन्त्रोऽयं साधयिष्यति ॥13॥

जाने-अनजाने किए गए जो पाप हैं उनका और हजारों ब्रह्महत्या के पापों का तथा सुवर्ण की चोरी, सुरापान, गुरु की शय्या पर सोना—आदि कार्यों से उत्पन्न हुए पापों का और अन्यान्य लाखों-करोड़ों उपपातकों का भी इस षडक्षर राममन्त्र के जप के द्वारा नाश हो जाता है। इस मन्त्र-जाप से श्रीरामचन्द्र के प्रभाव से भूत, प्रेत, पिशाच, कूष्माण्ड और ब्रह्मराक्षस दूर से ही भाग जाते हैं। ऐहलौकिक ऐश्वर्य और स्वर्ग आदि पारलौकिक सुख तथा भगवत्ता तथा कैवल्य को भी यह मन्त्र सिद्ध कर सकता है।

ग्राम्यारण्यपशुघ्नत्वं संचितं दुरितं च यत् ।
मद्यपानेन यत्पापं तदप्याशु विनाशयेत् ॥14॥
अभक्ष्यभक्षणोत्पन्नं मिथ्याज्ञानसमुद्भवम् ।
सर्वं विलीयते राममन्त्रस्यास्यैव कीर्तनात् ॥15॥
श्रोत्रियस्वर्णहरणाद्यच्च पापमुपस्थितम् ।
रत्नादेश्चापहारेण तदप्याशु विनाशयेत् ॥16॥
ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं हत्वा च किल्बिषम् ।
सञ्चिनोति नरो मोहाद्यद्यत्तदपि नाशयेत् ॥17॥

ग्राम्य (पालतू) या अरण्य के पशुओं की हत्या से इकट्ठा किया गया पाप और मद्यपान का पाप भी यह मन्त्र सर्वथा नष्ट कर देता है। अभक्ष्य के भक्षण से उत्पन्न हुआ पाप और मिथ्याज्ञान से उत्पन्न हुआ पाप—यह सब इस राममन्त्र के कीर्तन से नष्ट हो जाता है। श्रोत्रिय (शास्त्रज्ञ) का धन चुराने से

मतिदुर्ज्ञेयं विषयं विहाय क्लेशादिभिः संक्लिष्टदेवादिजिहीर्षया सहस्र-कलावयवकल्याणं दृष्टमात्रेण मोक्षदं वेषमाददे। तेन वेषेण भूम्यादि-लोकं व्याप्यानन्तयोजनमत्यतिष्ठत् ॥2॥

इस पुरुषसूक्त के दो खण्ड किए गए हैं। इसमें जिस विराट् पुरुष को कहा गया है, वह नाम, रूप और ज्ञान से अतीत होने के कारण उनका विषय नहीं है और संसारी जीवों के लिए तो अत्यन्त दुर्विज्ञेय है। इसलिए उसने अपनी उस दुर्विज्ञेयता को छोड़कर क्लेशादि में पड़े हुए उन देवों आदि की (और अन्य प्राणियों की) भलाई के (श्रेय के) लिए अनेक कलाओं वाला रूप धारण किया। यह अवयवादि वाला रूप दर्शनमात्र से ही मोक्ष देने वाला है। उसी रूप (वेष) वह पृथिवी आदि लोकों में व्याप्त होकर अनन्त योजनों तक विस्तृत हो गया।

पुरुषो नारायणो भूतं भव्यं भविष्यच्चासीत्। स एष सर्वेषां मोक्षदश्चा-सीत्। स च सर्वस्मान्महिम्नो ज्यायान्। तस्मान्न कोऽपि ज्यायान् ॥3॥ महापुरुष आत्मानं चतुर्धा कृत्वा त्रिपादेन परमे व्योम्नि चासीत्। इतरेण चतुर्थेनानिरुद्धनारायणेन विश्वान्यासन् ॥4॥

इस सृष्टि की उत्पत्ति के पहले भगवान् नारायण ही केवल भूतकाल, वर्तमान काल और भविष्यकाल के रूप में अवस्थित थे और वही सबको मोक्ष प्रदान करने वाले भी थे (हैं)। वही अपनी महिमा से सबसे महान् हैं। उनसे अधिक विशिष्ट तो कोई भी नहीं है। उन परमपुरुष परमात्मा ने अपने आपको चार भागों में बाँटकर उसके तीन भागों को परम व्योम में रखा (यहाँ ऐसा अर्थ भी लिया जा सकता है कि नारायण ने चतुर्व्यूहों में अपने को विभक्त करके तीन भागों को वैकुण्ठ में रखा) और चौथे भाग से (अन्य अर्थ में अनिरुद्ध से) ये सब लोक उत्पन्न हुए। (वैकुण्ठ में अवस्थित तीन भाग—वासुदेव, प्रद्युम्न और संकर्षण हैं—यह अन्य अर्थ भी है)।

स च पादनारायणो जगत्स्रष्टुं प्रकृतिमजनयत्। स समृद्धकायः सन्सृष्टिकर्म न जज्ञिवान्। सोऽनिरुद्धनारायणस्तस्मै सृष्टिमुपादिशत्। ब्रह्मंस्तवेन्द्रियाणि याजकानि ध्यात्वा कोशभूतं दृढं ग्रन्थिकलेवरं हविर्ध्यात्वा मां हविर्भुजं ध्यात्वा वसन्तकालमाज्यं ध्यात्वा ग्रीष्ममिध्मं ध्यात्वा शरदृतुं रसं ध्यात्वैवमग्नौ हुत्वाङ्गस्पर्शात्कलेवरो वज्रं हीष्यते। ततः स्वकार्यान्सर्वप्राणिजीवान्सृष्ट्वा पश्वाद्याः प्रादुर्भविष्यन्ति। ततः स्थावरजङ्गमात्मकं जगद्भविष्यति ॥5॥

चतुर्थपादस्वरूप उन नारायण ने जगत् की रचना करने के लिए प्रकृति को उत्पन्न किया अर्थात् ब्रह्माजी को उत्पन्न किया। वह समृद्ध शरीर वाले थे (समर्थ थे), फिर भी अपने में अवस्थित आवरण से (अज्ञानावरण से) सृष्टि-रचना की प्रक्रिया से अनभिज्ञ थे। तब उन अनिरुद्ध नारायण ने उन्हें (ब्रह्माजी को) सृष्टि रचने की प्रक्रिया का उपदेश दिया। वे बोले कि हे ब्रह्मन्! आप अपनी वागिन्द्रिय आदि सभी इन्द्रियों को यज्ञकर्ता के रूप में समझें और कमलकोश से उद्भूत सुदृढ शक्तियुक्त अपने शरीर को हवि के रूप में मानें। बसन्त ऋतु को घी, ग्रीष्मऋतु को समिध और शरद्ऋतु को रस मानकर और मुझे हवि को भोक्ता मानकर अग्नि में इस तरह हवन करें। ऐसा करने से आपका शरीर अत्यन्त शक्तिशाली हो जाएगा कि वज्र भी उसके स्पर्श से कुण्ठित हो जाएगा। आपके इस यज्ञकर्म के परिणाम स्वरूप समस्त प्राणि-समूह भी उत्पन्न होंगे। तब स्थावर-जंगमरूप यह सम्पूर्ण जगत् उत्पन्न होगा।

एतेन जीवात्मनोर्योगेन मोक्षप्रकारश्च कथित इत्यनुसन्धेयम् ॥6॥

612

पुरुषसूक्त के 'एतावानस्य' इत्यादि तीसरे मन्त्र द्वारा विष्णु को मोक्ष प्रदान करने वाले लक्षण को बताया गया है और साथ ही हरि के वैभव को दर्शाया गया है। इसी मन्त्रों के द्वारा (इन तीन मन्त्रों के समूह द्वारा) विष्णु भगवान् का चतुर्व्यूह बताया गया है। इसमें 'त्रिपादूर्ध्व' इत्यादि मन्त्र के द्वारा भगवान् के चार व्यूहों में से 'अनिरुद्ध' व्यूह का वैभव बताया गया है।

तस्माद्विराडित्यनया पादनारायणाद्धरेः।
प्रकृतेः पुरुषस्यापि समुत्पत्तिः प्रदर्शिता ॥5॥
अत्पुरुषेणेत्यनया सृष्टियज्ञः समीरितः।
सप्तास्यासन्परिधयः समिधश्च समीरिताः ॥6॥
तं यज्ञमिति मन्त्रेण सृष्टियज्ञः समीरितः।
अनेनैव च मन्त्रेण मोक्षश्च समुदीरितः ॥7॥
तस्मादिति च मन्त्रेण जगत्सृष्टिः समीरिताः।
वेदाहमिति मन्त्राभ्यां वैभवं कथितं हरेः ॥8॥
यज्ञेनेत्युपसंहारः सृष्टेर्मोक्षस्य चेरितः।
य एवमेतज्जानाति स हि मुक्तो भवेदिति ॥9॥

इति प्रथमः खण्डः।

पुरुषसूक्त के 'तस्माद्विराडजायत' इत्यादि पाँचवें मन्त्र में पादविभूतिरूप भगवान् नारायण हरि के द्वारा स्वाश्रयभूत प्रकृति तथा अधिपुरुष – जीव का आविष्कार बताया गया है। फिर इसी सूत्र के 'यत्पुरुषेण देवा हविषा' इत्यादि मन्त्र के द्वारा सृष्टिस्वरूप यज्ञ का वर्णन किया गया है। और 'सप्तास्यासन्परिधयः' इत्यादि मन्त्र के द्वारा इस सृष्टिरूप यज्ञ के लिए समिधों का प्रतिपादन किया गया है। इसके बाद, 'तं यज्ञं' इत्यादि मन्त्र के द्वारा इसी सृष्टियज्ञ का वर्णन किया गया है, और इसी मन्त्र के द्वारा मोक्ष का निर्देश भी किया गया है। इस पुरुषसूक्त के 'तस्माद्यज्ञात्' इत्यादि सात मन्त्रों के द्वारा इस समग्र सृष्टि की उत्पत्ति का वर्णन किया गया है। और बाद के 'वेदाहमेतं' आदि दो मन्त्रों से भगवान् हरि की कीर्ति-गाथा कही गई है। फिर 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त' इस मन्त्र के द्वारा सृष्टि का उपसंहार किया गया है और साथ-ही-साथ मोक्ष का भी उपसंहारात्मक वर्णन किया गया है। इस तरह कोई भी मनुष्य यदि पुरुषसूक्त को उपर्युक्त ज्ञान के साथ आत्मसात् करता है, तो वह अवश्य ही मुक्ति प्राप्त कर लेता है।

यहाँ प्रथम खण्ड समाप्त होता है।

द्वितीयः खण्डः

अथ तथा मुद्गलोपनिषदि पुरुषसूक्तस्य वैभवं विस्तरेण प्रतिपादितम्। वासुदेव इन्द्राय भगवज्ज्ञानमुपदिश्य पुनरपि सूक्ष्मश्रवणाय प्रणतायेन्द्राय

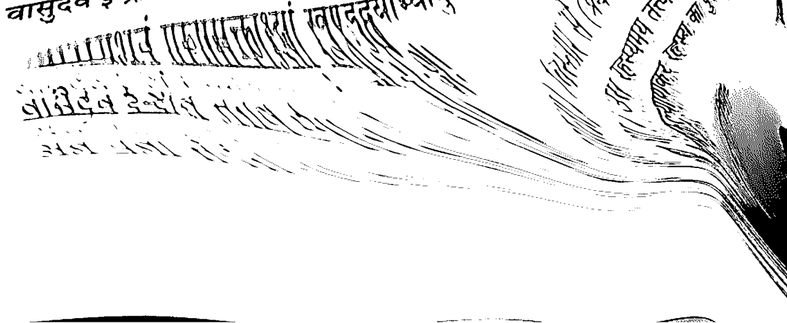

जो पाप होता है, और रत्न आदि के लूटने से जो पाप होता है, यह सब भी इस मन्त्र के जपने से शीघ्र ही नष्ट हो जाता है। ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य या शूद्र की मोहवश हत्या करके मनुष्य जो पाप इकट्ठा करता है, वह भी इस मन्त्र के जप से नष्ट हो जाता है।

गत्वाऽपि मातरं मोहादगम्याश्चैव योषितः।
उपास्यानेन मन्त्रेण रामस्तदपि नाशयेत् ॥18॥
महापातकपापिष्ठसङ्गत्या सञ्चितं च यत्।
नाशयेत्तत्कथाऽऽलापशयनासनभोजनैः ॥19॥
पितृमातृवधोत्पन्नं बुद्धिपूर्वमघं च यत्।
तदनुष्ठानमात्रेण सर्वमेतद्विलीयते ॥20॥
यत् प्रयागादितीर्थोक्तप्रायश्चित्तशतैरपि।
नैवापनोद्यते पापं तदप्याशु विनाशयेत् ॥21॥

माता के साथ संयोग करके भी और अगम्य अन्य स्त्रियों के साथ संभोग किये जाने पर भी इस मन्त्र की उपासना करने से राम ऐसे पापों का भी नाश कर देते हैं। किसी पापी मनुष्य के साथ संग करते हुए यदि वार्तालाप में, शयन में, आसन में या भोजनादि में जो भी पापों को एकत्रित किया गया हो, उसे भी यह मन्त्र नाश कर देता है। पिता या माता के वध से उत्पन्न हुआ पाप और जो पाप बुद्धिपूर्वक किया गया हो वह सब इस मन्त्र के अनुष्ठान से नष्ट हो जाता है। जो पाप प्रयागादि तीर्थों में कहे गए प्रायश्चित्त करने से भी नष्ट नहीं होता, वह पाप भी यह मन्त्र शीघ्र नष्ट कर देता है।

पुण्यक्षेत्रेषु सर्वेषु कुरुक्षेत्रादिषु स्वयम्।
बुद्धिपूर्वमघं कृत्वा तदप्याशु विनाशयेत् ॥22॥
कृच्छ्रैस्तप्तपराकाद्यैर्नानाचान्द्रायणैरपि।
पापं च नापनोद्यं यत् तदप्याशु विनाशयेत् ॥23॥
आत्मतुल्यसुवर्णादिदानैर्बहुविधैरपि।
किञ्चिदप्यपरिक्षीणं तदप्याशु विनाशयेत् ॥24॥
अवस्थात्रितयेष्वेवं बुद्धिपूर्वमघं च यत्।
तन्मन्त्रस्मरणेनैव निःशेषं प्रविलीयते ॥25॥

कुरुक्षेत्र आदि सभी पवित्र तीर्थस्थलों में बुद्धिपूर्वक (जानबूझकर) किया हुआ पाप भी यह मन्त्र नष्ट कर देता है। जो पाप तप्तपराक आदि कष्टदायक प्रायश्चित्तों से और तरह-तरह के चान्द्रायण व्रतों से भी नष्ट नहीं होता, उस पाप को भी यह मन्त्र शीघ्र नष्ट कर देता है। जो पाप अपने प्राण जैसे प्यारे स्वर्ण के और ऐसी ही प्रिय अन्य वस्तुओं के बहुत-बहुत दानों से भी लेशमात्र भी क्षीण नहीं हो सकता, वह पाप भी इस मन्त्र के द्वारा शीघ्र नष्ट हो जाता है। जाग्रदादि तीनों अवस्थाओं में जो पाप बुद्धिपूर्वक किया गया हो, ऐसे पाप का भी इस मन्त्र के स्मरणमात्र से निःशेष रूप से ही नाश हो जाता है।

अवस्थात्रितयेष्वेवं मूलबन्धमघं च यत्।
तत्तन्मन्त्रोपदेशेन सर्वमेतत् प्रणश्यति ॥26॥
अब्रह्मबीजदोषाश्च नियमातिक्रमोद्भवाः।
स्त्रीणां च पुरुषाणां च मन्त्रेणानेन नाशिताः ॥27॥
येषु येष्वपि देशेषु रामभद्र उपास्यते।
दुर्भिक्षादिभयं तेषु न भवेत्तु कदाचन ॥28॥

शान्तः प्रसन्नवदनो नक्रोधो भक्तवत्सलः।
अनेन सदृशो मन्त्रो जगत्स्वपि न विद्यते ॥29॥
सम्यगाराधितो रामः प्रसीदत्येव सत्वरम्।
ददात्यायुष्यमैश्वर्यमन्ते विष्णुपदं च यत् ॥30॥

तीनों अवस्थाओं में इस तरह जो पाप मूलबन्ध को हो गया है, वह भी उस-उस मन्त्र के उपदेश—जपादि अनुष्ठान से सब नष्ट हो जाता है। अनुष्ठान के नियमों का अतिक्रमण करके ब्रह्ममन्त्र से लेकर बीजमन्त्र सम्बन्ध तक के जो-जो दोष स्त्रियों के द्वारा या पुरुषों के द्वारा होते हैं वे सभी इस मन्त्र के द्वारा नष्ट हो जाते हैं। जिन-जिन देशों में रामभद्र की उपासना की जाती है, उन देशों में अकाल आदि का भय नहीं होता। इस मन्त्र के (देवता) जैसा शान्त, प्रसन्नवदन, अक्रोधी, भक्तवत्सल जगत् में कहीं भी नहीं है। विधिपूर्वक अच्छी तरह से आराधित ऐसे श्रीराम शीघ्र ही प्रसन्न हो जाते हैं और भक्तों को आयुष्य एवं ऐश्वर्य प्रदान कर अन्त में विष्णुपद (परमपद) भी प्रदान करते हैं।

तदेतदृचाऽभ्युक्तम्—
ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् देवा अधि विश्वे निषेदुः।
यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥31॥
तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः।
दिवीव चक्षुराततम् ॥32॥
तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते।
विष्णोर्यत् परमं पदम् ॥33॥
ॐ सत्यमित्युपनिषत् ॥34॥

इति पञ्चमः खण्डः।

इति श्रीरामोत्तरतापिन्युपनिषत्समाप्ता।

यही बात ऋचा में कही गई है—जिसमें समस्त देवगण अधिष्ठित हैं उस अविनाशी परमव्योम में (परमधाम में) समग्र वेद (ज्ञानराशि) विद्यमान है। जो लोग इसे नहीं जानते, वे केवल वेद-ऋचाओं के द्वारा क्या करेंगे ? पर जो उस परमधाम स्थिति को जान लेते हैं, वे सम्यक् रूप से उसी तत्त्व में (परमात्मा में) कृतार्थ होकर निवास करते हैं। .....विष्णु का वह परमपद है जिसे विद्वान् लोग द्युलोक में फैले हुए चक्षु की तरह देखते हैं।.....उसे ही भवत्रस्त और जागरूक ज्ञानी लोग प्रज्वलित करते हैं, वह विष्णु का परमपद है। वह परमपद ॐ है, ऐसा यह उपनिषद् कहती है।

यहाँ पंचम खण्ड पूरा हुआ।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः।

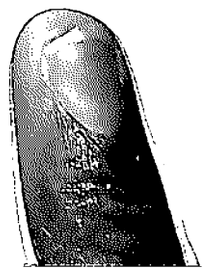

(58) वासुदेवोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यह उपनिषद् सामवेद की परंपरा में है। इसमें ऊर्ध्वपुण्ड्र की महिमा है। चक्रतीर्थ से गोपीचन्दन नामक मिट्टी से ऊर्ध्वपुण्ड्र किया जाता है। इसमें ब्रह्मचारी आदि का धारण-प्रकार, त्रिपुण्ड्र की त्रिमूर्ति आदि की रूपता, ऊर्ध्वपुण्ड्र की प्रणवाधिकारी द्वारा ही धारणयोग्यता, परमहंस के लिए भी उसकी धारणयोग्यता, वासुदेव का ध्यान-प्रकार, वासुदेव की सर्वात्मता, वासुदेव के ध्यान के स्थान में गोपीचन्दन का उपयोग, गोपीचन्दन और भस्म के धारण की विधि, फलश्रुति आदि वर्णित हैं।

शान्तिपाठः

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि.....ते मयि सन्तु। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (आरुण्युपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

ॐ नमस्कृत्य भगवान् नारदः सर्वेश्वरं वासुदेवं पप्रच्छ—अधीहि भगवन्नूर्ध्वपुण्ड्रविधिं द्रव्यमन्त्रस्थानादिसहितं मे ब्रूहीति ॥1॥
स होवाच भगवान् वासुदेवः—वैकुण्ठस्थानादुत्पन्नं मम प्रीतिकरं मद्भक्तैर्ब्रह्मादिभिर्धारितं विष्णुचन्दनं ममाङ्गे प्रतिदिनमालिप्तं गोपीभिः प्रक्षालनाद् गोपीचन्दनमाख्यातं मदङ्गलेपनं पुण्यं चक्रतीर्थान्तःस्थितं चक्रसमायुक्तं पीतवर्णं मुक्तिसाधनं भवति ॥2॥

ॐ नमस्कार करके भगवान् नारद ने सर्वेश्वर वासुदेव से पूछा—'मुझे आप द्रव्य, स्थान और मन्त्र आदि के साथ ऊर्ध्वपुण्ड्र की विधि बताइए।' तब उन भगवान् वासुदेव ने कहा—'वैकुण्ठ के स्थान से मेरा प्रीतिकर विष्णुचन्दन उत्पन्न हुआ है। वह ब्रह्मा आदि मेरे भक्तों के द्वारा धारण किया जाता है। वह मेरे अंगों में भी सदैव आलिप्त रहता है। उसे गोपियाँ प्रक्षालित करती हैं, इसलिए इसका नाम गोपीचन्दन पड़ गया है। वह मेरा अंगलेपन चक्रतीर्थ में होता है (चक्रतीर्थ की मिट्टी के रूप में है) और मेरे चक्र से (चक्र से बनने के कारण) युक्त है। वह पीले रंग का होता है। वह मुक्ति का साधन है।

अथ गोपीचन्दनं नमस्कृत्योद्धृत्य—
गोपीचन्दन पापघ्न विष्णुदेहसमुद्भव।
चक्राङ्कित नमस्तुभ्यं धारणान्मुक्तिदो भव ॥3॥
इमं मे गङ्गे इति जलमादाय विष्णोर्नुकमिति मर्दयेत्।
अतो देवा अवन्तु न इत्येतैर्मन्त्रैर्विष्णुगायत्र्या केशवादिनामभिर्वा धायेरत् ॥4॥

उस चक्रतीर्थ से गोपीचन्दन को लाकर—'हे पापनाशक गोपीचन्दन! हे विष्णु के देह से उत्पन्न होने वाले! हे चक्र से अंकित! तुम्हें नमस्कार हो! तुम्हें धारण किए जाने पर मेरी मुक्ति को देने वाले तुम हो!' इस प्रकार कहते हुए गोपीचन्दन को यथेष्ट मात्रा में लेकर उसे देवगृह में रखकर, फिर थोड़ा-सा हाथ में लेकर 'इमं मे गंगे'—इस प्रकार बोलकर जल को लेकर विष्णु गायत्री बोलते हुए उसका मर्दन करना चाहिए। इसके बाद 'अतो देवा भवन्तु नः'—इन मन्त्रों से या विष्णुगायत्री मन्त्र से या केशवादि नामों से उसे धारण करना चाहिए। (विष्णुगायत्री यह है—'नारायणाय विद्महे। वासुदेवाय धीमहि। तन्नो विष्णुः प्रचोदयात्')।

ब्रह्मचारी वानप्रस्थो वा ललाटहृदयकण्ठबाहुमूलेषु वैष्णवगायत्र्या कृष्णादिनामभिर्वा धारयेत्।
इति त्रिवारमभिमन्त्र्य—
शङ्खचक्रगदापाणे द्वारकानिलयाच्युत।
गोविन्द पुण्डरीकाक्ष रक्ष मां शरणागतम् ॥
इति ध्यात्वा गृहस्थो ललाटादिद्वादशस्थलेष्वनामिकाङ्गुल्या वैष्णव-गायत्र्या केशवादिनामभिर्वा धारयेत् ॥5॥
ब्रह्मचारी गृहस्थो वा ललाटहृदयकण्ठबाहुमूलेषु वैष्णवगायत्र्या कृष्णा-दिनामभिर्वा धारयेत् ॥6॥
यतिस्तर्जन्या शिरोललाटहृदयेषु प्रणवेनैव धारयेत् ॥7॥

ब्रह्मचारी को और वानप्रस्थी को ललाट, हृदय, कण्ठ और बाहुमूलों में वैष्णवगायत्री अथवा कृष्णादि के नामों का उच्चारण करते हुए इसे धारण करना चाहिए। गृहस्थ को इसे तीन बार अभिमंत्रित करना चाहिए। फिर ध्यान करते समय पठनीय मन्त्र यह है—'हे शंख-चक्र-गदा को हाथ में लिए हुए द्वारकानिवासि! हे अच्युत! हे गोविन्द! हे कमलनयन! आप मुझ शरणागत की रक्षा कीजिए।' इस मन्त्र से ध्यान करना चाहिए। बाद में उसे अनामिका अँगुली से ललाट आदि बारह स्थलों में, वैष्णव गायत्री या केशव आदि नाम बोलते हुए, धारण करना चाहिए। ब्रह्मचारी को या गृहस्थ को ललाट, हृदय, कण्ठ और बाहुमूलों पर वैष्णव गायत्री या कृष्णादि नामों को बोलते हुए उसे धारण करना चाहिए। और यति को उसे तर्जनी अँगुलि के द्वारा प्रणव मन्त्र का उच्चारण करते हुए मस्तिष्क, ललाट और हृदय में धारण करना चाहिए।

ब्रह्मादयस्त्रयो मूर्तयस्तिस्रो व्याहृतयस्त्रीणि छन्दांसि त्रयोऽग्नय इति ज्योतिष्मन्तस्त्रयः कालास्तिस्रोऽवस्थास्त्रय आत्मानः पुण्ड्रास्त्रय ऊर्ध्वा अकार उकारो मकार एते प्रणवमयोर्ध्वपुण्ड्रस्तदात्मा सदेतदोमिति ॥8॥
ऊर्ध्वमुन्नमयत इत्योंकाराधिकारी तस्मादूर्ध्वपुण्ड्रं धारयेत् ॥9॥
परमहंसो ललाटे प्रणवेनैकमूर्ध्वपुण्ड्रं वा धारयेत् ॥10॥

ब्रह्मा आदि तीन मूर्तियाँ हैं, भूर्भुवःस्वः ये तीन व्याहृतियाँ हैं, तीन छन्द हैं, तीन अग्नि हैं, तीन काल हैं, तीन अवस्थाएँ हैं, तीन आत्मा (आत्मा, अन्तरात्मा, परात्मा) हैं, इसी प्रकार पुण्ड्र भी तीन ही हैं। यह त्रिपुण्ड्र की त्रिमूर्त्यादिरूपता है। अकार, उकार और मकार ये ऊर्ध्व हैं जो प्रणवमय है वह ऊर्ध्वपुण्ड्र है। वह उन सबका आत्मा है। वह सत् है, वह ओम् है। यह ऊर्ध्वपुण्ड्र प्रणवरूप होने से इसे प्रणवाधिकारी

को ही धारण करना चाहिए, क्योंकि वह ऊर्ध्वगति होता है इसलिए उसे धारण करना चाहिए। अवधूत (परमहंस) को भी इसे प्रणवमन्त्र द्वारा त्रिपुण्ड्र या ऊर्ध्वपुण्ड्र के रूप में धारण करना चाहिए।

तत्त्वप्रदीपप्रकाशं स्वात्मानं पश्यन् योगी मत्सायुज्यमवाप्नोति ॥11॥
अथ वा न्यस्तहृदयः पुण्ड्रमध्ये वा हृदयकमलमध्ये वा ॥12॥

अब वासुदेव का ध्यान प्रकार इस प्रकार है—'तत्त्वज्ञानरूपी प्रदीप से प्रकाशित ऐसे अपने आत्मा को परमात्मरूप में देखकर योगी मेरे सायुज्य को प्राप्त हो जाता है। यदि इस प्रकार अपने आत्मा को परमात्मरूप में देखने में वह अशक्त हो, तो वह अपने हृदय को भगवान् में धारणकर हृदयकमल के मध्य में मेरा ध्यान करके या हृदय पर न्यस्त किए गए पुण्ड्र में मेरा ध्यान करके भी मेरे सायुज्य को प्राप्त करता है।

तस्य मध्ये वह्निशिखा अणीयोर्ध्वा व्यवस्थिता।
नीलतोयदमध्यस्था विद्युल्लेखेव भास्वरा ॥13॥
नीवारशूकवत्तन्वी विद्युल्लेखेव भास्वरा।
तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः ॥14॥ इति।

उस हृदय के मध्य भाग में मूलाधार स्थित वह्निशिखा, जो कि ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्त व्यवस्थित है, वह अणु जैसी अतिसूक्ष्म, ऊर्ध्वगामिनी, काले बादलों में चमकती हुई बिजली जैसी चमकीली है। वह नीवारतन्तु जैसी पतली योगकाल में स्फुरित होती है। उस शिखा के बीच उससे भी सूक्ष्म रूप में परमात्मा वासुदेव अवस्थित हैं।

अतः पुण्ड्रस्थं हृदयपुण्डरीकेषु तमभ्यसेत्।
क्रमादेवं स्वमात्मानं भावयेन्मां परं हरिम् ॥15॥
एकाग्रमनसा यो मां ध्यायते हरिमव्ययम्।
हृत्पङ्कजे च स्वात्मानं स मुक्तो नात्र संशयः ॥16॥
मद्रूपमद्वयं ब्रह्म आदिमध्यान्तवर्जितम्।
स्वप्रभं सच्चिदानन्दं भक्त्या जानाति चाव्ययम् ॥17॥

इसलिए पुण्ड्र में अवस्थित परमात्मा को हृदयस्थपुण्ड्र में अभ्यास करना चाहिए अर्थात् हृदय में ध्यान करना चाहिए। इस प्रकार क्रम से धीरे-धीरे अपने आत्मा में मेरी (हरि की – परमतत्त्व की) भावना करनी चाहिए। जो साधक एकाग्र मन से मेरा (हरि का) अर्थात् अव्ययरूप का अपने आत्मरूप से इस तरह हृदयकमल में ध्यान करता है, वह मुक्त हो ही जाता है, इसमें कोई भी सन्देह नहीं है। मेरा रूप अद्वैत है, वह आदि-मध्य-अन्त से रहित है। वह स्वयंप्रकाश है, मेरे इस अव्यय रूप को भक्ति के द्वारा साधक जानता है।

एको विष्णुरनेकेषु जङ्गमस्थावरेषु च।
अनुस्यूतो वसत्यात्मा भूतेष्वहमवस्थितः ॥18॥
तैलं तिलेषु काष्ठेषु वह्निः क्षीरे घृतं यथा।
गन्धः पुष्पेषु भूतेषु तथाऽऽत्माऽवस्थितो ह्यहम् ॥19॥

इन अनेकानेक स्थावर-जंगमों में एक ही विष्णु है। सभी का आत्मस्वरूप मैं (विष्णु) इन सभी भूतों में अनुस्यूत (पिरोया हुआ) हूँ। जिस प्रकार तिलों में तैल और काष्ठों में अग्नि व्याप्त होकर रहता है, या दूध में ही घी होता है, पुष्पों में गन्ध होती है, वैसे ही मैं सभी भूतों में व्याप्त होकर रहता हूँ।

ब्रह्मरन्ध्रे भ्रुवोर्मध्ये हृदये चिद्रविं हरिम्।
गोपीचन्दनमालिप्य तत्र ध्यात्वाऽऽप्नुयात् परम् ॥20॥
ऊर्ध्वदण्डोर्ध्वरिताश्च ऊर्ध्वपुण्ड्रोर्ध्वयोगवान्।
ऊर्ध्वं पदमवाप्नोति यतिरूर्ध्वचतुष्कवान् ॥21॥
इत्येतन्निश्चितं ज्ञानं मद्भक्त्या सिध्यति स्वयम्।
नित्यमेकाग्रभक्तिः स्याद् गोपीचन्दनधारणात् ॥22॥

अब वासुदेव के ध्यानस्थानों में गोपीचन्दन की धारण-विधि इस प्रकार है—ब्रह्मरन्ध्र में, दोनों भौहों के बीच में, हृदय में गोपीचन्दन लगाकर वहाँ पर चित्प्रकाश हरि का ध्यान करके साधक परमपद को प्राप्त करे। जो योगी ऊर्ध्व दण्डवाला है, ऊर्ध्व रेतस् वाला है, ऊर्ध्व पुण्ड्र को धारण किए हुए है, और ऊर्ध्व योग वाला होता है—इन चार **ऊर्ध्व** को धारण करने वाला योगी ऊर्ध्व पद को ही प्राप्त करता है। इस प्रकार का यह निश्चित ज्ञान मेरी भक्ति से स्वयं ही सिद्ध हो जाता है। इस गोपीचन्दन को धारण करने से हमेशा एकाग्र भक्ति प्राप्त होती है।

ब्राह्मणानां तु सर्वेषां वैदिकानामनुत्तमम्।
गोपीचन्दनवारिभ्यामूर्ध्वपुण्ड्रं विधीयते ॥23॥
यो गोपीचन्दनाभावे तुलसीमूलमृत्तिकाम्।
मुमुक्षुर्धारयेन्नित्यमपरोक्षात्मसिद्धये ॥24॥
अतिरात्राग्निहोत्रभस्माऽग्नेर्भसितमिदं विष्णुस्त्रीणि पदेति मन्त्रैर्वैष्णव-
गायत्र्या प्रणवेनोद्धूलनं कुर्यात् ॥25॥
एवं विधिना गोपीचन्दनं च धारयेत् ॥26॥

सभी वैदिक धर्मानुयायी ब्राह्मणों के लिए तो यह उत्तमोत्तम जल से मिश्रित गोपीचन्दन को ऊर्ध्वपुण्ड्र के रूप में धारण करने का विधान है। गोपीचन्दन के अभाव में तुलसी के मूल में स्थित मिट्टी भी मुमुक्षु साधक को सदैव अपरोक्ष ज्ञान की सिद्धि प्राप्त करने के लिए धारण करनी चाहिए। उस गोपीचन्दन के ऊपर अतिरात्र और अग्निहोत्र की भस्मयुक्त अग्नि से भस्म लेकर 'इदं विष्णुस्त्रीणि' इत्यादि मन्त्रों से भस्म का लेप करना चाहिए। वैष्णवी गायत्री तथा प्रणवमन्त्र से भी भस्मलेपन करना चाहिए। इसी विधि से गोपीचन्दन को भी धारण करना चाहिए।

यस्त्वधीते वा स सर्वपातकेभ्यः पूतो भवति। पापबुद्धिस्तस्य न जायते।
स सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति। स सर्वैर्यज्ञैर्याजितो भवति। स सर्वैर्देवैः
पूज्यो भवति। श्रीमन्नारायणे मय्यचञ्चला भक्तिश्च भवति। स सम्यग्
ज्ञानं च लब्ध्वा विष्णुसायुज्यमवाप्नोति। न च पुनरावर्तते न च
पुनरावर्तते ॥27॥
इत्याह भगवान् वासुदेवः ॥28॥
यस्त्वेतद्वाऽधीते सोऽप्येवमेव भवतीत्यों सत्यमित्युपनिषत् ॥29॥

इति वासुदेवोपनिषत्समाप्ता।

अथवा इसका जो अध्ययन भी करता है, वह भी सभी पापों से मुक्त (पवित्र) हो जाता है। उसको कभी पाप करने की बुद्धि ही नहीं होती। उसने सभी तीर्थों में स्नान कर लिया होता है, अर्थात् उसे सर्वतीर्थों में किए गए स्नानों का पुण्य मिल जाता है। उसने सभी प्रकार के यज्ञ कर लिए होते हैं, अर्थात् उसे सभी प्रकार के यज्ञों का फल मिल जाता है। वह सभी देवों के द्वारा पूजनीय माना जाता है। उसकी श्रीमन्नारायण ऐसे मुझमें अचल भक्ति उत्पन्न होती है। वह सम्यग् ज्ञान को प्राप्त करके विष्णु के सायुज्य को प्राप्त करता है। वह फिर से इस मर्त्यलोक में जन्म नहीं लेता, उसे पुनर्जन्म नहीं लेना पड़ता—यह भगवान् वासुदेव ने कहा है। जो इसका पाठ भी करता है, वह भी ऐसा ही होता है। ॐ सत्यम्—यह सत्य है। यही उपनिषत् है।

यहाँ वासुदेवोपनिषत् समाप्त होती है।

❀

शान्तिपाठः

आप्यायन्तु ममाङ्गानि···ते मयि सन्तु। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

❀

(59) मुद्गलोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

ऋग्वेदीय परम्परा की इस उपनिषद् के चार खण्ड हैं। प्रथम खण्ड में यजुर्वेदीय पुरुष-सूक्तों के पहले सोलह मंत्रों का रहस्योद्घाटन है। दूसरे में शरणागत इन्द्र को भगवान् द्वारा दिया हुआ उपदेश है। उसमें पुरुषसूक्त के व्यक्त और अव्यक्त दो पुरुषों के सम्बन्ध में वर्णन है। तीसरे में भिन्न-भिन्न योनियों के साधकों के द्वारा भिन्न-भिन्न रूपों में उस पुरुष की उपासना करने की पद्धति एवं उसकी फलश्रुति भी कही गई है। चौथे में उत्तम पुरुष की विलक्षणता तथा उसके अभिव्यक्त होने के विविध विशिष्टांशों की (घटकों की) चर्चा करके साधना के द्वारा उसी पुरुषस्वरूप हो जाने की बात कही गई है। बाद में इस रहस्यमय (गोपनीय) ज्ञान को प्राप्त करने के बाद अनुशासन बताया गया है।

❀

शान्तिपाठः

ॐ वाङ्मे मनसि···वक्तारमवतु वक्तारम्। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः।

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (कौषीतकिब्राह्मणोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

प्रथमः खण्डः

ॐ पुरुषसूक्तार्थनिर्णयं व्याख्यास्यामः। पुरुषसंहितायां पुरुषसूक्तार्थः संग्रहेण प्रोच्यते।
सहस्रशीर्षेत्यत्र सशब्दोऽनन्तवाचकः। अनन्तयोजनं प्राह दशाङ्गुल-वचस्तथा॥1॥

अब हम पुरुषसूक्त के अर्थ के निर्णय की विवेचना कर रहे हैं। पुरुषसंहिता में इस पुरुषसूक्त का अर्थ संक्षेप में कहा गया है। पुरुषसूक्त में जो 'सहस्र' शब्द है, वह अनन्त का वाचक है। उसी प्रकार 'दशांगुल' शब्द का अर्थ भी 'अनन्तदूरी वाला' ऐसा होता है।

तस्य प्रथमया विष्णोर्देशतो व्याप्तिरीरिता।
द्वितीयया चास्य विष्णोः कालतो व्याप्तिरुच्यते॥2॥

इस पुरुषसूक्त की प्रथम ऋचा में (प्रथम मन्त्र के द्वारा) 'सहस्रशीर्ष' इत्यादि द्वारा भगवान् विष्णु की देशगत व्यापकता बताई गई है, और द्वितीय मन्त्र—'पुरुष एवेदं' इत्यादि द्वारा भगवान् विष्णु की काल के सन्दर्भ में व्यापकता बताई गई है।

विष्णोर्मोक्षप्रदत्वं च कथितं तु तृतीयया।
एतावानिति मन्त्रेण वैभवं कथितं हरेः॥3॥
एतेनैव च मन्त्रेण चतुर्व्यूहो विभाषितः।
त्रिपादित्यनया प्रोक्तमनिरुद्धस्य वैभवम्॥4॥

पुरुषसूक्त के 'एतावानस्य' इत्यादि तीसरे मन्त्र द्वारा विष्णु को मोक्ष प्रदान करने वाले लक्षण को बताया गया है और साथ ही हरि के वैभव को दर्शाया गया है। इन्हीं मन्त्रों के द्वारा (इन तीन मन्त्रों के समूह द्वारा) विष्णु भगवान् का चतुर्व्यूह बताया गया है। इनमें 'त्रिपादूर्ध्व' इत्यादि मन्त्र के द्वारा भगवान् के चार व्यूहों में से 'अनिरुद्ध' व्यूह का वैभव बताया गया है।

तस्माद्विराडित्यनया पादनारायणाद्धरेः।
प्रकृतेः पुरुषस्यापि समुत्पत्तिः प्रदर्शिता ॥5॥
यत्पुरुषेणेत्यनया सृष्टियज्ञः समीरितः।
सप्तास्यासन्परिधयः समिधश्च समीरिताः ॥6॥
तं यज्ञमिति मन्त्रेण सृष्टियज्ञः समीरितः।
अनेनैव च मन्त्रेण मोक्षश्च समुदीरितः ॥7॥
तस्मादिति च मन्त्रेण जगत्सृष्टिः समीरिताः।
वेदाहमिति मन्त्राभ्यां वैभवं कथितं हरेः ॥8॥
यज्ञेनेत्युपसंहारः सृष्टेर्मोक्षस्य चेरितः।
य एवमेतज्जानाति स हि मुक्तो भवेदिति ॥9॥

इति प्रथमः खण्डः।

पुरुषसूक्त के 'तस्माद्विराडजायत' इत्यादि पाँचवें मन्त्र में पादविभूतिरूप भगवान् नारायण हरि के द्वारा स्वाश्रयभूत प्रकृति तथा अधिपुरुष – जीव का आविष्कार बताया गया है। फिर इसी सूत्र के 'यत्पुरुषेण देवा हविषा' इत्यादि मन्त्र के द्वारा सृष्टिस्वरूप यज्ञ का वर्णन किया गया है। और 'सप्तास्यासन्परिधयः' इत्यादि मन्त्र के द्वारा इस सृष्टिरूप यज्ञ के लिए समिधों का प्रतिपादन किया गया है। इसके बाद, 'तं यज्ञं' इत्यादि मन्त्र के द्वारा इसी सृष्टियज्ञ का वर्णन किया गया है, और इसी मन्त्र के द्वारा मोक्ष का निर्देश भी किया गया है। इस पुरुषसूक्त के 'तस्माद्यज्ञात्' इत्यादि सात मन्त्रों के द्वारा इस समग्र सृष्टि की उत्पत्ति का वर्णन किया गया है। और बाद के 'वेदाहमेतं' आदि दो मन्त्रों से भगवान् हरि की कीर्ति-गाथा कही गई है। फिर 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त' इस मन्त्र के द्वारा सृष्टि का उपसंहार किया गया है और साथ-ही-साथ मोक्ष का भी उपसंहारात्मक वर्णन किया गया है। इस तरह कोई भी मनुष्य यदि पुरुषसूक्त को उपर्युक्त ज्ञान के साथ आत्मसात् करता है, तो वह अवश्य ही मुक्ति प्राप्त कर लेता है।

यहाँ प्रथम खण्ड समाप्त होता है।

❋

द्वितीयः खण्डः

अथ तथा मुद्गलोपनिषदि पुरुषसूक्तस्य वैभवं विस्तरेण प्रतिपादितम्।
वासुदेव इन्द्राय भगवज्ज्ञानमुपदिश्य पुनरपि सूक्ष्मश्रवणाय प्रणतायेन्द्राय
परमरहस्यभूतं पुरुषसूक्ताभ्यां खण्डद्वयाभ्यामुपादिशत् ॥1॥

इस तरह मुद्गलोपनिषद् में पुरुषसूक्त का वैभव (भव्यता) विस्तार से (प्रथम खण्ड में) वर्णित किया गया। यह विशिष्ट उपदेश वासुदेव ने पहले इन्द्र को दिया था। उस रहस्यमय तत्त्वज्ञान को फिर से सुनने के लिए इन्द्रदेव सिर नवाँकर आए और भगवान् ने उस परमकल्याणकर रहस्य का पुरुषसूक्त के दो खण्डों में उन्हें उपदेश दिया।

द्वौ खण्डावुच्येते। योऽयमुक्तः स पुरुषो नामरूपज्ञानागोचरं संसारिणा-

मतिदुर्ज्ञेयं विषयं विहाय क्लेशादिभिः संक्लिष्टदेवादिजिहीर्षया सहस्र-
कलावयवकल्याणं दृष्टमात्रेण मोक्षदं वेषमाददे। तेन वेषेण भूम्यादि-
लोकं व्याप्यानन्तयोजनमत्यतिष्ठत् ॥2॥

इस पुरुषसूक्त के दो खण्ड किए गए हैं। इसमें जिस विराट् पुरुष को कहा गया है, वह नाम, रूप और ज्ञान से अतीत होने के कारण उनका विषय नहीं है और संसारी जीवों के लिए तो अत्यन्त दुर्विज्ञेय है। इसलिए उसने अपनी उस दुर्विज्ञेयता को छोड़कर क्लेशादि में पड़े हुए उन देवों आदि की (और अन्य प्राणियों की) भलाई के (श्रेय के) लिए अनेक कलाओं वाला रूप धारण किया। यह अवयवादि वाला रूप दर्शनमात्र से ही मोक्ष देने वाला है। उसी रूप (वेष) वह पृथिवी आदि लोकों में व्याप्त होकर अनन्त योजनों तक विस्तृत हो गया।

पुरुषो नारायणो भूतं भव्यं भविष्यच्चासीत्। स एष सर्वेषां मोक्षदश्चा-
सीत्। स च सर्वस्मान्महिम्नो ज्यायान्। तस्मान्न कोऽपि ज्यायान् ॥3॥
महापुरुष आत्मानं चतुर्धा कृत्वा त्रिपादेन परमे व्योम्नि चासीत्। इतरेण
चतुर्थेनानिरुद्धनारायणेन विश्वान्यासन् ॥4॥

इस सृष्टि की उत्पत्ति के पहले भगवान् नारायण ही केवल भूतकाल, वर्तमान काल और भविष्यकाल के रूप में अवस्थित थे और वही सबको मोक्ष प्रदान करने वाले भी थे (हैं)। वही अपनी महिमा से सबसे महान् हैं। उनसे अधिक विशिष्ट तो कोई भी नहीं है। उन परमपुरुष परमात्मा ने अपने आपको चार भागों में बाँटकर उसके तीन भागों को परम व्योम में रखा (यहाँ ऐसा अर्थ भी लिया जा सकता है कि नारायण ने चतुर्व्यूहों में अपने को विभक्त करके तीन भागों को वैकुण्ठ में रखा) और चौथे भाग से (अन्य अर्थ में अनिरुद्ध से) ये सब लोक उत्पन्न हुए। (वैकुण्ठ में अवस्थित तीन भाग—वासुदेव, प्रद्युम्न और संकर्षण हैं—यह अन्य अर्थ भी है)।

स च पादनारायणो जगत्स्रष्टुं प्रकृतिमजनयत्। स समृद्धकायः
सन्सृष्टिकर्म न जज्ञिवान्। सोऽनिरुद्धनारायणस्तस्मै सृष्टिमुपादिशत्।
ब्रह्मंस्तवेन्द्रियाणि याजकानि ध्यात्वा कोशभूतं दृढं ग्रन्थिकलेवरं
हविर्ध्यात्वा मां हविर्भुजं ध्यात्वा वसन्तकालमाज्यं ध्यात्वा ग्रीष्ममिध्मं
ध्यात्वा शरदृतुं रसं ध्यात्वैवमग्नौ हुत्वाङ्गस्पर्शात्कलेवरो वज्रं हीष्यते।
ततः स्वकार्यान्सर्वप्राणिजीवान्सृष्ट्वा पश्चाद्याः प्रादुर्भविष्यन्ति। ततः
स्थावरजङ्गमात्मकं जगद्भविष्यति ॥5॥

चतुर्थपादस्वरूप उन नारायण ने जगत् की रचना करने के लिए प्रकृति को उत्पन्न किया अर्थात् ब्रह्माजी को उत्पन्न किया। वह समृद्ध शरीर वाले थे (समर्थ थे), फिर भी अपने में अवस्थित आवरण से (अज्ञानावरण से) सृष्टि-रचना की प्रक्रिया से अनभिज्ञ थे। तब उन अनिरुद्ध नारायण ने उन्हें (ब्रह्माजी को) सृष्टि रचने की प्रक्रिया का उपदेश दिया। वे बोले कि हे ब्रह्मन्! आप अपनी वागिन्द्रिय आदि सभी इन्द्रियों को यज्ञकर्ता के रूप में समझें और कमलकोश से उद्भूत सुदृढ शक्तियुक्त अपने शरीर को हवि के रूप में मानें। बसन्त ऋतु को घी, ग्रीष्मऋतु को समिध और शरद्ऋतु को रस मानकर और मुझे हवि का भोक्ता मानकर अग्नि में इस तरह हवन करें। ऐसा करने से आपका शरीर अत्यन्त शक्तिशाली हो जाएगा कि वज्र भी उसके स्पर्श से कुण्ठित हो जाएगा। आपके इस यज्ञकर्म के परिणाम स्वरूप समस्त प्राणि-समूह भी उत्पन्न होंगे। तब स्थावर-जंगमरूप यह सम्पूर्ण जगत् उत्पन्न होगा।

एतेन जीवात्मनोर्योगेन मोक्षप्रकारश्च कथित इत्यनुसन्धेयम् ॥6॥

य इमं सृष्टियज्ञं जानाति मोक्षप्रकारं च सर्वमायुरेति ॥7॥

इति द्वितीयः खण्डः ।

इस वर्णन के द्वारा जीव और आत्मा के मिलन से मोक्ष की प्राप्ति का प्रकार भी कहा गया है, ऐसा समझना चाहिए। जो साधक इस सृष्टियज्ञ को और मोक्ष के प्रकार को जानता है, वह व्यक्ति सम्पूर्ण आयुष्य को प्राप्त करता है।

यहाँ दूसरा खण्ड पूरा हुआ।

❋

तृतीयः खण्डः

एको देवो बहुधा निविष्ट अजायमानो बहुधा विजायते ॥1॥
तमेतमग्निरित्यध्वर्यव उपासते। यजुरित्येष हीदं सर्वं युनक्ति। सामेति छन्दोगाः। एतस्मिन्हीदं सर्वे प्रतिष्ठितम्। विषमिति सर्पाः। सर्प इति सर्पविदः। ऊर्गिति देवाः। रयिरिति मनुष्याः। मायेत्यसुराः। स्वधेति पितरः। देवजन इति देवजनविदः। रूपमिति गन्धर्वाः। गन्धर्व इत्यप्सरसः ॥2॥
तं यथायथोपासते तथैव भवति। तस्माद् ब्राह्मणः पुरुषरूपं परंब्रह्मैवाहमिति भावयेत्। तद्रूपो भवति। य एवं वेद ॥3॥

इति तृतीयः खण्डः ।

इस जगत् में एक ही देव अनेक रूपों में समाविष्ट होकर अवस्थित है। वह स्वयं तो जन्मादि-रहित है, फिर भी अनेकानेक प्रकार से जन्म लेता है। उसी एक पुरुष की उपासना अध्वर्यु लोग अग्नि के रूप में करते हैं। यजुर्वेदीय लोग उसे 'यह यजु है' ऐसा मानकर सभी यज्ञ-कार्यों में उसे नियोजित करते हैं। सामगान करने वाले लोग उसी को साम के रूप में मानते हैं। यह सम्पूर्ण जगत् उसी में प्रतिष्ठित रहा है। सर्प उसे विष मानते हैं, सर्पविद् लोग उसे सर्प मानते हैं। (इसका दूसरा अर्थ—सर्प = गतिशील प्राण उसे विषरूप में और सर्पविद् = प्राणविद् योगी उसे सर्प = प्राणरूप में मानते हैं—इस प्रकार भी लिया जा सकता है)। देवलोग इसे अमृत मानते हैं, सामान्य मनुष्य इसे धन (जीवन) मानते हैं, असुर लोग इसे माया मानते हैं, पितृलोग इसे स्वधा मानते हैं, देवोपासक इसे देव मानते हैं। गन्धर्व इसे रूप मानते हैं, अप्सराएँ इसे गन्धर्व मानती हैं। इस विराट् को जो जिस रूप में मानता है, वह उसी रूपवाला हो जाता है। इसलिए ब्रह्मज्ञानी को चाहिए कि वह उस पुरुषरूप को 'वह परब्रह्मरूप पुरुष मैं ही हूँ'—ऐसी भावना करे। जो इस प्रकार जानता है और भावना करता है, वह तद्रूप (ब्रह्मरूप) हो जाता है।

यहाँ तृतीय खण्ड पूरा हुआ।

❋

चतुर्थः खण्डः

तद्ब्रह्म तापत्रयातीतं षट्कोशविनिर्मुक्तं षड्ऊर्मिवर्जितं पञ्चकोशातीतं षड्भावविकारशून्यमेवमादिसर्वविलक्षणं भवति ॥1॥
तापत्रयं त्वाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकं कर्तृकर्मकार्यज्ञातृज्ञानज्ञेय-भोक्तृभोगभोग्यमिति त्रिविधम् ॥2॥

वह ब्रह्म (पूर्णपुरुष) तीनों तापों से रहित, छः कोषों से रहित, छः ऊर्मियों से रहित, पंच कोशों से रहित, छः भावविकारों से शून्य है। इस प्रकार यह ब्रह्म सभी से विलक्षण है। पूर्वकथित तीन ताप आध्यात्मिक, आधिभौतिक और आधिदैविक हैं। इन तीनों में कर्त्ता-कर्म-कार्य तथा ज्ञाता-ज्ञान-ज्ञेय तो एक-एक ही हैं फिर भी वे तीन प्रकार के हैं।

त्वङ्मांसशोणितास्थिस्नायुमज्जाः षट्कोशाः ॥3॥
कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यमित्यरिषड्वर्गः ॥4॥
अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया इति पञ्चकोशाः ॥5॥
प्रियात्मजननवर्धनपरिणामक्षयनाशाः षड्भावाः ॥6॥

ऊपर जो छः कोश कहे गए हैं वे हैं—त्वचा, मांस, अस्थि, स्नायु, रक्त और मज्जा। निर्दिष्ट षड्वर्ग ये हैं—काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद और मात्सर्य। पूर्वोक्त पाँच कोश हैं—अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय और आनन्दमय। और षड्भाव ये हैं—प्रियत्व, जन्म, संवर्धन, परिणाम, क्षय और नाश। (षड्वर्ग को षड्रिपु और षड्भावों को षड्विकार भी कहा जाता है)।

अशनायापिपासाशोकमोहजरामरणानीति षड्ऊर्मयः ॥7॥
कुलगोत्रजातिवर्णाश्रमरूपाणि षड्भ्रमाः ॥8॥
एतद्योगेन परमपुरुषो जीवो भवति नान्यः ॥9॥

क्षुधा, पिपासा, शोक, मोह, वृद्धावस्था और मृत्यु—ये छः ऊर्मियाँ हैं और कुल (वंश), गोत्र, जाति, वर्ण, आश्रम और रूप—ये छः भ्रम कहे गए हैं। इन सबके संयोग से वह परमपुरुष ही जीव का रूप धारण करता है। जीव कोई परमपुरुष से अन्य (पृथक्) तो नहीं है।

य एतदुपनिषदं नित्यमधीते सोऽग्निपूतो भवति। स वायुपूतो भवति। स आदित्यपूतो भवति। अरोगी भवति। श्रीमांश्च भवति। पुत्रपौत्रादिभिः समृद्धो भवति। विद्वांश्च भवति। महापातकात्पूतो भवति। सुरा-पानात्पूतो भवति। अगम्यागमनात्पूतो भवति। मातृगमनात्पूतो भवति। दुहितृस्नुषाभिगमनात्पूतो भवति। स्वर्णस्तेयात्पूतो भवति। वेदोज्झन्महा-नात्पूतो भवति। गुरोरशुश्रूषणात्पूतो भवति। अयाज्ययाजनात् पूतो भवति। अभक्ष्यभक्षणात् पूतो भवति। उग्रप्रतिग्रहात्पूतो भवति। पर-दारगमनात्पूतो भवति। कामक्रोधलोभमोहेर्ष्यादिभिरबाधितो भवति। सर्वेभ्यः पापेभ्यो मुक्तो भवति। इह जन्मनि पुरुषो भवति ॥10॥

जो मनुष्य (साधक) इस उपनिषद् का हमेशा अध्ययन (सार्थ पाठ) करता है, वह अग्नि जैसा पवित्र हो जाता है। वह वायु जैसा निर्मल हो जाता है। वह सूर्य जैसा पवित्र हो जाता है। वह नीरोगी होता है। वह सम्पत्तिशाली होता है। वह पुत्र-पौत्रादि से समृद्ध होता है। वह विद्वान् होता है। वह बड़े पापों से मुक्त होकर पवित्र हो जाता है। वह मद्यपान के पाप से मुक्त (पवित्र) हो जाता है। वह असंभोग्य के साथ संभोग करने के पाप से मुक्त हो जाता है। वह माता के साथ संगम करने के पाप से छुटकारा पाकर पवित्र हो जाता है। वह पुत्री और बहन के साथ दुराचरण के पाप से मुक्त होकर पवित्र हो जाता है। वह सुवर्ण की चोरी के पाप से मुक्त होकर पवित्र हो जाता है। वह वेदों से उपलब्ध ज्ञान की हानि (नाश) के पाप से छूटकर पवित्र हो जाता है। वह गुरु-सेवा के अभाव के पाप से मुक्त होकर पवित्र हो जाता है। वह अपूजनीय की पूजा (अयाजनीय के याज) के पाप से मुक्त होकर पवित्र

हो जाता है। अभक्ष्य का भक्षण करने के पाप से बचकर वह पवित्र हो जाता है। उग्र (निम्न प्रकार का) दान लेने के पाप से भी मुक्त होकर पवित्र हो जाता है। परस्त्रीगमन के पाप से मुक्त होकर पवित्र हो जाता है। काम-क्रोध-लोभ-मोह-ईर्ष्या आदि छः शत्रुओं से वह किसी प्रकार भी बाधित नहीं होता। वह सभी पापों से मुक्त हो जाता है। इसी जन्म में वह पुरुष (परमपुरुष) बन जाता है।

तस्मादेतत्पुरुषसूक्तार्थमतिरहस्यं राजगुह्यं देवगुह्यं गुह्यादपि गुह्यतरं नादीक्षितायोपदिशेत्। नानूचानाय। नायज्ञशीलाय। नावैष्णवाय। नायोगिने। न बहुभाषिणे। नाप्रियवादिने। नासंवत्सरवेदिने। नातुष्टाय। नानधीतवेदायोपदिशेत् ॥1 1॥

इस तरह पुरुषसूक्त का यह अर्थ अतिरहस्यमय है। गुह्यवस्तुओं का वह राजा (परमगुह्य) है। यह देवों के लिए भी गुह्य है। गुह्य से भी अधिक गुह्य है। दीक्षा लिए बिना किसी को इसका उपदेश नहीं करना चाहिए। जो जानते हुए भी जिज्ञासारहित होकर कुतूहल के लिए प्रश्न पूछने वाला हो, उसे भी इस सूक्त का उपदेश नहीं करना चाहिए। जो यज्ञ करने वाला न हो और जो वैष्णव न हो, उसे भी इसका उपदेश नहीं करना चाहिए। जो अयोगी हो, जो ज्यादा बकवास करने वाला हो, जो अप्रिय वचन बोलने वाला हो, जो प्रतिवर्ष एक बार वेदाध्ययन न करता हो, जो असन्तुष्ट हो, जिसने वेदाध्ययन न किया हो—ऐसे लोगों को इस सूक्त का उपदेश नहीं देना चाहिए।

गुरुरप्येवंविच्छुचौ देशे पुण्यनक्षत्रे प्राणानायम्य पुरुषं ध्यायन्नुपसन्नाय शिष्याय दक्षिणकर्णे पुरुषसूक्तार्थमुपदिशेद्विद्वान्। न बहुशो वदेत्। यातयामो भवति। असकृत्कर्णमुपदिशेत्। एतत्कुर्वाणोऽध्येताध्यापकश्च इह जन्मनि पुरुषो भवतीत्युपनिषत् ॥1 2॥

इति चतुर्थः खण्डः।

इति मुद्गलोपनिषत्समाप्ता।

इस सूक्त के अर्थ को सही रूप में जानने वाले गुरु भी किसी पवित्र देश में, पवित्र-शुभ-नक्षत्रों में, प्राणायाम करके, उस परमपुरुष का ध्यान करके, नम्रतापूर्वक पास में आए हुए शिष्य के दाहिने कान में पुरुषसूक्त के अर्थ का उपदेश करे। गुरु को मन्त्र के अलावा ज्यादा नहीं बोलना चाहिए क्योंकि इससे वह उपदेश यातयाम (बासी-उच्छिष्ट-निःसार) को जाएगा। इस मन्त्र (मन्त्ररहस्य) का बार-बार कान में उपदेश करना चाहिए। इस प्रकार से करने वाले गुरु और शिष्य (दोनों) इसी जन्म में परमपुरुष रूप अर्थात् परब्रह्मरूप हो जाते हैं। यही यह उपनिषद् है।

मुद्गलोपनिषद् यहाँ समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ वाङ्मे मनसि ··· वक्तारमवतु वक्तारम्। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

मन्त्रानुक्रमणिका

अ	
अकर्म मन्त्ररहितं	ना०परि० 3.8
अकर्मेति च कर्तृत्व	निरा० 12
अकार उकारो मकारश्चेति	यो०चू० 74
अकारः प्रथमाक्षरो भवति	रामोत्तर० 2-3
अकाराक्षरसम्भूतः	रामोत्तर० 2.5
अकारे तु लयं प्राप्ते	ध्या० बि० 10
अकारो आग्रति नेत्रे	यो०चू० 74
अकारोकाररूपोऽस्मि	मैत्रे० 3.11
अकारो राजसो रक्तः	यो०चू० 75
अक्षयोऽहमलिङ्गोऽहं	ब्र०वि० 83
अक्षरोच्चारणं नास्ति	ते०बि० 5.21
अक्ष्यन्तस्तारयोश्चन्द्र	अद्व०ता० 9
अखण्डपरिपूर्णापरमानन्द०	त्रि०वि० 6.16
अखण्डाकाशरूपोऽस्मि	मैत्रे० 3.20
अखण्डैकरसं किञ्चिद्	ते०बि० 2.9
अखण्डैकरसं गुह्यम्	ते०बि० 2.12
अखण्डैकरसं गोत्रम्	ते०बि० 2.16
अखण्डैकरसं चान्तः	ते०बि० 2.15
अखण्डैकरसं ज्योतिः	ते०बि० 2.22
अखण्डैकरसं दृश्यम्	ते०बि० 2.1
अखण्डैकरसं ध्यानम्	ते०बि० 2.21
अखण्डैकरसं ब्रह्म	ते०बि० 2.4
अखण्डैकरसं राज्यम्	ते०बि० 2.20
अखण्डैकरसः शान्तः	ते०बि० 2.18
अखण्डैकरसं सर्वं	ते०बि० 2.24, 2.28
अखण्डैकरसं सूत्रम्	ते०बि० 2.14
अखण्डैकरसं स्थूलं	ते०बि० 2.11
अखण्डैकरसानन्दः	रामोत्तर० 5.3
अखण्डैकरसान्नास्ति	ते०बि० 2.10
अखण्डैकरसा भूमिः	ते०बि० 2.3
अखण्डैकरसा माता	ते०बि० 2.13
अखण्डैकरसा विद्या	ते०बि० 2.8
अखण्डैकरसास्तारा	ते०बि० 2.17
अखण्डैकरसो देहः	ते०बि० 2.7
अखण्डैकरसो बन्धुः	ते०बि० 2.19
अखण्डैकरसो ब्रह्मा	ते०बि० 2.5
अखण्डैकरसो मन्त्रः	ते०बि० 2.2
अखण्डैकरसो वाहम्	ते०बि० 5.7
अखण्डैकरसो होम	ते०बि० 2.23
अखण्डैकरसो ह्यात्मा	ते०बि० 2.6
अखिलात्मा ह्यमेयात्मा	ते०बि० 4.70
अगम्यागमकर्ता यः	ते०बि० 1.4
अगस्त्य ऋषिरस्याथ	रा०र० 2.102
अगुरुत्रितयं चैव	बृहज्जा० 3.30
अगोचरं मनोवाचाम्	मैत्रे० 1.13
अग्निरूपा अन्नपानादि	सीता० 15
अग्निर्भस्मेति मन्त्रेण	बृहज्जा० 3.28
अग्निर्यत्राभिमथ्यते	श्वेता० 2.6
अग्निर्यथैको भुवनं	बृहज्जा० 2.2
अग्निषोमात्मकं विश्वम्	बृहज्जा० 2.3
अग्निहोमसमुद्भूतं	बृहज्जा० 3.37
अग्नीषोमात्मकं रूपं	रा०र० 5.10
अग्नीषोमाभ्याम् वौषट्	हंस० 12
अग्नीषोमौ पक्षावोंकारः	हंस० 14
अग्नेरमृतनिष्पत्तिः	बृहज्जा० 2.7
अग्नेरिव शिखा नान्या	ब्रह्म० 12
अग्नेरिव शिखा नान्या	ना०परि० 3.87
अग्नेरूर्ध्वं भवत्येषा	बृहज्जा० 2.9
अग्नेर्वीर्यं च तद्भस्म	बृहज्जा० 2.15
अग्राह्यमिति च स्वस्वरूप०	निरा० 38
अघोराद्वह्निः तस्माद्	बृहज्जा० 1.12
अघोषमव्यञ्जनमस्वरम्	अमृ० 24
अङ्गचेष्टार्पणं बलिः	द०मू० 23

अङ्गहीनानि वाक्यानि	शु०र० 16
अङ्गानां मर्दनं कृत्वा	ध्या०बि० 71
अङ्गानां मर्दनं कृत्वा	यो०चू० 41
अङ्गानां समतां विद्यात्	ते०बि० 1.28
अङ्गुष्ठमात्र: पुरुष:	श्वेता० 3.13
अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूप:	श्वेता० 5.8
अङ्गुष्ठादिस्वावयव०	त्रि०ब्रा० 2.121
अङ्गै प्रथमावृत्ति:	रा०र० 3.5
अचिरादेव तत्प्राप्ति:	त्रि०ब्रा० 2.145
अच्युतोऽस्मि महादेव	स्कन्द० 1
अच्युतोऽहमचिन्त्योऽहं	ब्र०वि० 81
अजकुक्षौ जगन्नास्ति	ते०बि० 6.99
अजपानाम गायत्री	यो०चू० 33
अजात इत्येवं कश्चिद्	श्वेता० 4.21
अजात्मा चामृतात्माऽहं	ते०बि० 4.35
अजामेकां लोहित०	श्वेता० 4.5
अजिह्व: षण्डक: पङ्गु:	ना०परि० 3.62
अज्ञानं चेति वेदान्तै:	ना०बि० 26
अज्ञानजनबोधार्थं	ना०बि० 29
अज्ञानमिति न रज्जौ	निरा० 14
अज्ञानादेव संसारो	यो०त० 16
अणिमादिर्भजत्येनं	रा०र० 4.10
अणिमाद्यष्टैश्वर्या०	निरा० 21
अणुकोटरविस्तीर्णे	ते०बि० 6.87
अणुमात्रं शरीरं वा	ते०बि० 6.41
अणोरणीयानहमेव	कैव० 20
अणोरणीयान्महतो	शरभ० 21
अणोरणीयान्महतो	ना०परि० 9.15
अणोरणीयान्महतो महीयान्	श्वेता० 3.20
अण्डपरिपालकमहाविष्णो:	त्रि०वि० 3.6
अण्डप्रमाणं परितोऽयुत०	त्रि०वि० 6.5
अण्डभित्तिविशालं	त्रि०वि० 6.4
अण्डाकृति तिरश्चां त्र	त्रि०ब्रा० 2.59
अत एव हि कालाग्नि:	बृहज्जा० 2.10
अत एवैषा भूतिर्भूतिक:	बृहज्जा० 6.16
अत: पुण्ड्रस्थं हृदय०	वासु० 15
अत: संसारतरणोपाय:	त्रि०वि० 5.5
अत: सर्वं जगत्	मं०ब्रा० 5.1.2
अतसीपुष्पसंकाशं	ध्या०वि० 30
अतिभावस्वरूपोऽहं	ते०बि० 3.34
अतिमोहकरी माया	शरभ० 24
अतिरात्राग्निहोत्र०	वासु० 25
अतिवादांस्तितिक्षेत	ना०परि० 3.42
अतिसूक्ष्मां च तन्वीं च	क्षुरि० 9
अतीतातीत भावो य:	ते०बि० 4.53
अतीतान्न स्मरेद्भोगान्न	ना०परि० 3.25
अतीन्द्रियं गुणातीतं	ना०बि० 18
अतो मृत्युञ्जयायेत्थम्	बृहज्जा० 2.17
अत्यादरपूर्वकमतिहर्षेण	त्रि०वि० 1.5,3.4 5.4
अत्युग्रोऽतिवीरोऽतिमहान्	नृ०उ० 7.13
अत्रैते मन्त्ररहस्यश्लोका	द०मू० 6
अथ अस्यायमादेशो	नृ०उ० 2.10
अथ कदाचित्परिव्राजक	ना०परि० 1.1
अथ कस्मादुच्यते अनन्तो	अथर्वशिर० 48
अथ कस्मादुच्यत ईशान:	अथर्वशिर० 56
अथ कस्मादुच्यत एको	अथर्वशिर० 54
अथ कस्मादुच्यत ओङ्कारो	अथर्वशिर० 45
अथ कस्मादुच्यते ज्वलन्तम्	नृ०पूर्व० 2.11
अथ कस्मादुच्यते तारं	अथर्वशिर० 49
अथ कस्मादुच्यते नमामि	नृ०पूर्व० 2.17
अथ कस्मादुच्यते नृसिंहम्	नृ०पूर्व० 2.13
अथ कस्मादुच्यते परं	अथर्वशिर० 53
अथ कस्मादुच्यते प्रणव:	अथर्वशिर० 46
अथ कस्मादुच्यते भगवान्	अथर्वशिर० 56
अथ कस्मादुच्यते भद्रम्	नृ०पूर्व० 2.15
अथ कस्मादुच्यते भीषणम्	नृ०पूर्व० 2.14
अथ कस्मादुच्यते महाविष्णुम्	नृ०पूर्व० 2.10
अथ कस्मादुच्यते महादेवो	अथर्वशिर० 60
अथ कस्मादुच्यते महेश्वरो	अथर्वशिर० 59
अथ कस्मादुच्यते मृत्युमृत्युम्	नृ०पूर्व० 2.16
अथ कस्मादुच्यते रुद्र:	अथर्वशिर० 55

अथ कस्मादुच्यते वैद्युतं	अथर्वशिर० 52
अथ कस्मादुच्यते शुक्लं	अथर्वशिर० 51
अथ कस्मादुच्यते सर्वं	अथर्वशिर० 47
अथ कस्मादुच्यते सर्वतोमुखम्	नृ०पूर्व० 2.12
अथ कस्मादुच्यते सूक्ष्मं	अथर्वशिर० 50
अथ कस्मादुच्यतेऽहमिति	नृ०पूर्व० 2.18
अथ कालाग्निरुद्रं	बृहज्जा० 7.15
अथ कालाग्निरुद्रं भगवन्तं	का०रु० 2
अथ कालाग्निरुद्रोपनिषद:	का०रु० 1
अथ किमेतैर्वाऽन्यानाम्	मैत्रे० 1.2
अथ किमेतैर्वाऽन्यानां	मैत्रा० 1.7
अथ किमेतैर्वा परेऽन्ये	मैत्रा० 1.5, 1.6
अथ खल्वियं ब्रह्मविद्या	मैत्रा० 2.3
अथ गार्ग्यो ह वै	कौ०ब्रा० 4.1
अथ चतुर्विधं भस्म०	बृहज्जा० 3.36
अथ च निरालम्बयोगा०	त्रि०वि० 8.9
अथ च रामकृष्णाद्यवतार०	त्रि०वि० 2.13
अथ च विद्याऽऽनन्द०	त्रि०वि० 2.9
अथ छात्रस्तथेति होवाच	त्रि०वि० 3.1
अथ छात्रो वदति	त्रि०वि० 4.2
अथ जनको वैदेहो	बृहज्जा० 7.1
अथ तथा मुद्गलोपनि०	मुद्ग० 2.1
अथ तुरीयश्चतुरात्मा	नृ०उ० 1.11
अथ तुरीयेणोतश्च	नृ०उ० 8.1
अथ दशाक्षरादिद्वात्रिंशत्	रा०र० 3.4
अथ द्वात्रिंशदरं द्वात्रिंशत्	नृ०पूर्व० 5.6
अथ द्वादशारं द्वादशपत्रं	नृ०पूर्व० 5.4
अथ नारद: पितामहं	ना०परि० 4.37
अथ नारद: पितामहमुवाच	ना०परि० 6.1
अथ नित्यो नारायण:	नारा० 2
अथ निर्वाणोपनिषद्	निर्वा० 1-11
अथ पञ्चदण्डकानि	रा०र० 1.13
अथ परमतत्त्वरहस्यम्	त्रि०भू० 1.1
अथ पुरुषो ह वै	नारा० 1
अथ पैप्पलाद: कालाग्नि०	बृहज्जा० 7.13
अथ पैप्पलादो वैकुण्ठं	बृहज्जा० 7.11
अथ पौर्णमास्याम्	कौ०ब्रा० 2.6
अथ प्रणवेन विमृज्याथ	बृहज्जा० 4.2
अथ प्रोष्यान्पुत्रस्य	कौ०ब्रा० 2.7
अथ बहिर्लक्ष्यलक्षणं	अद्व०ता० 6
अथ बृहज्जाबालस्य फलं	बृहज्जा० 8.1
अथ ब्रह्मस्वरूपं कथमिति	ना०परि० 9.1
अथ भगवाञ्छाकायन्य:	मैत्रे० 1.4
अथ भगवान् शाकायन्य:	मैत्रा० 2.1
अथ भगवान्मैत्रेय:	मैत्रे० 2.1
अथ भुसुण्ड: कलाग्नि०	बृहज्जा० 2.1,3.1 4.1,6.1
अथ भुसुण्डो भगवन्तं	बृहज्जा० 4.13
अथ मध्यलक्ष्यलक्षणं	अद्व०ता० 7
अथ महापीठे सपरिवारं	नृ०उ० 3.9
अथ महावाक्यानि चत्वारि	शु०र० 22
अथ यतेर्नियम: कथमपि	ना०परि० 7.1
अथ यदिदं ब्रह्मपुरम्	आ०बो० 1.2
अथ योगिनां परमहंसानां	प०हं० 1
अथ योऽयमूर्ध्वमुत्क्रा०	मैत्रा० 2.7
अथ रहस्योपनिषद्	शु०र० 30
अथ वसिष्ठवंशजस्य	बृहज्जा० 6.2
अथ वा न्यस्तहृदय:	वासु० 12
अथ वा मूर्ध्न्यलीके च	बृहज्जा० 4.25
अथ व्योमानिलानल०	त्रि०ब्रा० 1.9
अथ शिष्यो वदति गुरुं	त्रि०वि० 5.1
अथ शुद्धं भवेद्वस्तु	ते०बि० 1.49
अथ षोडशारं षोडशपत्रं	नृ०पूर्व० 5.5
अथ सकल: साधारो	नृ०उ० 3.8
अथ सनत्कुमार: पप्रच्छ	का०रु० 4
अथ सावित्री । गायत्र्या	नृ०पूर्व० 4.8
अथ हंस ऋषि:	हंस 10
अथ हंस परमहंस०	हंस० 4
अथ ह कुमार: शिवं	ते०बि० 2.1
अथ ह जनको ह	जाबा० 4.1
अथ ह याज्ञवल्क्य	मं०ब्रा० 2.1.1
अथ ह याज्ञवल्क्यो	मं०ब्रा० 4.1.1

अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ	रामोत्तर० 3.1
अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ	जाबा० 5.1
अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ	जाबा० 2.1
अथ हैनं नारदः	ना०परि० 3.1
अथ हैनं पितामहं नारदः	ना०परि० 5.1
अथ हैनं पैप्पलादो	शरभ० 1
अथ हैनं पैप्पलादो	अथर्वशिखा० 1.1
अथ हैनं ब्रह्मचारिणः	जाबा० 3.1
अथ हैनं भगवन्तं नारदं	ना०परि० 2.1
अथ हैनं भगवन्तं परमेष्ठितं	ना०परि० 8.1
अघ हैनं भरद्वाजः प्रपच्छ	रामोत्तर० 2.1
अथ हैनं भरद्वाजो याज्ञवल्क्य०	रामोत्तर० 4.1,5.1
अथ हैनं रैक्व प्रप्रच्छ	सुबा० 9.1, 10.1, 11.1, 15.1
अथाकाशोऽन्तःकरण०	त्रि०ब्रा० 1.5
अथात एकधनावरोधनम्	कौ०ब्रा० 2.2
अथातः परमहंसपरि०	आरु० 4
अथातः पितापुत्रौ यं	कौ०ब्रा० 2.10
अथातः सर्वजितः	कौ०ब्रा० 2.5
अथातः सांयमन्त्रं प्रात०	कौ०ब्रा० 2.4
अथातो दैवः परिसरः	कौ०ब्रा० 2.8
अथातो दैवं स्मरो	कौ०ब्रा० 2.3
अथातोऽद्वयतारको०	अद्व०ता० 1
अथातो निःश्रेयसादानम्	कौ०ब्रा० 2.9
अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति	सीता० 9
अथातो रहस्योपनिषदम्	शु०र० 1
अथातो वीरशक्तिश्चतु०	सीता० 37
अथात्मनिर्णयं व्याख्यास्ये	ध्या०बि० 93-1
अथात्रैतद्हरं पुण्डरीकं	सुबा० 4.4
अथानन्दामृतेनैतान्	नृ०उ० 3.10
अथान्यत्राप्युक्तं महानदी	मैत्रा० 4.2
अथान्यत्राप्युक्तं यः कर्ता	मैत्रा० 3.3
अथान्यत्राप्युक्तं शरीरं मेदं	मैत्रा० 3.4
अथान्यत्राप्युक्तं संमोहो	मैत्रा० 3.5
अथायमादेशो न स्थूल०	नृ०उ० 1.12
अथाष्टाक्षरमष्टपत्रं	नृ०पूर्व० 5.3
अथास्य पुरुषस्य	ब्रह्म० 1
अथेति होवाच छात्रः	त्रि०वि० 2.1
अथेमा दश दश नाड्यो	सुबा० 4.3
अथैतमेवात्मानं परमं	नृ०उ० 4.2, 3
अथैष उ एव अकार	नृ०उ० 5.1
अथैष एव मकारो महा०	नृ०उ० 5.3
अथैष एवोकार उत्कृष्ट०	नृ०उ० 5.2
अथो नाद आधारात्	हंस० 9
अथोपांशुरन्तर्यामि	मैत्रा० 2.8
अथोपासकस्तदाज्ञया	त्रि०वि० 7.1
अदृश्यं नवमे देहं	हंस० 20
अदृश्योऽहमवर्णोऽहं	ब्र०वि० 85
अद्यजातां यथा नारीम्	ना०परि० 3.64
अद्वयानन्दमात्रोऽहम्	ते०बि० 6.65
अद्वयानन्दविज्ञान	ब्र०वि० 89
अद्वैतभावनाभैक्षम्	मैत्रे० 2.10
अद्वैताखण्डपरिपूर्ण०	त्रि०वि० 2.8
अद्वैतोऽहमपूर्णोऽहं	ब्र०वि० 88
अधमे द्वादश मात्रा	यो०चू० 104
अधमे व्याधिपापानां	त्रि०ब्रा० 2.106
अधमे स्वेदजननं	यो०चू० 105
अधिष्ठाने तथा ज्ञाते	ना०बि० 28
अध्यस्तस्य कुतो जन्म	ना०बि० 25
अध्यात्मरतिरासीनो	ना०परि० 3.44
अनन्तदिव्यतेजो ज्वाला०	त्रि०वि० 6.20
अनया सदृशं पुण्यं	ध्या०बि० 65
अनया सदृशी विद्या	यो०चू० 34
अनाख्ययेमिदं गुह्यम्	हंस० 3
अनात्मदृष्टेरविवेक०	शु०र० 39
अनात्मरूपचौरश्चेद्	ते०बि० 6.102
अनात्मेति जराद्वापि	ते०बि० 5.16
अनाद्यनन्तं कलिकस्य	श्वेता० 5.13
अनानानन्दनातीतं	ते०बि० 1.8
अनामामध्यमाङ्गुष्ठैः	बृहज्जा० 4.15
अनाहतं तु यच्छब्दं	ध्या०बि० 3
अनाहतस्य शब्दस्य	मं०ब्रा० 5.1.4

अनिन्द्यं वै व्रजते गेहं	ना०परि० 5.39
अनिरुद्धं हरिं योगी	त्रि०ब्रा० 2.143
अनिर्वाच्यं पदं वक्तुं	यो०त० 7
अनुज्ञाता ह्ययमात्मैव	नृ०उ० 8.3
अनुज्ञाप्य गुरूंश्चैव	ना०परि० 6.33
अनुज्ञैकरसो ह्ययमात्मा	नृ०उ० 8.4
अनुपनीतशतमेक०	बृहज्जा० 8.7
अनुपनीतशतमेकमेकेन	नृ०पूर्व० 5.19
अनुबन्धचतुष्कं न	ते०बि० 5.35
अनुभूतिं विना मूढो	मैत्रे० 2.22
अनुरक्तिः परे तत्वे	त्रि०ब्रा० 2.29
अनुव्रजन्नाजुहाव	शु०र० 51
अनेककोटिब्रह्माण्डं	ते०बि० 5.54
अनेकाकारखचितम्	त्रि०ब्रा० 2.154
अनेन ज्ञानमाप्नोति	कैव० 26
अनेन विधिना सम्यक्	अमृ० 28
अनेन विधिना सर्वान्	ना०परि० 3.52
अन्तःपूर्णो बहिःपूर्णः	मैत्रे० 2.27
अन्तरङ्गसमुद्रस्य	ना०बि० 46
अन्तर्बाह्यलक्ष्ये दृष्टौ	अद्व०ता० 12
अन्तर्यदि बहिः सत्यम्	ते०बि० 5.28
अन्तर्याम्यहमग्राह्यो	ब्र०वि० 84
अन्तर्लक्ष्यं जलज्योतिः	मं०ब्रा० 1.3.6
अन्तर्लक्ष्यजलज्योतिः	अद्व०ता० 13
अन्तःशरीरे निहितो	सुबा० 7.1, 8.1
अन्तःसङ्गपरित्यागी	ना०परि० 6.41
अन्तःस्थानीन्द्रियाणि	ना०परि० 3.26
अन्ते तु किंकिणीवंश०	ना०बि० 35
अन्ते पञ्चाक्षराण्येवं	रामपूर्व० 4.46
अन्धवत्पश्य रूपाणि	अमृ० 14
अन्नकार्याणां कोशानां	सर्व० 5
अन्नकोशविहीनात्मा	ते०बि० 4.74
अन्नमयप्राणमय०	मुद्ग० 4.5
अन्यविद्यापरिज्ञानमवश्यं	शु०र० 44
अन्यहीनस्वभावात्मा	ते०बि० 4.71
अन्येषामपि सर्वेषां	बृहज्जा० 5.6
अन्योऽन्यस्याविरोधेन	यो०त० 66
अपमृत्युमतिक्रम्य	त्रि०ब्रा० 2.104
अपरिच्छिन्नरूपात्मा	ते०बि० 4.48
अपाणिपादो जवनो	श्वेता० 3.19
अपाणिपादोऽहमचिन्त्य०	कैव० 21
अपाणिपादो जवनो	ना०परि० 9.16
अपानप्राणयोरैक्यं	यो०चू० 47
अपानमूर्ध्वमुत्कृष्य	ध्या०बि० 75
अपानमूर्ध्वमुत्थाप्य	यो०त० 121
अपानाद् द्व्यङ्गुलाद्	त्रि०ब्रा० 2.66
अपानात्त्रिषादा यक्ष०	सुबा० 2.1
अपापमशठं वृत्तिम्	ना०परि० 3.74
अपामपोऽग्निरग्नौ	मैत्रा० 4.4-10
अपाम सोममभूता	अथर्वशिर० 41
अपुत्राणां पुत्रदं च	रामपूर्व० 4.66
अप्यजयैनं चतुष्पादं	नृ०उ० 2.4
अप्रमत्तः कर्ममक्तिज्ञान०	ना०परि० 3.77
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं	ध्या०बि० 15
अप्राणममुखमश्रोत्रम्	सुबा० 3.2
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो	सर्व० 17
अब्जपत्रमधःपुष्पम्	ध्या०बि० 33
अब्धिवद् धृतमर्यादा	ना०परि० 5.37
अभक्ष्यभक्षणोत्पन्नं	रामोत्तर० 5.15
अभयं सर्वभूतेभ्यो	ना०परि० 5.43
अभि त्वा शूर नो	अथर्वशिर० 57
अभिपूजितलाभांश्च	ना०परि० 5.34
अभिमन्ता जीवो नियन्तेश्वरः	नृ०उ० 9.7
अभेददर्शनं ज्ञानम्	मैत्रे० 2.2
अभेददर्शनं ज्ञानम्	स्कन्द० 11
अभ्यस्यमानो नादोऽयम्	ना०बि० 32
अभ्यासान्निर्विकारं	मं०ब्रा० 1.2.13
अमरीं यः पिबेन्नित्यं	यो०त० 128
अमानित्वादिलक्षणो०	त्रि०वि० 8.10
अमूर्तो वर्तते नादो	ध्या०बि० 102
अमृतं यत्प्रतिष्ठा सा	बृहज्जा० 2.4
अमृतत्वं समाप्नोति	क्षुरि० 25

अमृतोदधिसंकाशं	यो०चू० 96
अमृतोऽसि विभुश्चापि	ते०बि० 5.68
अयं ते योनिर्ऋत्वियो	ना०परि० 3.78
अयं वाव खल्वस्य	मैत्रा० 4.3
अयने द्वे च विषुवे	ब्र०वि० 55
अयमेव महाबन्धः	यो०त० 115
अयमेव महावेधः	यो०त० 117
अयाचितं यथालाभम्	ना०परि० 5.31
अयुतारज्वलन्तम्	त्रि०वि० 7.6
अयोध्यानगरे रत्न०	रा०र० 2.44
अरजस्कोऽतमस्कोऽहं	ब्र०वि० 87
अरेषु भ्रमते जीवः	त्रि०ब्रा० 2.61
अरैर्वा एतत्सुबद्धं	नृ०पूर्व० 5.7
अर्काणों द्विविधोऽप्यस्य	रा०र० 2.55
अर्धचन्द्रसमाकारं	त्रि०ब्रा० 2.137
अर्धमात्रात्मकं कृत्वा	ध्या०बि० 39
अर्धमात्रा परा ज्ञेया	ब्र०वि० 40
अलक्ष्मीर्म इति मन्त्रेण	बृहज्जा० 3.11
अलाभे न विषादी स्यात्	ना०परि० 5.33
अल्पकालभयाद् ब्रह्मन्	यो०चू० 92
अल्पमूत्रपुरीषश्च	यो०त० 57
अल्पमूत्रोऽल्पविष्ठश्च	त्रि०ब्रा० 2.107
अल्पाहारो यदि भवेत्	यो०त० 124
अवकाशविधूतदर्शन०	त्रि०ब्रा० 1.7
अवधूतस्त्वनियमः	ना०परि० 5.17
अवबोधैकरसोऽहं	आ०बो० 2.4
अवष्टभ्य धरां सम्यक्	त्रि०ब्रा० 2.47
अवस्थात्रितयेष्वेवं	रामोत्तर० 5.25-26
अवायुरप्यनाकाशो	ब्र०वि० 86
अविकल्पो ह्ययमात्मा	नृ०उ० 2.9,8.5
अविद्याकार्यहीनोऽहं	ब्र०वि० 90
अविद्याकार्याण्यन्तःकरणानि	त्रि०वि० 4.14
अविद्यापादः प्रथमः पादः	त्रि०वि० 1.9
अविद्यापादः सुविद्यापादः	त्रि०वि० 1.7
अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं	रामोत्तर० 1.2
अविमुक्ते तव क्षेत्रे	रामोत्तर० 3.13
अवेक्षमाणमात्मानम्	रा०र० 2.5
अव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्तार्थी	ना०परि० 5.50
अशक्यः सोऽन्यथा द्रष्टुं	मन्त्रि० 3
अशनायापिपासाशोक०	मुद्ग० 4.7
अशब्दोऽहमरूपोऽहं	ब्र०वि० 82
अशरीरं शरीरेषु	ना०परि० 9.17
अशरीरो निरिन्द्रियो	नृ०उ० 7.3
अशीतिश्च शतं चैव	अमृ० 33
अशुद्धचैतन्यरूपात्मा	ते०बि० 4.6
अशून्यं शून्यभावं तु	ते०बि० 1.10
अष्टपत्रं तु हृत्पद्मं	ध्या०बि० 26
अष्टपादं शुचिं हंसम्	मंत्रि० 1
अष्टप्रकृतिरूपा सा	त्रि०ब्रा० 2.63
अष्टाक्षरः प्रथमः पादो	नृ०पूर्व० 2.3
अष्टादशामी कथिता	रामपूर्व० 1.9
अष्टाणोंऽयं परो मन्त्रः	रा०र० 2.27
अष्टावङ्गेन साध्येन	बृहज्जा० 4.7
असंशयवतां मुक्तिः	मैत्रे० 2.16
असकृच्चाग्निना दग्धं	बृहज्जा० 2.13
असत्प्राणादिकं सर्वं	ते०बि० 6.56
असत्यं षड्विकारादि	ते०बि० 6.57
असत्यं हि मनोरूपम्	ते०बि० 3.48
असदेव गुणं सर्वम्	ते०बि० 3.59
असद्वा इदमग्र आसीद्	सुबा० 3.1
असिपदमहामन्त्रस्य	शु०र० 27
असीत्यर्थे चतुर्थी स्यात्	रा०र० 5.15
अस्ति खल्वन्योऽपरो	मैत्रा० 3.2
अस्तीति चेन्नास्ति तदा	ते०बि० 5.26
अस्थिस्थूणं स्नायुबद्धं	ना०परि० 3.46
अस्नेहो गुरुशुश्रूषा	ना०परि० 4.11
अस्य देहत्यागेच्छा यदा	त्रि०वि० 5.12
अस्य बीजं तमःपिण्डं	त्रि०ब्रा० 2.8
अस्य ब्रह्माण्डस्य समन्ततः	त्रि०वि० 6.6
अस्य भस्मनः शक्ति०	बृहज्जा० 6.9
अस्य मध्येऽस्ति हृदयं	त्रि०ब्रा० 2.7
अस्य मूर्धानमस्य	अथर्वशिर० 70

अस्याः संकल्पमात्रेण	ध्या०वि० 61
अस्यैकैकरोमकूपान्तरेषु	त्रि०वि० 2.16
अस्यैव जपकोट्यां	हंस० 16
अहंकारमेवाप्येति	सुबा० 9.13
अहंकारसुतं वित्तभ्रातरं	मैत्रे० 2.12
अहंकाराभिमानेन	त्रि०ब्रा० 2.16
अहंकारोऽध्यात्मम्	सुबा० 5.8
अहंकारो ममत्वं च	ना०परि० 4.6
अहं त्वं चैव चिन्मात्रं	ते०बि० 2.33
अहं ब्रह्म चिदाकाशं	ते०बि० 6.70
अहं ब्रह्म न सन्देहो	ते०बि० 6.107
अहं ब्रह्मास्मि नास्त्येव	ते०बि० 5.40
अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं	ते०बि० 3.60-73
अहं ब्रह्मेति निश्चित्य	ते०बि० 6.104
अहं ब्रह्मैव सर्वं स्याद्	ते०बि० 3.16
अहं ममेति विण्मूत्र०	मैत्रे० 2.8
अहं शास्त्रेण निर्णीतः	ते०बि० 3.19
अहं शिष्यवदाभामि	ते०बि० 3.18
अहमस्मि परश्चास्मि	मैत्रे० 3.1
अहमेव गुणातीत	ते०बि० 6.44
अहमेव महामात्मा	ते०बि० 3.17
अहमेव सदा भामी०	ते०बि० 6.61
अहमेव हरिः साक्षात्	ते०बि० 6.64
अहमेव हृदाकाशः	ते०बि० 3.28
अहमेवाक्षरं ब्रह्म	ना०परि० 3.20
अहमेवाखिलाधारः	ते०बि० 6.45
अहमेवाऽस्मि सिद्धोऽस्मि	मैत्रे० 3.2
अहश्च रात्रिं पक्षं च०	त्रि०ब्रा० 2.120
अहिंसा नियमेष्वेका	यो०त० 29
अहिंसा सत्यमस्तेय	ना०परि० 4.10
अहेयमनुपादेयम्	मैत्रे० 1.14
अहोरात्रादिकं नास्ति	ते०बि० 5.42

आ

आकाशधारणात्तस्य	यो०त० 102
आकाशे वायुमारोप्य	यो०त० 99
आकाशो भूर्जलं वायुः	ते०बि० 2.27
आक्षिप्तो भुजदण्डेन	यो०चू० 27
आगच्छ गच्छ तिष्ठेति	ना०परि० 4.7
आगमस्याविरोधेन	अमृ० 16
आचम्य वसनं धौतं	बृहज्जा० 3.35
आचार्यो वेदसम्पन्नो	अद्व०ता० 14
आजानुपादपर्यन्तं	त्रि०ब्रा० 2.135
आजानोः पायुपर्यन्तम्	यो०त० 88
आतिथ्यश्राद्धयज्ञेषु	ना०परि० 6.7
आतुरकालः कथमार्य०	ना०परि० 6.7
आतुरकुटीचकयोः	ना०परि० 5.22
आतुरेऽपि क्रमे वापि	ना०परि० 3.7
आतुरेऽपि च संन्यासे	ना०परि० 3.6
आतुरो जीवति चेत्	ना०परि० 5.18
आत्मज्ञेयादिहीनात्मा	ते०बि० 4.79
आत्मतुल्यसुवर्णादिं०	रामोत्तर० 5.24
आत्मनोऽन्यत्तुषं नास्ति	ते०बि० 6.47
आत्मनोऽन्या गतिर्नास्ति	ते०बि० 6.46
आत्मप्रकाशरूपोऽस्मि	ते०बि० 3.10
आत्मप्रबोधोपनिषत्	आ०बो० 2.31
आत्मभावं च चिन्मात्रम्	ते०बि० 2.26
आत्मवत् सर्वभूतानि	ना०परि० 4.21
आत्मविद्यातपोमूलं	ना०परि० 9.13
आत्मानन्दस्वरूपोऽहं	ते०बि० 3.9
आत्मानमज्जसा वेद्भि	आ०बो० 2.21
आत्मानमन्विच्छेत्	ना०परि० 3.92
आत्मानमरणिं कृत्वा	ब्रह्म० 18
आत्मानमरणिं कृत्वा	ध्या०बि० 22
आत्मानमरणिं कृत्वा	कैव० 11
आत्मानमात्मना साक्षात्	ब्र०वि० 29
आत्मानमेव वीक्षस्व	ते०बि० 4.80
आत्मानं सततं ज्ञात्वा	ना०बि० 21
आत्मारामस्यादिनारा०	त्रि०वि० 4.11
आत्मेति शब्दहीनो यः	ते०बि० 5.8
आत्मेश्वरजीवोऽनात्मनां	सर्व० 2
आदाय मैथिलीमद्य	रामपूर्व० 4.25
आदावग्निमण्डलं	मं०ब्रा० 2.1.5

आदावन्ते च मध्ये च	ते०बि० 1.23
आदावेव पैपलादेन	बृहज्जा० 1.6
आदिक्षान्तान्केसरेषु	रामपूर्व० 4.48
आदित्या रुद्रा मरुतो	सुबा० 6.3
आदिमध्यान्तरङ्गं च	ते०बि० 5.80
आदिमध्यान्तहीनोऽहं	ब्र०वि० 91
आदिरन्तश्च चिन्मात्रं	ते०बि० 2.31
आदि: स संयोगनिमित्त०	श्वेता० 6.5
आदेहमध्यकट्यन्तम्	त्रि०ब्रा० 2.138
आदौ जलधिजीमूत०	ना०बि० 34
आदौ तारेण संयुक्त:	रा०र० 2.77
आदौ वेदादिमुच्चार्य	द०मू० 9
आदौ षट्कोणचक्रम्	त्रि०वि० 7.30
आदौ स्वबीज संयुक्त:	रा०र० 2.80
आधारशक्त्यावधृत:	बृहज्जा० 2.11
आनन्दकोशहीनात्मा	ते०बि० 4.75
आनन्दघनरूपोऽस्मि	ते०बि० 4.3
आनन्दमन्तर्निजमाश्रयम्	मैत्रे० 1.16
आनन्दव्यूहमध्ये सहस्र०	त्रि०वि० 7.21
आनन्दामृतरूपोऽहं	ब्र०वि० 92
आनन्दात्मा प्रियो ह्यात्मा	ते०बि० 4.36
आनन्दादिविहीनात्मा	ते०बि० 4.69
आनन्दोऽस्मि परोऽसि	ते०बि० 5.66
आनुष्टुभ ऋषी राम:	रा०र० 2.82
आनुष्टुभो मन्त्रराज:	द०मू० 18
आपो वा इदमासन्	नृ०पूर्व० 1.1
आपो वा इदमासन्	बृहज्जा० 1.1
आब्रह्मबीजदोषाश्च	रामोत्तर० 5.27
आभूमिपातं गृह्णीयात्	बृहज्जा० 3.10
आभ्रूमध्याच्च मूर्धान्तं	यो०त० 98
आरम्भश्च घटश्चैव	यो०त० 20
आरभ्य कर्माणि गुणा०	श्वेता० 6.4
आरुणि: प्रजापतेर्लोकं	आरु० 1
आवयोर्य इमं संवाद०	त्रि०वि० 8.22
आविद्यकमखिलकार्य०	त्रि०वि० 2.4
आशाम्बरो न नमस्कारो	प०हं० 4
आशा(ज्ञा?)भयसंश०	निरा० 25
आशाव्याशास्वप्यथ	रामपूर्व० 5.5
आशीर्युक्तानि कर्माणि	ना०परि० 5.47
आश्रयाश्रयहीनोऽस्मि	मैत्रे० 3.9
आश्रिते जठरद्वारे	त्रि०ब्रा० 2.126
आसनं प्राणसंरोध:	ध्या०बि० 41
आसनं प्राणसंरोध:	यो०चू० 2
आसनानि च तावन्ति	ध्या०वि० 42
आसनेन रुजं हन्ति	यो०चू० 109
आसुरमिति च ब्रह्म	निरा० 34
आस्येन तु यदाहारं	ना०परि० 5.38
आहिताग्निर्विरक्तश्चेत्	ना०परि० 3.10
आहृदयाद्ध्रुवोर्मध्ये	यो०त० 95
इ	
इच्छाशक्तिस्त्रिविधा	सीता० 12.35
इडया वायुमापूर्य	ध्या०बि० 20
इडया वायुमारोप्य	यो०त० 41
इडा च पिङ्गला चैव	त्रि०ब्रा० 2.70
इडापिङ्गलासुषुम्ना:	ध्या०बि० 55
इतरेषां तुन्दमध्ये	त्रि०ब्रा० 2.67
इति निश्चलशून्यो यो	ते०बि० 4.47
इति वा तद्भवेन्मौनं	ते०बि० 1.22
इति सर्वाहुतीर्हुत्वा	बृहज्जा० 3.17
इत्थं चतुर्विधं भस्म	बृहज्जा० 3.38
इत्थं भस्म सुसम्पाद्य	बृहज्जा० 3.32
इत्यनेन मन्त्रेणाग्निम्	ना०परि० 3.79
इत्यात्मानमादाय	रामोत्तर० 2.17
इत्यादिचेष्टनं प्राण:	त्रि०ब्रा० 2.84
इत्याह भगवान् वासुदेव:	वासु० 28
इत्युक्तस्तान्स होवाच	ना०परि० 1.2
इत्येतन्निश्चितं ज्ञानं	वासु० 22
इत्येवं महाविष्णो: परमम्	त्रि०वि० 8.16
इत्येवमुक्त्वा दुर्वासा	बृहज्जा० 6.7
इत्येषां त्रिविधो ज्ञेय	ब्र०वि० 52
इदं निरालम्बोपनिषदं	निरा० 40
इदं परमतत्त्वरहस्यं	त्रि०वि० 8.20

इदं परमरहस्यं यो	त्रि०वि० 8.21
इदं प्रपञ्चं यत्किञ्चिद्	ते०वि० 5.75
इदं ब्रह्म परं ब्रह्म	ते०बि० 6.35
इदं यज्ञोपवीतं तु	ब्रह्म० 15
इदं रहस्यं परमम्	रामपूर्व० 4.67
इदं सर्वात्मकं यन्त्रं	रामपूर्व० 4.65
इदमित्येव निर्दिष्टम्	ते०वि० 5.48
इदानीमस्य भस्मन:	बृहज्जा० 6.6
इध्मशेषं तु निर्वर्त्य	बृहज्जा० 3.19
इन्द्रवज्र इति प्रोक्तम्	क्षुरि० 13
इन्द्रियाणां निरोधेन	ना०परि० 3.45
इन्द्रियाणां प्रसंगेन	ना०परि० 3.36
इन्द्रियैर्बध्यते जीव:	यो०चू० 84
इमं चाकृतिमानन्दं	ते०बि० 1.38
इमं मे गङ्गे इति	वासु० 4
इष्टमिष्टमिदं नेति	ना०परि० 3.63
ई	
ईकाररूपिणो सोमामृता	सीता० 5
ईशन्मात्रविशून्योऽसि	ते०बि० 5.70
ईशाद्यै: पञ्चभिर्मन्त्रै:	बृहज्जा० 4.3
ईशानादाकाशम्	बृहज्जा० 1.14
ईशानेति शिरोदेशं	बृहज्जा० 3.33
ईशानोऽस्म्यहमीड्यो	ब्रा०वि० 93
ईश्वरत्वमवाप्नोति	ब्र०वि० 25
ईषन्मात्रं स्मृतं चेद् य:	ते०बि० 4.55
उ	
उकार: सात्त्विक: शुक्लो	ध्या०बि० 13
उकारे तु लयं प्राप्ते	ध्या०बि० 11
उक्तविकल्पं सर्वमात्मैव	मं०ब्रा० 1.4.2
उग्रं प्रथमस्याद्यं ज्वलं	नृ०पूर्व० 1.9
उड्डियाणं तदेव स्यात्	ध्या०बि० 76
उड्डियाणोऽप्ययं बन्धो	ध्या०बि० 77
उड्यानाख्यो हि बन्धोऽयं	यो०त० 120
उत्क्षिप्य वायुमाकाशम्	अमृत० 11
उत्तमा तत्त्वचिन्तैव	मैत्रे० 2.21
उत्तमाङ्गे ललाटे च	बृहज्जा० 4.17
उत्तरं त्वमनस्कम्	मं०ब्रा० 1.3.4
उत्थाप्य गां प्रयत्नेन	बृहज्जा० 3.8
उत्पत्तिस्थितिसंहार०	यो०त० 18
उत्पन्ने तत्त्वविज्ञाने	ना०बि० 22
उदग्दक्षिणयो: स्वस्य	रामपूर्व० 4.32
उदतिष्ठत्तदा जन्तु:	बृहज्जा० 6.3
उदरात्पश्चिमं ताणम्	यो०चू० 49
उदासीनस्ततो भूत्वा	ना०बि० 40
उद्गारे नाग आख्यात:	यो०चू० 25
उद्गीतमेतत्परमम्	श्वेता० 1.7
उद्गीथमेतत्परमं तु	ना०परि० 9.7
उद्घाटयेत्कवाटं तु	यो०चू० 39
उद्धूलनेऽप्यशक्तश्चेत्	बृहज्जा० 4.32
उपदिष्टं परंब्रह्म	शु०र० 12
उपदिष्ट: शिवेनेति	शु०र० 49
उपस्थमेवाप्येति य:	सुबा० 9.20
उपस्थोऽध्यात्मम्	सुबा० 5.14
उपाङ्गमयनं चैव	सीता० 28
उपाधिरहितं स्थानं	ते०बि० 1.7
उपासकस्तत्पुरं प्राप्य	त्रि०वि० 6.17
उपासकस्ततोऽभ्येत्यैवं०	त्रि०वि० 8.5
उपासकस्त्वेवमाकारं	त्रि०वि० 6.23
उपास्य इति च सर्व०	निरा० 30
उभयमपि मनोयुक्तम्	मं०ब्रा० 1.3.2
उभयो: संगमादेव	ध्या०बि० 89
उलूकस्य यथा भानु:	आ०बो० 2.75
उल्काहस्तो यथा लोके	ब्र०वि० 36
ऊ	
ऊर्णनाभिर्यथा तन्तून्	ब्रह्म० 20
ऊर्ध्वदण्डोर्ध्वरिताश्च	वासु० 21
ऊर्ध्वनालमधोबिन्दु:	यो०त० 138
ऊर्ध्वमुन्नमयत इत्योंकार०	वासु० 9
ऊर्ध्वशक्तिमय: सोम	बृहज्जा० 2.8
उर्ध्वाम्नाय:.....	निर्वा० 12-24
ऊर्वोरुपरि वै धत्ते	त्रि०ब्रा० 2.39
ऊर्वोर्मध्ये तु संस्थाप्य	क्षुरि० 14

ऋ

ऋग्यजु: सामाथर्वाण:	नृ०पूर्व० 1.4
ऋग्वेदो गार्हपत्यं च	ब्र०वि० 4
ऋचो अक्षरे परमे	ना० 4.9, 5.9
ऋचो अक्षरे परमे	श्वेता० 4.8
ऋचो अक्षरे परमे	रामोत्तर० 5.31
ऋचो अक्षरे परमे व्योमम्	बृहज्जा० 6.17
ऋजुकाय: प्राञ्जलिश्च	यो०त० 36
ऋजुकाय: समासीन:	त्रि०ब्रा० 2.50
ऋतं सत्यं परं ब्रह्म	नृ०पूर्व० 1.12
ऋतुक्षौरं कुटीचकस्य	ना०परि० 7.4
ऋषिछन्दो देवतादि	रा०र० 2.93
ऋषि: सदाशिव: प्रोक्त:	रा०र० 2.31
ऋष्यादयस्तु विज्ञेया	रा०र० 2.36

ए

एकं चरणमन्यस्मिन्	त्रि०ब्रा० 2.37
एकं नित्यं विमल०	शु०र० 21
एकं ब्रह्म द्वयं ब्रह्म	ते०बि० 6.36
एकरात्रोषितं कलितं	गर्भ० 8
एकविंशार्णको मन्त्र:	रा०र० 2.67
एकसंख्याविहीनोऽस्मि	ते०बि० 3.29
एकं सिद्धासनं प्रोक्तं	यो०चू० 3
एक एव चरेन्नित्यम्	ना०परि० 3.53
एक एव शिवो नित्य:	शरभ० 33
एक एव हि भूतात्मा	ब्र०बि० 12
एक एवात्मा मन्तव्यो	ब्र०बि० 11
एकमात्रस्तथाकाशो	अमृ० 31
एकमेवाद्वितीयम्	शु०र० 35
एकमेवाद्वितीयम्	मैत्रे० 2.15
एकरात्रं वसेद् ग्रामे	ना०परि०4.14,20
एकवारं प्रतिदिनम्	यो०त० 68
एकवासा अवासा वा	ना०परि० 3.31, 4.17
एकश्चरेन्महीमेतां	ना०परि० 5.52
एकसंख्याविहीनोऽस्मि	मैत्रे० 3.7
एकाकी चिन्तयेद् ब्रह्म	ना०परि० 3.60
एकाकी नि:स्पृहस्तिष्ठेत्	ना०परि० 3.59
एकाग्रमनसा यो मां	वासु० 16
एकादशपदा वा	नृ०पूर्व० 2.7
एकाहमात्रं कुर्वाण:	त्रि०ब्रा० 2.102
एकीभूत: सुषुप्तस्थ:	ना०परि० 8.15
एकैकं जालं बहुधा	श्वेता० 5.3
एको देव: सर्वभूतेषु	श्वेता० 6.11
एको देव: सर्वभूतेषु	ब्रह्म० 16
एको देवा बहुधा	मुद्ग० 3.1
एकोनविंशतिमुख:	ना०परि० 8.11
एको भिक्षुर्यथोक्त: स्याद्	ना०परि० 3.56
एको वशी निष्क्रियाणाम्	श्वेता० 6.12
एको वशी सर्व०	ब्रह्म० 17
एको विष्णुरनेकेषु	वासु० 18
एको विष्णुर्महद्भूतं	शरभ० 27
एको ह:सो भुवन०	श्वेता० 6.15
एकोऽहमविकलोऽहम्	आ०बो० 2.6
एको हि देव: प्रदिशो	अथर्वशिर० 61
एको हि रुद्रो न	श्वेता० 3.2
एतच्चतुष्टयं मोहात्	ना०परि० 4.4
एतज्ज्ञेयं नित्यमेव	ना०परि० 9.12
एतज्ज्ञेयं नित्यमेवात्म०	श्वेता० 1.12
एतत्तु परमं गुह्यं	ब्र०वि० 45
एतत्पैप्पलादं महाशास्त्रं	शरभ० 39
एतत्संख्यान्वितं मन्त्रं	ध्या०बि० 63
एतत्सुदर्शनं महाचक्रं	नृ०पूर्व० 5.8
एतदुपासितव्यं	अथर्वशिर० 63
एतद्योगेन परमपुरुषो	मुद्ग 4.9
एतद्वस्तुचतुष्टयं	सर्व० 13
एतद्ध्य शब्दमस्पर्श०	नृ०उ० 9.18
एतद्वै सत्येन दानेन	सुबा० 3.3
एतन्नाडीमहाचक्रं	यो०चू० 18
एतस्माज्जायते प्राणो	कैव० 15
एतस्मिन्वसते शीघ्रं	ब्र०वि० 19
एतानि सर्वथा तस्य	यो०त० 58
एते गुणा: प्रवर्तन्ते	ब्र०वि० 58

एतेन जीवात्मनोर्योगेन	मुद्ग० 2.6
एते नाडीसहस्रेषु	ध्या०बि० 58
एतेनैव च मन्त्रेण	मुद्ग० 1.4
एते विघ्ना महासिद्धेर्न	यो०त० 76
एतेषां नाममात्रेण	बृहज्जा० 4.21
एतेषां लक्षणं ब्रह्मन्	यो०त० 21, 28
एतेषु चैव सर्वेषु	रा०र० 1.6
एतेषु मध्ये किं तत्त्वं	रा०र० 1.4
एतैश्च जुहुयाद् विद्वान्	बृहज्जा० 3.18
एवं कृत्वा हृदये	हंस० 13
एवं च धारणा: पञ्च	यो०त० 103
एवं चिरसमाधिजनित०	मं०ब्रा० 5.1.9
एवं ज्ञानेन्द्रियाणां तु	यो०त० 72
एवं तत्तल्लक्ष्यदर्शनात्	मं०ब्रा० 4.1.4
एवं तर्हि विद्याऽऽदीनां	त्रि०वि० 1.10
एवं त्रिपुट्यां निरस्तायां	मं०ब्रा० 2.3.1
एवं त्रिपुण्ड्रविधिं भस्मना	का०रु० 9
एवं द्वादशाङ्गानि	त्रि०ब्रा० 1.8
एवं द्वारं समाश्रित्य	यो०चू० 21
एवं द्वारेषु सर्वेषु	यो०त० 141
एवं नाडीमयं चक्र	ध्या०बि० 54
एवं नैवमिति पृष्ट:	नृ०उ० 8.2
एवं पुन: पुन: कार्यं	त्रि०ब्रा० 2.98
एवं प्रकारेण बहुधा	शरभ० 16
एवं बद्धस्तथा जीव:	स्कन्द० 7
एवं भवेद्घटावस्था	यो०त० 80
एवंभूतं जगदाधारभूतं	रामपूर्व० 5.8
एवं मासत्रयाभ्यासात्	यो०त० 44
एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठ	शु०र० 46
एवं मुमुक्षु: सर्वदा	ना०परि० 7.11
एवं वा षोडश स्थान्	बृहज्जा० 4.28
एवं विदित्वा परमात्म०	कैव० 24
एवंविधं गुरूपदेशम्	त्रि०वि० 8.13
एवंविधं बोधानन्द०	त्रि०वि० 6.24
एवंविधमेतद्यन्त्रं	त्रि०वि० 7.49
एवंविधिना गोपीचन्दनं	वासु० 26
एवं विशोध्य तत्त्वानि	त्रि०ब्रा० 2.163
एवं वै प्रणवस्तिष्ठेत्	यो०चू० 79
एवं शुभाशुभैर्भावै:	क्षुरि० 20
एवं स एव स्वीकृत०	मं०ब्रा० 2.4.3
एवं सहजानन्दे यदा	मं०ब्रा० 2.1.8
एवं सर्वाणि भूतानि	ध्या०बि० 6
एवं सूक्ष्माङ्गानि	मं०ब्रा० 1.1.11
एवं हंसवशात् तस्मान्	हंस० 15
एवमङ्गीकरोच्छिव:	शरभ० 18
एवमन्तर्लक्ष्यदर्शनेन	मं०ब्रा० 1.4.4
एवमभ्यासात्तन्मयो	मं०ब्रा० 1.2.14
एवममनस्काभ्यासेनैव	मं०ब्रा० 5.1.8
एवमष्टाक्षर: सम्यक्	रा०र० 2.39
एवमादिसुदृष्टान्तै:	ते०बि० 6.103
एवमादीन्यरिष्टानि	त्रि०ब्रा० 2.128
एवमुद्देशत: प्रोक्तं	रामपूर्व० 4.40
एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य	रामोत्तर० 1.3
एष उ एव नृ, एष हि	नृ०उ० 4.4
एष देवो विश्वकर्मा	श्वेता० 4.17
एष वीरो नारसिंहेन	नृ०उ० 2.11
एष सर्वज्ञ एष सर्वेश्वर	सुबा० 5.15
एष सर्वेश्वर एष	नृ०उ० 1.9
एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ:	रामोत्तर० 2.13
एष सर्वेश्वरश्चैष	ना०परि० 8.17
एष ह देव: प्रदिशो०	श्वेता० 2.16
एषामज्ञानजन्तूनां	निरा० 2
एषा विद्यामपान्तर०	सुबा० 7.2
एषोऽसौ परमहंसो	हंस० 7
एषोऽसौ परमहंसो	हंस० 7

ऐ

ऐक्यत्वानन्दभोगाच्च	ना०परि० 8.10
ऐहलौकिकमैश्वर्यं	रामोत्तर० 5.13

ओ

ॐ ॐ ॐ इति त्रिरुक्त्वा	अथर्वशिखा० 1.9
ॐ अकारो दक्षिण:	शु०र० 20
ॐ अस्य श्रीमहावाक्य०	शु०र० 19

ॐ आदौ नम उच्चार्य	द०मू० 7
ॐ इत्यग्रे व्याहरेत्	नारा० 3
ॐ नमः शिवाय गुरवे	निरा० 1
ॐ नारायणाद्वा अन्न०	सुबा० 12.1
ॐ नित्यं शुद्धं बुद्धं	यो०चू० 72
ॐ नृसिंहाय विद्महे	नृ०पूर्व० 4.13
ॐ भूर्लक्ष्मीर्भुवर्लक्ष्मीः	नृ०पूर्व० 4.11
ॐ यो ह वौ श्रीरामचन्द्रः	रामोत्तर० 4.1-48
ॐ सत्यमित्युपनिषत्	रामोत्तर० 5.34
ओंकारं यो न जानाति	ध्या०बि० 14
ओंकारध्वनिनादेन	ध्या०बि० 23
ओंकारप्रभवा देवा	ध्या०बि० 16
ओंकाररथमारुह्य	अमृ० 2
ओंकारवाच्य हीनात्मा	ते०बि० 4.78
ओंकारार्थस्वरूपोऽस्मि	ते०बि० 3.43
ओं तत् सद्यत् परं	रामोत्तर० 2.16
ओं प्रत्यगानन्दं ब्रह्मपुरुषं	आ०बो० 1.1
ओं हि ओं हि ओं	आरु० 7
ओड्याणं कुरुते यस्मात्	यो०चू० 48
ओतमोतेन जानीयाद्	नृ०उ० 9.20
ओत्रानुज्ञात्रननुज्ञा०	ना०परि० 8.20
ओमिति ब्रह्म । ओमित्येक०	ना०परि० 8.2
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म	ब्र०वि० 2
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म	ध्या०बि० 9
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म	अमृ० 20
ओमित्येतदक्षरमिदं	रामोत्तर० 2.9
ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं	नृ०पूर्व० 2.5, 4.3

क

कटिसूत्रं च कौपीनम्	ना०परि० 3.91
कण्ठसंकोचनं कृत्वा	ध्या०बि० 101
कण्ठोपरि कृतं पापं	बृहज्जा० 4.38
कतमं चास्य स्थानं	रामोत्तर० 3.7
कथं पादचतुष्टयस्य भवति	त्रि०वि० 1.8
कथं बन्धः कथं मोक्षः	सर्व० 1
कथं ब्रह्माण्डस्वरूपमिति	त्रि०वि० 6.2
कथमद्वैतसंस्थानम्	त्रि०वि० 7.17
कथितेयं महामुद्रा	यो०चू० 70
कथ्यते तमश्शब्देनाविद्या	त्रि०वि० 4.8
कदम्बगोलकाकारं	त्रि०ब्रा० 2.157
कन्दमध्ये स्थिता नाडी	त्रि०ब्रा० 2.68
कन्दस्थानं मनुष्याणां	त्रि०ब्रा० 2.58
कन्दोर्ध्वकुण्डलीशक्तिः	ध्या०बि० 73
कन्दोर्ध्वे कुण्डलीशक्तिः	यो०चू० 36, 44
कपालं वृक्षमूलानि	ना०परि० 3.54
कपालकुहरे जिह्वा	यो०चू० 52
कम्पनं वपुषो यस्य	त्रि०ब्रा० 2.105
करणानि समाहृत्य	त्रि०ब्रा० 2.115
कर्तृत्वाद्यहंकार०	निरा० 20
कर्मणा वर्तते कर्मी	त्रि०ब्रा० 2.15
कर्मण्यधिकृता ये तु	ब्रह्म० 13
कर्मण्यधिकृता ये तु	ना०परि० 3.8
कर्मत्यागात्र संन्यासो	मैत्रे० 2.17
कर्मसंन्यासोऽपि द्विविधः	ना०परि० 5.8-9
कर्मेति च क्रियमाणे०	निरा० 11
कल्पना सर्वभूतानां	ते०बि० 1.24
कल्पो व्याकरणं शिक्षा	सीता० 27
कविं पुराणं पुरुषोत्तम्	ना०परि० 9.19
कस्त्वमिति । अहमिति	नृ०उ० 7.4
कांस्यघण्टानिनादस्तु	ब्र०वि० 12
काको वा हंसवद्गच्छेत्	ते०बि० 6.92
कामं कामयते यावद्	ना०परि० 8.14
कामं क्रोधं बन्धनं	ते०बि० 5.97
कामक्रोधभयं चापि	यो०त० 12
कामः क्रोधस्तथा दर्पः	ना०परि० 3.33
कामक्रोधलोभभय०	मैत्रा० 1.3
कामक्रोधलोभमोह०	मुद्ग० 4.4
कामक्रोधौ तथा दर्प०	ना०परि० 5.59
कामस्तारो नतिश्चैव	रा०र० 2.75
कामादिसहितः सोऽपि	रा०र० 2.64
कामिका कामका रुद्र०	रामपूर्व० 4.62
कामिका पञ्चमूलान्त०	रामपूर्व० 4.61

कायिकादिविमुक्तोऽस्मि	मैत्रे० 3.22
कारणं यस्य वै कार्यं	ते०वि० 1.48
कारणत्वेन चिच्छक्त्या	रामपूर्व० 2.2
कार्यः कश्चिदस्ति । तस्मात्	त्रि०वि० 8.11
कार्याकार्यमसद्विद्धि	ते०वि० 3.55
कार्योपाधिरयं जीवः	त्रि०वि० 4.12
कार्योपाधिरयं जीवः	शु०र० 42
कालत्रये यथा सर्पो	आ०बो० 2.29
कालत्रयेऽपि यस्येमा	ना०बि० 8
कालः प्राणश्च भगवान्	मन्त्रि० 12
कालमेव प्रतीक्षेत	ना०परि० 3.61
कालः स्वभावो नियतिः	श्वेता० 1.2
कालः स्वभावो नियतिः	ना०परि० 9.2
कालहीनोऽसि कालोऽसि	ते०बि० 5.60
कालाम्भोधरकान्ति०	रा०र० 2.24
का वै वरणा का च	रामोत्तर० 3.5
काषायवासाः सततं	ना०परि० 5.61
काष्ठवज्ज्ञायते देहः	ना०बि० 53
किं तत्परमरहस्यशिव०	द०म० 3
किं तत्पादचतुष्टयं	त्रि०वि० 1.6
किं? तन्नित्यम् । आत्माऽत्र	नृ०उ० 9.11
किं ध्यानं किं दैवतं	नृ०पूर्व० 1.5
किं ब्रह्मा । क ईश्वरः ।...ब्रह्मेति	निरा० 3
किं मन्त्रैर्बहुभिर्विनश्वर०	रा०र० 2.38
किं सदिति । इदमिदं	नृ०उ० 7.6
किञ्चित्क्वचित्कदाचित्	ते०बि० 4.40
किञ्चिदस्तित्वहीनो यः	ते०बि० 4.7
किञ्चिद्भेदं न तस्यास्ति	ते०बि० 4.42
किमिदम् । एवमित्यकारः	नृ०उ० 7.8
किम्? अद्वयेन द्वितीय०	नृ०उ० 9.14
कीलं सीता चतुर्थ्यन्तं	रा०र० 2.96
कुक्कुटाण्डाकारं महदादि०	त्रि०वि० 6.3
कुक्कुटासनबन्धस्थो	त्रि०ब्रा० 2.42
कुक्षिमेहनपार्श्वे च	त्रि०ब्रा० 2.125
कुटीचकबहूदक०	ना०परि० 7.7-10
कुटीचकबहूदकहंसानाम्	ना०परि० 5.19
कुटीचकः शिखा	ना०परि० 5.13
कुटुम्बं पुत्रदारांश्च	ना०परि० 3.32
कुण्डलिन्या तया योगी	ध्या०बि० 68
कुण्डलिन्या समुद्भूता	यो०चू० 35
कुमारः परमेश्वरं पप्रच्छ	ते०बि० 4.1
कुमारः पितरमात्मानु०	ते०बि० 3.1
कुम्भकेन हृदि स्थाने	ध्या०बि० 31
कुरुद्वयं च तत्पार्श्वे	रामपूर्व० 4.42
कुलगोत्रजातिवर्णाश्रम०	मुद्ग० 4.8
कुशला ब्रह्मवार्तायां	ते०बि० 1.46
कूटस्थोपहितभेदानां	सर्व० 11
कूटान्ता हंस एव स्यात्	ब्र०वि० 63
कूर्पराधः पितृभ्यां तु	बृहज्जा० 4.35
कूर्परे मणिबन्धे च	बृहज्जा० 4.18
कूर्मरोम्णा गजे बद्धे	ते०बि० 6.82
कूर्मोऽङ्गानीव संहृत्य	क्षुरि० 3
कृकरः क्षुतयोः कर्ता	त्रि०ब्रा० 2.87
कृच्छ्रैस्तप्तपराकाद्यैः	रामोत्तर० 5.23
कृतं दिने यददुरित	रामोत्तर० 5.9
कृतकृत्यः शुक्रस्तत्र	शु०र० 10
कृत्वा मृदुश्लक्ष्ण०	रामपूर्व० 5.2
कृत्वा संपुटितौ करौ	ध्या०बि० 69
कृत्वा सम्पुटितौ करौ	यो०चू० 40
कृपया भगवान्विष्णुं	शरभ० 8
कृशत्वं च शरीरस्य	यो०त० 46
केचित्तद्योगतः पिण्डा	त्रि०ब्रा० 2.6
केयूराङ्गदकङ्कणैः	रा०र० 2.37
केवलं तुर्यरूपोऽस्मि	ते०बि० 3.4
केवलं नित्यरूपोऽहं	ते०बि० 3.2
केवलं ब्रह्ममात्रत्वात्	ते०बि० 5.17
केवलं ब्रह्ममात्रत्वाद्	ते०बि० 3.35
केवलं सत्त्वरूपोऽहं	ते०बि० 3.3
केवलः परमात्माहं	ते०बि० 4.45
केवलमोक्षापेक्षा०	निरा० 27
केवलाकाररूपोऽस्मि	ते०बि० 3.5
केवलोऽहं कविः कर्म	ब्र०वि० 94

केसरे चाष्टपत्रे च	रामपूर्व० 4.45
कैषेति । इयमियं	नृ०उ० 7.7
कोटिकोटिसहस्राणि	रामोत्तर० 5.11
कौपीनयुगलं कन्या	ना०परि० 3.28
क्रमेण लभते ज्ञानम्	यो०त० 22
क्रमेण सर्वमभ्यस्य	ना०परि० 5.5
क्रिया इच्छा तथा ज्ञानं	यो०चू० 86
क्रियाकर्मेज्याकर्तृणां	रामपूर्व० 1.12
क्रियायोगमथेदानीं	त्रि०ब्रा० 2.24
क्रियाशक्तिस्वरूपं	सीता० 20
क्रीडासक्तजालकर०	त्रि०वि० 6.8
क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येत्	ना०परि० 3.43
क्रोधं क्रोणाग्रान्तरेषु	रामपूर्व० 4.44
क्व शरीरमशेषाणां	ना०परि० 4.26
क्षणाच्च किञ्चिदधिकम्	यो०त० 125
क्षमा धृतिर्मिताहार:	त्रि०ब्रा० 2.33
क्षयकुष्ठगुदावर्त०	यो०चू० 69
क्षरं प्रधानममृताक्षरम्	ना०परि० 9.10
क्षरं प्रधानममृताक्षरम्	श्वेता० 1.10
क्षिप्तोऽवमानितोऽसद्भि:	ना०परि० 5.54
क्षीणेन्द्रियमनोवृत्ति:	ना०परि० 3.75
क्षीरोदार्णवशायिनं	नृ०पूर्व० 1.10
क्षुत्पिपासाऽन्ध्यबाधिर्य०	आ०बो० 2.23
क्षुधा क्रोधिन्यमोघा च	रामपूर्व० 4.59
क्षुधितस्याग्निर्भोज्यश्चेत्	ते०बि० 6.89
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं चैव	मन्त्रि० 19
क्षेत्रेऽस्मिंस्तव देवेश	रामोत्तर० 3.12
क्षेत्रेऽस्मिन् योऽर्चयेद्	रामोत्तर० 3.14

ख

खगरज्जुवदित्येतद्यो	ध्या०बि० 61
खल्वहं ब्रह्मसूत्रम्	आरु० 3
खे गतिस्तस्य जायेत	यो०त० 75
खेचर्या मुद्रितं येन	यो०चू० 57

ग

गगनं पवने प्राप्ते	यो०चू० 115
गगने नीलमासत्ये	ते०बि० 6.76
गत्वाऽपि मातरं मोहाद्	रामोत्तर० 5.18
गत्वा योगस्य संसिद्धिं	यो०त० 122
गन्धं सर्वमसद्विद्धि	ते०वि० 3.58
गमागमस्थं गमनादि	ध्या०बि० 24
गर्जति गायति वाति	सुबा० 6.6
गर्भजन्मजरामरण०	अद्व०ता० 3
गवामनेकवर्णानाम्	ब्र०वि० 19
गाढतामिस्रसंशान्त्यै	द०मू० 29
गाणपत्यादिमन्त्रेषु	रामोत्तर० 5.7
गाणपत्येषु शैवेषु	रामोत्तर० 5.6
गान्धारी हस्तिजिह्वा च	ध्या०बि० 53
गान्धारी हस्तिजिह्वा च	यो०चू० 17
गायत्रं छन्द इत्यस्य	रा०र० 2.28
गायत्री वा इदं सर्वं	नृ०पूर्व० 4.12
गावो भगो गाव इति	बृहज्जा० 3.6
गुणं वा विगुणं वापि	ते०बि० 5.12
गुणत्रयमिदं धेनु:	बृहज्जा० 3.4
गुणान्वयो य: फलकर्म०	श्वेता० 5.7
गुदं नियम्य गुल्फाभ्यां	त्रि०ब्रा० 2.38
गुदमवष्टभ्याधारात्	हंस० 6
गुरु: क इति । गुरु:	त्रि०वि० 8.15
गुरुभक्ताय दान्ताय	शरभ० 37
गुरुभक्तिविशुद्धान्त:	ते०वि० 6.109
गुरुभक्ति: सत्यमार्गा०	मं०ब्रा० 1.1.4
गुरुभक्तिसमायुक्त:	अद्व०ता० 15
गुरुरप्येवंविच्छुचौ	मुदग० 4.12
गुरुरेव परं ब्रह्म	अद्व०ता० 17
गुरुरेव पराकाष्ठा	अद्व०ता० 18
गुरुरेव हरि: साक्षात्	ब्र०वि० 31
गुरुर्वदति । पराग्दृष्टि:	त्रि०वि० 4.12
गुरुशिष्यमसद्विद्धि	ते०बि० 3.52
गुरुशिष्यादिभेदं वा	ते०बि० 5.13
गुरुशिष्योपदेशादि:	ते०बि० 5.78
गुरुस्थानं ललाटं च	बृहज्जा० 4.29
गुरूणां च हिते युक्त:	ना०परि० 6.30
गुरूपदिष्टमार्गेण	रा०र० 4.4

गुल्फौ च वृषणस्याध:	त्रि०ब्रा० 2.45
गुशब्दस्त्वन्धकार:	अद्व०ता० 16
गृहस्थो ब्रह्मचारी वा	आरु० 2
गृहस्थो ब्रह्मचारी वा	ब्र०वि० 49
गोधूममुद्गशाल्यन्नम्	यो०त० 49
गोपीचन्दनपापघ्नं	वासु० 3
गोस्तनादुद्भवं क्षीरं	ते०वि० 6.81
गौरनाद्यन्तवती सा	मन्त्रि० 5
ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी	ब्र०बि० 18
ग्रामादग्निमाहत्य	जाबा० 4.3
ग्रामान्ते निर्जने देशे	ना०परि० 4.16
ग्राम्यारण्यपशुघ्नत्वं	रामोत्तर० 5.14
ग्राह्यभावे मन: प्राणो	त्रि०ब्रा० 2.164
ग्राह्यमिति च देशकाल०	निरा० 37
ग्लौमों बीजं वदेन्मायां	रा०र० 2.30

घ

घटमध्ये यथा दीपो	यो०त० 142
घटवद्विविधाकारम्	ब्र०बि० 14
घटसंवृतमाकाशम्	ब्र०बि० 13
घटावभासको साक्षी	आ०बो० 2.18
घटिकाविंशतिस्तस्माद्	त्रि०ब्रा० 2.141
घनमुत्सृज्य वा सूक्ष्म	ना०बि० 37
घृतमिव पयसि निगूढं	ब्र०बि० 20
घृतात्परं मण्डमिवा०	श्वेता० 4.16
घोषिणी प्रथमा मात्रा	ना०बि० 9

च

चक्री लिङ्गी च पाषण्डी	ना०परि० 3.4
चक्षुषो द्रष्टा श्रोत्रस्य	नृ०उ० 2.3
चक्षुषो द्रष्टा श्रोत्रस्य	नृ०उ० 2.2
चतुरस्रमुपर्यग्नेरधो	ध्या०बि० 47
चतुर्णामपि वेदानाम्	शु०र० 17
चतुर्थश्चतुरात्मापि	ना०परि० 8.19
चतुर्दृष्टिनिरोधेऽभ्रै:	आ०बो० 2.26
चतुर्भि: क्लेशनं वायो:	त्रि०ब्रा० 2.95
चतुर्भि: पश्यते देवान्	अमृ० 29
चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां	शरभ० 28
चतुर्मुखपञ्चमुख०	त्रि०वि० 6.7
चतुर्मुखेन्द्रदेवेषु	शु०र० 32
चतुर्विंशतितत्त्वं च	ते०बि० 5.81
चतुर्विंशतिसंख्यातं	मन्त्रि० 15
चतुर्वेदेषु शास्त्रेषु	रा०र० 1.3
चतुष्कलासमायुक्तो	ब्र०वि० 18
चतुष्पथसमायुक्त०	ध्या०बि० 94
चन्दनेन समालिम्पेद्	बृहज्जा० 4.12
चन्द्रसूर्यादिकौ त्यक्त्वा	ते०बि० 6.94
चन्द्रांशेन समभ्यस्य	यो०चू० 67
चरणं पवित्रं विततं	त्रि०वि० 7.4
चरतां चक्षुरादीनां	यो०चू० 120
चरन्ति दशनाडीषु	त्रि०ब्रा० 2.78
चर्मखण्डं द्विधा भिन्नम्	ना०परि० 4.29
चलनदृष्ट्या व्योमभाग०	मं०ब्रा० 1.2.9
चले वाते चलो बिन्दु	यो०चू० 89
चातुर्होत्रप्रधानत्वात्	सीता० 23
चिज्जडानां तु यो द्रष्टा	स्कन्द० 4
चित्तं चरति खे यस्मात्	यो०चू० 55
चित्तं प्रपञ्चमित्याहु:	ते०बि० 5.32
चित्तमध्यात्मम्	सुबा० 5.9
चित्तमेव हि प्रसादेन	मैत्रे० 1.9
चित्तमेव हि संसार:	मैत्रा० 4.4-3
चित्तमेवाप्येति	सुबा० 9.14
चित्तशुद्धिकरं शौचं	मैत्रे० 2.9
चित्तशुद्धिर्भवेद्यावत्	ना०परि० 5.62
चित्तस्य निश्चलीभावो	त्रि०ब्रा० 2.31
चित्तस्य हि प्रसादेन	मैत्रे० 1.10
चित्तस्य हि प्रसादेन	मैत्रा० 4.4-4
चित्तादिसर्वभावेषु	ते०बि० 1.31
चित्तादिसर्वहीनोऽस्मि	मैत्रे० 3.10
चित्ताभावाच्चिन्तनीयं	ते०बि० 5.19
चित्ते तदेकतानता	द०मू० 22
चित्रो ह वै गार्ग्यायणि	कौ०ब्रा० 1.1
चित्स्वरूपोऽहमिति	अद्व०ता० 2
चिदहं चिदहं चेति	ते०बि० 4.30

चिदाकारं चिदाकाशं	ते०बि० 6.62
चिदाकारस्वरूपोऽसि	ते०बि० 5.65
चिदात्माहं परात्माहं	ते०बि० 4.1
चिदानन्दोऽस्म्यहम्	ब्र०वि० 95
चिद्रूपत्वान्न मे दु:खम्	आ०बो० 2.30
चिद्रूपमात्रं ब्रह्मैव	ते०बि० 3.26
चिन्तयन् परमात्मानं	रा०र० 2.6
चिन्मयस्याद्वितीयस्य	रामपूर्व० 1.7
चिन्मयेऽस्मिन्महाविष्णौ	रामपूर्व० 1.1
चिन्मात्रं केवलं चाहं	ते०बि० 5.31
चिन्मात्रान्नास्ति कोशादि	ते०बि० 2.37
चिन्मात्रान्नास्ति दिक्पाला:	ते०बि० 2.35
चिन्मात्रान्नाति माया च	ते०बि० 2.36
चिन्मात्रान्नास्ति लक्ष्यं च	ते०बि० 2.41
चिन्मात्रान्नास्ति वैराग्यं	ते०बि० 2.38
चिन्मात्रान्नास्ति सङ्कल्प:	ते०बि० 2.34
चिन्मात्रेणैव यस्तिष्ठेद्	ते०बि० 4.37
चुबुक हृदि विन्यस्य	यो०त० 113
चैतन्यमात्रमोंकारं	ते०बि० 6.43

छ

छन्दस्तु देवता प्रोक्त:	रा०र० 2.49
छन्दांसि यज्ञा: क्रतवो	श्वेता० 4.9
छन्दो गायत्रसंज्ञं च	रा०र० 2.21
छन्दो देव्यादिगायत्री	रा०र० 2.22
छन्दोऽस्य देवता राम:	रा०र० 2.42
छिन्देन्नाडीशतं धीरं	क्षुरि० 19
छिन्द्यते ध्यानयोगेन	क्षुरि० 18

ज

जगती छन्द इत्युक्तं	रा०र० 2.52
जगत्त्राणायात्मनेऽस्मै	रामपूर्व० 3.2
जगत्सर्वमिदं मिथ्या	त्रि०ब्रा० 2.30
जगामागर्जदनुजो	रामपूर्व० 4.23
जङ्घाद्वये च पादौ च	बृहज्जा० 4.19
जटाभारलसच्छीर्षं	रा०र० 2.14
जडत्वप्रियमोदत्व०	ओ०बो० 2.24
जनकोऽस्य ऋषिश्छन्दो	रा०र० 2.95
जनको ह वैदेह: स	बृहज्जा० 7.3,5,7
जनको ह वैदेह पैप्पलादेन	बृहज्जा० 7.9
जनवश्यकरायेति	रा०र० 2.76
जनोलोकस्तु हृद्देशे	ना०बि० 4
जन्तु: स्त्रीयोनिशतं	गर्भ० 18
जन्मान्तरकृतान्सर्वान्	रामोत्तर० 3.6
जरामरणरोगादि	ब्र०वि० 24
जरायुजाण्डजादीनाम्	ना०परि० 5.58
जराशोकसमाविष्टम्	ना०परि० 3.47
जलयन्त्रस्थघटमालिका०	त्रि०वि० 6.9
जागरितस्थानश्चतुरात्मा	नृ०उ० 2.5
जागरितस्थान: स्थूलप्रज्ञ:	नृ०उ० 1.6
जागरितस्थानो बहि:प्रज्ञ:	रामोत्तर० 2.10
जागरितस्थानो बहि:प्रज्ञ:	नृ०पूर्व० 4.4
जाग्रति प्रवृत्तो जीव:	मं०ब्रा० 2.4.2
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादि	कैव० 17
जाग्रद्वृत्तिं विजानीयात्	त्रि०ब्रा० 2.150
जाग्रन्निन्द्रान्त:परिज्ञानेन	मं०ब्रा० 2.3.2
जाग्रन्निद्राविनिर्मुक्त:	ना०बि० 55
जाग्रन्नेत्रद्वयोर्मध्ये	यो०चू० 82
जातं मृतमिमं देहम्	मैत्रे० 2.4
जातवेदसमेतं त्वां	बृहज्जा० 3.22
जातस्यैव मृतस्यैव	गर्भ० 13
जानकी देहभूषाय	रामपूर्व० 4.14
जानुद्वये च पदयो:	बृहज्जा० 4.26
जानु प्रदक्षिणीकृत्य	यो०त० 40
जानूपरि ललाटं तु	त्रि०ब्रा० 2.51
जायन्ते योगिनो देहे	यो०त० 45
जायाभ्रातृसुतादीनाम्	ना०परि० 4.9
जालन्धरे कृते बन्धे	यो०चू० 51
जिह्वया यद्रसं ह्यत्ति	यो०त० 71
जिह्वाग्रादर्शने त्रीणि	त्रि०ब्रा० 2.127
जिह्वाऽध्यात्मं यो	सुबा० 5.4
जिह्वामेवाप्येति यो	सुबा० 9.4
जीर्णकौपीनवासा: स्यात्	ना०परि० 6.28
जीव इति च ब्रह्म०	निरा० 5

जीव एव सदा ब्रह्म	ते०वि० 6.38
जीवत्रय गुणाभावात्	ते०वि० 5.18
जीवत्वं सर्वभूतानां	शु०र० 26
जीवदवस्थां प्रथमम्	ना०परि० 6.4
जीव: पञ्चविंशक:	मं०ब्रा० 1.4.3
जीव: शिव: शिवो जीव:	स्क० 6
जीववाची नमो नाम	रामपूर्व० 4.1
जीवात्मन: परस्यापि	त्रि०ब्रा० 2.161
जीवात्मपरमात्मेति	ते०वि० 4.65
जीवेश्वरेति वाक् क्वेति	ते०बि० 4.46
जीवो ब्रह्मेति वाक्यार्थ	शु०र० 28
ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशा०	ना०परि० 9.9
ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानी०	श्वेता० 1.9
ज्ञातं येन निजं रूपं	यो०त० 17
ज्ञातृज्ञानज्ञेयानाम०	सर्व० 9
ज्ञात्वा देवं मुच्यते	ना०परि० 9.11
ज्ञात्वा यतेत कैवल्य	त्रि०ब्रा० 2.122
ज्ञात्वैवं मनोदण्डम्	ना०परि० 5.66
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्या०	शु०र० 24
ज्ञानं देहि पदं पश्चाद्	द०मू० 12
ज्ञानं शरीरं वैराग्यम्	ना०परि० 6.2
ज्ञानदण्डो धृतो येन	ना०परि० 5.29
ज्ञाननेत्रं समादाय	ब्र०बि० 21
ज्ञानमिति देहेन्द्रिय०	निरा० 13
ज्ञानयोग: स विज्ञेय:	त्रि०ब्रा० 2.27
ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा	ना०परि० 3.86
ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा	ब्रह्म० 11
ज्ञानसंकल्पनिश्चयानु०	त्रि०ब्रा० 1.6
ज्ञानाकारमिदं सर्वम्	ते०बि० 6.60
ज्ञानिनो हृदयं मूढै:	ते०बि० 6.96
ज्ञोऽमृतो ह्यत्संवित्क:	नृ०उ० 3.7
ज्योतिर्मयं तदग्रं स्यात्	यो०चू० 81
ज्वलितोऽपि यथा बिन्दु:	यो०चू० 59
ज्वालावह्नि: शीतलश्चेद्	ते०बि० 6.84

त

तं दृष्ट्वा शान्तमनसम्	ना०परि० 4.36
तं पञ्चशतान्यप्सरसाम्	कौ०ब्रा० 1.4
तं प्रजापतिरुवाच	बृहज्जा० 7.10
तं प्रतिबूयाद् ऋतुरस्म्यार्तव:	कै०ब्रा० 1.6
तं यज्ञमिति मन्त्रेण	मुद्ग० 1.7
तं यथायथोपासते	मुद्ग० 3.3
तं वा एतं त्रिशरीरम्	नृ०उ० 1.4
तं वा एतमात्मानं	नृ०उ० 2.1,4.1
तं षड्विंशक इत्येके	मन्त्रि० 14
तं होवाच भगवान्कालाग्नि०	का०रु० 3
तं होवाचाजातशत्रु:	कौ०ब्रा० 4.19
तच्चानन्दसमुद्रमग्ना	मं०ब्रा० 2.5.3
तच्चिह्नानि आदौ तारकवद्	मं०ब्रा० 2.1.10
तच्छब्दवर्ज्यस्त्वंशब्द०	ते०बि० 5.6
तच्छ्रुत्वा व्यासवचनं	शु०र० 9
तच्छ्रुत्वा सकलाकारं	शु०र० 52
तज्ज्ञानप्लवाधिरूढेन	मं०ब्रा० 2.1.3
तत उपरि पादविभूति०	त्रि०वि० 6.18
तत उपरि विविधविचित्र०	त्रि०वि० 7.16
तत उ ह बालाकि:	कौ०ब्रा० 4.18
तत: उपासक: परमानन्दं	त्रि०वि० 6.1
तत ओषधयोऽन्नं	त्रि०ब्रा० 2.5
तत: कण्ठान्तरे योगी	क्षुरि० 15
तत: कालवशादेव	त्रि०ब्रा० 2.18
तत: परतरं शुद्धं	ना०बि० 17
तत: परं ब्रह्म परम्	श्वेता० 3.7
तत: पिता मह: परिपृच्छति	त्रि०वि० 8.1
तत: पुष्पाञ्जलिं मूल०	रा०र० 4.9
तत: प्रसन्नो भगवान्	रामोत्तर० 3.10
तत: प्रोवाच् भगवान्	त्रि०वि० 8.14
तत: शिष्यो गुरुं परि०	त्रि०वि० 8.7
तत: शुष्कवृक्षवन्मूर्च्छा०	मं०ब्रा० 3.1.4
तत: श्रीतुलसीवैकुण्ठपुर०	त्रि०वि० 6.22
तत: सद्गुरुकटाक्षमन्त:०	त्रि०वि० 5.7
तत: संवत्सरस्यान्ते	ना०परि० 6.32
तत: सविलासमूला	त्रि०वि० 3.3
तत: सहस्रदृग्वह्नि:	रामपूर्व० 4.38

ततः साधननिर्मुक्तः	ते०बि० 1.39
ततः सिंहासनस्थः सन्	रामपूर्व० 4.30
ततः सीतावल्लभाय	रा०र० 2.68
ततः सुदर्शनवैकुण्ठपुर०	त्रि०वि० 7.2
ततस्तद्वृत्तिनैश्चल्यं	ते०बि० 1.33
ततस्तस्मान्निर्विशेषम्	त्रि०वि० 4.1
ततस्तु कवचास्त्रान्तः	रा०र० 2.60
ततो जलाद्भयं नास्ति	यो०त० 91
ततो जालन्धरो बन्धः	ध्या०बि० 78
ततो देवः प्रीतो भवति	नृ०पूर्व० 4.16
ततो दृढतरा वैष्णवी	त्रि०वि० 5.9
ततोऽधिकतराभ्यासाद्	यो०त० 53
ततो निधनपतये	बृहज्जा० 3.16
ततोऽपि धारणाद्वायोः	यो०त० 52
ततो ब्रह्मोपदिष्टम्	शु०र० 47
ततो भवेद्घटावस्था	यो०त० 65
ततो भवेद्राजयोगो	यो०त० 129
ततो भस्म भक्षयेति	बृहज्जा० 6.11
ततो भेदाभावात्	मं०ब्रा० 2.3.5
ततो महाविष्णुस्तिरोदधे	त्रि०वि० 8.24
ततो यदुत्तरतरम्	श्वेता० 3.10
ततो रक्तोत्पलाभासम्	क्षुरि० 10
ततो रहस्युपाविष्टः	यो०त० 63
ततो विलीनपाशोऽसौ	ना०बि० 20
ततो वैकुण्ठवासिनः सर्वे	त्रि०वि० 5.13
तत्कथमिति । भक्तवत्सलः	त्रि०वि० 8.12
तत्कर्म कृत्वा विनिवर्त्य	श्वेता० 6.3
तत्कुर्यादविचारेण	ब्र०वि० 28
तत्तत्प्रधान्येन तत्तद्	त्रि०वि० 1.11
तत्तारकं द्विविधं	अद्व०ता० 8.10
तत्पुरुषद्वायुः	बृहज्जा० 1.13
तत्त्वप्रदीपप्रकाशं	वासु० 11
तत्त्वमार्गे यथा दी ो	यो०त० 131
तत्पदमहामन्त्रस्य	शु०र० 23
तत्फलश्रुतिरिति	बृहज्जा० 1.7
तत्र चक्रं द्वादशारं	त्रि०ब्रा० 2.60
तत्र चावाहनमुखा०	बृहज्जा० 3.27
तत्र तत्त्वतो गुणातीत०	त्रि०वि० 2.15
तत्र त्रयीमयं शास्त्रमाद्यं	सीता० 21
तत्र त्रीणि स्थानानि	गर्भ० 20
तत्र देवास्त्रयः प्रोक्ता	ब्र०वि० 3
तत्र नाडी सुषुम्ना तु	क्षुरि० 8
तत्र नाड्यः समुत्पन्नाः	ध्या०बि० 51
तत्र नाड्यः समुत्पन्नाः	यो०चू० 51
तत्र परमहंसा नाम	जाबा० 6.1
तत्र परमहंसा नाम	बृहज्जा० 7.6
तत्र पृथिवी धारणे	गर्भ० 3
तत्र प्रथमो जीवो	व०सू० 3
तत्र यत्प्रकाशते चैतन्यं	सर्व० 8
तत्र सोपाधिकसाकारः	त्रि०वि० 2.3
तत्राखण्डानन्दतेजोराशि०	त्रि०वि० 7.28
तत्रात्मायं तुरीयस्य	त्रि०ब्रा० 2.152
तत्राप्यशक्तोऽयं किं	रा०र० 1.14
तत्त्वाविचारपाशेन	द०मू० 30
तत्सङ्कल्पानुसारिणी	त्रि०वि० 4.13
तत्सिद्ध्यै लक्ष्यत्रया०	अद्व०ता० 4
तत्स्वरूपं कथमिति	त्रि०बि० 1.3
तत्सुखासनमित्युक्तम्	त्रि०ब्रा० 2.52
तथा चरेत वै योगी	ना०परि० 5.57
तथा दिशन्त्याभिचार	सीता० 24
तथा ध्यानेन वैराग्यम्	रामपूर्व० 1.5
तथाप्यानन्दभुक् चेतो०	ना०परि० 8.16
तथाविधस्याद्वैतपरमानन्द०	त्रि०वि० 2.14
तथेति प्रत्यवोचद्	बृहज्जा० 1.4
तथेति मण्डलपुरुषः	मं०ब्रा० 3.1.2
तथेति । सद्योजातात्	बृहज्जा० 1.10
तथेति होवाच भगवान्	त्रि०वि० 8.4
तथेत्यजत्वादमरत्वाद्	नृ०उ० 7.2
तथेत्युक्त्वा गुरुरित्युवाच	त्रि०भू० 3.2
तथेत्युपद्रष्टाऽनुमन्तैष	नृ०उ० 9.2
तथेत्योमित्येतदक्षरं	नृ०उ० 1.2
तथैव तस्य मन्त्रस्य	रामपूर्व० 4.11

तथैव रामबीजस्थं	रामपूर्व० 2.3
तथैव रामबीजस्थं	रा०र० 5.11
तथैव साधु साध्विति	त्रि०वि० 8.18
तदखिलं किमिति	त्रि०ब्रा० 1.4
तदण्डं समभवत्	सुबा० 1.3
तदधस्तौ तालवृन्तकरौ	रामपूर्व० 4.34
तदनु नित्यशुद्धः परमात्म०	मं०ब्रा० 3.1.6
तदन्तराले त्रिशतारचक्रं	त्रि०वि० 7.9
तदन्तराले बोधानन्दा०	त्रि०वि० 7.23
तदपेक्षया इन्द्रादयः	म०ब्रा० 2.5.4
तदभेदेन मन्त्राम्रेडनं	द०मू० 21
तदभ्यन्तरसंस्थाने अनन्त०	त्रि०वि० 7.22
तदभ्यन्तसंस्थाने अमिता०	त्रि०वि० 7.19
तदभ्यन्तरसंस्थाने अष्टा०	त्रि०वि० 7.26
तदभ्यन्तरसंस्थाने युगपद्	त्रि०वि० 7.14
तदभ्यन्तरसंस्थाने षट्०	त्रि०वि० 7.8,12
तदभ्यन्तरे महानन्दपदं	त्रि०वि० 7.13
तदभ्यन्तरे शतारचक्रम्	त्रि०वि० 7.10
तदभ्यासान्मनःस्थैर्यम्	मं०ब्रा० 2.1.9
तदलक्षणमग्राह्यम्	ना०परि० 8.23
तदाकाराकारी भवति	मं०ब्रा० 1.2.12
तदात्मा राजते तत्र	ध्या०बि० 104
तदा पश्चिमाभिमुखप्रकाशः	मं०ब्रा० 2.2.1
तदा प्राणापानयोरैक्यं	ध्या०बि० 93-15
तदा रामः क्रोधरूपी	रामपूर्व० 4.27
तदा विवेकवैराग्यम्	यो०त० 130
तदाहुः किं तदासीत्	सुबा० 1.1
तदुपरि ज्वलति निरति०	त्रि०वि० 5.14, 6.19,7.25
तदुपरि विभात्यखण्डानन्द०	त्रि०वि० 6.25
तदुपायं लक्ष्यत्रय	मं०ब्रा० 1.2.5
तदु होवाच पञ्चभूतकारणं	मं०ब्रा० 2.1.2
तदेतत् सर्वं निरूह्य	नृ०उ० 7.12
तदेतत्सुदर्शनं महाचक्रं	नृ०पूर्व० 5.10
तदेतदृषिणोक्तं निदर्शनं	नृ०पूर्व० 3.4, 3.6
तदेतद्विजाय ब्राह्मणः	ना०परि० 3.90
तदेवं ज्ञात्वा स्वरूप	ना०परि० 5.24
तदेव त्रिपाद्विभूतिवैकुण्ठ०	त्रि०वि० 7.20
तदेव निष्कलं ब्रह्म	ब्र०बि० 8
तदेवाग्निस्तदादित्यः	श्वेता० 4.2
तदेषाभ्यनूक्ता	बृहज्जा० 1.2
तद्दर्शने तिस्रो दृष्टयः	मं०ब्रा० 2.1.6
तद्दशावरणात्मकं भवति	रा०र० 3.3
तद्धैके प्राजापत्यामवेष्टिं	जाबा० 4.2
तद्बहिः प्रणवमालायुक्तं	त्रि०वि० 7.31-32 7.36,7.48
तद्बहिः प्रणवमालासंयुक्तं	त्रि०वि० 7.46
तद्बहिः प्रणवसम्पुटितगरुड०	त्रि०वि० 7.43
तद्बहिः प्रणवसम्पुटितश्रीबीज०	त्रि०वि० 7.44
तद्बहिः प्रणवसम्पुटितांकुश०	त्रि०वि० 7.42
तद्बहिः प्रणवसम्पुटिताग्नि०	त्रि०वि० 7.41
तद्बहिरष्टशूलाङ्कित०	त्रि०वि० 7.45,47
तद्बहिर्जगन्मोहनबीजयुक्तं	त्रि०वि० 7.35
तद्बहिर्द्वादशदलं	रामपूर्व० 4.47
तद्बहिर्नारायणबीजयुक्तं	त्रि०वि० 7.33
तद्बहिर्नृसिंहैकाक्षरयुक्तं	त्रि०वि० 7.34
तद्बहिर्मन्मथबीजयुक्तं	त्रि०वि० 7.39
तद्बहिर्मायाबीजयुक्तं	त्रि०वि० 7.38
तद्बहिर्वराहबीजयुक्तं	त्रि०वि० 7.37
तद्बहिर्हयग्रीवैकाक्षरयुक्तं	त्रि०वि० 7.40
तद्ब्रह्मणस्तदध्यात्मं	ते०बि० 1.9
तद्ब्रह्म तापत्रयातीतम्	मुद्ग० 4.1
तद्भक्ता ये लब्धकामाश्च	रामपूर्व० 5.10
तद्भित्त्वा कुण्ठमायाति	क्षुरि० 11
तद्यथेति दुष्टमदनाभावात्	ना०परि० 5.3
तद्युक्तस्तन्मयो जन्तुः	ना०बि० 19
तद्योगं च द्विधा विद्धि	मं०ब्रा० 1.3.1
तद्वद्राक्षे वाग्विषये	बृहज्जा० 7.17
तद्रूपवशगा नार्यः	यो०त० 61
तद्वत्सत्यमविज्ञाय	ना०बि० 27
तद्वांश्चक्षुरादिबाह्य०	मं०ब्रा० 2.4.6
तद्वा एतत् परमं धाम	नृ०पूर्व० 5.20

तद्वा एतत्परं धाम	बृहज्जा० 8.8
तद्विप्रासो विपन्यवो	बृहज्जा० 8.10
तद्विप्रासो विपन्यवो	रामोत्तर० 5.33
तद्विप्रासो विपन्यवो	आरु० 10
तद्विप्रासो विपन्यवो	स्क० 15
तद्विष्णुरीशानो	नृ०उ० 9.10
तद्विष्णो: परमं पदं	बृहज्जा० 8.9
तद्विष्णो: परमं पदं	रामोत्तर० 5.32
तद्विष्णो: परमं पदम्	स्क० 14
तद्विष्णो: परमं पदम्	आरु० 9
तद्विष्णो परमं पदम्	नृ०पूर्व० 5.21
तद्वेदगुह्योपनिषत्सु	श्वेता० 5.6
तन्नाभिमण्डलं चक्रं	ध्या०बि० 49
तन्नाभिमण्डले चक्रं	यो०चू० 13
तन्निरासस्तु नि:सङ्कल्प०	मं०ब्रा० 1.2.2
तन्मध्ये च चिदानन्द०	त्रि०वि० 7.24
तन्मध्ये च सुदर्शनं	त्रि०वि० 7.3
तन्मध्ये जगल्लीनं	मं०ब्रा० 2.1.4
तन्मध्ये प्रोच्यते योनि:	यो०चू० 8
तन्मध्ये प्रोच्यते योनि:	ध्या०बि० 45
तन्मध्ये बीजमालिख्य	रामपूर्व० 4.41
तन्मध्ये षष्ट्यरचक्र०	त्रि०वि० 7.11
तन्मन्त्रेणैव कर्त्तव्यं	बृहज्जा० 4.5
तन्मूला बहवो नाड्य:	त्रि०ब्रा० 2.75
तप इति च ब्रह्मसत्यं	निरा० 35
तप:प्रभावाद्देवप्रसादाच्च	श्वेता० 6.21
तपसा प्राप्यते सत्त्वं	मैत्रे० 1.6
तपस्या प्राप्यते सत्त्वं	मैत्रा० 4.3
तपोविजितचित्तस्तु	क्षुरि० 21
तमस: साक्ष्यहं तुर्य०	ब्र०वि० 96
तमसस्तु परं ज्योति:	त्रि०वि० 4.4
तमादिमध्यान्तविहीन०	कैव० 7
तमाराध्य जगन्नाथ:	यो०त० 3
तमीश्वराणां परमम्	श्वेता० 6.7
तमुवाच हृषीकेशो	यो०त० 4
तमेकनेमिं त्रिवृतं	श्वेता० 1.4
तमेकस्मिन्त्रिवृतं	ना०परि० 9.4
तमेतमग्निरित्यध्वर्यव	मुद्ग० 3.2
तमेतमात्मानमेतमात्मनो	कौ०ब्रा० 4.20
तमेतमात्मानमोमिति	नृ०उ० 1.3
तमेवात्मानमित्येतद्	ना०परि० 8.7
तमो वा इदमेकमास	मैत्रा० 4.5
तयोर्मध्ये वरं स्थानम्	क्षुरि० 17
तयो: संयोजनमसीत्यर्थे	रा०र० 5.14
तरङ्गमालया सिन्धु:	ते०बि० 6.83
तरङ्गस्थं द्रवं सिन्धु:	आ०बो० 2.15
तर्जन्यग्रोन्मीलित०	मं०ब्रा० 1.2.7
तर्पयेत् तद्दशांशेन	रा०र० 4.8
तर्हि कर्म ब्राह्मण:	व०सू० 7
तर्हि को ब्राह्मणो नाम	व०सू० 9
तर्हि जातिर्ब्राह्मण:	व०सू० 5
तर्हि ज्ञानं ब्राह्मण:	व०सू० 6
तर्हि देहो ब्राह्मण:	व०सू० 4
तर्हि धार्मिको ब्राह्मण:	व०सू० 8
तल्लक्ष्यं नासाग्रं	म०ब्रा० 2.1.7
तल्लयं परिपूर्णे	मं०ब्रा० 5.1.3
तल्लयाच्छुद्धाद्वैत०	मं०ब्रा० 5.1.6
तस्मात्तम: संजायते	सुबा० 1.2
तस्मात्तु भस्मना जन्तुं	बृहज्जा० 6.5
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन	यो०त० 81
तस्मादकारेण परमं	नृ०उ० 7.10
तस्मादन्यगता वर्णा	ना०परि० 6.18
तस्मादन्योन्यमाश्रित्य	त्रि०ब्रा० 2.4
तस्मादपक्वकषाय	नृ०उ० 6.2
तस्मादभ्यासंयोगेन	त्रि०ब्रा० 2.22
तस्मादलिङ्गो धर्मज्ञो	ना०परि० 4.34
तस्मादिति च मन्त्रेण	मुद्ग० 1.8
तस्मादिदं साममध्यगं	नृ०पूर्व० 1.16
तस्मादेतत्क्वचिन्नास्ति	ते०बि० 5.29
तस्मादेतत्पुरुष०	मुद्ग० 4.11
तस्मादेतदेवोक्थ०	कौ०ब्रा० 3.3
तस्मादेनमकारेण परेण	नृ०उ० 7.14

तस्माद्दोषविनाशार्थं	यो०त० 14
तस्माद्विराडित्यनया	मुद्ग 1.5
तस्मान्मनो विलीयते	हंस० 21
तस्मिन्दृष्टे महायोगे	यो०चू० 11
तस्मै स होवाच पिता	कैव० 2
तस्मै स होवाच पितामहश्च	शरभ० 2
तस्य दास्यं सदा कुर्यात्	ब्र०वि० 27
तस्य न कर्मलेप:	मं०ब्रा० 2.2.3
तस्य नाभिमण्डलस्थाने	त्रि०वि० 7.7
तस्य निश्चिन्ता ध्यानम्	मं०ब्रा० 2.2.5
तस्य प्रथमया विष्णो:	मुद्ग० 1.2
तस्य ब्रह्मण: स्थितिप्रलया०	त्रि०वि० 3.5
तस्य ब्रह्मा बिभेति	सुबा० 1.5
तस्य मध्यगतं देवं	ध्या०बि० 28
तस्य मध्ये वह्निशिखा	वासु० 13
तस्य संवत्सरादूर्ध्वं	त्रि०ब्रा० 2.123
तस्य ह वा उग्रं प्रथमं	नृ०पूर्व० 2.6
तस्य ह वा एतस्य	नृ०उ० 3.2
तस्य ह वै प्रणवस्य	नृ०उ० 3.1
तस्य ह वै प्रणवस्य	नृ०पूर्व० 2.2
तस्य हैतस्य पञ्चाङ्गानि	नृ०पूर्व० 2.4
तस्याष्टधा वृत्तिर्भवति	हंस० 8
तस्यैतस्य महतो	सुबा० 2.2
तस्यैव देहिनोऽथ	गर्भ० 11
तस्योत्तरत: शिरो	अथर्वशिर० 44
तस्योपरि च निरतिशया०	त्रि०वि० 7.50
तस्योपरि च महायन्त्रं	त्रि०वि० 7.29
तस्योर्ध्वं किं वदामेति	बृहज्जा० 1.8
तां दृष्ट्वा तदधीशेन	रामपूर्व० 4.28
तापत्रयसमुद्भूतजन्म०	शरभ० 17
तापत्रयं त्वाध्यात्मिक०	मुद्ग० 4.2
तारं नमो भगवते	रा०र० 2.66, 2.69,2.73,2.78
तारं नमो भगवते	य०मू० 16
तारं ब्लूं नम उच्चार्य	द०मू० 11
तारं परां रमाबीजं	द०मू० 14
तारकं दीर्घानलं बिन्दू०	रामोत्तर० 2.2
तारमायारमाऽनङ्ग०	रा०र० 2.8,2.50
तारादिसहित: सोऽपि	रा०र० 2.26,2.58 2.62
तालमात्राविनिष्कम्पो	अमृ० 23
तालुमूलं च मूलं च	त्रि०ब्रा० 2.132
तावज्जीवो भ्रमत्येवं	ध्या०बि० 50
तावज्जीवो भ्रमत्येवं	यो०चू० 14
तावदासनमुत्सेधे	त्रि०ब्रा० 2.91
तावदेव निरोद्धव्यं	मैत्रा० 4.4-8
तावदेव निरोद्धव्यम्	ब्र०वि० 5
तावद्रथेन गन्तव्यम्	अमृ० 3
तावन्तं च पुन: कालं	त्रि०ब्रा० 2.119
तितिक्षाज्ञानवैराग्य०	ना०परि० 5.27
तिर्यगूर्ध्वमधोदृष्टिं	अमृ० 22
तिलमध्ये यथा तैलं	यो०त० 137
तिलानां तु यथा तैलं	ध्या०बि० 7
तिलेषु च यथा तैलं	ब्र०वि० 35
तिलेषु तैलं दधनीव	ब्रह्म० 19
तिलेषु तैलं दधनीव	श्वेता० 1.15
तिष्ठतो व्रजतो वापि	ना०परि० 3.66
तिस्रश्च नाडिकास्तासु	त्रि०ब्रा० 2.118
तुन्दस्थजलमन्त्रं च	त्रि०ब्रा० 2.83
तुरीयमक्षरमिति ज्ञात्वा	ना०परि० 5.26
तुरीयातीतो गोमुख:	ना०परि० 5.16
तुर्यातीतं न मे किञ्चित्	ते०बि० 6.9
तुर्यातीतं परंब्रह्म	त्रि०ब्रा० 1.151
तुर्यातुर्यं प्रकाशोऽस्ति	ते०बि० 6.69
तुलसीपारिजातश्री०	रा०र० 4.6
तुल्यातुल्यविहीनोऽस्मि	मैत्रे० 3.6
तृतीय रेखा वलयं कृत्वा	ध्या०बि० 93-14
तृतीया द्यौ: स मकार:	अथर्वशिखा० 1.5
तृतीया द्यौ: स मकार:	नृ०उ० 3.4
तृतीये वा चतुर्थे वा	बृहज्जा० 3.25
तृष्णा क्रोधोऽनृतं माया	ना०परि० 4.5
तृष्णा लज्जा भयं दुखं	यो०त० 13

तेजोबिन्दु: परं ध्यानं	ते०बि० 1.1
ते देवा इममात्मानं	नृ०उ० 6.1
ते देवा ज्योतिरुत्तितीर्षवो	नृ०उ० 6.3
ते देवा पुत्रैषणायाश्च	नृ०उ० 6.4
ते ध्यानयोगानुगता	ना०परि० 9.3
ते ध्यानयोगानुगता	श्वेता० 1.3
तेन सर्वमिदं प्रोतं	यो०त० 136
तेनाधीतं श्रुतं तेन	बृहज्जा० 5.8
तेनेदं निष्कलं विद्यात्	ब्र०बि० 17
तेनेष्ट्वा स नरो याति	ब्र०वि० 54
तेनैषा खेचरी नाम	ध्या०बि० 83
तेषां मुक्तिकरं मार्गं	यो०त० 5
ते ह खल्वथोर्ध्वरितसो	मैत्रा० 4.1
ते ह पुन: श्रद्दधानास्तं	द०मू० 26
ते होचुर्भगवन्यद्येवम्	मैत्रा० 3.1
तैलं तिलेषु काष्ठेषु	वासु० 19
तैलधारामिवाच्छिन्नं	ध्या०बि० 18, 36
तैलधारामिवाच्छिन्नं	यो०चू० 80
त्यक्तसङ्गो जितक्रोधो	ना०परि० 6.5
त्यक्तवर्णाश्रमाचारो	बृहज्जा० 5.9
त्यक्त्वा लोकांश्च वेदांश्च	ना०परि० 4.1
त्याग: प्रपञ्चरूपस्य	ते०बि० 1.19
त्याज्यं ग्राह्यं न दूष्यं वा	ते०बि० 6.11
त्रयमप्येतत्सुषुप्तं	नृ०उ० 1.10
त्रयोऽग्नयश्च त्रिगुणा:	यो०त० 135
त्रयोदशार्णं ऋष्यादि	रा०र० 2.57
त्रयो विंशाक्षरो मन्त्र:	रा०र० 2.70
त्रिंशत्सार्धाङ्गुल: प्राणो	अमृ० 32
त्रिकोणं तत्पुरं वह्वे	यो०चू० 10
त्रिणेत्रं त्रिगुणाकारं	बृहज्जा० 4.34
त्रिदण्डं कमण्डलुम्	जाबा० 6.2
त्रिदिनं ज्वलनस्थित्यै	बृहज्जा० 3.23
त्रिधा रेखा आललाटात्	का०रु० 5
त्रिपुण्ड्रं कारयेत्पश्चात्	बृहज्जा० 4.14
त्रिपुण्ड्रं ये विनिन्दन्ति	बृहज्जा० 5.16
त्रिपुण्ड्रस्य विधिर्मया	बृहज्जा० 7.14
त्रियक्षं वरदं रुद्रम्	यो०त० 93
त्रियायुषाणि कुरुते	बृहज्जा० 5.2
त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं	श्वेता० 2.8
त्रिवक्त्रं त्रिगुणं स्थानं	ते०बि० 1.6
त्रैवर्णिकानां सर्वेषाम्	बृहज्जा० 5.3
त्रिशङ्गं वज्रमोंकारम्	ब्र०वि० 74
त्रिशिखी ब्राह्मण:	त्रि०ब्रा० 1.1
त्रिषवणस्नानं कुटीचकस्य	ना०परि० 7.2
त्रिषु धामसु यद्भोग्यम्	कैव० 18
त्रिस्थानं च त्रिमार्गं च	ध्या०बि० 36
त्रीणि धामानि काल:	द०मू० 24
त्वं पदमहामन्त्रस्य	शु०र० 25
त्वं पदार्थादौपाधिकात्	सर्व० 14
त्वं ब्रह्मा त्वं च मैत्रा०	मैत्रा० 4.4-12
त्वं मनुस्त्वं यमश्च	मैत्रा० 4.4-13
त्वं स्त्री त्वं पुमानसि	श्वेता० 4.3
त्वगध्यात्मं स्पर्शमितव्यम्	सुबा० 5.5
त्वङ्मांसरुधिरस्नायु०	ना०परि० 4.25
त्वङ्मांसशोणितास्थि०	मुद्ग० 4.3
त्वचमेवाप्येति यस्त्वच०	सुबा० 9.5
त्वत्तो वा ब्राह्मणो वाऽपि	रामोत्तर० 3.15
त्वत्पादयुगले शम्भो	बृहज्जा० 6.15
त्वमिति तदिति कार्यं	शु०र० 41
त्वमित्यपि भवेच्चाहं	ते०बि० 5.25
त्वमित्येतत्तदित्येतत्	ते०बि० 3.33
त्वमेवाकाशरूपोऽसि	ते०बि० 5.59
त्वमेवाहं न भेदोऽस्ति	मं०ब्रा० 3.2.2
त्वमैश्वर्यं दापयाथ	रामपूर्व० 4.16

द

दक्षिणे लक्ष्मणेनाथ	रामपूर्व० 4.10
दण्डभिक्षां च य: कुर्यात्	ना०परि० 6.11
दण्डो नीतिश्च वार्ता	सीता० 31
दम्भाहंकारनिर्मुक्तो	ना०परि० 3.35
दरिद्रो धनिकानां च	ते०बि० 6.95
दशलक्षणकं धर्मं	ना०परि० 3.23
दशाक्षरोऽयं मन्त्र: स्यात्	रा०र० 2.41

दशास्यमथनं शान्तं	रा०र० 2.15
दाम्भिकाय नृशंसाय	शरभ० 36
दारिद्र्याशा यथा नास्ति	आ०बो० 2.16
दिक्पाला वसवो रुद्रा	ते०वि० 5.104
दिनद्वादशकेनैव	यो०त० 106
दिने दिने च सम्भृष्टं	यो०त० 34
दिवं जाग्रन्नक्तं स्वप्नं	ना०परि० 6.3
दिव्यो देव एको नारायण:	सुबा० 6.2
दीपाकारं महादेवम्	ब्र०वि० 23
दीर्घभाजा स्वबीजेन	रा०र० 2.100
दीर्घभाजि षडस्रे तु	रामपूर्व० 4.43
दीर्घप्रणवसंधानम्	यो०त० 27
दीर्घया माययाऽङ्गानि	रा०र० 2.32
दु:खमिति अनात्मरूप:	निरा० 16
दु:खाढ्यं च दुराराध्यं	ते०बि० 1.2
दूरयात्रां प्रयत्नेन	ना०परि० 3.72
दृश्यं तं दिव्यरूपेण	ब्र०वि० 28
दृश्यते जगति यद्यद्	ते०बि० 5.55
दृश्यमानस्य सर्वस्य	शु०र० 38
दृश्यानुविद्धहीनात्मा	ते०बि० 4.76
दृष्टिं शास्त्रमयी कृत्वा	ते०बि० 1.29
दृष्टि: स्थिरा यस्य विना	ना०बि० 56
देवता वीररामोऽसौ	रा०र० 2.71
देवदेवमहाप्राज्ञ	शु०र० 4
देवमनुष्याद्युपासना	निरा० 22
देवाग्निगुरुवृद्धानां	बृहज्जा० 4.10
देवादिदेवसर्वज्ञ	शु०र० 11
देवाश्चेति संधत्ता	अथर्वशिखा० 2.1
देवा ह वै प्रजापतिम्	नृ०उ० 1.1, 7.1 9.1
देवा ह वै प्रजापतिम्	सीता० 1
देवा ह वै प्रजापतिम्	नृ०पूर्व० 2.8, 3.1, 4.1, 4.14, 5.1, 5.11
देवा ह वै मृत्यो:	नृ०पूर्व० 2.1
देवा ह वै स्वर्गम्	अथर्वशिर० 1
देशकालविमुक्तोऽस्मि	मैत्रे० 3.19
देशिकस्तमेव कथयति	त्रि०वि० 5.6
देशिक: परिहरति	त्रि०वि० 4.3
देहत्रयमसद्बिद्धि	ते०बि० 3.49
देहत्रयातिरिक्तोऽहं	ते०बि० 4.2
देहभावविहीनोऽस्मि	ते०बि० 3.14
देहमध्ये ब्रह्मनाडी	अद्व०ता० 5
देहमध्ये शिखिस्थानं	त्रि०ब्रा० 2.56
देहमानं स्वाङ्गुलिभि:	त्रि०ब्रा० 2.54
देहस्थमनिलं देह०	त्रि०ब्रा० 2.55
देहस्थ: सकलो ज्ञेयो	ब्र०वि० 33
देहस्य पञ्चदोषा भवन्ति	मं०ब्रा० 1.2.1
देहातीतं तु तं विद्यात्	ब्र०वि० 43
देहादीनामसत्त्वातु	ना०बि० 23
देहो देवालय: प्रोक्त:	स्क० 10
देहोऽहमिति यज्ज्ञानं	ते०बि० 5.93
देहोऽहमिति या बुद्धि	ते०बि० 5.94
देहोऽहमिति सङ्कल्प:	ते०बि० 5.90-92, 5.95-96
द्रव्यं कालं च चिन्मात्रं	ते०बि० 2.29
द्रव्यार्थमन्त्रवस्त्रार्थं	मैत्रे० 2.20
द्रष्टृदर्शनदृश्यं वा	ते०बि० 5.15
द्रष्टृदर्शनदृश्यानां	ते०बि० 1.30
द्रष्टृदर्शनदृश्यानि	मैत्रे० 2.29
द्वयो: समरसीभावं यो	ध्या०बि० 91
द्व्यक्षरश्चन्द्रभद्रान्तो	रा०र० 2.9
द्व्यक्षरो मन्त्रराजोऽयं	रा०र० 2.7
द्वात्रिंशत्स्थानके चार्धं	बृहज्जा० 4.16
द्वादशान्तपदं स्थानम्	द०मू० 25
द्वादशेनांश्च धातारं	रामपूर्व० 4.52
द्वाराणां नव संनिरुध्य	यो०चू० 107
द्वारोपेतं च राश्यादि	रामपूर्व० 4.53
द्वाविमौ न विराज्येते	ना०परि० 6.34
द्वा सुपर्णा सयुजा	श्वेता० 4.6
द्वितीयं वासुदेवाद्य:	रामपूर्व० 4.35
द्वितीयाऽन्तरिक्षं स	नृ०उ० 3.3

द्वितीयाऽन्तरिक्षं स उकार:	अथर्वशिखा० 1.4
द्वितीयायां समुत्क्रान्तो	ना०बि० 13
द्विभुजं स्वर्णवर्णाभं	रा०र० 2.104, 2.106
द्विरात्रं न वसेद् ग्रामे	ना०परि० 4.15
द्विविधा तेजसो वृद्धि:	बृहज्जा० 2.5
द्विसप्ततिसहस्राणि	ब्र०वि० 11
द्विसप्ततिसहस्राणि	ध्या०बि० 98
द्वे अक्षरे ब्रह्मपरे	श्वेता० 5.1
द्वे जानुनी तथोरुभ्यां	क्षुरि० 7
द्वे विद्ये वेदितव्ये	ब्र०बि० 17
द्वैतं यदि तदाऽद्वैतं	ते०बि० 5.27
द्वौ खण्डावुच्येते । योऽय०	मुद्ग० 2.2

ध

धनवृद्धा वयोवृद्धा	मैत्रे० 2.24
धनुर्बाणधरं वन्दे	रा०र० 2.101
धनुर्बाणधरं वीरं	रा०र० 2.103
धरो ध्रुवश्च सोमश्च	बृहज्जा० 4.20
धातुबद्धं महारोगम्	मैत्रे० 2.5
धातुस्त्रीलौल्यकादीनि	यो०त० 31
धारणा द्वादश प्रोक्तं	यो०चू० 112
धारणाभिर्मनो धैर्यं	यो०चू० 110
धारयित्वा यथाशक्ति	यो०त० 39
धारयेत्पञ्च घटिका:	यो०त० 87
धारयेत्पञ्च घटिका वह्नि०	यो०त० 94
धारयेत्पञ्च घटिका वायु	यो०त० 97
धिग्भस्मरहितं भालं	बृहज्जा० 5.17
धीमहीति वदेत्तत्रो	रा०र० 2.87
धृति: क्षमा दमोऽस्तेयं	ना०परि० 3.24
धैर्यकन्था....	निर्वा० 25-36
ध्यानं दशाक्षरं प्रोक्तं	रा०र० 2.94
ध्यानं विस्मृति: समाधि:	मं०ब्रा० 1.1.10
ध्यानक्रियाभ्यां भगवान्	मन्त्रि० 7
ध्यानस्य विस्मृति: सम्यक्	त्रि०ब्रा० 2.32
ध्यायतेऽध्यासिता तेन	मन्त्रि० 4
ध्यायतो योगिन: सर्व	त्रि०ब्रा० 2.156
ध्यायतो योगिनो यस्तु	त्रि०ब्रा० 2.160
ध्यायन्नेवं वर्णलक्षं	रा०र० 2.34

न

न कर्मणा न प्रजया	कैव० 3
न कुर्यान्न वदेत्किञ्चित्	ना०परि० 5.51
न चर्मणो न रक्तस्य	निरा० 10
नगरं नहि: कर्तव्यं	ना०परि० 3.57
न गोत्रं न कुलं सूत्रम्	ते०बि० 6.28
न च मूर्च्छा भवेत्तस्य	ध्या०बि० 81
न जगत्सर्वद्रष्टास्मि	मैत्रे० 3.14
न जहाति मृतं वापि	यो०चू० 26
न जातु काम: कामानां	ना०परि० 3.37
नटादिप्रेक्षणं द्यूतम्	ना०परि० 3.69
न तत्र देवा ऋषय:	ब्रह्म० 3
न तत्र सूर्यो भाति	श्वेता० 6.14
न तस्य कश्चित्पतिरस्ति	श्वेता० 6.9
न तस्य कार्यं करणम्	श्वेता० 6.8
न तस्य दुर्लभं किञ्चित्	यो०त० 51
न तस्य विद्यते कार्यम्	ना०परि० 4.30
न तापत्रय रूपोऽयं	ते०बि० 3.46
न तीर्थसेवी नित्यं स्यात्	ना०परि० 3.73
न त्यजेच्चेद्यतिर्मुक्तो	मैत्रे० 2.23
न त्वं नाहं न चान्यद्वा	ते०बि० 6.4
न दण्डं न शिखाम्	प०हं० 2
न दण्डधारणेन न	ना०परि० 5.28
न दर्शयेच्च सामर्थ्यं	यो०त० 56
न दुराशा न दुष्टात्मा	ते०बि० 6.25
न दूरं नास्तिकं नालं	ते०बि० 5.37
न देहं न मुखं घ्राणं	ते०बि० 6.6
न देहो न च कर्माणि	ते०बि० 6.105
न नाशयेद्बुधो जीवान्	ना०परि० 6.40
न निजं निजवत्	स्क० 2
न पक्षपातं न पक्षं वा	ते०बि० 6.26
न पक्षी न मृगो नाङ्गी	ते०बि० 6.13
न पदार्थं न पूजार्हं	ते०बि० 6.22
न पीयूषं पतत्यग्नौ	ध्या०बि० 79

नपुंसककुमारस्य	ते०वि० 6.90
न पुण्यपापे मम नास्ति	कैव० 23
न बुद्धिर्न विकल्पोऽहं	ते०वि० 3.45
न भयं न सुखं दु:खं	ते०वि० 1.14
नभस्थं निष्कलं ध्यात्वा	व्र०वि० 20
न भिद्यते कर्मचारै:	ना०वि० 6
न भूमिर्न नलं नाग्नि:	ते०वि० 5.36
न भूर्भुव:स्वस्त्रैलोक्य	ते०वि० 6.20
न मध्यं नादि नान्तं व।	ते०बि० 6.5
नम:पदं सुविज्ञेयं	रामोत्तर० 5.4
नम: शान्तात्मने तुभ्यं	मैत्रा० 4.4-15
नमस्कृत भगवान् नारद:	वासु० 1
नमस्तारात्मको मन्त्र:	रा०र० 2.74
न मानं नावमानं च	ना०वि० 54
न मे आन्ध्यं न मे मान्द्यं	ते०बि० 4.24
न मे कालो न मे देशो	ते०बि० 4.12
न मे किञ्चिदिदं वापि	ते०बि० 4.9
न मे गुरुर्न मे शिष्यो	ते०बि० 4.16
न मे जरा न ने बाल्यं	ते०बि० 4.29
न मे ज्ञाता न मे ज्ञानं	ते०बि० 4.28
न मे तापो न मे लाभो	ते०बि० 4.26
न मे तीर्थं न मे सेवा	ते०बि० 4.13
न मे तुरीयमिति य:	ते०बि० 4.11
न मे त्याज्यं न मे ग्राह्यं	ते०बि० 4.27
न मे दीर्घं न मे ह्रस्वं	ते०बि० 4.23
न मे देह: कदाचिद्	ते०बि० 4.8
न मे ध्याता न मे धेयं	ते०बि० 4.18
न मे पुण्यं न मे पापं	ते०बि० 4.14
न मे पृथ्वी न मे तोयं	ते०बि० 4.17
न मे बन्धो न मे मुक्ति:	आ०बो० 2.19
न मे भोक्तव्यमीषद्वा	ते०बि० 4.21
न मे मज्जा न मेऽस्थिर्वा	ते०बि० 4.25
न मे मित्रं न मे शत्रु:	ते०बि० 4.19
न मे मोक्षो न मे द्वैतं	ते०बि० 4.15
न मे मौर्ख्यं न मे शान्तं	ते०बि० 4.22
न मे वक्तव्यमल्प वा	ते०बि० 4.20
न मे श्रोत्रं न मे नासा	ते०वि० 4.10
नमो वेदादिरूपाय	रामपूर्व० 4.13
नरशृङ्गेण नष्टश्चेत्	ते०बि० 6.75
न रात्रौ न च मध्याह्ने	ना०परि० 4.19
न रोगो मरणं तस्य	यो०चू० 53
न लौकिको न लोको वा	ते०बि० 6.15
नवचक्रं षडाधारं	मं०ब्रा० 4.1.5
नवद्वारमलस्रावम्	मैत्रे० 2.6
नवद्वारे पुरे देही	श्वेता० 3.18
नवमं परित्यज्य	हंस० 17
नवमी महती नाम	ना०बि० 11
नवम्यां तु महर्लोकम्	ना०बि० 16
न वाचं विजिज्ञासीत	कौ०ब्रा० 3.8
न वारपक्षमासादि	ते०बि० 6.18
नवार्णो मन्त्रराज: स्यात्	रा०र० 2.40
न विधिर्न निषेधश्च	ना०परि० 6.19
न विरोधो न चोत्पत्ति:	ब्र०बि० 10
न विश्वस्तैजस: प्राज्ञ:	ते०बि० 6.10
न शक्यं भस्मनो ज्ञान०	बृहज्जा० 6.14
न शत्रुमित्रपुत्रादिर्न	ते०बि० 6.16
न शिष्याननुबध्नीत	ना०परि० 5.49
न शून्यं नापि चाशून्यं	ते०बि० 6.17
न सन्दृशे तिष्ठति	त्रि०वि० 6.14
न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य	श्वेता० 4.20
न संभाषेत्स्त्रियं कांचित्	ना०परि० 4.3
न सर्वं न भयं द्वैतं	ते०बि० 6.12
न सूतकं न जातं वा	ते०बि० 6.29
न स्तोत्रं न नमस्कार:	ते०बि० 6.23
न स्त्रीशूद्रविडालादि	ते०बि० 6.14
न स्थिरं क्षणिकं नाशं	ते०बि० 6.21
न स्नानं न जप: पूजा	ना०परि० 6.37
न स्वर्गो न च देवेन्द्र:	ते०बि० 6.19
न स्वेदमस्थि मांसं च	ते०बि० 6.7
न ह वा एतस्यर्चा	नृ०पूर्व० 4.10
न हस्तपादचलनं	ते०बि० 6.8
न हि कश्चित्स्वरूपोऽस्मि	ते०बि० 3.44

न हि पथ्यमपथ्यं वा	यो०चू० 68
न हि प्रज्ञाऽपेता	कौ०ब्रा० 3.7
न होमो न च कर्माणि	ते०बि० 6.24
न ह्यन्यतरतो रूपम्	कौ०ब्रा० 3.9
नाग: कूर्म: कृकरको	ध्या०बि० 57
नाग: कूर्मोऽथ कृकरो	यो०चू० 23
नाडीभेदं मरुद्भेदं	त्रि०ब्रा० 2.88
नात्मनो बोधरूपस्य	ना०परि० 6.15
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं	यो०त० 35
नानात्मभेदहीनोऽस्मि	मैत्रे० 3.8
नानामार्गैस्तु दुष्प्रापं	यो०त० 6
नानायोनिशतं गत्वा	त्रि०ब्रा० 2.17
नानायोनिसहस्राणि	गर्भ० 12
नानावर्णधरं देवं	त्रि०ब्रा० 2.155
नान्त:प्रज्ञं न बहि:प्रज्ञं	रामोत्तर० 2.14
नान्त:प्रज्ञं न बहि:प्रज्ञं	नृ०पूर्व० 4.7
नान्त:प्रज्ञं न बहि:प्रज्ञम्	ना०परि० 9.22
नापुत्राय प्रदातव्यम्	ब्र०वि० 47
नाभिकन्दे च नासाग्रे	त्रि०ब्रा० 2.109
नाभिकन्दे समौ कृत्वा	ब्र०वि० 22
नाभिस्थाने स्थितं विश्वं	ब्र०वि० 15
नाभौ तु मणिवद्बिम्बं	यो०चू० 9
नाभौ दशदलं पद्मं	यो०चू० 5
नामगोत्रादिवरणं	ना०परि० 4.2
नामरूपविमुक्तोऽहम्	ते०बि० 3.36
नामरूपविहीनात्मा	ते०बि० 4.49
नामरूपादिकं नास्ति	ते०बि० 5.11
नारसिंह च वाराहं	रामपूर्व० 4.55
नारायणात्मक: काल:	रामपूर्व० 4.63
नार्चनं पितृकार्यं च	ना०परि० 6.38
नाल्प: साक्ष्यविशेष:	नृ०उ० 9.13
नाविरतो दुश्चरितान्	ना०परि० 9.21
नाशो जन्म न सत्यं च	ते०बि० 5.77
नासच्छास्त्रेषु सज्जेत	ना०परि० 5.48
नासाग्रन्यस्तनयनो	त्रि०ब्रा० 2.146
नासाग्रे अच्युतं विद्यात्	ब्र०वि० 42
नासाग्रे धारणाद्दीर्घम्	त्रि०ब्रा० 2.111
नासाऽध्यात्मं घ्रातव्यम्	सुबा० 5.3
नासामेवाप्येति यो	सुबा० 9.3
नासिकापुटमङ्गुल्या	अमृ० 19
नाहं कर्ता नैव भोक्ता	सर्व० 18
नाहं देहो जन्ममृत्यू	सर्व० 21
नाहं भवाम्यहं देवो	सर्व० 16
निगिरेच्चेद्भृङ्गसूनु:	ते०बि० 6.86
नित्यं त्रिषवणस्नायी	रा०र० 4.1
नित्यनिर्मलरूपात्मा	ते०बि० 6.40
नित्यमभ्यासयुक्तस्य	यो०त० 123
नित्यशुद्धचिदानन्द०	ते०बि० 3.11
नित्य: शुद्धो बुद्धमुक्त०	मैत्रे० 1.15
नित्यशेषस्वरूपोऽस्मि	ते०बि० 3.12
नित्यानन्दं परमसुखदं	शु०र० 21
नित्यानन्दमयं ब्रह्म	ते०बि० 6.72
नित्यानित्यविहीनात्मा	ते०बि० 4.72
नित्यो नित्यानां चेतना०	श्वेता० 6.13
नित्योऽहं निरवद्योऽहं	ब्र०वि० 97
निदध्यादथ पूर्वोक्त०	बृहज्जा० 3.13
निदाघो नाम वै मुनि:	ते०बि० 5.1
निद्राभयसरीसृपं	मं०ब्रा० 1.2.3
निबन्धा: सर्वशाखा	सीता० 29
निमिषार्धं न तिष्ठन्ति	ते०बि० 1.47
नियम: स्वान्तरिन्द्रिय.....	निर्वा० 48-60
नियामनसमर्थोऽयम्	ना०बि० 45
निरञ्जने विलीयेते	ना०बि० 50
निरन्तरसमाधिपरम्परा०	त्रि०वि० 5.11
निरवधिनिजबोधोऽहम्	आ०बो० 2.7
निरस्तविषयासङ्गम्	ब्र०वि० 4
निरुध्य पूरयेद्वायु०	यो०त० 37
निरुपाधिकसाकारस्त्रिविध:	त्रि०वि० 2.6
निर्गुणं केवलात्मास्मि	ते०बि० 3.21
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थ:	ना०परि० 4.13
निर्ममो निरहङ्कारो	ना०परि० 3.76
निर्ममो निरहङ्कार:	ना०परि० 6.23

निर्मानश्चानहंकारो	ना०परि० 5.44
निर्विकल्पमनन्तं च	ब्र०वि० 9
निर्विकल्पस्वरूपोऽस्मि	ते०वि० 3.6
निर्विकारतया वृत्त्या	ते०वि० 1.37
निर्विकारस्वरूपात्मा	ते०वि० 4.64
निर्विकारो नित्यपूतो	ब्र०वि० 98
निवातदीपसदृशम्	त्रि०ब्रा० 2.158
निवृत्तोऽपि प्रपञ्चो	आ०वो० 2.12
नि:शब्दं तत्परं ब्रह्म	ना०वि० 48
निश्चयं च परित्यज्य	ते०वि० 4.38
निषेधनं प्रपञ्चस्य	ते०बि० 1.32
निष्कलं निष्क्रियꣳ शान्तम्	श्वेता० 6.19
निष्कलं निर्मलं शान्तम्	यो०त० 8
निष्कल: सकलो भाव:	ब्र०वि० 38
निष्क्रम्य वनमास्थाय	ना०परि० 5.42
नि:स्तुतिर्निर्नमस्कारो	ना०परि० 6.42
निस्त्रैगुण्यपदोऽहं	आ०बो० 2.5
निहत्य राघवो राज्ये	रामपूर्व० 4.24
नीलकण्ठाय शिरसि	बृहज्जा० 4.37
नील: पतङ्गो हरितो	श्वेता० 4.4
नीला च मुखविद्युन्मालिनी	सीता० 18
नीवारशूकवत्तन्वी	वासु० 14
नीहारधूमार्कानिला०	श्वेता० 2.11
नेति होचु: । हन्तासङ्गा	नृ०उ० 9.16
नेत्रयो: पञ्चवर्णैश्च	रा०र० 2.84
नेत्रस्थं जागरितम्	ब्रह्म० 21
नेत्रस्थं जागरितं विद्यात्	ना०परि० 5.25
नैकं द्वयं त्रयं तुर्यं	ते०बि० 6.27
नैतदूर्ध्वं न तिर्यञ्च	श्वेता० 4.19
नैव चिन्त्यं न चाचिन्त्यम्	ब्र०बि० 6
नैवमात्मा प्रवचन०ꣳ	सुबा० 9.16
नैव योज्यो राममन्त्र:	रा०र० 4.11
नैव स्त्री न पुमानेष	श्वेता० 5.10
नैवाप्रज्ञं नोभयत:	ना०परि० 8.22
नैवेह किंचनाग्र	सुबा० 6.1
नोच्छ्वसेन्न च नि:श्वसेत्	अमृ० 13

प

पक्वविज्ञानाज्जीवन्मुक्त:	त्रि०वि० 5.10
पञ्चकर्मेन्द्रियैर्युक्ता:	ब्र०वि० 67
पञ्चज्ञानेन्द्रियैर्थर्युक्ता:	ब्र०वि० 68
पञ्च त्रीणि षडर्णैश्च	रा०र० 2.89
पञ्चमी नामधेया	ना०बि० 10
पञ्चमे स्रवते तालु	हंस० 19
पञ्चम्यामथ मात्रायां	ना०बि० 14
पञ्च स्थानान्यमून्याहु:	बृहज्जा० 4.31
पञ्चस्रोतोऽम्बुम्	श्वेता० 1.5
पञ्चस्रोतोऽम्बुं पञ्च०	ना०परि० 9.5
पञ्चात्मकं पञ्चसु	गर्भ० 1
पञ्चात्मकमिति कस्मात्	गर्भ० 2
पञ्चात्मकसमर्थ:	गर्भ० 10
पञ्चानां त्विति मन्त्रेण	बृहज्जा० 3.12
पञ्चावस्था: जाग्नत्स्वप्न०	मं०ब्रा० 2.4.1
पञ्चाशन्मातृकामन्त्र०	रा०र० 2.17
पद्मकं स्वस्तिकं वापि	अमृ० 18
पद्मपत्रनिभा सूक्ष्मा	ब्र०वि० 10
पद्मस्योद्घाटनं कृत्वा	ध्या०बि० 35
पद्मासनं समारुह्य	यो०चू० 71
पद्मासनं सुसंस्थाप्य	त्रि०ब्रा० 2.40-41
पद्मासनस्थ एवाऽसौ	यो०त० 55
पद्मासनस्थितो योगी	यो०त० 54
पद्मासनस्थितो योगी	ध्या०बि० 70
पय:स्रावानन्तरं धेनु:	मं०ब्रा० 3.1.5
परं गुह्यतमं विद्धि	ते०बि० 1.5
परमतत्त्वज्ञस्तमुवाच	त्रि०वि० 1.2
परतत्त्वं विजानाति	ना०परि० 6.14
परब्रह्मणि लीयेत	यो०त० 108
परब्रह्मपयोराशौ	शु०र० 50
परब्रह्मस्वरूपोऽहं	ते०बि० 3.1
परंब्रह्माहमस्मीति	ते०बि० 5.30
परमं पदमिति च	निरा० 36
परमरहस्यशिवतत्त्व०	द०मू० 2
परमहंस: शिखायज्ञोपवीत	ना०परि० 5.15

परमहंसादित्रयाणाम्	ना०परि० 5.20
परमहंसो ललाटे प्रणवे०	वासु० 10
परमात्मदृष्ट्या तत्प्रत्यय०	मं०ब्रा० 3.1.3
परमात्मनि यो रक्तो	ना०परि० 3.18
परमात्मपदं नित्यं	यो०त० 9
परमात्मा गुणातीत:	ते०बि० 4.41
परमात्मा परं ज्योति:	ते०बि० 6.67
परमात्मेति च देहादे:	निरा० 7
परमानन्दलक्षणापरि०	त्रि०वि० 7.18
परमार्थतो य एवं वेद	त्रि०वि० 2.17
परम्ब्रह्मानुसंदध्यात्	ना०परि० 8.9
परहंसाश्रमस्थो हि	ना०परि० 4.24
परात्परतरं ब्रह्म	शरभ० 32
परामृतोऽस्म्यहं प्राज्ञ:	ब्र०वि० 100
परित: कन्दपार्श्वे तु	त्रि०ब्रा० 2.64
परिपूर्णपराकाशमग्न०	मं०ब्रा० 3.2.1
परिपूर्ण: परात्मास्मिन्	शु०र० 33
परेणैवात्मनश्चापि	ना०परि० 3.2
परेद्यु: प्रातरुत्थाय	बृहज्जा० 3.7
परैरदृष्टबाह्यात्मा	ते०बि० 4.56
पलाशं बैल्वमौदुम्बरम्	आरु० 8
पशुपाशविमोक्षाय	अथर्वशिर० 74
पश्चाद्ध्यायीत पूर्वोक्त	अमृ० 21
पश्यन्त्यस्यां महात्मान:	मन्त्रि० 8
पांसुना च प्रतिच्छन्न	ना०परि० 5.40
पाणिपात्रश्चरन्योगी	ना०परि० 5.36
पाण्डरं शुक्रमित्याहु:	ध्या०बि० 87
पादं हृदि च विन्यस्य	रा०र० 2.83
पादमेवाप्येति य:	सुबा० 9.8
पादस्योपरि यन्मर्म	क्षुरि० 12
पादाङ्गुष्ठमिति प्राण०	त्रि०ब्रा० 2.80
पादाङ्गुष्ठावधि: कन्दाद्	त्रि०ब्रा० 2.74
पादाङ्गुष्ठौ तु पाणिभ्यां	त्रि०ब्रा० 2.43
पादादिकं गुणास्तस्य	ना०बि० 2
पादादिजानुपर्यन्तम्	यो०त० 85
पादावध्यात्मं गन्तव्यम्	सुबा० 5.12
पादोऽस्य विश्वा भूतानि	त्रि०वि० 4.9
पायुमेवाप्येति य:	सुबा० 9.9
पायुरध्यात्मम्	सुबा० 5.13
पार्थिव: पञ्चमात्रस्तु	अमृ० 30
पार्थिवें वायुमारोप्य	यो०त० 86
पार्श्वयोर्धारणात्पायं	बृहज्जा० 4.40
पार्ष्णिघातेन संपीड्य	यो०चू० 46
पार्ष्णि वामस्य पादस्य	यो०त० 112
पाशं छित्त्वा यथा हंसो	क्षुरि० 22
पाषाणलोहमणि	मैत्रे० 2.26
पिङ्गला चोत्थिता तस्मात्	त्रि०ब्रा० 2.71
पिण्डांश्च निक्षिपेत्तत्र	बृहज्जा० 3.14
पितामहं पुन: पप्रच्छ	ना०परि० 3.80
पितृमातृवधोत्पन्नं	रामोत्तर० 5.20
पितृरेतोऽतिरिक्तात्	गर्भ० 9
पिबतस्त्रिषु मासेषु	त्रि०ब्रा० 2.112
पिबन्त्येनामविषया०	मन्त्रि० 6
पीड्यते न च रोगेण	यो०चू० 54
पुण्यक्षेत्रेषु सर्वेषु	रामोत्तर० 5.22
पुण्यायतनचारी च	ना०परि० 5.45
पुन: पितामह: परिपृच्छति	त्रि०वि० 8.3
पुन:पुन: सर्वावस्थासु	मं०ब्रा० 2.3.7
पुनर्यतिविशेष:	ना०परि० 5.21
पुनर्वायुपुत्रेणोक्तास्ते	रा०र० 1.9
पुनश्च जन्मान्तरकर्म०	कैव० 14
पुनस्त्यजेत्पिङ्गलया	यो०त० 38
पुरत: पृष्ठतस्तस्य	त्रि०ब्रा० 2.72
पुरा व्यासो महातेजा:	शु०र० 3
पुरुष एवेदꣳ सर्वम्	श्वेता० 3.15
पुरुष एवेदं सर्वम्	सुबा० 6.7
पुरुष: परमात्माऽहम्	ब्र०वि० 99
पुरुषाय पदं पश्चाद्	रा०र० 2.63
पुष्पमध्ये यथा गन्ध:	ध्या०बि० 5
पुष्पवत्सकलं विद्यात्	ब्र०वि० 37
पूजितो वन्दितश्चैव	ना०परि० 3.19
पूजितो वायुपुत्रेण	रामपूर्व० 4.20

पूरकं द्वादशं कार्यात्	यो०चू० 103
पूरककुम्भकरेचकै:	मं०ब्रा० 1.1.6
पूरणान्नाडय: सर्वा:	त्रि०ब्रा० 2.99
पूरयेत्सर्वमात्मानम्	क्षुरि० 4
पूरितं कुम्भयेत्पश्चात्	त्रि०ब्रा० 2.97
पुरुषसूक्तार्थनिर्णयम्	मुद्ग० 1.1
पुरुषो नारायणो भूतम्	मुद्ग० 2.3
पूर्णरूपां महानात्मा	ते०बि० 4.63
पूर्णापूर्णमसद्विद्धि	ते०बि० 3.56
पूर्वं चोभयमुच्चार्य	ब्र०वि० 56
पूर्वदले विश्रमते	ध्या०बि० 93-2
पूर्वभागे ह्यधोलिङ्गम्	ब्र०वि० 80
पूर्वं य: कथितोऽभ्यास:	यो०त० 67
पूर्ववद्विद्वत्संन्यासी	ना०परि० 4.38
पूर्वोक्तत्रिकोणस्थानात्	ध्या०बि० 95
पूर्वाऽस्य मात्रा पृथिव्य०	अथर्वशिखा० 1.3
पूर्वोऽस्य मात्रा जागर्ति	अथर्वशिखा० 3.1
पृथक् चक्षु:श्रोत्रे	गर्भ० 4
पृथग्भूते षोडश कला:	त्रि०ब्रा० 2.1
पृथिवीं वा अन्नमापो०	सुबा० 14.1
पृथ्व्यप्यतेजोऽनिलखे	वेता० 2.12
पृष्ट्वेश्वरं भक्तिगम्यं	बृहज्जा० 6.12
पृष्ठे चैवं प्रतिष्ठानं	बृहज्जा० 4.23
पैप्पलादं महाशास्त्रं	शरभ० 35
पैप्पलादं मोक्षशास्त्रं	गर्भ० 22
पोषणादिशरीरस्य	त्रि०ब्रा० 2.86
पौष्करेऽथ पलाशे वा	बृहज्जा० 3.9
प्रकाशेभ्य: सदोमित्यन्त:	अथर्वशिखा० 2.5
प्रकृति: पुरुषश्चोभौ	रा०र० 5.9
प्रकृतिरिति च ब्रह्मण	निरा० 6
प्रकृत्या सहित: श्याम:	रामपूर्व० 4.7
प्रगलितनिजमायोऽहम्	आ०बो० 2.1
प्रजापतिर्वा एषोऽग्रे	मैत्रा० 2.6
प्रजापतिर्विराट् चैव	मन्त्रि० 13
प्रज्ञया वाचं समारुह्य	कौ०ब्रा० 3.6
प्रज्ञया सत्यसंकल्पम्	कौ०ब्रा० 3.2
प्रज्ञातोऽहं प्रशान्तोऽहं	ब्र०वि० 101
प्रज्ञानवाक्यहीनात्मा	ते०बि० 4.77
प्रणवकर्णिकायां सूर्येन्दु०	त्रि०वि० 7.27
प्रणव: सर्वदा तिष्ठेत्	यो०चू० 73
प्रणवात्प्रभवो रुद्र:	यो०चू० 77
प्रणवेनाहरेद्विद्वान्	बृहज्जा० 3.31
प्रतर्दनो ह वै देवो०	कौ०ब्रा० 3.1
प्रतिग्रहं न गृह्णीयात्	ना०परि० 4.8
प्रतिष्ठा सूकरीविष्ठा	ना०परि० 5.30
प्रत्यगभिन्नपरोऽहम्	आ०बो० 2.2
प्रत्यगानन्दं ब्रह्मपुरुषं	नारा० 4
प्रत्यगानन्दरूपात्मा	त्रि०ब्रा० 2.9
प्रत्याहारस्तथा ध्यानम्	अमृ० 6
प्रत्याहारो धारणा च	यो०त० 25
प्रथमाभ्यासकाले तु	यो०त० 30
प्रथमायां तु मात्रायाम्	ना०बि० 12
प्रथमा रक्तपीता महद्	अथर्वशिखा० 1.7
प्रथमा शब्दब्रह्ममयी	सीता० 6
प्रथमे चिञ्चिणीगात्रम्	हंस० 18
प्रदातव्यमिदं शास्त्रम्	ब्र०वि० 48
प्रद्युम्नमग्नौ वाय्वंशे	त्रि०ब्रा० 2.144
प्रधाना: प्राणवाहिन्यो	ध्या०बि० 52
प्रधाना: प्राणवाहिन्यो	यो०चू० 16
प्रबुद्धा वह्नियोगेन	यो०चू० 38
प्रभाहीनांस्तथा कृत्वा	रामपूर्व० 1.4
प्रभुं वरेण्यं पितरं	शरभ० 4
प्रवृत्तिलक्षणं कर्म	ना०परि० 3.16
प्रसन्नवदनो जेता	रामपूर्व० 4.8
प्रसादाद् ब्रह्मणस्तस्य	ब्रा०वि० 1
प्राज्ञात्मकस्तु भरत:	रामोत्तर० 2.6
प्राणं चेदिडया पिबेत्	यो०चू० 98
प्राण आद्यो हृदि स्थाने	अमृ० 34
प्राण एवाथवा ज्येष्ठो	त्रि०ब्रा० 2.79
प्राणयात्रानिमित्तं च	ना०परि० 5.35
प्राणसंयमनं चैव	ते०बि० 1.16
प्राणान् प्रपीड्येह	श्वेता० 2.9

प्राणान्संधारयेत् तस्मिन्	क्षुरि० 5
प्राणापानयोरैक्यं	मं०ब्रा० 2.2.2
प्राणापानवशो जीवः	यो०चू० 28, 30
प्राणापानसमाक्षिप्तः	ध्या०बि० 60
प्राणापानादिचेष्टादि	त्रि०ब्रा० 2.85
प्राणापानौ समानश्च	त्रि०ब्रा० 2.77
प्राणायामं ततः कुर्यात्	यो०त० 32
प्राणायामद्विषट्केन	यो०चू० 111
प्राणायामसुतीक्ष्णेन	क्षुरि० 24
प्राणायामेन युक्तेन	यो०चू० 116
प्राणायामैर्दहेद्दोषान्	अमृ० 8
प्राणायामो भवेदेवं	यो०चू० 108
प्राणाविरुद्धश्चरति	त्रि०ब्रा० 2.62
प्राणाश्चलन्तु तद्धर्मैः	आ०बो० 2.20
प्राणिनां देहमध्ये तु	ब्र०वि० 60
प्राणे गते यथा देहः	ना०परि० 3.27
प्राणेष्वन्तर्मनसो	अथर्वशिर० 66
प्राणो देहस्थितो यावत्	यो०चू० 100
प्राणो ब्रह्मेति ह स्माह	कौ०ब्रा० 2.1
प्रातरधीयानो रात्रिकृतं	नारा० 5
प्रातर्माध्यन्दिने सायम्	यो०त० 43
प्रातर्माध्यन्दिने सायम्	त्रि०ब्रा० 2.101
प्रातः स्नानोपवासादि०	यो०त० 48
प्राप्य चान्ते ततश्चैव	ना०परि० 6.31
प्रियात्प्रजननवर्धन०	मुद्ग० 4.6
प्रियेषु स्वेषु सृकृतम्	ना०परि० 3.51

ब

बद्धपद्मासनो योगी	यो०चू० 95, 106
बद्धः सुनादगन्धेन	ना०बि० 43
बद्ध्वा प्रागासनं विप्र	त्रि०ब्रा० 2.92
बध्नन्कराभ्यां श्रोत्रादि	त्रि०ब्रा० 2.116
बध्नाति हि शिरोजातम्	यो०चू० 50
बध्यते न च कालेन	ध्या०बि० 82
बन्ध इति च अनाद्य०	निरा० 18
बन्धत्वमपि चेन्मोक्षो	ते०बि० 5.24
बन्धनं मनसो नित्यं	त्रि०ब्रा० 2.26
बन्धमुक्तिविहीनोऽहं	ते०बि० 3.37
बन्धमुद्रा कृता येन	ब्र०वि० 69
बन्धमोक्षविभागं च	ते०बि० 5.83
बन्धमोक्षस्वरूपात्मा	ते०बि० 4.66
बन्धमोक्षादिकं नास्ति	ते०बि० 5.38
बन्धो जालंधराख्योऽयं	यो०त० 119
बन्धो मोक्षः सुखं दुःखं	ते०बि० 5.44
बलरामौ चतुर्थ्यन्तौ	रा०र० 2.92
बहिरन्तश्च सर्वत्र	ना०परि० 5.63
बहिर्लक्ष्यं तु नासाग्रे	मं०ब्रा० 1.2.8
बहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान्	ब्रह्म० 9
बहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान्	ना०परि० 3.84
बहिस्तदायुधैः पूज्यो	रामपूर्व० 4.39
बहूदकः शिखादिकन्था०	ना०परि० 5.13
बहूनि पुण्यानि कृतानि	शरभ० 3
बालाग्रमात्रं हृदयस्य	अथर्वशिर० 64
बाल्येन तिष्ठासेत्	सुबा० 13.1
बाह्योर्बाहुकृतं पापं	बृहज्जा० 4.39
बिन्दुः क्षरति नो यस्य	ध्या०बि० 84
बिन्दुमूलशरीराणि	यो०चू० 56
बिन्दुर्ब्रह्मा रजः शक्तिः	यो०चू० 62
बीजं मायाविनिर्मुक्तं	रा०र० 5.12
बीजध्यानादिकं सर्वं	रा०र० 2.90
बीजशक्तिं न्यसेद्दक्ष०	रामपूर्व० 4.4
बीजशक्त्यादिबीजेन	रा०र० 2.3
बीजाक्षरं परं बिन्दुं	ध्या०बि० 2
बुद्धिमेवाप्येति	सुबा० 9.12
बुद्धिरध्यात्मं बोद्धव्यम्	सुबा० 5.7
बुद्धोऽहं भूतपालोऽहं	ब्र०वि० 102
बुद्ध्या निश्चिनुते नास्ति	ते०बि० 5.41
बुद्ध्या निश्चीयते किञ्चित्	ते०बि० 5.46
बुधो बालकवत्क्रीडेत्	ना०परि० 5.53
बृहज्जाबालाभिधां	बृहज्जा० 1.9
बृहद्रथो ह वै नाम	मैत्रा० 1.1
बृहद्रथो वै नाम राजा	मैत्रे० 1.1
बृहस्पतिरुवाच	जाबा० 1.1

बृहस्पतिरुवाच याज्ञ०	रामोत्तर० 1.1
ब्रह्मक्षत्रियवैश्यशूद्रा	व०सू० 2
ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही	ना०परि० 5.6
ब्रह्मचर्येण संन्यस्य	ना०परि० 5.7
ब्रह्मचारीगृहस्थो वा	वासु० 6
ब्रह्मचारी मिताहारी	ध्या०बि० 72
ब्रह्मचारी मिताहारी	यो०चू० 42
ब्रह्मचारी वानप्रस्थो	वासु० 5
ब्रह्मणः प्रलयेनापि	यो०त० 104
ब्रह्मणे दक्षिणां दत्त्वा	बृहज्जा० 3.21
ब्रह्मणोऽन्यदहं नास्ति	ते०वि० 6.50
ब्रह्मणोऽन्यद्गुरुर्नास्ति	ते०बि० 6.51
ब्रह्मणो विवरं यावत्	त्रि०ब्रा० 2.69
ब्रह्मणोऽव्यक्तम्	त्रि०ब्रा० 1.3
ब्रह्मणो हृदयस्थानम्	ब्र०वि० 41
ब्रह्मण्यः पुण्डरीकाक्षो	आ०बो० 1.3
ब्रह्मप्रणवसन्धानं	ना०बि० 30
ब्रह्म ब्रह्मेत्यथायन्ति	मन्त्रि० 20
ब्रह्मभूतः प्रशान्तात्मा	ते०बि० 4.33
ब्रह्ममात्रं चिदाकाशं	ते०बि० 6.49
ब्रह्ममात्रं श्रुतं सर्वं	ने०बि० 6.48
ब्रह्ममात्रमिदं सर्वं	ते०बि० 3.32
ब्रह्मरन्ध्रे भ्रुवोर्मध्ये	वासु० 20
ब्रह्मरन्ध्रे भ्रुवोर्मध्ये	रा०र० 2.23
ब्रह्म वा इदं सर्वमत्	नृ०उ० 7.9
ब्रह्मवादिनो वदन्ति	श्वेता० 1.1
ब्रह्मविज्ञानलाभाय	ना०परि० 6.26
ब्रह्मविष्णवीशहीनोऽपि	ते०बि० 5.72
ब्रह्मविष्णुमहेशानां	बृहज्जा० 4.41
ब्रह्मव्यतिरिक्तं सर्वं	ना०परि० 5.11
ब्रह्मस्थाने तु नादः स्यात्	ब्र०वि० 76
ब्रह्महत्याश्वमेधाद्यैः	ब्र०वि० 51
ब्रह्महत्यासहस्राणि	रामोत्तर० 5.10
ब्रह्मा च ऋषयः सप्त	बृहज्जा० 4.30
ब्रह्मादयस्त्रयो मूर्तयः	वासु० 8
ब्रह्मादिकीटपर्यन्ताः	आ०बो० 2.14
ब्रह्मादिपिपीलिकापर्यन्तं	सर्व० 10
ब्रह्मादीनां वाचकोऽयं	रामपूर्व० 1.11
ब्रह्माद्यं स्थावरान्तं च	मन्त्रि० 16
ब्रह्मानन्दजनैर्युक्तः	ते०बि० 4.61
ब्रह्मानन्दपरं ज्योतिः	ते०बि० 4.59
ब्रह्मानन्दरसारूढो	ते०बि० 4.60
ब्रह्मा पूरक इत्युक्तो	ध्या०बि० 21
ब्रह्मा मुनिः स्याद् गायत्र्यं	रा०र० 2.2
ब्रह्मामृतं पिबेद्भैक्षम्	मैत्रे० 2.3
ब्रह्मामृतं पिबेद्भैक्षं	स्क० 12
ब्रह्मामृतरसासक्तो	ते०बि० 4.57
ब्रह्मामृतरसे तृप्तो	ते०बि० 4.58
ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः	शरभ० 29
ब्रह्मावर्तं महाभाण्डीर०	द०मू० 1
ब्रह्मा सम्मोहनः शक्तिः	रा०र० 2.20
ब्रह्मा सृजति लोकान्वै	ते०बि० 5.88
ब्रह्मैकस्त्वं द्वित्रिधोर्ध्व०	अथर्वशिर० 40
ब्रह्मैव सर्वं चिन्मात्रं	ते०बि० 6.42
ब्रह्मैव सर्वं नान्योऽस्ति	ते०बि० 6.31
ब्रह्मैवास्मीति सद्वृत्त्या	ते०बि० 1.36
ब्रह्मैवाहं जडो नाहम्	ते०बि० 6.33
ब्रह्मैवाहं न संसारी	ते०बि० 6.32
ब्रह्मैवाहं सर्ववेदान्त	सर्व० 20
ब्रह्मैवेदं सर्वं सच्चिदा०	नृ०उ० 7.5
ब्रह्मोपदेशकालोऽयम्	शु०र० 5
ब्राह्मणं क्षत्रियं वर्णं	रामोत्तर० 5.17
ब्राह्मणानां तु सर्वेषां	वासु० 23
ब्राह्मणेष्वमृतमिति	बृहज्जा० 3.20
ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्	सुबा० 1.6
ब्राह्मण्यं कुलगोत्रे च	आ०बो० 2.22
ब्रूतैष दृष्टोऽदृष्टो	नृ०उ० 9.12
ब्रूह्येव भगवन्निति	नृ०उ० 9.15

भ

भगवञ्छरीरमिदम्	मैत्रे० 1.3
भगवन् कथं जीवानाम्	त्रि०वि० 5.3
भगवन्नखण्डाद्वैत०	त्रि०वि० 2.11

भगवन् सर्वधर्मज्ञ	हंस० 1
भगवन्नस्थिचर्मस्नायु०	मैत्रा० 1.2
भरताधस्तु सुग्रीवं	रामपूर्व० 4.33
भयं क्रोधमथालस्य०	अमृत० 26
भववर्जिते चिन्मात्रं	ते०बि० 2.25
भस्मनिष्ठस्य दह्यन्ते	बृहज्जा० 5.19
भस्ममुष्टिं समादाय	बृहज्जा० 4.4
भस्मव्यापाण्डराङ्ग:	द०मू० 13
भस्मसन्दिग्धसर्वाङ्ग:	बृहज्जा० 5.20
भस्माधिक्यमभीप्सुस्तु	बृहज्जा० 3.24
भस्मैव जीवयामास	बृहज्जा० 6.4
भानुमण्डलसंकाशा	ना०बि० 7
भावग्राह्यमनाडाख्यं	श्वेता० 5.14
भावयन्मनसा विष्णुं	ना०परि० 5.65
भाववृत्त्या हि भावत्वं	ते०बि० 1.42
भावाभावविहीनोऽस्मि	मैत्रे० 3.5
भावितं तीव्रवेगेन	ते०बि० 1.50
भिक्षार्थमटनं यस्य	ना०परि० 3.65
भुक्तिमुक्तिप्रदं चैतत्	रा०र० 5.16
भूतं भव्यं भविष्यद्यत्	ना०परि० 8.6
भूतप्रेतपिशाचाद्या	रामोत्तर० 5.12
भूतसंमोहने काले	मन्त्रि० 2
भूतादिकं शोधयेद्द्वार०	रामपूर्व० 5.1
भूतानां त्रयमप्येतत्	ना०परि० 8.18
भूदेवी ससागराम्भ:	सीता० 17
भूमानन्दस्वरूपोऽस्मि	ते०बि० 3.13
भूमिरापोऽनलो वायु:	ते०बि० 5.76
भूमिरापोऽनलो वायु:	यो०त० 84
भूमिशायी ब्रह्मचारी	रा०र० 4.3
भूमौ दर्भासने रम्ये	अमृ० 17
भूर्भुव: स्वरिमे लोका:	यो०चू० 85
भूलोंक: पादयोस्तस्य	ना०बि० 3
भैक्षाशनं च मौनित्वम्	ना०परि० 5.60
भोगशक्तिर्भोगरूपा	सीता० 36
भो नारद! विधिवदादावु०	ना०परि० 2.2
भो योगीन्द्राश्च ऋषय:	रा०र० 1.5

भ्रमन्तो योनि जन्मानि	यो०त० 134
भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुदा	ध्या०बि० 80
भ्रुवोर्घ्राणस्य च य:	रामोत्तर० 3.8
भ्रुवोर्मध्ये ललाटे तु	ध्या०बि० 40
भ्रुयुगमध्यबिले दृष्टिं	अ०ता० 11
भ्रूमध्यदृष्टिरप्येषा	यो०त० 118
भ्रूमध्ये सच्चिदानन्द०	मं०ब्रा० 1.2.4
भ्रूयुगमध्यबिले तेजस	मं०ब्रा० 1.3.3

म

मकरन्दं पिबन्भृङ्गो	ना०बि० 42
मकारस्तामस: कृष्ण:	यो०चू० 76
मकारस्त्वग्निसंकाशो	ब्र०वि० 8
मकारे च भ्रुवोर्मध्ये	ब्र०वि० 70
मकारे तु लयं प्राप्ते	ध्या०बि० 12
मकारे लभते नादम्	यो०त० 139
मकारे लीयते रुद्र:	यो०चू० 78
मकारे संस्थितो रुद्र:	ब्र०वि० 72
मकारोऽभ्युदयार्थत्वात्	रा०र० 5.7
मञ्चकं शुक्लवस्त्रं च	ना०परि० 3.71
मणिकर्ण्या मम क्षेत्रे	रामोत्तर० 3.11
मत्तोऽन्यदस्ति चेन्मिथ्या	ते०बि० 6.73
मद्रूपमद्वयं ब्रह्म	वासु० 17
मध्यदेशे परं हंसं	ब्र०वि० 66
मध्यमूर्वोश्च मूलं च	त्रि०ब्रा० 2.13
मध्यलक्ष्यं तु प्रात:	मं०ब्रा० 1.2.11
मध्ये क्रमादर्कविध्यग्नि०	रामपूर्व० 5.4
मनआदिचतुर्दशकरणै:	सर्व० 4
मनआदिश्च प्राणादि०	सर्व० 7
मन एव आप्येति यो मन	सुबा० 9.11
मन एव जगत्सर्वम्	ते०बि० 5.98
मन एव मनुष्याणां	मैत्रा० 4.4-11
मन एव मनुष्याणाम्	ब्र०बि० 2.1
मन एव महद्दु:खं	ते०बि० 5.99
मन एव महद्बन्धं	ते०बि० 5.101
मन एव हि तेजश्च	ते०बि० 5.102
मन एव हि सङ्कल्प:	ते०बि० 5.100

मन: सङ्कल्पकं ध्यात्वा	अमृ० 15
मनसा परमात्मानं	त्रि०ब्रा० 2.129
मनसा वाथ विध्युक्त०	ना०परि० 3.11
मनसो धारणं यत्तत्	त्रि०ब्रा० 2.134
मनसो धारणादेव	त्रि०ब्रा० 2.114
मनस्तत्र लयं याति	ना०बि० 47
मनुष्यो वापि यक्षो वा	यो०त० 110
मनोऽध्यात्मं मन्तव्यम्	सुवा० 5.6
मनोनिरोधिनो कन्या ।....	निर्वा० 37-48
मनोऽप्यन्यत्र निक्षिप्त	ब्र०बि० 44
मनोवशात्प्राणवायु:	त्रि०ब्रा० 2.117
मनोवाचामगोचरम्	त्रि०वि० 6.15
मनो हि द्विविधं प्रोक्तम्	ब्र०बि० 1
मनो हि द्विविधं प्रोक्तं	मैत्रा० 4.4-6
मन्त्रं तन्त्रं च सत्सङ्गं	ते०बि० 5.53
मन्त्रेणाङ्गानि विन्यस्य	रा०र० 2.53
मन्त्रोपनिषदं ब्रह्म	मन्त्रि० 10
मन्त्रोऽयं वाचको रामो	रामपूर्व० 4.2
ममापि विष्णोर्जनकं	शरभ० 5
मयातिरिक्तं यद्यद्वा	ते०बि० 3.20
मयोपदिष्टे कैवल्ये	शु०र० 6
मय्येव सकलं जातम्	कैव० 19
मस्तके मणिवद्भिन्नं	ध्या०बि० 46
महच्छैलेन्द्रनीलं वा	ते०बि० 6.85
महति श्रूयमाणे तु	ना०बि० 36
महाखरो गजगतिं	ते०बि० 6.93
महान्प्रभुर्वै पुरुष:	श्वेता० 3.12
महापद्मश्च शङ्खश्च	रामपूर्व० 4.54
महापातकपापिष्ठ०	रामोत्तर० 5.19
महापातकयुक्तानां	बृहज्जा० 5.11
महा प्रथमान्तार्धस्य	नृ०पूर्व० 1.13
महामुद्रा नभोमुद्रा	यो०चू० 45
महामुद्रा महाबन्धो	यो०त० 26
महावाक्यान्युपदिशेत्	शु०र० 45
महाविराट्स्वरूपं कथमिति	त्रि०वि० 6.11
महाविष्णो: समस्तासाधा०	त्रि०वि० 7.15

मह्यं तुभ्यं मयेत्यादि	ते०बि० 5.51
मां यो वेद सर्वान्	अथर्वशिर० 5
मांसासृक्पूयविण्मूत्र०	ना०परि०3.48, 4.27
मातृकामालया मन्त्री	रा०र० 4.7
मातृसूतकसम्बन्धम्	मैत्रे० 2.7
मात्रा द्वादशसंयुक्तौ	यो०चू० 102
मात्राऽमात्रा: प्रतिमात्रा:	नृ०उ० 2.8,3.6
मात्रा मात्रा: प्रतिमात्रा०	अथर्वशिखा 3.2
मात्रालिङ्गपदं त्यक्त्वा	अमृ० 4
माद्यति प्रमदां दृष्ट्वा	ना०परि० 6.35
मा नस्तोके तनये	श्वेता० 4.22
मानस्तोकेति मन्त्रेण	बृहज्जा० 5.1
मानावमानहीनोऽस्मि	मैत्रे० 3.4
मा भव ग्राह्यभावात्मा	मैत्रे० 2.28
मायया ह्यन्यदिव	नृ०उ० 9.3
मायाकार्यमिदं भेदम्	ते०बि० 6.100
मायाकार्यादिकं नास्ति	ते०बि० 5.33
माया च तमोरूपानुभूति:	नृ०उ० 9.4
माया तु प्रकृतिम्	श्वेता० 4.10
मायाऽऽदिरपि वैदुष्यं	रा०र० 2.88
माया नाम अनादिरन्तवती	सर्व० 15
मायावशादेव देवा	शरभ० 31
मारुतं मरुतां स्थाने	यो०त० 96
मारूपत्वादतो राम	रा०र० 5.13
मासात्पूर्वं मृतो मर्त्य:	ते०बि० 6.80
मित्रादिषु समो मैत्र:	ना०परि० 6.29
मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनो	नृ०पूर्व० 3.3
मुक्तसाकारस्त्वैच्छिक:	त्रि०वि० 2.7
मुखा ऊर्ध्वं परा ज्ञेया	त्रि०ब्रा० 2.3
मुखे चतुर्थवक्त्रेण	बृहज्जा० 4.6
मुखेनाच्छाद्य तद्द्वारं	ध्या०बि० 66
मुख्यात्पूर्वोत्तरैर्भागै:	त्रि०ब्रा० 2.2
मुदितामुदिताख्योऽस्मि	मैत्रे० 3.16
मुद्रां ज्ञानमयीं याम्ये	रामपूर्व० 4.31
मुद्रां भद्रार्थदात्रीं स	द०मू० 10

मुद्रापुस्तकवह्निनाग०	द०मू० 19
मुनि: कौपीनवासा: स्यात्	ना०परि० 4.31
मुनीनां सम्श्रयुक्तं च	ते०बि० 1.12
मुमुक्षु: परहंसाख्य:	ना०परि० 6.25
मुमुक्षूणां विरक्तानां	रा०र० 5.17
मुमूर्षोर्दक्षिणे कर्णे	रामोत्तर० 3.16
मूढ इति च कर्तृत्वा०	निरा० 33
मूर्तित्रयमसद्विद्धि	ते०बि० 3.51
मूर्ध्न्याधायात्मन:	त्रि०ब्रा० 2.19
मूलं च करयोर्मूलं	त्रि०ब्रा० 2.133
मूलाधारादारभ्य	मं०ब्रा० 1.2.6
मृतवत्तिष्ठते योगी	ना०बि० 52
मृता मोहमयी माता	मैत्रे० 2.13
मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण	बृहज्जा० 6.2
मृत्युर्न जननाभावाद्	ते०बि० 5.20
मोक्ष इति च नित्यानित्य०	निरा० 29
मोक्षदस्तु परं तत्त्वम्	ब्र०वि० 53
मोहजालकसंघातं	त्रि०ब्रा० 2.165
मोहान्धकारे नि:सारे	द०मू० 28
मौनं योगासनं योग:	ना०परि० 4.23

य

यं यं वापि स्मरन्भावं	ना०परि० 5.23
य इमं सृष्टियज्ञम्	मुद्ग० 2.7
य इमां परमरहस्य०	द०मू० 33
य इमामुपनिषदमधीते	रा०र० 5.18
य एको जालवानीशत	श्वेता० 3.1
य एकोऽवर्णो बहुधा	श्वेता० 4.1
य एतदुपनिषदम्	मुद्ग० 4.10
य एतं मन्त्रराजं	नृ०पूर्व० 5.13-18
य एतं मन्त्रराजं श्रीराम०	रामोत्तर० 5.5
य एतत्तारकं ब्रह्म	रामोत्तर० 2.4
य एतद् बृहज्जाबालं	बृहज्जा० 8.3-6
य एवं निर्बीजम्	सुबा० 9.25
य एवं वेद पुरुष:	ध्या०बि० 106
य एवं विदित्वा स्वरूप०	ना०परि० 9.14
य एवं वेद स पुरुष:	त्रि०वि० 1.12
य एवं वेद स मुक्तो	रामोत्तर० 2.19
य एषो बाह्यावष्टम्भन०	मैत्रा० 2.2
यच्च यावच्च दूरस्थं	ते०बि० 2.39
यच्च यावच्च वेदान्ता	ते०बि० 2.40
यच्च स्वभावं पचति	श्वेता० 5.5
यच्चिन्त्यं तदसद्विद्धि	ते०बि० 3.53
यजुर्वेदोऽन्तरिक्षं च	ब्र०वि० 5
यज्ञेनेत्युपसंहार:	मुद्ग० 1.9
यज्ञोपवीतं परमं	ब्रह्म० 5
यतयो भिक्षार्थं ग्रामम्	आरु० 6
यताहारो जितक्रोधो	ते०बि० 1.3
यतिस्तर्जन्या शिरो०	वासु० 7
यतो निर्विषयस्यास्य	ब्र०बि० 3
यतो वाचो निवर्तन्ते	शरभ० 20
यतो वाचो निवर्तन्ते	ब्रह्म० 22
यत्किंचिदपि हीनोऽस्मि	मैत्रे० 3.17
यत्किञ्चिद्भुज्यते क्वापि	ते०बि० 6.53
यत्तु जन्मान्तराभावात्	ना०बि० 24
यत्तु परमतत्त्वरहस्य०	त्रि०वि० 8.19
यत्ते ससीमे हृदये	कौ०ब्रा० 2.6
यत्परं ब्रह्म सर्वात्मा	कैव० 16
यत्पादाम्भोरुहद्वन्द्वं	शरभ० 19
यत्पुरुषेणेत्यनया	मुद्ग० 1.6
यत् प्रयागादितीर्थोक्त०	रामोत्तर० 5.21
यत्र कालमकालं वा	ते०बि० 5.14
यत्र कुत्रापि वा नादे	ना०बि० 38
यत्र ज्योतिरजस्रम्	आ०बो० 1.8
यत्र यत्र धृतो वायु:	त्रि०ब्रा० 2.113
यत्र यत्र मनो याति	ते०बि० 1.35
यत्र लोका न लोका	ब्रह्म० 2
यत्र सुप्तो न कंचन	नृ०पूर्व० 4.6
यत्र सन्तं न चासन्तम्	ना०परि० 4.33
यत्र सुप्तो न कञ्चन	रामोत्तर० 2.12
यत्र सुप्तो न कञ्चन	नृ०उ० 1.8
यत्रास्तमितशायी स्यात्	ना०परि० 5.41
यत्संयोगो द्विजश्रेष्ठ	त्रि०ब्रा० 2.25

यत्समाधौ परंज्योति:	यो०चू० 113
यथा जातरूपधरो	जावा० 6.3
यथा तथा वा भवतु	शु०र० 7
यथा तृतीयकाले तु	यो०चू० 121
यथा नामी वाचकेन	रामपूर्व० 4.3
यथा निरिन्धनो वह्नि	मैत्रे० 1.7
यथा निरिन्धनो वह्नि:	मैत्रा० 4.4-1
यथा निर्वाणकाले	क्षुरि० 23
यथा पर्वतधातूनाम्	अमृ० 7
यथा मूढो यथा मूर्खो	यो०त० 77
यथाऽमृतं विषाद्धित्रं	आ०बो० 2.27
यथा रसाशये फेनं	त्रि०ब्रा० 2.14
यथा वा चित्तसामर्थ्यं	यो०त० 73
यथा शिवमयो विष्णु:	स्क० 9
यथाश्वलायनो भगवन्तं	कै० 1
यथा सिंहो गजो व्याघ्रो	यो०चू० 118
यथेक्षुरससंव्याप्ता	आ०बा० 2.13
यथेष्टधारणं वायो:	यो०चू० 99
यथेष्टधारणाद्वायो:	यो०त० 50
यथेष्टमेव वर्तेत	यो०त० 111
यथैनमवमन्यन्ते	ना०परि० 6.8
यथैव बिम्बं मृदयो०	श्वेता० 2.14
यथैवात्रमये कोशे	त्रि०ब्रा० 2.12
यथैवेश्वरस्य माहात्म्यं	बृहज्जा० 7.12
यथैवोत्पलनालेन	ध्या०बि० 38
यदाऽऽग्नेयदले विश्रमते	ध्या०बि० 93-3
यदा चर्मवदाकाशम्	श्वेता० 6.20
यदाऽतमस्तन्न दिवा	श्वेता० 4.18
यदा तु विदितं तत्त्वम्	ना०परि० 3.17
यदात्मतत्त्वेन तु	श्वेता० 2.15
यदा दक्षिणदले विश्रमते	ध्या०बि० 93-4
यदा न कुरुते भावं	ना०परि० 3.22
यदा नेत्रश्रमो भवति	ध्या०बि० 93-12
यदा नैर्ऋतदले विश्रमते	ध्या०बि० 93-5
यदा पश्चिमदले विश्रमते	ध्या०बि० 93-6
यदा मध्ये तिष्ठति	ध्या०बि० 93-11
यदा मनसि वैराग्यं	मैत्रे० 2.19
यदा मनसि संजातं	ना०परि० 3.12
यदा वायव्यदले विश्रमते	ध्या०बि० 93-7
यदा संधिसंधिषु	ध्या०बि० 93-10
यदा सद्गुरु कटाक्षो भवति	त्रि०वि० 5.8
यदि योन्यां प्रमुञ्चामि	गर्भ० 14-16
यदि वा कुरुते रागात्	ना०परि० 3.29
यदि शैलसमं पापं	ध्या०बि० 1
यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं	त्रि०वि० 4.7
एदेतत् बृहज्जाबालं	बृहज्जा० 6.18
यदेशानदले विश्रमते	ध्या०बि० 93-9
यदोत्तरदले विश्रमते	ध्या०बि० 93-8
यद्यच्छृणोति कर्णाभ्यां	यो०त० 70
यद्यत्करोति सत्येन	ते०बि० 5.58
यद्यत्संभाव्यते लोके	ते०बि० 5.49
यद्यद्ध्यायति चित्तेन	ते०बि० 5.85
यद्यद्धेदं च तत्सर्वम्	ते०बि० 6.55
यद्यद्वाचा व्याकरोति	ते०बि० 5.86
यद्यन्यायेन निर्णीतं	ते०बि० 5.87
यन्मनस्त्रिजगत्सृष्टि०	मं०ब्रा० 5.1.5
यन्मनस्त्रिजगत्सृष्टि	ध्या०बि० 25
यन्मया परिजनस्यार्थे	गर्भ० 17
यन्मायया मोहितचेतसो	मैत्रे० 2.25
यन्मूलं सर्वलोकानां	ते०बि० 1.27
य: पिता स पुन: पुत्रो	यो०त० 133
यमाद्याष्टाङ्गयोग	निरा० 23
यमैश्च नियमैश्चेव	त्रि०ब्रा० 2.53
यमो हि नियमस्त्यागो	ते०बि० 1.15
य: शतरुद्रियमधीते	कैव० 25
य: शरीरेन्द्रियादिभ्यो	ना०परि० 6.13
यश्चैत्यं भस्मसद्भावं	बृहज्जा० 2.14
य: सकृदुच्चारयति	अद्व०ता० 19
य: सर्वोपरमे काले	द०मू० 5
यशस्विनी वामकर्णे	यो०चू० 20
यस्तन्तुनाभ इव	श्वेता० 6.10
यस्त्वधीते वा स	वासु० 27

यस्त्वनेन मार्गेण	त्रि०वि० 8.6
यस्त्वेतद्वाऽधीते	का०रु० 10
यस्त्वेतद्वाऽधीते सोऽप्ये०	वासु० 29
यस्माज्जातो भगात्पूर्वं	यो०त० 132
यस्मात्परं नापरम्	श्वेता० 3.9
यस्माद्वाचो निवर्तन्ते	ते०बि० 1.20
यस्मिन् गृहे विशेषेण	ना०परि० 6.12
यस्मिन्भावा: प्रतीयन्ते	मन्त्रि० 18
यस्मिन्सर्वमिदं प्रोतं	मन्त्रि० 17
यस्मिन् स लीयते	ब्र०वि० 13
यस्मिञ् शान्ति: शम: शौचं	ना०परि० 3.21
यस्य कस्यचिच्छरीरे	बृहज्जा० 7.8
यस्य किञ्चिदहं नास्ति	ते०बि० 4.4
यस्य देवे परा भक्ति:	सुबा० 16.1
यस्य देवे परा भक्ति:	श्वेता० 6.23
यस्य लिङ्गं प्रपञ्चं वा	ते०बि० 5.10
यस्य वर्णाश्रमाचारो	ना०परि० 6.16
यस्य वाङ्मनसी शुद्धे	ना०परि० 3.39
यस्य संकल्पनाश: स्यात्	मं०ब्रा० 2.3.6
यस्येदं मण्डलं भित्वा	अमृ० 38
यस्यैतानि सुगुप्तानि	ना०परि० 3.14
यागव्रततपोदान	निरा० 26
याज्ञवल्क्यो महामुनि:	मं०ब्रा० 3.1.1
याज्ञवल्क्यो ह वै	मं०ब्रा० 1.1.1
या तदिभमानं कारयति	सर्व० 3
या ते रुद्र शिवा	श्वेता० 3.5
याममात्रं तु यो नित्यम्	यो०त० 126
यामिषुं गिरिशन्त	श्वेता० 3.6
यावद्बद्धा नभोमुद्रा	ध्या०बि० 85
यावद्बद्धो मरुद् देहे	यो०चू० 91
याऽवसानेऽस्य चतुर्थ्यर्ध०	नृ०उ० 3.5
याऽवसानेऽस्य चतुर्थ्यर्ध०	अथर्वशिखा० 1.6
यावद्बिन्दु: स्थितो देहे	यो०चू० 58
यावद्वायु: स्थितो देहे	यो०चू० 90
याऽस्य तृतीया रेखा	का०रु० 8
याऽस्य द्वितीया रेखा	का०रु० 7
याऽस्य प्रथमा रेखा	का०रु० 6
युक्तंयुक्तं त्यजेद्वायुं	यो०चू० 119
युक्तेन मनसा वयम्	श्वेता० 2.2
युक्त्वाय मनसा देवान्	श्वेता० 2.3
युजे वां ब्रह्मपूर्व्यम्	श्वेता० 2.5
युञ्जान: प्रथमं मन:	श्वेता० 2.1
युञ्जते मन उत	श्वेता० 2.4
युवा भवति वृद्धोऽपि	ध्या०बि० 74
ये तु वृत्तिं विजानन्ति	ते०बि० 1.44
येन केनाक्षरेणोक्तं	ते०बि० 5.56
येन केनापि यद्दत्तं	ते०बि० 5.57
येन द्वारेण गन्तव्यं	यो०चू० 37
येन भूचरसिद्धि: स्यात्	यो०त० 59
येन सर्वमिदं प्रोतं	ना०परि० 3.83
येन सर्वमिदं प्रोतं	ब्रह्म० 8
येनावृतं नित्यमिदम्	श्वेता० 6.2
येनासौ गच्छते मार्गं	अमृ० 25
येनेक्षते शृणोतीदम्	शु०र० 31
ये भस्मधारणं त्यक्त्वा	बृहज्जा० 5.10
यं भस्मधारणं दृष्ट्वा	बृहज्जा० 5.14
येषां कोपो भवेद् ब्रह्मन्!	बृहज्जा० 5.12
येषां क्रोधो भवेद्भस्म०	बृहज्जा० 5.15
येषां नास्ति मुने श्रद्धा	बृहज्जा० 5.13
येषां वृत्ति: समा वृद्धा	ते०बि० 1.45
येषु येष्वपि देशेषु	रामोत्तर० 5.28
ये हि वृत्तिं विहायैनां	ते०बि० 1.43
योगकालेन मरुता	त्रि०ब्रा० 2.65
योगचूडामणिं वक्ष्ये	यो०चू० 1
योगज्ञानपरो नित्यं	त्रि०ब्रा० 2.20
योगतत्त्वं प्रवक्ष्यामि	यो०त० 1
योगध्यानं सदा कृत्वा	ब्र०वि० 59
योगप्रकाशकं योगै:	त्रि०ब्रा० 2.21
योगयुक्त्या तु तद्भस्म	बृहज्जा० 2.16
योगसिद्धो भवेद्योगी	त्रि०ब्रा० 2.103
योगाङ्गद्रव्यसंपूर्णम्	त्रि०ब्रा० 2.90
योगात्मा योगयुक्तात्मा	ते०बि० 4.50

योगानन्दस्वरूपोऽहं	ते०बि० 6.68
योगी कुम्भकनास्थाय	यो०त० 69
यो गोपीचन्दनाभावे	वासु० 24
योगो हि ज्ञानहीनस्तु	यो०त० 15
योगो हि बहुधा ब्रह्मन्	यो०त० 19
यो घोरं वेषमास्थाय	शरभ० 6
योऽतीत्य स्वाश्रमान्वर्णान्	ना०परि० 6.17
यो दक्षयज्ञे सुरसङ्घान्	शरभ० 13
यो देवानां प्रभव०	श्वेता० 3.4,4.12
यो देवानामधिपो	श्वेता० 4.13
यो देवोऽग्नौ योऽप्सु	श्वेता० 2.17
योनिस्थानं तयोर्मध्ये	ध्या०बि० 44
योनिस्थानं द्वयोर्मध्ये	यो०चू० 7
यो नृसिंह: समाख्यातो	रामपूर्व० 4.56
यो ब्रह्माणं विदधाति	श्वेता० 6.18
यो मत्स्यकूर्मादिवराह	शरभ० 15
यो योनिं योनिमधि०	अथर्वशिर० 65
यो योनिं योनिमधि०	श्वेता० 4.11
यो योनिं योनिमधि०	श्वेता० 5.2
यो रहस्योपनिषदमधीते	शु०र० 53
यो रामं संस्मरे न्नित्यं	रा०र० 4.12
यो रुद्रो अग्नौ यो	अथर्वशिर० 69
यो लीलयैव त्रिपुरं	शरभ० 14
यो वामपादार्चितविष्णु०	शरभ० 13
यो वामपादेन जघान	शरभ० 11
यो विस्फुलिङ्गेन ललाट०	शरभ० 10
यो वेद गहनं गुह्यं	बृहज्जा० 2.18
यो वेदादौ स्वर: प्रोक्तो	शु०र० 48
यो वै रुद्र: स भगवान्	अथर्वशिर० 7-39
यो ह खलु वाचोपरिस्थ:	मैत्रा० 2.4

र

रक्तवर्णो मणिप्रख्य:	अमृ० 36
रक्षोघ्नविशदं तद्वत्	रा०र० 2.91
रघुनाथ महाबाहो	रा०र० 1.12
रज्जुबद्धो यथा श्येनो	यो०चू० 29
रज्जुसर्पेण दष्टश्चेत्	ते०बि० 6.77
रमन्ते योगिनोऽनन्ते	रामपूर्व० 1.6
रविणैकत्वमायाति	ध्या०बि० 90
रसनां तालुनि न्यस्य	त्रि०ब्रा० 2.93
रसना पीड्यमानेयम्	ब्र०वि० 73
रसानां शोषणं सम्यङ्	ध्या०बि० 92
रहस्योपनिषद् ब्रह्म	शु०र० 18
रहस्योपनिषन्नाम्ना	शु०र० 15
रां बीजं शक्तिरस्त्रं च	रा०र० 2.61
रागं द्वेषं मदं मायां	ना०परि० 3.70
रागद्वेषवियुक्तात्मा	ना०परि० 3.34
राजवार्तादि तेषां स्याद्	ना०परि० 3.58
रामं डेन्तं धनुष्पाण०	रा०र० 2.48
रामक्लींवह्निजाया०	रा०र० 2.54
रामनाम भुवि ख्यातम्	रामपूर्व० 1.3
रामभद्र महेष्वास	रामपूर्व० 4.15
रामभद्र महेष्वास	रा०र० 2.81
रामभद्रो बीजशक्ति०	रा०र० 2.11-12
रामश्च चन्द्रभद्रान्तो	रा०र० 2.25
रामाभिरामां सौन्दर्य०	रा०र० 2.33
रुचिरं रेचकं चैव	अमृ० 10
रुद्रं शाश्वतं वै पुराण०	अथर्वशिर 67
रुद्रग्रन्थिभ्रुवोर्मध्ये	ब्र०वि० 71
रुद्राग्नेर्यत्परं वीर्यं	बृहज्जा० 5.18
रुद्रेण संयुक्ता वह्नि:	रामपूर्व० 4.58
रूपस्थानं देवतानां	रामपूर्व० 1.8
रेचक: पूरकश्चैव	यो०चू० 101
रेचकं पूरकं मुक्त्वा	त्रि०ब्रा० 2.108
रेचकेन तु विद्यात्मा	ध्या०बि० 32
रेचयेत्पिङ्गलानाड्या	यो०त० 42

ल

लकारं तु समुद्धृत्य	रा०र० 2.98
लकारं पृथिवीरूपं	ध्या०बि० 96
लक्षणात्रयविज्ञानं	ते०बि० 6.106
लक्ष्मणेन प्रगुणितम्	रा०र० 2.13
लक्ष्मणो देवता प्रोक्त:	रा०र० 2.99
लक्ष्यलक्षणहीनोऽसि	ते०बि० 5.71

लक्ष्यालक्ष्यविहीनोऽस्मि	मैत्रे० 3.13
लक्ष्येऽन्तर्बाह्यायां	मं०ब्रा० 1.3.5
लघुत्वमारोग्यमलो०	श्वेता० 2.13
लभते योगयुक्तात्मा	यो०त० 140
लभ्यते यदि तस्यैव	यो०त० 127
लययोगश्चित्तलय:	यो०त० 23
लयविक्षेपरहितं	मैत्रा० 4.4-7
लयस्तमश्च विक्षेप:	ते०बि० 1.41
ललाटे ब्रह्मणे नम:	बृहज्जा० 4.33
लवणं सर्षपं चाम्लं	यो०त० 47
लिङ्गभेदमिदं सर्वम्	ते०बि० 6.54
लिङ्गे सत्यपि खल्वस्मिन्	ना०परि० 4.32
लोकस्य द्वारमर्चिमत्	त्रि०वि० 7.5
लोको ब्रह्म गुरुर्ब्रह्म	ते०बि० 6.37

व

वक्त्रेणोत्पलनालेन	अमृ० 12
वक्षोन्यस्तहनुर्निपीड्य	ध्या०बि० 93
वक्षोन्यस्तहनु: प्रपीड्य	यो०चू० 66
वचसा तज्जपेन्नित्यं	यो०चू० 87
वज्रसूचीं प्रवक्ष्यामि	व०सू० 1
वत्सस्तु स्मृतयश्चास्या:	बृहज्जा० 3.5
वदेद्दाशरथायेति	रा०र० 2.86
वमनाहारवद्यस्य	मैत्रे० 2.18
वरणायां नास्यां च	रामोत्तर० 3.4
वर्जयित्वा स्त्रिया: सङ्गम्	यो०त० 62
वर्णाश्रमधर्मकर्म०	निरा० 24
वर्णाश्रमं सावयवं	मैत्रे० 1.18
वर्णाश्रमाचारयुता	मैत्रे० 1.17
वर्ण्यन्ते स्वस्तिकं पाद०	त्रि०ब्रा० 2.35
वर्मास्त्रनतिसंयुक्तं	रामपूर्व० 4.49
वसिष्ठवैयासकिवामदेव	शरभ० 22
वसिष्ठद्यैर्मुनिभिर्नील०	रामपूर्व० 5.7
वह्निस्त्रिकोणं रक्तञ्च	यो०त० 92
वह्निस्थं शयनं विष्णो:	रा०र० 2.1
वह्नेर्यथा योनिगतस्य	श्वेता० 1.13
वाक्यार्थस्य विचारेण	शु०र० 19
वाक्सिद्धि: कामरूपत्वम्	यो०त० 74
वागध्यात्मं वक्तव्यम्	सुबा० 5.10
वागीशाय पदं पश्चात्	द०मू० 17
वागेवास्या एकमङ्गम्	कौ०ब्रा० 3.5
वाग्दण्ड: कर्मदण्डश्च	ना०परि० 6.9
वाङ्मनोऽगोचरश्चाहं	ते०बि० 3.38
वाचमेवाप्येति यो	सुबा० 9.6
वाचा वदति यत्किञ्चिद्	ते०बि० 5.45
वाचो यस्मान्निवर्तन्ते	ते०बि० 1.21
वाच्यं लक्ष्यमिति	शु०र० 40
वाञ्छितार्थं प्रदास्यामि	रा०र० 4.13
वानप्रस्थगृहस्थाभ्यां	ना०परि० 5.46
वामदेवादुदकम्	बृहज्जा० 1.11
वामाङ्गेन समभ्यस्य	यो०त० 114
वामादिनवशक्तीश्च	बृहज्जा० 4.24
वामेन वामाङ्गुष्ठं तु	त्रि०ब्रा० 2.49
वायुना गतिमावृत्य	यो०त० 116
वायुना शक्तिचालेन	यो०चू० 63
वायुना सह चित्तञ्च	यो०त० 83
वायुं निरुद्ध्य चाकाशे	यो०त० 105
वायु: परिचितो यत्नात्	यो०त० 82
वायुपुत्रं विघ्नेशं	रा०र० 1.8
वायुपुत्र महाबाहो	रा०र० 1.2
वायुपुत्रेणोक्तास्ते	रा०र० 1.7
वायुस्तेजस्तथाकाश:	ब्र०बि० 14
वारंवारमपानमूर्ध्वं	ध्या०बि० 69
वारिवत्स्फुरितं तस्मिन्	यो०त० 10
वारुणे वायुमारोप्य	यो०त० 89
वालाग्रशतसाहस्रं	ध्या०बि० 4
वालाग्रशतभागस्य	श्वेता० 5.9
वासुदेव: शुद्धमुक्ता०	बृहज्जा० 6.13
वास्तुवेदो धनुर्वेदो	सीता० 30
विकटाङ्गामुन्मत्तां	बृहज्जा० 3.2
विघ्नेशं दुर्गां क्षेत्रपालं	रामपूर्व० 5.3
विचक्षणत्वादृतवो	कौ०ब्रा० 1.3
विचार्य सर्वधर्मेषु	हंस० 2

विचेरतुस्तदा भूमौ	रामपूर्व० 4.19
विजयश्च सुराष्ट्रश्च	रामपूर्व० 4.37
विज्ञानोऽस्मि विशेषोऽस्मि	मैत्रे० 3.3
विद्याऽऽनन्दतुरीयाख्य०	त्रि०वि० 4.10
विद्यामपान् अनन्तसमुद्रान्	त्रि०वि० 6.21
विद्याशक्ति: समस्तानां	बृहज्जा० 3.3
विद्वानिति च सर्वान्त०	निरा० 32
विद्वान्नित्यं सुखे तिष्ठेत्	ते०बि० 1.51
विद्वान्स्वदेशमुत्सृज्य	मैत्रे० 2.11
विधूमे च प्रशान्ताग्नौ	ना०परि० 6.10
विध्युक्तकर्मसंक्षेपात्	ना०परि० 3.9
विनाशं कालतो याति	शरभ० 26
विन्ध्याटव्यां पायसान्नम्	ते०बि० 6.78
विभक्तो ह्ययमादेशो	ना०परि० 8.21
विभीषणं लक्ष्मणं च	रामपूर्व० 4.36
विभूतिरुद्राक्षयो:	बृहज्जा० 1.5
विभूतिर्भसितं भस्म	बृहज्जा० 1.15
विमुक्तोऽहं विभुरहं	ब्र०वि० 103
विरक्त: प्रव्रजेद्धीमान्	ना०परि० 3.13
विरजानलजं चैव	बृहज्जा० 5.4
विरज्य सर्वभूतेभ्य:	ना०परि० 6.20
विराट् प्रणव: षोडश०	ना०परि० 8.3
विराट्स्थितिप्रलयौ	त्रि०वि० 3.7
विराड्विश्व: स्थूलश्चाकार:	यो०चू० 75
विराजा सुदर्शना०	जाबा० 6.5
विलिखेन्मन्त्रराजार्णान्	रामपूर्व० 4.51
विविक्तदेशे च	कैव० 5
विविदिषासंन्यासी	ना०परि० 4.39
विवेकबुद्धियुक्त्याऽहं	आ०बो० 2.11
विशीर्णान्यमलान्येव	ना०परि० 3.30
विश्वजित्प्रथम: पाद:	ना०परि० 8 12
विश्वतश्चक्षुरुत	श्वेता० 3.3
विश्वतश्चक्षुरुतं विश्वतो०	अथर्वशिर० 62
विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो०	त्रि०वि० 6.13
विश्वरूपधरं विष्णुं	रामोत्तर० 4.1
विश्वरूपस्य देवस्य	त्रि०ब्रा० 2.159
विश्वव्यापी राघवो	रामपूर्व० 5.9
विश्वसृज एतेन वै	नृ०पूर्व० 1.14
विश्वाधिकोऽहं विशदो	ब्र०वि० 104
विश्वेश्वर नमस्तुभ्यं	मैत्रा० 4.4-14
विश्वो हि स्थूलभुङ्नित्यं	यो०चू० 72
विषं दृष्ट्वाऽमृतं दृष्ट्वा	आ०बो० 2.18
विषयव्यावर्तनपूर्वकं	मं०ब्रा० 1.1.8
विषयी विषयासक्तो	ब्र०वि० 50
विषयेभ्य इन्द्रियार्थेभ्यो	मं०ब्रा० 1.1.7
विषयेष्वात्मतां दृष्ट्वा	ते०बि० 1.34
विष्ठितो मूत्रितो वाऽज्ञै:	ना०परि० 5.55
विष्णुं प्रथमान्त्यं मुखं	नृ०पूर्व० 1.15
विष्णुर्विश्वजगद्योनि:	शरभ० 25
विष्णुर्नाम महायोगी	यो०त० 2
विष्णो: कराभिमर्शनेन	त्रि०वि० 8.17
विष्णोर्मोक्षप्रदत्वम्	मुद्ग० 1.3
विस्मृत्य विश्वमेकाग्र:	ना०बि० 44
विस्मृत्य सकलं बाह्यम्	ना०बि० 39
वीणां करै: पुस्तकमक्षमालां	द०मू० 15
वीरं प्रथमस्याद्यार्धान्त्यं	नृ०पूर्व० 1.11
वीराध्वाने वाऽनाशके	जाबा० 5.2
वृक्षं तु सकलं विद्यात्	ध्या०बि० 8
वृत्तं विहङ्गमानां तु	त्रि०ब्रा० 2.57
वेदतत्त्वार्थविहितम्	क्षुरि० 2
वेद: शास्त्रं पुराणं च	ते०बि० 5.43
वेदशास्त्राणि चान्यानि	ब्र०वि० 30
वेदान्ते परमं गुह्यम्	श्वेता० 6.22
वेदान्तविज्ञानसुनि०	कैव० 4
वेदान्तश्रवणं चैव	त्रि०ब्रा० 2.34
वेदान्ताभ्यासनिरत:	ना०परि० 6.27
वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्	त्रि०वि० 4.5
वेदाहमेतमजरम्	श्वेता० 3.21
वेदाहमेतं पुरुषम्	श्वेता० 3.8
वेदिकाकारवद्धूम्रो	त्रि०ब्रा० 2.140
वेदैरनेकैरहमेव वेद्यो	कैव० 22
वेद्योऽहमागमान्तै:	आ०बो० 2.8

वैखानसऋषेः पूर्वं	सीता० 32
वैखानसमतस्तस्मिन्नादौ	सीता० 26
वैद्युदादिमयं तेजो	बृहज्जा० 2.6
वैराग्यतैलसम्पूर्णे	द०मू० 27
व्यञ्जनैः स्वरसंयोगं	रा०र० 5.6
व्यानः श्रोत्रोरुकट्यां	त्रि०ब्रा० 2.82
व्यानः सर्वेषु चाङ्गेषु	अमृ० 35
व्योमरन्ध्रगतो नादो	ध्या०बि० 103
व्योम्नि मारुतमारोप्य	त्रि०ब्रा० 2.142
व्रजत्यूर्ध्वं हठाच्छक्त्या	ध्या०बि० 86

श

शंसन्तमनुशंसन्ति	मन्त्रि० 9
शक्तिसेना कल्पना च	रामपूर्व० 1.10
शङ्खचक्रगदापाणे	वासु० 5
शङ्खतोयेन मूलेन	बृहज्जा० 4.11
शतं च नवशाखासु	सीता० 25
शतरुद्रेण मन्त्रेण	बृहज्जा० 6.8
शतारं शतपत्राढ्यं	ध्या०बि० 34
शनैः शनैरथ बहिः	त्रि०ब्रा० 2.96
शनैः समस्तमाकृष्य	ध्या०बि० 100
शब्दं सर्वमसद्विद्धि	ते०बि० 3.57
शब्दकाललयेन दिवा०	मं०ब्रा० 2.2.4
शब्दमायावृतो यावत्	ब्र०बि० 15
शब्दस्पर्शमया येऽर्था	मैत्रे० 1.5
शब्दस्पर्शादयो येऽर्था	मैत्रा० 4.2
शब्दाक्षरं परंब्रह्म	ब्र०वि० 16
शब्दादिविषयान् पञ्च	अमृ० 5
शमो विचारः सन्तोषः	ते०बि० 5.79
शरं धनुषि सन्धाय	रा०र० 2.72
शरा जीवास्तदङ्गेषु	शरभ० 30
शरीरमिति कस्मात्	गर्भ० 19
शशशृङ्गेण नागेन्द्रः	ते०बि० 6.74
शशिमध्यगतो वह्निः	ध्या०बि० 27
शशिस्थाने वसेद्विन्दुः	ध्या०बि० 88
शाङ्करीयं महाशास्त्रम्	ते०बि० 6.108
शाटीद्वयं कुटीचकस्य	ना०परि० 7.6
शान्तः प्रसन्नवदनः	रामोत्तर० 5.29
शान्ताशान्तादिहीनात्मा	ते०बि० 5.5
शान्तो दान्तोऽतिविरक्तः	त्रि०वि० 1.4
शास्त्रज्ञानात्पापपुण्यलोक	ना०परि० 5.4
शास्त्राण्यधीत्य मेधावी	अमृ० 1
शास्त्रे मयि त्वयीशे च	ते०बि० 2.42
शिखा ज्ञानमयी	ब्रह्म० 14
शिखा ज्ञानमयी यस्य	ना०परि० 3.89
शिखा ज्ञानमयी वृत्तिः	त्रि०ब्रा० 2.23
शिखा तु दीपसंकाशा	ब्र०वि० 9
शिरोललाटभ्रूमध्ये	रा०र० 2.43
शिव एव सदा ध्येयः	शरभ० 34
शिववक्षसि स्थितं	बृहज्जा० 6.10
शिवशक्तोर्ध्वमयः शक्तिः	बृहज्जा० 2.12
शिवाग्निना तनुं दग्ध्वा	बृहज्जा० 2.19
शिवाय विष्णुरूपाय	स्क० 8
शिष्याश्च स्वस्वकार्येषु	यो०त० 78
शीतोष्णाहारनिद्रा०	मं०ब्रा० 1.1.3
शीतोष्णो क्षुत्पिपासे च	ते०बि० 1.13
शीर्षके च ललाटे च	बृहज्जा० 4.22
शीर्षोपरि द्वादशाङ्गुलि०	मं०ब्रा० 1.2.10
शुक्लं चन्द्रेण संयुक्तं	यो०चू० 64
शुक्लदन्तो भस्मदिग्धो	बृहज्जा० 3.26
शुक्लो रक्तः कृष्णो धूम्रः	गर्भ० 7
शुचिर्वाऽप्यशुचिर्वाऽपि	यो०चू० 88
शुचौ देशे सदा भिक्षुः	ना०परि० 4.18
शुद्धज्ञानामृतं प्राप्य	ब्र०वि० 46
शुद्धस्फटिकसंकाशं	ध्या०बि० 29
शुद्धस्फटिकसंकाशम्	यो०त० 90,100, 107
शुद्धाकाशे वने जाते	ते०बि० 6.98
शुद्धाकाशो मनुष्येषु	ते०बि० 6.97
शुद्धिमेति यदा सर्वं	यो०चू० 94
शुद्धोऽहमान्तरोऽहम्	आ०बो० 2.10
शुद्धौ यतेत नाडीनां	त्रि०ब्रा० 2.89
शुभं यद्यशुभं विद्धि	ते०बि० 5.23
शून्यात्मा सूक्ष्मरूपात्मा	ते०बि० 4.43
शून्येष्वेवावकाशेषु	ना०परि० 6.6
शृङ्गं शृङ्गार्धमाकृष्य	नृ०उ० 7.15
शृङ्गप्रोतान् पदा स्पृष्ट्वा	नृ०उ० 4.6
शृङ्गेष्वशृङ्गं संयोज्य	नृ०उ० 6.5
शेमुषी दक्षिणा प्रोक्ता	द०मू० 31
शेषं षडर्णवज्ञेयं	रा०र० 2.51
शोकमोहविनिर्मुक्तम्	आ०बो० 1.5
शोधनं नाडिजालस्य	यो०चू० 65
श्यामं प्रसन्नवदनं	रा०र० 2.47
श्यामं वीरासनासीनं	रा०र० 2.4
श्रद्धालुर्मुक्तिमार्गेषु	ना०परि० 6.21
श्रद्धावाननसूयुः शृणु०	त्रि०वि० 8.23
श्रमनिर्हरणार्थं द्वितीय	ध्या०बि० 93-13
श्रवणं तु गुरोः पूर्वम्	शु०र० 43
श्रीपरम धाम्ने स्वस्ति	स्क० 13
श्रीमायामन्यथैकैकं	रा०र० 5.18
श्रीराममन्त्रराजस्य	रा०र० 5.3
श्रीरामसन्निधौ मौनी	रा०र० 4.5
श्रीरामसान्निध्यवशात्	रामोत्तर० 2.7
श्रीरामसान्निध्यवशात्	सीता० 7
श्रीरामस्य मनुं काश्यां	रामोत्तर० 3.9
श्रीरामेति पदं चोक्त्वा	रा०र० 2.56
श्रीश्चैव हृदयेशश्च	बृहज्जा० 4.27
श्रुतं यदुक्तं परमार्थं	ब्रा०वि० 32
श्रुतं सर्वमसद्विद्धि	ते०बि० 3.50
श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च भुक्त्वा च	ना०परि० 3.38
श्रूयते प्रथमाभ्यासे	ना०बि० 33
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन	शु०र० 13
श्रोत्रमध्यात्मं श्रोतव्यम्	सुबा० 5.2
श्रोत्रमेवाप्येति यः	सुबा० 9.2
श्रोत्राभ्यां श्रूयते यद्यद्	ते०बि० 5.47
श्रोत्रियस्वर्णहरणाद्	रामोत्तर० 5.16

ष

षट् शतानि दिवारात्रौ	यो०चू० 32
षट्संख्यया अहोरात्र०	हंस० 11
षट्सप्तधाऽष्टधा चैव	रा०र० 5.2
षडक्षरोऽयं मन्त्रः स्यात्	रामोत्तर० 5.8
षडङ्ग च ततः कुर्यात्	रा०र० 2.29
षडाश्रयमिति कस्मात्?	गर्भ० 5
षड्जर्षभगान्धार०	गर्भ० 6
षड्रसैश्च परित्यक्तः	रा०र० 4.2
षड्विंशदङ्गुलिर्हंसः	यो०चू० 93
षड्विकारविहीनोऽस्मि	मैत्रे० 3.18
षण्ढोऽथ विकलोऽप्यन्धो	ना०परि० 3.3
षण्मासावधिरेतस्य	त्रि०ब्रा० 2.124
षष्ठ्यमिन्द्रस्य	ना०बि० 15

स

संकल्पनस्पर्शन०	श्वेता० 5.11
संकल्पमात्रसंभवो०	निरा० 28
संकल्पादिकं मनो	मं०ब्रा० 2.4.5
संख्यातुं नैव शक्यन्ते	त्रि०ब्रा० 2.76
संख्यारूपेण संकल्प्य	सीता० 33
संत्यजेत्सर्वकर्माणि	ना०परि० 6.39
संदिग्धः सर्वभूतानां	ना०परि० 4.35
संन्यासभेदैराचारभेदः	ना०परि० 5.2
संन्यासः षड्विधो भवति	ना०परि० 5.12
संन्यासीति च सर्वधर्मान्	निरा० 39
संपूजयेद्विमलादींश्च	रामपूर्व० 5.6
संबद्धासनमेढ्रमङ्घ्रि	यो०चू० 114
संभाषणं सह स्त्रीभिः	ना०परि० 6.36
संमाननं परां हानिं	ना०परि० 5.56
संमानाद् ब्राह्मणो नित्यम्	ना०परि० 3.40
संयमेच्चेन्द्रियग्रामम्	त्रि०ब्रा० 2.147
संयुक्तमेतत्क्षरम्	ना०परि० 9.8
संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरम्	श्वेता० 1.8
संयोज्य गन्धसलिलैः	बृहज्जा० 3.29
संविन्मात्रस्थितश्च	स्क० 3
संशान्तसर्वसंकल्पा	मैत्रे० 2.30
संसारदोषदृष्टश्चैव	ना०परि० 6.24
संसारमेव निःसारम्	ना०परि० 3.15
संस्तभ्य सिंहं स्वसुतान्	नृ०उ० 4.5
संस्तूयमानं मुनिभिः	रा०र० 2.46

संहारे रुद्र इत्येवं	ते०बि० 5.52
स आगच्छतील्यम्	कौ०ब्रा० 1.5
स एको रुद्रो ध्येय:	शरभ० 9
स एतेन प्रज्ञेनात्मना	आ०बो० 1.7
स एभ्योऽथर्वा	अथर्वशिखा० 1.2
स एव काले भुवनस्य	श्वेता० 4.15
स एव ज्योतिषां ज्योति:	स्क० 5
स एव मायापरिमो०	कैव० 12
स एव संसारतारणाय	मं०ब्रा० 2.4.4
स एव सर्वं यद्भूतं	कैव० 9
स एव ह्योंकारश्चतु:	अथर्वशिखा० 1.8
स एष लययोग: स्यात्	यो०त० 24
सकले सकलो भाव:	ब्र०वि० 39
सकारं च हकारं च	ब्र०वि० 16
सकार: सत्यममृतं	सीता० 4
सकृज्ज्ञानेन मुक्ति: स्यात्	ते०बि० 2.43
सकृदुच्चारितमात्रेण	अथर्वशिखा०1.10
स खलु एवं यो	आरु० 5
सङ्कल्पमेव यत्किञ्चित्	ते०बि० 5.105
स च पादनारायणो	मुद्ग 2.5
सच्चिदानन्दमात्रं हि	ते०बि० 6.2
सच्चिदानन्दमात्रोऽहम्	ते०बि० 6.58, 6.63
सच्चिदानन्दमात्रोऽहम्	ब्र०वि० 109
सच्चिदानन्दमेव त्वम्	ते०बि० 6.3
सच्चिदानन्दरूपोऽस्य	रा०र० 5.5
सच्चिदानन्दस्वरूपोऽहं	ते०बि० 6.71
सजातीयं न मे किञ्चित्	ते०बि० 3.47
सजातीयप्रवाहश्च	ते०बि० 1.18
स तज्ज्ञो बालोन्मत्तपिशाच०	मं०ब्रा० 5.1.7
स तन्मयो ह्यमृत	श्वेता० 6.17
सततं प्राणवाहिन्य:	यो०चू० 22
स तपोऽतप्यत	बृहज्जा० 1.3
स तपोऽतप्यत स	नृ०पूर्व० 1.2
स तु रामे शङ्कित:	रामपूर्व० 4.21
सत्तामात्रं हीदं सर्वम्	नृ०उ० 9.9
सत्तामात्रप्रकाशोऽसि	ते०बि० 5.69
सत्परानन्दरूपोऽस्मि	ते०बि० 3.8
सत्यं ज्ञानमनन्तमानन्दम्	सर्व० 12
सत्यत्वमस्ति चेत्किञ्चित्	ते०बि० 5.22
सत्यमानन्दरूपोऽहं	ते०बि० 6.59
सत्यमेव भवतीति देशिकं	त्रि०वि० 2.2
सत्यमेवेति गुरु: परिहरति	त्रि०वि० 2.12
सत्यमेवेति गुरुरिति	त्रि०वि० 5.2
सत्यमेवोक्तमिति	त्रि०वि० 8.2
सत्यमेवोक्तमिति देशिक:	त्रि०वि० 2.10
सत्यविज्ञानमात्रोऽहं	ते०बि० 3.41
सत्यानन्दस्वरूपोऽहं	ते०बि० 3.31
सत्यासत्यादिहीनोऽस्मि	मैत्रे० 3.23
सत्यो नित्य: सर्वसाक्षी	शरभ० 23
सत्योऽसि सिद्धोऽसि	ते०बि० 5.61
स त्वनुष्णगुविश्व०	रामपूर्व० 4.6
सदसि त्वमसि ज्ञोऽसि	ते०बि० 5.67
सदा रामोऽहमस्मीति	रामोत्तर० 2.18
सदा रामोऽहमस्मीति	रा०र० 5.19
सदा समाधिं कुर्वीत	ब्र०वि० 65
सदैकरसरूपोऽस्मि	ते०बि० 3.7
सदोज्ज्वलोऽविद्यात्	रामोत्तर० 2.15
सद्योजाता तु या कन्या	ते०बि० 6.91
सद्योजातेन वै पादान्	बृहज्जा० 3.34
सद्य:कुमारिकारूपै:	ते०बि० 6.79
सनकाद्या मुनयो हनूमन्तं	रा०र० 2.1,3.1 4.1,5.1
सनकाद्या योगिवर्या	रा०र० 1.1
स निर्देष्टुमशक्यो य:	ते०बि० 5.9
सन्ध्याद्वये निशीथे च	बृहज्जा० 4.8
स पुनर्द्विविधो बिन्दु:	यो०चू० 60
सप्तचत्वारिंशद्वर्ण०	रामपूर्व० 4.64
सप्तजन्मार्जितं पापं	त्रि०ब्रा० 2.149
सप्त सालान्विभिद्याशु	रामपूर्व० 4.22
स प्रतिष्ठा ह्यादिनी त्वक्	रामपूर्व० 4.60
स प्रतिष्ठो रमौ वायू	रा०र० 2.10

स बाह्याभ्यन्तरमन्धकार०	मं०ब्रा० 4.1.3
सबिन्दु: सोऽपि पुरुष:	रा०र० 5.8
स ब्रह्मचारिवृत्तिश्च	मंत्रि० 11
स ब्रह्मा स शिव:	कैव० 8
समदु:खसुख: क्षान्त:	ना०परि० 5.64
समस्तब्रह्माण्डान्तर्बहि:	त्रि०वि० 6.10
समस्तभुवनस्याधोभागे	सीता० 19
समस्तसाक्षी सर्वात्मा	ब्र०वि० 107
समस्तविद्यापादको विराट्	त्रि०वि० 6.12
समाधिद्वितीयं नास्ति	ते०बि० 5.34
समाधिनिर्धूतमूलस्य	मैत्रा० 4.4-9
समाधि: स तु विज्ञेय:	त्रि०ब्रा० 2.162
समाधि: समतावस्था	यो०त० 107
समाधौ क्रियमाणे तु	ते०बि० 1.40
समाधौ मृदिततमो०	मं०ब्रा० 2.3.4
समान: सर्वगात्रेषु	त्रिं०ब्रा० 2.81
समानप्राण एकस्तु	ध्या०बि० 99
समानस्तु द्वयोर्मध्ये	अमृ० 36
समाने वृक्षे पुरुषो	श्वेता० 4.7
समानो नाभिदेशे तु	यो०चू० 24
समाप्ताऽथर्वशिखा	अथर्वशिखा० 3.5
समासक्तं यथा चित्तम्	मैत्रे० 1.11
समासक्तं यदा चित्तं	मैत्रा० 4.4-5
समिदग्निसमुत्पन्नं	बृहज्जा० 5.5
समुन्नतशिर:पादं	त्रि०ब्रा० 2.48
समे शुचौ शर्करावह्नि०	श्वेता० 2.10
समोऽसि सच्चासि	ते०बि० 5.62
सम्भाषणं च चिन्मात्रं	ते०बि० 2.30
सम्यगाराधितो राम:	रामोत्तर० 5.30
स यदा प्राणेन सह	सुबा० 4.2
स यदाऽऽस्माच्छरीरात्	कौ०ब्रा० 3.4
स यदैतत्सर्वमुपेक्षते	नृ०उ० 7.11
स याति परमं श्रेयो	त्रि०ब्रा० 2.28
स राम इति लोकेषु	रामपूर्व० 1.2
स रावण इति ख्यातो	रामपूर्व० 4.18
सर्गादिकाले भगवान्	द०मू० 32
सर्वकरणानि सम्प्रतिष्ठाप्य	अथर्वशिखा० 3.3
सर्वं खल्विदं ब्रह्म	निरा० 9
सर्वं च न परं शून्यं	ते०बि० 1.11
सर्वचिन्तां समुत्सृज्य	ना०बि० 41
सर्वं चेदं क्षयिष्णु	मैत्रा० 1.4
सर्वचैतन्यमात्रत्वात्	ते०बि० 6.30
सर्वज्ञो भवतु क्षिप्रम्	शु०र० 8
सर्वत: पाणिपादम्	श्वेता० 3.16
सर्वतन्त्रान्समुत्सृज्य	ते०बि० 3.74
सर्वतेज:प्रकाशात्मा	ते०बि० 5.3
सर्वत्र जडहीनात्मा	ते०बि० 4.44
सर्वत्र तृप्तिरूपोऽहं	ते०बि० 3.39
सर्वत्र पूर्णरूपात्मा	ते०बि० 4.5
सर्वत्र वर्तते जाग्रत्	त्रि०ब्रा० 2.10
सर्वत्र सन्तोषसुखा०	ते०बि० 5.64
सर्वदा समरूपोऽस्मि	मैत्रे० 3.24
सर्वदा सर्वशून्योऽहं	ते०बि० 3.27
सर्वदा ह्यजरूपोऽहं	ते०बि० 3.42
सर्वदृश्यविहीनोऽहं	ते०बि० 3.15
सर्वदेवस्य मध्यस्थो	ब्र०वि० 62
सर्वदेशेष्वनुस्यूत:	त्रि०ब्रा० 2.11
सर्वदोषप्रभेदाच्च	ते०बि० 5.50
सर्वनादकलातीत:	ते०बि० 5.4
सर्वपरिपूर्णतुरीयातीत०	मं०ब्रा० 2.5.1
सर्वपूर्णस्वरूपोऽस्मि	मैत्रे० 3.12
सर्वप्रकाशरूपोऽस्मि	मैत्रे० 3.21
सर्वप्रकाशरूपोऽहं	ते०बि० 3.30
सर्वप्रपञ्चभ्रम०	ते०बि०
सर्वं ब्रह्मेति नास्त्येव	ते०
सर्वं ब्रह्मेति वै ज्ञानाद्	ते०
सर्वं ब्रह्मैव सततं	ते०बि०
सर्वभूतस्थमात्मानम्	कैव० 10
सर्वभूतस्थमेकम्	आ०बो० 1.4
सर्वभूतस्थितं देवम्	ब्र०वि० 77
सर्वभूतहित: शान्ति:	ना०परि० 3.55
सर्वभूताधिवासं च	ब्र०बि० 22

सूत्रमन्तर्गतं येषाम्	ना०परि० 3.85
सूर्यकोटिद्युतिधरं	त्रि०ब्रा० 2.153
सूर्यमण्डलमध्येऽथ	ब्र०वि० 7
सूर्यस्य ग्रहणं वत्स	ब्र०वि० 57
सूर्याचन्द्रमसोरनेन	यो०चू० 98
सूर्यादिसकलभुवन०	सीता० 14
सेवाभि: परितोष्यैनम्	ना०परि० 6.22
सैषा चित्रा सुदृढा	नृ०उ० 9.6
सैषा वटबीजसामान्य०	नृ०उ० 9.5
सोऽग्रे भूतानां मृत्युम्	सुबा० 1.4
सोऽन्तरादन्तरं	अथर्वशिर० 3
सोऽन्ते वैश्वानरो भूत्वा	सुबा० 2.4
सोपाधिकसाकारो वर्णित:	त्रि०वि० 2.5
सोऽब्रवीदहमेक:	अथर्वशिर० 2
सोऽभयस्यास्य देवस्य	रामपूर्व० 1.13
सोमात्मिका ओषधीना	सीता० 13
सोऽमिति यावदास्थिति:	द०मू० 20
सोऽयमात्मा चतुष्पात्	नृ०उ० 1.5
सोऽविमुक्त उपास्यो य:	रामोत्तर० 3.2
सोऽविमुक्त: कस्मिन्	रामोत्तर० 3.3
सोऽहं नित्यानित्योऽहं	अथर्वशिर० 4
सोमसूर्यपुरस्तात्	अथर्वशिर० 42
सोऽविमुक्त: कस्मिन्	जाबा० 2.2
सौबालबीजब्रह्मोपनिषद्	सुबा० 16.1
स्तुवन्त्येवं हि ऋषय:	रामपूर्व० 4.17
स्त्रियं नपुंसकं गृध्रं	बृहज्जा० 4.9
स्त्रीणामवाच्यदेशस्य	ना०परि० 4.28
स्थाणुर्नित्य: सदानन्द:	सर्व० 19
स्थानत्रयव्यतीतोऽहम्	ब्र०वि० 108
स्थानात्स्थानं समाकृष्य	त्रि०ब्रा० 2.130
स्थानानि स्थानिभ्यो	सुबा० 5.1
स्थिरमात्मदृढं कृत्वा	क्षुरि० 6
स्थूलदेहविहीना म.	ते०बि० 4.73
स्थूलानि सूक्ष्माणि	श्वेता० 5.12
स्नानं त्रिषवणं प्रोक्तम्	ना०परि० 4.22
स्पर्शं रूपं रसं गन्धं	ते०बि० 5.103
स्फटिकरजतवर्ण	द०मू० 8
स्फुरत्प्रज्वलसंज्वाला	यो०चू० 97
स्मर्तव्या पञ्चघटिका:	त्रि०ब्रा० 2.136
स्मर्तव्या नाडिका: प्राण:	त्रि०ब्रा० 2.139
स्वकामशक्तिवाग्लक्ष्मी०	रा०र० 2.16
स्वचैतन्ये सदा स्थास्ये	ते०बि० 3.25
स्वच्छाभ्यां नम इत्युक्त्वा	बृहज्जा० 4.36
स्वत: पूर्ण: परात्मात्र	शु०र० 34
स्वदेहमरणिं कृत्वा	श्वेता० 1.14
स्वदेहे यो न जानाति	यो०चू० 4
स्वप्नदृष्टं च यद्वस्तु	ते०बि० 6.88
स्वप्नस्थानश्चतुरात्मा	नृ०उ० 2.6
स्वप्नस्थान: सूक्ष्मप्रज्ञ:	नृ०उ० 1.7
स्वप्नस्थानोऽन्त:प्रज्ञ:	रामोत्तर० 2.11
स्वप्नस्थानोऽन्त:प्रज्ञ:	नृ०पूर्व० 4.5
स्वप्नेऽपि यो हि युक्त:	ना०परि० 5.32
स्वप्ने स जीव: सुख०	कैव० 13
स्वप्रकाशचिदानन्दम्	ब्र०वि० 21
स्वप्रकाशपरंज्योति	रामोत्तर० 5.2
स्वप्रकाशापरोक्षत्व०	शु०र० 37
स्वभक्तायैव दातव्यम्	शरभ० 38
स्वभावमेके कवयो	श्वेता० 6.1
स्वमात्मनि स्वयं तृप्त:	ते०वि० 4.81
स्वयं ब्रह्म न सन्देह:	ते०बि० 6.39
स्वयं ब्रह्मात्मकं विद्धि	ते०बि० 6.52
स्वयमायान्ति निधय:	रा०र० 2.35
स्वयमेव स्वयं भामि	ते०वि० 3.22
स्वयमेव स्वयं भुङ्क्षे	ते०बि० 3.23
स्वयमेव स्वयं हंस:	ते०बि० 4.31
स्वयमेवैकवीरोऽग्रे	ते०बि० 4.32
स्वयोनावुपशान्तस्य	मैत्रा० 4.4-2
स्वयोनावुपशान्तस्य	मैत्रे० 1.8
स्वरूपव्याप्तरूपस्य	त्रि०ब्रा० 2.148
स्वरेण सन्धयेद्योगम्	ब्र०वि० 7
स्वर्ग इति सत्संसर्ग:	निरा० 17
स्वर्णाभामम्बुजकरां	रा०र० 2.97

स्वर्भूर्ज्योतिर्मयो	रामपूर्व० 2.1
स्वल्पापि दीपकणिका	आ०बो० 2.28
स्वस्यात्मनि स्वयं रंस्ये	ते०बि० 3.24
स्वस्वरूपज्ञ: परिव्राट्	ना०परि० 9.23
स्वस्वरूपात्र चलसि	ते०बि० 5.74
स्वस्वरूपे स्वयंज्योति:	ते०वि० 4.52
स्वात्मराज्ये स्वमेवासि	ते०बि० 5.73
स्वात्मानं पुरुषं पश्येत्	ध्या०वि० 105
स्वाधिष्ठानं ततश्चक्रं	ध्या०बि० 48
स्वाधिष्ठानाश्रयादस्मान्	यो०चू० 12
स्वाहान्ते जुहुयात्तत्र	बृहज्जा० 3.15
स्वाहान्तो मन्त्रराजोऽयं	रा०र० 2.79
स्वाहान्तो हुंफडन्तो	रा०र० 2.19
स्वेन तेजसा ततो देवा	अथर्वशिर० 6
स्वेनावृतं सर्वमिदं	ना०परि० 9.20

ह

हंस एव परं वाक्यम्	ब्र०वि० 61
हंसज्योतिरनूपम्यम्	ब्र०वि० 64
हंसविद्यामृते लोके	ब्र०वि० 26
हंस: शुचिषद्वसु:	ना०परि० 5.10
हंस हंसेति यो ब्रूयात्	ब्र०वि० 34
हंसहंसेत्यमुं मन्त्रं	ध्या०बि० 62
हंसो जटाधारी	ना०परि० 5.14
हं हनूमांश्चतुर्थ्यन्तं	रा०र० 2.105
हकार: परमेश: स्यात्	यो०चू० 83
हकारं वियत्स्वरूपं	ध्या०बि० 97
हकारेण बहिर्याति	यो०चू० 31
हत्वा विभीषणं तत्र	रामपूर्व० 4.29
हत्वा रावणमायान्तं	रा०र० 2.85
हनूमान् होवाच—आदौ	रा०र० 3.2
हरिं हरन्तं पादाभ्याम्	शरभ० 7
हस्तमेवाप्येति यो	सुबा० 9.7
हस्तावध्यात्मम्	सुबा० 5.11
हस्तौ यथोक्तविधिना	त्रि०ब्रा० 2.94
हिक्काकासस्तथा श्वास:	यो०चू० 117
हिताहितं मनोरामम्	ना०परि० 3.67
हिरण्यज्योतिर्यस्मिन्	सुबा० 2.3
हुंकारं चात्र रामस्य	रामपूर्व० 4.57
हृत्पद्मकर्णिकामध्ये	ध्या०बि० 19
हृत्पद्ममध्ये सर्वं यत्	आ०बो० 1.6
हृत्पुण्डरीकमध्ये तु	मैत्रे० 1.12
हृत्पुण्डरीकं विरजं	कैव० 6
हृदयग्रन्थिरस्तित्वे	ते०बि० 6.101
हृदयपरलान्यष्टौ	गर्भ० 21
हृदयस्य मध्ये लोहितं	सुबा० 4.1
हृदयाम्भोरुहं चापि	त्रि०ब्रा० 2.100
हृदाकाशे चिदादित्य:	मैत्रे० 2.14
हृदिस्था देवता: सर्वा	ब्रह्म० 4
हृदिस्था देवता: सर्वा	अथर्वशिर० 43
हृद्द्वारं वायुद्वारं च	अमृ० 26
(हेतुना) कार्यसिद्धेन	सीता० 22
हेमाभया द्विभुजया	रामपूर्व० 4.9
ह्रं स्रं भ्रं वं व्रं	रामपूर्व० 4.50
ह्रस्वो दहति पापानि	ध्या०बि० 17
ह्रीस्तथा ज्ञानविज्ञाने	ना०परि० 4.12

❋

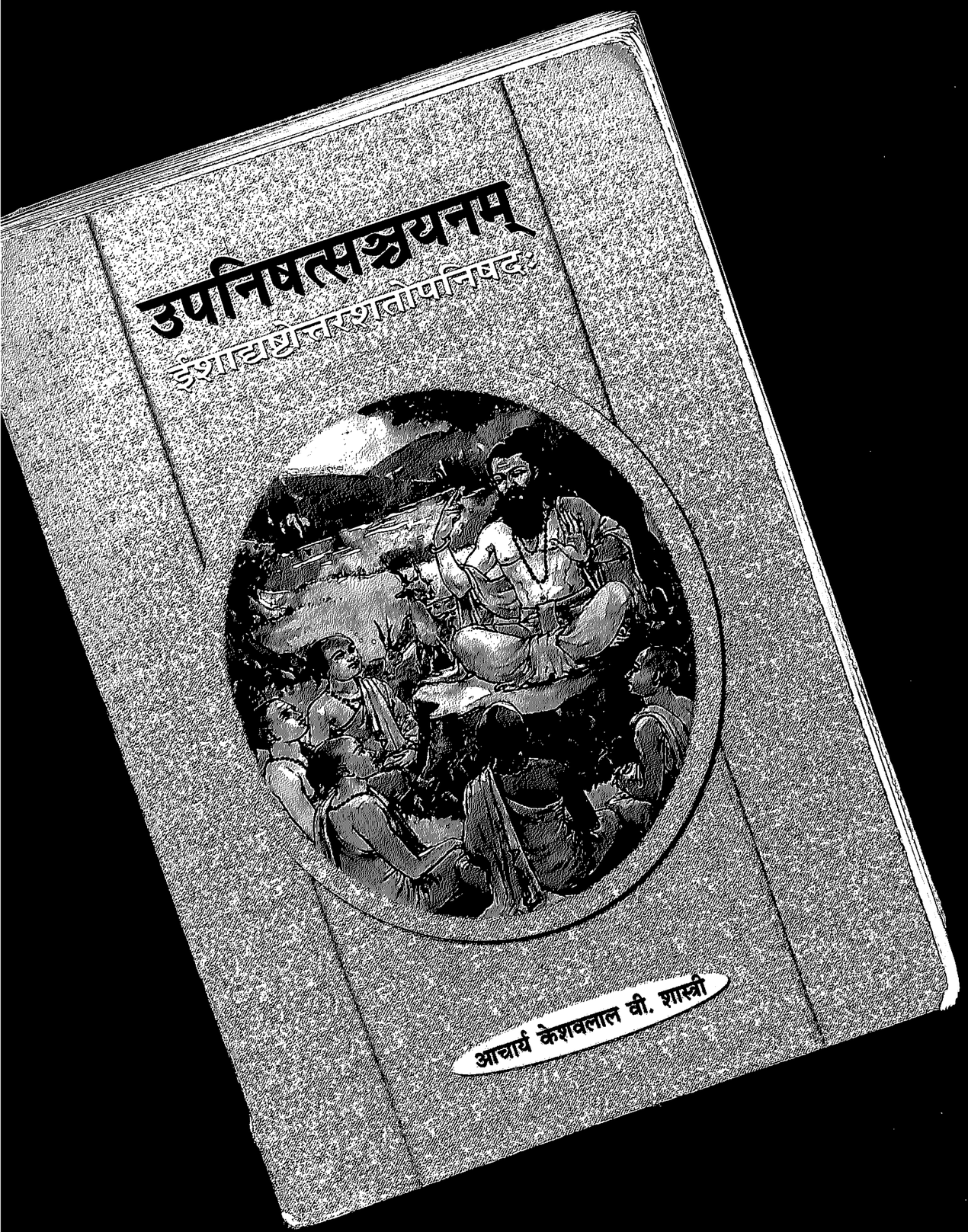
उपनिषत्सञ्चयनम्
ईशान्यादिदशोपनिषद्
आचार्य केशवलाल वी. शास्त्री

गीताप्रेस, गोरखपुर

उपनिषत्सञ्चयनम्

ईशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषदः

आचार्य केशवलाल वी. शास्त्री

॥ श्रीः ॥

व्रजजीवन प्राच्यभारती ग्रन्थमाला

162

उपनिषत्सञ्चयनम्

(हिन्दीभाषानुवादसहितम्)

तृतीयः खण्डः

(शाण्डिल्योपनिषदाऽऽरभ्य समाप्तिपर्यन्तम्)

अनुवादकः

आचार्य केशवलाल वि० शास्त्री

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

दिल्ली

प्रकाशक
चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान
(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक)
38 यू. ए. बंगलो रोड, जवाहर नगर
पो. बा. नं. 2113
दिल्ली 110007
दूरभाष : (011) 23856391, 41530902

सर्वाधिकार सुरक्षित

प्रथम संस्करण 2014 ई.
मूल्य : 375.00

अन्य प्राप्तिस्थान
चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन
के. 37/117, गोपालमन्दिर लेन
पो. बा. नं. 1129, वाराणसी 221001

•

चौखम्बा विद्याभवन
चौक (बैंक ऑफ बड़ौदा भवन के पीछे)
पो. बा. नं. 1069, वाराणसी 221001

•

चौखम्बा पब्लिशिंग हाउस
4697/2 गली नं. 21-ए, अंसारी रोड
दरियागंज, नई दिल्ली-110002

•

मुद्रक
ए.के. लिथोग्राफर्स, दिल्ली

ISBN : 978-81-7084-615-7 (Vol. 3)
978-81-7084-617-3 (Set)

प्राक्कथन

परम्परा तो ऐसा कहती है कि हरएक वैदिक शाखा की अपनी एक-एक उपनिषत् थी; यदि इस किंवदन्ती में कुछ तथ्य हो, तब तो हमारा विशाल उपनिषत्साहित्य कालग्रस्त हो गया है, ऐसा अनुमान किया जा सकता है; पर जो-कुछ भी हो, उपनिषदें कुछ कालग्रस्त हुईं भी हों या न हों, तथापि उपनिषदों के निर्माण का सिलसिला तो आधुनिक काल तक जारी ही रहा है। सभी उपनिषदें एक साथ तो नहीं बनी हैं। वैदिककालीन उपनिषदों का भी भाषाकीय दृष्टि से विद्वानों ने क्रम बताया ही है; जैसे—प्रारम्भ में बृहदारण्यक, तैत्तिरीय, ऐतरेय, कौषीतकी, केन और छान्दोग्य आदि गद्य उपनिषदें बनीं। मध्यकाल में कठ, ईश, श्वेताश्वतर, मुण्डक और महानारायण आदि पद्यात्मक उपनिषदें बनीं तथा उसी श्रौतकाल के अन्तभाग में प्रश्न, मैत्रायणी और माण्डूक्योपनिषद् जैसी गद्यात्मक उपनिषदों का निर्माण हुआ—ऐसा भाषावैज्ञानिक विद्वानों का मानना है। यह तो केवल श्रौतकालीन उपनिषदों के भाषाकीय वर्गीकरण के आधार पर उनके समय की क्रमिकता बताने का अनुमान है, परन्तु इसके बाद भी उपनिषदों के निर्माण का क्रम चालू ही रहा है। इसको समझने के लिए हमें इतिहास पर थोड़ी दृष्टि डालनी होगी।

हमारे देश का प्राचीन नाम आर्यावर्त है, पर इसका यह अर्थ नहीं है कि इसमें केवल आर्य-श्रौत-वैदिक लोग ही निवास करते थे; हाँ, आर्य लोगों की अधिकता अवश्य थी। आर्यावर्त में आर्येतर शबर, पुलिन्द आदि कई अन्य लोग भी बसते ही थे। भागवत में ऐसी छोटी-मोटी नौ जातियों का उल्लेख है। तो आर्य और आर्येतर जाति एक ही भूमि पर रहते हुए भी विभिन्न संस्कृति वाली, विभिन्न धर्मभावना वाली और विविध उपासना पद्धति वाली थी। इस तरह दो समान्तर विचारधाराएँ एक ही भूमि पर वर्षों तक प्रवहमान रहीं। श्रौतभावधारा का नाम 'निगम' और इतर भावधारा का सामुदायिक नाम 'आगम' पड़ा।

कालान्तर में दोनों भावधाराओं का—दोनों संस्कृतियों का अभीष्ट संगम हुआ। और ऐसी एक समन्वयात्मक संस्कृति का निर्माण हुआ कि आज हम उन दोनों का पृथक्करण कर ही नहीं सकते; परिणाम यह हुआ कि एक ओर निगमों ने आगम को अपनी उपनिषदों की कुछ विद्याओं में स्थान दिया (जैसे अग्निविद्या आदि) और दूसरी ओर उन आगमों ने भी अपने को, 'वेदबाह्य नहीं हैं, वेदमूलक हम भी हैं'—ऐसा ठहराने का प्रयत्न किया। इसके लिए सबसे सरल मार्ग यह था कि अपने मत की ऐसी कोई उपनिषद् बनाकर किसी-न-किसी वेद के साथ में जोड़ दें। और उन आगमवादियों ने यही मार्ग पसन्द किया और फलस्वरूप हमें कुछ शैव, वैष्णव, शाक्त, गाणपत्य और हठयोग आदि की उपनिषदें मिलीं। उपनिषद् निर्माण का सिलसिला जारी ही रहा। ऐसा होने में निगम-आगम दोनों पक्षों का सहयोग था। निगम पक्ष में इस प्रक्रिया के पुरस्कर्ता 'शुभागमपंचक' (शुक, सनत्कुमार आदि) को माना जाता है। यह घटना अतिप्राचीन है। इस तरह उपनिषदें निर्मित होती रहीं।

श्रौतकाल के बाद की यह ऐतिहासिक घटना है। बौद्धकाल में भी यह समन्वयात्मक उपनिषत् निर्माण का प्रवाह चालू ही रहा और बौद्धमार्ग की छायावाली एक 'वज्रसूचि' नामक उपनिषद् भी मिलती है। समन्वय-भावना भारतीय संस्कृति की नसों में प्रवहमान है। और तो क्या कहें ? मुसलमानों के अर्वाचीन शासनकाल में भी उपनिषदों का बहुत बड़ा विस्तार देखा जाता है। एक 'अल्लोपनिषद्' भी मिलती है। इतना ही नहीं आज तक यह प्रक्रिया चालू ही है। विविध मतवादों को वेदमूलक बताने

की यह समन्वयात्मक प्रक्रिया है। हमारी संस्कृति का यह एक ऐसा शाश्वत तत्त्व है कि जिसके कारण हमारी संस्कृति हजारों वर्षों से जीवित रही है, कभी पतली और कभी अन्त:सलिला सरस्वती की तरह छिपी रहकर भी जीवित ही है। अभी थोड़े समय पहले ही हमारे प्रथम गवर्नर जनरल राजगोपालाचारी ने 'रामकृष्णोपनिषद्' नाम की एक उपनिषत् लिखी थी, परन्तु वह अंग्रेजी में होने से उपनिषदों की शैलीयुक्त नहीं थी इसलिए बेंगलूरू के स्वामी हर्षानन्द ने इसे उपनिषदों की शैली में पुन: संस्कृत में प्रस्तुत किया है।

यह सारा इतिहास हमारे वेदों, हमारी उपनिषदों और हमारी समन्वयभावना का महिमागान कर रहा है, हमारी वेदमूलकता को बढ़ावा दे रहा है, तथा उपनिषद् की उपादेयता बता रहा है।

आज तो इन उपनिषदों की संख्या सम्भवत: 272 तक पहुँच गई है, परन्तु उनमें से महत्त्वपूर्ण उपनिषदों का विद्वानों ने संचय या समुच्चय किया है। कभी-कभी उसे उपनिषत्संहिता भी कहा जाता है। इस प्रकार के समुच्चय दो प्रकार के हुए हैं—एक उत्तर भारतवर्ष में हुआ है और दूसरा दक्षिण भारत में व्यवस्थित हुआ है। पहले समुच्चय में 52 उपनिषदें आती हैं और दूसरे समुच्चय में 108 उपनिषदें आती हैं। पहले समुच्चय के ऊपर श्रीनारायण की दीपिका नाम की टीकाएँ हैं, और उसकी व्यवस्था भी नारायण ने ही रची है, ऐसा विद्वानों का अनुमान है। इसके बाद का दूसरा समुन्चय जो कि मुक्तिकोपनिषत् में प्रस्तुत की गई (108 उपनिषदों वाली) सूची के अनुसार है, जो अधिक प्रचलित है और 'अष्टोत्तरशतोपनिषत्' की संज्ञा से प्रतिष्ठित है, अत: प्रस्तुत संस्करण में इस दूसरे अधिक प्रचलित समुच्चय को ही ग्रहण किया गया है, और उस समुच्चय में कुछ उपनिषदों के पूर्व और उत्तर ऐसे दो भाग होने से कुल एक सौ ग्यारह उपनिषदें होती हैं।

मुक्तिकोपनिषत् में दिये गए विवरण के अनुसार 108 उपनिषदों की सारणी इस प्रकार है—इसमें ऋग्वेद की 10, शुक्लयजुर्वेद की 19, कृष्णयजुर्वेद की 32, सामवेद की 16 और अथर्ववेद की 31 = कुल मिलाकर 108 उपनिषदें होती हैं, जिसका विवरण यहाँ दिया जा रहा है—

१) **ऋग्वेदीय उपनिषदें**—ऐतरेय, कौषीतकि, नादबिन्दु, आत्मबोध, निर्वाण, मुद्गल, अक्षमालिका, त्रिपुरा, सौभाग्यलक्ष्मी और बह्वृच (कुल 10)।

२) **शुक्लयजुर्वेदीय उपनिषदें**—ईश, बृहदारण्यक, जाबाल, हंस, परमहंस, सुबाल, मंत्रिका, निरालम्ब, त्रिशिखिब्राह्मण, मण्डलब्राह्मण, अद्वयतारक, पैंगल, भिक्षुक, तुरीयातीतावधूत, अध्यात्म, तारसार, याज्ञवल्क्य, शाट्यायनी और मुक्तिका (कुल 19)।

३) **कृष्णयजुर्वेदीय उपनिषदें**—कठ, तैत्तिरीय, ब्रह्म, कैवल्य, श्वेताश्वतर, गर्भ, नारायण, अमृतबिन्दु, अमृतनाद, कालाग्निरुद्र, क्षुरिका, सर्वसार, शुकरहस्य, तेजोबिन्दु, ध्यानबिन्दु, ब्रह्मविद्या, योगतत्त्व, दक्षिणामूर्ति, स्कन्द, शारीरक, योगशिखा, एकाक्षर, अक्षि, अवधूत, कठरुद्र, रुद्रहृदय, योगकुण्डलिनी, पंचब्रह्म, प्राणाग्निहोत्र, वराह, कलिसंतरण, सरस्वतीरहस्य (कुल मिलाकर 32)।

४) **सामवेदीय उपनिषदें**—केन, छान्दोग्य, आरुणि, मैत्रायणि, मैत्रेयी, वज्रसूचिका, योगचूडामणि, वासुदेव, महा, संन्यास, अव्यक्त, कुण्डिका, सावित्री, रुद्राक्षजाबाल, जाबालदर्शन और जाबालि (कुल 16)।

५) **अथर्ववेदीय उपनिषदें**—प्रश्न, मुण्डक, माण्डूक्य, अथर्वशिर, अथर्वशिखा, बृहज्जाबाल, नृसिंहतापिनी, नारदपरिव्राजक, सीता, शरभ, त्रिपाद्विभूतिमहानारायण, रामरहस्य, रामतापिनी,

शाण्डिल्य, परमहंसपरिव्राजक, अन्नपूर्णा, सूर्य, आत्मा, पाशुपतब्रह्म, परब्रह्म, त्रिपुरातापिनी, देवी, भावना, ब्रह्मजाबाल, गणपति, महावाक्य, गोपालतापिनी, कृष्ण, हयग्रीव, दत्तात्रेय, गरुड (कुल 31)।

हमने नृसिंहतापिनी, रामतापिनी तथा गोपालतापिनी इन तीनों उपनिषदों के जो पूर्वतापिनी और उत्तरतापिनी ऐसे दो विभाग प्रचलित हैं, उन्हीं का स्वीकार करके दो-दो उपनिषदों की गणना की है, इस प्रकार इस दूसरे समुच्चय में उपनिषदों की कुल संख्या 111 होती है।

हमारी आज की संस्कृत भाषा की अपेक्षा प्राचीन उपनिषदों की वैदिक संस्कृत भाषा कुछ अलग है और अर्वाचीन उपनिषदों में भी पारिभाषिकता अधिक होने से संस्कृत के अनभिज्ञ लोगों के लिए और कभी-कभी अभिज्ञ लोगों के लिए भी दुरूह हो गई हैं, फिर भी उपनिषदों के आदर्श इतने महान् और भव्य हैं कि सम्पूर्ण विश्व की दृष्टि को अपनी ओर उन्होंने आकर्षित किया है। ई. 1640 में शाहजहाँ के ज्येष्ठपुत्र दाराशिकोह ने अपने काश्मीरवास के दरमियान उपनिषदों के बारे में कुछ बातें सुनकर वाराणसी के कुछ पण्डितों को दिल्ली बुलाकर पहले-पहल उपनिषदों का फारसी अनुवाद करवाया। सन् 1775 में फैजाबाद में रहने वाले फ्रांसीसी राजदूत ली जेन्टील ने उस अनुवाद की एक कापी अपने मित्र एकेलीन दुपरो को दी। उन्होंने उन उपनिषदों का लैटिन में अनुवाद किया और 1801-2 में वह प्रकाशित हुआ। वह अनुवाद क्लिष्ट होने पर भी शोपनहॉवर ने उसे बड़े उत्साह से पढ़ा। उन पर उसका बड़ा भारी प्रभाव पड़ा। उन्होंने लिखा है—"इस नवीन शताब्दि में सबसे महत्त्वपूर्ण लाभ यह हुआ है कि उपनिषदों के अनुवाद ने वेदों के अपौरुषेय ज्ञान का मार्ग खोल दिया है। मेरा यह विश्वास है कि संस्कृत साहित्य का प्रभाव उतना ही गम्भीर और व्यापक होगा, जितना की पंद्रहवी शताब्दि में पुनरुत्थानकाल में ग्रीक साहित्य का हुआ था। मेरी यह मान्यता है कि यदि किसी व्यक्ति ने प्राचीन भारतीय दर्शन का ज्ञान प्राप्त किया है, और उसने उसे समझा हो, तो उसे मैं जो कुछ भी कहना चाहता हूँ, वह इससे और भी स्पष्ट हो जाएगा। उपनिषदों में अपना अलग-अलग अस्तित्व रखने वाले अनेक क्लिष्ट सूत्र जो हैं, वे मेरे वर्णन से सरल-सुबोध हो जाएंगे।" (ह़ाल्डेन एवं केम्प कृत अनुवाद)

उपनिषदों की अपनी भूमिका में मैक्समूलर ने कहा है—"शोपनहॉवर ने उपनिषदों को जो 'उच्चतर मनीषा की उपज' कहा है, वह ठीक ही है, किन्तु और भी तथ्य उन्होंने बताया वह भी बड़ा महत्त्वपूर्ण है, वह यह कि उपनिषदों में जो बहुदेववाद दिखाई देता है, वह ब्रूनो, मेलकांश, स्पिनोजा और स्काट्स एरिजिना के बताए हुए बहुदेववाद से कहीं अधिक उच्चतर है। इन महान् ज्ञान-भाण्डागारों को उच्चतम स्थान दिलाने के लिए इतना ही पर्याप्त है। इनके सम्बन्ध में कुछ कहूँ, तो उससे अधिक वे स्वयं प्रमाण हैं।"

इसके बाद स्वामी विवेकानन्द आए। इनके पहले भी कुछ भारतीय विद्या के प्रेमी हुए थे, पर बहुत ही व्यापक प्रमाण में उन्होंने उपनिषदों के वेदान्ती ज्ञान को सारे पश्चिम में एक झंझावात की तरह फैला दिया। और आज तो प्रत्येक विचारक उपनिषदों को लक्ष्य में लिए बिना रह ही नहीं सकता। डॉ० सर्वपल्ली राधाकृष्णन् को भी इसका श्रेय जाता है।

ऐसे हमारे संचित निधि के रूप में आज भी वे जगमगा रहे हैं। उपनिषदों के ही प्रभाव से एक युग के कट्टर शत्रु 'विज्ञान' और 'अध्यात्म' आज नजदीक आ गए हैं। एक समय था जब अध्यात्म और विज्ञान के बीच पूर्णिमा और अमावास्या जितना बड़ा अन्तर था, जो आज शुक्ल चतुर्दशी और पूर्णिमा जितना मात्र ही रह गया है, दोनों के रास्ते अलग होने पर भी लक्ष्य एक ही है। विज्ञान बाहर से जिस तत्त्व की खोज कर रहा है, उसी तत्त्व की खोज अध्यात्म भीतर (अन्तस्) से कर रहा है। एक

शक्ति केन्द्रोत्सारी है, दूसरी केन्द्रगामी है। अनादि काल से दोनों की प्रक्रियाएँ अविरत चल ही रहीं हैं। कौन प्रथम और कौन द्वितीय है—यह कौन कह सकता है ? कोई नहीं। अत: हमें दोनों का स्वीकार करके चलना है। ऐसा नहीं करेंगे तो गति रुक जाएगी। इसलिए हमें आज केन्द्रगामी शक्ति के छूट जाने का भय सता रहा है, और उसे परितुष्ट केवल उपनिषदें ही कर सकती हं; चलिए हम फिर से उस केन्द्रगामी शक्ति को जगाएँ और उपनिषद् के विचारों को सोच-समझकर अपने जीवन को सुव्यवस्थित बनाएँ। हमें ये सभी विविध अध्यात्म विभावनाएँ मान्य हैं, लेकिन हम उनमें से अपनी रुचि, रस, रुझान, योग्यता, अधिकार के योग्य वस्तु चुनकर जीवन को संतुलित करेंगे—'एकं सद् बहुधा विप्रा वदन्ति।'

प्रकृत संस्करण के सन्दर्भ में

मुक्तिकोपनिषत् में वर्णित क्रम के अनुसार, जिसका उल्लेख ऊपर किया जा चुका है, उपनिषदों की संख्या 108 मानने की परम्परा चली आ रही है। श्री शंकराचार्य के भाष्यवाली उपनिषदों के अलावा एक-दो और उपनिषदों का मन्त्रश: हिन्दी अनुवाद तो मिलता है, इसके अतिरिक्त 98 उपनिषदों का मन्त्रश: हिन्दी अनुवाद हमारी दृष्टि में नहीं आया है। अत: हमने औपनिषदिक मन्त्रों के मौलिक स्वरूप को ध्यान में रखते हुए जहाँ तक बन सका है, मूलपाठों का अन्वय करके शब्दश: अनुवाद करने का प्रयास किया है। उपनिषत्कथित उपासनाओं की निदर्शनीय प्रक्रियाएँ अब लुप्त-प्राय हो गईं हैं, इसलिए भिन्न-भिन्न व्याख्याकारों ने अपने विशिष्ट ढंग से उन मन्त्रों की विवेचना की है। उनमें से हमें जो ज्यादा सरल और सुगम जान पड़ी, उसी के आधार पर मन्त्रों का अनुवाद प्रस्तुत किया है। उपासनाओं की गुत्थियों को सुलझाने के लिए पं० वासुदेवशरण अग्रवाल प्रभृति विद्वानों के अभिप्रायों को लक्ष्य में लेने का यथा सम्भव प्रयास किया है। तान्त्रिक, यौगिक एवं सम्प्रदाय-विशेष की उपनिषदों के अनुवाद में सुगमता एवं सरलता का विशेष ध्यान रखा गया है।

आशा है मेरा यह प्रयास संस्कृत एवं संस्कृति-प्रेमियों को पसन्द आयेगा।

31,ओंकार टावर,
राजकोट (गुजरात)

विदुषामनुचर:
केशवलाल वि० शास्त्री

उपनिषत्क्रम

		पृष्ठांक
(60)	शाण्डिल्योपनिषत्	1
(61)	पैंगलोपनिषत्	27
(62)	भिक्षुकोपनिषत्	42
(63)	महोपनिषत्	44
(64)	शारीरकोपनिषत्	108
(65)	योगशिखोपनिषत्	112
(66)	तुर्यातीतावधूतोपनिषत्	158
(67)	संन्यासोपनिषत्	161
(68)	परमहंसपरिव्राजकोपनिषत्	179
(69)	अक्षमालिकोपनिषत्	186
(70)	अव्यक्तोपनिषत्	193
(71)	एकाक्षरोपनिषत्	201
(72)	अन्नपूर्णोपनिषत्	204
(73)	सूर्योपनिषत्	243
(74)	अक्ष्युपनिषत्	246
(75)	अध्यात्मोपनिषत्	253
(76)	कुण्डिकोपनिषत्	262
(77)	सावित्र्युपनिषत्	267
(78)	आत्मोपनिषत्	270
(79)	पाशुपतब्रह्मोपनिषत्	275
(80)	परब्रह्मोपनिषत्	285
(81)	अवधूतोपनिषत्	292
(82)	त्रिपुरातापिन्युपनिषत्	297
(83)	देव्युपनिषत्	327
(84)	त्रिपुरोपनिषत्	332

(85) कठरुद्रोपनिषत् 336
(86) भावनोपनिषत् 343
(87) रुद्रहृदयोपनिषत् 347
(88) योगकुण्डल्युपनिषत् 353
(89) भस्मजाबालोपनिषत् 372
(90) रुद्राक्षजाबालोपनिषत् 385
(91) गणपत्युपनिषत् 393
(92) जाबालदर्शनोपनिषत् 397
(93) तारसारोपनिषत् 422
(94) महावाक्योपनिषत् 426
(95) पञ्चब्रह्मोपनिषत् 429
(96) प्राणाग्निहोत्रोपनिषत् 434
(97) गोपालपूर्वतापिन्युपनिषत् 439
(98) गोपालोत्तरतापिन्युपनिषत् 446
(99) कृष्णोपनिषत् 458
(100) याज्ञवल्क्योपनिषत् 462
(101) वराहोपनिषत् 468
(102) शाट्यायनीयोपनिषत् 498
(103) हयग्रीवोपनिषत् 505
(104) दत्तात्रेयोपनिषत् 509
(105) गरुडोपनिषत् 514
(106) कलिसंतरणोपनिषत् 521
(107) जाबाल्युपनिषत् 523
(108) सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषत् 526
(109) सरस्वतीरहस्योपनिषत् 534
(110) बह्वृचोपनिषत् 543
(111) मुक्तिकोपनिषत् 546
पारिभाषिक शब्दकोश 563

❋

॥ श्रीः ॥

उपनिषत्समुच्चयनम्

(60) शाण्डिल्योपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

अथर्ववेदीय इस उपनिषद् में शाण्डिल्य और अथर्वा की प्रश्नोत्तरी के माध्यम से 'योगविद्या' का विशद विवेचन है। इसमें तीन अध्याय हैं। प्रथम अध्याय में ग्यारह खण्ड हैं और तृतीय अध्याय में दो खण्ड हैं। इस तरह प्रथम अध्याय सबसे बड़ा है। आत्मोपलब्धि के उपाय के रूप में अष्टांगयोग सम्बन्धी विशद वर्णन प्रथमाध्याय में है। पातंजलयोगदर्शन से इसमें कुछ विशेषताएँ हैं, जो उपनिषद् के अध्ययन से ज्ञात होंगी। इसमें नाडीशोधन की प्रक्रिया ध्यानार्ह है। वह प्राणजय और सिद्धिप्राप्ति के लिए अधिकार प्राप्त करने में आवश्यक हैं। दूसरे अध्याय में ब्रह्म के सर्वव्यापी स्वरूप, उसकी अनिर्वचनीयता, उसकी लोकोत्तरता, उसकी ज्ञानगम्यता और जीवब्रह्मैक्य भावना बताई गई हैं। तीसरे अध्याय में ब्रह्म का सकल-निष्कल रूप भेद बताया गया है। ब्रह्म की सृष्टिसर्जकता की उपपत्ति दिखाकर अन्त में फलश्रुति कही गई है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेमहि देवहितं यदायुः॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

हे देवो! हम अपने कानों से केवल कल्याणकारी बातें ही सुनें। जिन्हें हम जानते हैं, ऐसे हे देवो! हम अपनी आँखों से केवल शुभ दृश्यों को ही देखें। हम अपने सुदृढ़ अंगों से युक्त शरीर के द्वारा आपकी स्तुति करते रहें। हम, देवों का दिया हुआ जितना आयुष्य है, उसे भोगते रहें।

वैयक्तिक शान्ति हो, पर्यावरणीय शान्ति हो, प्राणिजगत् की शान्ति हो।

प्रथमोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः

शाण्डिल्यो ह वा अथर्वाणं पप्रच्छात्मलाभोपायभूतमष्टाङ्गयोगमनु-ब्रूहीति॥1॥

स होवाचाथर्वा—यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टाङ्गानि ॥2॥
तत्र दश यमाः। तथा नियमाः। आसनान्यष्टौ। त्रयः प्राणायामाः। पञ्च प्रत्याहाराः। तथा धारणाः। द्विप्रकारं ध्यानम्। समाधिस्त्वेकरूपः ॥3॥

शाण्डिल्य ने अथर्वा मुनि से पूछा कि "आत्मा की प्राप्ति के उपायरूप में अष्टांग योग के विषय में आप मुझे कहिए।" तब मुनि अथर्वा बोले कि यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान और समाधि—ये योग के आठ अंग हैं। उनमें यम दश हैं और नियम भी दश हैं, आसन आठ हैं, प्राणायाम तीन हैं, प्रत्याहार पाँच हैं, धारणाएँ भी पाँच हैं, ध्यान दो प्रकार का है और समाधि तो एक ही प्रकार की है।

तत्राहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यदयार्जवक्षमाधृतिमिताहारशौचानि चेति यमा दश ॥4॥
तत्राहिंसा नाम मनोवाक्कायकर्मभिः सर्वभूतेषु सर्वदाऽक्लेशजननम् ॥5॥
सत्यं नाम मनोवाक्कायकर्मभिर्भूतहितयथार्थाभिभाषणम् ॥6॥
अस्तेयं नाम मनोवाक्कायकर्मभिः परद्रव्येषु निःस्पृहता ॥7॥
ब्रह्मचर्यं नाम सर्वावस्थासु मनोवाक्कायकर्मभिः सर्वत्र मैथुनत्यागः ॥8॥
दया नाम सर्वभूतेषु सर्वत्रानुग्रहः ॥9॥
आर्जवं नाम मनोवाक्कायकर्मणां विहताविहितेषु जनेषु प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा एकरूपत्वम् ॥10॥
क्षमा नाम प्रियाप्रियेषु सर्वेषु ताडनपूजनेषु सहनम् ॥11॥
धृतिर्नामार्थहानौ स्वेष्टबन्धुवियोगे तत्प्राप्तौ सर्वत्र चेतःस्थापनम् ॥12॥
मिताहारो नाम चतुर्थांशावशेषकसुस्निग्धमधुराहारः ॥13॥
शौचं नाम द्विविधं बाह्यमान्तरं चेति। तत्र मृज्जलाभ्यां बाह्यम्। मनःशुद्धिरान्तरम्। तदध्यात्मविद्यया लभ्यम् ॥14॥

इति प्रथमः खण्डः।

उनमें अहिंसा, सत्य, दूसरे की वस्तु के प्रति निःस्पृहता, ब्रह्मचर्य, दया, सरलता, क्षमा, धैर्य, मिताहार और पवित्रता—ये दश यम हैं। उन दश यमों में अहिंसा का अर्थ—मन-वचन-काया और कर्म से सभी प्राणियों को कभी भी दुःख न पहुँचाना होता है। सत्य का अर्थ—मन-वचन-काया-कर्म से यथार्थ और प्राणियों के लिए हितकारक बोलना होता है। अस्तेय का अर्थ—मन-वचन-काया और कर्म से परद्रव्य पर स्पृहारहित होना होता है। ब्रह्मचर्य का अर्थ—सभी अवस्थाओं में मन-वचन-काया और कर्म से सर्वथा मैथुन का त्याग होता है। दया का अर्थ—सभी प्राणियों पर सर्वत्र कृपा रखना होता है। आर्जव का अर्थ—मन-वचन-काया और कर्मों की लोगों के द्वारा अपनी ओर प्रवृत्ति हो या निवृत्ति हो और तह प्रवृत्ति या निवृत्ति शास्त्रीय हो या अशास्त्रीय भी हो, तो भी मनःस्थिति को समान ही रखना होता है। क्षमा का अर्थ—जो कुछ भी प्रिय-अप्रिय पूजन-ताडनादि घटनाएँ हों, उन्हें सहन करना होता है। धृति का अर्थ—धन की हानि होने पर अथवा अपने इष्ट सम्बन्धियों का वियोग या संयोग होने पर सर्वत्र चित्त को स्थिर-स्वस्थ रखना होता है। मिताहार का अर्थ—उदर में चौथा भाग शेष रहे इस तरह ही दूध, घी आदि मधुर पदार्थों का आहार करना होता है। शौच का अर्थ—शरीर के बाहर और भीतर

दोनों की शुद्धि करना होता है। उनमें बाहर की शुद्धि तो मिट्टी और पानी से हो जाती है। पर मन की शुद्धि तो आन्तरिक शुद्धि है, जो अध्यात्मविद्या से ही होती है।

यहाँ प्रथम खण्ड पूरा हुआ।

❋

द्वितीयः खण्डः

तपःसन्तोषास्तिक्यदानेश्वरपूजनसिद्धान्तश्रवणह्रीमतिजपव्रतानि दश नियमाः ॥1॥
तत्र तपो नाम विध्युक्तकृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः शरीरशोषणम् ॥2॥
सन्तोषो नाम यदृच्छालाभसंतुष्टिः ॥3॥
आस्तिक्यं नाम वेदोक्तधर्माधर्मेषु विश्वासः ॥4॥
दानं नाम न्यायार्जितस्य धनधान्यादेः श्रद्धयाऽर्थिभ्यः प्रदानम् ॥5॥
ईश्वरपूजनं नाम प्रसन्नस्वभावेन यथाशक्ति विष्णुरुद्रादिपूजनम् ॥6॥
सिद्धान्तश्रवणं नाम वेदान्तार्थविचारः ॥7॥
ह्रीर्नाम वेदलौकिकमार्गकुत्सितकर्मणि लज्जा ॥8॥
मतिर्नाम वेदविहितकर्ममार्गेषु श्रद्धा ॥9॥
जपो नाम विधिवद्गुरूपदिष्टवेदाविरुद्धमन्त्राभ्यासः। तद्द्विविधं वाचिकं मानसं चेति। मानसं तु मनसा ध्यानयुक्तम्। वाचिकं द्विविधमुच्चैरुपांशुभेदेन। उच्चैरुच्चारणं यथोक्तफलम्। उपांशु सहस्रगुणम्। मानसं कोटिगुणम् ॥10॥
व्रतं नाम वेदोक्तविधिनिषेधानुष्ठाननैयत्यम् ॥11॥

इति द्वितीयः खण्डः।

और दश नियम ये हैं—तप, सन्तोष, आस्तिक्य, दान, ईश्वरपूजन, सिद्धान्तश्रवण, ह्री, मति, जप और व्रत। उन नियमों में तप का अर्थ—विधिपूर्वक किए गए कृच्छ्रचान्द्रायणादि व्रतों द्वारा शरीर को सुखा देना होता है। सन्तोष का अर्थ—दैव इच्छा से जो कुछ भी मिले उसमें संतुष्ट रहना होता है। आस्तिक्य का अर्थ—वेदोक्त धर्म और अधर्म पर विश्वास होता है। दान का अर्थ—नीति से प्राप्त धन-धान्यादि को श्रद्धापूर्वक गरीबों को देना होता है। ईश्वरपूजन का अर्थ—प्रसन्नचित्त से यथाशक्ति विष्णु-रुद्रादि का पूजन होता है। सिद्धान्तश्रवण का अर्थ—वेदान्त के अर्थों का विचार करना होता है। 'ह्री' का अर्थ—लोकमार्ग में और वेदमार्ग में अधम माने गए कार्य को करने में 'लज्जा' होता है। मति का अर्थ—वेदोक्त कर्म मार्ग में श्रद्धा होता है। जप का अर्थ—गुरु के द्वारा उपदिष्ट मान्य वेदमंत्रों का अभ्यास होता है। यह जप दो प्रकार से किया जाता है—एक वाचिक और दूसरा मानसिक। उनमें मानसिक जप ध्यानयुक्त मन से होता है और वाचिक जप दो प्रकार से किया जाता है—ऊँची आवाज से और धीमी आवाज से। इसमें ऊँची आवाज से जप करने से तो यथोक्त फल ही मिलता है, पर धीमी आवाज से जप करने से हजार गुना फल मिलता है। और मानसिक जप से तो करोड़ गुना फल मिलता है। व्रत का अर्थ वेदोक्त विधिनिषेध का यथावत् आचरण करना होता है।

यहाँ पर दूसरा खण्ड पूरा हुआ।

❋

तृतीयः खण्डः

स्वस्तिकगोमुखपद्मवीरसिंहभद्रमुक्तमयूराख्यान्यासनान्यष्टौ ।
स्वस्तिकं नाम—
जानूर्वोरन्तरे सम्यक्कृत्वा पादतले उभे ।
ऋजुकायः समासीनः स्वस्तिकं तत्प्रचक्षते ॥1॥

स्वस्तिक, गोमुख, पद्म, वीर, सिंह, भद्र, मुक्त और मयूर नाम के आठ आसन होते हैं। उनमें यदि दोनों पैरों के तलों को दोनों घुटनों और ऊरुओं के बीच रखकर सीधा बैठा जाए तो उसे 'स्वस्तिकासन' कहा जाता है।

सव्ये दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपार्श्वे नियोजयेत् ।
दक्षिणेऽपि तथा सव्यं गोमुखं गोमुखं यथा ॥2॥

पीठ के दाहिने पार्श्व पर बायाँ टखना और पीठ की बाँयी ओर दाहिना टखना जोड़कर गोमुख की तरह यदि बैठा जाए तो 'गोमुख' नाम का आसन होता है।

अङ्गुष्ठेन निबध्नीयाद्धस्ताभ्यां व्युत्क्रमेण च ।
ऊर्वोरुपरि शाण्डिल्य कृत्वा पादतले उभे ।
पद्मासनं भवेदेतत् सर्वेषामपि पूजितम् ॥3॥

हे शाण्डिल्य ! दोनों हाथों से उल्टी रीति से दोनों पैरों के अँगूठे को पकड़कर दोनों ऊरुओं के ऊपर दोनों पादतलों को एक-दूसरे के विपरीत क्रम में रखकर बैठने से सर्वजनों द्वारा पूजित 'पद्मासन' होता है।

एकं पादमथैकस्मिन् विन्यस्योरुणि संस्थितः ।
इतरस्मिंस्तथा चोरुं वीरासनमुदीरितम् ॥4॥

एक जाँघ को एक पैर से तथा दूसरी जाँघ को दूसरे पैर से जोड़कर जब बैठा जाता है, तब वह 'वीरासन' कहा जाता है।

दक्षिणं सव्यगुल्फेन दक्षिणेन तथेतरम् ।
हस्तौ च जान्वोः संस्थाप्य स्वाङ्गुलीश्च प्रसार्य च ॥5॥
व्यक्तवक्त्रो निरीक्षेत नासाग्रं सुसमाहितः ।
सिंहासनं भवेदेतत् पूजितं योगिभिः सदा ॥6॥

दाहिने गुल्फ (टखने) के साथ बाँया गुल्फ (टखना) और बाँये गुल्फ के साथ दाहिना गुल्फ जोड़कर दोनों हाथों को दोनों घुटनों पर रखना चाहिए और अपनी अँगुलियाँ फैलाकर रखनी चाहिए। फिर अच्छी तरह से एकाग्र होकर प्रसन्नमुख से नासाग्र भाग पर दृष्टि स्थिर करे, तब 'सिंहासन' नामक आसन होता है। यह योगियों से सदा पूजित है।

योनिं वामेन संपीड्य मेढ्रादुपरि दक्षिणम् ।
भ्रूमध्ये च मनोलक्ष्यं सिद्धासनमिदं भवेत् ॥7॥

गुद प्रदेश को बाएँ पैर से दबाकर दाहिना पैर लिंग के ऊपर रखे और बाद में दोनों भौहों पर लक्ष्य करे। यह 'सिद्धासन' होता है।

गुल्फौ तु वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ।
पादपार्श्वे तु पाणिभ्यां दृढं बद्ध्वा सुनिश्चलम् ।
भद्रासनं भवेदेतत् सर्वव्याधिविषापहम् ॥8॥

वृषण के नीचे सीवनी (लिंगमणि के नीचे के सूत्र) के दोनों ओर दोनों टखनों को स्थिर करके दोनों हाथों से पैरों के दोनों पार्श्वों को जोर से पकड़कर निश्चलतापूर्वक बैठने से 'भद्रासन' होता है। यह आसन सभी प्रकार के रोगों और विषों को दूर करने वाला है।

संपीड्य सीविनीं सूक्ष्मां गुल्फेनैव तु सव्यतः ।
सव्यं दक्षिणगुल्फेन मुक्तासनमुदीरितम् ॥9॥

सूक्ष्म सीवनी (लिंगमणि के नीचे के मूल) को बायें टखने से दबाकर तथा दाहिने टखने से बायें टखने को दबाकर बैठने से जो आसन होता है, उसे 'मुक्तासन' कहा गया है।

अवष्टभ्य धरां सम्यक् तलाभ्यां तु करद्वयोः ।
हस्तयोः कूर्परौ चापि स्थापयेन्नाभिपार्श्वयोः ॥10॥
समुन्नतशिरःपादो दण्डवद्व्योम्नि संस्थितः ।
मयूरासनमेतत्तु सर्वपापप्रणाशनम् ॥11॥

दोनों करतलों को धरती पर अच्छी तरह से लगाकर दोनों हाथों की कोहनियों को नाभि के दोनों पार्श्वों पर स्थापित किया जाए। बाद में मस्तक और पैर ऊँचे ले जाकर आकाश में लाठी की तरह अवस्थित रहा जाए तो उसे 'मयूरासन' कहा जाता है। वह आसन सभी पापों का नाशक है।

शरीरान्तर्गताः सर्वे रोगा विनश्यन्ति । विषाणि जीर्यन्ते ॥12॥
येन केनासनेन सुखधारणं भवत्यशक्तस्तत्समाचरेत् ॥13॥
येनासनं विजितं जगत्त्रयं तेन विजितं भवति ॥14॥
यमनियमाभ्यां संयुक्तः पुरुषः प्राणायामं चरेत् । तेन नाडयः शुद्धा भवन्ति ॥15॥

इति तृतीयः खण्डः ।

इन आसनों से शरीर के भीतर स्थित सभी रोग नष्ट हो जाते हैं और जहर भी पच जाता है। यदि कोई इन सभी आसनों को करने में अशक्त हो तो उसको जिस किसी भी आसन से धारणा हो सकती हो, उसी का अभ्यास करना चाहिए। जिसने आसन जीता है, उसने तीनों लोक जीत लिए हैं, ऐसा समझना चाहिए। यम-नियमों से अच्छी तरह से सज्ज होने के बाद मनुष्य (साधक) को प्राणायाम का अभ्यास करना चाहिए। उससे नाड़ियाँ शुद्ध होती हैं।

यहाँ तीसरा खण्ड पूरा हुआ।

❋

चतुर्थः खण्डः

अथ हैनमथर्वाणं शाण्डिल्यः पप्रच्छ केनोपायेन नाड्यः शुद्धाः स्युः ।
नाडयः कतिसंख्याकाः तासामुत्पत्तिः कीदृशी । तासु कति वायव-

स्तिष्ठन्ति। तेषां कानि स्थानानि। तत्कर्माणि कानि। देहे यानि यानि विज्ञातव्यानि तत्सर्वं मे ब्रूहीति ॥1॥

इसके बाद शाण्डिल्य ने अथर्वा से पूछा—"ये नाड़ियाँ किस उपाय से शुद्ध होती हैं ? नाड़ियों की संख्या कितनी हैं ? नाड़ियों की उत्पत्ति किस तरह हुई ? उनमें कितने वायु रहते हैं ? उनके स्थान कौन-कौन से हैं ? उनके कार्य कौन-कौन से हैं ? इस शरीर में जो कुछ भी जानने लायक हैं, यह सब आप मुझे कहिए।"

स होवाचाथर्वा। अथेदं शरीरं षण्णवत्यङ्गुलात्मकं भवति। शरीरात् प्राणो द्वादशाङ्गुलाधिको भवति ॥2॥
शरीरस्थं प्राणमग्निना सह योगाभ्यासेन समं न्यूनं वा यः करोति स योगिपुङ्गवो भवति ॥3॥
देहमध्ये शिखिस्थानं त्रिकोणं तप्तजाम्बूनदप्रभं मनुष्याणाम्। चतुष्पदां चतुरस्त्रम्। विहगानां वृत्ताकारम्। तन्मध्ये शुभा तन्वी पावकी शिखा तिष्ठति ॥4॥

तब अथर्वा ने कहा—"यह शरीर छियानबे अंगुलों के प्रमाणवाला है। शरीर की अपेक्षा प्राणवायु बारह अंगुल अधिक प्रमाणवाला है। शरीरस्थ प्राण को योगाभ्यास के द्वारा जो मनुष्य अग्नि के साथ सम स्थिति वाला या उससे न्यून (शरीर के समान या उससे कम) कर सकता है, वह उत्तम योगी होता है। मनुष्य के शरीर में अग्नि का स्थान तीन कोनों वाला और तपाए गए सुवर्ण जैसी कान्तिवाला है। चार पैर वाले प्राणियों के शरीर में अग्नि चार कोनों वाला होता है। पक्षियों में वह गोलाकार होता है। उस अग्निस्थान में एक पतली और उत्तम अग्निशिखा अवस्थित है।

गुदाद् द्व्यङ्गुलादूर्ध्वं मेढ्राद् द्व्यङ्गुलादधो देहमध्यं मनुष्याणां भवति। चतुष्पदां हृन्मध्यम्। विहगानां तुन्दमध्यम्। देहमध्यं नवाङ्गुलं चतुरङ्गुलमुत्सेधायतमण्डाकृति ॥5॥
तन्मध्ये नाभिः। तत्र द्वादशारयुतं चक्रम्। तच्चक्रमध्ये पुण्यपाप-प्रचोदितो जीवो भ्रमति ॥6॥
तन्तुपञ्जरमध्यस्थलूतिका यथा भ्रमति तथा चासौ तत्र प्राणश्चरति। देहेऽस्मिन् जीवः प्राणारूढो भवेत् ॥7॥

गुदा से दो अंगुल ऊँचे और लिंग से दो अंगुल नीचे मनुष्य के शरीर का मध्य भाग होता है। चार पैरों वाले पशुओं के लिए शरीर का मध्यभाग हृदय होता है और पक्षियों के लिए शरीर का मध्यभाग पेट होता है। शरीर का वह मध्यभाग नव अंगुल ऊँचा और चार अंगुल विस्तारवाला होता है। उसकी आकृति अण्डे जैसी होती है। उसके बीच में नाभि होती है। उसमें बारह अरों वाला एक चक्र होता है। इस चक्र के बीच पुण्य और पाप से प्रेरित होकर अपनी ही तंतुजाल में घूमती मकड़ी की तरह जीव भ्रमण करता रहता है। इसी प्रकार यह प्राण भी वहीं घूमा करता है। इस शरीर में जीव प्राण पर आरूढ़ हुआ है।

नाभेस्तिर्यगधोर्ध्वं कुण्डलिनीस्थानम्। अष्टप्रकृतिरूपाष्टधा कुण्डली-कृता कुण्डलिनी शक्तिर्भवति। यथावद्वायुसंचारं जलान्नादीनि परितः

स्कन्धपार्श्वेषु निरुध्यैनं मुखेनैष समावेष्ट्य ब्रह्मरन्ध्रं योगकालेऽपाने-नाग्निना च स्फुरति। हृदयाकाशे महोज्ज्वला ज्ञानरूपा भवति ॥8॥

नाभि के नजदीक नीचे और ऊपर के भाग में कुण्डलिनी का स्थान है। वह कुण्डलिनी आठ प्रकार की प्रकृति से युक्त है और आठ आवृतियों युक्त होकर वहाँ अवस्थित है। योग की स्थिति में यह कुण्डलिनी शक्ति वायु-संचार को व्यवस्थित करके और अन्न-जलादि को चारों ओर से कन्धों के पार्श्वभाग में स्थिर करके उसे पुनः मुँह से लेकर अपान और अग्नि के द्वारा ब्रह्मरन्ध्र तक जाग्रत् होती है। हृदयाकाश में वह महा उज्ज्वल और ज्ञानरूप हो जाती है।

मध्यस्थकुण्डलिनीमाश्रित्य मुख्या नाड्यश्चतुर्दश भवन्ति। इडा पिङ्गला सुषुम्ना सरस्वती वारुणा पूषा हस्तिजिह्वा यशस्विनी विश्वोदरी कुहूः शङ्खिनी पयस्विनी अलम्बुसा गान्धारीति नाड्यश्चतुर्दश भवन्ति ॥9॥
तत्र सुषुम्ना विश्वधारिणी मोक्षमार्गेति चाचक्षते। गुदस्य पृष्ठभागे वीणादण्डाश्रिता मूर्धपर्यन्तं ब्रह्मरन्ध्रे विज्ञेया व्यक्ता सूक्ष्मा वैष्णवी भवति ॥10॥

मध्य में अवस्थित उस कुण्डलिनी का आश्रय करके चौदह मुख्य नाड़ियाँ अवस्थित हैं। इडा, पिंगला, सुषुम्ना, सरस्वती, वारुणी, पूषा, हस्तिजिह्वा, यशस्विनी, विश्वोदरी, कुहू, शंखिनी, पयस्विनी, अलम्बुसा और गान्धारी—ये उन चौदह नाड़ियों के नाम हैं। उनमें सुषुम्ना विश्व को धारण करने वाली और मोक्ष की मार्गरूप है, ऐसा योगी लोग कहते हैं। गुदा के पीछे के भाग में वीणा के दण्ड की तरह वह लम्बवत् स्थित है और वह वहाँ से सीधे मस्तक में ब्रह्मरन्ध्र तक पहुँती है, ऐसा जानना चाहिए। वह स्पष्ट, सूक्ष्म और वैष्णवी है।

सुषुम्नायाः सव्यभागे इडा तिष्ठति। दक्षिणभागे पिङ्गला। इडायां चन्द्रश्चरति। पिङ्गलायां रविः। तमोरूपश्चन्द्रः। रजोरूपो रविः। विषभागो रविः। अमृतभागश्चन्द्रमाः। तावेव सर्वकालं धत्तः। सुषुम्ना कालभोक्त्री भवति। सुषुम्नापृष्ठपार्श्वयोः सरस्वतीकुहू भवतः यशस्विनीकुहूमध्ये वारुणी प्रतिष्ठिता भवति। पूषासरस्वतीमध्ये पयस्विनी भवति। गान्धारीसरस्वतीमध्ये यशस्विनी भवति। कन्दमध्येऽलम्बुसा भवति। सुषुम्नापूर्वभागे मेढ्रान्तं कुहूर्भवति। कुण्डलिन्या अधश्चोर्ध्वं वारुणी सर्वगामिनी भवति। यशस्विनी सौम्या च पादाङ्गुष्ठान्तमिष्यते। पिङ्गला चोर्ध्वगा याम्यनासान्तं भवति। पिङ्गलायाः पृष्ठतो याम्यनेत्रान्तं पूषा भवति। याम्यकर्णान्तं यशस्विनी भवति। जिह्वया ऊर्ध्वान्तें सरस्वती भवति। आसव्यकर्णान्तमूर्ध्वगा शङ्खिनी भवति। इडापृष्ठ-भागात् सव्यनेत्रान्तगा गान्धारी भवति। पायुमूलादधोर्ध्वगाऽलम्बुसा भवति। एतासु चतुर्दशषु नाडीष्वन्या नाड्यः सम्भवन्ति। तास्वन्या-स्तास्वन्या भवन्तीति विज्ञेयाः। यथाश्वत्थादिपत्रं सिराभिर्व्याप्तमेवं शरीरं नाडीभिर्व्याप्तम् ॥11॥

इस सुषुम्ना की बाँयीं ओर इडा नाड़ी है और दाहिनी ओर पिंगला नाड़ी है। इडा में चन्द्र चलता है और पिंगला में सूर्य चलता है। चन्द्र तमोगुणी रूप वाला है और सूर्य रजोगुणस्वरूप है। चन्द्र अमृत

का भाग है और सूर्य विष का भाग है। वे दोनों ही सभी कालों को धारण करते हैं। सुषुम्ना काल को भोगने वाली है। सुषुम्ना के पीठ के भाग की ओर सरस्वती नाड़ी है और उसके नजदीक के भाग में कुहू नाड़ी स्थित है। यशस्विनी और कुहू के बीच में वारुणी नाड़ी स्थित है। पूषा और सरस्वती के बीच पयस्विनी नाड़ी है। गान्धारी और सरस्वती के बीच यशस्विनी है। कन्द के बीच में अलम्बुसा नाड़ी है। सुषुम्ना के पूर्व भाग में लिंग तक की कुहू नाड़ी है। कुण्डलिनी के नीचे और ऊपर–सभी ओर गमन करने वाली नाड़ी वारुणी है। यशस्विनी और सौम्या पैरों के अंगुष्ठों तक पहुँची हुई हैं। पिंगला ऊपर जाने वाली है, अत: यह बाँयें नाक तक पहुँची है। पिंगला के पीछे बाँयीं आँख तक पूषा नाड़ी है। बाँयें कान तक यशस्विनी है। जीभ के ऊपर के भाग तक सरस्वती है। ऊपर बाँयें कान तक पहुँची हुई नाड़ी शंखिनी है। इडा के पीठ के भाग से लेकर बाँयें नेत्र तक गई हुई नाड़ी गान्धारी है। गुदा के मूल से ऊपर-नीचे गई हुई अलम्बुसा नाड़ी है। इन चौदह नाड़ियों में अन्य भी कई नाड़ियाँ हैं। उनमें भी अन्य और उनमें भी अन्य—ऐसी अनेकानेक नाड़ियाँ आई हैं। जिस तरह पिप्पल आदि का पत्ता रेशों से भरा-पूरा होता है उसी तरह शरीर भी नाड़ियों से व्याप्त है।

प्राणापानसामानोदानव्याना नागकूर्मकृकरदेवदत्तधनञ्जया एते दश वायवः सर्वासु नाडीषु चरन्ति ॥12॥

आस्यनासिकाकण्ठनाभिपादाङ्गुष्ठद्वयकुण्डल्यधश्चोर्ध्वभागेषु प्राणः संचरति। श्रोत्राक्षिकटिगुल्फघ्राणगलस्फिग्देशेषु व्यानः संचरति। गुद-मेढ्रोरुजानूदरवृषणकटिजङ्घानाभिगुदाग्न्यगारेष्वपानः संचरति। सर्व-संधिस्थ उदानः। पादहस्तयोरपि सर्वगात्रेषु सर्वव्यापी समानः। भुक्तान्नरसादिकं गात्रेऽग्निना सह व्यापयन् द्विसप्ततिसहस्रेषु नाडीमार्गेषु चरन् समानवायुरग्निना सह साङ्गोपाङ्गकलेवरं व्याप्नोति। नागादिवायवः पञ्च त्वगस्थ्यादिसंभवाः। तुन्दस्थं जलमन्नं च रसादिषु समीरितं—तुन्दमध्यगतः प्राणस्तानि पृथक्कुर्यात्। अग्नेरुपरि जलं स्थाप्य जलोपर्यन्नादीनि संस्थाप्य स्वयमपानं सम्प्राप्य तेनैव सह मारुतः प्रयाति देहमध्यगतं ज्वलनम्। वायुना पालितो वह्निरपानेन शनैर्देहमध्ये ज्वलति। ज्वलनो ज्वालाभिः प्राणेन कोष्ठमध्यगतं जलमत्युष्णमकरोत्। जलोपरि समर्पितं व्यञ्जनसंयुक्तमन्नं वह्निसंयुक्तवारिणा पक्वमकरोत्। तेन स्वेदमूत्रजलरक्तवीर्यरूपरसपुरीषादिकं प्राणः पृथक्कुर्यात्। समान-वायुना सह सर्वासु नाडीषु रसं व्यापयन् श्वासरूपेण देहे वायुश्चरति। नवभिर्व्योमरन्ध्रैः शरीरस्य वायवः कुर्वन्ति विण्मूत्रादिविसर्जनम्। निश्वासोच्छ्वासकासश्च प्राणकर्मोच्यते। विण्मूत्रादिविसर्जनमपानवायु-कर्म। हानोपादानचेष्टादि व्यानकर्म। देहस्योन्नयनादिकमुदानकर्म। शरीरपोषणादिकं समानकर्म। उद्गारादि नागकर्म। निमीलनादि कूर्म-कर्म। क्षुत्करणं कृकरकर्म। तन्द्रा देवदत्तकर्म। श्लेष्मादि धनञ्जय-कर्म ॥13॥

प्राण, अपान, समान, उदान, व्यान, नाग, कूर्म, कृकर, देवदत्त और धनंजय—ये दश वायु सभी नाड़ियों में भ्रमण करते हैं। मुँह, नाक, गला, नाभि, पैर के दोनों अंगूठों और कुण्डलिनी के

ऊपर-नीचे के भागों में प्राणवायु घूमता है। कान, आँख, कमर, गुल्फ (टखनों), गले और नितम्ब के प्रदेश में व्यानवायु घूमता है। लिंग, जाँघ, घुटने, उदर, वृषण, कटि, ऊरु, नाभि, गुदा और अग्नि आदि के प्रदेशों में अपानवायु घूमता है। सभी संधिस्थानों में उदान रहता है और समानवायु अन्य सर्व अवयवों में व्याप्त होकर रहता है। खाए हुए अन्नादि के रस आदि को शरीर की अग्नि के साथ व्याप्त करने वाला यह समानवायु बहत्तर हजार नाड़ियों के बीच घूमा करता है (उनके मार्ग में भ्रमण करता रहता है) और अग्नि के साथ शरीर में सांगोपांग व्याप्त रहता है। नाग आदि अन्य पाँच वायु त्वचा और हड्डियों आदि में रहते हैं। उदर में स्थित अन्न और जल को रसादि के रूप में ले जाकर सबको पृथक्-पृथक् कर देने का कार्य उसमें स्थित प्राणवायु करता है। आग के ऊपर जल रखकर तथा उस जल के ऊपर अन्न रखकर स्वयं अपान के पास पहुँचकर वह वायुतत्त्व उसी अपान के साथ देहस्थ अग्नि की ओर जाता है। अपानवायु द्वारा रक्षित वह अग्नि देह के मध्य में शनै:-शनै: प्रज्वलित रहता है। वह अग्नि अपनी ज्वालाओं तथा प्राणवायु से कोष्ठ में अवस्थित जल को बहुत गर्म कर देता है। और उस जल के ऊपर रखे गए शाक-दाल सहित अन्न को प्राणवायु अग्नियुक्त जल के द्वारा पकाता (पचाता) है तथा उसी में से पसीना, मूत्र, रक्त, वीर्यादि रस और विष्टा (मल) आदि को अलग-अलग कर देता है। और भी, समानवायु के साथ रस को सभी नाड़ियों में फैलाता हुआ यह प्राणवायु श्वास के रूप में शरीर में घूमा करता है। शरीर के नौ आकाश (छिद्र) व्योमरन्ध्र हैं! उनके द्वारा ये वायु विष्टा-मूत्र आदि को बाहर निकालते हैं। श्वासोच्छ्वास और खाँसी प्राणवायु का कर्म कहा गया है। विष्टा-मूत्रादि को बाहर निकालना अपानवायु का कार्य कहा गया है। ग्रहण-त्याग आदि की चेष्टा व्यान वायु का कार्य है, शरीर को ऊँचे उठाना उदान का कार्य है। शरीर को पोषण देना आदि कार्य समान का है। डकार आदि का कार्य नाग का है, आँख की पलक आदि का कार्य कूर्म का है। भूख-प्यासादि कर्म कृकर का है, आलस्यादि देवदत्त का कार्य है और कफ आदि उत्पन्न करना धनंजय वायु का कार्य कहा गया है।

एवं नाडीस्थानं वायुस्थानं तत्कर्म च सम्यज्ज्ञात्वा नाडीसंशोधनं कुर्यात् ॥14॥

इति चतुर्थः खण्डः।

इस प्रकार नाड़ी-संस्थान, वायु-संस्थान और उन सभी के कर्मों को अच्छी तरह से जान-समझकर नाड़ी को शुद्ध करना चाहिए।

यहाँ चौथा खण्ड पूरा हुआ।

❋

पञ्चमः खण्डः

यमनियमयुतः पुरुषः सर्वसङ्गविवर्जितः कृतविद्यः सत्यधर्मरतो जित-क्रोधो गुरुशुश्रूषानिरतः पितृमातृविधेयः स्वाश्रमोक्तसदाचारविद्वच्छि-क्षितः फलमूलोदकान्वितं तपोवनं प्राप्य रम्यदेशे ब्रह्मघोषसमन्विते स्वधर्मनिरतब्रह्मवित्समावृते फलमूलपुष्पवारिभिः सुसंपूर्णे देवायतने नदीतीरे ग्रामे नगरे वापि सुशोभनमठं नात्युच्चनीचायतमल्पद्वारं गोमयादिलिप्तं सर्वरक्षासमन्वितं कृत्वा तत्र वेदान्तश्रवणं कुर्वन् योगं समारभेत् ॥1॥

इस विद्या का अध्ययन करके साधना करने वाले पुरुष को यम-नियमादि से युक्त होकर, सर्वप्रकार के संग का त्याग करके सत्यधर्म में प्रवृत्त होना चाहिए। उसे क्रोध को जीतना चाहिए, गुरु-सेवा-परायण होना चाहिए, माता-पिता का आज्ञाकारी होना चाहिए और अपने आश्रमानुकूल सदाचार को जानने वाले के पास से शिक्षण प्राप्त करके, फल-मूल-जलयुक्त प्रदेश में जाना चाहिए। वहाँ किसी देवस्थान में या किसी नदी के तीर पर जाकर गाँव या नगर के पास अच्छा मठ बनाना चाहिए। वह मठ न बहुत ऊँचा और न बहुत नीचा होना चाहिए। वह बहुत लम्बा भी नहीं और बहुत ही चौड़ा भी नहीं होना चाहिए। वह कम दरवाजों वाला और गोबर आदि से लेपा हुआ होना चाहिए। वह संपूर्णतया सुरक्षित होना चाहिए। उसमें वेदान्त का श्रवण करते हुए पुरुष को योग का अभ्यास शुरू करना चाहिए।

आदौ विनायकं सम्पूज्य स्वेष्टदेवतां नत्वा पूर्वोक्तासने स्थित्वा प्राङ्मुख उदङ्मुखो वापि मृद्वासनेषु जितासनगतो विद्वान् समग्रीवशिरोनासाग्र-दृग्भ्रूमध्ये शशभृद्बिम्बं पश्यन् नेत्राभ्याममृतं पिबेत्। द्वादशमात्रया इडया वायुमापूर्योदरे स्थितं ज्वालावलीयुतं रेफबिन्दुयुक्तमग्निमण्डलयुतं ध्यायेद्रेचयेत् पिङ्गलया। पुनः पिङ्गलयापूर्य कुम्भित्वा रेचयेदिडया ॥2॥

पहले गणपति की पूजा करके फिर अपने इष्टदेव को नमस्कार करके पूर्वोक्त आसन पर बैठना चाहिए। उस समय पूर्व या उत्तर की ओर मुँह रखना चाहिए और उस कोमल आसन पर बैठकर आसन का जय (स्थिर) करना चाहिए। बाद में उस विद्वान् पुरुष को अपनी गरदन और मस्तक को सीधा रखकर नाक के अग्र भाग में दृष्टि स्थिर करके दोनों भौंहों के बीच में चन्द्रमण्डल देखना चाहिए एवं दोनों नेत्रों से अमृत का पान करना चाहिए। बाद में बारह मात्राओं से इडा नाड़ी द्वारा वायु को आपूरित (खींच) कर उसको उदर के भीतर रहने वाले ज्वालायुक्त, रेफयुक्त और बिन्दुयुक्त अग्निमण्डल के साथ संलग्न रूप से ध्यान करना चाहिए। (अर्थात् जोड़ने का चिन्तन करना चाहिए) और बाद में पिंगला नाड़ी द्वारा उस वायु को बाहर निकालना चाहिए और पिंगला से वायु भरकर कुंभक करके इडा नाड़ी से बाहर निकालना चाहिए।

त्रिचतुस्त्रिचतुः सप्तत्रिचतुर्मासपर्यन्तं त्रिसन्धिषु तदन्तरालेषु च षट्कृत्व आचरेन्नाडीशुद्धिर्भवति ॥3॥
ततः शरीरे लघुदीप्तिवह्निवृद्धिनादाभिव्यक्तिर्भवति ॥4॥

इति पञ्चमः खण्डः।

इस प्रकार सात, तीन या चार महीनों तक, तीन-चार बार प्रतिदिन तीनों सन्ध्याओं के समय और उनके बीच कुल छः बार अभ्यास करना चाहिए। इससे नाड़ी की शुद्धि होती है। इसके फलस्वरूप शरीर में लाघव, कान्ति, अग्नि की वृद्धि और नाद श्रवण हो जाता है।

यहाँ पाँचवाँ खण्ड पूरा हुआ।

❋

षष्ठः खण्डः

प्राणापानसमायोगः प्राणायामो भवति। रेचकपूरककुम्भकभेदेन स त्रिविधः ॥1॥

ते वर्णात्मकाः। तस्मात् प्रणव एव प्राणायामः ॥2॥

प्राण और अपान को इकट्ठा कर देना प्राणायाम है। वह प्राणायाम रेचक, कुंभक और पूरक के भेद से तीन प्रकार का है। वे वर्णात्मक हैं (अर्थात् ॐकार के अ-उ-म तीन वर्ण इन तीन भेदों के स्वरूप हैं) इसलिए प्रणव ही प्राणायाम है।

पद्माद्यासनस्थः पुमान्नासाग्रे शशभृद्बिम्बज्योत्स्नाजालवितानिताकारमूर्ती रक्ताङ्गी हंसवाहिनी दण्डहस्ता बाला गायत्री भवति। उकारमूर्तिः श्वेताङ्गी तार्क्यवाहिनी युवती चक्रहस्ता सावित्री भवति। मकारमूर्तिः कृष्णाङ्गी वृषभवाहिनी वृद्धा त्रिशूलधारिणी सरस्वती भवतीति (ध्यायेत्) ॥3॥
अकारादित्रयाणां सर्वकारणमेकाक्षरं परंज्योतिः प्रणवं भवतीति (ध्यायेत्) ॥4॥

पद्मासन आदि किसी भी आसन पर बैठकर पुरुष को ध्यान करना चाहिए—नासिका के अग्र भाग पर चन्द्रमण्डल की ज्योत्स्ना से आवृत, लाल रंगवाली, हंस पर बैठी हुई, हाथ में दण्ड धारण किए हुए, बालास्वरूप 'अ'कारमूर्ति जो है, वह 'गायत्री' है। जो 'उ'कारमूर्ति 'सावित्री' है, वह धवलवर्णा है। वह गरुड़ पर बैठी हुई युवती, हाथ में चक्र धारण किए हुए रहती है। और जो 'म'कारमूर्ति 'सरस्वती' है वह श्यामवर्णा, बैल पर बैठी हुई वृद्धावस्था को प्राप्त और हाथ में त्रिशूल लिए हुए है। इस प्रकार 'अ'कार आदि तीन वर्णों का प्रणव बनता है। वह सबका कारण है, वह परम ज्योति है (ऐसा ध्यान करे)।

इडया बाह्याद्वायुमापूर्य षोडशमात्राभिरकारं चिन्तयन् पूरितं वायुं चतुः-षष्टिमात्राभिः कुम्भयित्वोकारं ध्यायन् पूरितं पिङ्गलया द्वात्रिंशन्मात्रया मकारमूर्तिध्यानेनैवं क्रमेण पुनः पुनः कुर्यात् ॥5॥

इति षष्ठः खण्डः।

बाद में इडा नाड़ी द्वारा बाहर का वायु सोलह मात्राओं से खींचना चाहिए (पूरक करना चाहिए)। उस समय 'अ'कार का चिन्तन करना चाहिए। बाद में उस पूरित वायु का चौंसठ मात्राओं से कुंभक करना चाहिए। उस समय 'उ'कार का चिन्तन करना चाहिए। और उसके बाद पिंगला नाड़ी द्वारा बत्तीस मात्राओं से पूरित वायु का रेचक करके उसे बाहर निकालना चाहिए। उस समय 'म'कारमूर्ति का ध्यान करना चाहिए। इस तरह बार-बार करते रहना चाहिए।

यहाँ छठा खण्ड पूरा हुआ।

❋

सप्तमः खण्डः

अथासनदृढो योगी वशी मितहिताशनः सुषुम्नानाडीस्थमलशोषार्थं योगी बद्धपद्मासनो वायुं चन्द्रेणापूर्य यथाशक्ति कुम्भयित्वा सूर्येण रेचयित्वा पुनः सूर्येणापूर्य कुम्भयित्वा चन्द्रेण विरेच्य यया त्यजेत् तया सम्पूर्य धारयेत्। तदेते श्लोका भवन्ति—

फिर जब आसन दृढ़ हो जाए, तब योगी को जितेन्द्रिय होकर प्रमाणपुरःसर हितकारी आहार लेते हुए सुषुम्ना नाड़ी में स्थित मल को सुखाने (शुष्क करने) के लिए योगसाधन करना चाहिए। उस

समय, पद्मासन में बैठकर चन्द्रनाड़ी से वायु को भीतर खींचकर अर्थात् पूरक करके यथाशक्ति कुम्भक करके दूसरी पिंगला नाड़ी से रेचक करना चाहिए। फिर पिंगला से पूरक करके इडा से रेचक करना चाहिए। अर्थात् जिस नाड़ी से रेचक करे, उसी नाड़ी से फिर पूरक करके तब कुंभक करना चाहिए)। इस विषय में ये श्लोक हैं—

प्राणं प्रागिडया पिबेन्नियमितं भूयोऽन्यया रेचयेत्
पीत्वा पिङ्गलया समीरणमथो बद्ध्वा त्यजेद्वामया।
सूर्याचन्द्रमसोरनेन विधिनाभ्यासं सदा तन्वतां
शुद्धा नाडिगणा भवन्ति यमिनां मासत्रयादूर्ध्वतः ॥1॥

पहले इडा नाड़ी से प्राण को भीतर खींचकर (पूरक करके) कुंभक करना चाहिए और दूसरी पिंगला से रेचक करना चाहिए। इस विधि से सूर्यचन्द्र की नाड़ी के द्वारा प्राणायाम का नित्य अभ्यास करने वाले योगियों की सभी नाड़ियाँ तीन महीनों के भीतर शुद्ध हो जाती हैं।

प्रातर्मध्यन्दिने सायमर्धरात्रे तु कुम्भकान्।
शनैरशीतिपर्यन्तं चतुर्वारं समभ्यसेत् ॥2॥
कनीयसि भवेत् स्वेदः कम्पो भवति मध्यमे।
उत्तिष्ठत्युत्तमे प्राणरोधे पद्मासनं भवेत् ॥3॥
जलेन श्रमजातेन गात्रमर्दनमाचरेत्।
दृढता लघुता चापि तस्य गात्रस्य जायते ॥4॥
अभ्यासकाले प्रथमं शस्तं क्षीराज्यभोजनम्।
ततोऽभ्यासे स्थिरीभूते न तावन्नियमग्रहः ॥5॥

प्रातःकाल, मध्याह्नकाल और सन्ध्याकाल तथा मध्यरात्रि—इस प्रकार चार बार धीरे-धीरे अस्सी मात्राओं तक कुंभकों का अभ्यास करना चाहिए। हल्के प्राणायाम में पसीना होता है, मध्यम प्राणायाम में कम्पन होता है और उत्तम प्राणायाम में पद्मासन में अवस्थित योगी आसन से उठ जाता है। प्राणायाम के समय परिश्रम के कारण जो पसीना छूटता है उससे शरीर का मर्दन करना चाहिए, क्योंकि उससे अभ्यासी का शरीर मजबूत एवं हल्का हो जाता है। अभ्यास के समय में आरम्भ में दूध-घी वाला भोजन प्रशंसनीय माना गया है। फिर अभ्यास के स्थिर हो जाने पर किसी नियम की कोई आवश्यकता नहीं है।

यथा सिंहो गजो व्याघ्रो भवेद्वश्यः शनैः शनैः।
तथैव सेवितो वायुरन्यथा हन्ति साधकम् ॥6॥
युक्तंयुक्तं त्यजेद्वायुं युक्तंयुक्तं च पूरयेत्।
युक्तंयुक्तं च बध्नीयादेवं सिद्धिमवाप्नुयात् ॥7॥
श्रेष्ठधारणं वायोरनलस्य प्रदीपनम्।
नादाभिव्यक्तिरारोग्यं जायते नाडिशोधनात् ॥8॥
विधिवत् प्राणसंयामैर्नाडीचक्रे विशोधिते।
सुषुम्नावदनं भित्त्वा सुखाद्विशति मारुतः ॥9॥

जैसे सिंह, हाथी और बाघ आदि धीरे-धीरे ही वश में आते हैं, वैसे ही वायु का भी धीरे-धीरे ही सेवन किया जाता है, तभी वह वशँ में आ सकता है। लेकिन विपरीत नियम से अर्थात् उतावली या विधिक्षति करने पर वही वायु साधक का नाश कर देता है। इसलिए जैसे ठीक बनता हो वैसे ही रेचक करना चाहिए, जैसे ठीक लगता हो वैसे ही पूरक करना चाहिए और जैसा ठीक लगे वैसे ही कुंभक करना चाहिए। ऐसा करने से ही सिद्धि प्राप्त होती है। यथाशक्ति वायु का कुंभक करने से अग्नि प्रज्वलित होती है और नाड़ियाँ शुद्ध हो जाने से नादश्रवण तथा आरोग्य प्राप्त होता है। विधिपुरःसर प्राणायाम करने से नाड़ियों का समूह शुद्ध हो जाता है। ऐसा होने पर सुषुम्णा के मुख का भेदन करके वायु सुखपूर्वक (अनायास ही) उसमें प्रवेश करता है।

मारुते मध्यसंचारे मनःस्थैर्यं प्रजायते।
यो मनःसुस्थिरो भावः सैवावस्था मनोन्मनी ॥10॥
पूरकान्ते तु कर्तव्यो बन्धो जालंधराभिधः।
कुम्भकान्ते रेचकादौ कर्तव्यस्तूड्डियाणकः ॥11॥
अधस्तात्कुञ्चनेनाशु कण्ठसंकोचने कृते।
मध्ये पश्चिमतानेन स्यात् प्राणो ब्रह्मनाडिगः ॥12॥
अपानमूर्ध्वमुत्थाप्य प्राणं कण्ठादधो नयन्।
योगी जराविनिर्मुक्तः षोडशो वयसा भवेत् ॥13॥

वायु जब मध्य में संचरण करता है, तब मन की स्थिरता होती है। और मन की अच्छी तरह से जो स्थिरता होती है, वही 'मनोन्मनी' अवस्था कही जाती है। पूरक के अन्त में 'जालन्धर' नाम का बन्ध करना चाहिए। और कुंभक के अन्त में तथा रेचक के प्रारंभ में 'उड्डियाणक' करना चाहिए। नीचे की ओर मूलरन्ध्र का संकोच करने से कण्ठ का संकोच होता है। और मध्यभाग को पश्चिम की ओर खींचने से प्राणवायु ब्रह्मनाड़ी में गतिशील होता है। अपानवायु को ऊर्ध्व ले जाकर और प्राणवायु को कण्ठ के नीचे ले जाकर योगी जरारहित अर्थात् सोलह साल का-सा तरुण हो जाता है।

सुखासनस्थो दक्षनाड्या बहिस्थं पवनं समाकृष्याकेशमानखाग्रं कुम्भयित्वा सव्यनाड्या रेचयेत्। तेन कपालशोधनं वातनाडीगतसर्वरोगसर्वविनाशनं भवति ॥13-1॥
हृदयादिकण्ठपर्यन्तं सस्वनं नासाभ्यां शनैः पवनमाकृष्य यथाशक्ति कुम्भयित्वा इडया विरेच्य गच्छंस्तिष्ठन् कुर्यात्। तेन श्लेष्महरं जठराग्निवर्धनं भवति ॥13-2॥

सुखासन पर बैठकर दाहिनी नाड़ी से बाहर की वायु को खींचकर, केश से लेकर नख के अग्रभाग तक उसे रोककर (कुंभक करके) बाँयीं नाड़ी से बाहर निकालना चाहिए अर्थात् रेचक करना चाहिए। ऐसा करने से कपाल की शुद्धि होती है, और वायुनाड़ियों के सभी रोग संपूर्ण रूप से नष्ट हो जाते हैं। हृदय से लेकर कण्ठ तक आवाज के साथ दोनों नासिकाओं से धीरे-धीरे वायु को खींचकर शक्ति अनुसार कुंभक करके इडा से रेचक करना चाहिए। इस प्रकार उठते-बैठते, चलते-फिरते करते रहना चाहिए। इससे कफ का नाश होता है और जठराग्नि की वृद्धि होती है।

वक्त्रेण सीत्कारपूर्वकं वायुं गृहीत्वा यथाशक्ति कुम्भयित्वा नासाभ्यां रेचयेत्। तेन क्षुत्तृष्णालस्यनिद्रा न जायते ॥13-3॥

जिह्वया वायुं गृहीत्वा यथाशक्ति कुम्भयित्वा नासाभ्यां रेचयेत्। तेन गुल्मप्लीहज्वरपित्तक्षुधादीनि नश्यन्ति ॥13-4॥

मुँह से सीत्कारपूर्वक वायु को लेकर यथाशक्ति कुम्भक करके दोनों नासिकाओं से रेचक करना चाहिए। इससे भूख, प्यास, आलस्य और नींद नहीं उत्पन्न होती। जीभ के वायु लेकर यथाशक्ति कुंभक करके दोनों नासिकाओं से रेचक करना चाहिए। इससे गोला, तिल्ली, ज्वर और भूख आदि दोष नष्ट हो जाते हैं।

अथ कुम्भकः। स द्विविधः। सहितः केवलश्चेति। रेचकपूरकयुक्तः सहितः। तद्विवर्जितः केवलः। केवलसिद्धिपर्यन्तं सहितमभ्यसेत्। केवलकुम्भके सिद्धे त्रिषु लोकेषु न तस्य दुर्लभं भवति। केवलकुम्भकात् कुण्डलिनीबोधो जायते ॥13-5॥
ततः कृशवपुः प्रसन्नवदनो निर्मललोचनोऽभिव्यक्तनादो निर्मुक्तरोगजालो जितबिन्दुः पट्वग्निर्भवति ॥13-6॥

अब कुम्भक के विषय में कहा जा रहा है; वह दो प्रकार है—एक सहित और दूसरा केवल। जो रेचक और पूरक के साथ होता है वह 'सहित' कहलाता है और जो उनसे रहित होता है, वह 'केवल' कहलाता है। इनमें जहाँ तक 'केवल' सिद्ध हो जाए, वहाँ तक 'सहित' का अभ्यास करते रहना चाहिए। जब 'केवल कुम्भक' सिद्ध हो जाता है, तब उस योगी को तीनों लोकों में कुछ भी दुर्लभ नहीं होता। केवल कुम्भक से कुण्डलिनी जाग्रत् हो जाती है। इसके बाद वह योगी पतले शरीरवाला, प्रसन्न मुखवाला, निर्मल नेत्रवाला, नाद को श्रवण करने वाला, सर्वरोगों से रहित, बिन्दु को जीतने वाला और प्रज्वलित जठराग्नि वाला हो जाता है।

अन्तर्लक्ष्यं बहिर्दृष्टिर्निमेषोन्मेषवर्जिता।
एषा सा वैष्णवी मुद्रा सर्वतन्त्रेषु गोपिता ॥14॥

जिसका लक्ष्य भीतर ही हो और जिसकी बाहर की दृष्टि निर्निमेष (पलकविहीन) हो और फलस्वरूप जिसका चित्त और वायु विलीन हो गए हों, यह वैष्णवी मुद्रा कहलाती है। सभी तंत्रशास्त्रों में उस मुद्रा को गुप्त और रहस्यमय माना गया है।

अन्तर्लक्ष्यविलीनचित्तपवनो योगी सदा वर्तते
दृष्ट्या निश्चलतारया बहिरधः पश्यन्नपश्यन्नपि।
मुद्रेयं खलु खेचरी भवति सा लक्ष्यैकताना शिवा
शून्याशून्यविवर्जितं स्फुरति सा तत्त्वं पदं वैष्णवी ॥15॥
अर्धोन्मीलितलोचनः स्थिरमना नासाग्रदत्तेक्षणश्चन्द्रार्कावपि लीनतामुपनयन्निष्यन्दभावोत्तरम्।
ज्योतीरूपमशेषबाह्यरहितं देदीप्यमानं परं
तत्त्वं तत्परमस्ति वस्तु विषयं शाण्डिल्य विद्धीह तत् ॥16॥

अन्तर्लक्ष्य होने के कारण जिसके चित्त और वायु विलीन हो गए हों, वह सदा-सर्वदा का योगी है। अचल (स्थिर) तारक वाली दृष्टि से भले ही वह बाहर और भीतर देखता हो, फिर भी वह अन्य कुछ देखता ही नहीं है। यह स्थिति 'खेचरी मुद्रा' है। वह केवल अपने लक्ष्य में ही एकतान रहता है।

इस मुद्रा को मंगलकारक वैष्णवी मुद्रा भी कहा जाता है। इसमें शून्य-अशून्य-रहित तत्त्व परमपद के रूप में प्रकाशित होता है। हे शाण्डिल्य! अधखुले नेत्रवाला, स्थिर मनवाला और नासाग्र में स्थिर दृष्टिवाला योगी निश्चलभाव को प्राप्त करने के बाद चन्द्रनाड़ी और सूर्यनाड़ी का भी विलय करा देता है। उस समय समग्र बाह्य विषयों से रहित ज्योतिरूप देदीप्यमान जो तत्त्व प्रकाशित होता है, वही परमवस्तुरूप उसका विषय होता है ऐसा आपको समझना चाहिए।

तारं ज्योतिषि संयोज्य किंचिदुन्नमयन्भ्रुवौ।
पूर्वाभ्यासस्य मार्गोऽयमुन्मनीकारकः क्षणात् ॥17॥
तस्मात् खेचरीमुद्रामभ्यसेत्। ततो उन्मनी भवति। ततो योगनिद्रा भवति। लब्धयोगनिद्रस्य योगिनः कालो नास्ति ॥17-1॥

आँख के तारक को ज्योति के साथ जोड़कर, दोनों भौंहों को कुछ ऊपर रखना—यह पहले के अभ्यास का मार्ग है। वह क्षणभर में उन्मनी अवस्था को उत्पन्न कर देता है। इसलिए इस खेचरी मुद्रा का अभ्यास करना चाहिए। इससे उन्मनी दशा प्राप्त होती है। बाद में योगनिद्रा प्राप्त होती है। योगनिद्रा-प्राप्त योगी के लिए कोई काल नहीं होता।

शक्तिमध्ये मनः कृत्वा शक्तिं मानसमध्यगाम्।
मनसा मन आलोक्य शाण्डिल्य त्वं सुखी भव ॥18॥
खमध्ये कुरु चात्मानमात्ममध्ये च खं कुरु।
सर्वं च खमयं कृत्वा न किंचिदपि चिन्तय ॥19॥

इसलिए हे शाण्डिल्य! शक्ति की मन के बीच स्थापना करके शक्ति को मन के भीतर प्रवाहित करके आप मन से ही मन को देखिए और बाद में सुखी होइए। और आकाश (चिदाकाश) के मध्य में आत्मा की स्थापना कीजिए और आत्मा के बीच चिदाकाश को रखकर, आकाश के सिवा और कुछ है ही नहीं, ऐसा चिन्तन कीजिए।

बाह्यचिन्ता न कर्तव्या तथैवान्तरचिन्तिका।
सर्वचिन्तां परित्यज्य चिन्मात्रपरमो भव ॥20॥
कर्पूरमनले यद्वत् सैन्धवं सलिले यथा।
तथा च लीयमानं सन्मनस्तत्त्वे विलीयते ॥21॥
ज्ञेयं सर्वप्रतीतं च तज्ज्ञानं मन उच्यते।
ज्ञानं ज्ञेयं समं नष्टं नान्यः पन्था द्वितीयकः ॥22॥
ज्ञेयवस्तुपरित्यागे विलयं याति मानसम्।
मानसे विलयं याते कैवल्यमवशिष्यते ॥23॥

योगी को बाहर की चिन्ता नहीं करनी चाहिए, इसी प्रकार भीतर के विषय की भी चिन्ता नहीं करनी चाहिए। इस प्रकार से सभी चिन्ताओं का त्याग करके केवल चैतन्यपरायण ही हो जाइए। जिस प्रकार कर्पूर अग्नि में और लवण (नमक) पानी में विलीन हो जाता है, उसी तरह योगी का मन लीन होते-होते परमतत्त्व में लीन हो जाता है। जानने योग्य सब कुछ जान लिया है, ऐसा जो ज्ञान है, वह मन है। इस प्रकार लीन होता हुआ सब कुछ मनस्तत्व में विलीन हो जाता है। सर्वप्रतीत ज्ञेय है—ऐसा ज्ञान ही मन है, क्योंकि ज्ञान और ज्ञेय का जब एक ही साथ नाश हो जाता है, तब तो अन्य कोई

मार्ग ही शेष नहीं रहता। ज्ञेय वस्तु का त्याग करने से मन का विलय होता है। और जब मन का विलय हो जाता है, तब तो मात्र कैवल्य ही शेष रह जाता है।

द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं मुनीश्वर।
योगस्तु वृत्तिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ॥24॥
तस्मिन्निरोधिते नूनमुपशान्तं मनो भवेत्।
मनः स्पन्दोपशान्त्यायां संसारः प्रविलीयते ॥25॥
सूर्यालोकपरिस्पन्दशान्तौ व्यवहृतिर्यथा।
शास्त्रसज्जनसम्पर्कवैराग्याभ्यासयोगतः ॥26॥

हे मुनीश्वर ! चित्त का नाश करने के दो मार्ग हैं—एक योग और दूसरा ज्ञान। योग का अर्थ है चित्त की वृत्तियों का निरोध (रोकना) और ज्ञान का अर्थ है वस्तु को अच्छी तरह से परखना। जब मन को वश में किया जाता है, तब अवश्य ही वह शान्त हो जाता है, और जब मन की चंचलता शान्त हो जाती है, तब यह संसार भी नष्ट हो जाता है। जिस प्रकार सूर्य की गति शान्त हो जाने से जगत् का व्यवहार शान्त पड़ जाता है, उसी प्रकार शास्त्रों और सज्जनों के संग से वैराग्य के अभ्यास का योग होने से संसार शान्त हो जाता है।

अनास्थायां कृतास्थायां पूर्वं संसारवृत्तिषु।
यथाभिवाञ्छितध्यानाच्चिरमेकतयोहितात् ॥27॥
एकतत्त्वदृढाभ्यासात् प्राणस्पन्दो निरुध्यते।
पूरकाद्यनिलायामाद् दृढाभ्यासादखेदजात् ॥28॥
एकान्तध्यानयोगाच्च मनःस्पन्दो निरुध्यते।
ओंकारोच्चारणप्रान्तशब्दतत्त्वानुभावनात्।
सुषुप्ते संविदा ज्ञाते प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥29॥

पहले तो संसार के व्यापारों में अनास्था की जाए, बाद में लम्बे समय तक एकतानता से सोचे हुए यथेष्ट ध्यान से और एक तत्त्व के दृढ़ अभ्यास से प्राण की गति भी बन्द हो जाती है, अर्थात् प्राण भी जीता जा सकता है। और भी बिना परिश्रम के पूरक आदि वायु के दीर्घकालीन दृढ़ अभ्यास से और एकान्त में ध्यानयोग करने से मन की गति पूर्णत: बन्द हो जाती है, अर्थात् मन वश में आ जाता है। और ॐकार के उच्चारण के अन्त में शब्द तत्त्व का अनुभव करने से ज्ञान द्वारा सुषुप्ति का स्वरूप समझ में आता है। तब प्राण की गति रुक जाती है अर्थात् प्राण पर विजय प्राप्त होती है।

तालुमूलगतां यत्नाज्जिह्वयाक्रम्य घण्टिकाम्।
ऊर्ध्वरन्ध्रं गते प्राणे प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥30॥
प्राणे गलितसंवित्तौ तालूर्ध्वं द्वादशान्तगे।
अभ्यासादूर्ध्वरन्ध्रेण प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥31॥
द्वादशाङ्गुलपर्यन्ते नासाग्रे विमलाम्बरे।
संविद्दृशि प्रशाम्यन्त्यां प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥32॥
भ्रूमध्ये तारकालोकशान्तावन्तमुपागते।
चेतनैकतने बद्धे प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥33॥

तालुस्थान के मूल में अवस्थित ग्रन्थि को प्रयत्नपूर्वक जीभ से दबाकर जब प्राणवायु ऊपर के छिद्र में जाता है, तब प्राण की गति रोकी जा सकती है। तालु प्रदेश के ऊर्ध्व भाग की ओर बारह अंगुल दूर तक गमन करने वाला प्राण जब गलित (चेष्टारहित) हो जाता है, तब अभ्यास के द्वारा ऊपर के छिद्र द्वारा प्राणगति रोकी जा सकती है। नाक के आगे बारह अंगुल की दूरी पर, निर्मल आकाश में जब ज्ञानदृष्टि अत्यन्त शान्त हो जाती है, तब प्राण की गति रोकी जा सकती है। भौंहों के मध्य में तारक ब्रह्म के दर्शन से शान्ति होने पर व्यापार बन्द हो जाते हैं और मानसिक संकल्प रुक जाते हैं, तब प्राण की गति अवरुद्ध हो जाती है।

ओमित्येव यदुद्भूतं ज्ञानं ज्ञेयात्मकं शिवम्।
असंस्पृष्टविकल्पांशं प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥34॥
चिरकालं हृदेकान्तव्योमसंवेदनान्मुने।
अवासनमनोध्यानात् प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥35॥
एभिः क्रमैस्तथान्यैश्च नानासंकल्पकल्पितैः।
नानादेशिकवक्त्रस्थैः प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥36॥

केवल ओंकार (प्रणव) के स्वरूप में ही आविर्भूत जो ज्ञान, ज्ञेय और मंगलकारी बनकर जब विकल्प का अंश तक मनुष्य में (साधक में) नहीं रहता, तब प्राण की गति का निरोध होता है। हे मुनि ! जब दीर्घकाल तक हृदय में एकान्त आकाश का अनुभव होने से वासनारहित मन ध्यान करता है, तब प्राण की गति रुकती है। इस प्रकार के क्रम से और अन्य अनेक गुरुओं के उपदेशों का अनुसरण करके तरह-तरह के संकल्पों की कल्पनाओं के द्वारा प्राण की गति रुकती है अर्थात् प्राण वश में आ जाते हैं।

आकुञ्चनेन कुण्डलिन्याः कवाटमुद्घाट्य मोक्षद्वारं विभेदयेत् ॥36-1॥
येन मार्गेण गन्तव्यं तद्द्वारं मुखेनाच्छाद्य प्रसुप्ता कुण्डलिनी कुटिलाकारा सर्पवद्वेष्टिता भवति ॥36-2॥
सा शक्तिर्येन चालिता स्यात् स तु मुक्तो भवति। सा कुण्डलिनी कण्ठोर्ध्वभागे सुप्ता चेद्योगिनां मुक्तये भवति। बन्धनायाधो मूढानाम् ॥36-3॥
इडादिमार्गद्वयं विहाय सुषुम्नामार्गेणागच्छेत् तद्विष्णोः परमं पदम् ॥36-4॥

कुण्डलिनी का संकोच करके अर्थात् ऊपर की ओर खींचकर, किवाड़ खोलकर साधक को मोक्ष के द्वार का भेदन करना चाहिए (मोक्ष का द्वार खोल देना चाहिए)। गन्तव्य मार्ग का द्वार अपने मुख से ढँककर कुण्डलिनी सोई हुई है। वह टेढ़-मेढ़े आकार की और साँप की तरह लिपट कर वहाँ अवस्थित रहती है। उस कुण्डलिनी शक्ति को जो चलाता है अर्थात् जिसने उसको चालित किया है, वह मुक्त हो जाता है। वह कुण्डलिनी कण्ठ के ऊपर के भाग में यदि सो रही हो, तो वह योगियों को मुक्ति देने वाली होती है। परन्तु, वह यदि कण्ठ के नीचे के भाग में सो रही हो, तो अज्ञानियों के लिए बन्धनकारक होती है। इडा आदि के दोनों मार्गों को छोड़कर सुषुम्ना के मार्ग पर आना चाहिए। क्योंकि वही विष्णु का परमपद है।

मरुदभ्यसनं सर्वं मनोयुक्तं समभ्यसेत् ।
इतरत्र न कर्तव्या मनोवृत्तिर्मनीषिणा ॥37॥
दिवा न पूजयेद्विष्णुं रात्रौ नैव प्रपूजयेत् ।
सततं पूजयेद्विष्णुं दिवारात्रं न पूजयेत् ॥38॥

वायु का सभी तरह का अभ्यास मन के साथ ही होना चाहिए। विद्वान् को उस समय मन की वृत्तियों को अन्यत्र संयुक्त नहीं होने देना चाहिए। इसका तात्पर्य यह नहीं है कि अमुक खास दिवसों में ही विष्णु को नहीं पूजना चाहिए, अथवा अमुक खास रात्रियों में ही विष्णु को नहीं पूजना चाहिए। अपितु विष्णु की पूजा तो करते ही रहना चाहिए। केवल दिन और रात को नहीं पूजना चाहिए।

सुषिरो ज्ञानजनकः पञ्चस्रोतःसमन्वितः ।
तिष्ठते खेचरी मुद्रा त्वं हि शाण्डिल्य तां भज ॥39॥
सव्यदक्षिणनाडीस्थो मध्ये चरति मारुतः ।
तिष्ठते खेचरी मुद्रा तस्मिन् स्थाने न संशयः ॥40॥
इडापिङ्गलयोर्मध्ये शून्यं चैवानिलं ग्रसेत् ।
तिष्ठन्ती खेचरी मुद्रा तत्र सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥41॥
सोमसूर्यद्वयोर्मध्ये निरालम्बतले पुनः ।
संस्थिता व्योमचक्रे सा मुद्रा नाम्ना च खेचरी ॥42॥

हे शाण्डिल्य ! पाँच प्रवाहों वाला यह सुषिर—पाँच इन्द्रियोंरूपी प्रवाह वाला यह हृदयाकाश ज्ञान को उत्पन्न करने वाला है। वहाँ खेचरी मुद्रा रहती है। तुम उसका सेवन (उपासना) करो। बाँई-दाईं नाड़ियों के भीतर (उनके मध्य में) रहकर वायु भ्रमण करता रहता है। उस स्थान में खेचरी मुद्रा प्रतिष्ठित है, इसमें कोई सन्देह नहीं है। इड़ा और पिंगला के बीच शून्य भाग है, और वह वायु को निगल जाता है। खेचरी मुद्रा भी वहीं रहती है और वहीं सत्य अवस्थित है। सूर्य-चन्द्र दोनों नाड़ियों के बीच एक निरवलम्ब समतल प्रदेश है, वहाँ (आकाशमण्डल में) खेचरी मुद्रा अवस्थित है।

छेदनचालनदोहैः फलां परां जिह्वां कृत्वा दृष्टिं भ्रूमध्ये स्थाप्य कपालकुहरे जिह्वा विपरीतगा यदा भवति तदा खेचरी मुद्रा जायते। जिह्वा चित्तं च खे चरति। तेनोर्ध्वजिह्वः पुमानमृतो भवति ॥42-1॥

छेदन, चालन और दोहन (दुहने की क्रिया) से जीभ को बहुत ही नुकीली बनाकर और दृष्टि को दोनों भौंहों के बीच स्थिर करके, जीभ जब उल्टी रीति से गमन (गति) करने लगती है और कपाल के छिद्र में जाती है, तब खेचरी मुद्रा सिद्ध होती है। जीभ और चित्त, ये दोनों कपाल के छिद्ररूप आकाश में घूमते हैं तब ऊर्ध्व की ओर गई हुई जीभवाला साधक अमर हो जाता है।

वामपादमूलेन योनिं संपीड्य दक्षिणपादं प्रसार्य तं कराभ्यां धृत्वा नासाभ्यां वायुमापूर्य कण्ठबन्धं समारोप्योर्ध्वतो वायुं धारयेत्। तेन सर्वक्लेशहानिः। ततः पीयूषमिव विषं जीर्यते। क्षयगुल्मगुदावर्तजीर्णत्वगादिदोषा नश्यन्ति। एष प्राणजयोपायः सर्वमृत्यूपघातकः ॥42-2॥

बाँयें पैर के मूल से मूलरन्ध्र को दबाकर और दाहिना पैर फैलाकर उसे दोनों हाथ से पकड़ने के उपरान्त दोनों नासिकाओं में वायु भरकर कण्ठबन्ध (जालन्धरबन्ध) लगाना चाहिए और फिर ऊपर उठे हुए वायु को स्थिर करना चाहिए। इस क्रिया से समस्त क्लेशों का नाश हो जाता है। ऐसा करने से विष भी अमृत की तरह पच जाता है। क्षय, गोला, गुदावर्त, अजीर्ण और चर्मरोग आदि भी इससे नष्ट हो जाते हैं। प्राण को जीतने का यह उपाय सर्वमृत्यु का नाश करने वाला है।

वामपादपार्ष्णिं योनिस्थाने नियोज्य दक्षिणचरणं वामोरूपरि संस्थाप्य वायुमापूर्य हृदये चुबुकं निधाय योनिमाकुञ्च्य मनोमध्ये यथाशक्ति धारयित्वा स्वात्मानं भावयेत्। तेनापरोक्षसिद्धिः ॥42-3॥

बाँयें पैर की एड़ी को पहले गुदास्थान में जोड़े, फिर साधक दाहिना पैर बाँयें पैर पर रखे। बाद में वायु भरकर (अन्दर खींचकर) हृदय पर चिबुक (ठुड्डी) को दबाकर रखे। फिर गुदास्थान को संकुचित करके मन के बीच यथाशक्ति धारण करके अपने आत्मा का ध्यान (चिन्तन) करे। इससे अपरोक्ष ज्ञान की सिद्धि होती है।

बाह्यात् प्राणं समाकृष्य पूरयित्वोदरे स्थितम् ।
नाभिमध्ये च नासाग्रे पादाङ्गुष्ठे च यत्नतः ॥43॥
धारयेन्मनसा प्राणं सन्ध्याकालेषु वा सदा ।
सर्वरोगविनिर्मुक्तो भवेद्योगी गतक्लमः ॥44॥

बाहर से प्राण को भीतर खींचकर उदर में प्रतिष्ठित करे फिर वहाँ से उसको नाभि के बीच, नाक के आगे और पैर के अँगूठे में मन के द्वारा प्रयत्नपूर्वक धारण करना चाहिए। सन्ध्या समय में इस प्रकार जो योगी प्रतिदिन करता रहता है, वह सब रोगों से मुक्त होकर परिश्रमरहित हो जाता है।

नासाग्रे वायुविजयं भवति। नाभिमध्ये सर्वरोगविनाशः। पादाङ्गुष्ठ-धारणाच्छरीरलघुता भवति ॥44-1॥

मन को नासाग्र में रोकने से वायु को रोका जा सकता है। नाभि के बीच रोकने से सभी रोगों का नाश होता है, पैर के अँगूठे पर धारण करने से शरीर में लाघव (हल्कापन) आ जाता है।

रसनाद्वायुमाकृष्य यः पिबेत् सततं नरः ।
श्रमदाहौ तु न स्यातां नश्यन्ति व्याधयस्तथा ॥45॥
सन्ध्ययोर्ब्राह्मणः काले वायुमाकृष्य यः पिबेत् ।
त्रिमासात् तस्य कल्याणी जायते वाक् सरस्वती ॥46॥
एवं षण्मासाभ्यासात् सर्वरोगनिवृत्तिः ।
जिह्वया वायुमानीय जिह्वामूले निरोधयेत् ।
यः पिबेदमृतं विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते ॥47॥

जो साधक जीभ से वायु को खींचकर निरन्तर उसका पान किया करता है, उसे श्रम और दाह नहीं होते और उसके रोग भी नष्ट हो जाते हैं। जो ब्राह्मण दोनों सन्ध्याकाल में वायु को खींचकर पीता रहता है, उसकी वाणी तीन महीनों में कल्याणस्वरूपा सरस्वती हो जाती है। इसी प्रकार छः महीनों तक अभ्यास करने से सभी रोग अवरुद्ध हो जाते हैं। जो विद्वान् जीभ से वायु को लेकर उसे जीभ के मूल में रोकता है, वह अमृत पीता है और सभी प्रकार का कल्याण प्राप्त करता है।

आत्मन्यात्मानमिडया धारयित्वा ध्रुवोऽन्तरे ।
विभेद्य त्रिदशाहारं व्याधिस्थोऽपि विमुच्यते ॥48॥
नाडीभ्यां वायुमारोप्य नाभौ तुन्दस्य पार्श्वयोः ।
घटिकैकां वहेद्यस्तु व्याधिभिः स विमुच्यते ॥49॥
मासमेकं त्रिसन्ध्यं तु जिह्वयारोप्य मारुतम् ।
विभेद्य त्रिदशाहारं धारयेत्तुन्दमध्यमे ॥50॥
ज्वराः सर्वे विनश्यन्ति विषाणि विविधानि च ।
मुहूर्तमपि यो नित्यं नासाग्रे मनसा सह ।
सर्वं तरति पाप्मानं तस्य जन्मशतार्जितम् ॥51॥

इडा नाड़ी के द्वारा दोनों भौंहों के बीच, आत्मा में ही आत्मा (मन) को धारण करके मनुष्य देवों के आहार को भेदता है, और यदि रोगी हो तो रोग से मुक्त हो जाता है। दोनों नाड़ियों से वायु को नाभि में खींचकर, उदर के दोनों पार्श्वभागों में एक घड़ी समय तक जो साधक चलाता रहता है, वह रोगों से छुटकारा पा लेता है। एक महीने तक तीनों काल में जीभ से वायु को खींचकर जो उदर के मध्य भाग में अवरुद्ध करता है उसके सभी ज्वर नष्ट हो जाते हैं और विविध प्रकार के विष भी नष्ट हो जाते हैं। जो सदैव एक क्षण भी नासिका के अग्र भाग में मन के साथ वायु को रोकता है, वह सैंकड़ों जन्मों के सभी पापों को पार कर लेता है।

तारसंयमात् सकलविषयज्ञानं भवति । नासाग्रे चित्तसंयमादिन्द्रलोकज्ञानम् । तदधश्चित्तसंयमादग्निलोकज्ञानम् । चक्षुषि चित्तसंयमात् सर्वलोकज्ञानम् । श्रोत्रे चित्तस्य संयमाद्यमलोकज्ञानम् । तत्पार्श्वे संयमान्निर्ऋतिलोकज्ञानम् । पृष्ठभागे संयमाद्वरुणलोकज्ञानम् । वामकर्णे संयमाद्वायुलोकज्ञानम् । कण्ठे संयमात् सोमलोकज्ञानम् । वामचक्षुषि संयमाच्छिवलोकज्ञानम् । मूर्ध्नि संयमाद्ब्रह्मलोकज्ञानम् । पादाधोभागे संयमादतललोकज्ञानम् । पादे संयमाद्वितललोकज्ञानम् । पादसंधौ संयमान्नितललोकज्ञानम् । जङ्घे संयमात्सुतललोकज्ञानम् । जानौ संयमान्महातललोकज्ञानम् । ऊरौ चित्तस्य संयमाद्रसातललोकज्ञानम् । कटौ चित्तसंयमात्तलातललोकज्ञानम् । नाभौ चित्तसंयमाद्भूलोकज्ञानम् । कुक्षौ संयमाद्भुवर्लोकज्ञानम् । हृदि चित्तस्य संयमात् स्वर्लोकज्ञानम् । हृदयोर्ध्वभागे चित्तसंयमान्महर्लोकज्ञानम् । कण्ठे चित्तसंयमाज्जनोलोकज्ञानम् । भ्रूमध्ये चित्तसंयमात्तपोलोकज्ञानम् । मूर्ध्नि चित्तसंयमात् सत्यलोकज्ञानम् । धर्माधर्मसंयमादतीतानागतज्ञानम् । तत्तज्जन्तुध्वनौ चित्तसंयमात् सर्वजन्तुरुतज्ञानम् । संचितकर्मणि चित्तसंयमात् पूर्वजातिज्ञानम् । परचित्ते चित्तसंयमात् परचित्तज्ञानम् । कायरूपे चित्तसंयमादन्यादृश्यरूपम् । बले चित्तसंयमाद्धनुमदादिबलम् । सूर्ये चित्तसंयमाद्भुवनज्ञानम् । चन्द्रे चित्तसंयमात्तारव्यूहज्ञानम् । ध्रुवे तद्गतिदर्शनम् । स्वार्थसंयमात् पुरुषज्ञानम् । नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् । कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः । कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् । तारे सिद्धदर्शनम् । कायाकाशसंयमादाकाशगमनम् । तत्तत्स्थाने संयमात्तत्तत्सिद्धयो भवन्ति ॥52॥

इति सप्तमः खण्डः ।

आँख की पुतली में चित्त का संयम करने से सकल विषयों का ज्ञान हो जाता है। नाक के अग्र भाग में चित्त का संयम करने से इन्द्रलोक का ज्ञान होता है। उसके नीचे के भाग में चित्त का संयम करने से अग्निलोक का ज्ञान होता है। चक्षु में चित्त का संयम करने से सर्वलोक का ज्ञान होता है। श्रोत्र में चित्त का संयम करने से यमलोक का ज्ञान होता है। उसके पार्श्वभाग में चित्त का संयम करने से राक्षसलोक का ज्ञान होता है। पीठ के भाग में संयम करने से वरुण लोक का ज्ञान होता है। बायें कान में संयम करने से वायुलोक का ज्ञान होता है। कण्ठ में संयम करने से चन्द्रलोक का ज्ञान होता है। बाँयीं आँख में संयम करने से शिवलोक का ज्ञान होता है। मस्तक में संयम करने से ब्रह्मलोक का ज्ञान होता है। पैर के नीचे के भाग में संयम करने से अतललोक का ज्ञान होता है। पैर में संयम करने से वितल लोक का ज्ञान होता है। पैरों की सन्धि में संयम करने से नितल लोक का ज्ञान होता है। जंघा में संयम करने से सुतल लोक का ज्ञान होता है। घुटनों में संयम करने से महातल लोक का ज्ञान होता है। ऊरु प्रदेश में संयम करने से रसातल लोक का ज्ञान होता है। कटिप्रदेश में संयम करने से तलातल लोक का ज्ञान होता है। नाभि में चित्त का संयम करने से भूलोंक का ज्ञान होता है। उदर में संयम करने से भुवर्लोक का ज्ञान होता है। हृदय में संयम करने से स्वर्लोक का ज्ञान होता है। हृदय के ऊपर के भाग में संयम करने से महर्लोक का ज्ञान होता है। कंठ में संयम करने से जनलोक का ज्ञान होता है। भौंहों के बीच में चित्त का संयम करने से तपोलोक का ज्ञान होता है। मस्तक में चित्त का संयम करने से सत्यलोक का ज्ञान होता है। धर्म और अधर्म में संयम करने से भूत और भविष्यत् का ज्ञान होता है। तत्तत् प्राणियों की आवाज में चित्त का संयम करने से सभी प्राणियों की आवाजों का ज्ञान होता है। संचित कर्म में चित्त का संयम करने से पूर्व जन्म का ज्ञान होता है। दूसरे के चित्त में चित्त का संयम करने से दूसरों के चित्त का ज्ञान होता है। शरीर के रूप में चित्त का संयम करने से अन्य जैसा रूप मिल सकता है। बल में चित्त का संयम करने से हनुमान आदि जैसा बल प्राप्त होता है। सूर्य में चित्त का संयम करने से भुवन का ज्ञान होता है। चन्द्र में चित्त का संयम करने से तारामंडल का ज्ञान होता है। ध्रुव में संयम करने से उसकी गति का ज्ञान होता है। स्वार्थ में संयम करने से पुरुष का ज्ञान होता है। नाभिचक्र में संयम करने से शरीरव्यूह का ज्ञान होता है। गले के खड्डे में संयन करने से भूख-प्यास चली जाती हैं, कूर्मनाड़ी में संयम करने से स्थिरता आती है। तारा में संयम करने से सिद्ध दर्शन होता है और शरीर के आकाश में संयम करने से आकाशगमन की सिद्धि होती है। इस प्रकार तत्तत् स्थानों में संयम करने से वे सिद्धियाँ प्राप्त होती हैं।

यहाँ सातवाँ खण्ड पूरा हुआ।

❋

अष्टमः खण्डः

अथ प्रत्याहारः । स पञ्चविधः । विषयेषु विचरतामिन्द्रियाणां बलादाहरणं प्रत्याहारः । यद्यत् पश्यति तत् सर्वमात्मेति प्रत्याहारः । नित्यविहितकर्मफलत्यागः प्रत्याहारः। सर्वविषयपराङ्मुखत्वं प्रत्याहारः। अष्टादशसु मर्मस्थानेषु क्रमाद्धारणं प्रत्याहारः ॥1॥
पादाङ्गुष्ठगुल्फजङ्घाजानूरुपायुमेढ्रनाभिहृदयकण्ठकूपतालुनासाक्षिभ्रूमध्यललाटमूर्ध्नि स्थानानि । तेषु क्रमादारोहावरोहक्रमेण प्रत्याहरेत् ॥2॥

इत्यष्टमः खण्डः ।

अब प्रत्याहार की बात करते हैं। वह पाँच प्रकार का है। विषयों में भ्रमण करती हुई इन्द्रियों को बलपूर्वक खींच लेना प्रत्याहार है। मनुष्य जो-जो देखता है, वह सब आत्मा ही है, ऐसा समझना प्रत्याहार कहलाता है। नित्य किए हुए कर्मों का फलत्याग प्रत्याहार है। सभी विषयों से विमुख हो जाना प्रत्याहार है। अठारह मर्म स्थानों में क्रमशः धारणा करना प्रत्याहार है। पैर का अँगूठा गुल्फ, जंघा, जानु (घुटने), ऊरु, गुदा, लिंग, नाभि, हृदय, गले का छिद्र, तालु, नाक, आँख, दोनों भौहों के बीच का स्थान, ललाट और मस्तक—इन अठारह स्थानों में क्रमशः आरोह-अवरोह के क्रम से प्रत्याहार करना चाहिए।

यहाँ अष्टम खण्ड पूरा हुआ।

❋

नवमः खण्डः

अथ धारणाः। सा त्रिविधा। आत्मनि मनोधारणं दहराकाशे बाह्याकाशधारणं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशेषु पञ्चमूर्तिधारणं चेति ॥1॥

इति नवमः खण्डः।

अब धारणा कही जाती है, वह तीन प्रकार की है—(1) आत्मा में मन की धारणा, (2) दहराकाश में बाह्याकाश की धारणा और (3) पृथ्वी-जल-तेज-वायु-आकाश में पाँच मूर्तियों की धारणा।

यहाँ नवम खण्ड पूरा हुआ।

❋

दशमः खण्डः

अथ ध्यानम्। तद्द्विविधं सगुणं निर्गुणं चेति। सगुणं मूर्तिध्यानम्। निर्गुणमात्मयाथात्म्यम् ॥1॥

इति दशमः खण्डः।

अब ध्यान कहा जाता है। यह ध्यान दो प्रकार का है। एक सगुण और दूसरा निर्गुण। सगुण ध्यान मूर्ति का ध्यान होता है और निर्गुण ध्यान आत्मा के स्वरूप का ध्यान होता है।

यहाँ दसवाँ खण्ड पूरा होता है।

❋

एकादशः खण्डः

अथ समाधिः। जीवात्मपरमात्मैक्यावस्था त्रिपुटीरहिता परमानन्दस्वरूपा शुद्धचैतन्यात्मिका भवति ॥1॥

इत्येकादशः खण्डः।

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

अब समाधि की बात कहते हैं। जीवात्मा और परमात्मा की एकता का अनुभव करने से जो ज्ञान-ज्ञेयज्ञाता की त्रिपुटी से रहित परमानन्दस्वरूप और शुद्ध चैतन्यमय अवस्था है, वह समाधि है।

यहाँ ग्यारहवाँ खण्ड पूरा हुआ।

यहाँ पहला अध्याय पूरा होता है।

❋

द्वितीयोऽध्यायः

अथ ह शाण्डिल्यो ह वै ब्रह्मऋषिश्चतुर्षु वेदेषु ब्रह्मविद्यामलभमानः किं नामेत्यथर्वाणं भगवन्तमुपसन्नः पप्रच्छ अधीहि भगवन् ब्रह्मविद्यां येन श्रेयोऽवाप्स्यामीति ॥1॥
स होवाचाथर्वा शाण्डिल्य सत्यं विज्ञानमनन्तं ब्रह्म ॥2॥

फिर ब्रह्मर्षि शाण्डिल्य ने चारों वेदों में ब्रह्मविद्या को प्राप्त न करके भगवान् अथर्वा की शरण में जाकर पूछा—"हे भगवन्! मुझे ब्रह्मविद्या सिखाइए, जिससे मेरा कल्याण हो।"

तब अथर्वा ने कहा—हे शाण्डिल्य! जो ब्रह्म है, वह सत्य है, विज्ञान है और अनन्त है।

यस्मिन्निदमोतं च प्रोतं च। यस्मिन्निदं सं च विचैति सर्वं यस्मिन् विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति। तदपाणिपादमचक्षुःश्रोत्रमजिह्वमशरीरमग्राह्यमनिर्देश्यम् ॥3॥
यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह। यत्केवलं ज्ञानगम्यम्। प्रज्ञा च यस्मात् प्रसृता पुराणी। यदेकमद्वितीयम्। आकाशवत् सर्वगतं सुसूक्ष्मं निरञ्जनं निष्क्रियं सन्मात्रं चिदानन्दैकरसं शिवं प्रशान्तममृतं तत् परं च ब्रह्म। तत्त्वमसि तज्ज्ञानेन हि विजानीहि ॥4॥

जिसमें यह सब कुछ ओत-प्रोत है, जिसमें से इन सबका उदय होता है, और जिसमें इन सबका अस्त हो जाता है और जिसको जानने से यह सब जाना जा सकता है, वह बिना हाथ-पैर वाला, चक्षुरहित, श्रोत्ररहित, जिह्वारहित, शरीररहित, अग्राह्य और अनिर्देश्य है।

जिसको प्राप्त किए बिना ही वाणी मन के साथ वापस लौट जाती है। जो केवल ज्ञान से ही प्राप्त किया जा सकता है, जिससे ही प्राचीन प्रज्ञा निकल कर फैली हुई है, जो एक है, अद्वितीय है, आकाश की तरह सर्वव्यापी है, जो अत्यंत सूक्ष्म, निरंजन, निष्क्रिय, केवल सत्यस्वरूप, चैतन्य और आनन्द-रूप, एकरस (समरस) है, जो मंगलमय, अतिशान्त और अमर है, वह परब्रह्म है। वही तत्त्व तुम हो। उसे तुम ज्ञान के द्वारा जानो।

य एको देव आत्मशक्तिप्रधानः सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सर्वभूतान्तरात्मा सर्वभूताधिवासः सर्वभूतनिगूढो भूतयोनिर्योगैकगम्यः। यश्च विश्वं सृजति विश्वं बिभर्ति विश्वं भुङ्क्ते स आत्मा। आत्मनि तं तं लोकं विजानीहि ॥5॥
मा शोचीरात्मविज्ञानी शोकस्यान्तं गमिष्यसि ॥6॥

इति द्वितीयोऽध्यायः।

जो एक ही देव आत्मा की शक्ति के रूप में मुख्य, सर्वज्ञ, सर्वेश्वर, सर्व प्राणियों के अन्तरात्मा, सर्व प्राणियों में बसे हुए, सर्व भूतों में छिपे हुए, सभी भूतों के मूल उत्पत्ति स्थान स्वरूप हैं और केवल योग द्वारा ही जाने जा सकते हैं, और जो विश्व का सर्जन करते हैं, पालन करते हैं और संहार करते हैं, वही आत्मा है। उन-उन लोकों को तुम आत्मा में अवस्थित जानो। तुम शोक मत करो। आत्मा का विशेष ज्ञान प्राप्त करके तुम शोक के नाश को प्राप्त करोगे।

यहाँ द्वितीय अध्याय पूरा होता है।

❋

तृतीयोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः

अथ हैनं शाण्डिल्योऽथर्वाणं पप्रच्छ यदेकमक्षरं निष्क्रियं शिवं सन्मात्रं परं ब्रह्म। तस्मात् कथमिदं विश्वं जायते कथं स्थीयते कथमस्मिल्लीयते। तन्मे संशयं छेत्तुमर्हसीति ॥1॥
स होवाचाथर्वा सत्यं शाण्डिल्य परंब्रह्म निष्क्रियमक्षरमिति ॥2॥
अथाप्यस्यारूपस्य ब्रह्मणस्त्रीणि रूपाणि भवन्ति सकलं निष्कलं सकलनिष्कलं चेति ॥3॥

अब फिर से शाण्डिल्य ने अथर्वा से पूछा कि—"जो परब्रह्म एक, अक्षर, क्रियारहित, मंगलस्वरूप और केवल सत्तामात्र ही है, इससे यह विश्व कैसे उत्पन्न होता है ? कैसे स्थिति करता है ? कैसे पुनः उसमें विलीन हो जाता है ? आप मेरे इस संशय को दूर करने के लिए योग्य हैं। तब अथर्वा ने कहा कि—यह तो ठीक ही है, शाण्डिल्य ! यों तो परब्रह्म क्रियारहित और अक्षर ही है, फिर भी इस अरूप परब्रह्म के तीन स्वरूप होते हैं—सकल, निष्कल और सकल-निष्कल।

यत्सत्यं विज्ञानमानन्दं निष्क्रियं निरञ्जनं सर्वगतं सुसूक्ष्मं सर्वतोमुखमनिर्देश्यममृतमस्ति तदिदं निष्कलं रूपम् ॥4॥
अथास्य या सहजास्त्यविद्या मूलप्रकृतिर्माया लोहितशुक्लकृष्णा। तया सहायवान् देवः कृष्णपिङ्गलो ममेश्वर ईष्टे। तदिदमस्य सकलं रूपम् ॥5॥

इनमें जो सत्य, विज्ञानरूप, आनन्द, क्रियाशून्य, निरंजन, सर्वव्यापी, अनन्त, सूक्ष्म, चारों ओर मुख वाला, अनिर्देश्य और अमर रूप है, वह निष्कल रूप है। तदनन्तर इस परब्रह्म की जो सहज अविद्या, मूल प्रकृति, माया है, वह लोहित (लाल), शुक्ल और कृष्ण (काले) वर्ण वाली है। उसकी (माया की) सहायता लेकर वह देव स्वयं काले और पीले होकर मेरे और सभी के ईश्वर (नियन्ता) होते हैं, यह उसका सकल रूप है।

अथैष ज्ञानमयेन तपसा चीयमानोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति। अथैतस्मात् तप्यमानात् सत्यकामात् त्रीण्यक्षराण्यजायन्त। तिस्रो व्याहृतयस्त्रिपदा गायत्री त्रयो वेदास्त्रयो देवास्त्रयो वर्णास्त्रयोऽग्नयश्च जायन्ते। योऽसौ देवो भगवान् सर्वैश्वर्यसम्पन्नः सर्वव्यापी सर्वभूतानां

हृदये संनिविष्टो मायावी मायया क्रीडति, स ब्रह्मा स विष्णुः स रुद्रः स इन्द्रः स सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि स एव पुरस्तात् स एव पश्चात् स एवोत्तरतः स एव दक्षिणतः स एवाधस्तात् स एवोपरिष्टात् स एव सर्वम्। अथास्य देवस्यात्मशक्तेरात्मक्रीडस्य भक्तानुकम्पिनो दत्तात्रेयरूपा सुरूपा तनूरवासा इन्दीवरदलप्रख्या चतुर्बाहुरघोरापापकाशिनी। तदिदमस्य सकलनिष्कलं रूपम् ॥6॥

इति प्रथमः खण्डः।

अब इस परब्रह्म ने ज्ञानमय तप से वृद्धि प्राप्त करके चाहा था कि "मैं अनेक रूपों में उत्पन्न हो जाऊँ।" बाद में उसने तपश्चर्या प्रारम्भ की। तब सत्य संकल्प वाले उससे तीन अक्षर उत्पन्न हुए। और भी इसी तरह तीन व्याहृतियाँ, तीन पदों वाली गायत्री, तीन वेद, तीन देव, तीन वर्ण और तीन अग्नि उत्पन्न हुए। जो यह परब्रह्म देव भगवान् हैं, वह सभी ऐश्वर्यों से युक्त हैं, सर्वव्यापी हैं, सभी प्राणियों के हृदय में अवस्थित हैं, मायावी हैं, माया के साथ क्रीड़ा करने वाले हैं, वही ब्रह्मा हैं, वही विष्णु हैं, वही रुद्र हैं, वही इन्द्र और सभी देवों के रूप में हैं, वही सभी भूतों के रूप में हैं। वही आगे और पीछे हैं। वही उत्तर में हैं, वही दक्षिण में हैं, वही ऊपर हैं, वही नीचे हैं। इस प्रकार वही सब कुछ हैं। वे देव अपनी शक्ति के साथ क्रीड़ा करने वाले हैं और भक्तों पर अनुग्रह करने वाले हैं। उनका शरीर दत्तात्रेयरूप सुंदर रूपवाला, वस्त्रविहीन, कमलपत्र जैसा कोमल, चार भुजाओं वाला, अघोर (भयंकरता से रहित) और पापरहित होते हुए प्रकाशित हो रहा है। यही उस परब्रह्म का सकलनिष्कल है।

यहाँ प्रथम खण्ड पूरा हुआ।

❋

द्वितीयः खण्डः

अथ हैनमथर्वाणं शाण्डिल्यः पप्रच्छ भगवन् सन्मात्रं चिदानन्दैकरसं कस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति ॥1॥
स होवाचाथर्वा यस्माच्च बृहति बृंहयति च सर्वं तस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति ॥2॥
अथ कस्मादुच्यते आत्मेति ॥3॥
यस्मात् सर्वमाप्नोति सर्वमादत्ते सर्वमत्ति च तस्मादुच्यते आत्मेति ॥4॥
अथ कस्मादुच्यते महेश्वर इति ॥5॥
यस्मान्महत ईशः शब्दध्वन्या चात्मशक्त्या च महत ईशते तस्मादुच्यते महेश्वर इति ॥6॥

पुनः उन अथर्वा से शाण्डिल्य ने पूछा—"हे भगवन्! वह ब्रह्म केवल सत्यस्वरूप, चिदानन्दैकरस क्यों कहा जाता है ?" तब अथर्वा बोले—वह स्वयं वृद्धि प्राप्त करता है और दूसरों का बृंहण (वृद्धि) करता है इसलिए वह परब्रह्म कहा जाता है। और वह आत्मा इसलिए कहा जाता है क्योंकि वह सर्व में व्याप्त होकर रहता है और सबको ग्रहण करता है एवं सबको खा जाता है। (आप्नोति, आदत्ते, अत्ति)। अब वे महेश्वर इसलिए कहे जाते हैं क्योंकि शब्दध्वनि और आत्मशक्ति से बड़ों-बड़ों का वे नियन्त्रण करते हैं, इसलिए वे महेश्वर कहलाते हैं।

अथ कस्मादुच्यते दत्तात्रेय इति ॥7॥
यस्मात् सुदुश्चरं तपस्तप्यमानायात्रये पुत्रकामायातितरां तुष्टेन भगवता ज्योतिर्मयेनात्मैव दत्तो यस्माच्चानसूयायामत्रेस्तनयोऽभवत् तस्मादुच्यते दत्तात्रेय इति ॥8॥
अथ योऽस्य निरुक्तानि वेद स सर्वं वेद ॥9॥
अथ यो ह वै विद्ययैनं परमुपास्ते सोऽहमिति स ब्रह्मविद्भवति ॥10॥

अब वे दत्तात्रेय इसलिए कहे जाते हैं क्योंकि अति दुश्चर (दुष्कर) तपश्चर्या करके अत्रि ऋषि ने पुत्र की इच्छा की। तब उन पर अतिप्रसन्न हुए ज्योतिर्मय भगवान् ने अपना स्वरूप ही उन्हें पुत्र के रूप में दे दिया और वे स्वयं अत्रि ऋषि एवं अनसूया के द्वारा पुत्र के रूप में उत्पन्न हुए। इसलिए वे दत्तात्रेय कहे जाते हैं। जो मनुष्य इन अन्वर्थक नामों को व्युत्पत्ति के साथ जानता है वह सब कुछ जानने में सक्षम हो जाता है। तदनन्तर जो इस आत्मविद्या के द्वारा इस परमात्म तत्त्व की उपासना 'मैं ही वह (ब्रह्म) हूँ'—इस प्रकार करता है, वह ब्रह्मविद् अर्थात् ब्रह्मज्ञानी हो जाता है।

अत्रैते श्लोका भवन्ति—
दत्तात्रेयं शिवं शान्तमिन्द्रनीलनिभं प्रभुम्।
आत्ममायारतं देवमवधूतं दिगम्बरम् ॥11॥
भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गं जटाजूटधरं विभुम्।
चतुर्बाहुमुदाराङ्गं प्रफुल्लकमलेक्षणम् ॥12॥
ज्ञानयोगनिधिं विश्वगुरुं योगिजनप्रियम्।
भक्तानुकम्पिनं सर्वसाक्षिणं सिद्धसेवितम् ॥13॥
एवं यः सततं ध्यायेद्देवदेवं सनातनम्।
स मुक्तः सर्वपापेभ्यो निःश्रेयसमवाप्नुयात् ॥14॥
इत्यों सत्यमित्युपनिषत् ॥15॥

इति शाण्डिल्योपनिषत्समाप्ता।

इस विषय में ये श्लोक हैं—मंगलस्वरूप, शान्त, इन्द्रनीलमणि सदृश श्याम, आत्ममाया के साथ क्रीड़ा करते हुए, अवधूत, दिगम्बर, भस्मलेपित देहवाले, जटाजूटधारी, व्यापक चतुर्भुजधारी, उदार अंगों वाले, प्रफुल्लित कमल जैसी आँखों वाले, ज्ञानयोग के भंडार, विश्व के गुरु, योगीजनों के प्रिय, भक्तों पर अनुग्रह करने वाले, सर्व के साक्षी और सिद्धों के द्वारा सेवित भगवान् दत्तात्रेय देव सनातन हैं। वे देवों के भी देव हैं। इस प्रकार जो निरन्तर उनका ध्यान करता है, वह सर्व पापों से मुक्त होकर मोक्ष को प्राप्त करता है।

इस प्रकार शाण्डिल्योपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः.....देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(61) पैंगलोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

शुक्लयजुर्वेदीय इस उपनिषद् में चार अध्याय हैं। पैंगल और याज्ञवल्क्य के प्रश्नोत्तर के रूप में इसमें कैवल्यज्ञान का मर्म बताया है। प्रथमाध्याय में सृष्टि के प्राकट्य का वैज्ञानिक विवेचन है। दूसरे अध्याय में इस सृष्टि के सर्जन-पालन-संहार की सामर्थ्य होते हुए भी चैतन्य की जीवभावप्राप्ति की बात कही गई है। तीसरे अध्याय में जीव-ब्रह्मात्मैक्य बोधक वेदों के महावाक्यों का विवेचन किया गया है। हमारे प्रसिद्ध महावाक्यों से ये महावाक्य थोड़े अलग हैं। चौथे अध्याय में ज्ञानियों की स्थिति एवं कर्म के बारे में याज्ञवल्क्य ने बड़े विस्तार से कहा है। यहाँ याज्ञवल्क्य के कहने का तात्पर्य यह है कि ज्ञानी अपनी ज्ञानाग्नि से प्रारब्ध कर्मों को जला देता है और आवागमन से छुटकारा पा लेता है तथा कैवल्यपद को प्राप्त हो जाता है। अन्त में उपनिषद् का माहात्म्य बताया गया है।

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्वमेवावशिष्यते ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ रूप में अभिव्यक्त वह (परब्रह्म) पूर्ण है और यह (कार्यब्रह्म) भी पूर्ण है। क्योंकि पूर्ण में से ही पूर्ण उत्पन्न होता है। एवं प्रलय के समय पूर्ण का (कार्यब्रह्म का) पूर्णत्व लेकर (अर्थात् स्वयं के भीतर समाकर) पूर्ण (परब्रह्म) ही शेष रह जाता है।

त्रिविध तापों (आध्यात्मिक, आधिभौतिक और आधिदैविक) की शान्ति हो।

प्रथमोऽध्यायः

अथ ह पैङ्गलो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्य द्वादशवर्षशुश्रूषापूर्वकं परमरहस्य-कैवल्यमनुब्रूहीति पप्रच्छ ॥1॥
स होवाच याज्ञवल्क्यः सदेव सोम्येदमग्र आसीत्। तन्नित्यमुक्तमविक्रियं सत्यज्ञानानन्दं परिपूर्णं सनातनमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ॥2॥
तस्मिन्मरुशुक्तिकास्थाणुस्फटिकादौ जलरौप्यपुरुषरेखादिवल्लोहित-शुक्लकृष्णगुणमयी गुणसाम्यानिर्वाच्या मूलप्रकृतिरासीत्। तत्प्रति-बिम्बितं यत्तत्साक्षिचैतन्यमासीत् ॥3॥

किसी समय पैंगल ऋषि याज्ञवल्क्य ऋषि के पास गए और बारह वर्षों तक पास रहकर उनकी सेवाशुश्रूषा करने के पश्चात् उनसे कहा कि मुझे परमरहस्यमय कैवल्यज्ञान का उपदेश दीजिए। तब याज्ञवल्क्य ने कहा कि—"हे सोम्य! पहले यह सब सत् ही था। वही नित्य, मुक्त, अविकारी, सत्य,

ज्ञान और आनन्द से परिपूर्ण, सनातन तथा एकमात्र अद्वितीय ब्रह्म ही था। उस ब्रह्म में जैसे मरुस्थल में जल, सीप में रजत, स्थाणु में पुरुष और स्फटिक में रेखा का आभास होता है, उसी प्रकार उस (ब्रह्म) से लाल, शुक्ल और काले वर्णवाली (अर्थात् सत्त्व, रजस् और तमोगुणवाली) मूल प्रकृति उत्पन्न हुई। उसमें जो प्रतिबिम्बित हुआ, उसे ही साक्षी चैतन्य कहा गया है।

सा पुनर्विकृतिं प्राप्य सत्त्वोद्रिक्ताऽव्यक्ताख्यावरणशक्तिरासीत्। तत्प्रतिबिम्बितं यत्तदीश्वरचैतन्यमासीत्। स स्वाधीनमायः सर्वज्ञः सृष्टि-स्थितिलयानामादिकर्ता जगदङ्कररूपो भवति स्वस्मिन्विलीनं सकलं जगदाविर्भावयति। प्राणिकर्मवशादेष पटो यद्वत् प्रसारितः प्राणिकर्म-क्षयात् पुनस्तिरोभावयति। तस्मिन्नेवाखिलं विश्वं संकोचितपट-वद्वर्तते ॥4॥

जब वह मूलप्रकृति भी फिर से विकारयुक्त हो गई, तब उससे 'सत्त्वगुणप्रधान अव्यक्त आवरणशक्ति' का प्रादुर्भाव हुआ। उसमें जो चैतन्य प्रतिबिम्बित हुआ, वह 'ईश्वरचैतन्य' कहा गया। वह ईश्वरचैतन्य माया को अपने वश में रखता है। वह सर्वज्ञ होता है। इस विश्व के सर्जन, पालन-पोषण और लय का वह आदिकर्ता है। वह इस जगत् का अंकुररूप है। वह अपने ही भीतर विलीन हुए सकल जगत् को उत्पन्न करता है। वह प्राणियों के कर्मों के अनुसार इस विश्वरूपी वस्त्र को जिस तरह फैलाता है, उसी प्रकार कर्मक्षय होने पर समेट भी लेता है। फिर तो सारा विश्व उसी में समेटे हुए वस्त्र की भाँति अवस्थित रह जाता है।

ईशाधिष्ठितावरणशक्तितो रजोद्रिक्ता महदाख्या विक्षेपशक्तिरासीत्। तत्प्रतिबिम्बितं यत्तद्धिरण्यगर्भचैतन्यमासीत्। स महत्तत्त्वाभिमानी स्पष्टास्पष्टवपुर्भवति ॥5॥

ईश्वर के द्वारा अधिष्ठित उस आवरणशक्ति से 'रजोगुणप्रधान विक्षेपशक्ति' उत्पन्न होती है, इसे 'महत्' कहा जाता है। इसमें प्रतिबिम्बित होने वाला चैतन्य 'हिरण्यगर्भ' कहा जाता है। वह महत् तत्त्व से युक्त कुछ स्पष्ट और कुछ अस्पष्ट शरीर धारण करने वाला होता है।

हिरण्यगर्भाधिष्ठितविक्षेपशक्तितस्तमोद्रिक्ताऽहंकाराभिधा स्थूलशक्ति-रासीत्। तत्प्रतिबिम्बितं यत्तद्विराट्चैतन्यमासीत्। स तदभिमानी स्पष्ट-वपुः सर्वस्थूलपालको विष्णुः प्रधानपुरुषो भवति। तस्मादात्मन आकाशः संभूतः। आकाशाद्वायुः। वायोरग्निः। अग्नेरापः। अद्भ्यः पृथिवी। तानि पञ्च तन्मात्राणि त्रिगुणानि भवन्ति ॥6॥

उस हिरण्यगर्भ में रहने वाली विक्षेपशक्ति से तमःप्रधान अहंकार नाम की स्थूल शक्ति उत्पन्न हुई है। और उसमें जो चैतन्य प्रतिबिम्बित होता है, वह 'विराट्' कहलाता है। इसका अभिमानी स्पष्ट शरीरवाला, समस्त स्थूल जगत् का पालक जो प्रधानपुरुष होता है, वह 'विष्णु' है। उसकी आत्मा से इस आकाश की उत्पत्ति हुई है। आकाश से वायु उत्पन्न हुआ है, वायु से अग्नि उत्पन्न हुआ है, अग्नि से जल की उत्पत्ति हुई है, और जल से पृथ्वी की उत्पत्ति हुई है। इन्हीं से पाँच तन्मात्राएँ और तीन गुणों की उत्पत्ति हुई है।

स्रष्टुकामो जगद्योनिस्तमोगुणमधिष्ठाय सूक्ष्मतन्मात्राणि भूतानि स्थूली-कर्तुं सोऽकामयत। सृष्टेः परिमितानि भूतान्येकमेकं द्विधा विधाय

पुनश्चतुर्धा कृत्वा स्वस्वेतरद्वितीयांशैः पञ्च पञ्चधा संयोज्य पञ्चीकृत-भूतैरनन्तकोटिब्रह्माण्डानि तत्तदण्डोचितचतुर्दशभुवनानि तत्तद्भुवनो-चितगोलकस्थूलशरीराण्यसृजत् ॥7॥

इस जगत् के सर्जक को जब सृष्टि के निर्माण की इच्छा हुई तो उन्होंने तमोगुण में अधिष्ठित होकर उन सूक्ष्म तन्मात्राओं से स्थूल भूतों की उत्पत्ति करने की पहले कामना की (संकल्प किया)। उन्होंने उन परिच्छिन्न सूक्ष्मभूतों को एक-एक के दो भाग किए। फिर एक-एक आधे भाग के चार-चार विभाग किए। फिर पहला जो आधा भाग प्रत्येक भूतों का था, उसमें उस तत्त्व से पृथक् तत्त्व वाले अन्य तत्त्वों के अष्टमांश भाग को मिलाकर सबका पञ्चीकरण कर दिया। इसके बाद इन पंचीकृत भूतों से अनन्तकोटि ब्रह्माण्डों की रचना की। फिर उनके योग्य चौदह भुवन बनाए और उन भुवनों के योग्य स्थूल शरीरों का निर्माण किया।

स पञ्चभूतानां रजोंशांश्चतुर्धा कृत्वा भागत्रयात्पञ्चवृत्त्यात्मकं प्राणम-सृजत्। स तेषां तुर्यभागेन कर्मेन्द्रियाण्यसृजत् ॥8॥
स तेषां सत्त्वांशं चतुर्धा कृत्वा भागत्रयसमष्टितः पञ्चक्रियावृत्त्यात्म-कमन्तःकरणमसृजत्। स तेषां सत्त्वतुरीयभागेन ज्ञानेन्द्रियाण्य-सृजत् ॥9॥
सत्त्वसमष्टित इन्द्रियपालकानसृजत्। तानि सृष्टान्यण्डे प्राचिक्षिपत्। तदाज्ञया समष्ट्यण्डं व्याप्त तान्यतिष्ठन्। तदाज्ञयाऽहंकारसमन्वितो विराट् स्थूलान्यरक्षत्। हिरण्यगर्भस्तदाज्ञया सूक्ष्माण्यपालयत् ॥10॥

इसके बाद उसने पाँच भूतों के रजोगुणप्रधान अंश के चार भाग करके तीन भागों से पाँच प्रकार के प्राणों का और शेष के चतुर्थांश से कर्मेन्द्रियों का निर्माण किया। इसी प्रकार उसने उन पाँच भूतों के सत्त्वांश के भी चार विभाग करके उसके तीन भागों से पाँच वृत्त्यात्मक अन्तःकरण को बनाया और शेष बचे चतुर्थांश से ज्ञानेन्द्रियों का निर्माण किया। (अन्तःकरण की पाँच वृत्तियाँ ये हैं—प्रमाण, विपर्यय, विकल्प, निद्रा और स्मृति)। उसने सत्त्वसमष्टि से पाँचों इन्द्रियों के पालक देवताओं का सर्जन किया और उन्हें ब्रह्माण्डों में स्थापित किया। उस विष्णुरूप ब्रह्म की आज्ञा से वे सभी देवतागण ब्रह्माण्डों में बस गये। उसी की आज्ञा से अहंकारयुक्त विराट् स्थूल जगत् का रक्षण करने लगा और हिरण्यगर्भ उसकी आज्ञा से ही सूक्ष्म का पालन करने लगा।

अण्डस्थानि तानि तेन विना स्पन्दितुं चेष्टितुं वा न शेकुः। तानि चेतनीकर्तुं सोऽकामयत ब्रह्माण्डब्रह्मरन्ध्राणि समस्तव्यष्टिमस्तकान्वि-दार्य तदेवानुप्राविशत्। तदा जडान्यपि तानि चेतनवत्स्वकर्माणि चक्रिरे ॥11॥
सर्वज्ञेशो मायालेशसमन्वितो व्यष्टिदेहं प्रविश्य तया मोहितो जीवत्वमग-मत्। शरीरत्रयतादात्म्यात्कर्तृत्वभोक्तृत्वतामगमत्। जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ति-मूर्च्छामरणधर्मयुक्तो घटीयन्त्रवदुद्विग्नो जातो मृत इव कुलालचक्रन्या-येन परिभ्रमतीति ॥12॥

इति प्रथमोऽध्यायः।

उस ब्रह्म के बिना ब्रह्माण्ड में अवस्थित ये देवगण कोई स्पन्दन और चेष्टा न कर पाये। उन्हें चैतन्ययुक्त करने के लिए उस ब्रह्म ने संकल्प किया। वह ब्रह्म, ब्रह्माण्ड और ब्रह्मरन्ध्र तथा समस्त व्यष्टि के मस्तक को विदीर्ण करके उसमें प्रविष्ट हो गया। तब वे जड़ होते हुए भी अपने-अपने कार्यों में चेतन की तरह ही लग गए (कार्य करने लगे)। सर्वज्ञ ईश्वर माया से युक्त होकर व्यष्टिशरीर में प्रविष्ट हो गया और मोहित होकर जीवत्व को प्राप्त हो गया। स्थूल-सूक्ष्म-कारणात्मक तीनों शरीरों के साथ तादात्म्य स्थापित करके कर्तृत्व और भोक्तृत्व का अनुभव करने लगा। जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्ति-मूर्च्छा आदि स्थितियों से युक्त होकर मरणधर्म को प्राप्त करके वह घटीयन्त्र के समान चंचल होकर उत्पन्न हुआ करता है और मृत्यु को प्राप्त करता रहता है, कुम्हार के चक्र की तरह घूमता रहता है।

यहाँ प्रथम अध्याय संपूर्ण होता है।

❋

द्वितीयोऽध्यायः

अथ पैङ्गलो याज्ञवल्क्यमुवाच सर्वलोकानां सृष्टिस्थित्यन्तकृद्विभुरीशः कथं जीवत्वमगमदिति ॥1॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः स्थूलसूक्ष्मकारणदेहोद्भवपूर्वकं जीवेश्वरस्वरूपं विविच्य कथयामीति सावधानेनैकाग्रतया श्रूयताम्। ईशः पञ्चीकृत-महाभूतलेशानादाय व्यष्टिसमष्ट्यात्मकस्थूलशरीराणि यथाक्रममकरोत्। कपालचर्मान्त्रास्थिमांसनखानि पृथिव्यंशाः। रक्तमूत्रलालास्वेदादिका अबंशाः। क्षुत्तृष्णोष्णमोहमैथुनाद्या अग्न्यंशाः। प्रचारणोत्तारणाश्वा-सादिका वाय्वंशाः। कामक्रोधादयो व्योमांशाः। एतत्संघातं कर्मणि संचितं त्वगादियुक्तं बाल्याद्यवस्थाभिमानास्पदं बहुदोषाश्रयं स्थूलशरीरं भवति ॥2॥

फिर से ऋषि पैंगल ने याज्ञवल्क्य ऋषि से पूछा कि सभी लोकों का सर्जन, पालन, पोषण और संहार करने वाले व्यापक ईश्वर ने भी जीवत्व कैसे प्राप्त किया ? तब याज्ञवल्क्य ने कहा—"मैं स्थूल, सूक्ष्म और कारण शरीरों की उत्पत्ति बताकर यह तुम्हें विवेचन करके बता रहा हूँ। उसे सावधान होकर एकाग्रता से सुनो। ईश्वर ने पंचीकृत भूतों के अंशों को लेकर व्यष्टि और समष्टि के स्थूल शरीरों का क्रमिक रूप से निर्माण किया। कपाल, चर्म, आँतें, हड्डियाँ, मांस और नाखून—ये पृथ्वी तत्त्व के अंश से बनाए गए हैं। रक्त, मूत्र, लार और पसीना आदि जलतत्त्व के अंश से बने हुए हैं। भूख, प्यास, गर्मी, मोह, मैथुन आदि अग्नितत्त्व के अंश से बने हैं। चलना, उठना, बैठना, साँस लेना—आदि सब वायुतत्त्व के अंश से बने हुए हैं। काम, क्रोध आदि आकाशतत्त्व के अंश से बने हुए हैं। इस प्रकार इन सबके संघात (समूह) से और संचित कर्मों से निर्मित त्वचा आदि से युक्त बाल्यादि अवस्थाओं के भाववाला अनेक दोषों का आश्रयस्थान यह स्थूल शरीर होता है।

अथापञ्चीकृतमहाभूतरजोंशभागत्रयसमष्टितः प्राणमसृजत्। प्राणापान-व्यानोदानसमानाः प्राणवृत्तयः। नागकूर्मकृकरदेवदत्तधनञ्जया उप-प्राणाः। हृदासननाभिकण्ठसर्वाङ्गानि स्थानानि। आकाशादिरजोगुण-तुरीयभागेन कर्मेन्द्रियमसृजत्। वाक्पाणिपादपायूपस्थास्तद्वृत्तयः।

वचनादानगमनविसर्गानन्दास्तद्विषयाः। एवं भूतसत्त्वांशभागत्रय-समष्टितोऽन्तःकरणमसृजत्। अन्तःकरणमनोबुद्धिचित्ताहंकारास्तद्-वृत्तयः। संकल्पनिश्चयस्मरणाभिमानानुसंधानास्तद्विषयाः। गलवदन-नाभिहृदयभ्रूमध्यं स्थानम्। भूतसत्त्वतुरीयभागेन ज्ञानेन्द्रियमसृजत्। श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणास्तद्वृत्तयः। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्तद्विषयाः। दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमृत्युकाः। चन्द्रो विष्णुश्चतुर्वक्त्रः शंभुश्च करणाधिपाः ॥3॥

इसके बाद अपंचीकृत महाभूतों के रजोगुणांश के तीन भागों को एकत्रित करके प्राण को उत्पन्न किया गया। प्राण, अपान, व्यान, समान और उदान—ये पाँच प्राण हैं। इसी प्रकार नाग, कूर्म, कृकर, देवदत्त और धनंजय—ये पाँच उपप्राण हैं। हृदय, आसन (मूलाधार), नाभि, कण्ठ और सर्वांग—ये उस प्राण के स्थान हैं। इसके बाद आकाशादि अपंचीकृत महाभूतों के रजोगुणांश का जो चौथा भाग था, उससे कर्मेन्द्रियों का निर्माण किया गया। वाणी, हाथ, पैर, गुदा और उपस्थ (शिश्न)—ये पाँच कर्मेन्द्रियाँ हैं। वचन, आदान, गमन, विसर्जन और आनन्द—ये इन कर्मेन्द्रियों के क्रमशः विषय हैं। इसी प्रकार उन पूर्वोक्त महाभूतों के सत्त्व गुणांश के भी तीन भागों से अन्तःकरण की उत्पत्ति की गई। अन्तःकरण में मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार और उनकी वृत्तियाँ शामिल हैं। संकल्प, निश्चय, स्मरण, अभिमान तथा अनुसन्धान—ये इनके क्रमशः विषय हैं। कण्ठ, मुख, नाभि, हृदय और भौंहों का मध्यभाग—ये इनके स्थान हैं। अब महाभूतों के सत्त्वांश के शेष बचे चौथे भाग से ज्ञानेन्द्रियों का निर्माण किया गया। श्रोत्र, त्वक्, चक्षु, जिह्वा और घ्राणेन्द्रिय—ये पाँच ज्ञानेन्द्रियाँ हैं। शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्ध—ये इनके क्रमिक रूप से विषय हैं। दिशाएँ, वायु, सूर्य, वरुण, अश्विनीकुमार, अग्नि, इन्द्र, उपेन्द्र, मृत्युदेव (यम), चन्द्र, विष्णु, ब्रह्मा और शिव के सभी देवगण इन इन्द्रियों के स्वामी हैं।

अथान्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयाः पञ्च कोशाः। अन्नरसेनैव भूत्वाऽन्नरसेनाभिवृद्धिं प्राप्यान्नरसमयपृथिव्यां यद्विलीयते सोऽन्नमयकोशः। तदेव स्थूलशरीरम्। कर्मेन्द्रियैः सह प्राणादिपञ्चकं प्राणमयकोशः। ज्ञानेन्द्रियैः सह मनो मनोमयकोशः। ज्ञानेन्द्रियैः सह बुद्धिर्विज्ञानमयकोशः। एतत्कोशत्रयं लिङ्गशरीरम्। स्वरूपाज्ञानमा-नन्दमयकोशः। तत् कारणशरीरम् ॥4॥

अब इसके बाद अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय और आनन्दमय—ये पाँच कोश हैं। अन्नमय कोश उसे कहा जाता है, जो अन्नरस से उत्पन्न होता है, अन्नरस से ही अभिवृद्धि को प्राप्त करता है, और अन्ततः अन्नरसमय पृथ्वी में विलीन हो जाता है। वही अन्नमय कोश है, वही स्थूल शरीर है। कर्मेन्द्रियों के साथ ही पाँच प्राण आदि को मिलाने से प्राणमय कोश कहलाता है। ज्ञानेन्द्रियों के साथ मन के होने से मनोमय कोश कहलाता है। ज्ञानेन्द्रियों के साथ बुद्धि के होने से विज्ञानमय कोश कहलाता है। इन तीन कोशों के मिलने से लिङ्गशरीर बनता है। अपने स्वरूप के अभान (अज्ञान) वाली स्थिति को आनन्दमय कोश कहा जाता है और इसी को कारणशरीर कहा जाता है।

अथ ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं प्राणादिपञ्चकं वियदादिपञ्चक-मन्तःकरणचतुष्टयं कामकर्मतमांस्यष्टपुरम् ॥5॥

ईशाज्ञया विराजो व्यष्टिदेहं प्रविश्य बुद्धिमधिष्ठाय विश्वत्वमगमत्। विज्ञानात्मा चिदाभासो विश्वो व्यावहारिको जाग्रत्स्थूलदेहाभिमानी कर्मभूरिति च विश्वस्य नाम भवति ॥6॥

ईशाज्ञया सूत्रात्मा व्यष्टिसूक्ष्मशरीरं प्रविश्य मन अधिष्ठाय तैजसत्वमगमत्। तैजसः प्रातिभासिकः स्वप्नकल्पित इति तैजसस्य नाम भवति ॥7॥

ईशाज्ञया मायोपाधिरव्यक्तसमन्वितो व्यष्टिकारणशरीरं प्रविश्य प्राज्ञत्वमगमत्। प्राज्ञोऽविच्छिन्नः पारमार्थिकः सुषुप्त्यभिमानीति प्राज्ञस्य नाम भवति ॥8॥

इस प्रकार पाँच ज्ञानेन्द्रियाँ, पाँच कर्मेन्द्रियाँ, पाँच प्राण, आकाशादि पाँच महाभूत, चार अन्तःकरण, काम, कर्म और अविद्या—ये आठों मिलकर अष्टपुर (आठ पुरों का समूह) कहलाता है। ईश की आज्ञा से विराट् ने व्यष्टि में प्रवेश करके और बुद्धि में प्रतिष्ठित होकर 'विश्वत्व' को प्राप्त किया (वह 'विश्व' कहलाया)। इसी 'विश्व' के ये भी अलग-अलग नाम हैं जैसे—विज्ञानात्मा, चिदाभास, विश्व, व्यावहारिक, जाग्रत्, स्थूलदेहाभिमानी और कर्मभू। अब ईश की आज्ञा से सूत्रात्मा व्यष्टि के सूक्ष्म शरीर में प्रविष्ट हुआ। वहाँ वह मन में अधिष्ठित होकर 'तैजसत्त्व' को प्राप्त हुआ। इस तैजस के ये नाम हैं—तैजस, प्रातिभासिक और स्वप्नकल्पित। अब फिर ईश्वर के ही आदेश से माया की उपाधिवाला अव्यक्त व्यष्टि के कारणशरीर में प्रविष्ट हुआ। वहाँ उसने 'प्राज्ञत्व' प्राप्त किया। उस 'प्राज्ञ' के ये नाम हैं—प्राज्ञ, अविच्छिन्न, पारमार्थिक और सुषुप्त्यभिमानी।

अव्यक्तलेशाज्ञानाच्छादितपारमार्थिकजीवस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यानि ब्रह्मणैकतां जगुर्नेतरयोर्व्यावहारिकप्रातिभासिकयोः ॥9॥

अन्तःकरणप्रतिबिम्बितचैतन्यं यत्तदेवावस्थात्रयभाग्भवति। स जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थाः प्राप्य घटीयन्त्रवदुद्विग्नो जातो मृत इव स्थितो भवति ॥10॥

पारमार्थिक जीव के ऊपर अव्यक्त का अंशरूप अज्ञान आच्छन्न हुआ है। 'तत्त्वमसि' आदि वाक्यों से ब्रह्म की एकता प्रकट होती है। परन्तु व्यावहारिक और प्रातिभासिक भेद इस प्रकार की एकता नहीं रखते (ज्ञान के फल के भोग के समय पर प्राज्ञ का ही पारमार्थिकत्व होने से तथा विश्व और तैजस के मिथ्या होने से इस प्रकार की एकता नहीं हो सकती।) अन्तःकरण में जो चैतन्य प्रतिबिम्बित होता है, वही तीनों अवस्थाओं (जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति) का भागी होता है। चैतन्य तो इन उपर्युक्त तीनों अवस्थाओं को पाकर घटीयन्त्र की तरह चंचल होकर घूमता रहता है और निरन्तर जन्म-मरण को प्राप्त होता रहता है।

अथ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमूर्च्छामरणाद्यवस्थाः पञ्च भवन्ति। तत्तद्देवताग्रहान्वितैः श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियैः शब्दाद्यर्थविषयग्रहणज्ञानं जाग्रदवस्था भवति। तत्र भ्रूमध्यं गतो जीव आपादमस्तकं व्याप्य कृषिश्रवणाद्यखिलक्रियाकर्ता भवति। तत्तत्फलभुक् च भवति। लोकान्तरगतः कर्मार्जितफलं स एव भुङ्क्ते। स सार्वभौमवद्व्यवहाराच्छ्रान्त अन्तर्भवनं प्रवेष्टुं मार्गमाश्रित्य तिष्ठति ॥11॥

इस प्रकार, जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति, मूर्च्छा और मरण—ये पाँच अवस्थाएँ होती हैं। जाग्रत् अवस्था वह है जिसमें श्रोत्र आदि इन्द्रियाँ अपने-अपने देवता की शक्ति (अनुग्रह) से युक्त होकर शब्द आदि विषयों को ग्रहण करती हैं। इस समय जीव दोनों भौंहों के बीच निवास करते हुए भी समग्र शरीर अर्थात् पाद से लेकर मस्तक तक व्याप्त रहता है और कृषि से लेकर श्रवण तक के अर्थात् सभी कार्यों को करता है (तात्पर्य यह है कि सभी ज्ञानेन्द्रियाँ और कर्मेन्द्रियाँ भी चैतन्य की वजह से अपना-अपना काम करती रहती हैं) और कार्यों के फल भी प्राप्त करता है। वह अपने इन अर्जित कर्मों का फल लोकान्तर में भी भोगता है। वह सार्वभौम की तरह लौकिक कार्यों से थककर थकान उतारने के लिए भीतर के विश्रामस्थान में जाने की इच्छा से मार्ग में ही आश्रय लेकर ठहर जाता है।

करणोपरमे जाग्रत्संस्कारार्धप्रबोधवद्ग्राह्यग्राहकरूपस्फुरणं स्वप्नावस्था भवति। तत्र विश्व एव जाग्रद्व्यवहारलोपान्नाडीमध्यं चरंस्तैजसत्वमवाप्य वासनारूपकं जगद्वैचित्र्यं स्वभासा भासयन्यथेप्सितं स्वयं भुङ्क्ते ॥12॥

चित्तैककरणा सुषुप्त्यवस्था भवति। भ्रमविश्रान्तशकुनिः पक्षौ संहृत्य नीडाभिमुखं यथा गच्छति तथा जीवोऽपि जाग्रत्स्वप्नप्रपञ्चे व्यवहृत्य श्रान्तोऽज्ञानं प्रविश्य स्वानन्दं भुङ्क्ते ॥13॥

अकस्मान्मुद्गरदण्डाद्यैस्ताडितवद्भयाज्ञानाभ्यामिन्द्रियसंघातैः कम्पन्निव मृततुल्या मूर्च्छा भवति ॥14॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमूर्च्छावस्थानामन्याब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं सर्वजीवभयप्रदा स्थूलदेहविसर्जनी मरणावस्था भवति ॥15॥

जब इन्द्रियाँ अपने कर्मों से उपरत हो जाती हैं, तब जाग्रदवस्था के संस्कारों से जो ग्राह्य-ग्राहकरूप अर्धप्रबोध (अर्धभानावस्था) जैसी अवस्था होती है, उसे स्वप्नावस्था कहते हैं। उस अवस्था में वह 'विश्व' ही जाग्रत् अवस्था के व्यवहार के लोप होने पर नाड़ी के मध्य में भ्रमण करता हुआ 'तैजस' का रूप धारण कर लेता है। और वह अपनी वासना के अनुरूप अपने ही तेज से एक विचित्र जगत् की रचना कर लेता है और स्वयं ही अपनी इच्छानुसार भोग करता है। चित्त की एककरणा (एकाग्रता) की अवस्था सुषुप्ति अवस्था होती है। पक्षी जिस तरह भ्रमण से थककर अपने पंखों को समेटकर अपने घोंसले की ओर जाता है, ठीक इसी तरह जीव भी जाग्रत् और स्वप्नावस्था के प्रपंचों से थककर अज्ञान में प्रविष्ट होकर आनन्द लेता है। अचानक गदा या लाठी आदि से मारे जाने पर जिस प्रकार व्यक्ति थर्रा जाता है, उसी प्रकार मूर्च्छा की स्थिति में भी भय और अज्ञान के कारण सभी इन्द्रियाँ कम्पित हो जाती हैं (थर्रा उठती हैं)। यह अवस्था मृत्युतुल्य होती है। जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्ति-मूर्च्छा इन अवस्थाओं से भिन्न एक अवस्था है, जो ब्रह्मा से लेकर तिनके तक सभी जीवों के लिए भयकारक है। जिसके आने पर स्थूल शरीर का परित्याग करना पड़ता है, वह मरणावस्था है।

कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि तत्तद्विषयान्प्राणान्संहृत्य कामकर्मान्वित अविद्याभूतवेष्टितो जीवो देहान्तरं प्राप्य लोकान्तरं गच्छति। प्राक्कर्मफलपाकेनावर्तान्तरकीटवद्विश्रान्तिं नैव गच्छति ॥16॥

सत्कर्मपरिपाकतो बहूनां जन्मनामन्ते नृणां मोक्षेच्छा जायते। तदा सद्गुरुमाश्रित्य चिरकालसेवया बन्धं मोक्षं कश्चित्प्रयाति ॥17॥

अविचारकृतो बन्धो विचारान्मोक्षो भवति। तस्मात्सदा विचारयेत्। अध्यारोपापवादतः स्वरूपं निश्चयीकर्तुं शक्यते। तस्मात्सदा विचारयेज्जगज्जीवपरमात्मनो जीवभावजगद्भावबाधे प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मैवावशिष्यत इति ॥18॥

इति द्वितीयोऽध्यायः।

मृत्यु हो जाने पर कर्मेन्द्रियाँ, ज्ञानेन्द्रियाँ तथा उनके विषय (तन्मात्राएँ) और जो प्राण हैं, उन सब को एकत्र करके कामनाओं और कर्मों से युक्त जीव अविद्या से आवृत होकर अन्य शरीर को प्राप्त करके दूसरे लोक की ओर गमन करता है। पहले किए हुए कर्मों के फलों के उपभोग में फँसे रहने के कारण यह जीव उसी प्रकार शान्ति नहीं पा सकता, जिस तरह भँवर में फँसा हुआ कीड़ा। जब उसके सत्कर्म परिपक्व हो जाते हैं, तब जन्म-जन्मान्तर के बाद मनुष्य को मोक्ष की इच्छा होती है। तब सद्गुरु की शरण में जाकर लम्बे अरसे तक उनकी सेवा करके कोई विरलजन ही बन्धन से छुटकारा पाकर मोक्ष की ओर जाता है। अविचार करने से बन्धन और विचार करने से मोक्ष प्राप्त होता है। इसलिए सदैव विचार-मनन करना चाहिए। अध्यारोप और अपवाद से स्वरूप का निर्णय किया जा सकता है। इसलिए सदैव जगत्-जीव-परमात्मा के विषय में विचार करते रहना चाहिए। जीवभाव और जगद्भाव का निराकरण करने से अपने प्रत्यगात्मा से अभिन्न (जीव से अभिन्न) केवल ब्रह्म ही शेष रह जाता है।

यहाँ दूसरा अध्याय पूर्ण हुआ।

❋

तृतीयोऽध्यायः

अथ हैनं पैङ्गलः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं महावाक्यविवरणमनुब्रूहीति ॥1॥
स होवाच याज्ञवल्क्यस्तत्त्वमसि त्वं तदसि त्वं ब्रह्मास्यहं ब्रह्मास्मीत्यनुसन्धानं कुर्यात् ॥2॥
तत्र पारोक्ष्यशबलः सर्वज्ञत्वादिलक्षणो मायोपाधिः सच्चिदानन्दलक्षणो जगद्योनिस्तत्पदवाच्यो भवति। स एवान्तःकरणसम्भिन्नबोधोऽस्मत्प्रत्ययावलम्बनस्त्वंपदवाच्यो भवति। परजीवोपाधिमायाविद्ये विहाय तत्त्वंपदलक्ष्यं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म ॥3॥

इसके बाद ऋषि पैंगल ने याज्ञवल्क्य ऋषि से पूछा—"मुझे महावाक्यों का विवरण समझाइए।" तब याज्ञवल्क्य ने कहा कि, 'तत्त्वमसि' (वह तुम हो), 'त्वं तदसि' (तुम वही हो), 'त्वं ब्रह्मासि' (तुम ब्रह्म हो) और 'अहं ब्रह्मास्मि' (मैं ब्रह्म हूँ)—ये महावाक्य हैं। उनमें 'तत्त्वमसि'—इस महावाक्य में 'तत्' पद सर्वज्ञत्वादि लक्षण से युक्त, माया की उपाधिवाले सच्चिदानन्द रूप, जगत् के मूलकारणरूप अव्यक्त ईश्वर का बोधक है। वही ईश्वर अन्तःकरण की उपाधि के कारण भिन्नता का बोध होने से त्वं पद का आधार लेकर प्रकट किया जाता है। ईश्वर की उपाधि माया और जीव की उपाधि अविद्या है। इन दोनों उपाधियों का त्याग कर देने से 'तत्' और 'त्वम्'—दोनों पदों का लक्ष्य (आशय) उस ब्रह्म से है, जो प्रत्यगात्मा से अभिन्न ही है।

तत्त्वमसीत्यहं ब्रह्मास्मीति वाक्यार्थविचारः श्रवणं भवति। एकान्तेन श्रवणार्थानुसन्धानं मननं भवति। श्रवणमननिर्विचिकित्स्येऽर्थे वस्तु-

न्येकतानवत्तया चेतःस्थापनं निदिध्यासनं भवति। ध्यातृध्याने विहाय निवातस्थितदीपवद्ध्येयैकगोचरं चित्तं समाधिर्भवति ॥4॥

'तत्त्वमसि' और 'अहं ब्रह्मास्मि'—इन महावाक्यों पर विचार (चिन्तन) करना 'श्रवण' कहलाता है और श्रवण किए गए अर्थों पर एकान्त में अनुसन्धान करने को 'मनन' कहा जाता है। श्रवण और मनन के द्वारा निश्चित किए गए अर्थरूप पदार्थ में एकाग्रतापूर्वक चित्त को स्थिर करने को 'निदिध्यासन' कहते हैं। जब ध्याता और ध्यान के भाव को छोड़कर चित्तवृत्ति वायुरहित स्थान में रखे हुए दीपक की भाँति स्थिर हो जाती है अर्थात् जब चित्त केवल ध्येय को ही विषय करता है, तब उस अवस्था को 'समाधि' कहा जाता है।

तदानीमात्मगोचरा वृत्तयः समुत्थिता अज्ञाता भवन्ति। ताः स्मरणादनुमीयन्ते। इहानादिसंसारे सञ्चिताः कर्मकोटयोऽनेनैव विलयं यान्ति। ततोऽभ्यासपाटवात्सहस्रशः सदाऽमृतधारा वर्षन्ति। ततो योगवित्तमाः समाधिं धर्ममेघं प्राहुः। वासनाजाले निःशेषममुना प्रविलापिते कर्मसंचये पुण्यपापे समूलोन्मूलिते प्राक्परोक्षमपि करतलामलकवद्वाक्यमप्रतिबद्धापरोक्षसाक्षात्कारं प्रसूयते। तदा जीवन्मुक्तो भवति ॥5॥

उस समाधि अवस्था में आत्मगोचर वृत्तियाँ उत्पन्न होकर अज्ञात हो जाती हैं, जिनका बाद में स्मरण के द्वारा अनुमान किया जा सकता है। संसार में अनादिकाल से संचित करोड़ों कर्म इस अवस्था में ही विनष्ट हो जाते हैं। इसके बाद जब अभ्यास की परिपक्वता प्राप्त हो जाती है, तब सतत ही कई सहस्र धाराओं में सुधा की वर्षा होती रहती है। इसीलिए तो योग को भलीभाँति जानने वाले लोग इसे 'धर्ममेघ' कहते हैं। ऐसी इस समाधि के माध्यम से संपूर्ण वासना-जाल समाप्त हो जाता है। पाप और पुण्य—दोनों प्रकार के संचित कर्म समूल नष्ट हो जाते हैं। ऐसी स्थिति के प्राप्त होने पर पहले जो 'तत्त्वमसि' महावाक्य का तात्पर्य परोक्ष रूप में ही जाना गया था, वह अब हस्तामलकवत्, बिना किसी अवरोध के, अपरोक्ष रूप में स्पष्ट विदित होने लगता है और ब्रह्म का साक्षात्कार होने लगता है। तब योगी जीवन्मुक्त हो जाता है।

ईशः पञ्चीकृतभूतानामपञ्चीकरणं कर्तुं सोऽकामयत। ब्रह्माण्डतद्गतलोकान्कार्यरूपांश्च कारणत्वं प्रापयित्वा ततः सूक्ष्माङ्गं कर्मेन्द्रियाणि प्राणांश्च ज्ञानेन्द्रियाण्यन्तःकरणचतुष्टयं चैकीकृत्य सर्वाणि भौतिकानि कारणे भूतपञ्चके संयोज्य भूमिं जले जलं वह्नौ वह्निं वायौ वायुमाकाशे चाकाशमहङ्कारे च।हङ्कारं महति महदव्यक्तेऽव्यक्तं पुरुषे क्रमेण विलीयते। विराड्हिरण्यगर्भेश्वरा उपाधिविलयात्परमात्मनि लीयन्ते ॥6॥

अब उन पंचीकृत भूतों का फिर से अपंचीकरण करने की ईश्वर ने कामना की (संकल्प किया)। इसलिए उसने ब्रह्माण्ड और उसके लोकों को उनके तत्कालीन कार्यरूप से पुनः कारणरूप में परिवर्तित कर दिया। इसके बाद उसने सूक्ष्मशरीर—कर्मेन्द्रियों, प्राणों, ज्ञानेन्द्रियों और चार अन्तःकरणों को एकीकृत करके समस्त भौतिक पदार्थों को उनके कारणभूत पंचक में संयोजित करके भूमि को जल में, जल को अग्नि में, अग्नि को वायु में और वायु को आकाश में, आकाश को अहंकार में, अहंकार को महत् में, महत् को अव्यक्त में तथा अव्यक्त को पुरुष में क्रमशः विलीन कर दिया। इस प्रकार विराट्, हिरण्यगर्भ और ईश्वर भी उपाधियों के विलीन हो जाने से परमात्मा में विलीन हो जाते हैं।

पञ्चीकृतमहाभूतसम्भवकर्मसञ्चितस्थूलदेहः कर्मक्षयात्सत्कर्मपरिपाक-तोऽपञ्चीकरणं प्राप्य सूक्ष्मेणैकीभूत्वा कारणरूपत्वमासाद्य तत्कारणं कूटस्थे प्रत्यगात्मनि विलीयते। विश्वतैजसप्राज्ञाः स्वस्वोपाधिलया-त्प्रत्यगात्मनि लीयन्ते ॥7॥

पंचीकृत महाभूतों द्वारा निर्मित एवं संचित कर्मों से प्राप्त ऐसा स्थूलदेह, कर्मों के क्षय हो जाने से तथा सत्कर्मों का परिपाक हो जाने से अपंचीकृत हो जाता है। यह देह सूक्ष्मरूप से एकीभूत होकर, अपने कारणरूप को प्राप्त कर अन्त में इस कारण के भी कारण कूटस्थ प्रत्यगात्मा में विलीन हो जाता है। फिर विश्व, तैजस और प्राज्ञ की भी अपनी-अपनी उपाधियों के लय हो जाने से वे सभी प्रत्यगात्मा में विलीन हो जाते हैं।

अण्डं ज्ञानाग्निना दग्धं कारणैः सह परमात्मनि लीनं भवति। ततो ब्राह्मणः समाहितो भूत्वा तत्त्वंपदैक्यमेव सदा कुर्यात्। ततो मेघा-पायेऽशुमानिवात्माऽऽविर्भवति ॥8॥

यह ब्रह्माण्ड अपनी कारण सत्ता के साथ ज्ञानाग्नि में जलकर परमात्मा में विलीन हो जाता है। इस प्रकार ब्रह्मपरायण पुरुष को ब्रह्म में चित्त को समाहित करके सदैव 'तत्' और 'त्वं' पदों का ऐक्य करते रहना चाहिए। इस प्रक्रिया से, जिस तरह मेघों के छँट जाने से सूर्य का प्रकाश स्पष्ट हो जाता है, उसी प्रकार उसको आत्मसाक्षात्कार होने लगता है।

ध्यात्वा मध्यस्थमात्मानं कलशान्तरदीपवत्।
अङ्गुष्ठमात्रमात्मानमधूमज्योतिरूपकम् ॥9॥
प्रकाशयन्तमन्तःस्थं ध्यायेत्कूटस्थमव्ययम्।
ध्यायन्नास्ते मुनिश्चैव चासुप्तेरामृतेस्तु यः ॥10॥
जीवन्मुक्तः स विज्ञेयः स धन्यः कृतकृत्यवान्।
जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा स्वदेहे कालसात्कृते।
विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पन्दतामिव ॥11॥

कलश के अन्दर स्थित दीपक की तरह शरीर (हृदयकमल) में स्थित निर्धूम ज्योतिस्वरूप अंगुष्ठपरिमाण आत्मा का ध्यान करके जो मुनि अन्तःस्थ, प्रकाशयुक्त, कूटस्थ, अव्ययरूप आत्मा का ध्यान सर्वदा सोते समय और मरण के समय में भी करता है, वह जीवन्मुक्त है, वह धन्य है, वह कृतार्थ है, ऐसा समझना चाहिए। जीवन्मुक्तावस्था को छोड़कर जब शरीर कालग्रस्त हो जाता है तब विदेह मुक्ति को पा लेता है। जैसे कि पवन निःस्पन्दता को प्राप्त हो जाता है, वैसे ही वह अदेहावस्था को (मुक्ति को) प्राप्त करता है।

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत्।
अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं तदेव शिष्यत्यमलं निरामयम् ॥12॥

इति तृतीयोऽध्यायः।

इसके बाद वह शब्दरहित, स्पर्शरहित, रूपरहित, रसहीन, गन्धहीन होकर अव्यय, अनादि, अनन्त, महत् से भी परे ध्रुव, निर्मल और निरामय ब्रह्म ही शेष रहता है।

यहाँ तीसरा अध्याय समाप्त होता है।

❋

चतुर्थोऽध्यायः

अथ हैनं पैङ्गलः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं ज्ञानिनः किं कर्म का च स्थिति-रिति ॥1॥
स होवाच याज्ञवल्क्यः। अमानित्वादिसम्पन्नो मुमुक्षुरेकविंशतिकुलं तारयति। ब्रह्मविन्मात्रेण कुलमेकोत्तरशतं तारयति ॥2॥

बाद में पैंगल ऋषि ने फिर से याज्ञवल्क्य ऋषि से पूछा—"ज्ञानियों के कर्म कौन से होते हैं ? और उनकी स्थिति कैसी होती है ?" तब याज्ञवल्क्य ने कहा कि जो मुमुक्षु अमानित्व आदि गुणों से युक्त होता है, वह अपनी इक्कीस पीढ़ियों को तार देता है और ब्रह्मज्ञानी हो जाने से ही वह अपनी एक सौ एक पीढ़ियों को तार देता है।

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥3॥
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्।
जङ्गमानि विमानानि हृदयानि मनीषिणः ॥4॥
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्महर्षयः।
ततो नारायणः साक्षाद्धृदये सुप्रतिष्ठितः ॥5॥

तुम अपनी आत्मा को रथ का स्वामी, शरीर को रथ, बुद्धि को सारथि तथा मन को लगाम समझो। इस रथ के घोड़े इन्द्रियों को कहा गया है और विषयों को मार्गरूप कहा गया है (ये घोड़े विषयरूपी मार्ग पर दौड़ते हैं)। परन्तु मनीषियों का हृदय तो विमान की तरह इन सबसे ऊपर उठा हुआ है। ऋषि कहते हैं कि यह आत्मा इन्द्रिय और मन से युक्त होकर भोक्ता बनता है। रथ स्थानीय शरीरासनवाला वास्तव में सर्वप्राणियों के हृदयासन पर बैठा हुआ आत्मा तो साक्षात् नारायण ही है।

प्रारब्धकर्मपर्यन्तमहिनिर्मोकवद्व्यवहरति।
चन्द्रवच्चरते देही स मुक्तश्चानिकेतनः ॥6॥
तीर्थे श्वपचगृहे वा तनुं विहाय याति कैवल्यम्।
प्राणानवकीर्य याति कैवल्यम् ॥7॥
तं पश्चाद्दिग्बलिं कुर्यादथवा खननं चरेत्।
पुंसः प्रव्रजनं प्रोक्तं नेतराय कदाचन ॥8॥

प्रारब्ध कर्मों का क्षय हो जाने तक जीव जैसे साँप अपनी केंचुल बदलता है, वैसे ही अन्य शरीरों को बदलता रहता है, किन्तु अनिकेतन परिव्राजक और मुक्त आत्मा तो आकाश में चन्द्रमा की तरह सर्वत्र घूमता रहता है (स्वतंत्रता से विहार करता है)। ऐसा ज्ञानी पुरुष चाहे तीर्थ में शरीरत्याग करे, चाहे चाण्डाल के घर में प्राण छोड़ दे, तो भी वह सदा कैवल्य को ही प्राप्त होता है। और शरीरत्याग के बाद भी उसके शरीर की चाहे दिशाओं को बलि दे दी जाए (खुले में देह डाल दी जाए) अथवा चाहे जमीन खोद कर उसे गाड़ा जाए, पर वह तो कैवल्य को ही प्राप्त होता है। यह गाड़ने की विधि परिव्राजक संन्यासी के ही लिए है, अन्य के लिए नहीं है।

नाशौचं नाग्निकार्यं च न पिण्डं नोदकक्रिया ।
न कुर्यात्पार्वणादीनि ब्रह्मभूताय भिक्षवे ॥9॥
दग्धस्य दहनं नास्ति पक्वस्य पचनं यथा ।
ज्ञानाग्निदग्धदेहस्य न च श्राद्धं न च क्रिया ॥10॥
यावच्चोपाधिपर्यन्तं तावच्छुश्रूषयेद्गुरुम् ।
गुरुवद्गुरुभार्यायां तत्पुत्रेषु च वर्तनम् ॥11॥

ब्रह्मलीन संन्यासी के निमित्त कोई सूतक नहीं होता, उसका अग्निदाह भी नहीं होता। उसके आत्मा की शान्ति के लिए न कोई तर्पण-विधि, न कोई पिण्डदानादि या पार्वणादि ही करने चाहिए। उसके श्राद्ध की भी कोई जरूरत नहीं होती। जिस प्रकार जले हुए को जलाया नहीं जाता, पके हुए को पकाया नहीं जाता, उसी प्रकार ज्ञानरूपी अग्नि से जले हुए शरीर वाले उसकी श्राद्धादि क्रिया नहीं होती। जब तक सांसारिक उपाधियाँ रहती हैं, तब तक तो गुरु की सेवा-शुश्रूषा करनी चाहिए। और उसी प्रकार से गुरु की तरह ही गुरुपत्नी और गुरु की सन्तानों के प्रति भी सम्मानपूर्ण व्यवहार करना चाहिए।

शुद्धमानसः शुद्धचिद्रूपः सहिष्णुः सोऽहमस्मि सहिष्णुः सोऽहमस्मीति
प्राप्ते ज्ञानेन विज्ञाने ज्ञेये परमात्मनि हृदि संस्थिते देहे लब्धशान्तिपदं गते
तदा प्रभामनोबुद्धिशून्यं भवति ॥12॥

'मैं शुद्ध मानस वाला हूँ, मैं शुद्ध चैतन्यस्वरूप हूँ, सहिष्णु, वह सहिष्णु मैं ही हूँ'—इस प्रकार का ज्ञान जब प्राप्त हो जाता है, तब उस ज्ञानानुभव से तथा ज्ञेयरूप परमात्मा के हृदय में अच्छी तरह से बैठ जाने से देह को जब शान्तिपद की प्राप्ति हो जाती है, तब साधक मन-बुद्धि से शून्य होकर चैतन्यरूप हो जाता है।

अमृतेन तृप्तस्य पयसा किं प्रयोजनम्। एवं स्वात्मानं ज्ञात्वा वेदैः
प्रयोजनं किं भवति। ज्ञानामृततृप्तयोगिनो न किंचित्कर्तव्यमस्ति।
तदस्ति चेन्न स तत्त्वविद्भवति। दूरस्थोऽपि न दूरस्थः पिण्डवर्जितः
पिण्डस्थोऽपि प्रत्यगात्मा सर्वव्यापी भवति ॥13॥

अमृत से तृप्त हो जाने पर दूध की क्या आवश्यकता है ? इसी प्रकार आत्मा को जान लेने पर वेदों का भी भला क्या प्रयोजन है ? ज्ञानरूपी अमृत से तृप्त योगी के लिए कोई भी कार्य शेष नहीं रह जाता। यदि कोई कार्य शेष रह गया समझा जाए, तो वह तत्त्वज्ञानी ही नहीं हो सकता। वह दूर रहता हुआ भी दूर नहीं है, और पिण्ड (देह) में रहता हुआ भी पिण्ड से पृथक् प्रत्यगात्मा है, जो सर्वव्यापक है।

हृदयं निर्मलं कृत्वा चिन्तयित्वाप्यनामयम्।
अहमेव परं सर्वमिति पश्येत्परं सुखम् ॥14॥
यथा जले जलं क्षिप्तं क्षीरे क्षीरं घृते घृतम्।
अविशेषो भवेत्तद्वज्जीवात्म-परमात्मनोः ॥15॥

हृदय को विशुद्ध करके और अपने को, 'मैं अनामय हूँ' 'मैं ब्रह्म हूँ'—इस प्रकार चिन्तन करके 'मैं ही सब कुछ हूँ'—ऐसा सोचने और देखने से परमसुख का अनुभव होता है। जिस प्रकार पानी में पानी और दूध में दूध या घी में घी डाल देने से वे सब एकाकार हो जाते हैं, ठीक उसी प्रकार जीवात्मा और परमात्मा—दोनों एक साथ मिलने से अभिन्न (एकाकार, निर्विशेष) ही हो जाते हैं।

देहे ज्ञानेन दीपिते बुद्धिरखण्डाकाररूपा यदा भवति तदा विद्वान्ब्रह्म-
ज्ञानाग्निना कर्मबन्धं निर्दहेत् ॥16॥

ज्ञान के द्वारा देहस्थित अभिमान के नष्ट हो जाने पर तथा बुद्धि के अखण्डाकार हो जाने पर विद्वान् पुरुष ब्रह्मज्ञानरूपी अग्नि से कर्म-बन्धनों को जला डालता है।

ततः पवित्रं परमेश्वराख्यमद्वैतरूपं विमलाम्बराभम्।
यथोदके तोयमनुप्रविष्टं तथात्मरूपो निरुपाधिसंस्थितः ॥17॥
आकाशवत्सूक्ष्मशरीर आत्मा न दृश्यते वायुवदन्तरात्मा।
स बाह्यमभ्यन्तरनिश्चलात्मा ज्ञानोल्कया पश्यति चान्तरात्मा ॥18॥

इसके बाद वह स्वच्छ वस्त्र (आकाश) के समान निर्मल एवं पवित्र अद्वैतरूप परमेश्वर को प्राप्त करके जैसे एक जल दूसरे जल में मिलकर एकाकार हो जाता है, उसी प्रकार अपने आत्मरूप (सत्यस्वरूप) में मिलकर एकरूप हो जाता है। आत्मा आकाश की तरह सूक्ष्म है और वायु की तरह अदृश्य (दिखाई न पड़ने वाली) है। वह बाहर और भीतर में (दोनों ओर) निश्चल है। उसे केवल ज्ञानरूपी मशाल से ही देखा जा सकता है।

यत्र यत्र मृतो ज्ञानी येन वा केन मृत्युना।
यथा सर्वगतं व्योम तत्र तत्र लयं गतः ॥19॥
घटाकाशमिवात्मानं विलयं वेत्ति तत्त्वतः।
स गच्छति निरालम्बं ज्ञानालोकं समन्ततः ॥20॥

ज्ञानी जहाँ कहीं भी और जिस किसी भी प्रकार से मृत्यु प्राप्त करे, वह हर स्थिति में ब्रह्म में ही लय हो जाता है। क्योंकि ब्रह्म तो आकाश के समान सर्वव्यापी ही है। जिस प्रकार घड़े में अवस्थित आकाश महाकाश में लीन हो जाता है, उसी प्रकार तत्त्व को जान लेने वाला योगी भी सभी ओर से उस निरालम्ब और ज्ञानप्रकाशस्वरूप ब्रह्म को प्राप्त कर लेता है।

तपेद्वर्षसहस्राणि एकपादस्थितो नरः।
एतस्य ध्यानयोगस्य कलां नार्हति षोडशीम् ॥21॥
इदं ज्ञानमिदं ज्ञेयं तत्सर्वं ज्ञातुमिच्छति।
अपि वर्षसहस्रायुः शास्त्रान्तं नाधिगच्छति ॥22॥
विज्ञेयोऽक्षरतन्मात्रो जीवितं वापि चञ्चलम्।
विहाय शास्त्रजालानि यत्सत्यं तदुपास्यताम् ॥23॥
अनन्तकर्म शौचं च जपो यज्ञस्तथैव च।
तीर्थयात्राभिगमनं यावत्तत्त्वं न विन्दति ॥24॥

यदि कोई एक पैर पर खड़ा रहकर हजारों वर्ष तक तपस्या करे, तो भी वह ध्यानयोग की सोलह कलाओं में से एक की बराबरी भी नहीं कर सकता। यदि कोई ज्ञान और ज्ञेय को सम्पूर्णतया जानना

चाहता हो, तो हजार वर्ष की आयुपर्यन्त शास्त्राध्ययन करने पर भी उसका अन्त नहीं प्राप्त कर सकता। मनुष्य को यह जान लेना चाहिए कि केवल अक्षरब्रह्म ही सत्य है। मनुष्य का जीवन चञ्चल है, इसलिए शास्त्रों के जाल (झंझट) को छोड़कर जो सत्य तत्त्व है, उसी की उसे उपासना करनी चाहिए। शौच, जप, तप, तीर्थ, यज्ञ आदि भाँति-भाँति के कर्मों की सार्थकता तभी तक है, जब तक कि उस तत्त्व की प्राप्ति न हो जाए।

अहं ब्रह्मेति नियतं मोक्षहेतुर्महात्मनाम्।
द्वे पदे बन्धमोक्षाय न ममेति ममेति च ॥25॥
ममेति बध्यते जन्तुर्निर्ममेति विमुच्यते।
मनसो ह्युन्मनीभावे द्वैतं नैवोपलभ्यते ॥26॥
यदा यात्युन्मनीभावस्तदा तत्परमं पदम्।
यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र परं पदम् ॥27॥
तत्र तत्र परं ब्रह्म सर्वत्र समवस्थितम्।
हन्यान्मुष्टिभिराकाशं क्षुधार्तः खण्डयेत्तुषम्।
नाहंब्रह्मेति जानाति तस्य मुक्तिर्न जायते ॥28॥

महात्माओं के मोक्ष का हेतु (आधार) निश्चित रूप से 'मैं ब्रह्म हूँ', इस प्रकार की भावना ही है। बन्ध और मोक्ष के कारण ये दो शब्दसमूह ही हैं—'यह मेरा है' यह बन्धकारण है और 'यह मेरा नहीं है' यह मोक्षकारण है। 'मेरा है' यह भाव बन्धन में डालता है और 'मेरा नहीं है' यह भाव मोक्ष प्रदान करता है। जब मन उन्मनी अवस्था को प्राप्त हो जाता है, तब द्वैतभाव समाप्त हो जाता है। जब उन्मनीभाव प्राप्त हो जाता है, तभी परमपद की प्राप्ति होती है। उस अवस्था में जहाँ-जहाँ मन जाता है, वहाँ-वहाँ परमपद हो जाता है। परब्रह्म तो यत्र-तत्र-सर्वत्र विद्यमान ही है। परन्तु जो व्यक्ति यह नहीं जानता कि 'मैं ब्रह्म हूँ' उसकी मुक्ति नहीं होती। जिस प्रकार कोई आकाश में मुष्टि-प्रहार करे अथवा भूखा आदमी चावल प्राप्त करने के लिए भूसी को कूटे तो उसका प्रयास व्यर्थ ही होता है, उसी प्रकार ऐसे (अनधिकारी) व्यक्ति के मुक्तिप्राप्ति का उपाय व्यर्थ ही होता है।

य एतदुपनिषदं नित्यमधीते सोऽग्निपूतो भवति। स वायुपूतो भवति। स आदित्यपूतो भवति। स ब्रह्मपूतो भवति। स विष्णुपूतो भवति। स रुद्रपूतो भवति। स सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति। स सर्वेषु वेदेष्वधीतो भवति। स सर्ववेदव्रतचर्यासु चरितो भवति। तेनेतिहासपुराणानां रुद्राणां शतसहस्राणि जप्तानि फलानि भवन्ति। प्रणवानामयुतं जप्तं भवति। दश पूर्वान्दशोत्तरान्पुनाति। स पङ्क्तिपावनो भवति। स महान्भवति। ब्रह्महत्यासुरापानस्वर्णस्तेयगुरुतल्पगमनतत्संयोगिपातकेभ्यः पूतो भवति ॥29॥

जो मनुष्य इस उपनिषद् का नित्य पाठ करता है, वह अग्नि जैसा पवित्र होता है, वह वायु जैसा पवित्र होता है, वह सूर्य जैसा पवित्र हो जाता है, वह ब्रह्मा जैसा पवित्र होता है, वह विष्णु जैसा पवित्र होता है, वह रुद्र जैसा पवित्र होता है, वह सभी तीर्थों में स्नान किया हुआ हो, ऐसा पवित्र होता है, वह सभी वेदों को पढ़ा हुआ-सा हो जाता है, वह सभी वेदों में विहित सभी व्रतादि का करने वाला होता है, वह इतिहास-पुराणादि के अध्ययन का तथा एक लाख रुद्रजप का पुण्य प्राप्त कर लेता है। उसे

दस हजार प्रणवजप का पुण्यफल मिल जाता है। उसकी पहले की दस पीढ़ियाँ तथा बाद की दस पीढ़ियाँ पवित्र हो जाती हैं। वह अपने साथ बैठने वालों को भी पवित्र कर देता है। इससे वह 'पंक्तिपावन' हो जाता है। वह महान् होता है। वह ब्रह्महत्या, मदिरापान, सुवर्ण की चोरी, गुरु-पत्नी-गमन और अनेकानेक महापातक करने वालों की संगति से होने वाले अन्यान्य पातकों से मुक्त होकर पवित्र हो जाता है।

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुराततम् ॥30॥
तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते। विष्णोर्यत्परमं पदम्। ॐ सत्यमित्युपनिषद् ॥31॥

इति पैङ्गलोपनिषत्समाप्ता।

ज्ञानी लोग विश्वव्यापक भगवान् विष्णु के उस परमपद को द्युलोक में फैले हुए प्रकाश की तरह देखते हैं। विप्रलोग अर्थात् ब्रह्मनिष्ठा में ही जीवन को बिताने वाले आलस्य-प्रमादादि से रहित होकर सदैव श्रेष्ठ कर्म करने वाले जो साधक हैं, वे विष्णु के इस परमपद को (अन्तर्यामी परमेश्वर को) प्राप्त करते हैं। यह बात सत्य है। ऐसी रहस्यमयी यह उपनिषद् विद्या है।

इस प्रकार पैंगलोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं....पूर्णमेवावशिष्यते। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(62) भिक्षुकोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

इस उपनिषद् का सम्बन्ध शुक्लयजुर्वेद से है। इसमें आत्मा के मोक्ष और जगत् के हित के लिए भिक्षाटन के द्वारा जीवन-निर्वाह करने वाले संन्यास धर्म का संक्षेप में किन्तु प्रभावशाली ढंग से वर्णन किया गया है। कुटीचक, बहूदक, हंस और परमहंस—इन चार प्रकार के भिक्षुओं के विविध वेश, विविध आचार आदि बताए गए हैं। फिर भी वे सभी मोक्ष की ही इच्छा रखने वाले होते हैं, ऐसा बताया गया है। इसमें परमहंस संन्यासी का महत्त्व बताया गया है। उपनिषद् छोटी होने पर भी विशद है।

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमिदः पूर्णमिदं.....पूर्णमेवावशिष्यते। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (पैंगलोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

ॐ अथ भिक्षूणां मोक्षार्थिनां कुटीचकबहूदकहंसपरमहंसाश्चेति चत्वारः ॥1॥

कुटीचका नाम गौतमभरद्वाजयाज्ञवल्क्यवसिष्ठप्रभृतयोऽष्टौ ग्रासांश्चरन्तो योगमार्गे मोक्षमेव प्रार्थयन्ते ॥2॥

मोक्ष को चाहने वाले भिक्षुओं के चार प्रकार होते हैं—कुटीचक, बहूदक, हंस और परमहंस। उनमें कुटीचक भिक्षु गौतम, भारद्वाज, याज्ञवल्क्य और वसिष्ठ ऋषि आदि आठ ग्रास ही भोजन लेकर योगमार्ग के द्वारा (उसके माध्यम से) मोक्ष के लिए प्रयत्न करते हैं।

अथ बहूदका नाम त्रिदण्डकमण्डलुशिखायज्ञोपवीतकाषायवस्त्रधारिणो ब्रह्मर्षिगृहे मधुमांसं वर्जयित्वाऽष्टौ ग्रासान्भैक्षाचरणं कृत्वा योगमार्गे मोक्षमेव प्रार्थयन्ते ॥3॥
अथ हंसा नाम ग्राम एकरात्रं नगरे पञ्चरात्रं क्षेत्रे सप्तरात्रं तदुपरि न वसेयुः। गोमूत्रगोमयाहारिणो नित्यं चान्द्रायणपरायणा योगमार्गे मोक्ष-मेव प्रार्थयन्ते ॥4॥

और बहूदक नामक भिक्षु लोग त्रिदण्ड, कमण्डलु, शिखा (चोटी), यज्ञोपवीत और काषायवस्त्र धारण करते हैं। ये किसी ब्रह्मर्षि के घर में रहते हैं। वे मद्य-मांस को छोड़कर भिक्षाटन के द्वारा प्राप्त आठ ग्रास का ही भोजन करते हैं और योगमार्ग के द्वारा मोक्षानुसन्धान करते हैं। अब जो हंस नामक भिक्षु होते हैं, वे किसी गाँव में एक रात्रि, नगर में पाँच रात्रि और तीर्थस्थल में सात रात्रि से अधिक निवास नहीं करते। वे गोमूत्र और गोमय (गोबर) का ही आहार करते हैं और सदैव चान्द्रायणव्रत के परायण होकर योगमार्ग के द्वारा मोक्ष का अनुसन्धान करते रहते हैं।

अथ परमहंसा नाम संवर्तकारुणिश्वेतकेतुजडभरतदत्तात्रेयशुकवामदेव-हारीतकप्रभृतयोऽष्टौ ग्रासांश्चरन्तो योगमार्गे मोक्षमेव प्रार्थयन्ते। वृक्षमूले शून्यगृहे श्मशानवासिनो वा साम्बरा वा दिगम्बरा वा।.ने तेषां धर्माधर्मौ लाभालाभौ शुद्धाशुद्धौ द्वैतवर्जिता समलोष्टाश्मकाञ्चनाः सर्ववर्णेषु भैक्षाचरणं कृत्वा सर्वत्रात्मैवेति पश्यन्ति। अथ जातरूपधरा निर्द्वन्द्वा निष्परिग्रहाः शुक्लध्यानपरायणा आत्मनिष्ठाः प्राणसंधारणार्थं यथोक्त-काले भैक्षमाचरन्तः शून्यागारदेवगृहतृणकूट वल्मीकवृक्षमूलकुलाल-शालाग्निहोत्रशालानदीपुलिनगिरिकन्दरकुहरकोटरनिर्झरस्थण्डिले तत्र ब्रह्ममार्गे सम्यक्संपन्नाः शुद्धमानसाः परमहंसाचरणेन संन्यासेन देहत्यागं कुर्वन्ति ते परमहंसा नामेत्युपनिषत् ॥5॥

इति भिक्षुकोपनिषत्समाप्ता।

परमहंस नामक भिक्षु संवर्तक, आरुणि, श्वेतकेतु, जडभरत, दत्तात्रेय, शुकदेव, वामदेव और हारीतक की तरह आठ ग्रास भोजन करके योगमार्ग में विचरण करते हुए मोक्ष की प्राप्ति के लिए प्रयत्नशील रहते हैं। इन परमहंसों का निवास-स्थान किसी वृक्ष का मूल, कोई सूना घर, अथवा श्मशान होता है। वे कभी वस्त्र पहनते हैं और कभी नहीं भी पहनते। उनके लिए कोई धर्म या अधर्म, कोई लाभ या अलाभ—कुछ भी नहीं होता। द्वैत के सन्दर्भ में उनके लिए कुछ शुभ या अशुभ नहीं होता। वे मिट्टी, सोने या पत्थर में कोई भेदभाव नहीं करते (अर्थात् उनके लिए ये सब समान ही हैं)। सभी वर्णों में वे लोग भिक्षाटन करते हैं। और सर्वत्र अपनी आत्मा का ही दर्शन करते रहते हैं। तुरन्त जन्मे हुए बालक की तरह वे एकदम निर्लेप, निर्विकार (निर्दोष-निर्दश—शुचि-अशुचि की भावना से अतीत) होते हैं। वे परमहंस भिक्षुलोग निर्द्वन्द्व परिग्रहरहित, शुक्लध्यानपरायण, आत्मनिष्ठ जीवन धारण करने की इच्छा से यथाविहित काल में भिक्षाटन करते हुए किसी एकान्त घर, देवस्थल, झोपड़ी, वल्मीक (बाँबी), वृक्षमूल, कुम्हार के घर, यज्ञशाला, नदी-तट, पर्वत की गुफा, टीले, गड्ढे, झरने आदि किसी भी स्थल में निवास करते हैं। ऐसे स्थानों में निवास करते हुए वे अच्छी तरह से आत्मिक विभूतियों से युक्त होकर शुद्ध मन से (निष्ठा से) परमहंस वृत्ति का पालन करके संन्यास द्वारा शरीर को छोड़ देते हैं। इस तरह आचरण करने वाले वे लोग परमहंस कहलाते हैं, ऐसा इस उपनिषद् का अभिमत है।

इस प्रकार भिक्षुकोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं.....पूर्णमेवावशिष्यते। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

❋

(63) महोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

इस सामवेदीय उपनिषद् में बड़े-बड़े छः अध्याय हैं। प्रथमाध्याय में सांख्यानुसारी पचीस तत्त्व बताए हैं किन्तु उनके अतिरिक्त एक नारायणरूप नियन्ता को भी सम्मिलित किया गया है। नारायण से शंकर और ब्रह्मा की उत्पत्ति बताकर दूसरे और तीसरे अध्याय मे शुकदेव की कथा कही गई है। इनमें शुकदेव जी की साधना और इस साधना के फलस्वरूप उन्होंने जो आध्यात्मिक अनुभूतियाँ प्राप्त कीं, उनका वर्णन है। जब ऐसी अनुभूतियों से उन्हें शान्ति न मिली, तब वे अपने पिता व्यास जी के पास पहुँचे। व्यास जी से उन्होंने सारी बातें कहीं। तब व्यास जी ने उन्हें तत्त्वोपदेश देकर राजा जनक के यहाँ परितोष प्राप्त करने के लिए भेजा। जनक की कसौटी में वे खरे उतरे। जनक के प्रथम उपदेश से तो उन्होंने प्राप्त की ही प्राप्ति की थी, इसलिए उन्हें पहले तो शान्ति नहीं हुई। बाद में जनक ने जीवन्मुक्ति और विदेहमुक्ति के बारे में कहा, तब उन्हें शान्ति मिली और वे मेरु-शिखर पर पहुँचकर समाधि में लीन हुए। तीसरे अध्याय से लेकर अन्त तक निदाघ और ऋभु का संवाद चलता है। इन अध्यायों में ऋभु द्वारा निदाघ को बड़ा अच्छा तत्त्वविवेचनात्मक उपदेश दिया गया है। इस कार्यकारणसंघात के बीच में से छानबीन कर आत्मतत्त्व का तारण इसमें प्रदर्शित किया गया है। इस उपदेश में मानो वेदान्त का सारा सागर ही गर्जना कर रहा है।

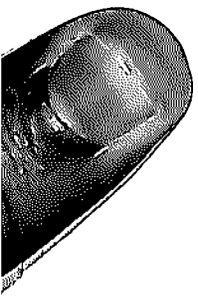

शान्तिपाठः

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुःश्रोत्रमथोबलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोद-निराकरणं मेऽस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

हे परब्रह्म परमात्मा! हमारे सभी अंग—वाणी, प्राण, चक्षु, श्रोत्र और सभी इन्द्रियाँ तथा बल परिपुष्ट हों। यह जो सर्वरूप उपनिषत्प्रतिपादित ब्रह्म है, उस ब्रह्म की अवगणना (तिरस्कार) हम न करें और ब्रह्म (भी) हमारा परित्याग न करें। उस (ब्रह्म) के साथ हमारा अटूट सम्बन्ध हो। उपनिषदों में प्रतिपादित जो धर्म हैं, वे सब परमात्मा में रत हममें प्रविष्ट हों, वे सभी हमारे धर्म में हों।

हे परमात्मा! (हमारे) त्रिविध तापों की शान्ति हो।

प्रथमोऽध्यायः

अथातो महोपनिषदं व्याख्यास्यामः ॥1॥
तदाहुः—एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानो नापो नाग्नीषोमौ नेमे द्यावापृथिवी न नक्षत्राणि न सूर्यो न चन्द्रमाः ॥2॥

स एकाकी न रमते ॥3॥
तस्य ध्यानान्तःस्थस्य यज्ञस्तोममुच्यते ॥4॥
तस्मिन् पुरुषाश्चतुर्दश जायन्ते एका कन्या दशेन्द्रियाणि मन एकादशं तेजो द्वादशमहंकारस्त्रयोदशकः प्राणश्चतुर्दश आत्मा पञ्चदशी बुद्धिर्भूतानि पञ्च तन्मात्राणि पञ्च महाभूतानि स एकः पञ्चविंशतिः पुरुषः ॥5॥
तत्पुरुषं पुरुषो निवेश्य नास्य प्रधानसंवत्सरा जायन्ते। संवत्सरादधि-जायन्ते ॥6॥

अब हम महोपनिषद् कहेंगे। उसमें प्रथम यह कहा जाता है कि इस सृष्टि के पहले एक नारायण ही थे। ब्रह्मा भी नहीं थे, शंकर भी नहीं थे, जल नहीं था, अग्नि और सोम भी नहीं थे। यह आकाश और पृथ्वी भी नहीं थे। नक्षत्र नहीं थे। चन्द्र न था, सूर्य भी न था। उस समय अकेले नारायण को आनन्द नहीं आया (चैन नहीं पड़ा)। वे ध्यान में बैठकर चिन्तन करने लगे। अतः उनके सामने यज्ञ-समूह उच्चरित हुआ। उसमें चौदह पुरुष जन्मे। एक कन्या जन्मी। दश इन्द्रियाँ, ग्यारहवाँ तेजोरूप मन, बारहवाँ अहंकार, तेरहवाँ प्राण, चौदहवाँ आत्मा और पंद्रहवीं बुद्धि हुई। बाद में पाँच तन्मात्राएँ और पाँच महाभूत उत्पन्न हुए। इस प्रकार वह एक पुरुष पचीस रूप में (विराट् या सूत्रात्मा रूप में) उत्पन्न हुआ। उस पुरुष (सूत्रात्मा या हिरण्यगर्भ) को उसका अधिष्ठाता (नारायण) सृष्टि आदि स्थूल कर्म में स्थापित करके और स्वयं असंग और उदासीन हो गया। 'इतने काल तक वह ऐसा रहता है'—इस तरह के कोई संवत्सर जैसे कालपरिमाण उस समय उत्पन्न नहीं होते। कालपरिमाण तो संवत्सर से ही पैदा होते हैं।

अथ पुनरेव नारायणः सोऽन्यत्कामो मनसा ध्यायत। तस्य ध्यानान्तः-स्थस्य ललाटात् त्र्यक्षः शूलपाणिः पुरुषो जायते। बिभ्रच्छ्रियं यशः सत्यं ब्रह्मचर्यं तपो वैराग्यं मन ऐश्वर्यं सप्रणवा व्याहृतय ऋग्यजुःसामाथ-र्वाङ्गिरसः सर्वाणि छन्दांसि तान्यङ्गे समाश्रितानि। तस्मादीशानो महादेवो महादेवः ॥7॥

बाद में फिर उस नारायण ने एक अन्य कामना की। उन्होंने अपने मन से ध्यान किया। ध्यानस्थ उनके (नारायण के) ललाट से तीन आँखों वाले त्रिशूलधारी पुरुष का जन्म हुआ। वह लक्ष्मी, यश, सत्य, ब्रह्मचर्य, तप, वैराग्य, मन तथा ऐश्वर्य धारण किए हुए था। प्रणवसहित सभी व्याहृतियाँ, ऋक्-यजुष्-साम-अथर्ववेद, सभी छन्द उसके शरीर में विद्यमान थे। अत एव वे ईशान हैं, वे बड़े देव हैं इसलिए वे महादेव हैं।

अथ पुनरेव नारायणः सोऽन्यत्कामो मनसा ध्यायत। तस्य ध्यानान्तः-स्थस्य ललाटात् स्वेदोऽपतत्। ता इमाः प्रतता आपः। ततस्तेजो हिरण्मयमण्डम्। तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत ॥8॥

बाद में फिर उन नारायण ने अन्य इच्छा की और मन से ध्यान किया। जब वे ध्यान में बैठे, तब उनके ललाट से पसीना गिर पड़ा। वह जल के रूप में फैल गया। उसमें से तेज पैदा हुआ और एक स्वर्णमय अण्ड उत्पन्न हुआ। उसमें से चार मुख वाले ब्रह्मा उत्पन्न हुए।

सोऽध्यायत्। पूर्वाभिमुखो भूत्वा भूरिति व्याहृतिर्गायत्रं छन्द ऋग्वेदो-ऽग्निर्देवता। पश्चिमाभिमुखो भूत्वा भुव इति व्याहृतिस्त्रैष्टुभं छन्दो

यजुर्वेदो वायुर्देवता । उत्तराभिमुखो भूत्वा स्वरिति व्याहृतिर्जागतं छन्दः
सामवेदः सूर्यो देवता । दक्षिणाभिमुखो भूत्वा मह इति व्याहृतिरानुष्टुभं
छन्दोऽथर्ववेदः सोमो देवता ॥9॥

उत्पन्न होकर उस ब्रह्मा ने पूर्वाभिमुख होकर ध्यान किया कि यह 'भूर्' व्याहति, गायत्री छन्द, ऋग्वेद और अग्निदेव हैं। फिर उन्होंने पश्चिमाभिमुख होकर यह 'भुवर्' व्याहति, त्रैष्टुभ् छन्द, यजुर्वेद और वायुदेव यह है, ऐसा ध्यान किया। फिर उत्तराभिमुख होकर यह 'स्वर्' व्याहति, जाग्रत् छन्द, सामवेद और सूर्यदेव हैं, ऐसा ध्यान किया। फिर दक्षिणाभिमुख होकर यह 'महः' व्याहति, अनुष्टुभ् छन्द और अथर्ववेद तथा चन्द्रदेव हैं, ऐसा ध्यान किया।

सहस्रशीर्षं देवं सहस्राक्षं विश्वशम्भुवम् ।
विश्वतः परमं नित्यं विश्वं नारायणं हरिम् ॥10॥
विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति ।
पतिं विश्वेश्वरं देवं समुद्रेकं विश्वरूपिणम् ॥11॥

और भी हजारों मस्तकों वाले, हजारों आँखों वाले, जगत् का कल्याण करने वाले, सर्वश्रेष्ठ, नित्य, विश्वरूप, भक्तों के दुःख दूर करने वाले, श्रीनारायण देव का उन्होंने (ब्रह्मा ने) ध्यान किया कि यह सर्वजगत् उस पुरुषमय ही है। उन्हीं के आधार पर यह सारा जगत् टिका हुआ है। जगत् के प्रतिपालक-विश्वेश्वरदेव, प्रत्यगात्मा से अभिन्न होकर ब्रह्मरूप से सम्यक् (योग्य) रीति से ऊपर उठे हुए उन ब्रह्मा ने 'वह मैं ही हूँ'—ऐसा ध्यान किया।

पद्मकोशप्रतीकाशं लम्बत्याकोशसन्निभम् ।
हृदयं चाप्यधोमुखं सन्तत्यै सीत्कराभिश्च ॥12॥
तस्य मध्ये महानर्चिर्विश्वार्चिर्विश्वतो मुखम् ।
तस्य मध्ये वह्निशिखा अणीयोर्ध्वा व्यवस्थिता ॥13॥
तस्याः शिखाया मध्ये पुरुषः परमात्मा व्यवस्थितः ।
स ब्रह्मा स ईशानः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ॥14॥
इति महोपनिषत् ।

इति प्रथमोऽध्यायः ।

पद्मकोश जैसे प्रकाशित, नीचे की ओर मुखवाला, जो जीवन की सन्तति (सातत्य) के लिए ही लटक रहा है, जो ठण्डे पानी के शीकरों से युक्त है (जिससे जल-बिन्दुओं का स्राव होता रहता है) ऐसा एक हृदय सभी प्राणियों के भीतर प्रतिष्ठित है। ऐसे उस हृदय के बीच में चारों ओर व्याप्त और सभी ओर अपनी ज्वालाएँ फैलाने वाली विशाल वह्निशिखा है। उसके बीच अतिसूक्ष्म सीधी अग्निशिखा है, उसके बीच परमात्मा हैं। वही ब्रह्मा, शंकर, इन्द्र और वही अविनाशी तथा परम स्वयंप्रकाश है—ऐसा यह महोपनिषद् कहती है।

यहाँ पर प्रथम अध्याय समाप्त होता है।

❋

द्वितीयोऽध्यायः

शुको नाम महातेजाः स्वरूपानन्दतत्परः ।
जातमात्रेण मुनिराड् यत् सत्यं तदवाप्तवान् ॥1॥
तेनासौ स्वविवेकेन स्वयमेव महामनाः ।
प्रविचार्य चिरं साधु स्वात्मनिश्चयमाप्नुयात् ॥2॥
अनाख्यत्वादगम्यत्वान्मनःषष्ठेन्द्रियस्थितेः ।
चिन्मात्रमेवायमणुराकाशादपि सूक्ष्मकः ॥3॥
चिदणोः परमस्यान्तः कोटिब्रह्माण्डरेणवः ।
उत्पत्तिस्थितिमभ्येत्य लीयन्ते शक्तिपर्ययात् ॥4॥

शुकदेव नाम के एक बड़े तेजस्वी मुनिराज सदैव स्वरूपानन्द में तल्लीन रहते थे। वे जन्मे थे तब से ही सत्य पदार्थ जो है उसे प्राप्त कर चुके थे। महामना उन शुकदेव जी ने अपने आप ही स्वयंभू विवेक से दीर्घकाल तक बहुत ही चिन्तन किया। और बाद में इस प्रकार का उत्तम अपने आत्मा के विषय में निश्चय किया था कि मनसहित छहों इन्द्रियों की उपस्थिति से अगम्य और अवर्णनीय होने से यह आत्मा मात्र चैतन्य रूप ही है। वह अणु है अर्थात् आकाश से भी सूक्ष्म है। इस चैतन्यरूप परमाणु के भीतर करोड़ों ब्रह्माण्डरूपी रजकण उत्पत्ति तथा स्थिति को प्राप्त करते रहते हैं। और शक्ति में परिवर्तन हो जाने से उसी चिदणु में लीन हो जाते हैं।

आकाशं बाह्यशून्यत्वादनाकाशं तु चित्त्वतः ।
न किञ्चिद्यदनिर्देश्यं वस्तु सत्तेति किञ्चन ॥5॥
चेतनोऽसौ प्रकाशत्वाद्वेद्याभावाच्छिलोपमः ।
स्वात्मनि व्योमनि स्वस्थे जगदुन्मेषचित्रकृत् ॥6॥
तद्भामात्रमिदं विश्वमिति न स्यात्ततः पृथक् ।
जगद्भेदोऽपि तद्भानमिति भेदोऽपि तन्मयः ॥7॥
सर्वगः सर्वसंबन्धो गत्यभावान्न गच्छति ।
नास्त्यसावाश्रयाभावात् सद्रूपत्वादथास्ति च ॥8॥

वह आत्मतत्त्व बाहर की दृष्टि से शून्य जैसा होने से आकाश है। परन्तु वह तो चिद्रूप है, वह कहीं वास्तविक रूप में आकाश तो नहीं है। 'कुछ है ही नहीं'—इस तरह कहना या बताना तो असंभव ही है, इसलिए कुछ 'सत्ता' रूप तो अवश्य है ही। वह प्रकाशरूप होने से चेतन है पर उसे जानना असंभव होने से शिला जैसा है। अपने आकाशरूप स्वरूप में ही वह जगत् के प्रादुर्भावरूप चित्र अंकित करता है। यह सम्पूर्ण विश्व उसी का प्रकाशमात्र होने के कारण उससे अलग है ही नहीं। जगत् रूप भेद भी तो उसी का भान है क्योंकि भेद भी तो तन्मय (आत्ममय) ही है। वह सभी ओर गति करता है और सभी के साथ सम्बन्ध वाला होता है। सभी के साथ सम्बद्ध होने से उसमें कोई गति नहीं होती, इसलिए वह चलायमान भी नहीं है। वह निरालम्ब है इसलिए वह 'नहीं' है। परन्तु, वह सत्यस्वरूप है इसलिए वह 'है भी तो सही।'

विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातेर्दातुः परायणम् ।
सर्वसंकल्पसंन्यासश्चेतसा यत्परिग्रहः ॥9॥

जाग्रतः प्रत्ययाभावं यस्याहुः प्रत्ययं बुधाः ।
यत्संकोचविकासाभ्यां जगत्प्रलयसृष्टयः ॥10॥
निष्ठा वेदान्तवाक्यानामथ वाचामगोचरः ।
अहं सच्चित्परानन्दब्रह्मैवास्मि न चेतरः ॥11॥

ब्रह्म विज्ञानरूप और आनन्दरूप है। वह जीवन्मुक्तिरूपी धनदाता मनुष्य की गुरु की परमगतिरूप है (गुरु की सार्थकता है)। चित्त के द्वारा सभी संकल्पों का त्याग करना ही परब्रह्म को स्वीकार करना है। विद्वान् लोग कहते हैं कि जागते रहने पर भी बाह्य विषयों का भान न होना ही ब्रह्म का ज्ञान है। उस ब्रह्म के संकोच और विकास से सारी सृष्टि का सर्जन और प्रलय होता है। पहले वेदान्त के वाक्यों पर श्रद्धा उत्पन्न होती है और फिर बाद में 'वाणी का अविषय सत्-चित्-आनन्दस्वरूप परमात्मा मैं ही हूँ, अन्य कोई नहीं' ऐसा अनुभव होता है।

स्वयैव सूक्ष्मया बुद्ध्या सर्वं विज्ञातवान् शुकः ।
स्वयं प्राप्ते परे वस्तुन्यविश्रान्तमनाः स्थितः ॥12॥
इदं वस्त्विति विश्वासं नासावात्मन्युपाययौ ।
केवलं विरामास्य चेतो विषयचापलम् ।
भोगेभ्यो भूरि भङ्गेभ्यो धाराभ्य इव चातकः ॥13॥

यह सब शुकदेव ने अपनी सूक्ष्म बुद्धि से ही जाना था और अपने आप ही परम वस्तु को प्राप्त किया था। परन्तु तो भी उनका चित्त विश्रान्ति (शान्ति) को प्राप्त नहीं कर पाया था। और आत्मा के विषय में उनका विचार 'यह वही आत्मतत्त्व है'—इस तरह निश्चयात्मक रूप से दृढ नहीं हुआ था। केवल उनका विषयचंचल चित्त अब विषयों से रुक गया था और जिस तरह चातक जलधाराओं से विराम को प्राप्त होता है, उस तरह अतिनाशवान् विषयों में से वे विराम को प्राप्त किए हुए थे।

एकदा सोऽमलप्रज्ञो मेरावेकान्तसंस्थितम् ।
पप्रच्छ पितरं भक्त्या कृष्णद्वैपायनं मुनिम् ॥14॥
संसाराडम्बरमिदं कथमभ्युत्थितं मुने ।
कथं च प्रशमं याति कियत् कस्य कदा वद ॥15॥
एवं पृष्टेन मुनिना व्यासेनाखिलमात्मजे ।
यथावदखिलं प्रोक्तं वक्तव्यं विदितात्मना ॥16॥
अज्ञासिषं पूर्वमेवमहमित्यथ तत्पितुः ।
स शुकः स्वकया बुद्ध्या न वाक्यं बहु मन्यते ॥17॥

एक दिन निर्मल बुद्धिवाले शुकदेव जी मेरु पर्वत के ऊपर अकेले ही बैठे थे। वहाँ उन्होंने अपने पिताजी कृष्णद्वैपायन (व्यास) से भक्तिभावपूर्वक पूछा—'हे मुनि ! यह संसाररूपी आडम्बर किस तरह स्थित है ? वह किसका, कितना, कब और किस तरह शान्त होता है, यह बताइए।' उनसे ऐसा पूछे जाने पर उन आत्मज्ञाता व्यास मुनि ने अपने पुत्र से जो कुछ कहने योग्य था वह सब कुछ कह दिया। परन्तु शुकदेव जी ने 'यह तो मैंने पहले से ही जान लिया है'—ऐसा मानकर पिता का कथन अपनी बुद्धि से बहुत नहीं माना।

व्यासोऽपि भगवान् बुद्ध्वा पुत्राभिप्रायमीदृशम् ।
प्रत्युवाच पुनः पुत्रं नाहं जानामि तत्त्वतः ॥18॥
जनको नाम भूपालो विद्यते मिथिलापुरे ।
यथावद्वेत्त्यसौ वेद्यं तस्मात् सर्वमवाप्स्यसि ॥19॥
पित्रेत्युक्तः शुकः प्रायात् सुमेरोर्वसुधातलम् ।
विदेहनगरीं प्राप जनकेनाभिपालिताम् ॥20॥

भगवान् व्यास पुत्र के इस अभिप्राय को समझ गए। उन्होंने फिर से अपने पुत्र से कहा कि—"यह तो मैं अच्छी तरह से जानता नहीं हूँ। मिथिला में जनक नाम का राजा है। वह जाननेयोग्य सब कुछ जानता है। इसलिए उनके पास से तुम सब कुछ जान सकोगे।" पिता ने जब ऐसा कहा तब शुकदेवजी सुमेरु पर्वत से नीचे आए और जनक द्वारा रक्षित मिथिलानगरी में प्रवेश किया।

आवेदितोऽसौ याष्टीकैर्जनकाय महात्मने ।
द्वारि व्याससुतो राजन् शुकोऽत्र स्थितवानिति ॥21॥
जिज्ञासार्थं शुकस्यासावास्तामेवेत्यवज्ञया ।
उक्त्वा बभूव जनकस्तूष्णीं सप्त दिनान्यथ ॥22॥
ततः प्रवेशयामास जनकः शुकमङ्गणे ।
तत्राहानि स सप्तैव तथैवावसदुन्मनाः ॥23॥
ततः प्रवेशयामास जनकोऽन्तःपुराजिरे ।
राजा न दृश्यते तावदिति सप्त दिनानि तम् ॥24॥

शुकदेव मुनि के आगमन पर द्वारपालों ने महात्मा जनक को खबर पहुँचाई कि "महाराज ! व्यासपुत्र शुकदेव जी यहाँ द्वार पर आकर खड़े हैं।" शुकदेव जी की परीक्षा करने के लिए जनक ने अवज्ञापूर्वक कहा कि—'खड़े रहने दो।' ऐसा कहकर वे (जनक) सात दिनों तक कुछ बोले ही नहीं। इसके बाद जनक ने शुकदेव को आँगन में प्रवेश करवाया। परन्तु वहाँ भी उन्होंने (शुकदेवजी ने) सात दिनों तक उसे (राजा को) नहीं देखा। वे उन्मन (संसारविमुख) शुकदेव वैसे ही रहे। बाद में राजा ने उन्हें अन्तःपुर के आंगन में प्रवेश करवाया तो वहाँ पर भी सात दिनों तक उन्होंने राजा को देखा नहीं।

तत्रोन्मदाभिः कान्ताभिर्भोजनैर्भोगसंचयैः ।
जनको लालयामास शुकं शशिनिभाननम् ॥25॥
ते भोगास्तानि भोज्यानि व्यासपुत्रस्य तन्मनः ।
नाजह्रुर्मन्दपवनो बद्धपीठमिवाचलम् ॥26॥
केवलं सुसमः स्वच्छो मौनी मुदितमानसः ।
संपूर्ण इव शीतांशुरतिष्ठदमलः शुकः ॥27॥

तदनन्तर राजा जनक ने वहाँ मदमस्त स्त्रियों, भाँति-भाँति के भोजनों और तरह-तरह के पदार्थों से उन चन्द्र जैसे मुखवाले शुकदेवजी का स्वागत किया। परन्तु उन भोगों ने और भोजनों ने शुकदेवजी के मन को उसी प्रकार चलायमान नहीं किया, जिस प्रकार मन्द-मन्द पवन मजबूत नींव वाले दृढ़ पर्वतो को हिलाने में सक्षम नहीं होता। शुकदेव जी तो अत्यन्त समबुद्धि वाले, समभावी, स्वच्छ, मौनी, प्रसन्नचित्त और पूर्ण चन्द्र की तरह निर्मल ही रहे।

परिज्ञातस्वभावं तं शुकं स जनको नृपः ।
आनीय मुदितात्मानमवलोक्य ननाम ह ॥28॥
निःशेषितजगत्कार्यः प्राप्ताखिलमनोरथः ।
किमीप्सितं तवेत्याह कृतस्वागत आह तम् ॥29॥
संसाराडम्बरमिदं कथमभ्युत्थितं गुरो ।
कथं प्रशममायाति यथावत् कथयाशु मे ॥30॥
यथावदखिलं प्रोक्तं जनकेन महात्मना ।
तदेव यत् पुरा प्रोक्तं तस्य पित्रा महाधिया ॥31॥

इस तरह शुकदेव के स्वभाव की परीक्षा लेने के बाद राजा जनक ने उन्हें अपने समीप बुलाया और आनंदी आत्मा के दर्शन करके उन्हें नमन किया। जिस राजा ने जगत् के सभी कार्य समाप्त कर दिये थे, और जिसके सभी मनोरथ परिपूर्ण हो चुके थे, ऐसे उस राजा ने शुकदेव का स्वागत करके फिर उनसे कहा कि—"आपकी क्या इच्छा है ?" तब शुकदेव ने कहा—"हे गुरो ! यह संसाररूपी आडम्बर किस तरह उत्पन्न हुआ है और यह किस प्रकार से नष्ट होता है ? यह आप मुझे जल्द ही बताइए।" यह सुनकर महात्मा जनक ने उन्हें वे सभी बातें तत्त्वत: बतला दी जो कि उनके (शुकदेव के) महाबुद्धिमान पिता (श्रीव्यास) ने पहले ही कह दिया था।

स्वयमेव मया पूर्वमभिज्ञातं विशेषतः ।
एतदेव हि पृष्टेन पित्रा मे समुदाहृतम् ॥32॥
भवताऽप्येष एवार्थः कथितो वाग्विदां वर ।
एष एव हि वाक्यार्थः शास्त्रेषु परिदृश्यते ॥33॥
मनोविकल्पसञ्जातं तद्विकल्पपरिक्षयात् ।
क्षीयते दग्धसंसारो निःसार इति निश्चितः ॥34॥
तत् किमेतन्महाभाग सत्यं ब्रूहि ममाचलम् ।
त्वत्तो विश्रममाप्नोमि चेतसा भ्रमता जगत् ॥35॥

तब शुकदेवजी ने कहा—"यह सब तो मैंने पहले ही स्वयं जान लिया है। विशेष जानने के लिए मैंने अपने पिताजी से पूछा था, तब उन्होंने भी यही कहा था। और आप भी तो यही अर्थ बतला रहे हैं। हे वक्ताओं में श्रेष्ठ ! यही वाक्य शास्त्रों में भी देखा जा सकता है। परन्तु इसके विषय में मेरे मन में जो संशय है उसका यदि नाश हो, तभी यह जलता हुआ नि:सार संसार नष्ट हो सकता है, ऐसा मेरा निश्चय है। इसलिए हे महाभाग ! यह सब क्या है, इसका उत्तर मुझे निश्चित और सही रूप में बताइए। इस जगत् के विषय में मेरा मन भ्रमित रहता है। परन्तु मुझे आपके द्वारा ही शान्ति प्राप्त होगी।"

शृणु तावदिदानीं त्वं कथ्यमानमिदं मया ।
श्रीशुकं ज्ञान विस्तारं बुद्धिसारान्तरान्तरम् ॥36॥
यद्विज्ञानात् पुमान् सद्यो जीवन्मुक्तत्वमाप्नुयात् ॥37॥

तब जनक ने कहा—हे शुकदेवजी ! मैं अब इस ज्ञान का विस्तार कर रहा हूँ, उसे आप सुनिए। वह बुद्धि के भीतर का और उसके भी भीतर का सत्य है, उस सत्य के भी भीतर का सार है। उसको जानने से मनुष्य तुरन्त ही जीवन्मुक्तता को प्राप्त कर लेता है।

दृश्यं नास्तीति बोधेन मनसो दृश्यमार्जनम् ।
सम्पन्नं चेत्तदुत्पन्ना परा निर्वाणनिर्वृतिः ॥38॥
अशेषेण परित्यागो वासनाया य उत्तमः ।
मोक्ष इत्युच्यते सद्भिः स एव विमलक्रमः ॥39॥
ये शुद्धवासना भूयो न जन्मानर्थभागिनः ।
ज्ञातज्ञेयास्त उच्यन्ते जीवन्मुक्ता महाधियः ॥40॥
पदार्थभावनादार्ढ्यं बन्ध इत्यभिधीयते ।
वासनातानवं ब्रह्मन् मोक्ष इत्यभिधीयते ॥41॥

मन में से यदि 'दृश्य है ही नहीं'—इस प्रकार के ज्ञान से दृश्य बिल्कुल ही साफ (नष्ट) हो जाए तो निर्वाण की परम शान्ति प्राप्त हो जाती है। वासना का सम्पूर्णत: त्याग कर देना ही उत्तम मोक्ष है। और उसी को सत्पुरुष 'निर्मल क्रम' कहते हैं। शुद्ध वासना वाले जो मनुष्य (वासनाओं की जिनमें शुद्धि हो चुकी है ऐसे मनुष्य ही) जन्मरूपी अनर्थ को फिर से प्राप्त नहीं करते। उन्होंने जो कुछ जानने योग्य है, वह जान लिया है। और वे ही परम बुद्धिमान् और जीवन्मुक्त कहे जाते हैं। हे ब्राह्मण ! पदार्थों (विषयों) की और भावना की दृढ़ता ही बन्ध कहलाता है और वासनाओं की कमी (न्यूनता) ही मोक्ष कहलाती है।

तपः प्रभृतिना यस्मै हेतुनैव विना पुनः ।
भोगा इह न रोचन्ते स जीवन्मुक्त उच्यते ॥42॥
आपतत्सु यथाकालं सुखदुःखेष्वनारतः ।
न हृष्यति ग्लायति यः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥43॥
हर्षामर्षभयक्रोधकामकार्पण्यदृष्टिभिः ।
न परामृश्यते योऽन्तः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥44॥
अहंकारमयीं त्यक्त्वा वासनां लीलयैव यः ।
तिष्ठति ध्येयसंत्यागी स जीवन्मुक्त उच्यते ॥45॥

जिसे तप आदि किसी कारण के बिना यों ही भोग अच्छे नहीं लगते, वह जीवन्मुक्त है। यथा समय आ टपकने वाली आपत्तियों में और सुख-दु:ख में जो हर्ष या ग्लानि प्राप्त नहीं करता वह जीवन्मुक्त है। जिसका अन्त:करण हर्ष, खेद, भय, क्रोध, इच्छा और हीनता के दर्शन से किसी भी प्रकार का असर (प्रभाव) प्राप्त नहीं करता, वह जीवन्मुक्त है। अहंकारमय वासना का खेल ही खेल में त्याग कर देने वाला जो मनुष्य अपनी ध्येय वस्तु का भी पूर्ण त्यागी बनकर रहता है, वह जीवन्मुक्त कहलाता है।

ईप्सितानीप्सिते न स्तो यस्यान्तर्वर्तिदृष्टिषु ।
सुषुप्तिवद्यश्चरति स जीवन्मुक्त उच्यते ॥46॥
अध्यात्मरतिरासीनः पूर्णः पावनमानसः ।
प्राप्तानुत्तमविश्रान्तिर्न किञ्चिदिह वाञ्छति ।
यो जीवति गतस्नेहः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥47॥
संवेद्येन हृदाकाशे मनागपि न लिप्यते ।
यस्यासावजडा संवित् स जीवन्मुक्त उच्यते ॥48॥

रागद्वेषौ सुखं दुःखं धर्माधर्मौ फलाफले ।
यः करोत्यनपेक्ष्यैव स जीवन्मुक्त उच्यते ॥49॥

जिसको अपनी आन्तरिक दृष्टि से कोई इष्ट या अनिष्ट होता ही नहीं है, और जो सुषुप्तावस्था में विद्यमान की तरह व्यवहार करता हो, तो वह जीवन्मुक्त कहलाता है। जो हमेशा अपने आत्मा में ही रमण करता रहता हो और बैठा रहता हो (कर्मत्यागी हो), और पवित्र मनवाला होकर परम विश्रान्ति को प्राप्त हुआ हो, जो इस लोक में कुछ भी चाहता न हो, जो स्नेहरहित (आसक्तिरहित) होकर ही इस जगत् में जी रहा हो, वह जीवन्मुक्त कहलाता है। जो मनुष्य (जागतिक) संवेद्य, पदार्थों द्वारा अपने हृदयाकाश में लेशमात्र भी नहीं लुभाता (लिप्त होता) है, और जिसे इस प्रकार 'चैतन्य संवित्' का ज्ञान हो गया हो, वह जीवन्मुक्त कहलाता है। राग, द्वेष, सुख, दुःख, धर्म, अधर्म, फल और अफल की चिन्ता किए बिना ही जो कर्म किया करता है, वह जीवन्मुक्त कहलाता है।

मौनवान् निरहंभावो निर्मानो मुक्तमत्सरः ।
यः करोति गतोद्वेगः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥50॥
सर्वत्र विगतस्नेहो यः साक्षिवदवस्थितः ।
निरिच्छो वर्तते कार्ये स जीवन्मुक्त उच्यते ॥51॥
येन धर्ममधर्मं च मनोमननमीहितम् ।
सर्वमन्तः परित्यक्तं स जीवन्मुक्त उच्यते ॥52॥
यावती दृश्यकलना सकलेयं विलोक्यते ।
सा येन सुष्ठु संत्यक्ता स जीवन्मुक्त उच्यते ॥53॥

मौनधारी, अहंभावरहित, मानरहित, द्वेषरहित और उद्वेगरहित होकर जो कर्म करता है, वह जीवन्मुक्त कहलाता है। सभी के ऊपर से जिसकी आसक्ति नष्ट हो गई हो और साक्षीरूप होकर ही जो किसी भी कार्य में अपनी इच्छा न होने पर भी प्रवर्तन करता हो, वह जीवन्मुक्त कहलाता है। जिसने धर्म, अधर्म, मन, विचार और इच्छा—इन सबको भीतर से ही त्याग दिया हो वह जीवन्मुक्त कहलाता है। इन दृश्य पदार्थों की देखी जाने वाली जितनी संख्या है, उन सभी को जिसने छोड़ दिया हो, वह जीवन्मुक्त कहलाता है।

कट्वम्ललवणं तिक्तममृष्टं मृष्टमेव च ।
सममेव च यो भुङ्क्ते स जीवन्मुक्त उच्यते ॥54॥
जरा मरणमापच्च राज्यं दारिद्र्यमेव च ।
रम्यमित्येव यो भुङ्क्ते स जीवन्मुक्त उच्यते ॥55॥
धर्माधर्मौ सुखं दुःखं तथा मरणजन्मनी ।
धिया येन सुसंत्यक्तं स जीवन्मुक्त उच्यते ॥56॥
उद्वेगानन्दरहितः समया स्वच्छया धिया ।
न शोचते न चोदेति स जीवन्मुक्त उच्यते ॥57॥

जो मनुष्य कडुए, खट्टे, खारे, तीखे या निःस्वाद खाद्य को समान मानकर ही खाता है, वह जीवन्मुक्त कहलाता है। बुढ़ापा, मरण, आपत्ति, राज्य और दरिद्र अवस्था आदि सब कुछ अच्छा ही है, ऐसा मानकर ही जो उन सबको भोगता है, नह जीवन्मुक्त कहा जाता है। धर्म, अधर्म, सुख, दुःख

और मरण तथा जन्म को जिस मनुष्य ने अपनी बुद्धि से छोड़ दिया हो, वह जीवन्मुक्त कहलाता है। समभावयुक्त स्वच्छ बुद्धि से उद्वेगरहित तथा आनन्दरहित होकर जो शोक नहीं करता और हर्ष भी नहीं करता वह जीवन्मुक्त कहलाता है।

सर्वेच्छाः सकलाः शङ्काः सर्वेहाः सर्वनिश्चयाः ।
धिया येन परित्यक्ताः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥58॥
जन्मस्थितिविनाशेषु सोदयास्तमयेषु च ।
सममेव मनो यस्य स जीवन्मुक्त उच्यते ॥59॥
न किञ्चन द्वेष्टि तथा न किञ्चिदपि काङ्क्षति ।
भुङ्क्ते यः प्रकृतान् भोगान् स जीवन्मुक्त उच्यते ॥60॥
शान्तसंसारकलनः कलावानपि निष्कलः ।
यः सचित्तोऽपि निश्चित्तः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥61॥
यः समस्तार्थजालेषु व्यवहार्यपि निःस्पृहः ।
परार्थेष्विव पूर्णात्मा स जीवन्मुक्त उच्यते ॥62॥

सभी इच्छाओं, सभी शंकाओं, सभी चेष्टाओं और सभी निश्चयों को जिसने बुद्धिपूर्वक (समझदारी पूर्वक) छोड़ दिया हो, वह जीवन्मुक्त कहलाता है। जन्म, स्थिति और विनाश में अथवा उन्नति में और अवनति में जिसका चित्त समान ही रहता हो, वह जीवन्मुक्त कहा जाता है। जो किसी से भी द्वेष नहीं करता, जो कुछ भी चाहता नहीं है और जो प्रस्तुत हुए भोगों को भोग लेता है, वह जीवन्मुक्त कहा जाता है। जिस मनुष्य का संसार का ज्ञान चला गया होता है, जो कलाओं से युक्त होने पर भी कलाओं से रहित ही होकर रहता है, और जो चित्तयुक्त होने पर भी चित्तरहित होकर ही रहता है, वह जीवन्मुक्त कहा जाता है। जो मनुष्य सभी पदार्थों के साथ व्यवहार करता हुआ भी मानों यह सब दूसरों के लिए ही है, इस प्रकार मानते हुए निःस्पृह ही रहकर पूर्णात्मा हो गया हो, वह जीवन्मुक्त कहलाता है।

जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा स्वदेहे कालसात्कृते ।
विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पन्दतामिव ॥63॥
विदेहमुक्तो नोदेति नास्तमेति न शाम्यति ।
न सन्नासन्न दूरस्थो न चाहं न च नेतरः ॥64॥
ततः स्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् ।
अनाख्यमनभिव्यक्तं सत् किञ्चिदवशिष्यते ॥65॥
न शून्यं नापि चाकारो न दृश्यं नापि दर्शनम् ।
न च भूतपदार्थौघसदनन्ततया स्थितम् ॥66॥

(अब विदेहमुक्त की स्थिति बताते हैं—) फिर उस जीवन्मुक्त का देह मृत्यु के वश में आ जाता है। तब 'जीवन्मुक्त' पद का त्याग करके वह मनुष्य जैसे पवन निश्चलता को प्राप्त होता है, उसी तरह विदेहमुक्तता को प्राप्त करता है। फिर वह विदेहमुक्त जन्मता भी नहीं है और मरता भी नहीं है। वह 'सत्' भी नहीं होता, 'असत्' भी नहीं होता, 'मैं' भी नहीं होता, और 'अन्य' भी नहीं होता। तब वह

शान्त-गम्भीर तेज भी तो नहीं होता और न ही वह फैला हुआ अन्धकार ही होता है। तब वह शून्य भी नहीं है, न कोई आकार है, न दृश्य है, न दर्शन है, न भूतों या पदार्थों का कोई समूह है। वह तो केवल अनंत रूप में अवस्थित 'सत्' तत्त्व ही है।

किमप्यव्यपदेशात्मा पूर्णात् पूर्णतराकृतिः।
न सन्नासन्न सदसन्न भावो भावनं न च ॥67॥
चिन्मात्रं चैत्यरहितमनन्तमजरं शिवम्।
अनादिमध्यपर्यन्तं यदनादि निरामयम् ॥68॥
द्रष्टृदर्शनदृश्यानां मध्ये यद्दर्शनं स्मृतम्।
नातः परतरं किञ्चिन्निश्चयोऽस्त्यपरो मुने ॥69॥

इसका स्वरूप किसी भी व्यवहार के लिए नहीं हो सकता। वह केवल पूर्ण से भी पूर्ण आकृति वाला होता है। वह 'सत्' भी नहीं है, 'असत्' भी नहीं है, 'सत्-असत्' भी वह नहीं है। वह कोई 'पदार्थ' भी नहीं है, कोई 'भावना' भी नहीं है। केवल चैतन्यरूप है, वह चैत्य से (विश्व से) रहित है, अनन्त है, जरारहित है, मंगलस्वरूप है, आदि-मध्य-अन्तरहित है, और जो निर्दोष है, वही वह अनादि वस्तु है। हे मुनि! द्रष्टा, दर्शन और दृश्य में जो 'दर्शन' होता है, उससे अधिक कोई श्रेष्ठ नहीं होता। यह तो सर्वोत्कृष्ट निश्चय है।

स्वयमेव त्वया ज्ञातं गुरुतश्च पुनः श्रुतम्।
स्वसंकल्पवशाद्बद्धो निःसंकल्पाद्विमुच्यते ॥70॥
तेन स्वयं त्वया ज्ञातं ज्ञेयं यस्य महात्मनः।
भोगेभ्यो ह्यरतिर्जाता दृश्याद्वा सकलादिह ॥71॥
प्राप्तं प्राप्तव्यमखिलं भवता पूर्णचेतसा।
स्वरूपे पतसि ब्रह्मन् मुक्तस्त्वं भ्रान्तिमुत्सृज ॥72॥
अतिबाह्यं तथा बाह्यमन्तराभ्यन्तरं धियः।
शुक पश्यन्न पश्येस्त्वं साक्षी सम्पूर्णकेवलः ॥73॥

आपने अपने-आप से जो जान लिया है और गुरु के पास से भी सुन लिया है कि अपने संकल्प के वश होने से प्राणी को बन्धन होता है। और संकल्परहित होने से वह मुक्त हो जाता है। आपने अपने-आप से (स्वयं ही) ज्ञेय वस्तु को जान लिया है और इसीलिए आप महात्मा को भोगों के ऊपर एवं सकल दृश्य पदार्थों के ऊपर वैराग्य हो गया है। हे ब्राह्मण! पूर्ण चित्त वाले आपने जो कुछ प्राप्तव्य था, उसे प्राप्त कर लिया है। आप मुक्त हो गए हैं। हे ब्राह्मण! अब आप अपने (निज) स्वरूप में ही प्रकाशित हो रहे हैं। अत: और भ्रान्ति छोड़ दीजिए। आप आत्मस्वरूप ही हो गए हैं। हे शुकदेव! बुद्धि के बाहर का और उससे भी बाहर का तथा भीतर का और भीतर के भी भीतर का तेज देखते हुए भी आप उसे नहीं देखते, क्योंकि आप तो केवल संपूर्ण साक्षी ही हैं।

विशश्राम शुकस्तूष्णीं स्वस्थे परमवस्तुनि।
वीतशोकभयायासो निरीहश्छिन्नसंशयः ॥74॥
जगाम शिखरं मेरोः समाध्यर्थमखण्डितम् ॥75॥
तत्र वर्षसहस्राणि निर्विकल्पसमाधिना।
देशे स्थित्वा शशामासावात्मन्यस्नेहदीपवत् ॥76॥

व्यपगतकलनाकलङ्कशुद्धः स्वयममलात्मनि पावने पदेऽसौ।
सलिलकण इवाम्बुधौ महात्मा विगलितवासनमेकतां जगाम ॥77॥
इति महोपनिषत्।

इति द्वितीयोऽध्यायः।

यह सुनकर शुकदेवजी शान्त हुए और स्वयं के भीतर ही अवस्थित वस्तु में विश्रान्ति को प्राप्त हुए। उनका शोक, भय और भ्रम सब दूर हो गया, सभी इच्छाएँ भी समाप्त हो गईं, सन्देह सब कट गए। वे अखण्ड समाधि के लिए मेरु पर्वत पर चले गए। और उस प्रदेश पर हजारों वर्ष तक निर्विकल्प समाधि में रहकर तैलरहित दीपक की भाँति आत्मस्वरूप में शान्त-विलीन होकर रहे। इस प्रकार वे महात्मा जागतिक पदार्थों के ज्ञानरूप कलंक के दूर हो जाने से विशुद्ध हो गए और जिस तरह जल के बिन्दु पानी में विलीन हो जाते हैं, उसी तरह स्वयं वासनारहित होकर निर्मल और पवित्र आत्मस्वरूप के पद में एकता को प्राप्त हुए। इस प्रकार यह महोपनिषद् कहती है।

यहाँ दूसरा अध्याय समाप्त होता है।

❋

तृतीयोऽध्यायः

निदाघो नाम मुनिराट् प्राप्तविद्यश्च बालकः।
विहृतस्तीर्थयात्रार्थं पित्राऽनुज्ञातवान् स्वयम् ॥1॥
सार्धत्रिकोटितीर्थेषु स्नात्वा गृहमुपागतः।
स्वोदन्तं कथयामास ऋभुं नत्वा महायशाः ॥2॥
सार्धत्रिकोटितीर्थेषु स्नानपुण्यप्रभावतः।
प्रादुर्भूतो मनसि मे विचारः सोऽयमीदृशः ॥3॥
जायते म्रियते लोको म्रियते जननाय च।
अस्थिराः सर्व एवेमे सचराचरचेष्टिताः ॥4॥
सर्वापदां पदं पापा भावा विभवभूमयः।

निदाघ नाम के एक मुनिराज जब बालक थे, तभी सभी विद्याएँ पढ़कर तीर्थयात्रा में निकल पड़े। उनके पिताजी ने ही उन्हें अनमुति दी थी। साढ़े तीन करोड़ तीर्थों में स्नान करके फिर घर पर लौटकर उन महायशस्वी (निदाघ) ने ऋभु को नमस्कार करके अपना सब वृत्तान्त इस प्रकार सुनाया—"साढ़े तीन करोड़ तीर्थों में स्नान करने से जो पुण्य हुआ है, उसके प्रभाव से मेरे मन में ऐसा विचार उत्पन्न हुआ है कि जो जन्म लेते हैं, वे मरते हैं और जो मरते हैं वे फिर जन्म लेते हैं, इस तरह सचराचर की चेष्टाएँ अस्थिर ही होती हैं। वैभवदायक ये सभी पदार्थ पापमय हैं और वे सभी आपत्तियों के उत्पादक स्थानरूप हैं।

अयः शलाकासदृशाः परस्परमसङ्गिनः।
शुष्यन्ते केवला भावा मनःकल्पनयाऽनया ॥5॥
भावेष्वरतिरायाता पथिकस्य मरुष्विव।
शाम्यतीदं कथं दुःखमिति तप्तोऽस्मि चेतसा ॥6॥

चिन्तानिचयचक्राणि नानन्दाय धनानि मे ।
संप्रसूतकलत्राणि गृहाण्युग्रापदामिव ॥17॥
इयमस्मिन् स्थितोदारा संसारे परिपेलवा ।
श्रीर्मुने परिमोहाय साऽपि नूनं न शर्मदा ॥18॥

किसी पेटी में एकत्र की गई लोह-शलाकाओं की तरह परस्पर सम्बन्धरहित अकेले ये पदार्थ सूख जाते हैं इस प्रकार की कल्पनाएँ करते हुए मुझे, जिस तरह किसी यात्रिक को निर्जल प्रदेशो में बेचैनी होती है, उसी प्रकार इन जागतिक पदार्थों के प्रति बेचैनी (घृणा) सी होती है। और मेरा यह दुःख किस तरह से दूर हो, शान्त हो, इस विचार से मैं मन में संतप्त हूँ। चिन्ता के समूहों के स्थान-रूप धनादि मुझे शान्त नहीं बना सकते और सन्तानों के साथ ये स्त्रियाँ भी मानो आपत्तियों के घर ही हों, इस तरह मुझे लग रहा है। हे मुनि ! संसार में रही हुई यह उदार और सुन्दर लक्ष्मी भी चारों ओर मुझे मोह उत्पन्न कर रही है। वह भी निश्चित रूप से कल्याण नहीं दे रही है।

आयुः पल्लवकोणाग्रलम्बाम्बुकण भङ्गुरम् ।
उन्मत्त इव सन्त्यज्य याम्यकाण्डे शरीरकम् ॥19॥
विषयाशीविषासङ्गपरिजर्जरचेतसाम् ।
अप्रौढात्मविवेकानामायुरायासकारणम् ॥10॥
युज्यते वेष्टनं वायोराकाशस्य च खण्डनम् ।
ग्रन्थनं च तरङ्गाणामास्था नायुषि युज्यते ॥11॥
प्राप्यं संप्राप्यते येन भूयो येन न शोच्यते ।
पराया निर्वृतेः स्थानं यत्तज्जीवितमुच्यते ॥12॥

आयुष्य तो वृक्ष के पत्ते पर लटकते हुए पानी के बिन्दु जैसा ही नश्वर है और वह एक पागल की तरह इस शरीर को छोड़कर दक्षिण भाग में चला जाता है। जिनके चित्त विषयोंरूपी साँपों के संग से संक्षुब्ध हो रहे हों और जिनका आत्मविवेक अभी अपरिपक्व ही हो, ऐसे मनुष्यों के लिए तो आयुष्य एक परिश्रम-सा (थकावट का ही कारण) हो जाता है। यदि वायु का भी वेष्टन किया जा सके और यदि आकाश को भी काटा जा सके और यदि तरंगों को भी गूँथा जा सके तो भी इस आयुष्य के ऊपर विश्वास नहीं रखा जा सकता। जिससे प्राप्तव्य सब पाया जा सकता है और फिर शोक करना नहीं पड़ता और जो शान्ति का स्थान बनता है, उसी को तो जीवन कहते हैं।

तरवोऽपि हि जीवन्ति जीवन्ति मृगपक्षिणः ।
स जीवति मनो यस्य मननेनोपजीवति ॥13॥
जातास्त एव जगति जन्तवः साधुजीविताः ।
ये पुनर्नेह जायन्ते शेषा जरठगर्दभाः ॥14॥
भारो विवेकिनः शास्त्रं भारो ज्ञानं च रागिणः ।
अशान्तस्य मनो भारं भारोऽनात्मविदो वपुः ॥15॥

यों तो पेड़ भी जीते तो हैं ही। मृग और पक्षी भी जीते हैं। परन्तु, वास्तविक जीवन तो वही जीता है, कि जिसका मन केवल मन का ही आश्रय लेता है (विषयों का नहीं)। अर्थात् जो विचारशील है। जगत् में वही प्राणी वास्तव में जन्म लिए हुए होते हैं, वे ही उत्तम जीवन वाले होते हैं, जो इस संसार में फिर से जन्म नहीं लेते। शेष तो केवल पेट भरने वाले गधे ही हैं। विवेकी के लिए शास्त्र

सब भाररूप ही हैं, उन्हें शास्त्रों की आवश्यकता नहीं होती। रागयुक्त मनुष्य को ज्ञान भाररूप होता है क्योंकि उसके लिए वह निरुपयोगी है। शान्तिरहित मनुष्य को मन भाररूप होता है और आत्मा को नहीं जानने वाले के लिए शरीर भाररूप ही होता है।

अहंकारवशादापदहंकाराद्दुराधयः ।
अहंकारवशादीहा नाहंकारात् परो रिपुः ॥16॥
अहंकारवशाद्यद्यन्मया भुक्तं चराचरम् ।
तत्तत् सर्वमवस्त्वेव वस्त्वहंकाररिक्तता ॥17॥
इतश्चेतश्च सुव्यग्रं व्यर्थमेवाभिधावति ।
मनो दूरतरं याति ग्रामे कौलेयको यथा ॥18॥
क्रूरेण जडतां याता(तः) तृष्णाभार्याऽनुगामिना ।
वशः कौलेयकेनैव ब्रह्मन् मुक्तोऽस्मि चेतसा ॥19॥

अहंकार के कारण आपत्ति आती है। अहंकार से कष्ट (मानसिक पीड़ाएँ) होता है। अहंकार से इच्छाएँ उत्पन्न होती हैं, इसलिए अहंकार से बड़ा कोई शत्रु नहीं हैं। मैंने अहंकार को रखकर जो-जो उपभोग किया है, वह चराचर सब व्यर्थ ही है (अवस्तु ही है)। अहंकार से राहित्य (अहंकार की विहीनता-अभाव) ही सही वस्तु है। जिस तरह गाँव में कुत्ता इधर-उधर दौड़ता रहता है और बहुत दूर चला जाता है, उसी प्रकार हे ब्राह्मण ! स्त्री का अनुसरण करते हुए क्रूर चित्त से तृष्णा जडवत् बन गई है और कुत्ते जैसे चित्त के कारण मनुष्य पराधीन हो जाता है। इसलिए उससे मैं मुक्त हो गया हूँ।

अप्यब्धिपानान्महतः सुमेरून्मूलनादपि ।
अपि वह्न्यशनाद्ब्रह्मन् विषमश्चित्तनिग्रहः ॥20॥
चित्तं कारणमर्थानां तस्मिन् सति जगत्त्रयम् ।
तस्मिन् क्षीणे जगत् क्षीणं तच्चिकित्स्यं प्रयत्नतः ॥21॥
यां यामहं मुनिश्रेष्ठ संश्रयामि गुणश्रियम् ।
तां तां कृन्तति मे तृष्णा तन्त्रीमिव कुमूषिका ॥22॥
पदं करोत्यलङ्घ्येऽपि तृप्ता विफलमीहते ।
चिरं तिष्ठति नैकत्र तृष्णा चपलमर्कटी ॥23॥

हे ब्राह्मण ! समुद्र को पी जाने से, बड़े मेरु पर्वत को उखाड़ डालने से और अग्नि का भक्षण करने से भी चित्त को वश में लाना बड़ी कठिन बात है। पदार्थों का कारण चित्त ही है। जब चित्त है तभी ये तीन लोक हैं। यदि चित्त क्षीण हो गया, तो जगत् भी नष्ट हो जाएगा। इसलिए प्रयत्नपूर्वक चित्त को वश में लाना चाहिए। हे मुनिश्रेष्ठ ! मैं जिस-जिस गुणलक्ष्मी का आश्रय करता हूँ, उस-उस गुणलक्ष्मी को, जिस तरह चुहिया तार को काट देती है उसी तरह, मेरी तृष्णा काट देती है। अलंघनीय स्थान में भी तृष्णा अपना पैर फँसा देती है और तृप्त होने पर भी विफल चेष्टा करती रहती है। इस तरह चंचल बन्दरी जैसी तृष्णा एक जगह पर स्थिर होकर बैठती ही नहीं है।

क्षणमायाति पातालं क्षणं याति नभः स्थलम् ।
क्षणं भ्रमति दिक्कुञ्जे तृष्णा हृत्पद्मषट्पदी ॥24॥
सर्वसंसारदुःखानां तृष्णैका दीर्घदुःखदा ।

अन्तःपुरस्थमपि या योजयत्यतिसंकटे ॥25॥
तृष्णाविषूचिकामन्त्रश्चिन्तात्यागो हि स द्विज ॥26॥

हृदयकमल की भ्रमरी जैसी यह तृष्णा एक क्षण में पाताल में पहुँच जाती है तो दूसरे क्षण में वह आकाश में पहुँच जाती है और अन्य क्षण में दिशाओंरूपी अरण्यो मे घूमती है। संसार के सभी दुःखों में दीर्घकाल तक दुःख को देने वाली यह तृष्णा ही है। वह हृदयरूपी नगर के भीतर रहने वाले आत्मा को भी संकट में डाल देती है। हे द्विज ! तृष्णारूपी महामारी दूर करने का एकमात्र उपाय चिन्ता से मुक्त हो जाना ही है।

स्तोकेनानन्दमायाति स्नोकेनायाति खेदताम्।
नास्ति देहसमः शोच्यो नीचो गुणविवर्जितः ॥27॥
कलेवरमहंकारगृहस्थस्य महागृहम्।
लुठत्वभ्येतु वा स्थैर्यं किमनेन गुरो मम ॥28॥
पङ्क्तिबद्धेन्द्रियपशुं वल्गत्तृष्णागृहाङ्गणम्।
चित्तभृत्यजनाकीर्णं नेष्टं देहगृहं मम ॥29॥
जिह्वामर्कटिकाक्रान्तवदनद्वारभीषणम्।
दृष्टदन्तास्थिशकलं नेष्टं देहगृहं मम ॥30॥

थोड़े से ही जो आनन्द में आ जाता है और थोड़े से ही जो खिन्न हो उठता है, ऐसे इस देह के समान कोई गुणहीन और शोचनीय अन्य नहीं है। हे गुरो ! शरीर अहंकाररूपी गृहस्थ का बड़ा घर है। वह नष्ट हो या बना रहे, इसकी मुझे कोई चिन्ता नहीं है। यह शरीररूपी घर जिसमें इन्द्रियरूपी पशु पंक्ति बनाकर बँधे हुए हैं, जिसके आँगन में तृष्णा नाचकूद रही है और जो चित्त के संकल्प-विकल्पात्मक नौकर-चाकरों से भरा-पूरा है, ऐसा शरीरगृह मुझे अच्छा नहीं लग रहा है। जीभरूपी मर्कटिका ने मुँह के द्वार को दबा रखा है, इससे दाँत जिसमें हड्डियों के टुकड़ों जैसे भयंकर दीख रहे हैं, ऐसा शरीररूपी घर मुझे अच्छा नहीं लगता।

रक्तमांससमयस्यास्य सबाह्याभ्यन्तरे मुने।
नाशैकधर्मिणो ब्रूहि कैव कायस्य रम्यता ॥31॥
तडित्सु शरदभ्रेषु गन्धर्वनगरेषु च।
स्थैर्यं येन विनिर्णीतं स विश्वसितु विग्रहे ॥32॥
शैशवे गुरुतो भीतिर्मातृतः पितृतस्तथा।
जनतो ज्येष्ठबालाच्च शैशवं भयमन्दिरम् ॥33॥
स्वचित्तबिलसंस्थेन नानाविभ्रमकारिणा।
बलात् कामपिशाचेन विवशः परिभूयते ॥34॥

हे मुनि ! यह शरीर बाहर-भीतर (चारों ओर) रक्त और मांस से ही केवल भरा हुआ है। यह केवल नाशरूप धर्म वाला ही है। कहिए तो ! इसमें कौन-सी सुन्दरता है ? जो पुरुष बिजली के चमकने में और शरद् ऋतु के बादलों में स्थिरता का निर्णय कर सकता हो, और गन्धर्वनगर में स्थिरता देख सकता हो, वह भले ही इस शरीर पर विश्वास करता रहे। बचपन में गुरु का, माता का, पिता का, अन्य लोगों का और अपने से बड़ों का मनुष्य को भय होता है इसलिए बचपन तो भय का घर ही है।

और जवानी में अपने चित्तरूपी बिल में (दर में) अनेक प्रकार के विलास कराने वाला कामरूपी पिशाच बलात् भीतर घुस जाता है। उसके वश में आकर प्राणी पीड़ाएँ सहन करता रहता है।

दासाः पुत्राः स्त्रियश्चैव बान्धवाः सुहृदस्तथा।
हसन्त्युन्मत्तकमिव नरं वार्धककम्पितम् ॥35॥
दैन्यदोषमयी दीर्घा वर्धते वार्धके स्पृहा।
सर्वापदामेकसखी हृदि दाहप्रदायिनी ॥36॥
क्वचिद्वा विद्यते यैषा संसारे सुखभावना।
आखुः स्तम्बमिवासाद्य कालस्तामपि कृन्तति ॥37॥
तृणं पांसुं महेन्द्रं च सुवर्णं मेरुसर्षपम्।
आत्मम्भरितया सर्वमात्मसात्कर्तुमुद्यतः।
कालोऽयं सर्वसंहारी तेनाक्रान्तं जगत्त्रयम् ॥38॥

और बुढ़ापे में जब शरीर काँपने लगता है तब तो नौकर-चाकर, पुत्र, स्त्रियाँ, कुटुम्बीजन और मित्र भी पागल की तरह हँसकर ठट्ठा करते हैं। और वृद्धावस्था में दीनता और दोषों से भरी हुई और सभी आपत्तियों की सखी ऐसी हृदय में दाह करती हुई लम्बी लालसा बढ़ जाया करती है। किसी समय संसार में जो कुछ सुख की भावना उत्पन्न होती है, उसे भी काल उस आयुष्य को गुच्छे की तरह काट डालता है। सबका संहार करने वाला यह काल तृण और धूलिकण को महेन्द्र तथा सुवर्ण और मेरु पर्वत को सरसों का दाना बना देता है। केवल उदरंभरी (मात्र अपना पेट भरने वाला) होने से काल सबको अपने अधीन करने के लिए उद्यत रहता है। उसने तीनों जगतों को दबा रखा है।

मांसपाञ्जालिकायास्तु यन्त्रलोलेऽङ्गपञ्जरे।
स्नाय्वस्थिग्रन्थिशालिन्याः स्त्रियः किमिव शोभनम् ॥39॥
त्वङ्मांसरक्तबाष्पाम्बु पृथक्कृत्वा विलोच(क)ने।
समालोक(च)य रम्यं चेत् किं मुधा परिमुह्यसि ॥40॥
मेरुशृङ्गतटोल्लासिगङ्गाचलरयोपमा।
दृष्टा यस्मिन् मुने मुक्ताहारस्योल्लासशालिता ॥41॥
श्मशानेषु दिगन्तेषु स एव ललनास्तनः।
श्वभिरास्वाद्यते काले लघुपिण्डमिवान्धसः ॥42॥

स्नायु (नसें) एवं अस्थिग्रन्थियों (हड्डियों की गाँठों) से युक्त ये स्त्रियाँ तो मांस की पुतली जैसे शरीरवाली ही हैं। उनका शरीररूपी पिंजरा तो यंत्र की तरह डोल रहा है। इसमें भला क्या सुन्दरता है ? चमड़ी, मांस, लहू और आँसू का पानी—सबको अलग-अलग कर देखो, तो उसमें भला क्या सुन्दर है ? व्यर्थ ही कोई क्यों मोह प्राप्त करता है ? हे मुनि ! जब स्त्री जीवित थी, तब उसके गले में मोती का हार ऐसा शोभित होता था कि लोग उसे मेरुपर्वत के शिखर पर शोभायमान चंचल गंगा-प्रवाह की उपमा दिया करते थे। परन्तु, मरण के बाद उसी स्त्री के स्तन को श्मशान में छोटे अनाज के पिण्ड की तरह कुत्ते चारों दिशाओं में खाते हुए दिखाई पड़ते हैं।

केशकज्जलधारिण्यो दुःस्पर्शा लोचनप्रियाः।
दुष्कृताग्निशिखा नार्यो दहन्ति तृणवन्नरम् ॥43॥

ज्वलतामतिदूरेऽपि सरसा अपि नीरसाः ।
स्त्रियो हि नरकाग्नीनामिन्धनं चारु दारुणम् ॥44॥
कामनाम्ना किरातेन विकीर्णा मुग्धचेतसः ।
नार्यो नरविहङ्गानामङ्गबन्धनवागुराः ॥45॥
जन्मपल्वलमत्स्यानां चित्तकर्दमचारिणाम् ।
पुंसां दुर्वासनारज्जुर्नारी बडिशपिण्डिका ॥46॥

केश और काजल को धारण करने वाली स्त्रियाँ हमारा आँखों को अच्छी तो लगती हैं, परन्तु, वास्तविक रूप में उनका स्पर्श करना दुःखदायी ही है। ऐसी स्त्रियाँ पापरूपी आग की ज्वालाएँ ही हैं। वे पुरुष को एक तिनके की तरह जला देती हैं। स्त्रियाँ स्नेह-रस से युक्त लगती तो हैं, परन्तु वास्तव में वे नीरस हैं। और वे अत्यन्त दूर रहने पर भी नरक रूप जलते हुए अग्नियों में सुन्दर मालूम होते हुए भयंकर ईंधन के समान ही हैं। कामदेवरूपी शिकारी ने पुरुषरूपी पक्षियों के (अपने शिकार के) शरीरों को बाँधने के लिए मुग्ध मनवाली स्त्रियों के रूप में अपनी जाल बिछाई है। पुरुष मानों मछलियाँ हैं। वे मानो जन्मरूपी तालाब में चित्तरूपी कीचड़ में घूमती हैं। उन्हें बींधने के लिए ये स्त्रियाँ मानो काँटों की तरह हैं। और पुरुषों के मन में रही हुई दुर्वासना डोरी (रज्जु) है।

सर्वेषां दोषरत्नानां सुसमुद्गिकयाऽनया ।
दुःखशृङ्खलया नित्यमलमस्तु मम स्त्रिया ॥47॥
यस्य स्त्री तस्य भोगेच्छा निःस्त्रीकस्य क्व भोगभूः ।
स्त्रियं त्यक्त्वा जगत् त्यक्तं जगत् त्यक्त्वा सुखी भवेत् ॥48॥
दिशोऽपि न हि दृश्यन्ते देशोऽप्यन्योपदेशकृत् ।
शैला अपि विशीर्यन्ते शीर्यन्ते तारका अपि ॥49॥
शुष्यन्त्यपि समुद्राश्च ध्रुवोऽप्यध्रुवजीवनः ।
सिद्धा अपि विनश्यन्ति जीर्यन्ते दानवादयः ॥50॥

सभी दोष मानों रत्न हैं। उनका रक्षण करने के लिए स्त्रियाँ मानो सुन्दर मञ्जूषा (पेटी) हैं। और उसमें दुःखरूपी शृंखला बँधी हुई है। ऐसी स्त्री की मुझे किसी भी समय में आवश्यकता नहीं है। जिसके पास स्त्री है, उसको भोगों की इच्छा होती है, पर जो बिना स्त्री का (स्त्रीरहित) होता है, उसके लिए भोगों का स्थान कहाँ है ? स्त्री को छोड़कर जगत् का त्याग हो सकता है और जगत् का त्याग करके ही सुखी हुआ जा सकता है। सब कुछ नाशवान् ही है। दिशाएँ भी नहीं दिखतीं, दूसरों को उपदेश करने वाला देश (स्थान) भी नहीं दिखाई देता। पहाड़ भी शीर्ण-विशीर्ण हो जाते हैं, सागर भी सूख जाते हैं, ध्रुव भी विनाशी जीवन वाला ही है। सिद्धलोग भी नष्ट हो जाते हैं। और दानव आदि भी जीर्ण (नष्ट) हो जाते हैं। (तात्पर्य, सब कुछ विनाशशील ही है।)

परमेष्ठ्यपि निष्ठावान् हीयते हरिरप्यजः ।
भावेऽप्यभावमायाति जीर्यन्ते वै दिगीश्वराः ॥51॥
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च सर्वा वा भूतजातयः ।
नाशमेवानुधावन्ति सलिलानीव वाडवम् ॥52॥
आपदः क्षणमायान्ति क्षणमायान्ति संपदः ।
क्षणं जन्माथ मरणं सर्वं नश्वरमेव तत् ॥53॥

अशूरेण हताः शूरा एकेनापि शतं हतम् ।
विषं विषयवैषम्यं न विषं विषमुच्यते ॥54॥

ब्रह्मा भी विनाशशील है और अजन्मा विष्णु भी नाश को प्राप्त करते हैं। इस प्रकार सब कुछ नाशवान् ही है, दिक्पाल भी तो मरते ही हैं। जैसे जल वडवानल की ओर ही गति करता है, वैसे ही ब्रह्मा-विष्णु-शंकर, प्राणियों की सभी जातियाँ भी विनाश की ओर दौड़ती ही जाती हैं। एक क्षण में ही आपत्तियाँ आती हैं और क्षणभर में संपत्तियाँ भी आती हैं। उसी प्रकार क्षणभर में ही जन्म होता है और क्षणभर में ही मरण भी होता है। इस तरह सब कुछ नाशवान् ही है। जो वास्तव में शूर नहीं होता उसने कई शूरवीरों को मार दिया हुआ देखा जाता है और कोई अकेला भी सैंकड़ों लोगों को मार देता है। तात्पर्य यह है कि विषयों का परिणाम बहुत विषम होता है। जहर कहा जाने वाला पदार्थ कोई वास्तव में जहर नहीं है। यह विषयों का वैषम्य ही वास्तव में जहर है।

जन्मान्तरघ्ना विषया एकजन्महरं विषम् ।
इति मे दोष दावाग्निदग्धे सम्प्रति चेतसि ॥55॥
स्फुरन्ति हि न भोगाशा मृगतृष्णासरःस्वपि ।
अतो मां बोधयाशु त्वं तत्त्वज्ञानेन वै गुरो ॥56॥
नो चेन्मौनं समास्थाय निर्मानो गतमत्सरः ।
भावयन् मनसा विष्णुं लिपिकर्मार्पितोपमः ॥57॥
इति महोपनिषत् ।

इति तृतीयोऽध्यायः ।

क्योंकि जहर तो एक ही जन्म में मारता है, परन्तु ये विषय तो अन्य जन्मों में भी मारा ही करते हैं। इस कारण से मेरा मन अभी-अभी उस दोषरूपी दावानल से जला करता है। जैसे मृगजल से (मरुमरीचिका के पानी से) भरे दिखाई देने वाले तालाबों में जल की कोई आशा ही नहीं होती, इसी प्रकार मेरे मन में भोगों की कोई भी आशा स्फुरित नहीं होती। इसलिए हे गुरो ! आप मुझे तत्त्वज्ञान का उपदेश दीजिए। यदि आप नहीं देंगे तो मैं मौन धारण करके मान-अपमान से रहित होकर मन से विष्णु का चिन्तन किया करूँगा और चित्रांकित जैसे बना रहूँगा।—इस प्रकार इस उपनिषद् का उपदेश है।

यहाँ पर तीसरा अध्याय पूरा होता है।

❋

चतुर्थोऽध्यायः

निदाघ तव नास्त्यन्यज्ज्ञेयं ज्ञानवतां वर ।
प्रज्ञया त्वं विजानासि ईश्वरानुगृहीतया ।
चित्तमालिन्यसञ्जातं मार्जयामि भ्रमं मुने ॥1॥
मोक्षद्वारे द्वारपालाश्चत्वारः परिकीर्तिताः ।
शमो विचारः संतोषश्चतुर्थः साधुसङ्गमः ॥2॥
एकं वा सर्वयत्नेन सर्वमुत्सृज्य संश्रेयत् ।
एकस्मिन् वशगे यान्ति चत्वारोऽपि वशं गताः ॥3॥

तब ऋभु ने कहा—हे ज्ञानियों में श्रेष्ठ निदाघ ! तुम्हारे लिए अब जानने लायक और कुछ है ही नहीं। क्योंकि ईश्वर के अनुग्रहवाली बुद्धि से तुम सब कुछ जानते ही हो। फिर भी हे मुनि ! चित्त की मलिनता से उत्पन्न हुआ तुम्हारा भ्रम मैं दूर कर देता हूँ। मोक्ष के द्वार पर चार चौकीदार कहे गए हैं। ये हैं—शम, विचार, सन्तोष और चौथा साधु-समागम। सब कुछ छोड़कर उनमें से किसी एक का प्रयत्नपूर्वक आश्रय करके रहना चाहिए। क्योंकि जब एक वश में आ जाता है तो अन्य सब वश में आ जाते हैं।

शास्त्रैः सज्जनसम्पर्कपूर्वकैश्च तपोदमैः।
आदौ संसारमुक्त्यर्थं प्रज्ञामेवाभिवर्धयेत् ॥4॥
स्वानुभूतेश्च शास्त्रस्य गुरोश्चैवैकवाक्यता।
यस्याभ्यासेन तेनात्मा सततं चावलोक्यते ॥5॥

संसार से छुटकारा पाने के लिए पहले तो शास्त्रों और साधुजनों के समागमपूर्वक तपश्चर्या और इन्द्रियविग्रह करके बुद्धि को बढ़ाना चाहिए। अपने अनुभव से, शास्त्रों के अभ्यास से और गुरु जो कुछ एक वाक्य कहें, उसका निरन्तर अभ्यास करने से आत्मा के दर्शन किए जा सकते हैं।

संकल्पाशाऽनुसन्धानवर्जनं चेत् प्रतिक्षणम्।
करोषि तदचित्तत्वं प्राप्त एवासि पावनम् ॥6॥
चेतसो यदकर्तृत्वं तत् समाधानमीरितम्।
तदेव केवलीभावं सा शुभा निर्वृतिः परा ॥7॥
चेतसा संपरित्यज्य सर्वभावात्मभावनाम्।
यथा तिष्ठसि तिष्ठ त्वं मूकान्धबधिरोपमः ॥8॥
सर्वं प्रशान्तमजमेकमनादिमध्य-
माभास्वरं स्वदनमात्रमचैत्यचिह्नम्।
सर्वं प्रशान्तमिति शब्दमयी च दृष्टि-
र्बाधार्थमेव हि मुधैव तदोमितीदम् ॥9॥

यदि प्रतिक्षण ही संकल्पों और आशाओं के अनुसन्धान को तुम छोड़ते ही रहते हो, तब तो तुम पवित्र होकर चित्तरहित स्थिति को प्राप्त किए हुए ही हो, इसमें किसी भी प्रकार का संशय नहीं हो सकता। चित्त का जो कर्तृत्व से हीन (शून्य) होने का भाव है, वही समाधान कहलाता है। वही कैवल्यप्राप्ति है और वही शुभ निर्वाण है। सभी प्रकार के पदार्थों में आत्मभावना को चित्त में से छोड़कर जैसे रहा जाता है, वैसे मूक की तरह, बधिर की तरह और अन्धे की तरह तुम इस जगत् में रहो। सब अत्यन्त शान्त, जन्मरहित, एक, अद्वितीय, आदि-मध्य-अन्तरहित, चारों ओर प्रकाशमान, केवल आस्वादरूप है, जगत् का कोई भी चिह्न उसमें नहीं दिखाई देता। 'यह सब अत्यन्त शान्त है'—ऐसा जो शब्दप्रयोग (वाणी के माध्यम से) किया जाता है, वह भी तो केवल बाध के लिए ही शब्दमय दृष्टि है, इसलिए वह बिल्कुल झूठी ही है। वास्तव में तो यह सब ओंकाररूपी ही है।

सर्वं किञ्चिदिदं दृश्यं दृश्यते चिज्जगद्गतम्।
चिन्निष्पन्दांशमात्रं तन्नान्यदस्तीति भावय ॥10॥
नित्यप्रबुद्धचित्तस्त्वं कुर्वन् वाऽपि जगत्क्रियाम्।
आत्मैकत्वं विदित्वा त्वं तिष्ठाक्षुब्धमहाब्धिवत् ॥11॥

तत्त्वावबोध एवासौ वासनातृणपावकः।
प्रोक्तः समाधिशब्देन न तु तूष्णीमवस्थितिः ॥12॥
निरिच्छे संस्थिते रत्ने यथा लोकः प्रवर्तते।
सत्तामात्रे परे तत्त्वे तथैवायं जगद्गणः ॥13॥

यह सब जगत् जो दिखाई देता है, वह सब कुछ चैतन्य में ही अवस्थित है और वह केवल चैतन्य का ही निष्क्रिय अंश है। चैतन्य के अतिरिक्त कुछ है ही नहीं। ऐसा तुम चिन्तन किया करो। नित्यबोध को प्राप्त किए हुए चित्तवाले तुम आत्मा की एकता को जान-पहचान कर शान्त महासागर जैसे ही रहो, फिर भले ही जगत् की क्रियाओं में परिवर्तन हुआ करते हों। केवल तत्त्वज्ञान ही वासनारूपी घास को जलाने में अग्नि समान होता है और वही 'समाधि' शब्द के द्वारा कहा जाता है। गूँगा रहकर बैठे रहना कोई समाधि नहीं है। यों ही कहीं पड़े हुए रत्न को अपना प्रकाश कहीं बिखेरने की इच्छा तो नहीं होती, फिर भी उसमें से प्रकाश तो निकलता ही रहता है, उसी तरह परमतत्त्व केवल 'सत्ता' के रूप में ही अवस्थित रहता है फिर भी उसमें से जगत् का उद्भव हुआ ही करता है।

अतश्चात्मनि कर्तृत्वमकर्तृत्वं च वै मुने।
निरिच्छत्वादकर्ताऽसौ कर्ता सन्निधिमात्रतः ॥14॥
ते द्वे ब्रह्मणि विन्देते कर्तृताऽकर्तृते मुने।
यत्रैवैष चमत्कारस्तमाश्रित्य स्थिरो भव ॥15॥
तस्मान्नित्यमकर्ताऽहमिति भावनयेद्धया।
परमामृतनाम्नी सा समतैवावशिष्यते ॥16॥

हे मुनि ! इसी हेतु से आत्मा में कर्तृत्व और अकर्तृत्व दोनों माने गए हैं। वह इच्छारहित है इसलिए वह अकर्ता है, और मात्र समीप होने से वह कर्त्ता भी है। हे मुनि ! ब्रह्म में कर्तापन भी है और अकर्तापन भी है ऐसा समझना चाहिए। दोनों में से जिसमें चमत्कार मालूम हो, वहाँ पर आश्रय करके स्थिर हो जाओ। अतः 'मैं नित्य अकर्ता ही हूँ' ऐसी भावना प्रदीप्त होने पर समता की भावना अवशिष्ट होती है (फलीभूत होती है)। वह भावना ही 'अमृता' कहलाती है।

निदाघ शृणु सत्त्वस्था जाता भुवि महागुणाः।
ते नित्यमेवाभ्युदिता मुदिताः ख इवेन्दवः ॥17॥
नापदि ग्लानिमायान्ति निशि हेमाम्बुजं यथा।
नेहन्ते प्रकृतादन्यद्रमन्ते शिष्टवर्त्मनि ॥18॥
आकृत्यैव विराजन्ते मैत्र्यादिगुणवृत्तिभिः।
समाः समरसाः सौम्य सततं साधुवृत्तयः ॥19॥
अब्धिवद्धृतमर्यादा भवन्ति विशदाशयाः।
नियतिं न विमुञ्चन्ति महान्तो भास्करा इव ॥20॥

हे निदाघ, जो आत्मस्थ महागुणशाली लोग यहाँ जन्म लेते हैं, उनके विषय में तुम सुनो। वे लोग आकाश में उदित हुए चन्द्र जैसे ही सदा निर्मल होते हैं। हे सोम्य ! सुवर्ण का कमल रात्रि में भी जिस तरह कभी धुँधला या मुरझा नहीं जाता, उसी तरह उत्तम वृत्तिवाले पुरुष आपत्ति में भी उद्विग्न नहीं होते। प्रस्तुत प्रसंग के अतिरिक्त वे कुछ चाहते भी नहीं हैं। सज्जनों के मार्ग में वे रमण करते हैं। वे अपनी आकृति से ही शोभित हो जाते हैं। वे मैत्री-करुणा-मुदिता-उपेक्षा के गुणों की वृत्ति से

सर्वत्र समान भाववाले और समान रसवाले होते हैं। वे महापुरुष समुद्र की तरह मर्यादा को निभाते हैं। वे निर्मल आशय वाले होते हैं। वे सूर्य की तरह अपनी नियमितता को कभी छोड़ते नहीं हैं।

कोऽहं कथमिदं चेति संसारमलमाततम्।
प्रविचार्यं प्रयत्नेन प्राज्ञेन सह साधुना ॥21॥
नाकर्मसु नियोक्तव्यं नानार्येण सहावसेत्।
द्रष्टव्यः सर्वसंहर्ता न मृत्युरवहेलया ॥22॥
शरीरमस्थिमांसं च त्यक्त्वा रक्ताद्यशोभनम्।
भूतमुक्तावलीतन्तुं चिन्मात्रमवलोकयेत् ॥23॥
उपादेयानुपतनं हेयैकान्तविसर्जनम्।
यदेतन्मनसो रूपं तद्बाह्यं विद्धि नेतरत् ॥24॥
गुरुशास्त्रोक्तमार्गेण स्वानुभूत्या च चिद्घने।
ब्रह्मैवाहमिति ज्ञात्वा वीतशोको भवेन्मुनिः ॥25॥

बुद्धिमान मनुष्य को चाहिए कि वह किसी सज्जन के साथ बैठकर प्रयत्नपूर्वक सदा यह विचार किया ही करे कि 'मैं कौन हूँ ?' और 'यह संसाररूपी मलिनता कैसे आकर फैल गई है ?' बुद्धिमान मनुष्य को कभी किसी अकर्म के साथ अपने को जोड़ना नहीं चाहिए। किसी अनार्य के साथ कभी बसना नहीं चाहिए। और सर्वसंहारक मृत्यु के प्रति उपेक्षाभाव से नहीं देखना चाहिए। हड्डी, मांस, लहू आदि से अपवित्र बने हुए देह का त्याग करके, जिस प्रकार मोती की माला में सूत्र अनस्यूत होता है, वैसे ही सभी प्राणियों में चैतन्य का ही अनुस्यूत रूप से दर्शन करना चाहिए। यह बाह्य रूप जो है वह हमें ग्रहण करने योग्य लगता है, वह मानो अपना ग्रहण करवाने के लिए हमारे पीछे पड़ा हुआ है, परन्तु वास्तव में तो वह त्याग करने लायक ही है। यह बाह्यरूप और कुछ नहीं, केवल हमारा मन ही है, ऐसा मानना चाहिए। गुरु और शास्त्र के द्वारा कथित मार्ग पर तथा अपने अनुभवों पर आधार रखकर केवल चैतन्य में ही 'मैं ब्रह्म हूँ'—ऐसी भावना (ज्ञान) कर के मुनि को शोकरहित होना चाहिए।

यत्र निशितासिशतपातनमुत्पलताडनवत्सोढव्यम्, अग्निदाहो हिमसेचनमिव, अङ्गारावर्तनं चन्दनचर्चेव, निरवधिनाराचविकिरपातो निदाघविनोदनधारागृहशीकरवर्षणमिव, स्वशिरश्छेदः सुखनिद्रेव, मूकीकरणमाननमुद्रेव, बाधिर्यं महानुपचय इवेदं नावहेलनया भवितव्यम्, एवं दृढवैराग्याद्बोधो भवति ॥25-1॥

हे निदाघ ! तीक्ष्ण तलवार के सैंकड़ों प्रहार यदि हों, तो उन्हें कमलप्रहार मान कर सहन करना चाहिए। अग्नि के दाह को भी उसी तरह शीतल सिंचन मानना चाहिए। जलते हुए अंगारे का छूना भी चन्दनलेप के समान मानना चाहिए। अनेक बाणों की वर्षा को भी शान्तिदायक फव्वारे की तरह (फव्वारे के जल-बिन्दुओं के वर्षण के समान) मानना चाहिए। किसी के द्वारा मस्तक के काटे जाने पर उसे सुखपूर्ण निद्रा मानना चाहिए। यदि कोई मुख बन्द कर दे तो उसे 'आननमुद्रा' समझ लेना चाहिए। यदि कोई बधिर बना दे तो उसे बड़ी उन्नति समझना चाहिए। परन्तु उसके प्रति तिरस्कार-दृष्टि नहीं रखनी चाहिए। ऐसे दृढ वैराग्य से ज्ञान उत्पन्न होता है।

गुरुवाक्यसमुद्भूतस्वानुभूत्यादिशुद्धया।
यस्याभ्यासेन तेनात्मा सततं चावलोक्यते ॥26॥
विनष्टदिग्भ्रमस्यापि यथापूर्वं विभाति दिक्।
तथा विज्ञानविध्वस्तं जगन्नास्तीति भावय ॥27॥
न धनान्युपकुर्वन्ति न मित्राणि न बान्धवाः।
न कायक्लेशवैधुर्यं न तीर्थायतनाश्रयः।
केवलं तन्मनोमात्रमयेनासाद्यते पदम् ॥28॥

गुरु के वाक्यों से उत्पन्न हुए स्वानुभव से और अन्य विशुद्धियों के साथ अभ्यास सतत करते रहने से आत्मा के दर्शन किए जा सकते हैं। किसी मनुष्य को यदि दिशाभ्रम हो गया हो और बाद में उसके हट जाने से जैसे उसे पहले की ही तरह दिशाएँ दिखाई देती हैं, ठीक उसी प्रकार जब विज्ञान के द्वारा जगत् का नाश होता है, तब तुम 'जगत् है ही नहीं'—ऐसा जान सकोगे। अर्थात् तब तुम्हें आत्मदर्शन होगा। परमपद को प्राप्त करने में धन, मित्र, बान्धव, शरीर का क्लेश, शरीर का सुख और तीर्थस्थानों का सेवन—ये सब किसी भी काम के नहीं हो सकते। मन को केवल तन्मय बनाने से ही इस परमपद को प्राप्त किया जा सकता है।

यानि दुःखानि या तृष्णा दुःसहा ये दुराधयः।
शान्तचेतःसु तत् सर्वं तमोऽर्केष्विव नश्यति ॥29॥
मातरीव परं यान्ति विषमाणि मृदूनि च।
विश्वासमिह भूतानि सर्वाणि शमशालिनि ॥30॥
न रसायनपानेन न लक्ष्म्यालिङ्गितेन च।
न तथा सुखमाप्नोति शमेनान्तर्यथा जनः ॥31॥

जिन मनुष्यों के मन शान्त हो गए होते हैं, उनके दुःख, उनकी दुःसह तृष्णा और दुष्ट मानसिक पीड़ाएँ—ये सब, जैसे सूर्य के दर्शनमात्र से अन्धकार नष्ट हो जाता है, वैसे ही नष्ट हो जाते हैं। क्रूर और सोम्य—दोनों स्वभाव वाले प्राणी इस शमयुक्त मनुष्य पर ऐसा परम विश्वास रखते हैं जैसे मनुष्य अपनी माता पर विश्वास रखता है। मनुष्य शम के द्वारा जैसा सुख प्राप्त कर सकता है, ऐसा सुख किसी रसायन के पीने से या लक्ष्मी के आलिंगन से नहीं प्राप्त किया जा सकता।

श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च भुक्त्वा च दृष्ट्वा ज्ञात्वा शुभाशुभम्।
न हृष्यति ग्लायति यः स शान्त इति कथ्यते ॥32॥
तुषारकरबिम्बाच्छं मनो यस्य निराकुलम्।
मरणोत्सवयुद्धेषु स शान्त इति कथ्यते ॥33॥
तपस्विषु बहुज्ञेषु याजकेषु नृपेषु च।
बलवत्सु गुणाढ्येषु शमवानेव राजते ॥34॥

जो मनुष्य किसी भी शुभ या अशुभ को सुनकर, छूकर, भोगकर, देखकर या जानकर न तो हर्षित होता है, न वह ग्लानि को ही प्राप्त करता है, वह शान्त कहा जाता है। मरण में, उत्सव में अथवा युद्ध में भी जिस मनुष्य का चित्त चन्द्र के बिम्ब जैसा स्वच्छ और व्यग्रतारहित रहता हो, वह शान्त कहलाता है। जो लोग तपस्वी हैं, बहुत ज्ञानी हैं, यज्ञ करने-कराने वाले हैं, राजा हैं, बलवान हैं, गुणवान हैं, उन सभी में शम गुण वाला ही अधिक प्रकाशित होता है।

सन्तोषामृतपानेन ये शान्तास्तृप्तिमागताः ।
आत्मारामा महात्मानस्ते महापदमागताः ॥35॥
अप्राप्तं हि परित्यज्य सम्प्राप्ते समतां गतः ।
अदृष्टखेदाखेदो यः सन्तुष्ट इति कथ्यते ॥36॥
नाभिनन्दत्यसम्प्राप्तं प्राप्तं भुङ्क्ते यथेप्सितम् ।
यः स सौम्यसमाचारः सन्तुष्ट इति कथ्यते ॥37॥
रमते धीर्यथाप्राप्ते साध्वीवान्तःपुराजिरे ।
सा जीवन्मुक्ततोदेति स्वरूपानन्ददायिनी ॥38॥

जो महात्मा लोग संतोषरूपी अमृत को पीकर तृप्त हो गए हों, और अपने आत्मा में ही रमण करने वाले हों, वे महापद को प्राप्त कर ही चुके हैं। जिस मनुष्य ने अप्राप्त को (नहीं मिले हुए पदार्थ को) छोड़ दिया हो, अर्थात् जो वस्तु नहीं मिली है, उसे प्राप्त करने के लिए किसी भी प्रकार का प्रयत्न ही नहीं किया है और प्राप्त वस्तु में जिसका समभाव हो (हर्ष या शोक कुछ न हो) और जिसने हर्ष या शोक कभी देखा ही न हो, वह सन्तुष्ट कहा जाता है। जो मनुष्य अप्राप्त वस्तु को प्राप्त करने के लिए किसी प्रकार की आतुरता न रखता हो और प्राप्त वस्तु को इच्छानुसार (योग्य रीति से) भोगता हो, और जिसका आचार सौम्य और शिष्ट हो, वह संतुष्ट कहलाता है। अन्तःपुर के आंगन में जैसे पतिव्रता स्त्री आनन्दित रहती है, उसी प्रकार यदृच्छाप्राप्त में जिसकी बुद्धि प्रसन्न रहती है, उसी में स्वरूपानन्ददायिनी ऐसी जीवन्मुक्तता का उदय होता है।

यथाक्षणं यथाशास्त्रं यथादेशं यथासुखम् ।
यथासंभवसत्सङ्गमिमं मोक्षपथक्रमम् ।
तावद्विचारयेत् प्राज्ञो यावद्विश्रान्तमात्मनि ॥39॥
तुर्यविश्रान्तियुक्तस्य निवृत्तस्य भवार्णवात् ।
जीवतोऽजीवतश्चैव गृहस्थस्याथवा यतेः ॥40॥
नाकृतेन कृतेनार्थो न श्रुतिस्मृतिविभ्रमैः ।
निर्मन्दर इवाम्भोधिः स तिष्ठति यथास्थितः ॥41॥

समय के अनुसार और शास्त्रों के अनुसार तथा देश के अनुसार जिस प्रकार से सुख हो, इस प्रकार से वर्तन करना चाहिए, और यथासंभव सत्संग भी करना चाहिए। यह मोक्षमार्ग का क्रम है। जहाँ तक आत्मा में विश्रान्ति (शान्ति) हो जाए, वहाँ तक बुद्धिमान मनुष्य को आत्मतत्त्व का विचार करते रहना चाहिए। परन्तु जिसको तुरीय अवस्था रूप विश्रान्ति मिल चुकी हो और संसारसागर से जो निवृत्त हो गया हो, ऐसे मनुष्य को जीते या मरते, गृहस्थ जीवन में या संन्यासी जीवन में वेदोक्त कर्तव्य या धर्मशास्त्रोक्त कर्तव्य करने से या नहीं करने से कोई फल प्राप्त नहीं होता। वह तो मन्दराचलरहित सागर की तरह (क्षुब्ध हुए बिना ही) अपनी जैसी मूल स्थिति है, उसी में सदा रहता है (ज्ञानी के लिए कुछ भी करने या न करने का है ही नहीं)।

सर्वात्मवेदनं शुद्धं यदोदेति तदात्मकम् ।
भाति प्रसृतिदिक्कालबाह्यं चिद्रूपदेहकम् ॥42॥
एवामात्मा यथा यत्र समुल्लासमुपागतः ।
तिष्ठत्याशु तथा तत्र तद्रूपश्च विराजते ॥43॥

तुम्हें जब, 'यह सब आत्मा ही है'—ऐसा ज्ञान (शुद्ध अनुभवजन्य ज्ञान) प्राप्त होगा, तब तुम्हारा अपना देह भी तुम्हें देश-काल-दिशाओं आदि से बाहर ही दिखेगा। देशकालातीत चैतन्यरूप ही दिखाई देगा। जब ऐसा आत्मस्वरूप प्रस्फुटित हो जाता है, तब तुरन्त उसी स्वरूप में मनुष्य प्रकाशित हो उठता है।

यदिदं दृश्यते सर्वं जगत् स्थावरजङ्गमम् ।
तत् सुषुप्ताविव स्वप्नः कल्पान्ते प्रविनश्यति ॥44॥
ऋतमात्मा परं ब्रह्म सत्यमित्यादिका बुधैः ।
कल्पिता व्यवहारार्थं यस्य संज्ञा महात्मनः ॥45॥
यथा कटकशब्दार्थः पृथग्भावो न काञ्चनात् ।
न हेम कटकात्तद्वज्जगच्छब्दार्थता परा ॥46॥

यह सचराचर जगत् जो दिखाई दे रहा है, वह सब सुषुप्ति में आए हुए स्वप्न की भाँति सृष्टि के अन्त में संपूर्ण रूप से नष्ट हो जाता है। ऋत, आत्मा, परब्रह्म, सत्य आदि महान् आत्मा की जो संज्ञाएँ हैं, वे तो केवल व्यवहार के लिए ही पंडितों के द्वारा कल्पित की गई हैं। जैसे 'कङ्कण' इस शब्द का अर्थ सोने से कोई अलग नहीं होता और 'कङ्कण' कोई सोने से अलग पदार्थ नहीं है, ठीक इसी तरह ब्रह्म कोई जगत् से भिन्न (अलग) नहीं है। इसी तरह जगत् भी ब्रह्म से कोई अलग वस्तु नहीं है।

तेनेयमिन्द्रजालश्रीर्जगति प्रवितन्यते ।
द्रष्टुर्दृश्यस्य सत्ताऽन्तर्बन्ध इत्यभिधीयते ॥47॥
द्रष्टा दृश्यवशाद्बद्धो दृश्याभावे विमुच्यते ।
जगत्त्वमहमित्यादिसर्गात्मा दृश्यमुच्यते ॥48॥
मनसैवेन्द्रजालश्रीर्जगति प्रवितन्यते ।
यावदेतत् संभवति तावन्मोक्षो न विद्यते ॥49॥

आत्मा ने ही जगत् में इस इन्द्रजाल की शोभा बढ़ाई है और द्रष्टा के अन्तर में दृश्य की जो 'सत्ता' होती है, उसी का नाम बन्धन है। द्रष्टा दृश्य के कारण ही बन्धन में पड़ा है। दृश्य का अभाव होते ही वह मुक्त हो जाता है। यह 'जगत्', 'तू' और 'मैं' इत्यादि सृष्टि का स्वरूप दृश्य कहा जाता है। सिर्फ मन के कारण ही इस इन्द्रजाल की शोभा जगत् में फैलती है। जहाँ तक यह मन है, वहाँ तक मोक्ष नहीं है (अर्थात् मोक्ष की आशा तक नहीं की जा सकती)।

ब्रह्मणा तन्यते विश्वं मनसैव स्वयंभुवा ।
मनोमयमतो विश्वं यन्नाम परिदृश्यते ॥50॥
न बाह्ये नापि हृदये सद्रूपं विद्यते मनः ।
यदर्थं प्रतिभानं तन्मन इत्यभिधीयते ॥51॥
सङ्कल्पनं मनो विद्धि सङ्कल्पस्तत्र विद्यते ।
यत्र सङ्कल्पनं तत्र मनोऽस्तीत्यवगम्यताम् ॥52॥
सङ्कल्पमनसी भिन्ने न कदाचन केनचित् ।
सङ्कल्पजाते गलिते स्वरूपमवशिष्यते ॥53॥

मन ही तो स्वयंभू (ब्रह्मा) है। और वही विश्व का विस्तरण करता है। इसीलिए तो विश्व मनोमय है। और मन ही विश्व के नाम से दिखाई पड़ रहा है। वास्तविक दृष्टि से देखा जाए तो भीतर या बाहर कहीं भी मन की सत्ता है ही नहीं। सत्तारूप से कहीं मन है ही नहीं। परन्तु, विषय के प्रति विषयाकार रूप से जो भान होता है उसे ही मन कहा जाता है। संकल्पों का उत्पन्न होना मन है। उसी मन में ही ये संकल्प रहते हैं, ऐसा तुम्हें समझना चाहिए। और भी जिसमें संकल्प होते हैं, वह मन है ऐसा समझना चाहिए। संकल्प और मन किसी भी प्रकार अलग हैं ही नहीं, न किसी कारण से या न किसी काल में ही वे अलग हो सकते हैं। क्योंकि संकल्पों के समूह जब विनष्ट हो जाते हैं, तब तो केवल स्वरूप ही शेष रह जाता है।

अहं त्वं जगदित्यादौ प्रशान्ते दृश्यसंभ्रमे।
स्यात्तादृशी केवलता दृश्ये सत्तामुपागते ॥54॥
महाप्रलयसंपत्तौ ह्यसत्तां समुपागते।
अशेषदृश्ये सर्गादौ शान्तमेवावशिष्यते ॥55॥
अस्त्यनस्तमितो भास्वानजो देवो निरामयः।
सर्वदा सर्वकृत् सर्वः परमात्मेत्युदाहृतः ॥56॥
यतो वाचो निवर्तन्ते यो मुक्तैरवगम्यते।
यस्य चात्मादिकाः संज्ञाः कल्पिता न स्वभावतः ॥57॥

जब 'मैं' 'तू' और 'जगत्' की भ्रान्ति (दृश्य की भ्रान्ति) एकदम प्रशान्त हो जाती है, तुरन्त ही कैवल्य की स्थिति का अनुभव किया जाता है। जैसे पहले दृश्य की असत्ता के समय में कैवल्य की सत्ता है, दृश्य के नाश के बाद भी वैसी ही सत्ता होती है। सृष्टि के प्रारंभ में तो सब दृश्य दिखाई ही पड़ता है, परन्तु, जब महाप्रलय होता है, तब तो सब दृश्य 'असत्ता' को प्राप्त हो जाता है। और तब केवल आत्मा ही शान्त रूप से शेष रह जाता है। वही अजन्मा देव किसी काल में भी अस्त नहीं होने वाला निर्दोष सूर्य है और वही सर्वकाल में सर्वकर्ता सर्वस्वरूप परमात्मा है। उस परमात्मा से वाणी उसे पाए बिना वापस लौट जाती है। उस परमात्मा को मुक्त पुरुष ही पहचान पाते हैं। उसकी 'आत्मा' जैसी संज्ञाएँ (नाम) तो कल्पित ही हैं। वे संज्ञाएँ वास्तविक नहीं है। उसे ही परमात्मा कहा जाता है।

चित्ताकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकम्।
द्वाभ्यां शून्यतरं विद्धि चिदाकाशं महामुने ॥58॥
देशाद्देशान्तरप्राप्तौ संविदो मध्यमेव यत्।
निमेषेण चिदाकाशं तद्विद्धि मुनिपुङ्गव ॥59॥
तस्मिन् निरस्तनिःशेषसंकल्पस्थितिमेषि चेत्।
सर्वात्मकं पदं शान्तं तदा प्राप्नोष्यसंशयः ॥60॥

हे महामुनि! चित्त-आकाश, चैतन्य-आकाश और तीसरा आकाश—ऐसे तीन आकाश होते हैं। उनमें जो चैतन्य आकाश है, वह अन्य दो आकाशों से बिल्कुल ही रहित है, ऐसा तुम समझो। हे श्रेष्ठ मुनि! एक देश से अन्य देश में जाने का जो ज्ञान है, उस ज्ञान के मध्य में जो आकाश रहता है, और जो आँख के एक पलक के समय में जहाँ जाना हो, वहाँ जा सकता है, वह चैतन्याकाश है, ऐसा तुम समझो। तुम जब सभी संकल्पों को छोड़कर उस चैतन्याकाश में ही निवास करने लगोगे, तब सर्व के आत्मस्वरूप उस आत्मा को तुम प्राप्त करोगे। इसमें किसी प्रकार का सन्देह नहीं है। यह सर्वात्मा का पद शान्त है, वही परमपद है।

उदितौदार्यसौन्दर्यवैराग्यरसगर्भिणी।
आनन्दस्यन्दिनी यैषा समाधिरभिधीयते ॥61॥
दृश्यासंभवबोधेन रागद्वेषादितानवे।
रतिर्बलोदिता याऽसौ समाधिरभिधीयते ॥62॥
दृश्यासंभवबोधो हि ज्ञानं ज्ञेयं चिदात्मकम्।
तदेव केवलीभावं ततोऽन्यत् सकलं मृषा ॥63॥

जिसमें उदारता, सुन्दरता और वैराग्य का रस प्रकट होकर बह रहा हो और जो उस आनन्द-रस को बहाती हो उसे ही समाधि कहा जाता है। जिसमें दृश्य की सत्ता से रहित केवल ज्ञान ही हो और इस प्रकार के केवल ज्ञान के कारण जिसमें राग, द्वेष आदि अत्यन्त ही क्षीण हो गए हों, और जिसका स्वरूप अभ्यास बल से उत्पन्न हुआ आनन्द ही हो, उसे ही 'समाधि' कहा जाता है। दृश्य की सत्ता से रहित ज्ञान ही सच्चा ज्ञान है। वही चैतन्य का स्वरूप है। वही केवलीभाव है (कैवल्य की स्थिति है)। शेष सब कुछ मिथ्या ही है।

मत्त ऐरावतो बद्धः सर्षपीकोणकोटरे।
मशकेन कृतं युद्धं सिंहौघैरणुकोटरे ॥64॥
पद्माक्षे स्थापितो मेरुर्निगीर्णो भृङ्गसूनुना।
निदाघ विद्धि तादृक् त्वं जगदेतद्भ्रमात्मकम् ॥65॥

हे निदाघ! सरसों के दाने के एक छोटे कोने में (एकदम ही छोटी जगह में) मानो ऐरावत हाथी बाँध दिया हो! (बिल्कुल ही असंभव है) और मानो परमाणु के एक भाग में किसी मच्छर के साथ सिंहों की टोली का युद्ध हो गया हो! (बहुत ही असंभव है।) और भी मानो कमलबीज पर मेरुपर्वत की स्थापना की गई हो और उस पर्वत को भ्रमर के बच्चे ने निगल लिया हो! (कितनी बेहूदी और असंभव बात!) तो इसी प्रकार की बातें जैसे भ्रान्तिपूर्ण ही हैं, उसी प्रकार से यह जगत् भी भ्रान्तिमय ही है।

चित्तमेव हि संसारो रागादिक्लेशदूषितम्।
तदेव तैर्विनिर्मुक्तं भवान्त इति कथ्यते ॥66॥
मनसा भाव्यमानो हि देहतां याति देहकः।
देहवासनया मुक्तो देहधर्मैर्न लिप्यते ॥67॥
कल्पं क्षणीकरोत्यन्तः क्षणं नयति कल्पताम्।
मनोविलासः संसार इति मे निश्चिता मतिः ॥68॥
नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः।
नाशान्तमनसो वाऽपि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥69॥

रोग या राग से भरा हुआ चित्त ही संसार कहा जाता है। चित्त उन रागादि से रहित (शून्य) हो जाए, वही संसार का अन्त है, वही मोक्ष है, ऐसा कहा जाता है। मन से देह की भावना किये जाने पर ही यह देह उत्पन्न होता है (अर्थात् देह केवल एक भावना अथवा कल्पना ही है) परन्तु देह की वासना (भावना) ही मन से छूट जाए तो फिर मनुष्य देह के धर्मों से लिप्त नहीं होता। मन तो एक कल्प बराबर काल को एक क्षण बना देता है, और क्षण को भी कल्प बना देता है। इस प्रकार मन का यह विलास ही संसार है, ऐसा मैं निश्चित बुद्धि से (प्रतीतिपूर्वक) मान रहा हूँ। जो मनुष्य अपने दुराचारों से अभी छूटा नहीं है, जिसने अपनी अशान्ति को अभी तक छोड़ा नहीं है, जो समाधिनिष्ठ

नहीं हो पाया है, और जिसका मन अभी शान्त नहीं हो सका है, वह केवल ज्ञान से (जानकारीरूप **ज्ञान** से) आत्मा को प्राप्त नहीं कर सकता।

तद्ब्रह्मानन्दमद्वन्द्वं निर्गुणं सत्यचिद्घनम्।
विदित्वा स्वात्मनो रूपं न बिभेति कदाचन ॥70॥
परात्परं यन्महतो महान्तं स्वरूपतेजोमयशाश्वतं शिवम्।
कविं पुराणं पुरुषं सनातनं सर्वेश्वरं सर्वदेवैरुपास्यम् ॥71॥
अहं ब्रह्मेति नियतं मोक्षहेतुर्महात्मनाम्।
द्वे पदे बन्धमोक्षाय निर्ममेति ममेति च।
ममेति बध्यते जन्तुर्निर्ममेति विमुच्यते ॥72॥

अपने आत्मा का पारमार्थिक स्वरूप तो ब्रह्मानन्दमय, द्वन्द्वों से रहित, निर्गुण, सत्य और चैतन्यमय है, ऐसा जानकर मनुष्य कभी डरता नहीं है। जो तत्त्व परे से भी परे, बड़े से भी बड़ा, स्वरूप में तेजोमय, सनातन, मंगलमय, विद्वन्मय, पुराने से भी पुराना, पुरुषस्वरूप, शाश्वत और सर्व का नियामक है, वही सभी देवों के लिए भी उपासना के योग्य है। 'मैं ब्रह्म हूँ'—इस प्रकार का जो निश्चित ज्ञान है वह ज्ञान महात्माओं के मोक्ष का कारण बनता है। बन्धन और मोक्ष के लिए दो ही शब्द हैं। 'ममता' शब्द बन्धन के लिए है और 'ममताराहित्य' शब्द मोक्ष के लिए होता है। 'मेरा' ऐसा मानने से प्राणी बन्धन में पड़ता है और 'मेरा नहीं है'—ऐसा मानने से वह मुक्त होता है।

जीवेश्वरादिरूपेण चेतनाचेतनात्मकम्।
ईक्षणादिप्रवेशान्ता सृष्टिरीशेन कल्पिता।
जाग्रदादिविमोक्षान्तः संसारो जीवकल्पितः ॥73॥
त्रिणाचिकादियोगान्ता ईश्वरभ्रान्तिमाश्रिताः।
लोकायतादिसांख्यान्ता जीवविभ्रान्तिमाश्रिताः ॥74॥
तस्मान्मुमुक्षुभिर्नैव मतिर्जीवेशवादयोः।
कार्या किन्तु ब्रह्मतत्त्वं निश्चलेन विचार्यताम् ॥75॥

यह जडचेतनमय जगत् जो जीव और ईश्वर आदि के रूप में ही केवल भासित होता है। इसमें विषय के दर्शन से लेकर उसमें प्रवेश करने तक की सारी सृष्टि ईश्वर के द्वारा ही कल्पित हुई है और जाग्रत् अवस्था से लेकर मोक्ष तक का संसार जीव के द्वारा कल्पित हुआ है। त्रिणाचिक (त्रिणाचिकेताग्नि कठोपनिषद् में वर्णित है) से लेकर योग तक के सभी शास्त्र ईश्वर की भ्रान्ति में पड़े हैं और लोकायत से लेकर सांख्य तक के सभी शास्त्र जीव की भ्रान्ति में पड़े हुए हैं। इसलिए मुमुक्षुओं को जीव और ईश्वर के वादविवाद में बुद्धि लगानी ही नहीं चाहिए। परन्तु निश्चल होकर केवल ब्रह्मतत्त्व का ही विचार करना चाहिए।

अविशेषेण सर्वं तु यः पश्यति चिदन्वयात्।
स एव साक्षाद्विज्ञानी स शिवः स हरिर्विधिः ॥76॥
दुर्लभो विषयत्यागो दुर्लभं तत्त्वदर्शनम्।
दुर्लभा सहजावस्था सद्गुरोः करुणां विना ॥77॥
उत्पन्नशक्तिबोधस्य त्यक्तनिःशेषकर्मणः।
योगिनः सहजावस्था स्वयमेवोपजायते ॥78॥

सर्वत्र चैतन्य का ही सम्बन्ध होने से जो मनुष्य सबको समान चैतन्यमय देखता है, वही साक्षात् विज्ञानी है, वही शंकर है, वही विष्णु है और वही ब्रह्मा है। सद्गुरु की कृपा के बिना विषयों का त्याग करना दुर्लभ है, तत्त्वपदार्थ का दर्शन दुर्लभ है, और सहज आत्मस्वरूप की अवस्था भी दुर्लभ ही है। जिसने सभी कर्मों को छोड़ दिया हो, ऐसे योगी में ज्ञान की शक्ति उत्पन्न होती है। उसमें आप ही आप सहज रूप से सहजावस्था प्राप्त हो जाती है।

यदा ह्येवैष एतस्मिन्नल्पमप्यन्तरं नरः।
विजानाति तदा तस्य भयं स्यान्नात्र संशयः ॥79॥
सर्वगं सच्चिदानन्दं ज्ञानचक्षुर्निरीक्षते।
अज्ञानचक्षुर्नेक्षेत भास्वन्तं भानुमन्धवत् ॥80॥
प्रज्ञानमेव तद्ब्रह्म सत्यप्रज्ञानलक्षणम्।
एवं ब्रह्मपरिज्ञानादेव मर्त्योऽमृतो भवेत् ॥81॥
भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टि परावरे ॥82॥

जब मनुष्य अपने आत्मस्वरूप के बारे में थोड़ा-सा भी अन्तर (भिन्नता) जानता है, तब उसे संसार से भय होने लगता है, इसमें कोई सन्देह नहीं है। ज्ञानदृष्टि वाला मनुष्य तो सच्चिदानन्दस्वरूप परमात्मा को सर्वत्र व्याप्त ही देखता है। परन्तु जो अज्ञान दृष्टिवाला पुरुष है, वह जैसे कोई अन्धा आदमी सूर्य को नहीं देख सकता, वैसे आत्मतत्त्व (की सर्वव्यापकता) को देख नहीं पाता। इसलिए प्रज्ञान, अर्थात् उत्तम ज्ञान ही ब्रह्म है और इसीलिए सत्य और प्रज्ञान को ब्रह्म का लक्षण कहा जाता है। इस तरह के ब्रह्म के पूर्ण ज्ञान से मनुष्य अमर हो जाता है। जब उस परात्पर परमात्मा के दर्शन हो जाते हैं तब ही ज्ञानी के हृदय की गाँठ टूट जाती है, उसके सभी संशय छिन्न हो जाते हैं—कट जाते हैं और उसके सभी कर्म नष्ट हो जाते हैं।

अनात्मतां परित्यज्य निर्विकारो जगत्स्थितौ।
एकनिष्ठतयाऽन्तःस्थः संविन्मात्रपरो भव ॥83॥
मरुभूमौ जलं सर्वं मरुभूमात्रमेव तत्।
जगत्त्रयमिदं सर्वं चिन्मात्रं स्वविचारतः ॥84॥
लक्ष्यालक्ष्यमतिं त्यक्त्वा यस्तिष्ठेत् केवलात्मना।
शिव एव स्वयं साक्षादयं ब्रह्मविदुत्तमः ॥85॥
अधिष्ठानमनौपम्यमवाङ्मनसगोचरम्।
नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं च तदव्ययम् ॥86॥
सर्वशक्तेर्महेशस्य विलासो हि मनो जगत्।
संयमासंयमाभ्यां च संसारं शान्तिमन्वगात् ॥87॥

इसलिए अनात्मभाव का त्याग करके जगत् की स्थिति में तुम निर्विकार हो जाओ और एकनिष्ठता से अंतस् में (भीतर में) ही स्थिति करके केवल ज्ञान परायण ही हो जाओ। जिस प्रकार किसी निर्जल प्रदेश में दिखाई देने वाला (भ्रान्ति से मृगमरीचिका में दिखाई देने वाला) जल केवल निर्जल प्रदेश रूप ही है, ठीक उसी प्रकार आत्मविचार से यह सारा त्रिभुवन (तीनों लोक) केवल चैतन्य ही है। ब्रह्मज्ञानियों में श्रेष्ठ जो पुरुष, लक्ष्य और अलक्ष्य के विचारों को छोड़कर केवल आत्मस्वरूप

में ही अवस्थित रहता है, वह स्वयं साक्षात् शिव ही होता है। इसलिए जो सर्व का आश्रयरूप है, जो उपमारहित है, जो वाणी और मन का विषय ही नहीं बनता, जो नित्य, व्यापक, सर्वगामी, अतिसूक्ष्म और निर्विकार है, उस आत्मस्वरूप का ही ध्यान करना चाहिए। मन ही जगत् है और वह सर्वशक्तिमान महेश्वर का एक विलास है। मन का संयम नहीं करने से संसार होता है पर मन का संयम करने से संसार शान्त हो जाता है।

मनोव्याधेश्चिकित्साऽर्थमुपायं कथयामि ते।
यद्यत् स्वाभिमतं वस्तु तत्त्यजन् मोक्षमश्नुते ॥88॥
स्वायत्तमेकान्तहितं स्वेप्सितत्यागवेदनम्।
यस्य दुष्करतां यातं धिक् तं पुरुषकीटकम् ॥89॥
स्वपौरुषैकसाध्येन स्वेप्सितत्यागरूपिणा।
मनःप्रशममात्रेण विना नास्ति शुभा गतिः ॥90॥
असङ्कल्पनशस्त्रेण छिन्नं चित्तमिदं यदा।
सर्वं सर्वगतं शान्तं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥91॥

मन एक रोग है। मैं अब इस मनोरोग के लिए एक चिकित्सा बताता हूँ। जो-जो वस्तु हमें अच्छी लगती हों उनका त्याग कर देना चाहिए। ऐसा त्याग करने वाला मोक्ष को प्राप्त होता है। आत्मवस्तु का ज्ञान तो अपने ही हाथ की बात है, और वही परमहितकारी भी है। इच्छित वस्तु के त्याग से आत्मवस्तु का अनुभव भी हो सकता है। ऐसा होने पर भी जो मनुष्य उसे दुष्कर है, ऐसा अनुभव करता है, तो ऐसे मनुष्यरूपी कीड़े को धिक्कार है। जो शुभगति केवल अपने पुरुषार्थ के द्वारा साध्य हो सकती है, उसका एकमात्र उपाय इच्छित वस्तु का त्याग ही है, और मन के अत्यंत शम के बिना तो वह शुभ गति प्राप्त नहीं हो सकती। असंकल्परूप शस्त्र से जब यह मन कट जाता है तब मनुष्य सर्वस्वरूप, सर्वव्यापक और शान्त ब्रह्मरूप ही बन जाता है।

भवभावनया मुक्तो युक्तः परमया धिया।
धारयात्मानमव्यग्रो ग्रस्तचित्तं चितः पदम् ॥92॥
परं पौरुषमाश्रित्य नीत्वा चित्तमचित्तताम्।
ध्यानतो हृदयाकाशे चिति चिच्चक्रधारया।
मनो मारय निःशङ्कं त्वां प्रबध्नन्ति नारयः ॥93॥
अयं सोऽहमिदं तन्मे एतावन्मात्रकं मनः।
तदभावनमात्रेण दात्रेणेव विलीयते ॥94॥
छिन्नाभ्रमण्डलं व्योम्नि यथा शरदि धूयते।
वातेनाकल्पकेनैव तथाऽन्तर्धूयते मनः ॥95॥

परम श्रेष्ठ बुद्धिपूर्वक तुम इस संसार की भावना से मुक्त हो जाओ और व्यग्रतारहित चित्त से अपने आत्मा को परम चैतन्य के स्थान में धारण कर लो। क्योंकि ऐसी धारणा तुम्हारे चित्त को निगल जाएगी। बड़े भारी पुरुषार्थ का अवलम्बन करके तुम अपने 'चित्त' को 'अचित्त' की अवस्था में ले जाओ। और बाद में हृदयाकाश में (जो कि चैतन्यमय है) ध्यान करके उस चैतन्य चक्र की धार से अपने मन को [illegible] मन को निःसन्देहरूप [illegible] वह है और वह मैं हूँ।

अभाव' रूपी हँसिये से (गड़ासे से) ही कट जाता है। शरद् ऋतु के आकाश में वायुरूपी छेदन यंत्र के द्वारा छिन्न-भिन्न किए हुए बादल जैसे बिखर जाते हैं, इसी प्रकार साधक के द्वारा हृदय में काटा गया मन बिखर जाता है।

कल्पान्तपवना वान्तु यान्तु चैकत्वमर्णवाः।
तपन्तु द्वादशादित्या नास्ति निर्मनसः क्षतिः ॥96॥
असंकल्पनमात्रैकसाध्ये सकलसिद्धिदे।
असंकल्पातिसाम्राज्ये तिष्ठावष्टब्धतत्पदः ॥97॥
न हि चञ्चलताहीनं मनः क्वचन दृश्यते।
चञ्चलत्वं मनोधर्मो वह्नेर्धर्मो यथोष्णता ॥98॥
एषा हि चञ्चला स्पन्दशक्तिश्चित्तत्वसंस्थिता।
तां विद्धि मानसीं शक्तिं जगदाडम्बरात्मिकाम् ॥99॥
यत्तु चञ्चलताहीनं तन्मनोऽमृतमुच्यते।
तदेव च तपः शास्त्रसिद्धान्ते मोक्ष उच्यते ॥100॥

भले ही प्रलयकाल के वायु बहें, भले ही सभी समुद्र एकाकार हो जाएँ, भले ही बारहों सूर्य एक साथ तपें, फिर भी मनरहित मनुष्य की कोई हानि नहीं होती। चञ्चलतारहित मन किसी भी समय में देखा नहीं जाता। क्योंकि जिस प्रकार उष्णता अग्नि का धर्म है उसी प्रकार चंचलता मन का धर्म है। यह चंचलता (स्पन्दनशक्ति) ही 'चित्तता' के रूप में रहती है। और वही मानसी शक्ति इस जगत् के आडम्बर के रूप में दिखाई देती है, ऐसा तुम समझो। संकल्पों का अभाव तो एक बड़ा साम्राज्य ही है और वह तो केवल संकल्परहित होने से ही सिद्ध हो सकता है। वही सम्पूर्ण सिद्धियों का देने वाला भी है। इसलिए 'संकल्पराहित्य' रूप पद का आश्रय करके तुम उस राज्य में स्वयं को स्थिर कर लो। जो चंचलतारहित मन है, वही अमृत है, वही तप है और शास्त्रों में उसी को मोक्ष कहा गया है।

तस्य चञ्चलता यैषा त्वविद्या वासनात्मिका।
वासनाऽपरनाम्नीं तां विचारेण विनाशय ॥101॥
पौरुषेण प्रयत्नेन यस्मिन्नेव पदे मनः।
योज्यते तत् पदं प्राप्य निर्विकल्पो भवानघ ॥102॥
अतः पौरुषमाश्रित्य चित्तमाक्रम्य चेतसा।
विशोकं पदमालम्ब्य निरातङ्कः स्थिरो भव ॥103॥
मन एव समर्थं हि मनसो दृढनिग्रहे।
अराज्ञा कः समर्थः स्याद्राज्ञो निग्रहकर्मणि ॥104॥

इस मन की जो चंचलता है, वही [illegible] है। तुम चिन्तन-मनन करके उस वासना को दूर कर दो। हे निष्पाप! [illegible] वासनाक्षय के बाद मन जिस परमपद में प्राप्त होता है, उस [illegible] जाओ। इस तरह पुरुषार्थ का अवलम्बन [illegible] तुम आश्रय [illegible] हो समर्थ है। राजा का निग्रह करने के लिए [illegible]

नहीं हो पाया है, और जिसका मन अभी शान्त नहीं हो सका है, वह केवल ज्ञान से (ज्ञानकाण्डरूप ज्ञान से) आत्मा को प्राप्त नहीं कर सकता।

तद्ब्रह्मानन्दमद्वन्द्वं निर्गुणं सत्यचिद्घनम्।
विदित्वा स्वात्मनो रूपं न बिभेति कदाचन ॥70॥
परात्परं यन्महतो महान्तं स्वरूपतेजोमयशाश्वतं शिवम्।
कविं पुराणं पुरुषं सनातनं सर्वेश्वरं सर्वदेवैरुपास्यम् ॥71॥
अहं ब्रह्मेति नियतं मोक्षहेतुर्महात्मनाम्।
द्वे पदे बन्धमोक्षाय निर्ममेति ममेति च।
ममेति बध्यते जन्तुर्निर्ममेति विमुच्यते ॥72॥

अपने आत्मा का पारमार्थिक स्वरूप तो ब्रह्मानन्दमय, द्वन्द्वों से रहित, निर्गुण, सत्य और चैतन्यमय है, ऐसा जानकर मनुष्य कभी डरता नहीं है। जो तत्त्व परे से भी परे, बड़े से भी बड़ा, स्वरूप में तेजोमय, सनातन, मंगलमय, विद्वन्मय, पुराने से भी पुराना, पुरुषस्वरूप, शाश्वत और सर्व का नियामक है, वही सभी देवों के लिए भी उपासना के योग्य है। 'मैं ब्रह्म हूँ'—इस प्रकार का जो निश्चित ज्ञान है वह ज्ञान महात्माओं के मोक्ष का कारण बनता है। बन्धन और मोक्ष के लिए दो ही शब्द हैं। 'ममता' शब्द बन्धन के लिए है और 'ममताराहित्य' शब्द मोक्ष के लिए होता है। 'मेरा' ऐसा मानने से प्राणी बन्धन में पड़ता है और 'मेरा नहीं है'—ऐसा मानने से वह मुक्त होता है।

जीवेश्वरादिरूपेण चेतनाचेतनात्मकम्।
ईक्षणादिप्रवेशान्ता सृष्टिरीशेन कल्पिता।
जाग्रदादिविमोक्षान्तः संसारो जीवकल्पितः ॥73॥
त्रिणाचिकादियोगान्ता ईश्वरभ्रान्तिमाश्रिताः।
लोकायतादिसांख्यान्ता जीवविभ्रान्तिमाश्रिताः ॥74॥
तस्मान्मुमुक्षुभिर्नैव मतिर्जीवेशवादयोः।
कार्या किन्तु ब्रह्मतत्त्वं निश्चलेन विचार्यताम् ॥75॥

यह जडचेतनमय जगत् जो जीव और ईश्वर आदि के रूप में ही केवल भासित होता है। इसमें विषय के दर्शन से लेकर उसमें प्रवेश करने तक की सारी सृष्टि ईश्वर के द्वारा ही कल्पित हुई है और जाग्रत् अवस्था से लेकर मोक्ष तक का संसार जीव के द्वारा कल्पित हुआ है। त्रिणाचिक (त्रिणाचिकेताग्नि कठोपनिषद् में वर्णित है) से लेकर योग तक के सभी शास्त्र ईश्वर की भ्रान्ति में पड़े हुए हैं और लोकायत से लेकर सांख्य तक के सभी शास्त्र जीव की भ्रान्ति में पड़े हुए हैं। इसलिए मुमुक्षुओं को जीव और ईश्वर के वादविवाद में बुद्धि लगानी ही नहीं चाहिए। परन्तु निश्चल होकर केवल ब्रह्मतत्त्व का ही विचार करना चाहिए।

अविशेषेण सर्वं तु यः पश्यति चिदन्वयात्।
स एव साक्षाद्विज्ञानी स शिवः स हरिर्विधिः ॥76॥
दुर्लभो विषयत्यागो दुर्लभं तत्त्वदर्शनम्।
दुर्लभा सहजावस्था सद्गुरोः करुणां विना ॥77॥
उत्पन्नशक्तिबोधस्य त्यक्तनिःशेषकर्मणः।
योगिनः सहजावस्था स्वयमेवोपजायते ॥78॥

सर्वत्र चैतन्य का ही सम्बन्ध होने से जो मनुष्य सबको समान चैतन्यमय देखता है, वही साक्षात् विज्ञानी है, वही शंकर है, वही विष्णु है और वही ब्रह्मा है। सद्गुरु की कृपा के बिना विषयों का त्याग करना दुर्लभ है, तत्त्वपदार्थ का दर्शन दुर्लभ है, और सहज *आत्मस्वरूप की अवस्था भी दुर्लभ ही है।* जिसने सभी कर्मों को छोड़ दिया हो, ऐसे योगी में ज्ञान की शक्ति उत्पन्न होती है। उसमें आप ही आप सहज रूप से सहजावस्था प्राप्त हो जाती है।

यदा ह्येवैष एतस्मिन्नल्पमप्यन्तरं नरः।
विजानाति तदा तस्य भयं स्यान्नात्र संशयः ॥79॥
सर्वगं सच्चिदानन्दं ज्ञानचक्षुर्निरीक्षते।
अज्ञानचक्षुर्नेक्षेत भास्वन्तं भानुमन्धवत् ॥80॥
प्रज्ञानमेव तद्ब्रह्म सत्यप्रज्ञानलक्षणम्।
एवं ब्रह्मपरिज्ञानादेव मर्त्योऽमृतो भवेत् ॥81॥
भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टि परावरे ॥82॥

जब मनुष्य अपने आत्मस्वरूप के बारे में थोड़ा-सा भी अन्तर (भिन्नता) जानता है, तब उसे संसार से भय होने लगता है, इसमें कोई सन्देह नहीं है। ज्ञानदृष्टि वाला मनुष्य तो सच्चिदानन्दस्वरूप परमात्मा को सर्वत्र व्याप्त ही देखता है। परन्तु जो अज्ञान दृष्टिवाला पुरुष है, वह जैसे कोई अन्धा आदमी सूर्य को नहीं देख सकता, वैसे आत्मतत्त्व (की सर्वव्यापकता) को देख नहीं पाता। इसलिए प्रज्ञान, अर्थात् उत्तम ज्ञान ही ब्रह्म है और इसीलिए सत्य और प्रज्ञान को ब्रह्म का लक्षण कहा जाता है। इस तरह के ब्रह्म के पूर्ण ज्ञान से मनुष्य अमर हो जाता है। जब उस परात्पर परमात्मा के दर्शन हो जाते हैं तब ही ज्ञानी के हृदय की गाँठ टूट जाती है, उसके सभी संशय छिन्न हो जाते हैं—कट जाते हैं और उसके सभी कर्म नष्ट हो जाते हैं।

अनात्मतां परित्यज्य निर्विकारो जगत्स्थितौ।
एकनिष्ठतयाऽन्तःस्थः संविन्मात्रपरो भव ॥83॥
मरुभूमौ जलं सर्वं मरुभूमात्रमेव तत्।
जगत्त्रयमिदं सर्वं चिन्मात्रं स्वविचारतः ॥84॥
लक्ष्यालक्ष्यमतिं त्यक्त्वा यस्तिष्ठेत् केवलात्मना।
शिव एव स्वयं साक्षादयं ब्रह्मविदुत्तमः ॥85॥
अधिष्ठानमनौपम्यमवाङ्मनसगोचरम्।
नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं च तदव्ययम् ॥86॥
सर्वशक्तेर्महेशस्य विलासो हि मनो जगत्।
संयमासंयमाभ्यां च संसारं शान्तिमन्वगात् ॥87॥

इसलिए अनात्मभाव का त्याग करके जगत् की स्थिति में तुम निर्विकार हो जाओ और एकनिष्ठता से अंतस् में (भीतर में) ही स्थिति करके केवल ज्ञान परायण ही हो जाओ। जिस प्रकार किसी निर्जल प्रदेश में दिखाई देने वाला (भ्रान्ति से मृगमरीचिका में दिखाई देने वाला) जल केवल निर्जल प्रदेश रूप ही है, ठीक उसी प्रकार आत्मविचार से यह सारा त्रिभुवन (तीनों लोक) केवल चैतन्य ही है। ब्रह्मज्ञानियों में श्रेष्ठ जो पुरुष, लक्ष्य और अलक्ष्य के विचारों को छोड़कर केवल आत्मस्वरूप

में ही अवस्थित रहता है, वह स्वयं साक्षात् शिव ही होता है। इसलिए जो सर्व का आश्रयरूप है, जो उपमारहित है, जो वाणी और मन का विषय ही नहीं बनता, जो नित्य, व्यापक, सर्वगामी, अतिसूक्ष्म और निर्विकार है, उस आत्मस्वरूप का ही ध्यान करना चाहिए। मन ही जगत् है और वह सर्वशक्तिमान महेश्वर का एक विलास है। मन का संयम नहीं करने से संसार होता है पर मन का संयम करने से संसार शान्त हो जाता है।

मनोव्याधेश्चिकित्साऽर्थमुपायं कथयामि ते।
यद्यत् स्वाभिमतं वस्तु तत्त्यजन् मोक्षमश्नुते ॥88॥
स्वायत्तमेकान्तहितं स्वेप्सितत्यागवेदनम्।
यस्य दुष्करतां यातं धिक् तं पुरुषकीटकम् ॥89॥
स्वपौरुषैकसाध्येन स्वेप्सितत्यागरूपिणा।
मनःप्रशममात्रेण विना नास्ति शुभा गतिः ॥90॥
असङ्कल्पनशस्त्रेण छिन्नं चित्तमिदं यदा।
सर्वं सर्वगतं शान्तं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥91॥

मन एक रोग है। मैं अब इस मनोरोग के लिए एक चिकित्सा बताता हूँ। जो-जो वस्तु हमें अच्छी लगती हों उनका त्याग कर देना चाहिए। ऐसा त्याग करने वाला मोक्ष को प्राप्त होता है। आत्मवस्तु का ज्ञान तो अपने ही हाथ की बात है, और वही परमहितकारी भी है। इच्छित वस्तु के त्याग से आत्मवस्तु का अनुभव भी हो सकता है। ऐसा होने पर भी जो मनुष्य उसे दुष्कर है, ऐसा अनुभव करता है, तो ऐसे मनुष्यरूपी कीड़े को धिक्कार है। जो शुभगति केवल अपने पुरुषार्थ के द्वारा ही साध्य हो सकती है, उसका एकमात्र उपाय इच्छित वस्तु का त्याग ही है, और मन के अत्यंत शम के बिना तो वह शुभ गति प्राप्त नहीं हो सकती। असंकल्परूप शस्त्र से जब यह मन कट जाता है तब मनुष्य सर्वस्वरूप, सर्वव्यापक और शान्त ब्रह्मरूप ही बन जाता है।

भवभावनया मुक्तो युक्तः परमया धिया।
धारयात्मानमव्यग्रो ग्रस्तचित्तं चितः पदम् ॥92॥
परं पौरुषमाश्रित्य नीत्वा चित्तमचित्तताम्।
ध्यानतो हृदयाकाशे चिति चिच्चक्रधारया।
मनो मारय निःशङ्कं त्वां प्रबध्नन्ति नारयः ॥93॥
अयं सोऽहमिदं तन्मे एतावन्मात्रकं मनः।
तदभावनमात्रेण दात्रेणेव विलीयते ॥94॥
छिन्नाभ्रमण्डलं व्योम्नि यथा शरदि धूयते।
वातेनाकल्पकेनैव तथाऽन्तर्धूयते मनः ॥95॥

परम श्रेष्ठ बुद्धिपूर्वक तुम इस संसार की भावना से मुक्त हो जाओ और व्यग्रतारहित चित्त से अपने आत्मा को परम चैतन्य के स्थान में धारण कर लो। क्योंकि ऐसी धारणा तुम्हारे चित्त को निगल जाएगी। बड़े भारी पुरुषार्थ का अवलम्बन करके तुम अपने 'चित्त' को 'अचित्त' की अवस्था में ले जाओ। और बाद में हृदयाकाश में (जो कि चैतन्यमय ही है, उसमें) ध्यान करके उस चैतन्य चक्र की धार से अपने मन को निःसन्देहरूप से मार डालो, जिससे कि शत्रु लोग तुम्हें बाँध न सकें। "यह वह है और यह मैं हूँ"—सिर्फ यह भावना ही मन है। ऐसा वह मन मात्र 'भावना के

अभाव' रूपी हँसिये से (गड़ासे से) ही कट जाता है। शरद् ऋतु के आकाश में वायुरूपी छेदन यंत्र के द्वारा छिन्न-भिन्न किए हुए बादल जैसे बिखर जाते हैं, इसी प्रकार साधक के द्वारा हृदय में काटा गया मन बिखर जाता है।

कल्पान्तपवना वान्तु यान्तु चैकत्वमर्णवाः।
तपन्तु द्वादशादित्या नास्ति निर्मनसः क्षतिः ॥96॥
असंकल्पनमात्रैकसाध्ये सकलसिद्धिदे।
असंकल्पातिसाम्राज्ये तिष्ठावष्टब्धतत्पदः ॥97॥
न हि चञ्चलताहीनं मनः क्वचन दृश्यते।
चञ्चलत्वं मनोधर्मो वह्नेर्धर्मो यथोष्णता ॥98॥
एषा हि चञ्चला स्पन्दशक्तिश्चित्तत्वसंस्थिता।
तां विद्धि मानसीं शक्तिं जगदाडम्बरात्मिकाम् ॥99॥
यत्तु चञ्चलताहीनं तन्मनोऽमृतमुच्यते।
तदेव च तपः शास्त्रसिद्धान्ते मोक्ष उच्यते ॥100॥

भले ही प्रलयकाल के वायु बहें, भले ही सभी समुद्र एकाकार हो जाएँ, भले ही बारहों सूर्य एक साथ तपें, फिर भी मनरहित मनुष्य की कोई हानि नहीं होती। चञ्चलतारहित मन किसी भी समय में देखा नहीं जाता। क्योंकि जिस प्रकार उष्णता अग्नि का धर्म है उसी प्रकार चंचलता मन का धर्म है। यह चंचलता (स्पन्दनशक्ति) ही 'चित्तता' के रूप में रहती है। और वही मानसी शक्ति इस जगत् के आडम्बर के रूप में दिखाई देती है, ऐसा तुम समझो। संकल्पों का अभाव तो एक बड़ा साम्राज्य ही है और वह तो केवल संकल्परहित होने से ही सिद्ध हो सकता है। वही सम्पूर्ण सिद्धियों का देने वाला भी है। इसलिए 'संकल्पराहित्य' रूप पद का आश्रय करके तुम उस राज्य में स्वयं को स्थिर कर लो। जो चंचलतारहित मन है, वही अमृत है, वही तप है और शास्त्रों में उसी को मोक्ष कहा गया है।

तस्य चञ्चलता यैषा त्वविद्या वासनात्मिका।
वासनाऽपरनाम्नीं तां विचारेण विनाशय ॥101॥
पौरुषेण प्रयत्नेन यस्मिन्नेव पदे मनः।
योज्यते तत् पदं प्राप्य निर्विकल्पो भवानघ ॥102॥
अतः पौरुषमाश्रित्य चित्तमाक्रम्य चेतसा।
विशोकं पदमालम्ब्य निरातङ्कः स्थिरो भव ॥103॥
मन एव समर्थं हि मनसो दृढनिग्रहे।
अराज्ञा कः समर्थः स्याद्राज्ञो निग्रहकर्मणि ॥104॥

इस मन की जो चंचलता है, वही वासनात्मिका अविद्या है। अविद्या का दूसरा नाम ही वासना है। तुम चिन्तन-मनन करके उस वासना को दूर कर दो। हे निष्पाप! बड़े भारी पुरुषार्थ के द्वारा वासनाक्षय के बाद मन जिस परमपद में प्राप्त होता है, उस पद को प्राप्त करके तुम निर्विकल्प बन जाओ। इस तरह पुरुषार्थ का अवलम्बन करके चित्त द्वारा ही चित्त को दबाकर उस शोकरहित पद का तुम आश्रय कर लो और फिर निर्भय होकर स्थिर हो जाओ। मन का दृढरूप से निग्रह करने में तो मन ही समर्थ है। राजा का निग्रह करने के लिए जो राजा न हो ऐसा भला कौन समर्थ हो सकता है ?

तृष्णाग्राहगृहीतानां संसारार्णवपातिनाम् ।
आवर्तैरूह्यमानानां दूरं स्वमन एव नौः ॥105॥
मनसैव मनश्छित्त्वा पाशं परमबन्धनम् ।
भवादुत्तारयात्मानं नासावन्येन तार्यते ॥106॥

जो लोग संसाररूपी सागर में पड़े हों और तृष्णारूपी ग्राह से जकड़े गए हों, और संसारसागर के भँवरों में फँसकर दूर-दूर तक घसीटे गए हों, उनके लिए अपना मन ही नौकारूप बनता है। वास्तव में यह मन ही एक बन्धनकारक पाश है। उसे मन से ही काटकर तुम अपने आत्मा को संसार से पार ले जाओ। क्योंकि मन के सिवा अन्य तो कोई भी इसे तार सकने वाला नहीं है।

या योदेति मनोनाम्नी वासना वासितान्तरा ।
तां तां परिहरेत् प्राज्ञस्ततोऽविद्याक्षयो भवेत् ॥107॥
भोगैकवासनां त्यक्त्वा त्यज त्वं भेदवासनाम् ।
भावाभावौ ततस्त्यक्त्वा निर्विकल्पः सुखी भव ॥108॥
एष एव मनोनाशस्त्वविद्यानाश एव च ।
यत्तत् संवेद्यते किञ्चित् तत्रास्थापरिवर्जनम् ।
अनास्थैव हि निर्वाणं दुःखमास्थापरिग्रहः ॥109॥
अविद्या विद्यमानैव नष्टप्रज्ञेषु दृश्यते ।
नाम्नैवाङ्गीकृताकारा सम्यक्प्रज्ञस्य सा कुतः ॥110॥

वासना का ही दूसरा नाम मन होता है और ये वासनाएँ ही मन में वास करके बैठी हुई हैं। इसलिए जो-जो भी वासना मन में उदित हो, उसे बुद्धिमान मनुष्य को त्याग ही देना चाहिए क्योंकि इसी से अविद्या का नाश होता है। पहले तुम भोग की एक वासना का त्याग करो। फिर बाद में भेद की वासना को छोड़ो। फिर भाव और अभाव का भी त्याग करके विकल्परहित होकर सुखी बन जाओ। मन का नाश ही अविद्या का नाश है। जो-जो कुछ अनुभव में आता हो, उसमें आस्था का त्याग कर देना ही मन का नाश कहलाता है। जिनकी बुद्धि नष्ट हो गई होती है, उन्हें अविद्या ही विद्यमान (वास्तविक) मालूम पड़ती है। परन्तु वह अविद्या तो केवल नाममात्र से ही आकार धारण किए हुए है। सम्यक् (सच्चे) ज्ञानी के लिए भला वह कहाँ से हो सकती है ?

तावत् संसारभृगुषु स्वात्मना सह देहिनम् ।
आन्दोलयति नीरन्ध्रं दुःखकण्टकशालिषु ॥111॥
अविद्या यावदस्यास्तु नोत्पन्ना क्षयकारिणी ।
स्वयमात्मावलोकेच्छा मोहसंक्षयकारिणी ॥112॥
अस्याः परं प्रपश्यन्त्याः स्वात्मनाशः प्रजायते ।
दृश्ये सर्वगते बोधे स्वयं ह्येषा विलीयते ॥113॥
इच्छामात्रमविद्येयं तन्नाशो मोक्ष उच्यते ।
स चासंकल्पमात्रेण सिद्धो भवति वै मुने ॥114॥
मनागपि मनोव्योम्नि वासनारजनीक्षये ।
कलिका तनुतामेति चिदादित्यप्रकाशनात् ॥115॥

यह संसार पर्वतों के ऊँचे शिखरों के समान है और उस पर भरसक काँटे भरे हुए हैं। वहाँ अविद्या अपने स्वरूप से आत्मा को घुमाती ही रहती है। वह वहाँ तक घुमाती रहती है कि जहाँ तक उसका नाश करने वाली आत्मदर्शन की इच्छा उत्पन्न नहीं होती। क्योंकि वही इच्छा केवल मोह का विनाश करने वाली होती है। परमात्मा का साक्षात्कार कराने वाली उस आत्मदर्शन की इच्छा, आत्मदर्शन कराने के बाद स्वयं भी नष्ट हो जाती है। क्योंकि सर्वव्यापी ज्ञान को देखे जाने पर तो वह आप ही आप विलीन हो जाती है। हे मुनि ! केवल इच्छा ही अविद्या है। और उसका नाश ही मोक्ष कहा जाता है। केवल संकल्परहित हो जाने से ही मोक्ष की प्राप्ति हो जाती है। जब मनरूपी आकाश में वासनारूपी रात्रि का नाश होता है तब चैतन्यसूर्य का थोड़ा सा प्रकाश होने से भी अन्धकार की (अज्ञान की) कालिमा का नाश हो जाता है, या कालिमा कम हो जाती है।

चैत्यानुपातरहितं सामान्येन च सर्वगम् ।
यच्चित्तत्वमनाख्येयं स आत्मा परमेश्वरः ॥116॥
सर्वं च खल्विदं ब्रह्म नित्यचिद्घनमक्षतम् ।
कल्पनाऽन्या मनोनाम्नी विद्यते न हि काचन ॥117॥
न जायते न म्रियते किञ्चिदत्र जगत्त्रये ।
न च भावविकाराणां सत्ता क्वचन विद्यते ॥118॥

चैत्य के अर्थात् जगत् के (जगत् के विषयों के) पीछे दौड़ादौड़ी से रहित और सामान्यतः सर्वव्यापी बने हुए चित्त का वर्णन करना असंभव ही है, क्योंकि वह स्वयं ही तो परमेश्वर है। यह सब कुछ ब्रह्म ही है और वह नित्य, चैतन्यमय एवं अविनाशी है। इसके सिवा और जो अन्य कल्पनाएँ हैं, वही मन है। मन इसके सिवा कुछ है ही नहीं। इन तीनों भुवनों में वास्तव में न तो कोई जन्मता है और न ही कोई प्रलयकाल में मरता ही है। क्योंकि अन्य पदार्थों का या विकारों का तो कोई अस्तित्व ही नहीं है।

केवलं केवलाभासं सर्वसामान्यमक्षतम् ।
चैत्यानुपातरहितं चिन्मात्रमिह विद्यते ॥119॥
तस्मिन् नित्ये तते शुद्धे चिन्मात्रे निरुपद्रवे ।
शान्ते शमसमाभोगे निर्विकारे चिदात्मनि ॥120॥
यैषा स्वभावाभिमतं स्वयं संकल्प्य धावति ।
चिच्चैत्यं स्वयमम्लानं मननान्मन उच्यते ॥121॥

केवल कैवल्यरूप में ही प्रकाशित, सामान्यतया सबमें अवस्थित और विषयों के पीछे दौड़ादौड़ी नहीं करने वाला केवल चैतन्य ही इस जगत् में विद्यमान है। वह चिदात्मा नित्य, व्यापक, शुद्ध, मात्र चैतन्यस्वरूप, उपद्रवरहित, शान्त, समर्थ, परिपूर्ण और निर्विकार है। ऐसे उसमें यह अविद्या, अपने हावभावों से अपने अभिमत विषयों को संकल्पित करके दौड़ा करती है। वास्तव में तो चित् और चैत्य (यह जगत्) अम्लान (विकारशून्य) ही है परन्तु केवल मनन करने से ही मन कहा जाता है।

अतः संकल्पसिद्धेयं संकल्पेनैव नश्यति ।
नाहं ब्रह्मेति संकल्पात् सुदृढाद्बध्यते मनः ।
सर्वं ब्रह्मेति संकल्पात् सुदृढान्मुच्यते मनः ॥122॥

कृशोऽहं दुःखबद्धोऽहं हस्तपादादिमानहम् ।
इति भावानुरूपेण व्यवहारेण बध्यते ॥123॥
नाहं दुःखी न मे देहो बन्धः कोऽस्यात्मनि स्थितः ।
इति भावानुरूपेण व्यवहारेण मुच्यते ॥124॥
नाहं मांसं न चास्थीनि देहादन्यः परोऽस्म्यहम् ।
इति निश्चितवानन्तः क्षीणाविद्यो विमुच्यते ॥125॥

अत: ऐसे केवल संकल्पों के द्वारा ही सिद्ध होने वाली (मानी जाने वाली) यह अविद्या, संकल्पों के द्वारा ही नष्ट की जा सकती है। 'मैं ब्रह्म नहीं हूँ'—ऐसे सुदृढ़ संकल्प से ही मन बँध जाता है और 'यह सब ब्रह्म ही है'—ऐसे सुदृढ संकल्प से मन मुक्त हो जाता है। 'मैं दुबला-पतला हूँ', 'मैं दु:खों से बँध गया हूँ', 'मैं हाथ-पैरों वाला हूँ'—इत्यादि प्रकार के भावों के अनुरूप ही मनुष्य बँध जाता है। परन्तु यदि 'मैं दु:खी नही हूँ', 'मेरा कोई देह नहीं है', 'मुझ (आत्मा) में यह बन्ध कैसे आ सकता है ?' इस प्रकार के सुदृढ़ भाव हों, तो ऐसे सुदृढ़ भावों के अनुरूप व्यवहार से मनुष्य की मुक्ति हो जाती है। 'मैं मांस नहीं हूँ, हड्डियाँ भी नहीं हूँ, मैं देह से अलग हूँ, मैं सर्व से परे हूँ'—ऐसे विचार करने वाला मनुष्य अपने भीतर की अविद्या का नाश हो जाने से मुक्त हो जाता है।

कल्पितेयमविद्येयमनात्मन्यात्मभावनात् ।
परं पौरुषमाश्रित्य यत्नात् परमया धिया ।
भोगेच्छां दूरतस्त्यक्त्वा निर्विकल्पः सुखी भव ॥126॥
मम पुत्रो मम धनमहं सोऽयमिदं मम ।
इतीयमिन्द्रजालेन वासनैव विवल्गति ॥127॥
मा भवाज्ञो भव ज्ञस्त्वं जहि संसारभावनाम् ।
अनात्मन्यात्मभावेन किमज्ञ इव रोदिषि ॥128॥

अनात्मा में आत्मा की भावना होने से यह अविद्या कल्पित ही है। इसलिए प्रयत्नपूर्वक उत्तम पुरुषार्थ का अवलम्बन करके श्रेष्ठ बुद्धि के द्वारा भोगों की दृष्टि को दूर से ही फेंक दो (छोड़ दो) और विकल्पों से रहित होकर सुखी बने रहो। 'मेरा पुत्र', 'मेरा धन', 'यह मैं हूँ', 'यह मेरा है'—इस प्रकार की वासना ही इन्द्रजाल के रूप में छलाँगें मार रही हैं। इसलिए अज्ञानी मत बनो, अपितु ज्ञानी बन जाओ। संसार की भावना छोड़ दो। अनात्मा में आत्मभाव करके अज्ञानी की तरह रोते क्यों हो ?

कस्तवायं जडो मूको देहो मांसमयोऽशुचिः ।
यदर्थं सुखदुःखाभ्यामवशः परिभूयसे ॥129॥
अहो नु चित्रं यत् सत्यं ब्रह्म तद्विस्मृतं नृणाम् ।
तिष्ठतस्तव कार्येषु माऽस्तु रागानुरञ्जना ॥130॥
अहो नु चित्रं पद्मोत्थैर्बद्धास्तन्तुभिरद्रयः ।
अविद्यमाना याऽविद्या तया विश्वं खिलीकृतम् ।
इदं तद्वज्रतां यातं तृणमात्रं जगत्त्रयम् ॥131॥
इति महोपनिषत् ।

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

जड, गूँगा, मांस से भरा यह अपवित्र देह तुम्हारा कहाँ है कि जिसके लिए तुम सुखों और दु:खों के वश में आकर हैरान परेशान होते हो ? अहा ! यह तो आश्चर्य की बात है कि जो सत्य-स्वरूप ब्रह्म है, उसे ही लोग भूल गए हैं और उसी तरह तुम भी कामनाओं में फँसकर उसके रंग से आप्लावित मत हो जाओ अर्थात् कामनाओं के रंग में सराबोर मत होओ। अहा ! यह तो बड़ा अचरज है कि कमल के तंतुओं से पर्वत बँध गए हैं। अविद्या वास्तव में कोई वस्तु ही नहीं है, फिर भी उसने सारे संसार को थाम रखा है। पारमार्थिक रूप से ये तीनों भुवन (जगत्) नि:सार (तुच्छ) ही हैं, फिर भी मानो वज्र जैसे बने हुए हैं ? (यह बड़ा भारी आश्चर्य है) ऐसा यह उपनिषद् कहती है।

यहाँ चतुर्थ अध्याय पूरा हुआ ।

❋

पञ्चमोऽध्यायः

(ऋभुः) अथापरं प्रवक्ष्यामि शृणु तात यथातथम् ।
अज्ञानभूः सप्तपदा ज्ञभूः सप्तपदैव हि ॥1॥
पदान्तराण्यसंख्यानि प्रभवन्त्यन्यथैतयोः ।
स्वरूपावस्थितिर्मुक्तिस्तद्भ्रंशोऽहंत्ववेदनम् ॥2॥
शुद्धसन्मात्रसंवित्तेः स्वरूपान्न चलन्ति ये ।
रागद्वेषादयो भावास्तेषां नाज्ञत्वसम्भवः ॥3॥
यः स्वरूपपरिभ्रंशश्चैत्यार्थे चितिमज्जनम् ।
एतस्मादपरो मोहो न भूतो न भविष्यति ॥4॥

(ऋभु बोले)—हे तात ! मैं और भी तुम्हें यह बताऊँगा, उसे तुम ध्यान देकर सुनो। अज्ञान की भूमि सात स्थानों वाली है और ज्ञान की भूमि भी सात स्थानों वाली है। यों तो इनके अतिरिक्त इसके कई अन्य स्थान हैं (पर मुख्य सात हैं)। अपने स्वरूप में ही अवस्थिति होना ही मुक्ति कहलाती है और अहंकार का अनुभव करना मुक्ति से भ्रष्टता है। शुद्ध वस्तु का सम्यक् (यथातथ) ज्ञान होना ही तो स्वरूपावस्थिति है। इससे जो मनुष्य च्युत नहीं होते (चलित नहीं होते), उनमें रागद्वेषादिभाव नहीं होते। इसलिए वहाँ अज्ञानित्व की कोई सम्भावना ही नहीं है। इस स्वरूपावस्थिति से भ्रष्ट (च्युत) होना और दिखाई देने वाले विषयों में चैतन्य को डुबो देना ही मोह है, इसके अतिरिक्त दूसरा कोई मोह नहीं है, और होगा भी नहीं।

अर्थादर्थान्तरं चित्ते याति मध्ये तु या स्थितिः ।
सा ध्वस्तमननाकारा स्वरूपस्थितिरुच्यते ॥5॥
संशान्तसर्वसंकल्पा या शिलावदवस्थितिः ।
जाग्रन्निद्राविनिर्मुक्ता सा स्वरूपस्थितिः परा ॥6॥
अहन्तांऽशे क्षते शान्ते भेदनिष्पन्दचित्तता ।
अजडा या प्रचलति तत्स्वरूपमितीरितम् ॥7॥

जब मन एक विषय से दूसरे विषय पर जाता है, तब बीच की स्थिति (दूसरे विषय पर जाने से पहले की और पहले विषय के नाश की) जो होती है वही स्वरूपावस्थिति है। जिसमें मनुष्य के सभी संकल्प शान्त हो गए हों, जिसमें स्थिति एक शिला जैसी बन गई हो, जो स्थिति जाग्रत् और निद्रा से

अलग हो, वह उत्कृष्ट स्थिति ही स्वरूपावस्थिति है। जिसमें अहंभाव का समूल (अंश का भी) नाश हो चुका हो, जिसमें शान्तस्वरूप से अभेद भाव में चित्त स्थिर रहता हो और चैतन्यस्वरूप से जो चलता ही रहता हो (सातत्य से युक्त हो) उसे 'स्वरूप' कहा जाता है।

बीजजाग्रत् तथा जाग्रन्महाजाग्रत् तथैव च।
जाग्रत्स्वप्नस्तथा स्वप्नः स्वप्नजाग्रत् सुषुप्तिकम् ॥8॥
इति सप्तविधो मोहः पुनरेष परस्परम्।
श्लिष्टो भवत्यनेकाग्र्यं शृणु लक्षणमस्य तु ॥9॥
प्रथमं चेतनं यत् स्यादनाख्यं निर्मलं चितः।
भविष्यच्चित्तजीवादिनामशब्दार्थभाजनम् ॥10॥
बीजरूपं स्थितं जाग्रद्बीजजाग्रत् तदुच्यते।
एषा ज्ञप्तेर्नवावस्था त्वं जाग्रत्संस्थितिं शृणु ॥11॥

मोह सात प्रकार का होता है—बीजजाग्रत्, जाग्रत्, महाजाग्रत्, जाग्रत्स्वप्न, स्वप्न, स्वप्नजाग्रत् और सुषुप्ति। वे ही जब परस्पर मिल जाते हैं, तब उसे 'अनेकाग्र्य' कहा जाता है। अब उन सातों का लक्षण सुनो—प्रथम तो निर्मल चेतन ही होता है। उसका वर्णन करना तो असंभव है। उस चेतन में से भविष्य में चित्त, जीव आदि नाम एवं जो शब्दादि विषयों का पात्र है, वह बनता है। वही बीजरूप में अवस्थित 'बीजजाग्रत्' अवस्था कहलाती है। अज्ञान की यह नई अवस्था मैंने कही। अब तुम पहले जाग्रत् स्थिति को सुनो।

नवप्रसूतस्य परादयं चाहमिदं मम।
इति यः प्रत्ययः स्वस्थस्तज्जाग्रत् प्रागभावनात् ॥12॥
अयं सोऽहमिदं तन्म इति जन्मान्तरोदितः।
पीवरः प्रत्ययः प्रोक्तो महाजाग्रदिति स्फुटम् ॥13॥
अरूढमथवा रूढं सर्वथा तन्मयात्मकम्।
यज्जाग्रतो मनोराज्यं तज्जाग्रत्स्वप्न उच्यते ॥14॥
द्विचन्द्रशुक्तिकारूप्यमृगतृष्णाऽऽदिभेदतः।
अभ्यासं प्राप्य जाग्रत् तत् स्वप्नो नानाविधो भवेत् ॥15॥

इस नए जन्मे हुए बीजरूप पर (कार्यरूप से) इस कार्यरूप के बाद जो 'यह मैं हूँ', 'यह मेरा है'—ऐसा जो अनुभव होता है, उसे 'जाग्रत्' अवस्था कहा जाता है। वास्तव में वह पहले था ही नहीं इसलिए आत्मस्वरूप में ही यह जाग्रदवस्था थी। 'यह वह मैं हूँ' 'यह वह मेरा है'—ऐसा जन्म-जन्मान्तर का जो पुष्ट हुआ अनुभव प्रकट होता है, उसे स्फुट रूप से महाजाग्रत् कहा जाता है। रूढ़ हो या न हो, फिर भी सदा तन्मय स्वरूप वाले इस जाग्रत् अवस्था का जो मनोराज्य होता है, वह 'जाग्रत्स्वप्न' कहलाता है। और दो चन्द्र, सीप में रजत, मरु-मरीचिका आदि विविध भेदों को बार-बार देखने से (अभ्यास किए जाने से) यह 'स्वप्न' अनेक प्रकार का हो जाता है। (जाग्रदवस्था के संस्कारों से उत्पन्न स्वप्न अनेक प्रकार का होता है।)

अल्पकालं मया दृष्टमेतन्नोदेति यत्र हि।
परामर्शः प्रबुद्धस्य स स्वप्न इति कथ्यते ॥16॥

चिरसन्दर्शनाभावादप्रफुल्लं बृहद्वचः।
चिरं कालानुवृत्तिस्तु स्वप्नो जाग्रदिवोदितः ॥17॥
स्वप्नजाग्रदिति प्रोक्तं जाग्रत्यपि परिस्फुरत्।
षडवस्थापरित्यागे जडा जीवस्य या स्थितिः ॥18॥
भविष्यद्दुःखबोधाढ्या सौषुप्तिः सोच्यते गतिः।
जगत् तस्यामवस्थायामन्तस्तमसि लीयते ॥19॥
सप्तावस्था इमाः प्रोक्ता मयाऽज्ञानस्य वै द्विज।
एकैका शतसंख्याऽत्र नानाविभवरूपिणी ॥20॥

जाग्रदवस्था में विद्यमान मनुष्य को यह अनुभव होता है कि 'जिस वस्तु को मैंने निद्रावस्था में अल्पकाल तक देखा था, वह अब नहीं दिखाई पड़ती।' यह अनुभव 'स्वप्न' कहा जाता है। लम्बे समय तक जिसका दर्शन न हुआ हो, इसलिए जो अप्रफुल्ल(धुँधला)-सा हो, फिर भी लम्बे काल तक जिसका अनुसरण बड़े वचनों द्वारा ही होता रहता हो, उस स्वप्न को जाग्रत् जैसा कहा जाता है वही स्वप्नजाग्रत् है अर्थात् जाग्रत् अवस्था में भी जिसका स्फुरण होता ही रहे, उसे 'स्वप्नजाग्रत्' कहा गया है। ऊपर की इन छहों अवस्थाओं का जिसमें त्याग हो जाता हो और जीव की स्थिति जड़ जैसी हो जाती हो, तो उसे सुषुप्ति अवस्था कहते हैं। दुःख का भान तो उसके बाद के (भविष्य के) समय में हो सकता है, क्योंकि उस स्थिति में तो सारा जगत् अज्ञान में लय हुआ होता है। हे ब्राह्मण ! अज्ञान की ये सात अवस्थाएँ मैंने तुम्हें बताई हैं। इनमें प्रत्येक अवस्था के उपप्रकार सैकड़ों की संख्या में हैं और उनमें अनेक प्रकार के सांसारिक स्वरूप भी हुआ करते हैं।

इमां सप्तपदां ज्ञानभूमिमाकर्णयानघ।
नानया ज्ञातया भूयो मोहपङ्के निमज्जति ॥21॥
वदन्ति बहुभेदेन वादिनो योगभूमिकाः।
मम त्वभिमता नूनमिमा एव शुभप्रदाः ॥22॥

हे निर्दोष मुनि ! अब सात स्थानों वाली इस ज्ञानभूमि को भी तुम सुन लो। इसको जानने के बाद, मनुष्य मोहरूपी कीचड़ में नहीं फँसता। अन्यान्य वादी लोग तरह-तरह की योग भूमिकाएँ बताते रहते हैं, परन्तु मुझे तो ये सात ही मान्य हैं, क्योंकि ये ही कल्याणप्रद हैं।

अवबोधं विदुर्ज्ञानं तदिदं साप्तभूमिकम्।
मुक्तिस्तु ज्ञेयमित्युक्ता भूमिका सप्तकात्परम् ॥23॥
ज्ञानभूमिः शुभेच्छाऽऽख्या प्रथमा समुदाहृता।
विचारणा द्वितीया तु तृतीया तनुमानसी ॥24॥
सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात् ततोऽसंसक्तिनामिका।
पदार्थभावना षष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता ॥25॥

ज्ञान को 'अवबोध' नाम दिया गया है। इसकी सात भूमिकाएँ हैं। जिसको 'ज्ञेय' कहा जाता है, उसे ही 'मुक्ति' कहते हैं। यह मुक्ति ज्ञान की सात भूमिकाओं के बाद में ही प्राप्त होती है। पहली ज्ञानभूमि 'शुभेच्छा' नाम से पहचानी गई है। दूसरी भूमि का नाम 'विचारणा' है। तीसरी का नाम 'तनुमानसी' है। चौथी भूमि 'सत्त्वापत्ति' है। पाँचवीं 'असंसक्ति' है। छठी 'पदार्थ भावना' नाम की भूमि है और सातवीं भूमि 'तुर्यगा' कही गई है।

आसामन्तःस्थिता मुक्तिर्यस्यां भूयो न शोचति ।
एतासां भूमिकानां त्वमिदं निर्वचनं शृणु ॥26॥
स्थितः किं मूढ एवास्मि प्रेक्षेऽहं शास्त्रसज्जनैः ।
वैराग्यपूर्वमिच्छेति शुभेच्छेत्युच्यते बुधैः ॥27॥
शास्त्रसज्जनसंपर्कवैराग्याभ्यासपूर्वकम् ।
सदाचारप्रवृत्तिर्या प्रोच्यते सा विचारणा ॥28॥

इन भूमिकाओं के भीतर मुक्ति अवस्थित है। इस मुक्ति में रहकर प्राणी कभी शोक नही करता। अब तुम इन भूमिकाओं की व्याख्या सुनो। 'मैं मूढ ही क्यों रह गया ? शास्त्र और सज्जन मुझे देखते ही रहते हैं'—इस प्रकार की वैराग्य से युक्त जो इच्छा होती है, उसे विद्वान् लोग 'शुभेच्छा' के नाम से पहचानते हैं। अब, यदि शास्त्रों और सज्जनों के सम्बन्ध से वैराग्य हो और उसके अभ्यास से जो सदाचार किया जाता हो, उसे 'विचारणा' कहा गया है।

विचारणाशुभेच्छाभ्यामिन्द्रियार्थेषु रक्तता ।
यत्र सा तनुतामेति प्रोच्यते तनुमानसी ॥29॥
भूमिकात्रितयाभ्यासाच्चित्ते तु विरतेर्वशात् ।
सत्त्वात्मनि स्थिते शुद्धे सत्त्वापत्तिरुदाहृता ॥30॥
दशाचतुष्टयाभ्यासादसंसर्गकला तु या ।
रूढसत्त्वचमत्कारा प्रोक्ताऽसंसक्तिनामिका ॥31॥
भूमिकापञ्चकाभ्यासात् स्वात्मारामतया दृढम् ।
आभ्यन्तराणां बाह्यानां पदर्थानामभावनात् ॥32॥

इन्द्रियों के विषयों पर होता हुआ राग, पूर्वोक्त 'विचारणा' और 'शुभेच्छा' के योग से जहाँ पर क्षीण हो जाता है, ऐसी अवस्था को 'तनुमानसी' कहा जाता है। उपर्युक्त तीन भूमिकाओं के अभ्यास से जब चित्त में वैराग्य उत्पन्न हो जाए और उसके कारण शुद्ध सत्त्वयुक्त आत्मा में साधक स्थिर बना रहे, तो ऐसी अवस्था को 'सत्त्वापत्ति' कहा जाता है। इन चार दशाओं (अवस्थाओं) के अभ्यास से जहाँ पर कोई संसर्गजन्य स्थिति न हो और सत्त्व तत्त्व का ही चमत्कार रूढ़ बन जाए, तो ऐसी अवस्था को 'असंसक्ति' के नाम से कहा जाता है। अब जब ऊपर ही उन पाँचों भूमिकाओं के अभ्यास से अपने आत्मा में ही रमण होता रहे और भीतर के और बाहर के पदार्थ दिखाई ही न पड़ें, तब—

परप्रयुक्तेन चिरं प्रयत्नेनावबोधनम् ।
पदार्थभावना नाम षष्ठी भवति भूमिका ॥33॥
भूमिषट्कचिराभ्यासाद्भेदस्यानुपलम्भनात् ।
यत् स्वभावैकनिष्ठत्वं सा ज्ञेया तुर्यगा गतिः ॥34॥
एषा हि जीवन्मुक्तेषु तुर्यावस्थेति विद्यते ।
विदेहमुक्तिविषयं तुर्यातीतमतः परम् ॥35॥

यदि अन्य लोगों के लम्बे काल तक प्रयत्न करने पर ही बाहर के पदार्थ देखने में आ सकें, तब 'पदार्थभावना' नाम की छठी भूमिका होती है। अब इन छहों भूमिकाओं के लम्बे काल तक किए गए अभ्यास के द्वारा जब भेद का भाव ही नष्ट हो जाए और उस भेदाभाव से आत्मस्वरूप में एकनिष्ठता प्राप्त हो जाए, तो उस भूमिका को 'तुर्यगा' समझना चाहिए। जीवन्मुक्त पुरुषों में यही अवस्था

'तुर्यावस्था' के रूप में अनुभवगम्य होती है। 'तुरीयातीत दशा' तो विदेह मुक्ति के साथ सम्बन्ध रखती है। वह इससे परे है।

ये निदाघ महाभागाः सप्तमीं भूमिमाश्रिताः ।
आत्माऽऽरामा महात्मानस्ते महत्पदमागताः ॥36॥
जीवन्मुक्ता न मज्जन्ति सुखदुःखरसस्थिते ।
प्रकृतेनाथ कार्येण किञ्चित् कुर्वन्ति वा न वा ॥37॥
पार्श्वस्थबोधिताः सन्तः पूर्वाचारक्रमागतम् ।
आचारमाचरन्त्येव सुप्तबुद्धवदुत्थिताः ॥38॥

हे निदाघ ! जो महाभाग्यशाली लोग इस सातवीं ज्ञानभूमिका पर पहुँचकर अपनी आत्मा में ही रमण करते रहते हों, वे महान् पद पर पहुँच गए हैं। ऐसे जीवन्मुक्त लोग, सुख-दुःख के रस से भरी स्थिति में डूब नहीं जाते। वे लोग कभी प्रकृति के कार्य का अनुसरण करके कुछ कर भी लेते हैं और कुछ नहीं भी कर लेते। आसपास के लोग उन्हें बताते हैं, तब कभी वे कहीं आचार के क्रम से चलता हुआ आचार कर दिया करते हैं। वे मानो नींद में से उठे हों, ऐसे ही मालूम पड़ते हैं।

भूमिकासप्तकं चैतद्धीमतामेव गोचरम् ।
प्राप्य ज्ञानदशामेतां पशुम्लेच्छाऽऽदयोऽपि ये ॥39॥
सदेहा वाऽप्यदेहा वा ते मुक्ता नात्र संशयः ।
ज्ञप्तिर्हि ग्रन्थिविच्छेदस्तस्मिन् सति विमुक्तता ॥40॥
मृगतृष्णाऽम्बुबुद्ध्यादिशान्तिमात्रात्मकस्त्वसौ ।
ये तु मोहार्णवात्तीर्णास्तैः प्राप्तं परमं पदम् ॥41॥
ते स्थिता भूमिकास्वासु स्वात्मलाभपरायणाः ।
मनःप्रशमनोपायो योग इत्यभिधीयते ॥42॥

ये सात भूमिकाएँ तो केवल बुद्धिमानों के विषयरूप ही हैं। इस ज्ञानावस्था को पाकर पशु और म्लेच्छ लोग भी सदेहरूप में या विदेहरूप में मुक्ति को प्राप्त कर लेते हैं, इसमें किसी प्रकार का सन्देह नहीं है। मोह की गाँठ टूट जाने का ही दूसरा नाम ज्ञान है। ऐसा ज्ञान हो जाने से मरुमरीचिका में जैसे जलबुद्धि का भ्रम नष्ट हो जाता है, वैसे ही संसार सम्बन्धी अहंता-ममता का नाश हो जाता है। और जो लोग मोहरूपी सागर को पार कर गए हैं, उन्होंने तो परमपद प्राप्त कर ही लिया है। ऐसे लोग आत्मकल्याण में परायण होकर इन भूमिकाओं में आरूढ़ होते हैं। मन को प्रशान्त करने के इस उक्त प्रकार को योग कहा जाता है।

सप्तभूमिः स विज्ञेयः कथितास्ताश्च भूमिकाः ।
एतासां भूमिकानां तु गम्यं ब्रह्माभिधं पदम् ॥43॥
त्वत्ताऽहन्ताऽऽत्मता यत्र परता नास्ति काचन ।
न क्वचिद्भावकलना न भावाभाव गोचरा ॥44॥
सर्वं शान्तं निरालम्बं व्योमस्थं शाश्वतं शिवम् ।
अनामयमनाभासमनामकमकारणम् ॥45॥
न सन्नासन्न मध्यान्तन्न सर्वं सर्वमेव च ।
मनोवचोभिरग्राह्यं पूर्णात् पूर्णं सुखात् सुखम् ॥46॥

वह 'योग' सप्तभूमिका रूप ही है। इसीलिए यहाँ वे सातों भूमिकाएँ कही गई हैं। इन भूमिकाओं के द्वारा ब्रह्म नाम का पद प्राप्त किया जा सकता है। जिसमें न अहंभाव होता है, न ही त्वना ('तू'पने) का भाव होता है, अथवा जिसमें कोई परायापन नहीं रहता, जहाँ कहीं भी पदार्थों का ज्ञान नहीं होता, जो न भाव का विषय है, न वा किसी अभाव का विषय है, सब कुछ शान्त, निरवलम्ब, आकाश में अवस्थित और सनातन कल्याणस्वरूप ही होता है, ऐसी वह स्थिति निर्दोष, आभासरहित, नामरहित और कारणरहित है। वह सत् भी नहीं है, असत् भी नहीं है, मध्य भी नही हैं, अन्त भी नहीं हैं; सब न होते हुए भी सर्वस्वरूप ही है। मन और वचन के द्वारा उसे ग्रहण नही किया जा सकता। वह पूर्ण से भी पूर्ण है, और सुख का भी सुख है।

असंवेदनमाशान्तमात्मवेदनमाततम्।
सत्ता सर्वपदार्थानां नान्या संवेदनादृते ॥47॥
सम्बन्धे द्रष्टृदृश्यानां मध्ये दृष्टिर्हि यद्वपुः।
द्रष्टृदर्शनदृश्यादिवर्जितं तदिदं पदम् ॥48॥
देशाद्देशं गते चित्ते मध्ये यच्चेतसो वपुः।
अजाड्यसंविन्मननं तन्मयो भव सर्वदा ॥49॥

उसका सम्यक् (सम्पूर्ण) अनुभव होता ही नहीं है। वह चारों ओर पूर्ण शान्त है, वह आत्मा का अनुभवरूप है, वह चारों ओर फैला हुआ है, वह सर्व पदार्थों की सत्तारूप है। और वह श्रेष्ठ ज्ञान के अतिरिक्त और कुछ है ही नहीं। द्रष्टा और दृश्य की शक्ति के सम्बन्ध में बीच में जो शक्ति है, वही उसका शरीर है। और वही द्रष्टा, दृश्य तथा दर्शन—तीनों से रहित पद भी है। जब चित्त एक देश से दूसरे देश में गया हुआ होता है, तब बीच में चित्त का जो शरीर होता है, वह जडतारहित, ज्ञानमय तथा मननरूप होता है। वैसे ही तुम सर्वदा बने रहो।

अजाग्रत्स्वप्ननिद्रस्य यत्ते रूपं सनातनम्।
अचेतनं चाजडं च तन्मयो भव सर्वदा ॥50॥
जडतां वर्जयित्वैकां शिलाया हृदयं हि तत्।
अमनस्कस्वरूपं यत् तन्मयो भव सर्वदा।
चित्तं दूरे परित्यज्य योऽसि सोऽसि स्थिरो भव ॥51॥

जाग्रत्, स्वप्न तथा सुषुप्तिरहित ऐसा तुम्हारा जो सनातन रूप है, वह न तो चेतन है, न जड ही है। तुम सर्वदा ऐसे ही निरपेक्ष बने रहो। जडता को छोड़ दो क्योंकि वह तो पत्थर का हृदय ही है। तुम तो जो अमनस्क स्वरूप (मनोरहित स्वरूप वाला परमपद) है, उसमें परायण (तन्मय होकर) रहो अर्थात् सर्वदा तत्परायण रहो। चित्त को दूर फेंक कर जो तुम हो उसी रूप में स्थिर हो जाओ।

पूर्वं मनः समुदितं परमात्मतत्त्वात्
तेनाततं जगदिदं सविकल्पजालम्।
शून्येन शून्यमपि विप्र यथाऽम्बरेण
नीलत्वमुल्लसति चारुतराभिधानम् ॥52॥
संकल्पसंक्षयवशाद्गलिते तु चित्ते
संसारमोहमिहिका गलिता भवन्ति।

स्वच्छं विभाति शरदीव खमागतायां
चिन्मात्रमेकमजमाद्यमनन्तमन्तः ॥53॥

परमात्मरूप तत्त्व में से पहले मन का प्राकट्य हुआ। और उसी ने विकल्पों के जालों के साथ इस पूरे जगत् को फैलाया है। हे ब्राह्मण ! जिस प्रकार आकाश में से नीलस्वरूप सुन्दरतर अभिधान वाला प्रकट हो जाता है, उसी तरह शून्य में से भी शून्यरूप प्रकट हो ही सकता है। संकल्पों के नाश के कारण से चित्त जब निगल जाता है, तब संसाररूप मोह की ओस भी निगल ही जाती है। जैसे शरद् ऋतु के आने पर आकाश स्वच्छ दिखाई देता है, उसी तरह अन्तस् में जन्मरहित एवं अनादि अनन्त एकमात्र चैतन्य ही प्रकाशित होता है।

अकर्तृकमरङ्गं च गगने चित्रमुत्थितम्।
अद्रष्टृकं स्वानुभवमनिद्रस्वप्नदर्शनम् ॥54॥
साक्षिभूते समे स्वच्छे निर्विकल्पे चिदात्मनि।
निरिच्छं प्रतिबिम्बन्ति जगन्ति मुकुरे यथा ॥55॥
एकं ब्रह्म चिदाकाशं सर्वात्मकमखण्डितम्।
इति भावय यत्नेन चेतश्चाञ्चल्यशान्तये ॥56॥
रेखोपरेखावलिता यथैका पीवरी शिला।
तथा त्रैलोक्यवलितं ब्रह्मैकमिह दृश्यताम् ॥57॥

जिस तरह आकाश में बिना कर्ता के और बिना रंगों के यों ही चित्र उत्पन्न हो जाता है, ऐसा ही यह जगत् है। मूल तत्त्व तो द्रष्टारहित, निद्रारहित, स्वप्नरहित ऐसा केवल स्वानुभव रूप दर्शन (ज्ञान) ही है। चिदात्मा तो केवल साक्षीरूप, एक समान स्थिति वाला और विकल्परहित ही है। जिस प्रकार दर्पण में किसी की इच्छा न होने पर भी प्रतिबिम्ब पड़ ही जाता है, उसी प्रकार उस चैतन्य में जगत् के प्रतिबिम्ब पड़ जाते हैं। इसलिए चित्त की चंचलता को शान्त करने के लिए तुम यही सोचा करो कि 'चिदाकाशरूप ब्रह्म एक ही वस्तु है, और वही सर्व का आत्मा और अखण्ड स्वरूप है।' जैसे एक मोटी शिला रेखाओं तथा उपरेखाओं से आवेष्टित होती है, वैसे ही एक ब्रह्म ही त्रैलोक्य द्वारा आवृत (आवेष्टित) होकर व्यापक रूप में अवस्थित है, ऐसा तुम सर्वत्र देखते रहो।

द्वितीयकारणाभावादनुत्पन्नमिदं जगत्।
ज्ञातं ज्ञातव्यमधुना दृष्टं द्रष्टव्यमद्भुतम् ॥58॥
विश्रान्तोऽस्मि चिरं श्रान्तश्चिन्मात्रान्नास्ति किञ्चन।
पश्य विश्रान्तसन्देहं विगताशेषकौतुकम् ॥59॥
निरस्तकल्पनाजालमचित्तत्त्वं परं पदम्।
त एव भूमतां प्राप्ताः संशान्ताशेषकिल्बिषाः ॥60॥

ब्रह्म के बिना अन्य कोई कारण है ही नहीं। इससे वास्तव में यह जगत् उत्पन्न हुआ ही नहीं है। इस प्रकार जो जानने लायक बात है, वह तुमने जान ली है और जो कुछ अद्भुत देखने लायक है, वह देख लिया है। 'लम्बे समय से थका हुआ मैं विश्रान्ति को प्राप्त किया हुआ हूँ, क्योंकि मात्र चेतन के बिना तो और कुछ है ही नहीं।' इस प्रकार निःसंदेह रूप से और सब कौतुक दूर करके देखो। जिसमें से कल्पना के सभी जाल हट चुके हैं, ऐसी चित्तरहित स्थिति ही परमपद है। जिनके कल्पनारूपी पाप शान्त हो गए हों, वे ही उस परमपद को प्राप्त कर सकते हैं।

महाधियः शान्तधियो ये याता विमनस्कताम् ।
जन्तोः कृतविचारस्य विगलद्वृत्तिचेतसः ॥61॥
मननं त्यजतो नित्यं किञ्चित् परिणतं मनः ।
दृश्यं सन्त्यजतो हेयमुपादेयमुपेयुषः ॥62॥
द्रष्टारं पश्यतो नित्यमद्रष्टारमपश्यतः ।
विज्ञातव्ये परे तत्त्वे जागरूकस्य जीवतः ॥63॥
सुप्तस्य घनसम्मोहमये संसारवर्त्मनि ।
अत्यन्तपक्ववैराग्यादरसेषु रसेष्वपि ॥64॥

जो लोग मनरहित स्थिति को प्राप्त हो चुके हैं, वे बड़े बुद्धिमान् और शान्तचित्त वाले होते हैं। ब्रह्म का ही विचार करने वाले और इससे जिसकी चित्तवृत्तियाँ विलीन हो गई हैं ऐसे तथा ब्रह्म के अलावा अन्य प्रकार का विचार जिसने छोड़ दिया है ऐसे जन्तु का (प्राणी का) मन कुछ हद तक ब्रह्माकार में परिणत हो जाता है। जिसने त्याज्य वस्तु का त्याग कर दिया हो और ग्राह्य वस्तु का ग्रहण कर लिया हो, जो केवल द्रष्टा को ही देखता हो और अद्रष्टा को देखता ही न हो, जो जानने योग्य परम तत्त्व के लिए जाग्रत् होकर जी रहा हो, जो प्रगाढ़ मोहमय संसारमार्ग में सोता-सा ही रहे, जिसके लिए अत्यन्त परिपक्व वैराग्य के कारण सांसारिक रस सब रसहीन हो गये हों, और—

संसारवासनाजाले खगजाल इवाखुना ।
त्रोटिते हृदयग्रन्थौ श्लथे वैराग्यरंहसा ॥65॥
कातकं फलमासाद्य यथा वारि प्रसीदति ।
तथा विज्ञानवशतः स्वभावः सम्प्रसीदति ॥66॥

जिस प्रकार चूहा पक्षी के जाल को काट डालता है, वैसे ही जिनका वासनारूपी जाल टूट गया हो और वैराग्य के योग से जिनकी हृदय की ग्रन्थियाँ ढीली पड़ गई हों, इसलिए जैसे निर्मली नाम की वनस्पति के फल को पाकर गन्दा पानी निर्मल हो जाता है, वैसे ही उस विज्ञान के कारण उन प्राणियों का आत्मा प्रसन्न हो जाता है।

नीरांग निरुपासङ्गं निर्द्वन्द्वं निरुपाश्रयम् ।
विनिर्याति मनो मोहाद्विहगः पञ्जरादिव ॥67॥
शान्तसन्देहदौरात्म्यं गतकौतुकविभ्रमम् ।
परिपूर्णान्तरं चेतः पूर्णेन्दुरिव राजते ॥68॥
नाहं न चान्यदस्तीह ब्रह्मैवास्मि निरामयम् ।
इत्थं सदसतोर्मध्याद्यः पश्यति स पश्यति ॥69॥

बाद में राग से रहित, निःसंग, द्वन्द्वरहित और आश्रयरहित मन, जिस प्रकार पंछी पिंजरे में से निकल जाता है, उसी तरह मोह में से निकल जाता है। इस प्रकार सन्देहात्मक दुष्टता के दूर हो जाने से स्वभाव शान्त हो जाता है, कौतुक की भ्रान्तियाँ टूट जाती हैं। ऐसा होने पर परिपूर्ण (ब्रह्माकार से भरा) चित्त पूर्ण चन्द्र की तरह प्रकाशित हो उठता है। 'इस जगत् में मैं नहीं हूँ और अन्य भी कुछ नहीं है। मैं ही निर्दोष ब्रह्म हूँ'—इस तरह सत् और असत् के बीच में से जो देखता है, वही सही रूप से देखता है (शेष तो सब अन्धे ही हैं)।

अयत्नोपनतेष्वक्षिदृग्द्रव्येषु यथा मनः ।
नीरागमेव पतति तद्वत् कार्येषु धीरधीः ॥70॥
परिज्ञायोपभुक्तो हि भोगो भवति तुष्टये ।
विज्ञाय सेवितश्चोरो मैत्रीमेति न चोरताम् ॥71॥
अशङ्कितोऽपि सम्प्राप्ता ग्रामयात्रा यथाऽध्वगैः ।
प्रेक्ष्यते तद्वदेव ज्ञैर्भोगश्रीरवलोक्यते ॥72॥
मनसो निगृहीतस्य लीलाभोगोऽल्पकोऽपि यः ।
तमेवालब्धविस्तारं क्लिष्टत्वाद्बहुमन्यते ॥73॥
बन्धमुक्तो महीपालो ग्रासमात्रेण तुष्यति ।
परैरबद्धो नाक्रान्तो न राष्ट्रं बहु मन्यते ॥74॥

किसी प्रयत्न या अन्य कारण के बिना जिस प्रकार उपस्थित हुए दृश्य, दर्शन और द्रष्टा में मन रागरहित (उपेक्षा भाव वाला) होता है, इसी प्रकार धीर बुद्धिवाला मनुष्य सभी कार्यों में नीराग (रागरहित) हो जाता है। पूर्णतः स्वरूप को जानने के बाद ही भोगा गया भोग सन्तोष प्रदान करता है। जैसे पूरी पहचान के बाद परस्पर व्यवहार में लाया गया चोर मैत्री को ही प्राप्त करवाता है, अपनी चोरता को नहीं प्राप्त करवाता। जिस प्रकार हानि-लाभ की किसी प्रकार की चिन्ता किए बिना यों ही उपस्थित हुई ग्रामयात्रा को पथिक लोग देखते हैं, उसी प्रकार ज्ञानी लोग यदृच्छया आयी हुई भोगलक्ष्मी को अशंकित होकर उपेक्षा भाव से ही देखते हैं। वश में लाए गए मन के लिए तो थोड़ा भी भोग यदि लीला मात्र में (यों ही) आ पड़ा हो, तो भी वह मन उस अविस्तृत (छोटे से) भोग को भी क्लेशकारी होने से बहुत-बहुत ही मान लेता है। एक बार बन्दी बनकर छूटा हुआ राजा जो एक छोटे ग्रास (जमीन के टुकड़े से) भी सन्तुष्ट हो जाता है, परन्तु जो शत्रुओं के द्वारा कभी बन्दी बनाया ही न गया हो और दबाया न गया हो, ऐसा राजा तो समग्र देश प्राप्त हो जाए फिर भी उसे बहुत नहीं मानता (संतुष्ट नहीं होता)। (अर्थात् दबाया गया और वश में किया गया मन ही संतुष्ट होकर शान्त बैठ सकता है, स्वतंत्र या स्वेच्छाचारी मन नहीं।)

हस्तं हस्तेन संपीड्य दन्तैर्दन्तान् विचूर्ण्य च ।
अङ्गान्यङ्गैरिवाक्रम्य जयेदादौ स्वकं मनः ॥75॥
मनसो विजयान्नान्या गतिरस्ति भवार्णवे ।
महानरकसाम्राज्ये मत्तदुष्कृतवारणाः ।
आशाशरशलाकाढ्या दुर्जया हीन्द्रियारयः ॥76॥
प्रक्षीणचित्तदर्पस्य निगृहीतेन्द्रियद्विषः ।
पद्मिन्य इव हेमन्ते क्षीयन्ते भोगवासनाः ॥77॥
तावन्निशीव वेताला वसन्ति हृदि वासनाः ।
एकतत्त्वदृढाभ्यासाद्यावन्न विजितं मनः ॥78॥

इसलिए हाथ से हाथ मसलकर, दाँत से दाँत पीसकर, अंगों से अंग घिसकर, पहले तो किसी प्रकार से अपने मन को ही जीत लेना चाहिए। मन को जीतने के सिवाय अन्य कोई भी मार्ग इस संसार-सागर में है ही नहीं। संसार तो बड़े नरकों का साम्राज्य है, इसमें पापरूपी बड़े-बड़े हाथी रहते हैं और ये इन्द्रियरूपी शत्रु हाथ में आशारूपी अनेक तीक्ष्ण बाणों से सज्ज होकर दुर्जय बने हुए हैं।

जिस प्रकार हेमन्त ऋतु में कमल के पौधे नष्ट हो जाते हैं, वैसे ही जिसके चित्त का गर्व नष्ट हो गया हो और जिसके इन्द्रियरूपी शत्रु वश हो गए हों, उन्हीं की भोगवासनाएँ नष्ट होती हैं। जहाँ तक एक परमतत्त्व के अभ्यास के द्वारा मन जीता हुआ नहीं होता, वहाँ तक तो रात्रि में जैसे भूतप्रेत इधर-उधर घूमते रहते हैं, उसी तरह हृदय में वासनाएँ घूमती रहती हैं।

भृत्योऽभिमतकर्तृत्वान्मन्त्री सर्वार्थकारणात्।
सामन्तश्चेन्द्रियाक्रान्तेर्मनो मन्ये विवेकिनः ॥79॥
लालनात् स्निग्धलालना पालनात् पालकः पिता।
सुहृदुत्तमविन्यासान्मनो मन्ये मनीषिणः ॥80॥
स्वालोकतः शास्त्रदृशा स्वबुद्ध्या स्वानुभावितः।
प्रयच्छति परां सिद्धिं त्यक्त्वाऽऽत्मानं मनःपिता ॥81॥
सुहृष्टः सुदृढः स्वच्छः सुक्रान्तः सुप्रबोधितः।
स्वगुणेनोर्जितो भाति हृदि हृद्यो मनोमणिः ॥82॥

मैं तो मानता हूँ कि विवेकी मनुष्य का मन तो चाहा हुआ काम करने वाला एक चाकर ही है। और साथ ही सभी विषयों में सही सलाह देने वाला मंत्री भी है। वह इन्द्रियों को दबा देने वाला एक सामन्त भी है। वह प्यार करने वाली प्रेमभरी प्रियतमा भी है। वह पालक पिता भी है, धरोहर (थाती) रखनेवाला उत्तम मित्र भी वह है। मैं तो बुद्धिमान ज्ञानी के मन को ऐसा ही मानता हूँ। मनरूपी पिता अपने प्रकाश से शास्त्ररूप दृष्टि द्वारा अपनी बुद्धि से और अपने प्रभाव से अपना ही त्याग करके परमसिद्धि प्रदान करता है। मन तो हृदय में रहा हुआ सुन्दर मणि है। उसको ठीक तरह से दबाकर (वश में लाकर) यदि अत्यन्त निर्मल और स्वच्छ बनाया जाए तो वह ऊर्जित होकर प्रकाशित होता है। नहीं तो वह अतिहृष्ट और आभास के भ्रम से सुदृढ़ भी हो सकता है। (यह वशीभूत और अवशीभूत मन का भेद है।)

एनं मनोमणिं ब्रह्मन् बहुपङ्ककलङ्कितम्।
विवेकवारिणा सिद्ध्यै प्रक्षाल्यालोकवान् भव ॥83॥
विवेकं परमाश्रित्य बुद्ध्या सत्यमवेक्ष्य च।
इन्द्रियारीनलं छित्त्वा तीर्णो भव भवार्णवात् ॥84॥
आस्थामात्रमनन्तानां दुःखानामाकरं विदुः।
अनास्थामात्रमभितः सुखानामालयं विदुः ॥85॥

हे ब्राह्मण! यह मनरूपी मणि अनेक प्रकार के कीचड़ से मैला हो गया है। इसलिए उसे विवेकरूपी पानी से धोकर सिद्धि प्राप्त करने के लिए तुम प्रकाशित हो जाओ। उत्तम विवेक का अवलम्बन करके तुम अपनी ही बुद्धि से सत्य को देखो (पहचान लो) और बाद में इन्द्रियरूपी शत्रुओं को समूल उखाड़कर फेंककर संसारसागर को पार कर जाओ। ज्ञानी लोग किसी भी वस्तु पर मन की आस्था (अविद्यात्मक विश्वास) को अनन्त दुःखों की खान ही समझते हैं और चारों ओर की अनास्था को (सभी पदार्थों के प्रति अविश्वसनीयता को) ही सुखों का स्थान मानते हैं।

वासनातन्तुबद्धोऽयं लोको विपरिवर्तते।
सा प्रसिद्धाऽतिदुःखाय सुखायोच्छेदमागता ॥86॥

धीरोऽप्यतिबहुज्ञोऽपि कुलजोऽपि महानपि।
तृष्णया बध्यते जन्तुः सिंहः शृङ्खलया यथा ॥87॥
परमं पौरुषं यत्नमास्थायादाय सूद्यमम्।
यथाशास्त्रमनुद्वेगमाचरन् को न सिद्धिभाक् ॥88॥
अहं सर्वमिदं विश्वं परमात्माऽहमच्युतः।
नान्यदस्तीति संवित्त्या प्रथमा सा ह्यहंकृतिः ॥89॥

यह लोक वासनारूपी तन्तुओं से बँधकर इधर-उधर घूमता रहता है। यह वासना ही सबकी जानी-मानी हुई अत्यन्त दुःख उत्पन्न करने वाली है। यदि वह नष्ट हो जाए, तो उसका वह नाश बड़े सुख के लिए हो जाता है। मनुष्य कितना भी धैर्यवान हो, कितना भी महाज्ञानी हो, कितना भी कुलवान हो और कितना भी बड़ा क्यों न हो, फिर भी जिस तरह सिंह शृंखला से बँध जाता है, उसी तरह तृष्णा से बँध जाता है। फिर भी परम पुरुषार्थ, सख्त उद्यम और परिश्रम का आश्रय लेकर बिना थके, बिना उद्वेग के, शास्त्रानुसार आचरण करने वाला भला कौन मनुष्य सिद्धि को प्राप्त नहीं कर सकता? 'यह सारा जगत् मैं ही हूँ, मैं अविनाशी आत्मा हूँ, मेरे बिना और कुछ है ही नहीं'—इस प्रकार के ज्ञान से जो अहंकार किया जाता है वह प्रथम उत्तम अहंकार है।

सर्वस्माद्व्यतिरिक्तोऽहं वालाग्रादप्यहं तनुः।
इति या संविदो ब्रह्मन् द्वितीयाऽहंकृतिः शुभा ॥90॥
मोक्षायैषा न बन्धाय जीवन्मुक्तस्य विद्यते ॥91॥
पाणिपादादिमात्रोऽयमहमित्येष निश्चयः।
अहंकारस्तृतीयोऽसौ लौकिकस्तुच्छ एव सः ॥92॥
जीव एव दुरात्माऽसौ कन्दः संसारदुस्तरोः।
अनेनाभिहतो जन्तुरधोऽधः परिधावति ॥93॥

हे ब्राह्मण! और जो 'मैं सबसे अलग हूँ, मैं बाल के अग्रभाग से भी सूक्ष्म हूँ'—इस प्रकार के ज्ञान से जो अहंकार किया जाता है, वह दूसरा शुभ अहंकार है (पहले से कुछ उतरता हुआ यह शुभाहंकार है)। इस प्रकार का अहंकार शुभ इसलिए है क्योंकि यह मोक्षकारक है, बन्धनकारक नहीं है। ऐसा अहंकार जीवन्मुक्त को होता है। परन्तु, 'हाथ-पैर वाला यह देह ही मैं हूँ'—इस प्रकार का जो निश्चयात्मक तीसरा अहंकार है, वह तुच्छ अहंकार है, वह लौकिक अहंकार है। यह जीव ही दुष्टात्मा है और संसाररूपी दुष्ट वृक्षों का यही मूल है। इसी से (जीवत्व से ही) मारा हुआ प्राणी नीचे से भी नीचे दौड़ादौड़ी करता रहता है।

अनया दुरहंकृत्या भावात् सन्त्यक्तया चिरम्।
शिष्टाहंकारवान् जन्तु शमवान् याति मुक्तताम् ॥94॥
प्रथमौ द्वावहंकारावङ्गीकृत्य त्वलौकिकौ।
तृतीयाऽहंकृतिस्त्याज्या लौकिकी दुःखदायिनी ॥95॥
अथ ते अपि सन्त्यज्य सर्वाहंकृतिवर्जितः।
स तिष्ठति तथाऽत्युच्चैः परमेवाधिरोहति ॥96॥

इस प्रकार यह जो तीसरा अहंकार है, वह बहुत ही दुष्ट है। उसे यदि निष्ठापूर्वक छोड़ा जाए, तो प्राणी तुरन्त ही उत्तम अहंकार वाला और शमयुक्त हो जाता है और मुक्त हो जाता है। इसलिए पहले

बताए हुए दो अलौकिक अहंकारों को स्वीकार करके तीसरे अहंकार को छोड़ देना चाहिए। क्योंकि वह लौकिक है और दुःखकर भी है। परन्तु जो मनुष्य पहले के दो अहंकारों को भी छोड़कर सभी प्रकार के अहंकारों से रहित हो जाता है, वह तो अत्यन्त उच्चतम पद पर ही आरूढ़ हो जाता है।

भोगेच्छामात्रको बन्धस्तत्त्यागो मोक्ष उच्यते।
मनसोऽभ्युदयो नाशो मनोनाशो महोदयः।
ज्ञमनो नाशमभ्येति मनोऽज्ञस्य हि शृङ्खला ॥97॥
नानन्दं न निरानन्दं न चलं नाचलं स्थिरम्।
न सन्नासन्न चैतेषां मध्यं ज्ञानिमनो विदुः ॥98॥
यथा सौक्ष्म्याच्चिदाभास्य आकाशो नोपलक्ष्यते।
तथा निरंशश्चिद्भावः सर्वगोऽपि न लक्ष्यते ॥99॥
सर्वसंकल्परहिता सर्वसंज्ञाविवर्जिता।
सैषा चिदविनाशात्मा स्वात्मेत्यादिकृताभिधा ॥100॥

भोग भोगने की कोई भी इच्छा बन्धन ही है और उस इच्छा का त्याग कर देना ही मोक्ष है। मन का अभ्युदय ही नाश कहलाता है तथा मन का नाश ही बड़ा उदय होता है। ज्ञानी का मन तो नाश को प्राप्त करता है, पर अज्ञानी का मन शृंखलारूप (बन्धनरूप) ही होता है। ज्ञानी का मन न तो आनंद है, न ही आनन्दरहित ही है। वह चल भी नहीं है और अचल भी नहीं है। वह स्थिर भी नहीं है। वह सत् भी नहीं है, असत् भी नहीं है, दोनों के बीच की स्थिति का भी वह नहीं है। केवल ज्ञानी लोग ही इस मन को समझ सकते हैं। जैसे चैतन्य द्वारा प्रकाशित आकाश सूक्ष्म होने से दिखाई नहीं पड़ता, वैसे ही अंगरहित चैतन्य यद्यपि सर्वव्यापी ही है, फिर भी दिखाई नहीं पड़ता। यह चैतन्य सर्वसंकल्पों से रहित, सर्वसंज्ञाओं से रहित, अविनाश स्वरूप ही है। उसी की संज्ञाएँ 'अपना आत्मा'—इत्यादि कही गई हैं।

आकाशशतभागाच्छा ज्ञेषु निष्कलरूपिणी।
सकलाऽमलसंसारस्वरूपैकात्मदर्शिनी ॥101॥
नास्तमेति न चोदेति नोत्तिष्ठति न तिष्ठति।
न च याति न चायाति न च नेह न चेह चित् ॥102॥
सैषा चिदमलाकारा निर्विकल्पा निरास्पदा ॥103॥

यह चैतन्य आकाश के सैंकड़ों भाग जैसा स्वच्छ है, अवयवरहित इसका स्वरूप है। ज्ञानी लोगों के द्वारा यह चैतन्य सकल-स्वच्छ-संसाररूप और एकात्मता को दिखाने वाला ही अनुभव में आता है। इसका कभी अस्त नहीं होता और कभी उदय भी नहीं होता है। वह खड़ा भी नहीं रहता और बैठता भी नहीं है। वह आता भी नहीं, जाता भी नहीं। वह 'यहाँ है' ऐसा भी नहीं कहा जा सकता और 'नहीं है'—ऐसा भी नहीं कहा जा सकता। ऐसा यह चैतन्य निर्मलाकार, निर्विकल्प और निराश्रय ही है।

आदौ शमदमप्रायैर्गुणैः शिष्यं विशोधयेत्।
पश्चात् सर्वमिदं ब्रह्म शुद्धस्त्वमिति बोधयेत् ॥104॥
अज्ञस्यार्धप्रबुद्धस्य सर्वं ब्रह्मेति यो वदेत्।
महानरकजालेषु स तेन विनियोजितः ॥105॥

प्रबुद्धबुद्धेः प्रक्षीणभोगेच्छस्य निराशिषः।
नास्त्यविद्यामलमिति प्राज्ञस्तूपदिशेद्गुरुः ॥106॥

पहले तो शमदमादि गुणों से शिष्य को ठीक तरह से शुद्ध करना चाहिए और बाद में, 'यह सब कुछ ब्रह्म है और वह ब्रह्म तू ही है'—इस प्रकार का उसे उपदेश देना चाहिए। परन्तु, जो शिष्य अज्ञानी हो और उसने उपदेश को आधा-जैसा अर्थात् धुँधला ही (आंशिक रूप में ही) समझा हो, उसे गुरु 'तू ब्रह्म है'—यदि ऐसा उपदेश देता है, तो वह गुरु तो उसे नरक के जालों में ही धकेल देता है। इसलिए जिसकी बुद्धि परिपक्व और जाग्रत् हो गई हो और जिसकी भोगों की इच्छा एकदम क्षीण हो चुकी हो और जिसकी सभी आशाएँ नष्ट हो गई हों, उसी को विद्वान् गुरु को 'यह अविद्यारूपी मैल है ही नहीं'—ऐसा उपदेश देना चाहिए।

सति दीप इवालोकः सत्यर्क इव वासरः।
सति पुष्प इवामोदश्चिति सत्यं जगत्तथा ॥107॥
प्रतिभासत एवेदं न जगत् परमार्थतः।
ज्ञानदृष्टौ प्रसन्नायां प्रबोधे विततोदये ॥108॥
यथावज्ज्ञास्यसि स्वस्थो मद्वाग्वृष्टिबलाबलम्।
अविद्ययैवोत्तमया स्वार्थनाशोद्यमार्थया ॥109॥
विद्या सम्प्राप्यते ब्रह्मन् सर्वदोषापहारिणी।
शाम्यति ह्यस्त्रमस्त्रेण मलेन क्षाल्यते मलम् ॥110॥

जैसे दीपक है तभी प्रकाश है, सूर्य है तभी दिवस है, पुष्प है तभी सुगन्ध है, उसी प्रकार चैतन्य है, तभी तो जगत् सत्य होता है। परन्तु जब निर्मल ज्ञानदृष्टि उत्पन्न हो जाती है और निर्मल ज्ञान का प्रकाश विस्तृत रूप से फैल जाता है, तब यह जगत् वास्तविक रूप में दिखाई ही नहीं देता। तब तुम्हारी बड़ी अविद्या भी स्वार्थ का नाश करने के उद्यम में लग जाएगी। तब तुम स्वस्थ होगे और तब मेरी इस वाणी-वर्षा का बल और अबल ठीक तौर से समझ सकोगे। हे ब्राह्मण! जिस प्रकार अस्त्र से ही अस्त्र शान्त होता है, मैल से ही मैल का प्रक्षालन होता है, उसी प्रकार उस अविद्या (बड़ी अविद्या) से ही सभी दोषों को दूर करने वाली विद्या प्राप्त की जा सकती है।

शमं विषं विषेणैति रिपुणा हन्यते रिपुः।
ईदृशी भूतमायेयं या स्वनाशेन हर्षदा ॥111॥
न लक्ष्यते स्वभावोऽस्या वीक्ष्यमाणैव नश्यति।
नास्त्येषा परमार्थेनेत्येवं भावनयेद्धया ॥112॥
सर्वं ब्रह्मेति यस्यान्तर्भावना सा हि मुक्तिदा।
भेददृष्टिरविद्येयं सर्वथा तां विसर्जयेत् ॥113॥
मुने नासाद्यते तद्धि पदमक्षयमुच्यते।
कुतो जातेयमिति ते द्विज माऽस्तु विचारणा ॥114॥

और भी जैसे जहर से जहर शान्त होता है और शत्रु के द्वारा ही शत्रु मारा जा सकता है, वैसी ही यह भूतमाया है, जो अपने नाश द्वारा हर्षदायक हो जाती है। इस अविद्या का स्वभाव या स्वरूप तो ज़ाना नहीं जा सकता, क्योंकि, "यह पारमार्थिक नहीं है"—ऐसी प्रदीप्त भावना से देखते-देखते ही उसका नाश हो जाता है। जिसके अन्तर में "यह सब ब्रह्म है"—ऐसी भावना हो जाती है उसे वही

अविद्या मुक्तिदायिनी हो जाती है। भेददृष्टि ही अविद्या है, इसलिए उसका सर्वथा त्याग ही कर देना चाहिए। हे मुनि ! उस पद को 'अक्षय' कहा जाता है। उसे यों ही (सरलता से) प्राप्त नहीं किया जा सकता। हे मुनि ! यह अविद्या कहाँ से उत्पन्न हुई, यह विचार तुम्हें नहीं करना चाहिए।

इमां कथमहं हन्मीत्येषा तेऽस्तु विचारणा।
अस्तं गतायां क्षीणायामस्यां ज्ञास्यसि तत् पदम् ॥115॥
यत एषा यथा चैषा यथा नष्टेत्यखण्डितम्।
तदस्या रोगशालाया यत्नं कुरु चिकित्सने ॥116॥
यथैषा जन्मदुःखेषु न भूयस्त्वां नियोक्ष्यति।
स्वात्मनि स्वपरिस्पन्दैः स्फुरत्यच्छैश्चिदर्णवः ॥117॥
एकात्मकमखण्डं तदित्यन्तर्भाव्यतां दृढम्।
किञ्चित्क्षुभितरूपा सा चिच्छक्तिश्चिन्मयार्णवे ॥118॥

तुम्हें यही विचार आना चाहिए कि 'इस अविद्या का मैं कैसे नाश करूँ ?' यह अविद्या जब क्षीण होकर अस्त हो जाएगी, तभी तुम उस परमपद को प्राप्त करोगे। यह अविद्या जहाँ से जन्मी है, जिस प्रकार के स्वरूपवाली है और जिस प्रकार से इसका नाश होता है—इस बात का तुम सतत विचार किया ही करो और फिर रोगों के घर जैसी उस अविद्या की चिकित्सा के लिए प्रयत्न करो। इससे वह तुम्हें जन्मादि के दुःखों में फिर से नहीं जोड़ेगी। तब चैतन्यरूप समुद्र अपनी स्वच्छ तरंगों के साथ तुम्हारे हृदय में प्रकाशित हो जाएगा। चैतन्यमय समुद्र की वह चैतन्य शक्ति जब कभी क्षुभित हो जाए, तब 'वह चैतन्य एक आत्मरूप ही है'—इस प्रकार हृदय में दृढ भावना करनी चाहिए।

तन्मयैव स्फुरत्यच्छा तत्रैवोर्मिरिवार्णवे।
आत्मन्येवात्मना व्योम्नि यथा सरसि मारुतः ॥119॥
तथैवात्माऽऽत्मशक्त्यैव स्वात्मन्येवैति लोलताम्।
क्षणं स्फुरति सा दैवी सर्वशक्तितया तथा ॥120॥
देशकालक्रियाशक्तिर्न यस्याः सम्प्रकर्षणे।
स्वस्वभावं विदित्वोच्चैरप्यनन्तपदे स्थिता ॥121॥
रूपं परिमितेनासौ भावयत्यविभाविता।
यदैवं भावितं रूपं तया परमकान्तया ॥122॥

जिस प्रकार सागर की स्वच्छ तरंगें सागरमय होते हुए सागर में ही प्रकाशित होती हैं, उसी प्रकार आत्मस्वरूप हृदयाकाश में आत्मरूप में चैतन्यशक्ति प्रकाशित होती है। जिस प्रकार वायु सरोवर में चंचलता को प्राप्त करता है, उसी प्रकार आत्मा अपनी शक्ति से ही अपने में ही क्षणभर के लिए सर्वशक्तिमान होने से चंचलता को प्राप्त करता है। वही उसकी दैवी शक्ति है। उस दैवी शक्ति को देश, काल या क्रिया की कोई शक्ति खींच नहीं सकती। वह तो अपना उच्च स्वभाव जानकर स्वयं अनन्त पद में अवस्थित रही है। वह चित्-शक्ति (दैवी शक्ति) सब के द्वारा अज्ञात रहकर ही परिमित स्वरूप से (परिमित प्रपञ्च में) अपना स्वरूप प्रकट करती है। और इस प्रकार परमप्रिय उस चित्शक्ति ने अपना रूप प्रकट किया होता है।

तदैवैनामनुगता नामसंख्यादिका दृशः।
विकल्पकलिताकारं देशकालक्रियाऽऽस्पदम् ॥123॥

चितो रूपमिदं ब्रह्मन् क्षेत्रज्ञ इति कथ्यते।
वासनाः कल्पयन् सोऽपि यात्यहंकारतां पुनः ॥124॥
अहंकारो विनिर्णेता कलङ्की बुद्धिरुच्यते।
बुद्धिः संकल्पिताकारा प्रयाति मननास्पदम् ॥125॥
मनो घनविकल्पं तु गच्छतीन्द्रियतां शनैः।
पाणिपादमयं देहमिन्द्रियाणि विदुर्बुधाः ॥126॥

जब यह चित्शक्ति अपना रूप प्रकट करती है, तभी तो नाम-रूप, संख्या आदि अन्य दृष्टियाँ उसका अनुसरण करती हैं। हे ब्राह्मण ! इस चित्शक्ति का जो विकल्पों से आकार धारण करने वाला रूप है और जो देश-काल-क्रिया का स्थान होता है, इसको 'क्षेत्रज्ञ' कहा जाता है। वह 'क्षेत्रज्ञ' रूप वासनाओं की कल्पना करता रहता है और अहंकार को प्राप्त होता है। जब वह अहंकार कोई विशेष निर्णय करने वाला होता है, तब उसे बुद्धि कहा जाता है। विशेष निर्णय से कलंकी बुद्धि भी संकल्पों के आकारवाली होकर मनन का स्थान रूप 'मन' बनती है। फिर वह मन बहुत से विकल्पों से युक्त होकर इन्द्रियत्व को प्राप्त करता है। हाथ-पैर आदि अवयवों से युक्त जो शरीर है, उसे ही ज्ञानी लोग इन्द्रियाँ कहते हैं।

एवं जीवो हि संकल्पवासनारज्जुवेष्टितः।
दुःखजालपरीतात्मा क्रमादायाति नीचताम् ॥127॥
इति शक्तिमयं चेतो घनाहङ्कारतां गतम्।
कोशकारक्रिमिरिव स्वेच्छया याति बन्धनम् ॥128॥
स्वयं कल्पिततन्मात्राजालाभ्यन्तरवर्ति च।
परां विवशतामेति शृङ्खलाबद्धसिंहवत् ॥129॥
क्वचिन्मनः क्वचिद्बुद्धिः क्वचिज्ज्ञानं क्वचित् क्रिया।
क्वचिदेतदहंकारः क्वचिच्चित्तमिति स्मृतम् ॥130॥

इस प्रकार संकल्पों की वासनामय डोरियों से आविष्ट (आवृत) रहकर जीव दुःखों के जालों में घिरा हुआ ही रहता है और धीरे-धीरे निम्नता (निचले स्तर) को प्राप्त हो जाता है। इस प्रकार मूलतः तो शक्तिमय चैतन्य ही प्रगाढ अहंकार को प्राप्त होता है। और रेशम के कीड़े की तरह अपनी ही इच्छा से बन्धन को प्राप्त करता रहता है। अपने आपके द्वारा ही कल्पित की गई तन्मात्राओं (विषयों) के समूह के बीच रहकर वह चैतन्य शृंखलाओं से बँधे हुए सिंह की भाँति अत्यन्त पराधीनता को प्राप्त हो जाता है। यह मन ही किसी काल में ज्ञान, किसी काल में क्रिया, किसी काल में अहंकार और किसी काल में चित्त कहा जाता है।

क्वचित् प्रकृतिरित्युक्तं क्वचिन्मायेति कल्पितम्।
क्वचिन्मलमिति प्रोक्तं क्वचित् कर्मेति संस्मृतम् ॥131॥
क्वचिद्बन्ध इति ख्यातं क्वचित् पुर्यष्टकं स्मृतम्।
प्रोक्तं क्वचिदविद्येति क्वचिदिच्छेति सम्मतम् ॥132॥
इमं संसारमखिलमाशापाशविधायकम्।
दधदन्तःफलैर्हीनं वटधाना वटं यथा ॥133॥

चिन्ताऽनलशिखादग्धं कोपाजगर चर्वितम् ।
कामाब्धिकल्लोलरतं विस्मृतात्मपितामहम् ॥134॥

और भी, कभी वह प्रकृति, कभी माया, कभी मैल और कभी कर्म के नाम से कहा जाता है। कभी वह बन्धन के रूप में कहा जाता है, तो कभी अष्टपुरी के नाम से जाना जाता है। कभी उसे अविद्या कहा जाता है, तो कभी उसे इच्छा के रूप में भी माना जाता है। आशा के फन्दे खड़े करने वाले इस सारे संसार को वह धारण करता है। जिस प्रकार वटबीज वटवृक्ष को धारण करता है, उसी प्रकार यह सारे संसार को धारण किए हुए तो है, परन्तु यह संसार किसी फल से तो रहित ही है। चिन्तारूपी अग्नि की शिखाओं से यह संसार जला ही करता है। क्रोधरूपी अजगर इसे चबाया ही करता है, कामरूपी सागर की तरंगें इसमें उछलती ही रहती हैं और यह मन (जीव) अपने पितामह रूप आत्मस्वरूप को तो भूल ही गया है।

समुद्धर मनो ब्रह्मन् मातङ्गमिव कर्दमात् ।
एवं जीवाश्रिता भावा भवभावनयाऽऽहिताः ॥135॥
ब्रह्मणा कल्पिताकारा लक्षशोऽप्यथ कोटिशः ।
संख्याऽतीताः पुरा जाता जायन्तेऽद्यापि चाभितः ॥136॥
उत्पत्स्यन्तेऽपि चैवान्ये कणौघा इव निर्झरात् ।
केचित् प्रथमजन्मानः केचिज्जन्मशताधिकाः ॥137॥
केचिच्चासंख्यजन्मानः केचिद् द्वित्रिभवान्तराः ।
केचित् किन्नरगन्धर्वविद्याधरमहोरगाः ॥138॥

हे ब्राह्मण ! कीचड़ में फँसे हुए हाथी को जैसे बहुत बल से बाहर निकाला जाता है, वैसे ही इस अपने मन को तुम संसार में से बाहर खींच निकालो। क्योंकि कीचड़ की तरह सांसारिक भाव अनेकानेक रूप से जीव को घेरे हुए हैं। ब्रह्म के द्वारा उनके लाखों और करोड़ों की संख्या में आकार कल्पित किए जाते हैं। ऐसे कई आकार पहले भी जन्म ले चुके हैं और आज भी चारों ओर वे जन्म लिया ही करते हैं। जिस प्रकार झरने से जलबिन्दु जन्म लिया करते हैं, वैसे ही भविष्य में और भी उत्पन्न हुआ ही करेंगे। कुछ पहले जन्मे हैं, कुछ सैकड़ों बार जन्मे हैं, कुछ असंख्य रूपों में जन्मे हैं, कुछ दो-तीन जन्मों का अन्तर रखकर जन्मते हैं, इनमें कुछ किन्नर, गंधर्व, विद्याधर, बड़े सर्प हुए हैं।

केचिदर्केन्दुवरुणास्त्र्यक्षाधोक्षजपद्मजाः ।
केचिद्ब्राह्मणभूपालवैश्यशूद्रगणाः स्थिताः ॥139॥
केचित्तृणौषधीवृक्षफलमूलपतङ्गकाः ।
केचित् कदम्बजम्बीरसालतालतमालकाः ॥140॥
केचिन्महेन्द्रमलयसह्यमन्दरमेरवः ।
केचित् क्षारोदधिक्षीरघृतेक्षुजलराशयः ॥141॥
केचिद्विशालाः ककुभः केचिन्नद्यो महारयाः ।
विहायस्युच्चकैः केचिन्निपतन्त्युत्पतन्ति च ॥142॥

कुछ सूर्य, चन्द्र वरुण, रुद्र, विष्णु और ब्रह्मा हुए हैं। और कुछ ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र के समुदाय रूप में जन्मे हैं। कुछ तो घास, औषधि, वृक्ष, फल, मूल तथा जुगनुओं के रूप में

जन्मे हैं और कुछ तो कदम्ब, जम्बीर, साल, ताल और तमाल नाम के वृक्षों के रूप में उत्पन्न हुए हैं। तो कुछ महेन्द्र, मलय, सह्याद्रि, मन्दर और मेरु पर्वत हुए हैं। तो कुछ क्षारसमुद्र, क्षीरसमुद्र, घृतसमुद्र, इक्षुसमुद्र आदि हुए हैं। कुछ विशाल दिशाएँ हुए हैं तो कुछ बड़े वेगवाली नदियाँ हुए हैं। कुछ आकाश में उछलते हैं और कुछ गिरते हैं।

कन्दुका इव हस्तेन मृत्युनाऽविरतं हताः ।
भुक्त्वा जन्मसहस्राणि भूयः संसारसंकटे ॥143॥
पतन्ति केचिदबुधाः सम्प्राप्यापि विवेकिताम् ।
दिक्कालाद्यनवच्छिन्नमात्मतत्त्वं स्वशक्तितः ॥144॥
लीलयैव यदादत्ते दिक्कालकलितं वपुः ।
तदेव जीवपर्यायवासनावेशतः परम् ॥145॥

कुछ आकाश में गेंद की तरह उछलते-गिरते और दिन-प्रतिदिन मृत्यु से मारे जाते हैं। कुछ मूर्ख लोग तो विवेक पदार्थ को प्राप्त करके भी हजारों जन्म लेते हैं और फिर से संसारसंकट में गिर पड़ते हैं। आत्मतत्त्व तो दिशा, काल आदि से अव्याप्य (अप्रमेय) है। वह अपनी शक्ति से लीलामात्र में दिशा और काल से परिमित जो रूप धारण करता है, वही वासनाओं के आवेश से जीव का पर्यायरूप बन जाता है।

मनः सम्पद्यते लोलं कलनाकलनोन्मुखम् ।
कलयन्ती मनःशक्तिरादौ भावयति क्षणात् ॥146॥
आकाशभावनामच्छां शब्दबीजरसोन्मुखीम् ।
ततस्तद्घनतां यातं घनस्पन्दक्रमान्मनः ॥147॥
भावयत्यनिलस्पन्दं स्पर्शबीजरसोन्मुखम् ।
ताभ्यामाकाशवाताभ्यां दृढाभ्यासवशात्ततः ॥148॥
शब्दस्पर्शस्वरूपाभ्यां संघर्षाज्जन्यतेऽनलः ।
रूपतन्मात्रसहितं त्रिभिस्तैः सह सम्मितम् ॥149॥

यह मन चंचल है और सदैव संकल्प-विकल्पों में तत्पर रहता है। संकल्प-विकल्प करती हुई यह मनःशक्ति पहले क्षण में तो आकाश की निर्मल भावना को धारण करती है। वह भावना शब्दरूप बीज के रस में तत्पर होती है। बाद में वह मन घनस्पन्दनों के क्रम से घनता को प्राप्त करता है। और स्पर्शरूप बीज के स्पर्शयुक्त वायु के स्पन्दन की भावना करता है। इसके बाद दृढ अभ्यास के कारण से उस शब्दरूप आकाश का और स्पर्शरूप वायु का घर्षण होता है। उस परस्पर घर्षण से अग्नि उत्पन्न होती है और इससे रूपतन्मात्रा भी तीनों (आकाश, वायु और अग्नि) के साथ उत्पन्न हो जाती है।

मनस्तादृग्गुणगतं रसतन्मात्रवेदनम् ।
क्षणाच्चेतत्यपां शैत्यं जलसंवित्ततो भवेत् ॥150॥
ततस्तादृग्गुणगतं मनो भावयति क्षणात् ।
गन्धतन्मात्रमेतस्माद्भूमिसंवित्ततो भवेत् ॥151॥
अथेत्थंभूततन्मात्रवेष्टितं तनुतां जहत् ।
वपुर्वह्निकणाकारं स्फुरितं व्योम्नि पश्यति ॥152॥

अहङ्कारकलायुक्तं बुद्धिबीजसमन्वितम् ।
तत्पुर्यष्टकमित्युक्तं भूतहृत्पद्मषट्पदम् ॥153॥

आकाश-वायु-अग्नि के तीनों गुणों को प्राप्त हुआ मन रसतन्मात्रा का अनुभव करता है । इसलिए उसी क्षण में वह जल की शीतलता को जान जाता है । इस कारण से उसे जल का अनुभव (ज्ञान) हो जाता है । फिर उन चारों पूर्वोक्त गुणों को प्राप्त हुआ मन क्षणभर में गन्ध की भावना करता है । अत: इस गन्धतन्मात्रा की भावना से उसे पृथ्वी का अनुभव (ज्ञान) होता है । इस प्रकार पाँचों भूतों की तन्मात्राओं से आवेष्टित होने के बाद मन अपनी सूक्ष्मता को छोड़ देता है । इसलिए वह अग्निकण जैसे आकार वाले शरीर के रूप में अपने आपको आकाश में प्रकाशित होता हुआ देखता है । अहंकार की कला से युक्त, बुद्धिरूप बीज के साथ होकर यही मन 'अष्टपुर' कहा जाता है । सभी प्राणियों के हृदयरूपी कमल में यह मन भ्रमर की तरह है ।

तस्मिंस्तु तीव्रसंवेगाद्भावयद्भासुरं वपुः ।
स्थूलतामेति पाकेन मनो बिल्वफलं यथा ॥154॥
मूषास्थद्रुतहेमाभं स्फुरितं विमलाम्बरे ।
संनिवेशमथादत्ते तत्तेजः स्वस्वभावतः ॥155॥
ऊर्ध्वं शिरःपिण्डमयमधः पादमयं तथा ।
पार्श्वयोर्हस्तसंस्थानं मध्ये चोदरधर्मिणम् ॥156॥
कालेन स्फुटतामेत्य भवत्यमलविग्रहम् ।
बुद्धिसत्त्वबलोत्साहविज्ञानैश्वर्यसंस्थितः ॥157॥

वह हृदयस्थ मन उसमें तीव्र वेग से तेजस्वी शरीर की भावना करता है । अत: बिल्वफल की तरह परिपक्व होकर वह स्थूलता को प्राप्त करता है । बाद में दीपपात्र में रखे गए पिघले हुए सोने की तरह प्रकाशित और स्वच्छ आकाश में चमकता हुआ वह तेज अपने सहज स्वभाव से ही आकार धारण करता है । ऊपर के भाग में मस्तक पिण्डरूप तथा नीचे के भाग में पैरों का आकार तथा दो पार्श्वों की ओर दोनों हाथों की आकृति और बीच में पेट का दृश्य उसमें उत्पन्न होता है । फिर कुछ समय के बाद, वह स्पष्ट अभिव्यक्ति को प्राप्त करके निर्मल शरीर के रूप में होता है और उसमें बुद्धि, सत्त्व, बल, उत्साह, विज्ञान तथा ऐश्वर्य स्थान लेते हैं ।

स एव भगवान् ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।
अवलोक्य वपुर्ब्रह्मा कान्तमात्मीयमुत्तमम् ॥158॥
चिन्तामभ्येत्य भगवांस्त्रिकालामलदर्शनः ।
एतस्मिन् परमाकाशे चिन्मात्रैकात्मरूपिणि ॥159॥
अदृष्टपारपर्यन्ते प्रथमं किं भवेदिति ।
इति चिन्तितवान् ब्रह्मा सद्योजातामलात्मदृक् ॥160॥
अपश्यत् सर्गवृन्दानि समतीतान्यनेकशः ।
स्मरत्यथो स सकलान् सर्वधर्मगुणक्रमात् ॥161॥

वही सर्व लोकों के पितामह ब्रह्माजी हैं । अपने सुन्दर और उत्तम शरीर को देखकर ब्रह्माजी को विचार आया । यद्यपि उन भगवान् को तीनों काल का निर्मल ज्ञान तो था, फिर भी केवल एक

चिदात्मरूप परमाकाश में उन्हें कोई किनारा या अन्त नहीं दिखाई दिया । इसलिए वे विचार में पड़ गए कि इसमें पहला क्या होना चाहिए ? सोचने पर उन्हें तुरन्त ही निर्मल आत्मदृष्टि प्रकट हुई । भूतकाल की अनेक सृष्टियों के समूह उन्होंने देखे और उन सबके गुणों और धर्मों को सकल क्रम का उन्हें (ब्रह्माजी को) स्मरण हो आया ।

लीलया कल्पयामास चित्राः सङ्कल्पतः प्रजाः ।
नानाऽऽचारसमारम्भा गन्धर्वनगरं यथा ॥162॥
तासां स्वर्गापवर्गार्थं धर्मकामार्थसिद्धये ।
अनन्तानि विचित्राणि शास्त्राणि समकल्पयत् ॥163॥

बाद में उन्होंने केवल संकल्प से ही (केवल लीलामात्र में, देखते ही देखते) गन्धर्वनगर की तरह अनेक प्रकार के आचारों को करने वाली तरह-तरह की प्रजाएँ उत्पन्न कर दीं और उन्हें स्वर्ग और मोक्ष की प्राप्ति कराने वाले तथा धर्म, अर्थ, काम की सिद्धि कराने के लिए अनेक अद्भुत शास्त्र भी रच दिए ।

विरञ्चिरूपान्मनसः कल्पितत्वाज्जगत्स्थितेः ।
तावत्स्थितिरियं प्रोक्ता तन्नाशे नाशमाप्नुयात् ॥164॥
न जायते न म्रियते क्वचित् किञ्चित् कदाचन ।
परमार्थेन विप्रेन्द्र मिथ्या सर्वं तु दृश्यते ॥165॥
कोशमाशाभुजङ्गानां संसाराडम्बरं त्यज ।
असदेतदिति ज्ञात्वा मातृभावं निवेशय ॥166॥
गन्धर्वनगरस्यार्थे भूषितेऽभूषिते तथा ।
अविद्यांशे सुतादौ वा कः क्रमः सुखदुःखयोः ॥167॥

इस प्रकार इस ब्रह्मारूपी मन से इस जगत् की स्थिति कल्पित की गई है । इसलिए जहाँ तक उसकी स्थिति है, वहीं तक जगत् की भी स्थिति है और उस ब्रह्मरूप मन का नाश होने पर जगत् का भी नाश होता है । हे ब्राह्मण ! वास्तविक (पारमार्थिक) दृष्टि से तो किसी भी देश में और किसी भी काल में कोई मरता भी नहीं है और कोई जन्मता भी नहीं है । क्योंकि सब मिथ्या ही है, ऐसा दिखाई देता है । इस संसार का आडम्बर आशारूपी साँपों का निवासस्थान ही है । इसलिए तुम इसका त्याग ही कर दो । और 'यह असत् ही है'—ऐसा जानकर इसमें मातृभाव (कारणमात्र भाव) ही रखो । पुत्र आदि अविद्या के अंश हैं और गन्धर्वनगर के ही वे पदार्थ हैं । उन्हें शोभित किया जाए या न किया जाए, उनके सम्बन्ध में सुख-दु:ख का भला क्या क्रम हो सकता है ? (अर्थात् कोई नहीं) ।

धनदारेषु वृद्धेषु दुःखं युक्तं न तुष्टता ।
वृद्धायां मोहमायायां कः समाश्वासवानिह ॥168॥
यैरेव जायते रागो मूर्खस्याधिकतां गतैः ।
तैरेव भोगैः प्राज्ञस्य विराग उपजायते ॥169॥
अतो निदाघ तत्त्वज्ञ व्यवहारेषु संसृतेः ।
नष्टं नष्टमुपेक्षस्व प्राप्तं प्राप्तमुपाहर ॥170॥
अनागतानां भोगानामवाञ्छनमकृत्रिमम् ।
आगतानां च संभोग इति पण्डितलक्षणम् ॥171॥

धन और स्त्रियों के बढ़ जाने पर तो दुःखी होना चाहिए। प्रसन्न तो होना ही नहीं चाहिए क्योंकि मोह-माया के बढ़ जाने से यहाँ भला किसने शान्ति प्राप्त की है ? भोगों की अधिकता हो जाने से मूर्खों को जहाँ आनन्द होता है, वहीं उसी भोगाधिक्य से ज्ञानी को वैराग्य हो जाता है। इसलिए हे तत्त्वज्ञानी निदाघ ! संसार के व्यवहार में जिन-जिन पदार्थों का नाश हुआ हो उसकी अपेक्षा करो और जो यदृच्छा से मिल या हो उसको स्वीकार कर लो। जो भोग नहीं मिले हैं, उनकी स्वाभाविक चिन्ता नहीं करनी चाहिए और मिले हुए पदार्थों का समुचित उपयोग करना चाहिए। यह पंडित का लक्षण है।

शुद्धं सदसतोर्मध्यं पदं बुद्ध्वाऽवलम्ब्य च।
सबाह्याभ्यन्तरं दृश्यं मा गृहाण विमुञ्च मा ॥172॥
यस्य चेच्छा तथाऽनिच्छा ज्ञस्य कर्मणि तिष्ठतः।
न तस्य लिप्यते प्रज्ञा पद्मपत्रमिवाम्बुभिः ॥173॥
यदि ते नेन्द्रियार्थश्रीः स्यन्दते हृदि वै द्विज।
तदा विज्ञातविज्ञेयः समुत्तीर्णो भवार्णवात् ॥174॥
उच्चैःपदाय परया प्रज्ञया वासनागणात्।
पुष्पाद्गन्धमपोह्यारं चेतोवृत्तिं पृथक्कुरु ॥175॥

सत् और असत् की माथापच्ची छोड़कर बीच का जो सदसन्निरपेक्ष शुद्ध पद है, इसी को जानकर उसी का अवलम्बन करो और बाद में बाह्य-आभ्यन्तर दृश्यों को स्वीकार भी मत करो और त्याग भी मत करो। ('मैं ब्रह्म हूँ' ऐसा अवलम्बन करके फिर स्वीकार-अस्वीकार का कोई प्रश्न ही नहीं उठता।) कर्म में प्रवृत्त जिस ज्ञानी की ज्ञान सम्बन्धी इच्छा का होना या न होना—कुछ भी नहीं होता। जैसे कमलपत्र जल से लिप्त नहीं होता, वैसे ही ऐसे ज्ञानी पुरुष की बुद्धि कर्म से लिप्त नहीं होती। (फिर तो ज्ञान की इच्छा होने का प्रश्न ही कहाँ है ?) हे ब्राह्मण ! तुम्हारे हृदय में जब इन्द्रियों के विषयों की सुन्दरता का ख्याल ही स्फुरित नहीं होगा, तब तुम जानने योग्य सब कुछ जान जाओगे और इस संसाररूपी सागर में से तुम पार पहुँच जाओगे। जिस प्रकार पुष्प में से गन्ध दूर किया जाए, उसी प्रकार ऊँचे आसन पर आरूढ़ होने के लिए तुम अपनी चितवृत्तियों को वासनाओं के समूह से अलग ही कर डालो।

संसाराम्बुनिधावस्मिन् वासनाऽम्बुपरिप्लुते।
ये प्रज्ञानावमारूढास्ते तीर्णाः पण्डिताः परे ॥176॥
न त्यजन्ति न वाञ्छन्ति व्यवहारं जगद्गतम्।
सर्वमेवानुवर्तन्ते पारावारविदो जनाः ॥177॥
अनन्तस्यात्मतत्त्वस्य सत्तासामान्यरूपिणः।
चितश्चेत्योन्मुखत्वं यत्तत् संकल्पाङ्कुरं विदुः ॥178॥
लेशतः प्राप्तसत्ताकः स एव घनतां शनैः।
याति चित्तत्वमापूर्य दृढं जाड्याय मेघवत् ॥179॥

यह संसाररूपी समुद्र वासनारूपी जल से भरा हुआ है। बहुत से पण्डित प्रज्ञारूपी नौका में बैठकर उसे पार कर गए हैं। पारावार को जानने वाले पण्डित लोग जगत् के व्यवहार को छोड़ नहीं देते और साथ ही साथ चाहते भी तो नहीं हैं। वे तो सबका अनुसरण मात्र करते हैं। आत्मतत्त्व अनन्त है। वह सामान्य सत्तास्वरूप है। ऐसे इस चैतन्य की विषयोन्मुखता जो होती है उसी को ज्ञानी लोग

संसार का अंकुर कहते हैं। इस अंकुर (विषयाभिमुखता) का लेशमात्र भी जिसने प्राप्त किया हो, तो वह लेशमात्र धीरे-धीरे घनता को प्राप्त करता है (अस्तित्व को प्राप्त कर लेता है) और चित्तत्त्व को अपने में भरकर (या अपने से ढँककर) मेघ की तरह व्याप्त कर जड़ता को प्राप्त करा देता है।

भावयन्ति चितिश्चैत्यं व्यतिरिक्तमिवात्मनः।
संकल्पतामिवायाति बीजमङ्कुरतामिव ॥180॥
संकल्पनं हि संकल्पः स्वयमेव प्रजायते।
वर्धते स्वयमेवाशु दुःखाय न सुखाय यत् ॥181॥
मा संकल्पय संकल्पं मा भावं भावय स्थितौ।
संकल्पनाशने यत्तो न भूयोऽननुगच्छति ॥182॥
भावनाऽभावमात्रेण संकल्पः क्षीयते स्वयम्।
संकल्पेनैव संकल्पं मनसैव मनो मुने ॥183॥

जब चैतन्य, विषयों को अपने से अलग होने की भावना करता है, तब जैसे बीज में से अंकुर फूट निकलता है, वैसे ही वह चिति संकल्प का रूप धारण करता है। तो इस प्रकार की भावना (संकल्पन) ही संकल्प है। ये संकल्प आप-ही-आप उत्पन्न होते हैं, एवं आप-ही-आप शीघ्र ही बढ़ते रहते हैं। बाद में वे दुःखदायी ही होते हैं, सुखदायी कभी नहीं होते। इसलिए संकल्प मत करो। और अपनी स्वरूपस्थिति में किसी भी प्रकार की भावना मत करो। क्योंकि संकल्पों का नाश करने में सावधान रहने वाला मनुष्य फिर से उसका अनुसरण नहीं करता। संकल्प की भावना का केवल अभाव होने से ही संकल्प आप ही आप नष्ट हो जाता है। इस प्रकार हे मुनि ! तुम संकल्पों से ही संकल्पों का और मन से ही मन का नाश करो। (अर्थात् मन से ही मन को मारो।)

छित्त्वा स्वात्मनि तिष्ठ त्वं किमेतावति दुष्करम्।
यथैवेदं नभः शून्यं जगच्छून्यं तथैव हि ॥184॥
तण्डुलस्य यथा चर्म यथा ताम्रस्य कालिमा।
नश्यति क्रियया विप्र पुरुषस्य तथा मलम् ॥185॥
जीवस्य तण्डुलस्येव मलं सहजमप्यलम्।
नश्यत्येव न संदेहस्तस्मादुद्योगवान् भवेत् ॥186॥
इति महोपनिषत्।

इति पञ्चमोऽध्यायः

इस प्रकार मन को काट कर तुम अपने स्वरूप में ही स्थित रहो। इसमें कौन सी कठिन बात है ? (यह तो बहुत ही सरल है।) जिस प्रकार यह आकाश शून्य है, उसी प्रकार यह जगत् भी तो शून्य ही है। हे ब्राह्मण ! जिस तरह तण्डुल का छिलका और ताँबे की कालिमा प्रयत्न करने पर दूर हो जाती है, उसी प्रकार हे ब्राह्मण ! पुरुष की मलिनता भी क्रिया से नष्ट हो जाती है। यह जीव तण्डुल जैसा है। यद्यपि उसका मैल तो स्वाभाविक ही है, तथापि वह नष्ट तो होता ही है, इसमें किसी प्रकार का सन्देह नहीं है। इसलिए उद्योगी होना चाहिए, ऐसा यह उपनिषत् कहती है।

यहाँ पाँचवाँ अध्याय पूरा होता है।

❋

षष्ठोऽध्यायः

अन्तरास्थां परित्यज्य भावश्रीं भावनामयीम् ।
योऽसि सोऽसि जगत्यस्मिन् लीलया विहरानघ ॥1॥
सर्वत्राहमकर्तेति दृढभावनयाऽनया ।
परमामृतनाम्नी सा समतैवावशिष्यते ॥2॥
खेदोल्लासविलासेषु स्वात्मकर्तृतयैकया ।
स्वसङ्कल्पे क्षयं याते समतैवावशिष्यते ॥3॥
समता सर्वभावेषु याऽसौ सत्यपरा स्थितिः ।
तस्यामवस्थितं चित्तं न भूयो जन्मभाग्भवेत् ॥4॥

हे निष्कलंक ! तुम तो जो हो वही हो। इसलिए भावना को और भीतर की भावरूप भरी हुई सुन्दरता का और उस पर की आस्था का त्याग करके आनन्द से इस जगत् में विहार करो। सर्वत्र 'मैं कर्ता नहीं हूँ'—इस प्रकार की दृढ़ भावना से जो परिणामरूप शेष रहता है, वह 'अमृता' नामधारी समता ही है। अपने आत्मा में 'कर्तापन है'—इस प्रकार की भावना से तो खेद के ही उल्लासविलास होते हैं। इसलिए अपने कर्तृत्वरूप संशय के नाश हो जाने से केवल समता ही शेष रह जाती है। सर्व पदार्थों के ऊपर समता हो जाए यही सत्यपरायण स्थिति है। उसमें स्थिर रहने वाला चित्त कभी पुनर्जन्म नहीं पाता।

अथवा सर्वकर्तृत्वमकर्तृत्वं च वै मुने ।
सर्वं त्यक्त्वा मनः पीत्वा योऽसि सोऽसि स्थिरो भव ॥5॥
शेषस्थिरसमाधानो येन त्यजसि तत्त्यज ।
चिन्मनःकलनाऽऽकारं प्रकाशतिमिरादिकम् ॥6॥
वासनां वासितारं च प्राणस्पन्दनपूर्वकम् ।
समूलमखिलं त्यक्त्वा व्योमसाम्यः प्रशान्तधीः ॥7॥
हृदयात् सम्परित्यज्य सर्ववासनपङ्क्तयः ।
यस्तिष्ठति गतव्यग्रः स मुक्तः परमेश्वरः ॥8॥

अथवा हे मुनि ! कर्तृत्व या अकर्तृत्व—सब कुछ छोड़कर तुम अपने मन को ही पी जाओ। और फिर बाद में जो बचा रहता है, वही तुम हो, इस प्रकार से स्थिर हो जाओ। इस तरह उस शेष रहे तत्त्व में स्थिर और समाहित हो जाने के बाद, जिसके द्वारा तुमने उस कर्तृत्व-अकर्तृत्व को छोड़ दिया है उसका भी त्याग कर दो। (मन के द्वारा त्याग किया था, तो मन को ही छोड़ दो।) क्योंकि आखिर तो चैतन्य ने ही मन का आकार धारण किया है और वही (चैतन्य ही) प्रकाश और अन्धकार है। इसलिए वासना और वासना करने वाले का—दोनों का प्रयत्नपूर्वक समूल त्याग कर दो। इसके बाद आकाश जैसा होकर अत्यन्त शान्त बुद्धिवाले बन जाओ। वासनाओं की सभी सूचियों को हृदय में से निकालकर व्यग्रतारहित होकर जो रहता है, वही मुक्त और सर्वेश्वर है।

दृष्टं द्रष्टव्यमखिलं भ्रान्तं भ्रान्त्या दिशो दश ।
युक्त्या वै चरतो ज्ञस्य संसारो गोष्पदाकृतिः ॥9॥

सबाह्याभ्यन्तरे देहे ह्यध ऊर्ध्वं च दिक्षु च ।
इत आत्मा ततोऽप्यात्मा नास्त्यनात्ममयं जगत् ॥10॥
न तदस्ति न यत्राहं न तदस्ति न तन्मयम् ।
किमन्यदभिवाञ्छामि सर्वं सच्चिन्मयं ततम् ॥11॥
समस्तं खल्विदं ब्रह्म सर्वमात्मेदमाततम् ।
अहमन्य इदं चान्यदिति भ्रान्तिं त्यजानघ ॥12॥

देखने योग्य तो सब देख लिया है और दशों दिशाओं में घूमकर सब जगह बहुत ही भ्रमण कर लिया है—ऐसा समझकर विचरण करते हुए ज्ञानी का संसार गाय के पदचिह्न जैसा बहुत ही छोटा हो जाता है। बाहर, भीतर, देह में, ऊपर, नीचे, दिशाओं में, इस ओर और उस ओर—सर्वत्र आत्मा ही है। आत्मा से विहीन जगत् तो है ही नहीं। ऐसा कुछ भी नहीं है कि जहाँ मैं न होऊँ, ऐसा कुछ भी नहीं है कि जो आत्ममय न हो। मैं और क्या चाह सकता हूँ भला ? सब कुछ सत् है, सब कुछ चैतन्य से व्याप्त है। यह सब ब्रह्म ही है। आत्मा ही ब्रह्मरूप में फैला है। इसलिए हे निष्कलंक ! मैं अलग हूँ और यह अलग है, ऐसी भ्रान्ति को छोड़ ही दो।

तते ब्रह्मघने नित्ये सम्भवन्ति न कल्पिताः ।
न शोकोऽस्ति न मोहोऽस्ति न जराऽस्ति न जन्म वा ॥13॥
यदस्तीह तदेवास्ति विज्वरो भव सर्वदा ।
यथाप्राप्तानुभवतः सर्वत्रानभिवाञ्छनात् ॥14॥
त्यागादानपरित्यागी विज्वरो भव सर्वदा ।
यस्येदं जन्म पाश्चात्यं तमाश्वेव महामते ॥15॥
विशन्ति विद्या विमला मुक्ता वेणुमिवोत्तमम् ।
विरक्तमनसां सम्यक् स्वप्रसङ्गादुदाहृतम् ॥16॥

नित्य ब्रह्म सघन रूप से व्याप्त है। इसलिए कल्पित पदार्थों का तो कोई संभव (सत्ता) ही नहीं है। शोक भी नहीं है, मोह भी नहीं है, वृद्धावस्था भी नहीं है, जन्म भी नहीं हैं, एवं मरण भी नहीं है। जो यहाँ है, वही सर्वत्र है। इसलिए जो कुछ यदृच्छया प्राप्त हो, उसका अनुभव करके सर्वत्र इच्छारहित होकर सर्वकाल में संतापरहित हो जाओ। हे महाबुद्धिमान् ! जिसका यह जन्म अन्तिम ही है, उसमें निर्मल विद्याएँ शीघ्र ही उत्तम बाँस में मोती की तरह प्रविष्ट हो जाती हैं और वे मुक्त होते हैं; यह बात प्रसंगोपात्त अच्छी तरह से कही गई है।

द्रष्टुर्दृश्यसमायोगात् प्रत्ययानन्दनिश्चयः ।
यस्तं स्वमात्मतत्त्वोत्थं निष्पन्दं समुपास्महे ॥17॥
द्रष्टृदर्शनदृश्यानि त्यक्त्वा वासनया सह ।
दर्शनप्रत्ययाभासमात्मानं समुपास्महे ॥18॥
द्वयोर्मध्यगतं नित्यमस्तिनास्तीति पक्षयोः ।
प्रकाशनं प्रकाशानामात्मानं समुपास्महे ॥19॥

दृश्य के योग से द्रष्टा को जो अनुभव होता है, जो आनन्द का निश्चय होता है, वह आत्मतत्त्व से ही उत्पन्न होता है इसीलिए उस स्वात्मतत्त्व से उत्पन्न हुए निश्चय की हम अच्छी तरह से उपासना करते हैं। द्रष्टा, दृश्य और दर्शन का वासनासहित त्याग करके दर्शन तथा अनुभव के आभासरूप आत्मा की हम ठीक प्रकार से उपासना करते हैं। 'है' और 'नहीं है'—इन दोनों पक्षों के बीच में जो नित्यरूप में अवस्थित है, वही प्रकाशों का भी प्रकाशक आत्मा है। हम समुचित रूप से उसकी उपासना करते हैं।

सन्त्यज्य हृद्गुहेशानं देवमन्यं प्रयान्ति ये।
ते रत्नमभिवाञ्छन्ति त्यक्तहस्तस्थकौस्तुभाः ॥20॥
उत्थितानुत्थितानेतानिन्द्रियारीन् पुनः पुनः।
हन्याद्विवेकदण्डेन वज्रेणेव हरिर्गिरीन् ॥21॥

जो मनुष्य अपनी हृदयगुहा में ही अवस्थित ईश्वर को छोड़कर अन्य देवों के पास जाता है, वह अपने हृदय में (हाथ में ही) रहे हुए कौस्तुभमणि का त्याग करके अन्य रत्नों को चाहता हुआ-सा ही है। ये इन्द्रियरूपी शत्रु खड़े हुए हों, या न खड़े हुए हों तो भी विवेकरूपी लाठी से उन्हें बार-बार, जैसे इन्द्र अपने वज्र से पर्वतों को मारा करता है, वैसे ही मारते रहना चाहिए।

संसाररात्रिदुःस्वप्ने शून्ये देहमये भ्रमे।
सर्वमेवापवित्रं तद्दृष्टं संसृतिविभ्रमम् ॥22॥
अज्ञानोपहतो बाल्ये यौवने वनिताहतः।
शेषे कलत्र चिन्ताऽऽर्तः किं करोति नराधमः ॥23॥
सतोऽसत्ता स्थिता मूर्ध्नि रम्याणां मूर्ध्न्यरम्यता।
सुखानां मूर्ध्नि दुःखानि किमेकं संश्रयाम्यहम् ॥24॥
येषां निमेषणोन्मेषौ जगतः प्रलयोदयौ।
तादृशाः पुरुषा यान्ति मादृशां गणनैव का ॥25॥

यह देह का भ्रम, संसाररूपी रात्रि के एक दुष्ट स्वप्न जैसा ही शून्य रूप है। उसमें सब कुछ अपवित्र ही है और इसी के कारण संसाररूपी यह भ्रान्ति फैली हुई है। अधम पुरुष बचपन में अज्ञान से घिरा हुआ होता है। वह जवानी में स्त्री से घिरा हुआ रहता है। और शेष उम्र में वह स्त्री की चिन्ता से घिरा रहा करता है। वह क्या कर सकता है ? सत् पर असत्ता सवार हो गई है। रम्य पर अरम्यता फैल गई है। सुखों पर दुःख चढ़े हुए हैं, तो मैं क्या करूँ ? तो मैं किस एक ही चीज का आश्रय ले सकता हूँ ? जिनकी आँख की पलकों के केवल मिलन-उन्मीलन से ही जगत् का प्रलय और प्रादुर्भाव हो सकता है, ऐसे पुरुष भी यहाँ से चले ही जाते हैं, तब भला मेरी तो क्या गिनती हो सकती है ?

संसार एव दुःखानां सीमान्त इति कथ्यते।
तन्मध्ये पतिते देहे सुखमासाद्यते कथम् ॥26॥
प्रबुद्धोऽस्मि प्रबुद्धोऽस्मि दुष्टश्चोरोऽयमात्मनः।
मनो नाम निहन्म्येनं मनसाऽस्मि चिरं हृतः ॥27॥
मा खेदं भज हेयेषु नोपादेयपरो भव।
हेयादेयदृशौ त्यक्त्वा शेषस्थः सुस्थिरो भव ॥28॥

कहा जाता है कि यह संसार ही दुःखों का सीमान्त (सीमा का अन्त) है और इसी के बीच में यह देह पड़ा हुआ है। अब सुख भला किस तरह प्राप्त हो सकता है ? पर अब मैं समझ चुका हूँ। अब मैं जाग उठा हूँ। आत्मा का दुष्ट चोर यह मन ही है। इसलिए बस, उसी का नाश कर दूँ। क्योंकि वह मुझे लम्बे काल तक चोरता ही आया है। त्याज्य पदार्थों के बारे में खेद न करो और ग्राह्य पदार्थों को ग्रहण करने के लिए भी तुम तत्पर न बनो। त्याज्यता और ग्राह्यता की दोनों दृष्टियों को छोड़कर शेष बीच की स्थिति में रहकर अत्यन्त स्थिर बन जाओ।

निराशता निर्भयता नित्यता समता ज्ञता।
निरीहता निष्क्रियता सौम्यता निर्विकल्पता ॥29॥
धृतिर्मैत्री मनस्तुष्टिर्मृदुता मृदुभाषिता।
हेयोपादेयनिर्मुक्ते ज्ञे तिष्ठन्त्यपवासनम् ॥30॥
गृहीततृष्णाशबरीवासनाजालमाततम्।
संसारवारिप्रसृतं चिन्तातन्तुभिराततम् ॥31॥
अनया तीक्ष्णया तात छिन्धि बुद्धिशलाकया।
वात्ययेवाम्बुदं जालं छित्त्वा तिष्ठ तते पदे ॥32॥

त्याज्य और ग्राह्य दृष्टि से रहित हुए ज्ञानी में निराशा, निर्भयता, नित्यता, समता, ज्ञानित्व, निःस्पृहता, निष्क्रियता, सौम्यता, निर्विकल्पता, धैर्य, मित्रता, मन का परितोष, कोमलता और मृदुभाषिता—ये सभी देशपार हुए होते हैं (अर्थात् होते ही नहीं हैं)। तृष्णारूपी भीलनी ने वासनारूपी विशाल जाल को पकड़ा है और वह संसाररूपी पानी के ऊपर फैली हुई है। वह जाल चिन्तारूपी डोरियों से भरा हुआ (बुना हुआ) है, उसको तुम इस बुद्धिरूपी छुरी से काट डालो। हे तात ! जिस प्रकार वायु बादलों को बिखेर देता है, उसी तरह तुम उस जाल को काटकर आत्मा के बहुत विशाल पद में अपना स्थान ले लो।

मनसैव मनश्छित्त्वा कुठारेणेव पादपम्।
पदं पावनमासाद्य सद्य एव स्थिरो भव ॥33॥
तिष्ठन् गच्छन् स्वपन् जाग्रन्निवसन्नुत्पतन् पतन्।
असदेवेदमित्यन्तं निश्चित्यास्थां परित्यज ॥34॥
दृश्यमाश्रयसीदं चेत् तत् सच्चित्तोऽसि बन्धवान्।
दृश्यं सन्त्यजसीदं चेत् तदाऽचित्तोऽसि मोक्षवान् ॥35॥
नाहं नेदमिति ध्यायंस्तिष्ठ त्वमचलाचलः।
आत्मनो जगतश्चान्तर्द्रष्टृदृश्यदशाऽन्तरे ॥36॥

जिस तरह कुल्हाड़ी से पेड़ को काटा जाता है, उसी तरह मन से ही मन को काटकर पवित्र पद को प्राप्त करके तुम तुरन्त ही स्थिर हो जाओ। खड़े रहते, चलते, सोते, जागते, उठते, जाते समय भी, 'यह सब असत् ही है'—ऐसा निश्चय करके उन सबकी आस्था को छोड़कर ही रहो। यदि तुम इस दृश्य का आश्रय करोगे तो चिन्ताओं से युक्त होकर बन्धन को प्राप्त करोगे। और यदि इस दृश्य का ठीक तरह से त्याग करोगे, तो चिन्तारहित होकर मोक्ष को प्राप्त करोगे। आत्मा और जगत् में क्रमशः द्रष्टा और दृश्य की स्थिति होती है। इन दोनों के बीच में 'मैं नहीं हूँ, और यह नहीं है'—ऐसा ध्यान करते हुए तुम पर्वत की तरह अचल ही रहो।

दर्शनाख्यं स्वमात्मानं सर्वदा भावयन् भव ।
स्वाद्यस्वादकसन्त्यक्तं स्वाद्यस्वादकमध्यगम् ॥37॥
स्वदनं केवलं ध्यायन् परमात्ममयो भव ।
अवलम्ब्य निरालम्बं मध्येमध्ये स्थिरो भव ॥38॥
रज्जुबद्धा विमुच्यन्ते तृष्णाबद्धा न केनचित् ।
तस्मान्निदाघ तृष्णां त्वं त्यज सङ्कल्पवर्जनात् ॥39॥
एतामहंभावमयीमपुण्यां छित्त्वाऽनहंभावशलाकयैव ।
स्वभावजां भव्यभवान्तभूमौ भव प्रशान्ताखिलभूतभीतिः ॥40॥

'दर्शन' नामक अपने आत्मा की तुम सदैव भावना करते रहो। स्वादनीय और स्वादक—दोनों को छोड़कर स्वादनीय (स्वाद लेने योग्य वस्तु) और स्वादक (स्वाद लेने वाले) के बीच में जो 'स्वाद' नामक वस्तु है, केवल उसी स्वाद का ही तुम ध्यान करो और परमात्मामय हो जाओ। निरवलम्ब स्थिति का आश्रय करके बीच-बीच में स्थिर होते रहो। हे निदाघ! रज्जुओं से बँधे हुए लोग छूट जाते हैं, पर तृष्णा से बँधे हुए लोग नहीं छूट सकते। इसलिए संकल्पों को छोड़कर तृष्णा का त्याग कर दो। यह अपवित्र तृष्णा अहंभावमय है। इसलिए 'अहंभावाभाव' रूप छुरी से उसे काटकर स्वभावजन्य और भव्य भवान्तकारी भूमि पर तुम रहो, क्योंकि वहाँ तुम अखिल प्राणियों की भीति से बचकर रहोगे।

अहमेषां पदार्थानामेते च मम जीवितम् ।
नाहमेभिर्विना किञ्चिन्न मयैते विना किल ॥41॥
इत्यन्तर्निश्चयं त्यक्त्वा विचार्य मनसा सह ।
नाहं पदार्थस्य न मे पदार्थ इति भाविते ॥42॥
अन्तःशीतलया बुद्ध्या कुर्वतो लीलया क्रियाम् ।
यो नूनं वासनात्यागो ध्येयो ब्रह्मन् प्रकीर्तितः ॥43॥
सर्वं समतया बुद्ध्या यः कृत्वा वासनाक्षयम् ।
जहाति निर्ममो देहं नेयोऽसौ वासनाक्षयः ॥44॥
अहंकारमयीं त्यक्त्वा वासनां लीलयैव यः ।
तिष्ठति ध्येयसंत्यागी स जीवन्मुक्त उच्यते ॥45॥

'इन पदार्थों का मैं हूँ' 'यह मेरा जीवन है', 'इसके सिवा मैं कुछ भी नहीं हूँ' और 'मेरे बिना यह कुछ भी नहीं है'—ऐसे अन्तस् के निश्चय को छोड़कर मन के साथ ऐसा ही विचार (निश्चय) करो कि—'मैं इन पदार्थों का नहीं हूँ और ये पदार्थ भी मेरे नहीं हैं।' ऐसी भी भावना किया करो। भीतर में विलसित प्रत्यग्भावयुक्त बुद्धि से केवल लीलाभाव से ही क्रिया करने वाले का जो वासनात्याग है, वह ध्यानार्ह है, ऐसा कहा गया है। हे ब्राह्मण! समानतायुक्त बुद्धि से वासनाओं का सम्पूर्ण नाश करके मनुष्य ममतारहित होता है और सदा के लिए देह का त्याग करता है, इसलिए उस वासना का त्याग करना ही सुयोग्य है। जो मनुष्य अहंकारमय वासना का पहले लीलाभाव में ही त्याग करके अन्त में ध्येय वस्तु को भी छोड़कर रहता है वह जीवन्मुक्त कहलाता है।

निर्मूलं कलनां त्यक्त्वा वासनां यः शमं गतः ।
ज्ञेयत्यागमिमं विद्धि मुक्तं तं ब्राह्मणोत्तमम् ॥46॥

द्वावेतौ ब्रह्मतां यातौ द्वावेतौ विगतज्वरौ ।
आपतत्सु यथाकालं सुखदुःखेष्वनारतौ ॥47॥
संन्यासियोगिनौ दान्तौ विद्धि शान्तौ मुनीश्वर ।
ईप्सितानीप्सिते न स्तो यस्यान्तर्वर्तिदृष्टिषु ॥48॥
सुषुप्तवद्यश्चरति स जीवन्मुक्त उच्यते ।
हर्षामर्षभयक्रोधकामकार्पण्यदृष्टिभिः ॥49॥

भावनारूप वासना का मूल से ही त्याग करके जो मनुष्य शम को प्राप्त करता है, वही वास्तव में उसका त्याग है, ऐसा जानना चाहिए और उसी मनुष्य को तुम्हें ब्रह्मनिष्ठों में श्रेष्ठ मानना चाहिए, उसी को उत्तम मुक्त जानना चाहिए। हे मुनीश्वर! जो संन्यासी और योगी यथासमय आया करते हुए सुखों और दुःखों में आसक्त नहीं होते और संतापरहित ही रहते हैं, वे दोनों (संन्यासी और योगी) ब्रह्म को प्राप्त हो गए हैं। वे ही दमनशील हैं, वे ही शान्त हैं, ऐसा तुम जानो। जिसकी भीतर की (पारमार्थिक) दृष्टि में न कुछ चाहा हुआ होता है और न कुछ अनचाहा-सा ही होता है और जो सदा सुषुप्ति में ही रहता हो, इस तरह वर्तन करता है, इस प्रकार से विचरण करने वाले को जीवन्मुक्त कहा जाता है। (और भी—) वह वासना-तृष्णा से रहित होते हुए हर्ष, ईर्ष्या, भय, क्रोध, कामना तथा कृपणता की दृष्टि से—

न हृष्यति ग्लायति यः परामर्शविवर्जितः ।
बाह्यार्थवासनोद्भूता तृष्णा बद्धेति कथ्यते ॥50॥
सर्वार्थवासनोन्मुक्ता तृष्णा मुक्तेति भण्यते ।
इदमस्तु ममेत्यन्तमिच्छां प्रार्थनयाऽन्विताम् ॥51॥
तां तीक्ष्णशृङ्खलां विद्धि दुःखजन्मभयप्रदाम् ।
तामेतां सर्वभावेषु सत्स्वसत्सु च सर्वदा ॥52॥

—हर्षित भी नहीं होता और ग्लानि को भी नहीं प्राप्त करता। बाह्य विषयों की तृष्णा से उत्पन्न हुई वासना को 'बद्ध तृष्णा' कहते हैं और सर्व विषयों की तृष्णा से मुक्त वासना को 'मुक्त तृष्णा' कहा जाता है। 'यह वस्तु मेरी हो जाए'—ऐसी माँग के साथ जो अत्यन्त तीव्र इच्छा होती है, उसी को तुम तीक्ष्ण शृंखला समझो। सभी विषयों में वे वास्तव में हों या न हों, पर उन पर की तृष्णा को तुम तीव्र साँकल समझो।

संत्यज्य परमोदारं पदमेति महामनाः ।
बन्धास्थामथ मोक्षास्थां सुखदुःखदशामपि ॥53॥
त्यक्त्वा सदसदास्थां त्वं तिष्ठाक्षुब्धमहाब्धिवत् ।
जायते निश्चयः साधो पुरुषस्य चतुर्विधः ॥54॥

ऐसी उस तीव्र शृंखला को छोड़कर महात्मा पुरुष और भी उदार बन जाता है। चाहे वह बन्ध की आस्था हो, चाहे मोक्ष की आस्था हो या चाहे सुख-दुःख की दशा हो। (पर उसे छोड़कर ही उदार हुआ जा सकता है।) सत् या असत् के ऊपर की किसी भी प्रकार की आस्था को छोड़कर तुम अक्षुब्ध सागर की तरह शान्त बने रहो। हे साधु! पुरुष का निश्चय इन चार प्रकारों का हो सकता है।

आपादमस्तकमहं मातापितृविनिर्मितः ।
इत्येको निश्चयो ब्रह्मन् बन्धायासविलोकनात् ॥55॥
अतीतः सर्वभावेभ्यो वालाग्रादप्यहं तनुः ।
इति द्वितीयो मोक्षाय निश्चयो जायते सताम् ॥56॥
जगज्जालपदार्थात्मा सर्व एवाहमक्षयः ।
तृतीयो निश्चयश्चोक्तो मोक्षायैव द्विजोत्तम ॥57॥

'पैर से मस्तक तक मैं मातापिता के द्वारा निर्मित हुआ हूँ'—यह प्रथम निश्चय है। हे ब्राह्मण ! इसमें बन्धन तथा आयास देखने में आते हैं। 'मैं सर्व पदार्थों से परे हूँ, और बाल की नोक से भी सूक्ष्म हूँ'—ऐसा दूसरा निश्चय सज्जनों को मोक्ष देने वाला होता है। हे उत्तम ब्राह्मण ! 'इस जगत् के जाल और पदार्थों का मैं ही आत्मा हूँ, मैं ही सर्वस्वरूप अविनाशी आत्मा हूँ'—ऐसा तीसरा निश्चय भी मोक्ष देने वाला कहा जाता है।

अहं जगद्वा सकलं शून्यं व्योम समं सदा ।
एवमेष चतुर्थोऽपि निश्चयो मोक्षसिद्धिदः ॥58॥
एतेषां प्रथमः प्रोक्तस्तृष्णया बन्धयोग्यया ।
शुद्धतृष्णास्त्रयः स्वच्छा जीवन्मुक्ता विलासिनः ॥59॥
सर्वं चाप्यहमेवेति निश्चयो यो महामते ।
तमादाय विषादाय न भूयो जायते मतिः ॥60॥

'मैं अथवा जगत्, यह सब सदैव शून्य आकाश जैसा ही है'—यह चौथा निश्चय भी मोक्ष की सिद्धि कराने वाला है। इन चारों में जो पहला निश्चय है, वह बन्धनयोग्य तृष्णा के कारण से होता है। शेष के तीन निश्चय तृष्णा से रहित होते हैं। उन निश्चयों को करने वाले मनुष्य स्वच्छ, जीवन्मुक्त और आत्मतत्त्व में ही विलास करने वाले होते हैं। हे परमबुद्धिशाली ! 'मैं ही सब कुछ हूँ'—ऐसे निश्चय को स्वीकार करके फिर बुद्धि कदापि खिन्न नहीं हो सकती।

शून्यं तत् प्रकृतिर्माया ब्रह्म विज्ञानमित्यपि ।
शिवः पुरुष ईशानो नित्यमात्मेति कथ्यते ॥61॥

उसी परमतत्त्व को लोकायतिक और बौद्ध आदि 'शून्य' कहते हैं और प्राकृत लोग (भौतिकवादी) उसे 'प्रकृति' कहते हैं। उसी को विज्ञानवादी बौद्ध 'विज्ञान' कहते हैं और उसी को शैव-सम्प्रदाय वाले 'शिव' कहकर पुकारते हैं। सांख्य लोग उसे पुरुष कहते हैं, योगी लोग उसे 'ईश्वर' कहते हैं। लेकिन अद्वैती लोग ऐसा कहते हैं कि उन लोगों ने जो ब्रह्म के बारे में कल्पनाएँ की हैं वे सब माया ही है। वास्तव में तो वह अद्वैत ब्रह्म ही एक तत्त्व है।

द्वैताद्वैतसमुद्भूतैर्जगन्निर्माणलीलया ।
परमात्ममयी शक्तिरद्वैतैव विजृम्भते ॥62॥
सर्वातीतपदालम्बी परिपूर्णैकचिन्मयः ।
नोद्वेगी न च तुष्टात्मा संसारे नावसीदति ॥63॥

द्वैत और अद्वैत में से उत्पन्न हुए पदार्थों के द्वारा जगत् की रचनारूपी लीला करके वह परमात्ममय अद्वैतशक्ति ही विलास कर रही है। सभी से परे रहे हुए उस परमतत्त्व का आश्रय करने

वाला मनुष्य, स्वयं केवल परिपूर्ण ब्रह्ममय बना हुआ, उद्वेग नहीं करता हुआ और प्रसन्नस्वरूप वह दिखाई नहीं देने वाला ज्ञानी मनुष्य संसार में कभी भी खिन्न नहीं होता।

प्राप्तकर्मकरो नित्यं शत्रुमित्रसमानदृक् ।
ईहितानीहितैर्मुक्तो न शोचति न काङ्क्षति ॥64॥
सर्वस्याभिमतं वक्ता चोदितः पेशलोक्तिमान् ।
आशयज्ञश्च भूतानां संसारे नावसीदति ॥65॥

स्वयं उपस्थित हुए कर्मों को करता रहने वाला, शत्रु और मित्र पर सदैव समान दृष्टि रखने वाला और इच्छा तथा अनिच्छा—दोनों से मुक्त पुरुष शोक नहीं करता और कभी किसी से कुछ आकांक्षा भी नहीं रखता। सभी को प्रिय वचन कहने वाला और किसी से प्रेरित होने पर ही प्रिय वचनों को बोलने वाला एवं प्राणियों के आशयों को जानने वाला इस संसार में कभी दुःखी नहीं होता।

पूर्वां दृष्टिमवष्टभ्य ध्येयत्यागविलासिनीम् ।
जीवन्मुक्ततया स्वस्थो लोके विहर विज्वरः ॥66॥
अन्तःसंत्यक्तसर्वाशो वीतरागो विवासनः ।
बहिःसर्वसमाचारो लोके विहरः विज्वरः ॥67॥
बहिःकृत्रिमसंरम्भो हृदि संरम्भवर्जितः ।
कर्ता बहिरकर्ताऽन्तर्लोके विहर शुद्धधीः ॥68॥
त्यक्ताहंकृतिराश्वस्तमतिराकाशशोभनः ।
अगृहीतकलङ्काङ्को लोके विहर शुद्धधीः ॥69॥

यदि तुम जीवन्मुक्ति चाहते हो तो बाह्य दृष्टि को छोड़कर उसके पहले की ब्रह्मदृष्टि का अवलम्बन करो और जीवन्मुक्त दशा में स्वस्थ होकर, तापरहित होकर विहार करते रहो। भीतर की सभी आशाओं को छोड़कर वीतराग और वासनारहित होकर बाहर के सभी आचारों का आचरण करते हुए ही संतापों से रहित होकर लोक में विहार करते रहो। बाहर केवल दिखावे का आवेश करते हुए भी भीतर में तो आवेश से रहित ही होकर रहो। उसी प्रकार बाहर कर्तारूप दिखाई पड़ने पर भी अन्तस् में अकर्ता ही रहकर शुद्ध बुद्धि से इस लोक में विहार करते रहो। अहंकार का त्याग करके शान्त बुद्धिवाला बनकर आकाश जैसा निर्मल बन जाओ और कलंक का एक दाग भी लगने न देकर शुद्ध बुद्धि से लोक में विहार करते रहो।

उदारः पेशलाचारः सर्वाचारानुवृत्तिमान् ।
अन्तःसङ्गपरित्यागी बहिःसंभारवानिव ॥70॥
अन्तर्वैराग्यमादाय बहिराशोन्मुखेहितः ।
अयं बन्धुरयं नेति कलना लघुचेतसाम् ॥71॥
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ।
भावाभ्यविनिर्मुक्तं जरामरणवर्जितम् ॥72॥
प्रशान्तकलनाऽऽरम्यं नीरागं पदमाश्रय ।
एषा ब्राह्मी स्थितिः स्वच्छा निष्कामा विगतामया ॥73॥

उदार और सुन्दर आचारवाले होकर तुम बाहर के सभी आचारों का अनुसरण करते रहो। अन्तस् से तो संग के त्यागी ही रहकर बाहर की सामग्रियों का मानो स्वीकार कर लिया हो, ऐसा दिखावा मात्र

ही करो। और अन्तस् में वैराग्य को ही स्वीकार करके बाहर की आशाओं में मानो तत्पर हुए हो, ऐसी चेष्टा वाले हो जाओ। यह स्वजन है और यह पराया है, ऐसी गणना तो निम्न कोटि के मन वालों की होती है, उदार (उदात्त) चित्त वालों के लिए तो यह समग्र वसुधा ही कुटुम्ब के समान होती है। इसलिए भाव-अभाव से रहित और जरा-मरण आदि से रहित, जिसमें वासना प्रशान्त हो चुकी है ऐसे तथा राग (आसक्ति) रहित परम पद का ही आश्रय कर लो। यही ब्राह्मी स्थिति है। वही सभी कामनाओं से रहित और निष्कलंक है।

आदाय विहरन्नैवं संकटेषु विमुह्यति।
वैराग्येणाथ शास्त्रेण महत्त्वादिगुणैरपि ॥74॥
यत्संकल्पहरार्थं तत् स्वयमेवोन्नयेन्मनः।
वैराग्यात् पूर्णतामेति मनोनाशवशानुगम् ॥75॥
आशया रिक्ततामेति शरदीव सरोऽमलम्।
तमेव मुक्तविरसं व्यापारौघं पुनः पुनः ॥76॥
दिवसे दिवसे कुर्वन् प्राज्ञः कस्मान्न लज्जते।
चिच्चैत्यकलितो बन्धस्तन्मुक्तौ मुक्तिरुच्यते ॥77॥

इस प्रकार की ब्राह्मी स्थिति को धारण करके विहार करने वाला मनुष्य संकटों में भी मोह को प्राप्त नहीं होता। जो मन वैराग्य, शास्त्र एवं महत्ता आदि गुणों से संकल्पत्याग रूप विषयवाला बन जाता है, वह आप ही आप उन्नति को प्राप्त कर लेता है और नाश के वश में होता हुआ भी वह वैराग्य के द्वारा पूर्णता को प्राप्त कर लेता है। वह मन अनेक मनोवृत्तिवाला होने पर भी अन्त में 'ब्रह्मातिरिक्त कुछ है ही नहीं'—इस प्रकार की आशा (ज्ञान) के कारण, शरद ऋतु में जिस तरह आकाश स्वच्छ हो जाता है उसी तरह वृत्तिविहीन (स्वच्छ) हो जाता है। ऐसा मनोरहित महात्मा उसी व्यापारसमूह को बार-बार मुक्त किया हुआ और रसहीन ही मानता है और फिर भी दिन-प्रति-दिन उसे करते रहने में भला क्यों लज्जित नहीं होगा ? चित् और चैत्य (जगत्) का संयोग ही बन्धन है और दोनों का अलग होना ही मुक्ति है।

चिदचैत्याऽखिलात्मेति सर्वसिद्धान्तसंग्रहः।
एतन्निश्चयमादाय विलोकय च धियेच्छया ॥78॥
स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानमानन्दं पदमाप्स्यसि।
चिदहं चिदिमे लोकाश्चिदाशाश्चिदिमाः प्रजाः ॥79॥
दृश्यदर्शननिर्मुक्तः केवलामलरूपवान्।
नित्योदितो निराभासो द्रष्टा साक्षी चिदात्मकः ॥80॥
चैत्यनिर्मुक्तचिद्रूपं पूर्णज्योतिःस्वरूपकम्।
संशान्तसर्वसंवेद्यं संविन्मात्रमहं महत् ॥81॥
संशान्तसर्वसंकल्पः प्रशान्तसकलैषणः।
निर्चिन्तपदं गत्वा स्वस्थो भव मुनीश्वर ॥82॥ इति।

विषयों से (जगत् से) रहित जो आत्मा है, वही चैतन्य है, वही आत्मा है, ऐसा सर्वसिद्धान्तों का सारसंग्रह है। इस निश्चय को स्वीकार करके अपनी तेजस्वी बुद्धि से तुम उसका विचार (अनुसन्धान) किया करो, जिससे तुम स्वयं आप-ही-आप आनन्दरूप आत्मपद को प्राप्त करोगे। 'मैं चैतन्य हूँ', 'ये लोग चैतन्य हैं', 'ये दिशाएँ चैतन्य हैं' और 'ये प्रजाएँ भी चैतन्य हैं'—इस प्रकार से

दृश्य का दर्शन छूट जाएगा और तुम केवल आत्मरूप ही बन जाओगे। क्योंकि चैतन्य ही तो आत्मा है। वह सदोदित है, वह आभासरहित है, वह द्रष्टा है, वह साक्षी है। विषयों से रहित, चैतन्यरूप, पूर्णज्योतिस्वरूप, पूर्णतया शान्त और सभी अनुभवगम्य पदार्थ जिसमें शान्त हो गए हैं, 'ऐसा मैं केवल संविद्रूप (श्रेष्ठ अनुभूतिज्ञानवान्) हूँ'—इस प्रकार हे मुनीश्वर ! सभी संकल्पों को शान्त करके सभी इच्छाओं का शमन करके निर्विकल्प पद को प्राप्त करके तुम स्वस्थ हो जाओ।

य इमां महोपनिषदं ब्राह्मणो नित्यमधीते अश्रोत्रियः श्रोत्रियो भवति। अनुपनीत उपनीतो भवति। सोऽग्निपूतो भवति। स वायुपूतो भवति। स सूर्यपूतो भवति। स सोमपूतो भवति। स सत्यपूतो भवति। स सर्वपूतो भवति। स सर्वैर्देवैर्ज्ञातो भवति। स सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति। स सर्वैर्देवैरनुध्यातो भवति। स सर्वक्रतुभिरिष्टवान् भवति। गायत्र्याः षष्टिसहस्राणि जप्तानि फलानि भवन्ति। इतिहासपुराणानां रुद्राणां शतसहस्राणि जप्तानि फलानि भवन्ति। प्रणवानामयुतं जप्तं भवति। आचक्षुषः पङ्क्तिं पुनाति। आसप्तमान् पुरुषयुगान् पुनाति। इत्याह भगवान् हिरण्यगर्भः। जाप्येनामृतत्वं च गच्छतीति महोपनिषत् ॥83॥

इति षष्ठोऽध्यायः।

इति महोपनिषत्समाप्ता।

यदि कोई ब्राह्मण इस उपनिषद् का नित्य अध्ययन करता है, वह श्रोत्रिय न हो तो भी श्रोत्रिय बन जाता है। उपनयन संस्कार से रहित हो, तो भी उपनयन संस्कार वाला बन जाता है। वह अग्नि जैसा पवित्र, वायु जैसा पवित्र, सूर्य जैसा पवित्र, चन्द्र जैसा पवित्र, सत्य जैसा पवित्र और सभी तरह से पवित्र हो जाता हैं। वह सभी देवों के द्वारा जाना जाता है। वह सभी तीर्थों में स्नान किया हुआ माना जाता है। सभी देव उसका ध्यान करते हैं। वह सभी यज्ञों का करने वाला माना जाता है। उसे साठ हजार गायत्री मंत्र के जप का पुण्यफल मिलता है। उसे लाखों इतिहासों और पुराणों को पढ़ने का और जपने का पुण्य मिल जाता है। वह दस हजार ओंकार का जप करने वाला माना जाता है। और वह अपनी दृष्टि जहाँ तक दूर जाती हो, वहाँ तक की पूरी पंक्ति को पवित्र कर देने वाला होता है। वह अपने पहले की और अपने बाद की सात-सात पीढ़ियों के अपने वंशजों को पवित्र कर देता है। ऐसा भगवान् ब्रह्मा ने कहा है। इसलिए इस उपनिषद् का जप करने से मनुष्य मोक्ष प्राप्त करता है, ऐसी यह उपनिषद् है। यहाँ उपनिषद् का छठा अध्याय पूरा होता है।

इस प्रकार महोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि ... ते मयि सन्तु। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(64) शारीरकोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

शुक्लयजुर्वेदीय परंपरा की इस छोटी उपनिषद् में केवल तत्त्व परिगणना ही है; यथा—पंच महाभूतों से बने इस शरीर में कठिन भाग पृथ्वी का, प्रवाह जल का, गरमी तेज का, स्फुरण वायु का और खालीपन आकाश का अंश है। कर्णादि ज्ञानेन्द्रियाँ और शब्दादि विषय क्रमशः महाभूतों में से उत्पन्न हुए। मन, बुद्धि, चित्त और अहंकार को अन्तःकरण चतुष्टय कहते हैं। शरीर में चर्म-केशादि पृथ्वी का, मूत्रवीर्यादि जल का, भूख-प्यास तेज का, गत्यादि वायु का और काम-क्रोधादि आकाश का अंश है। सत्य-अहिंसादि सात्त्विक, कर्तृत्वादि अभिमान राजस और निद्रादि तामस गुण हैं। जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्ति-तुर्य—ये आत्मा की चार अवस्थाएँ हैं। पाँच महाभूतों के साथ मन-बुद्धि-अहंकार के मिलने से आठ प्रकार की प्रकृत्ति होती है। ज्ञानेन्द्रियाँ (5), कर्मेन्द्रियाँ (5), प्राण (5) और मन-बुद्धि (2)—ये मिलकर लिंग-शरीर होता है। प्रकृति, महत्, अहंकार, मन, तन्मात्राएँ (5), ज्ञानेन्द्रियाँ, (5) कर्मेन्द्रियाँ (5) और महाभूत (5)—ये मिलकर चौबीस तत्त्व होते हैं। पुरुष चौबीसों तत्त्वों से परे है।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै॥
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

हे पूर्णब्रह्म परमात्मा! आप हम दोनों (गुरु-शिष्य) की साथ-साथ रक्षा करें। हम दोनों का साथ-साथ पालन करें। हम दोनों साथ-साथ शान्ति प्राप्त करें। हम दोनों द्वारा प्राप्त की गई विद्या तेजोमयी हो। हम दोनों आपस में कभी द्वेष न करें।

हे परमात्मन्! हमारे त्रिविध (आधिभौतिक, आधिदैविक, आध्यात्मिक) तापों की शान्ति हो।

ॐ अथातः पृथिव्यादिमहाभूतानां समवायं शरीरम्। यत् कठिनं सा पृथिवी यद्द्रवं तदापो यदुष्णं तत्तेजो यत् संचरति स वायुर्यत् सुषिरं तदाकाशम्॥1॥

पृथिवी आदि पाँच महाभूतों का समुच्चय ही यह शरीर है। इस शरीर में जो ठोस पदार्थ है वह पृथ्वी तत्त्व है, जो प्रवाहमान् पदार्थ है वह जलतत्त्व है, जो उष्णता है वह अग्नितत्त्व है, जो गतिशीलता (अर्थात् सतत स्फुरण) है, वह वायु तत्त्व है और जो सुषिर (खाली, छिद्र) है वह आकाशतत्त्व है।

श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि। श्रोत्रमाकाशे वायौ त्वगग्नौ चक्षुरप्सु जिह्वा पृथिव्यां घ्राणमिति। एवमिन्द्रियाणां यथाक्रमेण शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्चैते विषयाः पृथिव्यादिमहाभूतेषु क्रमेणोत्पन्नाः॥2॥

श्रोत्र आदि ज्ञानेन्द्रियाँ हैं। आकाशतत्त्व से श्रोत्रेन्द्रिय, वायुतत्त्व से त्वगिन्द्रिय, अग्नितत्त्व से चक्षुरिन्द्रिय, जलतत्त्व से जिह्वा तथा पृथ्वी तत्त्व से घ्राणेन्द्रिय हैं। और इसी प्रकार इन्द्रियों के अपने-अपने विषय शब्द, स्पर्श, रूप, रस और गन्ध—ये पृथ्वी आदि भूतों से यथाक्रम उत्पन्न हुए हैं।

वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि कर्मेन्द्रियाणि। तेषां क्रमेण वचनादान-गमनविसर्गानन्दाश्चैते विषयाः पृथिव्यादिमहाभूतेषु क्रमेणोत्पन्नाः॥3॥

वाणी, हाथ, पैर, गुदा और उपस्थ (जननेन्द्रिय)—ये पाँच कर्मेन्द्रियाँ कही जाती हैं। इन कर्मेन्द्रियों के विषय क्रमशः बोलना, लेन-देन करना, चलना, छोड़ना और आनन्द प्राप्त करना है। वे भी पृथ्वी आदि महाभूतों से ही उत्पन्न होते हैं।

मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तमित्यन्तःकरणचतुष्टयम्। तेषां क्रमेण संकल्प-विकल्पाध्यवसायाभिमानावधारणास्वरूपाश्चैते विषयाः। मनःस्थानं गलान्तं बुद्धेर्वदनमहंकारस्य हृदयं चित्तस्य नाभिरिति॥4॥

मन, बुद्धि, चित्त और अहंकार—इन चारों को 'अन्तःकरण-चतुष्टय' की संज्ञा दी गई है। इनके विषय क्रमशः इस प्रकार हैं—(मन का) संकल्प-विकल्प, (बुद्धि का) निश्चय, (चित्त का) अवधारणा या स्मृति तथा (अहंकार का) अभिमान। मन का क्षेत्र गले का अन्तिम भाग, बुद्धि का क्षेत्र मुख, चित्त का क्षेत्र नाभि तथा अहंकार का क्षेत्र हृदय बताया गया है।

अस्थिचर्मनाडीरोममांसाश्चेति पृथिव्यंशाः। मूत्रश्लेष्मरक्तशुक्रस्वेदा अबंशाः। क्षुत्तृष्णाऽऽलस्यमोहमैथुनान्यग्नेः। प्रचारणविलेखनस्थूला-क्ष्युन्मेषनिमेषादि वायोः। कामक्रोधलोभमोहभयान्याकाशस्य॥5॥

अस्थि, त्वचा, नाड़ी, रोंगटे और मांस जो शरीर में हैं वह पृथ्वीतत्त्व का अंश है। जो मूत्र, कफ, रक्त, वीर्य और पसीना हैं, वे जलतत्त्व के अंश हैं। भूख, प्यास, आलस्य, मोह और मैथुन—ये अग्नितत्त्व के अंश हैं। फैलना, चलना, गति करना, उड़ना, पलकों का मिलन-उन्मीलन करना, ये सब वायु तत्त्व के अंश हैं और काम, क्रोध, लोभ, भय, मोह आदि सब आकाशतत्त्व के अंश हैं।

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पृथिवीगुणाः। शब्दस्पर्शरूपरसाश्चापां गुणाः। शब्दस्पर्शरूपाण्यग्निगुणाः। शब्दस्पर्शाविति वायुगुणौ। शब्द एक आकाशस्य॥6॥

शब्द, स्पर्श, रूप, रस और गन्ध—ये पाँचों पृथ्वी के गुण कहे गए हैं। शब्द, स्पर्श, रूप और रस—ये चार जल तत्त्व के गुण कहे गए हैं। शब्द, स्पर्श और रूप—ये तीन अग्नितत्त्व (तेजतत्त्व) के गुण कहे गए हैं। शब्द और स्पर्श—ये दो वायु तत्त्व के गुण कहे गए हैं और शब्द—यह एक गुण आकाश का कहा गया है।

सात्त्विकराजसतामसलक्षणानि त्रयो गुणाः॥7॥

सात्त्विक, राजस और तामस—इन तीन लक्षणों से युक्त तीन गुण कहे जाते हैं।

अहिंसा सत्यमस्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः।
अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचं संतोष आर्जवम्॥8॥

अमानित्वमदम्भित्वमास्तिकत्वमहिंस्रता ।
एते सर्वे गुणाः ज्ञेयाः सात्विकस्य विशेषतः ॥9॥

अहिंसा, सत्य, अस्तेय (चोरी न करना), ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह, अक्रोध (क्रोध का अभाव), गुरु की सेवा-शुश्रूषा करना, पवित्रता, सन्तोष, सरलता, अमानित्व का भाव, दम्भ का अभाव, आस्तिकता, हिंसक न बनना—ये सब गुण मुख्यरूप से सात्त्विक स्वभाव वाले मनुष्यों में होते है ।

अहं कर्ताऽस्म्यहं भोक्ताऽस्म्यहं वक्ताऽभिमानवान् ।
एते गुणा राजसस्य प्रोच्यन्ते ब्रह्मवित्तमैः ॥10॥
निद्राऽऽलस्ये मोहरागौ मैथुनं चौर्यमेव च ।
एते गुणास्तामसस्य प्रोच्यन्ते ब्रह्मवादिभिः ॥11॥

'मैं कर्ता हूँ', 'मैं भोक्ता हूँ' 'मैं वक्ता हूँ'—इस तरह के अभिमानयुक्त गुण राजसी प्रकृति वाले मनुष्यों के बताए गए हैं और निद्रा, आलस्य, मोह, आसक्ति, मैथुन और चोरी करना—ये सब गुण तामसी प्रकृति वाले मनुष्यों के ब्रह्मवादियों के द्वारा बताए गए हैं । (अर्थात् तत्त्वज्ञानियों का यह कहना है अतः सत्य है ।)

ऊर्ध्वं सात्त्विको मध्ये राजसोऽधस्तामस इति ॥12॥
सम्यज्ज्ञानं सात्विकम् । धर्मज्ञानं राजसम् । तिमिरान्धं तामसमिति ॥13॥

सर्वश्रेष्ठ उच्च पद सात्त्विक गुण को कहा गया है । राजस गुण को मध्यम तथा तामस गुण को अधम कहा गया है । सत्य (ब्रह्म) का ज्ञान सात्त्विक है, धर्म का ज्ञान राजस है और अन्धकार से युक्त जो अधर्ममूढता है, उसे ही तामस ज्ञान कहा जाता है ।

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयमिति चतुर्विधा अवस्थाः । ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियान्तःकरणचतुष्टयं चतुर्दशकरणयुक्तं जाग्रत् । अन्तःकरणचतुष्टयैरेव संयुक्तः स्वप्नः । चित्तैककरणा सुषुप्तिः । केवलजीवसंयुक्तमेव तुरीयमिति ॥14॥

जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति और तुरीय—ये चार अवस्थाएँ हैं । जाग्रदवस्था में पाँच ज्ञानेन्द्रिय, पाँच कर्मेन्द्रिय और चार अन्तःकरण (मन-बुद्धि-चित्त-अहंकार)—ये चौदह करण सक्रिय रहते हैं। स्वप्नावस्था चार अन्तःकरण सम्मिलित रूप में क्रियाशील रहते हैं । सुषुप्तावस्था में केवल चित्त ही एकमात्र करण का काम करता है । तुरीयावस्था में तो केवल जीवात्मा ही एकमात्र शेष रह जाता है ।

उन्मीलितनिमीलितमध्यस्थजीवपरमात्मनोर्मध्ये जीवात्मा क्षेत्रज्ञ इति विज्ञायते ॥15॥

खुले हुए और बन्द किए गए नेत्रों के बीच की स्थिति में जीव और परमात्मा—दोनों के बीच जो जीवात्मा है, उसे 'क्षेत्रज्ञ' नाम से पहचाना गया है ।

बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणपञ्चकैर्मनसा धिया ।
शरीरं सप्तदशभिः सूक्ष्मं तल्लिङ्गमुच्यते ॥16॥

ज्ञानेन्द्रिय (5), कर्मेन्द्रिय (5), प्राण (5) और मन-बुद्धि (2)—इन सत्रह तत्त्वों का सूक्ष्मस्वरूप लिंगशरीर कहा गया है, ऐसा समझना चाहिए ।

मनोबुद्धिरहंकारः खानिलाग्निजलानि भूः ।
एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकाराः षोडशापरे ॥17॥

मन, बुद्धि, अहंकार, आकाश, वायु, अग्नि, जल तथा पृथ्वी—ये आठ प्रकृति के विकार कहे गए हैं । इनके अलावा भी सोलह विकार और ज्यादा भी बताए गए हैं ।

श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणं चैव तु पञ्चमम् ।
पायूपस्थौ करौ पादौ वाक्चैव दशमी मता ॥18॥
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धस्तथैव च ।
त्रयोविंशतिरेतानि तत्त्वानि प्रकृतानि तु ॥19॥
चतुर्विंशतिरव्यक्तं प्रधानं पुरुषः परः ॥ इत्युपनिषत् ॥20॥

इति शारीरकोपनिषत्समाप्ता ।

श्रोत्र, त्वचा, चक्षु, जिह्वा तथा घ्राण—ये ज्ञानेन्द्रियरूप पाँच विकार तथा गुदा, उपस्थ, हाथ, पैर और वाक्—ये पाँच कर्मेन्द्रियरूप विकार तथा शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्ध—ये पाँच—ये सभी तथा उपर्युक्त मन आदि आठ विकार मिलकर के कुल प्रकृति के तेईस तत्त्व होते हैं । चौबीसवें तत्त्व को 'अव्यक्त' या 'प्रधान' या 'प्रकृति' कहा जाता है । और पचीसवाँ पुरुष तो इन सभी से परे है । इस तरह कुल मिलाकर पचीस तत्त्वों के समूह वाला यह विश्व ब्रह्माण्ड है यही यह शारीरक उपनिषत् है ।

इस प्रकार शारीरकोपनिषत् समाप्त होती है ।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु । सह नौ.....मा विद्विषावहै । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(65) योगशिखोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

इस कृष्णयजुर्वेदीय उपनिषत् में हिरण्यगर्भ तथा महादेव के संवाद के रूप में तत्त्वज्ञान और योग की बहुत-सी बातें बताई गई हैं। छः अध्यायवाली इस लम्बी उपनिषद् में मोक्ष के साधनरूप ज्ञान और योग—इन दो मार्गों की, विशेषत: योग की विस्तृत चर्चा की गई है। जीव जो कि सुख-दुःख, काम-क्रोध, जन्म-मृत्यु आदि दोषयुक्त है, उसे 'शिव' बनाने के ये दो मार्ग हैं। इन दो मार्गों के अनुसरण से जीव के उपर्युक्त सभी दोष दूर हो जाते हैं और वह शिव बन जाता है। इस पूरी उपनिषद् में आसन, प्राणायाम, बन्ध, मुद्रा, आदि योग की सभी क्रियाओं का तथा चक्रों, नाड़ियों आदि का अत्यन्त सविस्तार एवं विशद वर्णन किया गया है, जोकि उपनिषद् का पूर्ण ध्यान से अभ्यास करने पर ही मालूम हो सकता है। उपनिषत् साधक को उपदेश देते हुए पहले यह कहती है कि साधक को पद्मासन करके, नासाग्र दृष्टि करके, हाथ-पैरों को स्थिर रख कर, बैठना चाहिए और बाद में मन को एकाग्र करके प्रणव का चिन्तन करना चाहिए, तथा हृदय में दीपशिखा जैसे ब्रह्म का ध्यान करना चाहिए। हमारे इस शरीर में मेरुदण्डरूप एक स्तम्भ है, नौ दरवाजे हैं, तीन मुख्य नाड़ीरूप तीन खूँटे हैं तथा पाँच प्राण रूप पाँच देव हैं। जब साधक पापरहित हो जाता है, तब इस योग के द्वारा संसार को काटता है और परब्रह्म का अनुभव प्राप्त करता है।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु। सह नौ.....मा विद्विषावहै। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (शारीरकोपनिषत् में) द्रष्टव्य है।

प्रथमोऽध्यायः

सर्वे जीवाः सुखैर्दुःखैर्मायाजालेन वेष्टिताः।
तेषां मुक्तिः कथं देव कृपया वद शंकर ॥1॥
सर्वसिद्धिकरं मार्गं मायाजालनिकृन्तनम्।
जन्ममृत्युजराव्याधिनाशनं सुखदं वद ॥2॥ इति ॥

हे शंकर! सभी जीव माया के जाल के द्वारा सुखों और दुःखों में फँसे (घिरे) हुए हैं। उनकी मुक्ति कैसे हो सकती है, वह कृपा करके आप मुझे बताइए। जो मार्ग सर्व की सिद्धि करने वाला हो, जो मार्ग माया के जाल को काटने वाला हो, जो जन्म, मृत्यु, जरा और पीड़ाओं का नाश करने वाला हो, जो सुखकारी हो, उसे आप मुझे कृपा करके बताइए।

हिरण्यगर्भः पप्रच्छ स होवाच महेश्वरः।
नानामार्गैस्तु दुष्प्रापं कैवल्यं परमं पदम् ॥3॥

सिद्धिमार्गेण लभते नान्यथा पद्मसम्भव।
पतिताः शास्त्रजालेषु प्रज्ञया तेन मोहिताः ॥4॥
स्वात्मप्रकाशरूपं तत् किं शास्त्रेण प्रकाश्यते।
निष्कलं निर्मलं शान्तं सर्वातीतं निरामयम् ॥5॥

इस प्रकार का प्रश्न हिरण्यगर्भ (ब्रह्माजी) ने जब शंकर जी से पूछा, तब वे महेश्वर बोले कि हे पद्मज! यह कैवल्य का परमपद तरह-तरह के मार्गों के द्वारा तो नहीं प्राप्त किया जा सकता है। इसके लिए तो एक जो श्रुतिसिद्ध मार्ग है, इसी के द्वारा वह परमपद प्राप्त किया जा सकता है, अन्य मार्गों से नहीं। फिर भी लोग ऐसे हैं कि अपनी बुद्धि से साधन-चतुष्टय भूलकर ही शास्त्रों के जाल में पड़े (फँसे) हैं और उससे मोहित होते रहते हैं। किन्तु शास्त्र द्वारा सही रूप में जो प्रकाशित होता है, वह तो अंशरहित, निष्कलंक, शान्त, सबसे परे, निर्दोष तत्त्व है।

तदेव जीवरूपेण पुण्यपापफलैर्वृतम्।
परमात्मपदं नित्यं तत् कथं जीवतां गतम् ॥6॥
तत्त्वातीतं महादेव प्रसादात् कथयेश्वर।
सर्वभावपदातीतं ज्ञानरूपं निरञ्जनम् ॥7॥

वही परमतत्त्व पुण्यों और पापों के फलों से आवृत होकर जीवदशा को प्राप्त हुआ है। तब ब्रह्माजी ने पूछा कि—हे महादेव! परन्तु वह सभी तत्त्वों से परे रहने वाला नित्य तत्त्व भला जीव दशा को प्राप्त ही कैसे हो गया? हे ईश्वर! कृपा करके आप मुझे यह बताइए। वह तत्त्व तो सर्वस्वभाव से रहित ही कहा गया है।

वायुवत् स्फुरितं स्वस्मिंस्तत्राहंकृतिरुत्थिता।
पञ्चात्मकमभूत् पिण्डं धातुबद्धं गुणात्मकम् ॥8॥
सुखदुःखैः समायुक्तं जीवभावनया कुरु।
तेन जीवाभिधा प्रोक्ता विशुद्धे परमात्मनि ॥9॥

तब महादेव ने उत्तर दिया—यद्यपि वह सर्वस्वभाव से रहित है, निरंजन (मलिनतारहित) है। तथापि आकाश में जैसे यों ही स्वभावतः वायु स्फुरित होता है, उसी प्रकार उसमें अहंकार उत्पन्न हो गया और उसी से एक पंचात्मक पिण्ड उत्पन्न हुआ। वह पिण्ड धातुओं (पदार्थों) से बद्ध था और त्रिगुणात्मक था अथवा वह पंच धातुओं से युक्त पिण्ड उन-उन धातुओं के गुण वाला था और सुखों तथा दुःखों से भरा हुआ था। उसमें जीव की भावना से प्रवृत्त करने से उस विशुद्ध परमात्मा का भी 'जीव' नाम पड़ गया।

कामक्रोधभयं चापि मोहलोभमथो रजः।
जन्म मृत्युश्च कार्पण्यं शोकस्तन्द्रा क्षुधा तृषा ॥10॥
तृष्णा लज्जा भयं दुःखं विषादो हर्ष एव च।
एभिर्दोषैर्विनिर्मुक्तः स जीवः शिव उच्यते ॥11॥

यह जो जीव है, वह काम, क्रोध, भय, मोह, लोभ और मलिनता, जन्म, मृत्यु, कृपणता, शोक, तन्द्रा, भूख, प्यास, तृष्णा, लज्जा, भय, दुःख, खिन्नता, हर्ष—इत्यादि ये जो दोष हैं, उनसे विनिर्मुक्त हो जाए तो वही जीव शिव ही कहा जाता है।

तस्माद्दोषविनाशार्थमुपायं कथयामि ते ।
ज्ञानं केचिद्वदन्त्यत्र केवलं तन्न सिद्धये ॥12॥
योगहीनं कथं ज्ञानं मोक्षदं भवतीह भो ।
योगोऽपि ज्ञानहीनस्तु न क्षमो मोक्षकर्मणि ॥13॥
तस्माज्ज्ञानं च योगं च मुमुक्षुर्दृढमभ्यसेत् ।
ज्ञानस्वरूपमेवादौ ज्ञेयं ज्ञानैकसाधनम् ॥14॥

इसलिए उन दोषों के निवारण के लिए मैं तुम्हें उपाय बतला रहा हूँ। कुछ लोग कहते हैं कि उन दोषों को दूर करने के लिए ज्ञान ही एक उपाय है। पर वह योग से विहीन केवल ज्ञान तो उपाय नहीं है। अरे! योग के बिना ज्ञान भला कैसे मोक्षदायक हो सकता है? और ज्ञान के बिना अकेला योग भी तो मोक्षरूप कार्यसिद्धि के लिए समर्थ नहीं हो सकता। इसलिए मुमुक्षु को ज्ञान और योग—दोनों का दृढ अभ्यास करना चाहिए। पहले ज्ञान का स्वरूप मुमुक्षु को जान लेना चाहिए क्योंकि जो ज्ञेय है, वह केवल ज्ञान से ही प्राप्त किया जा सकता है।

अज्ञानं कीदृशं चेति प्रविचार्यं मुमुक्षुणा ।
ज्ञातं येन निजं रूपं कैवल्यं परमं पदम् ॥15॥
असौ दोषैर्विनिर्मुक्तः कामक्रोधभयादिभिः ।
सर्वदोषैर्वृतो जीवः कथं ज्ञानेन मुच्यते ॥16॥
स्वात्मरूपं यथा ज्ञानं पूर्णं तद्व्यापकं तथा ।
कामक्रोधादिदोषाणां स्वरूपान्नास्ति भिन्नता ॥17॥
पश्चात् तस्य विधिः किं नु निषेधोऽपि कथं भवेत् ।
विवेकी सर्वदा मुक्तः संसारभ्रमवर्जितः ॥18॥
परिपूर्णस्वरूपं तत् सत्यं कमलसम्भव ।
सकलं निष्कलं चैव पूर्णत्वाच्च तदेव हि ॥19॥

और साथ ही अज्ञान भी कैसा होता है, इस तरह अज्ञान के स्वरूप का भी अच्छी तरह विचार करके ही जिस मुमुक्षु ने अपने कैवल्यरूप परमपद को जान लिया है, वह मुक्त हो जाता है। परन्तु ब्रह्माजी फिर पूछते हैं कि—'यह काम, क्रोध, भय आदि से घिरा हुआ जीव मुक्त कैसे हो सकता है?' तब महादेव ने उत्तर देते हुए कहा कि—'मुक्त होता है क्योंकि स्वरूप ज्ञान तो पूर्ण और सर्वव्यापक ही है। इसका अर्थ तो यह हुआ कि काम, क्रोध आदि दोष भी उस सर्वव्यापक तत्त्व (स्वात्मरूप) से भिन्न तो हैं ही नहीं।' (उस व्यापक में ही तो वे हैं।) तब ब्रह्मा ने पूछा कि—यदि उस सर्वव्यापक से ये दोष अभिन्न ही हैं अर्थात् हैं ही नहीं, तो फिर उनके निषेध और विधि का प्रश्न ही कहाँ उठ सकता है?' तब शंकर बोले—'ठीक है (उसका विधि-निषेध न होने पर भी) जो विवेकी मनुष्य है, उसके लिए तो ऐसा विधिनिषेध का प्रश्न नहीं है, क्योंकि वह तो सदैव मुक्त होता है और उसको तो स्वात्मा में संसार के भ्रम का अभाव ही रहता है। हे कमलसंभव ब्रह्मा जी! क्योंकि वह जो सत्य, परिपूर्ण स्वरूप, निरवयव और सकल ब्रह्म है वही अपनी पूर्णता से ही युक्त होता है।

कलिना स्फूर्तिरूपेण संसारभ्रमतां गतम् ।
निष्कलं निर्मलं साक्षात् सकलं गगनोपमम् ॥20॥

उत्पत्तिस्थितिसंहारस्फूर्तिज्ञानविवर्जितम् ।
एतद्रूपं समायातः स कथं मोहसागरे ॥21॥
निमज्जति महाबाहो त्यक्त्वा विद्यां पुनःपुनः ।
सुखदुःखादिमोहेषु यथा संसारिणां स्थितिः ॥22॥
तथा ज्ञानी यदा तिष्ठेद्वासनावासितस्तदा ।
तयोर्नास्ति विशेषोऽत्र समा संसारभावना ॥23॥
ज्ञानं चेदीदृशं ज्ञातमज्ञानं कोदृशं पुनः ।
ज्ञाननिष्ठोऽविरक्तोऽपि धर्मज्ञोऽविजितेन्द्रियः ॥24॥

वह आकाश जैसा व्यापक निरवयव अपरोक्ष ब्रह्म गतिशील, स्फुरणशील कलि-मोह से संसाररूपी भ्रम को प्राप्त हुआ है। तब ब्रह्माजी ने फिर पूछा कि—"पारमार्थिक रूप से तो यह ब्रह्म उत्पत्ति, स्थिति, प्रलय, गतिशीलता आदि के ज्ञान से रहित है, तो फिर वह ऐसे स्वरूपवाला ब्रह्म मोहरूपी सागर में कैसे पड़ गया? हे महाबाहो! विद्या को (अपने निज रूप को) भूलकर बार-बार सुख-दुःखादि स्थितियों में पड़ जाना तो संसारियों की ही स्थिति है। ब्रह्म में ऐसा क्यों होता है?" तब महादेवजी ने उत्तर दिया कि—"ठीक है, यह जैसे सुख-दुःख की स्थितियों में बार-बार आ पड़ना संसारियों की स्थिति है, वैसे ही ज्ञानी (ब्रह्मज्ञानी) भी वासनाओं से वासित होकर सुख-दुःख में आ पड़ता है। वासना के बारे में ज्ञानी-संसारी का कोई भेद नहीं है। (यहाँ ज्ञानी का अर्थ आभासज्ञानी मानना चाहिए) इस आभासज्ञानी की और संसारी मनुष्य की सांसारिक भावना तो समान ही होती है। इस आभासज्ञानी का ज्ञान ऐसा है तो फिर अज्ञान कैसा होता है? (वह भी तो ऐसा ही है) वह योगविहीन तथाकथित ज्ञानी तो वैराग्यहीन, धर्मज्ञ होते हुए भी असंयमी इन्द्रियों वाला ही होता है।"

विना देहेऽपि योगेन न मोक्षं लभते विधे ।
अपक्वाः परिपक्वाश्च देहिनो द्विविधाः स्मृताः ॥25॥
अपक्वा योगहीनास्तु पक्वा योगेन देहिनः ।
सर्वो योगाग्निना देहो ह्यजडः शोकवर्जितः ॥26॥
जडस्तु पार्थिवो ज्ञेयो ह्यपक्वो दुःखदो भवेत् ।
ध्यानस्थोऽसौ तथाप्येवमिन्द्रियैर्विवशो भवेत् ॥27॥

"हे विधि! इस देह में योग के बिना केवल ज्ञानमात्र से तो मोक्ष नहीं मिल सकता। देहधारी प्राणी दो प्रकार के होते हैं—एक पक्व हैं, दूसरे अपक्व हैं। उनमें जो योग से रहित (केवल ज्ञानमात्र से युक्त) हैं वे अपक्व हैं और जो देहधारी योग से युक्त होते हैं वे पक्व माने गए हैं। योगरूपी अग्नि से यह पूरा देह अजड अर्थात् चैतन्यमय और शोक से रहित हो जाता है और जो जड (योगरहित) पार्थिव देह अपक्व होता है, वह तो दुःखकारक ही होता है। वह ध्यान करने के लिए बैठा हो तो भी इन्द्रियों के द्वारा विवश (पराधीन) हो जाता है (यहाँ कहने का तात्पर्य यह है कि योग के बिना ध्यानादि संभव नहीं है। केवल विनियोगविहीन जानकारी मात्र का कोई अर्थ नहीं)।

तानि गाढं नियम्यापि तथाप्यन्यैः प्रबाध्यते ।
शीतोष्णसुखदुःखाद्यैर्व्याधिभिर्मानसैस्तथा ॥28॥
अन्यैर्नानाविधैर्जीवैः शस्त्राग्निजलमारुतैः ।
शरीरं पीड्यते तैस्तैश्चित्तं संक्षुभ्यते ततः ॥29॥

तथा प्राणविपत्तौ तु क्षोभमायाति मारुतः ।
ततो दुःखशतैर्व्याप्तं चित्तं क्षुब्धं भवेन्नृणाम् ॥30॥
देहावसानसमये चित्ते यद्यद्विभावयेत् ।
तत्तदेव भवेज्जीव इत्येवं जन्मकारणम् ॥31॥

उन इन्द्रियों को यथासंभव दृढ़तापूर्वक वश में लाना चाहिए। और भी, मनुष्य इन्द्रियों के अतिरिक्त शीतता, उष्णता तथा मानसिक सुखों और दुःखों से पीड़ित रहा करता है। तरह-तरह के अन्यान्य जीवों के द्वारा तथा शस्त्रों से, जल से, वायु से और ऐसे-ऐसे अनेकों से पीड़ित रहा करता है और इससे उसका चित्त संक्षुब्ध हुआ करता है। इस प्रकार के सैंकड़ों दुःखों से अज्ञानी जनों का चित्त क्षुब्ध हो जाता है और प्राणों की विपत्ति में प्राणवायु (दम) घुँट जाता है। देह के अवसान के समय में मनुष्य चित्त में जो-जो भावनाएँ करता है, उन-उन भावनाओं के अनुसार जीव जन्म लेता है। वे अन्तिम भावनाएँ ही उसके जन्म के कारणभूत होती हैं।

देहान्ते किं भवेज्जन्म तन्न जानन्ति मानवाः ।
तस्माज्ज्ञानं च वैराग्यं जीवस्य केवलं श्रमः ॥32॥
पिपीलिका यथा[दा] लग्ना देहे ध्यानाद्विमुच्यते ।
असौ किं वृश्चिकैर्दष्टो देहान्ते वा कथं सुखी ॥33॥

इस देह के अन्त के बाद कौन-सा जन्म मिलेगा, यह आभास ज्ञानी मनुष्य जानते नहीं है। इसलिए योग से रहित केवल जानकारी का ज्ञान और वैराग्य तो अर्थविहीन परिश्रम ही है। ध्यान में बैठे हुए जिस मनुष्य का ध्यान एक चींटी के काटने से भी छूट जाता है, वह पुरुष के मृत्यु के समय में बिच्छुओं के डंक मारने की-सी पीड़ा होने पर किस तरह सुखी हो सकता है भला ?

तस्मान्मूढा न जानन्ति मिथ्यातर्केण वेष्टिताः ।
अहंकृतिर्यदा यस्य नष्टा भवति तस्य वै ॥34॥
देहस्त्वपि भवेन्नष्टो व्याधयश्चास्य किं पुनः ।
जलाग्निशस्त्रखातादिबाधा कस्य भविष्यति ॥35॥
यदा यदा परिक्षीणा पुष्टा चाहंकृतिर्भवेत् ।
तमनेनास्य नश्यन्ति प्रवर्तन्ते रुगादयः ॥36॥
कारणेन विना कार्यं न कदाचन विद्यते ।
अहंकारं विना तद्वद्देहे दुःखं कथं भवेत् ॥37॥

इस बात को मिथ्या तर्क से घिरे हुए लोग समझ नहीं सकते कि जब अहंकार (मैं-मेरा) ही नष्ट हो जाता है, तब देह भी वास्तव में नष्ट ही हो जाता है। (भले ही वह बाहर से दिखाई दे रहा हो।) और तब तो फिर पीड़ाएँ होंगी किसको ? तब तो फिर जल, अग्नि, शस्त्र और खाई आदि की बाधाएँ भला किसको होंगी ? (किसी को नहीं होंगी। ज्ञानी अर्थात् वास्तविक योगयुक्त ज्ञानी का तो पारमार्थिक देह ही नहीं है) जब-जब पहले का परिक्षीण अहंकार बढ़ जाता है, तब इस देहाभिमान के दोष से मनुष्य के शरीर के रोग प्रवर्तित हो जाते हैं। क्योंकि कारण के बिना तो कार्य की उत्पत्ति बिल्कुल ही संभव नहीं है। तो फिर अहंकाररूप कारण के बिना तो देह में दुःख कैसे उत्पन्न हो सकता है ?

शरीरेण जिताः सर्वे शरीरं योगिभिर्जितम् ।
तत् कथं कुरुते तेषां सुखदुःखादिकं फलम् ॥38॥
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः कामक्रोधादिकं जितम् ।
तेनैव विजितं सर्वं नासौ केनापि बाध्यते ॥39॥
महाभूतानि तत्त्वानि संहृतानि क्रमेण च ।
सप्तधातुमयो देहो दग्धो योगाग्निना शनैः ॥40॥
देवैरपि न लक्ष्येत योगिदेहो महाबलः ।
भेदबन्धविनिर्मुक्तो नानाशक्तिधरः परः ॥41॥

इस शरीर के द्वारा सब जीते जा सकते हैं और उस शरीर को ही ब्रह्मात्मैक्य जानने वाले योगियों ने जीत लिया है। तो फिर वह शरीर सुख-दुःखादि फल कैसे उत्पन्न कर सकता है ? ऐसे योगी ने तो इन्द्रियाँ, मन, बुद्धि, काम, क्रोध आदि सब कुछ जीत ही लिया है, तो फिर सब कुछ उसी ने जीत लिया है। अतः वह तो किसी से जीता नहीं जा सकता। उस योगी ने अपने योगाग्नि से क्रमशः पाँच महाभूत और अन्य सब तत्त्व एकत्रित किए और यह सप्त धातु से बना देह, यह सब कुछ धीरे-धीरे जला ही दिया है। ऐसा वह योगियों का महाबलशाली देह सूक्ष्मता के कारण देवों के द्वारा भी नहीं देखा जा सकता, क्योंकि वह भेदों के सभी प्रकार के बन्धनों से मुक्त हो चुका है और सबसे परे है, वह विविध शक्तियों को धारण किए हुए है।

यथाकाशस्तथा देह आकाशादपि निर्मलः ।
सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरो दृश्यः स्थूलात्स्थूलो जडाजडः ॥42॥
इच्छारूपो हि योगीन्द्रः स्वतन्त्रस्त्वजरामरः ।
क्रीडते त्रिषु लोकेषु लीलया यत्रकुत्रचित् ॥43॥
अचिन्त्यशक्तिमान् योगी नानारूपाणि धारयेत् ।
संहरेच्च पुनस्तानि स्वेच्छया विजितेन्द्रियः ॥44॥
नासौ मरणमाप्नोति पुनर्योगबलेन तु ।
हठेन मृत एवासौ मृतस्य मरणं कुतः ॥45॥

इस योगी का देह तो जैसा आकाश होता है, वैसा ही होता है। वह तो आकाश से भी निर्मल होता है। वह सूक्ष्म से भी सूक्ष्मतर है। वह स्थूल-अस्थूल, जड़-अजड़, दृश्य-अदृश्य—दोनों अनेक दृष्टिभेद से हो सकता है। (अर्थात् सर्वसापेक्षताओं से परे और अनिर्वचनीय है।) क्योंकि वह योगीन्द्र तो अपनी इच्छानुसार रूप धारण कर सकता है। वह स्वतंत्र है, वह अजर है, अमर है। तीनों लोकों में वह अपनी इच्छानुसार जहाँ कहीं भी सिर्फ लीला के लिए ही क्रीड़ा करता हुआ घूमता है। वह योगी अचिन्त्य (अकल्पनीय) शक्तियों से सम्पन्न होता है और भाँति-भाँति के रूप धारण कर सकता है। और उन्हीं रूपों को फिर अपनी इच्छानुसार समेट भी सकता है। वह जितेन्द्रिय होता है। वह कभी मरण को प्राप्त नहीं होता। फिर भी अपने हठयोग से वह मर ही जाता है, तो मरे हुए का मरण कैसे हो सकता है ?

मरणं यत्र सर्वेषां तत्रासौ परिजीवति ।
यत्र जीवन्ति मूढास्तु तत्रासौ मृत एव वै ॥46॥

कर्तव्यं नैव तस्यास्ति कृतेनासौ न लिप्यते ।
जीवन्मुक्तः सदा स्वच्छः सर्वदोषविवर्जितः ॥47॥
विरक्ता ज्ञानिनश्चान्ये देहेन विजिताः सदा ।
ते कथं योगिभिस्तुल्या मांसपिण्डाः कुदेहिनः ॥48॥
देहान्ते ज्ञानिभिः पुण्यात् पापाच्च फलमाप्यते ।
ईदृशं तु भवेत् तत्तद् भुक्त्वा ज्ञानी पुनर्भवेत् ॥49॥

जहाँ पर सभी प्राणियों का मरण होता है, वहाँ यह योगीन्द्र जीवित ही रहता है और जहाँ पर सभी प्राणी (सभी मूढ़ लोग) जीवित होते हैं, वहाँ यह मरा हुआ ही है । ऐसे योगी के लिए कोई कर्तव्य नहीं होता और कर्मों से वह लिप्त भी नहीं होता । वह तो जीवन्मुक्त होता है, सदा विशुद्ध ही होता है और सभी दोषों से रहित ही होता है । लेकिन कुछ लोग वैराग्यवान् तो हैं, और जानकारी भी रखते हैं फिर भी योगरहित होने से सदैव अपने देह के द्वारा जीते जाते हैं (वे देह के वश में ही आ जाते हैं) । ऐसे वे लोग भला इन योगियों के समान कैसे हो सकते हैं । वे तो केवल मांस के पिण्ड ही हैं और वे मलिन देहवाले ही हैं । ऐसे आभासज्ञानियों के द्वारा देह के अन्त के बाद, उनके किए गए पुण्य और पाप के द्वारा फल प्राप्त किए जाते ही हैं, और ऐसे उस-उस फल को भोगने के लिए उनको फिर जन्म लेना पड़ता ही है ।

पश्चात् पुण्येन लभते सिद्धेन सह संगतिम् ।
ततः सिद्धस्य कृपया योगी भवति नान्यथा ॥50॥
ततो नश्यति संसारो नान्यथा शिवभाषितम् ।
योगेन रहितं ज्ञानं न मोक्षाय भवेद्विधे ॥51॥
ज्ञानेनैव विना योगो न सिध्यति कदाचन ।
जन्मान्तरैश्च बहुभिर्योगो ज्ञानेन लभ्यते ॥52॥

बाद में, उस आभासज्ञानी को किसी पुण्य से जीवन्मुक्त का संग हो जाने से, उस सिद्ध योगी की कृपा से वह आभासज्ञानी भी योगी बन सकता है, इसके अतिरिक्त तो उसके लिए कोई अन्य उपाय नहीं है । ऐसा योगी हो जाने पर उस आभासज्ञानी का संसार नष्ट हो जाता है । इसके अतिरिक्त तो कोई चारा नहीं है, ऐसा शिवजी ने कहा है । हे विधि ! (ब्रह्माजी !) योग से रहित ज्ञान मोक्षदायक हो ही नहीं सकता और ज्ञान के बिना योग भी सिद्ध नहीं हो सकता । (दोनों की आवश्यकता अनिवार्य है) और बहुत जन्म-जन्मान्तरों से ज्ञान के बाद योग की प्राप्ति हो सकती है ।

ज्ञानं तु जन्मनैकेन योगादेव प्रजायते ।
तस्माद्योगात् परतरो नास्ति मार्गस्तु मोक्षदः ॥53॥
प्रविचार्य चिरं ज्ञानं मुक्तोऽहमिति मन्यते ।
किमसौ मननादेव मुक्तो भवति तत्क्षणात् ॥54॥
पश्चाज्जन्मान्तरशतैर्योगादेव विमुच्यते ।
न तथा भवतो योगाज्जन्ममृत्यू पुनःपुनः ॥55॥

योग से ज्ञान तो एक ही जन्म द्वारा उत्पन्न हो सकता है । इसलिए योग से अधिक उत्तम मार्ग तो मोक्षदायक कोई है ही नहीं । ठीक है, लम्बे समय तक ज्ञान का अच्छी तरह से मनुष्य मनन करता

रहता है, परन्तु क्या मननरूप लक्षण ही से मनुष्य मुक्त हो जाता है ? (नहीं हो जाता) किन्तु मनन के बाद, सैंकड़ों जन्मों के ऐसे परिश्रम से जब योग की प्राप्ति होती है, तब उस योग से ही मनुष्य मुक्ति को प्राप्त कर सकता है । इसलिए उस योग की साधना से (हे ब्रह्मा !) आपके जन्म-मरण बार-बार नहीं होंगे ।

प्राणापानसमायोगाच्चन्द्रसूर्यैकता भवेत् ।
सप्तधातुमयं देहमग्निना रञ्जयेद् ध्रुवम् ॥56॥
व्याधयस्तस्य नश्यन्ति छेदखातादि का कथा ।
तदासौ परमाकाशरूपो देह्यवतिष्ठति ॥57॥
किं पुनर्बहुनोक्तेन मरणं नास्ति तस्य वै ।
देहिवद् दृश्यते लोके दग्धकर्पूरवत् स्वयम् ॥58॥

यह प्राण और अपान को समान (संयत) करने का योग है । इससे सूर्य और चन्द्र (दोनों नाड़ियों) की एकता की जाती है । इस योग के अनुष्ठाता की सभी व्याधियाँ दूर हो जाती हैं तब काटने या खात (खाई) आदि की तो बात ही क्या है ? (ऐसी व्याधियाँ तो अवश्य ही नष्ट हो जाएँगी ।) तब तो वह योगी परमाकाश जैसा व्यापक और शुद्ध होकर रहता है । और अधिक तो क्या कहा जाए ? ऐसे योगी का मरण होता ही नहीं है । ऐसा योगी लोक में तो सामान्य देहधारी जैसा मालूम होता है, परन्तु वास्तव में तो वह स्वयं केवल जले हुए कर्पूर जैसा ही (जागतिक अस्तित्वहीन) होता है ।

चित्तं प्राणेन सम्बद्धं सर्वजीवेषु संस्थितम् ।
रज्ज्वा यद्वत् सुसम्बद्धः पक्षी तद्वदिदं मनः ॥59॥
नानाविधैर्विचारैस्तु न बाध्यं जायते मनः ।
तस्मात् तस्य जयोपायः प्राण एव हि नान्यथा ॥60॥
तर्कैर्जल्पैः शास्त्रजालैर्युक्तिभिर्मन्त्रभेषजैः ।
न वशो जायते प्राणः सिद्धोपायं विना विधे ॥61॥

सभी प्राणियों में जो चित्त है, वह प्राण के साथ सम्बद्ध (जुड़ा हुआ) है । जिस प्रकार रस्सी से पक्षी बाँधा गया हो, उसी प्रकार से चित्त प्राणों से बँधा हुआ ही है । तरह-तरह के विचारमात्र करने से कहीं यह मन साध्य (वश में आने वाला) नहीं होता अथवा तो उन विचारों से मन बाध्य (प्रभावित) नहीं होता । इसीलिए इस मन के जय का उपाय प्राण के ऊपर जय प्राप्त करना ही है । प्राणजय के बिना मनोजय का अन्य कोई उपाय नहीं है । तर्कों से, बकवास करने से, शास्त्रों के जालों से या अन्य किन्हीं युक्तियों से, मंत्रों से या औषधियों से हे ब्रह्माजी ! यह प्राण सिद्ध (योग) के उपाय के बिना वश में आ ही नहीं सकता ।

उपायं तमविज्ञाय योगमार्गे प्रवर्तते ।
खण्डज्ञानेन सहसा जायते क्लेशवत्तरः ॥62॥
योऽजित्वा पवनं मोहाद्योगमिच्छति योगिनाम् ।
सोऽपक्वं कुम्भमारुह्य सागरं तर्तुमिच्छति ॥63॥
यस्य प्राणो विलीनोऽन्तः साधके जीविते सति ।
पिण्डो न पतितस्तस्य चित्तं दोषैः प्रबाधते ॥64॥

इस सिद्धमार्ग की अच्छी तरह से जानकारी प्राप्त किए बिना ही जो मनुष्य केवल छिछलेपन से ही योग का यदि अनुष्ठान करने लगता है, तब तो ऐसे खण्डित (अधूरे) ज्ञान से वह अधिक क्लेश प्राप्त करने वाला होता है। जो मनुष्य प्राण पर विजय प्राप्त किए बिना ही मोहवशात् इन बड़े योगियों के मार्ग पर चलने का साहस करता है, वह तो कच्चे घड़े पर बैठकर सागर को पार करना चाहता हो, ऐसा होता है। जब साधक जीवित है, फिर भी जिसका प्राण भीतर में विलीन हो गया हो, उसका देहपिण्ड तो अभी गिरा नहीं है, ऐसे साधक का मन दोषों से दूषित हो जाता है। (अर्थात् प्राण पर जिसने विजय प्राप्त न की हो और प्राण और अन्तस् दोनों जुड़े हुए ही हों, प्राणों से मनरूपी पक्षी बँधा ही हो उसका चित्त दोषपूर्ण ही होता है।)

शुद्धे चेतसि तस्यैव स्वात्मज्ञानं प्रकाशते।
तस्माज्ज्ञानं भवेद्योगाज्जन्मनैकेन पद्मज ॥65॥
तस्माद्योगं तमेवादौ साधको नित्यमभ्यसेत्।
मुमुक्षुभिः प्राणजयः कर्तव्यो मोक्षहेतवे ॥66॥
योगात् परतरं पुण्यं योगात् परतरं शिवम्।
योगात् परतरं सूक्ष्मं योगात् परतरं न हि ॥67॥

हे पद्मज ब्रह्माजी! उसी दोषयुक्त चित्तवाले पुरुष का चित्त जब शुद्ध हो जाता है, तब उसके अपने आत्मा का ज्ञान प्रकाशित हो जाता है। इस तरह योग से एक ही जन्म में ज्ञान प्राप्त हो जाता है। इसलिए साधक को चाहिए कि वह उस योग का ही पहले अभ्यास करे। मुमुक्षुओं को तो मोक्ष की प्राप्ति के लिए पहले प्राणजय ही कर लेना चाहिए। योग से अधिक श्रेष्ठ कोई पुण्य नहीं है, योग से अधिक श्रेष्ठ कोई कल्याण नहीं है, योग से अधिक श्रेष्ठ कोई सूक्ष्म तत्त्व नहीं है, योग से श्रेष्ठ कुछ नहीं है।

योऽपानप्राणयोरैक्यं रजसो रेतसस्तथा।
सूर्याचन्द्रमसोर्योगो जीवात्मपरमात्मनोः ॥68॥
एवं हि द्वन्द्वजालस्य संयोगो योग उच्यते।
अथ योगशिखां वक्ष्ये सर्वज्ञानेषु चोत्तमाम् ॥69॥

जो प्राण और अपान का ऐक्य है, जो रजस् और वीर्य का ऐक्य है, जो सूर्य और चन्द्र का (दोनों नाड़ियों का) योग है, इसी तरह जो जीवात्मा और परमात्मा का योग होता है, अर्थात् जो इस द्वन्द्व जाल का योग (मिलन) ऐक्य होता है, वही योग कहलाता है। अब मैं तुम्हें सब ज्ञानों में उत्तम ऐसी योगशिखा का ज्ञान कहूँगा।

यदानुध्यायते मन्त्रं गात्रकम्पोऽथ जायते।
आसनं पद्मकं बद्ध्वा यच्चान्यदपि रोचते ॥70॥
नासाग्रे दृष्टिमारोप्य हस्तपादौ च संयतौ।
मनः सर्वत्र संगृह्य ॐकारं तत्र चिन्तयेत् ॥71॥
ध्यायते सततं प्राज्ञो हृत्कृत्वा परमेश्वरम्।
एकस्तम्भे नवद्वारे त्रिस्थूणे पञ्चदैवते ॥72॥
ईदृशे तु शरीरे वा मतिमान्नोपलक्षयेत्।
आदित्यमण्डलाकारं रश्मिज्वालासमाकुलम् ॥73॥

पद्मासन या अन्य कोई मनपसन्द आसन लगाकर, नाक के अग्र भाग में दृष्टि को स्थिर करके हाथों और पैरों को समुचित रखते हुए, चारों ओर से मन का निरोध करके ॐकार का चिन्तन और ध्यान करना चाहिए। जब पहली बार मंत्र का ध्यान किया जाता है, तब शरीर में कँपकँपी पैदा हो जाती है। ध्यान करते समय वह ध्यानी (ज्ञानी) को नवद्वार वाले, एक स्तंभवाले, ब्रह्माशिवादि देवतावाले और तीन स्थूण (खम्भों की नींव) वाले (कर्म) ऐसे इस शरीर के बारे में बुद्धिमान को किसी प्रकार का विचार नहीं करना चाहिए। किरणों की ज्वालाओं से भरा हुआ जो आदित्य (सूर्य) के मंडल का आकार है—

तस्य मध्यगतं वह्निं प्रज्वलेद्दीपवर्तिवत्।
दीपशिखा तु या मात्रा सा मात्रा परमेश्वरे ॥74॥

—उस सूर्यमण्डल में एक वह्निमण्डल है (आदित्यमण्डल के बीच वह्निमण्डल है) और उसके मध्य में दीपशिखा है। उस दीपशिखा की जो मात्रा है, जो उसका स्वरूप है, परमेश्वर में भी वही मात्रा है (कहने का तात्पर्य यह है कि उस दीपशिखा में साधक को परमेश्वर की भावना करनी चाहिए। यहाँ पर परमेश्वर की सूक्ष्मता बताई है और पिण्ड की मूलाधारस्थ दीपशिखा का साम्य बताया है।)

भिन्दन्ति योगिनः सूर्यं योगाभ्यासेन वै पुनः।
द्वितीयं सुषुम्नाद्वारं परिशुभ्रं समर्पितम् ॥75॥
कपालसम्पुटं पीत्वा ततः पश्यति तत्पदम्।
अथ तद् ध्यायते जन्तुरालस्याच्च प्रमादतः ॥76॥
यदि त्रिकालमागच्छेत् स गच्छेत् पुण्यसम्पदम्।
पुण्यमेतत् समासाद्य संक्षिप्य कथितं मया ॥77॥

उस दीपशिखा की कृपा से योगी लोग अपने योगाभ्यास के बल से सूर्यमण्डल को भेद करके उस पद को (परमेश्वर के पद को) प्राप्त करते हैं। यह संन्यासयोगी की बात है। जो केवल योगी होते हैं, वे विशुद्ध दूसरे द्वार को (सुषुम्ना के द्वार को) कुण्डलिनी के द्वारा भेदकर उस मार्ग से वहाँ अवस्थित कपालसम्पुट में (सहस्रार चक्र में) प्रवेश करके वहाँ सूर्य-चन्द्र-अग्नि से उत्पन्न अमृत को पीकर, तब बाद में उस पद को (तुरीय को अथवा तुरीयातीत को) 'वह मैं ही हूँ'—इस प्रकार देखते हैं। ऐसा करने में अशक्त मनुष्य यदि आलस्य से या प्रमाद से अथवा भेदबुद्धि से भी इस ब्रह्म का ध्यान करे, ऐसा ध्यान करने वाला प्राणी (मुनि) हर रोज तीन काल ऐसा ध्यान करता है तो वह इस पुण्य से महेन्द्र आदि के ऐश्वर्य की पुण्यसम्पत्ति को प्राप्त करता है। यह बात मैंने तुम्हें संक्षेप में कही।

लब्धयोगोऽथ बुध्येत प्रसन्नं परमेश्वरम्।
जन्मान्तरसहस्रेषु यदा क्षीणं तु किल्बिषम् ॥78॥
तदा पश्यति योगेन संसारोच्छेदनं महत्।
अधुना संप्रवक्ष्यामि योगाभ्यासस्य लक्षणम् ॥79॥
मरुज्जयो यस्य सिद्धः सेवयेत् तं गुरुं सदा।
गुरुवक्त्रप्रसादेन कुर्यात् प्राणजयं बुधः ॥80॥

जिस मनुष्य ने (कही जाने वाली विधि के अनुसार—) इस योग की सिद्धि प्राप्त कर ली है, वह प्रसन्न परमेश्वर को जान लेता है। लेकिन वह तो तभी हो सकता है कि जब जन्म-जन्मान्तर के पाप क्षीण हो जाएँ और इस संसार का बिल्कुल विच्छेद ही हो जाए। अस्तु, अब मैं तुम्हें योगाभ्यास का

पहले लक्षण बता रहा हूँ। जिस मनुष्य ने पहले अपने आप प्राण जय कर लिया हो, उसे सर्वप्रथम तो गुरु के पास ही जाना चाहिए और उनकी सेवासंगति करनी चाहिए। तब गुरुमुख की कृपा से ही उपदेश लेकर प्राणजय करना चाहिए।

वितस्तिप्रमितं दैर्घ्यं चतुरङ्गुलविस्तृतम्।
मृदुलं धवलं प्रोक्तं वेष्टनाम्बरलक्षणम् ॥81॥

एक बेत (बारह अंगुल) लम्बा और चार अंगुल चौड़ा कोमल और सफेद ऐसा वस्त्र लेकर सरस्वती नाड़ी के मस्तक को आवेष्टित करके ब्राह्म मुहूर्त में उठकर एक मुहूर्त के समय तक निर्भयता से उसे चलाना चाहिए। (इस मंत्र में वेष्टन वस्त्र का वर्णन ही है, बाकी का अर्थ अध्याहार है।)

निरुध्य मारुतं गाढं शक्तिचालनयुक्तितः।
अष्टधा कुण्डलीभूतामृज्वीं कुर्यात्तु कुण्डलीम् ॥82॥
पायोराकुञ्चनं कुर्यात् कुण्डलीं चालयेत् तदा।
मृत्युवक्त्रगतस्यापि तस्य मृत्युभयं कुतः ॥83॥
एतदेव परं गुह्यं कथितं तु मया तव।
वज्रासनगतो नित्यमूर्ध्वाकुञ्चनमभ्यसेत् ॥84॥

उस सरस्वती नाड़ी के चालन के बाद, शक्ति के चालन की युक्ति से वायु का गाढ निरोध करके आठ गोल घुमाव (ऐंठन) करके अवस्थित उस कुण्डलिनी को सीधा करना चाहिए। और फिर गुदा का संकोच करके उस कुण्डली का चालन करना चाहिए अर्थात् उसे हिलाना चाहिए। ऐसा करने वाले साधक को मौत के मुँह में जाकर भी भला भय कहाँ से हो सकता है ? अर्थात् नहीं हो सकता। हे ब्रह्माजी ! यही परम गोपनीय बात मैंने आपको बताई है। ऐसे आकुंचन के बाद वज्रासन में स्थित होकर साधक को इसका प्रतिदिन अभ्यास करना चाहिए।

वायुना ज्वलितो वह्निः कुण्डलीमनिशं दहेत्।
सन्तप्ता साग्निना जीवा शक्तिस्त्रैलोक्यमोहिनी ॥85॥
प्रविशेच्चन्द्रदण्डे तु सुषुम्नावदनान्तरे।
वायुना वह्निना सार्धं ब्रह्मग्रन्थिं भिनत्ति सा ॥86॥
विष्णुग्रन्थिं ततो भित्त्वा रुद्रग्रन्थौ च तिष्ठति।
ततस्तु कुम्भकैर्गाढं पूरयित्वा पुनः पुनः ॥87॥

फिर उस आकुंचन से उत्पन्न वायु से अग्नि प्रज्वलित होता है। जो हमेशा ही कुण्डलिनी को जलाता (तपाता) रहता है। तब उस अग्नि से जीव संतप्त हो उठते हैं। इसके बाद वह नाड़ी चन्द्रदण्ड में प्रवेश करती है। और वह (ताप की शान्ति के लिए चन्द्र जैसे शीतल) सुषुम्ना के मुख तक जाती है। वहाँ जाकर वह प्राणवायु के साथ वह्नि से ब्रह्मग्रन्थि का भेदन करती है। (यह ब्रह्मग्रन्थि मूलाधार के प्रवेश मार्ग में कपाटरूप = अवरोधरूप है) और इसके बाद (अनाहत के कपाटरूप) विष्णुग्रन्थि को भी भेदकर आज्ञा कपाट में रुद्रग्रन्थि में रहती है। इसके बाद इस रुद्रग्रन्थि के भेदन के लिए गाँठरूप से वायु को बार-बार भीतर खींचकर कुंभकों का अभ्यास करना चाहिए।

अथाभ्यसेत् सूर्यभेदमुज्जायीं चापि शीतलीम्।
भस्त्रां च सहितो नाम स्याच्चतुष्टयकुम्भकः ॥88॥

बन्धत्रयेण संयुक्तः केवलप्राप्तिकारकः।
अथास्य लक्षणं सम्यक् कथयामि समासतः ॥89॥

अब उन कुम्भकों का भेद बताते हुए प्रथम कुंभकचतुष्टय के बारे में बताते हैं कि कुंभक के चार भेद होते हैं—सूर्य, उज्जायी, शीतला और भास्त्रिक। उन चारों कुम्भकों का अभ्यास करना चाहिए। ऐसा अभ्यास करने वाला साधक तीनों बन्धों से (मूलबन्ध आदि बन्ध जो पहले कहे जा चुके हैं) युक्त होना चाहिए। ऐसा होने पर ही वह परमपद की प्राप्ति कराने वाला होता है। अब मैं कुम्भक के इन चारों भेदों के लक्षण संक्षेप में और स्पष्टता से बताता हूँ।

एकाकिना समुपगम्य विविक्तदेशं
प्राणादिरूपममृतं परमार्थतत्त्वम्।
लघ्वाशिना धृतिमता परिभावितव्यं
संसाररोगहरमौषधमद्वितीयम् ॥90॥

(उससे पहले यह सर्वसामान्य लक्षण सुन लो कि—) अकेले ही किसी एकान्त प्रदेश में जाकर मिताहारी तथा धैर्यशील साधक को उस संसाररूपी रोगों को दूर करने वाले औषध के समान प्राणादिरूप अद्वितीय परमार्थ तत्त्व की भावना करनी चाहिए।

सूर्यनाड्या समाकृष्य वायुमभ्यासयोगिना।
विधिवत् कुम्भकं कृत्वा रेचयेच्छीतरश्मिना ॥91॥
उदरे बहुरोगघ्नं क्रिमिदोषं निहन्ति च।
मुहुर्मुहुरिदं कार्यं सूर्यभेदमुदाहृतम् ॥92॥

सर्वयोगों के सर्वसामान्य लक्षण को सुनकर अब सूर्यकुम्भक का लक्षण सुनो। उस अभ्यासयोगी को चाहिए कि वह पहले सूर्यनाड़ी के द्वारा वायु को खींचे। (पूरक करे।) बाद में विधिपुर (सर कुंभक) करके चन्द्रनाड़ी से उसका रेचन करे। ऐसा यह सूर्यकुम्भक पेट के बहुत से रोगों को दूर करने वाला होता है। यह कृमि के दोष (रोग) को भी दूर कर देता है। इस कुम्भक को बार-बार करते ही रहना चाहिए। इस प्रकार के कुंभक को सूर्यकुंभक कहा जाता है।

नाडीभ्यां वायुमाकृष्य कुण्डल्याः पार्श्वयोः क्षिपेत्।
धारयेदुदरे पश्चाद्रेचयेदिडया सुधीः ॥93॥
कण्ठे कफादिदोषघ्नं शरीराग्निविवर्धनम्।
नाडीजलापहं धातुगतदोषविनाशनम् ॥94॥

अब उज्जयीकुंभक का लक्षण इस प्रकार है—दोनों सूर्य-चन्द्र नाड़ियों से वायु को भीतर खींचकर कुण्डलिनी के दोनों पार्श्वों में उसको फेंकना चाहिए। और बाद में उस वायु को पेट में रखना चाहिए। फिर इडा नाड़ी के द्वारा बुद्धिमान साधक को रेचन करना चाहिए। यह उज्जयीकुंभक कण्ठ में कफ आदि दोषों को दूर करने वाला होता है। यह शरीर में अग्नि (उष्णता) को बढ़ाने वाला होता है तथा नाड़ी जल को तथा धातुगत दोष आदि का निवारण करने वाला होता है।

गच्छतस्तिष्ठतः कार्यमुज्जाय्याख्यं तु कुम्भकम्।
मुखेन वायुं संगृह्य घ्राणरन्ध्रेण रेचयेत् ॥95॥

शीतलीकरणं चेदं हन्ति पित्तं क्षुधां तृषम् ।
स्तनयोरथ भस्त्रेव लोहकारस्य वेगतः ॥96॥
रेचयेत् पूरयेद्वायुमाश्रमं देहगं धिया ।
यथा श्रमो भवेद्देहे तथा सूर्येण पूरयेत् ॥97॥

यह उपर्युक्त उज्जयीकुम्भक उठते-बैठते भी करते रहना चाहिए। अब शीतलीकुंभक का लक्षण यह है कि मुख से वायु को खींचकर नथुने से उसका रेचन करना चाहिए। इसको शीतलीकरण कहा जाता है। यह कुंभक पित्त का, क्षुधा का और तृषा का नाश कर देता है। (अब भस्त्रिकाकुंभक का लक्षण यह है कि—) जैसे लोहार की कोठ में भस्त्र (धमनी) वेग से चलती है उसी प्रकार दोनों स्तनों में देहस्थित वायु का पूरक और रेचन वेगपूर्वक करना चाहिए। ऐसा श्रमपूर्वक करना चाहिए। ऐसा करने में देह में श्रम होगा तब सूर्यनाड़ी से पूरक करना चाहिए। तथा—

कण्ठसंकोचनं कृत्वा पुनश्चन्द्रेण रेचयेत् ।
वातपित्तश्लेष्महरं शरीराग्निविवर्धनम् ॥98॥
कुण्डलीबोधकं वक्त्रदोषघ्नं शुभदं सुखम् ।
ब्रह्मनाडीमुखान्तःस्थकफाद्यर्गलनाशनम् ॥99॥
सम्यग्बन्धसमुद्भूतं ग्रन्थित्रयविभेदकम् ।
विशेषेणैव कर्तव्यं भस्त्राख्यं कुम्भकं त्विदम् ॥100॥

—कण्ठ का संकोच करके बाद में चन्द्रनाड़ी से रेचन करना चाहिए। यह भस्त्रिका कुंभक वात, पित्त और कफ को दूर करने वाला है, यह शरीर की उष्णता को बढ़ाने वाला है, यह कुण्डलिनी को जगाने वाला है, मुख के दुर्गन्धादि दोषों को दूर करने वाला है, कल्याणकारी और सुखकारी है। वह ब्रह्मनाड़ी के मुख के आगे इकट्ठे हुए कफ आदि अवरोधों को नाश करने वाला है। सम्यग्बन्ध से उत्पन्न हुए इस भस्त्रिकाकुंभक से तीनों ग्रन्थियों का (ब्रह्मग्रन्थि, विष्णुग्रन्थि और रुद्रग्रन्थि का) भी भेदन हो जाता है। यह भस्त्रकुंभक विशेष ध्यान देकर करना चाहिए।

बन्धत्रयमथेदानीं प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् ।
नित्यं कृतेन तेनासौ वायोर्जयमवाप्नुयात् ॥101॥
चतुर्णामपि भेदानां कुम्भके समुपस्थिते ।
बन्धत्रयमिदं कार्यं वक्ष्यमाणं मया हि तत् ॥102॥
प्रथमो मूलबन्धस्तु द्वितीयोड्डीयणाभिधः ।
जालंधरस्तृतीयस्तु लक्षणं कथयाम्यहम् ॥103॥

(अब उन चार कुंभकों के अंगरूप में जो तीन बन्ध हैं, उनके बारे में कहते हैं—) मैं उन तीन बन्धों के लक्षण क्रमशः कहता हूँ—इन बन्धों के सदैव करते रहने से साधक प्राण पर विजय पा लेता है। कुंभक के उपर्युक्त चारों भेदों को करते समय यह बन्धत्रय (तीन बन्ध) करने चाहिए। मैं अभी उनके विषय में कह रहा हूँ। तीन बन्धों में पहले को 'मूलबन्ध' कहते हैं, दूसरे बन्ध को 'उड्डीयाणबन्ध' कहते हैं, और तीसरे बन्ध को 'जालन्धरबन्ध' कहते हैं। अब मैं उनके लक्षण कह रहा हूँ—

गुदं पार्ष्ण्या तु संपीड्य पायुमाकुञ्चयेद् बलात् ।
वारं वारं यथा चोर्ध्वं समायाति समीरणः ॥104॥

प्राणापानौ नादबिन्दू मूलबन्धेन चैकताम् ।
गत्वा योगस्य संसिद्धिं यच्छतो नात्र संशयः ॥105॥

लिंगस्थान और गुदा के रन्ध्र को एड़ी के द्वारा दबाकर हठपूर्वक वायु को रोकना चाहिए। जिस प्रकार वह वायु ऊपर ही ऊपर आता हो, ऐसा करना चाहिए (ऐसी भावना करनी चाहिए)। प्राण और अपान—दोनों तथा 'नाद-बिन्दू' अर्थात् बुद्धि और मन मूलबन्ध के साथ एकता को प्राप्त कर लें, तब वे योगसिद्धि को प्राप्त करते हैं, इसमें किसी भी प्रकार का सन्देह नहीं करना चाहिए।

कुम्भकान्ते रेचकादौ कर्तव्यस्तूड्डियाणकः ।
बन्धो येन सुषुम्नायां प्राणस्तूड्डीयते यतः ॥106॥
तस्मादुड्डीयणाख्योऽयं योगिभिः समुदाहृतः ।
उड्डियाणं तु सहजं गुरुणा कथितं सदा ॥107॥
अभ्यसेत् तदतन्द्रस्तु वृद्धोऽपि तरुणो भवेत् ।
नाभेरूर्ध्वमधश्चापि ताणं कुर्यात् प्रयत्नतः ॥108॥

कुंभक के अन्त में और रेचक के प्रारंभ में यह उड्डीयाणबन्ध करना चाहिए। इस बन्ध में सुषुम्णा में प्राण उड्डयन करता है, इसलिए उसे 'उड्डीयाण' ऐसा योगियों के द्वारा नाम दिया गया है। इस उड्डीयाणबन्ध को तो गुरु ने सहज रूप से कह दिया है। साधक को अतन्द्रित रहकर इस बन्ध का अभ्यास करना चाहिए। इसके अभ्यास से वृद्ध व्यक्ति भी युवा हो जाता है। इसमें नाभि को ऊपर के भाग में और नीचे के भाग में बलपूर्वक खींचना चाहिए।

षण्मासमभ्यसेन्मृत्युं जयत्येव न संशयः ।
पूरकान्ते तु कर्तव्यो बन्धो जालंधराभिधः ॥109॥
कण्ठसंकोचरूपोऽसौ वायुमार्गनिरोधकः ।
कण्ठमाकुञ्च्य हृदये स्थापयेद् दृढमिच्छया ॥110॥
बन्धो जालंधराख्योऽयममृताप्यायकारकः ।
अधस्तात् कुञ्चनेनाशु कण्ठसंकोचने कृते ॥111॥

इस उड्डीयाणबन्ध को जो छः मास तक करेगा, वह मृत्यु को जीत लेगा, इसमें कोई संदेह नहीं है। अब पूरक के अन्त में करने लायक बन्ध को 'जालन्धरबन्ध' कहते हैं। यह कंठ का संकोचन करके किया जाता है और वायुमार्ग का निरोध किया जाता है। यह जालन्धरबन्ध अमृत को भर देने वाला है। वह कण्ठ का आकुंचन करके ठोडी को कण्ठकूप में दृढ़तापूर्वक लगाने से होता है।

मध्ये पश्चिमताणेन स्यात् प्राणो ब्रह्मनाडिगः ।
वज्रासनस्थितो योगी चालयित्वा तु कुण्डलीम् ॥112॥
कुर्यादनन्तरं भस्त्रीं कुण्डलीमाशु बोधयेत् ।
भिद्यन्ते ग्रन्थयो वंशे तप्तलोहशलाकया ॥113॥
तथैव पृष्ठवंशे स्याद् ग्रन्थिभेदस्तु वायुना ।
पिपीलिकायां लग्नायां कण्डूस्तत्र प्रवर्तते ॥114॥

मध्य में पश्चिम की ओर खींचने से वह वायु ब्रह्मनाड़ी में जाता है। अब तीन बन्धों से प्रयुक्त उस योगी को वज्रासन में बैठकर कुण्डली को घुमाकर बाद में उसे जगाना चाहिए। इससे तपे हुए लोहे

की सलाई से जैसे बाँस की ग्रन्थियाँ भेदी जाती हैं, वैसे ही वायु से पृष्ठवंश की ग्रन्थियाँ टूट जाती हैं। और तब जैसे चींटी ने डंक मारा हो इस तरह की खुजली होने लगती है।

सुषुम्नायां तथाभ्यासात् सततं वायुना भवेत्।
रुद्रग्रन्थिं ततो भित्त्वा ततो याति शिवात्मकम् ॥115॥
चन्द्रसूर्यौ समौ कृत्वा तयोर्योगः प्रवर्तते।
गुणत्रयमतीतं स्याद् ग्रन्थित्रयविभेदनात् ॥116॥
शिवशक्तिसमायोगे जायते परमा स्थितिः।
यथा करी करेणैव पानीयं प्रपिबेत् सदा ॥117॥

इस प्रकार सुषुम्ना में अभ्यास करते-करते प्राणवायु से रुद्रग्रन्थि को भेदकर शिवात्मकत्व को प्राप्त करता है। इस प्रकार तीन ग्रन्थियों के भेदन से त्रिगुणों से अतीत हुआ जा सकता है। इसमें सूर्यचन्द्र समान होकर उनका मिलन हो जाता है। तात्पर्य यह है कि यहाँ ब्रह्मरन्ध्रगत तुरीय ही शिव है, शक्ति कुण्डलिनी है। उन दोनों के योग से ही परमस्थिति सहज निर्विकल्पावस्था होती है। शिव-शक्ति के योग से परम स्थिति उत्पन्न होती है। अब सुषुम्ना से प्राणोदक पीने की जो बात है, उसका दृष्टान्त दिया जाता है कि जैसे हाथी अंपनी सूँड़ से ही पानी पीता है वैसे ही—

सुषुम्नावज्रनालेन पवमानं ग्रसेत् तथा।
वज्रदण्डसमुद्भूता मणयश्चैकविंशतिः ॥118॥
सुषुम्नायां स्थिताः सर्वे सूत्रे मणिगणा इव।
मोक्षमार्गे प्रतिष्ठानात्सुषुम्ना विश्वरूपिणी ॥119॥
यथैव निश्चितः कालश्चन्द्रसूर्यनिबन्धनात्।
आपूर्य कुम्भितो वायुर्बहिर्नो याति साधके ॥120॥
पुनःपुनस्तद्वदेव पश्चिमद्वारलक्षणम्।
पूरितस्तु स तद्द्वारैरीषत्कुम्भकतां गतः ॥121॥
प्रविशेत् सर्वगात्रेषु वायुः पश्चिममार्गतः।
रेचितः क्षीणतां याति पूरितः पोषयेत् ततः ॥122॥

—सुषुम्नारूपी वज्रनाल से सुषुम्ना प्राणरूपी पानी को पीती है। सुषुम्नाश्रित वज्रदण्ड (वीणादण्ड) में इक्कीस मणि (चने जैसे मांसपिण्ड) हैं। वे सूत्र में मणियों के समूह की भाँति सुषुम्ना में अवस्थित हैं। इन मणियों का मोक्षमार्ग में प्रतिष्ठान होने से (मूलाधार से लेकर ब्रह्मरन्ध्र तक प्रतिष्ठित होने से) यह सुषुम्ना विश्वरूपिणी हो जाती है। सूर्य और चन्द्र के निबन्धन से (परिमाण से) जैसे काल का निश्चय (निर्णय) किया जाता है, यह काल सुषुम्ना में विलीन हो जाता है। (सुषुम्ना काल को खा जाती है, क्योंकि) साधक इस सुषुम्ना में वायु को भरता है (पूरक करता है) और वह जब सुषुम्ना में कुंभित हो जाता है, फिर वह वायु बाहर निकलता ही नहीं (कि जिससे श्वासोच्छ्वास के द्वारा कालगणना हो सके)। (यदि प्रमाद से वह कुंभित वायु बाहर निकल भी जाए तो) फिर-फिर से उसी प्रकार सुषुम्ना से प्राण को भरकर (पूरक करके) फिर कुंभक करना चाहिए। इसे 'पश्चिमद्वारलक्षण' कहा गया है। इस प्रकार फिर से पूरित वायु (पश्चिमद्वार से पूरितवायु) प्रारंभ में ईषत्कुंभकता (थोड़ी कुंभकता) को प्राप्त होता है। बाद में वह प्राणवायु पश्चिममार्ग से सभी गात्रों में प्रविष्ट हो जाता है। और यदि काल-कर्म

के संयोग से सुषुम्ना के द्वारा रेचित वायु क्षीणता को प्राप्त करे, तो वह पूरित वायु शरीर का पोषण करता है।

यत्रैव जातं सकलेवरं मनस्तत्रैव लीनं कुरुते स योगात्।
स एव मुक्तो निरहंकृतिः सुखी मूढा न जानन्ति हि पिण्डपातिनः ॥123॥
चित्तं विनष्टं यदि भासितं स्यात् तत्र प्रतीतो मरुतोऽपि नाशः।
न चेद्यदि स्यान्न तु तस्य शास्त्रं नात्मप्रतीतिर्न गुरुर्न मोक्षः ॥124॥
जम्बुको रुधिरं यद्वद्बलादाकृष्यति स्वयम्।
ब्रह्मनाडी तथा धातून् सन्ताभ्यासयोगतः ॥125॥
अनेनाभ्यासयोगेन नित्यमासनबन्धतः।
चित्तं विलीनतामेति बिन्दुर्नो यात्यधस्तथा ॥126॥

वह योगी का मन जहाँ से (अधिष्ठानरूप ब्रह्म से) इस शरीर के साथ जन्मा है, उसे वहीं (ब्रह्म में ही) अपने योग के द्वारा लीन कर देता है। वही मुक्त है, वही निरहंकारी है, वही सुखी है। यह बात जो नहीं जानते, वे तो मूढ़ ही हैं और शरीरों में (स्थूल-सूक्ष्म-कारणरूपों में) हो पड़े हुए हैं। जब चित्त अपने अधिष्ठान में लीन हो जाता है, तब प्रतीत होते हुए प्राणवायु का भी विलय हो जाता है। ऐसा यदि नहीं हुआ तो उसके लिए शास्त्र भी व्यर्थ हैं, गुरु भी व्यर्थ है, मोक्ष भी व्यर्थ है। उसको अपने आत्मा की सही प्रतीति नहीं हो सकती। (ऐसे मूढ़ को प्रबोधित करने के लिए आगे कहते हैं कि—) जिस प्रकार सियार बलपूर्वक खींचकर लहू को ले लेता है, उसी तरह सुषुम्ना नाड़ी शरीर के धातुओं को बलपूर्वक खींचकर खा जाती है (बाद में इसीलिए ब्रह्मज्ञान होता है)। सतत अभ्यास से वह ब्रह्मनाड़ी बाहर के पदार्थों अर्थात् उनके प्रबोधक धातुओं को ग्रास कर ही लेती है। आसनबन्ध के साथ इस प्रकार के योग के नित्य अभ्यास से चित्त विलीन हो जाता है और बिन्दु का अधःपात भी नहीं होता।

रेचकं पूरकं मुक्त्वा वायुना स्थीयते स्थिरम्।
नाना नादाः प्रवर्तन्ते संस्रवेच्चन्द्रमण्डलम् ॥127॥
नश्यन्ति क्षुत्पिपासाद्याः सर्वदोषास्ततस्तदा।
स्वरूपे सच्चिदानन्दे स्थितिमाप्नोति केवलम् ॥128॥

जब रेचक और पूरक—दोनों को छोड़कर वायु कुंभक में ही स्थिर हो जाता है, तब तरह-तरह के नाद उत्पन्न होने लगते हैं, एवं चन्द्रमण्डल से स्राव होने लगता है। तब भूख और प्यास नष्ट हो जाती हैं, सभी दोष नष्ट हो जाते हैं। वह योगी तब केवल अपने स्वरूप में ही (सच्चिदानन्दस्वरूप आत्मतत्त्व में ही) अपनी स्थिति को पा लेता है।

कथितं तु तव प्रीत्या ह्येतदभ्यासलक्षणम्।
मन्त्रो लयो हठो राजयोगान्तोऽर्भूमिकाः क्रमात् ॥129॥
एक एव चतुर्धाऽयं महायोगोऽभिधीयते।
हकारेण बहिर्याति सकारेण विशेत्पुनः ॥130॥

हंसहंसेति मन्त्रोऽयं सर्वैर्जीवैश्च जप्यते ।
गुरुवाक्यात् सुषुम्नायं विपरीतो भवेज्जपः ॥131॥
सोऽहं सोऽहमिति यः स्यान्मन्त्रयोगः स उच्यते ।
प्रतीतिमन्त्रयोगाच्च जायते पश्चिमे पथि ॥132॥
हकारेण तु सूर्यः स्यात् सकारेणेन्दुरुच्यते ।
सूर्याचन्द्रमसोरैक्यं हठ इत्यभिधीयते ॥133॥

इस प्रकार मैंने तुम्हें प्रेम से इस अभ्यास का लक्षण सुनाया। अब मैं तुम्हें महायोग सुना रहा हूँ कि यह महायोग वास्तव में तो एक ही है, परन्तु इसकी भूमिकाएँ क्रमशः मंत्रयोग, लययोग, हठयोग और राजयोग—ऐसी हैं। (इनमें पहला मंत्रयोग बताते हैं कि—) पहले हकार से श्वास बाहर जाता है और सकार से वह फिर से भीतर आता है। इस तरह सभी जीवों के द्वारा, 'हंस हंस'—इस प्रकार का मंत्र तो जपा ही जा रहा होता है। फिर यदि गुरु के वाक्य द्वारा सुषुम्ना में 'सोऽहं' 'सोऽहं'—ऐसा विपरीत क्रम से जब यह जप होता है, तब उसे 'मंत्रयोग' कहा जाता है। (अब पूर्वोक्त योगभूमिका में दूसरे लययोग को बाद में रखकर पहले हठयोग बताते हैं—) उपर्युक्त प्रतीति-युक्त मंत्र के योग से पश्चिम मार्ग में हकार से सूर्य लिया जाता है, और सकार से चन्द्र लिया जाता है। उन सूर्य और चन्द्र का ऐक्य (एकीभूतता) ही हठ कहा जाता है। (ऐक्ययोग ही हठयोग है।)

हठेन गृह्यते जाड्यं सर्वदोषसमुद्भवम् ।
क्षेत्रज्ञः परमात्मा च तयोरैक्यं यदा भवेत् ॥134॥
तदैक्ये साधिते ब्रह्मंश्चित्तं याति विलीनताम् ।
पवनः स्थैर्यमायाति लययोगोदये सति ॥135॥
लयात् सम्प्राप्यते सौख्यं स्वात्मानन्दं परं पदम् ।
योनिमध्ये महाक्षेत्रे जपाबन्धूकसन्निभम् ॥136॥
रजो वसति जन्तूनां देवीतत्त्वं समावृत्तम् ।
रजसो रेतसो योगाद्राजयोग इति स्मृतः ॥137॥

परन्तु हठयोग से जड़ता आ जाती है और उससे सभी दोष उत्पन्न हो जाते हैं। वास्तव में तो नाड़ियों के ऐक्य के बदले क्षेत्रज्ञ (जीव) और परमात्मा का ऐक्य ही जब हो, तब चित्त का विलय हो जाता है। जब ऐसे 'लययोग' का उदय होता है, तब प्राणवायु स्थिर हो जाता है। इस लययोग से अपनी आत्मा में परमानन्द की प्राप्ति का परमसुख प्राप्त किया जाता है। (अब राजयोग का लक्षण कहा जाता है—) महाक्षेत्ररूप योनि में जपाकुसुम जैसी कान्तिवाला देवी का तत्त्वरूप (शक्तिस्वरूप) 'रजस्' विद्यमान होता है। उसके साथ (रजस् के साथ) जब रेतस् (वीर्य) का योग (जो शिश्न स्थान में रहता है) होता है तब उसे 'राजयोग' कहा जाता है। (अर्थात् शिवशक्तियोग से राजयोग होता है।)

अणिमादिपदं प्राप्य राजते राजयोगतः ।
प्राणापानसमायोगो ज्ञेयं योगचतुष्टयम् ॥138॥
संक्षेपात् कथितं ब्रह्मन् नान्यथा शिवभाषितम् ।
क्रमेण प्राप्यते प्राप्यमभ्यासादेव नान्यथा ॥139॥
एकेनैव शरीरेण योगाभ्यासाच्छनैः शनैः ।
चिरात् सम्प्राप्यते मुक्तिर्मर्कटक्रम एव सः ॥140॥

इस राजयोग से अणिमादि सिद्धियों को प्राप्त करके योगी शोभायमान हो जाता है। मंत्रादि चार योगों का एक समान तत्त्व तो प्राण और अपान का योग कर देना ही है। (एक ही बात में चारों का पर्यवसान हो जाता है) हे ब्रह्मन्! यह मैंने तुम्हें सब संक्षेप में बता दिया। शिव का कथन कभी अन्यथा (विपरीत = असत्य) नहीं हो सकता परन्तु इसकी सिद्धि तो अभ्यास करते रहने से ही धीरे-धीरे प्राप्त की जा सकती है, नहीं तो यह योग सिद्धिदायक नहीं हो सकता। योग के अभ्यास से इस एक ही शरीर के द्वारा धीरे-धीरे लम्बे समय के बाद ही सिद्धि प्राप्त की जा सकती है। यहाँ जल्दबाजी नहीं चलती। यह बन्दरों को वश करने जैसा है।

योगसिद्धिं विना देहः प्रमादाद्यदि नश्यति ।
पूर्ववासनया युक्तः शरीरं चान्यदाप्नुयात् ॥141॥
ततः पुण्यवशात् सिद्धो गुरुणा सह सङ्गतः ।
पश्चिमद्वारमार्गेण जायते त्वरितं फलम् ॥142॥
पूर्वजन्मकृताभ्यासात् सत्वरं फलमश्नुते ।
एतदेव हि विज्ञेयं तत् काकमतमुच्यते ॥143॥
नास्ति काकमतादन्यदभ्यासाख्यमतः परम् ।
तेनैव प्राप्यते मुक्तिर्नान्यथा शिवभाषितम् ॥144॥

इस योगी की योगफल को प्राप्त करने से पहले ही यदि प्रमाद से देह नष्ट हो जाए तो यह योगी पूर्व की वासना से युक्त होने से दूसरे शरीर को प्राप्त करता है और वहाँ पुण्यों के फलस्वरूप गुरु की संगति प्राप्त करके पश्चिम द्वार के मार्ग से सिद्ध होता है और योग का (पूर्वकृत योग का) यहाँ नए शरीर में त्वरित फल पा लेता है। पूर्वजन्म में कृत अभ्यास का फल ऐसा ही है—यह महेश्वर का मत है। (काक = महेश्वर) इस काकमत से (महेश्वर के मत से) दूसरा कोई अभ्यास नाम का उत्तम फल नहीं है और उसी से मुक्ति मिल सकती है। शिव का कथन अन्यथा (असत्य) हो ही नहीं सकता।

हठयोगक्रमात् काष्ठा सह जीवलयादिकम् ।
नाकृतं मोक्षमार्गं स्यात् प्रसिद्धं पश्चिमं विना ॥145॥
आदौ रोगाः प्रणश्यन्ति पश्चाज्जाड्यं शरीरजम् ।
ततः समरसो भूत्वा चन्द्रो वर्षत्यनारतम् ॥146॥
धातूंश्च संग्रहेद्वह्निः पवनेन समं ततः ।
नाना नादाः प्रवर्तन्ते मार्दवं स्यात् कलेवरम् ॥147॥

हठयोग के अनुष्ठान से सिद्ध पश्चिमद्वार का महापथ जो मोक्षमार्ग होता है, उसके बिना तो योगी के सामने कोई विकल्प ही नहीं होता। (अर्थात् उस महापथ मोक्षमार्ग के लिए तो हठयोग आवश्यक है ही) पहले (इस योग की अभ्यास दशा में ही) सभी रोग नष्ट हो जाते हैं, बाद में शरीर में उत्पन्न हुआ आलस्यादि जाड्य (जड़ता) का नाश हो जाता है। इसके बाद चन्द्र निरन्तर अमृत-धाराएँ बरसाता रहता है। इसके बाद मूलाधारस्थ अग्नि प्राणवायु के साथ होकर धातुओं का संग्रह करता है (अर्थात् बलवृद्धि और वीर्यस्तंभन करता है। तब तरह-तरह के नाद उठने लगते हैं और शरीर बालक की तरह कोमल हो जाता है।

जित्वा वृष्ट्यादिकं जाड्यं खेचरः स भवेन्नरः ।
सर्वज्ञोऽसौ भवेत् कामरूपः पवनवेगवान् ॥148॥

क्रीडते त्रिषु लोकेषु जायन्ते सिद्धयोऽखिलाः ।
कर्पूरे लीयमाने किं काठिन्यं तत्र विद्यते ॥149॥
अहंकारक्षये तद्वदेहे कठिनता कुतः ।
सर्वकर्ता च योगीन्द्रः स्वतन्त्रोऽनन्तरूपवान् ॥150॥

तदनन्तर जैसे बादल जड़ता को छोड़कर इच्छा रूपधारी बन जाता है, वैसे वह योगी जड़ता को छोड़कर आकाशविहारी बन जाता है, सर्वज्ञ बन जाता है, इच्छानुसार रूप धारण करने वाला बन जाता है, पवन जैसे वेग वाला बन जाता है, वह तीनों लोकों में यथेष्ट लीला करता है, वह सभी सिद्धियों से युक्त हो जाता है। उसका अहंकार क्षीण हो जाता है, अतः उसमें कठिनता कैसे रह सकती है ? कर्पूर का जब लय हो जाता है, तब उसमें कठिनता रह सकती है क्या ? (अर्थात्, नहीं रह सकती) तब वह योगीन्द्र (सिद्धयोगी) सर्वकर्ता होता है, स्वतंत्र होता है और अनन्त रूपों को धारण करने वाला हो जाता है।

जीवन्मुक्तो महायोगी जायते नात्र संशयः ।
द्विविधाः सिद्धयो लोके कल्पिताकल्पितास्तथा ॥151॥
रसौषधिक्रियाजालमन्त्राभ्यासादिसाधनात् ।
सिध्यन्ति सिद्धयो यास्तु कल्पितास्ताः प्रकीर्तिताः ॥152॥
अनित्या अल्पवीर्यास्ताः सिद्धयः साधनोद्भवाः ।
साधनेन विनाप्येवं जायन्ते स्वत एव हि ॥153॥

ऐसा महायोगी तब जीवन्मुक्त हो जाता है, इसमें किसी प्रकार सन्देह नहीं है। इस लोक में दो प्रकार की सिद्धियाँ होती हैं—एक कल्पित तथा दूसरी अकल्पित। इनमें जो सिद्धियाँ रस, औषधि, क्रियाकाण्ड, मंत्रजप या अभ्यास से प्राप्त की जा सकती हैं, वे कल्पित नाम से कही गई हैं। ये सब कल्पित सिद्धियाँ अनित्य, कम शक्तिवाली होती हैं क्योंकि वे किसी न किसी साधन से उत्पन्न की गई होती हैं। परन्तु कुछ सिद्धियाँ ऐसी भी हैं, जो साधन के बिना ही स्वयं उत्पन्न होती हैं।

स्वात्मयोगैकनिष्ठेषु स्वातन्त्र्यादीश्वरप्रियाः ।
प्रभूताः सिद्धयो यास्ताः कल्पनारहिताः स्मृताः ॥154॥
सिद्धा नित्या महावीर्या इच्छारूपाः स्वयोगजाः ।
चिरकालात् प्रजायन्ते वासनारहितेषु च ॥155॥
तास्तु गोप्या महायोगात् परमात्मपदेऽव्यये ।
विना कार्यं सदा गुप्तं योगसिद्धस्य लक्षणम् ॥156॥

परन्तु स्वात्मनिष्ठ योगियों में स्वातन्त्र्य से (स्वयं ही) जो ईश्वरप्रिय सिद्धियाँ उत्पन्न होती हैं, वे अकल्पनीय और कारणरहित होती हैं। ऐसी सिद्धियाँ नित्य हैं और बहुत बलवती होती हैं और इच्छा के अनुरूप उपयोग की जाने वाली होती हैं। ये सिद्धियाँ योग से जन्म लेती हैं। और वे लम्बे समय के बाद ही उत्पन्न होती हैं और वासना से रहित साधकों (सिद्धों) में ही उत्पन्न होती हैं। ऐसे अव्यय परमात्मपद में स्थित सिद्ध योगी को चाहिए कि वह इन सिद्धियों को गोपनीय ही रखे। कारण के बिना उन सिद्धियों का वह उपयोग न करे। यही योगसिद्ध पुरुष का लक्षण है।

यथाकाशं समुद्दिश्य गच्छद्भिः पथिकैः पथि ।
नाना तीर्थानि दृश्यन्ते नाना मार्गास्तु सिद्धयः ॥157॥

स्वयमेव प्रजायन्ते लाभालाभविवर्जिते ।
योगमार्गे तथैवेदं सिद्धिजालं प्रवर्तते ॥158॥
परीक्षकैः स्वर्णकारैर्हेम संप्रोच्यते यथा ।
सिद्धिभिर्लक्षयेत् सिद्धं जीवन्मुक्तं तथैव च ॥159॥
अलौकिकगुणस्तस्य कदाचिद् दृश्यते ध्रुवम् ।
सिद्धिभिः परिहीनं तु नरं बद्धं तु लक्षयेत् ॥160॥

जिस तरह आकाश को लक्ष्य करके चलने वाले पथिकों को मार्ग में भाँति-भाँति के तीर्थस्थान दिखाई पड़ते हैं, उसी प्रकार योगी को ये सिद्धियाँ विविध मार्ग वाली यदृच्छया दिखाई देती हैं। लाभ-अलाभ से रहित इस योगमार्ग में स्वयमेव यह सिद्धियों का समूह उत्पन्न होता है। जिस प्रकार परीक्षक सुनारों के द्वारा सोने की कसौटी करके उसे खरा प्रमाणित किया जाता है, वैसे ही किसी भी सिद्ध पुरुष की कसौटी सिद्धियों के द्वारा ही की जानी चाहिए। जीवन्मुक्त की भी वैसे ही कसौटी करनी चाहिए। यदि वह सिद्ध और जीवन्मुक्त है तो कभी न कभी तो उसमें अलौकिक गुण अवश्य ही दिखाई पड़ेगा। जो ऐसी सिद्धियों से रहित है, उसे तो बद्ध ही समझ लेना चाहिए।

अजरामरपिण्डो यो जीवन्मुक्तः स एव हि ।
पशुकुक्कुटकीटाद्या मृतिं सम्प्राप्नुवन्ति वै ॥161॥
तेषां किं पिण्डपातेन मुक्तिर्भवति पद्मज ।
न बहिः प्राण आयाति पिण्डस्य पतनं कुतः ॥162॥
पिण्डपातेन या मुक्तिः सा मुक्तिर्न तु हन्यते ।
देहे ब्रह्मत्वमायाते जलानां सैन्धवं यथा ॥163॥

उस जीवन्मुक्त का शरीर तो अजर और अमर (जरावस्था और मरण से रहित) होता है। (जन्म और) मरण तो पशुओं, कुक्कुटों और कीड़ों आदि का होता है। हे ब्रह्माजी ! उन जीवन्मुक्तों की क्या शरीर के पतन से ही मुक्ति होती है ? जब उनके प्राण शरीर से बाहर निकलते ही नहीं, तब शरीर का मरण ही कैसे हो सकता है ? जब पानी में नमक डालने से वह पानीमय ही हो जाता है, इसी तरह योगी का पूरा देह ही ब्रह्मत्व को प्राप्त हो जाता है। तब पिण्डदान करने से तो उसके द्वारा प्राप्त मुक्ति का ही घात नहीं हो जाता क्या ? (अर्थात् हो ही जाता है)।

अनन्यतां यदा याति तदा मुक्तः स उच्यते ।
विमतानि शरीराणि इन्द्रियाणि तथैव च ॥164॥
ब्रह्म देहत्वमापन्नं वारि बुद्बुदतामिव ।
दशद्वारपुरं देहं दशनाडीमहापथम् ॥165॥

इस तरह वह योगी (जीवन्मुक्त) जब अनन्यता को प्राप्त हो जाता है, तब वह मुक्त ही कहा जाता है। अन्यों की दृष्टि से विमत (हैं या नहीं) ऐसी जो इन्द्रियाँ हैं और तरह-तरह के जो शरीर है, वह तो देहत्व को प्राप्त ब्रह्म हैं, जैसे पानी बुदबुदों को प्राप्त करता रहता है। इस देह को दस द्वारों वाला नगर कहा गया है। इस नगर में दस नाड़ियों के रूप में दस बड़े मार्ग भी हैं। और—

दशभिर्वायुभिर्व्याप्तं दशेन्द्रियपरिच्छदम् ।
षडाधारापवरकं षडन्वयमहावनम् ॥166॥

चतुःपीठसमाकीर्णं चतुराम्नायदीपकम् ।
बिन्दुनादमहालिङ्गं शिवशक्तिनिकेतनम् ॥167॥

—ऐसा यह देह दस वायुओं से घिरा हुआ है। इसमें दश इन्द्रियों का ढक्कन है, छः आधाररूप चक्रों के पर्दों वाला और षडन्वयरूप (पाँच महाभूत और मन) से सम्बद्ध है। इसमें चार पीठ हैं और चार वेदोंरूपी दीपक प्रकाशित हैं और इसी शरीर में बिन्दु (मन), नाद (बुद्धि) और उसकी (बुद्धि की) हजारों वृत्तियों के भावों और अभावों का प्रकाशक महालिंग (प्रत्यक् चैतन्य) भी इस शरीर में है। और यही शरीर शिव-शक्ति का निवासस्थान भी है। (यहाँ सामान्य शरीर पिण्ड और सिद्ध का अपिण्ड—दोनों का शिवालयत्व कहा गया है।)

देहं शिवालयं प्रोक्तं सिद्धिदं सर्वदेहिनाम् ।
गुदमेढ्रान्तरालस्थं मूलाधारं त्रिकोणकम् ॥168॥
शिवस्य जीवरूपस्य स्थानं तद्धि प्रचक्षते ।
यत्र कुण्डलिनी नाम परा शक्तिः प्रतिष्ठिता ॥169॥
यस्मादुत्पद्यते वायुर्यस्माद्वह्निः प्रवर्तते ।
यस्मादुत्पद्यते बिन्दुर्यस्मान्नादः प्रवर्तते ॥170॥

इस प्रकार यह देह सभी प्राणियों के लिए सिद्धिदायक कहा गया है। अब जो इस देह को छः चक्रों के आधाररूप पर्दों वाला कहा गया है इसके विषय में कहते हैं कि गुदा और शिश्न के बीच के भाग में जो त्रिकोणाकार चक्र है, वह मूलाधार चक्र कहलाता है। वह जीवरूप बने हुए शिव का स्थान कहा जाता है। वहाँ कुण्डलिनी नाम की पराशक्ति प्रतिष्ठित हुई है। उसमें से वायु (प्राण) उत्पन्न होता है और उसमें से ही अग्नि (तेज) उत्पन्न होता है, उसमें से बिन्दु उत्पन्न होता है और उसमें से ही नाद उत्पन्न होता है।

यस्मादुत्पद्यते हंसो यस्मादुत्पद्यते मनः ।
तदेतत् कामरूपाख्यं पीठं कामफलप्रदम् ॥171॥
स्वाधिष्ठानाह्वयं चक्रं लिङ्गमूले षडस्त्रके ।
नाभिदेशे स्थितं चक्रं दशारं मणिपूरकम् ॥172॥
द्वादशारं महाचक्रं हृदये चाप्यनाहतम् ।
तदेतत् पूर्णगिर्याख्यं पीठं कमलसम्भव ॥173॥
कण्ठकूपे विशुद्ध्याख्यं यच्चक्रं षोडशास्त्रकम् ।
पीठं जालन्धरं नाम तिष्ठत्यत्र सुरेश्वरः ॥174॥

(पहले जो चतुष्पीठ—चार पीठों की बात कही है उसके बारे में कहते हैं कि—) जिसमें 'हंस' उत्पन्न होता है, जिससे मन उत्पन्न होता है, वह इच्छित फल देने वाला 'कामरूप' नाम का जो पीठ है, वहाँ पर, लिंग के मूल में, छः दल वाला 'स्वाधिष्ठान चक्र' स्थित है। इसके बाद नाभि के प्रदेश में दश अरों वाला 'मणिपूरक' नाम का चक्र अवस्थित है। इसके बाद हृदय प्रदेश में बारह अरों वाला जो चक्र है, वह अनाहत चक्र है, वह महीचक्र है और हे कमलोद्भव ब्रह्माजी! उसके स्थान को 'पूर्णगिरि' नामक पीठ कहा जाता है। कण्ठकूप में (कण्ठ के स्थान में) जो चक्र है, उसे 'विशुद्धचक्र' नाम दिया गया है और उस पीठ (स्थान) का नाम 'जालन्धरपीठ' है, वहाँ सुरेश्वर (इन्द्र) का निवास है।

आज्ञा नाम भ्रुवोर्मध्ये द्विदलं चक्रमुत्तमम् ।
उड्याणाख्यं महापीठमुपरिष्टात् प्रतिष्ठितम् ॥175॥
चतुरस्त्रं धरण्यादौ ब्रह्मा तत्राधिदेवता ।
अर्धचन्द्राकृतिजलं विष्णुस्तस्याधिदेवता ॥176॥
त्रिकोणमण्डलं वह्नी रुद्रस्तस्याधिदेवता ।
वायोर्बिम्बं तु षट्कोणमीश्वरोऽस्याधिदेवता ॥177॥
आकाशमण्डलं वृत्तं देवतास्य सदाशिवः ।
नादरूपं भ्रुवोर्मध्ये मनसो मण्डलं विदुः ॥178॥

इति प्रथमोऽध्यायः ।

दो भौंहों के बीच एक उत्तम दो दलों वाला 'आज्ञाचक्र' नाम का चक्र स्थित है। उसके पीठ को उड्याण महापीठ कहा जाता है, उस पर वह चक्र प्रतिष्ठित है। धरणि आदि में चार कोने हैं, उसके अधिदेवता ब्रह्मा हैं। जल जो अर्धचन्द्राकृति है, उसके अधिदेवता विष्णु हैं। जो त्रिकोणमण्डल वह्नि है, उसके अधिदेवता रुद्र हैं। जो वायु का षट्कोण बिम्बाकार है, उसके अधिदेवता ईश्वर हैं। जो गोल आकाशमण्डल है, उसके अधिदेवता सदाशिव हैं और जो दोनों भौहों के बीच नादमण्डल है, वह मन का मण्डल है।

यहाँ प्रथम अध्याय पूरा हुआ।

❋

द्वितीयोऽध्यायः

पुनर्योगस्य माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि शंकर ।
येन विज्ञानमात्रेण खेचरीसमतां व्रजेत् ॥1॥
शृणु ब्रह्मन् प्रवक्ष्यामि गोपनीयं प्रयत्नतः ।
द्वादशाब्दं तु शुश्रूषां यः कुर्यादप्रमादतः ॥2॥
तस्मै वाच्यं यथातथ्यं दान्ताय ब्रह्मचारिणे ।
पाण्डित्यादर्थलोभाद्वा प्रमादाद्यः प्रयच्छति ॥3॥
तेनाधीतं श्रुतं तेन तेन सर्वमनुष्ठितम् ।
मूलमन्त्रं विजानाति यो विद्वान् गुरुदर्शितम् ॥4॥

तब फिर से ब्रह्मा जी ने शिव जी से कहा—"हे शंकर! मैं फिर से योग का माहात्म्य सुनना चाहता हूँ कि जिसके ज्ञानमात्र से मनुष्य सूर्य के समान तेजस्विता को प्राप्त करता है।" तब शिवजी ने कहा—"हे ब्रह्माजी! सुनो! मैं बता रहा हूँ। परन्तु यह अत्यन्त गोपनीय ज्ञान है। जो जिज्ञासु शिष्य बारह साल तक प्रमादरहित होकर गुरु की सेवा-शुश्रूषा करे और दमनशील ब्रह्मचारी रहे उसी को यह ज्ञान देना चाहिए। पाण्डित्य-प्रदर्शन से, प्रमाद से, धन के लोभ से जो यदि किसी अनधिकारी को देता है, तो वह क्षीण ही हो जाता है। परन्तु यदि अधिकारी गुरुमुख से यथाविधि यह ज्ञान प्राप्त करता है तो वह विद्वान् गुरु के द्वारा बताए गए मूलमंत्र को (मर्म को) जान लेता है।

शिवशक्तिमयं मन्त्रं मूलाधारात् समुत्थितम् ।
तस्य मन्त्रस्य वै ब्रह्मन् श्रोता वक्ता च दुर्लभः ॥5॥
एतत् पीठमिति प्रोक्तं नादलिङ्गं मदात्मकम् ।
तस्य विज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेज्जनः ॥6॥

यह मंत्र शिवशक्तिमय है (यह मंत्र प्रणवमंत्र या नादमंत्र होना चाहिए)। इस मंत्र का वक्ता (मैं स्वयं) और श्रोता भी दुर्लभ है। यह मंत्र मूलाधार से उत्पन्न हुआ है। इस मंत्र के स्वरूप को पीठ कहा गया है। (क्योंकि मंत्रार्थ जो ब्रह्म है, वह तो सबका अधिकरण [पीठ] है।) वह नादलिंग है, वह मदात्मक है (मेरा स्वरूप ही है)। इसको अच्छी तरह से जान लेने से मनुष्य जीवन्मुक्त हो जाता है। (प्रणव नादब्रह्म है और ब्रह्म का ही स्वरूप है)।

अणिमादिकमैश्वर्यमचिरादेव जायते ।
मननात् प्राणनाच्चैव मद्रूपस्यावबोधनात् ॥7॥
मन्त्रमित्युच्यते ब्रह्मन् मदधिष्ठानतोऽपि वा ।
मूलत्वात् सर्वमन्त्राणां मूलाधारात् समुद्भवात् ॥8॥

और इस मंत्र के रहस्य को जान लेने से अणिमादि सिद्धियाँ (ऐश्वर्य) थोड़े ही समय में मिल जाते हैं। इस मंत्र के मनन से और जप-साधन से ही मेरा (ब्रह्म का) स्वरूप जाना जा सकता है, इसीलिए इसे 'मंत्र' (मूलमंत्र) कहा गया है। हे ब्रह्माजी! इसे मन्त्र इसलिए भी कहा जाता है कि मेरा यह अधिष्ठान है, अथवा इसका मैं अधिष्ठान हूँ। अथवा यह सभी मंत्रों का मूलमंत्र है। यह मूलाधार से उत्पन्न हुआ है। (ऐसे कई कारणों से इसे 'मंत्र' या 'मूलमंत्र' कहा गया है।)

मूलस्वरूपलिङ्गत्वान्मूलमन्त्र इति स्मृतः ।
सूक्ष्मत्वात् कारणत्वाच्च लयनाद्गमनादपि ॥9॥

इस मंत्र को मूलमंत्र कहने के और भी कारण हैं—यह मूलस्वरूप है और लिङ्गस्वरूप है, यह सूक्ष्म है, सबका कारण है, सबका लय-स्थान है, सबकी गति यहीं से होती है, यही नादलिंग है।

लक्षणात् परमेशस्य लिङ्गमित्यभिधीयते ।
सन्निधानात् समस्तेषु जन्तुष्वपि च सन्ततम् ॥10॥
सूचकत्वाच्च रूपस्य सूत्रमित्यभिधीयते ।
महामाया महालक्ष्मीर्महादेवी सरस्वती ॥11॥
आधारशक्तिरव्यक्ता यया विश्वं प्रवर्तते ।
सूक्ष्माभा बिन्दुरूपेण पीठरूपेण वर्तते ॥12॥

इस महामंत्र प्रणव में परमेश्वर के ही लक्षण दिए जाते हैं इसलिए यह 'लिंग' भी कहा जाता है। और समस्त प्राणियों में भी उसका सतत सान्निध्य होने के कारण और स्वरूप का सूचक होने के कारण इसे 'सूत्र' भी कहते हैं। प्रणव ही सबकी प्रकृति है। उसे ही महामाया, महालक्ष्मी, महादेवी और सरस्वती कहा जाता है। यही अव्यक्त सर्वाधाररूप शक्ति है, इसी से सारे विश्व का प्रवर्तन होता है। वही बिन्दु के (मन के) रूप में सूक्ष्म कान्तिवाली होते हुए भी कामाख्यादि चारों पीठों के रूप में होती है।

बिन्दुपीठं विनिर्भिद्य नादलिङ्गमुपस्थितम् ।
प्राणेनोच्चार्यते ब्रह्मन् षण्मुखीकरणेन च ॥13॥

गुरूपदेशमार्गेण सहसैव प्रकाशते ।
स्थूलं सूक्ष्मं परं चेति त्रिविधं ब्रह्मणो वपुः ॥14॥
पञ्चब्रह्ममयं रूपं स्थूलं वैराजमुच्यते ।
हिरण्यगर्भं सूक्ष्मं तु नादं बीजत्रयात्मकम् ॥15॥

हे ब्रह्माजी! प्राणापानादि व्यापार से जो 'सोऽहम्' का उच्चारण होता है, उसमें विद्यमान त्याज्य अंश को अर्थात् बिन्दुपीठ को, जो कि व्यक्ताव्यक्तात्मक है, उसको गुरु के उपदेश द्वारा षण्मुखीकरण (भेदन) करके योगी को स्पष्टरूप से ब्रह्म के स्थूल, सूक्ष्म और परम—ये तीनों प्रकार के रूप स्पष्ट हो जाते हैं। इन रूपों में जो स्थूल रूप है वह तो पंच ब्रह्ममय (भूतमय ?) रूप है। उसे 'वैराज' कहा जाता है। और जो सूक्ष्म रूप है, वह हिरण्यगर्भरूप है, उसमें बीजचैतन्य का भी समावेश हो जाता है। और वह अकारादि तीन बीजों वाला भी होता है।

परं ब्रह्म परं सत्यं सच्चिदानन्दलक्षणम् ।
अप्रमेयमनिर्देश्यमवाङ्मनसगोचरम् ॥16॥
शुद्धं सूक्ष्मं निराकारं निर्विकारं निरञ्जनम् ।
अनन्तमपरिच्छेद्यमनूपममनामयम् ॥17॥
आत्ममन्त्रसदाभ्यासात् परतत्त्वं प्रकाशते ।
तदभिव्यक्तिचिह्नानि सिद्धिद्वाराणि मे शृणु ॥18॥

उस सूक्ष्मरूप के बाद अब परमरूप का वर्णन किया जाता है। वह परंब्रह्म ही परम सत् तत्त्व है। उसका लक्षण सत्, चित् और आनन्द है। वह प्रमाणों का विषय नहीं है, वह किसी को बताया नहीं जा सकता, वह वाणी और मन से परे है (जो न कहा जा सकता है, न सोचा जा सकता है) वह शुद्ध है, सूक्ष्म है, आकाररहित है, विकाररहित है, निष्कलंक है। उसकी कोई सीमा नहीं है, इसका विभागीकरण नहीं हो सकता, उसकी किसी से समानता नहीं हो सकती। वह दोषरहित है। वह आत्ममंत्र के (प्रणवमंत्र के और महावाक्यों के) सदैव अभ्यास करने से प्रकाशित होता है (स्वतः नहीं)। (प्रणवमंत्र के श्रवण-मनन-निदिध्यासन के साथ अनुसन्धानपूर्वक अभ्यास से ब्रह्म का साक्षात्कार होता है)। अब उस ब्रह्मसाक्षात्कार के चिह्नों को मैं बता रहा हूँ उन्हें सुनो। ये चिह्न ॐ के द्वाररूप हैं।

दीपज्वालेन्दुखद्योतविद्युन्नक्षत्रभास्वराः ।
दृश्यन्ते सूक्ष्मरूपेण सदा युक्तस्य योगिनः ॥19॥
अणिमादिकमैश्वर्यमचिरात् तस्य जायते ।
नास्ति नादात् परो मन्त्रो न देवः स्वात्मनः परः ॥20॥
नानुसंधेः परा पूजा न हि तृप्तेः परं सुखम् ।
गोपनीयं प्रयत्नेन सर्वदा सिद्धिमिच्छता ॥21॥
मद्भक्त एतद्विज्ञाय कृतकृत्यः सुखी भवेत् ।
यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥22॥ इति ।

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

सतत योगपरायण योगी को दीपक, ज्वाला, चन्द्र, खद्योत, विद्युत् या नक्षत्र जैसी कान्तियाँ (तेज रेखाएँ) सदैव सूक्ष्मरूप से दिखाई देती हैं और उसको अणिमा आदि सिद्धियों का ऐश्वर्य शीघ्र ही

प्राप्त हो जाता है। (ये परतत्त्वसाक्षात्कारी के चिह्न हैं।) इसलिए नादानुसन्धान से उत्तम कोई मंत्र नहीं है और अपने आत्मा के अतिरिक्त उत्तम कोई देव नहीं है। उसके आत्मानुसन्धान के अतिरिक्त अन्य कोई उत्तम पूजा नहीं है और उससे मिलती हुई तृप्ति के समान कोई उत्तम सुख भी नहीं है। इसलिए सिद्धि प्राप्त करने की इच्छा वाले साधक को यह मंत्र बहुत प्रयत्नपूर्वक गोपनीय रखना चाहिए! मेरे कहे हुए इस ज्ञान को जानकर मेरा भक्त कृतकृत्य और सुखी होगा। जिस साधक को देव में परम श्रद्धाभक्ति हो और जैसी श्रद्धाभक्ति देव में हो वैसी ही गुरु में भी हो, उसी महात्मा को ये सब कही गई बातें स्पष्ट रूप में प्रकाशित होती हैं।

यहाँ दूसरा अध्याय पूरा हुआ।

❋

तृतीयोऽध्यायः

यन्नमस्य चिदाख्यातं यत् सिद्धीनां च कारणम्।
येन विज्ञातमात्रेण जन्मबन्धात् प्रमुच्यते ॥1॥
अक्षरं परमो नादः शब्दब्रह्मेति कथ्यते।
मूलाधारगता शक्तिः स्वाधारा बिन्दुरूपिणी ॥2॥
तस्यामुत्पद्यते नादः सूक्ष्मबीजादिवाङ्कुरः।
तां पश्यन्तीं विदुर्विश्वं यया पश्यन्ति योगिनः ॥3॥
हृदये व्यज्यते घोषो गर्जत्पर्जन्यसन्निभः।
तत्र स्थिता सुरेशान मध्यमेत्यभिधीयते ॥4॥

जो 'यन्नमस्य चित्' (यत् = जो, नमस्य = ऐक्य) कहा गया है, उसका अनुभव करके योगियों के द्वारा अपने शिष्यों को कहा गया है अर्थात् योगी अपने शिष्यों के चिदतिरिक्त कुछ नहीं है—ऐसा जो ऐक्य का उपदेश देते हैं, और जो सभी सिद्धियों का कारण (मूल स्रोत) है और जिसके केवल ज्ञान प्राप्त करने से ही जन्म-बन्धन से छुटकारा मिल जाता है, वह अक्षर है, वह परमनाद-स्वरूप है, उसे शब्दब्रह्म कहा जाता है। ऐसा अपररूप बना हुआ यह नादब्रह्म मूलाधार में अवस्थित जो पराशक्ति है (चित्सामान्यात्मक जो बिन्दु नामक अव्यक्तरूप जो नादधारा रूप कोई शक्ति है) उसमें नाद उत्पन्न होता है, जैसे सूक्ष्म बीज में से अंकुर फूटता हो; उसे 'पश्यन्ती' कहा जाता है। योगी लोग उसी के द्वारा जगत् को देखते हैं। जब गरजते बादलों जैसा उसका घोष हृदय में अभिव्यक्त होता है तब हे देवों के शासक ब्रह्माजी! उसको 'मध्यमा' ऐसा नाम दिया जाता है।

प्राणेन च त्वराख्येन प्रथिता वैखरी पुनः।
शाखापल्लवरूपेण तालवादिस्थानघट्टनात् ॥5॥
अकारादिक्षकारान्तान्यक्षराणि समीरयेत्।
अक्षरेभ्यः पदानि स्युः पदेभ्यो वाक्यसम्भवः ॥6॥
सर्वे वाक्यात्मका मन्त्रा वेदशास्त्राणि कृत्स्नशः।
पुराणानि च काव्यानि भाषाश्च विविधा अपि ॥7॥
सप्तस्वराश्च गाथाश्च सर्वे नादसमुद्भवाः।
एषा सरस्वती देवी सर्वभूतगुहाश्रया ॥8॥

वायुना वह्नियुक्तेन प्रेर्यमाणा शनैः शनैः।
[1]द्वित्रिवर्णपदैर्वाक्यैरित्येवं वर्तते सदा ॥9॥

वही पश्यन्ती जब स्वराख्य प्राण के साथ शाखा-पल्लवादि रूप तालु-कण्ठ-दन्तादि स्थानों के साथ टकराती है, तब अकार से लेकर क्षकार तक के अक्षरों का उच्चारण होता है। उन अक्षरों से पद बनते हैं और पदों से वाक्यों की उत्पत्ति होती है। ये जो मन्त्र, वेद, शास्त्र, पुराण, काव्य और सभी तरह-तरह की भाषाएँ हैं, वे सभी वाक्यात्मक ही हैं। ये सात स्वर और गाथाएँ नाद से उत्पन्न हुई हैं। यह सरस्वती देवी सभी प्राणियों के भीतर हृदय में निवास कर रही हैं। वह अग्निसहित वायु के द्वारा जब प्रेरित होती है, तब धीरे-धीरे दो-तीन अक्षरों वाले वाक्यों से इस प्रकार सदा प्रकट हुआ करती है। [अथवा पाठान्तर के अनुसार—विशिष्ट वर्णों से (वाक्यों से) प्रकट हुआ करती है।]

य इमां वैखरीं शक्तिं योगी स्वात्मनि पश्यति।
स वाक्सिद्धिमवाप्नोति सरस्वत्याः प्रसादतः ॥10॥

देवी सरस्वती के अनुग्रह से जो योगी इस वैखरी शक्ति को अपने आत्मा में देख लेता है, वह वाणी की सिद्धि प्राप्त कर लेता है।

वेदशास्त्रपुराणानां स्वयं कर्ता भविष्यति।
यत्र बिन्दुश्च नादश्च सोमसूर्याग्निवायवः ॥11॥
इन्द्रियाणि च सर्वाणि लयं गच्छन्ति सुव्रत।
वायवो यत्र लीयन्ते मनो यत्र विलीयते ॥12॥
यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः।
यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥13॥
यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया।
यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥14॥
सुखमात्यन्तिकं यत्तद् बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम्।
एतत् क्षराक्षरातीतमनक्षरमितीर्यते ॥15॥

वह मनुष्य वेद-शास्त्रों और पुराणों का कर्ता होगा। 'परम अक्षर' का स्वरूप तो यह है कि, हे सुव्रत! वहाँ तो बिन्दु, नाद, चन्द्र, सूर्य, अग्नि, वायु एवं सभी इन्द्रियों का लय हो जाता है। जहाँ सभी वायु विलीन हो जाते हैं, मन का भी जहाँ विलय हो जाता है। जिसे प्राप्त करके और उससे अधिक लाभ को साधक ज्यादा नहीं समझता, जिसमें अवस्थित योगी को बड़े से बड़े दुःख से भी विचलित नहीं किया जा सकता, जहाँ योग के सेवन से निरुद्ध किया हुआ चित्त शान्त हो जाता है, जहाँ आत्मा ही आत्मा को देखकर आत्मा में ही परितुष्ट हो जाता है, जो आत्यन्तिक सुखरूप है, जिसे इन्द्रियों के द्वारा ग्रहण किया नहीं जा सकता, जिसे बुद्धि ही सिर्फ ग्रहण कर सकती है, जो क्षर और अक्षर दोनों से परे हैं, उसे (परमाक्षर को) 'अनक्षर' कहा जाता है।

क्षरः सर्वाणि भूतानि सूत्रात्माक्षर उच्यते।
अक्षरं परमं ब्रह्म निर्विशेषं निरञ्जनम् ॥16॥
अलक्षणमलक्ष्यं तदप्रतर्क्यमनूपमम्।
अपारपारमच्छेद्यमचिन्त्यमतिनिर्मलम् ॥17॥

1. 'तद्विवर्तपदैः' इति पाठान्तरम्।

आधारं सर्वभूतानामनाधारमनामयम् ।
अप्रमाणमनिर्देश्यमप्रमेयमतीन्द्रियम् ॥18॥
अस्थूलमनणुह्रस्वमदीर्घमजमव्ययम् ।
अशब्दस्पर्शरूपं तदचक्षुःश्रोत्रनामकम् ॥19॥
सर्वज्ञं सर्वगं शान्तं सर्वेषां हृदये स्थितम् ।
सुसंवेद्यं गुरुमतात् सुदुर्बोधमचेतसाम् ॥20॥

वह अनक्षर अथवा परमाक्षर तत्त्व निर्विशेष और निष्कलंक है । जो क्षरतत्त्व है वह तो सभी भूत हैं और जो अक्षरतत्त्व है वह सूत्रात्मा है (इस तरह क्षर, अक्षर और परमाक्षर [या अनक्षर] की बात हुई) । क्षर और अक्षर दोनों से परे जो परम अक्षर रूप ब्रह्म है वह तो विशेषतारहित और निष्कलंक है । वह परमाक्षर किसी लक्षण से रहित है और इसलिए वह लक्ष्य भी नहीं बन सकता । कोई तर्क उसके विषय में किया नहीं जा सकता, वह अनुपम है, असीम है, अविभाज्य है, अचिन्त्य है, अतिनिर्मल है, वह सभी प्राणियों का आधाररूप है, पर उसका कोई आधार नहीं है, वह दोषरहित है, किसी प्रमाण के द्वारा वह सिद्ध नहीं किया जा सकता, वह किसी को बताया नहीं जा सकता, वह नापा नहीं जा सकता, वह इन्द्रियों से परे है, वह स्थूल नहीं है, अणु भी नहीं है, ह्रस्व भी नहीं है, दीर्घ भी नहीं है, वह जन्मरहित है, वह अव्यय (अक्षय) है, वह शब्द-स्पर्श-रूप से रहित है, वह चक्षु-श्रोत्र से रहित है, उसका कोई नाम नहीं है, वह सर्वज्ञ है, सर्वगामी है, शान्त है, सभी के हृदयों में अवस्थित है, गुरु के द्वारा उपदेश दिए जाने से बहुत अज्ञानी मनवालों को भी उसकी स्पष्ट अनुभूति हो सकती है ।

निष्कलं निर्गुणं शान्तं निर्विकारं निराश्रयम् ।
निर्लेपकं निरापायं कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥21॥
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमःपारे प्रतिष्ठितम् ।
भावाभावविनिर्मुक्तं भावनामात्रगोचरम् ॥22॥
भक्तिगम्यं परं तत्त्वमन्तर्लीनेन चेतसा ।
भावनामात्रमेवात्र कारणं पद्मसम्भव ॥23॥
यथा देहान्तरप्राप्तिकारणं भावना नृणाम् ।
विषयं ध्यायतः पुंसो विषये रमते मनः ॥24॥

वह निरंश (अंशरहित) है, निर्गुण है, शान्त है, विकाररहित है, उसका कोई आश्रय (आधार) नहीं है, वह सबसे अलिप्त है, उसका कभी नाश नहीं होता, वह कूटस्थ (साक्षीमात्र) है, वह अचल है, वह शाश्वत (स्थायी) है, वह ज्योतियों की भी ज्योति है, वह अन्धकार से परे प्रतिष्ठित हुआ (तमोतीत) है, वह भाव और अभाव—दोनों से परे है, वह केवल भावना से ही जाना जा सकता है । हे कमलोद्भव ब्रह्मा ! वह अन्तर्लीन चित्त से भक्ति के द्वारा ही प्राप्त किया जा सकने वाला परमतत्त्व है । इसको प्राप्त करने का कारण (हेतु) केवल भावना ही है । जैसे मनुष्यों के लिए अन्य देह की प्राप्ति का कारण केवल भावना ही होती है और विषयों का ध्यान करते रहने वाले पुरुषों का मन तो विषयों में ही घूमता रहता है न ?

मदनुस्मरतश्चित्तं मय्येवात्र विलीयते ।
सर्वज्ञत्वं परेशत्वं सर्वसम्पूर्णशक्तिता ।
अनन्तशक्तिमत्त्वं च ममानुस्मरणाद्भवेत् ॥25॥ इति ।

इति तृतीयोऽध्यायः ।

उसी प्रकार मेरा स्मरण करते रहने वाले का चित्त तो मुझमें ही विलीन होगा । अतः मेरा अनुस्मरण करने वाले को सर्वज्ञता, परमेश्वरता, सर्वसंपूर्णशक्तिमत्ता और अनन्तशक्तिमत्ता आदि होंगे ही ।

यहाँ इस प्रकार तृतीय अध्याय पूरा होता है ।

❋

चतुर्थोऽध्यायः

चैतन्यस्यैकरूपत्वाद्भेदो युक्तो न कर्हिचित् ।
जीवत्वं च तथा ज्ञेयं रज्ज्वां सर्पग्रहो यथा ॥1॥
रज्ज्वज्ञानात् क्षणेनैव यद्वद्रज्जुर्हि सर्पिणी ।
भाति तद्वच्चितिः साक्षाद्विश्वाकारेण केवला ॥2॥

चैतन्य तो एकरूप ही है, उसमें भेद करना तो किसी भी रीति से योग्य है ही नहीं । जिस प्रकार किसी रस्सी में भ्रम से माने गए सर्प के ख्याल को छोड़ ही देना चाहिए, उसी प्रकार चैतन्य में जो जीवभाव हो गया है, उसे छोड़ ही देना चाहिए । जिस प्रकार रज्जु के अज्ञान से ही रज्जु क्षण में नागिन हो जाती है ठीक उसी प्रकार केवल चैतन्य ही विश्व के आकार से भासित होता है ।

उपादानं प्रपञ्चस्य ब्रह्मणोऽन्यन्न विद्यते ।
तस्मात् सर्वप्रपञ्चोऽयं ब्रह्मैवास्ति न चेतरत् ॥3॥
व्याप्यव्यापकता मिथ्या सर्वमात्मेति शासनात् ।
इति ज्ञाते परे तत्त्वे भेदस्यावसरः कुतः ॥4॥
ब्रह्मणः सर्वभूतानि जायन्ते परमात्मनः ।
तस्मादेतानि ब्रह्मैव भवन्तीति विचिन्तय ॥5॥
ब्रह्मैव सर्वनामानि रूपाणि विविधानि च ।
कर्माण्यपि समग्राणि बिभर्तीति विभावय ॥6॥
सुवर्णाज्जायमानस्य सुवर्णत्वं च शाश्वतम् ।
ब्रह्मणो जायमानस्य ब्रह्मत्वं च तथा भवेत् ॥7॥

इस प्रपंच (जगत्) का उपादान कारण ब्रह्म के अतिरिक्त और कोई नहीं है । इसलिए यह सारा प्रपंच (पूरा जगत्) ब्रह्मरूप ही है, कोई दूसरा है ही नहीं । यहाँ जो व्याप्य और व्यापक का विचार प्रवर्तमान है, वह तो मिथ्या ही है, क्योंकि शास्त्र तो ऐसा ही कहता है कि सब कुछ आत्मा ही है (कोई अन्य है ही नहीं कि जिससे व्याप्यव्यापक भाव हो सके) । इस परमतत्त्व को सर्वव्यापक और एकमात्र रूप से जब जान लिया जाय, तो फिर व्याप्यव्यापकता के लिए कोई स्थान ही कैसे रहेगा ? परमात्मा स्वरूप ब्रह्म से इन सर्वभूतों की उत्पत्ति होती है । इसलिए ये सभी ब्रह्मरूप ही हैं, ऐसा विचार करो । ये सब जो नाम हैं, रूप हैं, ये तरह-तरह के कार्य हैं, इन सबको ब्रह्म ही धारण करता है, ऐसा तुम चिन्तन करो । ऐसी विभावना (अवधारणा) करो । जो वस्तु सोने से निर्मित होती है उसका स्वर्णत्व तो स्थायी रहता ही है, इसी तरह ब्रह्म से उत्पन्न हुए इस सारे जगत् में ब्रह्मत्व तो स्थायी है ही ।

स्वल्पमप्यन्तरं कृत्वा जीवात्मपरमात्मनोः ।
यस्तिष्ठति विमूढात्मा भयं तस्यापि भाषितम् ॥8॥

यदज्ञानाद् भवेद् द्वैतमितरत् तत् प्रपश्यति ।
आत्मत्वेन तदा सर्वं नेतरत् तत्र चाण्वपि ॥9॥

जो विमूढ अन्त:करण वाला पुरुष जीव और परमात्मा में थोड़ा-सा भी अन्तर (भेद) करके देखता है, उसको भय होता ही है, ऐसा कहा गया है। जिस अज्ञान से द्वैत पैदा होता है और जो मनुष्य एक-दूसरे को अलग-अलग देखता है, उसी को जब ज्ञान हो जाता है, तब वह सबको आत्मरूप से ही देखता है। तब तो एक अणु भी उसके लिए आत्मा से अलग नहीं होता (सब आत्मा ही होता है)।

अनुभूतोऽप्ययं लोको व्यवहारक्षमोऽपि सन् ।
असद्रूपो यथा स्वप्न उत्तरक्षणबाधितः ॥10॥
स्वप्ने जागरितं नास्ति जागरे स्वप्नता न हि ।
द्वयमेव लये नास्ति लयोऽपि ह्यनयोर्न च ॥11॥
त्रयमेव भवेन्मिथ्या गुणत्रयविनिर्मितम् ।
अस्य द्रष्टा गुणातीतो नित्यो ह्येष चिदात्मकः ॥12॥
यद्वन्मृदि घटभ्रान्तिः शुक्तौ हि रजतस्थितिः ।
तद्वद्ब्रह्मणि जीवत्वं वीक्षमाणे विनश्यति ॥13॥

यद्यपि यह लोक (संसार) अनुभव में आता है, व्यवहार के लिए भी वह सत्य-सा लगता है फिर भी वह स्वप्न जैसा ही है क्योंकि एक अनुभव के बाद दूसरे अनुभव से वह पूर्वानुभव बाधित हो जाता है इसलिए यह असत् रूप ही है। स्वप्नावस्था में जाग्रदवस्था नहीं होती और जाग्रदवस्था में स्वप्नावस्था नहीं होती और लयावस्था में (अथवा सुषुप्ति में) वे दोनों नहीं होतीं। और इन दोनों के अस्तित्व का लय भी तो नहीं होता। वास्तव में ये तीनों अवस्थाएँ मिथ्या ही हैं, तीनों सत्त्वादि गुणों के द्वारा ये बनाई गई हैं। इस अवस्थात्रय का द्रष्टा तो तीनों गुणों से परे है, वह नित्य है और चैतन्यस्वरूप है। जिस तरह मिट्टी में घड़े की भ्रान्ति होती है और सीप में रजत का भ्रम होता है, उसी प्रकार ब्रह्म में जीवत्व को देखने वाला मनुष्य विनष्ट हो जाता है।

यथा मृदि घटो नाम कनके कुण्डलाभिधा ।
शुक्तौ हि रजतख्यातिर्जीवशब्दार्थता परे ॥14॥
यथैव व्योम्नि नीलत्वं यथा नीरं मरुस्थले ।
पुरुषत्वं यथा स्थाणौ तद्वद्विश्वं चिदात्मनि ॥15॥
यथैव शून्यो वेतालो गन्धर्वाणां पुरं यथा ।
यथाकाशे द्विचन्द्रत्वं तद्वत् सत्ये जगत्स्थितिः ॥16॥
यथा तरङ्गकल्लोलैर्जलमेव स्फुरत्यलम् ।
घटनाम्ना यथा पृथ्वी पटनाम्ना हि तन्तवः ॥17॥

जिस प्रकार मिट्टी में ही घड़े का और कनक में ही कुण्डल का नाम दिया जाता है और जैसे सीप में ही रजत का रूप लिया जाता है, वैसे ही परमात्मा में जीवत्व शब्द का व्यवहार किया जाता है। जिस प्रकार आकाश में नीलत्व होता है, जिस प्रकार मरुमरीचिका में पानी होता है, जिस प्रकार खम्भे में पुरुषत्व होता है, ठीक इसी प्रकार चिदात्मा में जगत् की स्थिति है। (अर्थात् वास्तव में है ही नहीं।) जिस प्रकार वेताल शून्यरूप ही होता है, जिस प्रकार आकाश में गन्धर्वनगरी होती है, जिस तरह आकाश में दो चन्द्र होते हैं, इसी प्रकार सत्यरूप ब्रह्म में जगत् की स्थिति है। (अर्थात् जगत् का कोई

अस्तित्व ही नहीं है।) जिस प्रकार तरंगों के कल्लोल से केवल जल ही स्फुरित होता है, जैसे घट के नाम से पृथ्वी ही कही जाती है, जैसे वस्त्र के नाम से तन्तु ही कहे जाते हैं, उसी तरह—

जगन्नाम्ना चिदाभाति सर्वं ब्रह्मैव केवलम् ।
यथा वन्ध्यासुतो नास्ति यथा नास्ति मरौ जलम् ॥18॥
यथा नास्ति नभोवृक्षस्तथा नास्ति जगत्स्थितिः ।
गृह्यमाणे घटे यद्वन्मृत्तिका भाति वै बलात् ॥19॥
वीक्ष्यमाणे प्रपञ्चे तु ब्रह्मैवाभाति भासुरम् ।
सदैवात्मा विशुद्धोऽस्मि ह्यशुद्धो भाति वै सदा ॥20॥

—जगत् के नाम से चिदात्मा ही प्रकाशित हो रहा है। सब जगह यह चिदात्मा ब्रह्म ही तो है। जिस प्रकार बन्ध्यापुत्र का कोई अस्तित्व नहीं होता, जिस प्रकार मरुभूमि में कोई जल का अस्तित्व नहीं होता, जिस प्रकार आकाश में वृक्ष का अस्तित्व नहीं होता, इसी तरह जगत् का कोई अस्तित्व ही नहीं है। जिस प्रकार घट को देखने पर मिट्टी बलपूर्वक दिखाई ही पड़ती है, उसी प्रकार जब जगत् देखा जाता है तो बलात् तेजोमय ब्रह्म दिखाई ही पड़ता है। वास्तव में तो अस्मि का वाचक (अहम्) आत्मा सत् और विशुद्ध ही है जो सदा अशुद्ध (जगत्) रूप में प्रतीत होता है।

यथैव द्विविधा रज्जुर्ज्ञानिनोऽज्ञानिनोऽनिशम् ।
यथैव मृन्मयः कुम्भस्तद्वद्देहोऽपि चिन्मयः ॥21॥
आत्मानात्मविवेकोऽयं मुधैव क्रियते बुधैः ।
सर्पत्वेन यथा रज्जू रजतत्वेन शुक्तिका ॥22॥
विनिर्णीता विमूढेन देहत्वेन तथात्मता ।
घटत्वेन यथा पृथ्वी जलत्वेन मरीचिका ॥23॥
गृहत्वेन हि काष्ठानि खड्गत्वेनैव लोहता ।
तद्वदात्मनि देहत्वं पश्यत्यज्ञानयोगतः ॥24॥ इति ।

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

जिस प्रकार ज्ञानी की और अज्ञानी की दृष्टि से रस्सी दो प्रकार की हो जाती है और जिस प्रकार मिट्टी से बना घड़ा भी दो प्रकार का हो जाता है, उसी प्रकार ज्ञानी और अज्ञानी की दृष्टि में चित्स्वरूप यह देह भी दो प्रकार का हो जाता है। ज्ञानियों के द्वारा आत्मा और अनात्मा का जो विवेक (भेद) किया जाता है, वह तो गलत ही किया जाता है, क्योंकि रस्सी में सर्प की तरह और सीप में रजत की तरह वह तो मिथ्या ही है। उसमें सत्य का निर्णय तो मूढ़ों के द्वारा ही किया जाता है। मूढ़ ही आत्मा को देहरूप में और पृथ्वी को घटरूप में या मरीचिका को जलरूप में मानता है। जैसे वह लकड़ियों को गृहरूप में, लोहे को खड्ग के रूप में मानता है, वैसे ही अज्ञान के योग से वह देह में आत्मत्व को मानता है।

इस तरह यहाँ चौथा अध्याय पूरा होता है।

❋

पञ्चमोऽध्यायः

पुनर्योगं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्मस्वरूपकम् ।
समाहितमना भूत्वा शृणु ब्रह्मन् यथाक्रमम् ॥1॥

दशद्वारपुरं देहं दशनाडीमहापथम् ।
दशभिर्वायुभिर्व्याप्तं दशेन्द्रियपरिच्छदम् ॥2॥
षडाधारापवरकं षडन्वयमहावनम् ।
चतुष्पीठसमाकीर्णं चतुराम्नायदीपकम् ॥3॥
बिन्दुनादमहालिङ्गविष्णुलक्ष्मीनिकेतनम् ।
देह विष्ण्वालयं प्रोक्तं सिद्धिदं सर्वदेहिनाम् ॥4॥

शिवजी ने आगे कहा कि—हे ब्रह्माजी ! मैं और भी क्रमानुसार गोपनीय ब्रह्मस्वरूप के विषय में कह रहा हूँ। उसे सावधान मन से सुनो। यह देह दस द्वारों (दश इन्द्रियों) वाला नगर है, इसमें दस नाड़ीरूप बड़े-बड़े मार्ग बने हैं। इसमें दश वायु व्याप्त है और यह दश इन्द्रियों से व्याप्त है। छः (चक्रोंरूपी) आधारों से वह घिरा हुआ है। इसमें छः अन्वय रूप बड़े वन (मन्त्र-लय-हठ-राज-भावना-सहज—इन योग सम्प्रदाय रूप वन) बनाये गये हैं। इसमें कामरूपादि पूर्व वर्णित चार पीठ हैं, इसमें वेदरूपी दीपक जगमगा रहे हैं। बिन्दु, नाद, महालिंग, विष्णु और लक्ष्मी का यह निवासस्थान है। इस देह को विष्णु का घर कहा जाता है। यह सभी देहधारियों के लिए सिद्धिदायक बताया गया है।

गुदमेढ्रान्तरालस्थं मूलाधारं त्रिकोणकम् ।
शिवस्य जीवरूपस्य स्थानं तद्धि प्रचक्षते ॥5॥
यत्र कुण्डलिनी नाम परा शक्तिः प्रतिष्ठिता ।
यस्मादुत्पद्यते वायुर्यस्माद्वह्निः प्रवर्तते ॥6॥
यस्मादुत्पद्यते बिन्दुर्यस्मान्नादः प्रवर्तते ।
यस्मादुत्पद्यते हंसो यस्मादुत्पद्यते मनः ॥7॥
तदेतत् कामरूपाख्यं पीठं कामफलप्रदम् ।
स्वाधिष्ठानाह्वयं चक्रं लिङ्गमूलं षडस्रकम् ॥8॥

गुदा और मेढ्र (लिंग) के बीच के प्रदेश में तीन कोनों वाला मूलाधार चक्र स्थापित है। उसको जीवरूप बने हुए शिव का स्थान कहा जाता है। वहाँ पर कुण्डलिनी नाम की पराशक्ति प्रतिष्ठित है। इसमें से पहले वायु (प्राण) उत्पन्न होता है, वायु से अग्नि पैदा होता है। फिर उस अग्नि से बिन्दु उत्पन्न होता है और बिन्दु से नाद उत्पन्न होता है। उस नाद से हंस उत्पन्न होता है और हंस से मन उत्पन्न होता है। इसे 'कामरूप' नाम का पीठ कहा जाता है। क्योंकि वह हमारी कामनाओं का फल देने वाला है। फिर जरा ऊपर लिंग के मूल में स्वाधिष्ठान नाम का चक्र है। वह छः दलों वाला है।

नाभिदेशे स्थितं चक्रं दशास्रं मणिपूरकम् ।
द्वादशारं महाचक्रं हृदये चाप्यनाहतम् ॥9॥
तदेतत् पूर्णगिर्याख्यं पीठं कमलसम्भव ।
कण्ठकूपे विशुद्धाख्यं यच्चक्रं षोडशास्रकम् ॥10॥
पीठं जालन्धरं नाम तिष्ठत्यत्र चतुर्मुख ।
आज्ञा नाम भ्रुवोर्मध्ये द्विदलं चक्रमुत्तमम् ॥11॥
उड्याणाख्यं महापीठमुपरिष्टात् प्रतिष्ठितम् ।
स्थानान्येतानि देहेऽस्मिञ्छक्तिरूपं प्रकाशते ॥12॥

नाभि के प्रदेश में रहा हुआ दश दल वाला चक्र मणिपूरक कहा जाता है। और बारह दलों वाला अनाहत नाम का महाचक्र हृदय में स्थापित है। हे कमलसंभव ब्रह्मा जी ! वह यह पूर्णगिरि नाम का पीठ है। कण्ठकूप में विशुद्ध चक्र नाम का चक्र है। वह चक्र सोलह दलवाला है। हे चतुर्मुख ब्रह्माजी ! यहाँ पर जालन्धर नामक पीठ अवस्थित है। दो भौंहों के बीच आज्ञाचक्र है, वह दो दल वाला है। वह उत्तम चक्र है, यहाँ उड्याण नाम का महापीठ ऊपर के भाग में स्थित है। ये सब इस देह में बने हुए स्थान हैं, इनमें शक्तिरूप प्रकाशित होता है।

स चतस्त्रधरण्यादौ ब्रह्मा तत्राधिदेवता ।
अर्धचन्द्राकृति जलं विष्णुस्तस्याधिदेवता ॥13॥
त्रिकोणमण्डलं वह्नी रुद्रस्तस्याधिदेवता ।
वायोर्बिम्बं तु षट्कोणं सङ्कर्षोऽत्राधिदेवता ॥14॥
आकाशमण्डलं वृत्तं श्रीमन्नारायणोऽत्राधिदेवता ।
नादरूपं भ्रुवोर्मध्ये मनसो मण्डलं विदुः ॥15॥
शाम्भवस्थानमेतत्ते वर्णितं पद्मसम्भव ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि नाडीचक्रस्य निर्णयम् ॥16॥

चार कोने वाली धरणी आदि में ब्रह्मा अधिदेवता हैं, जो अर्धचन्द्राकृति जल है, उसके अधिदेवता विष्णु हैं, त्रिकोण मण्डलाकार वह्नि है और उसके अधिदेवता रुद्र हैं। जो षट्कोण बिम्बाकार वायु है, उसके अधिदेवता संकर्षण हैं। गोलाकार आकाशमण्डल के अधिदेवता श्रीमन्-नारायण हैं। और दोनों भौहों के बीच नादरूप मन का मण्डल कहा गया है। यह जो शांभव स्थान है उसका वर्णन तो हे पद्मसंभव ब्रह्मा जी ! मैं पहले ही (प्रथम अध्याय में ही) आपके समक्ष कह चुका हूँ। अब आगे मैं नाड़ीचक्र का निर्णय कहूँगा।

मूलाधारत्रिकोणस्था सुषुम्ना द्वादशाङ्गुला ।
मूलार्धच्छिन्नवंशाभा ब्रह्मनाडीति सा स्मृता ॥17॥
इडा च पिङ्गला चैव तस्याः पार्श्वद्वये गते ।
विलम्बिन्यामनुस्यूते नासिकान्तमुपागते ॥18॥
इडायां हेमरूपेण वायुर्वामेन गच्छति ।
पिङ्गलायां तु सूर्यात्मा याति दक्षिणपार्श्वतः ॥19॥
विलम्बिनीति या नाडी व्यक्ता नाभौ प्रतिष्ठिता ।
तत्र नाड्यः समुत्पन्नास्तिर्यगूर्ध्वमधोमुखाः ॥20॥

मूलाधार में आधा बाँस काटा गया हो ऐसे आकार (आभा) वाली, मूलाधार के त्रिकोणाकार प्रदेश में अवस्थित, बारह अंगुल के परिमाणवाली सुषुम्ना नाम की नाड़ी है, उसे ब्रह्मनाड़ी भी कहा जाता है। उस सुषुम्ना के दोनों पार्श्वों में इडा और पिंगला नाम की दो नाड़ियाँ हैं। वे दोनों नाड़ियाँ विलम्बिनी नाम की नाड़ी में अनुस्यूत (पिरोयी हुई) हैं और वे दोनों नाड़ियाँ नासिका के अन्तभाग—नथुने तक पहुँची हुई हैं। वाम नथुने से इडा में हेमरूप से (सूर्य नाड़ी से) प्राणवायु पहले आता है। और नासिका के दक्षिण भाग से (दाहिने नथुने से) सूर्यस्वरूप वह वायु जाता है। अब जो विलम्बिनी नाम की नाड़ी है, वह व्यक्त होकर नाभि प्रदेश में प्रतिष्ठित हुई है, उसके थोड़े ऊपर के भाग में नीचे मुख किए हुए नाड़ियाँ उत्पन्न हुई हैं।

तन्नाभिचक्रमित्युक्तं कुक्कुटाण्डमिव स्थितम् ।
गान्धारी हस्तिजिह्वा च तस्मान्नेत्रद्वयं गते ॥21॥
पूषा चालम्बुसा चैव श्रोत्रद्वयमुपागते ।
शूरा नाम महानाडी तस्माद्भ्रूमध्यमाश्रिता ॥22॥
विश्वोदरी तु या नाडी सा भुङ्क्तेऽन्नं चतुर्विधम् ।
सरस्वती तु या नाडी सा जिह्वान्तं प्रसर्पते ॥23॥
राकाह्वया तु या नाडी पीत्वा च सलिलं क्षणात् ।
क्षुतमुत्पादयेद् घ्राणे श्लेष्माणं संचिनोति च ॥24॥

उस स्थान को नाभिचक्र कहा जाता है। कुक्कुट (मुर्गी) के अण्डे की तरह उसका आकार है। वहाँ से गान्धारी और हस्तिजिह्वा नाम की दो नाड़ियाँ दोनों आँखों तक पहुँची हुई हैं और पूषा तथा अलम्बुसा नाम की दो नाड़ियाँ दोनों कानों तक पहुँची हुई हैं। शूरा नाम की एक महानाड़ी उससे उत्पन्न होकर दोनों भौहों के बीच में पहुँची हुई है। जो विश्वोदरी नाम की नाड़ी है, वह चारों प्रकार के अन्न—लेह्य, चोष्य, पेय और खाद्य को ग्रहण करती है। जो सरस्वती नाम की नाड़ी है, वह जीभ के अन्त तक फैली हुई है और जो राका नाम की नाड़ी है, वह पानी पीकर एक क्षण में छींक को पैदा कर देती है और कफ को एकत्रित करती है।

कण्ठकूपोद्भवा नाडी शङ्खिन्याख्या त्वधोमुखी ।
अन्नसारं समादाय मूर्ध्नि सञ्चिनुते सदा ॥25॥
नाभेरधोगतास्तिस्रो नाडयः स्युरधोमुखाः ।
मलं त्यजेत् कुहूर्नाडी मूत्रं मुञ्चति वारुणी ॥26॥
चित्राख्या सीविनी नाडी शुक्लमोचनकारिणी ।
नाडीचक्रमिति प्रोक्तं बिन्दुरूपमतः शृणु ॥27॥

शंखिनी नाम की नाड़ी कण्ठकूप से उत्पन्न होती है, वह नीचे मुख किए हुए है। वह अन्न के सारतत्त्व को इकट्ठा करके सदा मस्तक में रख देती है। नाभि के नीचे के भाग में तीन नाड़ियाँ हैं, ये सब अधोमुखी हैं। इनमें से जो कुहू नाम की नाड़ी है, वह मल का त्याग करती है और जो वारुणी नाम की नाड़ी है, वह मूत्र का त्याग करती है। सीवनी के स्थान में जो चित्रा नाम की नाडी है, वह शुक्ल (शुक्र) का मोचन करने वाली है। इसको नाड़ीचक्र कहा गया है। अब मैं तुम्हें बिन्दुरूप सुनाऊँगा, इसे सुनो।

स्थूलं सूक्ष्मं परं चेति त्रिविधं ब्रह्मणो वपुः ।
स्थूलं शुक्लात्मकं बिन्दुः सूक्ष्मं पञ्चाग्निरूपकम् ॥28॥
सोमात्मकः परः प्रोक्तः सदा साक्षी सदाच्युतः ।
पातालानामधोभागे कालाग्निर्यः प्रतिष्ठितः ॥29॥
स मूलाग्निः शरीरेऽग्निर्यस्मान्नादः प्रजायते ।
बडवाग्निः शरीरस्थो ह्यस्थिमध्ये प्रवर्तते ॥30॥

स्थूल, सूक्ष्म और पर—इस प्रकार के ब्रह्म के तीन रूप होते हैं। इनमें जो स्थूलरूप है, वह शुक्लस्वरूप (शुक्रस्वरूप) बिन्दु के रूप में होता है और जो सूक्ष्म रूप है वह पंचाग्निरूप है, जो पररूप है, वह सोमात्मक है, वह सदा साक्षीस्वरूप है, वह अच्युत (शाश्वत) है। जो पंचाग्नि रूप कहा

गया है, वह पातालों के नीचे जो कालाग्नि प्रतिष्ठित है, वही मूलाग्नि इस शरीर में भी है। इससे नाद उत्पन्न होता है। शरीर में अवस्थित यह वडवाग्नि अस्थियों के बीच रहकर फैलता है। (अर्थात् कालाग्नि ही नादाधार अग्नि होकर शरीर में रहता है।)

काष्ठपाषाणयोर्वह्निर्ह्यस्थिमध्ये प्रवर्तते ।
काष्ठपाषाणजो वह्निः पार्थिवो ग्रहणीगतः ॥31॥
अन्तरिक्षगतो वह्निर्वैद्युतः स्वान्तरात्मकः ।
नभःस्थः सूर्यरूपोऽग्निर्नाभिमण्डलमाश्रितः ॥32॥
विषं वर्षति सूर्योऽसौ स्रवत्यमृतमुन्मुखः ।
तालुमूले स्थितश्चन्द्रः सुधां वर्षत्यधोमुखः ॥33॥
भ्रूमध्यनिलयो बिन्दुः शुद्धस्फटिकसंनिभः ।
महाविष्णोश्च देवस्य तत् सूक्ष्मं रूपमुच्यते ॥34॥

काष्ठ और पाषाण से जन्मा हुआ अग्नि अस्थियों में प्रवर्तित होता है। काष्ठ और पाषाण से उत्पन्न वह पार्थिव अग्नि ही ग्रहणीगत (योषागत) स्त्री में स्थित होता है। और जो अन्तरिक्ष में रहने वाला वैद्युत अग्नि है, वही अपने अन्तर का स्वरूप लिए हुए है। आकाश में रहने वाला जो सूर्यरूप अग्नि है, वही नाभिमंडल में स्थित है। यह सूर्य विष बरसाता है, पर उन्मुख (अभिमुख) होकर वह अमृत का स्राव करता है। तालुप्रदेश में रहने वाला चन्द्र नीचे मुख करके सुधा बरसाता है। दोनों भौहों के बीच में रहने वाला बिन्दु शुद्ध स्फटिक जैसी कान्तिवाला होता है, और वह महाविष्णु देव का रूप समझा जाता है।

एतत् पञ्चाग्निरूपं यो भावयेद् बुद्धिमान् धिया ।
तेन भुक्तं च पीतं च हुतमेव न संशयः ॥35॥
सुखसंसेवितं स्वप्नं सुजीर्णमितभोजनम् ।
शरीरशुद्धिं कृत्वादौ सुखमासनमास्थितः ॥36॥
प्राणस्य शोधयेन्मार्गं रेचपूरककुम्भकैः ।
गुदमाकुञ्च्य यत्नेन मूलशक्तिं प्रपूजयेत् ॥37॥

जो बुद्धिमान मनुष्य अपनी बुद्धि से इस पंचाग्निरूप की भावना करता है, उसका खाया-पिया सब हवन किया हुआ ही हो जाता है, इसमें कोई संशय नहीं है। इस प्रकार जो सुख से निद्रा लेता है, जो पाचक और कम आहार लेता है, ऐसे आहारादि से शरीरशुद्धि करने वाले मनुष्य को चाहिए कि वह रेचक, पूरक और कुंभक के द्वारा पहले प्राणशक्ति के मार्ग को शुद्ध कर ले और फिर गुदा का संकोच करते हुए प्रयत्नपूर्वक मूलशक्ति को पूजे (जगाए)।

नाभौ लिङ्गस्य मध्ये तु उड्याणाख्यं च बन्धयेत् ।
उड्डीय याति तेनैव शक्तितोऽड्याणपीठकम् ॥38॥
कण्ठं सङ्कोचयेत् किञ्चिद्बन्धो जालन्धरो ह्ययम् ।
बन्धयेत् खेचरीमुद्रां दृढचित्तः समाहितः ॥39॥
कपालविवरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा ।
भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी ॥40॥

नाभि और लिंग के बीच के प्रदेश में उड्याणबन्ध करना चाहिए। इसी से प्राण उड़कर शक्ति से उड्याणपीठ तक जाता है। जब थोड़ा-सा कण्ठ का संकोच किया जाता है, तब जालन्धरबन्ध बनता है। दृढ मन वाले (स्थिर बुद्धि वाले) साधक को उसके बाद खेचरी मुद्रा करनी चाहिए। इसमें जीभ को उल्टा करके कपाल की गुहा में (कपाल के छिद्र में) उसको प्रवेश कराना चाहिए और दृष्टि दोनों भौहों के बीच स्थिर रखनी चाहिए। इस तरह खेचरी मुद्रा होती है।

खेचर्या मुद्रितं येन विवरं लम्बिकोर्ध्वतः।
न पीयूषं पतत्यग्नौ न च वायुः प्रधावति ॥41॥
न क्षुधा न तृषा निद्रा नैवालस्यं प्रजायते।
न च मृत्युर्भवेत् तस्य यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् ॥42॥

जिसने खेचरी से अपने कण्ठविवर को ऊँचे लम्बी जीभ करके मुद्रित कर दिया है (बन्द कर दिया है), ऐसे उसका अमृत अग्नि में नहीं गिरता (नष्ट नहीं होता) और वायु दौड़ता नहीं है (प्राणवायु असंयत नहीं रहता)। उसे क्षुधा, तृष्णा, निद्रा, आलस्य आदि कुछ उत्पन्न नहीं होता। जो इस खेचरी मुद्रा को जानता है, उसकी कभी मृत्यु नहीं होती।

ततः पूर्वापरे व्योम्नि द्वादशान्तेऽच्युतात्मके।
उड्याणपीठे निर्द्वन्द्वे निरालम्बे निरञ्जने ॥43॥
ततः पङ्कजमध्यस्थं चन्द्रमण्डलमध्यगम्।
नारायणमनुध्यायेत् स्रवन्तममृतं सदा ॥44॥
भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥45॥

इसके बाद खेचरी मुद्रा के बारह (वर्ष) के अन्त में उड्याण पीठ में, द्वन्द्वरहित, अवलम्बन रहित, अच्युतात्मक—शाश्वत (सहस्राराकाश में) पर और अपर आकाश में, कमल पर विराजमान, चन्द्रमण्डल के मध्य में स्थित, सर्वदा अमृत का स्राव करने वाले नारायण का ही ध्यान करते रहना चाहिए। इससे हृदय की ग्रन्थियाँ टूट जाती हैं। जब उन परात्पर नारायण का ही दर्शन हो गया तब सभी संशय भी मिट जाएँगे। ऐसे नारायण के साक्षात्कारी के सभी कर्म भी क्षीण हो जाते हैं।

अथ सिद्धिं प्रवक्ष्यामि सुखोपायं सुरेश्वर।
जितेन्द्रियाणां शान्तानां जितश्वासविचेतसाम् ॥46॥
नादे मनोलयं ब्रह्मन् दूरश्रवणकारणम्।
बिन्दौ मनोलयं कृत्वा दूरदर्शनमाप्नुयात् ॥47॥
कालात्मनि मनो लीनं त्रिकालज्ञानकारणम्।
परकायमनोयोगः परकायप्रवेशकृत् ॥48॥
अमृतं चिन्तयेन्मूर्ध्नि क्षुत्तृषाविषशान्तये।
पृथिव्यां धारयेच्चितं पातालगमनं भवेत् ॥49॥

अब हे सुरेश्वर! उन जितेन्द्रिय, शान्त, प्राणों को जीतने वाले और मन को वश में रखने वाले योगियों के सुख के उपाय को और उनकी सिद्धि को मैं तुम्हें कहूँगा। हे ब्रह्माजी! नाद में जब मन का लय हो जाता है, तब वह दूरश्रवण की सिद्धि का कारण बनता है। इसके बाद बिन्दु में मन का लय

करके योगी दूरश्रवण की सिद्धि प्राप्त कर सकता है। मन जब कालात्मा में लीन हो जाता है, तब वह त्रिकाल ज्ञान का कारण होता है। और अन्य के शरीर में मन का योग करने से वह अन्य के शरीर में प्रवेश (परकायप्रवेश) कर सकता है। भूख, प्यास और विष की शान्ति के लिए मस्तिष्क में अमृत की भावना करनी चाहिए और पृथ्वी में चित्त की धारणा करने से पाताल में गमन हो सकता है।

सलिले धारयेच्चितं नाम्भसा परिभूयते।
अग्नौ संधारयेच्चित्तमग्निना दह्यते न सः ॥50॥
वायौ मनोलयं कुर्यादाकाशगमनं भवेत्।
आकाशे धारयेच्चित्तमणिमादिकमाप्नुयात् ॥51॥
विराट्रूपे मनो युञ्जन् महिमानमवाप्नुयात्।
चतुर्मुखे मनो युञ्जन् जगत्सृष्टिकरो भवेत् ॥52॥

वह यदि जल में चित्त की अवधारणा (लय) करता है, तो जल से कभी पराभव प्राप्त नहीं करता और अगर वह अग्नि में चित्त की अवधारणा (लय) करता है, तो अग्नि से वह कभी जलता नहीं है। यदि वह वायु में चित्त की अवधारणा करता है (लय कर देता है), तो वह आकाश में गमन कर सकता है और यदि वह आकाश में चित्त की अवधारणा करता है, तो उसे अणिमादि सिद्धियाँ प्राप्त हो जाती हैं। यदि वह अपने मन को विराट्रूप में जोड़ (एकाकार कर) देता है, तब तो वह महिमा महत्तत्त्व को पाता है और यदि चतुर्मुख ब्रह्मा के साथ अपने चित्त की एकात्मता करता है, तब तो वह सृष्टि का कर्ता ही हो जाता है।

इन्द्ररूपिणमात्मानं भावयन् मर्त्यभोगवान्।
विष्णुरूपे महायोगी पालयेदखिलं जगत् ॥53॥
रुद्ररूपे महायोगी संहरत्येव तेजसा।
नारायणे मनो युञ्जन् नारायणमयो भवेत्।
वासुदेवे मनो युञ्जन् सर्वसिद्धिमवाप्नुयात् ॥54॥
यथा संकल्पयेद्योगी योगयुक्तो जितेन्द्रियः।
तथा तत्तदवाप्नोति भाव एवात्र कारणम् ॥55॥

अपने आपको इन्द्ररूप में भावना करने वाला सभी मर्त्य भोगों का भोगने वाला होता है और अपने को विष्णु के रूप में भावना करने वाला महायोगी बन जाता है और अखिल जगत् का पालन करने वाला बन जाता है। अपने आत्मा की रुद्र रूप में भावना करने वाला महायोगी बनता है और वह अपने तेज से जगत् का संहार करता है। अपने मन को नारायण में जोड़ने वाला नारायणमय ही बनता है। और वासुदेव में मन को जोड़ने वाला सभी प्रकार की सिद्धियाँ प्राप्त करता है। योगयुक्त जितेन्द्रिय योगी तो अपने संकल्पों के अनुसार जो-जो भाव जिस-जिस सिद्धि को प्राप्त कराता है उस-उस को प्राप्त कर ही लेता है।

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवः सदाशिवः।
न गुरोरधिकः कश्चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥56॥
दिव्यज्ञानोपदेष्टारं देशिकं परमेश्वरम्।
पूजयेत् परया भक्त्या तस्य ज्ञानफलं भवेत् ॥57॥

यथा गुरुस्तथैवेशो यथैवेशस्तथा गुरुः ।
पूजनीयो महाभक्त्या न भेदो विद्यतेऽनयोः ॥58॥
नाद्वैतवादं कुर्वीत गुरुणा सह कुत्रचित् ।
अद्वैतं भावयेद्भक्त्या गुरोर्देवस्य चात्मनः ॥59॥

गुरु ही ब्रह्मा है, गुरु ही विष्णु है, गुरु ही सदाशिव देव हैं। (अच्युत है ?) गुरु से बढ़कर तीनों लोकों में कोई है ही नहीं। दिव्य परमज्ञान का उपदेश करने वाले परम मार्गदर्शक, परमेश्वरस्वरूप, गुरु को सदैव परमभक्ति के साथ पूजना चाहिए, तभी ज्ञान का फल प्राप्त किया जा सकता है। जैसे गुरु हैं वैसे ही ईश्वर हैं और जैसे ईश्वर हैं, वैसे ही गुरु हैं। बड़ी भक्ति से वे पूजनीय हैं। उन दोनों के बीच हम तो कोई भेद नहीं जानते। ईश्वर और गुरु की अद्वैतता की बात कभी गुरु के आगे नहीं करनी चाहिए, किन्तु उस अद्वैत की भावना मन में तो नित्य रखनी ही चाहिए। गुरु, देव और स्वयं का अद्वैत भाव मन में हमेशा रखना चाहिए।

योगशिखां महागुह्यं यो जानाति महामतिः ।
न तस्य किञ्चिदज्ञातं त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥60॥
न पुण्यपापे नास्वस्थो न दुःखं न पराजयः ।
न चास्ति पुनरावृत्तिरस्मिन् संसारमण्डले ॥61॥

जो महाबुद्धिशाली मनुष्य योगशिखा के इस परमगुह्य ज्ञान को जानता है, उसके लिए तीनों लोकों में कोई भी बात अनजानी नहीं रह जाती। उस पर पुण्य-पाप का कोई प्रभाव नहीं पड़ता : वह कभी अस्वस्थ नहीं होता। उसको कभी न दुःख होता है, न कभी उसकी पराजय ही होती है। इस संसार मण्डल में उसे फिर कभी आना नहीं पड़ता।

सिद्धौ चित्तं न कुर्वीत चञ्चलत्वेन चेतसः ।
तथा विज्ञाततत्त्वोऽसौ मुक्त एव न संशयः ॥62॥ इत्युपनिषत् ।

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

चित्त की चंचलता से प्रेरित होकर कभी भी सिद्धि प्राप्त करने की बुद्धि नहीं करनी चाहिए। इस प्रकार जिसने तत्त्व को जान लिया है वह मुक्त ही है, इसमें कोई संशय नहीं है। ऐसा यह उपनिषद् कहती है।

यहाँ पर पाँचवाँ अध्याय पूरा होता है ।

❋

षष्ठोऽध्यायः

उपासनाप्रकारं मे ब्रूहि त्वं परमेश्वर ।
येन विज्ञानमात्रेण मुक्तो भवति संसृतेः ॥1॥
उपासनाप्रकारं ते रहस्यं श्रुतिसारकम् ।
हिरण्यगर्भ वक्ष्यामि श्रुत्वा सम्यगुपासय ॥2॥
सुषुम्नायै कुण्डलिन्यै सुधायै चन्द्रमण्डलात् ।
मनोन्मन्यै नमस्तुभ्यं महाशक्त्यै चिदात्मने ॥3॥

ब्रह्माजी ने कहा—"हे परमेश्वर ! अब आप मुझे उपासना का प्रकार बताइए, कि जिसके ज्ञानमात्र से मनुष्य संसार से छुटकारा पा सकता है।" तब शंकर ने कहा—"हे हिरण्यगर्भ ! सभी वेदों के साररूप उपासना प्रकार को मैं तुम्हें बता रहा हूँ, उस परम रहस्य को सुनकर तुम उसकी अच्छी तरह से उपासना करो। उपासना का मंत्र यह है—"चिदात्मरूप, महाशक्तिरूप, चन्द्रमण्डल से निकली सुधारूप, मनोन्मनी कुण्डलिनी सुषुम्नारूप तुमको मैं नमस्कार करता हूँ।"

शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका ।
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥4॥
एकोत्तरं नाडिशतं तासां मध्ये परा स्मृता ।
सुषुम्ना तु परे लीना विरजा ब्रह्मरूपिणी ॥5॥
इडा तिष्ठति वामेन पिङ्गला दक्षिणेन तु ।
तयोर्मध्ये परं स्थानं यस्तद्वेद स वेदवित् ॥6॥

हृदयप्रदेश में एक सौ एक नाड़ियाँ स्थित हैं। उनमें से एक मूर्धा (ब्रह्मरन्ध्र) तक पहुँची हुई है। उस नाड़ी के द्वारा ऊपर चढ़ते हुए मनुष्य अमृतत्व को प्राप्त करता है। अन्य जो नाड़ियाँ हैं, वे वहाँ से निकलकर शरीर में सर्वत्र फैल गई हैं। इस शरीर में एक सौ एक नाड़ियाँ हैं, उनमें से यह मुख्य नाड़ी (परा नाड़ी) है, वह सुषुम्ना है, वह परतत्त्व में लीन, ब्रह्मरूपिणी और विरजा है। इस सुषुम्ना के बाँयें भाग में इडा नाडी है और दाहिने भाग में पिंगला नाड़ी स्थित है। इन दोनों के बीच में सुषुम्ना का परम स्थान है। उसे जो जानता है वह वेदों का जानकार माना जाता है।

प्राणान् संधारयेत् तस्मिन् नासाभ्यन्तरचारिणः ।
भूत्वा तत्रायतप्राणः शनैरेव समभ्यसेत् ॥7॥
गुदस्य पृष्ठभाग[illegible]स्मिन् वीणादण्डः स देहभृत् ।
दीर्घास्थिदेहपर्यन्तं ब्रह्मनाडीति कथ्यते ॥8॥
तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मं ब्रह्मनाडीति सूरिभिः ।
इडापिङ्गलयोर्मध्ये सुषुम्ना सूर्यरूपिणी ॥9॥

इडा-पिंगला के बीच के उस स्थान में, नाक के भीतर संचार करते हुए प्राणवायुओं को धारण करना चाहिए। इसमें साधक को वहाँ प्राणों को धीरे-धीरे आयत बढ़ाते-बढ़ाते आगे गति करानी चाहिए। इस शरीर में गुदा के पीछे के भाग में देह को धारण करने वाला पूरे देहपर्यन्त एक लम्बी अस्थि स्थित है, वह वीणादण्ड है। उसे ब्रह्मनाड़ी कहते हैं। उसके अन्त में बहुत छिद्रों वाला जो सूक्ष्म स्थान है, उसे ही विद्वान् लोग ब्रह्मनाड़ी कहते हैं। इडा और पिंगला के बीच में सूर्यरूपिणी सुषुम्ना नाड़ी है।

सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मिन् सर्वगं सर्वतोमुखम् ।
तस्य मध्यगताः सूर्यसोमाग्निपरमेश्वराः ॥10॥
भूतलोका दिशः क्षेत्राः समुद्राः पर्वताः शिलाः ।
दीपाश्च निम्नगा वेदाः शास्त्रविद्याकलाक्षराः ॥11॥
स्वरमन्त्रपुराणानि गुणाश्चैते च सर्वशः ।
बीजं बीजात्मकस्तेषां क्षेत्रज्ञः प्राणवायवः ॥12॥

इस पूर्वोक्त सुषिर (सूक्ष्म छिद्रयुक्त स्थान) में चारों ओर मुखवाला सर्वत्र गतिशील यह सब कुछ प्रतिष्ठित हुआ है। इसके बीच के प्रदेश में सूर्य, सोम, अग्नि और परमेश्वर स्थित हैं। सभी भूतों के लोक, सभी दिशाएँ, सभी क्षेत्र, समुद्र, पर्वत, शिलाएँ, द्वीप, नदियाँ, शास्त्र, विद्या, कला, अक्षर, स्वर, मंत्र, पुराण और सभी गुण—इन सबके बीज इसमें हैं, वह क्षेत्रज्ञ सबका बीजरूप है। इसमें सभी प्राणवायु विद्यमान हैं।

सुषुम्नान्तर्गतं विश्वं तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम्।
नानानाडीप्रसवगं सर्वभूतान्तरात्मनि ॥13॥
ऊर्ध्वमूलमधःशाखं वायुमार्गेण सर्वगम्।
द्विसप्ततिसहस्राणि नाड्यः स्युर्वायुगोचराः ॥14॥
सर्वमार्गेण सुषिरास्तिर्यञ्चः सुषिरात्मकाः।
अधश्चोर्ध्वं च कुण्डल्याः सर्वद्वारनिरोधनात् ॥15॥

सारा विश्व इस सुषुम्ना के अन्तर्गत है। इसी में सब कुछ प्रतिष्ठित है। इसी में से तरह-तरह की नाड़ियाँ उत्पन्न होती हैं और अन्य सभी भूत उत्पन्न होते हैं। इसका मूल ऊपर की ओर है और शाखाएँ निम्न भाग में हैं। वायु के मार्ग से वह सभी जगह गति करता है। बहत्तर हजार नाड़ियाँ वायु की गोचर (विषय) बनी हुई हैं। ये नाड़ियाँ सभी मार्गों में छिद्र वाली हैं, तिरछी हैं, छिद्रात्मक हैं, कुण्डलिनी के ऊपर-नीचे के सभी द्वारों का निरोध होने से वे इसी प्रकार की हुई हैं।

वायुना सह जीवोर्ध्वज्ञानान्मोक्षमवाप्नुयात्।
ज्ञात्वा सुषुम्नां तद्भेदं कृत्वा पायुं च मध्यगम् ॥16॥
कृत्वा तु चैन्दवस्थाने घ्राणरन्ध्रे निरोधयेत्।
द्विसप्ततिसहस्राणि नाडीद्वाराणि पञ्जरे ॥17॥
सुषुम्ना शाम्भवी शक्तिः शेषास्त्वन्ये निरर्थकाः।
हल्लेखे परमानन्दे तालुमूले व्यवस्थिते ॥18॥
अत ऊर्ध्वं निरोधे तु मध्यमं मध्यमध्यमम्।
उच्चारयेत् परां शक्तिं ब्रह्मरन्ध्रनिवासिनीम्।
यदि भ्रमरसृष्टिः स्यात् संसारभ्रमणं त्यजेत् ॥19॥

जीव शक्तिरूप (कुण्डलिनीरूप) प्राणवायु के सहारे ऊर्ध्व का ज्ञान प्राप्त करके मोक्ष को प्राप्त करता है। योगी को सुषुम्ना को और उसके भेद को जानकर, पायु को मध्य में रखकर, प्राणवायु का मध्य में निरोध करने से यह फल होता है। इस शरीररूपी पंजर में बहत्तर हजार नाड़ी द्वार हैं। उनमें सुषुम्ना ही शांभवी शक्ति है। शेष सब तो निरर्थक हैं। उन नाड़ियों के भ्रूमध्य में आए हुए ऐन्दव स्थान में, घ्राण के छेद में, हल्लेख में, तालुमूल में व्यवस्थित परमात्मा में निरोध कर देना चाहिए और फिर उसके भी आगे निरोध करते-करते मध्यम का (अर्थात् तुरीय का) और मध्यमध्यम को (अर्थात् तुर्यतुरीय को) लक्ष्य करके पराशक्ति का उच्चारण करना चाहिए। (षोडशमात्रा के समय तक प्रणवप्रकृति का उच्चारण करना चाहिए)। वह पराशक्ति ब्रह्मरन्ध्र में रहती है (क्योंकि सोलह संख्यापूरक मात्रा पराभूमि है अत: उसका आसन ब्रह्मरन्ध्र है)। वहाँ पर भी यदि भ्रमर दृष्टि हो (कामसंकल्पादि सृष्टि हो), तो आज्ञाचक्र को ही पकड़े रहकर संसारभ्रमण को धैर्य से छोड़ देना चाहिए।

गमागमस्थं गमनादिशून्यं चिद्रूपदीपं तिमिरान्धकारम्।
पश्यामि ते सर्वजनान्तरस्थं नमामि हंसं परमात्मरूपम् ॥20॥
अनाहतस्य शब्दस्य तस्य शब्दस्य यो ध्वनिः।
ध्वनेरन्तर्गतं ज्योतिर्ज्योतिषोऽन्तर्गतं मनः।
तन्मनो विलयं याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥21॥

इसके बाद, अन्त:करणवृत्तियों के आने-जाने को प्रकाशित करने वाले और स्वयं वास्तव में गमनादि से रहित और गाढ़ अन्धकार के सामने चिद्रूप दीपशिखा जैसे, सभी मनुष्यों के अन्तस् में स्थित परमात्मरूप हंस का मैं ध्यान करता हूँ। जो अनाहत शब्द की ध्वनि है, उसकी भी जो ध्वनि है, उस ध्वनि के भीतर ज्योति है, उस ज्योति के भीतर मन है। वह मन भी जहाँ विलय होता है, वही विष्णु का परमपद है (यह परमात्म ध्यान है)।

केचिद्वदन्ति चाधारं सुषुम्ना च सरस्वती।
आधाराज्जायते विश्वं विश्वं तत्रैव लीयते ॥22॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन गुरुपादं समाश्रयेत्।
आधारशक्तिनिद्रायां विश्वं भवति निद्रया ॥23॥
तस्यां शक्तिप्रबोधेन त्रैलोक्यं प्रतिबुध्यते।
आधारं यो विजानाति तमसः परमश्नुते ॥24॥
तस्य विज्ञानमात्रेण नरः पापैः प्रमुच्यते ॥25॥

कुछ लोग सरस्वती और सुषुम्ना को विश्व का आधार मानते हैं। उस आधार से ही विश्व उत्पन्न होता है और आधार में ही लय हो जाता है। इसलिए सभी प्रयत्नों से गुरुचरणों का आश्रय लेना चाहिए। क्योंकि उस आधारशक्ति की निद्रा में यह विश्व भी निद्रा से युक्त हो गया है। (गुरुकृपा द्वारा) उस शक्ति का जागरण हो जाने से तीनों लोक जाग्रत् हो जाते हैं। जो मनुष्य इस आधार को जान लेता है, वह तमस् के परे जो तत्त्व है, उसे प्राप्त कर लेता है। उसके विज्ञान मात्र से ही मनुष्य सभी पापों से मुक्त हो जाता है।

आधारचक्रमहसा विद्युत्पुञ्जसमप्रभा।
तदा मुक्तिर्न सन्देहो यदि तुष्टः स्वयं गुरुः ॥26॥
आधारचक्रमहसा पुण्यपापे निकृन्तयेत्।
आधारवातरोधेन लीयते गगनान्तरे ॥27॥
आधारवातरोधेन शरीरं कम्पते यदा।
आधारवातरोधेन योगी नृत्यति सर्वदा।
आधारवातरोधेन विश्वं तत्रैव दृश्यते ॥28॥

यदि गुरु स्वयं परितुष्ट हो जाए तब तो उस आधारचक्र के तेज से विद्युत्पुंज के समान आभावाली मुक्ति हो ही जाती है, इसमें किसी प्रकार का सन्देह नहीं है। आधारचक्र के तेज से वह पुण्य और पाप को नष्ट कर देता है। आधारवात के रोध से (आधाराब्रह्म में प्राणादि का विलय कर देने से) सब कुछ आकाश में लय हो जाता है, उससे मानो शरीर काँपने लगता है, उससे योगी सदैव नाचने लगता है, उसी आधारवात के रोध से सारा विश्व उस आधार में ही दिखाई देता है।

सृष्टिराधारमाधारमाधारे सर्वदेवताः ।
आधारे सर्ववेदाश्च तस्मादाधारमाश्रयेत् ॥29॥
आधारे पश्चिमे भागे त्रिवेणीसंगमो भवेत् ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः पापात् प्रमुच्यते ॥30॥
आधारे पश्चिमं लिङ्गं कवाटं तत्र विद्यते ।
तस्योद्घाटनमात्रेण मुच्यते भवबन्धनात् ॥31॥
आधारपश्चिमे भागे चन्द्रसूर्यौ स्थिरौ यदि ।
तत्र तिष्ठति विश्वेशो ध्यात्वा ब्रह्ममयो भवेत् ॥32॥

यह सृष्टि अपने आधार को (परमतत्त्व को) अवलम्बित करके ही आधाररूप बनी है। इसी मूल आधार में सभी देवता हैं, इसी आधार पर सब वेद भी अवलम्बित हैं। इसलिए इस मूल आधार का ही आश्रय लेना चाहिए। इस मूलाधार के पश्चिम भाग में इडा, पिंगला और सुषुम्ना का त्रिवेणी संगम होता है। वहाँ स्नान करके, पानी पीकर मनुष्य पाप से मुक्त हो जाता है। उस आधार के पश्चिमलिंग (प्रत्यक्चैतन्य) और उसका कवाट (आवरक ग्रन्थित्रय) आया हुआ है। उस आवरण का उद्घाटन करने मात्र से मनुष्य भवबन्धन से मुक्त हो जाता है। उस मूलाधार के पश्चिम भाग में (सुषुम्ना में) यदि चन्द्र और सूर्य अवस्थित रहे हों (स्थिर रहें) तो वहाँ विश्वेश्वर प्रतिष्ठित हो जाते हैं। उस विश्वेश का ध्यान करने से योगी ब्रह्ममय हो जाता है।

आधारपश्चिमे भागे मूर्तिस्तिष्ठति संज्ञया ।
षट् चक्राणि च निर्भिद्य ब्रह्मरन्ध्राद्बहिर्गतम् ॥33॥
वामदक्षे निरुद्धन्ति प्रविशन्ति सुषुम्नया ।
ब्रह्मरन्ध्रं प्रविश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ॥34॥

आधार के पश्चिम भाग में ब्रह्मादि की (उस-उस चक्र के अलंकारभूत) जो मूर्तियाँ हैं, उनका ध्यान करते हुए साधक छः चक्रों को भेदकर ब्रह्मरन्ध्र से (सुषुम्नारन्ध्र से) पहले जो बाहर था, ऐसे प्राण को वाम-दक्ष में (इडा और पिंगला में) सर्वप्रथम तो रोकता है (प्राण का निरोध करता है) और बाद में सुषुम्ना के द्वारा क्रमशः वे प्राणादि ब्रह्मरन्ध्र में सहस्रारचक्र से उज्ज्वल तुरीय को प्राप्त होते हैं। इस प्रकार वे लोग परमगति को प्राप्त करते हैं।

सुषुम्नायां यदा हंसः अध ऊर्ध्वं प्रधावति ।
सुषुम्नायां यदा प्राणं भ्रामयेद्यो निरन्तरम् ॥35॥
सुषुम्नायां यदा प्राणः स्थिरो भवति धीमताम् ।
सुषुम्नायां प्रवेशेन चन्द्रसूर्यौ लयं गतौ ॥36॥
तदा समरसं भावं यो जानाति स योगवित् ।
सुषुम्नायां यदा यस्य म्रियते मनसो रयः ॥37॥

जब सुषुम्ना में यह प्राण ऊपर-नीचे दौड़ता रहता है और सुषुम्ना में जब मनुष्य प्राण को निरन्तर घुमाता ही रहता है, इसके विपरीत जिन बुद्धिमानों का प्राण सुषुम्ना में स्थिर रहता है और जब सुषुम्ना में प्रवेश करके सूर्य और चन्द्र विलीन हो गए हों। तब जो मनुष्य समरस (चिद्घन) भाव को जान लेता है, वह यथार्थ योग को जानने वाला है। तब ऐसे मनुष्य के मन का वेग सुषुम्ना में मर जाता है।

सुषुम्नायां यदा योगी क्षणैकमपि तिष्ठति ।
सुषुम्नायां यदा योगी क्षणार्धमधितिष्ठति ॥38॥
सुषुम्नायां यदा योगी सुलग्नो लवणाम्बुवत् ।
सुषुम्नायां यदा योगी लीयते क्षीरनीरवत् ॥39॥
भिद्यते च तदा ग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते परमाकाशे ते यान्ति परमां गतिम् ॥40॥

योगी सुषुम्ना में एक क्षणभर भी रहता है, योगी सुषुम्ना में आधा क्षण भी यदि रहता है और योगी सुषुम्ना में पानी में नमक की तरह अच्छी तरह से संलग्न होकर रहे, तो उन सभी कालों में वह दूध में पानी की तरह मिला ही रहता है। उस समय उसकी जीव (इसके भेद) की ग्रन्थि टूट जाती है, उसके सभी संशय कट जाते हैं, परमाकाश में वे सब क्षीण हो जाते हैं। ऐसे योगी परमगति को प्राप्त करते हैं।

गङ्गायां सागरे स्नात्वा नत्वा च मणिकर्णिकाम् ।
मध्यनाडीविचारस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥41॥
श्रीशैलदर्शनान्मुक्तिर्वाराणस्यां मृतस्य च ।
केदारोदकपानेन मध्यनाडीप्रदर्शनात् ॥42॥
अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।
सुषुम्नाध्यानयोगस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥43॥
सुषुम्नायां यदा गोष्ठीं यः कश्चित् कुरुते नरः ।
स मुक्तः सर्वपापेभ्यो निःश्रेयसमवाप्नुयात् ॥44॥

गंगा में और सागर में स्नान किया जाए, और मणिकर्णिका पर स्नान और नमन किया जाए, तो भी वह इस मध्यमनाड़ी सुषुम्ना के चिन्तन की सोलहवीं कला जितना भी पुण्यप्रद नहीं होता। श्रीशैल के दर्शन से मुक्ति मिलती है, काशी में मरण से मुक्ति मिलती है, केदार के जल के पीने से भी मुक्ति मिलती है और मध्यमनाड़ी (सुषुम्ना) के दर्शन से भी वैसी ही मुक्ति मिल जाती है। हजारों अश्वमेध यज्ञ किए जाएँ, सैंकड़ों वाजपेय यज्ञ किए जाएँ, लेकिन वे सब सुषुम्ना के ध्यान की सोलहवीं कला जैसे भी स्वल्पांश में भी योग्य नहीं ठहर सकते। जो कोई भी मनुष्य सदैव सुषुम्ना के विषय में विचार-विमर्श करता रहता है, वह सभी पापों से मुक्त हो जाता है और निःश्रेयस की प्राप्ति कर लेता है।

सुषुम्नैव परं तीर्थं सुषुम्नैव परो जपः ।
सुषुम्नैव परं ध्यानं सुषुम्नैव परा गतिः ॥45॥
अनेकयज्ञदानानि व्रतानि नियमानि च ।
सुषुम्नाध्यानलेशस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥46॥

सुषुम्ना ही परम तीर्थ है, सुषुम्ना ही परम जप है, सुषुम्ना ही परम ध्यान है, सुषुम्ना ही परम गति है। अनेक यज्ञ, दान, व्रत, नियम, ये सब सुषुम्ना के थोड़े से ध्यान की भी सोलहवीं कला (सोलहवें भाग) के बराबर नहीं हो सकते।

ब्रह्मरन्ध्रे महास्थाने वर्तते सततं शिवा ।
चिच्छक्तिः परमा देवी मध्यमे सुप्रतिष्ठिता ॥47॥

मायाशक्तिर्ललाटाग्रभागे व्योमाम्बुजे तथा ।
नादरूपा परा शक्तिर्ललाटस्य तु मध्यमे ॥48॥
भागे बिन्दुमयी शक्तिर्ललाटस्यापरांशके ।
बिन्दुमध्ये च जीवात्मा सूक्ष्मरूपेण वर्तते ॥49॥
हृदये स्थूलरूपेण मध्यमे न तु मध्यमे ॥50॥

ब्रह्मरन्ध्र के बड़े स्थान में सदैव चिति शक्ति रहती है। वह मंगलकारिणी देवी मध्यनाड़ी में सुषुम्ना में सुप्रतिष्ठित होती है। जो माया शक्ति है, वह ललाट के आगे के भाग में है। और आकाश (हृदयाकाश) के कमल में नादरूप पराशक्ति है, तथा ललाट के बीच के भाग में बिन्दुमयी शक्ति अवस्थित हैं और ललाट के ऊपर भाग में बिन्दु के बीच स्थूल रूप में जीवात्मा रहता है। वह जीव मध्यम हृदय में रहता है पर वह भौंहों के मध्य में सरकता नहीं है।

प्राणापानवशो जीवो ह्यधश्चोर्ध्वं च धावति ।
वामदक्षिणमार्गेण चञ्चलत्वान्न दृश्यते ॥51॥
आक्षिप्तो भुजदण्डेन यथोच्चलति कन्दुकः ।
प्राणापानसमाक्षिप्तस्तथा जीवो न विश्रमेत् ॥52॥
अपानः कर्षति प्राणं प्राणोऽपानं च कर्षति ।
हकारेण बहिर्याति सकारेण विशेत् पुनः ॥53॥
हंसहंसेत्यमुं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा ।
तद्विद्वानक्षरं नित्यं यो जानाति स योगवित् ॥54॥

जीव प्राण और अपान के वश में आकर ऊपर और नीचे बाँए और दाँयें मार्ग पर दौड़ता ही रहता है, पर वह चंचल होने से देखा नहीं जा सकता। जिस तरह हाथ से उछाली गई गेंद एकदम उछलती है, उसी प्रकार प्राण और अपान से फेंका गया यह जीव कभी भी आराम प्राप्त नहीं करता। अपान प्राण को खींचता रहता है और प्राण अपान को खींचता रहता है। हकार से प्राण बाहर निकलता है और सकार से फिर भीतर प्रवेश करता है। इस प्रकार जीव 'हंस हंस'—ऐसा मंत्र जपता रहता है। इस अक्षर को जो विद्वान् जानता है, वह नित्य योगविद् ही है।

कन्दोर्ध्वे कुण्डली शक्तिर्मुक्तिरूपाथ योगिनाम् ।
बन्धनाय च मूढानां यस्तां वेत्ति स योगवित् ॥55॥

जब यह कुण्डली अपने स्थान (कन्द) से ऊपर जाती है, तब यह कुण्डलिनी शक्ति योगियों के लिए मुक्तिरूप होती है। और अपने स्थान को नहीं छोड़ने वाली यह मूढ़ों की कुण्डलिनी बन्धन-कारक ही होती है, ऐसा जो जानता है, वह योगवित् कहा जाता है।

भूर्भुवःस्वरिमे लोकाश्चन्द्रसूर्याग्निदेवताः ।
यासु मात्रासु तिष्ठन्ति तत् परं ज्योतिरोमिति ॥56॥
त्रयः कालास्त्रयोः देवास्त्रयो लोकास्त्रयः स्वराः ।
त्रयो वेदाः स्थिता यत्र तत् परं ज्योतिरोमिति ॥57॥

भूः, भुवः और स्वः—ये तीन लोक हैं और चन्द्र, सूर्य और अग्नि उनके देवता हैं। और ये सब जिन मात्राओं में रहते हैं, उन मात्राओं से युक्त परम ज्योति 'ओम्' है। तीन काल हैं, तीन देव

हैं, तीन लोक हैं, तीन स्वर हैं, तीन वेद हैं—ये सब जिसमें रहते हैं, वह परम ज्योतिस्वरूप 'ओम्' है।

चित्ते चलति संसारो निश्चलं मोक्ष उच्यते ।
तस्माच्चित्तं स्थिरीकुर्यात् प्रज्ञया परया विधे ॥58॥
चित्तं कारणमर्थानां तस्मिन् सति जगत्त्रयम् ।
तस्मिन् क्षीणे जगत् क्षीणं तच्चिकित्स्यं प्रयत्नतः ॥59॥

जब चित्त चलता रहता है, तभी संसार होता है, और जब चित्त निश्चल हो जाता है, तब मोक्ष होता है। हे विधि ! इसलिए बड़ी तीक्ष्ण (परम) बुद्धि से चित्त को वश में लाना चाहिए। सभी विषयों का कारण चित्त ही है। यह चित्त है इसीलिए तो ये तीन लोक (जगत्) हैं। चित्त के क्षीण हो जाने से सारा जगत् क्षीण हो जाता है, इस बात का प्रयत्नपूर्वक विचार करते रहना चाहिए।

मनोऽहं गगनाकारं मनोऽहं सर्वतोमुखम् ।
मनोऽहं सर्वमात्मा च न मनः केवलः परः ॥60॥
मनः कर्माणि जायन्ते मनो लिप्यति पातकैः ।
मनश्चेदुन्मनीभूयान्न पुण्यं न च पातकम् ॥61॥
मनसा मन आलोक्य वृत्तिशून्यं यदा भवेत् ।
ततः परं परब्रह्म दृश्यते च सुदुर्लभम् ॥62॥
मनसा मन आलोक्य मुक्तो भवति योगवित् ।
मनसा मन आलोक्य उन्मन्यन्तं सदा स्मरेत् ॥63॥

मैं तो गगनाकार व्यापक मन हूँ, मैं तो चारों ओर मुखवाला मन हूँ, मैं तो सर्वरूप मन हूँ, यह मन नहीं, केवल एक परम पुरुष ही है, वह मैं हूँ। जो कर्म उत्पन्न होते हैं, वह मन ही है, जो पापों से लिप्त होता है, वह मन ही है। वह मन यदि 'उन्मन' हो जाए (मनरहित हो जाए) तो फिर न कोई पुण्य है, न कोई पाप ही है। जब मनुष्य मन से ही मन को देखकर मन को वृत्तियों से शून्य बना देता है, तब वह परम दुर्लभ परब्रह्म दिखाई देता है। योग को जानने वाला साधक मन को मन से ही देखकर मुक्त हो जाता है। मन से मन को जहाँ तक उन्मनीभाव हो वहाँ तक हमेशा देखते रहना चाहिए, स्मरण (चिन्तन) करते रहना चाहिए।

मनसा मन आलोक्य योगनिष्ठः सदा भवेत् ।
मनसा मन आलोक्य दृश्यन्ते प्रत्यया दश ॥64॥
यदा प्रत्यया दृश्यन्ते तदा योगीश्वरो भवेत् ॥65॥
बिन्दुनादकलाज्योतिरबिन्दुर्ध्रुवतारकम् ।
शान्तं च तदतीतं च परं ब्रह्म तदुच्यते ॥66॥

मन से मन का अवलोकन करते हुए हमेशा योगनिष्ठ रहना चाहिए। मन को मन से देखते हुए दश प्रत्यय जब एक दिखाई देते हैं, जब ऐसा प्रत्यय दीख पड़ता है, तब साधक योगीश्वर हो जाता है। बिन्दु, नाद, कला, ज्योति, रवि, इन्दु, ध्रुव, तारक और शान्ततत्त्व—जो उन सबसे अतीत है वह परब्रह्म कहा जाता है। अपने अज्ञान की दृष्टि में जो ये दस प्रत्यय पहले थे वह परब्रह्म ही है, ऐसा प्रत्यय जब होता है, तब ब्रह्मसाक्षात्कार होता है, यह यहाँ तात्पर्य है।

हसत्युल्लसति प्रीत्या क्रीडते मोदते तदा ।
तनोति जीवनं बुद्ध्या बिभेति सर्वतो भयात् ॥67॥
रोधते बुध्यते शोके मुह्यते नवसम्पदा ।
कम्पते शत्रुकार्येषु कामेन रमते हसन् ॥68॥
स्मृत्वा कामरतं चित्तं विजानीयात् कलेवरे ।
यत्र देशे वसेद्वायुश्चित्तं तद्वसते ध्रुवम् ॥69॥
मनश्चन्द्रो रविर्वायुर्दृष्टिरग्निरुदाहृतः ।
बिन्दुनादकला ब्रह्मन् विष्णुब्रह्मेशदेवताः ॥70॥

प्राण और चित्त के अनिवार्य साहचर्य से मनुष्य हँसता है, उल्लसित होता है, प्रेम से खेलता है, आनन्द करता है, बुद्धि से जीवन को आगे बढ़ाता है, चारों ओर भय से डरता रहता है, शोक से रुकता है, नवीन संपदा से और शोक से मोहित होता है, शत्रुओं के कार्यों में काँपता है, कामना में हँसता हुआ रमण करता है, शरीर में कामना में रत इस चित्त को स्मृति से जान लेना चाहिए, कि जिस प्रदेश में वायु बसता है, उसी प्रदेश में चित्त भी अवश्य ही बसता है। मन चन्द्र है, वायु सूर्य है, और दृष्टि अग्नि है, ऐसा कहा गया है। हे ब्रह्माजी ! इसी प्रकार बिन्दु, नाद और कला भी क्रमशः ब्रह्मा, विष्णु और महेश देवता ही हैं।

सदा नादानुसन्धानात् संक्षीणा वासना भवेत् ।
निरञ्जने विलीयेत मरुन्मनसि पद्मज ॥71॥
यो वै नादः स वै बिन्दुस्तद्वै चित्तं प्रकीर्तितम् ।
नादो बिन्दुश्च चित्तं च त्रिभिरैक्यं प्रसाधयेत् ॥72॥
मन एव हि बिन्दुश्च उत्पत्तिस्थितिकारणम् ।
मनसोत्पद्यते बिन्दुर्यथा क्षीरं घृतात्मकम् ॥73॥

सदैव नादानुसन्धान करते रहने से वासना एकदम क्षीण हो जाती है। हे ब्रह्माजी ! तब निरंजन (निष्कलंक) मन में वायु विलीन हो जाता है। जो नाद है वही बिन्दु है और वही चित्त है। नाद, बिन्दु और चित्त—इन तीनों का ऐक्य साधना चाहिए। और मन ही बिन्दु है, वह उत्पत्ति और स्थिति का कारण है। मन से ही बिन्दु की उत्पत्ति होती है। जैसे दूध घृतमय (घृत का कारण) है, वैसे ही मन बिन्दु का कारण है।

षट् चक्राणि परिज्ञात्वा प्रविशेत् सुखमण्डलम् ।
प्रविशेद्वायुमाकृष्य तथैवोर्ध्वं नियोजयेत् ॥74॥
वायुं बिन्दुं तथा चक्रं चित्तं चैव समभ्यसेत् ।
समाधिनैकेन सममृतं यान्ति योगिनः ॥75॥

छः चक्रों को जानकर (भेदकर) सुख मण्डल में (मनोविलय) में प्रवेश करना चाहिए। इसके लिए वायु को भीतर खींचकर उसका ऊपर के प्रदेश में विनियोजन करना चाहिए। वायु, बिन्दु, चक्र और चित्त का अच्छी तरह अभ्यास करना चाहिए। ऐसा करके योगी लोग एक ही समाधि के द्वारा समरूप अमृत को प्राप्त करके कृतकृत्य हो जाते हैं।

यथाग्निर्दारुमध्यस्थो नोत्तिष्ठेन्मथनं विना ।
विना चाभ्यासयोगेन ज्ञानदीपस्तथा न हि ॥76॥

घटमध्ये यथा दीपो बाह्ये नैव प्रकाशते ।
भिन्ने तस्मिन् घटे चैव दीपज्वालावभासते ॥77॥
स्वकायं घटमित्युक्तं यथा जीवो हि तत्पदम् ।
गुरुवाक्यसमं भिन्ने ब्रह्मज्ञानं प्रकाशते ॥78॥
कर्णधारं गुरुं प्राप्य तद्वाक्यं प्लववद्दृढम् ।
अभ्यासवासनाशक्त्या तरन्ति भवसागरम् ॥79॥ इत्युपनिषत् ।

इति षष्ठोऽध्यायः ।

इति योगशिखोपनिषत्समाप्ता ।

जिस तरह काष्ठ में रहने वाला अग्नि मन्थन के बिना प्रकट नहीं होता, इसी प्रकार अभ्यासरूपी योग के बिना ज्ञानरूपी दीपक प्रज्वलित नहीं हो सकता। जिस तरह घड़े के बीच में रखा गया दीपक घट से बाहर प्रकाश नहीं देता और उसी घड़े को फोड़ देने से दीप की ज्वाला दिखाई पड़ती है उसी प्रकार हमारा शरीर घड़े जैसा कहा गया है और जीव ही तत्पद है और गुरुवाक्य के समान भेदन से ही वह ब्रह्म (जो जीवरूप में पहले प्रकाशित नहीं था वही) प्रकाशित हो उठता है। इसलिए कर्णधार-रूप गुरु के पास जाकर उनके वाक्यरूपी नाव में अभ्यास के संस्कारों से युक्त होकर शिष्य लोग इस भवसागर को पार कर जाते हैं।

यहाँ छठा अध्याय पूरा हुआ होता है।

इस प्रकार योगाशिखोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु । सह नौ.....मा विद्विषावहै । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

❋

(66) तुर्यातीतावधूतोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

शुक्लयजुर्वेदीय इस उपनिषद् में केवल एक वड़ी कण्डिका में आदिनारायण और ब्रह्माजी के संवाद के रूप में तुर्यातीत-अवधूत का आचारविचार, वर्तन आदि बताया है। इस उपनिषत् को 'तुर्यातीतोपनिषत्' भी कहते हैं। आदिनारायण के बताए हुए इस मार्ग पर चलकर व्यक्ति अपने जीवन का परमलक्ष्य (मोक्ष) प्राप्त कर सकता है। उपनिषत् के अन्त में इस उपनिषत् की महत्ता का कथन है।

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं—पूर्णमेवावशिष्यते। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (पैंगलोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

अथ तुरीयातीतावधूतानां कोऽयं मार्गस्तेषां का स्थितिरिति सर्वलोकपितामहो भगवन्तं पितरमादिनारायणं परिसमेत्योवाच। तमाह भगवान् नारायणः। योऽयमवधूतमार्गस्थो लोके दुर्लभतरो न तु बाहुल्यो यद्येको भवति स एव नित्यपूतः, स एव वैराग्यमूर्तिः, स एव ज्ञानाकारः, स एव वेदपुरुष इति ज्ञानिनो मन्यन्ते। महापुरुषो यस्तच्चित्तं मय्येवावतिष्ठते। अहं च तस्मिन्नेवावस्थितः। सोऽयमादौ तावत् क्रमेण कुटीचको बहूदकत्वं प्राप्य, बहूदको हंसत्वमवलम्ब्य, हंसः परमहंसो भूत्वा, स्वरूपानुसन्धानेन सर्वप्रपञ्चं विदित्वा, दण्डकमण्डलुकटिसूत्रकौपीनाच्छादनं स्वविध्युक्तक्रियादिकं सर्वमप्सु संन्यस्य, दिगम्बरो भूत्वा, विवर्णजीर्णवल्कलाजिनपरिग्रहमपि सन्त्यज्य, तदूर्ध्वममन्त्रवदाचरन्, क्षौराभ्यङ्गस्नानोर्ध्वपुण्ड्रादिकं विहाय, लौकिकवैदिकमप्युपसंहृत्य, सर्वत्र पुण्यापुण्यवर्जितो ज्ञानाज्ञानमपि विहाय, शीतोष्णसुखदुःखमानावमानं निर्जित्य, वासनात्रयपूर्वकं निन्दाऽनिन्दागर्वमत्सरदम्भदर्पेच्छाद्वेषकामक्रोधलोभमोहहर्षामर्षासूयात्मसंरक्षणादिकं दग्ध्वा, स्ववपुः कुणपाकारमिव पश्यन्, अयत्नेनानियमेन लाभालाभौ समौ कृत्वा, गोवृत्त्या प्राणसन्धारणं कुर्वन् यत् प्राप्तं तेनैव निर्लोलुपः, सर्वविद्यापाण्डित्यप्रपञ्चं भस्मीकृत्य, स्वरूपं गोपयित्वा, ज्येष्ठाज्येष्ठत्वानपलापकः, सर्वोत्कृष्टत्वसर्वात्मकत्वाद्वैतं कल्पयित्वा, मत्तो व्यतिरिक्तः कश्चिन्नान्योऽस्तीति भावयन्, देवगुह्यादिधनमात्मन्युपसंहृत्य, दुःखेन नोद्विग्नः, सुखेन नानुमोदकः, रागे निःस्पृहः, सर्वत्रशुभाशुभयोरनभिस्नेहः,

सर्वेन्द्रियोपरमः, स्वपूर्वापन्नाश्रमाचारविद्याधर्मप्राभवमननुस्मरन्, त्यक्तवर्णाश्रमाचारः, सर्वदा दिवानक्तसमत्वेनास्वप्नः, सर्वत्र सर्वदा संचारशीलः, देहमात्रावशिष्टः, जलस्थलकमण्डलुः, सर्वदानुन्मत्तो बालोन्मत्तपिशाचवदेकाकी संचरन्, असंभाषणपरः स्वरूपध्यानेन निरालम्बमवलम्व्य, स्वात्मनिष्ठानुकूल्येन सर्वं विस्मृत्य, तुरीयातीतोऽवधूतवेषेणाद्वैतनिष्ठापरः, प्रणवात्मकत्वेन देहत्यागं करोति यः सोऽवधूतः स कृतकृत्यो भवतीत्युपनिषत् ॥1॥

इति तुर्यातीतावधूतोपनित्समाप्ता।

सर्वलोक के पितामह ब्रह्मा जी ने भगवान् आदिनारायण पिता के पास जाकर पूछा कि—"तुरीयातीत अवधूतों का यह कौन-सा मार्ग है और उनकी स्थिति कैसी होती है ?" तब भगवान् नारायण ने कहा कि—जो यह अवधूत के मार्ग में रहता है, वह तो इस लोक में दुर्लभ है, उन (अवधूतों) का बाहुल्य नहीं होता। और यदि एकाध कहीं मिलता है, तो वह तो सदैव पवित्र होता है, वही वैराग्यमूर्ति होता है, वही ज्ञानस्वरूप होता है, वही देवपुरुष होता है, ऐसा ज्ञानी लोग मानते हैं। वह महापुरुष होता है, उसका चित्त मुझमें ही रहता है और मैं भी तो उसी में रहा हुआ हूँ। वह यह पहले तो कुटीचक होता है, उसमें से बहूदकत्व प्राप्त करके और बहूदक होकर हंसत्व को प्राप्त करके और हंस से फिर परमहंस होकर के स्वरूपानुसन्धान से इस सभी जगत् को जानकर दण्ड, कमण्डलु, कटिमेखला, कौपीन, आच्छादनवस्त्र और अपनी विधि की (योग्य) क्रिया आदि का सबका पानी में संन्यास (त्याग) करके दिगम्बर (निर्वस्त्र) होकर, रंगहीन, पुराने फटे-फूटे वल्कल, चर्म, आदि के परिग्रह को भी छोड़कर इसके बाद मंत्ररहित की तरह आचरण करता हुआ, क्षौर, अभ्यंग, स्नान, ऊर्ध्वपुण्ड्र आदि को छोड़कर, लौकिक-वैदिक सब कुछ समेटकर पुण्य-अपुण्य से रहित और सर्वत्र ज्ञान-अज्ञान को भी छोड़कर, शीत, उष्ण, सुख, दुःख, मान, अपमान आदि पर विजय प्राप्त करके, तीनों वासनाओं के साथ निन्दा, अनिन्दा, गर्व, मत्सर, दम्भ, द्वेष, काम, क्रोध, लोभ, मोह, अमर्ष, असूया, आत्मरक्षण आदि को जलाकर अपने शरीर को मुर्दे की तरह मानते हुए प्रयत्न और नियम के बिना लाभ और अलाभ को समान बनाकर, गोवृत्ति से (जो कुछ मिल जाए उसी से) ही प्राणों को टिकाए रखकर निर्लोलुप होकर, सर्वविद्या और पाण्डित्य के प्रपंच को भस्म करके, अपने वास्तविक स्वरूप को छिपाकर, पहले के छोटे-बड़े के भाव को दिखावे को दूर न करते हुए अपने में ही सर्वोत्कृष्टता और सर्वात्मकत्वरूप अद्वैत की कल्पना (भावना) करके 'मेरे सिवा अन्य कोई है ही नहीं'—ऐसा मानते हुए वह देव, गुरु आदि को अपने ही भीतर समेटकर दुःख में खिन्न नहीं होता और सुख में प्रसन्न भी नहीं होता। वह कहीं राग-आसक्ति नहीं करता। वह सभी जगह (शुभ और अशुभ में) स्नेह नहीं रखता। वही सभी इन्द्रियों के उपरम वाला (संयम वाला) होता है। वह अपने पूर्व के आश्रम, धर्म, विद्या, प्रभाव आदि का स्मरण नहीं करता और वर्णाश्रम के आचारों का परित्याग कर देता है। वह रात और दिन को समान मानता है। अतः बिना निद्रा के सदा सर्वत्र भ्रमण करता रहता है। वह शरीरमात्र से ही यहाँ अवशिष्ट है। शेष वास्तव में तो वह ब्रह्मरूप ही हो गया हुआ है। जलाशय

ही उसका कमण्डलु होता है। यों भीतर तो वह सदा अनुन्मत्त ही रहता है, परन्तु, बाहर से वह बालक, उन्मत्त और पिशाच की तरह अकेला ही घूमता रहता है। वह किसी से कुछ भी बोलता नहीं है। अपने स्वरूप के ध्यान में वह निरालम्ब (परब्रह्म) का अवलम्बन करके अपनी आत्मनिष्ठा के योग्य ही शेष का सब कुछ भूलकर जो तुरीयातीत अवधूत का वेश धारण करके सतत अद्वैत निष्ठापरायण रहता है। और प्रणवभाव में निमज्जन करता हुआ अपने देह का त्याग करता है और कृतकृत्य हो जाता है। यही इस उपनिषत् का प्रतिपादन है।

इस प्रकार तुर्यातीतावधूतोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं----पूर्णमेवावशिष्यते। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

(67) संन्यासोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यह सामवेदीय उपनिषद् दो अध्यायों में बँटी हुई है। प्रथम अध्याय में संन्यास का स्वरूप और उसकी ग्रहण-पद्धति तथा आचार आदि का विशद विवरण है। दूसरा अध्याय बहुत बड़ा है जिसमें साधनचतुष्टय से लेकर संन्यासाधिकार का विशद वर्णन है। इसमें संन्यासी के चार प्रकार बताए हैं—1. वैराग्य संन्यासी, 2. ज्ञान संन्यासी, 3. ज्ञान-वैराग्य संन्यासी और 4. कर्म संन्यासी। और आगे चलकर छः प्रकार के संन्यासियों का क्रम बताया गया है। ये हैं—कुटीचक, बहूदक, हंस, परमहंस, तुरीयातीत और अवधूत। इसी के अनुपात में उपनिषत्कार ने आत्मज्ञान की स्थिति और स्वरूप भी बताया है। संन्यासी के आचरण एवं यदृच्छया प्राप्त भोजन में परितोष आदि का भी कथन किया गया है। आत्मचिन्तन, प्रणवजप आदि से युक्त मनुष्य को मोक्ष का अधिकारी कहा गया है।

शान्तिपाठः

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि----ते मयि सन्तु। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (महोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

प्रथमोऽध्यायः

हरि ॐ अथातः संन्यासोपनिषदं व्याख्यास्यामः। योऽनुक्रमेण संन्यस्यति स संन्यस्तो भवति। कोऽयं संन्यास उच्यते? कथं संन्यस्तो भवति? य आत्मानं क्रियाभिर्गुप्तं करोति मातरं पितरं भार्यां पुत्रान् बन्धूननुमोदयित्वा ये चास्यर्त्विजस्तान् सर्वांश्च पूर्ववद्वृणीत्वा वैश्वानरेष्टिं निर्वपेत्। सर्वस्वं दद्यात् यजमानस्य। गा ऋत्विजः। सर्वैः पात्रैः समारोप्य यदाहवनीये गार्हपत्ये वान्वाहार्यपचने सभ्यावसथ्ययोश्च प्राणापानव्यानोदानसमानान् सर्वान् सर्वेषु समारोपयेत्। सशिखान् केशान् विसृज्य यज्ञोपवीतं छित्त्वा पुत्रं दृष्ट्वा, त्वं यज्ञस्त्वं सर्वमित्यनुमन्त्रयेत्। यद्यपुत्रो भवत्यात्मानमेवेमं ध्यात्वाऽनवेक्षमाणः प्राचीमुदीचीं वा दिशं प्रव्रजेत्। चतुर्षु वर्णेषु भैक्षचर्यं चरेत्। पाणिपात्रेणाशनं कुर्यादौषधवदशनमाचरेदौषधवदशनं प्राश्नीयाद्यथालाभमश्नीयात् प्राणसंधारणार्थं यथा मेदोवृद्धिर्न जायते। कृशो भूत्वा ग्राम एकरात्रम्, नगरे पञ्चरात्रम्, चतुरो मासान् वार्षिकान् ग्रामे वा नगरे वापि वसेत्। पक्षा वै मासो इति द्वौ मासौ वा वसेत्। विशीर्णवस्त्रं वल्कलं वा

प्रतिगृह्णीयात्, नान्यत् प्रतिगृह्णीयात्, यद्यशक्तो भवति क्लेशतस्तप्यते तप इति। यो वा एवं क्रमेण संन्यस्यति, यो वा एवं पश्यति, किमस्य यज्ञोपवीतं कास्य शिखा कथं वास्योपस्पर्शनमिति। तं होवाच। इदमेवास्य यज्ञोपवीतं यदात्मध्यानम्, या विद्या सा शिखा, नीरैः सर्वत्रावस्थितैः कार्यं निर्वर्तयन्नुदरपात्रेण। जलतीरे निकेतनम्। ब्रह्मवादिनो वदन्त्यस्तमित आदित्ये कथं चास्योपस्पर्शनमिति। तान् होवाच यथाहानि तथा रात्रौ नास्य नक्तं न दिवा। तदप्येतदृषिणोक्तम्। सकृद्दिवा हैवास्मै भवतीति। य एवं विद्वानेतेनात्मानं सन्धत्ते ॥1॥

इति प्रथमोऽध्यायः।

अब हम संन्यासोपनिषद् की व्याख्या कर रहे हैं। जो मनुष्य क्रमानुसार जगत् का त्याग करता है, वह संन्यासी होता है। यह संन्यास क्या है ? संन्यास कैसे होता है ? जो आत्मोन्नति के लिए माता-पिता, पत्नी-पुत्र, तथा भाई की अनुमति लेकर पूर्वोक्त क्रियाओं को छोड़ देता है, जो नित्य के नियमानुसार ऋत्विजों को मान-सम्मान देते हुए वैश्वानरयाग करता हो, उसे इस पावन प्रसंग पर सब कुछ का दान कर देना चाहिए। और ऋज्विज को पात्रों के साथ उस सभी सामग्री का होम कर देना चाहिए। संन्यासी को चाहिए कि वह आहवनीय, गार्हपत्य और दक्षिणाग्नि—तीनों अग्नियों तथा सभ्य और आवसथ्य अग्नि को प्राण, अपान, व्यान, उदान और समान—इन पाँचों वायुओं में आरोपित कर दे। उसे शिखासहित केशों का मुण्डन करा देना चाहिए। उपवीत को छोड़ देना चाहिए। पुत्र को देखकर कहना चाहिए कि 'तुम यज्ञरूप हो, तुम सर्वस्वरूप हो।' यदि पुत्र न हो तो उसे अपनी आत्मा को ही ऐसा उपदेश देकर पूर्व या उत्तर दिशा में चला जाना चाहिए। चारों वर्णों से भिक्षा स्वीकार करनी चाहिए। भोजन को औषधि मानना चाहिए। हाथ को ही पात्र बनाकर उसमें खाना चाहिए। जितना मिले उतना ही खाना चाहिए। केवल प्राणधारण की दृष्टि से ही खाना चाहिए, कि जिससे चर्बी न बढ़े। दुबले-पतले शरीर वाले रहकर उसे गाँव में एक रात, नगर में पाँच रात रहना चाहिए। चातुर्मास में एक ही गाँव या नगर में रुक जाना चाहिए। अथवा तो पखवारे को ही मास मानकर दो महीनों तक ठहर जाना चाहिए। फटे-पुराने वस्त्रों को या वल्कल को ही धारण करना चाहिए। अन्य वस्त्र नहीं रखना चाहिए। अशक्त होकर भी इसे सहना तप कहा जाता है। जो इस प्रकार क्रम से संन्यासी होता है उसके लिए तो क्या यज्ञोपवीत ? क्या शिखा ? कैसा आचमन ? इन प्रश्नों के उत्तर ये हैं कि आत्मध्यान ही संन्यासी का यज्ञोपवीत है, विद्या ही उसकी शिखा (चोटी) है, सभी जगह में प्राप्त जल के लिए पेट ही उस संन्यासी का पात्र है तथा जलाशय का तट ही उसका आश्रयस्थान होता है। ब्रह्मवादी लोग कहते हैं, कि उसके लिए सूर्य का अस्ताचल की ओर गमन करने पर आचमन किस तरह होता है ? तो इसका उत्तर यह है कि इस प्रकार के संन्यासी के लिए रात और दिन एक समान ही होते हैं। उसके लिए न रात होती है न दिन होता है। जो संन्यासी (अथवा साधक भी) सतत अपने आत्मानुसन्धान में ही लगा रहता है उसके लिए सदैव दिन ही है, ऐसा ऋषि ने कहा है।

यहाँ प्रथम अध्याय पूरा हुआ।

❋

द्वितीयोऽध्यायः

चत्वारिंशत्संस्कारसंपन्नः सर्वतो विरक्तश्चित्तशुद्धिमेत्याशासूयेर्ष्याहङ्कारं दग्ध्वा साधनचतुष्टयसम्पन्न एव संन्यस्तुमर्हति ॥1॥

चालीस संस्कारों से युक्त, सभी तरह (पूर्णरूप) से विरक्त, चित्तशुद्धि को प्राप्त करके आशा, असूया, ईर्ष्या और अहंकार को जलाकर चार साधनों (विवेक, वैराग्य, षट्सम्पत्ति और मुमुक्षुत्व) से युक्त होकर मनुष्य संन्यास का अधिकारी बन सकता है।

संन्यासे निश्चयं कृत्वा पुनर्न च करोति यः।
स कुर्यात् कृच्छ्मात्रं तु पुनः संन्यस्तुमर्हति ॥2॥
संन्यासं पातयेद्यस्तु पतितं न्यासयेत्तु यः।
संन्यासविघ्नकर्ता च त्रीनेतान् पतितान् विदुः ॥3॥

जो साधक संन्यास लेने का एक बार निश्चय करके फिर संन्यास नहीं लेता, वह बड़े-बड़े तपव्रत करके ही बाद में संन्यास लेने योग्य बनता है। जो संन्यासी अपने पतन से संन्यास का पतन कर डालता है (संन्यास को लज्जास्पद बनाता है) और जो ऐसे पतित गिरे हुए को संन्यास की दीक्षा देता है, वह अथवा जो संन्यासधर्मग्रहण में बाधा डालता है वह—ये तीनों बड़े पापी समझे जाते हैं।

अथ षण्डः पतितोऽङ्गविकलः स्त्रैणो बधिरोऽर्भको मूकः पाषण्डश्चक्री लिङ्गी कुष्ठी वैखानसहरद्विजौ भृतकाध्यापकः शिपिविष्टोऽनग्निको नास्तिको वैराग्यवन्तोऽप्येते न संन्यासार्हाः। संन्यस्ता यद्यपि महावाक्योपदेशे नाधिकारिणः ॥4॥

नपुंसक, पतित, विकलांग, स्त्री जैसे स्वभाववाला, बधिर, बालक, बकवास करने वाला, पाखण्डी, कुचक्र (कौभाण्ड) करने वाला, कोढ़ी, वैखानस और भ्रष्ट ब्राह्मण, वेतनभोगी अध्यापक, अजितेन्द्रिय, अग्निहोत्र से वंचित और नास्तिक—ये लोग विरक्त हो गए हों, तो भी संन्यास दीक्षा के लिए योग्य नहीं हैं। यदि उन्हें संन्यास कदाचित् दिया भी जाए, तो भी वे महावाक्यों के उपदेश के लिए तो अधिकारी हैं ही नहीं।

आरूढपतितापत्यं कुनखी श्यावदन्तकः।
क्षयी तथाङ्गविकलो नैव संन्यस्तुमर्हति ॥5॥
संप्रत्यवसितानां च महापातकिनां तथा।
व्रात्यानामभिशस्तानां संन्यासं नैव कारयेत् ॥6॥
व्रतयज्ञतपोदानहोमस्वाध्यायवर्जितम्।
सत्यशौचपरिभ्रष्टं संन्यासं नैव कारयेत्।
एते नार्हन्ति संन्यासमातुरेण विना क्रमम् ॥7॥

आरूढ़ होकर पतित हुए मनुष्य की सन्तान, निकृष्ट नख से युक्त, मैले दुर्गन्धी दाँत वाले, क्षयरोगी, विकलांग, आदि लोग संन्यास धर्म की दीक्षा लेने योग्य नहीं हैं। जो मनुष्य व्रत, यज्ञ, तप, दान, होम और स्वाध्याय से रहित हैं, सत्य और पवित्रता से रहित हैं, ऐसे मनुष्यों को संन्यास की दीक्षा नहीं देनी चाहिए। परन्तु ऐसे लोग यदि चाहें तो आतुर संन्यासी हो सकते हैं, परन्तु संन्यास के नियमानुसार तो ऐसे लोग संन्यासी नहीं हो सकते।

ॐ भूः स्वाहेति शिखामुत्पाट्य यज्ञोपवीतं बहिर्न निवसेत्। यशो बलं ज्ञानं वैराग्यं मेधां प्रयच्छेति यज्ञोपवीतं छित्त्वा ॐ भूः स्वाहेत्यप्सु वस्त्रं कटिसूत्रं च विसृज्य संन्यस्तं मयेति त्रिवारमभिमन्त्रयेत् ॥8॥

'ॐ भूः स्वाहा' यह मंत्र पढ़कर शिखा (चोटी) को पहले दूर कर दे। उस समय यज्ञोपवीत को यों ही रहने दे। बाद में—'हे यज्ञ! आप हमें यश, बल, ज्ञान, वैराग्य और मेधा दो'—ऐसा मंत्र कहकर यज्ञोपवतीत को काटकर बाद में 'ॐ भूः स्वाहा'—इस मंत्र को बोलकर वस्त्र और कटि-मेखला को पानी में विसर्जित करके 'मैंने संन्यास ले लिया' इस मंत्र का तीन बार उच्चारण करे।

संन्यासिनं द्विजं दृष्ट्वा स्थानाच्चलति भास्करः।
एष मे मण्डलं भित्त्वा परं ब्रह्माधिगच्छति ॥9॥
षष्टिं कुलान्यतीतानि षष्टिमागामिकानि च।
कुलान्युद्धरते प्राज्ञः संन्यस्तमिति यो वदेत् ॥10॥
ये च संतानजा दोषा ये दोषा देहसंभवाः।
प्रैषाग्निर्निर्दहेत् सर्वांस्तुषाग्निरिव काञ्चनम् ॥11॥
सखा मा गोपायेति दण्डं परिग्रहेत् ॥12॥

संन्यासी बने हुए द्विज को देखकर सूर्य भी अपने स्थान से चलायमान होने लगता है। क्योंकि उसे लगता है कि कहीं यह द्विज (संन्यासी) मेरे मण्डल को भेदकर ब्रह्म को प्राप्त हो जाएगा। जो ब्राह्मण संन्यासी, 'मैं संन्यासी हो गया हूँ'—ऐसा स्वीकृति-कथन करता है, वह अपने से पहले की साठ पीढ़ियों को और आने वाली साठ पीढ़ियों को भवसागर से पार करा देता है। संन्यासी के जो संततिजन्य दोष हैं और जो अपने शरीरजन्य दोष हैं, उन सभी को वह जैसे तुषों से उत्पन्न किया गया अग्नि सुवर्ण की मलिनता को दूर कर देता है, वैसे ही दूर कर देता है। और 'हे सखा! तुम हमारी रक्षा करो'—ऐसा कहकर दण्ड को धारण करना चाहिए।

दण्डं तु वैणवं सौम्यं सत्वचं समपर्वकम्।
पुण्यस्थलसमुत्पन्नं नानाकल्मषशोधितम् ॥13॥
अदग्धमहतं कीटैः पर्वग्रन्थिविराजितम्।
नासादघ्नं शिरस्तुल्यं भ्रुवोर्वा बिभृयाद्यतिः ॥14॥
दण्डात्मनोस्तु संयोगः सर्वथा तु विधीयते।
न दण्डेन विना गच्छेदिषुक्षेपत्रयं बुधः ॥15॥

वह दण्ड उत्तम बाँस का होना चाहिए। वह सीधा, छालसहित, समसंख्यायुक्त गाँठों वाला होना चाहिए। वह किसी पवित्र स्थान में उगा होना चाहिए। उसमें किसी भी प्रकार का दाग-धब्बा आदि नहीं होना चाहिए। वह जला हुआ और कीड़ों आदि के द्वारा खाया हुआ भी नहीं होना चाहिए। वह गाँठों के साथ होना चाहिए। और लम्बाई में वह नासिका या शिखा या भौंहों तक की लम्बाई वाला होना चाहिए।

जगज्जीवनं जीवनाधारभूतं मा ते मा मन्त्रयस्व सर्वदा सर्वसौम्येति कमण्डलुं परिगृह्य योगपट्टाभिषिक्तो भूत्वा यथासुखं विहरेत् ॥16॥

संन्यासी कमण्डलु को हाथ में लेते हुए यह (मंत्र) कहे कि—"हे सौम्य! तुम तो जगत् के जीवन के आधारभूत जल को धारण करने वाले हो। तुम मुझसे मंत्रणा करते रहो।" यह कहकर कमण्डलु को हाथ में लेकर योगपट्ट में सुशोभित होकर सुखानुभव करते हुए हुए यत्र-तत्र कहीं भी विहार करे।

त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज।
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत् त्यज ॥17॥

संन्यासी को सभी प्रकार के धर्म और अधर्म का, सत्य और असत्य का त्याग ही कर देना चाहिए। और इसके बाद जिस मन से धर्माधर्म और सत्यासत्य का त्याग कर दिया है, उस मन का भी त्याग ही कर देना चाहिए।

वैराग्यसंन्यासी ज्ञानसंन्यासी ज्ञानवैराग्यसंन्यासी कर्मसंन्यासी चेति चातुर्विध्यमुपागतः ॥18॥

संन्यासी के चार भेद बताए गए हैं—(1) वैराग्य संन्यासी, (2) ज्ञान संन्यासी, (3) ज्ञानवैराग्य संन्यासी और (4) कर्म संन्यासी।

तद्यथेति। दृष्टानुश्रविकविषयवैतृष्ण्यमेत्य प्राक्पुण्यकर्मवशात् संन्यस्तः, स वैराग्यसंन्यासी ॥19॥

दृष्ट (जागतिक) और आनुश्रविक (श्रुतिकथित) विषयों में तृष्णारहित होकर तथा पूर्वजन्मों के पुण्यकर्मों के परिणामस्वरूप वैराग्य उत्पन्न होने के कारण जो मनुष्य संन्यासधर्म ग्रहण कर लेता है, वह वैराग्य संन्यासी कहा जाता है।

शास्त्रज्ञानात् पापपुण्यलोकानुभवश्रवणात् प्रपञ्चो परतो देहवासनां शास्त्रवासनां लोकवासनां च त्यक्त्वा वमनान्नमिव प्रवृत्तिं सर्वां हेयां मत्वा साधनचतुष्टयसम्पन्नो यः संन्यस्यति, स एव ज्ञानसंन्यासी ॥20॥

शास्त्रों का ज्ञान प्राप्त करके पापपुण्यादि सांसारिक विषयों को सुनकर जो 'जगत्प्रपंच' से उपरत हो गया हो (परे हो गया हो) और दैहिक वासना (पुत्र-धन-कीर्ति की वासना) तथा शास्त्रवासना तथा लोकव्यवहार की वासना छोड़कर सभी प्रकार की सांसारिक प्रवृत्तियों को वमन किए हुए अन्न की भाँति त्याज्य मानकर साधनचतुष्टय से (विवेक, वैराग्य, षट्संपत्ति और मुमुक्षुत्व से) युक्त होकर जो संन्यास लेता है, वह ज्ञानसंन्यासी कहा जाता है।

क्रमेण सर्वमभ्यस्य सर्वमनुभूय ज्ञानवैराग्याभ्यां स्वरूपानुसन्धानेन देह-मात्रावशिष्टः संन्यस्य जातरूपधरो भवति, स ज्ञानवैराग्य संन्यासी ॥21॥

जो मनुष्य क्रमानुसार सभी का अभ्यास करके सभी प्रकार के अनुभव लेकर बाद में ज्ञान और वैराग्य के द्वारा परमतत्त्व को भली-भाँति जानकर देहमात्र को ही जगत् में रहा हुआ मानकर जो संन्यास धर्म ग्रहण करता है, उसे ज्ञानवैराग्य संन्यासी कहा जाता है।

ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भूत्वा वानप्रस्थाश्रममेत्य वैराग्याभावेऽप्याश्रम-क्रमानुसारेण यः संन्यस्यति, स कर्मसंन्यासी ॥22॥

ब्रह्मचर्य, गृहस्थ और वानप्रस्थ—इन तीनों आश्रमों का क्रमानुसार पालन करने के बाद वैराग्य परिपक्व न होने पर भी शास्त्रों के नियमानुसार संन्यास ग्रहण कर लेना चाहिए, ऐसा मानकर जो संन्यास लेता है उसे कर्म संन्यासी कहा जाता है।

स संन्यासः षड्विधो भवति कुटीचकबहूदकहंसपरमहंसतुरीयातीतावधूताश्चेति ॥23॥

यह संन्यास छः भेद वाला होता है—(1) कुटीचक, (2) बहूदक, (3) हंस, (4) परमहंस, (5) तुरीयातीत और (6) अवधूत।

कुटीचकः शिखायज्ञोपवीती दण्डकमण्डलुधरः कौपीनशाटीकन्थाधरः पितृमातृगुर्वाराधनपरः पिठरखनित्रशिक्यादिमात्रसाधनपर एकत्रान्नादनपरः श्वेतोर्ध्वपुण्ड्रधारी त्रिदण्डः ॥24॥

कुटीचक संन्यासी अपने शरीर पर शिखा और यज्ञोपवीत को धारण किए रहता है। इसके अतिरिक्त वह दण्ड, कमण्डलु, कौपीन, चादर और कन्था (गुदड़ी) को भी धारण करता है। वह माता-पिता और गुरु की आराधना करता रहता है। बटलोई, कुदाली और छीका—बस इतने ही उपकरण वह अपने साथ रखता है। वह एक ही जगह पर भोजन करने वाला होता है। वह श्वेत ऊर्ध्वपुण्ड्र को धारण करता है और त्रिदण्ड को भी धारण करता है।

बहूदकः शिखादिकन्थाधरस्त्रिपुण्ड्रधारी कुटीचकवत् सर्वसमो मधुकरवृत्त्याष्टकवलाशी ॥25॥

बहूदक प्रकार का संन्यासी चोटी आदि को तथा कन्था (गुदड़ी) और त्रिपुण्ड्र को धारण किए रहता है। शेष तो सभी तरह पूर्वोक्त कुटीचक की तरह भिक्षा आदि से आजीविका चलाता है और वह केवल आठ ग्रास ही भोजन करता है।

हंसो जटाधारी त्रिपुण्ड्रोर्ध्वपुण्ड्रधार्यसंक्लृप्तमाधूकरान्नाशी कौपीनखण्डतुण्डधारी ॥26॥

और हंस प्रकार का संन्यासी जटाधारी होता है, वह ऊर्ध्वपुण्ड्र और त्रिपुण्ड्र—दोनों को धारण करता है। वह किसी अनजाने स्थान से ही भिक्षा माँगकर प्राप्त हुआ अन्न खाता है। वह शरीर पर केवल कौपीन ही धारण करता है।

परमहंसः शिखायज्ञोपवीतरहितः पञ्चगृहेषु करपात्र्येककौपीनधारी शाटीमेकामेकं वैणवं दण्डमेकशाटीधरो वा भस्मोद्धूलनपरः सर्वत्यागी ॥27॥

परमहंस संन्यासी शिखा और यज्ञोपवीत से रहित होता है। वह केवल पाँच घरों में भिक्षा को माँगकर हाथरूपी पात्र में ही खाता है। वह अपने पास एक चादर, एक लंगोटी और एक बाँस का दण्ड ही केवल रखता है। अथवा शरीर पर भस्म लगाकर केवल एक चादर ही अपने पास रखता है और सभी वस्तुओं का त्याग कर देता है।

तुरीयातीतो गोमुखवृत्त्या फलाहारी, अन्नाहारी चेद् गृहत्रये, देहमात्रावशिष्टो दिगम्बरः कुणपवच्छरीरवृत्तिकः ॥28॥

तुर्यातीत संन्यासी तो सब कुछ छोड़ देने वाला होता है। वह गोमुखवृत्ति वाला (यदृच्छया जो कुछ आ मिले उससे आजीविका चलाने वाला) होता है। अथवा तीन घरों से फलों या अन्न की भिक्षा से आजीविका चलाता है। वह अपना शरीर निर्वस्त्र (नग्न) ही रखता है। वह अपने शरीर को मरे हुए की तरह जान करके किसी तरह जीवन की वृत्ति को निभाता रहता है।

अवधूतस्त्वनियमः पतिताभिशस्तवर्जनपूर्वकं सर्ववर्णेष्वजगरवृत्त्याहारपरः स्वरूपानुसन्धानपरः ॥29॥

'अवधूत' नामक संन्यासी किसी भी तरह के नियम को नहीं मानता। पतित और निन्दित लोगों को छोड़कर अन्य सभी से वह आहार प्राप्त करके खाता है। वह अपने स्वरूप की खोज में ही सतत लगता रहता है। (वह सोचता रहता है कि—)

जगत् तावदिदं नाहं सवृक्षतृणपर्वतम्।
यद् बाह्यं जडमत्यन्तं तत् स्यां कथमहं विभुः।
कालेनाल्पेन विलयी देहो नाहमचेतनः ॥30॥

"यह जो वृक्ष, घास और पर्वत वाला जगत् है, वह मैं नहीं हूँ। जो बाह्य दिखाई पड़ता है, वह तो सब कुछ अति जड़ ही है। मैं व्यापक भला वह कैसे हो सकता हूँ। अत्यल्प काल में ही नष्ट हो जाने वाला अचेतन देह भी तो मैं नहीं हो सकता"।

जडया कर्णशष्कुल्या कल्यमानक्षणस्थया।
शून्याकृतिः शून्यभवः शब्दो नाहमचेतनः ॥31॥
त्वचा क्षणविनाशिन्या प्राप्योऽप्राप्योऽयमन्यथा।
चित्प्रसादोपलब्धात्मा स्पर्शो नाहमचेतनः ॥32॥
लब्धात्मा जिह्वया तुच्छो लोलया लोलसत्तया।
स्वल्पस्पन्दो द्रव्यनिष्ठो रसो नाहमचेतनः ॥33॥
दृश्यदर्शनयोर्लीनं क्षयि क्षणविनाशिनोः।
केवले द्रष्टरि क्षीणं रूपं नाहमचेतनः ॥34॥
नासया गन्धजडया क्षयिण्या परिकल्पितः।
पेलवोऽनियताकारो गन्धो नाहमचेतनः ॥35॥

"मैं (संन्यासी) केवल एक क्षणमात्र ही ठहरने वाला जडरूप शब्द (कर्णशष्कुली) जो स्वरूप (आत्मस्वरूप) से बिल्कुल शून्यस्वरूप वाला है, वह अचेतन मैं नहीं हूँ। क्षण में नष्ट और क्षण में पैदा होने वाली इस त्वचा से भी मैं अलग ही हूँ। मैं वह जड (अचेतन) स्पर्श भी नहीं हूँ। मैं तो चैतन्य के प्रभाव से आत्मानुभूति करता हूँ। चाञ्चल्ययुक्त मन और मनोयुक्त जीभ द्वारा उत्पन्न तुच्छ स्पन्दनशक्ति वाला रस भी मैं नहीं हूँ। इसी तरह दृश्य और दर्शन के विलीन हो जाने से नष्ट हो जाने वाला अचेतन (जड) अनुभव भी मैं नहीं हूँ। पदार्थ और घ्राणेन्द्रिय द्वारा परिकल्पित जो गन्ध है, वह भी तुच्छ है और जड ही है, वह मैं नहीं हूँ"।

निर्ममोऽमननः शान्तो गतपञ्चेन्द्रियभ्रमः।
शुद्धचेतन एवाहं कलाकलनवर्जितः ॥36॥
चैत्यवर्जितचिन्मात्रमहमेषोऽवभासकः।

सबाह्याभ्यन्तरव्यापी निष्कलोऽहं निरञ्जनः ।
निर्विकल्पचिदाभास एक एवास्मि सर्वगः ॥37॥
मयैव चेतनेनेमे सर्वे घटपटादयः ।
सूर्यान्ता अवभास्यन्ते दीपेनेवात्मतेजसा ॥38॥
मयैवैताः स्फुरन्तीह विचित्रेन्द्रियपङ्क्तयः ।
तेजसान्तःप्रकाशेन यथाग्निकणपङ्क्तयः ॥39॥

"मैं (संन्यासी) ममत्वहीन हूँ, मैं मननरहित हूँ, मैं शान्त हूँ, पाँच इन्द्रियों के भ्रम से विहीन हूँ, मैं शुद्धचैतन्य ही हूँ, मैं निरंश और निष्कलंक हूँ, मैं चैत्य (जागतिक विषयों से) रहित हूँ, मैं केवल चैतन्यात्मा ही हूँ, मैं सबका प्रकाशक हूँ, मैं बाहर और भीतर के सभी पदार्थों में व्याप्त हूँ' मैं कलारहित निरंजन, निर्विकल्प, चिद्घन, सर्वत्र व्याप्त रहने वाला आत्मतत्त्व ही हूँ। मुझ एक चेतन से ही घट-पट आदि ये सूर्य से लेकर सब पदार्थ, जिस प्रकार दीपक से पदार्थ प्रकाशित किए जाते हैं, उसी तरह प्रकाशित किए जाते हैं। सभी इन्द्रियों की विचित्र एवं तरह-तरह की वृत्तियाँ मेरे ही अन्तःकरण के प्रकाश से उत्पन्न होती हैं, मानों अग्नि से चिनगारियाँ निकल रही हों"।

अनन्तानन्दसंभोगा परोपशमशालिनी ।
शुद्धेयं चिन्मयी दृष्टिर्जयत्यखिलदृष्टिषु ॥40॥
सर्वभावान्तरस्थाय चैत्यमुक्तचिदात्मने ।
प्रत्यक्चैतन्यरूपाय मह्यमेव नमो नमः ॥41॥
विचित्राः शक्तयः स्वच्छाः समा या निर्विकारया ।
चिता क्रियन्ते समया कलाकलनमुक्तया ॥42॥
कालत्रयमुपेक्षित्र्या हीनायाश्चेत्यबन्धनैः ।
चितश्चैत्यमुपेक्षित्र्याः समतैवावशिष्यते ॥43॥

यह पवित्र चिन्मय दृष्टि, अनन्त है, आनन्द को भोग करने वाली, परम शान्ति देने वाली, शुद्ध और अन्य सभी दृष्टियों पर विजय प्राप्त करने वाली है। मेरा यह मुक्तात्मा सभी पदार्थों में अनुस्यूत और व्यापक है, वह चैत्य—जागतिक विषयों से मुक्त है, वह प्रत्यक् चैतन्यस्वरूप है, ऐसे स्वयं को ही मैं बार-बार नमस्कार करता हूँ। कला (अंश) और कल्पना से शून्य ऐसी चित्शक्ति से ही ये सब विचित्र, निर्मल और समान शक्तियाँ उत्पन्न होती हैं। यह चित्शक्ति तीनों कालों में सर्वाधिक शक्ति से युक्त और दृश्य जगत् के बन्धनों से मुक्त है। ऐसी चित्शक्ति में समता ही अवशिष्ट रहती है।

सा हि वाचामगम्यत्वादसत्तामिव शाश्वतीम् ।
नैरात्म्यसिद्धात्मदशामुपयातैव शिष्यते ॥44॥
ईहानीहामयैरन्तर्या चिदावलिता मलैः ।
सा चिन्नोत्पतितुं शक्ता पाशबद्धेव पक्षिणी ॥45॥
इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन जन्तवः ।
धराविवरमग्नानां कीटानां समतां गताः ॥46॥

वह वाणी से नहीं कही जा सकती। इसलिए वह शाश्वत असत्ता (शून्य) की भाँति ही निरात्मता की ही सिद्धि हो, ऐसी शेष रहती है (तात्पर्य यह है कि ज्ञानी की आत्मकल्पना तथा अज्ञानी की अनात्म

कल्पना—दोनों इसमें से दूर हो गई है, ऐसी निष्प्रतियोगिक ब्रह्म की स्थिति को ही यहाँ नैरात्म्य सिद्धान्त की दशा कहा है।) जो चित्शक्ति इच्छा और अनिच्छा में अवस्थित है, वह मलों से आच्छादित है, वह जाल में फँसी हुई पक्षिणी की तरह अक्षम है। इसलिए इच्छा-द्वेष से उत्पन्न हुए द्वन्द्वों के मोह से विवश ये तुच्छ प्राणी मानो धरती के छिद्रों में कीड़े ही हों, ऐसी समानता को प्राप्त हो गए हैं।

आत्मनेऽस्तु नमो मह्यमविच्छिन्नचिदात्मने ।
परामृष्टोऽस्मि बुद्धोऽस्मि प्रोदितोऽस्म्यचिरादहम् ॥47॥
उद्धृतोऽस्मि विकल्पेभ्यो योऽस्मि सोऽस्मि नमोऽस्तु मे ।
तुभ्यं मह्यमनन्ताय मह्यं तुभ्यं चिदात्मने ॥48॥
नमस्तुभ्यं परेशाय नमो मह्यं शिवाय च ।
तिष्ठन्नपि हि नासीनो गच्छन्नपि न गच्छति ।
शान्तोऽपि व्यवहारस्थः कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥49॥
सुलभश्चायमत्यन्तं सुज्ञेयश्चाप्तबन्धुवत् ।
शरीरपद्मकुहरे सर्वेषामेव षट्पदः ॥50॥

मुझ अविच्छिन्न चिदात्मा को नमस्कार हो। मैं निरन्तर परम प्रत्यक्ष, प्रबुद्ध और सदोदित ही हूँ। मैं उद्धृत (परे) हूँ, अर्थात् विकल्पों से अतीत हूँ, मैं जो हूँ सो हूँ, कैसे भी मुझे नमस्कार हो। तुम्हें और मुझे तथा मुझे और तुम्हें—दोनों चिदात्मा को नमस्कार हो। परमेश्वर ऐसे तुझे नमस्कार हो, शिव ऐसे मुझे नमस्कार हो, जो बैठते हुए भी नहीं बैठता और जाता हुआ भी नहीं जाता। जो शान्त होते हुए भी व्यवहारों में रहा हुआ होता है और जो काम करता हुआ भी लिप्त नहीं होता। यह आत्मा सुप्राप्य है, इसलिए सुज्ञेय भी है और आत्मीय बन्धु जैसा है। और शरीररूपी कमलपुष्प में वह भ्रमर जैसा है।

न मे भोगस्थितौ वाञ्छा न मे भोगविसर्जने ।
यदायाति तदायातु यत् प्रयाति प्रयातु तत् ॥51॥
मनसा मनसि च्छिन्ने निरहंकारतां गते ।
भावेन गलिते भावे स्वस्थस्तिष्ठामि केवलः ॥52॥
निर्भावं निरहंकारं निर्मनस्कं निरीहितम् ।
केवलास्पन्दशुद्धात्मन्येव तिष्ठति मे रिपुः ॥53॥
तृष्णारज्जुगणं छित्त्वां मच्छरीरकपञ्जरात् ।
न जाने क्व गतोड्डीय निरहंकारपक्षिणी ॥54॥
यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
यः समः सर्वभूतेषु जीवितं तस्य शोभते ॥55॥

मुझे भोग की अवस्था में भी कोई वांछा नहीं है और भोग के अभाव में भी कोई वांछा नहीं है। जो आए वह भले ही आए और जो जाए तो भले ही जाता रहे। मन से मन को काटकर जब निरहंकारता को वह प्राप्त होगा, और जब भाव से भाव गलित हो गया है, तब तो मैं केवल स्वात्मा में ही अकेला अवस्थित रहता हूँ। मैं भावशून्य, अहंकारशून्य, मनःशून्य, चेष्टाशून्य, स्पन्दशून्य और केवल एकमात्र शुद्ध आत्मस्वरूप ही हूँ। कोई मेरा शत्रु नहीं है। मेरे शरीररूपी पिंजरे में रहने वाली निरहंकारितारूपी पक्षिणी तृष्णारूपी रस्सी के समूह को काटकर न मालूम कहाँ उड़कर चली गई ?

जिसमें अहंकार का कोई भाव नहीं है, जिसकी बुद्धि विषयों में लिप्त नहीं होती, जो सभी प्राणियों में समानता से रहता है, उसका जीवन शोभायमान होता है।

योऽन्तःशीतलया बुद्ध्या रागद्वेषविमुक्तया।
साक्षिवत् पश्यतीदं हि जीवितं तस्य शोभते ॥56॥
येन सम्यक् परिज्ञाय हेयोपादेयमुज्झता।
चित्तस्यान्तेऽर्पितं चित्तं जीवितं तस्य शोभते ॥57॥
ग्राह्यग्राहकसम्बन्धे क्षीणे शान्तिरुदेत्यलम्।
स्थितिमभ्यागता शान्तिर्मोक्षनामाभिधीयते ॥58॥
भृष्टबीजोपमा भूयो जन्माङ्कुरविवर्जिता।
हृदि जीवद्विमुक्तानां शुद्धा भवति वासना ॥59॥
पावनी परमोदारा शुद्धसत्त्वानुपातिनी।
आत्मध्यानमयी नित्या सुषुप्तिस्थेव तिष्ठति ॥60॥

जो मनुष्य रागद्वेषरहित और भीतर में शीतल (शान्त) बुद्धि से इस सारे जगत् को एक साक्षी की भाँति ही देखता है, उसका जीवन शोभायमान होता है। जिसने पूर्णज्ञान को प्राप्त करके 'हेय' और 'उपादेय' की बुद्धि को त्याग दिया है, और जिसने अपने चित्त को चित्त के भीतर ही अर्पित कर दिया है, उसका जीवन शोभायमान होता है। ग्राह्य और ग्राहक का सम्बन्ध विनष्ट हो जाने के बाद स्थायी शान्ति का उदय होता है। अतः इस स्थिति को ही मोक्ष नामक प्राप्तशान्ति कहा गया है। ऐसे जीवन्मुक्त की शुद्ध वासना को दग्धबीज की उपमा दी जाती है। दग्धबीज जैसे अंकुर प्रकट करने में असमर्थ होता है, वैसे ही उनकी पवित्र वासना सांसारिक अंकुरों को प्रकट नहीं करती। यह पतितपावन परमोदार शुद्ध सत्त्व को ही आत्मसात् करने वाली जीवन्मुक्त की वासना आत्मध्यानसम्पन्न और अपने नित्य स्वरूप में ही सर्वदा प्रतिष्ठित होने वाली होती है।

चेतनं चित्तरिक्तं हि प्रत्यक् चेतनमुच्यते।
निर्मनस्कस्वभावत्वान्न तत्र कलनामलम् ॥61॥
सा सत्यता सा शिवता सावस्था पारमात्मिकी।
सर्वज्ञता सा संतृप्तिर्ननु यत्र मनः क्षतम् ॥62॥
प्रलपन् विसृजन् गृह्णन्निम्मिषन्निमिषन्नपि।
निरस्तमननानन्दः संविन्मात्रपरोऽस्म्यहम् ॥63॥
मलं संवेद्यमुत्सृज्य मनो निर्मूलयन् परम्।
आशापाशानलं छित्त्वा संविन्मात्रपरोऽस्म्यहम् ॥64॥
अशुभाशुभसंकल्पः संशान्तोऽस्मि निरामयः।
नष्टेष्टानिष्टकलनः संविन्मात्रपरोऽस्म्यहम् ॥65॥

जब चैतन्यतत्त्व चित्त से शून्य हो जाए, तभी वह प्रत्यक् (भीतर का) आत्मतत्त्व कहा जाता है। जब उसका स्वरूप (चेतन का स्वरूप) निर्मनस्क (मनोरहित) हो जाता है तब उसमें किसी भी प्रकार का मोह आकलित (शामिल) नहीं होता है। वही सत्यता है, वही शिवस्वरूप है, वही परमात्ममय अवस्था है, वही सर्वज्ञता है, वही सन्तृप्ति है कि जहाँ मन खण्डित (बँटा हुआ, विभक्त) नहीं होता अर्थात् एक समान ही रहता है। (उसमें मेरे-तेरे का भेद नहीं होता।) यद्यपि मैं दिखावे में बकवास

करता हूँ, छोड़ता हूँ, लेता हूँ, आँखों को खोलता-बन्द किया करता हूँ फिर भी मैं पारमार्थिक रूप से तो वह संवित् ही हूँ कि जो समस्त मनोभावों को निरस्त किए हुए है और जो आनन्दस्वरूप है। जो संवेदनीय मल है, उसका त्याग करके मैं अपने मन को उखाड़ दूँगा (क्योंकि दोषों की संवेदनीयता का ही दूसरा नाम मन है)। आशारूपी फन्दों को काटकर मैं बस, केवल संविदरूप ही हूँ। शुभ और अशुभ संकल्पों से रहित होकर मैं परम शान्त और स्वस्थ स्थिति में हूँ। इष्टानिष्ट भावना को छोड़कर मैं केवल 'संवित्-चित्' आत्मस्वरूप ही हो गया हूँ।

आत्मतापरते त्यक्त्वा निर्विभागो जगत्स्थितौ।
वज्रस्तम्भवदात्मानमवलम्ब्य स्थिरोऽस्म्यहम् ॥66॥
निर्मलायां निराशायां स्वसंवित्तौ स्थितोऽस्म्यहम्।
ईहितानीहितैर्मुक्तो हेयोपादेयवर्जितः ॥67॥
कदान्तस्तोषमेष्यामि स्वप्रकाशपदे स्थितः।
कदोपशान्तमननो धरणीधरकन्दरे ॥68॥
समेष्यामि शिलासाम्यं निर्विकल्पसमाधिना।
निरंशध्यानविश्रान्तिमूकस्य मम मस्तके।
कदा तार्णं करिष्यन्ति कुलायं वनपत्रिणः ॥69॥
संकल्पपादपं तृष्णालतं छित्त्वा मनोवनम्।
विततां भुवमासाद्य विहरामि यथासुखम् ॥70॥

आत्मता और परता ('मेरा और तेरा') के भाव से मुक्त होकर, बँटवारे का भाव इस जगत् में छोड़कर वज्र के खम्भे की तरह केवल एक आत्मा का ही अवलम्बन करके मैं स्थिर होकर रहा हूँ। आशारहित स्वच्छ स्वसंवित् (अपने आत्मा) में स्थिर होकर मैं अवस्थित हूँ। मैं इष्ट और अनिष्ट से भी मुक्त हो चुका हूँ और त्याज्य और ग्राह्य के विषय से भी मैं मुक्त हो चुका हूँ। मुझे अन्तिम (शाश्वत) संतोष कब होगा ? मैं स्वप्रकाश आत्मा के स्थान में अवस्थित हो गया हूँ। अब मेरे मन की शान्ति कब होगी ? मैं अब किसी पर्वत की गुफा में निर्विकल्प समाधि के द्वारा शिला जैसी स्थिरता (पत्थर की समानता) को कब प्राप्त करूँगा ? अंशरहित निष्कल ब्रह्म का ध्यान करते हुए विश्रान्त और मूक बने हुए मेरे मस्तक पर वन के पक्षी भला कब अपने घोंसले बनाएँगे ? ऐसा निश्चल मैं कब बन सकूँगा ? और मैं तृष्णारूपी लता वाले और संकल्परूप वृक्षों वाले मनोवन को कब काट सकूँगा ?

पदं तदनु यातोऽस्मि केवलोऽस्मि जयाम्यहम्।
निर्वाणोऽस्मि निरीहोऽस्मि निरंशोऽस्मि निरीप्सितः ॥71॥
स्वच्छतोर्जितता सत्ता हृद्यता सत्यता ज्ञता।
आनन्दितोपशमता सदा प्रमुदितोदिता।
पूर्णतोदारता सत्या कान्तिसत्ता सदैकता ॥72॥
इत्येवं चिन्तयन् भिक्षुः स्वरूपस्थितिमञ्जसा।
निर्विकल्पस्वरूपज्ञो निर्विकल्पो बभूव ह ॥73॥

उस मनोवन को काटकर मैं इस विशाल धरती पर यथेच्छ विहार कर रहा हूँ। मैं उस अविनाशी पद का ही स्वरूप केवल (अद्वैत) अविनाशी ही हूँ। मैं जय प्राप्त किए हुए हूँ, मैं निर्वाणरूप हूँ, मैं अहंभाव या एषणा से रहित हूँ, मैं अखण्ड (अविभाज्य) हूँ, मैं इच्छारहित हूँ, मैं स्वच्छता, वीर्यवत्ता,

सत्ता, सत्यता और ज्ञानता—सब कुछ हो गया हूँ। इस प्रकार संन्यासी को आनन्द, उपशम, प्रसन्नता, पूर्णता, उदारता, सत्य, अद्वैतता, प्रमुदिता और उदिता आदि की भावना करते हुए अपने स्वरूप में प्रतिष्ठित रहना चाहिए। निर्विकल्प स्वरूप की पूर्णतया जानकारी प्राप्त करके स्वयं निर्विकल्परूप बने रहना चाहिए।

आतुरो जीवति चेत् क्रमसंन्यासः कर्तव्यः। न शूद्रस्त्रीपतितोदक्या संभाषणम्। न यतेर्देवपूजा नोत्सवदर्शनम्। तस्मान्न संन्यासिन एष लोकः। आतुरकुटीचकयोर्भूर्लोकभुवर्लोकौ। बहूदकस्य स्वर्गलोकः। हंसस्य तपोलोकः। परमहंसस्य सत्यलोकः। तुरीयातीतावधूतयोः स्वात्मन्येव कैवल्यं स्वरूपानुसंधानेन भ्रमरकीटन्यायवत् ॥74॥

आतुर संन्यासी यदि संन्यास लेने की इच्छा से जीवित रहे तो उसे तभी क्रमसंन्यास प्राप्त करने का प्रयत्न करना चाहिए। शूद्र, स्त्री, पदभ्रष्ट तथा रजस्वला से कभी संभाषण नहीं करना चाहिए। संन्यासी को कभी देवपूजन और किसी उत्सव में कभी जाना नहीं चाहिए। इसलिए यह लोक व्यवहार संन्यासी के लिए नहीं है। आतुर संन्यासी के लिए भूर्लोक और कुटीचक के लिए भुवर्लोक होता है। बहूदक का स्वर्गलोक होता है, हंस का तपोलोक और परमहंस का स्थान सत्यलोक होता है। तुरीयातीत तथा अवधूत कोटि के लोग भ्रमर और कीट की तरह अपने स्वरूप की खोज करते हुए केवल आत्मतत्त्व के रूप में प्रतिष्ठित हो जाते हैं।

स्वरूपानुसन्धानव्यतिरिक्तान्यशास्त्राभ्यास उष्ट्रकुङ्कुमभारवद्व्यर्थः। न योगशास्त्रप्रवृत्तिर्न सांख्यशास्त्राभ्यासो न मन्त्रतन्त्रव्यापारो नेतरशास्त्र-प्रवृत्तिर्यतेरस्ति; अस्ति चेच्छवालंकारवत्। कर्माचारविद्यादूरः। न परिव्राट् नामसंकीर्तनपरः। यद्यत् कर्म करोति तत्तत्फलमनुभवति। एरण्डतैलफेनवत् सर्वं परित्यजेत्। न देवताप्रसादग्रहणम्। न बाह्य-देवाभ्यर्चनं कुर्यात् ॥75॥

स्वरूपानुसन्धान के बिना अन्य शास्त्रों का अभ्यास संन्यासी के लिए ऊँट के ऊपर केसर कुंकुम का भार लादने जैसा ही व्यर्थ है। योगशास्त्र में भी उसकी प्रवृत्ति नहीं होती। सांख्यशास्त्र का अभ्यास भी उसके लिए आवश्यक नहीं है। और अन्य किसी मंत्रतंत्रादि में भी उसकी प्रवृत्ति होना योग्य नहीं है। यदि कोई संन्यासी ऐसा करता है, तो वह मृत के ऊपर आभूषणों को लगाने के बराबर है तथा संन्यासी के कर्म तथा विद्या के अनुकूल वह नहीं है। यह परिव्राजक नामसंकीर्तन-परायण भी नहीं होता। क्योंकि वह जो-जो कर्म करता है, उसका फल तो उसे भोगना ही होगा। इसलिए एरण्ड (रेडी) के तैल की फेन की तरह उसे सब कुछ छोड़ ही देना चाहिए। संन्यासी को किसी भी देवी-देवता का प्रसाद नहीं ग्रहण करना चाहिए। और किसी बाह्य देवता का पूजन भी नहीं करना चाहिए।

स्वव्यतिरिक्तं सर्वं त्यक्त्वा मधुकरवृत्त्याहारमाहरन् कृशो भूत्वा मेदो-वृद्धिमकुर्वन् विहरेत्। माधूकरेण करपात्रेणास्यपात्रेण वा कालं नयेत् ॥76॥

संन्यासी को अपने सिवा अन्य सभी वस्तुओं का त्याग कर देना चाहिए। और अपने हाथरूपी पात्र से मधुकरवृत्ति (भिक्षावृत्ति) से आजीविका चलानी चाहिए, जिससे कि उसके शरीर में चर्बी न बढ़

जाए। तथा उसको निरन्तर भ्रमण (विचरण) ही करते रहना चाहिए। अपने हाथरूपी पात्र के द्वारा तथा मुखरूपी पात्र द्वारा भिक्षा लेकर (खाकर) जीवन बिताना चाहिए।

आत्मसंमितमाहारमाहरेदात्मवान् यतिः।
आहारस्य च भागौ द्वौ तृतीयमुदकस्य च।
वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥77॥
भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकान्नाशी भवेत् क्वचित्।
निरीक्षन्ते त्वनुद्विग्नास्तद्गृहं यत्नतो व्रजेत् ॥78॥
पञ्चसप्तगृहाणां तु भिक्षामिच्छेत् क्रियावताम्।
गोदोहमात्रमाकाङ्क्षेन्निष्क्रान्तो न पुनर्व्रजेत् ॥79॥
नक्ताद्वरश्चोपवास उपवासादयाचितः।
अयाचिताद्वरं भैक्षं तस्माद्भैक्षेण वर्तयेत् ॥80॥
नैव सव्यापसव्येन भिक्षाकाले विशेद् गृहान्।
नातिक्रामेद् गृहं मोहाद्यत्र दोषो न विद्यते ॥81॥

संन्यासी को अपने आहार के परिमाण में ही भिक्षा माँगनी चाहिए। उसको (पेट के चार भाग करके) दो भाग भोजन के लिए रखना चाहिए, एक भाग पानी के लिए तथा एक भाग हवा के आने-जाने के लिए रखना चाहिए। संन्यासी को हमेशा भिक्षावृत्ति के ऊपर ही आधार रखना चाहिए। और हमेशा एक ही घर से भोजन नहीं करना चाहिए। जो लोग शान्त भाव से उसकी राह देखकर बैठे हुए हों, उन्हीं के यहाँ प्रयत्नपूर्वक जाना चाहिए। संन्यासी को पाँच-सात सदाचारी गृहों से भिक्षा लेनी चाहिए और गाय के दोहने में जितना समय लगता है, उतने ही समय तक प्रतीक्षा करनी चाहिए। और जहाँ से एक बार भिक्षा ली हो, वहाँ फिर से नहीं जाना चाहिए। रात्रि में भोजन की अपेक्षा तो उपवास कर लेना ही अच्छा है। और उपवास की अपेक्षा अयाचित (बिना माँगे मिलने वाली) भिक्षा अधिक अच्छी है और अयाचित से भी माँगकर खाना अधिक अच्छा है। इसलिए जहाँ तक बन सके, भिक्षा का ही आश्रय लेना चाहिए। भिक्षा के समय दाहिने-बाँएँ मार्ग से घर में प्रवेश नहीं करना चाहिए। जिस घर में कोई दोष न हो, उस घर को भूल या मोह से नहीं छोड़ना चाहिए—वहाँ भिक्षा लेनी चाहिए।

श्रोत्रियान्नं न भिक्षेत श्रद्धाभक्तिबहिष्कृतम्।
व्रात्यस्यापि गृहे भिक्षेच्छ्रद्धाभक्तिपुरस्कृते ॥82॥
माधूकरमसंक्लृप्तं प्राक्प्रणीतमयाचितम्।
तात्कालिकं चोपपन्नं भैक्षं पञ्चविधं स्मृतम् ॥83॥
मनःसंकल्परहितांस्त्रीन् गृहान् पञ्च सप्त वा।
मधुमक्षिकवत् कृत्वा माधूकरमिति स्मृतम् ॥84॥
प्रातःकाले च पूर्वेद्युर्यद्भक्तैः प्रार्थितं मुहुः।
तद्भैक्षं प्राक्प्रणीतं स्यात् स्थितिं कुर्यात् तथापि च ॥85॥
भिक्षाटनसमुद्योगाद्येन केन निमन्त्रितम्।
अयाचितं तु तद्भैक्षं भोक्तव्यं च मुमुक्षुभिः ॥86॥

यदि वेदज्ञ मनुष्य भी श्रद्धा-भक्ति से रहित हो, तो उसके यहाँ इस संन्यासी को भिक्षा नहीं माँगनी चाहिए। और व्रात्य (निम्न कोटि का संस्कारहीन मनुष्य) भी यदि श्रद्धा-भक्ति से युक्त हो तो वहाँ भिक्षा

लेनी चाहिए। संन्यासियों की भिक्षा पाँच प्रकार की कही गई है—(1) पहले संकल्पित न किया गया हो ऐसा माधूकर, (2) प्राक्प्रणीत, (3) अयाचित, (4) तात्कालिक, (5) उपपन्न। इनमें असंकल्पित माधूकर यह है कि मन में किसी भी प्रकार का संकल्प किए बिना किन्हीं तीन, पाँच या सात घरों में से मधुमक्खी की तरह थोड़ी-थोड़ी भिक्षा लेना। 'प्राक्प्रणीत' उसे कहते हैं जिसमें प्रातःकाल में या पिछले दिन कोई भी मनुष्य भक्तिपूर्वक भिक्षा के लिए निवेदन करे तो उसके यहाँ भिक्षा ली जाती है। 'अयाचित' वह है जिसमें भिक्षा के लिए विचरण करते समय ही यदि कोई निमंत्रण करे तो वहाँ बिना माँगे ही भिक्षा मिल जाती है।

उपस्थानेन यत् प्रोक्तं भिक्षार्थं ब्राह्मणेन तत्।
तात्कालिकमिति ख्यातं भोक्तव्यं यतिभिः सदा ॥87॥
सिद्धमन्नं यदा नीतं ब्राह्मणेन मठं प्रति।
उपपन्नमिति प्राहुर्मुनयो मोक्षकाङ्क्षिणः ॥88॥
चरेन्माधूकरं भैक्षं यतिर्म्लेच्छकुलादपि।
एकान्नं न तु भुञ्जीत बृहस्पतिसमादपि।
याचितायाचिताभ्यां च भिक्षाभ्यां कल्पयेत् स्थितिम् ॥89॥
न वायुः स्पर्शदोषेण नाग्निर्दहनकर्मणा।
नापो मूत्रपुरीषाभ्यां नान्नदोषेण मस्करी ॥90॥
विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने।
कालेऽपराह्णे भूयिष्ठे भिक्षाचरणमाचरेत् ॥91॥

भिक्षा के लिए निकलते हुए संन्यासी को यदि बीच में ही कोई ब्राह्मण उसके समीप में आकर भिक्षा (भोजन) के लिए कहे, तो उसे 'तात्कालिक' भिक्षा कहते हैं, वह भिक्षा संन्यासियों को सदा ग्रहण कर लेनी चाहिए। यदि कोई मनुष्य तैयार भिक्षा लेकर मठ (आश्रम) में दे जाए, तो उसे 'उपपन्न' भिक्षा कहा जाता है। यदि संन्यासी को विशेष भिक्षा की आवश्यकता पड़ जाए, तो उसे म्लेच्छ के यहाँ भी भिक्षा माँग लेनी चाहिए। किन्तु कभी भी एक ही स्थान से भिक्षा ग्रहण नहीं करनी चाहिए, भले ही वह यजमान बृहस्पति जैसा क्यों न हो ? इस प्रकार संन्यासी को याचित तथा अयाचित भिक्षा द्वारा अपना जीवननिर्वाह चलाना सर्वथा उचित है। सभी जगह स्पर्श करते हुए भी वायु स्पर्श दोषों से दूषित नहीं होता, सब कुछ जलाते हुए भी अग्नि दहन कार्यों से दूषित नहीं होता, सभी मल-मूत्रों को बहा ले जाने पर भी जल उनके मल से मलिन नहीं होता, ठीक उसी प्रकार संन्यासी किसी भी अन्न से दूषित नहीं होता। अग्निधूम और मुसल की आवाज से रहित और जहाँ अग्नि बुझकर समाप्त हो गया हो वहाँ, तथा घर के सभी लोग जहाँ भोजन कर चुके हों वहाँ, मध्याह्न काल के बाद ही संन्यासी को भिक्षा माँगनी चाहिए।

अभिशस्तं च पतितं पाषण्डं देवपूजकम्।
वर्जयित्वा चरेद् भैक्षं, सर्ववर्णेषु चापदि ॥92॥
घृतं श्वमूत्रसदृशं मधु स्यात् सुरया समम्।
तैलं सूकरमूत्रं स्यात् सूपं लशुनसंमितम् ॥93॥
माषापूपादि गोमांसं क्षीरं मूत्रसमं भवेत्।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन घृतादीन् वर्जयेद्यतिः।

घृतसूपादिसंयुक्तमन्नं नाद्यात् कदाचन ॥94॥
पात्रमस्य भवेत्पाणिस्तेन नित्यं स्थितिं नयेत्।
पाणिपात्रश्चरन् योगी नासकृद् भैक्षमाचरेत् ॥95॥
आस्येन तु यदाहारं गोवन्मृगयते मुनिः।
तदा समः स्यात् सर्वेषु सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥96॥

आपत्तिकालीन स्थिति में संन्यासी निन्द्य परिवार एवं पतित, पाखण्डी, पदच्युत और देवपूजक को छोड़कर समस्त वर्ण जातियों से भिक्षा ले सकना है। संन्यासी के लिए घी कुत्ते के मूत्र समान है, शहद मदिरा के समान है, तैल शूकर के मूत्र के समान है, तथा लहसुन, सूप, अपूप (मालपुआ), उड़द आदि सब गोमांस के बराबर है। इसलिए बहुत प्रयत्न (सावधानी) पूर्वक घी आदि को छोड़ देना चाहिए। घी एवं मसालेदार पक्वान्नादि को कभी नहीं खाना चाहिए। संन्यासी के लिए उसका हाथ ही भोजनग्रहण का पात्र होता है। उसे हाथरूपी पात्र से ही भोजन ग्रहण करना चाहिए। इस प्रकार संन्यासी को दिन में एक बार ही भोजन ग्रहण करना चाहिए। जो मुनि गाय की तरह मुख से ही आहार करता है, अर्थात् कुछ संग्रह नहीं कर रखता, वह अमृतत्व को प्राप्त कर लेता है।

आज्यं रुधिरमिव त्यजेदेकत्रान्नं पललमिव गन्धलेपनमशुद्धलेपनमिव क्षारमन्त्यजमिव वस्त्रमुच्छिष्टपात्रमिवाभ्यङ्गं स्त्रीसङ्गमिव मित्राह्लादकं मूत्रमिव स्पृहां गोमांसमिव ज्ञातचरदेशं चण्डालवाटिकामिव स्त्रियमहिमिव सुवर्णं कालकूटमिव सभास्थलं श्मशानस्थलमिव राजधानीं कुम्भीपाकमिव शवपिण्डवदेकत्रान्नम्। न देवतार्चनम्। प्रपञ्चवृत्तिं परित्यज्य जीवन्मुक्तो भवेत् ॥97॥

घी को लहू के समान तथा एकत्रित किए हुए अन्न को मांस के समान मानकर छोड़ देना चाहिए। गन्ध-लेपनादि को गन्दी वस्तु के तुल्य, नमक को अन्त्यज के तुल्य, वस्त्र को जूठे पात्र के तुल्य, तेल-मालिश को स्त्रीसंग के तुल्य, मित्रों के मजाक को मूत्र के तुल्य, घमण्ड को गोमांस के तुल्य, परिचित मित्रों के घर की भिक्षा को चाण्डाल के तुल्य, स्त्री को सर्पिणी के तुल्य, सुवर्ण को कालकूट के तुल्य, सभा आदि को श्मशान के तुल्य, राजधानी को कुम्भीपाक नरक के तुल्य, एक ही घर के भोजन को मृतकपिण्ड के तुल्य जानकर इन सबका परित्याग कर देना चाहिए। उसको देवताओं का पूजन-अर्चन कभी नहीं करना चाहिए। सांसारिक प्रपञ्चों को छोड़कर उसे जीवन्मुक्त हो जाना चाहिए।

आसनं पात्रलोपश्च संचयः शिष्यसंचयः।
दिवास्वापो वृथालापो यतेर्बन्धकराणि षट् ॥98॥
वर्षाभ्योऽन्यत्र यत् स्थानमासनं तदुदाहृतम्।
उक्तालाब्वादिपात्राणामेकस्यापीह संग्रहः ॥99॥
यतेः संव्यवहाराय पात्रलोपः स उच्यते।
गृहीतस्य तु दण्डादेर्द्वितीयस्य परिग्रहः ॥100॥
कालान्तरोपभोगार्थं संचयः परिकीर्तितः।
शुश्रूषालाभपूजार्थं यशोऽर्थं वा परिग्रहः ॥101॥
शिष्याणां न तु कारुण्याच्छिष्यसंग्रह ईरितः।
विद्या दिवा प्रकाशत्वादविद्या रात्रिरुच्यते ॥102॥

आसन, बरतन की चाह, संचय करना, शिष्य बनाना, दिन में सोना और बेकार की बातें करना—ये छः प्रकार के कार्य संन्यासी को बन्धन में डालने वाले हैं। वर्षा के अलावा सभी स्थान आसन ही हैं, ऐसा कहते हैं। पूर्व में बताए गए कुम्हड़े से बनाए गए एकमात्र पात्र का ही उसे संग्रह करना चाहिए। यति के व्यवहार के लिए इसी को 'पात्रलोप' कहा जाता है। अपना दण्ड खो जाने पर दूसरे का दण्ड ले लेना ही 'परिग्रह' है। कालान्तर (भविष्य) में उपभोग के लिए संग्रह करके रखने का नाम ही 'संचय' है। सेवा-शुश्रूषा, लाभ, यश, मान-पूजा आदि के लिए प्रयत्न करना ही परिग्रह कहा जाता है। आत्मज्ञान के लिए करुणापूर्वक जो शिष्य आए उसे ही शिष्य बनाना चाहिए, उसके अतिरिक्त शिष्यों को बनाए रखने को शिष्यसंग्रह कहा जाता है। प्रकाशक होने से विद्या ही दिवस कहा जाता है और अविद्या रात्रि कही जाती है।

विद्याभ्यासे प्रमादो यः स दिवास्वाप उच्यते।
आध्यात्मिकीं कथां मुक्त्वा भिक्षावार्तां विना तथा।
अनुग्रहं परिप्रश्नं वृथाजल्पोऽन्य उच्यते ॥103॥
एकान्नं मदमात्सर्यं गन्धपुष्पविभूषणम्।
ताम्बूलाभ्यञ्जने क्रीडा भोगाकाङ्क्षा रसायनम् ॥104॥
कत्थनं कुत्सनं स्वस्ति ज्योतिश्च क्रयविक्रयम्।
क्रिया कर्मविवादश्च गुरुवाक्यविलङ्घनम् ॥105॥
संधिश्च विग्रहो यानं मञ्चकं शुक्लवस्त्रकम्।
शुक्रोत्सर्गो दिवा स्वापो भिक्षाधारस्तु तैजसम् ॥106॥
विषं चैवायुधं बीजं हिंसां तैक्ष्ण्यं च मैथुनम्।
त्यक्तं संन्यासयोगेन गृहधर्मादिकं व्रतम् ॥107॥
गोत्रादि चरणं सर्वं पितृमातृकुलं धनम्।
प्रतिषिद्धानि चैतानि सेवमानो व्रजेदधः ॥108॥

विद्याभ्यास में प्रमाद करना ही दिवास्वप्न कहा जाता है। आध्यात्मिक कथा को छोड़कर भिक्षा की बात करना और अनुग्रह परिप्रश्न को छोड़कर इधर-उधर की जो बातें कही जाएँ, वही बकवास है। एकान्न, मत्सर, घमण्ड, गन्ध, पुष्प, आभूषण, ताम्बूल खाना, तैलमर्दन करना, क्रीड़ा करना, भोगों की इच्छा करना, रसायन का सेवन, खुशामद, निन्दा-कुशलप्रश्न आदि करना, खरीदने-बेचने की बातें करना, क्रियाकर्म, वादविवाद, गुरुवाक्य का उल्लंघन, सन्धि-विग्रह की बातें, पलंग, सफेद वस्त्र, वीर्य- त्याग, दिन में सोना, भिक्षापात्र, सुवर्ण, विष, शस्त्र, जीवहिंसा, क्रोध तथा मैथुन—इन सारी बातों को संन्यासी को छोड़ ही देना चाहिए। गृहस्थियों के धर्म-व्रत गोत्रादि के आचारण जो हैं तथा जो माता- पिता और कुल की सम्पत्ति है, वह संन्यासी के लिए निषिद्ध माने गए हैं। इन सभी का सेवन करने से संन्यासी को नीच गति की प्राप्ति होती है।

सुजीर्णोऽपि सुजीर्णासु विद्वान् स्त्रीषु न विश्वसेत्।
सुजीर्णास्वपि कन्थासु सज्जते जीर्णमम्बरम् ॥109॥
स्थावरं जङ्गमं बीजं तैजसं विषमायुधम्।
षडेतानि न गृह्णीयाद्यतिर्मूत्रपुरीषवत् ॥110॥

नैवाददीत पाथेयं यतिः किञ्चिदनापदि।
पक्वमापत्सु गृह्णीयाद्यावदन्नं न लभ्यते ॥111॥
नीरुजश्च युवा चैव भिक्षुर्नावसथे वसेत्।
परार्थं न प्रतिग्राह्यं न दद्याच्च कथञ्चन ॥112॥
दैन्यभावात्तु भूतानां सौभगाय यतिश्चरेत्।
पक्वं वा यदि वाऽपक्वं याचमानो व्रजेदधः ॥113॥

वृद्धावस्था को प्राप्त हुए विद्वान् संन्यासी को वृद्ध स्त्री के ऊपर भी विश्वास नहीं करना चाहिए। क्योंकि पुरानी-फटी-टूटी गुदड़ी पर तो पुराना वस्त्र ही लगाया जाता है। स्थावर, जंगम, बीज, सुवर्ण विष, आयुध जैसी छः वस्तुओं को तो संन्यासी मूत्र और विष्टा के तुल्य समझकर, त्याज्य मानकर उन्हें कभी ग्रहण न करे। आपत्तिकाल को छोड़कर रास्ते में उपयोग के लिए तो संन्यासी को अपने पास कुछ भी नहीं रखना चाहिए। कुसमय के वश यदि अन्न प्राप्त न हो, तो पका हुआ अन्न प्राप्त कर लेना चाहिए। स्वस्थ तथा युवा संन्यासी को तो कभी भी किसी के भी घर में रुकना नहीं चाहिए। और अन्य किसी की कोई भी वस्तु नहीं लेनी चाहिए। संन्यासी को अन्य भूत (प्राणियों) के कल्याण के लिए दया का आचरण करना चाहिए। पका हुआ या फिर बिना पका हुआ अन्न माँगने से संन्यासी निम्न कोटि (अधोगति) को प्राप्त हो जाता है। (अर्थात् संन्यासी को अपनी इच्छा से कुछ माँगना नहीं चाहिए।)

अन्नपानपरो भिक्षुर्वस्त्रादीनां प्रतिग्रही।
आविकं वानाविकं वा तथा पट्टपटानपि ॥114॥
प्रतिगृह्य यतिश्चैतान् पतत्येव न संशयः।
अद्वैतं नावमाश्रित्य जीवन्मुक्तत्वमाप्नुयात् ॥115॥
वाग्दण्डे मौनमातिष्ठेत् कायदण्डे त्वभोजनम्।
मानसे तु कृते दण्डे प्राणायामो विधीयते ॥116॥
कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते।
तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥117॥
रथ्यायां बहुवस्त्राणि भिक्षा सर्वत्र लभ्यते।
भूमिः शय्यास्ति विस्तीर्णा यतयः केन दुःखिताः ॥118॥

खाने-पीने के पदार्थों की निरन्तर चाह रखने वाला और ऊनी या बिना ऊन के सूती आदि कपड़ों और रेशमी वस्त्रों आदि को स्वीकार करने से संन्यासी का अवश्य ही अधःपतन हो जाता है। उसे तो अद्वैतरूपी नौका में बैठकर जीवन्मुक्ति की अवस्था प्राप्त कर लेनी चाहिए। यदि वाणी को दण्ड देना हो, तो संन्यासी को चाहिए कि वह मौन ही रहे। अगर शरीर को दण्ड देना हो तो उसे भोजन नहीं करना चाहिए। और यदि मन को दण्ड देना हो तो उसे प्राणायामादि करना चाहिए। सभी प्राणी अपने कर्मों के द्वारा ही बन्धन में बँधते हैं, और विद्या (ज्ञान) के द्वारा मुक्ति प्राप्त करते हैं। इसलिए ज्ञानवान् संन्यासी सदैव कर्मों से मुक्त ही रहते हैं। छोटी-छोटी गलियों में भी बहुत सारे वस्त्र मिल जाते है और भिक्षा भी सभी जगह प्राप्त हो ही जाती है और सोने के लिए भी पृथ्वी में कहीं न कहीं बहुत स्थान मिल ही जाते हैं तो फिर भला संन्यासी को किस बात का दुःख है ? (किसी बात का नहीं।)

प्रपञ्चमखिलं यस्तु ज्ञानाग्नौ जुहुयाद्यतिः ।
आत्मन्यग्नीन् समारोप्य सोऽग्निहोत्री महायतिः ॥119॥
प्रवृत्तिर्द्विविधा प्रोक्ता मार्जारी चैव वानरी ।
ज्ञानाभ्यासवतामोतुर्वानरी भाक्तमेव च ॥120॥
नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ।
जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत् ॥121॥
सर्वेषामेव पापानां संघाते समुपस्थिते ।
तारं द्वादशसाहस्त्रमभ्यसेच्छेदनं हि तत् ॥122॥
यस्तु द्वादशसाहस्त्रं प्रणवं जपतेऽन्वहम् ।
तस्य द्वादशभिर्मासैः परं ब्रह्म प्रकाशते ॥123॥ इत्युपनिषत् ।

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

इति संन्यासोपनित्समाप्ता ।

संन्यासी को सभी प्रकार के प्रपंच को (जागतिक पदार्थों को) ज्ञानरूपी अग्नि में भस्म ही कर डालना चाहिए। जो संन्यासी अपने अन्तरात्मा में ज्ञानरूपी अग्नि को समारोपित कर लेता है, वह सच्चे अर्थों में ज्ञानी और सही रूप में अग्निहोत्री होता है। संन्यासियों की प्रवृत्ति दो प्रकार की होती है। एक तो मार्जारी और दूसरी होती है वानरी। जो संन्यासी ज्ञान का अभ्यास करते हैं, इनकी वृत्ति मुख्यतया मार्जारी होती है और गौण रूप से वानरी होती है। किसी व्यक्ति के पूछे बिना संन्यासी को कुछ बोलना ही नहीं चाहिए। और यदि कोई अन्याय और अनीति से पूर्ण प्रश्न करे, तो भी उसे कुछ नहीं बोलना चाहिए। स्वयं ज्ञानवान् होते हुए भी संन्यासी को जनसाधारण के सामने मूढ़ की तरह ही रहना चाहिए। यदि किसी कारणवशात् पापप्रसंग उपस्थित हो जाए, तो बारह हजार की संख्या में तारकमंत्र का जाप करना चाहिए तथा उस पाप को नष्ट कर देना चाहिए। जो संन्यासी प्रतिदिन बारह हजार प्रणवमंत्र का जाप करता है, उसे बारह मास के भीतर ही परब्रह्म का साक्षात्कार हो जाता है। ऐसा यह उपनिषत् कहती है।

यहाँ दूसरा अध्याय पूरा हुआ।

इस प्रकार संन्यासोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि……ते मयि सन्तु । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(68) परमहंसपरिव्राजकोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

अथर्ववेद से सम्बद्ध इस गद्यात्मक उपनिषद् में पाँच बड़े गद्यपरिच्छेद (गद्य कण्डिकाएँ) हैं। इन गद्य अनुच्छेदों में परमहंस परिव्राजक के लक्षण, परिव्रजन के अधिकारी, परिव्रज्या-प्राप्ति की विधि आदि का विवेचन है। यह उपनिषद् पितामह ब्रह्मा तथा आदिनारायण के संवादरूप में है। उपनिषत् का कहना है कि व्यक्ति को वर्णाश्रमधर्म का पालन करना चाहिए और क्रमशः अन्त में संन्यास ग्रहण करना चाहिए। नारायण ने संन्यास-ग्रहण की विधि और संन्यासी की दिनचर्या पर भी प्रकाश डाला है। ब्रह्माजी के पुनः पूछने पर नारायण ने ब्रह्मप्रणव का रहस्य भी समझाया है और बाद में उसका फल भी बताया है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः……देवहितं यदायुः । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (शाण्डिल्योपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

अथ पितामहः स्वपितरमादिनारायणमुपसमेत्य प्रणम्य पप्रच्छ । भगवन् त्वन्मुखाद्वर्णाश्रमधर्मक्रमं सर्वं श्रुतं विदितमवगतम् । इदानीं परमहंस-परिव्राजकलक्षणं वेदितुमिच्छामि । कः परिव्रजनाधिकारी ? कीदृशं परिव्राजकलक्षणम् ? कः परमहंसः ? परिव्राजकत्वं कथम् ? तत् सर्वं मे ब्रूहीति । स होवाच भगवानादिनारायणः ॥1॥

एक बार पितामह ब्रह्मा अपने पिता आदिनारायण के पास जाकर उन्हें प्रणाम करके पूछने लगे कि "हे भगवन्! आपके मुख से वर्णाश्रम धर्म का सब क्रम तो मैंने अच्छी तरह से सुन लिया, जान लिया और समझ लिया है। अब मैं परमहंस परिव्राजक के धर्म को (लक्षण को) जानना चाहता हूँ। परिव्रजन कर्म का अधिकारी कौन है ? परिव्राजक का लक्षण कैसा होता है ? परमहंस कौन होता है ? परिव्राजकत्व कैसे प्राप्त होता है ? यह सब आप मुझे बताइए।" तब भगवान् आदिनारायण ने कहा—

सद्गुरुसमीपे सकलविद्यापरिश्रमज्ञो भूत्वा विद्वान् सर्वमैहिकामुष्मिक-सुखश्रमं ज्ञात्वैषणात्रयवासनात्रयममत्वाहंकारादिकं वमनान्नमिव हेय-मधिगम्य मोक्षमार्गैकसाधनो ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् । गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा । अथ पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातको वाऽस्नातको वोत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेदिति बुद्ध्वा सर्वसंसारेषु विरक्तो ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो वा पितरं मातरं कलत्रपुत्रमाप्तबन्धुवर्गं तदभावे शिष्यं सहवासिनं वानुमोदयित्वा तद्धैके प्राजापत्यामेवेष्टिं

कुर्वन्ति । तदु तथा न कुर्यात् । आग्नेय्यामेव कुर्यात् । अग्निर्हि प्राणः । प्राणमेवैतया करोति । त्रैधातवीयामेव कुर्यात् । एतयैव त्रयो धातवो यदुत सत्त्वं रजस्तम इति ।

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।
तं जानन्नग्न आरोहाथा नो वर्धया रयिम् ॥

इत्यनेन मन्त्रेणाग्निमाजिघ्रेत् । एष वा अग्नेर्योनिर्यः प्राणं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहेत्येवमेवैतदाह । ग्रामाच्छ्रोत्रियागारादग्निमाहृत्य स्वविध्युक्तक्रमेण पूर्ववदग्निमाजिघ्रेत् । यद्यातुरो वाग्निं न विन्देदप्सु जुहुयात् । आपो वै सर्वा देवताः, सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहोमि स्वाहेति हुत्वाद्धृत्य प्राश्नीयात् साज्यं हविरनामयम् । एष विधिर्वीराध्वाने वाऽनाशके वापां प्रवेशे वाग्निप्रवेशे वा महाप्रस्थाने वा । यद्यातुरः स्यान्मनसा वाचा वा संन्यसेत् । एष पन्थाः ॥2॥

सकल भौतिक विद्याओं को केवल व्यर्थ परिश्रम मानने वाले साधक को यहाँ जगत् के और परलोक के सुखों को परिश्रमरूप ही जानकर, पुत्र-लोक-वित्त इन तीन एषणाओं तथा देह-मन-बुद्धिजन्य तीन वासनाओं तथा ममत्व और अहंकार को वमन किए हुए अन्न की तरह त्याज्य समझकर मोक्षमार्गरूप एक ही साधनवाला होकर पहले ब्रह्मचर्य समाप्त करके गृहस्थ बनना चाहिए । बाद में गृहस्थ से वानप्रस्थ होकर संन्यासी बनना चाहिए । अथवा अन्य प्रकार से ब्रह्मचर्याश्रम से या गृहस्थी से ही संन्यास ले लेना चाहिए । जो कोई व्रती हो या अव्रतधारी हो, स्नातक हुआ हो या अस्नातक ही रहा हो, सदा अग्निहोत्र करने वाला हो या अग्निहोत्र न भी करता हो, परन्तु जिस दिन पर वैराग्य आ जाए, उसी दिन प्रव्रजन कर देना चाहिए । ऐसा जानकर सारे संसार से विरक्त हुआ चाहे ब्रह्मचारी हो, या गृहस्थ हो, या वानप्रस्थी हो, तो अपने माता, पिता, पुत्र, स्त्री, स्वजन आदि की अनुमति लेकर या उनमें से यदि कोई न हो, तो शिष्य और सहवासी की भी अनुमति लेकर संन्यासाश्रम में जाना चाहिए । कुछ लोग पहले प्राजापत्य यज्ञ करते हैं, परन्तु उन्हें ऐसा नहीं करना चाहिए, केवल आग्नेय दृष्टि ही करनी चाहिए । ''अग्नि ही प्राण है, उस अग्नि के द्वारा ही प्राण क्रिया करता है''—इस भाव से त्रैधातवी दृष्टि करनी चाहिए । सत्त्व-रज-तम, ये ही त्रिधातु हैं । बाद में इस मंत्र से अग्नि को सूँघना चाहिए कि हे अग्निदेव ! यह प्राण आपका कारणरूप है । यह जानते हुए आप इसमें प्रवेश करें । आप प्राण से जन्मे हैं, इसलिए हमें आप प्रकाश और बुद्धि दीजिए । हे अग्निदेव ! आप अपने योनिस्थल प्राण में प्रविष्ट हों । अपने उत्पत्तिस्थल में जाएँ । 'स्वाहा'—इस प्रकार ऐसा कहा गया है । गाँव के किसी श्रोत्रिय के घर से अग्नि लाकर पूर्वोक्त विधि से अग्नि को सूँघना चाहिए । यदि आतुरतापूर्ण भाव हो और अग्नि उपलब्ध न हो, तो जल में ही हवन कर लेना चाहिए । 'जल ही समस्त देवताओं का स्वरूप है, समस्त देवताओं के निमित्त हवन कर रहा हूँ'—ऐसा भाव करके स्वाहासहित आहुति देनी चाहिए । बाद में, हवन किए हुए पदार्थ को लेकर घी के साथ हवि को खाना चाहिए । इस विधि का प्रयोग वीरमार्ग या अनशन द्वारा शरीर छोड़ने के क्रम में या जलप्रवेश में या अग्निप्रवेश में या महाप्रस्थान में किया जाता है । यदि आतुरता हो तो मन से अथवा वाणी से ही संन्यास की विधि कर लेनी चाहिए । यह मार्ग है ।

स्वस्थक्रमेणैव चेदात्मश्राद्धं विरजाहोमं कृत्वा, अग्निमात्मन्यारोप्य, लौकिकवैदिकसामर्थ्यं स्वचतुर्दशकरणप्रवृत्तिं च पुत्रे समारोप्य तदभावे

शिष्ये वा तदभावे स्वात्मन्येव वा, ब्रह्मा त्वं यज्ञस्त्वमित्यभिमन्त्र्य ब्रह्मभावनया ध्यात्वा, सावित्रीप्रवेशपूर्वकमप्सु सर्वविद्यार्थस्वरूपां ब्राह्मण्याधारां वेदमातरं क्रमाद् व्याहृतिषु त्रिषु प्रविलाप्य, व्याहृतित्रयमकारोकारमकारेषु प्रविलाप्य, तत्सावधानेनापः प्राश्य, प्रणवेन शिखामुत्कृष्य, यज्ञोपवीतं छित्त्वा, वस्त्रमपि भूमौ वाप्सु वा विसृज्य, ॐ भूः स्वाहा, ॐ भुवः स्वाहा, ॐ सुवः स्वाहेत्यनेन जातरूपधरो भूत्वा, स्वं रूपं ध्यायन्, पुनः पृथक् प्रणवव्याहृतिपूर्वकं मनसा वचसापि संन्यस्तं मया संन्यस्तं मया संन्यस्तं मयेति मन्द्रमध्यमतारध्वनिभिस्त्रिवारत्रिगुणीकृतप्रेषोच्चारणं कृत्वा, प्रणवैकध्यानपरायणः सन्नभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहेत्यूर्ध्वबाहुर्भूत्वा, ब्रह्माहमस्मीति तत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थस्वरूपानुसन्धानं कुर्वन्नुदीचीं दिशं गच्छेज्जातरूपधरश्चरेत् । एष संन्यासः ॥3-1॥

स्वस्थ क्रम से आत्मश्राद्ध तथा विरजा होम करके अग्नि को आत्मा में आरोपित करके अपने लौकिक तथा वैदिक सामर्थ्य का और अपनी चौदह करण प्रवृत्ति का अपने पुत्र में आरोपण करना चाहिए । यदि पुत्र न हो तो अपने शिष्य में और शिष्य न हो तो अपनी आत्मा में ही आरोपण करना चाहिए । बाद में 'ब्रह्मा त्वं यज्ञस्त्वम्'—इस मंत्र का उच्चारण करके ब्रह्म का भावनापूर्वक ध्यान करके सावित्री में प्रवेश करना चाहिए । फिर सर्वविद्या को अर्थस्वरूप और ब्राह्मण्य की आधाररूप वेदमाता गायत्री को तीन व्याहृतिपूर्वक (भूः भुवः स्वः बोलकर) पानी में विलीन कर देना चाहिए । और इन तीनों व्याहृतियों को अकार, उकार और मकार में (ॐ में) विलीन कर देना चाहिए । बाद में सावधान होकर पानी पीना चाहिए । इसके बाद ॐ मंत्र का उच्चारण करते हुए शिखा का त्याग करके यज्ञोपवीत को काट देना चाहिए और कपड़ों का धरती या पानी में त्याग कर देना चाहिए, और 'ॐ भूः स्वाहा, ॐ भुवः स्वाहा, ॐ स्वः स्वाहा'—ऐसा बोलते हुए शिशु की तरह निर्दोष और निर्दंश बनकर अपने स्वरूप का ध्यान करना चाहिए । बाद में प्रणव और व्याहृतिपूर्वक पृथक् रूप से मन और वाणी द्वारा 'मैंने संन्यास लिया, मैंने संन्यास लिया, मैंने संन्यास लिया'—ऐसा तीन बार मन्द्र, मध्य और तार-सप्तक की ध्वनि से तीन गुना प्रेष उच्चारण करना चाहिए । इसके बाद प्रणव का उच्चारण करते हुए भुजा उठाकर बोलना चाहिए कि 'मैं समस्त प्राणियों को अभयदान देता हूँ' । बाद में बोलना चाहिए कि 'अहं ब्रह्मास्मि' (मैं ब्रह्म हूँ), 'तत्त्वमसि' (तुम वही हो) और इन्हीं महावाक्यों का चिन्तन करता हुआ अपने वास्तविक स्वरूप के अनुसन्धान के लिए निर्लिप्त होकर उसे उत्तर दिशा की ओर चलना चाहिए और बालक की तरह भ्रमण करते रहना चाहिए । इसी को संन्यासधर्म कहा जाता है ।

तदधिकारी न भवेद्यदि, गृहस्थप्रार्थनापूर्वकमभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः सर्वं प्रवर्तते सखा मा गोपायौजः सखा योऽसीन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नः शर्म मे भव यत्पापं तन्निवारयेत्यनेन मन्त्रेण प्रणवपूर्वकं सलक्षणं वैणवं दण्डं कटिसूत्रं कौपीनं कमण्डलुं विवर्णवस्त्रमेकं परिगृह्य, सद्गुरुमुपगम्य, नत्वा, गुरुमुखात् तत्त्वमसीति महावाक्यं प्रणवपूर्वकमुपलभ्य, अथ जीर्णवस्त्रवल्कलाजिनं धृत्वा, अथ जलावतरणमूर्ध्वगमनमेकभिक्षां परित्यज्य, त्रिकालस्नानमाचरन्, वेदान्तश्रवणपूर्वकं प्रणवानुष्ठानं कुर्वन्, ब्रह्ममार्गे सम्यक् सम्पन्नः, स्वाभिमतमात्मनि गोपयित्वा,

निर्ममोऽध्यात्मनिष्ठः, कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यदम्भदर्पाहङ्कारासूयागर्वेच्छाद्वेषहर्षामर्षममत्वादींश्च हित्वा, ज्ञानवैराग्ययुक्तो वित्तस्त्रीपराङ्मुखः शुद्धमानसः सर्वोपनिषदर्थमालोच्य, ब्रह्मचर्यापरिग्रहाहिंसासत्यं यत्नेन रक्षञ्जितेन्द्रियो बहिरन्तःस्नेहवर्जितः, शरीरसन्धारणार्थं चतुर्षु वर्णेष्वभिशस्तपतितवर्जितेषु पशुरद्रोही भैक्षमाणो ब्रह्मभूयाय भवति ॥3-2॥

यदि कोई इस विधि का (दिगम्बर विधि का) अधिकारी न हो, तो उसके लिए दूसरी विधि बताते हैं—उस गृहस्थ को सर्वप्रथम प्रार्थना करके सभी प्राणियों को अभय देना चाहिए। इस मंत्र से कहना चाहिए कि "हे सखा ! तुम मेरे बल का रक्षण करो। तुम वृत्रासुर को मारने वाले इन्द्र का वज्र हो, मेरे लिए शान्तिदाता हो, मुझे पापमुक्त करो"—प्रणवपूर्वक इस मंत्र को कहकर अच्छे निर्दोष बाँस का दण्ड, कटिसूत्र, कौपीन, कमण्डलु और एक गेरुआ वस्त्र धारण करके सद्गुरु के पास जाकर उन्हें प्रणाम करके उनसे प्रणवपूर्वक 'तत्त्वमसि' (वह तुम्हीं हो) इस महावाक्य का उपदेश प्राप्त करना चाहिए। तदुपरान्त फटा-टूटा वस्त्र या मृगचर्म आदि धारण करना चाहिए। जल में उतरना, वृक्ष पर चढ़ना, एक ही घर की भिक्षा पर निर्भर रहना—आदि का त्याग करना चाहिए। त्रिकाल स्नान का आचरण करते हुए वेदान्त का श्रवण और प्रणव का अनुष्ठान करना चाहिए। इस तरह ब्रह्ममार्ग का पूरा ज्ञान प्राप्त करके अपने मन को अपने ही भीतर रखकर अपने आपको ममतारहित और अध्यात्मनिष्ठ ही बनाए रखना चाहिए। काम, क्रोध, लोभ, मोह, मत्सर, दम्भ, दर्प, अहंकार, असूया, गर्व, इच्छा, द्वेष, हर्ष, अमर्ष, ममत्व आदि का परित्याग करके ज्ञान वैराग्य से युक्त होकर कांचन और कामिनी से विमुख होकर शुद्ध मन से समग्र उपनिषदों की समालोचना करके ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह, अहिंसा, सत्य आदि की प्रयत्नपूर्वक रक्षा करते हुए जितेन्द्रिय बनना चाहिए। बाहर और भीतर से रागरहित बनकर शरीर-रक्षण के लिए चारों वर्णों में केवल पतितों को छोड़कर किसी भी वर्ण के सदाचारी गृहस्थ से निर्वैर होकर इस तरह भिक्षा लेनी चाहिए कि जिस तरह पशु किसी भेदभाव के बिना आहार ग्रहण करता है। ऐसा करने वाला सबमें ब्रह्मभाव ही रखता है।

सर्वेषु कालेषु लाभालाभौ समौ कृत्वा, करपात्रमाधूकरेणान्नमश्नन्, मेदोवृद्धिमकुर्वन्, कृशीभूत्वा, ब्रह्माहमस्मीति भावयन्, गुर्वर्थं ग्राममुपेत्य, ध्रुवशीलोऽष्टौ मास्येकाकी चरेत्, द्वावेवाचरेत्। यदालम्बुद्धिर्भवेत् तदा कुटीचको वा बहूदको वा हंसो वा परमहंसो वा तत्तन्मन्त्रपूर्वकं कटिसूत्रं कौपीनं दण्डं कमण्डलुं सर्वमप्सु विसृज्याथ जातरूपधरश्चरेत्। ग्रामैकरात्रं तीर्थे त्रिरात्रं पट्टने पञ्चरात्रं क्षेत्रे सप्तरात्रमनिकेतः स्थिरमतिरनग्निसेवी निर्विकारो नियमानियममुत्सृज्य प्राणसन्धारणार्थमयमेव लाभालाभौ समौ कृत्वा गोवृत्त्या भैक्षमाचरन्नुदकस्थलकमण्डलुरबाधकरहस्यस्थलवासो न पुनर्लाभालाभरतः शुभाशुभकर्मनिर्मूलनपरः सर्वत्र भूतलशयनः क्षौरकर्मपरित्यक्तो मुक्तचातुर्मास्यव्रतनियमः शुक्लध्यानपरायणोऽर्थस्त्रीपुत्रपराङ्मुखोऽनुन्मत्तोऽप्युन्मत्तवदाचरन्नव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्ताचारो दिवानक्तसमत्वेनास्वप्नः स्वरूपानुसन्धानब्रह्मप्रणवध्यानमार्गेणावहितः संन्यासेन देहत्यागं करोति स परमहंसपरिव्राजको भवति ॥3-3॥

सभी कालों में लाभ-हानि को समान मानता हुआ वह अपने हाथ में ही थोड़ी भिक्षा ग्रहण कर ले। देह को स्थूल न बनाकर, कृश शरीर वाला होकर. 'मैं ब्रह्म हूँ'—ऐसा भाव रखते हुए वह आठ महीने तक गुरु के लिए भिक्षा माँगने का अडिग निश्चय करे और अकेला ही भ्रमण करता रहे अथवा गुरु-शिष्य दोनों भ्रमण करते रहें। जब उसे अच्छी तरह से पूरा ज्ञान हो जाए तब उसे कुटीचक या बहूदक या हंस या परमहंस होकर, मंत्रपूर्वक कटिसूत्र, कौपीन, कमण्डलु, आदि सभी वस्तुओं को जल में बहाकर (छोड़कर) बच्चे की तरह सर्वत्र भ्रमण करते रहना चाहिए। इस विचरण-काल में गाँव में एक रात्रि, तीर्थ में तीन रात्रि, नगर में पाँच रात्रि तथा क्षेत्र में सात रात्रि तक ही निवास करना चाहिए। इस तरह उसे अनिकेत, स्थिरबुद्धि, अग्निरहित, निर्विकार, नियम-अनियम परित्यागी, लाभ-हानि में समान चित्त वाला होना चाहिए। मात्र प्राणधारण वृत्ति से ही भिक्षा माँगनी चाहिए। जलाशय को ही अपना कमण्डलु मानना चाहिए। उसे बाधारहित किसी एकान्त स्थान में ही रहना चाहिए। उसे लाभ-हानि का विचार नहीं करना चाहिए। उसे भूमि पर ही सोना चाहिए, उसे क्षौरकर्म (हजामत) को छोड़ देना चाहिए। चातुर्मास आदि व्रतों और नियमों से भी उसे मुक्त रहना चाहिए। उसे केवल सात्त्विक ध्यान में ही संलग्न रहना चाहिए। धन, संपत्ति, स्त्री और नगर से उसे हमेशा विमुख ही रहना चाहिए। स्वयं ज्ञान से भरा हुआ होने पर भी उसे बाहर तो पागल की तरह ही व्यवहार करना चाहिए। उसे अपने लिंग और आचार को प्रकट नहीं होने देना चाहिए। ऐसा संन्यासी दिन और रात को समानभाव से देखता है, इसलिए रात को भी जाग्रत् अवस्था में ही रहा करता है। जो निज के स्वरूपानुसन्धान में और प्रणव के ध्यान में मग्न होकर संन्यासमार्ग के द्वारा देह का परित्याग करता है, वह परमहंसपरिव्राजक होता है।

भगवन् ब्रह्मप्रणवः कीदृश इति ब्रह्मा पृच्छति। स होवाच नारायणः। ब्रह्मप्रणवः षोडशमात्रात्मकः सोऽवस्थाचतुष्टयचतुष्टयगोचरः। जाग्रदवस्थायां जाग्रदादिचतस्रोऽवस्थाः, स्वप्ने स्वप्नादिचतस्रोऽवस्थाः, सुषुप्तौ सुषुप्त्यादिचतस्रोऽवस्थाः, तुरीये तुरीयादिचतस्रोऽवस्था भवन्तीति। व्यष्टिजाग्रदवस्थायां विश्वस्य चातुर्विध्यं विश्वविश्वो विश्वतैजसो विश्वप्राज्ञो विश्वतुरीय इति। व्यष्टिस्वप्नावस्थायां तैजसस्य चातुर्विध्यं तैजसविश्वस्तैजसतैजसस्तैजसप्राज्ञस्तैजसतुरीय इति। सुषुप्त्यवस्थायां प्राज्ञस्य चातुर्विध्यं प्राज्ञविश्वः प्राज्ञतैजसः प्राज्ञप्राज्ञः प्राज्ञतुरीय इति। तुरीयावस्थायां तुरीयस्य चातुर्विध्यं तुरीयविश्वस्तुरीयतैजसस्तुरीयप्राज्ञस्तुरीयतुरीय इति। एते क्रमेण षोडशमात्रारूढाः। अकारे जाग्रद्विश्व उकारे जाग्रत्तैजसो मकारे जाग्रत्प्राज्ञ अर्धमात्रायां जाग्रत्तुरीयः, बिन्दौ स्वप्नविश्वः, नादे स्वप्नतैजसः, कलायां स्वप्नप्राज्ञः, कलातीते स्वप्नतुरीयः, शान्तौ सुषुप्तविश्वः, शान्त्यतीते सुषुप्ततैजसः, उन्मन्यां सुषुप्तप्राज्ञः, मनोन्मन्यां सुषुप्ततुरीयः, तुर्यां तुरीयविश्वः, मध्यमायां तुरीयतैजसः, पश्यन्त्यां तुरीयप्राज्ञः, परायां तुर्यतुरीयः। जाग्रन्मात्राचतुष्टयमकारांशं स्वप्नमात्राचतुष्टयमुकारांशं सुषुप्तिमात्राचतुष्टयं मकारांशं तुरीयमात्राचतुष्टयमर्धमात्रांशम्। अयमेव ब्रह्मप्रणवः। स परमहंसतुरीयातीतावधूतैरुपास्यः। तेनैव ब्रह्म प्रकाशते। तेन विदेहमुक्तिः ॥4॥

ब्रह्माजी ने आदिनारायण से पूछा—'हे भगवन्! ब्रह्मप्रणव कैसा होता है?' तब आदिनारायण ने कहा—ब्रह्मप्रणव सोलह मात्राओं वाला होता है। चारों अवस्थाओं में प्रत्येक अवस्था की चार-चार स्थितियाँ होने से कुल मिलाकर सोलह मात्राएँ होती हैं। जाग्रत् अवस्था मे मुख्य जाग्रत् के साथ अन्य तीन अवस्थाएँ, स्वप्नावस्था में मुख्य स्वप्नावस्था के साथ अन्य तीन अवस्थाएँ, सुषुप्ति में भी मुख्य सुषुप्ति के साथ शेष की तीन अवस्थाएँ और तुरीय में भी मुख्य तुरीयावस्था के साथ शेष तीन के मिलने से कुल सोलह अवस्थाएँ होती हैं। व्यष्टि जाग्रदवस्था में विश्व के चार रूप होते हैं—विश्वविश्व, विश्वतैजस, विश्वप्राज्ञ और विश्वतुरीय। इस प्रकार व्यष्टि स्वप्नावस्था में तैजस के भी चार रूप होते हैं—तैजसविश्व, तैजसतैजस, तैजसप्राज्ञ और तैजसतुरीय। इसी प्रकार सुषुप्ति अवस्था में व्यष्टिप्राज्ञ के भी चार रूप होते हैं—प्राज्ञविश्व, प्राज्ञतैजस, प्राज्ञप्राज्ञ और प्राज्ञतुरीय। और इसी प्रकार तुरीयावस्था में तुरीय के भी चार भेद होते हैं—तुरीयविश्व, तुरीयतैजस, तुरीयप्राज्ञ और तुरीयतुरीय। इस प्रकार यह ब्रह्मप्रणव षोडशमात्रात्मक होता है। अकार में जाग्रत्-विश्व, उकार मे जाग्रत्-तैजस और मकार में जाग्रत्-प्राज्ञ होता है। अर्धमात्रा में जाग्रत्-तुरीय, बिन्दु में स्वप्न-विश्व, नाद में स्वप्नतैजस, कला में स्वप्नप्राज्ञ और कलातीत में स्वप्नतुरीय होता है। शान्ति में सुषुप्तविश्व, शान्त्यतीत में सुषुप्ततैजस, उन्मनी में सुषुप्तप्राज्ञ और मनोन्मनी अवस्था में सुषुप्ततुरीय होता है। तुरीया (वैखरी) में तुरीयविश्व, मध्यमा में तुरीयतैजस, पश्यन्ती में तुरीयप्राज्ञ और परा में तुरीयतुरीय होता है। प्रणव—ॐ कार के अकारांश में जाग्रत् अवस्था की चार मात्राएँ हैं, उकारांश में स्वप्नावस्था की चार मात्राएँ हैं, मकारांश में सुषुप्तावस्था की चार मात्राएँ हैं और अर्धमात्रा में तुरीयावस्था की चार मात्राएँ हैं। यही ब्रह्मप्रणव है। यह ब्रह्मण्णव ही परमहंस तुरीयातीत अवधूतों का उपास्य है। इसी के द्वारा ब्रह्म प्रकाशित होता है और इसी से विदेहमुक्ति प्राप्त होती है।

भगवन् कथमयज्ञोपवीत्यशिखी सर्वकर्मपरित्यक्तः? कथं ब्रह्मनिष्ठापरः? कथं ब्राह्मणः? इति ब्रह्मा पृच्छति। स होवाच विष्णुः। भो भोऽर्भक यस्यास्त्यद्वैतमात्मज्ञानं तदेव यज्ञोपवीतम्। तस्य ध्याननिष्ठैव शिखा। तत्कर्म सपवित्रम्। स सर्वकर्मकृत् स ब्राह्मणः स ब्रह्मनिष्ठापरः स देवः स ऋषिः स तपस्वी स श्रेष्ठः स एव सर्वज्येष्ठः स एव जगद्गुरुः स एवाहं विद्धि। लोके परमहंसपरिव्राजको दुर्लभतरः। यद्येकोऽस्ति स एव नित्यपूतः स एव वेदपुरुषः। महापुरुषो यस्तच्चित्तं मय्येवावतिष्ठते। अहं च तस्मिन्नेवावस्थितः। स एव नित्यतृप्तः। स शीतोष्णसुखदुःखमानावमानवर्जितः। स निन्दामर्षसहिष्णुः। स षड्ऊर्मिवर्जितः षड्भावविकारशून्यः। स ज्येष्ठाज्येष्ठव्यवधानरहितः। स स्वव्यतिरेकेण नान्यद्रष्टा। आशाम्बरो न नमस्कारो न स्वाहाकारो न स्वधाकारश्च न विसर्जनपरो निन्दास्तुतिव्यतिरिक्तो न मन्त्रतन्त्रोपासको देवान्तरध्यानशून्यो लक्ष्यालक्ष्यनिवर्तकः सर्वोपरतः स सच्चिदानन्दाद्वयचिद्घनः सम्पूर्णानन्दैकबोधो ब्रह्मैवाहमस्मीत्यनवरतं ब्रह्मप्रणवानुसन्धानेन यः कृतकृत्यो भवति स ह परमहंसपरिव्राडित्युपनिषत् ॥5॥

इति परमहंसपरिव्राजकोपनित्समाप्ता।

ब्रह्मा ने फिर पूछा—"भगवन्! यज्ञोपवीतरहित, शिखारहित, सर्वकर्मपरित्यागी भी कैसे ब्रह्मनिष्ठ और ब्राह्मण हो सकता है?" तब विष्णु ने कहा—अरे बालक! अद्वैतरूप आत्मज्ञान ही उसका यज्ञोपवीत है और ध्याननिष्ठा ही उसकी शिखा है। वह अपने सत्कर्मों से पवित्र हो जाता है। सभी कर्मों को वह कर चुका है। वह ब्राह्मण है, वह ब्रह्मनिष्ठ है, वह ब्रह्मपरायण है, वह देव है, वह ऋषि है, वह तपस्वी है, वह श्रेष्ठ है। वह सर्वज्येष्ठ है, वह जगद्गुरु है। वह मैं (विष्णु) ही हूँ ऐसा जानना चाहिए। इस लोक में परमहंस परिव्राजक दुर्लभ ह। यदि एकाध होता है तो वह नित्यपावन और वेदपुरुष है। मुझमें ही चित्त को अवस्थित रखने वाला वह महापुरुष है, मैं उसी में रहता हूँ। वही नित्यतृप्त होता है। सर्दी-गर्मी, मानापमान और सुख-दुःखादि से वह रहित होता है। वह निन्दा और क्रोध को सहन कर लेने वाला होता है। वह छः ऊर्मियों से रहित होता है, वह छः भावविकारों से भी शून्य ही होता है। उसकी दृष्टि में छोटे-बड़े का कोई भेदभाव नहीं रहता। (वह समदर्शी होता है।) वह सभी जगह अपने आत्मा के सिवा अन्य कुछ भी नहीं देखता। दिशाएँ ही उसका वस्त्र होती हैं। वह नमस्कार, स्वाहाकार, स्वधाकार और विसर्जनादि कुछ भी नहीं करता, निन्दा-स्तुति से वह परे रहता है। वह मंत्र-तंत्र-उपासना कुछ भी नहीं करता। किसी अन्य देव का ध्यान भी नहीं करता। वह लक्ष्यालक्ष्य से रहित और सभी से उपरत ही हो जाता है। वह सच्चिदानन्द, अद्वैत, चिद्घन और संपूर्ण आनन्द के बोधयुक्त, 'मैं ब्रह्म हूँ—ऐसी निरंतर भावना ही रखने वाला है। जो प्रणवब्रह्म के अनुसन्धान से कृतकृत्य हो जाता है। उसे ही परमहंसपरिव्राजक कहा जाता है, ऐसा यह उपनिषत् कहती है।

इस प्रकार परमहंसपरिव्राजकोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

(69) अक्षमालिकोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

ऋग्वेद परम्परा की यह उपनिषद् गद्यात्मक है। जिसे विद्वानों ने छोटी-मोटी सोलह कण्डिकाओं में विभक्त किया है। यह उपनिषद् प्रजापति ब्रह्मा और कार्तिकेय के संवाद के रूप में है। इसमें अक्षमाला के विषय में कहा गया है। अक्षमाला का लक्षण, उसके भेद, उसके सूत्र, गूँथने की रीति, उसका वर्ण, उसकी अधिष्ठाता देवता—आदि बहुत कुछ कहा गया है। इसके उपरान्त भी अक्षमाला में ब्रह्मादि की भावना, उसके शोधन की प्रक्रिया, उसके प्रत्येक अक्ष में विशिष्ट मंत्र का संयोजन, देवता, मंत्र, विद्या और तत्त्व का सामीप्य पाने के लिए जपादि बताए गए हैं, अक्षमाला की स्तुति भी की गई है। और अन्त में उपनिषत् की फलश्रुति भी कही गई है।

शान्तिपाठः

ॐ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि। वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनाधीतेनाहोरात्रान्सन्दधाम्यृतं वदिष्यामि। सत्यं वदिष्यामि। तन्मामवतु तद्वक्तारमवतु अवतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम्॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

हे परमात्मन्! मेरी वाणी मन में स्थिर हो, मन वाणी में स्थिर हो। हे प्रकाशरूप परमात्मन्! मेरे लिए तुम प्रकट हो। (हे वाणी और हे मन!) तुम मेरे लिए वेदविषयक ज्ञान को लाने वाले हो। मेरा श्रुतज्ञान मेरे से कभी विस्मृत न हो। इस स्वाध्याय से मैं दिनों और रात्रियों को एक कर दूँ। मैं परमसत्य ही बोलूँगा। सत्य ही बोला करूँगा। वह ब्रह्म मेरी रक्षा करे। वह ब्रह्म आचार्य की रक्षा करे, रक्षा करे मेरी और रक्षा करे आचार्य की।

ॐ त्रिविध तापों की शान्ति हो।

अथ प्रजापतिर्गुहं पप्रच्छ—भो भगवन् अक्षमालाभेदविधिं ब्रूहीति। सा किंलक्षणा कतिभेदा अस्याः कति सूत्राणि कथं घटनाप्रकारः के वर्णाः का प्रतिष्ठा कैवास्याधिदेवता किं फलं चेति॥1॥

एक समय प्रजापति ने गुह से (कार्तिकेय से) पूछा—"हे भगवन्! आप कृपा करके अक्षमाला की भेदविधि कहिए, कि इसका लक्षण क्या है? इसके भेद कितने हैं? इसके सूत्र कितने हैं? पिरोने के प्रकार कैसे होते हैं? कौन से अक्षर हैं? क्या प्रतिष्ठा है? कौन इसकी अधिदेवता है? और इसका फल क्या होता है?'

तं गुहः प्रत्युवाच—प्रवालमौक्तिकस्फटिकशङ्खरजताष्टापदचन्दनपुत्रजीविकाब्जे रुद्राक्षा इति आदिक्षान्तमूर्तिसंविधानुभावाः। सौवर्णं राजतं ताम्रं चेति सूत्रत्रयम्। तद्विवरे सौवर्णं तद्दक्षपार्श्वे राजतं तद्वामे ताम्रं तन्मुखे मुखं तत्पुच्छे पुच्छं तदन्तरावर्तनक्रमेण योजयेत्॥2॥

तब गुह ने उत्तर में उनसे कहा कि हे ब्रह्मन्! यह अक्षमाला प्रवाल, मोती, स्फटिक, शंख, चाँदी, सुवर्ण, चन्दन, पुत्रजीविका, कमल और रुद्राक्ष—इन दस प्रकार की बनती है। ये 'अ' से लेकर 'क्ष' तक के अक्षरों से विधिपूर्वक धारण की जाती हैं। सोने, चाँदी और ताँबे से मिश्रित तीन सूत्र होते हैं। इन तीन सूत्रों में सोना मनकों के सामने के मुखविवर में होता है और चाँदी दाहिने भाग में होती है, तथा ताँबा बाँयें हिस्से में। उसे मुख में मुख तथा पूँछ के साथ पूँछ के क्रम में नियोजित करना चाहिए।

यदस्यान्तरं सूत्रं तद्ब्रह्म। यद्दक्षपार्श्वे तच्छैवम्। यद्वामे तद्वैष्णवम्। यन्मुखं सा सरस्वती। यत् पुच्छं सा गायत्री। यत् सुषिरं सा विद्या। या ग्रन्थिः सा प्रकृतिः। ये स्वरास्ते धवलाः। ये स्पर्शास्ते पीताः। ये परास्ते रक्ताः॥3॥

जो इसके अन्दर का सूत्र है, वही ब्रह्म है। जो दाहिने भाग में है, वही शैव है। जो बाँयें हिस्से में है, वही वैष्णव है। जो मुख है वही सरस्वती है, और जो पूँछ है वह गायत्री है। जो छिद्र है वह विद्या है। जो गाँठ है वह प्रकृति है। जो स्वर हैं वे धवल (श्वेत) हैं। जो स्पर्श (व्यञ्जन) हैं, वे पीले हैं। जो परा अर्थात् तम और सत् से भिन्न हैं वे लाल रंग के हैं।

अथ तां पञ्चभिर्गव्यैरमृतैः पञ्चभिर्गव्यैस्तनुभिः शोधयित्वा पञ्चभिर्गव्यैर्गन्धोदकेन संस्नाप्य तस्मात् सोङ्कारेण पत्रकूर्चेन स्नपयित्वाऽष्टभिर्गन्धैरालिप्य सुमनःस्थले निवेश्याक्षतपुष्पैराराध्य प्रत्यक्षमादिक्षान्तैर्वर्णैर्भावयेत्॥4॥

इसके बाद उस माला को पाँच गायों के दूध से तथा पंचगव्य से—गोमूत्र, गोमय, गोदुग्ध, गोदधि और गोघृत से—शोधित करके फिर से पंचगव्य और गन्धमिश्रित जल से ठीक तौर से स्नान करवाकर ॐ कार का उच्चारण करते हुए पत्तों के कूर्च से (कूर्ची से) जल छिड़ककर आठ प्रसिद्ध गन्धों से उसका लेपन करना चाहिए। और पुष्पित स्थान पर उसे प्रतिष्ठित करना चाहिए। और बाद में अक्षत-पुष्पादि के द्वारा उसका पूजन करना चाहिए। हरएक अक्ष (मनके) को 'अ' से लेकर 'क्ष' तक के अक्षरों द्वारा क्रमशः भावित करना चाहिए।

ओमङ्कार मृत्युञ्जय सर्वव्यापक प्रथमेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ओमाङ्कारा-कर्षणात्मक सर्वगत द्वितीयेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ओमिङ्कार पुष्टिदाक्षोभकर तृतीयेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ओमीङ्कार वाक्प्रसादकर निर्मल चतुर्थेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ओमुङ्कार सर्वबलप्रद सारतर पञ्चमेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ओमूङ्कारोच्चाटनकर दुःसह षष्ठेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ओमृङ्कार संक्षोभकर चञ्चल सप्तमेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ओमॄङ्कार सम्मोहनकरोज्ज्वलाष्टमेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ओम्लृङ्कार विद्वेषणकर मोहक नवमेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ओम्लॄङ्कार मोहकर दशमेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ओमेङ्कार सर्ववश्यकर शुद्धसत्त्वैकादशेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ओमैङ्कार शुद्धसात्त्विक पुरुषवश्यकर द्वादशेऽक्षे प्रतितिष्ठ।

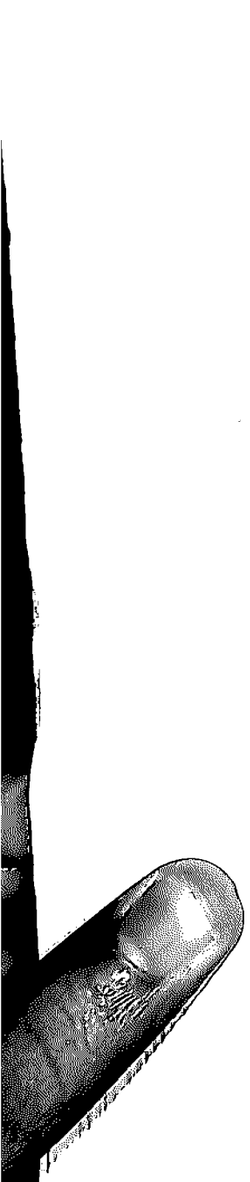

ओमोङ्काराखिलवाङ्मय नित्यशुद्ध त्रयोदशेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ओमौङ्कार सर्ववाङ्मय वश्यकर शान्त चतुर्दशेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ओमङ्कार गजादिवश्यकर मोहन पञ्चदशेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ओमःकार मृत्युनाशनकर रौद्र षोडशेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ॐ कङ्कार सर्वविषहर कल्याणद सप्तदशेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ॐ खङ्कार सर्वक्षोभकर व्यापकाष्टादशेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ॐ गङ्कार सर्वविघ्नशमन महत्तरैकोनविंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ॐ घङ्कार सौभाग्यद स्तम्भनकर विंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ॐ ङङ्कार सर्वविषनाशकरोग्रैकविंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ॐ चङ्काराभिचारघ्न क्रूर द्वाविंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ॐ छङ्कार भूतनाशकर भीषण त्रयोविंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ॐ जङ्कार कृत्याऽऽदिनाशकर दुर्धर्ष चतुर्विंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ॐ झङ्कार भूतनाशकर पञ्चविंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ॐ ञङ्कार मृत्युप्रमथन षड्विंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ॐ टङ्कार सर्वव्याधिहर सुभग सप्तविंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ॐ ठङ्कार चन्द्ररूपाष्टाविंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ॐ डङ्कार गरुडात्मक विषघ्न शोभनैकोनत्रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ॐ ढङ्कार सर्वसंपत्प्रद सुभग त्रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ॐ णङ्कार सर्वसिद्धिप्रद मोहकरैकत्रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ॐ तङ्कार धनधान्यादिसम्पत्प्रद प्रसन्न द्वात्रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ॐ थङ्कार धर्मप्राप्तिकर निर्मल त्रयस्त्रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ॐ दङ्कार पुष्टिवृद्धिकर प्रियदर्शन चतुस्त्रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ॐ धङ्कार विषज्वरनिघ्न विपुल पञ्चत्रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ॐ नङ्कार भुक्तिमुक्तिप्रद शान्त षट्त्रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ॐ पङ्कार विषविघ्ननाशन भव्य सप्तत्रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ॐ फङ्काराणिमादिसिद्धिप्रद ज्योतीरूपाष्टत्रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ॐ बङ्कार सर्वदोषहर शोभनैकोनचत्वारिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ॐ भङ्कार भूतप्रशान्तिकर भयानक चत्वारिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ॐ मङ्कार विद्वेषिमोहनकरैकचत्वारिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ॐ यङ्कार सर्वव्यापक पावन द्विचत्वारिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ॐ रङ्कार दाहकर विकृत त्रिचत्वारिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ॐ लङ्कार विश्वंभर भासुर चतुश्चत्वारिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ॐ वङ्कार सर्वाप्यायनकर निर्मल पञ्चचत्वारिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ॐ शङ्कार सर्वफलप्रद पवित्र षट्चत्वारिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ॐ षङ्कार धर्मार्थकामद धवल सप्तचत्वारिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ॐ सङ्कार सर्वकारण सार्ववर्णिकाष्टचत्वारिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ। ॐ हङ्कार सर्ववाङ्मय निर्मलैकोनपञ्चाशदक्षे प्रतितिष्ठ। ॐ ळङ्कार सर्वशक्तिप्रद प्रधान पञ्चाशदक्षे प्रतितिष्ठ। ॐ क्षङ्कार परापरतत्त्वज्ञापक परंज्योतीरूप शिखामणौ प्रतितिष्ठ ॥5॥

हे अकार ! तुम मृत्युंजय हो, सर्वव्यापी हो, इस प्रथम मनके में प्रतिष्ठित हो जाओ। हे आकार ! तुम आकर्षणात्मक और सर्वगत हो इस द्वितीय मनके में प्रतिष्ठित हो जाओ ! हे इकार ! तुम पुष्टिदायक और क्षोभरहित हो, इस तीसरे मनके में प्रतिष्ठित हो जाओ। हे ईकार ! तुम वाणी को

प्रासादिक बनाने वाले और निर्मल हो, इस चौथे मनके में प्रतिष्ठित हो जाओ। हे उकार ! तुम सभी को बल देने वाले तथा सारतत्त्वों में अधिक हो, पाँचवें अक्ष में प्रतिष्ठित हो जाओ। हे ऊकार ! तुम उच्चाटनकारक और असह्य हो, छठे मनके में प्रतिष्ठित हो। हे ऋकार ! तुम चित्त को क्षुभित करने वाले और चंचल हो, सातवें अक्ष में स्थापित हो। हे ॠकार ! तुम संमोहक और उज्ज्वल हो, आठवें अक्ष में स्थापित हो। हे ऌकार ! तुम विद्वेषकारक और मोहक हो, नवम अक्ष में प्रतिष्ठित हो जाओ। हे ॡकार ! तुम मोहक हो दसवें अक्ष में प्रतिष्ठित हो। हे एकार ! तुम सबको वश में करने वाले और शुद्ध सत्त्वमय हो, ग्यारहवें मनके में प्रतिष्ठित हो जाओ ! हे ऐकार ! तुम शुद्ध, सात्त्विक और पुरुषों को वश में लाने वाले हो, बारहवें मनके में प्रतिष्ठित हो जाओ ! हे ओकार ! तुम अखिल वाङ्मयरूप और नित्यशुद्ध हो, तेरहवें मनके में प्रतिष्ठित हो जाओ। हे औकार ! तुम सभी वाङ्मय को वश में करने वाले तथा शान्त हो, तुम चौदहवें मनके में प्रतिष्ठित हो जाओ। हे अंकार ! तुम हाथी आदि सबको वश में लाने वाले हो, तुम पंद्रहवें मनके में प्रतिष्ठित हो जाओ। हे अःकार ! तुम मृत्युनाशक और रौद्र हो, सोलहवें मनके में प्रतिष्ठित हो। हे सर्वविष को हरने वाले और कल्याणकारी ककार ! तुम सत्रहवें अक्ष में प्रतिष्ठित हो। हे सबको क्षुब्ध करने वाले व्यापक खकार ! तुम अठारहवें मनके में प्रतिष्ठित हो। हे गकार ! तुम सभी विघ्नों को शान्त करने वाले हो, और बड़े से भी बड़े हो, तुम उन्नीसवें मनके में प्रतिष्ठित हो। हे घकार ! तुम सौभाग्यकारी और गति को रोकने वाले हो, तुम बीसवें अक्ष में प्रतिष्ठित हो जाओ। हे ङकार ! तुम सभी प्रकार के विषों का नाश करने वाले और उग्र हो, तुम एक्कीसवें अक्ष में प्रतिष्ठित हो। हे चकार ! तुम अभिचारों (जादू-टोनों) के नाशक और उग्र हो, तुम बाईसवें मनके में प्रतिष्ठित हो जाओ। हे छकार ! तुम भूतनाशकारी और भयंकर हो, तेईसवें मनके में प्रतिष्ठित हो। हे जकार ! तुम डाकिनी आदि के नाशक और दुर्धर्ष हो, चौबीसवें मनके में प्रतिष्ठित हो जाओ। हे झकार ! तुम भूतनाशक हो, पच्चीसवें अक्ष में प्रतिष्ठित हो जाओ। हे ञकार ! तुम मृत्यु को मथने वाले हो, तुम छब्बीसवें मनके में प्रतिष्ठित हो जाओ। हे टकार ! तुम सर्वपीडाहर और अच्छे भाग्यवाले हो, तुम सत्ताईसवें अक्ष में प्रतिष्ठित हो जाओ। हे ठकार ! तुम चन्द्ररूप हो, अट्ठाइसवें मनके में प्रतिष्ठित हो जाओ। हे डकार ! तुम गरुडरूप हो, विषों को दूर करने वाले हो और सुन्दर हो, तुम उनतीसवें मनके में प्रतिष्ठित हो जाओ। हे ढकार ! तुम सभी संपत्ति को देने वाले और सुन्दर हो, तुम तीसवें मनके में प्रतिष्ठित हो। हे णकार ! तुम सर्वसिद्धि को देने वाले और मोहकारक हो, तुम इकतीसवें मनके में प्रतिष्ठित हो। हे तकार ! तुम धनधान्यादि संपत्ति को देने वाले और प्रसन्न हो, तुम बत्तीसवें मनके में प्रतिष्ठित हो। हे थकार ! तुम धर्मप्राप्तिकारक और निर्मल हो, तुम तैंतीसवें मनके में प्रतिष्ठित हो। हे दकार ! तुम पुष्टि और वृद्धि करने वाले हो, तुम चौंतीसवें मनके में प्रतिष्ठित हो। हे धकार ! तुम विष और ज्वर को दूर करने वाले हो और विपुल हो, तुम पैंतीसवें अक्ष में प्रतिष्ठित हो जाओ। हे नकार ! तुम भोग और मुक्ति देने वाले हो और शान्त हो, तुम छत्तीसवें मनके में प्रतिष्ठित हो जाओ। हे पकार ! तुम विष की पीड़ा का नाश करने वाले और भव्य हो, तुम सैंतीसवें अक्ष में प्रतिष्ठित हो जाओ। हे फकार ! तुम अणिमादि सिद्धि देने वाले और ज्योतिरूप हो, तुम अड़तीसवें मनके में प्रतिष्ठित हो जाओ। हे बकार ! तुम सभी दोषों को दूर करने वाले और सुन्दर हो, तुम उनचालीसवें मनके में प्रतिष्ठित हो। हे भकार ! तुम भूतों की शान्ति करने वाले और भयानक हो, तुम चालीसवें अक्ष में प्रतिष्ठित हो। हे मकार ! तुम विद्वेष करने वालों में मोह उत्पन्न करने वाले हो, तुम एकतालीसवें मनके में प्रतिष्ठित हो। हे यकार ! तुम सर्वव्यापक और पवित्र हो, तुम बयालीसवें मनके में प्रतिष्ठित हो। हे रकार ! तुम दाहक और विकृत हो, तुम तिरालीसवें मनके में प्रतिष्ठित हो। हे

लकार ! तुम विश्वंभर और तेजस्वी हो, तुम चौवालीसवें मनके में प्रतिष्ठित हो। हे वकार ! तुम सर्वदोषहर और निर्मल हो, पैंतालीसवें मनके में प्रतिष्ठित हो। हे शकार ! तुम सर्वफलदायक और पवित्र हो, छियालीसवें मनके में प्रतिष्ठित हो जाओ। हे षकार ! तुम धर्म-अर्थ-काम को देने वाले और श्वेत (उज्ज्वल) हो, तुम सैंतालीसवें मनके में प्रतिष्ठित हो। हे सकार ! तुम सबके कारण और सार्ववर्णिक हो, तुम अड़तालीसवें मनके में प्रतिष्ठित हो। हे हकार, तुम तो सर्ववाङ्मय और निर्मल हो, तुम उनचासवें मनके में प्रतिष्ठित हो। हे ळकार ! तुम सर्वशक्तिमान और मुख्य हो, पचासवें अक्ष में प्रतिष्ठित हो। हे क्षकार ! तुम पर और अपर तत्त्व को बताने वाले हो, परमज्योतिरूप हो, तुम शिखामणि में अर्थात् मेरुमाला के मुख्य मनके में प्रतिष्ठित हो जाओ।

अथोवाच ये देवाः पृथिवीषदस्तेभ्यो नमो भगवन्तोऽनुमदन्तु शोभायै पितरोऽनुमदन्तु शोभायै ज्ञानमयीमक्षमालिकाम् ॥6॥

उन्होंने बाद में कहा कि पृथ्वी में भ्रमण करने वाले जो देवता हैं, उन्हें हम प्रणाम करते हैं। हे भगवन्तो, मेरे द्वारा इस माला के स्वीकार की अनुमति दें। इसकी प्रतिष्ठा के लिए पितृगण भी अनुमति दें। इस ज्ञानरूपिणी अक्षमाला को प्राप्त करने के लिए पितरों की स्वीकृति हो।

अथोवाच ये देवा अन्तरिक्षसदस्तेभ्य ॐ नमो भगवन्तोऽनुमदन्तु शोभायै पितरोऽनुमदन्तु शोभायै ज्ञानमयीमक्षमालिकाम् ॥7॥

और कहा कि अन्तरिक्ष के निवासी देवों को नमस्कार हो। वे भी पितरों के साथ ही साथ इस अक्षमाला में प्रतिष्ठित हों। इस ज्ञानमयी माला की शोभा के लिए वे भी अपनी अनुमति प्रदान करें।

अथोवाच ये देवा दिविषदस्तेभ्यो नमो भगवन्तोऽनुमदन्तु शोभायै पितरोऽनुमदन्तु शोभायै ज्ञानमयीमक्षमालिकाम् ॥8॥

और कहा कि स्वर्ग में निवास करने वाले देवता भी इस ज्ञानस्वरूपिणी अक्षमाला में प्रतिष्ठित हों और वे देव सब वरदायक होकर पितरों के साथ ही इस माला की शोभा (प्रतिष्ठा) के लिए अपनी अनुमति प्रदान करें।

अथोवाच ये मन्त्रा या विद्यास्तेभ्यो नमस्ताभ्यश्चोन्नमस्तच्छक्तिरस्याः प्रतिष्ठापयति ॥9॥

अथोवाच ये ब्रह्माविष्णुरुद्रास्तेभ्यः सगुणेभ्य ॐ नमस्तद्वीर्यमस्याः प्रतिष्ठापयति ॥10॥

आगे कहा कि 'इस लोक में जितने मंत्र हैं और जितनी विद्याएँ हैं, उन्हें नमस्कार हो। उन सभी का शक्तिसमूह इस माला को प्रतिष्ठापित (शोभित) करे। आगे कहा कि—जो ब्रह्मा, विष्णु और महेश हैं, उन्हें नमस्कार हो, नमस्कार हो, उनकी शक्ति इस माला को प्रतिष्ठा प्रदान करे। (उनका वीर्य-पराक्रम-तेज इस माला में शामिल हो)।

अथोवाच ये सांख्यादितत्त्वभेदास्तेभ्यो नमो वर्तध्वं विरोधे निवर्तध्वम् ॥11॥

अथोवाच ये शैवा वैष्णवाः शाक्ताः शतसहस्रशस्तेभ्यो नमो नमो भगवन्तोऽनुमदन्त्वनुगृह्णन्तु ॥12॥

जो सांख्य आदि दर्शनों में तत्त्वों के भेद किए गए हैं, उन्हें नमस्कार हो ! (हे तत्त्वो) आप सब बुद्धि प्रदान करें। विरोध का शमन करें। और आगे कहा कि—जो शैव, शाक्त, वैष्णव लोग सैंकड़ों वर्षों से यहाँ निवास कर रहे हैं, उन सबको भी बार-बार नमस्कार है। हे भगवन्तो ! हमको अनुमति दें, हम पर अनुग्रह करें।

अथोवाच याश्च मृत्योः प्राणवत्यस्ताभ्यो नमो नमस्तेनैतां मृडयत मृडयत ॥13॥

पुनरेतस्यां सर्वात्मकत्वं भावयित्वा भावेन पूर्वमालिकामुत्पाद्यारभ्य तन्मयीं महोपहारैरुपहृत्यादिक्षान्तैरक्षैरक्षमालामष्टोत्तरशतं स्पृशेत् ॥14॥

आगे बोले कि—मृत्यु की जो आश्रित शक्तियाँ हैं, उन्हें भी नमस्कार हो, आप मेरी इस वन्दनस्तुति से प्रसन्न हों। इस अक्षमालिका के द्वारा आप उपासकों को सुख प्रदान करें, सुख प्रदान ही करें। फिर उस अक्षमालिका में सार्वत्रिकता की (सर्वात्मिकता की) भावना करके और उसी भावना से आधी माला को पिरोकर और आधी में (पचास मनकों में) उसी प्रकार की भावना करके माला को पूर्ण करे (इस प्रकार सौ की संख्या पूर्ण करे)। और बाकी के जो आठ मनके बचे हैं उनमें अ, क, च, ट, त, प, य, श—इस अष्टवर्ग को पूर्वोक्त क्रम से नियोजित करे। इस प्रकार मनकों की संख्या एक सौ आठ हो जाती है। (मेरु में तो 'क्ष' ही रहेगा।)

अथ पुनरुत्थाप्य प्रदक्षिणीकृत्योंनमस्ते भगवति मन्त्रमातृकेऽक्षमाले सर्ववशंकर्योनमस्ते भगवति मन्त्रमातृकेऽक्षमालिकेऽशेषस्तम्भिन्यों-नमस्ते भगवति मन्त्रमातृकेऽक्षमाले उच्चाटन्योंनमस्ते भगवति मन्त्रमातृकेऽक्षमाले विश्वामृत्यों मृत्युंजयस्वरूपिणी सकलोद्दीपिनि सकललोकरक्षाधिके सकललोकोज्जीविके सकलोत्पादिके दिवा-प्रवर्तिके रात्रिप्रवर्तिके नद्यन्तरं यासि देशान्तरं यासि द्वीपान्तरं यासि लोकान्तरं यासि सर्वदा स्फुरसि सर्वहृदि वासयसि। नमस्ते परारूपे नमस्ते पश्यन्तीरूपे नमस्ते मध्यमारूपे नमस्ते वैखरीरूपे सर्वतत्त्वात्मिके सर्वविद्याऽऽत्मिके सर्वशक्त्यात्मिके सर्वदेवात्मिके वसिष्ठेन मुनिना-ऽऽराधिते विश्वामित्रेण मुनिनोपसेव्यमाने नमस्ते नमस्ते ॥15॥

(स्तुति के बाद) उसे उठाकर प्रदक्षिणा करके फिर से हाथ जोड़कर कहना चाहिए कि—हे भगवती मंत्रमातृके ! हे अक्षमाला, तुम सभी को वश करने वाली हो, तुम्हें प्रणाम हो। हे मंत्रमातृका, हे अक्षमाला, तुम सबकी गति की अवरोधक और उच्चाटन करने वाली हो, तुम्हें प्रणाम। हे मंत्रमातृका, हे अक्षमाला, तुम्हीं सबका मृत्युस्वरूप और मृत्युंजय भी हो, तुम्हीं सबको उद्दीपित करने वाली हो, साथ ही साथ तुम सब लोगों की रक्षा करने वाली हो, संपूर्ण विश्व की प्राणदात्री हो, सब कुछ उत्पन्न करने वाली हो, तुम रात-दिन की प्रवर्तक, और एक नदी से अन्य नदी में, एक देश से अन्य देश में, एक द्वीप से दूसरे द्वीप में, एक लोक से दूसरे लोक में यथेच्छ जाने वाली हो। तुम सभी स्थलों में और सभी के हृदयों में स्फुरित रहती हो, एवं निवास कर रही हो। तुम परा, पश्यन्ती, मध्यमा और वैखरी—इन चारों प्रकार की वाणियों के रूप में हो। तुम्हें बार-बार नमस्कार हो। तुम समस्त तत्त्वरूपों

को धारण किए हुए हो। सर्व विद्याओं और सर्व शक्तियों की अधिष्ठात्री और सर्वदेवगणों की आराध्या हो। तुम वसिष्ठादि मुनियों से वन्दित, विश्वामित्र द्वारा उपसेव्यमान हो, तुम्हें बार-बार नमस्कार हो।

प्रातरधीयानो रात्रिकृतं पापं नाशयति। सायमधीयानो दिवसकृतं पापं नाशयति। तत् सायं प्रातः प्रयुञ्जानः पापोऽपापो भवति। एवमक्ष-मालिकया जप्तो मन्त्रः सद्यः सिद्धिकरो भवतीत्याह भगवान् गुहः प्रजापतिमित्युपनिषत् ॥16॥

इत्यक्षमालिकोपनिषत्समाप्ता।

इस उपनिषत् का प्रातःकाल में पाठ करने वाला मनुष्य रात्रि में किए पापों से मुक्त होता है। और सायंकाल में पाठ करने वाला दिन में किए गए पापों से मुक्त होता है। जो सायं-प्रातः दोनों काल इसका निरन्तर पाठ करता है, वह बड़ा पापकृत्य करने वाला हो, तो भी पापमुक्त हो जाता है। भगवान् गुह ने प्रजापति से अन्त में यही कहा कि इस प्रकार की अभिमंत्रित अक्षमाला से जपा हुआ मंत्र शीघ्र फलदायक (सिद्धिदायक) होता है। ऐसी यह उपनिषत् है।

इस प्रकार अक्षमालिकोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ वाङ्मे मनसि---वक्तारमवतु वक्तारम्। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

❋

(70) अव्यक्तोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

सामवेद परंपरा की यह उपनिषद् गद्यात्मक है। अर्थ और विषय की सरलता के लिए इसे सात खण्डों में व्यवस्थित किया गया है। प्रत्येक खण्ड में भी उपविभाजित कण्डिकाएँ हैं। इसी उपनिषत् का दूसरा नाम अव्यक्तनृसिंहोपनिषत् भी है। इसमें कहा गया है कि उत्पत्ति के पूर्व कुछ था ही नहीं, केवल चेतन था। उसे छोटा-बड़ा, रूप-अरूप, कुछ नहीं कहा जा सकता—ऐसा अज्ञेय आनंदरूप कुछ था। उसने अपने दो भाग किए—एक पुरुष हुआ और दूसरा माया। फिर एक सुवर्णाण्ड—ब्रह्माण्डरूप अण्डा हुआ। उसमें से ब्रह्मा हुए। उन्होंने अपने बारे में बहुत सोचा। तब आकाशवाणी हुई। ब्रह्मा ने तप करके वाणी का स्वरूप जाना। फिर ब्रह्मा ने विष्णु के दर्शन किए। महाविष्णु ने उन्हें व्यक्त का (उनके कर्तव्य का) स्वरूप समझाया। महाविष्णु के उपदेशानुसार सब कुछ करके ही ब्रह्म इस जगत् की सृष्टि करने में समर्थ हुए।

शान्तिपाठः

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि---ते मयि सन्तु। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (महोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

प्रथमः खण्डः

पुरा किलेदं न किञ्चनासीन्न द्यौर्नान्तरिक्षं न पृथिवी केवलं ज्योतीरूपम-नाद्यनन्तमनण्वस्थूलरूपमरूपं रूपवदविज्ञेयमानन्दमयमासीत् ॥1.1॥

पहले यह कुछ था ही नहीं। न द्युलोक था, न अन्तरिक्ष था। न पृथिवी ही थी। केवल एक ज्योतिरूप, अनादि, अनन्त, अनणु, अस्थूल, न रूपी न अरूपी, अविज्ञेय और आनन्दमय कुछ था।

तदनन्यत्तद्द्वेधाभूद्धरितमेकं रक्तमपरम्। तत्र यद्रक्तं तत् पुंसो रूपमभूत्। यद्धरितं तन्मायायाः। तौ समागच्छतः। तयोर्वीर्यमेवमनन्दत्। तद-वर्धत। तदण्डमभूद्धैमम्। तत् परिणममानमभूत्। ततः परमेष्ठी व्यजा-यत ॥1.2॥

वह जो था, उसने अपने दो भाग किए। उन भागों में जो लाल था वह पुरुष का रूप था और जो हरित वर्ण का था वह माया का रूप था। उन दोनों का मिलन हुआ। उनके वीर्य की तुष्टि हुई। वह बढ़ने लगा। और वह सोने का अण्डा हुआ। उसका परिणमन होने लगा। उसमें से परमेष्ठी (ब्रह्मा) उत्पन्न हुए।

सोऽभिजिज्ञासत किं मे कुलं किं मे कृत्यमिति। तं ह वागदृश्य-मानाभ्युवाच, भो भो प्रजापते त्वमव्यक्तादुत्पन्नोऽसि व्यक्तं ते कृत्य-मिति। किमव्यक्तं यस्मादहमासिषम्। किं तद्व्यक्तं यन्मे कृत्यमिति। साब्रवीदविज्ञेयं हि तत् सौम्य तेजः। यदविज्ञेयं तदव्यक्तम्। तच्चेज्जि-ज्ञाससि मामवगच्छेति। स होवाच कैषा त्वं ब्रह्मवाग्वदसि शंसात्मानमिति। सा त्वब्रवीत्तपसा मां जिज्ञासस्वेति। स ह सहस्रं समा ब्रह्मचर्यमध्युवासाध्युवास ॥1.3॥

इति प्रथमः खण्डः।

उसे जिज्ञासा हुई—'मेरा कुल क्या है ? मेरा यहाँ कार्य क्या है ?' तब उन्हें अदृश्य वाणी ने बताया—'हे प्रजापति, तुम अव्यक्त से उत्पन्न हुए हो। अव्यक्त से व्यक्त करना तुम्हारा कार्य है'। ब्रह्मा ने पूछा—'वह अव्यक्त क्या है कि जिससे मैं उत्पन्न हुआ हूँ ? और व्यक्त क्या है कि जो मेरा कार्य है ?' तब उस वाणी ने कहा—'हे सोम्य, वह एक अविज्ञेय तेज है। और जो अविज्ञेय है, वही अव्यक्त है। तुम्हें उसको जानने की इच्छा हो तो, मुझे पहचान लो।' तब ब्रह्मा ने कहा—'तुम कौन हो ? तुम अपने आपको ब्रह्मवाणी कहकर अपनी प्रशंसा कर रही हो ?' तब उस वाणी ने कहा—'तुम मुझे तप करके ही जान लो।' तब ब्रह्माजी ने एक हजार वर्ष ब्रह्मचर्यपूर्वक तप किया।

यहाँ प्रथम खण्ड पूरा हुआ।

❋

द्वितीयः खण्डः

अथापश्यदृचमानुष्टुभीं परमां विद्यां यस्याङ्गान्यन्ये मन्त्राः यत्र ब्रह्म प्रतिष्ठितं विश्वेदेवा[वेदाः?] प्रतिष्ठिताः। यस्तां न वेद किमन्यैर्वेदैः करिष्यति ॥2.1॥

वहाँ ब्रह्मा ने आनुष्टुभी ऋचा को देखा। वह परम विद्या है, अन्य मंत्र उसके अंग हैं, उसमें ब्रह्म, सर्वदेव (अथवा सर्ववेद) प्रतिष्ठित हैं। जो उसको नहीं जानता वह अन्य वेदों का भला क्या करेगा ?

तां विदित्वा स च रक्तं जिज्ञासयामास। तामेवमनूचानां गायत्रासिष्ट। सहस्रं समा आद्यन्तनिहितोङ्कारेण पदान्यगायत्। सहस्रं समास्तथैवा-क्षरशः। ततोऽपश्यज्ज्योतिर्मयं श्रियालिङ्गितं सुपर्णरथं शेषफणाच्छा-दितमौलिं मृगमुखं नरवपुषं शशिसूर्यहव्यवाहनात्मकनयनत्रयम् ॥2.2॥

उसे जानकर प्रजापति ने रक्त (पुरुष) को जानने की इच्छा की। तब तप से प्रादुर्भूत उस आनुष्टुभी को वे गाते रहे। ब्रह्मा ने एक हजार वर्ष तक प्रारंभ में और अन्त में 'ॐकार' को बोलकर उसे गाया। और एक हजार वर्ष तक उसे अक्षरशः गाया। तब उन्होंने लक्ष्मी द्वारा आलिंगित सुपर्ण (गरुड) रूपी रथवाले, शेषनाग के फणों से ढँके हुए मुकुटवाले, मृग (सिंह) जैसे मुखवाले, सूर्य, चन्द्र और अग्नि के तीन नयनों वाले नरपुंगव को देखा।

ततः प्रजापतिः प्रणिपपात नमो नम इति। तयैवर्चाथ तमस्तौत्। उग्रमित्याह उग्रः खलु वा एष मृगरूपत्वात्। वीरमित्याह वीरो वा एष वीर्यवत्त्वात्। महाविष्णुमित्याह महतां वा अयं महान् रोदसी व्याप्य

स्थितः। ज्वलन्तमित्याह ज्वलन्निव खल्वसाववस्थितः। सर्वतोमुख-मित्याह सर्वतः खल्वयं मुखवान् विश्वरूपत्वात्। नृसिंहमित्याह यथा यजुरेवैतत्। भीषणमित्याह भीषो वा अस्मादादित्य उदेति भीतश्चन्द्रमा भीतो वायुर्वाति भीतोऽग्निर्दहति भीतः पर्जन्यो वर्षति। भद्रमित्याह भद्रः खल्वयं श्रिया जुष्टः। मृत्योर्मृत्युमित्याह मृत्योर्वा अयं मृत्युरमृतत्वं प्रजानामन्नादानाम्। नमामीत्याह यथा यजुरेवैवत्। अहमित्याह यथा यजुरेवैतत् ॥2.3॥

इति द्वितीयः खण्डः।

तब प्रजापति ने उन्हें 'नमो नमः' कहकर प्रणाम किया और उसी सार्थ ऋचा से उनकी स्तुति की। उन्हें 'उग्र' कहा क्योंकि वे सिंहरूप से उग्र हैं। उन्हें 'वीर' कहा क्योंकि वे वीर्यवत्ता से वीर हैं। बड़ों से भी वे बड़े हैं और धरती एवं स्वर्ग को व्याप्त कर रहे हैं इसलिए उन्हें 'विष्णु' कहा। उन्हें 'ज्वलंत' कहा क्योंकि वे जलते हुए से अवस्थित हैं। उन्हें 'विश्वतोमुख' कहा क्योंकि वे सभी ओर सहीरूप से मुख किए हुए हैं क्योंकि वे तो विश्वरूप हैं। उन्हें 'नृसिंह' कहा क्योंकि यजुर्वेद भी इन्हें 'प्रतद् विष्णुस्तवते' आदि मंत्रों से इसी प्रकार कहता है। उन्हें 'भीषण' कहा क्योंकि इनसे डरा हुआ सूर्य उदित होता है और इनसे डरा हुआ चन्द्र भी उदित होता है, इनसे डरा हुआ वायु बहता है और इनसे डरा हुआ ही अग्नि जलता है, इनसे डरा हुआ मेघ बरसता है। इन्हें 'भद्र' कहा क्योंकि लक्ष्मी को धारण करने वाले वे कल्याणकारी ही हैं। इन्हें 'मृत्युमृत्यु' कहा क्योंकि वे मृत्यु के भी मृत्यु अर्थात् वे अन्न खाने वाली प्रजाओं की मृत्यु के भी मृत्यु हैं। इन्हें 'नमामि' कहा क्योंकि वे यजुर्वेद (यज्ञस्वरूप) ही हैं। मंत्र में इन्हें अहम् कहा क्योंकि 'वैदेश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इत्यादि में इन्हें 'अहम्' कहा गया है।

यहाँ द्वितीय खण्ड पूरा हुआ।

❋

तृतीयः खण्डः

अथ भगवांस्तमब्रवीत् प्रजापते प्रीतोऽहं किं तवेप्सितं तद्ददामि शंसेति। स होवाच भगवन्नव्यक्तादुत्पन्नोऽस्मि व्यक्तं मम कृत्यमिति पुराश्रावि। तत्राव्यक्तं भवानित्यज्ञायि। व्यक्तं मे कथयेति। व्यक्तं वै विश्वं चराचरात्मकम्। यद्व्यज्यते तद्व्यक्तस्य व्यक्तत्वमिति ॥3.1॥

ऐसी स्तुति के बाद भगवान् ने उनसे कहा—"हे प्रजापति ! मैं तुम पर प्रसन्न हुआ हूँ। तुम अपना जो अभीष्ट हो, माँग लो।" तब प्रजापति ने कहा—"हे भगवन् ! मैं अव्यक्त से उत्पन्न हुआ हूँ। और मेरा कार्य व्यक्त है, ऐसा मैंने पहले सुना है। इसमें अव्यक्त तो आप हैं ऐसा जान लिया है। अब मुझे व्यक्त क्या है, यह बताइए"। तब भगवान् ने कहा कि—व्यक्त यह सचराचर विश्व है। जो व्यक्त (प्रकाशित) दिखाई देता है, वही (दिखाई देना ही) व्यक्त का व्यक्तत्व है।

स होवाच न शक्नोमि जगत् स्रष्टुमुपायं मे कथयेति। तमुवाच पुरुषः प्रजापते शृणु सृष्टेरुपायं परमं यं विदित्वा सर्वं ज्ञास्यसि सर्वत्र शक्ष्यसि सर्वं करिष्यसि। मय्यग्नौ स्वात्मानं हविर्ध्यात्वा तयैवानुष्टुभर्चा। ध्यान-यज्ञोऽयमेव ॥3.2॥

तब प्रजापति ने कहा कि इस व्यक्त के सर्जन के लिए मैं कोई उपाय नहीं जानता। यह आप

मुझे बताइए। तब भगवान् ने कहा—हे प्रजापति! पुरुष ही सृष्टि के लिए परम उपाय है। उसी को जानकर तुम सब कुछ जान सकोगे, सभी जगह सब कुछ कर सकोगे। मेरे स्वरूप अग्नि (पुरुष रूप अग्नि) में अपने आपको हवि के रूप में ध्यान करके अथवा तो इस आनुष्टुभी ऋचा से ध्यान करके तुम यह सर्जन कर सकोगे। यही ध्यानयज्ञ है।

एतद्वै महोपनिषद्देवानां गुह्यम्। न ह वा एतस्य साम्ना ऋचा न यजुषार्थोऽनुविद्यते। य इमां वेद स सर्वान् कामानवाप्य सर्वान् लोकान् जित्वा मामेवाभ्युपैति। न च पुनरावर्तते य एवं वेदेति ॥3.3॥

इति तृतीयः खण्डः।

यह देवों की अत्यन्त गोपनीय उपनिषत् है। इस ध्यानयोग का अर्थ साम से, ऋचा से, यजुस् से भी नहीं जाना जा सकता। जो इसे जानता है, वह सभी अभीष्ट इच्छाओं को पूर्ण करके सभी लोकों को जीतकर मुझे ही प्राप्त हो जाता है और फिर से यहाँ नहीं लौटता। जो इसे जानता है, वह यह फल पाता है।

यहाँ तृतीय खण्ड पूरा हुआ।

❋

चतुर्थः खण्डः

अथ प्रजापतिस्तं यज्ञाय वसीयांसमात्मानं मन्यमानो मनोयज्ञेनेजे। सप्रणवया तयैवर्चा हविर्ध्यात्वात्मानमात्मन्यग्नौ जुहुयात्। सर्वमजानत् सर्वत्रा-शकत् सर्वमकरोत् ॥4.1॥
यं एवं विद्वानिमं ध्यानयज्ञमनुतिष्ठेत् स सर्वज्ञोऽनन्तशक्तिः सर्वकर्ता भवति। स सर्वान् लोकान् जित्वा ब्रह्म परं प्राप्नोति ॥4.2॥

इति चतुर्थः खण्डः।

तब प्रजापति ने अपने आपको यज्ञ के लिए ही रहने वाला मानकर मनोयज्ञ से यज्ञ किया। प्रणवपूर्वक उसी आनुष्टुभी ऋचा से अपने आपको हविष्य के रूप में ध्यान करके उसने आत्मरूप अग्नि में अपना होम कर दिया। तब उसने सब कुछ जान लिया, उसमें सब कुछ करने की शक्ति आ गई। और सब कुछ कर दिया। जो विद्वान् इस प्रकार ध्यानयज्ञ का अनुष्ठान करता है, वह सर्वज्ञ, अनन्तशक्तिमान् और सर्वकर्ता बनता है। वह सभी लोकों को जीतकर पब्रह्म को प्राप्त करता है।

यहाँ चतुर्थ खण्ड पूरा हुआ।

❋

पञ्चमः खण्डः

अथ प्रजापतिर्लोकान् सिसृक्षमाणस्तस्या एव विद्याया यानि त्रिंशदक्षराणि तेभ्यस्त्रीन् लोकान्। अथ द्वे द्वे अक्षरे ताभ्यामुभयतो दधार। तस्या एवर्चा द्वात्रिंशद्भिरक्षरैस्तान् देवान् निर्ममे। सर्वैरेव स इन्द्रोऽभवत्। तस्मादिन्द्रो देवानामधिकोऽभवत्। य एवं वेद समानानामधिको भवेत् ॥5.1॥

अब लोकों का सर्जन करने की इच्छावाले प्रजापति ने उसी आनुष्टुभी विद्या के जो तीस अक्षर थे, उन्हीं से तीन लोकों को बनाया। और बाद में दो-दो अक्षरों से उन भूः आदि तीन लोकों को धारण किया। उसी ऋचा के बत्तीस अक्षरों से उसने देवों का निर्माण किया। सभी देवों में से एक इन्द्र हुआ। इसलिए इन्द्र देवों का अधिक (श्रेष्ठ) बना। जो ऐसा जानता है, वह अपने समान लोगों से अधिक बनता है।

तस्या एकादशभिः पा[प]दैरेकादश रुद्रान् निर्ममे। तस्या एकादशभिरेकादशादित्यान् निर्ममे। सर्वैरेव स विष्णुरभवत्। तस्माद्विष्णुरादित्यानामधिकोऽभवत्। य एवं वेद समानानामधिको भवेत्। स चतुर्भिश्चतुर्भिरक्षरैरष्टौ वसूनजनयत् ॥5.2॥

उसके ग्यारह अक्षरों से उसने ग्यारह रुद्रों को उत्पन्न किया और ग्यारह अक्षरों से ग्यारह आदित्यों को उत्पन्न किया। उन सबसे विष्णु हुए। इसी से विष्णु आदित्यों से अधिक हुए। जो इस प्रकार जानता है, वह अपने समकक्षों से अधिक होता है। इसके बाद उसने चार-चार अक्षरों से आठ वसुओं को उत्पन्न किया।

स तस्या आद्यैर्द्वादशभिरक्षरैर्ब्राह्मणमजनयत्। दशभिर्दशभिर्विट्क्षत्रे। तस्माद्ब्राह्मणो मुख्यो भवति। एवं तन्मुख्यो भवति य एवं वेद। तूष्णीं शूद्रमजनयत् तस्माच्छूद्रो निर्विद्योऽभवत् ॥5.3॥
न वा इदं दिवा न नक्तमासीदव्यावृत्तम्। स प्रजापतिरानुष्टुभाभ्यामर्धर्चाभ्यामहोरात्रावकल्पयत् ॥5.4॥

प्रजापति ने उस आनुष्टुभी के पहले बारह अक्षरों से ब्राह्मण को उत्पन्न किया। और फिर दश-दश अक्षरों से क्षत्रियों और वैश्यों को उत्पन्न किया। इसलिए ब्राह्मण मुख्य समझा जाता है। जो इस प्रकार जानता है वह मुख्य होता है। प्रजापति ने मौन रहकर शूद्र को उत्पन्न किया। इसलिए शूद्र विद्यारहित होता है। उस समय इस सृष्टि का अधिकरण (आधार) रूप न दिन था न रात्रि। वह उस समय कल्पनाविरल ही था। बाद में प्रजापति ने आनुष्टुभी दो अर्ध ऋचाओं से दिवस और रात्रि की कल्पना (रचना) की है।

ततो व्यैच्छत्। व्येवास्मा उच्छति। अथो तम एवापहते। ऋग्वेदमस्या आद्यात् पादादकल्पयत्। यजुर्द्वितीयात्। साम तृतीयात्। अथर्वाङ्गिरसश्चतुर्थात्। यदष्टाक्षरपदा तेन गायत्री। यदेकादशपदा तेन त्रिष्टुप्। यच्चतुष्पदा तेन जगती। यद्द्वात्रिंशदक्षरा तेनानुष्टुप्। सा वा एषा सर्वाणि छन्दांसि य इमां सर्वाणि छन्दांसि वेद। सर्वं जगदानुष्टुभ एवोत्पन्न-मनुष्टुप्प्रतिष्ठितं प्रतितिष्ठति यश्चैवं वेद ॥5.5॥

इति पञ्चमः खण्डः।

तब प्रजापति ने विशेष इच्छा की। इस प्रकार चिन्ता करते हुए उसे जो सृष्टि का आवर्तन भेदनीय है, वह इच्छामात्र से ही भिन्न (उच्छिन्न) हो जाता है। इसलिए तम ही उच्छिन्न हुआ, पर सृष्टिकर्तव्यता का ज्ञान तो वैसा ही रहा। पहले पाद से उसने ऋग्वेद की रचना की, दूसरे से यजुर्वेद की, तीसरे से सामवेद की और चौथे से अथर्व (अथर्वांगिरस) की रचना की। जो अष्टाक्षर पद है इससे गायत्री, जो ग्यारह अक्षरों के पद वाली है उससे त्रिष्टुभ्, जो चतुष्पद है उससे जगती, जो बत्तीस अक्षरों के पदवाली है उससे अनुष्टुभ् की रचना की। इस प्रकार उसने सभी छन्दों की

रचना की। जो इसे जान लेता है, वह सभी छन्दों को जान लेता है। यह सारा जगत् उस आनुष्टुभी से ही उत्पन्न हुआ है और उस आनुष्टुभ् में ही प्रतिष्ठित हुआ है। जो इस प्रकार जानता है, वह भी उसी में प्रतिष्ठित हो जाता है।

यहाँ पाँचवाँ खण्ड पूरा हुआ।

❋

षष्ठः खण्डः

अथ यदा प्रजाः सृष्टा न जायन्ते प्रजापतिः कथं न्विमाः प्रजाः सृजेयमिति चिन्तयन्नुग्रमितीमामृचं गातुमुपाक्रामत्। ततः प्रथमपादादुग्ररूपो देवः प्रादुरभूत् एकः श्यामः पुरतो रक्तः पिनाकी स्त्रीपुंसरूपस्तं विभज्य स्त्रीषु तस्य स्त्रीरूपं पुंसि च पुंरूपं व्यधात्। स उभाभ्यामंशाभ्यां सर्व-मादि[वि]ष्टः। ततः प्रजाः प्रजायन्ते। य एवं वेद प्रजापतेः सोऽपि त्र्यम्बक इमामृचमुद्गायन्नुद्ग्रथितजटाकलापः प्रत्यग्ज्योतिष्यात्मन्येव रन्तारमिति ॥6.1॥

जब प्रजापति के द्वारा सृष्ट प्रजा निर्व्यापार (अनुत्पादक) रही, सब ब्रह्मा (प्रजापति) ने 'मैं कैसे उत्पादनशील प्रजा को उत्पन्न करूँ ?' यह सोचते हुए 'उग्रम्' इत्यादि पदोंवाली ऋचा को गाना आरंभ किया। इसके बाद पहले पाद से एक उग्ररूप देव प्रकट हुए। उनका वर्ण श्याम था, आगे का वर्ण लाल था ! हाथ में पिनाक (धनुष) था। उस एक में से ही स्त्री और पुरुष के रूपों का विभाजन करके स्त्रियों में उसका स्त्रीरूप और पुरुषों में उसका पुरुषरूप प्रविष्ट किया और उन उमा और महेश्वररूप दोनों अंशों को ही इसका आदेश दिया। इसके बाद ये प्रजाएँ प्रजननशील हुईं। प्रजापति के विषय में जो इस प्रकार से जानता है, वह भी त्र्यम्बक (तीन आँखों वाले), पिनाक धनुष को धारण किए हुए, नृसिंह-सा होकर इस ऋचा को गाते हुए उन्नत जटाधारी प्रत्यक् ज्योतिस्वरूप आत्मा में ही रमण करने वाला होता है।

इन्द्रो वै किल देवानामानुजावर आसीत्। तं प्रजापतिरब्रवीद्गच्छ देवा-नामधिपतिर्भवेति। सोऽगच्छत्। तं देवा ऊचुरानुजावरोऽसि त्वमस्माकं कुतस्तवाधिपत्यमिति। स प्रजापतिमभ्येत्योवाचेमं देवा ऊचुरनुजा-वरस्य कुतस्तवाधिपत्यमिति तं प्रजापतिरिन्द्रं त्रिकलशैरमृतपूर्णैरा-नुष्टुभाभिमन्त्रितैरभिषिच्य तं सुदर्शनेन दक्षिणतो ररक्ष पाञ्चजन्येन वामतो द्वयेनैव सुरक्षितोऽभवत्। रौक्मे फलके सूर्यवर्चसि मन्त्रमानुष्टुभं विन्यस्य तदस्य कण्ठे प्रत्यमुञ्चत्। ततः सुदुर्निरीक्षोऽभवत्। तस्मै विद्यामानुष्टुभीं प्रादात्। ततो देवास्तमाधिपत्यायानुमेनिरे। स स्वराड-भूत्। य एवं वेद स्वराड् भवेत्। सोऽमन्यत पृथिवीमिमां कथं जयेय-मिति। स प्रजापतिमुपाधावत्। तस्मात् प्रजापतिः कमठाकारमिन्द्र-नागभुजगेन्द्राधारं भद्रासनं प्रादात्। स पृथिवीमभ्यजयत्। ततः स उभयोर्लोकयोरधिपतिरभूत्। य एवं वेदोभयोर्लोकयोरधिपतिर्भवति। स पृथिवीं जयति ॥6.2॥

इन्द्र देवों का एक छोटा भाई था। उससे प्रजापति ने कहा—'जाओ, देवों के अधिपति बन जाओ।' वह वहाँ गया, तो देवों ने उससे कहा कि—'क्या तुम हमारे छोटे भाई हो ? तुम भला अधिपति कैसे बन गए ?' तब इन्द्र ने प्रजापति के पास जाकर कहा कि—'ये देव तो कहते हैं कि अनुजावर (एक छोटा भाई) भला अधिपति कैसे हो सकता है ?' तब प्रजापति ने इन्द्र को अनुष्टुभ् से अभिमंत्रित और अमृत से भरे तीन कलशों से अभिषेक करवाया और उसे दाहिने भाग में सुदर्शन के द्वारा और बाँयें भाग में पांचजन्य के द्वारा सुरक्षित किया। इस प्रकार बाँयें-दाहिने दोनों ओर से वह सुरक्षित हो गया और सूर्य के जैसे तेजवाले सुवर्ण पीठ में (उसे बिठाकर) उसके कण्ठ में आनुष्टुभ् मंत्र पहना दिया। तब वह बहुत दुर्निरीक्ष्य (असह्य प्रभाव वाला) हो गया। फिर उसे आनुष्टुभी विद्या सिखाई। तब कहीं देवों ने उसके आधिपत्य की अनुमति दी। तब वह स्वराट् हो गया। जो इस प्रकार जानता है, वह स्वराट् हो जाता है। उस (इन्द्र) ने सोचा कि मैं सारी पृथ्वी को किस तरह जीत लूँ ? उसने तो प्रजापति के ऊपर ही आक्रमण कर दिया। इसलिए प्रजापति ने उसे कमठ के आकार वाला इन्द्रनाग नाम के भुजगेन्द्र के आधार वाला भद्रासन दिया। बाद में उसने पृथ्वी को जीता। इसके बाद वह स्वर्ग-पृथ्वी—दोनों लोकों का अधिपति हुआ। जो इस प्रकार से जानता है, वह भी दोनों लोकों का अधिपति बन जाता है, वह पृथ्वी को जीत लेता है।

यो वा अप्रतिष्ठितं शिथिलं भ्रातृव्येभ्यः परमात्मानं मन्यते स एत-मासीनमधितिष्ठेत्। प्रतिष्ठितोऽशिथिलो भ्रातृव्येभ्यो वसीयान् भवति यश्चैवं वेद यश्चैवं वेद ॥6.3॥

इति षष्ठः खण्डः।

जो कोई भी मनुष्य अपने प्रतिकूल भाइयों से अपने आत्मा को अप्रतिष्ठित और शिथिल मानता है, अर्थात् जो कोई अन्तःकरणादि से अलग ही आत्मा को देहादि में आत्माभिमान से शिथिल (जीव) भाव को प्राप्त हुआ मान लेता है और अपने को प्रत्यक् पद में अप्रतिष्ठित मान लेता है, वह विद्वान् उसको इस जगत् के अधिष्ठान के रूप में अपने ही महिमा में अवस्थित ऐसे परमात्मा के रूप में जान लेता है। वह विद्वान् अद्वैतभाव से 'मैं ब्रह्म हूँ' (इस भाव से) प्रतिष्ठित हो जाता है, वह अपने अन्तःकरणादि चचेरे भाइयों से अशिथिल रहता है और अपनी ही महिमा में निवास करने वाला हो जाता है। जो ऐसा जानता है, वह वैसा ही हो जाता है।

यहाँ छठा खण्ड पूरा हुआ।

❋

सप्तमः खण्डः

य इमां विद्यामधीते स सर्वान् वेदानधीते। स सर्वैः ऋतुभिर्यजते। स सर्वतीर्थेषु स्नाति। स महापातकोपपातकैः प्रमुच्यते। स ब्रह्मवर्चसं महदाप्नुयात्। आब्रह्मणः पूर्वानाकल्पांश्चोत्तरांश्च वंश्यान् पुनीते। नैनमपस्मारादयो रोगा आदिधेयुः। सयक्षाः सप्रेतपिशाचा अप्येनं स्पृष्ट्वा दृष्ट्वा श्रुत्वा वा पापिनः पुण्याँल्लोकानवाप्नुयुः। चिन्तितमात्रादस्य सर्वेऽर्थाः सिध्येयुः। पितरमिवैनं सर्वे मन्यन्ते। राजानश्चास्यादेश-कारिणो भवन्ति। न चाचार्यव्यतिरिक्तं श्रेयांसं दृष्ट्वा नमस्कुर्यात्। न

चास्मादुपावरोहेत्। जीवन्मुक्तश्च भवति। देहान्ते तमसः परं धाम प्राप्नुयात्। यत्र विराण् नृसिंहोऽवभासते तत्र खलूपासते। तत्स्वरूपध्यानपरा मुनय आकल्पान्ते तस्मिन्नेवात्मनि लीयन्ते। न च पुनरावर्तन्ते ॥7.1॥

जो इस विद्या को जानता है, वह सभी वेदों का अध्ययन करता ही है, वह सभी यज्ञों से यजन करता ही है, उसने सभी तीर्थों में स्नान कर लिया ही है—ऐसा समझना चाहिए। वह सभी महापातकों और उपपातकों से मुक्त हो जाता है, वह बड़े ब्रह्मवर्चस् को प्राप्त कर लेता है, वह सुब्राह्मण अपने पूर्व के पूर्वजों को और भविष्य के वंशजों को पवित्र कर देता है। ऐसे मनुष्य को अपस्मार आदि रोग नहीं होते। यक्षों के साथ जो भूत, पिशाच आदि पापी योनि वाले जीव हैं, वे भी ऐसे मनुष्य को देखकर, सुनकर, उसका स्पर्श करके पुण्यलोकों की प्राप्ति कर लेते हैं। इस मनुष्य के केवल चिन्तनमात्र से ही सभी पदार्थ सिद्ध हो जाते हैं। सभी लोग इसे पितातुल्य ही मानते हैं। राजा लोग भी इसके आज्ञाकारी हो जाते हैं। बिना आचार्य के किसी भी श्रेय को देखकर नमस्कार नहीं करना चाहिए। इस मार्ग से कभी नीचे नहीं उतरना चाहिए। ऐसा आदमी जीवन्मुक्त हो जाता है। वह इस देह के छूटने के बाद परमधाम को प्राप्त हो जाता है। जहाँ विराट् नृसिंह दिखाई देते हैं, उस हद तक उपासना करते रहना चाहिए। उनके स्वरूप के ध्यान में परायण मुनि लोग कल्प का अन्त होने पर उसी आत्मा में लीन हो जाते हैं और फिर से वह मनुष्य लौटकर यहाँ नहीं आता।

न चेमां विद्यामश्रद्दधानाय ब्रूयान्नासूयावते ना[न]नूचानाय नाविष्णुभक्ताय नानृतिने नातपसे नादान्ताय नाशान्ताय नादीक्षिताय नाधर्मशीलाय न हिंसकाय नाब्रह्मचारिण इत्येषोपनिषत् ॥7.2॥

इति सप्तमः खण्डः।

इत्यव्यक्तोपनिषत्समाप्ता।

जिसमें श्रद्धा न हो, उसे यह विद्या नहीं देनी (पढ़ानी) चाहिए। असूयायुक्त को भी नहीं देनी चाहिए। जो वेद न पढ़ा हो, जो विष्णु का भक्त न हो, जो मुनि न हो, जिसने तप न किया हो, जो दमनशील न हो, जो शान्त न हो, जो दीक्षित न हो, जो अधर्मशील हो, जो हिंसक हो, जो ब्रह्मचारी न हो, उसे नहीं देनी चाहिए।

यहाँ सातवाँ खण्ड पूरा हुआ।

इस प्रकार अव्यक्तोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि----ते मयि सन्तु। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(71) एकाक्षरोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

कृष्णयजुर्वेद की परंपरा की इस उपनिषद् में तेरह मंत्र हैं। उपनिषद् का कहना है कि ॐकार एकाक्षर परमात्मरूप है। वह परमात्मा विश्व का कारण, लोकों का पति और रक्षक है। वही हिरण्यगर्भ, व्यापक, पुराणपुरुष, प्राण, गरुड, रुद्र, इन्द्र, माता, विधाता, पवन, विष्णु, वराह, रात्रि, दिवस, भूत, भविष्य, क्रिया और काल है। वह परमात्मा ही ऋक् आदि वेदों को प्रकट करते हैं। और वही परमात्मा वसुदेवता, दैत्य, स्त्री, पुरुष, कुमार, कुमारी, वरुण, वर्ष, अग्नि, यम आदि भी हैं। उसको जो मनुष्य जान लेता है, वह बुद्धि से परे होकर स्थिर रूप में अवस्थित हो जाता है।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु। सह नौ----मा विद्विषावहै। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (शारीरकोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

एकाक्षरं त्वक्षरे तोऽसि सोमे सुषुम्नया चेह दृढी न एकः।
त्वं विश्वभूर्भूतपतिः पुराणः पर्जन्य एको भुवनस्य गोप्ता ॥1॥

हे भगवन्! आप शाश्वत (अच्युत) सोम हैं। परब्रह्म के रूप में आप हैं। आप सुषुम्ना में अपनी सत्ता से प्रतिष्ठित हैं (अर्थात् सुषुम्नामार्ग से सहस्रार तक आप प्रतिष्ठित हैं)। आप अविनाशी तथा एकाक्षर में स्थित रहने वाले हैं। आप ही विश्व के कारणरूप हैं, प्राणीमात्र के स्वामी आप हैं, आप ही पुराणपुरुष और सभी में विद्यमान हैं, आप ही पर्जन्यादि रूपों के द्वारा सबका रक्षण करते हैं।

विश्वे निमग्नः पदवीः कवीनां त्वं जातवेदो भुवनस्य नाथः।
अजातमग्रे स हिरण्यरेता यज्ञस्त्वमेवैकविभुः पुराणः ॥2॥

आप ही निखिल विश्व के कण-कण में संजीवनी शक्ति के रूप में रहते हैं। आप ही कवियों (ऋषियों) की गहरी दृष्टि के आश्रयभूत हैं। आप ही समस्त लोकों की रक्षा करने वाले हैं। आप ही हिरण्यरेता (अग्नि) के स्वरूप हैं। आप ही यज्ञ के स्वरूप भी हैं। आप ही एकमात्र विराट् और पूर्ण पुरुष हैं।

प्राणः प्रसूतिर्भुवनस्य योनिर्व्याप्तं त्वया एकपदेन विश्वम्।
त्वं विश्वभूर्योनिपारः स्वगर्भे कुमार एको विशिखः सुधन्वा ॥3॥

धागे में मनके की तरह आप ही समस्त विश्व में प्राणरूप से व्याप्त हैं। आप ही जगदुत्पत्ति के कारण हैं, आपने इस विश्व को एक ही कदम से नाप लिया है। आप ही विश्व का उत्पत्तिकेन्द्र हैं। आप ही अच्छे धनुष को धारण करने वाले कुमार कार्तिकेय के स्वरूप को धारण किए हुए हैं। आप ही जगत् के रक्षणकर्ता हैं।

वितत्य बाणं तरुणार्कवर्णं व्योमान्तरे भासि हिरण्यगर्भः ।
भासा त्वया व्योम्नि कृतः सुताक्ष्यस्त्वं वै कुमारस्त्वमरिष्टनेमिः ॥4॥

आप ही हिरण्यगर्भ के रूप में तरुणसूर्य की कान्तिवाले बाण को खींचकर आकाश के अन्तराल में दिखाई पड़ रहे हैं। आपने अपने तेज से आकाश में मानो परमतेजस्वी गरुड जैसा सूर्य प्रकाशित कर रखा है। आप ही अनवरुद्ध गति वाले कार्तिकेय हैं अथवा भलीभाँति सभी विघ्नों का नियमन करने वाले हैं।

त्वं वज्रभृद्भूतपतिस्त्वमेव कामः प्रजानां निहितोऽसि सोमे ।
स्वाहा स्वधा यच्च वषट् करोति रुद्रः पशूनां गुहया निमग्नः ॥5॥

वज्र को धारण करने वाले इन्द्ररूप में आप ही हैं, भूतपति महेश्वर के रूप में भी तो आप ही हैं। आप ही समस्त प्रजाओं में काम हैं, आप ही चन्द्रलोक में पितृओं के रूप में हैं। स्वाहा, स्वधा और वषट्कार भी तो आप ही हैं, आप ही रुद्र हैं, और आप ही सभी प्राणियों की हृदयगुहा में अवस्थित होकर रहते हैं।

धाता विधाता पवनः सुपर्णो विष्णुर्वराहो रजनी रहश्च ।
भूतं भविष्यत्प्रभवः क्रियाश्च कालः क्रमस्त्वं परमाक्षरं च ॥6॥

हे भगवन्! आप ही धाता (धारण करने वाले) हैं, आप ही विधाता (बनाने वाले) हैं। आप ही गरुड, विष्णु, वाराह, रात्रि और दिवस भी हैं। एकान्त भी आप हैं, भूत और भविष्य काल भी आप ही हैं। सभी का उद्भवस्थान आप हैं। क्रियाएँ और कालक्रम भी आप हैं। अनिवाशी परमाक्षर ॐकार भी आप ही हैं।

ऋचो यजूंषि प्रसवन्ति वक्त्रात् सामानि सम्राड्वसुरन्तरिक्षम् ।
त्वं यज्ञनेता हुतभुग्विभुश्च रुद्रास्तथा दैत्यगणा वसुश्च ॥7॥

आप ही के मुँह से ऋग्वेद, यजुर्वेद और सामवेद आदि प्रकट होते हैं। आप ही सम्राट् हैं, आप ही वसु हैं, आप ही अन्तरिक्ष रूप हैं। आप ही यज्ञों के नेता हैं और आप ही हवि को खाने वाले भी हैं। आप व्यापक हैं। दैत्यों के समूह भी तो आप ही हैं और सर्वव्यापक वसु भी आप ही हैं।

स एष देवोऽम्बरगश्च चक्रे अन्येऽभ्यधिष्ठेत तमो निरुन्ध्यः ।
हिरण्मयं यस्य विभाति सर्वं व्योमान्तरे रश्मिमिमं सुनाभिः ॥8॥

वही यह देव आकाश में रहा हुआ है, चक्र (सूर्यमण्डल) और अन्य स्थानों में अधिष्ठित है तथा अन्धकार (और अज्ञानान्धकार को) नाश करते हुए प्रतिष्ठित है। जिस विराट् पुरुष के हृदयरूपी आकाश में ब्रह्माण्ड को अपने गर्भ में धारण करने वाली सुनाभि (श्रेष्ठ नाभिरूपी केन्द्र) अर्थात् माया, जो रहती है, वह भी आप ही हैं।

स सर्ववेत्ता भुवनस्य गोप्ता नाभिः प्रजानां निहिता जनानाम् ।
प्रोता त्वमोता विचितिः क्रमाणां प्रजापतिश्छन्दमयो विगर्भः ॥9॥

वही विराट् ब्रह्म सब कुछ जानने वाला और त्रिभुवन का रक्षण करने वाला है। वही सभी प्राणियों का आधारकेन्द्र (नाभिकेन्द्र) है। अन्तर्यामी के रूप में वही सर्वत्र ओत-प्रोत है। वही विविध गतियों का विश्रामस्थल है। वही विगर्भ (विष्णु के गर्भ) में प्रजापतिरूप में रहते हैं और वेदरूप भी वही हैं।

सामैश्चिदन्तो विरजश्च बाहुं हिरण्मयं वेदविदां वरिष्ठम् ।
यमध्वरे ब्रह्मविदः स्तुवन्ति सामैर्यजुर्भिः क्रतुभिस्त्वमेव ॥10॥

श्रेष्ठ वेदज्ञ ज्ञानीजन उस श्रेष्ठ पुरुष को साम आदि वेदों से भी नहीं जान पाते। क्योंकि वह तो रजोगुण से परे है, वह तो सुवर्ण कान्तिवाले हैं। ब्रह्मवेत्ताजन यज्ञों में यजुर्वेद के मंत्रों से तथा सामवेदी-जन सामवेद के मंत्रों से जिसकी स्तुति कर रहे हैं वे विराट् पुरुष आप ही तो हैं।

त्वं स्त्री पुमांस्त्वं च कुमार एकस्त्वं वै कुमारी ह्यथ भूस्त्वमेव ।
त्वमेव धाता वरुणश्च राजा त्वं वत्सरोऽग्न्यर्यम एव सर्वम् ॥11॥

हे भगवन्! आप ही स्त्री हैं और आप अकेले ही पुरुष हैं, आप ही कुमार हैं और आप अकेले ही कुमारी हैं। आप ही पृथ्वी हैं, आप ही सबको धारण करने वाले हैं, आप ही वरुण हैं, आप ही सम्राट् (राजा) हैं, आप ही संवत्सर हैं, आप ही अग्नि हैं, आप ही सूर्य हैं, आप ही सब कुछ हैं।

मित्रः सुपर्णश्चन्द्र इन्द्रो वरुणो रुद्रस्त्वष्टा विष्णुः सविता गोपतिस्त्वम् ।
त्वं विष्णुर्भूतानि तु त्रासि दैत्यांस्त्वयाऽऽवृतं जगदुद्भवगर्भः ॥12॥

हे पुरुषोत्तम! सूर्य, गरुड, चन्द्र, वरुण, रुद्र, प्रजापति, विष्णु, सविता, इन्द्रियाध्यक्ष या गोपति—जो भी कहे जाते हैं, वह सब आप ही हैं। आप ही विष्णु का रूप धारण करके समग्र मानवजाति को दैत्यों के भय से रक्षण करने वाले हैं। आप ही जगत् की उत्पत्ति का गर्भस्थान (मूलकारण) हैं। आप से ही यह सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड ढँका हुआ है।

त्वं भूर्भुवः स्वस्त्वं हि स्वयंभूरथ विश्वतोमुखः ।
य एवं नित्यं वेदयते गुहाशयं प्रभुं पुराणं सर्वभूतं हिरण्मयम् ।
हिरण्मयं बुद्धिमतां परां गतिं स बुद्धिमान् बुद्धिमतीत्य तिष्ठति ॥
इत्युपनिषत् ॥13॥

इत्येकाक्षरोपनिषत्समाप्ता ।

आप ही स्वयंभू और विश्वतोमुख हैं। आप ही भूः, भुवः, स्वः आदि लोकों में प्रतिष्ठित हैं। जो भी मनुष्य अपने हृदयरूपी गुहा के क्षेत्र में निवास करते हुए पुराण पुरुषोत्तम आदि पुरुष को प्रणवस्वरूप और प्रकाशस्वरूप मानता है, वह पुरुष ब्रह्मवेत्ताओं की परम गति को प्राप्त कर लेता है—वह अज्ञान से आवृत भ्रम बुद्धि को पार कर देता है। यही इस उपनिषद् का रहस्यमय ज्ञान है।

इस प्रकार एकाक्षरोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु । स नौ.....मा विद्विषावहै । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(72) अन्नपूर्णोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यह अथर्ववेदीय उपनिषद् काफी बड़ी है, इसमें पाँच बड़े-बड़े अध्याय हैं। अन्नपूर्णा के वरदान से तत्त्वज्ञानप्राप्ति को लेकर इसे अन्नपूर्णोपनिषद् कहा गया है। अन्नपूर्णा का मंत्र इसमें प्रथम आया है। इस मंत्र की उपासना से देवी प्रसन्न होकर तत्त्वज्ञान देती हैं। इसमें पाँच प्रकार के भ्रम बताए गए हैं, उन पाँचों को दूर करने से ही चित्त ब्रह्माकार हो सकता है। इसमें जीव और ब्रह्म की एकता के बारे में उदाहरणसहित विशद चर्चा की गई है। बाद में एक कथा भी दी गई है। और उस कथा के माध्यम से भी मन की चंचलता, उसे वश में लाने का उपाय, जीवन्मुक्त की स्थिति और विदेहमुक्ति का वर्णन किया गया है। आगे कहा गया है कि तत्त्वज्ञान, मनोनाश और वासनाक्षय—इन तीनों के लिए एक साथ ही प्रयत्न करना चाहिए। और इसके लिए संगत्याग, देहात्मादि भ्रम का त्याग और सहज प्राणायाम की आवश्यकता बताई गई है। इसके पाँचवें अध्याय में सात भूमिकाएँ भी बताई गई हैं। इनमें मुमुक्षा, विचारणा, भावना—ये तीन जाग्रदवस्था हैं और विलायिनी भूमिका स्वप्नावस्था है, क्योंकि उस भूमिका में जगत् स्वप्न सा दीखता है। पाँचवीं संविन्मया भूमिका अर्धसुषुप्ति और आनन्दैकाकारा है। छठी तुर्या असंवेदन है। और सातवीं तुर्यातीत है। इस प्रकार इसमें सर्वापलापी आत्मस्थता का—अध्यात्मशास्त्र के मुख्य सिद्धान्त का वर्णन है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः—देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (शाण्डिल्योपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदा।
स्वस्ति न स्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

महान् कीर्तिशाली इन्द्र हमारा कल्याण करें। सर्वज्ञ पूषा देवता हमारा कल्याण करें। अरिष्टनेमि, (अप्रतिहतगति) गरुडदेव और बृहस्पति हमारा कल्याण करें।
हमारे त्रिविधतापों की शान्ति हो।

प्रथमोऽध्यायः

हरि ॐ।
निदाघो नाम योगीन्द्रः ऋभुं ब्रह्मविदां वरम्।
प्रणम्य दण्डवद्भूमावुत्थाय स पुनर्मुनिः ॥1॥
आत्मतत्त्वमनुब्रूहीत्येवं पप्रच्छ सादरम्।
कयोपासनया ब्रह्मन्नीदृशं प्राप्तवानसि ॥2॥

तां मे ब्रूहि महाविद्यां मोक्षसाम्राज्यदायिनीम्।
निदाघ त्वं कृतार्थोऽसि शृणु विद्यां सनातनीम् ॥3॥

निदाघ नाम के एक योगीन्द्र ने योगवेत्ताओं में श्रेष्ठ ऐसे ऋभु को धरती पर गिरकर प्रणाम किया। और फिर खड़े होकर उस मुनि ने उनसे आदरपूर्वक पूछा कि "मुझे आत्मतत्त्व का उपदेश दीजिए। हे ब्राह्मण! कौन-सी उपासना से आपने यह तत्त्वज्ञान (आत्मज्ञान) प्राप्त किया है? मोक्ष का साम्राज्य देने वाली उस विद्या का मुझे भी उपदेश दीजिए।" यह सुनकर ऋभु ने कहा—"हे निदाघ तुम कृतार्थ हो। तुम अब उस सनातन विद्या को सुनो।"

यस्या विज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तो भविष्यसि।
मूलशृङ्गाटमध्यस्था बिन्दुनादकलाऽऽश्रया ॥4॥
नित्यानन्दा निराधारा विख्याता विलसत्कचा।
विष्टपेशी महालक्ष्मीः कामस्तारो नतिस्तथा ॥5॥
भगवत्यन्नपूर्णेति ममाभिलषितं ततः।
अन्नं देहि ततः स्वाहा मन्त्रसारेति विश्रुता ॥6॥
सप्तविंशतिवर्णात्मा योगिनीगणसेविता ॥7॥

जिसका ज्ञानमात्र हो जाने से तुम जीवन्मुक्त हो जाओगे। वह विद्या मूल मंत्रोंरूपी दरवाजों के बीच में अवस्थित है। वह बिन्दु, नाद और कला का आश्रयरूप है, वह नित्य आनन्दरूप है, उसका कोई आश्रय (आधार) नहीं है। वह सुविख्यात, शोभायमान केशवाली, जगत् की ईश्वरी और महालक्ष्मीस्वरूप है। उसमें प्रथम कामनादायी बीजमंत्र 'ॐ कार' और 'नमः'—ये दो पद हैं। और इसके बाद, 'भगवति अन्नपूर्णे मम अभिलषितं'—ये पद आते हैं। और इसके भी बाद 'अन्नं देहि' ये पद हैं। और बाद में 'स्वाहा' पद आता है। यह विद्या सभी मंत्रों की साररूप के नाम से सुविख्यात है। इस मंत्र के सत्ताईस अक्षर होते हैं और योगिनियों के समूह इसकी उपासना करते हैं।

ऐं ह्रीं सौः श्रीं क्लीं ॐ नमो भगवत्यन्नपूर्णे ममाभिलषितमन्नं देहि स्वाहा।

इति पित्रोपदिष्टोऽस्मि तदादिनियमस्थितः।
कृतवान् स्वाश्रमाचारो मन्त्रानुष्ठानमन्वहम् ॥8॥
एवं गते बहुदिने प्रादुरासीन्ममाग्रतः।
अन्नपूर्णा विशालाक्षी स्मयमानमुखाम्बुजा ॥9॥

वह पूरा मंत्र इस प्रकार से है—'ऐं ह्रीं सौं श्रीं क्लीं ॐ नमो भगवति अन्नपूर्णे ममाभिलषितमन्नं देहि स्वाहा।' इस महाविद्या का मुझे मेरे पिता ने उपदेश दिया था। तब से लेकर मैं नियम में रहा और अपने आश्रमधर्मों का पालन करते हुए मैं प्रतिदिन इस मंत्र का जाप करने का अनुष्ठान करता ही रहा। ऐसा करते-करते बहुत दिन बीत गए। तब मेरे आगे अन्नपूर्णा देवी प्रकट हुईं, जो हँसते हुए मुखकमलवाली तथा विशाल नेत्र वाली थीं।

तां दृष्ट्वा दण्डवद्भूमौ नत्वा प्राञ्जलिरास्थितः।
अहो वत्स कृतार्थोऽसि वरं वरय मा चिरम् ॥10॥
एवमुक्तो विशालाक्ष्या मयोक्तं मुनिपुङ्गव।
आत्मतत्त्वं मनसि मे प्रादुर्भवतु पार्वति ॥11॥
तथैवास्त्विति मामुक्त्वा तत्रैवान्तरधीयत।
तदा मे मतिरुत्पन्ना जगद्वैचित्र्यदर्शनात् ॥12॥

(72) अन्नपूर्णोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यह अथर्ववेदीय उपनिषद् काफी बड़ी है, इसमें पाँच बड़े-बड़े अध्याय हैं। अन्नपूर्णा के वरदान से तत्त्वज्ञानप्राप्ति को लेकर इसे अन्नपूर्णोपनिषद् कहा गया है। अन्नपूर्णा का मंत्र इसमें प्रथम आया है। इस मंत्र की उपासना से देवी प्रसन्न होकर तत्त्वज्ञान देती हैं। इसमें पाँच प्रकार के भ्रम बताए गए हैं, उन पाँचों को दूर करने से ही चित्त ब्रह्माकार हो सकता है। इसमें जीव और ब्रह्म की एकता के बारे में उदाहरणसहित विशद चर्चा की गई है। बाद में एक कथा भी दी गई है। और उस कथा के माध्यम से भी मन की चंचलता, उसे वश में लाने का उपाय, जीवन्मुक्त की स्थिति और विदेहमुक्ति का वर्णन किया गया है। आगे कहा गया है कि तत्त्वज्ञान, मनोनाश और वासनाक्षय—इन तीनों के लिए एक साथ ही प्रयत्न करना चाहिए। और इसके लिए संगत्याग, देहात्मादि भ्रम का त्याग और सहज प्राणायाम की आवश्यकता बताई गई है। इसके पाँचवें अध्याय में सात भूमिकाएँ भी बताई गई हैं। इनमें मुमुक्षा, विचारणा, भावना—ये तीन जाग्रदवस्था हैं और विलायिनी भूमिका स्वप्नावस्था है, क्योंकि उस भूमिका में जगत् स्वप्न सा दीखता है। पाँचवीं संविन्मया भूमिका अर्धसुषुप्ति और आनन्दैकाकारा है। छठी तुर्या असंवेदन है। और सातवीं तुर्यातीत है। इस प्रकार इसमें सर्वापलापी आत्मस्थता का—अध्यात्मशास्त्र के मुख्य सिद्धान्त का वर्णन है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः—देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (शाण्डिल्योपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदा।
स्वस्ति न स्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

महान् कीर्तिशाली इन्द्र हमारा कल्याण करें। सर्वज्ञ पूषा देवता हमारा कल्याण करें। अरिष्टनेमि, (अप्रतिहतगति) गरुडदेव और बृहस्पति हमारा कल्याण करें।

हमारे त्रिविधतापों की शान्ति हो।

प्रथमोऽध्यायः

हरि ॐ।
निदाघो नाम योगीन्द्रः ऋभुं ब्रह्मविदां वरम्।
प्रणम्य दण्डवद्भूमावुत्थाय स पुनर्मुनिः ॥1॥
आत्मतत्त्वमनुब्रूहीत्येवं पप्रच्छ सादरम्।
कयोपासनया ब्रह्मन्नीदृशं प्राप्तवानसि ॥2॥

तां मे ब्रूहि महाविद्यां मोक्षसाम्राज्यदायिनीम्।
निदाघ त्वं कृतार्थोऽसि शृणु विद्यां सनातनीम् ॥3॥

निदाघ नाम के एक योगीन्द्र ने योगवेत्ताओं में श्रेष्ठ ऐसे ऋभु को धरती पर गिरकर प्रणाम किया। और फिर खड़े होकर उस मुनि ने उनसे आदरपूर्वक पूछा कि "मुझे आत्मतत्त्व का उपदेश दीजिए। हे ब्राह्मण ! कौन-सी उपासना से आपने यह तत्त्वज्ञान (आत्मज्ञान) प्राप्त किया है ? मोक्ष का साम्राज्य देने वाली उस विद्या का मुझे भी उपदेश दीजिए।" यह सुनकर ऋभु ने कहा—"हे निदाघ ! तुम कृतार्थ हो। तुम अब उस सनातन विद्या को सुनो।"

यस्या विज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तो भविष्यसि।
मूलशृङ्गाटमध्यस्था बिन्दुनादकलाऽऽश्रया ॥4॥
नित्यानन्दा निराधारा विख्याता विलसत्कचा।
विष्टपेशी महालक्ष्मीः कामस्तारो नतिस्तथा ॥5॥
भगवत्यन्नपूर्णेति ममाभिलषितं ततः।
अन्नं देहि ततः स्वाहा मन्त्रसारेति विश्रुता ॥6॥
सप्तविंशतिवर्णात्मा योगिनीगणसेविता ॥7॥

जिसका ज्ञानमात्र हो जाने से तुम जीवन्मुक्त हो जाओगे। वह विद्या मूल मंत्रोंरूपी दरवाजों के बीच में अवस्थित है। वह बिन्दु, नाद और कला का आश्रयरूप है, वह नित्य आनन्दरूप है, उसका कोई आश्रय (आधार) नहीं है। वह सुविख्यात, शोभायमान केशवाली, जगत् की ईश्वरी और महालक्ष्मीस्वरूप है। उसमें प्रथम कामनादायी बीजमंत्र 'ॐ कार' और 'नमः'—ये दो पद हैं। और इसके बाद, 'भगवति अन्नपूर्णे मम अभिलषितं'—ये पद आते हैं। और इसके भी बाद 'अन्नं देहि' ये पद हैं। और बाद में 'स्वाहा' पद आता है। यह विद्या सभी मंत्रों की साररूप के नाम से सुविख्यात है। इस मंत्र के सत्ताईस अक्षर होते हैं और योगिनियों के समूह इसकी उपासना करते हैं।

ऐं ह्रीं सौः श्रीं क्लीं ॐ नमो भगवत्यन्नपूर्णे ममाभिलषितमन्नं देहि स्वाहा।
इति पित्रोपदिष्टोऽस्मि तदादिनियमस्थितः।
कृतवान् स्वाश्रमाचारो मन्त्रानुष्ठानमन्वहम् ॥8॥
एवं गते बहुदिने प्रादुरासीन्ममाग्रतः।
अन्नपूर्णा विशालाक्षी स्मयमानमुखाम्बुजा ॥9॥

वह पूरा मंत्र इस प्रकार से है—'ऐं ह्रीं सौं श्रीं क्लीं ॐ नमो भगवति अन्नपूर्णे ममाभिलषितमन्नं देहि स्वाहा।' इस महाविद्या का मुझे मेरे पिता ने उपदेश दिया था। तब से लेकर मैं नियम में रहा और अपने आश्रमधर्मों का पालन करते हुए मैं प्रतिदिन इस मंत्र का जाप करने का अनुष्ठान करता ही रहा। ऐसा करते-करते बहुत दिन बीत गए। तब मेरे आगे अन्नपूर्णा देवी प्रकट हुईं, जो हँसते हुए मुखकमलवाली तथा विशाल नेत्र वाली थीं।

तां दृष्ट्वा दण्डवद्भूमौ नत्वा प्राञ्जलिरास्थितः।
अहो वत्स कृतार्थोऽसि वरं वरय मा चिरम् ॥10॥
एवमुक्तो विशालाक्ष्या मयोक्तं मुनिपुङ्गव।
आत्मतत्त्वं मनसि मे प्रादुर्भवतु पार्वति ॥11॥
तथैवास्त्विति मामुक्त्वा तत्रैवान्तरधीयत।
तदा मे मतिरुत्पन्ना जगद्वैचित्र्यदर्शनात् ॥12॥

उन्हें देखकर भूमि पर दण्डवत् प्रणाम करके दोनों हाथ जोड़कर मैं खड़ा रह गया। तब उन्होंने कहा कि—'हे पुत्र ! तुम कृतार्थ हो चुके हो ! वरदान माँग लो ! विलम्ब मत करो।' जब विशाल नेत्रों वाली उन देवी ने ऐसा कहा, तब हे मुनिश्रेष्ठ ! मैंने माँगा कि 'हे पार्वती ! मेरे मन में आत्मतत्त्व प्रकट हो।' तब 'तथैवास्तु' ('ऐसा ही होगा') यह कहकर वे देवी वहीं अदृश्य हो गईं। इसलिए उसी समय मुझे जगत् की विचित्रता के दर्शन होने लगे और मेरी बुद्धि इस प्रकार की हो गई।

भ्रमः पञ्चविधो भाति तदेवेह समुच्यते।
जीवेश्वरौ भिन्नरूपाविति प्राथमिको भ्रमः ॥13॥
आत्मनिष्ठं कर्तृगुणं वास्तवं वा द्वितीयकः।
शरीरत्रयसंयुक्तजीवः सङ्गी तृतीयकः ॥14॥
जगत्कारणरूपस्य विकारित्वं चतुर्थकः।
कारणाद्भिन्नजगतः सत्यत्वं पञ्चमो भ्रमः।
पञ्चभ्रमनिवृत्तिश्च तदा स्फुरति चेतसि ॥15॥
बिम्बप्रतिबिम्बदर्शनेन भेदभ्रमो निवृत्तः। स्फटिकलोहितदर्शनेन पारमार्थिककर्तृत्वभ्रमो निवृत्तः। घटमठाकाशदर्शनेन सङ्गीति भ्रमो निवृत्तः। रज्जुसर्पदर्शनेन कारणाद्भिन्नजगतः सत्यत्वभ्रमो निवृत्तः। कनकरुचकदर्शनेन विकारित्वभ्रमो निवृत्तः ॥15-1॥
तदा प्रभृति मच्चित्तं ब्रह्माकारमभूत् स्वयम्।
निदाघ त्वमपीत्थं हि तत्त्वज्ञानमवाप्नुहि ॥16॥

जो पाँच प्रकार का भ्रम दिखाई देता है, वही यहाँ कहा जा रहा है—'जीव और ईश्वर अलग-अलग रूपवाले हैं'—यह पहला भ्रम है। 'आत्मा में कर्तृत्व का गुण है और वह वास्तविक है'—यह दूसरा भ्रम है। 'जीव तीन शरीरों से युक्त है और संगयुक्त है'—यह तीसरा भ्रम है। 'जगत् का कारण विकारी होता है'—यह मानना चौथा भ्रम है, और 'जगत् उसके कारण से अलग है और वास्तविक सत्य है'—यह पाँचवाँ भ्रम है। ये पाँचों भ्रम इस प्रकार दूर हो सकते हैं—जब बिम्ब और प्रतिबिम्ब को देखा जाता है तब दोनों की भिन्नता को व्यर्थ देखकर प्रथम भ्रम की निवृत्ति होती है। स्फटिकमणि में दिखाई देती हुई लालिमा पुष्पादि के सामीप्य से ही है, ऐसा सोदाहरण देखने से आत्मा में वास्तविक कर्तापन देखने का दूसरा भ्रम चला जाता है। घटाकाश, मठाकाश आदि आकाशों में घट-मठ आदि उपाधियों का कोई संग नहीं है, इस उदाहरण को देखने से आत्मा में लिप्तता के तीसरे भ्रम की निवृत्ति हो जाती है। रस्सी में दीखने वाला साँप सही नहीं होता, यह देखने से, 'जगत् अपने कारण से अलग है'—ऐसा चौथा भ्रम भी चला जाता है और सुवर्ण आभूषणों से अलग नहीं होता—यह देखकर जगत्कारण के विकारी होने का भ्रम भी चला जाता है। इस प्रकार जब पाँचों प्रकार के मेरे भ्रम दूर हो गए, तब से लेकर मेरा चित्त आप ही आप ब्रह्माकार होने लगा। हे निदाघ ! तुम भी उसी प्रकार से इस तत्त्वज्ञान को प्राप्त कर लो।'

निदाघः प्रणतो भूत्वा ऋभुं पप्रच्छ सादरम्।
ब्रूहि मे श्रद्दधानाय ब्रह्मविद्यामनुत्तमाम् ॥17॥
तथेत्याह ऋभुः प्रीतस्तत्त्वज्ञानं वदामि ते।
महाकर्ता महाभोक्ता महात्यागी भवानघ।
स्वस्वरूपानुसन्धानमेवं कृत्वा सुखी भव ॥18॥

नित्योदितं विमलमाद्यमनन्तरूपं ब्रह्मास्मि नेतरकलाकलनं हि किञ्चित्।
इत्येव भावय निरञ्जनतामुपेतो निर्वाणमेहि सकलामलशान्तवृत्तिः ॥19॥

बाद में निदाघ ने प्रणाम करके आदरपूर्वक ऋभु से पूछा कि मुझ श्रद्धालु को सर्वोत्तम ब्रह्मविद्या का उपदेश दीजिए। तब 'बहुत अच्छा'—ऐसा कहकर प्रसन्न होकर ऋभु ने कहा कि मैं तुम्हें तत्त्वज्ञान का उपदेश दे रहा हूँ—हे निदाघ ! तुम महाकर्ता, महाभोक्ता और महात्यागी हो जाओ और इस प्रकार का अनुसन्धान करके सुखी बने रहो। तुम ऐसी भावना करो कि 'मैं तो नित्योदित, निर्मल, आद्य और अनन्तरूप ब्रह्म ही हूँ और सोचो कि दूसरे दिखाई देने वाले जो अंश हैं, वे हैं ही नहीं। और ऐसी भावना करते-करते निरंजन भाव प्राप्त कर लो तथा संपूर्ण निर्मल होकर शान्तवृत्ति वाले होकर निर्वाणपद को प्राप्त कर लो।'

यदिदं दृश्यते किञ्चित् तत्तन्नास्तीति भावय।
यथा गन्धर्वनगरं यथा वारि मरुस्थले ॥20॥
यत्तु नो दृश्यते किञ्चिद्यत्तु किञ्चिदिव स्थितम्।
मनःषष्ठेन्द्रियातीतं तन्मयो भव वै मुने ॥21॥
अविनाशि चिदाकाशं सर्वात्मकमखण्डितम्।
नीरन्ध्रं भूरिवाशेषं तदस्मीति विभावय ॥22॥

जैसे वास्तव में गन्धर्वनगर है ही नहीं, जैसे मरुमरीचिका में वास्तविक जल है ही नहीं, ठीक उसी प्रकार यह दिखाई देने वाला जगत् वास्तव में है ही नहीं—ऐसा सोचते ही रहो। हे मुनि ! जो परमतत्त्व दिखाई नहीं देता, परन्तु पारमार्थिक रूप से कुछ सत्तात्मक है और वह मन और छहों इन्द्रियों से परे है, तुम उस तत्त्वरूप हो जाओ। चैतन्याकाश अविनाशी, सर्वस्वरूप, अखण्डित और जल की तरह छिद्ररहित है। तुम ऐसा मानो कि 'मैं वही पूर्ण चैतन्यस्वरूप हूँ।'

यदा संक्षीयते चित्तमभावात्यन्तभावनात्।
चित्सामान्यस्वरूपस्य सत्तासामान्यता तदा ॥23॥
नूनं चैत्यांशरहिता चिद्यदाऽऽत्मनि लीयते।
असद्रूपवदत्यच्छा सत्तासामान्यता तदा ॥24॥
दृष्टिरेषा हि परमा सदेहादेहयोः समा।
मुक्तयोः सम्भवत्येव तुर्यातीतपदाभिधा ॥25॥

सभी वस्तुओं के अभाव की भावना करते-करते जब चित्त का नाश हो जाता है, तब केवल चैतन्य की सत्तामात्र ही अवशिष्ट रह जाती है। अंशरहित विषयज्ञान जब आत्मा में लीन हो जाता है तब सापेक्ष सत्ता रहित (असत्ता जैसी ही) एक सत्ता रह जाती है। यही परमदृष्टि देहधारी मुक्त मनुष्य में और विदेहमुक्त में समान ही रहती है। इसी का नाम 'तुर्यातीत' पद है।

व्युत्थितस्य भवत्येषा समाधिस्थस्य चानघ।
ज्ञस्य केवलमज्ञस्य न भवत्येव बोधजा ॥26॥
अनानन्दसमानन्द मुग्धमुग्धमुखद्युतिः।
चिरकालपरिक्षीणमननादिपरिभ्रमः।
पदमासाद्यते पुण्यं प्रज्ञयैवैकया तथा ॥27॥

हे निर्दोष ! यह ज्ञानजन्य दृष्टि तो समाधि से उठे हुए योगी में अथवा तो समाधि में ही अवस्थित किसी ज्ञानयोगी में ही होती है। अज्ञानी को यह दृष्टि नहीं होती। उस दृष्टि में लौकिक-सापेक्ष आनन्द के अभाव जैसा आनन्द होता है और उस योगज्ञानी के मुख की कान्ति तो मुग्ध से भी मुग्ध जैसी होती है। उसमें लम्बे अरसे की मनन आदि की भ्रान्ति भी नष्ट हुई होती है। यह पवित्र पद तो केवल एक प्रज्ञा के द्वारा ही प्राप्त किया जा सकता है।

इमं गुणसमाहारमनात्मत्वेन पश्यतः।
अन्तःशीतलया याऽसौ समाधिरिति कथ्यते ॥28॥
अवासनं स्थिरं प्रोक्तं मनोध्यानं तदेव च।
तदेव केवलीभानं शान्ततैव च तत् सदा ॥29॥
तनुवासनमत्युच्चैः पदायोद्यतमुच्यते।
अवासनं मनोऽकर्तृपदं तस्मात्तवाप्यते ॥30॥
घनवासनमेतत्तु चेतःकर्तृत्वभावनम्।
सर्वदुःखप्रदं तस्माद्वासनां तनुतां नयेत् ॥31॥

जो मनुष्य भीतर की शान्त-शीतल स्थिति द्वारा इस गुणसमुदाय को केवल अनात्मरूप से ही देखता है, वह दर्शन उसकी समाधि अवस्था कही जाती है। उसी को वासनारहित स्थिर मनोध्यान कहा जाता है। उसी को केवलीभान भी कहा जाता है वही शान्तता है। जो मन कम वासना वाला होता है, वह उच्च पद के लिए उद्यत माना जाता है। जब सभी मनोवृत्तियाँ नष्ट हो जाती हैं, तब आत्मा में अकर्तापन आ जाता है (समझा जाता है)। जब चित्त में बहुत सी वासनाएँ रहती हैं तभी आत्मा की कर्तृत्वभावना वाला चित्त होता है। ऐसा चित्त सभी दुःखों का देने वाला है, इसलिए सभी वासनाओं का त्याग ही कर देना चाहिए।

चेतसा सम्परित्यज्य सर्वभावात्मभावनाम्।
सर्वमाकाशतामेति नित्यमन्तर्मुखस्थितेः ॥32॥
यथा विपणगा लोका विहरन्तोऽप्यसत्समाः।
असंबन्धात्तथा ज्ञस्य ग्रामोऽपि विपिनोपमः ॥33॥
अन्तर्मुखतया नित्यं सुप्तो बुद्धो व्रजन् पठन्।
पुरं जनपदं ग्राममरण्यमिव पश्यति ॥34॥
अन्तःशीतलतायां तु लब्धायां शीतलं जगत्।
अन्तस्तृष्णोपतप्तानां दावदाहमयं जगत् ॥35॥
भवत्यखिलजन्तूनां यदन्तस्तद्बहिः स्थितम् ॥36॥

सभी विषयों से चित्त की आत्मभावना को ('मैं' 'मेरा' को) छोड़कर जो पुरुष नित्य अन्तर्मुखी वृत्तिवाला हो जाता है, उसे यह सब कुछ आकाश की तरह सर्वविषयशून्य ही दिखाई पड़ता है। (उसे कुछ नहीं दीखता।) जैसे बाजार में बहुत लोग आते-जाते हैं, परन्तु उनके साथ सम्बन्ध नहीं होने से वे सब नहीं के बराबर ही दीखते हैं। वैसे ही ज्ञानी की दृष्टि से गाँव भी, सम्बन्ध नहीं होने से, वन जैसा ही है। वह ज्ञानी नित्य अन्तर्मुख होता है, इसलिए सोते हुए, जागते हुए, जाते हुए और स्पष्ट बोलते हुए भी वह गाँव को जंगल जैसा ही मानता है। अंतस् में जब शीतलता प्राप्त होती है, तब जगत् शीतल (अस्तित्वहीन) हो जाता है। और अन्तस् में तृष्णा (वासनाओं) से तपे हुए मनुष्यों के लिए तो जगत् दावानल से जलता हुआ ही दिखाई देता है। क्योंकि सभी प्राणियों में जैसा अन्तस् में होता है, वैसा ही बाहर निकल आता है।

यस्त्वात्मरतिरेवान्तः कुर्वन् कर्मेन्द्रियैः क्रियाः।
न वशो हर्षशोकाभ्यां स समाहित उच्यते ॥37॥
आत्मवत् सर्वभूतानि परद्रव्याणि लोष्ठवत्।
स्वभावादेव न भयाद्यः पश्यति स पश्यति ॥38॥
अद्यैव मृतिरायातु कल्पान्तनिचये न वा।
नासौ कलङ्कमाप्नोति हेम पङ्कगतं यथा ॥39॥

जो पुरुष अन्तस् में केवल आत्मा के साथ ही रमण करता रहता है, वह कर्मेन्द्रियों के द्वारा क्रियाएँ भले ही करता रहे, परन्तु वह हर्ष या शोक के वश में नहीं आता। ऐसा पुरुष ही समाधिनिष्ठ कहा जाता है। जो मनुष्य किसी डर के मारे नहीं, किन्तु स्वभाव के ही कारण सभी मनुष्यों को अपने समान मानता है और पराये धन को मृत्पिण्ड (मिट्टी के ढेले) जैसा मानता है वही सही दृष्टि से देखता है। ऐसे मनुष्य का मरण आज ही हो या कल्प के बाद भी न हो, कीचड़ में पड़े हुए सोने की भाँति वह कलंक को प्राप्त नहीं होता।

कोऽहं कथमिदं किं वा कथं मरणजन्मनी।
विचारयान्तरे वेत्थं महत्तत्फलमेष्यसि ॥40॥
विचारेण परिज्ञातस्वभावस्य सतस्तव।
मनःस्वरूपमुत्सृज्य शममेष्यति विज्वरम् ॥41॥
विज्वरत्वं गतं चेतस्तव संसारवृत्तिषु।
न निमज्जति तद्ब्रह्मन् गोष्पदेष्विव वारणः ॥42॥
कृपणं तु मनो ब्रह्मन् गोष्पदेऽपि निमज्जति।
कार्ये गोष्पदतोयेऽपि विशीर्णो मशको यथा ॥43॥

'मैं कौन हूँ ? यह क्या और कैसा है ? ये जन्म-मरण किस कारण से होते हैं ?' यह सब तुम अन्तस् में सोचते ही रहो। ऐसा करने से तुम मोक्षरूपी महान् फल को प्राप्त करोगे। चिन्तन-मनन के द्वारा तुम जब अपने निजी स्वरूप को पहचान लोगे, तब तुम्हारा मन अपना मनोरूप छोड़ देगा और वह मन तब सन्तापरहित बन जाएगा और शान्ति को प्राप्त होगा। हे ब्राह्मण ! जब तुम्हारा मन संतापरहित हो जाएगा, तब जैसे गाय के पदचिह्न में भरे पानी में हाथी नहीं डूब सकता, वैसे ही सांसारिक व्यापारों में वह नहीं डूबेगा। परन्तु हे ब्राह्मण ! जैसे मच्छर गाय के पदचिह्न जैसे गड्ढे में भी डूब ही जाता है, वैसे ही दैन्ययुक्त मन गोपद जितने पानी में भी फँस ही जाता है।

यावद्यावन्मुनिश्रेष्ठ स्वयं सन्त्यज्यतेऽखिलम्।
तावत्तावत् परालोकः परमात्मैव शिष्यते ॥44॥
यावत् सर्वं न सन्त्यक्तं तावदात्मा न लभ्यते।
सर्ववस्तुपरित्यागे शेष आत्मेति कथ्यते ॥45॥
आत्मावलोकनार्थं तु तस्मात् सर्वं परित्यजेत्।
सर्वं सन्त्यज्य दूरेण यच्छिष्टं तन्मयो भव ॥46॥
सर्वं किञ्चिदिदं दृश्यं दृश्यते यज्जगद्गतम्।
चिन्निष्पन्दांशमात्रं तन्नान्यत् किंचन शाश्वतम् ॥47॥

हे श्रेष्ठमुनि ! जैसे-जैसे आप ही आप सब छोड़ दिया जाता है, वैसे-वैसे प्रकाशरूप परमात्मा ही अवशिष्ट रूप में दिखाई देता रहता है। परन्तु जहाँ तक यह सब छूट नहीं सकता, वहाँ तक तो

आत्मा नहीं मिलता, क्योंकि सभी वस्तुओं का त्याग कर देने पर ही जो अवशिष्ट रहता है, वही आत्मा होता है। इसलिए आत्मा का दर्शन करने के लिए सब कुछ का त्याग कर देना चाहिए। और सब कुछ का त्याग करने पर जो शेष रहे, उसी के साथ तुम तन्मय हो जाओ। जगत् के अन्दर यह जो कुछ भी दृश्य दिखाई दे रहा है यह तो उस चैतन्य की लीला का एक अंशमात्र ही है। अतः उसके अतिरिक्त तो कुछ भी सनातन नहीं है।

समाहिता नित्यतृप्ता यथाभूतार्थदर्शिनी।
ब्रह्मन् समाधिशब्देन परा प्रज्ञोच्यते बुधैः ॥48॥
अक्षुब्धा निरहंकारा द्वन्द्वेष्वननुपातिनी।
प्रोक्ता समाधिशब्देन मेरोः स्थिरतरा स्थितिः ॥49॥
निश्चिता विगताभीष्टा हेयोपादेयवर्जिता।
ब्रह्मन् समाधिशब्देन परिपूर्णा मनोगतिः ॥50॥
केवलं चित्प्रकाशांशकल्पिता स्थिरतां गता।
तुर्या सा प्राप्यते दृष्टिर्महद्भिर्वेदवित्तमैः ॥51॥

हे ब्राह्मण! एकाग्र और नित्यतृप्त तथा याथात्म्यदर्शिनी श्रेष्ठ प्रज्ञा को ही विद्वान् लोग समाधि कहते हैं। क्षोभरहित, अहंकाररहित, राग-द्वेषादि द्वन्द्वों से विमुख, मेरुपर्वत जैसी जो अचल स्थिति है, उसी को 'समाधि' कहा गया है। हे ब्राह्मण! निश्चयात्मक, प्रेयस् को छोड़ने वाली, हेय-उपादेय से रहित और परिपूर्ण—ऐसी जो मनःस्थिति है, उसे ही समाधि कहा गया है। जो दृष्टि केवल चैतन्य के अंशों से ही बनी हो, जिसे स्थिरता प्राप्त हो गई हो, उसे तुर्या दृष्टि कहते हैं और बड़े वेदज्ञानी पुरुष द्वारा ही प्राप्त की जाती है।

अदूरगतसादृश्या सुषुप्तस्योपलक्ष्यते।
मनोऽहङ्कारविलये सर्वभावान्तरस्थिता ॥52॥
समुदेति परानन्दा या तनुः पारमेश्वरी।
मनसैव मनश्छित्त्वा सा स्वयं लभ्यते गतिः ॥53॥
तदनु विषयवासनाविनाशस्तदनु शुभः परमस्फुटप्रकाशः।
तदनु च समतावशात् स्वरूपे परिणमनं महतामचिन्त्यरूपम् ॥54॥
अखिलमिदमनन्तमात्मतत्त्वं दृढपरिणामिनि चेतसि स्थितोऽन्तः।
बहिरुपशमिते चराचरात्मा स्वयमनुभूयत एव देवदेवः ॥55॥

यह अवस्था लगभग सुषुप्ति जैसी होती है। मन और अहंकार का नाश होने पर ही इसका अनुभव हो सकता है। यह अवस्था सभी मानवों के भीतर अस्तित्व रखती ही है। जब परमानन्द-स्वरूप परमेश्वर प्रकट होते हैं, तब मन के द्वारा ही मन को काटकर अपने आप ही यह अवस्था प्राप्त की जाती है। और उसके बाद ही विषय वासनाएँ नष्ट होती हैं। और फिर उसके बाद ही परमप्रकाश (परमोत्तम प्रकाश) स्पष्ट हो जाता है, और उसी के बाद समता से स्वरूप में परिणत हुआ जाता है। बड़े-बड़े लोगों के लिए भी इसका स्वरूप अचिन्त्य है। यह सब अनन्त आत्मतत्त्व ही है। यह आत्मा दृढ़ परिणामी चित्त के भीतर ही अवस्थित रहा है। जिस समय यह चित्त बाहर के विषयों की ओर जाना बन्द कर देता है, उसी समय वह देवों का देव अपने आप ही चराचर के आत्मा के रूप में अनुभव में आ जाता है।

असक्तं निर्मलं चित्तं युक्तं संसार्यविस्फुटम्।
सक्तं तु दीर्घतपसा मुक्तमप्यतिबद्धवत् ॥56॥
अन्तःसंसक्तिनिर्मुक्तो जीवो मधुरवृत्तिमान्।
बहिः कुर्वन्नकुर्वन् वा कर्ता भोक्ता न हि क्वचित् ॥57॥

इति प्रथमोऽध्यायः।

संसारी होने पर भी चित्त यदि आसक्ति से रहित हो और निर्मल हो, तो स्पष्टरूप से वह मुक्त ही है, पर यदि वही चित्त लम्बी तपश्चर्या से युक्त हो और फिर भी आसक्तियुक्त हो, तो वह बिल्कुल ही बद्ध जैसा है। इसलिए भीतर की आसक्ति से रहित जीव मधुर वृत्तिवाला होता है और वह यदि कोई भी कार्य करे या न करे तो भी किसी भी काल में न कर्त्ता होता है, न भोक्ता ही होता है।

यहाँ प्रथम अध्याय पूरा हुआ।

❋

द्वितीयोऽध्यायः

निदाघः उवाच—
सङ्गः कीदृश इत्युक्तः कश्च बन्धाय देहिनाम्।
कश्च मोक्षाय कथितः कथं त्वेष चिकित्स्यते ॥1॥
देहदेहिविभागैकपरित्यागेन भावना।
देहमात्रे हि विश्वासः सङ्गो बन्धाय कथ्यते ॥2॥

तब निदाघ ने कहा—'संग किसे कहा जाता है ? कैसा संग प्राणियों को बन्धन में डालने वाला होता है ? और कौन-सा संग मोक्ष देने वाला होता है ? संग को दूर करने का उपाय क्या है ?' तब ऋभु बोले—'शरीर अलग है और आत्मा अलग है' इस प्रकार के भेद विचार का त्याग करके, 'केवल शरीर ही आत्मा है'—ऐसा मानकर उस पर ही भरोसा करना, ऐसा संग बन्धनकारक होता है।

सर्वमात्मेदमत्राहं किं वाञ्छामि त्यजामि किम्।
इत्यसङ्गस्थितिं विद्धि जीवन्मुक्ततनुस्थिताम् ॥3॥
नाहमस्मि न चान्योऽस्ति न चायं न च नेतरः।
सोऽसङ्ग इति सम्प्रोक्तो ब्रह्मास्मीत्येव सर्वदा ॥4॥
नाभिनन्दति नैष्कर्म्यं न कर्मस्वनुषज्यते।
सुसमो यः परित्यागी सोऽसंसक्त इति स्मृतः ॥5॥
सर्वकर्मफलादीनां मनसैव न कर्मणा।
निपुणो यः परित्यागी सोऽसंसक्त इति स्मृतः ॥6॥

"यह सब कुछ जब आत्मा ही है, तो मैं किस वस्तु का त्याग करूँ और किसको चाहूँ ?" ऐसी भावना को तुम असंग स्थिति जानो। ऐसी स्थिति जीवन्मुक्तों को होती है। "मैं भी नहीं हूँ, दूसरा भी नहीं है, यह भी नहीं है, वह भी नहीं है, केवल मैं ब्रह्म ही हूँ"—इस प्रकार अनुभव जो मनुष्य सर्वकाल में करता ही रहता है उसे संगरहित कहा जाता है। जो मनुष्य कर्मरहितता (निष्कर्मण्यता) पसंद नहीं करता और साथ ही साथ कर्मों में आसक्त भी नहीं होता और बहुत ही समान भाववाला होकर सभी का

परित्याग कर देता है, उसे 'आसक्तिरहित' कहा जाता है। जो निपुण (कुशल) मनुष्य मन से ही अपने सभी कर्मों के फलादि को छोड़ देता है, पर कर्मों को नहीं छोड़ता उसे आसक्तिरहित कहा जाता है।

असङ्कल्पेन सकलाश्चेष्टा नाना विजृम्भिताः।
चिकित्सिता भवन्तीह श्रेयः सम्पादयन्ति हि ॥7॥
न सक्तमिह चेष्टासु न चिन्तासु न वस्तुषु।
न गमागमचेष्टासु न कालकलनासु च ॥8॥
केवलं चिति विश्रम्य किञ्चिच्चैत्यावलम्ब्यपि।
सर्वत्र नीरसमिह तिष्ठत्यात्मरसं मनः ॥9॥
व्यवहारमिदं सर्वं मा करोतु करोतु वा।
अकुर्वन् वाऽपि कुर्वन् वा जीवः स्वात्मरतिक्रियः ॥10॥

जो अनेक प्रकार की चेष्टाएँ उत्पन्न होती रहती हैं, उन्हें असंकल्प से दूर किया जा सकता है। और उसी असंकल्परूप उपाय से ऐसे लोग इस लोक में कल्याण को (मोक्ष को) प्राप्त कर सकते हैं। मन इस लोक की चिन्ताओं में लगा न हो, किसी भी पदार्थ (विषय) में चिपक न गया हो, जाने-आने की चेष्टाओं में भी उसका लगाव न हो, काल की गति के साथ भी उसका कोई संपर्क न हो और वह केवल चैतन्य में ही विश्रान्ति पाकर अन्य किसी भी विषय का थोड़ा-सा भी आश्रय न करता हो; इस तरह सभी जगहों में भले वह नीरस हो परन्तु वह केवल आत्मा में तो रसयुक्त ही रहता है। भले ही वह इस संसार के सभी व्यवहार करता हो अथवा न भी करता हो, तो भी जीव को अपने आत्मा में रमण करने की क्रिया तो चालू ही रखनी चाहिए।

अथवा तमपि त्यक्त्वा चैत्यांशं शान्तचिद्घनः।
जीवस्तिष्ठति संशान्तो ज्वलन्मणिरिवात्मनि ॥11॥
चित्ते चैत्यदशाहीने या स्थितिः क्षीणचेतसाम्।
सोच्यते शान्तकलना जाग्रत्येव सुषुप्तता ॥12॥

अथवा तो विषय के उस अंश का भी परित्याग करके शान्त और चैतन्यमय बनकर जीव अपने ही प्रकाश से प्रकाशित (स्वयंप्रकाश) मणि की तरह अत्यन्त शान्त रहता है। चित्त जब जगत् के विषयों की दशा से रहित हो जाता है, तब जो मनोरहित लोगों की स्थिति होती है, वैसी ही उसकी स्थिति हो जाती है। उसे शान्तकलना (शान्तवासना) कहा जाता है और उसे जाग्रत् में भी सुषुप्तावस्था कहा गया है।

एषा निदाघ सौषुप्तस्थितिरभ्यासयोगतः।
प्रौढा सती तुरीयेति कथिता तत्त्वकोविदैः ॥13॥
अस्यां तुरीयावस्थायां स्थितिं प्राप्याविनाशिनीम्।
आनन्दैकान्तशीलत्वादनानन्दपदं गतः ॥14॥
अनानन्दमहानन्दकालातीतस्ततोऽपि हि।
मुक्त इत्युच्यते योगी तुर्यातीतपदं गतः ॥15॥
परिगलितसमस्तजन्मपाशः सकलविलीनतमोमयाभिमानः।
परमरसमयीं परात्मसत्तां जलगतसैन्धवखण्डवन्महात्मा ॥16॥

हे निदाघ ! ऐसी सुषुप्ति की अवस्था जब अभ्यास से परिपक्व बन जाती है, तब तत्त्ववेत्ता लोग उसे 'तुरीयावस्था' कहते हैं। इस तुरीयावस्था में अविनाशी की स्थिति पाकर केवल एक निरपेक्ष आनन्द का ही परिचय पाकर वह 'अनानन्द' स्थिति को पाता है (क्योंकि आनन्द भी सप्रतियोगिक और सापेक्ष शब्द है, यहाँ जब निष्प्रतियोगिक और निरपेक्ष अनुभव होता है, उसे 'आनन्द' शब्द से व्यवहृत करना योग्य नहीं है, यह यहाँ तात्पर्य है।) इस प्रकार अनानन्द, महानन्द और कालातीत बनने के बाद तुर्यातीतपद को प्राप्त हुआ योगी मुक्त कहा जाता है। ऐसा हो जाने के बाद उसके सभी जन्मरूपी बन्धन टूट जाते हैं। अज्ञानमय सकल अभिमान नष्ट हो जाता है। जल में डाले हुए नमक के गट्ठे की तरह वह महात्मा परम रसमय परम सत्ता को प्राप्त हो जाता है, उसमें विलीन हो जाता है।

जडाजडदृशोर्मध्ये यत्तत्त्वं पारमार्थिकम्।
अनुभूतिमयं तस्मात् सारं ब्रह्मेति कथ्यते ॥17॥
दृश्यसंवलितो बन्धस्तन्मुक्तौ मुक्तिरुच्यते।
द्रव्यदर्शनसम्बन्धे याऽनुभूतिरनामया ॥18॥
तामवष्टभ्य तिष्ठ त्वं सौषुप्तीं भजते स्थितिम्।
सैव तुर्यत्वमाप्नोति तस्यां दृष्टिं स्थिरां कुरु ॥19॥
आत्माऽस्थूलो न चैवाणुर्न प्रत्यक्षो न चेतरः।
न चेतनो न च जडो न चैवासन्न सन्मयः ॥20॥
नाहं नान्यो न चैवैको न चानेकोऽद्वयोऽव्ययः।
यदिदं दृश्यतां प्राप्तं मनःसर्वेन्द्रियास्पदम् ॥21॥

जड़ एवं चेतन के बीच जो अनुस्यूत तत्त्व है, वह पारमार्थिक है, वह अनुभवमय है, इसलिए इसे ही साररूप ब्रह्मतत्त्व कहा जाता है। दृश्यों के साथ मिश्रित हो जाना ही बन्धन है और उनसे छुटकारा पा लेना ही मुक्ति है। द्रव्य (विषय) का जब दर्शनसम्बन्ध होता है, तब भी जो निर्दोष (निर्लिप्त) केवल अनुभवरूप रहता है, उसी स्थिति का आश्रय करके तुम रहो। जो मनुष्य ऐसी सुषुप्तिमय अवस्था को प्राप्त होता है, वही तुरीयपद की स्थिति को प्राप्त होता है। इसलिए तुम उसी स्थिति में अपनी दृष्टि को स्थिर करके रहो। आत्मा स्थूल भी नहीं है और सूक्ष्म भी नहीं है। वह प्रत्यक्ष भी नहीं है और परोक्ष भी नहीं है। चेतन भी नहीं है, जड़ भी नहीं है। असत् भी नहीं है, और सत् भी नहीं है। वह 'मैं' भी नहीं है और 'अन्य' भी नहीं है। वह एक भी नहीं है और अनेक भी नहीं है। वह तो अद्वैत, अविनाशी और निर्विकार है। जो यह सब दृश्यरूप हुआ है, वह तो सब इन्द्रियों का स्थान (केन्द्र) मन ही है।

दृश्यदर्शनसम्बन्धे यत्सुखं पारमार्थिकम्।
तदतीतं पदं यस्मात्तन्न किञ्चिदिवैव तत् ॥22॥
न मोक्षो नभसः पृष्ठे न पाताले न भूतले।
सर्वाशासंक्षये चेतःक्षयो मोक्ष इतीष्यते ॥23॥
मोक्षो मेऽस्त्विति चिन्ताऽन्तर्जाता चेदुत्थितं मनः।
मननोत्थे मनस्येष बन्धः सांसारिको दृढः ॥24॥
तदमार्जनमात्रं हि महासंसारतां गतम्।
तत्प्रमार्जनमात्रं तु मोक्ष इत्यभिधीयते ॥25॥

दृश्य और दर्शन का सम्बन्ध (ऐक्य) होने से जो पारमार्थिक सुख का अनुभव होता है, वही पद सबसे परे (सर्वातीत) होता है। और उससे जो सुख होता है, वह पारमार्थिक और उच्चतम (परे का) पद है। इसलिए वह ऐसा लगता है कि मानो कुछ भी न हो। मोक्ष कहीं आकाश के पृष्ठ में नहीं है, वह पृथ्वी पर भी नहीं है और पाताल में भी नहीं है। बस, सभी आशाओं का नाश हो जाता है, वही मोक्ष है। 'मेरा मोक्ष हो'—ऐसी जो एक तरस (तड़पन) दिल में उठती है, तो बस, मन का उड़ान शुरू हो ही गई ऐसा समझो। और अगर मन अन्यान्य विचारों में लग गया, तो वही संसार का दृढ़ बन्धन हो जाता है। उसका मार्जन नहीं करना ही संसारता को प्राप्त होना कहलाता है और उसका मार्जन कर देना ही मोक्ष है।

आत्मन्यतीते सर्वस्मात्सर्वरूपेऽथ वा तते।
को बन्धः कश्च वा मोक्षो निर्मूलं मननं कुरु ॥26॥
अध्यात्मरतिराशान्तः पूर्णः पावनमानसः।
प्राप्तानुत्तमविश्रान्तिर्न किञ्चिदिह वाञ्छति ॥27॥
सर्वाधिष्ठानसन्मात्रे निर्विकल्पे चिदात्मनि।
यो जीवति गतस्नेहः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥28॥
नापेक्षते भविष्यच्च वर्तमाने न तिष्ठति।
न संस्मरत्यतीतं च सर्वमेव करोति च ॥29॥

आत्मा सबसे पर और सर्वव्यापक एवं सर्वरूप है, तब फिर बन्धन कहाँ रहा ? और तब तो फिर मोक्ष भी क्या है ? इसलिए तुम अपने मन को ही निर्मूल बना दो। जो पुरुष अपने आत्मा में ही रमण करने वाला होता है, जो शान्त है और पवित्र मन वाला है, जो संपूर्ण रूप से शान्ति को प्राप्त कर चुका होता है, वह इस लोक में कुछ भी नहीं चाहता। जो मनुष्य सर्व के अधिष्ठानरूप सत्यस्वरूप निर्विकल्प चिदात्मा में ही रमण कर रहा हो, उसकी सभी प्रकार की आसक्ति समाप्त हो जाती है और वह 'जीवन्मुक्त' कहा जाता है। उसे भविष्य की कोई चिन्ता नहीं होती। वह वर्तमान पर कोई आधार नहीं रखता। वह अपने भूतकाल को भी कभी याद नहीं करता और सब कुछ किया करता है।

अनुबन्धपरे जन्तावसंसर्गमनाः सदा।
भक्ते भक्तसमाचारः शटे शठ इव स्थितः ॥30॥
बालो बालेषु वृद्धेषु वृद्धो धीरेषु धैर्यवान्।
युवा यौवनवृत्तेषु दुःखितेषु सुदुःखधीः ॥31॥
धीरधीरुदितानन्दः पेशलः पुण्यकीर्तनः।
प्राज्ञः प्रसन्नमधुरो दैन्यादपगताशयः ॥32॥
अभ्यासेन परिस्पन्दे प्राणानां क्षयमागते।
मनः प्रशममायाति निर्वाणमवशिष्यते ॥33॥

उस पुरुष के प्रति अन्य प्राणी यदि उससे आसक्त रहें, तो भी उसका मन तो सदैव निःसंग (आसक्तिरहित) ही रहता है। वह अपने भक्त के प्रति भक्त जैसा आचरण करता है और शठ के प्रति मानो शठ हो ऐसा वर्ताव करता है। बालकों में बालक और वृद्धों में वृद्ध तथा धैर्यशील पुरुषों में वह धैर्यशील की तरह तथा युवाओं में युवा की तरह व्यवहार करता है तथा दुःखियों के प्रति अत्यन्त दुःखी

वृत्तिवाला होता है। ऐसा पुरुष धीरबुद्धि वाला, उदित आनन्द वाला, कोमल, पवित्र, कीर्तिशाली, बुद्धिमान, प्रसन्न और माधुर्यपूर्ण होता है। उसका आशय दैन्यरहित ही होता है। जब अभ्यास के द्वारा प्राण की गति का नाश होता है, तब मन शान्ति को प्राप्त करता है और तब निर्वाण (मुक्ति) का स्थान ही अवशिष्ट रह जाता है।

यतो वाचो निवर्तन्ते विकल्पकलनान्विताः।
विकल्पसंक्षयाज्जन्तोः पदं तदवशिष्यते ॥34॥
अनाद्यन्तावभासात्मा परमात्मेह विद्यते।
इत्येतन्निश्चयं स्फारं सम्यज्ज्ञानं विदुर्बुधाः ॥35॥
यथाभूतात्मदर्शित्वमेतावद् भुवनत्रये।
यदात्मैव जगत्सर्वमिति निश्चित्य पूर्णता ॥36॥
सर्वमात्मैव कौ दृष्टौ भावाभावौ क्व वा गतौ।
क्व बन्धमोक्षकलने ब्रह्मैवेदं विजृम्भते ॥37॥

विकल्पों (भेदों) को करती हुई वाणी जहाँ से (जिस परमपद से) वापस लौट जाती है, वही पद, जब प्राणियों के विकल्प समाप्त हो जाते हैं, तब उन्हें प्राप्त हो जाता है। विकल्पों के नाश से वही परमपद शेष रह जाता है। 'आदि-अन्तरहित प्रकाशस्वरूप परमात्मा ही है, इसके अतिरिक्त कुछ भी नहीं है'—इस प्रकार के प्रज्वलित और निश्चयात्मक ज्ञान को ही विद्वान् लोग 'सम्यक् ज्ञान' कहते हैं। 'यह सारा जगत् केवल आत्मा ही है'—ऐसा निश्चय करके पूर्णता प्राप्त करनी चाहिए। तीनों लोकों में ऐसी दृष्टि रखना ही पारमार्थिक दृष्टि है। जब यह सब आत्मा ही है तब भाव और अभाव कहाँ रहेंगे ? (उनके लिए जगह ही नहीं है) वे दोनों कहाँ हैं ? कहाँ रहते हैं (अर्थात् कहीं भी नहीं)। जब सर्वत्र ब्रह्म ही का प्रकाश फैला हुआ है, तब बन्ध और मोक्ष की गणना भी तो कहाँ और किस तरह हो सकती है ?

सर्वमेकं परं व्योम को मोक्षः कस्य बन्धता।
ब्रह्मेदं बृंहिताकारं बृहद्बृहदवस्थितम् ॥38॥
दूरादस्तमितद्वित्वं भवात्मैव त्वमात्मना।
सम्यगालोकिते रूपे काष्ठपाषाणवाससाम् ॥39॥
मनागपि न भेदोऽस्ति क्वासि संकल्पनोन्मुखः।
आदावन्ते च संशान्तस्वरूपमविनाशि यत् ॥40॥
वस्तूनामात्मनश्चैतत्तन्मयो भव सर्वदा।
द्वैताद्वैतसमुद्भेदैर्जरामरणविभ्रमैः ॥41॥

यह सब एक उत्कृष्ट आकाश ही है। तो इसमें मोक्ष कौन सा है और बन्धन भी किसको है ? विशाल आकारयुक्त यह ब्रह्म तो बड़े से भी बड़ा और सर्वत्र व्याप्त ही है। जब काष्ठ, पत्थर या वस्त्र का स्वरूप भली भाँति दिखाई देता है, तब द्वैतभाव दूर से ही विनष्ट हो जाता है। और फिर 'मैं' एकरूप आत्मा ही शेष रह जाता है। कहीं भी कुछ भी भेद नहीं है, तो फिर तुम क्यों व्यर्थ ही संकल्प-विकल्प करने में तत्पर होते हो ? जो अत्यन्त शान्त और विनाशरहित है वही आदि में और अन्त में उपस्थित रहता है। इन सभी वस्तुओं का और तुम्हारा स्वरूप भी तो वही है। तुम सर्वदा वह स्वरूपमय

ही हो जाओ। तरंगों के रूप में सागर ही दिखाई देता है। इस तरह द्वैत-अद्वैत से तथा जरा-मरण आदि से उत्पन्न भ्रान्तियों वाले सभी चित्तों में भी वास्तव में आत्मा ही प्रकाशित होता है।

स्फुरत्यात्मभिरात्मैव चित्तैरब्धीव वीचिभिः।
आपत्करञ्जपरशुं पराया निर्वृतेः पदम् ॥42॥
शुद्धमात्मानमालिङ्ग्य नित्यमन्तःस्थया धिया।
यः स्थितस्तं क आत्मेह भोगो बाधयितुं क्षमः ॥43॥
कृतस्फारविचारस्य मनोभोगादयोऽरयः।
मनागपि न भिन्दन्ति शैलं मन्दानिला इव ॥44॥
नानात्वमस्ति कलनासु न वस्तुतोऽन्त-
र्नानाविधासु सरसीव जलादिवान्यत्।
इत्येकनिश्चयमयः पुरुषो विमुक्त
इत्युच्यते समवलोकितसम्यगर्थः ॥45॥ इति।

इति द्वितीयोऽध्यायः।

पूर्वोक्त तरंगवीचिन्याय से आत्मा ही आत्माओं के द्वारा स्फुरित होता है। इसलिए आपत्तिरूपी करंज के पेड़ को काट डालने के लिए कुल्हाड़ी के समान तथा परमनिवृत्ति के स्थान रूप परमात्मा को भेंटकर जो पुरुष अपनी अंतःस्थ बुद्धि के साथ रहता है, उसे भला कौन सा और आत्मा का भोग इस लोक में बाधा पहुँचाने के लिए समर्थ है ? (अर्थात् कोई नहीं।) जैसे मन्द पवन पर्वत को हिला नहीं सकते वैसे ही इस प्रदीप्त (प्रोज्ज्वल) विचार वाले पुरुष को धन के भोग आदि रूपी शत्रु थोड़ा भी हिला नहीं सकते। अनेकता तो केवल विविध प्रकार के संकल्पों में ही रहती है। विविध तालाबों में जिस तरह पानी के अतिरिक्त और कुछ भी नहीं होता, उसी तरह उन सभी के अन्दर भी आत्मा के अलावा और कुछ भी नहीं है। इस प्रकार के निश्चय में दृढ़ हुए मनुष्य को विनिर्मुक्त कहा जाता है। क्योंकि उसने परमपदार्थ रूप परमात्मा को जान लिया होता है।

यहाँ दूसरा अध्याय पूरा होता है।

❋

तृतीयोऽध्यायः

विदेहमुक्तेः किं रूपं तद्वान् को वा महामुनिः।
कं योगं समुपस्थाय प्राप्तवान् परमं पदम् ॥1॥
सुमेरोर्वसुधापीठे माण्डव्यो नाम वै मुनिः।
कौण्डिन्यात्तत्त्वमास्थाय जीवन्मुक्तो भवत्यसौ ॥2॥
जीवन्मुक्तिदशां प्राप्य कदाचिद्ब्रह्मवित्तमः।
सर्वेन्द्रियाणि संहर्तुं मनश्चक्रे महामुनिः ॥3॥
बद्धपद्मासनस्तिष्ठन्नर्धोन्मीलितलोचनः।
बाह्यानाभ्यन्तरांश्चैव स्पर्शान् परिहरञ्छनैः ॥4॥

तब निदाघ ने पूछा कि—"जीवन्मुक्ति का स्वरूप क्या है ? उस मुक्ति को प्राप्त किया हुआ महामुनि कैसा होता है ? किस योग का अवलम्बन करके वह उस परमपद को प्राप्त करता है ? तब

ऋभु ने कहा कि सुमेरु पर्वत की तलहटी में माण्डव्य नाम के एक ऋषि रहते थे। उन्होंने कौण्डिन्य मुनि के पास से तत्त्व को जाना था और जीवन्मुक्त हो गए थे। ब्रह्मवेत्ताओं में श्रेष्ठ उन महामुनि ने जीवन्मुक्त की दशा प्राप्त करने के बाद किसी समय सभी इन्द्रियों का संहार करने का विचार किया। उन्होंने पद्मासन लगाया, आँखें अधखुली रखकर वे आसन पर बैठे। और बाद में बाहर के और भीतर के सभी विषयों का त्याग करने लगे।

ततः स्वमनसः स्थैर्यं मनसा विगतैनसा।
अहो नु चञ्चलमिदं प्रत्याहृतमपि स्फुटम् ॥5॥
पटाद्घटमुपायाति घटाच्छकटमुत्कटम्।
चित्तमर्थेषु चरति पादपेष्विव मर्कटः ॥6॥
पञ्च द्वाराणि मनसा चक्षुरादीन्यमून्यलम्।
बुद्धीन्द्रियाभिधानानि तान्येवालोकयाम्यहम् ॥7॥
हन्तेन्द्रियगणा यूयं त्यजताकुलतां शनैः।
चिदात्मा भगवान् सर्वसाक्षित्वेन स्थितोऽस्म्यहम् ॥8॥

इसके बाद पापरहित हुए मन के द्वारा अपने मन की स्थिरता प्राप्त करके उन्होंने निश्चय किया कि अहो ! सही बात यह है कि यह मन ही चञ्चल है। मैंने उसे बहुत ही प्रयत्न करके स्थिर किया है फिर भी जैसे वानर एक पेड़ से दूसरे पेड़ पर कूदता ही रहता है, वैसे वह घड़े से कपड़े और कपड़े से छकड़े की ओर कूदता ही रहता है। इसलिए मन के इन पाँच इन्द्रियरूपी द्वारों को ही मैं मन के द्वारा ठीक तौर से देख लूँ। ये द्वार ज्ञानेन्द्रिय कहलाते हैं। ऐसा सोचकर उन्होंने इन्द्रियों को सम्बोधित करके कहा—'तुम इन्द्रियों के समूह अपनी आकुलता को धीरे-धीरे छोड़ दो, क्योंकि मैं भगवान् चिदात्मा हूँ। और मैं सर्व के साक्षी-रूप में ही अवस्थित रहा हूँ'।

तेनात्मना बहुज्ञेन निर्ज्ञाताश्चक्षुरादयः।
परिनिर्वामि शान्तोऽस्मि दिष्ट्याऽस्मि विगतज्वरः ॥9॥
स्वात्मन्येवावतिष्ठेऽहं तुर्यरूपपदेऽनिशम्।
अन्तरेव शशामास्य क्रमेण प्राणसन्ततिः ॥10॥
ज्वालाजालपरिस्पन्दो दग्धेन्धन इवानलः।
उदितोऽस्तं गत इव ह्यस्तं गत इवोदितः ॥11॥
समः समरसाभासस्तिष्ठामि स्वच्छतां गतः।
प्रबुद्धोऽपि सुषुप्तिस्थः सुषुप्तिस्थः प्रबुद्धवान् ॥12॥

अब उस सर्वज्ञ आत्मा के द्वारा चक्षु आदि तुम इन्द्रियाँ मुझे दिखाई ही नहीं पड़तीं। मैंने अब चारों ओर से निर्वाण प्राप्त कर लिया है। मैं अब शान्त हो गया हूँ। और बहुत अच्छा हुआ है कि मैं सन्ताप से रहित हो गया हूँ। मैं निरन्तर अपने आत्मस्वरूप में ही अवस्थित रहा करता हूँ। यही तुरीयपद है। इस जीव की प्राणपरम्परा भी इसी में क्रमशः शान्त हो चुकी है। जैसे अग्नि प्रथम तो ज्वालाओं की ही गतिवाला होता है, परन्तु लकड़ियाँ जल जाने पर अभी उदीयमान-सा (प्रदीप्तवान्-सा) ही दिखाई देता है, ऐसी ही मेरी भी स्थिति है। स्वच्छता को प्राप्त करके मैं समान रूपवाला हो गया हूँ। और समानतारूप रस का आभास बन गया हूँ। जागता हूँ और सोता हूँ तथा सोता हूँ और जागता हूँ। (जैसे अग्नि उस अवस्था में बार-बार जलता-बुझता रहता है।)

तुर्यमालम्ब्य कायान्तस्तिष्ठामि स्तम्भितस्थितिः ।
सबाह्याभ्यन्तरान् भावान् स्थूलान् सूक्ष्मतरानपि ॥13॥
त्रैलोक्यसम्भवांस्त्यक्त्वा संकल्पैक विनिर्मितान् ।
सह प्रणवपर्यन्तदीर्घनिःस्वनतन्तुना ॥14॥
जहाविन्द्रियतन्मात्रजालं खग इवानिलः ।
ततोऽङ्गसंविदं स्वच्छां प्रतिभासमुपागताम् ॥15॥
सद्योजातशिशुज्ञानं प्राप्तवान् मुनिपुङ्गवः ।
जहौ चितञ्चैत्यदशां स्पन्दशक्तिमिवानिलः ॥16॥

'मैं इस शरीर में तुर्यपद का आश्रय करके ही रह रहा हूँ'—इस प्रकार का अनुभव कर वह मुनि निश्चल स्थिति में रहे। उन्होंने इन बाह्य और आभ्यन्तर सभी विषयों का त्याग कर दिया। ये सभी विषय तो केवल संकल्पों से ही उत्पन्न होते हैं और त्रैलोक्य में बाहर और भीतर वे संकल्पजनित ही सभी विषय हैं। और बाद में उस मुनि ने प्रणव तक के दीर्घ नादरूपी तन्तु से इन्द्रियों का तथा तन्मात्राओं के समूह का भी त्याग कर दिया था। और आकाश में बहते वायु जैसे बनकर स्वच्छ प्रतिभास को प्राप्त हुए अंगविज्ञान को भी छोड़ दिया था। बाद में वह मुनिश्रेष्ठ तुरन्त जन्मे हुए बच्चे जैसे ज्ञान को (निर्दोष और निर्दश को) प्राप्त हुए और वायु जिस तरह अपनी स्पन्दनशक्ति छोड़ देता हो, उस प्रकार उनके चित्त ने विषयाकार वृत्ति को छोड़ दिया था।

चित्सामान्यमथासाद्य सत्तामात्रात्मकं ततः ।
सुषुप्तपदमालम्ब्य तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥17॥
सुषुप्तस्थैर्यमासाद्य तुर्यरूपमुपाययौ ।
निरानन्दोऽपि सानन्दः सच्चासच्च बभूव सः ॥18॥
ततस्तु सम्बभूवासौ यद्गिरामप्यगोचरम् ।
यच्छून्यवादिनां शून्यं ब्रह्म ब्रह्मविदां च यत् ॥19॥
विज्ञानमात्रं विज्ञानविदां यदमलात्मकम् ।
पुरुषः सांख्यदृष्टीनामीश्वरो योगवादिनाम् ॥20॥

बाद में सामान्य चैतन्यस्वरूप को (केवल चैतन्य को) प्राप्त करके और केवल सत्तास्वरूप सुषुप्ति के पद का आश्रय करके पर्वत की तरह अचल रह गए। और इस प्रकार सुषुप्ति की स्थिरता को प्राप्त करने के बाद तुरीय स्वरूप को प्राप्त हो गए। इस प्रकार वे आनन्दसहित और आनन्दरहित भी और सत् भी तथा असत् भी—दोनों अवस्थाओं को प्राप्त हुए। बाद में तो जो वाणी का भी, अविषय है, जो शून्यवादियों का शून्य है, जो ब्रह्मवेत्ताओं का ब्रह्म है और विज्ञानवेत्ताओं का जो निर्मल स्वरूप विज्ञानमात्र है, सांख्यदृष्टिवालों का जो पुरुष है, योगवादियों का जो ईश्वर है, और—

शिवः शैवागमस्थानां कालः कालैकवादिनाम् ।
यत् सर्वशास्त्रसिद्धान्तं यत् सर्वहृदयानुगम् ॥21॥
यत् सर्वं सर्वगं वस्तु यत्तत्त्वं तदसौ स्थितः ।
यदनुक्तमनिष्पन्दं दीपकं तेजसामपि ॥22॥
स्वानुभूत्यैकमानं च यत्तत्त्वं तदसौ स्थितः ।
यदेकं चाप्यनेकं च साञ्जनं च निरञ्जनम् ।

यत् सर्वं चाप्यसर्वं च यत्तत्त्वं तदसौ स्थितः ॥23॥
अजममरमनाद्यमाद्यमेकं पदममलं सकलं च निष्कलं च ।
स्थित इति स तदा नभःस्वरूपादपि विमलस्थितिरीश्वरः क्षणेन ॥24॥ इति ।
इति तृतीयोऽध्यायः ।

शैवागमियों में जो शिव है, कालैकवादी (काल को ही सर्वोत्तम मानने वालों) का जो काल है, सभी शास्त्रों का जो सिद्धान्त है, जो सभी के हृदयों में अनुगत (अनुस्यूत) है, जो सर्वस्वरूप है, जो सर्वव्यापी पदार्थ है, उसी के रूप में वे मुनि अवस्थित रहे। जिस तत्त्व को अभी तक किसी ने किसी विशेष तत्त्व के रूप में कहा ही नहीं है, और जो तत्त्व किसी भी चेष्टा से रहित है, जो तेज को भी प्रकाशित करने वाला है, जो तत्त्व केवल अनुभव से ही प्रमाणित होता है, उस तत्त्व के रूप में वे मुनि रहे। और जो तत्त्व एक भी है और अनेक भी है, जो अंजनस्वरूप भी है और निरंजन भी है, जो सर्व भी है और असर्व भी है उस तत्त्व के स्वरूप में भी वे मुनि रहे। और जो जन्मरहित है, मरणरहित है, अनादि भी है, आदि भी है, जो एकमात्र है, जो निर्मल, सर्वस्वरूप और निरवयव है, जो कला-सहित और कलारहित भी है, उसी पद में वे रहे। इस प्रकार उस समय क्षणभर में आकाश के स्वरूप से भी निर्मल स्थिति वाले होकर वे मुनि ईश्वर बन गए।

यहाँ तीसरा अध्याय पूरा हुआ।

❋

चतुर्थोऽध्यायः

जीवन्मुक्तस्य किं लक्ष्म ह्याकाशगमनादिकम् ।
तथा चेन्मुनिशार्दूल तत्र नैव प्रलक्ष्यते ॥1॥
अनात्मविदमुक्तोऽपि नभोविहरणादिकम् ।
द्रव्यमन्त्रक्रियाकालशक्त्याऽऽप्नोत्येव स द्विजः ॥2॥
नात्मज्ञस्यैष विषय आत्मज्ञो ह्यात्ममात्रदृक् ।
आत्मनाऽऽत्मनि सन्तृप्तो नाविद्यामनुधावति ॥3॥
ये ये भावाः स्थिता लोके तानविद्यामयान् विदुः ।
त्यक्ताविद्यो महायोगी कथं तेषु निमज्जति ॥4॥

तदनन्तर निदाघ ने पुनः पूछा कि—"हे मुनिश्रेष्ठ ! जीवन्मुक्त का लक्षण क्या है ? यदि उसका लक्षण आकाशगमनादि सिद्धियाँ हो, तो वह तो उसमें दीखता नहीं है।' तब ऋभु ने कहा कि—जो द्विज आत्मा को नहीं जानता हो और मुक्त भी न हुआ हो, वह भी तो द्रव्य, मंत्र, काल और क्रिया की शक्तियों से गगनविहार आदि का सामर्थ्य रख ही सकता है। आत्मा को जानने वाले का यह कोई विषय नहीं है। आत्मा को जानने वाला तो केवल आत्मा को ही देखता रहता है। वह तो अपने आत्मा से अपने ही आत्मा में संतृप्त ही रहता है। इसलिए वह आकाशगमनादि अविद्या की ओर दौड़ता ही नहीं। इस लोक के जो-जो भाव हैं, उन्हें ज्ञानी लोग अविद्यामय ही मानते हैं। इसलिए जिसने अविद्या को छोड़ दिया हो, ऐसा महायोगी उन अविद्यामय भावों में भला क्यों डूबेगा ?

यस्तु मूढोऽल्पबुद्धिर्वा सिद्धिजालानि वाञ्छति ।
स सिद्धिसाधनैर्योगैस्तानि साधयति क्रमात् ॥5॥
द्रव्यमन्त्रक्रियाकालयुक्तयः साधुसिद्धिदाः ।
परमात्मपदप्राप्तौ नोपकुर्वन्ति काश्चन ॥6॥
यस्येच्छा विद्यते काचित्स सिद्धिं साधयत्यहो ।
निरिच्छोः परिपूर्णस्य नेच्छा सम्भवति क्वचित् ॥7॥
सर्वेच्छाजालसंशान्तावात्मलाभो भवेन्मुने ।
स कथं सिद्धिजालानि नूनं वाञ्छत्यचित्तकः ॥8॥

जो मनुष्य मूढ़ और अल्पबुद्धिवाला होता है, वही केवल सिद्धियों के समूहों की इच्छा करता है, और उन सिद्धियों के साधनरूप योगों से उन्हें सिद्ध करता है। द्रव्यों, मन्त्रों, काल और क्रियाओं की युक्तियाँ उत्तम सिद्धियों को तो देने वाली हैं, परन्तु परमात्मपद की प्राप्ति के लिए तो वे किसी काम की नहीं होतीं। जिस मनुष्य को किसी भी प्रकार की इच्छा हो, वही उन आश्चर्यकारक सिद्धियों को प्राप्त करता है, परन्तु जो इच्छारहित हो गया हो, जो परिपूर्ण बन गया हो, उसकी तो किसी भी विषय में इच्छा होना संभव ही नहीं है। हे मुनि ! सभी इच्छाओं के जाल जब बिल्कुल ही शान्त (नष्ट) हो जाते हैं, तभी आत्मलाभ हो सकता है, और ऐसा आत्मलाभ होने से चित्तरहित बना हुआ ज्ञानी सिद्धियों के समूहों को भला क्यों चाहेगा ?

अपि शीतरुचावर्के सुतीक्ष्णेऽपीन्दुमण्डले ।
अप्यधः प्रसरत्यग्नौ जीवन्मुक्तो न विस्मयी ॥9॥
अधिष्ठाने परे तत्त्वे कल्पिता रज्जुसर्पवत् ।
कल्पिताश्चर्यजालेषु नाभ्युदेति कुतूहलम् ॥10॥

सूर्य कदाचित् शीतल कान्ति वाला हो जाए, चन्द्रमण्डल कदाचित् अतितीक्ष्ण (उष्ण किरणों वाला) हो जाए और अग्नि कदाचित् निम्नगामी ज्वालाओं वाला हो जाए, फिर भी जीवन्मुक्त कदापि विस्मय को प्राप्त करने वाला नहीं हो सकता। रस्सी में साँप की तरह ही सभी पदार्थ उस सर्वाश्रयभूत परमतत्त्व में कल्पित ही हैं। इसलिए कल्पित आश्चर्यों के समूह में कुतूहल हो ही नहीं सकता।

ये हि विज्ञातविज्ञेया वीतरागा महाधियः ।
विच्छिन्नग्रन्थयः सर्वे ते स्वतन्त्रास्तनौ स्थिताः ॥11॥
सुखदुःखदशाधीरं साम्यान्न प्रोद्धरन्ति यम् ।
निश्वासा इव शैलेन्द्रं चित्तं तस्य मृतं विदुः ॥12॥
आपत्कार्पण्यमुत्साहो मदो मान्द्यं महोत्सवः ।
यं नयन्ति न वैरूप्यं तस्य नष्टं मनो विदुः ॥13॥

जिन महान् बुद्धिशाली वीतराग पुरुषों ने सच्ची ज्ञेय वस्तु जान ली है, उनकी अविद्यारूपी गाँठ तो कट चुकी होती है, इसलिए वे सब तो इस शरीर में स्वतंत्र रूप से ही (देह की किसी अपेक्षा के बिना ही) निवास करते रहे हैं। जिस प्रकार श्वासोच्छ्वास की वायु पर्वतों को हिला नहीं सकती, उसी प्रकार सुख-दुःख में धैर्यशाली रहने वाले उस पुरुष को वे अवस्थाएँ साम्यभाव की अवस्था से विचलित नहीं कर सकतीं। ज्ञानी लोग उसके चित्त को मरा हुआ मानते हैं। आपत्ति समय की दीनता, उत्साह,

मद, मन्दता और बड़े-बड़े उत्सव भी जिसको विरूप या विकृत नहीं बना सकते, उसके मन को ज्ञानी लोग 'नष्ट मन' ('मरा हुआ मन') कहते हैं।

द्विविधश्चित्तनाशोऽस्ति सरूपोऽरूप एव च ।
जीवन्मुक्तौ सरूपः स्यादरूपो देहमुक्तिगः ॥14॥
चित्तसत्तेह दुःखाय चित्तनाशः सुखाय च ।
चित्तसत्तां क्षयं नीत्वा चित्तं नाशमुपानयेत् ॥15॥
मनस्तां मूढतां विद्धि यदा नश्यति साऽनघ ।
चित्तनाशाभिधानं हि तत्स्वरूपमितीरितम् ॥16॥
मैत्र्यादिभिर्गुणैर्युक्तं भवत्युत्तमवासनम् ।
भूयोजन्मविनिर्मुक्तं जीवन्मुक्तस्य तन्मनः ॥17॥

चित्त का नाश दो प्रकार का होता है। एक है सरूप और दूसरा है अरूप। उनमें से सरूपनाश जीवन्मुक्ति में होता है। और अरूपनाश विदेहमुक्ति में होता है। चित्त का अस्तित्व इस लोक में दुःखदायी है। और चित्त का नाश सुखदायी है। इसलिए चित्त का अस्तित्वपूर्वक नाश कर देना चाहिए। हे निर्दोष निदाघ ! मनस्त्व ही मूढ़ता है, ऐसा समझना चाहिए। इसलिए जब उस 'मनस्त्व' का नाश हो जाता है, तभी चित्तनाश की सही स्थिति कही गई है। जीवन्मुक्त का मन मैत्री, करुणा, आदि गुणों से युक्त तथा उत्तम वासनाओं से युक्त होता है। वह पुनर्जन्म से छूट गया होता है।

सरूपोऽसौ मनोनाशो जीवन्मुक्तस्य विद्यते ।
निदाघारूपनाशस्तु वर्ततेऽदेहमुक्तिके ॥18॥
विदेहमुक्त एवासौ विद्यते निष्कलात्मकः ।
समग्राग्र्यगुणाधारमपि सत्त्वं प्रलीयते ॥19॥
विदेहमुक्तौ विमले पदे परमपावने ।
विदेहमुक्तिविषये तस्मिन् सत्त्वक्षयात्मके ॥20॥
चित्तनाशे विरूपाख्ये न किञ्चिदिह विद्यते ।
न गुणा नागुणास्तत्र न श्रीर्नाश्रीर्न लोकता ॥21॥

हे निदाघ ! जीवन्मुक्त के मन का वह नाश उत्तमवासनासहित होने से 'सरूप' कहा जाता है। परन्तु विदेहमुक्त के मन का नाश वासनारहित होने से 'अरूप' कहलाता है। वह विदेहमुक्त अवयवरहित केवल आत्मस्वरूप ही होता है। क्योंकि विदेहमुक्ति की उस स्थिति में समग्र श्रेष्ठ गुणों का आधार अन्तःकरण ही नष्ट हो जाता है। विदेहमुक्ति तो परम पवित्र और निर्मल पद है। उसमें (सत्त्वक्षयात्मक उस अवस्था में) विरूप (अरूप) चित्तनाश जब हो जाता है, तब उसमें कुछ भी शेष नहीं रहता। वहाँ गुण भी नहीं होते और अगुण भी तो नहीं होते। लक्ष्मी भी नहीं होती और अलक्ष्मी भी नहीं होती। लोक भी वहाँ नहीं होते।

न चोदयो नास्तमयो न हर्षामर्षसंविदः ।
न तेजो न तमः किञ्चिन्न सन्ध्यादिनरात्रयः ।
न सत्ता नापि चासत्ता न च मध्यं हि तत् पदम् ॥22॥
ये हि पारं गता बुद्धेः संसाराडम्बरस्य च ।
तेषां तदास्पदं स्फारं पवनानामिवाम्बरम् ॥23॥

संशान्तदुःखमजडात्मकमेकसुप्त-
मानन्दमन्थरमपेतरजस्तमो यत् ।
आकाशकोशतनवोऽतनवो महान्त-
स्तस्मिन् पदे गलितचित्तलवा भवन्ति ॥24॥
हे निदाघ महाप्राज्ञ निर्वासनमना भव ।
बलाच्चेतः समाधाय निर्विकल्पमना भव ॥25॥

उस विदेहमुक्तावस्था में (मन के अरूपनाश की अवस्था में) न उदय होता है, न अस्त होता है। न हर्ष का भान होता है, न शोक का भान रहता है। वहाँ तेज भी नहीं होता, अन्धकार भी नहीं होता। सन्ध्या नहीं होती, दिन नहीं होता, रात्रि भी नहीं होती। सत्ता भी नहीं होती और असत्ता भी नहीं होती। वह पद किसी के बीच में नहीं होता। जो लोग बुद्धि से और संसार के आडम्बरों से परे पहुँच चुके हों (बुद्धि और सांसारिक प्रपंच का जिन्होंने अतिक्रमण कर दिया हो), उन्हीं लोगों का यह प्रदीप्त स्थान है, जैसे कि पवनों का स्थान आकाश होता है। इस अवस्था में दु:खों का आत्यन्तिक शमन होता है। जड़ता का वह स्वरूप ही नहीं है, उसमें केवल सुषुप्ति ही होती है। वह आनन्द से व्याप्त है, रजोगुण और तमोगुण उससे दूर हट गए होते हैं। ऐसे विदेहमुक्त लोग आकाश के कोश जैसा सूक्ष्मातिसूक्ष्म शरीर के साथ होकर भी उससे रहित होकर रहते हैं, उनके चित्त का एक अंश भी अवशिष्ट नहीं रहा होता, ऐसे महापुरुष ही उस पद में अपनी स्थिति करते हैं। हे निदाघ ! तुम भी वैसे ही वासनारहित हो जाओ और बलपूर्वक चित्त को एकाग्र करके विकल्परहित मनवाले हो जाओ।

यज्जगद्भासकं भानं नित्यं भाति स्वतः स्फुरत् ।
स एव जगतः साक्षी सर्वात्मा विमलाकृतिः ॥26॥
प्रतिष्ठा सर्वभूतानां प्रज्ञानघनलक्षणः ।
तद्विद्याविषयं ब्रह्म सत्यज्ञानसुखाद्वयम् ॥27॥
एकं ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवेन्मुनिः ॥28॥
सर्वाधिष्ठानमद्वन्द्वं परं ब्रह्म सनातनम् ।
सच्चिदानन्दरूपं तदवाङ्मनसगोचरम् ॥29॥

जगत् का प्रकाशक और स्वयंस्फुरित जो अविनाशी है, उसका भान तो सदैव हुआ ही करता है। वह भानस्वरूप जो है, वही जगत् का साक्षी है और विशुद्ध चैतन्यरूप सर्वात्मा है। वह सभी प्राणियों और भूतों का अधिष्ठान (आधार) और अवलम्बन है। सघन ज्ञानस्वरूपता ही उसका लक्षण है। वह ब्रह्म है और वही विद्या का (जानने का) विषय है (अर्थात् वही ज्ञान और वही ज्ञेय है।) वही सत्य (सत्), ज्ञान (चित्) और सुख (आनन्द) स्वरूप है। 'मैं ब्रह्म ही हूँ'—ऐसा अनुभव करने वाला मुनि कृतकृत्य हो जाता है। अद्वैत ब्रह्म तो सनातन और सर्वाधिष्ठान है। वह सच्चिदानन्दस्वरूप है और वह वाणी और मन का विषय नहीं हो सकता।

न तत्र चन्द्रार्कवपुः प्रकाशते न वान्ति वाताः सकला देवताश्च ।
स एष देवः कृतभावभूतः स्वयं विशुद्धो विरजः प्रकाशते ॥30॥
भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥31॥
द्वौ सुपर्णौ शरीरेऽस्मिन् जीवेशाख्यौ सह स्थितौ ।
तयोर्जीवः फलं भुङ्क्ते कर्मणो न महेश्वरः ॥32॥

केवलं साक्षिरूपेण विना भोगो महेश्वरः ।
प्रकाशते स्वयं भेदः कल्पितो मायया तयोः ।
चिच्चिदाकारतो भिन्ना न भिन्ना चित्त्वहानितः ॥33॥

उसमें सूर्य अथवा चन्द्र का शरीर प्रकाशित नहीं होता। उसमें वायु नहीं बहते। यही देव सकल देवताओं का स्वरूप है। प्रत्येक पदार्थ तथा प्रत्येक भूत उसी ने बनाया है। फिर भी वह स्वयं अत्यन्त शुद्ध और रजोगुण से रहित होकर प्रकाशित हो रहा है। जब उस परात्पर परमात्मा के दर्शन हो जाते हैं तब हृदय की गाँठ टूट जाती है, सभी संदेह कट जाते हैं, और सभी कर्मों का क्षय हो जाता है। इस शरीर में जीव और ईश्वररूपी दो पक्षी एक ही साथ निवास कर रहे हैं। उनमें से जीव कर्मों का फल भोगता है और ईश्वर कर्म के फल नहीं भोगता। वह महेश्वर भोगरहित रहकर केवल साक्षीरूप से प्रकाशित हो रहा है। माया के कारण से ही उन जीव-ईश, दोनों में भेद कल्पित किया गया है। चैतन्य या ज्ञान के आधार पर वे दोनों अलग नहीं हैं। केवल माया के ही कारण से ज्ञान की (चित्त्व की) हानि हो जाने से ही उन दोनों में भेद दिखाई दे रहा है।

तर्कतश्च प्रमाणाच्च चिदेकत्वव्यवस्थितेः ।
चिदेकत्वपरिज्ञाने न शोचति न मुह्यति ॥34॥
अधिष्ठानं समस्तस्य जगतः सत्यचिद्घनम् ।
अहमस्मीति निश्चित्य वीतशोको भवेन्मुनिः ॥35॥
स्वशरीरे स्वयंज्योतिःस्वरूपं सर्वसाक्षिणम् ।
क्षीणदोषाः प्रपश्यन्ति नेतरे मायया ऽऽवृत्ताः ॥36॥

तर्क और श्रुति के प्रमाण से जब चैतन्यरूप में सबकी एकता सिद्ध हो जाती है और उस चैतन्यरूप की पूर्णता का जब ज्ञान हो जाता है, तब ज्ञानी शोक नहीं करता और तब उसे मोह भी उत्पन्न नहीं होता। 'समग्र जगत् का अधिष्ठान और सत्यस्वरूप चैतन्य मैं ही हूँ'—ऐसा निश्चय हो जाने के बाद वह मुनि शोकरहित हो जाता है। जिनके रागादि दोष नष्ट हो गए हों, ऐसे वे लोग अपने शरीर में स्वयंज्योतिस्वरूप सर्व के साक्षी को देखते हैं, परन्तु माया से ढँके हुए लोग उसको देख नहीं सकते।

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।
नानुध्यायाद्बहून् शब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत् ॥37॥
बाल्येनैव हि तिष्ठासेन्निर्विद्य ब्रह्मवेदनम् ।
ब्रह्मविद्यां च बाल्यं च निर्विद्य मुनिरात्मवान् ॥38॥

धैर्यशील ब्राह्मण उस आत्मतत्त्व को जानकर ही प्रज्ञा अर्थात् विशिष्ट ज्ञान को प्राप्त करता है। वह अनेक शब्दों का विचार किया नहीं करता। क्योंकि वह तो केवल वाणी को थकाने वाला ही विलास है। ब्रह्म-ज्ञान का अनुभव करके शैशव में (बालसहज स्वभाव में) ही रहना योग्य है, क्योंकि ब्रह्मविद्या और शिशुसहजता का अनुभव करके ही मुनि आत्मवेत्ता बन जाते हैं।

अन्तर्लीनसमारम्भः शुभाशुभमहाङ्कुरम् ।
संसृतिव्रततेर्बीजं शरीरं विद्धि भौतिकम् ॥39॥
भावाभावदशाकोशं दुःखरत्नसमुद्गकम् ।
बीजमस्य शरीरस्य चित्तमाशावशानुगम् ॥40॥

द्वे बीजे चित्तवृक्षस्य वृत्तिव्रततिधारिणः ।
एकं प्राणपरिस्पन्दो द्वितीयो दृढभावना ॥41॥
यदा प्रस्पन्दते प्राणो नाडीसंस्पर्शनोद्यतः ।
तदा संवेदनमयं चित्तमाशु प्रजायते ॥42॥

इस भौतिक शरीर में ही सब कार्यकलाप कूट-कूट कर भरा है, शुभ-अशुभ सबका बड़ा अंकुर भी यही है और संसाररूपी वल्ली का बीज भी यह भौतिक शरीर ही है, ऐसा तुम जानो। इस भौतिक शरीर का बीज चित्त है क्योंकि वही भाव और अभाव की दशाओं का कोश है। दु:खरूपी रत्नों का वह उद्गम स्थान है। और आशा (तृष्णा) के वशीभूत लोगों का ही वह अनुसरण करता है। इस चित्तरूप वृक्ष के दो बीज हैं—एक है प्राणों की चेष्टा और दूसरा है दृढ़ भावना। जिस समय प्राणवायु नाड़ियों का स्पर्श करने के लिए तत्पर होकर चेष्टा करता है, तब उसी समय संवेदनात्मक चित्त शीघ्र ही उत्पन्न हो जाता है।

सा हि सर्वगता संवित् प्राणस्पन्देन बोध्यते ।
संवित्संरोधनं श्रेयः प्राणादिस्पन्दनं वरम् ॥43॥
योगिनश्चित्तशान्त्यर्थं कुर्वन्ति प्राणरोधनम् ।
प्राणायामैस्तथा ध्यानैः प्रयोगैर्युक्तिकल्पितैः ॥44॥
चित्तोपशान्तिफलदं परमं विद्धि कारणम् ।
सुखदं संविदः स्वास्थ्यं प्राणसंरोधनं विदुः ॥45॥
दृढभावनया त्यक्तपूर्वापरविचारणम् ।
यदादानं पदार्थस्य वासना सा प्रकीर्तिता ॥46॥

यह संवेदन तो सभी में रहता है, प्राण की चेष्टा उसे जगाती है। इसलिए प्राणादि की चेष्टा न होना ही अच्छी बात है, ऐसा तुम्हें समझना चाहिए। योगी लोग चित्त की शान्ति के लिए प्राणावरोधन करते हैं। वे प्राणायामों से, ध्यान से तथा अन्य कल्पित युक्तियों से कल्पित प्रयत्नों द्वारा प्राणों को रोकने का प्रयत्न करते हैं। इसलिए प्राणचेष्टा को रोकना ही चित्तशान्ति को रोकने वाला श्रेष्ठ उपाय है, ऐसा तुम्हें समझना चाहिए। और योगी लोग भी उसी को संवेदन का सुखदायी कारण जानते हैं। आगे-पीछे का और कोई भी विचार छोड़कर ही किसी पदार्थ को दृढ़ भावना से पकड़े रहने का नाम ही वासना है। (विचार किए बिना वस्तु पर आसक्ति ही वासना है।)

यदा न भाव्यते किञ्चिद्धेयोपादेयरूपि यत् ।
स्थीयते सकलं त्यक्त्वा तदा चित्तं न जायते ॥47॥
अवासनत्वात्सततं यदा न मनुते मनः ।
अमनस्ता तदोदेति परमोपशमप्रदा ॥48॥
यदा न भाव्यते भावः क्वचिज्जगति वस्तुनि ।
तदा हृदम्बरे शून्ये कथं चित्तं प्रजायते ॥49॥
यदभावनमास्थाय यदभावस्य भावनम् ।
यद्यथावस्तुदर्शित्वं तदचित्तत्वमुच्यते ॥50॥

त्याज्य और ग्राह्य—दोनों का कुछ भी विचार किए बिना ही जब सब कुछ छोड़ ही दिया जाता है, तब उस स्थिति में चित्त उत्पन्न ही नहीं होता। वासनारहित होने से चित्त जब विचार करना बन्द ही

कर देता है, तब 'मनोराहित्य' उत्पन्न होता है। (निर्मनस्कता = अमनस्कता उत्पन्न होती है) और वही परम उपशम देने वाला होता है। जगत् की किसी भी वस्तु के प्रति यदि भावना ही उत्पन्न न हो, तो फिर हृदय के शून्य आकाश में चित्त उत्पन्न ही कैसे हो सकता है ? (अर्थात् उत्पन्न हो ही नहीं सकता।) तो इस त्याज्य भावना का आश्रय करके पदार्थों के अभाव की ही कल्पना करनी चाहिए और जो वस्तु जिस स्वरूप में वास्तव में हो उस पारमार्थिक स्वरूप में उसे देखना ही 'अचित्तत्व' (चित्तराहित्य) कहा जाता है।

सर्वमन्तः परित्यज्य शीतलाशयवर्ति यत् ।
वृत्तिस्थमपि तच्चित्तमसद्रूपमुदाहृतम् ॥51॥
भ्रष्टबीजोपमा येषां पुनर्जननवर्जिता ।
वासनारसनाहीना जीवन्मुक्ता हि ते स्मृताः ॥52॥
सत्त्वरूपपरिप्राप्तचित्तास्ते ज्ञानपारगाः ।
अचित्ता इति कथ्यन्ते देहान्ते व्योमरूपिणः ॥53॥
संवेद्यसंपरित्यागात् प्राणस्पन्दनवासने ।
समूलं नश्यतः क्षिप्रं मूलच्छेदादिव द्रुमः ॥54॥

जो चित्त अंतस् से सब कुछ छोड़ देता है और शीतल आशय (शान्त वृत्ति) वाला होता है और बाहर भले ही वृत्तियों के व्यापार में दिखाई देता है, फिर भी वह चित्त 'असत्' रूप ही है। जिनकी वासनाएँ भुने हुए बीज के समान पुन: अंकुरणक्षमता से शून्य हो गई हों, जिनसे पुनर्जन्म हो ही नहीं सकता, ऐसी रसनारहित वासनावाले ही जीवन्मुक्त कहे जाते हैं। ऐसे लोगों ने अपने चित्त में परमसत्त्व की (परमात्मा की) प्राप्ति कर ली होती है, वे लोग ज्ञान के पार तक पहुँचे हुए हैं, उन्हीं को 'अचित्त' (चित्तरहित) कहा जाता है। देह के गिर जाने के बाद वे आकाशरूप (ब्रह्मरूप) हो जाते हैं। संवेद्य पदार्थ का परित्याग होने से प्राणों का स्पन्दन और वासना—दोनों का मूलसहित नाश हो जाता है, जैसे वृक्ष का समूल उच्छेद हो जाता है।

पूर्वदृष्टमदृष्टं वा यदस्याः प्रतिभासते ।
संविदस्तत् प्रयत्नेन मार्जनीयं विजानता ॥55॥
तदमार्जनमात्रं हि महासंसारतां गतम् ।
तत्प्रमार्जनमात्रं तु मोक्ष इत्यभिधीयते ॥56॥
अजडोऽगलितानन्दस्त्यक्तसंवेदनो भव ॥57॥
संविद्वस्तुदशालम्बः सा यस्येह न विद्यते ।
सोऽसंविदजडः प्रोक्त. कुर्वन् कार्यशतान्यपि ॥58॥

ज्ञानी मनुष्य को चाहिए कि वह पहले देखा हुआ और न देखा हुआ तो कुछ इस संविद् में प्रतिभासित होता है, उस सबको प्रयत्नपूर्वक छोड़ दें। उसको नहीं छोड़ना ही तो बड़े संसार के रूप में खड़ा हो गया है। और केवल उसको हटाया जाना ही मोक्ष कहलाता है। तुम अजड़ (चैतन्यरूप) और अक्षीण आनन्दवाले तथा सभी संवेदनों को छोड़ने वाले ही बन जाओ। जिस मनुष्य में संविद् नहीं है, संविद् की दशा का आलम्बन भी नहीं है, वह मनुष्य असंविद् और अजड़ (चैतन्यरूप) कहा जाता है। भले ही वह सैकड़ों कार्य करता रहता है।

संवेद्येन हृदाकाशे मनगपि न लिप्यते ।
यस्यासावजडा संविज्जीवन्मुक्तः स कथ्यते ॥59॥

यदा न भाव्यते किञ्चिन्निर्वासनतयाऽऽत्मनि ।
बालमूकादिविज्ञानमिव च स्थीयते स्थिरम् ॥60॥
तदा जाड्यविनिर्मुक्तमसंवेदनमाततम् ।
आश्रितं भवति प्राज्ञो यस्माद्भूयो न लिप्यते ॥61॥
समस्ता वासनास्त्यक्त्वा निर्विकल्पसमाधितः ।
तन्मयत्वादनाद्यन्ते तदप्यन्तर्विलीयते ॥62॥

जिस मनुष्य के हृदयाकाश में संवेद्य पदार्थों के द्वारा कुछ भी लेप नहीं किया जा सकता, उसी की संविद् अजड़ (चैतन्यरूप) कही जाती है और वह जीवन्मुक्त कहा जाता है। आत्मा के वासनारहित हो जाने पर जब कुछ भी भावित (अनुभूत) नहीं होता और बालक या गूँगे की तरह ही जब स्थिर ही रहा जाता है तभी जड़ता से मुक्त (चैतन्यमय) असंवेदन का विस्तार होता है। ऐसे चैतन्यमय असंवेदन का आश्रय करने वाला प्राज्ञपुरुष फिर से उसमें लिप्त नहीं होता। समस्त वासनाओं का त्याग करके निर्विकल्प समाधि के द्वारा उसमें तल्लीन हो जाने से वह भी अनादि और अनन्त तत्त्व में विलीन हो जाता है। (वह अजड़ असंवेदन का चैतन्य में लीन हो जाता है।)

तिष्ठन् गच्छन् स्पृशन् जिघ्रन्नपि तल्लेपवर्जितः ।
अजडो गलितानन्दस्त्यक्तसंवेदनः सुखी ॥63॥
एतां दृष्टिमवष्टभ्य कष्टचेष्टायुतोऽपि सन् ।
तरेद्दुःखाम्बुधेः पारमपारगुणसागरः ॥64॥
विशेषं सम्परित्यज्य सन्मात्रं यदलेपकम् ।
एकरूपं महारूपं सत्तायास्तत्पदं विदुः ॥65॥
कालसत्ता कलासत्ता वस्तुसत्तेयमित्यपि ।
विभागकलनां त्यक्त्वा सन्मात्रैकपरो भव ॥66॥

खड़ा रहता, चलता, स्पर्श करता, सूँघता—कुछ भी करता हुआ वह ऐसे संवेदनों से लिप्त होता ही नहीं। वह अजड़ (चैतन्यमय) है, विषयसंवेदनों का उसका आनन्द निर्गलित हो गया होता है। उसकी सभी संवेदनाएँ छूट जाती हैं और वह सुखी हो जाता है। इस दृष्टि का आश्रय करके वह अपार गुणों का सागर बन जाता है। फिर उस पर हजारों कष्ट भी आ पड़ें, तो भी वह उस दुःखरूपी सागर को अवश्य ही पार कर जाता है। विशेष का त्याग करके सामान्य सत्तामात्र का (एकरूपता का) निर्लेपभाव का, सत्स्वरूप का जो पद है उसे ही सत्ता का महारूप कहा जाता है। कालसत्ता, कलासत्ता और वस्तुसत्ता—इन तीनों विभागीय सापेक्ष ज्ञान का त्याग करके तुम केवल एक सत्तारूप ही हो जाओ।

सत्तासामान्यमेवैकं भावयन् केवलं विभुः ।
परिपूर्णः परानन्दी तिष्ठापूरितदिग्भरः ॥67॥
सत्तासामान्यपर्यन्ते यत्तत् कलनयोज्झितम् ।
पदमाद्यमनाद्यन्तं तस्य बीजं न विद्यते ॥68॥
तत्र संलीयते संवित्रिर्विकल्पं च तिष्ठति ।
भूयो न वर्तते दुःखे तत्र लब्धपदः पुमान् ॥69॥
तद्धेतुः सर्वभूतानां तस्य हेतुर्न विद्यते ।
स सारः सर्वसाराणां तस्मात् सारो न विद्यते ॥70॥

केवल एक ही सत्तासामान्य का निश्चय करते हुए तुम व्यापक, परिपूर्ण और परमानन्दरूप होकर इन दिशाओं को अपने रूप से ही भर दो। इस सत्तासामान्य के अन्त में जो कुछ भी अविभाज्य अविज्ञेय-सा है, वह आद्यपद है और जिसका अनुभव किया जाता है, उसका कोई आदि भी नहीं है, अन्त भी नहीं है और उसका कोई बीज नहीं है। सभी ज्ञान उसमें पूर्णतया लय हो जाते हैं। उस पद में स्थान प्राप्त करके पुरुष निर्विकल्प हो जाता है और फिर से दुःख में वह नहीं आता। वह परमपद सर्वभूतों का कारण है, परन्तु उसका अपना कोई भी कारण नहीं है। वह सारतत्त्वों का भी सार है। उससे श्रेष्ठ कोई सार है ही नहीं।

तस्मिंश्चिद्दर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः ।
इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः ॥71॥
तदमलमरजं तदात्मतत्त्वं तदवगतावुपशान्तिमेति चेतः ।
अवगतविगतैकतत्स्वरूपो भवभयमुक्तपदोऽसि सम्यगेव ॥72॥
एतेषां दुःखबीजानां प्रोक्तं यद्यन्मयोत्तरम् ।
तस्य तस्य प्रयोगेण शीघ्रं तत् प्राप्यते पदम् ॥73॥
सत्तासामान्यकोटिस्थे द्रागित्येव पदे यदि ।
पौरुषेण प्रयत्नेन बलात् सन्त्यज्य वासनाम् ॥74॥
स्थितिं बध्नासि तत्त्वज्ञ क्षणमप्यक्षयात्मिकाम् ।
क्षणेऽस्मिन्नेव तत् साधु पदमासादयस्यलम् ॥75॥

जैसे सरोवर के तीर पर स्थित वृक्ष सरोवर में प्रतिबिम्बित होते हैं, वैसे ही उस दर्पण जैसे स्वच्छ चमकते हुए चैतन्य में ये सभी वस्तुएँ प्रतिबिम्बित होती हैं। वह आत्मतत्त्व रजोविहीन और निर्मल है। उसका ज्ञान हो जाने पर चित्त शान्ति प्राप्त करता है। उसका स्वरूप जानकर तुम भी संसार के भय से अच्छी प्रकार विनिर्मुक्त हो चुके हो। इन दुःखबीजों को दूर करने के जो-जो उपाय मैंने तुमसे कहे हैं, उनका तथाकथित प्रयोग करने से उस-उस प्रकार का फल मिलता है। बड़े पुरुषार्थ एवं प्रयत्न से वासनाओं का त्याग करके सामान्य सत्ता से परे जो अवस्थित है, उस पद में यदि तुम क्षणभर भी 'असूया' स्थिति को प्राप्त करोगे, तो हे तत्त्वज्ञ निदाघ! तुम उसी क्षण उस परमतत्त्व को संपूर्णतया प्राप्त कर लोगे।

सत्तासामान्यरूपे वा करोषि स्थितिमादरात् ।
तत्किञ्चिदधिकेनेह यत्नेनाप्नोषि तत् पदम् ॥76॥
संवित्तत्त्वे कृतध्यानो निदाघ यदि तिष्ठसि ।
तद्यत्नेनाधिकेनोच्चैरासादयसि तत् पदम् ॥77॥
वासनासम्परित्यागे यदि यत्नं करोषि भोः ।
यावद्विलीनं न मनो न तावद्वासनाक्षयः ॥78॥
न क्षीणा वासना यावच्चित्तं तावन्न शाम्यति ।
यावन्न तत्त्वविज्ञानं तावच्चित्तशमः कुतः ॥79॥

अथवा सत्ता के सामान्य रूप में भी तुम आदरपूर्वक अपनी स्थिति करोगे, तब भी थोड़ा-ज्यादा प्रयत्न करने पर तुम उस (परात्पर तत्त्व) को प्राप्त कर सकोगे। हे निदाघ! यदि तुम संवित् तत्त्व में

ही ध्यानपरायण रहोगे तो भी अधिक प्रयत्न करने से उस परम पद को प्राप्त कर सकोगे। हे निदाघ ! यदि तुम वासनाओं के परित्याग में प्रयत्न करोगे तो भी जहाँ तक मन विलीन नहीं होगा, वहाँ तक तो वासनाओं का क्षय होगा ही नहीं और जहाँ तक वासनाएँ क्षीण नहीं हो जातीं, तब तक चित्त शान्त नहीं होता। और जब तक तत्त्वज्ञान न हो, तब तक तो चित्त का शमन भी कैसे होगा ?

यावन्न चित्तोपशमो न तावत्तत्त्ववेदनम्।
यावन्न वासनानाशस्तावत्तत्त्वागमः कुतः ॥80॥
यावन्न तत्त्वसंप्राप्तिर्न तावद्वासनाक्षयः।
तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनाक्षय एव च ॥81॥
मिथः कारणतां गत्वा दुःसाधानि स्थितान्यतः।
भोगेच्छां दूरतस्त्यक्त्वा त्रयमेतत् समाचर ॥82॥
वासनाक्षयविज्ञानमनोनाशा महामते।
समकालं चिराभ्यस्ता भवन्ति फलदा मताः ॥83॥

जहाँ तक वासनाओं का नाश नहीं हो जाता, वहाँ तक तत्त्वज्ञान की जानकारी कैसे मिलेगी ? जहाँ तक तत्त्वज्ञान की प्राप्ति नहीं होगी, वहाँ तक वासनाओं का क्षय भी तो नहीं होगा। इस प्रकार तत्त्वज्ञान, मनोनाश और वासनाक्षय—ये तीनों के कारण परस्पराश्रित हैं, इसलिए ये तीनों दुःसाध्य रहे हैं। अतः पहले भोग की इच्छा को ही दूर फेंककर बाद में इन तीनों का साथ में ही आचरण करना चाहिए। हे बुद्धिशाली निदाघ ! वासनाक्षय, मनोनाश और विज्ञान—इन तीनों का एक साथ ही लम्बे समय तक अभ्यास करते रहने पर वे फलदायक होते हैं, ऐसा माना जाता है।

त्रिभिरेभिः समभ्यस्तैर्हृदयग्रन्थयो दृढाः।
निःशेषमेव त्रुट्यन्ति बिसच्छेदाद्गुणा इव ॥84॥
वासनासम्परित्यागसमं प्राणनिरोधनम्।
विदुस्तत्त्वविदस्तस्मात्तदप्येवं समाहरेत् ॥85॥
वासनासम्परित्यागाच्चित्तं गच्छत्यचित्तताम्।
प्राणस्पन्दनिरोधाच्च यथेच्छसि तथा कुरु ॥86॥
प्राणायामदृढाभ्यासैर्युक्त्या च गुरुदत्तया।
आसनाशनयोगेन प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥87॥

इन तीनों का एक साथ अच्छी तरह से अभ्यास किए जाने पर हृदय की गाँठें चाहे कितनी भी दृढ़ क्यों न हों, सभी टूट ही जाती हैं, जैसे पुष्प के बिसतन्तु के छेदन से सभी और तन्तु टूट ही जाते हैं। तत्त्वज्ञानी लोग वासनाक्षय जैसा (वासना के परित्याग जैसा) उत्तम प्राणनिरोध का साधन बताते हैं, इसलिए उसका भी अभ्यास करते ही रहना चाहिए। वासनाओं का भली भाँति त्याग कर देने से चित्त, 'अचित्तता' को प्राप्त हो जाता है। और फिर प्राण के स्पन्दन का निरोध हो जाने के बाद तुम जो चाहो वह कर सकते हो।

निःसङ्गव्यवहारत्वाद्भवभावनवर्जनात्।
शरीरनाशदर्शित्वाद्वासना न प्रवर्तते ॥88॥
यः प्राणपवनस्पन्दश्चित्तस्पन्दः स एव हि।
प्राणस्पन्दजये यत्नः कर्तव्यो धीमतोच्चकैः ॥89॥

न शक्यते मनो जेतुं विना युक्तिमनिन्दिताम्।
शुद्धां संविदमाश्रित्य वीतरागः स्थिरो भव ॥90॥

व्यवहार के निःसंग हो जाने से, संसार की भावना का त्याग हो जाने से और शरीर की भी विनाशशीलता का दर्शन हो जाने से वासना उत्पन्न नहीं होती। जो प्राणवायु का स्पन्दन है, वही चित्त का भी स्पन्दन है। इसलिए बुद्धिमान मनुष्य को बहुत बल लगाकर प्राणों के स्पन्दन के ऊपर विजय प्राप्त कर लेनी चाहिए। अनिन्दित (दोषरहित) युक्ति के बिना मन जीता नहीं जा सकता। इसलिए शुद्ध संवित् का आश्रय लेकर तुम स्थिर हो जाओ।

संवेद्यवर्जितमनुत्तममाद्यमेकं
संवित्पदं विकलनं कलयन् महात्मन्।
ह्यद्येव तिष्ठ कलनारहितः क्रियां तु
कुर्वन्नकर्तृपदमेत्य शमोदितश्रीः ॥91॥
मनागपि विच्चरेण चेतसः स्वस्य निग्रहः।
पुरुषेण कृतो येन तेनाप्तं जन्मनः फलम् ॥92॥

इति चतुर्थोऽध्यायः।

हे महात्मा ! विषयों से रहित, सर्वोत्तम, आद्य और एकमात्र पद का, किसी भी संकल्प के बिना तुम अपने हृदय में ध्यान करते ही रहो। और सभी संकल्पों से रहित होकर ही सभी क्रियाएँ करते रहो, जिससे कर्तृरहित पद स्वयं आकर तुममें उपशम की शोभा बढ़ा देगा। जिस पुरुष ने अपने चित्त को विचारपूर्वक थोड़ा सा भी वश में किया है, उसने इस जन्म का फल प्राप्त कर लिया है, ऐसा मानना चाहिए।

यहाँ चौथा अध्याय पूरा हुआ।

❋

पञ्चमोऽध्यायः

गच्छतस्तिष्ठतो वाऽपि जाग्रतः स्वपतोऽपि वा।
न विचारपरं चेतो यस्यासौ मृत उच्यते ॥1॥
सम्यग्ज्ञानसमालोकः पुमान् ज्ञेयः समः स्वयम्।
न बिभेति न चादत्ते वैवश्यं न च दीनताम् ॥2॥
अपवित्रमपथ्यं च विषसंसर्गदूषितम्।
भुक्तं जरयति ज्ञानी क्लिन्नं नष्टं च मृष्टवत् ॥3॥
सङ्गत्यागं विदुर्मोक्षं सङ्गत्यागादजन्मता।
सङ्गं त्यज त्वं भावानां जीवन्मुक्तो भवानघ ॥4॥

चलते हुए, खड़े रहते हुए, जागते हुए या सोते भी जिसका चित्त विचार में तत्पर नहीं रहता, वही मरा हुआ माना जाता है। और उत्तम ज्ञानरूप, प्रकाशयुक्त पुरुष स्वयं ही ज्ञेयरूप बन जाता है। फिर वह डरता नहीं है। वह पराधीन भी नहीं होता और दैन्य को भी प्राप्त नहीं होता। ज्ञानी पुरुष तो अपवित्र, अपथ्य, जहर के संसर्ग से दूषित, उच्छिष्ट और बिगड़े हुए अन्न को भी मिष्टान्न मानकर पचा

डालता है। हे निर्दोष निदाघ ! संग के त्याग को ही मोक्ष कहा जाता है और संग का त्याग करने से ही जन्मरहित दशा प्राप्त की जा सकती है। इसलिए तुम सब पदार्थों का (भावों का) संग छोड़कर जीवन्मुक्त ही हो जाओ।

भावाभावे पदार्थानां हर्षामर्षविकारदा।
मलिना वासना यैषा सा सङ्ग इति कथ्यते ॥5॥
जीवन्मुक्तशरीराणामपुनर्जन्मकारिणी।
मुक्ता हर्षविषादाभ्यां शुद्धा भवति वासना ॥6॥
दुःखैर्न ग्लानिमायासि हृदि हृष्यसि नो सुखैः।
आशावैवश्यमुत्सृज्य निदाघासङ्गतां व्रज ॥7॥
दिक्कालाद्यनवच्छिन्नमदृष्टोभयकोटिकम्।
चिन्मात्रमक्षयं शान्तमेकं ब्रह्मास्मि नेतरत् ॥8॥

किसी पदार्थ के होने पर हर्ष और नहीं होने पर शोक, इस प्रकार विचार करने वाली वह मलिन वासना जो है, वही संग कही जाती है। जिनके शरीर जीवन्मुक्त हुए होते हैं, उनकी शुद्ध वासना पुनर्जन्म को नहीं देने वाली तथा हर्ष और खेद से रहित होती है। हे निदाघ ! तुम दुःखों से ग्लानि को प्राप्त न हो और सुखों से हृदय में हर्ष भी प्राप्त न करो। इस प्रकार से आशाओं के अधीनत्व को छोड़कर असंगता को प्राप्त कर लो। जो चैतन्य दिशाओं और काल से नापा नहीं जा सकता, जिसका न ओर है न छोर है—दोनों अन्त जिसके किसी ने देखे नहीं हैं, वह केवल चैतन्यमात्र एक शान्त ब्रह्म ही मैं हूँ और कुछ मैं हूँ ही नहीं।

इति मत्वाऽहमित्यन्तर्मुक्तामुक्तवपुः पुमान्।
एकरूपः प्रशान्तात्मा मौनी स्वात्मसुखो भव ॥9॥
नास्ति चित्तं न चाविद्या न मनो न च जीवकः।
ब्रह्मैवैकमनाद्यन्तमब्धिवत् प्रविजृम्भते ॥10॥

'मैं ब्रह्म हूँ' ऐसा अंतस् में मानकर अपनी दृष्टि से मुक्त और अन्यों की दृष्टि से अमुक्त शरीर वाले तुम बन जाओ। तुम अपने अंतस् में तो एकरूप प्रशान्तात्मा, मौनी और अपने आत्मा में ही सुख प्राप्त करने वाले हो जाओ। चित्त है ही नहीं, अविद्या है ही नहीं, मन भी नहीं है, जीव भी नहीं है, केवल अनादि अनन्त ब्रह्म ही सर्वत्र सागर की तरह उछल रहा है।

देहे यावदहंभावो दृश्येऽस्मिन् यावदात्मता।
यावन्ममेदमित्यास्था तावच्चित्तादिविभ्रमः ॥11॥
अन्तर्मुखतया सर्वं चिद्वह्नौ त्रिजगत्तृणम्।
जुह्वतोऽन्तर्निवर्तन्ते मुने चित्तादिविभ्रमाः ॥12॥
चिदात्माऽस्मि निरंशोऽस्मि परापरविवर्जितः।
रूपं स्मरन्निजं स्फारं मा स्मृत्या सम्मितो भव ॥13॥

देह में जहाँ तक अहंकार की भावना रहती है, और जहाँ तक इस दृश्य जगत् में आत्मता की भावना रहती है, जहाँ तक 'यह मेरा है'—इस बात में आस्था रहती है, वहीं तक चित्त आदि का विभ्रम भी रहता है। परन्तु, अन्तर्मुख होकर इन तीनों जगतों का सब कुछ चैतन्यरूपी अग्नि में एक तिनके

की ही तरह होम कर देने वाले मुनि के लिए तो यह चित्त आदि का भ्रम भीतर में ही वापस चला जाता है। "मैं चिदात्मा हूँ, अंशरहित हूँ, पर-अपर के भेद से रहित हूँ" इस प्रकार तुम अपने निजी स्वरूप का स्मरण किया करो। और इस प्रकार व्यापक स्मरण करके शान्त हो जाओ।

अध्यात्मशास्त्रमन्त्रेण तृष्णाविषविषूचिका।
क्षीयते भावितेनान्तः शरदा मिहिका यथा ॥14॥
परिज्ञाय परित्यागो वासनानां य उत्तमः।
सत्तासामान्यरूपत्वात्तत् कैवल्यपदं विदुः ॥15॥
यत्रास्ति वासना लीना तत् सुषुप्तं न सिद्धये।
निर्बीजा वासना यत्र तत्तुर्यं सिद्धिदं स्मृतम् ॥16॥
वासनायास्तथा वह्नेर्ऋणव्याधिद्विषामपि।
स्नेहवैरविषाणां च शेषः स्वल्पोऽपि बाधते ॥17॥

अध्यात्मशास्त्र के मनन से (अन्तःकरण में चिन्तन करने से) तृष्णारूपी जहरीली विषूचिका उसी प्रकार क्षीण हो जाती है, जिस प्रकार शरद् ऋतु के आने से बादल बिखर जाते हैं। वासनाओं का त्याग ही उत्तम त्याग है, ऐसा जानकर ही कैवल्यपद को महात्मा लोग जानते हैं क्योंकि, यह सब सामान्य सत्तारूप ही है। (अर्थात् सामान्य सत्तात्मक होने से किसी विशेषता का अस्तित्व ही नहीं है।) जिस सुषुप्ति में वासना लीन हो गई है किन्तु बीजरूप में अभी विद्यमान ही है, ऐसी सुषुप्ति किसी भी प्रकार की सिद्धि देने वाली नहीं होती। परन्तु, जहाँ वासना निर्बीज ही हो चुकी हो वह तुर्यावस्था ही सिद्धिदायक है। वासना, अग्नि, ऋण, रोग, द्वेष, स्नेह, वैर, विष का स्वल्पांश भी बाकी रह गया हो तो वह पीड़ाकारक होता है।

निर्दग्धवासनाबीजः सत्तासामान्यरूपवान्।
सदेहो वा विदेहो वा न भूयो दुःखभाग्भवेत् ॥18॥
एतावदेवाविद्यात्वं नेदं ब्रह्मेति निश्चयः।
एष एव क्षयस्तस्या ब्रह्मेदमिति निश्चयः ॥19॥
ब्रह्म चिद्ब्रह्म भुवनं ब्रह्म भूतपरम्परा।
ब्रह्माहं ब्रह्म चिच्छत्रुर्ब्रह्म चिन्मित्रबान्धवाः ॥20॥
ब्रह्मैव सर्वमित्येव भाविते ब्रह्म वै पुमान्।
सर्वत्रावस्थितं शान्तं चिद्ब्रह्मेत्यनुभूयते ॥21॥

जिस मनुष्य का वासनाबीज जल गया हो और जो सत्तासामान्य का ही स्वरूप स्वयं हो गया हो, वह चाहे देह में स्थित हो या देह से रहित हो गया हो, किसी भी स्थिति में वह पुनः जन्ममरणादि रूप दुःखों को भोगने वाला नहीं होता। 'यह ब्रह्म नहीं है'—ऐसा निश्चयपूर्वक मानना ही अविद्या का परिमाण (कद) है। और 'यह सब ब्रह्ममय ही है'—ऐसा निश्चय ही अविद्या का क्षय है। 'यह चित् ही वह ब्रह्म है, यह भुवन भी ब्रह्म है, यह प्राणियों की परंपरा भी ब्रह्म है, मैं भी ब्रह्म हूँ, शत्रु में रही हुई चिति भी ब्रह्म है, चैतन्यरूप मित्र और सगे-सम्बन्धी भी सभी ब्रह्म हैं, यह सब-कुछ ब्रह्म है'—ऐसी भावना करने वाला मनुष्य ब्रह्म ही बन जाता है। और चैतन्यरूप शान्त ब्रह्म तो सर्वत्र व्याप्त ही है, ऐसा वह अनुभव करता है।

असंस्कृताध्वगालोके मनस्यन्यत्र संस्थिते ।
या प्रतीतिरनागस्का तच्चिद्ब्रह्मास्मि सर्वगम् ॥122॥
प्रशान्तसर्वसङ्कल्पं विगताखिलकौतुकम् ।
विगताशेषसंरम्भं चिदात्मानं समाश्रय ॥123॥
एवं पूर्णधियो धीराः समा नीरागचेतसः ।
न नन्दन्ति न निन्दन्ति जीवितं मरणं तथा ॥124॥
प्राणोऽयमनिशं ब्रह्मन् स्पन्दशक्तिः सदागतिः ।
सबाह्याभ्यन्तरे देहे प्राणोऽसावूर्ध्वगः स्थितः ॥125॥

असंस्कारी पथिक जैसे ज्ञान वाला यह मन जब अन्यत्र (बाह्येन्द्रियरहित स्वरूप में) रहा हो और उस समय जो निर्दोष प्रतीति (अनुभव) होती है, वही सर्वव्यापक चैतन्यस्वरूप ब्रह्म मैं हूँ। जिसमें सभी संकल्प पूर्णतया शान्त हो गये होते हैं, सभी प्रकार के कौतुक जिसमें से चले गए हों, सभी प्रकार के आडम्बर और आवेश भी जिसमें से दूर हो गए हों, उस चैतन्यमय आत्मा का ही तुम आश्रय कर लो। इस प्रकार जो पूर्ण बुद्धिशाली है, जो धैर्यशील है, जो समभावी हैं, रागरहित मनवाले हैं, वे जीवन की प्रशंसा नहीं करते (जीवन को नहीं चाहते) और मरण की निन्दा भी नहीं करते। हे ब्राह्मण ! यह प्राण तो सतत गतिशील और सदा चेष्टारूप शक्तिवाला है। और बाहर-भीतर, सभी जगह देह में वह ऊर्ध्वगति करने वाला ही सर्वदा अवस्थित रहता है।

अपानोऽप्यनिशं ब्रह्मन् स्पन्दशक्तिः सदागतिः ।
सबाह्याभ्यन्तरे देहे अपानोऽयमवाक् स्थितः ॥126॥
जाग्रतः स्वपतश्चैव प्राणायामो य उत्तमः ।
प्रवर्तते ह्यभिज्ञस्य तत्तावच्छ्रेयसे शृणु ॥127॥
द्वादशाङ्गुलपर्यन्तं बाह्यमाक्रमतां ततः ।
प्राणानामङ्गसंस्पर्शो यः स पूरक उच्यते ॥128॥
अपानश्चन्द्रमा देहमाप्याययति सुव्रत ।
प्राणः सूर्योऽग्निरथ वा पचत्यन्तरिदं वपुः ॥129॥

हे ब्राह्मण ! अपानवायु भी निरन्तर चेष्टायुक्त शक्तिवाला तथा सतत गतिशील ही है। देह के बाहर के और भीतर के भाग में यह अपान नीची गति करने वाला होता है। विवेकी जनों का सोते और जागते समय में प्राणायाम चालू ही रहता है। पहले तुम अपने कल्याण के लिए उस प्राणायाम को सुनो। बारह अंगुल तक के बाहर के प्रदेश में जाकर बाद में जो प्राणवायु भीतर खींचा जाता है, वह 'पूरक' नाम से कहा जाता है। हे उत्तमव्रती ! अपान चन्द्र का रूप है, वह शरीर को पुष्ट करता है। और जो प्राण है वह सूर्य है ? अथवा अग्नि है, वह शरीर के भीतर रहकर पाचन क्रिया करता है।

प्राणक्षयसमीपस्थमपानोदयकोटि गम् ।
अपानप्राणयोरैक्यं चिदात्मानं समाश्रय ॥130॥
अपानोऽस्तङ्गतो यत्र प्राणो नाभ्युदितः क्षणम् ।
कलाकलङ्करहितं तच्चित्तत्त्वं समाश्रय ॥131॥
नापानोऽस्तङ्गतो यत्र प्राणश्चास्तमुपागतः ।
नासाग्रगमनावर्तं तच्चित्तत्त्वमुपाश्रय ॥132॥

प्राणवायु के नाश के समीप में और अपानवायु के उदय के अन्तिम छोर पर रही हुई अपान और प्राण की जो एकता है, वही चिदात्मा है, तुम उसी का आश्रय करके रहो। जहाँ पर अपान का अस्त तो हो गया है, पर प्राण अभी क्षणभर के लिए उदित नहीं हुआ है, वही निष्कल और निष्कलंक चैतन्य है। तुम उसी तत्त्व का आश्रय करके रहो। जिसमें अपान का अस्त नहीं हो गया है और प्राण का ही अस्त हो गया है उस स्थिति में चैतन्य नाक की नोक पर घूमता रहता है। उस चित् तत्त्व का तुम आश्रय कर लो।

आभासमात्रमेवेदं न सन्नासज्जगत्त्रयम् ।
इत्यन्यकलनात्यागं सम्यग्ज्ञानं विदुर्बुधाः ॥133॥
आभासमात्रकं ब्रह्मन् चित्तादर्शकलङ्कितम् ।
ततस्तदपि सन्त्यज्य निराभासो भवोत्तम ॥134॥
भयप्रदमकल्याणं धैर्यसर्वस्वहारिणम् ।
मनःपिशाचमुत्सार्य योऽसि सोऽसि स्थिरो भव ॥135॥
चिद्व्योमेव किलास्तीह परापरविवर्जितम् ।
सर्वत्रासम्भवच्चैत्यं यत् कल्पान्तेऽवशिष्यते ॥136॥

'ये तीनों जगत् सत्य भी नहीं हैं और असत्य भी नहीं है, वे केवल आभासमात्र ही हैं'—इस प्रकार जो भेदज्ञान का त्याग है, उसे ही ज्ञानी लोग सम्यग् ज्ञान कहते हैं। यह सब आभास ही है। चित्त के दर्पण में कलंक-सा लगा है। ऐसे आभास का त्याग करके तुम आभासरहित हो जाओ। यह मनरूपी पिशाच भय उत्पन्न करने वाला है, अकल्याणकारी है, हमारे सभी प्रकार के धैर्य का नाश कर देने वाला है, इसको उखाड़कर फेंक दो और फिर तो तुम निजी रूप में जो हो वही होकर स्थिर हो जाओ। यहाँ केवल चिदाकाश ही रहा हुआ है। इसमें पर-अपर के कोई भेद कहीं नहीं होते। कई कल्पनाओं के बाद भी चिदाकाश ही केवल शेष रहता है।

वाञ्छाक्षणे तु या तुष्टिस्तत्र वाञ्छैव कारणम् ।
तुष्टिस्त्वतुष्टिपर्यन्ता तस्माद्वाञ्छां परित्यज ॥137॥
आशा यातु निराशात्वमभावं यातु भावना ।
अमनस्त्वं मनो यातु तवासङ्गेन जीवतः ॥138॥
वासनारहितैरन्तरिन्द्रियैराहरन् क्रियाः ।
न विकारमवाप्नोषि खवत् क्षोभशतैरपि ॥139॥
चित्तोन्मेषनिमेषाभ्यां संसारप्रलयोदयौ ।
वासनाप्राणसंरोधादनुन्मेषं मनः कुरु ॥140॥

किसी इच्छा की पूर्ति के समय जो सन्तोष होता है, उसका कारण वह इच्छा ही होती है और वह सन्तोष भी आने वाले असन्तोष तक का ही होता है। इसलिए तुम इच्छा का ही त्याग कर दो। जब तुम संगरहित होकर ही जीओगे, तब तुम आशाओं से मुक्त (आशारहित) हो जाओगे। अपने सभी भावों से रहित अभावरूप हो जाओगे और तुम्हारा मन मनोराहित्य को प्राप्त हो जाएगा। तुम्हारे भीतर वासनाशून्य की स्थिति बन जाएगी। फिर इन्द्रियों के द्वारा तुम भले कितनी ही क्रियाएँ करो, तब भी सैंकड़ों क्षोभकारक विषयों से भी तुम आकाश की तरह विकाररहित ही रहोगे। चित्त के ही जन्ममरण से संसार का उदय-अस्त होता है। इसलिए वासनाओं और प्राणों को रोककर तुम अपने मन को जन्मरहित ही कर दो।

प्राणोन्मेषनिमेषाभ्यां संसृतेः प्रलयोदयौ ।
तमभ्यासप्रयोगाभ्यामुन्मेषरहितं कुरु ॥41॥
मौर्ख्योन्मेषनिमेषाभ्यां कर्मणां प्रलयोदयौ ।
तद्विलीनं कुरु बलाद्गुरुशास्त्रार्थसङ्गमैः ॥42॥
असंवित्स्पन्दमात्रेण याति चित्तमचित्तताम् ।
प्राणानां वा निरोधेन तदेव परमं पदम् ॥43॥
दृश्यदर्शनसम्बन्धे यत् सुखं पारमार्थिकम् ।
तदन्तैकान्तसंवित्त्या ब्रह्मदृष्ट्याऽवलोकय ॥44॥

इसी प्रकार प्राण के उदय तथा अस्त से ही संसार का उदय और प्रलय होता है, इसलिए अभ्यास और प्रयोग से पहले प्राण को ही तुम उदयरहित बना दो। और मूर्खता के उदय और अस्त के साथ ही क्रमशः कर्मों का उदय तथा अस्त होता है इसलिए गुरु तथा शास्त्रों के अर्थों के माध्यम से (उनके समागम के द्वारा) तुम उस मूर्खता का बलपूर्वक नाश कर दो। विषयों का अनुभवराहित्य ही चारों ओर स्फुरित हो रहा है। सर्वत्र संवदेनशून्यता ही स्फुरित होती है, चित्त अचित्तता को प्राप्त हो जाता है। वह, अथवा जो प्राणों के निरोध से प्राप्त होता है वही परमपद है। दृश्यदर्शन के सम्बन्ध से जो सुख होता है, उसे एकान्त (केवल) संवित् के द्वारा ही ब्रह्मदृष्टि से पारमार्थिक रूप में देखो।

यत्र नाभ्युदितं चित्तं तद्वै सुखमकृत्रिमम् ।
क्षयातिशयनिर्मुक्तं नोदेति न च शाम्यति ॥45॥
यस्य चित्तं न चित्ताख्यं चित्तं चित्तत्त्वमेव हि ।
तदेव तुर्यावस्थायां तुर्यातीतं भवत्यतः ॥46॥
संन्यस्तसर्वसङ्कल्पः समः शान्तमना मुनिः ।
संन्यासयोगयुक्तात्मा ज्ञानवान् मोक्षवान् भव ॥47॥
सर्वसङ्कल्पसंशान्तं प्रशान्तघनवासनम् ।
न किञ्चिद्भावनाकारं यत्तद्ब्रह्म परं विदुः ॥48॥

जिसमें चित्त का उदय ही न हुआ हो, वही सच्चा सुख है और वह पारमार्थिक तत्त्व नाश से पूर्णतया रहित है। इसलिए न उसका उदय होता है, और न उसका नाश ही होता है। चित्त, 'चित्त' नाम से नहीं रहता। पर 'चित्त', 'चैतन्यस्वरूप' हो जाता है। इसी कारण से तुर्यावस्था में वह तुर्यातीत बन जाता है। इसलिए तुम सर्वसंकल्पों को छोड़कर सर्वत्र समभावयुक्त और प्रशान्त चित्तयुक्त मुनि बन जाओ। इस प्रकार के संन्यास योग से पूर्ण अन्तःकरण वाले होकर तुम ज्ञानवान और मोक्षवान हो जाओ। जिसके सभी संकल्प शान्त (नष्ट) हो गये हैं, गाढ़ वासनाएँ भी शान्त हो चुकी हैं, और जो किसी भी भावना के आकारवाला नहीं होता, उसे ही ज्ञानी लोग परब्रह्म कहते हैं।

सम्यग्ज्ञानावरोधेन नित्यमेकसमाधिना ।
सांख्य एवावबुद्धा ये ते सांख्या योगिनः परे ॥49॥
प्राणाद्यनिलसंशान्तौ युक्त्या ये पदमागताः ।
अनामयमनाद्यन्तं ते स्मृता योगयोगिनः ॥50॥
उपादेयं तु सर्वेषां शान्तं पदमकृत्रिमम् ।
एकार्थाभ्यसनं प्राणरोधश्चेतःपरिक्षयः ॥51॥

एकस्मिन्नेव संसिद्धे संसिद्ध्यन्ति परस्परम् ।
अविनाभाविनी नित्यं जन्तूनां प्राणचेतसी ॥52॥

जो लोग सम्यग् ज्ञान पर बल देते हुए नित्य एक ही प्रकार के मन के समाधान द्वारा बोध प्राप्त किए हुए होते हैं, वे 'सांख्य' कहे जाते हैं। और जो शेष (इसके अतिरिक्त) हैं, वे 'योगी' कहे जाते हैं। प्राण आदि वायुओं की ठीक तरह से शान्ति होने के बाद जो लोग युक्तियों के द्वारा उस आदि-अन्तरहित पद को प्राप्त होते हैं, उन्हें (उस निर्दोष पद को प्राप्त करने वालों को) 'योगयोगी' के नाम से कहा जाता है। इन सभी प्रकार के लोगों का प्राप्य पद तो शान्तपद ही होता है और उनके अभ्यास का लक्ष्य भी तो एक ही होता है, परन्तु एक वर्ग प्राणों का निरोध करता है, और दूसरा वर्ग चित्त का नाश करता है। इन दोनों में से एक की सिद्धि भी यदि अच्छी तरह से हो तो परस्पर दोनों सिद्ध हो जाते हैं क्योंकि प्राणियों में प्राण और चित्त, दोनों एक-दूसरे के बिना रह ही नहीं सकते।

आधाराधेयवच्चैते एकभावे विनश्यतः ।
कुरुतः स्वविनाशेन कार्यं मोक्षाख्यमुत्तमम् ॥53॥
सर्वमेतद्धिया त्यक्त्वा यदि तिष्ठसि निश्चलः ।
तदाऽहंकारविलये त्वमेव परमं पदम् ॥54॥
महाचिदेकैवेहास्ति महासत्तेति योच्यते ।
निष्कलङ्का समा शुद्धा निरहङ्काररूपिणी ॥55॥
सकृद्विभाता विमला नित्योदयवती समा ।
सा ब्रह्म परमात्मेति नामभिः परिगीयते ॥56॥

ये दोनों ही परस्पर आधार-आधेय जैसे ही हैं। दोनों में से एक का भी अभाव होने पर दूसरा नष्ट हो ही जाता है। अर्थात् दोनों नष्ट हो जाते हैं। और दोनों अपना नाश करके मोक्ष नाम का उत्तम कार्य सिद्ध पर देते हैं। इसलिए यदि तुम इस सर्वजगत् का बुद्धि से त्याग करके निश्चल रहोगे, तो अहंकार का नाश हो जाने पर तुम स्वयं ही परमपद स्वरूप हो जाओगे। इस सृष्टि में महान् चैतन्य तो एक ही है, उसे 'महासत्ता' कहा जाता है। वह निष्कलंक है, सर्वत्र समरस है, शुद्ध है और अहंकारशून्य स्वरूप वाला है। वह एक ही बार शाश्वतरूप से (अनादिरूप से) प्रकाशित है, वह निर्मल है, वह सदोदित है, वह समरस है, वह ब्रह्म ऐसे-ऐसे अनेक नामों से कहा जाता है।

सैवाहमिति ानेश्चित्य निदाघ कृतकृत्यवान् ।
न भूतं न भविष्यच्च चिन्तयामि कदाचन ॥57॥
दृष्टिमालम्ब्य तिष्ठामि वर्तमानामिहात्मना ।
इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्यामि सुन्दरम् ॥58॥
न स्तौमि न च निन्दामि आत्मनोऽन्यन्नहि क्वचित् ।
न तुष्यामि शुभप्राप्तौ न खिद्याम्यशुभागमे ॥59॥
प्रशान्तचापलं वीतशोकमस्तसमीहितम् ।
मनो मम मुने शान्तं तेन जीवाम्यनामयः ॥60॥

हे निदाघ! 'वह चैतन्य मैं ही हूँ'—ऐसा निश्चय करके मैं कृतकृत्य हो गया हूँ। मैं इसलिए भूतकाल और भविष्यकाल का विचार ही नहीं करता। मैं केवल वर्तमान की ही दृष्टि का अवलम्बन

करके आत्मस्वरूप में ही अवस्थित हो रहा हूँ। 'आज मैंने यह पाया है, कल मैं उस सुन्दर वस्तु को पाऊँगा'—ऐसा विचार मैं नहीं करता। मैं कभी किसी की स्तुति नहीं करता और किसी की निन्दा भी नहीं करता क्योंकि आत्मा से अलग कहीं भी कुछ भी है ही नहीं। इसी कारण से किसी शुभ की प्राप्ति होने पर संतुष्ट नहीं होता और किसी अशुभ की प्राप्ति होने पर खेद भी नहीं करता। हे मुनि ! मेरा मन शान्त हो चुका है। उसकी चपलता पूर्णतया प्रशान्त हो चुकी है। मेरा शोक दूर हो गया है और इच्छाओं का अस्त हो गया है। इसलिए मैं निर्दोष जीवन जी रहा हूँ।

अयं बन्धुः परश्चायं ममायमयमन्यकः।
इति ब्रह्मन् न जानामि संस्पर्शं न ददाम्यहम् ॥61॥
वासनामात्रसंत्यागाज्जरामरणवर्जितम्।
सवासनं मनोऽज्ञानं ज्ञेयं निर्वासनं मनः ॥62॥
चित्ते त्यक्ते लयं याति द्वैतमेतच्च सर्वतः।
शिष्यते परमं शान्तमेकमच्छमनामयम् ॥63॥
अनन्तमजमव्यक्तमजरं शान्तमच्युतम्।
अद्वितीयमनाद्यन्तं यदाद्यमुपलम्भनम् ॥64॥
एकमाद्यन्तरहितं चिन्मात्रममलं ततम्।
खादप्यतितरां सूक्ष्मं तद्ब्रह्मास्मि न संशयः ॥65॥

हे ब्राह्मण ! 'यह भाई (स्वजन) है, वह पराया है, यह मेरा है, यह अलग है'—ऐसा तो मैं जानता ही नहीं और इस प्रकार की भावना को मैं अपने भीतर घुसने ही नहीं देता। सभी वासनाओं का त्याग करने से जरामरणरहित पद की प्राप्ति होती है। वासनाओं से युक्त मन ही अज्ञान है और वासनारहित मन ही एकमात्र ज्ञेय तत्त्व है। चित्त का त्याग करने से यह सब चारों ओर का द्वैत नष्ट हो जाता है, और परम, शान्त, एक, अद्वैत, निर्मल और निर्दोष तत्त्व ही शेष रह जाता है। जो अनन्त, अजन्मा, अव्यक्त, जरारहित, शान्त, अस्खलित, अद्वितीय, अनादि, अनन्त, और आद्य उपलम्भ है, जो केवल चैतन्यरूप, निर्मल, व्यापक, आकाश से भी अधिक सूक्ष्म है, वही ब्रह्म मैं हूँ, इसमें कोई सन्देह नहीं है।

दिक्कालाद्यनवच्छिन्नं स्वच्छं नित्योदितं ततम्।
सर्वार्थमयमेकार्थं चिन्मात्रममलं भव ॥66॥
सर्वमेकमिदं शान्तमादिमध्यान्तवर्जितम्।
भावाभावमजं सर्वमिति मत्वा सुखी भव ॥67॥
न बद्धोऽस्मि न मुक्तोऽस्मि ब्रह्मैवास्मि निरामयम्।
द्वैतभावविमुक्तोऽस्मि सच्चिदानन्दलक्षणः।
एवं भावय यत्नेन जीवन्मुक्तो भविष्यसि ॥68॥
सदार्थवृन्दे देहादिधिया संत्यज्य दूरतः।
आशीतलान्तःकरणो नित्यमात्मपरो भव ॥69॥

इसलिए दिशा और काल आदि से जो नापा नहीं जा सकता, जो स्वच्छ, नित्य और सदोदित है, जो व्यापक, सर्वपदार्थमय और एक अर्थरूप ही है ऐसे निर्मल चिन्मात्ररूप तुम हो जाओ। यह सब

एक तत्त्व ही है कि जो शान्त, आदि-मध्य-अन्तरहित है, और जो भाव और अभाव—दोनों का स्वरूप है, यह जो जन्मरहित है, ऐसे तुम होकर सुखी बन रहो। 'मैं बद्ध भी नहीं हूँ, मुक्त भी नहीं हूँ, मैं तो केवल निर्दोष ब्रह्म ही हूँ, मैं द्वैतभाव से रहित हूँ, मैं सच्चिदानन्दस्वरूप वाला हूँ'—इस प्रकार की मन में तुम प्रयत्नपूर्वक भावना करो, इससे तुम जीवन्मुक्त हो जाओगे। इस पदार्थसमूह में देहादि बुद्धि का दूर से ही त्याग करके अनन्त शीतल अन्तःकरण वाले बनकर सर्वदा आत्मा में ही परायण (तत्पर) बने रहो।

इदं रम्यमिदं नेति बीजं ते दुःखसन्ततेः।
तस्मिन् साम्याग्निना दग्धे दुःखस्यावसरः कुतः ॥70॥
शास्त्रसज्जनसम्पर्कैः प्रज्ञामादौ विवर्धयेत् ॥71॥
ऋतं सत्यं परं ब्रह्म सर्वसंसारभेषजम्।
अत्यर्थममलं नित्यमादिमध्यान्तवर्जितम् ॥72॥
तथाऽस्थूलमनाकाशमसंस्पृश्यमचाक्षुषम्।
न रसं न च गन्धाख्यमप्रमेयमनूपमम् ॥73॥
आत्मानं सच्चिदानन्दमनन्तं ब्रह्म सुव्रत।
अहमस्मीत्यभिध्यायेद्ध्येयातीतं विमुक्तये ॥74॥

'यह अच्छा है और यह अच्छा नहीं है'—ऐसा मानना ही दुःखों की परंपरा का बीज है। इसलिए समभावरूप अग्नि से यदि वह बीज ही जल जाए, तो फिर दुःख का अवसर ही कहाँ है ? हे उत्तमव्रती ! पहले तो शास्त्रों और सज्जनों के संग से प्रज्ञा का संवर्धन करना चाहिए। और बाद में अपने आत्मा को ही सत्य, ब्रह्मरूप, सर्वसंसार का औषध, अतिशय निर्मल, नित्य, आदि-मध्य-अन्तरहित, अस्थूल, आकाशरहित, स्पर्श का अविषय, चक्षु का अविषय, रसहीन, गन्धहीन, प्रमाणों का अविषय, उपमारहित और अनन्त है—ऐसा मानकर अपने आपका ही 'मैं ब्रह्म हूँ'—इस प्रकार चिन्तन करते रहना चाहिए। जिससे ध्येयातीत होकर मुक्ति का अधिकारी बना जा सकता है।

समाधिः संविदुत्पत्तिः परजीवैकतां प्रति।
नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः ॥75॥
एकः सन् भिद्यते भ्रान्त्या मायया न स्वरूपतः।
तस्मादद्वैत एवास्ति न प्रपञ्चो न संसृतिः ॥76॥
यथाऽऽकाशो घटाकाशो महाकाश इतीरितः।
तथा भ्रान्तेर्द्विधा प्रोक्तो ह्यात्मा जीवेश्वरात्मना ॥77॥
यदा मनसि चैतन्यं भाति सर्वत्रगं सदा।
योगिनोऽव्यवधानेन तदा सम्पद्यते स्वयम् ॥78॥

जीवात्मा और परमात्मा की एकता विषयक ज्ञान की उत्पत्ति को ही समाधि कहा जाता है। क्योंकि एक ही आत्मा नित्य, सर्वगत, कूटस्थ और निष्कलंक है। वह एक ही माया की भ्रान्ति के कारण भिन्न-भिन्न प्रकार का हो गया है। पारमार्थिक रूप से तो वह भिन्न है ही नहीं। अतः आत्मा तो अद्वैत स्वरूप ही है। यह प्रपंचरूप (संसाररूप) नहीं है। जैसे आकाश एक ही है, फिर भी उपाधि के भेद से

'घटाकाश' 'महाकाश' ऐसा कहा जाता है, ठीक उसी प्रकार एक ही आत्मा भ्रान्ति के रूप से ही 'जीवात्मा' 'परमात्मा'—इस प्रकार कहा जाता है। जब योगी के मन में एक ही चैतन्य सर्वव्यापी और सदा अस्खलित रूप से प्रकाशित होता है, तब वह स्वयं ही चैतन्यस्वरूप बन जाता है।

यदा सर्वाणि भूतानि स्वात्मन्येव हि पश्यति।
सर्वभूतेषु चात्मानं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥79॥
यदा सर्वाणि भूतानि समाधिस्थो न पश्यति।
एकीभूतः परेणासौ तदा भवति केवलः ॥80॥
शास्त्रसज्जनसम्पर्कवैराग्याभ्यासरूपिणी।
प्रथमा भूमिकैषोक्ता मुमुक्षुत्वप्रदायिनी ॥81॥
विचारणा द्वितीया स्यात् तृतीया साङ्गभावना।
विलायिनी चतुर्थी स्याद्वासनाविलयात्मिका ॥82॥

जब वह योगी सभी प्राणियों को अपने आत्मा में ही देखता है और अपने आत्मा को सभी प्राणियों में देखता है, तब वह ब्रह्मस्वरूप ही हो जाता है। समाधि में स्थित वह योगी जब सभी प्राणियों को नहीं देखता और स्वयं परमतत्त्व के साथ एकीभूत हो जाता है, तब वह केवल चैतन्यरूप बन जाता है। शास्त्रों और सज्जनों के संग के द्वारा उत्पन्न वैराग्य के अभ्यासरूप मुमुक्षुत्व को उत्पन्न करने वाली यह प्रथम भूमिका होती है। दूसरी भूमिका विचारणा की होती है और तीसरी भूमिका का नाम 'सांग-भावना' है। चौथी भूमिका को 'विलायिनी' कहा जाता है। यह भूमिका 'वासनाओं का विलय' स्वरूप होती है।

शुद्धसंविन्मयाऽऽनन्दरूपा भवति पञ्चमी।
अर्धसुप्तप्रबुद्धाभो जीवन्मुक्तोऽत्र तिष्ठति ॥83॥
असंवेदनरूपा च षष्ठी भवति भूमिका।
आनन्दैकघनाकारा सुषुप्तसदृशी स्थितिः ॥84॥
तुर्यावस्थोपशान्ता सा मुक्तिरेव हि केवला।
समता स्वच्छता सौम्या सप्तमी भूमिका भवेत् ॥85॥
तुर्यातीता तु याऽऽवस्था परा निर्वाणरूपिणी।
सप्तमी सा परा प्रौढा विषयो नैव जीवताम् ॥86॥

पाँचवीं भूमिका शुद्ध ज्ञानमय और आनंदमय होती है। इस अवस्था में जीवन्मुक्त आधा जागा हुआ और आधा सोया हुआ रहता है। छठी भूमिका असंवेदनरूप होती है। वह सघन (समरस), एकमात्र आनन्दरूप और सुषुप्तावस्था जैसी (तुर्य) स्थिति होती है। और सातवीं भूमिका तुर्यातीत की है, वह बिल्कुल ही शान्त होती है, केवल मुक्तिरूप ही होती है, उसमें समता, निर्मलता, सौम्यरूप होता है। और उससे भी आगे उसी अवस्था की निर्वाण स्वरूप जो तुर्यातीत अवस्था है, वह (ऊपरी स्तर की) सातवीं भूमिका है, वह तो परम प्रौढ़ अवस्था है, वह जीते जी प्राप्त करने का विषय नहीं है। (तुर्य जीवन्मुक्त को प्राप्य और तुर्यातीत विदेहमुक्त को प्राप्य है।)

पूर्वावस्थात्रयं तत्र जाग्रदित्येव संस्थितम्।
चतुर्थी स्वप्न इत्युक्ता स्वप्नाभं यत्र वै जगत् ॥87॥

आनन्दैकघनाकारा सुषुप्ताख्या तु पञ्चमी।
असंवेदनरूपा तु षष्ठी तुर्यपदाभिधा ॥88॥
तुर्यातीतपदावस्था सप्तमी भूमिकोत्तमा।
मनोवचोभिरग्राह्या स्वप्रकाशसदात्मिका ॥89॥
अन्तः प्रत्याहृतिवशाच्चैत्यं चेन्न विभावितम्।
मुक्त एव न संदेहो महासमतया तया ॥90॥

इन सातों में पहली तीन अवस्थाएँ जाग्रत् अवस्था से युक्त ही रहती हैं। चौथी अवस्था को स्वप्नावस्था कहा गया है, क्योंकि उसमें जगत् स्वप्न जैसा दीखता है। परन्तु पाँचवीं अवस्था तो सुषुप्तावस्था ही कही जाती है क्योंकि उसमें तो केवल आनन्दमय आकार ही होता है। और छठी भूमिका असंवेदनरूप होती है, वह तुर्यपदा नाम से कही गई है। सातवीं भूमिका तुर्यातीत अवस्था वाली है वह सर्वोत्तम है, मन और वाणी से उसका ग्रहण नहीं किया जा सकता। क्योंकि वह स्वयंप्रकाश आत्मस्वरूप ही होती है। यदि इन्द्रियों को अन्तःकरण में खींच लिया गया हो और उसके कारण यदि कोई भी विषय दिखाई न पड़ा रहा हो, तो ऐसी महान् समता के कारण मनुष्य मुक्त ही हो जाता है, इसमें कोई संदेह नहीं।

न म्रिये न च जीवामि नाहं सन्नाप्यसन्मयः।
अहं न किञ्चिच्चिदिति मत्वा धीरो न शोचति ॥91॥
अलेपकोऽहमजरो नीरागः शान्तवासनः।
निरंशोऽस्मि चिदाकाशमिति मत्वा न शोचति ॥92॥
अहंमत्या विरहितः शुद्धो बुद्धोऽजरोऽमरः।
शान्तः शमसमाभास इति मत्वा न शोचति ॥93॥
तृणाग्रेष्वम्बरे भानौ नरनागामरेषु च।
यत्तिष्ठति तदेवाहमिति मत्वा न शोचति ॥94॥

'मैं मरता भी नहीं, जीता भी नहीं, मैं सत् भी नहीं हूँ और असत् भी नहीं हूँ, मैं कुछ और भी नहीं, केवल चैतन्य ही हूँ'—ऐसा मानकर धीर पुरुष शोक नहीं करता। 'मैं निर्लेप हूँ, जरामरणरहित हूँ, रागरहित हूँ, मेरी वासनाएँ शान्त हो गई हैं, मैं निरंश और चिदाकाशमय हूँ'—ऐसा मानकर ज्ञानी मनुष्य शोक नहीं करता। ''मैं अहंबुद्धि से रहित हूँ, मैं शुद्ध, बुद्ध, अजर, शान्त हूँ, मैं शम का स्वरूप हूँ, शम का तेजरूप ही हूँ''—ऐसा मानकर ज्ञानी शोक नहीं करता। किसी तिनके की नोक पर, आकाश में, सूर्य में, मनुष्यों में, हाथियों में और देवों में जो तत्त्व है, वह मैं ही हूँ, ऐसा मानकर ज्ञानी कभी शोक नहीं करता है।

भावनां सर्वभावेभ्यः समुत्सृज्य समुत्थितः।
अवशिष्टं परं ब्रह्म केवलोऽस्मीति भावय ॥95॥
वाचामतीतविषयो विषयाशादशोज्झितः।
परानन्दरसाक्षुब्धो रमते स्वात्मनाऽऽत्मनि ॥96॥
सर्वकर्मपरित्यागी नित्यतृप्तो निराश्रयः।
न पुण्येन च पापेन नेतरेण च लिप्यते ॥97॥

स्फटिकः प्रतिबिम्बेन यथा नायाति रञ्जनम् ।
तज्ज्ञः कर्मफलेनान्तस्तथा नायाति रञ्जनम् ॥98॥

सभी पदार्थों पर भावना का त्याग करके तुम खड़े हो जाओ। और 'सबका त्याग करने के बाद जो शेष रहा है, वही परब्रह्म मै हूँ'—ऐसी भावना करो। वह धीर योगी वाणी का विषय नहीं होता, वह विषयों की आशाओं की दशा से दूर हुआ होता है, वह परानन्द का रसरूप है, वह अक्षुब्ध भाव से अपने आत्मा में आत्मा के द्वारा ही रमण करता रहता है। सभी कर्मों का परित्याग करने वाला वह हमेशा ही परितुष्ट रहता है, वह अनिकेत होता है, वह पुण्य से, पाप से या अन्य किसी से भी लिप्त नहीं होता। जैसे स्फटिकमणि अपने में प्रतिबिम्ब पड़ने से स्वयं नहीं रंगा जाता वैसे ही आत्मज्ञानी कर्मों के फलों से भीतर से लिप्त नहीं हो जाता।

विहरन् जनतावृन्दे देवकीर्तनपूजनैः ।
खेदाह्लादौ न जानाति प्रतिबिम्बगतैरिव ॥99॥
निःस्तोत्रो निर्विकारश्च पूज्यपूजाविवर्जितः ।
संयुक्तश्च वियुक्तश्च सर्वाचारनयक्रमैः ॥100॥
तनुं त्यजतु वा तीर्थे श्वपचस्य गृहेऽथ वा ।
ज्ञानसम्पत्तिसमये मुक्तोऽसौ विगताशयः ॥101॥
सङ्कल्पत्वं हि बन्धस्य कारणं तत् परित्यज ।
मोक्षो भवेदसंकल्पात् तदभ्यासं धिया कुरु ॥102॥

वह ज्ञानी लोगों के समूहों में देवकीर्तन या पूजन के द्वारा विहार तो करता रहता है, परन्तु उन सबके मानो अपने में केवल प्रतिबिम्ब ही पड़े हैं, ऐसा मानकर वह हर्ष या शोक का (खेद का) अनुभव नहीं करता। वह उन पूजा-स्तुतियों से रहित भी रहता है, वह निर्विकार रहता है, पूज्यों के प्रति पूज्यबुद्धि से भी रहित हो जाता है। और सभी आचार और नीतिनियमों के साथ भी रहता है और उनसे रहित होकर भी रहता है। वह ज्ञानी ज्ञानसम्पत्ति के काल में (ज्ञानी अवस्था में) अपना शरीर किसी तीर्थ में छोड़ दे या तो किसी चाण्डाल के घर में छोड़ दे, परन्तु इससे उसका किसी भी प्रकार का आशय नहीं होता। कोई भी संकल्प ही बन्धन का कारण होता है, इसलिए पहले तुम संकल्पों का ही त्याग कर दो, क्योंकि असंकल्प से ही मोक्ष होता है। इसलिए तुम बुद्धिपूर्वक उसी का अभ्यास करो।

सावधानो भव त्वं च ग्राह्यग्राहकसङ्गमे ।
अजस्रमेव संकल्पदशाः परिहरन् शनैः ॥103॥
मा भव ग्राह्यभावात्मा ग्राहकात्मा च मा भव ।
भावनामखिलां त्यक्त्वा यच्छिष्टं तन्मयो भव ॥104॥
किञ्चिच्चेद्रोचते तुभ्यं तद्बद्धोऽसि भवस्थितौ ।
न किञ्चिद्रोचते चेत्ते तन्मुक्तोऽसि भवस्थितौ ॥105॥
अस्मात् पदार्थनिचयाद्यावत् स्थावरजङ्गमात् ।
तृणादेर्देहपर्यन्तान्मा किञ्चित्तत्र रोचताम् ॥106॥

निरन्तर धीरे-धीरे तुम संकल्पों का त्याग करते रहो और विषयों तथा विषयग्राहकों के सम्पर्क के विषय में सावधान रहो। तुम ग्राह्य पदार्थों में भाव वाले न बनो और अपने में ग्राहक भावना भी न रखो। सभी प्रकार की भावनाओं को छोड़कर जो अवशेष रहे, उसी तत्त्व में परायण हो जाओ। यदि किसी

भी पदार्थ में तुम्हारी स्पृहा है, तब तो तुम संसार की स्थिति में बद्ध ही हो गए। अगर तुम्हें कहीं भी स्पृहा ही नहीं रही, तब तुम संसार की स्थिति से मुक्त हो चुके हो। एक तिनके से लेकर इस सारे स्थावर-जंगम समूह में से तुमको कुछ भी अच्छा नहीं लगना चाहिए।

अहंभावानहंभावौ त्यक्त्वा सदसती तथा ।
यदसक्तं समं स्वच्छं स्थितं तत्तुर्यमुच्यते ॥107॥
या स्वच्छा समता शान्ता जीवन्मुक्तव्यवस्थितिः ।
साक्ष्यवस्था व्यवहृतौ सा तुर्या कलनोच्यते ॥108॥
नैतज्जाग्रन्न च स्वप्नः संकल्पानामसंभवात् ।
सुषुप्तभावो नाऽप्येतदभावाज्जडतास्थितेः ॥109॥
शान्तसम्यक्प्रबुद्धानां यथास्थितमिदं जगत् ।
विलीनं तुर्यमित्याहुरबुद्धानां स्थितं स्थिरम् ॥110॥

अहंभाव और अनहंभाव—दोनों को छोड़कर एवं सत् और असत्—इन दोनों को भी छोड़कर जो निर्लिप्त है, समरस है, निर्मल है उसी को तुर्य कहा जाता है। जीवन्मुक्त की जो निर्मल, समरस और शान्त अवस्था है, जो कि व्यवहार में भी साक्षीरूप ही होती है, वही यह तुर्यावस्था है। वह अवस्था जाग्रत् भी नहीं है, संकल्पों का अभाव होने से स्वप्न भी नहीं है, और जड़तायुक्त स्थिति न होने से जो सुषुप्ति भी नहीं है। जो लोग शान्त होकर उत्तम ज्ञान को प्राप्त हुए हैं, उनकी दृष्टि में तो यह सारा जगत् अपने मूल स्वरूप में (कारणरूप में) जैसा था, वैसा ही अभी भी है। और वे तो यहाँ तक कह देते हैं कि तुरीय भी विलीन हो गया है। परन्तु जो अज्ञानी हैं, उन्हीं की दृष्टि से यह जगत् स्थिर (वास्तविक) है।

अहंकारकलात्यागे समतायाः समुद्गमे ।
विशरारौ कृते चित्ते तुर्यावस्थोपतिष्ठते ॥111॥
सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वापह्नव एव हि ।
नाविद्याऽस्तीह नो माया शान्तं ब्रह्मेदमक्लमम् ॥112॥
शान्त एव चिदाकाशे स्वच्छे शमसमात्मनि ।
समग्रशक्तिखचिते ब्रह्मेति कलिताभिधे ॥113॥
सर्वमेव परित्यज्य महामौनी भवानघ ।
निर्वाणवान् निर्मननः क्षीणचित्तः प्रशान्तधीः ॥114॥

जब अहंकार के अंशों का नाश हो जाता है और समभाव का उदय होता है तब चित्त का विनाश किया जाता है और तुर्यावस्था उपस्थित हो जाती है। 'सभी पदार्थों का अभाव ही है'—ऐसा अध्यात्मशास्त्र का सिद्धान्त है। इसलिए यहाँ न कोई अविद्या है, न कोई माया ही है, परन्तु शान्त और श्रमरहित केवल ब्रह्म ही है। चैतन्यरूप आकाश शान्त, स्वच्छ, शमतुल्य, स्वरूपी और समग्र शक्तियों से व्याप्त है। इसी को 'ब्रह्म' ऐसा नाम दिया गया है। इसलिए हे दोषरहित निदाघ ! उसी ब्रह्म में सर्व का त्याग करके तुम महामौनधारी, निर्वाणयुक्त, ममतारहित, नष्ट चित्तवाले और शान्त बुद्धिवाले हो जाओ।

आत्मन्येवास्स्व शान्तात्मा मूकान्धबधिरोपमः ।
नित्यमन्तर्मुखः स्वच्छः स्वात्मनाऽन्तः प्रपूर्णधीः ॥115॥

जाग्रत्येव सुषुप्तस्थः कुरु कर्माणि वै द्विज ।
अन्तः सर्वपरित्यागी बहिः कुरु यथाऽऽगतम् ॥116॥
चित्तसत्ता परं दुःखं चित्तत्यागः परं सुखम् ।
अतश्चित्तं चिदाकाशे नय क्षयमवेदनात् ॥117॥
दृष्ट्वा रम्यमरम्यं वा स्थेयं पाषाणवत् सदा ।
एतावताऽऽत्मयत्नेन जिता भवति संसृतिः ॥118॥

इस ब्रह्म के स्वरूप में ही शान्तरूप, मूक, बधिर और अन्ध के समान तथा अन्तर्मुख होकर तुम रहो। और निर्मल बनकर अपने आत्मा के द्वारा ही अन्तर में परिपूर्ण बुद्धिवाले हो जाओ। हे द्विज ! जाग्रत् अवस्था में रहते हुए भी तुम मानो सुषुप्ति में ही रहे हो, इस तरह कर्म करो। और अंतर से सब कुछ का त्याग करके बाहर अपनी इच्छानुसार या चाहे जिस प्रकार भी काम किया करो। चित्त का अस्तित्व ही परम दुःख है, और चित्त का त्याग ही परम सुख है। इसलिए अनुभवों के अभाव द्वारा चित्त का चिदाकाश में विलय कर दो। सुन्दर या असुन्दर वस्तु को देखकर हमेशा पत्थर की तरह ही रहा करो। बस, इतना ही केवल आत्मप्रयत्न करने से सारा संसार जीता जा सकता है।

वेदान्ते परमं गुह्यं पुराकल्पप्रचोदितम् ।
नाप्रशान्ताय दातव्यं न चाशिष्याय वै पुनः ॥119॥
अन्नपूर्णोपनिषदं योऽधीते गुर्वनुग्रहात् ।
स जीवन्मुक्ततां प्राप्य ब्रह्मैव भवति स्वयम् ॥120॥ इत्युपनिषत् ।

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

इत्यन्नपूर्णोपनिषत्समाप्ता ।

वेदान्त का यह परम गोपनीय ज्ञान पुराने कल्प में बहुत प्रेरणा (प्रचार करने) देने वाला रहा है। यह ज्ञान अति अशान्त मनुष्य को नहीं देना चाहिए। और जो शिष्य न बना हो, उसको भी नहीं देना चाहिए। जो मनुष्य गुरु की कृपा प्राप्त करके इस अन्नपूर्णोपनिषत् का अध्ययन करता है, वह अपने आप ही जीवन्मुक्त का पद प्राप्त करके ब्रह्मस्वरूप हो जाता है। इस प्रकार यह उपनिषत् समाप्त होती है।

यहाँ पाँचवाँ अध्याय पूरा हुआ।

इस प्रकार अन्नपूर्णोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः---देवहितं यदायुः । (पूर्ववत्)
ॐ स्वस्ति न इन्द्रो---बृहस्पतिर्दधातु । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(73) सूर्योपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यह उपनिषत् अथर्ववेद से सम्बद्ध है। इस गद्यात्मक उपनिषत् में सूर्य और ब्रह्म का ऐक्य प्रतिपादित किया गया है। पहले उपनिषत् के ऋषि, देवता, छन्द आदि का उल्लेख किया गया है, बाद में सूर्य और आत्मा की एकता बताई है। बाद में सूर्य के तेज से पृथ्वी-सृष्टि आदि का निर्माण बताया गया है। आदित्य की स्तुति, आदित्य का ब्रह्मत्व, सूर्याष्टाक्षरी मंत्र, अन्त में मंत्रजाप और उसकी फलश्रुति भी बताई गई है। यहाँ विशेषता यह है कि मंत्रजाप का मुहूर्त भी बताया है। हस्त नक्षत्र स्थित सूर्य हो, आश्विन मास हो, तब जप करना अच्छा माना गया है। इस मुहूर्त में जप करने वाला मृत्यु को पार कर जाता है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्र कर्णेभिः---देवहितं यदायुः । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (शाण्डिल्योपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

अथ सूर्याथर्वाङ्गिरसं व्याख्यास्यामः । ब्रह्मा ऋषिः । गायत्री छन्दः । आदित्यो देवता । हंसः सोऽहमग्निनारायणयुक्तं बीजम् । हल्लेखा शक्तिः । वियदादिसर्गसंयुक्तं कीलकम् । चतुर्विधपुरुषार्थसिद्ध्यर्थे जपे विनियोगः । षट्स्वरारूढेन बीजेन षडङ्गम् । रक्ताम्बुजसंस्थितं सप्ताश्वरथिनं हिरण्यवर्णं चतुर्भुजं पद्मद्वयाभयवरदहस्तं कालचक्रप्रणेतारं श्रीसूर्यनारायणं य एवं वेद स वै ब्राह्मणः ॥1॥

यहाँ अब सूर्य से सम्बद्ध अथर्वाङ्गिरस मंत्रों की हम व्याख्या करते हैं। इसके ऋषि ब्रह्मा हैं, गायत्री छन्द है और आदित्य देवता है। और अग्निनारायण से युक्त 'हंसः' 'सोऽहम्' यह बीज है। 'हल्लेखा' (औत्सुक्य) इसकी शक्ति है। आकाशादिसंसर्ग से युक्त कीलक है। चारों प्रकार के पुरुषार्थों की सिद्धि के लिए इसका विनियोग है। षट् स्वरों के ऊपर बीज के साथ प्रतिष्ठित हुए छः गुणों से युक्त, लाल कमल पर अवस्थित, षडंगयुक्त, सात घोड़ों वाले रथ पर आरूढ़, सुवर्ण जैसी कान्तिवाले, चार हाथ वाले, चारों हाथों में से दो से कमल और दो से वरमुद्रा और अभयमुद्रा को धारण करने वाले कालचक्र के प्रेरक सूर्यनारायण को जो जानता है, वही ब्रह्मवेत्ता है।

ॐ भूर्भुवः स्वः । तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥2॥

प्रणवरूप में जो भूः, भुवः और स्वः में (अर्थात् तीनों लोक में) व्याप्त परमात्मा है, वे समस्त सृष्टि को उत्पन्न करने वाले हैं। ऐसे सवितादेव के सर्वोत्तम तेज का हम ध्यान करते हैं, जो सवितादेव हमारी बुद्धियों को (श्रेष्ठ मार्गों की ओर बढ़ने की) प्रेरणा दें।

सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च । सूर्याद्वै खल्विमानि भूतानि जायन्ते ।
सूर्याद्यज्ञः पर्जन्योऽन्नमात्मा ॥3॥

सूर्य ही इस जड़ और चेतन सृष्टि के आत्मा हैं। सूर्य से ही इन सभी प्राणियों की उत्पत्ति होती है। सूर्य से ही यज्ञ, वर्षा, अन्न और आत्मा का आविर्भाव होता है।

नमस्त आदित्य। त्वमेव प्रत्यक्षं कर्मकर्ताऽसि। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्माऽसि। त्वमेव प्रत्यक्षं विष्णुरसि। त्वमेव प्रत्यक्षं रुद्रोऽसि। त्वमेव प्रत्यक्षमृगसि। त्वमेव प्रत्यक्षं यजुरसि। त्वमेव प्रत्यक्षं सामासि। त्वमेव प्रत्यक्षमथर्वाऽसि। त्वमेव सर्वं छन्दोऽसि ॥4॥

हे सूर्यदेव! आपको नमस्कार हो। आप ही प्रत्यक्ष कर्मों के कर्ता हैं, आप ही प्रत्यक्ष ब्रह्म हैं, आप ही प्रत्यक्ष विष्णु हैं, आप ही प्रत्यक्ष रुद्र हैं, आप ही प्रत्यक्ष ऋग्वेद हैं, आप ही प्रत्यक्ष यजुर्वेद हैं, आप ही प्रत्यक्ष सामवेद हैं, आप ही प्रत्यक्ष अथर्ववेद हैं, आप ही सर्वछन्द रूप हैं।

आदित्याद्वायुर्जायते। आदित्याद्भूमिर्जायते। आदित्यादापो जायन्ते। आदित्याज्ज्योतिर्जायते। आदित्याद्व्योम दिशो जायन्ते। आदित्याद्देवा जायन्ते। आदित्याद्वेदा जायन्ते। आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपति। असावादित्यो ब्रह्म। आदित्योऽन्तःकरणमनोबुद्धिचित्ताहंकाराः। आदित्यो वै व्यानः समानोदानोऽपानः प्राणः। आदित्यो वै श्रोत्रत्वक्-चक्षूरसनघ्राणाः। आदित्यो वै वाक्पाणिपादपायूपस्थाः। आदित्यो वै शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः। आदित्यो वै वचनादानागमनविसर्गानन्दाः। आनन्दमयो ज्ञानमयो विज्ञानमय आदित्यः ॥5॥

इसी आदित्य से वायु उत्पन्न होता है, आदित्य से पृथ्वी उत्पन्न होती है, आदित्य से जल उत्पन्न होता है, आदित्य से तेज उत्पन्न होता है, आदित्य ही से आकाश और दिशाएँ उत्पन्न होती हैं, आदित्य से देव उत्पन्न होते हैं, आदित्य से वेद उत्पन्न होते हैं, आदित्य से ही यह सारा ब्रह्माण्ड तपता है। यह आदित्य ब्रह्म है, आदित्य ही मन, बुद्धि, चित्त और अहंकार है, आदित्य ही व्यान, समान, उदान, अपान और प्राण है। आदित्य ही, श्रवण, त्वक्, चक्षु, रसना और घ्राण—ये पाँच ज्ञानेन्द्रियाँ हैं। आदित्य ही वाक्, पाणि, पाद, पायू और उपस्थ—ये पाँच कर्मेन्द्रियाँ हैं। आदित्य ही शब्द, स्पर्श, रूप, रस और गन्ध—ये पाँच तन्मात्राएँ हैं। आदित्य ही वचन, आदान, गमन, मलविसर्जन और आनन्दरूप—ये कर्मेन्द्रियों के विषय हैं। यही आदित्य ज्ञानमय, विज्ञानमय तथा आनन्दमय है।

नमो मित्राय भानवे मृत्योर्मा पाहि। भ्राजिष्णवे विश्वहेतवे नमः।
सूर्याद्भवन्ति भूतानि सूर्येण पालितानि तु।
सूर्ये लयं प्राप्नुवन्ति यः सूर्यः सोऽहमेव च ॥
चक्षुर्नो देवः सविता चक्षुर्न उत पर्वतः।
चक्षुर्धाता दधातु नः ॥
आदित्याय विद्महे सहस्रकिरणाय धीमहि।
तन्नः सूर्यः प्रचोदयात् ॥
सविता पुरस्तात् सविता पश्चात्तात् सवितोत्तरात्तात् सवितोऽधरात्तात्।
सविता नः सुवतु सर्वतातिं सविता नो रासतां दीर्घमायुः ॥6॥

मित्रस्वरूप सूर्यदेव को नमस्कार हो। हे देव! आप हमें मृत्यु से बचाइए। विश्व के कारणरूप तेजस्वी सूर्यदेव को नमस्कार हो। ये सभी प्राणी सूर्य से ही उत्पन्न होते हैं, सूर्य से ही पालित-पोषित

किए जाते हैं और सूर्य में लय हो जाते हैं। जो यह सूर्य है, वह मैं ही हूँ। ये सवितादेव ही हमारा नेत्र है, यह सवितादेव ही हमारा पर्वत (ऊर्जा से भरपूर बना देने वाला चक्षु) है। सबको धारण करने वाले ये सवितादेव हमें चक्षु प्रदान करें अर्थात् देखने की शक्ति दें। हम आदित्य को जानते हैं। हजारों किरणों वाले उन सवितादेव का हम ध्यान करते हैं। वे सूर्यदेव हमें प्रेरणा दें। हमारे आगे, पीछे, उत्तर में, बाँयें, दायें, सभी ओर सवितादेव ही हैं। वे सवितादेव हमें लम्बी आयु दें, हमें सार्वत्रिकता का अभीष्ट पदार्थ प्रदान करें।

ॐ इत्येकाक्षरं ब्रह्म। घृणिरिति द्वे अक्षरे। सूर्य इत्यक्षरद्वयम्। आदित्य इति त्रीण्यक्षराणि। एतस्यैव सूर्यस्याष्टाक्षरो मनुः ॥7॥

'ॐ' यह प्रणव एकाक्षर ब्रह्ममंत्र है। 'घृणि' और 'सूर्य'—ये दो-दो अक्षर वाले मंत्र हैं। और 'आदित्य' शब्द में तीन अक्षर हैं। इन सबको मिलाकर सूर्यदेव का आठ अक्षरों का महामंत्र बनता है।

यः सदाऽहरहर्जपति स वै ब्राह्मणो भवति स वै ब्राह्मणो भवति। सूर्याभिमुखो जप्त्वा महाव्याधिभयात् प्रमुच्यते। अलक्ष्मीर्नश्यति। अभक्ष्यभक्षणात् पूतो भवति। अगम्यागमनात् पूतो भवति। पतित-संभाषणात् पूतो भवति। असत्संभाषणात् पूतो भवति। मध्याह्ने सूर्याभिमुखः पठेत्। सद्योत्पन्नपञ्चमहापातकात् प्रमुच्यते। सैषा सावित्री विद्यां न किञ्चिदपि न कस्मैचित् प्रशंसयेत्। य एतां महाभागः प्रातः पठति स भाग्यवान् जायते। पशून् विन्दति। वेदार्थं लभते। त्रिकाल-मेतज्जप्त्वा क्रतुशतफलमवाप्नोति। हस्तादित्ये जपति स महामृत्युं तरति स महामृत्युं तरति य एवं वेद ॥ इत्युपनिषत् ॥8॥

इति सूर्योपनिषत्समाप्ता।

इस मंत्र का जो प्रतिदिन जाप करता है, वह ब्रह्मज्ञानी हो जाता है। वही ब्राह्मण कहलाता है। सूर्याभिमुख होकर जप करके महान् रोगों और व्याधियों से मनुष्य बिल्कुल मुक्त हो जाता है। उसका दारिद्र्य दूर होता है, वह अभक्ष्यभक्षण के पाप से मुक्त होता है, कुमार्गगमन के दोष से मुक्त होता है, पापमय वाणी से मुक्त होता है, झूठ बोलने के पाप से मुक्त होता है। मध्याह्न काल में सूर्याभिमुख होकर इस मंत्र को जपना चाहिए। इससे तुरन्त किए गए पाँच महापातकों से मुक्त होता है। उसे इस सावित्री विद्या की किसी के आगे लेशमात्र भी प्रशंसा नहीं करनी चाहिए। जो महाभाग्यशाली मनुष्य प्रातःकाल में इस मंत्र को पढ़ता है, वह भाग्यवान होता है, पशुओं को प्राप्त करता है, वेदार्थ को जान लेता है, इस मंत्र का तीनों काल जप करके सौ यज्ञों का फल पाता है। सूर्य के हस्त नक्षत्र में होने के समय जो जाप करता है, वह महामृत्यु को पार कर जाता है, जो यह जानता है, वह भी महामृत्यु को तैर जाता है, ऐसा यह उपनिषत् कहती है।

इस प्रकार सूर्योपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(74) अक्ष्युपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

कृष्णयजुर्वेद-परम्परा की यह गद्य-पद्यात्मक उपनिषत् दो खण्डों में विभक्त है। सांकृति-आदित्य के प्रश्नोत्तर रूप में इसमें चाक्षुष्मती विद्या तथा योगविद्या का निर्देश किया है। उपनिषद् के दो खण्ड हैं। चाक्षुष्मती विद्या का विवेचन प्रथम खण्ड में किया गया है। और दूसरे खण्ड में पहले ब्रह्मविद्या का विवेचन करके बाद में उस विद्या की प्राप्ति के लिए योगविद्या की विभिन्न भूमिकाओं के बारे में बताया गया है। इस उपनिषद् में बताई गई योग की सात भूमिकाओं के माध्यम से साधक योगमार्ग में क्रमिक प्रगति करता हुआ आगे बढ़ता रहता है। अन्तिम (सातवीं) भूमिका में पहुँचकर वह परमात्मसाक्षात्कार कर लेता है। इस उपनिषत् के अन्त में ओंकार के विषय में भी विवेचन किया गया है। ओंकार की विधिपूर्वक साधना करने से भी ब्रह्मपद की प्राप्ति होती है, ऐसा कहा है। अन्त में परमानन्दस्वरूप ब्रह्मसाक्षात्कार की प्राप्ति (स्थिति) को पा लेना ही इस उपनिषत् का प्रमुख सन्देश है।

❦

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु। सह नौ—मा विद्विषावहै। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (शारीकोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

प्रथमः खण्डः

अथ ह सांकृतिर्भगवानादित्यलोकं जगाम। तमादित्यं नत्वा चाक्षुष्मती-विद्यया तमस्तुवत्। ॐ नमो भगवते श्रीसूर्यायाक्षितेजसे नमः। ॐ खेचराय नमः। ॐ महासेनाय नमः। ॐ तमसे नमः। ॐ रजसे नमः। ॐ सत्त्वाय नमः। ॐ असतो मा सद्गमय। ॐ तमसो मा ज्योति-र्गमय। ॐ मृत्योर्माऽमृतं गमय। हंसो भगवान् शुचिरूपः प्रतिरूपः। विश्वरूपं घृणिनं जातवेदसं हिरण्मयं ज्योतीरूपं तपन्तम्।
सहस्त्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥
ॐ नमो भगवते श्रीसूर्यायादित्यायाक्षितेजसेऽहोऽवाहिनी वाहिनि वा स्वाहेति। एवं चाक्षुष्मतीविद्यया स्तुतः सूर्यनारायणः सुप्रीतोऽब्रवीत् चाक्षुष्मतीविद्यां ब्राह्मणो यो नित्यमधीते न तस्याक्षिरोगो भवति। न तस्य कुलेऽन्धो भवति। अष्टौ ब्राह्मणान् ग्राहयित्वाऽथ विद्यासिद्धि-र्भवति। य एवं वेद स महान् भवति ॥1॥

इति प्रथम खण्डः।

एक बार भगवान् सांकृति आदित्यलोक में गए। वहाँ पर उन्होंने उन आदित्य को नमस्कार करके उनकी चाक्षुषी विद्या के द्वारा अर्चना की, कि—"ॐ अक्षि (आँख) के तेजरूप भगवान् सूर्य को नमस्कार हो। ॐ आकाशचारी सूर्य को नमस्कार हो, ॐ विशाल किरणसेना वाले सूर्य को नमस्कार हो, ॐ तमोगुणरूप सूर्य को नमस्कार, ॐ रजोगुणरूप सूर्य को नमस्कार, ॐ सत्त्वगुणरूप सूर्य को नमस्कार, ॐ तुम मुझे असत् में से सत् की ओर ले जाओ, ॐ तुम मुझे तमस् से ज्योति की ओर ले जाओ, ॐ तुम मुझे मृत्यु से अमृत की ओर ले जाओ। आप प्रत्यक् अभिन्न परमात्मरूप हैं, आप पवित्र हैं, प्रतिबिम्ब प्रकट करने वाले हैं। सूर्य ही निखिल विश्व में रूपों के धारणकर्ता, रश्मिसमूह से सुशोभित हैं, वे ही जातवेदा, हिरण्मय, ज्योतिस्वरूप, तपने-तपाने वाले भगवान् भास्कर हैं। उन्हें मैं प्रणाम करता हूँ। ये हजारों रश्मियों के समूहों वाले, सैंकड़ों रूपों में विद्यमान सूर्यदेव सभी लोगों के सामने प्रकट हो रहे हैं। हमारे चक्षुओं के प्रकाशरूप अदितिपुत्र सूर्य को नमस्कार हो। वे दिन के वाहक हैं, वे सब जगत् के भी वाहक हैं, उनके लिए हमारा सर्वस्व समर्पित हो (स्वाहा)"। इस प्रकार चाक्षुषी विद्या के द्वारा पूजित किए गए सूर्यनारायण बहुत ही प्रसन्न होकर बोले कि—"जो ब्रह्मज्ञानी इस चाक्षुष्मती विद्या को नित्य ही पढ़ेगा, उसको आँख का कोई भी रोग नहीं होगा। उसके वंश में कोई अन्धा पैदा नहीं होगा। आठ ब्राह्मणों को यह विद्या सिखा देने से इस विद्या की सिद्धि होती है। जो इस प्रकार जानता है, वह महान् हो जाता है"।

यहाँ प्रथम खण्ड पूरा हुआ।

❋

द्वितीयः खण्डः

अथ ह सांकृतिरादित्यं पप्रच्छ भगवन् ब्रह्मविद्यां मे ब्रूहीति।
तमादित्यो होवाच।
सांकृते शृणु वक्ष्यामि तत्त्वज्ञानं सुदुर्लभम्।
येन विज्ञातमात्रेण जीवन्मुक्तो भविष्यसि ॥1॥

इसके बाद सांकृति ने भगवान् सूर्य से पूछा—'हे भगवन्! मुझे ब्रह्मविद्या का उपदेश कीजिये।' तब आदित्य ने कहा—हे सांकृति! मैं तुम्हें अत्यन्त दुर्लभ तत्त्वज्ञान बता रहा हूँ। उसे तुम सुनो। इसके जानने से तुम जीवन्मुक्त हो जाओगे।

सर्वमेकमजं शान्तमनन्तं ध्रुवमव्ययम्।
पश्य भूतार्थचिद्रूपं शान्त आस्व यथासुखम् ॥2॥
अवेदनं विदुर्योगं चित्तक्षयमकृत्रिमम्।
योगस्थः कुरु कर्माणि नीरसो वाऽथ मा कुरु ॥3॥
विरागमुपयात्यन्तर्वासनास्वनुवासरम्।
क्रियासूदाररूपासु क्रमते मोदतेऽन्वहम् ॥4॥
ग्राम्यासु जडचेष्टासु सततं विचिकित्सते।
नोदाहरति मर्माणि पुण्यकर्माणि सेवते ॥5॥

तुम इस सम्पूर्ण जगत् को एकतत्त्वरूप, अजन्मा, शान्त, अनन्त, ध्रुव (शाश्वत) और अव्यय (अक्षर) अविकारी चैतन्यरूप ही मानो और यथेच्छ सुखपूर्वक जीवन जिओ। शान्त होकर बैठे रहो (निष्कर्मा हो जाओ)। सांसारिक किसी पदार्थ का अवेदन (असंवदेन) ही योग कहलाता है। वही चित्त

का स्वाभाविक (पारमार्थिक) स्वरूप है। इस योग में रहकर चाहे तुम कर्म कर सकते हो और चाहे नीरस होकर कर्मरहित भी यथेच्छ रह सकते हो। कर्म करने या न करने में नीरसता ही मुख्य बात है। इस योग में प्रवृत्त होने पर प्रथम तो यह होता है कि अन्त:करण दिन-प्रतिदिन वासनाओं के विचारों से दूर होता जाता है और साधक दिन-प्रतिदिन परमार्थ कर्म करते हुए आनन्द का अनुभव करता रहता है। अशिष्ट, जड़, अश्लील चेष्टाओं से वह सतत घृणा करता रहता है। अपने किसी भी सिद्धान्तकर्म को किसी के आगे नहीं कहता है और सदैव पुण्य कार्यों में अपने को संलग्न रखता है।

अनन्योद्वेगकारीणि मृदुकर्माणि सेवते।
पापाद् बिभेति सततं न च भोगमपेक्षते ॥6॥
स्नेहप्रणयगर्भाणि पेशलान्युचितानि च।
देशकालोपपन्नानि वचनान्यभिभाषते ॥7॥
मनसा कर्मणा वाचा सज्जनानुपसेवते।
यतः कुतश्चिदानीय नित्यं शास्त्राण्यवेक्षते ॥8॥

वह ऐसे ही कर्म करता है कि जिनसे दूसरों को उद्वेग न हो, एवं जो कर्म कोमल हों। वह पाप से सदा डरता रहता है और भोगों की कोई अपेक्षा नहीं करता। वह स्नेह और प्रणय (प्रेम) से भरे और कोमल तथा देश और काल के द्वारा योग्य माने गये हों तथा समुचित हों, ऐसे ही वाक्य बोलता है। मन से, वचन से और कर्मों से श्रेष्ठ पुरुषों का सत्संग करते हुए वह जहाँ-कहीं से भी हो पाए, शास्त्रों का अध्ययन करता रहता है।

तदाऽसौ प्रथमामेकां प्राप्तो भवति भूमिकाम्।
एवं विचारवान् यः स्यात् संसारोत्तारणं प्रति ॥9॥
स भूमिकावानित्युक्तः शेषस्त्वार्य इति स्मृतः।
विचारनाम्नीमितरामागतो योगभूमिकाम् ॥10॥
श्रुतिस्मृतिसदाचारधारणाध्यानकर्मणः।
मुख्यया व्याख्यया ख्याताञ्छ्रयति श्रेष्ठपण्डितान् ॥11॥

इस स्थिति में रहता हुआ वह प्रथम भूमिका वाला कहा जाता है। जो मनुष्य संसार-सागर को पार करने की अभिलाषा रखता है, वही इस प्रकार विचार कर सकता है। ऐसे इस पुरुष को 'भूमिकावान' कहा जाता है और शेष मनुष्यों को 'आर्य' कहा जाता है। अब जो साधक 'विचार' नाम की दूसरी भूमिका में पहुँच चुका है, उसका लक्षण इस प्रकार है—वह विचारभूमिक साधक सुप्रतिष्ठित श्रेष्ठ विद्वानों का आश्रय करके रहता है। वे श्रेष्ठपण्डित श्रुति, स्मृति, सदाचार, धारणा और ध्यान के कार्य में अधिक ख्याति वाले होते हैं।

पदार्थप्रविभागज्ञः कार्याकार्यविनिर्णयम्।
जानात्यधिगतश्राव्यो गृहं गृहपतिर्यथा ॥12॥
मदाभिमानमात्सर्यलोभमोहातिशायिताम्।
बहिरप्यास्थितामीषत्त्यजत्यहिरिव त्वचम् ॥13॥
इत्थंभूतमतिः शास्त्रगुरुसज्जनसेवया।
सरहस्यमशेषेण यथावदधिगच्छति ॥14॥

यह साधक पदार्थों के विभाग को जानता है, कार्य-अकार्य का निर्णय कर सकता है, जैसे घर का मालिक अपने घर को भली भाँति जानता है, वैसे ही यह भी उक्त विषय को अच्छी तरह से जानने

वाला होता है। जैसे साँप अपनी त्वचा को छोड़ देता है, वैसे ही वह साधक भी मद, अभिमान, मात्सर्य, लोभ, मोह आदि की अतिशयता को बाह्य आचरण में यदि कहीं दिखाई पड़े तो तुरन्त ही छोड़ देता है। इस प्रकार की बुद्धिवाला वह शास्त्रों, सज्जनों और गुरुजनों के सेवन के द्वारा इस गूढ़ ज्ञान को सम्पूर्ण और यथार्थ रूप से प्राप्त कर सकता है।

असंसर्गाभिधामन्यां तृतीयां योगभूमिकाम्।
ततः पतत्यसौ कान्तः पुष्पशय्यामिवामलाम् ॥15॥
यथावच्छास्त्रवाक्यार्थे मतिमाधाय निश्चलाम्।
तापसाश्रमविश्रान्तैरध्यात्मकथनक्रमैः ॥16॥
शिलाशय्याऽऽसनासीनो जरयत्यायुराततम्।
वनावनिविहारेण चित्तोपशमशोभिना ॥17॥
असङ्गसुखसौख्येन कालं नयति नीतिमान्।
अभ्यासात् साधुशास्त्राणां करणात् पुण्यकर्मणाम् ॥18॥
जन्तोर्यथावदेवेयं वस्तुदृष्टिः प्रसीदति।
तृतीयां भूमिकां प्राप्य बुद्धोऽनुभवति स्वयम् ॥19॥

इसके बाद 'असंसर्ग' नाम की तीसरी भूमिका में वह साधक प्रवेश करता है। जैसे कोई सुन्दर पुरुष पुष्पों से आच्छादित कोमल स्वच्छ शय्या पर आरूढ़ होता हो, उसी तरह साधक वहाँ प्रवेश करता है। वह शास्त्रों के वाक्यों में अपनी यथार्थ निश्चल बुद्धि को रखता है, वह तपस्वियों के आश्रमों में निवास करता है, अध्यात्म शास्त्रों की चर्चा करता है, पाषाण की कष्टमय शय्यावाला होता है और ऐसा ही जीवन बिताते हुए अपनी आयु पूर्ण कर देता है। वह कभी वन और कभी अवन (गाँव) में विहार करता है। पर विहार चित्त की शान्ति से शोभित ही होता है। वह नीतिमान साधक असंगता के सुख से अच्छे शास्त्रों के अभ्यास द्वारा तथा पुण्य कर्मों के आचरण द्वारा समय व्यतीत करता है। उसके ऐसे कर्मों से प्राणीसमूह की दृष्टि भी पवित्र हो जाती है। तीसरी भूमिका को प्राप्त हुआ ज्ञानी साधक इस बात का स्वयं ही अनुभव करता है।

द्विप्रकारमसंसर्गं तस्य भेदमिमं शृणु।
द्विविधोऽयमसंसर्गः सामान्यः श्रेष्ठ एव च ॥20॥
नाहं कर्ता न भोक्ता च न बाध्यो न च बाधकः।
इत्यसञ्जनमर्शेषु सामान्यासङ्गनामकम् ॥21॥
प्राक्कर्मनिर्मितं सर्वमीश्वराधीनमेव वा।
सुखं वा यदि वा दुःखं कैवात्र मम कर्तृता ॥22॥

इस असंसर्ग भूमिका के दो प्रकार हैं—एक सामान्य और दूसरा श्रेष्ठ। इनमें सामान्य यह है—'मैं न कर्ता, न भोक्ता, न बाध्य, न बाधक ही हूँ'—इस प्रकार विषयोपभोगों से आसक्ति को छोड़कर जो भावना होती है, उसे 'सामान्य असंसर्ग' भूमिका कहा जाता है। जब सब कुछ पूर्वजन्मकृत पुण्यों का फल है, या तो सब कुछ ईश्वराधीन ही है, तब तो सुख-दु:ख में मेरा कर्तृत्व ही कैसे आएगा ? (ऐसा वह सोचता रहता है। और—)

भोगाभोगा महारोगाः सम्पदः परमापदः।
वियोगायैव संयोगा आधयो व्याधयो धियाम् ॥23॥
कालश्च कलनोद्युक्तः सर्वभावाननारतम्।

अनास्थयेति भावानां यदभावनमान्तरम् ।
वाक्यार्थलब्धमनसः सामान्योऽसावसङ्गमः ॥24॥

भोगाभोगों का—भोगों और आभोगों (भोगसाधनों) का अतिसंग्रह महारोगकारी है और समस्त वैभव बड़ी आपत्तियों का स्वरूप है। सभी संयोगों का अन्तिम परिणाम वियोग में ही होता है। मानसिक चिन्ताएँ अज्ञानग्रस्तों के लिए बड़ी पीड़ाकारक ही हैं, सभी पदार्थ क्षणभंगुर और अनित्य हैं, काल सभी को ग्रस्त करने के लिए सज्ज ही है—ऐसी सांसारिक अनास्था से मन में जो एक प्रकार का अभाव हो जाता है, इसी अवस्था को 'सामान्य असंसर्ग' भूमिका का नाम दिया गया है।

अनेन क्रमयोगेन संयोगेन महात्मनाम् ।
नाहं कर्तेश्वरः कर्ता कर्म वा प्राक्तनं मम ॥25॥
कृत्वा दूरतरे नूनमिति शब्दार्थभावनाम् ।
यन्मौनमासनं शान्तं तच्छ्रेष्ठासङ्ग उच्यते ॥26॥
संतोषामोदमधुरा प्रथमोदेति भूमिका ।
भूमिप्रोदितमात्रोऽन्तरमृताङ्कुरिकेव सा ॥27॥
एषा हि परिमृष्टाऽन्तरन्यासां प्रसवैकभूः ।
द्वितीयां च तृतीयां च भूमिकां प्राप्नुयात्ततः ॥28॥

इस प्रकार क्रमयोग से महात्माओं के सत्संग द्वारा, "मैं कर्ता नहीं हूँ, ईश्वर ही कर्ता है, अथवा मेरा कोई पहले का कर्म ही कर्ता होगा"—इस प्रकार से समस्त विचारों और शब्द और अर्थ की भावनाओं को छोड़कर जो मौन (समनस्क इन्द्रियों का संयम), आसन (आन्तरिक स्थिति) तथा शान्तभाव (बाहरी भावों की विस्मृति) होती है, वही दूसरा 'श्रेष्ठ असंसर्ग' कहा जाता है। पहली भूमिका तो अन्तःकरण को संतोष और आनन्द देने वाली होती है। वह भूमि में अमृत के छोटे अंकुर के फूटने जैसी होती है। उसके प्रस्फुटित होते ही शेष भूमिकाओं के लिए चित्त तैयार हो जाता है। इसके बाद (तुरन्त ही) दूसरी और तीसरी भूमिकाएँ आती हैं।

श्रेष्ठा सर्वगता ह्येषा तृतीया भूमिकाऽत्र हि ।
भवति प्रोज्झिताशेषसंकल्पकलनः पुमान् ॥29॥
भूमिकात्रितयाभ्यासादज्ञाने क्षयमागते ।
समं सर्वत्र पश्यन्ति चतुर्थीं भूमिकां गताः ॥30॥
अद्वैते स्थैर्यमायाते द्वैते च प्रशमं गते ।
पश्यन्ति स्वप्नवल्लोकं चतुर्थीं भूमिकां गताः ॥31॥

इनमें तीसरी भूमिका श्रेष्ठ और सबसे आगे मानी गई है, क्योंकि इसमें रहने वाला साधक अपनी समग्र संकल्पों की वृत्तियों को छोड़ देता है। और जब इन तीन भूमिकाओं के अभ्यास करने से अज्ञान क्षीण हो जाता है, तब चौथी भूमिका में पहुँचे हुए मनुष्य सर्वत्र समभाव से देखते हैं। इस चौथी भूमिका में पहुँचे हुए साधक लोग अद्वैत भावना के स्थिर हो जाने पर इस समग्र लोक को स्वप्न की तरह ही देखते हैं।

भूमिकात्रितयं जाग्रच्चतुर्थी स्वप्न उच्यते ।
चित्तं तु शरदभ्रांशविलयं प्रविलीयते ॥32॥
सत्त्वाऽवशेष एवास्ते पञ्चमीं भूमिकां गतः ।
जगाद्विकल्पो नोदेति चित्तस्यात्र विलापनात् ॥33॥

पञ्चमीं भूमिकामेत्य सुषुप्तपदनामिकाम् ।
शान्ताशेषविशेषांशस्तिष्ठत्यद्वैतमात्रकः ॥34॥
गलितद्वैतनिर्भासो मुदितोऽन्तःप्रबोधवान् ।
सुषुप्तघन एवास्ते पञ्चमीं भूमिकां गतः ॥35॥

इन भूमिकाओं में पहली तीन अवस्थाएँ जाग्रत्रूप हैं और चौथी भूमिका स्वप्नरूप कही गई है। साधक जब पाँचवीं भूमिका में पहुँचता है, तो उस अवस्था में चित्त शरद् ऋतु के बादलों के अंशों की तरह विलीन हो जाता है और तब केवल सत्त्व का अंशमात्र ही शेष रह जाता है। इस अवस्था में चित्त का विलय ही हो जाता है इसलिए जगत् सम्बन्धी कोई विकल्प रहता ही नहीं है। इस पंचमी भूमिका में साधक के सभी विशेषों की शान्ति (शमन) हो जाती है और वह केवल अद्वैतमात्र के रूप में ही अवस्थित रहता है, यह भूमिका सुषुप्तिरूप है। इसमें पहुँचे हुए साधक का द्वैत का निर्भास गलित हो जाता है (द्वैतदर्शन ही समाप्त हो जाता है)। भीतर में ज्ञान होता है और वह अपने अंतस् में ही मुदित एवं घन (गाढ़) सुषुप्ति में रहता है।

अन्तर्मुखतया तिष्ठन् बहिर्वृत्तिपरोऽपि सन् ।
परिश्रान्ततया नित्यं निद्रालुरिव लक्ष्यते ॥36॥
कुर्वन्नभ्यासमेतस्यां भूमिकायां विवासनः ।
षष्ठीं तुर्याभिधामन्यां क्रमात् पतति भूमिकाम् ॥37॥
यत्र नासन्न सद्रूपो नाहं नाप्यनहंकृतिः ।
केवलं क्षीणमनन आस्तेऽद्वैतेऽतिनिर्भयः ॥38॥
निर्ग्रन्थिः शान्तसंदेहो जीवन्मुक्तो विभावनः ।
अनिर्वाणोऽपि निर्वाणश्चित्रदीप इव स्थितः ॥39॥
षष्ठ्यां भूमावसौ स्थित्वा सप्तमीं भूमिमाप्नुयात् ।
विदेह मुक्ताऽत्रोक्ता सप्तमी योगभूमिका ॥40॥

वह बाह्य व्यवहारों को करते हुए भी अन्तर्मुख ही रहता है। वह सभी समय थका हुआ-सा तथा तंद्रिल अवस्था में रहा हो, ऐसा ही दिखाई पड़ता है। वासनारहित होकर इस भूमिका का अभ्यास करते-करते वह छठी तुर्या नाम की भूमिका में क्रमशः पहुँच जाता है। इस अवस्था में सत् नहीं होता, असत् भी नहीं होता, अहंभाव नहीं होता, अहंभाव का अभाव भी नहीं होता। मननवृत्ति भी नहीं होती। वह केवल-अद्वैत में ही अतिनिर्भीक होकर रहता है। वह ग्रन्थिरहित हो जाता है, उसके सारे संदेह मिट गए होते हैं, वह जीवन्मुक्त होता है, उसमें कोई भी भावना नहीं होती। चित्र में आलिखित दीपक की भाँति वह निर्वाण को प्राप्त न होने पर भी निर्वाण को प्राप्त हुआ हो जाता है। इस प्रकार की छठी भूमिका में रहकर साधक फिर सप्तमी भूमिका में पहुँच जाता है। यह सातवीं भूमिका विदेहमुक्त की स्थिति होती है।

अगम्या वचसां शान्ता सा सीमा सर्वभूमिषु ।
लोकानुवर्तनं त्यक्त्वा त्यक्त्वा देहानुवर्तनम् ॥41॥
शास्त्रानुवर्तनं त्यक्त्वा स्वाध्यासापनयं कुरु ।
ओंकारमात्रमखिलं विश्वप्राज्ञादिलक्षणम् ॥42॥
वाच्यवाचकताऽभेदात् भेदेनानुपलब्धितः ।
अकारमात्रं विश्वः स्यादुकारस्तैजसः स्मृतः ॥43॥

प्राज्ञो मकार इत्येवं परिपश्येत् क्रमेण तु ।
समाधिकालात् प्रागेव विचिन्त्यातिप्रयत्नतः ॥44॥

सभी भूमिकाओं में यह सातवीं भूमिका वाणी से अवर्णनीय है, वह शान्तावस्था है। सभी भूमिकाओं की यह सीमा है। तुम लोकाचार, देहाचार, शास्त्राचार—इन सबको छोड़कर अपने सारे अध्यास को दूर ही कर दो। विश्व, तैजस और प्राज्ञ के रूप में यह सारा जगत् ओंकारमय ही है। वाच्य पदार्थ और वाचक शब्द में अभेद ही रहता है। और भेद होने पर उसकी कोई उपलब्धि नहीं होती। इस ओंकार का स्वरूप इस प्रकार है—इसमें स्थित 'अकार' विश्व है, 'उकार' तैजस है तथा 'मकार' प्राज्ञ है, ऐसा क्रम से देखना चाहिए। समाधिकाल से पहले ही इस प्रकार बहुत प्रयत्नपूर्वक मननचिन्तन करना चाहिए। (और उसके बाद—)

स्थूलसूक्ष्मक्रमात् सर्वं चिदात्मनि विलापयेत् ।
चिदात्मानं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसदद्वयः ॥45॥
परमानन्दसन्दोहो वासुदेवोऽहमोमिति ।
आदिमध्यावसानेषु दुःखं सर्वमिदं यतः ॥46॥
तस्मात् सर्वं परित्यज्य तत्त्वनिष्ठो भवानघ ।
अविद्यातिमिरातीतं सर्वाभासविवर्जितम् ॥47॥
आनन्दममलं शुद्धं मनोवाचामगोचरम् ।
प्रज्ञानघनमानन्दं ब्रह्मास्मीति विभावयेत् ॥48॥ इत्युपनिषत् ।

इति द्वितीयः खण्डः ।

इत्यक्ष्युपनिषत्समाप्ता ।

स्थूल और सूक्ष्म—सबको क्रमशः चिदात्मा में विलीन कर देना चाहिए। चिदात्मा के निजी स्वरूप को स्वीकार करते हुए ऐसा दृढ़ विश्वास करना चाहिए कि मैं शुद्ध, बुद्ध, नित्य, मुक्त, सत् और अद्वैतरूप ही हूँ। मैं वासुदेव तथा परमात्म सन्दोहरूप ओंकार ही हूँ। क्योंकि यह प्रपंच तो आदि, मध्य और अन्त में केवल दुःख ही देने वाला है। इसलिए हे निष्पाप, तुम सबको छोड़कर तत्त्वनिष्ठ ही हो जाओ। तुम ऐसी ही भावना करो कि—"मैं अज्ञानान्धकार से परे हूँ, मैं सभी प्रकार के आभासों से रहित हूँ, मैं आनन्दरूप, शुद्ध, निर्मल, मन-वाणी से अगम्य, प्रज्ञानघन आनन्दरूप ब्रह्म ही हूँ", यही उपनिषद् है।

यहाँ द्वितीय खण्ड पूरा हुआ।

इस प्रकार अक्ष्युपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु । सह नौ---मा विद्विषावहै । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(75) अध्यात्मोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यह उपनिषत् शुक्लयजुर्वेद की परंपरा की है। इसमें आत्मसाक्षात्कार का विषय प्रतिपादित है। आत्मतत्त्व के सर्वव्यापक होने पर भी सभी प्राणी उसे नहीं जानते। इसे जानने के लिए महावाक्यों के द्वारा इसमें निर्देशित किया गया है। शारीरिक विकारों से ऊपर उठकर आत्मसाधना में रत रहने का इसमें निर्देश दिया गया है। तीनों अवस्थाओं से ऊपर उठकर निर्विकल्प समाधि के द्वारा परमतत्त्व को पहचान लेने की तथा उस तत्त्व में एकरस हो जाने की बात इसमें कही गई है। इस निर्विकल्प समाधि की दशा को 'धर्ममेघ' कहकर उसी में सभी वृत्तियों को लीन करके मुक्ति अवस्था को प्राप्त करने के लिए सूचना दी गई है। जीवन्मुक्त की दशा को समझाते हुए कहा गया है कि इस अवस्था में प्रारब्ध कर्मों का क्षय हो जाता है और साथ में यह भी स्पष्ट कर दिया गया है कि निर्विकल्प समाधि प्राप्त करने के पहले प्रारब्ध कर्मों का फल अवश्य ही भोगना पड़ता है। ये प्रारब्ध कर्म केवल इन्द्रियाभिमानियों को ही बन्धनकारी होते हैं। गुरु और शास्त्रों का अनुसरण करते हुए शिष्य की जब ऐसी उच्चतम अवस्था होती है, तब उसकी क्या फलश्रुति होती है, यह बताते हुए इस उपनिषत् की शिष्य-परंपरा भी अन्त में बताई है।

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं.....पूर्णमेवावशिष्यते । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (पैंगलोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

अन्तःशरीरे निहितो गुहायामज एको नित्यमस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन् यं पृथिवी न वेद। यस्यापःशरीरं योऽपोऽन्तरे सञ्चरन् यमापो न विदुः। यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोऽन्तरे सञ्चरन् यं तेजो न वेद। यस्य वायुः शरीरं यो वायुमन्तरे सञ्चरन् यं वायुर्न वेद। यस्याकाशः शरीरं य आकाशमन्तरे सञ्चरन् यमाकाशो न वेद। यस्य मनः शरीरं यो मनोऽन्तरे सञ्चरन् यं मनो न वेद। यस्य बुद्धिः शरीरं यो बुद्धिमन्तरे सञ्चरन् यं बुद्धिर्न वेद। यस्याहङ्कारः शरीरं योऽहङ्कारमन्तरे सञ्चरन् यमहङ्कारो न वेद। यस्य चित्तं शरीरं यश्चित्तमन्तरे सञ्चरन् यं चित्तं न वेद। यस्याव्यक्तं शरीरं योऽव्यक्तमन्तरे सञ्चरन् यमव्यक्तं न वेद। यस्याक्षरं शरीरं योऽक्षरमन्तरे सञ्चरन् यमक्षरं न वेद। यस्य मृत्युः शरीरं यो मृत्युमन्तरे सञ्चरन् यं मृत्युर्न वेद। स एष सर्वभूतान्तरात्मा-ऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः ॥

अहं ममेति यो भावो देहाक्षादावनात्मनि ।
अध्यासोऽयं निरस्तव्यो विदुषा ब्रह्मनिष्ठया ॥1॥

शरीर के भीतर, हृदयरूपी गुफा में एक अजन्मा नित्य तत्त्व निवास करता है। पृथ्वी जिसका शरीर है, जो पृथ्वी के भीतर रहकर संचरण करता रहता है, पर पृथ्वी उसे जानती नहीं है। जल जिसका शरीर है, जो जल के भीतर संचार करता है, पर जल उसे नहीं जानता। तेज जिसका शरीर है, तेज के भीतर जो संचरण करता है पर तेज उसे नहीं जानता। वायु जिसका शरीर है, जो वायु के भीतर संचरण करता है पर वायु उसे नहीं जानता। आकाश जिसका शरीर है, जो आकाश के भीतर संचार करता रहता है, फिर भी आकाश उसे नहीं जानता। मन जिसका शरीर है, जो मन के भीतर संचरण करता है, पर मन उसे नहीं जानता। बुद्धि उसका शरीर है, जो बुद्धि के भीतर संचरण करता है, पर बुद्धि उसे नहीं जानती। अहंकार जिसका शरीर है, जो अहंकार के भीतर संचरण करता है, पर अहंकार उसे नहीं जानता। चित्त जिसका शरीर है, जो चित्त के भीतर संचरण करता है, परन्तु चित्त उसे नहीं जानता। अव्यक्त जिसका शरीर है, जो अव्यक्त के भीतर संचरण करता है, परन्तु अव्यक्त उसे नहीं जानता। अक्षर जिसका शरीर है, जो अक्षर के भीतर संचरण करता है, पर अक्षर उसे नहीं जानता। मृत्यु जिसका शरीर है, जो मृत्यु के भीतर संचरण करता है, पर मृत्यु उसे नहीं जानता। वह जो सर्वभूतों का अन्तरात्मा है, जो पापों को नष्ट करने वाला है, वह दिव्य देव एक नारायण ही है। 'मैं और मेरा'—इस प्रकार का भाव जो देह, इन्द्रियादि अनात्म वस्तुओं में होता है, यह तो एक अध्यास है (भ्रम ही है)। विद्वान् को चाहिए कि वह इसे अपनी ब्रह्मदृष्टि के द्वारा दूर ही कर दे।

ज्ञात्वा स्वं प्रत्यगात्मानं बुद्धितद्वृत्तिसाक्षिणम् ।
सोऽहमित्येव तद्वृत्त्या स्वान्यत्रात्ममतिं त्यजेत् ॥2॥

बुद्धि और बुद्धि की वृत्तियों के साक्षीरूप अपने प्रत्यक् (भीतर रहे हुए) आत्मतत्त्व को जानकर, 'मैं वही हूँ' इस प्रकार की तादात्म्य वृत्ति के द्वारा अपने आत्मा से अलग होने वाली बुद्धि को छोड़ ही देना चाहिए।

लोकानुवर्तनं त्यक्त्वा त्यक्त्वा देहानुवर्तनम् ।
शास्त्रानुवर्तनं त्यक्त्वा स्वाध्यासापनयं कुरु ॥3॥

लौकिक आचारों को, शारीरिक आचारों को तथा शास्त्रविहित आचारों (कर्मों) को छोड़कर के अपने अध्यास (भ्रम) को दूर ही कर दो। (आत्मज्ञान नहीं होने तक ही सब व्यवहार हैं, साधना के बल से ये व्यवहार क्रमशः छूटते जाते हैं)।

स्वात्मन्येव सदा स्थित्वा मनो नश्यति योगिनः ।
युक्त्या श्रुत्या निजानुभूत्या ज्ञात्वा सार्वात्म्यमात्मना ॥4॥
निद्रायाः लोकवार्तायाः शब्दादेरात्मविस्मृतेः ।
क्वचित्क्वचित्क्षणं त्यक्त्वा चिन्तयात्मानमात्मनि ॥5॥
मातापित्रोर्मलोद्भूतं मलमांसमयं वपुः ।
त्यक्त्वा चण्डालवद्दूरं ब्रह्मीभूय कृती भव ॥6॥
घटाकाशं महाकाश इवात्मानं परात्मनि ।
विलाप्याखण्डभावेन तूष्णीं भव सदा मुने ॥7॥

अपने आत्मा में ही सदा स्थिर हो जाने से योगी का मन नष्ट हो जाता है। वह योगी श्रुति द्वारा, युक्तियों (तर्कों) के द्वारा और अपनी अनुभूतियों के द्वारा अपने आप ही आत्मा की सर्वात्मता को जान

लेता है। तुम अपने जीवन में निद्रा को, लोकवार्ता (किंवदन्तियों) को, शब्दादि को और आत्मविस्मृति को कभी भी अवसर न दो और अपने आत्मा के द्वारा आत्मा में ही चिन्तन किया करो। यह शरीर माता-पिता के मल से ही उत्पन्न हुआ है। इसे चण्डाल का-सा समझ कर दूर फेंक दो और ब्रह्मरूप होकर धन्य-धन्य हो जाओ। जिस प्रकार घटाकाश महाकाश में विलीन हो जाता है, उसी प्रकार तुम अपने आत्मा को परमात्मा में विलीन करके अखण्ड भाव से हे मुनि मौन ही रहो।

स्वप्रकाशमधिष्ठानं स्वयंभूय सदात्मना ।
ब्रह्माण्डमपि पिण्डाण्डं त्यज्यतां मलभाण्डवत् ॥8॥
चिदात्मनि सदानन्दे देहरूढामहंधियम् ।
निवेश्य लिङ्गमुत्सृज्य केवलो भव सर्वदा ॥9॥
यत्रैष जगदाभासो दर्पणान्तःपुरं यथा ।
तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा कृतकृत्यो भवानघ ॥10॥
अहङ्कारग्रहान्मुक्तः स्वरूपमुपपद्यते ।
चन्द्रवद्विमलः पूर्णः सदानन्दः स्वयंप्रभः ॥11॥

अपने सत् स्वरूप आत्मा के द्वारा तुम स्वप्रकाशरूप, सर्वाधिष्ठान रूप ब्रह्म स्वयं ही बनकर इस सारे ब्रह्माण्ड के पिण्डरूपी अण्डे को भी विष्टा के घड़े की तरह छोड़ ही दो। अपने देह पर सवार हुई अहंभाव की वृत्ति को तुम सदानन्दस्वरूप ऐसे उस चिदानन्द में प्रवेश कराकर और किसी भी चिह्न को छोड़कर हमेशा केवल एकमात्र ही बने रहो। जहाँ जगत् का यह आभास दिखाई पड़ता है, वह तो अन्तःपुर के दर्पण की तरह ही है (अर्थात् अन्तःकरण का ही प्रतिबिम्ब है)। इस सबको 'यह केवल ब्रह्म ही है' ऐसा मानकर तुम कृतकृत्य हो जाओ। जो मनुष्य अहंकार के ग्रह से मुक्त होता है, वह अपने निजी स्वरूप को प्राप्त हो जाता है। वह चन्द्र की तरह विमल, पूर्ण, सदानन्दमय और स्वयं-प्रकाश होता है।

क्रियानाशाद्भवेच्चिन्तानाशोऽस्माद्वासनाक्षयः ।
वासनाप्रक्षयो मोक्षः सा जीवन्मुक्तिरिष्यते ॥12॥
सर्वत्र सर्वतः सर्वब्रह्ममात्रावलोकनम् ।
सत्त्वभावनादाढ्यद्वासनालयमश्नुते ॥13॥
प्रमादो ब्रह्मनिष्ठायां न कर्तव्यः कदाचन ।
प्रमादो मृत्युरित्याहुर्विद्वांसो ब्रह्मवादिनः ॥14॥
यथाऽपकृष्टं शैवालं क्षणमात्रं न तिष्ठति ।
आवृणोति तथा माया प्राज्ञं वाऽपि पराङ्मुखम् ॥15॥

क्रिया (कर्मों) के नाश से चिन्ताओं का नाश हो जाता है और चिन्ताओं के नाश से वासनाओं का क्षय हो जाता है। और जो मोक्ष है वह वासनाओं का प्रकृष्ट (निःशेष) क्षयरूप ही है। वही जीवन्मुक्ति भी कही जाती है। सभी स्थानों में चारों ओर जो सर्वव्यापक ब्रह्मतत्त्व को ही देखता है, वह सत् रूप की भावना का दृढ़ीकरण करने से वासनाओं के क्षय को उत्पन्न करता है। इस ब्रह्मनिष्ठा में कभी भी प्रमाद नहीं करना चाहिए। ब्रह्मवादियों ने ब्रह्मनिष्ठा में प्रमाद करने को मृत्यु कहा है। जिस प्रकार खींचा गया शैवाल एक क्षणमात्र भी टिकता नहीं है, उसी प्रकार बुद्धिमान मनुष्य यदि ब्रह्मनिष्ठा से थोड़ा भी हट जाता है, तो माया उसे तुरन्त ही आवृत कर देती है।

जीवतो यस्य कैवल्यं विदेहोऽपि स केवलः ।
समाधिनिष्ठतामेत्य निर्विकल्पो भवानघ ॥16॥
अज्ञानहृदयग्रन्थेर्निःशेषविलयस्तदा ।
समाधिनाऽविकल्पेन यदाऽद्वैतात्मदर्शनम् ॥17॥
अत्रात्मत्वं दृढीकुर्वन्नहमादिषु सन्त्यजन् ।
उदासीनतया तेषु तिष्ठेद्घटपटादिवत् ॥18॥
ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं मृषामात्रा उपाधयः ।
ततः पूर्णं स्वमात्मानं पश्येदेकात्मना स्थितम् ॥19॥

जीवित अवस्था में ही जिसको कैवल्य प्राप्त हो गया है, वह देहान्त के बाद भी मुक्त ही है। इसलिए हे अनघ ! तुम समाधिनिष्ठता को प्राप्त करके निर्विकल्प ही हो जाओ। ऐसा होने पर तुम्हारे अज्ञान के द्वारा हृदय में जो ग्रन्थि थी, उसका विलय हो जाएगा। जब निर्विकल्प समाधि के द्वारा तुम्हें अद्वैत का आत्मदर्शन होगा, तब ऐसा होगा। इसी में आत्मा को दृढीभूत करके, अहमादि का परित्याग करके उनमें घट-पट आदि की तरह उदासीनता की ही भावना रखो। ब्रह्म से लेकर स्थाणुपर्यन्त सब केवल वृथा ही हैं, वे उपाधिमात्र ही हैं। इसलिए अपने आत्मा द्वारा अपने ही पूर्ण आत्मा को अवस्थित जान लेना (देख लेना) चाहिए।

स्वयं ब्रह्मा स्वयं विष्णुः स्वयमिन्द्रः स्वयं शिवः ।
स्वयं विश्वमिदं सर्वं स्वस्मादन्यन्न किञ्चन ॥20॥
स्वात्मन्यारोपिताशेषाभासवस्तुनिरासतः ।
स्वयमेव परं ब्रह्म पूर्णमद्वयमक्रियम् ॥21॥
असत्कल्पो विकल्पोऽयं विश्वमित्येकवस्तुनि ।
निर्विकारे निराकारे निर्विशेषे भिदा कुतः ॥22॥
द्रष्टृदर्शनदृश्यादिभावशून्ये निरामये ।
कल्पार्णव इवात्यन्तं परिपूर्णे चिदात्मनि ॥23॥
तेजसीव तमो यत्र विलीनं भ्रान्तिकारणम् ।
अद्वितीये परे तत्त्वे निर्विशेषे भिदा कुतः ॥24॥

यह आत्मा ही स्वयं ब्रह्मा है, यही स्वयं विष्णु है, यही स्वयं इन्द्र है और शिव है। सारा विश्व भी यही आत्मा है। इससे अतिरिक्त और कुछ है ही नहीं। इस आत्मा में आरोपित किए गए सभी पदार्थों के निरास कर देने से अद्वितीय पूर्ण, स्वयं ब्रह्म ही निष्क्रिय (शान्त) रूप से अवशिष्ट रहेगा। यह जो विश्व दीखता है, वह तो एक असत् के समान विकल्प (भेद) ही है, एक ही ब्रह्म में वह आरोपित भेद है, शेष तो निराकार, निर्विशेष और निर्विकार ब्रह्म में भेद भला कैसे हो सकता है ? द्रष्टा, दृश्य और दर्शन के भाव से शून्य और निष्कलंक, कल्पसरोवर की तरह अत्यन्त परिपूर्ण चिदात्मा, जिसमें जैसे तेज में अन्धकार विलीन हो जाता है वैसे ही सब कुछ विलीन हो जाता है, जो भ्रम (विश्वभ्रम) का कारण (अधिष्ठान और उपादान) है, ऐसे अद्वितीय, निर्विशेष परमतत्त्व में भेद कैसे हो सकता है ?

एकात्मके परे तत्त्वे भेदकर्ता कथं वसेत् ।
सुषुप्तौ सुखमात्रायां भेदः केनाऽवलोकितः ॥25॥
चित्तमूलो विकल्पोऽयं चित्ताभावे न कश्चन ।
अतश्चित्तं समाधेहि प्रत्यग्रूपे परात्मनि ॥26॥

अखण्डानन्दमात्मानं विज्ञाय स्वस्वरूपतः ।
बहिरन्तः सदानन्दरसास्वादनमात्मनि ॥27॥
वैराग्यस्य फलं बोधो बोधस्योपरतिः फलम् ।
स्वानन्दानुभवाच्छान्तिरेषैवोपरतेः फलम् ॥28॥

एकात्मक परमतत्त्व में भेदकर्ता भला कैसे रह सकता है ? केवल सुखमात्रमय सुषुप्ति में किसी ने भेद को देखा है क्या ? इस सब भेदभाव का मूल तो चित्त ही है। चित्त के अभाव में कोई भेदभाव नहीं होता। इसलिए चित्त को प्रत्यक् रूप परमात्मा में स्थिर कर दो। अखण्डानन्दरूप परम आत्मा को अपने ही स्वरूप में पहचानकर, बाहर और भीतर सदा आनन्द रस का आस्वादन भी आत्मा में ही करो। वैराग्य का फ़ल ज्ञान है, ज्ञान का फल उपरति है, और उपरति का फल आत्मानुभव से (आत्मानुभव के आनंद से) प्राप्त होने वाली शान्ति है।

यद्युत्तरोत्तराभावे पूर्वपूर्वं तु निष्फलम् ।
निवृत्तिः परमा तृप्तिरानन्दोऽनुपमः स्वतः ॥29॥
मायोपाधिर्जगद्योनिः सर्वज्ञत्वादिलक्षणः ।
पारोक्ष्यशबलः सत्याद्यात्मकस्तत्पदाभिधः ॥30॥
आलम्बनतया भाति योऽस्मत्प्रत्ययशब्दयोः ।
अन्तःकरणसम्भिन्नबोधः स त्वम्पदाभिधः ॥31॥
मायाऽविद्ये विहायैव उपाधी परजीवयोः ।
अखण्डं सच्चिदानन्दं परं ब्रह्म विलक्ष्यते ॥32॥

उत्तरोत्तर वस्तुओं के अभाव में अर्थात् उत्तर की वस्तु अपने से पूर्व की वस्तु को निष्फल कर देती है अथवा उत्तर वस्तु के आ जाने से पहली वस्तु का कोई मूल्य नहीं रहता। इसलिए निवृत्ति ही परम परितोष है, परम आनन्द है और वह स्वयंभू और अनुपम है। मायोपाधिक चैतन्य ही जगत् का कारण है और वह सर्वज्ञत्व आदि लक्षणों से युक्त है। वह परोक्षता से शबलित है और वह सत्य आदि स्वरूप वाला है। वही 'तत्त्वमसि' महावाक्य के 'तत्' पद का वाचक है। जो अस्मत् (मैं) शब्द और अर्थ के आलम्बनरूप में अन्तःकरण से भिन्न रूप में मालूम पड़ता है, वह उसी महावाक्य के 'त्वं' पद का वाचक है। परमतत्त्व की माया की तथा जीव की अविद्या की उपाधियों को छोड़कर ही अखण्ड परब्रह्म की लक्षणा की जाती है।

इत्थं वाक्यैस्तदर्थानुसन्धानं श्रवणं भवेत् ।
युक्त्या सम्भावितत्वानुसन्धानं मननं तु तत् ॥33॥
ताभ्यां निर्विचिकित्सेऽर्थे चेतसः स्थापितस्य तत् ।
एकतानत्वमेतद्धि निदिध्यासनमुच्यते ॥34॥
ध्यातृध्याने परित्यज्य क्रमाद्ध्येयैकगोचरम् ।
निवातदीपवच्चित्तं समाधिरभिधीयते ॥35॥
वृत्तयस्तु तदानीमप्यज्ञाता आत्मगोचराः ।
स्मरणादनुमीयन्ते व्युत्थितस्य समुत्थिताः ॥36॥

इस प्रकार वाक्यों से ऐसा अनुसन्धान करना 'श्रवण' कहलाता है। और युक्तियों (तर्कों) से उस अर्थ की संभाविता का अनुसन्धान करना 'मनन' कहलाता है। उन दोनों से निश्चित किए गए अर्थ पर चित्त को स्थापित करके एकतानता (एकाग्रता) करना 'निदिध्यासन' कहलाता है। ध्याता और ध्यान का

विचार छोड़कर धीरे-धीरे चित्त वायुहीन प्रदेश में रखे गए दीपक की तरह केवल ध्येयमात्र को जब गोचर (विषय) करता हो, तब उसे समाधि कहा जाता है। वृत्तियाँ तो तब भी होती हैं, पर वे अज्ञात होती हैं और आत्मविषयक होती हैं। वे वृत्तियाँ अनुमान से जानी जाती हैं क्योंकि समाधि से उठे हुए योगी को उनका स्मरण तो होता है। (स्मरणरूपी हेतु से वृत्तियों का अनुमान होता है।)

अनादाविह संसारे संचिताः कर्मकोटयः।
अनेन विलयं यान्ति शुद्धो धर्मोऽभिवर्धते ॥37॥
धर्ममेघमिमं प्राहुः समाधिं योगवित्तमाः।
वर्षत्येष यथा धर्मामृतधाराः सहस्त्रशः ॥38॥
अमुना वासनाजाले निःशेषं प्रविलापिते।
समूलोन्मूलिते पुण्यपापाख्ये कर्मसञ्चये ॥39॥
वाक्यमप्रतिबद्धं सत् प्राक् परोक्षावभासते।
करामलकवद्बोधमपरोक्षं प्रसूयते ॥40॥

इस समाधि के द्वारा इस अनादि संसार में एकत्र हुई कर्म कोटियाँ विलीन हो जाती हैं और शुद्ध धर्म की वृद्धि होती है। योग को अच्छी तरह जानने वालों ने इस समाधि को 'धर्ममेघ' नाम दिया है। क्योंकि यह समाधि हजारों धर्मामृत की धाराएँ बरसाती है। जब इसके द्वारा वासनाओं का जाल पूर्णरूप से विलुप्त किया जाता है, और जब पुण्य और पापरूप कर्मों का संचय मूलसहित उखाड़ दिया जाता है, तब पहले तत्त्वमस्यादि वाक्यों के द्वारा परोक्ष रूप से अवभासित तत्त्व में वाक्य प्रतिबद्ध (आवरण) रहित हो जाता है और हाथ में आँवले के फल की भाँति अपरोक्ष बोध उत्पन्न कर देता है।

वासनाऽनुदयो भोग्ये वैराग्यस्य तदाऽवधिः।
अहंभावोदयाभावो बोधस्य परमावधिः ॥41॥
लीनवृत्तेरनुत्पत्तिर्मर्यादोपरतेस्तु सा।
स्थितप्रज्ञो यतिरयं यः सदानन्दमश्नुते ॥42॥
ब्रह्मण्येव विलीनात्मा निर्विकारो विनिष्क्रियः।
ब्रह्मात्मनोः शोधितयोरेकभावावगाहिनी ॥43॥
निर्विकल्पा च चिन्मात्रा वृत्तिः प्रज्ञेति कथ्यते।
सा सर्वदा भवेद्यस्य स जीवन्मुक्त इष्यते ॥44॥

वासनाओं का उदय ही न होना, यह वैराग्य की सीमा है और अहंभाव का उदय न होना, यह ज्ञान की चरम सीमा है। लीन हुई वृत्तियों का फिर से उदय न होना ही उपरति की सीमा है। इस तरह स्थितप्रज्ञ मुनि सदा आनन्द को भोगता है। उसका आत्मा ब्रह्म में ही विलीन हो गया है, वह निर्विकारी और विनिष्क्रिय हो जाता है। ब्रह्म और आत्मा के एकत्व के अनुसन्धान में लीन हुई वृत्ति जब किसी विकल्प से रहित और केवल चैतन्यरूप ही बन जाती है तब उसे 'प्रज्ञा' कहा जाता है। जिसमें यह प्रज्ञा सदा विद्यमान रहती है वह जीवन्मुक्त कहलाता है।

देहेन्द्रियेष्वहंभाव इदंभावस्तदन्यके।
यस्य नो भवतः क्वापि स जीवन्मुक्त इष्यते ॥45॥
न प्रत्यग्ब्रह्मणोर्भेदं कदाऽपि ब्रह्मसर्गयोः।
प्रज्ञया यो विजानाति स जीवन्मुक्त इष्यते ॥46॥

साधुभिः पूज्यमानेऽस्मिन् पीड्यमानेऽपि दुर्जनैः।
समभावो भवेद्यस्य स जीवन्मुक्त इष्यते ॥47॥
विज्ञातब्रह्मतत्त्वस्य यथापूर्वं न संसृतिः।
अस्ति चेन्न स विज्ञातब्रह्मभावो बहिर्मुखः ॥48॥

देह इन्द्रियादि में जिसको अहंभाव नहीं होता और उनसे अतिरिक्त पदार्थों में जिसको 'इदंभाव' (परभाव) कहीं भी नहीं होता, वह जीवन्मुक्त कहलाता है। एक ही ब्रह्म से उत्पन्न हुए प्रत्यगात्मा और ब्रह्म—इन दोनों के बीच जो अपनी प्रज्ञा के द्वारा कभी भी भेद नहीं मानता, वह जीवन्मुक्त कहलाता है। जो मनुष्य साधुओं के द्वारा पूजित होने पर अथवा दुर्जनों के द्वारा पीड़ित किए जाने पर भी दोनों में एक समान भाव ही रखता हो, वह जीवन्मुक्त कहलाता है। जिसने ब्रह्मतत्त्व को जान लिया है, उसके लिए यह सृष्टि पहले जैसी नहीं होती। यदि संसार उसे पहले की भाँति ही मालूम होता हो, तो वह ब्रह्मतत्त्व का विज्ञाता नहीं है, अपितु केवल बहिर्मुख है—ऐसा समझना चाहिए।

सुखाद्यनुभवो यावत् तावत् प्रारब्धमिष्यते।
फलोदयः क्रियापूर्वो निष्क्रियो न हि कुत्रचित् ॥49॥
अहं ब्रह्मेति विज्ञानात् कल्पकोटिशतार्जितम्।
सञ्चितं विलयं याति प्रबोधात् स्वप्नकर्मवत् ॥50॥
स्वमसङ्गमुदासीनं परिज्ञाय नभो यथा।
न श्लिष्यते यतिः किञ्चित् कदाचिद्धाविकर्मभिः ॥51॥
न नभो घटयोगेन सुरागन्धेन लिप्यते।
तथाऽऽत्मोपाधियोगेन तद्धर्मैर्नैव लिप्यते ॥52॥

सुखादि का जो अनुभव होता है, वह किसी प्रारब्ध कर्म का ही फल है, ऐसा मानना चाहिए, क्योंकि जो फल का उदय होता है, उसके पहले कोई न कोई कर्म अवश्य ही होता है, बिना कर्म किए तो कोई फल उत्पन्न ही नहीं होता। 'मैं ब्रह्म हूँ'—इस ज्ञान से करोड़ों कल्पों से संचित किया गया कर्म-समूह विलीन हो जाता है। जैसे जागने पर स्वप्न विलीन हो जाता है, वैसे ही ब्रह्मबोध होने पर ऐसा कर्मनाश (संचितकर्मनाश) हो जाता है। अपने आपको असंग और उदासीन जानकर योगी आकाश की तरह भावी कर्मों के साथ कदापि थोड़ा-सा भी लिप्त नहीं होता। आकाश घड़े के संयोग होने पर घड़े में रही हुई मदिरा से थोड़ा भी लिप्त नहीं होता, उसी प्रकार आत्मा भी उपाधि के योग से उपाधि के धर्मवाला नहीं हो जाता। उपाधि के धर्म से लिप्त नहीं होता।

ज्ञानोदयात् पुराऽऽरब्धं कर्म ज्ञानान्न नश्यति।
अदत्त्वा स्वफलं लक्ष्यमुद्दिश्योत्सृष्टबाणवत् ॥53॥
व्याघ्रबुद्ध्या विनिर्मुक्तो बाणः पश्चात्तु गोमतौ।
न तिष्ठति भिनत्त्येव लक्ष्यं वेगेन निर्भरम् ॥54॥
अजरोऽस्म्यमरोऽस्मीति य आत्मानं प्रपद्यते।
तदात्मना तिष्ठतोऽस्य कुतः प्रारब्धकल्पना ॥55॥
प्रारब्धं सिध्यति तदा यदा देहात्मना स्थितिः।
देहात्मभावो नैवेष्टः प्रारब्धं त्यज्यतामतः ॥56॥

ज्ञान के उदय से पहले आरंभ किया हुआ कर्म ज्ञान से नष्ट नहीं किया जा सकता। वह अपने फल को दिये बिना नष्ट नहीं हो सकता। वह जैसे लक्ष्य को उद्दिष्ट करके बाण फेंका गया हो, ऐसा

होता है। 'यह बाघ है' ऐसा मानकर उसे लक्ष्य करके छोड़ा गया बाण बाद में 'यह तो बाघ नहीं, गाय है'—ऐसा समझ में आने पर भी वह छोड़ा गया बाण तो रुकेगा ही नहीं, वह तो वेग से जाकर अपने लक्ष्य को भेदेगा ही। 'मैं अजर हूँ, मैं अमर हूँ'—इस प्रकार जो आत्मा को जानता है और अपने आपको उसी स्वरूप में अवस्थित रखने वाले योगी को प्रारब्ध की क्या कल्पना या विचार हो सकता है ? प्रारब्ध की सिद्धि तो तभी होती है, जब देह को आत्मा मानने की स्थिति होती है। और देह को आत्मा मान लेना तो इष्ट (योग्य) है ही नहीं। इसलिए प्रारब्ध को तो छोड़ ही दो।

प्रारब्धकल्पनाऽप्यस्य देहस्य भ्रान्तिरेव हि ॥57॥
अध्यस्तस्य कुतस्तत्त्वमसत्यस्य कुतो जनिः।
अजातस्य कुतो नाशः प्रारब्धमसतः कुतः ॥58॥
ज्ञानेनाज्ञानकार्यस्य समूलस्य लयो यदि।
तिष्ठत्ययं कथं देह इति शङ्कावतो जडान् ॥59॥
समाधातुं बाह्यदृष्ट्या प्रारब्धं वदति श्रुतिः।
न तु देहादिसत्यत्वबोधनाय विपश्चिताम् ॥60॥

और इस देह में प्रारब्ध की सिद्धिकल्पना भी तो एक भ्रान्ति ही है। अध्यस्त पदार्थ की यथार्थता ही कहाँ है ? और असत्य का जन्म ही कैसे हो सकता है ? और जो जन्मा ही नहीं है उनका नाश भी तो कैसे हो सकता है ? और असत् का प्रारब्ध कैसे हो सकता है ? "यदि ज्ञान से अज्ञान के कार्यों का समूल नाश हो जाता है, तो यह अज्ञानजन्य देह कैसे अस्तित्व रख सकता है ?" इस प्रकार की शंका करने वाले जड़ पुरुषों के समाधान के लिए ही केवल बाह्य दृष्टि से ही श्रुति ने प्रारब्ध की बात कही है। यह बात श्रुति ने देहादि की सत्यता प्रतिपादित करने के लिए नहीं कही है। यह बात ज्ञानियों के लिए नहीं है। ब्रह्म तो एक ही है।

परिपूर्णमनाद्यन्तमप्रमेयमविक्रियम्।
सद्घनं चिद्घनं नित्यमानन्दघनमव्ययम् ॥61॥
प्रत्यगेकरसं पूर्णमनन्तं सर्वतोमुखम्।
अहेयमनुपादेयमनाधेयमनाश्रयम् ॥62॥
निर्गुणं निष्क्रियं सूक्ष्मं निर्विकल्पं निरञ्जनम्।
अनिरूप्यस्वरूपं यन्मनोवाचामगोचरम् ॥63॥
सत्समृद्धं स्वतःसिद्धं शुद्धं बुद्धमनीदृशम्।
एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानाऽस्ति किञ्चन ॥64॥
स्वानुभूत्या स्वयं ज्ञात्वा स्वमात्मानमखण्डितम्।
स सिद्धः सुसुखं तिष्ठन् निर्विकल्पात्मनाऽऽत्मनि ॥65॥

वह (ब्रह्म) परिपूर्ण, अनादि, अनन्त, अप्रमेय, अविकारी और सघन सद्रूप, सघन चिद्रूप, सदा सघन आनन्दरूप, अव्यय, प्रत्यग् (भीतर अनुस्यूत), एकरस, पूर्ण, अनन्त, सर्वतोमुख, अत्याज्य और अग्राह्य भी, किसी का अवलम्बन न करने वाला, किसी का आश्रय न लेने वाला, गुणरहित, क्रियारहित, सूक्ष्म, विकल्परहित, निर्दोष (निष्कलंक), जिसका स्वरूप निरूपित न किया जा सके ऐसा, और जो मन और वाणी का विषय नहीं हो सकता है, ऐसा है। जो सत् है, समृद्ध है, स्वतःसिद्ध है, शुद्ध और बुद्ध है, जो अतुलनीय है, एक अद्वैत ब्रह्म ही है। यहाँ कुछ भी अलग है ही नहीं। ऐसे ब्रह्म को अपनी ही अनुभूति से आप ही अपने आत्मा को अखण्डित जानकर ज्ञानी मनुष्य सिद्ध हो जाता है। तुम ऐसे ही सिद्ध पुरुष बन जाओ और निर्विकल्परूप आत्मा से अपने आत्मा में बहुत ही सुखपूर्वक रहो।

क्व गतं केन वा नीतं कुत्र लीनमिदं जगत्।
अधुनैव मया दृष्टं नास्ति किं महदद्भुतम् ॥66॥
किं हेयं किमुपादेयं किमन्यत् किं विलक्षणम्।
अखण्डानन्दपीयूषपूर्णब्रह्ममहार्णवे ॥67॥
न किञ्चिदत्र पश्यामि न शृणोमि न वेद्म्यहम्।
स्वात्मनैव सदानन्दरूपेणास्मि स्वलक्षणः ॥68॥
असङ्गोऽहमनङ्गोऽहमलिङ्गोऽहमहं हरिः।
प्रशान्तोऽहमनन्तोऽहं परिपूर्णश्चिरन्तनः ॥69॥

यह जगत् कहाँ गया ? कौन इसे ले गया ? यह कहाँ लीन हो गया ? मैं तो अभी उसे देख रहा था, वह चला गया ! यह तो बड़ी विचित्र (अद्भुत) बात है ! इस अखण्ड ब्रह्मरूपी अमृत से भरे हुए महासागर में छोड़नेयोग्य या ग्रहण करने के योग्य हो ही क्या सकता है ? यहाँ पराया है ही क्या ? यहाँ विलक्षण है ही क्या ? मैं तो यहाँ और कुछ देखता ही नहीं हूँ, सुनता ही नहीं हूँ, जानता भी नहीं हूँ, मैं तो सदानन्दरूप आत्मा के द्वारा ही स्वलक्षण बना हुआ हूँ। मैं संगरहित हूँ, अंगरहित हूँ, लिंगरहित हूँ, मैं हरि हूँ, मैं प्रशान्त हूँ, अनन्त हूँ, परिपूर्ण हूँ, और मैं प्राचीन से भी प्राचीन हूँ।

अकर्ताऽहमभोक्ताऽहमविकारोऽहमव्ययः।
शुद्धबोधस्वरूपोऽहं केवलोऽहं सदाशिवः ॥70॥

मैं अकर्ता हूँ, मैं अभोक्ता हूँ, मैं अविकारी हूँ, अव्यय हूँ, शुद्ध हूँ, ज्ञानस्वरूप हूँ, और मैं केवल सदाशिव हूँ।

एतां विद्यामपान्तरतमाय ददौ। अपान्तरतमो ब्रह्मणे ददौ। ब्रह्मा घोराङ्गिरसे ददौ। घोराङ्गिरा रैक्वाय ददौ। रैक्वो रामाय ददौ। रामः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ददावित्येतन्निर्वाणानुशासनं वेदानुशासनं वेदानुशासनमित्युपनिषत् ॥71॥

इत्यध्यात्मोपनिषत्समाप्ता।

सदाशिव ने यह विद्या अपान्तरतम नाम के ब्राह्मण को दी थी। बाद में अपान्तरतम ने ब्रह्मा को दी। ब्रह्मा ने यह विद्या घोर अंगिरस को और घोर अंगिरस ने रैक्व को दी। रैक्व ने राम को दी। राम ने सभी प्राणियों को दी। यह निर्वाण (मोक्ष) प्राप्त करने का अनुशासन (शिक्षण) है। यह वेद का अनुशासन है। और वेद का आदेश है।

इस प्रकार अध्यात्मोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं---पूर्णमेवावशिष्यते। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(76) कुण्डिकोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

सामवेद से सम्बद्ध इस उपनिषत् में प्रारंभ में तो तेरह मंत्रों तक गृहस्थाश्रमी के जीवन पर प्रकाश डाला गया है। और बाद में गृहस्थाश्रम का उत्तरदायित्व पूरा करके संन्यासी की अन्तर्मुखी साधनाओं की बात कही गई है। इसमें ऐसा कहा गया है कि पहले जप-ध्यान आदि के द्वारा अपने में ब्राह्मी चेतना के अवतरण के लिए जो प्रक्रिया है, उसे जान लेना चाहिए। और बाद में उसे सर्वत्र आत्मचेतना के रूप में संव्याप्त हो, ऐसा अनुभव करना चाहिए। इसके बाद तन्मात्राओं के संयम के द्वारा अनाहत नाद के माध्यम से जीवचेतना को ऊँचे उठाने की साधना करनी चाहिए। इस विशिष्ट साधना का यहाँ क्रमपूर्वक वर्णन किया गया है।

शान्तिपाठः

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि—ते मयि सन्तु। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (महोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

ब्रह्मचर्याश्रमे क्षीणे गुरुशुश्रूषणे रतः।
वेदानधीत्यानुज्ञात उच्यते गुरुणाश्रमी ॥1॥
दारमाहृत्य सदृशमग्निमाधाय शक्तितः।
ब्राह्मीमिष्टिं यजेत्तासामहोरात्रेण निर्वपेत् ॥2॥
संविभज्य सुतानर्थे ग्राम्यकामान्विसृज्य च।
संचरन्वनमार्गेण शुचौ देशे परिभ्रमन् ॥3॥
वायुभक्षोऽम्बुभक्षो वा विहितैः कन्दमूलकैः।
स्वशरीरे समाप्याथ पृथिव्यां नाश्रु पातयेत् ॥4॥

जब ब्रह्मचर्याश्रम का समय पूर्ण होता है, तब वेदों को पढ़कर गुरु की सेवा में तल्लीन ऐसे शिष्य को गुरु 'आश्रमी' नाम से कहते हैं। ऐसे आश्रमी को गुरु भावी जीवन की शिक्षा देते हुए कहते हैं कि बुद्धिमान मनुष्य को फिर अपने घर में स्त्री को लाकर अपनी शक्ति के अनुसार अग्नि को ग्रहण करके ब्रह्मयज्ञ में तत्पर रहकर अपना जीवन बिताना चाहिए। इसके बाद अपने धन का अपने पुत्रों में बँटवारा करके ग्राम से सम्बन्धित अपने सभी कार्यों को अपने पुत्रों को सौंपकर तीर्थक्षेत्रादि पवित्र स्थानों में भ्रमण करते हुए वन के लिए प्रस्थान करना चाहिए। संन्यासी को वायु का भक्षण करते हुए या जल भक्षण करते हुए या शास्त्रविहित कन्द-मूल-फलों के द्वारा ही जीवननिर्वाह करते हुए रहना चाहिए। किन्तु सम्पूर्ण संसार को अपने शरीर में ही समाप्त करके इसके लिए पृथ्वी पर आँसू नहीं बहाने चाहिए।

सह तेनैव पुरुषः कथं संन्यस्त उच्यते।
सनामधेयो यस्मिंस्तु कथं संन्यस्त उच्यते ॥5॥

तस्मात्फलविशुद्धाङ्गी संन्यासं संहितात्मनाम्।
अग्निवर्णं विनिष्क्रम्य वानप्रस्थं प्रपद्यते ॥6॥
लोकवद्भार्ययाऽऽसक्तो वनं गच्छति संयतः।
संत्यक्त्वा संसृतिसुखमनुतिष्ठति किं मुधा ॥7॥
किंवा दुःखमनुस्मृत्य भोगांस्त्यजति चोच्छ्रितान्।
गर्भवासभयाद्भीतः शीतोष्णाभ्यां तथैव च ॥8॥

परन्तु पूर्वोक्त आचरण करने से ही संन्यास कैसे हो सकता है (और भी बहुत कुछ करना शेष रहा है)। केवल नाममात्र कह देने से कैसे संन्यास कहा जा सकता है ? (आगे बहुत कुछ करने का होता है)। इसके लिए फल की इच्छा न रखते हुए संन्यास धर्म से मुक्ति प्राप्त करके वर्णाश्रम व्यवस्था और अग्नि का परित्याग करते हुए वानप्रस्थ आश्रम में प्रवेश करना चाहिए। साधारण लोगों की ही तरह भार्या में असक्त (आसक्तिरहित) होकर संयमी बनकर पहले वन में जाना पड़ता है। और बाद में जब संसार के सुख छोड़ ही दिए हैं तब और अनुष्ठानों की क्या आवश्यकता है ? वे मिथ्या ही हैं। अथवा तो गर्भवास से डरा हुआ मनुष्य सर्दी, गर्मी, सुख-दुःख आदि से भयभीत होकर सांसारिक भोगों का त्याग क्यों कर देता है ? (जब कि वह कर्मफल त्याग से विशुद्ध अंग वाला होकर रह जाता है।)

गुह्यं प्रवेष्टुमिच्छामि परं पदमनामयमिति। संन्यस्याग्निमपुनरावर्तनं यन्मृत्युर्जायमावहमिति। अथाध्यात्ममन्त्राञ्जपेत्। दीक्षामुपेयात्काषाय-वासाः। कक्षोपस्थलोमानि वर्जयेत्। ऊर्ध्वबाहुर्विमुक्तमार्गो भवति। अनिकेतश्चरेद्भिक्षाशी। निदिध्यासनं दध्यात्। पवित्रं धारयेज्जन्तु-संरक्षणार्थम्। तदपि श्लोका भवन्ति—
कुण्डिकां चमसं शिक्यं त्रिविष्टपमुपानहौ।
शीतोपघातिनीं कन्थां कौपीनाच्छादनं तथा ॥9॥
पवित्रं स्नानशाटीं च उत्तरासङ्गमेव च।
अतोऽतिरिक्तं यत्किञ्चित्सर्वं तद्वर्जयेद्यतिः ॥10॥

संन्यासी चाहता है कि 'मैं गुह्य स्थान में प्रविष्ट होऊँ, मैं अनामय परम पद को प्राप्त होऊँ'। मैं अग्नि का त्याग करके अपुनरावर्तन (मोक्ष) को चाहता हूँ, मैं मृत्यु पर विजय करूँगा।' ऐसी इच्छा करते हुए उसे अध्यात्म मन्त्रों का जाप करना चाहिए। बाद में काषाय (भगवे) वस्त्रों को धारण करके दीक्षा लेनी चाहिए। कोंख और उपस्थ के बालों को छोड़कर अन्य सभी बालों को दूर करना (क्षौरकर्म करना) चाहिए। अपने दोनों हाथों को ऊँचा करके वह बाद में अपनी इच्छानुसार भ्रमण करता है। अनिकेत रहकर भिक्षा का अन्न खाते हुए भ्रमण करता रहता है। उसे निदिध्यासन करते रहना चाहिए। जन्तुओं के रक्षण के लिए उसे पवित्री (ज्ञान) धारण करते रहना चाहिए। यहाँ पर ये श्लोक कहा है कि—'कमण्डलु, चमस, छींका, त्रिविष्टप, जूते, शीत दूर करने के लिए गुदड़ी, कौपीन, धोती और अंगोछा अपने पास रखना चाहिए। इन वस्तुओं के अतिरिक्त अन्य सभी वस्तुओं का संन्यासी को त्याग कर देना चाहिए।'

नदीपुलिनशायी स्याद्देवागारेषु बाह्यतः।
नात्यर्थं सुखदुःखाभ्यां शरीरमुपतापयेत् ॥11॥

स्नानं पानं तथा शौचमद्भिः पूताभिराचरेत् ।
स्तूयमानो न तुष्येत निन्दितो न शपेत्परान् ॥12॥
भिक्षादिवैदलं पात्रं स्नानद्रव्यमवारितम् ।
एवं वृत्तिमुपासीनो यतेन्द्रियो जपेत्सदा॥13॥

उस संन्यासी को नदी के तट पर या तो किसी देवालय के बाहर के भाग में सोना चाहिए। अति सुख अथवा तो अति दुःख से शरीर को उत्तापित नहीं करना चाहिए। स्नान, पान और शौच, शुद्ध पानी से करना चाहिए। किसी द्वारा स्तुति की जाने पर संतोष (प्रसन्नता) और निन्दा करने पर दूसरों को शाप नहीं देना चाहिए। भिक्षादि के लिए पात्र तथा स्नान के लिए जल जहाँ कहीं से भी मिले, प्राप्त कर लेना चाहिए। इस तरह का आचरण स्वीकार करके उसे उदासीन और संयतेन्द्रिय रहकर सदैव जप करते रहना चाहिए।

विश्वाय मनुसंयोगं मनसा भावयेत्सुधीः। आकाशाद्वायुर्वायोर्ज्योति-
र्ज्योतिष आपोऽद्भ्यः पृथिवी। एतेषां भूतानां ब्रह्म प्रपद्ये। अजरम-
मरमक्षरमव्ययं प्रपद्ये।
मय्यखण्डसुखाम्भोधौ बहुधा विश्ववीचयः ।
उत्पद्यन्ते विलीयन्ते मायामारुतविभ्रमात् ॥14॥

उस बड़े बुद्धिशाली संन्यासी को मन में ऐसी भावना करनी चाहिए कि यह विश्वरूप ब्रह्म और मनु—प्रणवमंत्र—दोनों एक ही हैं। आकाश से वायु, वायु से तेज, तेज से जल, जल से पृथ्वी—इन सब भूतों में जो अविनश्वर ब्रह्मतत्त्व है, सर्वत्र व्याप्त है, ऐसे उस ब्रह्मतत्त्व को मैं प्राप्त हुआ हूँ। अजर, अमर, अक्षर, अव्यय को मैं प्राप्त हुआ हूँ। मैं अखण्ड सुख का समुद्र हूँ। मायारूपी पवन से मुझमें बहुत-सी लहरें उठती रहती हैं और विलीन भी होती रहती हैं।

न मे देहेन सम्बन्धो मेघेनेव विहायसः ।
अतः कुतो मे तद्धर्मा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ॥15॥
आकाशवत्कल्पविदूरगोऽहमादित्यवद्भास्यविलक्षणोऽहम् ।
अहार्यवन्नित्यविनिश्चलोऽहमम्भोधिवत्पारविवर्जितोऽहम् ॥16॥
नारायणोऽहं नरकान्तकोऽहं पुरान्तकोऽहं पुरुषोऽहमीशः ।
अखण्डबोधोऽहमशेषसाक्षी निरीश्वरोऽहं निरहं च निर्ममः ॥17॥

जिस प्रकार से आकाश का बादलों से कोई सम्बन्ध नहीं है, उसी प्रकार मेरा भी देह के साथ कोई सम्बन्ध नहीं है। इसलिए जाग्रत् स्वप्न और सुषुप्ति में भी देह के धर्म मुझमें कैसे आ सकते हैं ? मैं तो आकाश की तरह कल्पनाओं से (या विभाजनादि से) बहुत ही परे हूँ। मैं सूर्य ही तरह अन्य भास्य पदार्थों से विलक्षण ही हूँ, क्योंकि मैं भास्य नहीं, भासक हूँ। मैं पर्वत की तरह निश्चल और स्थिर रहता हूँ और सागर की भाँति मैं पारविहीन (अनन्त) हूँ। मैं नारायण हूँ, नरकासुर का नाशक हूँ, त्रिपुरासुर का काल हूँ, मैं पुरुष हूँ, मैं ईश्वर हूँ, मैं अखण्ड ज्ञानस्वरूप हूँ, मैं सर्वसाक्षी हूँ, मेरा कोई ईश्वर (स्वामी) नहीं है, मैं अहंकाररहित हूँ, मैं ममत्वरहित हूँ।

तदभ्यासेन प्राणापानौ संयम्य तत्र श्लोका भवन्ति—
वृषणापानयोर्मध्ये पाणी आस्थाय संश्रयेत् ।
सन्दश्य शनकैर्जिह्वां यवमात्रे विनिर्गताम् ॥18॥

माषमात्रां तथा दृष्टिं श्रोत्रे स्थाप्य तथा भुवि ।
श्रवणे नासिके गन्धा यतः स्वं न च संश्रयेत् ॥19॥
अथ शैवपदं यत्र तद्ब्रह्म ब्रह्म तत्परम् ।
तदभ्यासेन लभ्येत पूर्वजन्मार्जितात्मनाम् ॥20॥
सम्भूतैर्वायुसंश्रावैर्हृदयं तप उच्यते ।
ऊर्ध्वं प्रपद्यते देहाद्भित्त्वा मूर्धानमव्ययम् ॥21॥

अब प्राण और अपान को संयम में रखकर उसके अभ्यास के द्वारा जो होता है, इसके बारे में ये श्लोक कहे जा रहे हैं—वृषण और गुदा के बीच में दोनों हाथ रखें और दाँतों से जीभ को धीरे-धीरे दबाते हुए उसे एक यवमात्र के बराबर बाहर निकालें। तथा दृष्टि को उड़द के दाने के बराबर लक्ष्यानुसन्धान करके पृथ्वी पर, श्रोत्राकाश में और धरती पर (दो पैरों पर) संस्थापित करें, जिससे कि श्रवण में शब्द तथा नासिका में गन्ध स्थापित न हो सके। (तात्पर्य यह है कि इस योगाभ्यास से इन्द्रियों और विषयों का सम्पर्क टूट जाता है, और प्राण-अपान का ऐक्य हो जाता है, तब कुण्डलिनी सुषुम्ना को भेद कर सहस्रार में जाकर लीन हो जाती है।) और तब जो वहाँ शैवपद है, उसमें प्राणादि सब कुछ विलीन हो जाते हैं। वह ब्रह्म है, परब्रह्म है। यह ब्रह्म पूर्व जन्मों में किए हुए कर्मफल वाले मनुष्यों को योग के अभ्यास से प्राप्त हो जाता है। वायु के नाद का जो भीतर में प्रकटीकरण होता है, वही हृदय का तप कहलाता है। वह शरीर को भेदकर ऊपर की ओर जाता हुआ मूर्धा को भेदकर उसके परे अव्यय ब्रह्म को प्राप्त कर लेता है।

स्वदेहस्य तु मूर्धानं ये प्राप्य परमां गतिम् ।
भूयस्ते न निवर्तन्ते परावरविदो जनाः ॥22॥
न साक्षिणं साक्ष्यधर्माः संस्पृशन्ति विलक्षणम् ।
अविकारमुदासीनं गृहधर्माः प्रदीपवत् ॥23॥
जले वापि स्थले वापि लुठत्वेष जडात्मकः ।
नाहं विलिप्ये तद्धर्मैर्घटधर्मैर्नभो यथा ॥24॥
निष्क्रियोऽस्म्यविकारोऽस्मि निष्कलोऽस्मि निराकृतिः ।
निर्विकल्पोऽस्मि नित्योऽस्मि निरालम्बोऽस्मि निर्द्वयः ॥25॥
सर्वात्मकोऽहं सर्वोऽहं सर्वातीतोऽहमद्वयः ।
केवलाखण्डबोधोऽहं स्वानन्दोऽहं निरन्तरः ॥26॥

अपने इस देह में रहते हुए जो लोग मूर्धा को भेदकर परमगति को प्राप्त कर लेते हैं, वे फिर कभी इस संसार में पुनः नहीं लौटते, उन्होंने परात्पर तत्त्व को जान लिया होता है। साक्ष्य के धर्म, साक्ष्य से विलक्षण साक्षी को स्पर्श नहीं कर सकते। साक्षी तो घर के दीपक की तरह ही अविकारी और उदासीन ही होता है, घर के दीपक को घर के धर्म स्पर्श नहीं करते। यह जड़रूप शरीर चाहे जल में या स्थल में लोटा करे, पर जैसे घट के धर्मों से आकाश लिप्त नहीं होता, वैसे ही मैं भी इनके धर्मों से विलिप्त नहीं होता। मैं तो निष्क्रिय हूँ, अविकारी हूँ, अंशरहित हूँ, निराकार हूँ, भेदरहित हूँ, नित्य हूँ, आलम्बनरहित हूँ, द्वैतरहित हूँ, मैं सर्वात्मक हूँ, मैं सर्वमय हूँ, सबसे परे हूँ, अद्वैत हूँ, मैं केवल—एकमात्र हूँ, मैं अखण्ड ज्ञानस्वरूप हूँ, मैं आत्माराम हूँ, आत्मानन्द हूँ, मैं सर्वत्र समरस (सघन) हूँ।

स्वमेव सर्वतः पश्यन्मन्यमानः स्वमद्वयम् ।
स्वानन्दमनुभुञ्जानो निर्विकल्पो भवाम्यहम् ॥26॥
गच्छंस्तिष्ठन्नुपविशञ्छयानो वाऽन्यथाऽपि वा ।
यथेच्छया वसेद्विद्वानात्मारामः सदा मुनिरित्युपनिषत् ॥27॥

इति कुण्डिकोपनिषत्समाप्ता ।

मैं हमेशा अपने आपको ही देखा करता हूँ। और अपने आपको अद्वैत ही मानता हूँ। अपने आप में ही आनन्द को भोगता हुआ मैं विकल्परहित हो जाता हूँ। जाते हुए, खड़े रहते हुए, बैठते और सोते हुए भी या और कोई कार्य करते हुए भी ऐसा विचार करने वाला विद्वान् योगी (संन्यासी) अपनी इच्छा के अनुसार जहाँ कहीं भी रहता है वह आत्मा में ही रमण करता रहता है।

इस प्रकार कुण्डिकोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि---ते मयि सन्तु । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(77) सावित्र्युपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

सामवेद से सम्बद्ध यह उपनिषत् बहुत ही छोटी है। इसमें सविता-सावित्री के विविध रूपों की परिकल्पना और फिर उनमें एकत्व होने की बात कही गई है। प्रथम सविता-सावित्री का युगल और उनके बीच कार्य-कारण सम्बन्ध बताया गया है। और आगे सावित्री के तीन पद, सावित्रीविद्या के प्रतिफल, तज्जन्य मृत्युविजय, बला-अतिबला मंत्रों का निरूपण और अन्त में इस उपनिषत् की महिमा की गई है।

शान्तिपाठः

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि---ते मयि सन्तु । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (महोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

कः सविता का सावित्री ? अग्निरेव सविता पृथिवी सावित्री स यत्राग्निस्तत् पृथिवी यत्र वा पृथिवी तत्राग्निस्ते द्वे योनिस्तदेकं मिथुनम् ॥1॥
कः सविता का सावित्री ? वरुण एव सविताऽऽपः सावित्री स यत्र वरुणस्तदापो यत्र वा आपस्तद्वरुणस्ते द्वे योनिस्तदेकं मिथुनम् ॥2॥
कः सविता का सावित्री ? वायुरेव सविताऽऽकाशः सावित्री स यत्र वायुस्तदाकाशो यत्र वा आकाशस्तद्वायुस्ते द्वे योनिस्तदेकं मिथुनम् ॥3॥
कः सविता का सावित्री ? यज्ञ एव सविता छन्दांसि सावित्री स यत्र यज्ञस्तच्छन्दांसि यत्र वा छन्दांसि स यज्ञस्ते द्वे योनिस्तदेकं मिथुनम् ॥4॥
कः सविता का सावित्री ? स्तनयित्नुरेव सविता विद्युत् सावित्री स यत्र स्तनयित्नुस्तद्विद्युत् यत्र वा विद्युत्तत्स्तनयित्नुस्ते द्वे योनिस्तदेकं मिथुनम् ॥5॥
कः सविता का सावित्री ? आदित्य एव सविता द्यौः सावित्री स यत्रादित्यस्तद्द्यौर्यत्र वा द्यौस्तदादित्यस्ते द्वे योनिस्तदेकं मिथुनम् ॥6॥
कः सविता का सावित्री ? चन्द्र एव सविता नक्षत्राणि सावित्री स यत्र चन्द्रस्तन्नक्षत्राणि यत्र वा नक्षत्राणि स चन्द्रमास्ते द्वे योनिस्तदेकं मिथुनम् ॥7॥
कः सविता का सावित्री ? मन एव सविता वाक् सावित्री स यत्र वा मनस्तद्वाक् यत्र वा वाक् तन्मनस्ते द्वे योनिस्तदेकं मिथुनम् ॥8॥

कः सविता का सावित्री ? पुरुष एव सविता स्त्री सावित्री स यत्र पुरुषस्तत् स्त्री यत्र वा स्त्री तत् पुरुषस्ते द्वे योनिस्तदेकं मिथुनम् ॥9॥

सविता कौन है और सावित्री कौन है ? अग्नि ही सविता है, पृथ्वी ही सावित्री है। ये अग्निदेव जहाँ पर स्थित हैं, पृथ्वी भी वहाँ पर स्थित है और जहाँ पृथ्वी है, वहीं अग्नि भी है, ये दोनों विश्व की योनि (उत्पत्ति) स्थल हैं। इन दोनों का एक युग्म है। सविता और सावित्री कौन है ? वरुण सविता और जल सावित्री है। जहाँ वरुण होते हैं, वहाँ जल होता है और जहाँ जल होता है वहाँ वरुण होते हैं, ये दोनों भी विश्व का उत्पत्ति-स्थान है। इन दोनों का युग्म है। सविता और सावित्री कौन हैं ? वायु सविता है और आकाश सावित्री है, जहाँ वायु होता है वहाँ आकाश होता है और जहाँ आकाश होता है, वहाँ वायु होता है, ये दोनों जगत् के उत्पत्ति-स्थान हैं, दोनों का एक युग्म है। सविता और सावित्री कौन-कौन है ? यज्ञ सविता है और छन्द सावित्री है, जहाँ यज्ञ होता है वहाँ छन्द होते हैं और जहाँ छन्द होते हैं और वहाँ यज्ञ होते हैं, ये दोनों जगत् की योनि (उत्पत्तिस्थान) हैं, दोनों का एक युग्म होता है। सविता कौन है ? सावित्री कौन है ? गर्जनशील मेघ ही सविता है और विद्युत् सावित्री है। जहाँ गरजते मेघ होते हैं वहाँ बिजली होती है और जहाँ बिजली होती है, वहाँ गरजते बादल होते हैं, दोनों विश्व की योनि (उत्पत्तिस्थान) हैं, दोनों का एक युग्म होता है। सविता कौन है ? सावित्री कौन है ? आदित्य ही सविता है और द्युलोक ही सावित्री है। जहाँ आदित्य होता है, वहाँ द्युलोक भी होता है और जहाँ द्युलोक होता है, वहाँ आदित्य भी रहता है, ये दोनों ही इस विश्व की योनि हैं, दोनों का एक युग्म होता है। सविता कौन है ? सावित्री कौन है ? चन्द्र ही सविता है, नक्षत्र ही सावित्री हैं। जहाँ चन्द्र होता है वहाँ नक्षत्र रहते हैं और जहाँ नक्षत्र रहते हैं, वहाँ चन्द्र रहता है, ये दोनों विश्व की योनि हैं, इन दोनों एक युग्म होता है। सविता कौन है ? सावित्री कौन है ? मन ही सविता है और वाक् ही सावित्री है। जहाँ मन होता है वहाँ वाक् होती है और जहाँ वाक् होती है वहाँ मन रहता है, ये दोनों विश्व की योनि होते हैं, दोनों का एक युग्म होता है। सविता कौन है ? सावित्री कौन है ? पुरुष ही सविता है और स्त्री ही सावित्री है। जहाँ पर पुरुष होता है, वहाँ पर स्त्री होती है और जहाँ पर स्त्री होती है, वहाँ पर पुरुष होता है, ये दोनों जगत् की योनि है, इन दोनों का भी एक युग्म होता है।

तस्या एव प्रथमः पादो भूस्तत्सवितुर्वरेण्यमित्यग्निर्वै वरेण्यमापो वरेण्यं चन्द्रमा वरेण्यम् ॥10॥
तस्या एव द्वितीयः पादो भर्गमयोऽपो भुवो भर्गो देवस्य धीमहित्यग्निर्वै भर्ग आदित्यो वै भर्गश्चन्द्रमा वै भर्गः ॥11॥
तस्या एव तृतीयः पादः स्वर्धियो यो नः प्रचोदयादिति स्त्री चैव पुरुषश्च प्रजनयतः ॥12॥
यो वा एतां सावित्रीमेवं वेद स पुनर्मृत्युं जयति ॥13॥

इस महाशक्ति सावित्री का प्रथमपाद 'भूः' = अर्थात् 'तत्सवितुर्वरेण्यम्' है। अग्नि वरणीय है, जल वरणीय है, चन्द्रमा वरणीय है (वरण करने योग्य है)। सावित्री का दूसरा पाद तेजोमय जल 'भुवः' है = अर्थात् 'भर्गो देवस्य धीमहि' है। अग्नि ही वह भर्ग (तेज) है, आदित्य ही वह भर्ग (तेज) है। उस सावित्री महाशक्ति का तीसरा पाद 'स्वः' = अर्थात् 'धियो यो नः प्रयोदयात्' है। स्त्री और पुरुष धर्मानुसार प्रजोत्पादन करते हैं। जो मनुष्य सावित्री को इस प्रकार जानता है, वह फिर से मृत्यु को प्राप्त नहीं करता। वह मृत्युंजय है।

बलातिबलयोर्विराट् पुरुष ऋषिः। गायत्री छन्दः। गायत्री देवता। अकारोकारमकारा बीजाद्याः। क्षुधाऽऽदिनिरसने विनियोगः। क्लीमित्यादि षडङ्गं न्यासः। ध्यानम्—
अमृतकरतलाग्रौ सर्वसंजीवनाढ्या-
वघहरणसुदक्षौ वेदसारे मयूखे।
प्रणवमयविकारौ भास्कराकारदेहौ
सततमनुभवेऽहं तौ बलातिबलान्तौ ॥
ॐ ह्रीं बले महादेवि ह्रीं महाबले क्लीं चतुर्विधपुरुषार्थसिद्धिप्रदे तत्सवितुर्वरदात्मिके ह्रीं वरेण्यं भर्गो देवस्य वरदात्मिके अतिबले सर्वदयामूर्ते बले सर्वक्षुच्छ्रमोपनाशिनी धीमहि धियो यो नर्जाते प्रचुर्या या प्रचोदयात्मिके प्रणवशिरस्कात्मिके हुं फट् स्वाहा ॥14॥
एवं विद्वान् कृतकृत्यो भवति सावित्र्या एव सलोकतां नयतीत्युपनिषत् ॥15॥

इति सावित्र्याख्योपनित्समाप्ता।

बला और अतिबला—दोनों विद्याओं के ऋषि विराट् पुरुष हैं, गायत्री छन्द है, गायत्री देवता हैं। अकार, उकार और मकार क्रमशः बीज, शक्ति और कीलक है। क्षुधा आदि के निरसन में इसका विनियोग होता है। क्लीं इत्यादि व्याहृतियों से इसमें षडंगन्यास किया जाता है। ध्यानमंत्र इस प्रकार है—जो अमृत के द्वारा भीगे हो गए हैं, जो सभी तरह की संजीवनी शक्तियों से ओतप्रोत हुए हैं, जो पापों को दूर करने के लिए पूर्णतया समर्थ हैं, जो वेदों के सारस्वरूप, रश्मिमयात्मक हैं, जो प्रणवमय परिणाम से युक्त हैं, जिनका आकार (तेज) सूर्य के समान है। उन बला और अतिबला विद्या के अधिष्ठानरूप—अधिष्ठाता देवरूपों को मैं सतत अनुभव करता हूँ। बला और अतिबला विद्या का मंत्र इस प्रकार है—'ॐ ह्रीं बले महादेवि ह्रीं महाबले' आदि पूरा रहस्य मंत्र (ॐ ह्रीं बले से लेकर फट् स्वाहा तक) ऊपर मूल में दिया गया है। इस प्रकार इस सावित्री विद्या को जानने वाला पुरुष कृतकृत्य हो जाता है। वह सावित्रीलोक को प्राप्त हो जाता है।

इस प्रकार सावित्र्युपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि...ते मयि सन्तु। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(78) आत्मोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यह उपनिषत् अथर्ववेदीय परंपरा की है। इसमें आत्मतत्त्व के भिन्न-भिन्न स्वरूपों की (आत्मा-अन्तरात्मा-परमात्मा की) चर्चा की है। शरीर और इन्द्रियों में सक्रिय चैतन्य को आत्मा कहा जाता है। प्रकृति के विविध घटकों में अनुस्यूत चैतन्य को अन्तरात्मा कहा जाता है और इन सभी से परे रहने वाले चैतन्य को परमात्मा कहा जाता है। उसी परात्पर चैतन्य को ही ब्रह्म कहा गया है। जैसे सूर्य राहुग्रस्त दीखता है पर वास्तव में वह ग्रस्त नहीं होता, वैसे ही ब्रह्म मायाग्रस्त केवल दीखता है, वास्तव में ग्रस्त है नहीं। उपनिषद् में इस प्रकार सूर्यग्रहण का उदाहरण देकर पारमार्थिकता स्पष्ट कर दी है। रज्जुसर्प और साँप की केंचुली के उदाहरण से भी आत्मा की वास्तविक नित्यमुक्तता को समझाया गया है। अन्वर्थक विशेषणों और उपमाओं से अच्छा स्पष्टीकरण किया गया है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः...देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (शाण्डिल्योपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

अथाङ्गिरास्त्रिविधः पुरुषोऽजायतात्माऽन्तरात्मा परमात्मा चेति ॥1-1॥
त्वक् चर्ममांसरोमाङ्गुष्ठाङ्गुल्यः पृष्ठवंशनखगुल्फोदरनाभिमेढ्रकट्यूरुक-पोलश्रोत्रभ्रूललाटबाहुपार्श्वशिरोऽक्षीणि भवन्ति जायते म्रियत इत्येष बाह्यात्मा ॥1-2॥

अंग, अंगी तथा अंगज्ञ रूप से यह पुरुष (परमात्मा) तीन रूपों में प्रकट हुआ—आत्मा, अन्तरात्मा और परमात्मा। उनमें जो त्वक् (त्वचा), चर्म, मांस, रोंगटे, अँगूठा, अँगुलियाँ, पीठ, नख, टखनों, उदर, नाभि, जननेन्द्रिय, कटि, जाँघ, कपोल, कान, भौंह, मस्तक, भुजाओं, पार्श्वभाग, सिर, आँखों आदि के (स्थूल शरीर के) माध्यम से जन्म और मरण के चक्कर में घूमा करता है वह बाह्यचेतन 'आत्मा' कहलाता है। (और—)

अथान्तरात्मा नाम पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशेच्छाद्वेषसुखदुःखकाममोह-विकल्पनादिभिः स्मृतिलिङ्गोदात्तानुदात्तह्रस्वदीर्घप्लुतस्खलितगर्जित-स्फुटितमुदितनृत्तगीतवादित्रप्रलयविजृम्भितादिभिः श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुषः पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणीति श्रवणघ्राणाकर्षणकर्मविशेषणं करोत्येषोऽन्तरात्मा ॥1-3॥

सभी दृश्य पदार्थों में अदृश्य रूप में अनुस्यूत जो 'अन्तरात्मा' वह है कि—पृथ्वी, जल, तेज, वायु, आकाश, इच्छा, द्वेष, सुख, दुःख, मोह, विकल्पन आदि गुणों के माध्यम से तथा स्मृति, लिंग, उदात्त, अनुदात्त, ह्रस्व, दीर्घ, प्लुत अदि स्वरों के भेद के माध्यम से, तथा स्खलित, गर्जित, स्फुटित,

मुदित, नृत्य, गीत, वादित्र, प्रलय, विजृम्भित आदि के द्वारा सुनने वाला, सूँघने वाला, रस लेने वाला, मानने वाला, जानने वाला, करने वाला विज्ञानात्मा पुरुष होता है। जो पुराण, न्याय, मीमांसा आदि शास्त्रों और धर्मशास्त्रों का ज्ञाता होता है। वह श्रवण, घ्राण (सूँघना), आकर्षण आदि को पूर्ण करता है यही अन्तरात्मा कहा जाता है।

अथ परमात्मा नाम यथाक्षर उपासनीयः। स च प्राणायामप्रत्याहार-धारणाध्यानसमाधियोगानुमानाध्यात्मचिन्तकं वटकणिका वा श्यामा-कतण्डुलो वा बालाग्रशतसहस्रविकल्पनाभिः स लभ्यते नोपलभ्यते न जायते न म्रियते न शुष्यति न क्लिद्यते न दह्यति न कम्पते न भिद्यते न च्छिद्यते निर्गुणः साक्षीभूतः शुद्धो निरवयवात्मा केवलः सूक्ष्मो निर्ममो निरञ्जनो निर्विकारः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवर्जितो निर्विकल्पो निरा-काङ्क्षः सर्वव्यापी सोऽचिन्त्यो निर्वर्ण्यश्च पुनात्यशुद्धान्यपूतानि। निष्क्रियस्तस्य संसारो नास्ति ॥1-4॥

अब जो परमात्मा है, वह अक्षररूप में (अविनाशी रूप में, अथवा ॐकार के रूप में) आराध्य होता है। यह परमात्मा प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान, समाधि, योग, अनुमान, आत्मचिन्तन, आदि के द्वारा प्राप्त किया भी जाता है और नहीं भी किया जाता है। क्योंकि वह सूक्ष्मति सूक्ष्म है जैसे वट का बीज हो, जैसे श्यामक ताण्डुल (साँवा चावल) हो, जैसे सूक्ष्म बाल की नोक के सैंकड़ों-सहस्रों टुकड़ों से भी कुछ सूक्ष्म हो, ऐसा यह परमात्मा लभ्य भी है और अलभ्य भी है। यह परमात्मा न जन्मता है, न मरता है, न सूख जाता है, न भीगा होता है, न जलता है, न काँपता है, न भेदा जाता है, न छेदा जाता है, वह निर्गुण है, वह केवल साक्षी है, शुद्ध है, अवयवरहित है, केवल एक आत्मा है। वह सूक्ष्म, ममत्वरहित, निरंजन, निर्विकार, शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्ध से हीन, विकल्परहित, आकांक्षारहित, सर्वव्यापक, अचिन्त्य और अवर्णनीय है। ऐसा वह परमात्मा वह अशुद्धों को शुद्ध और अपवित्रों को पवित्र बना देता है। वह निष्क्रिय है। उसका कोई संसार नहीं है।

आत्मसंज्ञः शिवः शुद्ध एक एवाद्वयः सदा।
ब्रह्मरूपतया ब्रह्म केवलं प्रतिभासते ॥1॥
जगद्रूपतयाप्येतद्ब्रह्मैव प्रतिभासते।
विद्याऽविद्यादिभेदेन भावाऽभावादिभेदतः ॥2॥
गुरुशिष्यादिभेदेन ब्रह्मैव प्रतिभासते।
ब्रह्मैव केवलं शुद्धं विद्यते तत्त्वदर्शने ॥3॥
न च विद्या न चाविद्या न जगच्च न चापरम्।
सत्यत्वेन जगद्भानं संसारस्य प्रवर्तकम् ॥4॥

आत्मनामधारी, शिवरूप, शुद्ध एकमात्र, सर्वदा अद्वैत, ब्रह्मरूप से केवल ब्रह्म ही अवभासित हो रहा है। जगत् के रूप में भी पारमार्थिक रूप में ब्रह्म ही प्रतिभासित हो रहा है। विद्या-अविद्या तथा भाव और अभाव आदि रूप में भी वास्तव में ब्रह्म ही प्रतिभासित हो रहा है। गुरु-शिष्य आदि के भेद में भी ब्रह्म ही प्रतिभासित हो रहा है। तात्त्विक (पारमार्थिक) दृष्टिकोण से तो केवल एक ब्रह्म ही है, केवल वही शुद्ध तत्व है। कोई विद्या नहीं है, कोई अविद्या भी नहीं है और भी कोई वस्तु सत्य है ही नहीं। यह जगत् भी सत्य नहीं है फिर भी इस जगत् में जो सत्यत्व का भान होता है, वही तो इस संसार का प्रवर्तक हेतु (कारण) है। (मिथ्या में सत्य का भान ही जगत् का प्रवर्तक तत्त्व है।)

असत्यत्वेन भानं तु संसारस्य निवर्तकम् ।
घटोऽयमिति विज्ञातुं नियमः कोन्वपेक्षते ॥5॥
विना प्रमाणसुष्ठुत्वं यस्मिन्सति पदार्थधीः ।
अयमात्मा नित्यसिद्धः प्रमाणे सति भासते ॥6॥
न देशं नापि कालं वा न शुद्धिं वाप्यपेक्षते ।
देवदत्तोऽहमित्येतद्विज्ञानं निरपेक्षकम् ॥7॥
तद्वद्ब्रह्मविदोऽप्यस्य ब्रह्माहमिति वेदनम् ।
भानुनेव जगत्सर्वं भास्यते यस्य तेजसा ॥8॥

'संसार असत् है'—ऐसा भान होना ही संसार का निवर्तक है। 'यह घड़ा है'—ऐसे प्रत्यक्ष और स्पष्ट भान में भला अन्य प्रमाण की अपेक्षा कौन करेगा ? किसी और अच्छे प्रमाण के बिना भी जिसके होने में पदार्थ की बुद्धि उत्पन्न हो ही जाती है और प्रमाण होने पर भी यह आत्मा नित्यसिद्ध है—ऐसा प्रकाश तो होता ही है। (प्रमाण होने या न होने से आत्मसिद्धि का कोई सम्बन्ध नहीं है।) यह आत्मसिद्धि किसी देश, काल या किसी शुद्धि की अपेक्षा नहीं करता। "मैं देवदत्त हूँ"—यह ज्ञान तो निरपेक्ष ही है। इसी प्रकार इस तत्त्व का भी "मैं ब्रह्म हूँ"—यह ब्रह्मज्ञानी का ज्ञान होता है। जैसे सूर्य से सकल जगत् तेज से भासित होता है, वैसे ब्रह्म से सब प्रकाशित है।

अनात्मकमसत्तुच्छं किं नु तस्यावभासकम् ।
वेदशास्त्रपुराणानि भूतानि सकलान्यपि ॥9॥
येनार्थवन्ति तं किं नु विज्ञातारं प्रकाशयेत् ।
क्षुधां देहव्यथां त्यक्त्वा बालः क्रीडति वस्तुनि ॥10॥
तथैव विद्वान् रमते निर्ममो निरहं सुखी ।
कामान्निष्कामरूपी संचरत्येकचरो मुनिः ॥11॥
स्वात्मनैव सदा तुष्टः स्वयं सर्वात्मना स्थितः ।
निर्धनोऽपि सदा तुष्टोऽप्यसहायो महाबलः ॥12॥

ब्रह्मसिद्धि के लिए कोई भी लौकिक प्रमाण तो अनात्मक, असत् और तुच्छ है। वह भला कैसे ब्रह्म का अवभासक हो सकता है ? सकल वेद, शास्त्र, पुराण तथा सभी प्राणी भी जिस तत्त्व से अर्थयुक्त (सार्थक) होते हैं ऐसे विज्ञाता (जानने वाले) को भला कैसे प्रकाशित कर सकता है ? जिस प्रकार कोई बालक अपनी भूख और शरीर की पीड़ा को भूलकर खिलौने के साथ खेलता रहता है, उसी प्रकार ममत्वरहित, अहंकाररहित तथा सुखी होकर विद्वान् (ब्रह्मज्ञानी) मुनि कामनाओं को भूलकर निष्कामरूपी और अकेला ही विचरण करता रहता है। वह अपने आत्मा में ही परितुष्ट होकर, सभी के आत्मा में स्वयं अवस्थित रहकर, निर्धन होते हुए भी संतोषी रहकर तथा निःसहाय होकर भी बलवान बनकर रहता है।

नित्यतृप्तोऽभ्यभुञ्जानोऽप्यसमः समदर्शनः ।
कुर्वन्नपि न कुर्वाणश्चाभोक्ता फलभोग्यपि ॥13॥
शरीर्यप्यशरीर्येष परिच्छिन्नोऽपि सर्वगः ।
अशरीरं सदा सन्तमिदं ब्रह्मविदं क्वचित् ॥14॥
प्रियाप्रिये न स्पृशतस्तथैव च शुभाशुभे ।
तमसा ग्रस्तवद्भानादग्रस्तोऽपि रविर्जनैः ॥15॥

ग्रस्त इत्युच्यते भ्रान्त्या ह्यज्ञात्वा वस्तुलक्षणम् ।
तद्वद्देहादिबन्धेभ्यो विमुक्तं ब्रह्मवित्तमम् ॥16॥

वह कुछ न खाते हुए भी नित्य तृप्त ही रहता है, वह सबसे विलक्षण होते हुए भी सबमें समान दृष्टि रखने वाला होता है। सब कुछ करते हुए भी वह कुछ भी नहीं करता, वह कर्मफलों को भोगते हुए भी स्वयं अभोक्ता ही रहता है। शरीरधारी होने पर भी वह अशरीरी ही है, वह सीमित दिखाई पड़ने पर भी असीम (सर्वव्यापक) है। इस प्रकार के शरीररहित इस ब्रह्मवादी को यह सब कहीं प्रिय और अप्रिय का स्पर्श या शुभ-अशुभ का स्पर्श नहीं होता। जैसे सूर्य अन्धकार से ग्रस्त न होने पर भी लोगों के द्वारा ग्रस्त रूप में देखा जाता है, भ्रान्ति से यह ग्रस्त है ऐसा सही वस्तु का लक्षण न जानने से भ्रम के द्वारा कहा जाता है, वैसे ही देहादि बन्धनों से विमुक्त श्रेष्ठ ब्रह्मज्ञानी के बारे में भी लोग कहा करते हैं।

पश्यन्ति देहिवन्मूढाः शरीराभासदर्शनात् ।
अहिनिर्ल्वयनीवायं मुक्तदेहस्तु तिष्ठति ॥17॥
इतस्ततश्चाल्यमानो यत्किञ्चित्प्राणवायुना ।
स्रोतसा नीयते दारु यथा निम्नोन्नतस्थलम् ॥18॥
दैवेन नीयते देहो तथा कालोपभुक्तिषु ।
लक्ष्यालक्ष्यगतिं त्यक्त्वा यस्तिष्ठेत्केवलात्मना ॥19॥
शिव एव स्वयं साक्षादयं ब्रह्मविदुत्तमः ।
जीवन्नेव सदा मुक्तः कृतार्थो ब्रह्मवित्तमः ॥20॥

मूढ़ लोग ही शरीर के आभास के दर्शन से इस ब्रह्मज्ञानी को 'देहधारी' मानते हैं। पर यह ब्रह्मज्ञ तो कैंचुली को छोड़े हुए साँप की भाँति ही रहता है। यह ब्रह्मज्ञानी प्राणवायु के द्वारा थोड़ा-बहुत यों ही हिलाया-चलाया जाता है, जैसे कोई काष्ठ का टुकड़ा पानी के प्रवाह के द्वारा ऊँचे-नीचे स्थान में लाया जाता हो। इसी तरह ज्ञानी का देह भी जैसे दैव (भाग्य) के द्वारा सुख-दुःखादि सामयिक उपभोगों में खींचा जाता है, पर यह परम ज्ञानी तो सदैव शिव ही साक्षात् होता है। वह तो जीते जी मुक्त ही होता है। वह कृतार्थ ही होता है।

उपाधिनाशाद्ब्रह्मैव सद्ब्रह्माप्येति निर्द्वयम् ।
शैलूषो वेषसद्भावाभावयोश्च यथा पुमान् ॥21॥
तथैव ब्रह्मविच्छ्रेष्ठः सदा ब्रह्मैव नापरः ।
घटे नष्टे यथा व्योम व्योमैव भवति स्वयम् ॥22॥
तथैवोपाधिविलये ब्रह्मैव ब्रह्मवित्स्वयम् ।
क्षीरं क्षीरे यथा क्षिप्तं तैलं तैले जलं जले ॥23॥
संयुक्तमेकतां याति तथाऽऽत्मन्यात्मविन्मुनिः ।
एवं विदेहकैवल्यं सन्मात्रत्वमखण्डितम् ॥24॥

वह (ब्रह्मज्ञानी) उपाधियों के नाश होने पर तो ब्रह्म ही होकर अद्वैत ब्रह्म में ही मिल जाता है। जैसे कोई पुरुष केवल वेश पहनने से ही नट होता है, और वेश के अभाव में वही पुरुष हो जाता है, वैसे ही उत्तम ब्रह्मज्ञानी तो सदैव ब्रह्मज्ञ ही रहता है। घड़े के नाश हो जाने से घटाकाश वही मूल महाकाश ही हो जाता है। इसी प्रकार उपाधि के नाश हो जाने से ब्रह्मविद् स्वयं ब्रह्म ही हो जाता है। जैसे दूध में डाला हुआ दूध, तेल में डाला हुआ तेल तथा जल में डाला गया जल एकाकार हो जाता है, उसी प्रकार मुनि भी आत्मा को परमात्मा में एकाकार कर देता है। इस प्रकार आत्मा-परमात्मा की एकाकारता (एकता) ही 'विदेह-कैवल्य' कहलाती है। वह अखण्ड सन्मात्र का रूप है।

ब्रह्मभावं प्रपद्यैष यतिर्नावर्तते पुनः ।
सदात्मकत्वविज्ञानदग्धाविद्यादिवर्ष्मणः ॥25॥
अमुष्य ब्रह्मभूतत्वाद् ब्रह्मणः कुत उद्भवः ।
मायाक्लृप्तौ बन्धमोक्षौ न स्तः स्वात्मनि वस्तुतः ॥26॥
यथा रज्जौ निष्क्रियायां सर्पाभासविनिर्गमौ ।
आवृतेः सदसत्त्वाभ्यां वक्तव्ये बन्धमोक्षणे ॥27॥
नावृतिर्ब्रह्मणः काचिदन्याभावादनावृत्तम् ।
अस्तीति प्रत्ययो यश्च यश्च नास्तीति वस्तुनि ॥28॥

इस ब्रह्मभाव को प्राप्त करने के बाद यति इस संसार में वापस नहीं लौटता । क्योंकि सत् रूप आत्मतत्त्व के विज्ञान से उसका अविद्या आदि मैल नष्ट हो गया होता है । जब यह ब्रह्मभूत ही हो जाता है, तब ब्रह्म का तो फिर जन्म ही कैसे हो सकता है ? ये बन्ध और मोक्ष तो माया कल्पित ही हैं । वे दोनों वास्तविक रूप से ब्रह्म में हो ही नहीं सकते । जैसे निष्क्रिय ही रस्सी में साँप का भ्रम और भ्रम का निरास—दोनों होते हैं, इसी प्रकार सत् या असत् के आवरण से युक्त कहे जाने वाले ब्रह्म में बन्ध और मोक्ष कल्पित ही होते हैं (कहे जाते हैं) । ब्रह्म का तो कोई आवरण है ही नहीं, क्योंकि ब्रह्मातिरिक्त किसी अन्य वस्तु के अभाव से ब्रह्म तो सदैव अनावृत ही है । वस्तु 'है', या 'नहीं है'—यह तो केवल एक प्रत्ययमात्र (दिखावा) ही है ।

बुद्धेरेव गुणावेतौ न तु नित्यस्य वस्तुनः ।
अतस्तौ मायया क्लृप्तौ बन्धमोक्षौ न चात्मनि ॥29॥
निष्कले निष्क्रिये शान्ते निरवद्ये निरञ्जने ।
अद्वितीये परे तत्त्वे व्योमवत्कल्पना कुतः ॥30॥
न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥31॥

इत्यात्मोपनिषत्समाप्ता ।

और वे दोनों प्रत्यय (दोनों के होने न होने का भान) तो बुद्धि के ही दो गुण हैं, नित्य आत्मवस्तु के नहीं हैं । इसीलिए वे बन्ध और मोक्ष माया द्वारा कल्पित ही हैं । निरवयव (निरंश) शान्त, निष्क्रिय निष्कलंक, निरंजन, अद्वितीय, परम तत्त्व, आकाश जैसे ब्रह्म में ऐसी कल्पना कैसे की जा सकती है ? वास्तविक दृष्टि से कोई बन्धन नहीं है, कोई उत्पत्ति नहीं है, कोई बद्ध भी नहीं है, कोई साधक भी नहीं है, कोई मुमुक्षु भी नहीं है और कोई मुक्त भी नहीं है—यही परमार्थता है, यही सच्ची पारमार्थिक दृष्टि है ।

इस प्रकार आत्मोपनिषत् समाप्त होती है ।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः---देवहितं यदायुः । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(79) पाशुपतब्रह्मोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यह उपनिषत् अथर्ववेदीय है । इसे पूर्वकाण्ड और उत्तरकाण्ड—ऐसे दो काण्डों में बाँटा गया है । इसमें ऋषि वालखिल्य और ब्रह्माजी के बीच हंसविषयक प्रश्नोत्तर हैं । पूर्वकाण्ड में पहले जगन्नियन्ता के बारे में सात प्रश्न हैं, और उनके उत्तर भी हैं । बाद में सृष्टिरूपी यज्ञ में कर्ता का स्वरूप बताया गया है । नादानुसन्धान यज्ञ, परमात्मा का हंस रूप, यज्ञसूत्र, ब्रह्मसूत्र, प्रणवहंस की यज्ञता, ब्रह्मसन्ध्यादि क्रियारूप मनोयाग, हंस-प्रणवाभेद का अनुसन्धान, छियानबे सूत्र, हंसात्मविद्या का मुक्तिरूपत्व, बाह्य की अपेक्षा आन्तर् योग की श्रेष्ठता, ज्ञानयज्ञरूपी अश्वमेध, तारकहंसज्योति आदि विषय हैं । और उत्तरकाण्ड में अखण्डवृत्ति से ब्रह्मसम्पत्ति, परमात्मा में मायिक जगत्, हंसार्क प्रणव ध्यान की विधि, आत्मातिरिक्त सब कुछ की मायिकता, आत्मा में माया का वस्तुतः अभाव, आत्मज्ञानी की ब्रह्मरूपता, परविद्या का साधन, आत्मज्ञानी का वर्तन, स्थिति, आदि बहुत से विषयों का निर्देश किया गया है ।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः---देवहितं यदायुः । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (शाण्डिल्योपनिषद् में) द्रष्टव्य है ।

पूर्वकाण्डः

अथ ह वै स्वयंभूर्ब्रह्मा प्रजाः सृजानीति कामकामो जायते कामेश्वरो वैश्रवणः ॥1॥
वैश्रवणो ब्रह्मपुत्रो वालखिल्यः स्वयंभुवं परिपृच्छति जगतां का विद्या का देवता जाग्रत्तुरीययोरस्य को देवो यानि कस्य वशानि कालाः कियत्प्रमाणाः कस्याज्ञया रविचन्द्रग्रहादयो भासन्ते कस्य महिमा गगनस्वरूप एतदहं श्रोतुमिच्छामि नान्यो जानाति त्वं ब्रूहि ब्रह्मन् ॥2॥

एक बार स्वयंभू ब्रह्मा के मन में 'मैं सृष्टि का सर्जन करूँ'—ऐसी कामना हुई । तब क्रमशः कामेश्वर (रुद्र) और वैश्रवण दोनों की उत्पत्ति हुई । इसके बाद ब्रह्मा के उस वैश्रवण यानी वालखिल्य नाम के पुत्र ने ब्रह्मा जी से प्रश्न किया कि—"हे भगवन् ! इस जगत् की विद्या कौन-सी है ? इसका देवता कौन है ? जाग्रत् और तुरीय का देव कौन है ? यह जगत् किसके वश में है ? काल के क्या और कितने प्रमाण हैं ? ये सूर्य, चन्द्र, ग्रह आदि किसकी आज्ञा से प्रकाशित हो रहे हैं ? किसकी

महिमा आकाश के समान विस्तृत (व्यापक) है ? यह सब मैं जानना चाहता हूँ। आपके सिवा और कोई यह जानता नहीं है, इसलिए आप ही मुझे यह बताइए।''

स्वयंभूरुवाच कृत्स्नजगतां मातृका विद्या ॥3॥
द्वित्रिवर्णसहिता द्विवर्णमाता त्रिवर्णसहिता।
चतुर्मात्रात्मकोङ्कारो मम प्राणात्मिका देवता ॥4॥
अहमेव जगत्त्रयस्यैकः पतिः ॥5॥
मम वशानि सर्वाणि युगान्यपि ॥6॥
अहोरात्रादयो मत्संवर्धिताः कालाः ॥7॥
मम रूपा रवेस्तेजश्चन्द्रनक्षत्रग्रहतेजांसि च ॥8॥
गगनो मम त्रिशक्तिमायास्वरूपो नान्यो मदस्ति ॥9॥
तमोमायात्मको रुद्रः सात्त्विकमायात्मको विष्णू राजसमायात्मको ब्रह्मा।
इन्द्रादयस्तामसराजसात्मिका न सात्त्विकः कोऽपि। अघोरः सर्व-
साधारणस्वरूपः ॥10॥

तब ब्रह्माजी ने कहा—इस समस्त जगत् को उत्पन्न करने वाली मातृका विद्या है। वह दो वर्णों से (हंस) युक्त है, और तीन वर्णों से (प्रणव) भी युक्त है। दो वर्णों से नापी गई यह विद्या तीन वर्ण सहित जो विद्या है, वही है। और चार मात्राओं से युक्त प्रणव मेरा प्राणदेवता हैं। मैं अकेला ही इन तीनों लोकों का पालक और पोषक हूँ। समस्त युग भी मेरे ही वश में रहते हैं। मेरे द्वारा ही ये दिन-रात आदि कालमान पैदा होते हैं। सूर्य, चन्द्र, तारों आदि में जो तेज दिखाई पड़ता है, वह मेरा ही तेज है। यह आकाश भी मेरी ही सत्त्व, रजस् और तमस्—इन तीन शक्तियों वाली माया के रूप में मेरा ही स्वरूप है। मेरे सिवा और कुछ भी नहीं है। तमोगुणी मायारूप रुद्र है, सत्त्वगुणी मायारूप विष्णु है और रजोगुणी माया रूप ब्रह्मा है। और इन्द्र आदि देव तामस-राजस माया वाले हैं, इनमें कोई भी सात्त्विक नहीं है। केवल अघोर (शिव) जो हैं, वे सर्वसाधारण स्वरूप हैं।

समस्तयागानां रुद्रः पशुपतिः कर्ता। रुद्रो यागदेवो विष्णुरध्वर्युर्होतेन्द्रो
देवता यज्ञभुग् मानसं ब्रह्म महेश्वरं ब्रह्म ॥11॥
मानसो हंसः सोऽहं हंस इति। तन्मययज्ञो नादानुसन्धानम्। तन्मय-
विकारो जीवः ॥12॥
परमात्मस्वरूपो हंसः। अन्तर्बहिश्चरति हंसः। अन्तर्गतोऽनवकाशान्त-
र्गतसुपर्णस्वरूपो हंसः ॥13॥
षण्णवतितत्त्वतन्तुवद्व्यक्तं चित्सूत्रत्रयचिन्मयलक्षणं नवतत्त्वत्रिरावृतं
ब्रह्मविष्णुमहेश्वरात्मकमग्नित्रयकलोपेतं चिद्ग्रन्थिबन्धनम् अद्वैत-
ग्रन्थिः ॥14॥
यज्ञसाधारणाङ्गं बहिरन्तर्ज्वलनं यज्ञाङ्गलक्षणब्रह्मस्वरूपो हंसः ॥15॥

समस्त यज्ञों के कर्ता पशुपति भगवान् रुद्र हैं। रुद्र यज्ञदेव, विष्णु अध्वर्यु, इन्द्र होता और महेश्वर ब्रह्म का मानस रूप है। जो ब्रह्म है, वही इस यज्ञ के भोक्ता हैं। इस मानस ब्रह्म का रूप ही 'हंसः सोऽहम्' है। इस प्रकार की तन्मयता के लिए जो यज्ञ सम्पन्न किया जाता है, उसी को नादानुसन्धान कहा जाता है। और उस चैतन्यमयता का विकार ही जीव है। वह हंस परमात्मा का

ही स्वरूप है। यह हंस भीतर-बाहर विचरण करता रहता है। यह हंस भीतर के अनवकाश वाले मायाग्रसित स्थल में सुपर्णमय (ब्रह्म या ईश्वर) सदा वर्तमान होता है। जो यज्ञोपवीत है, वह भी ब्रह्मरूप ही है, जैसे वह भी छियानबे तन्तुरूपी तत्त्वों से ब्रह्म की तरह व्यक्त होता है। वह भी सत्, चित्, आनन्दरूपी तीन लक्षणरूपी तन्तुओं वाला होता है। त्रिगुणित होने से नौ तत्त्वों वाला, ब्रह्मा-विष्णु-महेश रूप तीन अग्नियों वाला, चिद् ग्रन्थियों से बँधा हुआ, अद्वैत रूप ब्रह्मग्रन्थि से युक्त यज्ञ के सामान्य अंगरूप में बाह्य तथा अन्तःकरण को प्रकाशित करने वाला यज्ञोपवीत ब्रह्मलक्षण-युक्त हंसरूप ही है।

उपवीतलक्षणसूत्रब्रह्मगा यज्ञाः। ब्रह्माङ्गलक्षणयुक्तो यज्ञसूत्रम्। तद्-
ब्रह्मसूत्रम्। यज्ञसूत्रसम्बन्धी ब्रह्मयज्ञः तत्स्वरूपः ॥16॥
अङ्गानि मात्राणि। मनोयज्ञस्य हंसो यज्ञसूत्रम्। प्रणवं ब्रह्मसूत्रं ब्रह्मयज्ञ-
मयम्। प्रणवान्तर्वर्ती हंसो ब्रह्मसूत्रम्। तदेव ब्रह्मयज्ञमयं मोक्ष-
क्रमम् ॥17॥

इस प्रकार यह उपवीत के लक्षणों से युक्त सूत्र (ब्रह्मसूत्र) यज्ञरूप ही है, अर्थात् यज्ञरूप का प्रतीक माना जाता है। यह यज्ञोपवीत (यज्ञसूत्र) ब्रह्म के अंगों के लक्षणों से भी युक्त है। इसलिए यज्ञोपवीत और ब्रह्मयज्ञ—दोनों एक-दूसरे के स्वरूप ही हैं। वे ब्रह्म के अंग मात्राएँ हैं। यह ब्रह्मसूत्र ही मनोयज्ञ का हंस है। और ब्रह्मयज्ञ से युक्त यह प्रणव भी ब्रह्मसूत्र ही है। प्रणव का अन्तर्वर्ती हंस भी ब्रह्मसूत्र ही है। यह ब्रह्मयज्ञ मोक्ष का साधनरूप ही है।

ब्रह्मसन्ध्याक्रिया मनोयागः। संध्याक्रिया मनोयागस्य लक्षणम् ॥18॥
यज्ञसूत्रप्रणवब्रह्मयज्ञक्रियायुक्तो ब्राह्मणः। ब्रह्मचर्येण चरन्ति देवाः।
हंससूत्रचर्या [illegible]। हंसप्रणवयोरभेदः ॥19॥
हंसस्य प्रार्थनास्त्रिकालाः। त्रिकालास्त्रिवर्णाः। त्रेताग्न्यनुसंधानो यागः।
त्रेताग्न्यात्माकृतिवर्णोङ्कारहंसानुसंधानोऽन्तर्यागः ॥20॥

ब्रह्मसन्ध्या मानसिक यज्ञ की क्रिया है। संध्या की क्रिया मनोयाग का लक्षण है। यज्ञोपवीत, प्रणव और ब्रह्मयज्ञ की क्रिया से युक्त मनुष्य ब्राह्मण कहलाता है। देवता लोग ब्रह्मचर्य में ही विचरण करते हैं। हंस और सूत्र से यज्ञ संपन्न किए जाते हैं। इस प्रकार हंस तथा प्रणव में अभेद है।

चित्स्वरूपवत्तन्मयं तुरीयस्वरूपम्। अन्तरादित्ये ज्योतिःस्वरूपो
हंसः ॥21॥
यज्ञाङ्गं ब्रह्मसंपत्तिः। ब्रह्मप्रवृत्तौ तत्प्रणवहंससूत्रेणैव ध्यानमा-
चरन्ति ॥22॥

चित्स्वरूप में तन्मय हो जाना ही तुर्यावस्था का स्वरूप है। भीतर के आदित्य में हंस ही ज्योतिरूप में अवस्थित है। यज्ञाङ्ग ही ब्रह्मसम्पत्ति है। इसलिए ब्रह्मप्राप्ति की प्रवृत्ति के लिए प्रणवहंस की साधना में ही ध्यान द्वारा विचरण करना चाहिए।

प्रोवाच पुनः स्वयंभुवं प्रतिजानीते ब्रह्मपुत्रो ऋषिर्वालखिल्यः। हंस-
सूत्राणि कतिसंख्यानि कियद्वा प्रमाणम् ॥23॥

हृद्यादित्यमरीचीनां पदं षण्णवतिः । चित्सूत्रघ्राणयोः स्वर्निर्गता प्रणव-धारा षडङ्गुलदशाशीतिः ॥24॥
वामबाहुदक्षिणकट्योरन्तश्चरति हंसः परमात्मा ब्रह्मगुह्यप्रकारो नान्यत्र विदितः ॥25॥
जानन्ति तेऽमृतफलकाः । सर्वकालं हंसं प्रकाशकम् । प्रणवहंसान्त-र्ध्यानप्रकृतिं विना न मुक्तिः ॥26॥

ब्रह्मपुत्र वालखिल्य ने फिर से स्वयंभू ब्रह्माजी से पूछा—'हे भगवन् ! हंससूत्रों की संख्या कितनी है ? और उनके प्रमाण कितने हैं ?' तब ब्रह्माजी ने कहा—हृदयादित्य की छियानबे किरणें हैं। और चित्सूत्र घ्राण से स्वरसहित निकलने वाली धारा भी छियानबे अंगुल की होती है। प्रणव धारा उतनी लम्बी है। बाँयी भुजा और दाहिनी कमर की छोर के मध्य भाग में (अर्थात् हृदयक्षेत्र में) परमात्मा हंस का निवास है। परन्तु इस गुह्य विषय की जानकारी किसी को प्राप्त नहीं होती। जिन्हें अमृतत्व की प्राप्ति हो चुकी है, वे ही उस सर्वकाल प्रकाशमान हंस को पहचानते हैं। भीतर में स्थित इस प्रणव हंस का ध्यान किए बिना तो मुक्ति मिल नहीं सकती।

नवसूत्रान्परिचर्चितान् । तेऽपि यद्ब्रह्म चरन्ति । अन्तरादित्यं न ज्ञातं मनुष्याणाम् ॥27॥
जगदादित्यो रोचत इति ज्ञात्वा ते मर्त्या विबुधास्तपनप्रार्थनायुक्ता आचरन्ति ॥28॥
वाजपेयः पशुहर्ता अध्वर्युरिन्द्रो देवता अहिंसा धर्मयागः परमहंसोऽध्वर्युः परमात्मा देवता पशुपतिः ॥29॥
ब्रह्मोपनिषदो ब्रह्म । स्वाध्याययुक्ता ब्राह्मणाश्चरन्ति ॥30॥

जो मनुष्य इन परिचर्चित (रंगे हुए) नवसूत्रों वाले यज्ञोपवीत को धारण करते हैं, वे भी उसे ब्रह्ममय मानकर ही उपासना करते हैं। परन्तु इन मनुष्यों के भीतर रहे हुए आदित्यरूप ब्रह्म का ज्ञान तो नहीं होता। सूर्य जगत् को प्रकाशित करता है, ऐसा जानकर ये बुद्धिमान लोग पवित्रता और ज्ञान के लिए उनकी प्रार्थना करते हैं। वाजपेय यज्ञ पशुभाव को दूर करने वाला है। इस यज्ञ के अध्वर्यु और देवता इन्द्र (परमेश्वर) है। यह मानस अहिंसात्मक धर्मयज्ञ (मुक्तियज्ञ) है। इसके अध्वर्यु परमहंस और देवता पशुपति (ईश्वर) हैं। वेद-उपनिषत् का प्रतिपाद्य जो ब्रह्म है, वही ब्रह्म इस स्वाध्याययुक्त ब्रह्मज्ञानियों का भी उपास्य है (वे इसी की उपासना करते हैं)।

अश्वमेधो महायज्ञकथा । तद्राज्ञा ब्रह्मचर्यमाचरन्ति । सर्वेषां पूर्वोक्तब्रह्म-यज्ञक्रमं मुक्तिक्रममिति ॥31॥
ब्रह्मपुत्रः प्रोवाच । उदितो हंस ऋषिः । स्वयंभूस्तिरोदधे । रुद्रो ब्रह्मोपनिषदो हंसज्योतिः पशुपतिः प्रणवस्तारकः स एवं वेद ॥32॥

इति पूर्वकाण्डः ।

इस महायज्ञ की जानकारी ही अश्वमेध यज्ञ है। ज्ञानी जन इसका आश्रय लेकर ही ब्रह्मज्ञान आचार में लाते हैं। पूर्वकथित सभी ब्रह्मयज्ञों का करना ही मुक्ति देने में समर्थ है। तब ब्रह्मपुत्र ने फिर से कहा कि 'अब हंस ऋषि का मुझमें उदय हो गया है।' उनका यह वचन सुनकर ब्रह्माजी अन्तर्धान

हो गए। इस उपनिषत् में जिस हंस के तेज का वर्णन किया गया है, वही रुद्र है और संसार से उद्धार करने वाला प्रणव ही पशुपति (ब्रह्म) है। उसे उसी तरह जान लेना चाहिए।

यहाँ पूर्वकाण्ड समाप्त होता है।

❋

उत्तरकाण्डः

हंसात्ममालिकावर्णब्रह्मकालप्रचोदिता ।
परमात्मा पुमानिति ब्रह्मसम्पत्तिकारिणी ॥1॥
अध्यात्मब्रह्मकल्पस्याकृतिः कीदृशी कथा ।
ब्रह्मज्ञानप्रभासन्ध्या कालो गच्छति धीमताम् ।
हंसाख्यो देवमात्माख्यमात्मतत्त्वप्रजाः कथम् ॥2॥

इस अध्यात्ममालिका (हंसमालिका का) जो वर्ण ॐकार है, वही कालेश्वर का स्वरूप प्राप्त करके कर्तव्याकर्तव्य का प्रेरक होता है। वही, ब्रह्म, परमात्मा और पुरुष है। वही संपत्तिकारिणी संविद् है। जो मनुष्य आत्मा के अपने निजी ज्ञान से युक्त हो गया हो, उसके सम्बन्ध में तो क्या कहा जा सकता है ? ज्ञानी जन अपना पूरा समय उपासना और ब्रह्मचिन्तन में बिताते हैं। जब हंस और आत्मा में ऐक्य स्थापित हो जाता है फिर तो विश्व, तैजस आदि प्रजा कैसे हो सकती है ?

अन्तः प्रणवनादाख्यो हंसः प्रत्ययबोधकः ।
अन्तर्गतप्रमागूढं ज्ञाननालं विराजितम् ॥3॥
शिवशक्त्यात्मकं रूपं चिन्मयानन्दवेदितम् ।
नादबिन्दुकला त्रीणि नेत्रविश्वविचेष्टितम् ॥4॥
त्रियङ्गानि शिखा त्रीणि द्वित्रीणि संख्यमाकृतिः ।
अन्तर्गूढप्रमा हंसः प्रमाणान्निर्गतं बहिः ॥5॥

अन्तःकरण से निकलते हुए प्रणव के नाद से जो हंस जाना जा सकता है, वही सम्पूर्ण ज्ञान देने वाला है। उसके भीतर में अनुभव से गम्य रहस्यमय ज्ञान के द्वारा बाह्य जगत् के ज्ञान की प्राप्ति होती है। उस चिन्मय आनन्द के द्वारा ही शिव-शक्त्यात्मक ज्ञात हो सकता है। नाद, बिन्दु और कला—इन तीनों नेत्रों की जाग्रति से ही यह जगत् चेष्टायुक्त होता है। स्थूलसूक्ष्मादि तीन अंग, विश्वादि तीन शिखा और दो-तीन मात्राओं से उसकी संख्या जानी जा सकती। जब इस प्रकार वह अन्तर्धान हो जाता है, तब उस गूढ़ात्मा का इस बाह्य जगत् में भी प्रमाण के रूप में आविर्भाव होता है। (पहले जो केवल श्रुतिप्रमाणित था वह अब बाह्य प्रमाण वाला भी हो जाता है)।

ब्रह्मसूत्रपदं ज्ञेयं ब्राह्यं विध्युक्तलक्षणम् ।
हंसार्कप्रणवध्यानमित्युक्तो ज्ञानसागरे ॥6॥
एतद्विज्ञानमात्रेण ज्ञानसागरपारगः ।
स्वतः शिवः पशुपतिः साक्षी सर्वस्य सर्वदा ॥7॥
सर्वेषां तु मनस्तेन प्रेरितं नियमेन तु ।
विषये गच्छति प्राणश्चेष्टते वाग्वदत्यपि ॥8॥

चक्षुः पश्यति रूपाणि श्रोत्रं सर्वं शृणोत्यपि ।
अन्यानि खानि सर्वाणि तेनैव प्रेरितानि तु ॥9॥

जगत् के सूत्ररूप ब्रह्म का ज्ञान प्राप्त करके साधक को अपने आप ही ब्रह्म के लक्षणों से युक्त होना चाहिए। और हमेशा अनवरत हंसरूपी सूर्य का ओंकार के साथ ध्यान करते रहना चाहिए। ऐसा करने वाला ज्ञानसागर रूप ब्रह्म में एक हो जाता है, ऐसा कहा गया है। इस प्रकार के विज्ञानमात्र के द्वारा ज्ञानसागर के पार तक (ब्रह्म तक) पहुँचा जा सकता है। और वह साधक स्वयं शिव, पशुपति और सबका साक्षी बन जाता है। यह भगवान् शिव सबके मन को नियम से प्रेरित करने वाले हैं। उन्हीं की प्रेरणा से इन्द्रिय विषयों की ओर जाती है और प्राण चेष्टा करते हैं, उन्हीं की प्रेरणा से वाणी बोलती है, आँख रूप देखती है और कान सुनते हैं। अन्य सभी इन्द्रियाँ भी उसी के द्वारा प्रेरित होती हैं।

स्वं स्वं विषयमुद्दिश्य प्रवर्तन्ते निरन्तरम् ।
प्रवर्तकत्वं चाप्यस्य मायया न स्वभावतः ॥10॥
श्रोत्रमात्मनि चाध्यस्तं स्वयं पशुपतिः पुमान् ।
अनुप्रविश्य श्रोत्रस्य ददाति श्रोत्रतां शिवः ॥11॥
मनः स्वात्मनि चाध्यस्तं प्रविश्य परमेश्वरः ।
मनस्त्वं तस्य सत्त्वस्थो ददाति नियमेन तु ॥12॥

वे सभी इन्द्रियाँ अपने-अपने विषय को उद्दिष्ट करके प्रवर्तमान होती हैं। इस विषय में उस परम तत्त्व का माया के साथ जो निरन्तर प्रवर्तकत्व होता है, उस परमतत्त्व का प्रवर्तकत्व (प्रेरकत्व) माया के कारण होता है, स्वाभाविक रूप से नहीं। आत्मा में ही श्रोत्रादि अध्यस्त होता है और स्वयं पशुपति भगवान् उस श्रोत्र में अनुस्यूत होकर श्रोत्र को श्रवणशक्ति देते हैं। उसी प्रकार मन भी आत्मा में ही अध्यस्त है उसमें भी यह परमेश्वर अनुप्रविष्ट (अनुस्यूत) होकर इसे 'मनस्त्व' की शक्ति देते हैं। नियमानुसार सत्त्वगुण में स्थित होकर परमेश्वर ही मन को 'मनस्त्व' की शक्ति देते हैं। (सबका सर्जन करके सबमें अनुप्रविष्ट होकर नियम से सृष्टि संचालन-नियमन करते हैं।)

स एव विदितादन्यस्तथैवाविदितादपि ।
अन्येषामिन्द्रियाणां तु कल्पितानामपीश्वरः ॥13॥
तत्तद्रूपमनुप्राप्य ददाति नियमेन तु ।
ततश्चक्षुश्च वाक्चैव मनश्चान्यानि खानि च ॥14॥
न गच्छन्ति स्वयंज्योतिः स्वभावे परमात्मनि ।
अकर्तृविषयप्रत्यक्प्रकाशं स्वात्मनैव तु ॥15॥
विना तर्कप्रमाणाभ्यां ब्रह्म यो वेद वेद सः ।
प्रत्यगात्मा परंज्योतिर्माया सा तु महत्तमः ॥16॥

वह परमात्मा जानी हुई और अनजानी सभी वस्तुओं से अलग ही है। यह कल्पित अन्य इन्द्रियों का भी ईश्वर है, अर्थात् करणरूप और करणचालक रूप अभिमान न होने से उन सब से विलक्षण (ईश्वर) है, वह संसारी नहीं है। इस तरह वह परमेश्वर उस-उस इन्द्रिय का रूप भी धारण करता है और उसे उस-उस की नियमानुसार शक्ति भी वही देता है (वह करणरूप और करणचालकरूप—दोनों होता

है)। इससे चक्षु, वाणी, मन और अन्य इन्द्रियाँ स्वयं ज्योतिःस्वरूप परमात्मा में अपने स्वरूप में प्रविष्ट नहीं हो सकतीं (भीतर प्रविष्ट नहीं हो सकती)। इसलिए बाहर के किसी तर्क या प्रमाण के बिना ही जो मनुष्य निजी अनुभूति के द्वारा परमात्मा को जान लेता है, वही सही रूप से उसे जानता है। वह प्रत्यक् आत्मा स्वयं ज्योतिरूप है, और माया तो बड़े ही अन्धकार जैसी है।

तथा सति कथं मायासंभवः प्रत्यगात्मनि ।
तस्मात्तर्कप्रमाणाभ्यां स्वानुभूत्या च चिद्घने ॥17॥
स्वप्रकाशैकसंसिद्धे नास्ति माया परात्मनि ।
व्यावहारिकदृष्ट्येयं विद्याविद्या न चान्यथा ॥18॥
तत्त्वदृष्ट्या तु नास्त्येव तत्त्वमेवास्ति केवलम् ।
व्यावहारिकदृष्टिस्तु प्रकाशाव्यभिचारतः ॥19॥
प्रकाश एव सततं तस्मादद्वैत एव हि ।
अद्वैतमिति चोक्तिश्च प्रकाशाव्यभिचारतः ॥20॥

ऐसा होने पर इस स्वयंज्योति प्रत्यगात्मा में तमोरूपी माया का संभव कैसे हो सकता है ? इसलिए इस चिद्घन परमात्मा के बारे में तर्क और प्रमाण के साथ अपनी अनुभूति के द्वारा, 'स्वप्रकाशरूप, स्वयंसिद्ध, परमात्मा में माया हो ही नहीं सकती'—ऐसा सिद्ध हो जाता है। ये जो विद्या, अविद्या आदि के भेद किए जाते हैं, वे तो केवल व्यवहार की दृष्टि से ही किए जाते हैं क्योंकि सब जगह आत्मा का प्रकाश है उसका कहीं व्यभिचार (अपवाद) नहीं है। सर्वत्र आत्मा का ही प्रकाश है, इसलिए सर्वत्र अद्वैत ही है। प्रकाश का कहीं भी व्यभिचार (अपवाद) न होने से ही 'अद्वैत' ऐसी उक्ति (सार्थक) है।

प्रकाश एव सततं तस्मान्मौनं हि युज्यते ।
अयमर्थो महान्यस्य स्वयमेव प्रकाशितः ॥21॥
न स जीवो न च ब्रह्म न चान्यदपि किञ्चन ।
न तस्य वर्णा विद्यन्ते नाश्रमाश्च तथैव च ॥22॥
न तस्य धर्मोऽधर्मश्च न निषेधो विधिर्न च ।
यदा ब्रह्मात्मकं सर्वं विभाति तत एव तु ॥23॥
तदा दुःखादिभेदोऽयमाभासोऽपि न भासते ।
जगज्जीवादिरूपेण पश्यन्नपि परात्मवित् ॥24॥

सर्वत्र सतत प्रकाश ही है, अतः मौन ही योग्य है, यह स्वयंप्रकाशित होते रहना ही इस परमात्मा की बड़ी अन्वर्थकता है। यह परमात्मा न जीव है, न ब्रह्म है, और भी कोई सापेक्ष नाम उसे दिया नहीं जा सकता। उसको कोई ब्राह्मणादि वर्ण नहीं है और ब्रह्मचर्यादि कोई आश्रम भी नहीं होता। उसके लिए न कोई धर्म है, न कोई अधर्म है, न कोई विधि है, न कोई निषेध ही है। जब सर्वत्र मात्र एक ब्रह्मतत्त्व ही है, तब तो सब कुछ ब्रह्ममय ही दीखता है। जब सब ब्रह्ममय हो जाता है तब तो दुःख आदि भेद भी नहीं होता, यह सारा बाह्य आभास भी उस परमात्मा को जानने वाले को नहीं दिखाई देता, भले ही वह जगत् और जीव आदि रूपों को देखता रहता हो।

न तत्पश्यति चिद्रूपं ब्रह्मवस्त्वेव पश्यति ।
धर्मधर्मित्ववार्ता च भेदे सति हि भिद्यते ॥25॥

भेदाभेदस्तथा भेदाभेदः साक्षात्परात्मनः ।
नास्ति स्वात्मातिरेकेण स्वयमेवास्ति सर्वदा ॥26॥
ब्रह्मैव विद्यते साक्षाद्वस्तुतोऽवस्तुतोऽपि च ।
तथैव ब्रह्मविज्ञानी किं गृह्णाति जहाति किम् ॥27॥
अधिष्ठानमनौपम्यमवाङ्मनसगोचरम् ।
यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रं रूपवर्जितम् ॥28॥

उस अद्वैतावस्था में चित् का कोई रूप वह ज्ञानी नहीं देखता—रूप और रूपी का भेद नहीं देखता। वह केवल ब्रह्मपदार्थ को ही देखता (अनुभव करता) है। क्योंकि जब भेद हो तभी धर्म (रूप) और धर्मी (चित्) की बात हो सकती है। जब भेद-अभेद की यही उपर्युक्त स्थिति है, तब तो उस परमात्मा में न कोई भेद हो सकता है, न ही कोई अभेद ही हो सकता है। क्योंकि अपने आत्मा के अतिरिक्त और कुछ है ही नहीं, वह स्वयं एकमात्र अद्वैत ही विद्यमान है। केवल साक्षात् ब्रह्म ही है—पारमार्थिक रूप से भी और अन्य दृष्टि से भी जब वही है, तब भला वह ब्रह्मज्ञानी किसका ग्रहण करेगा और किसका त्याग करेगा ? जो परमतत्त्व अधिष्ठानरूप, उपमारहित, वाणी और मन से अगोचर है, जो अदृश्य, अग्राह्य, गोत्ररहित और रूपहीन है और—

अचक्षुःश्रोत्रमत्यर्थं तदपाणिपदं तथा ।
नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं च तदव्ययम् ॥29॥
ब्रह्मैवेदममृतं तत्पुरस्ताद्ब्रह्मानन्दं परमं चैव पश्चात् ।
ब्रह्मानन्दं परमं दक्षिणे च ब्रह्मानन्दं परमं चोत्तरे च ॥30॥
स्वात्मन्येव स्वयं सर्वं सदा पश्यति निर्भयः ।
तदा मुक्तो न मुक्तश्च बद्धस्यैव विमुक्तता ॥31॥
एवंरूपा परा विद्या सत्येन तपसापि च ।
ब्रह्मचर्यादिभिर्धर्मैर्लभ्या वेदान्तवर्त्मना ॥32॥

—वह चक्षुरहित, श्रोत्ररहित, हाथरहित, पैररहित, वह नित्य, विभु, सर्वगत और अत्यन्त सूक्ष्म तथा बिल्कुल ही अव्यय (व्ययरहित) है। यही अमृतरूप ब्रह्म हमारे आगे भी है, यही परम ब्रह्मानन्द हमारे पीछे भी है, वही परम ब्रह्मानन्द हमारी दाहिनी ओर भी है, वही परम ब्रह्मानन्द हमारी बायीं ओर (उत्तर में) भी है। उसे जब निर्भय योगी अपने आत्मा में ही देख लेता है, तब ज्ञानी मुक्त न होते हुए भी (संसार के सभी कार्य करते हुए भी) मुक्त हो जाता है क्योंकि वह मन से तो मुक्त ही है और मन में बँधे हुए मनुष्य में ही मुक्ति का होना युक्त है, मुक्त की भला क्या मुक्ति ? इस प्रकार की जो परा विद्या है, वह सत्य से या तप से और ब्रह्मचर्यादि के पालन से वेदान्तनिर्दिष्ट मार्ग के द्वारा प्राप्त की जा सकती है।

स्वशरीरे स्वयंज्योतिःस्वरूपं पारमार्थिकम् ।
क्षीणदोषाः प्रपश्यन्ति नेतरे मायया ऽऽवृताः ॥33॥
एवं स्वरूपविज्ञानं यस्य कस्यास्ति योगिनः ।
कुत्रचिद्गमनं नास्ति तस्य सम्पूर्णरूपिणः ॥34॥
आकाशमेकं सम्पूर्णं कुत्रचिन्न हि गच्छति ।
तद्वद्ब्रह्मात्मविच्छ्रेष्ठः कुत्रचिन्नैव गच्छति ॥35॥

अभक्ष्यस्य निवृत्त्या तु विशुद्धं हृदयं भवेत् ।
आहारशुद्धौ चित्तस्य विशुद्धिर्भवति स्वतः ॥36॥

जिन लोगों के दोष क्षीण हो चुके हों, वे ही अपने शरीर में पारमार्थिक स्वयंज्योतिःस्वरूप को, देख सकते हैं। माया के द्वारा आवृत अन्य लोग नहीं देख सकते हैं। जिस किसी भी योगी को इस प्रकार का स्वरूपज्ञान हो जाता है, उसके लिए कहीं भी आने-जाने की कोई आवश्यकता नहीं रहती, क्योंकि वह संपूर्ण—सभी का स्वरूप हो गया हुआ होता है। जैसे आकाश एक और संपूर्ण है, उसका कहीं भी आना-जाना नहीं होता, उसी प्रकार ब्रह्मविदों में श्रेष्ठ यह पुरुष भी गमनागमन-रहित हो जाता है। अभक्ष्य का भक्षण नहीं करने से हृदय विशुद्ध हो जाता है और आहार की शुद्धि से चित्त की शुद्धि तो स्वाभाविक रूप से हो ही जाती है।

चित्तशुद्धौ क्रमाज्ज्ञानं त्रुट्यन्ति ग्रन्थयः स्फुटम् ।
अभक्ष्यं ब्रह्मविज्ञानविहीनस्यैव देहिनः ॥37॥
न सम्यग्ज्ञानिनस्तद्वत्स्वरूपं सकलं खलु ।
अहमन्नं सदान्नाद इति हि ब्रह्मवेदनम् ॥38॥
ब्रह्मविद्ग्रसति ज्ञानात्सर्वं ब्रह्मात्मनैव तु ।
ब्रह्मक्षत्रादिकं सर्वं यस्य स्यादोदनं सदा ॥39॥
यस्योपसेचनं मृत्युस्तं ज्ञानी तादृशः खलु ।
ब्रह्मस्वरूपविज्ञानाज्जगद्भोज्यं भवेत्खलु ॥40॥

चित्त की शुद्धि हो जाने पर क्रम से धीरे-धीरे ज्ञान उदित होता है और हृदय की गाँठें स्पष्ट रूप से टूटने लगती हैं। जो भक्ष्य-अभक्ष्य की बात है, वह तो ब्रह्मविज्ञान से रहित देहधारियों के लिए ही है। ये बातें सम्यग् ज्ञानवाले के लिए नहीं हैं। क्योंकि उसके लिए तो यह सब कुछ स्वरूपमय ही है। 'मैं ही अन्न हूँ, मैं ही सदाचार हूँ'—ऐसी भावना ही ब्रह्मज्ञान कहलाती है। ब्रह्म को जानने वाला अपने ज्ञान से सबमें निवास करता है। सर्व ब्रह्म उसके आत्मा के द्वारा ही उसने जाना है। इसलिए ब्राह्मण, क्षत्रिय आदि सब भावनाओं को वह अपने आत्मा में ही (ओदन की तरह) पचा लेता है। जो ब्रह्म मृत्यु को भी अपना ओदन (उपसेचन=पाच्य) करता है, तो यह ज्ञानी भी तो वैसा ही करता है, क्योंकि वह भी तो वैसा ही है। ब्रह्मस्वरूप के विज्ञान से सारा जगत् उसका पाच्य (भोज्य) ओदन हो जाता है।

जगदात्मतया भाति यदा भोज्यं भवेत्तदा ।
ब्रह्मस्वात्मतया नित्यं भक्षितं सकलं तदा ॥41॥
यदाभासेन रूपेण जगद्भोज्यं भवेत्तु तत् ।
मानतः स्वात्मना भातं भक्षितं भवति ध्रुवम् ॥42॥
स्वस्वरूपं स्वयं भुङ्क्ते नास्ति भोज्यं पृथक् स्वतः ।
अस्ति चेदस्तितारूपं ब्रह्मैवास्तित्वलक्षणम् ॥43॥
अस्तितालक्षणा सत्ता सत्ता ब्रह्म न चापरा ।
नास्ति सत्तातिरेकेण नास्ति माया च वस्तुतः ॥44॥

जब अपनी आत्मता के द्वारा यह सारा जगत् भोज्य दिखाई देता है, तब यह आत्मा ब्रह्मरूप होकर सकल जगत् का भक्षण करता है। जब यह जगत् आभासित होता है, तब वह भोज्य होता है,

और जब सब ब्रह्ममय ही हो जाता है, तब यह जगत् भक्षित हो गया है, यह निश्चय है। यह ब्रह्म अपने ही स्वरूप को भोज्य करता है, क्योंकि अलग भोज्य तो है ही नहीं। यदि है तो केवल सत्तारूप स्वलक्षण ब्रह्म ही है। यह जो 'होना' रूप सत्ता है, वह वास्तव में ब्रह्म ही है। और कुछ नहीं है। इस सत्ता के सिवा माया कुछ है ही नहीं।

योगिनामात्मनिष्ठानां माया स्वात्मनि कल्पिता।
साक्षिरूपतया भाति ब्रह्मज्ञानेन बाधिता ॥45॥
ब्रह्मविज्ञानसम्पन्नः प्रतीतमखिलं जगत्।
पश्यन्नपि सदा नैव पश्यति स्वात्मनः पृथक् ॥46॥ इत्युपनिषत्।

इति उत्तरकाण्डः।

इति पाशुपतब्रह्मोपनिषत्समाप्ता।

आत्मनिष्ठ योगियों के लिए माया तो अपने आत्मा में केवल कल्पित ही है। उनके साक्षीभाव से ब्रह्मज्ञान द्वारा वह बाधित हो जाती है। ब्रह्मज्ञान से सम्पन्न योगी इस दृश्य अखिल जगत् को देखता हुआ भी अपने आत्मा से उसे अलग नहीं देखता। यहाँ उपनिषत् पूरी होती है।

यहाँ उत्तर काण्ड समाप्त होता है।

इस प्रकार पाशुपतब्रह्मोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः---देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(80) परब्रह्मोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

अथर्ववेदीय इस उपनिषद् में गद्यकण्डिकाएँ और श्लोक मिलकर कुल बीस मंत्र हैं। इसमें विशद रूप से संन्यासधर्म कहा गया है। इसमें कहा गया है कि मुमुक्षु को शिखा और उपवीत भीतर में और गृहस्थ को उन्हें बाहर रखना चाहिए। प्रत्येक का शरीर उसके छियानबे अंगुल के परिमाण का होता है, तदनुसार जनेऊ का सूत्र भी छियानबे बार चार अंगुलों के आसपास लपेटा जा सके उतना लम्बा होता है। बाद में उसे सूर्य, चन्द्र और अग्नि की कला के अनुरूप तिगुना किया जाता है। बाद में उसमें ब्रह्मा-विष्णु-शिव का अनुसन्धान करके, दोनों छोरों को मिलाकर उसमें अद्वैतग्रन्थि बाँधी जाती है। फिर उसे बाँये कन्धे पर और दाहिनी कमर पर पहनाया जाता है। मुमुक्षु को चाहिए कि वह ऐसे बाँधी जनेऊ और शिखा को छोड़कर अपने भीतर ही ज्ञानरूप उपवीत और ज्ञानरूप शिखा को पहन ले। ऐसे ब्रह्मज्ञान रूप उपवीत और ब्रह्मज्ञानरूप शिखा को धारण करने वाला ही वास्तव में सच्चा ब्राह्मण कहलाता है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः---देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (शाण्डिल्योपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

अथ हैनं महाशालः शौनकोऽङ्गिरसं भगवन्तं पिप्पलादं विधिवदुपसन्नः प्रपच्छ। दिव्ये ब्रह्मपुरे के सम्प्रतिष्ठिता भवन्ति खलु। कथं सृजन्ते। नित्यात्मन एष महिमा विभज्य एष महिमा विभुः। क एषः तस्मै स होवाच। एतत् सत्यं यत् प्रब्रवीमि ब्रह्मविद्यां वरिष्ठां देवेभ्यः प्राणेभ्यः। परब्रह्मपुरे विरजं निष्कलं शुभ्रमक्षरं विरजं विभाति। स नियच्छति मधुकरराश्या निर्मकः। अकर्मस्वपुरस्थितः। कर्मकः कर्षकवत् फल-मनुभवति। कर्ममर्मज्ञाता कर्म करोति। कर्ममर्म ज्ञात्वा कर्म कुर्यात्। को जालं विक्षिपेदेको नैनमपकर्षत्यपकर्षति ॥1॥

एक बार महाशाल (बुद्धिमान) शौनक ने अंगिरसगोत्रीय भगवान् पिप्पलाद के पास यथाविधि समीप बैठकर पूछा—"क्या इस संसार में उत्पन्न होने वाले सभी पदार्थ दिव्य ब्रह्मपुर में (हिरण्यगर्भ में) ही प्रतिष्ठित रहते हैं ? बाद में उनके द्वारा कैसे बनाए जाते हैं ? नित्यात्मा की यह कैसी महिमा है ? इस विभु परमात्मा की महिमा क्या है ? यह व्यापक कौन है ?" तब पिप्पलाद ने उनसे कहा—जो श्रेष्ठ ब्रह्मविद्या है, वह मैं तुमसे कहूँगा। वह सत्यरूप है, वह प्राणों और देवों (इन्द्रियों) को अपने-अपने विषय को ग्रहण करने की शक्ति देता है। इस ब्रह्मपुर में वह रजस् आदि तीन गुणों से रहित, कला (अंशों) से रहित, शुभ्र, अक्षर, निर्मल तत्त्व विराजमान है। वह 'निर्मक'

(निर्माणकर्ता) कहलाता है, क्योंकि वह जीवसमूह (मधु = कर्म और कर = करने वाले जीव) के बन्धन और मुक्ति का निर्माण करता है। यह परमात्मा अपने ही स्थान में रहकर अकर्मरूप में विद्यमान रहता है, तथा कर्म करते हुए किसान की भाँति फलों का अनुभव भी करता है। वह कर्म के मर्म को जानकर कर्म करता है। कर्म के मर्म (रहस्य) को समझकर ही कर्म करने चाहिए। एकमात्र ब्रह्म में ही चित्त लगाने वाला कौन ऐसा विवेकी है कि जो विविध प्रकार के कर्मजाल में फँसकर अपना अपकर्ष करेगा ? (अर्थात् कोई नहीं।) (आशय यह है कि निष्कामकर्मी के द्वारा किए गए कर्म उसे संसार की ओर खींच नहीं सकते।)

प्राणदेवताश्चत्वारः। ताः सर्वा नाड्यः सुषुप्तश्येनाकाशवत्। यथा श्येनः खमाश्रित्य याति स्वमालयं कुलायम्। एवं सुषुप्तं ब्रूतायं च परं च। स सर्वत्र हिरण्मये परे कोशे अमृता ह्येषा नाडीत्रयं सञ्चरति। तस्य त्रिपादं ब्रह्म एषात्रेष्य ततोऽनुतिष्ठति। अन्यत्र ब्रूतायं च परं च। सर्वत्र हिरण्मये परे कोशे यथैष देवदत्तो यष्ट्या च ताड्यमानो नैवेत्येवमिष्टापूर्तशुभाशुभैर्न लिप्यते। यथा कुमारको निष्काम आनन्दमभियाति। यथैष देवः स्वप्न आनन्दमभिधावति। वेद एव परं ज्योतिः। ज्योतिषा मा ज्योतिरानन्दयत्येवमेव। तत्परं यच्चित्तं परमात्मानमानन्दयति। शुभ्रवर्णमाजायतेश्वरात्। भूयस्तेनैव मार्गेण स्वप्नस्थानं नियच्छति। जलूकाभाववद्व्यर्थाकाममाजायतेश्वरात्। तावतात्मानमानन्दयति। परसन्धि यदपरसन्धीति। तत्परं नापरं त्यजति। तदैवं कपालाष्टकं संधाय य एष स्तन इवावलम्बते। सेन्द्रयोनिः स वेदयोनिरित्यत्र जाग्रति। शुभाशुभातिरिक्तः शुभाशुभैरपि कर्मभिर्न लिप्यते। य एष देवोऽन्यदेवस्य संप्रसादोऽन्तर्याम्यसङ्गचिद्रूपः पुरुषः प्रणवहंसः परं ब्रह्म न प्राणहंसः प्रणवो जीवः। आद्या देवता निवेदयति। य एवं वेद। तत्कथं निवेदयते। जीवस्य ब्रह्मत्वमापादयति ॥2॥

जीवाधार प्राण की विश्वादि चार देवताएँ हैं। उन्हें प्राप्त करने वाली रमा, अरमा, इच्छा और पुनर्भवा नामक चार नाड़ियाँ होती हैं। इनमें रमा और अरमा नाड़ियों का आधार लेकर प्राण जाग्रत्, स्वप्न आदि में थककर, जिस प्रकार आकाशचारी बाज आकाश में विचरण करते हुए थककर अपने घोंसले में आराम के लिए चला जाता है, उसी प्रकार (वह प्राण) सुषुप्तावस्था में चला जाता है। यों तो यह अमृतरूप देवता सर्वत्र व्यापक हिरण्यमय, परकोश में (हृदयाकाश में) रमा आदि तीन नाड़ियों का आश्रय लेकर संचरण करता ही रहता है। इसके बाद अब उसका त्रिपाद ब्रह्मरूप ही शेष रह जाता है। इसके बाद यह प्राणदेवता (जीव) अपने वास्तविक स्वरूप को प्राप्त करता है। अन्यत्र (अन्य अवस्थाओं में) भी अपनी स्वतंत्र अवस्था मानकर घूमता है। सर्वत्र सदैव हिरण्मय परकोश में आवरण में आच्छादित रहकर घूमता हैं। जिस प्रकार सोये हुए देवदत्त को लाठी से मारे जाने पर वह फिर नहीं सोता, उसी प्रकार शास्त्रादि द्वारा जगाया गया व्यक्ति अवस्थात्रय या इष्टापूर्तादि कर्मों में लिप्त नहीं होता। जैसे कोई बालक किसी इच्छा से रहित होकर यथाप्राप्त वस्तुओं से आनन्दित होता है, वैसे ही यह जीव भी स्वप्नादि में आनन्द लेता रहता है। वह श्रुति या आचार्य से जान लेता है कि—मैं परम ज्योतिःस्वरूप हूँ; जैसे ज्योति से ज्योति आनन्दित होती है, वैसे ही मैं अपने से आनन्दित हूँ। अर्थात्

परमज्योतिपरायण मेरा चित्त आनन्दनिमग्न होता है। ईश्वर से शुभ्र भाव (निर्विकल्पभाव) उत्पन्न होता है। इससे चित्त प्रसन्न होता है। इस प्रकार त्रिकुटिविरल निर्विकल्प समाधि का अनुभव करके वह स्वप्नस्थान में विश्राम करता है। जैसे जोंक एक तिनके से दूसरे तिनके पर जाती है, उसी प्रकार वह विज्ञान भी तुर्य जागरण से तुर्य स्वप्न में शीघ्र जाकर विश्राम करता है। ईश्वर की कृपा से केवल इच्छा करने से ही ऐसी स्थिति हो जाती है। इस कारण से जीव सविकल्प-निर्विकल्प समाधि से अपनी आत्मा को आनन्दित करता है। बाद में जीवात्मा-परमात्मा में जो सापेक्ष भेदरूप अविद्या है उसका भी यह आत्मा त्याग कर देता है। इस प्रकार यह अविद्यारहित आत्मतत्त्व पर का त्याग करके अपर का त्याग नहीं करता, वह तो विद्यमान ही रहता है। यदि केवल श्रवणादि से निर्विशेष ब्रह्म की प्राप्ति नहीं होती, तो कपालाष्टक का सन्धान करना चाहिए (अष्टकपाल अर्थात् यमनियमादि आठ योगांग) अर्थात् इनके द्वारा ब्रह्मज्ञान प्राप्त करना चाहिए। इस योगध्यान का अधिकरण, स्तन-हृदयस्थान में स्थित केले के पुष्प की तरह लटकता रहता है। वह योग के समय विकसित होकर ऊपर उठता है। इसमें इन्द्रयोनि—परमात्मप्राप्ति का मार्ग, जो वेदयोनि कहा जाता है वह ईश्वर जाग्रत् रहता है। इस तरह जो अपने हृदयकमल में ईश्वर का ध्यान करता है, वह शुभ और अशुभ से परे होकर शुभाशुभ कर्मों से लिप्त नहीं होता। यह देव अन्य देवों को अति प्रसन्नता देने वाला, अन्तर्यामी, असंग, चिद्रूप पुरुष, प्रणवहंस (ओंकार) और परब्रह्म है। जो मुख्य प्राण है, वह हंस नहीं है। प्रणव ही जीव है। इस जीव को आद्या देवता कहते हैं। जो इस प्रकार यथार्थ रूप में जानता है वह भला जीव और ब्रह्म के भेद को कैसे बता सकता है ? वह तो जीव के ब्रह्मत्व को ही प्रतिपादित करेगा।

सत्त्वमथास्य पुरुषस्यान्तःशिखोपवीतित्वम्। ब्राह्मणस्य मुमुक्षोरन्तःशिखोपवीतधारणम्। बहिर्लक्ष्यमाणशिखायज्ञोपवीतधारणं कर्मिणो गृहस्थस्य। अन्तरुपवीतलक्षणं तु बहिस्तन्तुवदव्यक्तमन्तस्तत्त्वमेलनम् ॥3॥

ऐसे ब्रह्मरूप पुरुष का आंतरिक सत्त्व ही शिखा और यज्ञोपवीत है। मुमुक्षु ब्राह्मण को ऐसी आन्तरिक शिखा और आन्तरिक यज्ञोपवीत धारण करने चाहिए। बाहर दिखाई देने वाली शिखा और वैसा ही यज्ञोपवीत धारण करना तो गृहस्थों का कर्तव्य है। आन्तरिक शिखा और यज्ञोपवीत बाह्य शिखा और बाह्य सूत्रवाली यज्ञोपवीत की तरह व्यक्त नहीं होते। वे तो आन्तरिक और अव्यक्त होते हैं और ब्रह्मत्व से मेल कराने वाले होते हैं।

न सन्नासन्न सदसद्भिन्नाभिन्नं न चोभयम्।
न सभागं न निर्भागं न चाप्युभयरूपकम्।
ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानहेयं मिथ्यात्वकारणात् ॥4॥ इति।

अविद्या का स्वरूप सत् भी नहीं है, असत् भी नहीं है, वह सत्-असत् से भिन्न भी नहीं है, वह उभयात्मक भी नहीं है। वह सभाग भी नहीं और अभाग भी नहीं है। वह सभागनिर्भाग—उभयरूप भी नहीं है। इसलिए जहाँ तक ब्रह्मात्मैकत्व उदित नहीं होता, वहाँ तक ही अविद्या रहती है। ब्रह्मज्ञान हो जाने के बाद तो वह हेय (त्याज्य) ही है। क्योंकि यह सब मिथ्या ही है।

पञ्चपादब्रह्मणो न किञ्चन। चतुष्पादन्तर्वर्तिनोऽन्तर्जीवब्रह्मणश्चत्वारि स्थानानि। नाभिहृदयकण्ठमूर्धसु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुर्यावस्थाः। आहव-

नीयगार्हपत्यदक्षिणसभ्याग्निषु। जागरिते ब्रह्मा, स्वप्ने विष्णुः, सुषुप्तौ रुद्रः, तुरीयमक्षरं चिन्मयम्। तस्माच्चतुरवस्था चतुरङ्गुलवेष्टनमिव षण्णवतितत्त्वानि तन्तुवद्विभज्य, तदाहितं त्रिगुणीकृत्य द्वात्रिंशत्तत्त्व-निष्कर्षमापाद्य, ज्ञानपूतं त्रिगुणस्वरूपं त्रिमूर्तित्वं पृथग्विज्ञाय, नव-ब्रह्माख्यनवगुणोपेतं ज्ञात्वा, नवमानमितं त्रिः पुनस्त्रिगुणीकृत्य सूर्येन्द्वग्निकलास्वरूपत्वेनैकीकृत्य, आद्यन्तरेकत्वमपि मध्ये त्रिरावर्त्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरत्वमनुसन्धाय, आद्यन्तमेकीकृत्य चिद्ग्रन्थावद्वैतग्रन्थिं कृत्वा, नाभ्यादिब्रह्मबिलप्रमाणं पृथक्पृथक्सप्तविंशतितत्त्वसम्बन्धं त्रिगुणोपेतं त्रिमूर्तिलक्षणलक्षितमप्येकत्वमापाद्य, वामांसादिदक्षिण-कट्यन्तं विभाव्य, आद्यन्तग्रहसम्मेलनमेवं ज्ञात्वा मूलमेकम्, सत्यं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्। हंसेति वर्णद्वयेनान्तःशिखोपवीतित्वं निश्चित्य, ब्राह्मणत्वं ब्रह्मध्यानार्हत्वम्, यतित्वमलक्षितान्तःशिखोपवीतित्वम्, एवं बहिर्लक्षितकर्मशिखाज्ञानोपवीतं गृहस्थस्य, आभासब्राह्मणत्वस्य केशसमूहशिखाप्रत्यक्षकार्पास-तन्तुकृतोपवीतित्वम्। चतुः चतुर्गुणीकृत्य चतुर्विंशतितत्त्वापादनतन्तु-कृत्त्वम्, नवतत्त्वमेकमेव परं ब्रह्म, तत्प्रतिसरयोग्यत्वाद्बाहुमार्गप्रवृत्तिं कल्पयन्ति। सर्वेषां ब्रह्मादीनां देवर्षीणां मनुष्याणां मुक्तिरेका ब्रह्मैकमेव ब्राह्मणत्वमेकमेव। वर्णाश्रमाचारविशेषाः पृथक्पृथक्, शिखा वर्णा-श्रमिणामेकमेव, अपवर्गस्य यतेः शिखायज्ञोपवीतमूलं प्रणवमेकमेव वदन्ति। हंसः शिखा, प्रणवमुपवीतम्, नादः संधानम्। एष धर्मो नेतरो धर्मः। तत् कथमिति। प्रणवो हंसो नादस्त्रिवृत्सूत्रं स्वहृदि चैतन्ये तिष्ठति। त्रिविधं ब्रह्म तद्विद्धि। प्रापञ्चिकशिखोपवीतं त्यजेत् ॥5॥

जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्ति-तुरीय-तुरीयातीत—इन पाँच पादों वाले ब्रह्म के सिवा कुछ भी नहीं है। इनमें पहले चार पादों में स्थित जीवरूप ब्रह्म के चार स्थान हैं—नाभि, हृदय, कण्ठ और मूर्धा। ब्रह्म के ये स्थान क्रमशः जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति और तुर्यावस्था में रहते हैं। आहवनीय, गार्हपत्य, दक्षिण और सभ्य—इन चार प्रकार के अग्नियों में उन चार प्रकार का आत्मभाव यथासंभव करना चाहिए। तथा जाग्रत् में ब्रह्मा, स्वप्न में विष्णु तथा सुषुप्त में रुद्र और तुरीयावस्था में अक्षर चिद्रूप का ध्यान करना चाहिए। इस प्रकार जीवरूप ब्रह्म की चार अवस्थाएँ हुईं। ये चार अवस्थाएँ ही चार अँगुलियों का वेष्टन, जो यज्ञोपवीत बनाने में किया जाता है, वह है। इसमें छियानबे तत्त्व लपेटे जाते हैं। इसके तीन गुने भाग करके तीन गुने रूप द्वारा बत्तीस तत्त्वों के निष्कर्ष का सम्पादन करके ज्ञानपूत, त्रिगुणरूप तीन लड़ें और त्रिमूर्तिरूप को पृथक् जानकर नौ ब्रह्म अर्थात् नौ गुणों (नौ धागों) को जानकर, नौ के मान (परिमाण) से तीन को फिर से तीन गुना करके सूर्य-चन्द्र-अग्नि की कला के स्वरूप से एकीकृत करके फिर आदि-मध्य-अन्त की तीन आवृत्तियाँ करके ब्रह्मा-विष्णु-रुद्र का अनुसन्धान करके आवृत्तियों को आदि से अन्त तक एक करके, चिद्ग्रन्थि में अद्वैत ग्रन्थि बनाकर, नाभि से लेकर ब्रह्मरन्ध्र तक के परिमाण में अलग-अलग सत्ताईस तत्त्वों से सम्बद्ध त्रिगुणयुक्त (तीन लड़ों वाला), त्रिमूर्तिरूप (तीन अलग रूपों) में दिखाई पड़ने पर भी उनमें एकत्व सम्पादन करके बाँयें कन्धे से लेकर दाहिनी कमर तक इसे धारण करके ही चित्त को शुद्ध किया जा सकता है। इस यज्ञोपवीत के विषय

में यह जान लेना चाहिए कि इसके बहुत से तत्त्वों का मूल तो एक ही है। जैसे मिट्टी से बने घटादि अनेक पात्रों में मिट्टी ही केवल एक तत्त्व है। वैसे ही ब्रह्म से निर्मित सब कुछ ब्रह्म ही है। और सब दृश्यपदार्थ तो वाणी की व्यर्थता हैं, विकार ही हैं। 'हंसः', 'सोऽहम्'—इन दो अक्षरों को ही अन्तःशिखा और अन्तर्यज्ञोपवीत निश्चय मानकर ही ब्राह्मणत्व और यतित्व की प्राप्ति होती है। इनके लिए तो शिखा और यज्ञोपवीत अलक्षित (अन्तर्वर्ती) ही होते हैं। बाहर दीखने वाली कर्मरूप शिखा और ज्ञानरूप उपवीत तो गृहस्थों के लिए ही होती हैं। बाहर की केशसमूहरूप शिखा और कपास के धागों से बनाई गई उपवीत तो मात्र ब्राह्मणत्व और वैदिकधर्मानुष्ठान की योग्यता का आभासक ही है। यज्ञोपवीत का सूत्र चौबीस तत्त्वों का चार गुना अर्थात् छियानबे तत्त्वरूपी एक ही ब्रह्म का प्रतिपादन करते हैं, एवं यज्ञोपवीत के नौ धागे भी ब्रह्म के ही प्रतिपादक हैं। ब्रह्म तो वास्तव में एक ही है, परन्तु बहुत लोग अपनी-अपनी बुद्धि के अनुसार उसकी प्राप्ति के विविध उपायों की कल्पना करते हैं। सभी ब्राह्मणों, देवर्षियों और मनुष्यों के लिए मुक्ति, ब्रह्म और ब्राह्मणत्व तो एकसमान ही है। केवल वर्णाश्रम और आचार अलग-अलग हैं। वर्णाश्रम व्यवस्थावालों के लिए शिखा का स्वरूप एक ही है। मोक्षाधिकारी यति की शिखा और उपवीत का मूल प्रणव ही कहा जाता है। यतियों के लिए हंस = ब्रह्मज्ञान ही शिखा और तुरीय = प्रणव ही उपवीत है। तथा नाद ही इन दोनों का जोड़नेवाला अनुसंधान होता है। इनका कोई दूसरा धर्म नहीं होता। प्रणव, हंस और नाद ही उनका तीन लड़ों वाला सूत्र है। वह अपनी ही महिमा में अपने आप विराजमान है। वह चैतन्यरूप से हृदय में प्रकाशित है। पर-अपर भेद से वह दो प्रकार का है। इसको जानकर जागतिक शिखा और यज्ञोपवीत का त्याग ही कर देना चाहिए।

सशिखं वपनं कृत्वा बहिःसूत्रं त्यजेद् बुधः।
यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ॥6॥
पुनर्जन्मनिवृत्त्यर्थं मोक्षस्याहर्निशं स्मरेत्।
सूचनात् सूत्रमित्युक्तं सूत्रं नाम परं पदम् ॥7॥
तत्सूत्रं विदितं येन स मुमुक्षुः स भिक्षुकः।
स वेदवित् सदाचारी स विप्रः पङ्क्तिपावनः ॥8॥
येन सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव।
तत् सूत्रं धारयेद्योगी योगविद् ब्राह्मणो यतिः ॥9॥

इसलिए आत्मज्ञानी मनुष्य को शिखासहित मुण्डन करवाकर बाहर के यज्ञोपवीत को छोड़ देना चहिए और जो अक्षर-परब्रह्मरूप उपवीत है, उसे धारण करना चाहिए। पुनर्जन्म से मुक्ति पाने के लिए उसे बार-बार मोक्ष का स्मरण करते रहना चाहिए। सूचना देने वाला होने से ही ब्रह्मरूपी सूत्र को परमपदरूपी सूत्र कहा गया है। इस सूत्र को जिसने पहचान लिया है, वही सही रूप में मुमुक्षु है, सही भिक्षु है और वही वेदविद्, वही सदाचारी, वही विप्र और वही अनेक प्राणियों को पवित्र करने वाला कहा जाता है। सूत्र में मणियों के समूह की भाँति जिसमें यह सारा जगत् पिरोया गया है, उसी ब्रह्मरूप सूत्र को ही योग को जानने वाले ब्रह्मज्ञ यति को धारण करना चाहिए।

बहिःसूत्रं त्यजेद्विप्रो योगविज्ञानतत्परः।
ब्रह्मभावमयं सूत्रं धारयेद्यः स मुक्तिभाक्।
नाशुचित्वं न चोच्छिष्टं तस्य सूत्रस्य धारणम् ॥10॥

सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ।
ते तु सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ॥11॥
ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ।
ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमीरितम् ॥12॥
अग्नेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा ।
स शिखीत्युच्यते विद्वान्नेतरे केशधारिणः ॥13॥

योगविज्ञान में परायण योगी को बाहर की जनेऊ का परित्याग कर देना चाहिए। क्योंकि जो ब्रह्मभावरूप सूत्र को धारण करता है, वही मोक्ष का अधिकारी होता है। ऐसे ब्रह्मसूत्र को धारण करने से किसी प्रकार की उच्छिष्टता या अपवित्रता नहीं रहती। जिन ज्ञानरूप यज्ञोपवीत को धारण करने वालों का सूत्र भीतर में होता है, वे ही सूत्र के सच्चे जानकार हैं और वे ही सच्चे यज्ञोपवीत धारण करने वाले हैं। जो लोग ज्ञान की निष्ठा वाले हैं, ज्ञान की शिखावाले हैं और ज्ञान की यज्ञोपवीत वाले हैं, उनके लिए तो ज्ञान ही सब कुछ है। क्योंकि ज्ञान को परम पवित्र कहा गया है। जिनकी ज्ञानरूपी शिखा अग्नि की तरह प्रज्वलित है, वही विद्वान् सही शिखाधारी कहा जाता है, ये सामान्य बाल की शिखा वाले सच्चे शिखाधारी नहीं हैं।

कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके लौकिकेऽपि वा ।
ब्राह्मणाभासमात्रेण जीवन्ते कुक्षिपूरकाः ।
व्रजन्ते निरयं ते तु पुनर्जन्मनि जन्मनि ॥14॥
वामांसदक्षकट्यन्तं ब्रह्मसूत्रं तु सव्यतः ।
अन्तर्बहिरिवात्यर्थं तत्त्वतन्तुसमन्वितम् ।
नाभ्यादिब्रह्मरन्ध्रान्तं प्रमाणं धारयेत् सुधीः ॥15॥
तेभिर्धार्यमिदं सूत्रं क्रियाङ्गं तन्तुनिर्मितम् ।
शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् ।
ब्राह्मण्यं सकलं तस्य नेतरेषां तु किञ्चन ॥16॥

जो लोग वैदिक या लौकिक कर्मों के अधिकारी हैं वे तो ब्राह्मणों के आभासमात्र होकर ही पेट भरने के लिए ही जी रहे हैं। वे तो बार-बार जन्म-जन्म में नरक को ही जाते हैं। बुद्धिमान मनुष्य को यज्ञोपवीत बाँयें कन्धे से लेकर दाहिनी कमर तक धारण करनी चाहिए। परन्तु यह तो बाहर की यज्ञोपवीत की बात हुई। इसी प्रकार अन्तर् में परमतत्त्वरूप धागों से बनाई गई उपवीत (ब्रह्मसूत्र) नाभि से ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्त कद (परिमाण) के अनुसार धारण करना चाहिए। इस प्रकार परमतत्त्वरूपी तन्तुओं से बनाई गई विविध क्रियाओं के अंगरूप ब्रह्मसूत्र (उपवीत) को धारण करना चाहिए। जिसकी शिखा और यज्ञोपवीत ज्ञानमय होते हैं, उसके लिए सब कुछ ब्रह्ममय ही है, ब्रह्म के सिवा कुछ भी नहीं है।

इदं यज्ञोपवीतं तु परमं यत् परायणम् ।
विद्वान् यज्ञोपवीती सन्धारयेद्यः स मुक्तिभाक् ॥17॥
बहिरन्तश्चोपवीती विप्रः संन्यस्तुमर्हति ।
एकयज्ञोपवीती तु नैव संन्यस्तुमर्हति ॥18॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन मोक्षापेक्षी भवेद्यतिः ।
बहिःसूत्रं परित्यज्य स्वान्तःसूत्रं तु धारयेत् ॥19॥

बहिष्प्रपञ्चशिखोपवीतित्वमनादृत्य प्रणवहंसशिखोपवीतित्वमवलम्ब्य मोक्षसाधनं कुर्यादित्याह भगवाञ्छौनकः । इत्युपनिषत् ॥20॥

इति परब्रह्मोपनिषत्समाप्ता ।

जो विद्वान् इस परम और ब्रह्मपरायण यज्ञोपवीत को धारण करता है, वही सच्चा उपवीतधारी और मुक्ति का अधिकारी है। जो बाहर-भीतर—दोनों प्रकार की यज्ञोपवीत धारण करता है वही विप्र संन्यास का अधिकारी है। केवल एक (बाह्य) यज्ञोपवीतधारी संन्यास के योग्य नहीं है। इसलिए मोक्षापेक्षी योगी को हर प्रयत्न करके भी बाहर के सूत्र को छोड़कर भीतर का सूत्र ही धारण करना चाहिए। बाहर के जागतिक शिखा और उपवीत को छोड़कर प्रणवहंसरूपी शिखा और उपवीत को ही पकड़कर (आधार लेकर) मोक्ष-साधना करनी चाहिए, ऐसा भगवान् शौनक ने कहा है।

यहाँ पर परब्रह्मोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(81) अवधूतोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यह कृष्णयुजर्वेदीय उपनिषद् है। इसमें सांकृति के प्रश्नों का उत्तर देते हुए अवधूत दत्तात्रेय ने उन्हें अवधूत शब्द का अर्थ, अवधूत की दिनचर्या, क्रियादि वृत्तियों का पक्षित्व द्वारा वर्णन, ज्ञान का उत्कर्ष, अवधूत की चर्या का अनुक्रम, महाव्रत, परमार्थसन्देश, श्रवणादि विधान और फलश्रुति बताई हैं।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु। सह नौ—मा विद्विषावहै। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (शारीरकोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

अथ ह साङ्कृतिर्भगवन्तमवधूतं दत्तात्रेयं परिसमेत्य पप्रच्छ भगवन् कोऽवधूतस्तस्य का स्थितिः, किं लक्ष्म, किं संसरणमिति। तं होवाच भगवो दत्तात्रेयः परमकारुणिकः ॥1॥

सांकृति ने भगवान् दत्तात्रेय के पास जाकर पूछा—"हे भगवन्! अवधूत कौन होता है? उसकी कैसी स्थिति होती है? उसका लक्षण क्या है? और उसका व्यवहार कैसा होता है?" तब भगवान् परमकारुणिक दत्तात्रेय ने कहा—

अक्षरत्वाद्वरेण्यत्वाद्धूतसंसारबन्धनात्।
तत्त्वमस्यादिलक्ष्यत्वादवधूत इतीर्यते ॥2॥
यो विलङ्घ्याश्रमान् वर्णानात्मन्येव स्थितः सदा।
अतिवर्णाश्रमी योगी अवधूतः स कथ्यते ॥3॥
तस्य प्रियं शिरः कृत्वा मोदो दक्षिणपक्षकः।
प्रमोद उत्तरः पक्ष आनन्दो गोष्पदायते ॥4॥
गोवालसदृशं शीर्षे नापि मध्ये न चाप्यधः।
ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति पुच्छाकारेण कारयेत्।
एवं चतुष्पदं कृत्वा ते यान्ति परमां गतिम् ॥5॥

जो अक्षर (अविनाशी) है, जो वरणीय है, संसार के बन्धनों को जिसने धूत (झाड़) दिया हो और 'तत्त्वमस्यादि' वाक्यों के लक्ष्यार्थ बोध से जो युक्त हो, उसे ही अवधूत कहा गया है। (**अ** = अक्षर, **व** = वरेण्य, **धू** = धूतबन्धन और **त** = तत्त्वमस्यादि वाक्य बोध) जो योगी आश्रमधर्मों और वर्णधर्मों को लाँघकर अपने आत्मा में ही सदा अवस्थित रहता हो, वह वर्णाश्रमरहित योगी अवधूत कहलाता है। उस योगी का प्रिय मस्तक है (मस्तक ब्रह्म ही है), मोद दक्षिण बाजू है, प्रमोद वाम बाजू है और आनन्द (केन्द्रस्थ = मध्य में स्थित) आत्मा है। उस आत्मा की स्थिति गाय के पैर के जैसी है (प्रिय, मोद, प्रमोद और आनन्द—ये गाय के चार पैर हैं), उसको सिर (प्रिय = ब्रह्म) में, अधोभाग (मोद और प्रमोद) में तथा मध्य (आनन्द) में आत्मबुद्धि नहीं करनी चाहिए। परन्तु गोवाल (गाय की पूँछ) सदृश उस ब्रह्म की पुच्छ

में प्रतिष्ठा है। उस ब्रह्म को उसी पुच्छ के आकार में समझना चाहिए। योगी लोग इसी प्रकार ब्रह्म को अच्छी तरह से जानकर ही परमगति को प्राप्त होते हैं।

न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ॥6॥

अमृतत्व की प्राप्ति कभी कर्मों के द्वारा नहीं होती, संतानों के द्वारा और धन के द्वारा भी वह नहीं होती। केवल त्याग के द्वारा ही कुछ लोगों ने अमृतत्व को प्राप्त किया है।

स्वैरं स्वैरविहरणं तत्संसरणम्। साम्बरा वा दिगम्बरा वा। न तेषां धर्माधर्मौ न मेध्यमेध्यौ। सदा साङ्ग्रहण्येष्ट्याश्वमेधमन्तर्यागं यजते। स महामखो महायोगः ॥7॥

स्वैरविहार (स्वेच्छाविहार) ही उन योगियों का संसार होता है। उन योगियों में कुछ वस्त्र पहनते हैं और कुछ तो दिगम्बर (बिना वस्त्र धारण किए) ही रहते हैं। उनके लिए कोई धर्म भी नहीं है, कोई अधर्म भी नहीं है, कुछ पवित्र भी नहीं, कुछ अपवित्र भी नहीं है। वे सदैव अपनी इन्द्रियों के संयम के द्वारा भीतर में अश्वमेध यज्ञ करते रहते हैं। वह आत्मध्यानरूप यज्ञ ही उनका महायज्ञ होता है और वही उनका महायोग होता है।

कृत्स्नमेतच्चित्रं कर्म स्वैरं न विगायेत्। तन्महाव्रतम्। न स मूढवल्लिप्यते ॥8॥

इस प्रकार इन योगियों का संपूर्ण जीवन ही आश्चर्यजनक होता है। उनकी इस स्वेच्छाचारिता की निन्दा नहीं करनी चाहिए। क्योंकि वही उनका महाव्रत है। मूढ़ (अज्ञानी) मनुष्य की तरह वह योगी पाप-पुण्यों से लिप्त नहीं होता।

यथा रविः सर्वरसान् प्रभुङ्क्ते हुताशनश्चापि हि सर्वभक्षः।
तथैव योगी विषयान् प्रभुङ्क्ते न लिप्यते पुण्यपापैश्च शुद्धः ॥9॥
आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत्।
तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥10॥
न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न हि न साधकः।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥11॥

जिस प्रकार सूर्य सभी रसों को खाता (ग्रहण करता) है और अग्नि भी जिस प्रकार सब कुछ खाने वाला (पचाने वाला) होता है, ठीक इसी प्रकार यह योगी भी सभी विषयों को भोगता है, परन्तु पुण्य और पाप से लिप्त नहीं होता, वह शुद्ध ही रहता है। जिस प्रकार चारों तरफ यथाशक्य पूर्ण होने पर भी अपनी स्थिति को अचल (निश्चल) ही रखने वाले सागर में जल प्रविष्ट होता है, अर्थात् जल के प्रवेश होने पर भी ज्यों-की-त्यों (पूर्ववत् ही) स्थिति में सागर रहता है, वैसे ही उस योगी में कामनाएँ (भोगेच्छा) प्रवेश करती हैं, फिर भी वह पूर्ववत् (ज्यों-का-त्यों) अचल ही रहता है। परन्तु कामों का (भोगों का) कामी (इच्छुक) उस योगी जैसी शान्ति प्राप्त नहीं करता। उस योगी के लिए तो कोई निरोध (लय) भी नहीं है, और किसी की उत्पत्ति भी नहीं होती। उसके लिए न तो कोई बन्धनयुक्त है, न कोई साधक है, न कोई मुमुक्षु है, न कोई मुक्त ही है—यही तो वास्तविक स्थिति (पारमार्थिक स्थिति) है।

ऐहिकामुष्मिकव्रातसिद्धयै मुक्तेश्च सिद्धये।
बहु कृत्यं पुरा स्यान्मे तत् सर्वमधुना कृतम् ॥12॥
तदेव कृतकृत्यत्वं प्रतियोगिपुरःसरम्।
दुःखिनोऽज्ञाः संसरन्तु कामं पुत्राद्यपेक्षया ॥13॥

परमानन्दपूर्णोऽहं संसरामि किमिच्छया ।
अनुतिष्ठन्तु कर्माणि परलोकयियासवः ॥14॥
सर्वलोकात्मकः कस्मादनुतिष्ठामि किं कथम् ।
व्याचक्षतां ते शास्त्राणि वेदानध्यापयन्तु वा ॥15॥

वह योगी सोचता है कि पहले तो इस जगत् के और परलोक के कार्यकलापों को सम्पन्न करने के लिए और मुक्ति की प्राप्ति के लिए भी मुझे बहुत कुछ करना था, परन्तु अब तो मैंने उन सबसे मुक्ति पा ली है। अब तो सब कुछ मेरे लिए हो ही चुका है। ऐसी ही वह कृतकृत्यता है। अब उन सभी कार्यों का अभावरूप प्रतियोगित्व है। इसी प्रकार सभी कार्यों का अनुसन्धान करता हुआ ही वह योगी सदैव तृप्त रहता है। अज्ञानी लोग भले ही पुत्र आदि की अपेक्षा करके दुःखी हों। लेकिन मैं तो परमानन्द से पूर्ण हूँ, मैं भला किस इच्छा से भटकता रहूँ ? जिनको परलोक में जाने की इच्छा हो, वे भले ही कर्म किया करें। मैं तो सर्वलोकात्मक (सर्वलोकव्याप्त) ही हूँ, मैं भला किसलिए, क्यों, कैसे और क्या कर्म करूँ ? अधिकारी लोग भले ही शास्त्रों की व्याख्या किया करें या तो वेदों को पढ़ाते रहे। (इससे मुझे कोई सरोकार नहीं है।)

येऽत्राधिकारिणो मे तु नाधिकारोऽक्रियत्वतः ।
निद्राभिक्षे स्नानशौचे नेच्छामि न करोमि च ॥16॥
द्रष्टारश्चेत् कल्पयन्तु किं मे स्यादन्यकल्पनात् ।
गुञ्जापुञ्जादि दह्येत नान्यारोपितवह्निना ।
नान्यारोपितसंसारधर्मानेवमहं भजे ॥17॥
शृण्वन्त्वज्ञाततत्त्वास्ते जानन् कस्माच्छृणोम्यहम् ।
मन्यन्तां संशयापन्ना न मन्येऽहमसंशयः ॥18॥
विपर्यस्तो निदिध्यासे किं ध्यानमविपर्यये ।
देहात्मत्वविपर्यासं न कदाचिद्भजाम्यहम् ॥19॥

ठीक है, अधिकारी लोग ऐसा किया करें, मेरा तो कोई अधिकार नहीं है, मैं तो अक्रिय (क्रियाहीन) ही हूँ। निद्रा, भिक्षा, स्नान, शौच आदि क्रियाएँ मैं चाहता भी नहीं हूँ और करता भी नहीं हूँ। मुझे ऐसा देखने वाले लोग चाहे मेरे बारे में अनेक बातों की कल्पना किया करें, परन्तु ऐसे अन्यान्य लोगों की कल्पनाओं से मुझे क्या हो सकता है ? चिरमिरी (गुञ्जा) के ढेर में किसी ने अग्नि की कल्पना कर दी हो, तो भी वह जलाता तो है ही नहीं। इसी प्रकार अन्यों के द्वारा मुझमें आरोपित किए गए संसार-धर्मों को मैं उस तरह से ही मानता हूँ। जो लोग तत्त्व को नहीं जानते वे भले ही श्रवण किया करें, मैं तो तत्त्व जानता हूँ, मैं क्यों श्रवण करूँ ? जिन लोगों में संशय हो, वे भले ही चिन्तन-मनन किया करें, मैं तो संशयरहित हूँ, मैं तो मनन नहीं करूँगा। जो विपरीत ज्ञान वाला हो, उसे ध्यान करना पड़ता है, विपरीत ज्ञान न होने पर ध्यान की आवश्यकता ही क्या है ? देह को ही आत्मा मानने का विपरीत ज्ञान तो मुझ अवधूत में है ही नहीं।

अहं मनुष्य इत्यादिव्यवहारो विनाप्यमुम् ।
विपर्यासं चिराभ्यस्तवासनातोऽवकल्पते ॥20॥
आरब्धकर्मणि क्षीणे व्यवहारो निवर्तते ।
कर्मक्षये त्वसौ नैव शाम्येद्ध्यानसहस्रतः ॥21॥
विरलत्वं व्यवहृतेरिष्टं चेद्ध्यानमस्तु ते ।
अबाधिकां व्यवहृतिं पश्यन् ध्यायाम्यहं कुतः ॥22॥

विक्षेपो नास्ति यस्मान्मे न समाधिस्ततो मम ।
विक्षेपो वा समाधिर्वा मनसः स्याद्विकारिणः ॥23॥

मुझमें विपरीत ज्ञान नहीं है, फिर भी मुझमें जो 'मैं मनुष्य हूँ'—इस प्रकार का विपरीत ज्ञान दिखाई दे रहा है, वह तो केवल लम्बे अरसे के अभ्यस्त वासनाओं के कारण ही है। विपरीत ज्ञान न होने पर भी कल्पित (उत्पन्न होता है)। जब प्रारब्ध कर्म क्षीण हो जाते हैं तब अवधूत का सब व्यवहार बन्द हो जाता है। परन्तु यदि प्रारब्ध कर्म क्षीण न हुए हों, तब तो हजारों ध्यान करने से भी या हजारों बार चिन्तन करने के बाद भी वह व्यवहार शान्त नहीं हो सकता। यदि तुम अपने व्यवहार का विरलत्व (कादाचित्क) कभी चाहते हो, तो तुम ध्यान करो। परन्तु मेरी दृष्टि में तो अब व्यवहार कुछ रहा ही नहीं है, तो मैं क्यों ध्यान करूँ ? मुझे कोई विक्षेप नहीं, कोई चित्त की अस्थिरता ही नहीं होती, तो मुझे समाधि अवस्था की आवश्यकता ही कहाँ है ? विक्षिप्त चित्तवालों को ही समाधि की जरूरत होती है। विक्षेप और समाधि तो विकारी मन के ही होते हैं।

नित्यानुभवरूपस्य को मेऽत्रानुभवः पृथक् ।
कृतं कृत्यं प्रापणीयं प्राप्तमित्येव नित्यशः ॥24॥
व्यवहारो लौकिको वा शास्त्रीयो वाऽन्यथापि वा ।
ममाकर्तुरलेपस्य यथारब्धं प्रवर्तताम् ॥25॥
अथवा कृतकृत्योऽपि लोकानुग्रहकाम्यया ।
शास्त्रीयेणैव मार्गेण वर्तेऽहं मम का क्षतिः ॥26॥

मैं तो नित्य परमतत्त्व का अनुभव कर रहा हूँ। इससे और अन्य अलग अनुभव क्या हो सकता है ? करने लायक सब कार्य मैं अब कर चुका हूँ, प्राप्त करने योग्य सब कुछ मैंने प्राप्त कर ही लिया है, बस यही मेरा शास्त्रीय, लौकिक या अन्य सब व्यवहार है। यह व्यवहार मुझ अकर्ता का और अलिप्त का जैसे प्रारब्ध हो, वैसे भले ही चलता रहे। अथवा मैं तो कृतकृत्य ही हूँ, फिर भी लोकानुग्रह के प्रयोजन के कारण, शास्त्रोक्त मार्ग से ही अपना व्यवहार करता हूँ, तो इसमें हानि क्या है ?

देवार्चनस्नानशौचभिक्षादौ वर्ततां वपुः ।
तारं जपतु वाक् तद्वत् पठत्वाम्नायमस्तकम् ॥27॥
विष्णुं ध्यायतु धीर्यद्वा ब्रह्मानन्दे विलीयताम् ।
साक्ष्यहं किञ्चिदप्यत्र न कुर्वे नापि कारये ॥28॥
कृतकृत्यतया तृप्तः प्राप्यप्राप्ततया पुनः ।
तृप्यन्नेवं स्वमनसा मन्यतेऽसौ निरन्तरम् ॥29॥
धन्योऽहं धन्योऽहं नित्यं स्वात्मानमञ्जसा वेद्मि ।
धन्योऽहं धन्योऽहं ब्रह्मानन्दो विभाति मे स्पष्टम् ॥30॥

यह शरीर भले ही देवपूजा, स्नान, शौच, भिक्षा आदि में प्रवृत्त होता रहे; वाणी भी भले ॐकार का जप करती रहे, आम्नाय-मस्तक (उपनिषदों का पाठ) भले ही चलता रहे, मेरी बुद्धि भले ही विष्णु का ध्यान करती रहे, अथवा फिर वह ब्रह्म में ही लीन रहा करे, परन्तु मैं तो केवल साक्षीरूप ही हूँ। मैं तो इनमें से कुछ भी करता नहीं हूँ और किसी से कुछ करवाता भी नहीं हूँ। मैं (अवधूत) तो अपनी कृतकृत्यता से अत्यन्त तृप्त हूँ। और जो प्राप्त करने योग्य है, उसे प्राप्त कर लेने से भी संतृप्त हूँ। इस प्रकार यह अवधूत सदा अपने मन से तृप्त होता हुआ रहता है। वह कहता है—'मैं अपने आत्मा को सहज रूप से जानता हूँ, मैं धन्य हूँ, मैं धन्य हूँ। मुझे ब्रह्मानन्द की स्पष्ट अनुभूति हो रही है, मैं धन्य हूँ, धन्य हूँ।'

धन्योऽहं धन्योऽहं दुःखं सांसारिकं न वीक्षेऽद्य ।
धन्योऽहं धन्योऽहं स्वस्याज्ञानं पलायितं क्वापि ॥31॥
धन्योऽहं धन्योऽहं कर्तव्यं मे न विद्यते किञ्चित् ।
धन्योऽहं धन्योऽहं प्राप्तव्यं सर्वमद्य सम्पन्नम् ॥32॥
धन्योऽहं धन्योऽहं तृप्तेर्मे कोपमा भवेल्लोके ।
धन्योऽहं धन्योऽहं धन्यो धन्यः पुनः पुनर्धन्यः ॥33॥
अहो पुण्यमहो पुण्यं फलितं फलितं दृढम् ।
अस्य पुण्यस्य संपत्तेरहो वयमहो वयम् ॥34॥
अहो ज्ञानमहो ज्ञानमहो सुखमहो सुखम् ।
अहो शास्त्रमहो शास्त्रमहो गुरुरहो गुरुः ॥35॥

मैं धन्य-धन्य हो गया क्योंकि मुझे अब संसार का दुःख कहीं दीखता ही नहीं। मैं धन्य-धन्य हो गया क्योंकि मेरा आत्मविषयक अज्ञान कभी का भाग ही गया है। मैं धन्य-धन्य हो गया, क्योंकि मेरा कोई भी कर्तव्य अब शेष नहीं रह गया। मैं धन्य-धन्य हूँ कि जो प्राप्त करने योग्य था, वह सब मुझे प्राप्त हो गया है। मैं धन्य-धन्य हो गया हूँ, क्योंकि मेरी तृप्ति की कोई भी तुलना इस लोक में किसी से नहीं की जा सकती। मैं धन्य-धन्य हो गया, क्योंकि बस धन्य, धन्य, बार-बार धन्य ही हो चुका हूँ। वाह मेरा पुण्य ! यह पुण्य पूर्णरूप से फल देने वाला हुआ है। इस पुण्य की सम्पत्ति से हम भी अहोभाव वाले हो गए हैं। हमारा ज्ञान भी तो अहोभाव से युक्त हो चुका है अब ये सब शास्त्र, ये गुरु, यह ज्ञान और हम सब धन्यवाद के पात्र (अभिनन्दन और अभिवादन के पात्र) हो गए हैं।

इति य इदमधीते सोऽपि कृतकृत्यो भवति। सुरापानात् पूतो भवति। स्वर्णस्तेयात् पूतो भवति। ब्रह्महत्यात् पूतो भवति। कृत्याकृत्यात् पूतो भवति। एवं विदित्वा स्वेच्छाचारपरो भूयात्। ॐ सत्यम्। इत्युपनिषत् ॥36॥

इति अवधूतोपनिषत्समाप्ता।

इस प्रकार कोई भी मनुष्य यदि इस उपनिषद् का पाठ करता है, तो वह भी कृतकृत्य बन जाता है। वह मदिरापान के पाप से, या सुवर्ण की चोरी करने के पाप से, ब्रह्महत्या के पाप से, कार्य-अकार्य से उत्पन्न पाप से मुक्त होकर पवित्र हो जाता है। इस प्रकार जानकर मनुष्य को अपनी विवेकजन्य बुद्धि से उत्पन्न इच्छा के अनुसार स्वतंत्र रूप से व्यवहार (वर्तन) करना चाहिए। ओम् ब्रह्म ही सत्य है, ऐसी यह उपनिषत् है।

यहाँ पर अवधूतोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु। सह नौ....मा विद्विषावहै। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः।

❋

(82) त्रिपुरातापिन्युपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यह अथर्ववेदीय उपनिषत् पाँच खण्डों में विभाजित की हुई है और खण्डों को भी **'उपनिषद्'** नाम से रखा गया है। इसमें शक्ति-उपासना का निरूपण है। शक्ति का एक नाम 'त्रिपुरा' है। प्रलय में तो शिवशक्ति सामरस्य होता है। पर सृष्ट्यन्तर में ब्रह्मा, विष्णु (और रुद्र की भी) की जो विलयशक्ति है, वह त्रिपुरा भगवती है। उस शक्ति को आश्रित करके भगवान् सदाशिव के साथ वह तीनों लोकों में व्याप्त होती है और जब त्रिकूट का अवसान होता है, तब वही शक्ति बड़े (घोर) तेज से व्याप्त हो जाती है। उसे ह्रींकार, हल्लेखा आदि भी कहा गया है। इस उपनिषत् में पंचदशी महाविद्या बताई गई है। त्रिपुरास्वरूप, त्रिपुरामहामंत्र, शिवशक्तियोग से जगत्सृष्टि, वाग्भवकूट, कामकूट और शक्तिकूट का गायत्री से समन्वय, त्रिपुराध्यान, त्रिपुराविद्या, त्रिपुरादि बहुत-सी उपासनाएँ, श्रीचक्र (स्वरूप और पूजाफल, मुद्राएँ, कामकला, मृत्युंजय) उपदेश आदि बहुत से शक्तितंत्र के विषय इसमें दिए गए हैं।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (शाण्डिल्योपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

प्रथमोपनिषत्

अथैतस्मिन्नन्तरे भगवान् प्राजापत्यं वैष्णवं विलयकारणं रूपमाश्रित्य त्रिपुराऽभिधा भगवतीत्येवमादिशक्त्या भूर्भुवः स्वस्त्रीणि स्वर्गभूपातालानि त्रिपुराणि हरमायाऽऽत्मकेन ह्रींकारेण हल्लेखाख्या भवती त्रिकूटावसाने निलये विलये धाम्नि महसा घोरेण व्याप्नोति। सैवेयं भगवती त्रिपुरेति व्यापठ्यते ॥1॥

अब इस अविद्या के एक अन्य रूप के समय भगवान् सदाशिव ने प्राजापत्य (ब्रह्मा) का, विष्णु का और प्रलय के हेतुभूत रुद्र का रूप जिस शक्ति के द्वारा धारण किया, वह त्रिपुरा नाम की भगवती आद्या शक्ति है। उस आद्याशक्ति के द्वारा भूः, भुवः और स्वः—अर्थात् पृथ्वी, अन्तरिक्ष और स्वर्ग (अथवा पृथ्वी, स्वर्ग और पाताल) ये तीन लोक शिवशक्तिमय ह्रींकार से होते हैं वह तथा जो सभी प्राणियों के हृदय में प्रत्यक् रूप से विद्योतमान जो हल्लेखा नामक शक्ति है, वह शक्ति भी वही है। और वही शक्ति त्रिकूट के अवसान (अस्त) होने पर अर्थात् प्रलय होने पर—जब-जब त्रिकूट का प्रलय होता है तब अपने स्थान में (गुणसाम्य के पीठ में) चित्सामान्य स्वरूप में (घोर तेजोमय रूप में) व्याप्त होती है, वही भगवती शक्ति लोगों के द्वारा त्रिपुरा नाम से कही जाती है। (यहाँ त्रिकूट का अर्थ वाग्भवकूट, कामकूट और शक्तिकूट लिया जा सकता है)।

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।
धियो यो नः प्रयोदयात् परो रजसेऽसावदोम् ॥2॥
जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो निदहाति वेदः ।
स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥3॥
त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥4॥

अब उन त्रिपुरा भगवती का महामंत्र बताया जा रहा है। वह महामंत्र उपरिनिर्दिष्ट तीन मंत्रों का समूहरूप है। सदाशिव की चिच्छक्तिरूप त्रिपुराशक्ति के इस महामंत्र के कुल मिलाकर एक सौ आठ अक्षर होते हैं। पहले मंत्र के बत्तीस, दूसरे के चौवालीस और तीसरे मंत्र के बत्तीस अक्षर मिलकर कुल एक सौ आठ अक्षर होते हैं। इस अष्टोत्तर शत मंत्र के अनुष्ठान से त्रिपुरा प्रसन्न होती है। मंत्रार्थ इस प्रकार है—प्रथम मंत्र (तत्सवितुर्वरेण्यं आदि)—"देव सविता के उस वरेण्य तेज का हम ध्यान करते हैं, वे हमारी बुद्धि को प्रेरित करें।" दूसरे 'जातवेदसे' आदि का अर्थ—"हम जातवेदा को सोम की आहुति दे रहे हैं। जो लोग हमारे प्रति शत्रु का भाव रखते हों, उनकी सम्पत्ति वे नष्ट कर दें, वे हमें सारे संकटों से पार उतार दें। दुष्टता की नदी पार करने के लिए वे अग्नि हमें नाव प्रदान करें—या नाव से दुष्टता की नदी पार करवा दें।" तीसरे 'त्र्यम्बकं' आदि मंत्र का अर्थ यह है—"हम तीन आँखों वाले, सौरभ भरे, पुष्टिदायक महादेव का अर्चन करते हैं। वे मुझे पके-गले फल की तरह मृत्यु के बन्धन से मुक्त करें, पर अमृत से मुक्त न करें।"

शताक्षरी परमा विद्या त्रयीमयी साष्टार्णा त्रिपुरा परमेश्वरी । आद्यानि चत्वारि पदानि परब्रह्म विकासीनि । द्वितीयानि शाक्तानि । तृतीयानि शैवानि ॥5॥

इन तीन मंत्रों से त्रिपुरा देवी की शताक्षरी विद्या कही है। यह विद्या तीनों वेदों का स्वरूप धारण की हुई है। एक सौ आठ इसके अक्षर हैं। यही त्रिपुरा विद्या है, यह परमेश्वरी है। इस मंत्रत्रयात्मक महामंत्र के 'तत्सवितुः' आदि प्रारंभ के चार परब्रह्म का प्रकाश करने वाले हैं। 'जातवेदसे' इत्यादि दूसरे चार पद शाक्त हैं और 'त्र्यम्बकम्' आदि मंत्र के तीसरे चार पद शैव हैं।

तत्र लोका वेदाः शास्त्राणि पुराणानि धर्माणि वै चिकित्सितानि ज्योतींषि शिवशक्तियोगादित्येवं घटना व्यापठ्यते ॥6॥

इस प्रकार चित् और शिवशक्ति के योग से भूः आदि लोक, चार वेद, भरतमंत्रादि छः शास्त्र, भागवतादि पुराण, मनुस्मृति आदि सब धर्मशास्त्र, आयुर्वेदशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र—ये सब उत्पन्न होते हैं (हुए हैं)।

अथैतस्य परं गह्वरं व्याख्यास्यामः । महामनुसमुद्भवं तदिति ब्रह्म शाश्वतं परो भगवान् निर्लक्षणो निरञ्जनो निरुपाधिराधिरहितो देव उन्मीलते पश्यति विकासते चैतन्यभावं कामयत इति स एको देवः शिवरूपी दृश्यतां न विकासते यतिषु यज्ञेषु योगिषु कामयते कामं जायते । स एष निरञ्जनोऽकामत्वेनोज्जृम्भते अकचटतपयशान् सृजते । तस्मादीश्वरः कामोऽभिधीयते । तत्परिभाषया कामः ककारं व्याप्नोति । काम एवेदं तत्तदिति ककारो गृह्यते । तस्मात्तत्पदार्थ इति य एवं वेद ॥7॥

अब इस अष्टोत्तरशताक्षरी महामंत्र के परमगूढ़ार्थ को बता रहे हैं कि इस महामंत्र का आदि अक्षर जो 'तत्' है, उसका तथा उस 'तत्' पद के लक्ष्यार्थ रूप जो सन्मात्र है, उन दोनों का शाश्वतत्व है। जो स्वरूपतः शाश्वत है, जो 'पर' है, भगवान् है, लक्षणरहित है, वह निरंजन, उपाधिरहित और दुःखरहित है। फिर भी मूलाविद्या के बीजांश से युक्त होकर वे उठते हैं दृश्यरूप से विकास करते हैं, देखते हैं, तथा यतियों और यज्ञों में ज्ञानफल तथा कर्मफल की कामना भी करते हैं। इस प्रकार की कामना से कामफल उत्पन्न होता है। और ऐसी अवस्था को प्राप्त होते हुए भी जो परमेश्वर अपने मूल रूप में तो वह परमेश्वर निरंजन और कामनारहित होकर ही अवस्थित रहते हैं। वह अकचटतपयश—इन आठ वर्गों का सर्जन करते हैं, इसीलिए वही ईश्वर 'काम' नाम से कहे जाते हैं। इस तरह कार्य-कारण के एकरूप होने से 'क'कार ही तत्पदार्थ हो जाता है। ककार को काम व्याप्त करता है और वह काम ही यह 'तत्' है, इस प्रकार ककार का ग्रहण किया जाता है। अतः वह 'ककार' भी तत् पदार्थ ही है, ऐसा समन्वय जो मुनि जानता है, वह भी ईश्वर हो जाता है।

सवितुर्वरेण्यमिति षूङ् प्राणिप्रसवे सविता प्राणिनः सूते प्रसूते शक्तिम् सूते ॥8॥

अब इस महामंत्र का 'सवितुर्वरेण्यं' पद है, उसका आदि विद्या के दूसरे वर्ण 'ए'कार के साथ समन्वय इस तरह होता है कि यहाँ 'सवितृ' शब्द का अर्थ, 'षूङ् प्राणिप्रसवे' इस धातु से 'सभी प्राणियों का उत्पादक'—ऐसा होता है। सविता से शक्ति अभिन्न होने से शक्ति ही सभी प्राणियों की उत्पादक है।

त्रिपुरा शक्तिराद्येयं त्रिपुरा परमेश्वरी ।
महाकुण्डलिनी देवी जातवेदसमण्डलम् ॥9॥

वह सर्वोत्पादक शक्ति त्रिपुरा है, वह आद्या शक्ति है, वही व्यष्टि रूप से महाकुण्डलिनी देवी है वह जातवेदस के मण्डल में (मूलाधार के त्रिकोण में) व्याप्त होकर स्थित है।

योऽधीते सर्वं व्याप्यते । त्रिकोणशक्तिरेकारेण महाभागेन प्रसूते । तस्मादेकार एवा गृह्यते ॥10॥

इस प्रकार की विद्या का जो अध्ययन करता है, वह सबको व्याप्त कर रहता है। यह त्रिकोण शक्ति (कुण्डलिनी) जो है, वह महाभाग 'ए'कार के द्वारा सबका सर्जन करती है, इसलिए वह 'ए-कार' ही ग्रहण किया जाता है।

वरेण्यं श्रेष्ठं भजनीयमक्षरं नमस्कार्यम् । तस्माद्वरेण्यमेकाराक्षरं गृह्यत इति य एवं वेद ॥11॥

सविता का 'ए'कार के साथ जैसे समन्वय कहा गया, वैसे ही 'वरेण्य' शब्द के साथ भी 'एकार' का समन्वय इस प्रकार होता है—वरेण्य का अर्थ श्रेष्ठ, भजनीय, अक्षर, नमस्कार्य होता है। और वह अक्षर एक ही है। सर्वकारण रूप एकाक्षर ही वरेण्य है। इस प्रकार से जानने वाला विद्वान् अपनों और परायों में वरिष्ठ बनता है।

भर्गो देवस्य धीमहीत्येवं व्याख्यास्यामः । धकारो धारणा । धियैव धार्यते भगवान् परमेश्वरः । भर्गो देवो मध्यवर्ति तुरीयमक्षरं साक्षात्तुरीयं सर्वं सर्वान्तरभूतं तुरीयाक्षरमीकारं पदानां मध्यवर्तीत्येवं व्याख्यातं भर्गोरूपं व्याचक्षते । तस्माद्भर्गो देवस्य धीत्येवमीकाराक्षरं गृह्यते ॥12॥

अब 'भर्गो देवस्य धीमहि'—इनके साथ 'ईकार' का समन्वय बताते हैं कि इसमें 'धी' में प्रयुक्त हुआ 'ध' धारणावाचक है। क्योंकि 'धी' से ही भगवान् परमेश्वर की धारणा की जा सकती है। इसमें जो 'भर्गो देव' शब्द हैं, वे मध्यवर्ती तुरीय अक्षर जो अर्ध मात्रात्मक है, उसके वाचक हैं। यह तुरीय अक्षर है। इसी प्रकार उस अक्षर तुरीय से 'ईकार' अक्षर का भी सामानाधिकरण्य है। वह भी उसी की तरह सर्वान्तरभूत है और पदों के मध्यवर्ती होने से भर्गो रूप है, ऐसी व्याख्या की गई है। इसलिए 'भर्गो देवस्य धी'—इनसे 'ईकार' का ग्रहण किया जाता है (ईकार अक्षर लिया जाता है)।

महीत्यस्य व्याख्यानं महत्त्वं जडत्वं काठिन्यं विद्यते यस्मिन्नक्षरे तन्महि। लकारः परं धाम। काठिन्याढ्यं ससागरं सपर्वतं ससप्तद्वीपं सकाननमुज्ज्वलद्रूपं मण्डलमेवोक्तं लकारेण। पृथ्वी देवी महीत्यनेन व्याचक्षते ॥13॥

अब 'महि' पद के साथ लकार का समन्वय किया जाता है कि 'महि' इस शब्द का विवेचन करते हुए पाते हैं कि 'महि' शब्द के महत्त्व, जडत्व, काठिन्य जिस अक्षर में हो वह 'महि' कहा जाता है। इसका बीज लकार है (परंधाम = बीज) और उसका अर्थ है—सागरों, पर्वतों, सात द्वीपों, वनों के साथ दिखाई पड़ने वाला पूरा धरती मण्डल। लकार के द्वारा यह पूरा भूमण्डल कहा जाता है। इसीलिए तो पृथ्वी देवी को 'मही' कहा जाता है।

धियो यो नः प्रचोदयात्। परमात्मा सदाशिव आदिभूतः परः स्थाणुभूतेन लकारेण ज्योतिर्लिङ्गमात्मानं धियो बुद्धयः परे वस्तुनि ध्यानेच्छारहिते निर्विकल्पे प्रचोदयात् प्रेरयेदित्युच्चारणरहितं चेतसैव चिन्तयित्वा-भावयेदिति ॥14॥

'धियो यो नः प्रचोदयात्' का अर्थ यह है कि—"जो परमात्मा, सदाशिव, आदिभूत और परतत्त्व है, यह अपने स्थाणुभूत लकार के द्वारा हमारीं बुद्धियों को परात्पर वस्तु में (ज्ञानेच्छाक्रियारहित निर्विकल्प तत्त्व में) प्रेरित करे"—इस प्रकार उच्चारणरहित मन से ही ज्योतिर्लिंग रूप अनिर्वचनीय ब्रह्मभूत आत्मा की चिन्तन-मनन द्वारा भावना करनी चाहिए।

परो रजसेऽसावदोमिति तदवसाने परज्योतिरमलं हृदि दैवतं चैतन्यं चिल्लिङ्गं हृदयागारवासिनी हल्लेखेत्यादिना स्पष्टं वाग्भवकूटं पञ्चाक्षरं पञ्चभूतजनकं पञ्चकलामयं व्यापठ्यत इति। य एवं वेद ॥15॥

अब ऊपर महामंत्र में दिए गायत्रीमंत्र के चौथे पाद का और हल्लेखा का समन्वय कहते हैं कि रजोगुण से, अर्थात् तीनों गुणों से जो परे है, वह तुर्यतुर्य रूप यह जो ओंकार है, जो अब मुझसे दूर-सा है, वह मेरे हृदय में पूर्ण ज्योति, निर्मल, चैतन्य (चिल्लिग) यही सभी प्राणियों के हृदय में भी प्रत्यगभिन्न रूप से विद्योतमान है। उसके साथ अभेद के द्वारा हृदयगुहास्थित चिच्छक्ति हल्लेखा ह्रींकाररूपिणी व्याख्यात होती है।

अथ तु परं कामकलाभूतं कामकूटमाहुः। तत्सवितुर्वरेण्यमित्यादि-द्वात्रिंशदक्षरीं पठित्वा तदिति परमात्मा सदाशिवोऽक्षरं विमलं निरुपाधि-तादात्म्यप्रतिपादनेन हकाराक्षरं शिवरूपं अनक्षरमक्षरं व्यालिख्यत इति तत्परागव्यावृत्तिमादाय शक्तिं दर्शयति ॥16॥

(इस प्रकार जैसे 7 से 15 मंत्रों तक वाग्भवकूट का गायत्री के साथ समन्वय किया गया, उसी तरह अब 16 से 22 मंत्रों तक कामकलाकूट का भी गायत्री के साथ समन्वय किया जा रहा है; यथा—) कामकला परिणत को ही साम्प्रदायिक लोग कामकलाकूट कहते हैं। 'तत्सवितुर्वरिण्यं' इत्यादि बत्तीस अक्षर वाली गायत्री को पढ़कर उसमें जो अधि पद 'तत्' है, वह तत्पदार्थ परमात्मा, अक्षर, सदाशिव, जो निर्मल, निरुपाधि तादात्म्य के प्रतिपादन से हकाराक्षर शिवरूप होता है। अर्थात् अक्षर शिवरूप होता है, शिव अक्षररूप नहीं होते, पर उस अनक्षर को समन्वय के अभिप्राय से अक्षर के रूप में व्याख्यापित किया जाता है। इस तरह उसकी बाहर की आवृत्ति को लेकर (व्यावृत्ति को लिये बिना) शक्ति को बताया है। पराग्व्यावृत्तसिद्ध शिवरूप है, उसका विपरीत जो हकाराद्यक्षर है, उसके पराग्भाव को लेकर ही हकारादि शक्ति बताते हैं।

तत् सवितुरिति पूर्वेणाध्वना सूर्याधश्चन्द्रिकां व्यालिख्य मूलादि-ब्रह्मरन्ध्रगं साक्षरमद्वितीयमाचक्षत इत्याह भगवन्तं देवं शिवशक्त्या-त्मकमेवोदितम् ॥17॥

इस प्रकार 'तत्सवितुः' में भी जो पहले तत्पद के साथ समन्वित सूर्य बीज हकार है, उसके नीचे (पीछे) चन्द्रिका को (चन्द्रबीज सकार को) सविता शब्द के साथ समन्वित करना चाहिए। वह सवितृचैतन्य मूलाधार से लेकर ब्रह्मरन्धपर्यन्त व्याप्त होकर रहता है और साक्षर अर्थात् अद्वितीय सकाराक्षर भी इसलिए ज्ञानियों (तत्त्वज्ञों) के द्वारा अद्वितीय कहा जाता है, ऐसा श्रुति कहती है—'जिसका तत्त्व से और सवितृत्व से ध्यान किया जाता है, वह शिवशक्त्यात्मक भगवान् देव को ही उदित होता है'।

शिवोऽयं परमं देवं शक्तिरेषा तु जीवजा।
सूर्याचन्द्रमसोर्योगाद्धंसस्तत्पदमुच्यते ॥18॥
तस्मादुज्जृम्भते कामः कामात् कामः परः शिवः।
कार्णोऽयं कामदेवोऽयं वरेण्यं भर्ग उच्यते ॥19॥

ब्रह्मवेत्ता लोग जिस सवितादेव को परम परमात्मा कहते हैं, वह यह शिव है और जो जीवत्व से उत्पन्न हुई है, वह शक्ति (मूल शक्ति) है। हकारार्थ सूर्य तत्पदार्थ शिव और सकारार्थ चन्द्रमा, त्वपदार्थ बीजभूत प्रकृति, उनमें स्थित हेय अंश को छोड़ने से उनके लक्ष्यभूत सूर्य-चन्द्र के योग से हंस प्रत्यग् भिन्न परमात्मा तत्त्व से प्राप्त है। इस तरह तत्पर निर्विशेष ब्रह्म कहा जाता है। इसलिए जो परमशिव विविध कामों का सर्जन करते हैं, उस परमशिव से काम = ककार प्रस्फुटित होता है। जो स्वरूप वरणीय भर्ग, निरतिशय ज्योतिस्वरूप है, वह यह कवर्ण (ककार) कामदेव परमेश्वर है।

तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवः क्षीरं सेवनीयमक्षरं समधुघ्नमक्षरं परमात्म-जीवात्मनोर्योगात् तदिति स्पष्टमक्षरं तृतीयं ह इति तदेव सदाशिव एव निष्कल्मषो द्यो देवोऽन्त्यमक्षरं व्याक्रियते परमं पदम् ॥20॥

इस तरह 'तत्सवितुर्वरेण्यम्' पद के बाद जो 'देव' पद है, उसका हकार निष्पन्न करना है। देव यानी दूध, जो कि सेवन करने लायक है। इसका द्योतक वर्ण 'ह' है। यह 'ह' अक्षर शिव-शक्ति के योग से उत्पन्न होने वाले इस जगत्रूपी मधु का नाशक है। परमात्मा और जीवात्मा के तादात्म्य से 'तद्' ऐसे स्पष्ट अक्षर से तृतीय—तुरीय 'ह' ही है और वह सदाशिव परमात्मा का द्योतक है। वह सदाशिव स्वयं है, शाश्वत है, आदिदेव है और उसी हकार को परमपद कहा गया है।

धीति धारणं विद्यते जडत्वधारणं महीति लकारः शिवाधस्तात्तु लकारार्थः स्पष्टमन्त्यमक्षरं परमं चैतन्यं धियो यो नः प्रचोदयात् ॥21॥

'धीमहि' पद के 'धी' का अर्थ धारण करना होता है और धारण करने रूप जडत्व को महि की (पृथ्वी की) गुणशक्ति मानकर पृथ्वीबीज लकार आता है। इस तरह चौथे अक्षर 'ह'कार के बाद पाँचवाँ अक्षर लकार आता है। ऐसे पाँच अक्षर बनने के बाद स्पष्ट रूप से ही 'परमचैतन्यरूप वह परमात्मा हमारी बुद्धि को प्रेरित करें' ऐसी प्रार्थना है। इस तरह गायत्रीमंत्र से दूसरे कूट के पाँच अक्षर बनते हैं।

परो रजसेऽसावदोमित्येवं कूटं कामकलाऽऽलयं षडध्वपरिवर्तको वैष्णवं परमं धामैति भगवांश्चैतस्माद्य एवं वेद ॥22॥

'परो रजसेऽसावदोम्' इस पद का पहले की तरह ही 'ह्रीं' अक्षर निष्पन्न करके—हल्लेखा का रूप देकर—दूसरा कूट बनाया जाता है। इस कूट के छः अक्षर मूलाधारादि छः चक्र हैं और षट्चक्र के इस मार्ग में (षडध्वा) आने-जाने वाला योगी परमवैष्णवधाम में जाता है (ब्रह्मरन्ध्र में परमशिव का साक्षात्कार करता है); यह जो जानता है, वह सब कुछ जानता है।

अथैतस्मादपरं तृतीयं शक्तिकूटं प्रति पद्यते द्वात्रिंशदक्षर्या गायत्र्या ॥23॥
तत् सवितुर्वरेण्यं तस्मादात्मन आकाश आकाशाद्वायुः स्फुरते तदधीनं वरेण्यं समुदीयमानं सवितुर्वा योग्यो जीवात्मपरमात्मसमुद्भवस्तं प्रकाशशक्तिरूपं जीवाक्षरं स्पष्टमापद्यते ॥24॥
भर्गो देवस्य धीत्यनेनाधाररूपशिवात्माक्षरं गण्यते महीत्यादिना शेषं काम्यं रमणीयं दृश्यं काम्यं रमणीयं शक्तिकूटं स्पष्टीकृतमिति ॥25॥

अब इससे और आगे तीसरा शक्तिकूट भी इस बत्तीस अक्षरवाली गायत्री से निष्पन्न होता है। जैसे गायत्रीमंत्र के 'तत्' (पद से हकार = शिवतत्व) और 'सवितुः' (पद से प्रसव देने वाली शक्ति का 'सकार') इस प्रकार शिवशक्त्यात्मक संयोग को शिव का द्योतक 'हकार' माना गया है। और वह हकार आकाश का बीज है, इसलिए उस हकार से आकाश उत्पन्न हुआ, आकाश से वायु उत्पन्न हुआ। उस वायु के स्फुरण से उदीयमान जगमगाते सूर्य का वरेण्य तेज ही जीवात्म-परमात्म-संयोग से उत्पन्न हुआ प्रकाशशक्ति रूप जीवनतत्त्व है। उसका द्योतकवर्ण 'सकार' है। 'भर्गो देवस्य धी'—इसका द्योतक 'ककार' है, क्योंकि वह कामराज है। 'महि' पद का द्योतक वर्ण 'लकार' है। और शेष पदसमूह (धियो यो नः प्रचोदयात्, परो रजसेऽसावदोम्) का अर्थ 'ह्रींकार' होता है। इस प्रकार यह तीसरा शक्तिकूट (जगत्रूपी) रमणीय दृश्यमय और सुन्दर है। इसका स्पष्टीकरण ऊपर बताया गया है।

एवं पञ्चदशाक्षरं त्रैपुरं योऽधीते स सर्वान् कामानवाप्नोति स सर्वान् भोगानवाप्नोति स सर्वान् लोकान् जयति स सर्वा वाचो विजृम्भयति स रुद्रत्वं प्राप्नोति स वैष्णवं धाम भित्त्वा परं ब्रह्म प्राप्नोति य एवं वेद ॥26॥

इस प्रकार पंचदशाक्षर त्रैपुर मंत्र का जो जाप करता है, वह भावक सभी मनोरथों को प्राप्त करता है। वह सभी भोग प्राप्त करता है। सभी लोकों पर वह विजय प्राप्त करता है। वह सभी प्रकार की—चारों वाणी को विकसित कर सकता है। वह रुद्र बन सकता है, वह वैष्णव धाम का भेद कर ब्रह्मधाम

को प्राप्त कर सकता है। जो यह जानता है, वह सब कुछ जानता है, ऐसा मानना चाहिए। इस प्रकार पंचदशाक्षरी आद्या विद्या को ब्रह्मगायत्री के साथ खण्ड करके समन्वित करने के बाद इस आद्य विद्या का जो 'सकलह्रीं' शक्तिकूट है इसमें से 'स क' ऐसी शक्ति शिव नाम की प्रथम विद्या है। इसी तरह इस पंचदशाक्षरी विद्या के कुल बारह भेद बताए हैं।

एवमाद्यां विद्यामभिधायैतस्याः शक्तिकूटं शक्तिशिवाद्या। लोपामुद्रेयं द्वितीये धामनि ॥27॥
पूर्वेणैव मनुना बिन्दुहीना शक्तिभूतहल्लेखा क्रोधमुनिनाऽधिष्ठिता तृतीये धामनि ॥28॥
पूर्वस्या एव विद्याया यद्वाग्भवकूटं तेनैव मानवीं चान्द्रीं कौबेरीं विद्यामाचक्षते ॥29॥
मदनाधः शिवं वाग्भवम्, तदूर्ध्वं कामकलामयम्, शक्त्यूर्ध्वं शक्तिमिति मानवी विद्या चतुर्थे धामनि ॥30॥
शिवशक्त्याख्यं वाग्भवं तदेवाधः शिवशक्त्याख्यमन्यत्तृतीयं चेयं चान्द्री विद्या पञ्चमे धामनि ध्येयेयम् ॥31॥
चान्द्री कामाधः शिवाद्यकामा सैव कौबेरी षष्ठे धामनि व्याचक्षत इति य एवं वेद ॥32॥

इस प्रकार आद्या विद्या पंचदशाक्षरी को बताकर इसके बीच शक्तिकूट तथा शक्तिशिव विद्या व्यष्टिसमष्टि की जाग्रदवस्था में पहले धाम में संभाव्य है। और 'हसकहलह्रीं'—स्वरूपा लोपामुद्रा नामक विद्या को दूसरे धाम में संभावित करना चाहिए। अब उस दूसरे धाम के मंत्र से बिन्दु (अनुस्वार) को निकालकर (ह्रीं के बदले ह्री कहकर) जो विद्या क्रोधमुनि दुर्वासा के द्वारा आराधित है, वह तीसरे धाम में संभाव्य है। और पहले बताई गई लोपामुद्राविद्या का ही जो वाग्भवकूट योजित किया गया है, उसी योजना के अनुसार ही मनु, चन्द्र, कुबेर के द्वारा उस विद्या की आराधना की गई थी। इसलिए उस विद्या को सम्प्रदायविद् मानवी, चान्द्री, कौबेरी विद्या भी कहते हैं। उनमें मानवी विद्या यह है, जो मदन (कामकूट - क्लीं) के नीचे (पीछे) वाग्भवरूप शिव है, उसके ऊपर कामकलामय है, उसके ऊपर सादिविद्यारूप शक्तिकूट है। (अर्थात् हविद्या, काविद्या और साविद्या का क्रम प्रतिपादन होने से मूल में 'शक्त्यूर्ध्वं' ऐसा कहा गया है। मनु के द्वारा आराधित यह मानवी विद्या चौथे धाम में अभिन्न रूप से संभाव्य है। पाँचवीं चान्द्री विद्या यह है जिसके आदि में शिवशक्त्याख्य हादि, बाद में वाग्भव कादि, फिर से वही शिवशक्त्याख्य नीचे हादि और अन्य तृतीय सादि—ऐसी जो यह चार खण्डों से विशिष्ट विद्या चन्द्र के द्वारा आराधित है, वह चान्द्री विद्या पंचम धाम में संभाव्य है। और जो चार खण्डवाली कही गई उसके बाद यदि शिवाद्यकामा हादिविद्या जोड़ दी जाए, तो पंचखण्डात्मिका यह कुबेर द्वारा आराधित विद्या कौबेरी कही जाती है। ऐसा जो जानता है, वह कुबेर की तरह समृद्धि वाला सब कुछ है।

हित्वेकारं तुरीयस्वरं सर्वादौ सूर्याचन्द्रमस्केन कामेश्वर्यैवागस्त्यसंज्ञा सप्तमे धामनि ॥33॥
तृतीयमेतस्या एव पूर्वोक्तायाः कामाद्यं द्विधाऽधः कं मदनकलाऽऽद्यं शक्तिबीजं वाग्भवाद्यं तयोरर्धावशिरस्कं कृत्वा नन्दिविद्येयमष्टमे धामनि ॥34॥

वाग्भवमागस्त्यं वागर्थकलामयं कामकलाऽभिधं सकलमायाशक्तिः प्रभाकरी विद्येयं नवमे धामनि ॥35॥
पुनरागस्त्यं वाग्भवं शक्तिमन्मथशिवशक्तिमन्मथोर्वीमायाकामकलालयं चन्द्रसूर्यानङ्गधूर्जटिमहिमायं तृतीयं षण्मुखीयं विद्या दशमे धामनि ॥36॥
विद्याप्रकाशितया भूय एवागस्त्यविद्यां पठित्वा भूय एवेमामन्त्यमायां परमशिवविद्येयमेकादशे धामनि ॥37॥
भूय एवागस्त्यं पठित्वा एतस्या एव वाग्भवं यद्धनजं कामकलाऽऽलयं च तत्सहजं कृत्वा लोपामुद्रायाः शक्तिकूटराजं पठित्वा वैष्णवी विद्या द्वादशे धामनि व्याचक्षत इति य एवं वेद ॥38॥

कादि-विद्या के तुरीय स्वर ई को छोड़कर उसके तीनों खण्डों में 'हसहस' को प्रारंभ में योजित करके यदि ऐसी खण्डत्रयात्मक विद्या की उपासना की जाए, तो वह कामेश्वरी को प्रसन्न करने वाली होती है। अथवा तो इस प्रकार के उपासक का अभीप्सित पूर्ण होता है और निरवधि कामैश्वर्य प्राप्त होता है। यह विद्या अगस्त्य के द्वारा आराधित होने से इसका नाम अगस्त्य विद्या है। यह सातवें धाम में संभाव्य है। और जो पूर्वोक्त यह अगस्त्य विद्या है उसके पूर्व में 'हह' और 'सक' (दो कामाद्य और मदनाद्य तथा शक्तिबीज तथा वाग्भवाद्य) को अर्धशिरस्क करके नन्दिनी विद्या होती है और वह आठवें धाम में संभाव्य होती है। (सकार और ककार का—अर्थात् शक्तिबीज और वाग्भवाद्य का —प्लुतोच्चारण अर्धमात्रामस्तक करना चाहिए।) अब प्राभाकरी विद्या यह है कि जिसके प्रारंभ में कादि वाग्भवकूट हो, बाद में आगस्त्यविद्या वागर्थ कलामय शिवशक्त्यात्मक, कामकलानामक हादि और सकलमाया शक्ति शक्तिकूट को मिलाकर प्रभाकर के द्वारा आराधित प्राभाकरी विद्या होती है जो नवम धाम में संभाव्य है। वाग्भव कादि, शक्तिबीज ह्रीं, मन्मथबीज क्लीं, शिवशक्तिबीज हंस, फिर से मन्मथबीज क्लीं, उर्वीबीज ल, मायाबीज ह्रीं, कामकलालय ह आदि छः अक्षर, चन्द्रसूर्य बीज सोऽहम्, अनंगबीज क्लीं, धूर्जटिबीज हम्, महिमाबीज स, फिर से तृतीय बीज हंसः सोऽहं, हंसः—इनके संयोजन से षण्मुख द्वारा आराधित षण्मुखी विद्या होती है। दसवें धाम में तद्भेद रूप से उसकी भावना करनी चाहिए। इस षण्मुखी विद्या के साथ फिर से अगस्त्यविद्या को पढ़कर फिर से ही इस अन्त्यमा में भी अन्तिमा इस तुर्यरूपिणी पर अधिष्ठित सर्वसाक्षी शिव होते हैं, यही वह परमशिवविद्या है। षण्मुखी विद्या और अगस्त्यविद्या मिलकर परमशिवविद्या होती है। यह विद्या एकादश धाम में (ग्यारहवें भावना स्थान में) भावित की जाती है। अब वैष्णवी विद्या यह है—फिर से अगस्त्यविद्या पढ़कर उसके साथ कादि वाग्भव, कौबेर कामकलालय तथा हादि षड् अक्षरों को मिलाकर, पूर्वोक्त लोपामुद्राविद्या हादि विद्या से परिणत सादि शक्तिकूटराज को पढ़कर यह सब कुछ चित्सामान्य महाविद्यात्मक जो सम्यग्ज्ञान का स्वरूप है, वह विष्णु के द्वारा अधिष्ठित है, इसलिए इसे 'वैष्णवी विद्या' कहते हैं। द्वादश धाम में उसके साथ अभेद की भावना करनी चाहिए।

इस तरह पंचदशाक्षरी आदि विद्या के शक्तिकूट 'सकलह्रीं' में से 'स' 'क' ऐसी शक्तिशिव नाम की प्रथम विद्या होती है, इसी प्रकार कुल बारह भेद—बाहर विद्याएँ जो उत्पन्न होती हैं उसका विवरण ऊपर दिया गया है। उपनिषद् में बताए गए ये भेद नीचे के कोष्ठक में सरलता से समझने के लिए दिये जाते हैं।

क्रम	विद्यानाम	विद्या का स्वरूप	ऋषि	भावनास्थान	अवस्थात्मक स्थान
1.	शिवशक्ति विद्या	स क	—	प्रथम धाम	व्यष्टि समष्टि की जाग्रतावस्था
2.	लोपामुद्रा विद्या	हसकहलह्रीम्	लोपामुद्रा	द्वितीय धाम	व्यष्टि-समष्टि की स्वप्नावस्था
3.	दुर्वासा विद्या	हसकहलह्री	दुर्वासा क्रोधमुनि	तृतीय धाम	व्यष्टि-समष्टि की सुषुप्तावस्था
4.	मानवी विद्या	हसकहलह्री क ए ई ल ह्री सकलह्रीम्	मनु	चतुर्थ धाम	व्यष्टि की जाग्रदवस्था के आरोपाधार विश्व में विश्वरूप में
5.	चान्द्री विद्या	हसकहलह्रीं, क ए ई ल ह्रीं हसकईलह्रीं, सकलह्रीम्	चन्द्र	पंचम धाम	व्यष्टि की स्वप्नावस्था के प्रपञ्चारोप के आधारज्ञानी में
6.	कौबेरी विद्या	हसकहलह्रीं क ए ई ल ह्रीं हसकहलह्रीं सकलह्रीं हसकहलह्रीं	कुबेर	षष्ठ धाम	व्यष्टि की सुषुप्तावस्था के प्रपञ्चरूप आरोप के आधार ज्ञानी में
7.	अगत्स्य विद्या	हसकएलह्रीं, हसहसकहलह्रीं	अगस्त्य	सप्तम धाम	समष्टि की जाग्रत् अवस्था के प्रपञ्च के आधार विराट् में
8.	नन्दिविद्या	हहसक हसक एलह्रीं हसहस कहलह्रीं हसस कलह्रीं	नन्दी	अष्टम धाम	समष्टि की स्वप्नावस्था रूप प्रपञ्चाधार सूत्रात्मा में
9.	प्राभाकरी विद्या	क ए ई ल ह्रीं हसकएलह्रीं हसहसकहलह्रीं हससकलह्रीं हसकहलह्रीं सकलह्रीं	प्रभाकर (सूर्य)	नवम धाम	समष्टि की सुप्तावस्था के प्रपञ्चाधार बीज ईश्वर में
10.	षण्मुखी विद्या	ह्रीं क्लीं हंस क्लीं लं ह्रीं हसकहलह्रीं सोहं क्लीं हंसः ह्रीं हंसः सोहं हसः	षण्मुख (स्कन्द)	दशम धाम	व्यष्टि-समष्ट्यात्मक जाग्रत् प्रपंच के अपवादाधार ओतृ चैतन्य में
11.	परमशिव विद्या	ह्रीं क्लीं हसः क्लीं लं ह्रीं हसकहलह्रीं सोहं क्लीं हंसः ह्रीं हंसः सोहं हंसः	परमशिव	एकादश धाम	व्यष्टि-समष्टि के स्वप्न प्रपंच के अपवादाधार अनु ज्ञातृ चैतन्य में

12.	वैष्णवी विद्या	हसकएलह्रीं हसहस कहलह्रीं हससकलह्रीम् हसकएलह्रीं, हस हसकहलह्रीं हस सकलह्रीं कएई लह्रीं हसकहलह्रीं कएईलह्रीं, हसक हलह्रीं सकलह्रीं हसकलह्रीं हसक लहकह्रीं सकल ह्रीम्	विष्णु	द्वादश धाम	व्यष्टिसमष्ट्यात्मक जाग्रत् स्वप्न-सुषुप्ति प्रपञ्चापवादाधार अनुज्ञैक चैतन्य में

इस प्रकार 27 से 38 कण्डिकाओं (खण्डों) का पूरा विवरण ऊपर के कोष्टक में दिया गया है। इससे उन गद्यमंत्रों का अर्थ समझने में सरलता होगी।

तान् होवाच भगवान् सर्वे यूयं श्रुत्वा पूर्वां कामाख्यां तुरीयरूपां तुरीयातीतां सर्वोत्कटां सर्वमन्त्रासनगतां पीठोपपीठदेवतापरिवृतां सकलकलाव्यापिनीं देवतां सामोदां सपरागां सहृदयां सामृतां सकलां सेन्द्रियां सदोदितां परां विद्यां स्पष्टीकृत्वा हृदये निधाय विज्ञायानिलयं गमयित्वा त्रिकूटां त्रिपुरां परमां मायां श्रेष्ठां परां वैष्णवीं संनिधाय हृदयकमलकर्णिकायां परां भगवतीं लक्ष्मीं मायां सदोदितां महावश्यकरीं मदनोन्मादनकारिणीं धनुर्बाणधारिणीं वाग्विजृम्भिणीं चन्द्रमण्डल-मध्यवर्तिनीं चन्द्रकलां सप्तदशीं महानित्योपस्थितां पाशाङ्कुशमनोज्ञ-पाणिपल्लवां समुद्यदर्कनिभां त्रिणेत्रां विचिन्त्य देवीं महालक्ष्मीं सर्वलक्ष्मीमयीं सर्वलक्षणसंपन्नां हृदये चैतन्यरूपिणीं निरञ्जनां त्रिकूटाख्यां स्मितमुखीं सुन्दरीं महामायां सर्वसुभगां महाकुण्डलिनीं त्रिपीठमध्यवर्तिनीमकथादिश्रीपीठे परां भैरवीं चित्कलां महात्रिपुरां देवीं ध्यायेन्महाध्यानयोगेनेयमेवं वेदेति महोपनिषत् ॥39॥

इति प्रथमोपनिषत्।

फिर उन ऋषियों से भगवान् सदाशिव ने कहा कि—'तुम लोगों ने इस आद्य विद्या को सुना और सुनोगे भी। यह विद्या कामेश्वरविद्या है, वह प्रणव में अर्धमात्रारूप तुरीयविद्या है, सर्वोत्कृष्ट है, सर्वमंत्रों की आधारभूत है, यह पीठ-उपपीठ आदि स्थानाधिष्ठात्री देवताओं से चारों ओर आवृत है, प्राणादि सभी कलाओं से व्याप्त है, आनन्दपूर्ण है, उपासक के चित्त में रहने वाली है, सहृदय-अमृतमय-सकल-सेन्द्रिय-सदोदित ऐसी यह परा विद्या है। इस विद्या को रहस्य के साथ स्पष्ट रूप से 'अहं ब्रह्मास्मि' की दृढ़ भावना के साथ हृदय में धारण करके, ब्रह्म के सिवा और कुछ है ही नहीं—ऐसा समझकर (सबको ब्रह्मरूप देखकर) सकल चित्तवृत्ति को ब्रह्मपद में स्थिर करके हृदयकमल की कर्णिका में परा भगवती को त्रिकूटा (पंचदशाक्षरी विद्या) के रूप में—महात्रिपुरसुन्दरी के रूप में (भगवान् विष्णु की श्रेष्ठतम महामाया के रूप में) स्थापित करके, ध्यान में दृढ़, चित्तवृत्ति को तदाकार करके ऐसी कल्पना (भावना) करनी चाहिए कि वह लक्ष्मी के रूप में (माया के रूप में) नित्य विकसित पराशक्ति

है, वह इन्द्रियविजयिनी है, वह मदन (कामदेव) को भी पागल बनाने वाली है, वह धनुषबाण धारण करने वाली है, वह वाणी को विकसित करने वाली है, वह चन्द्रमंडल के मध्य में रहने वाली है, वह षोडश नित्याओं में और एक सत्रहवीं नित्या (महानित्या) के रूप में उपस्थित रहने वाली है,. वह अपने मनोहर हाथों में पाश और अंकुश को धारण किए हुए है, वह उदीयमान सूर्य जैसी, सूर्य-चन्द्र-अग्नि के तीन नेत्रों वाली है''।—इस प्रकार की कल्पना करके सर्वशोभासमन्वित और सर्वशुभलक्षणसम्पन्न देवी महालक्ष्मी का अर्थात् चित्कलारूपी श्रीमहात्रिपुरसुन्दरी का ऐसा ध्यान हृदय में करना चाहिए कि जो देवी चैतन्यरूप है, जो त्रिकूटनामधारिणी है, जो स्मितमुखी, सुन्दरी, महामाया, सर्वसौभाग्यमयी, महाकुण्डलिनी है। जो मूल-उड्डयाण-जालन्धर—इन तीन पीठों के मध्य स्थान में अकथादि श्रीपीठ के ऊपर विराजमान है। जो महाकुण्डलिनी शक्ति के रूप में है, ऐसी भगवती महात्रिपुरासुन्दरी का महासमाधि में ध्यान करना चाहिए (साक्षात्कार करना चाहिए)। जो साधक इस तरह महात्रिपुरसुन्दरी को जानता है, वह कृतकृत्य होता है। ऐसी यह उपनिषत् है।

यहाँ प्रथमोपनिषत् पूर्ण हुई।

❋

द्वितीयोपनिषत्

अथातो जातवेदसे सुनवाम सोममित्यादि पठित्वा त्रैपुरी व्यक्ति-र्लक्ष्यते ॥1॥

भगवान् सदाशिव कहते हैं—'जातवेदसे सुनवाम' इस ऋचा को इस महामंत्र की अर्थ-भावना के साथ जपने से साधक को त्रिपुरासुन्दरी का साक्षात्कार होता है।

जातवेदस इत्येकर्चसूक्तस्याद्यमध्यमावसानेषु तत्र स्थानेषु विलीनं बीजसागररूपं व्याचक्ष्वेत्यृषय ऊचुः ॥2॥

यह सुनकर ऋषियों ने कहा कि—'जातवेदसे' इस एक मंत्र वाले सूक्त के आदि, मध्य और अन्त भाग में गुप्तरूप में रहे हुए सूक्ष्म (बीज) और वृहत् (सागर) स्वरूप का आप विवेचन कीजिए।

तान् होवाच भगवान्। जातवेदसे सुनवाम सोमं तदन्त्यमवाणीं विलोमेन पठित्वा प्रथमस्याद्यं तदेव दीर्घं द्वितीयस्याद्यं सुनवाम सोममित्यनेन कौलं वामं श्रेष्ठं सोमं महासौभाग्यमाचक्षते ॥3॥
सर्वसम्पत्तिभूतं प्रथमं निवृत्तिकारणं द्वितीयं स्थितिकारणं तृतीयं सर्ग-कारणमित्यनेन करशुद्धिं कृत्वा त्रिपुराविद्यां स्पष्टीकृत्वा जातवेदसे सुनवाम सोममित्यादि पठित्वा महाविद्येश्वरीविद्यामाचक्षते ॥4॥

तब भगवान् ने उन ऋषियों से कहा—'जातवेदसे सुनवाम सोमं' इस मंत्र भाग का अर्थ यह है—इसमें 'जातवेदसे' पद कुण्डलिनी का उद्बोधक सम्बोधन है कि हे कुण्डलिनीशक्ति ! सहस्रा दल कमल में से स्रवित अमृतरस को (सोम को) हम 'सुनवाम' = पीएँ। इसका समन्वय-रहस्य ऐसा है कि—त्रिकूटात्मक पंचदशीमंत्र का अन्त्यकूट 'सकलह्रीं' है, उसे उल्टा बोलने से तथा दूसरे कूट के प्रथम अक्षर को दीर्घ बोलने से 'ॐ ह्रीं लकसकाह' ऐसा कुण्डलिनीमंत्र होता है। इस मंत्रजाप से उत्थापित कुण्डलिनी ही जातवेदा है। उसका सम्बोधन 'जातवेदसे' होता है। (भावना यह है कि हे जातवेदा, हम सब मिलकर कब सोमपान करेंगे ? अन्तः जाग्रत् हो, षट्चक्र का भेद हो आदि)। इस

एक ही मंत्र में—(1) कौल (अविद्या और उसके कार्यों का विलय), (2) वाम (आत्मा के सिवा अन्य ज्ञानों का प्रतिषेध सामर्थ्य), (3) श्रेष्ठ (अद्वितीय एक ज्ञान), (4) सोम (कारुण्यभाव का ज्ञान) और (5) महासौभाग्य (इन चारों पूर्वोक्त भावों का समवाय)—इन पाँचों ज्ञानों का इसमें समावेश है। और यह ज्ञान ही त्रिपुरासुन्दरी विद्या है। यही श्रीविद्या है और इसलिए ही उसे ब्रह्मविद्या कहा जाता है, अथवा उसे सर्वश्रेष्ठ मंत्रराज कहा जाता है। इस महासौभाग्य की प्राप्ति के लिए साधक को इस त्रिकूटा विद्या (पंचदशी महामंत्र) के तीनों कूटों से करन्यास करना चाहिए। इस त्रिकूटा विद्या का (पंचदशी विद्या का) प्रथम कूट निवृत्ति का कारण होता है, वह रुद्रस्वरूपी है। दूसरा कूट स्थितिकारक है, वह विष्णुस्वरूपी है, और तीसरा कूट सर्गकारक है, वह ब्रह्मास्वरूपी है। अत: इन तीन कूटों के द्वारा करन्यास करना चाहिए। और बाद में त्रिपुराविद्या का जाप (पंचदशी मंत्र का जाप) करना चाहिए। और इसके बाद, 'जातवेदसे सुनवाम'—इस मंत्र का जाप करना चाहिए। इस तरह पंचदशीमंत्र के साथ संलग्न 'जातवेदसे' ऋचा हो, तब दोनों मिलकर एक मंत्र होता है। इस मंत्र को 'महाविद्येश्वरी विद्या' कहा जाता है। (सामान्यरूप से मध्यमा से शुरू होते हुए करन्यास के बदले यहाँ तीन कूट से करन्यास करने को कहा गया है। कुछ साधक अन्य रीति से भी करन्यास करते हैं, परन्तु सामान्यरूप से त्रिपुरासुन्दरी के न्यास प्रकरण में बताया गया न्यास-प्रकार ही सूत्रकार एवं अन्य निबन्धकारों को मान्य है)।

त्रिपुरेश्वरीं जातवेदस इति जाते आद्यक्षरे मातृकायाः शिरसि बैन्दवम-मृतरूपिणीं कुण्डलिनीं त्रिकोणरूपिणीं चेति वाक्यार्थः ॥5॥

जब त्रिपुरासुन्दरी को 'जातवेदसे' इस सम्बोधन के द्वारा पहचाना गया, तब उसके मर्मार्थ को जानने के लिए 'जातवेदसे' शब्द का अर्थ ॐ कार के ऊपर के अर्ध चन्द्राकार के बिन्दु के लिए करना चाहिए। यह बिन्दु सभी अक्षरों के आद्यक्षर ॐ कार के ऊपर है। परमात्मा शिव सहस्रार में ॐकार के रूप में हैं। वहाँ उस भगवती का बिन्दुस्वरूप है। अथवा तो उसकी अग्नि के रूप में भावना भी की जा सकती है। कुलकुण्ड मूलाधार में कुण्डलिनी के आधार स्थानरूप त्रिकोणाकार कुण्ड में स्थित कुण्डलिनी की भावना करो। यह कुण्डलिनी सभी नाड़ियों के कन्द के रूप में होने से सभी नाड़ियों का पोषण करने वाली अमृतस्वरूपिणी है तथा यह उसका व्यष्टिस्वरूप है—ऐसा वाक्यार्थ है।

एवं प्रथमस्याद्यं वाग्भवं द्वितीयं कामकलालयं जात इत्यनेन परमात्म-नोज्जृम्भणम् ॥6॥

इस तरह पंचदशी महाविद्या का प्रथम कूट 'वाग्भव कूट' है (क ए इ ल ह्रीं), दूसरा 'कामकलाकूट' है (हसकहलह्रीं) और तीसरा शक्तिकूट (सकलह्रीं) है। इन तीनों कूटों के लिए यहाँ पर त्रिपुरा महाविद्या की तीन ऋचाएँ दी गई हैं—(1) तत्सवितु०, (2) जातवेदसे०, (3) त्र्यम्बकं०। इनमें दूसरी ऋचा (जातवेदसे०) कामकलाकूट है। और उसका स्वरूप अग्नि की तरह विकासशील है। ऐसे अग्नि की तरह परमात्मा भी विकासशील है।

जात इत्यादिना परमात्मा शिव उच्यते ॥7॥
जातमात्रेण कामी कामयते काममित्यादिना पूर्णं व्याचक्षते ॥8॥

इसलिए 'जातवेदसे' इस पद से सम्बोधित जो अग्नि है, वही परमात्मा शिव स्वयं ही है। प्राणी जन्म से ही कामी—इच्छा करने वाला होता है। यहाँ वह बलवती इच्छा से प्रेरित होकर ईश्वरत्व चाहता

है। जीवत्व से शिवत्व की कामना करता है। फिर कामनाओं का कोई अन्त न देखकर सभी कामनाओं का त्याग करके वह 'पूर्णकाम' बन जाता है। और 'पूर्णकाम' तो ईश्वर ही है। इस तरह मनुष्य कालक्रम से पूर्ण होता है, ऐसा कहते हैं।

तदेव सुनवाम गोत्रारूढं मध्यवर्तिनाऽमृतमध्येनार्णेन मन्त्राणान् स्पष्टीकृत्वा गोत्रेति नामगोत्रायामित्यादिना स्पष्टं कामकलालयं शेषं वाममित्यादिना पूर्वेणाध्वना विद्येयं सर्वरक्षाकरी व्याचक्षते ॥9॥

तीनों कूटों में लकार आता है, लकार पृथ्वीबीज है, अर्थात् तीनों कूट पृथ्वी से व्याप्त हैं। पृथ्वी का नाम गोत्रा है, पृथ्वी के प्रत्येक पदार्थ में—नाम, रूप आदि सभी विकारों में परमात्मा शिव का विजृंभण (विकासप्रक्रिया) देखा जाता है। अत: पृथ्वी के सभी पदार्थों में शिव आरूढ़ हैं, इसलिए वे गोत्रारूढ़ हैं। लकार = पृथ्वी अमृतार्णव में है, अत: तीनों कूटों में आए लकार वर्ण को मध्यवर्ती अमृतमय वर्ण के रूप में दर्शाया है। और गोत्र शब्दवाचक पृथ्वी में व्यापक सच्चिदानन्द शिव को स्पष्ट करके उसे गोत्रारूढ़ कहा गया है। उन्हें इस प्रकार ज्ञान दृष्टि से दिखाकर पूर्ण काम कलालय कामकला के स्थान में बताकर उससे भिन्न वाग्भवकूट और शक्तिकूट को 'वाम' पद से बताया है। यह पूर्ण शक्ति है, अत: सर्वरक्षाकरी जानकर परमशिव से अतिरिक्त कुछ है ही नहीं—ऐसा द्योतित करता है। इसलिए इसे सर्वरक्षाकरी विद्या कहा जाता है।

एवमेतेन विद्यां त्रिपुरेशीं स्पष्टीकृत्वा जातवेदस इत्यादिना जातो देव एक ईश्वरः परमो ज्योतिर्मन्त्रतो वेति तुरीयं वरं दत्त्वा बिन्दुपूर्णज्योतिःस्थानं कृत्वा प्रथमस्याद्यं द्वितीयं च तृतीयं च सर्वरक्षाकरीसम्बन्धं कृत्वा विद्यामात्मासनरूपिणीं स्पष्टीकृत्वा जातवेदसे सुनवाम सोममित्यादि पठित्वा रक्षाकरीं विद्यां स्मृत्वाऽऽद्यन्तयोर्धाम्नोः शक्तिशिवरूपिणीं विनियोज्य स इति शक्त्यात्मकं वर्णं सोममिति शैवात्मकं धाम जानीयात्। यो जानीते स सुभगो भवति ॥10॥

इस तरह त्रिपुरेशीविद्या—पंचदशीमंत्र का रहस्य स्पष्ट करके, 'जातवेदसे' आदि मंत्र द्वारा निष्पन्न देव एक परम ईश्वर ज्योति ही है ऐसा मानकर, उसे 'तुरीय' मानकर—अर्थात् उसे तेजोबिन्दुरूप पूर्णब्रह्म रूप में स्वीकार कर, साधक को पंचदशी मंत्र के प्रथम, द्वितीय तथा तृतीय कूट का 'सर्वरक्षाकरी विद्या' का सम्बन्ध करके श्रीचक्र के रूप में उसका समन्वय करना चाहिए। श्रीचक्र के बिन्दुस्थान में परब्रह्म भगवान् कामेश्वर की भावना करनी चाहिए। श्रीचक्र के तीन अवयव—(1) बिन्दु, (2) त्रिकोणरूपी कमलदल (पंखुडियाँ), और (3) वृत्तत्रय तथा भूपुर का कूटत्रय के साथ समन्वय करके समग्र श्रीचक्र को पंचदशीविद्या के रूप में मानकर उसका, 'जातवेदसे सुनवाम' आदि मंत्र के साथ समन्वय करना चाहिए। (तात्पर्य यह है कि (1) तत्सवितु०, (2) जातवेदसे और (3) त्र्यम्बकं को क्रमश: परब्रह्म, शक्ति और शिव के साथ एकीकृत करके परब्रह्म की उपासना = साक्षात्कार करना चाहिए।) जो साधक ऐसा जानता है, वह भाग्यशाली होता है।

इत्येवमेतां चक्रासनगतां त्रिपुरवासिनीं विद्यां स्पष्टीकृत्वा जातवेदसे सुनवाम सोममिति पठित्वा त्रिपुरेश्वरीविद्यां सदोदितां शिवशक्त्यात्मि-कामावेदितां जातवेदाः शिव इति सेति शक्त्यात्माक्षरमिति शिवादि-शक्त्यन्तरालभूतां त्रिकूटादिचारिणीं सूर्याचन्द्रमस्कां मन्त्रासनगतां

त्रिपुरां महालक्ष्मीं सदोदितां स्पष्टीकृत्वा जातवेदसे सुनवाम सोम-मित्यादि पठित्वा पूर्वां सदात्मासनरूपां विद्यां स्मृत्वा वेद इत्यादिना विश्वाहसंततोदयाबैन्दवमुपरि विन्यस्य सिद्धासनस्थां त्रिपुरां मालिनीं विद्यां स्पष्टीकृत्वा जातवेदसे सुनवाम सोमगित्यादि पठित्वा त्रिपुरां सुन्दरीं श्रित्वा कले अक्षरे विचिन्त्य मूर्तिभूतां मूर्तिरूपिणीं सर्वविद्येश्वरीं त्रिपुरां विद्यां स्पष्टीकृत्वा जातवेदस इत्यादि पठित्वा त्रिपुरां लक्ष्मीं श्रित्वाऽग्निं निदहाति ॥11॥

इस प्रकार से चक्रासनगत त्रिपुरवासिनी विद्या को स्पष्ट करके, 'जातवेदसे सुनवाम सोमम्०' इत्यादि मंत्र का पाठ करके (त्रिपुरवासिनी विद्या के साथ जातवेदसे आदि ऋचा जोड़कर) शिवशक्ति का ऐक्य करना चाहिए। क्योंकि जातवेदा शिव है और सकार शक्तिद्योतक वर्ण है। इस तरह शिव-शक्ति का ऐक्य समझकर उन दोनों के अन्तराल में स्थित सूर्य-चन्द्रमय, त्रिकूटव्याप्त, मन्त्रासनगता विद्या से त्रिपुरा महालक्ष्मी को, 'वह सदैव जाग्रत् है'—ऐसी भावना करके 'जातवेदसे सुनवाम सोमम्०' इस मंत्रवाक्य का जाप करना चाहिए। बाद में पंचदशी के द्वितीय रूप वाली चतुष्पदा गायत्री के साथ उसका संयोग करना चाहिए। इससे हकार = सूर्य और सकार = चन्द्र के योग से 'हंस: सोऽहम्'— ऐसा मंत्र बनेगा। उसका मूलबिन्दु परब्रह्म में अविनाभाव संबंध मानकर त्रिपुरामालिनी विद्या का उद्धार करना चाहिए। (अर्थात् अजपा गायत्री जाप करना चाहिए।) 'जातवेदसे सुनवाम सोमम्०' इत्यादि पूरे मंत्र का या इस मंत्रवाक्य का जप करके त्रिपुरसुन्दरी (पंचदशी) के साथ योग करके 'कले' इस पद में भावना करनी चाहिए। (तात्पर्य यह है कि पंचदशी के सभी अक्षर 'क' और 'ल' के बीच में आए हुए हैं। इस तरह सर्वविद्येश्वरी त्रिपुरा विद्या, जो कि जलते हुए अग्नि के समान है, उसकी भावना की जाती है।

सैवेयमग्न्यानने ज्वलतीति विचिन्त्य त्रिज्योतिषमीश्वरीं त्रिपुराम्बां विद्यां स्पष्टीकुर्यात् ॥12॥

यह त्रिपुराविद्या ज्ञानाग्नि के रूप में कल्पित की जाने पर तीन अग्नि के रूप में (सूर्य, चन्द्र और अग्नि के रूप में) त्रिपुराम्बा विद्या होती है, इस तरह भावना (चिन्तन) करनी चाहिए।

एवमेतेन स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वेत्यादिपरप्रकाशिनी प्रत्यग्भूता कार्या विद्येयमाह्वानकर्मणि सर्वतोधीरेति व्याचक्षते ॥13॥

इस तरह इसके द्वारा भावना करने से, 'स नः पर्षदति दुर्गाणि' इस वाक्य से परप्रकाशिनी प्रत्यग्भूता विद्या होती है। यह विद्या आह्वान के लिए सर्वशक्तियुक्त मानी जाती है।

एवमेतद्विद्याऽष्टकं महामायादेव्यङ्गभूतं व्याचक्षते ॥14॥

इस प्रकार से 'जातवेदसे.....' आदि मंत्र से आठ विद्याएँ प्रकट की जाती हैं। ये आठों विद्याएँ महामाया महादेवी के आठ अंगरूप हैं, ऐसा कहते हैं। (ये आठ विद्याएँ हैं—(1) त्रिपुरा विद्या, (2) महाविद्येश्वरी विद्या, (3) सर्वरक्षाकरी विद्या, (4) त्रिपुरेशी विद्या, (5) आत्मासनरूपिणी विद्या, (6) शक्तिशिवरूपिणी विद्या, (7) त्रिपुरवासिनी विद्या और (8) त्रिपुराम्बा विद्या—इन आठ विद्याओं का उद्धार किया जाता है।)

देवा ह वै भगवन्तमब्रुवन् महाचक्रनायकं नो ब्रूहीति सार्वकामिकं सर्वाराध्यं सर्वरूपं विश्वतोमुखं मोक्षद्वारं यद्योगिन उपविश्य परं ब्रह्म भित्त्वा निर्वाणमुपविशन्ति ॥15॥

देवों ने भगवान् सदाशिव से पूछा—"मोक्ष के द्वाररूप, सर्वकामनापूरक, सर्वाराध्य, सर्वरूप, सर्वतोमुखी, महाचक्रनायक जो श्रीयंत्र है, जिसके सम्मुख बैठकर, जिसकी उपासना करके योगीजन अपनी आवरणग्रन्थि को भेदकर मोक्ष (निर्वाण) को प्राप्त करते हैं, उसके (श्रीचक्र के) बारे में हमें बताइए।"

तान् होवाच भगवान् श्रीचक्रं व्याख्यास्याम इति ॥16॥
त्रिकोणं त्र्यस्रं कृत्वा तदन्तर्मध्यवृत्तमानयष्टिरेखामाकृष्य विशालं नीत्वाऽग्रतो योनिं कृत्वा पूर्वयोन्यग्ररूपिणीं मानयष्टिं कृत्वा तां सर्वोर्ध्वां नीत्वा योनिं कृत्वाऽऽद्यं त्रिकोणं चक्रं भवति। द्वितीयमन्तरालं भवति। तृतीयमष्टयोन्यङ्कितं भवति ॥17॥

तब भगवान् सदाशिव ने देवों से कहा कि हम श्रीचक्र की व्याख्या करते हैं—पहले तीन कोने वाला एक (त्रिकोणाकार) क्षेत्र (आकृति) बनाना चाहिए। बाद में उसके भीतर बीच में से निकलती हो, ऐसी एक मानयष्टि (मापक रेखा) खींचनी चाहिए। फिर उसे आगे बढ़ाकर अन्त में कोण बनाकर पहले के कोणों के अनुरूप दूसरी मानयष्टि बनानी चाहिए। फिर उसे सबसे ऊपर (उत्तर में) ले जाकर वहाँ कोण बनाना चाहिए। इससे जो त्रिकोण चक्र होगा, उसे प्रथम त्रिकोण चक्र कहना चाहिए। और दूसरा बीच में त्रिकोणचक्र होगा। और तीसरा आठ कोनों वाला अष्टास्र चक्र होगा।

अथाष्टारचक्राद्यन्तविदिक्कोणाग्रतो रेखां नीत्वा साध्याद्याकर्षणबद्ध-रेखां नीत्वेत्येवमथोर्ध्वसम्पुटयोन्यङ्कितं कृत्वा कक्षाभ्य ऊर्ध्वगरेखा-चतुष्टयं कृत्वा यथाक्रमेण मानयष्टिद्वयेन दशयोन्यङ्कितं चक्रं भवति ॥18॥
अनेनैव प्रकारेण पुनर्दशारचक्रं भवति ॥19॥

अष्टारचक्र के पहले और अन्तिम कोणों के अग्रभाग से रेखा खींचकर उसे पहले खींची गई रेखा के साथ जोड़कर और ऊपर में उल्टे-सीधे कोण बनाकर पार्श्व से ऊपर की ओर जाने वाली चार रेखाएँ बना देने से दो मानयष्टियों से दश कोनों वाला दशारचक्र हो जाएगा। इस प्रकार से दूसरा दशारचक्र भी हो जाता है।

मध्यत्रिकोणाग्रचतुष्टयाद्रेखा चतुष्टयाग्रकोणेषु संयोज्य तद्दशारांशतो नीतां मानयष्टिरेखां योजयित्वा चतुर्दशारं चक्रं भवति ॥20॥

मध्यत्रिकोण के चार अग्रभागों से चार रेखाएँ आगे के कोणों के साथ जोड़कर पहले के दशारचक्र में से लाई गई मानयष्टि के साथ जोड़ देने से चतुर्दशारचक्र होता है।

ततोऽष्टपत्रसंवृतं चक्रं भवति। षोडशपत्रसंवृतं चक्रं भवति पार्थिवं चक्रं चतुर्द्वारं भवति ॥21॥
एवं सृष्टियोगेन चक्रं व्याख्यातम् ॥22॥

इसके बाद आठ पत्रों से युक्त वृत्त तथा उसके ऊपर सोलह पत्रों से युक्त वृत्त बनाना चाहिए। और इसके बाद चार द्वार वाला भूपुर भी बनाना चाहिए। इस प्रकार सृष्टिक्रम से श्रीचक्र बनता है ऐसा मैंने कहा है।

नवात्मकं चक्रं प्रातिलोम्येन वा वच्मि—प्रथमं चक्रं त्रैलोक्यमोहनं भवति साणिमाद्यष्टकं भवति समात्रष्टकं भवति ससर्वसंक्षोभिण्यादि-दशकं भवति सप्रकटं भवति त्रिपुरयाऽधिष्ठितं भवति ससर्वसंक्षोभिणी-मुद्रया जुष्टं भवति ॥23॥

नव चक्रों वाले इस श्रीचक्र को उल्टे क्रम से कहने पर (1) भूपुर, (2) षोडशदल, (3) अष्टदल, (4) चतुर्दशारचक्र, (5) दशारचक्र, (6) दशारचक्र, (7) अष्टारचक्र, (8) त्र्यस्रचक्र और (9) बिन्दु होते हैं, इसे संहारचक्र कहते हैं। इनमें प्रथमचक्र का नाम त्रैलोक्यमोहन है, इसे भूपुरचक्र भी कहते हैं। इसमें अणिमादि आठ सिद्धियाँ रहती हैं। इसमें ब्राह्मी आदि आठ मातृकाएँ भी रहती हैं। इसमें सर्वसंक्षोभिणी आदि दश मुद्राशक्तियाँ भी रहती हैं। वे सभी प्रकट योगिनियाँ कही जाती हैं। यह चक्र भूपुरचक्र पृथ्वीतत्त्व का है। उसमें वे प्रकट योगिनियाँ और चक्राधिष्ठात्री त्रिपुरा रहती हैं। और वह सर्वसंक्षोभिणी मुद्रा से युक्त है।

आठ सिद्धियाँ	1. अणिमा, 2. लघिमा, 3. महिमा, 4. गरिमा, 5. प्राप्ति, 6. प्राकाम्य 7. ईशित्व और 8. वशित्व।
आठ मातृकाएँ	1. ब्राह्मी, 2. माहेश्वरी, 3. कौमारी, 4. वैष्णवी, 5. वाराही, 6. माहेन्द्री, 7. चामुण्डा और 8. महालक्ष्मी।
दश मुद्राएँ	1. सर्वसंक्षोभिणी, 2. सर्वविद्राविणी, 3. सर्वकर्षिणी, 4. सर्ववशंकरी, 5. सर्वोन्मादिनी, 6. सर्वमहांकुशा, 7. सर्वखेचरी, 8. सर्वबीजा, 9. सर्वयोनि और 10. सर्वविखण्डिका।

द्वितीयं सर्वाशापरिपूरकं चक्रं भवति सकामाद्याकर्षिणीषोडशकं भवति सगुप्तं भवति त्रिपुरेश्वर्याऽधिष्ठितं भवति सर्वविद्राविणीमुद्रया जुष्टं भवति ॥24॥

दूसरा सोलह दलों वाला चक्र 'सर्वाशापरिपूरक' कहा जाता है। उसमें मनआकर्षिणी, बुद्ध्याकर्षिणी, अहंकाराकर्षिणी, शब्दाकर्षिणी, स्पर्शाकर्षिणी, रूपाकर्षिणी, रसाकर्षिणी, गन्धाकर्षिणी, चित्ताकर्षिणी, धैर्याकर्षिणी, स्मृत्याकर्षिणी, नामाकर्षिणी, बीजाकर्षिणी, आत्माकर्षिणी, अमृताकर्षिणी, शरीराकर्षिणी—ये सोलह गुप्त योगिनियाँ रहती हैं और उनकी अधिष्ठात्री त्रिपुरेश्वरी है। और यह चक्र सर्वविद्राविनी मुद्रा से युक्त है।

तृतीयं सर्वसंक्षोभणं चक्रं भवति सानङ्गकुसुमाद्यष्टकं भवति सगुप्ततरं भवति त्रिपुरसुन्दर्याऽधिष्ठितं भवति सर्वाकर्षिणीमुद्रया जुष्टं भवति ॥25॥

आठ दलवाला तीसरा चक्र 'सर्वसंक्षोभणचक्र कहलाता है। उसमें अनंगकुसुमा, अनंगमेखला, अनंगमदना, अनंगमदनातुरा, अनंगरेखा, अनंगवेगिनी, अनंगांकुशा, और अनंगमालिनी—ये आठ

गुप्ततर योगिनियाँ रहती हैं, यह भी त्रिपुरसुन्दरी से अधिष्ठित है, और यह चक्र सर्वाकर्षिणी मुद्रा से युक्त है।

तुरीयं सर्वसौभाग्यदायकं चक्रं भवति ससर्वसंक्षोभिण्यादिद्विसप्तकं भवति ससंप्रदायं भवति त्रिपुरवासिन्याऽधिष्ठितं भवति ससर्ववशंकरी-मुद्रया जुष्टं भवति ॥26॥

चौदह त्रिकोण वाला चौथा चक्र सर्वसौभाग्यदायक कहा जाता है। उसमें सर्वसंक्षोभिणी, सर्वविद्राविणी, सर्वाकर्षिणी, सर्वाह्लादिनी, सर्वसंमोहनी, सर्वस्तंभिनी, सर्वजृंभिणी, सर्ववशंकरी, सर्वरंजिनी, सर्वोन्मादिनी, सर्वार्थसाधिनी, सर्वसंपत्तिपूरणी, सर्वमंत्रमयी और सर्वद्वन्द्वक्षयकरी—ये चौदह संप्रदाययोगिनियाँ रहती हैं। इस चक्र की अधिष्ठात्री देवी त्रिपुरवासिनी है और यह चक्र सर्ववशंकरी मुद्रा से युक्त है।

पञ्चमं तुरीयान्तं सर्वार्थसाधकं चक्रं भवति ससर्वसिद्धिप्रदादिदशकं भवति सकलकौलं भवति त्रिपुरामहालक्ष्म्याऽधिष्ठितं भवति महोन्मादिनीमुद्रया जुष्टं भवति ॥27॥

चौथे के बाद पाँचवाँ दश त्रिकोणयुक्त सर्वसाधक चक्र है, इसे बहिर्दशारचक्र भी कहते हैं। इसमें दश कुलोत्तीर्ण योगिनियाँ रहती हैं। यह त्रिपुरामहालक्ष्मी के द्वारा अधिष्ठित है। यह चक्र महोन्मादिनी मुद्रा से युक्त है। यहाँ सकलकौल कुलोत्तीर्ण दश महायोगिनियाँ ये हैं—सर्वसिद्धिप्रदा, सर्वसंपत्प्रदा, सर्वप्रियंकरी, सर्वमंगलकारिणी, सर्वकामप्रदा, सर्वदुःखवियोगिनी, सर्वविघ्ननिवारिणी, सर्वांगसुन्दरी और सर्वसौभाग्यप्रदायिनी।

षष्ठं सर्वरक्षाकरं चक्रं भवति ससर्वज्ञत्वादिदशकं भवति सनिगर्भं भवति त्रिपुरमालिन्याऽधिष्ठितं भवति महाङ्कुशमुद्रया जुष्टं भवति ॥28॥

अब जो छठा अन्तर्दशार चक्र है, वह भी दशत्रिकोणात्मक ही है। उसे सर्वरक्षाकर चक्र कहते हैं। उसमें दश सनिगर्भयोनियाँ रहती हैं। यह त्रिपुरमालिनी के द्वारा अधिष्ठित हैं और महांकुशमुद्रा से युक्त हैं। (वे सनिगर्भ योगिनियाँ ये हैं—सर्वज्ञाता, सर्वशक्तिप्रदा, सर्वैश्वर्यप्रदा, सर्वज्ञानमयी, सर्वव्याधिनाशिनी, सर्वाधारा, सर्वपापहरा, सर्वानन्दमयी, सर्वरक्षा और सर्वेप्सितफलप्रदा।)

सप्तमं सर्वरोगहरं चक्रं भवति सर्ववशिन्याद्यष्टकं भवति सरहस्यं भवति त्रिपुरसिद्ध्याऽधिष्ठितं भवति खेचरीमुद्रया जुष्टं भवति ॥29॥

सातवाँ अष्टत्रिकोणात्मक सर्वरोगहरनामक चक्र है। उसमें वशिनी आदि आठ रहस्ययोगिनियाँ रहती हैं। वह त्रिपुरसिद्धि के द्वारा अधिष्ठित है और खेचरी मुद्रा से युक्त है। (आठ रहस्ययोगिनियाँ ये हैं—वशिनी, कामेश्वरी, मोहिनी, विमला, अरुणा, जयिनी, सर्वेश्वरी और कौलिनी।)

अष्टमं सर्वसिद्धिप्रदं चक्रं भवति सायुधचतुष्टयं भवति सपरापररहस्यं भवति त्रिपुराम्बयाऽधिष्ठितं भवति बीजमुद्रया जुष्टं भवति ॥30॥

आठवें त्रिकोणचक्र को 'सर्वसिद्धिप्रद चक्र' कहते हैं। उसके चारों ओर बाण-धनुष-पाश-अंकुश आयुध रहते हैं। त्रिकोण के भीतर तीन रहस्ययोगिनियाँ (कामेश्वरी, वज्रेश्वरी, भगमालिनी) रहती हैं। यह चक्र त्रिपुराम्बा से अधिष्ठित है और बीजमुद्रा से युक्त है।

नवमं चक्रनायकं सर्वानन्दमयं चक्रं भवति सकामेश्वर्यादित्रिकं भवति सातिरहस्यं भवति महात्रिपुरसुन्दर्याऽधिष्ठितं भवति योनिमुद्रया जुष्टं भवति ॥3 1॥

नवम चक्र सभी चक्रों का नायक है, वह बिन्दुस्वरूप है। उसे सर्वानन्दमय चक्र कहते हैं। इसमें कामेश्वरी, वज्रेश्वरी और भगमालिनी—ये तीन अतिरहस्यमययोगिनियाँ रहती हैं। यह भगवती महात्रिपुर-सुन्दरी का अधिष्ठान है और योनिमुद्रा से युक्त है।

संक्रामन्ति वै सर्वाणि छन्दांसि चक्राराणि तदेव चक्रं श्रीचक्रम् ॥3 2॥

इस तरह ये सभी चक्र मिलकर—सभी चक्रों का एक चक्र हुआ। यह चक्र सर्व वेदमन्त्रों का समन्वय करने वाला है। इसे श्रीचक्र (श्रीयंत्र) कहा जाता है।

तस्य नाभ्यामग्निमण्डले सूर्याचन्द्रमसौ त्रयोंकारपीठं पूजयित्वा तत्राक्षरं बिन्दुरूपं तदन्तर्गतव्योमरूपिणीं विद्यां परमां स्मृत्वा महात्रिपुरसुन्दरी-मावाह्य—
क्षीरेण स्नापिते देवि चन्दनेन विलेपिते।
बिल्वपत्रार्चिते देवि दुर्गेऽहं शरणं गतः॥
इत्येकयर्चा प्रार्थ्य मायालक्ष्मीमन्त्रेण पूजयेदिति भगवानब्रवीत् ॥3 3॥

इस श्रीचक्र की नाभि (केन्द्रस्थल) में बिन्दुस्थ अग्निमण्डल में सूर्य, चन्द्र तथा ओंकार पीठ हैं। उन्हें पूजकर अचलबिन्दु में आकाशरूपिणी भगवती की जो विद्या (मंत्र) है, उसका स्मरण करके (पंचदशाक्षरी मंत्र से भगवती का ध्यान करके) श्रीमहारात्रिपुरसुन्दरी का आवाहन करके 'क्षीरेण' आदि मंत्र से प्रार्थना करनी चाहिए। 'क्षीरेण' आदि मंत्र का अर्थ यह है—'दूध से स्नान कराई गई और चन्दन से विलेपित की गई तथा बिल्वपत्र से पूजित ऐसी, हे दुर्गे! देवी! मैं तेरी शरण में हूँ।' इसके बाद, 'ह्रीं श्रीश्रीमहात्रिपुरसुन्दर्यै नमः' इस मंत्र से पूजा करनी चाहिए। इस तरह भगवान् ने कहा है।

एतैर्मन्त्रैर्भगवतीं यजेत्। ततो देवी प्रीता भवति स्वात्मानं दर्शयति। तस्माद्य एतैर्मन्त्रैर्यजति स ब्रह्म पश्यति स सर्वं पश्यति सोऽमृतत्वं च गच्छति। य एवं वेदेति महोपनिषत् ॥3 4॥

इति द्वितीयोपनिषत्।

इन मंत्रों से भगवती का यजन करना चाहिए। इससे देवलोग प्रसन्न होते हैं। वे अपना दर्शन देते हैं। साक्षात्कार होता है। इस प्रकार चित् शक्ति के दर्शन होने से साधक ब्रह्म को देख सकता है। वह सब कुछ देख सकता है। वह मोक्ष प्राप्त करता है। जो ऐसा जानता है, वही ज्ञानी है। ऐसी यह उपनिषद् है।

यहाँ द्वितीयोपनिषत् पूरी हुई।

❋

तृतीयोपनिषत्

देवा ह वै मुद्राः सृजेयमिति भगवन्तमब्रुवन्। तान् होवाच भगवा-नवनिकृतजानुमण्डलं विस्तीर्य पद्मासनं कृत्वा मुद्राः सृजेतेति ॥1॥

देवों ने भगवान् से कहा कि 'मुद्राएँ बनाएँ।' तब भगवान् ने उनसे कहा कि 'दोनों घुटनों को धरती पर रखकर मुद्राएँ बनाओ।'

[बिन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्मं मन्वश्रनागदलसंयुतषोऽशारम्।
वृत्तत्रयं च धरणीसदनत्रयं च श्रीचक्रमेतदुदितं परदेवतायाः ॥]
स सर्वानाकर्षयति यो योनिमुद्रामधीते स सर्वं वेत्ति स सर्वफलमश्नुते स सर्वान् भञ्जयति स विद्वेषिणं स्तम्भयति। मध्यमे अनामिकोपरि विन्यस्य कनिष्ठिकाङ्गुष्ठतोऽधीते मुक्तयोस्तर्जन्योर्दण्डवदधस्तादेवं विधा प्रथमा संपद्यते ॥2॥

[(1) बिन्दु, (2) त्रिकोण, (3) आठ त्रिकोणों का समूह, (4) दश त्रिकोणों का समूह, (5) फिर से दश त्रिकोणों का समूह, (6) चौदह त्रिकोणों का समूह, (7) आठ दल का कमल, (8) सोलह दलों का कमल, (9) तीन वृत्त और भूपुर—इनसे परदेवता का श्रीचक्र बनता है। (ये दशविभाग होने पर भी इसे नवचक्रात्मक इसलिए कहा जाता है कि बहुसंख्यक लोग अन्त्यभूपुर को गणना में नहीं लेते और नवम चक्र के रूप में चतस्र को लेते हैं। यहाँ पर दश चक्र माने गये हैं। द्वितीय उपनिषद् में नव चक्र कहे गए हैं इसलिए यहाँ दस मुद्राएँ हैं और द्वितीय उपनिषद् में नव मुद्राएँ कहीं हैं—दसवीं 'विखण्डित' मुद्रा वहाँ नहीं है, यहाँ है। शेष सर्वसंक्षोभिणी आदि मुद्राएँ तो ज्यों-की-त्यों यहाँ हैं। इन मुद्राओं में सर्वप्रथम यहाँ योनि मुद्रा की प्रशंसा करते हुए कहते हैं कि—)] जो योनिमुद्रा जानता है वह सबका आकर्षण कर सकता है, वह सब कुछ जानता है, वह सर्वत्र विजयी होता है, वह शत्रुओं को स्तंभित करके सभी सुखों को भोगता है। हाथों की मध्यमा अँगुलियाँ तर्जनी के ऊपर आ जाएँ इस तरह सीधी खड़ी करके अनामिका अँगुलियाँ टेढ़ी झुकी हुई तर्जनियों में रखनी चाहिए। दाहिने हाथ की अनामिका बाएँ हाथ की टेढ़ी झुकी हुई तर्जनी में और बाएँ हाथ की अनामिका दाहिने हाथ की तर्जनी में रहे, इस तरह रखनी चाहिए। और दोनों मध्यमा अँगुलियों को सीधा खड़ा करना चाहिए। कनिष्ठिकाओं को भी सीधा रखकर दोनों अँगूठों के साथ जोड़ देना चाहिए। इस तरह योनिमुद्रा होती है। यह प्रथम मुद्रा है। (कुछ लोग अंगुष्ठ को मध्यमा के मध्यपर्व रखने का मत रखते हैं।)

सैव मिलितमध्यमा द्वितीया ॥3॥
तृतीयाऽङ्कुशाकृतिरिति ॥4॥

योनिमुद्रा बनाकर मध्यमाओं को एक-दूसरे के साथ रखने पर दूसरी 'बीजमुद्रा' बनती है। इसका अर्थ यह होता है कि जैसे योनिमुद्रा में अनामिका तर्जनी के द्वारा पकड़ी जाती है उसी प्रकार यहाँ कनिष्ठिकाएँ मध्यमाओं के द्वारा पकड़ी जाती हैं। अनामिकाएँ यहाँ सबसे नीचे खुली रहती हैं। ऐसा होने पर वे एक-दूसरे से सटी हुई रहती हैं। बाद में अँगूठे और तर्जनी से अर्धचन्द्राकार बनने से जो मुद्रा होती है, वह 'बीजमुद्रा' है। तीसरी मुद्रा अंकुशाकार होती है, उसे 'खेचरीमुद्रा' कहते हैं। (वह भी दायें-बायें हाथों और अँगुलियों से बनती है, इसकी रीति अन्यान्य ग्रन्थों में बताई गई है।)

प्रातिलोम्येन पाणी सङ्घर्षयित्वाऽङ्गुष्ठौ साग्रिमौ समाधाय तुरीया ॥5॥

चौथी मुद्रा सर्वमहाङ्कुशा नाम की है। इसके लिए दोनों हाथों को उल्टा-सीधा करके दोनों अँगूठों को आगे करना चाहिए (यह तो मुद्रा की रीति का केवल संकेत ही है, विस्तार के लिए अन्य तंत्रग्रंथ देखने चाहिए)।

परस्परं कनीयसेदं मध्यमाबद्धे अनामिके दण्डिन्यौ तर्जन्या वालिङ्ग्या-
वष्टभ्य मध्यमा नखमिलिताङ्गुष्ठौ पञ्चमी ॥6॥

पाँचवीं मुद्रा 'सर्वोन्मादिनी' है। बाँयीं कनिष्ठिका के ऊपर दायीं कनिष्ठिका रखकर उन दोनों को इस प्रकार लम्बा करना चाहिए कि जिससे वे अनामिकाएँ ऊपर से तिरछी होकर मध्यमा तक पहुँचें, एवं मध्यमा के द्वारा उनका अग्र भाग दृढ़ पकड़ा जाए। बाद में मध्यमाओं के नखों पर अंगुष्ठों को रखना चाहिए। अनामिकाओं का परस्पर स्पर्श हो, इस तरह उन्हें सीधा रखना चाहिए। अनामिकाओं के पास की तर्जनियों को भी सीधा रखना चाहिए। इस तरह पाँचवीं 'सर्वोन्मादिनी' मुद्रा बनती है।

सैवाग्रेऽङ्कुशाकृतिः षष्ठी ॥7॥

छठी 'सर्ववशंकरी' मुद्रा है। इसमें 'सर्वोन्मादिनी मुद्रा' बनाकर अँगुलियों को अंकुशाकार करना पड़ता है।

दक्षिणशये वामबाहुं कृत्वाऽन्योऽन्यानामिके कनीयसीमध्यगते मध्यमे
तर्जन्याक्रान्ते सरलास्वङ्गुष्ठौ खेचरी सप्तमी ॥8॥

दाहिने हाथ में बाँया हाथ रखकर अनामिका और कनिष्ठिका को तथा मध्यमाओं को तर्जनियों के साथ जोड़कर (आँटी = गाँठ मारकर) अँगूठों को सीधा रखने से सातवीं 'खेचरी' नाम की मुद्रा होती है।

सर्वोर्ध्वे सर्वसंहृति स्वमध्यमानामिकाऽन्तरे कनीयसे पार्श्वयोस्तर्जन्या-
वङ्कुशाढ्ये युक्ता साङ्गुष्ठयोगतोऽन्योऽन्यं सममञ्जलिं कृत्वाऽष्टमी ॥9॥

दोनों हाथों की कनिष्ठिका अँगुलियों को अपनी-अपनी मध्यमाओं और तर्जनियों के मध्य भाग में रखकर तर्जनियों को अंकुशाकार करके अँगूठे के साथ जोड़कर अंजलि जैसा करने से आठवीं 'सर्वविद्राविणी' मुद्रा होती है।

परस्परमध्यमापृष्ठवर्तिन्यावनामिके तर्जन्याक्रान्ते समे मध्यमे आदा-
याङ्गुष्ठौ मध्यवर्तिनौ नवमी प्रतिपद्यत इति ॥10॥

एक-दूसरे हाथ की मध्यमाओं के पीछे अनामिकाओं को तर्जनी से जोड़कर (आँटी = गाँठ मारकर) सीधी खड़ी हुई मध्यमाओं के साथ अँगूठों को भी सीधा रखने से नवमी 'सर्वसंक्षोभकारिणी' नाम की मुद्रा बनती है।

सैवेयं कनीयसे समे अन्तरितेऽङ्गुष्ठौ समावन्तरितौ कृत्वा त्रिखण्डा-
पद्यत इति। पञ्च बाणाः पञ्चाद्या मुद्राः स्पष्टाः ॥11॥

इसमें कनिष्ठिकाएँ सीधी या टेढ़ी हों या करतल में हों, इसके बारे में कुछ कहा नहीं है। पर हथेली के बीच में रखने से यह मुद्रा होती है, ऐसा समझना चाहिए। सर्वसंक्षोभिणी मुद्रा करके उसमें कनिष्ठिकाओं को सीधा-टेढ़ा रखने से और अँगूठों को सीधा (खड़ा) रखने से त्रिखण्ड मुद्रा होती है। और पाँच अँगुलियों को सीधा करके हाथ लम्बा करने से पाँच वरणमुद्राएँ बनती हैं।

क्रोमङ्कुशा हसखफ्रैं खेचरी हस्त्रौं बीजाष्टमी वाग्भवाद्या नवमी दशमी
च संपद्यत इति य एवं वेद ॥12॥

'क्रौं' = अंकुशबीज, हस = शिवशक्तिबीज, ख = मारणबीज, फ्रैं = मोहनबीज—ये सब एक साथ मिल जाने से ('हसखफ्रैं' होने से) खेचरी बीज बनता है। 'ह' सूर्यबीज है, 'स्त्रौं' कामबीज है, उनके साथ वाग्भवकूट का आद्याक्षर 'क' जोड़ने से और कामकूट बीज का आद्याक्षर 'ह' जोड़ने से दश बीज होते हैं यथा—(1) अंकुशबीज क्रौं, (2) शिवबीज = ह, (3) शक्तिबीज = स, (4) मारण-बीज = ख, (5) मोहनबीज = फ्रैं, (6) खेचरी बीज = हसफ्रैं, (7) सूर्यबीज = ह, (8) काम-बीज = स्त्रौं, (9) वाग्भवबीज = क और (10) कामकूटबीज = ह—ऐसे दश बीजों से युक्त होने से, 'क्रौं हसखफ्रैं हस्त्रौं कह'—इस प्रकार दश मुद्राओं के दश बीज होते हैं। इस प्रकार जो जानता है, वह सिद्ध योगी बनता है।

अथातः कामकलाभूतं चक्रं व्याख्यास्यामो ह्रीं क्लीमैं ब्लूँ स्त्रौमेते पञ्च
कामाः सर्वचक्रं व्याप्य वर्तन्ते। मध्यमं कामं सर्वावसाने सम्पुटीकृत्य
ब्लूङ्कारेण सम्पुटं व्याप्तं कृत्वा द्विरैद्वयेन मध्यवर्तिना साध्यं बद्ध्वा
भूर्जपत्रे यजति। तच्चक्रं यो वेत्ति स सर्वं वेत्ति स सकलान्
लोकानाकर्षयति स सर्वं स्तम्भयति। नीलीयुक्तं चक्रं शत्रून् मारयति
गतिं स्तम्भयति। लाक्षायुक्तं कृत्वा सकललोकं वशीकरोति।
नवलक्षजपं कृत्वा रुद्रत्वं प्राप्नोति। मातृकया वेष्टितं कृत्वा विजयी
भवति। भगाङ्कुण्डं कृत्वाऽग्निमाधाय हविषा योषितो वशीकरोति।
पुरुषे हुत्वा वर्तुले वा हुत्वा श्रियमतुलां प्राप्नोति। चतुरश्रे हुत्वा
वृष्टिर्भवति। त्रिकोणे हुत्वा शत्रून् मारयति गतिं स्तम्भयति। पुष्पाणि
हुत्वा विजयी भवति। महारसैर्हुत्वा परमानन्दनिर्भरो भवति। महारसाः
षड्रसाः ॥13॥

अब हम कामकलाभूत चक्र की व्याख्या करते हैं—ह्रीं, क्लीं, ऐं, ब्लूं, स्त्रौं—ये पाँच बीज 'पंच काम' कहे जाते हैं। इन पाँच बीजों से (कामों से) पूरा श्रीचक्र व्याप्त है। (अत: इससे सभी काम्य कर्मों की संप्राप्ति होती है, जैसे—) 'स्त्रैं' (अन्त्य) बीज के संपुट के लिए 'ऐं' बीज का उपयोग करके (= ऐं स्त्रौं ऐं करके) उस संपुट को 'ब्लूँ' बीज से लपेटकर, ऊपर-नीचे 'ऐं स्त्रौं ऐं' लिखकर बीच में आकृष्य व्यक्ति का नाम लिखना चाहिए। इस यंत्र को भोजपत्र पर लिखकर उसके पूजन से कार्यसिद्धि होगी। उस चक्र को जो जानता है, वह सब जानता है, वह सभी लोगों को आकर्षित करता है। नीली से लिखा हुआ यह मंत्र शत्रु को मारता है, उसकी गति रोक देता है। लाक्षा से लिखा हुआ यह मंत्र छोटे-बड़े को वश में ला देता है। अष्टगन्ध से लिखा गया यह मंत्र यदि नव लाख बार जपा जाए तो साधक रुद्रतुल्य हो जाता है। मातृकाओं से वेष्टित किया गया वह मंत्र विजय दिलाता है। योनि के आकार के कुण्ड में अग्नि रखकर योग्य संख्या में हविषद्रव्यों से होम करने से स्त्रियों को वश में किया जा सकता है। पुरुषाकार (चतुरस्र) कुण्ड में या वर्तुलाकार कुण्ड में होम करने से अनुपम लक्ष्मी की प्राप्ति होती है। चतुरस्र कुण्ड में होम करने से वृष्टि होती है। शत्रु के मारण या स्तंभन के लिए त्रिकोण कुण्ड में होम करना चाहिए। विजय के लिए पुष्पों से होम कराना चाहिए। मोक्षप्राप्ति के लिए महारसों से (छहों रसों से—कटु, तिक्त, लवण, कषाय, मधुर, अम्ल) होम करना चाहिए। इससे मोक्ष मिलता है।

गणानां त्वा गणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम्।
ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नूतिभिः सीद सादनम्॥

इत्येवमाद्यमक्षरं तदन्त्यबिन्दुपूर्णमित्यनेनाङ्गं स्पृशति । गं गणेशाय नम इति गणेशं नमस्कुर्वीत । ॐ नमो भगवते भस्माङ्गरागायोग्रतेजसे हनहन दहदह पचपच मथमथ विध्वंसयविध्वंसय हलभञ्जन शूलमूले व्यञ्जन-सिद्धिं कुरुकुरु समुद्रं पूर्वप्रतिष्ठितं शोषयशोषय स्तम्भयस्तम्भय परमन्त्रपरयन्त्रपरतन्त्रपरदूतपरकटकपरच्छेदनकर विदारयविदारय च्छिन्धिच्छिन्धि ह्रीं फट् स्वाहा । अनेन क्षेत्राध्यक्षं पूजयेदिति ॥14॥

इन सभी साधनाओं के प्रारंभ में विधिपूर्वक क्षेत्रज्ञपूजन, गणेशपूजन, अंगन्यासादि करना चाहिए। इसका संकेत 'गणानान्त्वा' आदि मंत्र से दिया गया है। 'ॐ गं गणपतये नमः' यह निष्पन्न मंत्र अथर्वशीर्षीय है। गणेशपूजन करने से पहले 'गं' बीज से पहले तो गणेश को नमस्कार करना चाहिए। बाद में अंगन्यास इस प्रकार करना चाहिए—'ॐ गां हृदयाय नमः। ॐ गीं शिरसे स्वाहा। ॐ गूं शिखायै वौषट्। ॐ गैं कवचाय हुम्। ॐ गौं नेत्रत्रयाय वौषट्। ॐ गः अस्त्राय फट्'—इस तरह मंत्र विभागों से करने का संकेत ऊपर का मंत्र देता है। मंत्र के आद्य अक्षर 'ग' को बिन्दुयुक्त करने से 'गं' रूप गणेशबीज बनता है। गणेशमंत्र ही बनता है। इसके साथ ॐ और नमः जोड़ देने से और बीच में चतुर्थी विभक्तियुक्त गणेश का रूप 'गणेशाय' रख देने से बने हुए 'ॐ गणेशाय नमः' मंत्र को सिद्धमंत्र कहा गया है। इसके द्वारा भस्मांगराग, उग्रतेज उस देव से शत्रु को मारने की, जलाने की, पचाने की, मथने की विध्वंस करने की आदि कई प्रकार की माँगें की गई हैं (अर्थात् शत्रु के उन्मूलन के लिए सब कुछ कहा गया है)। इससे क्षेत्राध्यक्ष की पूजा करनी चाहिए।

कुलकुमारि विद्महे मन्त्रकोटिसु धीमहि ।
तन्नः कौलिः प्रचोदयात् ॥
इति कुमार्यर्चनं कृत्वा यो वै साधकोऽभिलिखति सोऽमृतत्वं गच्छति स यश आप्नोति स परमायुष्यमथ वा परं ब्रह्म भित्त्वा तिष्ठति य एवं वेदेति महोपनिषत् ॥15॥

इति तृतीयोपनिषत् ।

पूजा के अन्त में विहित कुमारीपूजन के लिए यह कुमारी गायत्री है। इस कुमारी गायत्री के द्वारा कुमारी का पूजन करना चाहिए। (कुमारी गायत्री का मन्त्रार्थ यह है कि हे कोटिमंत्रतुल्य कुमारी ! हम तुम्हें ऐसी जानते हैं, हे कौली ! हमारी बुद्धि को प्रेरित करो।) इस प्रकार जो साधक श्रीयंत्र का पूजन करता है, वह मोक्ष प्राप्त करता है, वह यश प्राप्त करता है, वह परमायु (दीर्घ आयुष्य) प्राप्त करता है, वह परब्रह्म को प्राप्त करता है। जो यह जानता है, वह इन सिद्धियों को प्राप्त करता है, ऐसा यह उपनिषत् कहती है।

यहाँ तीसरी उपनिषत् पूरी हुई है।

❋

चतुर्थोपनिषत्

देवा ह वै भगवन्तमब्रुवन् देव गायत्रं हृदयं नो व्याख्यातं त्रैपुरं सर्वोत्तमम् ॥1॥

देवताओं ने भगवान् से कहा—आपने हमें सर्वोत्तम ऐसा त्रिपुरा का गायत्रीमय हृदय (रहस्य) बताया है।

जातवेदससूक्तेनाख्यातं नस्त्रैपुराष्टकम् ।
यदिष्ट्वा मुच्यते योगी जन्मसंसारबन्धनात् ॥2॥

आपने हमको 'जातवेदसे' इस सूक्त के द्वारा त्रिपुराष्टक का विवरण भी समझाया है कि जिसे जानने से योगी जन्ममरणरूपी संसार के बन्धनों से छुटकारा पा सके।

अथ मृत्युंजयं नो ब्रूहीत्येवं ब्रुवतां सर्वेषां देवानां श्रुत्वेदं वाक्यमथात-स्त्र्यम्बकेनानुष्टुभेन मृत्युञ्जयं दर्शयति ॥3॥

अब आप हमें मृत्युंजय महामंत्र का रहस्य (विवरण) समझाइए। इस प्रकार ऋषियों का वाक्य सुनकर अनुष्टुप् छन्द में बिठाए गए त्र्यम्बकमंत्र का विवरण भगवान् सदाशिव कर रहे हैं।

कस्मात् त्र्यम्बकमिति । त्रयाणां पुराणामम्बकं स्वामिनं तस्मादुच्यते त्र्यम्बकमिति ॥4॥

त्र्यम्बकमंत्र में 'त्र्यम्बकम्'—ऐसा क्यों कहा गया है ? क्योंकि भगवान् रुद्र (महादेव) तीनों पुरों में (स्वर्ग, पृथ्वी और पाताल में) अथवा स्थूल-सूक्ष्म-कारण—तीनों शरीरों में अपना स्वामित्व रखते हैं, इसलिए वे त्र्यम्बक हैं। उपनिषत् यहाँ अंबक का अर्थ स्वामी करती है, आँख नहीं।

अथ कस्मादुच्यते यजामह इति । यजामहे सेवामहे वस्तु महेत्यक्षरद्वयेन कूटत्वेनाक्षरैकेन मृत्युञ्जयमित्युच्यते तस्मादुच्यते यजामह इति ॥5॥

तो फिर 'यजामहे'—ऐसा क्यों कहा गया है ? क्योंकि 'यजामहे' शब्द का अर्थ, 'हम पूजा या स्तुति करते हैं'—ऐसा होता है। 'त्र्यम्ब' इन दो अक्षरों और 'क' अक्षर को कूट अर्थ वाला मानकर उसका अर्थ, 'मृत्युंजय' ऐसा दिया जाता है। इसलिए "हम मृत्युंजय की स्तुति करते हैं"—ऐसा कहने के लिए 'यजामहे' पद रखा गया है।

अथ कस्मादुच्यते सुगन्धिमिति । सर्वतो यश आप्नोति तस्मादुच्यते सुगन्धिमिति ॥6॥

'सुगन्धिम्'—ऐसा क्यों कहा जाता है ? क्योंकि भगवान् शिव चारों ओर से यश प्राप्त करते हैं इसलिए यशःसौरभ से 'सुगन्धिम्' ऐसा कहा जाता है।

अथ कस्मादुच्यते पुष्टिवर्धनमिति । यः सर्वान् लोकान् सृजति यः सर्वान् लोकांस्तारयति यः सर्वान् लोकान् व्याप्नोति तस्मादुच्यते पुष्टिवर्धन-मिति ॥7॥

तब फिर 'पुष्टिवर्धनम्' क्यों कहा गया ? क्योंकि जो सभी लोकों का सर्जन करता है, सभी लोकों को जो तारता है, और जो सभी लोकों में व्याप्त होकर रहता है, ऐसे भगवान् शिव हैं इसलिए उन्हें 'पुष्टिवर्धन' कहा गया है।

अथ कस्मादुच्यते उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीयेति । संलग्नत्वादु-र्वारुकमिव मृत्योः संसारबन्धनात् संलग्नत्वाद् बद्धत्वान्मोक्षीभवति मुक्तो भवति ॥8॥

और जो 'उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय'—ऐसा क्यों कहा गया है ? क्योंकि जैसे आरिया का (फूट का) फल परिपक्व होने के बाद अपने आप ही (टहनी से) अलग होकर गिर पड़ता है वैसे ही जिनका स्मरण करने से जीव संसाररूपी बन्धन से छूट जाता है, इसलिए 'उर्वारुकमिव' ऐसा कहा गया है। यहाँ प्रार्थना है कि—'मुझे मृत्यु से छुटकारा दिलाइए।'

अथ कस्मादुच्यते मामृतादिति। अमृतत्वं प्राप्नोत्यक्षरं प्राप्नोति स्वयं रुद्रो भवति ॥9॥

'मामृतात्' ऐसा क्यों कहा गया ? क्योंकि भगवान् मृत्युंजय का स्मरण करने वाला व्यक्ति अमृत से अर्थात् मोक्ष से अलग नहीं होता। वह अमृत को प्राप्त करता है। इसका अर्थ वह स्वयं रुद्र हो जाता है। (यहाँ उपनिषदभिप्रेत अर्थ दिया है। भाष्यकारों का अर्थ तो प्रार्थनात्मक है।)

देवा ह वै भगवन्तमूचुः—सर्वं नो व्याख्यातम्। अथ कैर्मन्त्रैः स्तुता भगवती स्वात्मानं दर्शयति तान् सर्वान् शैवान् वैष्णवान् सौरान् गाणेशान् नो ब्रूहीति ॥10॥

देवों ने भगवान् से कहा—"आपने हमसे सब कुछ कह दिया। अब किन-किन मंत्रों से स्तुता देवी भगवती मंत्रपाठकों को दर्शन देती है ? वे सभी मंत्र हमें बताइए। शैव, वैष्णव, सौर, गाणपत्य, जो-जो भी हों, उन सबको आप हमें बताइए।

स होवाच भगवान्—
त्र्यम्बकेनानुष्टुभेन मृत्युञ्जयमुपासयेत्।
पूर्वेणाध्वना व्याप्तमेकाक्षरमिति स्मृतम् ॥11॥

तब भगवान् ने कहा कि—अनुष्टुप् छन्द में बिठाए गए 'त्र्यम्बकं' आदि मंत्र से मृत्युंजय की उपासना करनी चाहिए। सबसे पहला मार्ग तो 'ॐ' इस एक अक्षर की उपासना का है। उस पूर्व मार्ग से यह एकाक्षर सर्वत्र व्याप्त ही है—ऐसा कहा गया है।

ॐ नमः शिवायेति याजुषमन्त्रोपासको रुद्रत्वं प्राप्नोति कल्याणं प्राप्नोति य एवं वेद ॥12॥

'ॐ नमः शिवाय'—यह यजुर्वेदप्रतिपादित मंत्र है। इसकी उपासना करने से साधक रुद्रत्व को प्राप्त होता है। और कल्याण को प्राप्त होता है। जो व्यक्ति ऐसा जानता-मानता है, (ऐसे उपासक को भगवती दर्शन देती है। इस प्रकार क्रमानुसार पहले शिवमंत्र कहे गए।)

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः।
दिवीव चक्षुराततम् ॥13॥

यह वैष्णव (विष्णुदेवतात्मक) मंत्र है। भावार्थ यह है कि—वह विष्णु का परम स्थान है। उसे विद्वान् लोग हमेशा ही देखते रहते हैं। अन्तरिक्ष में विशाल नेत्र की तरह उसे विद्वान लोग हमेशा देखा करते हैं।

विष्णोः सर्वतोमुखस्य स्नेहो यथा पललपिण्डमोतप्रोतमनुव्याप्तं व्यतिरिक्तं व्याप्नुत इति व्याप्नुवतो विष्णोस्तत्परमं पदं परं व्योमेति परमं पदं पश्यन्ति वीक्षन्ते सूरयो ब्रह्मादयो देवास इति सदा हृदय आदधते। तस्माद्विष्णोः स्वरूपं वसति तिष्ठति भूतेष्विति वासुदेव इति ॥14॥

सर्वतोमुखी विष्णु का पद, घास के ढेर पर डाले गए तेल की तरह सर्वत्र फैल जाता है। ऐसे पद को आकाश की तरह व्यापक रूप में साधक देख सकता है। विद्वान् लोग उस पद को हृदय में देख सकते हैं। देवता लोग सदा उस वैकुण्ठ को अपने हृदय में ही देख सकते हैं। (उसकी स्पष्ट रूप से कल्पना (रचना) अपने हृदय में ही कर लेते हैं।) अर्थात् सालोक्य मुक्ति को प्राप्त कर लेते हैं। विष्णु प्राणीमात्र में व्याप्त हैं, बसे हुए हैं, इसलिए वे 'वासुदेव' कहे जाते हैं।

ॐ नम इति त्रीण्यक्षराणि। भगवत इति चत्वारि। वासुदेवायेति पञ्चाक्षराणि। एतद्वै वासुदेवस्य द्वादशार्णमभ्येति। सोपप्लवं तरति स सर्वमायुरेवैति विन्दते प्राजापत्यं रायस्पोषं गौपत्यं च समश्नुते ॥15॥

'ॐ नमः'—ये तीन अक्षर हैं, 'भगवते'—ये चार अक्षर हैं, 'वासुदेवाय'—ये पाँच अक्षर हैं। यह—'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय' विष्णु का द्वादशाक्षर मंत्र है। जो साधक उसका आश्रय करता है, वह उपद्रवों को पार कर जाता है, पूर्ण आयुष्य भोगता है, प्रजावान और धनवान होता है, दुधारु गौ और अन्य प्राणियों का आधिपत्य प्राप्त करता है।

प्रत्यगानन्दं ब्रह्मपुरुषं प्रणवस्वरूपमकार उकारो मकार इति। तानेकधा संभवति तदोमिति ॥16॥

यह जो ओंकार है वह प्रत्यगानन्दस्वरूप है, ब्रह्मपुरुष—ईश्वररूपी है। इसमें अ, उ और म—ये तीन अक्षर हैं। इन तीन अक्षरों से वह विविध फल देने वाला होता है। विविध शक्ति सम्पन्न होने से ही इसे ओम् कहा जाता है।

हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत्।
नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥17॥
इति ॥
हंसः इत्येतन्मनोरक्षरद्वितीयेन प्रभापुञ्जेन सौरेण घृतमब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं सत्याप्रभापुञ्जिन्युषासंध्याप्रज्ञाभिः शक्तिभिः पूर्वं सौरमधीयानः सर्वफलमश्नुते। स व्योम्नि परमे धामनि सौरे निवसते ॥18॥

'हंसः शुचिषद्' यह सूर्यमंत्र है। शुक्लयजुर्वेदीय वाजसनेयी संहिता के दसवें अध्याय का चौबीसवाँ मंत्र है। बारहवें अध्याय का चौदहवाँ मंत्र भी यही है। कृष्णयजुर्वेदीय तैत्तिरीय संहिता में (1.8.15.3) भी यही है, और ऋग्वेद (4.10.5) में भी यही है। ऋग्वेदीय मंत्र में अंतिम पद 'बृहत्' नहीं है। इसका विवरण इस प्रकार है—'हंस' इन दो अक्षरों से तेजोराशि सूर्य से यह सब—जलचर, थलचर, गोजा (जरायुज), ज्ञानमय, वनचर, अद्रिजा—उद्भिज ज्ञान और यज्ञमय जगत् उस सूर्य की सत्या प्रभापुंजयुक्त उषा और सन्ध्या तथा प्रज्ञारूपी शक्तियों से धारण किया हुआ है। इस प्रकार सूर्यमंत्र का रहस्य समझने वाला साधक सब प्रकार का फल प्राप्त करता है। वह आकाश में स्थित परमधाम सौरमण्डल में निवास करता है।

गणानां त्वेति त्रैष्टुभेन पूर्वेणाध्वना मनुनैकार्णेन गणाधिपमभ्यर्च्य गणेशत्वं प्राप्नोति ॥19॥

'गणानान्त्वा०'—यह मंत्र त्रिष्टुभ् छन्द में है। यह मंत्र ऋग्वेद (2.23.1) का है। कृष्णयजुर्वेदीय तैत्तिरीय संहिता (2.3.14.14) में भी यही मंत्र है। पूर्वाम्नाय के एकाक्षर—'ॐ गं गणपतये नमः' इस मंत्र से गणपति का पूजन करके साधक गणेशपद को प्राप्त करता है।

अथ गायत्री सावित्री सरस्वत्यजपा मातृका प्रोक्ता तया सर्वमिदं व्याप्तमिति ॥20॥

इसी तरह गायत्री, सावित्री, सरस्वती, अजपा और अक्षरमय देवी का वर्णन किया है। उस देवी के द्वारा सारा जगत् व्याप्त हो रहा है।

ऐं वागीश्वरीं विद्महे क्लीं कामेश्वरि धीमहि। सौस्तन्नः शक्तिः प्रचोदयादिति गायत्री प्रातः सावित्री मध्यन्दिने सरस्वती सायमिति निरन्तरमजपा हंस इत्येव मातृका पञ्चाशद्वर्णविग्रहेणाकारादिक्षकारान्तेन व्याप्तानि भुवनानि शास्त्राणि च्छन्दांसीत्येवं भगवती सर्वं व्याप्नोतीत्येव तस्यै वै नमो नम इति ॥21॥

'ऐं वागीश्वरीं विद्महे०'—यह शक्तिगायत्री है। वह प्रातःकाल में गायत्री, मध्याह्नकाल में सावित्री और सन्ध्याकाल में सरस्वती बनती है। वह निरन्तर 'हंसः-सोऽहं-हंसः'—इस प्रकार से अजपा गायत्री के रूप में रहती है। इस प्रकार 'अ' से लेकर 'क्ष' तक के अक्षरों से—पचास (बावन) अक्षरों से—वह भगवती सकल भुवनों, शास्त्रों, छन्दों में व्याप्त होकर रही है। ऐसा समझकर उस चराचरव्याप्त देवी को बार-बार नमस्कार हो।

तान् भगवानब्रवीदेतैर्मन्त्रैर्नित्यं देवीं स्तौति स सर्वं पश्यति सोऽमृतत्वं च गच्छति य एवं वेदेत्युपनिषत् ॥22॥

इति चतुर्थोपनिषत्।

उन ऋषियों से भगवान् ने कहा कि जो साधक इन मंत्रों से भगवती की नित्य ही स्तुति करता रहता है (उपासना करता रहता है) वह सब कुछ देख सकता है, मोक्ष प्राप्त करता है। उपनिषत् कहती है कि जो यह जानता है, वह सब कुछ जान लेता है।

यहाँ चतुर्थोपनिषत् पूरी हुई।

❋

पञ्चमोपनिषत्

देवा ह वै भगवन्तमब्रुवन् स्वामिन्नः कथितं स्फुटं क्रियाकाण्डं सविषयं त्रैपुरमिति। अथ परमं निर्विशेषं कथयस्वेति ॥1॥

देवों ने भगवान् से कहा—"हे भगवन्! आपने हमको त्रिपुरा सम्बन्धी उपासना का विषय तो स्पष्टरूप से बता दिया है। अब शेष रहा हुआ रहस्यज्ञान हमें संपूर्णतया बताइए।"

तान् होवाच भगवान् तुरीयया माययाऽन्त्यया निर्दिष्टं परमं ब्रह्मेति परमपुरुषं चिद्रूपं परमात्मेति। श्रोता मन्ता द्रष्टाऽऽदेष्टा स्प्रष्टाऽऽघोष्टा विज्ञाता प्रज्ञाता सर्वेषां पुरुषाणामन्तःपुरुषः स आत्मा स विज्ञेय इति ॥2॥

तब उन ऋषियों से भगवान् ने कहा—ज्ञान, विज्ञान और सम्यग् ज्ञान—इन तीन साधनों के द्वारा ब्रह्म का निरूपण किया गया है। इन तीन ज्ञानशक्तियों के द्वारा जगत् और जगत्कर्ता का भेद ज्ञात होने

पर उस भेदज्ञानकारी चौथी माया के द्वारा जिसका प्रतिपादन होता है, वही परब्रह्म है, उसे ही परमपुरुष और ज्ञानमय-चिद्रूप-परमात्मा समझना चाहिए। वही सुनने वाला, वही मानने वाला, वही देखने वाला, वही उपदेशक, वही स्पर्श करने वाला, वही सर्वविज्ञापक, वही विज्ञाता, वही रहस्यवेत्ता है। सभी पुरुषों के अन्तःकरणों में रहने वाला वह पुरुष (आत्मा, जीव) ही परमपुरुष (परमात्मा) है, ऐसा जानना चाहिए।

न तत्र लोकालोका न तत्र देवादेवाः पशवोऽपशवस्तापसो न तापसः पौल्कसो न पौल्कसो विप्रा न विप्राः। स इत्येकमेव परं ब्रह्म विभ्राजति निर्वाणम्। न तत्र देवा ऋषयः पितर ईशते। प्रतिबुद्धः सर्वविद्दे[दे]ति ॥3॥

इस तरह परमात्मा का ज्ञान होने के बाद लोक या अलोक (दृश्य या अदृश्य जगत्), देव या अदेव (देवातिरिक्त जीव), पशु या अपशु (पशु अतिरिक्त जीव), तपस्वी या अतपस्वी, चाण्डाल या चाण्डाल से भिन्न अन्य जातिवाले लोग, विद्वान् या अविद्वान् आदि में किसी भी प्रकार का भेदभाव नहीं रहता। तब तो बस एक ही ब्रह्म विलसित हो रहा है—ऐसी भावना होना ही निर्वाण (मोक्ष) होता है। वहाँ (ज्ञानी की दृष्टि में) देवों, ऋषियों और पितृओं की सत्ता नहीं चलती। वह प्रतिबुद्ध (जाग्रत्, ज्ञानी, साधक) सब कुछ जानने वाला हो जाता है।

तत्रैते श्लोका भवन्ति—
अतो निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणा।
यतो निर्विषयो नाम मनसो मुक्तिरिष्यते ॥4॥

ऐसा होने पर निम्नांकित विधान (श्लोक) कहे जाते हैं कि—इसलिए मुमुक्षु को अपना मन सदैव विषयरहित, संकल्पविकल्परहित रखना चाहिए। क्योंकि मन को निर्विषय रखना ही मुक्ति है।

मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च।
अशुद्धं कामसङ्कल्पं शुद्धं कामविवर्जितम् ॥5॥
मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः।
बन्धनं विषयासक्तिर्मुक्त्यै निर्विषयं मनः ॥6॥
निरस्तविषयासङ्गं संनिरुद्धं मनो हृदि।
यदा यात्यमनीभावस्तदा तत्परमं पदम् ॥7॥
तावदेव निरोद्धव्यं यावद्धृदि गतं क्षयम्।
एतज्ज्ञानं च ध्यानं च शेषोऽन्यो ग्रन्थविस्तरः ॥8॥

मन दो प्रकार का होता है—शुद्ध और अशुद्ध। कामों और संकल्पों वाला मन अशुद्ध होता है और कामनाओं से रहित मन शुद्ध होता है। मनुष्य के बन्धन और मोक्ष का कारण मन ही है। विषयों में आसक्ति ही बन्धन है और विषयों का मन में अभाव ही मुक्ति के लिए होता है। जब समस्त विषयों की आसक्ति को मन निरस्त (दूर) कर देता है, और जब वह मन हृदय में निरुद्ध हो जाता है, तब मनुष्य अमनीभाव को (मनोराहित्य को) प्राप्त होता है, इसके बाद मनुष्य मुक्ति पाता है, परमपद को प्राप्त करता है। जहाँ तक मन हृदय में लीन हो जाए, वहाँ तक उसका निरोध करते रहना चाहिए। यही ज्ञान है और यही ध्यान है। शेष तो सब केवल ग्रन्थों का विस्तारमात्र ही है।

नैव चिन्त्यं न चाचिन्त्यं न चिन्त्यं चिन्त्यमेव च ।
पक्षपातविनिर्मुक्तं ब्रह्म सम्पद्यते ध्रुवम् ॥9॥

ब्रह्म को चिन्त्य (विचार का विषय) भी नहीं कहा जा सकता और उसे अचिन्त्य (विचार का अविषय) भी तो नहीं कहा जा सकता। वह तो चिन्त्य (विचार का विषय) भी है, और अचिन्त्य (विचार का अविषय) भी तो है ही। वह किसी भी पक्षपात से विनिर्मुक्त है। इस तरह निरपेक्ष और निष्पक्षपात होने से ही मुक्ति (ब्रह्मप्राप्ति) मिल सकती है। अवश्य मुक्ति मिलती है।

स्वरेण संल्लयेद्योगी स्वरं सम्भावयेत् परम् ।
अस्वरेण तु भावेन न भावो भाव इष्यते ॥10॥
तदेव निष्कलं ब्रह्म निर्विकल्पं निरञ्जनम् ।
तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा ब्रह्म सम्पद्यते क्रमात् ॥11॥
निर्विकल्पमनन्तं च हेतुदृष्टान्तवर्जितम् ।
अप्रमेयमनाद्यं च यज्ज्ञात्वा मुच्यते बुधः ॥12॥
न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥13॥

श्वासों के उद्गमन-निर्गमन द्वारा निष्पन्न 'हंसः सोऽहम्' के चिन्तन से—अजपागायत्री के जप से योगी चित्त का लय कर सकता है। अतः विशिष्ट प्रक्रिया के लिए स्वरानुसन्धान रूप योगसिद्धि के लिए प्रयत्न करना चाहिए। स्वरूपानुसन्धान के बिना भाव कहा नहीं जा सकता। ब्रह्म निष्कल है—ह्रास-बुद्धि-शून्य है, वह निर्विकल्प है, निरंजन है और ऐसा ब्रह्म मैं स्वयं ही हूँ—ऐसा जानने से अर्थात् भावना करने से क्रमशः ब्रह्म की प्राप्ति हो सकती है। ब्रह्म निर्विकल्प, अनन्त, सर्वकारण और अनुपमेय है, वह अप्रमेय और अनादि है—इस प्रकार दृढ़तापूर्वक जान लेने से विद्वान् ज्ञानी मोक्ष प्राप्त कर सकता है। ऐसे साधक ज्ञानी के लिए कोई निरोध नहीं है, कोई उत्पत्ति नहीं है, कोई बद्ध नहीं है, कोई साधक नहीं है, कोई मुमुक्षु नहीं है और कोई मुक्त नहीं है। यही पारमार्थिकता है, यही मोक्ष है।

एक एवात्मा मन्तव्यो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।
स्थानत्रयव्यतीतस्य पुनर्जन्म न विद्यते ॥14॥
एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥15॥
घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।
घटो नीयेत नाकाशं तथा जीवो नभोपमः ॥16॥
घटवद्विविधाकारं भिद्यमानं पुनः पुनः ।
तद्भेदे च न जानाति स जानाति च नित्यशः ॥17॥

जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्ति—इन तीनों अवस्थाओं में एक ही आत्मा अवस्थित है। उसी प्रकार स्वर्ग-मृत्यु-पाताल में भी वह एक ही रहता है। जो मनुष्य उन तीन अवस्थाओं और उन तीन लोकों से परे उठ जाता है—अवस्थाओं और स्थानों का अतिक्रमण कर देता है, उसका पुनर्जन्म नहीं होता। एक ही परमात्मा आत्मा के रूप में प्रत्येक वाणी में रहता है। चन्द्र एक होने पर भी भिन्न-भिन्न जलपात्रों में प्रतिबिम्ब के रूप में बहुत-सी संख्यावाला दिखाई देता है। आकाश अनन्त होने पर भी एक घड़े में वह 'घटाकाश' के रूप में (सीमित) रहता है। पर घड़ा जब दूर किया जाता है, तब वहाँ आकाश

व्याप्त हो जाता है। उसी प्रकार जीव भी आकाश की तरह व्यापक ही है, केवल शरीर आदि की उपाधि से सीमित मालूम होता है। घट में अवस्थित वह आकाश घट के प्रमाण में विविध आकारों वाला दीखता है अर्थात् अलग-अलग आकार वाला दीखता है, पर घड़े के नाश होने पर वह परमाकाश में मिल जाता है, वैसे ही जीव भी देहादि उपाधियों के नाश हो जाने पर भेद-भाव को नहीं जानता। ज्ञानी इस अभेदभाव को हमेशा ही जानता है।

शब्दमायावृतो यावत्तावत्तिष्ठति पुष्कले ।
भिन्ने तमसि चैकत्वमेक एवानुपश्यति ॥18॥
शब्दार्णमपरं ब्रह्म तस्मिन् क्षीणे यदक्षरम् ।
तद्विद्वानक्षरं ध्यायेद्यदीच्छेच्छान्तिमात्मनः ॥19॥
द्वे ब्रह्मणी हि मन्तव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥20॥
ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञानतत्परः ।
पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद्ग्रन्थमशेषतः ॥21॥

शब्द की (नाम और रूप की) माया से आवृति होकर जहाँ तक जीव बहुत्व में (अनेकत्व में) रहता है, वहाँ तक ही वह बहुत्व में अनेकत्व में दिखाई देता है। परन्तु जब वह भ्रमजनक पाया गया अज्ञानान्धकार चला जाता है, तब तो यह मालूम पड़ जाता है कि वह तो एक ही है। शब्दव्याप्य ब्रह्म तो भिन्न-भिन्न दिखाई पड़ता है, परन्तु शब्दावरण के चले जाने पर (नाम के नष्ट हो जाने पर) तो वह अक्षर (अविनाशी) ब्रह्म ही दिखाई देता है। इसलिए विद्वान् मनुष्य यदि चित्त की शान्ति चाहता हो, तो अक्षरब्रह्म की उपासना करनी चाहिए। ब्रह्म के शब्दब्रह्म और परब्रह्म—ऐसे दो भेद होते हैं। जो मनुष्य शब्दब्रह्म में निष्णात होता है, वह परब्रह्म को प्राप्त कर सकता है। ज्ञानविज्ञान को प्राप्त करने की इच्छावाले मेधावी पुरुष को ग्रन्थों का (शास्त्रों का) अभ्यास करने के बाद फिर ब्रह्मज्ञान हो जाने के बाद, धान्य प्राप्त करने की इच्छावाले किसान की भाँति धान्य को लेकर छिलके छोड़ देने चाहिए अर्थात् ब्रह्मज्ञान की प्राप्ति के बाद उस मेधावी को सभी ग्रन्थ छोड़ ही देने चाहिए।

गवामनेकवर्णानां क्षीरस्याप्येकवर्णता ।
क्षीरवत् पश्यति ज्ञानं लिङ्गिनस्तु गवां यथा ॥22॥
ज्ञाननेत्रं समाधाय स महत् परमं पदम् ।
निष्कलं निश्चलं शान्तं ब्रह्माहमिति संस्मरेत् ॥23॥

अनेक वर्णों वाली गायों का दूध तो एक वर्ण वाला ही होता है, इसी प्रकार दर्शनभेद से शास्त्र भले ही विविध संज्ञा वाले हों, फिर भी ज्ञान तो क्षीरवत् एक ही प्रकार वाला है, ऐसा मानना चाहिए। ज्ञानरूपी नेत्र का आश्रय करके "निश्चल, निष्कल, शान्त परब्रह्म मैं ही हूँ"—ऐसा ज्ञानी को सदा स्मरण करते रहना चाहिए।

इत्येकं परंब्रह्मरूपं सर्वभूताधिवासं तुरीयं जानीते सोऽक्षरे परमे व्योमन्यधिवसति ॥24॥
य एतां विद्यां तुरीयां ब्रह्मयोनिस्वरूपां तामिहायुषे शरणमहं प्रपद्ये ॥25॥

जो योगी (साधक) इस प्रकार सभी प्राणियों में निवास करने वाले चतुर्थ शक्तिरूप परब्रह्म को—वह एक ही और सर्वव्यापक है—ऐसा मानता (समझता) है, वह अक्षरस्थान में (परमाकाश में) अवस्थित मोक्षस्थान में निवास करता है। ब्रह्मप्राप्ति में कारणभूत इस चौथी ब्रह्मविद्या में, जो ब्रह्म की योनिस्वरूप हैं, मैं इस आयुष्य तक शरणापन्न ही रहूँगा।

आकाशाद्यनुक्रमेण सर्वेषां वा एतद्भूतानामाकाशः परायणं सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव जायन्त आकाश एव लीयन्ते तस्मादेव जातानि जीवन्ति तस्मादाकाशं बीजं विद्यात् ॥26॥

आकाश से क्रमशः उत्पन्न हुए (आकाश से वायु, वायु से अग्नि, अग्नि से जल, जल से पृथ्वी) पंचभूतों के लिए आकाश ही आधारभूत स्थान माना जाता है। ये पाँचों महाभूत आकाश से उत्पन्न होकर आकाश में लीन हो जाते हैं। और वे जीते भी तो आकाश में ही हैं और उनका आदि (कारण) बीज भी आकाश ही है।

तदेवाकाशपीठं स्पार्शनं पीठं तेजःपीठममृतपीठं रत्नपीठं जानीयात्। यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥27॥

वही आकाशपीठ है। वायु ही स्पर्श सम्बन्धी पीठ (स्पार्शन पीठ) है, वही तेजस् पीठ है, वही जलतत्त्व पीठ है, यानी अमृतपीठ है। वही रत्नपीठ है, ऐसा जो जानता है, वह मोक्षपद को प्राप्त हो जाता है।

तस्मादेतां तुरीयां श्रीकामराजीयामेकादशधा भिन्नामेकाक्षरं ब्रह्मेति यो जानीते स तुरीयं पदं प्राप्नोति य एवं वेदेति महोपनिषत् ॥28॥

इति पञ्चमोपनिषत्।

इति त्रिपुरातापिन्युपनिषत्समाप्ता।

इसलिए इस कामराज विद्या जो तुरीय विद्या है जो कि ग्यारह भेदों में बाँधी गई हैं, इसको जो एकाक्षर ब्रह्म (ॐ कार) की तरह जानता (मानता) है, वह तुरीय पद को (ब्रह्मपद को) प्राप्त होता है। और जो इस प्रकार जानता है, वह महोपनिषत् को जान लेता है।

यहाँ पाँचवीं उपनिषत् पूरी हुई।

इस प्रकार त्रिपुरातापिन्युपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(83) देव्युपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यह उपनिषत् अथर्ववेदीय परंपरा की है। यह उपनिषद् देवों और महादेवी के बीच प्रश्नोत्तर के रूप में रचित है। इस उपनिषत् में सबसे पहले चिति शक्ति की सर्वात्मता और सर्वाधारकता का विवेचन किया गया है। इसमें देवों के द्वारा की गई देवी की स्तुति भी शामिल है। इसके बाद आदि विद्या का उद्धार, आदि विद्या की महिमा, भुवनेशी एकाक्षर मंत्र, महाचण्डी नवाक्षर मंत्र तथा इस विद्या की फलश्रुति—ये सब विषय क्रमानुसार बताए गए हैं। यों तो यह उपनिषद् परिमाण में छोटी है, परन्तु देवी की साधना के लिए तन्त्रमार्ग की दृष्टि से बड़ी ही उपयोगी हैं।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (शाण्डिल्योपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

सर्वे वै देवा देवीमुपतस्थुः। कासि त्वं महादेवि ॥1॥
साब्रवीदहं ब्रह्मस्वरूपिणी। मत्तः प्रकृतिपुरुषात्मकं जगच्छून्यं चाशून्यं च अहमानन्दानानन्दाः विज्ञानाविज्ञानेऽहम्। ब्रह्मा ब्रह्मणी वेदितव्ये। इत्याहाथर्वणी श्रुतिः ॥2॥
अहं पञ्च भूतान्यपञ्चभूतानि। अहमखिलं जगत् वेदोऽहमवेदोऽहम्। विद्याहमविद्याहम्। अजाहमनजाहम्। अधश्चोर्ध्वं च तिर्यक्चाहम् ॥3॥

सब देवलोग देवी के पास जाकर प्रार्थना करने लगे कि "हे महादेवी! आप कौन हैं?" तब उस (देवी) ने कहा कि—मैं ब्रह्मस्वरूप हूँ। मुझमें से ही प्रकृति-पुरुषात्मक यह सद्रूप और असद्रूप जगत् उत्पन्न होता है, मैं ही आनन्द और आनन्द का अभाव हूँ, विज्ञान भी मैं हूँ, अविज्ञान भी मैं ही हूँ। जाननेयोग्य ब्रह्म और अब्रह्म भी मैं ही हूँ, ऐसा अथर्वश्रुति कहती है। पंचीकृत और अपंचीकृत महाभूत भी मैं ही हूँ। यह सारा दृश्य जगत् मैं ही हूँ। वेद भी मैं हूँ, अवेद भी मैं हूँ। विद्या भी मैं हूँ, अविद्या भी मैं हूँ। अजा और अनजा भी मैं हूँ। नीचे-ऊपर, तिरछे-सीधे भी मैं ही हूँ।

अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः। अहं मित्रावरुणावुभौ बिभर्म्यहमिन्द्राग्नी अहमश्विनावुभौ ॥4॥
अहं सोमं त्वष्टारं पूषणं भगं दधाम्यहम्। विष्णुमुरुक्रमं ब्रह्माणमुत प्रजापतिं दधामि ॥5॥
अहं दधामि द्रविणं हविष्मते सुप्राव्ये३यजमानाय सुन्वते। अहं राष्ट्री सङ्गमनी वसूनामहं सुवे पितरमस्य मूर्धन् ॥6॥
मम योनिरप्स्वन्तः समुद्रे। य एवं वेद स देवीपदमाप्नोति ॥7॥

मैं रुद्रों और वसुओं के रूप में घूमती हूँ। आदित्यों और विश्वदेवों के रूप में भी मैं घूमती हूँ। मैं ही मित्र और वरुण, इन्द्र और अग्नि और दो अश्विनी कुमारों को धारण करती हूँ। मैं चन्द्र, त्वष्टा, पूषा (सूर्य) तथा भग को धारण करती हूँ। तीनों विश्वों पर विक्रम करने वाले विष्णु को, ब्रह्मा को और प्रजापति को मैं ही धारण करती हूँ। देवों को उत्तम हवि पहुँचाने वाले तथा सोमरस निकालने वाले यजमान के लिए मैं हविद्रव्यों से युक्त धन धारण करती हूँ। मैं समग्र जगत् की ईश्वर हूँ। उपासकों को धन देने वाली मैं ही हूँ। मैं ज्ञानवती हूँ। (ब्रह्मरूप मैं हूँ) पूजनीयों में प्रथम मैं ही हूँ। मैं पितृओं को उत्पन्न करती हूँ। मैं आत्मस्वरूप ईश्वर के शिरोभाग का (अन्तरिक्ष का) निर्माण करती हूँ। सभी प्राणियों के हृदय-कमल में (अन्तःसमुद्र में) तथा अप् तत्त्व में (सृष्टि के मूल कारण में) मेरा उत्पत्तिस्थान (मेरे स्वरूप को धारण करने वाली बुद्धिवृत्ति) है। जो साधक इस तरह जानता है वह दैवी विभूतियों को प्राप्त करता है।

ते देवा अब्रुवन्—
नमो देव्यै महादेव्यै शिवायै सततं नमः।
नमः प्रकृत्यै भद्रायै नियताः प्रणताः स्म ताम् ॥8॥
तामग्निवर्णां तपसा ज्वलन्तीं वैरोचनीं कर्मफलेषु जुष्टाम्।
दुर्गां देवीं शरणमहं प्रपद्ये सुतरां नाशयते तमः ॥9॥
देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति।
सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु ॥10॥
कालरात्रिं ब्रह्मस्तुतां वैष्णवीं स्कन्दमातरम्।
सरस्वतीमदितिं दक्षदुहितरं नमामः पावनां शिवाम् ॥11॥

उन देवों ने कहा—देवी को नमस्कार हो। बड़ों-बड़ों को भी अपने-अपने कर्त्तव्यों की ओर प्रवृत्त कराने वाली उस कल्याणकारिणी को नमस्कार हो। गुणसाम्यावस्थारूपिणी मंगलकारिणी देवी को नमस्कार हो। हम उसे नियमानुसार नित्य प्रणाम करते हैं। वह देवी अग्नि जैसे वर्णवाली है, वह ज्ञान से जगमगाती है, दीप्तिमती है, सबको कर्मफल देने वाली है, लोगों के द्वारा सेव्यमान है, ऐसी दुर्गादेवी की शरण में हम जाते हैं। वह असुरों का नाश करने वाली है। ऐसी वर्णित हे देवी! तुम्हें हमारा नमस्कार हो। प्राणदेवताओं ने जिस 'वैखरी' वाणी को प्रकट किया, उस प्रकाश देने वाली, विविध स्वरूपा वाणी के द्वारा प्राणी तरह-तरह से बोलते हैं, वह कामधेनुतुल्य, आनन्ददायक और अन्न एवं बल देने वाली वाक्स्वरूपा भगवती, हमारी स्तुति से परितुष्ट होकर हमारे पास आए। काल को भी नष्ट कर देने वाली, वेदों के द्वारा स्तुति की गई है ऐसी, विष्णुशक्ति लक्ष्मी, शिवशक्ति स्कन्दमाता, ब्रह्मा की शक्ति सरस्वती, देवमाता अदिति और दक्षकन्या सतीरूपी पापनाशिनी और कल्याणकारिणी उस भगवती को हम प्रणाम करते हैं।

महालक्ष्मीश्च विद्महे सर्वसिद्धिश्च धीमहि।
तन्नो देवी प्रचोदयात् ॥12॥
अदितिर्ह्यजनिष्ट दक्ष या दुहिता तव।
तां देवा अन्वजायन्त भद्रा अमृतबन्धवः ॥13॥
कामो योनिः कामकला वज्रपाणिर्गुहा हसा मातरिश्वाभ्रमिन्द्रः।
पुनर्गुहा सकला मायया च पुरूच्येषा विश्वमाताऽऽदिविद्योम् ॥14॥

एषात्मशक्तिः। एषा विश्वमोहिनी पाशाङ्कुशधनुर्बाणधरा। एषा श्रीमहाविद्या ॥15॥
य एवं वेद स शोकं तरति ॥16॥

हम महालक्ष्मी को जानते हैं। हम उस सर्वशक्तिस्वरूपिणी का ही ध्यान करते हैं। वह देवी हमें इस विषय में (ज्ञानध्यान में) प्रेरित करें। हे दक्ष! आपकी जो अदिति नाम की कन्या हैं, उन्होंने स्तुति करने लायक अनेक देवों को जन्म दिया है। काम = **क**, योनि = **ए**, कमला = **ई**, वज्रपाणि इन्द्र = **ल**, गुहा = **ह्रीं**, **ह-स** ये दो अक्षर, मातरिश्वा (वायु) = **क**, आकाश = **ह्रु**, इन्द्र = **ल**, पुनः गुहा = **ह्रीं** (पुनः) **ह स क**—ये तीन अक्षर और माया = **ह्रीं**—इस तरह से जगन्माता की मूलविद्या (श्रीविद्या) मंत्र है। और यह ब्रह्मविद्या (श्रीविद्या) है। यह परमात्मा की शक्ति है। यह विश्वमोहिनी है। पाश, अंकुश, धनुष्य और बाण को धारण करने वाली और श्रीविद्या के द्वारा आराध्य यह श्रीमहात्रिपुर-सुन्दरी है। जो यह जानता है, वह शोक को पार कर जाता है।

नमस्ते अस्तु भगवति भवती मातरस्मान्पातु सर्वतः ॥17॥
सैषाऽष्टौ वसवः। सैषैकादश रुद्राः। सैषा द्वादशादित्याः। सैषा विश्वेदेवाः सोमपा असोमपाश्च। सैषा यातुधाना असुरा रक्षांसि पिशाचा यक्षाः सिद्धाः। सैषा सत्त्वरजस्तमांसि। सैषाब्रह्मविष्णुरुद्ररूपिणी। सैषा प्रजापतीन्द्रमनवः। सैषा ग्रहा नक्षत्रज्योतींषि कलाकाष्ठादिकाल-रूपिणी। तामहं प्रणौमि नित्यम् ॥18॥
तापापहारिणीं देवीं भुक्तिमुक्तिप्रदायिनीम्।
अनन्तां विजयां शुद्धां शरण्यां शिवदां शिवाम् ॥19॥

हे भगवती! तुम्हें नमस्कार हो। हे माता! तुम सभी उपायों के द्वारा हमारा रक्षण करो। वही यह देवी आठ वसु है, ग्यारह रुद्र है, बारह आदित्य है, वही सोमपान करने वाले और सोमपान नहीं करने वाले तेरह विश्वदेव—विश्वाधाररूप देव है। वह यातुधान—राक्षसविशेष, राक्षस, असुर, पिशाच, यक्ष और सिद्ध है। वह सत्त्व-रजस्-तमस् है। वही ब्रह्मा, विष्णु, महेश के रूप में है। वह प्रजापति, इन्द्र और मनुरूप है। वह ग्रह, नक्षत्र और तारे है। वह कला-काष्ठा आदि कालरूपिणी है। उसे मैं नित्य ही प्रणाम करता हूँ। पाप का नाश करने वाली, भुक्ति और मुक्ति—दोनों को देने वाली अनन्ता, विजयाधिष्ठात्री, निष्कलंक, शरण्या, कल्याणदात्री, मंगलस्वरूपिणी उस देवी का हम हमेशा वन्दन करते हैं।

वियदीकारसंयुक्तं वीतिहोत्रसमन्वितम्।
अर्धेन्दुलसितं देव्या बीजं सर्वार्थसाधकम् ॥20॥
एवमेकाक्षरं मन्त्रं यतयः शुद्धचेतसः।
ध्यायन्ति परमानन्दमया ज्ञानाम्बुराशयः ॥21॥
वाङ्माया ब्रह्मभूस्तस्मात्षष्ठं वक्त्रसमन्वितम्।
सूर्योऽवामश्रोत्रबिन्दुः संयुक्ताष्टात्तृतीयकः ॥22॥
नारायणेन संयुक्तो वायुश्चाधरसंयुतः।
विच्चे नवार्णकोऽर्णः स्यान्महदानन्ददायकः ॥23॥

जो वियत् = **ह** है, वह 'ई' कार से युक्त तथा वीतिहोम-अग्नि = **र** के साथ हो और वह फिर अर्धचन्द्र से 'ँ' से अलंकृत हो तब वह 'ह्रीँ' बनकर सर्वार्थसिद्धिदायक देवीमंत्र का बीज बनता है।

जो लोग शुद्ध चित्तवाले होते हैं, जो संयमी हैं, जो परमानन्दमय हैं, जो ज्ञान के सागर समान हैं, वे लोग इस एकाक्षर का ध्यान करते हैं। वाणी = **ऐं**, माया = **ह्रीं**, ब्रह्मस् (काम) = **क्लीं**, इन तीनों के बाद व्यंजनों का छठा अक्षर = **च**, और उसे वक्त्र = **आ** से युक्त किया जाए (तो वह **चा** होता है।) बाद में सूर्य = **म** को अवामगोत्र = **उ** से तथा बिन्दु—अनुस्वार से युक्त करके (मुं करके), टकार से तीसरे = **ड** को नारायण = **आ** से युक्त कर (डा करके), वायु = **य** को निचले ओठ = **ऐ** से युक्त करके (यै करके), 'विच्चे' पद को जोड़ देने से इस प्रकार का नवार्ण मंत्र (ऐं ह्रीं क्लीं चामुण्डायै विच्चे) उपासकों को आनन्द और ब्रह्मसायुज्य देने वाला है।

हृत्पुण्डरीकमध्यस्थां प्रातःसूर्यसमप्रभाम्।
पाशाङ्कुशधरां सौम्यां वरदाभयहस्तकाम्।
त्रिनेत्रां रक्तवसनां भक्तकामदुघां भजे ॥24॥
नमामि त्वामहं देवीं महाभयविनाशिनीम्।
महादुर्गप्रशमनीं महाकारुण्यरूपिणीम् ॥25॥

हृदयकमल के मध्य में रहने वाली, प्रातःकालीन सूर्य के समान प्रभा वाली, पाश और अंकुश धारण करने वाली, आकर्षक रूपवाली, वरद और अभय मुद्रायुक्त हाथ वाली, तीन नेत्रों वाली, लाल वस्त्रों को धारण करने वाली और भक्तों के मनोरथों को पूर्ण करने वाली देवी को मैं नमस्कार करता हूँ। महा भय का नाश करने वाली, बड़े संकटों का शमन करने वाली, करुणा की साक्षात् महामूर्ति, महादेवी को मैं नमस्कार करता हूँ।

यस्याः स्वरूपं ब्रह्मादयो न जानन्ति तस्मादुच्यतेऽज्ञेया। यस्या अन्तो न विद्यते तस्मादुच्यतेऽनन्ता। यस्या लक्ष्यं नोपलभ्यते तस्मादुच्यतेऽलक्ष्या। यस्या जननं नोपलभ्यते तस्मादुच्यतेऽजा। एकैव सर्वत्र वर्तते तस्मादुच्यत एका। एकैव विश्वरूपिणी तस्मादुच्यते नैका। अत एवोच्यतेऽज्ञेयाऽनन्ताऽलक्ष्याऽजैका नैकेति ॥26॥

जिसका स्वरूप ब्रह्मा आदि नहीं जानते। इसलिए उसे 'अज्ञेया' कहा जाता है। जिसका कोई न ओर है, न छोर है, इसलिए उसे 'अनन्ता' कहा जाता है। जिसका कोई लक्ष्य देखा नहीं जाता इसलिए उसे 'अलक्ष्या' कहा जाता है। जिसका जन्म हमारी समझ में नहीं आता, इसलिए उसे 'अजा' कहा जाता है। जो अकेली ही सब जगह पर व्याप्त होकर रही है, इसलिए 'एका' कही जाती है। और विश्वरूपिणी होने से 'अनेका' कही जाती है। इस तरह यह देवी अज्ञेया, अनन्ता, अजा, एका और अनेका कही जाती है।

मन्त्राणां मातृका देवी शब्दानां ज्ञानरूपिणी।
ज्ञानानां चिन्मयातीता शून्यानां शून्यसाक्षिणी ॥27॥
यस्याः परतरं नास्ति सैषा दुर्गा प्रकीर्तिता।
तां दुर्गां दुर्गमां देवीं दुराचारविघातिनीम्।
नमामि भवभीतोऽहं संसारार्णवतारिणीम् ॥28॥

सभी मंत्रों में मातृका, मूल अक्षर के रूप में रहने वाली, शब्द में अर्थ के रूप में रहने वाली, ज्ञानों में भी अतिक्रान्त होकर चितिमय, शून्यों में भी शून्य के साक्षी के रूप में रहने वाली, जिससे कुछ

भी अधिक नहीं है ऐसी परमतत्त्वस्वरूपा वह 'दुर्गा' के नाम से प्रसिद्ध है। जिसे जानना-पहचानना बड़ी दुर्लभ बात है, ऐसी दुराचारनाशक संसार-सागर को पार कराने वाली दुर्गा देवी को संसार से डरा हुआ मैं नमस्कार करता हूँ।

इदमथर्वशीर्षं योऽधीते स पञ्चाथर्वशीर्षजपफलमवाप्नोति।
इदमथर्वशीर्षमज्ञात्वा योऽर्चां स्थापयति ॥29॥
शतलक्षं प्रजप्त्वापि सोऽर्चासिद्धिं न विन्दति।
शतमष्टोत्तरं चास्याः पुरश्चर्याविधिः स्मृतः ॥30॥
दशवारं पठेद्यस्तु सद्यः पापैः प्रमुच्यते।
महादुर्गाणि तरति महादेव्याः प्रसादतः ॥31॥

इस देव्यथर्वशीर्ष का जो अध्ययन करता है उसे पाँच अथर्वशीर्षों का (गणेश, नारायण, सूर्य, शिव और देवी का) फल मिलता है। इस अथर्वशीर्ष को पढ़े (समझे) जाने बिना जो लोग प्रतिमा की प्रतिष्ठा करते हैं, उन्हें करोड़ों मन्त्रों का जाप करने पर भी प्रतिष्ठा का फल प्राप्त नहीं होता। जो मनुष्य इस अथर्वशीर्ष का दस बार पाठ (अध्ययन) करता है, वह सभी पापों से मुक्त हो जाता है। और महादेवी के प्रसाद-कृपा से बड़े-बड़े कष्टों को पार कर लेता है।

प्रातरधीयानो रात्रिकृतं पापं नाशयति। सायमधीयानो दिवसकृतं पापं नाशयति। तत्सायंप्रातः प्रयुञ्जानः पापोऽपापो भवति। निशीथे तुरीयसंध्यायां जप्त्वा वाक्सिद्धिर्भवति। नूतनप्रतिमायां जप्त्वा देवतासान्निध्यं भवति। प्राणप्रतिष्ठायां जप्त्वा प्राणानां प्रतिष्ठा भवति। भौमाश्विन्यां महादेवीसंनिधौ जप्त्वा महामृत्युं तरति। य एवं वेदेत्युपनिषत् ॥32॥

इति देव्युपनिषत्समाप्ता।

जो प्रातःकाल में इसका अध्ययन करता है, वह रात्रि के पाप को नाश कर देता है और जो सायंकाल में इसका अध्ययन करता है, दिन में किए हुए पापों का नाश कर देता है। प्रातःकाल और सायंकाल—दोनों समय पढ़ने वाला निष्पाप हो जाता है। मध्यरात्रि में चतुर्थ सन्ध्या के समय में पाठ-जप-करने वाला वाक् सिद्धि को प्राप्त करता है और नयी प्रतिमा के आगे बैठकर जप करने वाला, उस प्रतिमा में देवता का वास करवाता है। प्राणप्रतिष्ठा के समय जाप करने से मूर्ति में प्राणों की प्रतिष्ठा हो जाती है। भौमाश्विनी में (मंगलवार और अश्विनी के योग में) देवी की प्रतिमा के सम्मुख जो जाप करता है, वह मनुष्य महामृत्यु से बच जाता है। इस प्रकार से अविद्यानाशक यह विद्या है। जो ऐसा जानता है वह सही जानता है। ऐसी यह उपनिषद् है।

इस प्रकार देव्युपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

(84) त्रिपुरोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

ऋग्वेदीय परम्परा की इस उपनिषत् में सबसे पहले चित्-शक्ति का स्वरूप बताया गया है। बाद में उस चित्शक्ति की वन्दना की गई है। इसके बाद 'कामेश्वर' का स्वरूप, आवरणदेवता, शिवकामसुन्दरी विद्या का प्रतिफल, आदि मूलविद्या का स्वरूप, संन्यासियों को आदि विद्या का फल, देवी के ज्ञान का फल, मन्द साधकों के लिए ध्यान, अधम कक्षा के साधकों के अनुष्ठान और उनके फल तथा इसके साथ निष्काम साधकों की ब्रह्मप्राप्ति आदि विषय बताए गए हैं। यह उपनिषत् तांत्रिक है इसलिए इसमें सांकेतिक शब्दों की भरमार है। इस उपनिषद् में बीजमंत्रों की साधना द्वारा ब्रह्मप्राप्ति का उपाय बतलाया गया है। ऐसी कई उपनिषदें हैं जो सांकेतिक शब्द, प्रतीकात्मक भाषा और कुछ पारिभाषिक शब्दों के कारण जनसाधारण की समझ में नहीं आतीं, उनमें से यह एक है।

शान्तिपाठः

ॐ वाङ्मे मनसि---वक्तारमवतु वक्तारम्। (पूर्ववत्)

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (अक्षमालिकोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

तिस्रः पुरस्त्रिपथा विश्वचर्षणा अत्राकथा अक्षराः संनिविष्टाः।
अधिष्ठायैना अजरा पुराणी महत्तरा महिमा देवतानाम् ॥1॥
नवयोनीर्नवचक्राणि दधिरे नवैव योगा नव योगिन्यश्च।
नवानां चक्रा अधिनाथा स्योना नव भद्रा नव मुद्रा महीनाम् ॥2॥

यह शक्ति, तीन पुरों में (स्थूल-सूक्ष्म-कारणरूप शरीरों में), तीन पथों में (ज्ञान-कर्म-उपासना में अथवा ज्ञान-विज्ञान-सम्यग्ज्ञान में), सन्निविष्ट है और अ क य आदि अक्षरों में (अ से लेकर क्ष तक के सभी अक्षरों में अधिष्ठित है। ऐसे सबको समान दृष्टि से देखने वाली प्राचीन, अजर, अमर यह शक्ति अपनी महिमा में—सब देवों से अधिकतर महिमा में स्थित है। वह चैतन्यशक्ति, नव योनियों में, नव चक्रों में, नव योगों में, नव योगिनियों में, नवचक्रों की आधारशक्तियों में, नव सुखाकारी भद्राओं में तथा महिमाशालिनी नव मुद्राओं में प्रकाशित हो रही है।

टिप्पणी—

नवयोनि	श्रीयंत्र में बनती हुई नव योनियाँ—महात्रिपुरसुन्दरी आदि नामवाली महाशक्तियाँ।
नवचक्र	1. सर्वानन्दमय, 2. सर्वसिद्धिप्रद, 3. सर्वरक्षाकर, 4. सर्वरोगहर, 5. सर्वार्थसाधक, 6. सर्वसौभाग्यप्रदायक, 7. सर्वसंक्षोभण 8. सर्वाशापरिपूरक और 9. त्रैलोक्यमोहन।

नौ चक्रों की आधार शक्तियाँ	1. महात्रिपुरसुन्दरी, 2. त्रिपुराम्बा, 3. त्रिपुरसिद्धा, 4. त्रिपुरमालिनी, 5. त्रिपुराक्षी, 6. त्रिपुरवासिनी, 7. त्रिपुरसुन्दरी, 8. त्रिपुरेशी, और 9. त्रिपुरा।
नवयोग	1. यम, 2. नियम, 3. आसन, 4. प्राणायाम, 5. प्रत्याहार, 6. धारणा, 7. ध्यान, 8. समाधि और 9. सहजयोग।
नव योगिनियाँ	पूर्वोक्त (नवचक्रों में) कहे गये नवचक्रों में निवास करने वाली नव शक्तियाँ।
नवमुद्राएँ	1. योनि, 2. बीज, 3. खेचरी, 4. महांकुशा, 5. महोन्मादिनी, 6. सर्ववशंकरी, 7. सर्वाकर्षिणी, 8. सर्वविद्राविणी और 9. सर्वसंक्षोभिणी।
नवभद्रा	कामेश्वरी आदि नव शक्तियाँ ही नव भद्राएँ हैं।

एका स आसीत्प्रथमा सा नवासीदा सोनविंशादा सोनत्रिंशात्।
चत्वारिंशादथ तिस्रः समिधा उशतीरिव मातरो माऽऽविशन्तु ॥3॥
ऊर्ध्वज्वलज्ज्वलनं ज्योतिरग्रे तमो वै तिरश्चीनमजरं तद्रजोऽभूत्।
आनन्दनं मोदनं ज्योतिरिन्दोरेता उ वै मण्डला मण्डयन्ति ॥4॥

सबसे पहले तो चित्-शक्ति अकेली थी। उसमें से पुरुष, प्रकृति, महत्तत्त्व, अहंकार, आकाश, वायु, अग्नि, जल और पृथ्वी—इस तरह नव स्वरूप में हुई। इसके बाद पाँच ज्ञानेन्द्रियाँ, पाँच कर्मेन्द्रियाँ, पाँच प्राण और चार अन्तःकरण मिलकर वह उन्नीस स्वरूप में हुई। इसके बाद इन उन्नीस तत्त्वों के उपरान्त पाँच तन्मात्राएँ और पाँच उपप्राण मिलकर उनतीस तत्त्वों की उत्पत्ति हुई। इस प्रकार एक ही चित्शक्ति उनतीस प्रकार की हुई। इसके बाद ज्ञान, इच्छा और क्रिया रूप (सत्त्व-रजस्-तमस् के भेद से) तीन, तथा कर्म, विक्षेप, आवरण, हर्ष और शोक—ये चार कर्म तथा विश्व, तैजस, प्राज्ञ, तुर्य—ये चार तत्त्व; इस प्रकार उन पूर्वोक्त उनतीस तत्त्वों के साथ ये ग्यारह मिलने से कुल चालीस तत्त्व होते हैं। उन तत्त्वों से युक्त यह दृश्यमान जगत् है। और ज्ञान-इच्छा-क्रियारूपी तीन समिधाएँ (जलाए जानेवाले काष्ठ अथवा ज्ञान-विज्ञान-सम्यग्ज्ञानरूपी तीन समिधाएँ) इन सबसे युक्त वह देवी जैसे माँ अपने बच्चों के प्रति भावयुक्त होती है, वैसी होकर मुझे ब्रह्मपद की प्राप्ति कराने वाली हो। जैसे अग्नि अपने में पड़े हुए द्रव्य को अपनी ज्योति के द्वारा ऊर्ध्व गति में ले जाता है, वैसे ही वह पराशक्ति मुझे उस जगमगाती हुई ऊर्ध्वज्योति (ब्रह्मज्योति) में ले जाए और तिरछी-सी पड़ी हुई क्रियाशक्ति और अजर रजोमयी इच्छाशक्ति उसमें सहायक बनी रहे। ये ज्योतियाँ चन्द्रमण्डल को भी शोभा देने वाली आनन्दमयी (परमानन्दमयी) जैसे बनती हैं, वैसे ही मुझे भी ब्रह्मपद में लीन करके आनन्दयुक्त बना दें।

यास्तिस्रो रेखाः सदनानि भूस्त्रीस्त्रिविष्टपास्त्रिगुणास्त्रिप्रकाराः।
एतत्त्रयं पूरकं पूरकाणां मन्त्री प्रथते मदनो मदन्या ॥5॥
मदन्तिका मानिनी मंगला च सुभगा च सा सुन्दरी सिद्धिमत्ता।
लज्जा मतिस्तुष्टिरिष्टा च पुष्टा लक्ष्मीरुमा ललिता लालपन्ती ॥6॥

ये तीन रेखाएँ, चार सदन और तीन भूस्थल हैं। तीन विष्टप, तीन गुण और तीन-तीन प्रकार (भेद) हैं। ये सभी त्रिक पूर्णता प्रदान करने के साधन स्वरूप हैं। मंत्र में (श्रीचक्र में) कामनापूरक शक्ति से कामना के अधिष्ठाता देव (मदन) जयशील हो। (ज्ञान-इच्छा-क्रियाशक्ति तीन रेखाएँ हैं। जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्ति-तुर्य—ये चार सदन हैं। अथवा नेत्र-कण्ठ-हृदय और सहस्रार—ये चार सदन हैं। तीन विष्टप हैं और सत्त्व-रजस्-तमस् के त्रिगुणीकरण से नव भेद होते हैं।) उनके परिवार के आवरण-देवता की संख्या पंद्रह है। वह क्रमशः मदन्तिका, मानिनी, मंगला, सुभगा, सुन्दरी, सिद्धिमत्ता, लज्जा, मति, तुष्टि, इष्टा, पुष्टा, लक्ष्मी, उमा, ललिता और लालपन्ती है।

इमां विज्ञाय सुधया मदन्ती परिसृता तर्पयन्तः स्वपीठम्।
नाकस्य पृष्ठे महतो वसन्ति परं धाम त्रैपुरं चाविशन्ति ॥7॥
कामो योनिः कामकला वज्रपाणिर्गुहा हसा मातरिश्वाभ्रमिन्द्रः।
पुनर्गुहा सकला मायया च पुरूच्येषा विश्वमाताऽऽदिविद्या ॥8॥

साधक इन्हें जानकर इनके अमृतमय गुणों से आनन्दित होकर स्वपीठ—श्रीचक्रपीठ को दूध आदि द्रव्यों से तृप्त करके महान् स्वर्गलोक में वास करते हैं और परमधाम त्रैपुर में जाकर स्वयं को धन्य (कृतार्थ) मानते हैं। आदि विद्या का स्वरूप ऐसा है—काम, योनि, कामकला, वज्रपाणि, गुहा, हसा, मातरिश्वा, अभ्र, इन्द्र, फिर से गुहा, सकला और माया आदि से यह विशिष्टरूपा विद्या प्रवर्तित हुई है। (जैसे—काम = क, योनि = ए, कामकला = ई, चक्रपाणि = ल, गुहा = ह्रीं, हसा = ह स, मातरिश्वा = क, अभ्र = ह, इन्द्र = ल, गुहा = ह्रीं, सकला = स क ल, और माया = ह्रीं—ये सभी अक्षर प्रणवात्मिका आदि विद्या के प्रतीक हैं।)

षष्ठं सप्तममथ वह्निसारथिमस्या मूलत्रिकमादेशयन्तः।
कथ्यं कविं कल्पकं काममीशं तुष्टुवांसो अमृतत्वं भजन्ते ॥9॥
पुरं हन्त्रीमुखं विश्वमातू रवे रेखा स्वरमध्यं तदेषा।
बृहत्तिथिर्दश पञ्चा च नित्या सषोडशिकं पुरमध्यं बिभर्ति ॥10॥

केवल विरक्त भावना वाले साधक इस मूलाविद्या के पंद्रह अक्षरों में से छठे अक्षर, सातवें अक्षर, और ककार को पंचदशी विद्या के आद्यकूट के प्रथम तीन वर्णों के स्थान में जोड़कर केवल वाणी से ही ज्ञापित किये जा सके, ऐसे सर्वज्ञ, सर्वादिस्वरूप भगवान् कामेश्वर को भजकर मोक्ष प्राप्त करते हैं। इसे हादि विद्या कहते हैं। (हसक का जाप भजन कहा गया है।) वह देव हन्त्रीमुख—ह स क रूप को, विश्वमाता के रूप को, रविरेखा के रूप को, स्वरमध्य—ई और ओ के रूप को और अनेक रूपों को धारण करती है और पलक से लेकर कल्पान्त तक अवस्थित रहती है तथा पंद्रह तिथियाँ, वार, नक्षत्रादि, सोलहवीं तिथि पूर्णिमा आदि सभी रूपों को धारण करती हुई स्व-अविद्या आधारित रूपों में नित्य विराजित रहती है।

यद्वा मण्डलाद्वा स्तनबिम्बमेकं मुखं चाधस्त्रीणि गुहासदनानि।
कामीकलां कामरूपां चिकित्वा नरो जायते कामरूपश्च कामः ॥11॥
परिसृतं झषमाजं पलं च भक्तानि योनीः सुपरिष्कृताश्च।
निवेदयन्देवतायै महत्यै स्वात्मीकृते सुकृते सिद्धिमेति ॥12॥

रवि-चन्द्रादि मण्डल से उद्भूत उस सर्वांगसुन्दरी का मुख तथा एक स्तनबिम्ब नीचे की ओर है। उसके स्थूल-सूक्ष्म-कारण शरीररूप देहत्रय की गुहा में अवस्थित परमेश्वर की कामकला का ध्यान करके योगी जन अपनी समस्त कामनाओं को पूर्ण करके स्वेच्छा से काममय हो जाते हैं, परन्तु काम्यफल तो जन्मादि का कारण होने से मुमुक्षु लोगों को सकाम उपासना नहीं करनी चाहिए। और अधम साधक विधिवत् तैयार किए गए अपने मांस आदि भोज्य पदार्थों को सर्वप्रथम महादेवी को समर्पित करके प्रसादरूप में ग्रहण करके पुण्यकर्मों के द्वारा सिद्धि प्राप्त करते हैं।

सृण्येव सितया विश्वचर्षणिः पाशेनैव प्रतिबध्नात्यभीकान्।
इषुभिः पञ्चभिर्धनुषा च विध्यत्यादिशक्तिररुणा विश्वजन्या ॥13॥
भगः शक्तिर्भगवान्काम ईश उभा दातारावि‌ह सौभगानाम्।
समप्रधानौ समसत्त्वौ समोजौ तयोः शक्तिरजरा विश्वयोनिः ॥14॥

और जो मनुष्य काम्यकर्मों में ही तल्लीन हुआ करते हैं, उन जीवों को यह विश्वशक्ति आदि-जननी, अरुणा त्रिपुरसुन्दरी अपने पाशों से बाँधती है, अपने श्वेत अंकुश से खींचती है, फिर धनुष और पाँच बाणों के द्वारा उन्हें बींधती है। शक्ति 'भग' यानी ऐश्वर्य है। और ईश्वर-कामेश्वर-भगवान् ऐश्वर्यवान हैं। ये दो—भगवती ललिता-त्रिपुरासुन्दरी और भगवान् कामेश्वर—भाग्य को देने वाले (ऐश्वर्यदायक) हैं। ये दोनों समान प्रकृति वाले, समान सत्त्व वाले और समान तेज वाले हैं। उनकी शक्ति अजर (अक्षय) और जगत् को उत्पन्न करने वाली है।

परिसृता हविषा भावितेन प्रसंकोचे गलिते वैमनस्कः।
शर्वः सर्वस्य जगतो विधाता धर्ता हर्ता विश्वरूपत्वमेति ॥15॥
इयं महोपनिषत्त्रैपुर्या यामक्षरं परमो गीर्भिरीट्टे।
एषर्ग्यजुः परमेतच्च सामायमथर्वेयमन्या चविद्या ॥16॥
ॐ ह्रीं ॐ ह्रीमित्युपनिषत् ॥17॥

इति त्रिपुरोपनिषत्समाप्ता।

निष्काम साधनावाला उत्तम साधक जब अर्पित किए गए शुद्ध हवि से आवरणों के पिघल जाने से मनोरहित (अमनस्क) हो जाता है, संकल्पविकल्पशून्य हो जाता है, तब वह शिवस्वरूप हो जाता है। वह तब समस्त जगत् का कर्ता धर्त्ता, और हर्ता बन जाता है। वह ब्रह्मा-विष्णु-महेशरूप हो जाता है। वह ब्रह्मरूप हो जाता है। यह उस त्रिपुरासुन्दरी की उपनिषत् है कि जिसका ऋग्वेद, यजुर्वेद सामवेद, अथर्ववेद और अन्य शास्त्र भी अपनी अक्षय वेदरूप वाणी से स्तवन किया करते हैं। ऐसी त्रिपुरासुन्दरी की यह उपनिषत् है। "ॐ ह्रीं ॐ ह्रीम्"—यही उपनिषद् है।

इस प्रकार त्रिपुरोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ वाङ्मे मनसि……वक्तारमवतु वक्तारम्। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(85) कठरुद्रोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

इस उपनिषत् का अपर नाम 'कण्ठरुद्रोपनिषत्' भी है। यह कृष्णयजुर्वेदीय शाखा में आई हुई है। देवाताओं ने प्रजापति के आगे ब्रह्मविद्या सम्बन्धी जिज्ञासा की और प्रजापति ने संन्यास आश्रम की प्रवेशविधि कहकर बाद में ब्रह्मविद्या का निरूपण किया है। पहली तीन कण्डिकाओं में संन्यासग्रहण की विधि कही है, फिर 4 से 11 तक की कण्डिकाओं में संन्यासातिरिक्त अन्य निर्वहनीय अनुशासनों का वर्णन किया गया है। बाद में ब्रह्म, माया, तन्मात्राओं तथा ब्रह्माण्ड की रचना के विषय में बताया गया है। पंचकोशों का—पंच आत्माओं का रहस्य समझाकर परमात्मा को ही ईश्वर, जीव, प्रमाता, प्रमाण, प्रमेय और फल आदि के रूप में प्रतिष्ठापित किया गया है। उपसंहार में इस सारे कथोपकथन को वेदान्त के साररूप के रूप में कहा गया है।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु। सह नौ—मा विद्विषावहै। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (शारीरकोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

हरिः ॐ देवा ह वै भगवन्तमब्रुवन्नधीहि भगवन्ब्रह्मविद्याम्। स प्रजापतिरब्रवीत् ॥1॥
सशिखान्केशान्निष्कृष्य विसृज्य यज्ञोपवीतं निष्कृष्य ततः पुत्रं दृष्ट्वा त्वं ब्रह्मा त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोंकारस्त्वं स्वाहा त्वं स्वधा त्वं धाता त्वं विधाता। अथ पुत्रो वदत्यहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं वषट्कारोऽहमोंकारोऽहं स्वाहाहं स्वधाहं धाताहं विधाताहं त्वष्टाहं प्रतिष्ठास्मीति। तान्येतान्यनुव्रजन्नाश्रुमापातयेत्। यदश्रुमापातयेत्प्रजां विच्छिन्द्यात्। प्रदक्षिणमावृत्त्यैतच्चैतच्चानवेक्षमाणाः प्रत्ययान्ति। स स्वर्ग्यो भवति ॥2॥

देवों ने भगवान् प्रजापति से कहा—'हे भगवन्! आप हमें ब्रह्मविद्या पढ़ाइए।' यह सुनकर प्रजापति ने कहा—संन्यास के लिए सज्ज हुए पुरुष को शिखा के साथ सभी केशों को निकालकर यज्ञोपवीत छोड़कर पुत्र का भी त्याग करके पुत्र के सामने देखकर कहना चाहिए कि—"तुम ब्रह्मा हो, तुम यज्ञ हो, तुम वषट्कार हो, तुम ओम्कार हो, तुम स्वाहा हो, तुम स्वधा हो, तुम धाता हो, तुम विधाता हो, और तुम त्वष्टा हो, तुम प्रतिष्ठा हो।" तब पुत्र को भी प्रत्युत्तर में कहना चाहिए कि—"मैं ब्रह्मा हूँ, मैं यज्ञ हूँ, मैं वषट्कार हूँ, मैं ॐकार हूँ, मैं स्वाहा हूँ, मैं स्वधा हूँ, मैं धाता हूँ, मैं विधाता हूँ, मैं त्वष्टा हूँ, मैं प्रतिष्ठा हूँ।" बाद में जब वह संन्यासी होकर निकलता है और सब उसके सगे-सम्बन्धी उसके पीछे जाएँ, तब उन्हें आँसू नहीं लाने चाहिए, क्योंकि उस समय जो आँसू गिराते हैं, वे प्रजा का नाश करते हैं। फिर उस संन्यास धारण करने वाले की उसके सगे-सम्बन्धियों के द्वारा

प्रदक्षिणा की जानी चाहिए। और फिर इधर-उधर देखे बिना उन्हें सीधे घर पर चला जाना चाहिए। इस तरह से संन्यास लेने वाला स्वर्ग को प्राप्त करता है।

ब्रह्मचारी वेदमधीत्य वेदोक्ताचरितब्रह्मचर्यो दारानाहृत्य पुत्रानुत्पाद्य ताननुरूपोपाधिभिर्वितत्येष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैस्तस्य संन्यासो गुरुभिरनुज्ञातस्य बान्धवैश्च। सोऽरण्यं परेत्य द्वादशरात्रं पयसाग्निहोत्रं जुहुयात्। द्वादशरात्रं पयोभक्षः स्यात्। द्वादशरात्रस्यान्तेऽग्नये वैश्वानराय प्रजापतये च प्राजापत्यं चरुं वैष्णवं त्रिकपालमग्निम्। संस्थितानि पूर्वाणि दारुपात्राण्यग्नौ जुहुयात्। मृण्मयान्यप्सु जुहुयात्। तैजसानि गुरवे दद्यात्। मा त्वं मामपहाय परागाः। नाहं त्वामपहाय परागामिति। गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयेष्वरणिदेशाद्धस्ममुष्टिं पिबेदित्येके। सशिखान्केशान्निष्कृष्य विसृज्य यज्ञोपवीतं भूः स्वाहेत्यप्सु जुहुयात्। अत ऊर्ध्वमनशनमपां प्रवेशमग्निप्रवेशनं वीराध्वानं महाप्रस्थानं वृद्धाश्रमं वा गच्छेत्। पयसा यं प्राश्नीयात्सोऽस्य सायंहोमः। यत्प्रातः सोऽयं प्रातः। यद्दर्शे तद्दर्शम्। यत्पौर्णमास्ये तत्पौर्णमास्यम्। यद्वसन्ते केशश्मश्रुलोमनखानि वापयेत्सोऽस्याग्निष्टोमः ॥3॥

जिसने ब्रह्मचारी होकर वेदाध्ययन किया हो, वेद के नियमानुसार ब्रह्मचर्य का पालन किया हो, बाद में स्त्री के साथ विवाह करके सन्तानों की उत्पत्ति की हो, और पुत्रादि का निरुपाधिक विस्तार किया हो, और फिर यथाशक्ति यज्ञ किए हों, वही मनुष्य गुरु की आज्ञा लेकर, सगे-सम्बन्धियों की सम्मति लेकर संन्यासी हो सकता है। इस तरह संन्यासी होने वाले मनुष्य को वन में जाकर बारह दिनों तक दूध से अग्निहोत्र करना चाहिए। उन बारह दिनों तक उसे दूध का ही आहार करना चाहिए। फिर उन बारह दिनों के बीत जाने पर वैश्वानर अग्नि तथा प्रजापति को उद्देश्य करके चरु अर्पण करना चाहिए। वह चरु तीन कपालों पर पकाया होना चाहिए। प्रजापति और विष्णु उसके देव होते हैं। बाद में वहाँ जो काष्ठ के पात्र पड़े हों, उन्हें अग्नि में होम के रूप में डाल देना चाहिए, और मिट्टी के बर्तनों को जल में डाल देना (होम करना) चाहिए। धातु के बरतनों को गुरु को दे देना चाहिए। उस समय ये मंत्र बोलने चाहिए—'तुम लोग मुझे छोड़ न देना। मैं भी तुम्हें नहीं छोड़ूँगा।' यहाँ पर कुछ लोग कहते हैं कि गार्हपत्य, दक्षिणाग्नि तथा आहवनीय अग्नियों के निमित्त जो अरणिकाष्ठ हो, उसकी भस्म की एक मुट्ठी का उस समय प्राशन (भक्षण) करना चाहिए। फिर उसके बाद शिखासहित केशों को निकालकर, यज्ञोपवीत का त्याग करके 'भूः स्वाहा' ऐसा बोलकर उसका त्याग करना चाहिए। बाद में अनशन ले लेना चाहिए अथवा जल में प्रवेश करना चाहिए। या तो अग्नि में भी प्रवेश किया जा सकता है। अथवा वीर पुरुषों के मार्ग में प्रयाण करना चाहिए। (महाप्रस्थान करना चाहिए) अथवा वृद्ध तपस्वियों के आश्रम में चले जाना चाहिए। वह संन्यासी पानी के साथ जो कुछ भी खाता है, वही उसका होम है। जो शाम को इस तरह प्राशन करता है वह सायं होम और जो सुबह इस तरह प्राशन करता है, वह उसका प्रातर्होम होता है। वह जो अमावस के दिन प्राशन करता है वह उसका 'दर्श होम' (अमावस का होम) होता है और जो पूर्णिमा के दिन प्राशन करता है, वह उसका 'पौर्णमासी होम' होता है। और वह वसन्त ऋतु में जो अपने केश-दाढ़ी-मूँछ-रोम आदि निकाल देता है वही उसका अग्निष्टोम होता है।

संन्यस्याग्निं न पुनरावर्तयेन्मृत्युर्जयमावहमित्यध्यात्ममन्त्राञ्जपेत्। स्वस्ति सर्वजीवेभ्य इत्युक्त्वाऽऽत्मानमनन्यं ध्यायन् तदूर्ध्वबाहुर्विमुक्त-मार्गो भवेत्। अनिकेतश्चरेत्। भिक्षाशी यत्किञ्चिन्नाद्यात्। लवैकं न धावयेज्जन्तुसंरक्षणार्थं वर्षवर्जमिति। तदपि श्लोका भवन्ति ॥4॥

इस प्रकार संन्यास लेने के बाद फिर से उसे अग्नि का स्वीकार नहीं करना चाहिए। और "मैंने मृत्यु को जीत लिया है"—ऐसा सोचकर अध्यात्ममंत्रों का पाठ ही करते रहना चाहिए। और 'स्वस्ति सर्वजीवेभ्यः' ('सभी जीवों का कल्याण हो') ऐसा कहते हुए लोकमार्ग को छोड़कर हाथ ऊँचे रखकर ही रहना चाहिए। घर या आश्रम बनाए बिना ही अनिकेत होकर भ्रमण करते रहना चाहिए। जैसा-तैसा कुछ खाना नहीं चाहिए। भिक्षा का ही भोजन करना चाहिए। और चातुर्मास में जीवों की रक्षा के लिए ही एक स्थान पर रहना चाहिए पर इसके सिवा तो एक थोड़े से काल में भी एक जगह पर पड़े रहना नहीं चाहिए। इस अभिप्राय को बताने वाले ऐसे श्लोक हैं—

कुण्डिकां चमसं शिक्यं त्रिविष्टपमुपानहौ।
शीतोपघातिनीं कन्थां कौपीनाच्छादनं तथा ॥5॥
पवित्रं स्नानशाटीं च उत्तरासङ्गमेव च।
यज्ञोपवीतं वेदांश्च सर्वं तद्वर्जयेद्यतिः ॥6॥
स्नानं पानं तथा शौचमद्भिः पूताभिराचरेत्।
नदीपुलिनशायी स्याद्देवागारेषु वा स्वपेत् ॥7॥
नात्यर्थं सुखदुःखाभ्यां शरीरमुपतापयेत्।
स्तूयमानो न तुष्येत निन्दितो न शपेत्परान् ॥8॥

संन्यासी को एक कुण्डी और एक चमस जैसा पात्र, एक झोली, तीन दण्डों वाला एक आधार, उपानह, ठंड दूर करने वाली गुदड़ी, लंगोटी, एक ओढ़ने का वस्त्र, पवित्री, एक नहाने का वस्त्र, और उत्तरीय वस्त्र—इतना ही अपने पास रखना चाहिए। इसके सिवा उपवीत, वेद और अन्य सभी साधनों का त्याग कर देना चाहिए। उसी पवित्र जल से ही स्नान करना चाहिए, उसी से ही धोना और उसी का पान करना चाहिए। उसको नदी के तीर पर या देवमंदिर में ही सोना चाहिए। सुखों से उसे शरीर को थपथपाना नहीं चाहिए, एवं दुःखों से तपाना भी नहीं चाहिए। किसी के द्वारा स्तुति करने पर उसे खुश भी नहीं होना चाहिए और किसी की निन्दा से उसे गालियाँ भी नहीं देनी चाहिए।

ब्रह्मचर्येण सन्तिष्ठेदप्रमादेन मस्करी।
दर्शनं स्पर्शनं केलिः कीर्तनं गुह्यभाषणम् ॥9॥
संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च।
एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥10॥
विपरीतं ब्रह्मचर्यमनुष्ठेयं मुमुक्षुभिः।
यज्जगद्भासकं भानं नित्यं भाति स्वतः स्फुरत् ॥11॥
स एष जगतः साक्षी सर्वात्मा विमलाकृतिः।
प्रतिष्ठा सर्वभूतानां प्रज्ञानघनलक्षणः ॥12॥

संन्यासी को चाहिए कि वह प्रमाद का त्याग करके ब्रह्मचर्य का पालन करे। 'स्त्रियों का दर्शन, उनका स्पर्श, उनके साथ खेल, उनकी प्रशंसा, उनके साथ बातचीत, उनके साथ संकल्प, मैथुन करने

का विचार और मैथुन—इन आठ प्रकारों से मैथुन होता है'—ऐसा विद्वान् लोग कहते हैं। इसलिए मुमुक्षुओं को इससे उल्टा ब्रह्मचर्य का ही पालन करना चाहिए। जो जगत् का प्रकाशक है, नित्य स्वप्रकाश से प्रकाशित रहता है, और जो आप ही आप स्फुरित होता रहता है, वही जगत् का साक्षी सर्वात्मा है। वह निर्मल—विशुद्ध-आकार-स्वरूप वाला सभी प्राणियों का आश्रयस्थान रूप और प्रज्ञानमय लक्षणवाला है।

न कर्मणा न प्रजया न चान्येनापि केनचित्।
ब्रह्मवेदनमात्रेण ब्रह्माप्नोत्येव मानवः ॥13॥
तद्विद्याविषयं ब्रह्म सत्यज्ञानसुखाद्वयम्।
संसारे च गुहावाच्ये माया‌ज्ञानादिसंज्ञिके ॥14॥
निहितं ब्रह्म यो वेद परमे व्योम्नि संज्ञिते।
सोऽश्नुते सकलान्कामान्क्रमेणैव द्विजोत्तमः ॥15॥
प्रत्यगात्मानमज्ञानमायाशक्तेश्च साक्षिणम्।
एकं ब्रह्माहमस्मीति ब्रह्मैव भवति स्वयम् ॥16॥

मनुष्य कर्म से, प्रजा से या और किसी उपाय से ब्रह्म को प्राप्त नहीं कर सकता। केवल ब्रह्म को जान लेने से (ज्ञान से) ही ब्रह्म को प्राप्त करता है। वह ब्रह्म, विद्या (ज्ञान) का ही विषय है। वह सत्य (ज्ञान) सुख का अद्वैत स्वरूप है। और अज्ञान नाम की जो माया कहलाती है, उसमें भी तथा गुहा-गुफा कहे जाने वाले इस संसार में भी वही ब्रह्म व्याप्त होकर रहता है। जो उत्तम द्विज मनुष्य इस ब्रह्म को परमाकाश के प्रदेश में गुप्त रहा हुआ जान लेता है, वह क्रमशः सकल कामनाओं को प्राप्त कर लेता है। अज्ञानरूप मायाशक्ति का साक्षी प्रत्यगात्मा है। और "वही प्रत्यगात्मा ब्रह्म मैं हूँ"—ऐसा जो अनुभव करता है, वह स्वयं ही ब्रह्म हो जाता है।

ब्रह्मभूतात्मनस्तस्मादेतस्माच्छक्तिमिश्रितात्।
अपञ्चीकृत आकाशः संभूतो रज्जुसर्पवत् ॥17॥
आकाशाद्वायुसंज्ञस्तु स्पर्शोऽपञ्चीकृतः पुनः।
वायोरग्निस्तथा चाग्नेराप अद्भ्यो वसुन्धरा ॥18॥
तानि सर्वाणि सूक्ष्माणि पञ्चीकृत्येश्वरस्तदा।
तेभ्य एव विसृष्टं तद्ब्रह्माण्डादि शिवेन ह ॥19॥
ब्रह्माण्डस्योदरे देवा दानवा यक्षकिन्नराः।
मनुष्याः पशुपक्ष्याद्यास्तत्तत्कर्मानुसारतः ॥20॥

ब्रह्मभूत आत्मा जब अपनी शक्ति से मिश्रित हो गया, तब उसमें से अपंचीकृत आकाश की उत्पत्ति हुई, जैसे रस्सी में भ्रम से साँप की उत्पत्ति होती है। फिर उस अपंचीकृत आकाश में से अपंचीकृत स्पर्श नाम का वायु उत्पन्न हुआ फिर वायु से अग्नि तथा अग्नि से जल तथा जल से पृथ्वी उत्पन्न हुई। उस समय उन सूक्ष्म भूतों का पंचीकरण करके शिव रूप ईश्वर ने उन्हीं में से ब्रह्माण्ड आदि जगत् की उत्पत्ति की। उस ब्रह्माण्ड के बीच देव, दानव, यक्ष, किन्नर, मनुष्य, और पशु-पक्षी आदि अपने-अपने कर्मों के अनुसार उत्पन्न किए गए।

अस्थिस्नाय्वादिरूपोऽयं शरीरं भाति देहिनाम्।
योऽयमन्नमयो ह्यात्मा भाति सर्वशरीरिणः ॥21॥

ततः प्राणमयो ह्यात्मा विभिन्नश्चान्तरस्थितः ।
ततो मनोमयो ह्यात्मा विभिन्नश्चान्तरस्थितः ॥22॥
ततो विज्ञान आत्मा तु ततोऽन्यश्चान्तरः स्वतः ।
आनन्दमय आत्मा तु ततोऽन्यश्चान्तरस्थितः ॥23॥
योऽयमन्नमयः सोऽयं पूर्णः प्राणमयेन तु ।
मनोमयेन प्राणोऽपि तथा पूर्णः स्वभावतः ॥24॥
तथा मनोमयो ह्यात्मा पूर्णो ज्ञानमयेन तु ।

प्राणियों का यह शरीर हड्डियों स्नायुओं से भरा जो दीख रहा है, वह सभी जीवों का अन्नमय आत्मा प्रकाशित हो रहा है । इसके बाद इसके भीतर प्राणमय आत्मा प्रकाशित हो रहा है । वह अन्नमय से अलग होकर अन्नमय में रहता है । इसके बाद उससे भी भीतर मनोमय आत्मा अलग-सा अवस्थित है । इसके बाद इसके भी भीतर में विज्ञानमय आत्मा प्रकाशित हो रहा है । वह भी इसी शरीर में अलग रहता है । फिर उसके भी भीतर जो आनन्दमय आत्मा है, वह भी उनसे अलग रहकर शरीर के भीतर रहता है । जो यह अन्नमय है, वह तो प्राणमय से पूर्ण है और इसी प्रकार मनोमय से प्राणमय पूर्ण होता है और इसी प्रकार स्वाभाविक रूप से ही मनोमय आत्मा विज्ञानमय से पूर्ण होता है ।

आनन्देन सदा पूर्णः सदा ज्ञानमयः सुखम् ॥25॥
तथानन्दमयश्चापि ब्रह्मणोऽन्येन साक्षिणा ।
सर्वान्तरेण पूर्णश्च ब्रह्म नान्येन केनचित् ॥26॥
यदिदं ब्रह्मपुच्छाख्यं सत्यज्ञानाद्वयात्मकम् ।
सारमेव रसं लब्ध्वा साक्षाद्देही सनातनम् ॥27॥
सुखी भवति सर्वत्र अन्यथा सुखिता कुतः ।
असत्यस्मिन्परानन्दे स्वात्मभूतेऽखिलात्मनाम् ॥28॥
को जीवति नरो जातु को वा नित्यं विचेष्टते ।

यह ज्ञानमय आत्मा आनन्दमय से सुखपूर्वक पूर्ण होता है । और आनन्दमय भी उससे अलग सर्वान्तर्यामी और साक्षी ब्रह्म से पूर्ण है । परन्तु यह ब्रह्म और किसी से पूर्ण नहीं है । जो यह ब्रह्म है, उसी का नाम 'पुच्छ' है । वह सत्य, ज्ञान और अद्वैतरूप है । उस सनातन रस को ही साक्षात् सारतत्व के रूप में प्राप्त करके ही जीव सर्वत्र सुखी होता है । और तो किसी उपाय से सुख कहाँ मिलता है ? सभी जीवों में अपने आत्मारूप वह परमानन्दरूप पदार्थ अगर न होता, तो भला कौन प्राणी जी सकता था ? कौन नित्य चेष्टा कर सकता था ?

तस्मात्सर्वात्मना चित्ते भासमानो ह्यसौ नरः ॥29॥
आनन्दयति दुःखाढ्यं जीवात्मानं सदा जनः ।
यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्यत्वादिलक्षणे ॥30॥
निर्भेदं परमाद्वैतं विन्दते च महायतिः ।
तदेवाभयमित्यन्तं कल्याणं परमामृतम् ॥31॥
सद्रूपं परमं ब्रह्म त्रिपरिच्छेदवर्जितम् ।
यदा ह्येवैष एतस्मिन्नल्पमप्यन्तरं नरः ॥32॥
विजानाति तदा तस्य भयं स्यान्नात्र संशयः ।

इसलिए सर्व के आत्मा के रूप में वह पुरुष-ब्रह्म सभी के चित्त में प्रकाशित हो रहा है । और उसी के कारण ही मनुष्य दुःखी जीवात्मा को सदा आनन्द दिलाता है । योगी पुरुष जब इस अदृश्यरूप आत्मा में अभेदरूप परम अद्वैत का अनुभव करता है, तब वही निर्भय, अत्यंत कल्याणकारी, परम अमृत तथा सत्स्वरूप ब्रह्म तीनों प्रकार के परिमाणों से रहित होकर प्रकाशित होता है । इस ब्रह्म के विषय में जो मनुष्य थोड़ा सा भी अन्तर मानता है, उसी समय उसमें भय उत्पन्न होता है (भेद से ही भय होता है) इसमें किसी प्रकार का सन्देह नहीं है ।

अस्यैवानन्दकोशेन स्तम्बान्ता विष्णुपूर्वकाः ॥33॥
भवन्ति सुखिनो नित्यं तारतम्यक्रमेण तु ।
तत्तत्पदविरक्तस्य श्रोत्रियस्य प्रसादिनः ॥34॥
स्वरूपभूत आनन्दः स्वयं भाति परे यथा ।
निमित्तं किञ्चिदाश्रित्य खलु शब्दः प्रवर्तते ॥35॥
यतो वाचो निवर्तन्ते निमित्तानामभावतः ।
निर्विशेष परानन्दे कथं शब्दः प्रवर्तते ॥36॥
तस्मादेतन्मनः सूक्ष्मं व्यावृत्तं सर्वगोचरम् ।

इसी ब्रह्म के आनन्दनिधि से ही विष्णु से लेकर स्तम्ब (स्थाणु) तक के सभी जीव थोड़े-बहुत क्रम-प्रमाण से सुखी होते हैं । श्रोत्रिय ब्राह्मण उस-उस पद से विरक्त होकर प्रसन्न और निर्मल चित्तवाला जब होता है, तब जैसा परब्रह्म में आनन्द है, वैसा ही स्वरूपभूत आनन्द आप ही आप प्रकाशित हो उठता है । कोई भी शब्द किसी निमित्त का आश्रय करके ही प्रवृत्ति करता है । परन्तु परब्रह्म तो निमित्तों का अभावरूप ही है । इसीलिए तो सभी वाणियाँ उसे पाए बिना ही वापिस लौट आती हैं । (ब्रह्म तक पहुँच नहीं सकतीं ।) निर्विशेष और परमानन्दस्वरूप ब्रह्म में भला वाणी का प्रवर्तन किस तरह से हो सकता है ? इसी कारण सूक्ष्म मन भी सर्वत्र गतिशील होने पर भी उस (निरवयव) ब्रह्म से तो वापिस ही लौट जाता है । वह ब्रह्म को प्राप्त नहीं कर सकता ।

यस्माच्छ्रोत्रत्वगक्ष्यादिखादिकर्मेन्द्रियाणि च ॥37॥
व्यावृत्तानि परं प्राप्तुं न समर्थानि तानि तु ।
तद्ब्रह्मानन्दमद्वन्द्वं निर्गुणं सत्यचिद्घनम् ॥38॥
विदित्वा स्वात्मरूपेण न बिभेति कुतश्चन ।
एवं यस्तु विजानाति स्वगुरोरुपदेशतः ॥39॥
स साध्वसाधुकर्मभ्यां सदा न तपति प्रभुः ।
ताप्यतापकरूपेण विभातमखिलं जगत् ॥40॥
प्रत्यगात्मतया भाति ज्ञानाद्वेदान्तवाक्यजात् ।

उसी प्रकार श्रोत्र, त्वचा, नेत्र आदि ज्ञानेन्द्रियाँ तथा वाक्, पाद आदि कर्मेन्द्रियाँ उस ब्रह्म को न पाकर वापिस लौट जातीं हैं । और वे भी उस परम पदार्थ को प्राप्त करने में समर्थ नहीं होतीं । ऐसे उस आनन्दमय, अद्वैत, निर्गुण, सत्य तथा चैतन्यमय ब्रह्म को अपने ही आत्मा के रूप में जानकर ज्ञानीजन किसी से भी डरता नहीं है । जो पुरुष अपने गुरु के उपदेश द्वारा इस तरह जान लेता है वह प्रभु (समर्थ) बनकर अच्छे या बुरे कर्मों से भी कभी दुःखी नहीं होता । यह सारा जगत् ताप्य और तापक

रूप में अज्ञान दशा में दिखाई देता है। परन्तु वेदान्त के वाक्यों से ज्ञान उत्पन्न हो जाने के बाद वह केवल प्रत्यगात्मा रूप में ही प्रकाशित होता है।

शुद्धमीश्वरचैतन्यं जीवचैतन्यमेव च ॥41॥
प्रमाता च प्रमाणं च प्रमेयं च फलं तथा।
इति सप्तविधं प्रोक्तं भिद्यते व्यवहारतः ॥42॥
मायोपाधिविनिर्मुक्तं शुद्धमित्यभिधीयते।
मायासम्बन्धश्चेशो जीवोऽविद्यावशस्तथा ॥43॥
अन्तःकरणसम्बन्धात्प्रमातेत्यभिधीयते।
तथा तद्वृत्तिसम्बन्धात्प्रमाणमिति कथ्यते ॥44॥
अज्ञातमपि चैतन्यं प्रमेयमिति कथ्यते।
तथा ज्ञातं च चैतन्यं फलमित्यभिधीयते ॥45॥
सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं स्वात्मानं भावयेत्सुधीः।

शुद्धचैतन्य, ईश्वरचैतन्य, जीवचैतन्य, प्रमाता, प्रमाण, प्रमेय और फल—इस प्रकार से व्यावहारिक दृष्टि से सात प्रकार का भेद माना जाता है। परन्तु माया आदि उपाधियों के दूर होते ही केवल एक ही शुद्ध वस्तु कही जाती है। एक ही चैतन्य माया के सम्बन्ध से ईश्वर, अविद्या के वश होने से जीव, अन्तःकरण के सम्बन्ध से प्रमाता, वृत्ति के सम्बन्ध से प्रमाण, अज्ञात चैतन्य प्रमेय और ज्ञान चैतन्य फल कहा जाता है। इसलिए उत्तम बुद्धि वाले मनुष्य को अपने आत्मा को सभी उपाधियों से मुक्त शुद्ध ही जानना चाहिए।

एवं यो वेद तत्त्वेन ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥46॥
सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारं वच्मि यथार्थतः।
स्वयं मृत्वा स्वयं भूत्वा स्वयमेवावशिष्यते ॥47॥

इति कठरुद्रोपनिषत्समाप्ता।

जो मनुष्य इस तरह तत्त्वदर्शन को जानता है, वह ब्रह्मस्वरूप होने में समर्थ होता है। और सर्ववेदान्तसिद्धान्तों का सही सारतत्त्व मैं कह देता हूँ कि वह स्वयं मरकर या जन्म पाकर केवल वही अवशिष्ट—शेष रहता है।

इस प्रकार कठरुद्रोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु। सह नौ---मा विद्विषावहै। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

❋

(86) भावनोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

इस उपनिषत् का सम्बन्ध अथर्ववेद से है। इसमें पराम्बा त्रिपुरासुन्दरी के श्रीचक्र के ऊपर बैठकर उसके सर्वशक्तिमय स्वरूप को प्रकट करने का वर्णन किया गया है। सबसे पहले शिव के ईश्वरत्व का निरूपण करके बाद में कहा गया है कि शक्ति का संयोग होने पर ही वे 'शिव' कहे जा सकते हैं। इसके बाद, स्थूल-सूक्ष्म-कारण—इन तीनों शरीरों में श्रीचक्र की भावना करने को कहा गया है। फिर इसके बाद, देव शक्तियों के आवाहन, आसन, पाद्य आदि उपचार पदार्थ की भावना का वर्णन किया गया है। अन्त में भावना का फल बताकर यह बताया गया है कि यदि कोई भी माधक इस प्रकार तीन मुहूर्त तक ऐसी भावना में परायण रहता है, तो वह जीवन्मुक्त हो जाता है। वह ब्रह्मस्वरूप ही हो जाता है। वही साधक 'शिवयोगी' कहलाने लगता है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः---देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (शाण्डिल्योपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

हरिः ॐ आत्मानमखिलमण्डलाकारमावृत्यसकलब्रह्माण्डमण्डलं स्वप्रकाशं ध्यायेत्।
श्रीगुरुः सर्वकारणभूता शक्तिः ॥1॥

तांत्रिक आह्निक विधि में प्रातः उठते ही चिद्विमर्श नाम की विधि होती है। इसलिए प्रथम वह करके फिर गुरुस्मरण आदि से शुरू करके श्रीचक्रपूजन के क्रम का अनुसरण करना चाहिए। देहान्तपर्यन्त श्रीचक्र की भावनामय पूजा का प्रकार वर्णित है। सकल ब्रह्माण्ड में व्याप्त हुए अपने आत्मा का, जो कि एक अखण्डमण्डलाकार तेजस्वरूप है उसका ध्यान करना चाहिए। चिद्विमर्श के बाद इस उपासना-पद्धति में गुरु पंक्ति पूजन बताया है कि देहान्तर्गत परमदेव का दर्शक गुरु वह स्वयं है। ज्ञानदाता गुरु के बिना परमात्म-लाभ नहीं होता। चित्त बुद्ध्यादि ज्ञानसाधन शरीरान्तर्वर्ती हैं। अतः देह ही ज्ञानप्राप्ति का कारण हुआ, इसलिए गुरु हुआ।

केन नवरन्ध्ररूपो देहः। नवशक्तिरूपं श्रीचक्रम्। वाराही पितृरूपा। कुरुकुल्ला बलिदेवता माता। पुरुषार्थाः सागराः। देहो नवरत्नद्वीपः। आधारनवकमुद्राः शक्तयः। त्वगादिसप्तधातुभिरनेकैः संयुक्ताः संकल्पाः कल्पतरवः। तेजः कल्पकोद्यानम्। रसनया भाव्यमाना मधुराम्लतिक्तकटुकषायलवणभेदाः षड्रसाः षड्ऋतवः। क्रियाशक्तिः पीठम्। कुण्डलिनी ज्ञानशक्तिर्गृहम्। इच्छाशक्तिर्महात्रिपुरसुन्दरी। ज्ञाता होता ज्ञानमग्निः ज्ञेयं हविः। ज्ञातृज्ञानज्ञेयानामभेदभावनं श्रीचक्र-

पूजनम्। नियतिसहिताः शृङ्गारादयो नव रसा अणिमादयः। कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यपुण्यपापमया ब्राह्म्याद्यष्टशक्तयः। पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थमनोविकाराः षोडश शक्तयः। वचनादानगमनविसर्गानन्दहानोपेक्षाबुद्धयोऽनङ्गकुसुमादिशक्तयोऽष्टौ। अलम्बुसा कुहूर्विश्वोदरी वरुणा हस्तिजिह्वा यशस्वत्यश्विनी गान्धारी पूषा शङ्खिनी सरस्वतीडा पिङ्गला सुषुम्ना चेति चतुर्दश नाड्यः। सर्वसंक्षोभिण्यादिचतुर्दशारगा देवताः। प्राणापानव्यानोदानसमाननागकूर्मकृकरदेवदत्तधनंजया इति दश वायवः। सर्वसिद्धिप्रदा देव्यो बहिर्दशारगा देवताः। एतद्वायुदशकसंसर्गोपाधिभेदेन रेचकपूरकशोषकदाहकप्लावका अमृतमिति प्राणमुख्यत्वेन पञ्चविधोऽस्ति। क्षारको दारकः क्षोभको मोहको जृम्भक इत्यपालनमुख्यत्वेन पञ्चविधोऽस्ति। तेन मनुष्याणां मोहको दाहको भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यपेयात्मकं चतुर्विधमन्नं पाचयति। एता दश वह्निकलाः सर्वात्वाद्यन्तर्दशारगा देवताः। शीतोष्णसुखदुःखेच्छासत्त्वरजस्तमोगुणा वशिन्यादिशक्तयोऽष्टौ। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पञ्चतन्मात्राः पञ्च पुष्पबाणा मनः इक्षुधनुः। वश्यो बाणो रागः पाशः। द्वेषोऽङ्कुशः। अव्यक्तमहत्तत्त्वमहदहंकार इति कामेश्वरीवज्रेश्वरीभगमालिन्योऽन्तस्त्रिकोणाग्रगा देवताः। पञ्चदशतिथिरूपेण कालस्य परिणामावलोकनस्थितिः पञ्चदश नित्या श्रद्धानुरूपाधिदेवता। तयोः कामेश्वरी सदानन्दघना परिपूर्णस्वात्मैक्यरूपा देवता ॥2॥

इसीलिए श्रीचक्र शरीर में सिद्ध होता है। इस देह में दो कान, दो आँखें, दो नासिकाएँ, मुख, उपस्थ और गुदा—ये नव द्वार हैं, वे दिव्यौघ, सिद्धौघ और मानवौघ—नवनाथ छिद्र रूप में स्थित हैं। यह श्रीचक्र भी विमला से लेकर ईशान तक की नव शक्तियों से सम्पन्न है। वाराही शक्ति इसकी पिता और कुरुकुल्ला बलि देवता—श्यामला इसकी माता है। देहाश्रित धर्मादि चार पुरुषार्थ ही चार सागर के रूप में हैं। यह शरीर ही नवरत्न द्वीप है। योनिमुद्रा से लेकर सर्वसंक्षोभिणी मुद्रा तक की आधारभूत शक्तियाँ भी इस द्वीप की हैं। त्वचा आदि सात धातुओं और बाहरी-भीतरी अनेक विकारों से युक्त तथा तरह-तरह के संकल्प-विकल्प ही इसके कल्पवृक्ष हैं। परमात्मा से भिन्न भाँति-भाँति के रमणीय तैजस स्वरूप का जीव ही बड़ा उद्यान है। जीभ के द्वारा आस्वाद्य मधुर-अम्ल-तिक्त-कटु-कषाय-लवण—छः रस ही छः ऋतुएँ हैं। क्रियाशक्ति ही पीठ है, कुण्डलिनी ज्ञानशक्ति ही गृह है। इच्छाशक्ति ही आराध्य भगवती त्रिपुरासुन्दरी है। ज्ञाता ही होता (हवन करने वाला) और ज्ञान ही अग्नि है और ज्ञातव्य तत्त्व ही होमद्रव्य है। ज्ञाता-ज्ञेय-ज्ञान की अभेद-भावना ही त्रिपुरा का (श्रीचक्र का) पूजन है। नियति (निर्धारण) के साथ शृंगार (करुण-हास्य) आदि नव रस ही अणिमादि सिद्धियों के रूप में हैं। काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मात्सर्य, पुण्य, पाप—ये सब ब्राह्मी आदि आठ शक्तियाँ हैं। पृथ्वी, जल, तेज, वायु, आकाश, श्रोत्र, त्वक्, चक्षु, जिह्वा, घ्राण, वाक्, हस्त, पाद, गुदा, उपस्थ तथा मन के विकार—ये सोलह शक्तियों के रूप में हैं। वचन, आदान (ग्रहण), गमन, विसर्ग (मलत्याग) और आनन्द, जो कि क्रमशः वाक्, पाणि, पाद, पायु और उपस्थ के विषय हैं, वे तथा उपेक्षाबुद्धि के वैराग्य-प्रेम-उदासीनता—ये तीन भेद, अष्टदल की आठ देवताओं—अनंगकुसुमा, अनंगमेखला, अनंगमदना, अनंगमदनातुरा, अनंगरेखा, अनंगवेगिनी, अनंगमदनांकुशा और अनंगमालिनी के रूप में

हैं। अलम्बुसा, कुहू, विश्वोदरी, वारणा, हस्तिजिह्वा, यशस्वती, अश्विनी, गान्धारी, पूषा, शंखिनी, सरस्वती, इड़ा, पिंगला और सुषुम्णा—ये चौदह नाड़ियाँ चतुर्दशार चक्र की (चौदह त्रिकोणवाले चक्र की) अधिष्ठाता चौदह देवताओं के रूप में हैं। वे चौदह देवताएँ सर्वसंक्षोभिणी, सर्वविद्राविणी, सर्वाकर्षिणी, सर्वाह्लादिनी, सर्वसंमोहिनी, सर्वस्तंभिनी, सर्वजृंभिणी, सर्ववशंकरी, सर्वरंजिनी, सर्वोन्मादिनी, सर्वार्थसाधिनी, सर्वसंपत्तिपूरणी, सर्वमंत्रमयी, सर्वद्वन्द्वक्षयंकरी—ऐसी हैं। प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान, नाग, कूर्म, कृकर, देवदत्त और धनंजय—ये जो दश प्राण हैं, वे सर्वसिद्धप्रदा, सर्वसंपत्प्रदा, सर्वप्रियंकरी, सर्वमंगलकारिणी, सर्वकामप्रदा, सर्वदुःखविमोचिनी, सर्वविघ्ननिवारिणी, सर्वांगसुन्दरी तथा सर्वसौभाग्यदायिनी—इस तरह बहिर्दशारचक्र की देवताएँ हैं। इन पूर्वोक्त वायुओं (प्राणों) में से पहले पाँच प्राणादि वायु संसर्ग के कारण से रेचक, पाचक, शोषक, दाहक और प्लावक की तरह से पाँच प्रकार के जठराग्नि होते हैं। और नागादि पाँच जो हैं वे क्षारक, उद्गारक, क्षोभक, जृंभक और मोहक नाम के अग्नि-रस होकर भक्ष्य, भोज्य, चोष्य, लेह्य और पेय—इन पाँच प्रकार के अन्नों को पचाते हैं। इन दश वायुओं से उत्पन्न होती हुई रेचकादि दश जो वह्नि कलाएँ हैं, वे अन्तर्दशारचक्र की सर्वज्ञा, सर्वशक्तिप्रदा, सर्वैश्वर्यप्रदा, सर्वज्ञानमयी, सर्वव्याधिनाशिनी, सर्वाधारा, सर्वपापहरा, सर्वानन्दमयी, सर्वरक्षा तथा सर्वेप्सितफलप्रदा—ये देवताएँ हैं। जाड़ा, गरमी, सुख, दुःख, इच्छा, सत्त्व, रज, तम ही 'वशिनी' आदि आठ शक्तियाँ हैं। शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्ध—ये पाँच तन्मात्राएँ ही पाँच पुष्पबाण हैं। मन ही ईख का बना धनुष्य है। वशीभूत होना ही बाण है और राग ही पाश है। द्वेष ही अंकुश है। जो अव्यक्त, महत्तत्व और अहंकार हैं, वे ही कामेश्वरी, वज्रेश्वरी और भगमालिनी आदि, आन्तरिक त्रिकोण के अग्रभाग में स्थित देवताएँ हैं। पंद्रह तिथियों के रूप से काल के परिणाम को देखने वाले श्रद्धानुरूप पंद्रह अधिदेवता हैं। वज्रेश्वरी और कामेश्वरी में प्रधान सत्-चित्-आनन्दस्वरूप जो है वह ब्रह्म (आत्मा) की ऐक्यरूपा देवता है।

सलिलमिति सौहित्यकारणं सत्त्वम्। कर्तव्यमकर्तव्यमिति भावनायुक्त उपचारः। अस्ति नास्तीति कर्तव्यता उपचारः। बाह्याभ्यन्तःकरणानां रूपग्रहणयोग्यताऽस्त्वित्यावाहनम्। तस्य बाह्याभ्यन्तःकरणानामेकरूपविषयग्रहणमासनम्। रक्तशुक्लपदैकीकरणं पाद्यम्। उज्ज्वलदामोदानन्दासनदानमर्घ्यम्। स्वच्छं स्वतःसिद्धमित्याचमनीयम्। चिच्चन्द्रमयीति सर्वाङ्गस्नवणं स्नानम्। चिदग्निस्वरूपपरमानन्दशक्तिस्फुरणं वस्त्रम्। प्रत्येकं सप्तविंशतिधा भिन्नत्वेनेच्छाज्ञानक्रियात्मकब्रह्मग्रन्थिमद्भसतन्तुब्रह्मनाडी ब्रह्मसूत्रम्। स्वव्यतिरिक्तवस्तुसङ्गरहितस्मरणं विभूषणम्। स्वच्छस्वपरिपूर्णतास्मरणं गन्धः। समस्तविषयाणां मनसः स्थैर्येणानुसंधानं कुसुमम्। तेषामेव सर्वदा स्वीकरणं धूपः। पवनावच्छिन्नोर्ध्वज्वलनसच्चिदुल्काकाशदेहो दीपः। समस्तयातायातवर्ज्यं नैवेद्यम्। अवस्थात्रयाणामकेकीकरणं ताम्बूलम्। मूलाधारादाब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं ब्रह्मरन्ध्रादामूलाधारपर्यन्तं गतागतरूपेण प्रादक्षिण्यम्। तुर्यावस्था नमस्कारः। देहशून्यप्रमातृतानिमज्जनं बलिहरणम्। सत्यमस्ति कर्तव्यमकर्तव्यमौदासीन्यनित्यात्मविलापनं होमः। स्वयं तत्पादुकानिमज्जनं परिपूर्णध्यानम् ॥3॥

लीलावत्—सहज ही गुरु—मन्त्र और आत्मा का एकीकरण करना ही कर्तव्य है। एकीकरण न करना अकर्तव्य है। भावना रूप ही उपचार है, 'ब्रह्म है या नहीं है'—इसका अनुसन्धान करते रहना ही उपचार

है। बाहर और भीतर के कारणों के रूप को देखने की योग्यता ही आवाहन है। बाहर और भीतर के करणों (इन्द्रियों) का एक साथ मिलकर विषय के ग्रहण की योग्यता होना ही आसन है। रक्त और शुक्ल पद का—तमस् और सत्त्व का एकीकरण करना ही पाद्य है। उज्ज्वल (निर्मल) दामोदानन्द (आनन्दमय ब्रह्म) में सदैव निमग्न रहना तथा ऐसे ही ज्ञान को शिष्य को प्रदान करना ही अर्घ्य है, स्वयं स्वच्छ और स्वत: अपने में रहना ही आचमन है। चिद्रूप चन्द्रमयी शक्ति से सभी अंगों का स्रवण होना ही स्नान है। चिदग्निरूप परमात्मा की शक्ति का स्फुरण होना ही वस्त्र है। इच्छा-ज्ञान-क्रिया, इन तीन शक्तियों के त्रिगुणीकरण से एक के जो सत्ताईस भेद होते हैं, तथा इच्छा-ज्ञान-क्रिया शक्ति रूप ब्रह्मा, विष्णु और रुद्रग्रन्थि के मध्य में स्थित सुषुम्ना नाड़ी ही ब्रह्मसूत्र है। अपने से अलग वस्तु का स्मरण न करना ही आभूषण है। शुभ्रस्वरूप ब्रह्म से भिन्न कुछ भी नहीं—ऐसा स्मरण ही गन्ध है। समस्त विषयों का मन की स्थिरता से अनुसन्धान करना ही पुष्प है। उन्हीं का सदा स्वीकार करना धूप है। पवनयुक्त योग के समय प्राण और अपान की एकता से सुषुम्ना में सत्-चित् की उल्का (चिनगारी) है, वही देहाकाश का दीप है। सभी गमनागमन की क्रियाएँ ही नैवेद्य हैं। जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति (तीनों अवस्थाओं) का एकीकरण करना ही ताम्बूल है। मूलाधार से ब्रह्मरन्ध्र की ओर और ब्रह्मरन्ध्र से मूलाधार तक बार-बार आने-जाने की क्रिया ही प्रदक्षिणा है। तुर्यावस्था ही नमस्कार है। देह से शून्य जो चैतन्यात्मक प्रमातृता है, उसमें डूबना, उसका चिन्तन करते रहना ही बल आहरण है। 'आत्मरूप ही सत्य है'—ऐसा निश्चय करके कर्तव्याकर्तव्य, उदासीनता, नित्यात्मा में विलास (नित्य आत्मचिन्तन करना) ही होम (हवन) है। तथा स्वयं परमात्मा की पादुकाओं में निमग्न हो जाना ही परिपूर्ण ध्यान है।

एवं मुहूर्तत्रयं भावनापरो जीवन्मुक्तो भवति। तस्य देवतात्मैक्यसिद्धिः।
चिन्तितकार्याण्ययत्नेन सिद्ध्यन्ति। स एव शिवयोगीति कथ्यते ॥4॥

इस प्रकार तीन मुहूर्त तक ऐसी भावना करने वाला साधक जीवन्मुक्त हो जाता है। परदेवता (ब्रह्म) के साथ उसके आत्मा की एकता की सिद्धि हो जाती है। उसके मन में सोचे हुए कार्य अनायास (सहजता से) ही सिद्ध हो जाते हैं। वह शिवयोगी कहलाता है।

(कादिमनोक्तेन भावना प्रतिपादिता।
जीवन्मुक्तो भवति य एवं वेद ॥5॥)

इति भावनोपनिषत्समाप्ता।

(इस प्रकार कादिमत से श्रीचक्र की भावना का प्रतिपादन किया गया। जो यह जानता है वह जीवन्मुक्त होता है।)

इस प्रकार भावनोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(87) रुद्रहृदयोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

इस कृष्णयजुर्वेदीय उपनिषद् में प्रधानतया शिव-विष्णु का अभेद बताया है। उपनिषद् का आरंभ शुकदेव और वेदव्यास के प्रश्नोत्तर से होता है। इस उपनिषद् में सर्वप्रथम "सर्व देवों में श्रेष्ठ देव कौन है ?"—शुकदेव के इस प्रश्न के उत्तर में व्यास जी ने उस देवता का नाम 'रुद्र' बताया है। बाद में शिव-विष्णु का ऐक्य, आत्मा का त्रैविध्य, रुद्र का त्रिमूर्तित्व, रुद्रकीर्तन का माहात्म्य और फल, परा-अपरा विद्या का स्वरूप, अक्षरज्ञान से संसार की विनष्टि, मुमुक्षुओं के लिए प्रणव की उपासना, जीव-ईश्वर का काल्पनिक भेद और शोक, मोह की निवृत्ति के लिए अद्वैतज्ञान की उपादेयता के बारे में भी क्रमानुसार कहा गया है। भेद बुद्धि को मिटाकर अभेद बुद्धि को पुरस्कृत करने के लिए यह उपनिषद् बहुत ही उपादेय है। आज के भ्रान्त, संकुचित मनोदशा वाले लोगों के लिए तो यह अनिवार्यरूप से पठनीय है।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै। मा विद्विषावहै। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (शारीरकोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

(हृदयं कुण्डली भस्मरुद्राक्षगणदर्शनम्।
तारसारं महावाक्यं पञ्चब्रह्माग्निहोत्रकम्।)
प्रणम्य शिरसा पादौ शुको व्यासमुवाच ह।
को देवः सर्ववेदेषु कस्मिन्देवाश्च सर्वशः ॥1॥

(रुद्रहृदय, योगकुण्डली, भस्मजाबाल, रुद्राक्षजाबाल और गणपति—ये पाँच उपनिषदें प्रणव के मूलतत्त्व का प्रतिपादन करने वाली हैं। ब्रह्मज्ञान सम्बन्धी यज्ञ के ये ही पाँच महामंत्र कहलाते हैं। ये ही श्रुति के महावाक्य कहे गए हैं।) श्री शुकदेवजी ने अपने मस्तक द्वारा व्यासजी के चरणों में नमस्कार करके पूछा कि—हे भगवन्! वेदों में किस देव का उल्लेख किया गया है और सभी वेदों में कौन से एक देव में सभी तरह से निवास करते हैं (अनुस्यूत हैं) ? (और—)

कस्य शुश्रूषणान्नित्यं प्रीता देवा भवन्ति मे।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच पिता शुकम् ॥2॥
सर्वदेवात्मको रुद्रः सर्वे देवाः शिवात्मकाः।
रुद्रस्य दक्षिणे पार्श्वे रविर्ब्रह्मा त्रयोऽग्नयः ॥3॥
वामपार्श्वे उमा देवी विष्णुः सोमोऽपि ते त्रयः।
या उमा सा स्वयं विष्णुर्यो विष्णुः स हि चन्द्रमाः ॥4॥
ये नमस्यन्ति गोविन्दं ते नमस्यन्ति शंकरम्।
येऽर्चयन्ति हरिं भक्त्या तेऽर्चयन्ति वृषध्वजम् ॥5॥

'किस एक देव की सेवा से मुझ पर सभी देव प्रसन्न होंगे' ? शुकदेव के ऐसे वचन सुनकर पिता व्यासजी उनसे ऐसे वचन कहने लगे—सभी देवों के आत्मस्वरूप तो एक रुद्र हैं और अन्य सभी देव शिवात्मक हैं। उस रुद्र के दक्षिण भाग में सूर्य, ब्रह्मा और तीन अग्नि स्थित हैं। उनके वाम पार्श्व में उमा देवी, विष्णु तथा सोम—ये भी तीन हैं। जो उमा हैं, वह स्वयं विष्णु ही हैं जो विष्णु हैं वह चन्द्रमा ही हैं। जो गोविन्द को नमस्कार करते हैं, वे शंकर को ही नमस्कार करते हैं। जो लोग भक्ति से विष्णु की पूजा करते हैं वे वृषभध्वज भगवान् शंकर की ही पूजा करते हैं।

ये द्विषन्ति विरूपाक्षं ते द्विषन्ति जनार्दनम्।
ये रुद्रं नाभिजानन्ति ते न जानन्ति केशवम् ॥6॥
रुद्रात्प्रवर्तते बीजं बीजयोनिर्जनार्दनः।
यो रुद्रः स स्वयं ब्रह्मा यो ब्रह्मा स हुताशनः ॥7॥
ब्रह्मविष्णुमयो रुद्र अग्नीषोमात्मकं जगत्।
पुँल्लिङ्गं सर्वमीशानं स्त्रीलिङ्गं भगवत्युमा ॥8॥
उमारुद्रात्मिकाः सर्वाः प्रजाः स्थावरजङ्गमाः।
व्यक्तं सर्वमुमारूपमव्यक्तं तु महेश्वरम् ॥9॥

जो लोग भगवान् विरूपाक्ष (त्रिनेत्र) शंकर से द्वेष करते हैं, वे जनार्दन विष्णु से ही द्वेष करते हैं। जो लोग रुद्र को नहीं जानते, वे लोग भगवान् केशव को भी नहीं जानते। रुद्र से जगद्बीज प्रवर्तमान होता है तो उस बीज की योनि (उद्भवस्थान) जनार्दन (विष्णु) ही है। और जो रुद्र है, वह स्वयं ब्रह्मा ही है, और जो ब्रह्मा है वही अग्नि है। जो रुद्र है, वह ब्रह्माविष्णुमय ही है और यह जगत् अग्नि और सोमरूप ही है। जो पुंल्लिंग है, वह ईशानरूप है और जो स्त्रीलिंग है वह सब उमात्मक है। इस तरह यह सारी प्रजा उमा और रुद्र के स्वरूप की ही है। यह स्थावरजंगम सब उमामहेश्वरात्मक है। इस सृष्टि में जो कुछ व्यक्त है, वह सब उमा का रूप है और जो कुछ अव्यक्त है, वह महेश्वर का ही स्वरूप है।

उमाशंकरयोगो यः स योगो विष्णुरुच्यते।
यस्तु तस्मै नमस्कारं कुर्याद्भक्तिसमन्वितः ॥10॥
आत्मानं परमात्मानमन्तरात्मानमेव च।
ज्ञात्वा त्रिविधमात्मानं परमात्मानमाश्रयेत् ॥11॥
अन्तरात्मा भवेद् ब्रह्मा परमात्मा महेश्वरः।
सर्वेषामेव भूतानां विष्णुरात्मा सनातनः ॥12॥
अस्य त्रैलोक्यवृक्षस्य भूमौ विटपशाखिनः।
अग्रं मध्यं तथा मूलं विष्णुब्रह्ममहेश्वराः ॥13॥

उमा और शंकर का योग ही विष्णु कहा जाता है। जो मनुष्य इसको भक्तिपूर्वक प्रणाम करता है, वह आत्मा, अन्तरात्मा तथा परमात्मा तीनों का ज्ञान (ऐक्यज्ञान) प्राप्त करके परमात्मा को प्राप्त हो जाता है। अन्तरात्मा ब्रह्मा है और परमात्मा महेश्वर है। और सभी प्राणियों के आत्मा के रूप में सनातन विष्णु हैं। तीनों लोकरूप इस वृक्ष का डालियाँ और तने ही भूमि में हैं। इसके अग्र में, मध्य में और अन्त में क्रमशः विष्णु, ब्रह्मा और महेश्वर अवस्थित हैं।

कार्यं विष्णुः क्रिया ब्रह्मा कारणं तु महेश्वरः।
प्रयोजनार्थं रुद्रेण मूर्तिरेका त्रिधा कृता ॥14॥

धर्मो रुद्रो जगद्विष्णुः सर्वज्ञानं पितामहः।
श्रीरुद्र रुद्र रुद्रेति यस्तं ब्रूयाद्विचक्षणः ॥15॥
कीर्तनात्सर्वदेवस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते।
रुद्रो नर उमा नारी तस्मै तस्यै नमो नमः ॥16॥
रुद्रो ब्रह्मा उमा वाणी तस्मै तस्यै नमो नमः।
रुद्रो विष्णुरुमा लक्ष्मीस्तस्मै तस्यै नमो नमः ॥17॥

विष्णु कार्य है, ब्रह्मा क्रिया है और कारण महेश्वर है। सृष्टि के प्रयोजन के लिए ही रुद्र ने अपनी एक मूर्ति को तीन प्रकार की बना दिया। धर्म रुद्र हैं, जगत् विष्णु हैं और पितामह ब्रह्मा सर्वज्ञानरूप हैं। जो विचक्षण मनुष्य उन्हें 'हे रुद्र ! रुद्र ! रुद्र'—इस प्रकार बुलाता है, तो उसके उस सर्वदेवात्मक कीर्तन से वह सभी पापों से मुक्त हो जाता है। रुद्र नर है, उमा नारी है, उन नर-नारी को नमस्कार हो। रुद्र ब्रह्मा है तो उमा वाणी है। उन नर-नारी को नमस्कार है। रुद्र विष्णु है, तो लक्ष्मी उमा है—उन नर-नारी को नमस्कार हो।

रुद्रः सूर्य उमा छाया तस्मै तस्यै नमो नमः।
रुद्रः सोम उमा तारा तस्मै तस्यै नमो नमः ॥18॥
रुद्रो दिवा उमा रात्रिस्तस्मै तस्यै नमो नमः।
रुद्रो यज्ञ उमा वेदिस्तस्मै तस्यै नमो नमः ॥19॥
रुद्रो वह्निरुमा स्वाहा तस्मै तस्यै नमो नमः।
रुद्रो वेद उमा शास्त्रं तस्मै तस्यै नमो नमः ॥20॥
रुद्रो वृक्ष उमा वल्ली तस्मै तस्यै नमो नमः।
रुद्रो गन्ध उमा पुष्पं तस्मै तस्यै नमो नमः ॥21॥
रुद्रोऽर्थ अक्षरः सोमा तस्मै तस्यै नमो नमः।
रुद्रो लिङ्गमुमा पीठं तस्मै तस्यै नमो नमः ॥22॥

रुद्र यदि सूर्य है तो छाया उमा है—उन नर-नारी को नमस्कार हो। रुद्र यदि सोम (चन्द्र) है, तो उमा तारा है—उन नर-नारी को नमस्कार। रुद्र दिवस है तो उमा रात्रि है—उन नर-नारी को नमस्कार। रुद्र यदि यज्ञ है तो उमा उसकी वेदी है—उन नर-नारी को नमस्कार। रुद्र यदि अग्नि है, तो उमा स्वाहा है, उन नर-नारी को नमस्कार। रुद्र यदि वेद है, तो उमा शास्त्र है, उन दोनों युगल को नमस्कार। रुद्र यदि वृक्ष है, तो उमा उसकी वल्ली (लता) है—उन दोनों को नमस्कार। रुद्र यदि गन्ध है तो उमा पुष्प है। दोनों को बार-बार नमस्कार। रुद्र यदि अर्थ है तो उमा उसका शब्द है—दोनों को नमस्कार। रुद्र यदि लिंग है तो उमा उसकी पीठ है—दोनों को प्रणाम हो।

सर्वदेवात्मकं रुद्रं नमस्कुर्यात्पृथक्पृथक्।
एभिर्मंत्रपदैरेव नमस्यामीशपार्वतीम् ॥23॥
यत्र यत्र भवेत्सार्धमिमं मन्त्रमुदरीयेत्।
ब्रह्महा जलमध्ये तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥24॥
सर्वाधिष्ठानमद्वन्द्वं परं ब्रह्म सनातनम्।
सच्चिदानन्दरूपं तदवाङ्मनसगोचरम् ॥25॥
तस्मिन्सुविदिते सर्वं विज्ञातं स्यादिदं शुक।
तदात्मकत्वात्सर्वस्य तस्माद्भिन्नं नहि क्वचित् ॥26॥

इस प्रकार तरह-तरह से उस एक ही सर्वदेवात्मक रुद्र को अलग-अलग रूप में नमस्कार करना चाहिए। इन्हीं मन्त्रों के शब्दों से मैं शिव और पार्वती को प्रणाम करता हूँ। जहाँ-कहीं भी मनुष्य बसता हो, वहाँ पर भी यदि इस सार्ध मंत्र को (अर्धाली मंत्र को) जल के बीच खड़ा रहकर जपता रहे, तो वह ब्रह्महत्या के पाप से मुक्त हो जाता है। और अन्य सभी पापों से भी मुक्त हो जाता है। ब्रह्म जो है वह सभी का अधिष्ठान (आधार) है, वह द्वन्द्वों से रहित है, वह सनातन है, सच्चिदानन्दस्वरूप है, वह वाणी और मन से अगोचर (परे) है। उसको यदि अच्छी तरह से अर्थात् पारमार्थिक रूप से जान लिया हो, तो फिर हे शुक ! सब कुछ जान ही लिया गया है, ऐसा समझना चाहिए, क्योंकि यह सब उसका ही स्वरूप है, उससे भिन्न तो कुछ है ही नहीं।

द्वे विद्ये वेदितव्ये हि परा चैवापरा च ते।
तत्रापरा तु विद्येषा ऋग्वेदो यजुरेव च ॥27॥
सामवेदस्तथाथर्ववेदः शिक्षा मुनीश्वर।
कल्पो व्याकरणं चैव निरुक्तं छन्द एव च ॥28॥
ज्योतिषं च यथा नात्मविषया अपि बुद्धयः।
अथैषा परमा विद्या ययात्मा परमाक्षरम् ॥29॥
यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रं रूपवर्जितम्।
अचक्षुः श्रोत्रमत्यर्थं तदपाणिपदं तथा ॥30॥
नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं च तदव्ययम्।
तद्भूतयोनिं पश्यन्ति धीरा आत्मानमात्मनि ॥31॥

'परा' और 'अपरा'—ऐसी दो विद्याएँ जान लेनी चाहिए। इनमें अपरा विद्या यह है—ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद तथा शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द और ज्योतिष तथा हे मुनीश्वर ! जितने अनात्मविषय हैं, वे सभी बुद्धियाँ अपरा विद्या ही है। और जो परा (परमा) विद्या है, वह तो परम अक्षर रूप यह आत्मा ही है। वह यह आत्मा है जो दिखाई नहीं देता, जिसका ग्रहण नहीं किया जा सकता, जिसका कोई गोत्र (उद्भवस्थान) नहीं होता, जिसका कोई रूप नहीं है, जो श्रोत्रादि रहित है, जो चक्षुरहित है और जो हाथ-पैरों से रहित है, उस नित्य, विभु, सर्वव्यापक, अति सूक्ष्म, अव्यय और सारे जगत् के उत्पत्तिस्थान रूप परमात्मा को धीर पुरुष (महात्मा लोग) अपने ही आत्मा में देखते हैं।

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यो यस्य ज्ञानमयं तपः।
तस्मादत्रान्नरूपेण जायते जगदावलिः ॥32॥
सत्यवद्भाति तत्सर्वं रज्जुसर्पवदास्थितम्।
तदेतदक्षरं सत्यं तद्विज्ञाय विमुच्यते ॥33॥
ज्ञानेनैव हि संसारविनाशो नैव कर्मणा।
श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं स्वगुरुं गच्छेद्यथाविधिः ॥34॥
गुरुस्तस्मै परां विद्यां दद्याद्ब्रह्मात्मबोधिनीम्।
गुहायां निहितं साक्षादक्षरं वेद चेन्नरः ॥35॥
छित्त्वाऽविद्यामहाग्रन्थिं शिवं गच्छेत्सनातनम्।
तदेतदमृतं सत्यं तद्बोद्धव्यं मुमुक्षुभिः ॥36॥

जो सर्वज्ञ है, जो सबका मर्म जानता है, ज्ञानमय ही जिसका तप (पराक्रम) है, उसी से इस जगत् में जड़-चेतनरूप जगत् अन्नरूप में प्रकट होता है। जैसे रस्सी में साँप देखा जाता है, वैसे ही उसमें यह जगत् सत्य की तरह देखा जाता है। पर यह सब अक्षर रूप नित्य आत्मरूप है, ऐसा जानकर मनुष्य मुक्त हो जाता है। इस संसार का नाश ज्ञान से ही हो सकता है, कर्म से कभी नहीं होता। इसलिए ज्ञान को प्राप्त करने के लिए श्रोत्रिय और ब्रह्मनिष्ठ गुरु के पास विधिपूर्वक पहुँच जाना चाहिए। वे गुरु उस मुमुक्षु को ब्रह्म-आत्मा के एकत्व को बताने वाली परा विद्या बताएँगे। इस प्रकार उस गुफा में निहित—परमसूक्ष्म—अक्षरतत्त्व को मनुष्य यदि जान लेता है, तब तो मनुष्य अविद्या की बड़ी ग्रन्थि (उलझन) को काटकर सनातन शिवतत्त्व को प्राप्त कर लेता है। वह जो शाश्वत सत्य है उसी को मुमुक्षु लोगों को जान लेना चाहिए।

धनुस्तारं शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते।
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥37॥
लक्ष्यं सर्वगतं चैव शरः सर्वगतो मुखः।
वेद्धा सर्वगतश्चैव शिवलक्ष्यं न संशयः ॥38॥
न तत्र चन्द्रार्कवपुः प्रकाशते न वान्ति वाताः सकला देवताश्च।
स एष देवः कृतभावभूतः स्वयं विशुद्धो विरजः प्रकाशते ॥39॥
द्वौ सुपर्णौ शरीरेऽस्मिञ्जीवेशाख्यौ सह स्थितौ।
तयोर्जीवः फलं भुङ्क्ते कर्मणो न महेश्वरः ॥40॥

तार (प्रणव) ही धनुष है, आत्मा बाण है, ब्रह्म लक्ष्य है, ऐसा समझकर अप्रमत्त होकर, साधक स्वयं बाणरूप होकर लक्ष्य-ब्रह्म का वेध कर दे। यहाँ पर लक्ष्य भी सर्वव्यापक है, बाण भी सर्वव्यापक है (सर्वतोमुखी है), बींधने वाला भी तो सर्वव्यापक ही है, और लक्ष्य शिव है इसमें कोई सन्देह नहीं है। उस परमात्मा के धाम में सूर्य या चन्द्र का रूप कहीं नही है, वहाँ वायु बहते नही हैं, वहाँ सकल देव भी नहीं होते। वहाँ भावना से किए हुए एक ही देव हैं, जो स्वयं विशुद्ध (निर्मल), और निष्कलंक होकर प्रकाशित हो रहा है। इस शरीर में जीव और ईश्वररूपी दो सुनहरे पक्षी एक ही साथ में रहते हैं। उन दोनों में जीव कर्मों का फल खाता है, और ईश्वर नहीं खाता।

केवलं साक्षिरूपेण विना भोगं महेश्वरः।
प्रकाशते स्वयं भेदः कल्पितो मायया तयोः ॥41॥
घटाकाशमठाकाशौ यथाकाशप्रभेदतः।
कल्पितौ परमौ जीवशिवरूपेण कल्पितौ ॥42॥
तत्त्वतश्च शिवः साक्षाच्चिज्जीवश्च स्वतः सदा।
चिच्चिदाकारतो भिन्ना न भिन्ना चित्त्वहानितः ॥43॥
चितश्चिन्न चिदाकाराद्विद्यते जडरूपतः।
भिद्यते चेज्जडो भेदश्चिदेका सर्वदा खलु ॥44॥
तर्कतश्च प्रमाणाच्च चिदेकत्वव्यवस्थितेः।
चिदेकत्वपरिज्ञाने न शोचति न मुह्यति ॥45॥

महेश्वर तो फल खाए बिना केवल साक्षीभाव से ही रहते हैं। वह तो स्वयं प्रकाशित रहते हैं, उनके बीच यह भेद तो माया के द्वारा कल्पित ही है। एक ही अखण्ड आकाश के जिस तरह घटाकाश,

मठाकाश आदि कल्पित भेद किए जाते हैं, ठीक उसी प्रकार से उस परम तत्त्व को जीव और शिव ऐसे भेद (परम के ही भेद) कल्पित होते हैं। पारमार्थिक रूप से तो जो साक्षात् शिव है, वही चिद्रूप, सद्रूप साक्षात् जीव है। उपाधि से ही चिद् भिन्न हो सकता है, स्वरूप से भिन्न नहीं हो सकता। यदि स्वरूप से भी भिन्न हो, तब तो दोनों चित्तत्त्वों का (जीव और ईश्वर का) नाश ही हो जाएगा। चित् से चित् की भिन्नता स्वरूपाकार से तो हो ही नहीं सकती परन्तु वह तो केवल जड़ उपाधि के द्वारा ही की गई है (उपाधि जड है)। यदि भेद दृष्टि को सही मान लिया जाए, तो वह तो जड़ ही है। केवल एकमात्र चित् ही तो नित्य (स्थायी, शाश्वत) है। जब वास्तदिक तत्त्व के रूप से और तर्कों (युक्तियों) के बल से चित् शक्ति की एकमात्रता सिद्ध हो ही चुकी है, तब मनुष्य चित्शक्ति के एकत्व के विषय में भ्रान्त-मोहित नहीं होता और उसके लिए शोक भी नहीं करता।

अद्वैतं परमानन्दं शिवं याति तु केवलम् ॥46॥
अधिष्ठानं समस्तस्य जगतः सत्यचिद्घनम्।
अहमस्मीति निश्चित्य वीतशोको भवेन्मुनिः ॥47॥
स्वशरीरे स्वयं ज्योतिःस्वरूपं सर्वसाक्षिणम्।
क्षीणदोषाः प्रपश्यन्ति नेतरे माययावृत्ताः ॥48॥
एवं रूपपरिज्ञानं यस्यास्ति परयोगिनः।
कुत्रचिद्गमनं नास्ति तस्य पूर्णस्वरूपिणः ॥49॥
आकाशमेकं सम्पूर्णं कुत्रचिन्नैव गच्छति।
तद्वत्स्वात्मपरिज्ञानी कुत्रचिन्नैव गच्छति ॥50॥

ऐसा मनुष्य अद्वैत परमानन्द शिवतत्त्व को केवलतत्त्व को प्राप्त करता है। इस समस्त जगत् के अधिष्ठान के रूप में वह सत्-चित्-घन तत्त्व ही है। वह तत्त्व मैं स्वयं ही हूँ, ऐसा मानकर मुनि-संन्यासी शोकरहित हो जाता है। अपने ही शरीर में स्वयं ज्योति:स्वरूप और सर्व के साक्षीरूप उस तत्त्व को, जिनके दोष क्षीण हो गए हैं वे ही देख सकते हैं, अन्य लोग जो कि माया के आवरण में हैं, वे उसे नहीं देख सकते। इस प्रकार का स्वरूपज्ञान जिस परमयोगी को हो चुका है, उसको कहीं भी आना-जाना नहीं होता, क्योंकि वह स्वयं ही पूर्णरूप हो गया होता है। आकाश एक, अखण्ड, सम्पूर्ण है वह कहीं आता-जाता नहीं है, उसी प्रकार आत्मज्ञानी भी कहीं आता-जाता नहीं है।

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म यो वेद वै मुनिः।
ब्रह्मैव भवति स्वस्थः सच्चिदानन्दमातृकः ॥51॥ इत्यपुनिषत्।

इति रुद्रहृदयोपनिषत्समाप्ता।

जो मुनि इस परब्रह्म को जानता है, वह मुनि ब्रह्म ही हो जाता है। अपने आत्मा में ही वह स्थित रहता है। और वह स्वयं सच्चिदानन्दस्वरूप ब्रह्म ही हो जाता है, ऐसा यह उपनिषत् कहती है।

इस प्रकार रुद्रहृदयोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु। सह नौ---मा विद्विषावहै। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(88) योगकुण्डलिन्युपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यह उपनिषत् कृष्णयजुर्वेदीय है। यह योगपरक उपनिषत् है। इसमें कुल तीन अध्याय हैं। प्रथम अध्याय में प्राणायाम सिद्धि के तीन उपाय—मिताहार, आसन और शक्तिशालिनी मुद्रा—बताए हैं। इसके अतिरिक्त भी प्राणायाम के भेद, तीन बन्ध, योगाभ्यास में आने वाले विघ्न, उनसे रक्षण, कुण्डलिनी का जागरण, ग्रन्थिभेदन, कुण्डलिनी का सहस्रार में प्रवेश, प्राणादि का विलीनीकरण, समाधि योग आदि का विशद वर्णन है। दूसरे अध्याय में खेचरी मुद्रा का स्वरूप, फल और सिद्धि आदि बताया गया है। तीसरे अध्याय में खेचरी सिद्धि का मंत्र तथा साधक की दृष्टि का उदाहरणसहित निरूपण है। फिर प्राणायामाभ्यास से विराट् रूप की सिद्धि, सद्गुरु के उपदेश का महत्त्व, ब्रह्म के अधिष्ठान, परब्रह्म का स्वरूप, उसकी प्राप्ति का उपाय, जीवन्मुक्ति आदि अनेक विषय इस उपनिषत् में सम्मिलित हैं।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु। सह नौ---मा विद्विषावहै। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (शारीरकोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

प्रथमोऽध्यायः

हेतुद्वयं हि चित्तस्य वासना च समीरणः।
तयोर्विनष्ट एकस्मिंस्तद्द्वावपि विनश्यतः ॥1॥
तयोरादौ समीरस्य जयं कुर्यान्नरः सदा।
मिताहारश्चासनं च शक्तिचालस्तृतीयकः ॥2॥
एतेषां लक्षणं वक्ष्ये शृणु गौतम सादरम्।
सुस्निग्धमधुराहारश्चतुर्थांशविवर्जितः ॥3॥
भुज्यते शिवसम्प्रीत्यै ितिताहारः स उच्यते।
आसनं द्विविधं प्रोक्तं पद्मं वज्रासनं तथा ॥4॥

चित्त की चंचलता के दो कारण हैं—एक है संस्कार और दूसरा है प्राण। उनमें से किसी एक का विनाश हो जाने पर दोनों का नाश हो जाता है। मनुष्य को चाहिए कि वह उन दोनों में से पहले प्राण पर विजय कर ले। प्राण पर विजय पाने के लिए तीन मार्ग हैं—मिताहार, आसन और तीसरा शक्तिचाल (शक्तिचालिनी मुद्रा)। हे गौतम! मैं तीनों का लक्षण कह रहा हूँ। तुम आदरपूर्वक सुनो। जो कुछ भी शिव की प्रीति के लिए खाया जाता है, वह 'मिताहार' कहलाता है और आसन दो प्रकार का होता है—एक है पद्मासन और दूसरा है वज्रासन।

ऊर्वोरुपरि चेद्धत्ते उभे पादतले यथा ।
पद्मासनं भवेदेतत्सर्वपापप्रणाशनम् ॥5॥
वामाङ्घ्रिमूलकन्दाधो ह्यन्यं तदुपरि क्षिपेत् ।
समग्रीवशिरःकायो वज्रासनमितीरितम् ॥6॥
कुण्डल्येव भवेच्छक्तिस्तां तु संचालयेद्बुधः ।
स्वस्थानादाभ्रुवोर्मध्यं शक्तिचालनमुच्यते ॥7॥
तत्साधने द्वयं मुख्यं सरस्वत्यास्तु चालनम् ।
प्राणरोधमथाभ्यासादृज्वी कुण्डलिनी भवेत् ॥8॥

दोनों उरुओं के ऊपर यदि दोनों (उल्टे-सीधे) पादतल रखे जाएँ, तब सर्व पापों का नाश करने वाला पद्मासन बनता है। गर्दन, मस्तक और शरीर को एक ही सीध में रखकर बाँयें पैर की एड़ी को सीवनी के स्थान में और दायें पैर की एड़ी उसके ऊपर लगाकर उसके ऊपर बैठने से वज्रासन होता है। मुख्यशक्ति कुण्डलिनी ही कही गई है। चालनक्रिया के द्वारा बुद्धिमान इसे नीचे से ऊपर भ्रूकुटियों के मध्य तक ले आता है उसे 'शक्तिचालन' कहा जाता है (वही शक्तिचालिनी मुद्रा है।) कुण्डलिनी जगाने (चलाने) के मुख्यतया दो उपाय (दो साधन) कहे गए हैं—एक है सरस्वतीचालन और दूसरा है अभ्यास के द्वारा प्राण का निरोध करना। इस प्रकार से लिपटी हुई कुण्डलिनी सीधी हो जाती है।

तयोरादौ सरस्वत्याश्चालनं कथयामि ते ।
अरुन्धत्येव कथिता पुराविद्भिः सरस्वती ॥9॥
यस्याः संचालनेनैव स्वयं चलति कुण्डली ।
इडायां वहति प्राणे बद्ध्वा पद्मासनं दृढम् ॥10॥
द्वादशाङ्गुलदैर्घ्यं च अम्बरं चतुरङ्गुलम् ।
विस्तीर्य तेन तन्नाडीं वेष्टयित्वा ततः सुधीः ॥11॥
अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां तु हस्ताभ्यां धारयेद्दृढम् ।
स्वशक्त्या चालयेद्वामे दक्षिणेन पुनः पुनः ॥12॥

उन दोनों में से पहले मैं तुम्हें 'सरस्वतीचालन' के बारे में बताता हूँ। प्राचीन काल के विद्वानों ने उसको अरुंधती का नाम भी दिया है। इसके संचालन से कुण्डलिनी स्वयं ही चलने लगती है जब कि इड़ा नाडी चल रही हो और उस समय पद्मासन लगाकर उस सरस्वती का अच्छी तरह से संचालन किया जाए। फिर उस नाड़ी को बारह अंगुल लम्बे और चार अंगुल चौड़े वस्त्र के टुकड़े से लपेटना चाहिए। ऐसा करने के बाद नासा के दोनों छिद्रों को अँगूठे और तर्जनी के द्वारा दृढ़ता से (जोर से) पकड़कर अपनी इच्छाशक्ति से पहले बाँये और फिर दाहिने नासिकाछिद्र से चार-चार बार रेचक और पूरक करनी चाहिए।

मुहूर्तद्वयपर्यन्तं निर्भयाच्चालयेत्सुधीः ।
ऊर्ध्वमाकर्षयेत्किञ्चित्सुषुम्नां कुण्डलीगताम् ॥13॥
तेन कुण्डलिनी तस्याः सुषुम्नाया मुखं व्रजेत् ।
जहाति तस्मात्प्राणोऽयं सुषुम्नां व्रजति स्वतः ॥14॥
तुन्दे तु ताणं कुर्याच्च कण्ठसङ्कोचने कृते ।
सरस्वत्याश्चालनेन वक्षसश्चोर्ध्वगो मरुत् ॥15॥

सूर्येण रेचयेद्वायुं सरस्वत्यास्तु चालने ।
कण्ठसङ्कोचनं कृत्वा वक्षसश्चोर्ध्वगो मरुत् ॥16॥

इस तरह निर्मल होकर दो मुहूर्तों तक (करीब सवा चार घण्टों तक) इसको चलाते रखना चाहिए और साथ ही कुण्डलिनी में स्थित सुषुम्ना नाड़ी को भी थोड़ा सा ऊपर खींचना चाहिए। इससे सरस्वतीचालन की क्रिया से कुण्डलिनी सुषुम्ना नाड़ी के मुख में प्रवेश करके ऊपर उठने वाली हो जाती है। इसी के साथ ही साथ प्राण भी अपना स्थान छोड़कर सुषुम्ना में प्रवाहित होने लगता है। कण्ठ के संकोचन करने के साथ पेट को ऊपर की ओर खींचकर रखने से इस सरस्वतीचालन के द्वारा वायु ऊर्ध्वगामी होकर छाती के स्थान से भी ऊपर चला जाता है। सरस्वतीचालन करते समय सूर्यनाड़ी (दक्षिण स्वर) के द्वारा रेचक करते हुए कण्ठ का संकोच करने से नीचे रहा हुआ वायु छाती के ऊपर के भाग की ओर चला जाता है।

तस्मात्संचालयेन्नित्यं शब्दगर्भां सरस्वतीम् ।
यस्याः संचालनेनैव योगी रोगैः प्रमुच्यते ॥17॥
गुल्मं जलोदरः प्लीहा ये चान्ये तुन्दमध्यगाः ।
सर्वे तु शक्तिचालेन रोगा नश्यन्ति निश्चयम् ॥18॥
प्राणरोधमथेदानीं प्रवक्ष्यामि समासतः ।
प्राणश्च देहगो वायुरायामः कुम्भकः स्मृतः ॥19॥
स एव द्विविधः प्रोक्तः सहितः केवलस्तथा ।
यावत्केवलसिद्धिः स्यात्तावत्सहितमभ्यसेत् ॥20॥

इसलिए शब्दमयी सरस्वती का चालन सदैव करते रहना चाहिए। इसके संचालन करने से योगी रोगों से मुक्त हो जाता है। इस सरस्वतीचालन से गुल्म, जलोदर, प्लीहा और पेट के अन्य जो रोग हैं, वे नष्ट हो ही जाते हैं। अब दूसरे प्राणरोध की बात संक्षेप में कहता हूँ—देह में स्थित वायु को प्राण कहा जाता है। उस वायु का जब आयाम (स्थिरीकरण) किया जाता है, तब उसे कुंभक कहा जाता है। उस कुंभक के दो प्रकार हैं—एक 'सहित' और दूसरा है 'केवल'। जहाँ तक उनमें से 'केवल' की सिद्धि हो जाए वहाँ तक 'सहित' का अभ्यास करते रहना चाहिए।

सूर्योज्जायी शीतली च भस्त्री चैव चतुर्थिका ।
भेदैरेव समं कुम्भो यः स्यात्सहितकुम्भकः ॥21॥
पवित्रे निर्जने देशे शर्करादिविवर्जिते ।
धनुः प्रमाणपर्यन्ते शीताग्निजलवर्जिते ॥22॥
पवित्रे नात्युच्चनीचे ह्रासने सुखदे सुखे ।
बद्धपद्मासनं कृत्वा सरस्वत्यास्तु चालनम् ॥23॥
दक्षनाड्या समाकृष्य बहिष्ठं पवनं शनैः ।
यथेष्टं पूरयेद्वायुं रेचयेदिडया ततः ॥24॥

सूर्यभेदन, उज्जायी, शीतली और भस्त्रिका—इन चार भेदों के साथ जो कुंभक किया जाता है, उसे 'सहितकुंभक' कहा जाता है। पवित्र, निर्जन, कंकारादि से रहित एक धनुष जितने नाप वाले किसी घास-फूस ठंड-गर्मी-पानी से रहित प्रदेश में जो बहुत ऊँचा भी न हो और बहुत नीचा भी न हो ऐसे सुखकारी सुखासन पर पद्मासन लगाकर सरस्वती का चालन करना चाहिए। श्वास के द्वारा धीरे-धीरे

दाहिनी नासिका से बाहर के वायु को भीतर खींचकर भीतर पूरक करना चाहिए और फिर इडा नाड़ी के द्वारा उसे बाहर निकालना चाहिए।

कपालशोधने वापि रेचयेत्पवनं शनैः।
चतुष्कं वातदोषं तु कृमिदोषं निहन्ति च ॥25॥
पुनः पुनरिदं कार्यं सूर्यभेदमुदाहृतम्।
मुखं संयम्य नाडीभ्यामाकृष्य पवनं शनैः ॥26॥
यथा लगति कण्ठात्तु हृदयावधि सस्वनम्।
पूर्ववत्कुम्भयेत्प्राणं रेचयेदिडया ततः ॥27॥
शीर्षोदितानलहरं गलश्लेष्महरं परम्।
सर्वरोगहरं पुण्यं देहानलविवर्धनम् ॥28॥
नाडीजलोदरं धातुगतदोषविनाशनम्।
गच्छतस्तिष्ठतः कार्यमुज्जाय्याख्यं तु कुम्भकम् ॥29॥

कपालशोधन क्रिया में भी धीरे-धीरे वायु का रेचन करना चाहिए। इस प्रकार करने से चारों तरह के वायुदोष और कृमिदोष दूर हो जाते हैं। इस प्रकार की क्रिया, जो बार-बार की जाती है, उसका नाम ही 'सूर्यभेदन' है। अब मुख को बन्द करके दोनों नासाछिद्रों से वायु को धीरे-धीरे इस प्रकार खींचना चाहिए कि उसके प्रवेश के साथ आवाज निकलती रहे। इस प्रकार हृदय और कण्ठ तक वायु को पहले भरना चाहिए। फिर बाद में पहले की तरह कुंभक करके बाँयें नासिकाछिद्र से रेचन करना चाहिए। इस तरह करने से शिर की गर्मी, गले का कफ आदि दूर हो जाते हैं, जठराग्नि तेज होती है, नाड़ी, जलोदर और धातुरोग भी नष्ट हो जाते हैं, इस कुंभक को उज्जायी कहते हैं। यह 'उज्जायी कुंभक' बैठते-उठते, चलते-फिरते कभी भी किया जा सकता है।

जिह्वया वायुमाकृष्य पूर्ववत्कुम्भकादनु।
शनैस्तु घ्राणरन्ध्राभ्यां रेचयेदनिलं सुधीः ॥30॥
गुल्मप्लीहादिकान्दोषान्क्षयं पित्तं ज्वरं तृषाम्।
विषाणि शीतली नाम कुम्भकोऽयं निहन्ति च ॥31॥

(सूर्यभेदन और उज्जायी का वर्णन करके अब तीसरे शीतली प्राणायाम की बात कहते हैं कि—) शीतली प्राणायाम में जीभ के द्वारा वायु को खींचकर पहले की तरह ही कुंभक करके नासिका से वायु को धीरे-धीरे निकालना चाहिए। इसके करने से प्लीहा, गुल्म, पित्त, ज्वर, तृषा आदि रोगों की शान्ति होती है।

ततः पद्मासनं बद्ध्वा समग्रीवोदरः सुधीः।
मुखं संयम्य यत्नेन प्राणं घ्राणेन रेचयेत् ॥32॥
यथा लगति कण्ठात्तु कपाले सस्वनं ततः।
वेगेन पूरयेत् किञ्चिद्धृत्पद्मावधि मारुतम् ॥33॥
पुनर्विरेचयेत्तद्वत्पूरयेच्च पुनः पुनः।
यथैव लोहकाराणां भस्त्रा वेगेन चाल्यते ॥34॥
तथैव स्वशरीरस्थं चालयेत्पवनं शनैः।
यथा श्रमो भवेद्देहे तथा सूर्येण पूरयेत् ॥35॥

(अब भस्त्रिका प्राणायाम की बात कही जा रही है—) भस्त्रिका प्राणायाम के लिए पद्मासन लगाकर, शरीर को गर्दनसहित सीधा रखकर, सबसे पहले मुँह बन्द करके नासिका के द्वारा वायु को बाहर निकालना चाहिए। फिर उसी तरह तीव्रता से वायु को भीतर खींचना चाहिए। खींचते समय वायु का स्पर्श, कण्ठ-तालु-सिर और हृदय को मालूम पड़ना चाहिए। फिर उसका रेचन करके फिर से पूरक करना चाहिए। इस तरह बार-बार वेगपूर्वक लोहार की धौंकनी की तरह वायु को खींचते-निकालते रहना चाहिए। इस प्रकार शरीर में रहे हुए वायु को सावधानी के साथ चलाते रहना चाहिए। जब थकान लगे, तब दाहिने स्वर से (सूर्य से) वायु को भीतर खींचना (पूरक करना) चाहिए। और पूरक के बाद—

यथोदरं भवेत्पूर्णं पवनेन तथा लघु।
धारयन्नासिकामध्यं तर्जनीभ्यां विना दृढम् ॥36॥
कुम्भकं पूर्ववत्कृत्वा रेचयेदिडयानिलम्।
कण्ठोत्थितानलहरं शरीराग्निविवर्धनम् ॥37॥
कुण्डलीबोधकं पुण्यं पापघ्नं शुभदं सुखम्।
ब्रह्मनाडीमुखान्तस्थकफाद्यर्गलनाशनम् ॥38॥
गुणत्रयसमुद्भूतग्रन्थित्रयविभेदकम्।
विशेषेणैव कर्तव्यं भस्त्राख्यं कुम्भकं त्विदम् ॥39॥

—फिर तर्जनी को छोड़कर अन्य अँगुलियों से नाक को कसकर पकड़कर वायु का कुंभक करना चाहिए और फिर बाँयीं नासा के छिद्र से (इडा से) उसे बाहर निकाल देना चाहिए। इस प्रकार के अभ्यास से गले का दाह मिट जाता है, और जठराग्नि तेज हो जाती है। यह (भस्त्रिका) प्राणायाम कुण्डलिनी को जगाने वाला है। यह सुखद, पुण्यशाली और पापनाशक है। सुषुम्ना नाड़ी के मुखपर जो बाधक कफ आदि होते हैं, वे सभी इसके अभ्यास से नष्ट हो जाते हैं। तीन गुणों से उत्पन्न हुई ग्रन्थियों को वह भिन्न (नष्ट) कर देता है। इसलिए इस भस्त्रिका प्राणायाम का विशेष अभ्यास करना चाहिए।

चतुर्णामपि भेदानां कुम्भके समुपस्थिते।
बन्धत्रयमिदं कार्यं योगिभिर्वीतकल्मषैः ॥40॥
प्रथमो मूलबन्धस्तु द्वितीयोड्डीयणाभिधः।
जालन्धरस्तृतीयस्तु तेषां लक्षणमुच्यते ॥41॥
अधोगतिमपानं वै ऊर्ध्वगं कुरुते बलात्।
आकुञ्चनेन तं प्राहुर्मूलबन्धोऽयमुच्यते ॥42॥

इन चारों भेदों वाले कुम्भक को करते समय निष्पाप योगियों को मूलबन्ध आदि तीन बन्ध भी करने चाहिए। इन तीन बन्धों में प्रथम बन्ध 'मूलबन्ध' है, दूसरा बन्ध, 'उड्डीयाणबन्ध' है और तीसरा 'जालन्धरबन्ध' है। अब उन बन्धों का लक्षण कहा जा रहा है—जिस बन्ध में नीचे की गति वाले अपानवायु को बलपूर्वक ऊपर खींचा जाता है, गुदा को संकोच करके की जाने वाली उस क्रिया को 'मूलबन्ध' कहा जाता है।

अपाने चोर्ध्वगे याते संप्राप्ते वह्निमण्डले।
ततोऽनलशिखा दीर्घा वर्धते वायुना हता ॥43॥

ततो यातौ वह्न्यपानौ प्राणमुष्णस्वरूपकम् ।
तेनात्यन्तप्रदीप्तेन ज्वलनो देहजस्तथा ॥44॥
तेन कुण्डलिनी सुप्ता संतप्ता सम्प्रबुध्यते ।
दण्डाहतभुजङ्गीव निःश्वस्य ऋजुतां व्रजेत् ॥45॥

अपानवायु ऊँचे जाकर जब वह्निमण्डल के साथ योग करता है, तब उस वायु से आहत होकर (टकराकर) वह अग्नि बहुत ही तेज बन जाती है। बाद में उष्णस्वरूप वाले प्राण में अग्नि और अपान के मिल जाने पर उसके प्रभाव से देह से उत्पन्न हुए सब विकार जल जाते हैं। बाद में अग्नि के ताप से सोती हुई कुण्डलिनी जाग जाती है और फटकारी हुई नागिन की भाँति फुत्कार करती हुई सीधी हो जाती है।

बिलप्रवेशतो यत्र ब्रह्मनाड्यन्तरं व्रजेत् ।
तस्मान्नित्यं मूलबन्धः कर्तव्यो योगिभिः सदा ॥46॥

उस समय वह अग्नियुक्त (तपी हुई) कुण्डलिनी जैसे गुहा में प्रवेश करती हो, इस तरह सुषुम्ना नाड़ी के भीतर प्रवेश कर जाती है। इसलिए इस मूलबन्ध का अभ्यास योगियों को सदैव करते रहना चाहिए।

कुम्भकान्ते रेचकादौ कर्तव्यस्तूड्डियाणकः ।
बन्धो येन सुषुम्नायां प्राणस्तूड्डीयते यतः ॥47॥
तस्मादुड्डीयणाख्योऽयं योगिभिः समुदाहृतः ।
सति वज्रासने पादौ कराभ्यां धारयेद्दृढम् ॥48॥
गुल्फदेशसमीपे च कन्दं तत्र प्रपीडयेत् ।
पश्चिमं ताणमुदरे धारयेद्धृदये गले ॥49॥
शनैः शनैर्यदा प्राणस्तुन्दसन्धिं निगच्छन्ति ।
तुन्ददोषं विनिर्धूय कर्तव्यं सततं शनैः ॥50॥

जब कुंभक करके रेचक किया जाता है, उसके पहले उड्डीयाणबन्ध किया जाता है। इसके करने से यह प्राण सुषुम्ना नाड़ी के भीतर ऊपर चढ़ता जाता है। इसलिए योगी लोग इसे 'उड्डीयाणबन्ध' कहते हैं। इसके लिए वज्रासन में बैठकर पैरों पर दोनों हाथों को बलपूर्वक लगाना चाहिए। जहाँ टखना रखा जाता है, उसके नजदीक कन्द को दबाना चाहिए और पेट को ऊपर की ओर खींचते हुए, गले और हृदय को भी तनाव देते हुए खींचना चाहिए। इस प्रकार प्राण धीरे-धीरे पेट की सन्धियों में प्रविष्ट हो जाता है। इससे पेट के सभी विकार दूर हो जाते हैं। इसलिए इस उड्डीयाणबन्ध की क्रिया को भी सतत करते रहना चाहिए।

पूरकान्ते तु कर्तव्यो बन्धो जालन्धराभिधः ।
कण्ठसङ्कोचरूपोऽसौ वायुमार्गनिरोधकः ॥51॥
अधस्तात्कुञ्चनेनाशु कण्ठसङ्कोचने कृते ।
मध्ये पश्चिमताणेन स्यात्प्राणो ब्रह्मनाडिगः ॥52॥
पूर्वोक्तेन क्रमेणैव सम्यगासनमास्थितः ।
चालनं तु सरस्वत्याः कृत्वा प्राणं निरोधयेत् ॥53॥

पूरक के अन्त में वायु को रोकने के लिए गुदा का संकोच करके कण्ठ का संकोच किया जाता है, तब 'जालन्धर' नाम का बन्ध होता है। मूलबन्ध के द्वारा नीचे के गुदा भाग का संकोचन करके कण्ठसंकोचन करना चाहिए, अर्थात् जालन्धरबन्ध करना चाहिए। फिर बीच के भाग में (पेट में) उड्डियाणबन्ध के द्वारा प्राणवायु को खींचना चाहिए। इसी प्रकार से प्राण को सब तरफ से रोकने से वह सुषुम्ना नाड़ी में प्रवेश करके ऊर्ध्वगामी होता है। पूर्वोक्त विधि के अनुसार अच्छी तरह से आसन पर बैठकर 'सरस्वतीचालन' के द्वारा भी प्राणों का निरोध करना चाहिए।

प्रथमे दिवसे कार्यं कुम्भकानां चतुष्टयम् ।
प्रत्येकं दशसंख्याकं द्वितीये पञ्चभिस्तथा ॥54॥
विंशत्यलं तृतीयेऽह्नि पञ्चवृद्ध्या दिनेदिने ।
कर्तव्यः कुम्भको नित्यं बन्धत्रयसमन्वितः ॥55॥
दिवा सुप्तिर्निशायां तु जागरादतिमैथुनात् ।
बहुसङ्क्रमणं नित्यं रोधान्मूत्रपुरीषयोः ॥56॥
विषमासनदोषाच्च प्रयासप्राणचिन्तनात् ।
शीघ्रमुत्पद्यते रोगः स्तम्भयेद्यदि संयमी ॥57॥

चारों प्रकार के कुंभक को पहले दिन चार-चार बार किया जाता है। और दूसरे दिन कुंभक को पंद्रह-पंद्रह बार किया जाता है। तीसरे दिन बीस-बीस बार करने का अभ्यास करना चाहिए। इस तरह तीनों प्रकार के कुम्भकों का प्रतिदिन पाँच-पाँच की संख्या बढ़ाकर अभ्यास करना चाहिए। दिन में सोना, रात को जागना, अति मैथुन करना, मल-मूत्र के वेग को रोकना, ज्यादा चलना, आसनों का योग्य रीति से अभ्यास न करना, प्राणायामक्रिया में बहुत बल लगाना तथा चिन्तित रहना—इन सब दोषों के कारण साधक जल्दी ही रोगी हो जाता है।

योगाभ्यासेन मे रोग उत्पन्न इति कथ्यते ।
ततोऽभ्यासं त्यजेदेवं प्रथमं विघ्नमुच्यते ॥58॥
द्वितीयं संशयाख्यं च तृतीयं च प्रमत्तता ।
आलस्याख्यं चतुर्थं च निद्रारूपं तु पञ्चमम् ॥59॥
षष्ठं तु विरतिर्भ्रान्तिः सप्तमं परिकीर्तितम् ।
विषयं चाष्टमं चैव अनाख्यं नवमं स्मृतम् ॥60॥
अलब्धिर्योगतत्त्वस्य दशमं प्रोच्यते बुधैः ।
इत्येतद्विघ्नदशकं विचारेण त्यजेद्बुधः ॥61॥

यदि कोई साधक ऐसा कहे कि—'योगाभ्यास से मुझे रोग उत्पन्न हो गया है' और ऐसा कहकर योग को छोड़ दे, तो वह योग का प्रथम विघ्न कहा जाता है। दूसरा विघ्न संशय नाम का है, तीसरा विघ्न प्रमत्तता है, चौथा विघ्न आलस्य है और पाँचवाँ विघ्न निद्रारूप है, छठा विघ्न साधना में प्रेम न होना है, और सातवाँ विघ्न भ्रान्ति (भ्रम) है, आठवाँ विघ्न विषय में आसक्तिरूप है, नवम विघ्न अनाख्य (अप्रसिद्ध) है और दसवाँ विघ्न योगतत्त्व की अलब्धि (अलाभ) है—ऐसा ज्ञानीजन कहते हैं। ज्ञानी को चाहिए कि वह विचार के द्वारा योग के इन दशों विघ्नों को वह छोड़ दे।

प्राणाभ्यासस्ततः कार्यो नित्यं सत्त्वस्थया धिया ।
सुषुम्ना लीयते चित्तं तथा वायुः प्रधावति ॥62॥

शुष्के मले तु योगी च स्याद्गतिश्चलिता ततः ।
अधोगतिमपानं वै ऊर्ध्वगं कुरुते बलात् ॥63॥
आकुञ्चनेन तं प्राहुर्मूलबन्धोऽयम्ङ्गुच्यते ।
अपानश्चोर्ध्वगो भूत्वा वह्निना सह गच्छति ॥64॥

इसलिए सत्त्वमयी दृष्टि से सोचते हुए साधक को सदैव प्राणायाम का अभ्यास करते ही रहना चाहिए। इससे सुषुम्ना में चित्त लीन हो जाता है और इससे प्राणों का प्रवाह चलने लगता है। जब मल पूर्णरूप से शुष्क (शोधित) हो जाता है, तभी और जब प्राण प्रवाहित होने लगें तभी योगी को अपान को ऊर्ध्वगामी बनाना चाहिए, उसके पहले नहीं। प्राण की ऊर्ध्वगति के लिए गुदा के आकुंचन को ही मूलबन्ध कहा जाता है। इसमें अपान वायु ऊँचे चढ़कर अग्नि के साथ में मिलकर ऊपर की ओर जाता है।

प्राणस्थानं ततो वह्निः प्राणापानौ च सत्वरम् ।
मिलित्वा कुण्डलीं याति प्रसुप्ता कुण्डलाकृतिः ॥65॥
तेनाग्निना च सन्तप्ता पवनेनैव चालिता ।
प्रसार्य स्वशरीरं तु सुषुम्ना वदनान्तरे ॥66॥
ब्रह्मग्रन्थिं ततो भित्त्वा रज्ञोगुणसमुद्भवम् ।
सुषुम्नावदने शीघ्रं विद्युल्लेखेव संस्फुरेत् ॥67॥
विष्णुग्रन्थिं प्रयात्युच्चैः सत्वरं हृदि संस्थिता ।
ऊर्ध्वं गच्छति यच्चान्ते रुद्रग्रन्थिं तदुद्भवम् ॥68॥

जब वह अग्नि प्राणस्थान में पहुँचती है और प्राण तथा अपान दोनों मिलकर कुण्डलिनी से मिलते हैं, उस समय उसकी गरमी से तप्त होकर तथा वायु के बार-बार के दबाव से कुण्डलिनी सीधी होकर सुषुम्ना के मुँह पर आ जाती है और उसमें प्रवेश करती है। तब वह कुण्डलिनी शक्ति रजोगुणोत्पादित ब्रह्मग्रन्थि का भेदन करके बिजली की रेखा की भाँति सुषुम्ना के मुख में ऊर्ध्वगमन करती है अर्थात् प्रवेश करती है। और वहाँ से शीघ्र ही हृदयचक्र में स्थित विष्णुग्रन्थि का भेदन करके और भी आगे ऊपर आज्ञाचक्र में रुद्रग्रन्थि तक पहुँच जाती है।

भ्रुवोर्मध्यं तु सम्भिद्य याति शीतांशुमण्डलम् ।
अनाहताख्यं यच्चक्रं दलैः षोडशभिर्युतम् ॥69॥
तत्र शीतांशुसञ्जातं द्रवं शोषयति स्वयम् ।
चलिते प्राणवेगेन रक्तं पित्तं रवेर्ग्रहात् ॥70॥
यातेन्दुचक्रं यत्रास्ते शुद्धश्लेष्मद्रवात्मकम् ।
तत्र सिक्तं ग्रसत्युष्णं कथं शीतस्वभावकम् ॥71॥
तथैव रभसा शुक्लं चन्द्ररूपं हि तप्यते ।
ऊर्ध्वं प्रवहति क्षुब्धा तदैवं भ्रमतेतराम् ॥72॥

भ्रूकुटियों के बीच आज्ञाचक्र का भेदन करके वह चन्द्रस्थान में पहुँच जाती है, जहाँ पर सोलह दल वाला अनाहतचक्र अवस्थित है। वह कुण्डलिनी शक्ति वहाँ पर चन्द्र से द्रवित होते हुए द्रव-प्रवाही को सुखाकर प्राणवायु के वेग से गतिशील हो जाती है तथा रक्त और पित्त को सूर्य से मिलकर ग्रहण करती है। फिर चन्द्र चक्र में गई हुई वह जहाँ शुद्ध श्लेष्मा द्रवस्वरूप में (प्रवाही रूप में) होता है,

वहाँ उस रस पदार्थ को—प्रवाहिता को सोख कर उसे गरम कर देती है, और इस तरह वहाँ शीतलता नहीं रह जाती। उसी तरह तब वह उस शुक्लरूप चन्द्रमा को भी तपा देती है तथा क्षुब्ध होकर ऊपर घूमा करती है।

तस्यास्वादवशाच्चित्तं बहिष्ठं विषयेषु यत् ।
तदेव परमं भुक्त्वा स्वस्थः स्वात्मरतो युवा ॥73॥
प्रकृत्यष्टकरूपं च स्थानं गच्छति कुण्डली ।
क्रोडीकृत्य शिवं याति क्रोडीकृत्य विलीयते ॥74॥
इत्यधोर्ध्वरजः शुक्लं शिवे तदनु मारुतः ।
प्राणापानौ समौ याति सदा ज्ञातौ तथैव च ॥75॥
भूतेऽल्पे चाप्यनल्पे वा वाचके त्वतिवर्धते ।
धावयत्यखिला वाता अग्निमूषाहिरण्यवत् ॥76॥

उस स्थिति में मन को जो अमृतरसास्वाद मिलता है इससे वह मन, जो कि पहले बाह्य विषयों में भोगलीन था, अब अन्तर्मुखी होकर अपने में ही रहने वाले अपने आत्मा में आनन्द का अनुभव करने लगता है। इस तरह यह कुण्डलिनीशक्ति आठ प्रकृतियों में से व्याप्त होती हुई अन्त में शिव से एकाकार होती है और उन्हीं में विलीन हो जाती है। (आठ प्रकृतियाँ—पाँच तत्त्व और मन, बुद्धि, अहंकार हैं) इस प्रकार अधःस्थित रज और ऊर्ध्वस्थित सत्त्व भी वायुवेग से शिव में मिल जाते हैं। और प्राण तथा अपान भी शिव में मिल जाते हैं, क्योंकि उन्हें समान रूप से उत्पन्न होने वाला कहा गया है। जिस प्रकार सोना अग्नि से गल कर चारों तरफ फैल जाता है, ठीक उसी प्रकार यह पाँचभौतिक देह भी तो, भले छोटा हो या बड़ा, परन्तु कुण्डलिनी की गरमी पाकर वह दिव्यशक्ति पूरे शरीर में फैल जाती है।

आधिभौतिकदेहं तु आधिदैविकविग्रहे ।
देहोऽतिविमलं याति चातिवाहिकतामियात् ॥77॥
जाड्यभावविनिर्मुक्तममलं चिन्मयात्मकम् ।
तस्यातिवाहिकं मुख्यं सर्वेषां तु मदात्मकम् ॥78॥
जायाभवविनिर्मुक्तिः कालरूपस्य विभ्रमः ।
इति तं स्वरूपा हि मती रज्जुभुजङ्गवत् ॥79॥
मृषैवोदेति सकलं मृषैव प्रविलीयते ।
रौप्यबुद्धिः शुक्तिकायां स्त्रीपुंसोर्भ्रमतो यथा ॥80॥

इस कुण्डलिनी दिव्यशक्ति के प्रभाव से यह आधिभौतिक देह आधिदैविक देह में रूपान्तरित हो जाता है। यह शरीर अत्यन्त पवित्र होकर सूक्ष्म शरीर की तरह हो जाता है। वह जड़ता के भाव को छोड़कर अत्यन्त चिन्मय स्वरूप हो जाता है। इसके (साधक के) सिवा अन्य शरीर तो (अन्य लोगों के शरीर तो) अज्ञानग्रस्त ही रहते हैं। पर उस साधक को तो अपने 'स्व' की जानकारी हो जाती है। तब वह भवबन्धन (आवागमन) से मुक्त हो जाता है। वह काल के पाश से मुक्त हो जाता है। रस्सी में साँप, सीप में रजत और पुरुष में स्त्री के भ्रम की तरह यह सब कुछ मिथ्या ही उत्पन्न होता है और मिथ्या ही दिखाई देता है।

पिण्डब्रह्माण्डयोरैक्यं लिङ्गसूत्रात्मनोरपि ।
स्वापाव्याकृतयोरैक्यं स्वप्रकाशचिदात्मनोः ॥81॥
शक्तिः कुण्डलिनी नाम बिसतन्तुनिभा शुभा ।
मूलकन्दं फणाग्रेण दृष्ट्वा कमलकन्दवत् ॥82॥
मुखेन पुच्छं संगृह्य ब्रह्मरन्ध्रसमन्विता ।
पद्मासनगतः स्वस्थो गुदमाकुञ्च्य साधकः ॥83॥
वायुमूर्ध्वगतं कुर्वन्कुम्भकाविष्टमानसः ।
वाय्वाघातवशादग्निः स्वाधिष्ठानगतो ज्वलन् ॥84॥

इस प्रकार पिण्ड और ब्रह्माण्ड, सूक्ष्म शरीर और सूत्रात्मा के एकाकार होने से अपनी आत्मा और परम चैतन्य की एकता का ज्ञान हो जाता है। कुण्डलिनी शक्ति कमल के नाल की तरह होती है। वह कमलकन्द जैसे ही मूलकन्द को फणा के अग्रभाग से देखकर अपने पुच्छ को मुँह में डालकर सुषुम्ना नाड़ी के द्वार (ब्रह्मरन्ध्र) को ढँककर सोयी-सी पड़ी हुई है। इसके जागरण के लिए पद्मासन में बैठकर गुदा को ऊपर की ओर खींचकर, कुंभक करके वायु को ऊपर की ओर ले जाकर वायु के आघात से स्वाधिष्ठानचक्र में स्थित अग्नि को प्रज्वलित कर देना चाहिए।

ज्वलनाघातपवनाघातैरुन्निद्रितोऽहिराट् ।
ब्रह्मग्रन्थिं ततो भित्त्वा विष्णुग्रन्थिं भिनत्त्यतः ॥85॥
रुद्रग्रन्थिं च भित्त्वैव कमलानि भिनत्ति षट् ।
सहस्रकमले शक्तिः शिवेन सह मोदते ॥86॥
सैवावस्था परा ज्ञेया सैव निर्वृतिकारिणी ॥87॥ इति ।

इति प्रथमोऽध्याय ।

ऐसा करने से अग्नि और वायु के आघात से सोई हुई कुण्डलिनी जाग्रत् होकर ब्रह्मा-विष्णु-रुद्र इन तीनों ग्रन्थियों का भेदन करके छहों चक्रों का भेदन करती हुई सहस्रार कमल तक पहुँच जाती है, और वहाँ वह शक्ति शिव के साथ आनन्द प्राप्त करती है। यह अवस्था परमानन्द मुक्तिदायक होती है।

यहाँ प्रथम अध्याय पूरा हुआ।

❋

द्वितीयोऽध्यायः

अथाहं सम्प्रवक्ष्यामि विद्यां खेचरिसंज्ञिकाम् ।
यथा विज्ञानवानस्या लोकेऽस्मिन्नजरोऽमरः ॥1॥
मृत्युव्याधिजराग्रस्तो दृष्ट्वा विद्यामिमां मुने ।
बुद्धिं दृढतरां कृत्वा खेचरीं तु समभ्यसेत् ॥2॥
जराम्रत्युगदघ्नो यः खेचरीं वेत्ति भूतले ।
ग्रन्थतश्चार्थतश्चैव तदभ्यासप्रयोगतः ॥3॥
तं मुने सर्वभावेन गुरुं मत्वा समाश्रयेत् ।
दुर्लभा खेचरी विद्या तदभ्यासोऽपि दुर्लभः ॥4॥

मैं अब खेचरी विद्या को कहूँगा। इस विद्या को जानकर मनुष्य अजर और अमर हो सकता है। हे मुनि ! यदि कोई मृत्यु, व्याधि या जरा से पीड़ित मनुष्य हो तो इस विद्या (खेचरी विद्या) को पाकर दृढ़तर बुद्धि से इसका अभ्यास करना चाहिए। जरा, मृत्यु और रोग—इनका नाश करने वाली इस खेचरी विद्या को जो मनुष्य इस भूतल में ग्रन्थों से मर्मसहित जानता है, उसे हे मुनि ! गुरु मानकर उसका आश्रय लेकर यह विद्या सीखनी चाहिए। क्योंकि यह खेचरी विद्या दुर्लभ है और उसका अभ्यास भी दुर्लभ है।

अभ्यासं मेलनं चैव युगपन्नैव सिद्ध्यति ।
अभ्यासमात्रनिरता न विन्दन्ते ह मेलनम् ॥5॥
अभ्यासं लभते ब्रह्मञ्जन्मजन्मान्तरे क्वचित् ।
मेलनं तत्तु जन्मनां शतान्तेऽपि न लभ्यते ॥6॥
अभ्यासं बहुजन्मान्ते कृत्वा तद्भावसाधितम् ।
मेलनं लभते कश्चिद्योगी जन्मान्तरे क्वचित् ॥7॥
यदा तु मेलनं योगी लभते गुरुवक्त्रतः ।
तदा तत्सिद्धिमाप्नोति यदुक्ता शास्त्रसन्ततौ ॥8॥

इस खेचरी विद्या का अभ्यास और साधना—दोनों एक साथ सिद्ध नहीं होते। इसका केवल अभ्यास करने वाले लोग सिद्धि प्राप्त नहीं कर सकते। हे ब्रह्मन् ! इस विद्या का अभ्यास तो कहीं जन्मजन्मान्तर से प्राप्त हो सकता है, परन्तु इसकी सिद्धि तो सैंकड़ों जन्मों के बाद भी प्राप्त नहीं होती। जब कोई योगी गुरु के मुख से मेलनमंत्र को प्राप्त कर लेता है तो सभी शास्त्रों में कही गई सभी सिद्धियाँ प्राप्त कर लेता है। बहुत जन्मों के बाद अभ्यास भावसहित करके योगी बाद में सिद्धि पाता है।

ग्रन्थतश्चार्थतश्चैव मेलनं लभते यदा ।
तदा शिवत्वमाप्नोति निर्मुक्तः सर्वसंसृतेः ॥9॥
शास्त्रं विनापि सम्बोद्धुं गुरवोऽपि न शक्नुयुः ।
तस्मात्सुदुर्लभतरं लभ्यं शास्त्रमिदं मुने ॥10॥
यावन्न लभ्यते शास्त्रं तावद्गां पर्यटेद्यतिः ।
यदा संलभ्यते शास्त्रं तदा सिद्धिः करे स्थिता ॥11॥
न शास्त्रेण विना सिद्धिर्दृष्टा चैव जगत्त्रये ।
तस्मान्मेलनदातारं शास्त्रदातारमच्युतम् ॥12॥
तदभ्यासप्रदातारं शिवं मत्वा समाश्रयेत् ।
लब्ध्वा शास्त्रमिदं मह्यमन्येषां न प्रकाशयेत् ॥13॥

जब साधक ग्रन्थों से और रहस्यों से युक्त सिद्धि को प्राप्त करता है, तब वह इस सारे संसार से मुक्ति पाकर शिवत्व को प्राप्त करता है। शास्त्रों के बिना तो गुरुजन भी इसका ज्ञान कराने में अशक्त हैं। इसलिए हे मुनि ! शास्त्र तो बहुत ही दुर्लभ माने गए हैं। (शास्त्रों का प्राप्त करना मुश्किल है।) यह शास्त्र जहाँ तक न मिले वहाँ तक साधक को उसे पाने के लिए पृथ्वी पर भटकते रहना चाहिए। और जब शास्त्र मिल गया होता है, तब तो सिद्धि हाथ ही में आ गई है, ऐसा समझ लेना चाहिए। इन तीनों भुवनों में शास्त्रों के बिना तो सिद्धि कहीं भी नहीं देखी गई है। इसलिए सिद्धि देने वाले शास्त्रों

को देने वाले गुरु को अच्युत और शिव की प्रतिमूर्ति मानकर उनका आश्रय लेना चाहिए। यह महनीय ज्ञान प्राप्त करके अन्य अनधिकारियों के आगे इसे प्रकाशित नहीं कर देना चाहिए।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन गोपनीयं विजानता।
यत्रास्ते च गुरुर्ब्रह्मन्दिव्ययोगप्रदायकः ॥14॥
तत्र गत्वा च तेनोक्तविद्यां संगृह्य खेचरीम्।
तेनोक्तः सम्यगभ्यासं कुर्यादादावतन्द्रितः ॥15॥
अनया विद्यया योगी खेचरीसिद्धिभाग्भवेत्।
खेचर्या खेचरीं युञ्जन्खेचरीबीजपूरया ॥16॥
खेचराधिपतिर्भूत्वा खेचरेषु सदा वसेत्।
खेचरावसथं वह्निमम्बुमण्डलभूषितम् ॥17॥

इसलिए इस विद्या को जानने वाले को प्रयत्नपूर्वक यह ज्ञान गोपनीय रखना चाहिए। और जहाँ पर इस दिव्य ज्ञान को देने वाले गुरु रहते हों, वहाँ जाकर, उनकी दी हुई विद्या को मन में अच्छी तरह से ग्रहण करके (अर्थात् खेचरी का संग्रहण करके) गुरु के द्वारा आदिष्ट किए गए शिष्य को पहले तो अतन्द्रित होकर (आलस्यरहित होकर) अच्छी तरह से अभ्यास करना चाहिए। इस विद्या से योगी खेचरी सिद्धि को प्राप्त करने वाला होता है। इसलिए खेचरी विद्या का अभ्यास खेचरी मंत्र के बीज के साथ करना चाहिए। इस प्रकार से सिद्ध मुनि खेचरों का अर्थात् आकाश में विहार करने वालों का अधिपति होकर आकाश में बसता है। खेचरी के बीजमंत्र में खेचर का बीज 'ह'कार और आवसथ का बीज 'ई'कार, अग्नि का रूप 'र'कार और जल का रूप 'बिन्दु' है। (इन सबका योग 'ह्रीं' होता है।)

आख्यातं खेचरीबीजं तेन योगः प्रसिध्यति।
सोमांशनवकं वर्णं प्रतिलोमेन चोद्धरेत् ॥18॥
तस्मात् त्र्यंशकमाख्यातमक्षरं चन्द्ररूपकम्।
तस्मादप्यष्टमं वर्णं विलोमेन परं मुने ॥19॥
तथा तत्परमं विद्धि तदादिरपि पञ्चमी।
इन्द्रोश्च बहुभिन्ने च कूटोऽयं परिकीर्तितः ॥20॥

इसी बीजमंत्र से खेचरी योग सिद्ध होता है। इसके आगे चन्द्रबीज—स होता है। इसके उल्टे गिनने पर नवम अक्षर पर 'भ' है। पुनः चन्द्रबीज—सकार है। इसके उल्टे गिनने पर आठवाँ अक्षर पर 'म' है। इससे पाँच अक्षर उल्टा गिनने पर 'प' है। पुनः चन्द्रबीज 'स'कार है और संयुक्त वर्ण 'क्ष' सबसे अन्तिम वर्ण है। (इस तरह ह्रीं भं सं मं पं सं क्षं—ऐसा खेचरी मंत्र होता है।)

गुरूपदेशलभ्यं च सर्वयोगप्रसिद्धिदम्।
यत्तस्य देहजा माया निरुद्धकरणाश्रया ॥21॥
स्वप्नेऽपि न लभेत्तस्य नित्यं द्वादशजप्यतः।
य इमां पञ्च लक्षाणि जपेदपि सुयन्त्रितः ॥22॥
तस्य श्रीखेचरीसिद्धिः स्वयमेव प्रवर्तते।
नश्यन्ति सर्वविघ्नानि प्रसीदन्ति च देवताः ॥23॥
वलीपलितनाशश्च भविष्यति न संशयः।
एवं लब्ध्वा महाविद्यामभ्यासं कारयेत्ततः ॥24॥

गुरु के उपदेश के द्वारा प्राप्त किए गए इन सभी योगों की सिद्धि देने वाले ज्ञान से देह में उत्पन्न हुई यह माया अपने आश्रयरूप कारण के साथ रुक जाती है, उस सिद्ध में वह असर नहीं करती। रोज बारह बार इसका जप करने वाले को यह (पूर्वोक्त) फल मिल जाता है। ऐसे पुरुष को स्वप्न में भी माया नहीं लगती। जो मनुष्य इस मंत्र का नियमपूर्वक पाँच लाख बार जप करता है उसको खेचरी आप ही आप सिद्ध हो जाती है। तथा उसके जीवन की सभी आपदाएँ दूर हो जाती हैं। और उसे देवताओं की प्रसन्नता भी मिलती है। उसके शरीर में पड़ी हुई झुर्रियाँ तथा पलित (सफेद) केश भी समाप्त हो जाते हैं (वह फिर से जवान हो जाता है।) इसमें कोई सन्देह नहीं है। इसलिए इस महाविद्या का ठीक तरह से अभ्यास करना चाहिए।

अन्यथा क्लिश्यते ब्रह्मन्न सिद्धिः खेचरीपथे।
यदभ्यासविधौ विद्यां न लभेद्यः सुधामयीम् ॥25॥
ततः संमेलकादौ च लब्ध्वा विद्यां सदा जपेत्।
नान्यथा रहितो ब्रह्मन्न किंचित्सिद्धिभाग्भवेत् ॥26॥
यदिदं लभ्यते शास्त्रं यदा विद्यां समाश्रयेत्।
ततस्तदोदितां सिद्धिमाशु तां लभते मुनिः ॥27॥
तालुमूलं समुत्कृष्य सप्तवासरमात्मवित्।
स्वगुरूक्तप्रकारेण मलं सर्वं विशोधयेत् ॥28॥

ऐसा नहीं करने पर तो खेचरी की सिद्धि नहीं होती। हे ब्रह्मन्! उल्टे कष्ट ही उठाने पड़ते हैं। ठीक तरह से अभ्यास कर लेने के बाद भी यदि सिद्धि प्राप्त न हो, तो मार्गदर्शक गुरु के द्वारा बताए गए मार्ग का त्याग नहीं करना चाहिए। निरन्तर उसका जाप करते ही रहना चाहिए। हे ब्रह्मन्! योग्य मार्गदर्शक के बिना तो सिद्धि मिलनी असंभव है। सबसे पहले साधक को गुरु के मार्गदर्शन के अनुसार तालु-स्थान के मूल प्रदेश को सात दिनों तक घिसते रहना चाहिए। इससे उसकी सारी मलिनता चली जाएगी।

स्नुहिपत्रनिभं शस्त्रं सुतीक्ष्णं स्निग्धनिर्मलम्।
समादाय ततस्तेन रोममात्रं समुच्छिनेत् ॥29॥
हित्वा मैन्धवपथ्याभ्यां चूर्णिताभ्यां प्रकर्षयेत्।
पुनः सप्तदिने प्राप्ते रोममात्रं समुच्छिनेत् ॥30॥
एवं क्रमेण षाण्मासं नित्योद्युक्तः समाचरेत्।
षाण्मासाद्रसनामूलं सिराबन्धं प्रणश्यति ॥31॥

तालुस्थान को घिसने के बाद थूहर के पत्ते जैसी पैनी धारवाले किसी शस्त्र (साधन) से जीभ के मूल को—नीचे के जबड़े से जीभ को जोड़ने वाले तन्तु को बाल (रोम)—के बराबर स्वयं काटना चाहिए या गुरु से कटवाना चाहिए। और उस कटे हुए भाग पर हरड या सैंधा नमक को सात दिन तक बिखेरते रहना चाहिए। इसके बाद फिर से एक बार बाल के परिमाण में (तनिक-सा) काटना चाहिए। इस प्रकार क्रमशः छः महीनों तक प्रयास करने से जीभ का निचले जबड़े से सम्बन्ध कट जाता है।

अथ वागीश्वरीधाम शिरो वस्त्रेण वेष्टयेत्।
शनैरुत्कर्षयेद्योगी कालवेलाविधानवित् ॥32॥

पुनः षाण्मासमात्रेण नित्यं संघर्षणान्मुने ।
भ्रूमध्यावधि चाप्येति तिर्यक्कर्णबिलावधि ॥33॥
अधश्च चुबुकं मूलं प्रयाति क्रमचारिता ।
पुनः संवत्सराणां तु तृतीयादेव लीलया ॥34॥
केशान्तमूर्ध्वं क्रमति तिर्यक्शाखावधिर्मुने ।
अधस्तात्कण्ठकूपान्तं पुनर्वर्षत्रयेण तु ॥35॥
ब्रह्मरन्ध्रं समावृत्य तिष्ठेदेव न संशयः ।
तिर्यक् चूलितलं याति अधः कण्ठबिलावधिः ॥36॥

तब जीभ के आगे वाले भाग में कपड़ा लपेटकर धीरे-धीरे बाहर की ओर उत्कर्षण करना चाहिए। ऐसा नियमित छः मास तक अभ्यास किए जाने पर जीभ बढ़कर भृकुटियों के मध्यभाग तक पहुँच जाएगी, तथा और अधिक अभ्यास किए जाने पर तो वह बगल और कान तक भी पहुँचने लगेगी। बाहर निकलने पर ठोड़ी तक पहुँच जाएगी। इस अभ्यास को लगातार तीन वर्ष तक चालू रखा जाए, तब तो जीभ सिर के बालों तक पहुँचने लगेगी। इस प्रकार और भी अभ्यास किया जाता रहे, तब तो वह बगल में कन्धे तक और नीचे कण्ठकूप तक भी पहुँच जाती है। आगे और ज्यादा तीन वर्षों तक अभ्यास करने से वह गर्दन के पीछे और नीचे कण्ठ के निचले छोर तक पहुँच जाती है। इस प्रकार जीभ ऊपर ब्रह्मरन्ध्र तक जाकर उसे ढँक लेगी, इसमें कोई सन्देह नहीं है।

शनैः शनैर्मस्तकाच्च महावज्रकपाटभित् ।
पूर्वं बीजयुता विद्या ह्याख्याता याऽतिदुर्लभा ॥37॥
तस्याः षडङ्गं कुर्वीत तया षट्स्वरभिन्नया ।
कुर्यादेवं करन्यासं सर्वसिद्ध्यादिहेतवे ॥38॥

इस तरह क्रमानुसार अभ्यास करने पर जीभ ब्रह्मरन्ध्र का भेदन कर जाती है। सभी पूर्व बीजों के साथ यह विद्या बड़ी ही कठिन और दुर्लभ है। पहले कटे हुए छः बीजाक्षरों के साथ करन्यास और षडंगन्यास करने से ही यह विद्या सिद्ध हो सकती है—सिद्धिप्राप्ति के लिए ऐसे न्यास करने चाहिए।

शनैरेवं प्रकर्तव्यमभ्यासं युगपन्न हि ।
युगपद्वर्तते यस्य शरीरं विलयं व्रजेत् ॥39॥
तस्माच्छनैः शनैः कार्यमभ्यासं मुनिपुङ्गव ।
यदा च बाह्यमार्गेण जिह्वा ब्रह्मबिलं व्रजेत् ॥40॥
तदा ब्रह्मार्गलं ब्रह्मन्दुर्भेद्यं त्रिदशैरपि ।
अङ्गुल्यग्रेण संघृष्य जिह्वामात्रंनिवेशयेत् ॥41॥
एवं वर्षत्रयं कृत्वा ब्रह्मद्वारं प्रविश्यति ।
ब्रह्मद्वारे प्रविष्टे तु सम्यङ्मथनमाचरेत् ॥42॥

यह अभ्यास बड़ी ही सावधानी रखकर धीरे-धीरे ही नियमानुसार करना चाहिए। जल्दी-जल्दी से किया गया अभ्यास शरीर को नुकसान पहुँचा सकता है। इसलिए इसके अभ्यास में जल्दबाजी नहीं करनी चाहिए। अगर बाहर की स्थूल विधि से जीभ ब्रह्मविवर में प्रवेश कर जाती है, तो अँगुली के अग्र भाग से उसे उठाकर—घसीट कर—ब्रह्मरन्ध्र के भीतर रख देना चाहिए। इस प्रकार तीन वर्ष तक

अभ्यास करने से जीभ का ब्रह्मद्वार में प्रवेश हो जाता है। और इस तरह ब्रह्मद्वार में जीभ का ठीक तौर से प्रवेश हो जाने के बाद उसका विधिपुरःसर मन्थन करना चाहिए।

मथनेन विना केचित्साधयन्ति विपश्चितः ।
खेचरीमन्त्रसिद्धस्य सिद्ध्यते मथनं विना ॥43॥
जपं च मथनं चैव कृत्वा शीघ्रं फलं लभेत् ।
स्वर्णजां रौप्यजां वापि लोहजां वा शलाकिकाम् ॥44॥
नियोज्य नासिकारन्ध्रं दुग्धसिक्तेन तन्तुना ।
प्राणान्निरुध्य हृदये सुखमासनमात्मनः ॥45॥
शनैः सुमथनं कुर्याद्भ्रूमध्ये न्यस्तचक्षुषी ।
षाण्मासं मथनावस्था भावेनैव प्रजायते ॥46॥

जप और मन्थन—दोनों करने से शीघ्र ही लाभ मिल जाता है। मंथन के लिए सोने, चाँदी या लोहे की सलाई के एक सिरे पर दूध लगाया हुआ तन्तु लगाना चाहिए। फिर उसे नाक में डालकर, सुखासन में बैठकर, प्राण का हृदय में निरोध करके नेत्रों से भौहों के बीच के भाग में देखते हुए उसी शलाका से मंथन करना चाहिए। इस तरह छः मास तक मंथन का अभ्यास करने से इसका प्रभाव देखने में आता है।

यथा सुषुप्तिर्बालानां यथा भावस्तथा भवेत् ।
न सदा मथनं शस्तं मासे मासे समाचरेत् ॥47॥
सदा रसनया योगी मार्गं न परिसंक्रमेत् ।
एवं द्वादशवर्षान्ते संसिद्धिर्भवति ध्रुवा ॥48॥
शरीरे सकलं विश्वं पश्यत्यात्मविभेदतः ।
ब्रह्माण्डोऽयं महामार्गो राजदन्तोर्ध्वकुण्डली ॥49॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

उस समय साधक की अवस्था सोए हुए बालक जैसी होती है। इस मंथनक्रिया को मास में एक बार ही करना चाहिए, हररोज नहीं करनी चाहिए। जीभ को भी ब्रह्मरन्ध्र में बार-बार प्रवेश नहीं करना चाहिए। योगी को बारह वर्ष तक इस प्रकार की साधना करने पर अवश्य ही सिद्धि प्राप्त होगी। योगी अभ्यास की इस अवस्था में अपने भीतर (अन्तस्) में पूरे विश्व का दर्शन कर लेता है। क्योंकि जीभ से ब्रह्मरन्ध्र तक जाने वाले मार्ग में ही तो पूरे ब्रह्माण्ड की स्थिति है।

यहाँ दूसरा अध्याय पूरा हुआ।

❋

तृतीयोऽध्यायः

मेलनमन्त्रः ह्रीं भं सं मं पं सं क्षम् । पद्मज उवाच ।
अमावास्या च प्रतिपत्पौर्णमासी च शंकर ।
अस्याः का वर्ण्यते संज्ञा एतदाख्याहि तत्त्वतः ॥1॥
प्रतिपद्दिनतोऽकाले अमावास्या तथैव च ।
पौर्णमास्यां स्थिरीकुर्यात्स च पन्था हि नान्यथा ॥2॥

कामेन विषयाकाङ्क्षी विषयात्काममोहितः ।
द्वावेव सन्त्यजेन्नित्यं निरञ्जनमुपाश्रयेत् ॥3॥
अपरं सन्त्यजेत्सर्वं यदीच्छेदात्मनो हितम् ।
शक्तिमध्ये मनः कृत्वा मनः शक्तेश्च मध्यगम् ॥4॥

ब्रह्माजी ने कहा—"खेचरी का मेलन मंत्र, 'ह्रीं भं सं मं पं सं क्षं है। हे शंकरजी ! अमावस, प्रतिपदा या पौर्णमासी का साधक के लिए क्या अभिप्राय है ? यह कृपा करके हमें बताइए।" (तब शंकर ने कहा कि—) आत्मानुसन्धान की साधना के पहले चरण में साधक की दृष्टि तथा स्थिति प्रकाशरहित अमावास्या जैसी होती है। दूसरे चरण में प्रतिपदा जैसी (अल्पप्रकाश वाली) होती है। तथा तीसरे चरण में पूर्णिमा (पूर्ण प्रकाश की) सी होती है और वही कल्याण की स्थिति होती है। जब मनुष्य कामनाओं में फँसकर विषयों की ओर दौड़ता है, तो उस समय विषयों को प्राप्त करके कामनाएँ और भी बढ़ती हैं। इसलिए विषयों को और कामनाओं को—दोनों को छोड़कर आत्मस्थ होकर ही विशुद्ध परमात्मभाव की प्राप्ति की जा सकती है। अपनी भलाई चाहने वाले को चाहिए कि वह सभी मिथ्या विषयों को छोड़ दे और कुण्डलिनी शक्ति के मध्य में अपने मन को स्थिर करके उसी में ही स्थिर रहे।

मनसा मन आलोक्य तत्त्यजेत्परमं पदम् ।
मन एव हि बिन्दुश्च उत्पत्तिस्थितिकारणम् ॥5॥
मनसोत्पद्यते बिंन्दुर्यथा क्षीरं घृतात्मकम् ।
न च बन्धनमध्यस्थं तद्वै कारणमानसम् ॥6॥
चन्द्रार्कमध्यमा शक्तिर्यत्रस्था तत्र बन्धनम् ।
ज्ञात्वा सुषुम्नां तद्भेदं कृत्वा वायुं च मध्यगम् ॥7॥
स्थित्वासौ बैन्दवस्थाने घ्राणरन्ध्रे निरोधयेत् ।
वायुं बिन्दुं समाख्यातं सत्त्वं प्रकृतिमेव च ॥8॥

मन से ही मन का अवलोकन (निरीक्षण, परीक्षण) करके उसको जो छोड़ते हैं, उस मन के त्याग को ही परमपद कहा गया है। वास्तव में मन ही बिन्दु (ईश्वर) हैं और वही इस जगत् की उत्पत्ति और स्थिति का कारण है। जिस प्रकार दूध में से घी निकलता है उसी प्रकार मन से बिन्दु उत्पन्न होता है। जो भी बन्धन हैं, सब मन में ही हैं, बिन्दु में नहीं। जो शक्ति सूर्य और चन्द्र में है, अर्थात् इडा और पिंगला नाड़ियों में है, वही बन्धनकारक है। यह जानकर उन ब्रह्मा-विष्णु-रुद्र ग्रन्थियों का भेदन करके प्राणवायु को सुषुम्ना में गति कराना चाहिए, जो इन दोनों के बीच में स्थित है। बिन्दुस्थान में प्राण को रोककर वायु का निरोध नासिका के द्वारा करना चाहिए। बिन्दु, सत्त्व और प्रकृति का विस्तार यही प्राणवायु है।

षट् चक्राणि परिज्ञात्वा प्रविशेत्सुखमण्डलम् ।
मूलाधारं स्वाधिष्ठानं मणिपूरं तृतीयकम् ॥9॥
अनाहतं विशुद्धिं च आज्ञाचक्रं च षष्ठकम् ।
आधारं गुदमित्युक्तं स्वाधिष्ठानं तु लैङ्गिकम् ॥10॥
मणिपूरं नाभिदेशं हृदयस्थमनाहतम् ।
विशुद्धिः कण्ठमूले च आज्ञाचक्रं च मस्तकम् ॥11॥

षट् चक्राणि परिज्ञात्वा प्रविशेत्सुखमण्डले ।
प्रविशेद्वायुमाकृष्य तथैवोर्ध्वं नियोजयेत् ॥12॥

छः चक्रों को जानकर (भेदकर) सुखमण्डल (सहस्रार) में प्रवेश करना चाहिए। मूलाधार, स्वाधिष्ठान, मणिपूर, अनाहत, विशुद्ध और आज्ञा—ये छः चक्र कहे गए हैं। गुदास्थान के समीप मूलाधार होता है, लिंग के समीप स्वाधिष्ठान, नाभिमण्डल में मणिपूर, हृदय में अनाहत, कण्ठमूल में विशुद्ध तथा मस्तक में आज्ञाचक्र आया हुआ है। इन छः चक्रों की जानकारी प्राप्त करके प्राण को खींचकर सुखमण्डल में अर्थात् म्हस्रारचक्र में प्रवेश कराना चाहिए और उसे ऊपर की ओर योजित करना चाहिए।

एतं समभ्यसेद्वायुं स ब्रह्माण्डमयो भवेत् ।
वायुं बिन्दुं तथा चक्रं चित्तं चैव समभ्यसेत् ॥13॥
समाधिमेकेन सममृतं यान्ति योगिनः ।
यथाग्निर्दारुमध्यस्थो नोत्तिष्ठेन्मथनं विना ॥14॥
विना चाभ्यासयोगेन ज्ञानदीपस्तथा न हि ।
घटमध्यगतो दीपो बाह्ये नैव प्रकाशते ॥15॥
भिन्ने तस्मिन्घटे चैव दीपज्वाला च भासते ।
स्वकायं घटमित्युक्तं यथा दीपो हि तत्पदम् ॥16॥
गुरुवाक्यसमाभिन्ने ब्रह्मज्ञानं स्फुटीभवेत् ।
कर्णधारं गुरुं प्राप्य कृत्वा सूक्ष्मं तरन्ति च ॥17॥

प्राण का अभ्यास इस तरह करना चाहिए कि जिससे वायु ब्रह्माण्डमय हो जाए। ठीक ढंग से चित्त, प्राणवायु, बिन्दु और चक्र का अभ्यास हो जाने पर योगीजनों को उनके एकाकार से अमृतमय समाधि प्राप्त हो जाती है। जिस प्रकार काष्ठों के भीतर रहने वाला अग्नि मंथन के बिना बाहर नहीं निकलता, उसी तरह अभ्यासयोग के बिना ज्ञानरूपी दीपक प्रकट नहीं होता। जिस प्रकार घड़े के भीतर स्थित दीपक बाहर से प्रकाशित नहीं होता, परन्तु घड़े के टूट जाने से उस दीपक की ज्वालाएँ बाहर फैलती है। यहाँ अपने शरीर को घड़ा कहा गया है और दीपक को ब्रह्म (परमपद) कहा गया है। जब तक गुरु-वचन के द्वारा शरीरघट का भेदन नहीं किया जाता, तब तक ब्रह्मप्रकाश के दीप का प्रकाश नहीं होता। गुरु कर्णधार (नाविक) है, वही इस रहस्यमय संसाररूपी सागर को पार करने का उपाय है।

अभ्यासवासनाशक्त्या तरन्ति भवसागरम् ।
परायामङ्कुरीभूयं पश्यन्त्यां द्विदलीकृता ॥18॥
मध्यमायां मुकुलिता वैखर्यां विकसीकृता ।
पूर्वं यथोदिता या वाग्विलोमेनास्तगा भवेत् ॥19॥

निरन्तर अभ्यास से और श्रेष्ठ संस्कारों से ही साधक लोग भवसागर को पार करते हैं। इस शरीर में स्थित जो वाणी है, वह 'परा' के रूप में अंकुरित होती है, 'पश्यन्ती' के रूप में दो दलों वाली होती है, 'मध्यमा' के रूप में मुकुलित होती है और 'वैखरी' के रूप में पूरी विकसित हो जाती है। जिस तरह इस वाणी का प्रकटीकरण होता है उसी तरह वह लीन भी हो जाती है।

तस्या वाचः परो देवः कूटस्थो वाक्प्रबोधकः ।
सोऽहमस्मीति निश्चित्य यः सदा वर्तते पुमान् ॥20॥
शब्दैरुच्चावचैर्नीचैर्भाषितोऽपि न लिप्यते ।
विश्वश्च तैजसश्चैव प्राज्ञश्चेति च ते त्रयः ॥21॥
विराड्धिरण्यगर्भश्च ईश्वरश्चेति ते त्रयः ।
ब्रह्माण्डं चैव पिण्डाण्डं लोका भूरादयः क्रमात् ॥22॥
स्वस्वोपाधिलयादेव लीयन्ते प्रत्यगात्मनि ।
अण्डं ज्ञानाग्निना तप्तं लीयते कारणैः सह ॥23॥

'उस वाणी का प्रबोधक कूटस्थ परमदेव मैं ही हूँ'—ऐसा जानकर जो मनुष्य वर्तन करता है वह ऊँचे-नीचे शब्दों के द्वारा जो कुछ भी उसके लिए कहा जाय फिर भी उससे वह लिप्त नहीं होता है। विश्व-तैजस-प्राज्ञ—ये तीन पिण्ड हैं तथा विराट्, हिरण्यगर्भ और ईश्वर—ये तीन भी ब्रह्माण्ड के पिण्ड हैं। इस प्रकार एक पिण्डाण्ड है और दूसरा ब्रह्माण्ड है। ये दो अण्ड तथा भूः आदि लोक भी अपनी-अपनी उपाधि के लय हो जाने से प्रत्यगात्मा में लीन हो जाते हैं। ज्ञानाग्नि से तपा हुआ अण्ड अपने कारणों के मूलस्वरूप में विलीन हो जाता है।

परमात्मनि लीनं तत्परं ब्रह्मैव जायते ।
ततः स्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् ॥24॥
अनाख्यमनभिव्यक्तं सत्किञ्चिदवशिष्यते ।
ध्यात्वा मध्यस्थमात्मानं कलशान्तरदीपवत् ॥25॥
अङ्गुष्ठमात्रमात्मानमधूमज्योतिरूपकम् ।
प्रकाशयन्तमन्तःस्थं ध्यायेत्कूटस्थमव्ययम् ॥26॥
विज्ञानात्मा तथा देहे जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितः ।
मायया मोहितः पश्चाद्बहुजन्मान्तरे पुनः ॥27॥
सत्कर्मपरिपाकात्तु स्वविकारं चिकीर्षति ।
कोऽहं कथमयं दोषः संसाराख्य उपागतः ॥28॥

परमात्मा में लीन होकर जीव ब्रह्मरूप ही हो जाता है। वह स्वरूप 'स्तिमित गंभीर' है, वहाँ न तो तेज फैला है, न अन्धकार। वह अनाख्य (अकथ्य), अनभिव्यक्त है कुछ सत् ही शेष रहता है। घट में रहे हुए दीप जैसे उस मध्यम आत्मा का ध्यान करके निरन्तर आगे भी निर्धूम अग्नि जैसे तेजस्वी अंगुष्ठमात्र, प्रकाशक, कूटस्थ और अव्यय आत्मा का ध्यान करते रहना चाहिए। यह विज्ञानात्मा भी माया से मोहित होकर इस देह में जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति में तथा इसके बाद फिर जन्मान्तर में भी मोहित होता रहता है। फिर किसी तरह सत्कर्मों के परिपाक से वह अपने मोह का विचार करने की इच्छा करता है कि मैं कौन हूँ और यह संसार नाम का दोष मुझ पर यहाँ कैसे आ पड़ा ?

जाग्रत्स्वप्ने व्यवहरन्त्सुषुप्तौ क्व गतिर्मम ।
इति चिन्तापरो भूत्वा स्वभासा च विशेषतः ॥29॥
अज्ञानात्तु चिदाभासो बहिस्तापेन तापितः ।
दग्धं भवत्येव तदा तूलपिण्डमिवाग्निना ॥30॥
दहरस्थः प्रत्यगात्मा नष्टे ज्ञाने ततः परम् ।

विततो व्याप्य विज्ञानं दहत्येव क्षणेन तु ॥31॥
मनोमयज्ञानमयान्त्सम्यग्दग्ध्वा क्रमेण तु ।
घटस्थदीपवच्छश्वदन्तरेव प्रकाशते ॥32॥

(वह आगे सोचता है कि—) जाग्रत् और स्वप्नावस्था में तो मैं व्यवहार कर सकता हूँ, पर सुषुप्ति में तो मेरी कोई भी गति नहीं होती।" इस प्रकार अपने ही प्रकाश से आभासित होकर वह सोचता है। चिदाभासरूपी इस अग्नि से जैसे बाहर रूई का ढेर आग से जल जाता है, वैसे ही अज्ञान जल जाता है। इस तरह सांसारिक ज्ञान के नष्ट हो जाने से प्रत्यगात्मा प्रकाशित हो उठता है और उससे वि-ज्ञान (विशेष ज्ञान) जो संसारविषयक है, वह भी नष्ट हो जाता है। इस तरह क्रम से मनोमय और विज्ञानमय के पूर्णतया नष्ट हो जाने पर घड़े में रखे गए दीपक की भाँति भीतर का प्रकाशस्वरूप आत्मा ही अंतःकरण में प्रकाशित हो उठता है।

ध्यायन्नास्ते मुनिश्चैवमासुप्तेरामृतेस्तु यः ।
जीवन्मुक्तः स विज्ञेयः स धन्यः कृतकृत्यवान् ॥33॥
जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा स्वदेहे कालसात्कृते ।
विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पन्दतामिव ॥34॥
अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।
अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं तदेव शिष्यत्यमलं निरामयम् ॥35॥
इत्यपुनिषत् ।

इति तृतीयोऽध्यायः ।

इति योगकुण्डल्युपनिषत्समाप्ता ।

सोने तक और मरण तक जो मुनि इस प्रकार ध्यान करता रहता है, वह जीवन्मुक्त है, वह कृतकृत्य है, वह धन्य है, ऐसा जानना चाहिए। वह जीवन्मुक्त उसके देह के कालग्रस्त हो जाने पर विदेहमुक्त हो जाता है, जैसे वायु स्पन्दरहित होकर आकाश में प्रविष्ट हो जाता है। इसके बाद तो वही शब्दरहित, स्पर्शरहित, रूपरहित, अव्यय, रसरहित, नित्य और गन्धरहित तत्त्व अवशिष्ट रह जाता है, वही जो अनादि है, अनन्त है, महत्तत्त्व से परे है, जो निर्मल और निरामय है—वही शेष रह जाता है। यहाँ यह उपनिषत् पूर्ण होती है।

यहाँ तीसरा अध्याय पूरा हुआ।

इस प्रकार योगकुण्डलिन्युपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु । सह नौ.....मा विद्विषावहै । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(89) भस्मजाबालोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यह अथर्ववेदीय उपनिषद् है। यह गद्यात्मक है। इसमें दो आश्रय हैं। इसमें बताया गया है कि ब्राह्मण को त्रिपुण्ड्र लगाए बि.ा गायत्री का.जप, होम आदि क्रियाएँ नहीं करनी चाहिए। ललाट, गला, हृदय, नाभि, दोनों हाथ, दोनों मणिबन्ध आदि अवयवों पर मंत्र का उच्चारण कर भस्म लगाना चाहिए और रुद्राक्ष-माला धारण करनी चाहिए। 'ॐ नमः शिवाय' और 'ॐ नमो महादेवाय' ये दो मंत्र जीव को संसार पार कराने वाले हैं। शिव ही जीव की परमगति है। भूत-भविष्य-वर्तमान तथा अग्नि-सोम-विष्णु आदि देव भी सब शिवस्वरूप ही हैं। सभी प्राणी महेश्वर (शिव) में से ही उत्पन्न होते हैं, उसी में जीते हैं और उसी में विलीन होते हैं। पृथ्वी, जल, तेज, काल, दिशा और आत्मा भी शिव ही है। यह शिव पशुपति कहे जाते हैं। जीव पशु हैं। वे पशुपति को प्राप्त करने का प्रयत्न कर रहे हैं। संसार को पाश कहा जाता है। जीव उससे मुक्त होना चाहते हैं। शिव की कृपा से उनके पाश टूट जाते हैं और वे फिर से जन्म नहीं लेते। शिवपूजक शिवतत्त्व को प्राप्त होता है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः---देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (शाण्डिल्योपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

प्रथमोऽध्यायः

अथ जाबालो भुसुण्डः कैलासशिखरावासमोंकारस्वरूपिणं महादेवमुमाऽर्धकृतशेखरं सोमसूर्याग्निननयनमनन्तेन्दुरविप्रभं व्याघ्रचर्माम्बरधरं मृगहस्तं भस्मोद्धूलितविग्रहं तिर्यक्त्रिपुण्ड्ररेखाविराजमानभालप्रदेशं स्मितसम्पूर्णपञ्चविधपञ्चाननं वीरासनारूढमप्रमेयमनाद्यनन्तं निष्कलं निर्गुणं शान्तं निरञ्जनमनामयं हुम्फट्कुर्वाणं शिवनामान्यनिशमुच्चरन्तं हिरण्यबाहुं हिरण्यरूपं हिरण्यवर्णं हिरण्यनिधिमद्वैतं चतुर्थं ब्रह्मविष्णुरुद्रातीतमेकमाशास्यं भगवन्तं शिवं प्रणम्य मुहुर्मुहुरभ्यर्च्य श्रीफलदलैस्तेन भस्मना च नतोत्तमाङ्गः कृताञ्जलिपुटः पप्रच्छ—अधीहि भगवन् वेदसारमुद्धृत्य त्रिपुण्ड्रविधिं यस्मादन्यानपेक्षमेव मोक्षोपलब्धिः। किं भस्मनो द्रव्यम्। कानि स्थानानि। मनवोऽप्यत्र के वा। कति वा तस्य धारणम्। के वाऽत्राधिकारिणः। नियमस्तेषां को वा। मामन्तेवासिनमनुशासयामोक्षमिति ॥1॥

जाबाल भुसुण्ड नामक ऋषि किसी दिन कैलास शिखर पर भगवान महादेव शिव के पास गये। ओंकारस्वरूप, मस्तक में उमा के आधे रूपवाले, चन्द्र-सूर्य-अग्नि रूप नेत्रों वाले, अनन्त सूर्यों और चन्द्रमाओं की कान्तिवाले, व्याघ्रचर्मरूपी वस्त्र को धारण करने वाले, हाथ में मृग लिए हुए, भस्म से लेपित शरीर वाले, तिरछी त्रिपुण्ड्ररेखा से शोभायमान ललाट वाले, स्मित युक्त पाँच प्रकार के मुखवाले, वीरासन में विराजमान, अप्रमेय, अनादि, अनन्त, निष्कल, निर्गुण, शान्त, निरंजन, निर्दोष, हुंफट् उच्चारण करने वाले (भौतिक वस्तुओं का तिरस्कार करने वाले), सर्वदा शिव नामों को बोलते हुए, सुवर्ण जैसे हाथ वाले, सुवर्ण जैसे शरीरवाले, सुवर्ण जैसी कान्ति वाले, सुवर्ण की निधि ऐसे, अद्वैत, ब्रह्मा-विष्णु-महेश से भी परे रहने वाले, एकमात्र, आशा के स्थानरूप भगवान् महादेव शिव को बार-बार प्रणाम करके श्रीफल अर्पण कर, बिल्वपत्रों और भस्म के द्वारा उनकी पूजा करके मस्तक को नवाकर के दोनों हाथ जोड़कर पूछने लगे कि—"हे भगवन्! वेदों के तत्त्व का आधार लेकर मुझे त्रिपुण्ड्र की विधि बताइए कि जिससे अन्य किसी भी उपाय की अपेक्षा के बिना मोक्ष की प्राप्ति हो सकती है। उसके द्रव्य कौन-से हैं? उसके स्थान कौन-कौन-से हैं? हे भगवन्! इसके मंत्र आदि भी कौन-से होते हैं? कितनी बार करना पड़ता है? इसके अधिकारी कौन हैं? उसका नियम क्या है? यह सब मोक्ष की उपलब्धिकारक बात आप मुझ अन्तेवासी को कहिए कि जिससे मुझे मोक्ष प्राप्त हो"।

अथ स होवाच भगवान् परमेश्वरः परमकारुणिकः प्रमथान् सुरानपि सोऽन्वीक्ष्य ॥2॥

तब परमकारुणिक भगवान् महेश्वर ने जिन लोगों के ये ऊपर के छः प्रश्न थे उन गणों तथा देवों की ओर देखकर कहा कि—

पूतं प्रातरुदयाद् गोमयं ब्रह्मपर्णे निधाय त्र्यम्बकमिति मन्त्रेण शोषयेत्। येन केनापि तेजसा तत्स्वगृह्योक्तमार्गेण प्रतिष्ठाप्य वह्निं तत्र तद्गोमयद्रव्यं निधाय सोमाय स्वाहेति मन्त्रेण ततस्तिलव्रीहिभिः साज्यैर्जुहुयात्। अयं तेनाष्टोत्तरसहस्रं सार्धमेतद्वा। तत्राज्यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति। तेन न पापं शृणोति। तद्धोममन्त्रस्त्र्यम्बकमित्येव। अन्ते स्विष्टकृत् पूर्णाहुतिस्तेनैवाष्टदिक्षु बलिप्रदानम् ॥3॥

सूर्योदय से पहले प्रातःकाल में ब्रह्मपर्ण में (पलाश के पत्ते में) गोमय लेकर 'त्र्यम्बकं यजामहे....' इत्यादि मंत्र से उसका शोषण करना चाहिए (सुखाना चाहिए)। फिर अपने गृह्यसूत्र में बताए गए मार्ग के अनुसार वहाँ अग्नि का स्थापन करके, उसमें उस गोमय को डालकर 'सोमाय स्वाहा'—ऐसे मंत्र को पढ़कर उसमें घी के साथ मिलाए हुए अक्षतों द्वारा होम करना चाहिए। ऐसी एक हजार आठ आहुतियाँ अथवा इसकी सार्ध संख्या में आहुतियाँ देनी चाहिए। घी के लिए पलाशमयी जुहू चाहिए। उसका होम 'त्र्यम्बकं यजामहे.....' इस मंत्र से ही होगा। इससे वह पाप को नहीं सुनेगा (स्पर्श करेगा)। अन्त में स्विष्टकृत् पूर्णाहुति और आठों दिशाओं में बलिदान करना चाहिए।

तद्भस्म गायत्र्या संप्रोक्ष्य तद्धैमे राजते ताम्रे मृण्मये वा पात्रे निधाय रुद्रमन्त्रैः पुनरभ्युक्ष्य शुद्धदेशे संस्थापयेत्। ततो भोजयेद्ब्राह्मणान्। ततः स्वयं पूतो भवति ॥4॥

फिर उस भस्म का गायत्री मंत्र के द्वारा संप्रोक्षण करके, उसको सोने के, चाँदी के, ताँबे के या मिट्टी के बरतन में रखकर रुद्रमंत्रों के द्वारा फिर से उसका अभ्युक्षण (संप्रोक्षण) करके उसे पवित्र प्रदेश

में (शुद्ध स्थान में) रखना चाहिए। इसके बाद ब्राह्मणों को भोजन कराना चाहिए। इससे मनुष्य स्वयं पवित्र हो जाता है।

मानस्तोक इति सद्योजातमित्यादिपञ्चब्रह्ममन्त्रैर्भस्म संगृह्याग्निरिति भस्म वायुरिति भस्म जलमिति भस्म स्थलमिति भस्म व्योमेति भस्म देवा भस्म ऋषयो भस्म सर्वं ह वा एतदिदं भस्म पूतं पावनं नमामि सद्यः समस्ताघशासकमिति शिरसाऽभिनम्य पूते वामहस्ते वामदेवायेति निधाय त्र्यम्बकमिति संप्रोक्ष्य शुद्धं शुद्धेनेति सम्मृज्य संशोध्य तेनैवापादशीर्षमुद्धूलनमाचरेत्। तत्र ब्रह्ममन्त्राः पञ्च ॥5॥

फिर प्रतिदिन सन्ध्या आदि से पहले 'मानस्तोके' मंत्र तथा 'सद्योजातं' आदि पाँच मंत्रों से भस्म को लेकर 'अग्निरिति भस्म, वायुरिति भस्म, जलमिति भस्म, स्थलमिति भस्म, व्योमेति भस्म, देवा भस्म, ऋषयो भस्म, सर्वं ह वा एतदिदं भस्म, पूतं पावनं नमामि समस्ताघशासनम्'—इस प्रकार के मंत्रों से मस्तक नवाकर प्रणाम करके भस्म को 'वामदेवाय' इस मंत्र से बायें हाथ में रखकर, 'त्र्यम्बकं यजामहे' इस मंत्र से उसका सम्प्रोक्षण करके 'शुद्धं शुद्धेन' इत्यादि मंत्र द्वारा उसका सम्मार्जन (संशोधन) करके उस भस्म को चरण से लेकर मस्तक तक लगाना चाहिए। मूर्धा, ललाट, कंठ, दाएँ-बाएँ पार्श्व आदि में लगाना चाहिए। इस भस्मधारणविधि में 'सद्योजात' आदि पाँच ब्रह्ममंत्र होते हैं।

ततः शेषस्य भस्मनो विनियोगः। तर्जनीमध्यमानामिकाभिरग्नेर्भस्मासीति भस्म संगृह्य मूर्धानमिति मूर्धन्यग्रे न्यसेत् त्र्यम्बकमिति ललाटे नीलग्रीवायेति कण्ठे कण्ठस्य दक्षिणे पार्श्वे त्र्यायुषमिति वामेति कपोलयोः कालायेति नेत्रयोस्त्रिलोचनायेति श्रोत्रयोः शृणवामेति वक्त्रे प्रब्रवामेति हृदये आत्मन इति नाभौ नाभिरिति मन्त्रेण दक्षिणभुजमूले भवायेति तन्मध्ये रुद्रायेति तन्मणिबन्धे शर्वायेति तत्करपृष्ठे पशुपतय इति वामबाहुमूले उग्रायेति तन्मध्ये अग्रेवधायेति तन्मणिबन्धे दूरेवधायेति तत्करपृष्ठे नमो हन्त्र इति अंसे शंकरायेति यथाक्रमं भस्म धृत्वा सोमायेति शिवं नत्वा ततः प्रक्षाल्य तद्भस्मापः पुनन्त्विति पिबेत्। नाधो त्याज्यं नाधो त्याज्यम् ॥6॥

अब उस शेष भस्म के विनियोग की बात कहते हैं—तर्जनी, मध्यमा और अनामिका अँगुलियों से 'अग्नेर्भस्मासि' इस मंत्र से भस्म लेकर 'मूर्धानं' इत्यादि मंत्र द्वारा मूर्धा स्थान के आगे के भाग में लगाना चाहिए। 'त्र्यम्बकं' इत्यादि मंत्र द्वारा ललाट पर, 'नीलग्रीवाय' इत्यादि द्वारा कण्ठ पर और कण्ठ के दाहिने भाग में तथा 'त्र्यायुषं जमदग्ने' इत्यादि मंत्र द्वारा कण्ठ के बाँयें भाग में, 'वामे' आदि से कपोलों में, 'कालाय' आदि से दोनों आँखों पर, 'त्रिलोचनाय' आदि से दोनों कानों पर, 'शृणवाम' इत्यादि से मुख पर, 'प्रब्रवाम' इत्यादि के द्वारा हृदय पर, 'आत्मने' इत्यादि के द्वारा नाभि पर, 'नाभिः' आदि मंत्र के द्वारा दाहिने हाथ के मूल पर, 'भवाय' इत्यादि के द्वारा उसके बीच में, 'रुद्राय' इत्यादि द्वारा उसके (दाहिने हाथ के) मणिबन्ध में, 'शर्वाय' इत्यादि द्वारा उस हाथ के पृष्ठभाग में, 'पशुपतये' इत्यादि द्वारा बाएँ हाथ के मूल पर, 'उग्राय' इत्यादि द्वारा उसके बीच में, 'अग्रेवधाय' इत्यादि द्वारा उसके मणिबन्ध में, 'दूरेवधाय' इत्यादि द्वारा उस हाथ के पृष्ठ भाग में, 'नमो हन्त्रे' इत्यादि द्वारा कन्धे पर और बाद में 'शंकराय'—इस प्रकार क्रमानुसार भस्म धारण करके 'सोमाय' इत्यादि मन्त्र द्वारा शिव

को नमस्कार करके बाद में हाथ धोकर उस भस्म वाले पानी को 'आपः पुनन्तु' इस मंत्र को पढ़कर पी जाना चाहिए। इसको कभी नीचे नहीं गिरने देना चाहिए। कभी भी नीचे नहीं गिरने देना चाहिए।

एतन्मध्याह्नसायाह्नेषु त्रिकालेषु विधिवद्भस्मधारणमप्रमादेन कार्यम्। प्रमादात् पतितो भवति ॥7॥

इस प्रकार से यह भस्मधारण विधि मध्याह्न, सायं और सुबह में प्रमाद को छोड़कर करनी ही चाहिए। प्रमाद करने से मनुष्य पतित हो जाता है।

ब्राह्मणानामयमेव धर्मोऽयमेव धर्मः। एवं भस्मधारणमकृत्वा नाश्नीयादापोऽन्नमन्यद्वा। प्रमादात्त्यक्त्वा भस्मधारणं न गायत्रीं जपेत्। न जुहुयादग्नौ तर्पयेद्देवानृषीन् पित्रादीन्। अयमेव धर्मः सनातनः सर्वपापनाशको मोक्षहेतुः। नित्योऽयं धर्मो ब्राह्मणानां ब्रह्मचारिगृहिवानप्रस्थयतीनाम्। एतदकरणे प्रत्यवैति ब्राह्मणः ॥8॥

ब्राह्मणों का यही धर्म है, यही धर्म है। इस प्रकार भस्मधारण किए बिना ब्राह्मण को खाना नहीं चाहिए। अन्न या और कुछ भी खाना नहीं चाहिए और पीना भी नहीं चाहिए। प्रमाद से भस्म धारण नहीं किया गया हो, तो गायत्री का जाप भी नहीं करना चाहिए, अग्नि में होम भी नहीं करना चाहिए, देव-ऋषि और पितृओं का तर्पण भी नहीं करना चाहिए। यही सनातन धर्म है, यही मोक्ष का कारणरूप है, और सर्व पापों का नाश करने वाला है। ब्रह्मचारियों, गृहस्थों, वानप्रस्थों और यतियों का—सभी ब्रह्मनिष्ठों का यह नित्यधर्म है। इसका पालन न करने से ब्राह्मण को प्रत्यवाय लगता है।

अकृत्वा प्रमादेनैतदष्टोत्तरशतं जलमध्ये स्थित्वा गायत्रीं जप्त्वोपोषणेनैकेन शुद्धो भवति। यतिर्भस्मधारणं त्यक्त्वैकदोपोष्य द्वादशसहस्रप्रणवं जप्त्वा शुद्धो भवति। अन्यथेन्द्रो यतीन्सालावृकेभ्यः पातयति ॥9॥

यदि प्रमाद से यह भस्म धारण नहीं किया गया हो, तो जल के बीच खड़े रहकर, एक सौ आठ गायत्री मंत्रों का जप करके एक उपवास कर लेने से मनुष्य शुद्ध हो जाता है। यदि किसी यति ने भस्म धारण न किया हो, तो वह एक उपवास करके एक हजार प्रणवजाप करके शुद्ध हो जाता है। ऐसा नहीं करने पर इन्द्र ऐसे यतियों को सालावृकों के सामने फेंक देगा—वे हिंसक पशु उन्हें फाड़कर खा जाएँगे।

भस्मनो यद्यभावस्तदा नर्यभस्मदाहनजन्यमन्यद्वाऽवश्यं मन्त्रपूतं धार्यम् ॥10॥

यदि भस्म का अभाव हो तो नर्य भस्म (राख) या अन्य दाहजन्य कोई भी वस्तु को मंत्र से पवित्र करके अवश्य ही लगाना चाहिए।

एतत् प्रातः प्रयुञ्जानो रात्रिकृतात् पापात् पूतो भवति स्वर्णस्तेयात् प्रमुच्यते। मध्यन्दिने माध्यन्दिनं कृत्वोपस्थानान्तं ध्यायमान आदित्याभिमुखोऽधीयानः सुरापानात् पूतो भवति स्वर्णस्तेयात् पूतो भवति ब्राह्मणवधात् पूतो भवति गोवधात् पूतो भवत्यश्ववधात् पूतो भवति गुरुवधात् पूतो भवति मातृवधात् पूतो भवति पितृवधात् पूतो भवति। त्रिकालमेतत् प्रयुञ्जानः सर्ववेदपारायणफलमवाप्नोति सर्वतीर्थफल-

मश्नुते अनपब्रुवः सर्वमायुरेति । विन्दते प्राजापत्यं रायस्पोषं गौपत्यम् । एवमावर्तयेदुपनिषदमित्याह भगवान् सदाशिवः साम्बः सदाशिवः साम्बः ॥1 1॥

इति प्रथमोऽध्यायः ।

प्रात:काल में भस्म धारण करने वाला मनुष्य रात्रि में किए गए पापों से मुक्त हो जाता है । सोने की चोरी के पाप से मुक्त हो जाता है । मध्याह्न सन्ध्या में दोपहर का भस्म धारण करने वाला और सूर्योपस्थान तक ध्यान करने वाला और सूर्य के सम्मुख रहकर जाप करने वाला सुरापान के पाप से मुक्त होता है, स्वर्णचोरी के पाप से मुक्त होता है, ब्रह्महत्या के पाप से मुक्त होता है, गोवध के पाप से मुक्त होता है, अश्व-वध के पाप से मुक्त होता है, गुरु-वध के पाप से मुक्त होता है, मातृवध के पाप से मुक्त होता है, पितृवध के पाप से मुक्त होता है । तीनों काल में इसे करने वाला सभी वेदों के पारायण का फल प्राप्त करता है । वह सभी तीर्थों का फल भोगता है । वह निन्दारहित पूर्ण आयुष्य प्राप्त करता है । वह प्रजा, धन, सम्पत्ति और पशु आदि सब कुछ प्राप्त करता है । (सबका स्वामी होता है) यह उपनिषत् कह रही है कि हमेशा ही 'साम्बः सदाशिवः साम्बः' इस मंत्र का आवर्तन करते ही रहना चाहिए ।

इस प्रकार यहाँ पहला अध्याय पूरा हुआ ।

❋

द्वितीयोऽध्यायः

अथ भुसुण्डो जाबालो महादेवं साम्बं प्रणम्य पुनः पप्रच्छ किं नित्यं ब्राह्मणानां कर्तव्यं यदकरणे प्रत्यवैति ब्राह्मणः । कः पूजनीयः । को वा ध्येयः । कः स्मर्तव्यः । कथं ध्येयः । क्व स्थातव्यमेतद्ब्रूहीति ॥1॥

अब भुसुण्ड जाबाल, अम्बासहित महादेव को प्रणाम करके फिर से पूछने लगे कि—"ब्राह्मणों का नित्य कर्तव्य क्या है कि जिसके न करने से ब्राह्मण को प्रत्यवाय लगता है ? पूजनीय कौन है ? किसका ध्यान करना चाहिए ? किसका स्मरण करना चाहिए ? ध्यान किस तरह करना चाहिए ? कहाँ रहना चाहिए ?—यह सब बताइए ।

समासेन तं होवाच । प्रागुदयान्निर्वर्त्य शौचादिकं ततः स्नायात् । मार्जनं रुद्रसूक्तैः । ततश्चाहतं वासः परिधत्ते पाप्मनोऽपहृत्यै । उद्यन्तमादित्यमभिध्यायन्नुद्धूलिताङ्गं कृत्वा यथास्थानं भस्मना त्रिपुण्ड्रं श्वेतेनैव रुद्राक्षाञ्छ्वेतान् बिभृयात् । नैतत् संमर्शः । तथाऽन्ये । मूर्ध्नि चत्वारिंशत् । शिखायामेकं त्रयं वा । श्रोत्रयोर्द्वादश । कण्ठे द्वात्रिंशत् । बाह्वोः षोडशषोडश । द्वादशद्वादश मणिबन्धयोः । षट्षडङ्गुष्ठयोः । ततः सन्ध्यां सकुशोऽहरहरुपासीत । अग्निर्ज्योतिरित्यादिभिरग्नौ जुहुयात् ॥2॥

तब शिव ने संक्षेप से उन्हें बताया कि सूर्योदय के पहले ही शौचादि क्रियाओं को सम्पन्न करके स्नान कर लेना चाहिए । फिर रुद्रसूक्तों के द्वारा मार्जन करना चाहिए । इसके बाद पाप की निवृत्ति के लिए फटा न हो ऐसा वस्त्र धारण करना चाहिए । बाद में उदीयमान सूर्य का ध्यान करते हुए भस्मलेपन

करके योग्य स्थानों पर श्वेत भस्म का त्रिपुण्ड्र करना चाहिए । और श्वेत रुद्राक्षों को ही धारण करना चाहिए । यहाँ कोई खास संमर्श (द्रव्यों का) नहीं अन्य भी (काल्पनिक) होते हैं । मस्तक पर चालीस रुद्राक्ष धारण करने चाहिए । शिखा में एक या तीन धारण करने चाहिए । दोनों कानों में बारह-बारह रुद्राक्ष धारण करने चाहिए । कण्ठ में बत्तीस, दोनों हाथों में सोलह-सोलह, दोनों मणिबन्धों में बारह-बारह, दोनों अँगूठों में छः-छः रुद्राक्ष धारण करने चाहिए । और बाद में नित्य ही कुश घास के साथ सन्ध्या की उपासना करनी चाहिए और 'अग्निर्ज्योति'—इत्यादि मंत्रों से अग्नि में होम करना चाहिए ।

शिवलिङ्गं त्रिसन्ध्यमभ्यर्च्यं कुशेष्वासीनो ध्यात्वा साम्बं मामेव वृषभारूढं हिरण्यबाहुं हिरण्यवर्णं हिरण्यरूपं पशुपाशविमोचकं पुरुषं कृष्णपिङ्गलमूर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपं सहस्राक्षं सहस्रशीर्षं सहस्रचरणं विश्वतोबाहुं विश्वात्मानमेकमद्वैतं निष्कलं निष्क्रियं शान्तं शिवमक्षरमव्ययं हरिहरहिरण्यगर्भस्रष्टारमप्रमेयमनाद्यन्तं रुद्रसूक्तैरभिषिच्य सितेन भस्मना श्रीफलदलैश्च त्रिशाखैरार्द्रैरनार्द्रैर्वा । नैतत्र संस्पर्शः । तत्पूजासाधनं कल्पयेच्च नैवद्यम् । ततश्चैकादशगुणरुद्रो जपनीयः । एकगुणोऽनन्तः ॥3॥

तीनों सन्ध्याओं में शिवलिंग की पूजा करके कुशासन पर बैठकर मेरा ऐसा ध्यान करना चाहिए कि—मैं उमासहित, वृषभ पर आरूढ़, सुवर्णवर्ण के हाथों वाला, हिरण्यवर्ण, हिरण्यरूप, पशुओं को पाशों से छुड़ाने वाला, कृष्णपिंगल पुरुषरूप, ऊर्ध्वरेता, विरूपाक्ष, विश्वरूप, हजार आँखों वाला, हजार मस्तकों वाला, हजार पैरों वाला, चारों ओर हाथ वाला, विश्वात्मा, एक, अद्वैत, अंशरहित, क्रियारहित, शान्त, शिव, अक्षर, अव्यय, हरिहर और हिरण्यगर्भ का सर्जक, अप्रमेय, अनादि, अनन्त हूँ, ऐसे मेरा रुद्रसूक्त से अभिषेक करके सफेद भस्म से, श्रीफल से, त्रिशाखी बिल्वपत्रों से (आर्द्र हो या अनार्द्र हो) इनसे मेरी पूजा करनी चाहिए । यहाँ कोई भौतिक द्रव्य नहीं (स्पर्श नहीं) है । पूजा के साधनों की और नैवेद्य की केवल कल्पना ही करनी चाहिए । इसके बाद एकादशगुण युक्त रुद्र का जाप करना चाहिए । एकगुण तो अनन्त है ।

षडक्षरोऽष्टाक्षरो वा शैवो मन्त्रो जपनीयः । ओमित्यग्रे व्याहरेत् । नम इति पश्चात् । ततः शिवायेत्यक्षरत्रयम् । ओमित्यग्रे व्याहरेत् । नम इति पश्चात् । ततो महादेवायेति पञ्चाक्षराणि । नातस्तारकः परमो मन्त्रः । तारकोऽयं पञ्चाक्षरः । कोऽयं शैवो मनुः । शैवस्तारकोऽयमुपदिश्यते मनुरविमुक्ते शैवेभ्यो जीवेभ्यः । शैवोऽयमेव मन्त्रस्तारयति । स एव ब्रह्मोपदेशः ॥4॥

षडक्षरी या अष्टाक्षरी शिवमंत्र का जाप करना चाहिए । सभी मंत्रों के आगे 'ओम्' लगाना चाहिए एवं सभी मंत्रों के पीछे 'नमः' भी बोलना चाहिए । इसके बाद शिवाय, ये तीन अक्षर (बीच में) बोलने चाहिए । यह एक तारक मंत्र है । तो फिर वह कौन सा मंत्र है ? यह तारक शिवमंत्र कहा जा रहा है । प्रथम ओम् बोलना चाहिए, अन्त में 'नमः' बोलना चाहिए, बीच में 'महादेवाय' ये पाँच अक्षर बोलने चाहिए । इससे बड़ा कोई तारक मंत्र नहीं है । यह तारक शिवमंत्र कौन-सा है ? यह शैवतारक मंत्र शैव जीवों को अविमुक्त समय में उपदिष्ट किया जाता है । यह शैव तारकमंत्र ही पार उतारता है । यही ब्रह्मोपदेश है ।

ब्रह्म सोमोऽहं पवनः सोमोऽहं पवते सोमोऽहं जनिता मतीनां सोमोऽहं जनिता पृथिव्याः सोमोऽहं जनिताऽग्नेः सोमोऽहं जनिता सूर्यस्य सोमोऽहं जनितेन्द्रस्य सोमोऽहं जनितोत विष्णोः सोमोऽहमेव जनिता स यश्चन्द्रमसो देवानां भूर्भुवःस्वरादीनां सर्वेषां लोकानां च ॥5॥

मैं जो ब्रह्मस्वरूप हूँ, तो ब्रह्म कैसा है ? मैं उमासहित हूँ, मैं ब्रह्म हूँ। जो सूत्ररूप से पवन होकर सबको पवित्र कर देता है। मैं वह उमासहित ब्रह्म हूँ जो मति आदि को जन्म देने वाला है। मैं वह उमासहित परमेश्वर हूँ जो अग्नि का जनक है, पृथ्वी का जनक सोम है, अग्नि का जनक सोम है। मैं सूर्य का जनक सोम हूँ। मैं इन्द्र का जनक सोम हूँ। मैं ही विष्णु का जनक उमासहित ईश्वर हूँ। इस चन्द्रमा का भूः भुवः स्वः—आदि सभी लोकों का उत्पन्न करने वाला उमासहित मैं ही—ईश्वर जनक हूँ।

विश्वं भूतं भुवनं चित्रं बहुधा जातं जायमानं च यत्।
सर्वस्य सोमोऽहमेव जनिता विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः ॥6॥

भाँति-भाँति प्रकार से बना हुआ यह विश्व और यह भुवन जो उत्पन्न हो चुका है और अभी उत्पन्न हो रहा है, उस सबका उत्पन्न करने वाला मैं ही उमासहित (शक्तिसहित) ब्रह्म हूँ। मैं जन्मदाता के रूप में विश्व का कारण होते हुए भी कारणातीत हूँ (मैं सर्वकारण होने पर भी सर्वातीत) विश्वाधिक ही हूँ। मैं ऐसा रुद्र हूँ, मैं महर्षि हूँ।

हिरण्यगर्भादीनहं जायमानान् पश्यामि। यो रुद्रो अग्नौ यो अप्सु य ओषधीषु यो रुद्रो विश्वा भुवना विवेशैवमेव। अहमेवात्माऽन्तरात्मा ब्रह्मज्योतिर्यस्मान्न मत्तोऽन्यः परः। अहमेव परो विश्वाधिकः ॥7॥

उत्पन्न होते हुए हिरण्यगर्भ आदि को मैं देखता हूँ। जो रुद्र अग्नि में है, जो पानी में है, जो औषधियों में है, जो रुद्र सभी विश्व में, सभी भुवनों में, यों ही अन्तर्यामी के रूप में प्रविष्ट होकर स्थित है, वह मैं ही हूँ। मैं ही आत्मा हूँ, मैं अन्तरात्मा हूँ, मैं ही ब्रह्मज्योति हूँ, ऐसे मुझसे कुछ और कोई अन्य है ही नहीं। मैं ही परम और मैं ही विश्वातीत भी हूँ।

मामेव विदित्वाऽमृतत्वमेति तरति शोकम्। मामेव विदित्वा सांसृतिकीं रुजं द्रावयति तस्मादहं रुद्रो यः सर्वेषां परमा गतिः सोऽहं सर्वाकारः ॥8॥

मुझे जानकर ही मनुष्य मृत्यु को और शोक को पार कर जाता है। मुझे जानकर ही मनुष्य इस संसार के रोग को पिघला देता है। (द्रवित करता है)। इसीलिए मैं रुद्र (रुज् + द्र) कहलाता हूँ। मैं ही सर्व की गति (अन्तिम लक्ष्य) हूँ, मैं ही सर्वाकारमय हूँ।

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति। यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति। तं मामेव विदित्वोपासीत। भूतेभिर्देवेभिरभिष्टुतोऽहमेव ॥9॥

भीषा वातः पवते। भीषोदेति सूर्यः। भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च ॥10॥

सोमोऽत एव योऽहं सर्वेषामधिष्ठाता सर्वेषां च भूतानां पालकः। सोऽहं पृथिवी। सोऽहमापः। सोऽहं तेजः। सोऽहं वायुः। सोऽहं कालः। सोऽहं दिशः। सोऽहमात्मा। मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥11॥

जिससे ये भूतप्राणी उत्पन्न होते हैं, जिससे उत्पन्न होकर जीते हैं, और जाते हुए जिसमें विलीन होते हैं, ऐसे मुझे ही जानकर मेरी उपासना करनी चाहिए। प्राणियों और देवों द्वारा स्तुति किया जाने वाला मैं ही हूँ। इसके भय से वायु बहती है, इसके डर से सूर्य उदित होता है, इसी के डर से अग्नि, इन्द्र और सोम अपना-अपना कार्य कर रहे हैं, वह उमा (शक्ति सहित मैं) शिव ही सब कुछ हूँ। इसीलिए मैं सबका अधिष्ठाता हूँ। मैं सब प्राणियों का पालक हूँ। वही मैं पृथ्वी हूँ, वही मैं जल हूँ, वही मैं तेज हूँ, वही मैं वायु हूँ, वहीं मैं काल हूँ, वही मैं दिशाएँ हूँ, वही मैं आत्मा हूँ। मुझ ही में यह सब-कुछ प्रतिष्ठित होकर रहता है।

ब्रह्मविदाप्नोति परम्। ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदाशिवोम् ॥12॥
अचक्षुर्विश्वतश्चक्षुरकर्णो विश्वतःकर्णोऽपादो विश्वतःपादोऽपाणिर्विश्वतःपाणिरहमशिरा विश्वतःशिरा विद्यामन्त्रैकसंश्रयो विद्यारूपो विद्यामयो विश्वेश्वरोऽहमजरोऽहम् ॥13॥
मामेवं विदित्वा संसृतिपाशात् प्रमुच्यते। तस्मादहं पशुपाशविमोचकः। पशवश्चामानवान्तं मध्यवर्तिनश्च युक्तात्मानो यतन्ते मामेव प्राप्तुम्। प्राप्यन्ते मां न पुनरावर्तन्ते ॥14॥

ऐसे ब्रह्म को जानने वाला परमपद को प्राप्त करता है। जो मैं ब्रह्मा के रूप में हूँ वही मैं सर्वात्मभाव से शिव भी तो हूँ। क्योंकि 'ओम्' (अ, उ, म) यह परब्रह्मवाचक है। यह परमतत्त्व चक्षुरहित होते हुए भी सभी ओर चक्षुवाला है, श्रोत्रहीन होते हुए भी चारों ओर श्रोत्र वाला है, चरणरहित होने पर भी चारों तरफ चरण वाला है, उसके हाथ न होने पर भी चारों ओर हाथ वाला है, वह आत्मारूप मैं मस्तकरहित होते हुए भी चारों तरफ मस्तक वाला हूँ। सभी विद्याओं और मंत्रों का मैं आश्रयस्थान हूँ। मैं विद्यामय, विद्यारूप और मैं विश्वेश्वर, अजर और अमर हूँ। इस प्रकार मुझे (आत्मा को) जानकर मनुष्य संसार के पाश से मुक्त हो जाता है। इसलिए मैं पशु (प्राणियों के) पाशों का विमोचक (मुक्त करने वाला) कहलाता हूँ। मानवों से लेकर सभी मध्यवर्ती प्राणी प्रयत्न करते हुए मुझमें ही अपनी आत्मा को जोड़कर मुझे ही प्राप्त करने के लिए प्रयत्न कर रहे हैं और अन्त में मुझे प्राप्त कर फिर इस धरती पर (जगत् में) वापिस नहीं लौटते।

त्रिशूलायां काशीमधिश्रित्य त्यक्तासवोऽपि मय्येव संविशन्ति। प्रज्वलद्वह्निगं हविर्यथा न यजमानमासादयति तथाऽसौ त्यक्त्वा कुणपं न तत्तादृशं पुरा प्राप्नुवन्ति। एष एवादेशः। एष उपदेशः। एष एव परमो धर्मः ॥15॥

अन्तिम श्वास लेते समय त्रिशूल में स्थित काशीनगरी में प्राणों को छोड़ने वाले लोग भी मुझमें ही प्रविष्ट होते हैं। प्रज्वलित अग्नि में रखे गए होमद्रव्य जिस तरह यजमान को फिर से प्राप्त नहीं होते, वैसे ही यहाँ एक बार छोड़ा हुआ शरीर फिर से प्राप्त नहीं होता। यही आज्ञा है, यही उपदेश है। यही परमधर्म है।

सत्यात्तत्र कदाचिन्न प्रमदितव्यं तत्रोद्धूलनत्रिपुण्ड्राभ्याम्। तथा रुद्राक्षधारणात्तथा मदर्चनाच्च। प्रमादेनापि नान्तर्देवसदने पुरीषं कुर्यात्। व्रतान्न प्रमदितव्यम्। तद्धि तपस्तद्धि तपः काश्यामेव मुक्तिकामानाम् ॥16॥

न तत्त्याज्यं न तत्त्याज्यं मोचकोऽहमविमुक्ते निवसताम्। नाविमुक्तात् परं स्थानं नाविमुक्तात् परं स्थानम् ॥17॥

ऐसे उस काशीवास के काल में सत्य में कभी प्रमाद नहीं करना चाहिए। भस्म धारण करने में तथा त्रिपुण्ड्र लगाने में भी प्रमाद नहीं करना चाहिए। रुद्राक्ष को धारण करने में और मेरे पूजन में कभी प्रमाद नहीं करना चाहिए। प्रमाद से भी कभी देवमंदिर में मलत्याग नहीं करना चाहिए। व्रत में भी कभी प्रमाद नहीं करना चाहिए। काशी में रहकर मुक्ति पाने की इच्छा करने वालों के लिए यही तप है, उसको कभी छोड़ना नहीं चाहिए। मैं अविमुक्तक्षेत्र का मुक्तिदाता हूँ। अविमुक्तपद से परमपद कोई नहीं है। अविमुक्तक्षेत्र परम क्षेत्र है।

काश्यां स्थानानि चत्वारि। तेषामभ्यर्हितमन्तर्गृहम्। तत्राप्यविमुक्तमभ्यर्हितम्। तत्र स्थानानि पञ्च। तन्मध्ये शिवागारमभ्यर्हितम्। तत्र प्राच्यामैश्वर्यस्थानम्। दक्षिणायां विचालनस्थानम्। पश्चिमायां वैराग्यस्थानम्। उत्तरायां ज्ञानस्थानम्। तस्मिन् यदन्तर्निर्लिप्तमव्ययमनाद्यन्तमशेषवेदवेदान्तवेद्यमनिर्देश्यमनिरुक्तमप्रच्यवमाशास्यमद्वैतं सर्वाधारमनाधारमनिरीक्ष्यमहरहर्ब्रह्मविष्णुपुरन्दराद्यमरवरसेवितं मामेव ज्योतिःस्वरूपं लिङ्गं मामेवोपासितव्यं तदेवोपासितव्यम् ॥18॥
नैव भासयन्ति तल्लिङ्गं भानुश्चन्द्रोऽग्निर्वायुः स्वप्रकाशं विश्वेश्वराभिधं पातालमधितिष्ठति। तदेवाहम् ॥19॥

काशी में चार स्थान हैं। उनमें भी श्रेष्ठ स्थान अन्तर्गृह है। उससे भी श्रेष्ठ अविमुक्तस्थान है। वहाँ पाँच स्थान हैं। उनके बीच जो शिवागार है वह श्रेष्ठ है। वहाँ पूर्व में ऐश्वर्यस्थान है, दक्षिण में विचालनस्थान है, पश्चिम में वैराग्यस्थान है, उत्तर में ज्ञानस्थान है। उसमें जो अन्तर् में निर्लिप्त है, अव्यय है, अनादि है, अनन्त है, सभी वेद-वेदान्त से जो वेद्य है, जो अव्यक्त, अदृश्य, अनिरुक्त, अप्रच्यव (अच्युत) है, जो अद्वैत है, जो सबका आधाररूप है, जो देखा नहीं जा सकता, जो ब्रह्मा, विष्णु, पुरन्दर आदि श्रेष्ठ देवों के द्वारा बार-बार सेवित होता है, ऐसे ज्योतिस्वरूप मेरी ही (लिंग के रूप में) उपासना करनी चाहिए। मैं ही उपासना के योग्य हूँ। सूर्य, चन्द्र, अग्नि और वायु उस लिंग को प्रकाशित नहीं कर सकते। क्योंकि वह तो स्वप्रकाशित है। विश्वेश्वर नाम का यह लिंग पाताल में अधिष्ठित है। वही मैं हूँ।

तत्रार्चितोऽहं साक्षादर्चितः। त्रिशाखैर्बिल्वदलैर्दीप्तैर्वा योऽभिसंपूजयेन्मन्मना मय्याहितासुर्मय्येवार्पिताखिलकर्मा भस्मदिग्धाङ्गो रुद्राक्षभूषणो मामेव सर्वभावेन प्रपन्नो मदेकपूजानिरतः सम्पूजयेत् तदहमश्नामि तं मोचयामि संसृतिपाशात्। अहरहरभ्यर्च्य विश्वेश्वरं लिङ्गं तत्र रुद्रसूक्तैरभिषिच्य तदेव स्नपनं पयस्त्रिः पीत्वा महापातकेभ्यो मुच्यते न शोकमाप्नोति मुच्यते संसारबन्धनात् ॥20॥

वहाँ मैं पूजा जाता हूँ, साक्षात् ही पूजा जाता हूँ। तीन शाखा वाले बिल्वपत्रों से अथवा दीपों से जो मनुष्य मेरी पूजा करता है, वह मुझमें मन रखने वाला, मुझमें ही प्राण रखने वाला, मुझमें ही अपने सभी कर्मों को समर्पित कर देने वाला, भस्म से लेपित अंग वाला, रुद्राक्ष के भूषणवाला, सर्व भाव से मेरी ही शरण में आया हुआ, मेरी एक की ही पूजा में तल्लीन होकर मुझे पूजता है। उसका दिया हुआ मैं खाता (भोगता) हूँ। उसको मैं संसार के बन्धन से मुक्त करता हूँ। इस विश्वेश्वर के लिंग

की प्रतिदिन पूजा करके, वहाँ रुद्रसूक्तों के द्वारा अभिषेक करके उसी स्नान का पानी तीन बार पीकर बड़े-बड़े पापों से भी वह मनुष्य मुक्त हो जाता है। वह कभी शोक को प्राप्त नहीं होता। वह संसार के बन्धनों से मुक्त हो जाता है।

तदनभ्यर्च्य नाश्नीयात् फलमन्नमन्यद्वा। यदश्नीयाद्रेतोभक्षी भवेत्। नापः पिबेत्। यदि पिबेत् पूयपः भवेत्। प्रमादेनैकदा त्वनभ्यर्च्य मां भुक्त्वा भोजयित्वा केशान् वापयित्वा गव्यानां पञ्च संगृह्योपोष्य जले रुद्रस्नानम्। जपेत्त्रिवारं रुद्रानुवाकम्। आदित्यं पश्यन्नभिध्यायन् स्वकृतकर्मकृद्भिरेव मन्त्रैः कुर्यान्मार्जनम्। ततो भोजयित्वा ब्राह्मणान् पूतो भवति। अन्यथा परेतो यातनामश्नुते। पत्रैः फलैर्वा जलैर्वाऽन्यैर्वाऽभिपूज्य विश्वेश्वरं मां ततोऽश्नीयात् ॥21॥

उसकी पूजा किए बिना अन्न, फल या और कुछ भी खाना नहीं चाहिए। यदि कोई खाता है तो वह वीर्यभक्षी होगा। पानी भी नहीं पीना चाहिए। यदि कोई पीता है तो वह पूयप (पीव को पीने वाला) होता है। प्रमादवश एक दिन भी मेरी पूजा किए बिना खाए-खिलाए जाने पर केशों का मुण्डन करवाकर पाँच गव्यों का संग्रह करके, उपवास करके जल में रुद्रस्नान करना चाहिए तथा तीन बार रुद्रानुवाक का जाप करना चाहिए। फिर सूर्य की ओर देखकर उसका ध्यान करके अपने किए गए कर्म के लिए रुद्रमंत्रों से ही मार्जन करना चाहिए। बाद में ब्राह्मणों को भोजन कराकर वह पवित्र (मुक्त) होता है। ऐसा न करने पर वह मरण के बाद यातना भोगता है। इसलिए मुझ विश्वेश्वर को पत्रों से, फलों से या जल अथवा अन्य पदार्थों से पूजकर बाद में ही खाना (पीना) चाहिए।

कापिलेन पयसाऽभिषिच्य रुद्रसूक्तेन मामेव शिवलिङ्गरूपिणं ब्रह्महत्यायाः पूतो भवति। कापिलेन दध्नाऽभिषिच्य सुरापानात् पूतो भवति। कापिलेनाज्येनाभिषिच्य स्वर्णस्तेयात् पूतो भवति। मधुनाऽभिषिच्य गुरुदारगमनात् पूतो भवति। सितया शर्करयाऽभिषिच्य सर्वजीववधात् पूतो भवति ॥22॥
क्षीरादिभिरेतैरभिषिच्य सर्वानवाप्नोति कामान्। इत्येकैकं महाप्रस्थशतं महाप्रस्थशतमानैः शतैराभपूज्य मुक्तो भवति संसारबन्धनात् ॥23॥

कपिलवर्णी गाय के दूध से रुद्रसूक्त के द्वारा शिवलिंग स्वरूप मेरा अभिषेक करके मनुष्य ब्रह्महत्या के पाप से मुक्त हो जाता है। कपिला गाय के दही से अभिषेक करने वाला सुरापान के पाप से मुक्त होता है। कपिला के घी से पूर्वोक्त रूप से अभिषेक करने वाला सोने की चोरी के पाप से मुक्त होता है। मधु से अभिषेक करने वाला गुरुपत्नी से किए गए व्यभिचार के पाप से मुक्त होता है। सफेद शर्करा से अभिषेक करने वाला सभी प्राणियों की हत्या से मुक्त हो जाता है। इस प्रकार दूध आदि से अभिषेक करके मनुष्य अपने सभी मनोरथों को पूर्ण करता है। ऐसा करने के लिए उसे पूर्वोक्त अभिषेकों से प्रत्येक के लिए सौ महाप्रस्थ करने चाहिए। (बत्तीस पल तक के समय को प्रस्थ कहते हैं और ऐसे सौ प्रस्थों को महाप्रस्थ कहा जाता है—यह कालपरिमाण है।) इस प्रकार सौ महाप्रस्थों के कालपरिमाण तक अभिषेक करके (पूजा करके) मनुष्य संसार-बन्धनों से मुक्त हो जाता है।

मामेव शिवलिङ्गरूपिणमार्द्रायां पौर्णमास्यां वाऽमावास्यायां वा महाव्यतीपाते ग्रहणे संक्रान्तावभिषिच्य तिलैः सतण्डुलैः सयवैः सम्पूज्य

बिल्वदलैरभ्यर्च्य कापिलेना[ला]ज्यान्वितगन्धसारधूपैः परिकल्प्य दीपं नैवेद्यं साज्यमुपहारं कल्पयित्वा दद्यात् पुष्पाञ्जलिम्। एवं प्रयतोऽभ्यर्च्य मम सायुज्यमेति ॥24॥

शिवलिंगरूप ऐसे मुझको आर्द्रा नक्षत्र में, अमावास्या या पौर्णमासी में, व्यतिपात में, ग्रहण में और संक्रान्ति में अभिषेक करके यव और तण्डुल के साथ तिलों के द्वारा पूजकर बिल्वदलों से मेरी अभ्यर्चना करके कपिला गाय के घी से युक्त गन्धसार आदि की परिकल्पना करके, दीप, घी सहित (घी युक्त) नैवेद्य और उपहार देना चाहिए। बाद में पुष्पांजलि देनी चाहिए। इस प्रकार प्रयत्नशील मनुष्य (साधक) मेरी पूजा करके मेरे साथ सायुज्य को प्राप्त कर लेता है।

शतैर्महाप्रस्थैरखण्डैस्तण्डुलैरभिषिच्य चन्द्रलोककामश्चन्द्रलोकमवाप्नोति। तिलैरेतावद्भिरभिषिच्य वायुलोककामो वायुलोकमवाप्नोति। माषैरेतावद्भिरभिषिच्य वरुणलोककामो वरुणलोकमवाप्नोति। यवैरेतावद्भिरभिषिच्य सूर्यलोककामः सूर्यलोकमवाप्नोति। एतैरेतावद्भिर्द्विगुणैरभिषिच्य स्वर्गलोककामः स्वर्गलोकमवाप्नोति। एतैरेतावद्भिश्चतुर्गुणैरभिषिच्य ब्रह्मलोककामो ब्रह्मलोकमवाप्नोति। एतैरेतावद्भिः शतगुणैरभिषिच्य चतुर्जालं ब्रह्मकोशं यन्मृत्युर्नावपश्यति। तमतीत्य मल्लोककामो मल्लोकमवाप्नोति नान्यं मल्लोकात् परं यमवाप्य न शोचति न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते ॥25॥

अखण्ड तण्डुलों (अक्षतों) के द्वारा सौ महाप्रस्थ तक अभिषेक करके चन्द्रलोक की कामना करने वाला मनुष्य चन्द्रलोक को प्राप्त होता है। इतने ही तिलों के द्वारा इतने ही कालपरिमाण तक अभिषेक करके वायुलोक की कामना करने वाला वायुलोक को प्राप्त होता है। इतने ही माषों (उड़दों) के द्वारा अभिषेक करके वरुणलोक की कामना करने वाला वरुणलोक की प्राप्ति करता है। इतने ही यवों से अभिषेक करके सूर्यलोक की कामना करने वाला सूर्यलोक को प्राप्त करता है। और उससे दुगुनी संख्या में यवों से ही अभिषेक करने वाला स्वर्ग की कामना करने वाला मनुष्य स्वर्गलोक की प्राप्ति करता है। इन्हीं यवों की चार गुनी संख्या से अभिषेक करके ब्रह्मलोक की कामना करने वाला ब्रह्मलोक को प्राप्त करता है। इन्हीं से सौ गुनी संख्या में इतने कालपरिमाण तक अभिषेक करके वह चतुर्जाल रूप मृत्यु के ब्रह्मकोश को नहीं देखेगा। (स्थूल, सूक्ष्म, बीज और अर्धमात्रा—यह व्यष्टिसमष्टिगत चतुर्जाल युक्त ब्रह्मकोश है।) वह उसको लाँघकर मेरे लोक की कामना वाला होकर मेरे लोक को ही प्राप्त करता है। मेरे लोक से परे तो कोई लोक है ही नहीं। उसको प्राप्त करके वह कभी शोक को प्राप्त नहीं होता और फिर से उसका यहाँ आना नहीं होता, वह फिर से यहाँ आता ही नहीं।

लिङ्गरूपिणं मां सम्पूज्य चिन्तयन्ति योगिनः सिद्धाः सिद्धिं गताः यजन्ति यज्वानः। मामेव स्तुवन्ति वेदाः साङ्गाः सोपनिषदः सेतिहासाः। न मत्तोऽन्यदहमेव सर्वम्। मयि सर्वं प्रतिष्ठितम्। ततः काश्यां प्रयतैरेवाहमन्वहं पूज्यः ॥26॥

तत्र गणा रौद्रानना नानामुखा नानाशस्त्रधारिणो नानारूपधरा नानाचिह्नितः। ते सर्वे भस्मदिग्धाङ्गा रुद्राक्षाभरणाः कृताञ्जलयो नित्यमभिध्यायन्ति। तत्र पूर्वस्यां दिशि ब्रह्मा कृताञ्जलिरहर्निशं मामुपास्ते। दक्षिणस्यां दिशि विष्णुः कृत्वैव मूर्धाञ्जलिं मामुपास्ते।

प्रतीच्यामिन्द्रः सन्नताङ्ग उपास्ते। उदीच्यामग्निकायमुमाऽनुरक्ता हेमाङ्गविभूषणा हेमवस्त्रा मामुपासते मामेव देवाश्चतुर्मूर्तिधराः ॥27॥

लिंगस्वरूपी मेरी पूजा करके सिद्धि को प्राप्त हुए सिद्धयोगी मेरा ही चिन्तन करते हैं, याज्ञिक लोग मेरा ही यज्ञ करते हैं, षडंगों के साथ, उपनिषदों के साथ, इतिहास के साथ सभी वेद मेरी ही स्तुति करते हैं। मेरे सिवा कुछ है ही नहीं, मैं ही सब कुछ हूँ। यह सब कुछ मुझमें ही स्थित है। इसलिए काशी में प्रयत्नशील साधकों के द्वारा मैं ही पूजा जाने योग्य हूँ। इसलिए रौद्र (भयंकर) मुँहवाले, विविध प्रकार को मुखवाले, विविध शस्त्रों को धारण किए हुए, विविध स्वरूपों को धारण करने वाले, विविध चिह्नों वाले मेरे गण, यहाँ भस्म से अंगों को लेप करते हुए, रुद्राक्ष के आभूषण पहने हुए हाथ जोड़कर हमेशा मेरा ध्यान करते हैं। यहाँ पूर्व दिशा में ब्रह्मा हाथ जोड़कर सर्वदा मेरी उपासना करते हैं, दक्षिण दिशा में विष्णु मस्तक पर हाथ की अंजलि रखे हुए मेरी उपासना करते हैं। पश्चिम में इन्द्र शरीर को पूरा नवा कर मेरी उपासना करते हैं और उत्तर में सुवर्णवसना अंगों पर सुवर्ण के आभूषण पहनी हुई अनुरक्ता उमा अग्निकायायुक्त मेरी उपासना करती है। ये चार मूर्ति को धारण करने वाले देव (ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र और इन्द्र) मेरी ही उपासना करते हैं।

दक्षिणायां दिशि मुक्तिस्थानं तन्मुक्तिमण्डपसंज्ञितम्। तत्रानेकगणाः पालकाः सायुधाः पापघातकाः। तत्र ऋषयः शाम्भवाः पाशुपता महाशैवा वेदावतंसं शैवं पञ्चाक्षरं जपन्तस्तारकं सप्रणवं मोदमानास्तिष्ठन्ति। तत्रैका रत्नवेदिका। तत्राहमासीनः काश्यां त्यक्तकुणपाञ्छैवानानीय स्वस्याङ्के सन्निवेश्य भसितरुद्राक्षभूषितानुपस्पृश्य मा भूदेतेषां जन्म मृतिश्चेति तारकं शैवं मनुमुपदिशामि। ततस्ते मुक्ता मामनुविशन्ति विज्ञानमयेनाङ्गेन। न पुनरावर्तन्ते हुताशनप्रतिष्ठं हविरिव। तत्रैव मुक्त्यर्थमुपदिश्यते शैवोऽयं मन्त्रः पञ्चाक्षरः। तन्मुक्तिस्थानम्। तत् ओंकाररूपम्। ततो मदर्पितकर्मणां मदाविष्टचेतसां मद्रूपता भवति। नान्येषामियं ब्रह्मविद्येयं ब्रह्मविद्या ॥28॥

दक्षिण दिशा में एक 'मुक्तिमण्डप' नाम का मुक्तिस्थान है। उसके पालक-रक्षक अनेक गण हैं। वे अनेक शस्त्रों को धारण किए हुए हैं, वे पाप के घातक हैं। वहाँ शंभु के भक्त कई पाशुपत, महाशैव, ऋषि लोग वेदों के प्रधान रूप पंचाक्षर शैव मंत्र को जपते हुए—प्रणवसहित उस तारक मंत्र को जपते हुए आनन्दपूर्वक रहते हैं। वहाँ एक रत्नजडित वेदी है, उस पर मैं बैठा हूँ। काशी में जिन शिवभक्तों की आसक्ति छूट गई है, ऐसे लोगों को लाकर, अपनी गोद में बिठाकर, रुद्राक्ष और भस्म से भूषित अंग वाले ऐसे उनको स्पर्श करके, 'अब इनका जन्म न होगा और मृत्यु भी नहीं होगी'—इस प्रकार का फलदायी तारकमंत्र देता हूँ (उन्हें उपदेश करता हूँ)। इससे वे मुक्त होकर विज्ञानमय अंग से मुझमें ही प्रविष्ट हो जाते हैं और फिर उनका यहाँ आना नहीं होता। अग्नि में डाले गए होमद्रव्य की तरह वहीं रह जाते हैं। मुक्ति के लिए ही इस पंचाक्षर शैव मंत्र का उपदेश दिया जाता है। यह मुक्ति का स्थान है। इसलिए यह ओंकाररूप है। इसके द्वारा मुझमें ही कर्मों को अर्पित करने वालों को और मुझ ही में चित्त को अर्पित करने वालों को मेरा रूप प्राप्त होता है, इससे अन्य लोगों को नहीं। यह ब्रह्मविद्या है। यही ब्रह्मविद्या है।

मुमुक्षवः काश्यामेवासीना वीर्यवन्तो विद्यावन्तो विज्ञानमयं ब्रह्मकोशं चतुर्जालं ब्रह्मकोशं यं मृत्युर्नावपश्यति यं ब्रह्मा नावपश्यति यं विष्णुर्नावपश्यति यमिन्द्राग्नी नावपश्येतां यं वरुणादयो नावपश्यन्ति तमेव

तत्तेजःप्लुष्टविड्भावं हैममुमां संश्लिष्य वसन्तं चन्द्रकोटिसमप्रभं चन्द्रकिरीटं सोमसूर्याग्निनयनं भूतिभूषितविग्रहं शिवं मामेवमभिध्यायन्तो मुक्ताकिल्बिषास्त्यक्तबन्धा मय्येव लीना भवन्ति ॥29॥

काशी में रहने वाले मुमुक्षु ही वीर्यवान और विद्यावान होते हैं। ब्रह्मकोश तो विज्ञानमय है, ब्रह्मकोश चतुर्जाल है। इसे मृत्यु नहीं देख सकता, इसे ब्रह्मा नहीं देखते, इसे विष्णु नहीं देखते, इसे इन्द्र और अग्नि भी नहीं देखते, इसे वरुणादि देव भी नहीं देखते, उसी तेजःपूर्ण (तेज से भरे हुए) प्रवाहरूप, सुवर्णमय, उमा को आलिंगन करके रहने वाले, करोड़ों चन्द्रों के समान कान्तिवाले, चन्द्रमुकुटधारी, सोम-सूर्य-अग्निरूप तीन नयनों वाले, भस्म से भूषित शरीर वाले, मंगलकारी मुझ शिव का ही ध्यान करते हुए ये मुमुक्षु लोग पापरहित और बन्धनरहित होकर मुझमें लीन हो जाते हैं।

ये चान्ये काश्यां पुरीषकारिणः प्रतिग्रहरतास्त्यक्तभस्मधारणास्त्यक्तरुद्राक्षधारणास्त्यक्तसोमवारव्रतास्त्यक्तगृहयागास्त्यक्तविश्वेश्वरार्चनास्त्यक्तपञ्चाक्षरजपास्त्यक्तभैरवार्चना भैरवीं घोरादियातनां नानाविधां काश्यां परेता मुक्त्वा ततः शुद्धा मां प्रपद्यन्ते च। अन्तर्गृहे रेतो मूत्रं पुरीषं वा विसृजन्ति तदा तेन सिञ्चन्ते पितॄन्। तमेव पापकारिणं मृतं पश्यन्नीललोहितो भैरवस्तं पातयत्यस्त्रमण्डले ज्वलज्ज्वलनकुण्डेष्वन्येष्वपि। ततश्चाप्रमादेन निवसेदप्रमादेन निवसेत् काश्यां लिङ्गरूपिण्यामित्युपनिषत् ॥30॥

इति द्वितीयोऽध्यायः।

इति भस्मजाबालोपनिषत्समाप्ता।

और जो लोग काशी में मलत्याग करने वाले, केवल दान लेने में ही मन लगाने वाले, भस्मधारण को छोड़ देने वाले, रुद्राक्ष का त्याग करने वाले, सोमवार के व्रत को छोड़ने वाले, ग्रहयागों को छोड़ देने वाले, विश्वेश्वर की पूजा का त्याग करने वाले, पंचाक्षर मंत्र का जाप छोड़ने वाले, भैरवार्चन का त्याग करने वाले लोग होते हैं, वे भी काशी में मरकर भैरवी (भयंकर घोर) यातना से मुक्त होकर बाद में शुद्ध होकर मुझे प्राप्त करेंगे। जो लोग अन्तर्गृह में वीर्य, मूत्र या मल को छोड़ते हैं, तो वे उससे पितृओं का सिंचन करते हैं। ऐसे पापकारी को भैरव अस्त्रों के मण्डल के बीच और जलते हुए अग्नि के कुण्डों में और अन्य ऐसे स्थलों में डाल देता है। इसलिए काशी में प्रमादरहित होकर ही रहना चाहिए। काशी तो लिंगरूपिणी है, ऐसा उपनिषत् कहती है। यहाँ उपनिषत् पूरी हुई।

यहाँ दूसरा अध्याय पूरा हुआ।

इस प्रकार भस्मजाबालोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः……देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(90) रुद्राक्षजाबालोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यह सामवेदीय उपनिषत् रुद्राक्ष की महिमा गाती है। भुसुंड और कालाग्निरुद्र की आख्यायिका से शुरू होती हुई यह उपनिषत् रुद्राक्ष की उत्पत्ति, धारण और फलश्रुति बताती है। त्रिपुरासुर को मारने के लिए भगवान् रुद्र ने जब आँखें बन्द कीं तब उनमें से जो आँसू जमीन पर गिरे, वही रुद्राक्ष हुए। उसको पहनने से या उसके दर्शन से भी सभी पाप दूर हो जाते हैं। आँवले के परिमाण वाला रुद्राक्ष सबसे उत्तम माना जाता है, बेर के आकार का मध्यम माना जाता है और चने के आकर का अधम माना जाता है। ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र को क्रमशः सफेद, लाल, पीला, काला रुद्राक्ष पहनना चाहिए। शिखा में एक, मस्तक पर तीन सौ, गले में छत्तीस, दोनों हाथों पर सोलह-सोलह, दोनों कलाइयों में बारह-बारह, कन्धे पर पाँच सौ तथा जनेऊ की भाँति एक सौ आठ रुद्राक्ष धारण करना चाहिए। रुद्राक्ष एक से लेकर चौदह मुखवाला होता है। हरएक के गुण अलग-अलग होते हैं। और उसे धारण करने वाले को तत्-तत् अनुरूप फल मिलता है।

शान्तिपाठः

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि……ते मयि सन्तु। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (महोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

अथ हैनं कालाग्निरुद्रं भुसुण्डः पप्रच्छ कथं रुद्राक्षोत्पत्तिः। तद्धारणात्किं फलमिति ॥1॥
तं होवाच भगवान्कालाग्निरुद्रः त्रिपुरवधार्थमहं निमीलिताक्षोऽभवम्। तेभ्यो जलबिन्दवो भूमौ पतितास्ते रुद्राक्षा जाताः। सर्वानुग्रहार्थाय तेषां नामोच्चारमात्रेण दशगोप्रदानफलं दर्शनस्पर्शनाभ्यां द्विगुणं फलमत ऊर्ध्वं वक्तुं न शक्नोमि ॥2॥

एक बार भुसुण्ड ने कालाग्निरुद्र से पूछा—'हे भगवन्! रुद्राक्ष की उत्पत्ति किस प्रकार हुई और उसको धारण करने से क्या फल मिलता है?' तब भगवान् कालाग्निरुद्र ने कहा—"त्रिपुर के वध के समय में मैंने आँखें बन्द कर ली थीं और उनमें से जल के बिन्दु नीचे गिरे। वे ही रुद्राक्ष हुए। सबके ऊपर अनुग्रह करने के लिए मैं कहता हूँ कि उनके नाम के उच्चारण मात्र से दस गायों के दान का फल मिलता है और उनके दर्शन और स्पर्श करने से दुगुना फल मिलता है। इससे आगे मैं क्या कहूँ"?

तत्रैते श्लोका भवन्ति—
कस्मिंस्थितं तु किं नाम कथं वा धार्यते नरैः।
कतिभेदमुखान्यत्र कैर्मन्त्रैर्धार्यते कथम् ॥3॥

दिव्यवर्षसहस्राणि चक्षुरुन्मीलितं मया
भूमावक्षिपुटाभ्यां तु पतिता जलबिन्दवः ॥4॥
तत्राश्रुबिन्दवो जाता महारुद्राक्षवृक्षकाः ।
स्थावरत्वमनुप्राप्य भक्तानुग्रहकारणात् ॥5॥

इसके बारे में ये श्लोक कहे गए हैं—(प्रश्न—) वह कहाँ रहता है ? उसका क्या नाम है ? उसे किस तरह धारण करना चाहिए ? इसके कितने भेद (मुख) हैं ? उसके धारण के लिए क्या-क्या मंत्र हैं ? और कैसे धारण करना चाहिए ? इन प्रश्नों का उत्तर यह है कि एक हजार देववर्षों के बीत जाने के बाद मैंने आँखें खोलीं तो उनमें से (उन दोनों आँखों से) जल के बिन्दु धरती पर गिरे। वहाँ तब ये अश्रुबिन्दु रुद्राक्ष के बड़े वृक्ष हो गए। उन्होंने भक्तों पर अनुग्रह करने के लिए स्थावरत्व (जड़ता) को ग्रहण कर लिया।

भक्तानां धारणात्पापं दिवारात्रिकृतं हरेत् ।
लक्षं तु दर्शनात्पुण्यं कोटिस्तद्धारणाद्भवेत् ॥6॥
तस्य कोटिशतं पुण्यं लभते धारणान्नरः ।
लक्षकोटिसहस्राणि लक्षकोटिशतानि च ॥7॥
तज्जपाल्लभते पुण्यं नरो रुद्राक्षधारणात् ।
धात्रीफलप्रमाणं यच्छ्रेष्ठमेतदुदाहृतम् ॥8॥

इस रुद्राक्ष के धारण करने से भक्तों के द्वारा दिन और रात में किए गए पाप नष्ट होते हैं। इसके दर्शन से लाख गुना और धारण करने से करोड़ गुना पुण्य मिलता है। मनुष्य इसके धारण करने से शतकोटि गुना पुण्य प्राप्त करता है और श्रद्धा भक्तिपूर्वक धारण करने पर तो उससे भी लाख-करोड़ गुना पुण्य प्राप्त होता है। जप की अपेक्षा उसे धारण करने से ऐसा पुण्यफल मिलता है। इन रुद्राक्षों में आँवले के फल के प्रमाण (आकार) का रुद्राक्ष श्रेष्ठ माना जाता है।

बदरीफलमात्रं तु मध्यमं प्रोच्यते बुधैः ।
अधमं चणमात्रं स्यात्प्रक्रियैषा मयोच्यते ॥9॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चेति शिवाज्ञया ।
वृक्षा जाताः पृथिव्यां तु तज्जातीयाः शुभाक्षकाः ॥10॥
श्वेतास्तु ब्राह्मणा ज्ञेयाः क्षत्रिया रक्तवर्णकाः ।
पीतास्तु वैश्या विज्ञेयाः कृष्णाः शूद्रा उदाहृताः ॥11॥
ब्राह्मणो बिभृयाच्छ्वेतान्रक्तान्राजा तु धारयेत् ।
पीतान्वैश्यस्तु बिभृयात्कृष्णाञ्छूद्रस्तु धारयेत् ॥12॥

जानकार लोग कहते हैं कि बेर के आकार का रुद्राक्ष मध्यम श्रेणी का होता है और चने के प्रमाण का अधम माना जाता है। अब मैं उसकी प्रक्रिया कहता हूँ—ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र की जाति के शुभ रुद्राक्ष शिव की आज्ञा से वृक्षरूप बने हैं। उनमें जो श्वेत हैं वे ब्राह्मण हैं, ऐसा समझना चाहिए, रक्तवर्ण वाले क्षत्रिय हैं, पीले रुद्राक्ष वैश्य समझने चाहिए और काले शूद्र माने गए हैं। ब्राह्मण को सफेद रुद्राक्ष धारण करना चाहिए, क्षत्रिय को लाल रुद्राक्ष धारण करना चाहिए, पीले रुद्राक्ष को वैश्य धारण करे और काले को शूद्र को धारण करना चाहिए।

समाः स्निग्धा दृढाः स्थूलाः कण्टकैः संयुताः शुभाः ।
कृमिदष्टं छिन्नभिन्नं कण्टकैर्हीनमेव च ॥13॥
व्रणयुक्तमयुक्तं च षड्रुद्राक्षाणि वर्जयेत् ।
स्वयमेव कृतद्वारं रुद्राक्षं स्यादिहोत्तमम् ॥14॥
यत्तु पौरुषयत्नेन कृतं तन्मध्यमं भवेत् ।
समान्स्निग्धान् दृढान् स्थूलान् क्षौमसूत्रेण धारयेत् ॥15॥

समान गोलाई वाले, चिकने, मजबूत, स्थूल और काँटों से युक्त रुद्राक्ष शुभ माने जाते हैं। और जो कीड़ों के द्वारा दंश किया गया हो, जो अलग-अलग गोलाई वाला हो, जो काँटों से रहित हो, जो व्रणयुक्त (बाह्य आघात से भग्न) अथवा अभग्न हो—इन छः रुद्राक्षों को छोड़ देना चाहिए। जिस रुद्राक्ष में कुदरती ही छेद हो वह रुद्राक्ष उत्तम माना जाता है। पर जो पुरुष के प्रयत्न से रुद्राक्ष में छेद किया जाए तो वह मध्यम है। अतएव समान, चिकने, मजबूत और स्थूल रुद्राक्षों को रेशम के धागे में पिरो कर पहनना चाहिए।

सर्वगात्रेण सौम्येन सामान्यानि विचक्षणः ।
निकषे हेमरेखाभा यस्य रेखा प्रदृश्यते ॥16॥
तदक्षमुत्तमं विद्यात्तद्धार्यं शिवपूजकैः ।
शिखायामेकरुद्राक्षं त्रिंशतं शिरसा वहेत् ॥17॥
षट्त्रिंशतं गले दध्याद्बाहोः षोडशषोडश ।
मणिबन्धे द्वादशैव स्कन्धे पञ्चदशं वहेत् ॥18॥

जैसे निकष के पत्थर में हेम रेखा हो, उसी तरह की मानो हेम रेखा दीखती हो इसी तरह सर्व अवयव (आकार से) सामान्य (एक समान) अंग वाला रुद्राक्ष उत्तम माना जाता है। शिवपूजकों को ऐसे ही रुद्राक्ष धारण करने चाहिए। शिखा में एक रुद्राक्ष धारण करना चाहिए और मस्तक में तीस रुद्राक्ष धारण करने चाहिए। गले में छत्तीस रुद्राक्ष धारण करने चाहिए। और दोनों हाथों में सोलह-सोलह रुद्राक्ष धारण करने चाहिए। दोनों मणिबन्धों में बारह-बारह और कन्धे पर पन्द्रह रुद्राक्ष धारण करने चाहिए।

अष्टोत्तरशतैर्मालामुपवीतं प्रकल्पयेत् ।
द्विसरं त्रिसरं वापि सराणां पञ्चकं तथा ॥19॥
सराणां सप्तकं वापि बिभृयात्कण्ठदेशतः ।
मुकुटे कुण्डले चैव कर्णिकाहारकेऽपि वा ॥20॥
केयूरकटके सूत्रं कुक्षिबन्धे विशेषतः ।
सुप्ते पीते सदाकालं रुद्राक्षं धारयेन्नरः ॥21॥
त्रिशतं त्वधमं पञ्चशतं मध्यममुच्यते ।
सहस्रमुत्तमं प्रोक्तमेवं भेदेन धारयेत् ॥22॥

एक सौ आठ रुद्राक्षों की माला बनाकर उपवीत की तरह धारण करनी चाहिए। दो, तीन या पाँच या सात लड़ियों की माला बनाकर गले में पहननी चाहिए। कान की बाली के रूप में तथा मुकुट के रूप में भी रुद्राक्ष को धारण करना चाहिए। सूत्र में पिरोए गए रुद्राक्षों को बाजूबन्द में तथा कुक्षिबन्ध

में पहनना चाहिए। सोते-जगाते, खाते-पीते—सभी समय में मनुष्य को रुद्राक्ष धारण करना चाहिए। तीन सौ रुद्राक्षों को धारण करने वाला मनुष्य अधम, पाँच सौ रुद्राक्ष धारण करने वाला मध्यम तथा एक हजार रुद्राक्ष धारण करने वाला उत्तम माना जाता है। इसलिए इस प्रकार के भेद को जानकर मनुष्य को रुद्राक्ष का धारण करना चाहिए।

शिरसीशानमंत्रेण कण्ठे तत्पुरुषेण तु।
अघोरेण गले धार्यं तेनैव हृदयेऽपि च ॥23॥
अघोरबीजमन्त्रेण करयोर्धारयेत्सुधीः।
पञ्चाशदक्षग्रथितान्व्योमव्याप्यपि चोदरे ॥24॥
पञ्च ब्रह्मभिरङ्गैश्च त्रिमाला पञ्च सप्त च।
ग्रथित्वा मूलमन्त्रेण सर्वाण्यक्षाणि धारयेत् ॥25॥

'ईशानः सर्वभूतानाम्' इत्यादि मंत्र से रुद्राक्ष को मस्तक पर धारण करना चाहिए। और 'तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय' इत्यादि मंत्र से उसे कण्ठ में धारण करना चाहिए। तथा 'अघोरेभ्य' इत्यादि मंत्र से गले में और उसी मंत्र से हृदय में भी धारण करना चाहिए। विद्वानों को अघोर मंत्र के बीजमंत्र से रुद्राक्ष को दोनों हाथों में धारण करना चाहिए। रुद्राक्ष के मध्य छेद रूप आकाश में सूत्र पिरोते समय **'क'** से **'क्ष'** तक के पचासों अक्षर, हर एक रुद्राक्ष के साथ भावनापूर्वक आरोपित करना चाहिए। और बाद में पाँच ब्रह्ममंत्रों या पंचाक्षरी मंत्रों से रुद्राक्ष को अभिमंत्रित करना चाहिए। इसके बाद अक्षमालिकोपनिषत् में बताए अनुसार उसकी प्राणप्रतिष्ठा करके मूलमंत्र से पिरोना चाहिए और सात, पाँच या तीन मात्राओं की तरह रुद्राक्ष धारण करना चाहिए।

अथ हैनं भगवन्तं कालाग्निरुद्रं भुसुण्डः पप्रच्छ रुद्राक्षाणां भेदेन यदक्षं यत्स्वरूपं यत्फलमिति। तत्स्वरूपं मुखयुक्तमरिष्टनिरसनं कामाभीष्टफलं ब्रूहीति होवाच ॥26॥

इसके बाद भुसुंड ने भगवान् कालाग्निरुद्र से पूछा—'इन रुद्राक्षों के कितने भेद हैं ? इनका क्या स्वरूप है ? इसका क्या फल है ? मुखों के भेद से अरिष्ट-निवारण और मनोवांछित वस्तु के फल के बारे में आप हमें बताइए'। तब कालाग्निरुद्र भगवान् कहने लगे कि—

तत्रैते श्लोका भवन्ति—
एकवक्त्रं तु रुद्राक्षं परतत्त्वस्वरूपकम्।
तद्धारणात्परे तत्त्वे लीयते विजितेन्द्रियः ॥27॥
द्विवक्त्रं तु मुनिश्रेष्ठ चार्धनारीश्वरात्मकम्।
धारणादर्धनारीशः प्रीयते तस्य नित्यशः ॥28॥
त्रिमुखं चैव रुद्राक्षमग्नित्रयस्वरूपकम्।
तद्धारणाच्च हुतभुक्तस्य तुष्यति नित्यदा ॥29॥
चतुर्मुखं तु रुद्राक्षं चतुर्वक्त्रस्वरूपकम्।
तद्धारणाच्चतुर्वक्त्रः प्रीयते तस्य नित्यदा ॥30॥

इसके बारे में ये श्लोक हैं—एकमुखी रुद्राक्ष साक्षात् परमात्मा का रूप है। उसको धारण करने से जितेन्द्रिय लोग परमतत्त्व में लीन हो जाते हैं। हे मुनिवर ! द्विमुखी रुद्राक्ष को अर्धनारीश्वर का रूप

कहा गया है। उसको धारण करने से सदैव अर्धनारीश्वर की प्रीति बनी रहती है। त्रिमुखी रुद्राक्ष को तीनों अग्नियों का स्वरूप माना गया है। उसको धारण करने से अग्निदेवता सदैव प्रसन्न रहते हैं। और चतुर्मुखी रुद्राक्ष भगवान् चतुर्मुख का रूप माना गया है। इसे धारण करने से भगवान् चतुर्मुख सदैव प्रसन्न रहते हैं।

पञ्चवक्त्रं तु रुद्राक्षं पञ्चब्रह्मस्वरूपकम्।
पञ्चवक्त्रः स्वयं ब्रह्म पुंहत्यां च व्यपोहति ॥31॥
षड्वक्त्रमपि रुद्राक्षं कार्तिकेयाधिदैवतम्।
तद्धारणान्महाश्रीः स्यान्महदारोग्यमुत्तमम् ॥32॥
मतिविज्ञानसम्पत्तिशुद्धये धारयेत्सुधीः।
विनायकाधिदैवं च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥33॥
सप्तवक्त्रं तु रुद्राक्षं सप्तमात्रधिदैवतम्।
तद्धारणान्महाश्रीः स्यान्महदारोग्यमुत्तमम् ॥34॥

पंचमुखी रुद्राक्ष पंचमुख ब्रह्म का (पाँच मुखवाले शिव का) स्वरूप माना गया है। इसको धारण करने पर स्वयं पंचानन भगवान् शिव मनुष्यवध के पातक को दूर कर देते हैं। षण्मुखी रुद्राक्ष कार्तिकेय का स्वरूप माना जाता है। उसको धारण करने से महालक्ष्मी और बड़ा उत्तम आरोग्य प्राप्त होता है। ज्ञानीजन इसे गणेश का रूप भी मानते हैं। इसलिए बुद्धिमान मनुष्य को इसे विद्या, बुद्धि और धन की शुद्धि के लिए धारण करना चाहिए। सात मुँह वाला रुद्राक्ष, ब्राह्मी, वैष्णवी आदि सात मातृशक्तियों का रूप माना जाता है। इसके धारण करने से विशाल सम्पत्ति और उत्तम स्वास्थ्य (आरोग्य) प्राप्त होता है।

महती ज्ञानसम्पत्तिः शुचिर्धारणतः सदा।
अष्टवक्त्रं तु रुद्राक्षमष्टमात्रधिदैवतम् ॥35॥
वस्वष्टकप्रियं चैव गङ्गाप्रीतिकरं तथा।
तद्धारणादिमे प्रीता भवेयुः सत्यवादिनः ॥36॥
नववक्त्रं तु रुद्राक्षं नवशक्त्यधिदैवतम्।
तस्य धारणमात्रेण प्रीयन्ते नव शक्तयः ॥37॥
दशवक्त्रं तु रुद्राक्षं यमदैवत्यमीरितम्।
दर्शनाच्छान्तिजनकं धारणान्नात्र संशयः ॥38॥

इसे पवित्रतापूर्वक धारण करने से हमेशा उत्तम ज्ञान और सम्पदा प्राप्त होते हैं। आठ मुखवाले रुद्राक्ष को आठ माताओं का स्वरूप कहा गया है, एवं उसे आठ वसुओं का प्रिय भी माना गया है। यह तो गंगा को भी प्रीतिकारक है। इसे धारण करने वाले सत्यवादी मनुष्य के ऊपर ये तीनों प्रसन्न होते हैं। (धारक के ऊपर ये तीनों अनुग्रह करते हैं।) नौ मुँहवाला रुद्राक्ष नौ शक्तियों वाला देवता कहा जाता है। उसके तो दर्शन-मात्र से ही नव शक्तियाँ प्रसन्न हो जाती हैं। दस मुँहवाला रुद्राक्ष यम देवता का स्वरूप माना जाता है। उसके भी दर्शनमात्र से वह शान्ति देने वाला होता है तो फिर धारण करने वाले को शान्ति मिलती ही है। उसमें कोई सन्देह नहीं है।

एकादशमुखं त्वक्षं रुद्रैकादशदैवतम् ।
तदिदं दैवतं प्राहुः सदा सौभाग्यवर्धनम् ॥39॥
रुद्राक्षं द्वादशमुखं महाविष्णुस्वरूपकम् ।
द्वादशादित्यरूपं च बिभर्त्येव हि तत्परः ॥40॥
त्रयोदशमुखं त्वक्षं कामदं सिद्धिदं शुभम् ।
तस्य धारणमात्रेण कामदेवः प्रसीदति ॥41॥
चतुर्दशमुखं चाक्षं रुद्रनेत्रसमुद्भवम् ।
सर्वव्याधिहरं चैव सर्वदारोग्यमाप्नुयात् ॥42॥

ग्यारह मुँह वाला रुद्राक्ष ग्यारह रुद्रों का स्वरूप कहा गया है । ये एकादश रुद्रदेव सदैव सौभाग्य को बढ़ाने वाले हैं । बारह मुँहवाला रुद्राक्ष महाविष्णु का स्वरूप माना गया है । इसे बारह आदित्यों के रूप में भी माना जाता है । इसे धारण करने पर व्यक्ति विष्णुपरायण और आदित्यपरायण हो जाता है । तेरह मुँहवाला रुद्राक्ष सभी मनोरथों को पूर्ण करने वाला, मंगलकारी और सिद्धिदायक माना जाता है । इसके धारणमात्र से कामदेव प्रसन्न होते हैं । चौदह मुँहवाला रुद्राक्ष तो साक्षात् रुद्र के नेत्र से ही जन्मा है । वह सभी व्याधियों को दूर करने वाला है एवं धारणकर्ता इससे आरोग्य प्राप्त करता है ।

मद्यं मासं च लशुनं पलाण्डुं शिग्रुमेव च ।
श्लेष्मातकं विड्वराहमभक्ष्यं वर्जयेन्नरः ॥43॥
ग्रहणे विषुवे चैवमयने संक्रमेऽपि च ।
दर्शेषु पूर्णमासे च पूर्णेषु दिवसेषु च ।
रुद्राक्षधारणात्सद्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥44॥
रुद्राक्षमूलं तद्ब्रह्मा तन्नालं विष्णुरेव च ।
तन्मुखं रुद्र इत्याहुस्तद्बिन्दुः सर्वदेवताः ॥45॥

रुद्राक्ष धारण करने वाले को मद्य, मांस, लहसुन, प्याज, शिग्रु (कुकुरमुत्ता जैसे पदार्थ), लिसोड़ा, विड्वराह आदि अभक्ष्य पदार्थों को छोड़ देना चाहिए । सूर्य-चन्द्र के ग्रहण के समय में, अमावास्या, पौर्णमासी, उत्तरायण-दक्षिणायन योग, तुला-मेष आदि की संक्रान्ति के समय, रात-दिन की बराबरी के समय, दिन की पूर्णता के समय—इन समयों में रुद्राक्ष के धारण किए जाने पर मनुष्य सभी पापों से शीघ्र ही छुटकारा पा लेता है । इस रुद्राक्ष के मूल में ब्रह्मा, नाल वाले भाग में विष्णु तथा मुख में अर्थात् उसमें पड़ी हुई रेखाओं में रुद्र (शिव) तथा उसके कण्टकरूप बिन्दुओं में सभी देवताओं का निवासस्थान होता है ।

अथ कालाग्निरुद्रं भगवन्तं सनत्कुमारः पप्रच्छाधीहि भगवन्रुद्राक्षधारणविधिम् । तस्मिन्समये निदाघजडभरतदत्तात्रेयकात्यायनभरद्वाजकपिलवसिष्ठपिप्पलादयश्च कालाग्निरुद्रं परिसमेत्योचुः । अथ कालाग्निरुद्रः किमर्थं भवतामागमनमिति होवाच । रुद्राक्षधारणविधिं वै सर्वे श्रोतुमिच्छामह इति ॥46॥

इसके बाद भगवान् कालाग्निरुद्र से सनत्कुमार ने प्रश्न किया कि "हे भगवन् ! हमें रुद्राक्ष के धारण की विधि बताइए ।" उसी समय में निदाघ, जडभरत, दत्तात्रेय, कात्यायन, भरद्वाज, कपिल, वसिष्ठ, पिप्पलाद, आदि भी कालाग्निरुद्र के पास एकत्रित होकर आए और कहने लगे । (कहने की

इच्छा करने लगे ।) तब कालाग्नि रुद्र ने पूछा कि—'आप सबका यहाँ आगमन किसलिए हुआ ?' तब उन सबने कहा कि—'हम रुद्राक्ष की धारणविधि को सुनना चाहते हैं ।'

अथ कालाग्निरुद्रः प्रोवाच । रुद्रस्य नयनादुत्पन्ना रुद्राक्षा इति लोके ख्यायन्ते । अथ सदाशिवः संहारकाले संहारं कृत्वा संहाराक्षं मुकुलीकरोति । तन्नयनाज्जाता रुद्राक्षा इति होवाच । तस्माद्रुद्राक्षत्वमिति कालाग्निरुद्रः प्रोवाच ॥47॥

तब कालाग्नि रुद्र ने कहा—"लोक में यह प्रसिद्ध है कि रुद्र की आँख से रुद्राक्ष उत्पन्न हुए हैं । सृष्टि के संहार के समय में जब रुद्र संहार करके, संहार करने वाली आँख खोलते हैं, तब उनके नेत्रों से ये रुद्राक्ष उत्पन्न हुए हैं । इसलिए उसका नाम रुद्राक्ष (रुद्र + अक्ष) पड़ा, ऐसा कालाग्निरुद्र ने कहा ।

तद्रुद्राक्षे वाग्विषये कृते दशगोप्रदानेन यत्फलमवाप्नोति तत्फलमश्नुते । स एष भस्मज्योती रुद्राक्ष इति । तद्रुद्राक्षं करेण स्पृष्ट्वा धारणमात्रेण त्रिसहस्रगोप्रदानफलं भवति । तद्रुद्राक्षे कर्णयोर्धार्यमाणे एकादशसहस्रगोप्रदानफलं भवति । एकादशरुद्रत्वं च गच्छति । तद्रुद्राक्षे शिरसि धार्यमाणे कोटिगोप्रदानफलं भवति । एतेषां स्थानानां कर्णयोः फलं वक्तुं न शक्यमिति होवाच ॥48॥

इस रुद्राक्ष का केवल नाम उच्चारण करने से ही जो फल दस गायों के दान से मिलता है, उतना फल मिल जाता है । यही रुद्राक्ष 'भस्मज्योति रुद्राक्ष' कहा जाता है । इस रुद्राक्ष का हाथ से स्पर्श करके धारण करने पर दो हजार गायों के दान का फल मिलता है । इस रुद्राक्ष को दो कानों में धारण करने पर ग्यारह हजार गायों के दान का फल मिलता है । इस रुद्राक्ष को मस्तक पर धारण करने पर करोड़ों गायों के दान का फल मिलता है । कान आदि में धारण करने पर जो फल मिलता है उसे कहा नहीं जा सकता ।

य इमां रुद्राक्षजाबालोपनिषदं नित्यमधीते बालो वा युवा वा वेद स महान्भवति । स गुरुः सर्वेषां मन्त्राणामुपदेष्टा भवति । एतैरेव होमं कुर्यात् । एतैरेवार्चनम् । तथा रक्षोघ्नं मृत्युतारकं गुरुणा लब्धं कण्ठे बाहौ शिखायां वा बध्नीत । सप्तद्वीपवती भूमिर्दक्षिणार्थं नावकल्पते । तस्माच्छ्रद्धया यां काञ्चिद्गां दद्यात्सा दक्षिणा भवति । य इमामुपनिषदं ब्राह्मणः प्रातरधीयानो रात्रिकृतं पापं नाशयति । सायमधीयानो दिवसकृतं पापं नाशयति । मध्याह्नेऽधीयमानः षड्जन्मकृतं पापं नाशयति । सायं प्रातः प्रयुञ्जानोऽनेकजन्मकृतं पापं नाशयति । षट्सहस्रलक्षगायत्रीजपफलमवाप्नोति । ब्रह्महत्यासुरापानस्वर्णस्तेयगुरुदारगमनतत्संयोगपातकेभ्यः पूतो भवति । सर्वतीर्थफलमश्नुते । पतितसंभाषणात्पूतो भवति । पङ्क्तिशतसहस्रपावनो भवति । शिवसायुज्यमवाप्नोति । न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तत इत्योम् सत्यमित्युपनिषत् ॥49॥

इति रुद्राक्षजाबालोपनिषत्समाप्ता ।

जो मनुष्य इस रुद्राक्षजाबाल उपनिषत् को नित्य पढ़ता है, जो इसे जानता है, वह बालक हो या युवा हो, फिर भी महान् बन जाता है। वह सभी का गुरु, सभी मंत्रों का उपदेशक बन जाता है। इन्हीं मंत्रों से होम करना चाहिए। इन्हीं मंत्रों से अर्चन करना चाहिए। और गुरु के द्वारा दिए गए उस—राक्षसों का नाश करने वाले, मृत्यु को पार कराने वाले—रुद्राक्ष को हाथ में या शिखा में अथवा कण्ठ में बाँधना चाहिए। इसकी दक्षिणा के लिए यदि गुरु को सात द्वीप वाली पृथ्वी भी दी जाए तो भी कम हैं। इसलिए श्रद्धा से कोई भी गाय देनी चाहिए, वही दक्षिणा होगी। जो कोई ब्राह्मण इस उपनिषत् को प्रातःकाल पढ़ता है, उसका रात्रि में किया हुआ पाप नष्ट हो जाता है। जो सायंकाल में पढ़ता है, तो उसका दिवस में किया हुआ पाप नष्ट हो जाता है। मध्याह्न में किया हुआ पाठ छः जन्मों में किए गए पापों का नाश कर देता है। सायंकाल और प्रातःकाल में किया गया पाठ अनेक जन्मों में किए गए पापों का नाश कर देता है। इससे छः हजार लाख गायत्री का जप का फल भी मिलता है। इससे ब्रह्महत्या, सुरापान, सुवर्णचोरी, गुरुपत्नी के साथ व्यभिचार और उसके संयोग जैसे बड़े पापों से मुक्त हो जाता है। वह सभी तीर्थों की यात्रा का फल प्राप्त करता है। पापियों से की गई बातचीत के पाप से वह मुक्त हो जाता है। वह साधक हजारों-सैकड़ों लोगों को पवित्र बना देता है। वह शिव का सायुज्य प्राप्त करता है। वह फिर यहाँ नहीं लौटता। वह फिर से यहाँ लौटता ही नहीं। इस प्रकार यही सत्य है, यही ॐकार है, परम तत्त्व है।

इस प्रकार रुद्राक्षजाबालोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि···ते मयि सन्तु। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

❋

(91) गणपत्युपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यह उपनिषत् अथर्ववेद से सम्बद्ध है। इसमें गणपति की स्तुति, उनसे प्रार्थना, गणपति की सर्वात्मकता, गणपति का मंत्र, गणपतिगायत्री, गणपतिध्यान, गणपतिमालामन्त्र, विद्यापठन का फल, विद्यासंप्रदान का नियम, काम्य प्रयोग और विद्यावेदन का फल—इतने विषय आते हैं। ऐसी परवर्ती उपनिषदों में सगुण भक्ति की ओर लोगों का झुकाव था, यह बात इस उपनिषद् से स्पष्ट हो जाती है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः···देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (शाण्डिल्योपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

नमस्ते गणपतये ॥1॥
त्वमेव प्रत्यक्षं तत्त्वमसि। त्वमेव केवलं कर्तासि। त्वमेव केवलं भर्तासि। त्वमेव केवलं हर्तासि। त्वमेव सर्वं खल्विदं ब्रह्मासि। त्वं साक्षादात्मासि ॥2॥
ऋतं वच्मि। सत्यं वच्मि ॥3॥

गणपति भगवान् को प्रणाम हो। तुम्हीं प्रत्यक्ष तत्त्व हो। तुम्हीं केवल कर्ता हो। तुम्हीं केवल भर्ता (पोषणकर्ता) हो। तुम्हीं केवल हर्ता हो। तुम्हीं सही रूप में यह सब कुछ ब्रह्मस्वरूप में हो। तुम्हीं साक्षात् यह आत्मा हो। मैं सदा परमसत्य बोलता हूँ। मैं सर्वदा सत्य ही बोलता हूँ।

अव त्वं माम्। अव वक्तारम्। अव श्रोतारम्। अव दातारम्। अव धातारम्। अवानूचानमव शिष्यम्। अव पश्चात्तात्। अव पुरस्तात्। अव चोत्तरात्तात्। अव दक्षिणात्तात्। अव चोर्ध्वात्तात्। अवाधरात्तात्। सर्वतो मां पाहि पाहि समन्तात् ॥4॥

तुम मेरा रक्षण करो। वक्ता का तुम रक्षण करो। तुम श्रोता का रक्षण करो (उपदेशक और शिष्य दोनों का रक्षण करो)। धाता (ज्ञानधारक) की रक्षा करो। अनूचान की (ज्ञान को क्रियान्वित करने वाले की) रक्षा करो। और मेरी (शिष्य की) भी रक्षा करो। पीछे से मेरी रक्षा करो। आगे से मेरी रक्षा करो। उत्तर से मेरी रक्षा करो। दक्षिण से मेरी रक्षा करो। ऊपर से मेरी रक्षा करो। नीचे से मेरी रक्षा करो। चारों ओर से मेरी रक्षा करो, मेरी रक्षा करो।

त्वं वाङ्मयस्त्वं चिन्मयः। त्वमानन्दमयस्त्वं ब्रह्ममयः। त्वं सच्चिदानन्दाद्वितीयोऽसि। त्वं प्रत्यक्षं ब्रह्मासि। त्वं ज्ञानमयो विज्ञानमयोऽसि ॥5॥

तुम वाङ्मय (वाणीरूप) हो। तुम चिन्मय हो। तुम आनन्दमय हो। तुम ब्रह्ममय हो। तुम सच्चिदानन्दमय हो, तुम अद्वितीय हो। तुम्हीं प्रत्यक्ष ब्रह्म हो। तुम ज्ञानमय हो। तुम विज्ञानमय हो।

सर्वं जगदिदं त्वत्तो जायते। सर्वं जगदिदं त्वत्तस्तिष्ठति। सर्वं जगदिदं त्वयि लयमेष्यति। सर्वं जगदिदं त्वयि प्रत्येति। त्वं भूमिरापोऽनलोऽनिलो नभः। त्वं चत्वारि वाक्पदानि। त्वं गुणत्रयातीतः। त्वं कालत्रयातीतः। त्वं देहत्रयातीतः। त्वं मूलाधारस्थितोऽसि नित्यम्। त्वं शक्तित्रयात्मकः। त्वां योगिनो ध्यायन्ति नित्यम्। त्वं ब्रह्मा त्वं विष्णुस्त्वं रुद्रस्त्वमिन्द्रस्त्वमग्निस्त्वं वायुस्त्वं सूर्यस्त्वं चन्द्रमास्त्वं ब्रह्म भूर्भुवः सुवरोम् ॥6॥

यह सारा जगत् तुमसे उत्पन्न होता है, यह सारा जगत् तुमसे ही टिकता है। इस सारे जगत् का तुम्हीं में लय हो जाएगा। तुम्हीं में इस सारे जगत् की प्रतीति हो रही है। तुम्हीं पृथ्वी, जल, तेज, वायु और आकाश हो। तुम्हीं परा, पश्यन्ती आदि चार वाणी के प्रकार हो। तुम तीन गुणों से परे हो। तुम तीन कालों से भी परे हो। तुम तीन देहों से भी परे हो। तुम सदा मूलाधार में अवस्थित हो। तुम तीन शक्तियों के स्वरूप हो। योगी लोग सर्वदा तुम्हारा ही ध्यान करते हैं। तुम ब्रह्मा हो, तुम विष्णु हो, तुम रुद्र हो, तुम इन्द्र हो, तुम अग्नि हो, तुम वायु हो, तुम सूर्य हो, तुम चन्द्रमा हो। ये भूः, भुवः और स्वः—तीनों लोक और परब्रह्मवाचक ओंकार अक्षर भी तो तुम्हीं हो।

गणादिं पूर्वमुच्चार्य वर्णादिं तदनन्तरम्। अनुस्वारः परतरः। अर्धेन्दुलसितम्। तारेण रुद्धम्। एतत्तव मनुस्वरूपम् ॥7॥

सबसे पहले 'गण' शब्द के आदि अक्षर 'ग्' का उच्चारण करना चाहिए। इसके बाद सभी वर्णों के आदि अक्षर 'अ' का उच्चारण करना चाहिए। फिर बाद में अनुस्वार (ं) का उच्चारण करना चाहिए। इस तरह से अर्धचन्द्र से शोभायमान 'गं' ॐकार के द्वारा अवरुद्ध हो जाने पर तुम्हारे बीजमंत्र का रूप 'ॐ गं'—ऐसा हो जाता है।

गकारः पूर्वरूपम्। अकारो मध्यमरूपम्। अनुस्वारश्चान्त्यरूपम्। बिन्दुरुत्तररूपम्। नादः सन्धानम्। संहिता सन्धिः। सैषा गणेशविद्या ॥8॥

इसका प्रथम रूप 'ग'कार है, मध्यमरूप 'अ' कार है और अनुस्वार अन्त्य रूप है तथा बिन्दु इसका उत्तर रूप है। नाद ही इसका सन्धान है। और संहिता इसकी सन्धि कही गई है। ऐसी ही यह गणेशविद्या है।

गणक ऋषिः। निचृद्गायत्री छन्दः। श्रीमहागणपतिर्देवता। ॐ गम्।
(गणपतये नमः) ॥9॥
एकदन्ताय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि। तन्नो दन्ती प्रचोदयात् ॥10॥

इस मंत्र के ऋषि गणक हैं। इसका छन्द निचृद्गायत्री है। श्रीमहागणपति इसके देवता हैं। और यह 'ॐ गं' (गणपतये नमः) यही महामंत्र के रूप से जाना जाता है। हम एकदन्त को जानते हैं। हम वक्रतुण्ड का ध्यान करते हैं। वह दन्ती हम सभी को सन्मार्ग की ओर प्रेरित करें।

एकदन्तं चतुर्हस्तं पाशमङ्कुशधारिणम्।
अभयं वरदं हस्तैर्बिभ्राणं मूषकध्वजम् ॥11॥

रक्तं लम्बोदरं शूर्पकर्णकं रक्तवाससम्।
रक्तगन्धानुलिप्ताङ्गं रक्तपुष्पैः सुपूजितम् ॥12॥
भक्तानुकम्पिनं देवं जगत्कारणमच्युतम्।
आविर्भूतं च सृष्ट्यादौ प्रकृतेः पुरुषात्परम् ॥13॥
एवं ध्यायति यो नित्यं स योगी योगिनां वरः ॥14॥

जो साधक उस एकदंत, चतुर्भुज, पाश-अंकुश-अभय और वरदमुद्रा को धारण करने वाले, चूहे से चिह्नित ध्वजा वाले, लाल वर्ण वाले, लम्बे उदरवाले, सूप जैसे बड़े कान वाले, लाल वस्त्र पहने हुए, लाल चन्दन का लेप लगाए हुए, लाल फूलों से अच्छी तरह पूजे गए, भक्तों पर दया करने वाले, जगत् के कारणरूप देव, अच्युत (अविनाशी), सृष्टि से पहले प्रादुर्भूत तथा प्रकृति और पुरुष से भी परे, विघ्नविनाशक गणेश का नित्य ही चिन्तन करता है, वह योगी (साधक) सभी योगियों में श्रेष्ठ माना जाता है।

नमो व्रातपतये नमो गणपतये नमः प्रमथपतये नमस्तेऽस्तु लम्बोदरायैकदन्ताय विघ्नविनाशिने शिवसुताय श्रीवरदमूर्तये नमो नमः ॥15॥

व्रातों (देवसमूहों) के पति को नमस्कार हो। गणपति को नमस्कार हो। प्रमथ (शिव) के नायक—मुख्य गण को नमस्कार हो। लम्ब उदरवाले को, एक दाँतवाले को, विघ्नों के नाशक को, शंकर के पुत्र को और वरदान देने वाले स्वरूप को हमारा बार-बार नमस्कार हो, नमस्कार हो।

एतदथर्वशिरो योऽधीते स ब्रह्मभूयाय कल्पते। स सर्वविघ्नैर्न बाध्यते। स सर्वतः सुखमेधते। स पञ्चमहापातकोपपातकात्प्रमुच्यते। सायमधीयानो दिवसकृतं पापं नाशयति। प्रातरधीयानो रात्रिकृतं पापं नाशयति। सायंप्रातः प्रयुञ्जानोऽपापो भवति। धर्मार्थकाममोक्षं च विन्दति ॥16॥

इस अथर्ववेदीय उपनिषत् का जो पाठ करता है, वह ब्रह्मत्व की प्राप्ति कर लेता है। उसको सभी विघ्नों के द्वारा पीड़ा नहीं होती। वह चारों ओर से सुख ही प्राप्त करता है। वह पाँच महापातकों से और उपपातकों से मुक्त हो जाता है। सायंकाल में इसका पाठ करने वाला दिन में किए हुए पापों से मुक्त होता है। सुबह में पाठ करने वाला रात्रि में किए गए पापों का नाश कर देता है। सुबह-शाम दोनों समय पाठ करने वाला निष्पाप हो जाता है। वह धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष को प्राप्त कर लेता है।

इदमथर्वशीर्षमशिष्याय न देयम्। यो यदि मोहाद्दास्यति स पापीयान्भवति ॥17॥

यह अथर्वशीर्ष उपनिषत् जो शिष्य न हो, उसे नहीं पढ़ाना चाहिए। जो कोई भी ऐसे किसी को मोह से पढ़ाएगा, वह पातकी हो जाता है।

सहस्रावर्तनाद्यं यं काममधीते तं तमनेन साधयेत्। अनेन गणपतिमभिषिञ्चति स वाग्मी भवति। चतुर्थ्यामनश्नञ्जपति स विद्यावान्भवति। इत्यथर्वणवाक्यम्। ब्रह्माद्याचरणं विद्यात्। न बिभेति कदाचनेति। यो दूर्वाङ्कुरैर्यजति स वैश्रवणोपमो भवति। यो लाजैर्यजति स यशोवान्भवति। स मेधावान्भवति। यो मोदकसहस्रेण यजति स वाञ्छितफलमवाप्नोति। यः साज्यसमिद्भिर्यजति स सर्वं लभते। स सर्वं लभते।

अष्टौ ब्राह्मणान्सम्यग्ग्राहयित्वा सूर्यवर्चस्वी भवति। सूर्यग्रहणे महानद्यां प्रतिमासन्निधौ वा जप्त्वा सिद्धमन्त्रो भवति। महाविघ्नात्प्रमुच्यते। महापापात्प्रमुच्यते। महादोषात्प्रमुच्यते ॥18॥

इस उपनिषत् के एक हजार बार आवर्तन करने से मनुष्य जो-जो कामना करता है, वह सिद्ध होती है। जो इसके द्वारा गणपति का अभिषेक करता है वह समर्थ वक्ता होता है। चतुर्थी के दिन बिना खाए जो इसका जप करता है, वह विद्यावान होता है। यह अथर्वण वाक्य है। जो कोई इसके द्वारा ब्रह्माद्याचरण (तपश्चर्या) करना चाहता है, वह कभी कहीं से भयभीत नहीं होता। जो दूर्वांकुरों से गणपति को पूजता है वह कुबेर जैसा हो जाता है। जो लाजा (धान) की खील से पूजा करता है, वह यशोवान (कीर्तिमान) होता है और बुद्धिमान भी होता है। जो कोई एक हजार लड्डुओं से (मोदकों से) पूजा करता है, वह अपने इच्छित फल को प्राप्त करता है। जो घीसहित काष्ठों से पूजा करता है, वह सब कुछ प्राप्त कर लेता है, सभी कुछ प्राप्त कर लेता है। आठ ब्राह्मणों को अच्छी तरह जो यह विद्या सिखाकर तैयार कर देता है, वह सूर्य के समान तेजस्वी हो जाता है। सूर्यग्रहण के समय, बड़ी नदी में अथवा प्रतिमा के समक्ष जप करके मनुष्य मंत्रसिद्ध होता है। वह बड़े विघ्नों से मुक्त हो जाता है, बड़े पाप से छुटकारा पाता है, बड़े दोष से मुक्त हो जाता है।

स सर्वविद्भवति स सर्वविद्भवति। य एवं वेदेत्युपनिषत् ॥19॥

इति गणपत्युपनिषत्समाप्ता।

वह सर्वज्ञ हो जाता है। वह सब जानने वाला हो जाता है, कि जो ऐसा जान लेता है।

इस प्रकार गणपत्युपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः---देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(92) जाबालदर्शनोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

इस सामवेदीय उपनिषत् को 'दर्शनोपनिषत्' भी कहते हैं। इसमें कुल दस खण्ड हैं। इसमें दत्तात्रेय और सांकृति की अष्टांग योग के बारे में प्रश्नोत्तरी है। प्रथम खण्ड में आठ अंगों तथा दस यमों का, द्वितीय में दस नियमों का, तृतीय में नौ यौगिक आसनों का, चौथे में नाड़ियों का परिचय दिया गया है और इसके साथ आत्मतीर्थ तथा आत्मज्ञान की महिमा बताई गई हैं। पाँचवें में नाड़ीशोधन की प्रक्रिया तथा आत्मशोधन की विधियाँ बताई गई हैं। छठे खण्ड में प्राणायामविधि, उसके प्रकार, फलप्रयोग आदि का उल्लेख है। सातवें में प्रत्याहार तथा उसके प्रकारों का प्रतिपादन है। आठवें और नवें खण्ड में धारणा और ध्यान का वर्णन किया है और दसवें में समाधि अवस्था का वर्णन है। फलश्रुति भी है। इस तरह से यह पूरी उपनिषत् योगपरक ही है।

शान्तिपाठः

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि---ते मयि सन्तु। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (महोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

प्रथमः खण्डः

दत्तात्रेयो महायोगी भगवान्भूतभावनः।
चतुर्भुजो महाविष्णुर्योगसाम्राज्यदीक्षितः ॥1॥
तस्य शिष्यो मुनिवरः सांकृतिर्नाम भक्तिमान्।
पप्रच्छ गुरुमेकान्ते प्राञ्जलिर्विनयान्वितः ॥2॥
भगवन्ब्रूहि मे योगं साष्टाङ्गं सप्रपञ्चकम्।
येन विज्ञातमात्रेण जीवन्मुक्तो भवाम्यहम् ॥3॥

महायोगी भगवान् दत्तात्रेय प्राणियों का कल्याण करने वाले थे। वे योगसाम्राज्य में दीक्षित थे और चतुर्भुजधारी महाविष्णु भगवान् के अवतार थे। मुनियों में श्रेष्ठ सांकृति नाम का उनका एक शिष्य था। एक बार भक्तिमान् उस शिष्य ने दोनों हाथ जोड़कर विनयपूर्वक एकान्त में गुरु से पूछा कि—'भगवन्! आठ अंगों के साथ योग का मुझे विस्तार से उपदेश दीजिए कि जिसको जानने से ही मैं जीवन्मुक्त हो जाऊँ।'

सांकृते शृणु वक्ष्यामि योगं साष्टाङ्गदर्शनम्।
यमश्च नियमश्चैव तथैवासनमेव च ॥4॥

प्राणायामस्तथा ब्रह्मन्प्रत्याहारस्ततः परम् ।
धारणा च तथा ध्यानं समाधिश्चाष्टमं मुने ॥5॥
अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्जवम् ।
क्षमाधृतिर्मिताहारः शौचं चैव यमा दश ॥6॥

(यह सुनकर गुरु दत्तात्रेय ने कहा—) 'हे सांकृति, आठ अंगों के साथ योग मैं तुम्हें कह रहा हूँ, सुनो। हे ब्राह्मण ! यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान और समाधि—ये आठ योग के अंग हैं। अहिंसा, सत्य, अस्तेय (चोरी न करना), ब्रह्मचर्य, दया, सरलता, क्षमा, धैर्य, मिताहार और अन्तः-बाह्य शौच—ये दश यम कहे जाते हैं।

वेदोक्तेन प्रकारेण विना सत्यं तपोधन ।
कायेन मनसा वाचाऽहिंसाऽहिंसा न चान्यथा ॥7॥
आत्मा सर्वगतोऽछेद्यो न ग्राह्य इति मे मतिः ।
सा चाहिंसा वरा प्रोक्ता मुने वेदान्तवेदिभिः ॥8॥

हे तपोधन ! उनमें वेदविहित हिंसा के सिवा, मन-कर्म-वचन से हिंसा न करना ही सच्ची अहिंसा है। अन्य प्रकार से तो हिंसा नहीं करनी चाहिए। परन्तु आत्मा सर्वव्यापी है और वह छेदा (मारा) नहीं जा सकता, ऐसा मैं मानता हूँ। हे मुनि ! ऐसा मानना ही वेदान्त जानने वालों के मत में श्रेष्ठ अहिंसा है।

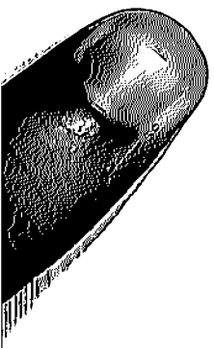

चक्षुरादीन्द्रियैर्दृष्टं श्रुतं घ्रातं मुनीश्वर ।
तस्यैवोक्तिर्भवेत्सत्यं विप्र तन्नान्यथा भवेत् ॥9॥
सर्वं सत्यं परं ब्रह्म न चान्यदिति या मतिः ।
तच्च सत्यं वरं प्रोक्तं वेदान्तज्ञानपारगैः ॥10॥
अन्यदीये तृणे रत्ने काञ्चने मौक्तिकेऽपि च ।
मनसा विनिवृत्तिर्या तदस्तेयं विदुर्बुधाः ॥11॥
आत्मन्यनात्मभावेन व्यवहारविवर्जितम् ।
यत्तदस्तेयमित्युक्तमात्मविद्भिर्महामते ॥12॥

हे ब्राह्मण ! चक्षुरादि इन्द्रियों से जो देखा गया हो, सुना गया हो या सूँघा गया हो, उसे उसी प्रकार यथातथ्य कहना ही सत्य कहलाता है। हे मुनिवर ! सत्य अन्यथा नहीं हो सकता। परन्तु, 'परब्रह्म सर्वस्वरूप और सत्य है, और कुछ सत्य नहीं है'—ऐसी जो मान्यता है, उसे ही वेदान्तशास्त्र के पारंगत लोग श्रेष्ठ सत्य मानते हैं। हे बुद्धिमान् ! दूसरों के रत्न में, सोने में, मोती में और तिनके में भी मनोकामना न करने को विद्वान् लोग 'अस्तेय' कहते हैं, परन्तु आत्मवेत्ता लोग तो उसी तरह आत्मा में अनात्मभाव वाले व्यवहारों का त्याग कर देने को भी 'अस्तेय' कहते हैं।

कायेन वाचा मनसा स्त्रीणां परिविवर्जनम् ।
ऋतौ भार्यां तदा स्वस्य ब्रह्मचर्यं तदुच्यते ॥13॥
ब्रह्मभावे मनश्चारं ब्रह्मचर्यं परन्तप ॥14॥
स्वात्मवत्सर्वभूतेषु कायेन मनसा गिरा ।
अनुज्ञा या दया सैव प्रोक्ता वेदान्तवेदिभिः ॥15॥

पुत्रे मित्रे कलत्रे च रिपौ स्वात्मनि सन्ततम् ।
एकरूपं मुने यत्तदार्जवं प्रोच्यते मया ॥16॥

मन-वचन-कर्म से स्त्रियों का त्याग करना और अपनी पत्नी के साथ भी ऋतुकाल में ही संभोग करना 'ब्रह्मचर्य' कहा जाता है। और हे शत्रुतापन् ! ब्रह्मभाव में (महाभाव में) मन का चरण (संचरण) हो, उसे भी तो ब्रह्मचर्य कहते हैं। मन-वचन-कर्म से सभी प्राणियों को अपने जैसे ही मानने को ही वेदान्त जानने वाले 'दया' कहते हैं। हे मुनि ! पुत्र, मित्र, शत्रु, स्त्री और अपनी आत्मा—इन सभी में निरन्तर एकरूपता देखने को ही मैं आर्जव (सरलता) कहता (मानता) हूँ।

कायेन मनसा वाचा शत्रुभिः परिपीडिते ।
बुद्धिक्षोभनिवृत्तिर्या क्षमा सा मुनिपुङ्गव ॥17॥
वेदादेव विनिर्मोक्षः संसारस्य न चान्यथा ।
इति विज्ञाननिष्पत्तिर्धृतिः प्रोक्ता हि वैदिकैः ।
अहमात्मा न चान्योऽस्मीत्येवमप्रच्युता मतिः ॥18॥
अल्पमृष्टाशनाभ्यां च चतुर्थांशावशेषकम् ।
तस्माद्योगानुगुण्येन भोजनं मितभोजनम् ॥19॥
स्वदेहमलनिर्मोक्षो मृज्जलाभ्यां महामुने ।
यत्तच्छौचं भवेद्बाह्यं मानसं मननं विदुः ।
अहं शुद्ध इति ज्ञानं शौचमाहुर्मनीषिणः ॥20॥

हे मुनिवर ! शत्रु लोग मन-वचन-काया से पीड़ा पहुँचाएँ, तो भी बुद्धि का क्षुब्ध न होना ही 'क्षमा' है। 'वेद-ज्ञान से ही संसार से छुटकारा होता है, ज्ञान के सिवा मुक्ति नहीं होती'—इस प्रकार की अनुभूति हो और 'मैं आत्मा ही हूँ, और कुछ नहीं हूँ'—इस प्रकार की अस्खलित विभावना हो, उसी को वेदज्ञ लोग 'धृति' कहते हैं। पेट का चौथा भाग खाली रखकर परिमित, शुद्ध और योग के अनुकूल आहार को 'मिताहार' कहते हैं। हे महामुनि ! मिट्टी और जल से अपने शरीर के मैल को दूर करना बाह्य शौच होता है। और 'मैं तो शुद्ध ही हूँ'—इस प्रकार का मनन करना और इस प्रकार मन में अच्छी तरह से समझना, उसे विद्वान् लोग मानस शौच कहते हैं।

अत्यन्तमलिनो देहो देही चात्यन्तनिर्मलः ।
उभयोरन्तरं ज्ञात्वा कस्य शौचं विधीयते ॥21॥
ज्ञानशौचं परित्यज्य बाह्ये यो रमते नरः ।
स मूढः काञ्चनं त्यक्त्वा लोष्टं गृह्णाति सुव्रत ॥22॥
ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।
न चास्ति किञ्चित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित् ॥23॥
लोकत्रयेऽपि कर्तव्यं किञ्चिन्नास्त्यात्मवेदिनाम् ॥24॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मुनेऽहिंसादिसाधनैः ।
आत्मानमक्षरं ब्रह्म विद्धि ज्ञानात्तु वेदनात् ॥25॥

इति प्रथमः खण्डः ।

शरीर तो बहुत मलिन है और आत्मा अत्यन्त निर्मल है—इस प्रकार उन दोनों का भेद समझकर फिर तो उन दो में से किसका शौच किया जाए ? हे सुव्रत् ! जो पुरुष ज्ञानशौच का त्याग करके केवल

बाह्य शौच में ही रचा-पचा रहता है, वह तो मूढ़ है। वह सोना छोड़कर मिट्टी के पिण्ड को ही मानो स्वीकार करता है। ज्ञानरूपी अमृत से तृप्त हुआ योगी धन्य है, कृतकृत्य है। उसके लिए अब कुछ भी करने को शेष नहीं रहता। यदि उसे कुछ करने की मनीषा होती है, तो वह अभी तत्त्ववेत्ता नहीं हुआ है, क्योंकि आत्मवेत्ताओं के लिए तीनों लोकों में कुछ भी करने को शेष रहता ही नहीं है। इसलिए हे मुनि ! सभी प्रयत्नों से अहिंसा आदि साधनों के द्वारा ज्ञान से और अनुभव से इस आत्मा को तुम अक्षरब्रह्म के रूप में ही जान लो।

यहाँ प्रथम खण्ड पूरा हुआ।

❋

द्वितीयः खण्डः

तपः संतोषमास्तिक्यं दानमीश्वरपूजनम्।
सिद्धान्तश्रवणं चैव ह्रीर्मतिश्च जपो व्रतम् ॥1॥
एते च नियमाः प्रोक्तास्तान्वक्ष्यामि क्रमाच्छृणु ॥2॥
वेदोक्तेन प्रकारेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः।
शरीरशोषणं यत्तत्तप इत्युच्यते बुधैः ॥3॥
को वा मोक्षः कथं तेन संसारं प्रतिपन्नवान्।
इत्यालोकनमर्थज्ञास्तपः शंसन्ति पण्डिताः ॥4॥
यदृच्छालाभतो नित्यं प्रीतिर्या जायते नृणाम्।
तत्संतोषं विदुः प्राज्ञाः परिज्ञानैकतत्पराः ॥5॥

तप, सन्तोष, आस्तिकता, दान, ईश्वरपूजन, सिद्धान्तश्रवण, लज्जा, मति, जप, व्रत—ये सब नियम कहे जाते हैं, उनके बारे में मैं क्रमानुसार कह रहा हूँ, इसे तुम सुनो। वेद में बताए गए अनुसार कृच्छ्र, चान्द्रायण आदि व्रतों के द्वारा शरीर को कृश करना ही विद्वानों के द्वारा तप कहा जाता है। और "मोक्ष क्या है ? मैं यहाँ संसार को क्यों प्राप्त हुआ ?"—ऐसी बातों पर चिन्तन करने को भी मर्मज्ञ पण्डित लोग 'तप' कहते हैं। दैवेच्छा से जो भी कुछ आ मिले, उसी में लोगों की जो प्रीति होती है, उसे ही केवल ज्ञानपरायण प्राज्ञ सन्तोष कहते हैं।

ब्रह्मादिलोकपर्यन्ताद्विरक्त्या यल्लभेत्प्रियम्।
सर्वत्र विगतस्नेहः सन्तोषं परमं विदुः।
श्रोते स्मार्ते च विश्वासो यत्तदास्तिक्यमुच्यते ॥6॥
न्यायार्जितधनं श्रान्ते श्रद्धया वैदिके जने।
अन्यद्वा यत्प्रदीयन्ते तद्दानं प्रोच्यते मया ॥7॥
रागाद्यपेतं हृदयं वागदुष्टानृतादिना।
हिंसादिरहितं कर्म यत्तदीश्वरपूजनम् ॥8॥
सत्यं ज्ञानमनन्तं च परानन्दं परं ध्रुवम्।
प्रत्यगित्यवगन्तव्यं वेदान्तेश्रवणं बुधाः ॥9॥

और भी—ब्रह्मलोक आदि लोकों के विषयों पर भी वैराग्य हो जाने से उन सभी पर स्नेहरहित बना हुआ मनुष्य यों ही आ मिली हुई किसी वस्तु को प्रिय मान ले, तो उसे उत्तम सन्तोष कहा जाता

है। श्रौत और स्मार्त कर्मों में श्रद्धा रखना ही आस्तिकता है। न्याय से प्राप्त किया गया धन या अन्य कोई वस्तु यदि कोई वेदानुसारी पुरुष को दे, थके हुए ऐसे मनुष्य को दे, तो उसे मैं दान कहता हूँ। यदि हृदय रागादि दोषों से रहित हुआ हो, वाणी असत्यभाषण से दूषित न हुई हो, और कर्म भी हिंसादि दूषणों से रहित हो, तो वही ईश्वरपूजन है। यह प्रत्यगात्मा सत्यरूप, ज्ञानरूप, अनन्त, परमानन्दस्वरूप और सर्व से परे है, ऐसी समझदारी को विद्वान् लोग वेदान्तश्रवण कहते हैं।

वेदलौकिकमार्गेषु कुत्सितं कर्म यद्भवेत्।
तस्मिन्भवति या लज्जा ह्रीः सैवेति प्रकीर्तिता ॥10॥
वैदिकेषु च सर्वेषु श्रद्धा या सा मतिर्भवेत्।
गुरुणा चोपदिष्टोऽपि तत्र सम्बन्धवर्जितः ॥11॥
वेदोक्तेनैव मार्गेण मन्त्राभ्यासो जपः स्मृतः।
कल्पसूत्रे तथा वेदे धर्मशास्त्रे पुराणके ॥12॥
इतिहासे च वृत्तिर्या स जपः प्रोच्यते मया।
जपस्तु द्विविधः प्रोक्तो वाचिको मानसस्तथा ॥13॥

वेदों में और लौकिक मार्गों में जो कुत्सित (निन्दनीय) कर्म माना जाता है, उस निन्द्य कार्य में जो शर्म आती है उसे 'लज्जा' कहा जाता है। और वैदिक कार्यों में जो श्रद्धा होती हो, उसे 'मति' कहा जाता है। गुरु ने उपदेश किया हो, फिर भी उसके बारे में कोई सम्बन्ध न रखकर केवल वेदोक्त मार्ग से ही जो मन्त्राभ्यास किया जाता है, उसे जप कहा जाता है। और भी कल्पसूत्र में, वेद में, धर्मशास्त्र में, पुराण में और इतिहास में जो वृत्ति रहती है, इसको मैं जप कहता हूँ। जप वाचिक और मानसिक के भेद से दो प्रकार का होता है।

वाचिकोपांशुरुच्चैश्च द्विविधः परिकीर्तितः।
मानसो मननध्यानभेदाद्द्वैविध्यमाश्रितः ॥14॥
उच्चैर्जपादुपांशुश्च सहस्रगुणमुच्यते।
मानसश्च तथोपांशोः सहस्रगुणमुच्यते ॥15॥
उच्चैर्जपश्च सर्वेषां यथोक्तफलदो भवेत्।
नीचैः श्रोत्रेण चेन्मन्त्रः श्रुतश्चेन्निष्फलं भवेत् ॥16॥

इति द्वितीयः खण्डः।

उनमें भी वाचिक जप दो प्रकार का है—उपांशु (धीमा) और उच्चैः (ऊँचा)। और मानसिक जप भी दो प्रकार का है—एक मनन से और दूसरा ध्यान से। उच्च स्वर से जपने की उपेक्षा उपांशु (धीमे से) जपने का हजार गुना फल होता है। और उपांशु जप से भी मानसिक जप तो उससे भी हजार गुना ज्यादा फल देने वाला होता है। उच्च स्वर से जप करना तो मेरे कहने के अनुसार फलदायी होता ही है, परन्तु धीमे से जप करते समय अगर वह कानों से सुना जाए, तो वह निष्फल जाता है।

यहाँ दूसरा खण्ड पूरा होता है।

❋

तृतीयः खण्डः

स्वस्तिकं गोमुखं पद्मं वीरसिंहासने तथा ।
भद्रं मुक्तासनं चैव मयूरासनमेव च ॥1॥
सुखासनसमाख्यं च नवमं मुनिपुङ्गव ।
जानूर्वोरन्तरे कृत्वा सम्यक् पादतले उभे ॥2॥
समग्रीवशिरःकायः स्वस्तिकं नित्यमभ्यसेत् ।
सव्ये दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपार्श्वे नियोजयेत् ॥3॥
दक्षिणेऽपि तथा सव्यं गोमुखं तत्प्रचक्षते ।
अङ्गुष्ठावधि गृह्णीयाद्धस्ताभ्यां व्युत्क्रमेण तु ॥4॥
ऊर्वोरुपरि विप्रेन्द्र कृत्वा पादतलद्वयम् ।
पद्मासनं भवेत्प्राज्ञ सर्वरोगभयापहम् ॥5॥

हे मुनिवर ! स्वस्तिक, गोमुख, पद्मासन, वीरासन, सिंहासन, भद्रासन, मुक्तासन, मयूरासन और सुखासन—इस तरह नव प्रकार के आसन होते हैं। उनमें से जब घुटनों और जाँघों के बीच में दोनों पैर के तलों को अच्छी तरह से रख देने से तथा गर्दन, मस्तक और शरीर को सीधा रखकर बैठने से स्वस्तिक–आसन बनता है। इसका नित्य अभ्यास करना चाहिए। अब जब दाहिने पैर के टखने को, पीछे की बाँयीं ओर तथा बाँयें पैर के टखने को पीछे की दाहिनी ओर ले लिया जाए तो वह गोमुखासन कहलाता है ! हे द्विजश्रेष्ठ ! दोनों पैरों पर दोनों जाँघों को रखकर उन्हें उल्टे हाथों से अँगूठे तक पकड़ रखा जाय तो वह पद्मासन बन जाता है। हे बुद्धिमान् ! यह आसन सभी प्रकार के रोगों के भय का नाश कर देता है।

दक्षिणेतरपादं तु दक्षिणोरुणि विन्यसेत् ।
ऋजुकायः समासीनो वीरासनमुदाहृतम् ॥6॥
गुल्फौ तु वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ।
पार्श्वपादौ च पाणिभ्यां दृढं बद्ध्वा सुनिश्चलम् ।
भद्रासनं भवेदेतद्विषरोगविनाशम् ॥7॥
निपीड्य सीवनीं सूक्ष्मं दक्षिणेतरगुल्फतः ।
वामं याम्येन गुल्फेन मुक्तासनमिदं भवेत् ॥8॥
मेढ्रादुपरि निक्षिप्य सव्यं गुल्फं ततोपरि ।
गुल्फान्तरं च संक्षिप्य मुक्तासनमिदं मुने ॥9॥

बाँयें पैर को दाहिनी जाँघ पर रखें और बाद में शरीर को सीधा करके बैठें, तो इसे वीरासन कहते हैं। दोनों टखनों को अण्डकोश के नीचे सीवनी के दोनों पार्श्वों पर लगाकर रखें तथा दोनों हाथों से पार्श्वों और पैरों को मजबूती से बाँधकर एकाग्र होकर बैठें। ऐसा करने से समस्त विषरोगों का विनाश करने वाला भद्रासन होता है। सीवनी की सूक्ष्मरेखा को बाँयें टखने से दबाकर दाँये टखने से बाँया भाग दबाने से मुक्तासन बनता है। और भी हे मुनि ! (अन्य) लिंग के ऊपर दाहिनी घूँटी रखकर, उस पर दूसरी घूँटी रखने से बैठना भी मुक्तासन ही है।

कूर्पराग्रे मुनिश्रेष्ठ निक्षिपेन्नाभिपार्श्वयोः ।
भूम्यां पाणितलद्वन्द्वं निक्षिप्यैकाग्रमानसः ॥10॥
सुमुन्नतशिरःपादो दण्डवद्व्योम्नि संस्थितः ।
मयूरासनमेतत्स्यात्सर्वपापप्रणाशनम् ॥11॥
येन केन प्रकारेण सुखं धैर्यं च जायते ।
तत्सुखासनमित्युक्तमशक्तस्तत्समाश्रयेत् ॥12॥
आसनं विजितं येन जितं तेन जगत्त्रयम् ।
अनेन विधिना युक्तः प्राणायामं सदा कुरु ॥13॥

इति तृतीयः खण्डः ।

हे मुनिश्रेष्ठ ! कुहनियों के दोनों अग्रभाग नाभि के दोनों पार्श्वों में पहले स्थापित करने चाहिए। फिर दोनों करतलों को जमीन पर रखकर, एकाग्र मन से मस्तक और दो पैर ऊँचे आकाश में ले जाकर लाठी की तरह सीधा रहना चाहिए। इसे मयूरासन कहते हैं। यह सभी पापों का नाश करने वाला है। जिस किसी भी प्रकार से सुख हो और धैर्य रहे, उस प्रकार से बैठना चाहिए। इसे सुखासन कहते हैं। अन्य आसन करने में अशक्त मनुष्य को यही सुखासन करना चाहिए। जिसने आसन को जीत लिया है, उसने तीनों जगतों को (भुवनों को) जीत लिया है। इसलिए तुम इस विधि से युक्त होकर सदा प्राणायाम करते रहो।

यहाँ तीसरा खण्ड पूरा हुआ।

❋

चतुर्थः खण्डः

शरीरं तावदेव स्यात्षण्णवत्यङ्गुलात्मकम् ।
देहमध्ये शिखिस्थानं तप्तजाम्बूनदप्रभम् ॥1॥
त्रिकोणं मनुजानां तु सत्यमुक्तं हि सांकृते ।
गुदात्तु द्व्यङ्गुलादूर्ध्वं मेढ्रात्तु द्व्यङ्गुलादधः ॥2॥
देहमध्यं मुनिप्रोक्तमनुजानीहि सांकृते ।
कन्दस्थानं मुनिश्रेष्ठ मूलाधारान्नवाङ्गुलम् ॥3॥
चतुरङ्गुलमायामविस्तारं मुनिपुङ्गव ।
कुक्कुटाण्डसमाकारं भूषितं तु त्वगादिभिः ॥4॥

शरीर छियानबे अगुलों के परिमाण वाला है। मनुष्यों के शरीर के बीच तीन कोनों वाला अग्नि का स्थान है। वह तपाए गए सुवर्ण जैसी कान्तिवाला है। हे सांकृति ! यह मैंने ठीक ही कहा है। गुदा से दो अंगुल ऊपर और लिंग से दो अंगुल नीचे शरीर का मध्य भाग है, ऐसा मुनि लोग कहते हैं। हे मुनिवर सांकृति ! मूलाधार से नव अंगुल के अन्तर में कन्द है, ऐसा तुम जानो। हे मुनिवर ! वह (कन्द) चार अंगुल लम्बा–चौड़ा कुक्कुट (मुर्गे) के अण्डे जैसे आकारवाला और त्वचा आदि से भूषित है।

तन्मध्ये नाभिरित्युक्तं योगज्ञैर्मुनिपुङ्गव ।
कन्दमध्यस्थिता नाडी सुषुम्नेति प्रकीर्तिता ॥5॥

तिष्ठन्ति परितस्तस्या नाडयो मुनिपुङ्गव ।
द्विसप्ततिसहस्राणि तासां मुख्याश्चतुर्दश ॥6॥
सुषुम्ना पिङ्गला तद्वदिडा चैव सरस्वती ।
पूषा च वरुणा चैव हस्तिजिह्वा यशस्विनी ॥7॥
अलम्बुसा कुहूश्चैव विश्वोदरी तपस्विनी ।
शङ्खिनी चैव गान्धारा इति मुख्याश्चतुर्दश ॥8॥

हे मुनिश्रेष्ठ ! उसके बीच में नाभि है, ऐसा योग जानने वाले कहते हैं । उस कन्द के बीच में जो नाड़ी आई है, उसे सुषुम्ना कहते हैं । हे मुनिवर ! उस नाड़ी के चारों ओर बहत्तर हजार नाड़ियाँ आई हुई हैं । उनमें चौदह मुख्य हैं । ये चौदह मुख्य नाड़ियाँ—सुषुम्ना, पिंगला, इडा, सरस्वती, पूषा, वरुणा, हस्तिजिह्वा, यशस्विनी, अलम्बुसा, कुहू, विश्वोदरी, तपस्विनी, शंखिनी और गान्धारा नाम की हैं ।

आसां मुख्यतमास्तिस्रस्तिसृष्वेकोत्तमोत्तमा ।
ब्रह्मनाडीति सा प्रोक्ता मुने वेदान्तवेदिभिः ॥9॥
पृष्ठमध्यस्थितेनास्थ्ना वीणादण्डेन सुव्रत ।
सह मस्तकपर्यन्तं सुषुम्ना सुप्रतिष्ठिता ॥10॥
नाभिकन्दादधः स्थानं कुण्डल्या द्व्यङ्गुल मुने ।
अष्टप्रकृतिरूपा सा कुण्डली मुनिसत्तम ॥11॥
यथावद्वायुचेष्टां च जलान्नादीनि नित्यशः ।
परितः कन्दपार्श्वेषु निरुध्यैव सदा स्थिता ॥12॥

इन चौदह नाड़ियों में भी तीन ही मुख्य हैं । और उन तीनों में भी एक ही नाड़ी—सुषुम्ना सर्वश्रेष्ठ मानी गई है । इसे वेदान्त जानने वाले 'ब्रह्मनाड़ी' कहते हैं । यह सुषुम्ना नाड़ी पीठ के बीच में स्थित वीणादण्ड (मेरुदण्ड) नाम के हड्डियों के समूह में से होती हुई मस्तक तक पहुँचती है । हे मुनि ! नाभिकन्द के नीचे दो अंगुल का कुण्डलिनी का स्थान है । हे मुनिवर ! वह कुण्डलिनी आठ प्रकृतिरूप है । और वह वायु की चेष्टा को ठीक तरह से सन्तुलित करती रहती है तथा जल और अन्न आदि को कन्द के चारों ओर रोकती रहती है ।

स्वमुखेन समावेष्ट्य ब्रह्मरन्ध्रमुखं मुने ।
सुषुम्नाया इडा सव्ये दक्षिणे पिङ्गला स्थिता ॥13॥
सरस्वती कुहूश्चैव सुषुम्नापार्श्वयोः स्थिते ।
गान्धारा हस्तिजिह्वा च इडायाः पृष्ठपूर्वयोः ॥14॥
पूषा यशस्विनी चैव पिङ्गला पृष्ठपूर्वयोः ।
कुहोश्च हस्तिजिह्वाया मध्ये विश्वोदरी स्थिता ॥15॥
यशस्विन्याः कुहोर्मध्ये वरुणा सुप्रतिष्ठिता ।
पूषायाश्च सरस्वत्या मध्ये प्रोक्ता यशस्विनी ॥16॥

उसने अपने मुख से ब्रह्मरन्ध्र का मुख ढँककर रखा है । हे मुनि ! सुषुम्ना की बाँयीं ओर इडा नाडी है, और दाहिनी ओर पिंगला है । तथा सरस्वती और कुहू नाड़ियाँ भी सुषुम्ना के दोनों ओर स्थित हैं । और गांधारा तथा हस्तिजिह्वा इडा की पीठ के दोनों पार्श्वों में अवस्थित हैं । पूषा और यशस्विनी

नाड़ियाँ पिंगला नाड़ी के पीठ के पूर्व भाग में आई हुई है, और विश्वोदरी नाड़ी कुहू तथा हस्तिजिह्वा के बीच में आई हुई है । यशस्विनी तथा कुहू के बीच में वरुणा स्थित है । और पूषा तथा सरस्वती के बीच यशस्विनी कही जाती है ।

गान्धारायाः सरस्वत्या मध्ये प्रोक्ता च शङ्खिनी ।
अलम्बुसा स्थिता पायुपर्यन्तं कन्दमध्यगा ॥17॥
पूर्वभागे सुषुम्नाया राकायाः संस्थिता कुहूः ।
अधश्चोर्ध्वं स्थिता नाडी याम्यनासान्तमिष्यते ॥18॥
इडा तु सव्यनासान्तं संस्थिता मुनिपुङ्गव ।
यशस्विनी च वामस्य पादाङ्गुष्ठान्तमिष्यते ॥19॥
पूषा वामाक्षिपर्यन्ता पिङ्गलायास्तु पृष्ठतः ।
पयस्विनी च याम्यस्य कर्णान्तं प्रोच्यते बुधैः ॥20॥

गांधारा और सरस्वती के बीच में शंखिनी का स्थान है । और अलंबुसा नाड़ी कन्द के बीच से होकर गुदा तक पहुँची हुई है । सुषुम्ना नाड़ी पूर्णिमा जैसी है । उसके पूर्वभाग में ऊपर और नीचे कुहू नाड़ी स्थित है, और वह बाँयीं नासिका तक पहुँची हुई है । हे मुनिवर ! इडा नाड़ी दाहिनी नासिका तक पहुँची हुई है, और यशस्विनी नाड़ी बाँयें पैर के अँगूठे तक बढ़ी हुई है । पिंगला के पीछे पूषा नाड़ी बायीं आँख तक पहुँची हुई है, और पयस्विनी बाँये कान तक पहुँची हुई है, ऐसा विद्वान् मानते हैं ।

सरस्वती तथा चोर्ध्वं गता जिह्वा तथा मुने ।
हस्तिजिह्वा तथा सव्यपादाङ्गुष्ठान्तमिष्यते ॥21॥
शङ्खिनी नाम या नाडी सव्यकर्णान्तमिष्यते ।
गान्धारा सव्यनेत्रान्ता प्रोक्ता वेदान्तवेदिभिः ॥22॥
विश्वोदराभिधा नाडी कन्दमध्ये व्यवस्थिता ।
प्राणोऽपानस्तथा व्यानः समानोदान एव च ॥23॥
नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः ।
एते नाडीषु सर्वासु चरन्ति दश वायवः ॥24॥

हे मुनि ! सरस्वती जिह्वा के ऊपर पहुँची हुई है और हस्तिनी दाहिने पैर के अँगूठे तक पहुँची हुई मानी जाती है । शंखिनी नाम की नाड़ी दाहिने कान तक है और गांधारा दाहिनी आँख तक है, ऐसा वेदान्त जानने वाले कहते हैं । विश्वोदरा नाम की नाड़ी कन्द के बीच में अवस्थित है । प्राण, अपान, व्यान, समान, उदान, नाग, कूर्म, कृकर, देवदत्त और धनंजय—ये दश वायु सभी नाड़ियों में विचरण करते हैं ।

तेषु प्राणादयः पञ्च मुख्याः पञ्चसु सुव्रत ।
प्राणसंज्ञस्तथापानः पूज्यः प्राणस्तयोर्मुने ॥25॥
आस्यनासिकयोर्मध्ये नाभिमध्ये तथा हृदि ।
प्राणसंज्ञोऽनिलो नित्यं वर्तते मुनिसत्तम ॥26॥
अपानो वर्तते नित्यं गुदमध्योरुजानुषु ।
उदरे सकले कट्यां नाभौ जङ्घे च सुव्रत ॥27॥

व्यानः श्रोत्राक्षिमध्ये च ककुद्भ्यां गुल्फयोरपि ।
प्राणस्थाने गले चैव वर्तते मुनिपुङ्गव ॥28॥
उदानसंज्ञो विज्ञेयः पादयोर्हस्तयोरपि ।
समानः सर्वदेहेषु व्याप्य तिष्ठत्यसंशयः ॥29॥

हे उत्तमव्रतधारी ! इन दश वायुओं में प्राण आदि पहले पाँच मुख्य हैं । इन पाँचों में भी प्राण और अपान मुख्य हैं और उन दोनों में भी प्राण मुख्य हैं (पूज्य है) । हे मुनिवर ! यह प्राणवायु मुख और नाक के बीच, नाभि में तथा हृदय में सदा रहता है । हे सुव्रत ! अपानवायु गुदा के बीच में, दोनों जाँघों में, घुटनों में, समग्र उदर में कमर में, नाभि में तथा दोनों पिण्डलियों में सदा रहता है । हे मुनिवर ! व्यान वायु आँखों और कानों के बीच, दोनों कन्धों में, प्राणों के स्थानों और कण्ठ में भी रहता है । उदान नामक वायु दोनों पैरों में, दोनों हाथों में रहता है और समानवायु सारे देह को व्याप्त करके रहता है, निश्चय ही ऐसा है ।

नागादिवायवः पञ्च त्वगस्थ्यादिषु संस्थिताः ।
निश्वासोच्छ्वासकासाश्च प्राणकर्म हि सांकृते ॥30॥
अपानाख्यस्य वायोस्तु विण्मूत्रादिविसर्जनम् ।
समानः सर्वसामीप्यं करोति मुनिपुङ्गव ॥31॥
उदान ऊर्ध्वगमनं करोत्येव न संशयः ।
व्यानो विवादकृत्प्रोक्तो मुने वेदान्तवेदिभिः ॥32॥
उद्गारादिगुणः प्रोक्तो व्यानाख्यस्य महामुने ।
धनंजयस्य शोभादि कर्म प्रोक्तं हि सांकृते ॥33॥
निमीलनादि कूर्मस्य क्षुधा तु कृकरस्य च ।
देवदत्तस्य विप्रेन्द्र तन्द्रीकर्म प्रकीर्तितम् ॥34॥

हे सांकृति ! नाग आदि पाँच वायु त्वचा एवं अस्थियों आदि में रहते हैं । श्वासोच्छ्वास और खाँसी आदि प्राण के कार्य हैं । विष्टा, मूत्र आदि को बाहर निकालने का काम अपान का है । और हे मुनिवर ! समानवायु सब की समीपता करता है । उदान वायु ऊर्ध्व गति ही करता है, इसमें कोई सन्देह नहीं । और हे मुनि ! वेदान्त को जानने वालों ने व्यान वायु को विवाद करने वाला माना है । हे महामुनि सांकृति ! डकार आदि गुण व्यान के होते हैं । और धनंजय का काम शोभा आदि बताया गया है । हे द्विजश्रेष्ठ ! आँखें बन्द करना आदि काम कूर्म वायु का है । क्षुधा उत्पन्न करने का काम कृकर का है । और आलस्य आदि कार्य देवदत्त के कहे जाते हैं ।

सुषुम्नायाः शिवो देव इडाया देवता हरिः ।
पिङ्गलाया विरञ्चिः स्यात्सरस्वत्या विराण्मुने ॥35॥
पूषाधिदेवता प्रोक्ता वरुणा वायुदेवता ।
हस्तिजिह्वाभिधायास्तु वरुणो देवता भवेत् ॥36॥
यशस्विन्या मुनिश्रेष्ठ भगवान्भास्करस्तथा ।
अलम्बुसाया अम्बात्मा वरुणः परिकीर्तितः ॥37॥
कुहोः क्षुद्देवता प्रोक्ता गान्धारी चन्द्रदेवता ।
शङ्खिन्याश्चन्द्रमास्तद्वत्पयस्विन्याः प्रजापतिः ॥38॥

हे मुनि ! सुषुम्ना नाड़ी के देवता शंकर हैं, इडा के देव विष्णु हैं, पिंगला के देव ब्रह्मा हैं और सरस्वती के देवता विराट् है । पूषा के देव पूषा हैं, वरुणा के देव वायु हैं, हस्तिजिह्वा के देव वरुण हैं । हे मुनिवर ! यशस्विनी के देव भगवान् सूर्य हैं, अलम्बुसा ने देव जलमय वरुण हैं, कुहू के देव क्षुधा है, गान्धारा के देव चन्द्र हैं, शंखिनी के देव भी चन्द्रमा ही हैं । पयस्विनी के देव प्रजापति हैं ।

विश्वोदराभिधायास्तु भगवान्पावकः पतिः ।
इडायां चन्द्रमा नित्यं चरत्येव महामुने ॥39॥
पिङ्गलायां रविस्तद्वन्मुने वेदविदां वर ।
पिङ्गलायामिडायां तु वायोः सङ्क्रमणं तु यत् ॥40॥
तदुत्तरायणं प्रोक्तं मुने वेदान्तवेदिभिः ।
इडायां पिङ्गलायां तु प्राणसङ्क्रमणं मुने ॥41॥
दक्षिणायनमित्युक्तं पिङ्गलायामिति श्रुतिः ।
इडापिङ्गलयोः सन्धिं यदा प्राणः समागतः ॥42॥
अमावास्या तदा प्रोक्ता देहे देहभृतां वर ।
मूलाधारं यदा प्राणः प्रविष्टः पण्डितोत्तम ॥43॥

विश्वोदरा नामक नाड़ी के देव भगवान् अग्नि हैं, और हे मुनि ! इडा में नित्य चन्द्र घूमता है । हे श्रेष्ठ वेदज्ञ मुनि ! इसी तरह पिंगला में नित्य सूर्य घूमता (विचरण करता) है । और पिंगला में से इडा में वायु का जो संचार होता है उसे ही वेदान्त जानने वाले लोग संवत्सरात्मक 'उत्तरायण' नाम से कहते हैं । हे मुनि ! इडा में से पिंगला में जो प्राणवायु का गमन होता है उसे श्रुति दक्षिणायन कहती है । जिस समय प्राण इड़ा और पिंगला के बीच की ग्रन्थि में आता है, तो उसी समय प्राणियों के देह में अमावास्या कही जाती है । हे श्रेष्ठ पण्डित ! हे नरश्रेष्ठ ! जिस समय प्राणवायु मूलाधार में प्रवेश करता है, उस समय तपस्वी लोग उसे—

तदाद्यं विषुवं प्रोक्तं तापसैस्तापसोत्तम ।
प्राणसंज्ञो मुनिश्रेष्ठ मूर्धानं प्राविशद्यदा ॥44॥
तदन्त्यं विषुवं प्रोक्तं तापसैस्तत्त्वचिन्तकैः ।
निःश्वासोच्छ्वासनं सर्वं मासानां सङ्क्रमो भवेत् ॥45॥
इडायाः कुण्डलीस्थानं यदा प्राणः समागतः ।
सोमग्रहणमित्युक्तं तदा तत्त्वविदां वर ॥46॥
यदा पिङ्गलया प्राणः कुण्डलीस्थानमागतः ।
तदा तदा भवेत्सूर्यग्रहणं मुनिपुङ्गव ॥47॥

—पहला विषुव काल कहते हैं । हे तपस्वियों में श्रेष्ठ ! हे मुनिवर ! जिस समय प्राणवायु मस्तक में प्रवेश करता है उस समय को तत्त्वचिन्तक ज्ञानी लोग 'अन्तिम विषुवकाल' कहते हैं । और जो श्वासोच्छ्वास निरन्तर चला करता है उसी को वे मासों (महीनों) का आना-जाना कहते हैं । हे श्रेष्ठ तत्त्वज्ञ ! प्राणवायु जब इडा के द्वारा कुण्डली स्थान में आया होता है, तब चन्द्रग्रहण का होना कहा जाता है और जब पिंगला के द्वारा प्राण कुण्डलिनी स्थान में आता है तब हे मुनिवर ! सूर्यग्रहण हुआ, ऐसा समझा जाता है ।

श्रीपर्वतं शिरःस्थाने केदारं तु ललाटके ।
वाराणसी महाप्राज्ञ भ्रुवोर्घ्राणस्य मध्यमे ॥48॥
कुरुक्षेत्रं कुचस्थाने प्रयागं हृत्सरोरुहे ।
चिदम्बरं तु हृन्मध्ये आधारे कमलालयम् ॥49॥
आत्मतीर्थं समुत्सृज्य बहिस्तीर्थानि यो व्रजेत् ।
करस्थं स महारत्नं त्यक्त्वा काचं विमार्गते ॥50॥

मस्तक के स्थान में श्रीपर्वत है और ललाट में केदारक्षेत्र है । हे महाबुद्धिशाली ! दोनों भौंहों और नाक के बीच में काशीक्षेत्र है । स्तन के स्थान में कुरुक्षेत्र है । हृदयकमल में प्रयागतीर्थ है और हृदय के बीच में चिदाकाश है एवं मूलाधार में लक्ष्मी का स्थान है । इस प्रकार अपने ही भीतर में सब तीर्थ अवस्थित हैं, फिर भी जो मनुष्य बाहर के तीर्थों में जाता है, वह तो हाथ में रखे गए उत्तम रत्न को छोड़कर काच को ही खोजता फिरता है ।

भावतीर्थं परं तीर्थं प्रमाणं सर्वकर्मसु ।
अन्यथालिङ्ग्यते कान्ता अन्यथालिङ्ग्यते सुता ॥51॥
तीर्थानि तोयपूर्णानि देवान्काष्ठादिनिर्मितान् ।
योगिनो न प्रपूज्यन्ते स्वात्मप्रत्ययकारणात् ॥52॥
बहिस्तीर्थात्परं तीर्थमन्तस्तीर्थं महामुने ।
आत्मतीर्थं महातीर्थमन्यत्तीर्थं निरर्थकम् ॥53॥

भावतीर्थ ही उत्तम तीर्थ है । और वही सभी कर्मों में प्रमाणभूत है । स्त्री का आलिंगन एक अलग भाव से किया जाता है, और पुत्री का आलिंगन किसी अलग भाव से ही किया जाता है । योगियों को तो अपने आत्मा में ही पूरा विश्वास होता है और इसी कारण से वे लोग पानी से भरे हुए बाहर के तीर्थों में नहीं जाते और काष्ठादि से बने हुए देवों की पूजा नहीं करते । हे मुनि ! बाहर के तीर्थ की अपेक्षा भीतर का तीर्थ उत्तम है, और आत्मरूप तीर्थ ही सबसे बड़ा तीर्थ है । अन्य सभी तीर्थ तो निरर्थक ही हैं ।

चित्तमन्तर्गतं दुष्टं तीर्थस्नानैर्न शुद्ध्यति ।
शतशोऽपि जलैर्धौतं सुराभाण्डमिवाशुचि ॥54॥
विषुवायनकालेषु ग्रहणे चान्तरे सदा ।
वाराणस्यादिके स्थाने स्नात्वा शुद्धो भवेन्नरः ॥55॥
ज्ञानयोगपराणां तु पादप्रक्षालितं जलम् ।
भावशुद्ध्यर्थमज्ञानां तत्तीर्थं मुनिपुङ्गव ॥56॥
तीर्थे दाने जपे यज्ञे काष्ठे पाषाणके सदा ।
शिवं पश्यति मूढात्मा शिवे देहे प्रतिष्ठिते ॥57॥

सैंकड़ों बार पानी से धोए जाने पर भी शराब का बरतन जैसे अपवित्र ही रहता है, उसी तरह हमारे भीतर स्थित चित्त बाहर के तीर्थस्थानों से पवित्र (शुद्ध) नहीं होता । विषुवकाल और उत्तरायण के काल में और ग्रहण के समय में तथा और किसी समय में, काशी आदि तीर्थों में स्नान करके मनुष्य शुद्ध होता है, पर हे मुनिवर ! जो लोग ज्ञान के योग में परायण होते हैं, उनके धोए हुए पैरों का जल तो अज्ञानियों की भावशुद्धि के लिए प्रसिद्ध तीर्थरूप ही माना जाता है । अपने स्वयं के शरीर में शिव

उपस्थित ही हैं, फिर भी मूढात्मा मनुष्य तीर्थ, जप, दान और काष्ठ-पाषाण की मूर्तियों में शिव को देखता है (वहाँ ढूँढ़ने का प्रयास करता है) ।

अन्तःस्थं मां परित्यज्य बहिष्ठं यस्तु सेवते ।
हस्तस्थं पिण्डमुत्सृज्य लिहेत्कूर्परमात्मनः ॥58॥
शिवमात्मनि पश्यन्ति प्रतिमासु न योगिनः ।
अज्ञानां भावनार्थाय प्रतिमाः परिकल्पिताः ॥59॥
अपूर्वमपरं ब्रह्म स्वात्मानं सत्यमद्वयम् ।
प्रज्ञानघनमानन्दं यः पश्यति स पश्यति ॥60॥

परमेश्वर स्वयं ही यह कहते हैं कि—मनुष्य अपने ही भीतर उपस्थित रहने वाले मुझ परमेश्वर को छोड़कर के जो बाहर में रहे हुए मेरी पूजा (उपासना) करता है, वह अपने हाथ में ही रहे हुए शक्कर (या मिठाई) के टुकड़े को छोड़कर मानो अपनी कोहनी को ही चाट रहा है । योगी लोग तो अपने में ही शिव को देखते हैं, प्रतिमाओं में नहीं देखते । प्रतिमाएँ तो जो लोग अज्ञानी हैं उनमें भावना उत्पन्न हो, इसलिए कल्पित की गई हैं । जो मनुष्य अपने आत्मा को ही सत्य, अद्वैत, प्रज्ञानमय और आनन्दरूप अपरब्रह्म के रूप में देखता है, वही यथार्थ देखता है ।

नाडीपुञ्जं सदाऽसारं नरभावं महामुने ।
समुत्सृज्यात्मनात्मानमहमित्येव धारय ॥61॥
अशरीरं शरीरेषु महान्तं विभुमीश्वरम् ।
आनन्दमक्षरं साक्षान्मत्वा धीरो न शोचति ॥62॥
विभेदजनकेऽज्ञाने नष्टे ज्ञानबलान्मुने ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं किं करिष्यति ॥63॥

इति चतुर्थः खण्डः ।

हे महामुनि ! नाड़ियों के ढेर जैसा मनुष्यत्व तो बिल्कुल ही सारहीन है । इसलिए इसका त्याग करके तुम स्वयं अपनी आत्मा में 'मैं आत्मा हूँ'—इस प्रकार का भाव धारण करो । 'हर एक शरीर में, शरीर से अलग ही आनन्दमय, अविनाशी और व्यापक महान् परमेश्वर सदैव उपस्थित ही है'—ऐसा जानकर धीर पुरुष शोक नहीं करता । हे मुनि ! भेद उत्पन्न करने वाला अज्ञान, जब ज्ञान के बल से नष्ट हो जाता है, तब आत्मा और ब्रह्म में कोई भी भेद रहता ही नहीं । फिर वहाँ भेद को कौन उत्पन्न कर सकेगा ?

यहाँ चौथा खण्ड पूरा हुआ ।

❋

पञ्चमः खण्डः

सम्यक्कथय मे ब्रह्मन्नाडीशुद्धिं समासतः ।
यथा शुद्ध्या सदा ध्यायञ्जीवन्मुक्तो भवाम्यहम् ॥1॥
सांकृते शृणु वक्ष्यामि नाडीशुद्धिं समासतः ।
विध्युक्तकर्मसंयुक्तः कामसंकल्पवर्जितः ॥2॥

यमाद्यष्टाङ्गसंयुक्तः शान्तः सत्यपरायणः ।
स्वात्मन्यवस्थितः सम्यग्ज्ञानिभिश्च सुशिक्षितः ॥3॥

सांकृति ने कहा—'हे ब्रह्मन् ! आप मुझे नाड़ी शुद्धि के बारे में संक्षेप में समझाइए कि जिस शुद्धि के द्वारा हमेशा आत्मा का ध्यान करते हुए मैं जीवन्मुक्त हो जाऊँ ।' तब दत्तात्रेय ने कहा कि—हे सांकृति ! मैं संक्षेप में नाड़ीशुद्धि बताता हूँ, सुनो । पहले तो शास्त्रविहित कर्मों को करते रहना चाहिए और कामनायुक्त संकल्पों का परित्याग करना चाहिए । इसके बाद यम आदि आठ अंगों वाले योग से युक्त होकर, शान्त और सत्यपरायण होकर, ज्ञानियों के पास अच्छी तरह से शिक्षित होना चाहिए । और अपने आत्मा में स्थिति (स्थिरता) करनी चाहिए ।

पर्वताग्रे नदीतीरे बिल्वमूले वनेऽथवा ।
मनोरमे शुचौ देशे मठं कृत्वा समाहितः ॥4॥
आरभ्य चासनं पश्चात्प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा ।
समग्रीवशिरःकायः संवृतास्यः सुनिश्चलः ॥5॥
नासाग्रे शशभृद्बिम्बे बिन्दुमध्ये तुरीयकम् ।
स्रवन्तममृतं पश्येन्नेत्राभ्यां सुसमाहितः ॥6॥

उस समय किसी पर्वत के शिखर पर, नदी के तट पर बिल्ववृक्ष के नीचे मूल के पास अथवा किसी वन के पवित्र मनोरम प्रदेश में आसन लगाकर पूर्वाभिमुख होकर या उत्तराभिमुख होकर बैठना चाहिए । उस समय गरदन, मस्तक और शरीर सीधा रखना चाहिए । मुँह बन्द रखना चाहिए और एकदम निश्चल रहना चाहिए । बाद में अत्यंत एकाग्र होकर नाक के आगे, चन्द्रमण्डल में, जो बिन्दुस्थान है, उसके बीच में तुरीयस्थान है । उसमें से अमृत द्रवित हो रहा है, इस प्रकार दोनों नेत्रों से देखना चाहिए ।

इडया प्राणमाकृष्य पूरयित्वोदरे स्थितम् ।
ततोऽग्निं देहमध्यस्थं ध्यायज्ज्वालावलीयुतम् ॥7॥
बिन्दुनादसमायुक्तमग्निबीजं विचिन्तयेत् ।
पश्चाद्विरेचयेत्सम्यक्प्राणं पिङ्गलया बुधः ॥8॥
पुनः पिङ्गलयापूर्यवह्निबीजमनुस्मरेत् ।
पुनर्विरेचयेद्धीमानिडयैव शनैः शनैः ॥9॥
त्रिचतुर्वासरं वाथ त्रिचतुर्वारमेव च ।
षट्कृत्वो विचरेन्नित्यं रहस्येवं त्रिसन्धिषु ॥10॥

इडा नाड़ी के द्वारा प्राणवायु को खींचकर पेट में भरकर फिर देह में रहे हुए अग्नि का ज्वालाओं के समूह के साथ ध्यान करना चाहिए और बिन्दुनाद के साथ अग्निबीज का चिन्तन करना चाहिए । बाद में पिंगला नाडी के द्वारा भीतर के प्राण को साधक विद्वान् को अच्छी तरह से बाहर निकालना चाहिए । बाद में फिर से साधकों को पिंगला नाड़ी के द्वारा प्राणवायु को भीतर भरना चाहिए । उसी तरह अग्निबीजादि का स्मरण करना चाहिए और फिर इडा नाड़ी के द्वारा वायु को धीरे-धीरे बाहर निकालना चाहिए । इस प्रकार तीनों सन्ध्याओं के समय में एकान्त में तीन-चार दिन तीन-तीन बार करना चाहिए और बाद के दिनों में छः-छः बार करना चाहिए ।

नाडीशुद्धिमवाप्नोति पृथक्चिह्नोपलक्षितः ।
शरीरलघुता दीप्तिर्वह्नेर्जाठरवर्तिनः ॥11॥

नादाभिव्यक्तिरित्येतच्चिह्नं तत्सिद्धिसूचकम् ।
यावदेतानि संपश्येत्तावदेवं समाचरेत् ॥12॥
अथवैतत्परित्यज्य स्वात्मशुद्धिं समाचरेत् ।
आत्मा शुद्धः सदा नित्यः सुखरूपः स्वयम्प्रभः ॥13॥
अज्ञानान्मलिनो भाति ज्ञानाच्छुद्धो भवत्ययम् ।
अज्ञानमलपङ्कं यः क्षालयेज्ज्ञानतोयतः ।
स एव सर्वदा शुद्धो नान्यः कर्मरतो हि सः ॥14॥

पञ्चमः खण्डः ।

इससे नाड़ी शुद्धि होती है । इसके तरह-तरह के लक्षण दिखाई देते हैं । शरीर में लाघव आ जाता है, जठर का अग्नि प्रदीप्त हो जाता है और भीतर से नाद सुनाई देता है । यह भी नाड़ी शुद्धि होने का सूचक चिह्न है । जहाँ तक ये चिह्न दिखाई पड़ें, वहाँ तक पूर्वोक्त प्रकार से करना चाहिए । बाद में (नाड़ीशुद्धि के बाद) इन सब कार्यों को छोड़कर आत्मा की सिद्धि करनी चाहिए । यद्यपि यों तो आत्मा सदा शुद्ध और नित्य है ही, मुखरूप एवं स्वप्रकाशित भी है ही, तथापि अज्ञान से वह मलिन दिखाई दे रहा है एवं ज्ञान से शुद्ध होता है । जो मनुष्य अज्ञानरूपी कीचड़ को ज्ञानरूपी जल से धो डालता है, वही सर्वदा शुद्ध होता है । इसके सिवा और कर्मपरायण मनुष्य शुद्ध नहीं हो सकता ।

यहाँ पाँचवाँ खण्ड पूरा हुआ ।

❋

षष्ठः खण्डः

प्राणायामक्रमं वक्ष्ये सांकृते शृणु सादरम् ।
प्राणायाम इति प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः ॥1॥
वर्णत्रयात्मकाः प्रोक्ता रेचपूरककुम्भकाः ।
स एष प्रणवः प्रोक्तः प्राणायामस्तु तन्मयः ॥2॥

अब हे सांकृति ! मैं प्राणायाम का क्रम कह रहा हूँ । तुम यह आदरपूर्वक सुनो । पूरक, कुंभक और रेचक इस तरह से प्राणायाम तीन प्रकार का होता है । इन तीनों प्रकारों में हर एक के तीन-तीन अक्षर हैं । इसलिए इस प्राणायाम को प्रणवरूप (ओंकाररूप) ही कहा गया है और वह प्रणवमय ही है ।

इडया वायुमाकृष्य पूरयित्वोदरे स्थितम् ।
शनैः षोडशभिर्मात्रैरकारं तत्र संस्मरेत् ॥3॥
पूरितं धारयेत्पश्चाच्चतुःषष्ट्या तु मात्रया ।
उकारमूर्तिमात्रापि संस्मरन्प्रणवं जपेत् ॥4॥
यावद्वा शक्यते तावद्धारयेज्जपतत्परः ।
पूरितं रेचयेत्पश्चान्मकारेणानिलं बुधः ॥5॥
शनैः पिङ्गलया तत्र द्वात्रिंशन्मात्रया पुनः ।
प्राणायामो भवेदेवं ततश्चैवं समभ्यसेत् ॥6॥

इडा नाड़ी द्वारा बाहर के वायु को भीतर खींचकर उदर में भरकर धीरे-धीरे सोलह मात्राओं तक उसमें 'अ'कार का स्मरण करना चाहिए । बाद में भरे हुए उस वायु को चौसठ मात्रा तक रोके रखना

चाहिए और तब तक 'उ'का स्मरण करते रहना चाहिए एवं प्रणव का जप करते रहना चाहिए। जहाँ तक शक्ति हो, उतने प्रमाण में वायु को रोके रखना चाहिए और जपपरायण बने रहना चाहिए। फिर बाद में उस साधक को उस भरे हुए वायु को 'म'कार जप के द्वारा बाहर निकालना चाहिए। उस समय बत्तीस मात्रा के समय तक 'मकार' का ध्यान करना चाहिए। इस प्रकार प्राणायाम होता है और इस प्रकार इसका अभ्यास करना चाहिए।

पुनः पिङ्गलयापूर्य मात्रैः षोडशभिस्तथा।
अकारमूर्तिमत्रापि स्मरेदेकाग्रमानसः ॥7॥
धारयेत्पूरितं विद्वान्प्रणवं सञ्जपन्वशी।
उकारमूर्तिं स ध्यायंश्चतुःषष्ट्या तु मात्रया ॥8॥
मकारं तु स्मरन्पश्चाद्रेचयेदिडयानिलम्।
एवमेव पुनः कुर्यादिडयापूर्यं बुद्धिमान् ॥9॥
एवं समभ्यसेन्नित्यं प्राणायामं मुनीश्वर।
एवमभ्यासतो नित्यं षण्मासाद्यत्नवान्भवेत् ॥10॥

बाद में फिर पिंगला से वायु भरकर सोलह मात्रा के समय तक उसमें अकार का स्मरण (ध्यान) करके चिन्तन करना चाहिए। बाद में विद्वान् जितेन्द्रिय मनुष्य को उस भरे हुए वायु को चौसठ मात्रा के समय तक 'उकार मूर्ति' का ध्यान करते हुए रोके रखना चाहिए तथा प्रणव का जाप करना चाहिए। फिर 'मकार' का स्मरण करते-करते (चिन्तन करते-करते) इडा नाड़ी के द्वारा बाहर निकालना चाहिए। इसी प्रकार बुद्धिमान साधक को फिर से वायु को खींच-भर कर अभ्यास करना चाहिए। हे मुनीश्वर! इस प्रकार नित्य प्राणायाम का अभ्यास करते रहकर छः महीनों में पूरा ज्ञान सम्पन्न हो जाता है। (अथवा छः महीनों तक यत्न करना चाहिए।)

वत्सराद्ब्रह्मविद्वान्स्यात्तस्मान्नित्यं समभ्यसेत्।
योगाभ्यासरतो नित्यं स्वधर्मनिरतश्च यः ॥11॥
प्राणसंयमनेनैव ज्ञानान्मुक्तो भविष्यति।
बाह्यादापूरणं वायोरुदरे पूरको हि सः ॥12॥
सम्पूर्णकुम्भवद्वायोर्धारणं कुम्भको भवेत्।
बहिर्विरेचनं वायोरुदराद्रेचकः स्मृतः ॥13॥

और एक वर्ष तक प्रयत्न (अभ्यास) करने पर तो वह विद्वान् मनुष्य ब्रह्मवेत्ता हो जाता है। इसलिए नित्य अभ्यास करना चाहिए। जो मनुष्य योगाभ्यास में ही रमण करता है और नित्य स्वधर्म-परायण रहता है, वह प्राणायाम द्वारा ही ज्ञान प्राप्त करके मुक्त हो जाता है। बाहर से वायु को खींचकर पेट में भरने को 'पूरक' कहा जाता है। फिर उस भरे हुए वायु को वहाँ रोके रखना 'कुंभक' कहलाता है, और फिर उस रोके हुए वायु को बाहर निकालना 'रेचक' कहा जाता है।

?ा?वेदजनको यस्तु प्राणायामेषु सोऽधमः।
कम्पनं मध्यमं विद्यादुत्थानं चोत्तमं विदुः ॥14॥
पूर्वं पूर्वं प्रकुर्वीत यावदुत्थानसम्भवः।
सम्भवत्युत्तमे प्राज्ञः प्राणायामे सुखी भवेत् ॥15॥

पसीना पैदा करने वाला प्राणायाम अधम कहा जाता है, कम्पन उत्पन्न करने वाला मध्यम कहा जाता है और जिसमें उत्थान होता है, वह उत्तम है। जहाँ तक उत्थान हो, वहाँ तक पूर्व-पूर्व का प्राणायाम करना चाहिए। बाद में उत्तम प्राणायाम सिद्ध होने पर साधक ज्ञानी और सुखी होता है।

प्राणायामेन चित्तं तु शुद्धं भवति सुव्रत।
चित्ते शुद्धे शुचिः साक्षात्प्रत्यग्ज्योतिर्व्यवस्थितः ॥16॥
प्राणश्चित्तेन संयुक्तः परमात्मनि तिष्ठति।
प्राणायामपरस्यास्य पुरुषस्य महात्मनः ॥17॥
देहश्चोत्तिष्ठते तेन किञ्चिज्ज्ञानाद्विमुक्तता।
रेचकं पूरकं मुक्त्वा कुम्भकं नित्यमभ्यसेत् ॥18॥
सर्वपापविनिर्मुक्तः सम्यग्ज्ञानमवाप्नुयात्।
मनोजवत्वमाप्नोति पलितादि च नश्यति ॥19॥
प्राणायामैकनिष्ठस्य न किञ्चिदपि दुर्लभम्।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन प्राणायामान्समभ्यसेत् ॥20॥

हे सुव्रत! प्राणायाम से चित्त शुद्ध होता है। चित्त शुद्ध होने से पवित्र बना हुआ मनुष्य तो साक्षात् (प्रत्यक्) ज्योतिःस्वरूप होकर अवस्थिति करता है। जो महापुरुष प्राणायाम में तत्पर रहता है, उस पुरुष के प्राण चित्त के साथ परमात्मा में ही रहते हैं। उत्तम प्राणायाम से देह कुछ उत्थान करता है (अपने आप ऊपर उठता है) और फिर ज्ञान होने पर मुक्तता प्राप्त होती है। इसलिए क्रमशः रेचक और पूरक का त्याग करके नित्य कुंभक का अभ्यास करना चाहिए। प्राणायाम का अभ्यास करके मनुष्य सभी पापों से मुक्त होकर उत्तम ज्ञान प्राप्त करता है। वह मन जैसे वेग को प्राप्त करता है, उसके पलित केश आदि नाश होते हैं। केवल एक प्राणायाम में ही परायण (तल्लीन) रहने वाले के लिए कुछ भी दुर्लभ नहीं होता। इसलिए सभी प्रयत्नों से प्राणायाम का ही अभ्यास करते रहना चाहिए।

विनियोगान्प्रवक्ष्यामि प्राणायामस्य सुव्रत।
सन्ध्ययोर्ब्राह्मकालेऽपि मध्याह्ने वाथवा सदा ॥21॥
बाह्यं प्राणं समाकृष्य पूरयित्वोदरेण च।
नासाग्रे नाभिमध्ये च पादाङ्गुष्ठे च धारयेत् ॥22॥
सर्वरोगविनिर्मुक्तो जीवेद्वर्षशतं नरः।
नासाग्रधारणाद्वापि जितो भवति सुव्रत ॥23॥
सर्वरोगनिवृत्तिः स्यान्नाभिमध्ये तु धारणात्।
शरीरलघुता विप्र पादाङ्गुष्ठनिरोधनात् ॥24॥

हे सुव्रत! अब मैं प्राणायाम का विनियोग बता रहा हूँ। दोनों सध्याकाल में और ब्रह्मकाल में (पौ फटते समय) अथवा मध्याह्नकाल में सदैव बाहर के वायु को भीतर खींचकर, पेट में भरकर, नासिका के अग्रभाग में और नाभि के मध्यभाग में तथा अँगूठे के अग्रभाग में उसे रोककर रखना चाहिए। नासिका के अग्रभाग में वायु को रोकने से मनुष्य सभी रोगों से मुक्त होकर सौ वर्ष तक जीवित रहता है, एवं उससे वायु भी जीता जा सकता है। हे ब्राह्मण! वायु को नाभि में रोकने से सभी रोग दूर होते हैं और अँगूठे में रोकने से शरीर में लाघव आता है।

जिह्वया वायुमाकृष्य यः पिबेत्सततं नरः ।
श्रमदाहविनिर्मुक्तो योगी नीरोगतामियात् ॥25॥
जिह्वया वायुमाकृष्य जिह्वामूले निरोधयेत् ।
पिबेदमृतमव्यग्रं सकलं सुखमाप्नुयात् ॥26॥
इडया वायुमाकृष्य भ्रुवोर्मध्ये निरोधयेत् ।
यः पिबेदमृतं शुद्धं व्याधिभिर्मुच्यते हि सः ॥27॥
इडया वेदतत्त्वज्ञस्तथा पिङ्गलयैव च ।
नाभौ निरोधयेत्तेन व्याधिभिर्मुच्यते नरः ॥28॥

जो मनुष्य (योगी) वायु को जीभ से खींचकर हमेशा पिया करता है, वह श्रम और दाह से मुक्ति पाकर नीरोगी होता है। और जो मनुष्य जीभ से वायु को खींचकर जीभ के मूल में रोकता है, वह अमृत ही पीता है और अव्यग्र रहकर सभी सुखों को प्राप्त करता है। जो मनुष्य इडा से वायु को खींचकर दो भ्रमरों के बीच उसे रोकता है, वह शुद्ध अमृत पीता है और रोगों से मुक्त होता है। इडा से वायु खींचने वाला वेदतत्त्वज्ञ होता है और पिंगला से वायु को खींचकर जो मनुष्य नाभि में उसे रोकता है, वह मनुष्य रोगों से मुक्त हो जाता है।

मासमात्रं त्रिसन्ध्यायां जिह्वयारोप्य मारुतम् ।
अमृतं च पिबेन्नाभौ मन्दं मन्दं निरोधयेत् ॥29॥
वातजाः पित्तजा दोषा नश्यन्त्येव न संशयः ।
नासाभ्यां वायुमाकृष्य नेत्रद्वन्द्वे निरोधयेत् ॥30॥
नेत्ररोगा विनश्यन्ति तथा श्रोत्रनिरोधनात् ।
तथा वायुं समारोप्य धारयेच्छिरसि स्थितम् ॥31॥
शिरोरोगा विनश्यन्ति सत्यमुक्तं हि सांकृते ।
स्वस्तिकासनमास्थाय समाहितमनास्तथा ॥32॥

एक महीने तक तीनों सन्ध्याकाल में जीभ से वायु को खींचकर जो अमृतपान करता है और धीरे-धीरे वायु को रोकता है उसके वायुदोष और पित्तदोष अवश्य नष्ट हो जाते हैं, उसमें कोई सन्देह नहीं है। और जो मनुष्य दोनों नाक से वायु को खींचकर दोनों नेत्रों में उसे रोकता है, उसके नेत्ररोग नष्ट होते हैं तथा उसे कान में ले जाकर अथवा और भी अधिक ऊपर ले जाकर मस्तक में ले जाने से मस्तक के रोगों का नाश होता है। हे सांकृति ! यह मैंने ठीक ही कहा है। और भी स्वस्तिकासन में बैठकर मन को एकाग्र करके—

अपानमूर्ध्वमुत्थाप्य प्रणवेन शनैः शनैः ।
हस्ताभ्यां धारयेत्सम्यक्कर्णादिकरणानि च ॥33॥
अङ्गुष्ठाभ्यां मुने श्रोत्रे तर्जनीभ्यां तु चक्षुषी ।
नासापुटावधानाभ्यां प्रच्छाद्य करणानि वै ॥34॥
आनन्दाविर्भवो यावत्तावन्मूर्धनि धारणात् ।
प्राणः प्रयात्यनेनैव ब्रह्मरन्ध्रं महामुने ॥35॥

प्रणवमंत्र के जापपूर्वक अपानवायु को ऊपर ले जाकर धीरे-धीरे दोनों हाथों द्वारा कान आदि इन्द्रियों में ठीक तौर से रोकना चाहिए। हे मुनि ! दोनों अँगूठों से दोनों कानों को, दोनों तर्जनियों से

दोनों नेत्रों को तथा दोनों अनामिकाओं के द्वारा दोनों नासिकाओं को बन्द करके, जहाँ तक आनन्द का आविर्भाव हो, वहाँ तक मस्तक में प्राणवायु को धारण करना चाहिए। हे महामुनि ! इसी मार्ग से प्राण ब्रह्मरन्ध्र तक पहुँचता है।

ब्रह्मरन्ध्रं गते वायौ नादश्शोत्पद्यतेऽनघ ।
शङ्खध्वनिनिभश्चादौ मध्ये मेघध्वनिर्यथा ॥36॥
शिरोमध्यगते वायौ गिरिप्रस्रवणं यथा ।
पश्चात्प्रीतो महाप्राज्ञः साक्षादात्मोन्मुखो भवेत् ॥37॥
पुनस्तज्ज्ञाननिष्पत्तिर्योगात्संसारनिह्नुतिः ।
दक्षिणोत्तरगुल्फेन सीवनीं पीडयेत्स्थिरम् ॥38॥
सव्येतरेण गुल्फेन पीडयेद्बुद्धिमान्नरः ।
जान्वोरधः स्थितां सन्धिं स्मृत्वा देवं त्रियम्बकम् ॥39॥

हे निर्दोष ! वायु जब ब्रह्मरन्ध्र में जाता है, तब नाद उत्पन्न होता है। वह नाद पहले शंख की आवाज जैसा होता है, मध्य में मेघ की ध्वनि जैसा है, और जब वह वायु ब्रह्मरन्ध्र तक पहुँच जाता है तब पर्वत के झरने जैसा सुनाई पड़ता है। इस नाद के बाद महाबुद्धिमान योगी प्रसन्न होकर साक्षात् आत्मा का अनुभव करता है। और भी उस योग से ज्ञान की सिद्धि होती है एवं संसार निवृत्त हो (रुक) जाता है। बुद्धिमान मनुष्य को चाहिए कि वह दाहिनी एड़ी से सीवनी को दृढ़तापूर्वक दबा रखे और फिर बाँयीं एड़ी से भी उसे दबाकर दोनों घुटनों के नीचे की सन्धि में भगवान् त्र्यंबक की भावना करनी चाहिए।

विनायकं च संस्मृत्य तथा वागीश्वरीं पुनः ।
लिङ्गनालात्समाकृष्य वायुमप्यग्रतो मुने ॥40॥
प्रणवेन नियुक्तेन बिन्दुयुक्तेन बुद्धिमान् ।
मूलाधारस्य विप्रेन्द्र मध्ये तं तु निरोधयेत् ॥41॥
निरुध्य वायुना दीप्तो वह्निरूहति कुण्डलीम् ।
पुनः सुषुम्नया वायुर्वह्निना सह गच्छति ॥42॥

बाद में विनायक का और वागीश्वरी का (गणेश और सरस्वती का) स्मरण करके लिंग के नाल द्वारा वायु को खींचकर आगे लाना चाहिए। बाद में हे विप्रवर ! बिन्दुयुक्त प्रणवमंत्र का ध्यान करके बुद्धिमान पुरुष को उस वायु को मूलाधार के मध्य में रोकना चाहिए। इस प्रकार से रोके जाने से उस वायु के द्वारा अग्नि प्रदीप्त हो जाता है और बाद में उस अग्नि के साथ वायु सुषुम्ना नाड़ी के द्वारा ऊर्ध्वगति करता है।

एवमभ्यासतस्तस्य जितो वायुर्भवेद्भृशम् ।
प्रस्वेदः प्रथमः पश्चात्कम्पनं मुनिपुङ्गव ॥43॥
उत्थानं च शरीरस्य चिह्नमेतज्जितेऽनिले ।
एवमभ्यासतस्तस्य मूलरोगो विनश्यति ॥44॥

इस प्रकार अभ्यास करने से उस योगी का वायु एकदम जीता जा सकता है। हे मुनिवर ! इस अभ्यास में पहले तो पसीना होता है। बाद में कम्पन होता है और उसके बाद शरीर ऊपर उठ जाता है। वायु के जीते जाने का यह चिह्न है। इस प्रकार अभ्यास करने से रोग नष्ट हो जाते हैं।

भगन्दरं च नष्टं स्यात्सर्वरोगाश्च सांकृते ।
पातकानि विनश्यन्ति क्षुद्राणि च महान्ति च ॥45॥
नष्टे पापे विशुद्धं स्याच्चित्तदर्पणमद्भुतम् ।
पुनर्ब्रह्मादिभोगेभ्यो वैराग्यं जायते हृदि ॥46॥

और भी हे सांकृति ! इससे भगंदर का भी नाश होता है, यही नहीं, छोटे-मोटे अनेक पापों का भी नाश हो जाता है। पापों के नाश हो जाने से चित्तरूपी अद्‌भुत दर्पण भी विशुद्ध हो जाता है और हृदय में ब्रह्मा (ब्रह्मलोक) आदि के भोगों के प्रति वैराग्य हो जाता है।

विरक्तस्य तु संसाराज्ज्ञानं कैवल्यसाधनम् ।
तेन पापापहानिः स्याज्ज्ञात्वा देवं सदाशिवम् ॥47॥
ज्ञानामृतरसो येन सकृदास्वादितो भवेत् ।
स सर्वकार्यमृत्सृज्य तत्रैव परिधावति ॥48॥
ज्ञानस्वरूपमेवाहुर्जगदेतद्विलक्षणम् ।
अर्थस्वरूपमज्ञानात्पश्यन्त्यन्ये कुदृष्टयः ॥49॥
आत्मस्वरूपविज्ञानादज्ञानस्य परिक्षयः ।
क्षीणेऽज्ञाने महाप्राज्ञ रागादीनां परिक्षयः ॥50॥
रागाद्यसम्भवे प्राज्ञ पुण्यपापविमर्दनम् ।
तयोर्नाशे शरीरेण न पुनः संप्रयुज्यते ॥51॥

इति षष्ठः खण्डः ।

इस प्रकार जो मनुष्य संसार से विरक्त हो गया होता है, उसे कैवल्य का ज्ञान प्राप्त हो जाता है। और इस प्रकार सदाशिव का ज्ञान होने के बाद उसके पापों की हानि हो जाती है। जिस मनुष्य ने एक बाद भी ज्ञानामृत का रस चख लिया हो, वह अन्य सभी कार्यों को छोड़कर उसी के पीछे दौड़ता है। यह जगत् विलक्षण हो जाए (जगत् का रूप ही मिट जाए) उसे ही ज्ञान का स्वरूप कहा जाता है। परन्तु जो लोग अज्ञान से निन्द्य दृष्टिवाले होते हैं, वे तो जगत् को अलग दृष्टि से (वस्तु के रूप में) ही देखते हैं। हे बुद्धिमान ! आत्मस्वरूप का ज्ञान होने से अज्ञान का नाश होता है। और अज्ञान के नाश से रागादि का नाश हो जाता है। और रागादि का असंभव हो जाने से पुण्य-पाप दोनों नष्ट हो जाते हैं। और उनका नाश हो जाने से यह आत्मा फिर से शरीर के साथ संयुक्त नहीं होता है।

यहाँ छठा खण्ड समाप्त हुआ।

❋

सप्तमः खण्डः

अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रत्याहारं महामुने ।
इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ॥1॥
बलादाहरणं तेषां प्रत्याहारः स उच्यते ।
यत्पश्यति तु तत्सर्वं ब्रह्म पश्यन्समाहितः ॥2॥
प्रत्याहारो भवेदेष ब्रह्मविद्भिः पुरोदितः ।
यद्यच्छुद्धमशुद्धं वा करोत्यामरणान्तिकम् ॥3॥

तत्सर्वं ब्रह्मणे कुर्यात्प्रत्याहारः स उच्यते ।
अथवा नित्यकर्माणि ब्रह्माराधनबुद्धितः ॥4॥
काम्यानि च तथा कुर्यात्प्रत्याहारः स उच्यते ।
अथवा वायुमाकृष्य स्थानात्स्थानं निरोधयेत् ॥5॥

हे मुनि ! अब मैं प्रत्याहार को कह रहा हूँ। इन्द्रियाँ स्वभाव से ही विषयों में घूमा करती हैं। उन्हें बलात् विषयों से खींच लेना ही प्रत्याहार कहलाता है। मनुष्य स्वयं जिस-जिसको देखता रहता है, वह सब ब्रह्म ही है, ऐसा सावधानी से यदि देखता रहे, तो उसे भी पूर्वकालीन ब्रह्मवेत्ताओं ने 'प्रत्याहार' कहा है। अथवा मरणकालपर्यन्त स्वयं जो शुद्ध या अशुद्ध कर्म करता है, वह सब कर्मसमूह यदि वह ब्रह्म के लिए हो करता है, तो उसे भी 'प्रत्याहार' कहा जाता है। अथवा ब्रह्म का आराधन करने की बुद्धि से ही वह यदि नित्य कर्म और काम्य कर्म करता है, तो वह भी 'प्रत्याहार' कहा जाता है। अथवा वायु को एक स्थान से खींचकर अन्य स्थान में रोककर रखा जाए जैसे—

दन्तमूलात्तथा कण्ठे कण्ठादुरसि मारुतम् ।
उरोदेशात्समाकृष्य नाभिदेशे निरोधयेत् ॥6॥
नाभिदेशात्समाकृष्य कुण्डल्यां तु निरोधयेत् ।
कुण्डलीदेशतो विद्वान्मूलाधारे निरोधयेत् ॥7॥
अथापानात्कटिद्वन्द्वे तथोरौ च सुमध्यमे ।
तस्माज्जानुद्वये जङ्घे पादाङ्गुष्ठे निरोधयेत् ॥8॥
प्रत्याहारोऽयमुक्तस्तु प्रत्याहारस्मरैः पुरा ।
एवमभ्यासयुक्तस्य पुरुषस्य महात्मनः ॥9॥
सर्वपापानि नश्यन्ति भवरोगश्च सुव्रत ।
नासाभ्यां वायुमाकृष्य निश्चलः स्वस्तिकासनः ॥10॥

—दाँत के मूल से वायु को खींचकर कण्ठ में, कण्ठ में से छाती में, छाती के प्रदेश से खींचकर नाभिप्रदेश में रोका जाए। फिर नाभिप्रदेश से खींचकर कुण्डलिनी में रोका जाए, फिर कुण्डलिनी प्रदेश से खींचकर मूलाधार में रोका जाए, फिर गुदास्थान में से खींचकर दोनों ओर की कमरों में, दोनों उरुओं में और मध्यप्रदेश में रोका जाए, फिर आगे दोनों घुटनों में, जाँघों में तथा पैरों के अँगूठों में भी रोका जाए तो उस वायुनिरोध को भी प्रत्याहार कहा जाता है। प्रत्याहार को जानने वाले महात्मा लोगों का यह अभिप्राय है। इस प्रकार के प्रत्याहार का अभ्यास करते हुए महात्मा के सभी पाप तथा संसाररूपी रोग नष्ट हो जाते हैं। हे सुव्रत ! स्वस्तिकासन पर निश्चल बैठकर विद्वान् पुरुष को पहले दोनों नासिकाओं के द्वारा वायु को भीतर खींचना चाहिए।

पूरयेदनिलं विद्वानापादतलमस्तकम् ।
पश्चात्पादद्वये तद्वन्मूलाधारे तथैव च ॥11॥
नाभिकन्दे च हृन्मध्ये कण्ठमूले च तालुके ।
भ्रुवोर्मध्ये ललाटे च तथा मूर्धनि धारयेत् ॥12॥
देहे स्वात्ममतिं विद्वान्समाकृष्य समाहितः ।
आत्मनात्मनि निर्द्वन्द्वे निर्विकल्पे निरोधयेत् ॥13॥

प्रत्याहारः समाख्यातः साक्षाद्वेदान्तवेदिभिः ।
एवमभ्यसतस्तस्य न किञ्चिदपि दुर्लभम् ॥14॥

इति सप्तमः खण्डः ।

इस प्रकार वायु को खींचकर उसे पैरों के तलों से लेकर मस्तक तक भरना चाहिए। फिर उसे दोनों पैरों में, मूलाधार में, नाभिकन्द में, हृदय के बीच में, कण्ठ के मूल में, तालुस्थान में, दो भौंहों के बीच के स्थान में, ललाट में और मस्तक में रोकना चाहिए। फिर विद्वान् मनुष्य को समाधिनिष्ठ होकर देह के ऊपर रखी हुई आत्मबुद्धि को खींचकर उसे अन्तःकरण द्वारा द्वन्द्वरहित निर्विकल्प आत्मा में रोक देना चाहिए। वेदान्त जानने वाले इसे ही साक्षात् प्रत्याहार कहते हैं। इसका अभ्यास करने वाले के लिए कुछ भी दुर्लभ नहीं है।

यहाँ सातवाँ खण्ड पूरा हुआ।

❋

अष्टमः खण्डः

अथातः संप्रवक्ष्यामि धारणाः पञ्च सुव्रत ।
देहमध्यगते व्योम्नि बाह्याकाशं तु धारयेत् ॥1॥
प्राणे बाह्यानिलं तद्वज्ज्वलने चाग्निमौदरे ।
तोयं तोयांशके भूमिं भूमिभागे महामुने ॥2॥
हयवरलकाराख्यं मन्त्रमुच्चारयेत्क्रमात् ।
धारणैषा परा प्रोक्ता सर्वपापविशोधिनी ॥3॥

हे सुव्रत ! अब मैं पाँच धारणाएँ बता रहा हूँ। देह के मध्य में जो आकाश अवस्थित है, उसमें बाहर के आकाश की भावना करनी चाहिए। और हे मुनि ! उसी तरह प्राण में बाहर के वायु की, पेट की अग्नि में बाहर के अग्नि की, भीतर के पानी के अंशों में बाहर के पानी की तथा पृथ्वी के अंशों में पृथ्वी की धारणा करनी चाहिए। उस सयम ह, य, व, र, ल ऐसे मंत्ररूप अक्षरों का क्रमशः उच्चारण करते जाना चाहिए। इस धारणा को श्रेष्ठ कहा गया है। और वह सर्व पापों की शुद्धि करने वाली है।

जान्वन्तं पृथिवी ह्यंशो ह्यपां पाय्वन्तमुच्यते ।
हृदयांशस्तथाग्न्यंशो भ्रूमध्यान्तोऽनिलांशकः ॥4॥
आकाशांशस्तथा प्राज्ञ मूर्धांशः परिकीर्तितः ।
ब्रह्माणं पृथिवीभागे विष्णुं तोयांशके तथा ॥5॥
अग्न्यंशे च महेशानमीश्वरं चानिलांशके ।
आकाशांशे महाप्राज्ञ धारयेत्तु सदाशिवम् ॥6॥

घुटने तक का भाग पृथ्वी का अंश है। गुदा तक का भाग जल का अंश है। हृदय तक का भाग अग्नि का अंश है। भ्रकुटि तक का भाग वायु का अंश है, एवं मस्तक का भाग आकाश का अंश है। हे सुज्ञ ! उनमें से पृथ्वी के भाग में ब्रह्म की, जल के भाग में विष्णु की, अग्नि के भाग में महेश्वर की, वायु के भाग में ईश्वर की और आकाश के भाग में सदाशिव की धारणा करनी चाहिए।

अथवा तव वक्ष्यामि धारणां मुनिपुङ्गव ।
पुरुषे सर्वशास्तारं बोधानन्दमयं शिवम् ॥7॥
धारयेद्बुद्धिमान्नित्यं सर्वपापविशुद्धये ।
ब्रह्मादिकार्यरूपाणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे ॥8॥
सर्वकारणमव्यक्तमनिरूप्यमचेतनम् ।
साक्षादात्मनि सम्पूर्णे धारयेत्प्रणवेन तु ।
इन्द्रियाणि समाहृत्य मनसात्मनि योजयेत् ॥9॥

इत्यष्टमः खण्डः ।

अथवा हे मुनिवर ! मैं एक और धारणा बताता हूँ। बुद्धिमान मनुष्य को सर्व पापों की शुद्धि के लिए ज्ञानस्वरूप और आनन्दमय सदाशिव की पुरुष में (जीवात्मा में) धारणा करनी चाहिए। और भी ब्रह्मा आदि सभी कार्यरूपों का उन-उनके (अपने-अपने) कारण में लय कराकर ॐ इस प्रणवमंत्र के उच्चारणपूर्वक सभी के कारण में जो कि अवर्णनीय, अचेतन प्रकृति का भी कारण रूप है, उसमें—साक्षात् सम्पूर्ण आत्मा में—धारणा करनी चाहिए। और इन्द्रियों को सभी ओर से खींचकर मन के साथ लगा देना चाहिए।

यहाँ आठवाँ खण्ड पूरा हुआ।

❋

नवमः खण्डः

अथातः संप्रवक्ष्यामि ध्यानं संसारनाशनम् ।
ऋतं सत्यं परं ब्रह्म सर्वसंसारभेषजम् ॥1॥
उर्ध्वरितं विश्वरूपं विरूपाक्षं महेश्वरम् ।
सोऽहमित्यादरेणैव ध्यायेद्योगीश्वरेश्वरम् ॥2॥

अब मैं संसार का नाश करने वाले ध्यान के बारे में कह रहा हूँ। ऋत (मानसिक सत्य) और सत्य (वाचिक सत्यरूप) ब्रह्म ही सर्व संसार का औषध है। इसलिए उन ऊर्ध्वरितस् और विश्वस्वरूप तथा योगेश्वरों के भी ईश्वर ऐसे विरूपाक्ष का ध्यान 'मैं वही हूँ'—इस विभावना से करना चाहिए।

अथवा सत्यमीशानं ज्ञानमानन्दमद्वयम् ।
अत्यर्थमचलं नित्यमादिमध्यान्तवर्जितम् ॥3॥
तथा स्थूलमनाकाशमसंस्पृश्यमचाक्षुषम् ।
न रसं न च गन्धाख्यमप्रमेयमनूपमम् ॥4॥
आत्मानं सच्चिदानन्दमनन्तं ब्रह्म सुव्रत ।
अहमस्मीत्यभिध्यायेद्ध्येयातीतं विमुक्तये ॥5॥
एवमभ्यासयुक्तस्य पुरुषस्य महात्मनः ।
क्रमाद्वेदान्तविज्ञानं विजायेत न संशयः ॥6॥

इति नवमः खण्डः ।

अथवा सत्य, ईश्वर, ज्ञानस्वरूप, आनन्दमय, अद्वैतरूप, परात्पर (सर्वातीत), अचल, नित्य, आदि-मध्य-अन्तरहित, स्थूलतारहित, आकाशरहित, अस्पर्श्य, अदृश्य (अचाक्षुष) रसरहित, रूपरहित, गन्धरहित, अप्रमेय, अनुपम, सच्चिदानन्द आत्मा को 'मैं वही हूँ'—इस प्रकार से उस ध्येय से परे का ध्यान मुक्ति के लिए करना चाहिए। इस प्रकार से अभ्यास में लगे हुए महात्मा को वेदान्त का ज्ञान प्राप्त हो जाता है इसमें कोई सन्देह नहीं है।

यहाँ नवम खण्ड पूरा हुआ।

❋

दशमः खण्डः

अथातः संप्रवक्ष्यामि समाधिं भवनाशनम्।
समाधिः संविदुत्पत्तिः परजीवैकतां प्रति ॥1॥
नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः।
एकः सम्भिद्यते भ्रान्त्या मायया न स्वरूपतः ॥2॥

अब संसार का नाश करने वाली समाधि बता रहा हूँ। जीव और परमात्मा की एकता का ज्ञान होना ही 'समाधि' है। जैसे नित्य, सर्वव्यापक, कूटस्थ और निष्कलंक आत्मा एक ही है। वह केवल माया की वजह से ही अलग-अलग होता है, वास्तविक स्वरूप में तो ऐसी भिन्नता है ही नहीं (पारमार्थिक एक ही चैतन्य की सत्ता है)।

तस्माद्द्वैतमेवास्ति न प्रपञ्चो न संसृतिः।
यथाकाशो घटाकाशो मठाकाश इतीरितः ॥3॥
तथा भ्रान्तैर्द्विधा प्रोक्तो ह्यात्मा जीवेश्वरात्मना।
नाहं देहो न च प्राणो नेन्द्रियाणि मनो नहि ॥4॥
सदा साक्षिस्वरूपत्वाच्छिव एवास्मि केवलः।
इति धीर्या मुनिश्रेष्ठ सा समाधिरिहोच्यते ॥5॥

इसलिए सब अद्वैत ही है, प्रपंच है ही नहीं, और संसार भी नहीं है। जिस प्रकार एक ही आकाश घटाकाश और मठाकाश भी कहा जाता है, उसी प्रकार एक ही आत्मा को भ्रमप्राप्त लोगों ने जीव और ईश्वर इस तरह दो भिन्न रूपों में कहा है। 'मैं देह नहीं हूँ, प्राण भी नहीं हूँ, इन्द्रियाँ भी मैं नहीं हूँ और मन भी नहीं हूँ। किन्तु सदा साक्षीरूप होने से सदाशिव ही हूँ'—ऐसी जो बुद्धि होती है, उसे ही हे मुनिवर! समाधि कहा जाता है।

सोऽहं ब्रह्म न संसारी न मत्तोऽन्यः कदाचन।
यथा फेनतरङ्गादि समुद्रादुत्थितं पुनः ॥6॥
समुद्रे लीयते तद्वज्जगन्मय्यनुलीयते।
तस्मान्मनः पृथङ् नास्ति जगन्माया च नास्ति हि ॥7॥
यस्यैवं परमात्मायं प्रत्यग्भूतः प्रकाशितः।
स तु याति च पुंभावं स्वयं साक्षात्परामृतम् ॥8॥

और भी—'वह ब्रह्म मैं ही हूँ, मैं संसारी नहीं हूँ, किसी भी काल में मुझसे भिन्न कुछ है ही नहीं, जैसे समुद्र से उत्पन्न हुए फेन, तरंगादि समुद्र में ही लय हो जाते हैं, वैसे ही मुझसे ही उत्पन्न हुआ यह

जगत् मुझमें ही लय हो जाता है। मुझसे अलग न तो मन है, न जगत् है या न तो माया ही है'—इस तरह से प्रत्यक् स्वरूप परमात्मा जिसको प्रकाशित हो गया है, वह स्वयं ही साक्षात् अमृतस्वरूप परमपुरुष के भाव को प्राप्त हो जाता है।

यदा मनसि चैतन्यं भाति सर्वत्रगं सदा।
योगिनोऽव्यवधानेन तदा सम्पद्यते स्वयम् ॥9॥
यदा सर्वाणि भूतानि स्वात्मन्येव हि पश्यति।
सर्वभूतेषु चात्मानं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥10॥
यदा सर्वाणि भूतानि समाधिस्थो न पश्यति।
एकीभूतः परेणाऽसौ तदा भवति केवलः ॥11॥
यदा पश्यति चात्मानं केवलं परमार्थतः।
मायामात्रं जगत्कृत्स्नं तदा भवति निर्वृतिः ॥12॥
एवमुक्त्वा स भगवान्दत्तात्रेयो महामुनिः।
सांकृतिः स्वस्वरूपेण सुखमास्तेऽतिनिर्भयः ॥13॥

इति दशमः खण्डः।

इति जाबालदर्शनोपनिषत्समाप्ता।

जब योगी के मन में परमचैतन्य सर्वव्यापक चेतना अस्खलित रूप से प्रकाशित हो जाती है। तब ही वह स्वयं तद्रूप (चैतन्यरूप) हो जाता है। जिस समय सभी भूतों को वह अपनी आत्मा में ही देखने लगता है, और सभी भूतों (प्राणियों) को आत्मा से भिन्न नहीं देखता है, तब वह मनुष्य ब्रह्म ही बन जाता है। समाधि में रहा हुआ मनुष्य जब सभी प्राणियों को देखता नहीं है और वह जब परमात्मा के साथ ही एकीभूत होता है तब वह केवल परमेश्वर ही बना हुआ होता है। जिस समय मनुष्य केवल आत्मा को ही पारमार्थिक सत्ता के रूप में देखता है, और इस सारे जगत् को केवल माया के रूप में ही देखता है, तब उसका निर्वाण (मोक्ष) हो जाता है। इस प्रकार कहकर भगवान् दत्तात्रेय मौन हो गए और महामुनि सांकृति आत्मस्वरूप में अवस्थित होकर अतिनिर्भय होकर सुखपूर्वक रहने लगे।

यहाँ दसवाँ खण्ड पूरा हुआ।

इस प्रकार जाबालदर्शनोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि----ते मयि सन्तु। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

❋

(93) तारसारोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यह शुक्लयजुर्वेदीय उपनिषत् है। इसके तीन खण्ड किए गए हैं। प्रथम खण्ड (पाद) में अविमुक्त की उपासना का उपदेश और नारायण के स्थूल अष्टाक्षर तारक का प्रतिपादन है। दूसरे खण्ड (पाद) में नारायण सूक्ष्माष्टतारक, प्रणवावयव के देवता, तथा श्रीराम के सर्वात्मकत्व का प्रतिपादन है और अन्तिम खण्ड (पाद) में जाम्ववान आदि आठ तनु के मंत्र दिए गए हैं। तथा इस विद्या के पठन का और मंत्रों एवं अर्थों के फल बताए हैं। अन्त में ज्ञानी के द्वारा प्राप्य परमपद का उल्लेख किया गया है।

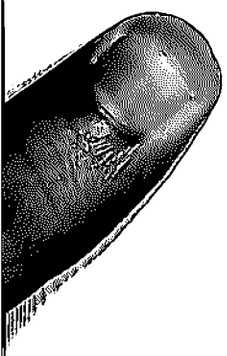

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं—पूर्णमेवावशिष्यते ॥ (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (पैंगलोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

प्रथमः पादः

बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यं यदनु कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्। तस्माद्यत्र क्वचन गच्छेत्तदेव मन्येतेति। इदं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्। अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्। अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतो भूत्वा मोक्षी भवति। तस्मादविमुक्तमेव निषेवेत। अविमुक्तं न विमुञ्चेत्। एवमेवैष भगवन्निति वै याज्ञवल्क्यः ॥1॥

बृहस्पति ने याज्ञवल्क्य से कहा—'प्राणों का कौन-सा क्षेत्र (स्थान) है ? इन्द्रियों के देवयजन का क्या अभिप्राय है ? समस्त प्राणियों का ब्रह्मसदन क्या है' ? 'तब याज्ञवल्य ने उत्तर में कहा—'अविमुक्त' ही प्राणों का क्षेत्र है। उसे ही इन्द्रियों का देवयजन कहा गया है और वही समस्त प्राणियों का ब्रह्मसदन है। ठीक है, किसी भी स्थान को जाने वाले को यही समझना चाहिए। यह कुरुक्षेत्र ही प्राणस्थानीय इन्द्रियों का देवयजन है और समस्त प्राणियों का ब्रह्मसदन (ब्रह्मस्थान) है। जब इस जगत् में जीव के प्राण का उत्क्रमण होता है, उस समय रुद्रदेव तारक के सम्बन्ध में उपदेश करते हैं, जिससे वह जीव अमृतत्व पाकर मोक्षपद का लाभ प्राप्त करता है। इसलिए प्राणी के लिए यह उचित है कि वह सदैव 'अविमुक्त' की उपासना करता रहे। उसे कभी न छोड़े। इस तरह मुनि याज्ञवल्क्य ने यह तथ्य प्रतिपादित किया। (यहाँ 'अविमुक्त' पारिभाषिक शब्द है)

अथ हैनं भारद्वाजः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं किं तारकं किं तारयतीति। स होवाच याज्ञवल्क्यः—ॐ नमो नारायणायेति तारकं चिदात्मकमित्युपासितव्यम्। ओमित्येकाक्षरमात्मस्वरूपम्। नम इति द्व्यक्षरं प्रकृतिस्वरूपम्। नारायणायेति पञ्चाक्षरं परब्रह्मस्वरूपम् इति। य एवं वेद सोऽमृतो भवति। ओमिति ब्रह्मा भवति, नकारो विष्णुर्भवति, मकारो रुद्रो भवति, नकार ईश्वरो भवति, रकारोऽण्डविराड् भवति, यकारः पुरुषो भवति, णकारो भगवान् भवति, यकारः परमात्मा भवति। एतद्वै नारायणस्याष्टाक्षरं परमपुरुषो भवति ॥2॥ अयमृग्वेदः प्रथमः पादः ॥1॥

अब भारद्वाज ने याज्ञवल्क्य से पूछा—"तारक क्या है ? वह क्या तारता है ?" तब याज्ञवल्क्य ने कहा—"ॐ नमो नारायणाय" यही चिदात्मक तारक कहलाता है। इसकी ही चिदात्मक समझकर उपासना करनी चाहिए। इसमें ('ॐ नमो नारायणाय' मंत्र में) जो ॐ (ओम्) है, वह एकाक्षर आत्मस्वरूप है, इसमें आए हुए 'नमः' ये दो अक्षर प्रकृतिस्वरूप हैं और इस मंत्र में आए 'नारायणाय' ये पाँच अक्षर ब्रह्मस्वरूप हैं। इस प्रकार जो जानता है वह 'अमृत' हो जाता है। अब एक-एक अक्षर लेकर इस अष्टाक्षर मंत्र का अर्थ करते हैं—इसमें ॐ का अर्थ ब्रह्मा होता है, नकार विष्णु है, मकार रुद्र है, नकार ईश्वर होता है, रकार अण्ड विराट् है, यकार पुरुष है, णकार भगवान् है और यकार परमात्मा है। ये ही नारायण्मंत्र के आठ अक्षर हैं। यही परमपुरुषरूप है। यह पहला पाद ऋग्वेद है (अर्थात् यही ऋग्वेद के मस्तक का साररूप है)।

यहाँ प्रथम खण्ड पूर्ण हुआ।

❋

द्वितीयः पादः

ॐ इत्येतदक्षरं परं ब्रह्म। तदेवोपासितव्यम्। एतदेव सूक्ष्माष्टाक्षरं भवति। तदेतदष्टात्मकोऽष्टधा भवति। अकारः प्रथमाक्षरो भवति। उकारो द्वितीयाक्षरो भवति। मकारस्तृतीयाक्षरो भवति। बिन्दुस्तुरीयाक्षरो भवति। नादः पञ्चमाक्षरो भवति। कला षष्ठाक्षरो भवति। कलातीता सप्तमाक्षरो भवति। तत्परश्चाष्टमाक्षरो भवति। तारकत्वात्तारको भवति। तदेव तारकं ब्रह्म त्वं विद्धि। तदेवोपासितव्यम् ॥1॥

'ॐ' यह एकाक्षर परम ब्रह्म है। उसी की उपासना करनी चाहिए। इसी में अष्टाक्षर मंत्र के आठों अक्षर सूक्ष्म रूप में रहते हैं। जैसे अकार प्रथम मंत्राक्षर है, उकार द्वितीय मंत्राक्षर है, मकार तृतीय मंत्राक्षर है, बिन्दु चौथा अक्षर है, नाद पाँचवाँ अक्षर है, कला छठा अक्षर है, कलातीत सातवाँ अक्षर है और उससे परे जो है, वह आठवाँ अक्षर है। वह सबको तारता है, इसलिए इसे 'तारक' कहा जाता है। उसे तुम 'तारक ब्रह्म' जानो उसी की उपासना करनी चाहिए।

अत्रैते श्लोका भवन्ति—
अकारादभवद्ब्रह्मा जाम्बवानिति संज्ञकः।
उकाराक्षरसम्भूत उपेन्द्रो हरिनायकः ॥2॥
मकाराक्षरसम्भूतः शिवस्तु हनुमान् स्मृतः।
बिन्दुरीश्वरसंज्ञस्तु शत्रुघ्नश्चक्रराट् स्वयम् ॥3॥
नादो महाप्रभुर्ज्ञेयो भरतः शङ्खनामकः।
कलायाः पुरुषः साक्षाल्लक्ष्मणो धरणीधरः ॥4॥
कलाऽतीता भगवती स्वयं सीतेति संज्ञिता।
तत्परः परमात्मा च श्रीरामः पुरुषोत्तमः ॥5॥

इसके विषय में ये श्लोक कहे गए हैं—अकार से जाम्बवान नाम के ब्रह्मा उत्पन्न हुए, उकार से वानरों के नायक उपेन्द्र उत्पन्न हुए, मकार से शिव, हनुमान के रूप में जन्मे हैं और ईश्वरसंज्ञक बिन्दु से चक्रवर्ती शत्रुघ्न उत्पन्न हुए। और जो शंख नामक नाद होता है, वही महाप्रभुत्ववान् भरत है, ऐसा माना गया है। और कला से साक्षात् धरणीधर लक्ष्मण जी उत्पन्न हुए हैं तथा कलातीता स्वयं भगवती सीता हैं, ऐसा कहा गया है। और उससे जो परे हैं वे परमात्मा ही पुरुषोत्तम श्रीराम हैं।

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वम्। तस्योपव्याख्यानं भूतं भव्यं भविष्यद्यच्चान्यत् तत्त्वमन्त्रवर्णदेवताछन्दो ऋक्कलाशक्तिसृष्ट्यात्मकमिति। य एवं वेद ॥6॥ यजुर्वेदो द्वितीयः पादः ॥2॥

यह सब 'ओम्' इस एक अक्षर का ही रूप है। यह जो भूत, वर्तमान और भविष्यत् है, वह सब ॐ का ही विस्तार है। और भी जो कुछ तत्त्व, मन्त्र, वर्ण, देवता, छन्द, ऋक्, कला, शक्ति, सृष्टि आदि का रूप है वह सब ॐ कार का ही विस्तार है। जो ऐसा जानता है वह तद्रूप ही हो जाता है। यह दूसरा पाद यजुर्वेद के मस्तक का सार है।

यहाँ द्वितीय पाद पूर्ण हुआ।

❋

तृतीयः पादः

अथ हैनं भारद्वाजो याज्ञवल्क्यमुवाच—अथ कैर्मन्त्रैः परमात्मा प्रीतो भवति स्वात्मानं दर्शयति तान्नो ब्रूहि भगव इति ॥1॥

बाद में भारद्वाज ने याज्ञवल्क्य से कहा—'अब किन मंत्रों से परमात्मा प्रसन्न होते हैं ? और अपने आपका साक्षात्कार कराते हैं ? हे भगवन्! वह हमें बताइए'।

स होवाच याज्ञवल्क्यः—
ॐ यो ह वै श्रीपरमात्मा नारायणः स भगवानकारवाच्यो जाम्बवान् भूर्भुवः सुवस्तस्मै वै नमो नमः ॥2॥
ॐ यो ह वै श्रीपरमात्मा नारायणः स भगवानुकारवाच्य उपेन्द्रस्वरूपो हरिनायको भुर्भुवः सुवस्तस्मै वै नमो नमः ॥3॥
ॐ यो ह वै परमात्मा नारायणः स भगवान् मकारवाच्यः शिवस्वरूपो हनूमान् भुर्भुवः सुवस्तस्मै वै नमो नमः ॥4॥
ॐ यो ह वै श्रीपरमात्मा नारायणः स भगवान् बिन्दुस्वरूपः शत्रुघ्नो भूर्भुवः सुवस्तस्मै वै नमो नमः ॥5॥
ॐ यो ह वै श्रीपरमात्मा नारायणः स भगवान् नादस्वरूपो भरतो भूर्भुवः सुवस्तस्मै वै नमो नमः ॥6॥
ॐ यो ह वै श्रीपरमात्मा नारायणः स भगवान् कलास्वरूपो लक्ष्मणो भूर्भुवः सुवस्तस्मै वै नमो नमः ॥7॥
ॐ यो ह वै श्रीपरमात्मा नारायणः स भगवान् कलातीता भगवती सीता चित्स्वरूपा भूर्भुवः सुवस्तस्मै वै नमो नमः ॥8॥
ॐ यो ह वै श्रीपरमात्मा नारायणः स भगवान् तत्परः परमपुरुषः पुराणपुरुषोत्तमो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यपरमानन्दानन्ताद्वयपरिपूर्णः परमात्मा ब्रह्मैवाहं रामोऽस्मि भूर्भुवः सुवस्तस्मै वै नमो नमः ॥9॥

तब याज्ञवल्क्य ने उत्तर दिया कि जो ओंकार रूप परमात्मा श्री नारायण हैं, वही अकारवाच्य जाम्बवान हैं, वही उकार वाच्य हरिनायक उपेन्द्र है, वही मकारवाच्य शिवस्वरूप हनुमान हैं, वही बिन्दुस्वरूप शत्रुघ्न हैं, वही नादस्वरूप भरत है, वही कलास्वरूप लक्ष्मण हैं, वही कलातीता भगवती चित्स्वरूपिणी सीता हैं (जिस प्रकार प्रथम मंत्र में 'ॐ यो ह वै' से लेकर 'स भगवान्' तक और अन्त में 'भूर्भुवः स्वः' से लेकर 'नमो नमः' तक सभी मंत्रों में है।) तो ये तीन भूः, भुवः और स्वः लोक भी यही परमात्मा है और वही इन उपर्युक्त आठ मंत्रों में प्रतिपादित हुए हैं। उन सबके स्वरूप को बार-बार नमस्कार हो, नमस्कार हो। जो यह भगवान् नारायण हैं, वही भगवान् तत्पर, परमपुरुष, पुराणपुरुषोत्तम, नित्य, शुद्ध, बुद्ध, मुक्त, सत्य, परमानन्द, अनन्त, अद्वय, परिपूर्ण, परमात्मा ब्रह्मरूप राम मैं ही हूँ, भूः भुवः स्वः—ये मेरे ही रूप हैं, ब्रह्म को नमस्कार है, नमस्कार है।

एतदष्टविधमन्त्रं योऽधीते सोऽग्निपूतो भवति स वायुपूतो भवति स आदित्यपूतो भवति स स्थाणुपूतो भवति स सर्वैर्देवैर्ज्ञातो भवति। तेनेतिहासपुराणानां रुद्राणां शतसहस्राणि जप्तानि फलानि भवन्ति। श्रीमन्नारायणाष्टाक्षरानुस्मरणेन गायत्र्याः शतसहस्रं जप्तं भवति प्रणवानामयुतं जप्तं भवति दशपूर्वान् दशोत्तरान् पुनाति। नारायणपदमवाप्नोति य एवं वेद ॥10॥

इस उपर्युक्त आठ प्रकार के मंत्र को जो पढ़ेगा, वह अग्नि जैसा पवित्र होता है, वायु जैसा पवित्र होता है। आदित्य जैसा पवित्र होता है, वह स्थाणु (शिवलिंग) जैसा पवित्र होता है, वह सभी देवों के द्वारा जाना जाता है, वह इतिहासपुराणों का एक लाख रुद्रमंत्र के जपों का फल प्राप्त करता है। श्रीमन्नारायण के अष्टाक्षरमंत्र के स्मरण (जप, चिन्तन) से एक लाख गायत्री मंत्र के जाप की समानता होती है। और प्रणव के अर्बुद जप की समानता होती है। उसे जपने वाला अपने पहले की और आने वाली दस-दस पीढ़ियों को पवित्र कर देता है। जो ऐसा जानता है, वह नारायण का पद पाता है।

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुराततम् ॥11॥
तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांस समिन्धते। विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥12॥

इत्यपुनिषत्। सामवेदस्तृतीयः पादः ॥3॥

इति तारसारोपनिषत्समाप्ता।

भगवान् विष्णु के उस परमधाम का विद्वान् उपासक सदैव ध्यान-दर्शन करते हैं, जो कि आकाश में प्रकाशयुक्त सूर्यमण्डल की तरह संव्याप्त है। साधना में सतत लगे रहने वाले निष्काम उपासक ब्राह्मण जहाँ पहुँचकर उस परम धाम को और भी ज्यादा प्रकाशित करते हैं। ऐसे उस पद को विष्णु का परमपद कहते हैं। इस प्रकार इस उपनिषत् का उपदेश है।

यहाँ सामवेद के मस्तक का साररूप तीसरा पाद पूरा हुआ।
इस प्रकार तारसारोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं—पूर्णमेवावशिष्यते। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

❋

(94) महावाक्योपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यह उपनिषत् अथर्ववेदीय है। इस बारह मंत्रों वाली उपनिषद में ब्रह्मा ने देवों के समक्ष रहस्यज्ञान प्रकट किया है। यह अत्यन्त गोपनीय रहस्यज्ञान केवल जिज्ञासुओं के ही समक्ष प्रकट करना चाहिए। गुरुसेवक, अन्तर्मुखी और सात्त्विक गुणों से पूर्ण जिज्ञासु ही इसका अधिकारी है। इसमें अपरोक्षानुभव के उपदेश का अधिकारी, विद्या और अविद्या का स्वरूप और कार्य, हंसविद्या के अभ्यास से परमात्मा का आविर्भाव, तत्त्वज्ञान की वृत्ति का स्वरूप, प्रणवहंसज्योति का ध्यान और हंसज्योति विद्या का फल—ये विषय प्रतिपादित हैं।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः—देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (शाण्डिल्योपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

अथ होवाच भगवान्ब्रह्मापरोक्षानुभवपरोपनिषदं व्याख्यास्यामः ॥1॥
गुह्याद्गुह्यतरमेषा न प्राकृतायोपदेष्टव्या। सात्त्विकायान्तर्मुखाय परिशुश्रूषवे ॥2॥

एक बार ब्रह्मा ने देवों से कहा—'अपरोक्ष अनुभव (इन्द्रियातीत अनुभूति) के विषयवाली उपनिषद् की हम विवेचना करेंगे। इस उपनिषद् को जन साधारण के सामने प्रकट नहीं करना चाहिए। क्योंकि यह गूढ़ से भी अधिक गूढ़ है। किन्तु जो सात्त्विक गुणों से ओतप्रोत है, अन्तर्मुखी है तथा अपने गुरुजनों की सेवा में संलग्न है, ऐसे अधिकारी को ही यह उपनिषत् सुनानी चाहिए।

अथ संसृतिबन्धमोक्षयोर्विद्याविद्ये चक्षुषी उपसंहृत्य विज्ञायाविद्यालोकाण्डस्तमोदृक् ॥3॥
तमो हि शारीरप्रपञ्चमाब्रह्मस्थावरान्तमनन्ताखिलाजाण्डभूतम्।
निखिलनिगमोदितसकामकर्मव्यवहारो लोकः ॥4॥

इसके बाद संसार के बन्धन और मोक्ष की कारणभूता विद्या और अविद्यारूपी दोनों आँखों को बन्द करके ब्रह्मात्मैक्य की अनुभूति करता हुआ साधक अविद्या रूप संसार के प्रति तमोमयी दृष्टि से (अज्ञानमयी दृष्टि से) मुक्त हो जाता है। आत्मा के स्वरूप को आवृत कर देने वाला यह अज्ञानरूपी अन्धकार ही तम है। यही अविद्या है। और यही चराचर (स्थावर-जंगम) समस्त जगत् का, इस देह से लेकर ब्रह्माण्डपर्यन्त सकल (अखण्ड) मण्डल का कारण है। इस तम (अन्धकार) से ही सभी वस्तुओं की ब्रह्म से अलग सत्ता का भान होता है। वेदों में जो धर्म कर्तव्य आदि का निर्देश है, उसे प्रकट करने वाला कारण भी यही तमोमयी अविद्या है।

नैषोऽन्धकारोऽयमात्मा। विद्या हि काण्डान्तरादित्यो ज्योतिर्मण्डलं ग्राह्यं नापरम् ॥5॥
असावादित्यो ब्रह्मेत्यजपयोपहितं हंसः सोऽहम्। प्राणापानाभ्यां प्रतिलोमानुलोमाभ्यां समुपलभ्यैवं सा चिरं लब्ध्वा त्रिवृदात्मनि ब्रह्मण्यभिध्यायमाने सच्चिदानन्दः परमात्माविर्भवति ॥6॥

यह अन्धकार आत्मा नहीं है। यह तो अविद्या है, विद्या तो इससे अलग ही है, वह चित् स्वरूप है, आदित्यस्वरूप, स्वप्रकाशित, ज्योतिरूप ही है। उसी को ग्रहण करना चाहिए। क्योंकि वह केवल ब्रह्म पर ही अवलम्बित है। वह ब्रह्मस्वरूप ही है, और कुछ वह नहीं है। यह आत्मा भी वही आदित्यस्वरूप ब्रह्म है। वही श्वास-प्रश्वास के अजपाजाप से युक्त है। और वही 'हंस' नाम से सभी के देह में प्रतिष्ठित है। इस हंसरूपी परमात्मा का अंश अपने आपको मानकर और प्राण–अपान का ज्ञान प्राप्त करके चिरकाल तक साधना करने से इस विद्या के द्वारा समष्टि–व्यष्टि-तदैक्यरूप ब्रह्म में रत रहने पर ही सच्चिदानन्द ब्रह्म का आविर्भाव होता है।

सहस्रभानुमच्छुरिता पूरितत्वादलिप्या पारावारपूर इव। नैषा समाधिः। नैषा योगसिद्धिः। नैषा मनोलयः। ब्रह्मैक्यं तत् ॥7॥
आदित्यवर्णं तमसस्तु पारे। सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः। नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते ॥8॥

तत्त्वज्ञान की यह श्रेष्ठ वृत्ति हजारों सूर्यों के प्रकाश से पूर्ण, तरंगरहित सागर की जलराशि जैसी, ब्रह्मभाव के रस से युक्त और सनातन (शाश्वत, स्थायी) रहने वाली है। (लयरहित–अविनाशी है।) ऐसी यह स्थिति न तो समाधि की है, न तो योगसिद्धि की ही है। वह मनोलय भी नहीं है। वह तो है—जीव और ब्रह्म की एकता ही। वह ब्रह्म (आत्मतत्त्व) अज्ञान से परे आदित्य जैसी कान्तिवाला स्वप्रकाशित है (शुक्ल) है। विद्वान् नाम-रूप की व्यर्थता पर सोचकर परात्पर की अनुभूति करते हैं, वे उस ब्रह्मरूप में ही (तद्रूप ही) हो जाते हैं।

धाता पुरस्ताद्यमुदाजहार। शक्रः प्रविद्वान्प्रदिशश्चतस्रः तमेवं विद्वानमृत इह भवति। नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ॥9॥
यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः। तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्। ते ह नाकं महिमानः सचन्ते। यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥10॥

ब्रह्माजी ने इस स्थिति को पहले पहल कहा है। और ऐसा ही सबसे अग्रणी, देवों में अतुलनीय और श्रेष्ठ देवराज इन्द्र ने भी कहा है। ऐसे ही अविनाशी ब्रह्म को इस प्रकार जानने वाला साधक परमात्मा के ही रूप को (अमृतत्व को) प्राप्त कर लेता है। इसके सिवा तो मुक्ति के लिए और कोई दूसरा मार्ग है ही नहीं। पुरातन समय में देवों ने ज्ञानरूप यज्ञ से विराट् रूप यज्ञ का यजन किया था। वे ही ब्रह्मात्मैक्य यज्ञ करने वाले प्रथम जीवन्मुक्त हुए। वे स्वर्ग में (महिमामय लोक में) अभी भी 'साध्य' नाम से प्रकाशित हो रहे हैं।

सोऽहमर्कः परं ज्योतिरर्कज्योतिरहं शिवः।
आत्मज्योतिरहं शुक्रः सर्वज्योतिरसावदोम् ॥11॥

मैं ही वह चिन्मय आदित्य हूँ। मैं ही वह आदित्यरूप परमज्योति हूँ। मैं ही वह कल्याणकारी शिव हूँ। मैं ही वह श्रेष्ठ आत्मज्योति हूँ। सर्वप्रकाशक शुक्र (ब्रह्म) मैं ही हूँ। मैं उस परम सत्ता से कभी भी अलग नहीं हूँ।

य एतदथर्वशिरोऽधीते। प्रातरधीयानो रात्रिकृतं पापं नाशयति। सायमधीयानो दिवसकृतं पापं नाशयति। तत्सायं प्रातः प्रयुञ्जानः पापोऽपापो भवति। मध्यन्दिनमादित्याभिमुखोऽधीयमानः पञ्चमहापातकोपपातकात्प्रमुच्यते। सर्ववेदपारायणपुण्यं लभते। श्रीमहाविष्णुसायुज्यमवाप्नोतीत्युपनिषत् ॥12॥

इति महावाक्योपनिषत्समाप्ता।

जो इस अथर्वशिरा का अध्ययन करता है, वह प्रातः को अध्ययन (पाठ) करके रात्रि में किए हुए पाप का नाश कर देता है। शाम को पढ़ने वाला दिन में किए गए पाप का नाश कर देता है। सायं-प्रातः—दोनों समय पढ़ने वाला पापी हो, तो निष्पाप हो जाता है। मध्याह्नकाल में सूर्य के सन्मुख होकर पढ़ने वाला पाँच महापातकों से और उपपातकों से मुक्त हो जाता है। इसका पाठ करने वाला सभी वेदों के पारायण का फल प्राप्त करता है, और श्री महाविष्णु का सायुज्य प्राप्त करता है, ऐसा यह उपनिषत् कहती है।

इस प्रकार महावाक्योपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः—देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(95) पञ्चब्रह्मोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यह उपनिषद् कृष्णयजुर्वेदीय है। 41 मंत्रों वाली इस उपनिषत् में कहा गया है कि सद्योजात, अघोर, वामदेव, तत्पुरुष और ईशान—ऐसे पाँच नामवाले महेश्वर जगत् के पहले भी थे। वे ही क्रमशः पृथ्वी, जल, तेज, वायु और आकाश के अधिष्ठाता देव हुए और उन्हीं पाँच में से क्रमशः ऋक्, यजुस्, साम, अथर्व और ॐकार हुए। यह पंचब्रह्म स्वयं में अवस्थित मानना चाहिए। माया से परे विश्व को प्रकाशित करने वाले महादेव को मायामोहित देवलोग नहीं जानते। वह दृष्टिगोचर नहीं होता। विश्व का भासक और विश्व को अपने में लय करने वाला परम शान्त ब्रह्म मैं ही हूँ और वही ब्रह्म संपूर्ण दृश्यमान जगत् में अनुस्यूत है, इस प्रकार पंच ब्रह्म को जानने वाला ब्रह्मरूप हो जाता है। मिट्टी के ज्ञान से मिट्टी से बनी सभी चीजें ज्ञात हो जाती हैं। इसी प्रकार ब्रह्मज्ञान से सारा जगत् जाना जाता है। कारणकार्य का अभेद होता है। हृदयकमल के सूक्ष्मकाश में उस ब्रह्मरूप आत्मा का स्थान है।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु। सह नौ—मा विद्विषावहै। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (शारीरकोपनिषत् में) द्रष्टव्य है।

अथ पैप्पलादो भगवान्भो किमादौ किं जातमिति। सद्योजातमिति किं भगव इति। अघोर इति। किं भगव इति वामदेव इति। किं वा पुनरिमे भगव इति। तत्पुरुष इति। किं वा पुनरिमे भगव इति। सर्वेषां दिव्यानां प्रेरयिता ईशान इति। ईशानो भूतभव्यस्य सर्वेषां देवयोनिनाम् ॥1॥

एक बार जब शाकल ने पूछा—भगवन्! सबसे पहले क्या उत्पन्न हुआ? तब पैप्पलाद भगवान् ने कहा—सबसे पहले 'सद्योजात' उत्पन्न हुआ। शाकल ने पूछा—इसके और कोई भेद हैं? पैप्पलाद ने कहा—हाँ 'अघोर' है। शाकल ने पूछा—क्या अन्य भी कोई भेद है? पैप्पलाद ने कहा—हाँ 'वामदेव' है। शाकल ने पूछा—बस, इतने ही भेद हैं? पैप्पलाद ने कहा—और भी तत्पुरुष है। बस, इतने ही भेद हैं। पैप्पलाद ने कहा—और भी एक भेद 'ईशान' नामक है। वह सभी देवों को प्रेरित करने वाला है तथा भूत, भविष्यत् और समस्त देवयोनियों का शासक है।

कति वर्णाः। कति भेदाः। कति शक्तयः। यत्सर्वं तद्गुह्यम् ॥2॥
तस्मै नमो महादेवाय महारुद्राय ॥3॥
प्रोवाच तस्मै भगवान्महेशः ॥4॥

इसके कितने वर्ण हैं, कितने भेद (प्रकार) हैं, तथा कितनी शक्तियाँ हैं—ये सब बातें तो बड़ी ही गोपनीय (अनधिकारियों से छिपाने योग्य) हैं। ऐसे महारुद्र महादेव को नमस्कार हो। क्योंकि भगवान् महेश ने ही पैप्पलाद को ये सभी उपदेश दिए हैं।

गोप्याद्गोप्यतरं लोके यद्यस्ति शृणु शाकल ।
सद्योजातं मही पूषा रमा ब्रह्मा त्रिवृत्स्वरः ॥5॥
ऋग्वेदो गार्हपत्यं च मन्त्राः सप्त स्वरास्तथा ।
वर्णं पीतं क्रिया शक्तिः सर्वाभीष्टफलप्रदम् ॥6॥

हे शाकल ! यह ज्ञान तो गोपनीय से भी अधिक गोपनीय है । तुम उसे सुनो ! वह है **सद्योजात ब्रह्म** ! सभी प्रकार की अभीष्ट सिद्धियों को देने वाली मही, पूषा, रमा, ब्रह्मा, त्रिवृत् (सत्त्व, रज और तम), अकारादि स्वर, ऋग्वेद, गार्हपत्य अग्नि, विविध मंत्र, सा–रे–ग–म–प–ध–नि—ये **सात स्वर** और पीत रंग तथा क्रियाशक्ति आदि इसके अनेक स्वरूप हैं ।

अघोरं सलिलं चन्द्रं गौरी वेदद्वितीयकम् ।
नीरदाभं स्वरं सान्द्रं दक्षिणाग्निरुदाहृतम् ॥7॥
पञ्चाशद्वर्णसंयुक्तं स्थितिरिच्छाक्रियान्वितम् ।
शक्तिरक्षणसंयुक्तं सर्वाघौघविनाशनम् ॥8॥
सर्वदुष्टप्रशमनं सर्वैश्वर्यफलप्रदम् ॥9॥

जल, चन्द्रमा, गौरी, दूसरा वेद (यजुर्वेद), मेघ की आभा, उकार स्वर, स्निग्धता और दक्षिणाग्नि—ये सब अघोर के स्वरूप बतलाए जाते हैं । इसके सिवा और भी पचास वर्ण—**अ से** लेकर ज्ञ तक के जो हैं, उनके साथ स्थिति और इच्छाशक्ति एवं क्रियाशक्ति सहित इनके रक्षण का स्वरूप भी अघोर का ही स्वरूप है । वह सभी प्रकार के पापसमूहों का नाश करने वाला है तथा **सभी** दुष्टों का विनाश करने वाला तथा सभी अभीष्ट फलों का देने वाला है ।

वामदेवं महाबोधदायकं पावकात्मकम् ।
विद्यालोकसमायुक्तं भानुकोटिसमप्रभम् ॥10॥
प्रसन्नं सामवेदाख्यं गानाष्टकसमन्वितम् ।
धीरस्वरमधीनं चाहवनीयमनुत्तमम् ॥11॥
ज्ञानसंहारसंयुक्तं शक्तिद्वयसमन्वितम् ।
वर्णं शुक्लं तमोमिश्रं पूर्णबोधकरं स्वयम् ॥12॥
धामत्रयनियन्तारं धामत्रयसमन्वितम् ।
सर्वसौभाग्यदं नृणां सर्वकर्मफलप्रदम् ॥13॥
अष्टाक्षरसमायुक्तमष्टपत्रान्तरस्थितम् ॥14॥

वामदेव महाबोधकारक तथा पावनकारक है । वह विद्या के आलोक से प्रकाशित है और करोड़ों सूर्यों के तेज वाला है । वह सर्वदा आनन्दस्वरूप है । वह सामवेद के सात गान तथा भरत शास्त्र की एक गीति मिलाकर आठ गान वाले सामवेद से युक्त है । वह अ–आ–आम् रूप धीर–मन्द स्वर के अधीन है, और सर्वोत्तम आहवनीय अग्नि जैसे ज्ञान और संहार शक्ति में युक्त दीखने वाला वामदेव का स्वरूप है । वह तमोमिश्रित शुक्लवर्ण वाला है और स्वयं बोधदायक है । वह तीनों धामों को (भुवनों को) अवस्थाओं को नियंत्रित करने वाला है । और स्वयं उन तीनों धामों में अनुस्यूत भी है । वह सभी मनुष्यों को सौभाग्य देने वाला है । वह सभी कर्मों का फल देने वाला है । वह आठ अक्षरों में निवास करता है । ये आठ अक्षर अ, क, च, ट, त, प, य, श हैं, अथवा क्षरित न होने वाले आठ तत्त्व हैं, अथवा '॥ नमो महादेवाय' ये आठ मंत्राक्षर हैं, या हृदयकमल के अष्टदल हैं ।

यत्तत्तत्पुरुषं प्रोक्तं वायुमण्डलसंवृतम् ।
पञ्चाग्निना समायुक्तं मन्त्रशक्तिनियामकम् ॥15॥
पञ्चाशत्स्वरवर्णाख्यमथर्ववेदस्वरूपकम् ।
कोटिकोटिगणाध्यक्षं ब्रह्माण्डाखण्डविग्रहम् ॥16॥
वर्णं रक्तं कामदं च सर्वाधिव्याधिभेषजम् ।
सृष्टिस्थितिलयादीनां कारणं सर्वशक्तिधृक् ॥17॥
अवस्थात्रितयातीतं तुरीयं ब्रह्मसंज्ञितम् ।
ब्रह्मविष्ण्वादिभिः सेव्यं सर्वेषां जनकं परम् ॥18॥

और जो 'तत्पुरुष' कहा गया है, वह स्वरूप वायुमण्डल से घिरा हुआ है । वह पंचाग्नि से युक्त है और मंत्रशक्ति का नियामक है । वह स्वरों और व्यंजनों को मिलाकर पचास वर्णों से युक्त है । वह अथर्ववेद का स्वरूप है । वह करोड़ों–करोड़ों गणों का अध्यक्ष है । अखण्ड ब्रह्माण्डरूप शरीर वाला वह स्वरूप है । उस स्वरूप का वर्ण लाल है, वह सभी इच्छाओं को पूर्ण करने वाला है । वह सभी प्रकार के रोगों का औषध है । वह सृष्टि, स्थिति और प्रलय का कारण है, एवं सर्व शक्तियों को धारण किए हुए है । वह तीनों अवस्थाओं (जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति) से परे है, वह तुरीय ब्रह्म कहा जाने वाला है । वह ब्रह्मा, विष्णु आदि का उपास्य है, और सबका परमजनक (मूल कारण) है ।

ईशानं परमं विद्यात्प्रेरकं बुद्धिसाक्षिणम् ।
आकाशात्मकमव्यक्तमोंकारस्वरभूषितम् ॥19॥
सर्वदेवमयं शान्तं शान्त्यतीतं स्वराद्बहिः ।
अकारादिस्वराध्यक्षमाकाशमयविग्रहम् ॥20॥
पञ्चकृत्यनियन्तारं पञ्चब्रह्मात्मकं बृहत् ॥21॥
पञ्चब्रह्मोपसंहारं कृत्वा स्वात्मनि संस्थितः ।
स्वमायावैभवान्सर्वान्संहृत्य स्वात्मनि स्थितः ॥22॥
पञ्चब्रह्मात्मकातीतो भासते स्वस्वतेजसा ।
आदावन्ते च मध्ये च भासते नान्यहेतुना ॥23॥

जो ईशान स्वरूप है उसे परम मानना चाहिए । वह विद्या का प्रेरक है और बुद्धि का साक्षी है । वह आकाशात्मक है, अव्यक्त है, वह ओंकार के स्वर से भूषित है । वह सर्वदेवमय, शान्त और शान्ति से भी परे है । वह अकार आदि स्वरों का अध्यक्ष है, एवं आकाश जैसे शरीरवाला है । वह स्वरूप सृष्टि, स्थिति, लय, विधान और अनुग्रह—इन पाँचों कृत्यों का नियामक है । वह पंचब्रह्मात्मक विश्वव्यापी विराट् है । वही पंचब्रह्मात्मक स्वरूप वाला ईशान अपने ऐसे स्वरूप का उपसंहार करके अपने मूल स्वरूप में स्थिति करता है । और वही अपनी माया के वैभव (प्रभाव) से सबका संहार करके अपनी ही आत्मा में प्रतिष्ठित होने वाला है । ये ईशान पंचब्रह्म से परे रहकर अपने ही तेज से प्रकाशित हैं । और आदि-मध्य-अन्त में किसी अन्य कारण से नहीं, बल्कि केवल प्रकाश के लिए ही प्रकाशरूप है, स्वयंभू प्रकाश है ।

मायया मोहिताः शम्भोर्महादेवं जगद्गुरुम् ।
न जानन्ति सुराः सर्वे सर्वकारणकारणम् ।
न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य परात्परं पुरुषं विश्वधाम ॥24॥

येन प्रकाशते विश्वं यत्रैव प्रविलीयते ।
तद्ब्रह्म परमं शान्तं तद्ब्रह्मास्मि परं पदम् ॥25॥

शंभु की माया से मोहित देवलोग सभी कारणों के भी कारण, ऐसे जगद्गुरु महादेव को पहचान नहीं सकते। समग्र विश्व को प्रकाश देने वाले उन परात्पर पुरुष का रूप जन साधारण की दृष्टि में नहीं आ सकता। जिससे समग्र विश्व प्रकाशित होता है, और जिसमें विलीन हो जाता है वही परम शान्त ब्रह्म है वह परमपद स्वरूप ब्रह्म मैं ही हूँ।

पञ्चब्रह्ममिदं विद्यात्सद्योजातादिपूर्वकम् ।
दृश्यते श्रूयते यच्च पञ्चब्रह्मात्मकं स्वयम् ॥26॥
पञ्चधा वर्तमानं तं ब्रह्मकार्यमिति स्मृतम् ।
ब्रह्मकार्यमिति ज्ञात्वा ईशानं प्रतिपद्यते ॥27॥
पञ्चब्रह्मात्मकं सर्वं स्वात्मनि प्रविलाप्य च ।
सोऽहमस्मीति जानीयाद्विद्वान्ब्रह्मामृतो भवेत् ॥28॥
इत्येतद्ब्रह्म जानीयाद्यः स मुक्तो न संशयः ॥29॥

यह सद्योजात आदि जो कुछ भी देखा जाता है और सुना जाता है, वह सब पंचब्रह्मात्मक ही है। यह (सद्योजात आदि) पाँच प्रकार से है, वह एक ब्रह्म का ही कार्य है। इस ब्रह्मकार्य को जानकर 'ईशान' को प्राप्त किया जा सकता है। और इस पंचब्रह्मात्मक सबको अपने आत्मा में विलीन करके 'मैं ही वह पंचब्रह्म हूँ'—इस प्रकार जान लेना चाहिए। इस प्रकार जानने वाला अमृतरूप हो जाता है। (ब्रह्मामृत का आस्वादन करता है) इस प्रकार इस ब्रह्म को जो जान लेता है, वह मुक्त हो जाता है, इसमें कोई संशय नहीं है।

पञ्चाक्षरमयं शम्भुं परब्रह्मस्वरूपिणम् ।
नकारादियकारान्तं ज्ञात्वा पञ्चाक्षरं जपेत् ॥30॥
सर्वं पञ्चात्मकं विद्यात्पञ्चब्रह्मात्मतत्त्वतः ॥31॥
पञ्चब्रह्मात्मिकीं विद्यां योऽधीते भक्तिभावितः ।
स पञ्चात्मकतामेत्य भासते पञ्चधा स्वयम् ॥32॥

भगवान् शंभु को पंचाक्षर का स्वरूप मानकर, जिस पंचाक्षर मंत्र के प्रारंभ में नकार है और अन्त में यकार है ऐसा मंत्र (पंचाक्षर मंत्र) जपना चाहिए। (ॐ नमः शिवाय।) यह सब कुछ पंच ब्रह्मात्मक होने से सबको पंचात्मक ही मानना चाहिए। भक्तिभावना से युक्त होकर जो मनुष्य इस पंचात्मिका विद्या को पढ़ता और समझता है, वह पंचात्मकता को प्राप्त होता है और पाँच प्रकार से प्रकाशित होता है।

एवमुक्त्वा महादेवो गालवस्य महात्मनः ।
कृपां चकार तत्रैव स्वान्तर्धिमगमत्स्वयम् ॥33॥
यस्य श्रवणमात्रेणाश्रुतमेव श्रुतं भवेत् ।
अमतं च मतं ज्ञातमविज्ञातं च शाकल ॥34॥
एकेनैव तु पिण्डेन मृत्तिकायाश्च गौतम ।
विज्ञातं मृण्मयं सर्वं मृदभित्रं हि कार्यकम् ॥35॥
एकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं यथा ।
विज्ञातं स्यादथैकेन नखानां कृन्तनेन च ॥36॥

सर्वं काष्णायसं ज्ञातं तदभिन्नं स्वभावतः ।
कारणाभिन्नरूपेण कार्यकारणमेव हि ॥37॥

इस प्रकार महात्मा गालव से कहकर महादेव ने कृपा की और वहीं स्वयं अन्तर्धान हो गए। जिसके केवल श्रवण करने से ही नहीं सुना हुआ सब सुना जा सकता है, नहीं माना हुआ सब माना जाता है, और हे शाकल ! जो नहीं जाना था वह जाना जाता है। हे गौतम ! जैसे मिट्टी के एक पिण्ड के जान लेने से मिट्टी से बनी हुई सभी चीजें जानी जाती हैं क्योंकि मिट्टी का कार्य मिट्टी से अभिन्न ही है। जैसे एक लोहमणि के जानने से लोहे से बनी सभी चीजें जानी जाती हैं, नख काटने की छुरी से भी सभी लोहमय पदार्थ जाने जाते हैं, क्योंकि वह उससे अभिन्न ही है। कार्य कारण से अभिन्न होता है, इसलिए कार्य कारण ही है।

तद्रूपेण सदा सत्यं भेदेनोक्तिर्मृषा खलु ।
तच्च कारणमेकं हि न भिन्नं नोभयात्मकम् ॥38॥
भेदः सर्वत्र मिथ्यैव धर्मादेरनिरूपणात् ।
अतश्च कारणं नित्यमेकमेवाद्वयं खलु ।
अत्र कारणमद्वैतं शुद्धचैतन्यमेव हि ॥39॥
अस्मिन्ब्रह्मपुरे वेश्म दहरं यदिदं मुने ।
पुण्डरीकं तु तन्मध्ये आकाशो दहरोऽस्ति तत् ॥
स शिवः सच्चिदानन्दः सोऽन्वेष्टव्यो मुमुक्षुभिः ॥40॥
अयं हृदि स्थितः साक्षी सर्वेषामविशेषतः ।
तेनायं हृदयं प्रोक्तः शिवः संसारमोचकः ॥41॥ इत्युपनिषत् ।

इति पञ्चब्रह्मोपनिषत्समाप्ता ।

ब्रह्मरूप से यह सदा सत्य है, पर भेद रूप से कहना तो मिथ्या ही है। और वह कारण तो एक ही है। वह भिन्न नहीं है, और भिन्नाभिन्न-उभयात्मक भी नहीं हो सकता। भेद तो सर्वथा मिथ्या ही है। क्योंकि जिस कारण (धर्मादि) से भेद माना जाता है, उन धर्मादि कारणों का निरूपण (उत्पत्ति) ही नहीं किया जा सकता। इसलिए कारण तो एक ही है और वह अद्वितीय (अद्वय) ही है। यहाँ अद्वैत शुद्ध चैतन्य ही कारण है। हे मुनि, इस ब्रह्मपुर में जो दहर नामक स्थान है—शरीर में जो दहर नाम का स्थल है, उस हृदयस्थित स्थल को पुण्डरीक भी कहते हैं उसी में दहराकाश है और उसी में यह तत्त्व है। वह शिव है, सच्चिदानन्द है। मुमुक्षुओं के लिए वही खोजनेयोग्य है। हृदय में निवास करता हुआ वह सभी प्राणियों का अविशेषरूप से (समान रूप से) साक्षी है। इसलिए इस हृदय को ही संसारमोचक शिव (संसार से मोक्ष देने वाला शिव) कहा गया है।

इस प्रकार पञ्चब्रह्मोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु। सह नौ---मा विद्विषावहै। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(96) प्राणाग्निहोत्रोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

कृष्णयजुर्वेदीय इस उपनिषद् का मूल प्रयोजन चित्तशुद्धि है। इसमें कहा गया है कि देह जो है, वह यज्ञ की आहुति देने के लिए अग्निहोत्र है। शरीर में एक यज्ञ ही चल रहा है। उस यज्ञ में आत्मा यजमान (यज्ञकर्ता) है, बुद्धि यजमान-पत्नी है, अहंकार अध्वर्यु है, (यज्ञ को कराने वाला) होता चित्त है, प्राण-अपान आदि पाँच वायु पाँच ब्राह्मणों के रूप में हैं, और शरीर वेदी है। फिर इस शरीरयज्ञ का प्रतिफल भी बताया गया है। बाद में बाह्य प्राणाग्निहोत्र, 'शरीराग्निदर्शन' नामक अपर अग्निविद्या, शरीराग्नि द्वारा शरीर यज्ञ का निरूपण, अगले क्रम में है। अन्त में इस विद्या के पठन-पाठन, इसका महत्त्व तथा फल आदि बताया गया है।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै। तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (शारीरकोपनिषत् में) द्रष्टव्य है।

अथातः सर्वोपनिषत्सारं संसारज्ञानातीतमन्नसूक्तं शारीरयज्ञं व्याख्यास्यामः। यस्मिन्नेव पुरुषः शरीरे विनाप्यग्निहोत्रेण विनापि सांख्ययोगेन संसारविमुक्तिर्भवति ॥1॥

अब सभी उपनिषदों के साररूप, सांसारिक ज्ञान से परे, जो शारीरयज्ञ है, जिसका प्रतिपादन अन्नसूक्त में किया गया है, ऐसे उस यज्ञ की (यज्ञ निरूपक उपनिषत् की) व्याख्या हम करते हैं। इस प्रकार शारीरयज्ञ की जानकारी से अग्निहोत्र के बिना भी और सांख्य आदि दर्शनों के ज्ञान के बिना भी संसार से निवृत्ति (मोक्षप्राप्ति) हो जाती है।

स्वेन विधिनान्नं भूमौ निक्षिप्य या ओषधीः सोमराज्ञीरिति तिसृभिरन्नपत इति द्वाभ्यामनुमन्त्रयते ॥2॥

अपनी विधि के अनुसार, पृथ्वी पर रची गई वेदिका के ऊपर पहले अन्न को रखना चाहिए। फिर (1) 'या ओषधय०' आदि, (2) 'या फलिनीर्या०' आदि तथा (3) 'जीवला नधारिषा०' आदि—इन तीन मंत्रों तथा (1) 'अन्नपतेऽन्नस्य०' आदि और (2) 'यदन्नमग्नि०' आदि—इन दो मंत्रों से उसे अभिमंत्रित करना चाहिए। (अब उन तीन और दो, कुल पाँचों मंत्रों को नीचे सानुवाद दिया जा रहा है)—

या ओषधयः सोमराज्ञीर्बह्वीः शतविचक्षणाः। बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥3॥

औषधियों के अधिष्ठाता देव सोम बहुवीर्यशाली और बहुशाखावाले बड़े प्रभावक हैं। वे अनेक प्रकार से सैंकड़ों रोगों को दूर करने में समर्थ हैं। देवों के आचार्य बृहस्पति द्वारा ये खास प्रकार के गुणों वाली औषधियाँ तैयार की गई हैं। ये औषधियाँ हमें रोगों से और पापों से मुक्ति दें।

याः फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः। बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥4॥

बृहस्पति (विशिष्ट वैद्य) द्वारा जो फल वाली या फल से रहित, फूलों वाली या फूलों से रहित—ऐसी सभी औषधियाँ रची गई हैं, वे सभी औषधियाँ हमें रोगों और पापों से मुक्त करें।

जीवला नघारिषां मा ते बध्नाम्योषधिम्। यातयायुरुपाहरादप रक्षांसि चातयात् ॥5॥

निरन्तर हरी-भरी रहने वाली औषधि मेरे द्वारा बाँधी जा रही है, अर्थात् ग्रहण की जा रही है। आयुष्य को क्षीण करने वाले तत्त्वों से वह हमारा सदैव रक्षण करती रहे।

अन्नपतेऽन्नस्य नो धेह्यनमीवस्य शुष्मिणः। प्रप्रदातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥6॥

हे अन्नपति अग्निदेव! आप हमारे लिए (सबके लिए) आरोग्यदायक और पुष्टिदायक अन्न की व्यवस्था करें। दान देने वाले लोगों की अच्छी तरह से पुष्टि करें। हमारे पुत्र-पौत्रादिकों के लिए तथा हमारे पशुओं आदि के लिए भी अन्न दें।

यदन्नमग्निर्बहुधा विराद्धि रुद्रैः प्रजग्धं यदि वा पिशाचैः।
सर्वं तदीशानो अभयं कृणोतु शिवमीशानाय स्वाहा ॥7॥

जो अन्न रुद्रों और पिशाचों से प्रायः बचाकर प्रजा के लिए अग्नि द्वारा रखा जाता है, उस कल्याणकारी अन्न को ईशानदेव दोषरहित बनाएँ। उन ईशानदेव शिव को यह आहुति समर्पित है। (इन उपर्युक्त पाँच मंत्रों से अन्न को अभिमंत्रित करके नीचे दिए गए दो मंत्रों से—(1) 'अन्तश्चरसि०' आदि और (2) 'आपः पुनन्तु०' आदि से अन्न का प्रोक्षण करना चाहिए।)

अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः। त्वं यज्ञस्त्वं ब्रह्मा त्वं रुद्रस्त्वं विष्णुस्त्वं वषट्कार आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः सुवरों नमः ॥8॥

प्राणियों के हृदय में सर्वत्र व्याप्त होकर रहने वाले और निरन्तर भ्रमण करने वाले तुम यज्ञ हो, तुम्हीं ब्रह्मा हो, तुम्हीं विष्णु, वषट्कार, आपः, ज्योति, रस, अमृत, भूः भुवः स्वः (तीनों लोक)—सब कुछ तुम्हीं हो। ऐसे तुमको नमस्कार हो।

आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथिवी पूता पुनातु माम्। पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम्। यदुच्छिष्टमभोज्यं यद्वा दुश्चरितं मम। सर्वं पुनन्तु मामापोऽसतां च प्रतिग्रहं स्वाहा ॥9॥

हे जल! तुम पृथ्वी को पवित्र करो और पवित्र बनी हुई पृथ्वी मुझे पवित्र करे। वह ब्रह्मपूत पृथ्वी मुझे पवित्रता दे। मुझमें संनिहित जो कुछ भी उच्छिष्ट है, जो अभक्ष्य है, अथवा कोई दुश्चरित है, उस सबको हटाकर जल देवता हमें पवित्र कर दें। इस हेतु से यह आहुति समर्पित है। (इस प्रकार उपर्युक्त दो मंत्रों से प्रोक्षण करके बाद में बाँए हाथ से वेदि का स्पर्श करते हुए—)

अमृतमस्यमृतोपस्तरणमस्यमृतं प्राणे जुहोम्यमाशिष्यान्तोऽसि। ॐ प्राणाय स्वाहा। ॐ अपानाय स्वाहा। ॐ व्यानाय स्वाहा। ॐ उदानाय

स्वाहा। ॐ समानाय स्वाहा। ॐ ब्रह्मणे स्वाहा। ॐ ब्रह्मणि म आत्माऽमृतत्वायेति ॥10॥

(और दाहिने हाथ में जल ग्रहण करके—) 'अमृतमस्यमृतो०' इत्यादि बोलकर उसे पी जाना चाहिए। मंत्रार्थ यह है—हे जल ! तुम अमृतमय हो (अमृतस्वरूप हो)। तुम अमृतस्वरूप आच्छादन हो)। जल पीने के बाद—'अमृतं प्राणे जुहोम्यमाशिष्यान्तोऽसि' ऐसा कहकर (अर्थात्, 'अमृत जैसे होम करने योग्य पदार्थ का आस्वादन कर लिया है'—ऐसा कहकर) अपनी आत्मा का अनुसन्धान करते हुए ये आहुतियाँ देनी चाहिए—"ॐ प्राणाय स्वाहा, ॐ अपानाय स्वाहा, ॐ उदानाय स्वाहा, ॐ समानाय स्वाहा, ॐ व्यानाय स्वाहा, ॐ ब्रह्मणे स्वाहा, ॐ ब्रह्मणि म आत्माऽमृतत्वाय।" (अर्थात् प्राण, अपान, उदान, समान और व्यान तथा ब्रह्म के लिए यह आहुति समर्पित है। ब्रह्म में मेरी आत्मा अमृतत्व का रसास्वादन करे।)

कनिष्ठिकाङ्गुल्याङ्गुष्ठेन च प्राणे जुहोति अनामिकयापाने मध्यमया व्याने सर्वाभिरुदाने प्रदेशिन्या समाने ॥11॥

प्राण में कनिष्ठिकांगुलि और अँगूठे से, अपान में अनामिका से, व्यान में मध्यमा से, समान में सभी अँगुलियों से आहुति देनी चाहिए।

तूष्णीमेकामेक ऋचा जुहोति द्वे आहवनीये एकां दक्षिणाग्नौ एकां गार्हपत्ये एकां सर्वप्रायश्चित्तीये ॥12॥

मौन रहकर एक आहुति (मन में प्राणाय स्वाहा से) करनी चाहिए। इसी प्रकार (मन में अपानाय स्वाहा से) दो आहुतियाँ आहवनीय अग्नि में देनी चाहिए। और एक आहुति उसी प्रकार दक्षिणाग्नि में, एक गार्हपत्य में और एक सर्व प्रायश्चित्तीय अग्नि में समर्पित करनी चाहिए।

अथापिधानमस्यमृतत्वायोपस्पृश्य पुनरादाय पुनरुपस्पृशेत् ॥13॥

उपर्युक्त प्रकार से पाँच आहुतियाँ देकर नियमानुसार अन्न ग्रहण करके अपिधान (अनावृत्त) स्वरूप को अमृतत्व के लिए स्पर्श करके फिर ग्रहण करके फिर स्पर्श करना चाहिए।

सव्ये प्राणावाऽऽपोगृहीत्वा हृदयमन्वालभ्य जपेत्। प्राणोऽग्निः परमात्मा पञ्चवायुभिरावृतः। अभयं सर्वभूतेभ्यो न मे भीतिः कदाचन ॥14॥

बाँयें हाथ में पानी लेकर, हृदय को छूकर जप करना चाहिए। मुख्य प्राण ही अग्निस्वरूप है। वह पाँच वायुओं से (प्राण, अपान, उदान, व्यान, समान से) घिरा हुआ है। वह परमात्मस्वरूप है। ऐसा वह मुख्य प्राण मुझे समस्त प्राणियों से भयरहित करे। मैं कभी भी उनसे भयभीत न रहूँ।

विश्वोऽसि वैश्वानरो विश्वरूपं त्वया धार्यते जायमानम्।
विश्वं त्वाहुतयः सर्वा यत्र ब्रह्माऽमृतोऽसि ॥15॥

हे मुक्त प्राण ! तुम विश्वरूप हो ! तुम्हीं विश्व में वैश्वानर रूप धारण करके (विराट् होकर) समस्त विश्व को अपने स्वरूप में लिए हुए हो। वही वैश्वानर सभी भूतों (प्राणियों) के देह में भी स्थित है। तुम ब्रह्मामृत स्वरूप हो। तुम्हीं से आविर्भूत होने वाला यह विश्व सभी आहुतियों के रूप में तुरीय में विलीन हो जाता है।

महानवोऽयं पुरुषो योऽङ्गुष्ठाग्रे प्रतिष्ठितः।
तमद्भिः परिषिञ्चामि सोऽस्यान्ते अमृताय च ॥16॥

पैरों के दोनों अँगूठों के अग्र भाग में जो प्राणरूप से प्रतिष्ठित है, वहाँ पर तुम प्रतिक्षण अभिनव पुरुष के रूप में उपस्थित रहते हो। ऐसे तुमको इस भोजन के अन्त में अमृतत्व की प्राप्ति के लिए चारों ओर से सिंचित (परितुष्ट) करता हूँ।

अनावित्येष बाह्यात्मा ध्यायेताग्निहोत्रं जुहोमीति। सर्वेषामेव सूनुर्भवति। अस्य यज्ञपरिवृता आहुतीर्होमयति ॥17॥

वह प्राणरूप पुरुष विलक्षण चेष्टावाला है ! इसलिए बाह्यात्मा को इसका चिन्तन करना चाहिए। वह पुरुष प्रतिदिन प्राणाग्निहोत्र करता है। इसलिए तुम सभी के पुत्र भी होते हो। (क्योंकि अग्निरूप तुम्हारा, परमात्मा पुत्र की तरह पोषण करते हैं।) इस यज्ञीय भाव से परिवृत होकर तुम आहुतियों का होम करते हो।

स्वशरीरे यज्ञं परिवर्तयामीति। चत्वारोऽग्नयस्ते किं नारमर्धयाः ॥18॥

मैं अपने शरीर में यज्ञ को परिवर्तित करता हूँ। इस शरीर में चार प्रकार के अग्नि माने गए हैं। वे सभी सूक्ष्मातिसूक्ष्म हैं। वे सभी अर्ध मात्रिक ही हैं।

तत्र सूर्योऽग्निर्नाम सूर्यमण्डलाकृतिः सहस्ररश्मिपरिवृत एकऋषिर्भूत्वा मूर्धनि तिष्ठति। यस्मादुक्तो दर्शनाग्निर्नाम चतुराकृतिर्गार्हवनीयो भूत्वा मुखे तिष्ठति। शारीरोऽग्निर्नाम जराप्रणुदा हविरवस्कन्दति। अर्धचन्द्राकृतिर्दक्षिणाग्निर्भूत्वा हृदये तिष्ठति। तत्र कोष्ठाग्निरिति कोष्ठाग्निर्नामाशितपीतलीढस्वादितं सम्यग् व्यष्टयं विषयित्वा गार्हपत्यो भूत्वा नाभ्यां तिष्ठति ॥19॥

उन चार अग्नियों में एक 'सूर्याग्नि' है, वह सूर्यमण्डल जैसे आकारवाला है, हजारों किरणों से आवृत है। वह एकर्षि होकर मस्तक में रहता है। और चूँकि जीवात्मा सर्वत्र ईश्वररूप में नजर आता है, इसलिए वह 'दर्शनाग्नि' कहलाता है, वह विराट् आदि चार आकृतियों वाला है, और वह आहवनीय अग्नि होकर मुँह में रहता है। स्थूल शरीर को जलाने वाला 'शारीर अग्नि' (हिरण्यगर्भ), स्थूल शरीर के आश्रित जरा आदि अवस्था के द्वारा निर्बल किया जाता है। वह स्थूल प्रपंचरूप 'हवि' को शासित करता है। वह अर्धचन्द्र के स्वरूप वाला दक्षिणाग्नि होकर सभी प्राणियों के हृदय में रहता है। और चौथा 'कोशाग्नि' नाम का अग्नि है। वह 'कोशाग्नि' खाकर, पीकर, चाटकर और आस्वादित वस्तु को अच्छी तरह पकाकर गार्हपत्याग्नि के रूप में नाभि स्थान में रहता है।

प्रायश्चित्तयस्त्वधस्तात्तिर्यक् तिस्रो हिमांशुप्रभाभिः प्रजननकर्मा ॥20॥

इस प्रकार प्रायश्चित्त वृत्तियाँ नीचे रहती हैं। वक्र वृत्तियों और तीन अवस्थाओं (जाग्रदादि) का प्रकाशक चिद्रूप चन्द्र सभी तरह से समर्थ (प्रभु) है। सभी कुछ प्रकाशित कर देने वाला है।

अस्य शारीरयज्ञस्य यूपरशनाशोभितस्य को यजमानः का पत्नी के ऋत्विजः के सदस्याः कानि यज्ञपात्राणि कानि हवींषि का वेदिः काऽन्तर्वेदिः को द्रोणकलशः को रथः कः पशुः कोऽध्वर्युः को होता को ब्राह्मणाच्छंसी कः प्रतिप्रस्थाता कः प्रस्तोता को मैत्रावरुणः कः उद्गाता का धारा कः पोता के दर्भाः कः स्रुवः काज्यस्थाली कावाघारौ कावाज्यभागौ केऽत्र याजाः के अनुयाजाः केडा कः सूक्तवाकः कः शंयोर्वाकः काऽहिंसा के पत्नीसंयाजाः को यूपः का रशना का इष्टयः का दक्षिणा किमवभृथमिति ॥21॥

खम्भे और रस्सी से अशोभित (रहित) इस शारीरयज्ञ का यजमान कौन है ? यजमान-पत्नी कौन है ? ऋत्विज् कौन हैं ? सदस्य कौन हैं ? यज्ञपात्र कौन-कौन से हैं ? होमद्रव्य क्या है ? वेदि कौन-सी है ? अन्तर्वेदि कौन-सी है ? द्रोणकलश कौन-सा है ? रथ कौन है ? बलिपशु कौन है ? अध्वर्यु कौन है ? होता कौन है ? ब्राह्मणाच्छंसी, प्रतिप्रस्थाता, प्रस्तोता, मैत्रावरुण, उद्गाता, धारा-पोता, सब कौन हैं ? दर्भ कौन से हैं ? स्रुवा, घृतपात्र, आघार, आज्यभाग, याज, अनुयाज, इडा, सूक्तवाक् शंयोर्वाक् अहिंसा, पत्नीसंयाज, यूप, रशना, इष्टाएँ, दक्षिणा आदि सब कौन-कौन से होते हैं ?

अस्य शारीरयज्ञस्य यूपरशनाशोभितस्यात्मा यजमानः बुद्धिः पत्नी वेदा महर्त्विजः अहङ्कारोऽध्वर्युः चित्तं होता प्राणो ब्राह्मणाच्छंसी अपानः प्रतिप्रस्थाता व्यानः प्रस्तोता उदान उद्गाता समानो मैत्रावरुणः शरीरं वेदिः नासिकाऽन्तर्वेदिः मूर्धा द्रोणकलशः पादो रथः दक्षिणहस्तः स्रुवः सव्यहस्त आज्यस्थाली श्रोत्रे आघारौ चक्षुषी आज्यभागौ ग्रीवा धारा पोता तन्मात्राणि सदस्याः महाभूतानि प्रयाजाः भूतानि गुणा अनुयाजाः जिह्वेडा दन्तोष्ठौ सूक्तवाकः तालुः शंयोर्वाकः स्मृतिर्दया क्षान्तिरहिंसा पत्नीसंयाजाः ओंकारो यूपः आशा रशना मनो रथः कामः पशुः केशा दर्भाः बुद्धीन्द्रियाणि यज्ञपात्राणि कर्मेन्द्रियाणि हवींषि अहिंसा इष्टयः त्यागो दक्षिणा अवभृथं मरणात् सर्वा ह्यस्मिन्देवताः शरीरेऽधिसमाहिताः ॥22॥

वाराणस्यां मृतो वापि इदं वा ब्राह्मणः पठेत् । एकेन जन्मना जन्तुर्मोक्षं च प्राप्नुयादिति मोक्षं च प्राप्नुयादित्युपनिषत् ॥23॥

इति प्राणाग्निहोत्रोपनिषत्समाप्ता ।

खम्भे और रस्सी से अशोभित (रहित) इस शारीरयज्ञ का आत्मा जयमान है, बुद्धि जयमान-पत्नी है, वेद बड़े ऋत्विज हैं, अहंकार अध्वर्यु है, चित्त होता है, प्राण ब्राह्मणाच्छंसी है, अपान प्रतिप्रस्थाता है, व्यान प्रस्तोता है, उदान उद्गाता है, समान मैत्रावरुण है, शरीर वेदि है, नासिका उत्तरवेदि (अन्तर्वेदि) है, मस्तक द्रोणकलश है, पैर रथ हैं, दाहिना हाथ स्रुव है, बाँया हाथ आज्यस्थाली है, दो कान दो आधार हैं, दो आँखें दो आज्य भाग हैं, गर्दन धारापोता है, तन्मात्राएँ सदस्य हैं, महाभूत प्रयाज हैं, भूतों के गुण अनुयाज हैं, जीभ इडा है, दाँत और ओष्ठ सूक्तवाक् है, वायु शंयोर्वाक् है, स्मृति दया है, क्षान्ति अहिंसा है, और वही पत्नी संयाज है, ओंकार यूप है, आशा रशना है, मन रथ है, काम पशु है, केश दर्भ हैं, बुद्धीन्द्रियाँ (ज्ञानेन्द्रियाँ) ही यज्ञ के पात्र हैं, कर्मेन्द्रियाँ होमद्रव्य हैं, अहिंसा ईंटें हैं, त्याग दक्षिणा है, अवभृथ स्नान मरण से होता है । इसी देह में सभी देवता आए हुए (रहे हुए) ही हैं । जो मनुष्य वाराणसी में मरता है अथवा इस उपनिषत् को पढ़ता है, वह प्राणी एक ही जन्म में मोक्ष प्राप्त करता है, अवश्य मोक्ष प्राप्त करता है ।

इस प्रकार प्राणाग्निहोत्रोपनिषत् समाप्त होती है ।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु । सह नौ.....मा विद्विषावहै । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(97) गोपालपूर्वतापिन्युपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

अथर्ववेद से सम्बद्ध इस उपनिषत् में सगुण ब्रह्म श्रीकृष्ण का प्रतिपादन करते हुए पर्यवसान तो निर्गुण-निराकार में ही होता है । मुनियों और ब्रह्मा के बीच हुए प्रश्नोत्तर के रूप में इसका आरंभ होता है । शुरू में मंगलाचरण के रूप में भगवान् कृष्ण का स्तवन करके गोपालकृष्ण के परमदेवत्व का निरूपण करके उनका स्वरूप, उनके विशिष्ट स्वरूप का ध्यान, उनके मंत्र का जप, उनका भजन, गोविन्दपूजा का विधान, अष्टादशाक्षर मंत्र का माहात्म्य, उसका विनियोग और फल, मंत्र में प्रयुक्त पंच पदों से जगत् की सृष्टि, पंचपदात्मक गोविन्द की स्तुति, फलश्रुति—आदि अनेक विषयों का इसमें उल्लेख किया गया है ।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (शाण्डिल्योपनिषत् में) द्रष्टव्य है ।

(कृषिर्भूवाचकः शब्दो नश्च निर्वृतिवाचकः ।
तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥)
सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायाक्लिष्टकर्मणे ।
नमो वेदान्तवेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे ॥1॥

('कृषि' भूवाचक शब्द है और नकार निवृत्तिवाचक शब्द है । उन दोनों का ऐक्य जो परब्रह्म है, वही कृष्ण कहलाता है ।) अनायास ही सब कुछ कर सकने वाले सच्चिदानन्दस्वरूप, वेदान्त के द्वारा ही जाने जा सकने वाले, बुद्धि के साक्षीरूप परम गुरु ऐसे श्रीकृष्ण को नमस्कार ।

मुनयो ह वै ब्राह्मणमूचुः । कः परमो देवः । कुतो मृत्युर्बिभेति । कस्य विज्ञानेनाखिलं विज्ञातं भवति । केनेदं विश्वं संसरतीति ॥2॥
तदु होवाच ब्राह्मणः । कृष्णो वै परमं दैवतम् । गोविन्दान्मृत्युर्बिभेति । गोपीजनवल्लभज्ञानेनैतद्विज्ञातं भवति । स्वाहेदं विश्वं संसरतीति ॥3॥

एक बार मुनियों ने ब्राह्मण (ब्रह्मा) से पूछा—'परमदेव कौन है ? मृत्यु किससे डरती है ? किसको अच्छी तरह से जान लेने से यह सब भी ठीक से जाना जाता है ? यह विश्व किसके द्वारा चलता है ?' तब उन ब्राह्मण ने कहा—कृष्ण ही परम दैवत है । गोविन्द से मृत्यु डरती है । गोपी जनों के प्रियतम में एक को ही जान लेने से यह सब विज्ञात (जाना हुआ) हो जाता है । स्वाहारूपी माया शक्ति से ही यह जगत् चल रहा है (आवागमन कर रहा) है ।

तदु होचुः । कः कृष्णः । गोविन्दश्च कोऽसाविति । गोपीजनवल्लभश्च कः । का स्वाहेति ॥4॥

तानुवाच ब्राह्मणः । पापकर्षणो गोभूमिवेदविदितो गोपीजनविद्याकला-पीप्रेरकः । तन्माया चेति सकलं परं ब्रह्मैव तत् । यो ध्यायति रसति भजति सोऽमृतो भवतीति ॥5॥
ते होचुः किं तद्रूपं किं रसनं किमाहो तद्भजनं तत्सर्वं विविदिषतामाख्या-हीति ॥6॥
तदु होवाच हैरण्यो गोपवेषमभ्राभं तरुणं कल्पद्रुमाश्रितम् ॥7॥

तब मुनियों ने फिर से पूछा—'कृष्ण कौन है ? यह गोविन्द कौन है ? और गोपीजनवल्लभ भी कौन है ? स्वाहा कौन है ?' तब उनसे ब्राह्मण ने कहा—'पापों का अपकर्षण (अपहरण) करने वाले ही कृष्ण हैं। और गाय, भूमि एवं वेद के द्वारा जो ज्ञात कराया जाता है, वही गोविन्द है। और गोपीजनों में विद्या और कला का प्रेरक ही गोपीजनवल्लभ है। उनकी माया (स्वाहा) है। इस प्रकार यह सब एक ब्रह्म ही है। जो मनुष्य इसका ध्यान करता है, इसमें रस-भाव रखता है, इसका भजन करता है वह अमर बन जाता है।' तब मुनियों ने फिर से पूछा—'उनका रूप कैसा है ? उसका रसास्वाद कैसे किया जाता है ? उनका भजन कैसे किया जाता है ? इन सब बातों को जानने की इच्छा रखने वाले हमें आप विशदरूप से बताइए।' तब हिरण्यगर्भ ब्रह्मा ने कहा—'वे गोपों का वेश धारण किए हुए हैं, ये काले बादलों की-सी कान्तिवाले हैं और कल्पवृक्ष के नीचे खड़े हुए हैं'।

तदिह श्लोका भवन्ति—
सत्पुण्डरीकनयनं मेघाभं वैद्युताम्बरम् ।
द्विभुजं ज्ञानमुद्राढ्यं वनमालिनमीश्वरम् ॥8॥
गोपगोपाङ्गनावीतं सुरद्रुमतलाश्रितम् ।
दिव्यालंकरणोपेतं रत्नपङ्कजमध्यगम् ॥9॥
कालिन्दीजलकल्लोलसङ्गिमारुतसेवितम् ।
चिन्तयंश्चेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसृतेः ॥10॥

इस विषय में ये श्लोक कहे गए हैं—ये सत् (श्वेत) विकसित नयन वाले हैं, मेघ जैसी उनकी कान्ति है, विद्युत् से चमकते वस्त्र धारण किए हुए हैं, दो हाथ वाले हैं, ज्ञानमुद्रा से युक्त हैं, उन्होंने वन्य पुष्पों की माला पहनी है, ऐसे वे ईश्वर हैं। वे गोपों, गोपियों और गायों से घिर हुए हैं, वे कल्पवृक्ष के नीचे खड़े हुए हैं, वे दिव्य अलंकारों से युक्त हैं, वे रत्नमय पंकजों (कमलों) के बीच विराजित हैं, वे कालिन्दी के जल की तरंगों से युक्त पवन के द्वारा सेवा किए जा रहे हैं—ऐसे कृष्ण का मन से सदैव चिन्तन करते रहना चाहिए। ऐसा चिन्तन करने से मनुष्य इस संसार के बन्धनों से मुक्त हो जाता है।

तस्य पुना रसनमिति जलभूमीन्दुसम्पातः कामादिकृष्णायेत्येकं पदम् ।
गोविन्दायेति द्वितीयम् । गोपीजनेति तृतीयम् । वल्लभायेति तुरीयम् ।
स्वाहेति पञ्चममिति ॥11॥
पञ्चपदं जपन्पञ्चाङ्गं द्यावाभूमिसूर्याचन्द्रमसौ साग्नी तद्रूपतया ब्रह्म सम्पद्यते ब्रह्म सम्पद्यत इति ॥12॥

(अब श्रीकृष्ण के नामामृत का रसास्वादन और मंत्रजाप के बारे में कहते हैं कि—) जल = क्, भूमि = ल्, इन्दु = ई और अनुस्वार—सब मिलकर जो 'क्लीं' शब्द बनता है, वही कामबीज है। शुरू में इस बीजमंत्र (क्लीं) को रखकर 'कृष्णाय' इस प्रकार बोलना चाहिए। पूरे मंत्र का यह पहला पद हुआ। 'गोविन्दाय'—यह दूसरा पद है। 'गोपीजन'—यह तीसरा पद है। 'वल्लभाय'—यह चौथा पद

हे और 'स्वाहा'—यह पाँचवाँ पद है। इन पाँच पदों से यह पूरा मंत्र हुआ—'क्लीं कृष्णाय गोविन्दाय गोपीजनवल्लभाय स्वाहा।' यह पंचपदी मंत्र पृथ्वी, आकाश, सूर्य, चन्द्र, अग्नि आदि का प्रकाशक चिन्मय मंत्र है। इस मंत्र को जपने वाला उनका रूप धारण करके ब्रह्म को प्राप्त करता है, तद्रूप होकर ब्रह्म को ही प्राप्त कर लेता है।

तदेष श्लोकः—क्लीमित्येतदादावादाय कृष्णाय गोविन्दाय गोपीजन-वल्लभायेति बृहन्भानव्या सकृदुच्चरेद्योऽसौ गतिस्तस्यास्ति मङ्क्षु नान्या गतिः स्यादिति ॥13॥

इस विषय में यह श्लोक है—'क्लीं'—काम बीज को आरंभ में रखकर, कृष्णाय गोविन्दाय, गोपीजनवल्लभाय—इन पदों का 'बृहन् भानवी' (स्वाहा) के साथ जो मनुष्य उच्चारण करेगा, उसे शीघ्रातिशीघ्र कृष्णमिलन की सद्गति प्राप्त होगी। उसके लिए इसके सिवा और कोई अन्य गति हो ही नहीं सकती।

भक्तिरस्य भजनम् । तदिहामुत्रोपाधिनैराश्येनामुष्मिन्मनः कल्पनम् । एतदेव च नैष्कर्म्यम् ॥14॥

कृष्ण की सतत भक्ति ही भजन है। इस लोक और परलोक की सभी उपाधि-भोगों के प्रति आकांक्षा का सर्वथा त्याग कर देना और मन के साथ इन्द्रियों को कृष्ण में ही लगा देना ही नैष्कर्म्य (संन्यास) है।

कृष्णं तं विप्रा बहुधा यजन्ति गोविन्दं सन्तं बहुधाऽऽराधयन्ति ।
गोपीजनवल्लभो भुवनानि दधे स्वाहाश्रितो जगदैजत्सुरेताः ॥15॥
वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो जन्येजन्ये पञ्चरूपो बभूव ।
कृष्णस्तथैकोऽपि जगद्धितार्थं शब्देनासौ पञ्चपदो विभातीति ॥16॥

इस कृष्ण की ब्राह्मण लोग तरह-तरह से पूजा करते हैं। गोविन्दरूप उनकी बहुत प्रकार की आराधना (उपासना) करते हैं। अपनी स्वाहारूप माया का आश्रय लेकर यह गोपीजनवल्लभ भुवनों को धारण करते हैं, यह सर्वशक्तिमान है। जैसे एक ही वायु इस भुवनों में प्रविष्ट होकर प्रत्येक प्राणी में प्राणापानादि पाँच प्राणों के रूप में हो जाता है, वैसे ही एक ही कृष्ण जगत् के कल्याण के लिए शब्दरूप लेकर मंत्र के पाँच पदों में विराजित हो रहे हैं।

ते होचुरुपासनमेतस्य परमात्मनो गोविन्दस्याखिलाधारिणो ब्रूहीति ॥17॥
तानुवाच यत्तस्य पीठं हैरण्याष्टपलाशमम्बुजं तदन्तरालिकानलास्त्रयुगं तदन्तरालाद्यर्णाखिलबीजं कृष्णाय नम इति बीजाढ्यं स ब्रह्माणमादा-यानङ्गगायत्रीं यथावद्व्यालिख्य भूमण्डलं शूलवेष्टितं कृत्वाङ्ग-वासुदेवादिरुक्मिण्यादिस्वशक्तीन्द्रादिवसुदेवादिपार्थादिनिध्यावीतं यजे-त्संध्यासु प्रतिपत्तिभिरुपचारैः । तेनास्याखिलं भवत्यखिलं भव-तीति ॥18॥

तब मुनियों ने कहा—'अखिल विश्व के आधाररूप परमात्मा गोविन्द की उपासना के बारे में हमें कहिए।' तब ब्रह्मा ने उनसे कहा—हे मुनियो ! सबसे पहले पीठ पर आठ दलों वाला कमल सुवर्ण से बनाना चाहिए। इसके बाद, इसके बीच उल्टे-सीधे त्रिकोण बनाने चाहिए। इससे उसमें छः कोण बनेंगे। फिर उन कोणों की बीच की जगह (कर्णिका) में बीजमंत्र क्लीं लिखना चाहिए। यह बीजमंत्र

सभी कार्यों की सिद्धि का अमोघ साधन है। बाद में प्रत्येक कोण में 'क्लीं कृष्णाय नमः'—ये छः अक्षर एक-एक करके लिखने चाहिए (बीजयुक्त कृष्णमंत्र)। बाद में ब्रह्ममंत्र–अष्टादशाक्षर गोपालविद्या तथा कामगायत्री का उल्लेख करके (कामगायत्री यह है—'कामदेवाय विद्महे, पुष्पबाणाय धीमहि। तन्नोऽनङ्गः प्रचोदयात्') आठ वज्रों से घिरे हुए भूमण्डल को बनाना चाहिए। फिर उपर्युक्त मंत्र को वासुदेवादि अंगों, रुक्मिणी के साथ स्वशक्ति, इन्द्र, वासुदेव, पार्थ और निधि आदि आठ आवरणों से संरक्षित करके पीठयंत्र की पूजा करनी चाहिए। इस तरह विधिपुरःसर पूजा करने से साधक को सब कुछ की (चारों पुरुषार्थ सहित) प्राप्ति हो जाती है।

तदिह श्लोका भवन्ति—

एको वशी सर्वगः कृष्ण ईड्य एकोऽपि सन्बहुधा यो विभाति।
तं पीठगं येऽनुभजन्ति धीरास्तेषां सिद्धिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥19॥
नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्।
तं पीठगं येऽनुभजन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥20॥
एतद्विष्णोः परमं पदं ये नित्योद्युक्तास्तं यजन्ति न कामात्।
तेषामसौ गोपरूपः प्रयत्नात्प्रकाशयेदात्मपदं तदेव ॥21॥

इसके विषय में ये श्लोक हैं—सबको अपने वश में रखने वाले सर्वव्यापक ईश्वर श्रीकृष्ण एक होते हुए भी बहुत से दिखाई देते हैं। जो साधक उनकी पीठ को इस तरह से अनुभव में लाते हैं, उन्हीं को शाश्वत सुख मिलता है, दूसरों को नहीं। वे नित्यों के भी नित्य हैं, वे चेतनों के भी चेतन हैं। वे एक होते हुए भी बहुतों के कामों को धारण करते हैं। उनको (निरपेक्षतत्त्व को) जो साधक पीठ में विराजमान ऐसे उनका भजन करते हैं, उन्हीं को शाश्वत सिद्धि प्राप्त होती है, दूसरों को नहीं। यह विष्णु का परम पद है। नित्य प्रयत्नशील रहकर जो कामनारहित होकर इन्हें भजते हैं, उनके आगे यह गोपरूप अपना सही रूप प्रकाशित कर देते हैं। नित्य और निष्काम उपासक के आगे वे प्रयत्नपूर्वक अपने को बता ही देते हैं।

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो विद्यां तस्मै गोपायति स्म कृष्णः।
तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुः शरणं व्रजेत् ॥22॥
ओङ्कारेणान्तरितं ये जपन्ति गोविन्दस्य पञ्चपदं मनुम्।
तेषामसौ दर्शयेदात्मरूपं तस्मान्मुमुक्षुरभ्यसेन्नित्यशान्त्यै ॥23॥
एतस्मा एव पञ्चपदादभूवन्गोविन्दस्य मनवो मानवानाम्।
दशार्णाद्यास्तेऽपि संक्रन्दनाद्यैरभ्यस्यन्ते भूतिकामैर्यथावत् ॥24॥

जिन श्रीकृष्ण ने पहले ब्रह्मा को उत्पन्न किया था और उन्हें सर्वप्रथम विद्या दी थी, उनकी (अपनी बुद्धि को प्रकाशित करने वाले की) शरण में मुमुक्षु को जाना चाहिए। जो लोग ओंकार के साथ गोविन्द के पंचपद मंत्र का जप करते हैं, उनको वे स्वयं अपना सही स्वरूप बता देते हैं, इसलिए मुमुक्षु को नित्य शान्ति प्राप्त करने के लिए सदैव इसका (ओंकार के साथ पंचपद मंत्र का) अभ्यास (जाप) करना चाहिए। इसी गोविन्द के पंचपद मंत्र से मनुष्यों के लिए फिर अनेक दशाक्षर आदि मंत्र बने हैं, जिनका उन्नति की कामना करने वाले कई लोगों के द्वारा अंगन्यास आदि विधिपुरःसर अभ्यास किया जा रहा है।

ते पप्रच्छुस्तदु होवाच ब्रह्मसदनं चरतो मे ध्यातः स्तुतः परमेश्वरः
परार्धान्ते सोऽबुध्यत। गोपवेषो मे पुरुषः पुरस्तादाविर्बभूव। ततः प्रणतो

मयानुकूलेन हृदा मह्यमष्टादशार्णस्वरूपं सृष्टये दत्त्वान्तर्हितः। पुनस्ते सिसृक्षतो मे प्रादुरभूत्तेष्वक्षरेषु विभज्य भविष्यज्जगद्रूपं प्रकाशयन्। तदिह कादापो लात्पृथिवीतोऽग्निर्बिन्दोरिन्दुस्तत्संपातात्तदर्क इति क्लीं-कारादसृजं कृष्णादाकाशं खाद्वायुरुत्तरात्सुरभिविद्याः प्रादुरकार्षमकार्ष-मिति। तदुत्तरात्स्त्रीपुंसादिभेदं सकलमिदं सकलमिदमिति ॥25॥

फिर ऋषियों के पूछने पर ब्रह्मा ने कहा कि—इस ब्रह्मलोक में रहकर मैंने उन भगवान् का ध्यान किया, उनकी स्तुति की। तब कहीं एक परार्ध वर्षों के बाद वे मेरी ओर देखने लगे (उन्हें मालूम पड़ा) और मेरे सामने गोप वेश धारण करके वे प्रकट हुए। तब मेरे द्वारा प्रणाम किए जाने पर मुझे सृष्टि उत्पन्न करने के लिए अठारह अक्षर का मंत्र देकर अन्तर्धान हो गए। फिर सृष्टिसर्जन की इच्छा वाले मेरे आगे वे पुनः प्रकट हुए और भावी जगत् के रूप को इन अठारह अक्षरों में विभक्त करके मेरे आगे प्रकाशित किया। बाद में मैंने इस मंत्र के 'क' अक्षर से जल की, 'ल' अक्षर से पृथ्वी की, 'ई' अक्षर से अग्नि की और अनुस्वार से चन्द्रमा की और सब मिलाकर हुए 'क्लीं' से सूर्य की रचना की। मंत्र के दूसरे पद 'कृष्णाय' से आकाश की और आकाश से वायु की उत्पत्ति की। फिर उसके बाद के 'गोविन्दाय' पद से कामधेनु गाय और वेदादि विद्याओं की रचना की। बाद में चौथे पद 'गोपीजनवल्लभाय' से स्त्री-पुरुष आदि की रचना की और बाद के अन्तिम स्वाहा पद से सब स्थावर-जंगम (जड़-चेतन) पदार्थों की रचना की।

एतस्यैव यजनेन चन्द्रध्वजो गतमोहमात्मानं वेदयति। ओंकारालिकं मनुमावर्तयेत्। सङ्गरहितोऽभ्यानत् ॥26॥
तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुराततम् ॥27॥
तस्मादेनं नित्यमावर्तयेन्नित्यमावर्तयेदिति ॥28॥

इसी मंत्र की उपासना से ही प्राचीन काल के चन्द्रध्वज ने अपने आपको मोहरहित बना दिया था। इसलिए ॐ कार सहित इस मंत्र का आवर्तन करना चाहिए। इसी मंत्र से वह चन्द्रध्वज संगरहित (संन्यासी) हो गया था। यही मंत्र विष्णु का परमधाम है (श्रीकृष्ण का गोलोक है)। आकाश में सूर्य की तरह उस धाम में परमात्मा व्याप्त होकर विराज रहे हैं। इसलिए इसका आवर्तन करते ही रहना चाहिए, करते ही रहना चाहिए।

तदाहुरेके यस्य प्रथमपदाद्भूमिर्द्वितीयपदाज्जलं तृतीयपदात्तेजश्चतुर्थपदा-द्वायुश्चरमपदाद्व्योमेति। वैष्णवं पञ्चव्याहृतिमयं मन्त्रं कृष्णावभासकं कैवल्यस्य सृत्यै सततमावर्तयेत्सततमावर्तयेदिति ॥29॥

कुछ मुनि लोग इस अष्टादशाक्षर मंत्र के बारे में कहते हैं कि इसके पहले पद क्लीं से भूमि, दूसरे 'कृष्णाय' पद से जल और तीसरे 'गोविन्दाय' से तेज, चतुर्थ पद 'गोपीजनवल्लभाय' से वायु और पाँचवें 'स्वाहा' पद से आकाश प्रकट हुआ। यह पंचमहाव्याहृतियुक्त अष्टादशाक्षर वैष्णवमंत्र श्रीकृष्ण को तेजोमय बनाने वाला है। इसका मोक्षप्राप्ति के लिए सतत जाप करते रहना चाहिए।

तदत्र गाथाः—

यस्य चाद्यपदाद्भूमिर्द्वितीयात्सलिलोद्भवः।
तृतीयात्तेज उद्भूतं चतुर्थाद्गन्धवाहनः ॥30॥
पञ्चमादम्बरोत्पत्तिस्तमेवैकं समभ्यसेत्।
चन्द्रध्वजोऽगमद्विष्णोः परमं पदमव्ययम् ॥31॥

ततो विशुद्धं विमलं विशोकमशेषलोभादिनिरस्तसङ्गम् ।
यत्तत्पदं पञ्चपदं तदेव स वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति ॥32॥

इस विषय में गाथा प्रसिद्ध है कि, जिसके पहले पद से भूमि और दूसरे पद से जल उत्पन्न हुआ, तीसरे से तेज और चौथे पद से वायु उत्पन्न हुआ है, पाँचवें पद से आकाश की उत्पत्ति हुई है उसी मंत्र का अभ्यास (जप) करना चाहिए। इसी उपासना से चन्द्रध्वज विष्णु के परमपद को प्राप्त हुए थे। इसलिए उस विशुद्ध, विमल, विशोक और लोभ आदि आसक्ति को संपूर्णतया दूर कर देने वाला जो पंचपद है, वह वासुदेव स्वयं ही है, इसके सिवा और कोई नहीं है।

तमेकं गोविन्दं सच्चिदानन्दविग्रहं पञ्चपदं वृन्दावनसुरभूरुहतलासीनं
सततं समरुद्गणोऽहं परमया स्तुत्या तोषयामि ॥33॥
ॐ नमो विश्वस्वरूपाय विश्वस्थित्यन्तहेतवे ।
विश्वेश्वराय विश्वाय गोविन्दाय नमो नमः ॥34॥
नमो विज्ञानरूपाय परमानन्दरूपिणे ।
कृष्णाय गोपीनाथाय गोविन्दाय नमो नमः ॥35॥
नमः कमलनेत्राय नमः कमलमालिने ।
नमः कमलनाभाय कमलापतये नमः ॥36॥

उस पंचपदमंत्रात्मक सच्चिदानन्दस्वरूप वृन्दावन के देववृक्ष के नीचे बैठे हुए एक गोविन्द को मैं देवों के साथ रहकर इस परम स्तुति से प्रसन्न कर रहा हूँ—ॐ विश्व के स्वरूप भूत तथा विश्व की स्थिति और अन्त के कारण स्वरूप विश्वेश्वर और व्यापक ऐसे गोविन्द को नमस्कार हो, नमस्कार हो। विज्ञानरूप तथा परमानन्दस्वरूप गोपियों के नाथ कृष्ण गोविन्द को बार-बार नमस्कार हो। कमल जैसे नेत्रों वाले, कमलों की माला पहने हुए, नाभि में कमल वाले कमला के पति को बार-बार नमस्कार।

बर्हापीडाभिरामाय रामायाकुण्ठमेधसे ।
रमामानसहंसाय गोविन्दाय नमो नमः ॥37॥
कंसवंशविनाशाय केशिचाणूरघातिने ।
वृषभध्वजवन्द्याय पार्थसारथये नमः ॥38॥
वेणुवादनशीलाय गोपालायाहिमर्दिने ।
कालिन्दीकूललोलाय लोलकुण्डलधारिणे ॥39॥
वल्लवीवदनाम्भोजमालिने नृत्तशालिने ।
नमः प्रणतपालाय श्रीकृष्णाय नमो नमः ॥40॥

मस्तक पर मोरपंख से रमणीय, सबको रमण कराने वाले, अकुण्ठित बुद्धिवाले, रमा (राधा) के मानस के हंस, ऐसे गोविन्द को बार-बार नमस्कार हो। कंस के वंश का विनाश करने वाले, केशी और चाणूर का वध करने वाले, भगवान् वृषभध्वज (शिव) के लिए भी वन्दनीय, पार्थ के सारथि को बार-बार नमस्कार हो। वेणु वादन की वृत्ति वाले, गायों के पालक, कालिय का मर्दन करने वाले, कालिन्दी के तीर पर साँप के फणा पर चंचल गति (लास्य) करने वाले, चंचल कुण्डल धारण करने वाले, विकसित कमलों की माला से शोभित, नृत्य से शोभायमान, नमन करने वालों के पालक—ऐसे श्रीकृष्ण को बार-बार नमस्कार हो।

नमः पापप्रणाशाय गोवर्धनधराय च ।
पूतनाजीवितान्ताय तृणावर्तासुहारिणे ॥41॥

निष्कलाय विमोहाय शुद्धायाशुद्धवैरिणे ।
अद्वितीयाय महते श्रीकृष्णाय नमो नमः ॥42॥
प्रसीद परमानन्द प्रसीद परमेश्वर ।
आधिव्याधिभुजङ्गेन दष्टं मामुद्धर प्रभो ॥43॥
श्रीकृष्ण रुक्मिणीकान्त गोपीजनमनोहर ।
संसारसागरे मग्नं मामुद्धर जगद्गुरो ॥44॥
केशव क्लेशहरण नारायण जनार्दन ।
गोविन्द परमानन्द मां समुद्धर माधव ॥45॥

पापों के नाश करने वाले, गोवर्धन को धारण करने वाले, पूतना के जीवन का अन्त लाने वाले, तृणावर्त के प्राण हरने वाले, अंशरहित–अखण्ड, मोहरहित, शुद्धस्वरूप, अशुद्ध के शत्रु, अद्वितीय और महान् ऐसे श्रीकृष्ण को बार-बार नमस्कार हो। हे परमानन्दस्वरूप परमेश्वर ! आप हम पर प्रसन्न हों, प्रसन्न हों। हे प्रभो ! आधिव्याधि रूप साँपों से दंश किए हुए मेरा उद्धार करें। हे श्रीकृष्ण ! हे रुक्मिणी के प्रियतम ! हे गोपीजनों के मनोहर ! हे जगद्गुरु ! संसार सागर में डूबे हुए मेरा आप उद्धार करें ! हे केशव ! हे क्लेशहारी ! हे नारायण ! हे जनार्दन ! हे गोविन्द ! हे परमानन्द ! हे माधव ! आप मेरा उद्धार कीजिए।

अथैवं स्तुतिभिराराधयामि तथा यूयं पञ्चपदं जपन्तः श्रीकृष्णं ध्यायन्तः
संसृतिं तरिष्यथेति होवाच हैरण्यगर्भः ॥46॥
अमुं पञ्चपदं मन्त्रमावर्तयेद्यः स यात्यनायासतः केवलं तत्पदं तत् ॥47॥
अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्षदिति ॥48॥
तस्मात्कृष्ण एव परमो देवस्तं ध्यायेत् तं रसयेत् तं भजेत् तं भजेदित्यों
तत्सदित्युपनिषत् ॥49॥

इति गोपालपूर्वतापिन्युपनिषत्समाप्ता ।

'हे मुनियो ! जैसे मैं (ब्रह्मा) इन स्तुतियों से भगवान् पंचपद श्रीकृष्ण की आराधना करता हूँ, वैसे तुम लोग भी पंचपद को जपते हुए, श्रीकृष्ण का ध्यान करते हुए, संसार को पार कर जाओगे'—ऐसा हिरण्यगर्भ ने कहा। जो इस पंचपद का जप करेगा, वह अनायास ही कैवल्यपद को प्राप्त करेगा। यह परमपद एक है जो गतिशील न होने पर भी मन से भी ज्यादा वेगशील है। उसको इन्द्रियाँ पहुँच नहीं सकती। क्योंकि वह तो इन्द्रियों से आगे ही आगे है। इसलिए कृष्ण ही परमदेव हैं। उनका ध्यान–चिंतन करना चाहिए, उनका आस्वादन करना चाहिए, उनको भजना चाहिए, इति ॐ तत् सत्–ऐसी ही यह उपनिषत् है।

इस प्रकार गोपालपूर्वतापिन्युपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः—देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(98) गोपालोत्तरतापिन्युपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

इस अथर्ववेदीय उपनिषद् में व्रजस्त्रियों के द्वारा दुर्वासा की भिक्षा, कृष्ण के अस्खलित ब्रह्मचर्य और दुर्वासा के निराहारत्व का उपपादन, दोनों के बारे में गान्धर्वी की शंका, ब्रह्मज्ञानियों के लिए नैष्कर्म्य का कथन, गोपालकृष्ण के जन्म आदि के बारे में गांधर्वी के प्रश्न, अवतारविषयक प्रश्न, मथुरा का माहात्म्य, मथुरा के आवरण में देवों का वास, मथुरा की कृष्णमूर्तियाँ–रुद्रादि की पूजनीय, मथुरा के गोपालकृष्ण की महिमा, भगवान् का ध्यानार्ह स्वरूप, विद्यासंप्रदाय आदि बहुत से विषय दिए गए हैं।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः—देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (शाण्डिल्योपनिषत् में) द्रष्टव्य है।

एकदा हि व्रजस्त्रियः सकामाः शर्वरीमुषित्वा सर्वेश्वरं गोपालं कृष्णमूचिरे। उवाच ताः कृष्णः। अमुकस्मै ब्राह्मणाय भैक्षं दातव्यमिति। दुर्वासस इति ॥1॥

कथं यास्यामो जलं तीर्त्वा यमुनायाः यतः श्रेयो भवति। कृष्णेति ब्रह्मचारीत्युक्त्वा मार्गं वो दास्यति यं मां स्मृत्वाऽगाधा गाधा भवति यं मां स्मृत्वाऽपूतः पूतो भवति यं मां स्मृत्वाऽव्रती व्रती भवति यं मां स्मृत्वा सकामो निष्कामो भवति यं मां स्मृत्वाऽश्रोत्रियः श्रोत्रियो भवति यं मां स्मृत्वाऽगाधतलस्पर्श रहिता अपि सर्वा सरिद्गाधा भवन्ति ॥2॥

श्रुत्वा तद्वाक्यं हि वै रौद्रं स्मृत्वा तद्वाक्येन तीर्त्वा तत्सौर्यां हि वै गत्वाऽऽश्रमं पुण्यतमं हि वै नत्वा मुनिं श्रेष्ठतमं हि वै रौद्रं चेति दत्त्वाऽस्मै ब्राह्मणाय क्षीरमयं घृतमयमिष्टतमं हि वै मृष्टतमं हि तुष्टः स्नात्वा भुक्त्वा हित्वाऽऽशिषं प्रयुज्यानुज्ञां त्वदात् ॥3॥

एक बार कामनावाली व्रज की स्त्रियों ने रात में उपवास पूर्वक रहकर सर्वेश्वर ऐसे गोपालकृष्ण से कहा। उन्होंने कहा—'हे कृष्ण! हम किस ब्राह्मण को भिक्षा दें?' तब कृष्ण ने कहा—'दुर्वासा को दो'। तब गोपियों ने कहा—'यमुना के जल को तैर कर कैसे जाएँ?' तब कृष्ण बोले—'कृष्ण ब्रह्मचारी है'—ऐसा कहोगी तो वह तुम्हें मार्ग देगी। मुझे याद करने से गहरी वह छिछली हो जाएगी, मेरे स्मरण से अपवित्र पवित्र हो जाता है। मेरा स्मरण करके व्रतहीन व्रती हो जाता है, मेरे स्मरण से सकाम मनुष्य निष्काम हो जाता है। मेरे स्मरण से अश्रोत्रिय श्रोत्रिय हो जाता है। मेरे स्मरण से अगाध और स्पर्शरहित सभी नदियाँ गाध (छिछली) हो जाती हैं।' श्रीकृष्ण के इस वाक्य को सुनकर

रौद्र (दुर्वासा) का स्मरण करके वे उस सौर्या (सूर्यपुत्री) यमुना को पार करके आश्रम में जाकर पुण्यशाली उन श्रेष्ठ रौद्र मुनि को नमन करके उस ब्राह्मण को क्षीरयुक्त, घृतयुक्त पका हुआ भैक्ष्य दिया। तब ऐसे अन्न को जानकर संतुष्ट हुए उन मुनि ने स्नान करके भैक्ष्य खाकर के उन्हें आशीष दी।

ता ऊचुः—कथं यास्यामो वयं सौर्यां तीर्त्वा। स होवाच मुनिः—दूर्वाशिनं मां स्मृत्वा वो दास्यतीति मार्गम् ॥4॥

तासां मध्ये हि श्रेष्ठा गान्धर्वी ह्युवाच तं हि वै ताभिरेवं कथं कृष्णो ब्रह्मचारी कथं दूर्वाशनो मुनिः। तां हि मुख्यां विधाय पूर्वमनुकृत्वा तूष्णीमासुः ॥5॥

तब उन्होंने कहा—'यमुना को तैरकर कैसे जाएँगी?' तब उन मुनि ने कहा—'निराहार दुर्वासा (मैं) हूँ', ऐसा कहकर स्मरण करने से वह तुम्हें मार्ग देगी।' उनके बीच एक बड़ी गोपी गान्धर्वी थी। उसने उन मुनि से कहा—'कृष्ण ब्रह्मचारी कैसे हो सकते हैं और दुर्वासा भी निराहार कैसे हो सकते हैं?' तब उस मुख्य को आगे करके बाकी की गोपियाँ मौन ही रहीं (गान्धर्वी के साथ सहमत होकर मौन रहीं)।

शब्दवानाकाशः। शब्दाकाशाभ्यां भिन्नः। तस्मिन्नाकाशस्तिष्ठति। आकाशे तिष्ठति। स ह्याकाशस्तं न वेद। स ह्यात्माऽहं कथं भोक्ता भवामि ॥6॥

स्पर्शवान् वायुः। स्पर्शवायुभ्यां भिन्नः। तस्मिन्वायुस्तिष्ठति। वायौ तिष्ठति। वायुस्तं न वेद। स ह्यात्माऽहं कथं भोक्ता भवामि ॥7॥

रूपवदिदं तेजः। रूपाग्निभ्यां भिन्नः। तस्मिन्नग्निस्तिष्ठति। अग्नौ तिष्ठति। अग्निस्तं न वेद। स ह्यात्माऽहं कथं भोक्ता भवामि ॥8॥

रसवत्य आपः। रसाद्भ्यो भिन्नः। तस्मिन्नापस्तिष्ठन्ति। अप्सु तिष्ठति। आपस्तं न विदुः। स ह्यात्माऽहं कथं भोक्ता भवामि ॥9॥

गन्धवतीयं भूमिः। गन्धभूमिभ्यां भिन्नः। तस्मिन् भूमिस्तिष्ठति। भूमौ तिष्ठति। भूमिस्तं न वेद। स ह्यात्माऽहं कथं भोक्ता भवामि ॥10॥

इदं हि मन एवेदं मनुते। तानीदं हि गृह्णाति। यत्र सर्वमात्मैवाभूत्तत्र वा कुत्र मनुते क्व वा गच्छतीति। सह ह्यात्माऽहं कथं भोक्ता भवामि ॥11॥

तब उस गोपी की शंका का समाधान करते हुए मुनि ने कहा—"आकाश शब्द गुण वाला है, पर वह आत्मा तो शब्द और आकाश दोनों से अलग है। उसी में आकाश रहता है और आकाश में वह भी रहता है, फिर भी आकाश उसे नहीं जानना। वही आत्मा मैं हूँ तो मैं भोक्ता कैसे बन सकता हूँ। यह वायु स्पर्श वाला है, लेकिन आत्मा तो उन वायु और स्पर्श दोनों से अलग है, वायु उसी में रहता है, और वह वायु में रहता है फिर भी वायु उसे नहीं जानता। वह आत्मा मैं ही हूँ, तो मैं कैसे भोक्ता बन सकता हूँ? यह तेज रूपवाला है, लेकिन आत्मा तो रूप और अग्नि दोनों से अलग है, अग्नि उसमें रहता है और वह अग्नि में रहता है फिर भी अग्नि उसे नहीं जानता। वह आत्मा मैं हूँ। वह मैं भला कैसे भोक्ता बन सकता हूँ। यह जल रसयुक्त है, पर वह आत्मा तो जल और रस दोनों

से अलग ही है। पानी उसमें रहता है और वह पानी में रहता है पर पानी उसे जानता नहीं है। वही आत्मा मैं हूँ, तो मैं भला भोक्ता कैसे बन सकता हूँ। यह पृथ्वी गन्धयुक्त है, पर वह आत्मा तो पृथ्वी और गन्ध, दोनों से अलग ही है। पृथ्वी उसमें रहती है, वह भी पृथ्वी में रहता है फिर भी पृथ्वी इसे नहीं जानती। वह आत्मा है, वह मैं ही हूँ तो मैं भोक्ता कैसे बन सकता हूँ ? यह मन ही ऐसा मानता है, मन ही इन सबको ग्रहण करता है परन्तु जब सब कुछ आत्मरूप ही हो गया, तब कौन क्या मानेगा ? कौन कहाँ जाएगा ? वही आत्मा मैं हूँ, मैं भोक्ता कैसे बन सकता हूँ ?

अयं हि कृष्णो यो वो हि प्रेष्ठः शरीरद्वयकारणं भवति ॥12॥
द्वा सुपर्णौ भवतो ब्रह्मणोऽहं संभूतस्तथेतरो भोक्ता भवति। अन्यो हि साक्षी भवतीति। वृक्षधर्मे तौ तिष्ठतः। अतो भोक्त्रभोक्तारौ। पूर्वो हि भोक्ता भवति। तथेतरोऽभोक्ता कृष्णो भवतीति ॥13॥

यह जो कृष्ण तुम्हारा प्रियतम है, वह व्यष्टि-समष्टि रूप दोनों शरीर के कारणस्वरूप होने से और ईश्वर होने से वैसे ही आत्मरूप है। चिन्मात्र ब्रह्म से ही सुपर्ण जैसे जीव और ईश्वर—दोनों उत्पन्न होते हैं। उनमें से एक 'अहं' से उत्पन्न जीव भोक्ता होता है और दूसरा ईश्वर अभोक्ता और साक्षी होता है। वे दोनों वृक्ष धर्म रूप संसार में रहते हैं, परन्तु भोक्ता और अभोक्ता के रूप में होते हैं। पहला जीव है, वह भोक्ता होता है और दूसरा साक्षी है, वह अभोक्ता होता है। यह कृष्ण अभोक्ता साक्षी है।

यत्र विद्याऽविद्ये न विदामो विद्याऽविद्याभ्यां भिन्नो विद्यामयो हि यः स कथं विषयो भवति ॥14॥
यो ह वै कामेन कामान् कामयते स कामी भवति। यो ह वै त्वकामेन कामान् कामयते सोऽकामी भवति। जन्मजराभ्यां भिन्नः स्थाणुरयमच्छेद्योऽयम्। योऽसौ सूर्ये तिष्ठति योऽसौ गोषु तिष्ठति योऽसौ गोपान् पालयति योऽसौ सर्वेषु देवेषु तिष्ठति योऽसौ सर्वैर्देवैर्गीयते योऽसौ सर्वेषु भूतेष्वाविश्य भूतानि विदधाति स वो हि स्वामी भवति ॥15॥

जो विद्या और अविद्या का विषय नहीं है। अविद्या से तो वह प्रकाशित होता ही नहीं और विद्या का तो वही प्रकाशक है, विषय नहीं है (प्रकाश्य नहीं है)। वह तो विद्या और अविद्या दोनों से भिन्न है, वह विद्यामय ज्ञानमय ही है, वह कैसे विषय हो सकता है ? जो कामनाओं से भोगों को चाहता है, वह कामी होता है और जो कामनारहित होकर भोगों को भोगता है, वह अकामी होता है। वह जन्म और जरावस्था से भिन्न है, अचल है, अच्छेद्य है, वह यह जो सूर्य में भी रहता है, वह जो गायों में रहता है, वह जो गोपों का पालन करता है, वह जो सभी देवों में रहता है, वह जो सभी के द्वारा स्तुति द्वारा गाया जाता है, वह जो सभी भूतों में प्रविष्ट होकर सभी भूतों को धारण करता है, वही वह तुम लोगों का स्वामी (कृष्ण) है।

सा होवाच गान्धर्वी—कथं वा स्वस्मासु जातो गोपालः। कथं वा ज्ञातोऽसौ त्वया मुने कृष्णः। को वाऽस्य मन्त्रः। किं स्थानम्। कथं वा देवक्यां जातः। को वाऽस्य जायाग्रामो भवति। कीदृशी पूजाऽस्य गोपालस्य भवति। साक्षात्प्रकृतिपरोऽयमात्मा गोपालः कथं त्ववतीर्णो भूम्याम्। सा गान्धर्वी हि वै मुनिमुवाच ॥16॥

फिर गान्धर्वी ने पूछा—"हमारी गोपाल की जाति में उत्पन्न हुए कृष्ण को आपने कैसे जान लिया ? इसका मंत्र क्या है। उसका स्थान क्या है ? वह देवकी से क्यों जन्मा ? इसका जायाग्राम (पत्नी समूह) कौन है ? इस गोपाल की पूजा किस तरह होती है ? साक्षात् प्रकृति से पर यह आत्मा गोपाल इस भूमि पर क्यों अवतीर्ण हुआ ?"—ऐसे प्रश्न गान्धर्वी ने पूछे।

स होवाच तां हि वै—पूर्वं नारायणो यस्मिंल्लोका ओताश्च प्रोताश्च तस्य हृत्पद्माज्जातोऽब्जयोनिस्तपस्तप्त्वा तस्मै ह वरं ददौ। स कामप्रश्नमेव वव्रे। तं हास्मै ददौ ॥17॥
स होवाचाब्जयोनिः—यो वाऽवताराणां मध्ये श्रेष्ठोऽवतारः को भवति येन लोकास्तुष्टा भवन्ति यं स्मृत्वा मुक्ता अस्मात् संसाराद्भवन्ति कथं वाऽस्यावतारस्य ब्रह्मता भवति ॥18॥

तब मुनि ने उससे कहा—पहले नारायण ही थे, उनमें ये सब लोक ओतप्रोत थे। उनके हृदय-कमल से कमलयोनि (ब्रह्मा) जन्मे। उन्होंने तप किया। तो उन नारायण ने उन्हें वरदान दिया। उन ब्रह्मा ने इच्छित वरदान माँगा और नारायण ने उसे दिया। फिर ब्रह्मा (कमलयोनि) ने उनसे कहा—"जो अवतारों में श्रेष्ठ है वह कौन है ? जिन्होंने इन लोकों की सृष्टि की है, जिनका स्मरण करके मनुष्य इस संसार से मुक्त हो जाते हैं ? और इस अवतार की ब्रह्मता कैसे होती है ?"

स होवाच तं हि वै नारायणो देवः—सकाम्या मेरोः शृङ्गे यथा सप्तपुर्यो भवन्ति तथा निष्काम्याः सकाम्या भूगोलचक्रे सप्तपुर्यो भवन्ति। तासां मध्ये साक्षाद्ब्रह्म गोपालपुरी भवति ॥19॥
सकाम्या निष्काम्या देवानां सर्वेषां भूतानां भवति। अथास्य भजनं भवति। यथा हि वै सरसि पद्मं तिष्ठति तथा भूम्यां तिष्ठति चक्रेण रक्षिता मथुरा तस्माद्गोपालपुरी भवति ॥20॥

ब्रह्मा के द्वारा पूछे जाने पर उन नारायण देव ने कहा—"जैसे मेरु पर्वत के शिखर पर कामना वालों के लिए कामों को भोगने के लिए सात नगरियाँ स्थित हैं, वैसे ही कामना नहीं करने वालों के लिए सात नगरियाँ पृथ्वी के बीच में भी आई हुई हैं। पृथ्वी में सकाम लोगों के लिए भी नगरियाँ हैं ही। उन निष्कामियों की सात नगरियों में एक साक्षाद्ब्रह्मपुरी है, उसका नाम गोपालपुरी है। इस भूगोल में सकाम और निष्काम, देवों और अन्य प्राणियों के लिए पुरियाँ हैं। इस मथुरा में उसका—कृष्ण का भजन होता है। जैसे तालाब में कमल होता है, वैसे ही भगवान् के चक्र से रक्षित मथुरा है। इसीलिए वह गोपालपुरी कही जाती है।

बृहद्बृहद्वनं मधोर्मधुवनं तालस्तालवनं काम्यं काम्यवनं बहुला बहुलवनं कुमुदः कुमुदवनं खदिरः खदिरवनं भद्रो भद्रवनं भाण्डीर इति भाण्डीरवनं श्रीवनं लोहवनं बृन्दावनमेतैरावृता पुरी भवति ॥21॥
तत्र तेष्वेव गगनेष्वेवं देवा मनुष्या गन्धर्वा नागाः किंनरा गायन्ति नृत्यन्तीति ॥22॥
तत्र द्वादशादित्या एकादश रुद्रा अष्टौ वसवः सप्त मुनयो ब्रह्मा नारदश्च पञ्च विनायका विश्वेश्वरो रुद्रश्वरोऽम्बिकेश्वरो गणेश्वरो नीलकण्ठेश्वरो

वीरेश्वरो गोपालेश्वरो भद्रेश्वर इत्यष्टावन्यानि लिङ्गानि चतुर्विंशति-भवन्ति ॥23॥

द्वे वने स्तः कृष्णवनं भद्रवनम्। तयोरन्तर्द्वादश वनानि पुण्यानि पुण्यतमानि। तेष्वेव देवास्तिष्ठन्ति सिद्धाः सिद्धिं प्राप्ताः ॥24॥

वह साक्षाद् ब्रह्मपुरी गोपालपुरी मथुरा बारह वनों से घिरी हुई है। उनमें पहला बृहद् वन है, दूसरा मधुदैत्य का मधुवन है, तीसरा तालों वाला तालवन, चौथा कामद काम्यवन, पाँचवाँ बहुला वाला बहुलवन, छठा कुमुद वाला कुमुदवन, सातवाँ खदिर वाला खदिरवन, आठवाँ भद्रवन, नवाँ भाण्डीरवन, दसवाँ श्रीवन, ग्यारहवाँ लोहवन और बारहवाँ वृन्दावन—इनसे यह मथुरा आवृत है। वहाँ उन्हीं वनों के गगनों में देव, मनुष्य, गंधर्व, नाग और किन्नर आदि गाते हैं और नाचते रहते हैं। वहाँ बारह आदित्य, ग्यारह रुद्र, आठ वसु, सात मुनि, ब्रह्मा, नारद, पाँच विनायक तथा वीरेश्वर, रुद्रेश्वर, अम्बिकेश्वर, गणेश्वर, नीलकण्ठेश्वर, विश्वेश्वर, गोपालेश्वर और महेश्वर—ऐसे आठ अन्य लिंग हैं और तदुपरान्त अन्य चौबीस शिवलिंग भी आए हुए हैं। कृष्णवन और भद्रवन ऐसे दो वन हैं। उनके भीतर बारह पवित्र वन हैं। वे बहुत ही पवित्र हैं। उन्हीं में देवलोग रहते हैं, वहीं सिद्धि को प्राप्त हुए सिद्ध पुरुष रहते हैं।

तत्र हि रामस्य राममूर्तिः प्रद्युम्नस्य प्रद्युम्नमूर्तिरनिरुद्धस्यानिरुद्धमूर्तिः कृष्णस्य कृष्णमूर्तिः ॥25॥

वनेष्वेवं मथुरास्वेवं द्वादश मूर्तयो भवन्ति। एकां हि रुद्रा यजन्ति द्वितीयां हि ब्रह्मा यजति तृतीयां ब्रह्मजा यजन्ति चतुर्थीं मरुतो यजन्ति पञ्चमीं विनायका यजन्ति षष्ठीं च वसवो यजन्ति सप्तमीमृषयो यजन्ति अष्टमीं गन्धर्वा यजन्ति नवमीमप्सरसो यजन्ति दशमी वै ह्यन्तर्धाने तिष्ठति एकादशमिति स्वपदानुगा द्वादशमिति भूम्यां तिष्ठति। तां हि ये यजन्ति ते मृत्युं तरन्ति मुक्तिं लभन्ते गर्भजन्मजरामरणतापत्रयात्मकदुःखं तरन्ति ॥26॥

वहाँ राम (बलराम) की राममूर्ति, प्रद्युम्न की प्रद्युम्नमूर्ति, अनिरुद्ध की अनिरुद्धमूर्ति और कृष्ण की कृष्णमूर्ति है। मथुरा के इन वनों में बारह मूर्तियाँ हैं। उनमें एक की पूजा रुद्र करते हैं, दूसरी की पूजा ब्रह्मा करते हैं, तीसरी की पूजा सनत्कुमारादि ब्रह्मा के पुत्र करते हैं, चौथी की पूजा मरुत करते हैं, पाँचवीं की पूजा विनायक करते हैं, छठी की पूजा वसु करते हैं, सातवीं की पूजा ऋषि लोग करते हैं, आठवीं की पूजा गंधर्व लोग करते हैं, नवीं की पूजा अप्सराएँ करती हैं, दसवीं की पूजा गुप्त रहती है और ग्यारहवीं की पूजा विष्णुपद में पहुँची हुई है, और 'द्वादशधाम' नाम से प्रसिद्ध बारहवीं भूमि में ही रहती है। जो लोग उस बारहवीं मूर्ति की पूजा को करते हैं, वे लोग मृत्यु को पार कर जाते हैं और मुक्ति को प्राप्त करते हैं और गर्भ, जन्म, जरा, मरण तथा तीनों प्रकार के तापों (दुःखों) को पार कर जाते हैं।

तदप्येते श्लोका भवन्ति—
सम्प्राप्य मथुरां रम्यां सदा ब्रह्मादिवन्दिताम्।
शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गरक्षितां मुसलादिभिः ॥27॥
यत्रासौ संस्थितः कृष्णः स्त्रीभिः शक्त्या समाहितः।
रमानिरुद्धप्रद्युम्नै रुक्मिण्या सहितो विभुः ॥28॥
चतुःशब्दो भवेदेको ह्योंकारस्य उदाहृतः ॥29॥

ऐसी रमणीय, सदैव ब्रह्मादिकों के द्वारा सेवित, शंख-चक्र-गदा-शार्ङ्ग आदि के द्वारा और मूसल आदि के द्वारा सुरक्षित मथुरापुरी को जहाँ व्यापक श्रीकृष्ण, स्त्रियों के साथ, अपनी शक्ति के साथ निवास कर रहे हैं, जहाँ रमा (राधा), रुक्मिणी, प्रद्युम्न और अनिरुद्ध के साथ रहे हैं, ऐसी नगरी को प्राप्त करके मनुष्य को समाहित (स्थिर) हो जाना चाहिए। वहाँ वे चार मिलकर एक चतुर्व्यूह, ओंकार की तरह हो जाता है (जैसे अ, उ, म और अर्धमात्रा मिलकर एक ओंकार होता है)।

तस्मादेव परो रजसेति सोऽहमित्यवधार्यात्मानं गोपालोऽहमिति भाव-येत्। स मोक्षमश्नुते। स ब्रह्मत्वमधिगच्छति। स ब्रह्मविद्भवति। स गोपान् जीवानात्मत्वेन सृष्टिपर्यन्तमालाति। स गोपालो ह्यों भवति तत् सोऽहन्। परं ब्रह्म कृष्णात्मको नित्यानन्दैकस्वरूपः सोऽहम्। ओं तत् सद्गोपालोऽहमेव। परं सत्यमबाधितं सोऽहमित्यात्मानमादाय मनसैक्यं कुर्यात्। आत्मानं गोपालोऽहमिति भावयेत्। स एवाव्यक्तोऽनन्तो नित्यो गोपालः ॥30॥

इसलिए रजस् (रजोगुण या मलिनता) से परे जो है, वह मैं स्वयं ही हूँ, ऐसी धारणा करके अपने आपमें 'मैं गोपाल ही हूँ'—इस प्रकार की भावना करनी चाहिए। ऐसा भावक मोक्ष को प्राप्त करता है, वह ब्रह्मत्व को प्राप्त करता है, वह ब्रह्मविद् हो जाता है, वह सृष्टिपर्यन्त गोपों को अपने आत्मत्व के रूप में स्वीकार करता है। वह गोपाल ॐ स्वरूप बन जाता है। जो वह सत् है वही मैं हूँ। कृष्णात्मक नित्य आनन्दस्वरूप जो परब्रह्म है, वही मैं हूँ। वह सत् स्वरूप गोपाल मैं ही हूँ। परम अबाधित सत्य वह मैं ही हूँ—इस प्रकार अपनी आत्मा में स्वीकार करके मन से ऐक्यभाव करना चाहिए। 'मैं गोपाल हूँ'—ऐसी आत्मा में भावना करनी चाहिए। वही अव्यक्त, अनन्त और नित्यगोपाल है।

मथुरायां स्थितिर्ब्रह्मन् सर्वदा मे भविष्यति।
शङ्खचक्रगदापद्मवनमालाधरस्य वै ॥31॥
विश्वरूपं परं ज्योतिः स्वरूपं रूपवर्जितम्।
मथुरामण्डले यस्तु जम्बूद्वीपे स्थितोऽपि वा।
योऽर्चयेत् प्रतिमां मां च स मे प्रियतरो भुवि ॥32॥
तस्यामधिष्ठितः कृष्णरूपी पूज्यस्त्वया सदा।

हे ब्रह्मन्! मेरा निवास मथुरा में सदैव रहेगा। वहाँ मैं शंख, चक्र, गदा, पद्म और वनमाला धारण करके रहूँगा। और अन्य मेरा स्वयं ज्योतिरूप आकाररहित जो विश्वरूप है। लेकिन मथुरा के मंडल में जो साकार स्वरूप है, उसे यदि (उसकी प्रतिमा को) जम्बूद्वीप में दूर रहने वाला भी कोई मनुष्य पूजता है, तो वह मेरा बहुत ही प्रिय बन जाता है। तुमको भी उस मूर्ति में प्रतिष्ठित कृष्णरूप की ही पूजा करनी चाहिए।

चतुर्धा चास्यावतारा भेदत्वेन यजन्ति माम् ॥33॥
युगानुवर्तिनो लोका यजन्तीह सुमेधसः।
गोपालं सानुजं कृष्णं रुक्मिण्या सह तत्परम् ॥34॥

गोपालोऽहमजो नित्यः प्रद्युम्नोऽहं सनातनः ।
रामोऽहमनिरुद्धोऽहमात्मानं ह्यर्चयेद्बुधः ॥35॥
मयोक्तेन स धर्मेण निष्कामेन विभागशः ।
तैरहं पूजनीयो वै भद्रकृष्णनिवासिभिः ॥36॥
तद्धर्मगतिहीना ये तस्यां मयि परायणाः ।

इस प्रकार से मुझ एक को ही युग के अनुसार बुद्धिमान लोग अवतार के भेद से चार प्रकार से—चतुर्व्यूह के रूप में पूजते हैं। अनुज-बलराम के और रुक्मिणी के साथ रहे हुए गोपाल की लोग पूजा करते हैं। वह गोपाल मैं पारमार्थिक रूप में अजन्मा, नित्य हूँ, और प्रद्युम्न भी सनातन है, बलराम भी मैं हूँ और अनिरुद्ध भी मैं ही हूँ—इस प्रकार अपनी आत्मा को मानकर बुद्धिमान को मेरी अर्चना करनी चाहिए। भद्रवन और कृष्णवन में बसते (समाहित) लोगों के द्वारा मुझे इसी तरह पूजा जाना चाहिए। वे धर्म की गति से हीन हों, और—

कलिना ग्रसिता ये वै तेषां तस्यामवस्थितिः ॥37॥
यथा त्वं सह पुत्रैस्तु यथा रुद्रो गणैः सह ।
यथा श्रियाऽभियुक्तोऽहं तथा भक्तो मम प्रियः ॥38॥

—चाहे कितने ही कलिकाल से ग्रसित क्यों न हों, यदि उनकी उपस्थिति उस नगरी में होगी तो उन्हें भी उस नगरी में रहकर मेरी पूजा करनी चाहिए। जैसे रुद्र अपने गणों के साथ मेरी पूजा करते हैं, वैसे तुम भी अपने पुत्रों के साथ मेरी पूजा करो। और जैसे मैं लक्ष्मी (ऐश्वर्य) से युक्त हूँ, उसी प्रकार मेरे भक्त तुम भी बने रहो।

स होवाचाब्जयोनिश्चतुर्भिर्दैवैः कथमेको देवः स्यात् ।
एकमक्षरं यद्विश्रुतमनेकाक्षरं कथं संभूतम् ॥39॥
स होवाच तं हि—पूर्वमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मासीत् । तस्मादव्यक्तमेकाक्षरम् । तस्मादक्षरान्महत् । महतोऽहंकारः । तस्मादहंकारात् पञ्च तन्मात्राणि । तेभ्यो भूतानि । तैरावृतमक्षरम् । अक्षरोऽहमोंकारोऽहमजरोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्माभयं हि वै । स मुक्तोऽहमस्मि । अक्षरोऽहमस्मि ॥40॥

तब कमलयोनि ब्रह्मा ने पूछा—'वह एक ही देव चार प्रकार के कैसे होते हैं ? जो एक ही अक्षर कहा गया है, वह अनेक अक्षर रूप कैसे हो सकता है ?' ब्रह्मा द्वारा इस तरह पूछे जाने पर नारायण ने उनसे कहा कि पहले तो एक और अद्वितीय ब्रह्म ही था। उससे एकाक्षर अव्यक्त उत्पन्न हुआ है। उस अव्यक्त से महत् जन्मा। महत् से अहंकार उत्पन्न हुआ। अहंकार से तन्मात्राएँ जन्मीं। और तन्मात्राओं से पंचमहाभूत उत्पन्न हुए। उनके द्वारा अक्षर आवृत हो गया। मैं वह अक्षर, यह ओंकार, अजर, अमर, अभय हूँ। सचमुच ब्रह्म अभय ही है। वही मैं मुक्त हूँ, वही मैं अक्षर हूँ।

सत्तामात्रं चित्स्वरूपं प्रकाशं व्यापकं तथा ।
एकमेवाद्वयं ब्रह्म मायया च चतुष्टयम् ॥41॥
रोहिणीतनयो विश्व अकाराक्षरसम्भवः ।
तैजसात्मकः प्रद्युम्न उकाराक्षरसम्भवः ॥42॥

प्राज्ञात्मकोऽनिरुद्धोऽसौ मकाराक्षरसम्भवः ।
अर्धमात्रात्मकः कृष्णो यस्मिन् विश्वं प्रतिष्ठितम् ॥43॥

वास्तविक (पारमार्थिक) दृष्टि से तो स्वयंप्रकाशित चिन्मय व्यापक सत्ता तो एक ही है, परन्तु माया से ही उसके चार भाग हुए हैं। रोहिणी के पुत्र बलराम 'विश्व' रूप और ओंकार के 'अकार' से उत्पन्न हुए हैं, 'तैजस्' स्वरूप प्रद्युम्न ओंकार के उकार से उत्पन्न हुए हैं, प्राज्ञस्वरूप अनिरुद्ध ओंकार के मकार से उत्पन्न हुए हैं। कृष्ण अर्धमात्रा का स्वरूप हैं, उनमें यह सारा विश्व प्रतिष्ठित है।

कृष्णात्मिका जगत्कर्त्री मूलप्रकृति रुक्मिणी ।
व्रजस्त्रीजनसम्भूतश्रुतिभ्यो ब्रह्मसङ्गतः ।
प्रणवत्वेन प्रकृतित्वं वदन्ति ब्रह्मवादिनः ॥44॥
तस्मादोंकारसम्भूतो गोपालो विश्वसंस्थितः ।
क्लीमोंकारस्य चैकत्वं वदन्ति ब्रह्मवादिनः ।
मथुरायां विशेषेण मां ध्यायन् मोक्षमश्नुते ॥45॥

कृष्णात्मिका मूलप्रकृति रुक्मिणी है, वही जगत्कर्त्री (जगत् को बनाने वाली) है। और व्रज की स्त्रियों के समूह से उत्पन्न हुई श्रुतियों से वह (ॐ) ज्ञान से पूर्ण (युक्त) हुआ है। इस तरह ब्रह्मवादी लोग प्रणव का प्रकृतित्व प्रतिपादित करते हैं। इस तरह ॐ कार से उत्पन्न हुए गोपाल सारे विश्व में उपस्थित हैं। ब्रह्मवादी लोग 'क्लीं' और 'ओम्'—दोनों को एक ही बताते हैं। विशेष करके मथुरा में मेरा ध्यान करने वाला मोक्ष को ही प्राप्त होता है।

अष्टपत्रं विकसितं हृत्पद्मं तत्र संस्थितम् ।
दिव्यध्वजातपत्रैस्तु चिह्नितं चरणद्वयम् ॥46॥
श्रीवत्सलाञ्छनं हृत्स्थं कौस्तुभप्रभया युतम् ।
चतुर्भुजं शङ्खचक्रशार्ङ्गपद्मगदाऽन्वितम् ॥47॥
सुकेयूरान्वितं बाहुं कण्ठमालासुशोभितम् ।
द्युमत्किरीटमभयं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥48॥
हिरण्मयं सौम्यतनुं स्वभक्तायाभयप्रदम् ।
ध्यायेन्मनसि मां नित्यं वेणुशृङ्गधरं तु वा ॥49॥

मथुरा में वह ध्येय मूर्ति ऐसी है—वह (मैं) आठ दलों वाले विकसित हृदयकमल में विराजित हूँ। दिव्य ध्वजाओं और छत्रों से युक्त हूँ, दोनों चरण मेरे चिह्नित किए गए हैं। ऐसे श्रीवत्स के लांछन वाले, तेजोमय कौस्तुभमणि वाले, चार हाथ वाले, शंख-चक्र-गदा-शार्ङ्ग-पद्म से युक्त, सुन्दर केयूर पहने हुए हाथवाले, कण्ठ में मालाओं से सुशोभित, कान्तियुक्त मुकुट धारण किए हुए, हिलते मकराकार कुण्डल वाले, निर्भय, सोने की-सी कान्ति वाले, सौम्य शरीर वाले, अपने भक्तों को अभय देने वाले, वेणु या सींग को धारण किए हुए—इस प्रकार मेरा मन में ध्यान करना चाहिए।

मथ्यते तु जगत्सर्वं ब्रह्मज्ञानेन येन वा ।
मत्सारभूतं यद्यत्स्यान्मथुरा सा निगद्यते ॥50॥
अष्टदिक्पालकैर्भूमिपद्मं विकसितं जगत् ।

संसारार्णवसञ्जातं सेवितं मम मानसे ॥51॥
चन्द्रसूर्यत्विषो दिव्या ध्वजा मेरुर्हिरण्मयः ।
आतपत्रं ब्रह्मलोकमथोर्ध्वं चरणं स्मृतम् ॥52॥
श्रीवत्सस्य स्वरूपं च वर्तते लाञ्छनैः सह ।
श्रीवत्सलक्षणं तस्मात् कथ्यते ब्रह्मवादिभिः ॥53॥

जिससे सारा जगत् मथा जाता है, उसे मथन कहा जाता है, उस मथन में ही ब्रह्मज्ञान है, वह मेरा सारतत्त्व है, इसलिए उस मेरे निवासस्थान नगरी को मथुरा कहा जाता है। मेरे हृदय में तो आठ दिक्पालों के द्वारा सेवित यह भूमिरूपी पद्म विकसित हुआ है, जो कि संसाररूपी सागर से उत्पन्न हुआ है। सूर्य और चन्द्रमा की किरणें इस भूमिपद्म की ध्वजाएँ हैं। छत्रदण्ड इसका मेरु है, ब्रह्मलोक इसका छत्र है, और एक चरण ऊपर है। मेरा यह श्रीवत्स का स्वरूप लांछनों के साथ रहता है, इसलिए ब्रह्मवादियों के द्वारा मैं 'श्रीवत्सलक्षण' कहा जाता हूँ।

येन सूर्याग्निवाक्चन्द्रतेजसा स्वस्वरूपिणा ।
वर्तते कौस्तुभाख्यं मणिं वदन्तीशमानिनः ॥54॥
सत्त्वं रजस्तम इति अहंकारश्चतुर्भुजः ।
पञ्चभूतात्मकं शङ्खं करे रजसि संस्थितम् ॥55॥
बालस्वरूपमित्यन्तं मनश्चक्रं निगद्यते ।
आद्या माया भवेच्छार्ङ्गं पद्मं विश्वकरे स्थितम् ॥56॥
आद्या विद्या गदा वेद्या सर्वदा मे करे स्थिता ।
धर्मार्थकामकेयूरैर्दिव्यैर्दिव्यमयीरितैः ॥57॥

जिस स्वरूप के तेज से ही सूर्य, अग्नि, वाक् और चन्द्र प्रकाशित हो रहे हैं, उन्हीं को कौस्तुभ नाम की मणि के रूप में मेरे भक्त और महेश आदि बता रहे हैं। सत्त्व, रजस् और तमस् एवं अहंकार—ये मेरे चार हाथ हैं। रजोगुणविशिष्ट पंचभूतरूप शंख मेरे हाथ में धारण किया गया है। बालस्वरूप–विशुद्ध मन को ही मेरे हाथ में स्थित चक्र समझा जाता है। आद्या माया ही मेरा शार्ङ्ग धनुष है, विश्व ही कर में स्थित पद्म है। आद्या विद्या ही मेरे हाथ में रहने वाली गदा है। धर्म, अर्थ, काम, (मोक्ष ?) मेरे हाथ के केयूर कहे गए हैं।

कण्ठं तु निर्गुणं प्रोक्तं माल्यते आद्ययाऽजया ।
माला निगद्यते ब्रह्मंस्तव पुत्रैस्तु मानसैः ॥58॥
कूटस्थं सत्त्वरूपं च किरीटं प्रवदन्ति माम् ।
क्षीरोत्तरं प्रस्फुरन्तं कुण्डलं युगलं स्मृतम् ॥59॥
ध्यायेन्मम प्रियं नित्यं स मोक्षमधिगच्छति ।
स मुक्तो भवति तस्मै स्वात्मानं तु ददामि वै ॥60॥
एतत्सर्वं भविष्यद्वै मया प्रोक्तं विधे तव ।
स्वरूपं द्विविधं चैव सगुणं निर्गुणात्मकम् ॥61॥

मेरा कण्ठ निर्गुण (गुणातीत) है, उसमें आद्या मायारूपी माला पहनी हुई है। हे ब्रह्मा! तुम्हारे मानसपुत्रों ने (सनत्कुमारादिकों ने) ऐसा कहा है। सत्स्वरूप कूटस्थ ऐसे मुझे किरीट कहा गया है, और क्षीरोत्तर–ॐकार ही मेरे ये प्रस्फुरित दो कुण्डल माने जाते हैं। जो मनुष्य मेरे इस प्रिय स्वरूप का ध्यान

करता है, वह मोक्ष को प्राप्त हो जाता है। वह मुक्त हो जाता है, उसे मैं अपनी आत्मा दे देता हूँ (साक्षात्कार करा देता हूँ)। हे ब्रह्मा! यह जो मैंने तुम्हें बताया है, वह सब अनुभव तुम्हें भविष्य में होगा। मैंने तुम्हें मेरे दो स्वरूप बताए हैं—एक सगुण है और दूसरा निर्गुण है।

स होवाचाब्जयोनिः—व्यक्तीनां मूर्तीनां प्रोक्तानां कथं त्वाभरणानि भवन्ति कथं वा देवा यजन्ति रुद्रा यजन्ति ब्रह्मा यजति ब्रह्मजा यजन्ति विनायका यजन्ति द्वादशादित्या यजन्ति वसवो यजन्ति गन्धर्वा यजन्ति सपदानुगा अन्तर्धाने तिष्ठन्ति कां मनुष्या यजन्ति ॥62॥

तब कमलजन्मा ब्रह्मा ने कहा—आपकी कही गई मूर्तियों के आभरण व्यक्तियों के लिए कैसे होते हैं ? देव लोग इसकी कैसे उपासना करते हैं ? रुद्र उन्हें कैसे पूजते हैं ? इन्हें ब्रह्मा, ब्रह्मा के सनत्कुमार आदि पुत्र, विनायक, बारह आदित्य, आठ वसु, गन्धर्व, उसकी कैसे पूजा (उपासना) करते हैं ? ये सब तो अपने-अपने कैलास, वैकुण्ठ, सत्यलोक आदि स्थानों में अन्तर्हित होकर पूजी जाती हैं। पर मनुष्य आपकी कौन-सी मूर्ति को भजते हैं ?

स होवाच तं हि वै नारायणो देवः—आद्या व्यक्ता द्वादशा मूर्तयः सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु देवेषु सर्वेषु मनुष्येषु तिष्ठन्ति रुद्रेषु रौद्री ब्रह्माणीयेषु ब्राह्मी देवेषु दैवी मनुष्येषु मानवी विनायकेषु विघ्नविनाशिनी आदित्येषु ज्योतिर्गन्धर्वेषु गान्धर्वी अप्सरःस्वेवं गौर्वसुष्वेवं काम्या अन्तर्धानेष्वप्रकाशिनी आविर्भावतिरोभावा स्वपदे तिष्ठन्ति तामसी राजसी सात्त्विकी मानुषी विज्ञानघन आनन्दघनः सच्चिदानन्दैकरसे भक्तियोगे तिष्ठति ॥63॥

तब उन नारायण ने ब्रह्मा से कहा कि—पहली बारह मूर्तियाँ व्यक्त हैं। ये मूर्तियाँ सभी लोकों में, सभी देवों में और सभी मनुष्यों में रहती हैं। जैसे—रुद्रों में रौद्री, ब्रह्माणियों में ब्राह्मी, देवों में दैवी, मनुष्यों में मानवी, विनायकों में विघ्नविनाशिनी, आदित्यों में ज्योति, गंधर्वों में गान्धर्वी, इसी प्रकार अप्सराओं में गौरी, ऐसे वसुओं में काम्या, अन्तर्धानों में अप्रकाशिनी और अपने स्थान में आविर्भाव तिरोभावरूप रहती हैं। इनमें जो मानुषी मूर्ति है वह सात्त्विकी, राजसी और तामसी—इन तीन प्रकारों वाली है। और वह मूर्ति विज्ञानघन, आनन्दमय, सच्चिदानन्दैकरसरूप भक्तियोग में रहती है। विज्ञानमय आनन्द नाम की मनुष्यप्रसिद्ध मूर्ति जो सच्चिदानंदरसमय भक्तियोग है, वहाँ रहती है।

ॐ प्राणात्मने ॐ तत्सद्भूर्भुवःसुवस्तस्मै वै प्राणात्मने नमो नमः । ॐ श्रीकृष्णाय गोविन्दाय गोपीजनवल्लभाय ॐ तत्सद्भूर्भुवः सुवस्तस्मै वै नमो नमः । ॐ अपानात्मने ॐ तत्सद्भूर्भुवः सुवस्तस्मै वा अपानात्मने नमो नमः । ॐ श्रीकृष्णायानिरुद्धाय ॐ तत्सद्भूर्भुवः सुवस्तस्मै वै नमो नमः । ॐ व्यानात्मने ॐ तत्सद्भूर्भुवः सुवस्तस्मै वै व्यानात्मने नमो नमः । ॐ श्रीकृष्णाय रामाय ॐ तत्सद्भूर्भुवः सुवस्तस्मै वै नमो नमः । ॐ उदानात्मने ॐ तत्सद्भूर्भुवः सुवस्तस्मै वै उदानात्मने नमो नमः । ॐ श्रीकृष्णाय देवकीनन्दनाय ॐ तत्सद्भूर्भुवः सुवस्तस्मै वै नमो नमः । ॐ समानात्मने ॐ तत्सद्भूर्भुवः सुवस्तस्मै वै समानात्मने नमो नमः । ॐ श्रीगोपालाय निजस्वरूपाय ॐ तत्सद्भूर्भुवः सुवस्तस्मै

वै नमो नमः । ॐ योऽसौ प्रधानात्मा गोपाल ॐ तत्सद्भूर्भुवः सुवस्तस्मै वै नमो नमः । ॐ योऽसाविन्द्रियात्मा गोपाल ॐ तत्सद्भूर्भुवः सुवस्तस्मै वै नमो नमः । ॐ योऽसौ भूतात्मा गोपाल ॐ तत्सद्भूर्भुवः सुवस्तस्मै वै नमो नमः । ॐ योऽसावुत्तमपुरुषो गोपाल ॐ तत्सद्भूर्भुवः सुवस्तस्मै वै नभो नमः । ॐ योऽसौ ब्रह्मापरं वै ब्रह्म ॐ तत्सद्भूर्भुवः सुवस्तस्मै वै नमो नमः । ॐ योऽसौ सर्वभूतात्मा गोपाल ॐ तत्सद्भूर्भुवः सुवस्तस्मै वै नमो नमः । ॐ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ति-तुरीयातीतोऽन्तर्यामी गोपाल ॐ तत्सद्भूर्भुवः सुवस्तस्मै वै नमो नमः ॥64॥

अब ब्रह्मा और ब्रह्मा से उत्पन्न हुए मनुष्यादि कैसे यजन करते हैं, इस प्रकार पूछे गए प्रश्न के उत्तर में कहते हैं कि (इन्द्रियों के = गो के पालक = गोपाल की स्तुति इस तरह की जाती है कि)—प्राणात्मा को नमस्कार हो। कृष्ण को, गोविन्द को, गोपीजन वल्लभ को नमस्कार हो। अपानात्मा को नमस्कार हो। कृष्ण, प्रद्युम्न, अनिरुद्ध को नमस्कार हो। व्यानात्मा को नमस्कार हो। कृष्ण और राम को नमस्कार हो। उदानात्मा को नमस्कार हो। कृष्ण को और देवकीनन्दन को नमस्कार हो। समानात्मा को नमस्कार हो। गोपाल तथा निजस्वरूप को नमस्कार हो। प्रियतम आत्मा गोपाल को नमस्कार हो। इन्द्रियों के आत्मा गोपाल को नमस्कार हो। भूतात्मा गोपाल को नमस्कार हो। अनुत्तम पुरुष गोपाल को नमस्कार हो। जो यह अपरब्रह्मरूप गोपाल है, उसे नमस्कार हो। सर्वभूतों के आत्मस्वरूप गोपाल को नमस्कार हो। जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति और तुरीय—इन चारों अवस्थाओं को लाँघकर रहने वाले तुर्यातीत गोपाल को नमस्कार हो। अन्तर्यामी गोपाल को नमस्कार हो। भूः स्वरूप, भुवः स्वरूप, स्वः स्वरूप ऐसे गोपाल को ॐकारपूर्वक बार-बार नमस्कार हो, नमस्कार हो।

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥65॥

इस गोपाल का पारमार्थिक स्वरूप तो इस प्रकार का है—वह एक और अद्वितीय है, वह सभी प्राणियों का अन्तरात्मा है, वह गूढ़ (छिपा हुआ) है, वह सर्वव्यापक और स्वयंप्रकाश है। वह सभी कर्मों का अध्यक्ष है, वह सभी प्राणियों में निवास करता है। वह साक्षी है, चैतन्यरूप है और निर्गुण है।

ॐ रुद्राय नमः । आदित्याय नमः । विनायकाय नमः । सूर्याय नमः । विद्यायै नमः । इन्द्राय नमः । अग्नये नमः । यमाय नमः । निर्ऋतये नमः । वरुणाय नमः । वायवे नमः । कुबेराय नमः । ईशानाय नमः । सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः ॥66॥

यह जो कृष्ण नामक ब्रह्मतत्त्व है, उनके स्वरूप की अज्ञानमय दृष्टि से जो बारह रूप में विभक्त होकर लोगों को दिखाई दे रहे हैं, सामान्य अज्ञानी लोग उन्हीं विभक्त रूपों की पूजा (उपासना) करते हैं और ओंकार पूर्वक कहते हैं कि ॐ रुद्र को नमस्कार, आदित्य को नमस्कार, विनायक को नमस्कार, सूर्य को नमस्कार, विद्या को नमस्कार, इन्द्र को नमस्कार, अग्नि को नमस्कार, यम को नमस्कार, निर्ऋति को नमस्कार, वरुण को नमस्कार, वायु को नमस्कार, कुबेर को नमस्कार, ईशान को नमस्कार, सभी देवों को नमस्कार हो।

दत्त्वा स्तुतिं पुण्यतमां ब्रह्मणे स्वस्वरूपिणे ।
कर्तृत्वं सर्वभूतानामन्तर्धानो बभूव सः ॥67॥
ब्रह्मणा ब्रह्मपुत्रेभ्यो नारदात्तु श्रुतं मुने ।
तथा प्रोक्तं तु गान्धर्वि गच्छध्वं स्वालयान्तिकम् ॥ इति ॥68॥

इति गोपालपूर्वोत्तरतापिन्युपनिषत्समाप्ता ।

मुनि दुर्वासा ने गांधर्वी से यह कहकर कहा कि इस प्रकार भगवान् नारायण अपने पुत्र ब्रह्माजी को पूर्वकथित पुण्यदात्री स्तुति और सर्वलोकों की सृष्टि के कर्तृत्व का सामर्थ्य देकर स्वयं अन्तर्धान-(अदृश्य) हो गए। हे गान्धर्वी ! यह शास्त्र प्रारंभ में नारायण ने अपने पुत्र ब्रह्मा को बताया था। ब्रह्मा ने यह शास्त्र अपने पुत्रों—सनत्कुमारादि तथा नारदादि को बताया था। मैंने इसे सनकादि तथा नारद से सुना है। और जैसा मैंने सुना वैसा ही तुम लोगों से मैंने कहा। अब तुम सब लोग अपने-अपने घर की ओर जाओ।

इस प्रकार गोपालोत्तरतापिन्युपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः----देवहितं यदायुः । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(99) कृष्णोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

इस अथर्ववेदीय उपनिषत् में कहा गया है कि नन्द परमानंद है, यशोदा मुक्ति है, देवकी ब्रह्मविद्या और वसुदेव वेद हैं। कृष्ण-बलराम वेदार्थ, गोपियाँ और गायें वेद की ऋचाएँ हैं। कृष्ण की लाठी ब्रह्मा, बाँसुरी रुद्र, शृंग इन्द्र, गोकुल वैकुण्ठ और वहाँ के वृक्ष तपस्वी मुनिगण हैं। गोपालकृष्ण माया द्वारा शरीर धारण किए हुए ईश्वर हैं। वह स्वयं ब्रह्म हैं। चाणूर द्वेष, मुष्टिक मत्सर, कुवलयापीड दर्प, बकासुर गर्व, रोहिणी दया, सत्यभामा अहिंसा, अघासुर महाव्याधि, कंस कलि, सुदामा मनोविग्रह, अक्रूर सत्य, उद्धव इन्द्रियनिग्रह, शंख लक्ष्मी, कश्यप उलूखल, अदिति रस्सी, कालिका गदा, शार्ङ्ग माया, कमल जगद्बीज और तुलसीमाला शक्ति है। ये सब कृष्ण से भिन्न नहीं और कृष्ण उनसे भिन्न नहीं हैं।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (शाण्डिल्योपनिषत् में) द्रष्टव्य है।

श्रीमहाविष्णुं सच्चिदानन्दलक्षणं रामचन्द्रं दृष्ट्वा सर्वाङ्गसुन्दरं मुनयो वनवासिनो विस्मिता बभूवुः। तं होचुर्नोऽवद्यमवतारान्वै गण्यन्ते आलिङ्गामो भवन्तमिति। भवान्तरे कृष्णावतारे यूयं गोपिका भूत्वा मामालिङ्गथ अन्ये येऽवतारास्ते हि गोपा नः स्त्रीश्च नो कुरु।
अन्योऽन्यविग्रहं धार्यं तवाङ्गस्पर्शनादिह।
शश्वत्स्पर्शयितास्माकं गृह्णीमोऽवतारान्वयम् ॥1॥
रुद्रादीनां वचः श्रुत्वा प्रोवाच भगवान्स्वयम्।
अङ्गसङ्गं करिष्यामि भवद्वाक्यं करोम्यहम् ॥2॥

सच्चिदानन्दस्वरूप श्रीमहाविष्णुरूप रामचन्द्र जी को सर्वांगसुन्दर देखकर वनवासी मुनिलोग विस्मित हुए और उनसे कहने लगे कि अवतार तो अच्छा नहीं। अवतार तो बहुत गिने जाते हैं। हम तो आपके किसी अवतार में आपको आलिंगन करना चाहते हैं। तब भगवान् बोले—'अन्य जन्म में कृष्णावतार में आप सब गोपिकाएँ बनकर मेरा आलिंगन करेंगे।' तब ऋषि लोग बोले—'हमारे अन्य अवतारों में भी हमें आप गोप-गोपियाँ ही रखें। वह हमें स्त्रियाँ बना दे। उस कृष्णावतार में अन्योऽन्यानुकूल स्त्री-पुरुष का रूप धारण करेंगे जिससे कि आपका रमणीय स्पर्श हो सके। हम ऐसे शाश्वत स्पर्श कराने वाले अवतारों को स्वीकार करते हैं।' रुद्रादि देवों का यह वचन सुनकर स्वयं भगवान् ने कहा—'आपका वचन मानकर मैं आपका अंगसंग करूँगा।'

मोदितास्ते सुराः सर्वे कृतकृत्याधुना वयम्।
यो नन्दः परमानन्दो यशोदा मुक्तिगेहिनी ॥3॥
माया सा त्रिविधा प्रोक्ता सत्त्वराजसतामसी।
प्रोक्ता च सात्त्विकी रुद्रे भक्ते ब्रह्मणि राजसी ॥4॥
तामसी दैत्यपक्षेषु माया त्रेधा ह्युदाहृता।
अजेया वैष्णवी माया जप्येन च सुता पुरा ॥5॥
देवकी ब्रह्मपुत्रा सा या वेदैरुपगीयते।
निगमो वसुदेवो यो वेदार्थः कृष्णरामयोः ॥6॥

इस प्रकार भगवान् से प्रसन्न किए गए वे सब देव बोले—'हम कृतकृत्य हो गए।' बाद में जन्मांतर में भगवान् के आनन्द के रूप में नन्द जन्मे। यशोदा मुक्तिरूपिणी ही है। भगवान् की माया सात्विकी, राजसी और तामसी—तीन प्रकार की है। भक्त रुद्र में सात्विकी, ब्रह्मा में राजसी और दैत्यों के पक्ष में तामसी माया कही गई है। और जो एक वैष्णवी माया है वह तो अजेय है। यह माया किसी अन्य मंत्र के जाप से जीती नहीं जा सकती, वह पहले अपनी आत्मा में ही जन्मी अपनी पुत्री के समान है। जो देवकी है वह ब्रह्मपुत्रा (ब्रह्मविद्या) ही है। वह ब्रह्मविद्या वेदों में गायी जाती है। वासुदेव ही निगमरूप हैं और कृष्ण-बलराम—दोनों को वेदार्थ ही कहा जाता है।

स्तुवते सततं यस्तु सोऽवतीर्णो महीतले।
वने वृन्दावने क्रीडन्गोपगोपीसुरैः सह ॥7॥
गोप्यो गाव ऋचस्तस्य यष्टिका कमलासनः।
वंशस्तु भगवान् रुद्रः शृङ्गमिन्द्रः सगोसुरः ॥8॥
गोकुलं वनवैकुण्ठं तापसास्तत्र ते द्रुमाः।
लोभक्रोधादयो दैत्याः कलिकालस्तिरस्कृतः ॥9॥
गोपरूपो हरिः साक्षान्मायाविग्रहधारणः।
दुर्बोधं कुहकं तस्य मायया मोहितं जगत् ॥10॥

जो वेदार्थ सतत जिसकी स्तुति करते हैं, वही परब्रह्मरूप इस भूमिपर वृंदावन के वन में गोपों, गोपियों और देवों के साथ खेल करते हुए (लीला करते हुए) अवतरित हुए हैं। गोपियाँ और गायें वेद की ऋचाएँ हैं, यष्टिका के रूप में ब्रह्मा उत्पन्न हुए, भगवान् रुद्र बाँसुरी बनकर आए, शृंग होकर गायों और देवों के साथ इन्द्र जन्मे और माया द्वारा शरीर धारण करके साक्षात् हरि ही गोप के रूप में आये। उनका रहस्य जानना दुष्कर है। उनकी माया से सारा जगत् मोहित हुआ है।

दुर्जया सा सुरैः सर्वैर्धृष्टिरूपो भवेद्द्विजः।
रुद्रो येन कृतो वंशस्तस्य माया जगत्कथम् ॥11॥
बलं ज्ञानं सुराणां वै तेषां ज्ञानं हृतं क्षणात्।
शेषनागोभवेद्रामः कृष्णो ब्रह्मैव शाश्वतम् ॥12॥
अष्टावष्टसहस्रे द्वे शताधिक्यः स्त्रियस्तथा।
ऋचोपनिषदस्ता वै ब्रह्मरूपा ऋचः स्त्रियः ॥13॥
द्वेषश्चाणूरमल्लोऽयं मत्सरो मुष्टिको जयः।
दर्पः कुवलयापीडो गर्वो रक्षः खगो बकः ॥14॥

वह माया सभी देवों के द्वारा भी दुर्जय है, जिसने ब्रह्माजी को भी यष्टिरूप बना दिया और रुद्र को भी बाँसुरी का रूप दे दिया। उन प्रभु को यह जगत् कैसे जान सकता है ? भगवान् की माया ने देवों का बल और प्राण एक क्षण में हर लिया था। शेषनाग बलराम के रूप में और शाश्वत ब्रह्म ने कृष्ण के रूप में अवतार लिया (वे बलराम और कृष्ण बने।) भगवान् की सोलह हजार एक सौ आठ स्त्रियाँ वेद की ऋचाएँ और उपनिषदें ही हैं। अन्य स्त्रियाँ भी ब्रह्मरूप (वेदरूप) ऋचाएँ ही हैं। द्वेष चाणूर मल्ल हुआ, मत्सर ही अजय मुष्टिक हुआ, दर्प कुवलयापीड हुआ और गर्व पक्षीरूप में बक हुआ।

दया सा रोहिणी माता सत्यभामा धरेति वै।
अघासुरो महाव्याधिः कलिः कंसः स भूपतिः ॥15॥
शमो मित्रः सुदामा च सत्याक्रूरोद्धवो दमः।
यः शङ्खः स स्वयं विष्णुर्लक्ष्मीरूपो व्यवस्थितः ॥16॥
दुग्धसिन्धौ समुत्पन्नो मेघघोषस्तु संस्मृतः।
दुग्धोदधिः कृतस्तेन भग्नभाण्डो दधिग्रहे ॥17॥
क्रीडते बालको भूत्वा पूर्ववत्सुमहोदधौ।
संहारार्थं च शत्रूणां रक्षणाय च संस्थितः ॥18॥

दया रोहिणी माता बनकर आई। धरतीमाता सत्यभामा बनकर आई। महाव्याधि अघासुर और कलि कंस राजा हुए। शम सुदामा मित्र, सत्य अक्रूर और दम उद्धव हुए। जो शंख है, वह स्वयं विष्णु हैं और लक्ष्मी का भाई होने के नाते वह स्वयं लक्ष्मीरूप भी है। वह शंख क्षीरसागर से उत्पन्न हुआ है और मेघ जैसी उसकी आवाज कही गई है। भगवान् ने दही के ग्रहण के लिए दूध के मटके फोड़कर वहाँ क्षीरसागर को ही पैदा कर दिया था। और उसी क्षीर के महासागर में वे पहले की ही तरह अच्छी तरह क्रीड़ा कर रहे हैं। वे शत्रुओं के संहार के लिए और सज्जनों के रक्षण के लिए सदैव व्यवस्थित रहते हैं।

कृपार्थे सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम्।
यत्स्रष्टुमीश्वरेणासीत्तच्चक्रं ब्रह्मरूपधृक् ॥19॥
जयन्तीसम्भवो वायुश्चमरो धर्मसंज्ञितः।
यस्यासौ ज्वलनाभासः खड्गरूपो महेश्वरः ॥20॥
कश्यपोलूखलः ख्यातो रज्जुर्माताऽदितिस्तथा।
चक्रं शङ्खं च संसिद्धिं बिन्दुं च सर्वमूर्धनि ॥21॥
यावन्ति देवरूपाणि वदन्ति विबुधा जनाः।
नमन्ति देवरूपेभ्य एवमादि न संशयः ॥22॥

सभी प्राणियों के ऊपर कृपा करने के लिए और अपने आत्मज जैसे धर्म की रक्षा करने वाले ही कृष्ण को जानना चाहिए। ईश्वर (महाकाल) के द्वारा जो चक्र उत्पन्न किया गया वही चक्र कृष्ण के हाथ में ब्रह्मरूप को धारण किए हुए शोभित हो रहा है। भगवान् के जन्मकाल में उत्पन्न हुआ यह वायु चँवर के रूप में बह रहा था वह धर्म ही का रूप था। यहाँ महेश्वर चमकते हुए अग्नि जैसे खड्ग के रूप में आए हैं। काश्यप उलूखल के रूप में प्रतिष्ठित हुए हैं, अदिति रस्सी बनी हैं। जिस भगवान् के शंख और चक्र जैसे आयुध रहते हैं और सब प्राणियों के मस्तक में सहस्रारचक्र में निर्विकल्परूप

सिद्धि को और तुरीयसाक्षात्काररूप बिन्दु को योगीजन प्राप्त करते हैं। वह भगवान् सर्वात्मभाव से रहते हैं। जितने-जितने देवरूपों के बारे में ज्ञानीजन बातें कहते हैं, और जिन्हें लोग देव समझकर नमन करते हैं, वे सब भगवान् श्रीकृष्ण का ही अवलम्बन कर रहे हैं, इसमें कोई संशय नहीं है।

गदा च कालिका साक्षात्सर्वशत्रुनिबर्हिणी।
धनुः शार्ङ्गंस्वमाया च शरत्कालः सुभोजनः ॥23॥
अब्जकाण्डं जगद्बीजं धृतं पाणौ स्वलीलया।
गरुडो वटभाण्डीरः सुदामा नारदो मुनिः ॥24॥
वृन्दा भक्तिः क्रिया बुद्धिः सर्वजन्तुप्रकाशिनी।
तस्मान्न भिन्नं नाभिन्नमाभिर्भिन्नो न वै विभुः ॥25॥
भूमावुत्तारितं सर्वं वैकुण्ठं स्वर्गवासिनाम् ॥26॥
सर्वतीर्थफलं लभते य एवं वेद।
देहबन्धाद्विमुच्यते इत्युपनिषत् ॥27॥

इति कृष्णोपनिषत्समाप्ता।

सर्व शत्रुओं को मारने वाली कालिका ही गदा हुई है। स्वमाया शार्ङ्ग के रूप में प्रकट हुई है। और सर्वभक्षक काल ही बाण बनकर आया है। विश्व का बीज ही भगवान् के हाथ का कमल है, जिसको भगवान् अपने हाथ में लीलापूर्वक धारण करते हैं। गरुड ने ही भाण्डीरवट का रूप धारण किया है। नारद मुनि ही सुदामा बनकर आए हैं। वृन्दा भक्ति का रूप है और सभी प्राणियों की प्रकाशक बुद्धि ही भगवान् की क्रिया है। इसलिए इन गोप-गोपिकाओं से भगवान् भिन्न नहीं हैं और व्यापक प्रभु परमात्मा से वे भी अलग नहीं हैं। भगवान् ने स्वर्गवासियों को और वैकुण्ठ को भूमि पर उतार दिया। जो इस प्रकार जानता है, वह सभी प्रकार का फल प्राप्त कर लेता है। और देह के बन्धनों से मुक्त हो जाता है। ऐसा यह उपनिषत् कहती है।

इस प्रकार कृष्णोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(100) याज्ञवल्क्योपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

इस शुक्लयजुर्वेदीय उपनिषद् में राजा जनक और याज्ञवल्क्य के संवाद द्वारा संन्यासधर्म का विशद विवेचन किया गया है। इसमें आहिताग्नि संन्यास विधि, निरग्निक संन्यासविधि, ब्राह्मण का ही संन्यास में अधिकार, संन्यास में अनधिकृत लोगों का कर्तव्यनिरूपण, पारमहंस्यपूग की सर्वोत्कृष्टता, साम्बर परमहंस का लक्षण, दिगम्बरपरमहंस का लक्षण, संन्यासी का परमेश्वरत्व, स्त्री आदि की निन्दा और अच्छे यति का लक्षण आदि विषयों की चर्चा की गई है।

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं---देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (पैंगलोपनिषत् में) द्रष्टव्य है।

अथ जनको ह वैदेहो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्योवाच भगवन्संन्यासमनुब्रूहीति। स होवाच याज्ञवल्क्यो ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्। गृही भूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रजेत्। यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा। अथ पुनर्व्रती वाऽव्रती वा स्नातको वाऽस्नातको वा उत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ॥1॥

अब वैदेह राजा जनक याज्ञवल्क्य के सम्मुख जाकर बोले—'हे भगवन्! मुझे संन्यासधर्म बताइए।' तब याज्ञवल्क्य ने कहा—ब्रह्मचर्याश्रम को समाप्त करके गृहस्थाश्रमी बनना चाहिए। फिर गृहस्थाश्रमी से वानप्रस्थी होना चाहिए और वानप्रस्थ के बाद संन्यास लेना चाहिए। अथवा जितेन्द्रिय हो जाने पर ब्रह्मचर्य से या गृहस्थी से या वानप्रस्थ से भी संन्यास लेना चाहिए। वैराग्य हो जाने पर तो चाहे मनुष्य व्रती हो या अव्रती, स्नातक हो या न हो, अग्नि की सेवा-पूजा कर चुका हो या नहीं परन्तु जिस क्षण वैराग्य हो जाए, उसी क्षण संन्यास ले लेना चाहिए।

तदेके प्राजापत्यामेवेष्टिं कुर्वन्ति। अथवा न कुर्यादाग्नेय्यामेव कुर्यात्। अग्निर्हि प्राणः। प्राणमेवैतया करोति। त्रैधातवीयामेव कुर्यात्। एतयैव त्रयो धातवो यदुत सत्त्वं रजस्तम इति। अयं ते योनिर्ऋत्विजो यतो जातो अरोचथाः। तं जानन्नग्न आरोहाथा नो वर्धया रयिमित्यनेन मन्त्रेणाग्निमाजिघ्रेत्। एष वा अग्नेर्योनिर्यः प्राणं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहेत्येवमेवैतदाह ॥2॥

कुछ लोग इसके बाद प्राजापत्य इष्टि करते हैं। अथवा फिर इस यज्ञ को न करके आग्नेय यज्ञ ही कर ले। क्योंकि अग्नि ही प्राण है। इस यज्ञ से प्राण की ही पुष्टि होती है। अथवा सत्त्व-रजस्-

तमस्—इन त्रिधातुओं के सम्बन्धयुक्त यज्ञ करे। तब इस मंत्र से अग्नि का आघ्राण करे—"हे अग्निदेव! जिस मूल कारण से आप उत्पन्न होकर प्रकाशित हो रहे हैं, उसे जानकर आप अत्यन्त प्रज्वलित हों और हमारे ऐश्वर्य को बढ़ाएँ। अग्नि का मूलकारण यही प्राण है, अतः हे अग्निदेव, आप अपने उद्भव-स्थान प्राण में प्रतिष्ठित हो जाएँ।"

ग्रामादग्निमाहृत्य पूर्ववदग्निमाजिघ्रेत्। यदग्निं न विन्देदप्सु जुहुयादापो वै सर्वा देवताः सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहोमि स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य प्राश्नीयात् साज्यं हविरनामयम्। मोक्षमन्त्रैस्त्रय्येवं वेद तद्ब्रह्म तदुपासितव्यम्। शिखां यज्ञोपवीतं छित्त्वा संन्यस्तं मयेति त्रिवारमुच्चरेत्। एवमेवैतद्भगवन्निति वै याज्ञवल्क्यः ॥3॥

गाँव से अग्नि लाकर पहले की तरह उसका आघ्राण करना चाहिए। यदि अग्नि न मिले तो जल में ही यज्ञ करना चाहिए क्योंकि जल सर्वदेवतामय है। 'मैं सभी देवताओं के लिए होम कर रहा हूँ स्वाहा'—इस प्रकार होम करके उसे खा लेना चाहिए। घी वाला वह हवि नीरोग होता है। फिर मोक्षमंत्रों के द्वारा वेदत्रयी की प्राप्ति करनी चाहिए। वही ब्रह्म है, उसकी उपासना करनी चाहिए। फिर शिखा और यज्ञोपवीत को काटकर, 'मैंने संन्यास लिया है'—ऐसा तीन बार बोलना चाहिए। 'हे जनक, यह विधि ऐसी है'—ऐसा याज्ञवल्क्य ने (जनक से) कहा।

अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं अयज्ञोपवीती कथं ब्राह्मण इति। स होवाच याज्ञवल्क्य इदं प्रणवमेवास्य तद्यज्ञोपवीतं य आत्मा। प्राश्याचम्यायं विधिः ॥4॥

बाद में याज्ञवल्क्य से अत्रि ने पूछा—'ब्राह्मण यज्ञोपवीत के बिना कैसे रह सकता है'? तब याज्ञवल्क्य ने कहा—संन्यासी का यज्ञोपवीत प्रणव ही है। वह ॐ ही आत्मा है। जिसने पूर्वोक्त प्रकार से हवन करके प्राशन कर लिया है, उसके लिए यही मात्र विधि है।

अथ वा परिव्राड्विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः शुचिरद्रोही भैक्षमाणो ब्रह्मभूयाय भवति! एष पन्थाः परिव्राजकानां वीराध्वाने वाऽनाशके वापां प्रवेशे वाग्निप्रवेशे वा महाप्रस्थाने वा। एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनेति स संन्यासी ब्रह्मविदिति। एवमेवैष भगवन्निति वै याज्ञवल्क्य ॥5॥

अथवा वह परिव्राजक संन्यासी जो कि गेरुआ वस्त्रधारी, मुण्डित, अपरिग्रही, पवित्र, द्रोह न करने वाला, भिक्षाचारी होता है, वह ब्रह्मपद को प्राप्त होता ही है। अमर वीरगति, अग्निप्रवेश, जलप्रवेश, महाप्रस्थान आदि जो विधियाँ ब्रह्मप्राप्ति के लिए बताई गई हैं, उनमें से संन्यासियों के लिए यही (पूर्वोक्त) मार्ग बताया गया है। इसी कारण से वह परिव्राजक (संन्यासी) ब्रह्म का ज्ञाता है। हे जनक! यह विधि ऐसी ही है—ऐसा याज्ञवल्क्य ने कहा।

तत्र परमहंसा नाम संवर्तकारुणिश्वेतकेतुदुर्वासऋभुनिदाघदत्तात्रेयशुकवामदेवहारीतकप्रभृतयोऽव्यक्तलिङ्गाऽव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्तः ॥6॥

यहाँ इन संन्यासियों में 'परमहंस' संज्ञा वाले अव्यक्त चिह्न और अव्यक्त स्वभाव वाले, उन्मत्त न होते हुए भी उन्मत्त-सा आचरण करने वाले संवर्तक, आरुणि, श्वेतकेतु, दुर्वासा, ऋभु, निदाघ, दत्तात्रेय, शुक, वामदेव, हारीतक आदि के नाम लिए जा सकते हैं।

परस्त्रीपुरपराङ्मुखास्त्रिदण्डं कमण्डलुं भुक्तपात्रं जलपवित्रं शिखां यज्ञोपवीतं बहिरन्तश्चेत्येतत्सर्वं भूः स्वाहेत्यप्सु परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत् ॥7॥

संन्यासी को अन्य की स्त्रियों के प्रति विमुख होना चाहिए। उसे नगर में नहीं रहना चाहिए, त्रिदण्ड धारण करना चाहिए, कमण्डलु, भोजनपात्र, जलपवित्र, शिखा, यज्ञोपवीत—इन सभी बाहर के और प्रतीक चिह्नों को उसे 'भूः स्वाहा'—ऐसा कहकर जल में छोड़ देना चाहिए और निरन्तर आत्मानुसन्धान ही करते रहना चाहिए।

यथा जातरूपधरा निर्द्वन्द्वा निष्परिग्रहास्तत्त्वब्रह्ममार्गे सम्यक्संपन्नाः शुद्धमानसाः प्राणसंधारणार्थं यथोक्तकाले विमुक्तो भैक्षमाचरन्नुदरपात्रेण लाभालाभौ समौ भूत्वा करपात्रेण वा कमण्डलूदकपो भैक्षमाचरन्नुदरमात्रसंग्रहः पात्रान्तरशून्यो जलस्थलकमण्डलुरबाधकरहः स्थलनिकेतनो लाभालाभौ समौ भूत्वा शून्यागार-देवगृहतृणकूट-वल्मीक-वृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्र-शालानदीपुलिनगिरि-कुहरकोटर-कन्दर-निर्झर-स्थण्डिलेष्वनिकेतनिवास्यप्रयत्नः शुभाशुभकर्मनिर्मूलनपरः संन्यासेन देहत्यागं करोति स परमहंसो नामेति ॥8॥

तुरन्त जन्मे हुए बच्चे जैसे निर्वस्त्र, सुख-दुःखादि द्वन्द्वों से रहित, परिग्रहरहित, ब्रह्मतत्त्व की प्राप्ति के मार्ग में अच्छी तरह लगे हुए, शुद्ध मनवाले, केवल प्राणधारण के लिए यथासमय स्वेच्छा से भिक्षा माँगने वाले, उदर को ही पात्ररूप में रखने वाले, लाभ-हानि को समान मानने वाले, करपात्र या खप्पर में माँगकर खाने वाले, कमण्डलु का जल पीकर आनंद में रहने वाले और विचरण करने वाले ये परमहंस होते हैं। वे उदरपूर्ति जितना ही माँगते हैं। वे बाधारहित एकान्त स्थल में रहते हैं, लाभ-हानि को समान मानते हैं, और खाली खण्डहर, देवमन्दिर, घास की झोंपड़ी, वल्मीक, वृक्षमूल, कुम्हार का घर, यज्ञशाला, नदीतट, गुफा, या झरनों के बड़े-बड़े पत्थर—इन्हीं स्थानों में रहते हुए वे अपना घर कहीं नहीं बनाते और अपने अच्छे-बुरे सभी कर्मों को निर्मूल करते हुए वे संन्यास से देहत्याग कर देते हैं। ऐसे वे परमहंस होते हैं।

आशाम्बरो न नमस्कारो न दारपुत्राभिलाषी लक्ष्यालक्ष्यनिर्वर्तकः परिवाट् परमेश्वरो भवति। अत्रैते श्लोका भवन्ति ॥9॥

वह परमहंस दिशाओंरूपी वस्त्रों को धारण करता हुआ, किसी को नमस्कार योग्य न समझता हुआ, स्त्री-पुत्रादि की अभिलाषा न करता हुआ, लक्ष्य और अलक्ष्य—दोनों का त्याग करता हुआ, संन्यासी होता है—अर्थात् वही परमेश्वर हो जाता है। इसके विषय में ये श्लोक कहे गए हैं—

यो भवेत्पूर्वसंन्यासी तुल्यो वै धर्मतो यदि।
तस्मै प्रणामः कर्तव्यो नेतराय कदाचन ॥10॥
प्रमादिनो बहिश्चित्ताः पिशुनाः कलहोत्सुकाः।

संन्यासिनोऽपि दृश्यन्ते वेदसंदूषिताशयाः ॥11॥
नामादिभ्यः परे भूम्नि स्वाराज्ये चेत्स्थितोऽद्वये।
प्रणमेत्कं तदात्मज्ञो न कार्यं कर्मणा तदा ॥12॥
ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति।
प्रणमेद्दण्डवद्भूमावाश्वचण्डालगोखरम् ॥13॥

जो मनुष्य अपने से पहले संन्यासी हो चुका हो, और जो अपने तुल्य धर्म वाला हो—तो ऐसे इन दोनों को ही नमस्कार करना चाहिए—अन्य को नहीं। प्रमादी, बहिर्मुखी, विषयासक्त, नीच, कलहप्रिय और वेद के विचारों को दोषपूर्ण बताने वाले संन्यासी भी देखे जाते हैं। नाम, धाम, काम और अवस्थाओं से परे, उच्चतम स्थान पर प्रतिष्ठित, अद्वय के साम्राज्य में अवस्थित, स्थिर बुद्धि वाला, आत्मतत्त्व में प्रतिष्ठित संन्यासी भला कैसे किसी को प्रणाम करेगा? क्योंकि सभी को आत्मस्वरूप देखने वाले उसके लिए तो संसार में कोई भी कार्य शेष नहीं रहा है। अथवा तो वह जीवमात्र में ईश्वर को समझकर घोड़े, चाण्डाल, गाय और गधे को भी दंडवत् प्रणाम कर लेता है।

मांसपाञ्जालिकायास्तु यन्त्रलोकेऽङ्गपञ्जरे।
स्नाय्वस्थिग्रन्थिशालिन्याः स्त्रियाः किमिव शोभनम् ॥14॥
त्वङ्मांसरक्तवाष्पाम्बु पृथक्कृत्वा विलोचने।
समालोकय रम्यं चेत्किं मुधा परिमुह्यसि ॥15॥
मेरुशृङ्गतटोल्लासिगङ्गाजलरयोपमा।
दृष्टा यस्मिन्मुने मुक्ताहारस्योल्लासशालिता ॥16॥
श्मशानेषु दिगन्तेषु स एव ललनास्तनः।
श्वभिरास्वाद्यते काले लघुपिण्ड इवान्धसः ॥17॥

मांस और मेद आदि के द्वारा रचे गए यंत्र जैसे हड्डियों के पंजर रूप नारी के देह में नसें, हड्डियाँ और ग्रन्थियाँ ही भरी हुई हैं। उसमें कौन सी वस्तु शोभनीय है? इस नारी की त्वचा, मांस, लहू, अश्रु, आदि को अलग-अलग करके देख लो। क्या वे शोभनीय लगते हैं? यदि नहीं, तो फिर क्यों उसके ऊपर मिथ्या ही इतने मुग्ध होते जा रहे हो? जिसके स्तनों पर लटकते हार को मेरुशिखरों के बीच बहती हुई गंगानदी के जल की उपमा दी गई है और वैसे ही वह हार दीख भी रहा है, परन्तु, श्मशानों में या यहीं-कहीं उसी नारी का कटा हुआ स्तन समय आने पर कुत्तों के द्वारा इस तरह खाया जाता है कि जैसे खाद्य पदार्थ का एक सामान्य टुकड़ा हो।

केशकज्जलधारिण्यो दुःस्पर्शा लोचनप्रियाः।
दुष्कृताग्निशिखा नार्यो दहन्ति तृणवन्नरम् ॥18॥
ज्वलिता अतिदूरेऽपि सरसा अपि नीरसाः।
स्त्रियो हि नरकाग्नीनामिन्धनं चारु दारुणम् ॥19॥
कामनाम्ना किरातेन विकीर्णा मुग्धचेतसः।
नार्यो नरविहङ्गानामङ्गबन्धनवागुराः ॥20॥
जन्मपल्वलमत्स्यानां चित्तकर्दमचारिणाम्।
पुंसां दुर्वासनारज्जुर्नारी बडिशपिण्डिका ॥21॥

सर्वेषां दोषरत्नानां सुसमुद्गिकयानया ।
दुःखशृङ्खलया नित्यमलमस्तु मम स्त्रिया ॥22॥

केशकलापों और नेत्रकज्जलों को धारण करने वाली, दुष्प्राप्य स्पर्शवाली, आँखों को प्रिय लगने वाली ये स्त्रियाँ तो जलती हुई आग की ज्वालाओं के समान हैं। वे पुरुष को घास के तिनके की तरह क्षणभर में जला देती हैं। ये स्त्रियाँ दूर से ही जला देने वाली, अत्यन्त रसमय दीखने पर भी रसहीन कर देने वाली, नरकाग्नि की लकड़ियाँ हैं, जो लकड़ियाँ सुन्दर दीखने पर भी सही रूप में दारुण होती हैं। काम नाम के पारधि ने मानवरूपी पक्षियों को पकड़ने के लिए हृदय को मुग्ध कर देने वाला स्त्री-रूपी जाल बिछा रखा है। जन्म के बावड़ी में बसती हुई और चित्त के कीचड़ में घूमती हुई पुरुषरूपी मछलियों के लिए दुर्वासनारूपी रस्सी से बँधी हुई ये स्त्रियाँ मछली पकड़ने के काँटे के समान हैं। सर्वतः दोषरत्नों की पिटारी रूप तथा दुःखों की जंजीररूप इस स्त्री से तो भगवान् ही बचाए।

यस्य स्त्री तस्य भोगेच्छा निःस्त्रीकस्य क्व भोगभूः ।
स्त्रियं त्यक्त्वा जगत्त्यक्तं जगत्त्यक्त्वा सुखी भवेत् ॥23॥
अलभ्यमानस्तनयः पितरौ क्लेशयेच्चिरम् ।
लब्धो हि गर्भपातेन प्रसवेन च बाधते ॥24॥
जातस्य ग्रहरोगादि कुमारस्य च धूर्तता ।
उपनीतेऽप्यविद्यत्वमनुद्वाहश्च पण्डिते ॥25॥
यूनश्च परदारादि दारिद्र्यं च कुटुम्बिनः ।
पुत्रदुःखस्य नास्त्यन्तो धनी चेन्म्रियते तदा ॥26॥

जिसकी स्त्री होती है, उसे भोग की इच्छा होती है, जिसकी स्त्री है ही नहीं, उसको भोग की इच्छा का प्रश्न ही नहीं रहता। एक स्त्री को छोड़ा तो जगत् पूरा छूट जाता है, और जगत् से छुटकारा पाकर मनुष्य सुखी होता है। पुत्र जब नहीं होता, तो माता-पिता को कष्ट होता है, अगर होता है तो गर्भपात या प्रसव की पीड़ा आ जाती है। अगर वह जन्मा, तो ग्रह या रोग आदि होता है, वह कुमारावस्था में आया तो बड़ा धूर्त निकल आता है। यदि उसको यज्ञोपवीत भी दिया गया तो वह विद्या नहीं पढ़ सकता और यदि विद्या पढ़कर पण्डित हुआ तो उसका विवाह दुष्कर बन जाता है। अगर वह युवान हुआ तो परस्त्री का फन्दा होता है और विवाह हुआ तो कुटुम्ब की गरीबी होती है, और अगर धनी भी हो जाता है तो मर जाता है। पुत्र के दुःखों का तो कोई अंत नहीं है।

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो यतिः ।
न च वाक्चपलश्चैव ब्रह्मभूतो जितेन्द्रियः ॥27॥
रिपौ बद्धे स्वदेहे च समैकात्म्यं प्रपश्यतः ।
विवेकिनः कुतः कोपः स्वदेहावयवेष्विव ॥28॥
अपकारिणि कोपश्चेत्कोपे कोपः कथं न ते ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां प्रसह्य परिपन्थिनि ॥29॥
नमोऽस्तु मम कोपाय स्वाश्रयज्वालिने भृशम् ।
कोपस्य मम वैराग्यदायिने दोषबोधिने ॥30॥

इस यति के हाथ और पैर चंचल नहीं होते और न उसकी आँखें ही चपल होती हैं। उसकी वाणी भी चपल नहीं होती। वह जितेन्द्रिय और ब्रह्मभूत ही होता है। सामने बँधे हुए शत्रु में और अपने देह

में एकात्मता को देखने वाले उस विवेकी को अपने देह के अवयवों की तरह उस शत्रु के शरीर पर भी कोप कैसे हो सकता है ? यदि तुम्हें अपने अपकारी के ऊपर कोप होता है, तो अपने कोप के ऊपर कोप क्यों नहीं आता ? क्योंकि वह क्रोध तो धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष—इन चारों पुरुषार्थों का बहुत विरोधी है। अपने आधार को ही एकदम जला देने वाले मेरे क्रोध को नमस्कार हो। मुझे वैराग्य देने वाले और मेरे दोषों को बताने वाले मेरे क्रोध को नमस्कार।

यत्र सुप्ता जना नित्यं प्रबुद्धस्तत्र संयमी ।
प्रबुद्धा यत्र ते विद्वान्सुषुप्तिं याति योगिराट् ॥31॥
चिदिहास्तीति चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च ।
चित्त्वं चिदहमेते च लोकाश्चिदिति भावय ॥32॥
यतीनां तदुपादेयं पारहंस्यं परं पदम् ।
नातः परतरं किञ्चिद्विद्यते मुनिपुङ्गव ॥33॥ इत्युपनिषत् ।

इति याज्ञवल्क्योपनिषत्समाप्ता ।

जहाँ साधारण जन सोते हैं, वहाँ योगी (संयमी) सदा जागता है। और जहाँ लोग जागते हैं, वहाँ यह ब्रह्मज्ञ योगीराज सुषुप्ति को प्राप्त होता है। यहाँ चित् ही है, सब चिन्मात्र ही है, सब चिन्मय ही है, सब चित् ही चित् है, मैं भी चित् हूँ, ये सब लोक भी चित् है, ऐसी भावना करो। यतियों के लिए यह 'पारमहंस्यपद' ही उपादेय है। हे मुनिश्रेष्ठ ! इससे परे कुछ भी नहीं है।

इस प्रकार याज्ञवल्क्योपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं……पूर्णमेवावशिष्यते । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(101) वराहोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यह कृष्णयजुर्वेदीय उपनिषत् है। इसमें वराह भगवान् ने ऋभु को ब्रह्मविद्या का उपदेश दिया है। इसके पाँच बड़े अध्याय हैं। पहले अध्याय में तत्त्वों की संख्या के बारे में मतवैविध्य बताकर तत्त्वातीत भगवद्बुद्धि ही करणीय है, ऐसा बताकर उस बुद्धि का फल बताया है। दूसरे में साधनचतुष्टय, आत्मा का स्वरूप, आत्मज्ञानी की स्थिति, अज्ञानी और ज्ञानी का स्थिति वैलक्षण्य, आत्मानुसन्धान, जीवन्मुक्ति आदि विषय दिए गए हैं। तीसरे में चिन्मात्रभाव की प्राप्ति, भगवद्भक्ति का मोक्ष साधनत्व आदि विषय दिए हैं। चौथे में सात भूमिकाएँ प्रणव की अकारादि की विकृति के चार प्रकार, चार प्रकार के जीवन्मुक्त बताए गए हैं। पाँचवें में योग की बातें—अष्टांग योग, बन्ध, नाड़ी आदि की बहुत सी बातों का संग्रह किया है।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु। सह नौ॒ भा विद्विषावहै। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (शारीरकोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

प्रथमोऽध्यायः

हरिः ॐ। अथ ऋभुर्वै महामुनिर्देवमानेन द्वादशवत्सरं तपश्चचार। तदवसाने वराहरूपी भगवान्प्रादुरभूत्। स होवाचोत्तिष्ठोत्तिष्ठ वरं वृणीष्वेति। सोदतिष्ठत्। तस्मै नमस्कृत्योवाच भगवन्कामिभिर्यद्यत्कामितं तत्तत्त्वत्सकाशात्स्वप्नेऽपि न याचे। समस्तवेदशास्त्रेतिहासपुराणानि समस्तविद्याजालानि ब्रह्मादयः सुराः सर्वे त्वद्रूपज्ञानान्मुक्तिमाहुः। अतस्त्वद्रूपप्रतिपादिकां ब्रह्मविद्यां ब्रूहीति होवाच। तथेति स होवाच वराहरूपी भगवान्। चतुर्विंशतितत्त्वानि केचिदिच्छन्ति वादिनः। केचित्षट्त्रिंशत्तत्त्वानि केचित्षण्णवतीनि च ॥1॥

हरिः ॐ। महामुनि ऋभु ने देवों की काल गणना के अनुसार, बारह वर्ष तक तपश्चर्या की। तपश्चर्या के अन्त में भगवान् वाराह स्वरूप में प्रकट हुए, और कहने लगे कि "उठो, उठो वरदान माँग लो।" तब ऋभु उठे। उन्होंने वराह भगवान् को नमस्कार करके कहा—"हे भगवन्! कामना वाले लोग जो-जो इच्छाएँ करते हैं, उनमें से कोई भी इच्छापूर्ति मैं आपके पास स्वप्न में भी नहीं माँगता। समस्त वेद, शास्त्र, पुराण, इतिहास और समग्र विद्याओं के समूह तथा ब्रह्मादि सभी देव भी कहते हैं कि आपके स्वरूपज्ञान से मुक्ति मिलती है। इसलिए आपके स्वरूपज्ञान का प्रतिपादन करने वाली ब्रह्मविद्या का मुझे उपदेश दीजिए।" जब ऋभु ने ऐसा कहा तब वराहरूपी भगवान्, 'बहुत अच्छा' ऐसा कह कर कहने लगे कि कुछ मतवादी चौबीस तत्त्व, कुछ छत्तीस तत्त्व और कुछ तो छियानबे तत्त्व मानते हैं।

तेषां क्रमं प्रवक्ष्यामि सावधानमनाः शृणु।
ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव श्रोत्रत्वग्लोचनादयः ॥2॥
कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव वाक्पाण्यङ्घ्र्यादयः क्रमात्।
प्राणादयस्तु पञ्चैव पञ्च शब्दादयस्तथा ॥3॥
मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति चतुष्टयम्।
चतुर्विंशतितत्त्वानि तानि ब्रह्मविदो विदुः ॥4॥

उनका क्रम मैं कह रहा हूँ। तुम सावधान होकर सुनो। श्रोत्र-त्वचा-नेत्र आदि पाँच ज्ञानेन्द्रियाँ, वाणी-हाथ-पैर आदि पाँच कर्मेन्द्रियाँ, प्राणापानादि पाँच प्राण, शब्द-स्पर्शादि पाँच तन्मात्राएँ तथा मन-बुद्धि-चित्त-अहंकार ये चार मिलकर चौबीस तत्त्व ब्रह्मवेत्ता जानते हैं।

एतैस्तत्त्वैः समं पञ्चीकृतभूतानि पञ्च च।
पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च ॥5॥
देहत्रयं स्थूलसूक्ष्मकारणानि विदुर्बुधाः।
अवस्थात्रितयं चैव जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः ॥6॥
आहत्य तत्त्वजातानां षट्त्रिंशन्मुनयो विदुः।
पूर्वोक्तैस्तत्त्वजातैस्तु समं तत्त्वानि योजयेत् ॥7॥

इन चौबीस तत्त्वों के साथ पंचीकृत पाँच भूत—पृथ्वी, जल, तेज, वायु और आकाश तथा स्थूल, सूक्ष्म और कारण—ये तीन देह, और जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति—ये तीन अवस्थाएँ, और एक आत्मा—इन तत्त्वों को कुछ बुद्धिमान लोग मिलाकर जानते हैं। उन सबको मिलाकर वे छत्तीस तत्त्व कहते हैं। और आगे भी उन छत्तीस तत्त्वों के साथ कुछ तत्त्व जोड़े जाते हैं। (कुछ लोग और भी तत्त्व जोड़ते हैं।)

षड्भावविकृतिश्चास्ति जायते वर्धतेऽपि च।
परिणामं क्षयं नाशं षड्भावविकृतिं विदुः ॥8॥
अशना च पिपासा च शोकमोहौ जरा मृतिः।
एते षड्ऊर्मयः प्रोक्ताः षट्कोशानथ वच्मि ते ॥9॥
त्वक्च रक्तं मांसमेदोमज्जास्थीनि निबोधत।
कामक्रोधौ लोभमोहौ मदो मात्सर्यमेव च ॥10॥
एतेऽरिषड्वा विश्वश्च तैजसः प्राज्ञ एव च।
जीवत्रयं सत्त्वरजस्तमांसि च गुणत्रयम् ॥11॥

जन्मता है, बढ़ता है, परिणत होता है, क्षय होता है, नष्ट होता है—आदि छः भावविकार हैं। भूख, प्यास, शोक, मोह, जरा और मरण—ये छः ऊर्मियाँ हैं। अब मैं तुम्हें छः कोशों के बारे में कहता हूँ—त्वचा, रक्त, मांस, मेद, मज्जा और अस्थि—ये कोश जानने चाहिए। काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद और मात्सर्य—ये छः शत्रु हैं। विश्व, तैजस और प्राज्ञ—ये तीन जीव हैं। सत्त्व, रजस और तमस्—ये तीन गुण हैं।

प्रारब्धागाम्यर्जितानि कर्मत्रयमितीरितम्।
वचनादानगमनविसर्गानन्दपञ्चकम् ॥12॥

सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च अभिमानोऽवधारणा ।
मुदिता करुणा मैत्री उपेक्षा च चतुष्टयम् ॥13॥
दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमृत्युकाः ।
तथा चन्द्रश्चतुर्वक्त्रो रुद्रः क्षेत्रज्ञ ईश्वरः ॥14॥
आहत्य तत्त्वजातानां षण्णवत्यस्तु कीर्तिताः ।
पूर्वोक्ततत्त्वजातानां वैलक्षण्यमनामयम् ॥15॥

प्रारब्ध, आगामी और संचित—ये तीन कर्म कहे जाते हैं। वचन [illegible] आनंद—ये पाँच और, तथा संकल्प [illegible]

[illegible] प्रमाणरूप (पारमार्थिक रूप) [illegible] ही मुक्त हो जाता है। 'देहात्मज्ञान' [illegible] 'देहात्माभाव का ज्ञान' (देहात्मभाव का बाधक ज्ञान) जिस पुरुष को हो जाता है, वह पुरुष न चाहते हुए भी मुक्त हो जाता है। जो मनुष्य सत्य, ज्ञान और आनन्दरूप पूर्ण लक्षणयुक्त और अज्ञानान्धकार से अतीत पर रहने वाले ब्रह्मानन्द को सदा देखता है, वह कर्मों से कैसे बँधेगा ?

त्रिधामसाक्षिणं सत्यज्ञानानन्दादिलक्षणम् ।
त्वमहंशब्दलक्ष्यार्थमसक्तं सर्वदोषतः ॥17॥
सर्वगं सच्चिदात्मानं ज्ञानचक्षुर्निरीक्षते ।
अज्ञानचक्षुर्नेक्षेत भास्वन्तं भानुमन्धवत् ॥18॥
प्रज्ञानमेव तद्ब्रह्म सत्यप्रज्ञानलक्षणम् ।
एवं ब्रह्मपरिज्ञानादेव मर्त्योऽमृतो भवेत् ॥19॥
तद्ब्रह्मानन्दमद्वन्द्वं निर्गुणं सत्यचिद्घनम् ।
विदित्वा स्वात्मनो रूपं न बिभेति कुतश्चन ॥20॥

तीन धामों (अवस्थाओं) का साक्षी, सत्य-ज्ञान-अनन्त आदि लक्षणवाला 'तू', 'मैं'—आदि शब्दों का लक्ष्यार्थरूप, सर्वदोषों से रहित, सर्वव्यापक और सच्चिदानन्दरूप आत्मा है। उसे ज्ञान दृष्टिवाला देख सकता है, पर अज्ञान दृष्टि वाला मनुष्य तो जैसे अन्धा प्रकाशित सूर्य को नहीं देख सकता, वैसे ही आत्मा को नहीं देख सकता। वह ब्रह्म उत्कृष्ट ज्ञानरूप ही है, एवं सत्य-श्रेष्ठ ज्ञान उसका लक्षण है। ऐसे ब्रह्म के ज्ञान से मनुष्य अमर हो जाता है। वह ब्रह्म आनन्दरूप, अद्वैत, निर्गुण, सत्य और चैतन्यमय आत्मा का स्वरूप है। उसे जान लेने के बाद मनुष्य किसी से भी नहीं डरता है।

चिन्मात्रं सर्वगं नित्यं सम्पूर्णं सुखमद्वयम् ।
साक्षाद्ब्रह्मैव नान्योऽस्तीत्येवं ब्रह्मविदां स्थितिः ॥21॥
अज्ञस्य दुःखौघमयं ज्ञस्यानन्दमयं जगत् ।
अन्धं भुवनमन्धस्य प्रकाशं तु सुचक्षुषाम् ॥22॥
अनन्तै सच्चिदानन्दे मयि वाराहरूपिणि ।
स्थितेऽद्वितीयभावः स्यात्को बन्धः कश्च मुच्यते ॥23॥
स्वस्वरूपं तु चिन्मात्रं सर्वदा सर्वदेहिनाम् ।
नैव देहादिसंघातो घटवद्दृशिगोचरः ॥24॥

वर्णाश्रमधर्म के पालन से, तप से और गुरु को प्रसन्न करने से मनुष्य को [illegible] होते हैं। जैसे—नित्य-अनित्य वस्तु विवेक, इहलोक तथा [illegible] सम्पत्ति और मुमुक्षुता—इन चार साधनों का [illegible] जितेन्द्रिय होकर सर्वत्र ममताबुद्धि को [illegible] (वराहरूपी भगवान्) ही ऐसी बुद्धि करनी चाहिए। [illegible] भावना जब होती है, तब तो क्या बन्धन है और कौन मुक्त होता [illegible] सभी प्राणियों का जो चैतन्य है, वही सही आत्मस्वरूप है, परन्तु घड़े की तरह [illegible] होता हुआ यह देहादि समुदाय तो आत्मस्वरूप है ही नहीं।

स्वात्मनोऽन्यदिवाभातं चराचरमिदं जगत् ।
स्वात्ममात्रतया बुद्ध्वा तदस्मीति विभावय ॥25॥
स्वस्वरूपं स्वयं भुङ्क्ते नास्ति भोज्यं पृथक् स्वतः ।
अस्ति चेदस्तितारूपं ब्रह्मैवास्तित्वलक्षणम् ॥26॥
ब्रह्मविज्ञानसम्पन्नः प्रतीतमखिलं जगत् ।
पश्यन्नपि सदा नैव पश्यति स्वात्मनः पृथक् ॥27॥
मत्स्वरूपपरिज्ञानात्कर्मभिर्न स बध्यते ॥28॥

आत्मा से अलग-सा ही दिखाई देने वाला यह सचराचर (जडचेतनमय जगत्) पारमार्थिक रूप से तो केवल अपनी आत्मा ही है, ऐसा जानकर तुम्हें 'मैं ही जगत् रूप हूँ' ऐसा मानना चाहिए। आत्मा अपने स्वरूप को ही भोगता है (अपने स्वरूप को ही खाता है), अपने से अलग कोई भोग्य पदार्थ ही नहीं है। फिर भी अगर कोई 'है' तो वह अस्तित्व के रूप में ब्रह्म ही है। अस्तित्व (सत्ता) ही ब्रह्म का लक्षण है। ब्रह्मानुभव से युक्त हुआ मनुष्य दिखाई देने वाले इस सारे जगत् को देखता हुआ भी उसे अपने आत्मा से अलग तो देखता ही नहीं है। ऐसे मेरे स्वरूप का ज्ञान होने से मनुष्य कर्मों से बँधता नहीं है।

यः शरीरेन्द्रियादिभ्यो विहीनं सर्वसाक्षिणम् ।
परमार्थैकविज्ञानं सुखात्मानं स्वयंप्रभम् ॥29॥
स्वस्वरूपतया सर्वं वेद स्वानुभवेन यः ।
स धीरः स तु विज्ञेयः सोऽहं तत्त्वं ऋभो भव ॥30॥
अतः प्रपञ्चानुभव. सदा न हि स्वरूपबोधानुभवः सदा खलु ।
इति प्रपश्यन्परिपूर्णवेदनो न बन्धमुक्तो न च बद्ध एव तु ॥31॥
स्वस्वरूपानुसन्धानान्नृत्यन्तं सर्वसाक्षिणम् ।
मुहूर्तं चिन्तयेन्मां यः सर्वबन्धैः प्रमुच्यते ॥32॥

जो मनुष्य अपने आत्मा को शरीर-इन्द्रियादि से अलग, सर्वसाक्षी, पारमार्थिक, एकमात्र, विज्ञानस्वरूप, सुखमय और स्वयंप्रकाश मानता है, तथा सबको अपने अनुभव से आत्मरूप से जानता है, वह धीर है इसी को सहीरूप में 'मैं' जानना चाहिए। और हे ऋभु ! तुम भी वही हो। इसी कारण से प्रपंच का अनुभव कभी है ही नहीं, पर स्वरूप ज्ञान का अनुभव तो सदैव है। इस प्रकार देखता हुआ मनुष्य परिपूर्ण ज्ञानी है, और इसलिए वह कभी बन्धन में नहीं पड़ता और बँधा हुआ भी नहीं रहता। स्वरूपानुसन्धान से नृत्य करते हुए जो मनुष्य मेरा एक क्षण भी (एक मुहूर्तकाल तक भी) चिन्तन करता है, वह सभी बन्धनों से मुक्त हो जाता है।

सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च अभिमानोऽवधारणा ।
मुदिता करुणा मैत्री उपेक्षा च चतुष्टयम् ॥13॥
दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमृत्युकाः ।
तथा चन्द्रश्चतुर्वक्त्रो रुद्रः क्षेत्रज्ञ ईश्वरः ॥14॥
आहत्य तत्त्वजातानां षण्णवत्यस्तु कीर्तिताः ।
पूर्वोक्ततत्त्वजातानां वैलक्षण्यमनामयम् ॥15॥

प्रारब्ध, आगामी और संचित—ये तीन कर्म कहे जाते हैं। वचन, आदान, गमन, विसर्ग और आनंद—ये पाँच और, तथा संकल्प, अध्यवसाय, अभिमान और अवधारणा—ये और अधिक चार तत्त्व तथा मुदिता, करुणा, मैत्री, उपेक्षा—ये और चार, एवं दिशा, वायु, सूर्य, वरुण, अश्विनी कुमार, अग्नि, इन्द्र, उपेन्द्र, मृत्यु, चन्द्र, ब्रह्मा, रुद्र, क्षेत्रज्ञ और ईश्वर—ये सब मिलकर छियानबें तत्त्व होते हैं। परन्तु इन पूर्वोक्त तत्त्वों से विलक्षण और निर्दोष तत्त्व भी एक है।

वराहरूपिणं मां ये भजन्ति मयि भक्तितः ।
विमुक्ताज्ञानतत्कार्या जीवन्मुक्ता भवन्ति ते ॥16॥
ये षण्णवतितत्त्वज्ञा यत्र कुत्राश्रमे रताः ।
जटी मुण्डी शिखी वापि मुच्यते नात्र संशयः ॥17॥

इति प्रथमोऽध्यायः ।

ऐसे विलक्षण निर्दोष तत्त्वरूप वराहरूपी मुझे जो लोग भक्तिपूर्वक भजते हैं, वे लोग अज्ञान और उसके कार्य से मुक्त होकर जीवन्मुक्त हो जाते हैं। जो लोग इन छियानबे तत्त्वों को जानते हैं, वे लोग चाहे किसी भी आश्रम में रहते हों, चाहे जटाधारी हों, चाहे मुण्डित हों, चाहे शिखाधारी हो फिर भी वे मुक्त हो ही जाते हैं, इसमें किसी प्रकार का सन्देह नहीं है।

यहाँ प्रथम अध्याय पूरा हुआ।

❋

द्वितीयोऽध्यायः

ऋभुर्नाम महायोगी क्रोडरूपं रमापतिम् ।
वरिष्ठां ब्रह्मविद्यां त्वमधीहि भगवन्मम ।
एवं स पृष्टो भगवान्प्राह भक्तार्तिभञ्जनः ॥1॥
स्ववर्णाश्रमधर्मेण तपसा गुरुतोषणात् ।
साधनं प्रभवेत्पुंसां वैराग्यादिचतुष्टयम् ॥2॥
नित्यानित्यविवेकश्च इहामुत्र विरागता ।
शमादिषट्कसम्पत्तिर्मुमुक्षा तां समभ्यसेत् ॥3॥
एवं जितेन्द्रियो भूत्वा सर्वत्र ममतामतिम् ।
विहाय साक्षिचैतन्ये मयि कुर्यादहंमतिम् ॥4॥

ऋभु नाम के महायोगी ने वराहरूपी लक्ष्मीपति भगवान् ने कहा—'हे भगवन्! आप मुझे श्रेष्ठ ब्रह्मविद्या पढ़ाइए।'' जब उन्होंने ऐसा कहा तब भक्तों की पीड़ाओं के भंजक भगवान् बोले—अपने

वर्णाश्रमधर्म के पालन से, तप से और गुरु को प्रसन्न करने से मनुष्य को वैराग्य आदि चार साधन प्राप्त होते हैं। जैसे—नित्य-अनित्य वस्तु विवेक, इहलोक तथा परलोक के प्रति वैराग्य, शमदमादि षट्क सम्पत्ति और मुमुक्षुता—इन चार साधनों का अभ्यास करना चाहिए। इस तरह अभ्यास करते-करते जितेन्द्रिय होकर सर्वत्र ममताबुद्धि को छोड़कर, साक्षीरूप चैतन्य के ऊपर ही (मेरे ऊपर ही) 'मैं'—ऐसी बुद्धि करनी चाहिए।

दुर्लभं प्राप्य मानुष्यं तत्रापि नरविग्रहम् ।
ब्राह्मण्यं च महाविष्णोर्वेदान्तश्रवणादिना ॥5॥
अतिवर्णाश्रमं रूपं सच्चिदानन्दलक्षणम् ।
यो न जानाति सोऽविद्वान्कदा मुक्तो भविष्यति ॥6॥
अहमेव सुखं नान्यदन्यच्चेन्नैव तत्सुखम् ।
अमदर्थं न हि प्रेयो मदर्थं न स्वतःप्रियम् ॥7॥
परप्रेमास्पदतया मा न भूवमहं सदा ।
भूयासमिति यो द्रष्टा सोऽहं विष्णुर्मुनीश्वर ॥8॥

मनुष्यत्व दुर्लभ है, और उसमें भी पुरुष का शरीर और ब्राह्मणत्व तो और भी दुर्लभ है। उसको प्राप्त करने के बाद वेदान्त का श्रवण आदि करना चाहिए। परन्तु बाद में वर्णाश्रम से परे जो सच्चिदानन्दस्वरूप विष्णु को मनुष्य नहीं जानता, वह मूर्ख भला कब मुक्त हो सकेगा? हे मुनीश्वर! मैं ही सुखरूप हूँ, दूसरा कोई नहीं है। और अगर कोई दूसरा है, तो वह सुख है ही नहीं। जो वस्तु मेरे लिए नहीं है, वह किसी को प्रिय नहीं हो सकती, और जो मेरे लिए है, वह किसी मनुष्य को अपने लिए प्रिय नहीं होती (मेरे—आत्मा के लिए ही प्रिय होती है)। इस प्रकार परमप्रेम का स्थान मैं कभी न था ऐसा नहीं है 'मैं सदाकाल ही परमप्रेमास्पद हूँ एवं रहूँगा भी'—ऐसा जो जानता है, वह स्वयं विष्णुरूप (मेरा ही स्वरूप) होता है।

न प्रकाशोऽहमित्युक्तिर्यत्प्रकाशैकबन्धना ।
स्वप्रकाशं तमात्मानमप्रकाशः कथं स्पृशेत् ॥9॥
स्वयं भातं निराधारं ये जानन्ति सुनिश्चितम् ।
ते हि विज्ञानसम्पन्ना इति मे निश्चिता मतिः ॥10॥
स्वपूर्णात्मातिरेकेण जगज्जीवेश्वरादयः ।
न सन्ति नास्ति माया च तेभ्यश्चाहं विलक्षणः ॥11॥
अज्ञानान्धतमोरूपं कर्मधर्मादिलक्षणम् ।
स्वयंप्रकाशमात्मानं नैव मां स्प्रष्टुमर्हति ॥12॥

'मैं प्रकाशरूप नहीं हूँ'—ऐसा (नकारात्मक) कथन भी प्रकाश के ही एक कारण से किया जा सकता है (प्रकाश के अभाव में ऐसा कथन भी कैसे किया जा सकता है?) तो उस स्वयंप्रकाश आत्मा को प्रकाशहीन किस प्रकार मनुष्य के द्वारा अनुभूत किया जा सकता है? जो लोग स्वयंप्रकाशित, निराधार और अतिनिश्चित ऐसे आत्मास्वरूप को जानते हैं, वे ही विज्ञानसम्पन्न हैं, ऐसा मेरा निश्चित मत है। अपने पूर्ण आत्मा के अतिरिक्त जगत्, जीव और ईश्वर आदि नहीं हैं, और माया भी नहीं है, और 'मैं उनसे विलक्षण हूँ'—ऐसा समझना ही ज्ञान है। कर्म-धर्मादि लक्षणयुक्त और अज्ञानरूप अंधकारमय तमस् का रूप स्वयंप्रकाश आत्मा को (मुझको) स्पर्श करने के लिए योग्य नहीं है।

सर्वसाक्षिणमात्मानं वर्णाश्रमविवर्जितम् ।
ब्रह्मरूपतया पश्यन्ब्रह्मैव भवति स्वयम् ॥13॥
भासमानमिदं सर्वं मानरूपं परं पदम् ।
पश्यन्वेदान्तमानेन सद्य एव विमुच्यते ॥14॥
देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकम् ।
आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते ॥15॥
सत्यज्ञानानन्दपूर्णलक्षणं तमसःपरम् ।
ब्रह्मानन्दं सदा पश्यन्कथं बध्येत् कर्मणा ॥16॥

सबके साक्षीरूप आत्मा को वर्णाश्रम से परे ब्रह्मस्वरूप में ही देखने वाला मनुष्य स्वयं ब्रह्म ही हो जाता है। 'यह सब जो कुछ दिखाई दे रहा है, वह प्रमाणरूप (पारमार्थिक रूप) से परमपद ही है'—ऐसा वेदान्त के प्रमाण से देखने वाला मनुष्य तुरन्त ही मुक्त हो जाता है। 'देहात्मज्ञान' के बदले 'देहात्माभाव का ज्ञान' (देहात्मभाव का बाधक ज्ञान) जिस पुरुष को हो जाता है, वह पुरुष न चाहते हुए भी मुक्त हो जाता है। जो मनुष्य सत्य, ज्ञान और आनन्दरूप पूर्ण लक्षणयुक्त और अज्ञानान्धकार से सदैव परे रहने वाले ब्रह्मानन्द को सदा देखता है, वह कर्मों से कैसे बँधेगा ?

त्रिधामसाक्षिणं सत्यज्ञानानन्दादिलक्षणम् ।
त्वमहंशब्दलक्ष्यार्थमसक्तं सर्वदोषतः ॥17॥
सर्वगं सच्चिदात्मानं ज्ञानचक्षुर्निरीक्षते ।
अज्ञानचक्षुर्नेक्षेत भास्वन्तं भानुमन्धवत् ॥18॥
प्रज्ञानमेव तद्ब्रह्म सत्यप्रज्ञानलक्षणम् ।
एवं ब्रह्मपरिज्ञानादेव मर्त्योऽमृतो भवेत् ॥19॥
तद्ब्रह्मानन्दमद्वन्द्वं निर्गुणं सत्यचिद्घनम् ।
विदित्वा स्वात्मनो रूपं न बिभेति कुतश्चन ॥20॥

तीन धामों (अवस्थाओं) का साक्षी, सत्य-ज्ञान-अनन्त आदि लक्षणवाला 'तू', 'मैं'—आदि शब्दों का लक्ष्यार्थरूप, सर्वदोषों से रहित, सर्वव्यापक और सच्चिदानन्दरूप आत्मा है। उसे ज्ञान दृष्टिवाला देख सकता है, पर अज्ञान दृष्टि वाला मनुष्य तो जैसे अन्धा प्रकाशित सूर्य को नहीं देख सकता, वैसे ही आत्मा को नहीं देख सकता। वह ब्रह्म उत्कृष्ट ज्ञानरूप ही है, एवं सत्य–श्रेष्ठ ज्ञान उसका लक्षण है। ऐसे ब्रह्म के ज्ञान से मनुष्य अमर हो जाता है। वह ब्रह्म आनन्दरूप, अद्वैत, निर्गुण, सत्य और चैतन्यमय आत्मा का स्वरूप है। उसे जान लेने के बाद मनुष्य किसी से भी नहीं डरता है।

चिन्मात्रं सर्वगं नित्यं सम्पूर्णं सुखमद्वयम् ।
साक्षाद्ब्रह्मैव नान्योऽस्तीत्येवं ब्रह्मविदां स्थितिः ॥21॥
अज्ञस्य दुःखौघमयं ज्ञस्यानन्दमयं जगत् ।
अन्धं भुवनमन्धस्य प्रकाशं तु सुचक्षुषाम् ॥22॥
अनन्ते सच्चिदानन्दे मयि वाराहरूपिणि ।
स्थितेऽद्वितीयभावः स्यात्को बन्धः कश्च मुच्यते ॥23॥
स्वस्वरूपं तु चिन्मात्रं सर्वदा सर्वदेहिनाम् ।
नैव देहादिसंघातो घटवद्दृशिगोचरः ॥24॥

केवल चैतन्यरूप, सर्वव्यापक, नित्य, संपूर्ण, सुखमय, अद्वैत साक्षात् ब्रह्म ही है और दूसरा कोई पदार्थ है ही नहीं, ऐसी ब्रह्मवेत्ताओं की स्थिति है। जैसे अन्धे के लिए जगत् अन्धकारमय ही है, और अच्छी आँखों वालों के लिए प्रकाशमय होता है, वैसे ही अज्ञानी के लिए जगत् दुःखों के समूह रूप है, परन्तु ज्ञानी के लिए आनन्दमय है। अनन्त और सच्चिदानन्दमय मैं (वराहरूपी भगवान्) ही सर्वत्र अवस्थित हूँ—ऐसी अद्वितीय भावना जब होती है, तब तो क्या बन्धन है और कौन मुक्त होता है ? (कोई नहीं।) सभी प्राणियों का जो चैतन्य है, वही सही आत्मस्वरूप है, परन्तु घड़े की तरह दृष्टिगोचर होता हुआ यह देहादि समुदाय तो आत्मस्वरूप है ही नहीं।

स्वात्मनोऽन्यदिवाभातं चराचरमिदं जगत् ।
स्वात्ममात्रतया बुद्ध्वा तदस्मीति विभावय ॥25॥
स्वस्वरूपं स्वयं भुङ्क्ते नास्ति भोज्यं पृथक् स्वतः ।
अस्ति चेदस्तितारूपं ब्रह्मैवास्तित्वलक्षणम् ॥26॥
ब्रह्मविज्ञानसम्पन्नः प्रतीतमखिलं जगत् ।
पश्यन्नपि सदा नैव पश्यति स्वात्मनः पृथक् ॥27॥
मत्स्वरूपपरिज्ञानात्कर्मभिर्न स बध्यते ॥28॥

आत्मा से अलग-सा ही दिखाई देने वाला यह सचराचर (जडचेतनमय जगत्) पारमार्थिक रूप से तो केवल अपनी आत्मा ही है, ऐसा जानकर तुम्हें 'मैं ही जगत् रूप हूँ' ऐसा मानना चाहिए। आत्मा अपने स्वरूप को ही भोगता है (अपने स्वरूप को ही खाता है), अपने से अलग कोई भोग्य पदार्थ ही नहीं है। फिर भी अगर कोई 'है' तो वह अस्तित्व के रूप में ब्रह्म ही है। अस्तित्व (सत्ता) ही ब्रह्म का लक्षण है। ब्रह्मानुभव से युक्त हुआ मनुष्य दिखाई देने वाले इस सारे जगत् को देखता हुआ भी उसे अपने आत्मा से अलग तो देखता ही नहीं है। ऐसे मेरे स्वरूप का ज्ञान होने से मनुष्य कर्मों से बँधता नहीं है।

यः शरीरेन्द्रियादिभ्यो विहीनं सर्वसाक्षिणम् ।
परमार्थैकविज्ञानं सुखात्मानं स्वयंप्रभम् ॥29॥
स्वस्वरूपतया सर्वं वेद स्वानुभवेन यः ।
स धीरः स तु विज्ञेयः सोऽहं तत्त्वं ऋभो भव ॥30॥
अतः प्रपञ्चानुभव. सदा न हि स्वरूपबोधानुभवः सदा खलु ।
इति प्रपश्यन्परिपूर्णवेदनो न बन्धमुक्तो न च बद्ध एव तु ॥31॥
स्वस्वरूपानुसन्धानान्नृत्यन्तं सर्वसाक्षिणम् ।
मुहूर्तं चिन्तयेन्मां यः सर्वबन्धैः प्रमुच्यते ॥32॥

जो मनुष्य अपने आत्मा को शरीर-इन्द्रियादि से अलग, सर्वसाक्षी, पारमार्थिक, एकमात्र, विज्ञानस्वरूप, सुखमय और स्वयंप्रकाश मानता है, तथा सबको अपने अनुभव से आत्मरूप से जानता है, वह धीर है इसी को सहीरूप में 'मैं' जानना चाहिए। और हे ऋभु ! तुम भी वही हो। इसी कारण से प्रपंच का अनुभव कभी है ही नहीं, पर स्वरूप ज्ञान का अनुभव तो सदैव है। इस प्रकार देखता हुआ मनुष्य परिपूर्ण ज्ञानी है, और इसलिए वह कभी बन्धन में नहीं पड़ता और बँधा हुआ भी नहीं रहता। स्वरूपानुसन्धान से नृत्य करते हुए जो मनुष्य मेरा एक क्षण भी (एक मुहूर्तकाल तक भी) चिन्तन करता है, वह सभी बन्धनों से मुक्त हो जाता है।

सर्वभूतान्तरस्थाय नित्यमुक्तचिदात्मने ।
प्रत्यक्चैतन्यरूपाय मह्यमेव नमो नमः ॥33॥
त्वं वाहमस्मि भगवो देवतेऽहं वै त्वमसि ।
तुभ्यं मह्यमनन्ताय मह्यं तुभ्यं चिदात्मने ॥34॥
नमो मह्यं परेशाय नमस्तुभ्यं शिवाय च ।
किं करोमि क्व गच्छामि किं गृह्णामि त्यजामि किम् ॥35॥
यन्मया पूरितं विश्वं महाकल्पाम्बुना यथा ।
अन्तःसङ्गं बहिःसङ्गमात्मसङ्गं च यस्त्यजेत् ।
सर्वसङ्गनिवृत्तात्मा स मामेति न संशयः ॥36॥

सभी भूतों के अन्तस् में स्थित, नित्य मुक्त, चिदात्मा और प्रत्यक् चैतन्यरूप ऐसे मुझे ही मैं बार-बार नमस्कार करता हूँ। हे भगवन् ! हे देवता ! तुम ही मैं हूँ और मैं ही तुम हो। अनन्त ऐसे मुझे और तुझे तथा चिदात्मक ऐसे मुझे और तुझे नमस्कार हो। परमात्मा ऐसे मुझे और शिवस्वरूप ऐसे तुझे नमस्कार हो। मैं कहाँ जाऊँ ? क्या लूँ और क्या छोड़ूँ ? क्योंकि महाकल्प (प्रलयकाल) में जैसे विश्व जल से भर जाता है, वैसे ही मुझसे यह सब कुछ भरा हुआ है। सब कुछ मैं ही हूँ। इस तरह जो भीतर का संग, बाहर का संग और आत्मा के संग को भी जो छोड़ देता है, वह सभी संगों से विनिर्मुक्त आत्मा वाला मनुष्य मुझे प्राप्त कर लेता है, इसमें कोई भी सन्देह नहीं है।

अहिरिव जनयोगं सर्वदा वर्जयेद्यः
कुणपमिव सुनारीं त्यक्तुकामो विरागी ।
विषमिव विषयादीन्मन्यमानो दुरन्ता-
ञ्जगति परमहंसो वासुदेवोऽहमेव ॥37॥

जो वैरागी मनुष्यों के सम्बन्ध को साँप की तरह छोड़ देता है, जो सुन्दर स्त्री को एक शवदेह की तरह छोड़ने के लिए तत्पर रहता है, और अन्तविहीन विषयों को विष जैसा मानता है, वह इस जगत् में परमहंस है और मैं वासुदेव भी वही हूँ।

इदं सत्यमिदं सत्यं सत्यमेतदिहोच्यते ।
अहं सत्यं परं ब्रह्म मत्तः किञ्चिन्न विद्यते ॥38॥
उप समीपे यो वासो जीवात्मपरमात्मनोः ।
उपवासः स विज्ञेयो न तु कायस्य शोषणम् ॥39॥
कायशोषणमात्रेण का तत्र ह्याविवेकिनाम् ।
वल्मीकताडनादेव मृतः किं नु महोरगः ॥40॥
अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद परोक्षज्ञानमेव तत् ।
अहं ब्रह्मेति चेद्वेद साक्षात्कारः स उच्यते ॥41॥

"यह सत्य है, यही सत्य है, और मैं भी सत्य हूँ, मैं परब्रह्म हूँ, मुझसे अलग कुछ है ही नहीं"—ऐसा कहना चाहिए। जीवात्मा और परमात्मा के उप (अर्थात् समीप) में ऐक्य भाव से 'वास' करने को ही 'उपवास' कहा जाता है। बिना खाये शरीर के शोषण को उपवास नहीं कहा जाता। क्योंकि अनशन कर शरीर को सुखाने से अविवेकियों को क्या फल मिलता है ? (कुछ नहीं) वल्मीक के ऊपर दण्डप्रहार से उसके भीतर रहा हुआ बड़ा साँप क्या मर जाता है भला ? (नहीं ही) 'ब्रह्म है'—

ऐसा जो जानता है, वह परोक्षज्ञान ही है। और 'मैं ही ब्रह्म हूँ'—ऐसा ज्ञान जो रखता है उसे साक्षात्कार कहा जाता है।

यस्मिन्काले स्वमात्मानं योगी जानाति केवलम् ।
तस्मात्कालात्समारभ्य जीवनन्मुक्तो भवेदसौ ॥42॥
अहं ब्रह्मेति नियतं मोक्षहेतुर्महात्मनाम् ।
द्वे पदे बन्धमोक्षाय निर्ममेति ममेति च ॥43॥
ममेति बध्यते जन्तुर्निर्ममेति विमुच्यते ।
बाह्यचिन्ता न कर्तव्या तथैवान्तरचिन्तिका ।
सर्वचिन्तां समुत्सृज्य स्वस्थो भव सदा ऋभो ॥44॥

जिस काल में योगी अपने को केवल एक स्वरूप में जान लेता है, उसी क्षण वह जीवन्मुक्त हो जाता है। 'मै ब्रह्म हूँ'—ऐसा जब निश्चित ही हो गया तो वही निश्चय महात्माओं के मोक्ष का कारण बनता है। बन्धन और मोक्ष के लिए दो ही पद हैं—एक 'निर्मम' अर्थात् 'मेरा कुछ भी नहीं' वह मोक्ष के लिए है और दूसरा है—'मम' अर्थात् मेरा, यह बन्धन के लिए है। 'मम'—ऐसा मानते हुए प्राणी बन्धन में पड़ता है और 'निर्मम'—ऐसा मानकर प्राणी मुक्त होता है। हे ऋभु ! बाहर और भीतर की चिन्ता नहीं करनी चाहिए। सभी चिन्ताओं का त्याग करके तुम स्वस्थ रहो।

सङ्कल्पमात्रकलनेन जगत्समग्रं
सङ्कल्पमात्रकलने हि जगद्विलासः ।
सङ्कल्पमात्रमिदमुत्सृज निर्विकल्प-
माश्रित्य मामकपदं हृदि भावयस्व ॥45॥

केवल संकल्पों से ही यह समग्र जगत् है, और केवल संकल्पों के करने से ही इस सारे जगत् का विलास है। इसलिए इस निर्विकल्प पद का आश्रय करके तुम संकल्पों को छोड़ दो और हृदय में मेरे पद की भावना करो।

मच्चिन्तनं मत्कथनमन्योऽन्यं मत्प्रभाषणम् ।
मदेकपरमो भूत्वा कालं नय महामते ॥46॥
चिदिहास्तीति चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च ।
चित्त्वं चिदहमेते च लोकाश्चिदिति भावय ॥47॥
रागं नीरागतां नीत्वा निर्लेपो भव सर्वदा ।
अज्ञानजन्यकर्त्रादिकारकोत्पन्नकर्मणा ॥48॥
श्रुत्युत्पन्नात्मविज्ञानप्रदीपो बाध्यते कथम् ।
अनात्मतां परित्यज्य निर्विकारो जगत्स्थितौ ॥49॥

हे महाबुद्धिमान ! मेरा चिन्तन, मेरी कथा, परस्पर मेरे ही विषय में संभाषण और मुझ में ही परायण होकर तुम समय व्यतीत कर लो। इस जगत् में चैतन्य ही है, मात्र चैतन्य ही चैतन्य है। जैसे मैं चैतन्य हूँ, वैसे तुम भी चैतन्य ही हो, ये सभी लोग भी चैतन्य ही हैं—ऐसी भावना करो। राग को नीराग (रागाभाव) करके सर्वकाल में तुम निर्लेप ही हो जाओ। कर्ता आदि कारक तो अज्ञान से ही उत्पन्न होते हैं। तो ऐसे (अज्ञानजनित) कर्मों से श्रुतियों से उत्पन्न हुआ आत्मज्ञानरूपी दीपक कैसे बुझ सकेगा ? इसलिए अनात्मभाव को छोड़कर जगत् की स्थिति में तुम निर्विकार हो जाओ।

एकनिष्ठतयान्तस्थसंविन्मात्रपरो भव ।
घटाकाशमठाकाशौ महाकाशे प्रतिष्ठितौ ॥50॥
एवं मयि चिदाकाशे जीवेशौ परिकल्पितौ ।
या च प्रागात्मनो माया तथान्ते च तिरस्कृता ॥51॥
ब्रह्मवादिभिरुद्गीता सा मायेति विवेकतः ।
मायातत्कार्यविलये नेश्वरत्वं न जीवता ॥52॥
ततः शुद्धश्चिदेवाहं व्योमवन्निरुपाधिकः ।
जीवेश्वरादिरूपेण चेतनाचेतनात्मकम् ॥53॥

और तुम एकनिष्ठता से केवल भीतर के अनुभूतिज्ञान में ही तत्पर हो जाओ। जैसे घड़े का आकाश और घर का आकाश महाकाश में ही अवस्थित रहे हैं, वैसे ही जीव और ईश्वर चैतन्य चिदाकाश ऐसे मुझमें ही तो कल्पित हुए हैं। पहले (अज्ञानावस्था में) माया का जो सम्बन्ध आत्मा को दिखाई देता है, वह अन्त में (ज्ञान होने के बाद तो) तिरस्कृत (निराकृत) हो जाता है। इसी कारण से ब्रह्मज्ञानी लोग विवेकदृष्टि से उसे माया कहते हैं, क्योंकि माया और उसके कार्य के नाश होने पर तो न तो ईश्वरत्व है, न ही जीवत्व है। इसके बाद तो शुद्ध और उपाधिरहित मैं चैतन्य ही अवशिष्ट रहता हूँ। जीव और ईश्वर आदि के रूप में चैतन्य मैं ही हूँ, और अचेतन भी तो मैं ही हूँ।

ईक्षणादिप्रवेशान्ता सृष्टिरीशेन कल्पिता ।
जाग्रदादिविमोक्षान्तः संसारो जीवकल्पितः ॥54॥
त्रिणाचिकादियोगान्ता ईश्वरभ्रान्तिमाश्रिताः ।
लोकायतादिसांख्यान्ता जीवविश्रान्तिमाश्रिताः ॥55॥
तस्मान्मुमुक्षुभिर्नैव मतिर्जीवेशवादयोः ।
कार्या किन्तु ब्रह्मतत्त्वं निश्चलेन विचार्यताम् ॥56॥
अद्वितीयब्रह्मतत्त्वं न जानन्ति यथा तथा ।
भ्रान्ता एवाखिलास्तेषां क्व मुक्तिः क्वेह वा सुखम् ॥57॥

ईक्षण से ('तदैक्षत') से लेकर प्रवेशपर्यन्त ('तत्सृष्ट्वा तदेवाविशत्') तक की सृष्टि तो ईश्वर की बनाई हुई है, और जाग्रत् अवस्था से लेकर मोक्षपर्यन्त का संसार जीव का बनाया हुआ है। त्रिणाचिक से लेकर योग तक के दर्शन ईश्वर की भ्रान्ति को प्राप्त हुए हैं। और लोकायत से लेकर सांख्य तक के दर्शन जीवतत्त्व तक पहुँचे हुए हैं। इसलिए मुमुक्षुओं को जीववाद में या ईश्वरवाद में बुद्धि करनी ही नहीं चाहिए, किन्तु निश्चल होकर ब्रह्मतत्त्व का ही चिन्तन करना चाहिए। जो लोग अद्वितीय ब्रह्मतत्त्व को जानते नहीं हैं, वे तो जिस किसी तरह किसी भ्रान्ति को ही प्राप्त हुए हैं। उनकी मुक्ति कहाँ है ? और उन्हें इस लोक में सुख भी कहाँ है ?

उत्तमाधमभावश्चेत्तेषां स्यादस्ति तेन किम् ।
स्वप्नराज्यभिक्षाभ्यां प्रबुद्धः स्पृशते खलु ॥58॥
अज्ञानं बुद्धिविलये निद्रा सा भण्यते बुधैः ।
विलीनाज्ञानतत्कार्ये मयि निद्रा कथं भवेत् ॥59॥
बुद्धेः पूर्णविकासोऽयं जागरः परिकीर्त्यते ।
विकारादिविहीनत्वाज्जागरो मे न विद्यते ॥60॥

सूक्ष्मनाडिषु सञ्चारो बुद्धेः स्वप्नः प्रजायते ।
सञ्चारधर्मरहिते मयि स्वप्नो न विद्यते ॥61॥

उन लोगों का चाहे उत्तम भाव हो, या अधम भाव हो, पर इससे क्या है ? स्वप्न में राज्य मिले या भिक्षा मिले, पर जागा हुआ मनुष्य क्या उसका अनुभव कर सकता है ? (नहीं कर सकता।) जब बुद्धि का अज्ञान में लय होता है, तब विद्वान् लोग उसे निद्रा कहते हैं, परन्तु मुझमें तो अज्ञान और उसका कार्य—दोनों ही नष्ट हो चुके हैं, तो भला फिर मुझे निद्रा कहाँ से होगी ? बुद्धि के पूर्ण विकास होने को जाग्रदवस्था कहते हैं, पर मैं तो बुद्धि आदि विकारों से रहित ही हूँ, तो फिर मेरी कोई जाग्रत् अवस्था भी तो नहीं है। जब बुद्धि का सूक्ष्म नाड़ियों में संचार होता है, तब स्वप्नावस्था होती है, परन्तु मैं तो उस संचार धर्म से भी रहित ही हूँ, इसलिए मुझमें तो स्वप्नावस्था भी नहीं हैं।

सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमसावृते ।
स्वरूपं महदानन्दं भुङ्क्ते विश्वविवर्जितः ॥62॥
अविशेषेण सर्वं तु यः पश्यति चिदन्वयात् ।
स एव साक्षाद्विज्ञानी स शिवः स हरिर्विधिः ॥63॥
दीर्घस्वप्नमिदं यत्तद्दीर्घं वा चित्तविभ्रमम् ।
दीर्घं वापि मनोराज्यं संसारं दुःखसागरम् ।
सुप्तेरुत्थाय सुप्त्यन्तं ब्रह्मैकं प्रविचिन्त्यताम् ॥64॥

सुषुप्ति के समय में सब कुछ अज्ञान से ढँक जाता है और इसीलिए सबका विलय हो जाता है। बाद में जगत् से रहित हुआ आत्मा बड़े ही आनन्दमय आत्मस्वरूप का अनुभव करता है। परन्तु उस अज्ञानावरण के विशेष के बिना ही जो मनुष्य केवल चैतन्य के अनुसरण से ही सब कुछ आत्ममय ही देखता है, वही साक्षात् विज्ञानी, वही शिव, वही विष्णु और वही ब्रह्म है। यह संसार एक लम्बा-सा सपना है, अथवा तो चित्त की लम्बी भ्रान्ति ही है, अथवा मन का लम्बा राज्य है, और वह दुःख का सागर ही है। इसलिए सोकर उठने के बाद फिर सोने के समय तक केवल ब्रह्म का ही चिन्तन करते रहना चाहिए।

आरोपितस्य जगतः प्रविलापनेन
चित्तं मदात्मकतया परिकल्पितं नः ।
शत्रून्निहत्य गुरुषट्कगणान्निपातात्
गन्धद्विपो भवति केवलमद्वितीयः ॥65॥
अद्यास्तमेतु वपुराशशितारमास्तां
कस्तावताऽपि मम चिद्वपुषो विशेषः ।
कुम्भे विनश्यति चिरं समवस्थिते वा
कुम्भाम्बरस्य नहि कोऽपि विशेषलेशः ॥66॥

आरोपित जगत् का अत्यन्त लय कर देने से हमारा कल्पित चित्त केवल मेरा स्वरूप ही बनकर रह जाता है। इस प्रकार हमारे काम आदि शत्रुओं का (सभी का) विलय करके केवल आत्मरूप गन्धहस्ती अद्वितीय रह जाता है। अर्थात् केवल एक ही आत्मा अनुभव में आता है। यह शरीर चाहे आज ही अस्त हो जाए, या चाहे जहाँ तक चन्द्र-तारे रहें, वहाँ तक टिका रहे, पर इससे मेरे चैतन्य रूप शरीर में क्या विशेषता होगी ? (कुछ भी नहीं।) घड़े का चाहे तुरन्त नाश हो, या लम्बे काल तक

वह टिका रहे, तो भी उसे घड़े के भीतर रहने वाले आकाश में किसी भी प्रकार की लेशमात्र भी विशेषता नहीं आती है।

अहिनिर्ल्वयनी सर्पनिर्मोको जीववर्जितः।
वल्मीके पतितस्तिष्ठेत्तं सर्पो नाभिमन्यते ॥67॥
एवं स्थूलं च सूक्ष्मं च शरीरं नाभिमन्यते।
प्रत्यग्ज्ञानशिखिध्वस्ते मिथ्याज्ञाने सहेतुके।
नेति नेतीति रूपत्वादशरीरो भवत्ययम् ॥68॥

साँप के द्वारा उतार दी गई निर्जीव त्वचा (साँप की खाल), बिल (बाँबी) पर ही पड़ी रहती है। उसे साँप फिर अपनी नहीं मानता, उसी तरह ज्ञानी मनुष्य स्थूल शरीर को या सूक्ष्म शरीर को अपना नहीं मानता, क्योंकि प्रत्यगात्मा के ज्ञानरूप अग्नि से उसका मिथ्या-ज्ञान नष्ट हो चुका होता है, और 'नेति नेति'—'यह नहीं, यह नहीं'—ऐसे अनुभव से वह शरीर रहित ही हो जाता है।

शास्त्रेण न स्यात्परमार्थदृष्टिः कार्यक्षमं पश्यति चापरोक्षम्।
प्रारब्धनाशात्प्रतिभाननाश एवं त्रिधा नश्यति चात्ममाया ॥69॥

पहले तो शास्त्रों के द्वारा परमार्थदृष्टि नहीं होती। बाद में अपरोक्ष ज्ञान को ही परमार्थ दृष्टि के लिए कार्यक्षम (समर्थ) माना जाता है, और बाद में (तीसरे सोपान में) प्रारब्ध कर्मों के नाश होने से मिथ्याज्ञान का नाश होता है और इस प्रकार तीन प्रकार से आत्मा की माया का नाश होता है।

ब्रह्मत्वे योजिते स्वामिञ्जीवभावो न गच्छति।
अद्वैते बोधिते तत्त्वे वासना विनिवर्तते ॥70॥
प्रारब्धान्ते देहहानिर्मायेति क्षीयतेऽखिला।
अस्तीत्युक्ते जगत्सर्वं सद्रसं ब्रह्म तद्भवेत् ॥71॥
भातीत्युक्ते जगत्सर्वं भानं ब्रह्मैव केवलम्।
मरुभूमौ जलं सर्वं मरुभूमात्रमेव तत्।
जगत्त्रयमिदं सर्वं चिन्मात्रं स्वविचारतः ॥72॥
अज्ञानमेव न कुतो जगतः प्रसङ्गो
जीवेशदेशिकविकल्पकथातिदूरे।
एकान्तकेवलचिदेकरसस्वभावे
ब्रह्मैव केवलमहं परिपूर्णमस्मि ॥73॥

हे स्वामी, जब 'स्व' (अपने) में ब्रह्मभाव जुड़ जाता है, तब जीवभाव प्राप्त ही नहीं होता, और जब अद्वैततत्त्व समझ में आता है, तब वासनाएँ दूर हो जाती हैं। प्रारब्ध का अन्त होने पर देह का त्याग होता है और इस तरह पूरी माया ही नष्ट हो जाती है। 'यह सारा जगत् ब्रह्म है'—ऐसा कहने में 'यह सारा जगत् सद् ब्रह्ममय ही है'—ऐसा ही अर्थ निकलता है। 'ब्रह्म प्रकाशित होता है'—ऐसा कहने में 'यह सारा जगत् केवल प्रकाशित होने के रूप में (उस अर्थ में) केवल ब्रह्म ही बन जाता है' ऐसा अर्थ निकलता है। मरुस्थल में जो जल दिखाई देता है, वह सब मरुभूमिरूप ही है, उसी प्रकार आत्मा का विचार करने से ये तीनों प्रकार के जगत् केवल चैतन्यरूप ही मालूम पड़ रहे हैं (जगद् रूप नहीं)। इस जगत् का अनुभव भला अज्ञान ही क्यों नहीं है ? और जब ऐसा ही है तब तो जीव ईश्वर और गुरु की कल्पना की तो बात ही क्या है ? (वे तो हैं ही नहीं) जब केवल एकमात्र एकरस चित् ही सब कुछ है तब मैं वही परिपूर्ण ब्रह्म हूँ।

बोधचन्द्रमसि पूर्णविग्रहे मोहराहुमुषितात्मतेजसि।
स्नानदानयजनादिकाः क्रिया मोचनावधि वृथैव तिष्ठते ॥74॥
सलिले सैन्धवं यद्वत्साम्यं भवति योगतः।
तथात्ममनसोरैक्यं समाधिरिति कथ्यते ॥75॥
दुर्लभो विषयत्यागो दुर्लभं तत्त्वदर्शनम्।
दुर्लभा सहजावस्था सद्गुरोः करुणां विना ॥76॥
उत्पन्नशक्तिबोधस्य त्यक्तनिःशेषकर्मणः।
योगिनः सहजावस्था स्वयमेव प्रकाशते ॥77॥

जिस ज्ञानरूपी चन्द्रमा का प्रकाश मोहरूपी राहु ने हर लिया है, वह ज्ञानचन्द्र पूर्ण शरीर वाला होने पर भी जबतक उस मोह राहु से उसका छुटकारा हो, तब तक तो स्नान, दान, यज्ञ आदि क्रियाएँ व्यर्थ ही हैं। जैसे पानी में नमक डालने से पानी के साथ उसकी समानता हो जाती है, उसी प्रकार आत्मा और मन की जो एकता हो जाती है, उसे 'समाधि' कहा जाता है। सद्गुरु की दया के बिना विषयों का त्याग करना मुश्किल है, एवं तत्त्वदर्शन भी दुर्लभ है, तथा सहज अवस्था भी दुर्लभ ही है। जिसमें आत्मशक्ति का ज्ञान हो चुका हो, और जिसने सभी कर्मों का त्याग किया हो, ऐसे योगी को सहजावस्था आप ही आप प्राप्त हो जाती है। (प्रकाशित हो जाती है।)

रसस्य मनसश्चैव चञ्चलत्वं स्वभावतः।
रसो बद्धो मनो बद्धं किं न सिद्ध्यति भूतले ॥78॥
मूर्च्छितो हरति व्याधिं मृतो जीवयति स्वयम्।
बद्धः खेचरतां धत्ते ब्रह्मत्वं रसचेतसि ॥79॥
इन्द्रियाणां मनो नाथो मनोनाथस्तु मारुतः।
मारुतस्य लयो नाथस्तन्नाथं लयमाश्रय ॥80॥
निश्चेष्टो निर्विकारश्च लयो जीवति योगिनाम्।
उच्छिन्नसर्वसंकल्पो निःशेषाशेषचेष्टितः।
स्वावगम्यो लयः कोऽपि यो मनोवागगोचरः ॥81॥

रस (पारद) और मन दोनों की चंचलता स्वाभाविक है। जिसने पारद को बाँध लिया और मन को भी बाँध लिया हो उसके लिए इस धरती पर क्या सिद्ध नहीं हो सकता ? पारद और मन—दोनों मूर्च्छित होने पर रोगों को दूर करते हैं, वे दोनों मर जाते हैं, तो अन्य को जिलाते हैं, और अगर बँध जाते हैं तो खेचरता को प्राप्त करवाते हैं। (बँधा हुआ पारद आकाश में उड़ने की शक्ति देता है और बँधा हुआ मन खेचरी विद्या को प्राप्त करवाता है।) इस प्रकार पारद में और मन में ब्रह्मत्व है। मन इन्द्रियों का स्वामी है, प्राणवायु मन का नाथ (स्वामी) है, एवं प्राणों की आत्मा में लीनता होना प्राणों का नाथ (स्वामी) होना है। इसलिए तुम प्राण के नाथरूप उस लय का ही आश्रय करो। चेष्टारहित और निर्विकार होते हुए भी योगियों का वह लय जीवित ही रहता है। उसमें से सभी संकल्प उच्छिन्न हो गए होते हैं। समस्त चेष्टाएँ समाप्त हो गई होती हैं और वह मन एवं वाणी से अगोचर होता है। ऐसा लय केवल अनुभवगम्य ही होता है।

पुङ्खानुपुङ्खविषयेक्षणतत्परोऽपि
ब्रह्मावलोकनधियं न जहाति योगी।
सङ्गीततालललयवाद्यवशं गतापि
मौलिस्थकुम्भपरिरक्षणधीर्नटीव ॥82॥

सर्वचिन्तां परित्यज्य सावधानेन चेतसा ।
नाद एवानुसन्धेयो योगसाम्राज्यमिच्छता ॥83॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

जैसे नाच करती हुई नर्तकी, संगीत-ताल-लय-वाद्ययन्त्रादि की वशवर्ती होकर उन सबमें ध्यान रखती हुई भी अपने सर पर रखे गए घड़े का रक्षण करने में पूरा ध्यान रखती है, उसी तरह यह योगी भी एक के बाद दूसरे अविरत प्राप्त होते रहते विषयों को देखने में तत्पर होते हुए भी ब्रह्मदर्शन की बुद्धि का कभी त्याग नहीं करता। अपने साम्राज्य को चाहने वाले गुरुष को सभी चिन्ताओं का त्याग करके सावधान चित्त से नाद का ही अनुसन्धान करना चाहिए।

यहाँ पर दूसरा अध्याय पूरा होता है।

❋

तृतीयोऽध्यायः

न हि नानास्वरूपं स्यादेकं वस्तु कदाचन ।
तस्मादखण्ड एवास्मि यन्मदन्यन्न किञ्चन ॥1॥
दृश्यते श्रूयते यद्यद्ब्रह्मणोऽन्यन्न तद्भवेत् ।
नित्यशुद्धविमुक्तैकमखण्डानन्दमद्वयम् ।
सत्यं ज्ञानमनन्तं यत्परं ब्रह्माहमेव तत् ॥2॥
आनन्दरूपोऽहमखण्डबोधः परात्परोऽहं घनचित्प्रकाशः ।
मेघा यथा व्योम न च स्पृशन्ति संसारदुःखानि न मां स्पृशन्ति ॥3॥
सर्वं सुखं विद्धि सुदुःखनाशात्सर्वं च सद्रूपमसत्य नाशात् ।
चिद्रूपमेव प्रतिभानयुक्तं तस्मादखण्डं मम रूपमेतत् ॥4॥

जो वस्तु एक ही हो, वह अनेकस्वरूप वाली हो ही नहीं सकती। इसलिए मैं अखण्ड ही हूँ, क्योंकि मुझसे अन्य कुछ है ही नहीं। जो-जो भी कुछ दिखाई पड़ता है, या सुनाई पड़ता है, वह सब ब्रह्म से अलग हो ही नहीं सकता, क्योंकि ब्रह्म नित्य, शुद्ध, विमुक्त, एक, अखण्ड, आनन्दरूप, अद्वैत, सत्य, ज्ञानमय और अनन्त है। ऐसा जो परब्रह्म है, वही मैं हूँ। मैं आनन्दरूप और अखण्ड ज्ञानमय हूँ। मैं परात्पर हूँ, मैं गाढ चैतन्यरूप प्रकाशवाला हूँ। जिस तरह बादल आकाश का स्पर्श नहीं करते, उसी तरह संसार के दुःख मेरा स्पर्श नहीं करते। दुःखों का अत्यन्त नाश हो जाने से तुम सबको सुखरूप जानो। असत्य का नाश हो जाने से तुम सभी को सत्य ही मानो। जो-जो प्रतिभान से युक्त (सामने से दिखाई देने वाला) हो, वह सब चैतन्य का ही स्वरूप है, इसलिए मेरा अखंड रूप है।

न हि जनिर्मरणं गमनागमौ न च मलं विमलं न च वेदनम् ।
चिन्मयं हि सकलं विराजते स्फुटतरं परमस्य तु योगिनः ॥5॥
सत्यचिद्घनमखण्डमद्वयं सर्वदृश्यरहितं निरामयम् ।
यत्पदं विमलमद्वयं शिवं तत्सदाहमिति मौनमाश्रय ॥6॥
जन्ममृत्युसुखदुःखवर्जितं जातिनीतिकुलगोत्रदूरगम् ।
चिद्विवर्तजगतोऽस्यकारणं तत्सदाहमिति मौनमाश्रय ॥7॥
पूर्णमद्वयमखण्डचेतनं विश्वभेदकलनादिवर्जितम् ।
अद्वितीयपरसंविदंशकं तत्सदाहमिति मौनमाश्रय ॥8॥

जन्म नहीं है, मरण नहीं है, गमन नहीं है, आगमन नहीं है, मल नहीं है, निर्मल नहीं है और अनुभवज्ञान भी नहीं है, परन्तु सब चैतन्यमय ही प्रकाशित हो रहा है। यह सबसे पर स्वरूप योगी को

अति स्पष्ट दिखाई देता है। सत्य, चैतन्यमय, अखण्ड, अद्वैत, सर्वदृश्यरहित, निर्दोष, निर्मल, अद्वैत और कल्याणस्वरूप जो परमतत्त्व है, वह मैं हूँ, ऐसा मानकर मौन ही धारण किए रहो। जन्म, मृत्यु, सुख और दुःख से जो रहित है, जाति, नीति, कुल और गोत्र से भी जो रहित है (दूर है) तथा चैतन्य में प्रतीत होती हुई जगत् की भ्रान्ति का जो कारण है वही सदा मैं हूँ—ऐसा मानकर तुम मौन को ही धारण किए रहो। जो पूर्ण, अद्वैत, अखण्ड और चैतन्य है, और समग्र भेद (ज्ञान) से रहित होते हुए अद्वितीय परम संवेदना (ज्ञान) का अंश है, वही मैं हूँ ऐसा मानकर तुम मौन का ही आश्रय करके रहो।

केनाप्यबाधितत्वेन त्रिकालेऽप्येकरूपतः ।
विद्यमानत्वमस्त्येतत्सद्रूपत्वं सदा मम ॥9॥
निरुपाधिकनित्यं यत्सुप्तौ सर्वसुखात्परम् ।
सुखरूपत्वमस्त्येतदानन्दत्वं सदा मम ॥10॥
दिनकरांकिरणैर्हि शार्वरं तमो निबिडतरं झटिति प्रणाशमेति ।
घनतरभवकारणं तमो यद्धरिदिनकृत्प्रभया न चान्तरेण ॥11॥
मम चरणस्मरणेन पूजया च स्वकतमसः परिमुच्यते हि जन्तुः ।
न हि मरणप्रभवप्रणाशहेतुर्मम चरणस्मरणादृतेस्ति किञ्चित् ॥12॥

यह मेरा पारमार्थिक स्वरूप किसी से भी बाधित नहीं होता। और वह तीनों काल में एकरूप ही होता है। इसलिए सदैव उसका अस्तित्व (सत्ता) रहता है। यह मेरा 'सत्' रूप है। उपाधिरहित और नित्य ऐसा जो तत्त्व सुषुप्ति के समय में सर्व सुखों से पर और सुखमय होता है, वही मेरी नित्य आनन्दमयता है। रात्रि का अतिगाढ अन्धकार जैसे सूर्य की किरणों से शीघ्र ही नष्ट हो जाता है, वैसे ही संसार कारणरूप अज्ञान का गाढ अन्धकार जो हैं, वह श्रीहरि की (भगवान् की) कान्ति के बिना नष्ट नहीं हो सकता। मेरे (परमेश्वर के) चरण का स्मरण और पूजन करने से प्राणी अपने अज्ञानान्धकार से छूट जाता है। इस प्रकार मेरे चरण के स्मरण के सिवा जन्म-मरण के नाश का और कोई कारण (उपाय) है ही नहीं।

आदरेण यथा स्तौति धनवन्तं धनेच्छया ।
तथा चेद्विश्वकर्तारं को न मुच्येत बन्धनात् ॥13॥
आदित्यसन्निधौ लोकश्चेष्टते स्वयमेव तु ।
तथा मत्सन्निधावेव समस्तं चेष्टते जगत् ॥14॥
शुक्तिकायां यथा तारं कल्पितं मायया तथा ।
महदादि जगन्मायामयं मय्येव केवलम् ॥15॥
चण्डालदेहे पश्वादिस्थावरे ब्रह्मविग्रहे ।
अन्येषु तारतम्येन स्थितेषु न तथाह्यहम् ॥16॥

जैसे मनुष्य धन की इच्छा से धनवान की आदरपूर्वक स्तुति करता है, वैसे ही जो विश्वकर्ता की स्तुति करता है, ऐसा कौन मनुष्य संसार के बन्धन से भला नहीं छूटेगा ? (छूट ही जाएगा।) सूर्य के सान्निध्य में मनुष्य आप ही आप जैसे चेष्टा करने लगता है, वैसे ही मेरे सान्निध्य में यह सारा जगत् चेष्टा करने लग जाता है। जैसे भ्रामक माया के कारण ही सीप में रूपा कल्पित ही होता है, वैसे ही मुझमें भी महत्तत्त्व आदि यह जगत् केवल माया के द्वारा दी कल्पित हुआ है। पारमार्थिक रूप से तो जगत् मिथ्या ही है, और केवल मैं ही सत्य हूँ। चाण्डाल के देह में, पशु आदि के देह में, स्थावरों में या ब्रह्मा के देह में तारतम्य से छोटा-बड़ापन दीखता है, वैसा मैं नहीं हूँ।

विनष्टदिग्भ्रमस्यापि यथापूर्वं विभाति दिक् ।
तथा विज्ञानविध्वस्तं जगन्मे भाति तन्न हि ॥17॥

न देहो नेन्द्रियप्राणो न मनोबुद्ध्यहङ्कृति ।
न चित्तं नैव माया च न च व्योमादिकं जगत् ॥18॥
न कर्ता नैव भोक्ता च न च भोजयिता तथा ।
केवलं चित्सदानन्दब्रह्मैवाहं जनार्दनः ॥19॥
जलस्य चलनादेव चञ्चलत्वं यथा रवेः ।
तथाहङ्कारसम्बन्धादेव संसार आत्मनः ॥20॥

दिशा का भ्रम होने वाले व्यक्ति को उस भ्रम के नाश होने पर पहले की ही तरह ठीक से दिशाएँ दिखाई पड़ती हैं, उसी प्रकार विज्ञान से जगत् के उच्छिन्न हो जाने पर वह जगत् मुझे तो दीखता नहीं है। शरीर नहीं हैं, इन्द्रियाँ नहीं हैं, प्राण नहीं हैं, मन, बुद्धि और अहंकार भी नहीं है, चित्त नहीं है, माया नहीं है, आकाश आदि जगत् भी नहीं है, कर्ता नहीं है, भोक्ता नहीं है और भोग कराने वाला भी नहीं है। केवल सत्ता और आनन्दस्वरूप चैतन्य जनार्दन मैं ही हूँ। (मेरे सिवा और कुछ है ही नहीं।) जैसे पानी के हिलने से उसमें प्रतिबिम्ब सूर्य भी हिलता-सा लगता है, उसी प्रकार अहंकार के सम्बन्ध से ही आत्मा का संसार होता है।

चित्तमूलं हि संसारस्तत्प्रयत्नेन शोधयेत् ।
हन्त चित्तमहत्तायां कैषा विश्वासता तव ॥21॥
क्व धनानि महीपानां ब्राह्मणाः क्व जगन्ति वा ।
प्राक्तनानि प्रयातानि गताः सर्गपरम्पराः ।
कोटयो ब्रह्मणां याता भूपा नष्टाः परागवत् ॥22॥
स चाध्यात्माभिमानोऽपि विदुषोऽप्यासुरत्वतः ।
विद्वानप्यासुरश्चेत्स्यान्निष्फलं तत्त्वदर्शनम् ॥23॥
उत्पाद्यमाना रागाद्या विवेकज्ञानवह्निना ।
यदा तदैव दह्यन्ते कुतस्तेषां प्ररोहणम् ॥24॥

संसार का मूल चित्त ही है, इस बात को प्रयत्नपूर्वक खोज लेना चाहिए। अरे रे ! चित्त की महत्ता में तुम्हें यह कैसा विश्वास है ? चित्त तो क्षुद्र से भी क्षुद्र है। राजाओं की धन-सम्पत्तियाँ कहाँ गईं ? ब्राह्मण बहुत से (ब्रह्मा भी) कहाँ चले गये ? बहुत से जगत् भी कहाँ रह गये हैं ? पहले की सृष्टियाँ, करोड़ों ब्रह्मा और बड़े-बड़े राजा भी धूल की तरह नष्ट हो गए हैं। विद्वान् को भी आसुरी भाव से 'मैं ऐसा हूँ' इस प्रकार का आध्यात्मिक अभिमान होता है। विद्वान् भी अगर ऐसे आसुरी भाववाला हो जाता है, तो उसका तत्त्वदर्शन मिथ्या ही होता है। रागादि जब उत्पन्न होते हैं, तब विवेकाग्नि-ज्ञानाग्नि से ही वे जल सकते हैं और उनके जल जाने के बाद फिर से उनका उगना कैसे संभव हो सकता है ? (इसलिए ज्ञान से उन्हें जला ही देना चाहिए।)

यथा सुनिपुणः सम्यक् परदोषेक्षणे रतः ।
तथा चेन्निपुणः स्वेषु को न मुच्येत बन्धनात् ॥25॥
अनात्मविदमुक्तोऽपि सिद्धिजालानि वाञ्छति ।
द्रव्यमन्त्रक्रियाकालयुक्त्याप्नोति मुनीश्वर ॥26॥
नात्मज्ञस्यैव विषय आत्मज्ञो ह्यात्ममात्रदृक् ।
आत्मनात्मनि सन्तृप्तोनाविद्यामनुधावति ॥27॥
ये केचन जगद्भावास्तानविद्यामयान्विदुः ।
कथं तेषु किलात्मज्ञस्त्यक्ताविद्यो निमज्जति ॥28॥

पराये दोषों को देखने में मनुष्य जितना निपुण होता है उतना ही अगर अपने दोषों को देखने में निपुण हो जाए, तो संसाररूप बन्धन से भला कौन नहीं छूटेगा ? (सभी छूट जाएँगे) जिसको आत्मा का ज्ञान नहीं हुआ है, और जो जीवन्मुक्त नहीं हुआ है, वही सिद्धियों का समूह चाहता है। हे मुनीश्वर ! और द्रव्य, मंत्र, क्रिया, काल और अनेक युक्तियों से वह उन्हें प्राप्त कर भी लेता है, परन्तु आत्मा को जानने वाले का यह विषय नहीं है। आत्मवेत्ता पुरुष तो केवल आत्मा ही को देखता है, आत्मा में ही आत्मा के द्वारा सदैव तृप्त रहता है एवं अविद्या के पीछे दौड़ता नहीं है। जगत् के जितने भी पदार्थ हैं, उन्हें ज्ञानी लोग अविद्यामय ही समझते हैं। इसलिए जो पुरुष आत्मा को जानने वाला है, जिसने अविद्या छोड़ी है, वह अविद्या के पदार्थों में कैसे रत होगा ? (अर्थात् नहीं रहेगा)

द्रव्यमन्त्रक्रियाकालयुक्तयः साधुसिद्धिदाः ।
परमात्मपदप्राप्तो नोपकुर्वन्ति काश्चन ॥29॥
सर्वेच्छाकलनाशान्तावात्मलाभोदयाभिधः ।
स पुनः सिद्धिवाञ्छायां कथमर्हत्यचित्ततः ॥30॥

इति तृतीयोऽध्यायः ।

द्रव्य, मंत्र, क्रिया, काल और उनकी युक्तियाँ यद्यपि उत्तम सिद्धियों को देती तो हैं ही, परन्तु, परमात्मा के पद की प्राप्ति में वे सब किसी भी प्रकार का उपकार (सहाय) नहीं देतीं। जब सभी इच्छाओं का आकलन शान्त हो जाता है, तब आत्मलाभ का उदय (अर्थात् मोक्ष) होता है। और वह लाभ होने के बाद सिद्धि की इच्छा कैसे उत्पन्न हो सकती है ? क्योंकि उस अवस्था में चित्त तो होता ही नहीं है।

यहाँ तीसरा अध्याय पूरा हुआ।

❋

चतुर्थोऽध्यायः

अथ ह ऋभुं भगवन्तं निदाघः पप्रच्छ जीवन्मुक्तिलक्षणमनुब्रूहीति ॥1॥
तथेति स होवाच । सप्तभूमिषु जीवन्मुक्ताश्चत्वारः ॥2॥
शुभेच्छा प्रथमा भूमिका भवति । विचारणा द्वितीया । तनुमानसी तृतीया । सत्त्वापत्तिस्तुरीया । असंसक्तिः पञ्चमी । पदार्थभावना षष्ठी । तुरीयगा सप्तमी ॥3॥
प्रणवात्मिका भूमिका अकारोकारमकारार्धमात्रात्मिका ॥4॥
स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभेदेनाकारादयश्चतुर्विधाः ॥5॥

किसी एक समय निदाघ ने भगवान् ऋभु से पूछा—'आप मुझे जीवन्मुक्ति का लक्षण बताइए।' तब 'बहुत अच्छा' ऐसा कहकर ऋभु बोले—'ज्ञान की सात भूमिकाएँ हैं, उनमें से चार जीवन्मुक्त की स्थितिवाली होती हैं। पहली भूमिका शुभेच्छा है, दूसरी भूमिका विचारणा है, तीसरी भूमिका तनुमानसी है, चौथी भूमिका सत्त्वापत्ति है, पाँचवीं भूमिका असंसक्ति है, छठी भूमिका पदार्थभावना है और सातवीं भूमिका तुरीयगा है। प्रणवरूप (ओंकार रूप) भूमिका, अ-उ-म और अर्धमात्रारूप होती है। ये 'अकार' आदि भी स्थूल, सूक्ष्म, बीज और साक्षी के भेद से प्रत्येक चार-चार प्रकार के होते हैं।

तदवस्था जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयाः ॥6॥
अकारस्थूलांशे जाग्रद्विश्वः। सूक्ष्मांशे तत्तैजसः। बीजांशे तत्प्राज्ञः। साक्ष्यंशे तत्तुरीयः ॥7॥
उकारस्थूलांशे स्वप्नविश्वः। सूक्ष्मांशे तत्तैजसः। बीजांशे तत्प्राज्ञः। साक्ष्यंशे तत्तुरीयः ॥8॥
मकारस्थूलांशे सुषुप्तविश्व। सूक्ष्मांशे तत्तैजसः। बीजांशे तत्प्राज्ञः। साक्ष्यंशे तत्तुरीयः ॥9॥
अर्धमात्रास्थूलांशे तुरीयविश्वः। सूक्ष्मांशे तत्तैजसः। बीजांशे तत्प्राज्ञः। साक्ष्यंशे तुरीयतुरीयः ॥10॥

उनकी अवस्थाएँ भी चार होती हैं—जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति और तुरीय। उनमें से अकार के स्थूल अंश में जाग्रदवस्था वाला विश्व होता है, सूक्ष्म अंश में जाग्रत् तैजस होता है, बीज अंश में जाग्रत् प्राज्ञ होता है और साक्षी अंश में जाग्रत् तुरीय होता है। अब उकार के स्थूल अंश में स्वप्न विश्व होता है, उसके सूक्ष्म अंश में स्वप्न तैजस होता है, बीज अंश में स्वप्न प्राज्ञ होता है और साक्षी अंश में स्वप्न तुरीय होता है। अब मकार के स्थूल अंश में सुषुप्ति अवस्था वाला विश्वात्मा होता है, उसके सूक्ष्म अंश में सुषुप्ति तैजस, उसके बीज अंश में सुषुप्ति प्राज्ञ और साक्षी अंश में सुषुप्ति तुरीय होता है। अब अर्धमात्रा के स्थूल अंश में तुरीयावस्था वाला विश्वात्मा होता है, उसके सूक्ष्म अंश में तुरीय तैजस होता है, उसके बीज अंश में तुरीय प्राज्ञ होता है और उसके साक्षी अंश में तुरीयतुरीय होता है।

अकारतुरीयांशाः प्रथमद्वितीयतृतीयभूमिकाः। उकारतुरीयांशा चतुर्थी भूमिका। मकारतुरीयांशा पञ्चमी। अर्धमात्रातुरीयांशा षष्ठी। तदतीता सप्तमी ॥11॥

ऊपर बताई गई सात ज्ञान भूमिकाओं में से पहली, दूसरी और तीसरी भूमिकाएँ अकार के तुरीयांश रूप में है। चौथा भूमिका उकार के तुरीय अंश के रूप में हैं। पाँचवीं भूमिका मकार के तुरीयांश के रूप में है। छठी भूमिका अर्धमात्रा के तुरीयांश के रूप में है, और सप्तमी उन सभी अंशों से रहित है।

भूमित्रयेषु विहरन्मुमुक्षुर्भवति। तुरीयभूम्यां विहरन्ब्रह्मविद्भवति। पञ्चमभूम्यां विहरन्ब्रह्मविद्वरो भवति। षष्ठभूम्यां विहरन्ब्रह्मविद्वरीयान्भवति। सप्तमभूम्यां विहरन्ब्रह्मविद्वरिष्ठो भवति ॥12॥

पहली तीन भूमिकाओं में विहार करने वाला मुमुक्षु होता है। चौथी भूमिका में विहार करने वाला ब्रह्मवेत्ता होता है, पाँचवीं भूमिका में विहार करने वाला ब्रह्मवेत्ताओं में श्रेष्ठ होता है, छठी भूमिका में विहार करने वाला ब्रह्मवेत्ताओं में अधिक श्रेष्ठ होता है तथा सातवीं भूमिका में विहार करने वाला ब्रह्मवेत्ताओं में श्रेष्ठतम होता है।

तत्रैते श्लोका भवन्ति—
ज्ञानभूमिः शुभेच्छा स्यात्प्रथमा समुदीरिता।
विचारणा द्वितीया तु तृतीया तनुमानसी ॥1॥
सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका।
पदार्थभावना षष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता ॥2॥

इस विषय में ये श्लोक हैं—शुभेच्छा नाम की पहली ज्ञान भूमिका कही गई हैं। दूसरी विचारणा और तीसरी तनुमानसी है। चौथी सत्त्वापत्ति है, बाद में असंसक्ति नाम की है। छठी पदार्थ भावना है और सातवीं तुर्यगा कही गई है।

स्थितः किं मूढ एवास्मि प्रेक्ष्योऽहं शास्त्रसज्जनैः।
वैराग्यपूर्वमिच्छेति शुभेच्छेत्युच्यते बुधैः ॥3॥
शास्त्रसज्जनसंपर्कवैराग्याभ्यासपूर्वकम्।
सदाचारप्रवृत्तिर्या प्रोच्यते सा विचारणा ॥4॥
विचारणाशुभेच्छाभ्यामिन्द्रियार्थेषु रक्तता।
यत्र सा तनुतामेति प्रोच्यते तनुमानसी ॥5॥
भूमिकात्रितयाभ्यासाच्चित्तेऽर्थविरतेर्वशात्।
सत्त्वात्मनि स्थिते शुद्धे सत्त्वापत्तिरुदाहृता ॥6॥

'मैं क्यों मूढ़ ही बैठा रहा हूँ ?' 'ये शास्त्र और सज्जन मुझे ऐसा देख रहे हैं ?'—इस तरह की जो वैराग्यपूर्ण इच्छा होती है, इसे पण्डित लोग 'शुभेच्छा' कहते हैं। शास्त्रों और सज्जनों के संग से वैराग्य हो जाने पर सदाचार में अभ्यासपूर्वक जो प्रवृत्ति होती है, उसे 'विचारणा' कहा जाता है। इस तरह 'शुभेच्छा' और 'विचारणा' से विषयों के ऊपर का प्रेम जो पतला पड़ जाता है, उसे 'तनुमानसी' कहा जाता है। इन तीन भूमिकाओं के अभ्यास से मन में विषयों के प्रति वैराग्य आ जाने से चित्त जब शुद्धात्मा में स्थिर हो जाता है, तब उसे 'सत्त्वापत्ति' कहा गया है।

दशाचतुष्टयाभ्यासादसंसर्गफला तु या।
रूढसत्त्वचमत्कारा प्रोक्ताऽसंसक्तिनामिका ॥7॥
भूमिकापञ्चकाभ्यासात्स्वात्मारामतया भृशम्।
आभ्यन्तराणां बाह्यानां पदार्थानामभावनात् ॥8॥
परप्रयुक्तेन चिरं प्रत्ययेनावबोधनम्।
पदार्थभावना नाम षष्ठी भवति भूमिका ॥9॥
षड्भूमिकाचिराभ्यासाद्भेदस्यानुपलम्भनात्।
यत्स्वभावैकनिष्ठत्वं सा ज्ञेया तुर्यगा गतिः ॥10॥

इन चार भूमिकाओं के अभ्यास से जिस मनुष्य में असंगरूपी फल प्रकट होता है और सत्त्वगुण का चमत्कार रूढ़ बनता है, तब उसको 'असंसक्ति' कहा गया है। फिर इन पाँच भूमिकाओं के अभ्यास से अपनी आत्मा में ही अत्यन्त रमण करते हुए स्थित रहता है, और इससे बाहर-भीतर के किसी भी पदार्थ का भान नहीं रहता। उस समय तो कोई पदार्थ की पहचान करवाता है, तभी लम्बे समय के बाद पदार्थ की पहचान होती है। इसी को 'पदार्थभावना' नाम की छठी ज्ञानभूमिका कहते हैं। इन छः भूमिकाओं के लम्बे अभ्यास के बाद संसार में जो किसी प्रकार का भेद नहीं दीखता और केवल आत्मस्वभाव में ही तब जो एकनिष्ठा प्राप्त होती है, उसे 'तुर्यगा' नाम की सातवीं भूमिका जानना चाहिए।

शुभेच्छादित्रयं भूमिभेदाभेदयुतं स्मृतम्।
यथावद्वेद बुद्ध्येदं जगज्जाग्रति दृश्यते ॥11॥
अद्वैते स्थैर्यमायाते द्वैते च प्रशमं गते।
पश्यन्ति स्वप्नवल्लोकं तुर्यभूमिसुयोगतः ॥12॥

विच्छिन्नशरदभ्रांशविलयं प्रविलीयते ।
सत्त्वावशेष एवास्ते हे निदाघ दृढीकुरु ॥13॥
पञ्चभूमिं समारुह्य सुषुप्तिपदनामिकाम् ।
शान्ताशेषविशेषांशस्तिष्ठत्यद्वैतमात्रके ॥14॥

शुभेच्छादि भूमिकाएँ भेदाभेदज्ञान से युक्त मानी जाती हैं। इसलिए इन अवस्थाओं में मनुष्य जाग्रत् अवस्था में इस जगत् को अपनी बुद्धि से अच्छी तरह से जानता है। फिर जब चौथी अवस्था का उत्तम योग होता है तब उसके कारण से अद्वतभाव स्थिर होता है, और द्वैतभाव का नाश हो जाता है। इसलिए इस भूमिका पर पहुँचे हुए लोग जगत् को स्वप्न जैसा ही देखते हैं। हे निदाघ ! इस चौथी भूमिका में जैसे शरद् ऋतु के बादलों के अंश छिन्नभिन्न होकर नष्ट हो जाते हैं, वैसे ही द्वैत के अंशों का विलय हो जाता है। और केवल सत्त्व अंश ही शेष रहता है। इसलिए तुम उसी भूमिका को दृढ़ करो। बाद में पाँचवीं भूमिका पर आरूढ़ होने से बाकी बचे अंश भी नष्ट हो जाते हैं। मात्र अद्वैत–आत्मस्वरूप ही शेष रहता है। इसीलिए इस भूमिका को 'सुषुप्तिपद' नाम से कहा जाता है।

अन्तर्मुखतया नित्यं बहिर्वृत्तिपरोऽपि सन् ।
परिश्रान्ततया नित्यं निद्रालुरिव लक्ष्यते ॥15॥
कुर्वन्नभ्यासमेतस्यां भूम्यां सम्यग्विवासनः ।
सप्तमी गाढसुप्त्याख्या क्रमप्राप्ता पुरातनी ॥16॥
यत्र नासन्न सद्रूपो नाहं नाप्यनहंकृतिः ।
केवलं क्षीणमनन आस्तेऽद्वैतेऽतिनिर्भयः ॥17॥

फिर छठी भूमिका में आकर बाहर की वृत्ति में परायण होने पर भी मनुष्य नित्य अन्तर्मुखता से ही रहता है और बड़ी थकान से मानो निद्रालु हो (नींद ले रहा हो) ऐसा दीखता है। इस तरह इस भूमिका का अभ्यास करते-करते बिल्कुल वासनारहित हो जाता है। और अन्त में 'गाढ सुषुप्ति' नाम की सातवीं भूमिका में क्रमशः जा पहुँचता है। यही भूमिका देहसम्बन्ध से पहले की पुरातनी अवस्था है। जहाँ सत् नहीं है, असत् भी नहीं है, अहंकार भी नहीं है, अनहंकार भी नहीं है। यहाँ केवल क्षीणमन वाला, वह अति निर्भय होकर अवस्थित रहता है।

अन्तःशून्यो बहिःशून्यः शून्यकुम्भ इवाम्बरे ।
अन्तःपूर्णो बहिःपूर्णः पूर्णकुम्भ इवार्णवे ॥18॥
मा भव ग्राह्यभावात्मा ग्राहकात्मा च मा भव ।
भावनामखिलां त्यक्त्वा यच्छिष्टं तन्मयो भव ॥19॥
द्रष्टृदर्शनदृश्यानि त्यक्त्वा वासनया सह ।
दर्शनप्रथमाभासमात्मानं केवलं भज ॥20॥

वह मनुष्य भीतर से और बाहर से शून्य आकाश में रखे गए घड़े जैसा होता है। अथवा तो भीतर से पूर्ण और बाहर से भी पूर्ण सागर में रखे गए घड़े जैसा होता है। ग्रहण किए जाते हुए पदार्थ रूप तुम मत बनो। सभी भावनाओं का त्याग करके जो शेष बचे, उसी के रूप तुम हो जाओ। तुम द्रष्टा, दृश्य और दर्शन को अपनी वासनाओं के साथ छोड़ ही दो और बाद में दर्शन के प्रथम आभास रूप आत्मा का ही केवल उपासना (चिन्तन) करो।

यथास्थितमिदं यस्य व्यवहारवतोऽपि च ।
अस्तंगतं स्थितं व्योम स जीवन्मुक्त उच्यते ॥21॥

नोदेति नास्तमायाति सुखे दुःखे मनःप्रभा ।
यथाप्राप्तस्थितिर्यस्य स जीवन्मुक्त उच्यते ॥22॥
यो जागर्ति सुषुप्तिस्थो यस्य जाग्रन्न विद्यते ।
यस्य निर्वासनो बोधः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥23॥
रागद्वेषभयादीनामनुरूपं चरन्नपि ।
योऽन्तर्व्योमवदच्छन्नः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥24॥
यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
कुर्वतोऽकुर्वतो वापि स जीवन्मुक्त उच्यते ॥25॥

जिसके आगे यह जो कुछ जैसा है, वैसा ही रहता हो, और सभी प्रकार का व्यवहार करते हुए भी जिसकी दृष्टि में सब कुछ अस्त ही हो गया हो और केवल आकाश ही रहा हो, वह 'जीवन्मुक्त' कहलाता है। जिसकी मानसिक कान्ति सुख में उगती नहीं है, और दुःख में अस्त नहीं होती, परन्तु प्रथम की ही स्थिति यथास्थिति रहती हो, वह 'जीवन्मुक्त' कहलाता है। जो सुषुप्ति में रहा हुआ भी जागता ही रहता है, जिसे लौकिक जाग्रदवस्था नहीं होती, और जिसका ज्ञान वासनारहित होता है, वह जीवन्मुक्त कहलाता है। राग, द्वेष, भय आदि के योग्य वर्तन जो कर रहा तो हो, परन्तु भीतर तो आकाश की तरह ही जो निर्लेप (अनावृत) ही रहता हो, वह 'जीवन्मुक्त' कहा जाता है। जो कुछ करता हो, या न करता हो परन्तु उसका भाव तो अहंकाररहित ही होता हो, तथा जिसकी बुद्धि लिप्त नहीं होती, वह 'जीवन्मुक्त' कहा जाता है।

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोन्मुक्तः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥26॥
यः समस्तार्थजालेषु व्यवहार्यपि शीतलः ।
परार्थेष्विव पूर्णात्मा स जीवन्मुक्त उच्यते ॥27॥
प्रजहाति यदा कामान्सर्वांश्चित्तगतान्मुने ।
मयि सर्वात्मके तुष्टः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥28॥
चैत्यवर्जितचिन्मात्रे पदे परमपावने ।
अक्षुब्धचित्तो विश्रान्तः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥29॥
इदं जगदहं सोऽयं दृश्य जातमवास्तवम् ।
यस्य चित्ते न स्फुरति स जीवन्मुक्त उच्यते ॥30॥

जिससे लोग उद्वेग प्राप्त नहीं करते और जो लोगों से उद्वेग प्राप्त नहीं करता और जो हर्ष, द्वेष तथा भय से रहित हुआ हो, वह 'जीवन्मुक्त' कहा जाता है। व्यवहार के योग्य सभी पदार्थों के समूह मानो पराये ही हों, ऐसा समझकर उनके सम्बन्ध में जो शीतल ही रहता हो, उनके सम्बन्ध में राग-द्वेष से जो मुक्त रहता हो, वह पूर्णात्मा 'जीवन्मुक्त' कहलाता है। हे मुनि ! जब मनुष्य चित्त में रही हुई सभी कामनाओं को छोड़ देता है, और सर्वात्मा मुझमें (अन्तरात्मा में) ही संतुष्ट रहता है, वह 'जीवन्मुक्त' कहलाता है। जाड्यरहित केवल परमपावन चिद्रूप स्थान में अक्षुब्ध (शान्त) चित्तवाला होकर जो विश्राम करता है, वह 'जीवन्मुक्त' कहलाता है। 'यह जगत् मैं ही हूँ और जो यह सब दृश्य है वह मिथ्या है'— ऐसे ज्ञान से जिसके चित्त में आत्मातिरिक्त किसी का भी स्फुरण नहीं होता, वह 'जीवन्मुक्त' कहलाता है।

सद्ब्रह्मणि स्थिरे स्फारे पूर्णे विषयवर्जिते ।
आचार्यशास्त्रमार्गेण प्रविश्याशु स्थिरो भवः ॥31॥

शिवो गुरुः शिवो वेदः शिवो देवः शिवः प्रभुः ।
शिवोऽस्म्यहं शिवः सर्वं शिवादन्यन्न किञ्चन ॥32॥
तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।
नानुध्यायद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत् ॥33॥
शुको मुक्तो वामदेवोऽपि मुक्तस्ताभ्यां विना मुक्तिभाजो न सन्ति ।
शुकमार्गं येऽनुसरन्ति धीराः सद्यो मुक्तास्ते भवन्तीह लोके ॥34॥
वामदेवं येऽनुसरन्ति नित्यं मृत्वा जनित्वा च पुनःपुनस्तत् ।
ते वै लोके क्रममुक्ता भवन्ति योगैः सांख्यैः कर्मभिः सत्त्वयुक्तैः ॥35॥

सत्यस्वरूप ब्रह्म स्थिर, सर्वव्यापी, पूर्ण और विषयरहित है। उसमें आचार्य और गुरु के बताए हुए मार्ग पर शीघ्र ही प्रवेश करके तुम उसमें स्थिर हो जाओ। 'शिव गुरु है, शिव वेद है, शिव देव है और शिव प्रभु हैं। मैं शिव हूँ और यह सब शिव है, शिव से भिन्न कुछ है ही नहीं'—इस तरह उस परमात्मा को जानकर धीर पुरुष को उसी में बुद्धि करनी चाहिए। उसे अनेक शब्दों का विचार नहीं करना चाहिए, क्योंकि वह तो वाणी को थकाने वाला होता है। शुकदेव मुक्ति को प्राप्त हुए हैं, वामदेव भी मुक्ति को प्राप्त हुए हैं, उनके बिना अन्य लोग मुक्ति को प्राप्त नहीं हुए हैं। इसलिए जो धीर पुरुष शुकदेव के मार्ग का अनुसरण करते हैं, वे इस लोक में शीघ्र ही मुक्त हो जाते हैं। और जो लोग वामदेव के मार्ग का अनुसरण करते हैं, वे लोग बार-बार मरकर और बार-बार जन्म लेकर सांख्य से, योग से या सात्त्विक कर्मों से क्रम मुक्ति को प्राप्त करते हैं।

शुकश्च वामदेवश्च द्वे सृती देवनिर्मिते ।
शुको विहङ्गमः प्रोक्तो वामदेवः पिपीलिका ॥36॥
अतद्व्यावृत्तिरूपेण साक्षाद्विधिमुखेन वा ।
महावाक्यविचारेण सांख्ययोगसमाधिना ॥37॥
विदित्वा स्वात्मनो रूपं संप्रज्ञातसमाधितः ।
शुकमार्गेण विरजाः प्रयान्ति परमं पदम् ॥38॥
यमाद्यासनजायासहठाभ्यासात्पुनःपुनः ।
विघ्नबाहुल्यसंजात अणिमादिवशादिह ॥39॥

देवों ने शुक और वामदेव—ऐसे दो मार्ग निर्माण किए हैं। शुक पक्षी होता है और वामदेव चींटी होती है। (गति के परिमाण में।) 'नेति-नेति'—ऐसे वेदोक्त अतद्व्यावृत्ति के रूप में अथवा साक्षात् विधिमुख से, महावाक्यों के विचार से अथवा तो सांख्य और योग की समाधि द्वारा अपने स्वरूप को जानकर संप्रज्ञात समाधि के द्वारा जो रजोगुणरहित हो जाते हैं वे लोग शुक के मार्ग से परमपद को प्राप्त करते हैं। यम आदि तथा आसन आदि करने से जो परिश्रम उत्पन्न होता है उसके तथा हठयोग के बार-बार अभ्यास करने से विघ्न बाहुल्य होता है और अणिमादि सिद्धियों से भी प्रमाण में समुचित फल प्राप्त नहीं होता।

अलब्ध्वापि फलं सम्यक्पुनर्भूत्वा महाकुले ।
पुनर्वासनयैवायं योगाभ्यासं पुरश्चरन् ॥40॥
अनेकजन्माभ्यासेन वामदेवेन वै पथा ।
सोऽपि मुक्तिं समाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥41॥
द्वाविमावपि पन्थानौ ब्रह्मप्राप्तिकरौ शिवौ ।

सद्योमुक्तिप्रदश्चैकः क्रममुक्तिप्रदः परः ।
अत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥42॥
यस्यानुभवपर्यन्ता बुद्धिस्तत्त्वे प्रवर्तते ।
तद्दृष्टिगोचराः सर्वे मुच्यन्ते सर्वपातकैः ॥43॥
खेचरा भूचराः सर्वे ब्रह्मविद्दृष्टिगोचराः ।
सद्य एव विमुच्यन्ते कोटिजन्मार्जितैरघैः ॥44॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

यद्यपि इससे अच्छा (योग्य) फल तो नहीं मिलता, पर वह अच्छे कुल में जन्म प्राप्त करता है, और उस जन्म से वह पूर्व-जन्म की वासना से फिर से अपने योगाभ्यास को आगे बढ़ाता है। इस प्रकार अनेक जन्मों तक अभ्यास करने से वामदेव के मार्ग से वह भी विष्णु के परमधाम रूप मुक्ति को प्राप्त करता है। ये दोनों मार्ग ब्रह्मप्राप्ति कराने वाले और कल्याणस्वरूप हैं। उनमें से एक मार्ग सद्योमुक्ति (तुरन्तमुक्ति) देता है और दूसरा मार्ग क्रममुक्ति देने वाला है। जो मनुष्य सर्वत्र एक आत्मा को ही देखता है, उसको इस लोक में क्या मोह हो सकता है ? और क्या शोक भी हो सकता है ? जिसकी बुद्धि अनुभव-पर्यन्त एक तत्त्व के विचार में ही प्रवर्तमान होती है, उसकी दृष्टि में जो लोक आते हैं, वे सभी पापों से छूट जाते हैं। आकाशविहारी हों या धरती पर विचरण करने वाले हों—वे सभी जीव ब्रह्मवेत्ता पुरुष की दृष्टि पर पड़ते हैं कि तुरन्त ही वे करोड़ों जन्मों के पापों से मुक्त हो जाते हैं।

यहाँ चौथा अध्याय पूरा हुआ।

❋

पञ्चमोऽध्यायः

अथ हैनं ऋभुं भगवन्तं निदाघः प्रप्रच्छ योगाभ्यासविधिमनुब्रूहीति ।
तथेति स होवाच—
पञ्चभूतात्मको देह पञ्चमण्डलपूरितः ।
काठिन्यं पृथिवी ह्येका पानीयं तद्द्रवाकृति ॥1॥
दीपनं च भवेत्तेजः प्रचारो वायुलक्षणम् ।
आकाशतत्त्वतः सर्वं ज्ञातव्यं योगमिच्छता ॥2॥

फिर निदाघ ने भगवान् ऋभु से पूछा—'मुझे योगाभ्यास की विधि बताइए।' तब 'बहुत अच्छा' ऐसा कहकर ऋभु बोले—शरीर पंचभूतात्मक है और पाँच मण्डलों से भरा हुआ है। उनमें जहाँ कठिनता है, वह पृथ्वी है। जहाँ प्रवाह का आकार है, वह जल है। जठर में जो अग्नि जलती है वह तेज है। जो प्रसरण (आना-जाना) है वह वायु है। और जो कुछ खाली है, वह आकाशतत्त्व के कारण से है। योग के जिज्ञासु को यह सब जान लेना चाहिए।

षट्शतान्यधिकान्यत्र सहस्राण्येकविंशतिः ।
अहोरात्रवहैः श्वासैर्वायुमण्डलघाततः ॥3॥
तत्पृथ्वीमण्डले क्षीणे वलिरायाति देहिनाम् ।
तद्वदापोगणापाये केशाः स्युः पाण्डुराः क्रमात् ॥4॥
तेजःक्षयेऽक्षुधा कान्तिर्नश्यते मारुतक्षये ।
वेपथुः संभवेन्नित्यं नाम्भसेनैव जीवति ॥5॥

इत्थं भूतक्षयान्नित्यं जीवितं भूतधारणम् ।
उड्याणं कुरुते यस्मादविश्रान्तं महाखगः ॥6॥

वायुमण्डल के आघात से इस शरीर में एक रात-दिन के सामान्यतया इक्कीस हजार छः सौ श्वास-प्रश्वास चल रहे हैं। प्राणियों में जब पृथ्वीमंडल (तत्व) कम पड़ जाता है, तो शरीर पर झुर्रियाँ पड़ जाती हैं, जब जल कम पड़ जाता है, तो क्रमशः केश सफेद हो जाते हैं, जब तेजोभाग कम पड़ जाता है, तो ठीक तरह से भूख नहीं लगती तथा कान्ति नष्ट होती है, जब वायुभाग की कमी पड़ जाती है, तो शरीर में नित्य कँपकँपी होती है। और अकेले जल या अकेले आकाश से कोई जी नहीं सकता। इस प्रकार नित्य ही भूतों का क्षय होता रहता है। इसलिए भूतों को धारण किए रहना (भूत धारण करना) ही जीवन है। इसी कारण से बड़े-बड़े पक्षी अविच्छिन्न रीति से सतत ही उड़ते रहते हैं।

उड्डियाणं तदेव स्यात्तत्र बन्धोऽभिधीयते ।
उड्डियाणो ह्यसौ बन्धो मृत्युमातङ्गकेसरी ॥7॥
तस्य मुक्तिस्तनोः कायात्तस्य बन्धो हि दुष्करः ।
अग्नौ तु चालिते कुक्षौ वेदना जायते भृशम् ॥8॥
न कार्या क्षुधितेनापि नापि विण्मूत्रवेगिना ।
हितं मितं च भोक्तव्यं स्तोकं स्तोकमनेकधा ॥9॥
मृदुमध्यममन्त्रेषु क्रमान्मन्त्रं लयं हठम् ।
लयमन्त्रहठा योगा योगो हृष्टाङ्गसंयुतः ॥10॥

इसी को उड्डियाणबन्ध कहा जाता है। इस उड्डियाणबन्ध को यदि हमारे शरीर में प्रतिदिन किया जाए, तब मृत्युरूप हाथी का नाश करने में वह केसरी (सिंह) जैसा होता है। शरीर से इसकी मुक्ति भी हो सकती है परन्तु निर्दिष्ट पुरुष के लिए यह उड्डियाणबन्ध दुष्कर है, क्योंकि अग्नि को जब चलायमान किया जाता है, तब पेट में बड़ी वेदना होती है, इसलिए भूखे मनुष्य को और विष्टा-मूत्र के वेग वाले मनुष्य को यह उड्डियाणबन्ध नहीं करना चाहिए। जिसे योगक्रिया करनी हो, उसे हितकारी, थोड़ा-थोड़ा और प्रमाणपुरःसर (प्रमाण के अनुसार) खाना चाहिए। इस प्रकार विविध खाद्यों से क्षुधाशान्ति करके मृदु = लय, मध्यम = हठ और मन्त्र = नादानुसन्धान—इन योगों की साधना करनी चाहिए। इन तीन योगों में प्रथम क्रम लययोग का, द्वितीय मन्त्रयोग का और तीसरा क्रम हठयोग का है। उनमें हठयोग यम आदि आठ अंगों वाला होता है।

यमश्च नियमश्चैव तथा चासनमेव च ।
प्राणायामस्तथा पश्चात्प्रत्याहारस्तथा परम् ॥11॥
धारणा च तथा ध्यानं समाधिश्चाष्टमो भवेत् ।
अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्जवम् ॥12॥
क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचं चेति यमा दश ।
तपः सन्तोषमास्तिक्यं दानमीश्वरपूजनम् ॥13॥
सिद्धान्तश्रवणं चैव ह्रीर्मतिश्च जपो व्रतम् ।
एते हि नियमाः प्रोक्ता दशधैव महामते ॥14॥

हे बुद्धिमान ! यम, नियम, आसन, प्राणायाम, धारणा, प्रत्याहार, ध्यान और आठवीं समाधि—ये आठ योग के अंग हैं। इनमें अहिंसा, सत्य, अस्तेय (चोरी न करना), ब्रह्मचर्य, दया, आर्जव (सरलता), क्षमा, धैर्य, मिताहार तथा बाहर-भीतर की पवित्रता—ये दश यम हैं। इसी प्रकार तप, सन्तोष, आस्तिकता, दान, ईश्वरपूजन, सिद्धान्तश्रवण, लज्जा, मनन, जप और व्रत—ये दस नियम कहे जाते हैं।

एकादशासनानि स्युश्चक्रादि मुनिसत्तम ।
चक्रं पद्मासनं कूर्म मयूरं कुक्कुटं तथा ॥15॥
वीरासनं स्वस्तिकं च भद्रं सिंहासनं तथा ।
मुक्तासनं गोमुखं च कीर्तितं योगवित्तमैः ॥16॥
सव्योरु दक्षिणे गुल्फे दक्षिणं दक्षिणेतरे ।
निदध्यादृजुकायस्तु चक्रासनमिदं मतम् ॥17॥

हे मुनिश्रेष्ठ ! चक्र आदि आसन ग्यारह हैं। चक्रासन, पद्मासन, कूर्मासन, मयूरासन, कुक्कुटासन, वीरासन, स्वस्तिकासन, भद्रासन, सिंहासन, मुक्तासन और गोमुखासन—ये ग्यारह आसन योगवेत्ताओं ने कहे हैं। (यहाँ ग्यारह आसन कहे हैं, जब कि जाबालदर्शनोपनिषद् में नौ आसन बताए हैं। यहाँ पर चक्रासन और कूर्मासन—दो ज्यादा बताए गए हैं। उनमें से चक्रासन का स्वरूप तो यहाँ बताया गया है, अन्य आसनों के स्वरूप जाबालदर्शनोपनिषत् में बताए गए हैं। कूर्मासन के विषय में जिज्ञासु को किसी योग्य गुरु के पास जाकर उसकी जानकारी प्राप्त कर लेनी चाहिए।) जब बाँयीं जाँघ दाहिने टखने पर और दाहिनी जाँघ बाँयें टखने पर रखी जाए और शरीर एकदम सीधा रखा जाय, तब उसे चक्रासन माना गया है।

पूरकः कुम्भकस्तद्वद्रेचकः पूरकः पुनः ।
प्राणायामः स्वनाडीभिस्तस्मान्नाडीः प्रचक्षते ॥18॥
शरीरं सर्वजन्तूनां षण्णवत्यङ्गुलात्मकम् ।
तन्मध्ये पायुदेशात्तु द्व्यङ्गुलात्परतः परम् ॥19॥
मेढ्रदेशादधस्तात्तु द्व्यङ्गुलान्मध्यमुच्यते ।
मेढ्रान्नताङ्गुलादूर्ध्वं नाडीनां कन्दमुच्यते ॥20॥
चतुरङ्गुलमुत्सेधं चतुरङ्गुलमायतम् ।
अण्डाकारं परिवृतं मेदोमज्जास्थिशोणितैः ॥21॥

पूरक, कुंभक और रेचक—इस तीन प्रकार का प्राणायाम होता है। वह अपनी नाड़ियों के द्वारा ही होता है, इसलिए नाडियाँ कही जाती हैं। सभी प्राणियों का (मनुष्यों का) शरीर छियानबे अंगुल के प्रमाण का होता है। इस शरीर में गुदा के ऊपर दो अंगुल और लिंग प्रदेश के नीचे दो अंगुल को शरीर का मध्यप्रदेश कहा जाता है। और लिंग के नीचे—एक अंगुल ऊँचे नाड़ियों का कन्द (मूल स्थान) कहा जाता है। वह चार अंगुल ऊँचा, चार अंगुल लम्बा-चौड़ा, अण्ड जैसे आकार का है और मेद, मज्जा, हड्डियों और रक्त से आवृत है।

तत्रैव नाडीचक्रं तु द्वादशारं प्रतिष्ठितम् ।
शरीरं ध्रियते येन वर्तते तत्र कुण्डली ॥22॥
ब्रह्मरन्ध्रं सुषुम्णा या वदनेन पिधाय सा ।
अलम्बुसा सुषुम्णायाः कुहूनाडी वसत्यसौ ॥23॥
अनन्तरारयुग्मे तु वारुणा च यशस्विनी ।
दक्षिणारे सुषुम्णायाः पिङ्गला वर्तते क्रमात् ॥24॥

तदन्तरारयोः पूषा वर्तते च पयस्विनी ।
सुषुम्ना पश्चिमे चारे स्थिता नाडी सरस्वती ॥25॥

वहीं नाड़ीचक्र स्थित है। वह बारह आराओं वाला है। इसी के द्वारा शरीर धारण किया जाता है। उसमें कुण्डली अवस्थित है। नाड़ीचक्र में जो सुषुम्ना नाड़ी है, उसने अपने मुख से ब्रह्मरन्ध्र को ढँककर रखा है। अलम्बुसा और कुहू नाड़ियाँ सुषुम्णा के पास में होती हैं और सुषुम्णा के दाहिनी ओर के आरे में पिंगला नाड़ी अवस्थित है। इसके बाद के दो आरों में पूषा और यशस्विनी—ये दो नाड़ियाँ हैं, और सुषुम्ना के पश्चिम के आरे में सरस्वती नाड़ी है।

शङ्खिनी चैव गान्धारी तदनन्तरयोः स्थिते ।
उत्तरे तु सुषुम्नाया इडाख्या निवसत्यसौ ॥26॥
अनन्तरं हस्तिजिह्वा ततो विश्वोदरी स्थिता ।
प्रदक्षिणक्रमेणैव चक्रस्यारेषु नाडयः ॥27॥
वर्तन्ते द्वादश ह्येता द्वादशानिलवाहकाः ।
पटवत्संस्थिता नाड्यो नानावर्णाः समीरिताः ॥28॥
पटमध्यं तु यत्स्थानं नाभिचक्रं तदुच्यते ।
नादाधारा समाख्याता ज्वलन्ती नादरूपिणी ॥29॥
पररन्ध्रा सुषुम्ना च चत्वारो रत्नपूरिताः ।
कुण्डल्या पिहितं शश्वद्ब्रह्मरन्ध्रस्य मध्यमम् ॥30॥

इसके बाद के दो आरों में शंखिनी और गान्धारी नाड़ियाँ हैं। सुषुम्ना के उत्तर भाग में इडा नाम की नाड़ी रहती है। इसके बाद हस्तिजिह्वा और विश्वोदरी नाडियाँ आयी हुई हैं। इस तरह इस नाडी चक्र के आराओं में दाहिनी ओर के प्रदक्षिणा के क्रम से नाडियाँ आई हुई हैं। ये बारह नाडियाँ हैं। उनमें बारह वायु बह रहे हैं। वे वस्त्र की तरह रही हुई हैं और तरह-तरह के रंगों वाली कही गई हैं। नाभि प्रदेश का जो मध्य स्थान है, उसे नाभिचक्र कहा जाता है। और जो नाडीनाद का आधार है उसे ज्वलन्ती और नादरूपिणी कहा गया है। पररन्ध्रा और सुषुम्ना आदि चार रत्नों से भरपूर हैं। और ब्रह्मरन्ध्र का मध्यभाग सदैव कुण्डली के द्वारा ढँका हुआ ही रहता है। (आवृत होकर रहता है।)

एवमेतासु नाडीषु धरन्ति दश वायवः ।
एवं नाडीगतिं वायुगतिं ज्ञात्वा विचक्षणः ॥31॥
समग्रीवशिरःकायः संवृतास्यः सुनिश्चलः ।
नासाग्रे चैव हृन्मध्ये बिन्दुमध्ये तुरीयकम् ॥32॥
स्रवन्तममृतं पश्येन्नेत्राभ्यां सुसमाहितः ।
अपानं मुकुलीकृत्य पायुमाकृष्य चोन्मुखम् ॥33॥
प्रणवेन समुत्थाप्य श्रीबीजेन निवर्तयेत् ।
स्वात्मानं च श्रियं ध्यायेदमृतप्लावनं ततः ॥34॥

इस प्रकार इन नाडियों में दश वायु धारण किए जाते हैं। इस तरह नाडीगति और वायुगति को जानकर बुद्धिमान मनुष्य को गर्दन, मस्तक और शरीर को सीधा रखकर, मुँह बन्द करके, एकदम निश्चल होकर बैठना चाहिए और नासिका के अग्रभाग में, हृदय के बीच में और बिन्दु के बीच जो तुरीय पद अवस्थित है, उसे एकदम एकाग्र होकर, दोनों नेत्रों से उससे होता हुआ अमृत का स्रवण देखना चाहिए। फिर बाद में अपानवायु का संकोच करके गुदा को ऊँचे खींचना चाहिए। इस प्रकार प्रणवमंत्र

के द्वारा ठीक तौर से उसे ऊपर स्थापित करके लक्ष्मीबीज के द्वारा उसे वापिस लौटाना चाहिए। उस समय अपने आत्मा का लक्ष्मी के रूप में ध्यान करना चाहिए। इससे अमृत के द्वारा तरबतर हुआ जा सकता है।

कालवञ्चनमेतद्धि सर्वमुख्यं प्रचक्षते ।
मनसा चिन्तितं कार्यं मनसा येन सिद्ध्यति ॥35॥
जलेऽग्निज्वलनाच्छाखापल्लवानि भवन्ति हि ।
नाधन्यं जागतं वाक्यं विपरीता भवत्क्रिया ॥36॥
मार्गे बिन्दुं समाबध्य वह्निं प्रज्वाल्य जीवने ।
शोषयित्वा तु सलिलं तेन कायं दृढं भवेत् ॥37॥
गुदयोनिसमायुक्त आकुञ्चत्येककालतः ।
अपानमूर्ध्वगं कृत्वा समानोऽन्ने नियोजयेत् ॥38॥

इसे ही सभी में मुख्य कालवञ्चन कहा जाता है। इसी के द्वारा मन में चिन्तित कार्य मन में ही सिद्ध हो जाता है। "जल स्थान में अग्नि प्रकट करने से भी शाखाएँ और कोंपलें प्रस्फुटित होती हैं—यह जो जगत् का वाक्य है, वह यहाँ अधन्य (अकृतार्थ) नहीं होता (कृतार्थ ही होता है), यहाँ विपरीत क्रिया होती ही है। मार्ग में बिन्दु को बाँधकर, जीवन में अग्नि को प्रज्वलित करके जल को सुखा देना चाहिए, इससे शरीर दृढ़ (मजबूत) बनता है। गुदारूप मूल स्थान में एकाग्र होकर एक ही समय में (उसी समय) अपानवायु का संकोच भी करना चाहिए। और इस तरह उसे ऊर्ध्वगामी बनाकर समान के रूप में जठर के अन्न के साथ जोड़ना चाहिए।

स्वात्मानं च श्रियं ध्यायेदमृतप्लावनं ततः ।
बलं समारभेद्योगं मध्यमद्वारभागतः ॥39॥
भावयेदूर्ध्वगत्यर्थं प्राणापानसुयोगतः ।
एष योगो वरो देहे सिद्धिमार्गप्रकाशकः ॥40॥
यथैवापाङ्गतः सेतुः प्रवाहस्य निरोधकः ।
तथा शरीरगाच्छाया ज्ञातव्या योगिभिः सदा ॥41॥
सर्वासामेव नाडीनामेष बन्धः प्रकीर्तितः ।
बन्धस्यास्य प्रसादेन स्फुटीभवति देवता ॥42॥

उस समय अपने आत्मा का लक्ष्मी के रूप में ध्यान करना चाहिए। इससे अमृत में तरबतर हुआ जा सकता है। यह योग बलरूप है। इसका बीच के द्वारभाग से आरंभ करना चाहिए। प्राण और अपान का सुयोग करके उसकी ऊर्ध्वगति की भावना करनी चाहिए। यह उत्तम योग है और देह में सिद्धि का मार्ग प्रकट करने वाला है। जैसे बीच में मेंड़ (बाँध) बाँधी हो, तो वह पानी के प्रवाह को रोकती है, वैसे ही योगियों के शरीर की छाया के बारे में समझना चाहिए। इसे 'सर्वनाडीबन्ध' कहा जाता है। इस बन्ध के सिद्ध होने पर आत्मारूप देवता स्फुट हो जाता है।

एवं चतुष्पथो बन्धो मार्गत्रयनिरोधकः ।
एकं विकासयन्मार्गं येन सिद्धाः सुसङ्गताः ॥43॥
उदानमूर्ध्वगं कृत्वा प्राणेन सह वेगतः ।
बन्धोऽयं सर्वनाडीनामूर्ध्वं याति निरोधकः ॥44॥

अयं च सम्पुटो योगो मूलबन्धोऽप्ययं मतः ।
बन्धत्रयमनेनैव सिद्ध्यत्यभ्यासयोगतः ॥45॥
दिवारात्रमविच्छिन्नं यामे यामे यदा यदा ।
अनेनाभ्यासयोगेन वायुरभ्यसितो भवेत् ॥46॥

इस प्रकार चार मार्ग वाला यह बन्ध तीन मार्गों को रोकता है, एवं एक मार्ग को खुला कर देता है, जिससे सिद्ध हुए मनुष्यों ने अच्छी तरह से आत्मतत्त्व को प्राप्त कर लिया है। प्राण के साथ उदान वायु को ऊर्ध्वगामी करके तुरन्त ही यह नाडियों का बन्ध किया जा सकता है। वह निरोधक है, इसलिए ऊपर ही ऊपर जाता है। यह सम्पुट योग है। इसे 'मूलबन्ध' भी माना गया है। इसका अभ्यास करने से अन्य तीन बन्ध इसी के द्वारा सिद्ध हो जाते हैं। रात-दिन और प्रहर-प्रहर पर जिस समय इसका अभ्यास किया जाता है, उस-उस समय वायु वश में आने लगता है।

वायावभ्यसिते वह्निः प्रत्यहं वर्धते तनौ ।
वह्नौ विवर्धमाने तु सुखमन्नादि जीर्यते ॥47॥
अन्नस्य परिपाकेन रसवृद्धिः प्रजायते ।
रसे वृद्धिं गते नित्यं वर्धन्ते धातवस्तथा ॥48॥
धातूनां वर्धनेनैव प्रबोधो वर्धते तनौ ।
दह्यन्ते सर्वपापानि जन्मकोट्यर्जितानि च ॥49॥
गुदमेढ्रान्तरालस्थं मूलाधारं त्रिकोणकम् ।
शिवस्य बिन्दुरूपस्य स्थानं तद्धि प्रकाशकम् ॥50॥

इस प्रकार वायु को वश करने का अभ्यास होने पर शरीर में प्रतिदिन अग्नि बढ़ता रहता है और अग्नि के बढ़ने से अन्न आदि आसानी से पच जाते हैं। अन्न का ठीक तरह से पाचन होने से रस की वृद्धि होती है, और रस की वृद्धि होने से दिन-प्रति-दिन धातु की वृद्धि होती रहती है। इस प्रकार से धातुओं के बढ़ने से शरीर में ज्ञान बढ़ जाता है, और करोड़ों जन्मों के सभी पाप जल जाते हैं। गुदा और लिंग के बीच में मूलाधार अवस्थित है, उसके तीन कोने हैं और वही स्थान बिन्दुरूप शिव का प्रकाशक स्थान है।

यत्र कुण्डलिनी नाम परा शक्तिः प्रतिष्ठिता ।
यस्मादुत्पद्यते वायुर्यस्माद्वह्निः प्रवर्धते ॥51॥
यस्मादुत्पद्यते बिन्दुर्यस्मान्नादः प्रवर्धते ।
यस्मादुत्पद्यते हंसो यस्मादुत्पद्यते मनः ॥52॥
मूलाधारादिषट्चक्रं शक्तिस्थानमुदीरितम् ।
कण्ठादुपरि मूर्धान्तं शाम्भवं स्थानमुच्यते ॥53॥
नाडीनामाश्रयः पिण्डो नाड्यः प्राणस्य चाश्रयः ।
जीवस्य निलयः प्राणो जीवो हंसस्य चाश्रयः ॥54॥

वहाँ पर कुण्डलिनी नाम की पराशक्ति का स्थान है। वहाँ से वायु उत्पन्न होता है, और वहीं से अग्नि भी बढ़ती है। वहाँ से बिन्दु उत्पन्न होता है, वहीं से नाद बढ़ता है, वहीं से 'हंस' (सोऽहं मंत्र) भी उत्पन्न होता है, और वहीं से मन उत्पन्न होता है। मूलाधार आदि छः चक्र शक्ति का स्थान कहलाते हैं, और कण्ठ के ऊपर, मस्तक तक 'शांभव स्थान'—आत्मा का स्थान कहा जाता है। यह देह

नाडियों का आश्रयस्थान है, एवं नाडियाँ प्राण का आश्रय है, प्राण जीव का आश्रयस्थान है और जीव का परमात्मा आश्रयस्थान है।

हंसः शक्तेरधिष्ठानं चराचरमिदं जगत् ।
निर्विकल्पः प्रसन्नात्मा प्राणायामं समभ्यसेत् ॥55॥
सम्यग्बन्धत्रयस्थोऽपि लक्ष्यलक्षणकारणम् ।
वेद्यं समुद्धरेन्नित्यं सत्यसन्धानमानसः ॥56॥
रेचकं पूरकं चैव कुम्भमध्ये निरोधयेत् ।
दृश्यमाने परे लक्ष्ये ब्रह्मणि स्वयमाश्रितः ॥57॥
बाह्यस्थविषयं सर्वं रेचकः समुदाहृतः ।
पूरकं शास्त्रविज्ञानं कुम्भकं स्वगतं स्मृतम् ॥58॥

वह हंस शक्ति का मूल स्थान है। वही स्थावर-जंगम जगत् है—ऐसा समझकर, विकल्परहित होकर प्राणायाम का अच्छी तरह से अभ्यास करना चाहिए। जिस मनुष्य को सत्य का (आत्मतत्त्व का) अनुसन्धान करने की मनीषा हुई हो, उसको तीनों बन्धों में अच्छी तरह रहते हुए भी लक्ष्य-लक्षण का कारण और नित्य जाननेयोग्य परम तत्त्व को खोज निकालना चाहिए। परब्रह्मरूप प्रत्यक्ष लक्ष्य में अपनी स्थिति करके रेचक और पूरक प्राणायाम को कुंभक के बीच में रोककर बहुत अभ्यास करके अन्त में कुंभक में स्थिति कर देनी चाहिए। बाहर के सभी विषय रेचक कहलाते हैं। शास्त्रों का अनुभव ज्ञान पूरक है और अपने में रहा हुआ परम तत्त्व कुंभक कहलाता है।

एवमभ्यासचित्तश्चेत्स मुक्तो नात्र संशयः ।
कुम्भकेन समारोप्य कुम्भकेनैव पूरयेत् ॥59॥
कुम्भेन कुम्भयेत्कुम्भं तदन्तस्थः परं शिवम् ।
पुनरास्फालयेदद्य सुस्थिरं कण्ठमुद्रया ॥60॥
वायूनां गतिमावृत्य धृत्वा पूरककुम्भकौ ।
समहस्तयुगं भूमौ समं पादयुगं तथा ॥61॥
वेधकक्रमयोगेन चतुष्पीठं तु वायुना ।
आस्फालयेन्महामेरुं वायुवक्त्रे प्रकोटिभिः ॥62॥

इस प्रकार अभ्यास करने में यदि चित्त लग जाए, तो वह मुक्त हो जाता है, इसमें कोई भी सन्देह नहीं है। कुम्भक से चढ़ाकर कुम्भक को ही पूरक करना चाहिए। फिर उस कुंभक से ही कुंभक करना चाहिए। और उसके अन्दर स्थिति करके परमशिव का ध्यान करना चाहिए और फिर कण्ठमुद्रा से अत्यन्त स्थिरता से फिर से आस्फालन (कुम्भक द्वारा ही वायु का संचरण) करना चाहिए। वायुओं की गति को घेरकर, पूरक और कुम्भक धारण करके दोनों हाथ सीधे रखने चाहिए, और पृथ्वी पर दोनों पैर भी सीधे रखने चाहिए। वेधक क्रम के योग से वायु के द्वारा वायु के मुख में प्रकोटियों से चार पीठवाले महामेरु का आस्फालन करना चाहिए। (वेधक योग अर्थात् ब्रह्मा-विष्णु-रुद्र ग्रन्थियों का वेध।)

पुटद्वयं समाकृष्य वायुः स्फुरति सत्त्वरम् ।
सोमसूर्याग्निसम्बन्धाज्जानीयादमृताय वै ॥63॥
मेरुमध्यगता देवाश्चलन्ते मेरुचालनात् ।
आदौ सञ्जायते क्षिप्रं वधोऽस्य ब्रह्मग्रन्थितः ॥64॥

ब्रह्मग्रन्थिं ततो भित्त्वा विष्णुग्रन्थिं भिनत्त्यसौ ।
विष्णुग्रन्थिं ततो भित्त्वा रुद्रग्रन्थिं भिनत्त्यसौ ॥65॥
रुद्रग्रन्थिं ततो भित्त्वा छित्वा मोहमलं तथा ।
अनेकजन्मसंस्कारगुरुदेवप्रसादतः ॥66॥

जिस समय वायु सोम, सूर्य तथा अग्नि के सम्बन्ध से तुरन्त ही दोनों नासापुटों को खींचकर स्फुरित होता है, तब वह अमृत देने वाला होता है, ऐसा समझना चाहिए। मेरु का संचालन करने से मेरु के मध्य में रहते हुए देव चलित होते हैं, और तुरन्त ही प्रथम ग्रन्थि के द्वारा उसका वेध होता है। बाद में ब्रह्मग्रन्थि भेदकर वह योगी विष्णुग्रन्थि को भेदता है। और विष्णुग्रन्थि को भेदकर रुद्रग्रन्थि को भेदता है। रुद्रग्रन्थि को भेदकर अनेक जन्मों के संस्कारों तथा गुरु की कृपा से मोहरूपी मैल को काटकर वह परमपद को प्राप्त हो जाता है।

योगाभ्यासात्ततो वेधो जायते तस्य योगिनः ।
इडापिङ्गलयोर्मध्ये सुषुम्नानाडिमण्डले ॥67॥
मुद्राबन्धविशेषेण वायुमूर्ध्वं च कारयेत् ।
ह्रस्वो दहति पापानि दीर्घो मोक्षप्रदायकः ॥68॥
आप्यायनः प्लुतो वापि त्रिविधोच्चारणेन तु ।
तैलधारामिवाच्छिन्नं दीर्घघण्टानिनादवत् ॥69॥
अवाच्यं प्रणवस्याग्रं यस्तं वेद स वेदवित् ।
ह्रस्वं बिन्दुगतं दैर्घ्यं ब्रह्मरन्ध्रगतं प्लुतम् ।
द्वादशान्तगतं मन्त्रं प्रसादं मन्त्रसिद्धये ॥70॥

इस प्रकार योगाभ्यास करने के बाद, उस योगी को इडा और पिंगला के बीच की सुषुम्ना नाडी के मण्डल में वेध होता है। इसके लिए मुद्रा तथा बन्धों की विशेषता के द्वारा वायु को ऊर्ध्व गतिवाला करना चाहिए। वह वायु ह्रस्व होता है, तो पापों को जलाता है, और दीर्घ होता है तो मोक्षदायक होता है, और प्लुत हो तो पुष्टिकारक होता है। इस प्रकार तीन प्रकार के उच्चारणों से वह युक्त होता है। घण्ट के दीर्घ निनाद जैसा और तेल की धारा की तरह अविच्छिन्न ऐसा प्रणव का जो अग्र भाग है, वह अवर्णनीय है। उसे जो जानता है, वह वेदवेत्ता है। इस प्रणवमंत्र के ह्रस्व भाग को बिन्दु में अवस्थित मानकर तथा दीर्घ भाग को ब्रह्मरन्ध्र में तथा प्लुत भाग को द्वादशार चक्र के अन्त में अवस्थित मानकर ध्यान करना चाहिए, जिससे प्रसादरूप होकर वह मंत्र की सिद्धि के लिए हो।

सर्वविघ्नहरश्चायं प्रणवः सर्वदोषहा ।
आरम्भश्च घटश्चैव पुनः परिचयस्तथा ॥71॥
निष्पत्तिश्चेति कथिताश्चतस्रस्तस्य भूमिकाः ।
कारणत्रयसम्भूतं बाह्यं कर्म परित्यजन् ॥72॥
आन्तरं कर्म कुरुते यत्रारम्भः स उच्यते ।
वायुः पश्चिमतो वेधं कुर्वन्नापूर्य सुस्थिरम् ॥73॥
यत्र तिष्ठति सा प्रोक्ता घटाख्या भूमिका बुधैः ।
न सजीवो न निर्जीवः काये तिष्ठति निश्चलम् ।
यत्र वायुः स्थिरः खे स्यात्सेयं प्रथम भूमिका ॥74॥

यह प्रणवमंत्र सभी विघ्नों को हरने वाला और सर्वदोषों का नाश करने वाला है। इसकी चार भूमिकाएँ हैं—आरंभ, घट, परिचय और निष्पत्ति। उनमें आरंभ यह है कि जहाँ मन-कर्म-वचन—तीनों से होते हुए बाह्य कर्मों का त्याग करके भीतर के ही कर्म किए जाते हैं। विद्वानों ने घट नाम की दूसरी भूमिका ऐसे बताई है कि जिसमें पश्चिम से वेध करता हुआ वायु चारों ओर से पूर्ण होकर अत्यन्त स्थिर रहता हो। जिसमें वायु सजीव भी न हो और निर्जीव भी न हो, ऐसा वायु शरीर में स्थिर रहे और हृदयाकाश में स्थित बना रहे उसे प्रथम परिचय नाम की भूमिका कहा गया है।

यत्रात्मना सृष्टिलयौ जीवन्मुक्तिदशागतः ।
सहजः कुरुते योगं सेयं निष्पत्तिभूमिका ॥75॥ इति ।

और जिसमें जीवन्मुक्ति में पहुँचा हुआ मनुष्य सहजस्वरूप बनकर स्वयं ही सृष्टि तथा लय को कर सकता हो, वह निष्पत्ति भूमिका है।

एतदुपनिषदं योऽधीते सोऽग्निपूतो भवति। स वायुपूतो भवति। सुरापानात्पूतो भवति। स्वर्णस्तेयात्पूतो भवति। स जीवन्मुक्तो भवति। तदेतदृचाभ्युक्तम्। तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुराततम्। तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते। विष्णोर्यत्परमं पदमित्युपनिषत् ॥76॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

इति वराहोपनिषत्समाप्ता ।

इस प्रकार इस उपनिषद् को जो जानता है, वह अग्नि जैसा पवित्र हो जाता है, वह वायु जैसा पवित्र हो जाता है, वह सुरापान के पाप से मुक्त होता है, वह सुवर्ण की चोरी के पाप से मुक्त हो जाता है, वह जीवन्मुक्त हो जाता है। ऐसा ही ऋचा में कहा गया है—"विष्णु के उस परम पद को आकाश में फैले हुए चक्षु की भाँति ज्ञानी लोग सदैव देखते हैं। विष्णु का जो परम पद है, उसमें जाग्रत् रहने वाले ब्रह्मज्ञानी क्रोधरहित होकर अच्छी तरह से प्रकाशित हो रहे हैं।

यहाँ पाँचवाँ अध्याय पूरा हुआ ।
इस प्रकार वराहोपनिषत् समाप्त होती है ।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु । सह नौ ... मा विद्विषावहै । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(102) शाट्यायनीयोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

शुक्लयजुर्वेदीय यह उपनिषद् 40 मंत्रों की है। इसमें विष्णुलिंग संन्यासधर्म का विवेचन किया गया है। इसमें मन का बन्धन और मोक्ष का हेतुत्व, साधन-चतुष्टय सम्पत्ति, कुटीचक के धर्म, चार प्रकार के संन्यासी और उनके धर्म, कुटीचकों के जप-यज्ञ आदि, योगयज्ञ आदि चार प्रकार के यज्ञ, परिव्राजकों के कर्तव्य, उनके वासस्थान आदि के नियम, आत्मज्ञानी की स्थिति, आरूढच्युतत्व में प्रत्यवाय विष्णु के लिंगद्वय का अनुवर्तन—ये विषय प्रतिपादित किए हुए हैं।

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं—पूर्णमेवावशिष्यते। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (पँगलोपनिषत् में) द्रष्टव्य है।

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः।
बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम् ॥1॥
समासक्तं सदा चित्तं जन्तोर्विषयगोचरे।
यद्येवं ब्रह्मणि स्यात्तत्को न मुच्येत बन्धनात् ॥2॥
चित्तमेव हि संसारस्तत्प्रयत्नेन शोधयेत्।
यच्चित्तस्तन्मयो भाति गुह्यमेतत्सनातनम् ॥3॥
नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं नाब्रह्मवित्परमं प्रैति धाम।
विष्णुक्रान्तं वासुदेवं विजानन्विप्रो विप्रत्वं गच्छते तत्त्वदर्शी ॥4॥

मन ही मनुष्य के बन्ध और मोक्ष का कारण होता है। विषयों में आसक्त मन बन्ध के लिए होता है, और विषयों से रहित मन मोक्ष के लिए होता है। जैसा प्राणी का चित्त विषयों की ओर आसक्त होता है, वैसा ही यदि ब्रह्म में आसक्त होता तो बन्धन से कौन मुक्त नहीं होता ? (सभी मुक्त हो जाते) चित्त ही संसार है, उसे प्रयत्नपूर्वक शुद्ध करना चाहिए। जैसा मनुष्य का चित्त होता है, वैसा ही वह होता है, यह सनातन और गूढ सत्य है। वेदतत्त्व को न जानने वाले के लिए तो विराट् है ही नहीं। वह उसे मानता ही नहीं। ब्रह्म को नहीं जानने वाला उस परमधाम को प्राप्त ही नहीं कर सकता। उस सर्वान्तर्यामी सर्वज्ञ वासुदेव को जानने वाला ब्राह्मण ही तत्त्वदर्शी होकर अपने स्वरूप को प्राप्त कर सकता है।

अथ ह यत्परं ब्रह्म सनातनं ये श्रोत्रिया अकामहता अधीयुः।
शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुर्योऽनूचानो ह्यभिजज्ञौ समानः।

त्यक्तेषणो ह्यनृणस्तं विदित्वा मौनी वसेदाश्रमे यत्र कुत्र ॥5॥
अथाश्रमं चरमं संप्रविश्य यथोपपत्तिं पञ्चमात्रां दधानः ॥6॥

अब जो श्रोत्रिय—वेदरहस्यज्ञ लोग इस सनातन परब्रह्म को किसी कामना के बिना ही समझ लेते हैं, वे ब्रह्मस्वरूप ही हो जाते हैं। ऐसा पुरुष शान्त, संयमी, विषयभोगों से उपरत (पराङ्मुख), सहनशील, वेदज्ञ, एषणाओं से रहित, गुरु-देव-पितृ ऋणों से मुक्त होकर मुमुक्षु के समान बनकर उस परमतत्त्व (ब्रह्म) को जान कर, मौनी बनकर, जहाँ-कहीं भी आश्रम में निवास करे। इसके बाद अन्तिम संन्यासाश्रम में प्रविष्ट होकर यथासाध्य त्रिदण्ड आदि पंच मात्राओं को स्वीकार करता हुआ मोक्ष प्राप्त करे।

त्रिदण्डमुपवीतं च वासः कौपीनवेष्टनम्।
शिक्यं पवित्रमित्येतद् बिभृयाद्यावदायुषम् ॥7॥
पञ्चैतास्तु यतेर्मात्रास्ता मात्रा ब्रह्मणे श्रुताः।
न त्यजेद्यावदुत्क्रान्तिरन्तेऽपि निखनेत्सह ॥8॥
विष्णुलिङ्गं द्विधा प्रोक्तं व्यक्तमव्यक्तमेव च।
तयोरेकमपि त्यक्त्वा पतत्येव न संशयः ॥9॥
त्रिदण्डं वैष्णवं लिङ्गं विप्राणां मुक्तिसाधनम्।
निर्वाणं सर्वधर्माणामिति वेदानुशासनम् ॥10॥

और जहाँ तक आयुष्य रहे, वहाँ तक त्रिदण्ड, उपवीत, वस्त्र, लंगोटी, छींका और पवित्री धारण करे। यति की ये पाँचों मात्राएँ ब्रह्म (ॐकार) में समाहित हैं। इनका त्याग कभी नहीं करना चाहिए। इन सभी को मृत्यु आने पर शरीर के साथ जमीन में गाड़ देना चाहिए। विष्णुलिंग व्यक्त और अव्यक्त के भेद से दो प्रकार का होता है। संन्यासी यदि इन दोनों में से एक को भी छोड़ेगा तो वह पथभ्रष्ट हो जाएगा, इसमें कोई सन्देह नहीं है। त्रिदण्ड को वैष्णवलिंग के रूप में जाना जाता है। यह चिह्न ब्राह्मणों को मुक्तिप्रदायक होता है। यह चिह्न वेद का अनुशासन रूप तथा सर्व धर्मों का निर्वाण माना जाता है।

अथ खलु सौम्य कुटीचको बहूदको हंसः परमहंस इत्येते परिव्राजकाश्चतुर्विधा भवन्ति। सर्व एते विष्णुलिङ्गिनः शिखिन उपवीतिनः शुद्धचित्ता आत्मानमात्मना ब्रह्म भावयन्तः शुद्धचिद्रूपोपासनरता जपयमवन्तो नियमवन्तः सुशीलिनः पुण्यश्लोका भवन्ति। तदेतदृचाभ्युक्तम्।
कुटीचको बहूदकश्चापि हंसः परमहंस इव वृत्त्या च भिन्नाः।
सर्व एते विष्णुलिङ्गं दधाना वृत्त्या व्यक्तं बहिरन्तश्च नित्यम् ॥11॥

अब हे सौम्य ! कुटीचक, बहूदक, हंस और परमहंस—ये चार प्रकार के परिव्राजक (संन्यासी) होते हैं। ये सभी विष्णुलिंग वाले, शिखावाले, उपवीत धारण करने वाले, शुद्ध मनवाले, अपने आत्मा में ही ब्रह्म की भावना करने वाले, शुद्ध चैतन्य की उपासना में ही परायण, जप और संयम वाले, नियमों को पालने वाले, शीलवान और पवित्र कीर्तिवाले होते हैं। यह बात इस ऋचा में भी कही गई है कि—कुटीचक, बहूदक, हंस और परमहंस—ये चार भेद तो प्रकृति (सहज रुचि) के अनुसार किए गए हैं। ये सदा व्यक्त और अव्यक्त तथा बाह्य और आन्तरिक विष्णुलिंग को धारण करने वाले होते हैं।

पञ्चयज्ञा वेदशिरःप्रविष्टाः क्रियावन्तोऽमी संगता ब्रह्मविद्याम् ।
त्यक्त्वा वृक्षं वृक्षमूलं श्रितासः संन्यस्तपुष्पा रसमेवाश्नुवानाः ।
विष्णुक्रीडा विष्णुरतयो विमुक्ता विष्ण्वात्मका विष्णुमेवापियन्ति ॥12॥

वे पंचयज्ञ वाले (जप, तप, स्वाध्याय, योग और ज्ञान वाले) होते हैं, तथा वेदों के मस्तक (उपनिषदों) में प्रविष्ट होते हैं। वे अपने-अपने धर्मानुकूल कर्म करने वाले होते हैं, तथा ब्रह्मविद्या के साथ संगति किए हुए होते हैं। वे इस संसाररूपी वृक्ष को छोड़कर संसारवृक्ष के मूल (ब्रह्म) का आश्रय करने वाले होते हैं। सभी कर्मकाण्डरूपी पुष्पों को वे छोड़ देते हैं और सारभूत तत्त्व का ही आस्वाद करते हैं। वे केवल विष्णु में ही रमण करते हैं, विष्णु में ही प्रीति करते हैं, वे विमुक्त हैं, विष्णुस्वरूप ही हैं और केवल विष्णु के ही पूजाध्यानादि से कृतार्थ होते हैं।

त्रिसन्ध्यं शक्तितः स्नानं तर्पणं मार्जनं तथा ।
उपस्थानं पञ्चयज्ञान्कुर्यादामरणान्तिकम् ॥13॥
दशभिः प्रणवैः सप्तव्याहृतिभिश्चतुष्पदा ।
गायत्रीजप यज्ञश्च त्रिसन्ध्यं शिरसा सह ॥14॥

इस प्रकार के परिव्राजक को मरणपर्यन्त तीनों सन्ध्याओं में यथाशक्ति स्नान, तर्पण, मार्जन, उपस्थान और पाँच यज्ञ करते रहना चाहिए। और तीनों सन्ध्याओं में दश प्रणव (ॐकार) तथा सात व्याहृतियों (भूः, भुवः, स्वः, महः, जनः, तपः, सत्यम्) के साथ तथा 'आपो ज्योती' इत्यादि शिर के साथ चतुष्पाद गायत्री का जाप और यज्ञ करना चाहिए।

योगयज्ञः सदैकाग्र्यभक्त्या सेवा हरेर्गुरोः ।
अहिंसा तु तपोयज्ञो वाङ्मनःकायकर्मभिः ॥15॥
नानोपनिषदभ्यासः स्वाध्यायो यज्ञ ईरितः ।
ओमित्यात्मानमव्यग्रो ब्रह्मण्यग्नौ जुहोति यत् ॥16॥
ज्ञानयज्ञः स विज्ञेयः सर्वयज्ञोत्तमोत्तमः ।
ज्ञानदण्डा ज्ञानशिखा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ॥17॥
शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् ।
ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति वेदानुशासनम् ॥18॥

उसे सदैव एकाग्रभक्ति से योग, यज्ञ, हरि और गुरु की सेवा और मन-वाणी-शरीर और कर्मों से अहिंसा, तप और यज्ञ करते रहना चाहिए। विविध उपनिषदों के अभ्यास को स्वाध्याय यज्ञ कहा जाता है। अव्यग्र होकर ॐकार के उच्चारणपूर्वक आत्मा का ब्रह्मरूपी अग्नि में होम जो किया जाता है, उसे ही ज्ञानयज्ञ जानना चाहिए। वह सभी यज्ञों में उत्तमोत्तम यज्ञ है। इस यज्ञ के करने वालों का ज्ञान ही दण्ड होता है, ज्ञान ही शिखा होती है, ज्ञान ही यज्ञोपवीत होता है। इस प्रकार जिसकी शिखा ज्ञानमयी होती है, उपवीत भी ज्ञानमय होता है, उसके लिए सभी वस्तुएँ ब्रह्ममय हैं, ऐसा वेद का अनुशासन है।

अथ खलु सोम्यैते परिव्राजका यथा प्रादुर्भवन्ति तथा भवन्ति ।
कामक्रोधलोभमोहदम्भदर्पासूयाममत्वाहंकारादींस्तितीर्य मानावमानौ
निन्दास्तुती च वर्जयित्वा वृक्ष इव तिष्ठासेत् । छिद्यमानो न ब्रूयात् । तदेवं

विद्वांस इहैवामृता भवन्ति । तदेतदृचाभ्युक्तम् । बन्धुपुत्रमनुमोदयित्वान-
वेक्ष्यमाणो द्वन्द्वसहः प्रशान्तः । प्राचीमुदीचीं वा निर्वर्तयंश्चरेत ॥19॥

अब हे सौम्य ! ये परिव्राजक कैसे प्रादुर्भूत होते हैं, यह कहा जाता है—काम, क्रोध, लोभ, मोह, दम्भ, दर्प, असूया, ममत्व, अहंकार आदि को पार करके मान-अपमान तथा निन्दा-स्तुति को छोड़कर वृक्ष की तरह निश्चल बैठने की इच्छा होनी चाहिए। काटे जाने पर भी कुछ कहना नहीं चाहिए। तो ऐसा जानने-बरतने वाले यहीं (इसी लोक में) अमृतरूप हो जाते हैं। यही ऋग्वेद की ऋचा में भी कहा है—भाइयों और पुत्रों की अनुमति लेकर (उनका पालन-पोषण करके) फिर कभी उनकी ओर न देखते हुए, शीत-उष्णादि द्वन्द्वों को सहन करता हुआ वह पूर्व या उत्तर की ओर चला जाए।

पात्री दण्डी युगमात्रावलोकी शिखी मुण्डी चोपवीती कुटुम्बी ।
यात्रामात्रं प्रतिगृह्णन्मनुष्यात् अयाचितं याचितं वोत भैक्षम् ॥20॥
मृद्दार्वलाबूफलतन्तुपर्णपात्रं तत्तथा यथा तु लब्धम् ।
क्षीणं क्षामं तृणं कन्थाजिने च पर्णमाच्छादनं स्यादहतं वा विमुक्तः ॥21॥

पात्रवाला, दण्डधारी, केवल जीव-परमात्मा को ही देखने वाला, शिखाधारी, मुंडित, उपवीतरूपी कुटुम्बवाला वह अपनी प्राणयात्रा के लिए ही मनुष्यों से भिक्षा माँगकर निरन्तर विचरण करे। मिट्टी या काष्ठ की तुम्बी, नारियल का या नारियल के रेशों से निर्मित जैसा मिले वैसा पात्र वह ग्रहण करे। एक चटाई, वृक्षों की छाल या सूखे घास से बनी कथरी, कृष्णमृगचर्म तथा कीड़ों द्वारा न खाए गए हों, ऐसे पत्तों से बनी ओढ़नी (उत्तरीय) उस संन्यासी को धारण करना चाहिए। (श्रीफल के रेशों की चटाई भी हो सकती है।)

ऋतुसन्धौ मुण्डयेन्मुण्डमात्रं नाधो नाक्षं जातु शिखां न वापयेत् ।
चतुरो मासान्धुवशीलतः स्यात्स यावत्सुप्तोऽन्तरात्मा पुरुषो विश्वरूपः ॥22॥
अन्यानथाष्टौ पुनरुत्थितेस्मिन्स्वकर्मलिप्सुर्विहरेद्वा वसेद्वा ।
देवाग्न्यगारे तरुमूले गुहायां वसेदसङ्गोऽलक्षितशीलवृत्तः ।
अनिन्धनो ज्योतिरिवोपशान्तो न चोद्विजेदुद्विजेद्यत्र कुत्र ॥23॥

हंस संन्यासी को ऋतुसन्धि के समय मुण्डन करवाना चाहिए। पर कुटीचक संन्यासी को तो शिखा कभी नहीं कटवानी चाहिए। जब विश्वरूप विराट् भगवान् नारायण शयन करते हैं, तब तक (चौमासा में) एक ही स्थान पर रहकर चित्त स्थिर रखकर उसे निवास करना चाहिए। इस प्रकार श्रवण-ध्यान-समाधि आदि की प्राप्ति को चाहने वाले संन्यासी को स्वकर्म करते हुए एक स्थान पर ही रह जाना चाहिए अथवा तो उसे अन्यत्र आश्रय प्राप्त कर लेना चाहिए। उसको अपना निवास किसी देवालय में, किसी वृक्ष के मूल में (नीचे) अथवा नजदीक की किसी गुफा में कर लेना चाहिए। वहाँ संगरहित और सर्वथा अलक्षित (जनसंपर्क से दूर) रहकर काष्ठरहित अग्नि की तरह शान्तचित्त रहना चाहिए। उसे किसी को भी देखकर क्षुब्ध नहीं होना चाहिए, और सभी में आत्मबुद्धि कर लेनी चाहिए।

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।
किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसञ्ज्वरेत् ॥24॥
तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।
नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत् ॥25॥

बाल्येनैव हि तिष्ठासेन्निर्विद्य ब्रह्मवेदनम् ।
ब्रह्मविद्यां च बाल्यं च निर्विद्य मुनिरात्मवान् ॥26॥
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामो येऽस्य हृदि श्रिताः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥27॥

मनुष्य यदि अपनी आत्मा को ही, "मैं ब्रह्म हूँ"—इस तरह जान ले तो फिर क्या चाहता हुआ, किसके काम के लिए वह अपने शरीर का शोषण या पोषण करे ? धीर पुरुष को उसी को जानकर (ब्रह्म को जानकर) उसी में अपनी बुद्धि को स्थिर कर देना चाहिए । ऐसे ब्रह्मज्ञ को अन्यान्य दूसरे शब्दों का ध्यान नहीं करना चाहिए, क्योंकि वह तो मात्र वाणी को थकाने वाली बात है । वैराग्ययुक्त होकर रहने की इच्छा करनी चाहिए । ब्रह्म के सिवा और कुछ है ही नहीं—ऐसा विश्वास करके (निश्चय करके) ब्रह्म को पहचान लेना चाहिए और वैराग्य को भली भाँति समझकर आत्मा में ही रमण करते हुए सभी को आत्मवत् ही देखना चाहिए । जब इसके हृदय में रही हुई सभी कामनाएँ छूट जाती हैं, तब मर्त्य अमर्त्य बन जाता है और ब्रह्म का रसास्वादन करने लगता है ।

अथ खलु सोम्येदं परिव्राज्यं नैष्ठिकमात्मधर्मं यो विजहाति स वीरहा भवति । स ब्रह्महा भवति । स भ्रूणहा भवति । स महापातकी भवति । य इमां वैष्णवीं निष्ठां परित्यजति । स स्तेनो भवति । गुरुतल्पगो भवति । स मित्रध्रुग्भवति । स कृतघ्नो भवति । स सर्वस्माल्लोकात्प्रच्युतो भवति । तदेतदृचाभ्युक्तम् ।
स्तेनः सुरापो गुरुतल्पगामी मित्रध्रुगेते निष्कृतेर्यान्ति शुद्धिम् ।
व्यक्तमव्यक्तं वा विधृतं विष्णुलिङ्गं त्यजन्न शुध्येदखिलैरात्म गसा ॥28॥

अब हे सौम्य ! जो कोई यदि यह नैष्ठिक आत्मधर्मरूप संन्यस्त को छोड़ देता है, वह वीर का हत्यारा होता है, वह ब्राह्मण का हत्यारा होता है, वह भ्रूण का हत्यारा होता है, वह बड़ा ही पातकी होता है । जो इस वैष्णवी निष्ठा को छोड़ देता है, वह चोर होता है, वह गुरुशय्या पर बैठने का पाप प्राप्त करता है (गुरुस्त्रीगमन का पाप पाता है), वह मित्रद्रोही बनता है, वह कृतघ्न होता है, वह सभी लोकों से पतित होता है । यह बात एक ऋचा में भी कही गई है कि—कोई चोर, शराब पीने वाला, गुरुपत्नीगामी और मित्रद्रोही तो प्रायश्चित्त के द्वारा आत्मा के प्रकाश के कारण शुद्धि को प्राप्त कर लेते हैं, परन्तु व्यक्त या अव्यक्त विष्णुलिंग को एक बार धारण करके फिर छोड़ देने वाला तो समग्र प्रायश्चित्तों से भी शुद्धि नहीं पा सकता ।

त्यक्त्वा विष्णोर्लिङ्गमन्तर्बहिर्वा यः स्वाश्रमं सेवतेऽनाश्रमं वा ।
प्रत्यापत्तिं भजते वातिमूढो नैषां गतिः कल्पकोट्यापि दृष्टा ॥29॥
त्यक्त्वा सर्वाश्रमान्धीरो वसेन्मोक्षाश्रमे चिरम् ।
मोक्षाश्रमात्परिभ्रष्टो न गतिस्तस्य विद्यते ॥30॥
पारिव्राज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति ।
तमारूढच्युतं विद्यादिति वेदानुशासनम् ॥31॥

तो मनुष्य विष्णु के बहिर्लिंग या अन्तर्लिंग को छोड़कर फिर अपने आश्रम में स्थित हो या अनाश्रम (आश्रमहीन) अवस्था में रहता है, तो वह अतिमूढ पुरुष अपने जीवन में पल-पल पर

विपत्तियाँ प्राप्त करता है और अनन्त जन्मों तक (कल्प कोटियों में भी) उसकी सद्गति नहीं होती । जो पुरुष सभी आश्रमों को छोड़कर मोक्षाश्रम में ही लम्बे समय तक रहता है, वह फिर जब उस मोक्षाश्रम से परिभ्रष्ट हो जाता है, तब तो उसकी फिर कोई भी गति नहीं है । परिव्राजक आश्रम को ग्रहण करके फिर जो मनुष्य अपने उस धर्म में स्थित नहीं रहता उसको 'आरूढच्युत' (चढ़कर गिरा हुआ) कहा जाता है, ऐसा वेद का अनुशासन है ।

अथ खलु सोम्येमं सनातनमात्मधर्मं वैष्णवीं निष्ठां लब्ध्वा यस्तामदूषयन्वर्तते स वशी भवति । स पुण्यश्लोको भवति । स लोकज्ञो भवति । स वेदान्तज्ञो भवति । स ब्रह्मज्ञो भवति । स सर्वज्ञो भवति । स स्वराड् भवति । स परं ब्रह्म भगवन्तमाप्नोति । स पितॄन्सम्बन्धिनो बान्धवान्सुहृदो मित्राणि च भवादुत्तारयति ॥32॥

अब हे सौम्य ! जो मनुष्य इस वैष्णवी निष्ठारूप सनातन आत्मधर्म को प्राप्त करके इस निष्ठा को दूषित न करते हुए उसी में अवस्थित रहता है, वह संयमी है, वह पवित्र नाम (कीर्ति) वाला है, वह सभी लोकों को जानने वाला होता है, वह वेदान्त को जानने वाला होता है, वह ब्रह्मज्ञ होता है, वह सर्वज्ञ होता है, वह स्वराट् होता है, वह परब्रह्म रूप भगवान् को प्राप्त करता है, वह अपने पितृओं को, सम्बन्धियों को, भाइयों को, हितैषियों को और मित्रों को संसार-सागर से पार उतार देता है ।

तदेतदृचाभ्युक्तम्—
शतं कुलानां प्रथमं बभूव तथा पराणां त्रिशतं समग्रम् ।
एते भवन्ति सुकृतस्य लोके येषां कुले संन्यसतीह विद्वान् ॥33॥
त्रिंशत्परांस्त्रिंशदपरांस्त्रिशच्च परतः परान् ।
उत्तारयति धर्मिष्ठः परिव्राडिति वै श्रुतिः ॥34॥
संन्यस्तमिति यो ब्रूयात्कण्ठस्थप्राणवानपि ।
तारिताः पितरस्तेन इति वेदानुशासनम् ॥35॥

ऐसा वेद की दो ऋचाओं में भी कहा गया है—जिसके कुल में कोई यदि संन्यास लेता है, तो उसके कुल में पहले की सौ पीढ़ियों और बाद की तीन सौ पीढ़ियों में जन्म ग्रहण करने वालों का उद्धार हो जाता है । ऐसे उत्तम कृत्य करने वाले विद्वान् संन्यासी तो कभी-कभी ही इस लोक में जन्म लेकर कृतार्थ कर देते हैं । विद्वान् संन्यासी तीस बाद की और तीस पहले की तथा तीस बाद के भी बाद की पीढ़ियों को तार देता है, ऐसा श्रुति कहती है । प्राणों के कण्ठगत होने पर (मरण के समीप आने पर) भी जो इस प्रकार कहे दे कि 'मैंने संन्यास लिया है' तो ऐसा समझना चाहिए कि उसने पितृओं को तार दिया । ऐसी वेद की आज्ञा है ।

अथ खलु सोम्येमं सनातनमात्मधर्मं वैष्णवीं निष्ठां नासमाप्य प्रब्रूयात् । नानूचानाय नानात्मविदे नावीतरागाय नाविशुद्धाय नानुपसन्नाय नाप्रयतमानसायेति ह स्माहुः । तदेतदृचाभ्युक्तम्–
विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मां शेवधिष्टेहमस्मि ।
असूयकायानृजवे शठाय मा मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ॥36॥

हे सौम्य ! इस सनातन आत्मधर्मरूप वैष्णवी विद्या को स्वयं आचरण किये बिना किसी को कहनी नहीं चाहिए। यह विद्या वेदाध्ययनरहित को, आत्मा को नहीं जानने वाले को, वैराग्य रहित को, अविशुद्ध (मलिन) को, जो गुरु के पास न आया हो, उसको तथा जिसका मन संयत न हो उसको तथा अतत्पर को नहीं कहनी चाहिए, ऐसा कहा गया है। एक ऋचा में भी यही बात कही गई है—विद्या ब्राह्मण के पास आई और कहने लगी कि मेरा रक्षण करो। मैं तुम्हारी निधि हूँ। असूयावाले, कपटी और दुष्ट (नीच) के आगे मुझे न कहो। तभी मैं वीर्यवान् (बलवान) हो सकती हूँ।

यमेवैष विद्याच्छुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम्।
अस्मा इमामुपसन्नाय सम्यक् परीक्ष्य दद्याद्वैष्णवीमात्मनिष्ठाम् ॥37॥
अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा।
यथैव तेन न गुरुर्भोजनीयस्तथैव चान्नं न भुनक्ति श्रुतं तत् ॥38॥

इस आत्मनिष्ठ वैष्णवी विद्या को, जिसे पवित्र, मेधावी, सावधान, अभिमानशून्य और ब्रह्मचारी समझे, उस पास में आए जिज्ञासु को ही देना चाहिए। और देने से पहले उसकी ठीक-ठाक परीक्षा भी लेनी चाहिए। गुरु के द्वारा पढ़ाए गए जो लोग मन, वाणी और कर्म के द्वारा गुरु का आदर नहीं करते, वे जैसे अपने गुरु को नहीं खिलाते-पिलाते, वैसे श्रवण-ज्ञान को वे भी नहीं खा सकते (पचा सकते)। अथवा तो ऐसे लोगों के अन्न को हितैषी लोग ग्रहण नहीं करते और गुरु भी स्वीकार नहीं करते। वैसे यह यति भी उस कृतघ्न का अन्न न ग्रहण करे, ऐसा श्रुति का वचन है।

गुरुरेव परो धर्मो गुरुरेव परा गतिः।
एकाक्षरप्रदातारं यो गुरुं नाभिनन्दति।
तस्य श्रुतं तपो ज्ञानं स्रवत्यामघटाम्बुवत् ॥39॥
यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ।
स ब्रह्मवित्परं प्रेयादिति वेदानुशासनम् ॥ इत्युपनिषत्।

इति शाट्यायनीयोपनिषत्समाप्ता।

गुरु ही परमधर्म है, गुरु ही परम गति है। जो मनुष्य उन एकाक्षर—प्रणवमंत्र के दाता गुरु का आदर नहीं करता, उसका सुना हुआ सब ज्ञान कच्चे घड़े के भीतर के जल की तरह द्रवित हो जाता है। जिस मनुष्य की जैसी देवताओं पर भक्ति होती है, वैसी ही गुरु पर भी होती है, वह ब्रह्मज्ञानी परमपद को प्राप्त करता है, ऐसा वेद का वचन है।

इस प्रकार शाट्यायनीयोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं.....पूर्णमेवावशिष्यते। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(103) हयग्रीवोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यह अथर्ववेदीय उपनिषद् है। इसमें नारद जी और ब्रह्मा का संवाद है। नारदजी को ब्रह्मविद्या की जिज्ञासा हुई। ब्रह्माजी ने उन्हें हयग्रीव मंत्रों का जप करने का उपदेश दिया। 'हलौं' यह हयग्रीव का एकाक्षर मंत्र है। उससे घटित और तीन मंत्र भी बताए। उन तीन मंत्रों के ऋषि, ध्यान, आदि भी बताए। हयग्रीव का एक चौथा मंत्र भी कहा, पाँचवाँ भी कहा, एकाक्षर मंत्र भी कहा। वागादिसिद्धि कर प्रयोग बताया। फिर मंत्रज्ञान का फल, मंत्रों का महावाक्यार्थ प्रतिपादन, स्वरव्यंजन भेद से मन्त्र का द्वैविध्य, अनुमंत्र, इस विद्या का फल और अन्त में प्रार्थना दी है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (शाण्डिल्योपनिषत् में) द्रष्टव्य है।

नारदो ब्रह्माणमुपसमेत्योवाच—अधीहि भगवन् ब्रह्मविद्यां वरिष्ठां
ययाऽचिरात् सर्वपापं व्यपोह्य ब्रह्मविद्यां लब्ध्वैश्वर्यवान् भवति ॥1॥
ब्रह्मोवाच—हयग्रीवदैवत्यान् मन्त्रान् यो वेद स श्रुतिस्मृतीतिहास-
पुराणानि वेद स सर्वैश्वर्यवान् भवति ॥2॥

एक बार नारद ने ब्रह्मा के पास जाकर कहा—'हे भगवन्! श्रेष्ठतम ब्रह्मविद्या को कहिए जिससे मनुष्य शीघ्र ही सभी पापों को दूर करके ऐश्वर्यशाली होता है।' तब ब्रह्मा बोले—'जो हयग्रीव देवता के मंत्रों को जानता है, वह श्रुति, स्मृति, इतिहास, पुराण, सब-कुछ जान लेता है और सर्व प्रकार से ऐश्वर्यशाली हो जाता है'।

त एते मन्त्राः—
विश्वोत्तीर्णस्वरूपाय चिन्मयानन्दरूपिणे।
तुभ्यं नमो हयग्रीव विद्याराजाय विष्णवे स्वाहा स्वाहा नमः ॥3॥
ऋग्यजुःसामरूपाय वेदाहरणकर्मणे।
प्रणवोद्गीथवपुषे महाश्वशिरसे नमः स्वाहा स्वाहा नमः ॥4॥
उद्गीथ प्रणवोद्गीथ सर्ववागीश्वरेश्वर।
सर्ववेदमयाचिन्त्य सर्वं बोधय बोधय स्वाहा स्वाहा नमः ॥5॥

वे मंत्र (मंत्रार्थ) ये हैं—"विश्व से परे स्वरूपवाले, चिन्मय और आनन्दस्वरूप, विद्या के राजा ऐसे हे हयग्रीव, आपको नमस्कार, स्वाहा स्वाहा। ऋक्, यजुः और साम के स्वरूप, वेदों का संग्रह-कार्य करने वाले, प्रणव और उद्गीथरूप शरीरवाले, बड़े अश्व के मस्तकवाले आपको नमस्कार, स्वाहा

स्वाहा। हे उद्गीथ! हे प्रणवोद्गीथ! हे सभी वाणियों के ईश्वर के भी ईश्वर! हे सर्ववेदमय! हे अचिन्त्य! हमें ज्ञान दीजिए, ज्ञान दीजिए, स्वाहा स्वाहा नमः।

ब्रह्मात्रिरविसवितृभार्गवा ऋषयः। गायत्रीत्रिष्टुबनुष्टुप्छन्दांसि। श्रीमान् हयग्रीवः परमात्मा देवतेति। ह्लौमिति बीजम्। सोऽहमिति शक्तिः। हलूमिति कीलकम्। भोगमोक्षयोर्विनियोगः। अकारोकारमकारैरङ्गन्यासः। ध्यानम्—
शङ्खचक्रमहामुद्रापुस्तकाढ्यं चतुर्भुजम्।
सम्पूर्णचन्द्रसंकाशं हयग्रीवमुपास्महे ॥6॥

इन मंत्रों के ब्रह्मा, अत्रि, रवि, सवितृ और भार्गव ऋषि हैं। गायत्री, त्रिष्टुभ् और अनुष्टुप् छन्द हैं। श्रीमान् हयग्रीव परमात्मा देवता हैं। 'ह्लौं' यह बीज है। 'सोऽहम्' इनकी शक्ति है। 'ह्लूम्' यह कीलक है। भोग और मोक्ष में इनका विनियोग है। अकार, उकार और मकार के द्वारा अंगन्यास विहित हैं। फिर ध्यान इस तरह से किया जाता है—'शंख, चक्र, महामुद्रा और पुस्तक से युक्त चार हाथों वाले तथा संपूर्ण चन्द्र की आभा वाले हयग्रीव की हम उपासना करते हैं।'

ॐ श्रीमिति द्वे अक्षरे। ह्लौमित्येकाक्षरम्। ॐ नमो भगवत इति सप्ताक्षराणि। हयग्रीवायेति पञ्चाक्षराणि। विष्णव इति त्रीण्यक्षराणि। मह्यं मेधां प्रज्ञामिति षडक्षराणि। प्रयच्छ स्वाहेति पञ्चाक्षराणि। हयग्रीवस्य तुरीयो भवति ॥7॥

'ॐ' और 'श्रीं'—ये दो अक्षर है। 'ह्लौं' यह एक अक्षर है। 'ॐ नमो भगवते'—ये सात अक्षर हैं। 'हयग्रीवाय'—ये पाँच अक्षर हैं। 'विष्णवे'—ये तीन अक्षर हैं। 'मह्यं मेधा प्रज्ञां'—ये छः अक्षर हैं और 'प्रयच्छ स्वाहा'—ये पाँच अक्षर हैं। ये सब मिलकर के हयग्रीव का चौथा मंत्र बनता है। (पूरा मंत्र इस प्रकार होगा—"ॐ श्रीं, ह्लौं ॐ नमो भगवते हयग्रीवाय विष्णवे मह्यं मेधां प्रज्ञां प्रयच्छ स्वाहा।" इस प्रकार से यह मंत्र उनतीस अक्षरों वाला होता है।

ॐ श्रीमिति द्वे अक्षरे। ह्लौमित्येकाक्षरम्। ऐमैमैमिति त्रीण्यक्षराणि। क्लीं क्लीमिति द्वे अक्षरे। सौः सौरिति द्वे अक्षरे। ह्रीमित्येकाक्षरम्। ॐ नमो भगवत इति सप्ताक्षराणि। हयग्रीवायेति पञ्चाक्षराणि। मह्यं मेधां प्रज्ञामिति षडक्षराणि। प्रयच्छ स्वाहेति पञ्चाक्षराणि। पञ्चमो मनुर्भवति ॥8॥

'ॐ', 'श्रीं'—ये दो अक्षर हैं। 'ह्लौं' यह एक अक्षर है। 'ऐं'-'ऐं'-'ऐं'—ये तीन अक्षर हैं। 'क्लीं' 'क्लीं'—ये दो अक्षर हैं। 'सौ' 'सौ'—ये दो अक्षर हैं। 'ह्रीं'—यह एक अक्षर है। 'ॐ नमो भगवते'—ये सात अक्षर है। 'मह्यं मेधां प्रज्ञां'—ये छः अक्षर हैं। 'प्रयच्छ स्वाहा'—ये पाँच अक्षर हैं। ये सब मिलकर हयग्रीव का पाँचवाँ मंत्र बनता है। (पूरा मंत्र इस तरह होगा—"ॐ श्रीं ह्लौं ऐं ऐं ऐं क्लीं क्लीं सौः सौः ह्रीं ॐ नमो भगवते हयग्रीवाय मह्यं मेधां प्रज्ञां प्रयच्छ स्वाहा"—यह मंत्र चौंतीस अक्षरों का होता है।

हयग्रीवैकाक्षरेण ब्रह्मविद्यां प्रवक्ष्यामि। ब्रह्मा महेश्वराय महेश्वरः संकर्षणाय संकर्षणो नारदाय नारदो व्यासाय व्यासो लोकेभ्यः प्रायच्छदिति हकारों लकारोमुकारों त्रयमेकस्वरूपं भवति। ह्लौं बीजाक्षरं भवति। बीजाक्षरेण ह्लौंरूपेण तज्जापकानां संपत्सारस्वतौ भवतः। तत्स्वरूपज्ञानां वैदेही मुक्तिश्च भवति। दिक्पालानां राज्ञां नागानां किन्नराणामधिपतिर्भवति। हयग्रीवैकाक्षरजपशीलाज्ञया सूर्यादयः स्वतः स्वस्वकर्मणि प्रवर्तन्ते। सर्वेषां बीजानां हयग्रीवैकाक्षर-बीजमनुत्तमं मन्त्रराजात्मकं भवति। ह्लौं हयग्रीवस्वरूपो भवति ॥9॥

अब मैं हयग्रीव के एकाक्षर से ही ब्रह्मविद्या कहूँगा। इस विद्या को ब्रह्मा ने महेश्वर को, महेश्वर ने संकर्षण को और संकर्षण ने नारद को, नारद ने व्यास को और व्यास ने सब लोगों को सिखाया था। 'हकारोम्' 'सकारोम्' और 'मकारोम्'—तीनों एक स्वरूप होते हैं। 'ह्लौं' (स्लौं) बीजाक्षर है। और बीजाक्षर 'ह्लौं' (स्लौं) रूप से जप करने वालों की संपत्ति और ज्ञान बढ़ते हैं, एवं उसके स्वरूप को जानने वालों की विदेहमुक्ति भी हो जाती है। इसका साधक दिक्पालों का, राजाओं का, नागों का और किन्नरों का अधिपति बनता है। हयग्रीव के एकाक्षर मंत्र करने वाले की आज्ञा से सूर्योदय और अन्य भी अपने आप अपने-अपने कर्मों में प्रवृत्त हो जाते हैं। सभी बीजों में हयग्रीव का एकाक्षर बीज तो उत्तम और मंत्रराजात्मक ही है। यह 'ह्लौं' (एकाक्षरमंत्र) हयग्रीव का स्वरूप ही है।

अमृतं कुरु कुरु स्वाहा। तज्जापकानां वाक्सिद्धिः श्रीसिद्धिरष्टाङ्ग-योगसिद्धिश्च भवति ॥10॥
ह्लौं सकलसाम्राज्येन सिद्धिं कुरु कुरु स्वाहा ॥11॥

'इन एकाक्षरोपासकों के लिए अमृत कर दो, अमृत ही कर दो स्वाहा'—इस तरह का जप करने वालों की वाक्-सिद्धि होती है और श्रीसिद्धि तथा अष्टांगयोग सिद्धि भी होती है। 'ह्लौं' सकलसाम्राज्य से सिद्धि दो, सिद्धि दो'—यह एक अन्य मंत्र है।

तानेतान् मन्त्रान् यो वेद अपवित्रः पवित्रो भवति। अब्रह्मचारी सुब्रह्मचारी भवति। अगम्यागमनात् पूतो भवति। पतितसंभाषणात् पूतो भवति। ब्रह्महत्यादिपातकैर्मुक्तो भवति। गृहं गृहपतिरिव देही देहान्ते परमात्मानं प्रविशति ॥12॥
प्रज्ञानं ब्रह्म। अहं ब्रह्मास्मि। तत्त्वमसि। अयमात्मा ब्रह्मेति महावाक्यैः प्रतिपादितमर्थं त एते मन्त्राः प्रतिपादयन्ति ॥13॥

ऐसे इन मंत्रों को जो जानता है, वह अपवित्र हो तो पवित्र हो जाता है, ब्रह्मचारी न हो तो अच्छा ब्रह्मचारी बन जाता है। अगम्य के गमन के पाप से मुक्त होता है, पापमय वाणी के पाप से मुक्त हो जाता है, ब्रह्महत्यादि पापों से मुक्त हो जाता है। इस देह के छूटने पर जैसे घर का मालिक अपने घर में प्रवेश करता हो, उसी तरह परमात्मा में प्रवेश कर जाता है। 'प्रज्ञानमानन्दं ब्रह्म', 'तत्त्वमसि', 'अयमात्मा ब्रह्म' और 'अहं ब्रह्मास्मि'—इन महावाक्यों के द्वारा प्रतिपादित अर्थ को ही ये मंत्र प्रतिपादित कर रहे हैं (महावाक्यों के अर्थ क्रमशः—'प्रज्ञान ब्रह्म है', 'वह तुम हो,' 'यह आत्मा ब्रह्म है' और 'मैं ब्रह्म हूँ'—ऐसा होता है।)

स्वरव्यञ्जनभेदेन द्विधायते ॥14॥

ये सभी मंत्र स्वर और व्यंजन के भेद से दो प्रकार के होते हैं। स्वर प्रकृति का अंश है और व्यंजन ब्रह्म का अंश है। और बीज मायाविनिर्मुक्त परब्रह्म है।

अथानुमन्त्रान् जपति—
यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा ।
चतस्र ऊर्जं दुदुहे पयांसि क्व स्विदस्याः परमं जगाम ॥15॥
गौरीमिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी ।
अष्टापदी नवपदी बभूवुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन् ॥16॥
ओष्ठापिधाना नकुली दन्तैः परिवृता पविः ।
सर्वस्यै वाच ईशाना चारु मामिह वादये ॥17॥
ससर्परीरमतिं बाधमाना बृहन्मिमाय जमदग्निदत्ता ।
आ सूर्यस्य दुहिता ततान श्रवो देवेष्वमृतमजुर्याम् ॥18॥

मंत्रों को कहकर ये चार अनुमंत्र कहे गए हैं। इनका अर्थ इस तरह किया जा सकता है—देवों के अधिपतियों की रानी वाक् जब नीचे यज्ञ में बैठती है और जब कुछ समझ में न आए ऐसा बोलती है तब वह पानी और दूध बरसाती है। भूभाग के लिए क्या उसका श्रेष्ठ भाग चला गया ? बादलों की आवाज, एकपदी, दो पदवाली, चार पदवाली, आठ पदवाली, नौ पदवाली या तो स्वर्ग में हजार पद वाली होते हुए स्वर्ग में से जल बना रही है.....ओठों से आवृत और दाँतों से घिरा हुआ यह वज्र सबके ऊपर प्रभुत्व करने वाला है, वह मुझे अच्छी वाणी बुलाए यही वाणी का रस है।.....सब तरफ धीरे-धीरे सरकती हुई, जमदग्नि की दी हुई और अज्ञान को दूर करती हुई सूर्यपुत्री ने बड़ी भारी आवाज की और देवों के बीच अविनश्वर अमृतमय अन्न बरसाया (इन मंत्रों के साथ यद्यपि प्रस्तुत विषय का कोई सम्बन्ध नहीं बैठता।)

य इमां ब्रह्मविद्यामेकादश्यां पठेद्धयग्रीवप्रभावेण महापुरुषो भवति । स जीवन्मुक्तो भवति ॥19॥
ॐ नमो ब्रह्मणे धारणं मे अस्त्वनिराकरणं धारयिता भूयासं कर्णयोः श्रुतं मा च्योढ्वं ममामुष्यमोमित्युपनिषत् ॥20॥

इति हयग्रीवोपनिषत्समाप्ता ।

जो मनुष्य इस ब्रह्मविद्या को एकादशी के दिन पढ़ेगा वह हयग्रीव के प्रभाव से महापुरुष होगा। वह जीवन्मुक्त हो जाता है। ॐ ब्रह्म को नमस्कार। मेरा धारण अध्ययन का रक्षण हो। मेरा अनिराकरण (पढ़ी हुई विद्या का अनिराकरण) विस्मरण का अभाव हो। मैं विद्या को अच्छा धारण करने वाला बनूँ। गुरुमुख से श्रवण की गई विद्या को मैं भूलूँ नहीं। और मेरा आयुष्य कलेवररहित कैवल्यमय बन जाए। यही यह उपनिषत् है।

इस प्रकार हयग्रीवोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(104) दत्तात्रेयोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यह अथर्ववेदीय उपनिषत् है। इसके तीन खण्ड हैं। सत्यक्षेत्र प्रयाग में ब्रह्माजी के तप से भगवान् प्रकट हुए। ब्रह्माजी ने उनसे तारक के बारे में पूछा। भगवान् ने उत्तर देते हुए दत्तात्रेय के बारे में बताया। दत्तात्रेय का ध्यान, उनका तारक एकाक्षर मंत्र, उनके षडक्षर, अष्टाक्षर, द्वादशाक्षर, षोडशाक्षर और दत्तात्रेय अनुष्टुप् आदि मंत्र बताए। दूसरे खण्ड में दत्तात्रेय मालामंत्र कहा गया है और तीसरे खण्ड में दत्तात्रेय विद्या का फल दिया गया है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (शाण्डिल्योपनिषत् में) द्रष्टव्य है।

प्रथमः खण्डः

ॐ सत्यक्षेत्रे ब्रह्मा नारायणं महासाम्राज्यं किं तारकं तन्नो ब्रूहि भगवन्नित्युक्तः सत्यानन्दचिदात्मकं सात्त्विकं मामकं धामोपास्वेत्याह। सदा दत्तोहमस्मीति प्रत्येतत्संवदन्ति ये न ते संसारिणो भवन्ति। नारायणेनैवं विवक्षितो ब्रह्मा विश्वरूपधरं विष्णुं नारायणं दत्तात्रेयं ध्यात्वा सद्वदति ॥1॥

सत्यक्षेत्र में ब्रह्मा, बड़े तेजोमय नारायण से, 'हे भगवन्! तारक क्या है, इसके सम्बन्ध में आप मुझे कहिए'—ऐसा कहने लगे। तब नारायण ने कहा—'सत्य-आनन्द-चिदात्मक ऐसा मेरा जो सात्त्विक धाम है, उसकी उपासना करो' उन्होंने आगे कहा—'जो लोग मेरे प्रति 'मैं दत्त हूँ'—ऐसा ठीक तरह से कहेंगे, वे संसारी नहीं होते'। जब नारायण ने ब्रह्मा से इस तरह कहा, तब ब्रह्मा विश्वरूपधारी विष्णु भगवान् नारायण का ध्यान करके इस तरह कहने लगे कि 'सत् सत्'।

दमिति हंसः। दामिति दीर्घम्। तद्बीजं नाम बीजस्थम्। दामित्येकाक्षरं भवति। तदेतत्तारकं भवति। तदेवोपासितव्यं विज्ञेयं गर्भादितारणम्। गायत्री छन्दः। सदाशिव ऋषिः। दत्तात्रेयो देवता। वटबीजस्थमिव दत्तबीजस्थं सर्वं जगत्। एतदेवैकाक्षरं व्याख्यातम् ॥2॥

ब्रह्मा के इस दृढ़ानुभव से सन्तुष्ट भगवान् दत्तात्रेय तब कहने लगे—'दम्' यह हंस (प्रत्यगात्मा) है, 'दाम्' यह उसका विश्रान्तिस्थान परब्रह्म दीर्घ है। उसका बीज ब्रह्म ही है। वह बीजस्थ 'दाम्' एकाक्षर है। वही यह तारक है। उसी की उपासना करनी चाहिए, वही जानना चाहिए। इसका गायत्री छन्द है, सदाशिव ऋषि है, दत्तात्रेय देवता है। जैसे वटबीज में वट रहता है, वैसे ही दत्तबीज में जगत् रहता है। इस प्रकार एकाक्षर मंत्र की व्याख्या की गई।

व्याख्यास्ये षडक्षरम्। ओमिति प्रथमम्। श्रीमिति द्वितीयम्। ह्रीमिति तृतीयम्। क्लीमिति चतुर्थम्। ग्लौमिति पञ्चमम्। द्रामिति षट्कम्। (ॐ श्रीं ह्रीं क्लीं ग्लौं द्रां इति) षडक्षरोऽयं भवति। सर्वसंपद्बुद्धिकरी भवति। योगानुभवो भवति गायत्री छन्दः। सदाशिव ऋषिः। दत्तात्रेयो देवता ॥3॥

अब षडक्षर की व्याख्या करूँगा। इसमें ॐ प्रथम है, श्रीं द्वितीय है, ह्रीं तृतीय है, क्लीं चौथा अक्षर है, ग्लौं पाँचवाँ अक्षर है और द्रां छठा अक्षर है, इस प्रकार यह षडक्षर मंत्र है। इसकी उपासना से योगानुभव होता है। इसका गायत्री छन्द है। सदाशिव ऋषि है और दत्तात्रेय देवता है। इस तरह ॐ श्रीं ह्रीं क्लीं ग्लौं द्रां—ऐसा छः अक्षरों वाला मंत्र बनता है।

द्रमित्युक्त्वा द्रामित्युक्त्वा वा दत्तात्रेयाय नम इत्यष्टाक्षरः। दत्तात्रेयायेति सत्यानन्दचिदात्मकम्। नम इति पूर्णानन्दैकविग्रहम्। गायत्री छन्दः। सदाशिव ऋषिः। दत्तात्रेयो देवता। दत्तात्रेयायेति कीलकम्। तदेव बीजम्। नमः शक्तिर्भवति ॥4॥

प्रथम 'द्रं' या 'द्रां' कहकर बाद में 'दत्तात्रेयाय नमः' ऐसा बोलने से अष्टाक्षर मंत्र बनता है। इसमें 'दत्तात्रेयाय' पद सत्यानन्दचिदात्मक है और 'नम' पद पूर्णानन्दस्वरूप है। इस मंत्र का छन्द गायत्री है, और सदाशिव ऋषि हैं, एवं दत्तात्रेय देवता है। 'दत्तात्रेयाय'—यही कीलक है, और वही बीज है, 'नमः' शक्ति है।

ओमिति प्रथमम्। आमिति द्वितीयम्। ह्रीमिति तृतीयम्। क्रोमिति चतुर्थम्। एहीति तदेव वदेत्। दत्तात्रेयेति स्वाहेति मन्त्रराजोऽयं द्वादशाक्षरः। जगती छन्दः। सदाशिव ऋषिः। दत्तात्रेयो देवता। ओमिति बीजम्। स्वाहेति शक्तिः। सम्बुद्धिरिति कीलकम्। द्रमिति हृदये। ह्रीं क्लीमिति शीर्षे। एहीति शिखायाम्। दत्तेति कवचे। आत्रेयेति चक्षुषि। स्वाहेत्यस्त्रे। तन्मयो भवति। य एवं वेद ॥5॥

अब दत्तात्रेय का द्वादशाक्षरमंत्र कहा जाता है। इसमें प्रथमाक्षर 'ओम्' है, दूसरा 'आम्' है, 'ह्रीं' तीसरा है, 'क्रोम्' चौथा है। बाद में 'एहि' बोलना चाहिए और बाद में 'दत्तात्रेय स्वाहा' ऐसा बोलने से बारह अक्षरों का यह मंत्रराज बनता है। (पूरा मंत्र—'ॐ आं ह्रीं क्रों एहि दत्तात्रेय स्वाहा'–ऐसा होता है) इस मंत्र का छन्द जगती है, सदाशिव ऋषि है, दत्तात्रेय देवता है, ओम् बीज है और स्वाहा शक्ति है। सम्बुद्धि कीलक है। 'द्रम्' कहकर हृदय में, 'ह्रीं क्लीं' कहकर मस्तक पर, 'एहि' कहकर शिखा पर, 'दत्त' कहकर कवच पर, 'आत्रेय' कहकर आँख पर और 'स्वाहा' कहकर अस्त्र पर न्यास करने से साधक तन्मय हो जाता है और जो यह जानता है, वह भी तन्मय होता है।

षोडशाक्षरं व्याख्यास्ये। प्राणं देयम्। मानं देयम्। चक्षुर्देयम्। श्रोत्रं देयम्। षड्दशशिरश्छिनत्ति। षोडशाक्षरमन्त्रो न देयो भवति। अतिसेवापरभक्तगुणवच्छिष्याय वदेत्। ओमिति प्रथमं भवति। ऐमिति द्वितीयम्। क्रोमिति तृतीयम्। क्लीमिति चतुर्थम्। क्लूमिति पञ्चमम्। ह्रामिति षष्ठम्। ह्रीमिति सप्तमम्। ह्रूमित्यष्टमम्। सौरिति नवमम्।

दत्तात्रेयायेति चतुर्दशम्। स्वाहेति षोडशम्। *गायत्री छन्दः। सदाशिव* ऋषिः। दत्तात्रेयो देवता। ॐ बीजम्। स्वाहा शक्तिः। चतुर्थ्यन्तं कीलकम्। ओमिति हृदये। क्लां क्लीं क्लूमिति शिखायाम्। सौरिति कवचे। चतुर्थ्यन्तं चक्षुषि। स्वाहेत्यस्त्रे। यो नित्यमधीयानः *सच्चिदानन्दसुखी* मोक्षी भवति। सौरित्यन्ते श्रीवैष्णव इत्युच्यते। *तज्जापी* विष्णुरूपी भवति ॥6॥

यह षोडशाक्षर मंत्र अनधिकारी को नहीं देना चाहिए—भले प्राण देना पड़े, भले उसे मान भी देना पड़े, चाहे उसे आँख भी दो, या चाहे तो उसे कान भी दो। क्योंकि अनधिकारियों को यह मंत्र दिए जाने से तो सोलह मस्तक कट जाते हैं। इसलिए अनधिकारियों को यह षोडशाक्षर मंत्र नहीं देना चाहिए। परन्तु जो शिष्य अतिसेवापरायण हो, भक्त हो और गुणवान हो उसी को देना चाहिए। इसमें ओं प्रथमाक्षर है, ऐं द्वितीय है, क्रों तृतीय है, क्लीं चतुर्थ है, क्लूं पाँचवाँ है, ह्रां छठा है, ह्रीं सातवाँ है, ह्रूं आठवाँ है, सौः नवाँ है, दत्तात्रेयाय—ये पाँच मिलकर चौदह होते हैं और 'स्वाहा'—ये दो मिलकर सोलह होते हैं। (पूरा मंत्र—'ॐ ऐं क्रों क्लीं क्लूं ह्रां ह्रीं ह्रूं सौः दत्तात्रेयाय स्वाहा' होगा।) इस मंत्र का गायत्री छन्द है, सदाशिव ऋषि है, दत्तात्रेय देवता है, ॐ बीज है, स्वाहा शक्ति है। चतुर्थ्यन्त 'दत्तात्रेयाय' शब्द कीलक है। इसका ओम् कहकर हृदय में, क्लां-क्लूं-क्लीं कहकर शिखा में, सौः कहकर कवच में, चतुर्थ्यन्त 'दत्तात्रेयाय' पद से आँख पर और स्वाहा कहकर अस्त्र पर हमेशा अध्ययन करते हुए जो न्यास करता है, वह सच्चिदानन्द की ओर मुखवाला मोक्ष प्राप्त करता है। और सौः के बाद 'श्रीवैष्णवे' यह भी बोला जाए तो वह बोलने वाला विष्णुरूपी हो जाता है।

अनुष्टुप्छन्दो व्याख्यास्ये। सर्वत्र सम्बुद्धिरिमानीत्युच्यन्ते—
दत्तात्रेय हरे कृष्ण उन्मत्तानन्ददायक।
दिगम्बर मुने बाल पिशाच ज्ञानसागर ॥
इत्युपनिषत्। अनुष्टुप् छन्दः। सदाशिव ऋषिः। दत्तात्रेयो देवता। दत्तात्रेयेति हृदये। हरे कृष्णेति शीर्षे। उन्मत्तानन्देति शिखायाम्। दायकमुने इति कवचे। दिगम्बरेति चक्षुषि पिशाचज्ञानसागरेत्यस्त्रे। आनुष्टुभोऽयं मयाऽधीतः। अब्रह्मजन्मदोषाश्च प्रणश्यन्ति। सर्वोपकारी मोक्षी भवति। य एवं वेदेत्युपनिषत् ॥7॥

इति प्रथमः खण्डः।

अब दत्तात्रेय के अनुष्टुप् मंत्र की व्याख्या करता हूँ। ये पद सर्वत्र संबुद्धि कहे जाते हैं—"हे दत्तात्रेय! हे हरे! हे कृष्ण! हे उन्मत्त! हे आनन्ददायक! हे दिगम्बर! हे मुनि! हे बालपिशाच! हे ज्ञानसागर!" ऐसी यह उपनिषत् है। यह अनुष्टुप् छन्द है, सदाशिव ऋषि है, दत्तात्रेय देवता है। 'दत्तात्रेयाय' बोलकर हृदय में, 'हरे कृष्ण' कहकर मस्तक पर, 'उन्मत्तानन्द' कहकर शिखा पर, 'दायकमुने' कहकर कवच में, 'दिगम्बर' कहकर आँख पर, 'पिशाचज्ञानसागर' कहकर अस्त्र में (न्यास करना चाहिए!) यह मंत्र मैंने सीखा। इससे ब्रह्मातिरिक्त जन्म के जो दोष हैं, वे नष्ट हो जाते हैं। जो यह जानता है वह साधक सर्व का उपकारक और मोक्षगामी बनता है। ऐसा उपनिषत् कहती है।

यहाँ प्रथम खण्ड पूरा हुआ।

❋

द्वितीयः खण्डः

ओमिति व्याहरेत्। ॐ नमो भगवते दत्तात्रेयाय स्मरणमात्रसन्तुष्टाय महाभयनिवारणाय महाज्ञानप्रदाय चिदानन्दात्मने बालोन्मत्तपिशाचवेषायेति महायोगिनेऽवधूतायेति अनसूयाऽऽनन्दवर्धनायात्रिपुत्रायेति सर्वकामफलप्रदाय ओमिति व्याहरेत्। भवबन्धमोचनायेति ह्रीमिति व्याहरेत्। सकलविभूतिदायेति क्रोमिति व्याहरेत्। साध्याकर्षणायेति सौरिति व्याहरेत्। सर्वमनःक्षोभणायेति श्रीमिति व्याहरेत्। महोमिति व्याहरेत्। चिरंजीविने वषडिति व्याहरेत्। वशीकुरु वशीकुरु वौषडिति व्याहरेत्। आकर्षयाकर्षय हुमिति व्याहरेत्। विद्वेषय विद्वेषय फडिति व्याहरेत्। उच्चाटयोच्चाटय ठठेति व्याहरेत्। स्तम्भय स्तम्भय खखेति व्याहरेत्। मारय मारय नमः संपन्नाय नमः संपन्नाय स्वाहा पोषय पोषय परमन्त्रपरयन्त्रपरतन्त्रांश्छिन्धि च्छिन्धि ग्रहान्निवारय निवारय व्याधीन्निवारय निवारय दुःखं हरय हरय दारिद्र्यं विद्रावय विद्रावय देहं पोषय पोषय चित्तं तोषय तोषय सर्वमन्त्रसर्वयन्त्रसर्वतन्त्रसर्वपल्लवस्वरूपायेति ॐ नमः शिवायेत्युपनिषत् ॥1॥

इति द्वितीयः खण्डः।

पहले ॐ बोलना चाहिए। बाद में "ॐ नमो भगवते.....इत्यादि मूल मंत्र के बाद ओम् बोलना चाहिए। यह दत्तात्रेय का मालामंत्र है। (हम मूलमंत्र में दिए गए नामों का ही यहाँ उल्लेख कर देते हैं, वे सरल हैं इसलिए इनके अनुवाद की आवश्यकता नहीं मालूम पड़ती। यों भी मंत्रों के उन्हीं अक्षरों को पढ़ने से ही मंत्रफल मिलता है, अनुवाद से नहीं।) ॐ नमो भगवते दत्तात्रेयाय, स्मरणमात्र-सन्तुष्टाय, महाभयनिवारणाय, महाज्ञानप्रदाय, चिदात्मने, बाल-उन्मत्त-पिशाच-वेशाय, महायोगिने, अवधूताय, अनसूया–आनन्द–वर्धनाय, सर्वकाम–फल–प्रदाय और बाद में ॐ कहना चाहिए। (सभी शब्दों का अर्थ सरल ही है। फिर, 'भव–बन्ध–मोचनाय'–ऐसा बोलकर 'ह्रीं' का उच्चारण करना चाहिए। फिर, 'सकलविभूतिदाय'—ऐसा कहकर 'क्रौं' बोलना चाहिए। फिर, 'साध्याकर्षणाय' यह कहकर बाद में 'सौः' बोलना चाहिए। फिर, 'सर्वमनःक्षोभणाय'–ऐसा कहकर अन्त में 'श्रीं' बोलना चाहिए। और 'महा-ओम्' भी बोलना चाहिए। फिर, 'चिरंजीविने' यह बोलकर 'वषट्' बोलना चाहिए। फिर, 'वशीकुरु वशीकुरु' बोलकर, 'वौषट्' बोलना चाहिए। फिर, 'आकर्षय आकर्षय हुम्' कहना चाहिए। फिर, 'विद्वेषय विद्वेषय फट्' और फिर, "उच्चाटय उच्चाटय ठ ठ" बोलना चाहिए। फिर, 'स्तम्भय स्तम्भय ख ख'—ऐसा बोलना चाहिए। फिर, "मारय मारय नमः संपन्नाय नमः संपन्नाय स्वाहा, पोषय पोषय परमन्त्र-परयन्त्र-परतन्त्रांश्छिन्धि छिन्धि, ग्रहान्निवारय निवारय व्याधीन्निवारय निवारय दुःखं हरय हरय दारिद्र्यं विद्रावय विद्रावय देहं पोषय पोषय चित्तं तोषय तोषय"—इस प्रकार सर्वमंत्र, सर्वयंत्र, सर्वतंत्र और सर्वपल्लव स्वरूप ॐ शिव को नमस्कार। इस प्रकार यह उपनिषद् है। (इस प्रकार शत्रु के उच्चाटन, मारण, स्तंभन और अपने दुःखादि निवारण और पोषण की प्रार्थना है।)

यहाँ दूसरा खण्ड पूरा हुआ।

❋

तृतीयः खण्डः

य एवं वेद। अनुष्टुप् छन्दः। स्दाशिव ऋषिः। दत्तात्रेयो देवता। ओमिति बीजम्। स्वाहेति शक्तिः। द्रामिति कीलकम्। अष्टमूर्त्यष्टमन्त्रा भवन्ति। यो नित्यमधीते वाय्वग्निसोमादित्यब्रह्मविष्णुरुद्रैः पूतो भवति। गायत्र्याः शतसहस्रं जप्तो भवति। महारुद्रशतसहस्रजापी भवति। प्रणवायुतकोटिजप्तो भवति। शतपूर्वान् शतापरान् पुनाति। स पङ्क्तिपावनो भवति। ब्रह्महत्याऽऽदिपातकैर्मुक्तो भवति। गोहत्यादिपातकैर्मुक्तो भवति। तुलापुरुषादिदानैः प्रपापानतः पूतो भवति। अशेषपापान्मुक्तो भवति। अभक्ष्यभक्ष्यपापैर्मुक्तो भवति। सर्वमन्त्रयोगपारीणो भवति। स एव ब्राह्मणो भवति। तस्माच्छिष्यं भक्तं प्रतिगृह्णीयात्। सोऽनन्तफलमश्नुते। स जीवन्मुक्तो भवतीत्याह भगवान्नारायणो ब्रह्माणमित्युपनिषत् ॥1॥

इति तृतीयः खण्डः।

इति दत्तात्रेयोपनिषत्समाप्ता।

जो इस दत्तात्रेय विद्या को जानता है, वह उक्त फल पाता है। इस दत्तात्रेय विद्या का अनुष्टुप् छन्द है, सदाशिव ऋषि है, दत्तात्रेय देवता है, 'ओम्' यह बीज है, 'स्वाहा' यह शक्ति है, 'द्राम्' यह कीलक है, आठ मंत्र ही आठ मूर्तियाँ हैं। इसको जो पढ़ता है, वह वायु, अग्नि, चन्द्र, सूर्य, ब्रह्मा, विष्णु और रुद्र जैसा पवित्र होता है। इसने एक लाख गायत्री मंत्रों का जप किया माना जाता है, उसने एक लाख महारुद्रमंत्र का जप किया है, ऐसा माना जाता है। उसने अयुत कोटि ओंकारजप किया है, ऐसा मानना चाहिए। सौ अगली और सौ पिछली अपनी पीढ़ियों को वह पवित्र कर देता है। वह अपनी पंक्ति को पावन करता है। वह ब्रह्महत्यादि पापों से मुक्त होता है। गोहत्यादि पापों से भी वह मुक्त होता है। तुलापुरुष आदि दान से और प्रपा आदि के पान से जो पुण्य मिलता है, वह उसको मिल जाता है। सम्पूर्ण पापों से वह मुक्त हो जाता है। अभक्ष्य भक्ष्य के पाप से भी वह मुक्त हो जाता है। सर्वमंत्र योग में वह पारंगत होता है। वही ब्राह्मण होता है। विद्वान् पुरुष को इसी से इस उपनिषद् को अपने भक्त या शिष्य को ग्रहण करवानी चाहिए। वह अनन्त फल को प्राप्त करेगा। वह जीवन्मुक्त हो जाएगा, ऐसी यह उपनिषत् भगवान् नारायण ने ब्रह्मा से कही है। यहाँ उपनिषत् पूरी हुई।

यहाँ तीसरी खण्ड पूरा हुआ।

इस प्रकार दत्तात्रेयोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

❋

(105) गरुडोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

अथर्ववेदीय परम्परान्तर्गत इस उपनिषत् में ब्रह्मा से लेकर भारद्वाज तक की गुरु-शिष्य परंपरा बताकर गरुडविद्या कही गई है। इस विद्या का तात्पर्य विषनिवारण विद्या से है। सर्प से लेकर जितने भी जहरीले दंश देने वाले जन्तु हैं, इन सबके विष-निवारण की प्रक्रिया इस उपनिषद् में बताई है। इसमें मुख्यत: गुरुशिष्य परंपरा और इस विद्या के ऋषि देवता, छन्द, विनियोग आदि बताया है, और अन्त में गरुडमाला मंत्र का विवेचन दिया गया है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः---देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (शाण्डिल्योपनिषत् में) द्रष्टव्य है।

गारुडब्रह्मविद्यां प्रवक्ष्यामि यां ब्रह्मविद्यां नारदाय प्रोवाच नारदो बृहत्सेनाय बृहत्सेन इन्द्राय इन्द्रो भरद्वाजाय भरद्वाजो जीवत्कामेभ्यः शिष्येभ्यः प्रायच्छत् ॥1॥

अब मैं गरुडब्रह्म विद्या को कहूँगा, जिस ब्रह्मविद्या को ब्रह्मा ने नारद से कहा था। नारद ने बृहत्सेन को, बृहत्सेन ने इन्द्र को, इन्द्र ने भारद्वाज को और भारद्वाज ने जीवन धन्य बनाने की इच्छा करने वाले अपने शिष्यों को कहा था।

अस्याः श्रीमहागरुडब्रह्मविद्याया ब्रह्मा ऋषिः। गायत्री छन्दः। श्रीभगवान्महागरुडो देवता। श्रीमहागरुडप्रीत्यर्थे मम सकलविषविनाशनार्थे जपे विनियोगः ॥2॥

इस महागारुड विद्या के ऋषि ब्रह्मा हैं। गायत्री छन्द है। श्री भगवान् महागरुड देवता हैं। महागरुड के प्रीत्यर्थ मेरे मकल विषों के विनाश के लिए जप में विनियोग किया जाता है।

ॐ नमो भगवते अङ्गुष्ठाभ्यां नमः। श्रीमहागरुडाय तर्जनीभ्यां स्वाहा। पक्षीन्द्राय मध्यमाभ्यां वषट्। श्रीविष्णुवल्लभाय अनामिकाभ्यां हुम्। त्रैलोक्यपरिपूजिताय कनिष्ठिकाभ्यां वौषट्। उग्रभयंकरकालानलरूपाय करतलकरपृष्ठाभ्यां फट्। एवं हृदयादिन्यासः ॥3॥

'ॐ नमो भगवते अंगुष्ठाभ्यां नमः' कहकर दोनों अँगूठों पर, 'श्री महागरुडाय नमः तर्जनीभ्यां स्वाहा'—ऐसे कहकर दोनों तर्जनियों पर, 'पक्षीन्द्राय मध्यमाभ्यां वषट्'—कहकर दोनों मध्यमाओं पर, 'श्रीविष्णुवल्लभाय अनामिकाभ्यां हुम्'—ऐसा कहकर दोनों अनामिकाओं पर, 'त्रैलौक्यपरिपूजिताय कनिष्ठिकाभ्यां वौषट्'—ऐसा कहकर दोनों कनिष्ठिकाओं पर तथा 'उग्रभयंकर कालानलरूपाय करतलकरपृष्ठाभ्यां फट्'—ऐसा कहकर हथेलियों और पृष्ठ भागों पर न्यास करना चाहिए—अँगूठे से

उन-उन अंगुलियों का स्पर्श करना चाहिए। करतलादि में परस्पर स्पर्श करना चाहिए। इसी तरह दाहिने हाथ की पाँचों अँगुलियों से हृदयादि का भी न्यास करना चाहिए।

भूर्भुवः सुवरोमिति दिग्बन्धः ॥4॥

इसी तरह भूः, भुवः, स्वः और ॐ—इन व्याहृतियों से दिग्बन्धन सम्पन्न करना चाहिए।

ध्यानम्—
स्वस्तिको दक्षिणं पादं वामपादं तु कुञ्चितम्।
प्राञ्जलीकृतदोर्युग्मं गरुडं हरिवल्लभम् ॥
अनन्तो वामकटको यज्ञसूत्रं तु वासुकिः।
तक्षकः कटिसूत्रं तु हारः कर्कोट उच्यते ॥
पद्मो दक्षिणकर्णे तु महापद्मस्तु वामके।
शङ्खः शिरः प्रदेशे तु गुलिकस्तु भुजान्तरे ॥
पौण्ड्रकालिकनागाभ्यां चामराभ्यां सुवीजितम्।
एलापुत्रकनागाद्यैः सेव्यमानं मुदान्वितम् ॥
कपिलाक्षं गरुत्मन्तं सुवर्णसदृशप्रभम्।
दीर्घबाहुं बृहत्स्कन्धं नागाभरणभूषितम् ॥
आजानुतः सुवर्णाभमाकट्योस्तुहिनप्रभम्।
कुङ्कुमारुणमाकण्ठं शतचन्द्रनिभाननम् ॥
नीलाग्रनासिकावक्त्रं सुमहच्चारुकुण्डलम्।
दंष्ट्राकरालवदनं किरीटमुकुटोज्ज्वलम् ॥
कुङ्कुमारुणसर्वाङ्गं कुन्देन्दुधवलाननम्।
विष्णुवाह नमस्तुभ्यं क्षेमं कुरु सदा मम ॥
एवं ध्यायेत्त्रिसंध्यासु गरुडं नागभूषणम्।
विषं नाशयते शीघ्रं तूलराशिमिवानलः ॥5॥

अब ये ध्यानमंत्र कहे जाते हैं—"जिनका दाहिना पैर स्वस्तिकाकार है, बाँया पैर घुटनों तक सिकुड़ा हुआ है, जिन्होंने दोनों हाथ प्रणाम मुद्रा में जोड़ रखे हैं, जो विष्णुवल्लभ हैं, जिन्होंने अनन्त नाग को बाँयें हाथ में कड़े के रूप में धारण किया है, और वासुकि को यज्ञोपवीत के रूप में धारण किया है, तक्षक को करधनी और कर्कोट को गले के हार की तरह जिन्होंने धारण किया है, पद्मनाग को दाहिने तथा महापद्मनाग को बाँये कान के आभूषण के रूप में जिन्होंने धारण किया है, जिन्होंने शंख नाग को सिर पर तथा गुलिक नाग को हाथों के बीच के भाग में धारण कर रखा है, जिन्होंने पौण्ड्र कलिक नागों को चँवर के रूप में रखा है, जिनकी एला और पुत्रक आदि नागों के द्वारा प्रसन्नतापूर्वक सेवा की जा रही है, ऐसे कपिल वर्ण नेत्र वाले, सुवर्ण जैसी कान्तिवाले, लम्बी भुजाओं वाले, विशाल कन्धों वाले, नागों के अलंकारों से विभूषित, घुटनों तक सोने की कान्तिवाले तथा कटि तक हिम जैसी धवल प्रभावाले, कुंकुम के समान लाल शरीरवाले, सैंकड़ों चन्द्रों समान मुख की कान्तिवाले, नासिका के अग्र भाग में तथा मुखमण्डल में नीलवर्ण वाले, विशाल कुण्डलयुक्त कान वाले, भयंकर दाढ़ों से विकराल मुखवाले, अत्यन्त देदीप्यमान मुकुट धारण करने वाले, कुंकुम से किए गए लेप से लाल अंगवाले, कुन्दपुष्प और चन्द्र के समान धवल मुखवाले हे विष्णुवाहन गरुडदेव! आपको नमस्कार हो। आप सदैव हमारा कल्याण करें।"—इस प्रकार तीनों सन्ध्याओं में नागविभूषित गरुड का ध्यान करना चाहिए। इससे रूई के ढेर में पड़े अग्नि की तरह गरुडदेव सभी विषों का नाश कर देते हैं।

ओमीमों नमो भगवते श्रीमहागरुडाय पक्षीन्द्राय विष्णुवल्लभाय त्रैलोक्यपरिपूजिताय उग्रभयंकरकालानलरूपाय वज्रनखाय वज्र-तुण्डाय वज्रदन्ताय वज्रदंष्ट्राय वज्रपुच्छाय वज्रपक्षालक्षितशरीराय ओमीमेह्योहि श्री महागरुडाप्रतिशासनास्मिन्नाविशाविश दुष्टानां विषं दूषय दूषय स्पृष्टानां विषं नाशय नाशय दन्दशूकानां विषं दारय दारय प्रलीनं विषं प्रणाशय प्रणाशय सर्वविषं नाशय नाशय हन हन दह दह पच पच भस्मीकुरु भस्मीकुरु हुं फट् स्वाहा ॥6॥

अब गरुडमाला मंत्र और मूल मंत्र आदि कहते हैं—"पक्षीराज, गरुड, विष्णुप्रिय, तीनों लोकों में पूजित, भयंकर, कालाग्नि समान, कठारे नखवाले, कठोर चोंच वाले, कठोर दाँत वाले, कठोर दाढों वाले, कठोर पूँछ वाले, कठोर पंखों से लक्षित शरीर वाले, भगवान् श्री गरुड को नमस्कार है। हे महागरुड ! आप आइए। अपने अनुशासित इस आसन पर आइए। प्रवेश कीजिए। दुष्ट के विष को दूर कीजिए। दूर कीजिए। स्पर्शमात्र से असर करने वाले विष को दूर कीजिए, दूर कीजिए। रेंगने वाले विषैले साँपों का विष दूर कीजिए, दूर कीजिए। छिपे विष को हटाइए, हटाइए। सर्व प्रकार का जहर दूर कीजिए, दूर कीजिए। मारिए मारिए, जलाइए जलाइए, बचाइए बचाइए। सभी विषों को भस्म कीजिए, भस्म कीजिए। हुँ फट–इस तरह सबीज मंत्र से आहुति देनी चाहिए। (स्वाहा–आहुति समर्पण करना चाहिए)

चन्द्रमण्डलसंकाश सूर्यमण्डलमुष्टिक। पृथ्वीमण्डलमुद्राङ्ग श्रीमहागरुड विषं हर हर हुं फट् स्वाहा ॥7॥
ॐ क्षिप स्वाहा ॥8॥

"हे चन्द्रमण्डल समान तेजवाले ! हे सूर्यमण्डल को मुट्ठी में रखने वाले ! हे पृथ्वी जैसे मुद्रांगों वाले ! हे महागरुड ! समस्त विषों का हरण कीजिए, हरण कीजिए हुँ फट् स्वाहा करके सबीज मंत्र से आहुति देनी चाहिए। (अन्य मंत्र है—ॐ क्षिप स्वाहा) ॐ हे महागरुड ! आप विषों और विषधरों को फेंक दीजिए इस निमित्त से स्वाहा—यह आहुति समर्पित है।

ओमीं सचरति सचरति तत्कारी मत्कारी विषाणां च विषरूपिणी विषदूषिणी विषशोषणी विषनाशिनी विषहारिणी हतं विषं नष्टं विष-मन्तःप्रलीनं विषं प्रनष्टं विषं हतं ते ब्रह्मणा विषं हतमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥9॥

तत्कारी–मत्कारी–उनका या हमारा हिंसक जो विष फैलता ही जाता है, उसे विषरूपिणी, विषदूषिणी, विषशोषणी, विषनाशिनी, विषहारिणी—ऐसी ब्रह्मविद्या को नाश कर दिया (विषरूपिणी और विषनाशिनी—दोनों ब्रह्मविद्या है क्योंकि संसारविषवृक्ष उसी का ही विवर्त है, और विशनाशिनी इत्यादि तो है ही।) विष को नष्ट करने में इन्द्र के वज्र ने सहयोग दिया। इस निमित्त यह आहुति समर्पित है।

ॐ नमो भगवते महागरुडाय विष्णुवाहनाय त्रैलोक्यपरिपूजिताय वज्रनखवज्रतुण्डाय वज्रपक्षालंकृतशरीराय एह्योहि महागरुड विषं छिन्धि छिन्धि आवेशयावेशय हुं फट् स्वाहा ॥10॥

तीनों लोकों में पूजित, विष्णु के वाहन, वज्र जैसे नखों तथा वज्र जैसी चाँच (मुख) वाले, वज्र जैसे पंखों से शरीर को भूषित करने वाले भगवान् महागरुड को नमस्कार हो। हे महागरुड ! आइए,

आएइ, विष को काटिए, काटिए, प्रविष्ट हो जाइए, प्रवेश कीजिए हुं फट् स्वाहा—ऐसा सबीज मंत्र बोलकर आहुति प्रदान करनी चाहिए।

सुपर्णोऽसि गरुत्मान्त्रिवृत्ते शिरो गायत्रं चक्षुः स्तोम आत्मा साम ते तनूर्वामदेव्यं बृहद्रथन्तरे पक्षौ यज्ञायज्ञियं पुच्छं छन्दांस्यङ्गानि धिष्णिया शफा यजूंषि नाम। सुपर्णोऽस्मि गरुत्मान्दिवं गच्छ सुवः पत ॥11॥

हे गरुडदेव ! आप सुन्दर पंख वाले और अग्नि जैसे गतिवाले हैं। त्रिवृत् सोम आपका मस्तक है, और गायत्र (साम) आपके नेत्र हैं। यज्ञ आपकी अन्तरात्मा और सभी छन्द आपके अवयव हैं। यजुष् आपका नाम है, वामदेवसाम आपकी देह है और यज्ञायज्ञीय साम आपकी पूंछ है। और घिष्ण्य स्थित अग्नि आपके नख हैं। हे गरुडदेव ! आप अग्नि की तरह दिव्य लोक में जाइए और स्वर्गलोक को प्राप्त कीजिए।

ओमीं ब्रह्मविद्याममावास्यायां पौर्णमास्यायां पुरोवाच सचरति सचरति तत्कारी मत्कारी विषनाशिनी विषदूषिणी विषहारिणी हतं विषं नष्टं विषं प्रनष्टं विषं हतमिन्द्रस्य वज्रेण विषं हतं ते ब्रह्मणा विषमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥12॥

प्राचीन काल में अमावास्या या पूर्णिमा में यह ब्रह्मविद्या कही गई थी। उनकी या हमारी हिंसा करने वाला विष जो फैल रहा है, उस विष का नाश करने वाली, उसका दूषण और हरण करने वाली यह ब्रह्मविद्या है। उसने विष को नष्ट कर दिया। उसने इन्द्र के वज्र द्वारा विष का नाश कर दिया। विष को नष्ट करने में इन्द्र के वज्र ने सहायता की। इस निमित्त यह आहुति समर्पित है।

तत्स्त्र्यम्। यद्यनन्तकदूतोऽसि यदि वानन्तकः स्वयं सचरति सचरति तत्कारी मत्कारी विषनाशिनी विषदूषिणी हतं विषं नष्टं विषं हतमिन्द्रस्य वज्रेण विषं हतं ते ब्रह्मणा विषमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥13॥

तत्स्त्र—यह बीजमंत्र सर्वविषनाशक है। तुम चाहे अनन्तक के दूत हो वा स्वयं अनन्तक हो, यह विष जो उनकी या हमारी हिंसा करने वाला फैल रहा है उसका दूषण और हरण करने वाली यह ब्रह्मविद्या है। उसने विष का नाश कर दिया। उसने इन्द्र के वज्र द्वारा विष का नाश कर दिया। विष का नाश करने में इन्द्र के वज्र ने सहायता की इस निमित्त यह आहुति समर्पित है।

यदि वासुकिदूतोऽसि यदि वा वासुकिः स्वयं सचरति सचरति तत्कारी मत्कारी विषनाशिनी विषदूषिणी हतं विषं नष्टं विषं हतमिन्द्रस्य वज्रेण विषं हतं ते ब्रह्मणा विषमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥14॥

तुम यदि वासुकि के दूत हो या स्वयं वासुकि हो। यह उनकी और हमारी हिंसा करने वाला जो विष फैल रहा है उसका दूषण और हरण करने वाली यह ब्रह्मविद्या है। उसने विष का नाश कर दिया। उसने इन्द्र के वज्र द्वारा विष का नाश कर दिया। विष का नाश करने में इन्द्र के वज्र ने सहायता की इसके निमित्त यह आहुति समर्पित है।

यदि तक्षकदूतोऽसि यदि वा तक्षकः स्वयं सचरति सचरति तत्कारी मत्कारी विषनाशिनी विषदूषिणी हतं विषं नष्टं विषं हतमिन्द्रस्य वज्रेण विषं हतं ते ब्रह्मणा विषमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥15॥

चाहे तुम तक्षक के दूत हो या स्वयं तक्षक हो ! यह जो उनकी और हमारी हिंसा करने वाला जहर फैल रहा है, उसको नाश करने वाली, उसको भी दूषित करने वाली यह ब्रह्मविद्या है। उस

ब्रह्मस्वरूपा ने इन्द्र के वज्र द्वारा घातक विष को विनष्ट किया। विषनाश करने में इन्द्र के वज्र ने सहायता दी। उस निमित्त से यह आहुति समर्पित है।

यदि कर्कोटकदूतोऽसि यदि वा कर्कोटकः स्वयं सचरति सचरति तत्कारी मत्कारी विषनाशिनी विषदूषिणी हतं विषं नष्टं विषं हतमिन्द्रस्य वज्रेण विषं हतं ते ब्रह्मणा विषमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥16॥

तुम यदि कर्कोटक के दूत हो या स्वयं कर्कोटक हो। यह जो उनकी और हमारी हिंसा करने वाला जहर फैल रहा है, उसका नाश करने वाली, उसका दूषण करने वाली ब्रह्मविद्या है। उस ब्रह्मस्वरूप ने इन्द्र के वज्र द्वारा घातक विष का नाश कर दिया। इन्द्र के वज्र ने विष का नाश करने में सहायता दी। इसके निमित्त यह आहुति समर्पित है।

यदि पद्मकदूतोऽसि यदि वा पद्मकः स्वयं सचरति सचरति तत्कारी मत्कारी विषनाशिनी विषदूषिणी हतं विषं नष्टं हतमिन्द्रस्य वज्रेण विषं हतं ते ब्रह्मणा विषमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥17॥

तुम पद्मक के दूत हो या स्वयं पद्मक हो। यह जो उनकी और हमारी हिंसा करने वाला विष फैल रहा है, उसका नाश करने वाली, उसको दूषित करने वाली ब्रह्मविद्या है। उस ब्रह्मस्वरूपा ने विष का नाश किया। उसने इन्द्र के वज्र के द्वारा विष का नाश किया। विष का नाश करने में इन्द्र के वज्र ने सहायता की। इस निमित्त यह आहुति समर्पित है।

यदि महापद्मकदूतोऽसि यदि वा महापद्मकः स्वयं सचरति सचरति तत्कारी मत्कारी विषनाशिनी विषदूषिणी हतं विषं नष्टं विषं हतमिन्द्रस्य वज्रेण विषं हतं ते ब्रह्मणा विषमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥18॥

तुम यदि महापद्मक के दूत हो या स्वयं महापद्मक हो, यह जो उनकी और हमारी हिंसा करने वाला जहर फैल रहा है, उसका नाश करने वाली, उसको दूषित करने वाली ब्रह्मविद्या है। उसने विष का नाश किया। इन्द्र के वज्र द्वारा विष का नाश किया। विष का नाश करने में इन्द्र ने उसकी सहायता की। उस निमित्त यह आहुति समर्पित है।

यदि शङ्खकदूतोऽसि यदि वा शङ्खकः स्वयं सचरति सचरति तत्कारी मत्कारी विषनाशिनी विषदूषिणी विषहारिणी हतं विषं नष्टं विषं हतमिन्द्रस्य वज्रेण विषं हतं ते ब्रह्मणा विषमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥19॥

तुम यदि शंखक के दूत हो अथवा स्वयं शंखक हो। (पर) यह जो उनकी और हमारी हिंसा करने वाला विष फैल रहा है, उसका नाश करने वाली, उसको भी दूषित करने वाली ब्रह्मविद्या है। उसने विष का नाश कर दिया। उसने इन्द्र के वज्र द्वारा विष का नाश किया। विष को नाश करने में इन्द्र ने सहायता की। इस निमित्त यह आहुति समर्पित है।

यदि गुलिकदूतोऽसि यदि वा गुलिकः स्वयं सचरति सचरति तत्कारी मत्कारी विषनाशिनी विषदूषिणी विषहारिणी हतं विषं नष्टं विषं हतमिन्द्रस्य वज्रेण विषं हतं ते ब्रह्मणा विषमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥20॥

तुम यदि गुलिक के दूत हो अथवा स्वयं गुलिक हो, यह जो उनकी और हमारी हिंसा करने वाला विष फैलता है, उसका नाश करने वाली, उसको भी प्रदूषित करने वाली ब्रह्मविद्या है। उस ब्रह्मरूपा ने घातक विष का नाश कर दिया। उसने इन्द्र के वज्र के द्वारा विष का नाश किया। विष का नाश करने में इन्द्र ने उसकी सहायता की। उस निमित्त यह आहुति समर्पित है।

यदि पौण्ड्रकालिकदूतोऽसि यदि वा पौण्ड्रकालिकः स्वयं सचरति सचरति तत्कारी मत्कारी विषनाशिनी विषदूषिणी विषहारिणी हतं विषं नष्टं विषं हतमिन्द्रस्य वज्रेण विषं हतं ते ब्रह्मणा विषमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥21॥

चाहे तुम पौण्ड्रकालिक के दूत हो या स्वयं पौण्ड्रकालिक हो, यह जो उनकी और हमारी हिंसा करने वाला विष है, उसका नाश करने वाली उसको भी दूषित कर देने वाली यह ब्रह्मविद्या है। इस ब्रह्मरूपा ने विष का नाश किया। इसने इन्द्र के वज्र के द्वारा इस घातक विष का नाश किया। विष के नाश में इन्द्र ने उसकी सहायता की। उस निमित्त यह आहुति दी जाती है।

यदि नागकदूतोऽसि यदि वा नागकः स्वयं सचरति सचरति तत्कारी मत्कारी विषनाशिनी विषदूषिणी विषहारिणी हतं विषं नष्टं विषं हतमिन्द्रस्य वज्रेण विषं हतं ते ब्रह्मणा विषमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥22॥

चाहे तुम नागक के दूत हो अथवा स्वयं नागक हो। यह जो उनकी और हमारी हिंसा करने वाला जहर फैल रहा है, उसका नाश करने वाली, उसको भी प्रदूषित कर देने वाली ब्रह्मविद्या है। इस ब्रह्मरूपा ने घातक विष का नाश कर दिया। उसने इन्द्र के वज्र के द्वारा विष का नाश किया। विष के नाश में इन्द्र ने उसकी सहायता की। इस निमित्त यह आहुति समर्पित है।

यदि लूतानां प्रलूतानां यदि वृश्चिकानां यदि घोटकानां यदि स्थावरजङ्गमानां सचरति सचरति तत्कारी मत्कारी विषनाशिनी विषदूषिणी विषहारिणी हतं विषं नष्टं विषं हतमिन्द्रस्य वज्रेण विषं हतं ते ब्रह्मणा विषमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥23॥

तुम चाहे बड़ी मकड़ी हो, चाहे बिच्छू हो, चाहे घुडदौड साँप हो, या चाहे स्थावर जंगम हो, यह जो उनकी और हमारी हिंसा करने वाला विष फैल रहा है, उसको नष्ट करने वाली, उसको भी दूषित कर देने वाली ब्रह्मविद्या है। उस ब्रह्मरूपा ने घातक विष को नष्ट कर दिया। उसने यह विषनाश इन्द्र के वज्र द्वारा किया। विष के नाश में इन्द्र ने उसकी मदद की। इसके निमित्त यह आहुति समर्पित है—स्वाहा।

अनन्तवासुकितक्षककर्कोटकपद्मकमहापद्मकशङ्खकगुलिकपौण्ड्रकालिकनागक इत्येषां दिव्यानां महानागानां महानागादिरूपाणां विषतुण्डानां विषदन्तानां विषदंष्ट्राणां विषाङ्गानां विषपुच्छानां विश्चचाराणां वृश्चिकानां लूतानां प्रलूतानां मूषिकाणां गृहगौलिकानां गृहगोधिकानां घ्रणासानां गृहगिरिगह्वरकालानलवल्मीकोद्भूतानां तार्णानां पार्णानां काष्ठदारुवृक्षकोटरस्थानां मूलत्वग्दारुनिर्यासपत्रपुष्पफलोद्भूतानां दुष्टकीटकपिश्वानमार्जारजम्बुकव्याघ्रवराहाणां जरायुजाण्डजोद्भिज्जस्वेदजानां शस्त्रबाणक्षतस्फोटव्रणमहाव्रणकृतानां कृत्रिमाणामन्येषां भूतवेतालकूष्माण्डपिशाचप्रेतराक्षसयक्षभयप्रदानां विषतुण्डदंष्ट्राणां विषाङ्गानां विषपुच्छानां विषाणां विषरूपिणी विषदूषिणी विषशोषिणी विषनाशिनी विषहारिणी हतं विषं नष्टं विषमन्तःप्रलीनं विषं प्रनष्टं विषं हतं ते ब्रह्मणा विषमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥24॥

अनन्त, वासुकि, तक्षक, कर्कोटक, पद्मक, महापद्मक, शंखक, गुलिक, पौण्ड्रकालिक आदि सभी नाग तथा सभी दिव्य नागों के और महानागों के आदिरूप विषैली चोंचों, विषैले दाँतों, विषैली दाढों, विषैले अंगों तथा विषैली पूँछों वाले सभी जगहों में घूमने वाले बिच्छू, मकड़ी, बड़ी मकड़ी, चुहिया, छछूंदर, छिपकली, घोटक, घर की दीवारों के तथा फर्श के छोटे-छोटे छिद्रों आदि में रहने वाले विषैले कीड़े, चींटी-चींटे, दीमक, तृण-पत्तों-काष्ठ-पेड़-कोटर आदि में रहने वाले, जड-तना-वृक्ष छाल-पत्तों-पुष्पों-फलों-में उत्पन्न होने वाले विषैले दुष्ट कीड़े, बन्दर-कुत्ते-बिल्ली-सियार-व्याघ्र-वराह आदि घूमने वाले विषैले जानवर, जरायुज (पशु, मनुष्यादि), अण्डज, उद्भिज्ज और स्वेदज सब प्राणी, शस्त्र-अस्त्र से कटे या घायल हुए अंग, फोडे, घाव, आदि में उत्पन्न हुए बड़े कीड़े, कृत्रिम तथा अन्य विष, भूत-वेताल-कूष्मांड-प्रेत-पिशाच-राक्षस-यक्ष आदि भयप्रदायक, विषैली चंचुवाले, विषैली दाढ़वाले, विषैले अंगों वाले, विषैली पूँछवाले भले हों, परन्तु विषों की भी विषरूप विषदूषक यह ब्रह्मविद्या सभी विषों को दुषित करने वाली, सभी विषों का शोषण करने वाली, सभी विषों का नाश करने वाली और सभी विषों का हरण करने वाली है। यह ब्रह्मविद्या सभी विषों को मारे, नष्ट करे। उस ब्रह्मविद्या ने इन घातक विषों को, अन्तर्लीन विषों को, प्रणाशक विषों को भी नष्ट कर दिया है। इन सभी विषों को नष्ट करने में इन्द्र के वज्र ने उसकी सहायता की है—स्वाहा।

य इमां ब्रह्मविद्याममावास्यायां पठेच्छृणुयाद्वा यावज्जीवं न हिंसन्ति सर्पाः। अष्टौ ब्राह्मणान्ग्राहयित्वा तृणेन मोचयेत्। शतं ब्राह्मणान् ग्राहयित्वा चक्षुषा मोचयेत्। सहस्रं ब्राह्मणान् ग्राहयित्वा मनसा मोचयेत्। सर्पाञ्जले न मुञ्चन्ति। तृणे न मुञ्चन्ति। काष्ठे न मुञ्चन्तीत्याह भगवान्ब्रह्मेत्युपनिषत् ॥25॥

इति गरुडोपनिषत्समाप्ता।

जो मनुष्य इस ब्रह्मविद्या को अमावास्या में पढ़ता है, या सुनता है, उसको जिन्दगीभर साँप नहीं काटते। इस ब्रह्मविद्या को आठ ब्राह्मणों को ग्रहण करवाकर (स्वीकार करवाकर) फिर तृण (जड़ीबूटी) के द्वारा विष का मोचन करना चाहिए। इसे सौ ब्राह्मणों को ग्रहण करवाकर नेत्रों से विष को मुक्त करना चाहिए। उसे हजार ब्राह्मणों से स्वीकार करवाकर मन से जहर को मुक्त करना चाहिए। साँपों को पानी में नहीं छोड़ना चाहिए, तृणों में नहीं छोड़ना चाहिए, काष्ठों में भी नहीं छोड़ना चाहिए, ऐसा ही ब्रह्माजी ने कहा है। यही उपनिषत् है।

इस प्रकार गरुडोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः.....देवहितं यदायुः। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

❋

(106) कलिसंतरणोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

कृष्णयजुर्वेद परम्परा की इस छोटी-सी उपनिषद् में केवल तीन मंत्र हैं। इन तीन मंत्रों में प्रस्तुत भगवान् के नाम-स्मरण मात्र से कलि को पार किया जा सकता है, यह कहकर आवरणविनाश के लिए भगवान् के सोलह नाम दिए हैं, तथा अन्त में नाम जप की महिमा भी बताई गई हैं।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु। सह नौ—मा विद्विषावहै। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (शारीरकोपनिषद् में) द्रष्टव्य है।

द्वापरान्ते नारदो ब्रह्माणं जगाम कथं भगवन् गां पर्यटन्कलिं संतरेयमिति। स होवाच ब्रह्मा साधु पृष्टोऽस्मि सर्वश्रुतिरहस्यं गोप्यं तच्छृणु येन कलिसंसारं तरिष्यसि। भगवत आदिपुरुषस्य नारायणस्य नामोच्चारणमात्रेण निर्धूतकलिर्भवति ॥1॥

द्वापर के अन्त में नारद ब्रह्मा के पास गए। वे कहने लगे—'हे भगवन्! पृथ्वी पर भ्रमण करता हुआ मैं कैसे कलिकाल को पार कर सकता हूँ।?' तब ब्रह्मा बोले—'अच्छा प्रश्न पूछा है। यह सर्ववेदों का रहस्य और गोपनीय बात है। तो यह सुनो कि जिससे कलिकाल के संसार को पार कर जाओगे। भगवान् आदि पुरुष नारायण के नामोच्चारण मात्र से ही मनुष्य कलियुग को झाड़कर फेंकने वाला बन जाता है'।

नारदः पुनः पप्रच्छ तन्नाम किमिति। स होवाच हिरण्यगर्भः। हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे। हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे। इति षोडशकं नाम्नां कलिकल्मषनाशनम्। नातः परतरोपायः सर्ववेदेषु दृश्यते। इति षोडशकलावृतस्य जीवस्यावरणविनाशनम्। ततः प्रकाशते परं ब्रह्म मेघापाये रविरश्मिमण्डलीवेति ॥2॥

तब नारद ने फिर पूछा—'वह नाम क्या है ?' तब हिरण्यगर्भ ब्रह्मा बोले—हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे। हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे'—इस प्रकार ये सोलह नाम कलिकाल के पापों को नाश करने वाले हैं। इससे बड़ा उपाय सभी वेदों में दिखाई नहीं देता। इन सोलह नामों से सोलह कलाओं से आवृत जीव के आवरण का नाश होता है। इसके बाद जैसे बादलों को हट जाने से रविमण्डल साफ प्रकाशित होता है, वैसे ही जीव के आगे परब्रह्म प्रकाशित हो उठता है।

पुनर्नारदः पप्रच्छ भगवन्कोऽस्य विधिरिति। तं होवाच नास्य विधिरिति। सर्वदा शुचिरशुचिर्वा पठन्ब्राह्मणः सलोकतां समीपतां

सरूपतां सायुज्यतामेति। यदास्य षोडशीकस्य सार्धत्रिकोटीर्जपति तदा ब्रह्महत्यां तरति। तरति वीरहत्याम्। स्वर्णस्तेयात्पूतो भवति। पितृदेवमनुष्याणामपकारात्पूतो भवति। सर्वधर्मपरित्यागपापात्सद्यः शुचितामाप्नुयात् सद्यो मुच्यते सद्यो मुच्यत इत्युपनिषत् ॥3॥

इति कलिसंतरणोपनिषत्समाप्ता।

नारद ने फिर पूछा—'भगवन्! इसकी विधि क्या है?' तब ब्रह्मा बोले—इसकी कोई विधि नहीं है। सदैव पवित्र या अपवित्र ब्राह्मण इसको जपते-पढ़ते हुए ईश्वर की सलोकता (एकलोकता) को, सामीप्य को, ईश्वर जैसे स्वरूप को और ईश्वर में मिल जाने की अवस्था को प्राप्त कर लेता है। जब साधक इस षोडश नाम वाले मंत्र का साढे तीन करोड जप कर लेता है, तब वह ब्रह्महत्या के पाप से मुक्त हो जाता है। वह वीरहत्या के पाप से मुक्त हो जाता है। वह सुवर्ण चोरी के पाप से मुक्त हो जाता है। पिता-देव-मनुष्यों पर किए गए अपकार के पापों से मुक्त हो जाता है। सर्वधर्म त्याग के पाप से वह शीघ्र मुक्त हो जाता है। वह पवित्र हो जाता है। छूट जाता है, छूट जाता है, यही इस उपनिषत् का कहना है। यहाँ उपनिषत् पूरी होती है।

इस प्रकार कलिसंतरणोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु। सह नौ---मा विद्विषावहै। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

❋

(107) जाबाल्युपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

इस सामवेदीय उपनिषद् में कुल 23 मंत्र है। इसमें पिप्पलाद के पुत्र पैप्पलादि और जाबालि का परमतत्त्व के विषय में प्रश्नोत्तर है। मुख्य प्रश्न ये हैं—तत्त्व क्या है? जीव कौन है? पशु कौन है? ईश कौन है? और मोक्षप्राप्ति का उपाय क्या है? इन सभी प्रश्नों का उत्तर जाबालि ने क्रमशः दिया है। अन्त में इस उपनिषत् में प्रतिपादित ज्ञान की महिमा बताकर उपनिषत् को पूरा किया है।

शान्तिपाठः

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि---ते मयि सन्तु। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (महोपनिषत् में) द्रष्टव्य है।

अथ हैनं भगवन्त जाबालिं पैप्पलादिः पप्रच्छ भगवन्मे ब्रूहि परमतत्त्वरहस्यम् ॥1॥
किं तत्त्वं को जीवः कः पशुः क ईशः को मोक्षोपाय इति ॥2॥
स तं होवाच साधु पृष्टं सर्वं निवेदयामि यथाज्ञातमिति ॥3॥
पुनः स तमुवाच कुतस्त्वया ज्ञातमिति ॥4॥
पुनः स तमुवाच षडाननादिति ॥5॥
पुनः स तमुवाच तेनाथ कुतो ज्ञातमिति ॥6॥
पुनः स तमुवाच तेनोशानादिति ॥7॥
पुनः स तमुवाच कथं तस्मात्तेन ज्ञातमिति ॥8॥
पुनः स तमुवाच तदुपासनादिति ॥9॥
पुनः स तमुवाच भगवन्कृपया मे सरहस्यं सर्वं निवेदयेति ॥10॥

एक बार भगवान् जाबालि से पैप्पलादि ने पूछा—'भगवन्! मुझे परम तत्त्व का रहस्य कहिए। तत्त्व क्या है? जीव कौन है? पशु कौन है? ईश कौन है? मोक्ष का उपाय क्या है?' तब जाबालि ने उनसे कहा—'ठीक पूछा है। मैंने जो जाना है वह कहता हूँ।' पैप्पलादि ने फिर से उनसे पूछा—'आपने कहाँ से जाना?' तब उन्होंने कहा—'षडानन से।' तब उन्होंने फिर पूछा—'उन्होंने कहाँ से जाना?' तब उन्होंने कहा—'उन्होंने ईशान से जाना।' तब पैप्पलादि ने फिर पूछा—'तो फिर उन्होंने कैसे और कहाँ से जाना?' जाबालि बोले—'उसकी उपासना से जाना'। तब पैप्पलादि बोले—'हे भगवन्! कृपा करके मुझे रहस्यसहित वह ज्ञान बताइए।'

स तेन पृष्टः सर्वं निवेदयामास तत्त्वम्। पशुपतिरहंकाराविष्टः संसारी जीवः स एव पशुः। सर्वज्ञः पञ्चकृत्यसम्पन्नः सर्वेश्वर ईशः पशुपतिः ॥11॥

के पशव इति पुनः स तमुवाच ॥12॥
जीवाः पशव उक्ताः। तत्पतित्वात्पशुपतिः ॥13॥
स पुनस्तं होवाच कथं जीवाः पशव इति। कथं तत्पतिरिति ॥14॥
स तमुवाच यथा तृणाशिनो विवेकहीनाः परप्रेष्याः कृष्यादिकर्मसु नियुक्ताः सकलदुःखसहाः स्वस्वामिबध्यमाना गवादयः पशवः। यथा तत्स्वामिन इव सर्वज्ञ ईशः पशुपतिः ॥15॥
तज्ज्ञानं केनोपायेन जायते ॥16॥
पुनः स तमुवाच विभूतिधारणादेव ॥17॥
तत्प्रकारः कथमिति। कुत्र कुत्र धार्यम् ॥18॥

उसके ऐसा कहने पर जाबालि ने सब तत्त्व इस प्रकार बताया—'स्वयं पशुपति ही अहंकार से आविष्ट होकर संसारी जीव बनते हैं और वही पशु है। जो सर्वज्ञ और पंचकृत्यों से पूर्ण है वह ईश ही पशुपति है।' तब उसने फिर पूछा—'पशु कौन है ?' उन्होंने उत्तर दिया—'जीव ही पशु कहे गए हैं, और उनके पति होने से ईश्वर पशुपति कहे गए हैं।' फिर उन्होंने पूछा—'जीव पशु क्यों हैं और ईश्वर उनके पति कैसे हैं ?' तो उन्होंने उत्तर दिया—'जैसे घास खाने वाले विवेकहीन किसी अन्य के दास, कृषि आदि कामों में जोड़े गए सभी दुःखों को सहन करने वाले अपने मालिक के द्वारा बाँधे गए बैल आदि पशु कहलाते हैं, उसी प्रकार उन पशुओं जैसे जीवों के स्वामी होने से यह सर्वज्ञ ईश्वर पशुपति कहे जाते हैं।' तब पैप्पलादि ने पूछा—'तब उनका ज्ञान कैसे हो सकता है ?' तब जाबालि ने उत्तर दिया कि—'विभूतिधारण से ही उसका ज्ञान होता है।' तब पैप्पलादि ने फिर पूछा—'उस विभूतिधारण का क्या प्रकार है ? वह कहाँ-कहाँ धारण करना चाहिए ?'

पुनः स तमुवाच सद्योजातादिपञ्चब्रह्ममन्त्रैर्भस्म संगृह्याग्निरिति भस्मेत्यनेनाभिमन्त्र्य मानस्तोक इति समुद्धृत्य जलेन संसृज्य त्र्यायुषमिति शिरोललाटवक्षःस्कन्धेष्विति तिसृभिस्त्र्यायुषैस्त्र्यम्बकैस्तिस्रो रेखाः प्रकुर्वीत। व्रतमेतच्छाम्भवं सर्वेषु वेदेषु वेदवादिभिरुक्तं भवति। तत्समाचरेन्मुमुक्षुर्न पुनर्भवाय ॥19॥

तब फिर जाबालि ने उत्तर दिया कि—'सद्योजातं०' आदि पाँच मंत्रों से भस्म को इकट्ठा करके, 'अग्निरिति भस्म'—आदि कहकर उसका अभिमंत्रण करके, 'मानस्तोके' आदि मंत्रों से उठाकर, जल से उसे मिश्रित करके 'त्र्यायुषं जमदग्ने०' आदि मंत्रों से मस्तक, ललाट, छाती और कन्धों पर उसे धारण करना चाहिए। बाद में, 'त्र्यायुषं' और 'त्र्यम्बकं' आदि मंत्रों से तीन रेखाएँ और खींचनी चाहिए। यह शांभव ब्रह्म है। इसे सभी वेदवादियों ने कहा है। मुमुक्षु को फिर से जन्म न लेना पड़े, इसलिए इसका आचरण करना चाहिए। (ऊपर जो सद्योजातादि पाँच मंत्रों का उल्लेख किया है, वे पूरे मंत्र इस प्रकार हैं—"ॐ सद्योजातं प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमो नमः। भवे भवे नातिभवे भवस्व मां भवोद्भवाय नमः ॥1॥ वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नमः। श्रेष्ठाय नमो रुद्राय नमः। कालाय नमः कालविकरणाय नमो बलविकरणाय नमः ॥2॥ बलाय नमो बलप्रमथनाय नमः। सर्वभूतदमनाय नमो मनोन्मनाय नमः ॥3॥ अघोरेभ्योऽथ घोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यः सर्वेभ्यः सर्वशर्वेभ्यो नमस्तेऽस्तु रुद्ररूपेभ्यः ॥4॥ तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि। तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ॥5॥ तथा—"अग्निरिति भस्म। वायुरिति भस्म। जलमिति भस्म। स्थलमिति भस्म। व्योमेति भस्म। सर्वं ह वा इदं भस्म। मन एतानि चक्षूँषि भस्मानि।"—ये पूरे मंत्र हैं।

अथ सनत्कुमारः प्रमाणं पृच्छति। त्रिपुण्ड्रधारणस्य त्रिधा रेखा आललाटादाचक्षुषोराभ्रुवोर्मध्यतश्च ॥20॥

अब जब सनत्कुमार ने उसका प्रमाण (कद) पूछा तब उन्होंने कहा कि त्रिपुण्ड्र धारण करने के लिए तीन आडी रेखाएँ पूरे ललाट के मध्य, भौहों तथा नेत्रों तक खींचनी चाहिए।

याऽस्य प्रथमा रेखा सा गार्हपत्यश्चाकारो रजो भूर्लोकः स्वात्मा क्रियाशक्तिः ऋग्वेदः प्रातःसवनं प्रजापतिर्देवो देवतेति। याऽस्य द्वितीया रेखा सा दक्षिणाग्निरुकारः सत्त्वमन्तरिक्षमन्तरात्मा चेच्छाशक्तिर्यजुर्वेदो माध्यन्दिनसवनं विष्णुर्देवो देवतेति। याऽस्य तृतीया रेखा साऽऽहवनीयो मकारस्तमो द्यौर्लोकः परमात्मा ज्ञानशक्तिः सामवेदस्तृतीयसवनं महादेवो देवतेति ॥21॥

जो इसकी प्रथम रेखा है, वह गार्हपत्य अग्नि, अकार, रजोगुण, भूर्लोक, अपनी आत्मा, क्रियाशक्ति, ऋग्वेद और प्रातःसवन है, एवं प्रजापति देव उसके देवता हैं। जो इसकी दूसरी रेखा है, वह दक्षिणाग्नि, उकार, सत्त्वगुण, अन्तरिक्षलोक, अपनी अन्तरात्मा, इच्छाशक्ति, यजुर्वेद और मध्याह्नकालीन सवन है और इसके देव विष्णु हैं। जो इसकी तीसरी रेखा है, वह आहवनीय अग्नि सहित मकार है। वह तमोगुण, द्यौलोक, परमात्मा, ज्ञानशक्ति, सामवेद और तीसरा सवन है, महादेव इसके देवता हैं।

त्रिपुण्ड्रं भस्मना करोति यो विद्वान्ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो यतिर्वा स महापातकोपपातकेभ्यः पूतो भवति। स सर्वान् वेदानधीतो भवति। स सर्वान्देवान्ध्यातो भवति। स सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति। स सकलरुद्रमन्त्रजापी भवति। न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते ॥ इति ॥22॥
ॐ सत्यमित्युपनिषत् ॥23॥

इति जाबाल्युपनिषत्समाप्ता।

साधक इस प्रकार से भस्म से त्रिपुण्ड्र करता है। जो विद्वान् ब्रह्मचारी, गृहस्थी, वानप्रस्थी या संन्यासी हो, वह चाहे महापातकी हो तो भी त्रिपण्ड्रधारण से मुक्त होता है, उपपातकों से मुक्त होता है। उसने सभी सर्वदेवों का ध्यान कर लिया माना जाता है। उसे सभी तीर्थों में स्नान कर लिया माना जाता है। वह सकल रुद्रमंत्रों का जप किया हुआ माना जाता है। वह फिर से जन्म नहीं लेता, फिर से वह यहाँ आता नहीं है। यह सत्य है, ऐसा यह उपनिषत् कहती है, और यहाँ वह पूरी होती है।

इस प्रकार जाबाल्युपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि……ते मयि सन्तु। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(108) सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यह ऋग्वेदीय परंपरा की उपनिषत् है। इसमें 'श्रीसूक्त' के अक्षरों के आधार पर देवी के मंत्र, चक्र आदि प्रकट किए हैं। देवसमूह और नारायण के प्रश्नोत्तररूप में यह उपनिषत् है। इसके तीन खण्ड हैं। प्रथम खण्ड में सौभाग्यलक्ष्मी का स्थान, श्रीसूक्त के ऋषि आदि का निरूपण, सौभाग्यलक्ष्मी चक्र, एकाक्षरी मंत्र, ऋषि आदि, एकाक्षरी चक्र और लक्ष्मी का विशेषमंत्र है। दूसरे खण्ड में योग्याधिकारी के लिए ज्ञानयोग, षण्मुखीमुद्रा से युक्त प्राणायामयोग, नादाविर्भावपूर्वक तीन ग्रन्थियों का विवेचन, अखण्ड ब्रह्माकारवृत्ति, निर्विकल्पभाव, समाधिलक्षण आदि हैं। तीसरे खण्ड में नवचक्रों का विस्तृत वर्णन है। अन्त में फलश्रुति है।

शान्तिपाठः

ॐ वाङ्मे मनसि---वक्तारमवतु वक्तारम्। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (अक्षमालिकोपनिषत् में) द्रष्टव्य है।

प्रथमः खण्डः

अथ भगवन्तं देवा ऊचुर्हे भगवन्नः कथय सौभाग्यलक्ष्मीविद्याम् ॥1॥
तथेत्यवोचद्भगवानादिनारायणः सर्वे देवा यूयं सावधानमनसो भूत्वा शृणुत। तुरीयरूपां तुरीयातीतां सर्वोत्कटां सर्वमन्त्रासनगतां पीठोपपीठ-देवतापरिवृतां चतुर्भुजां श्रियं हिरण्यवर्णामिति पञ्चदशर्गिर्ध्यायेत् ॥2॥

देवों ने भगवान् से कहा—'हे भगवन्! हमें सौभाग्यलक्ष्मी विद्या बताइए।' तब भगवान् नारायण ने 'अच्छा' ऐसा कहकर आगे कहा कि—तुम सब देवता सावधान होकर सुनो। महाकाली, महालक्ष्मी और महासरस्वती—इन तीनों से भी अलग एक चौथी शक्ति के या तो उससे भी परे, सर्वश्रेष्ठ, सभी मंत्रों के अधिष्ठानरूप ऐसी तथा जिसकी पीठ तथा उपपीठ देवताओं से घिरी हुई है, ऐसी चार हाथों वाली लक्ष्मीदेवी है। उसका 'हिरण्यवर्णां' आदि श्रीसूक्त की पंद्रह ऋचाओं से ध्यान करना चाहिए।

अथ पञ्चदश ऋगात्मकस्य श्रीसूक्तस्यानन्दकर्दमचिक्लीतेन्दिरासुता ऋषयः। श्रीरित्याद्या ऋचः चतुर्दशानामृचामानन्दाद्यृषयः। हिरण्य-वर्णाद्याद्यत्रयस्यानुष्टुप् छन्दः। कांसोस्मीत्यस्य बृहती छन्दः। तदन्ययो-र्द्वयोस्त्रिष्टुप्। पुनरष्टकस्यानुष्टुप्। शेषस्य प्रस्तारपङ्क्तिः। श्र्यग्निर्देवता। हिरण्यवर्णामिति बीजम्। कांसोऽस्मीति शक्तिः। हिरण्यमया चन्द्रा रजतस्रजा हिरण्यस्रजा हिरण्या हिरण्यवर्णेति प्रणवादिनमोन्तैश्च-

तुर्थ्यन्तैरङ्गन्यासः। अथ वक्त्रत्रयैरङ्गन्यासः। मस्तकलोचनश्रुतिघ्राण-वदनकण्ठबाहुद्वयहृदयनाभिगुह्यपायूरुजानुजङ्घेषु श्रीसूक्तैरेव क्रमशो न्यसेत् ॥3॥

पंद्रह ऋचाओं वाले इस श्रीसूक्त के आनन्द, कर्दम, चिक्लीत और इन्दिरापुत्र ऋषि हैं, पहली ऋचा के ऋषि श्रीदेवी स्वयं हैं। शेष चौदह ऋचाओं के ऋषि आनन्द आदि हैं। 'हिरण्यवर्णां०', तां म आवह०', और 'अश्वपूर्णाम्०'—इन तीन ऋचाओं का अनुष्टुप् छन्द है, 'कां सोऽस्मितां०'—इस ऋचा का छन्द बृहती है। इसके बाद की दो ऋचाओं का छन्द त्रिष्टुप् है। इसके बाद की आठ ऋचाओं का (अर्थात् 'उपैतु मां' से लेकर 'आर्द्रां यः करिणीम्०' तक) अनुष्टुप् छन्द है। अन्तिम ऋचा, अर्थात् 'तां म आवाह जातवेदो०'—इस पंद्रहवीं ऋचा का छन्द प्रस्तारपंक्ति नाम का है। श्री और लक्ष्मी इसकी देवताएँ हैं। 'हिरण्यस्रर्णां०'—यह बीज है। 'कां सोऽस्मि०'—यह शक्ति है। 'हिरण्मया, चन्द्रा, रजतस्रजा, हिरण्यस्रजा, हिरण्या, हिरण्यवर्णा'—ये छः अंग देवता हैं। उनके पहले प्रणव और अन्त में 'नमः' शब्द लगाकर उन शब्दों को चतुर्थ्यन्त करके अंगन्यास करने चाहिए। इसके बाद वक्त्रत्रयमंत्र से भी अंगन्यास हैं। मस्तक, आँखें, कान, नाक, मुख, कण्ठ, दोनों हाथ, हृदय, नाभि, गुह्यांग, गुद, ऊरुओं, जाँघों और पैरों में—पंद्रह स्थलों में श्रीसूक्त की पंद्रह ऋचाओं द्वारा क्रमशः न्यास करने चाहिए।

अमलकमलसंस्था तद्रजःपुञ्जवर्णा
करकमलधृतेष्टाऽभीतियुग्माम्बुजा च।
मणिकटकविचित्रालंकृताकल्पजालैः
सकलभुवनमाता सन्ततं श्रीः श्रियै नः ॥4॥

निर्मल कमलदल पर आसीन, कमलपराग के समूह जैसे वर्णवाली, चारों हाथों में क्रमशः वरमुद्रा, अभयमुद्रा और अन्य दो हाथों में दो कमल धारण करने वाली, मणिजडित कंकणों से विचित्र शोभावाली, सभी अलंकारों से विभूषित, सर्वलोक माता लक्ष्मी हमें सर्व प्रकार से सम्पन्न करें। इस मंत्र से भगवती का ध्यान करना चाहिए।

तत्पीठकर्णिकायां ससाध्यं श्रीबीजम्। वस्वादित्यकलापद्मेषु श्रीसूक्त-गताधार्धर्चा तद्बहिर्यः शुचिरिति मातृकया च श्रियं यन्त्राङ्गदशकं च विलिख्य श्रियमावाहयेत् ॥5॥

अब देवी का मंत्र कहा जाता है—उनकी पीठ पर कर्णिका में (बीजकोश में) प्रयत्नपूर्वक श्रीबीज 'श्रीं' लिखना चाहिए। बाद में आठ, बारह और सोलह दलवाले पद्मों के ऊपर तथा भूवृत्तों के बीच श्रीसूक्त का आधा-आधा मंत्र लिखना चाहिए। बाद में बीजकोश के बाहर—'यः शुचिः प्रयतो भूत्वा' आदि फलदर्शक मंत्र को लिखकर षोडशार के बीच तथा ऊपर 'अ'कार से लेकर 'क्षकार' तक मातृकावर्णों को लिखना चाहिए। इस तरह दस अंगों से युक्त श्रीचक्र बनाकर श्री का आवाहन करना चाहिए। (दस अंग ये है—प्रणव, षट्कोण, भूवृत्त, अष्टदल, भूवृत्त, द्वादशदल, भूवृत्त, द्वादशदल, भूवृत्त और निर्भूवृत्त।)

अङ्गैः प्रथमावृतिः। पद्मादिभिर्द्वितीया। लोकेशैस्तृतीया। तदायुधै-स्तुरीया वृतिर्भवति। श्रीसूक्तैरावाहनादि। षोडशसहस्रजपः ॥6॥

अब आवरण कहे जाते हैं कि—अंगन्यास की देवताएँ प्रथम आवरण है, दूसरे आवरण में पद्मा, पद्मवर्णा, पद्मस्था, आर्द्रा, तर्पयन्ती, तृप्ता, ज्वलन्ती, स्वर्णप्रकारा—ये आठ देवियाँ आती हैं। तीसरे आवरण में इन्द्रादि देव—दिक्पाल आते हैं। चौथे आवरण में वज्रादि आयुध लेने चाहिए। इस प्रकार पूजन करने के बाद सूक्त का सोलह हजार बार जप करने से पुरश्चरण होता है।

सौभाग्यरमैकाक्षर्या भृगुनिचृद्गायत्री। श्रिय ऋष्यादयः। शमिति बीजशक्तिः। श्रामित्यादि षडङ्गम् ॥7॥

सौभाग्यरमा नाम के एकाक्षरी मंत्र 'श्रीः' की उपासना का प्रकार यह है कि इस एकाक्षरी मंत्र के ऋषि भृगु हैं। निचृद्गायत्री इसका छन्द है, श्रीः देवता हैं, 'शं' बीज है, इस मंत्र के षडंग न्यास के लिए श्रां, श्रीं, श्रूं, श्रैं, श्रौं और श्रः—ये बीज हैं।

भूयाद्भूयो द्विपद्माभयवरदकरा तप्तकार्तस्वराभा
शुभ्राभ्राभेभयुग्मद्वयकरधृतकुम्भाद्भिरासिच्यमाना।
रक्तौघाबद्धमौलिर्विमलतरदुकूलार्तवालेपनाढ्या
पद्माक्षी पद्मनाभोरसि कृतवसतिः पद्मगा श्रीः श्रियै नः ॥8॥

यह ध्यानमंत्र है—"जिन्होंने ऊपर के दो हाथों में दो कमल धारण किए हैं तथा शेष दो हाथों में से एक के द्वारा अभयमुद्रा और दूसरे के द्वारा वरमुद्रा धारण की है। तपे हुए सोने-सा वर्णवाली, जिसके ऊपर सफेद बादल जैसे श्वेत दो हाथी अपनी सूँड़ में रखे हुए कुंभों से अभिषेक कर रहे हैं, ऐसी तथा जिसके मुकुट में रत्नों की लडियाँ लटक रहीं है ऐसी, सुन्दर रेशमी वस्त्र धारण करने वाली, ऋतु-अनुकूल फूलों की गन्ध से लेपित, कमलपत्र जैसी आँखों वाली, विष्णु के हृदयकमल में वास करने वाली, पद्मासना लक्ष्मी हम सबके ऊपर कल्याण करने वाली बने। (इस भावना के अनुसार ध्यान करना चाहिए।)

तत्पीठम्। अष्टपत्रं वृत्तत्रयं द्वादशराशिखण्डं चतुरस्रं रमापीठं भवति। कर्णिकायां ससाध्यं श्रीबीजम्। विभूतिरुन्नतिः कान्तिः सृष्टिः कीर्तिः सन्नतिर्व्युष्टिः सत्कृष्टिर्ऋद्धिरिति प्रणवादिनमोन्तैश्चतुर्थ्यन्तैर्नवशक्तिं यजेत् ॥9॥

इस मंत्र के लिए देवी का पीठ निम्नलिखित प्रकार से बनाना चाहिए। अष्टदल कमल बनाकर, उसकी चारों ओर तीन वर्तुल करके उनमें बारह राशियों के बारह विभाग करने चाहिए। फिर चतुरस्र बनाने से रमायंत्र (रमापीठ) होता है। अष्टदल की कर्णिका में (बीजकोश में) षट्कोण बनाकर उसके मध्य में साध्य के नाम के साथ 'श्रीं' (बीज) लिखना चाहिए। और विभूति, उन्नति, कान्ति, सृष्टि, कीर्ति, सन्नति, व्यष्टि, उत्कृष्टि और ऋद्धि—इन नव पीठशक्तियों का उन्हें चतुर्थी विभक्ति लगाकर, पहले प्रणव जोड़कर और बाद में नमः लगाकर पूजन करना चाहिए। (जैसे—'ॐ विभूत्यै नमः, ॐ उन्नत्यै नमः' आदि)।

अङ्गैः प्रथमावृत्तिः। वासुदेवादिभिर्द्वितीया। बालक्यादिभिस्तृतीया। इन्द्रादिभिश्चतुर्थी भवति। द्वादशलक्षजपः ॥10॥

और, आवरणपूजा के लिए षडंग से प्रथमावरण की तथा वासुदेव, संकर्षण, प्रद्युम्न, अनिरुद्ध की पूजा द्वारा द्वितीय आवरण की पूजा करनी चाहिए। और बालाकि, विमला, कमला, विभीषका, वनमालिका, मालिका और वसुमालिका का पूजन तीसरे आवरण के लिए करना चाहिए। और चौथे

आवरण की पूजा में इन्द्रसहित समस्त देवों की और वज्र आदि उनके सभी आयुधों की पूजा चाहिए और पुरश्चरण के लिए नियमानुसार बारह लाख मंत्रों का जप करना चाहिए।

श्रीलक्ष्मीर्वरदा विष्णुपत्नी वसुप्रदा हिरण्यरूपा स्वर्णमालिनी रजतस्रजा स्वर्णप्रभा स्वर्णप्राकारा पद्मवासिनी पद्महस्ता पद्मप्रिया मुक्तालंकारा चन्द्रसूर्या बिल्वप्रिया ईश्वरी भुक्तिर्मुक्तिर्विभूतिर्ऋद्धिः समृद्धिः कृष्टिः पुष्टिर्धनदा धनेश्वरी श्रद्धा भोगिनी भोगदा सावित्री धात्री विधात्रीत्यादि-प्रणवादिनमोन्ताश्चतुर्थ्यन्ता मन्त्राः। एकाक्षरवदङ्गादिपीठम्। लक्षजपः। दशांशं तर्पणम्। दशांशं हवनम्। द्विजतृप्तिः ॥11॥

विविध मंत्रों से लक्ष्मी की पूजा की जाती है। इससे आदिनारायण ने विविध मंत्र बताए हैं। जैसे श्री, लक्ष्मी, वरदा, विष्णुपत्नी, वसुप्रदा, हिरण्यरूपा, स्वर्णमालिनी, रजतस्रजा, स्वर्णप्रभा, स्वर्णप्राकारा, पद्मवासिनी; पद्महस्ता, पद्मप्रिया, मुक्तालंकारा, चन्द्रा, सूर्या, बिल्वप्रिया, ईश्वरी, भुक्ति मुक्ति, विभूति, ऋद्धि, समृद्धि, कृष्टि, पुष्टि, धनदा, धनेश्वरी, श्रद्धा, भोगिनी, भोगदा, धात्री, विधात्री—ऐसे नाम लेकर उनके आगे प्रणव तथा अन्त में नमः जोड़कर नामों को चतुर्थ्यन्त बनाकर मन्त्र बनाना चाहिए। (जैसे ॐ श्रियै नमः, ॐ लक्ष्म्यै नमः इत्यादि।) इन सभी मंत्रों के अंगन्यास और पीठ-पूजा आदि तो एकाक्षरमंत्र—सौभाग्यरमा—की तरह ही करना चाहिए। इसका पुरश्चरण एक लाख जप का है, जप के दशांश का तर्पण और शतांश का हवन भी है। और ब्रह्मभोजन कराना चाहिए।

निष्कामानामेव श्रीविद्यासिद्धिः। न कदापि सकामानामिति ॥12॥

निष्काम भाव से पुरश्चरण करने वालों को ही सिद्धि मिलती है, सकाम लोगों को कभी सिद्धि नहीं होती है।

यहाँ प्रथम खण्ड पूरा होता है।

❋

द्वितीयः खण्डः

अथ हैनं देवा ऊचुस्तुरीयया मायया निर्दिष्टं तत्त्वं ब्रूहीति। तथेति स होवाच—
योगेन योगो ज्ञातव्यो योगो योगात्प्रवर्धते।
योऽप्रमत्तस्तु योगेन स योगी रमते चिरम् ॥1॥
समापय्य निद्रां सुजीर्णेऽल्पभोजी श्रमत्याज्यबाधे विविक्ते प्रदेशे।
सदा शीतनिस्तृष्ण एष प्रयत्नोऽथ वा प्राणरोधो निजाभ्यासमार्गात् ॥2॥
वक्त्रेणापूर्य वायुं हुतवहनिलयेऽपानमाकृष्य धृत्वा
स्वाङ्गुष्ठाद्यङ्गुलीभिर्वरकरतलयोः षड्भिरेवं निरुध्य।
श्रोत्रे नेत्रे च नासापुटयुगलमथोऽनेन मार्गेण सम्यक्
पश्यन्ति प्रत्ययांशं प्रणवबहुविधध्यानसंलीनचित्ताः ॥3॥

भगवान् आदिनारायण से देवों ने कहा—'त्रिगुणातीत तुर्या माया का रहस्य कहिए।' तब नारायण ने 'ठीक है' कहकर आगे कहा—योग से योग को जानना चाहिए। योग योग से बढ़ता है। जो सावधान होकर योगपरायण होता है, वह योगी दीर्घायु होता है। योगी को पर्याप्त निद्रा लेकर,

खाया हुआ पच जाने पर ही अल्पाहार लेकर, श्रम न हो ऐसे निर्विघ्न एकान्त स्थल में बैठकर, मन को तृष्णारहित बनाने का हमेशा ही प्रयत्न करते रहना चाहिए। अथवा प्राप्त किए ज्ञानानुसार प्राणायाम करना चाहिए। मुँह से वायु को जठर में भरकर नीचे जाते हुए अपान को वापस खीचकर उन दोनों का सम्मिश्रण होने देना चाहिए। इस समय हाथ के अँगूठे, अँगुलियाँ और दोनों करतलों से दोनों कान, दोनों आँखें, दोनों नासिकाओं को बन्द कर देना चाहिए और चित्त में ओम्कार का प्रयत्नपूर्वक ध्यान करना चाहिए। ऐसा करने से योगी लोग सभी पदार्थों को अपने समीप में ही देख सकते हैं।

श्रवणमुखनयननासानिरोधनेनैव कर्तव्यम्।
शुद्धसुषुम्नासरणौ स्फुटममलं श्रूयते नादः ॥4॥
विचित्रघोषसंयुक्तानाहते श्रूयते ध्वनिः।
दिव्यदेहश्च तेजस्वी दिव्यगन्धोऽप्यरोगवान् ॥5॥
सम्पूर्णहृदयः शून्ये त्वारम्भे योगवान्भवेत्।
द्वितीयां विघटीकृत्य वायुर्भवति मध्यगः ॥6॥

कान, मुख, आँख तथा नासिका का इस तरह निरोध करना चाहिए, जिससे साधक को शुद्ध सुषुम्ना नाडी में प्राण का अवस्थान होता है, एवं उसे अनाहतनाद सुनाई पड़ता है। अनाहतनाद में विचित्र प्रकार की आवाजों से भरी हुई ध्वनि सुनाई पड़ती है। ऐसे प्राणनिरोध करने वाला योगी दिव्यदेहधारी, तेजस्वी, दिव्यगंधयुक्त, नीरोगी और परिपूर्ण हृदय वाला होता है। एकान्त में इसका अभ्यास करने से योगसिद्धि होती है। इस तरह करने से प्राणवायु इडा को छोड़कर सुषुम्णा में स्थित होता है।

दृढासनो भवेद्योगी पद्माद्यासनसंस्थितः।
विष्णुग्रन्थेस्ततो भेदात्परमानन्दसम्भवः ॥7॥
अतिशून्यो विमर्दश्च भेरीशब्दस्ततो भवेत्।
तृतीयां यत्नतो भित्त्वा निनादो मर्दलध्वनिः ॥8॥
महाशून्यं ततो याति सर्वसिद्धिसमाश्रयम्।
चित्तानन्दं ततो भित्त्वा सर्वपीठगतानिलः ॥9॥

योगी को प्रथम आसनसिद्धि प्राप्त कर लेनी चाहिए। पद्मासनादि में से किसी एक आसन पर स्थिर होने से प्रथम विष्णुग्रन्थि का भेद होता है, और उससे उसे परम आनंद होता है। उस समय उसे घबरा देने वाला भेरी शब्द सुनाई देता है। वह शब्द अतिशून्य से (गहराई से) आता है। तब वायु पिंगला नाडी को यत्नपूर्वक छोड़ देता है, तब उस समय तीसरी ग्रन्थि (रुद्रग्रन्थि—मणिपूरक चक्र) को भेदकर चलने पर मृदंग जैसी आवाज आने लगती है। इसके बाद प्राणवायु अन्य चक्रों का भेदन करता हुआ महाशून्य (आकाशचक्र) में पहुँच जाता है, और वहाँ सभी सिद्धियाँ उसे मिल जाती हैं। इसके बाद प्राणवायु चित्त के आनन्द को भी भेदकर कामरूपादि सभी पीठों में गतिशील हो जाता है।

निष्पत्तौ वैणवः शब्दः क्वणतीति क्वणो भवेत्।
एकीभूतं तदा चित्तं सनकादिमुनीडितम् ॥10॥
अन्तेऽनन्तं समारोप्य खण्डेऽखण्डं समर्पयन्।
भूमानं प्रकृतिं ध्यात्वा कृतकृत्योऽमृतो भवेत् ॥11॥
योगेन योगं संरोध्य भावं भावेन चाञ्जसा।
निर्विकल्पं परं तत्त्वं सदा भूत्वा परं भवेत् ॥12॥

अहंभावं परित्यज्य जगद्भावमनीदृशम्।
निर्विकल्पे स्थितो विद्वान्भूयो नाप्यनुशोचति ॥13॥

ऐसी क्षमता से उसे वेणुनाद जैसा नाद सुनाई पड़ता है। उस समय चित्त एकाग्रवृत्ति वाला हो जाता है। सनकादि मुनियों ने ऐसे चित्त को प्रशस्त कहा है। तब योगी सान्त में अनन्त का (खण्ड में अखण्ड का) लय करके ज्ञानगम्य ब्रह्म और प्रकृति का ध्यान करते हुए कृतकृत्य बनता है। वह अमर बन जाता है। इस प्रकार असंप्रज्ञात योग से संप्रज्ञात योग को अपने वश में करके, छोटे भाव की सहायता से ही बड़े भाव को प्राप्त करके निरन्तर निर्विकल्प होकर वह परम भाव को प्राप्त होता है। अहंभाव को छोड़कर जो आत्मभाव से अलग जगद् भाव को भी छोड़ देता है, वह निर्विकल्प भाव में स्थित हो जाता है, तो फिर निर्विकल्पभाव में स्थित ऐसे योगी के लिए और कुछ सोचने के लिए शेष ही नहीं रहता।

सलिले सैन्धवं यद्वत्साम्यं भवति योगतः।
तथात्ममनसोरैक्यं समाधिरभिधीयते ॥14॥
यदा संक्षीयते प्राणो मानसं च प्रलीयते।
तदा समरसत्वं यत्समाधिरभिधीयते ॥15॥
यत्समत्वं तयोरत्र जीवात्मपरमात्मनोः।
समस्तनष्टसंकल्पः समाधिरभिधीयते ॥16॥
प्रभाशून्यं मनःशून्यं बुद्धिशून्यं निरामयम्।
सर्वशून्यं निराभासं समाधिरभिधीयते ॥17॥
स्वयमुच्चलिते देहे देही नित्यसमाधिना।
निश्चलं तं विजानीयात्समाधिरभिधीयते ॥18॥

जैसे पानी में नमक पिघलकर एकरूप हो जाता है, उसी तरह आत्मा और मन की एकरूपता को समाधि कहते हैं। जब प्राण क्षीण हो जाता है और मन का विलय हो जाता है, तब जो सामरस्य होता है उसे समाधि कहते हैं। जिसमें सभी संकल्प नष्ट हो जाते हैं, ऐसे जीव और ब्रह्म के ऐक्य को समाधि कहा जाता है। जब कुछ भी आभास नहीं होता, मनोरहित, बुद्धिशून्य, किसी उपद्रवरहित संसारबोधरहित जो अवस्था है, उसे समाधि कहते हैं शरीर के गतिशील होने पर भी चित्त समाधि वाला हो, तो वह योगी निश्चल है, ऐसा समझो। वह समाधि कहलाती है।

यत्र यत्र मनो याति तत्रतत्र परं पदम्।
तत्रतत्र परं ब्रह्म सर्वत्र समवस्थितम् ॥19॥

समाधिस्थ के लिए तो जहाँ जहाँ मन जाता है, वहाँ-वहाँ परमपद ही है। और जहाँ-जहाँ परमपद-ब्रह्म होता है, वहाँ-वहाँ समानता होती है।

यहाँ दूसरा खण्ड पूरा हुआ।

❋

तृतीयः खण्डः

अथ हैनं देवा ऊचुर्नवचक्रविवेकमनुब्रूहीति। तथेति स होवाच—आधारे ब्रह्मचक्रं त्रिरावृतं भगमण्डलाकारम्। तत्र मूलकन्दे शक्तिः पावकाकारं ध्यायेत्। तत्रैव कामरूपपीठं सर्वकामप्रदं भवति। इत्याधारचक्रम् ॥1॥

तब देवों ने भगवान् आदिनारायण से पूछा—'नवचक्र (श्रीचक्र) का विवेक (विवरण) कहिए।' नारायण ने तब 'अच्छा' ऐसा कहकर आगे कहा—आधार अर्थात् मूलाधार में ब्रह्मचक्र स्थित है। वह तीन वृत्तों से घिरा हुआ वक्राकार स्वरूप का है। उसमें मूलकन्द में अग्निज्योति जैसी ज्योति का ध्यान करना चाहिए। वहाँ सभी कामनाओं का परिपूरक कामरूप पीठ आया हुआ है।

द्वितीयं स्वाधिष्ठानचक्रं षड्दलम्। तन्मध्ये पश्चिमाभिमुखं लिङ्गं प्रवालाङ्कुरसदृशं ध्यायेत्। तत्रैवोड्याणपीठं जगदाकर्षणसिद्धिदं भवति ॥2॥

दूसरा स्वाधिष्ठान चक्र है। वह छः दलों वाले कमल के आकारवाला है। उसके बीच—कर्णिका में पश्चिमाभिमुखी, प्रवाल जैसे रंग वाले, अंकुर की तरह दृश्यमान लिंग (शिवलिंग) का ध्यान करना चाहिए। वहाँ पर समस्त जगत् को आकृष्ट करने की सिद्धि देने वाला उड्याणपीठ स्थित है।

तृतीयं नाभिचक्रं पञ्चावर्तं सर्पकुटिलाकारम्। तन्मध्ये कुण्डलिनीं बालार्ककोटिप्रभां तडित्प्रभां (तनुमध्यां) ध्यायेत्। सामर्थ्यशक्तिः सर्वसिद्धिप्रदा भवति। मणिपूरकचक्रम् ॥3॥

तीसरा नाभिचक्र (मणिपूरकचक्र) है। वह साँप जैसे टेढ़े-मेढ़े पाँच आवर्तों से घिरा हुआ है। उसके बीच कुण्डलिनी शक्ति स्थित है। वह प्रातःकालीन उदीयमान करोड़ों सूर्यों जैसी कान्तिवाली है, और बिजली जैसी चमकीली है। उसके उस प्रकार के रूप का ध्यान करना चाहिए। उससे सर्वसिद्धिदायक सामर्थ्य प्राप्त होता है। उसे मणिपूरकचक्र कहा जाता है।

हृदयचक्रमष्टदलमधोमुखम्। तन्मध्ये ज्योतिर्मयलिङ्गाकारं ध्यायेत्। सैव हंसकला सर्वप्रिया सर्वलोकवश्यकरी भवति ॥4॥

चौथा हृदयकमल है। वह आठ दलों वाला है। और उल्टा होकर स्थित है। उसमें ज्योतिर्मय तथा लिंगाकार रूप में अवस्थित जीव का ध्यान करना चाहिए। इस ध्यान से हंसकला नाम की सभी लोकों को वश में करने वाली और सभी को प्रिय लगने वाली शक्ति (सिद्धि) प्राप्त होती है। (यह अनाहतचक्र है।)

कण्ठचक्रं चतुरङ्गुलम्। तत्र वामे इडा चन्द्रनाडी दक्षिणे पिङ्गला सूर्यनाडी तन्मध्ये सुषुम्नां श्वेतवर्णां ध्यायेत्। य एवं वेदानाहतसिद्धिदा भवति ॥5॥

पाँचवाँ कण्ठस्थान में अवस्थित कण्ठचक्र (विशुद्धिचक्र) है। वह चार अँगुलियों के प्रमाण वाला है। उसकी बाँयी ओर इडा नाम की चन्द्रनाडी है और दाहिनी ओर पिंगला नाम की सूर्यनाडी है। उन दोनों के बीच में सफेद रंग की सुषुम्ना नाडी का ध्यान करना चाहिए। जो इस प्रकार जानता (ध्यान करता) है, वह अन्यों को भी अनाहत की सिद्धि देने वाला हो जाता है।

तालुचक्रम्। तत्रामृतधाराप्रवाहः। घण्टिकालिङ्गमूलचक्ररन्ध्रे राजदन्तावलम्बिनीविवरं दशद्वादशारम्। तत्र शून्यं ध्यायेत्। चित्तलयो भवति ॥6॥

तालुप्रदेश में तालुचक्र आया हुआ है। वहाँ अमृत का धाराप्रवाह बह रहा है। वहाँ घण्टिका के का लिंग है। इस चक्र के मध्य में आए हुए छिद्र में राजदन्तों के मूल के छिद्र जुड़े हुए हैं।

(ऊपर के जबड़े के बीच में आए हुए दो बड़े दाँत राजदन्त कहे जाते हैं।) उस छिद्र को (ब्रह्मरन्ध्र को) दशम द्वार कहा जाता है। वहाँ पर शून्य का ध्यान करना चाहिए। इससे चित्त का लय होता है।

सप्तमं भ्रूचक्रमङ्गुष्ठमात्रम्। तत्र ज्ञाननेत्रं दीपशिखाकारं ध्यायेत्। तदेव कपालकन्दवाक्सिद्धिदं भवत्याज्ञाचक्रम् ॥7॥

सातवाँ भूचक्र है। वह दोनों भौंहों के बीच में स्थित है। एक अँगूठे जितना उसका परिमाण है। वहाँ दीपक की ज्योति जैसा ज्ञाननेत्र है। उसका ध्यान करना चाहिए। इसी चक्र को वाक्सिद्धिप्रद, कपालकन्द अथवा आज्ञाचक्र कहा जाता है।

ब्रह्मरन्ध्रं निर्वाणचक्रम्। तत्र सूचिकागृहेतरं धूम्रशिखाकारं ध्यायेत्। तत्र जालन्धरपीठं मोक्षप्रदं भवतीति परब्रह्मचक्रम् ॥8॥

आठवाँ चक्र ब्रह्मरन्ध्र में आया हुआ है। वह निर्वाणचक्र है। उसमें सूई की नोक जैसे प्रमाणवाला धूम्रशिखा के आकार वाले का ध्यान करना चाहिए। वहाँ जालन्धरपीठ आया हुआ है। यह चक्र मोक्षदायक होता है, इसलिए इस निर्वाणचक्र को पखब्रह्मचक्र का कहा गया है।

नवममाकाशचक्रम्। तत्र षोडशदलपद्ममूर्ध्वमुखं तन्मध्यकर्णिकात्रिकूटाकारम्। तन्मध्ये ऊर्ध्वशक्तिः। तां पश्यन्ध्यायेत्। तत्रैव पूर्णगिरिपीठं सर्वेच्छासिद्धिसाधनं भवति ॥9॥

नवाँ चक्र आकाशचक्र है। वह सोलह दलों वाले कमल के आकार का है। वह ऊर्ध्वमुखी है। उसकी मध्यकर्णिका त्रिकूटाकार (तीन शिखरों जैसी) है। उसमें ऊर्ध्व, शक्तिदायक, परशून्य का ध्यान करना चाहिए। वहाँ पर पूर्णगिरि पीठ है। यह चक्र सभी इच्छाओं की सिद्धि का साधन माना जाता है।

सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषदं नित्यमधीते सोऽग्निपूतो भवति। स वायुपूतो भवति। स सकलधनधान्यसत्पुत्रकलत्रहयभूगजपशुमहिषीदासीदासयोग-ज्ञानवान्भवति। न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तत इत्यु-पनिषत् ॥10॥

इति सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषत्समाप्ता।

इस प्रकार सौभाग्यलक्ष्मी नामक उपनिषत् जो नित्य पढ़ता है, वह (ज्ञानरूपी) अग्नि से पवित्र होता है, वह वायु से पवित्र होता है, वह हरएक प्रकार से धन, धान्य, सत्पुत्रों, स्त्री, घोड़ों, भूमि, हाथियों, भैंसों, पशुओं, महिषियों, दासियों, दासों आदि से युक्त तथा योग के ज्ञानवाला होता है, उसका पुनर्जन्म नहीं होता, ऐसा यह उपनिषत् कहती है।

यहाँ तृतीय खण्ड पूरा हुआ।

इस प्रकार सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ वाङ्मे मनसि····वक्तारमवतु वक्तारम्। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(109) सरस्वतीरहस्योपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

यह उपनिषद् कृष्णयजुर्वेदीय है। आश्वलायन और ऋषियों के संवाद के रूप में है। इसमें महासरस्वती का तात्विक स्वरूप बताया गया है। पहले दशश्लोकी सरस्वती विद्या बताई है। यह तत्त्वज्ञान का साधन है। बाद में उस विद्या के ऋषि, देवता, छन्द आदि बताए हैं। फिर उन दसों श्लोकों के अलग-अलग देवता, ऋषि और छन्द आदि बताए हैं। फिर सरस्वती की प्रार्थना, उनका ब्रह्मत्व, उनका प्रकृतित्व, मायेश्वरत्व (पुरुषत्व), ईश्वरत्व बताया है। माया की आवरण और विक्षेप शक्तियों का उद्भव, जीवस्वरूप, आवरणनाश, छः प्रकार की समाधियाँ, साक्षात्कार, मुक्ति एवं फलश्रुति भी दी गई है।

शान्तिपाठः

ॐ सह नानवतु। सह नौ---मा विद्विषावहै। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (शारीरकोपनिषत् में) द्रष्टव्य है।

ऋषयो ह वै भगवन्तमाश्वलायनं सम्पूज्य पप्रच्छुः—
केनोपायेन तज्ज्ञानं तत्पदार्थावभासकम्।
यदुपासनया तत्त्वं जानासि भगवन्वद ॥1॥
सरस्वतीदशश्लोक्या सऋचा बीजमिश्रया।
स्तुत्वा जप्त्वा परां सिद्धिमलभं मुनिपुङ्गवाः ॥2॥

ऋषियों ने भगवान् आश्वलायन की पूजा करके उनसे पूछा—"हे भगवन्! किस उपाय से ब्रह्मसाक्षात्कारी ब्रह्मज्ञान प्राप्त होता है, यह आप जानते हैं। जिस उपासना से यह ज्ञान आपने प्राप्त किया हो, वह हमें बताइए।" तब ऋषियों के इस प्रश्न के उत्तर में आश्वलायन ने कहा कि, "हे मुनिवर्यो! बीजयुक्त सरस्वतीसूक्त की दश ऋचाओं का जप और उस सूक्त द्वारा स्तुति करके मैं इस परम सिद्धि को प्राप्त कर सका हूँ।"

ऋषय ऊचुः—
कथं सारस्वतप्राप्तिः केन ध्यानेन सुव्रत।
महासरस्वती येन तुष्टा भगवती वद ॥3॥

ऋषियों ने पूछा—"हे सुव्रत! कौन-से ध्यान से, कौन-सी विधि से ज्ञानप्राप्ति होती है? और महासरस्वती कैसे प्रसन्न होती है? यह उपासना आप हमें बताइए।

स होवाचाश्वलायनः—अस्य श्रीसरस्वती दशश्लोकीमहामन्त्रस्य अहमाश्वलायन ऋषिः। अनुष्टुप् छन्दः। श्रीवागीश्वरी देवता। यद्वागिति

बीजम्। देवीं वाचमिति शक्तिः। प्रणो देवीति कीलकम्। विनियोग-स्तत्प्रीत्यर्थे। श्रद्धा मेधा प्रज्ञा धारणा वाग्देवता महासरस्वतीत्येतैरङ्ग-न्यासः ॥4॥

तब आश्वलायन ने कहा—इस सरस्वती दशश्लोक महामंत्र के आश्वलायन ऋषि हैं, अनुष्टुप् छन्द है, श्रीवागीश्वरी देवता है, 'यद्वाग्'–यह बीज है, 'देवी वाचम्'–यह शक्ति है, 'प्रणो देवी'–यह कीलक है, उनकी प्रीति में विनियोग है। श्रद्धा, मेधा, प्रज्ञा, धारणा, वाग्देवता, महासरस्वती—इन नामों से अंगन्यास है।

नीहारहारघनसारसुधाकराभां
कल्याणदां कनकचम्पकदामभूषाम्।
उत्तुङ्गपीनकुचकुम्भमनोहराङ्गीं वाणीं
नमामि मनसा वचसा विभूत्यै ॥5॥

अब ध्यानमंत्र यह है--"बर्फ की हारमाला, कर्पूर की राशि और चन्द्र की धवलता समान श्वेत कान्तिवाली, कल्याणकारिणी, सुवर्ण तथा चम्पक पुष्पों की माला जैसे वर्ण वाली, उन्नत, पुष्ट कुचकुम्भ तथा मनोहर अंगोंवाली सरस्वती को मैं वाणी का वैभव प्राप्त करने के लिए मन से प्रणाम करता हूँ।" इस प्रकार का ध्यान करना चाहिए।

ॐ प्रणो देवीत्यस्य मन्त्रस्य भरद्वाज ऋषिः। गायत्री छन्दः। श्रीसरस्वती देवता। प्रणवेन बीजशक्तिः कीलकम्। इष्टार्थे विनियोगः। मन्त्रेण न्यासः ॥6॥

'प्रणो देवी०'—इस मंत्र के भरद्वाज ऋषि हैं, गायत्री छन्द है, सरस्वती देवता हैं, प्रणव बीज-शक्ति और कीलक है। अभीष्ट सिद्धि के लिए विनियोग है, मंत्र से षडंगन्यास किया जाता है।

या वेदान्तार्थतत्त्वैकस्वरूपा परमार्थतः।
नामरूपात्मना व्यक्ता सा मां पातु सरस्वती ॥7॥
ॐ प्रणो देवी सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती। धीनामवित्र्यवतु ॥8॥

जो सरस्वती परमार्थ रूप से उपनिषदों के तत्त्व का (ब्रह्म का) ही एक रूप है, और सरस्वती के नाम-रूप से सगुण हुई है वह मेरी रक्षा करे। (अब जपमंत्र यह है—) ऊपर के ध्यानमंत्र से ध्यान करके जप करना चाहिए कि—अन्न से पूर्ण और उपासकों का रक्षण करने वाली सरस्वती हमारा रक्षण करें। हमें अधिक अन्न दें, हमें तृप्त करें।

आ नो दिव इति मन्त्रस्य अत्रिर्ऋषिः। त्रिष्टुप् छन्दः। सरस्वती देवता। ह्रीमिति बीजशक्तिः कीलकम्। इष्टार्थे विनियोगः। मन्त्रेण न्यासः ॥9॥
या साङ्गोपाङ्गवेदेषु चतुर्ष्वेकैव गीयते।
अद्वैता ब्रह्मणः शक्तिः सा मां पातु सरस्वती ॥10॥
ह्रीं आ नो दिवो बृहतः पर्वतादा सरस्वती यजतागंतु यज्ञम्। हवं देवी जुजुषाणा घृताची शग्मां नो वाचमुशती शृणोतु ॥11॥

'आ नो दिव०'—इत्यादि मंत्र के अत्रि ऋषि हैं, त्रिष्टुप् छन्द है, सरस्वती देवता हैं, 'ह्रीं' बीजशक्ति और कीलक है, इष्ट अर्थप्राप्ति में इसका विनियोग है। और मंत्र से न्यास है। ध्यानमंत्र यह है—"जो अंग-उपांग सहित सभी वेदों में ब्रह्म की अद्वैतशक्ति के रूप में गाई जाती है, वह सरस्वती

मेरा रक्षण करे।'' जपमंत्र यह है—''हमारे द्वारा पूजित सरस्वती द्युलोक में बड़े पर्वताकार मेघों में होकर हमारे यज्ञ में आएँ। और हमारे आनन्ददायक स्तोत्र प्रेम से सुनें।''

पावका न इति मन्त्रस्य मधुच्छन्द ऋषिः। गायत्री छन्दः। सरस्वती देवताः। श्रीमिति बीजशक्तिः कीलकम्। इष्टार्थे विनियोगः। मन्त्रेण न्यासः ॥12॥
या वर्णपदवाक्यार्थस्वरूपेणैव वर्तते।
अनादिनिधानानन्ता सा मां पातु सरस्वती ॥13॥
श्रीं पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती। यज्ञं वष्टु धिया वसुः ॥14॥

'पावका न०'—इत्यादि मंत्र के मधुच्छन्दा ऋषि हैं, गायत्री छन्द, सरस्वती देवता, श्रीं बीज-इष्टार्थ में विनियोग और मंत्र से न्यास होता है। ध्यानमंत्र इस प्रकार है—''जो वर्ण, पद, वाक्य और अर्थ के रूप में रहती है, और जो उत्पत्ति और नाश से रहित है ऐसी सरस्वती मेरी रक्षा करें''। जपमंत्र यह है—''पवित्र करने वाली, अनादि सम्पत्ति वाली सरस्वती देवी हमारे यज्ञ में पधारें और धनप्राप्ति करवाकर (धनप्राप्ति कराने वाली बुद्धि देकर) हमारा यज्ञ पूर्ण कराएँ।

चोदयित्रीति मन्त्रस्य मधुच्छन्द ऋषिः। गायत्री छन्दः। सरस्वती देवता।
ब्लूमिति बीजशक्तिः कीलकम्। मन्त्रेण न्यासः ॥15॥
अध्यात्ममधिदैवं च देवानां सम्यगीश्वरी।
प्रत्यगास्ते वदन्ती या सा मां पातु सरस्वती ॥16॥
ब्लूं चोदयित्री सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनाम्। यज्ञं दधे सरस्वती ॥17॥

'चोदयित्री०' आदि मंत्र के मधुच्छन्दा ऋषि, गायत्री छन्द, सरस्वती देवता, 'ब्लूं', बीज-शक्ति और कीलक, इष्टार्थ में विनियोग और मंत्र से न्यास होता है। ध्यानमंत्र है—''जो देवों का अध्यात्म और अधिदैव तत्त्वरूप है, जो भीतर बोलती हुई-सी है, ऐसी सरस्वती हमारी रक्षा करें।'' जप मंत्र यह है—''प्रिय और सत्य बोलने की प्रेरणा देने वाली, सज्जनों को उनके उत्तम कार्यों में प्रेरणा देने वाली सरस्वती ने यज्ञ को धारण किया है। उन्हीं के आधार पर इस यज्ञ की पूर्णता अवलम्बित है। इसलिए वे यज्ञ को सफल बनाएँ''।

महो अर्ण इति मन्त्रस्य मधुच्छन्द ऋषिः। गायत्री छन्दः। सरस्वती देवता। सौरिति बीजशक्तिः कीलकम्। मन्त्रेण न्यासः ॥18॥
अन्तर्याम्यात्मना विश्वं त्रैलोक्यं या नियच्छति।
रुद्रादित्यादिरूपस्था यस्यामावेश्य तां पुनः।
ध्यायन्ति सर्वरूपैका सा मां पातु सरस्वती ॥19॥
सौः महो अर्णः सरस्वती प्रचेतयति केतुना। धियो विश्वा विराजति ॥20॥

'महो अर्ण०' इत्यादि मंत्र के मधुच्छन्दा ऋषि, गायत्री छन्द, सरस्वती देवता, सौः बीजशक्ति और कीलक, इष्टप्राप्ति के लिए विनियोग तथा मंत्र से न्यास होता है। ध्यानमंत्र यह है—''जो अपने अन्तर्यामी स्वरूप से समग्र विश्व में व्याप्त होकर उसे शक्ति देती है, ऐसी रुद्र-सूर्यादि के रूप में रहने

वाली हमारी रक्षा करें।'' जपमंत्र यह है—''नदी के रूप में स्थित सरस्वती अपने प्रवाहरूपी कर्म से अपनी अगाध जलराशि का परिचय देती हैं और देवी के रूप में वह अपने बुद्धि-प्रवाह से अपनी अगाधता को बताती है''।

चत्वारि वागिति मन्त्रस्य उचथ्यपुत्र ऋषिः। त्रिष्टुप् छन्दः। सरस्वती देवता। ऐमिति बीजशक्तिः कीलकम्। मन्त्रेण न्यासः ॥21॥
या प्रत्यग्दृष्टिभिर्जीवैर्व्यज्यमानानुभूयते।
व्यापिनी ज्ञप्तिरूपैका सा मां पातु सरस्वती ॥22॥
ऐं चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः। गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥23॥

'चत्वारि वाग्०' इत्यादि मंत्र के उचथ्यपुत्र (दीर्घतमा) ऋषि, त्रिष्टुप् छन्द, सरस्वती देवता, 'ऐं' बीजशक्ति और कीलक है। इष्ट-प्राप्त्यर्थ विनियोग और मंत्र से न्यास है। ध्यान मंत्र है—''जो व्यापक तथा चिद्रूप होने पर भी सामान्य जनों के द्वारा विविध रूपों में अभिव्यक्त दिखाई देती है, वह सरस्वती हमारी रक्षा करें।'' जप मंत्र यह है—''परा-पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरी—इन चार रूपों वाली वाणी को विद्वान् जानते हैं। उनमें से पहली तीन हृदय-गुफा में छिपकर रहती हैं। मनुष्य चौथी वैखरी वाणी बोलते हैं''। (इस प्रकार वाणी चार प्रकार की है)।

यद्वाग्वदन्तीति मन्त्रस्य भार्गव ऋषिः। त्रिष्टुप् छन्दः। सरस्वती देवता।
क्लीमिति बीजशक्तिः कीलकम्। मन्त्रेण न्यासः ॥24॥
नामजात्यादिभिर्भेदैरष्टधा या विकल्पिता।
निर्विकल्पात्मना व्यक्ता सा मां पातु सरस्वती ॥25॥
क्लीं यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा। चतस्र ऊर्जं दुदुहे पयांसि क्व स्विदस्याः परमं जगाम ॥26॥

'यद्वाग्वदन्त्य०' इत्यादि मंत्र के ऋषि भार्गव हैं, त्रिष्टुभ् छन्द है, सरस्वती देवता, 'क्लीं' बीज-शक्ति और कीलक, इष्टप्राप्ति के लिए विनियोग और मंत्र से न्यास होता है। ध्यानमंत्र यह है—''नाम, जाति के भेद से जो आठ प्रकार की है (नाम, धातु, उपसर्ग, निपात, जाति, गुण, क्रिया और यदृच्छा।) परन्तु जो स्वयं निर्विकल्प और व्यक्त है, ऐसी सरस्वती मेरी रक्षा करो।'' जपमंत्र यह है—देवताओं को आनन्द देनेवाली, दिव्य भाव धारण करने वाली, अज्ञानियों को ज्ञान देने वाली यह सरस्वती यज्ञ में विराजित होकर चारों दिशाओं के लिए अन्न-जल का दोहन-सर्जन करती हैं। यह मध्यमा वाणी सरस्वती का परमतत्त्व है। वह कहाँ जा रही हैं ?

देवीं वाचमिति मन्त्रस्य भार्गव ऋषिः। त्रिष्टुप् छन्दः। सरस्वती देवता।
सौरिति बीजशक्तिः कीलकम्। मन्त्रेण न्यासः ॥27॥
व्यक्ताव्यक्तगिरः सर्वे वेदाद्या व्याहरन्ति याम्।
सर्वकामदुघा धेनुः सा मां पातु सरस्वती ॥28॥
सौः देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति। सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु ॥29॥

'देवीं वाचं०' इत्यादि मंत्र के भार्गव ऋषि, त्रिष्टुभ् छन्द, सरस्वती देवता, 'सौः' बीजशक्ति और कीलक, इष्टप्राप्ति के लिए विनियोग और मंत्र से न्यास है। ध्यानमंत्र यह है—''वेदादि शास्त्र जिसे

व्यक्त और अव्यक्त वाणी कहते हैं, वे सरस्वती सबकी कामधेनु मेरी रक्षा करें।'' जपमंत्र यह है—''प्राणदेवताओं ने जिस वैखरी वाणी को उत्पन्न किया है, उसे जगत् के जीव बोल रहे हैं। वह कामधेनु जैसी अन्न और बल देने वाली वैखरीरूपा सरस्वती हमारी स्तुतियों से प्रसन्न होकर हमारे समीप आकर हमारी सभी कामनाएँ पूर्ण करें।''

उत त्व इति मन्त्रस्य बृहस्पतिर्ऋषिः। त्रिष्टुप् छन्दः। सरस्वती देवता।
समिति बीजशक्तिः कीलकम्। मन्त्रेण न्यासः ॥30॥
यां विदित्वाखिलं बन्धं निर्मथ्याखिलवर्त्मना।
योगी याति परं स्थानं सा मां पातु सरस्वती ॥31॥
सं उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम्। उतो त्वस्मै
तन्वं विसस्त्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥32॥

'उत त्व०' इत्यादि मंत्र के बृहस्पति ऋषि, त्रिष्टुप् छन्द, सरस्वती देवता, 'सं' बीजशक्ति तथा कीलक, इष्टप्राप्ति के लिए विनियोग और मंत्र से न्यास होता है। ध्यानमंत्र यह है—''सर्वमार्गों से जिसे जानकर, योगी लोग बन्धों को छिन्न-भिन्न करके परमस्थान को प्राप्त करते हैं, वह सरस्वती मेरी रक्षा करें।'' जप मंत्र यह है—''कुछ लोग इस वाणी को देखने पर भी नहीं देख सकते (नहीं समझ सकते)। सुनने पर नहीं सुन सकते। जबकि कुछ लोगों के लिए तो वह उसी प्रकार प्रकट हो जाती है, जैसे पति की इच्छा करने वाली वस्त्राभूषणों से अलंकृत स्त्री अपने को पति के समक्ष निर्वस्त्र होकर समर्पित कर देती है।

अम्बितम इति मन्त्रस्य गृत्समद ऋषिः। अनुष्टुप् छन्दः। सरस्वती
देवता। ऐमिति बीजशक्तिः कीलकम्। मन्त्रेण न्यासः ॥33॥
नामरूपात्मकं सर्वं यस्यामावेश्य तां पुनः।
ध्यायन्ति ब्रह्मरूपैका सा मां पातु सरस्वती ॥34॥
ऐं अम्बितमे नदीतमे देवितमे सरस्वती। अप्रशस्ता इव स्मसि प्रशस्ति-
मम्ब नस्कृधि ॥35॥

'अम्बितम०' इत्यादि मंत्र के ऋषि गृत्समद, छन्द अनुष्टुप्, देवता सरस्वती, तथा बीजशक्ति कीलक 'ऐं' है। तथा मंत्र से न्यास होता है। ध्यानमंत्र यह है—''योगीजन जिसमें नामरूपात्मक सब जगत् को आरोपित करके उसका ब्रह्म के रूप में ध्यान करते हैं, वह सरस्वती मेरा रक्षण करें।'' जपमंत्र यह है—''हे श्रेष्ठमाता, श्रेष्ठनदी, श्रेष्ठदेवी, सरस्वती! आपकी कृपा के बिना तो हम सब गरीब हैं, हमारी कोई गिनती नहीं। तुम कृपा करो, जिससे जनसमुदाय में हम गणनापात्र हों। धनाभाव और ज्ञानाभाव की पूर्ति करके हमें धन और ज्ञान से पूर्ण कर दो।''

चतुर्मुखमुखाम्भोजवनहंसवधूर्मम।
मान्से रमतां नित्यं सर्वशुक्ला सरस्वती ॥36॥
नमस्ते शारदे देवि काश्मीरपुरवासिनी।
त्वामहं प्रार्थये नित्यं विद्यादानं च देहि मे ॥37॥
अक्षसूत्राङ्कुशधरा पाशपुस्तकधारिणी।
मुक्ताहारसमायुक्ता वाचि तिष्ठतु मे सदा ॥38॥

कम्बुकण्ठी सुताम्रोष्ठी सर्वाभरणभूषिता।
महासरस्वती देवी जिह्वाग्रे संनिविश्यताम् ॥39॥

ब्रह्मा के मुखकमलों के वन के ज्ञानहंस की पत्नी ऐसी सरस्वती, जो कि हंसीरूप से सर्वतः श्वेत है, मेरे मानस सरोवर में सर्वदा रमण करें। हे काश्मीर नगर में बसने वाली देवी शारदा! आपको नमस्कार। मैं नित्य आपकी प्रार्थना करता हूँ कि आप मुझे विद्यादान दें। अक्षसूत्र (जपमाला), अंकुश, पाश और पुस्तक को धारण करने वाली, मोतियों के हार से सुशोभित सरस्वती हमेशा ही मेरी वाणी में रहें (वाणी में निवास करे)। शंख-सी त्रिवलय कंठवाली, ताँबे से लाल ओठों वाली, सर्वप्रकार के आभूषणों से शोभित, महासरस्वती देवी मेरे जिह्वा के अग्रभाग में विराजमान रहें।

या श्रद्धा धारणा मेधा वाग्देवी विधिवल्लभा।
भक्तजिह्वाग्रसदना शमादिगुणदायिनी ॥40॥
नमामि यामिनीनाथलेखालंकृतकुन्तलाम्।
भवानीं भवसंतापनिर्वापणसुधानदीम् ॥41॥
यः कवित्वं निरातङ्कं भुक्तिमुक्ती च वाञ्छति।
सोऽभ्यर्च्यैनां दशश्लोक्या नित्यं स्तौति सरस्वतीम् ॥42॥
तस्यैवं स्तुवतो नित्यं समभ्यर्च्य सरस्वतीम्।
भक्तिश्रद्धाभियुक्तस्य षण्मासात्प्रत्ययो भवेत् ॥43॥
ततः प्रवर्तते वाणी स्वेच्छया ललिताक्षरा।
गद्यपद्यात्मकैः शब्दैरप्रमेयैर्विवक्षितैः ॥44॥
अश्रुतो बुध्यते ग्रन्थः प्रायः सारस्वतः कविः ॥45॥

जो श्रद्धा, धारणा, मेधा, वाग्देवता और विधि (ब्रह्मा) की वल्लभा के स्वरूप में पहचानी जाती है, भक्तों का जिह्वाग्र जिसका घर है, उस शमदमादि गुणों को देने वाली सरस्वती को मैं नमस्कार करता हूँ। चन्द्रलेखा से सुशोभित केशकलाप वाली, संसार के त्रिविध तापों के शमन के लिए अमृत की नदी जैसी भवानी (सरस्वती) को मैं नमस्कार करता हूँ। बाधारहित कवित्व की और भुक्ति-मुक्ति की जो कामना करता है, वह नित्य उपर्युक्त दश मंत्रों से सरस्वती की पूजा (स्तुति) करता है। इस तरह स्तुति-पूजा करने वाले और श्रद्धालु भक्त को छः मास में ही प्रतीति हो जाती है। उसमें अपने आप ही ललित अक्षरों वाली वाणी, गद्य और पद्य के रूप में अप्रमेय और इच्छित अर्थों में प्रकट हो जाती है। पहले न देखे-सुने ग्रन्थ को भी वह जान-पढ़ सकता है, वह विद्वान् कवि हो जाता है।

(इत्येवं निश्चयं विप्राः) सा होवाच सरस्वती—
आत्मविद्या मया लब्धा ब्रह्मणैव सनातनी।
ब्रह्मत्वं मे सदा नित्यं सच्चिदानन्दरूपतः ॥46॥
प्रकृतित्वं ततः सृष्टं सत्त्वादिगुणसाम्यतः।
सत्यमाभाति चिच्छाया दर्पणे प्रतिबिम्बवत् ॥47॥
तेन चित्प्रतिबिम्बेन त्रिविधा भाति सा पुनः।
प्रकृत्यवच्छिन्नतया पुरुषत्वं पुनश्च ते ॥48॥

आश्वलायन कहते हैं कि हे ब्राह्मणो! इस तरह उपासना करने से सरस्वती ने प्रसन्न होकर मुझसे कहा—मैं ही ब्रह्म हूँ! ब्रह्मरूपी मैंने ही आत्मविद्या प्राप्त की है। सच्चिदानंद रूप से मेरा ब्रह्मत्व सिद्ध

ही है। बाद में सत्त्वादि गुणों की साम्यावस्था से मैं ही प्रकृतिरूप बनी हूँ। दर्पण में पड़ते प्रतिबिम्ब की तरह चिच्छाया सत्य दिखाई देती है। इस चैतन्य के प्रतिबिम्ब से वह त्रिगुणात्मिका दिखाई देती है। इस प्रकार प्रकृति से व्याप्त मुझमें पुरुषत्व (परब्रह्मत्व) (प्रकृतियोग से जीवत्व) भी है ही।

शुद्धसत्त्वप्रधानायां मायायां बिम्बितो ह्यजः।
सत्त्वप्रधाना प्रकृतिर्मायेति प्रतिपाद्यते ॥49॥
सा माया स्ववशोपाधिः सर्वज्ञस्येश्वरस्य हि।
वश्यमायत्वमेकत्वं सर्वज्ञत्वं च तस्य तु ॥50॥
सात्त्विकत्वात्समष्टित्वात्साक्षित्वाज्जगतामपि।
जगत्कर्तुमकर्तुं वा चान्यथा कर्तुमीशते।
यः स ईश्वर इत्युक्तः सर्वज्ञत्वादिभिर्गुणैः ॥51॥
शक्तिद्वयं हि मायाया विक्षेपावृतिरूपकम्।
विक्षेपशक्तिर्लिङ्गादि ब्रह्माण्डान्तं जगत्सृजेत् ॥52॥
अन्तर्दृग्दृश्ययोर्भेदं बहिश्च ब्रह्मसर्गयोः।
आवृणोत्यपरा शक्तिः सा संसारस्य कारणम् ॥53॥

जब शुद्धसत्त्व प्रधान प्रकृति में ब्रह्म (सरस्वती) का प्रतिबिम्ब पड़ता है, तब वह माया कहलाती है। वह माया ईश्वर की वशीभूत उपाधि है। इसीलिए ईश्वर को माया को वश में रखने वाला, सर्वज्ञ और एकमात्र कहा जाता है। वह ईश्वर (सात्विक, समष्टिरूप तथा जगत् का साक्षी होने से—) जगत् को बनाने, न बनाने या और कुछ करने में समर्थ हैं। ऐसा जो सर्वज्ञत्वादि गुणों से युक्त है, उसे ईश्वर कहा जाता है। विक्षेप और आवरण—ये दो माया की शक्तियाँ हैं। विक्षेपशक्ति लिंगदेह से लेकर ब्रह्माण्ड तक जगत् का सर्जन करती है। वह भीतर के दृग्दृश्य के भेद को तथा बाहर के ब्रह्म और जगत् की भिन्नता को आवृत कर देती है। और यही आवरणरूप अपरा शक्ति सृष्टि का कारण है।

साक्षिणः पुरतो भातं लिङ्गदेहेन संयुतम्।
चितिच्छायासमावेशाज्जीवः स्याद्व्यावहारिकः ॥54॥
अस्य जीवत्वमारोपात्साक्षिण्यप्यवभासते।
आवृतौ तु विनष्टायां भेदे भातेऽपयाति तत् ॥55॥
तथा सर्गब्रह्मणोश्च भेदमावृत्य तिष्ठति।
या शक्तिस्तद्वशाद्ब्रह्म विकृतत्वेन भासते ॥56॥
अत्राप्यावृतिनाशेन विभाति ब्रह्मसर्गयोः।
भेदस्तयोर्विकारः स्यात्सर्गे न ब्रह्मणि क्वचित् ॥57॥

साक्षीरूप चितिशक्ति जब लिंगदेह से युक्त होकर व्यावहारिक जीव की संज्ञा को प्राप्त करता है, और तब चिति और बुद्धि की तरह, ब्रह्म और जीव का भेद खड़ा होता है। जीवरूप से प्रत्यक्ष जगत् बनता है। साक्षी ब्रह्म-चिति में आरोप से ही जीवात्मा दीखता है। अतः जब आरोप-आवरण का नाश होता है, तब यह दृश्यमान भेद नष्ट हो जाता है। इस आवरणशक्ति का विकार जगत् में होता है, ब्रह्म में कभी नहीं होता।

अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम्।
आद्यत्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम् ॥58॥
अपेक्ष्य नामरूपे द्वे सच्चिदानन्दतत्परः।
समाधिं सर्वदा कुर्याद्धृदये वाथ वा बहिः ॥59॥
सविकल्पो निर्विकल्पः समाधिर्द्विविधो हृदि।
दृश्यशब्दानुभेदेन स विकल्पः पुनर्द्विधा ॥60॥

अस्ति = है, भाति = आभास होता है और प्रिय = प्रिय लगता है तथा रूप और नाम—ये पाँच अंश हैं, उनमें पहले तीन ब्रह्म का स्वरूप हैं अन्त्य दो जगत् का स्वरूप हैं। इनमें से नाम और रूप (अन्त्य दो) की उपेक्षा करके, ब्रह्म के सच्चिदानन्द रूप में परायण होकर अपने भीतर या बाहर हमेशा समाधि साधना में साधक को तत्पर ही रहना चाहिए। हृदय में होती हुई इस समाधि के सविकल्प और निर्विकल्प—ऐसे दो भेद होते हैं। और सविकल्पक भी दो प्रकार का होता है—एक दृश्यानुविद्ध और दूसरा शब्दानुविद्ध।

कामाद्याश्चित्तगा दृश्यास्तत्साक्षित्वेन चेतनम्।
ध्यायेद्दृश्यानुविद्धोऽयं समाधिः सविकल्पकः ॥61॥
असङ्गः सच्चिदानन्दः स्वप्रभो द्वैतवर्जितः।
अस्मीतिशब्दविद्धोऽयं समाधिः सविकल्पकः ॥62॥
स्वानुभूतिरसावेशाद्दृश्यशब्दाद्यपेक्षितुः।
निर्विकल्पः समाधिः स्यान्निवातस्थितदीपवत् ॥63॥
हृदीव बाह्यदेशेऽपि यस्मिन्कस्मिंश्च वस्तुनि।
समाधिराद्यसन्मात्रान्नामरूपपृथक्कृतिः ॥64॥
स्तब्धीभावो रसास्वादात्तृतीयः पूर्ववन्मतः।
एतैः समाधिभिः षड्भिर्नयेत्कालं निरन्तरम् ॥65॥

'चित्त में उत्पन्न होने वाले कामादि विकार दृश्य हैं, और चेतन उनका साक्षी हैं'—इस प्रकार का ध्यान करना ही दृश्यानुविद्ध सविकल्पक समाधि है। 'मैं असंग, सच्चिदानंद, स्वप्रकाश, द्वैतवर्जित हूँ'—इस प्रकार ध्यान करने को शब्दानुविद्ध सविकल्प समाधि कहते हैं। आत्मानुभूति के रस के आवेश में दृश्य और शब्द की उपेक्षा करने वाले साधक के हृदय में वायुरहित प्रदेश में रखे गए दीपक की भाँति निर्विकल्प समाधि होती है। जैसे ये दोनों समाधियाँ हृदय में होती हैं, वैसे ही बाहर भी किसी वस्तु के प्रति एकाग्रता होने से हो सकती हैं। प्रथम समाधि द्रष्टा तथा दृश्य के विवेक से होती है। द्वितीय समाधि आदि सत् रूप से नाम रूप का पृथक्करण करने से हो सकती है। तृतीय प्रकार की समाधि पूर्वोक्त प्रकार से होती है, उसमें स्तब्धीभाव होता है। साधक को इन छः प्रकार की समाधियों में निरन्तर अपनी अनुकूल समाधि की साधना करते रहना चाहिए।

देहाभिमाने गलिते विज्ञाते परमात्मनि।
यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र परामृतम् ॥66॥
भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥67॥

मयि जीवत्वमीशत्वं कल्पितं वस्तुतो न हि ।
इति यस्तु विजानाति स मुक्तो नात्र संशयः ॥68॥ इत्युपनिषत् ।

इति सरस्वतीरहस्योपनिषत्समाप्ता ।

परमात्मा को जानते हुए जब देहाभिमान का नाश हो जाता है, तब मन जहाँ कहीं भी जाता है, वहाँ उसे परमात्मा का रूप ही दिखाई देता है । उसे परामृत परमात्मा ही दीखता है । तब हृदय की सभी ग्रन्थियाँ टूट जाती हैं । सभी संशय नष्ट हो जाते हैं । तब उस परात्पर के दर्शन से सभी कर्म नष्ट हो जाते हैं । यह जीवत्व और ईश्वरत्व तो मुझमें कल्पित (आरोपित) ही है, वह वास्तविक नहीं है । यह जो जानता है, वह मुक्त हो जाता है, उसमें कोई संशय नहीं ।

इस प्रकार सरस्वतीरहस्योपनिषत् समाप्त होती है ।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु । सह नौ····मा विद्विषावहै । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(110) बह्वृचोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

ऋग्वेदपरम्परा की इस उपनिषद् में जगत्कारणस्वरूपा आदिशक्ति का स्वरूप बताया है । चित्शक्ति का स्वरूप, चित्शक्ति का सर्वकारणत्व, चित्शक्ति के शब्द से अर्थ का भावन, चित्शक्ति का अद्वितीयत्व, प्रत्यक् और पर चित्शक्ति का ऐक्य, अम्बिका आदि रूपों में चित्-शक्ति की भावना और ब्रह्म का ही मुख्य ज्ञेयत्व—ये विषय क्रमशः बताए गए हैं ।

शान्तिपाठः

ॐ वाङ्मे मनसि····वक्तारमवतु वक्तारम् । (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (अक्षमालिकोपनिषत् में) द्रष्टव्य है ।

देवी ह्येकाग्र आसीत् । सैव जगदण्डमसृजत् । कामकलेति विज्ञायते । शृङ्गारकलेति विज्ञायते ॥1॥
तस्या एव ब्रह्मा अजीजनत् । विष्णुरजीजनत् । रुद्रोऽजीजनत् । सर्वे मरुद्गणा अजीजनन् । गन्धर्वाप्सरसः किन्नरा वादित्रवादिनः समन्तादजीजनन् । भोग्यमजीजनत् । सर्वमजीजनत् । सर्वं शाक्तमजीजनत् । अण्डजं स्वेदजमुद्भिज्जं जरायुजं यत्किञ्चैतत्प्राणिस्थावरजङ्गमं मनुष्यमजीजनत् ॥2॥

पहले एक देवी ही थीं । उन्होंने जगत् के अण्डे का सर्जन किया । इसलिए वह कामकला के रूप में जानी जाती हैं और वह शृंगारकला के नाम से भी प्रख्यात हैं । उन्हीं से ब्रह्मा पैदा हुए, विष्णु पैदा हुए और रुद्र पैदा हुए । उन्हीं से सभी मरुद्गण पैदा हुए तथा गन्धर्व, अप्सराएँ, किन्नर, तुम्बुरु आदि वादक और यह चारों ओर दिखाई देने वाला जगत् उत्पन्न हुआ । उन्हीं से सब भोग्य पदार्थ जन्मे, भोक्ता भी (शाक्त भी) जन्मे । अण्डज, स्वेदज, उद्भिज्ज, जरायुज—जो कुछ भी प्राणी, स्थावर, जंगम, मनुष्य आदि हैं, वह जन्मे ।

सैषाऽपरा शक्तिः । सैषा शाम्भवी विद्या कादिविद्येति वा हादिविद्येति वा सादिविद्येति वा रहस्यम् । ओमों वाचि प्रतिष्ठा ॥3॥
सैव पुरत्रयं शरीरत्रयं व्याप्य बहिरन्तरवभासयन्ती देशकालवस्त्वन्तरसङ्गान्महात्रिपुरसुन्दरी वै प्रत्यक् चितिः ॥4॥

वह देवी ही अपरा शक्ति है । वही शांभवीविद्या, कादिविद्या, हादिविद्या, अथवा सादिविद्या कहलाती है, वह रहस्यमयी है । वे ही प्रणववाची ॐ अक्षरस्वरूपा, सत्-चित्-आनन्दमयी शक्ति प्राणियों की वाणी में प्रतिष्ठित हैं । (शांभवीविद्या = परमकल्याणीकारी ईशसाक्षात्कार विद्या । कादि विद्या = क ए इ ल ह्रीं बीज मंत्रों वाली विद्या । हादिविद्या = ह स क ह ल ह्रीं बीजमंत्रों वाली विद्या ।

सादिविद्या = स क ल ह्रीं बीज मंत्रों वाली विद्या) ये देवी ही तीनों अवस्थारूपी पुरों और तीनों प्रकार के शरीरों को विस्तीर्ण करके बाहर और भीतर प्रकाश फैला देती हैं। ये महात्रिपुरसुन्दरी प्रत्यक् चेतना के रूप में देश-काल-पात्र के रूप में निःसंग होकर रहती हैं।

सैवात्मा ततोऽन्यदसत्यमनात्मा। अत एषा ब्रह्मसंवित्तिर्भावाभावकला-विनिर्मुक्ता चिद्विद्याद्वितीयब्रह्मसंवित्तिः सच्चिदानन्दलहरी महात्रिपुर-सुन्दरी बहिरन्तरनुप्रविश्य स्वयमेकैव विभाति। यदस्ति सन्मात्रम्। यद्विभाति चिन्मात्रम्। यत्प्रियमानन्दं तदेतत्सर्वाकारा महात्रिपुरसुन्दरी। त्वं चाहं च सर्वं विश्वं सर्वदेवता। इतरत्सर्वं महात्रिपुरसुन्दरी। सत्यमेकं ललिताख्यं वस्तु तदद्वितीयमखण्डार्थं परं ब्रह्म ॥5॥

वे (देवी) ही आत्मस्वरूप हैं, उनके सिवा और सब कुछ असत्य और आत्मरहित है। इसीलिए वे ब्रह्मविद्या हैं। वे भाव-अभाव की कलाओं से रहित हैं, यह चिद्विद्या अद्वितीय ब्रह्मविद्या सच्चिदानन्दलहरी, महात्रिपुरसुन्दरी भीतर-बाहर प्रवेश करके स्वयं ही सर्वत्र एकस्वरूप में प्रकाशित हो रही हैं। जो अस्तित्ववाला है, वह केवल सत् है, जो दिखाई देता है, वह केवल चित् है। जो प्रिय है, वह आनन्द है। तो इन तीनों सभी आकार को धारण करने वाली वे महात्रिपुरसुन्दरी हैं। तुम, मैं, और यह सारा विश्व भी उन्हीं एकदेवता का रूप है। तुम और मैं के सिवा भी जो कुछ इस जगत् में निर्दिष्ट किया जा सकता है, वह सब कुछ भी श्रीमहात्रिपुरसन्दरी ही है। यह जो ललिता नाम की वस्तु है, वही सत्य है। वह परब्रह्म से अलग नहीं है, और वह अखण्डार्थ परब्रह्म का ही रूप है।

पञ्चरूपपरित्यागादस्वरूपप्रहाणतः।
अधिष्ठानं परं तत्त्वमेकं सच्छिष्यते महत् इति ॥6॥

ब्रह्म के सिवा और कुछ है ही नहीं, ऐसा ज्ञान होने के बाद ज्ञानी के लिए अस्ति, भाति, प्रिय, नाम और रूप—ये पाँचों स्वरूप छूट जाने से अधिष्ठानरूप एक ही महान् परमतत्त्व सत् रूप शेष रह जाता है।

प्रज्ञानं ब्रह्मेति वा अहं ब्रह्मास्मीति वा भाष्यते। तत्त्वमसीत्येव सम्भाष्यते। अयमात्मा ब्रह्मेति वा अहं ब्रह्मास्मीति वा ब्रह्मैवाहमस्मीति वा ॥7॥

इसी बात को श्रुतियाँ, 'प्रज्ञानं ब्रह्म' य' 'अहं ब्रह्मास्मि', अथवा 'तत्त्वमसि' या 'अयमात्मा ब्रह्म'—इत्यादि महावाक्यों के द्वारा अथवा 'ब्रह्मैवास्मि' इत्यादि के वाक्यों के द्वारा कह रही हैं। (अर्थात् प्रज्ञान ही ब्रह्म है, मैं ब्रह्म हूँ, वह तुम हो, अथवा यह आत्मा ब्रह्म है, अथवा मैं ब्रह्म ही हूँ—ऐसे वाक्यों के द्वारा श्रुतियाँ यही कह रही हैं।)

योऽहमस्मीति वा सोऽहमस्मीति वा योऽसौ सोऽहमस्मीति वा या भाष्यते सैषा षोडशी श्रीविद्या पञ्चदशाक्षरी श्रीमहात्रिपुरसुन्दरी बालाम्बिकेति बगलेति वा मातङ्गीति स्वयंवरकल्याणीति भुवनेश्वरीति चामुण्डेति चण्डेति वाराहीति तिरस्करिणीति राजमातङ्गीति वा शुकश्यामलेति वा लघुश्यामलेति वा अश्वारूढेति वा प्रत्यङ्गिरा धूमावती सावित्री सरस्वती गायत्री ब्रह्मानन्दकलेति ॥8॥

ऐसे 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादि वाक्यों के द्वारा ज्ञानियों के अनुभूयमान तत्त्व को ही उपासक लोग षोडशी, श्रीविद्या, पंचदशाक्षरी, श्रीमहात्रिपुरसुन्दरी, बाला, अम्बिका, बगला, मातंगी, स्वयंकल्याणी, भुवनेश्वरी, चामुण्डा, चण्डा (चण्डी), वाराही, तिरस्करिणी, राजमातंगी, शुकश्यामला, लघुश्यामला, अश्वारूढा, प्रत्यंगिरा, धूमावती, सावित्री, सरस्वती, गायत्री, ब्रह्मानन्दकला आदि के रूप में अनुभव करते हैं। (उपास्य देवता के रूप में देखते हैं।)

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्। यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः। यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति। य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥ इत्युपनिषत् ॥9॥

इति बह्वृचोपनिषत्समाप्ता।

ऋचाएँ परमाकाश में (अक्षर अविनाशी तत्त्व में) स्थित रहती हैं। उसी में समस्त देवगण सम्यग् रूप से निवास करते हैं। जो मनुष्य उन ऋचाओं के मर्म को ठीक तौर से नहीं पहचान पाता है, वह उन्हें केवल मुँह से पढ़कर क्या लाभ ले सकता है ? परन्तु जो लोग इनके अर्थ को (विवक्षित अर्थ को) यथातथ समझते हैं, वे ही ब्रह्म के साथ एकीभाव को (समास को) प्राप्त करते हैं।

इस प्रकार बह्वृचोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ वाङ्मे मनसि ··· वक्तारमवतु वक्तारम्। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(111) मुक्तिकोपनिषत्

(उपनिषत्परिचय)

इस शुक्लयजुर्वेदीय उपनिषद् में हनुमानजी के साथ श्रीरामचन्द्रजी का संवाद है। इस उपनिषद् के दो अध्याय हैं। इनमें प्रथम अध्याय के दो खण्ड हैं। प्रथमाध्याय के प्रथम खण्ड में हनुमानजी की जिज्ञासा, वेदान्तज्ञान से सायुज्यप्राप्ति, मुक्ति के प्रकार और उनके साधनों की जिज्ञासा, सालोक्यमुक्ति के साधनरूप में उपासना, कैवल्य मुक्ति के साधनरूप में उपनिषत्-ज्ञान, एक सौ आठ उपनिषदों का क्रम, उपनिषदों के अर्थज्ञान से मुक्तिलाभ आदि विषय हैं। दूसरे खण्ड में एक सौ आठ उपनिषदों के अलग शान्तिपाठ तथा उपनिषद्-ज्ञान से ही कैवल्यमुक्ति कही है। द्वितीय अध्याय में जीवन्मुक्ति और विदेहमुक्ति के स्वरूप, प्रमाण, साधन, प्रयोजन बताए हैं। वासना—उसका क्षय, प्रकार, मनोनाश, विज्ञान, सहजकुंभक और अन्य आनुषंगिक विषयों की चर्चा की गई है।

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं—पूर्णमेवावशिष्यते। (पूर्ववत्)
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इसका हिन्दी रूपान्तर पूर्व में (पैंगलोपनिषत् में) द्रष्टव्य है।

प्रथमोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः

अयोध्यानगरे रम्ये रत्नमण्डपमध्यमे।
सीताभरतसौमित्रिशत्रुघ्नाद्यैः समन्वितम् ॥1॥
सनकाद्यैर्मुनिगणैर्वसिष्ठाद्यैः शुकादिभिः।
अन्यैर्भागवतैश्चापि स्तूयमानमहर्निशम् ॥2॥
धीविक्रियासहस्राणां साक्षिणं निर्विकारिणम्।
स्वरूपध्याननिरतं समाधिविरमे हरिम् ॥3॥
भक्त्या शुश्रूषया रामं स्तुवन् पप्रच्छ मारुतिः।
राम त्वं परमात्माऽसि सच्चिदानन्दलक्षणः ॥4॥
इदानीं त्वां रघुश्रेष्ठ प्रणमामि मुहुर्मुहुः।
त्वद्रूपं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतो राम मुक्तये ॥5॥
अनायासेन येनाहं मुच्येयं भवबन्धनात्।
कृपया वद मे राम येन मुक्तो भवाम्यहम् ॥6॥

रमणीय अयोध्यानगर में रत्नमण्डप के मध्य में सीता, भरत, सुमित्रापुत्र लक्ष्मण, शत्रुघ्न आदि के साथ में रहते हुए तथा सनकादि मुनियों के समूहों द्वारा तथा वसिष्ठ आदिकों तथा शुक आदि अन्यान्य भगवद्भक्तों के द्वारा रातदिन स्तुति किए जाने वाले ऐसे तथा बुद्धि के अनेक परिणामों के साक्षीरूप एवं स्वयं निर्विकारी, समाधि के विराम काल में भी अपने ही स्वरूप में तल्लीन ऐसे हरि की सेवा-शुश्रूषा पूर्वक भक्तिभाव से मारुति श्री हनुमान जी ने रामजी की स्तुति करते हुए पूछा—"हे राम ! आप तो परमात्मा हैं, आप सच्चिदानन्दस्वरूप हैं। हे रघुश्रेष्ठ ! मैं आपको बार-बार प्रणाम करता हूँ। हे राम ! मैं मुक्ति के लिए आपके स्वरूप को तात्त्विक रूप में जानना चाहता हूँ, जिससे मैं संसार के बन्धन से सरलता से मुक्त हो जाऊँ। कृपा करके वह कहिए कि जिससे मैं मुक्त हो जाऊँ।"

साधु पृष्टं महाबाहो वदामि शृणु तत्त्वतः।
वेदान्ते सुप्रतिष्ठोऽहं वेदान्तं समुपाश्रय ॥7॥
वेदान्ताः के रघुश्रेष्ठ वर्तन्ते कुत्र ते वद।
हनूमञ्छृणु वक्ष्यामि वेदान्तस्थितिमञ्जसा ॥8॥
निश्वासभूता मे विष्णोर्वेदा जाताः सुविस्तराः।
तिलेषु तैलवद्वेदे वेदान्तः सुप्रतिष्ठितः ॥9॥
राम वेदाः कतिविधास्तेषां शाखाश्च राघव।
तासूपनिषदः काः स्युः कृपया वद तत्त्वतः ॥10॥
श्रीराम उवाच—
ऋग्वेदादिविभागेन वेदाश्चत्वार ईरिताः।
तेषां शाखा ह्यनेकाः स्युस्तासूपनिषदस्तथा ॥11॥

तब राम ने कहा—"हे महाबाहो ! तुमने अच्छा प्रश्न पूछा है। सुनो, अब मैं तुम्हें सब तात्त्विक रूप से कहता हूँ। मैं वेदान्त में अच्छी तरह प्रतिष्ठित हुआ हूँ, इसलिए तुम वेदान्त का अवलम्बन करो।" तब हनुमानजी ने पूछा—"हे रघुश्रेष्ठ ! ये वेदान्त कौन से हैं ? वे कहाँ हैं ? मुझे यह कहिए।" तब राम ने कहा—"हे हनुमान ! वेदान्त की सही स्थिति मैं स्पष्टरूप से बता रहा हूँ, सुनो। विष्णुरूप मेरे निःश्वास से ये सभी विस्तृत वेद उत्पन्न हुए हैं। और जैसे तिलों में तेल रहता है, उसी प्रकार वेदान्त वेदों में रहता है।" तब हनुमान ने पूछा—"हे राम ! वेद कितने हैं ? उनकी शाखाएँ कितनी हैं ? उनमें उपनिषदें कितनी हैं ? यह सब मुझे तात्त्विक रूप से आप बताइए।" तब श्रीराम ने कहा—ऋग्वेदादि भेद से वेद चार कहे गए हैं। उनकी शाखाएँ और उपनिषदें तो बहुत हैं।

ऋग्वेदस्य तु शाखाः स्युरेकविंशतिसंख्यया।
नवाधिकशतं शाखा यजुषो मारुतात्मज ॥12॥
सहस्रसंख्यया जाताः शाखाः साम्नः परन्तप।
अथर्वणस्य शाखाः स्युः पञ्चाशद्भेदतो हरे ॥13॥
एकैकस्यास्तु शाखाया एकैकोपनिषन्मता।
तासामेकामृचं [मृगेकाऽपि]येन पठ्यते भक्तितो मयि ॥14॥
स मत्सायुज्यपदवीं प्राप्नोति मुनिदुर्लभाम्।
राम केचिन्मुनिश्रेष्ठा मुक्तिरेकेति चक्षिरे ॥15॥
केचित्त्वन्नामभजनात् काश्यां तारोपदेशतः।

अन्ये तु सांख्ययोगेन भक्तियोगेन चापरे ॥16॥
अन्ये वेदान्तवाक्यार्थविचारात् परमर्षयः ।
सालोक्यादिविभागेन चतुर्धा मुक्तिरीरिता ॥17॥

ऋग्वेद की इक्कीस शाखाएँ हैं। हे मारुतपुत्र ! यजुर्वेद की एक सौ नौ शाखाएँ हैं। हे परंतप ! सामवेद की एक हजार शाखाएँ हैं, और हे वानर ! अथर्ववेद की पचास शाखाएँ हैं। एक-एक शाखा की एक-एक उपनिषद् है। उनमें से कोई यदि मुझमें भक्ति रखकर एक मंत्र को भी पढ़ता है, तो वह मुनियों को भी दुर्लभ ऐसी मेरी सायुज्य पदवी को प्राप्त हो जाता है।'' तब हनुमान ने पूछा—"हे राम ! कुछ श्रेष्ठ मुनि मुक्ति एक ही है, ऐसा कहते हैं, कुछ लोग नाम भजन से, कुछ लोग काशी में तारोपदेश से, कुछ लोग सांख्ययोग से, कुछ लोग भक्तियोग से और कुछ परमऋषि वेदान्त के वाक्यार्थ के विचार से सालोक्य आदि भेद से चार प्रकार की मुक्ति कहते हैं।''

स होवाच श्रीरामः—
कैवल्यमुक्तिरेकैव पारमार्थिकरूपिणी ।
दुराचाररतो वाऽपि मन्नामभजनात् कपे ॥18॥
सालोक्यमुक्तिमाप्नोति न तु लोकान्तरादिकम् ।
काश्यां तु ब्रह्मनालेऽस्मिन् मृतौ मत्तारमाप्नुयात् ॥19॥
पुनरावृत्तिरहितां मुक्तिं प्राप्नोति मानवः ।
यत्र कुत्रापि वा काश्यां मरणे स महेश्वरः ॥20॥
जन्तोर्दक्षिणकर्णे तु मत्तारं समुपादिशेत् ।
निर्धूताशेषपापौघो मत्सारूप्यं भजत्ययम् ॥21॥

तब श्रीराम ने कहा—"पारमार्थिक रूप से कैवल्यमुक्ति तो एक ही प्रकार की है। परन्तु हे कपि ! यदि कोई मनुष्य दुराचार में फँसा हो, वह भी यदि मेरा नाम जप करे, तो उससे अन्य लोकों की प्राप्ति के बदले मेरे लोक को प्राप्त करता है। काशी में मेरे तारमंत्र को सुनते हुए जो मरता है, तो वह मानव पुनरावृत्ति से रहित मुक्ति को पा लेता है। काशी में कहीं भी मरने पर वह महेश्वर होता है। (मरणासन्न व्यक्ति के) दाहिने कान में मेरे तारमंत्र को पढ़ना चाहिए, जिससे वह समग्र पापों को झाड़कर मेरे सारूप्य को प्राप्त करता है।

सैव सालोक्यसारूप्यमुक्तिरित्यभिधीयते ।
सदाचाररतो भूत्वा द्विजो नित्यमनन्यधीः ॥22॥
मयि सर्वात्मके भावो मत्सामीप्यं भजत्ययम् ।
सैव सालोक्यसारूप्यसामीप्या मुक्तिरिष्यते ॥23॥
गुरूपदिष्टमार्गेण ध्यायन् मद्रूपमव्ययम् ।
मत्सायुज्यं द्विजः सम्यग्भजेद्भ्रमरकीटवत् ॥24॥
सैव सायुज्यमुक्तिः स्याद्ब्रह्मानन्दकरी शिवा ।
चतुर्विधा च या मुक्तिर्मदुपासनया भवेत् ॥25॥

उसी को सालोक्य और सारूप्य मुक्ति कहा जाता है। सदाचारपरायण होकर सदैव एकाग्र बुद्धिपूर्वक मुझ सर्वात्मक में जो भाव रखता है वह मेरे सामीप्य को प्राप्त करता है, वही सालोक्य, सारूप्य और सामीप्य मुक्ति कही गई है। गुरु के उपदिष्ट मार्ग से मेरे अव्यय स्वरूप का ध्यान करते हुए द्विज साधक कीटभ्रमरन्याय से मेरा सायुज्य प्राप्त करता है, वही सायुज्यमुक्ति होती है, वही ब्रह्मानन्दकारी, कल्याणमयी है। चारों प्रकार की मुक्ति मेरी उपासना से होती हैं।''

इयं कैवल्यमुक्तिस्तु केनोपायेन सिध्यति ।
माण्डूक्यमेकमेवालं मुमुक्षूणां विमुक्तये ॥26॥
तथाऽप्यसिद्धं चेज्ज्ञानं दशोपनिषदं पठ ।
ज्ञानं लब्ध्वाऽचिरादेव मामकं धाम यास्यसि ॥27॥
तथाऽपि दृढता नो चेद्विज्ञानस्याञ्जनासुत ।
द्वात्रिंशाख्योपनिषदं समभ्यस्य निवर्तय ॥28॥
विदेहमुक्ताविच्छा चेदष्टोत्तरशतं पठ ।
तासां क्रमं सशान्तिं च शृणु वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥29॥

तब हनुमान ने पूछा—''यह कैवल्यमुक्ति किस उपाय से सिद्ध होती है ?'' तब राम ने कहा—"मुमुक्षुओं की मुक्ति के लिए एक 'माण्डूक्योपनिषत्' ही पर्याप्त है। फिर भी यदि ज्ञान सिद्ध न हो तो दश उपनिषदें पढ़ो। उनसे ज्ञान प्राप्त करके तुम मेरे धाम में शीघ्र ही आ जाओगे। हे अंजनापुत्र ! उससे भी यदि ज्ञान दृढ़ न हो तो बत्तीस उपनिषदें पढ़कर अज्ञान को दूर करो। और विदेहमुक्ति की इच्छा हो तो एक सौ आठ उपनिषदें पढ़ो। उनका क्रम और उनके शान्तिमंत्र मैं अच्छी तरह से कहता हूँ इसे सुनो—

ईशकेनकठप्रश्नमुण्डमाण्डूक्यतित्तिरिः ।
ऐतरेयं च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं तथा ॥30॥
ब्रह्मकैवल्यजाबालश्वेताश्वो हंस आरुणिः ।
गर्भो नारायणो हंसो बिन्दुनादशिरःशिखा ॥31॥
मैत्रायणी कौषितकी बृहज्जाबालतापनी ।
कालाग्निरुद्रमैत्रेयी सुबालक्षुरिमन्त्रिका ॥32॥
सर्वसारं निरालम्बं रहस्यं वज्रसूचिकम् ।
तेजोनादध्यानविद्यायोगतत्त्वात्मबोधकम् ॥33॥
परिव्राट् त्रिशिखी सीता चूडा निर्वाणमण्डलम् ।
दक्षिणा शरभं स्कन्दं महानारायणाह्वयम् ॥34॥

ईश, केन, कठ, प्रश्न, मुण्डक, माण्डूक्य, तैत्तरीय, ऐतरेय, छान्दोग्य, बृहदारण्यक, ब्रह्म, कैवल्य, जाबाल, श्वेताश्व, हंस, आरुणिक, गर्भ, नारायण, परमहंस, अमृतबिन्दु, अमृतनाद, अथर्वशिर, अथर्वशिखा, मैत्रायणी, कौषीतकिब्राह्मण, बृहज्जाबाल, नृसिंहपूर्व और उत्तरतापिनी, कालाग्निरुद्र, मैत्रेयी, सुबाल, क्षुरिका, मंत्रिका, सर्वसार, निरालम्ब, शुकरहस्य, वज्रसूचिका, तेजोबिन्दु, नादबिन्दु, ध्यानबिन्दु, ब्रह्मविद्या, योगतत्त्व, आत्मबोध, नारदपरिव्राजक, त्रिशिखिब्राह्मण, सीतोपनिषत्, योगचूडामणि, निर्वाण, मण्डलब्राह्मण, दक्षिणामूर्ति, शरभ, स्कन्द और त्रिपाद्विभूति-महानारायणोपनिषत् तथा अद्वयतारक है (और भी आगे)—

रहस्यं रामतपनं वासुदेवं च मुद्गलम् ।
शाण्डिल्यं पैङ्गलं भिक्षुमहच्छारीरकं शिखा ॥35॥

तुरीयातीतसंन्यासपरिव्राजाक्षमालिका ।
अव्यक्तैकाक्षरं पूर्णा सूर्याक्ष्यध्यात्मकुण्डिका ॥36॥
सावित्र्यात्मा पाशुपतं परं ब्रह्मावधूतकम् ।
त्रिपुरातपनं देवी त्रिपुरा कठभावना ।
हृदयं कुण्डली भस्म रुद्राक्षगणदर्शनम् ॥37॥
तारसारमहावाक्यपञ्चब्रह्माग्निहोत्रकम् ।
गोपालतपनं कृष्णं याज्ञवल्क्यं वराहकम् ॥38॥
शाट्यायनी हयग्रीवं दत्तात्रेयं च गारुडम् ।
कलिजाबालिसौभाग्यरहस्यऋचमुक्तिका ॥39॥

—रामरहस्य, रामपूर्व और उत्तरतापनी, वासुदेव, मुद्गल, शाण्डिल्य, पैंगल, भिक्षुक, महोपनिषत्, शारीरक, योगशिखा, तुरीयातीत, संन्यास, परमहंसपरिव्राजक, अक्षमालिका, अव्यक्त, एकाक्षर, अन्नपूर्णा, सूर्य, अक्षि, अध्यात्म, कुण्डिका, सावित्री, आत्मोपनिषत्, पाशुपतब्रह्म, परब्रह्म, अवधूत, त्रिपुरतापिनी, देवी, त्रिपुरा, कठरुद्र, भावना, रुद्रहृदय, योगकुण्डलिनी, भस्मजाबाल, रुद्राक्षजाबाल, गणपति, जाबालदर्शन, तारसार, महावाक्य, पंचब्रह्म, प्राणाग्निहोत्र, गोपालपूर्व और उत्तरतापनी, कृष्ण, याज्ञवल्क्य, वराह, शाट्यायनी, हयग्रीव, दत्तात्रेय, गरुड, कलिसन्तरण, जाबालि, सौभाग्यलक्ष्मी, सरस्वतीरहस्य, बह्वृचोपनिषत् और मुक्तिकोपनिषत् ।

एवमष्टोत्तरशतं भावनात्रयनाशनम् ।
ज्ञानवैराग्यदं पुंसां वासनात्रयनाशनम् ॥40॥
पूर्वोत्तरेषु विहिततत्तच्छान्तिपुरःसरम् ।
वेदविद्याव्रतस्नातदेशिकस्य मुखात् स्वयम् ॥41॥
गृहीत्वाऽष्टोत्तरशतं ये पठन्ति द्विजोत्तमाः ।
प्रारब्धक्षयपर्यन्तं जीवन्मुक्ता भवन्ति ते ॥42॥
ततः कालवशादेव प्रारब्धे तु क्षयं गते ।
वैदेहीं मामकीं मुक्तिं यान्ति नास्त्यत्र संशयः ॥43॥

इस प्रकार ये एक सौ आठ उपनिषदें असंभावना आदि तीनों भावनाओं का नाश करने वाली तथा ज्ञान और वैराग्य देने वाली हैं । ये तीनों प्रकार की पुत्रादि की एषणाओं का नाश करने वाली हैं । इन उपनिषदों को पहले और अन्त में तत्तद् वैदिक शान्तिपाठ के साथ, वेदविद्या में प्रवीण—श्रोत्रिय गुरु के मुख से साक्षात् ग्रहण करके जो श्रेष्ठ ब्राह्मण इन एक सौ आठ उपनिषदों को पढ़ते हैं, वे जहाँ तक प्रारब्ध का क्षय हो, वहाँ तक यहाँ रहते हुए जीवन्मुक्त हो जाते हैं । बाद में समयवशात् प्रारब्ध कर्मों के क्षय होने पर विदेहमुक्ति को प्राप्त करते हैं, इसमें कोई सन्देह नहीं है ।

सर्वोपनिषदां मध्ये सारमष्टोत्तरं शतम् ।
सकृच्छ्रवणमात्रेण सर्वाघौघनिकृन्तनम् ॥44॥
मयोपदिष्टं शिष्याय तुभ्यं पवननन्दन ।
इदं शास्त्रं मयाऽऽदिष्टं गुह्यमष्टोत्तरं शतम् ॥45॥
ज्ञानतोऽज्ञानतो वाऽपि पठतां बन्धमोचकम् ।
राज्यं देयं धनं देयं याचतः कामपूरणम् ॥46॥

इदमष्टोत्तरशतं न देयं यस्य कस्यचित् ।
नास्तिकाय कृतघ्नाय दुराचाररताय वै ॥47॥
मद्भक्तिविमुखायापि छास्त्रगर्तेषु मुह्यते ।
गुरुभक्तिविहीनाय दातव्यं न कदाचन ॥48॥

ये एक सौ आठ उपनिषदें सभी उपनिषदों का सारतत्त्व हैं । इनके एक बार भी श्रवणमात्र से सब पापसमूह नष्ट होता है । हे पवनपुत्र ! यह तुम्हें—शिष्य को मैंने यह एक सौ आठ उपनिषदों का गोपनीय ज्ञान कहा । जाने-अनजाने भी यह पढ़ने से बन्धन से मोक्ष होता है । किसी को माँगने पर राज्य या धन दिया जा सकता है, और उसकी इच्छा पूरी की जा सकती है, पर अनधिकृत को यह एक सौ आठ उपनिषदें नहीं देनी चाहिए । जो नास्तिक, कृतघ्न और दुराचारपरायण हो, जो मेरी भक्ति से विमुख हो, उसे नहीं देना चाहिए । जो शास्त्रों की खाइयों में मूर्च्छित हुआ हो उसे और जो गुरुभक्तिरहित हो, उसे भी कभी नहीं देना चाहिए ।

सेवापराय शिष्याय हितपुत्राय मारुते ।
मद्भक्ताय सुशीलाय कुलीनाय सुमेधसे ॥49॥
सम्यक् परीक्ष्य दातव्यमेवमष्टोत्तरं शतम् ।
यः पठेच्छृणुयाद्वाऽपि स मामेति न संशयः ॥50॥
तदेतदृचाभ्युक्तम्—
विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मां शेवधिष्टेऽहमस्मि ।
असूयकायानृजवे शठाय मा मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ॥51॥
यमेव विद्याश्रुतमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।
अस्मा इमामुपसन्नाय सम्यक् परीक्ष्य दद्याद्वैष्णवीमात्मनिष्ठाम् ॥52॥

इति प्रथमः खण्डः

परन्तु हे मारुति ! जो कोई सेवापरायण, शिष्य, हितकारी पुत्र, मेरा भक्त, सुशील, कुलीन, बुद्धिमान हो, उसकी परीक्षा करके ही यह अष्टोत्तर शत उपनिषदों का ज्ञान देना चाहिए । इसे जो पढ़ेगा, या सुनेगा वह मुझे प्राप्त होगा, इसमें कोई संशय नहीं है । यह बात एक ऋचा में भी कही गई है कि—विद्या ब्राह्मण के पास आई और कहा कि मेरा रक्षण करो, मैं तुम्हारी निधि हूँ । मुझे ईर्ष्या वाले, कुटिल और शठ को मत कहो, इसी से मैं बलवती बन सकती हूँ । इस वैष्णवी आत्मनिष्ठ विद्या को, जिसे हम अप्रमत्त, विश्रुत, बुद्धिमान, ब्रह्मचर्ययुक्त जानें, उसी पास में आने वाले को परीक्षा करके ही देनी चाहिए । इस प्रकार यहाँ प्रथम अध्याय का प्रथम खण्ड पूरा होता है ।

द्वितीयः खण्डः

अथ हैनं श्रीरामचन्द्रं मारुतिः पप्रच्छ ऋग्वेदादिविभागेन पृथक् शान्तिमनुब्रूहीति । स होवाच श्रीरामः—
ऐतरेयकौषीतकिनादबिन्द्वात्मप्रबोधनिर्वाणमुद्गलाक्षमालिकात्रिपुरा-सौभाग्यबह्वृचानामृग्वेदगतानां दशसंख्याकानामुपनिषदां वाङ्मे मनसीति शान्तिः ॥1॥

तब उन रामचन्द्र से हनुमान ने कहा—'ऋग्वेदादि के विभाग से अलग शान्तिपाठ कहिए।' तब श्रीराम बोले—ऐतरेय, कौषीतकि, नादबिन्दु, आत्मबोध, निर्वाण, मुद्गल, अक्षमालिका, त्रिपुरा, सौभाग्यलक्ष्मी और बह्वृच ऐसी दस ऋग्वेद में आई हुई उपनिषदों का शान्तिपाठ 'वाङ्मे मनसि' आदि मन्त्र है।

ईशावास्यबृहदारण्यजाबालहंसपरमहंससुबालमन्त्रिकानिरालम्बत्रिशिखीब्राह्मणमण्डलब्राह्मणाद्वयतारकपैङ्गलभिक्षुतुरीयातीताध्यात्मतारसारयाज्ञवल्क्यशाट्यायनीमुक्तिकानां शुक्लयजुर्वेदगतानामेकोनविंशतिसंख्याकानामुपनिषदां पूर्णमद इति शान्तिः ॥2॥

ईशावास्य, बृहदारण्यक, जाबाल, हंस, परमहंस, सुबाल, मंत्रिका, निरालम्ब, त्रिशिखिब्राह्मण, मण्डलब्राह्मण, अद्वयतारक, पैंगल, भिक्षुक, तुरीयातीतावधूत, अध्यात्म, तारसार, याज्ञवल्क्य, शाट्यायनी और मुक्तिका—इन उन्नीस शुक्लयजुर्वेदान्तर्गत उपनिषदों का शान्तिपाठ 'पूर्णमदः' आदि मंत्र है।

कठवल्लीतैत्तिरीयकब्रह्मकैवल्यश्वेताश्वतरगर्भनारायणामृतबिन्द्वमृतनादकालाग्निरुद्रक्षुरिकासर्वसारशुकरहस्यतेजोबिन्दुध्यानबिन्दुब्रह्मविद्यायोगतत्त्वदक्षिणामूर्तिस्कन्दशारीरकयोगशिखैकाक्षराक्ष्यवधूतकठरुद्रहृदययोगकुण्डलिनीपञ्चब्रह्मप्राणाग्निहोत्रवराहकलिसंतारणसरस्वतीरहस्यानां कृष्णयजुर्वेदगतानां द्वात्रिंशत्संख्याकानामुपनिषदां सह नाववत्विति शान्तिः ॥3॥

कठ, तैत्तिरीय, ब्रह्म, कैवल्य, श्वेताश्वतर, गर्भ, नारायण, अमृतबिन्दु, अमृतनाद, कालाग्निरुद्र, क्षुरिका, सर्वसार, शुकरहस्य, तेजोबिन्दु, ध्यानबिन्दु, ब्रह्मविद्या, योगतत्त्व, दक्षिणामूर्ति, स्कन्द, शारीरक, योगशिखा, एकाक्षर, अक्षि, अवधूत, कठरुद्र, रुद्रहृदय, योगकुण्डलिनी, पंचब्रह्म, प्राणाग्निहोत्र, वराह, कलिसंतरण और सरस्वतीरहस्य—इस बत्तीस कृष्णयजुर्वेदान्तर्गत उपनिषदों का शान्तिपाठ 'सह नाववतु०' आदि मन्त्र है।

केनच्छान्दोग्यारुणिमैत्रायणिमैत्रेयीवज्रसूचिकायोगचूडामणिवासुदेवमहत्संन्यासाव्यक्तकुण्डिकासावित्रीरुद्राक्षजाबालदर्शनजाबालीनां सामवेदगतानां षोडशसंख्याकानामुपनिषदामाप्यायन्त्विति शान्तिः ॥4॥

केन, छान्दोग्य, आरुणि, मैत्रायणि, मैत्रेयी, वज्रसूचिका, योगचूडामणि, वासुदेव, महा, संन्यास, अव्यक्त, कुण्डिका, सावित्री, रुद्राक्षजाबाल, जाबालदर्शन और जाबालि—इन सोलह सामवेदान्तर्गत उपनिषदों का शान्तिपाठ 'आप्यायन्तु०' आदि मंत्र है।

प्रश्नमुण्डकमाण्डूक्याथर्वशिरोऽथर्वशिखाबृहज्जाबालनृसिंहतापनीनारदपरिव्राजकसीताशरभमहानारायणरामरहस्यरामतापनीशाण्डिल्यपरमहंसपरिव्राजकान्नपूर्णासूर्यात्मपाशुपतपरब्रह्मत्रिपुरातपनदेवीभावनाभस्मजाबालगणपतिमहावाक्यगोपालतपनकृष्णहयग्रीवदत्तात्रेयगारुडानामथर्ववेदगतानामेकत्रिंशत्संख्याकानामुपनिषदां भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥5॥

प्रश्न, मुण्डक, माण्डूक्य, अथर्वशिर, अथर्वशिखा, बृहज्जाबाल, नृसिंहतापिनी, नारदपरिव्राजक, सीता, शरभ, त्रिपाद्विभूतिमहानारायण, रामरहस्य, रामतापनी, शाण्डिल्य, परमहंसपरिव्राजक, अन्नपूर्णा, सूर्य, आत्मा, पाशुपतब्रह्म, परब्रह्म, त्रिपुरातापिनी, देवी, भावना, भस्मजाबाल, गणपति, महावाक्य, गोपालतापिनी, कृष्ण, हयग्रीव, दत्तात्रेय और गरुड—इन इकतीस अथर्ववेदान्तर्गत उपनिषदों का शान्तिपाठ 'भद्रं कर्णेभिः०' आदि मंत्र है।

मुमुक्षवः पुरुषाः साधनचतुष्टयसंपन्नाः श्रद्धावन्तं सत्कुलभवं श्रोत्रियं शास्त्रवात्सल्यं गुणवन्तमकुटिलं सर्वभूतहिते रतं दयासमुद्रं सद्गुरुं विधिवदुपसंगम्योपहारपाणयोऽष्टोत्तरशतोपनिषदं विधिवदधीत्य श्रवणमननिदिध्यासनानि नैरन्तर्येण कृत्वा प्रारब्धक्षयाद्देहत्रयभङ्गं प्राप्योपाधिविनिर्मुक्तघटाकाशवत् परिपूर्णता विदेहमुक्तिः। सैव कैवल्यमुक्तिरिति ॥6॥

अत एव ब्रह्मलोकस्था अपि ब्रह्ममुखाद्वेदान्तश्रवणादि कृत्वा तेन सह कैवल्यं लभन्ते। अतः सर्वेषां कैवल्यमुक्तिर्ज्ञान मात्रेणोक्ता न कर्मसांख्ययोगोपासनादिभिरित्युपनिषत् ॥7॥

इति द्वितीयः खण्डः

साधनचतुष्टय से युक्त मुमुक्षु लोग श्रद्धालु होकर कुलीन, श्रोत्रिय, शास्त्रों और वात्सल्य आदि गुणों वाले, सरल एवं सभी प्राणियों के कल्याण में परायण, दयासागर, सद्गुरु के पास विधिपूर्वक जाकर, हाथ में कुछ उपहार लेकर, एक सौ आठ उपनिषदों को पढ़कर निरन्तर श्रवण, मनन, निदिध्यासन आदि करके, प्रारब्ध कर्मों के क्षय से देह को छोड़कर उपाधि से विनिर्मुक्त घटाकाश की तरह परिपूर्णता यानी विदेहमुक्ति प्राप्त करता है। कैवल्यमुक्ति भी यही कहलाती है। इसीलिए ब्रह्मा के लोक में रहे हुए लोग भी ब्रह्मा के मुख से वेदान्तश्रवण करके उनके साथ ही कैवल्य की प्राप्ति करते हैं। इसीलिए सभी की कैवल्यमुक्ति केवल ज्ञान से ही होती है। कर्ममार्ग या सांख्ययोग से नहीं होती ऐसा यह उपनिषत् कहती है, यहाँ प्रथम अध्याय पूरा हुआ।

द्वितीयोऽध्यायः

अथ हैनं श्रीरामचन्द्रं मारुतिः पप्रच्छ। केयं वा जीवन्मुक्तिः विदेहमुक्तिः किं वा तत्र प्रमाणं कथं वा तत्सिद्धिः सिद्ध्या वा किं प्रयोजनमिति। स होवाच श्रीरामः। पुरुषस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखादिलक्षणश्चित्तधर्मः क्लेशरूपत्वाद् बन्धो भवति। तन्निरोधनं जीवन्मुक्तिः। उपाधिविनिर्मुक्तघटाकाशवत्प्रारब्धक्षयाद्विदेहमुक्तिः जीवन्मुक्तिविदेहमुक्त्योरष्टोत्तरशतोपनिषदः प्रमाणम्। कर्तृत्वादिदुःखनिवृत्तिद्वारा नित्यानन्दावाप्तिः प्रयोजनं भवति। तत्पुरुषप्रयत्नसाध्यं भवति। यथा पुत्रकामेष्टिना पुत्रं वाणिज्यादिना वित्तं ज्योतिष्टोमेन स्वर्गं तथा पुरुष प्रयत्नसाध्यवेदान्तश्रवणादिजनितसमाधिना जीवन्मुक्त्यादिलाभो भवति। सर्ववासनाक्षयात्तल्लाभः।

तब श्रीरामचन्द्र से मारुति (हनुमान्) ने पूछा—"यह जीवन्मुक्ति और विदेहमुक्ति की सिद्धि कैसी होती है ? इस सिद्धि से क्या प्रयोजन है ? इसमें प्रमाण क्या है ?" तब श्रीराम ने कहा—"कर्तृत्व,

भोक्तृत्व, सुख, दुःख आदि लक्षणवाला चित्त का धर्म होता है। यह क्लेशरूप होने से बन्धन का कारण होता है। उसका निरोध करना ही जीवन्मुक्ति है। घट रूप उपाधि से मुक्त घटाकाश की तरह प्रारब्ध कर्मों का क्षय हो जाने से विदेहमुक्ति होती है। जीवन्मुक्ति और विदेहमुक्ति के विषय में एक सौ आठ उपनिषदें प्रमाण हैं। कर्तृत्व आदि के दुःख के निवारण द्वारा नित्य आनंद की प्राप्ति इसका प्रयोजन है। यह प्रयोजन मनुष्य के प्रयत्नों द्वारा साध्य किया जा सकता है। जिस प्रकार पुत्रकामेष्टि के द्वारा पुत्र, व्यापारादि के द्वारा धन, ज्योतिष्टोम से स्वर्ग प्राप्त किया जाता है, वैसे ही पुरुष के प्रयत्नों द्वारा साध्य वेदान्त के श्रवण आदि के द्वारा जीवन्मुक्ति आदि का लाभ होता है। सर्ववासनाओं के क्षय हो जाने से वह लाभ होता है।

अत्र श्लोका भवन्ति—

उच्छास्त्रं शास्त्रितं चेति पौरुषं द्विविधं मतम्।
तत्रोच्छास्त्रमनर्थाय परमार्थाय शास्त्रितम् ॥1॥
लोकवासनया जन्तोः शास्त्रवासनयाऽपि च।
देहवासनया ज्ञानं यथावन्नैव जायते ॥2॥
द्विविधो वासनाव्यूहः शुभश्चैवाशुभश्च तौ।
वासनौघेन शुद्धेन तत्र चेदनुनीयसे ॥3॥
तत्क्रमेणाशु तेनैव मामकं पदमाप्नुहि।
अथ चेदशुभो भावस्त्वां योजयति संकटे ॥4॥
प्राक्तनस्तदसौ यत्नाज्जेतव्यो भवता कपे।
शुभाशुभाभ्यां मार्गाभ्यां वहन्ती वासनासरित् ॥5॥

इस विषय में ये श्लोक हैं—शास्त्रविमुख और शास्त्रीय—ऐसे दो पुरुषार्थ होते हैं। उनमें से शास्त्रविमुख अनर्थ के लिए होता है, और शास्त्रीय परमार्थ के लिए होता है। मनुष्य में रही हुई लोकवासना, शास्त्रवासना और देहवासना—तीनों होने से ज्ञान ठीक तौर से भासित नहीं होता। वासनाओं का व्यूह शुभ और अशुभ—दो प्रकार का होता है। यदि तुम शुभवासनाओं के समूह द्वारा प्रेरित हुए हो, तब क्रमशः मेरे पद को प्राप्त करोगे। और यदि अशुभ भाव से प्रेरित हो, तो वह तुम्हें संकट में डालेगा। हे कपि! उस पहले अशुभमार्ग के निरोध के द्वारा उसे जीतना चाहिए। यह वासनारूपी नदी शुभ और अशुभ—दोनों मार्गों से बह रही है।

पौरुषेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि।
अशुभेषु समाविष्टं शुभेष्वेवावतारयेत् ॥6॥
अशुभाच्चालितं याति शुभं तस्मादपीतरत्।
पौरुषेण प्रयत्नेन लालयेच्चित्तबालकम् ॥7॥
द्रागभ्यासवशाद्याति यदा ते वासनोदयम्।
तदाऽभ्यासस्य साफल्यं विद्धि त्वमरिमर्दन ॥8॥
सन्दिग्धायामपि भृशं शुभामेव समाचर।
शुभायां वासनावृद्धौ न दोषाय मरुत्सुत ॥9॥
वासनाक्षयविज्ञानमनोनाशा महामते।
समकालं चिराभ्यस्ता भवन्ति फलदा मताः ॥10॥

बड़े पुरुषार्थरूप प्रयत्न से इस वासनासरिता को शुभ मार्ग की ओर मोड़ देना चाहिए। और अशुभों में प्रविष्ट चित्त को शुभ कार्यों में उतारना (लगा देना) चाहिए। अशुभ से शुभ की ओर मोड़ा गया यह चित्त भी कभी दूसरी (अशुभ की) ओर झुक जाता है, इसलिए चित्त को बच्चे की तरह लाड़ लड़ाकर काम लेना चाहिए। यदि अभ्यास की पटुता के कारण यदि शुभ वासना का उदय हो जाता है, तब तो तुम्हें अभ्यास की सफलता मान लेनी चाहिए। हे शत्रुनाशन! इसमें तुम्हें यदि कोई सन्देह हो, तो भी शुभ वासना का अनुसरण एकदम करते ही रहना चाहिए। क्योंकि हे पवनपुत्र! शुभवासना की वृद्धि में तो कोई दोष है ही नहीं। दुर्वासनाओं का क्षय, विज्ञान और मनोनाश—इन तीनों का अभ्यास एक ही साथ करना चाहिए क्योंकि हे महामति! एक साथ इन तीनों का अभ्यास फलदायक होता है, ऐसा माना जाता है।

त्रयमेते समं यावन्नाभ्यस्ताश्च पुनः पुनः।
तावन्न पदसम्प्राप्तिर्भवत्यपि समाशतैः ॥11॥
एकैकशो निषेव्यन्ते यद्येते चिरमप्यलम्।
तन्न सिद्धिं प्रयच्छन्ति मन्त्राः संकीर्णिता इव ॥12॥
त्रिभिरेतैश्चिराभ्यस्तैर्हृदयग्रन्थयो दृढाः।
निःशङ्कमेव त्रुट्यन्ति बिसच्छेदाद्गुणा इव ॥13॥
जन्मान्तरशताभ्यस्ता मिथ्या संसारवासना।
सा चिराभ्यासयोगेन विना न क्षीयते क्वचित् ॥14॥
तस्मात्सौम्य प्रयत्नेन पौरुषेण विवेकिना।
भोगेच्छां दूरतस्त्यक्त्वा त्रयमेव समाश्रय ॥15॥

इन तीनों का जहाँ तक एक साथ बार-बार अभ्यास नहीं किया जाएगा, वहाँ तक तो सैंकड़ों वर्षों के बाद भी मेरे पद की प्राप्ति नहीं हो सकती। यदि उनका एक-एक करके अलग अभ्यास किया जाएगा, तब तो लम्बे समय तक भी, मन्त्रों के अलग-अलग पढ़ने से जैसे सिद्धि नहीं होती, वैसे ही सिद्धि हो ही नहीं सकती। परन्तु इन तीनों के एक साथ अभ्यास करने से, लम्बे समय के बाद अवश्य ही हृदय की दृढ ग्रन्थियाँ भी टूट ही जाती हैं, जैसे काटने के साधन से रस्सियाँ कट जाती हों। इसलिए जन्मजन्मान्तर से अभ्यस्त संसारवासना जो कि मिथ्या ही है, वह लम्बे अभ्यास के योग के बिना तो कहीं नष्ट हो ही नहीं सकती। इसलिए हे सौम्य! विवेकी बुद्धि से बहुत प्रबल पुरुषार्थ द्वारा भोग की इच्छा को दूर से ही छोड़कर इन तीनों का—वासनाक्षय, विज्ञान और मनोनाश का—अवलम्बन कर लो।

तस्माद्वासनया युक्तं मनो बद्धं विदुर्बुधाः।
सम्यग्वासनया त्यक्तं मुक्तमित्यभिधीयते।
मनोनिर्वासनीभावमाचराशु महाकपे ॥16॥
सम्यगालोकनात् सत्याद्वासना प्रविलीयते।
वासनाविलये चेतः शममायाति दीपवत् ॥17॥
वासनां सम्परित्यज्य मयि चिन्मात्रविग्रहे।
यस्तिष्ठति गतव्यग्रः सोऽहं सच्चित्सुखात्मकः ॥18॥
समाधिमथ कर्माणि मा करोतु करोतु वा।
हृदयेनात्तसर्वेहो मुक्त एवोत्तमाशयः ॥19॥

इसलिए ज्ञानियों ने वासनायुक्त मन को ही 'बद्ध' माना है और वासनाओं से अच्छी तरह छूटा हुआ मन मुक्त माना है। हे कपि ! इसलिए तुम शीघ्र ही मन के वासनारहित भाव का आचरण करो। सत् पदार्थ का अच्छी तरह अवलोकन करने से वासना का विलय हो जाता है, और वासना के विलय से मन दीपक की तरह शान्त हो जाता है। जो मनुष्य वासना को छोड़कर चिन्मात्रस्वरूप ऐसे मुझमें व्यग्रता को छोड़कर स्थित रहता है, वह तो मैं ही सत्-चित्-सुखात्मक हूँ। (वह मेरा ही स्वरूप होता है।) वह फिर समाधि करे या न करे, और कार्य करे या न करे, हृदय से ही सभी कामनाओं को प्राप्त हुआ वह उत्तम आशयवाला मनुष्य मुक्त ही है, ऐसा समझना चाहिए।

नैष्कर्म्येण न तस्यार्थस्तस्यार्थोऽस्ति न कर्मभिः।
न समाधानजाप्याभ्यां यस्य निर्वासनं मनः ॥20॥
सन्त्यक्तवासनान्मौनादृते नास्त्युत्तमं पदम् ॥21॥
वासनाहीनमप्येतच्चक्षुरादीन्द्रियं स्वतः।
प्रवर्तते बहिः स्वार्थे वासनामात्रकारणम् ॥22॥
अयत्नोपनतेष्वक्षि दृग्द्रव्येषु यथा पुनः।
नीरागमेव पतति तद्वत् कार्येषु धीरधीः ॥23॥

फिर उसका न तो नैष्कर्म्य से कोई अर्थ है, न वा कर्मों से। जिसका मन ही वासनारहित हो गया है उसे तो साधनसहित जपादि से भी कोई मतलब नहीं है। वासनारहित मौन के सिवा उसके लिए कोई उत्तम पद नहीं है। वह मन वासनारहित होने पर भी चक्षुरादि इन्द्रियाँ तो स्वत: बाहर अपने विषयों में प्रवर्तित होते ही रहते हैं, वे केवल वासना के कारण हैं। अनायास लाए गए जले हुए पदार्थों में आँख पड़ने पर भी उसमें आसक्ति नहीं होती, उसी प्रकार धीर बुद्धि वाला भी कार्यों में उसी आसक्ति-रहित भाव को ही रखता है।

भावसंवित्प्रकटितामनुरूपां च मारुते।
चित्तस्योत्पत्त्युपरमां वासनां मुनयो विदुः ॥24॥
दृढाभ्यस्तपदार्थैकभावनादतिचञ्चलम्।
चित्तं सञ्जायते जन्मजरामरणकारणम् ॥25॥
वासनाऽऽवशतः प्राणस्पन्दस्तेन च वासना।
क्रियते चित्तबीजस्य तेन बीजाङ्कुरक्रमः ॥26॥
द्वे बीजे चित्तवृक्षस्य प्राणस्पन्दनवासने।
एकस्मिंश्च तयोः क्षीणे क्षिप्रं द्वे अपि नश्यतः ॥27॥

हे मारुति ! भावरूप पदार्थों को विषय करने वाली, अभिलषित उन पदार्थों के अनुरूप चित्त की वृत्ति को ही मुनि लोग वासना कहते हैं। और दृढ रूप से उन पदार्थों में भावनाएँ करते रहने के अभ्यास से चंचल बना हुआ मन ही जन्म और मरण का कारण बन जाता है। उन वासनाओं के कारण से ही प्राण का स्पन्दन होता है। और उससे फिर वासनाएँ होती हैं और उस चित्तबीज से फिर स्पन्दन—इस तरह बीजांकुर न्याय से क्रम चलता रहता है। इस चित्तरूपी वृक्ष के दो बीज हैं—एक है प्राणस्पन्दन और दूसरा है वासना। उनमें से एक का भी क्षय (नाश) होने से दोनों का तुरन्त ही नाश हो जाता है।

असङ्गव्यवहारत्वाद्भवभावनवर्जनात्।
शरीरनाशदर्शित्वाद्वासना न प्रवर्तते।

वासनासम्परित्यागाच्चितं गच्छत्यचित्तताम् ॥28॥
अवासनत्वात् सततं यदा न मनुते मनः।
अमनस्ता तदोदेति परमोपशमप्रदा ॥29॥
अव्युत्पन्नमना यावद्भवानज्ञाततत्पदः।
गुरुशास्त्रप्रमाणैस्तु निर्णीतं तावदाचर ॥30॥
ततः पक्वकषायेण नूनं विज्ञातवस्तुना।
शुभोऽप्यसौ त्वया त्याज्यो वासनौघो निराधिना ॥31॥

नि:संग व्यवहार से, संसार की भावना के त्याग से और शरीर के नाश होने के विचार से वासना फिर प्रवृत्त नहीं होती और वासना के परित्याग से तो चित्त, 'अचित्त' ही हो जाता है। इस प्रकार सतत वासनाओं के अभाव से जब मन कुछ भी सोचता नहीं है, तब परम उपशम को देने वाली अमनस्कता का उदय होता है। जब तक तुमने उस परम पदार्थ को जाना नहीं है, और जब तक तुम्हारा मन पूरा व्युत्पन्न नहीं हो पाया है, तब तक जो गुरु और शास्त्र का निश्चित प्रमाण है, उसके अनुसार ही आचरण करते रहो। और इसके बाद जब तुम्हारे कषाय (संचित कर्म) पक्व हो जाएँगे, तब वस्तु को यथार्थ रूप में जानकर तुम आधिरहित होकर यह शुभ मार्ग भी छोड़ दोगे।

द्विविधश्चित्तनाशोऽस्ति सरूपोऽरूप एव च।
जीवन्मुक्तौ सरूपः स्यादरूपो देहमुक्तिगः ॥32॥
अस्य नाशमिदानीं त्वं पावने शृणु सादरम्।
चित्तनाशाभिधानं हि यदा ते विद्यते पुनः ॥33॥
मैत्र्यादिभिर्गुणैर्युक्तं शान्तिमेति न संशयः।
भूयोजन्मविनिर्मुक्तं जीवन्मुक्तस्य तन्मनः ॥34॥
सरूपोऽसौ मनोनाशो जीवन्मुक्तस्य विद्यते।
अरूपस्तु मनोनाशो वैदेहीमुक्तिगो भवेत् ॥35॥
सहस्राङ्कुरशाखात्मफलपल्लवशालिनः।
अस्य संसारवृक्षस्य मनो मूलमिदं स्थितम् ॥36॥
संकल्प एव तन्मन्ये संकल्पोपशमेन तत्।
शोषयाशु यथा शोषमेति संसारपादपः ॥37॥

चित्तनाश दो प्रकार का होता है—एक सरूप और दूसरा अरूप। जीवन्मुक्त का सरूप और विदेहमुक्त का अरूप चित्तनाश होता है। वे पवनपुत्र ! इस चित्तनाश के बारे में मैं कहता हूँ, यह तुम आदरपूर्वक सुनो। यह चित्तनाश ऐसा है कि, पहले जब चित्त मैत्री आदि गुणों से युक्त होता है, तब शान्ति को प्राप्त होता है, इसमें कोई भी सन्देह नहीं है। ऐसी शान्ति में वह पुनर्जन्म से मुक्त हो जाता है, वही जीवन्मुक्त का मन है। इसी को जीवन्मुक्त का सरूप मनोनाश कहा जाता है। परन्तु अरूप मनोनाश तो विदेहमुक्ति के बाद ही हो सकता है। हजारों अंकुरों, पल्लवों, शाखाओं और फलों वाले इस संसार-वृक्ष के मूल रूप में तो यह मन का संकल्प ही रहा है। इसलिए संकल्प का शमन करके तुम संकल्पों को ही सुखा दो (शुष्क कर दो) जल्दी ही इसे सुखा दो कि जिससे संसाररूपी वृक्ष सूख जाए।

उपाय एक एवास्ति मनसः स्वस्य निग्रहे।
मनसोऽभ्युदयो नाशो मनोनाशो महोदयः ॥38॥

ज्ञमनो नाशमभ्येति मनोज्ञस्य हि शृङ्खला ॥39॥
तावन्निशीव वेताला वल्गन्ति हृदि वासनाः ।
एकतत्त्वदृढाभ्यासाद्यावन्न विजितं मनः ॥40॥
प्रक्षीणचित्तदर्पस्य निगृहीतेन्द्रियद्विषः ।
पद्मिन्य इव हेमन्ते क्षीयन्ते भोगवासनाः ॥41॥

अपने मन के निग्रह का एक ही उपाय है। जीवन्मुक्ति में मन के सरूप नाश को अभ्युदय और विदेहमुक्ति में मन के अरूप नाश को महोदय कहा जाता है। ज्ञानी का मन तो नाश ही प्राप्त करता है और अज्ञानी का मन ही शृंखला है। रात्रि में वेतालों की तरह चित्त में वासनाएँ केवल तभी तक नाचा करती हैं, जब तक कि एक तत्त्व के दृढ़ अभ्यास से मन जीत लिया न गया हो। जिसके चित्त का दर्प क्षीण हो गया हो, जिसने इन्द्रियों के शत्रुओं को जीत लिया हो, ऐसे मनुष्य की भोगवासनाएँ तो हेमन्त ऋतु में पद्मिनियों की तरह क्षीण हो जाती हैं।

हस्तं हस्तेन संपीड्य दन्तैर्दन्तान् विचूर्ण्य च ।
अङ्गान्यङ्गैः समाक्रम्य जयेदादौ स्वकं मनः ॥42॥
उपविश्योपविश्यैकां चिन्तकेन मुहुर्मुहुः ।
न शक्यते मनो जेतुं विना युक्तिमनिन्दिताम् ॥43॥
अङ्कुशेन विना मत्तो यथा दुष्टमतङ्गजः ।
अध्यात्मविद्याधिगमः साधुसंगतिरेव च ॥44॥
वासनासम्परित्यागः प्राणस्पन्दनिरोधनम् ।
एतास्ता युक्तयः पुष्टाः सन्ति चित्तजये किल ॥45॥

हाथ से हाथ को जोर से मलकर और दाँतों को दाँत से जोर से घिसकर, अंगों को अंगों से आक्रान्त करके अर्थात् बड़े जोर से (पूरे बल से) अपने मन को जीत लेना चाहिए। केवल बैठे ही रहने से और मन में केवल विचार करने पर किसी युक्ति (अच्छी कारगर युक्ति) के बिना तो मन कभी जीता नहीं जा सकता। दुष्ट हाथी की तरह अंकुश के बिना (किसी युक्ति के बिना) तो वश में आ ही नहीं सकता। ये युक्तियाँ हैं, एक तो अध्यात्मविद्या की जानकारी, दूसरी है साधुओं की संगति और तीसरी युक्ति है वासनाओं का परित्याग, चौथी युक्ति है प्राणों के स्पन्द का निरोध। ये सभी युक्तियाँ चित्त के जय के लिए पुष्ट मानी गई हैं।

सतीषु युक्तिष्वेतासु हठान्नियमयन्ति ये ।
चेतसो दीपमुत्सृज्य विचिन्वन्ति तमोऽञ्जनैः ॥46॥
विमूढाः कर्तुमुद्युक्ता ये हठाच्चेतसो जयम् ।
ते निबध्नन्ति नागेन्द्रमुन्मत्तं विसतन्तुभिः ॥47॥
द्वे बीजे चित्तवृक्षस्य वृत्तिव्रततिधारिणः ।
एकं प्राणपरिस्पन्दो द्वितीयं दृढभावना ॥48॥
सा हि सर्वगता संवित् प्राणस्पन्देन चाल्यते ।
चित्तैकाग्र्याद्यतो ज्ञानमुक्तं समुपजायते ॥49॥
तत्साधनमथो ध्यानं यथावदुपदिश्यते ।
विलाप्य विकृतिं कृत्स्नां सम्भवव्यत्ययक्रमात् ।
परिशिष्टं च चिन्मात्रं चिदानन्दं विचिन्तय ॥50॥

ये युक्तियाँ होने पर भी जो लोग हठ से मन को नियन्त्रण में लाने का प्रयत्न करते हैं, वे तो दीपक को छोड़कर अंजन से ही अन्धकार को दूर करने का व्यर्थ-सा प्रयत्न कर रहे हैं। जो इस प्रकार हठ से मन का विजय करने का प्रयत्न करते हैं, वे तो ऐसे विमूढ हैं कि मानो बिसतन्तुओं से मत्त हस्तिराज को बाँधने का प्रयत्न करते हों। वृत्तियों के ही व्रती (सतत वृत्तिशील) चित्तरूपी वृक्ष के दो बीज हैं। एक प्राणपरिस्पन्द है और दूसरा है दृढ़भावना। वह संसार की दृढ भावना प्राण के स्पन्दन से संचालित होती रहती है। प्राणायाम करने से चित्तचलन की शान्ति होती है और चित्त की उस एकाग्रता से ब्रह्मज्ञान उत्पन्न होता है। चित्त को एकाग्र करने का साधन ध्यान है। वह यहाँ पर यथातथ उपदिष्ट किया जाता है कि सृष्टिगत सारी विकृतियों को (सारी सृष्टि को ही) ब्रह्म में विलय करके (ब्रह्म से ही जन्म और ब्रह्म में ही लीन, ऐसा ध्यान करके) सृष्टि के सिवा अविशिष्ट रहे हुए एकमात्र सच्चिदानन्दस्वरूप का ही चिन्तन (ध्यान) करो।

अपानेऽस्तङ्गते प्राणो यावन्नाभ्युदितो हृदि ।
तावत् सा कुम्भकावस्था योगिभिर्यानुभूयते ॥51॥
बहिरस्तंगते प्राणे यावन्नापान उद्गतः ।
तावत्पूर्णा समावस्थां बहिष्ठं कुम्भकं विदुः ॥52॥
ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाहोऽहङ्कृतिं विना ।
सम्प्रज्ञातसमाधिः स्याद्ध्यानाभ्यासप्रकर्षतः ॥53॥
प्रशान्तवृत्तिकं चित्तं परमानन्ददायकम् ।
असम्प्रज्ञातनामाऽयं समाधिर्योगिनां प्रियः ॥54॥

(ध्यान एक साधन यह भी है कि जिसे सहजकुंभक का अभ्यास कहते हैं।) जब अपान का अस्त हो जाता है और हृदय में जहाँ तक प्राण का अभ्युदय नहीं होता, वहाँ तक की अवस्था कुंभक अवस्था है, जो योगियों के द्वारा अनुभव की जाती है। (अर्थात् हृदयाकाश में अपान का भी अस्त और प्राण का अनुदय हो, ऐसी बुद्धि की स्थिरता को अन्तःकुंभक कहते हैं।) नाक के बाहर बारह अंगुल के परिमाण में बाह्याकाश में यदि प्राण अस्त हो और अपान का उद्गम न हो, तो वहाँ तक की उस सन्धि को बाह्यकुंभक कहते हैं। अहंकार के बिना ब्रह्माकारमनोवृत्ति का प्रवाह जब ध्यान के अभ्यास की उत्कृष्टता से हो, तब संप्रज्ञात समाधि होती है। जब चित्त की सभी वृत्तियाँ शान्त हो जाती हैं और चित्त परम आनन्ददायक हो जाता है, तब यह योगियों को प्रिय लगने वाली असंप्रज्ञात समाधि होती है।

प्रभाशून्यं मनःशून्यं बुद्धिशून्यं चिदात्मकम् ।
अतद्व्यावृत्तिरूपोऽसौ समाधिर्मुनिभावितः ॥55॥
ऊर्ध्वपूर्णमधःपूर्णं मध्यपूर्णं शिवात्मकम् ।
साक्षाद्विधिमुखो ह्येष समाधिः पारमार्थिकः ॥56॥
दृढभावनया त्यक्तपूर्वापरविचारणम् ।
यदादानं पदार्थस्य वासना सा प्रकीर्तिता ॥57॥
भावितं तीव्रसंवेगादात्मना यत्तदेव सः ।
भवत्याशु कपिश्रेष्ठ विगतेतरवासनः ॥58॥

यह असंप्रज्ञात समाधि जाग्रदादि प्रभा से शून्य, वृत्यादि मन से शून्य, बुद्धि से भी शून्य केवल चिदात्मक ही होता है। और यह अतद्—नेति नेति से आत्मा से अतिरिक्त वस्तु की व्यावृत्ति करने

वाली होती है, यह समाधि मुनियों के द्वारा अनुभूत है। यह समाधि ऊपर से भी पूर्ण है, नीचे से भी पूर्ण है, मध्य में भी पूर्ण ही है, यह श्रुतिसिद्ध है, और यही पारमार्थिक (सही) समाधि है और आगे-पीछे का कोई विचार किए बिना ही दृढ़भावना से जिस किसी पदार्थ का जो ग्रहण किया जाता है, वही वासना है। हे कपिश्रेष्ठ ! वही तो तीव्र संवेग से आत्मा में अनुभूत किया जा रहा है। परन्तु जैसे तीव्र संवेग से आत्मा में वासना का अनुभव होता है, वैसे ही अन्य वासनाओं से मुक्त पुरुष भी तीव्र संवेग से हो सकता है।

तादृग्रूपो हि पुरुषो वासनाविवशीकृतः।
सम्पश्यति यदैवैतत् सद्वस्त्विति विमुह्यति ॥59॥
वासनावेगवैचित्र्यात् स्वरूपं न जहाति तत्।
भ्रान्तं पश्यति दुर्दृष्टिः सर्वं मदवशादिव ॥60॥
वासना द्विविधा प्रोक्ता शुद्धा च मलिना तथा।
मलिना जन्महेतुः स्याच्छुद्धा जन्मविनाशिनी ॥61॥
अज्ञानसुघनाकारा घनाहंकारशालिनी।
पुनर्जन्मकरी प्रोक्ता मलिना वासना बुधैः ॥62॥

वासना के द्वारा वश किया पुरुष वैसा ही (उसी प्रकार का ही) हो जाता है। वह किसी वस्तु को देखता है, और यही सत्य वस्तु है, ऐसा मान भी लेता है और उसमें मोहित भी हो जाता है। वासनाओं के वेग की विचित्रता से वह वस्तु अपना वह स्वरूप भी नहीं छोड़ती। ऐसा होने से वह दूषित दृष्टि वाला मनुष्य मानो नशे में हो, इस तरह भ्रमपूर्ण ही देखता है। यह वासना दो प्रकार की है, एक है शुद्ध वासना और दूसरी अशुद्ध (मलिन) वासना। जो मलिन वासना है, वह जन्म का कारण होती है, और जो शुद्ध वासना है, वह जन्म का विनाश करने वाली होती है। बुद्धिमान मनुष्य अज्ञान के सघन आकारवाली गाढ अहंकार से युक्त, पुनर्जन्मकारिणी वासना को ही मलिन वासना कहते हैं।

पुनर्जन्माङ्कुरं त्यक्त्वा स्थितिः सम्भृष्टबीजवत्।
बहुशास्त्रकथाकन्थारोमन्थेन वृथैव किम्।
अन्वेष्टव्यं प्रयत्नेन मारुते ज्योतिरान्तरम् ॥63॥
दर्शनादर्शने हित्वा स्वयं केवलरूपतः।
य आस्ते कपिशार्दूल ब्रह्म स ब्रह्मवित् स्वयम् ॥64॥
अधीत्य चतुरो वेदान् सर्वशास्त्राण्यनेकशः।
ब्रह्मतत्त्वं न जानाति दर्वी पाकरसं यथा ॥65॥
स्वदेहाशुचिगन्धेन न विरज्येत यः पुमान्।
विरागकारणं तस्य किमन्युदपदिश्यते ॥66॥

इसलिए पुनर्जन्म के अंकुररूप उस वासना (अशुद्ध वासना) को छोड़कर जले हुए बीज की-सी स्थिति करनी चाहिए। बहुत से शास्त्रों की कथाओं की बार-बार वृथा जुगाली करते रहने से क्या फायदा होगा ? इसलिए हे मारुति ! प्रयत्न करके भीतर के ज्योति को ही खोज लेना चाहिए। दर्शन-अदर्शन आदि सभी विकल्पों को छोड़कर जो स्वयं कैवल्यरूप से ही ब्रह्म में अवस्थित रहता है, वह हे वानरसिंह ! स्वयं ब्रह्म हो जाता है। चारों वेदों को पढ़कर, अनेक शास्त्र पढ़कर भी मनुष्य जिस तरह दर्वी भोजन का रस नहीं जानता, वैसे ही शास्त्र के मर्म को नहीं पहचान सकते। अपने देह की अपवित्र

गन्ध को पाकर भी जिस मनुष्य में वैराग्य उत्पन्न नहीं होता, उसे भला और कौन-सा उपदेश दिया जाए ?

अत्यन्तमलिनो देहो देही चात्यन्तनिर्मलः।
उभयोरन्तरं ज्ञात्वा कस्य शौचं विधीयते ॥67॥
बद्धो हि वासनाबद्धो मोक्षः स्याद्वासनाक्षयः।
वासनास्त्वं परित्यज्य मोक्षार्थित्वमपि त्यज ॥68॥
मानसीर्वासनाः पूर्वं त्यक्त्वा विषयवासनाः।
मैत्र्यादिवासनानाम्नीर्गृहाणामलवासनाः ॥69॥
ता अप्यतः परित्यज्य ताभिर्व्यवहरन्नपि।
अन्तःशान्तसमस्नेहो भव चिन्मात्रवासनः ॥70॥
तामप्यथ परित्यज्य मनोबुद्धिसमन्विताम्।
शेषस्थिरसमाधानो मयि त्वं भव मारुते ॥71॥

यह देह तो बहुत ही मलिन है, और जो देही (चैतन्य) है, वह बहुत ही निर्मल है। उन दोनों का अन्तर जानकर किसकी पवित्रता का विधान किया जा सकता है ? (किसी का नहीं, क्योंकि देह तो स्वभाव से ही मलिन है, वह पवित्र हो ही नहीं सकता और चैतन्य तो पवित्र ही है, उसके लिए भी पवित्रता के विधान की कोई आवश्यकता नहीं रहती।) जो पुरुष वासनाओं से बद्ध है, वही बद्ध कहा जा सकता है, और जो वासनाओं का क्षय है, वही मोक्ष कहा जाता है। इसलिए तुम सभी वासनाओं को छोड़कर मोक्ष के अर्थित्व को भी छोड़ ही दो। पहले मन में रही हुई सभी विषयों की वासनाओं को छोड़कर मैत्री आदि नाम की वासनाओं को ग्रहण करो। बाद में तो उनको भी छोड़कर, उनके अनुसार ही बाहर वर्तन करते हुए भी भीतर में तो शान्त ही और सर्वसमान स्नेह वाले और केवल चिन्मात्र में ही वासना रखने वाले हो जाओ। हे मारुति ! अन्त में तो मन और बुद्धि में रही हुई उस वासना को भी छोड़कर मुझमें ही स्थिर विश्रान्ति लेने वाले बने रहो।

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत्।
अनामगोत्रं मम रूपमीदृशं भजस्व नित्यं पवनात्मजार्तिहन् ॥72॥
दृशिस्वरूपं गगनोपमं परं सकृद्विभातं त्वजमेकमक्षरम्।
अलेपकं सर्वगतं यदद्वयं तदेव चाहं सकलं विमुक्त ॐ ॥73॥
दृशिस्तु शुद्धोऽहमविक्रियात्मको न मेऽस्ति कश्चिद्विषयः स्वभावतः।
पुरस्तिरश्चोर्ध्वमधश्च सर्वतः सुपूर्णभूमाऽहमितीह भावय ॥74॥
अजोऽमरश्चैव तथाऽजरोऽमृतः स्वयंप्रभः सर्वगतोऽहमव्ययः।
न कारणं कार्यमतीत्य निर्मलः सदैव तृप्तोऽहमितीह भावय ॥75॥
जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा स्वदेहे कालसात्कृते।
विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पन्दतामिव ॥76॥

(अब भगवान् राम अपना स्वरूप बताते हैं कि—) शब्दरहित, स्पर्शरहित, रूपरहित, अव्यय (विकाररहित), रसरहित, नित्य और जो गन्धरहित है, नाम और गोत्र से रहित यह मेरा रूप है। हे पवनपुत्र ! हे दुःखनाशन ! तुम मेरे ऐसे स्वरूप की उपासना करो। यह स्वरूप केवल साक्षीस्वरूप है, आकाश के तुल्य व्यापक और निराकार है, एक बार ही प्रकाशित हुआ है—कालातीत रूप से

प्रकाशित है, अजन्मा है, एक है, अक्षर (अच्युत) है, वह निर्लेप है, जो सर्वव्यापक है, जो अद्वैत है, वही मैं हूँ। इसलिए मैं विमुक्त हूँ, मैं ॐकाररूप तुरीयतुरीय हूँ। मैं सर्व का साक्षीस्वरूप हूँ, मैं शुद्ध हूँ, मैं अक्रिय (क्रियारहित) कूटस्थ हूँ। स्वभाव से ही वास्तव में मेरा कोई विषय नहीं है और मैं भी किसी का विषय नहीं हूँ। आगे-पीछे, ऊपर-नीचे, दाँये-बाँये (सर्वत्र) चारों ओर मैं परिपूर्ण भूमा स्वरूप हूँ, ऐसी तुम भावना करो। मेरा कोई जन्म नहीं है, मेरा कोई मरण भी नहीं है, मेरा कोई बुढ़ापा भी नहीं हैं। मैं अमृत हूँ, मैं स्वयंप्रकाशित हूँ, मैं सर्वगत हूँ, मैं अव्यय हूँ। मैं कारण भी नहीं हूँ और कार्य भी नहीं हूँ अर्थात् मैं कार्यकारण का अतिक्रमण करके निर्मल रूप से सदैव परितृप्त रहता हूँ, ऐसी भावना करो। इस प्रकार का ज्ञानी जब अपना यह देह काल से ग्रस्त हो जाता है, तब जीवन्मुक्त के पद को छोड़कर विदेहमुक्ति के पद को, जैसे पवन स्पन्दनराहित्य को प्राप्त करता है, वैसे ही वह प्राप्त कर लेता है।

तदेतदृचाभ्युक्तम्—
तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुराततम्। तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते। विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥7 7॥
ॐ सत्यमित्युपनिषत्॥

इति मुक्तिकोपनिषत्समाप्ता।

यह बात ऋचा के द्वारा भी कही गई है कि—वही विष्णु का परम पद है, जिसका ज्ञानी लोग ध्यान किया करते हैं। द्योतनात्मक ब्रह्म में मानो चक्षु की तरह अपने आत्मा में ही उस अपरिच्छिन्न व्यापक का वे ध्यान करते हैं। क्योंकि वे विद्वान् ब्रह्मविदों में वरिष्ठ हैं, वे कोपरहित हैं, वे सतत जागरूक होते हैं। वही विष्णु का परम पद है।

इस प्रकार मुक्तिकोपनिषत् समाप्त होती है।

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

सम्पूर्णोऽयमुपनिषत्समुच्चयः।
ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु।

पारिभाषिक शब्दकोश

अ

अक्षय–क्षयरहित, अविनाशी, परमात्मा, अक्षर, (कठ. 1.2.16.) कूटस्थ।

अक्षर–अक्षरब्रह्म - ॐकार, ब्रह्म, परमात्मा, प्रणव, 'न क्षरति–विनश्यति इति अक्षरः'—इस व्युत्पत्ति से अविनाशी ब्रह्म–अक्षरब्रह्म–ओंकार–प्रणव—ये सभी शब्द एक ही तत्त्व के प्रतिपादक हैं। (देखिए माण्डूक्योपनिषत् तथा माण्डूक्य-कारिका)।

अग्नि–वैदिक वाङ्मय का महत्त्वपूर्ण देवता; उसके तीन रूप हैं—आकाश में सूर्य, अन्तरिक्ष में विद्युत् तथा पृथ्वी पर साधारण अग्नि। उसे गृहपति और दिव्य पुरोहित भी कहा गया है। उसे तीन रूपों में कहा गया है—गार्हपत्य, दक्षिणाग्नि और आहवनीय। मीमांसासूत्रों में इसके छः रूप बतलाए गए हैं; यथा—गार्हपत्य, आवहनीय, दक्षिणाग्नि, सभ्य, आवसध्य और औपासन। अग्नि और आदित्य, इन दोनों को 'भर्ग' भी कहा गया है—'अग्निर्वै भर्गः' (जैमिनिसूत्र—'आदित्यो वै भर्गः' (4.28.2)।

अग्निष्टोम–एक श्रौतयज्ञ। यज्ञ दो प्रकार के होते हैं—सोमयज्ञ और हविर्यज्ञ। जिसमें सोमरस से आहुतियाँ दी जाती हों, उसे सोमयज्ञ और जिसमें दूध-दही-घी आदि की आहुतियाँ दी जाती हों उसे हविर्यज्ञ कहते हैं। अग्निष्टोम सोमयज्ञ के अन्तर्गत है। यह यज्ञ बसन्त ऋतु में किया जाता है। (देखिए—ताण्ड्यब्राह्मण 6.1.1)।

अग्निहोत्र–अग्नि के लिए एक यज्ञविशेष। (इसके लिए एक कथा है; देखिए—तैत्तरीय ब्राह्मण, 2.1.2.5)। अग्निहोत्र के दो प्रकार हैं—मास-पर्यन्त और यावज्जीवन। आजीवन अग्निहोत्र में रोज सुबह-शाम अग्नि को आहुतियाँ दी जाती हैं, एवं अग्निहोत्री का दाह भी उसी अग्नि में होता है, वह अग्नि जीवन तक बुझती नहीं है। यह अग्निहोत्र विवाह के बाद ब्राह्मण बसन्त ऋतु में, क्षत्रिय ग्रीष्म ऋतु में और वैश्य शरद् ऋतु में अग्नि-स्थापन करके शास्त्रविहित विधि और मंत्रों से प्रारम्भ करता है। प्राचीन काल में विविध हव्यों से आहुतियाँ दी जाती थीं; आजकल दूध, दही, घी आदि की आहुतियाँ दी जाती हैं।

अंगन्यास–पूजा आदि षट्कर्मों के अन्तर्गत विभिन्न अंगों को पवित्र करने के लिए, उनमें देवत्व-स्थापन के लिए न्यास की विधि–स्पर्श करने की विधि की जाती है। अंगों को मंत्रोच्चारपूर्वक स्पर्श करने की यह विधि दैनिक पूजा के उपरान्त विशेषतः तान्त्रिक प्रयोगों में की जाती है। स्थिति-भेद से यह मंत्रोच्चारपूर्वक न्यास-स्पर्श की विधि के अंगन्यास, षडंगन्यास, करन्यास आदि कई प्रकार होते हैं। (देखिए—दक्षिणामूर्त्युपनिषत्, 6; योगकुण्डल्युपनिषत्, 2.37-38)।

अङ्गिरा–द्रष्टा ऋषि। इन्हें ब्रह्माजी का मानसपुत्र कहा जाता है। ये अथर्वा ऋषि के भाई लगते हैं। अंगिरा के वंशज आंगिरस कहलाते हैं। कहीं-कहीं अथर्वांगिरस का युग्म में उल्लेख मिलता है।

अंगुष्ठमात्र–मनुष्य की हृदय-गुहा में परमात्मा अंगुष्ठपरिमाण वाला है, ऐसा उपनिषदों का कहना है (कठ. 2.3.17, 2.1.12, 2.1.13)। वह सूर्य के समान प्रकाशमय ज्योति है (श्वेता. 5.8)।

अज–जन्मरहित। यह विशेषण ब्रह्मा, विष्णु, महेश, ईश्वर, कामदेव आदि के लिए प्रयुक्त होता है। ब्रह्म को अज भी कहा गया है। जीव और माया को भी अज कहते हैं (श्वेता. 4.5)। माया को या प्रकृति को 'अजा' कहा गया है।

अजपा (गायत्री, जाप, मन्त्र)–जो जप अनायास सहज ही चलता रहे उसे 'अजपा जाप' कहते हैं। इसे 'सोऽहं' या हंस साधना भी कहा जाता है। इस प्रकार स्वाभाविक रूप से जिस मन्त्र का अविरत जाप चलता है, इसे 'अजपा मंत्र' कहते

हैं। इस साधना में प्राण की शक्ति की-गायत्री की रक्षा होती है, अत: इसे ही 'अजपा गायत्री' भी कहा जाता है।

अजर-जो जीर्ण (वृद्ध) नहीं होता, वह अजर कहा जाता है। इसीलिए देवगण अजर कहे गए हैं। आत्मा, परमात्मा के विशेषण रूप में भी 'अजर' शब्द का प्रयोग होता है। घृतकुमारी औषधि को भी अजरा कहा गया है। जरा(वृद्धत्व)हीन ही अजर का शब्दार्थ है।

अज्ञान-ज्ञान का न होना। अयथार्थानुभव। ज्ञान का विरोधी। इसे ही अविद्या, माया आदि नामों से कहा जाता है। 'रस्सी में साँप या सीप में चाँदी' का उदाहरण इसे समझाने के लिए प्राय: दिया जाता है। वेदान्त में इसके अनेक पर्याय हैं; यथा—अज्ञान, माया, अव्यक्त, अव्याकृत, प्रधान, प्रकृति, अध्यास, शक्ति, उपाधि, त्रिगुणात्मिका, अजा। यद्यपि माया और अविद्या एक ही है, पर थोड़ा भेद यह है कि जब अज्ञान चैतन्य को वश में करता है, तब वह अविद्या होती है और जब चैतन्य अज्ञान को वश में करता है, तब वही अज्ञान माया कहलाता है। अविद्यावशीभूत चैतन्य जीव है और माया को वश में करने वाला चैतन्य ईश्वर है। वह अज्ञान, माया, अविद्या जो कहो, अनादि, अजा (जन्म-रहित) है। यह अनन्त है, अनिर्वचनीय है।

अज्ञान-आवरण-'अज्ञान' वेदान्त में ज्ञान का केवल अभाव नहीं है, वह ज्ञान का विरोधी भावरूप अनिर्वचनीय पदार्थ है। पारमार्थिक सत् तत्त्व को पहचानने के लिए त्रिगुणात्मक भावरूप अज्ञान पदार्थ—माया को जानने की जरूरत है। उस ज्ञानावरोधक अज्ञान के साथ 'आवरण' शब्द का प्रयोग कई जगह पर किया गया है। अर्थात् अज्ञान सही वस्तु को ढँक देता है। इससे पारमार्थिकता नहीं जानी जा सकती। पारमार्थिकता के बदले कुछ और ही दीख पड़ता है, जिसे **'विक्षेप'** कहते हैं। सीप में दिखाई देने वाला रजत 'विक्षेप' है। यह देखकर मोह होता है (गीता, 5.15)। इस तरह अज्ञान (माया) की दो शक्तियाँ हुई—1. 'आवरण' और 2. **'विक्षेप'**। मूल वस्तु को ढँकने वाली शक्ति आवरण है, और उसमें अन्य दिखने वाली शक्ति 'विक्षेप' है। आवरणशक्ति 'सत्' को ढँक देती है और 'विक्षेप' उसमें जगत् दर्शाती है।

अणिमादि (अष्टसिद्धि)-विविध यौगिक साधनाओं से सिद्धियाँ मिलती हैं। ये विशिष्ट शक्तियाँ हैं। अनेक सिद्धियों में आठ मुख्य हैं—(1) अणिमा-शरीर को अणु की तरह सूक्ष्म बनाना, (2) महिमा-शरीर को विशाल बनाना, (3) गरिमा-शरीर को भारी बनाना, (4) लघिमा-शरीर को हल्का बनाना, (5) प्राप्ति-दूरस्थ पदार्थ को प्राप्त करना, (6) प्राकाम्य-इच्छित वस्तु को प्राप्त करना, (7) ईशित्व-सब पर शासन चलाना और (8) वशित्व-सबको अपने वश में लाना। कहीं-कहीं इन सिद्धियों को अलग तरीके से भी लिया गया है। (देखिए सांख्यकारिका-59 और गीता, अ. 19.20-22)।

अणु-किसी पदार्थ के सूक्ष्मातिसूक्ष्म अविभाज्य अंश को 'अणु' कहा जाता है। वह इन्द्रियों से अग्राह्य होता है। अपने मूल पदार्थ के गुण उसमें होते हैं। वह अणु भी उससे सूक्ष्मतम अनेक परमाणुओं के संयोग से बनता है। वैशेषिक दर्शन परमाणुओं के संयोग से सृष्टि-रचना मानता हैं, अत: उन्हें परमाणुवादी कहा जाता है। उपनिषदों में आत्मा को अणु इसलिए माना गया है कि उसका ज्ञान बहुत सूक्ष्म है। तर्क से परे है। (देखिए कठ. 1.2.8 और 1.2.20)।

अतिरात्र यज्ञ-यज्ञ-संस्कृति में यज्ञ दो प्रकार के हैं—1. श्रौत और 2. स्मार्त। श्रुतिप्रतिपादित श्रौत यज्ञों में केलव श्रुतिमंत्रों का और स्मृतिप्रतिपादित स्मार्त यज्ञों में पुराणों और श्रुतिमन्त्रों का प्रयोग होता है। श्रौत यज्ञों में अग्निहोत्र, दर्श-पूर्णमास, चातुर्मास्य, पशुयाग और सोमयाग—ये पाँच यज्ञ आते हैं। इनमें जिस यज्ञ में सोमरस की आहुतियाँ दी जाती हैं, उन्हें सोमयाग और जिनमें दूध, घी आदि की आहुतियाँ दी जाती हैं, उन्हें 'हविर्याग' कहा जाता है। सोमयाग वसन्त ऋतु में एक दिन का होता है। कभी-कभी पाँच दिन भी लग जाते हैं। यह सोमयज्ञ सात प्रकार के होते हैं—1. अग्निष्टोम, 2. अत्यग्निष्टोम, 3. उक्थ्ययाग, 4. षोडशी याग, 5. वाजपेय याग, 6. अविरात्र याग और 7. अप्तोर्याम याग। इस प्रकार अतिरात्र यज्ञ सोमयज्ञ का एक प्रकार है। यह याग अग्निष्टोम की विशिष्ट कृति ही है। (विकृति याग)।

अथर्वा-ये अथर्ववेद के द्रष्टा ऋषि हैं। इन्हीं के नाम से वेद का नाम अथर्ववेद पड़ा। ये अंगिरा के भाई हैं, ब्रह्मा के मानसपुत्र हैं। अथर्वा ने अंगिरा को ब्रह्मविद्या का उपदेश दिया था। इन्होंने समुद्र में छिपे अग्नि का पता लगाया था। इनके वंशज आथर्वण कहलाए।

अद्वयानन्द-'अद्वय' का अर्थ है—दो का अभाव। वह अद्वैत जीव-परमात्मा का है। ब्रह्म-जीव-जगत् सबको एक ही तत्त्व मानने वाली शंकर की विचारधारा के अनुसार उस ऐक्य के साक्षात्कार रूप मोक्ष आनन्दस्वरूप है। उसी अद्वैतभाव (परमात्मभाव) को ही परमानन्द, सदानन्द, ब्रह्मानन्द आदि भी कहा जाता है।

अद्वैत-वेदान्त का प्रमुख सिद्धान्त। इसमें केवल ब्रह्म ही सत्य है, जीव ब्रह्मरूप ही है, जगत् मिथ्या है, ऐसा सिद्धान्त है (देखिए, छान्दोग्य. 6.2.1)। शंकराचार्य के केवलाद्वैत के बाद अन्य परवर्ती आचार्यों ने द्वैत, द्वैताद्वैत, विशिष्टाद्वैत, शुद्धाद्वैत, अविभागाद्वैत आदि मत प्रचलित किए।

अद्वैतग्रन्थि-यज्ञोपवीत प्रकरण में इसके स्वरूप के तात्त्विक विवेचन के रूप में इसे 'अद्वैत ग्रन्थि' कहा गया है (पा.ब्र.पू.का. 14)।

अद्वैतशक्ति-महोपनिषद् के अनुसार अद्वैतशक्ति परब्रह्म से सम्बद्ध है। और इसी कारण वह द्वैत-सी दिखाई देती है (देखिए महोपनिषद्, 6.62)।

अधिदेवता-भारत की संस्कृति के अनुसार प्रत्येक ग्राम, स्थान, कुल, वस्तु के अपने-अपने अधिष्ठान के एक-एक देवता होते हैं। जैसे—ग्रामदेवता, स्थानदेवता, कुलदेवता आदि। यद्यपि सभी में एक परब्रह्म की ही सत्ता व्याप्त है, फिर भी परब्रह्म की विविध शक्तिधाराओं को ध्यान में रखकर एक-एक शक्ति को देवता का नाम दिया गया है।

अधिष्ठान-अधिकरण, वासस्थान, स्थिति, मुकाम, आधार, अधिकार आदि इसके पर्याय हैं। इसमें अवस्थित को अधिष्ठेय कहा जाता है, जैसे ब्रह्म अधिष्ठान है और जगत् अधिष्ठेय है।

अधिष्ठाता-अधिकारी, निवासी, स्वामी, अध्यक्ष, मुखिया, नियन्ता, देखभाल करने वाला (देखिए बृहवृच. 6)। अधिदेवता शब्द में इसकी स्पष्टता की गई है। हमारे अर्धनारीश्वर, नीलकण्ठ, पशुपति, प्राणलिंगी, मृत्युंजय, रुद्राक्ष, विरूपाक्ष, शिवशक्ति, सदाशिव आदि शब्दों में यही अर्थ ध्वनित होता है।

अध्यारोप-अपवाद-अवस्तु में वस्तु के आरोप को 'अध्यारोप' कहा जाता है। जैसे—रज्जु में सर्प का आरोप अथवा जैसे ब्रह्म में जगत् का आरोप। इस 'अध्यारोप' का ही दूसरा नाम 'विपर्यय' अथवा 'विपर्यास' है। आचार्य शंकर ने इसे ही 'अध्यास' कहा है। इसी अध्यारोप, विपर्यय, विपर्यास या अध्यास अथवा विपरीत प्रतीति या भ्रम का निराकरण करने वाला उसका विरोधी शब्द 'अपवाद' कहा जाता है।

इस 'अपवाद' शब्द को वेदान्तसार ने इस प्रकार बताया है—"रस्सी में अध्यारोप के कारण जो साँप दिखाई देता है, जो रज्जु का विवर्त सर्पाभास दिखाई देता है, उसे दूर करके केवल अपने मूल स्वरूप को दिखाने वाले ज्ञान को अपवाद कहा जाता है।" इस प्रकार 'अध्यारोप' और 'अपवाद' दोनों शब्दों को एक साथ समझना चाहिए।

अध्वर्यु-उद्गाता-यज्ञ कराने वाले ब्राह्मणों (ऋत्विजों) में एक 'अध्वर्यु' नाम का 'ऋत्विज्' ब्राह्मण होता है। यज्ञ कराने वाले ब्राह्मणों की संख्या सामान्यतया सोलह होती है और प्रत्येक के अपने-अपने नाम और कार्य होते हैं। ब्रह्मा, ब्राह्मणाच्छंसी, आग्नीध, पोता आदि जैसे ये

सोलह नाम हैं। परन्तु इनकी मुख्य संख्या चार ही है। होता ऋचागान करता है, अध्वर्यु यज्ञविधि करता है, व्यवस्था करता है और होता को प्रोत्साहित करता है और उद्गाता सामवेद के मंत्रों का गान करके प्रार्थना करता है।

अनन्त–व्यापक, विराट् सृष्टि की रचना करने वाले परमात्मा को अनन्त कहा गया है। यह समस्त सृष्टि अन्तहीन, अपरिमित और अप्रमेय है; इसका कर्ता भी वैसा ही है। (अथर्वशिर. 48), (बह्वृच. 4.1.5 आदि)।

अनासक्त–जिसे किसी विषय या वस्तु के प्रति लगाव का अत्यन्त अभाव हो, उसे अनासक्त कहते हैं। ऐसे आसक्ति से (लगाव से) रहित मनुष्य को असंग भी कहा जाता है। विषय या वस्तु के प्रति अत्यधिक अनुरक्ति ही आसक्ति है और उस आसक्ति का अभाव ही अनासक्ति है। आसक्ति वाले मनुष्य को 'आसक्त' और अनासक्ति वाले को 'अनासक्त' कहा जाता है। उपनिषदों में मुमुक्षु साधकों को संसार में अनासक्त रहने का निर्देश दिया गया है। (देखिए महोपनिषद्, 2.43)।

अनास्था–'आस्था' का अर्थ श्रद्धा और 'अनास्था' का अर्थ श्रद्धा का अभाव होता है। अनास्था के और भी अर्थ—अनादर, अपमान, उपेक्षा, बेइज्जती, सम्मान का न होना आदि भी होते हैं। ईश्वर, धर्म, कर्मफल आदि में विश्वास उठ जाने को 'अनास्था संकट' नाम दिया जाता है। आजकल यदि उन पर आस्था होती भी है तो अपनी किसी कामना की पूर्ति करने की शर्तयुक्त व्यापारी वाली आस्था होती है। अक्ष्युपनिषद् में आस्था की स्वार्थी विकृतियों को दूर करने के अर्थ में 'अनास्था' शब्द का विशेष प्रयोग किया गया है। (देखिए अक्ष्युपनिषद्, 23-25)।

अनाहतनाद–जो शब्द बिना आघात से, बिना धक्के से अपने आप उत्पन्न होता हो उसे अनाहत (अन् + आहत) नाद कहते हैं। योगीजन अपने दोनों कानों में अँगुलियाँ डालकर इसे सुनते हैं। प्रणवध्वनि या ॐकार ध्वनि या सोऽहं की ध्वनि ही अनाहत या अनहद नाद कहलाती है। तन्त्रशास्त्र में ऐसा कहा गया है कि हृदयस्थित सुषुम्ना के बीच द्वादशदल कमल में स्थित शब्द ब्रह्ममय है। वही अनाहत है। हठयोगानुसार हठयोग से जब कुण्डलिनी जाग्रत् होती है, तब वह ऊर्ध्वमुखी होती है, और तब बिना किसी आघात से उसमें जो एक विस्फोट होता है, वही 'अनाहतनाद' है। किसी शंखध्वनि या भ्रमरगुंजन जैसा उसका अनुभव होता है। इस प्रकार अनाहतनाद के कई अर्थ मिलते हैं।

अनियामकत्व–यह शब्द उपनिषदों में अनेक बार प्रयुक्त हुआ है। जो किसी को वश में (नियम में या नियन्त्रण में) रखने का गुण न रखता हो, उसे अनियामक कहते हैं और उसका भाव ही 'अनियामकत्व' कहा जाता है। निर्वाणोपनिषद् में परमहंस की स्थिति बतलाते हुए उपनिषत्कार कहते हैं कि—'अनियामकत्व' ही उस (परमहंस) की निर्मल शक्ति होती है। परमहंस लोग मायातीत हो जाने के कारण तथा सर्वसाक्षिता प्राप्त करने के कारण अनियामकत्व गुण से ओतप्रोत होते हैं, अर्थात् वे किसी के द्वारा नियंत्रित नहीं होते। वे किसी को नियंत्रित भी नहीं करते। वे साक्षिभाव से युक्त होते हैं। (देखिए—निर्वाण. 52 की टीका)।

अनुपवीत-उपवीत-उपनयन–ब्राह्मण, क्षत्रिय और वैश्य जाति के लोगों के लिए किया जाने वाला यह एक महत्त्वपूर्ण संस्कार है। वह संस्कार नया जन्म एवं नयी जीवनरीति को जन्म देता है इसलिए उपनयन, उपवीत या यज्ञोपवीत धारण करके इन तीनों वर्णों के लोग 'द्विज' (दूसरा जन्म लेने वाले) कहे जाते हैं। वह दूसरा जन्म त्यागपूर्ण यज्ञीय और उपासनायुक्त जीवन है। तीनों वर्णों के लोगों के लिए गायत्री की उपासना का विधान किया गया है। इनमें जो यज्ञोपवीत (उपवीत, जनेऊ का धागा) प्रतीक रूप से विधिपूर्वक धारण नहीं करता उसे 'अनुपवीत' कहा जाता है। वह उपवीत संस्कार से वंचित हो जाने से अमुक यज्ञीय अधिकार को खो देता है।

अथर्वशिर उपनिषद् में कहा गया है कि इस उपनिषद् का पाठ करने वाला अनुपवीत हो तो भी उपवीतधारी हो जाता है (अथर्व. 9)।

अनुयाज-प्रयाज–यद्यपि याग, याज और यज्ञ—ये तीनों समानार्थी शब्द हैं, पर जब कोई बड़ा याज (यज्ञ) किया जाता है, तब उसके तीन भाग किए जाते हैं, यथा—उस बड़े याज की पूर्व तैयारियों की विधियों को 'प्रयाज' की संज्ञा दी गई है, मध्य की मुख्य विधियों को 'याज' की संज्ञा दी गई है, और अन्तिम विधियों को 'अनुयाज' कहा गया है। (देखिए ऐतरेय ब्राह्मण, 2.18, निरुक्त 8.11, प्राणाग्निहोत्रोपनिषद् 21 और 22)।

अनुष्टुप्-त्रिष्टुप्–ये दोनों वैदिक छन्द हैं। महर्षि कात्यायन ने सर्वानुक्रमणी में सात वैदिक छन्दों का उल्लेख किया है। वे हैं—गायत्री, उष्णिक्, अनुष्टुप्, बृहती, पंक्ति, त्रिष्टुप् और जगती। अनुष्टुप् छन्द में आठ-आठ अक्षर के चार चरण होते हैं। (अनुष्टुप् के महत्त्व के लिए देखिए विष्णुपुराण, 1.5.45 और ऋग्वेद, 10.130.4)।

अन्तःकरणचतुष्टय और इन्द्रियाँ–शरीरावयव जिस शक्ति से कार्य करते हैं, उसे इन्द्रियशक्ति कहते हैं। ये इन्द्रियाँ जीवात्मा के कर्तृत्व-भोक्तृत्व के साधन (करण) हैं। ये इन्द्रियाँ दो प्रकार की होती हैं—1. ब्राह्य इन्द्रियाँ और अन्तरिन्द्रिय। अन्तरिन्द्रिय शरीर के भीतर सक्रिय होती है। इसकी संख्या चार है—मन, बुद्धि, चित्त और अहंकार। एक ही अन्तःकरण के ये चार भाग हैं—संकल्पविकल्पात्मक मन, निश्चयात्मक बुद्धि, अभीष्टचिन्तनात्मक चित्त और अहंभावनात्मक अहंकार।

बहिरिन्द्रियों का स्वरूप बाहर से प्रकट होता है। वे ज्ञानेन्द्रियों और कर्मेन्द्रियों के भेद से दो प्रकार की हैं। **ज्ञानेन्द्रियाँ**—श्रोत्र, त्वचा, नेत्र, घ्राण और जिह्वा—ये पाँच हैं, और **कर्मेन्द्रियाँ**—वाणी, हाथ, पैर, गुदा और उपस्थ—ये पाँच हैं। मन को उभयेन्द्रिय कहा गया है। इस प्रकार कुल ग्यारह इन्द्रियाँ होती हैं।

अन्तर्दृष्टि-अन्तर्मुखी वृत्ति–मनुष्य को कार्यप्रेरित करने वाली दो प्रकार की वृत्तियाँ हैं, उनमें एक अन्तर्दृष्टि या अन्तर्मुखी दृष्टि है। इसे अन्तर्दृष्टि भी कहते हैं। उसे अपनाकर साधक अपने को निर्विकार आत्मतत्त्व जानकर शरीर को वस्त्रमात्र मानता है, और लोक व्यवहार में जलकमलवत् निर्लेप (असंग) रहता है (गीता, 5.10 एवं 5.24, अद्वयतारक. 2 और रुद्रोपनिषद् 1) तथा इससे बिल्कुल विपरीत वृत्ति ही **'बहिर्वृत्ति'** कही जाती है।

अन्तर्मुख-बहिर्मुख–आन्तरिक वृत्ति वाले साधक को अर्थात् अन्तःकरण की ओर झुकने वाली वृत्ति वाले को अथवा भीतर की भावनाओं और विचारों में तल्लीन रहने वाले को अन्तर्मुख या आत्मरत कहा जाता है। ऐसा अन्तर्मुख पुरुष अपनी इन्द्रियों और मन को बलपूर्वक आन्तरिक उत्थान में नियोजित करके आत्मशक्ति का संचय और आत्मोत्कर्ष करता है। जब कि बहिर्मुख व्यक्ति अपनी इन्द्रियों को शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धादि विषयों में लगाता हुआ आन्तरिक शक्ति को खोता रहता है (देखिए अक्षिको. 2.36, अ.पू. 1.34)।

अन्तर्यामी-साक्षी–व्यापक परमात्मा का यह एक अन्वर्थक विशेषण है। यह व्यापक परमात्मा सभी पदार्थों में अनुस्यूत और व्याप्त होने के कारण वह सब कुछ देख-सुन-जान सकता है। ऐसे सभी के अन्तस् (भीतर) में रहने वाले चैतन्यरूप आत्मा को अन्तर्यामी, कूटस्थ, साक्षी, क्षेत्रज्ञ आदि कहा जाता है। वह जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्ति—तीनों अवस्थाओं में तथा उत्पत्ति-स्थिति-लय में भी रहने वाला, जानने वाला, नित्य, साक्षी, चैतन्य है, उसे ही 'तुरीय चैतन्य' कहते हैं। (देखिए सर्वसारोप. 4,9 और 11 तथा महो. 1.51)।

अपरा-पराविद्या–'परा' शब्द का अर्थ है—परम उत्तम, सबसे परे जो है वह। इससे जो अलग है वह 'अपरा' = सामान्य है। उपनिषदों में इस तरह दो प्रकार की विद्याएँ बताई गई हैं। जो सब

से परे की (आत्मतत्त्व की) उपनिषदों के द्वारा जानी जाती है वह 'पराविद्या' है, और जो ऋक्-यजु आदि वेदों के द्वारा जानी जाने वाली अन्य विद्या है, वह 'अपराविद्या' है। (देखिए मुण्डकोपनिषद्, 1.1.4-5)।

अपरा-पराशक्ति–'परा' का अर्थ सबसे परे (उत्तम) अर्थात् चैतन्य है, और 'अपरा' का अर्थ इसके विपरीत जड़ लिया जाता है। परमात्मा इन्हीं चित् और अचित् (परा-अपरा) दो शक्तियों से जगत् का निर्माण करता है। अपरा शक्ति अचित् शक्ति (जड शक्ति) है, और परा शक्ति चित् शक्ति (चैतन्य शक्ति) है। गीता में अपरा शक्ति = प्रकृति को अष्टधा कहा है, और चेतन प्रकृति को पराशक्ति कहा है (7.4), सांख्य में पुरुष को 'पर' और प्रकृति को 'अपर' कहा गया है (श्वेताश्वतर. 1.8, 4.10, बहवृच. 1.2, 1.3)।

अपरिग्रह–अनिवार्य वस्तु से अधिक का परित्याग करना 'अपरिग्रह' कहलाता है। अपरिग्रह की गणना योगदर्शन के पाँच यमों (अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य और अपरिग्रह) में होती है। जैनदर्शन के अनुसार मोहत्याग और विषय-वस्तुओं के परित्याग को 'अपरिग्रह' माना गया है। अपरिग्रह की फलश्रुति पातंजलयोगदर्शन (2.39) में कही गई है। 'अपरिग्रह' का व्रत धारण करने वाले को 'अपरिग्रही' कहा गया है।

अपान (पंच प्राण)–पाँच प्राणों में से अपान एक है। पाँच प्राण—प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान—ये हैं। अपानवायु मलादि को निकाल-कर जीवन देता है। इसकी उपस्थिति गुदा और उपस्थ में होती है। नाभि के नीचे की ओर जाना उसका स्वभाव है (देखिए—योगसूत्र, 3.39)। योगसम्बन्धी उपनिषदों में इन पाँचों प्राणों के बारे में बार-बार कहा गया है।

अप्सरा–'अप्' का अर्थ जल है और वास्तव में उस अप् (जल) में उत्पन्न होने वाली औषधियों का ही 'अप्सरा' शब्द से व्युत्पत्तिलभ्य अर्थ निकलता है। माना जा सकता है कि प्रथमत: वनस्पतियाँ (औषधियाँ) ही प्राणदायिनी, जीवनदायिनी, सुविधादायिनी रही होंगी और बाद में उसी शब्द का अर्थ विस्तार (तेल शब्द की तरह) सुन्दरियों तक में हो गया। यह शब्द कठोपनिषद् में आया है। यमराज ने नचिकेता को अध्यात्म विद्या के बदले अप्सराएँ आदि देने का प्रलोभन दिया, पर नचिकेता टस से मस न हुआ। देवराज इन्द्र भी अपनी रम्भा, उर्वशी आदि अप्सराओं के द्वारा यतियों के तपोभंग करते हैं, ऐसी कथाएँ भी मिलती है।

अभ्युदय-नि:श्रेयस–'अभ्युदय' का अर्थ सांसारिक (भौतिक) उन्नति होता है और 'नि:श्रेयस' का अर्थ आध्यात्मिक उन्नति (परम कल्याण) होता है। ये दोनों जिसके द्वारा सिद्ध हों, उसे ही कणाद मुनि 'धर्म' कहते हैं। अभ्युदय अपरा विद्या है और नि:श्रेयस परा विद्या है। उपनिषद् कहती है कि मनुष्यों को ये दोनों परा (नि:श्रेयस) और अपरा (अभ्युदय) विद्याएँ जाननी चाहिए। जो पूर्ण मानवता (मानव्य) सिद्ध कर सके वही धर्म अर्थात् वही सही जीवनधारक तत्त्व है, ऐसा ऋषियों ने माना है।

अमनस्क (उन्मनी स्थिति)–यह योग की एक उच्चतम स्थिति है। इस अवस्था में मन में संकल्प-विकल्पादि की उपस्थिति ही नहीं रहती। इसे 'मनोनाश' या 'उन्मनी स्थिति' कहते हैं। मण्डलब्राह्मणोपनिषद् (3.2.4) की टीका में इसका वर्णन है। इस स्थिति को प्राप्त हुए योगी को बाह्य पूजा, उपासना आदि की कोई आवश्यकता ही नहीं रहती। यही निर्विचारता, इच्छादिराहित्य, मनोराहित्य आदि नामों से कही जाती है। (अधिक जानकारी के लिए देखिए मण्डलब्राह्मणोपनिषद् 2.2.4)।

अमानित्व-निरहंकारिता–साधना में इस गुण का बड़ा महत्त्व है। एक तरह से इसे लज्जाशीलता भी कहा जाता है। निरहंकारिता और दंभशून्यता भी इसी के नामान्तर हैं। ऐसे गुण वाला व्यक्ति सबके हृदय में अपना स्थान जमा सकता है। वह अपनी नम्रता से कठोरतम व्यक्ति से भी काम निकाल सकता है। इस शालीनता का कोई मूल्य

नहीं है, फिर भी इससे सब कुछ खरीदा जा सकता है। इसकी महिमा नारदपरिव्राजकोपनिषद् (3.90) में गाई गई है।

अमृत-मृत्यु–ईशावास्योपनिषद् में कहा है कि—"अविद्या से मृत्यु को पार कर विद्या से मनुष्य अमृत को भोगता है। मृत्यु और जन्म जगत् का अटल नियम है। इस जन्म-मरण के फेरे से छुटकारा पाने के लिए बार-बार प्रार्थनाएँ की गई हैं, पर वह कैसे हो सकता है ? तो कहते हैं कि मृत्यु के रहस्य को अविद्या द्वारा जाना जा सकता है। अविद्या से मृत्यु को पार किया जा सकता है। वह अविद्या क्या है ? गीता में वेदों को अविद्यात्मक कहा गया है—'त्रैगुण्यविषया वेदा:'। उन वेदोंरूपी अविद्या से जागतिक मोह-रूपी अविद्या को दूर करके अर्जुन को निस्त्रैगुण्य अमृत का उपभोग करने को कहा गया है। जिस तरह एक काँटे को निकालने के लिए दूसरे काँटे का उपयोग किया जाता है और काँटा निकल जाने के बाद दोनों काँटे फेंक दिए जाते हैं उसी प्रकार वेदों के उपदेशों से मृत्युरूपी काँटे को निकाल कर, फिर दोनों काँटे फेंककर अमरता को अर्थात् मोक्ष के आनन्द को भोगना चाहिए। 'मृत्योर्मा अमृतं गमय' आदि अनेक औपनिषदिक वाक्य यही सीख दे रहे हैं। (देखिए जैमिनि. 9.25.10, कठोपनिषद्. 2.1.2, 2.3.14-15, गीता 2.15, 2.27 आदि)।

अवधारणा–मन में किसी विषय के प्रति विचार, कल्पना, धारणा का उदय होने या स्थिर होने के सन्दर्भ में प्राय: 'अवधारणा' शब्द का प्रयोग किया जाता है। तथ्य निश्चय या तथ्यपुष्टि को भी अवधारणा कहते हैं। उपनिषदों में चार अन्त:करणों के नियमों के सन्दर्भ में इस शब्द का प्रयोग है। शारीरकोपनिषद् में संकल्प-विकल्प को मन का, निश्चय को बुद्धि का, स्मरणादि अनुसन्धान को चित्त का और कर्तृत्वाभिमान को अहंकार का विषय माना है। इनमें 'निश्चय' ही अवधारणा है, जो बुद्धि का विषय है (शारीर-कोपनिषद् 4)।

अवधूत–हमारे ब्रह्मचर्यादि चार आश्रमों में अन्त्य आश्रम संन्यासाश्रम है। इसे प्रव्रज्या भी कहते हैं। क्योंकि संन्यासी आत्मकल्याण और जगत् के हित के लिए परिव्राजक (भ्रमणशील) ही रहता है। संन्यासी समस्त इन्द्रियों पर जय प्राप्त करने वाला होता है। (संन्यासी के जीवन के लिए देखिए—शाकटायनी उपनिषद् 6, 7 और 8)। संन्यासी पंच मात्राओं को—त्रिदण्ड, उपवीत, कौपीन, छीका और पवित्री को ही धारण करता है। संन्यासोपनिषद् में संन्यासी के छ: प्रकार बताए गए हैं। उनमें से एक 'अवधूत' भी है (संन्यास. 2.3)। अवधूतोपनिषद् के मन्त्र दो में अवधूत की परिभाषा करते हुए कहा है कि संसार-बन्धन से मुक्त, अविनाशी, वरेण्य तथा महावाक्यों के लक्ष्यार्थभूत व्यक्ति को 'अवधूत' कहा जाता है। संन्यासोपनिषत् (2.27-30) में कहा गया है कि अवधूत अनियमवाला होता है। उसके लिए कोई नियम नहीं है। पतित और निन्दित को छोड़कर कहीं से भी अजगरवृत्ति से वह भोजन करता है, सदा आत्मानुसन्धान में लीन रहता है। संन्यासी के अन्य भेद इस प्रकार हैं; यथा—

कुटीचक–(या कुटीचर) शिखा एवं यज्ञोपवीत धारण करता है। दण्ड, कमण्डलु, लंगोटी, चादर और गुदड़ी रखता है। माता-पिता-गुरु की आज्ञा में रहता है। बटलोई, फावड़ा और छींका धारण करते हुए मन्त्रसाधनपरायण होकर एक ही स्थान पर रहता है, श्वेत ऊर्ध्वमुखी त्रिपुण्ड्र धारण करता है, और तीन दण्ड रखता है। (देखिए संन्यासोपनिषद् 2.24)।

बहूदक–शिखा, कन्था, त्रिपुण्ड्र आदि धारण करके कुटीचक के समान होता है। वह माधुकरी से जीवन-निर्वाह करता है, और केवल आठ ग्रास ही भोजन करता है (संन्यासोप. 2.25)।

हंस–हंस प्रकृति वाला संन्यासी जटा एवं त्रिपुण्ड्रधारी, ऊर्ध्वपुण्ड्रधारी, अनिश्चित स्थान पर भिक्षा माँगकर आजीविका चलाने वाला और केवल कौपीन पहनने वाला होता है (संन्यासोप. 2.26)।

परमहंस–यह शिखा-उपवीत कुछ नहीं रखता। केवल पाँच घरों से भिक्षा माँगकर आजीविका चलाता है। कौपीन, चादर और दण्ड ही अपने पास रखता है। वह सर्वत्यागी भिक्षु है। वही सच्चा भिक्षु है, अन्य नहीं (परमहंसोपनिषत् 4)।

तुरीयातीत–वह गोमुखवृत्ति से केवल तीन घरों में ही भिक्षा माँगता है। वह अपने आपको केवल चैतन्य ही मानता है।

इनके अतिरिक्त छठा **अवधूत** है। इस प्रकार संन्यासियों के छः भेद होते हैं। संन्यासोपनिषद् में इनके अन्य भेद भी (कर्मसंन्यासी, वैराग्य-संन्यासी, ज्ञानसंन्यासी आदि अनेक भेद किए गए हैं। देखिए—संन्यासोपनिषद् 2.20, 2.21, 2.22 आदि।

अविमुक्त–इसका शाब्दिक अर्थ—'जो मुक्त नहीं है वह'—ऐसा होता है, किन्तु जाबालोपनिषद् के अनुसार वह **'ब्रह्म का स्थान'** है। (जाबालोपनिषत् 1.1)। मूर्धा (ब्रह्मरन्ध्र) और चिबुक के बीच के स्थान को भी 'अविमुक्त' कहा जाता है। भौंहों और घ्राण के मध्य भाग को भी कहीं-कहीं 'अविमुक्त' कहा गया है। काशीक्षेत्र को भी 'अविमुक्त क्षेत्र' कहा गया है (स्कन्दपुराण)। कुछ लोग काशी के निकट पाँच कोस की दूरी को भी 'अविमुक्त' कहते हैं।

अवेदन (और) **असंसक्ति**–अक्ष्युपनिषत् और महोपनिषत् में बताई हुई सात योग भूमिकाओं में से असंसक्ति **'असंगता'** भी एक है। असंसर्ग भी उसी का पर्याय है। महोपनिषद् के अनुसार पहली **'शुभेच्छा'** भूमिका में सांसारिक मायाजाल के प्रति ग्लानि और शास्त्रोक्त सत्कर्मों की इच्छा होती है। दूसरी 'विचारणा' भूमिका में शास्त्राध्ययनजनित वैराग्य से श्रेष्ठ आचरण की प्रवृत्ति होती है। तीसरी 'तनुमानसी' भूमिका में प्रबल वैराग्य होता है। चौथी 'सत्त्वापत्ति' भूमिका में चित्त शुद्ध सत्त्वस्वरूप में स्थिर होता है। इन भूमिकाओं के अभ्यास से पाँचवीं **'असंसक्ति' (असंग – अनासक्ति)** सिद्ध होती है। पाँचों भूमिकाओं के सतत अभ्यास से **'पदार्थ भावना'** नाम की छठी भूमिका उदित होती है, जिसमें आत्मातिरिक्त कुछ है ही नहीं, ऐसी भावना हो जाती है और अन्तिम भूमिका **'तुर्यगा'** है। वह जीवन्मुक्त की दशा है। बाद में तुर्यगातीत अवस्था विदेहमुक्त की अवस्था है।

अक्ष्युपनिषद् में सात भूमिकाएँ बताई हैं, परन्तु महोपनिषद् में बताई गई भूमिकाओं से इसमें अन्तर है। इसके अनुसार—अवेदन, विचार, असंसर्ग, स्वप्न, सुषुप्तपद, तुर्या और विदेहमुक्ति—ये सात योग-भूमिकाएँ हैं। इसके अनुसार योग की प्रारम्भिक अवस्था को ही 'अवेदन' कहा गया है। इस अवेदन की अवस्था में साधक दिन-प्रतिदिन धीरे-धीरे वासनात्मक विचारों से दूर होता जाता है और हमेशा पारमार्थिक कार्यों में संलग्न होकर आनन्द में रहता है और किसी भी अश्लील चेष्टा से घृणा करता है। वह भयभीत होकर भोगेच्छा का त्याग कर देता है। वह सबके प्रति मधुर व्यवहार करता है। स्वाध्याय-सत्संग के द्वारा मोक्ष की आकांक्षा करता रहता है, इसी भूमिका को अवेदन अवस्था अथवा भूमिका कहा गया है। अक्ष्युपनिषत् के अनुसार दूसरी 'विचार' भूमिका वाला साधक विद्वज्जनों का आश्रय लेता है। गुरुजनों के सान्निध्य से वह शास्त्रों के मर्म को पकड़ लेता है। तीसरी 'असंसर्ग' भूमिका वाला साधक शास्त्रों में अपनी बुद्धि को स्थिर करके तपस्वियों के आश्रमों में निवास करता है और सहज भाव से भूमिशयनादि कठोर व्रतों को धारण करता है। यह असंसर्ग भूमिका दो प्रकार की है—एक सामान्य और दूसरी श्रेष्ठ। सामान्य भूमिका वाला साधक सब कुछ ईश्वराधीन ही है, ऐसा मानकर अनासक्त रहता है और श्रेष्ठ भूमिका वाला साधक स्वयं को अकर्त्ता मानता है तथा ईश्वर या पूर्वकृत कर्मों को ही कर्ता मानकर शब्द-अर्थ-भावहीन होते हुए मौन हो जाता है (अक्षि. 2.25-26)। उसका द्वैतभाव अद्वैतभाव में समाप्त हो जाता है। वह विकल्पशून्य आनन्दप्रद अवस्था को प्राप्त कर लेता है। चौथा 'स्वप्न' भूमिका को प्राप्त करके जगत् को स्वप्न की तरह देखने लगता है। इसके बाद, **'सुषुप्तपद'** नाम की छठी भूमिका में प्रवेश करके साधक सद्-असद्, अहंकार-अनहंकार—सबसे परे अद्वैत स्थिति में आ जाता है। सातवीं भूमिका **'विदेहमुक्ति'** की स्थिति है। इसमें समस्त प्रारब्ध और समस्त देह समाप्त हो जाते हैं। इसमें साधक ब्रह्मभूत, ब्रह्मानन्दमय हो जाता है (तेजोबिन्दूपनिषत्, 4.33 तथा अक्ष्युपनिषद् 2.40-48)। इस प्रकार महोपनिषद् और अक्ष्युपनिषद्—दोनों में योग की सात भूमिकाएँ अलग-अलग रूप में बताई गई हैं। हमारे अपेक्षित पारिभाषिक शब्द—**अवेदन, असंसक्ति, असंसर्ग अवेदन** आदि का क्या अर्थ और क्या स्थान है, वह उपर्युक्त विवेचन से स्पष्ट हो जाएगा। साथ ही साथ दोनों उपनिषदों की सात भूमिकाओं की अलग पारिभाषिक संज्ञाओं के अर्थ और स्थान भी मालूम हो जाएँगे।

अश्व–पशुओं में पराक्रमी, बलिष्ठ, गतिमान पशु अश्व है। इसी के पर्यायवाची **अर्वन्, अर्वा, हय, वाजि** आदि शब्द उपनिषदों में प्रयुक्त हुए हैं। अश्व ही शक्ति, पराक्रम, गतिशीलता आदि का प्रतीक माना गया है। देखिए तैत्ति.आ. 3.8.7.1, ऐत.ब्रा. 5.1, शतपथब्राह्मण 3.6.2.5, गोपथ-ब्राह्मण 2.4.11 आदि। बृहदारण्यक उपनिषद् (1.1.1) में तो विराट् यज्ञ की कल्पना करके अश्व को उसका मस्तक स्थानीय बताया गया है। और भी बृहदारण्यक उपनिषद् (1.1.2) में और कठोपनिषद् में रूपकों के द्वारा अश्व की वेगशीलता और बलिष्ठता को बतलाया गया है।

अश्वमेध–प्राचीनकाल में राजनैतिक एकता स्थापित करने के लिए यह वैदिक यज्ञ किया जाता था। तात्त्विक दृष्टि से इसका उद्देश्य अश्व = पराक्रम के साथ मेधा = बुद्धि को जोड़ने से राष्ट्र की अभीष्ट उन्नति को प्राप्त करने का था। चक्रवर्ती राजा ही यह यज्ञ कर सकता था। इसमें पहले अश्व को छोड़कर विशिष्ट यज्ञानुष्ठान प्रारम्भ किया जाता था और छोड़े हुए अश्व के द्वारा अश्वमेधकर्ता के आधिपत्य की स्वीकृति माँगी जाती थी। विचरण करते अश्व को बाँधने वाले के साथ युद्ध करके तथा उसे जीतकर अपने आधिपत्य की स्वीकृति उससे करवायी जाती था। अश्वमेध को सब यज्ञों का राजा कहा जाता था (शतपथब्राह्मण, 13.2.2.1)। अश्वमेध सम्पूर्ण राष्ट्र के हित के लिए—राष्ट्र के पराक्रम, मेधा, सम्पदा और राष्ट्रियता के विकास एवं विस्तार के लिए ही किया जाता है। इस सन्दर्भ में तैत.आ. में कहा है कि, 'राष्ट्रं वा अश्वमेधः' (3.8.9.4) बृहदारण्यकोपनिषद् (1.2.7) में भी सूर्य को अश्वमेध की उपमा दी गई है।

अष्टग्रह–सामान्यतः नवग्रह माने जाते हैं। बाद में हुई खोजों के अनुसार ग्रहों की संख्या बारह मानी गई है, किन्तु यहाँ उपनिषदों में 'ग्रह' का अर्थ अलग ही है। आध्यात्मिक सन्दर्भ में 'ग्रह' शब्द का अर्थ भिन्न है। अथर्वशिर उपनिषद् में देवों ने रुद्र की स्तुति करते हुए उन्हें 'अष्टग्रह' कहा है (अथर्वशिर 4)। बृहदारण्यक उप. (3.2.1) में प्राण, वाक्, जिह्वा, चक्षु, श्रोत्र, मन, हस्त और त्वचा को अष्टग्रह कहा गया है और इन आठ ग्रहों के विषयों को वहाँ अतिग्रह कहा गया है। अर्थात् पाँच ज्ञानेन्द्रियाँ, एक कर्मेन्द्रिय, मन और प्राण—ये अष्टग्रह हैं और उनके विषय अतिग्रह हैं। जैसे प्राण का अतिग्रह अपान है और अपान अतिग्रह द्वारा गृहीत है। इसी से प्राणग्रह गन्धों को सूँघने का कार्य सम्पन्न करता है (बृह. 3.2.3)। वाक् ग्रह है, नाम अतिग्रह है, नाम से वाक् गृहीत है, अतः वाणी से उच्चारण होता है। इस तरह सभी (आठ) ग्रहों और अतिग्रहों को भी समझना चाहिए।

अष्टदल कमल–शरीरस्थ चक्रों का उपनिषदों में आलंकारिक वर्णन है। जैसे कुण्डलिनी को सर्पिणी, सहस्रारचक्र-स्थान को क्षीरसागर आदि। इसी तरह अनाहतचक्र को 'अष्टदल-कमल' अथवा 'हृदयकमल' कहा जाता है। इसी का एक और नाम **'ब्रह्मपुर'** भी है। इसी को क्षुरिकोपनिषत्कार ने प्रत्याहार प्रकरण में

हृदयस्थित रक्तोत्पल जैसे प्रतीत होने वाले को 'दहरपुण्डरीक' भी कहा है (क्षुरिको. 10)। इसे 'अनाहत चक्र' भी कहा जाता है। इसकी साधना की फलश्रुति शिवसारतन्त्र में इन्द्रियस्वामित्व और वाक्पतित्वादि की प्राप्तिरूप बताई गई है।

अष्टांगयोग–चित्रवृत्ति के निरोध के लिए योग दर्शन में बताए गए आठ उपायों को अंग कहा गया है। इन आठ अंगों से युक्त योग को अष्टांग योग कहा जाता है। इन आठ अंगों में पाँच बहिरंग हैं—यम, नियम, आसन, प्राणायाम और प्रत्याहार तथा तीन अन्तरंग हैं—धारणा, ध्यान और समाधि। इन्हीं को अष्टांग योग कहते हैं। ये अंग निम्नवत् हैं—

यम–मन और इन्द्रियों को विषयों की ओर जाने से रोकना 'यम' है। वह पाँच प्रकार का है—सत्य, अहिंसा, अस्तेय, ब्रह्मचर्य और अपरिग्रह।

नियम–काम्य कर्मों से हटाकर निष्काम कर्म में बाँधने वाले कार्य। 'नियम' पाँच प्रकार के हैं—शौच, सन्तोष, तप, स्वाध्याय और ईश्वरप्रणिधान।

आसन–शरीर को स्थिर और सुखपूर्वक रखने वाली शरीरस्थिति। आसन की सिद्धिवाला पुरुष शीतोष्णादि द्वन्द्व सहन कर सकता है।

प्राणायाम–प्राणों को वश में करना 'प्राणायाम' है। प्राणों को वश में करने वाला व्यक्ति अपने मन, इन्द्रियों तथा शरीर का शासक हो जाता है। प्राणायाम के तीन भेद है—रेचक, पूरक और कुम्भक।

प्रत्याहार–चित्त को अनात्म पदार्थों से हटाकर आत्मा में लगाए रहना 'प्रत्याहार' कहलाता है।

धारणा–चित्तवृत्तियों को चारों ओर से हटाकर एक स्थान (विषय) पर लगाना 'धारणा' है। योगसूत्रानुसार चित्त को एक स्थान या विषय पर दृढ़ करना धारणा है (यो.द. 3.3)।

ध्यान–किसी एक विषय पर चित्त की निरन्तर स्थिरता को ध्यान कहा जाता है (मैत्रे. 2.3)। मन की सर्वविकार मुक्ति 'ध्यान' है।

समाधि–यह ध्यान की पराकाष्ठा है। इससे कैवल्यपद (मोक्ष) की प्राप्ति होती है। इसके भी भेद योगशास्त्र में किए गए है।

असंभूति-संभूति–ईशावस्योपनिषद् में 'संभूति' और 'असंभूति' इन दोनों शब्दों का प्रयोग हुआ है। शंकराचार्य ने अपने भाष्य में संभूति का अर्थ 'कार्यरूप जगत्' और 'असंभूति' का अर्थ 'कारणरूप प्रकृति' ऐसा किया है। अर्थात् कार्य-ब्रह्म संभूति है और अव्याकृत कारणरूप प्रकृति 'असंभूति' है। पिण्डरूप में भी दृश्यमान शरीर संभूति और अदृश्य कारण असंभूति है। यही एक तरह से समन्वयवादी दृष्टिकोण है। आगे के चौदहवें मन्त्र में कहा है कि, जो मनुष्य संभूति (दृश्यमान जगत्) और विनाश = विगतनाश (नाशरहित प्रकृति) को साथ-साथ जानता है, वह विनाश (नाशरहित) प्रकृति से मृत्यु को पार करके संभूति (दृश्यमान जगत्) से अमरत्व को प्राप्त करता है। केवल संभूति (दृश्यमान जगत्) की अथवा केवल असंभूति (मूलकारण) की उपासना करने वाला तो घोर अन्धकार में पड़ने के कारण कल्याण प्राप्त नहीं कर सकता। अर्थात् एकांगी दृष्टिकोण भयानक है, समन्वय-कारी दृष्टिकोण ही उत्तम है।

असुर-राक्षस–शास्त्रों ने जैसे मनुष्यों को ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र और निषाद जैसी पाँच श्रेणियों में बाँटा है, वैसे ही सूक्ष्म (अन्तरिक्ष) लोक के वासियों को भी गन्धर्व, पितर, देवगण, असुर और राक्षस जैसी पाँच श्रेणियों में बाँटा है (देखिए—निरुक्त 3.8)। असुरों को दैत्यों और दानवों की श्रेणी में गिना जाता है। वे पवित्र कार्यों में विघ्नकर्त्ता और कुमार्गगामी माने जाते हैं। उन्हें कुबेर के धनकोश का रक्षक भी माना गया है। उनकी उत्पत्ति के बारे में देखिए, बृहदारण्यकोपनिषत् (5.2.1)।

असूया–अध्यात्म-पथ पर जाने वाले साधक के मन में प्राय: अनेकानेक प्रकार के विकार उत्पन्न हुआ करते हैं। काम, क्रोध, लोभ, मोह आदि ऐसे ही विकार हैं। इन पर विजय प्राप्त करके ही

साधक अपना लक्ष्य सिद्ध कर सकता है। 'असूया' भी ऐसा ही एक विकार है। किसी के गुणों में भी दोषों को देखने की प्रवृत्ति 'असूया' है। इसका अपर नाम 'ईर्ष्या' है। (देखिए—वात्स्यायन. 4.1.3; अमरकोशकार भी ऐसा ही कहते हैं।

आ

आकाश–जिस अवकाश (खाली स्थान) में पूरा विश्व समा जाता है, उसे आकाश कहते हैं। पाँच महाभूतों में से वह एक है। 'शब्द' उसका गुण है। बड़े आकाश के और स्वर्गलोक के बीच के भाग को अन्तरिक्ष कहते हैं। द्यौ:, द्यु, अभ्र, व्योम, पुष्कर, अम्बर, नभ, गगन, अनन्त, स्वर्ग, खं आदि आकाश के पर्यायवाची शब्द हैं। आकाश-पाताल में सात-सात लोकों का उल्लेख उपनिषदों में मिलता है। बृहदारण्यक उपनिषत् में याज्ञवल्क्य ने गार्गी को आकाश का विस्तार बताया है (बृहदारण्यक उप. 3.8.4), तैत्तिरीयोपनिषद् में भी आकाश को सर्वरूप कहा गया है। (तै. 3.10.3)।

आग्नेय–आग्नेय शब्द विशेषण है। अग्नि में दी जाने वाली पुरोडाशयुक्त आहुतियों को 'आग्नेय' कहा जाता है। अग्निपुराण को भी आग्नेय (अग्निसम्बद्ध) पुराण कहते हैं। दक्षिण-पूर्व की मध्यवर्ती दिशा को भी 'आग्नेय' कहा गया है। स्वर्ण को भी आग्नेय कहा गया है। जैमिनीय उपनिषद् में पृथ्वी को भी आग्नेय कहा गया है।

आग्नेयी दृष्टि—आहिताग्नि लोगों के द्वारा नियमित किया जाने वाला कामनापूर्त्यर्थ यज्ञ। ये यज्ञ प्रयोजन-भेद से अनेक नाम वाले होते हैं, जैसे—मित्रविन्देष्टि आदि। आग्नेयी दृष्टि भी उन्हीं में से एक दृष्टि है। दृष्टि का अर्थ विशेष प्रयोजनों से किया जाने वाला यज्ञ ही होता है।

आचार्य–1. अध्ययन कराने वाले अध्यापक, 2. यज्ञोपवीत देकर सांगवेदों का अध्ययन कराने वाले (मनु. 2.140), 3. शास्त्रार्थ चुनकर स्वयं आचरण करने वाला (द्वयोपनिषत् 3), 4. मंत्र देने वाला व्यक्ति, 5. शिक्षक, 6. धर्ममत के बड़े महन्त, 7. धर्मस्थापक, 8. प्रस्थानत्रयी पर भाष्य लिखने वाले आदि अनेकों अर्थ इस शब्द के हैं।

आज्य भाग–यज्ञ सम्बन्धी एक उपकरण और तत्सम्बन्धी क्रियाकलाप का एक विशिष्ट घृत का भाग।

आज्यस्थाली–प्राणाग्निहोत्र उपनिषद् में शरीरयज्ञ के अन्तर्गत दाहिने हाथ को स्रुवा और बायें हाथ को आज्यस्थाली कहा गया है (प्रा.हो.उ. 22)। इसमें ही नेत्रों को आज्य भाग तथा गले को धारा कहा है।

आत्मचिन्तन–अनात्मा को छोड़कर केवल आत्मा का ही चिन्तन-मनन करना। इस आत्मानुसन्धान को 'अन्तर्यज्ञ' भी कहते हैं। गीता (6.30) में इसका स्वरूप बताया गया है। अपनी आत्मा को सबमें तथा सबको अपनी आत्मा में देखना ही आत्मचिन्तन है।

आत्मचैतन्य–आत्मा की चैतन्यरूपता, संविद्-रूपता। इस प्रकार का ज्ञान रखना ही 'आत्मदृष्टि' भी कहा जाता है।

आत्मश्राद्ध–स्वर्गस्थ देवों, ऋषियों, देवमानवों आदि की शान्ति के लिए श्राद्ध करने का विधान है। यह श्राद्ध प्राय: आठ प्रकार का होता है—देवश्राद्ध, ऋषिश्राद्ध, पितृश्राद्ध, दिव्यश्राद्ध, मनुष्यश्राद्ध, भूतश्राद्ध, मातृश्राद्ध और आत्म-श्राद्ध। आत्मश्राद्ध की बात परिव्राजकोपनिषद् में कही गई है। जब कोई मनुष्य आतुर या क्रमिक संन्यास लेता है, तब वह चान्द्रायणादि प्रायश्चित्तों को करके फिर स्वयं का ही श्राद्ध मरने से पहले ही कर लेता है। उसे 'आत्मश्राद्ध' कहते हैं। आत्मश्राद्ध में वह अपना खुद का, पिता जीवित न हो तो पिता का, पिता जीवित हो तो पितामह का भी श्राद्ध कर लेता है।

आत्मसाक्षात्कार–आत्मा के पारमार्थिक स्वरूप का अनुभव, मिलन, प्रत्यक्ष दर्शन। साक्षात्कार का अर्थ प्रत्यक्ष अनुभूति या इन्द्रियजन्य ज्ञान भी हो सकता है, पर आत्मा का साक्षात्कार बाह्य

इन्द्रियों से नहीं होता। श्रुति कहती है—'मनसैवानुद्रष्टव्यः'।

आत्मा-जीवात्मा–उपनिषदों का–वेदान्त का प्रधान प्रतिपाद्य विषय आत्मा ही है। यह आत्मा अपने पारमार्थिक रूप में नित्य, शुद्ध, बुद्ध, मुक्त, निर्विकार ही है। इस पर अविद्या (अज्ञान) के कषाय (कल्मष) का कोई प्रभाव नहीं पड़ता। इसलिए वह परमात्मा का समकक्ष ही (परमात्मा ही) है। (नृसिंह उ. ता. 1-2, रामोत्तरतापनी 2.9, ऐतरेय 1.1.1, नृ.उ. 7.4 आदि इसके असंख्य प्रमाण हैं। ऐसी उस आत्मा का दूसरा रूप यह है, जो अविद्या (अज्ञान) से आवृत हो जाता है। उसे ही 'जीव' या 'जीवात्मा' कहा जाता है। उसी का संसार में बार-बार आवागमन (आना-जाना) हुआ करता है। जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्ति अवस्था में शरीर का अनुवर्तन करने वाला चैतन्य ही जीव (जीवात्मा) है। इसके प्रमाण में ब्रह्मबिन्दु उपनिषद् (12), कठोपनिषद् (2.2.10), आदि अनेक प्रमाण हैं। जीवात्मा जब उस अविद्या (अज्ञान) को छोड़कर अपने वास्तविक स्वरूप को पहचान लेता है, तब वह अपने मूल रूप ब्रह्म के साथ एकाकार हो जाता है, उसे ही मोक्ष कहा गया है। फिर जगत् में पुनरागमन नहीं होता। (देखिए बृहदारण्यक उप. 2.4.5)।

आदिपुरुष–सृष्टि के पहले केवल परब्रह्म की ही उपस्थिति होने से उसे ही 'आदिपुरुष' कहा गया है। आदिजीव, हिरण्यगर्भ और नारायण के लिए भी आदिपुरुष का प्रयोग किया गया है। गीता में अर्जुन ने कृष्ण को 'त्वमादिदेवः' कहा है। ऋग्वेद (10.90.2 और 12) में उस आदिपुरुष से ही चतुर्वर्ण सृष्टि का सर्जन होना कहा गया है।

आदेश–आज्ञा, उपदेश, संकेत, विवरण, भविष्य-कथन, विधिवाक्य आदि इसके पर्यायवाची शब्द हैं। तैत्तिरीय उप. (2.3.1) में इसका अर्थ विधिवाक्य है। केन. (4.4) में इसका अर्थ संकेत है।

आध्यात्मिक-आधिदैविक-आधिभौतिक–सभी विषयों को और विषयों के ज्ञान को तीन भागों में विभाजित किया जाता है। अन्यान्य प्राणियों के शरीरों अथवा स्थूल भौतिक तत्त्वों से सम्बन्धित सभी विषय 'आधिभौतिक' कहे जाते हैं। दैवी गुणों या देवसम्बन्धी विषयों को 'आधिदैविक' कहा जाता है। तथा आत्मतत्त्व से सम्बन्धित विषयों को 'आध्यात्मिक' कहा जाता है। केनोपनिषद् (4, 5) में मन को आध्यात्म कहा गया है।

आनन्द-परमानन्द–इसका अर्थ प्रसन्नता है। यह आत्मा-परमात्मा का स्वरूप (सच्चिदानन्द) बताया गया है। पंचकोशों में आबद्ध आत्मा का अन्तिम कोश 'आनन्दमय कोश' है। तैत्ति.उ. (3.6) में आत्मा-परमात्मा के इस आनन्दस्वरूप की महिमा का वर्णन है। तैत्तिरीयोपनिषद् (2.7) में भी 'रसो वै सः' कहकर उस निरतिशय आनन्दसुखस्वरूप आत्मा का वर्णन किया गया है। इस आनन्दस्वरूप को ही सृष्टि की उत्पत्ति-स्थिति-लय का कारण माना गया है। यही आनन्द परमानन्द ब्रह्म है।

आनुष्टुभ मन्त्र–अनुष्टुप् छन्द में रचा हुआ (बना हुआ) मन्त्र। इसमें आठ-आठ अक्षर वाले चार चरण होते हैं। कुल बत्तीस अक्षर होते हैं। प्रणवसहित नारसिंह मन्त्र अनुष्टुप् छन्द में होने से उसे आनुष्टुभ मन्त्र कहा गया है।

आपः–इसका अर्थ 'जल' है। उपनिषदों में इसकी ईश्वरी तत्त्व के साथ संगति बिठाई गई है। आपः सम्भवतः प्राणरूप (जीवनरूप) होने से उसे 'अन्न' भी कहा गया है। तैत्तिरीयोपनिषद् (3.8.1) में उसे तेज भी कहा गया है। कई वैदिक सूक्तों में इसकी स्तुति भी की गई है। आपः में सृष्टि-संरचना की मूलभूत इकाई की अर्थध्वनि उठती है। इसमें वरुणदेव प्रतिष्ठित माने गए हैं। उसे सर्वदेवरूप भी माना गया है। (देखिए, ना.प. 403, 97)।

आयतन–इसका अर्थ स्थान, मन्दिर, विश्रामालय आदि है। उपनिषदों में विष्णु को मंगलों का आयतन कहा गया है। छान्दोग्य में कहा गया है कि जो आयतन को जान लेता है वह सब जान लेता है। वहाँ आयतन का अर्थ मूल कारण (स्रोत) है। (सन्दर्भ—छान्दोग्य. 5.1.5 और 4.8.3)।

आर्य–इस शब्द का अर्थ कुलीन, सभ्य, शिष्ट, साधु, वफादार, इन्सान आदि कई होते हैं। इसका जातिविशेष अर्थ भी पाया जाता है। कृषीकार भी एक अर्थ है। वेदों में अतिप्राचीन जाति के अर्थ में यह शब्द है। वेदों में आर्य और दस्यु प्रमुख जातियाँ थीं। आर्यों को श्रेष्ठ और दस्युओं को कनिष्ठ माना जाता था। (ऋग्वेद, 1.103.3; 1.51.8)। महीधर ने आर्य शब्द को स्वामी और वैश्यवाचक माना है। सायण का अरणीय अथवा सर्वगन्तव्य अर्थ इससे मिलता-जुलता है। निरुक्तकार ने आर्य को ईश्वरपुर कहा है। अक्ष्युपनिषद् में आर्य शब्द आया है। इसके अनेक अर्थ हैं।

आवागमनचक्र–प्राणी अपने कर्मों के अनुसार विविध योनियों में जन्म लेता है, मरता है और फिर जन्म लेता है। ऐसा जन्म-मरण का चक्र जब तक मोक्ष न हो, तब तक चलता ही रहता है। इस चक्र में चौरासी लाख योनियों में प्राणी को आना-जाना पड़ता है। इसी आवन-जावन को आवागमन कहा जाता है।

आशा–अप्राप्त को प्राप्त करने की इच्छा आशा है। अभिलषित वस्तु भी आशा कही जाती है। छान्दोग्य. (2.22.2) में कहा है कि "पितृओं के लिए स्वधा, मनुष्यों के लिए आशा और पशुओं के लिए तृण-जल का आगान करूँ।" "देवगण मनुष्यों की आशाओं का प्रतिरक्षण करते हैं" (जैमि.उप. 1.34.11)। उपनिषदों में आशा को पिशाचिनी भी कहा है (मैत्रेय्युप. 1.12)। उपनिषत् आशा को शाश्वत भी बताते हैं (देखिए जैमिनि, 4.22.1)। आशा को त्यागने की बात मैत्रेय्युपनिषद् (2.12) में कही गई है।

आश्रम–भारतीय जीवन-शैली के चार विभाग किए गए हैं उन्हें 'आश्रम' कहा जाता है; यथा—ब्रह्मचर्याश्रम, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थाश्रम और संन्यासाश्रम।

आसक्ति-मोह-ममता–ये पर्याय हैं। किसी वस्तु पर लगाव। यह तामस विकार है। इसे गीता में कीचड़ कहा गया है (गीता 2.52, 14.34)। वह मनुष्य को फँसाकर उसको जन्म-मरण के घेरे में डालता और सुख-दुःखादि देता रहता है। शास्त्रों ने उससे छूटकर मुक्तिलाभ करने का उपदेश दिया है (देखिए गीता, 2.17)। ईशोपनिषद् 7 में यो.चू. 84 में और मैत्रा. 4.2 में आसक्ति के अवगुण और अनासक्ति के लाभ बताए गए हैं।

आसन–योग के आठ अंगों में यह तीसरा अंग है। जिसमें शरीर को स्थिर रखकर पहले सिद्धि प्राप्त करनी पड़ती है, बाद में प्राणायाम आदि की साधना होती है। आसन की व्याख्या—'स्थिरसुखमासनम्' यह है। अर्थात् जो स्थिर और सुखदायी हो, वही 'आसन' है। जिस प्रकार स्थिर (अविचल) होकर, कष्टरहित होकर सुखपूर्वक लम्बे समय तक बैठा जा सके, वह आसन है। ऐसे बहुत से आसन अन्यान्य ग्रन्थों में वर्णित हैं, पर जाबालदर्शनोपनिषद् के अनुसार स्वस्तिक, गोमुख, पद्म, वीर, सिंह, भद्र, मुक्त, मयूर और सुख—ये नौ आसन मुख्य हैं।

आस्तिकता–वेदों की प्रमाणभूतता का स्वीकार। उस स्वीकार करने वाले को आस्तिक कहा जाता है। वेदप्रामाण्य को स्वीकार न करना ही नास्तिकता है और प्रमाण नहीं मानने वाले को नास्तिक कहा जाता है। और ईश्वरप्रामाण्य को मानने वाला भी आस्तिक और न मानने वाला नास्तिक कहलाता है।

आहवनीय–वैदिक ग्रन्थों में अग्नि के अनेक प्रकार हैं। उनमें आवहनीय अग्नि, गार्हपत्य अग्नि और दक्षिणाग्नि हैं। उनमें से जिस अग्नि के द्वारा अतिथियों का और देवों का आवाहन किया जाए उसे आहवनीय अग्नि कहते हैं (अथर्वशिर. 7.9.13)। घर में रखा गया पूज्य अग्नि 'गार्हपत्य अग्नि' है और जिसमें अन्न पकाया जाता है वह 'दक्षिणाग्नि' है। (विस्तार के लिए देखिए—मनु. 2.231 और कठरुद्रोपनिषद् 3)।

इ

इडा–हठयोगानुसार शरीर की तीन मुख्य नाडियों में से एक, जो नासिका के वाम भाग पर स्थित है।

इन्द्रियाँ–शरीरस्थ चैतन्य अंश जिनके माध्यम से कर्ता-भोक्ता बनता है वे इन्द्रियाँ (करण) हैं। ये दो प्रकार की हैं—बाह्येन्द्रियाँ और अन्तरिन्द्रिय। बाह्येन्द्रियाँ दो प्रकार की हैं—1. ज्ञानेन्द्रियाँ, 2. कर्मेन्द्रियाँ। ज्ञानेन्द्रियाँ—आँख, कान, नाक, जीभ और त्वचा है और कर्मेन्द्रियाँ—वाक्, पाणि, पाद, पायू और उपस्थ हैं। अन्तरिन्द्रिय मन है। वह कार्यभेद से मन, बुद्धि, चित्त और अहंकार—चार प्रकार का है। शास्त्रों में इन इन्द्रियों का दमन करने की शिक्षा है।

इष्टापूर्त–वेदाध्ययन, अग्निहोत्र और अतिथि-सत्कार 'इष्ट' कहलाते हैं, और तालाब-कुआँ खुदवाना या देवमन्दिर बँधवाना आदि '(आ) पूर्त' कहलाते हैं। अर्थात् यज्ञ-यागादि अदृष्ट फलवाले कर्म 'इष्ट' हैं और दृष्टफल वाले कर्म 'पूर्त' कहलाते हैं। (मुं. 1.2.10, कठ. 1.1.8, प्रश्न. 1.9)। 'इष्ट' का अर्थ अभीप्सित—चुना हुआ भी होता है, जैसे इष्टदेव आदि।

ई

ईशान—(1) पूर्व-उत्तर के बीच के दिशाभाग को 'ईशान' कहते हैं। भगवान् शिव त्र्यम्बक को भी 'ईशान' कहा गया है। (अथर्वशिर. 3, 4)

ईश्वर–अद्वैत वेदान्त में ब्रह्म एक ही तत्त्व है। वह शुद्ध, बुद्ध, नित्य, मुक्त है। वह ब्रह्म दो प्रकार का है—1. परब्रह्म और 2. अपरब्रह्म। परब्रह्म निर्गुण, निर्विषय, केवल चैतन्यरूप है और अपर ब्रह्म मायाशक्ति से उपहित और सगुण है। उस मायोपहित सगुण-अपर-ब्रह्म को ही ईश्वर कहा गया है (पंचदशी, 4.43)। वह जगत् का निमित्त कारण है। मायोपहित ब्रह्म ईश्वर और अविद्या-वच्छिन्न चैतन्य जीव है। ब्रह्म (चैतन्य) तो एक ही है, पर उपाधिवशात् ये भेद हुए हैं। अष्टांग-योग के नियम अंग में पाँचवाँ ईश्वरप्रणिधान या ईश्वरपूजन माना गया है।

उ

उक्थयाग–यह सोमयाग का तीसरा भेद है। इसे भी अग्निष्टोम की विकृति माना जाता है। इस यज्ञ का आयोजन पशु की आकांक्षा से किया जाता है (स.श्रौ० 9.7)। इसमें इन्द्र और अग्नि का यजन किया जाता है। दोनों को एक-एक अज समर्पित किया जाता है।

उञ्छवृत्ति–जो गृहस्थाश्रमी पवित्र जल द्वारा सर्व कार्य निष्पन्न करके खेतों में पड़े रहे अनाज के द्वारा अपनी आजीविका चलाते हैं, उनकी इस आजीविका को उञ्छवृत्ति कहा गया है। (आश्रमोपनिषद् 2)।

उड्डियानबन्ध–हठयोग में विविध प्रकार के बन्ध होते हैं। योग सम्बन्धी अनेक उपनिषदों में उनका उल्लेख पाया जाता है। इन बन्धों में मूलबन्ध, उड्डियानबन्ध और जालन्धरबन्ध—ये तीन बन्ध मुख्य हैं। महाबन्ध और महावेध का भी उल्लेख है। उड्डियानबन्ध में दोनों जानुओं को मोड़कर एवं दोनों पैरों के तलुवों को आपस में मिलाकर नाभि से नीचे और आठ अंगुल ऊपर के पेट के हिस्से को बलपूर्वक खींचकर मेरुदण्ड में इस प्रकार लगाया जाता है, जिससे पेट में गड्ढा जैसा दिखाई पड़ता है। इसमें प्राण पक्षी की तरह सुषुम्ना की ओर उड़ने लगता है। (यो.त. 119)।

उत्तरायण–जब सूर्य मकर रेखा से उत्तर में कर्क रेखा की ओर जाता है, तब उसे 'उत्तरायण' कहा जाता है। सूर्य के इस उत्तरायण का समय छः महीनों का होता है और छः महीने दक्षिणायन के होते हैं। यह शिशिर-वसन्त-ग्रीष्म ऋतुओं का समय होता है।

उदुम्बर–यह वानप्रस्थाश्रम के चार भेदों में से एक भेद का नाम है। जो वानप्रस्थी जिस किसी दिशा में जाकर गूलर, बेर, नीवार आदि बटोर कर, अग्नि-संचरण कर उनसे महायज्ञ करके उन्हीं को खाकर जीता है, वह उदुम्बर या औदुम्बर कहा जाता है।

उद्गाता–यज्ञ के मुख्य चार ऋत्विजों में से एक, यह सामगानों का गान करता है।

उद्गीथ–(1) एक प्रकार का [illegible] (छा. 1.1.5)। सामगान के प्रकार हैं—[illegible] प्रस्ताव, उद्गीथ, प्रतिहार, उपद्रव और निधन। विचरणशील सूर्य भी उद्गीथ कहा गया है। उद्गीथ की श्रेष्ठता छान्दोग्य [illegible] है।

उद्भिज्ज–जो जीव भूमि को फाड़ कर निकलते हैं, उन्हें उद्भिज्ज कहा जाता है। हम लोगों ने वनस्पतियों में भी जीवतत्त्व को पहले से माना है।

उन्मनी अवस्था–उन्मनी भाव, अन्यमनस्कता, मनोरथ, मनोराहित्य आदि सभी पर्यायवाची शब्द हैं।

उपदेष्टा–उपदेशक, धर्मोपदेशक, आचार्य, गुरु, [illegible], मार्गोपदेशक आदि समानार्थ वाले शब्द हैं।

उपनयन–ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यों का क्रमशः 8, 12 और 16 वर्ष पर किया जाने वाला एक संस्कार है। वहाँ से ब्रह्मचर्याश्रम शुरू होता है और तब से व्यक्ति का पुनर्जन्म (द्विज) होना कहा जाता है, शूद्र अनुपवीत होते हैं। उनका उपनयन (उपवीत) संस्कार नहीं होता।

उपनिषत्–(1) गुरु के पास रहस्यमय ज्ञान प्राप्त करने के लिए बैठना (उप + नि + सद्), (2) अविद्या (अज्ञान) को दूर कर देने वाला, (3) वैदिक साहित्य का अन्तिम भाग। उपनिषदों को 'ब्रह्मविद्या' भी कहते हैं। उपनिषदों में परा-अपरा दोनों विद्याएँ बताकर परा विद्या की श्रेष्ठता बताई गई है। उपनिषत् साहित्य वैदिक शाखाओं पर आधारित हैं। कुछ तो प्राचीन उपनिषदें हैं, जो ब्रह्मविद्या बताते हैं और कुछ परवर्ती उपनिषद् मध्यकालीन सम्प्रदायों की देन हैं।

उपपातक–महापातकों के सिवा जो छोटे-छोटे पाप होते हैं, उन्हें उपपातक कहा जाता है।

उपप्राण–पाँच प्राणों (प्राणापानादि) के उपरान्त पाँच उपप्राण भी माने गए हैं। वे हैं—नाग (डकार लेना), कूर्म (पलक झपकना), कृकल

[illegible]

उपासना–[illegible] का जो अभ्यास करता है, [illegible] जाता है। उपासना अभ्यास की इस प्रक्रिया को इष्ट साक्षात्कार का साधन समझा जाता है। यह चित्त की एकाग्रता का वाचक शब्द है।

ऊ

ऊर्ध्वपुण्ड्र–अनेक प्रकार के अनेकानेक शाखा वाले संन्यासी जो अनेक तरह के चिह्न धारण करते हैं, [illegible] वैष्णव-सम्प्रदाय के लोग ऊर्ध्वपुण्ड्र लगाते हैं। मस्तक पर ऊपर की ओर जाने वाली खड़ी रेखा को ऊर्ध्वपुण्ड्र कहते हैं (नारदपरि.उप. 5.12)।

ऊर्ध्वरेता–जिसका वीर्य ऊर्ध्वगामी हो, उसे 'ऊर्ध्वरेता' कहते हैं। भीष्म, हनुमान, सनकादि आदि ऐसे ऊर्ध्वरेता थे। वे अखण्ड ब्रह्मचारी होते हैं। शिव को भी ऊर्ध्वरेता कहा गया है (जाबाल.दर्श. 7.2)।

ऋ

ऋचा–वेद (ऋग्वेद) के मन्त्रों को ऋचा (ऋच्) कहा जाता है। ऋच् स्तुतिवाचक है। ऋग्वेद के मंत्रों में देवों की स्तुति है, इसलिए उन्हें ऋचाएँ कहते हैं। ऋचाओं का संग्रह होने से ही उस वेद का नाम ऋग्वेद पड़ा है।

ऋत–सत्य-प्रिय वचन को 'ऋत' कहते हैं। इसके अन्य पर्यायवाची शब्द—मोक्ष, जल, कर्मफल, यज्ञ, सूर्य, ब्रह्म, प्राकृतिक नियम, ईश्वरीय नियम, अनुकूल वचन आदि भी होते हैं। (तै.आ. 9.1.1, तै.सं. 3.2.9.1, शत.ब्रा. [illegible] 3.4.16, जैमि. 3.36.5, शत.ब्रा. 4.1.[illegible]

इ

इडा–हठयोगानुसार शरीर की तीन मुख्य नाडियों में से एक, जो नासिका के वाम भाग पर स्थित है।

इन्द्रियाँ–शरीरस्थ चैतन्य अंश जिनके माध्यम से कर्ता-भोक्ता बनता है वे इन्द्रियाँ (करण) हैं। ये दो प्रकार की हैं—बाह्येन्द्रियाँ और अन्तरिन्द्रिय। बाह्येन्द्रियाँ दो प्रकार की हैं—1. ज्ञानेन्द्रियाँ, 2. कर्मेन्द्रियाँ। ज्ञानेन्द्रियाँ—आँख, कान, नाक, जीभ और त्वचा है और कर्मेन्द्रियाँ—वाक्, पाणि, पाद, पायू और उपस्थ हैं। अन्तरिन्द्रिय मन है। वह कार्यभेद से मन, बुद्धि, चित्त और अहंकार—चार प्रकार का है। शास्त्रों में इन इन्द्रियों का दमन करने की शिक्षा है।

इष्टापूर्त–वेदाध्ययन, अग्निहोत्र और अतिथि-सत्कार 'इष्ट' कहलाते हैं, और तालाब-कुआँ खुदवाना या देवमन्दिर बँधवाना आदि '(आ) पूर्त' कहलाते हैं। अर्थात् यज्ञ-यागादि अदृष्ट फलवाले कर्म 'इष्ट' हैं और दृष्टफल वाले कर्म 'पूर्त' कहलाते हैं। (मुं. 1.2.10, कठ. 1.1.8, प्रश्न. 1.9)। 'इष्ट' का अर्थ अभीप्सित—चुना हुआ भी होता है, जैसे इष्टदेव आदि।

ई

ईशान—(1) पूर्व-उत्तर के बीच के दिशाभाग को 'ईशान' कहते हैं। भगवान् शिव त्र्यम्बक को भी 'ईशान' कहा गया है। (अथर्वशिर. 3, 4)

ईश्वर–अद्वैत वेदान्त में ब्रह्म एक ही तत्त्व है। वह शुद्ध, बुद्ध, नित्य, मुक्त है। वह ब्रह्म दो प्रकार का है—1. परब्रह्म और 2. अपरब्रह्म। परब्रह्म निर्गुण, निर्विषय, केवल चैतन्यरूप है और अपर ब्रह्म मायाशक्ति से उपहित और सगुण है। उस मायोपहित सगुण-अपर-ब्रह्म को ही ईश्वर कहा गया है (पंचदशी, 4.43)। वह जगत् का निमित्त कारण है। मायोपहित ब्रह्म ईश्वर और अविद्या-वच्छिन्न चैतन्य जीव है। ब्रह्म (चैतन्य) तो एक ही है, पर उपाधिवशात् ये भेद हुए हैं। अष्टांग-योग के नियम अंग में पाँचवाँ ईश्वरप्रणिधान या ईश्वरपूजन माना गया है।

उ

उक्थयाग–यह सोमयाग का तीसरा भेद है। इसे भी अग्निष्टोम की विकृति माना जाता है। इस यज्ञ का आयोजन पशु की आकांक्षा से किया जाता है (स.श्रौ० 9.7)। इसमें इन्द्र और अग्नि का यजन किया जाता है। दोनों को एक-एक अज समर्पित किया जाता है।

उञ्छवृत्ति–जो गृहस्थाश्रमी पवित्र जल द्वारा सर्व कार्य निष्पन्न करके खेतों में पड़े रहे अनाज के द्वारा अपनी आजीविका चलाते हैं, उनकी इस आजीविका को उञ्छवृत्ति कहा गया है। (आश्रमोपनिषद् 2)।

उड्डियानबन्ध–हठयोग में विविध प्रकार के बन्ध होते हैं। योग सम्बन्धी अनेक उपनिषदों में उनका उल्लेख पाया जाता है। इन बन्धों में मूलबन्ध, उड्डियानबन्ध और जालन्धरबन्ध—ये तीन बन्ध मुख्य हैं। महाबन्ध और महावेध का भी उल्लेख है। उड्डियानबन्ध में दोनों जानुओं को मोड़कर एवं दोनों पैरों के तलुवों को आपस में मिलाकर नाभि से नीचे और आठ अंगुल ऊपर के पेट के हिस्से को बलपूर्वक खींचकर मेरुदण्ड में इस प्रकार लगाया जाता है, जिससे पेट में गड्ढा जैसा दिखाई पड़ता है। इसमें प्राण पक्षी की तरह सुषुम्ना की ओर उड़ने लगता है। (यो.त. 119)।

उत्तरायण–जब सूर्य मकर रेखा से उत्तर में कर्क रेखा की ओर जाता है, तब उसे 'उत्तरायण' कहा जाता है। सूर्य के इस उत्तरायण का समय छः महीनों का होता है और छः महीने दक्षिणायन के होते हैं। यह शिशिर-वसन्त-ग्रीष्म ऋतुओं का समय होता है।

उदुम्बर–यह वानप्रस्थाश्रम के चार भेदों में से एक भेद का नाम है। जो वानप्रस्थी जिस किसी दिशा में जाकर गूलर, बेर, नीवार आदि बटोर कर, अग्नि-संचरण कर उनसे महायज्ञ करके उन्हीं को खाकर जीता है, वह उदुम्बर या औदुम्बर कहा जाता है।

उद्गाता–यज्ञ के मुख्य चार ऋत्विजों में से एक। यह साममन्त्रों का गान करता है।

उद्गीथ–(1) एक प्रकार का सामगान, (2) प्रणव (छा. 1.1.5)। सामगान के प्रकार हैं—हिंकार, प्रस्ताव, उद्गीथ, प्रतिहार, उपद्रव और निधन। विचरणशील सूर्य भी उद्गीथ कहा गया है। उद्गीथ की श्रेष्ठता छान्दोग्य (1.1.2) में बताई गई है।

उद्भिज्ज–जो जीव भूमि को फाड़ कर निकलते हैं, उन्हें उद्भिज्ज कहा जाता है। हम लोगों ने वनस्पतियों में भी जीवतत्त्व को पहले से माना है।

उन्मनी अवस्था–उन्मनी भाव, अन्यमनस्कता, मनोनाश, मनोराहित्य आदि सभी पर्यायवाची शब्द हैं।

उपदेष्टा–उपदेशक, धर्मोपदेशक, आचार्य, गुरु, ऋत्विज, मार्गोपदेशक आदि समानार्थ वाले शब्द हैं।

उपनयन–ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यों का क्रमशः 8, 12 और 16 वर्ष पर किया जाने वाला एक संस्कार है। वहाँ से ब्रह्मचर्याश्रम शुरू होता है और तब से व्यक्ति का पुनर्जन्म (द्विज) होना कहा जाता है, शूद्र अनुपवीत होते हैं। उनका उपनयन (उपवीत) संस्कार नहीं होता।

उपनिषत्–(1) गुरु के पास रहस्यमय ज्ञान प्राप्त करने के लिए बैठना (उप + नि + सद्), (2) अविद्या (अज्ञान) को दूर कर देने वाला, (3) वैदिक साहित्य का अन्तिम भाग। उपनिषदों को 'ब्रह्मविद्या' भी कहते हैं। उपनिषदों में परा-अपरा दोनों विद्याएँ बताकर परा विद्या की श्रेष्ठता बताई गई है। उपनिषत् साहित्य वैदिक शाखाओं पर आधारित हैं। कुछ तो प्राचीन उपनिषदें हैं, जो ब्रह्मविद्या बताते हैं और कुछ परवर्ती उपनिषद् मध्यकालीन सम्प्रदायों की देन हैं।

उपपातक–महापातकों के सिवा जो छोटे-छोटे पाप होते हैं, उन्हें उपपातक कहा जाता है।

उपप्राण–पाँच प्राणों (प्राणापानादि) के उपरान्त पाँच उपप्राण भी माने गए हैं। वे हैं—नाग (डकार लेना), कूर्म (पलक झपकना), कृकल (भूख लगना), धनंजय (समस्त शरीर का पोषण करना) और देवदत्त (जम्हाई लेना)।

उपाधि–जिसके संयोग से कोई वस्तु किसी विशेष रूप से दिखाई देती हो, तो उस वस्तु अर्थात् विशेष दर्शक वस्तु को 'उपाधि' कहा जाता है। जैसे स्वच्छ (श्वेत) स्फटिकमणि लाल गुलाब के संयोग से लाल दिखाई देता है, तो लाल गुलाब को उपाधि कहा जाता है।

उपासना–जीव अपने इष्ट के साथ एकाकार होने का जो अभ्यास करता है, उसे 'उपासना' कहा जाता है। उपासना-अभ्यास की इस प्रक्रिया को इष्ट साक्षात्कार का साधन समझा जाता है। यह चित्त की एकाग्रता का वाचक शब्द है।

ऊ

ऊर्ध्वपुण्ड्र–अनेक प्रकार के अनेकानेक शाखा वाले संन्यासी जो अनेक तरह के चिह्न धारण करते हैं, उनमें एक ऊर्ध्वपुण्ड्र भी है। रामानन्दी वैष्णव-सम्प्रदाय के लोग ऊर्ध्वपुण्ड्र लगाते हैं। मस्तक पर ऊपर की ओर जाने वाली खड़ी रेखा को ऊर्ध्वपुण्ड्र कहते हैं (नारदपरि.उप. 5.12)।

ऊर्ध्वरेता–जिसका वीर्य ऊर्ध्वगामी हो, उसे 'ऊर्ध्वरेता' कहते हैं। भीष्म, हनुमान, सनकादि आदि ऐसे ऊर्ध्वरेता थे। वे अखण्ड ब्रह्मचारी होते हैं। शिव को भी ऊर्ध्वरेता कहा गया है (जाबाल.दर्श. 7.2)।

ऋ

ऋचा–वेद (ऋग्वेद) के मन्त्रों को ऋचा (ऋच्) कहा जाता है। ऋच् स्तुतिवाचक है। ऋग्वेद के मंत्रों में देवों की स्तुति है, इसलिए उन्हें ऋचाएँ कहते हैं। ऋचाओं का संग्रह होने से ही उस वेद का नाम ऋग्वेद पड़ा है।

ऋत–सत्य-प्रिय वचन को 'ऋत' कहते हैं। इसके अन्य पर्यायवाची शब्द—मोक्ष, जल, कर्मफल, यज्ञ, सूर्य, ब्रह्म, प्राकृतिक नियम, ईश्वरीय नियम, अनुकूल वचन आदि भी होते हैं। (तै.आ. 9.1.1, तै.सं. 3.2.9.1, शत.ब्रा. 1. 3.4.16, जैमि. 3.36.5, शत.ब्रा. 4.1.4.10,

जैमि. 3.26.5—आदि विविध अर्थों के उदाहरण है)। वास्तव में अटल (शाश्वत) नियम को 'ऋत' और बदलने वाले नियम को 'सत्य' कहा जाता है। जल का निम्नगामित्व और अग्नि का ऊर्ध्वगामित्व, सूर्योदय, सूर्यास्त आदि को 'ऋत' कहेंगे और देश-कालानुसार बदलते हुए ऋतुओं के परिवर्तन के नियम को 'सत्य' कहेंगे।

ऋत्विज–यज्ञों को सम्पादित करने वाले होता, अध्वर्यु, उद्गाता, ब्रह्मा आदि को ऋत्विज् कहा जाता है। यज्ञ के स्वरूप के अनुसार सम्पादकों की संख्या में बढ़ाव-घटाव हुआ करता है, कहीं चार, कहीं सात, तो कहीं सत्रह तक भी संख्या होती है। और प्रस्तौता, प्रतिहर्ता आदि उनके कामों के अनुसार उन्हें नाम भी दिए जाते हैं।

ऋद्धि-सिद्धि–'ऋद्धि' भौतिक समृद्धि का द्योतक शब्द है और 'सिद्धि' आध्यात्मिक समृद्धि का द्योतक शब्द है। (देखिए—गीता 12.10) अणिमादि योगसिद्धियाँ तो प्रसिद्ध ही हैं।

ऋषि–वेदमन्त्रों का द्रष्टा। मन्त्रों का साक्षात्कर्ता। ऋषि दिव्यदृष्टि से युक्त होते हैं। मुण्डकोपनिषद् (3.2.5) में और गीता में भी ऋषियों के लक्षण बताए गए हैं। आगे चलकर देवर्षि, ब्रह्मर्षि, राजर्षि जैसे कई भेद 'ऋषि' शब्द के किए गए हैं। उपनिषदों के द्रष्टा ये सभी ऋषि ही थे।

ए

एकत्व-ऐक्य–एक होने का भाव है। जैसे जीव ही ब्रह्म है, यह एकत्व (ऐक्य) है (छा. 6.2.1)। जीव-ब्रह्म का एकत्व (ऐक्य - एकता) प्रतिपादित करना ही उपनिषदों का मुख्य प्रतिपाद्य विषय है। (ऋ 6.47.18, ब्रह्मबिन्दु 12 और गीता 9.15)

एकर्षि अग्नि–एकर्षि अग्नि का उल्लेख मुण्डकोपनिषत् (3.2.10) को छोड़कर और कहीं भी नहीं मिलता। वहाँ पर एकर्षि अग्नि में होम करने वाले को ब्रह्मविद्या का उपदेश करने का विधान है। कुछ विद्वान एकर्षि अग्नि की संगति आत्म ज्योतिरूप अग्नि से बिठाते हैं। कुछ लोग एकर्षि शब्द की व्युत्पत्ति 'जो अकेला गतिमान रहता है (ऋषि) ऐसा करते हैं, तो कुछ विद्वान्—'सभी देवों में अवस्थित अग्नि को सभी आहुतियों के ग्रहणकर्ता के रूप' को भी एकर्षि कहते हैं।

एकादश द्वार-एकादश अक्ष–शरीर को ग्यारह द्वारों से युक्त अर्थात् एकादश द्वार वाला कहा गया है। दो आँखें, दो कान, दो नासिकाएँ, एक मुख, ब्रह्मरन्ध्र, नाभि, गुदा और उपस्थ—ये एकादश द्वार हैं। कठोपनि. (2.2.1) में नवद्वार कहे गए हैं, श्वेताश्वतर में भी यही है—दो आँखें, दो कान, दो नासिकाएँ, एक मुख, गुदा और उपस्थ।

एषणात्रय–एषणा का अर्थ इच्छा, चाह, कामना, याचना आदि है। सामान्यतया तीन एषणाएँ मानी जाती हैं—पुत्रैषणा, वित्तैषणा और लोकैषणा। सन्तति, धनधान्यादि तथा कीर्ति की ये तीन एषणाएँ सामान्यतया सबमें होती है।

ओ

ओंकार–ॐकार या प्रणव परमात्मा का प्रतीक है। यह अ-उ-म—तीन वर्णों से बना है। ये तीनों अक्षर तीनों देवों का बोध कराते हैं। वे देव क्रमशः विष्णु, महेश्वर और ब्रह्मा हैं। अतः ॐ ब्रह्म है। तैत्ति. उ. 1.8.1, ध्यानबिन्दु 9, मैत्रा. 6.37 आदि में ॐ की परम उपास्यता बताई है। ऐसा भी कहा गया है कि ॐ के तीन वर्णों के उच्चारण से योगी जीवन्मुक्त हो जाता है। (आत्मबोधोपनिषद् 1 तथा कठोपनिषद् 1.2.16) अन्यान्य कई उपनिषदों में भी ॐ की महिमा, ॐ की उपास्यता, उपासना की फलश्रुति बार-बार बताई गई है।

क

कपालशोधन क्रिया–हठयोग में धौती, बस्ती, नेति, नौलि, त्राटक और कपालभाति—ये छः क्रियाएँ शरीरशोधन के लिए कही गई हैं। इनमें छठी अन्तिम क्रिया जो कपालभाति है, यह एक विशिष्ट प्राणायाम है। (ह.यो.प्र. 2.22) यह कफनाशक है। लोहार की धौकनी के समान शीघ्रता से रेचक-पूरक करके किया जाने वाला प्राणायाम ही कपालभाति है (ह.यो.प्र. 2.35)। मेरुदण्ड में इसके तीन प्रकार बताए हैं—1. जातकर्म कपालभाति, 2. व्युत्कर्म कपालभाति और 3. शीतकर्म कपालभाति। इनमें जातकर्म कपालभाति की तीन विधियाँ हैं। प्रथम विधि में सुखासन में बैठकर, दायें नथुने को बन्द कर, बायें से बलपूर्वक वायु को खींचकर बिना रोके दायें नथुने से बाहर निकाला जाता है। इसी प्रकार दायें से वायु खींचकर बायें से बाहर निकालते हैं। दूसरी विधि यह है कि दोनों नथुनों से एक साथ वायु खींचकर बाहर निकालते हैं। और तीसरी विधि में दायें नथुने को बन्द करके बाँये से पूरक-रेचक करते हैं। सम्भवतः यह कपालशोधन प्रक्रिया कपालभाति की दूसरी या तीसरी प्रक्रिया से मिलती-जुलती होगी। योग-कुण्डलिन्युपनिषद् (1.24-25) में इसको इस प्रकार कहा गया है—दायीं नासिका से धीरे-धीरे बाहर की वायु खींचकर बायीं नासिका से रेचन करें। कपाल-शोधन में भी वायु को धीरे-धीरे बाहर निकाले। बस, इससे अधिक इसका अन्यत्र कहीं भी उल्लेख नहीं है।

कपालाष्टक–योग के आठ प्रसिद्ध अंगों को कपालाष्टक कहते हैं। (देखिए परब्रह्मोपनिषत् 2 की ब्रह्मयोगी व्याख्या)।

करन्यास–तंत्रोक्त मन्त्रों के उच्चारणपूर्वक अंगुष्ठ सहित समस्त अँगुलियों के तल और पृष्ठभाग पर किए गये न्यास को करन्यास कहते हैं।

कर्म–इसका सामान्य अर्थ है क्रिया अथवा गति। आध्यात्मिक रूप से कर्म के सहारे ही आत्मा संसारवहन करता है। कर्मचक्र ही संसार का तथ्य है। समग्र ब्रह्माण्ड कर्म से ही गतिशील है। उपनिषदों में इन्द्रियों के द्वारा की जाने वाली क्रियाओं को 'कर्म' कहा है। 'कर्म' के साथ करने वाले को कर्तृत्वाभिमान होता है। गीता में कर्म सात्त्विक, राजस और तामस—तीन प्रकार के कहे गए है (गी. 3.5)। गीता में नियत कर्मों को अनिवार्य रूप से करने को कहा गया है (गी. 3.8)। आसक्तिरहित निष्काम कर्माचरण करने से मनुष्य कर्मबन्धन से मुक्त होता है, यह बात गीता बार-बार कहती है (गी. 4.17, 3.9 आदि)। ईशावास्य (2) भी यही कहती है।

कर्मफल–मनुष्य कर्म करने में स्वतन्त्र है, किन्तु कर्म-फल पाने में पराधीन है। किए हुए कर्मों का फल तो वह अवश्य पाता ही है, पर वह उसके हाथ में नहीं है। पूर्वजन्मकृत कर्मफल ही हमारा भाग्य (प्रारब्ध) है (गीता, 2.47)। कर्मफल-त्यागी कर्मयुक्त मनुष्य नैष्ठिक शान्ति पाता है (गी. 5.12 और 12.12)।

कर्मसंन्यासी–जो ब्रह्मचर्य, गृहस्थ और वानप्रस्थ आश्रमों में विधिपूर्वक रहने के बाद नियमानुसार संन्यास ग्रहण करता है, वह कर्मसंन्यासी है (संन्यासोपनिषद् 2.22)। संन्यास के स्वरूप भेदों में से यह एक है।

कला–किसी कर्म या स्थिति की द्योतिका कला है। चन्द्रप्रकाश के सोलहवें भाग को भी कला कहते हैं। सूर्यप्रकाश के बारहवें भाग को भी कला कहते हैं। परब्रह्म में सभी कलाएँ (चौसठ कलाएँ) हैं, ऐसा माना जाता है। वैदिक मान्यतानुसार परब्रह्म के चार पादों में चौसठ कलाओं का विभाजन होने से प्रत्येक पाद में सोलह कलाएँ होती हैं। और परब्रह्म ने अपने एक पाद से विश्व बनाया, इसलिए विश्व में परब्रह्म की सोलह कलाएँ हैं (त्रिपादूर्ध्व.; ऋग्. 10.90.4)। इन सोलह कलाओं को 'पूर्णकला' कहते हैं। विश्व के प्रत्येक प्राणी में अपनी शक्ति के तारतम्य के अनुसार कला की कोई न कोई संख्या अवश्य होती है। तंत्रशास्त्र में जीवनोपयोगी 64 कलाएँ भी कही गई हैं।

कलियुग–चार युगों में से चतुर्थ युग। उसकी अवधि 432000 वर्ष मानी जाती है। एक अन्य मान्यता के अनुसार कलियुग की आयु 1200 वर्ष तक की भी मानी गई है।

कल्पवृक्ष–मनचाही वस्तु को देने वाला देवलोक का एक कल्पित वृक्ष 'कल्पवृक्ष' है। इसे कल्पतरु भी कहा जाता है। स्मृतिशास्त्र विशेष भी कल्पवृक्ष

कहा जाता है (भागवत 1.1.3)। कल्पद्रु, कल्पद्रुम, कल्पतरु, कल्पलतिका, कल्पलता, कल्पमहीरुह, कल्पवल्ली, कल्पविटप आदि भी इसके अन्य नाम हैं। देवासुरों के सामूहिक समुद्रमंथन से निकले हुए चौदह रत्नों में से यह एक है, ऐसी मान्यता है। गोपालपूर्वतापिन्युपनिषद् 32 में इसका उल्लेख भगवान् के आश्रय रूप में मिलता है।

कल्पान्त–कल्प प्राचीन कालगणना की एक इकाई है। यह बड़ी लम्बी अवधि है। सृष्टि के काल चक्र को सत्य, त्रेता, द्वापर और कलि—इन चार युगों में बाँटा गया है। एक-एक युग की अवधि कई लाख वर्षों की होती है। चारों युगों की अवधि कुल मिलाकर करीब तैतालीस लाख बीस हजार वर्षों की है। इतने एक हजार चुतुर्युगी के वर्ष ब्रह्मा का एक दिन के बराबर है और उतनी ही लम्बी उनकी रात्रि भी है। दोनों मिलाकर एक कल्प होता है और उस कल्प के अन्त में प्रलय की स्थिति होती है।

कवि-मनीषी–उपनिषदों में परब्रह्म परमात्मा को कवि, मनीषी कहा गया है (ईश. 8)। 'कवि' का अर्थ सर्वज्ञ, विचारवान, प्रतिभाशाली, प्रशंसनीय, दूरदर्शी, विद्वान्, त्रिकालज्ञ, मनीषी आदि होता है और 'मनीषी' का अर्थ भी पंडित, विद्वान्, बुद्धिमान, मेधावी, स्तोता आदि होता है। गीता के 4.16 में कवि का अर्थ विद्वान् ही है। परन्तु गीता के 8.9 में तो परमात्मा को ही कवि कहा गया है। महोपनिषद् में भी सर्वेश्वर को कवि शब्द से उपन्यस्त किया गया है। (महो. 4.79)।

कामकला–इस शब्द के कई अर्थ मिलते है, जैसे कामदेव की कला (प्रिया, पत्नी); चन्द्र की सोलह कलाएँ भी कामकला कही जाती हैं। तंत्रोक्त विंधिविशेष को भी कामकला कहते है। सृष्टिनिर्माण की आदिदेवी को भी कामकला कहते हैं। कामक्रीडा भी कामकला है। तंत्र-ग्रन्थों में कहा गया है कि आदिसृष्टि का मूल कारण शिव (कल्याणकारी ब्रह्म) और शक्ति (ब्रह्म की चित् शक्ति)—ये दो बिन्दुरूप हैं। शिवबिन्दु श्वेतवर्ण और शक्तिबिन्दु रक्तवर्ण है। दोनों बिन्दुओं के संयोग का नाम 'काम' है। शिवशक्ति बिन्दु से अक्षर, भाषा और महाभूतों की उत्पत्ति होती है। अकार शिव का और इकार शक्ति का बोधक होता है। शिवबिन्दु, शक्तिबिन्दु और नाद—इन्हीं तीनों से जो अहंकार उत्पन्न होता है, उसी को 'कामकला' कहा जाता है। बह्वृचोपनिषद् में चित् शक्ति को आदि सृष्टि की सर्जक मानकर उन्हीं को कामकला या शृंगारकला कहा गया है। (देखिए बह्वृ. 1)। इससे एक परमात्मा की बहुत होने की कामना और तदनुसार जगत् का सर्जन ही कामकला है, ऐसा प्रमाणित होता है। इसी चित् शक्ति को शृंगारकला भी इसलिए कहा जाता है कि इसके मन्त्र के पहले शृंगस्वरूप अकार-उकार-मकार वाला ॐकार बोला जाता है।

कामधेनु–इच्छित वस्तु को देने में कामधेनु भी प्रसिद्ध है। यह स्वर्ग की गाय है। वह इष्टफलदात्री है। स्वर्ग की इस गाय को कामधेनु और सुरभि भी कहते हैं। श्वेतवर्णा चतुर्वेदरूप चार पाद वाली, चार पुरुषार्थरूपी चार स्तनों वाली, मोक्षरूप दुग्धधारा वाली, शिव के नन्दी की माता यह कामधेनु है (गो.पू.ता. 25)। यह भी कल्पवृक्ष की तरह समुद्रमन्थन से ही उत्पन्न हुई है। साधना के क्षेत्र में गायत्री को भी कामधेनु कहा गया है।

कामबीज–तन्त्र-ग्रन्थों में कामबीज को कामनापूर्ति करने वाला बीजमन्त्र बताया गया है। इसे मूलमन्त्र भी कहते हैं। अत: विशिष्ट प्रयोजनों के निमित्त उनके लिए निर्धारित मन्त्रों के साथ ह्रीं, क्लीं आदि बीजमन्त्र लगाते हैं। इससे मन्त्रों में बड़ी शक्ति उत्पन्न होती है और यथाशीघ्र वांछनापूर्ति करने में बड़ी सहायता मिलती है। गोपालपूर्वतापिनी में 'क्लीं' को कामबीज कहा गया है। (गो.पू.ता. 12.13)

कामेश–समस्त कामनाओं का नियन्त्रक ब्रह्म। वही षडैश्वर्य से सम्पन्न भगवान् है। वे ही निष्काम उपासक को ब्रह्मपद (परमपद) की प्राप्ति करवा देते है (त्रिपुरातापि. 1)। अजरा, पुराणी महत्तरा चित् शक्ति भी उनके साथ होती है।

कामेश्वरी–कहीं-कहीं सच्चिदानन्दघन परमात्मा को 'कामेश्वरी देवता' भी कहा गया है। भावनोपनिषद् में शरीर में श्रीचक्रत्व के कारणों का विवेचन करते हुए अव्यक्त, महत्तत्व, अंहकार, कामेश्वरी, वज्रेश्वरी तथा भगमालिनी को आन्तरिक त्रिकोण के अग्रभाग में स्थित देवता कहा गया है (देखिए भावनोपनिषद् 2)।

कालाग्नि–सर्वविनाशक अग्नि कालाग्नि है। प्रलयकालीन अग्नि ही कालाग्नि है। रुद्र को भी कालाग्नि कहा गया है, क्योंकि वे संहार के देव हैं। पंचमुखी रुद्राक्ष को भी कालाग्नि कहा गया है। इसे संवर्तक भी कहा गया है (का.रु. 1)।

कालातीत–काल से परे। ब्रह्म कालातीत है। गणपत्युपनिषत् में गणपति को 'कालत्रयातीत' कहा है (गण. 6)। निर्गुण निर्विशेष ब्रह्म किसी भी सांसारिक प्रत्यय से परे है, वह अनिर्वचनीय है, वह अवाङ्मनसगोचर है। काल भी एक जागतिक प्रत्यय है। निर्गुण ब्रह्म उससे भी परे है वह विश्वातीत है इसलिए कालातीत है। ब्रह्म के अतद्व्यावृत्तिरूप निर्गुणत्व के वर्णन में असंख्य बार सर्वातीत ब्रह्म कहा गया है।

कुण्डलिनीशक्ति–यह योग वर्णित अतिमहत्त्व की महाशक्ति है। इसके जागने से मनुष्य रिद्धि-सिद्धियों का स्वामी बन जाता है। उसे परमात्मा की पराशक्ति कहते हैं। वह प्रत्येक जीव में सुषुप्तावस्था में रहती है। वह मनुष्य-शरीर में मेरुदण्ड के नीचे गुदा और उपस्थ के बीच में स्थित मूलाधारचक्र में कुण्डली मारकर सर्पिणी की तरह अवस्थित है। तन्त्रसार उसे देवी कहता है। वह मूलाधार चक्र में सूक्ष्म रूप में रहती है। योगानुसार शरीर में छह चक्र माने गए है। उनमें कुण्डलिनी मूलाधार चक्र में स्वयंभूलिंग में साढ़े तीन चक्कर लगाकर सर्पिणी की तरह विद्यमान है। करोड़ विद्युत्प्रभा-सी तेजस्वी उदीयमान सूर्य जैसी प्रकाशित कुण्डलिनी का ध्यान करके साधक प्राणायाम द्वारा प्राणमन्त्र पढ़ता हुआ उसे जाग्रत् करके शुभ शान्ति प्राप्त करता है। (शब्दकल्पद्रुम, खण्ड 2, पृ. 140)। विवेकमार्तण्ड में कुण्डलिनी का सुन्दर विवेचन है। यह योगियों के लिए मोक्ष का और अनभिज्ञों के लिए बन्धन का कारण बनाती है। वह वलयाकार में कन्दस्थल के नीचे की नाड़ियों के गुच्छ के ऊपर अपने मुँह से ब्रह्मरन्ध्र का द्वार ढँके हुए सुप्तावस्था में है। साधक हठयोगादि साधनों से उसे जगाकर ब्रह्मरन्ध्र के ताले को उस चाभी से खोलता है (विवेकमार्तण्ड 52-56)। जाबाल-दर्शनोपनिषत् (4.11) में नाभि से दो अंगुल नीचे, अष्टप्रकृतियुक्त कुण्डलिनी शक्ति रहती है ऐसा वर्णन है। महायोगविज्ञान में भी योगिनी तन्त्र में भी कुण्डलिनी जागरण का फल बताया गया है।

कूटस्थ–शिखरस्थ या गुप्तस्थ को कूटस्थ कहते है। अन्तर्व्याप्त, अन्तर्यामी, परमेश्वर, जीवात्मा, सर्वोपरिस्थ, अचल, अविनाशी इत्यादि इसके वाचक अनेक शब्द हैं। न्यायदर्शन अजन्मा परमात्मा को कूटस्थ कहता है। सांख्य का कूटस्थ परिणामरहित पुरुष है। वह तीनों अवस्थाओं में एक समान और निर्लिप्त ही है। शाक्त लोग शिव को कूटस्थ कहते हैं। कूटस्थ जीवात्माओं का समष्टिगत रूप है। जड प्रकृति से परे अव्यक्त पुरुष कूटस्थ है। गीता क्षर से परे अक्षर को कूटस्थ कहती है। उपनिषदों में ब्रह्म से लेकर चींटीपर्यन्त सभी प्राणियों की बुद्धि में रहने वाला, उनके सभी देहों का नाश होने पर भी रहने वाला 'कूटस्थ' है (सा.सा. 10)

कृच्छ्र-चान्द्रायण–कृच्छ्र अर्थात् कष्टसाध्य। शारीरिक तप, कठिन प्रायश्चित्त आदि इसके अर्थ है। चन्द्रकलाओं के साथ जो कष्टसाध्य तप, किया जाता हो, वही कृच्छ्र-चान्द्रायण है। प्रायश्चित्त और धर्मसंचय का यह व्रत है। इसमें चन्द्रकलाओं के घटने-बढ़ने पर घटता-बढ़ता भोजन लिया जाता है। इस व्रत के यवमध्य और पिपीलिकामध्य यें दो प्रकार हैं। मनु. 19.27, याज्ञ.स्मृ. 3.323, वसिष्ठस्मृ. 27.21, बौधा.धर्म.सू. 4.5.18 आदि में इस व्रत के यवमध्य प्रकार को बताया गया है कि शुक्ल पक्ष में बढ़ती चन्द्रकलाओं के साथ प्रतिपदा को एक,

दूज को दो—इस प्रकार बढ़ते-बढ़ते पूर्णिमा को 15 ग्रास भोजन किया जाता है, फिर कृष्णपक्ष में घटती चन्द्रकला के साथ ग्रासों को क्रमशः प्रतिदिन घटाते-घटाते चतुर्दशी को एक ग्रास तथा अमावास्या को उपवास (निराहारत्व) किया जाता है। पिपीलिकामध्य रीति में कृष्णपक्ष की प्रतिपदा से व्रतारम्भ करके प्रथम दिन में चौदह ग्रास लिए जाते हैं और प्रतिदिन घटाते-घटाते कृष्णचतुर्दशी को एक ही ग्रास लिया जाता है और अमावास्या निराहारी होती है। फिर शुक्ल पक्ष की प्रतिपदा को एक ग्रास लेकर क्रमशः बढ़ाते-बढ़ाते पौर्णमासी को पन्द्रह ग्रास लिए जाते हैं। आश्रमोपनिषत् (4) में इस व्रत के आचरण के अधिकारी बताए गए हैं।

कैवल्य–उपाधिरहित केवल चैतन्य की स्थिति 'कैवल्य' है। विवेक शक्ति के उदय होने पर मनुष्य का अहंकार सहज की मिट जाता है। फिर कर्तृत्व अथवा सुख-दुःख कुछ नहीं होता और कारणाभाव में कार्यरूप रागद्वेष, धर्माधर्म कुछ भी नहीं रहता। धीरे-धीरे प्रारब्ध के नष्ट होने पर अविद्या के अभाव से संस्कारों का भी अभाव होता है और आत्मा केवल अपने 'चित्' स्वरूप में स्थित रहता है। यही 'कैवल्य' है (देखिए पातंजलयोगसूत्र 4.34)। इसी को सांख्य आत्यंतिकनिवृत्ति कहता है। अध्यात्मोपनिषद् (16) में भी कैवल्य का विवेचन दिया गया है।

क्रतु–यज्ञ, अश्वमेध तथा विवेक, प्रज्ञा, संकल्प, इच्छा आदि इस शब्द के अर्थ है। छान्दोग्योपनिषद् (3.14.1) में परमपुरुष को 'क्रतुमय' कहा गया है। उपनिषदों में कहा गया है कि—छन्द, यज्ञ, क्रतुविशिष्टयज्ञ, व्रत आदि सब वेदवर्णितों का अधिष्ठाता वह मायावी पुरुष है (श्वे. 4.9)।

क्षेत्रज्ञ–शरीर क्षेत्र का ज्ञाता, सर्वसाक्षी अथवा जीवात्मा को भी क्षेत्रज्ञ कहते हैं। इसे आत्मा और परमात्मा के पर्यायरूप में प्रयुक्त देखा जाता है। शरीर में प्रकाशमान चैतन्य क्षेत्रज्ञ है (स.सा. 8)। उसी का अंश जीवात्मा है। वह प्रत्येक शरीर में है (मैत्रा. 2.5)। शरीर 'क्षेत्र' है तो शरीर को जानने वाला 'क्षेत्रज्ञ' है। गीता का क्षेत्र-क्षेत्रज्ञ विभाग इसका पूरा विवेचन करता है।

क्षेत्रपाल–तैंतीस कोटि में यह भी एक देवता है। वह क्षेत्ररक्षक–खेत का रखवाला करने वाला देव है। इसके 49 भेद किए गए हैं। अजर, आपकुन्त आदि उनके नाम हैं। कार्तवीर्य को भी क्षेत्रपाल कहते है (मत्स्यपुराण 43.27, आत्मपुराण 94.24)। गृह-रक्षार्थ भी क्षेत्रपाल का आवाहन किया जाता है। क्षेत्रपाल तीन नेत्रों वाले, नीलगिरि से वर्ण वाले, सिर पर चन्द्र और जटावाले, गदा-कपाल-पुष्पमाला-गन्धवस्त्र लिए चार हाथों वाले, कानों में सर्पकुण्डल पहने हुए होते हैं। सभी पुण्य क्षेत्रों में एक क्षेत्रपाल होते है। कुमाऊँ क्षेत्र में स्वयंभू क्षेत्रपाल की विशाल मूर्ति है। ये बल-बुद्धि-तेजोदायक देव हैं।

ख

खेचरी मुद्रा–चित्तशोधन के लिए की जाने वाली यौगिक मुद्राओं में से यह एक है। इसमें जीभ को उलट कर कपालकुहर में प्रविष्ट कर दृष्टि को भौहों के बीच स्थिर किया जाता है। इससे ध्यान स्थिर होता है। भूख-प्यास मिट जाती है। चित्त मनःशून्यता में रमण करता है (यो.त. 117)।

ग

गन्धर्व–देवों के एक भेद अथवा अर्ध देवों के रूप में गन्धर्व माने गए हैं। वे देवों के पास गाना गाते है। वे गो (वाणी) को धारण करते है। वे द्युस्थानीय और अन्तरिक्ष-स्थानीय होते हैं। द्युस्थानीय गन्धर्व दिव्य गन्धर्व कहे जाते हैं। वे सोमरक्षक, चिकित्सक, सूर्याश्वों के वाहक और ज्ञान के प्रकाशक हैं। अन्तरिक्ष-स्थानीय गन्धर्व नक्षत्र-प्रवर्तक और सोमरक्षक होते हैं। उपनिषदों तथा ब्राह्मण-ग्रन्थों में उनके देवगन्धर्व और मनुष्यगन्धर्व ऐसे भी भेद किए गए हैं। दिव्य और मर्त्य भेद भी मिलते है। कहीं-कहीं तो गन्धर्वों के बारह भेदों का उल्लेख भी मिलता है। (अग्निपुराण)।

गरिमा–योग की आठ सिद्धियों अणिमादि में से एक। जिसके द्वारा मनुष्य अपना भार बहुत बढ़ा सकता है।

गायत्र–गायत्री मन्त्र का जप करने वाले ब्रह्मचारी को 'गायत्र' कहते हैं। (आश्रमोपनिषद् 1)

गायत्री–गायत्री प्राणों का त्राण करने वाली है। वही प्राणस्वरूप है (शत.ब्रा. 1.3.5.15)। गायत्री को प्राण, तेज, ब्रह्मवर्चस् आदि भी कहा गया है। देखिए—शत.ब्रा. 1.8.13.2, तै.सं. 3.2.9.3 और मै.ब्रा. 4.3.1। आठ-आठ अक्षरों वाले तीन चरणों से बने छन्द को गायत्री कहा गया है। वह सर्वोत्तम छन्द माना गया है (जै.ब्रा. 2.227)। त्रिसंध्या में गायत्री जप का विधान है। वह ब्रह्मा-विष्णु-महेश—तीनों शक्तियों का रूप माना गया है (स्कन्दपुराण, काशीखण्ड, 4.9.58)। उसे वेदमाता, देवमाता, विश्वमाता कहा गया है। उसकी उपासना से अभ्युदय और निःश्रेयस दोनों की प्राप्ति होती है (अथर्व. 19.71.1)।

गार्हपत्य–यज्ञ संस्कृति के समय जो तीन प्रकार के अग्नि घर में प्रतिष्ठापित किए जाते थे, उनमें से एक। वह अग्नि विवाह के बाद घर में गृहस्थाश्रम काल तक रखा एवं पूजा जाता था।

गुरु–गायत्री मन्त्र का उपदेष्टा, अध्यात्मविद्या का प्रदाता, दीक्षा देने वाला, पढ़ाने वाला—ये सब 'गुरु' कहलाते है। हमारी संस्कृति में गुरु का बड़ा महत्त्व और सम्मान है। संस्कार कराने वाला विप्र भी गुरु कहलाता है (मनु. 2.142)। इस प्रकार माता, पिता, अध्यापक, पुरोहित, दीक्षा देने वाला, ज्ञान देने वाला, विप्र—ये सब गुरु हैं। पति, अतिथि और ब्राह्मण भी गुरु हैं। चाणक्यनीति में अच्छे गुरु के लक्षण बताए गये हैं। उपनिषदों के अनुसार ब्रह्मप्राप्ति कराने वाले ही गुरु हैं। इस मुख्य गुरु की प्रशंसा और मान-सम्मान के लिए गुरुग्रन्थसाहिब और कबीर आदि सन्तों ने भी बहुत कुछ लिखा एवं कहा है।

गुरुकुल–प्राचीन काल में यज्ञोपवीत धारण करने के बाद बालक ब्रह्मचर्याश्रम में प्रवेश करके विद्या-प्राप्त्यर्थ पच्चीस वर्ष तक गुरु-गृह में निवास करता था और शहर के या गाँव के बाहर एकान्त स्थल में अन्य अनेक विद्यार्थियों के साथ गुरु उसे पढ़ाते और शिक्षा देते थे। उस स्थान को गुरु-कुल कहा जाता है।

गृहस्थ–प्राचीन ब्रह्मचर्यादि चार आश्रमों में दूसरा गृहस्थ-आश्रम है। इसमें ब्रह्मचर्याश्रम के बाद व्यक्ति विवाहादि करके शास्त्रविहित धर्म-कार्यों को करते हुए करीब 25 वर्षों तक रहता है। इस आश्रम में कामनाओं की पूर्ति की जाती है। व्यक्ति इसमें अपनी पत्नी एवं परिवार का भरण-पोषण करता है और पाँच ऋणों से मुक्त होता है। आश्रमोपनिषद् में गृहस्थों के चार भेद किए गये हैं।

गृह्यसूत्र–वैदिक पद्धति में गृह्यसूत्र उन शास्त्रों का नाम है, जिनमें गृहस्थों के लिए सभी सोलह संस्कारों और अन्य कर्तव्यों का निर्देश किया गया है। वे धर्मशास्त्रीय, व्यावहारिक वर्तन एवं नीति सम्बन्धी ग्रन्थ हैं। ब्राह्मण-आरण्यक युग के बाद आए सूत्र-ग्रन्थों की ये रचनाएँ हैं। आजकल लगभग ऐसे गृह्यसूत्र और धर्मसूत्र मिलते हैं। अन्य सूत्र-ग्रन्थों में श्रौतसूत्र और शुल्वसूत्र आते हैं।

ग्रह-नक्षत्र–आकाशमण्डल के तारे, जो अपने सौरमण्डल में सूर्य की परिक्रमा कर रहे हैं, वे 'ग्रह' कहलाते हैं। फलित ज्योतिष के अनुसार सौरमण्डल में नौ ग्रह हैं। किसी बड़े ग्रह के साथ उपग्रह भी हैं। वे उपग्रह अपने ग्रह की परिक्रमा करते हैं। और नक्षत्र वे हैं, जो सूर्य-मण्डल से बहुत दूर दिखाई देते हैं। वे चन्द्र सापेक्ष हैं। चन्द्र पृथ्वी की परिक्रमा 27 दिनों में पूरी करता है, इसलिए नक्षत्रों को भी सत्ताइस भागों में बाँटा गया है।

घ

घोर संन्यासिक–गृहस्थों के चार प्रकार किए हैं–यायावर, वार्ताकवृत्ति, शालीनवृत्ति और घोर संन्यासी। इनमें घोर संन्यासी उसे कहा जाता है, जो पवित्र व्रत द्वारा दैनिक कार्य सम्पन्न करते हुए खेतों के बचे दानों से आजीविका चलाता है। अकिंचन रहता हुआ वह सौ वर्ष तक यज्ञिय

जीवन जीते हुए साधना करता है (आश्रमोपनिषद् 2)।

च

चतुराश्रम–मानव-जीवन के चार विभाग हमारी संस्कृति में किए गए हैं। वह भारतीय जीवन की एक पद्धति है। आयु के 100 वर्ष निर्धारित करके 25-25 वर्षों के चार विभाग करके ये जीवन-पद्धति बनाई गई है। पहले पचीस वर्ष ब्रह्मचर्याश्रम, दूसरे पचीस वर्ष गृहस्थाश्रम, तीसरे पचीस वर्ष वानप्रस्थाश्रम और चौथे पच्चीस वर्ष संन्यासाश्रम पालन का विधान है।

चतुर्दश-भवन–सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड में चौदह भुवन (लोक) माने गए हैं। सात ऊपर हैं, सात नीचे हैं। ऊपर के लोकों को स्वर्गलोक और नीचे के लोकों को अधोलोक या पाताललोक कहते हैं। ऊपर के लोक—भूः, भुवः, स्वः, महः, जनः, तपः और सत्य हैं और नीचे के लोक ये हैं—अतल, वितल, सुतल, तलातल, महातल, रसातल और पाताल।

चतुर्युग–भारतीय काल गणना के अनुसार कालचक्र को चार युगों में विभाजित किया गया है—1. सत्युग, 2. त्रेतायुग, 3. द्वापर और 4. कलियुग। इन युगों के वर्ष भी निश्चित किए गए है। सत्युग सबसे लम्बा और कलि सबसे छोटा है। चारों युगों की कुल वर्ष संख्या तैतालीस लाख बीस हजार वर्षों की होती है, उसे चतुर्युग या चतुर्युगी कहते हैं।

चतुर्वर्ण–मानव समाज को गुण-कर्म के अनुसार चार विभागों में बाँटा गया है—(1) अध्ययन-अध्यापन, धार्मिक क्रियाएँ करने-कराने वाले पवित्र लोग ब्राह्मण हैं, (2) अपने या बाहर से आए हुए आक्रमणों से प्रजा का रक्षण करने वाले क्षत्रिय हैं, (3) खेती, व्यापार, व्यवसाय आदि से देश की धन-सम्पत्ति बढ़ाने वाले वैश्य हैं और (4) इन सभी वर्णों की शारीरिक सेवा करने वाले शूद्र हैं।

चतुर्व्यूह–चार पदार्थों का अथवा चार मनुष्यों का समूह चतुर्व्यूह कहा जाता है। जैसे राम-लक्ष्मण-भरत-शत्रुघ्न अथवा कृष्णबलदेव-प्रद्युम्न-अनिरुद्ध कहा जाता है कि सृष्टि के कार्य के लिए भगवान् ने वासुदेव, संकर्षण, प्रद्युम्न और अनिरुद्ध—इन चार रूपों में अवतार लिया था। अतः उन्हें चतुर्व्यूह कहते हैं (देखिए मुद्गलोपनिषद् 4)।

चमस–सोमयाग करने या सोमरस का वितरण करने वाला एक यज्ञपात्र, जो उदुम्बर, पलाश, खदिर आदि की लकड़ी से चम्मच की आकृति का बनाया जाता था। यज्ञ की पूर्णाहुति देने में भी उसका उपयोग होता था। सभी ऋत्विजों के चमस के अलग-अलग नाम भी दिए गए हैं जैसे उद्गाता का 'उद्गात्' चमस आदि।

चरु–हविष्यान्न बनाने का पात्र 'चरु' है (ऋग्. 1.7.6, अथर्व. 9.5.6)। पात्रवाचक 'चरु' शब्द का बाद में इतना अधिक प्रयोग हुआ कि उसमें पकाए गए हविष्यान्न को भी लोग चरु ही कहने लग गए। इस चरु को बनाने की विस्तृत विधि कात्यायन श्रौतसूत्र (4.1.67) में देखी जा सकती है।

चातुर्मास्य–एक श्रौत याग जो चार महीनों में पूरा किया जाता है। वसन्त-शरद में नए अन्न की जो इष्टि की जाती है, उसे 'आग्रयण' कहते है। वैदिक कल्प के अनुसार वर्ष के चार-चार मास के मुख्य तीन मौसमों में चातुर्मास्य याग किया जाता है। फाल्गुनी, आषाढी और कार्तिकी पूर्णिमाओं में वह सम्पन्न किया जाता है। (देखिए शत.ब्रा. 2.6.3.1, 1.6.3.36 और 2.6.4.9)।

चाक्षुषी विद्या–उपनिषदों में अनेक रहस्यमयी विद्याओं का उल्लेख है, जो आज अगम्य हो गई हैं। उन विद्याओं में कुछ भौतिक अभ्युदय करने वाली हैं तो ज्यादातर आध्यात्मिक कल्याण करने वाली हैं। विद्याओं की फलश्रुति तो मिलती है पर विधि-प्रक्रिया नहीं मिलती। ऐसी ही एक 'चाक्षुषी विद्या' भी है, जो चाक्षुषोपनिषद् में वर्णित है। इसको चाक्षुष्मती विद्या भी कहते हैं। नेत्ररोगों को दूर करने के लिए चाक्षुषोपनिषत् में वह कही गई है। यहाँ इस विद्या की उपासना-विधि भी बताई गई है। अहिर्बुध्न्य ऋषि, गायत्री छन्द और सूर्य देवता वाली इस विद्या का विनियोग नेत्ररोग के निवारणार्थ होता है। अक्ष्युपनिषत् में भी यह विद्या बताई है, लेकिन चाक्षुष विद्या के मन्त्रों से यहाँ कुछ पाठ-भेद हैं। अक्ष्युपनिषत् (प्रथमखण्ड) में इस विद्या का फल बताया गया है। चाक्षुषोपनिषत् को ही चाक्षु-रुपनिषत्, चक्षूरोगोपनिषत्, नेत्रोपनिषत् आदि भी कहते हैं।

चित्त–अन्तःकरण के मन, बुद्धि, चित्त और अहंकार—ये चार भेद हैं। उनमें चित्त का कार्य परस्परानुसंधान करना, स्मृति रखना आदि है। पतंजलि के अनुसार तो मन, बुद्धि और अहंकार तीनों मिलकर एक चित्त बनता है। योग-दर्शनानुसार चित्त की प्रमाण, विपर्यय, विकल्प, निद्रा और स्मृति—ये पाँच वृत्तियाँ होती हैं और क्षिप्त, मूढ, विक्षिप्त, एकाग्र और निरुद्ध—ये पाँच भूमियाँ है। मैत्रायण्युप. 4.3-5 तथा 4.1 में और महोपनिषत् 4.66 में चित्त के स्वरूप, महत्ता और शान्ति के विषय में बताया गया है।

चित्तशुद्धि–चित्त का पूर्णतः मलरहित होना ही आत्म-साक्षात्कार की पूर्व शर्त है। यह चित्तशुद्धि वेद-विहित कर्माचरण से होती है अर्थात् निष्काम कर्माचरण से चित्तशुद्धि होती है।

चिदात्मा–परमात्मा सत्, चित्, आनन्दस्वरूप है। चित् का अर्थ चैतन्य और आनन्द का अर्थ परम सुख होता है। परमात्मा का स्वरूप चैतन्यमय होने से उन्हें चिदात्मा कहते है। वह चित् (चैतन्य) सघन होने से उसे चिद्घन कहते हैं। वही चित् उनमें पूर्णतः भरा होने से उन्हीं को चिन्मय भी कहते हैं। वह चित् (चैतन्य) ही परम सुख (परमानन्द) होने से उन्हें चिदानन्द कहते हैं। (अध्यात्मो. 61, आत्मोपनिषद् 1-4, ब्रह्मविद्योपनिषद् 19)।

छ

छन्द–अक्षरगणनानुसार वाक्य के किए जाने वाले भेद को छन्द कहते हैं। इन्हीं छन्दों ने ऋषियो के अन्तःकरण में प्रस्फुटित मन्त्रों को मूर्त रूप देने का कार्य किया। गायत्री, त्रिष्टुभ्, अनुष्टुप्, जगती, उष्णिक्, बृहती, पंक्ति—ये सात उनके भेद हैं। फिर एक-एक भेद के आर्षी-दैवी-आसुरी आदि आठ-आठ भेद किए गए हैं। अक्षरमेल और मात्रामेल—ये भी छन्द के भेद हैं। छान्दोग्य. 1.4.2 में छन्द की व्युत्पत्ति बताई है। देवों का आच्छादन करने से वे छन्द कहलाए।

ज

जगत्–परमात्मा की बनाई दुनिया। यह सब दृश्य-मान जड़-चेतन जगत् है। शंकर जगत् को मिथ्या मानते हैं और रामानुज जगत् को ईश्वर का शरीर मानते हैं। जगत् त्रिगुणात्मक एवं अग्निषोमात्मक कहा गया है। (शत.ब्रा. 4.5.9.8 एवं बृ.जा. 27)।

जड़-चेतन–गतिशील या वृद्धिशील प्राणी चेतन है, निश्चेष्ट पदार्थ जड़ हैं। इन्हें ही स्थावर-जंगम कहा गया है। अचर और चर भी क्रमशः ये ही हैं।

जरा–बूढ़ापन, जिसमें शरीर जीर्ण या क्षीण होता जाता है, यह प्रायः 50 साल के बाद की अवस्था होती है।

जरायुज–चार प्रकार के प्राणी हैं—अण्डज, स्वेदज, उद्भिज और जरायुज। जो प्राणी जरायु से जन्म लेते है उन्हें 'जरायुज' कहते है, जैसे—मनुष्य, पशु आदि।

जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्ति–व्यक्ति का जीवन इन तीन अवस्थाओं में से गुजरता रहता है। अधिकांश जाग्रदवस्था में ही गुजरता है। उसमें वह ज्ञानेन्द्रियों और कर्मेन्द्रियों से काम करता हुआ सुख-दुःख का और कर्तृत्व-भोक्तृत्व का अनुभव करता है। सोया हुआ मनुष्य अचेतन मन की सक्रियता से भीतर में स्वप्न देखता है। बाह्य नहीं अपितु सूक्ष्म शरीर तब सक्रिय रहता है और उसमें वह सुख-दुःखादि का अनुभव करता है। सुषुप्तावस्था गाढ निद्रा की अवस्था है। इसमें स्थूल-सूक्ष्म दोनों शरीर निष्क्रिय होते हैं।

जातवेदा–अग्नि का नाम है। कहीं-कहीं सूर्य को भी जातवेदा कहा है। इस शब्द का उल्लेख

कठोपनिषद् (2.1.8) एवं केनोपनिषद् (3.3) में किया गया है।

जालन्धरबन्ध–हठयोगानुसार शरीरगत वायु को नियन्त्रित करने के लिए कुछ बन्ध किए जाते है, उनमें एक जालन्धरबन्ध भी है। कण्ठ का आकुंचन करके ठोड़ी को कण्ठकूप में दृढ़तापूर्वक इस तरह स्थापित किया जाए कि ठोडी का अन्तर मात्र चार अंगुल का रह जाए और सीना आगे की ओर तना हो। कण्ठक्षेत्र के सभी नाडी-जाल को बाँधकर उस प्रदेश की सभी विकृतियों को इस तरह दूर करने से जालन्धरबन्ध होता है।

जितेन्द्रिय–सभी इन्द्रियों को वश में रखने वाला। अध्यात्म-मार्ग में इन्द्रिय-संयम की बड़ी महिमा है। मन को स्थिर बनाने में यह अनिवार्य है।

जीव–अविद्या (माया) से अवच्छिन्न चैतन्य को 'जीव' कहा जाता है।

जीवन्मुक्त–भारत में मानव-जीवन का परम लक्ष्य 'मोक्ष' या 'मुक्ति' है। ब्रह्म का साक्षात्कार (जान लेना) ही वह मुक्ति है। वह मुक्ति अविद्या की आवरण-विक्षेप शक्तियों को दूर करने से होती है। श्रवण-मननादि से आवरण का नाश होता है और ब्रह्म-साक्षात्कार होता है। वास्तव में तो जीवात्मा शुद्ध-बुद्ध-मुक्त स्वभाव वाला ही है। पर भ्रम से ही वह बद्ध दीखता है। गुरूपदेशादि से भ्रम के टूट जाने से वह प्राप्त की ही प्राप्ति करता है। यही मुक्ति है। मिली हुई-सी उस मुक्ति के आनन्द में डूबा हुआ साधक सांसारिक बातों से ऊपर उठकर प्रसन्नता से जीता है, उसे 'जीवन्मुक्त' कहा जाता है। इसके अतिरिक्त मृत्यु के बाद मुक्त होने वाले को 'विदेहमुक्त' कहते हैं। ये मुक्तात्मा हैं।

ज्ञान–सामान्य रूप से ज्ञान का अर्थ जानकारी होता है, पर दार्शनिक दृष्टि से इसका अर्थ है—यथार्थ अनुभव और वह भी परमतत्त्व का। अर्थात् ब्रह्म का साक्षात् अनुभव ही सच्चे अर्थों में ज्ञान है।

ज्ञान-भक्ति-कर्मयोग–गीतोक्त योग के ये तीन मुख्य विभाग हैं। योग का अर्थ 'परमात्मप्राप्ति' है। परमात्मा की सर्वव्यापकता का अनुभव ज्ञानयोग है; श्रद्धा, भक्ति, प्रेम से परमात्मा से जुड़ जाना भक्तियोग है और परमात्म-प्रीत्यर्थ निष्काम कर्माचरण करके उसे पा लेना कर्मयोग है। गीता में कर्मयोग की महत्ता (5.2) कही गई है।

ज्ञान-विज्ञान–यथार्थ ज्ञान के बिना मुक्ति नहीं होती। ज्ञानप्राप्ति गुरुसेवा-प्रणिपात-परिप्रश्न से होती है। ज्ञान की महिमा गीता 4.38, 4.33, 4.36, 4.37, 4.39 आदि में बहुत बार बताई गई है। और 'विज्ञान' का अर्थ विशिष्ट ज्ञान है। अर्थात् किसी विषय के तत्त्वों और सिद्धान्तों का क्रमबद्ध संगृहीत ज्ञान 'विज्ञान' कहलाता है।

ज्ञानवैराग्य संन्यासी–ज्ञानवैराग्य संन्यासी वह है, जो क्रमशः सभी शास्त्रों का अभ्यास करके, समस्त अनुभव प्राप्त करके ज्ञान तथा वैराग्य के तत्त्वों को अच्छी तरह समझकर देहमात्र को अवशिष्ट मानकर संन्यास ग्रहण करता है। (संन्यासो. 2.21)।

ज्ञान संन्यासी–ज्ञान संन्यासी वह है, जो शास्त्र-ज्ञान प्राप्त कर सांसारिक सद्गुणों और दुर्गुणों का अनुभव करके प्रपंच से उपरत होकर शरीर, शास्त्रों और लोक वासनाओं का परित्याग करके संसार की समस्त प्रवृत्तियों को वमन किया अन्न मानकर चारों साधनों से युक्त होकर संन्यासधर्म स्वीकार करता है। (संन्यासो. 2.20)

ज्ञानाग्नि–जीवन्मुक्त स्थिति में उसके ब्रह्मसाक्षात्कार होने पर ज्ञानरूपी अग्नि से उसके सभी संचित कर्म जल जाते है, ऐसा कहा है। (गी. 4.19, मुण्डक 2.2.8)। यह ज्ञान केवल जानकारी नहीं, अपितु पर साक्षात्कार (अनुभव) है।

ज्ञानेन्द्रियाँ–विषयों का ज्ञान कराने वाली पाँच इन्द्रियों—आँख, कान, नाक, जिह्वा और त्वगिन्द्रिय।

त

तद्वन–केनोपनिषत् के चौथे खण्ड के छठे मन्त्र में इस शब्द का प्रयोग किया गया है। शंकराचार्य ने 'तद्वन' शब्द का अर्थ 'ब्रह्म' किया है। तत् = उस

(प्राणिसमूह) का वन = भजनीय जो है, वह तद्वन है। सभी का वह भजनीय इसलिए है क्योंकि वह सब का प्रत्यगात्मस्वरूप है—शंकर ने ऐसा अर्थ किया है। क्योंकि ब्रह्म की उपासना सम्भव न होने की पूर्वाकांक्षा के उत्तर में यह शब्द आया है। 'वन' शब्द का अन्य अर्थ 'जल' भी है। वह ताप (हृदयताप) को शान्ति देता है। तैत्तिरीयोपनिषद् (2.7) में उसे 'रस' कहा गया है।

तनुमानसी–अक्ष्युपनिषद् में बताई गई सात भूमिकाओं में तीसरी भूमिका है।

तप–विषयों (राग) से शरीर-मन को दृढ़तापूर्वक मुक्त करके उसे योग के लिए सज्ज बनाना ही 'तप' कहलाता है। शरीर और मन का संयम करके उनकी शक्तियों को ऊर्ध्वगामी करना भी तप है। 'तप' से असाधारण शक्तियाँ उत्पन्न होती हैं। तप कायिक-वाचिक-मानसिक—तीन प्रकार का होता है। देवादि की सेवा कायिक तप है, शास्त्राध्यनादि वाचिक तप है और भावशुद्धि आदि मानसिक तप है। श्रद्धापूर्वक निष्कामकर्माचरण सात्त्विक तप है। इस तरह सात्त्विक, राजस और तामस—ये तीन प्रकार के तप भी हैं। उपनिषदों में तप और स्वाध्याय में प्रमाद नहीं करने की बात कही गयी है (तैत्ति. 1.9)। तप की महिमा और फल तथा कर्तव्यता आदि को मुण्डक 1.1.8, तैत्ति. 3.2, मैत्रा. 4.3 आदि में बताया गया है।

तारकब्रह्म-तारकमन्त्र–अथर्वशिखोपनिषद् कहती है कि जो समस्त भयों एवं दुःखों को दूर कर दे वही 'तारक' है (2.1)। अथर्वशिर उपनिषद् (49) कहती है कि—जिस तारक मन्त्र के उच्चारण से ही गर्भ-जन्म-जरा-मरण और संसार के अन्य भयों से मुक्ति मिले वह 'तारक मन्त्र' है। अद्वयतारकोपनिषद् में तो तारकमन्त्र का विस्तार से वर्णन किया गया है। उसमें तारकयोग का स्वरूप भी अच्छी तरह बताया गया है। अद्वयतारक (2) में तारकब्रह्म को प्रत्यगात्मा माना है (ब्रह्मयोगी-व्याख्या)। षडक्षर मन्त्र का ॐकार भी तारकमन्त्र माना गया है।

तुरीय-तुरीयातीत–प्राणियों की जाग्रदादि चार अवस्थाओं में अन्तिम अवस्था। यह चौथी मोक्षावस्था है। जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्ति की उत्पत्ति और लय को जानने वाला, स्वयं उत्पत्ति-नाश से रहित, जो नित्य साक्षी चैतन्य है, वही 'तुरीय' है और उस अवस्था को भी तुरीय कहते है। (स.सा. 4, ना.प. 5.1)। उस चौथी तुरीय अवस्था को जीतने वाले संन्यासियों को तुरीयातीत कहते हैं। परब्रह्म को भी तुरीयातीत कहा गया है। (बृ.उ. 5.14.3 तथा ना.प. 6.1)।

तैजस–सृष्टिविकास-क्रम में कारणरूप ईश्वर की इच्छानुसार सृष्टि के सर्जन-संकल्प के साथ ही सृष्टि-प्रक्रिया शुरू हो जाती है। इसी क्रम में सूक्ष्म तन्मात्राएँ, पञ्चभूत, ज्ञानेन्द्रियाँ, कर्मेन्द्रियाँ पञ्चप्राण आदि उत्पन्न होते हैं, बाद में पञ्चीकरण त्रिवृत्करण के आधाररूप सूक्ष्म शरीर उत्पन्न होता है। उस सूक्ष्म शरीर से उपहित चैतन्य को समष्टि के अभिप्राय से हिरण्यगर्भ और व्यष्टि के अभिप्राय से तैजस कहा जाता है।

तैंतीस देवता–'देव' शब्द विश्व की प्रकाशक कल्याणकारी शक्तियों का द्योतक है। इसे तैंतीस कोटि (श्रेणियों) में बाँटा गया है—आठ वसु, एकादश रूद्र, बारह आदित्य, एक पृथ्वी और एक द्यौ। (देखिए—शतपथब्राह्मण–4.5.7.2)।

त्रयताप-त्रिविध दुःख–ताप (दुःख) तीन विभागों में बाँटे गए हैं—(1) आधिभौतिक—जो दुःख बिच्छू, साँप आदि अन्य प्राणियों के द्वारा होते हैं। (2) आधिदैविक—जो दुःख प्रकृति से जुड़े होते हैं, जैसे—अतिवृष्टि, अकाल आदि। (3) आध्यात्मिक—जो दुःख मन से जुड़े होते हैं जैसे ईर्ष्या, द्वेष आदि।

त्रय शरीर-शरीरत्रय–शरीर भी तीन प्रकार के हैं—(1) स्थूल शरीर—दृश्यमान अंगावयवों (पञ्चभूतों) से निर्मित, (2) सूक्ष्म शरीर—अभौतिक, अमूर्त, अदृश्य पाँच तन्त्रमात्राओं, पाँच ज्ञानेन्द्रियों, पाँच कर्मेन्द्रियों और मन, बुद्धि आदि सत्रह तत्त्वों से निर्मित है। (3) कारण शरीर माया है, जो भावनाओं, इच्छाओं आदि से निर्मित है। सूक्ष्म शरीर को 'लिंग शरीर' भी कहते हैं।

त्रिगुणी-त्रिगुणमयी माया–ब्रह्म की शक्ति। इसी को माया, अज्ञान, अविद्या, अव्यक्त, प्रकृति, अलौकिक शक्ति, दैवी शक्ति, महद्ब्रह्म आदि कई नामों से कहा जाता है। तत्त्वत: न होने पर भी दिखाई देने वाली माया है। माया और ब्रह्म के योग से जगत् बना है। कृष्णोपनिषद् (4.5) में उसे त्रिगुणात्मिका कहा है। माया के ये तीन गुण सत्त्व, रजस् और तमस् हैं, जो क्रमश: शान्ति, गतिशीलता (सर्जकता) और आलस्य के प्रतीक हैं।

त्रिणाचिकेताग्नि–कठोपनिषद् में यमराज ने नचिकेता को जो यज्ञ का रहस्य बताया, वह अग्नि जिसे उन्होंने प्रसन्न होकर नचिकेता का नाम दिया था।

त्रिपाद् ब्रह्म–ईश्वर ने वामनावतार में तीन कदमों में सारे विश्व को नाप लिया था, इसलिए ईश्वर को 'त्रिपाद् ब्रह्म' कहा जाता है।

त्रिपुटी–ज्ञाता, ज्ञेय और ज्ञान के तीन पुटों (आकारों) का समूह 'त्रिपुटी' कहा जाता है।

त्रिपुरा–प्राणिमात्र के तीनों शरीरों में विद्यमान रहने के कारण उस चित् शक्ति को त्रिपुरा, त्रिपुरा-सुन्दरी और महात्रिपुरासुन्दरी कहा जाता है। (बह्वृच. 4)।

त्रिवृत् स्तोम–'स्तोम' के स्तुति, गुणगान, यज्ञ, समूह, राशि आदि अनेक अर्थ होते है। अधिकांशत: इसका अर्थ स्तुति ही होता है। सामगान के अन्तर्गत स्तुतिपरक छन्द ही स्तोम है (जैमिनि. 1.43.6)। कालान्तर में स्तुति की विशेष पद्धति को भी स्तोम कहा जाने लगा। (तैति.सं. 3.1.24 तथा वाज.सं. 9.33.10.10 आदि) सामगायकों द्वारा यज्ञ में प्रयोजनीय तीन-तीन मन्त्रों की तीन-तीन आवृत्ति से सम्पादित अभीष्ट संख्यावाले मन्त्रसमूह को स्तोम कहते हैं।

त्रैपुर–तीन पुरों की समष्टि को त्रैपुर कहा जाता है। (स्थूल-सूक्ष्म-कारण की व्यष्टि-समष्टि मिलकर त्रैपुर होता है।)

त्र्यक्षरी विद्या–साधना के अभीष्ट-सिद्ध्यर्थ की जाने वाली विधियाँ विद्या कहलाती हैं। इनमें त्र्यक्षरी विद्या भी एक है। सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषत् में त्र्यक्षरी विद्या, श्रीविद्या है। सौभाग्यलक्ष्मी प्राप्त करने के लिए विहित विद्या को ही सौभाग्यलक्ष्मी विद्या कहा गया है। सुप्रसिद्ध श्रीसूक्त इसी विद्या के अन्तर्गत है। (अधिक जानकारी के लिए देखिए, सौ.ल. उपनिषद् 1.1, 1.5, 1.11 तथा बह्वृचोपनिषद् 8 और यो.कुं. 2.23-24)।

त्र्यम्बक–तीन आँखों वाले, शंकर, महेश्वर, ईशान, रुद्र, (स्त्री. त्र्यंबका)।

द

दक्षिणा–यज्ञ करने के बाद पुरोहितों को दिया जाने वाला दान। ब्रह्मचर्य समाप्ति के समय शिष्य द्वारा गुरु को दिया जाने वाला दान। प्रत्येक धार्मिक क्रिया के बाद पुरोहितों को दान देने का विधान शास्त्रों में है (ऋ. 10.107.2)। छान्दोग्य. (3.17.4) आत्मयज्ञ को भी दक्षिणा कहता है। दक्षिणा श्रद्धापूर्वक दी जानी चाहिए। (बृह. 3.9.19)।

दक्षिणाग्नि–अग्नि के अनेक प्रकारों में से एक दक्षिणाग्नि है। वह अन्नपाचन करने वाली अग्नि है।

दक्षिणायन–सूर्य जब कर्क रेखा से मकर रेखा की ओर जाता है, तब दक्षिणायन होता है।

दमन–इन्द्रियों को वश में (संयम में) रखना। बृहदारण्यकोपनिषद् में प्रजापति ने 'द द द' का उपदेश देकर दान, दया और दमन की शिक्षा दी है। आत्मसाक्षात्कार के लिए अधिकार प्राप्त करने के लिए जो षट् सम्पत्ति बताई है उसमें दम भी एक है। दम ही दमन है। स्वाध्याय के लिए भी दमन अनिवार्य है।

दर्शपूर्णमास–यज्ञ संस्कृति में जो प्रत्येक अमावास्या के दिन यज्ञ किया जाता है उसे 'दर्श' यज्ञ कहते हैं, और जो प्रत्येक पूर्णिमा के दिन यज्ञ किया जाता है वह पौर्णमास या पूर्णमासिक यज्ञ कहा जाता है। ये नियत यज्ञ है। (तैत्तिरीय संहिता 1.6.9.3 और 2.5.6.2)। संहिताओं में इसकी तुलना देवयान मार्ग से की गई है।

दिग्बन्ध-दिग्बन्धन–अनुष्ठान यज्ञादि कार्यों में आसुरी तत्त्वों द्वारा किए जाने वाले सम्भावित विघ्नों को दूर करने के लिए अनुष्ठान (यज्ञ) स्थल की चारों दिशाओं में दैवी शक्ति के स्थापन के लिए ऋषियों ने दिग्बन्ध या दिग्बन्धन की विधि का निर्माण किया है। (लाङ्गुल. 2)

दहरपुण्डरीक–हृदयस्थ रक्तकमल जैसे प्रतीत होने वाले आकार को 'दहरपुण्डरीक' कहा है। वेदान्त भी यही कहता है (क्षुरिकोपनिषद् 10)। यही अनाहत चक्र है।

दीक्षा–संकल्पपूर्वक अनुष्ठान, अभीष्ट देवमन्त्र ग्रहण, यजन-पूजन-व्रतादि, यज्ञोपवीत संस्कार आदि। यों तो कई ग्रन्थों में दीक्षा की कई प्रकार की व्याख्याएँ मिलती हैं। प्रत्येक शुभ कार्य से पहले दीक्षा लेना अनिवार्य माना गया है। शास्त्रों में दीक्षा के लिए मुहूर्त भी निश्चित किए गए हैं। दीक्षा के अनेक प्रकार हैं, जैसे—मन्त्रदीक्षा, समयीदीक्षा, लोकदीक्षा, क्रियादीक्षा, कलादीक्षा आदि। बृहदारण्यकोपनिषद् (3.9.2) में दीक्षा की महिमा वर्णित है। कहा है कि दीक्षा सत्य में प्रतिष्ठित है। निर्वाणोपनिषद् (2.14) में तो परब्रह्म के संयोग को ही दीक्षा माना गया है।

दुख-सुख–अनुकूलवेदनीय सुख और प्रतिकूल-वेदनीय दु:ख है। सांख्यों के तापत्रय की चर्चा त्रयताप (त्रिताप) शब्द में हम कर चुके हैं। सच्चा सुख तो सच्चिदानन्दस्वरूप का अनुभव ही है। अन्य सुख विनाशी हैं।

देव-देवता–प्रधान देवता ब्रह्मा, विष्णु, और महेश क्रमश: सृष्टि के सर्जन, पालन और संहार के नियामक माने जाते हैं। 12 आदित्य, 8 वसु, 11 रुद्र और 2 द्यावा पृथिवी मिलकर 33 देवता माने गए हैं।

देवजयन–इसके तीन अर्थ होते है—1. वेदिस्थल, 2. यज्ञस्थल और 2. पृथ्वी। सामान्यत: इसका अर्थ 'देवों के लिए यज्ञक्रिया' ऐसा होता है, पर इसके वास्तविक अर्थ तो ऊपर बताए अनुसार ही हैं। शतपथब्राह्मण और कात्यायन श्रौतसूत्र में भी ऐसा ही अर्थ बताया गया है। जाबालोपनिषद् (1.1) और मनु (2.23) में भी यही अर्थ है।

देवयान–शरीर से उत्क्रमण करने के बाद परलोकगमन के दो भागों में से एक देवयान मार्ग है। देवयान से जाने वाला व्यक्ति ब्रह्मलोक को प्राप्त होता है। दूसरा पितृयान है, उससे जाने वाला व्यक्ति चन्द्रलोक को प्राप्त होता है। इसे अर्चिरादि मार्ग भी कहते हैं। इसका सम्बन्ध उत्तरायण, शुक्लपक्ष, दिवस आदि से है।

द्युलोक–स्वर्गलोक। अन्य अर्थों में आकाश भी होता है। यह शब्द ऋग्वेद में प्राय: 500 बार आया है।

द्रष्टा–इसका सामान्य अर्थ 'देखने वाला' होता है। पर अनेक विशेषण लगाकर अनेक अर्थ किए जा सकते हैं। हमारे ऋषियों को मंत्रद्रष्टा कहा गया है। उन्होंने मंत्रों का (ऋचाओं का) साक्षात्कार किया था। पातंजल में आत्मा को द्रष्टा और अन्त:करण को दृश्य कहा गया है। दृग्दृश्य विवेक से ही मुक्ति होती है, ऐसा वेदान्त कहता है। वेदान्त साक्षी चैतन्य को द्रष्टा कहता है।

द्वैत–जहाँ दो होते हैं वह द्वैत है। मध्वाचार्य द्वैतवादी हैं और आचार्य शंकर अद्वैतवादी हैं।

ध

धर्म-अधर्म–धर्म का सामान्य अर्थ है—'धारण करना'। दर्शनानुसार जिससे भौतिक उन्नति और आध्यात्मिक कल्याण हो, उसे 'धर्म' कहते हैं। मीमांसा में वेदविहित धर्मानुष्ठान को धर्म कहा गया है। न्याय में धर्म 24 गुणों में से एक है। गीता में वर्णाश्रम धर्म की बात कही है। स्मृतियों में दस लक्षण वाला धर्म कहा गया है। साधारण धर्म के रूप में मूल्यनिष्ठ जीवन को ही धर्म कहा गया है। इससे विपरीत परपीडनरूप उच्छृंखलता को अधर्म कहा गया है।

धर्मसूत्र–धर्म का विवेचन करनेके लिए सूत्रकाल में जो सूत्र-ग्रन्थ बने उन्हें धर्मसूत्र कहा जाता है।

उन सूत्र-ग्रन्थों में वर्णाश्रम धर्म, सदाचरण, सामान्य सर्वपालनीय सद्गुणात्मक धर्म आदि का निर्देश है। ये वेदों के 'कल्प' नामक अंग के अन्तर्गत आते हैं। श्रौत, कल्प, धर्म और गृह्य ऐसे चार प्रकार के सूत्र-ग्रन्थ हैं। आपस्तम्ब, हिरण्यकेशी, बौधायन, गौतम और वसिष्ठ—इतने धर्मसूत्र मुख्य हैं।

धाता–इसे ही 'विधाता' कहते हैं। विधान-निर्णय को करने, रचने या बनाने वाला विधाता या धाता है। ऋग्वेद में आदित्य को धाता (विधाता) कहा है (9.3.17) निरुक्त में उत्पादक को 'धाता' और आजीविकादि के प्रेरक को 'विधाता' कहा है (11.10)। मैत्रावरुण (5.8) के अनुसार परमेश्वर ही विष्णु, नारायण, अर्क, सविता, धाता, विधाता सब-कुछ है।

धारणा–अष्टांग योग का छठा अंग है। चारों ओर से चित्तवृत्तियों को हटाकर किसी एक विषय या स्थान पर स्थिर करने को धारणा कहा जाता है। (अमृतोपनिषद् 8 एवं 16; पा.यो.द. 3.1)।

ध्यान–अष्टांग योग का सातवाँ अंग। धारणा की धारावाहिता ही ध्यान है। ध्यान की पराकाष्ठा ही समाधि है।

धृति–सामान्यतः इसको धर्म के दस लक्षणों में से एक माना जाता है। अर्थ—धैर्य, धीरज धारण करना, सन्तोष, तुष्टि, मन की दृढ़ता, सोलह मातृकाओं में से एक आदि अनेक अर्थ हैं। वास्तव में जिससे मन, प्राण एवं इन्द्रियाँ वश में रहें, वही धृति है। इसके सात्त्विक, राजस और तामस रूप से तीन भेद गीता में बताए गए हैं।

ध्रुव–स्थिर, अचल, निश्चल, अटल, शाश्वत—ये इसके पर्याय हैं। कहीं-कहीं परमात्मा के पर्याय रूप में भी इस शब्द का प्रयोग किया गया है (कठ. 1.2.10)। 'ध्रुवा नीतिः' का अर्थ अटूट (अपरिवर्तनीय) नियम होता है। इसी को ब्रह्मविद्योपनिषद् में ज्ञानाग्नि का पर्याय ध्रुवाग्नि भी कहा है।

नव-चक्र–योगोपनिषदों के अन्तर्गत सूक्ष्मरूप से स्थित विभिन्न चक्रों का वर्णन आता है। यों तो छः चक्र या सात चक्र ही प्रसिद्ध हैं, परन्तु कुछ लोगों ने कुल नौ चक्र माने हैं। योगराजोपनिषद् और सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषद् में कुछ पाठ-भेद के साथ नौ चक्र माने हैं। उनके मतानुसार पहला ब्रह्म चक्र है, दूसरा मूलकन्द (मूलाधार) है (इसे अग्निकुण्ड या कुण्डलिनी भी कहते हैं)। तीसरा नाभिचक्र है। चौथा हृदयचक्र या अनाहत चक्र है। पाँचवाँ कण्ठ चक्र (विशुद्ध चक्र) है। छठा तालुका (घण्टिका) चक्र है। सातवाँ भूचक्र (विद्यास्थल) है। आठवाँ ब्रह्मरन्ध्र और नवाँ व्योम चक्र है। (देखिए, योगराजोपनिषद् 5-7, 12, 16-17 तथा सौ.ल.उप. 3.8-10 इत्यादि)।

नव द्वार–दो कान, दो आँखें, दो नासिकाएँ, मुख, गुदा और उपस्थ—ये नव द्वार कहे गए हैं।

नाचिकेताग्नि–कठोपनिषद् में यमराज से दूसरे वरदान के रूप में नचिकेता ने यज्ञीय विद्या माँगी थी। यमराज ने नचिकेता को सांगोपांग वह विद्या पढ़ाई। बाद के तीसरे 'मृत्युरहस्य' रूप वरदान माँगने पर यमराज द्वारा इस वरदान के एवज में उनके द्वारा प्रदत्त अन्य प्रलोभनों से वशीभूत न होते हुए नचिकेता की उस निश्चलता को देखकर उस अग्निविद्या का नाम नचिकेता के नाम पर उसे 'नाचिकेताग्नि' नाम प्रदान किया। इसे 'त्रिणाचिकेत' भी कहते हैं।

नाद-अनाहतनाद–नाद का सामान्य अर्थ ध्वनि है। आकाशस्थ अग्नि और मरुत् के संयोग से नाद उत्पन्न होता है, ऐसा संगीतज्ञ मानते हैं। इसे नादब्रह्म कहते हैं। उससे सारा जगत् व्याप्त है। योगीजन साधना में अनवरत गुंजायमान अनाहत नाद को सुनते रहते हैं। प्राणाग्नि के आधार से शरीर के अन्दर ध्यान स्थिर करने पर एक नाद सुनाई देता हैं। इसमें विविध ध्वनियाँ सुनाई देती हैं। प्रारम्भ में नाद बहुत जोर से अनेकविध सुनाई पड़ता है। अभ्यास के बाद वह सूक्ष्म से सूक्ष्मतर होता जाता है (नादबिन्दु. 33)।

पुष्परसमग्न भ्रमर जैसे पुष्पगन्ध की परवाह नहीं करता, उसी तरह नादासक्त चित्त विषयों की परवाह नहीं करता। (नादबिन्दु. 43)। मनोमृग को बाँधने का जाल नाद ही है (नादबिन्दु. 45)।

नारायण–सागर-जल में शेषशायी भगवान् नारायण सृष्टि के सर्जक, पालक और संहारक माने जाते हैं और उन्हें एक शक्ति मानकर पूजा जाता है। पुरुषसूक्त में उसी नारायण पुरुष का, विराट् पुरुष का उल्लेख है। मुद्गलोपनिषद् में भी उनकी महिमा का गान है। वे तीनों काल में अवस्थित हैं। वे सबसे परे और सबसे श्रेष्ठ हैं। (मुद्गल. 23)। नारायण से ही समष्टिगत प्राण और सभी इन्द्रियाँ उत्पन्न हुईं। सम्पूर्ण सृष्टि नारायण से ही जन्मी (नारा. 9)। वे ही एकमात्र विशुद्ध, निष्कलंक, निर्विकल, निरंजन हैं। (नारायणोप. 2, महोप. 1.1 और कलिसं. 1)।

निदिध्यासन–ज्ञानप्राप्ति के अन्तरंग साधनों में वह अन्त्य है। गुरुमुख से शास्त्र-श्रवण के बाद अपनी बुद्धि से शास्त्रानुकूल तर्क-समाधान करके फिर निश्चित वस्तु (आत्मा) का सतत ध्यान करना निदिध्यासन है। निदिध्यासन ही एक तरह से समाधि है। यह मनन का अग्रिम चरण है। आत्मा के विजातीय शरीरादि जड़ विषयों के विचार से रहित और अद्वितीय ब्रह्मविषयक सजातीय विचारों का तैलधारावत् सातत्य ही निदिध्यासन है। (बृहदा. 2.4.5)।

नियम–योग के आठ अंगों में से दूसरा अंग। ये पाँच प्रकार के हैं—1. शौच (आन्तर्बाह्य पावित्र्य), 2. सन्तोष, 3. तप, 4. स्वाध्याय और 5. ईश्वरप्रणिधान। (पात.यो.सू. 32, जाबाल-दर्शन. 1.20-22, 2.1, 2.3, 2.8, मनु. 4.12, गीता 6.17) आदि में इन नियमों का विस्तृत विवरण है।

निरञ्जन–जिसमें अञ्जन, कालिमा या अविद्या नहीं है, वह निर्गुण ब्रह्म।

निरहंकारिता–यह 'अमानित्व-अदंभित्व' गुण का पर्यायवाची शब्द है। यह उच्च सात्त्विक गुण है।

निर्गुण-सगुण–परब्रह्म के दो स्वरूप माने गए हैं—निर्गुण और सगुण। सगुण रूप से सकल (दृश्य) सृष्टि की उत्पत्ति होती है। दूसरा निर्गुण रूप ब्रह्म का पारमार्थिक स्वरूप है। निर्गुण का अर्थ गुणरहित है। परमात्मा की बनाई हुई सृष्टि तो सत्त्व, रजस् और तमोगुण से युक्त है, पर परमात्मा स्वयं इन गुणों से परे है। वह अव्यक्त और केवल ज्ञानगम्य है। सगुण व्यक्त है। निर्गुणोपासना कठिन और सगुणोपासना सरल है। निर्गुण तो निराकार, भेदरहित, नित्य, अविनाशी, सर्वोपाधि-विनिर्मुक्त, शुद्ध-बुद्ध-मुक्त स्वभाव है। (देखिए—कठ. 1.3.15, मुण्डक. 1.1.6, बृहदारण्यक. 2.3.6 आदि)।

निर्वाण–जन्म-मरण-निवृत्तिरूप मोक्ष का पर्याय-वाची शब्द है। निवृत्ति, मुक्ति।

निर्विकल्पक–विक्षेपरहित धारावाहिक एकाग्रता को समाधि कहते हैं। वह योग की पराकाष्ठा है। ध्यान की एकाग्रता करते-करते जहाँ तक ध्याता-ध्येय-ध्यान की त्रिपुटी का भान रहता है, वहाँ तक तो सविकल्प समाधि होती है, पर जब धीरे-धीरे ध्याता-ध्येय-ध्यान का भी भान नहीं रहता, तब उस स्थिति को निर्विकल्पक समाधि कहा जाता है। जैसे पानी में नमक घुल जाता है, ऐसा एकीभाव निर्विकल्प समाधि में होता है। (देखिए ह.यो.प्र. 4.5 और निरालम्बोप. 39)।

निःश्रेयस्–भौतिक उन्नति को 'अभ्युदय' या 'प्रेयस्' और आध्यात्मिक कल्याण को निःश्रेयस् अथवा 'श्रेयस्' कहा गया है।

निष्काम कर्म–कामनारहित कर्तव्यपालन ही निष्काम कर्म है। निष्कामकर्माचरण ही गीता का मुख्य सन्देश है। निष्काम कर्म लोकसंग्रह, ईश्वर-प्रीत्यर्थ या प्रारब्धपरिचालित भी होता है। इसमे चित्तशुद्धि होने पर ज्ञानप्राप्ति से मुक्ति मिलती है। निष्काम कर्मों में व्यक्तिगत कामना नहीं होती, जगत् के हित का प्रयोजन हो सकता है।

निःस्पृह–किसी भी स्पृहा (इच्छा) का त्यागी। भौतिक वस्तुओं की स्पृहा न रखने वाला व्यक्ति एकमात्र आध्यात्मिक कल्याण की ही आकांक्षा

रखता है (गीता 6.18, 14.12 और महो. 3.36) स्पृहा की उत्पत्ति और उससे मुक्ति की बात इनमें कही है।

प

पञ्चकोश–वेदान्त में मानव-शरीर के पाँच कोशों का वर्णन है—1. अन्नमय (स्थूल शरीर), 2. प्राणमय कोश, 3. मनोमय कोश, 4. विज्ञानमय कोश और 5. आनन्दमय कोश। ये आत्मा (चैतन्य) को आवृत किए हुए हैं।

पञ्च तन्मात्राएँ–सूक्ष्मभूत—शब्दतन्मात्रा, स्पर्श-तन्मात्रा, रूपतन्मात्रा, रसतन्मात्रा और गन्ध-तन्मात्रा—ये पाँच तन्मात्राएँ कही गई हैं।

पञ्चप्राण–प्राण पाँच माने गए हैं—प्राण, अपान, व्यान, समान, उदान। (विशेष विवरण 'प्राण' शब्द में देखें।

पञ्चभूत–पृथ्वी, जल, तेज, वायु और आकाश—ये पाँच भूत या पञ्चमहाभूत कहे जाते हैं।

पञ्चयज्ञ या पञ्च महायज्ञ–वानप्रस्थ के लिए हमेशा करने योग्य पाँच यज्ञ होते हैं—1. ब्रह्म यज्ञ (वेदों का अध्ययनाध्यापन), 2. देवयज्ञ (अग्निहोत्र), 3. पितृयज्ञ (श्राद्धतर्पणादि), 4. अतिथियज्ञ (मनुष्ययज्ञ) तथा 5. भूतयज्ञ (प्राणियों को खिलाना-पिलाना)।

पञ्चविध मुक्ति–जीवात्मा की इष्टदेव-प्राप्ति ही मुक्ति है। इसके पाँच प्रकार हैं—1. सालोक्य, 2. सामीप्य, 3. सारूप्य, 4. सायुज्य और 5. कैवल्य। 'सालोक्य' इष्टदेव के लोक की प्राप्ति है, 'सामीप्य' उनके समीप रहने की प्राप्ति है, 'सारूप्य' उनके जैसे रूप की प्राप्ति है, 'सायुज्य' उनके साथ जुड़ जाने की प्राप्ति है और 'कैवल्य' अपनी शुद्धचैतन्यमयता की प्राप्ति है। (देखिए मुक्तिकोपनिषद् 1.18-19, 21-25)।

पञ्चाग्नि–अन्वाहार्यपचन, आहवनीय, गार्हपत्य, आवसथ्य और सभ्य—ये पाँच प्रकार के अग्नि है। इन्हें पंचाग्नि कहते हैं। इनसे सम्बन्धित तत्त्वज्ञान को **पञ्चाग्निविद्या** कहते हैं। छान्दोग्योपनिषत् तो सूर्य, बादल, पृथ्वी, पुरुष, और स्त्री सम्बन्धी तात्त्विक ज्ञान को पञ्चाग्निविद्या कहती है। तो वायुपुराण गार्हपत्य, आहवनीय, दक्षिणाग्नि, सभ्य और आवसथ्य को पञ्चाग्नियाँ मानता है (वा.पु. 10.6.41-42)। मत्स्यपुराण (35.116) के अनुसार ययाति ने पाँच अग्नियों के बीच एक वर्ष तक तपस्या की थी। कठोपनिषद् में पञ्चाग्निसिद्ध पुरुषों को 'पञ्चाग्नयः' कहा गया है। पञ्चाग्निसिद्धि-प्राप्त मनुष्य मन्त्रशक्ति के नियामक होते हैं।

पञ्चीकरण–पाँच सूक्ष्म भूतों (तन्मात्राओं) को पहले प्रत्येक को दो-दो भागों में (आधे में) विभक्त करके फिर एक आधे भाग के चार भाग करके अपने से अन्य सूक्ष्म भूतों के साथ मिलाने से पञ्चीकरण होता है और सूक्ष्म में से स्थूलभूत (इन्द्रियभोग्य भूत) बनता है। जैसे $\frac{1}{2}$ पृथ्वी के साथ $\frac{1}{8}$ जल, $\frac{1}{8}$ वायु, $\frac{1}{8}$ तेज, $\frac{1}{8}$ आकाश मिलाने से स्थूल पृथ्वी बनती है। उसी तरह अन्य चारों भूतों के सन्दर्भ में समझ लेना चाहिए।

परब्रह्म–विश्व का परमतत्त्व ब्रह्म दो प्रकार का बताया गया है—1. पर और 2. अपर। परब्रह्म तो शुद्ध चैतन्य, नित्य शुद्ध, बुद्ध, मुक्त, निर्लेप और निर्गुण है। वही ब्रह्म जब सगुण बनता है, अपनी शक्ति (माया शक्ति) को लेकर गतिशील होता है तब वह सृष्टि का कर्ता सर्वज्ञ आदि हो जाता है, वही अपरब्रह्म है। परब्रह्म निर्गुण और अपरब्रह्म सगुण होता है।

परमगति–परमात्मा की अनुभूति की अवस्था ही परमगति है। इसे ही मुक्ति या मोक्ष कहते हैं। (कठ. 2.3.10 और गीता 8.11)।

परमज्योति–परब्रह्म ज्योतिस्वरूप, प्रकाशस्वरूप, ज्ञानस्वरूप होने से उसे परमज्योति कहा गया है। चिदात्मा, चिदानन्द, चिद्घन, चिन्मय, चैतन्य आदि सब उसी के पर्यायवाची शब्द है। परमपुरुष भी वही है, परात्पर भी वही हैं। परब्रह्म के अनेकानेक नाम हैं। उसी का स्थान परमपद है।

परमपद–वह भी परमगति ही है। मोक्ष या मुक्ति भी यही है। महाभारत के शान्तिपर्व (47.37) में श्रीकृष्ण को ही परमपद कहा है। परब्रह्म का

निवास जहाँ हो, वह परमपद है। कठ. 1.3.1 में परमपद उसे कहा है, जहाँ से लौटकर मनुष्य पुनः यहाँ नहीं आता (कठ. 1.3.8)। वीतराग यति ही परमपद (मोक्ष) प्राप्त करते हैं।

परमव्योम–'व्योम' का अर्थ तो आकाश है, पर उसमें 'परम' लगा देने से इसका अर्थ 'परा चेतना' हो जाता है। ऋग्वेद में 'परा चेतना' के अर्थ में परमव्योम शब्द का कई बार प्रयोग हुआ है। ऋग्वेद में 'परा चेतना' से सृष्टि की उत्पत्ति और संचालन होता है, ऐसा वर्णित है। इसकी तुलना आज के कम्प्यूटर तन्त्र के 'मास्टर कम्प्यूटर' से की जा सकती है। मास्टर कम्प्यूटर से माइक्रोवेव टॉवर्स द्वारा विभिन्न कम्प्यूटर जुड़े रहते हैं। इसके लिए, 'गौरीर्मिमाय.....सहस्राक्षरा परमे व्योमन्' —यह ऋग्वेदीय मन्त्र (1.164.41) द्रष्टव्य है। यही मन्त्र एकाक्षरोपनिषद् में भी आया है। तदुपरान्त एकाक्षरोपनिषद् 1 और 4 में भी इसे हृदयव्योम, परमव्योम से प्रकाशित परा चेतना का ही संकेत दिया गया है।

परमसिद्धान्तश्रवण–'तत्त्वमसि' आदि महावाक्यों द्वारा जीव-ब्रह्म-ऐक्य का अनुसन्धान करते हुए, आत्मा और परमात्मा को प्राप्त करना ही सिद्धान्तश्रवण या परमसिद्धान्तश्रवण है।

परमहंस–संन्यासियों की चार कोटियों में से एक उच्चतम कोटि। वह शिखा-यज्ञोपवीतरहित, पाँच घरों से भिक्षा माँगकर, हाथ के ही पात्र में खाने वाला एक कौपीनधारी तथा एक चादर और दण्ड धारण करने वाला होता है।

परमात्मभाव–परमानन्द, ऐक्यानुभव. अद्वयानन्द, अद्वैतानन्द, अपरोक्षानुभूति—ये सभी पर्याय-वाची शब्द ही हैं।

परमात्मा–वेदान्तानुसार तो वास्तव में जीवात्मा और परमात्मा में भेद नहीं है, केवल उपाधिगत ही भेद है, किन्तु वैशेषिक दर्शन परमात्मा को जीवात्मा से अलग मानता है और उसे नित्य ज्ञानवान्, नित्य इच्छावान् और नित्य संकल्पवान् मानता है। वह सम्पूर्ण सृष्टि का संचालक और एक ही है। वह सर्वोपरि विशुद्ध आत्माओं का समूहरूप है। न्यायदर्शन उसे सबका कर्त्ता, भोक्ता, सर्वज्ञ, सर्वानुभवकर्ता मानता है। महाभारत में प्राकृत गुणों से बद्ध चैतन्य को आत्मा और उनसे मुक्त चैतन्य को परमात्मा माना गया है। गीता में क्षर-अक्षर से उत्तम पुरुष को परमात्मा कहा है (गीता 15.17)। वह सर्व-व्यापक और सर्वपोषक तथा अव्यय और ईश्वर है। गीता (13.22) में इसका पर्याप्त वर्णन है।

परलोक–इस पृथ्वीलोक (मर्त्यलोक) से अन्य कोई भी लोक। ऊपर और नीचे सात-सात लोक हैं।

परा-अपरा विद्या–वेदाध्ययन आदि अपरा विद्या है और अविनाशी ब्रह्म को जानने की विद्या परा विद्या है। उपनिषदों में दोनों विद्याओं को जानने योग्य कहा गया है।

परा-पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरी–ये वाणी के चार रूप कहे गए हैं। मूलाधार चक्र से उठने वाले नाद को 'परा' वाणी कहते हैं। यह नाद मूलाधार से उठकर हृदय में जुड़ता है, तब वह 'पश्यन्ती' वाणी कही जाती है। हृदय से उठकर बुद्धि में जुड़ने पर वही 'मध्यमा' वाणी होती है और वही वाणी वहाँ से उठकर कंठ में आकर वागिन्द्रिय द्वारा स्फुटित होकर सर्वश्राव्य बनती है, तब उसे 'वैखरी' वाणी कहा जाता है। इसका उल्लेख अलंकारकौस्तुभ, निघण्टु (2.23) और अथर्व-वेद (7.44.1) में किया गया है। अक्षमालोप-निषद् में चारों वाणियों का वंदन किया गया है। भगवान् श्रीकृष्ण ने वाणी को अपनी विभूति कहा है। (गीता 10.34)।

परिभूः–चारों ओर से आच्छादित किए हुए को 'परिभूः' कहा जाता है।

परिव्रज्या-परिव्राजक–धर्म और विद्या के प्रचार-प्रसार के लिए अथवा जनजागरण के लिए पूरे देश में घूमना परिव्रज्या कहलाता है। वानप्रस्थी, संन्यासी या त्यागी ऐसी परिव्रज्या करता है तो उसे परिव्राजक या परिव्राट् कहते हैं। सदैव श्रवण, मनन, चिन्तन, भजन आदि करते हुए,

सादा-सीधा-सरल जीवन जीते हुए, तितिक्षा आदि के साथ ऐसी परिव्रज्या करने वालों में नारद श्रेष्ठ माने गए हैं। आश्रमोपनिषद् (4) में परिव्राजकों के प्रकार बतलाए गए हैं।

पर्जन्य–सामान्य अर्थ तो मेघ या बादल होता है, पर कहीं-कहीं इसका अर्थ इन्द्रदेव, सूर्यदेव या विष्णुदेव भी किया गया है। पर्जन्य एक देवता-विशेष है। वह अन्तरिक्ष-स्थानीय वैदिक देवता हैं। (शतपथब्राह्मण 14.9.1.13; तै.सं. 7.5.18.1 तथा जै.बा. 1.114)।

पवमान–इसका शब्दार्थ 'पवित्रकारी' होता है। सोम पावनकारी होने से उसे 'पवमान' कहा गया है। कुछ स्तोत्रों को भी इसी कारण 'पवमान स्तोत्र' कहते हैं। (काठ.सं. 22.10, शत.ब्रा. 2.5.1.5, जैमि.ब्रा. 1.214 आदि अनेक स्थल देखे जा सकते हैं)।

पश्चिमलिङ्ग–संन्यासियों के कुछ चिह्न होते हैं। इन चिह्नों को धारण करने वाले संन्यासी 'व्यक्त-विष्णुलिंग' संन्यासी कहे जाते हैं। उनमें कुछ पूर्वलिंग और कुछ पश्चिमलिंग परिव्राजक कहे जाते हैं (निर्वाणोपनिषत् 3)। बाह्य चिह्न धारण करने वाले पूर्वलिंग (व्यक्त विष्णुलिंग) संन्यासी दया, क्षमा, निरहंकारिता, करुणा, निर्विकारिता आदि गुणों को धारण करते हैं, जब कि पश्चिमलिंग (अव्यक्त विष्णुलिंग) बाह्य चिह्नों को धारण किए बिना ही अन्त:करण में सभी गुण रखते हैं (देखें—निर्वाणोपनिषद् 1.58 की ब्रह्मयोगी टीका)।

पाप-पुण्य–अनिष्ट भावनाओं और अनिष्ट साधनों से किया जाने वाला निकृष्ट कार्य पाप है और शुभ भावनाओं और शुभ साधनों से किया गया मंगलकार्य पुण्य है। पुण्य का फल स्वर्गादि और पाप का फल नरक (दु:खादि) की प्राप्ति है। सत्संग पुण्यदायी और कुसंग पापदायी है। (निरा. 16.17)। परोपकार पुण्य का निमित्त और परपीडन पाप का निमित्त होता है।

पिंगला–शरीर में सुविख्यत तीन नाड़ियों में से एक। नासिका के दक्षिण भाग में स्थित नाडी।

पितर-पूर्वज-गोत्रज–पिता, दादा, परदादा आदि हमसे पहले जन्म लिए हुए हमारी पीढ़ियों के व्यक्तियों को पितर, पूर्वज या गोत्रज कहते हैं। इन्हें 'वंशज' भी कहा जाता है। उन पितरों के प्रति कृतज्ञता व्यक्त करने के लिए श्राद्ध-तर्पणादि किए जाते हैं। (छान्दोग्य. 2.22.2 तथा बृहदा. 4.3.33)।

पुत्रैषणा–तीन एषणाएँ हैं—वित्तैषणा, लोकैषणा, और पुत्रैषणा। पुत्रैषणा अर्थात् पुत्रप्राप्ति की इच्छा।

पुनर्जन्म–जब तक व्यक्ति की मुक्ति नहीं होती है, तब तक उसे बार-बार जन्मना-मरना पड़ता है। एक मृत्यु के बाद पुन: शरीर धारण करने को पुनर्जन्म कहते हैं (गीता 2.27)। यह पुनर्जन्म कर्मफल और आसक्ति के अनुसार विविध योनियों में होता रहता है। मुक्ति होने से ही इस चक्कर से छुटकारा मिलता है (गीता 18.16)।

पुरश्चरण–इसका सामान्य अर्थ है—'चलने से पहले।' किसी कार्य की सिद्धि के पूर्व में किए जाने वाले अनुष्ठान को पुरश्चरण कहा जाता है। ये तीन प्रकार के हैं—गति, आगति और स्थिति। गति बढ़ने, आगति लौटने और स्थिति ठहरने को कहते हैं। अभीष्टसिद्ध्यर्थ की जाने वाली साधना के साथ-ही-साथ प्रगति के अवरोधक दोषों को लौटाया भी जाता है। इस गति और आगति से पूर्व शक्ति को स्फुटित करने के लिए स्थिति को अपनाया जाता है। यही पुरश्चरण है। सामान्यत: सवा लाख मन्त्रों का अनुष्ठान सर्वसुलभ और सर्वकल्याणकारी है। इसकी विधि अत्यन्त जटिल है। इसकी विधि में थोड़ी भी असावधानी होने से इसके लाभ के बदले हानि भी हो सकती है। नित्यकर्म, सन्ध्या, पूजन, शापमोचन, हवन, तर्पण, मार्जन, अभिषेक, मुद्रा, विसर्जन और ब्राह्मणभोजन—इसका क्रियाकलाप है। अनेक तन्त्र-ग्रन्थों में बहुत-सी बातें अतिविस्तार से लिखी गई हैं। (नृ.पू.ता. 1.16)।

पुराण–पुरातन, प्राचीन, पुराणकालीन सन्तों, महात्माओं, राजाओं और विशिष्ट पुरुषों की परम्परागत चली आती हुई कथाओं को पुराण कहते हैं। प्रधानत: अठारह पुराण हैं; और उपपुराण भी हैं, वे भी अठारह हैं। पुराणों के वक्ता व्यासदेव माने गए हैं। हमारा प्राचीन इतिहास उनमे वर्णित है।

पुरुष (पुराणपुरुष)–परमपुरुष। सबके पुर (शरीर) में रहने वाला अंगुष्ठमात्र पुरुष, जो आकारहीन और ज्योतिस्वरूप है, जो व्यापक और मुक्तिदाता है, वही पुरुष है। वही आत्मा, परमात्मा और अन्तरात्मा के तीन रूपों में प्रकट हुआ है। (कठ. 2.1.12-13, 2.3.8 तथा आत्मो. 1)। वह आदित्य के सदृश प्रकाशमान है (श्वेता. 3.8; छान्दोग्य 6.7.1, 3.16.1, 3.14.1, मुण्डक 1.12.11)। वह पुरुष षोडशकलायुक्त है। वह यज्ञरूप, संकल्परूप, अमृतरूप, अविनाशी, विराट् एवं विश्वपुरुष है।

पुरुषसूक्त–ऋग्वेद के दशम मण्डल के 90वें सूक्त को और यजुर्वेद के 31वें अध्याय के सोलह मन्त्रों को पुरुषसूक्त कहते है। इसमें विराट् नारायण की स्तुति है। मुद्गलोपनिषत् में इसके अर्थनिर्णय का विवेचन है।

पुरोनुवाक्या–यज्ञों में तीन प्रकार की आहुतियों में से एक पुरोनुवाक्या आहुति है। यह आहुति जिस मन्त्र को पढ़कर दी जाती है, उसे 'पुरोनुवाक्या' नाम से स्वीकार किया गया है। इन ऋचाओं को पृथ्वी, प्राण और भ्रातृव्य देवता से जोड़ा गया है। (शत. ब्रा. 14.6.1.9; बृहदारण्यक 3.1.10 तथा तै.सं. 1.6.10.4)।

पुर्यष्टक–स्थूल दृश्यमान शरीर के भीतर अनुमेय एक सत्रह तत्त्वों वाला सूक्ष्म शरीर माना गया है। कहीं-कहीं उस सूक्ष्म शरीर के इन सत्रह तत्त्वों को आठ अंगों में समाहित किया गया है। उन आठ अंगों का आलंकारिक नाम पुरी देकर उसे पुर्यष्टक कहा गया है। ये आठ पुरी—ज्ञानेन्द्रिय-पंचक, कर्मेन्द्रियपंचक, प्राणपंचक, सूक्ष्मभूत-पंचक, अन्त:करणचतुष्टय, काम, कर्म और अविद्या हैं (पैंगलोपनिषत् 2.5)।

पूर्णपुरुष–द्वन्द्वातीत, सनातन, परब्रह्म, विश्व के सर्जक-पालक-संहारक पुरुषब्रह्म। श्रीकृष्ण को भी पूर्णपुरुष कहा गया है। षोडशकलायुक्त पुरुष भी पूर्णपुरुष है। (नारा. 2; रुद्रहृदय. 6; कृष्ण. 10.12 आदि)।

पूषा–यह पोषणकर्त्ता देवता हैं। चारों वेद में इसका उल्लेख है। ऋग्वेद में 'पूषा' का अर्थ सूर्य की मानवपुष्टिप्रदात्री एवं मानवकल्याणकर्त्री बुद्धि किया गया है। यजुर्वेद में पूषा को सूर्य द्वारा प्रेरित देवता कहा गया है (यजुर्वेद 17.58)। तैत्तिरीय ब्राह्मण में उसे दीर्घायु और वर्चस्प्रदाता देवता बताया गया है। (तै.ब्रा. 1.2.1.19)।

पौर्णमासी यज्ञ–दर्श (अमावास्या) और पूर्णिमा के दिन प्रतिमास किए जाने वाले यज्ञों में प्रति पूर्णिमा के दिन किया जाने वाला यज्ञ।

प्रकृति-पुरुष–सांख्यदर्शनानुसार पुरुष और प्रकृति ये दो तत्त्व हैं। अव्यक्त प्रकृति ही **व्यक्त** जगत् के रूप में परिणत होती है। उपनिषदों के अनुसार तो उस प्रकृति की उत्पत्ति भी पुरुष से ही होती है। जैसे मकड़ी अपने से ही तन्तुजाल को उत्पन्न करती है और अपने में ही समा लेती है, वैसे ही पुरुष अपने से ही जगत् उत्पन्न करता है और अपने में ही समा लेता है। (मुण्डक. 1.1.7)। प्रकृति जड़ है और पुरुष चेतन। वे दोनों अलग-अलग कोई कर्म नहीं कर सकते। इसलिए पुरुष प्रकृतिस्थ होकर प्रकृति के तीन गुणों का उपयोग कर जगत् बनाता है। गीता में दोनों को अनादि माना गया है (गीता 13.19 और 13.21)।

प्रज्ञा-प्रज्ञान–प्रज्ञा का अर्थ प्रकृष्ट ज्ञान अथवा प्रकृष्ट बुद्धि है। और ऐसी बुद्धि या ज्ञान वाले विद्वान् को ही प्रज्ञान कहा जाता है। आत्मा-परामात्मा के अनुभूतिजन्य ज्ञान को ही प्रज्ञा या प्रज्ञान कहा जाता है। बुद्धि की दूरदर्शिता भी प्रज्ञा है। बौद्धिक (ज्ञातव्य वस्तुओं या तत्त्वों)

कामनाओं की ग्रहण-क्षमता भी प्रज्ञा है, ऐसा उपनिषदें मानती हैं। (कौषी.ब्रा. 1.7, 3.3; अध्यात्म. 44)। कौषीतकिब्राह्मणोपनिषद् में इसका कार्य-व्यवहार विस्तार से समझाया गया है (3.2)। उपनिषदों में इसलिए प्रज्ञान को ब्रह्म का पर्याय माना गया है (प्रज्ञानं ब्रह्म)।

प्रणव–'प्रणव' ॐकार है। नादबिन्दु उपनिषद् के अनुसार तत्त्वज्ञान प्राप्ति के बाद, प्रारब्ध क्षीण होने पर ॐकारस्वरूप परब्रह्म के साथ आत्मैक्य-चिन्तन करने से नादरूपी स्वप्रकाशित शिवतत्त्व का प्रादुर्भाव इस तरह हो जाता है, जैसे मेघावरण हट जाने से सूर्य प्रकाशित हो जाता है (ना.बि. 30)। अर्थात् प्रणव ही परब्रह्म और प्रणव ही नादब्रह्म है। वही ॐकार है। इसी ॐकार की नाद-साधना को 'प्रणवसन्धान' नाम दिया गया है। सिद्धासन में बैठकर, वैष्णवी मुद्रा धारण करके दाहिने कान में उठती हुई अनाहत ध्वनि अविरत सुननी चाहिए।

प्रतिष्ठा–इस शब्द के स्थापना, स्थान, गौरव, कीर्ति, आदर, निवास, आधार आदि पर्याय हैं। 'प्रतिष्ठा को जानने से मनुष्य इह-परलोक में प्रतिष्ठा पाता है'—ऐसा उपनिषद् में कहा गया है (छा. 5.1.3)। यहाँ प्रतिष्ठा का अर्थ परमात्मा का अदृश्य, अशरीर, अवर्णनीय, अनाश्रित, अभय प्रतिष्ठा (स्थिति) होता है। (तैत्ति. 2.7.1, जै.उ. 1.21.2)।

प्रत्यगात्मा–इसका अर्थ है निर्मल चित्तवृत्तिवाला आत्मा। विशुद्ध अन्तरात्मा (परमात्मा) के लिए भी इस शब्द का प्रयोग होता है। प्रत्यग् (भीतर का, अन्तस् का) आत्मा साक्षी चैतन्य है। वह प्रत्यगात्मा है (कठोपनिषत्)।

प्रत्याहार–आठ योगांगों में से पाँचवाँ अंग। (यो.द. 2.29) प्रत्याहार में चित्तवृत्तियों को या इन्द्रियों को अपने विषयों से हटाकर चित्त को हर स्थिति में शान्त रखकर अपने चिन्तन को आत्मा में ही लगाए रहना होता है। (अमृतनाद. 5)

प्रदक्षिण-प्रदक्षिणा–देवपूजा आदि अवसरों पर देवमूर्ति को दाहिनी ओर करके दायें से चारों ओर श्रद्धापूर्वक घूमना ही प्रदक्षिण या प्रदक्षिणा अथवा परिक्रमा कही जाती है। देवभेद से परिक्रमा की संख्या भी ज्यादा-कम होती है। 'कर्मलोक' नाम के ग्रन्थ में ऐसा संख्या-निर्णय किया गया है। कालिकापुराण कहता है कि दायाँ हाथ फैलाकर, सिर झुकाकर, देवता को दाहिनी ओर करके एक या तीन बार की जाने वाली परिक्रमा को 'प्रदक्षिण' कहा जाता है। वह कामनापूर्ति करने वाली होती है (अक्षको. 15)।

प्रपञ्च–शास्त्रों में इसका अर्थ भवसागर या संसार से लिया जाता है। विस्तार, फैलाव, उथलपुथल, पञ्चतत्त्वों के अनेकानेक भेद आदि अन्य अर्थ भी है। (आत्मबोधोपनिषद् 2.11.12 और महोपनिषद् 3.4.9)।

प्रमाद:–मानसिक आलस्य, शैथिल्य, निष्क्रियता। प्रमाद लापरवाही और आन्तरिक दुर्बलता को भी कहते हैं। इसे ब्रह्मनिष्ठों के द्वारा त्याज्य माना गया है। ब्रह्मवादी के लिए प्रमाद को मृत्यु जैसा कहा गया है (अध्या. 15)। गीता (14.8) में प्रमाद को तमस् कहा गया है। प्रमाद के कारण कर्तव्यशीलता नष्ट हो जाती है।

प्रमेय-अप्रमेय–जो पदार्थ (वस्तु) प्रमायोग्य (यथार्थ ज्ञान कराने योग्य) प्रमाणों द्वारा सिद्ध किए जाने योग्य हो, उसे 'प्रमेय' कहा जाता है। इस दृष्टि से जगत् का प्रत्येक पदार्थ प्रमेय ही है और जो उससे विपरीत हो अर्थात् जो किसी प्रमाण से सिद्ध न किया जा सके उसे अप्रमेय कहते हैं। ऐसा अप्रमेय ब्रह्म है। वह मानवों को बुद्धिगम्य नहीं है। शास्त्रों में प्रतिपादित ब्रह्म की व्याख्याएँ ब्रह्म के निकट तो हैं, पर पूर्ण नहीं हैं। इसीलिए शास्त्र भी 'नेति-नेति' कहकर विरत हो जाते हैं। (सं.ब्रा.उ. 3.1.3)

प्राजापत्य–कामनापूर्ति के लिए श्रौतसूत्रों में बताए गए अनेकानेक यज्ञों (इष्टियों) में से एक। यद्यपि आहिताग्नि द्वारा दर्शपौर्णमास भी इष्टि ही है, पर प्रयोजन-भेद से इन इष्टियों के मित्रविन्देष्टि, आग्नेय इष्टि आदि अनेक भेद किए गए हैं। कुछ विद्वानों के मत में संन्यास-दीक्षा के पूर्व अपना

सर्वस्व देकर 'प्राजापत्य' यज्ञ करना चाहिए। याज्ञवल्क्यस्मृति (3.56) में इसका पूर्वोक्त प्रकार से ही वर्णन किया गया है। शंखस्मृति (7.1) में वही श्लोक पाठभेद में उद्धृत है।

प्राज्ञ–यह जीव की एक संज्ञा है। अविद्योपहित चैतन्य ही जीव है। जीव का सम्बन्ध स्थूल, सूक्ष्म और कारण—तीनों शरीरों से है। अहंकार आदि का कारण अज्ञानोपहित चैतन्य ही कारण-शरीर है। तीनों शरीरों से सम्बद्ध चैतन्य को इस प्रकार संज्ञाएँ दी गई हैं—स्थूलशरीर से सम्बद्ध व्यष्टि चैतन्य की 'विश्व', सूक्ष्मशरीर से सम्बद्ध व्यष्टि चैतन्य की 'तैजस्' और कारणशरीर से सम्बद्ध व्यष्टि चैतन्य की संज्ञा 'प्राज्ञ' है।

प्राणहंस-प्रणवहंस-मुख्य प्राण–जीवात्मा के लिए 'हंस' शब्द का प्रयोग तो उपनिषदों में अनेकानेक बार आता रहता है, पर कभी-कभी प्राण या मुख्य प्राण के लिए भी हंस शब्द का प्रयोग देखा जाता है (कौ.ब्रा.उ. 3.2)। जीवात्मा वस्तुत: मुख्य प्राण ही है, इसलिए मुख्य प्राण को भी 'हंस' कहा जाता है। प्रणवोच्चारण में मुख्य प्राण की स्वयंचालित प्रक्रिया होती है। इसलिए वह प्रणवहंस भी है। (पाशुपत, पूर्व० 19)

प्राणायाम–आठ योगांगों में चौथा अंग प्राणायाम है। प्राणों पर प्रभुत्व प्राप्त करने के लिए प्राणायाम का विधान है। आसन के स्थिर होने के बाद श्वास-प्रश्वास की गति रोकने को 'प्राणायाम' कहा जाता है। श्वास-प्रश्वास के गति-प्रवाहों को रेचक-कुम्भक-पूरक के माध्यम से बाहर-भीतर दोनों स्थानों में रोकना (विराम देना) ही 'प्राणायाम' है। प्राणायाम के अनेक प्रकार हैं। उनमें प्राणाकर्षण, अनुलोम-विलोम, नाडीशोधन आदि प्राणायाम मुख्य हैं।

प्रारब्ध–मनुष्य द्वारा पूर्व में किए गए सभी कर्म 'संचित' होते हैं। मनुष्य अभी जो कर्म कर रहा है वे 'क्रियमाण' कहलाते हैं और जिन किए गए संचित कर्मों का फल मनुष्य अब भोग रहा है, उन फलोन्मुखी कर्मों को 'प्रारब्ध' कर्म कहते हैं। दृष्टान्त रूप में जो बीज हम आज खेत में बो रहे है वह क्रियमाण कर्म जैसा है, बाद में उत्पन्न हुआ जो अन्न हमारे कोठारों में पड़ा है, वह संचित कर्मों जैसा है, और जो अनाज हम खा चुके हैं और जिसने पचने का कार्य शुरू कर दिया है, वह प्रारब्ध कर्म जैसा है। प्रारब्ध हमारे हाथ में नहीं है। सभी कर्मों का फल तो अवश्य मिलता ही है। ज्ञानाग्नि भी प्रारब्ध कर्मों का नाश नहीं कर सकता। वह संचित, क्रियमाण और भावि कर्मों का ही नाश कर सकता है।

फ

फेनप–वानप्रस्थाश्रम के किए गए वैखानस आदि चार भेदों में से एक 'फेनप' नाम का भेद भी है। फेनप वानप्रस्थी विक्षिप्तवत् रहता है, शीर्ण पत्र-फल ही खाता है, अग्निपरिचरण करता है, कहीं भी विश्राम कर लेता है, नियमित पंचयज्ञादि क्रियाएँ करता है और साधना में निरत रहता है (आश्रमोपनिषद् 3)। कुछ लोग कहते हैं कि वृक्षों से अपने-आप ही नीचे गिरते हुए पत्रों और फलों को 'फेन' कहा जाता है और उन्हें ग्रहण करने के कारण ऐसे वानप्रस्थियों को 'फेनप' कहा गया है। श्रीमद्भागवत (3.12.43) की व्याख्या में बताया गया है कि दूध पीते हुए बछड़े के मुख से गिरते हुए दूध के फेन से जो अपनी आजीविका चलाता है, उसे फेनप कहते हैं।

ब

बन्ध–हठयोगानुसार शरीर-शुद्ध्यर्थ किए जाने वाले लगभग पाँच बन्ध बताए गए है। अष्टोत्तर-शतोपनिषदन्तर्गत योग-प्रधान उपनिषदों में इन पाँच बन्धों में से मूलबन्ध, उड्डियाणबन्ध और जालन्धर बन्ध—इन तीनों बन्धों का वर्णन प्राय: मिलता ही है। इसके अतिरिक्त महाबन्ध और महावेध का वर्णन भी पाया जाता है।

बन्धन–मोक्ष-प्राप्ति में बाधक सभी घटक बन्धन कहे जाते हैं। सांसारिक पदार्थों (विषयों-व्यक्तियों) में अतिलगाव या आसक्ति ही बन्धन है। सकाम कर्म बन्धन हैं, विषय-विकार और

अहंभाव बन्धन है। निरालम्ब उपनिषद् में इसका भली-भाँति विस्तृत विवेचन किया गया है। (निरा. 18.28)। गीता (3.9) में भी यज्ञार्थ कर्मो के अतिरिक्त कर्मो को बन्धन कहा गया है। मैत्रायण्युपनिषद् (4.11) में मन को ही बन्धन और मोक्ष का कारण माना गया है।

बला-अतिबला–सामान्यत: 'बला' शब्द का अर्थ आपत्ति, दु:ख, भूत-प्रेतादि का आवेश, आफत, रोग इत्यादि के लिए होता है। 'बला' नामक एक औषधि भी होती है, जो बलवर्धक, पुष्टिकारक और कफ-पित्त-नाशक होती है। यह बला औषधि—बला, अतिबला, महाबला और नागबला नाम से चार प्रकार की होती है। बला शब्द का तीसरा अर्थ विशिष्ट प्रकार की विद्या भी होता है। इसे 'ब्रह्मकन्या' विद्या कहा गया है। विश्वामित्र ने यह विद्या राम को सिखाई थी। इस विद्या के प्रभाव से युद्ध में भूख-प्यास नहीं लगती। सावित्र्यपुनिषद् में इस विद्या के छन्द, ऋषि, देवता, विनियोग आदि बताये गए हैं। यह विद्या उपनिषदों की अन्य अनेक रहस्यमय विद्याओं में से एक है।

बलि–भूमि की उपज का जो भाग कृषक प्रतिवर्ष राजा को देता है, उसे 'बलि' कहते हैं। देवों को दिया गया उपहार, भेंट या भोज्य पदार्थ भी बलि कहलाता है। पंच यज्ञों में चौथे भूतयज्ञ को भी 'बलि' कहा गया है (भूतबलि, श्वानबलि, काकबलि, देवबलि आदि)। श्राद्ध में पितरों को दिया जाने वाला 'बलि' नामक पितृयज्ञ होता है। समस्त प्रज्ञा और समस्त देव ब्रह्म को प्राणरूप बलि भेंट करते है। (प्रश्न. 2.7, कौ.ब्रा. 2.1)।

बिन्दु–बिन्दु के कोशलभ्य अर्थ तो अनेक होते हैं, पर यहाँ के सन्दर्भ में हठयोग के ब्रह्मचर्य प्रकरण में बताये हुए वीर्यबिन्दु के संरक्षण के लिए किया जाने वाला योग ही इसका अर्थ है। अर्थात् बिन्दु का अर्थ वीर्यबिन्दु संरक्षण ही है। (ह.यो.प्र. 3.88-89)। भागवत और शारदातिलक के अनुसार परमेश्वर से शक्ति, शक्ति से नाद और नाद से बिन्दु उत्पन्न हुआ है। कुंजिकातन्त्र में तो बिन्दु को सर्वप्रथम उत्पन्न हुए ब्रह्म का ही रूप माना गया है। क्रियासार में बिन्दु को शिवात्मक और बीज को शक्त्यात्मक माना है। नाद और बिन्दु का घनिष्ठ सम्बन्ध होने से इन दो शब्दों का प्राय: एक साथ ही उल्लेख होता रहता है। मण्डलब्राह्मणोपनिषत् में उस ब्रह्म को नादबिन्दु, कालातीत और अखण्डमण्डलाकार कहा गया है (मं.ब्रा.उ. 2.1.4)। योगशिखोपनिषद् (6.72) में नाद को ही बिन्दु और बिन्दु को ही 'चित्त' कहा गया है। इसी प्रकार बिन्दु की उत्पत्ति-स्थितिलय का कारण मन ही बिन्दु है—ऐसा योगशिखोपनिषद् (6.73) में कहा गया है। इस प्रकार 'बिन्दु' शब्द के अनेक अर्थ प्राप्त होते हैं। योग और ध्यान के सन्दर्भो में यह शब्द चित् आदि के लिए प्रयुक्त होता है।

बुद्धि-धी–यहाँ के सन्दर्भ में यथार्थ निश्चय करने वाली मन की शक्ति को 'बुद्धि' कहा गया है। इसी को धी, मति, धीष्णा आदि भी कहते हैं। इसका परिष्कृत रूप मनीषा है। इसके उत्तरोत्तर विकास के अनुसार क्रमश: ये नामान्तर होते हैं—प्रज्ञा, मेधा, भूमा और ब्राह्मी स्थिति। बुद्धि को चैतन्यात्मा का गुण माना है। मन, इन्द्रियाँ और अहंकार बुद्धि के लिए ही कार्य करते हैं। गायत्री मन्त्र में सविता को बुद्धि को प्रेरित करने के लिए कहा गया है। गीता में गुणानुसार बुद्धि के तीन भेद किए गए हैं। अन्त:करणचतुष्टय में बुद्धि को महत्तत्त्व का निश्चयात्मक स्थान प्राप्त है। (ना.प. 6.3)।

बृहत् या बृहन्–ब्रह्मचारी के चार भेदों में से एक भेद। जीवन भर गुरुकुल का त्याग न करने वाले ब्रह्मचारी को बृहत् या बृहन् कहते हैं।

बोध–ज्ञान, अनुभूतिजन्य ज्ञान, जानकारी आदि इसके अर्थ हैं। बोध की पराकाष्ठा आत्मबोध है। सत्यभाव-दयाभाव-ब्रह्म में अहंभाव (अहं ब्रह्मास्मि) ही ज्ञान की पराकाष्ठा है। जागरण-स्मरण-ज्ञान आदि को प्रतिबोध कहा जाता है। अन्त:करण की प्रेरणा से उत्पन्न ज्ञान को भी प्रतिबोध कहा जाता है। केनोपनिषद् (2.4) में प्रतिबोध से परमात्मप्राप्ति की बात कही गई है।

ब्रह्म–उपनिषदों का मुख्य प्रतिपाद्य विषय है—परब्रह्म। निरतिशय महान्, बुद्धिमान, सर्वज्ञ, सत्तावान, विद्यमान, शाश्वत, नित्य, अपरिवर्तन-शील तत्त्व ही ब्रह्म है। वही सच्चिदानन्द, सत्य-ज्ञान-अनन्त रूप है, वही ब्रह्म का सही स्वरूप है। स्वरूपान्तर्गत अन्य-भेदक ऐसे इस लक्षण को स्वरूपलक्षण कहते हैं, परन्तु जो लक्षण स्वरूप के भीतर न होने पर अन्यों से भेद करता है, वह तटस्थ लक्षण है जैसे सृष्टिसर्जक-पालक-संहारक ब्रह्म (तै. 3.1)। ब्रह्म तो जन्मादि से परे है—ये जन्मादि उसके भीतर नहीं हैं। अत: यह तटस्थ लक्षण हुआ। ब्रह्म के इन दोनों लक्षणों के प्रतिपादक वाक्य श्रुतियों में मिलते हैं (कठ. 1.3.35)। इन दोनों लक्षणों के अनुरूप शास्त्रीय मान्यतानुसार ब्रह्म के दो रूपों की कल्पना की गई है—1. सगुण और 2. निर्गुण। 'ब्रह्म' शब्द के अन्य अर्थों में—वेद, ब्रह्मा, ब्राह्मण आदि हैं। परब्रह्म को ही ब्रह्मतत्त्व कहते हैं।

ब्रह्मचर्य–चारों आश्रमों में प्रथम पचीस वर्ष की अवधि का वेदाध्ययन का यह आश्रम है। उपनयन के बाद यह आरम्भ होता है। ब्रह्मचर्य-व्रत के द्वारा परमात्म-प्राप्ति का विधान है। ब्रह्मचर्य के व्रत का पालन करके देवों ने मृत्यु को जीत लिया, ऐसा वर्णन अथर्ववेद (11.7.19) में है। वीर्यरक्षा के लिए अष्टविध मैथुन से बचना भी ब्रह्मचर्य है।

ब्रह्मचारी–जो ब्रह्मचर्य व्रत का पालन करता है उसे ब्रह्मचारी कहा जाता है। ब्रह्म अर्थात् वेद का चिन्तन-मनन करने वाला ब्रह्मचारी कहलाता है। आश्रमोपनिषद् में ब्रह्मचारी के चार भेद बताए है—1. गायत्र, 2. ब्राह्म (ब्राह्मण), 3. प्राजापत्य तथा 4. बृहन् या बृहत् (आश्रम. 1)। इनमें 48 वर्षों तक वेदाध्ययन-चिन्तन करते हुए ब्रह्मचर्य व्रत का पालन करने वाला ब्राह्म (ब्राह्मण/ब्रह्मचारी) कहलाता है और जो गृहस्थ होते हुए भी केवल ऋतुकाल में ही स्त्रीसंग करता है, वह प्राजापत्य कहलाता है। वह अन्य दारत्यागी होता है। जो ब्रह्मचारी उपनयन के बाद तीन रात तक अलवण (नमकरहित) भोजन करता हुआ गायत्री का जाप करता रहता है, वह गायत्र ब्रह्मचारी कहलाता है और बृहत् या बृहन् ब्रह्मचारी की व्याख्या तो पहले 'बृहत्' या बृहन् शब्द में बता चुके हैं। (आश्रमोपनिषत् 1)

ब्रह्मजज्ञ–ब्रह्म + ज + ज्ञ अर्थात् ब्रह्मा से जन्मी हुई सृष्टि को जानने वाला। अग्निदेव सर्वव्यापक होने से वे सर्वज्ञाता 'ब्रह्मजज्ञ' कहे जाते हैं। (कठोपनिषद् 1.1.17)

ब्रह्मनाडी–सुषुम्ना नाडी का अन्य नाम ब्रह्मनाडी है। सुषुम्ना का अन्य नाम ब्रह्मद्वार भी है।

ब्रह्मनिष्ठ–ब्रह्मविद्या के प्रति एकनिष्ठ पुरुष को ब्रह्मनिष्ठ कहा जाता है। अथवा ब्राह्मणवृत्ति या ब्रह्मज्ञान से सुसम्पन्न व्यक्ति को ब्रह्मनिष्ठ कहते हैं।

ब्रह्मरन्ध्र–मस्तक के बीच एक गुप्त छिद्र है। इस छिद्र में प्राण निकलने पर ब्रह्मलोक की प्राप्ति होती है। योगियों के प्राण इसी छिद्र से निकलते है। इसको मोक्षद्वार भी कहते हैं। इसे सुषिरमण्डल भी कहते है (अमृ. 26)। जिस साधक के प्राण इस मण्डल को भेदकर सूर्य तक पहुँच जाते हैं, उसकी कहीं पर भी मृत्यु हो, उसकी मुक्ति हो ही जाती है (अमृत. 39)।

ब्रह्मलोक–देवयान-मार्ग के परलोकगमन करने वाले को अन्त में प्राप्त होने वाला लोक। मोक्ष, ब्रह्मात्मैक्य।

ब्रह्मविद्या–उपनिषदों की प्रमुख प्रतिपाद्य विद्या। ब्रह्म का (परमतत्त्व का) ज्ञान कराने वाली विद्या। यही सब विद्याओं की आधारभूत विद्या है। (मुण्डक. 1.1.1)। अन्य विद्याएँ नाशवंत हैं, किन्तु ब्रह्मविद्या स्थिर (शाश्वत) है। (शुकरहस्यो-पनिषत्)।

ब्रह्मपुर–हृदयस्थ अष्टदलकमल अथवा दहर पुण्डरीक का यह पर्यायवाची शब्द है।

ब्रह्मयज्ञ–वेदों के अध्ययन-अध्यापन को ब्रह्मयज्ञ कहते हैं। प्रतिदिन करणीय पाँच महायज्ञों में से यह एक है।

ब्रह्मलीन–जीवन्मुक्त पुरुष शरीर त्यागकर ब्रह्मलीन होता है। इसको पुनः सूक्ष्म शरीर नहीं होता।

ब्रह्मवेत्ता–ब्रह्म को जानने, समझने या अनुभव करने वाला, ब्रह्मज्ञानी। अन्य अर्थ में वेदों को जानने वाला भी ब्रह्मज्ञ या ब्रह्मवेत्ता कहा जाता है। गीता में स्थिरबुद्धि और मोहरहित को ब्रह्मवेत्ता (ब्रह्मविद्) कहा गया है (गीता 5.20)। आत्माराम और आत्मक्रीड को भी ब्रह्मवेत्ताओं में श्रेष्ठ माना गया है। (मुण्डक. 3.1.4)।

ब्रह्मसन्ध्या–सन्धिकाल में ईश्वरोपासना। ऐसी सन्ध्या को पाशुपतब्रह्मोपनिषत् में मानसिक यज्ञ कहा गया है। (पा.ब्र., पू.का. 18)

ब्रह्मा–सगुण ब्रह्म के तीन रूप माने गए हैं—ब्रह्मा, विष्णु और महेश। यह ब्रह्मा का रूप सृष्टि के सर्जन का कार्य करता है। ये ब्रह्माजी पुराणों-वेदों और आदि के प्रकटकर्ता भी माने गए हैं। किसी यज्ञ के प्रधान सम्पादक-संरक्षक ऋत्विज् को भी ब्रह्मा कहा जाता है। इन्हें ही धाता, विधाता, प्रजापति, हिरण्यगर्भ, पितामह आदि नामों से कहा जाता हैं। पुराणों के अनुसार सागर में शेष-शय्या पर सोये हुए विष्णुजी के नाभि-स्थित कमल से ब्रह्माजी स्वयं आविर्भूत हुए। इसलिए उन्हें स्वयंभू भी कहते हैं। सभी कलाएँ, विद्याएँ, सब कुछ ब्रह्माण्ड इन्हीं से उत्पन्न हुआ। ब्रह्मा की पत्नी 'ब्रह्माणी' के रूप में मान्य है। (देखिए मुं.उ. 1.1.1)।

ब्रह्माण्ड–ऊपर एवं नीचे के सात-सात कुल चौदह लोक मिलकर ब्रह्माण्ड होता है। ब्रह्माण्ड अति महत् परिमाण वाला है। बृहदारण्यकोपनिषद् में ब्रह्माण्ड के आकार का वर्णन किया गया है।

ब्राह्मण–ब्रह्म (परमतत्त्व) को जानने वाला ब्राह्मण है। वेदों को जाने वाला भी 'ब्राह्मण' कहा जाता है। चार वर्णों में से पहला वर्ण भी ब्राह्मण कहा जाता है। ब्राह्मण को पृथ्वी का देवता कहा गया है। **ब्राह्मणवर्ण** के कर्तव्य स्मृतियों में बताए गए हैं (मनु. 1.88)। ब्राह्मण की व्याख्या याज्ञवल्क्य ने गार्गी से बृहदारण्यकोपनिषद् (3.8.10) में बताई है। कहा है कि जो अक्षर-अविनाशी-आत्मतत्त्व को जानकर इस लोक से प्रयाण करता है, वह ब्राह्मण है। बृहदारण्यक (3.5.1 तथा 1.4.15) में भी क्रमशः ब्राह्मण की दिनचर्या और ब्राह्मण की उत्पत्ति के बारे में बताया गया है।

ब्राह्मी स्थिति–योगी की विविध अवस्थाओं में से एक। अक्ष्युपनिषद् ओर महोपनिषद् में पाठ-नाम के भेद से ऐसी सात अवस्थाएँ बताई गई हैं। जीवन्मुक्तावस्था को प्राप्त होकर साधक समस्त लोकव्यवहारों का निर्वहन करते हुए भी जब ब्रह्मातिरिक्त और कुछ नहीं देखता और स्वयं को ब्रह्म में लीन हुआ-सा अनुभव करता है, तब उस स्थिति को 'ब्राह्मी स्थिति' कहा जाता है। ऐसी ब्राह्मी स्थिति का सविस्तार वर्णन महोपनिषद् (6.66-73) में किया गया है।

भ

भद्रासन–दोनों पैरों के टखनों को वृषण के नीचे सीवन के दोनों पार्श्व भागों में इस प्रकार रखा जाए कि बाँया टखना सीवन के वाम पार्श्व में स्थित पैर को हाथों द्वारा दृढ़ता से पकड़ सके। (जा.द. 3, 7)

भर्ग–सूर्य के तेज या दीप्ति (ज्योति) को भर्ग कहा जाता है। 'भर्ग' शब्द भूनने के अर्थ से बनता है। अर्थात् पापों को भूनने के लिए सूर्योपासना करनी चाहिए। भगवान् शिव के लिए भी 'भर्ग' शब्द का प्रयोग देखा जाता है। मैत्रायण्युपनिषद् में कहा है कि जो सूर्य में स्थापित है, वही भर्ग आँख की पुतलियों में भी है। उसकी कान्ति से मनुष्य गति कर सकता है। भर्ग को सबको तापने वाला कहा गया है। साथ ही साथ उसे प्राणियों का रंजन करने वाला भी कहा गया है। प्राणियों में जाने से वह भर्ग है अथवा प्राणियों में आने-जाने या प्रजा का भरणपोषण करने से भी वह भर्ग कहलाता है।

भवबन्धन–संसार का बन्धन। परापूर्व के कर्मों और संस्कारों की वजह से हमें इस संसार में जन्म-मरण के फेरे में अनिवार्य रूप से भटकना

ही पड़ता है। वह ऐसा बन्धन है कि आत्मसाक्षात्कार हुए विना उससे छुटकारा नहीं होता। यह आवागमन की अनिवार्यता ही भवबन्धन है। भव का अर्थ संसार है, इसे सागर या भवसागर कहा है।

भावनायोग–भावना अन्तःकरण से (हृदय से) उत्पन्न होती है। चिन्तन मस्तिष्क से और क्रिया शरीर से उत्पन्न होती है। अन्तःकरण के पवित्र और निर्मल होने पर भावनाएँ भी विशुद्ध होती हैं और फिर भावनानुसार ही क्रियाएँ होने लगती हैं। चिन्तन भी भावनानुसारी ही है। देवावाहन का मूल शुद्धभावना ही है। ऐसी भावना को भी योग कहा है। भावनोपनिषत् (3) में भावनायोग को ही पूजोपचार कहा है। इसमें सभी क्रियाएँ भावनात्मक ही होती हैं, बाह्य नहीं होतीं। भावनायोग का फल जीवन्मुक्ति है (भावनोपनिषत् 4)।

भूचरसिद्धि–यह एक यौगिक सिद्धि है। योग की अनेकानेक सिद्धियों में से भूचरसिद्धि का वर्णन योगतत्त्वोपनिषद् में किया गया है। केवलकुम्भक प्राणायाम सिद्ध हो जाने पर रेचक-पूरक का त्याग कर दिया जाता है और अभ्यास के समय में निकला पसीना शरीर में ही मल दिया जाता है। देह में कम्प और दर्दुरभाव (मेढक का भाव) के बाद योगी का शरीर पद्मासन स्थिति में ही भूमि से ऊपर उठने लगता है, अतिमानुषी अगम्य चेष्टाएँ होने लगती हैं, यह भूचरसिद्धि है। योग-तत्त्वोपनिषद् (59-60) में सिद्धि का स्वरूप बताया है और (62-63 में) इसकी शर्तें भी बताई हैं।

भूत–प्राणी, बीता हुआ समय, पंचभूत, मृत्यु के बाद प्रेतयोनि—आदि अनेक अर्थों में इस शब्द का प्रयोग होता है। गीता (2.28) में यह शब्द प्राणी के अर्थ में ग्रहण किया गया है। ईशावास्योपनिषद् (7) में भी यह प्राणी के अर्थ में है। इस प्रकार इस शब्द का तीन-चार अर्थों में यत्र-तत्र प्रयोग मिलता है।

भूमा–इस शब्द का सामान्य अर्थ—भारी, गुरु, प्राचुर्य, बहुतायत, बड़ी संख्या, सम्पत्ति, पृथ्वी आदि होता है। पर उपनिषदों का भूमा ईश्वर का रूपविशेष ही होता है। यह निरतिशय है, निःसीम है। छान्दोग्योपनिषद् (7.23.1) में उसे निरतिशय सुखस्वरूप कहा है। और भी छान्दोग्य (7.24.1) कहती है कि—जहाँ पर कुछ अन्य (अलग) नहीं देखा-सुना-जाना जाता वह भूमा है और जहाँ पर कुछ अलग देखा-सुना जाता है, हव अल्प है। भूमा अपनी महिमा में ही प्रतिष्ठित है। वास्तव में तो वही सब की प्रतिष्ठा है, उसकी तो कोई प्रतिष्ठा हो ही नहीं सकती। वह निरालम्ब है। वह ऊपर-नीचे, बाएँ-दायें सर्वत्र व्याप्त है। वह अविभाज्य है, असीम है, अखण्डानन्दरूप है (छान्दो. 7.25.1)। इसके उपरान्त बोधोपनिषत् (2.8) और तेजोबिन्दु. 3.12-13 आदि में भी आत्म-साक्षात्कारी व्यक्ति अपने को भूमा के रूप में बताता है।

भोक्ता–भोग करने वाले अथवा भोगने वाले को सामान्यतः भोक्ता कहते हैं। भोजन या शासन करने वाला भी भोक्ता कहलाता है। अनुभव या सहन करने वाला भी भोक्ता है। कहीं पर प्रकृति को भोग्या और जीव को भोक्ता कहा गया है। इन्द्रियों को घोड़ा, विषयों के चलने का मार्ग और शरीर-मन-इन्द्रियों के साथ रहने वाले जीवात्मा को मनीषीगण भोक्ता कहते हैं (कठ. 1.3.4)। गीता में भगवान् ने अपने को सब यज्ञों का भोक्ता और स्वामी कहा है (गीता 9.24)। कैवल्य (18) में भी यही कहा गया है। वास्तव में भोक्ता, भोग्य और प्रेरयिता (परमात्मा)—इन तीनों का ज्ञान होने पर सब कुछ जान लिया जाता है। ब्रह्म ही इन तीन भेदों में वर्णित है (श्वेता. 1.12)।

भौतिक शरीर–पाँच पञ्चीकृत भूतों से बना हुआ दृश्यमान स्थूलशरीर—शरीर के तीन प्रकार में से एक।

म

मन, मनस्, मानस–पाँच ज्ञानेन्द्रियों और पाँच

कर्मेन्द्रियों के साथ मन-मानस-मनस् को कहीं पर ग्यारहवीं इन्द्रिय के रूप में माना गया है। परन्तु वह अन्तरिन्द्रिय है। मन अन्त:करण की वह वृत्ति है, जिसके द्वारा संकल्प-विकल्प किए जाते हैं। किसी ने मन को सुख-दु:खादि की बोधक ज्ञानेन्द्रिय माना है (तर्कभाषा)। मन द्वारा किए गए मनन को वाणी व्यक्त करती है। (जै. 1.40.5)। मन ही देखता-सुनता है। काम, संकल्प, श्रद्धा आदि सबका कारण मन ही है। मन ही बन्धन और मोक्ष का कारण है (गीता और बृह. 1.5.3)। मन का सामर्थ्य असीम है उसका वेग भी बड़ा भारी है। मन अनन्त है (बृह. 3.1.9)। सांख्य के अनुसार प्रकृति से महत् (बुद्धि) और महत् से अहंकार और बाद में अहंकार से मन उत्पन्न होता है। पाशुपत-ब्रह्मोपनिषद् (पू.का. 11) में महेश्वर सदाशिव को ब्रह्म का मानसब्रह्म कहा गया है।

मनीषी-कवि–सर्वज्ञ, विचारवान्, विद्वान्, विवेकी, प्रतिभाशाली, दूरदर्शी, त्रिकालज्ञ है। विशेष विवेचन के लिए 'कवि' शब्द को देखिए।

मंत्रयोग-लययोग-राजयोग-हठयोग–'योग' शब्द का सामान्य अर्थ जुड़ना-जोड़ना, मिलना-मिलाना, संयोग, संगति, ध्यान, वृत्ति और चित्तवृत्तिनिरोध आदि होते हैं, परन्तु व्यावहारिक दृष्टि एवं प्रक्रिया-भेद से योग के लययोग, मंत्रयोग, राजयोग, हठयोग आदि कई भेद होते है। योगशिखोपनिषद् (129) कहती है कि ये सभी मिलकर महायोग कहलाते हैं। इन सभी योगों की चार अवस्थाएँ होती हैं—आरम्भावस्था, घटावस्था, परिचयावस्था तथा निष्पत्ति-अवस्था।

मन्त्रयोग का लक्षण योगतत्त्वोपनिषद् (21-22) में कहा गया है कि जो साधक मातृकायुक्त बारह सौ मन्त्र का जाप करता हुआ मन्त्रयोग सिद्ध करता है, वह क्रम श: अणिमा आदि सिद्धियों का ज्ञान प्राप्त करता है। मन्त्रयोग को हंसमन्त्र (सोऽहम्) पर आधृत होने का विवेचन योग-शिखोपनिषद् में किया गया है। श्वास-प्रश्वास द्वारा यह सहज मन्त्रजप सर्वप्राणियों को होता तो रहता है, परन्तु गुरु-उपदेश से साधक सुषुम्ना नाडी में प्राण के प्रविष्ट हो जाने पर इसी मन्त्र का उल्टा (हंस का सोऽहम्) जाप करता है। तब इसे **मन्त्रयोग** कहा जाता है।

लययोग—खाते-पीते, उठते-बैठते, सोते, चलते-फिरते चित्त को परमात्मा में लगाए रहने पर जो योग होता है, वह लययोग है। इसमें किसी भी स्थिति में निष्कल परमात्मा में ध्यान को एकाग्र किया जाता है (यो.त. 23-24)। अन्यत्र कहा गया है कि लययोग के उदय होने पर जीव-परमात्मा का ऐक्य हो जाता है अर्थात् साधक का चित्त ब्रह्म में लीन हो जाता है। तब शरीरस्थ प्राण स्थिर हो जाता है। इससे सुख और आत्मानन्दपूर्वक परम की प्राप्ति होती है। (योगशिखो. 1.134-136)।

हठयोग में अष्टांग योग, मुद्रा, बन्ध आदि किए जाते हैं। इसमें हठपूर्वक इन्द्रियों को सहज धारा से हटाकर निक्षिप्त धारा में लगाया जाता है। इसका विस्तृत विवरण 'हठयोग' शीर्षक में आगे प्रस्तुत है।

राजयोग वह है जो योगों का राजा कहलाता है और उसके द्वारा भी हठयोग की सारी सिद्धियाँ मिल जाती हैं। प्रत्येक जीव की योनि के मध्य में (मूलाधार और योनि के बीच कन्द में) महाक्षेत्र में जपा और बन्धूक के पुष्पों के समान रक्तवर्णी रज होता है। वह दैवी तत्त्वों से समावृत होता है। जब यौगिक क्रियाओं के द्वारा साधक शरीर के ऊर्ध्वभाग-स्थित शिवस्वरूप रेतस् और अधोभाग स्थित रज का योग करता है, तब प्राण और अपान भी उन्हीं में लीन हो जाते हैं। रज-रेतस् की इस योगक्रिया को ही राजयोग कहा जाता है। राजयोगी को हठयोग की आवश्यकता नहीं है।

मन्थ–यह वेदकालीन एक पेय पदार्थ है। कई पदार्थों को मथकर वह बनाया जाता था इसलिए उसे 'मन्थ' कहा गया है। शांखायन आरण्यक (12.8) में ऐसे सभी प्रकार के मन्त्रों का उल्लेख है। सत्तू में दूध मिलाकर बनाये गये पेय को भी मन्थ कहते हैं। सम्भवत: यही प्राचीन मन्थ है।

'मन्थ' का दूसरा अर्थ घर्षण द्वारा अग्नि उत्पन्न करने में बोला जाने वाला मन्त्र भी होता है। बृहदारण्यकोपनिषद् में 'मन्थ' शब्द का उल्लेख कई बार आया है। जब आहुति डालने के बाद स्रुव में जो अवशिष्ट घी लगा रहता है, उसे मन्थ में डालने को कहा जाता है।

मन्यु–क्रोध का पर्याय। परन्तु इसके अन्य पर्यायों में स्तोत्र, कर्म, शोक, योग, क्रोध (पुण्यप्रकोप), साहस, अहंकार आदि भी मिलते हैं। अग्नि और शिव भी 'मन्यु' कहे गए हैं। इन्द्र ने मन्यु से मिलकर असुरों को मारा, ऐसा कहा गया है। (तै.सं. 4.4.8.9)। तैत्तरिय संहिता, मैत्रेयी ब्राह्मण, तैत्तिरीय ब्राह्मण आदि में कई बार अन्यान्य अर्थों में मन्यु शब्द आता है।

ममता–किसी वस्तु पर अति लगाव, अति मोह अति आसक्ति को ममता या ममत्व कहते हैं।

मर्त्य–मरणशील को मर्त्य कहते हैं। यह जगत् 'मर्त्य' है, अत: इसे 'मर्त्यलोक' कहते हैं। कठोपनिषद् (1.1.6, 1.1.28) और बृहदारण्य-कोपनिषद् (4.4.7) में 'मर्त्य' शब्द प्रयुक्त है। कठोपनिषद् में मर्त्य प्राणी को धान्य की उपमा दी है और बृहदारण्यकोपनिषद् में आत्मज्ञान से 'मर्त्य' अमर्त्य बन जाता है, ऐसा कहा है।

महाचक्र–नृसिंहतापिन्युपनिषद् में "मन्त्रराज आनुष्टुभ् नारसिंह मन्त्र से ही महाचक्र बनता है"—ऐसा देवों के प्रश्न के उत्तर में प्रजापति ने कहा है। अनुष्टुप् छन्दोबद्ध आठ-आठ अक्षर वाले चार चरण और बत्तीस अक्षर इस मन्त्रराज में होते हैं। इस महामंत्र को सुदर्शन चक्र भी कहते हैं। यही विष्णु का चक्र है। पद्मपुराण (उत्तरखण्ड के 145वें अध्याय) में सुदर्शन चक्र को शिव ने बनाकर विष्णु को दिया—ऐसा वर्णन है। पूरा नारसिंह मन्त्र (महामन्त्र) इस प्रकार है—"ॐ उग्रं वीरं महाविष्णुं ज्वलन्तं सर्वतोमुखम्। नृसिंह भीषणं भद्रं मृत्युमृत्युं नमाम्यहम्।" (नृ.पूर्व.ता. 2.6)।

महात्मा–उच्चतम स्वभाव, आचरण, विचार वाले को महात्मा कहते हैं। यह शिव का पर्याय भी है। दर्शनों में यही शब्द परमात्मा और विश्वात्मा के लिए भी प्रयुक्त हुआ है। किसी आदरणीय सन्त को भी महात्मा कहा जाता है। कठोपनिषद् में यमराज को महात्मा कहा गया है।

महात्रिपुरसुन्दरी–प्राणिमात्र के तीनों पुरों (अवस्थाओं)। जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्ति में विद्यमान रहने के कारण चित् शक्ति को ही 'त्रिपुरसुन्दरी' या 'महात्रिपुरसुन्दरी' कहते हैं।

महापातक–पातक का अर्थ पाप है, यह परपीडन से होता है। श्रेणी के अनुसार पापों की अनेक संज्ञाएँ हैं। महापातक उनमें से एक है। ये महापातक पाँच माने गए हैं—1. ब्रह्महत्या, 2. सुरापान, 3. गुरु-पत्नीगमन, 4. चौर्य और 5. महापातकियों का संग। एक अन्य श्रेणी उपपातक की है, इसके पचास भेद बतलाए गए हैं।

महाबन्ध–मूलबन्ध, उड्डियाणबन्ध और जालन्धर-बन्ध—इन तीनों बन्धों के सम्मिलित रूप को महाबन्ध कहा जाता है। (योग.उप. 112-114)

महामुद्रा–चित्तशोधन और प्राणों के ऊर्ध्वगमन के लिए योग में कही गई मुद्राओं में से एक। महामुद्रा वह है, जिसमें मूलबन्धपूर्वक वामपाद की एड़ी से गुदा और उपस्थ के बीच के स्थान अर्थात् सीवन को दबाया जाता है और दक्षिण पाद को फैलाकर उसकी अँगुलियों को दोनों हाथों से पकड़ा जाता है। इसके बाद वाम नासिका से पूरक करके जालन्धरबन्ध लगाया जाता है। बाद में जालन्धरबन्ध खोलकर दक्षिण नासिका से रेचक किया जाता है। इसी प्रकार दाहिनी ओर से भी यही मुद्रा दुहराई जाती है।

महावाक्य–जीव-ब्रह्मैक्य का प्रतिपादन करने वाले वाक्य 'महावाक्य' हैं। ये चार हैं—1. प्रज्ञानं ब्रह्म, 2. अहं ब्रह्मास्मि, 3.तत्त्वमसि और 4. अयमात्मा ब्रह्म।

महावेध–हठयोगान्तर्गत पाँच बन्धों में से एक। महावेध में मूलबन्धपूर्वक पद्मासन में बैठकर प्राण और अपान वायु को नाभिप्रदेश में एक करके दोनों हाथ तानकर नितम्बों पर मिलाते हुए भूमि

पर जमाकर नितम्बों को आसन के साथ ही उठाकर बार-बार भूमि पर ताडित किया जाता है। इससे प्राण सुषुम्ना में प्रवेश करके कुण्डलिनीजागरण होता है।

मातरिश्वा–अन्तरिक्ष में प्रवहमान पवन का एक पर्याय मातरिश्वा है। कहीं-कहीं अग्नि को भी मातरिश्वा कहा गया है। मातरिश्वा को प्राणदाता पिता कहा गया है (प्रश्न. 2.11)। मातरिश्वा सृष्टि के मूल घटक 'अप्' को धारण करता रहता है (ईश. 8)। केनोपनिषद् (3.8) में वायु ने स्वयं को ही 'मातरिश्वा' कहा है।

माया–सदसद्विलक्षण, भावरूप, अनिर्वचनीय, आवरणविक्षेपरूप अनादि ईश्वरीय शक्ति ही माया है।

मीमांसा–मीमांसा का अर्थ विचार, निर्णय और विवेचन होता है। हमारे दर्शनों में तर्कपूत तत्त्व-निर्णय के लिए पूर्व और उत्तर दो मीमांसादर्शन हुए हैं। जैमिनि ने पूर्वमीमांसा में वेदों के पूर्व भाग कर्मकाण्ड का तत्त्वनिर्णय पूर्वमीमांसा सूत्रों के द्वारा किया और बादरायण ने उत्तर मीमांसा में वेदों के उत्तरभाग (ज्ञानकाण्ड) का तर्कपूर्ण तत्त्वनिर्णय अपने ब्रह्मसूत्रों के द्वारा किया।

मुक्ति-मोक्ष–जन्म-मरण के चक्र से छुटकारा ही मुक्ति है। सांसारिक राग-द्वेष-तृष्णा आदि से मुक्त होने पर ही मुक्ति मिलती है। सच्चे विवेक ज्ञान से (दृग्-दृश्य के विवेक से) तथा पारमार्थिक तत्त्व के ज्ञान से आत्मा के अपरोक्ष ज्ञान रूप मुक्ति होती है। मुक्ति (मोक्ष) मानव-जीवन का अन्तिम पुरुषार्थ (अन्तिम ध्येय, परम लक्ष्य) है। हमारे सभी दर्शन मुक्तिलक्षी हैं।

मुनि–मननशील एवं चिन्तनशील को मुनि कहते हैं। जगत् के हित के लिए चिन्तन-मनन करने वाले ऋषियों और मुनियों की हमारे देश में कमी नहीं। वे हमारी प्राचीनतम संचित निधि हैं। मुनि दुःख में उद्वेगरहित और सुख में स्पृहारहित होते हैं (गी. 2.56)। कामनारहित होकर वे नियत कार्य करते रहते हैं। अपने मोक्ष और जगत् के हित के लिए चिन्तन-मनन करते हैं। ऋषि और मुनि शब्द में यह भेद है कि ऋषि मंत्रद्रष्टा होते हैं और मुनि चिन्तक होते हैं। मुनि मुमुक्षु होते हैं। वे मुक्त बनने जा रहे हैं। मुनि अपरोक्षानुभूति के अधिकारी साधक (मुमुक्षु) होते हैं। कुछ मुनिसत्तम जीवन्मुक्त भी होते हैं।

मुदिता–योगशास्त्र में आध्यात्मिक उन्नति के लिए अनेक साधनाएँ हैं। पातंजलयोगदर्शन में मैत्री-करुणा-मुदिता-उपेक्षा के गुणों द्वारा की जाने वाली चित्तशुद्धि की साधना बताई गई है। (पा.यो.सू. 3.33) अर्थात् सुखियों के सम्बन्ध में मैत्री दुःखियों के सम्बन्ध में करुणा, पुण्यात्माओं के सम्बन्ध मुदिता तथा पापात्माओं के सम्बन्ध में उपेक्षा रखने की यह साधना है। यहाँ मुदिता का अर्थ आनन्द होता है।

मुद्रा–योग में चित्तशोधन और प्राण के ऊर्ध्वगमन के लिए अलग-अलग मुद्राएँ प्रतिपादित की गईं हैं; यथा—1. खेचरी मुद्रा, 2. महामुद्रा, 3. अश्विनी मुद्रा, 4. शक्तिचालिनी मुद्रा, 5. योनि-मुद्रा, 6. योगमुद्रा, 7. शांभवी मुद्रा, 8. तडागी मुद्रा, 9. विपरीतकरणी मुद्रा, 10. वज्रोली मुद्रा, 11. अमरोली मुद्रा, 12. सहजोली मुद्रा आदि। इनमें कुछ प्रमुख मुद्राएँ निम्नवत् हैं—

खेचरी मुद्रा–जीभ को उलटकर कपालकुहर में जाकर दृष्टि को भ्रमूध्य में एकाग्र किया जाता है। यह मुद्रा ध्यान में बड़ी सहायक है। इसके अभ्यास से भूख-प्यास, निद्रा, तृष्णा, मूर्च्छा आदि से छुटकारा होता है। विशेष अध्ययन के लिए योगतत्त्वोपनिषद् (117) देखें।

महामुद्रा–मूलबन्धपूर्वक वाम पाद की एड़ी को गुदा और उपस्थ के बीच दबाते हैं और दक्षिणपाद को फैलाकर उसकी अँगुलियों को दोनों हाथों से पकड़ते हैं। इसके बाद बायें नथुने से पूरक करके जालन्धर बन्ध लगाते हैं। बाद में जालन्धर बन्ध खोलकर दाहिने नथुने से रेचक करते हैं। इस प्रकार दाहिनी ओर से भी यही मुद्रा करनी चाहिए।

अश्विनी मुद्रा–इसमें पद्मासन या सिंहासन में बैठकर योनिप्रदेश का घोड़े की तरह बार-बार

आकुंचन-प्रकुंचन किया जाता है। इससे प्राणोत्थान और कुण्डलिनी की जागृति में सहायता मिलती है।

शांभवी मुद्रा–इसमें मूलबन्ध और उड्डियाण बन्ध पूर्वक पद्म या सिद्ध आसन में बैठकर नासाग्र या भ्रूमध्य में दृष्टि को स्थिर करके ध्यान लगाया जाता है।

वज्रोली मुद्रा–इसमें साधक प्रारम्भ में उपस्थेन्द्रिय द्वारा मूत्र को ऊपर खींचने और पुनर्विसर्जित करने का अभ्यास करता है। बाद में जल, दूध, तेल, घृत, शहद और पारे को भी खींचने और छोड़ने का अभ्यास बन जाता है। अभ्यास के दृढ़ हो जाने पर स्त्रीयोनि में रेतस् विसर्जित करके उसके रज को ग्रहण किया जाता है। पर इसमें किसी अनुभवी सिद्ध का मार्गदर्शन अनिवार्य है। अन्यथा हानि और पतन होता है। (देखिए योगतत्त्वोपनिषद्, 126-127)।

अमरोली मुद्रा–यह वज्रोली मुद्रा का अगला चरण है। इसमें अमरी (मूत्र) की आरम्भ की और अन्तिम धारा को छोड़कर मध्य धारा को हाथ या पात्र में लेकर रोज पीकर तथा उसका नस्य (नाक द्वारा ऊपर लेना) करके जो अभ्यास किया जाता है, वही अमरोली मुद्रा होती है। (देखिए—यो.त. 128)।

सहजोली मुद्रा–इसमें अमरोली सिद्ध ने अमरोली पान और नस्य के बिना भी सहज ही सिद्धि प्राप्त हो जाती है। (देखिए यो.त. 128 की ब्रह्मयोगी टीका)

षण्मुखी मुद्रा–इसका उपयोग मनोविजय और प्राणजय के लिए किया जाता है। जाबाल उपनिषद् (6.32-35) में इसका उल्लेख मिलता है। स्वस्तिक आसन में बैठकर मन को एकाग्र करके अपान वायु को ऊपर चढ़ाकर, धीरे-धीरे प्रणवजप करते हुए, दोनों अँगूठों से कानों को, तर्जनियों से नेत्रों को, अन्य अँगुलियों से नासापुटों को बन्द करके मूर्धा में प्राण (मन) का तब तक ध्यान करें, जब तक आनन्द की अनुभूति न हो। इस तरह प्राण ब्रह्मरन्ध्र में प्रविष्ट हो जाते हैं।

वैष्णवी मुद्रा–मूलाधारादि चक्रों में मन को एकाग्र करने के लिए इस मुद्रा का उपयोग किया जाता है। इसमें मूलाधार, अनाहत, आज्ञा तथा सहस्रार चक्रों में क्रमशः विराजित विराट्, सूत्र, बीज, तुरीय अथवा अन्तर्लक्ष्य में बहिर्दृष्टि (खुले नेत्र) रखते हुए अर्थात् अपलक होकर मन को एकाग्र किया जाता है। (देखिए शाण्डिल्योपनिषद् 1.7.14)

मुहूर्त–रात-दिन का तीसवाँ भाग या बारह क्षण (20 पल या दो दण्ड या दो घड़ी या अड़तालीस मिनट का समय)। किसी शुभ कार्य के लिए फलित ज्योतिष के अनुसार निकाले गये समय को भी मुहूर्त कहा जाता है। शतपथब्राह्मण (10.4.2.18) में कहा है कि प्रजापति ने दिन और रात के पन्द्रह-पन्द्रह भागों को 'लोकम्पृणो' के रूप में देखा। वे देवों के द्वारा रक्षित होते हैं—'मुहुः त्रायते' इसलिए एक दिन में तीस मुहूर्त होते हैं। अतएव उन भागों का नाम मुहूर्त पड़ा।

मूढ–नासमझ-ज्ञानशून्य-जडबुद्धि मूढ कहलाता है। जो हिताहित (अच्छे-बुरे) को समझ नहीं पाता वह मूढ है। मूढ प्रवाहपतित है। यह शब्द कठोपनिषद् (1.2.5) और निरालम्बोपनिषद् (3.3) में आया है। अविद्याग्रसित होने पर भी पंडितम्मन्य को मूढ कहा है और निरालम्बोपनिषद् में कर्तृत्वादि अभिमान वाले को मूढ कहा है।

मूर्ततारक-अमूर्ततारक–साधारणतया 'मूर्त' शब्द का तात्पर्य मूर्तिमान्, आकृतिमान तथा 'अमूर्त' शब्द का अशरीरी या आकारहीन होता है। किन्तु अद्वयतारक, अथर्वशिख, अथर्वशिर, मण्डल-ब्राह्मण आदि उपनिषदों में तारकब्रह्म की दर्शनविधि में विशिष्ट अर्थ है। मूर्ततारक या मूर्तितारक में इन्द्रियों के अन्तस् में (मनश्चक्षु में) तारक (ब्रह्मप्रकाश) का ध्यान किया जाता है तथा अमूर्त या अमूर्ति तारक वह है जिसमें कि दोनों

भ्रुकुटियों के बाहर एक निश्चित दूरी पर उसका दर्शन किया जाता है (अद्वयतारक 10)। मनश्चक्षु से दर्शन करते समय या बाहर भी भौहों से कुछ दूरी पर दर्शन की दोनों स्थितियों में मन को संयुक्त रखना पड़ता है। मूर्ततारक में मन सहित नेत्रों की अन्तर्दृष्टि से देखा जाता है और अमूर्त तारक में मन सहित दोनों भौहों से बाहर एक निश्चित दूरी पर उस तारक प्रकाशरूप ब्रह्म के दर्शन का अभ्यास किया जाता है (मं.ब्रा.उ. 1.3.2)। यह तो तारकयोग का पूर्वार्द्ध ही है, उत्तरार्ध तो अमनस्क स्थिति में ही किया जाता है।

मूलबन्ध–पूर्वोक्त योगशास्त्रीय तीन मुख्य बन्धों में से प्रथम बन्ध। लिंगस्थान और गुदा के रन्ध्र को बन्द करके तथा अपान वायु का ऊर्ध्वगमन करके प्राणवायु को उसके साथ एकत्व करना ही मूलबन्ध है। इसमें बाएँ पैर को सीवन में दृढ़तापूर्वक लगाकर और उसे सिकोड़कर अधोगामी अपानवायु का ऊर्ध्वगमन किया जाता है (यो.त. 120-121)।

मूलाधार–योनि और गुदा के बीच आया हुआ एक चक्र (सात या छः में से एक)। वहाँ पास में कुण्डलिनीशक्ति साढ़े तीन वलय लेकर सुषुप्तावस्था में विद्यमान है।

मृगतृष्णा-मृगरीचिका–रेत पर सूर्य की प्रखर किरणों के पड़ने से दूर से उसमें जो जल का भ्रम होता है, उसे मृगजल, मृगतृष्णा, मरुमरीचिका, मृगमरीचिका आदि नाम दिए गए हैं। ज्यादातर मृगों (हिरनों) को ऐसा भ्रम होने की सम्भावना देखकर ऐसी संज्ञाएँ दी गई होंगी। मिथ्या प्रतीति ही मृगतृष्णा है। रज्जु में साँप या सीप में रजत की प्रतीति भी ऐसा ही भ्रम है। और ब्रह्म में जगत् की प्रतीति भी तो ऐसा ही भ्रम है। इस भ्रम से मुक्त होने का मार्ग ही उपनिषदों का मुख्य उपदेश है।

मृत्यु–अमरत्व का अर्थात् सत्त्व, ज्योति, सत् या ब्रह्म का विरोधी और तमस् का प्रतीक मृत्यु है। अविवेकी, अज्ञानी, बाह्य भौतिक भोगों में फँसा हुआ व्यक्ति मृत्यु को ही (अज्ञानान्धकार को ही) प्राप्त करता है। इसीलिए 'मृत्योर्मा अमृतं गमय'—ऐसी हम प्रार्थना करते हैं।

मृत्युञ्जय–मृत्यु पर विजय प्राप्त करने वाले शिव। स्वयं जगत् का संहार करते हुए भी ये अमर ही हैं, उन्होंने मृत्यु को अपने वश में कर लिया है।

मेधा–धारणायुक्त बुद्धि को मेधा कहते हैं। उत्कृष्ट स्मृतिक्षम, मानसिक शक्ति, प्रज्ञा, धारणा, बुद्धि—ये सभी मेधा के पर्याय शब्द हैं। वेदों में मेधाशक्ति की प्रार्थनाएँ हैं। इन्द्र से मेधासम्पन्न करने की प्रार्थना तैत्तिरीयोपनिषद् (1.4.1) में है और वहीं पर ओंकार को मेधा से ढँकी हुई ब्रह्म की निधि कहा गया है। बृहदारण्यकोपनिषद् (1.5.2) में कहा गया है कि प्रजापति ने मेधा से ही सात प्रकार के अन्नों की उत्पत्ति की।

य

यक्ष–एक अर्ध देवयोनि। यक्षगण कुबेर के सेवक हैं। कुबेर निधियों के रक्षक हैं। कुबेर उनके राजा हैं। वे प्रचेताओं की सन्तानें हैं। वटवृक्ष यक्षतरु कहलाता है, क्योंकि उन्हें वटवृक्ष बहुत प्रिय हैं। केनोपनिषद् में ब्रह्म के यक्षरूप बनकर देवों के पास अभिप्राय जानने के लिए जाने की कथा है। गीता (17.4) में यक्षपूजा राजसी प्रकृति वाले लोगों की कही गई है।

यज्ञ–प्रज्वलित अग्नि में हव्य पदार्थों की आहुति देना। वैदिक संस्कृति यज्ञप्रधान थी। यज्ञों का पूरा जाल तत्कालीन संस्कृति का प्रधान अंग था। अध्वर, क्रतु, यष्टि, हवन, होम, अग्निहोत्र आदि उसके पर्याय हैं। उस समय सोमयाग, अश्वमेध, राजसूय, ऋतुयाज, अग्निष्टोम, अतिरात्र, दशरात्र, दर्शपूर्णमास, पवित्रेष्टि, पुत्रकामेष्टि, चातुर्मास्य, सौत्रामणि, पुरुषमेध आदि विविध प्रकार के यज्ञों का बोलबाला था। इन्हें पाकयज्ञ, हविर्यज्ञ, सोमयज्ञ और पशुयज्ञ के नाम से चार विभागों में बाँटा गया है।

यज्ञीय उपकरण और क्रियाएँ–यहाँ प्रमुख यज्ञीय उपकरणों और क्रियाओं का विवरण दिया जा रहा है; यथा—(1) **अन्तर्वेदिका**–यज्ञ के अन्यान्य उपकरणों के साथ एक 'वेदि' भी बनाई जाती है। उस सुन्दर पूर्वाभिमुखी योषितोपम वेदि के अन्दर के भाग को अन्तर्वेदि या अन्तर्वेदिका कहते हैं। परन्तु इसके विषय में विशेष विवरण उपलब्ध नहीं है। केवल उल्लेख ही मिलता है। (2) **अभिषेक**–यज्ञ में की जाने वाली मार्जन की (छिड़कने की) क्रिया को सामान्यतः अभिषेक कहा जाता है। वह मंगल कार्यों के अवसर पर किया जाता है। शिवलिंग पर की जाने वाली जल या दूध की धारा को भी अभिषेक कहते हैं। (रुद्रोपनिषद्) (3) **अवभृथस्नान**–किसी यज्ञ या बड़े मंगल कार्य के अन्त में किए जाने वाले स्नान को अवभृथ स्नान कहते हैं। इसे प्रायश्चित्त स्नान भी कहते हैं। एक यज्ञ की समाप्ति के बाद दूसरे यज्ञ के प्रारम्भ में भी यह किया जाता है। (का.श्रौ. 19.5.16)। (4) **आज्यभाग**–ऋग्वेदी लोग जिस आज्य-आहुति को स्रुवा के द्वारा उत्तराभिमुख होकर अग्नि को समर्पित करते हैं, उसे 'आज्यभाग' कहा जाता है। दक्षिण की ओर सोमदेव के निमित्त दी जाने वाली आहुति को भी 'आज्यभाग' कहा जाता है। यजुर्वेदी लोग अग्नि के उत्तर-पूर्वार्ध में 'अग्नये स्वाहा' कहकर तथा दक्षिण-पूर्वार्ध में 'सोमय स्वाहा' बोलकर जो आहुति देते हैं, वह भी 'आज्यभाग' ही कहलाता है। आज्यभाग होतृवरण और पंच प्रयाज के बाद ही किया जाता है। आज्यभाग की विस्तारपूर्वक प्रक्रिया 'कात्यायन यज्ञपद्धति' नामक ग्रन्थ में दी है, जिज्ञासु को वहाँ पर ही देख लेना चाहिए। (5) **आज्यस्थाली**--आज्य रखने के पात्र को आज्यस्थाली कहा जाता है। आज्याहुतियों के लिए आज्यस्थाली में से चार स्रुवा आज्य (घी) जहू में, आठ स्रुवा उपभृत में और चार स्रुवा ध्रुवा में करने का भी उल्लेख है। (का.श्रौ. 2.7.9-10 एवं 15)। प्राणाग्निहोत्रोपनिषद् तो शरीरयज्ञ में दाहिने हाथ को स्रुवा और बाँये हाथ को ही आज्यस्थाली कहा है। (प्रा.हो. 22) (6) **द्रोणकलश**–एक यज्ञीय पात्रोपकरण। यह पात्र सोम के लिए उपयोग में लाया जाता है। यह पात्र विकंकत काष्ठ, जिसे किंकिणी या कटाई कहते हैं, से बनता है, उसका आकार चौड़ा होता है। बीच में खड्डा और चारों ओर परिधि बनाई जाती है। वह अट्ठाइस अंगुल लम्बा और बारह अंगुल चौड़ा होता है (कपि.क.सं. 44.9 एवं का.श्रौ. 8.7.4)। प्राणाग्निहोत्रोपनिषद् (22) में मूर्धा को ही द्रोणकलश कहा गया है। (7) **यूप**–विविध यज्ञीय कार्यों के लिए यह एक महत्त्वपूर्ण स्तम्भ है। पशुयज्ञों में पशुबन्धन के लिए तथा अग्निष्टोम में जयमान दीक्षा में यूपच्छेदन के लिए इसका उपयोग होता है। यह पलाश, बिल्व, खदिर, देवदारु आदि.से बनाया जाता है। वह 3, 5 से लेकर 21 हाथ तक लम्बा हो सकता है (का.श्रौ. 6.1.8-26, 14.5.10 और 20.4.16)। प्राणाग्निहोत्र में यूप को ओंकार कहा है। (8) **स्रुवा**–इंससे यज्ञाग्नि में घी की आहुतियाँ दी जाती हैं। यह एक लगभग हाथ लम्बा और आगे एक अंगुष्ठ तक के गर्तवाला खदिर या विकंकत काष्ठ का या स्रुववृक्ष का बना हुआ होता है। इसे 'स्रुव' भी कहा जाता है। द्रोणकलश और स्रुवा दोनों एक ही वृक्ष के काष्ठ से बनते हैं। (शब्दकल्पद्रुम, खण्ड 4.370 तथा का.श्रौ. 1.3.33)। प्राणाग्निहोत्रोपनिषत् में शरीरयज्ञ के भीतर दाँये हाथ को स्रुव कहा गया है। (9) **सूक्तवाक्**–दर्शपौर्णमासादि श्रौतयज्ञों में स्वस्तिवाचन क्रिया के अन्तर्गत सूक्तवाक् का पाठ किया जाता है। आहवनीय कुण्ड के निकट अध्वर्यु पलाशसमिधा से बनी हुई पश्चिमी परिधि का स्पर्श करके आग्नीध्र से आश्रवण (संवाद) करता है। इसके बाद अध्वर्यु होता को सूक्तवाक् का पाठ करने की प्रैष (आज्ञा) देता है। सूक्तवाक् का मन्त्र—'इदं द्यावापृथिवी' (हौत्र परिशिष्ट 13) आदि है। बाद में होता यह पाठ करता है। (10) **शंयुवाक् अथवा शंयोर्वाक्**–सूक्तवाक् की ही तरह आग्नीध्र और अध्वर्यु के क्रमशः 'संवदस्व'

तथा 'आगानग्रीव' कहने पर अध्वर्यु होता को शंयुवाक् (शंयोर्वाक्) पढ़ने की प्रैष (आज्ञा) करता है। शंयोर्वाक् (शुभवचन) का मन्त्र यह है —'संवदस्वागानग्नीदगञ्छ्रावय श्रौषट्' (का.श्रौ. 3.6.15) 'नञ्छञ्योरावृणीमहे' (सां.श्रौ. 1.14.21) है। होता इस शंयु-संज्ञक मन्त्र का पाठ करता है। कात्यायन श्रौतसूत्र में इसका उल्लेख है और प्राणाग्निहोत्र में शरीर-यज्ञ प्रकरण में तो दाँत-ओठों को सूक्तवाक् और तालु को शंयुवाक् कहा है। (प्राणा. 22) (11) **यज्ञस्तोम**–यज्ञों में देवों के निमित्त किए जाने वाले गुणगान और स्तुतियों को यज्ञस्तोम कहा गया है। सृष्टि के आरम्भ में अकेले नारायण ने अपने भीतर रहे विराट् पुरुष को बाहर लाने के लिए जो ध्यान किया, वही 'यज्ञस्तोम' हुआ— ऐसा महोपनिषद् कहती है (महो. 1.1-4)। (12) **घिष्ण्य**–इस शब्द के तो स्थान, अग्नि, नक्षत्र आदि कई अर्थ होते हैं, पर यहाँ के सन्दर्भ में यह स्थान, गृह, अग्नि के अर्थ में ही प्रयुक्त हुआ है। संहिताओं, श्रौतसूत्रों, ब्राह्मण आदि ग्रन्थों के अध्ययन से पता चलता है कि अग्निष्टोमादि यागों में यज्ञशालाओं में सदोमण्डल में विशिष्ट खुरस्वरूप (कुण्डस्वरूप) बनाए जाते थे। अग्निचयनादि यागों में इन पर ईंटों का चयन भी किया जाता था। (शत.ब्रा. 9.4.3.1)। घिष्ण्य आठ प्रकार के होते थे— आग्नीध्रीय, क्षेत्रीय, प्रशास्त्रीय, ब्राह्मणाच्छंसीय, पौत्रीय, नेष्ट्रीय, अच्छावाकीय और मार्जालीय। कौन-सा घिष्ण्य कहाँ पर रखा जाता था इसका विवरण भी शास्त्रों में मिलता है। घिष्ण्यों के आकारों की विशेषताओं का वर्णन भी ब्राह्मण-ग्रन्थों में विस्तार के साथ मिलता है। आहुतियों के बारे में भी विवरण शतपथब्राह्मण (4.3.4.7) में मिलता है।

यज्ञोपवीत-उपनयन–सोलह संस्कारों में से एक। इसका अधिकार ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यों के लिए ही है। इससे वे द्विज (दो बार जन्मे) कह जाते हैं। प्राचीन काल में गुरु द्वारा व्याहृतिपूर्वक गायत्री-मन्त्र पाकर शिष्य गुरुगृह-वास करके विद्या प्राप्त करता था और ब्रह्मचर्य का पालन करता था। यह उसका प्रथम आश्रम था। वह ज्ञान के प्रतीक के रूप में तीन धागों वाले जनेऊ को धारण करता था। उसे ही यज्ञसूत्र, उपवीत, ब्रह्मसूत्र आदि कहते हैं (ब्रह्म. 8.10)।

यज्वा–यह 'यज्' धातु से निष्पन्न शब्द है। इसका अर्थ यज्ञ कराने वाला (याज्ञिक) होता है। वस्तुत: ज्ञानी और यज्ञमय (त्यागमय) जीवन जीने वाला साधक ही यज्वा है (ब्रह्मोपनिषद् 22)।

यति–यह संयमशील संन्यासी का ही पर्याय है। विशेष विवरण के लिए 'संन्यासी' शब्द में देखिए।

यन्त्र–यन्त्र के कई अर्थों में से प्रस्तुत सन्दर्भ में यन्त्र का अर्थ 'देवता का अधिष्ठान' ही होता है, अन्य मशीन आदि नहीं। ये यन्त्र सोने, चाँदी ताम्र या भोजपत्रों पर तत्तत् देवता के मन्त्र के बीजमन्त्र आदि लिखकर बनाए जाते हैं। यन्त्रस्थापन करके ही देवता की पूजा करनी चाहिए। देवता के अनुसार मन्त्र-लेखन-सामग्री बदली जाती है। (केसर आदि) यन्त्र पहना भी जाता है और पूजा भी जाता है। उसे बनाने की अनेक विधियाँ हैं, जो तन्त्रसारादि ग्रन्थों में बताई गई हैं। श्रीयन्त्र, रामयन्त्र, सुदर्शन महाचक्र, गोपालचक्र आदि प्रसिद्ध यन्त्र हैं।

यम–इसका एक अर्थ तो मृत्यु के देव हैं और अन्य अर्थ योग के आठ अंगों में से पहला अंग है। यह यम पाँच प्रकार के हैं—1. अहिंसा, 2. सत्य, 3. अस्तेय (अचौर्य), 4. ब्रह्मचर्य और 5. अपरिग्रह।

याज्या-शस्या-शस्त्र–यज्ञोपयुक्त सूक्त, मन्त्र या ऋचा को 'याज्या' कहते हैं। वेद की अन्य ऋचाओं को 'शस्या' कहते हैं और जिन मन्त्रों से होता स्तुति करता है, उन्हें 'शस्त्र' कहा जाता है। देखिए—शतपथब्राह्मण (1.4.2.19), गोपथ-ब्राह्मण (2.3.22), जैमिनिब्राह्मण (1.227) और ऐतरेयब्राह्मण (3.44)।

यायावर–गृहस्थों के चार प्रकारों में से एक। इस प्रकार के गृहस्थ यज्ञ करते-कराते हैं, पढ़ते और पढ़ाते भी हैं। शुभ कार्यों के लिए दान लेते भी हैं और करते भी हैं। आत्मसाधना करते हैं। (देखिए—आश्रमोपनिषद् 2)।

योग–योग का अर्थ है—जोड़ना, मिलाना, संगति आदि। साधना के अर्थ में योग के कई भेद किए गए है—मन्त्रयोग, लययोग और हठयोग, राजयोग आदि (यो.त. 19)। यग-नियमादि योग के आठ अंग हैं। पतंजलि मुनि इस अष्टांग योग के निर्माता हैं। योगसाधना से अनेक विलक्षण शक्तियाँ प्राप्त होती हैं। गीताकार ने 'योग' शब्द का अर्थ 'कर्म-कौशल' और 'समत्व' किया है। (2.50)। गीता ने शरीर, मन और अन्त:करण रूप साधनों के द्वारा क्रमश: कर्मयोग, ज्ञानयोग और भक्तियोग को निरूपित किया है। कठोप-निषत् (2.3.13) ने इन्द्रियों की स्थिर धारणा को योग कहा है, तो गीता (6.36) में संयतात्मा को योग-साधन माना गया है। गीता निष्कामकर्मा-चरण को योग के केन्द्र में रखती है।

योगक्षेम–योगक्षेम का अर्थ है—अप्राप्त की प्राप्ति तथा प्राप्त का रक्षण। सामान्य मनुष्य की आकांक्षा इस शब्द में द्योतित है। पर जो असामान्य लोग अध्यात्मरत होते हैं उनके लिए तो परमात्मा का योग या मिलन ही मुख्य है, क्षेम की चिन्ता उन्हें नहीं होती, भगवान् ही उनके क्षेत्र की और जरूरतों की पूर्ति कर देते हैं। उनकी श्रद्धा अत्यन्त बलवती होती है। गीता में भगवान् ने वचन दिया है कि—'योगक्षेमं वहाम्यहम्'।

योगनिद्रा–यौगिक प्रक्रियाओं से उत्पन्न निद्रा को योगनिद्रा कहते हैं। उसे समाधि का एक अंग माना गया है। वहाँ बाह्यज्ञान नहीं होता, अत: वह निद्रा कहलाती है। इस निद्रा की पराकाष्ठा ही समाधि है। मण्डलब्राह्मणोपनिषद् (2.5.2) में शुद्ध, अद्वैत, चैतन्य और अमनस्क अवस्था ही योगनिद्रा है।

योगी–ऊपर बताए योग की साधना करने वाले को योगी कहा जाता है। गीता के अनुसार निष्काम-कर्माचरण करने वाला योगी है। गीता में कृष्ण ने अर्जुन को ऐसा योगी बनने को कहा है। पर ऊपर के चारों योगों में से किसी भी योग के साधक को योगी कह सकते हैं। उसी का अन्य पर्याय 'योगात्मा' भी है।

योनि–उद्गम, उत्पत्ति-स्थान अथवा उत्पादक कारण के अर्थ में 'योनि' शब्द साधारणतया प्रयुक्त होता है। हमारे शास्त्रों में प्राणियों की ऐसी चौरासी लाख योनियाँ (उत्पत्ति-स्थान), जातियाँ बताई गई हैं। कुछ विद्वानों के मत में अण्डज (अण्डों से उत्पन्न होने वाले) प्राणियों की इक्कीस लाख, स्वेदज (पसीने से उत्पन्न हो वालों) की इक्कीस लाख, उद्भिज्ज (पृथ्वी को फाड़कर उत्पन्न होने वालों) की इक्कीस लाख तथा जरायुज (जरायु से उत्पन्न होने वाले प्राणियों) की संख्या इक्कीस लाख की होती है, इस प्रकार चारों मिलकर चौरासी लाख योनियाँ होती हैं।

र

रयि–जल, सोमरूप अन्न, धन, भोजन आदि इस शब्द के अर्थ होते हैं। आदित्य को प्राण और रयि को चन्द्र माना गया है। प्रकृति से स्थूल-सूक्ष्म, मूर्तामूर्त सभी घटक 'रयि' माने गए हैं। (प्रश्नोप. 1.5 एवं 1.9)। चन्द्रलोक में होकर जाने वाले पितृयान मार्ग को भी 'रयि' कहा गया है। मनुष्य 'रयि' (धन-सम्पदा) की सदैव अपेक्षा करते हैं।

राग-द्वेष–किसी इष्ट वस्तु या सुख की प्राप्ति की अभिलाषा राग (आसक्ति) कहलाती है और इसके विपरीत किसी अनिष्ट वस्तु या दु:ख के प्रति घृणा (अनिच्छा) रखने की वृत्ति को द्वेष कहा जाता है। पतंजलि ने राग को पाँच क्लेशों में से एक माना है। उनके अनुसार सुख भोगते हुए व्यक्ति की वृत्ति अधिकाधिक सुख पाने की ही रहा करती है। वही 'राग' है। राग का मूल अविद्या है और उसका परिणाम क्लेश है। न्यायदर्शन में काम, मत्सर, स्पृहा, तृष्णा, लोभ

आदि सबको अनुराग में ही समाविष्ट किया गया है। प्रशस्तपाद ने द्वेष के पाँच भेद किए हैं—द्रोह, क्रोध, मन्यु, अक्षमता और अमर्ष। योगदर्शन दु:खानुशायी चित्तवृत्ति को द्वेष कहता है (यो.द. 2.8)। रागद्वेष रजोगुण के विकार हैं (गीता. 14.7)। कृष्णोपनिषत् (14) में इन विकारों की तुलना राक्षसों से की गई है। गीता (3.34) में भी इन्हें शत्रु कहा गया है।

राजयोग–योगशिखोपनिषद् (1.136-138) के अनुसार जब साधक शरीर के ऊर्ध्वभाग स्थित शिवस्वरूप रेतस् और अधोभाग स्थित रज का योग करता है, तब प्राण और अपान भी उन्हीं में लीन हो जाते हैं। रज और रेतस् के योग की इस क्रिया को ही राजयोग कहा गया है। (राजयोग की प्रशंसा के लिए देखिए, ह.यो.प्र. 4.8)।

रुद्र–परब्रह्म, ईशान, महादेव आदि इसके पर्याय हैं।

रुद्रग्रन्थि–कुण्डलिनीशक्ति जिन तीन ग्रन्थियों को भेदकर सहस्रार में प्रवेश करती है, उनमें से एक रुद्रग्रन्थि है। पहली ग्रन्थि मूलाधारस्थ है, वह ब्रह्मग्रन्थि है। तदुपरान्त हृच्चक्र-स्थित विष्णु-ग्रन्थि का भेदन करती है और बाद में आज्ञाचक्र-स्थित 'रुद्रग्रन्थि' नामक तीसरी ग्रन्थि को भेदती है। इन तीनों ग्रन्थियों में क्रमश: ब्रह्मा-विष्णु-रुद्र (महेश) का स्थान माना जाता है (यो.कुं. 1.67-69)।

रुद्राक्ष–(रुद्र + अक्ष) त्रिपुरवध के समय भगवान् रुद्र की आँखों से जो आँसू गिरे उनसे रुद्राक्ष की उत्पत्ति हुई, ऐसा माना गया है (रुद्रजाल 2)।

ल

लक्ष्य-त्रय–ब्रह्मदर्शन में तीन प्रकार की दर्शन प्रक्रियाओं की सहायता ली जाती है। उनमें तीन रंग विशेषों की स्थितियाँ होती हैं और तीन प्रकार के दर्शन होते हैं। वे तीन प्रकार के दर्शन ही लक्ष्यत्रयी हैं। वे ही बाह्यलक्ष्य, मध्यलक्ष्य तथा अन्तर्लक्ष्य रूप लक्ष्य-त्रय हैं। ब्रह्मज्योतिदर्शन में सर्वप्रथम 4, 6, 8, 10 और 12 अंगुल की दूरी पर क्रमश: नीला, काला, लाल, पीला और मिश्र रंग का आकाश दिखाई देता है, वह बाह्य लक्ष्य है। प्रात:काल में ध्यान के समय पर सूर्य-चन्द्र-अग्नि की ज्वालाओं के समान और ध्यानरहित समय में अन्तरिक्ष समान दिखाई देता हो, तब उसे मध्यलक्ष्य कहते हैं और अन्तर्लक्ष्य दीप्तिमान ज्योतितुल्य है। महर्षिगण ही इस इन्द्रियातीत ज्योति को जान सकते हैं। इस अन्तर्लक्ष्य ज्योति के बारे में विद्वानों में बड़ा मतभेद है। कोई इसे सहस्रार दल में, कोई इसे बुद्धि की गुहा में सर्वांगसुन्दर पुरुष रूप में, तो कोई शीर्ष स्थान में स्थित उमासहित पंचमुखी महेश्वर के रूप में मानते हैं। कुछ लोक 'अंगुष्ठमात्र पुरुष' (हृदयस्थ) को ही अन्तर्लक्ष्य मानते हैं। (विशेष विवरण के लिए देखिए—मण्डलब्राह्मणोपनिषत् 1.2.8, 1.2.11-12, 1.3.6 और 1.4.1-2)।

लययोग–योग के प्रकारों में से एक। योग-तत्त्वोपनिषत् (21-22) के अनुसार मातृकायुक्त बारह सौ मन्त्रों का जप करने से मन्त्रयोग सिद्ध होता है, वह बड़ा सिद्धिदायक है। विशेष विवेचन 'मन्त्रयोग' शब्द में किया गया है।

लिंगशरीर–जब मृत्यु के समय जीव अपने स्थूल शरीर को छोड़कर जाता है, तब लिंगशरीर या सूक्ष्मशरीर को साथ में लेकर ही जाता है। पाँच ज्ञानेन्द्रियाँ, पाँच कर्मेन्द्रियाँ, पाँच प्राण तथा मन और बुद्धि—इन सत्रह तत्त्वों से सूक्ष्मशरीर बनता है (शारीकोपनिषत्)।

लीलाविग्रह–सनातन ब्रह्म जिस प्रकार अपनी माया (विराट् लीलाविग्रह) से ही मंच पर नाटक करने के समान मानव-शरीर धारण करते हैं, उसी प्रकार पूर्ण पुरुष सनातन ब्रह्मरूप श्रीकृष्ण ने गोपवेश धारण किया था। वास्तव में तो वे पूर्ण पुरुष, सनातन ब्रह्म साक्षात् श्रीहरि ही हैं। (देखिए कृष्णोपनिषत् 10-12)। ऐसे ब्रह्म के लीलामय शरीर को ही लीलाविग्रह कहते हैं।

लोक–पुराणों में सात लोक उल्लिखित हैं। वस्तुत: पृथ्वी के ऊपर भी सात लोक हैं और पृथ्वी के नीचे भी सात लोक माने गए हैं। इस

प्रकार कुल मिलाकर चौदह लोक ही होते हैं। ऊपर के लोक—भू:, भुव:, स्व:, जन:, तप:, मह: और सत्य हैं तथा नीचे के लोक—अतल, वितल, सुतल, तलातल, रसातल, महातल और पाताल हैं (पद्मपुराण)। उपनिषदों ने शीर्षस्थ इन्द्रियों—दो आँखें, दो कान, दो नासिकाएँ और एक मुख को सात लोक कहे हैं। उपनिषदों में इहलोक को (पृथ्वी को) और परलोक को इनके अतिरिक्त कहा गया है।

व

वरदान–किसी देवी-देव या मनुष्य-महापुरुष से माँगा हुआ पदार्थ प्राप्त हो, उसे वरदान कहा जाता है (वर = श्रेष्ठ वांछित वस्तु और दान = दिया जाना)। कठोपनिषद् में नचिकेता की यमराज से तीन वरदान माँगने की कथा है। 'वर' का दूसरा अर्थ श्रेष्ठ महात्मा भी होता है (कठ. 1.3.14)। दैवी शक्तियाँ वरदान देती हैं। मनुष्य वर देता नहीं है, माँगता है।

वषट्कार-हन्तकार–देवों के लिए किया गया खास यज्ञ वषट्कार कहलाता है। कहीं-कहीं पर यह शब्द स्वाहाकर के अर्थ में भी प्रयुक्त होता है। यह शब्द यज्ञ की प्रतिष्ठा माना गया है। (तै.सं. 7.5.5.3)। इसे वैश्वानर अग्नि और सूर्य से भी सम्बद्ध किया गया है (मै.ब्रा. 4.6.7)। अतिथि या संन्यासी आदि के लिए गृहस्थ लोग भोजन का कुछ अंश निकाला करते थे। इसको हन्तकार कहा जाता था।

वह्नियोग–कुण्डलिनी-जागरण के लिए प्रतिपादित अनेक यौगिक प्रक्रियाओं में वह्नियोग या अग्नियोग भी एक अत्यन्त महत्त्व का सोपान है। योगचूडामण्युपनिषत् के अनुसार इस वह्नियोग से सुषुप्त कुण्डलिनी जागत् होती है। वह्नियोग एक प्रकार की प्राणायाम प्रक्रिया है (योगचूडामणि 36.39)। यह मंत्रोक्त वह्नियोग कदाचित् सूर्यभेदी प्राणायाम की प्रक्रिया हो सकती है, क्योंकि इससे सूर्यचक्र का जागरण होकर आन्तरिक अग्नि उत्पन्न होती है। सूर्य-भेदी की भावना भी इसी के समान है। दोनों लगभग एक समान हैं। हठयोगप्रदीपिका (3.116) में भी कुण्डलिनी-साधना में भानु के आकुंचन और अग्नि के वशवर्ती होने की बात कही गई है, अत: दोनों एक ही है, ऐसा मालूम पड़ता है।

वह्निशिखा–यह शब्द यों तो एक वृक्ष का नाम है, पर उपनिषदों में इस शब्द का एक विशिष्ट अर्थ है। चतुर्वेदोपनिषत् में चारों वेदों की उत्पत्ति विराट् पुरुष से कही गई है। उसमें कहा गया है कि सहस्रशीर्ष सहस्राक्ष विराट् पुरुष कमलकोश समान हृदय में नीचे मुख करके एक कोश के रूप में लटका है, वह शक्तिसम्पन्न है। उसके बीच में श्रेष्ठ अग्नि (ज्योति) चतुर्मुखी ज्वालायुक्त स्थित है। उसी के बीच वह्निशिखा (अग्निज्योति - श्रेष्ठ शिखा) के बीच विराट् पुरुष (परब्रह्म) स्थित है। वही परमज्योति परमात्मा या परब्रह्म आदि कही जाती है (चतुर्वेदो. 4.6)।

वाक्सिद्धि–आहार-नियमन तथा निरन्तर सत्य बोलने के अभ्यास से वाक्सिद्धि प्राप्त होती है। वाक्सिद्धि वाला मनुष्य जो भी अपने मुँह से बोलता है, वह सत्य हो जाता है। इसके लिए अनेक यौगिक क्रियाएँ भी होती है। त्रिशिखि-ब्राह्मणोपनिषद् (111-112) में कहा गया है कि ब्राह्ममुहूर्त में जिह्वा से वायु को खींचकर पी लेने से तीन मास में वाक्सिद्धि होती है।

वाजपेय यज्ञ–सोमयाग की सात संस्थाओं में वाजपेय पाँचवाँ है। वह षोडशी याग की विकृति है। उसी से ही इसकी लगभग सभी क्रियाएँ सम्बद्ध है। सम्राट् बनने की कामना वाला आहिताग्नि ब्राह्मण या क्षत्रिय इसे शरद् ऋतु में करता है (शत.ब्रा. 5.1.1.14 और 5.1.1.11)।

वाजी–यह 'अश्व' शब्द का पर्याय है। वेदों और शास्त्रों में बलिष्ठ पशु के सन्दर्भ में सुप्रसिद्ध है।

वाणी–मुख से निकले हुए सार्थक शब्द वाणी कहे जाते हैं।

वानप्रस्थ–भारतीय जन-जीवन के शास्त्रीय चार विभागीकरण (आश्रमों) में से तीसरा आश्रम।

वार्ताकवृत्ति–चार प्रकार के गृहस्थों में से एक। वे गृहस्थ वार्ताकवृत्ति कहलाते हैं, जो कृषि, पशुपालन आदि कार्य आनन्दपूर्वक करते हुए सौ वर्षों तक यज्ञोपासनादि करते रहते हैं (आश्रमोपनिषद् 2)।

वालखिल्य–वानप्रस्थ आश्रमियों के चार भेदों में से एक। जो वानप्रस्थ जटा धारण करके फटे वस्त्र और वृक्ष की छालों को शरीर का आवरण बनाकर आठ मास तक (मार्गशीर्ष से आषाढ़ तक) उपार्जित पुष्प-फल-शाक-कन्दमूल आदि तथा अन्न ग्रहण करके बाकी के चातुर्मास्य में उसी संचित अन्नादि द्वारा आजीविका चलाते हैं। वे चातुर्मास्य में कुछ ग्रहण नहीं करते। वे लोग पंचमहायज्ञ करते हैं (आश्रमोपनिषद् 3)।

वासनात्रय–'वासना' शब्द के तो आशा, ज्ञान, संस्कार, स्मृति, हेतु, भावना आदि अनेकानेक अर्थ होते हैं, पर किसी वस्तु या व्यक्ति के प्रति अत्यधिक स्नेह या मोह के कारण किसी तत्सम्बन्धी प्रसंग के आने पर उसकी वासना जाग उठती है। ऐसी तीन प्रकार की वासनाओं को उपनिषदों ने वासनात्रय कहा है; यथा—1. देह सम्बन्धी वासना, 2. मन सम्बन्धी वासना और 3. बुद्धि सम्बन्धी वासना।

विकार–किसी व्यक्ति या श्रेष्ठ वस्तु की वृत्ति या प्रकृति में बदलाव आ जाने को विकार कहते हैं। खराबी, दोष और अवगुण भी विकार कहे जाते हैं। जैसे—काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मात्सर्य—ये सब विकार हैं। (गीता 2.62, 16.21 आदि)।

विक्षेप–माया की दो शक्तियों (आवरण और विक्षेप) में द्वितीय शक्ति। इसके द्वारा जो वस्तु जिसमें नहीं है, वह दिखाई देती है, जैसे रज्जु में साँप और ब्रह्म में जगत्। इसे अध्यारोप या आरोप भी कहते हैं। इसके अन्य शब्द विपर्यास और विपर्यय भी हैं। इसी को पारिभाषिक रूप से 'विवर्त' भी कहते हैं।

विचारणा–अक्ष्युपनिषद् और महोपनिषद् में योग की जो सात भूमिकाएँ बताई गई हैं, उनमें से दूसरी भूमिका विचारणा नाम की है। वैराग्य धारण करने से पूर्व जब सांसारिक मायाजाल के प्रति ग्लानि का भाव उत्पन्न होता है और शास्त्रादि के प्रति जिज्ञासा-भाव उत्पन्न होता है, और श्रेष्ठ कर्म करने की इच्छा होती है, तब उसे 'विचारणा' की भूमिका कहा जाता है।

विज्ञानात्मा–स्थूल शरीर के व्यष्टि उपहित चैतन्य के विश्व कहते हैं। वही विश्व 'विज्ञात्मा' भी कहा जाता है (पैंगलोपनिषद् 2.6)।

विदेहमुक्ति—यहाँ जब मनुष्य जीवन्मुक्त होते हुए प्रारब्ध कर्मों का फल भोगता हुआ जीता रहता है, और प्रारब्ध कर्मों के क्षीण होने हो जाने पर देहत्याग करके मुक्त हो जाता है, उसे विदेहमुक्त कहते हैं। विगत देह वाली मुक्ति ही विदेहमुक्ति है। ('न तस्य प्राण उत्क्रामन्ते' आदि)।

विद्वान्–ज्ञाता, जानकार, बुद्धिमान, विद्यावान, ये सभी शब्द उपनिषदों में अनेक बार आये हैं। (जैसे ईश. 18, मुण्डक. 3.2.8, निरा. 32 आदि)।

विद्या–'विद्या' का अर्थ ज्ञान है। वह परा-अपरा दो प्रकार की है। यथार्थ ज्ञान विद्या है। विवेक ज्ञान भी विद्या है। मुक्तिदात्री विद्या है। अमृतदात्री विद्या है। (ईश. 11, मैत्रा. 7.9, केन. 2.4, संन्यास. 2.83-84, संहितोपनिषद् 3.4 आदि)।

विधाता–विधान, रचना, निर्माण करने वाला। सृष्टि का सर्जक, ब्रह्मा, ईश्वर, धाता। (देखिए ऋग्वेद, 8.3.17, मैत्रा. 5.8, निरुक्त 10.26 और 11.10)।

विनियोग–फलोद्देश्य से किसी वस्तु के उपयोग को 'विनियोग' कहते हैं। वैदिक कार्यों में मन्त्र-विशेष के प्रयोग को विनियोग कहा जाता है। प्रेषण, प्रवेश आदि भी इस शब्द के अर्थ हैं। जाबालदर्शनोपनिषद् (6.2.13) में साधना प्रक्रिया में किए जाने वाले प्रयोग को विनियोग कह गया है।

विभु–इस शब्द के अनेक अर्थ हैं; यथा—व्यापक, स्वामी, शंकर, ब्रह्म, विष्णु, आत्मा, जीवात्मा, ईश्वर आदि। वेद-पुराण-उपनिषदों में विराट् ब्रह्म

की सर्वव्यापकता के अर्थ में इसका अनेक बार प्रयोग किया गया है। पैंगलोपनिषद् (2.1) आदि अनेक उदाहरण दिए जा सकते हैं।

विरज–रज (रजोगुण) जिसमें न हो, वह 'विरज' कहलाता है। पञ्चब्रह्मोपनिषद् (1) में ब्रह्म को विरज (रजोगुणरहित अर्थात् गुणत्रयरहित) कहा गया है।

विरजा–इस शब्द के वृक्ष, प्रेमिका, तीर्थ, नाड़ी और नामों में ययाति की माता, ऋक्ष, वानर की पत्नी आदि अनगिनत अर्थ होते हैं। यहाँ के सन्दर्भ में कौषीतिकिब्राह्मणोपनिषद् के अध्याय 2 एवं 3 में यह एक नदी है। साधक विरजा नदी के पास जाकर संकल्पमात्र से उसे भी लँघ जाता है। गायत्रीरहस्योपनिषद् में इसे गायत्री की चौबीस शक्तियों में से एक कहा गया है (गा.र. 6)। क्षुरिकोपनिषद् में इसे एक नाडी कहा गया है।

विराट् पुरुष–सार्वभौम शक्तिसम्पन्न परमपुरुष। दृश्यादृश्य अनन्त सृष्टि का सर्जक है। उसकी हजारों संज्ञाएँ हैं (शां.भ. 25.9.4)। सारा जगत् उसका शरीर है। सृष्टि के परे दस अंगुल तक उसकी स्थिति है (पुरुषसूक्त)।

विवर्त–जो न हो अर्थात् कारण के न होते हुए भी कार्यरूप में दिखाई पड़े, वह विवर्त कहलाता है, जैसे ब्रह्म में विश्व विवर्त है।

विवस्वान्-वैवस्वत–बारह आदित्यों में एक को विवस्वान् नाम दिया गया है। सूर्य के आदित्य आदि बारह नाम हैं। उसकी पत्नी 'संज्ञा' है। भागवतपुराण के छठे स्कन्ध के छठे अध्याय में तथा ब्रह्माण्डपुराण के 2.38 तथा भागवतपुराण 9.1.15 में विवस्वान् सम्बन्धी सभी बातें वर्णित है।

विश्व–स्थूल शरीर के व्यष्टि-उपहित चैतन्य को विश्व कहा जाता है। वह एक जीवसंज्ञा है।

विषयभोग–ज्ञानेन्द्रियों के द्वारा शब्द-स्पर्शादि विषयों का अनुभव करना ही विषयभोग है। (गीता 2.62)।

विष्णुग्रन्थि–कुण्डलिनीशक्ति के सहस्रार तक जाने के मार्ग में आने वाली भेदन करने योग दूसरी ग्रन्थि (तीन ग्रन्थियों में से दूसरी ग्रन्थि)।

वीतराग–साधना की उच्चतम स्थिति में पहुँचा हुआ साधक। राग-द्वेषादि समस्त वासनाओं से रहित। जैसे बुद्ध, महावीर आदि (गीता 4.10)। जाबालदर्शनोपनिषद् (6.50-51) में इसकी अधिक विवेचना की गई है। महोपनिषद् के 67वें मन्त्र में भी इसका विवेचन है।

वीर्य–शरीर की सात धातुओं में से एक। यह बल और कान्तिदायक धातु है। आत्मा से (प्रकृति सूर्य या अग्नि से) वीर्य की प्राप्ति होती है (केन. 2.4)। वीर्य का अर्थ सामर्थ्य भी होता है। (केन. 3.5)।

वेद-वेदत्रयी–वेद संसार का प्राचीनतम ग्रन्थस्थ ज्ञानराशि है। यद्यपि वेद चार हैं—ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद और अथर्ववेद। परन्तु वेदत्रयी इसलिए कही जाती है, क्योंकि वैदिक वाङ्मय संहिता, ब्राह्मण और उपनिषत्—तीनों को मिलाकर कहा जाता है। अथवा—मन्त्र, गद्य और गायन (क्रमशः ऋक्, यजुः, साम)—इन तीनों के कारण वेदत्रयी कहा गया है।

वेदांग–वेदों के साथ अंगरूप में अध्ययन किये जाने वाले शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द और ज्यौतिष—इन छः विषयों को वेदांग कहा गया है।

वेदान्त–वेदों के अन्तभाग को (अर्थात् सार भाग को), तत्त्वज्ञान को अर्थात् उपनिषदों को वेदान्त कहा जाता है। उपनिषदों के उपकारक शारीरक सूत्रों और गीता आदि अन्यान्य ग्रन्थों को भी वेदान्त कहा जाता है।

वैकुण्ठ–भगवान् विष्णु का धाम (स्थान) वैकुण्ठ है। पुराणानुसार यह सत्यलोक के ऊपर है। भगवान् विष्णु के द्वारा मुक्ति पाए गए लोग यहाँ अजर-अमर होकर रहते हैं। अवतार के समय भगवान् सारे वैकुण्ठ को नीचे भूतल पर उतार देते हैं (कृष्णोपनिषद् 25)। अधिक जानकारी के लिए नारायण उपनिषद् (4) देखें।

वैराग्य–सांसारिक विषयभोगों को तुच्छ मानने की वृत्ति वैराग्य है। वैराग्य से ही संन्यास ग्रहण किया जाता है। भोग्य पदार्थों के प्रति वासना का अभाव ही वैराग्य है (अध्यात्मो. 41)। वैराग्य का फल बोध और बोध का फल उपरति और उपरति का फल आत्मानुभवजन्य शान्ति है। (अध्यात्मो. 28)।

वैश्वदेव–प्रतिदिन संस्कृत अग्नि में पके अन्न द्वारा सर्वदेवों के उद्देश्य से किया जाने वाला हवन।

वैश्वानर–सामान्य अर्थ अग्नि है। भोजन के पाचन में योगदान देने वाले शरीरस्थ परमात्म चेतन का अंश भी 'वैश्वानर' कहलाता है (गीता 15.14)। चतुर्विध प्राणियों का समष्टिगत अधिष्ठातारूप चैतन्यांश भी 'वैश्वानर' है।

वैखानस–यह भी वानप्रस्थियों का एक प्रकार है। ग्रामीणों द्वारा उपेक्षित, स्वयं उत्पन्न, पकी हुई औषधियों और वनस्पतियों को अग्नि में पकाकर खाने वाले और पंचयज्ञ करने वाले वानप्रस्थ लोग वैखानस कहे जाते हैं (आश्रमोपनिषद् 3)।

व्यष्टि-समष्टि–समूह या समाज से पृथक् किए गए पदार्थ या व्यक्ति को व्यष्टि कहते हैं। सामूहिकता के अभाव वाले व्यक्ति को व्यष्टि की संज्ञा दी गई है। इससे ठीक विपरीत अर्थ वाला शब्द 'समष्टि' है। समूह ही समष्टि है। उपनिषद् में कहीं-कहीं व्यष्टि का अर्थ सर्वव्यापकता भी लिया गया है। (कौ.बा. 1.7)

व्याहृति–एक प्रकार का कथन। व्याहृतियाँ सात मानी गई हैं—भूः, भुवः, स्वः, तपः, जनः, महः और सत्यम्। पहली तीन महाव्याहृतियाँ हैं। पुराण इन्हें सविता और पृश्नि की कन्याएँ मानते हैं। उपनिषद्-ग्रन्थों में पहली तीन को तीनों वेदों के निचोड़–अभिस्रवित साररूप रस के रूप में माना गया है (तैत्ति. 1.5.1, जैमिनि 2.9.3)। जैमिनीय (1.23.6) के अनुसार तीनों व्याहृतियों के निचोड़ से ॐ अक्षर अभिस्रवित हुआ है।

व्योम-व्योमपञ्चक–व्योम का सामान्य अर्थ है 'आकाश'। यह मेघ का पर्याय भी है। विष्णु को भी 'व्योम' कहते हैं। शिव का भी एक नाम 'व्योमकेश' है। लोक को भी व्योम कहा है। (शत.ब्रा. 7.5.2.18)। तैत्तरीयसंहिता में अन्न को भी व्योम कहा गया है (5.3.3.2)। मण्डल-ब्राह्मणोपनिषत् (4.1.2) के अनुसार आकाश, पराकाश, महाकाश, सूर्याकाश और परमाकाश के समुच्चय को व्योमपंचक कहा गया है।

व्रात्य–इस शब्द के व्रतधारी, परमेश्वर आदि अर्थ पहले थे, परन्तु परवर्ती काल में इस शब्द का अर्थ उल्टा ही हो गया और कर्तव्यभ्रष्ट, च्युत आदि अर्थ में इस शब्द का उपयोग होने लगा। संस्कारहीन व्रात्य कहलाता है। जैमिनीय ब्राह्मण में व्रात्य शब्द सम्भवतः व्रतों के नियम-उपनियम के अर्थ में है (जै.ब्रा. 2.221)। यही शब्द प्रश्नोपनिषद् में प्राण के अर्थ में प्रयुक्त हुआ है।

श

शक्तिचालिनी मुद्रा–योगशास्त्रीय दस मुद्राओं में से एक। सिद्धासन या पद्मासन में बैठकर दोनों हथेलियाँ जमीन पर जमा दें। बीच-पचीस बार धरती से नितम्बों को उठाकर पृथ्वी पर ताडन करे, बाद में मूलबन्ध लगाकर नासिका के समुचित छिद्र से पूरक करके, प्राण-अपान को संयुक्त करके, जालन्धरबन्ध लगाकर यथाशक्ति कुम्भक करना चाहिए। कुम्भक काल में अश्विनी मुद्रा करनी चाहिए। बाद में जालन्धरबन्ध खोलकर पूरक से विपरीत नासिका से रेचन करना चाहिए और विकाररहित होकर स्थिर हो जाना चाहिए। तब यह मुद्रा होती है। इसका विशेष वर्णन घेरण्डसंहिता, हठयोगप्रदीपिका आदि ग्रन्थों में किया गया है। जिज्ञासुओं को उन ग्रन्थों से जान लेना चाहिए। यहाँ विस्तार-भय से इतना ही कहा है।

शब्दब्रह्म–ओंकार को शब्दब्रह्म कहा गया है। आध्यात्मिक सन्दर्भों में अत्यन्त महत्त्वपूर्ण होने से उसे साक्षात् ब्रह्म कहा गया है। (तैत्तिरीयोपनिषत् 1.8.1)। ब्रह्मबिन्दु उपनिषद् (16-17) में, उसका ध्यान-चिन्तन विहित है और परब्रह्म से उसकी एकता बताई है। मैत्रायण्युपनिषद् (6.22) में भी यही बात कही गई है।

शस्त्र–यज्ञ में होता जिन मन्त्रों से स्तुति करते हैं, उस स्तुति को शस्त्र कहा जाता है।

शान्ति–क्रिया-वेग-गति-क्षोभ-उद्वेग आदि से रहित स्थिति। चित्त की वासना आदि का क्षय। आराम, निवृत्ति, अनिष्ट-निवारण। इसे श्रद्धावान् प्राप्त करता है (गीता 4.39)।

शांभवी मुद्रा–मूल तथा उड्डियाणबन्ध पूर्वक पद्म या सिद्ध आसन पर बैठकर नासाग्र अथवा भ्रूमध्य में दृष्टि को स्थिर करके ध्यान लगाने से शांभवी मुद्रा होती है।

शालीनवृत्ति–गृहस्थों के चार प्रकारों में एक। जो स्वयं यज्ञादि करते हैं, पर दूसरों को नहीं कराते वे शालीनवृत्ति हैं।

शास्त्र–प्राचीन ऋषि-मुनियों के ग्रन्थ। कर्तव्या-कर्तव्य बोधक अनुशासन। चार वेद, छः वेदांग, मीमांसा, न्याय, धर्मशास्त्र, पुराण, आयुर्वेद, धनुर्वेद, गंधर्ववेद और अर्थशास्त्र मिलकर वे कुल 18 माने गए हैं।

शीतली प्राणायाम–योगशास्त्रों में लगभग 96 प्रकार के प्राणायाम बताए गए हैं, उनमें 9 मुख्य है। उनमें एक शीतली प्राणायाम है। इसका वर्णन गोरक्षसंहिता तथा घेरण्डसंहिता में किया गया है। क्रियाभेद से कुम्भकप्राणायाम के सहित आदि आठ भेदों में शीतली एक है। शीतली प्राणायाम में सर्वप्रथम दोनों नथुनों को बन्द करके दोनों ओठों को कौए की चोंच के समान बनाकर जिह्वा को थोड़ा बाहर निकाला जाता है। इसके बाद मुख द्वारा धीरे-धीरे वायु को अन्दर खींचा जाता है। यथाशक्ति कुम्भक करके दोनों नथुनों से धीरे-धीरे वायु बाहर निकाला जाता है। यही शीतली प्राणायाम है। (हठयोगप्रदीपिका 2.57-58)। योगकुण्डलिन्युपनिषद् के अनुसार शीतली प्राणायाम थोड़ा अलग है (योग. 21, 30 एवं 31)।

शुद्धि-शुचिता-पवित्रता–उपनिषदों ने केवल शारीरिक शुद्धि को ही नहीं, अपितु आन्तरिक पवित्रता को ही अधिक महत्त्व दिया है। नियमों से ज्यादा यमों को महत्त्व दिया है (मैत्रेयी. 2.10)। ज्ञानरूपी मिट्टी और वैराग्यरूपी जल से धोए जाने पर ही सच्ची आन्तरिक पवित्रता होती है। (मैत्रेयी. 2.3)।

शुभेच्छा–योग की सात भूमिकाओं में से पहली भूमिका। वैराग्य धारण करने से पहले सांसारिक मायाजाल के प्रति ग्लानि का भाव उत्पन्न होता है और शास्त्रजिज्ञासा होती है तथा सत्कर्मों के आचरण की वृत्ति होती है, तो उसे शुभेच्छा नामक योग की प्रथम भूमिका कहा गया है।

शृंगारकला–चित् शक्ति (बह्वृचोपनिषद् 1) ही आदि देवी हैं।

शोक–अनिष्ट-प्राप्ति से हृदय में जो भाव होता है उसे 'शोक' कहा जाता है।

शौच–पाँच प्रकार के नियमों में से एक। आन्तरिक एवं बाह्य पवित्रता को शौच कहते हैं।

श्रद्धा–यह सत्य की धारणा (श्रत् + धा) है। प्रेमभक्तिपूर्वक पूज्यभाव को श्रद्धा कहते हैं। यह एक हृदयवृत्ति है (बृहदारण्यक. 3.9.2)। गीता में त्रिगुणानुसार श्रद्धा के तीन भेद किए गए हैं। (17.2)। श्रद्धाविहीन हवन-दानादि और तप आदि को व्यर्थ कहा है (गीता 17.28)। मनु के अनुसार श्रद्धापूर्वक किया गया धर्माचरण ही फलदायी होता है (मनु. 4.226)। गीता (17.3, 7.21) एवं ऋग्वेद (10.151.4) आदि में श्रद्धा की महिमा गाई गई है।

श्रवण–गुरुमुख से शास्त्र का श्रवण। आत्मज्ञान के लिए वेदान्तप्रतिपादित प्रथम साधन।

श्राद्ध–पितरों के प्रति श्रद्धाभाव से अर्पित जल या भोज्य-पदार्थ को 'श्राद्ध' कहते हैं। शास्त्रों के या लोक विधि के अनुसार पितरों के प्रति किए गए कार्य को श्राद्ध कहते हैं। मनु ने श्राद्ध के पाँच प्रकार बतलाए हैं—नित्य, नैमित्तिक, काम्य, वृद्धिश्राद्ध और पार्वण। भविष्यपुराण में बारह प्रकार के श्राद्ध बताए गए हैं। श्राद्ध का प्रारम्भ करने वाले इक्ष्वाकुपुत्र निमिराज माने गये हैं।

श्रीचक्र-श्रीबीज-श्रीविद्या–इत्यादि शब्दों का विवरण 'त्र्यक्षरी विद्या' शब्द में द्रष्टव्य है।

श्रुति–वेदमन्त्रों, ब्राह्मणों, आरण्यकों और उपनिषदों को 'श्रुति' कहा जाता है, क्योंकि वे ऋषियों ने रचे नहीं, अपितु द्रष्टाओं ने अन्य ऋषियों को सुनाए है।

श्रेय-प्रेय–श्रेय कल्याणकारी आध्यात्मिक मार्ग है, और प्रेय भौतिक उन्नति करने की इच्छा से लिए जाने वाले मार्ग को कहते हैं। आनन्दस्वरूप परब्रह्म की प्राप्ति का मार्ग श्रेय है तथा इस लोक या स्वर्गलोक के सुख-भोगों की प्राप्ति के लिए सामग्रियों को जुटाने का मार्ग है, वह 'प्रेय' का मार्ग है। (अधिक के लिए देखिए, कठ. 1.2.2)।

श्रोत्रिय–वेद-वेदांगों में पारंगत पण्डित को 'श्रोत्रिय' कहा जाता है। सुसंस्कृत ब्राह्मण विद्वान् 'श्रोत्रिय' कहलाता है। ऐसे ज्ञानी श्रोत्रिय का उल्लेख बृहदारण्यकादि उपनिषदों में किया गया है। (बृहदारण्यक. 6.1.14, मैत्रायणी. 6.15, तैत्तरीयो. 2.8 आदि)।

ष

षट्चक्र–योग-साधना के ग्रन्थों में 'षट्चक्रभेदन' (षट्चक्रवेधन) का उल्लेख कुण्डलिनी जागरण के लिए किया जाता है (यो.शि. 6.74, यो.कु. 3.7.12)। वे छः चक्र हैं—1. मूलाधार, 2. स्वाधिष्ठान, 3. मणिपूर, 4. अनाहत, 5. विशुद्धचक्र और 6. आज्ञाचक्र।

षडंगन्यास–इसके विवरण के लिए 'अंगन्यास' शब्द द्रष्टव्य है।

षड्ऊर्मियाँ–ये एक तरह से मन की तरंगें हैं। ये छः हैं—प्राणसम्बन्धी—भूख और प्यास, मन सम्बन्धी—शोक और मोह तथा शरीर सम्बन्धी—जरा और मृत्यु, ये कुल मिलाकर छः हैं।

षड्गुण-षट्सम्पत्ति–मोक्षप्राप्ति के लिए साधक को षट् सम्पत्ति का आश्रय लेना पड़ता है। वह षट् सम्पत्ति इस प्रकार है—शम, दम, उपरति, तितिक्षा, श्रद्धा और समाधान। वेदान्त-श्रवण के अधिकारी बनने के चार साधनों में से यह एक साधन है।

षड्भावविकार–विकार भी ऊर्मियों की तरह छः कहे गए हैं; यथा—1. जन्म, 2 अस्तित्व, 3. विपरिणमन (परिणाम), 4. विकास (वर्धन), 5. अपक्षय और 6. मृत्यु। संन्यासियों को इन षड् ऊर्मियों से और षड् भाव विकारों से दूर रहने को कहा गया है।

षड्रिपु–छः प्रकार के शत्रु माने गए हैं—काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद और मात्सर्य। इन्हें 'षड्वर्ग' भी कहा जाता है (मुद्गल. 4.4, गीता 3.37)। इन्हें छोड़ देने की बात गीता (16.21) में कही गई है।

षण्मुखी मुद्रा–मन और वायु पर विजय प्राप्त करने के लिए यह मुद्रा बतलाई गई है। इसमें प्राण ऊर्ध्वगामी और मन एकाग्र होता है। इसमें आनन्दानुभूति होती है (जाबालदर्शनोपनिषत् 6.32-35)। स्वस्तिक आसन लगाकर एकाग्र-चित्त से अपान वायु को ऊपर चढ़ाकर शनैः-शनैः ओंकार का जप करते हुए, दोनों अँगूठों से दोनों कानों को, तर्जनियों से दोनों नेत्रों को और अन्य अँगुलियों से दोनों नासिकाओं को बन्द करके मूर्धा में मन को आनन्द की अनुभूति होने पर्यन्त धारण करना चाहिए। इस तरह प्राण का मन में प्रवेश होता है। यही षण्मुखी मुद्रा है।

षोडशकला–चन्द्र के सोलहवें भाग को कला कहते हैं। मनुष्य के सोलह विशिष्ट गुणों को भी षोडश कला कहा जाता है। पूर्णब्रह्म को भी सोलह कला वाला कहकर उद्धृत किया गया है (जैमिनीयोप. 3.38.8)। सम्पूर्ण जगत् को भी सोलह कला वाला मना गया है (शत.ब्रा. 13.2.2.13)। षोडश संख्या पूर्णता की बोधक है। षोडशकला इसलिए पूर्ण शक्तियों की बोधिका है। ब्रह्म ने सोलह कला के अपने एक तृतीयांश भाग से ही जगत् बनाया है, बाकी तीन पाद तो परे (अतीत) हैं (48 कलाएँ तो विश्वातीत हैं) अतः ब्रह्म को 64 कला वाला माना गया है। ('त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः—त्रिपादस्यामृतं दिवि'।)

षोडशी याग–सोमयागों के क्रम में यह चौथा याग है। यह अग्निष्टोम की विकृति माना जाता है। थोड़ी सी विशिष्ट क्रियाओं के अतिरिक्त अन्य बातें अग्निष्टोम जैसी ही हैं। यह याग वीर्य-कामना से किया जाता है (स.श्रौ. 7.9)। अग्नि, इन्द्राग्नी और इन्द्र इसके देवता हैं। इनके लिए क्रमशः दो अज और एक मेष समर्पित किया जाता है।

स

संकल्प–निश्चय अथवा तीव्र विचार 'संकल्प' है। संकल्पों का आश्रय मन होता है (बृ. 2.4.11)। कल्याणकारी (शिव) संकल्प उत्कृष्ट ज्ञान का साधन हो सकता है (शि.सं. 3)। संकल्पों से ही कामनाएँ उत्पन्न होती हैं, उन्हें त्यागने की बात गीता में कही गयी है (6.24)। उपनिषदों में संकल्पों को मन का स्वरूप कहा गया है। संकल्प और मन को अलग नहीं मानना चाहिए (महोपनिषत् 4.53)।

संन्यास–चार आश्रमों में से अन्तिम आश्रम। सम् (पूर्ण) और न्यास (छोड़ना) अर्थात् सम्पूर्ण कर्मकाण्ड को छोड़कर आत्मनिरत रहने के लिए किया गया वास। वह दो प्रकार का है—क्रमिक और आतुर। क्रमिक संन्यास 75 वर्षों के बाद लिया जाता है और आतुर संन्यास वैराग्य आने पर तुरन्त लिया जाता है। विविदिषा संन्यास आदि भी संन्यास के प्रकार हैं।

संन्यासी–संन्यास धारण करने वाला संन्यासी कहा जाता है। वह जितेन्द्रिय, वैरागी और मुमुक्षु होता है। परिव्राजक, यति, मुनि, अवधूत आदि इसी के नामान्तर हैं। निरालम्ब (39), मैत्रायणि. (2.17) आदि अनेक उपनिषदों में इसका विस्तृत विवरण दिया गया है। संन्यासी के प्रकार, नियम, दिनचर्या, आदि सब बातें उन उपनिषदों में बताई गईं हैं।

संवत्सर–सामान्य अर्थ वर्ष होता है। अन्य अर्थ यह हैं—प्रत्येक साठ वर्ष की एक इकाई करके उसे बारह भागों में विभक्त किया जाता है और प्रत्येक भाग का प्रथम वर्ष, जो पाँच-पाँच वर्षों के बाद आता है, उसे संवत्सर कहते हैं और उन बारह भागों को 'युग' कहा जाता है। संवत्सर का प्रारम्भ चैत्र-शुक्ल प्रतिपदा–मत्स्यावतार जयन्ती के दिन से होता है। आदित्य को 'संवत्' और चन्द्रमा को 'सर' कहा गया है (जै.ब्रा. 2.60)। एक संवत्सर में बारह मास और चौबीस अर्धमास होते हैं (मैत्रा.ब्रा. 1.10.5; ऐत.ब्रा. 8.6)। अग्नि और प्रजापति भी संवत्सर कहे गए हैं (ताण्ड्यमहाब्राह्मण, 17.13.17 और शत.ब्रा. 1.6.3.35)। संवत्सर साठ माने गए हैं।

संस्कार–संस्कार का अर्थ सुधार या परिष्कार है—स्वभाव-परिशोधन। मनुष्य के अचेतन मन में अनुभवों की पड़ी हुई छाप भी संस्कार कहलाती है। मनुष्यों के कार्य संस्कारों से प्रेरित होते हैं। माव-जीवन में परिष्कार करने के लिए हमारे ऋषि-मुनियों ने सोलह संस्कारों की योजना की है। इन संस्कारों से मनुष्य में उत्तरोत्तर भावों और विचारों का परिष्कार होता रहता है। संस्कार किसी विशेष योग्यता को प्राप्त करने के लिए भी किए जाते हैं। (जै.सू. 3.2.1 का भाष्य और तन्त्रवार्तिक)।

सकाम-निष्काम कर्म–किसी कामना के लिए किए जाने वाले कर्मों को सकाम कर्म या काम्य कर्म कहते हैं, और कामनारहित निष्काम-कर्माचरण को कर्तव्य समझकर लोकसंग्रह या ईश्वरप्रीत्यर्थ किए जाने वाले को निष्काम कर्म कहते हैं। सकाम कर्मों से बन्धन और निष्काम कर्मों से बन्धनमुक्ति होती है। (गीता. 2.47, 4.20, 5.12 और 12.12 आदि देखिए)।

सगुण-सविशेष ब्रह्म–वह चैतन्य, जिसमें सर्वज्ञत्व, सर्वेश्वरत्व, सर्वनियंतृत्व आदि का आरोप किया जाता है।

सच्चिदानन्द–यह आत्मा अथवा परमात्मा का स्वरूप है। वह 'सत्'—त्रिकालाबाधित अस्तित्व, है, वह चित्—चैतन्यरूप, ज्ञानरूप, स्वप्रकाश रूप, स्फुरणरूप है और वह आनन्दरूप, निरतिशय आनन्दस्वरूप है। (देखिए कठोप-निषद्, 1.2.18, 2.1.15 आदि)।

सत्-असत्–'सत्' शब्द के अस्तित्व, सत्ता, सत्य, ब्रह्म, शाश्वत, स्थायी, सज्जन आदि कई अर्थ होते हैं, किन्तु हम उस ब्रह्म को ही नित्य-स्थायी-त्रिकालाबाधित शाश्वत तत्त्व के रूप में लेंगे। इसके विपरीत असत् वह है, जो मिथ्या, असत्य, अस्तित्वहीन, सत्तारहित, बुरा, दुष्ट आदि होता है। यहाँ के सन्दर्भ में जगत् ही असत्, मिथ्या, कालाबाधित है। उपनिषत् कहती है—सत्य की ही सदा जय होती है (मै.ब्रा. 4.3.8)। सत्य में प्रमाद नहीं करना चाहिए (तैत्ति. 1.11.1)। गीता कहती है कि असत् का कोई भी अस्तित्व नहीं है और सत् का कहीं भी अभाव नहीं है (गीता 2.16)। यज्ञ, तप, दान, सौजन्य और सद्भाव में सत् है (गीता 17.26-27)।

सत्त्व–प्रकृति के तीन गुणों में एक सत्त्व है। त्रिगुणात्मिका प्रकृति के सत्त्व, रजस् और तमस्—ये तीन गुण हैं, इनमें सत्त्व सर्वोत्तम गुण है। ज्ञान, शान्ति, विवेक, सत्प्रवृत्ति आदि इसके लक्षण हैं। 'सत्त्व' शब्द आत्मा-परमात्मा की मूल सत्ता का भी बोधक है। यह सत्त्व (सत्तारूप परमात्मा) त्रिगुणातीत है। प्रकृति के ये तीनों गुण जीवात्मा को शरीर से बाँधते हैं (गीता 14.5) तीनों गुणों के लक्षण गीता (14.9 से 14.17) में बताए गए हैं।

सत्त्वापत्ति–अक्ष्युपनिषत् में बताई गई सात भूमिकाओं में से यह चौथी भूमिका है। इसके द्वारा आत्मा अपने शुद्ध स्वरूप में स्थित होता है।

सदानन्द–अद्वैत में (मुक्ति में) मिलता हुआ आत्यन्तिक निरतिशय आनन्द ही सदानन्द है।

सद्गति-सद्गुरु–हमारे यहाँ सद्गुरु की महिमा का अत्यन्त गुणगान है। वे सद्गति (मोक्ष-प्राप्ति) कराते हैं। गुरु श्रोत्रिय और ब्रह्मनिष्ठ हो तभी वह सद्गुरु है।

सनातन–सद्.तन, कालातीत, त्रिकालाबाधित तत्त्व, ब्रह्म।

सन्तोष–यह योग के आठ अंगों के अन्तर्गत दूसरा अंग (नियम) है। इस नियम के पाँच प्रकार हैं, उनमें एक सन्तोष दूसरा नियम है। अपनी स्थिति के अनुसार योग्य प्रयत्न करने पर जो प्राप्त हो उसे 'सन्तोष' कहते है। वही सुख का मूल है। (मनु. 4.12, जाबालदर्शनो. 2.5)।

सन्धि–पारस्परिक वैर निपटाने के लिए राजाओं का समझौता, अस्थियों के विविध जोड़, स्वर-व्यंजनादि को मिलाने से होने वाला रूप, दिन-रात का मिलन, प्रातः-मध्याह्न-सायं काल आदि अनेक अर्थों में सन्धि शब्द प्रयुक्त होता है। यहाँ के सन्दर्भ में प्रातः, मध्याह्न और सायंकाल की त्रिसन्ध्या है। प्रत्येक संध्या में गायत्री जप और उपासना का विधान है। संधिकाल की उपासनाएँ विशेष फलदायिनी होती हैं। (सम् = सम्यक् और ध्या = ध्यान) उस समय अच्छा ध्यान लगाने का संकेत है। सन्धि और सन्ध्या—दोनों शब्द एक ही अर्थ को प्रकट करते है।

सप्तचक्र–सामान्यतया कुण्डलिनी-जागरण के लिए छः चक्रों का भेदन विहित है, परन्तु इस षट्चक्रभेदन के बाद जो इससे परे सातवें चक्र तक कुण्डलिनी शक्ति का ऊर्ध्वगमन होता है, तो साधक पूर्णता की स्थिति में पहुँच जाता है। यह सातवाँ चक्र सहस्रारचक्र है। इसमें सहस्रदल कमल होने की बात कही जाती है। तन्त्रसार, हठयोगप्रदीपिका आदि ग्रन्थों में इन सातों चक्रों की विशद विवेचना की गई है।

सप्त जिह्वाएँ–यज्ञीय विधियों में अग्नि का आधि-दैविक रूप—मानवीकरण भी एक है। ऊर्जा-उष्णता-प्रकाशादि युक्त अग्निदेव मुखादि अवयवों से युक्त होकर भोजन आदि करते हैं। अग्निदेव अपनी जिह्वाओं से आज्य आदि हव्य पदार्थों को ग्रहण करते हैं। अग्नि के इस प्रकार मानवीकरण-दैवीकरण से अग्नि की लपटें ही उसकी जिह्वाएँ मानी जाती हैं। ये लपटें (ज्वालाएँ) पुराणों एवं उपनिषदों में सात प्रकार की मानी गई हैं। मुण्डकोपनिषद् (1.2.4) के अनुसार ये सात जिह्वाएँ काली, कराली, मनो-जवा, सुलोहिता, सुधूमवर्णा, स्फुलिंगिनी और विश्वरुची हैं। वस्तुतः तो ये जिह्वाएँ अग्नि की

ज्वालाएँ ही हैं। इसी को आगे सात दीप्तियों में भी कहा गया है (मुण्डक. 2.1.8)।

सप्तयज्ञ–यज्ञप्रधान संस्कृति में यज्ञों के श्रौत और स्मार्त ऐसे दो विभाग किए गए हैं। यहाँ के सन्दर्भ में तो ये सात यज्ञ दार्शनिक स्तर के ही हैं। मुण्डकोपनिषद् (2.1.8) में सप्तयज्ञ या सप्तहोम का तात्पर्य स्पष्ट करते हुए आचार्य शंकर कहते है कि होमों का अर्थ 'अपने विषयों का विज्ञान' होता है। 'यदस्य विज्ञानं' इस श्रुति से भी यही अर्थ सिद्ध होता है। यहाँ पर 'विषयों के विज्ञान' से तात्पर्य 'सप्तप्राण (शीर्षस्थ इन्द्रियवर्ग) के ज्ञान' से है। इस विशिष्ट ज्ञान को जब आत्मदृष्टि के उद्देश्य से होमा जाता है या छोड़ा जाता है, तो उसे ही सात यज्ञ कहा जाता है। परन्तु व्यवहारिक दृष्टि से तो ये सात यज्ञ—दो यज्ञ सुबह-शाम के, एक यज्ञ दर्श का, एक यज्ञ पौर्णमास, एक चातुर्मास्य, एक आग्रायण और एक सांवत्सरिक—ये कुल मिलाकर सात होते हैं।

सप्तलोक–भूः, भुवः, स्वः, जनः, महः तप और सत्य—ये सात लोक हैं।

सप्त समिधाएँ–यज्ञीय अग्नि को प्रदीप्त करने के लिए सात समिधाएँ विहित हैं—आम्र, पलाश, खदिर, उदुम्बर (गूलर) आदि। दार्शनिक दृष्टि से 'इन्द्रियविषय' ही समिधाएँ हैं। शीर्षस्थ सात इन्द्रियाँ ही सात समिधाएँ है, यथा—2 नाक, 2 कान, 2 चक्षु, और 1 जोभ मिलाकर सात होती हैं।

समाधि–सामान्यतया चित्त की एकाग्रता समाधि है परन्तु विशेषरूप से विकाररहित विशुद्ध चित्तवृत्ति की अवस्था 'समाधि' कही जाती है। समग्र चित्तवृत्तियों का बाहर से निरोध हो जाने पर वे जब पूर्णतः आत्मस्थ हो जाती हैं, तब समाधि होती है। अष्टांग योग का आठवाँ एवं अन्तिम अंग समाधि है। सविचार, सवितर्क, अस्मिता और आनन्द के भेद से समाधि (संप्राज्ञतसमाधि) के चार भेद किए गए हैं। इस समाधि में ध्याता, ध्यान और ध्येय का भान रहता है, जब कि असंप्रज्ञात समाधि में वह भान नहीं होता।

सम्प्रसाद–चित्त की प्रसन्नता एवं निर्मलता। परब्रह्मोपनिषद् में परब्रह्म के ध्यान की अवस्था को सम्प्रसाद कहा है। और उसे देवों का सम्प्रसाददाता, अन्तर्यामी, असंग चैतन्य पुरुष कहा है। कभी-कभी सुषुप्ति को भी सम्प्रसाद कहते हैं। मुण्डकोपनिषद् में स्वप्नानुभव में आत्मा को भी सम्प्रसाद कहा गया है। सुबालोपनिषद् (4.3) में द्वितीय कोशस्थ शयन करने वाले और लोक-परलोक का दर्शन करने वाले तथा समस्त शब्दों को जानने वाले आत्मा को सम्प्रसाद कहा गया है।

संभूति–संभवन का (उत्पन्न होने का) नाम संभूति है। संभूति कार्यरूप होती है। इसलिए यह दृश्यमान जगत् संभूति है—ऐसा शंकराचार्य का अर्थ है। असंभूति इसके ठीक विपरीत अर्थ-वाचक शब्द है।

सरस्वती-चालन–शक्तिचालन मुद्रा का अपर नाम।

सर्ग-प्रतिसर्ग–'सर्ग' का अर्थ संसार अथवा सृष्टि होता है। जगत् के मूल उद्गम स्थान को भी सर्ग कहा गया है। और जगत् के प्रलय को 'प्रतिसर्ग' कहा गया है। पुराणों के लिए इन दोनों का वर्णन आवश्यक विषय होता है। सर्ग को ब्रह्म का विकास तथा प्रतिसर्ग को ब्रह्म का संकोच माना गया है।

सर्वान्तर्यामी–सभी भूत प्राणियों के अन्तस् में रहने वाले को सर्वान्तर्यामी कहते हैं। वह ईश्वर है, प्राणियों के हृदय में रहता है (गीता 18.61)। श्वेताश्वर (6.11) में कहा है कि सभी भूतों में एक देव गूढ रूप से अवस्थित है। वह सर्व भूतों का अन्तरात्मा है। नृसिंहपूर्वतापिन्युपनिषद् (1.12) में यही बात 'ऋत' और 'सत्य' शब्द का प्रयोग करके कही गई है। 'साक्षी' इसी का नामान्तर है।

सविकल्पक समाधि–जिस समाधि में ध्याता,

ध्येय और ध्यान की त्रिकुटि का भान रहता हो, उसे सकविकल्प समाधि कहते हैं।

सविता–सूर्य (आदित्य) को सविता कहा गया है, क्योंकि उन्हीं को सृष्टि का उत्पादक, सर्जक, रचयिता भी माना गया है। ये सुप्रसिद्ध वैदिक देवता हैं। सूर्य के उदीयमान स्वरूप को ही सविता कहा जाता है (निरुक्त 8.31)। आदित्य अन्तरिक्षा देवता हैं, वही सावित्री हैं (सावि. 6 और जैमिनि. 3.18.3)। आदित्य, भर्ग आदि भी इनके नाम हैं। मैत्रावरुण आदि में भी इनकी महिमा का गान है।

सहज समाधि–अष्टांग योग की चरमावस्था समाधि है। परन्तु ऐसे औपचारिक साधन के बिना ही (साधना किए बिना ही) अपने दैनन्दिन के कार्य करते रहने पर भी जीवन के परम लक्ष्य को पा लेना स्वभावतः समाधि 'सहजसमाधि' कही जाती है। इसी समाधि को कबीरदास ने 'सहजसमाध भली' कहकर प्रशंसा की है। महोपनिषद् के चौथे अध्याय के 61वें और 62वें मन्त्र में इस सहजसमाधि का उल्लेख किया गया है। उपनिषद् कहती है कि जो सुन्दर औदार्य और वैराग्य रस से ओतप्रोत आनन्दमय अवस्था की प्राप्ति होती है, उसे ही समाधि अवस्था कहते है। जब सांसारिक पदार्थों के त्याग के प्रति दृढ़ निश्चय हो जाता है और इससे जब जीवन में राग-द्वेष आदि सम्पूर्ण नष्ट हो जाते हैं वही समाधि है। यह समाधि साधनसाध्य समाधि से अलग ही है। यहाँ केवल अभ्यास बल से ही एकाग्रवृत्ति होती है। उसी आनन्दसमाधि को सहजसमाधि कहते है।

सहजावस्था–योगसाधना की पराकाष्ठा ही सहजावस्था कही जाती है। इस स्थिति में साधक हर स्थिति में समानता रखता है। शीतोष्णादि द्वन्द्वों को सहना और हर हाल में खुश रहना ही साधक का स्वभाव हो जाता है। गीता इसी को समत्वयोग, ब्राह्मी स्थिति और स्थितप्रज्ञता कहती है। महोपनिषद् (4.72) में इस स्थिति का विशद वर्णन करते हुए कहा गया है कि ममत्व बन्धन है और निर्ममत्व बन्धराहित्य है। यह अवस्था दुर्लभ है, जो गुरु-कृपा या ईशानुग्रह से प्राप्य है।

सहजोली मुद्रा–शरीर-शोधनार्थ की जाने वाली बहुत-सी मुद्राओं में से एक, जो हठयोग में बताई गई है।

सहस्रार चक्र–छः चक्रों के परे सातवाँ चक्र जो आज्ञाचक्र के ऊपर स्थित है।

सांख्य–इसका सामान्य अर्थ ज्ञान है। छः आस्तिक दर्शनों में से एक महत्त्वपूर्ण दर्शन। इसके प्रणेता कपिल माने जाते है। पुरुष-प्रकृति दो तत्त्वों को मानने वाले वे द्वैती थे। सांख्य लोग इस जगत् को त्रिगुणात्मिका प्रकृति के द्वारा निर्मित मानते हैं। मूलतः तो सांख्य ज्ञान ही था। दर्शन के रूप में वह ज्ञान से अलग तो बाद में हुआ। ज्ञान ही वेदान्त है।

साक्षात्कार–इस शब्द का अर्थ—प्रत्यक्ष दर्शन, अनुभव, अनुभूति, ज्ञान आदि है। आत्म-साक्षात्कार या ब्रह्म-साक्षात्कार के लिए उपासनादि कई कर्म उपायरूप में कहे गए हैं। गुरूपदिष्ट चार वेदान्तीय महावाक्यों का चिन्तन करते हुए अनुभूति की अवस्था प्राप्त करके साधक अपने शुद्ध मन—अग्र बुद्धि के द्वारा साक्षात्कार करता है। वह नित्यशुद्धबुद्धमुक्त ब्रह्मानुभूति है।

साम–चार वेदों में से एक गायन-प्रधान वेद। अन्य वेदों के कुछ मंत्रों को गायन में बिठाने से ही सामवेद बना है। कहीं ऋग्वेद के मन्त्रों को भी साम कहा है। गान और तत्त्व जुड़ने से साम की महत्ता बढ़ी हुई है। गीता में भगवान् ने भी सामवेद को अपनी विभूति माना है (गीता 10.22) ब्राह्मण-ग्रन्थों (शत.ब्रा. 4.4.5.6) में भी साम को वाणी की प्रतिष्ठा कहा है। छान्दोग्यपनिषद् (2.2.1) में साम की पंचविध उपासना का वर्णन किया गया है।

सामीप्य–यह भी पंच प्रकार की मुक्ति में से एक है, जो साधक को सदैव भगवान् के समीप ही रखती है। भगवान् के समीप अर्थात् उसी लोक में भक्त रहता है।

सायुज्यपद–यह भी पाँच प्रकार की मुक्ति में से एक

है। इसमें साधक भगवान् के साथ जुड़ जाता है अर्थात् भगवद्रूप ही हो जाता है।

सारूप्य–पाँच मुक्तियों में से सारूप्य मुक्ति वह है जिसमें भक्त का रूप भगवान् जैसा ही बन जाता है। इसमें वह भगवान् के साथ जुड़ नहीं जाता अर्थात् एक नहीं हो जाता अपितु उनके जैसा रूप धारण करते हुए उनसे अलग रहता है।

सालोक्य–पाँच प्रकार की मुक्ति में से एक। इसमें साधक परमात्मा को सदा के लिए निरखता रहता है और परमात्मा को ही परमात्मा (सगुण को) सदा के लिए देखता रहता है।

सावित्री–गायत्री की लौकिक शक्ति सावित्री है। स्थूल जगत् की शक्तियों से उसका सम्बन्ध है। पारलौकिक शक्ति या ब्रह्मविद्या को गायत्री कहते हैं, तथा वर्चस् या तेजस् को सावित्री मानते हैं। आदित्य सूर्य है तो प्रकाशित 'द्यौः' सावित्रीरूप है। यदि सविता अग्नि है तो धरती सावित्री है। वरुण सविता है तो 'आपः' सावित्री है। (सावि. 1.2)। सावित्री को जानने वाला मृत्यु को तैर जाता है और वह उसी लोक को प्राप्त होता है। (जैमिनि. 4.28.6)। अथर्वशिर (6) में ब्रह्म से लेकर गायत्री से लोकों की उत्पत्ति बताई गई है।

सिंहासन–यह आसन दक्षिण टखने को बायीं ओर सीवन के नीचे रखकर बायें टखने को इसी तरह उल्टा रखकर किया जाता है। (जा. 3.6.1.3)

सिद्धासन–बाँए पैर की एड़ी को सीवन के बीच बलपूर्वक स्थिर करके तलवे को दायें पैर के ऊरु पर रखने से यह आसन बनता है।

सिद्धि–यह आध्यात्मिक सफलता या विभूति का बोधक शब्द है। योग की अणिमा आदि आठ सिद्धियाँ तो सुप्रसिद्ध ही हैं। ईश्वरप्रीत्यर्थ निष्कामकर्माचरण करने वाला भी सिद्धि प्राप्त करता है, ऐसा गीता कहती है (गीता 12.10)।

सुख-दुःख–अनुकूल वेदनीय सुख है और प्रतिकूल वेदनीय दुःख है।

सुषुप्ति–जीव की तीन अवस्थाओं में से एक। स्थूल-सूक्ष्म शरीर की निष्क्रियता की आनन्दयुक्त अवस्था। उठने के बाद आनन्द का स्मरण होता है, वही उसकी आनन्दयुक्तता का प्रमाण है।

सुषुम्ना नाडी–हृदयकेन्द्रस्थ 101 नाड़ियों के जाल में प्रत्येक नाडी की सौ-सौ शाखाएँ और उन शाखाओं में प्रत्येक शाखा की बहत्तर हजार उपशाखाएँ योग में मानी गई हैं। इनमें इडा, पिंगला और सुषुम्ना—ये तीन नाड़ियाँ मुख्य हैं। सुषुम्ना नाडी के बारे में क्षुरिकोपनिषद् कहती है कि सुषुम्ना परमतत्त्व में लीन है और विरजा ब्रह्मरूपिणी है। वाम नाडी इडा और दक्षिण नाडी पिंगला के बीच के उत्तम स्थान में स्थित सुषुम्ना नाडी को जो जानता है, वह वेदवित् है (क्षुरि. 16.17)।

सूक्ष्मद्रष्टा–अति सूक्ष्म बातों को समझ लेने वाला, तीक्ष्ण बुद्धिमान, अथवा—ऋषि, परमेश्वर और शिव को भी सूक्ष्म द्रष्टा कहा गया है। भेदक बुद्धिवाले मर्म को पकड़ने वाला सूक्ष्म द्रष्टा कहा जाता है। कठोपनिषद् (1.3.12) में सूक्ष्मातिसूक्ष्म हृदय गुहा में अवस्थित तथा सकल-विश्वसर्जक बहुविध परमात्मा को ही सूक्ष्मद्रष्टा कहा गया है।

सूत्रात्मा–समष्टि के सूक्ष्मशरीर के अभिमानी देवता। हिरण्यगर्भ का नामान्तर।

सृष्टि-अतिसृष्टि–संसारोत्पत्ति को 'सृष्टि' कहते हैं। सृष्टि के पहले एकाकी चेतन पुरुष द्वारा की गई प्रथम कामना से क्रमशः संसार (जगत्) की उत्पत्ति हुई, इसे सृष्टि कहते हैं। (छा. 6.3.2, मुण्डक 1.1.9)। प्रलय के समय पुनः उसी में यह सृष्टि मिल जाती है (तैत्ति. 3.1.1) और जो उत्कृष्ट सृष्टि है उसे 'अतिसृष्टि' कहते हैं।

सोम–एक पोषक वनस्पति, लता। सोमरस और सोमवल्ली की वेदों में बारबार अत्यन्त महिमा गाई गई है। (साम. 473-474, यजु. 16.72, अथर्व. 3.27.4 आदि)।

सोऽहम्–जीव-ब्रह्मैक्य प्रतिपादक अनेकानेक वाक्य वेदान्त में हैं। जीव अज्ञानवश होकर अपने को ब्रह्म से अलग मानता है। उसे बोध

कराने के लिए—'शिवोऽहम्', 'अहं ब्रह्मास्मि' 'तत्त्वमसि', 'अयमात्मा ब्रह्म', 'प्रज्ञानं ब्रह्म' आदि अनेक वाक्य हैं। 'सोऽहं' भी इसी प्रकार का वाक्य है। जब मनुष्य का अज्ञानरूप निर्माल्य दूर हो जाता है तब देहदेवालय में अवस्थित उस चैतन्य को ब्रह्मरूप से ही पूजना चाहिए।

स्तोम–संहिताओं में देवों के प्रति स्तोम संग्रहीत है। स्तोम का अर्थ स्तुति, गुणगान, प्रशंसा आदि होता है (जै. 1.43.6)। सामगानान्तर्गत स्तुति-परक मन्त्र ही स्तोम है।

स्थितता–हृदय की दिव्य भावनाओं से परितुष्ट सतत शान्त साधक की अवस्था 'स्थितता' कही जाती है। याज्ञवल्क्य ने बृहदारण्यकोपनिषद् में जनक को समझाते हुए इस शब्द का प्रयोग किया है (बृह. 4.1.7)। गीता (2.55) भी यही कह रही है।

स्थूलप्रकृति–मूलप्रकृति तो भगवान् की माया नाम की शक्ति या तीनों गुणों की साम्यावस्था, या विश्व का मूल कारण कही जाती है। उसमें से उत्पन्न हुए आब्रह्माण्डस्तम्बपर्यन्त जगत् को स्थूलप्रकृति कहा जाता है। योगचूडामण्युपनिषद् (72) में इसका विवेचन किया गया है।

स्थूलशरीर–तीन शरीरों में से दृश्य पांचभौतिक शरीर को स्थूलशरीर कहते हैं। अन्य दो शरीरों में सूक्ष्मशरीर और कारणशरीर है। सूक्ष्मशरीर को लिंगशरीर भी कहते हैं। वह सत्रह तत्त्वों का बनता है (10 इन्द्रियाँ, 5 प्राण और मन तथा तदुपाधिक चैतन्य)।

स्रुवा–एक यज्ञीय उपकरण है, जिससे अग्नि में घी की आहुतियाँ डाली जाती हैं।

स्वधा–पितरों को श्रद्धापूर्वक भोज्य-पदार्थ, पिण्ड या जल समर्पण करने के समय 'स्वधा' शब्द का उच्चारण किया जाता है। इसे 'स्वधाकार' कहते हैं। पितर स्वधारूपी अन्न से ही आयु पाते हैं (शत.ब्रा. 13.8.1.4, तै.सं. 2.3.10.4; और छान्दोग्य. 2.22.2)। उपनिषद् में वाणी को धेनु रूप मानकर उसके चार स्तनों के रूप में—स्वाहाकार, स्वधाकार, वषट्कार और हन्तकार माने हैं, (बृहदारण्यक. 5.8.1)। पुराणों में 'स्वाहा' और 'स्वधा को अग्नि की दो पत्नियों के रूप में माना है। देवों के लिए स्वाहा और पितरों के लिए स्वधा बोलकर उन्हें उनका भाग—तर्पण पहुँचाया जा सकता है।

स्वप्न–जीव की तीन अवस्थाओं में से एक। निद्रा में वस्तुओं, व्यक्तियों और घटनाओं का सम्बद्ध या असम्बद्ध दिखाई देना ही स्वप्न है। स्वप्न में सूक्ष्मशरीर काम करता है। उसका अधिष्ठाता देव 'तैजस्' कण्ठ में निवास करता है। स्वप्न का उल्लेख ऋग्वेद (2.58.10) में भी है। ब्रह्मवैवर्तपुराण के 77वें अध्याय में स्वप्नों की शुभाशुभ फलश्रुति बताई गई है। रात में स्वप्न में पितृराज मनुष्यों में प्रविष्ट होते हैं (जै. 4.5.2)। कठोपनिषद् (2.3.5) में कहा है कि जैसे स्वप्न में वस्तुएँ अस्पष्ट दीखती हैं वैसे ही पितृलोक में परमात्मा अस्पष्ट दिखाई देते हैं। 'स्वप्न' एक भूमिका का भी नाम है।

स्वयभूः-परिभूः–'स्वयंभू' का अर्थ अपने-आप ही उत्पन्न होने वाले ब्रह्मा, विष्णु, महेश, कामदेव आदि कहे जाते हैं। यह शब्द ईश्वर का विशेषण भी है। प्रथम मनु का भी 'स्वायंभुव मनु' कहा गया है। और 'परिभूः' शब्द का अर्थ चारों ओर से आच्छादित किया गया होता है।

स्वर–वेदों में तीन प्रकार के स्वर हैं—उदात्त, अनुदात्त और स्वरित। छान्दोग्य (2.22.5) और तैत्तिरीयोपनिषद् (1.2.1) में अ-आ आदि ध्वनि बोधकों को स्वर कहा गया है। ब्राह्मणग्रन्थों में स्वर को आदित्य, प्राण, पशु, श्री, प्रजापति और अनन्त के रूप में वर्णित किया है। (जै.उ.ब्रा. 3.33.1; शां.ब्रा. 7.1.10)। हमारी भाषा में अआ, इई, उऊ, ऋॠ आदि स्वर हैं, तो संगीत में सारेगम आदि सात स्वर हैं। योगचूडामणि उपनिषद् में तो अन्य ही प्रकार के साधना सम्बन्ध के स्वर की बात कही गई है। उसमें श्वास-प्रश्वास की विशिष्ट प्रक्रिया (प्राणायाम) में स्वर का प्रयोग किया गया है। (देखिए—यो.चू. 67)

स्वराट्–स्वराट् का अर्थ दीप्तिमान या प्रकाशक और विराट् का अर्थ व्यापक होता है। छन्द में दोनों शब्द साथ में आए हैं। दोनों वैदिक छन्द हैं। जिस छन्द के प्रत्येक द्विपद में आठ तथा एक पद में दश अक्षर हों उसे 'स्वराट्' या स्वराज् कहते हैं और दश-दश अक्षरों के तीन चरण वाले छन्द को 'विराट्' कहते हैं। विराट् की विशिष्ट अवधारणा 'विराट् पुरुष' है। (गा.रह. 4.5)

स्वर्ग्य अग्नि–स्वर्ग को प्राप्त कराने वाली अग्नि विद्या। कठोपनिषद् में इसे 'स्वर्ग्य अग्नि' का नाम दिया गया है (कठोपनिषद् 1.1.13)। बाद में यमराज ने उस स्वर्ग्य अग्नि को प्रसन्न होकर नचिकेता का ही नाम दे दिया (कठ. 1.1.17)।

स्वस्ति–कल्याण, क्षेमकुशल, शुभभावना आदि अर्थ वाला यह शब्द ऋग्वेद के कई सूक्तों में और स्वस्तिपाठ में आया है। सोमदेव से की गई कल्याण-प्रार्थनाओं में (तै.ब्रा. 1.4.8.6) तथा कठोपनिषद् (1.1.9) में इस शब्द के द्वारा परमात्मा का ओम् अक्षर द्वारा स्मरण करने का निर्देश दिया गया है। मुण्डक (2.2.6) और कठरुद्र (4) आदि में भी इसका प्रयोग किया गया है।

स्वाधिष्ठान चक्र–यौगिक नव चक्रों में से एक। इन सभी चक्रों का विवरण पहले दिया जा चुका है। उसे 'नवचक्र' शब्द की व्याख्या में देख सकते हैं।

स्वाहा–'स्वाहा' (सु + आ + हा) शब्द का अर्थ अच्छी तरह से या पूरे तौर से छोड़ देना या विसर्जन करना होता है। यज्ञ में याजक 'स्वाहा' शब्द के उच्चारण के साथ आहुतियाँ (होमद्रव्यों का अग्नि में विसर्जन) देता है। इसे स्वाहाकार कहते हैं। यह शब्द इसी क्रिया के लिए प्रयोज्य हो गया है। निरुक्तकार ने 'स्वाहा' शब्द का दूसरा अर्थ—सु + आह = 'सुन्दर कथन' भी किया है। अथवा स्व = स्वत्व को, आ = ठीक तरह से और हा = छोड़ना या त्याग करना, ऐसा भी किया है। (निरुक्त. 8.20)

स्वदेज–पसीने से उत्पन्न होने वाले जन्तु आदि। चार प्रकार के जीवों में से एक प्रकार।

हंस-परमहंस–हंस एक पक्षी है। वह नीर-क्षीर-विवेक करने वाला माना गया है। ब्रह्म, आत्मा, तथा प्रकाशस्वरूप जीवात्मा को भी 'हंस' कहा गया है। अपने इष्ट, आराध्य, महात्मा, गुरु को भी आदर से 'परमहंस' कहा जाता है। सबके जीवनाधार ब्रह्मचक्र में यह जीवात्मा (हंस) भ्रमण करता है (श्वेताश्वतर 1.6)। कठोपनिषद् (2.2.2) में परमात्मा को 'हंस' कहा गया है। जो मनुष्य हृदयस्थ अनाहतध्वनियुक्त प्रकाशमय चिदानन्द को जानता है, वह हंस ही कहा जाता है (ब्रह्मबिन्दु 20-21)। आदित्य को भी हंस कहा गया है (एतरेय ब्रा. 4.20)। संन्यासियों के चार प्रकारों में से एक प्रकार को 'हंस' कहा गया है। हंस शब्द का वास्तविक अभिप्राय यह है कि जो सत्-असत् का विवेक कर सकता हो, जो आत्मा-अनात्मा के भेद को जानता हो, उस नीर-क्षीर जैसे विवेक के जानने वाले को 'हंस' कहना चाहिए। और जिसने इस ज्ञान की पराकाष्ठा प्राप्त की हो, उसे 'परमहंस' कहना चाहिए।

हठयोग–मंत्रयोग, लययोग आदि योगसाधना के चार भेदों में से एक हठयोग है। इसमें हठपूर्वक (बलपूर्वक) चित्तवृत्तियों को बाह्य विषयों से हटाकर अन्तर्मुखी करके ब्रह्मैक्य किया जाता है। इसी के द्वारा शरीर और नाडी की शुद्धि करके शरीर का व्याधिशमन और स्वास्थ्योन्नयन किया जाता है (गोरक्षसंहिता)। योगशिखोपनिषद् (133) में इसकी विशेष जानकारी दी गई है।

हन्तकार–प्राचीन काल में अतिथि या संन्यासी के लिए गृहस्थ लोग भोजन का अल्प अंश प्रतिदिन निकाल लेते थे। वह अंश पुष्कल का चौगुना, अथवा मोर के सोलह अण्डों के बराबर होता था। उसे 'हन्तकार' कहा जाता था।

हय–'अश्व' या 'अर्वा' का नामान्तर है। प्राचीन काल में वह पशुओं में उत्तम माना जाता था। वेगवान् होने से उसका युद्धादि में बहुत उपयोग होता था। वाजी भी उसका नाम है।

हर्षशोक–प्रिय वस्तु की प्राप्ति से मन में होती हुई भावना 'हर्ष' है और उसके बिछुड़ने से हृदय में होती हुई वेदना 'शोक' है। हर्ष-शोक परस्पर विपरीत होने से द्वन्द्व हैं। शास्त्रों में अध्यात्म-पथ के यात्री को हर्ष और शोक इन दोनों का त्याग कर देने का निर्देश है (कठ. 1.2.12, गीता 2.26)।

हिरण्यगर्भ–सृष्टि में सर्वप्रथम हिरण्य (सोने का गर्भ) अण्ड रूप में प्रजापति ब्रह्मा जन्मे और उन्हीं से सारी सृष्टि उत्पन्न हुई। शास्त्रों में कहीं-कहीं हिरण्यगर्भ शब्द विष्णु के लिए या आत्मा के लिए भी प्रयुक्त हुआ देखा जाता है। और कामना को परमात्मा की एक शक्ति के रूप में कहा गया है और इस शक्ति को ही हिरण्यगर्भ प्रजापति आदि अनेक नाम दिए गए हैं। अधिक जानकारी के लिए देखिए मैत्रावरुण (5.8) और श्वेताश्वर (3.4)।

हुत-प्रहुत–हवनीय द्रव्य को हुत, हवि या हविष्य कहते हैं। हवनादि कार्य के लिए प्रयुक्त खाद्यान्न, तिल, चावल, जौ, घी आदि सब हुत (हवि) ही हैं। यह हुत (हवि-हविष्य) देवान्न कहलाते हैं और इन हुतों को देवों को बलि के रूप में समर्पित करने की जो विधि होती है, उसे 'प्रहुत' कहा जाता है। उपनिषद् कहती है कि परमात्मा ने दो अन्न जो देवों के लिए बाँटे हैं, वे हुत और प्रहुत हैं। इसलिए देवों के लिए आहुतियाँ और बलि देते हैं (बृहदारण्यक. 1.5.2)।

हृदयगुहा–प्रत्येक प्राणी या मनुष्य के हृदय में परमात्मा का निवास है, ऐसी प्रसिद्धि है। प्रजापति आदि सभी देवों का निवास हृदय में माना जाता है। (बृहदारण्यक 5.3.1 और अ.शि. 43)। देवी अदिति प्राणों के साथ हृदय में अवस्थित है (कठ. 2.1.7)। यह परमात्मा अन्नमय कोश (शरीर) में हृदयस्थान के आश्रय में प्रतिष्ठित है। (मुण्डकोपनिषत् 2.2.7; श्वेताश्वतरोपनिषद् 6.11 तथा महाभारत, वनपर्व 313.117)। यह हृदयगुहा की हृदयाकाश है।

हृदयग्रन्थि–द्वेष, कपट, कुटिलता आदि हृदय की ग्रन्थियाँ (गाँठें) मानी जाती हैं। मोह और अन्य आन्तरिक विकार भी हृदयग्रन्थियाँ हैं। ये सब न सुलझने वाली ग्रन्थियाँ ही हैं। अर्थात् सभी विकार, वासनाएँ, इच्छाएँ, तृष्णाएँ बन्धन में डालने वाली ग्रन्थियाँ ही हैं। कठोपनिषद् (2.3.15) कहती है कि जब परब्रह्म परमात्मा का साक्षात्कार हो जाता है तब ये सभी ग्रन्थियाँ खुल जाती हैं, अर्थात् मनुष्य तब बन्धनमुक्त हो जाता है। मुण्डकोपनिषद् (2.2.8) में भी यही कहा गया है।

होता–यज्ञ के मुख्य चार ऋत्विजों में से एक। बाकी के तीन ब्रह्मा, उद्गाता और अध्वर्यु हैं। होता का काम यह है कि वह यज्ञ में मंत्रों का उच्चारण करता है। अन्य मुख्य ऋत्विजों की तरह ही होता के तीन सहयोगी होते हैं। अतः सामान्यतया किसी यज्ञ में सोलह ऋत्विज हुआ करते हैं। मैत्रावरुण, अच्छावाक् और ग्रावस्तत्—ऐसे तीन नाम सहयोगियों को दिए गए हैं।

❋

मन्त्रानुक्रमणिका

अ	
अकर्ताऽहमभोक्ताऽहम्	अध्या० 70
अकर्तृकमरङ्गं च	महो० 5.54
अकस्मान्मुद्गरदण्डाद्यैः	पैङ्ग० 2.14
अकारतुरीयांशाः प्रथम०	वराह० 4.11
अकारस्थूलांशे स्वप्न०	वराह० 4.7
अकारादभवद्ब्रह्मा	ता०मा० 2.2
अकारादिक्षकारान्ता०	यो०शि० 3.6
अकारादित्रयाणाम्	शाण्डि० 1.6.4
अकृत्वा प्रमादेनैतत्	भ०जा० 1.9
अक्षरत्वाद्वरेण्यत्वात्	अव० 2
अक्षरं परमो नादः	यो०शि० 3.2
अक्षसूत्राङ्कुशधरा	स०रह० 38
अक्षुब्धा निरहंकारा	अन्न० 1.49
अखण्डानन्दमात्मानम्	अध्या० 27
अखिलमिदमनन्तम्	अन्न० 1.55
अगम्या वचसां शान्ता	अक्षि० 2.41
अग्नेरिव शिखा नान्या	प०ब्र० 13
अग्न्यंशे च महेशान्	जा०द० 8.6
अघोरबीजमन्त्रेण	रुद्र०जा० 24
अघोरं सलिलं चन्द्रं	पंचब्र० 7
अङ्गानि मात्राणि	पा०ब्र० 1.17
अङ्कुशेन विना मत्तो	मुक्ति० 2.44
अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां तु	यो०कुं० 1.12
अङ्गुष्ठमात्रमात्मानं	यो०कुं० 3.26
अङ्गुष्ठाभ्यां मुने श्रोत्रे	जा०द० 6.34
अङ्गुष्ठेन निबध्नीयात्	शाण्डि० 1.3.3
अङ्गैः प्रथमावृत्तिः	सौ०ल० 1.6,10
अचक्षुर्विश्वतश्चक्षुः	भ०जा० 2.13
अचक्षुःश्रोत्रमत्यर्थं	पा०ब्र० 2.29
अचिन्त्यशक्तिवान् योगी	यो०शि० 1.44
अजडोऽगलितानन्दः	अन्न० 4.57
अजममरमनाद्यम्	अन्न० 3.24
अजरामरपिण्डो यः	यो०शि० 1.161
अजरोऽस्म्यमरोऽस्मीति	अध्या० 55
अजाग्रत्स्वप्ननिद्रस्य	महो० 5.50
अजोऽमरश्चैव तथाऽजरो०	मुक्ति० 2.75
अज्ञस्य दुःखौघमयं	वराह० 2.22
अज्ञस्यार्धप्रबुद्धस्य	महो० 5.105
अज्ञातमपि चैतन्यम्	क०रु० 45
अज्ञानं कीदृशं चेति	यो०शि० 1.15
अज्ञानमेव न कुतो जगतः	वराह० 2.73
अज्ञानसुघनाकारा	मुक्ति० 2.62
अज्ञानहृदयग्रन्थेः	अध्या० 17
अज्ञानानु चिदाभासो	यो०कुं० 3.30
अज्ञानान्धतमोरूपं	वराह० 2.12
अज्ञानान्मलिनो भाति	जा०द० 5.14
अज्ञाने बुद्धिविलये	वराह० 2.59
अज्ञानोपहतो बाल्ये	महो० 6.23
अज्ञासिषं पूर्वमेवम्	महो० 2.17
अणिमादिकमैश्वर्यम्	यो०शि०2.7,2.20
अणिमादिपदं प्राप्य	यो०शि० 1.138
अण्डं ज्ञानाग्निना दग्धं	पैङ्ग० 3.8
अण्डस्थानि तानि तेन	पैङ्ग० 1.11
अत ऊर्ध्वं निरोधे तु	यो०शि० 6.19
अत एव ब्रह्मलोकस्था	मुक्ति० 1.2.7
अतद्व्यावृत्तिरूपेण	वराह० 4.12 (37)
अतः पौरुषमाश्रित्य	महो० 4.103
अतः प्रपञ्चानुभवः सदा	वराह० 2.31
अतः संकल्पसिद्धेयं	महो० 4.122
अतश्चात्मनि कर्तृत्वम्	महो० 4.14
अतिबाह्यं तथा बाह्यम्	महो० 2.73
अतिवर्णाश्रमं रूपं	वराह० 2.6
अतिशून्यो विमर्दश्च	सौ०ल० 2.8
अतीतः सर्वभावेभ्यो	महो० 6.56
अतो निदाघ तत्त्वज्ञ	महो० 5.170

अतो निर्विषयं नित्यं	त्रि०ता० 5.4
अत्यन्तमलिनो देही	जा०द० 1.21
अत्यन्तमलिनो देहो	मुक्ति० 2.67
अत्रात्मवं दृढीकुर्वन्	अध्या० 18
अत्राप्यावृतिनाशेन	स०रह० 57
अथ कस्मादुच्यते आत्मेति	शाण्डि० 3.2.3
अथ कस्मादुच्यते उर्वारुक०	त्रि०ता० 4.8
अथ कस्मादुच्यते दत्तात्रेय	शाण्डि० 3.2.7
अथ कस्मादुच्यते पुष्टि०	त्रि०ता० 4.7
अथ कस्मादुच्यते महेश्वर:	शाण्डि० 3.2.5
अथ कस्मादुच्यते मामृतात्	त्रि०ता० 4.9
अथ कस्मादुच्यते यजामह	त्रि०ता० 4.5
अथ कस्मादुच्यते सुगन्धम्	त्रि०ता० 4.6
अथ कालाग्निरुद्र: प्रोवाच	रुद्र०जा० 47
अथ कालाग्निरुद्रं भगवन्तं	रुद्र०जा० 46
अथ कुम्भक: । स द्विविधि:	शाण्डि०1.7.13-5
अथ खलु सौम्य कुटीचको	शाट्या० 11
अथ खलु सोम्येदं	शाट्या० 28
अथ खलु सोम्येमं	शाट्या० 32,36
अथ खलु सोम्यैते	शाट्या० 19
अथ गायत्री सावित्री	त्रि०ता० 4.20
अथ जनको ह वैदेहो	याज्ञ० 1
अथ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ति०	पैङ्ग० 2.11
अथ जाबालो भुसुण्ड:	भ०जा० 1.1
अथ ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं	पैङ्ग० 2.5
अथ तां पञ्चभिर्गव्यै:	अक्ष० 4
अथ तु परं कामकला०	त्रि०ता० 1.16
अथ तुरीयातीतावधूतानाम्	तुर्या० 1
अथ ते अपि संत्यज्य	महो० 5.96
अथ धारणा:	शाण्डि० 1.9.1
अथ ध्यानम्	शाण्डि० 1.10.1
अथ पञ्चदश ऋगात्मकस्य	सौ०ल० 1.3
अथ परमहंसा नाम	भिक्षु० 5
अथ परमात्मा नाम	आत्मो० 1-4
अथ पितामह: स्वपितरम्	प०परि० 1
अथ पुनरुत्थाप्य प्रदक्षिणी०	अक्ष० 15
अथ पुनरेव नारायण:	महो० 1.7-8
अथ पैङ्गलो याज्ञवल्क्य०	पैङ्ग० 2.1
अथ पैप्पलादो भगवान्	पंचब्र० 1
अथ प्रजापतिर्गुहं पप्रच्छ	अक्ष० 1
अथ प्रजापतिर्लोकान्	अव्य० 5.1
अथ प्रजापतिस्तं यज्ञाय	अव्य० 4.1
अथ प्रत्याहार:	शाण्डि० 1.8.1
अथ बहूदका नाम	भिक्षु० 3
अथ भगवन्तं देवा	सौ०ल० 1.1
अथ भगवांस्तमब्रवीत्	अव्य० 3.1
अथ भिक्षूणां मोक्षार्थिनां	भिक्षु० 1
अथ भुसुण्डो जाबालो	भ०जा० 2.1
अथ मृत्युञ्जयं नो ब्रूहीति	त्रि०ता० 4.3
अथ यदा प्रजा: सृष्टा	अव्य० 6.1
अथ योऽस्य निरुक्तानि	शाण्डि० 3.2.9
अथ यो ह वै विद्ययैनम्	शाण्डि० 3.2.10
अथवा कृतकृत्योऽपि	अव० 26
अथ वागीश्वरीधाम	यो०कुं० 2.32
अथवा तमपि त्यक्त्वा	अन्न० 2.11
अथवा तव वक्ष्यामि	जा०द० 8.7
अथवा परिव्राड्विवर्णवासा	याज्ञ० 5
अथवा सत्यामीशानं	जा०द० 9.3
अथ वा सर्वकर्तृत्वम्	महो० 6.5
अथवैतत्परित्यज्य	जा०द० 5.13
अथ शैवपदं यत्र	कुण्डि० 20
अथ षण्ड: पतितोऽङ्गविकल:	संन्या० 2.4
अथ संसृतिबन्धमोक्षयो:	म०वा० 3
अथ सनत्कुमार: प्रमाणं	जाबालि० 20
अथ समाधि:	शाण्डि० 1.11.1
अथ स होवाच भगवान्	भ०जा० 1.2
अथ सिद्धिं प्रवक्ष्यामि	यो०शि० 5.46
अथ सूर्याथर्वाङ्गिरसं	सूर्य० 1
अथ ह ऋभुं भगवन्तं	वराह० 4.1
अथ हंसा नाम ग्राम	भिक्षु० 4
अथ ह पैङ्गलो	पैङ्ग० 1.1
अथ ह यत्परं ब्रह्म	शाट्या० 5

अथ ह वै स्वयंभूर्ब्रह्मा	पा०ब्र० 1.1
अथ ह शाण्डिल्यो	शाण्डि० 2.1
अथ ह सांकृतिरादित्यं	अक्षि० 2.1
अथ ह सांकृतिर्भगवान्	अक्षि० 1.1
अथ ह सांकृतिर्भगवन्तम्	अव० 1
अथ हैनं ऋभुं भगवन्तं	वराह० 5.1
अथ हैनं कालाग्निरुद्रं	रुद्र०जा० 1
अथ हैनं देवा ऊचु:	सौ०ल० 2.1,3.1
अथ हैनं पैंगल:	पैङ्ग० 4.1
अथ हैनं पैंगल:'	पैङ्ग० 3.1
अथ हैनं भगवन्तं	रुद्र०जा० 26
अथ हैनं भगवन्त जाबालिं	जाबालि० 1
अथ हैनं भारद्वाज: प्रपच्छ	ता०सा० 1.2
अथ हैनं भारद्वाजो याज्ञ०	ता०सा० 3.1
अथ हैनमत्रि: पप्रच्छ	याज्ञ० 4
अथ हैनमथर्वाणं शाण्डिल्य:	शाण्डि० 1.4.1
अथ हैनमथर्वाणं	शाण्डि० 3.2.1
अथ हैनं महाशाल:	प०ब्र० 1
अथ हैनं शाण्डिल्यो०	शाण्डि० 3.1.1
अथ हैनं श्रीरामचन्द्रं	मुक्ति० 1.2.1
अथ हैनं श्रीरामचन्द्रं	मुक्ति० 2.1
अथ होवाच भगवान्	म०वा० 1
अथाङ्गिरास्त्रिविध: पुरुष:	आत्मो० 1-1
अथात: कामकलाभूतं चक्रं	त्रि०ता० 3.13
अथात: पृथिव्यादिमहाभूतानां	शारी० 1
अथात: संन्यासोपनिषदम्	संन्या० 1.1
अथात: संप्रवक्ष्यामि	जा०द० 7.1,8.1 9.1, 10.1
अथात: सर्वोपनिषत्सारं	प्रा०हो० 1
अथातो जातवेदसे सुनवाम	त्रि०ता० 2.1
अथातो महोपनिषदं	महो० 1.1
अथान्तरात्मा नाम	आत्मो० 1-3
अथान्नमयप्राणमय	पैङ्ग० 2.4
अथापञ्चीकृतमहाभूत०	पैङ्ग० 2.3
अथापरं प्रवक्ष्यामि	महो० 5.1
अथापश्यदृचमानुष्टुभीं	अव्य० 2.1
अथापानात्कटिद्वन्द्वे	जा०द० 7.8
अथापिधानमस्यमृतत्वा०	प्रा०हो० 13
अथाप्यस्यारूपस्य	शाण्डि० 3.1.3
अथाभ्यसेत् सूर्यभेदम्	यो०शि० 1.88
अथाश्रमं चरमं संप्रविष्य	शाट्या० 6
अथाष्टारचक्राद्यन्त०	त्रि०ता० 2.18
अथासनदृढो योगी	शाण्डि० 1.7.1
अथास्य या सहजाऽस्ति	शाण्डि० 3.1.5
अथाहं संप्रवक्ष्यामि	यो०कुं० 2.1
अथेत्थंभूततन्मात्र०	महो० 5.152
अथैतस्मादपरं तृतीयं	त्रि०ता० 1.23
अथैतस्मिन्नन्तरे भगवान्	त्रि०ता० 1.1
अथैतस्य परं गह्वरं	त्रि०ता० 1.7
अथैवं स्तुतिभि: राराधयामि	गो०पूर्व० 46
अथैष ज्ञानमयेन तपसा	शाण्डि० 1.3.6
अथोवाच याश्च मृत्यो:	अक्ष० 13
अथोवाच ये देवा अन्तरिक्ष०	अक्ष० 7
अथोवाच ये देवा दिविषद०	अक्ष० 8
अथोवाच ये देवा: पृथिवी०	अक्ष० 6
अथोवाच ये ब्रह्माविष्णु०	अक्ष० 10
अथोवाच ये मन्त्रा या	अक्ष० 9
अथोवाच ये शैवा वैष्णवा:	अक्ष० 12
अथोवाच ये सांख्यादितत्त्व०	अक्ष० 11
अदग्धमहतं कीटै:	संन्या० 2.14
अदितिर्ह्यजनिष्ट दक्ष	देवी० 13
अदूरगतसादृश्या	अन्न० 1.52
अदृष्टपारपर्यन्ते	महो० 5.160
अद्यास्तमेतु वपुराशशि०	वराह० 2.66
अद्यैव मृतिरायातु	अन्न० 1.39
अद्वितीयब्रह्मतत्त्वं	वराह० 2.57
अद्वैतं परमानन्दं	रुद्रह० 46
अद्वैते स्थैर्यमाया़ते	अक्षि० 2.31
अद्वैते स्थैर्यमायाते	वराह० 4.12(12)
अधश्च चुबुकं मूलं	यो०कुं० 2.34
अधस्तात्कुञ्चनेनाशु	यो०कुं० 1.52
अधस्तात्कुञ्चनेनाशु	शाण्डि० 1.7.12

अधिष्ठानमनौपम्यम्	पा०ब्र० 2.28
अधिष्ठानमनौपम्यम्	महो० 4.86
अधिष्ठानं समस्तस्य	रुद्रह० 47
अधिष्ठानं समस्तस्य	अन्न० 4.35
अधिष्ठाने परे तत्त्वे	अन्न० 4.10
अधीत्य चतुरो वेदान्	मुक्ति० 2.65
अधोगतिमपानं वै	यो०कुं० 1.42
अध्यस्तस्य कुतस्तत्त्वम्	अध्या० 58
अध्यात्मब्रह्मकल्पस्य	पा०ब्र० 2.2
अध्यात्ममधिदैवं च	स०रह० 16
अध्यात्मरतिराशान्त:	अन्न० 2.27
अध्यात्मरतिरासीन:	महो० 2.47
अध्यात्मशास्त्रमन्त्रेण	अन्नं० 5.14
अध्यापिता ये गुरुम्	शाट्या० 38
अनन्तकर्म शौचं च	पैङ्ग० 4.24
अनन्तमजमव्यक्तम्	अन्न० 5.64
अनन्तरं हस्तिजिह्वा	वराह० 5.27
अनन्तरारयुग्मे तु	वराह० 5.24
अनन्तवासुकितक्षक०	गरुड० 24
अनन्तस्यात्मतत्त्वस्य	महो० 5.178
अनन्तानन्दसंभोगा	संन्या० 2.40
अनन्ते सच्चिदानन्दे	वराह० 2.23
अनन्यतां यदा याति	यो०शि० 1.164
अनन्योद्वेगकारीणि	अक्षि० 2.6
अनया तीक्ष्णया तात	महो० 6.32
अनया दुरहंकृत्या	महो० 5.94
अनया विद्यया योगी	यो०कुं० 2.16
अनाख्यत्वादगम्यत्वात्	महो० 2.3
अनाख्यमनधित्यक्तं	यो०कुं० 3.25
अनागतानां भोगानाम्	महो० 5.171
अनात्मकंमसत्तुच्छम्	आत्मो० 9
अनात्मतां परित्यज्य	महो० 4.83
अनात्मविदमुक्तोऽपिं	वराह० 3.26
अनात्मविदमुक्तोऽपि	अन्न० 4.2
अनादाविह संसारे	अध्या० 37
अनाद्यन्तावभासात्मा	अन्न० 2.35
अनानन्दमहानन्द०	अन्न० 1.27,2.15
अनायासेन येनाहं	मुक्ति० 1.1.6
अनावित्येष बाह्यात्मा	प्रा०हो० 17
अनास्थायां कृतास्थायम्	शाण्डि० 1.7.27
अनाहतं विशुद्धिं च	यो०कुं० 3.10
अनाहतस्य शब्दस्य	यो०शि० 6.21
अनित्या अल्पवीर्यास्ता:	यो०शि० 1.153
अनुबन्धपरे जन्मौ	अन्न० 2.30
अनुभूतोऽप्ययं लोक:	यो०शि० 4.10
अनुष्टुप्छन्दो व्याख्याने	दत्ता० 1.7
अनेकजन्माभ्यासेन	वराह० 4.12(41)
अनेकयज्ञदानानि	यो०शि० 6.46
अनेजदेकं मनसो	गो०पूर्व० 48
अनेन क्रमयोगेन	अक्षि० 2.25
अनेनाभ्यासयोगेन	यो०शि० 1.126
अनेनैव प्रकारेण पुन:	त्रि०ता० 2.19
अन्त:करणप्रतिबिम्बित०	पैङ्ग० 2.10
अन्त:करणसम्बन्धात्	क०रु० 44
अन्त: प्रणवनादाख्यो	पा०ब्रा० 2.3
अन्त: प्रत्याहृतिवशात्	अन्त० 5.90
अन्तरात्मा भवेद् ब्रह्मा	रुद्रह० 12
अन्तरास्थां परित्यज्य	महो० 6.1
अन्तरिक्षगतो वह्नि:	यो०शि० 5.32
अन्तर्दृग्दृश्ययोर्भेदं	स०रह० 53
अन्तर्मुखतया तिष्ठन्	अक्षि० 2.36
अन्तर्मुखतया नित्यं	अन्न० 1.34
अन्तर्मुखतया नित्यं	वराह० 4.12(15)
अन्तर्मुखतया सर्वं	अन्न० 5.12
अन्तर्याम्यात्मना विश्वं	स०रह० 19
अन्तर्लक्ष्यं बहिर्दृष्टि:	शाण्डि० 1.7.14
अन्तर्लक्ष्यविलीनचित्त०	शाण्डि० 1.7.15
अन्तर्लीनसमारम्भ:	अन्न० 4.39
अन्तर्वैराग्यमादाय	महो० 6.71
अन्त:शरीरे निहितो	अध्या० 1
अन्त:शीतलतायां तु	अन्न० 1.35
अन्त:शीतलया बुद्ध्या	महो० 6.43

अन्त:शून्यो बहि:शून्य:	वराह० 4.12(18)
अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां	प्रा०हो० 8
अन्त:संत्यक्तसर्वाशो	महो० 6.67
अन्त:संसक्तिनिर्मुक्त:	अन्न० 1.57
अन्त:स्थं मां परित्यज्य	जा०द० 4.58
अन्तेऽनन्तं समारोप्य	सौ०ल० 2.11
अन्नपतेऽन्नस्य नो	प्रा०हो० 6
अन्नपानपरो भिक्षु:	संन्या० 2.114
अन्नपूर्णोपनिषदं य:	अन्न० 5.120
अन्नस्य परिपाकेन	वराह० 5.48
अन्यथा क्लिश्यते ब्रह्मन्	यो०कुं० 2.25
अन्यदीये तृणे रत्ने	जा०द० 1.11
अन्यानथाष्टौ पुनरुत्थितेस्मिन्	शाट्या० 23
अन्ये वेदान्तवाक्यार्थ०	मुक्ति० 1.1.17
अन्यैर्नानाविधैर्जीवि:	यो०शि० 1.29
अन्योऽन्यविग्रहं धार्यं	कृष्ण० 1
अपकारिणि कोपश्चेत्	याज्ञ० 29
अपक्वा योगहीनास्तु	यो०शि० 1.26
अपरं संत्यजेत्सर्वं	यो०कुं० 3.4
अपवित्रमपथ्यं च	अन्न० 5.3
अपश्यत्सर्गवृन्दानि	महो० 5.161
अपान: कर्षति प्राणं	यो०शि० 6.53
अपानमूर्ध्वमुत्थाप्य	जा०द० 6.33
अपानमूर्ध्वमुत्थाप्य	शाण्डि० 1.7.13
अपानश्चन्द्रमा देहम्	अन्न० 5.29
अपानाख्यस्य वायोस्तु	जा०द० 4.31
अपाने चोर्ध्वगे याते	यो०कुं० 1.43
अपानेऽस्तङ्गते प्राणो	मुक्ति० 2.51
अपानोऽप्यनिशं ब्रह्मन्	अन्न० 5.26
अपानो वर्तते नित्यं	जा०द० 4.27
अपानोऽस्तङ्गतो यत्र	अन्न० 5.31
अपि शीतरुचावर्के	अन्न० 4.9
अपूर्वमपरं ब्रह्म	जा०द० 4.60
अपेक्ष्य नामरूपे द्वे	स०रह० 59
अप्यब्धिपानान्महत:	महो० 3.20
अप्राप्तं हि परित्यज्य	महो० 4.36
अब्जकाण्डं जगद्बीजं	कृष्ण० 24
अब्धिवद्धृतमर्यादा	महो० 4.20
अभक्ष्यस्य निवृत्त्या तु	पा०ब्र० 2.36
अभिशस्तं च पतितम्	संन्या० 2.92
अभ्यसेत् तदतन्द्रस्तु	यो०शि० 1.108
अभ्यासकाले प्रथमं	शाण्डि० 1.7.5
अभ्यासं बहुजन्मान्ते	यो०कुं० 2.7
अभ्यासं मेलनं चैव	यो०कुं० 2.5
अभ्यासं लभते ब्रह्मन्	यो०कु० 2.6
अभ्यासवासनाशक्त्या	यो०कुं० 3.18
अभ्यासेन परिस्पन्दे	अन्न० 2.33
अमलकमलसंस्था	सौ०ल० 1.4
अमानित्वमदम्भित्वम्	शारी० 9
अमावास्या तदा प्रोक्ता	जा०द० 4.43
अमुना वासना जाले	अध्या० 39
अमुं पञ्चपदं मन्त्रमावर्तयेत्	गो०पूर्व० 47
अमुष्य ब्रह्मभूतत्वाद्	आत्म० 26
अमृतकरतलाग्रौ	सावि० 14
अमृतं कुरु कुरु स्वाहा	हय० 10
अमृतं चिन्तयेन्मूर्ध्नि	यो०शि० 5.49
अमृतमस्यमृतोपस्तरणम्	प्रा०हो० 10
अमृतेन तृप्तस्य पयसा	पैङ्ग 4.13
अम्बितम इति मन्त्रस्य	स०रह० 33
अयं च सम्पुटो योगो	वराह० 5.45
अयं ते योनिर्ऋत्वियो	प०परि० 2
अयत्नोपनतेष्वक्षि	मुक्ति० 2.23
अयत्नोपनतेष्वक्षि०	महो० 5.70
अयं बन्धु: परश्चायं	अन्न० 5.61
अयं सोऽहमिदं तन्मे	महो० 4.94
अयं सोऽहमिदं तन्म	महो० 5.13
अयं हि कृष्णो यो वो	गो०उ० 12
अयं हृदि स्थित: साक्षी	पंचब्र० 41
अयोध्यानगरे रम्ये	मुक्ति० 1.1.1
अरूढमथवा रूढं	महो० 5.14
अर्थादर्थान्तरं चित्ते	महो० 5.5
अर्धमात्रास्थूलांशे तुरीय०	वराह० 4.10

अर्धोन्मीलितलोचन:	शाण्डि० 1.7.16
अलक्षणमलक्ष्यं तद्	यो०शि० 3.17
अलब्धियोंगतत्त्वस्य	यो०कुं० 1.61
अलब्ध्वापि फलं सम्यक्	वराह० 4.12(40)
अलभ्यमानस्तनय:	याज्ञ० 24
अलम्बुसा कुहूश्चैव	जा०द० 4.8
अलेपकोऽहमजरो	अन्न० 5.92
अलौकिकगुणस्तस्य	यो०शि० 1.160
अल्पकालं मया दृष्टम्	महो० 5.16
अल्पमृष्टाशनाभ्यां च	जा०द० 1.19
अव त्वं माम् । अव वक्तारम्	गण० 4
अवधूतस्त्वनियम:	संन्या० 2.29
अवबोधं विदुर्ज्ञानं	महो० 5.23
अवष्टभ्य धरां सम्यक्	शाण्डि० 1.3.10
अवस्थात्रितयातीतम्	पंचब्र० 18
अवाच्यं प्रणवस्याग्रं	वराह० 5.70
अवासनत्वात्सततं	अन्न० 4.48
अवासनत्वात्सततं	मुक्ति० 2.29
अवासनं स्थिरं प्रोक्तं	अन्न० 1.29
अविचारकृतो बन्धो	पैङ्ग० 2.18
अविद्या यावदस्यास्तु	महो० 4.112
अविद्या विद्यमानैव	महो० 4.110
अविनाशि चिदाकाशं	अन्न० 1.22
अविशेषेण सर्वं तु	वराह० 2.63
अविशेषेण सर्वं तु	महो० 4.76
अवेदनं विदुर्योगं	अक्षि० 2.3
अव्यक्तक्लेशाज्ञानाच्छादित०	पैङ्ग० 2.9
अव्युत्पन्नमना यावद्	मुक्ति० 2.30
अशंकितापि सम्प्राप्ता	महो० 5.72
अशना च पिपासा च	वराह० 1.9
अशब्दमस्पर्शमरूपम्	मुक्ति० 2.72
अशब्दमस्पर्शमरूपम्	यो०कुं० 3.35
अशब्दमस्पर्शमरूपम्	पैङ्ग० 3.12
अशरीरं शरीरेषु	जा०द० 4.62
अशुभाच्चालितं याति	मुक्ति० 2.7
अशुभाशुभसंकल्प:	संन्या० 2.65
अशूरेण हता: शूरा	महो० 3.54
अशेषेण परित्यागो	महो० 2.39
अश्रुतो बुध्यते ग्रन्थ:	स०रह० 45
अश्वमेधसहस्राणि	यो०शि० 6.43
अश्वमेधो महायज्ञकथा	पा०ब्र० 1.31
अष्टदिक्पालकैर्मूर्भि०	गो०उ० 51
अष्टपत्रं विकसितं	गो०उ० 46
अष्टमं सर्वसिद्धिप्रदं चक्रं	त्रि०ता० 2.30
अष्टाक्षरसमायुक्तम्	पंचब्र० 14
अष्टावष्टसहस्रे द्वे	कृष्ण० 13
अष्टोत्तरशतैर्मालाम्	रुद्र०जा० 19
असंकल्पनमात्रैक०	महो० 4.97
असंकल्पनशस्त्रेण	महो० 4.91
असङ्कल्पेन सकला०	अन्न० 2.7
असक्तं निर्मलं चित्तं	अन्न० 1.56
असङ्गव्यवहारत्वाद्	मुक्ति० 2.28
असङ्ग: सच्चिदानन्द:	स०रह० 62
असङ्गसुखसौख्येन	अक्षि० 2.18
असङ्गोऽहमनङ्गोऽहम्	अध्या० 69
असत्कल्पो विकल्पोऽयं	अध्या० 22
असत्यत्वेन भानं तु	आत्म० 5
असंवित्स्पन्दमात्रेण	अन्न० 5.43
असंवेदनरूपा च	अन्न० 5.84
असंवेदनमाशान्तम्	महो० 5.47
असंसर्गाभिधामन्यां	अक्षि० 2.15
असंस्कृताध्वगालोके	अन्न० 5.22
असावादित्यो ब्रह्मेति	म०वा० 6
असौ दोषैर्विनिर्मुक्त:	यो०शि० 1.16
अस्तितालक्षणा सत्ता	पा०ब्र० 2.44
अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद	वराह० 2.41
अस्ति भाति प्रियं रूपं	स०रह० 58
अस्तेयं नाम मनोवाक्	शाण्डि० 1.1.7
अस्त्यनस्तमितो भास्वान्	महो० 4.56
अस्थिचर्मनाडीरोममांसा०	शारी० 5
अस्थिस्नाय्वादिरूपोऽयं	क०रु० 21
अस्थूलमनणुह्रस्वम्	यो०शि० 3.19

अस्मात् पदार्थनिचयात्	अन्न० 5.106
अस्मिन् ब्रह्मपुरे वेश्म	पंचब्र० 40
अस्य जीवत्वमारोपात्	स०रह० 55
अस्य त्रैलोक्यवृक्षस्य	रुद्रह० 13
अस्य नाशमिदानीं त्वं	मुक्ति० 2.33
अस्य शारीरयज्ञस्य	प्रा०हो० 21,22
अस्यां तुरीयावस्थायां	अन्न० 2.14
अस्या: परं प्रपश्यन्त्या:	महो० 4.113
अस्या: श्रीमहागरुडब्रह्म०	गरुड० 2
अहं कर्त्ताऽस्म्यहं भोक्ता०	शारी० 10
अहंकारकलात्यागे	अन्न० 5.111
अहंकारकलायुक्तं	महो० 5.153
अहंकारक्षये तद्वत्	यो०शि० 1.150
अहङ्कारग्रहान्मुक्त:	अध्या० 11
अहंकारमयीं त्यक्त्वा	महो० 2.45 6.45
अहंकारवशादापद०	महो० 3.16
अहंकारवशाद्यद्यन्मया	महो० 3.17
अहंकारो विनिर्णेता	महो० 5.125
अहं जगद्वा सकलं	महो० 6.58
अहं त्वं जगदित्यादौ	महो० 4.54
अहं दधामि द्रविणं	देवी० 6
अहं पञ्च भूतान्यपञ्च	देवी० 3
अहं ब्रह्मेति नियतं	वराह० 2.43
अहं ब्रह्मेति नियतं	महो० 4.72
अहं ब्रह्मेति नियतम्	पैङ्ग० 4.25
अहं ब्रह्मेति विज्ञानात्	अध्या० 50
अहंभावं परित्यज्य	सौ०ल० 2.13
अहंभावानहंभावौ	अन्न० 5.107
अहंमत्या विरहित:	अन्न० 5.93
अहं मनुष्य: इत्यादि	अव० 20
अहं ममेति यो भाव:	अध्या० 1
अहं रुद्रेभिर्वसुभि:	देवी० 4
अहं सर्वमिदं विश्वं	महो० 5.89
अहं सोमं त्वष्टारं पूरणं	देवी० 5
अहन्तांशे क्षते शान्ते	महो० 5.7
अहमेव जगत्त्रयस्यैक:	पा०ब्र० 1.5
अहमेव सुखं नान्यत्	वराह० 2.7
अहमेषां पदार्थानाम्	महो० 6.41
अहिनिर्ल्वयनी सर्पनिर्मोक	वराह० 2.67
अहिरिव जनयोगं सर्वदा	वराह० 2.37
अहिंसा सत्यमस्तेयब्रह्म०	शारी० 8
अहिंसा सत्यमस्तेयं	जा०द० 1.6
अहो ज्ञानमहो ज्ञानं	अव० 35
अहो नु चित्रं पद्मोत्थै:	महो० 4.131
अहो नु चित्रं यत्सत्यं	महो० 4.130
अहो पुण्यमहो पुण्यं	अव० 34
अहोरात्रादयो मत्संवर्धिता:	पा०ब्र० 1.7
आ	
आकाशं बाह्यशून्यत्वात्	महो० 2.5
आकाशभावनामच्छां	महो० 5.147
आकाशमण्डलं वृत्तं	यो०शि० 1.178, 5.15
आकाशमेकं सम्पूर्णं	पा०ब्र० 2.35
आकाशमेकं सम्पूर्णं	रुद्रह० 50
आकाशवत्कल्पविदूरग:	कुण्डि० 16
आकाशवद्वायुसंज्ञस्तु	क०रु० 18
आकाशशतभागाच्छा	महो० 5.101
आकाशाद्यनुक्रमेण	त्रि०ता० 5.26
आकाशांशस्तथा प्राज्ञ	जा०द० 8.5
आकुञ्चनेन कुण्डलिन्या:	शाण्डि०1.7.36-1
आकुञ्चनेन तं प्राहु:	यो०कुं० 1.64
आकृत्यैव विराजन्ते	महो० 4.19
आक्षिप्तो भुजदण्डेन	यो०शि० 6.52
आख्यातं खेचरीबीजं	यो०कुं० 2.18
आज्ञा नाम भ्रुवोर्मध्ये	यो०शि० 1.175
आज्यं रुधिरमिव त्यजेत्	संन्या० 2.97
आतुरो जीवति चेत्	संन्या० 2.74
आत्मतत्त्वमनुब्रूहि	अन्न० 1.2
आत्मतापरते त्यक्त्वा	संन्या० 2.66
आत्मतीर्थं समुत्सृज्य	जा०द० 4.50
आत्मनिष्ठं कर्तृगुणं	अन्न० 1.14
आत्मनेऽस्तु नमो मह्यम्	संन्या० 2.47

आत्मन्यतीते सर्वस्मात्	अन्न० 2.26
आत्मन्यनात्मभावेन	जा०द० 1.12
आत्मन्यात्मानमिडया	शाण्डि० 1.7.48
आत्मन्येवास्व शान्तात्मा	अन्न० 5.115
आत्ममन्त्रसदाभ्यासात्	यो०शि० 2.18
आत्मवत् सर्वभूतानि	अन्न० 1.38
आत्मविद्या मया लब्धा	स०रह० 46
आत्मसंज्ञ: शिव: शुद्ध:	आत्मो० 1
आत्मसंमितमाहार०	संन्या० 2.77
आत्मस्वरूपविज्ञानात्	जा०द० 6.50
आत्मानं चेद्विजानीयात्	शाट्या० 24
आत्मानं परमात्मानम्	रुद्रह० 11
आत्मानं रथिनं विद्धि	पैङ्ग० 4.3
आत्मानं सच्चिदानन्दम्	जा०द० 9.5
आत्मानं सच्चिदानन्दम्	अन्न० 5.74
आत्मानात्मविवेकोऽयं	यो०शि० 4.22
आत्मावलोकनार्थं तु	अन्न० 1.46
आत्मा सर्वगतोऽच्छेद्यो	जा०द० 1.8
आत्माऽस्थूलो न चैव	अन्न० 2.20
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तम्	पैङ्ग० 4.5
आदरेण यथा स्तौति	वराह० 3.13
आदाय विहरन्नेवं	महो० 6.74
आदित्यवर्णं तमसस्तु	म०वा० 8
आदित्यसन्निधौ लोक:	वराह० 3.14
आदित्याद्वायुर्जायते	सूर्य० 5
आदौ रोगा: प्रणश्यन्ति	यो०शि० 1.146
आदौ विनायकम्	शाण्डि० 1.5.2
आदौ शमदमप्रायै:	महो० 5.104
आद्या विद्या गदा वेद्या	गो०उ० 57
आधारचक्रमहसा पुण्य०	यो०शि० 6.27
आधारचक्रमहसा विद्युत्	यो०शि० 6.26
आधारपश्चिमे भागे चन्द्र०	यो०शि० 6.32
आधारपश्चिमे भागे मूर्ति:०	यो०शि० 6.33
आधारवातरोधेन	यो०शि० 6.28
आधारशक्तिरव्यक्ता	यो०शि० 2.12
आधारं सर्वभूतानाम्	यो०शि० 3.18
आधाराधेयवच्चैते	अन्न० 5.53
आधारे पश्चिमे भागे	यो०शि० 6.30
आधारे पश्चिमं लिङ्गं	यो०शि० 6.31
आधिभौतिकदेहं तु	यो०कुं० 1.77
आनन्दममलं शुद्धं	अक्षि० 2.48
आनन्दयति दु:खाढ्यं	क०रु० 30
आनन्दरूपोऽहमखण्डबोध:	वराह० 3.3
आनन्दाविर्भवो यावत्	जा०द० 6.35
आनन्दैकघनाकारा	अन्न० 5.88
आ नो दिव इति मन्त्रस्य	स०रह० 9
आन्तरं कर्म कुरुते	वराह० 5.73
आपतत्सु यथाकालं	महो० 2.43
आपत्कार्पण्यमुत्साह:	अन्न० 4.13
आपद: क्षणमायान्ति	महो० 3.53
आप: पुनन्तु पृथिवीं	प्रा०हो० 9
आपादमस्तकमहं	महो० 6.55
आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं	अव० 10
आप्यायन: प्लुतो वापि	वराह० 5.69
आभासमात्रकं ब्रह्मन्	अन्न० 5.34
आभासमात्रमेवेदं	अन्न० 5.33
आयु: पल्लवकोणाग्र	महो० 3.9
आरब्धकर्मणि क्षीणे	अव० 21
आरभ्य चासनं पश्चात्	जा०द० 5.5
आरूढपतितापत्यम्	संन्या० 2.5
आरोपितस्य जगत: प्रवि०	वराह० 2.65
आर्जवं नाम मनोवाक्	शाण्डि० 1.1.10
आलम्बनतया भाति	अध्या० 31
आवेदितोऽसौ याष्टीकै:	महो० 2.21
आशया रिक्ततामेति	महो० 6.76
आशाम्बरो न नमस्कारो	याज्ञ० 9
आशा यातु निराशात्वम्	अन्न० 5.38
आसनं पात्रलोपश्च	संन्या० 2.98
आसनं विजितं येन	जा०द० 3.13
आसामन्त:स्थिता मुक्ति:	महो० 5.26
आसां मुख्यतमास्तिस्र०	जा०द० 4.9
आस्तिक्यं नाम वेदोक्त	शाण्डि० 1.2.4

आस्थामात्रमनन्तानां	महो० 5.85
आस्यनासिकयोर्मध्ये	जा०द० 4.26
आस्यनासिकाकण्ठ०	शाण्डि० 1.4.13
आस्येन तु यदाहारं	संन्या० 2.96
आहत्य तत्त्वजातानां	वराह० 1.15
आहत्य तत्त्वजातानां	वराह० 1.7

इ

इच्छाद्वेषसमुत्थेन	संन्या० 2.46
इच्छामात्रमविद्येयं	महो० 4.114
इच्छारूपो हि योगीन्द्र:	यो०शि० 1.43
इडया प्राणमाकृष्य	जा०द० 5.7
इडया बाह्याद्वायु०	शाण्डि० 1.6.5
इडया वायुमाकृष्य	जा०द० 6.3,6.27
इडया वेदतत्त्वज्ञ:	जा०द० 6.28
इडा च पिङ्गला चैव	यो०शि० 5.18
इडा तिष्ठति वामेन	यो०शि० 6.6
इडा तु सव्यनासान्तम्	जा०द० 4.19
इडादिमार्गद्वयं	शाण्डि०1.7.36-4
इडापिङ्गलयोर्मध्ये	शाण्डि० 1.7.41
इडाया: कुण्डलीस्थानं	जा०द० 4.46
इडायां हेमरूपेण	यो०शि० 5.19
इतश्चेतश्च सुव्यग्रं	महो० 3.18
इतस्ततश्चाल्यमानो	आत्म० 18
इति पित्रोपदिष्टोऽस्मि	अन्न० 1.8
इति मत्वाऽमित्यन्त:	अन्न० 5.9
इति य इदमधीते सोऽपि	अव० 36
इति शक्तिमयं चेतो	महो० 5.128
इति सप्तविधो मोह:	महो० 59
इतिहासे च वृत्तिर्या	जा०द० 2.13
इत्थं भूतक्षयान्नित्यं	वराह० 5.6
इत्थंभूतमति: शास्त्र०	अक्षि० 2.14
इत्थं वाक्यैस्तथाऽर्थनु०	अध्या० 33
इत्यधोर्ध्वरज: शुक्लं	यो०कुं० 1.75
इत्यन्तर्निश्चयं त्यक्त्वा	महो० 6.42
इत्येकं परंब्रह्मरूपं	त्रि०ता० 5.24
इत्येतद्ब्रह्म जानीयात्	पंचब्र० 29
इत्येवं चिन्तयन्मुक्ष:	संन्या० 2.73
इत्येवं निश्चयं विप्रा:	स०रह० 46
इत्येवमेतां चक्रासनगतः	त्रि०ता० 2.11
इत्यों सत्यमित्युपनिषद्	शाण्डि० 3.2.15
इदं जगदहं सोऽयं	वराह० 4.12(30)
इदं ज्ञानमिदं ज्ञेयम्	पैङ्ग० 4.22
इदं यज्ञोपवीतं तु	प०ब्र० 17
इदं रम्यमिदं नेति	अन्न० 5.70
इदं वस्त्विति विश्वासं	महो० 2.13
इदं सत्यमिदं सत्यं	वराह० 2.38
इदं हि मन एवेदं	गो०उ० 11
इदमथर्वशीर्षं योऽधीते	देवी० 29
इदमथर्वशीर्षमशिष्याय	गण० 17
इदमष्टोत्तरशतं	मुक्ति० 1.1.47
इदानीं त्वां रघुश्रेष्ठ	मुक्ति० 1.1.5
इन्द्ररूपिणमात्मानं	यो०शि० 5.53
इन्द्ररूपे महायोगी	यो०शि० 5.54
इन्द्रियाणां मनो नाथो	वराह० 2.80
इन्द्रियाणि च सर्वाणि	यो०शि० 3.12
इन्द्रियाणि मनो बुद्धि:	यो०शि० 1.39
इन्द्रियाणि हयानाहु:	पैङ्ग० 4.4
इन्द्रो वै किल देवानामा०	अव्य० 6.2
इमं गुणसमाहारम्	अन्न० 1.28
इमं संसारमखिलम्	महो० 5.133
इमां कथमहं हन्मि	महो० 5.115
इमां विज्ञाय सुधया मदन्ती	त्रिपुरा० 7
इमां सप्तपदां ज्ञान०	महो० 5.21
इयं कैवल्यमुक्तिस्तु	मुक्ति० 1.1.26
इयं महोपनिषत्त्रैपुर्या	त्रिपुरा० 16
इयमस्मिन् स्थितोदारा	महो० 3.8

ई

ईक्षणादिप्रवेशान्ता	वराह० 2.54
ईदृशे तु शरीरे वा	यो०शि० 1.73
ईप्सितानीप्सिते न स्तो	महो० 2.46
ईशकेनकठप्रश्न०	मुक्ति० 1.1.30
ईश: पञ्चीकृतभूतानाम्	पैङ्ग० 3.6

ईशाज्ञया मायोपाधि:	पैङ्ग० 2.8
ईशाज्ञया विराजो	पैङ्ग० 2.6
ईशाज्ञया सूत्रात्मा	पैङ्ग० 2.7
ईशाधिष्ठितावरण०	पैङ्ग० 1.5
ईशानं परमं विद्यात्	पंचब्र० 19
ईशावास्यवृहदारण्यक०	मुक्ति० 1.2.2
ईश्वरपूजनं नाम प्रसन्न०	शाण्डि० 1.2.6
ईश्वरो जीवकलया	याज्ञ० 13
ईहानीहामयैरन्तयां	संन्या० 2.45

उ

उकारस्थूलांशे स्वप्न०	वराह० 4.8
उच्चै:पदाय परया	महो० 5.175
उच्चैर्जपश्च सर्वेषां	जा०द० 2.16
उच्चैर्जपादुपांशुश्च	जा०द० 2.15
उच्छास्त्रं शास्त्रितं चेति	मुक्ति० 2.1
उड्याणं तदेव स्यात्	वराह० 5.7
उड्याणाख्यं महापीठम्	यो०शि० 5.12
उत त्व इति मन्त्रस्य	स०रह० 30
उत्तमाधमभावेश्चेत्	वराह० 2.58
उत्थानं च शरीरस्य	जा०द० 6.44
उत्थितानुत्थितानेतान्	महो० 6.21
उत्पत्तिस्थितिसंहार०	यो०शि० 1.21
उत्पत्स्यन्तेऽपि चैवान्ये	महो० 5.137
उत्पन्नशक्तिबोधस्य	महो० 4.78
उत्पन्नशक्तिबोधस्य	वराह० 2.77
उदरात्पश्चिमं	यो०चू० 49
उदरे बहुरोगघ्नं	यो०शि० 1.92
उदान ऊर्ध्वगमनं	जा०द० 4.32
उदानमूर्ध्वगं कृत्वा	वराह० 5.44
उदानसंज्ञो विज्ञेय:	जा०द० 4.29
उदार: पेशलाचार:	महो० 6.70
उदारचरितानां तु	महो० 6.72
उदारादिगुण: प्रोक्त:	जा०द० 4.33
उदितौदार्यसौन्दर्य०	महो० 4.61
उद्गीथ प्रणवोद्गीथ	हय० 5
उद्धृतोऽस्मि विकल्पेभ्यो	संन्या० 2.48
उद्वेगानन्दरहित:	महो० 2.57
उन्मीलितनिमीलित०	शारी० 15
उपविश्योपविश्यैकां	मुक्ति० 2.43
उपवीतलक्षणसूत्र०	पा०ब्र० 1.16
उप समीपे यो वासो	वराह० 2.39
उपस्थानेन यत्प्रोक्तं	संन्या० 2.87
उपादानं प्रपञ्चस्य	यो०शि० 4.3
उपादेयं तु सर्वेषां	अन्न० 5.51
उपादेयानुपतनं	महो० 4.24
उपाधिनाशाद्ब्रह्मैव	आत्म० 21
उपाय एक एवास्ति	मुक्ति० 2.38
उपायं तमविज्ञाय	यो०शि० 1.62
उपासना प्रकारं ते	यो०शि० 6.2
उपासना प्रकारं मे	यो०शि० 6.1
उमारुद्रात्मिका: सर्वा:	रुद्रह० 9
उमाशंकरयोगी य:	रुद्रह० 19

ऊ

ऊर्ध्वज्वलज्ज्वलनं ज्योति:	त्रिपुरा० 4
ऊर्ध्वपूर्णमध:पूर्णं	मुक्ति० 2.56
ऊर्ध्वमूलमध:शाख:	यो०शि० 6.14
ऊर्ध्वरेतं विश्वरूपं	जा०द० 9.2
ऊर्ध्वं शिर:पिण्डमय०	महो० 5.156
ऊर्ध्वं सात्त्विको मध्ये	शारी० 13
ऊर्ध्वोरुपरि चेद्धत्ते	यो०कुं० 1.5
ऊर्वोरुपरि विप्रेन्द्र	जा०द० 3.5

ऋ

ऋग्यजु:सामरूपाय	हय० 4
ऋग्वेदस्य तु शाखा:	मुक्ति० 1.1.12
ऋग्वेदादिविभागेन	मुक्ति० 1.1.11
ऋग्वेदो गार्हपत्यं च	पंचब्र० 6
ऋचो अक्षरे परमे	बह्वृ० 9
ऋचो यजूंषि प्रसवन्ति वक्त्रात्	एका० 7
ऋतमात्मा परं ब्रह्म	महो० 4.45
ऋतं सत्यं परं ब्रह्म	अन्न० 5.72
ऋतुसन्धौ मुण्डेयन्मुण्डमानं	शाट्या० 22
ऋभुर्नाम महायोगी	वराह० 2.1
ऋषयो ह वै भगवन्तम्	स०रह० 1

ए

एक एव चतुर्धाऽयं	यो०शि० 1.130
एक एव हि भूतात्मा	त्रि०ता० 5.15
एक एवात्मा मन्तव्य:	त्रि०ता० 5.14
एकतत्त्वदृढाभ्यासात्	शाण्डि० 1.7.28
एकदन्तं चतुर्हस्तं	गण० 11
एकदा सोऽमलप्रज्ञो	महो० 2.14
एकदा हि व्रजस्विय:	गो०उ० 1
एकनिष्ठतयान्तस्थ०	वराह० 2.50
एकं पादमथैकस्मिन्	शाण्डि० 1.3.4
एकं ब्रह्म चिदाकाशं	महो० 5.56
एकं ब्रह्माहमस्मीति	अन्न० 4.28
एकमाद्यन्तरहितं चित्	अन्न० 5.65
एकवक्त्रं तु रुद्राक्षं	रुद्र०जा० 27
एकं वा सर्वयत्नेन	महो० 4.3
एक: सन् भिद्यते भ्रान्त्या	अन्न० 5.76
एकस्मिनेव संसिद्धे	अन्न० 5.52
एकाकिना समुपगम्य	यो०शि० 1.90
एकाक्षरं त्वक्षरे तोऽसि	एका० 1
एकात्मकमखण्डं तत्	महो० 5.118
एकात्मके परे तत्त्वे	अध्या० 25
एकादशमुखं त्वक्षं	रुद्र०जा० 39
एकादशासनानि स्यु:	वराह० 5.15
एकान्तध्यानयोगाच्च	शाण्डि० 1.7.29
एकान्नं मदमात्सर्यम्	संन्या० 2.104
एका स आसीत्प्रथमा	त्रिपुरा० 3
एकेन लोहमणिना	पंचब्र० 36
एकेनैव तु पिण्डेन	पंचब्र० 35
एकेनैव शरीरेण	यो०शि० 1.140
एकैकशो निषेव्यन्ते	मुक्ति० 2.12
एकैकस्यास्तु शाखाया	मुक्ति० 1.1.14
एकोत्तरं नाडिशतं	यो०शि० 6.5
एको देव: सर्वभूतेषु	गो०उ० 65
एको वशी सर्वग:	गो०पूर्व० 19
एतत् पञ्चाग्निरूपं य:	यो०शि० 5.35
एतत्पीठमिति प्रोक्तं	यो०शि० 2.6
एतत् प्रात: प्रायुञ्जानो	भ०जा० 1.11
एतत्सर्वं भविष्यद्वै	गो०उ० 61
एतदथर्वशिरो योऽधीते	गण० 16
एतदष्टविधमन्त्रं योऽधीते	ता०सा० 3.10
एतदुपनिषदं योऽधीते	वराह० 5.76
एतदेव परं गुह्यं	यो०शि० 1.84
एतद्विज्ञानमात्रेण	पा०ब्र० 2.7
एतद्विष्णो: परमं पदं	गो०पूर्व० 21
एतद्वै महोपनिषदेवानां	अव्य० 3.3
एतन्मध्याह्नसायाह्नेषु	भ०जा० 1.7
एतस्मा एव पञ्चपदाद्	गो०पूर्व० 24
एतस्यैव यजनेन चन्द्रध्वजो	गो०पूर्व० 26
एतां दृष्टिमवष्टभ्य	अन्न० 4.64
एतामहं भावमयीमपुण्यां	महो० 6.40
एतावदेवाविद्यात्वं	अन्न० 5.19
एतां विद्यामपात्तरतमाय	अध्या० 71
एते च नियमा: प्रोक्ता:	जा०द० 2.2
एतेऽरिषड्वा विश्वश्च	वराह० 1.11
एतेषां प्रथम: प्रोक्त:	महो० 6.59
एतेषां दु:खबीजानां	अन्न० 4.73
एतेषां लक्षणं वक्ष्ये	यो०कुं० 1.3
एतैर्मन्त्रैर्भगवतीं यजेत्	त्रि०ता० 2.34
एतैस्तत्त्वै: समं पञ्ची०	वराह० 1.5
एनं मनोमणिं ब्रह्मन्	महो० 5.83
एभि: क्रमैस्तथाऽन्यैश्च	शाण्डि० 1.7.36
एवं क्रमेण षाण्मासं	यो०कुं० 2.31
एवं गते बहुदिने	अन्न० 1.9
एवं चतुष्पथो बन्धो	वराह० 5.43
एवं जितेन्द्रियो भूत्वा	वराह० 2.4
एवं जीवो हि संकल्प:	महो० 5.127
एवं ध्यायति यो नित्यं	गण० 14
एवं नाडीस्थानम्	शाण्डि० 1.4.14
एवं पञ्चदशाक्षरं त्रैपुरं	त्रि०ता० 1.26
एवं पूर्णधियो धीरा:	अन्न० 5.24

एवं पृष्टेन मुनिना	महो० 2.16
एवं प्रथमस्याद्यं वाग्भवं	त्रि०ता० 2.6
एवं मुहूर्तत्रयं भावना०	भाव० 4
एवं य: सततं ध्यायेत्	शाण्डि० 3.2.14
एवं रूपपरिज्ञानं	रुद्रह० 49
एवं रूपा परा विद्या	पा०ब्र० 2.32
एवं वर्षत्रयं कृत्वा	यो०कुं० 2.42
एवं विद्वान् कृतकृत्यो	सावि० 15
एवं षण्मासाभ्यासात्सर्व	शाण्डि० 1.7.47
एवं समभ्यसेद्वायुं	यो०कुं० 3.13
एवं समभ्यसेन्नित्यम्	जा०द० 6.10
एवं सृष्टियोगेन चक्रं	त्रि०ता० 2.22
एवं स्थूलं च सूक्ष्मं च	वराह० 2.68
एवं स्वरूपविज्ञानं	पा०ब्र० 2.34
एवं हि द्वन्द्वजालस्य	यो०शि० 1.69
एवमभ्यासचित्तश्चेत्	वराह० 5.59
एवमभ्यासतस्तस्य	जा०द० 6.43
एवमभ्यासयुक्तस्य	जा०द० 9.6
एवं मयि चिदाकाशे	वराह० 2.51
एवमष्टोत्तरशतं	मुक्ति० 1.1.40
एवमात्मा यथा यत्र	महो० 4.43
एवमाद्यां विद्यामभि०	त्रि०ता० 1.27
एवमुक्तो विशालाक्ष्या	अन्न० 1.11
एवमुक्त्वा महादेवो	पंचब्र० 33
एवमुक्त्वा स भगवान्	जा०द० 10.13
एवमेकाक्षरं मन्त्रं	देवी० 21
एवमेतद्विद्याऽष्टकं	त्रि०ता० 2.14
एवमेतासु नाडीषु	वराह० 5.31
एवमेतेन विद्यां त्रिपुरेशीं	त्रि०ता० 2.10
एवमेतेन स न: पर्षदति	त्रि०ता० 2.13
एष एव मनोनाश:	महो० 4.109
एषात्मशक्ति: । एषा	देवी० 15
एषा निदाघ सौषुप्ति०	अन्न० 2.13
एषा हि चञ्चला स्पन्द०	महो० 4.99
एषा हि जीवन्मुक्तेषु	महो० 5.35
एषा हि परिमृष्टाऽन्त:	अक्षि० 2.28

ऐ

ऐं अम्बितमे नदीतमे	स०रह० 35
ऐं चत्वारि वाक् परिमिता	स०रह० 23
ऐं वागीश्वरीं विद्महे	त्रि०ता० 4.21
ऐं ह्रीं सौ: श्रीं क्लीं ॐ नमो	अन्न० 1.8
ऐतरेयकौषीतकिनाद०	मुक्ति० 1.2.1
ऐहिकामुष्मिकव्रात०	अव० 12

ओ

ॐ इत्येकाक्षरं ब्रह्म	सूर्य० 7
ॐ इत्येतक्षरं परं ब्रह्म	ता०सा० 2.1
ॐ नम इति त्रीण्यक्षराणि	त्रि०ता० 4.15
ॐ नम: शिवायेति याजुष०	त्रि०ता० 4.12
ॐ नमो ब्रह्मणे धारणं	हय० 20
ॐ नमो भगवते अंगुष्ठाभ्यां	गरुड० 3
ॐ नमो भगवते महागरुडाय	गरुड० 10
ॐ नमो विश्वस्वरूपाय	गो०पूर्व० 34
ॐ प्रणो देवी सरस्वती	स०रह० 8
ॐ प्रणो देवीत्यस्य	स०रह० 6
ॐ प्राणात्मने....	गो०उ० 64
ॐ भूर्भुव: स्व:	सूर्य० 2
ॐ यो ह वै श्रीपरमात्मा	ता०सा० 3.2.9
ॐ रुद्राय नम:....	गो०उ० 66
ॐ श्रीमिति द्वे अक्षरे	हय० 7.8
ॐ ह्रीं बले महादेवि	सावि० 14
ॐ ह्रीं ॐ ह्रीमित्युपनिषद्	त्रिपुरा० 17
ओङ्कारेणान्तरितं ये जपन्ति	गो०पूर्व० 23
ओं भू: स्वाहेति शिखामुत्पाट्य	संन्या० 2.8
ओमङ्कार मृत्युजंय	अक्ष० 5
ओमिति प्रथमम्	दत्ता० 1.5
ओमिति व्याहरेत्	दत्ता० 2.1
ओमित्येतदक्षरमिदं	ता०सा० 2.6
ओमित्येव यदुद्भूतं	शाण्डि० 1.7.34
ओमीं ब्रह्मविद्याममावास्यायां	गरुड० 12
ओमीं सचरति सचरति	गरुड० 9
ओमीमों नमो भगवते	गरुड० 6
ओष्ठापिधाना नकुली	हय० 17

क

कंसवंशविनाशाय	गो०पूर्व० 38
कठवल्लीतैत्तिरीय०	मुक्ति० 1.2.3
कट्वम्ललवणं तिक्तममृष्टं	महो० 2.54
कण्ठकूपे विशुद्धाख्यं	यो०शि० 1.174
कण्ठकूपोद्भवा नाडी	यो०शि० 5.25
कण्ठचक्रं चतुरङ्गुलम्	सौ०ल० 3.5
कण्ठं तु निर्गुणं प्रोक्तं	गो०उ० 58
कण्ठसंकोचनं कृत्वा	यो०शि०1.97-98
कण्ठं संकोचयेत् किंचित्	यो०शि० 5.39
कण्ठसंकोचरूपोऽसौ	यो०शि० 1.110
कण्ठे कफादिदोषघ्नं	यो०शि० 1.94
कति वर्णा: । कति भेदा:	पंचब्र० 2
कत्थनं कुत्सनं स्वस्ति	संन्या० 2.105
कथं यास्यामो जलं तीर्त्वा	गो०उ० 2
कथं सारस्वतप्राप्ति:	स०रह० 3
कथितं तु तव प्रीत्या	यो०शि० 1.129
कदान्तस्तोषमेष्यामि	संन्या० 2.68
कनिष्ठिकाङ्गुल्याङ्गुष्ठेन	प्रा०हो० 11
कनीयसि भवेत् स्वेद:	शाण्डि० 1.7.3
कन्दुका इव हस्तेन	महो० 5.143
कन्दोर्ध्वे कुण्डली शक्ति:	यो०शि० 6.55
कपालविवरे जिह्वा	यो०शि० 5.40
कपालशोधने वापि	यो०कुं० 1.25
कपालसम्पुटं पीत्वा	यो०शि० 1.76
कम्बुकण्ठी सुताम्रोष्ठी	स०रह० 39
करणोपरमे जाग्रत्	पैङ्ग० 2.12
कर्णधारं गुरुं प्राप्य	यो०शि० 6.79
कर्त्तव्यं नैव तस्यास्ति	यो०शि० 1.47
कर्पूरमनले यद्वत्	शाण्डि० 1.7.21
कर्मणा बध्यते जन्तु:	संन्या० 2.117
कर्मण्यधिकृता ये तु	प०ब्र० 14
कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि	पैङ्ग० 2.16
कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव	वराह० 1.3
कलाऽतीता भगवती	ता०सा० 2.5
कलिना स्फूर्तिरूपेण	यो०शि० 1.20
कलेवरमहंकार०	महो० 3.28
कल्पं क्षणीकरोत्यन्त:	महो० 4.68
कल्पान्तपवना वान्तु	महो० 4.96
कल्पितेयमविद्येयम्	महो० 4.126
कश्यपोलूखल: ख्यातो	कृष्ण० 21
क: सविता का सावित्री अग्नि:	सावि० 1
क: सविता का सावित्री आदित्य:	सावि० 6
क: सविता का सावित्री चन्द्र:	सावि० 7
क: सविता का सावित्री पुरुष:	सावि० 9
क: सविता का सावित्री मन:	सावि० 8
क: सविता का सावित्री यज्ञ:	सावि० 4
क: सविता का सावित्री वरुण:	सावि० 2
क: सकविता का सावित्री वायु:	सावि० 3
क: सविता सा सावित्री स्तनयित्नु:	सावि० 5
कस्तवायं जडो मूको	महो० 4.129
कस्मात् त्र्यम्बकमिति	त्रि०ता० 4.4
कस्मिंस्थितं तु किं नाम	रुद्र०जा० 3
कस्य शुश्रूषणात्रित्यं	रुद्रह० 2
कातकं फलमासाद्य	महो० 5.66
कापिलेन पयसाऽभिषिच्य	भ०जा० 2.22
कामक्रोधभयं चापि	यो०शि० 1.10
कामनाम्ना किरातेन	याज्ञ० 20
कामनाम्ना किरातेन	महो० 3.45
कामाद्याश्चित्तगा दृश्या	स०रह० 61
कामेन विषयाकाङ्क्षी	यो०कुं० 3.3
कामो योनि: कामकला	देवी० 14
कामो योनि: कामकला	त्रिपुरा० 8
काम्यानि च तथा कुर्यात्	जा०द० 7.5
कायशोषणमात्रेण	वराह० 2.40
कायेन मनसा वाचा	जा०द० 1.17
कायेन वाचा मनसा	जा०द० 1.13
कारणेन विना कार्यं	यो०शि० 1.37
कार्यं विष्णु: क्रिया ब्रह्मा	रुद्रह० 14
कालत्रयमुपेक्षित्र्या	संन्या० 2.43
कालरात्रिं ब्रह्मस्तुतां	देवी० 11
कालवञ्चनमेतद्धि	वराह० 5.35

कालश्च कलनोद्युक्त:	अक्षि० 2.24
कालसत्ता कलासत्ता	अन्न० 4.66
कालात्मनि मनो लीनं	यो०शि० 5.48
कालान्तरोपभोगार्थम्	संन्या० 2.101
कालिन्दी जलकल्लोल०	गो०पूर्व० 10
कालेन स्फुटतामेत्य	महो० 5.157
काश्यां स्थानानि चत्वारि	भ०जा० 2.18
काष्ठपाषाणयोर्वह्नि:	यो०शि० 5.31
किं तत्त्वं को जीव:	जाबालि० 2
किं पुनर्बहुनोक्तेन	यो०शि० 1.58
किं वा दु:खमनुस्मृत्य	कुण्डि० 8
किं हेयं किमुपादेयं	अध्या० 67
किञ्चिच्चेद्रोचते तुभ्यं	अन्न० 5.105
किमप्यव्यपदेशात्मा	महो० 2.67
कीर्तनात्सर्वदेवस्य	रुद्रह० 16
कुटीचक: शिखायज्ञोपवीती	संन्या० 2.24
कुटीचका नाम गौतम०	भिक्षु० 2
कुटीचको बहूदकश्चापि	शाट्या० 11
कुण्डलीबोधकं पुण्यं	यो०कुं० 1.38
कुण्डलीबोधकं वक्त्र०	यो०शि० 1.99
कुण्डल्येव भवेच्छक्ति:	यो०कुं० 1.7
कुण्डिकां चमसं शिक्यं	क०रु० 5
कुण्डिकां चमस: शिक्यं	कुण्डि० 9
कुम्भकं पूर्ववत्कृत्वा	यो०कुं० 1.47
कुम्भकान्ते रेचकादौ	यो०कुं० 1.47
कुम्भकान्ते रेचकादौ	यो०शि० 1.106
कुम्भेन समारोप्य	वराह० 5.60
कुरुक्षेत्रं कुचस्थाने	जा०द० 4.49
कुर्यादनन्तरं भस्त्रीं	यो०शि० 1.113
कुर्वन्नभ्यासमेतस्यां	अक्षि० 2.37
कुर्वन्नभ्यासमेतस्यां	वराह० 4.12(16)
कुलकुमारि विद्महे	त्रि०ता० 3.15
कुहो: क्षुद्देवता प्रोक्ता	जा०द० 4.38
कूटस्थं सत्त्वरूपं च	गो०उ० 59
कूर्पराग्रे मुनिश्रेष्ठ	जा०द० 3.10
कृतकृत्यतया तृप्त:	अव० 29
कृतस्फारविचारस्य	अन्न० 2.44
कृत्वा तु चैन्दवस्थाने	यो०शि० 6.17
कृत्वा दूरतरे नूनम्	अक्षि० 2.26
कृत्स्नमेतच्चित्रं कर्म	अव० 8
कृपणं तु मनो ब्रह्मन्	अन्न० 1.43
कृपार्थे सर्वभूतानां	कृष्ण० 19
कृशोऽहं दु:खबद्धोऽहं	महो० 4.123
कृषिर्भूवाचक: शब्दो	गो०पूर्व० 1
कृष्णं तं विप्रा बहुधा	गो०पूर्व० 15
कृष्णात्मिका जगत्कर्त्री	गो०उ० 44
केचिच्चासंख्यजन्मान:	महो० 5.138
केचित्तृणौषधीवृक्ष०	महो० 5.140
केचित्त्वन्नामभजनात्	मुक्ति० 1.1.16
केचिदर्केन्दुवरुणा:	महो० 5.139
केचिद्वदन्ति चाधारं	यो०शि० 6.22
केचिद्विशाला: ककुभ:	महो० 5.142
केचिन्महेन्द्रमलय०	महो० 5.141
केनच्छान्दोग्यारुणि०	मुक्ति० 1.2.4
केन नवरन्ध्ररूपो देह:	भाव० 2
केनाप्यबाधितत्वेन	वराह० 3.9
के पशव इति पुन:	जाबालि० 12
केयूरकटके सूत्रं	रुद्र०जा० 21
केवलं केवलाभासं	महो० 4.119
केवलं चिति विश्रम्य	अन्न० 2.9
केवलं चित्प्रकाशांश०	अन्न० 1.51
केवलं साक्षिरूपेण	अन्न० 4.33
केवलं साक्षिरूपेण	रुद्रह० 41
केवलं सुसम: स्वच्छो	महो० 2.27
केशकज्जलधारिण्यो	महो० 3.43
केशकज्जलधारिण्यो	याज्ञ० 18
केशव क्लेशहरण	गो०पूर्व० 45
केशान्तमूर्ध्वं क्रमति	यो०कुं० 2.35
कैवल्यमुक्तिरेकैव	मुक्ति० 1.1.18
कों जीवति नरो जातु	क०रु० 29
कोटयो ब्रह्मणां याता	वराह० 3.23
को वा मोक्ष: कथं तेन	जा०द० 2.4

कोशमाशाभुजङ्गानां	महो० 5.166
कोऽहं कथमिदं किं वा	अन्न० 1.40
कोऽहं कथमिदं चेति	महो० 4.21
क्रमेण सर्वमभ्यस्य	संन्या० 2.21
क्रियानाशाद्भवेच्चिन्ता०	अध्या० 12
क्रीडते बालको भूत्वा	कृष्ण० 18
क्रीडते त्रिषु लोकेषु	यो०शि० 1.149
क्रूरेण जडतां याता	महो० 3.19
क्रोमङ्कुशा हसखप्रैं	त्रि०ता० 3.12
क्लीं यद्वाग्वदन्ति०	स०रह० 26
क्लीमित्येतदादावादाय०	गो०पूर्व० 13
क्व गतं केन वा नीतं	अध्या० 66
क्वचित्प्रकृतिरित्युक्तं	महो० 5.131
क्वचिद्बन्ध: इति ख्यातं	महो० 5.132
क्वचिद्वा विद्यते यैषा	महो० 3.37
क्वचिन्मन: क्वचिद्बुद्धि:	महो० 5.130
क्व धनानि महीपानां	वराह० 3.22
क्षणमायाति पातालं	महो० 3.24
क्षमा धृतिर्मिताहार:	वराह० 5.13
क्षमा नाम प्रियाप्रियेषु	शाण्डि० 1.1.11
क्षर: सर्वाणि भूतानि	यो०शि० 3.16
क्षीरादिभिरेतैरभिषिच्य	भ०जा० 2.23
क्षीरेण स्नापिते देवि	त्रि०ता० 2.33

ख

खमध्ये कुरु चात्मानम्	शाण्डि० 1.7.19
खेचराधिपतिर्भूत्वा	यो०कुं० 2.17
खेचरा भूचरा: सर्वे	वराह० 4.12(44)
खेचर्या मुद्रितं येन	यो०शि० 5.41
खेदोल्लासविलासेषु	महो० 6.3

ग

गकार: पूर्वरूपम् । अकारो	गण० 9
गगनो मम त्रिशक्ति०	पा०ब्र० 1.9
गङ्गायां सागरे स्नात्वा	यो०शि० 6.41
गच्छतस्तिष्ठत: कार्यम्	यो०शि० 1.95
गच्छतस्तिष्ठतो वाऽपि	अन्न० 5.1
गच्छंस्तिष्ठन्नुपविशन्	कुण्डि० 28
गणक ऋषि: । निचृद्गायत्री	गण० 9
गणादिं पूर्वमुच्चार्य	गण० 7
गणानां त्वा गणपतिं	त्रि०ता० 3.14
गणानां त्वेति त्रैष्टुभेन	त्रि०ता० 4.19
गदा च कालिका साक्षात्	कृष्ण० 23
गन्धवतीयं भूमि:	गो०उ० 10
गन्धर्वनगरस्यार्थे	महो० 5.167
गमागमस्थं गमनादिशून्यं	यो०शि० 6.20
गलितद्वैतनिर्भासो	अक्षि० 2.35
गवामनेकवर्णानां	त्रि०ता० 5.22
गान्धाराया: सरस्वत्या	जा०द० 4.17
गारुडब्रह्मविद्यां प्रवक्ष्यामि	गरुड० 1
गुणत्रयसमुद्भूत०	यो०कुं० 1.39
गुदं पाष्ण्र्या तु संपीडय	यो०शि० 1.104
गुदमेढ्रान्तरालस्थं	यो०शि० 5.5
गुदमेढ्रान्तरालस्थं	वराह० 5.50
गुदयोनिसमायुक्त	वराह० 5.38
गुदस्य पृष्ठभागेऽस्मिन्	यो०शि० 6.8
गुदाद्द्व्यङ्गुलादूर्ध्वम्	शाण्डि० 1.4.5
गुरुरेव परो धर्मो	शा०ट्या० 39
गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णु:	यो०शि० 5.56
गुरुवाक्यसमाभिन्ने	यो०कुं० 3.17
गुरुवाक्यसमुद्भूत०	महो० 4.26
गुरुशास्त्रोक्तमार्गेण	महो० 4.25
गुरुशिष्यादिभेदेन	आत्मो० 3
गुरुस्तस्मै परां विद्यां	रुद्रह० 35
गुरूपदिष्टमार्गेण	मुक्ति० 1.1.24
गुरूपदेशमार्गेण	यो०शि० 2.14
गुरूपदेशलभ्यं च	यो०कुं० 2.21
गुल्फदेशसमीपे च	यो०कुं० 1.49
गुल्फौ तु वृषणस्याध:	जा०द० 3.7
गुल्फौ तु वृषणस्याध:	शाण्डि० 1.3.8
गुल्मं जलोदर: प्लीहा	यो०कुं० 1.18
गुल्मप्लीहादिकान्दोषान्	यो०कुं० 1.31
गुह्यं प्रवेष्टुमिच्छामि परं	कुण्डि० 9

गुह्याद्गुह्यतरमेषा	म०वा० 2
गृहत्वेन हि काष्ठानि	यो०शि० 4.24
गृहीततृष्णाशबरी०	महो० 6.31
गृहीत्वाऽष्टोत्तरशतं	मुक्ति० 1.1.42
गोकुलं वनवैकुण्ठं	कृष्ण० 9
गोत्रादि चरणं सर्वं	संन्या० 2.108
गोपगोपाङ्गनावीतं	गो०पूर्व० 9
गोपरूपो हरि: साक्षात्	कृष्ण० 10
गोपालोऽहमजो नित्य:	गो०उ० 35
गोप्याद्गोप्यतरं लोके	पंचब्र० 5
गोप्यो गाव ऋचस्तस्य	कृष्ण० 9
गोवालसदृशं शीर्षे	अव० 5
गौरीमियाय सलिलानि	हय० 16
ग्रन्थतश्चार्थतश्चैव	यो०कुं० 2.9
ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी	त्रि०ता० 5.21
ग्रस्त इच्युच्यते भ्रान्त्या	आत्म० 16
ग्रहणे विषुवे चैवम्	रुद्र०जा० 44
ग्रामादग्निमाहृत्य पूर्ववत्	याज्ञ० 3
ग्राम्यासु जडचेष्टासु	अक्षि० 2.5
ग्राह्यग्राहकसम्बन्धे	संन्या० 2.58

घ

घटमध्ये यथा दीपो	यो०शि० 6.77
घटवद्विविधाकारं	त्रि०ता० 5.17
घटसंवृतमाकाशं	त्रि०ता० 5.16
घटाकाशमठाकाशौ	रुद्रह० 42
घटाकाशं महाकाश:	अध्या० 7
घटाकाशमिवात्मानम्	पैङ्ग 4.20
घनवासनमेतत्तु	अन्न० 1.31
घृतं श्वमूत्रसदृशं	संन्या० 2.93

च

चक्षु: पश्यति रूपाणि	पा०ब्र० 2.9
चक्षुरादीन्द्रियैर्दृष्टं	जा०द० 1.9
चण्डालदेहे पश्वादि०	वराह० 3.16
चतुरङ्गुलमायाम्	जा०द० 4.4
चतुरंगुलमुत्सेधं	वराह० 5.21
चतु:पीठसमाकीर्णं	यो०शि० 1.167
चतुरस्त्र धरण्यादौ	यो०शि० 1.176
चतुर्णामपि भेदानां	यो०शि० 1.102
चतुर्णामपि भेदानां	यो०कुं० 1.40
चतुर्दशमुखं चाक्षं	रुद्र०जा० 42
चतुर्मुखं तु रुद्राक्षं	रुद्र०जा० 30
चतुर्मुखमुखाम्भोज०	स०रह० 36
चतु:शब्दो भवेदेको	गो०उ० 29
चत्वारि वागिति मन्त्रस्य	स०रह० 21
चत्वारिंशत्संस्कारसम्पन्न:	संन्या० 2.1
चन्द्रमण्डलसंकाश	गरुड० 7
चन्द्रसूर्यत्विषो दिव्या	गो०उ० 52
चन्द्रसूर्यौ समौ कृत्वा	यो०शि० 1.116
चन्द्रार्कमध्यमा शक्ति:	यो०कुं० 3.7
चरेन्माधूकरं भैक्ष्यं	संन्या० 2.89
चान्द्री कामाध: शिवाद्य०	त्रि०ता० 1.32
चितो रूपमिदं ब्रह्मन्	महो० 5.124
चित्तं कारणमर्थानां	महो० 3.21
चित्तं कारणमर्थानां	यो०शि० 6.59
चित्तनाशे विरूपाख्ये	अन्न० 4.21
चित्तं प्राणेन सम्बद्धं	यो०शि० 1.59
चित्तमन्तर्गतं दुष्टं	जा०द० 4.54
चित्तमूलं हि संसार:	वराह० 3.21
चित्तमूलो विकल्पोऽयं	अध्या० 26
चित्तमेव हि संसारो	महो० 4.66
चित्तमेव हि संसार:	शाट्या० 3
चित्तं विनष्टं यदि भासितं	यो०शि० 1.124
चित्तशुद्धौ क्रमाज्ज्ञानं	पा०ब्र० 2.37
चित्तश्चिन्न चिदाकाराद्	रुद्रह० 44
चित्तसत्ता परं दु:खं	अन्न० 5.117
चित्तसत्तेह दु:खाय	अन्न० 4.15
चित्ताकाशं चिदाकाशम्	महो० 4.58
चित्ते चलति संसार:	यो०शि० 6.58
चित्ते चैत्यदशाहीने	अन्न० 2.12
चित्ते त्यक्ते लयं याति	अन्न० 5.63
चित्तैककरणा सुषुप्ति०	पैङ्ग० 2.13

चित्तोन्मेषनिमेषाभ्यां	अन्न० 5.40
चित्तोपशान्तिफलदं	अन्न० 4.45
चित्राख्या सीविनी नाडी	यो०शि० 5.27
चित्सामान्यमथासाद्य	अन्न० 3.17
चित्स्वरूपवत्तन्मयं	पा०ब्र० 1.21
चिदचैत्याऽखिलात्मेति	महो० 6.78
चिदणो: परमस्यान्त:	महो० 2.4
चिदात्मनि सदानन्दे	अध्या० 9
चिदात्माऽस्मि निरंशोऽस्मि	अन्न० 5.13
चिदिहास्तीति चिन्मात्रम्	वराह० 2.47
चिदिहास्तीति चिन्मात्रम्	याज्ञ० 32
चिद्व्योमेव किलास्तीह	अन्न० 5.36
चिन्तानऽनलशिखा दग्धं	महो० 5.134
चिन्तानिचयचक्राणि	महो० 3.7
चिन्तामभ्येत्य भगवान्	महो० 5.159
चिन्मात्रं चैत्यरहितम्	महो० 2.68
चिन्मात्रं सर्वगं नित्यं	वराह० 2.21
चिरकालं हृदेकान्त०	शाण्डि० 1.7.35
चिरसंदर्शनाभावात्	महो० 5.17
चेतनं चित्तरिक्तं हि	संन्या० 2.61
चेतनोऽसौ प्रकाशत्वात्	महो० 2.6
चेतसा संपरित्यज्य	महो० 4.8
चेतसा सम्परित्यज्य	अन्न० 1.32
चेतसो यदकर्तृत्वं	महो० 4.7
चैतन्यस्यैकरूपत्वाद्	यो०शि० 4.1
चैत्यनिर्मुक्तचिद्रूपं	महो० 6.81
चैत्यवर्जितचिन्मात्रम्	संन्या० 2.37
चैत्यवर्जितचिन्मात्रे	वराह० 4.12(29)
चैत्यानुपातरहितं	महो० 4.116
चोदयित्रीति मन्त्रस्य	स०रह० 15

छ

छित्त्वाऽविद्यामहाग्रन्थिं	रुद्रह० 36
छित्त्वा स्वात्मनि तिष्ठ त्वं	महो० 5.184
छिन्नाभ्रमण्डलं व्योम्नि	महो० 4.95
छेदनचालनदोहै:	शाण्डि०1.7.42-1

ज

जगज्जालपदार्थात्मा	महो० 6.57
जगज्जीवनं जीवनाधारभूतं	संन्या० 2.16
जगत्कारणरूपस्य	अन्न० 1.15
जगत्तावदिदं नाहं	संन्या० 2.30
जगदात्मतया भाति	पा०ब्र० 2.41
जगदादित्यो रोचत इति	पा०ब्र० 1.28
जगद्रूपतयाप्येतद्	आत्म० 2
जगन्नाम्ना चिदाभाति	यो०शि० 4.18
जगाम शिखरं मेरो:	महो० 2.75
जडतां वर्जयित्वैकां	महो० 5.51
जडया कर्णशंष्कुल्या	संन्या० 2.31
जडस्तु पार्थिवो नेय:	यो०शि० 1.27
जडाजडदृशोर्मध्ये	अन्न० 2.17
जनको नाम भूपालो	महो० 2.19
जन्तोर्दक्षिणकर्णे तु	मुक्ति० 1.1.21
जन्तोर्यथावदेवेयं	अक्षि० 2.19
जन्मपल्वलमत्स्यानां	महो० 3.46
जन्मपल्वलमत्स्यानाम्	याज्ञ० 21
जन्ममृत्युसुखदु:खवर्जितं	वराह० 3.7
जन्मस्थितिविनाशेषु	महो० 2.59
जन्मान्तरघ्ना विषया	महो० 3.55
जन्मान्तरशताभ्यस्ता	मुक्ति० 2.14
जपं च मथनं चैव	यो०कुं० 2.44
जपो नाम विधिवदुगुरु०	शाण्डि० 1.2.10
जम्बुको रुधिरं यद्वद्	यो०शि० 1.125
जयन्तीसम्भवो वायु:	कृष्ण० 20
जरा मरणमापच्च	महो० 2.55
जरामृत्युगदघ्नो य:	यो०कुं० 2.3
जलस्य चलनादेव	वराह० 3.20
जलेऽग्निज्वलनाच्छाखा०	वराह० 5.36
जलेन श्रमजातेन	शाण्डि० 1.7.4
जले वापि स्थले वापि	कुण्डि० 24
जहाविन्द्रियतन्मात्र०	अन्न० 3.15
जाग्रत: प्रत्ययाभावं	महो० 2.10
जाग्रत: स्वपतश्चैव	अन्न० 5.27

जाग्रत्येव सुषुप्तस्थ:	अन्न० 5.116
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीय०	शारी० 14
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ति०	पैङ्ग० 2.15
जाग्रत्स्वप्ने व्यवहरन्	यो०कुं० 3.29
जाड्यभावविनिर्मुक्तम्	यो०कुं० 1.78
जात इत्यादिना परमात्मा	त्रि०ता० 2.7
जातमात्रेण कामी	त्रि०ता० 2.8
जातवेदस इत्येकर्चसूक्त०	त्रि०ता० 2.2
जातवेदससूक्तेन	त्रि०ता० 4.2
जातवेदसे सुनवाम	त्रि०ता० 1.3
जातस्य ग्रहरोगादि	याज्ञ० 25
जातास्त एवं जगति	महो० 3.14
जानन्ति तेऽमृतफलका:	पा०ब्र० 1.26
जानूर्वोरन्तरे सम्यक्	शाण्डि० 1.3.1
जान्वन्तं पृथिवी ह्यंशो	जा०द० 8.4
जायते म्रियते लोको	महो० 3.4
जायाभवविनिर्मुक्ति:	यो०कुं० 1.79
जिज्ञासार्थं शुकस्य	महो० 2.22
जित्वा वृष्ट्यादिकं जाड्यं	यो०शि० 1.148
जिह्वया वायुं गृहीत्वा	शाण्डि०1.7.13-4
जिह्वया वायुमाकृष्य	यो०कुं० 1.30
जिह्वया वायुमाकृष्य	जा०द० 6.25-26
जिह्वामर्कटिकाक्रान्त०	महो० 3.30
जीव एव दुरात्माऽसौ	महो० 5.93
जीवतो यस्य कैवल्यं	अध्या० 16
जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा	महो० 2.63
जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा	यो०कुं० 3.34
जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा	मुक्ति० 2.76
जीवन्मुक्तशरीराणां	अन्न० 5.6
जीवन्मुक्त: स विज्ञेय:	पैङ्ग० 3.11
जीवन्मुक्तस्य किं लक्ष्म	अन्न० 4.1
जीवन्मुक्ता न मज्जन्ति	महो० 5.37
जीवन्मुक्तिदशां प्राप्य	अन्न० 3.3
जीवन्मुक्तो महायोगी	यो०शि० 1.151
जीवला नघारिषां मा ते	प्रा०हो० 5
जीवस्य तण्डुलस्येव	महो० 5.186
जीवा: पशव: उक्ता:	जाबालि० 13
जीवेश्वरादिरूपेण	महो० 4.73
ज्ञमनो नाशमभ्येति	मुक्ति० 2.39
ज्ञात्वा स्वं प्रत्यगात्मानं	अध्या० 2
ज्ञानं चेदीदृशं ज्ञातम्	यो०शि० 1.24
ज्ञानं तु जन्मनैकेन	यो०शि० 1.53
ज्ञानतोऽज्ञानतो जाऽपि	मुक्ति० 1.1.46
ज्ञाननेत्रं समाधाय	त्रि०ता० 5.23
ज्ञानभूमि: शुभेच्छा स्यात्	वराह० 4.12(1)
ज्ञानभूमि: शुभेच्छाऽऽख्या	महो० 5.24
ज्ञानयज्ञ: स विज्ञेय:	शाट्या० 17
ज्ञानयोगनिधिम्	शाण्डि० 3.2.13
ज्ञानयोगपराणां तु	जा०द० 4.56
ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा	प०ब्र० 12
ज्ञानशौचं परित्यज्य	जा०द० 1.22
ज्ञानसंहारसंयुक्त	पंचब्र० 12
ज्ञानस्वरूपमेवाहु:	जा०द० 6.49
ज्ञानामृतरसो येन	जा०द० 6.48
ज्ञानामृतेन तृप्तस्य	जा०द० 1.23
ज्ञानेनाज्ञानकार्यस्य	अध्या० 59
ज्ञानेनैव विना योगो	यो०शि० 1.52
ज्ञानेनैव हि संसार०	रुद्रह० 34
ज्ञानोदयात्पुराऽऽरब्धं	अध्या० 53
ज्ञेयं सर्वप्रतीतं च	शाण्डि० 1.7.22
ज्ञेयवस्तुपरित्यागो	शाण्डि० 1.7.23
ज्योतिषं च यथा नाम०	रुद्रह० 29
ज्योतिषामपि तज्ज्योति:	यो०शि० 3.22
ज्वरा: सर्वे विनश्यन्ति	शाण्डि० 1.7.51
ज्वलतामतिदूरेऽपि	महो० 3.44
ज्वलनाघातपवननाघातै:	यो०कुं० 1.85
ज्वलिता अतिदूरेऽपि	याज्ञ० 19
ज्वालाजालपरिस्पन्दो	अन्न० 3.11

त

तं गुह: प्रत्युवाच	अक्ष० 2
तं पश्चाद्दिग्बलिं कुर्यात्	पैङ्ग० 4.8
तं मुने सर्वभावेन	यो०कुं० 2.4
तं होवाच भगवान्	रुद्र०जा० 2

तज्जपाल्लभते पुण्यं	रुद्र०जा० 8
तज्ज्ञानं केनोपायेन	जाबालि० 16
तडित्सु शरदभ्रेषु	महो० 3.32
तण्डुलस्य यथा चर्म	महो० 5.185
तत: कालवशादेव	मुक्ति० 1.1.43
तत: कृशवपु: प्रसन्न०	शाण्डि०1.7.13-6
तत: पंकजमध्यस्थं	यो०शि० 5.44
तत: पक्वकषायेण	मुक्ति० 2.31
तत: पवित्रं परमेश्वराख्य०	पैङ्ग० 4.17
तत: पद्मासनं बद्धा	यो०कुं० 1.32
तत: पुण्यवशात् सिद्ध:	यो०शि० 1.142
तत: पूर्वापरे व्योम्नि	यो०शि० 5.43
तत: प्रजापति: प्रणिपपात	अव्य० 2.3
तत: प्रवर्तते वाणी	स०रह० 44
तत: प्रवेशयामास	महो० 2.23-24
तत: प्राणमयो ह्यात्मा	क०रु० 22
तत: शरीरे लघु०	शाण्डि० 1.5.4
तत: शुद्धश्चिदेवाहं	वराह० 2.53
तत: शेषस्य भस्मनो	भ०जा० 1.6
तत: संमेलकादौ च	यो०कुं० 2.26
तत: स्तिमितगंभीरं	महो० 2.65
ततस्तादृग्गुणगतं	महो० 5.151
ततस्तु सम्बभूवासौ	अन्न० 3.19
तत: स्वमनस: स्थैर्यं	अन्न० 3.5
तते ब्रह्मघने नित्ये	महो० 6.13
ततो नश्यन्ति संरारो	यो०शि० 1.51
ततो यातौ वह्न्यपानौ	यो०कुं० 1.44
ततो विज्ञान आत्मा तु	क०रु० 23
ततो विशुद्धं विमलं विशोकम्	गो०पूर्व० 32
ततो व्यैच्छत् । व्येवास्मा	अव्य० 5.5
ततोऽष्टपत्रसंवृतं चक्रं	त्रि०ता० 2.21
तत्किमेतन्महाभाग	महो० 2.35
तत्क्रमेणाशु तेनैव	मुक्ति० 2.4
तत्तद्रूपमनुप्राप्य	पा०ब्र० 2.14
तत्त्वतश्च शिव: साक्षात्	रुद्रह० 43
तत्त्वदृष्ट्या तु नास्त्येव	पा०ब्र० 2.19
तत्त्वमसीत्यहम्	पैङ्गं० 3.4
तत्त्वातीतं महादेव	यो०शि० 1.7
तत्त्वावबोध एवासौ	महो० 4.12
तत्पीठकर्णिकायां	सौ०ल० 1.5
तत्पीठम् । अष्टपत्रं	सौ०ल० 1.9
तत्पुरुषं पुरुषो निवेश्य	महो० 1.6
तत्पृथ्वीमण्डले क्षीणे	वराह० 5.4
तत्प्रकार: कथमिति	जाबालि० 18
तत्र गणा रौद्रानना	भ०जा० 2.27
तत्र गत्वा च तेनोक्त०	यो०कुं० 2.15
तत्र तत्र परंब्रह्म	पैङ्ग० 4.28
तत्र तयो नाम विध्युक्त	शाण्डि० 1.2.2
तत्र तेष्वेव गगनेष्वेवं	गो०उ० 22
तत्र दश यमा:	शाण्डि 1.1.3
तत्र द्वादशादित्या	गो०उ० 23
तत्र पारोक्ष्यशबल:	पैङ्ग० 3.3
तत्र लोका वेदा: शास्त्राणि	त्रि०ता० 1.6
तत्र वर्षसहस्राणि	महो० 2.76
तत्र शीतांशुसंजातं	यो०कुं० 1.70
तत्र संलीयते संवित्	अन्न० 4.69
तत्र सुषुम्ना विश्व०	शाण्डि० 1.4.10
तत्र सूर्योऽग्निर्नाम सूर्य०	प्रा०हो० 19
तत्र हि रामस्य राममूर्ति:	गो०उ० 25
तत्रार्चितोऽहं साक्षादर्चित:	भ०जा० 2.20
तत्राश्रुबिन्दवो जाता	रुद्र०जा० 5
तत्राहिंसा नाम मनोवाक्	शाण्डि० 1.1.5
तत्राहिंसासत्यास्तेय	शाण्डि० 1.1.4
तत्रैव नाडीचक्रं तु	वराह० 5.22
तत्रोन्मदाभि: कान्ताभि:	महो० 2.25
तत्सर्वं ब्रह्मणे कुर्यात्	जा०द० 7.4
तत्सवितुरिति पूर्वेण	त्रि०ता० 1.17
तत्सवितुर्वरेण्यं	त्रि०ता० 1.2
तत्सवितुर्वरेण्यं तस्माद्	त्रि०ता० 1.24
तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देव:	त्रि०ता० 1.20
तत्साधनमथो ध्यानं	मुक्ति० 2.50
तत्साधने द्वयं मुख्यं	यो०कुं० 1.8
तत्सूत्रं विदितं येन	प०ब्र० 8
तत्स्व्यम् । यद्यनन्तक०	गरुड० 13

तथा ज्ञानी यदा तिष्ठेत्	यो०शि० 1.33
तथा तत्परमं विद्धि	यो०कुं० 2.20
तथानन्दमयश्चापि	क०रु० 26
तथापि दृढता नो चेद्	मुक्ति० 1.1.28
तथाऽप्यसिद्धं चेज्ज्ञानं	मुक्ति० 1.1.27
तथा प्राणविपत्तौ तु	यो०शि० 1.30
तथा भ्रान्तैर्द्विधा प्रोक्तो	जा०द० 10.4
तथा मनोमयो ह्यात्मा	क०रु० 25
तथा सति कथं माया	पा०ब्र० 2.17
तथा सर्गब्रह्मणोश्च	स०रह० 56
तथाऽस्थूलमनाकाशम्	जा०द० 9.4
तथाऽस्थूलमनाकाशम्	अन्न० 5.73
तथेति स होवाच	वराह० 4.2
तथेत्यवोचद्भगवान्	सौ०ल० 1.2
तथेत्याह ऋभुः प्रीतः	अन्न० 1.18
तथैव पृष्ठवंशे स्याद्	यो०शि० 1.114
तथैव विद्वान् रमते	आत्म० 11
तथैव रभसा शुक्लं	यो०कुं० 1.72
तथैव विद्वान् रमते	आत्म० 11
तथैव स्वशरीरस्थं	यो०कुं० 1.35
तथैवात्माऽऽत्मशक्त्यैव	महो० 5.120
तथैवास्त्विति मामुक्त्वा	अन्न० 1.12
तथैवोपाधिविलये	आत्म० 23
तदक्षमुत्तमं विद्यात्	रुद्र०जा० 17
तदनभ्यर्च नाश्नीयात्	भ०जा० 2.21
तदनु विषयावासना०	अन्न० 1.54
तदन्तरारयोः पूषा	वराह० 5.25
तदन्त्यं विषुवं प्रोक्तं	जा०द० 4.45
तदन्यत्तद्द्वेधाभूद्धरितम्	अव्य० 1.2
तदधिकारी न भवेत्	प०परि० 3-2
तदभ्यासप्रदातारं	यो०कुं० 2.13
तदभ्यासेन प्राणापानौ	कुण्डि० 18
तदमलमरजं तदात्मतत्त्वं	अन्न० 4.72
तदमार्जनमात्रं हि	अन्न० 2.25,4.56
तदवस्था जाग्रत्स्वप्न०	वराह० 4.6
तदा जाड्यविनिर्मुक्तम्	अन्न० 4.61
तदा दुःखादिभेदोऽयम्	पा०ब्र० 2.24
तदा पश्यति योगेन	यो०शि० 1.79
तदा प्रभृति मच्चित्तं	अन्न० 1.16
तदाद्यं विषुवं प्रोक्तं	जा०द० 4.44
तदानीमात्मगोचरा वृत्तयः	पैङ्ग० 3.5
तदा ब्रह्मार्गलं ब्रह्मन्	यो०कुं० 2.41
तदा समरसं भावं	यो०शि० 6.37
तदाऽसौ प्रथमामेका	अक्षि० 2.9
तदाहुरेके यस्य प्रथमपदात्	गो०पूर्व० 29
तदाहुरेको ह वै	महो० 1.2
तदुत्तरायणं प्रोक्तं	जा०द० 4.41
तदुद्राक्षे वाग्विषये	रुद्र०जा० 48
तदु होचुः । कः कृष्णः	गो०पूर्व० 4
तदु होवाच ब्राह्मणः	गो०पूर्व० 3
तदु होवाच हैरण्यो	गो०पूर्व० 7
तदेके प्राजापत्यामेवेष्टिं	याज्ञ० 2
तदेतत् कामरूपाख्यं	यो०शि० 5.8
तदेतत्पूर्णगिर्याख्य	यो०शि० 5.10
तदेव कृतकृत्यत्वम्	अव० 13
तदेव जीवरूपेण	यो०शि० 1.6
तदेव निष्कलं ब्रह्म	त्रि०ता० 5.11
तदेव सुनवाम गोत्रारूढं	त्रि०ता० 2.9
तदेवाकाशपीठं स्पार्शनं	त्रि०ता० 5.27
तदैक्ये साधिते ब्रह्मन्	यो०शि० 1.135
तदैवैनामनुगता	महो० 5.123
तद्धर्मगतिहीना ये	गो०उ० 37
तद्धेतुः सर्वभूतानां	अन्न० 4.70
तद्ब्रह्मानन्दमद्वन्द्वं	वराह० 2.20
तद्ब्रह्मानन्दमद्वन्द्वं	महो० 4.70
तद्वस्म गायत्र्या संप्रोक्ष्य	भ०जा० 1.4
तद्भामात्रमिदं विश्वमिति	महो० 2.7
तद्यथेति । दुष्टानुश्रविक०	संन्या० 2.19
तद्रूपेण सदा सत्यं	पंचब्रा० 38
तद्वद् ब्रह्मविदोऽप्यस्य	आत्म० 8
तद्विद्याविषयं ब्रह्म	क०रु० 14
तद्विप्रासो विपन्यवो	पैङ्ग० 4.31
तद्विप्रासो विपन्यवो	ता०सा० 3.12
तद्विष्णोः परमं पदं	ता०सा० 3.11

तद्विष्णोः परमं पदं	मुक्ति० 2.77
तद्विष्णोः परमं पदं	त्रि०ता० 4.13
तद्विष्णोः परमं पदम्	पैङ्ग० 4.30
तद्विष्णोः परमं पदं सदा	गो०पूर्व० 27
तनुं त्यजतु वा तीर्थे	अन्न० 5.101
तनुवासनमत्युच्चैः	अन्न० 1.30
तन्तुपञ्जरमध्यस्थ०	शाण्डि० 1.4.7
तन्नाभिचक्रमित्युक्तं	यो०शि० 5.21
तन्मध्ये नाभिरित्युक्तं	जा०द० 4.5
तन्मध्ये नाभिः	शाण्डि० 1.4.6
तन्मयैव स्फुरत्यच्छा	महो० 5.119
तपः प्रभृतिना यस्मै	महो० 2.42
तपः सन्तोषास्तिक्य०	शाण्डि० 1.2.1
तपः संतोषमास्तिक्यम्	जा०द० 2.1
तपस्विषु बहुज्ञेषु	महो० 4.34
तपेद्वर्षसहस्राणि	पैङ्ग० 4.21
तमेकं गोविन्दं सच्चिदानन्द०	गो०पूर्व० 33
तमेव धीरो विज्ञाय	शाट्या० 25
तमेव धीरो विज्ञाय	वराह० 4.12(33)
तमेव धीरो विज्ञाय	अन्न० 4.37
तमोमायात्मको रुद्र०	ग०ब्रा० 1.10
तमो हि शारीरप्रपञ्चम्	म०वा० 4
तयोरादौ समीरस्य	यो०कुं० 1.2
तयोरादौ सरस्वत्याः	यो०कुं० 1.9
तरवोऽपि हि जीवन्ति	महो० 3.13
तर्कतश्च प्रमाणाच्च	रुद्रह० 45
तर्कतश्च प्रमाणाच्च	अन्न० 4.34
तर्कैर्जल्पैः शास्त्रजालैः	यो०शि० 1.61
तस्माच्छनैः शनैः कार्यम्	यो०कुं० 2.40
तस्माज्ज्ञानं च योगं च	यो०शि० 1.14
तस्मात्कृष्ण एव परमो	गो०पूर्व० 49
तस्मात्खेचरीमुद्रा०	शाण्डि०1.7.17-1
तस्मात् त्र्यंशकमाख्यातं	यो०कुं० 2.19
तस्मात्फलविशुद्धाङ्गी	कुण्डि० 6
तस्मात्संचालयेन्नित्यं	यो०कुं० 1.17
तस्मात्सर्वं परित्यज्य	अक्षि० 2.47
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन	यो०कुं० 2.14
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन	जा०द० 1.25
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन	प०ब्र० 19
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन	यो०शि० 6.23
तस्मात्सौम्यप्रयत्नेन	मुक्ति० 2.15
तस्मादद्वैतमेवास्ति	जा०द० 10.3
तस्मादुज्जृम्भते कामः	त्रि०ता० 1.19
तस्मादुड्डीयणाख्योऽयं	यो०शि० 1.107
तस्मादुड्डीयणाख्योऽयं	यो०कुं० 1.48
तस्मादेतन्मनः सूक्ष्मं	क०रु० 37
तस्मादेतां तुरीयां श्रीकाम०	त्रि०ता० 5.28
तस्मादेनं नित्यमावर्तयेत्	गो०पूर्व० 28
तस्मादेव परो रजसेति	गो०उ० 30
तस्मादोंकारसम्भूतो	गो०उ० 45
तस्माद्दोषविनाशार्थम्	यो०शि० 1.12
तस्माद्योगं तमेवादौ	यो०शि० 1.66
तस्माद्वासनया युक्तं	मुक्ति० 2.16
तस्मान्नित्यमकर्ताहम्	महो० 4.16
तस्मान्मुमुक्षुभिर्नैव	महो० 4.75
तस्मान्मुमुक्षुभिर्नैव	वराह० 2.56
तस्मान्मूढा न जानन्ति	यो०शि० 1.34
तस्मिन्नित्ये तते शुद्धे	महो० 4.120
तस्मिन्निरस्तनिःशेष	महो० 4.60
तस्मिन्निरोधिते नूनम्	शाण्डि० 1.7.25
तस्मिन् पुरुषाश्चतुर्दश	महो० 1.5
तस्मिन्मरुशुक्तिकास्थाणुः	पैङ्ग० 1.3
तस्मिंश्चिद्दर्पणे स्फाटे	अन्न० 4.71
तस्मिन्सुविदिते सर्वं	रुद्रह० 26
तस्मिंस्तु तीव्रसंवेगाद्	महो० 5.154
तस्मै वाच्यं यथातथ्यं	यो०शि० 2.3
तस्य कोटिशतं पुण्यं	रुद्र०जा० 7
तस्य चञ्चलता यैषा	महो० 4.101
तस्य ध्यानान्तःस्थस्य	महो० 4.101
तस्य नाभ्यामग्निमण्डले	त्रि०ता० 2.33
तस्य पुना रसनमिति	गो०पूर्व० 11
तस्य प्रियं शिरः कृत्वा	अव० 4
तस्य मध्यगतं वह्निं	यो०शि० 1.74
तस्य मध्ये महानर्चिः	महो० 1.13

तस्य मुक्तिस्तनोः कायात्	वराह० 5.8
तस्य विज्ञानमात्रेण	यो०शि० 6.25
तस्याः शिखाया मध्ये	महो० 1.14
तस्य शिष्यो मुनिवरः	जा०द० 1.2
तस्य श्रीखेचरीसिद्धिः	यो०कुं० 2.23
तस्याः षडङ्गं कुर्वीत	यो०कुं० 2.38
तस्या एकादशभिः पादैः	अव्य० 5.2
तस्या एव द्वितीयः पादः	सावि० 11
तस्या एव प्रथमः पादः	सावि० 10
तस्या एव ब्रह्मा अजीजनत्	बह्व० 2
तस्या एष तृतीयः पादः	सावि० 12
तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मं	यो०शि० 6.9
तस्यामधिष्ठितः कृष्ण०	गो०उ० 33
तस्यामुत्पद्यते नादः	यो०शि० 3.3
तस्या वाचः परो देवः	यो०कुं० 3.20
तस्यां शक्तिप्रबोधेन	यो०शि० 6.24
तस्यास्वादवशाच्चित्तं	यो०कुं० 1.73
तस्यैवं स्तुवतो नित्यं	स०रह० 43
तां तीक्ष्णशृङ्खलां विद्धि	महो० 6.52
तां दृष्ट्वा दण्डबद्धूमौ	अन्न० 1.10
तां मे ब्रूहि महाविद्यां	अन्न० 1.3
तां विदित्वा स च रक्तं	अव्य० 2.2
ता अप्यतः परित्यज्य	मुक्ति० 2.70
ताः ऊचुः—कथं यास्यामो	गो०उ० 4
तादृग्रूपो हि पुरुषो	मुक्ति० 2.59
तानि गाढं नियम्यापि	यो०शि० 1.28
तानि सर्वाणि सूक्ष्माणि	क०रु० 19
तानुवाच ब्राह्मणः । पापकर्मणो	गो०पूर्व० 5
तानेतान् मन्त्रान् यो वेद	हय० 12
तान् भगवानब्रवीदेतैः	त्रि०ता० 4.22
तान् होवाच भगवान्	त्रि०ता० 1.39,2.3 2.16,5.2
तापापहारिणीं देवीं	देवी० 19
ताभ्यां निर्विचिकित्सेऽर्थे	अध्या० 34
तामग्निवर्णां तपसा	देवी० 9
तामप्यथ परित्यज्य	मुक्ति० 2.71
तामवष्टभ्य तिष्ठ त्वं	अन्न० 2.19
तामसी दैत्यपक्षेषु	कृष्ण० 5
तामुवाच यत्तस्य पीठं	गो०पूर्व० 18
तारं ज्योतिषि संयोज्य	शाण्डि० 1.7.17
तारसंयमात् सकल०	शाण्डि० 1.7.52
तारसारमहावाक्य०	मुक्ति० 1.1.38
तालुचक्रम् । तत्रामृतधारा०	सौ०ल० 3.6
तालुमूलगतां यत्नात्	शाण्डि० 1.7.30
तालुमूलं समुत्कृष्य	यो०कुं० 2.28
तावत्संसारभृगुषु	महो० 4.111
तावदेव निरोद्धव्यं	त्रि०ता० 5.8
तावन्त्रिशीव वेताला	मुक्ति० 2.40
तावन्त्रिशीव वेताला	महो० 5.78
तासां मध्ये हि श्रेष्ठा	गो०उ० 5
तासां स्वर्गापवर्गार्थं	महो० 5.163
तास्तु गोप्या महायोगात्	यो०शि० 1.156
तिष्ठन्गच्छन्स्पृशन् जिघ्रन्	अन्न० 4.63
तिष्ठन्गच्छन्स्वपन्०	महो० 6.34
तिष्ठन्ति परितस्तस्याः	जा०द० 4.6
तिस्रः पुरस्त्रिपथा विश्व०	त्रिपुरा० 1
तीर्थानि तोयपूर्णानि	जा०द० 4.52
तीर्थे दाने जपे यज्ञे	जा०द० 4.57
तीर्थे श्वपचगृहे वा	पैङ्ग० 4.7
तुन्दे तु ताणं कुर्याच्च	यो०कुं० 1.15
तुरीयं सर्वसौभाग्यदायकं	त्रि०ता० 2.26
तुरीयातीतसंन्यास	मुक्ति० 1.1.36
तुरीयातीतो गोमुखवृत्त्या	संन्या० 2.28
तुर्यमालम्ब्य कायान्तः	अन्न० 3.13
तुर्यविश्रान्तियुक्तस्य	महो० 4.40
तुर्यातीता तु याऽऽवस्था	अन्न० 5.86
तुर्यातीतपदावस्था	अन्न० 5.89
तुर्यावस्थोपशान्ता सा	अन्न० 5.85
तुषारकरबिम्बाच्छं	महो० 4.33
तूष्णीमेकामेक ऋचा	प्रा०हो० 12
तृणं पांशुं महेन्द्रं च	महो० 3.38
तृणाग्रेष्वम्बरे भानौ	अन्न० 5.94
तृतीयं नाभिचक्रं	सौ०ल० 3.3
तृतीयमेतस्या एव पूर्व०	त्रि०ता० 1.34
तृतीयं सर्वसंक्षोभणं चक्रं	त्रि०ता० 2.25
तृतीयाङ्कुशाकृतिरिति	त्रि०ता० 3.4
तृष्णाग्राहगृहीतानां	महो० 4.105
तृष्णारज्जुगणं छित्त्वां	संन्या० 2.54
तृष्णा लज्जा भयं दुःखं	यो०शि० 1.11
तृष्णाविषूचिकामन्त्रः	महो० 3.26
तेजःक्षणेऽक्षुधा कान्तिः	वराह० 5.5
तेजसीव तमो यत्र	अध्या० 24
ते द्वे ब्रह्मणि विन्देत०	महो० 4.15
तेन कुण्डलिनी तस्याः	यो०कुं० 1.14
तेन कुण्डलिगी सुप्ता	यो०कुं० 1.45
तेन चित्प्रतिबिम्बेन	स०रह० 48
तेन स्वयं त्वया ज्ञातं	महो० 2.71
तेनाग्निना च सन्तप्ता	यो०कुं० 1.66
तेनात्मना बहुज्ञेन	अन्न० 3.9
तेनाधीतं श्रुतं तेन	यो०शि० 2.4
तेनासौ स्वविवेकेन	महो० 2.2
तेनेयमिन्द्रजालश्रीः	महो० 4.47
ते पप्रच्छुस्तदु होवाच	गो०पूर्व० 25
तेभिर्धार्यमिदं सूत्रं	प०ब्र० 16
ते भोगास्तानि भोज्यानि	म्हो० 2.26
ते वर्णात्मकाः	शाण्डि० 1.6.2
तेषां किं पिण्डपातेन	यो०शि० 1.162
तेषां क्रमं प्रवक्ष्यामि	वराह० 1.2
तेषु प्राणादयः पञ्च	जा०द० 4.25
ते स्थिता भूमिकास्वासु	महो० 5.42
ते होचुः किं तद्रूपं	गो०पूर्व० 6
ते होचुरुपासनमेतस्य	गो०पूर्व० 17
त्यक्ताहंकृतिराश्वस्त०	महो० 6.69
त्यक्त्वा विष्णोर्लिङ्गम्	शाट्या० 29
त्यक्त्वा सदसदास्थां	महो० 6.54
त्यक्त्वा सर्वाश्रमान्धीरो	शाट्या० 30
त्यज धर्ममधर्मं च	संन्या० 2.17
त्यागादानपरित्यागी	महो० 6.15
त्रय कालास्त्रयो देवाः	यो०शि० 6.57
त्रयमेते समं यावत्	मुक्ति० 2.11
त्रयमेव भवेन्मिथ्या	यो०शि० 4.12
त्रयोदशमुखं त्वक्षं	रुद्र०जा० 41
त्रिंशत्परांखिंशत्	शाट्या० 34
त्रिकोणं त्र्यस्रं कृत्वा	त्रि०ता० 2.17
त्रिकोणमण्डलं वह्नि	यो०शि० 1.77
त्रिकोणमण्डलं वह्नी	यो०शि० 5.14
त्रिकोणं मनुजानां तु	जा०द० 4.2
त्रिचतुर्वासरं वाथ	जा०द० 5.10
त्रिचतुस्त्रिचतुः	शाण्डि० 1.5.3
त्रिणाचिकादियोगानां	वराह० 2.55
त्रिणाचिकादियोगान्ता	महो० 4.74
त्रिदण्डमुपवीतं च	शाट्या० 7
त्रिदण्डं वैष्णवं लिङ्ग	शाट्या० 10
त्रिधामसाक्षिणं सत्य०	वराह० 2.17
त्रिपुण्ड्रं भस्मना करोति	जाबालि० 22
त्रिपुरा शक्तिराद्येयं	त्रि०ता० 1.9
त्रिपुरेश्वरीं जातवेदस	त्रि०ता० 2.5
त्रिभिरेतैश्चिराभ्यस्तै०	मुक्ति० 2.13
त्रिभिरेभिः समभ्यस्तैः	अन्न० 4.84
त्रिमुखं चैव रुद्राक्षम्	रुद्र०जा० 29
त्रियंगानि शिखा त्रीणि	पा०ब्र० 2.5
त्रिशतं त्वधमं पञ्च०	रुद्र०जा० 22
त्रिशूलायां काशीमधिश्रित्य	भ०जा० 2.15
त्रिसन्ध्यं शक्तितः स्नानं	शाट्या० 13
त्रैलोक्यसम्भवांस्त्यक्त्वा	अन्न० 3.14
त्र्यम्बकं यजामहे	त्रि०ता० 1.4
त्र्यम्बकेनानुष्टुभेन	त्रि०ता० 4.11
त्वं भूर्भुवः स्वस्त्वं हि	एका० 13
त्वं वज्रभृद्भूतपतिस्त्वमेव	एका० 5
त्वं वाङ्मयस्त्वं चिन्मयः	गण० 5
त्वं वाहमस्मि भगवो	वराह० 2.34
त्वं स्त्री पुमांस्त्वं च कुमार	एका० 11
त्वक् चर्ममांसरोमास्रुष्ठ०	आत्म० 1-2
त्वक्च रक्तं मांसमेदो०	वराह० 1.10
त्वङ्मांसरक्तबाष्पाम्बु	याज्ञ० 15
त्वङ्मांसरक्तबाष्पाम्बु	महो० 3.40
त्वचा क्षणविनाशिन्या	संन्या० 2.32

त्वत्ताऽहन्ताऽऽत्मता यत्र	महो० 5.44
त्वमेव प्रत्यक्षं तत्त्वमसि	गण० 2
द	
दक्षनाड्या समाकृष्य	यो०कुं० 1.24
दक्षिणशये वामबाहुं	त्रि०ता० 3.8
दक्षिणं सव्यगुल्फेन	शाण्डि० 1.3.5
दक्षिणायनमित्युक्तम्	जा०द० 4.42
दक्षिणायां दिशि मुक्तिस्थानं	भ०जा० 2.28
दक्षिणेतरपादं तु	जा०द० 3.6
दक्षिणेऽपि तथा सव्यं	जा०द० 3.4
दग्धस्य दहनं नास्ति	पैङ्ग० 4.10
दण्डं तु वैष्णवं सौम्यं	संन्या० 2.13
दण्डात्मनोस्तु संयोग:	संन्या० 2.15
दत्तात्रेयं शिवं शान्तम्	शाण्डि० 3.2.11
दत्तात्रेयो महायोगी	जा०द० 1.1
दत्त्वा स्तुतिं पुण्यतमां	गो०उ० 67
दन्तमूलात्तथा कण्ठे	जा०द० 7.6
दमिति हंस: । दामिति	दत्ता० 1.2
दया नाम सर्वभूतेषु	शाण्डि० 1.1.9
दया सा रोहिणी माता	कृष्ण० 15
दर्शनाख्यं स्वमात्मानं	महो० 6.37
दर्शनादर्शने हित्वा	मुक्ति० 2.64
दशद्वारपुरं देहं	यो०शि० 5.2
दशभि: प्रणवै: सप्त०	शाट्या० 14
दशभिर्वायुभिर्व्याप्तं	यो०शि० 1.66
दशवक्त्रं तु रुद्राक्षं०	रुद्र०जा० 38
दशवारं पठेद्यस्तु	देवी० 31
दशरथ: प्रत्यगात्मा	यो०कुं० 3.31
दशाचतुष्टयाभ्यासाद्	महो० 5.31
दशाचतुष्टयाभ्यासात्	वराह० 4.12(7)
दानं नाम न्यायार्जितस्य	शाण्डि० 1.2.5
दारमाहत्य सदृशम्	कुण्डि० 2
दासा: पुत्रा: स्त्रियश्चैव	महो० 3.35
दिक्कालाद्यनवच्छिन्नं	अन्न० 5.66
दिक्कालाद्यनवच्छिन्नम्	अन्न० 5.8
दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्वि०	वराह० 1.14
दिनकरकिरणैर्हि शावरं	वराह० 3.11
दिवसे दिवसे कुर्वन्	महो० 6.77
दिवा न पूजयेद्विष्णुम्	शाण्डि० 1.7.38
दिवारात्रमविच्छिन्नं	वराह० 5.46
दिवा सुप्तिर्निशायां	यो०कुं० 1.56
दिव्यज्ञानोपदेष्टारं	यो०शि० 5.57
दिव्यवर्षसहस्राणि	रुद्र०जा० 4
दिशोऽपि नहि दृश्यन्ते	महो० 3.49
दीपज्वालेन्दुखद्योत०	यो०शि० 2.19
दीपनं च भवेत्तेज:	वराह० 5.2
दीर्घस्वप्नमिदं यत्तत्	वराह० 2.64
दु:खैर्न ग्लानिमायासि	अन्न० 5.7
दुग्धसिन्धौ समुत्पन्नौ	कृष्ण० 17
दुर्जया सा सुरै: सर्वै:	कृष्ण० 11
दुर्लभं प्राप्य मानुष्यं	वराह० 2.5
दुर्लभो विषयत्यागो	वराह० 2.76
दुर्लभो विषयत्यागो	महो० 4.77
दूरादस्तमितद्वित्वं	अन्न० 2.39
दृढभावनया त्यक्त०	अन्न० 4.46
दृढभावनया त्यक्त०	मुक्ति० 2.57
दृढाभ्यस्तपदार्थैक०	मुक्ति० 2.25
दृढासनो भवेद्योगी	सौ०ल० 27
दृशिस्तु शुद्धोऽहमवि०	मुक्ति० 2.74
दृशिस्वरूपं गगनोपमं	मुक्ति० 2.73
दृश्यते श्रूयते यद्यत्	वराह० 3.2
दृश्यदर्शनसम्बन्धे	अन्न० 2.22,5.44
दृश्यदर्शननिर्मुक्त:	महो० 6.80
दृश्यदर्शनयोर्लीनम्	संन्या० 2.34
दृश्यं नास्तीति बोधेन	महो० 2.38
दृश्यमाश्रयसीदं चेत्	महो० 6.35
दृश्यसंवलितो बन्ध:	अन्न० 2.18
दृश्यासंभवबोधेन	महो० 4.62
दृश्यासंभवबोधो हि	महो० 4.63
दृष्टं द्रष्टव्यमखिलं	महो० 6.9
दृष्टिमालम्ब्य तिष्ठामि	अन्न० 5.58
दृष्टिरेषा हि परमा	अन्न० 1.25
दृष्ट्वा रम्यमरम्यं वा	अन्न० 5.118

देवकी ब्रह्मपुत्रा सा	कृष्ण० 6
देवार्चनस्नानशौच०	अव० 27
देवा ह वै भगवन्तम्	त्रि०ता० 4.10
देवा ह वै भगवन्तम्	त्रि०ता० 4.1,5.1
देवा ह वै भगवान्	त्रि०ता० 2.15
देवा ह वै मुद्रा: सृजे०	त्रि०ता० 3.1
देवीं वाचमजनयन्त	देवी० 10
देवीं वाचमिति मन्त्रस्य	स०रह० 27
देवी ह्येकाग्र आसीत्	बह्व० 1
देशकालक्रियाशक्ति:	महो० 5.121
देशाद्देशं गते चित्ते	महो० 5.49
देशाद्देशान्तरप्राप्तौ	महो० 4.59
देहत्रयं स्थूलसूक्ष्म	वराह० 1.6
देहदेहिविभागैक०	अन्न० 2.2
देहमध्यं मुनिप्रोक्तं	जा०द० 4.3
देहमध्ये शिखिस्थानम्	शाण्डि० 1.4.4
देहं शिवालयं प्रोक्तं	यो०शि० 1.168
देहश्चोत्तिष्ठते तेन	जा०द० 6.18
देहस्त्वपि भवेन्नष्टो	यो०शि० 1.35
देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं	वराह० 2.15
देहान्ते किं भवेज्जन्म	यो०शि० 1.32
देहान्ते ज्ञानिभि: पुण्यात्	यो०शि० 1.49
देहाभिमाने गलिते	स०रह० 66
देहावसानसमये	यो०शि० 1.31
देहे ज्ञानेन दीपिते	पैङ्ग० 4.16
देहेन्द्रियेष्वहम्भाव:	अध्या० 45
देहे यावदहंभावो	अन्न० 5.11
देहे स्वात्ममतिं विद्वान्	जा०द० 7.13
दैन्यदोषमयी दीर्घा	महो० 3.36
दैन्यभावात्तु भूतानां	संन्या० 2.113
दैवेन नीयते देहो	आत्म० 19
दैवेरपि न लक्ष्येत	यो०शि० 1.41
द्रमित्युक्त्वा द्रामित्युक्त्वा	दत्ता० 1.4
द्रव्यमन्त्रक्रियाकाल०	अन्न० 4.6
द्रव्यमन्त्रक्रियाकाल०	वराह० 3.29
द्रष्टा दृश्यवशाद्बद्धो	महो० 4.48
द्रष्टारं पश्यतो नित्यम्	महो० 5.63
द्रष्टारश्चेत् कल्पयन्तु	अव० 17
द्रष्टुदर्शनदृश्यानि	वराह० 4.12(20)
द्रष्टुर्दृश्यसमायोगात्	महो० 6.17
द्रष्टृदर्शनदृश्यानां	महो० 2.69
द्रष्टृदर्शनदृश्यादि०	अध्या० 23
द्रष्टृदर्शनदृश्यानि	महो० 6.18
द्रागभ्यासवशाद्याति	मुक्ति० 2.8
द्वयोर्मध्यगतं नित्यम्	महो० 6.19
द्वादशाङ्गुलदैर्घ्यं च	यो०कुं० 1.11
द्वादशाङ्गुलपर्यन्तं	अन्न० 5.28
द्वादशाङ्गुलपर्यन्ते	शाण्डि० 1.7.32
द्वादशारं महाचक्रं	यो०शि० 1.173
द्वापरान्ते नारदो ब्रह्माणं	कलि० 1
द्वाविमावपि पन्थानौ	वराह० 4.12(42)
द्वावेतौ ब्रह्मतां यातौ	महो० 6.47
द्वा सुपर्णी भवतो	गो०उ० 13
द्विचन्द्रशुक्तिकारूप्य०	महो० 5.15
द्वितीयं सर्वाशापरिपूरकं	त्रि०ता० 2.24
द्वितीयं संशयाख्यं च	यो०कुं० 1.59
द्वितीयं स्वाधिष्ठानचक्रं	सौ०ल० 3.2
द्वितीयकारणाभावाद्	महो० 5.58
द्वित्रिवर्णसहिता द्विवर्ण०	पा०ब्र० 1.4
द्विप्रकारमसंसर्गं	अक्षि० 2.20
द्विवक्त्रं तु मुनिश्रेष्ठ	रुद्र०जा० 28
द्वे विद्ये वेदितव्ये हि	रुद्रह० 27
द्विविधश्चित्तनाशोऽस्ति	अन्न० 4.14
द्विविधश्चित्तनाशोऽस्ति	मुक्ति० 2.32
द्विविधो वासनाव्यूह:	मुक्ति० 2.3
द्वे बीजे चित्तवृक्षस्य	मुक्ति०.2.27,2.48
द्वे बीजे चित्तवृक्षस्य	अन्न० 4.41
द्वे ब्रह्मणी हि मन्तव्ये	त्रि०ता० 5.20
द्वे वने स्त: कृष्णवनं	गो०उ० 24
द्वेषश्चाणूरमल्लोऽयं	कृष्ण० 14
द्वैताद्वैतसमुद्भूतै:	महो० 6.62
द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य	शाण्डि० 1.7.24
द्वौ सुपर्णौ शरीरेऽस्मिन्	अन्न० 4.32
द्वौ सुपर्णौ शरीरेऽस्मिन्	रुद्रह० 40

ध

धनदारेषु वृद्धेषु	महो० 5.168
धनुस्तारं शरो ह्यात्मा	रुद्रह० 37
धन्योऽहं धन्योऽहं कर्त्तव्यम्	अव० 32
धन्योऽहं धन्योऽहं तृप्ते:	अव० 33
धन्योऽहं धन्योऽहं दु:खम्	अव० 31
धन्योऽहं धन्योऽहं नित्यम्	अव० 30
धर्ममेघमिमं प्राहु:	अध्या० 38
धर्माधर्मौ सुखं दु:खं	महो० 2.56
धर्मो रुद्रो जगद्विष्णु:	रुद्रह० 15
धाता पुरस्ताद्यमुदाजहार	म०वा० 9
धाता विधाता पवन: सुपर्णो	एका० 6
धातूनां वर्धनेनैव	वराह० 5.49
धातूंश्च संग्रहेद्वह्नि:	यो०शि० 1.147
धामत्रयनियन्तारम्	पंचब्र० 13
धारणा च तथा ध्यानं	वराह० 5.12
धारयेत्पूरितं विद्वान्	जा०द० 6.8
धारयेद्बुद्धिमात्रित्यम्	जा०द० 8.8
धारयेन्मनसा प्राणं	शाण्डि० 1.7.44
धियो यो न: प्रचोदयात्	त्रि०ता० 1.14
धीति धारणं विद्यते	त्रि०ता० 1.21
धीरधीरुदितानन्द:	अन्न० 2.32
धीरोऽप्यतिबहुज्ञोऽपि	महो० 5.87
धीविक्रयासहस्राणां	मुक्ति० 1.1.3
धृतिर्नामार्थहानो	शाण्डि० 1.1.12
धृतिर्मैत्री मनस्तुष्टि:	महो० 6.30
ध्यातृध्याने परित्यज्य	अध्या० 35
ध्यात्वा मध्यस्थमात्मानं	पैङ्ग० 3.9
ध्यायते सततं प्राज्ञ:	यो०शि० 1.72
ध्यायन्नास्ते मुनिश्चैवम्	यो०कुं० 3.33
ध्यायेन्मम प्रियं नित्यं	गो०उ० 60

न

न कर्त्ता नैव भोक्ता च	वराह० 3.19
न कर्मणा न प्रजया	अव० 6
न कर्मणा न प्रजया	क०रु० 13
न कार्या क्षुधितेनापि	वराह० 5.9
न किंचन द्वेष्टि तथा	महो० 2.60
न किंचिदत्र पश्यामि	अध्या० 68
नक्ताद्वरश्चोपवास:	संन्या० 2.80
न क्षीणा वासना यावत्	अन्न० 4.79
न क्षुधा न तृषा निद्रा	यो०शि० 5.42
न गच्छन्ति स्वयंज्योति:	पा०ब्र० 2.15
न च विद्या न चाविद्या	आत्म० 4
न चेमां विद्यामश्रद्दधानाय	अव्य० 7.2
न चोदयो नास्तमयो	अन्न० 4.22
न जायते न म्रियते	महो० 4.118, 5.165
न तत्त्याज्यं न तत्त्याज्यं	भ०जा० 2.17
न तत्पश्यति चिद्रूपं	पा०ब्र० 2.25
न तत्र चन्द्रार्कवपु:	रुद्रह० 30
न तत्र चन्द्रार्कवपु:	अन्न० 4.30
न तत्र लोकालोका न	त्रि०ता० 5.3
न तदस्ति न यत्राहं	महो० 6.11
न तस्य धर्मोऽधर्मश्च	पा०ब्र० 2.23
न त्यजन्ति न वाञ्छन्ति	महो० 5.177
नदीपुलिनशायी स्याद्	कुण्डि० 11
न देशं नापि कालं वा	आत्म० 7
न देहो नेन्द्रियप्राणो	वराह० 3.18
न धनान्युपकुर्वन्ति	महो० 4.28
न नभो घटयोगेन	अध्या० 52
न निरोधो न चोत्पत्ति:	अव० 11
न निरोधो न चोत्पत्ति:	आत्म० 31
न निरोधो न चोत्पत्ति:	त्रि०ता० 5.13
न पाणिपादचपलो	याज्ञ० 27
न पुण्यपापे नास्थस्थो	यो०शि० 5.61
न प्रकाशोऽहमित्युक्ति:	वराह० 2.9
न प्रत्यग्ब्रह्मणोर्भेदं	अध्या० 46
न बद्धोऽस्मि न मुक्तोऽस्मि	अन्न० 5.68
न बाह्ये नापि हृदये	महो० 4.51
नम: कमलनेत्राय	गो०पूर्व० 36
नम: पापप्रणाशाय	गो०पूर्व० 41
नमस्त आदित्य । त्वमेव	सूर्य० 4
नमस्तुभ्यं परेशाय	संन्या० 2.49

नमस्ते अस्तु भगवति	देवी० 17
नमस्ते गणपतये	गण० 1
नमस्ते शारदे देवि	स०रह० 37
नमामि त्वामहं देवी	देवी० 25
नमामि यामिनीनाथ	स०रह० 41
न मे देहेन सम्बन्धो	कुण्डि० 15
न मे भोगस्थितौ वाञ्छा	संन्या० 2.51
न मोक्षो नभस: पृष्ठे	अन्न० 2.23
नमो देव्यै महादेव्यै	देवी० 8
नमो मह्यं परेशाय	वराह० 2.35
नमो मित्राय भानवे	सूर्य० 6
नमो विज्ञानरूपाय	गो०पूर्व० 35
नमो व्राततये नम:	गण० 15
नमोऽस्तु मम कोपाय	याज्ञ० 30
न म्रिये न च जीवामि	अन्न० 5.91
न रसायनपानेन	महो० 4.31
न लक्ष्यते स्वभावोऽस्या	महो० 5.112
नववक्त्रं तु रुद्राक्षं	रुद्र०जा० 37
नवप्रसूतस्य परादयं	महो० 5.12
नवमं चक्रनायकं सर्वा०	त्रि०ता० 2.31
नवममाकाशचक्रम्	सौ०ल० 3.9
नवयोनीर्नवचक्राणि	त्रिपुरा० 2
नवसूत्रान्परिचर्चितान्	पा०ब्र० 1.27
न वा इदं दिवा न नक्तम्	अव्य० 5.4
नवात्मकं चक्रं प्राति०	त्रि०ता० 2.23
न वायु: स्पर्शदोषेण	संन्या० 2.90
न शक्यते मनो जेतुं	अन्न० 4.90
न शास्त्रेण विना सिद्धि:	यो०कुं० 2.12
न शून्यं नापि चाकारो	महो० 2.66
नश्यन्ति क्षुत्पिपासाद्या:	यो०शि० 1.128
नष्टे पापे विशुद्धं स्यात्	जा०द० 6.46
न सक्तमिह चेष्टासु	अन्न० 2.8
न स जीवो न च ब्रह्म	पा०ब्र० 2.22
न सन्नासन्न मध्यान्तं	महो० 5.46
न सन्नासन्न सदसत्	प०ब्र० 4
न सम्यगानिनस्तद्वत्	पा०ब्र० 2.38
न साक्षिणं साक्ष्यधर्मा:	कुण्डि० 23
न स्तौमि न च निन्दामि	अन्न० 5.59
न हि चञ्चलताहीनं	महो० 4.98
न हि जनिर्मरणं गमना०	वराह० 3.5
न हि नानास्वरूपं स्यात्	वराह० 3.1
न हृष्यति ग्लायति य:	महो० 6.50
नाकर्मसु नियोक्तव्यं	महो० 4.22
नाकृतेन कृतेनार्थी	महो० 4.41
नाग: कूर्मश्च कृकरो	जा०द० 4.24
नागादिवायव: पञ्च	जा०द० 4.30
नाडीजलोदरं धातु:	यो०कुं० 1.29
नाडीनामाश्रय: पिण्डो	वराह० 5.54
नाडीपुञ्जं सदाऽसारं	जा०द० 4.61
नाडीभ्यां वायुमाकृष्य	यो०शि० 1.93
नाडीभ्यां वायुमारोग्य	शाण्डि० 1.7.49
नाडीशुद्धिमवाप्नोति	जा०द० 5.11
नात्मज्ञस्यैष विषय:	अन्न० 4.3
नात्मज्ञस्यैव विषय:	वराह० 3.27
नात्यर्थं सुखदु:खाभ्याम्	क०रु० 8
नादाभिव्यक्तिरित्येतत्	जा०द० 5.12
नादे मनोलयं ब्रह्मन्	यो०शि० 5.47
नादो महाप्रभुर्ज्ञेयो	ता०सा० 2.4
नाद्वैतवादं कुर्वीत	यो०शि० 5.59
नानन्दं न निरानन्दं	महो० 5.98
नानात्वमस्ति कलनासु	अन्न० 2.45
नानाविधैर्विचारस्तु	यो०शि० 1.60
नानुसन्धे: परा पूजा	यो०शि० 2.21
नानोपनिषदभ्यास:	शाट्या० 16
नापदि ग्लानिमायान्ति	महो० 4.18
नापानोऽस्तङ्गतो यत्र	अन्न० 5.32
नापृष्ट: कस्यचिद् ब्रूयात्	संन्या० 2.121
नापेक्षते भविष्यच्च	अन्न० 2.29
नाभिकन्दादध: स्नानं	जा०द० 4.11
नाभिकन्दे च हृन्मध्ये	जा०द० 7.12
नाभिदेशात्समाकृष्य	जा०द० 7.7
नाभिदेशे स्थितं चक्रं	यो०शि० 5.9
नाभिनन्दति नैष्कर्म्यं	अन्न० 2.5
नाभिनन्दत्यसंप्राप्तं	महो० 4.37

नाभेरधोगतास्तिस्रो	यो०शि० 5.26
नाभेस्तिर्यगधोर्ध्वम्	शाण्डि० 1.4.8
नाभौ लिङ्गस्य मध्ये तु	यो०शि० 5.38
नामजात्यादिभिर्भेदै:	स०रह० 25
नामरूपात्मकं सर्वं	स०रह० 34
नामादिभ्य: परे भूम्नि	याज्ञ० 12
नारद: पुन: पप्रच्छ	कलि० 2
नारदो ब्रह्माणमुपसमेत्य	हय० 1
नारायणेन संयुक्तो	देवी० 23
नारायणोऽहं नरकान्ताकोऽहं	कुण्डि० 17
नाविरतो दुश्चरितान्	महो० 4.69
नावृत्तिर्ब्रह्मण: काचित्	आत्म० 28
नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं	शाट्या० 4
नाशौचं नाग्निकार्यम्	पैङ्ग० 4.9
नासया गन्धजडया	संन्या० 2.35-1
नासाग्रे दृष्टिमारोप्य	यो०शि० 1.71
नासाग्रे वायुविजयम्	शाण्डि०1.7.44-1
नासाग्रे शशिभृद्बिम्बे	जा०द० 5.6
नासौ मरणमाप्नोति	यो०शि० 1.45
नास्तमेति न चोदेति	महो० 5.102
नास्ति काकमतादन्यत्	यो०शि० 1.144
नास्ति चित्तं न चाविद्या	अन्न० 5.10
नाहं कर्त्ता न भोक्ता च	अक्षि० 2.21
नाहं दु:खी न मे देहो	महो० 4.124
नाहं न चान्यदस्तीह	महो० 5.69
नाहं नान्यो न चैवैको	अन्न० 2.21
नाहं नेदमिति ध्यायं०	महो० 6.36
नाहमस्मि न चान्योऽस्ति	अन्न० 2.4
नाहं मांसं न चास्थीनि	महो० 4.125
नित्यं ऋतं वच्मि	गण० 3
नित्यतृप्तोऽभ्यभुञ्जानो	आत्म० 13
नित्यप्रबुद्धचित्तस्त्वं	महो० 4.11
नित्यं विभुं सर्वगत	रुद्रह० 31
नित्य: सर्वगतो ह्या.म।	जा०द० 10.2
नित्यानन्दा निराधारा	अन्न० 1.5
नित्यानित्यविवेकश्च	वराह० 2.3
नित्यानुभवरूपस्य	अव० 24
नित्योदित्यं विमलाम्	अन्न० 1.19
नित्यो नित्यानां चेतन:	गो०पूर्व० 20
निदाघ तव नास्त्यन्यज्ज्ञेयं	महो० 4.1
निदाघ: प्राणतो भूत्वा	अन्न० 1.17
निदाघ शृणु सत्त्वस्था	महो० 4.17
निदाघो नाम मुनिराट्	महो० 3.1
निदाघो नाम योगीन्द्र:	अन्न० 1.1
निद्राया लोकवार्तायाः	अध्या० 5
निद्राऽऽलस्ये माहरागौ	शारी० 11
निपीड्य सीवनीं सूक्ष्मं	जा०द० 3.8
निमज्जति महाबाहो	यो०शि० 1.22
निमीलनादि कूर्मस्य	जा०द० 4.34
नियोज्य नासिकारंध्रं	यो०कुं० 2.45
निरस्तकल्पनाजालम्	महो० 5.60
निरस्तविषयासङ्गं	त्रि०ता० 5.7
निराशता निर्भयता	महो० 6.29
निरिच्छे संस्थिते रत्ने	महो० 4.13
निरुध्य मारुतं गाढं	यो०शि० 1.82
निरुध्य वायुना दीप्त:	जा०द० 6.42
निरुपाधिकनित्यं यत्	वराह० 3.10
निर्गुणं निष्क्रियं सूक्ष्मम्	अध्या० 6.3
निर्ग्रंथि: शान्तसंदेहो	अक्षि० 2.39
निर्दग्धवासनाबीज:	अन्न० 5.18
निर्भावं निरहंकारम्	संन्या० 2.53
निर्भेदं परमाद्वैतं	क०रु० 31
निर्ममोऽमनन: शान्तो	संन्या० 2.36
निर्मलायां निराशायां	संन्या० 2.67
निर्मूलं कलनां त्यक्त्वा	महो० 6.46
निर्विकल्पमनन्तं च	त्रि०ता० 5.12
निर्विकल्पा च चिन्मात्रा	अध्या० 44
नि:शेषितजगत्कार्य:	महो० 2.29
निश्चिता विगताभीष्टा	अन्न० 1.50
निश्चेष्टो निर्विकारश्च	वराह० 2.81
निश्वासभूता मे विष्णो:	मुक्ति० 1.1.9
निष्कलं निर्गुणं शान्तं	यो०शि० 3.21
निष्कलाय विमोहाय	गो०पूर्व० 42
निष्कले निष्क्रिये शान्ते	आत्म० 30

निष्कामानामेव श्रीविद्या०	सौ०ल० 1.12
निष्क्रियोऽस्म्यविकारोऽस्मि	कुण्डि० 25
निष्ठा वेदान्तवाक्यानाम्	महो० 2.11
निष्पत्तिश्चेति कथिता:	वराह० 5.72
निष्पत्तौ वैणव: शब्द:	सौ०ल० 2.10
नि:सङ्गव्यवहारत्वाद्	अन्न० 4.88
नि:स्तोत्रो निर्विकारश्च	अन्न० 5.100
निहितं ब्रह्म यो वेद	क०रु० 15
नीरागं निरुपासङ्गं	महो० 5.67
नीरुजश्च युवा चैव	संन्या० 2.112
नीहारहारघनसारसुधा	स०रह० 5
नूनं चैत्यांशरहिता	अन्न० 1.24
नेत्ररोगा विनश्यन्ति	जा०द० 6.31
नैतज्जागत्र च स्वप्न:	अन्न० 5.109
नैवं चिन्त्यं न चाचिन्त्यं	त्रि०ता० 5.9
नैव भासयन्ति तल्लिङ्गं	भ०जा० 2.19
नैव सव्यापसव्येन	संन्या० 2.81
नैवाददीत पाथेयं	संन्या० 2.111
नैषोऽन्धकारोऽयमात्मा	म०वा० 5
नैष्कर्म्येण न तस्यार्थ:	मुक्ति० 2.20
नो चेन्मौनं समास्थाय	महो० 3.57
नोदेति नास्तमायाति	वराह० 4.12(22)
न्यायार्जितधनं श्रान्ते	जा०द० 2.7

प

पङ्क्तिबद्धेन्द्रियपशुं	महो० 3.29
पञ्चकृत्य नियन्तारं	पंचब्र० 21
पञ्च द्वाराणि मनसा	अन्न० 3.7
पञ्चधा वर्तमानं तं	पंचब्र० 27
पञ्चपदं जपन्पञ्चाङ्गं	गो०पूर्व० 12
पञ्चपाद्ब्रह्मणो न किञ्चन	प०ब्र० 5
पञ्चब्रह्मभिरङ्गैश्च	रुद्र०जा० 25
पञ्चब्रह्ममयं रूपं	यो०शि० 2.15
पञ्चब्रह्ममिदं विद्यात्	पंचब्र० 26
पञ्चब्रह्मात्मकं सर्वं	पंचब्र० 28
पञ्चब्रह्मात्मकातीतो	पञ्चब्र० 23
पञ्चब्रह्मात्मिकीं विद्यां	पंचब्र० 32
पञ्चब्रह्मोपसंहारम्	पंचब्र० 22
पञ्चभूतात्मको देह	वराह० 5.1
पञ्चभूमिं समारुह्य	वराह० 4.12(14)
पञ्चमं तुरीयान्तं सर्वार्थ०	त्रि०ता० 2.27
पञ्चमादम्बरोत्पत्ति:	गो०पूर्व० 31
पञ्चमीं भूमिकामेत्य	अक्षि० 2.34
पञ्चयज्ञा वेदशिर:प्रविष्टा:	शाट्या० 12
पञ्चरूपपरित्यागाद्	बह्व० 6
पञ्चवक्त्रं तु रुद्राक्षं	रुद्र०जा० 31
पञ्चसप्तगृहाणां तु	संन्या० 2.79
पञ्चाक्षरमयं शम्भुं	पंचब्र० 30
पञ्चाशत् स्वरकर्णाख्यं	पंचब्र० 16
पञ्चाशद्वर्णसंयुक्तं	पंचब्र० 8
पञ्चीकृतमहाभूत०	पैङ्ग० 3.7
पञ्चैतास्तु यतेर्मात्रा:	शाट्या० 8
पटमध्यं तु यत्स्थानं	वराह० 5.29
पटाद्घटमुपायाति	अन्न० 3.6
पतन्ति केचिदबुधा:	महो० 5.144
पदं करोत्यलङ्घ्येऽपि	महो० 3.23
पदं तदनु यातोऽस्मि	संन्या० 2.71
पदान्तराण्यसंख्यानि	महो० 5.2
पदार्थप्रविभागज्ञ:	अक्षि० 2.12
पदार्थभावनादार्ढ्यं	महो० 2.41
पदार्थवृन्दे देहादि०	अन्न० 5.69
पद्मकोशप्रतीकाशं	महो० 1.12
पद्माक्षे स्थापितो मेरु:	महो० 4.65
पद्माद्यासनस्थ: पुमान्	शाण्डि० 1.6.3
परं पौरुषमाश्रित्य	महो० 4.93
परप्रयुक्तेन चिरं	महो० 5.33
परप्रयुक्तेन चिरं	वराह० 4.12(9)
परप्रेमास्पदतया	वराह० 2.8
परं ब्रह्म परं सत्यं	यो०शि० 2.16
परमं पौरुषं यत्नम्	महो० 5.88
परमहंस: शिखायज्ञोप०	संन्या० 2.27
परमात्मनि लीनं तत्	यो०कुं० 3.24
परमात्मस्वरूपो हंस:	पा०ब्र० 1.13
परमानन्दपूर्णोऽहम्	अव० 14

परमानन्दसंदोहो	अक्षि० 2.46
परमेष्ठ्यपि निष्ठावान्	महो० 3.51
पररन्ध्रा सुषुम्ना च	वराह० 5.30
परस्त्रीपुरपराङ्मुखा:	याज्ञ० 7
परस्परं कनीयसेदं	त्रि०ता० 3.6
परस्परमध्यमापृष्ठ०	त्रि०ता० 3.10
परात्परं यन्महतो महान्तं	महो० 4.71
परिगलितसमस्तजन्म०	अन्न० 2.16
परिज्ञातस्वभावं तं	महो० 2.28
परिज्ञाय परित्यागो	अन्न० 5.15
परिज्ञायोपभुक्तो हि	महो० 5.71
परिपूर्णमनाद्यन्तम्	अध्या० 61
परिपूर्णस्वरूपं तत्	यो०शि० 1.19
परिव्राट् त्रिशिखी सीता	मुक्ति० 1.1.34
परिसृतं झषमाजं पलं च	त्रिपुरा० 12
परिसृता हविषा भावितेन	त्रिपुरा० 15
परीक्षकै: स्वर्णकारै:	यो०शि० 1.159
परो रजसेऽसावदोम्	त्रि०ता० 1.22
परो रजसेऽसावदोमिति	त्रि०ता० 1.15
पर्वताग्रे नदीतीरे	जा०द० 5.4
पवित्रं स्नानशाटीं च	कुण्डि० 10
पवित्रं स्नानशाटीं च	क०रु० 6
पवित्रे नात्युच्चनीचे	यो०कुं० 1.23
पवित्रे निर्जने देशे	यो०कुं० 1.22
पश्चाज्जन्मान्तरशतै:	यो०शि० 1.55
पश्चात् तस्य विधि: किं नु	यो०शि० 1.18
पश्चात् पुण्येन लभते	यो०शि० 1.50
पश्यन्ति देहिवन्मूढा:	आत्म० 17
पाणिपादादिमात्रोऽयम्	महो० 5.92
पात्रमस्य भवेत्पाणि:	संन्या० 2.95
पात्री दण्डी युगमात्रा	शाट्या० 20
पादाङ्गुष्ठगुल्फजङ्घा०	शाण्डि० 1.8.2
पायोराकुंचनं कुर्यात्	यो०शि० 1.83
पारिव्राज्यं गृहीत्वा तु	शाट्या० 31
पार्श्वस्थबोधिता: सन्त:	महो० 5.38
पावका न इति मन्त्रस्य	स०रह० 12
पावनी परमोदारा	संन्या० 2.60
पिङ्गलायां रनिस्तद्वन्	जा०द० 4.40
पिण्डपातेन या मुक्ति:	यो०शि० 1.163
पिण्डब्रह्माण्डयोरैक्यं	यो०कुं० 1.81
पित्रेत्युक्त: शुक्र: प्रायात्	महो० 2.20
पिपीलिका यदा लग्ना	यो०शि० 1.33
पीठं जालन्धरं नाम	यो०शि० 5.11
पुङ्खानुपुङ्खविषयेक्षण०	वराह० 2.82
पुटद्वयं समाकृष्य	वराह० 5.63
पुत्रे मित्रे कलत्रे च	जा०द० 1.16
पुन: पिङ्गलयापूर्य०	जा०द० 5.9,6.7
पुन: पुनरिदं कार्यं	यो०कुं० 1.26
पुन:पुनस्तद्वदेव	यो०शि० 1.121
पुनरागस्त्यं वाग्भवं	त्रि०ता० 1.36
पुनरावृत्तिरहितां	मुक्ति० 1.1.20
पुनर्जन्म निवृत्त्यर्थम्	प०ब्र० 7
पुन: षाण्मासमात्रेण	यो०कुं० 2.33
पुन: स तमुवाच	जाबालि० 4-9
पुन: स तमुवाच	जाबालि० 17
पुन: स तमुवाच	जाबालि० 19
पुनरेतस्यां सर्वात्मकत्वं	अक्ष० 14
पुनर्नारद: पप्रच्छ भगवान्	कलि० 3
पुनर्विरचयेत्तद्वत्	यो०कुं० 1.34
पुनस्तज्ज्ञाननिष्पत्ति:	जा०द० 6.38
पुनर्जन्मांकुरं त्यक्त्वा	मुक्ति० 2.63
पुनर्योगं प्रवक्ष्यामि	यो०शि० 5.1
पुनर्योगस्य माहात्म्यं	यो०शि० 2.1
पुरं हन्त्रीमुखं विश्वमातू	त्रिपुरा० 10
पुरा किलेदं न किञ्चन	अव्य० 1.1
पूतं प्रातरुदयात् गोमयं	भ०जा० 1.3
पूरक: कुम्भकस्तद्वद्	वराह० 5.18
पूरकान्ते तु कर्तव्यो	यो०कुं० 1.51
पूरकान्ते तु कर्त्तव्यो	शाण्डि० 1.7.11
पूरयेदनिलं विद्वान्	जा०द० 7.11
पूरितं धारयेत्पश्चात्	जा०द० 6.4
पूर्णमद्वयमखण्डचेतनं	वराह० 3.8
पूर्वजन्मकृताभ्यासात्	यो०शि० 1.143
पूर्वदृष्टमदृष्टं वा	अन्न० 4.55

पूर्वं पूर्वं प्रकुर्वीत	जा०द० 6.15
पूर्वभागे सुषुम्नाया	जा०द० 4.18
पूर्वं मन: समुदितं	महो० 5.52
पूर्वस्या एव विद्याया यद्	त्रि०ता० 1.29
पूर्वा दृष्टिमवष्टभ्य	महो० 6.66
पूर्वावस्थात्रयं तत्र	अन्न० 5.87
पूर्वेणैव मनुना बिन्दु०	त्रि०ता० 1.28
पूर्वोक्तेन क्रमेणैव	यो०कुं० 1.53
पूर्वोत्तरेषु विहित०	मुक्ति० 1.1.41
पूषा चालम्बुसा चैव	यो०शि० 5.22
पूषाधिदेवता प्रोक्ता	जा०द० 4.36
पूषा यशस्विनी चैव	जा०द० 4.15
पूषां वामाक्षिपर्यन्ता	जा०द० 4.20
पृष्ठमध्यस्थितेनास्था	जा०द० 4.10
पौरुषेण प्रयत्नेन	महो० 4.102
पौरुषेण प्रयत्नेन	मुक्ति० 2.6
प्रकाश एव सततं	पा०ब्र० 2.20,21
प्रकाशयन्तमन्त:स्थम्	पैङ्ग० 3.10
प्रकृतित्वं तत: सृष्टं	स०रह० 47
प्रकृत्यष्टकरूपं च	यो०कुं० 1.74
प्रक्षीणचित्तदर्पस्य	महो० 5.77
प्रक्षीणचित्तदर्पस्य	मुक्ति० 2.41
प्रजहाति यदा कामान्	वराह० 4.12(28)
प्रज्ञानं ब्रह्म । अहं ब्रह्मास्मि	हय० 13
प्रज्ञानं ब्रह्मेति वा	बह्व० 7
प्रज्ञानमेव तद्ब्रह्म	महो० 4.81
प्रज्ञानमेव तद्ब्रह्म	वराह० 2.19
प्रणम्य शिरसा पादौ	रुद्रह० 1
प्रणवात्मिका भूमिका	वराह० 4.4
प्रणवेन नियुक्तेन	जा०द० 6.41
प्रणवेन समुत्थाय	वराह० 5.34
प्रतिगृह्य यतिश्चैतान्	संन्या० 2.115
प्रतिपद्दिनतोऽकाले	यो०कुं० 3.2
प्रतिभासत एवेदं	महो० 5.108
प्रतिष्ठा सर्वभूतानां	अन्न० 4.27
प्रत्यगात्मतया भाति	क०रु० 41
प्रत्यगात्मानमज्ञान०	क०रु० 16
प्रत्यगानन्दं ब्रह्मपुरुषं	त्रि०ता० 4.16
प्रत्यगेकरसं पूर्णम्	अध्या० 62
प्रत्याहार: समाख्यात:	जा०द० 7.14
प्रत्याहारो भवेदेष	जा०द० 7.3
प्रत्याहारोऽयमुक्तस्तु	जा०द० 7.9
प्रथमं चेतनं यत्	महो० 5.10
प्रथमे दिवसे कार्यं	यो०कुं० 1.54
प्रथमो मूलबन्धस्तु	यो०कुं० 1.41
प्रथमो मूलबन्धस्तु	यो०शि० 1.103
प्रथमौ द्वावहंकारौ	महो० 5.95
प्रपञ्चमखिलं यस्तु	संन्या० 2.119
प्रबुद्धबुद्धे: प्रक्षीण०	महो० 5.106
प्रबुद्धोऽस्मि प्रबुद्धोऽस्मि	महो० 6.27
प्रभाशून्यं मन:शून्यं	सौ०ल० 2.17
प्रभाशून्यं मन:शून्यं	मुक्ति० 2.55
प्रमाता च प्रमाणं च	क०रु० 42
प्रमादिनो बहिश्चित्ता:	याज्ञ० 11
प्रमादो ब्रह्मनिष्ठायाम्	अध्या० 14
प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्	संन्या० 2.63
प्रविचार्य चिरं ज्ञानम्	यो०शि० 1.54
प्रविशेच्चन्द्रदण्डे तु	यो०शि० 1.86
प्रविशेत् सर्वगात्रेषु	यो०शि० 1.22
प्रवृत्तिर्द्विविधा प्रोक्ता	संन्या० 2.120
प्रशान्तकलनाऽऽरम्यं	महो० 6.73
प्रशान्तचापलं वीत०	अन्न० 5.60
प्रशान्तवृत्तिकं चित्तं	मुक्ति० 2.54
प्रशान्तसर्वसङ्कल्पं	अन्न० 5.23
प्रश्नमुण्डकमाण्डूक्य०	मुक्ति० 1.2.5
प्रसन्नं सामवेदाख्यं	पंचब्र० 11
प्रसीद परमानन्द	गो०पूर्व० 43
प्रस्वेदजनको यस्तु	जा०द० 6.14
प्राक्कर्मनिर्मितं सर्वं	अक्षि० 2.22
प्राक्तनस्तदसौ यत्नात्	मुक्ति० 2.5
प्राज्ञात्मकोऽनिरुद्धोऽसौ	गो०उ० 43
प्राज्ञो मकार इत्येवं	अक्षि० 2.44
प्राणक्षयसमीपस्थम्	अन्न० 5.30
प्राणदेवताश्चत्वार:	प०ब्र० 2

प्राणद्यनिलसंशान्तौ	अन्न० 5.50
प्राण: प्रसूतिर्भुवनस्य	एका० 3
प्राणं प्रागिडया पिबेत्	शाण्डि० 1.7.1
प्राणरोधमथेदानीं	यो०कुं० 1.19
प्राणश्चित्तेन संयुक्त:	जा०द० 6.17
प्राणसंयमनेनैव	जा०द० 6.12
प्राणस्थानं ततो वह्नि:	यो०कुं० 1.65
प्राणस्य शोधयेन्मार्गं	यो०शि० 5.37
प्राणान् संधारयेत्तस्मिन्	यो०शि० 6.7
प्राणापानवशो जीव:	यो०शि० 6.51
प्राणापानसमानोदान०	शाण्डि० 1.4.12
प्राणापानसमायोग:	शाण्डि० 1.6.1
प्राणापानसमायोगात्	यो०शि० 1.56
प्राणापानौ नादबिन्दू	यो०शि० 1.105
प्राणाभ्यासस्तत: कार्यो	यो०कुं० 1.62
प्राणायामक्रमं वक्ष्ये	जा०द० 6.1
प्राणायामदृढाभ्यासै:	अन्न० 4.87
प्राणायामस्तथा ब्रह्मन्	जा०द० 1.5
प्राणायामेन चित्तं तु	जा०द० 6.16
प्राणायामैकनिष्ठस्य	जा०द० 6.20
प्राणे गलितसंवित्तौ	शाण्डि० 1.7.31
प्राणेन च त्वराख्येन	यो०शि० 3.5
प्राणे बाह्यानिलं तद्वत्	जा०द० 8.2
प्राणोन्मेषनिमेषाभ्यां	अन्न० 5.41
प्राणोऽयमनिशं ब्रह्मन्	अन्न० 5.25
प्रात:काले च पूर्वेद्यु:	संन्या० 2.85
प्रातरधीयानो रात्रिकृतं	अक्ष० 16
प्रातरधीयानो रात्रिकृतं	देवी० 32
प्रातर्मध्यन्दिने सायम्	शाण्डि० 1.7.2
प्रातिलोम्येन पाणी	त्रि०ता० 3.5
प्राप्तं प्राप्तव्यमखिलं	महो० 2.72
प्राप्तकर्मकरो नित्यं	महो० 6.64
प्राप्यं संप्राप्यते येन	महो० 3.12
प्रायश्चित्तयस्त्वधस्तात्	प्रा०हो० 20
प्रारब्धं सिद्ध्यति तदा	अध्या० 56
प्रारब्धकर्मपर्यन्तमहि०	पैङ्ग० 4.6
प्रारब्धकल्पनाऽप्यस्य	अध्या० 57
प्रारब्धागाम्यर्जितानि	वराह० 1.12
प्रारब्धान्ते देहहानि:	वराह० 2.71
प्रियाप्रिये न स्पृशत:	आत्म० 15
प्रोवाच पुन: स्वयंभुवं	पा०ब्र० 1.23
ब	
बदरीफलमात्रं तु	रुद्र०जा० 9
बद्धपद्मासनस्तिष्ठत्	अन्न० 3.4
बद्धो हि वासनाबद्धो	मुक्ति० 2.68
बन्धत्रयमथेदानीं	यो०शि० 1.101
बन्धत्रयेण संयुक्त:	यो०शि० 1.89
बन्धमुक्तो महीपालो	महो० 5.74
बन्धो जालन्धराख्योऽयम्	यो०शि० 1.111
बर्हापीडाभिरामाय	गो०पूर्व० 37
बलं ज्ञानं सुराणां वै	कृष्ण० 12
बलातिबलयोर्विराट्	सावि० 14
बलादाहरणं तेषां	जा०द० 7.2
बहि:कृत्रिमसंरम्भो	महो० 6.68
बहिरन्तश्चोपवीती तु	प०ब्र० 18
बहिरस्तंगते प्राणे	मुक्ति० 2.52
बहिष्पञ्चशिखोपवीति०	प०ब्र० 20
बहि:सूत्रं त्यजेद्विप्रो	प०ब्र० 10
बहिस्तीर्थात्परं तीर्थं	जा०द० 4.53
बहूदक: शिखादिकन्था०	संन्या० 2.25
बालस्वरूपमित्यन्तं	गो०उ० 56
बालो बालेषु वृद्धेषु	अन्न० 2.31
बाल्येनैव हि तिष्ठासेत्	अन्न० 4.38
बाल्येनैव हि तिष्ठासेत्	शाट्या० 26
बाह्यचिन्ता न कर्त्तव्या	शाण्डि० 1.7.20
बाह्यं प्राणं समाकृष्य	जा०द० 6.22
बाह्यस्थविषयं सर्वं	वराह० 5.58
बाह्यात् प्राणं समाकृष्य	शाण्डि० 1.7.43
बिन्दुत्रिकोणवसुकोण०	त्रि०ता० 3.2
बिन्दुनादकलाज्योति:	यो०शि० 6.66
बिन्दुनादमहालिङ्ग०	यो०शि० 5.4
बिन्दुनादसमायुक्तम्	जा०द० 5.8
बिन्दुपीठं विनिर्भिद्य	यो०शि० 2.13

बिम्बप्रतिबिम्बदर्शनेन	अन्न० 1.15-1
बिलप्रवेशतो यत्र	यो०कुं० 1.46
बीजजाग्रत्तथा जाग्रत्	महो० 5.8
बीजरूपं स्थितं जाग्रत्	महो० 5.11
बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणपञ्चकै:	शारी० 16
बुद्धे: पूर्णविकासोऽयं	वराह० 2.60
बुद्धेरेव गुणावेतौ	आत्म० 29
बृहद्बृहद्वनं मधो:	गो०उ० 21
बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यं	ता०सा० 1.1
बोधचन्द्रमसि पूर्णविग्रहे	वराह० 2.74
ब्रह्मकैवल्यजाबाल०	मुक्ति० 1.1.31
ब्रह्मग्रन्थिं ततो भित्त्वा	वराह० 5.65
ब्रह्मग्रन्थिं ततो भित्त्वा	यो०कुं० 1.67
ब्रह्मचर्यं नाम सर्वा०	शाण्डि० 1.1.8
ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही	संन्या० 2.22
ब्रह्मचर्याश्रमे क्षीणे	कुण्डि० 1
ब्रह्मचर्येण सन्तिष्ठेत्	क०रु० 9
ब्रह्मचारी वेदमधीत्य वेदोक्त०	क०रु० 3
ब्रह्म चिद्ब्रह्म भुवनं	अन्न० 5.20
ब्रह्मण: सर्वभूतानि	यो०शि० 4.5
ब्रह्मणा कल्पिताकारा	महो० 5.136
ब्रह्मणा तन्यते विश्वं	महो० 4.50
ब्रह्मणा: ब्रह्मपुत्रेभ्यो	गो०उ० 68
ब्रह्मण्येव विलीनात्मा	अध्या० 43
ब्रह्मत्वे योजिते स्वामिन्	वराह० 6.70
ब्रह्म देवत्वमापन्नं	यो०शि० 1.165
ब्रह्मपुत्र: प्रोवाच	पा०ब्र० 1.32
ब्रह्मभावं प्रपद्यैष	आत्म० 25
ब्रह्मभावे मनश्चारम्	जा०द० 1.14
ब्रह्मभूतात्मनस्तस्मात्	क०रु० 17
ब्रह्मरन्ध्रं गते वायौ	जा०द० 6.36
ब्रह्मरन्ध्रे निर्वाणचक्रम्	सौ०ल० 3.8
ब्रह्मरन्ध्रं समावृत्य	यो०कुं० 2.36
ब्रह्मरन्ध्रे सुषुम्णा च	वराह० 5.23
ब्रह्मरन्ध्रे महास्थाने	यो०शि० 6.47
ब्रह्मवादिभिरुद्गीता	वराह० 2.52
ब्रह्मविज्ञानसम्पन्न:	वराह० 2.27
ब्रह्मविज्ञानसम्पन्न:	पा०ब्र० 2.46
ब्रह्मविदाप्नोति परम्	भ०जा० 2.12
ब्रह्मविद् ग्रसति ज्ञानात्	पा०ब्र० 2.39
ब्रह्मसंध्याक्रिया मनोयाग:	पा०ब्र० 1.18
ब्रह्मसूत्रपदं ज्ञेयं	पा०ब्र० 2.6
ब्रह्म सोमोऽहं पवन:	भ०जा० 2.5
ब्रह्माकारमनोवृत्ति०	मुक्ति० 2.53
ब्रह्माण्डस्योदरे देवा	क०रु० 20
ब्रह्मात्रिरविसवितृ०	हय० 6
ब्रह्मादिलोकपर्यन्ताद्	जा०द० 2.6
ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तम्	अध्या० 19
ब्रह्माविष्णुमयो रुद्र	रुद्रह० 8
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च	महो० 3.52
ब्रह्मैव विद्यते साक्षात्	पा०ब्र० 2.27
ब्रह्मैव सर्वनामानि	यो०शि० 4.6
ब्रह्मैव सर्वमित्येव	अन्न० 5.21
ब्रह्मैवेदममृतं तत्	पा०ब्र० 2.30
ब्रह्मोपनिषदो ब्रह्म	पा०ब्र० 1.30
ब्रह्मोवाच—हयग्रीव०	हय० 2
ब्राह्मणा: क्षत्रिया वैश्या:	रुद्र०जा० 10
ब्राह्मणानामयमेव	भ०जा० 1.8
ब्राह्मणो बिभृयाच्छ्वेतान्	रुद्र०जा० 12
ब्लूं चोदयित्री सूनृतानां	स०रह० 17
भ	
भक्तानां धारणात्पापं	रुद्र०जा० 6
भक्तानुकम्पिनं देवं	गण० 13
भक्तिगम्यं परं तत्त्वम्	यो०शि० 3.23
भक्तिरस्य भजनम्	गो०पूर्व० 14
भक्त्या शुश्रूषया रामं	मुक्ति० 1.1.4
भगन्दरं च नष्टं स्यात्	जा०द० 6.45
भगवन् कथमयज्ञोपवी०	प०परि० 5
भगवन् ब्रह्मप्रणव: कीदृश:	प०परि० 4
भगवन्ब्रूहि मे योगम्	जा०द० 1.3
भग: शक्तिर्भगवान्काम	त्रिपुरा० 14
भयप्रदमकल्याणं	अन्न० 5.35
भर्गो देवस्य.धीमही०	त्रि०ता० 1.12

भर्गो देवस्य धीत्यनेन	त्रि०ता० 1.25
भवताप्येष एवार्थ:	महो० 2.33
भवत्यखिलजन्तूनां	अन्न० 1.36
भवत्यन्नपूर्णेति	अन्न० 1.6
भवन्ति सुखिनो नित्यं	क०रु० 34
भवभावनया मुक्तो	महो० 4.92
भविष्यद्दु:खबोधाढ्या	महो० 5.19
भस्मनो यद्यभावस्तदा	भ०जा० 1.10
भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गम्	शाण्डि० 3.2.12
भागे बिन्दुमयी शक्ति:	यो०शि० 6.49
भातीत्युक्ते जगत्सर्वं	वराह० 2.72
भारो विवेकिन: शास्त्रं	महो० 3.15
भावतीर्थं परं तीर्थम्	जा०द० 4.51
भावनाऽभावमात्रेण	महो० 5.183
भावनां सर्वभावेभ्य:	अन्न० 5.95
भावयत्यनिलस्पन्दं	महो० 5.148
भावयन्ति चितिश्चैत्यं	महो० 5.180
भावयेदूर्ध्वगत्यर्थं	वराह० 5.40
भावसंवित्प्रकटिताम्	मुक्ति० 2.24
भावाभावदशाकोशं	अन्न० 4.40
भावाभावे पदार्थानां	अन्न० 5.5
भावितं तीव्रसंवेगाद्	मुक्ति० 2.58
भावेष्वरतिरायाता	महो० 3.6
भासमानमिदं सर्वं	वराह० 2.14
भिक्षाटनसमुद्योगाद्	संन्या० 2.86
भिक्षादिवैदलं पात्रं	कुण्डि० 13
भिद्यते च तदा ग्रन्थि:	यो०शि० 6.40
भिद्यते हृदयग्रन्थि:	अन्न० 4.31
भिद्यते हृदयग्रन्थि:	यो०शि० 5.45
भिद्यते हृदयग्रन्थि:	स०रह० 67
भिद्यते हृदयग्रन्थि:	महो० 4.82
भिन्दन्ति योगिन: सूर्यं	यो०शि० 1.75
भिन्ने तस्मिन्घटे चैव	यो०कुं० 3.16
भीषाऽस्माद्वात: पवते	भ०जा० 2.10
भुज्यते शिवसंप्रीत्यै	यो०कुं० 1.4
भूतलोका: दिश: क्षेत्रा:	यो०शि० 6.11
भूतेऽल्पे चाप्यनल्पे	यो०कुं० 1.76
भूमावुत्तारितं सर्वं	कृष्ण० 26
भूमिकात्रितयं जाग्रत्	अक्षि० 2.32
भूमिकात्रितयाभ्यासात्	अक्षि० 2.30
भूमिकात्रितयाभ्यासात्	महो० 5.30
भूमिकात्रितयाभ्यासात्	वराह० 4.12(6)
भूमिकापञ्चकाभ्यासात्	वराह० 4.12(8)
भूमिकापञ्चकाभ्यासात्	महो० 5.32
भूमिकासप्तकं चैतद्	महो० 5.39
भूमित्रयेषु विहरन्मुमुक्षु०	वराह० 4.12
भूमिषट्कचिराभ्यासाद्	महो० 5.34
भूय एवागस्त्यं पठित्वा	त्रि०ता० 1.38
भूयाद्भूयो द्विपद्याभय०	सौ०ल० 1.8
भूर्भुव: सुवरोमिति	गरुड० 4
भूर्भुव:स्वरिमे लोका:	यो०शि० 6.56
भृत्योऽभिमतकर्तृत्वात्	महो० 5.79
भृष्टबीजोपमा भूयो	संन्या० 2.59
भेद: सर्वत्र मिथ्यैव	पंचब्र० 39
भेदाभेदस्तथा भेदा०	पा०ब्र० 2.26
भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं	संन्या० 2.78
भोगाभोगा महारोगा:	अक्षि० 2.23
भोगेच्छामात्रको बन्ध:	महो० 5.97
भोगैकवासनां त्यक्त्वा	महो० 4.108
भ्रम: पञ्चविधो भाति	अन्न० 1.13
भ्रष्टबीजोपमा येषां	अन्न० 4.52
भ्रुवोर्मध्यं तुं सम्भिद्य	यो०कुं० 1.69
भ्रूमध्यनिलयो बिन्दु:	यो०शि० 5.54
भ्रूमध्ये तारकालोक०	शाण्डि० 1.7.33

म

मकारं तु स्मरन्पश्चात्	जा०द० 6.9
मकारस्थूलांशे सुषुप्त०	वराह० 4.9
मकाराक्षरसम्भूत:	ता०सा० 2.3
मच्चिन्तनं मत्कथनम्	वराह० 2.46
मणिपूरं नाभिदेशं	यो०कुं० 3.11
मतिर्नाम वेदविहित	शाण्डि० 1.2.9
मतिविज्ञानसंपत्ति०	रुद्र०जा० 33
मत्त ऐरावतो बद्ध:	महो० 4.64

मत्स्वरूपपरिज्ञानात्	वराह० 2.28
मथनेन विना केचित्	यो०कुं० 2.43
मथुरायां स्थितिर्ब्रह्मन्	गो०उ० 31
मथ्यते तु जगत्सर्वं	गो०उ० 50
मदनाध: शिवं वाग्भवम्	त्रि०ता० 1.30
मदन्तिका मानिनी मंगला	त्रिपुरा० 6
मदाभिमानमात्सर्य०	अक्षि० 2.13
मद्भक्त एतद्विज्ञाय	यो०शि० 2.22
मद्भक्तिविमुखायापि	मुक्ति० 1.1.48
मद्यं मांसं च लशुनं	रुद्र०जा० 43
मध्यत्रिकोणाग्रचतु०	त्रि०ता० 2.20
मध्यमायां मुकुलिता	यो०कुं० 3.19
मध्यस्थकुण्डिलिनी०	शाण्डि० 1.4.9
मध्ये पश्चिमताणेन	यो०शि० 1.112
मन एव मनुष्याणां	त्रि०ता० 5.6
मन एव मनुष्याणाम्	शाट्या० 1
मन एव समर्थं हि	महो० 4.104
मन एव हि बिन्दुश्च	यो०शि० 6.73
मन: कर्माणि जायन्ते	यो०शि० 6.61
मनश्चन्द्रो रविर्वायु:	यो०शि० 6.70
मन:संकल्परहितांस्त्रीन्	संन्या० 2.84
मन: सम्पद्यते लोलं	महो० 5.146
मन: स्वात्मनि चाध्यस्तं	पा०ब्र० 2.12
मननं त्यजतो नित्यं	महो० 5.62
मनसा कर्मणा वाचा	अक्षि० 2.8
मनसा भाव्यमानो हि	महो० 4.67
मनसा मन आलोक्य	यो०कुं० 3.5
मनसा मन आलोक्य मुक्त:	यो०शि० 6.63
मनसा मन आलोक्य योग०	यो०शि० 6.64
मनसा मन आलोक्य वृत्ति०	यो०शि० 6.62
मनसा मनसि च्छित्रे	संन्या० 2.52
मनसैव मनश्छित्त्वा	महो० 4.106, 6.33
मनसैवेन्द्रजालश्री:	महो० 4.49
मनसोत्पद्यते बिन्दु:	यो०कुं० 3.6
मनसो निगृहीतस्य	महो० 5.73
मनसो विजयान्नान्या	महो० 5.76
मनस्तादृग्गुणगतं	महो० 5.150
मनस्तां मूढतां विद्धि	अन्न० 4.16
मनागपि न भेदोऽस्ति	अन्न० 2.40
मनागपि मनोव्योम्नि	महो० 4.115
मनागपि विचारेण	अन्न० 4.92
मनो घनविकल्पं तु	महो० 5.126
मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तम्	शारी० 4
मनोबुद्धिरहंकार:	शारी० 17
मनोबुद्धिरहंकार:	वराह० 1.4
मनोमयज्ञानमयान्	यो०कुं० 3.32
मनोविकल्पसंजातं	महो० 2.34
मनोव्याधेश्चिकित्सार्थं	महो० 4.88
मनोऽहं गगनाकारं	यो०शि० 6.60
मनो हि द्विविधं प्रोक्तं	त्रि०ता० 5.5
मन्त्रमित्युच्यते ब्रह्मन्	यो०शि० 2.8
मन्त्राणां मातृका देवी	देवी० 27
मम चरणस्मरणेन पूजया	वराह० 3.12
मम पुत्रो मम धनमहं	महो० 4.127
मम योनिरप्स्वन्त: समुद्रे	देवी० 7
मम रूपा रवेस्तेजश्चन्द्र०	पा०ब्र० 1.8
मम वशानि सर्वाणि	पा०ब्र० 1.6
ममेति बध्यते जन्तु:	पैङ्ग० 4.26
ममेति बध्यते जन्तु:	वराह० 2.44
मयि जीवत्वमीशत्वं	स०रह० 68
मयि सर्वात्मके भावो	मुक्ति० 1.1.23
मयैव चेतनेनेमे	संन्या० 2.38
मयैवैता: स्फुरन्तीह	संन्या० 2.39
मयोक्तेन स धर्मेण	गो०उ० 36
मयोपदिष्टं शिष्याय	मुक्ति० 1.1.45
मय्यखण्डसुखाम्भोधौ	कुण्डि० 14
मरणं यत्र सर्वेषां	यो०शि० 1.4.6
मरुज्जयो यस्य सिद्ध:	यो०शि० 1.80
मरुदभ्यसनं सर्वम्	शाण्डि० 1.7.37
मरुभूमौ जलं सर्वं	महो० 4.84
मलं संवेद्यमुत्सृज्य	संन्या० 2.64
महती ज्ञानसम्पत्ति:	रुद्र०जा० 35
महाचिदेकैवेहास्ति	अन्न० 5.55

महाधिय: शान्तधियो	महो० 5.61
महानवोऽयं पुरुषो	प्रा०हो० 16
महाप्रलयसंपत्तौ	महो० 4.55
महाभूतानि तत्त्वानि	यो०शि० 1.40
महालक्ष्मीश्च विद्महे	देवी० 12
महाशून्यं ततो याति	सौ०ल० 21
महीत्यस्य व्याख्यानं महत्त्वं	त्रि०ता० 1.13
महो अर्ण इति मन्त्रस्य	स०रह० 18
मानसीर्वासना: पूर्वं	मुक्ति० 2.69
मानस्तोक इति सद्योजातम्	भ०जा० 1.5
मा भव ग्राह्यभावात्मा	वराह० 4.12(19)
मा भव ग्राह्यभावात्मा	अन्न० 5.104
मांसपाञ्चालिकायास्तु	मही० 3.39
मांसपाञ्चालिकायास्तु	याज्ञ० 14
मा खेदं भज हेयेषु	महो० 6.28
मातरीव परं यान्ति	महो० 4.30
मातापित्रोर्मलोद्भूतम्	अध्या० 6
माधूकरमसंक्लृप्तं	संन्या० 2.83
मानसो हंस: सोऽहं	पा०ब्र० 1.12
मा भवाज्ञो भव ज्ञस्त्वं	महो० 4.128
मामनुस्मरतश्चित्तं	यो०शि० 3.25
मामेव विदित्वाऽमृतत्वमेति	भ०जा० 2.8
मामेवं विदित्वा संसृति	भ०जा० 2.14
मामेव शिवलिङ्गरूपिणम्	भ०जा० 2.24
मायया मोहिता: शम्भो:	पंचब्र० 24
मायाऽविद्ये विहायैव	अध्या० 32
मायाशक्तिर्ललाटाग्र०	यो०शि० 6.48
माया सा त्रिविधा प्रोक्ता	कृष्ण० 4
मायोपाधिर्जगद्योनि:	अध्या० 30
मायोपाधिविनिर्मुक्तम्	क०रु० 43
मारुते मध्यसंचारे	शाण्डि० 1.7.10
मार्गे बिन्दुं समाबध्य	वराह० 5.37
मा शोचीरात्मविज्ञानी	शाण्डि० 2.6
माषमात्रां तथा दृष्टिं	कुण्डि० 19
माषापूपादि गोमांसं	संन्या० 2.94
मा संकल्पय संकल्पं	महो० 5.182
मासमेकं त्रिसन्ध्यं	शाण्डि० 1.7.50
मासामात्रं त्रिसन्ध्यायां	जा०द० 6.29
मिताहारो नाम चतुर्थाश	शाण्डि० 1.1.13
मित्र: सुपर्णश्चन्द्र इन्द्रो	एका० 12
मिथ: कारणतां गत्वा	अन्न० 4.82
मुखेन पुच्छं संगृह्य	यो०कुं० 1.83
मुद्राबन्धविशेषेण	वराह० 5.68
मुनयो ह वै ब्राह्मणमुचु:	गो०पूर्व० 2
मुने नासाद्यते तद्धि	महो० 5.114
मुमुक्षव: काश्यामेवासीना	भ०जा० 2.29
मुमुक्षव: पुरुषा: साधन०	मुक्ति० 1.2.6
मूर्च्छितो हरति व्याधिं	वराह० 2.79
मूलस्वरूपलिङ्गत्वात्	यो०शि० 2.9
मूलाधारत्रिकोणस्था	यो०शि० 5.17
मूलाधारादिषट्चक्रं	वराह० 5.53
मुहूर्त्तद्वयपर्यन्तं	यो०कुं० 1.13
मूषास्थद्रुतहेमाभं	महो० 5.155
मृगतृष्णाम्बुबुद्ध्यादि०	महो० 5.41
मृत्युव्याधिजराग्रस्तो	यो०कुं० 2.2
मृदुमध्यममन्त्रेषु	वराह० 5.10
मृद्दार्वलाबूफलपर्णपात्रम्	शाट्या० 21
मृषैवोदेति सकलं	यो०कुं० 1.80
मेढ्रदेशादधस्तात्तु	वराह० 5.20
मेढ्रादुपरि निक्षिप्य	जा०द० 3.9
मेरुमध्यगता देवा:	वराह० 5.64
मेरुशृङ्गतटोल्लासि०	याज्ञ० 16
मेरुशृङ्गतटोल्लासि०	महो० 3.41
मेलनमन्त्र: ह्रीं भं सं	यो०कुं० 3.1
मैत्रायणी कौषितकी	मुक्ति० 1.1.32
मैत्र्यादिभिर्गुणैर्युक्तं	मुक्ति० 2.34
मैत्र्यादिभिर्गुणैर्युक्तं	अन्न० 4.17
मोक्षद्वारे द्वारपालाश्चत्वार:	महो० 4.2
मोक्षायैषा न बन्धाय	महो० 5.91
मोक्षो मेऽस्त्विति चिन्ता०	अन्न० 2.24
मोदितास्ते सुरा: सर्वे	कृष्ण० 3
मौनवान्निरहं भावो	महो० 2.50
मौख्योंन्मेषनिमेषाभ्यां	अन्न० 5.42

य

यं एवं विद्वानिमं ध्यानयज्ञम्	अव्य० 4.2
यं लब्ध्वा चापरं लाभं	यो०शि० 3.13
य: कवित्वं निरातङ्कं	स०रह० 42
य: प्राणपवनस्पन्द:	अन्न० 4.89
य: शरीरेन्द्रियादिभ्यो	वराह० 2.29
य: सदाऽहरहर्जपति	सूर्य० 8
य: समस्तार्थजालेषु	वराह० 4.12(27)
य: समस्तार्थजालेषु	महो० 2.62
य: सर्वज्ञ: सर्वविद्यो	रुद्रह० 32
य: स्वरूपपरिभ्रंश:	महो० 5.4
य इमां ब्रह्मविद्याममावा०	गरुड० 25
य इमां ब्रह्मविद्याम्	हय० 19
य इमां महोपनिषदं ब्राह्मणो	महो० 6.83
य इमां रुद्राक्षजाबालो	रुद्र०जा० 49
य इमां विद्यामधीते	अव्य० 7.1
य इमां वैखरी शक्तिं	यो०शि० 3.10
य एको देव: आत्मशक्ति०	शाण्डि० 2.5
य एतदथर्वशिरोऽधीते	म०वा० 12
य एतदुपनिषदम्	पैङ्ग० 4.29
य एतां विद्यां तुरीयां	त्रि०ता० 5.25
य एवं वेद । अनुष्टुप् छन्द:	दत्ता० 3.1
य एवं वेद स शोकं	देवी० 16
यज्जागद्भासकं भानं	अन्न० 4.26
यज्ञसाधारणाङ्गं बहि:	पा०ब्र० 1.15
यज्ञसूत्रप्रणवब्रह्मयज्ञ०	पा०ब्र० 1.19
यज्ञाङ्गं ब्रह्मसम्पत्ति:	पा०ब्र० 1.22
यत एषा यथा चैषा	महो० 5.116
यतीनां तदुपादेयम्	याज्ञ० 33
यते: संव्यवहाराय	संन्या० 2.100
यतो वा इमानि भूतानि	भ०जा० 2.9
यतो वाचो निवर्तन्ते	अन्न० 2.34
यतो वाचो निवर्तन्ते	क०रु० 36
यतो वाचो निवर्तन्ते	शाण्डि० 2.4
यतो वाचो निवर्तन्ते	महो० 4.57
यत्तत् तत्पुरुषं प्रोक्तं	पंचब्र० 15
यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम्	रुद्रह० 30
यत्तु चञ्चलताहीनं	महो० 4.100
यत्तु नो दृश्यते किञ्चित्	अन्न० 1.21
यत्तु पौरुषयत्नेन	रुद्र०जा० 15
यत्र कुण्डलिनी नाम	वराह० 5.51
यत्र कुण्डलिनी नाम	यो०शि० 5.6
यत्र तिष्ठति सा प्रोक्ता	वराह० 5.74
यत्र नाभ्युदितं चित्तं	अन्न० 5.45
यत्र नासत्र सद्रूपो	अक्षि० 2.38
यत्र नासत्र सद्रूपो	वराह० 5.12(17)
यत्र निशितासिशत०	महो० 4.25-1
यत्र यत्र भवेत्सार्धम्	रुद्रह० 24
यत्र यत्र मनो याति	सौ०ल० 2.19
यत्र यत्र मृतो ज्ञानी	पैङ्ग० 4.19
यत्र विद्याऽविद्ये न	गो०उ० 14
यत्र सुप्ता जना: नित्यं	याज्ञ० 31
यत्रात्मना सृष्टिलयौ	वराह० 5.75
यत्रासौ संस्थित: कृष्ण:	गो०उ० 28
यत्रास्ति वासना लीला	अन्न० 5.16
यत्रैव जातं सकलेवरं	यो०शि० 1.123
यत्रैष जगदाभासो	अध्या० 10
यत्रोपरमते चित्तं	यो०शि० 3.14
यत्संकल्पहरार्थं तत्	महो० 6.75
यत्समत्वं तयोरत्र	सौ०ल० 2.16
यत्सत्यं विज्ञानमानन्दं	शाण्डि० 3.1.4
यत्सर्वं सर्वगं वस्तु	अन्न० 3.22
यथा कटकशब्दार्थ:	महो० 4.46
यथाकाशं समुद्दिश्य	यो०शि० 1.157
यथाकाशस्तथा देह:	यो०शि० 1.42
यथाऽऽकाशो घटाकाशो	अन्न० 5.77
यथा क्षणं यथा शास्त्रं	महो० 4.39
यथा गुरुस्तथैवेश:	यो०शि० 5.58
यथाग्निर्दारुमध्यस्थो	यो०शि० 6.76
यथा जले जलं क्षिप्तं	पैङ्ग० 4.15
यथा जातरूपधरा	याज्ञ० 8
यथा तरङ्गकल्लोलै:	यो०शि० 4.17
यथा त्वं सह पुत्रैस्तु	गो०उ० 38

यथा देहान्तरप्राप्ति०	यो०शि० 3.24
यथा नास्ति नमो वृक्ष:	यो०शि० 4.19
यथाऽपकृष्टं शैवालं	अध्या० 15
यथाभूतात्मदर्शित्वम्	अन्न० 2.36
यथा मृदि घटो नाम	यो०शि० 4.14
यथा रज्जौ निष्क्रियायां	आत्म० 27
यथा रवि: सर्वरसान्	अव० 9
यथा लगति कण्ठात्तु	यो०कुं० 1.27,33
यथावच्छास्त्रवाक्यार्थे	अक्षि० 2.16
यथावज्ज्ञास्यसि स्वस्थ:	महो० 5.109
यथावदखिलं प्रोक्तं	महो० 2.31
यथावद्वायुचेष्टां च	जा०द० 4.12
यथा विपणगा लोका	अन्न० 1.33
यथा संकल्पयेद्योगी	यो०शि० 5.55
यथा सिंहो गजो व्याघ्र:	शाण्डि० 1.7.6
यथा सुनिपुण: सम्यक्	वराह० 3.25
यथा सुषुप्तिर्बालानां	यो०कुं० 2.47
यथा सौक्ष्म्याच्चिदाभास्य	महो० 5.99
यथास्थितमिदं यस्य	वराह० 4.12(21)
यथेष्टधारणं वायो:	शाण्डि० 1.7.8
यथैव द्विविधा रज्जु:	यो०शि० 4.21
यथैव निश्चित: काल:	यो०शि० 1.120
यथैव व्योम्नि नीलत्वं	यो०शि० 4.15
यथैव शून्यो वेतालो	यो०शि० 4.16
यथैवापाङ्गत सेतु:	वराह० 5.41
यथैषा जन्मदु:खेषु	महो० 5.117
यथोदरं भवेत्पूर्णं	यो०कुं० 1.36
यदज्ञानाद् भवेद् द्वैतम्	यो०शि० 4.9
यदन्नमग्निर्बहुधा	प्रा०हो० 7
यदभावनमास्थाय	अन्न० 4.50
यदस्तीह तदेवास्ति	महो० 6.14
यदस्यान्तरं सूत्रं तद्ब्रह्म	अक्ष० 3
यदा तु मेलनं योगी	यो०कुं० 2.8
यदा न भाव्यते किञ्चित्	अन्न० 4.47,4.60
यदा न भाव्यते भाव:	अन्न० 4.49
यदानुध्यायते मन्त्रं	यो०शि० 1.70
यदा पश्यति चात्मानं	जा०द० 10.12
यदा पिङ्गलया प्राण:	जा०द० 4.47
यदा प्रत्यया दृश्यन्ते	यो०शि० 6.65
यदा प्रस्पन्दते प्राण:	अन्न० 4.42
यदाभासेन रूपेण	पा०ब्र० 2.42
यदा मनसि चैतन्यं	जा०द० 10.9
यदा मनसि चैतन्यं	अन्न० 5.78
यदा यदा परिक्षीणा	यो०शि० 1.36
यदा यात्युन्मनीभाव:	पैङ्ग० 4.27
यदा संक्षीयते चित्तम्	अन्न० 1.23
यदा संक्षीयते प्राणो	सौ०ल० 2.15
यदा सर्वाणि भूतानि	जा०द०10.10-11
यदा सर्वाणि भूतानि	अन्न० 5.79-80
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते	शाट्या० 27
यदा ह्येवैष एतस्मिन्	महो० 4.79
यदि कर्कोटकदूतोऽसि	गरुड० 16
यदि गुलिकदूतोऽसि	गरुड० 20
यदि तक्षकदूतोऽसि	गरुड० 15
यदि ते नेन्द्रियार्थश्री:	महो० 5.174
यदि त्रिकालमागच्छेत्	यो०शि० 1.77
यदिदं दृश्यते किञ्चित्	अन्न० 1.20
यदिदं दृश्यते सर्वं	महो० 4.44
यदिदं ब्रह्मपुच्छाख्यं	क०रु० 27
यदिदं लभ्यते शास्त्रं	यो०कुं० 2.27
यदि नागकदूतोऽसि	गरुड० 22
यदि पद्मकदूतोऽसि	गरुड० 17
यदि पौण्ड्रकालिकदूतोऽसि	गरुड० 21
यदि महापद्मकदूतोऽसि	गरुड० 18
यदि लूतानां प्रलूतानां	गरुड० 23
यदि वासुकिदूतोऽसि	गरुड० 19
यदृच्छालाभतो नित्यं	जा०द० 2.5
यद्युत्तरोत्तराभावे	अध्या० 29
यद्वन्मृदि घटभ्रान्ति:	यो०शि० 4.13
यद्वाग्वदन्तीति मन्त्रस्य	स०रह० 24
यद्वाग्वदन्त्यविचेत०	हय० 15
यद्वा मण्डलाद्वा स्तनबिम्बम्	त्रिपुरा० 11
यद्विज्ञानात्पुमान्सद्यो	महो० 2.37
यन्नमस्य चिदाख्यातं	यो०शि० 3.1

यन्मया पूरितं विश्वं	वराह० 2.36
यमनियमयुत: पुरुष:	शाण्डि० 1.5.1
यमनियमाभ्यां संयुक्त:	शाण्डि० 1.3.15
यमश्च नियमश्चैव	वराह० 5.11
यमाद्यष्टाङ्गसंयुक्त:	जा०द० 5.3
यमाद्यासनजायास०	वराह० 4.12(39)
यमेव विद्याश्रुतम्	मुक्ति० 1.1.52
यमेवैष विद्याच्छुचिम्	शाट्या० 37
यशस्विन्या मुनिश्रेष्ठ	जा०द० 4.37
यशस्विन्या: कुहोर्मध्ये	जा०द० 4.16
यस्तु द्वादशसाहस्रं	संन्या० 2.123
यस्तु मूढोऽल्पबुद्धिर्वा	अन्न० 4.5
यस्त्वात्मरतिरेवान्त:	अन्न० 1.37
यस्मात्सर्वमाप्नोति	शाण्डि० 3.2.4
यस्मात्तु सुदुश्चरम्	शाण्डि० 3.2.8
यस्मादुत्पद्यते बिन्दु:	वराह० 5.52
यस्मादुत्पद्यते बिन्दु:	यो०शि० 5.7
यस्मादुत्पद्यते वायु:	यो०शि० 1.70
यस्मादुत्पद्यते हंस:	यो०शि० 1.171
यस्मान्नोद्विजते लोको	वराह० 4.12(26)
यस्मान्महत ईश:	शाण्डि० 3.2.6
यस्मिन्काले स्वमात्मानं	वराह० 2.42
यस्मिन्निदमोतम्	शाण्डि० 2.3
यस्य चाद्यपदाद्भूमि:	गो०पूर्व० 30
यस्य चित्तं न चित्ताख्यं	अन्न० 5.46
यस्य चेच्छा तथाऽनिच्छा	महो० 5.173
यस्य देवे परा भक्ति:	शाट्या० 40
यस्य नाहंकृतो भावो	संन्या० 2.55
यस्य नाहंकृतो भावो	वराह० 4.12(25)
यस्य प्राणो विलीनोऽन्त:	यो०शि० 1.64
यस्य श्रवणमात्रेण	पंचब्र० 34
यस्य स्त्री तस्य भोगेच्छा	याज्ञ० 23
यस्य स्त्री तस्य भोगेच्छा	महो० 3.48
यस्यानुभवपर्यन्ता	वराह० 4.12(43)
यस्या: परतरं नास्ति	देवी० 28
यस्या विज्ञानमात्रेण	अन्न० 1.4
यस्या: संचालनेनैव	यो०कुं० 1.10
यस्या: स्वरूपं ब्रह्मादयो	देवी० 26
यस्येच्छा विद्यते काचित्	अन्न० 4.7
यस्यैवं परमात्मायं	जा०द० 10.8
यस्योपसेचनं मृत्यु:	पा०ब्र० 2.40
यां विदित्वाखिलं बन्धं	स०रह० 31
या: फलिनीर्या अफला	प्रा०हो० 4
यां यामहं मुनिश्रेष्ठ	महो० 3.22
यावच्चोपाधिपर्यन्तं	पैङ्ग० 4.11
यावत्सर्वं न सन्त्यक्तं	अन्न० 1.45
यावद्यावन्मुनिश्रेष्ठ	अन्न० 1.44
यावद्वा शक्यते तावत्	जा०द० 6.5
यावन्न चित्तोपशमो	अन्न० 4.80
यावन्न तत्त्वसम्प्राप्ति:	अन्न० 4.81
या ओषधय: सोमराज्ञी०	प्रा०हो० 3
यातेन्दुचक्रं यत्रास्ते	यो०कुं० 1.71
यानि दु:खानि वा तृष्णा	महो० 4.29
या प्रत्यग्दृष्टिभिर्जीवै:	स०रह० 22
या योदेति मनोनाम्नी	महो० 4.107
यावती दृश्यकलना	महो० 2.53
यावन्ति देवरूपाणि	कृष्ण० 22
यावन्न लभ्यते शास्त्रं	यो०कुं० 2.11
या वर्णपदवाक्यार्थ०	स०रह० 13
या वेदान्तार्थतत्त्वैक०	स०रह० 7
या श्रद्धा धारणा मेधा	स०रह० 40
या साङ्गोपाङ्गवेदेषु	स०रह० 10
यास्तिस्रो रेखा सदानानि	त्रिपुरा० 5
याऽस्य प्रथमा रेखा	जाबालि० 21
या स्वच्छा समता शान्ता	अन्न० 5.108
युक्तंयुक्तं च बध्नीयात्	शाण्डि० 1.7.7
युगानुवर्तिनो लोका	गो०उ० 34
युज्यते वेष्टनं वायो:	महो० 3.11
यूनश्च परदारादि	याज्ञ० 26
ये केचन जगद्भावा:	वराह० 3.28
ये च संतानजा दोषा	संन्या० 2.11
ये चान्ये काश्यां पुरीष०	भ०जा० 2.30
येऽत्राधिकारिणो मे तु	अव० 16
ये द्विषन्ति विरूपाक्षं	रुद्रह० 6

येन केन प्रकारेण	जा०द० 3.12
येन केनासनेन	शाण्डि० 1.3.13
येन धर्ममधर्मं च	महो० 2.52
येन प्रकाशते विश्वं	पंचब्र० 25
ये नमस्यन्ति गोविन्दं	रुद्रह० 5
येन मार्गेण गन्तव्यं	शाण्डि०1.7.36-2
येन सम्यक्परिज्ञाय	संन्या० 2.57
येन सूर्याग्निवाक्चन्द्र०	प०ब्र० 9
येनार्थवन्ति तं किं नु	गो०उ० 54
येनासनं विजितम्	आत्म० 10
ये निदाघ महाभागा:	शाण्डि० 1.3.14
ये ये भावा: स्थिता लोके	महो० 5.36
ये शुद्धवासना भूयो	अन्न० 4.4
ये षण्णवतितत्त्वज्ञा	महो० 2.40
येषां निमेषणोन्मेषौ	वराह० 1.17
ये हि पारं गता बुद्धे:	महो० 6.25
ये हि विज्ञातविज्ञेया	अन्न० 4.23
यैरेव जायते रागो	अन्न० 4.11
यैषा स्वभावाभिमतं	महो० 5.169
योगयज्ञ: सदैकाग्र्य०	महो० 4.121
योगशिखां महागुह्यां	शाट्या० 15
योगसिद्धिं विना देह:	यो०शि० 5.60
योगहीनं कथं ज्ञानं	यो०शि० 1.141
योगात्परतरं पुण्यं	यो०शि० 1.13
योगाभ्यासात्ततो वेधो	यो०शि० 1.67
योगाभ्यासेन मे रोग:	वराह० 5.67
योगिनश्चित्तशान्त्यर्थं	यो०कुं० 1.58
योगिनामात्मनिष्ठानां	अन्न० 4.44
योगेन योगं संरोध्य	पा०ब्र० 2.45
योगेन योगो ज्ञातव्यो	सौ०ल० 2.12
यो जागर्ति सुषुप्तिस्थो	सौ०ल० 2.1
योऽजित्वा पवनं मोहाद्	वराह० 4.12(23)
योऽधीते सर्वं व्याप्यते	यो०शि० 1.63
योनिं वामेन सम्पीड्य	त्रि०ता० 1.10
योऽन्त:शीतलया बुद्ध्या	शाण्डि० 1.3.7
योऽपानप्राणयोरैक्यं	संन्या० 2.56
यो ब्रह्माणं विदधाति	यो०शि० 1.68
यो भवेत्पूर्वसंन्यासी	गो०पूर्व० 22
योऽयमन्नमय: सोऽयं	याज्ञ० 10
यो वा अप्रतिष्ठितं शिथिलं	क०रु० 24
यो वा एतां सावित्रीम्	अन्य० 6.3
यो विलङ्घ्याश्रमान्वर्णान्	सावि० 13
यो वै नाद: स वै बिन्दु:	अव० 3
योऽहमस्मीति वा सोऽहम्	यो०शि० 6.72
यो ह वै कामेन कामान्	बह्व० 8
	गो०उ० 15

र

रक्तं लम्बोदरं शूर्प०	गण० 12
रक्तमांसमयस्यास्य	महो० 3.31
रजो वसति जन्तूनां	यो०शि० 1.137
रज्जुबद्धा विमुच्यन्ते	महो० 6.39
रज्ज्वज्ञानात् क्षणेनैव	यो०शि० 4.2
रथ्यायां बहुवस्त्राणि	संन्या० 2.118
रमते धीर्यथाप्राप्ते	महो० 4.38
रसनाद्वायुमाकृष्य	शाण्डि० 1.7.45
रसवत्य आप:	गो०उ० 9
रसस्य मनसश्चैव	वराह० 2.78
रसौषधिक्रियाजाल०	यो०शि० 1.152
रहस्यं रामतपनं	मुक्ति० 1.1.35
राकाह्वया तु या नाडी	यो०शि० 5.24
रागं नीरागतां नीत्वा	वराह० 2.48
रागद्वेषभयादीनाम्	वराह० 4.12(24)
रागद्वेषौ सुखं दु:खं	महो० 2.49
रागाद्यपेतं हृदयं	जा०द० 2.8
रागाद्यसंभवे प्राज्ञ	जा०द० 6.51
राम वेदा: कतिविधा:	मुक्ति० 1.1.10
रिपौ बद्धे स्वदेहे च	याज्ञ० 28
रुद्रग्रन्थिं च भित्त्वैव	यो०कुं० 1.86
रुद्रग्रन्थिं ततो भित्त्वा	वराह० 5.66
रुद्र: सूर्य उमा छाया	रुद्रह० 18
रुद्राक्षं द्वादशमुखं	रुद्र०जा० 40
रुद्राक्षमूलं तद्ब्रह्मा	रुद्र०जा० 45
रुद्रात्प्रवर्तते बीजं	रुद्रह० 7

रुद्रादीनां वच: श्रुत्वा	कृष्ण० 2
रुद्रो दिवा उमा रात्रि:	रुद्रह० 19
रुद्रो ब्रह्मा उमा वाणी	रुद्रह० 17
रुद्रो वह्निरुमा स्वाहा	रुद्रह० 20
रुद्रो वृक्ष उमा वल्ली	रुद्रह० 21
रुद्रोऽर्थ अक्षर: सोमा	रुद्रह० 22
रूपं परिमितेनासौ	महो० 5.122
रूपवदिदं तेज:	गो०उ० 8
रेखोपरेखावलिता	महो० 5.57
रेचकं पूरकं चैव	वराह० 5.57
रेचकं पूरकं मुक्त्वा	यो०शि० 1.127
रोधते बुध्यते शोके	यो०शि० 6.68
रोहिणीतनयो विश्व	गो०उ० 42

ल

लक्षणात्परमेशस्य	यो०शि० 2.10
लक्ष्यं सर्वगतं चैव	रुद्रह० 40
लक्ष्यालक्ष्यमतिं सर्वम्	महो० 4.85
लब्धयोगोऽथ बुध्येत	यो०शि० 1.78
लब्धात्मा जिह्वया तुच्छो	संन्या० 2.33
लयात् सम्प्राप्यते सौख्यं	यो०शि० 1.136
लालनात्स्निग्धललना	महो० 5.80
लिङ्गरूपिणं मां सम्पूज्य	भ०जा० 2.26
लीनवृत्तेरनुत्पत्ति:	अध्या० 42
लीलया कल्पयामास	महो० 5.162
लीलयैव यदादत्ते	महो० 5.145
लेशत: प्राप्तसत्ताक:	महो० 5.179
लोकत्रयेऽपि कर्त्तव्यम्	जा०द० 1.24
लोकवद्भार्ययाऽऽसक्तो	कुण्डि० 7
लोकवासनया जन्तो:	मुक्ति० 2.2
लोकानुवर्तनं त्यक्त्वा	अध्या० 3

व

वक्त्रेण सीत्कारपूर्वकं	शाण्डि०1.7.13-3
वक्त्रेणापूर्य वायुं	सौ०ल० 2.3
वत्सराद्ब्रविद्वान्स्यात्	जा०द० 6.11
वदन्ति बहुभेदेन	महो० 5.22
वनेष्वेवं मथुरास्वेवं	गो०उ० 26
वराहरूपिणं मां ये	वराह० 1.16
वरेण्यं श्रेष्ठं भजनीयम्	त्रि०ता० 1.11
वर्णत्रयात्मका: प्रोक्ता	जा०द० 6.2
वर्णं रक्तं कामदं च०	पंचब्र० 17
वर्तन्ते द्वादश होता	वराह० 5.28
वर्षाभ्योऽन्यत्र यत्स्थानम्	संन्या० 2.99
वलीपलितनाशश्च	यो०कुं० 2.24
वल्लवीवदनाम्भोज	गो०पूर्व० 40
वस्तूनामात्मनश्चैतत्	अन्न० 2.41
वस्वष्टकप्रियं चैव	रुद्र०जा० 36
वाक्पाणिपादपायूपस्था०	शारी० 3
वाक्यमप्रतिबद्धं सत्	अध्या० 40
वाग्दण्डे मौनमातिष्ठेत्	संन्या० 2.116
वाग्भवमागस्त्यं वागर्थ०	त्रि०ता० 1.35
वाङ्माया ब्रह्मभूस्तस्मात्	देवी० 22
वाचामतीतविषयो	अन्न० 5.96
वाचिकोपांशुरुच्चैश्च	जा०द० 2.14
वाच्यवाचकताऽभेदात्	अक्षि० 2.43
वाजपेय: पशुहर्ता	पा०ब्र० 1.29
वाञ्छाक्षणे तु या तुष्टि:	अन्न० 5.37
वातजा: पितजा दोषा	जा०द० 6.30
वामदक्षे निरुद्धन्ति	यो०शि० 6.34
वामदेवं महाबोध०	पंचब्र० 10
वामदेवं येऽनुसरन्ति	वराह० 4.12(35)
वामपादपार्ष्णि योनि०	शाण्डि०1.7.42-3
वामापादमूलेन योनिं	शाण्डि०1.7.42-2
वामपार्श्वे उमोदवी	रुद्रह० 4
वामबाहुदक्षिणकट्योरन्त:	पा०ब्र० 1.25
वामाङ्घ्रिमूलकन्दाधो	यो०कुं० 1.6
वामांसदक्षकट्यन्तम्	प०ब्र० 15
वायावभ्यसिते वह्नि:	वराह० 5.47
वायुना ज्वलितो वह्नि:	यो०शि० 1.85
वायुना वह्नियुक्तेन	यो०शि० 3.9
वायुना सह जीवोर्ध्व०	यो०शि० 6.16
वायुं बिन्दुं तथा चक्रं	यो०शि० 6.75
वायुभक्षोऽम्बुभक्षो वा	कुण्डि० 4
वायुमूर्ध्वगतं कुर्वन्	यो०कुं० 63

वायुर्यथैको भुवनं	गो०पूर्व० 16
वायुवत् स्फुरितं स्वस्मि०	यो०शि० 1.8
वायूनां गतिमावृत्य	वराह० 5.61
वायौ मनोलयं कुर्यात्	यो०शि० 5.51
वाराणस्यां मृतो वापि	प्रा०हो० 23
वासनाक्षयविज्ञान०	अन्न० 4.83
वासनाक्षयविज्ञान०	मुक्ति० 2.10
वासनातन्तुबद्धोऽयं	महो० 6.7
वासना द्विविधा प्रोक्ता	मुक्ति० 2.61
वासनानुदयो भोग्ये	अध्या० 41
वासनामात्रसंत्यागात्	अन्न० 5.62
वासनायास्तथा वह्नेः	अन्न० 5.17
वासनारहितैरन्तः	अन्न० 5.39
वासनाऽऽवशतः प्राण०	मुक्ति० 2.26
वासनां वासितारं च	महो० 6.7
वासनावेगवैचित्र्यात्	मुक्ति० 2.60
वासनासम्परित्यज्य	मुक्ति० 2.18
वासनासम्परित्याग०	अन्न० 4.85
वासनासम्परित्यागः	मुक्ति० 2.45
वासनासम्परित्यागात्	अन्न० 4.86
वासनासम्परित्यागे	अन्न० 4.78
वासनाहीनमप्येतत्	मुक्ति० 2.22
विंशत्यलं तृतीयेऽह्नि	यो०कुं० 1.55
विक्षेपो नास्ति यस्मान्मे	अव० 23
विचारणा द्वितीया स्यात्	अन्न० 5.82
विचारणाशुभेच्छाभ्याम्	वराह० 4.12(5)
विचारणाशुभेच्छाभ्याम्	महो० 5.29
विचारेण परिज्ञात०	अन्न० 1.41
विचित्रघोषसंयुक्ता	सौ०ल० 2.5
विचित्रा शक्तयः स्वच्छाः	संन्या० 2.42
विच्छिन्नशरदभ्रांश०	वराह० 4.12(13)
विजानाति तदा तस्य	क०रु० 33
विज्ञातब्रह्मतत्त्वस्य	अध्या० 48
विज्ञानमानन्दं ब्र ह	महो० 2.9
विज्ञानमात्रं विज्ञान०	अन्न० 3.20
विज्ञानात्मा तथा देहे	यो०कुं० 3.27
विज्ञेयोऽक्षरतन्मात्रो	पैङ्ग० 4.23
विज्वरत्वं गतं चेतः	अन्न० 1.42
वितत्य बाणं तरुणार्कवर्णं	एका० 4
वितस्तिप्रमितं दैर्घ्यं	यो०शि० 1.81
विदित्वा स्वात्मनो रूपं	वराह० 4.12(38)
विदित्वा स्वात्मरूपेण	क०रु० 39
विदेहमुक्त एवासौ	अन्न० 4.19
विदेहमुक्तविच्छा चेद्	मुक्ति० 1.1.29
विदेहमुक्तेः किं रूपं	अन्न० 3.1
विदेहमुक्तो नोदेति	महो० 2.64
विदेहमुक्तौ विमले	अन्न० 4.20
विद्याप्रकाशितया भूय	त्रि०ता० 1.37
विद्याभ्यासे प्रमादो यः	संन्या० 2.103
विद्या सम्प्राप्यते ब्रह्मन्	महो० 5.110
विद्या ह वै ब्राह्मणम्	शाट्या० 36
विद्या ह वै ब्राह्मणम्	मुक्ति० 1.1.51
विद्वानप्यासुरश्चेत्स्यात्	वराह० 3.24
विधिवत्प्राणसंयामैः	शाण्डि० 1.7.9
विधूमे सन्नमूसले	संन्या० 2.91
विनष्टदिग्भ्रमस्यापि	महो० 4.27
विनष्टदिग्भ्रमस्यापि	वराह० 3.17
विना चाभ्यासयोगेन	यो०कुं० 3.15
विना तर्कप्रमाणाभ्यां	पा०ब्रा० 2.16
विना देहेपि योगेन	यो०शि० 1.25
विना प्रमाणसुष्ठुत्वम्	आत्मो० 6
विनायकं च संस्मृत्य	जा०द० 6.40
विनियोगान्प्रवक्ष्यामि	जा०द० 6.21
विनिर्णीता विमूढेन	यो०शि० 4.23
विपरीतं ब्रह्मचर्यम्	क०रु० 11
विपर्यस्तो निदिध्यासे	अव० 19
विभेदजनकेऽज्ञाने	जा०द० 4.63
विमूढाः कर्तुमुद्युक्ता	मुक्ति० 2.47
वियदाकारसंयुक्तं	देवी० 20
विरक्तस्य तु संसारात्	जा०द० 6.47
विरक्ता ज्ञानिनश्चान्ये	यो०शि० 1.48
विरञ्चिरूपान्मनसः	महो० 5.164
विरलत्वं व्यवहृतेः	अव० 22
विरागमुपयात्यन्तः	अक्षि० 2.4

विराड्विरण्यगर्भश्च	यो०कुं० 3.22
विराड्रूपे मनो युञ्जन्	यो०शि० 5.52
विलम्बिनीति या नाडी	यो०शि० 5.20
विवेकं परमाश्रित्य	महो० 5.84
विशन्ति विद्या विमला	महो० 6.16
विशश्राम शुकस्तूष्णीं	महो० 2.74
विशेषं सम्परित्यज्य	अन्न० 4.65
विश्रान्तोऽस्मि चिरं शान्तः	महो० 5.59
विश्वं भूतं भुवनं चित्रं	भ०जा० 2.6
विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्	महो० 1.11
विश्वरूपं परं ज्योतिः	गो०उ० 32
विश्वाय मनुसंयोगं	कुण्डि० 14
विश्वे निमग्न पदवीः	एका० 2
विश्वोत्तीर्णस्वरूपाय	हय० 3
विश्वोदराभिधा नाडी	जा०द० 4.23
विश्वोदराभिधायास्तु	जा०द० 4.39
विश्वोदरी तु या नाडी	यो०शि० 5.23
विश्वोऽसि वैश्वानरो	प्रा०हो० 15
विषं चैवायुधं बीजं	संन्या० 2.107
विषमाशनदोषाच्च	यो०कुं० 1.57
विषयाशीविषासङ्ग०	महो० 3.10
विषं वर्षति सूर्योऽसौ	यो०शि० 5.33
विषुवायनकालेषु	जा०द० 4.55
विष्णुग्रन्थिं ततो भित्त्वा	यो०शि० 1.87
विष्णुग्रन्थि प्रयात्युच्चैः	यो०कुं० 1.68
विष्णुं ध्यायतु धीर्यद्वा	अव० 28
विष्णुलिङ्गं द्विधा प्रोक्तं	शाट्या० 9
विष्णोः सर्वतोमुखस्य	त्रि०ता० 4.14
विहरन् जनतावृन्दे	अन्न० 5.99
वीक्ष्यमाणे प्रपञ्चे तु	यो०शि० 4.20
वीरासनं स्वस्तिकं च	वराह० 5.16
वृत्तयास्तु तदानीम०	अध्या० 36
वृन्दा भक्तिः क्रियाबुद्धिः	कृष्ण० 25
वृषणापानयोर्मध्ये	कुण्डि० 18
वेणुवादनशीलाय	गो०पूर्व० 39
वेदलौकिकमार्गेषु	जा०द० 2.10
वेदशास्त्रपुराणानां	यो०शि० 3.11
वेदादेव विनिर्मोक्षः	जा०द० 1.18
वेदान्ताः के रघुश्रेष्ठ	मुक्ति० 1.1.8
वेदान्ते परमं गुह्यं	अन्न० 5.119
वेदोक्तेन प्रकारेण	जा०द० 1.7,2.3
वेदोक्तेनैव मार्गेण	जा०द० 2.12
वेधकक्रमयोगेन	वराह० 5.62
वैदिकेषु च सर्वेषु	जा०द० 2.11
वैराग्यसंन्यासी ज्ञानसंन्यासी	संन्या० 2.18
वैराग्यस्य फलं बोधो	अध्या० 28
वैश्रवणो ब्रह्मपुत्रो	पा०ब्रा० 1.2
व्यक्तवक्त्रो निरीक्षेत	शाण्डि० 1.3.6
व्यक्ताव्यक्तगिरः सर्वे	स०रह० 28
व्यपगतकलनाकलङ्कशुद्धः	महो० 2.77
व्यवहारमिदं सर्वं	अन्न० 2.10
व्यवहारो लौकिको वा	अव० 25
व्याख्यास्ये षडक्षरम्	दत्ता० 1.3
व्याघ्रबुद्ध्या विनिर्मुक्तः	अध्या० 54
व्याधयस्तस्य नश्यन्ति	यो०शि० 1.57
व्यानः श्रोत्राक्षिमध्ये च	जा०द० 4.28
व्याप्यव्यापकता मिथ्या	यो०शि० 4.4
व्यावृत्तानि परं प्राप्तं	क०रु० 38
व्यासोऽपि भगवान्बुद्ध्वा	महो० 2.18
व्युत्थितस्य भवत्येषा	अन्न० 1.26
व्रणयुक्तमयुक्तं च	रुद्र०जा० 14
व्रतं नाम वेदोक्तविधि०	शाण्डि० 1.2.11
व्रतयज्ञतपोदान०	संन्या० 2.7

श

शंशान्तसर्वसंकल्पा	महो० 5.6,6.82
शक्तिः कुण्डलिनी नाम	यो०कुं० 1.82
शक्तिद्वयं हि मायाया	स०रह० 52
शक्तिमध्ये मनः कृत्वा	शाण्डि० 1.7.18
शङ्खचक्रमहामुद्रा०	हय० 6
शङ्खिनी चैव गान्धारी	वराह० 5.26
शङ्खिनी नाम या नाडी	जा०द० 4.22
शतं कुलानां प्रथमम्	शाट्या० 33
शतं चैका च हृदयस्य	यो०शि० 6.4

शतलक्षं प्रजप्त्वापि	देवी० 30
शताक्षरी परमा विद्या	त्रि०ता० 1.5
शतैर्महाप्रस्थैरखण्डै:	भ०जा० 2.75
शनै: पिङ्गलया तत्र	जा०द० 6.6
शनै: शनैर्मस्तकाच्च	यो०कुं० 2.37
शनै: शनैर्यदा प्राण:	यो०कुं० 1.50
शनै: सुमथनं कुर्याद्	यो०कुं० 2.46
शनैरेवं प्रकर्तव्यम्	यो०कुं० 2.39
शब्दमायावृतो यावत्	त्रि०ता० 5.18
शब्दवानाकाश:	गो०उ० 6
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा:	शारी० 6
शब्दस्पर्शश्च रूपञ्च	शारी० 19
शब्दस्पर्शस्वरूपाभ्यां	महो० 5.149
शब्दार्णमपरं ब्रह्म	त्रि०ता० 5.19
शब्दैरुच्चावचैर्नीचै:	यो०कुं० 3.21
शमं विषं विषेणैति	महो० 5.111
शमो मित्र: सुदामा च	कृष्ण० 16
शरीरं तावदेव स्यात्	जा०द० 4.1
शरीरमस्थिमांसं च	महो० 4.23
शरीरं सर्वजन्तूनां	वराह० 5.19
शरीरस्थं प्राणमग्निना	शाण्डि० 1.4.3
शरीरान्तर्गता: सर्वे	शाण्डि० 1.3.12
शरीरेण जिता: सर्वे	यो०शि० 1.38
शरीरे सकलं विश्वं	यो०कुं० 2.49
शरीर्यप्यशरीर्येषु	आत्म० 14
शाट्यायनी हयग्रीवं	मुक्ति० 1.39
शाण्डिल्यो ह वा अथर्वाणं	शाण्डि० 1.1.1
शान्त एव चिदाकाशे	अन्न० 5.113
शान्तसंदेहदौरात्म्यं	महो० 5.68
शान्तसम्यक्प्रबुद्धानां	अन्न० 5.110
शान्तसंसारकलन:	महो० 2.61
शाम्भवस्थानमेतत्ते	यो०शि० 5.16
शास्त्रज्ञानात्पापपुण्यशोका०	संन्या० 2.20
शास्त्रं विनापि संधारयुं	यो०कुं० 2.10
शास्त्रसज्जनसंपर्क०	महो० 5.28
शास्त्रसज्जनसम्पर्क०	अन्न० 5.81
शास्त्रसज्जनसम्पर्क०	वराह० 4.12(4)
शास्त्रसज्जनसम्पर्कै:	अन्न० 5.71
शास्त्रानुवर्तनं त्यक्त्वा	अक्षि० 2.42
शास्त्रेण न स्यात्परमार्थदृष्टि:	वराह० 2.69
शास्त्रै: सज्जनसम्पर्क०	महो० 4.4
शिखा ज्ञानमयी यस्य	शाट्या० 18
शिरसीशानमंत्रेण	रुद्र०जा० 23
शिरोमध्यगते वायौ	जा०द० 6.37
शिरोरोगा विनश्यन्ति	जा०द० 6.32
शिलाशय्याऽऽसनासीनो	अक्षि० 2.17
शिव एव स्वयं साक्षात्	आत्म० 20
शिवमात्मनि पश्यन्ति	जा०द० 4.59
शिवलिङ्गं त्रिसन्ध्यम्	भ०जा० 2.3
शिवशक्तिमयं मन्त्रं	यो०शि० 2.5
शिवशक्तिसमायोगे	यो०शि० 1.117
शिवशक्त्याख्यं वाग्भवं	त्रि०ता० 1.31
शिवशक्त्यात्मकं रूपं	पा०ब्र० 2.4
शिव: शैवागमस्थानां	अन्न० 3.21
शिवस्य जीवरूपस्य	यो०शि० 1.169
शिवो गुरु: शिवो वेद:	वराह० 4.12(32)
शिवोऽयं परमं देवं	त्रि०ता० 1.18
शिष्याणां न तु कारुण्यात्	संन्या० 2.102
शीतलीकरणं चेदं	यो०शि० 1.96
शीर्षोंदितानलहरं	यो०कुं० 1.28
शुकस्य वामदेवश्च	वराह० 4.12(36)
शुको नाम महातेजा:	महो० 2.1
शुक्तिकायां यथा तारं	वराह० 3.15
शुक्तो मुक्तो वामदेवोऽपि	वराह० 4.12(34)
शुद्धमात्मानमालिङ्ग्य	अन्न० 2.43
शुद्धमानस: शुद्धचिद्रूप:	पैङ्ग० 4.12
शुद्धं सदसतोर्मध्यं	महो० 5.172
शुद्धसत्त्वप्रधानायां	स०रह० 49
शुद्धसन्मात्रसंवित्ते:	महो० 5.3
शुद्धसंविन्मयाऽऽनन्द०	अन्न० 5.83
शुद्धं सूक्ष्मं निराकारं	यो०शि० 2.17
शुद्धे चेतसि तस्यैव	यो०शि० 1.65
शुभेच्छादित्रयं भूमि०	वराह० 4.12(11)
शुभेच्छा प्रथमा भूमिका	वराह० 4.3

शुष्के मले तु योगी च	यो०कुं० 1.63
शुष्यन्त्यपि समुद्राश्च	महो० 3.50
शून्यं तत्प्रकृतिर्माया	महो० 6.61
शृणु तावदिदानीं त्वं	महो० 2.36
शृणु ब्रह्मन् प्रवक्ष्यामि	यो०शि० 2.2
शृण्वन्त्वज्ञाततत्त्वास्ते	अव० 18
शेषस्थिरसमाधानो	महो० 6.6
शैशवे गुरुतो भीति:	महो० 3.33
शौचं नाम द्विविधं	शाण्डि० 1.1.14
श्मशानेषु दिगन्तेषु	याज्ञ० 17
श्मशानेषु दिगन्तेषु	महो० 3.42
श्रवणमुखनयननासा	सौ०ल० 2.4
श्रीं पावका न: सरस्वती	स०रह० 14
श्रीकृष्ण रुक्मिणीकान्त	गो०पूर्व० 44
श्रीगुरु: सर्वकारणभूता	भाव० 1
श्रीपर्वतं शिर:स्थाने	जा०द० 4.48
श्रीमहाविष्णुं सच्चिदानन्द	कृष्ण० 1
श्रीलक्ष्मीर्वरदा विष्णुपत्नी	सौ०ल० 1.11
श्रीवत्सलाञ्छनं हृत्स्थं	गो०उ० 47
श्रीवत्सस्य स्वरूपं च	गो०उ० 53
श्रीशैलदर्शनान्मुक्ति:	यो०शि० 6.42
श्रुतिस्मृतिसदाचार०	अक्षि० 2.11
श्रुत्युत्पन्नात्मविज्ञान०	वराह० 2.49
श्रुत्वा तद्वाक्यं हि वै	गो०उ० 3
श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च भुक्त्वा	महो० 4.32
श्रेष्ठ सर्वगता ह्येषा	अक्षि० 2.29
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा	शारी० 18
श्रोत्रमात्मनि चाध्यस्तं	पा०ब्र० 2.11
श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि	शारी० 2
श्रोत्रियान्नं न भिक्षेत	संन्या० 2.82
श्वेतास्तु ब्राह्मणा ज्ञेया:	रुद्र०जा० 11

ष

षट् चक्राणि परिज्ञात्वा	यो०कुं० 3.9,3.12
षट् चक्राणि परिज्ञात्वा	यो०शि० 6.74
षट्त्रिंशतं गले दध्याद्	रुद्र०जा० 18
षट्शतान्यधिकान्यत्र	वराह० 5.3
षडक्षरोऽष्टाक्षरो वा	भ०जा० 2.4
षडाधारापवरकं	यो०शि० 5.3
षड्भावविकृतिश्चास्ति	वराह० 1.8
षड्भूमिकाचिराभ्यासात्	वराह० 4.12(10)
षड्वक्त्रमपि रुद्राक्षं	रुद्र०जा० 32
षण्णवतितत्त्वतन्तुवद्	पा०ब्र० 1.14
षण्मासमभ्यसेन्मृत्युं	यो०शि० 1.109
षष्टिं कुलान्यतीतानि	संन्या० 2.10
षष्ठं तु विरतिर्भ्रान्ति:	यो०कुं० 1.60
षष्ठं सप्तममथ वह्नि:	त्रिपुरा० 9
षष्ठं सर्वरक्षाकरं चक्रं	त्रि०ता० 2.28
षष्ठ्यां भूमावसौ स्थित्वा	अक्षि० 2.40
षोडशाक्षरं व्याख्यास्ये	दत्ता० 1.6

स

सं उत त्व: पश्यन्न ददर्श	स०रह० 32
संकल्प एव तन्मन्ये	मुक्ति० 2.37
संकल्पत्वं हि बन्धस्य	अन्न० 5.102
संकल्पनं मनो विद्धि	महो० 4.52
संकल्पनं हि संकल्प:	महो० 5.181
संकल्पपादपं तृष्णा०	संन्या० 2.70
संकल्पमनसी भित्रे	महो० 4.53
संकल्पमात्रकलनेन	वराह० 2.45
संकल्पसंक्षयवशाद्	महो० 5.53
संकल्पाशानुसंधान०	महो० 4.6
संकल्पोऽध्यवसायश्च	क०रु० 10
संकल्पोऽध्यवसायश्च	वराह० 1.13
संक्रामन्ति वै सर्वाणि	त्रि०ता० 2.32
संक्षेपात् कथितं ब्रह्मन्	यो०शि० 1.139
संग: कीदृश इत्युक्त:	अन्न० 2.1
संगत्यागं विदुर्मोक्षं	अन्न० 5.4
संतोषामृतपानेन	महो० 4.35
संतोषामोदमधुरा	अक्षि० 2.27
संतोषो नाम यदृच्छा०	शाण्डि० 1.2.3
संत्यज्य परमोदारं	महो० 6.53
संत्यज्य हृद्गुहेशानं	महो० 6.20
संधिश्च विग्रहो यानं	संन्या० 2.106

संन्यस्तमिति यो ब्रूयात्	शाट्या० 35
संन्यस्तसर्वसङ्कल्प:	अन्न० 5.47
संन्यस्याग्निं न पुनरावर्तयेन्	क०रु० 4
संन्यासं पातयेद्यस्तु	संन्या० 2.3
संन्यासिनं द्विजं दृष्ट्वा	संन्या० 2.9
संन्यासियोगिनौ दान्तौ	महो० 6.48
संन्यासे निश्चयं कृत्वा	संन्या० 2.2
संपीड्य सीविनीम्	शाण्डि० 1.3.9
संपूर्णकुम्भवद्वायो:	जा०द० 6.13
संप्रत्यवसितानां च	संन्या० 2.6
संबन्धे द्रष्टृदृश्यानां	महो० 5.48
संभूतैर्वायुसंश्रावै:	कुण्डि० 21
संयुक्तमेकतां याति	आत्म० 24
संवित्तत्वे कृतध्यानो	अन्न० 4.77
संविभज्य सुतानर्थें	कुण्डि० 3
संवेद्यवर्जितमनुतम्	अन्न० 4.91
संवेद्यसम्परित्यागात्	अन्न० 4.54
संवेद्येन हृदाकाशे	अन्न० 4.59
संवेद्येन हृदाकाशे	महो० 2.48
संशान्तादु:खमजडा०	अन्न० 4.24
संसार एव दु:खानां	महो० 6.26
संसाररात्रिदु:स्वप्ने	महो० 6.22
संसारवासनाजाले	महो० 5.65
संसाराडम्बरमिदं	महो० 2.15,30
संसाराम्बुनिधावस्मिन्	महो० 5.176
संहारे रुद्र इत्येवं	ते०बि० 5.52
स एकाकी न रमते	महो० 1.3
स एव द्विविध: प्रोक्त:	यो०कुं० 1.20
स एव भगवान्ब्रह्मा	महो० 5.158
स एव विदितादन्य:	पा०ब्र० 2.13
स एष जगत: साक्षी	क०रु० 12
स एष देवोऽम्बरगश्च चक्रे	एका० 8
सकाम्या निष्काम्या	गो०उ० 20
सकृद्विभाता विमला	अन्न० 5.56
सखा मा गोपायेति	संन्या० 2.12
स चतस्रधरण्यादौ	यो०शि० 5.13
सच्चिदानन्दरूपाय	गो०पूर्व० 1
स तं होवाच साधु	जाबालि० 3
स तमुवाच यथा तृणाशिनो	जाबालि० 15
स तस्या आद्यैर्द्वादश०	अव्य० 5.3
सति दीप इवालोक:	महो० 5.107
सतीषु युक्तिष्वेतासु	मुक्ति० 2.46
स तेन पृष्ट: सर्वम्	जाबालि० 11
स तेषां सत्त्वांशम्	पैङ्ग० 1.9
सतोऽसत्ता स्थिता मूर्ध्नि	महो० 6.24
सत्कर्मपरिपाकतो बहूनां	पैङ्ग० 2.17
सत्कर्मपरिपाकात्तु	यो०कुं० 3.28
सत्तामात्रं चित्स्वरूपं	गो०उ० 41
सत्तासामान्यकोटिस्थे	अन्न० 4.74
सत्तासामान्यपर्यन्ते	अन्न० 4.68
सत्तासामान्यमेवैकं	अन्न० 4.67
सत्तासमान्यरूपे वा	अन्न० 4.76
सत्त्वमथास्य पुरुषस्यान्त:०	प०ब्र० 3
सत्त्वं रजस्तम इति	गो०उ० 55
सत्त्वरूपपरिप्राप्त०	अन्न० 4.53
सत्त्वसमष्टित इन्द्रिय०	पैङ्ग० 1.10
सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्	महो० 5.25
सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्	वराह० 4.12(2)
सत्त्वावशेष एवास्ते	अक्षि० 2.33
सत्पुण्डरीकनयनं	गो०पूर्व० 8
सत्यक्षेत्रे ब्रह्मा नारायणं	दत्ता० 1.1
सत्यचिद्घनमखण्ड०	वराह० 3.6
सत्यं ज्ञानमन्तं च	जा०द० 2.9
सत्यज्ञानानन्दपूर्ण०	वराह० 2.16
सत्यं नाम मनोवाक्	शाण्डि० 1.1.6
सत्यमित्युपनिषत्	जाबालि० 23
सत्यवद्भाति तत्सर्वं	रुद्रह० 33
सत्यात्तत्र कदाचित्र	भ०जा० 2.16
सत्समृद्धं स्वत: सिद्धम्	अध्या० 64
सदा नादानुसन्धानात्	यो०शि० 6.71
सदा रसनया योगी	यो०कुं० 2.48
सदा साक्षिस्वरूपत्वात्	जा०द० 10.5
सदेहा वाऽप्यदेहा वा	महो० 5.40
सद्गुरुसमीपे सकलविद्या	प०परि० 2

सद्ब्रह्मणि स्थिरे स्फारे	वराह० 4.12(31)
सद्योजातशिशुज्ञानं	अन्न० 3.16
सद्रूपं परमं ब्रह्म	क०रु० 32
सनकाद्यैर्मुनिगणै:	मुक्ति० 1.1.2
सन्त्यक्तवासनान्मौनाद्	मुक्ति० 2.21
सन्दिग्धायामपि भृशं	मुक्ति० 2.9
सन्ध्ययोर्ब्राह्मण: काले	शाण्डि० 1.7.46
स पञ्चभूतानाम्	पैङ्ग० 1.8
स पुनस्तं होवाच कथं	जाबालि० 14
सप्तभूमि: स विज्ञेय:	महो० 5.43
सप्तमं भ्रूचक्रमङ्गुष्ठमात्रम्	सौ०ल० 3.7
सप्तमं सर्वरोगहरं चक्रं	त्रि०ता० 2.29
सप्तवक्त्रं तु रुद्राक्षं	रुद्र०जा० 34
सप्तविंशतिवर्णात्मा	अन्न० 1.7
सप्तस्वराश्च गाथाश्च	यो०शि० 3.8
सप्तावस्था इमा: प्रोक्ता	महो० 5.20
स बाह्याभ्यन्तरे देहे	महो० 6.10
स भूमिकावानित्युक्त:	अक्षि० 2.10
समग्रीवशिर:काय:	जा०द० 3.3
समग्रीवशिर:काय:	वराह० 5.32
समता सर्वभावेषु	महो० 6.4
स मत्सायुज्यपदवीं	मुक्ति० 1.1.15
सम: समरसाभास:	अन्न० 3.12
समस्तं खल्विदं ब्रह्म	महो० 6.12
समस्तयागानां रुद्र:	पा०ब्र० 1.11
समस्ता वासनास्त्यक्ता	अन्न० 4.62
समाधातुं बाह्यदृष्ट्या	अध्या० 60
समाधिमथ कर्माणि	मुक्ति० 2.19
समाधिमेकेन समम्	यो०कुं० 3.14
समाधि: संविदुत्पत्ति:	अन्न० 5.75
समापय्य निद्रां सुजीर्णें	सौ०ल० 2.2
समासेन तं होवाच	भ०जा० 2.2
समासक्तं यथा चित्तम्	शाट्या० 2
समा: स्निग्धा दृढा: स्थूला:	रुद्र०जा० 13
समाहिता नित्यतृप्ता	अन्न० 1.48
समुदेति परानन्दा	अन्न० 1.53
समुद्धर मनो ब्रह्मन्	महो० 5.135
समुद्रे लीयते तद्वत्	जा०द० 10.7
समुन्नतशिर:पादो	जा०द० 3.11
समुन्नतशिर:पादो	शाण्डि० 1.3.11
स मूलाग्नि: शरीरेऽग्नि:	यो०शि० 5.30
समेष्यामि शिलासाम्यं	संन्या० 1.69
सम्पूर्णहृदय: शून्ये	सौ०ल० 2.6
सम्प्राप्य मथुरां रम्यां	गो०उ० 27
सम्यक्कथय मे ब्रह्मन्	जा०द० 5.1
सम्यक् परीक्ष्य दातव्यम्	मुक्ति० 1.1.50
सम्यगालोकनात् सत्याद्	मुक्ति० 2.17
सम्यग्ज्ञानसमालोक:	अन्न० 5.2
सम्यग्ज्ञानावरोधेन	अन्न० 5.49
सम्यग्बन्धत्रयस्थोऽपि	वराह० 5.56
सम्यग्बन्धसमुद्भूतं	यो०शि० 1.100
स यो ह वै तत्परमं	रुद्रह० 51
सरस्वती कुहूश्चैव	जा०द० 4.14
सरस्वती तथा चोर्ध्वं	जा०द० 4.21
सरस्वती दशश्लोक्या	स०रह० 2
सराणां सप्तकं वापि	रुद्र०जा० 20
सरूपोऽसौ मनोनाश:	अन्न० 4.18
सर्वकर्मपरित्यागी	अन्न० 5.97
सर्वकर्मफलादीनां	अन्न० 2.6
सर्वकारणमव्यक्तम्	जा०द० 8.9
सर्वं किंचिदिदं दृश्यं	महो० 4.10
सर्वं किञ्चिदिदं दृश्यं	अन्न० 1.47
सर्वं काष्णायसंज्ञातं	पंचब्र० 37
सर्वग: सर्वसम्बन्धो	महो० 2.8
सर्वगं सच्चिदात्मानं	वराह० 2.18
सर्वगं सच्चिदानन्दं	महो० 4.80
सर्वगात्रेण सौम्येन	रुद्र०जा० 16
सर्वं च खल्विदं ब्रह्म	महो० 4.117
सर्वं चाप्यहमेवेति	महो० 6.60
सर्वचिन्तां परित्यज्य	वराह० 2.83
सर्वं जगदिदं त्वत्तो	गण० 6
सर्वज्ञं सर्वगं शान्तं	यो०शि० 3.20
सर्वज्ञेशो समालेश०	पैङ्ग० 1.12
सर्वतीर्थफलं लभते	कृष्ण० 27

सर्वत्र विगतस्नेहो	महो० 2.51
सर्वत्र सर्वत: सर्व०	अध्या० 13
सर्वत्राहमकर्तेति	महो० 6.2
सर्वदुष्टप्रशमनम्	पंचब्र० 9
सर्वदेवमयं शान्तं	पंचब्र० 20
सर्वदेवात्मकं रुद्रं	रुद्रह० 22
सर्वदेवात्मको रुद्र:	रुद्रह० 3
सर्वं पञ्चात्मकं विद्यात्	पंचब्र० 31
सर्वपापविनिर्मुक्त:	जा०द० 6.19
सर्वपापानि नश्यन्ति	जा०द० 7.10
सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मिन्	यो०शि० 6.10
सर्वं ब्रह्मेति यस्यान्त:	महो० 5.113
सर्वभावान्तरस्थाय	संन्या० 2.41
सर्वभूतान्तरस्थाय	वराह० 2.33
सर्वमन्त: परित्यज्य	अन्न० 4.51
सर्वमात्मेदमन्नाहं	अन्न० 2.3
सर्वमात्मैव कौ दृष्टौ	अन्न० 2.37
सर्वमार्गेण सुषिरा:	यो०शि० 6.15
सर्वमेकं परं व्योम	अन्न० 2.38
सर्वमेकमजं शान्तम्	अक्षि० 2.2
सर्वमेकमिदं शान्तम्	अन्न० 5.67
सर्वमेतद्धिया त्यक्त्वा	अन्न० 5.54
सर्वमेव परित्यज्य	अन्न० 5.114
सर्वरोगनिवृत्ति: स्यात्	जा०द० 6.24
सर्वरोगविनिर्मुक्तो	जा०द० 6.23
सर्वलोकात्मक: कस्मात्	अव० 15
सर्वविघ्नहरश्चायं	वराह० 5.71
सर्ववेदान्तसिद्धान्त०	क०रु० 47
सर्वशक्तेर्महेशस्य	महो० 4.87
सर्वं शान्तं निरालम्बं	महो० 5.45
सर्वसंकल्परहिता	महो० 5.100
सर्वसङ्कल्पसंशान्तं	अन्न० 5.48
सर्वं सत्यं परं ब्रह्म	जा०द० 1.10
सर्वं समतया बुद्ध्या	महो० 6.44
सर्वसम्पत्तिभूतं प्रथमं	त्रि०ता० 2.4
सर्वसंसारदु:खानां	महो० 5.90
सर्वसाक्षिणमात्मानं	वराह० 2.13
सर्वसारं निरालम्बं	मुक्ति० 1.1.33
सर्वसिद्धिकरं मार्ग	यो०शि० 1.2
सर्वं सुखं विद्धि सुदु:ख०	वराह० 3.4
सर्वस्माद्व्यतिरिक्तोऽहं	महो० 5.90
सर्वस्याभिमतं वक्ता	महो० 6.65
सर्वातीतपदालम्बी	महो० 6.63
सर्वात्मकोऽहं सर्वोऽहं	कुण्डि० 26
सर्वात्मवेदनं शुद्धं	महो० 4.42
सर्वाधिष्ठानमद्वन्द्वं	रुद्रह० 25
सर्वाधिष्ठानमद्वन्द्वं	अन्न० 4.29
सर्वाधिष्ठानसन्मात्रे	अन्न० 2.28
सर्वापदां पदं पापा:	महो० 3.5
सर्वार्थवासनोन्मुक्ता	महो० 6.51
सर्वासामेव नाडीनाम्	वराह० 5.42
सर्वेच्छाकलनाशान्ता०	वराह० 3.30
सर्वेच्छाजालसंशान्तौ	अन्न० 4.8
सर्वेच्छा: सकला: शङ्का:	महो० 2.58
सर्वे जीवा: सुखैर्दु:खै:	यो०शि० 1.1
सर्वे वाक्यात्मका मन्त्रा	यो०शि० 3.7
सर्वे वै देवा देवीमुपतस्थु:	देवी० 1
सर्वेषां तु मनस्तेन	पा०ब्र० 2.8
सर्वेषां दोषरत्नानाम्	याज्ञ० 22
सर्वेषां दोषरत्नानां	महो० 3.47
सर्वेषामेव पापानाम्	संन्या० 2.112
सर्वेषु कालेषु लाभालाभौ	प०परि० 3-3
सर्वोपनिषदां मध्ये	मुक्ति० 1.1.44
सर्वोपाधिविनिर्मुक्तम्	क०रु० 46
सर्वोर्ध्वे सर्वसंहति	त्रि०ता० 3.9
सलिलमिति सौहित्यकारणं	भाव० 3
सलिले धारयेच्चित्तं	यो०शि० 5.50
सलिले सैन्धवं यद्वत्	वराह० 2.75
सलिले सैन्धवं यद्वत्	सौ०ल० 2.14
सविकल्पो निर्विकल्प:	स०रह० 60
सवितुर्वरेण्यमिति षूङ्	त्रि०ता० 1.8
सव्यदक्षिणनाडीस्थो	शाण्डि० 1.7.40
सव्येतरेण गुल्फेन	जा०द० 6.39
सव्ये दक्षिणगुल्फम्	शाण्डि० 1.3.2

सव्ये प्राणवाऽऽपो गृहीत्वा	प्रा०हो० 14
सव्योरु दक्षिणे गुल्फे	वराह० 5.17
सशिखं वपनं कृत्वा	प०ब्र० 6
सशिखान्केशान्केशान्	क०रु० 2
स संन्यास: षड्विधो	संन्या० 2.23
ससर्परीरमतिं बाध०	हय० 18
स सर्वविद्भवति	गण० 19
स सर्ववेत्ता भुवनस्य गोप्ता	एका० 9
स सर्वानाकर्षयति य:	त्रि०ता० 3.2
स साध्वसाधुकर्मभ्याम्	क०रु० 40
सहस्रभानुमच्छुरिता	म०वा० 7
सहस्रशीर्षं देव सहस्राक्षं	महो० 1.10
सहस्रसंख्यया शाखा:	मुक्ति० 1.1.13
सहस्राङ्कुरशाखात्म०	मुक्ति० 2.36
सहस्रावर्तनाद्यं यं	गण० 18
स होवाच गान्धर्वी	गो०उ० 16
स होवाच तं हि—पूर्व०	गो०उ० 40
स होवाच तं हि वै	गो०उ० 19, 63
स होवाच तां हि वै	गो०उ० 17
स होवाच न शक्नोमि	अव्य० 3.2
स होवाच याज्ञवल्क्य०	पैङ्ग० 1.2,2.2 3.2,4.2
स होवाचाथर्वा । अथेदं	शाण्डि० 1.4.2
स होवाचाथर्वा यस्माच्च	शाण्डि० 3.2.2
स होवाचाथर्वा यमनियम०	शाण्डि० 1.2.2
स होवाचाथर्वा शाण्डिल्य	शाण्डि० 2.2
स होवाचाथर्वा सत्यम्	शाण्डि० 3.1.2
स होवाचाब्जयोनि:	गो०उ०18,39,62
स होवाचाश्वलायन:	स०रह० 4
सांकृते शृणु वक्ष्यामि	अक्षि० 2.1
सांकृते शृणु वक्ष्यामि	जा०द० 1.4,5.2
साक्षिण: पुरतो भातं	स०रह० 54
साक्षिभूते समे स्वच्छे	महो० 5.55
सात्त्विकत्वात्समष्टित्वात्	स०रह० 51
सात्त्विकराजसतामस०	शरी० 7
साधु पृष्ठं महाबाहो	मुक्ति० 1.1.7
साधुभि: पूज्यमानेऽस्मिन्	अध्या० 47
सा पुनर्विकृतिं प्राप्य	पैङ्ग० 1.4
साब्रवीदहं ब्रह्मस्वरूपिणे	देवी० 2
सामवेदस्तथाथर्व०	रुद्रह० 28
सा माया स्ववशोपाधि:	स०रह० 50
सामैश्चिदन्तो विरजश्च बाहुं	एका० 10
सार्धत्रिकोटितीर्थेषु	महो० 3.2,3.3
सालोक्यमुक्तिमाप्नोति	मुक्ति० 1.1.19
सावधानो भव त्वं च	अन्न० 5.103
सावित्र्यात्मा पाशुपतं	मुक्ति० 1.1.37
सा शक्तिर्येन चालिता	शाण्डि०1.7.36-3
सा सत्यता सा शिवता	संन्या० 2.62
सा हि वाचामगम्यत्वाद्	संन्या० 2.44
सा हि सर्वगता संवित्	मुक्ति० 2.49
सा हि सर्वगता संवित्	अन्न० 4.43
सिद्धमन्त्रं यदा नीतं	संन्या० 2.88
सिद्धा नित्या महावीर्या	यो०शि० 1.155
सिद्धान्तश्रवणं चैव	वराह० 5.14
सिद्धान्तश्रवणं नाम वेदान्त:	शाण्डि० 1.2.7
सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणां	अन्न० 5.112
सिद्धिमार्गेण लभते	यो०शि० 1.4
सिद्धौ चित्तं न कुर्वीत	यो०शि० 5.62
सुकेयूरान्वितं बाहुं	गो०उ० 48
सुखदु:खदशाधीरं	अन्न० 4.12
सुखदु:खै: समायुक्तं	यो०शि० 1.9
सुखमात्यन्तिकं यत्तत्	यो०शि० 3.15
सुखसंसेवितं स्वप्नं	यो०शि० 5.36
सुखाद्यनुभवो यावत्	अध्या० 49
सुखासनसमाख्यं च	जा०द० 3.2
सुखासनस्थो दक्षनाड्या	शाण्डि०1.7.13-1
सुखी भवति सर्वत्र	क०रु० 28
सुजीर्णोऽपि सुजीर्णासु	संन्या० 2.109
सुपर्णोऽसि गरुत्मान्	गरुड० 11
सुप्तस्य घनसंमोह०	महो० 5.64
सुमेरोर्वसुधापीठे	अन्न० 3.2
सुलभश्चायमत्यन्तम्	संन्या० 2.50
सुवर्णाज्जायमानस्य	यो०शि० 4.7
सुषिरो ज्ञानजनक:	शाण्डि० 1.7.39

सुषुप्तवद्यश्चरति	महो० 6.49
सुषुप्तस्थैर्यमासाद्य	अन्न० 3.18
सुषुप्तिकाले सकले	वराह० 2.62
सुषुम्नान्तर्गतं विश्वं	यो०शि० 6.13
सुषुम्ना पिङ्गला तद्वत्	जा०द० 4.7
सषुम्नायां तथाभ्यासात्	यो०शि० 1.115
सुषुम्नायां यदा गोष्ठीं	यो०शि० 6.44
सुषुम्नायां यदा प्राण:	यो०शि० 6.36
सुषुम्नायां यदा योगी	यो०शि०6.38-39
सुषुम्नायां यदा हंस:	यो०शि० 6.35
सुषुम्नायां स्थिता: पूर्वे	यो०शि० 1.119
सुषुम्नाया: शिवो देव:	जा०द० 4.35
सुषुम्नाया: सव्यभागे	शाण्डि० 1.4.11
सुषुम्नायै कुण्डलिन्यै	यो०शि० 6.3
सुषुम्नावज्रजालेन	यो०शि० 1.118
सुषुम्ना शाम्भवी शक्ति:	यो०शि० 6.18
सुषुम्नैव परं तीर्थं	यो०शि० 6.45
सुहृष्ट: सुदृढ: स्वच्छ:	महो० 5.82
सूक्ष्मनाडिषु सञ्चारै:	वराह० 2.61
सूचकत्वाच्च रूपस्य	यो०शि० 2.11
सूत्रमन्तर्गतं येषाम्	प०ब्र० 11
सूर्य आत्मा जगतस्तस्थु०	सूर्य० 3
सूर्यनाड्या समाकृष्य	यो०शि० 1.91
सूर्यालोकपरिस्पन्द०	शाण्डि० 1.7.26
सूर्येण रेचयेद्वायुं	यो०कुं० 1.16
सूर्योज्जायी शीतली च	यो०कुं० 1.21
सृण्येव सिताया विश्वचर्षणि	त्रिपुरा० 13
सृष्टिराधारमाधारम्	यो०शि० 6.29
सेवापराय शिष्याय	मुक्ति० 1.1.49
सैव पुरत्रयं शरीरत्रयं	बह्व० 4
सैव मिलितमध्यमा	त्रि०ता० 3.3
सैव सायुज्यमुक्ति: स्याद्	मुक्ति० 1.1.25
सैव सालोक्यसारूप्यम्	मुक्ति० 1.1.22
सैवाग्रेऽङ्कुशाकृति: षष्ठी	त्रि०ता० 3.7
सैवात्मा ततोऽन्य .य०	बह्व० 5
सैवावस्था परा ज्ञेया	यो०कुं० 1.87
सैवाहमिति निश्चित्य	अन्न० 5.57
सैवेयं कनीयसे समे	त्रि०ता० 3.11
सैवेयमग्न्यानने ज्वलत्	त्रि०ता० 2.12
सैषा चिदमलाकारा	महो० 5.103
सैषाऽपरा शक्ति: । सैषा	बह्व० 3
सैषाष्टौ वसव:	देवी० 18
सोऽध्यायत् । पूर्वाभिमुखो	महो० 1.9
सोऽभिजिज्ञासत	अव्य० 1.3
सोमसूर्यद्वयोर्मध्ये	शाण्डि० 1.7.42
सोमात्मक: पर: प्रोक्त:	यो०शि० 5.29
सोमोऽत एव योऽहं	भ०जा० 2.11
सोऽसंविदजड: प्रोक्त:	अन्न० 4.58
सोऽहमर्क: परं ज्योति:	म०वा० 11
सोऽहं ब्रह्म न संसारी	जा०द० 10.6
सोऽहं सोऽहमिति य: स्यात्	यो०शि० 1.132
सौ: देवीं वाचमजनयन्त	स०रह० 29
सौ: महो अर्ण: सरस्वती	स०रह० 20
सौभाग्यरमैकाक्षर्या	सौ०ल० 1.7
सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषदं	सौ०ल० 3.10
स्तब्धीभावो रसास्वादात्	स०रह० 65
स्तुवते सततं यस्तु	कृष्ण० 7
स्तेन: सुरापो गुरुतल्प०	शाट्या० 28
स्तोकेनानन्दमायाति	महो० 3.27
स्थावरं जङ्गमं बीजं	संन्या० 2.110
स्थित: किं मूढ एवास्मि	महो० 5.27
स्थित: किं मूढ एवास्मि	वराह० 4.12(3)
स्थितिं बध्नासि तत्त्वज्ञ	अन्न० 4.75
स्थित्वासौ बैन्दवस्थाने	यो०कुं० 3.8
स्थूलसूक्ष्मक्रमात्सर्वं	अक्षि० 2.45
स्थूलं सूक्ष्मं परं चेति	यो०शि० 5.28
स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षि०	वराह० 4.5
स्नानं पानं तथा शौचं	क०रु० 7
स्नानं पानं तथा शौचम्	कुण्डि० 12
स्नुहिपत्रनिभं शस्त्रं	यो०कुं० 2.29
स्नेहप्रणयगर्भाणि	अक्षि० 2.7
स्पर्शवान् वायु:	गो०उ० 7
स्फटिक: प्रतिबिम्बेन	अन्न० 5.98
स्फुरत्यात्मभिरात्मैव	अन्न० 2.42
स्फुरन्ति हि न भोगाशा	महो० 3.56
स्मृत्वा कामरतं चित्तं	यो०शि० 6.69
स्रवन्तममृतं पश्येत्	वराह० 5.33
स्रष्टुकामो जगद्योनि:	पैङ्ग० 1.7
स्वं स्वं विषयमुद्दिश्य	पा०ब्र० 2.10
स्वकायं घटमित्युक्तं	यो०शि० 6.78
स्वचित्तबिलसंस्थेन	महो० 3.34
स्वच्छतोर्जितता सत्ता	संन्या० 2.72
स्वदनं केवलं ध्यायन्	महो० 6.38
स्वदेहमलनिर्मोक्षो	जा०द० 1.20
स्वदेहस्य तु मूर्धानं	कुण्डि० 22
स्वदेहाशुचिगन्धेन	मुक्ति० 2.66
स्वपूर्णात्मातिरेकेण	वराह० 2.11
स्वपौरुषैकसाध्येन	महो० 4.90
स्वप्नजाग्रदिति प्रोक्तं	महो० 5.18
स्वप्ने जागरितं नास्ति	यो०शि० 4.11
स्वप्नेऽपि न लभेत्तस्य	यो०कुं० 2.22
स्वप्रकाशमधिष्ठानम्	अध्या० 8
स्वप्रकाशैकसंसिद्धे	पा०ब्र० 2.18
स्वमसङ्गमुदासीनं	अध्या० 51
स्वमुखेन समावेष्ट्य	जा०द० 4.13
स्वमेव सर्वत: पश्यन्	कुण्डि० 27
स्वयं कल्पिततन्मात्रा	महो० 5.129
स्वयं ब्रह्मा स्वयं विष्णु:	अध्या० 20
स्वयं भातं निराधारं	वराह० 2.10
स्वयंभूरुवाच कृत्स्न०	पा०ब्र० 1.3
स्वयमुच्चलिते देहे	सौ०ल० 2.18
स्वयमेव त्वया ज्ञातं	महो० 2.70
स्वयमेव प्रजायन्ते	यो०शि० 1.158
स्वयमेव मया पूर्वम्	महो० 2.32
स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानम्	महो० 6.79
स्वयैव सूक्ष्मया बुद्ध्या	महो० 2.12
स्वरमन्त्रपुराणानि	यो०शि० 6.12
स्वरव्यञ्जनभेदेन	हय० 17
स्वरूपभूत आनन्द:	क०रु० 35
स्वरूपानुसंधानव्यतिरिक्त०	संन्या० 2.75
स्वरूपोऽसौ मनोनाशो	मुक्ति० 2.35
स्वरेण संल्लयेद्योगी	त्रि०ता० 5.10
स्वल्पमप्यन्तरं कृत्वा	यो०शि० 4.8
स्ववर्णाश्रमधर्मेण	वराह० 2.2
स्वव्यतिरिक्तं सर्वं त्यक्त्वा	संन्या० 2.76
स्वशरीरे यज्ञं परिवर्तयाम्	प्रा०हो० 18
स्वशरीरे स्वयंज्योति:	पा०ब्र० 2.33
स्वशरीरे स्वयंज्योति:	रुद्रह० 48
स्वशरीरे स्वयंज्योति:	अन्न० 4.36
स्वस्तिकं गोमुखं पद्मं	जा०द० 3.1
स्वस्तिकगोमुखपद्म०	शाण्डि० 1.3.1
स्वस्तिको दक्षिणं पादं	गरुड० 5-1
स्वस्थक्रमेणैव चेत्	प०परि० 3-1
स्वस्वरूपतया सर्वं	वराह० 2.30
स्वस्वरूपं तु चिन्मात्रं	वराह० 2.24
स्वस्वरूपं स्वयं भुङ्क्ते	वराह० 2.26
स्वस्वरूपं स्वयं भुङ्क्ते	पा०ब्र० 2.43
स्वस्वरूपानुसन्धानात्	वराह० 2.32
स्वस्वोपाधिलयादेव	यो०कुं० 3.23
स्वात्मनैव सदा तुष्ट:	आत्म० 12
स्वात्मनोऽन्यदिवाभातं	वराह० 2.25
स्वात्मन्यारोपिताशेषा०	अध्या० 21
स्वात्मन्येव सदा स्थित्या	अध्या० 4
स्वात्मन्येव स्वयं सर्वं	पा०ब्र० 2.31
स्वात्मन्येवावतिष्ठेऽहं	अन्न० 3.19
स्वात्मप्रकाशरूप तत्	यो०शि० 1.5
स्वात्मयोगैकनिष्ठेषु	यो०शि० 1.154
स्वात्मरूपं यथा ज्ञानं	यो०शि० 1.17
स्वात्मवत्सर्वभूतेषु	जा०द० 1.15
स्वात्मानं च श्रियं ध्यायेत्	वराह० 5.39
स्वाधिष्ठानाह्वयं चक्रं	यो०शि० 1.172
स्वानुभूत्यैकमानं च	अन्न० 3.23
स्वानुभूतिरसावेशाद्	स०रह० 63
स्वानुभूतेश्च शास्त्रस्य	महो० 4.5
स्वानुभूत्या स्वयं ज्ञात्वा	अध्या० 65
स्वायत्तमेकान्तहितं	महो० 4.89
स्वालोकत: शास्त्रदृशा	महो० 5.81

स्वेन विधिनाम्नं भूमौ	प्रा०हो० 2
स्वैरं स्वैरविहरणम्	अव० 7

ह

हंसः इत्येतन्मनोरक्षर०	त्रि०ता० 4.18
हंस शक्तेरधिष्ठानं	वराह० 5.55
हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्ष०	त्रि०ता० 4.17
हंसस्य प्रार्थनास्त्रिकालाः	पा०ब्र० 1.20
हंसहंसेति मन्त्रोऽयं	यो०शि० 1.131
हंसहंसेत्यत्यमुं मन्त्रं	यो०शि० 6.54
हंसात्ममालिकावर्ण०	पा०ब्र० 2.1
हंसो जटाधारी त्रिपुण्डोर्ध्व०	संन्या० 2.26
हकारेण तु सूर्यः स्यात्	यो०शि० 1.133
हठयोगक्रमात् काष्ठा	यो०शि० 1.145
हठेन गृह्यते जाड्यं	यो०शि० 1.134
हन्तेन्द्रियगणा यूयं	अन्न० 3.8
हयग्रीवैकाक्षरेण ब्रह्म०	हय० 9
हयवरलकाराख्यम्	जा०द० 8.3
हरिः ॐ । अथ ऋभुर्वै	वराह० 1.1
हरिः ॐ आत्मानन्दमखिल०	भाव० 1
हरिः ॐ देवा ह वै	क०रु० 1
हर्षामर्षभयक्रोध०	महो० 2.44
हसत्युल्लसति प्रीत्या	यो०शि० 6.67
हस्तं हस्तेन संपीड्य	मुक्ति० 2.42
हस्तं हस्तेन संपीड्य	महो० 5.75
हित्वा सैन्धवपथ्याभ्यां	यो०कुं० 2.30
हित्वेकारं तुरीयस्वरं	त्रि०ता० 1.33
हिरण्मयं सौम्यतनुं	गो०उ० 49
हिरण्यगर्भः पप्रच्छ	यो०शि० 1.3
हिरण्यगर्भादीनहं जाय०	भ०जा० 2.7
हिरण्यगर्भाधिष्ठित०	पैङ्ग० 1.6
हृत्पुण्डरीकमध्यस्थां	देवी० 24
हृदयं कुण्डली भस्म०	रुद्रह० 1
हृदयचक्रमष्टदलं	सौ०ल० 3.4
हृदयं निर्मलं कृत्वा	पैङ्ग० 4.14
हृदयात्संपरित्यज्य	महो० 6.8
हृदयादिकण्ठपर्यन्तं	शाण्डि०1.7.13-2
हृदये व्यज्यते घोषो	यो०शि० 3.4
हृदये स्थूलरूपेण	यो०शि० 6.50
हृदीव बाह्यदेशेऽपि	स०रह० 64
हृद्यादित्यमरीचीनां	पा०ब्र० 1.24
हेतुद्वयं हि चित्तस्य	यो०कुं० 1.1
हे निदाघ महाप्राज्ञ	अन्न० 4.25
ह्रीं आ नो दिवो	स०रह० 11
ह्रीर्नाम वेदलौकिक०	शाण्डि० 1.2.8
ह्रौं सकलसाम्राज्येन	हय० 11

❋